ÁLLAM- ÉS JOG-TUDOMÁNYI ENCIKLOPÉDIA

A-J

Akadémiai Kiadó, Budapest

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI ENCIKLOPÉDIA

Két kötetben

Főszerkesztő
SZABÓ IMRE

I. kötet: A—J

Az Állam- és Jogtudományi Enciklopédia új jellegű kollektív munka, amely elvi-elméleti áttekintést nyújt a magyar jogrendszerről. Nem lexikális feldolgozás, tehát nem viszonylag rövid címszavakból áll, hanem teljes tanulmányokban tisztázza, hogy mi a szocialista felfogás az államról és jogról. A munka tizenöt részre oszlik: állam- és jogelmélet, államjog—alkotmányjog, államigazgatási jog, pénzügyi jog, polgári jog, munkajog, mezőgazdasági jog, családjog, büntetőjog—bűnügyi tudományok, törvénykezési szervezet, polgári eljárásjog, büntetőeljárásjog, nemzetközi jog, nemzetközi magánjog, állam- és jogtörténet, valamint egy tudománytörténeti tanulmányokat magába foglaló fejezet.

Az enciklopédiát haszonnal forgathatják természetesen a jogászok — elsősorban a jogalkalmazók: bírák, ügyészek, ügyvédek —, valamint azok, akik bármely területen joggal foglalkoznak, de a jog iránt érdeklődők is valamennyien. A könnyebb tájékozódást élőfejek, utaló címszavak és részletes tárgymutató segítik.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI ENCIKLOPÉDIA

ELSŐ KÖTET

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI ENCIKLOPÉDIA

FŐSZERKESZTŐ

SZABÓ IMRE

ELSŐ KÖTET

A—J

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1980

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

SZABÓ IMRE
főszerkesztő

KOVÁCS ISTVÁN
EÖRSI GYULA

NAGY LAJOS
szerkesztő

ISBN 963 05 2056 7 I—II. kötet
ISBN 963 05 2057 5 I. kötet

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1980

Printed in Hungary

ELŐSZÓ

Az Állam- és Jogtudományi Enciklopédia új jellegű kollektív munka a magyar állam- és jogtudományi irodalomban. A munka alapvető célkitűzése szerint nem közvetlenül az államról és a jogról, hanem az *állam- és jogtudományról* szól. Az állammal és a joggal tehát úgy foglalkozik, mint az állam- és jogtudományok tárgyaival.

A munka alapvető célkitűzésénél fogva nem a jogkereső közönség részére készült, hanem elsősorban tudományos jellegű mű. Ezért választotta a lexikális helyett az enciklopédikus formát. Nem címszavakban gondolkodik tehát, nem meghatározásokat, körülírásokat ad, hanem meghatározott tárgykörökben elvi-elméleti igényű teljes tanulmányokat tartalmaz.

Az Enciklopédiának és tanulmányainak középpontjában a *magyar* állam- és jogtudomány áll, annak legújabb eredményeivel. A tanulmányok általában csupán mint a jelen közvetlen előzményét tartalmazzák az adott jogág, intézmény, kérdés történeti vonatkozásait. Ugyanilyen jelleggel dolgozzák fel az adott állam- és jogtudományi terület történetét, ilyen rendeltetéssel adnak fogalomtörténetet és tudománytörténetet. A tanulmányok célja az adott tárgykör tudományos meghatározása, elemzése.

A munka a szocialista magyar állam- és jogtudomány fejlődésének eredményeit a marxi—lenini tanítások alapján összegezi, elméleti-tudományos igénnyel vizsgálva a jogrendszer elemeinek kérdéseit. Nem arra törekszik, hogy a mai magyar állam és jog teljes és részletes ismertetését adja, hanem ezekről elvi-elméleti elemzést készít. Bár egyes kérdésekkel kapcsolatban hivatkozás történik a tételesjogi megoldásra, mint történeti példára is, nem lehet az Enciklopédiában a mai magyar állam és jog részletkérdéseit vagy különösen jogának egyes rendelkezéseit keresni, hanem a munka mint tudományos igényű szintézis az állam- és jogtudományok elméleti művelői mellett a jogalkotónak és a jogalkalmazónak is kíván munkájukhoz elméleti alapokat adni.

Az Enciklopédia tanulmányaiban a magyar népi demokratikus államot és a magyar népi demokratikus jogot, e jellegükben mint a szocialista magyar állam és jog egy válfaját fogja fel. Ennek szükségszerű követelménye, hogy mindenekelőtt ennek az államnak és jognak a szocialista jellegét igyekszik feltárni. Emellett a magyar népi demokratikus államot és jogot a szocialista államtípus és jogtípus konkrét állam- és jogrendszerei sorába ágyazva szemléli és elemzi. Ebben a látószögben okvetlenül összehasonlító jellegű, mégpedig elsősorban a többi szocia-

lista állammal és joggal áll összehasonlításban. Bár a munka mind a történeti, mind pedig a mai polgári állam- és jogrendszerekhez való viszonyítása folytán általában is összehasonlító elemeket tartalmaz, ezeknek az általános jeleknek felsorolása nem olyan gazdag és mély, mint a szocialista államokat és jogokat illetően.

Az anyagban való elsődleges tájékozódást — a szövegrészekben közölt ún. utaló címszavak mellett — részletes tárgymutató teszi lehetővé.

A munka szerkesztése a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetében történt. Az állam- és jogelméleti, a nemzetközi jogi és az állam- és jogtörténeti rész szakszerkesztője *Szabó Imre* főszerkesztő, az államjogi-alkotmányjogi, államigazgatási jogi és a törvénykezési szervezet anyagát tárgyaló részek szakszerkesztője *Kovács István*, a polgári jogi, munkajogi, mezőgazdasági jogi, családjogi, nemzetközi magánjogi és a polgári eljárásjogi részek szakszerkesztője *Eörsi Gyula*, a büntetőjogi, büntető eljárásjogi és a vegyes részek szakszerkesztője *Nagy Lajos* volt.

A szerkesztőség kegyelettel emlékezik meg Szászy István, Nizsalovszky Endre és Weltner Andor akadémikusról, Viski Lászlóról, az állam- és jogtudományok doktoráról, akik nem érhették meg az Enciklopédia számára írt tanulmányaik megjelenését, továbbá Pap Tibor tanszékvezető egyetemi tanárról, Diósdi György egyetemi docensről és Pulay Gábor tudományos intézeti munkatársról, akik haláluk miatt csupán az előkészítő munkálatokban vehettek részt.

Az Enciklopédia kéziratát 1976. december 31-vel zártuk, de ott, ahol ez lehetséges volt, az 1978. december 31-ig ezt követő változtatásokat is átvezettük.

Budapest, 1979. *A Szerkesztőség*

A, Á

ACTIO → *Római jog*
ADÓJOG → *Pénzügyi jog*
ÁGI ÖRÖKLÉS → *Öröklési jog*
ALANYI JOG → *Jogviszony*

ALKOTMÁNY: I. Az alkotmány meghatározása (7.) — II. Az alkotmány kialakulása (16.) — III. Burzsoá alkotmányok 24.) — IV. Szocialista alkotmányok (33.)

I. Az alkotmány meghatározása. 1. Mi az alkotmány? 2. A tágabb és szűkebb értelemben vett alkotmány. 3. Az anyagi értelemben vett és a formai értelemben vett alkotmány szembeállításának bírálata. 4. Az alkotmány tartalmi és formai elemeiről általában. 5. A burzsoá alkotmányok tartalmi elemei és az alkotmányos állam. 6. A szocialista alkotmányok tartalmi elemei. 7. Az alkotmány formai elemei.

1. Mi az alkotmány?

Az alkotmány az államjog kódexe, azaz egy adott ország államjogának legfontosabb szabályait rendszerezett formában összefoglaló törvény (esetleg több egymással összefüggő törvény), melyet a bennefoglalt szabályok jelentősége, gyakorlati realizálásuk különleges biztosítékai (ún. alkotmányos garanciák) az ország közönséges törvényei fölé emelnek. Ez a meghatározás az alkotmányt egyértelműen jogszabálynak, jogintézménynek tekinti és az alkotmánynak ezt a sajátosságát húzza alá. Kétségtelen, hogy az alkotmány mint az uralkodó politikai nézetek kifejezője és összefoglalója egyben fontos politikai okmány is. Ám az alkotmány specifikuma — más, ugyancsak jelentős politikai okmányokhoz, pl. a pártprogramhoz viszonyítva — éppen abban áll, hogy *az uralkodó politikai nézetek* állami akarattá való transzformálását, „törvényerőre emelését" valósítja meg. Azt pedig, hogy adott esetben az uralkodó osztály által egy-egy adott időszakban *legjelentősebbnek vagy legalábbis különösen jelentősnek* ítélt politikai nézetek törvényerőre emeléséről van szó, azok a különleges biztosítékok dokumentálják, amelyek az alkotmányt a jogszabályok hierarchiájában a közönséges törvények fölé emelik.

Ha az alkotmányt mint jogszabályt (jogintézményt) határozzuk meg, nyilvánvalóan szószaporításként hatna, ha az alkotmány jogi jellegének kiemelése mellett még külön is összefoglalnánk mindazt, ami a jog lényegéhez amúgy is hozzátartozik. Enélkül is következik ugyanis a meghatározásból az, hogy az alkotmány, mint minden jogszabály, adott uralkodó osztály, illetve osztályok érdekeit fejezi ki, az azoknak megfelelő társadalmi rend erősítését szolgálja.

Meghatározásunk eddig felsorolt elemei az alkotmány törvényi oldalát, jogrendszerben elfoglalt helyét, tehát elsősorban formai jegyeit emelték ki. Ám az alkotmány tartalmára is utalunk akkor, amikor az alkotmányt egy adott ország államjogának kódexeként, azaz az államjog legfontosabb szabályait összefoglaló törvénykönyvként határoztuk meg. A meghatározásnak ez a módja, hogy az alkotmányt az államjogból vezetjük le, nem egyszerűen a meghatározás technikájához tartozik, hanem érdemi állásfoglalást jelent a tekintetben, hogy az alkotmány maga egészében az államjog része, másrészt abban is, hogy nem az alkotmány tételeiből dedukálódik az államjog egésze, hanem megfordítva, az államjog szabályainak rendszeres törvénykönyvbe való ötvözése adja az alkotmányt. E felfogás mellett viszont feleslegessé válik, hogy az alkotmány meghatározásánál újból részletezzük az alkotmány szabályozási tárgyait, azaz megismételjük az államjog tárgyánál már amúgy is elmondottakat. Egyébként az adott ország államjogának jellege, annak szocialista vagy burzsoá volta meghatározza az alkotmány típusát is. Azok az okok, amelyek lehetővé teszik, hogy a szocialista országok államjoga, mint a jogrendszer vezető ágazata, anyajoga, ne csupán a közjog, hanem az egész jogrendszer alapvető tételeit magába zárja, egyben a szocialista alkotmány legfontosabb tartalmi jellegzetességeit is meghatározzák, ezzel elhatárolják az alkotmány burzsoá típusától.

Az alkotmány meghatározását a törvényhozási technika oldaláról vizsgálva, külön kérdésként vethető fel, hogy mennyiben indokolt az alkotmányt kódexnek, törvénykönyvnek tekinteni. Kétségtelen, hogy az alkotmány, mint az államjog kódexe, más jogágazatok

kódexeivel összevetve igen sok sajátos vonást mutat fel. Így: az államjog szabályainak viszonylag kisebb hányadát öleli fel az alkotmány, mint az ún. klasszikus kódexek, pl. a büntető vagy polgári törvénykönyv az adott jogágak anyagából; az alkotmány szabályai között viszonylag jóval több az alapelv jellegű norma, több a kódexen kívüli jogszabályra, esetleg törvényre való utalás stb. Ezek azonban inkább mennyiségi, mint minőségi különbségek. Amellett arra is figyelemmel kell lenni, hogy az újabb kodifikációs gyakorlat sok esetben alkalmaz az alkotmányhoz hasonló szabályozási módszereket más jogágak alapvető normáinak összefoglalása esetén is.

2. A tágabb és szűkebb értelemben vett alkotmány.

Az alkotmány közel kétévszázados története során a polgári jogirodalomban igen sok kísérlet történt az alkotmány általános meghatározására. Ezek egy része a maga korában adekvát módon fejezte ki az alkotmány lényegét, más részük minden tudományos igény nélkül egy-egy politikai törekvés számára szállította a legmegfelelőbbnek tűnő „elméleti" alátámasztást.

A legkorábbi „ideologizált" alkotmányfogalom az ún. *tágabb és szűkebb értelemben vett alkotmány szembeállításában* jelentkezett. Az alkotmányt — tágabb értelemben véve — az államszervezettel azonosították, míg szűkebb értelemben vett alkotmányon az állami főhatalom gyakorlását szabályozó és korlátozó jogszabályok összességét értették. Az alkotmány tágabb fogalmát elfogadva minden államnak van alkotmánya. Hiszen államszervezet az önkényuralom viszonyai mellett is létezik. A tágabb és szűkebb értelemben vett alkotmányfogalom egészen nyilvánvalóan azt a célt szolgálta, hogy az alkotmány létét a feudális államszervezet viszonyai között is megállapíthassák, és ezzel is csorbítsák a polgári átalakulásért, illetve a haladóbb polgári intézmények bevezetéséért kibontakozó küzdelmek élét. Egyáltalán nem véletlen, hogy a magyar jogtudomány a szabadságharc bukását követően, a Habsburg abszolutizmus első éveiben vette át az osztrák jogirodalomból előbb a tágabb értelemben vett alkotmány fogalmát (tehát az alkotmánynak azt a meghatározását, melynek alapján az önkényuralom időszakában is meg lehetett állapítani valamiféle alkotmány létezését). Ezzel szemben a szűkebb értelemben vett alkotmány és annak olyan értelmű meghatározása, mely legalább feltételezte az állami főhatalmat gyakorló szervek tevékenységének jogi szabályozottságát és egyben tevékenységük jogi korlátait, csak 1862-ben kapott helyet a magyar jogirodalomban, már abban az időszakban, amikor a Habsburg-ház is megtette az első lépéseket az önkényuralom felszámolására. (Vö.: Pauler T.: Jog- és államtudományok enciklopédiája, Pest, 1851, illetve 1862. kiadás 231. §.) Különben a szűkebb értelemben vett alkotmány keretei között is elfért a feudális jellegű államszervezet fenntartása, tehát az sem tartalmazza az alkotmány egyetlen lényeges elemét sem.

A tágabb értelemben vett alkotmány fogalmát egyébként a constitutio szó legáltalánosabb felfogásából etimológiai magyarázatából alakították ki, annak az államra való egyszerű átvetítésével. A constitutio szót ugyanis a legkülönbözőbb tudományokban, így a természettudományokban is (pl. a biológiában) használják abban az értelemben, hogy valaminek a felépítése, belső szervezete. Ebben a széles értelemben többször előfordul a constitutio (alkotmány) szó a 18. század politikai irodalmában a társadalom vagy az állam felépítésének, belső szervezetének megjelölésére, anélkül, hogy ez alatt az általunk vizsgált alkotmányt értenék. (l. erről részletesebben Kovács István: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei, Bp. 1962. 43—44. o.) Az utóbbi évtizedekben egyébként már a burzsoá államjogi irodalom sem használja a tágabb értelemben vett alkotmány fogalmát. Bizonyos nyomai azonban mai napig is feltalálhatók a politikai és a népszerűsítő irodalomban. Az viszont a felszabadulás előtti magyar közjogi irodalom elmaradottságát és reakciós jellegét tükrözi, hogy a közjogi művek többsége még a két világháború közötti évtizedekben is a tágabb és szűkebb értelemben vett alkotmány keretei között maradva határozta meg az alkotmányt. Molnár Kálmán, a felszabadulás előtti évek közjogásza szerint pl. „Alkotmány alatt azt a szervezetet értjük, amelyben az állam hatalmi élete lejátszódik. Így tekintve minden államnak van alkotmánya . . . " (Magyar Közjog, Pécs, 1929. 244. o.) Polner Ödön szerint pedig „az állam összetételének és szervezetének, vagyis megalkotottságának . . . rendje az állam alkotmánya." (Vö.: Polner Ödön: Az állami élet néhány főbb kérdése, Bp. 1935.)

A tágabb értelemben vett alkotmány tehát egyszerűen az államszervezet tényleges állapotát tekinti alkotmánynak és nem is utal annak magát az államszervezetet is kötelező jogi szabályozására (ezért mondjuk azt, hogy a tágabb értelemben vett alkotmány keretei között az önkényuralom is elfér), addig a szűkebb értelemben vett alkotmány az államhatalom gyakorlásának jogi szabályozottságát, ebből eredő korlátait emeli ki.

3. Az anyagi értelemben vett és a formai értelemben vett alkotmány szembeállításának bírálata.

A szűkebb értelemben vett alkotmányból fejlődött ki az anyagi értelemben vett és a formai értelemben vett alkotmány megkülönböztetése, illetve szembeállítása. A szembeállítás leglényegesebb mondanivalója, hogy az anyagi értelemben vett alkotmány és a formális értelemben vett alkotmány általában nem fedik egymást. Gyakran nem kerül a formális érte-

lemben vett alkotmányba minden olyan szabály, ami anyagi értelemben véve alkotmánynak minősül, és megfordítva, a formális értelemben vett alkotmány többnyire tartalmaz olyan szabályokat, amelyek nem részei az anyagi értelemben vett alkotmánynak. Az anyagi értelemben vett alkotmány legáltalánosabban elfogadott meghatározása Jellinek nevéhez kapcsolódik. Ez a meghatározás annyiban fejleszti tovább a szűkebb értelemben vett alkotmány fogalmát, hogy azt kiegészíti az egyén jogaira, az egyén és az államhatalom viszonyára vonatkozó jogszabályok összességével. „Az alkotmány szabályként azokat a jogtételeket foglalja össze, amelyek az állam legfelsőbb szerveire vonatkoznak, rögzítik azok egymáshoz való kapcsolatát és működési körét, valamint az egyén alapvető viszonyát az államhatalomhoz." (Vö.: Georg Jellinek: Allgemeine Staatslehre, Berlin. 1900. 461. o.) Az anyagi meghatározások azóta kialakult változatai lényegében a Jellinek-féle meghatározás elemeit variálják — egészen a legújabb időkig. Napjaink egyik legismertebb angol alkotmányjogásza Hood Phillips szerint pl. „az alkotmány azoknak a jogszabályoknak, szokásoknak és konvencióknak a rendszere, amelyek megállapítják az állami szervek megalakulását, hatáskörét és szabályozzák a különböző állami szerveknek egymáshoz és a magánszemélyekhez való viszonyát". (Hood Phillips: Constitutional and administrative Law, 5. ed. 1973. 5. o.) Nem nehéz megállapítani, hogy ez a meghatározás egészében a Jellinek-féle meghatározásra épül, mégis azzal az eltéréssel, hogy az egész államszervezetet belefoglalja az anyagi értelemben vett alkotmányba, emellett az íratlan angol alkotmány sajátos problematikáját is figyelembe véve, a jogszabályok mellé, azokkal egyenrangú elemekként felveszi a szokást és az alkotmányos konvenciókat is. Igen sok az olyan anyagi meghatározás, mely az állampolgárok és az állami szervek közötti viszonyokat, illetve az állampolgárok jogait elhagyja. Ez nem feltétlenül jelenti az állampolgárok jogainak figyelmen kívül hagyását. Többnyire azzal az elméleti állásfoglalással magyarázható, mely az ún. szabadságjogokat egyszerűen jogon kívüli szférának tekinti, abból kiindulva, hogy az állampolgárok tevékenységét az állami szervek működése csak akkor korlátozhatja, vagy érintheti, ha azokat a jogszabályok felhatalmazzák. Ebben az értelemben tehát azok a jogszabályok, amelyek az állami szervek felépítését és működését (hatáskörét) meghatározzák, egyben (negatív formában) automatikusan garantálják az állampolgári alapjogokat, illetve szabadságjogokat is (ún. reflexjogi szemlélet). Az anyagi meghatározások e típusából is közlünk néhány példát. W. Kägi szerint az alkotmány az államélet jogi alaprendje. (W. Kägi: Die Verfassung als rechtliche Grundordnung des Staates. 1945. 40. o.) Csaknem szó szerint ugyanezt mondja Biscaretti di Ruffia, aki szerint „az alkotmány azoknak a jogszabályoknak az összessége, amelyek meghatározzák az állami berendezkedés legjelentősebb elemeit". (Vö.: P. Biscaretti di Ruffia et Stefan Rozmaryn: La constitution comme lois fondamentale dans l'Europe occidentale et dans les Etats socialistes, Turin, 1966. 4. o.) R. Chapus francia államjogász szerint „Az anyagi értelemben vett alkotmányt azok a jogszabályok alkotják, függetlenül attól, hogy tartalmazza azokat az írott alkotmány vagy sem, ... amelyek meghatározzák az állam politikai rendszerét, azaz: kormányzati rendszerének berendezését." (Vö.: Cours de droit constitutionnel et d'institutions politiques. Paris, 1970. 202. o.) Hozzá kell tenni, hogy a könyv más helyén hasonlóképpen határozza meg az alkotmányjogot, tehát az alkotmányt — anyagi értelemben — az alkotmányjoggal azonosítja (3. o.), majd külön is megmagyarázza, hogy kormányzati rendszeren vagy politikai rendszeren (a kettőt azonosnak tekinti) az állam legfelsőbb szerveinek (államfő, legfelsőbb képviseleti szerv, kormány) felépítését, jogi helyzetét érti. Nem nehéz megállapítani, hogy ezek az állítólag az alkotmány tartalmára épülő meghatározások valójában az alkotmány egyetlen lényeges elemére sem utalnak. Egészen másként kell megítélnünk az ún. formális értelemben vett alkotmányt. *Formális értelemben* vett alkotmánynak tekintik azokat a törvényeket, amelyeket az egyes államok kifejezetten alkotmánynak nyilvánítanak, illetve, amelyek elfogadását (és módosítását) különleges eljáráshoz kötik s ezzel a jogforrások hierarchiájában a közönséges törvények fölé helyeznek.

A formális értelemben vett alkotmány fogalma valóban tartalmazza az alkotmány leglényegesebb külső, ebben az értelemben formai ismertetőjegyeit. Ám nyilvánvalóan nem helyettesítheti az alkotmány ennél teljesebb, az alkotmány tartalmi és formai jegyeit együttesen kifejező meghatározást. Ma már azt is könnyen megállapíthatjuk, hogy az anyagi és formai értelemben vett alkotmány szembeállítása tulajdonképpen nem más, mint az anyagi és formai értelemben vett törvényfogalomnak az alkotmányokra való egyszerű átvetítése.

A szocialista állam- és jogtudományok elutasítják mind az anyagi és formális értelemben vett törvény, mind az anyagi és formális értelemben vett alkotmány szembeállítását, nagyban-egészben hasonló érvek alapján. Nincs értelme ugyanis az olyan meghatározásnak, mely elválasztja egymástól az alkotmány tartalmi és formai elemeit. Az alkotmány és törvény egyaránt jogszabályok. Tartalom nélküli jogi forma a valóságban nem létezik, ezért azonos értékű, egymással versengő meghatározásokként nem állíthatók egymással szembe a jogszabály tartalmára és formájára épülő meghatározások.

4. Az alkotmány tartalmi és formai elemeiről általában.

A szocialista állam- és jogtudományok az alkotmány olyan meghatározását fogadják el, amelyek mind tartalmi, mind formai vonatkozásban tükrözik az alkotmány lényeges vonásait. Az alkotmány-fogalom kimunkálásánál tehát általában abból indulnak ki, hogy az alkotmány formai és tartalmi elemei egymással szoros kölcsönhatásban vannak, az alkotmányban elválaszthatatlan egységet alkotnak.

A formai elemek emelik az alkotmányt legmagasabbrendű jogforrássá, helyezik a jogrendszer élére. Az alkotmány realizálásának, gyakorlati végrehajtásának folyamatában ezek a formai elemek nemcsak tanúsítják, dokumentálják az alkotmányban foglalt jogszabálytartalomnak minden más törvénynél nagyobb jogi erejét, hanem egyben tevőlegesen segítik az alkotmány realizálását éppen azáltal, hogy mint speciális, csak az alkotmányra jellemző biztosítékok támogatják az alkotmány végrehajtását. Az alkotmány végrehajtása során tehát az alkotmány jogi ereje nem azért nagyobb a közönséges törvényeknél, mert alapvető, azoknál tartalmilag jelentősebb szabályokat tartalmaz, hanem azért, mert e jogszabálytartalmat különleges előírások a közönséges törvények fölé emelik. Kis szójátékot is megengedve magunknak, azt is mondhatnók, hogy az alkotmány végrehajtása során az állampolgárok, azok állami és társadalmi szervei nem azért kötelesek az alkotmányt alaptörvénynek tekinteni, mert az alapvető szabályokat foglal magában, ellenkezőleg, az alkotmány minden tétele kizárólag azért minősül a jogrendszer alapvető szabályának, mert azt az alkotmány rögzíti. Az alkotmányozás folyamatában mindez megfordul. Az alkotmányozó éppen azért veszi körül különleges biztosítékokkal az alkotmány rendelkezéseit, mert azok tartalmát, az általuk szabályozott társadalmi viszonyokat (azaz „az alkotmány szabályozási tárgyát") különösen jelentősnek ítéli. Végső soron tehát az alkotmány elfogadásának és realizálásának egymással szoros kölcsönhatásban levő egységes folyamatában is érvényesül az a tétel, hogy a forma és tartalom viszonyában a tartalomnak van elsődleges, a formát meghatározó, alakító szerepe.

Az alkotmány tartalmi és formai elemeinek ilyen felfogása mellett az is világossá válik, hogy a szocialista állam- és jogtudományok nem fogadják el ugyan az anyagi értelemben vett és formai értelemben vett alkotmányok megkülönböztetését és ezeknek önálló alkotmány-fogalmakként való szembeállítását, ám szükségesnek tartják az alkotmány tartalmi és formai elemeinek megkülönböztetését, sőt a tartalmi elemek elsődlegességének hangsúlyozása mellett elismerik a formai elemek viszonylagos önállóságát is. Ezzel valójában az anyagi és formai értelemben vett alkotmány szembeállítása leegyszerűsödik arra a racionális magra, ami belőle a szocialista állam- és jogtudományok számára is hasznosítható. Nevezetesen: minden jogszabály, így az alkotmány is vizsgálható egyrészt tartalma, az általa szabályozott társadalmi viszonyok oldaláról (tartalmi vagy anyagi megközelítés), de vizsgálható más jogi sajátosságai, így pl. az elfogadására, illetve módosítására jogosított szervek, az ehhez fűzött különleges eljárás, a jogszabálynak a jogforrási rendszerben elfoglalt helye stb. alapján. (Külső formai jegyek, formai megközelítés.)

A tartalmi és a formai megközelítésnek (vizsgálatnak, elemzésnek) mind a burzsoá, mind a szocialista alkotmányok esetén helye lehet. Az is nyilvánvaló, hogy bár a formai megközelítés is jelezheti a két alkotmánytípus közötti eltéréseket, mégis elsősorban a tartalmi vizsgálat emeli ki a burzsoá és a szocialista alkotmányok közötti alapvető különbséget. Az alkotmányok formai sajátosságai között ugyanis szükségképpen több az olyan közös, főként a jogi kultúra általánosan elismert és felhasznált elemeihez kapcsolódó elem, mely a burzsoá és a szocialista alkotmányokban egyaránt megtalálható.

5. A burzsoá alkotmányok tartalmi elemei és az alkotmányos állam.

A burzsoá alkotmányoknak mint a burzsoá államjog kódexeinek tartalmi oldalát erőteljesen befolyásolja az, hogy a burzsoá államjog szabályozási tárgyai között központi helyet foglalnak el *az államszervezet intézményei* és csak másodlagos szerephez jutnak egyéb szabályozási tárgyak, így pl. a társadalmi berendezkedés fő vonásait meghatározó gazdasági, politikai, kulturális, szociális viszonyok. Ez a burzsoá alkotmányok osztálytermészetéből fakadó sajátos belső ellentmondás, ami azonban nem akadályozhatja meg azt, hogy a burzsoá alkotmányok tartalmi elemeit vizsgálva azokat az elemeket helyezzük első helyre, amelyek elsősorban fejezik ki a burzsoá állami és társadalmi berendezkedés lényegét. Ezeket az elemeket nagyrészt rejtett vagy esetleg tudatosan leplezett formában tartalmazzák az egyes burzsoá alkotmányok. Ez érthető, hiszen nehéz lenne elképzelni olyan alkotmányszövegeket, amelyek nyíltan és félreérthetetlenül leszögezik, hogy *az állam a kizsákmányoló kisebbség diktatúrája.* Ehelyett a burzsoá alkotmányok többsége a néptől származtatja az államhatalmat és a választókra épülő *népképviselet* elvét rögzíti mint az államszervezet felépítésének legfontosabb alapelvét. Egyidejűleg azonban rögzíti azokat a *speciális biztosítékokat is, amelyek a legdemokratikusabb választási rendszer mellett is garantálják a burzsoázia hatalmának fenntartását.* Hasonlóképpen: az egész burzsoá állam- és jogrendszer, így a burzsoá alkotmányok is *a termelési eszközök tőkés magántulajdonára épülő gazdasági berendezkedés fenntartását szolgálják* akkor is, ha esetleg hiányozna az alkotmányból a magántulajdon szentségének és sért-

hetetlenségének nyílt deklarálása. Ez az alapelv egyébként a burzsoá forradalmak idején még elsősorban a feudális maradványok ellen irányult, ezért nyíltan helyet is kapott az alkotmányokban. A burzsoá alkotmányok létrejöttüktől kezdve napjainkig egy-egy *uralkodó ún. államalkotó nemzet alkotmányaként töltik be társadalmi funkcióikat.* Akkor is egy adott nemzet uralkodó osztályának érdekeit szolgálják, ha esetleg deklarálják a nemzetek egyenjogúságának elvét vagy az államot alkotó nemzet mellett az állam keretei között élő más nemzetek, illetve nemzetiségek jogainak elismerését is. Végül a burzsoá alkotmányokat fejlődésük egész történelmi útján végigkíséri az az ellentmondás, hogy *kinyilvánítják ugyan az alapvető állampolgári jogokat, azonban nem tartalmazzák azok anyagi biztosítékait.* Ám mindezek, a burzsoá állam lényegéhez kapcsolódó tartalmi elemek nem homályosíthatják el azt a tényt, hogy a burzsoá alkotmányok létrejöttük idején a társadalmi haladást szolgálták és meghatározott feltételek fennforgása esetén ma is társadalmi értéket képviselnek.

Már az alkotmány mint jogintézmény kialakulásával egyidejűleg, az első burzsoá alkotmányok létrejöttekor felmerültek az alkotmánnyal szemben bizonyos tartalmi követelmények, olyan tartalmi elemek, amelyeket az adott időszakban az alkotmány elengedhetetlen kellékének tekintettek. E követelményeket a maguk összességében *az alkotmányos állam* fogalma fejezte ki. Az alkotmányos állam fogalmában az alkotmány tartalma meghatározott társadalmi értékekhez kapcsolódik, az alkotmány tartalmával szemben támasztott bizonyos követelményrendszert foglal magában. Eszerint tehát az alkotmányos állam nem egyszerűen bármilyen alkotmánnyal rendelkező államot jelent, hanem kizárólag olyan államot, amelynek alkotmánya megfelel az alkotmányos állam fogalmában foglalt speciális követelményeknek. Ez a gondolat már az első polgári alkotmányokat megelőző haladó politikai irodalomban felmerült és ennek nyomán megfogalmazást nyert a francia forradalom 1789. évi deklarációjában is. Eszerint csak az az állam tekinthető alkotmányos államnak, amely garantálja az alapvető jogokat és biztosítja a hatalmi ágak elválasztását. (Szó szerint idézve: „Az a társadalom, mely nem biztosítja a jogok védelmét, sem a hatalmak elválasztásáról nem intézkedik, nem rendelkezik alkotmánnyal." Deklaráció az ember és polgár jogairól, 1789. aug. 26. 16. §.) Az alkotmányos állam gondolata később továbbfejlődött, az alkotmány más és más eleme kapott kiemelést. Így pl. Robespierre a jogokat tartotta az alkotmány nélkülözhetetlen elemének. Az 1793. évi alkotmány előkészítése során olyan deklaráció kialakítására törekedett, mely egyben minden nép örök időkre szóló alkotmánya, amelynek minden más törvény alá van rendelve. („A jogok deklarációja minden nép alkotmánya; más törvények természetüknél fogva változnak és ennek alá vannak rendelve; legyen jelen szünet nélkül minden ember előtt; csillogjon az önök köztörvényének élén; ennek a törvénykönyvnek első paragrafusa legyen az ember minden jogának szigorú védelme; a második pedig mondja ki, hogy minden törvény, ami azt megsérti, zsarnoki és semmis." Robespierre e szavai a Konvent 1793. évi május 10-i ülésén hangzottak el. Idézi: A. Esmein: Éléments de droit constitutionnel français et comparé. 1926. 1. köt. 637. o.) A napóleoni háborúkat követően *Constant* Benjamin azt vizsgálva, hogy melyek az alkotmány feltétlenül szükségszerű szabályozási tárgyai, újra visszatér az 1789. évi deklarációban megfogalmazott alapelvekhez és a hatalmak megosztására, valamint „a politikai és egyéni jogok"-ra vonatkozó szabályokat tekinti az alkotmány nélkülözhetetlen tartalmi elemének. (Vö.: Cours de politique constitutionnelle, Paris, 1872. 1. köt. 265. o.) („Tout ce qui ne tient pas aux limites et aux attributions respectives des pouvoirs politiques et aux droits individuels, ne fait pas partie de la constitution . . .") Az alkotmányos állam így megfogalmazott elemei alapján mondotta ki először, ugyancsak Constant Benjamin, hogy Angliának van alkotmánya, bár az alkotmány tételeit nem gyűjtötte egybe, egy írott okmányba. „Angliának több mint másfél évszázada van alkotmánya, mert van Habeas Corpus törvénye, Bill of Rights-e, van Magna Charta-ja, jóllehet ez alkalmazhatatlan ma már a maga egészében (inkább csak impozáns emlék), van népképviselete, esküdtekből álló bíróságai. Nem fontos, hogy ezeket a dolgokat nem gyűjtötték össze és nem rendszerezték egymást követő paragrafusokba: ezek az ország alaptörvényei . . ." (Uo.)

A 19. század folyamán az alkotmányos állam fogalma többirányú változáson ment át. A német—osztrák típusú államjogi fejlődés talaján többek között kialakult olyan változata is, mely semmi kapcsolatot nem mutatott a forradalmi hagyományokkal és a társadalmi értékekkel. Az alkotmányos államnak ez a felfogása a múlt század derekán a magyar jogirodalomban is szóhoz jutott. Karvassy szerint pl. „Alkotmánnyal bíró ország alkotmányos országnak hívatik", tehát minden állam alkotmányos állam, ha van alkotmánya — ám ugyancsak Karvassy szerint: „a szélesebb értelemben vett alkotmány" is alkotmány. Így végül az alkotmány egészében kimaradhat az alkotmányos állam fogalmából. (Vö.: Karvassy Ágost: Az alkotmányi és igazságügyi politika, Pest, 1865. 10. o.) Ez az üres séma azonban viszonylag rövid ideig élt Kelet-Európában is. Tovább élt és fejlődött az alkotmányos állam felfogásának másik változata. Azt lehet mondani, hogy a 19. század végére az a felfogás tekinthető általánosnak, mely az alkotmányos ál-

lam fogalmához hozzákapcsolta az állampolgárok egyenjogúságát és ennek alapján az államhatalom gyakorlásának olyan felépítését, mely legalább a polgári értelemben vett képviseleti rendszeren keresztül biztosítja, ha korlátozott keretek között is, az állampolgárok befolyását az állami szervek megalakulására, az állami ügyek intézésére. Az alkotmányos állam ilyen értelemben vett fogalmában rejlő társadalmi értékek és tartalmi elemek alapján ítélte meg a polgári alkotmányt Lenin a múlt század végén megjelent első munkáiban. „Az alkotmány törvény a nép képviselőinek a törvényhozásban és az államigazgatásban való részvételéről" — állapította meg Lenin 1899-ben az orosz szociáldemokraták politikai céljait vizsgálva. (Vö.: Lenin Művei, 4. köt. Bp. 1953. 271. o.) Később, az 1905-ös forradalom folyamán, amikor konkréten felmerült az alkotmányos monarchia kialakításának lehetősége, szintén erről az oldalról közelíti meg a burzsoá alkotmány társadalmi jelentőségét. Három alkotmány, avagy az állam felépítésének három formája c. 1905 júliusában közreadott tanulmányában az abszolutizmus, az alkotmányos monarchia és a demokratikus köztársaságok közötti különbségeket elemezve, az alkotmányt mint olyan törvényt említi, mely *a képviseleti szervek felépítésén* keresztül kompromisszumot hoz létre a hatalomban részt vevő három tényező: *a cár* (és az államapparátus), *a burzsoázia* (nagyburzsoázia) és a nép között. (Vö.: Lenin Művei, 8. köt. Bp. 1954. 567. o.) Itt tehát még világosabban jelenik meg az alkotmányos államnak az a felfogása, mely szükségképpen magában foglalja a népnek a hatalomban való valamilyen részesedését.

Nem nehéz belátni, hogy az alkotmányos állam fogalmának különösen olyan történelmi időszakokban volt jelentősége, amikor egy-egy államon belül a feudális kiváltságok ellen folyó küzdelem, a feudális jellegű vagy feudális maradványokkal terhelt államszervezetnek a polgári fejlődés igényeit inkább kielégítő, az alapvető jogokat legalább formálisan elismerő állami berendezkedéssel való felváltása volt napirenden. Ezért bizonyos fokig érthető, hogy a szocialista jogirodalomban többször is felmerültek olyan nézetek, amelyek az alkotmányos állam speciális és csak a burzsoá államokra alkalmazható fogalmának fenntartását idejétmúltnak tartják. Kétségtelen, hogy az alkotmányos állam fogalma alig mond valamit a szocialista államok számára. Ám ennek ellenére ma is van bizonyos jelentősége. Különösen a fasizmus elleni harcban. Az alkotmányos állam társadalmi értékeket tartalmazó fogalma alapján a fasiszta politikai rendszerek akkor is kívül rekednek az alkotmányos állam fogalmán, ha esetleg a legszebb írott alkotmányokkal rendelkeznek.

6. A szocialista alkotmányok tartalmi elemei.

A szocialista alkotmánynak mint a szocialista államjog kódexének tartalmi elemeit általánosságban a szocialista államjog szabályozási tárgyai reprezentálják. E szabályozási tárgykörök legjelentősebb elemei már az első szocialista alkotmány (az 1918. évi első szovjet alkotmány) létrejöttétől kezdve kialakultnak tekinthetők, átfogják a szocialista állam társadalmi és állami berendezkedésének alapintézményeit, ideértve a legjelentősebb politikai, gazdasági, kulturális, szociális intézményeket. E szabályozási tárgykörök mint a szocialista alkotmány tartalmi elemei elsősorban azoknak a nagy társadalmi értékeknek felelnek meg, amelyeket a nemzetközi munkásmozgalom harcai állítottak az emberi haladásért folytatott társadalmi küzdelmek középpontjába. Egy-egy alkotmány szocialista jellege e társadalmi értékekhez mérve igazolható, függetlenül attól, hogy az adott alkotmány önmagát (vagy az általa rögzített társadalmi berendezkedést) szocialistának deklarálja-e vagy sem. Míg tehát a burzsoá alkotmányoknak az „alkotmányos állam" fogalmában összegezett tartalmi elemei azokat a társadalmi értékeket fejezték ki, amelyeket a feudális rend elleni harcában a polgárság állított a társadalmi fejlődés középpontjába, egyben magának az alkotmánynak a létét dokumentálták, addig a szocialista alkotmány legjelentősebb tartalmi elemei a társadalmi fejlődés magasabb fokát képviselő szocializmus követelményrendszerét foglalják magukban, egyben az alkotmány szocialista jellegének mércéjét jelentik.

E tartalmi elemek a következők: a) *termelési eszközök társadalmi tulajdona,* b) *a proletariátus diktatúrája,* c) *az államhatalom gyakorlásának a szocialista demokratizmus elvére épülő rendszere,* d) *a proletár internacionalizmus,* e) *az alapvető jogok elismerése és azok anyagi garanciái.*

a) A termelési eszközök társadalmi tulajdonba vétele minden szocialista forradalom alapvető célkitűzése, az uralomra jutott munkásosztály minden alkotmánya egyértelműen kifejezi a termelési eszközök társadalmasításában elért eredményeket. A termelési eszközök társadalmi tulajdonba vételével párhuzamosan megy végbe a kizsákmányoló osztályok és a kizsákmányolás felszámolása, a termelt javak elosztásában a szocializmus elvének érvényrejuttatása (mindenki képességei szerint, mindenkinek munkája után). E tartalmi elemek a megvalósult szocializmus alkotmányaiban mint elért eredmények jelentkeznek, míg a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet alkotmányaiban a munkásosztály határozott politikai célkitűzésként, az alkotmány által is megerősített politikai program formájában kapnak kifejezést.

b) A proletariátus diktatúrája, illetve *a munkásosztály hatalma* ugyancsak minden szocialista alkotmányban kifejezett megfogalmazást kap. Ezzel együtt rögzítik az adott szocialista államban létező osztályviszonyoknak megfelelően annak az osztályszövetségnek az állapotát

is, mely a munkásosztály hatalmának politikai alapja, azaz meghatározzák azokat a társadalmi osztályokat, illetve rétegeket, amelyek a munkásosztály szövetségeseként, a munkásosztály vezetése mellett részt vesznek a hatalom gyakorlásában. Ez az osztályszövetség minden esetben felöleli a dolgozók összes rétegeit. A munkásosztálynak ezen a szövetségen belüli vezető szerepe testesíti meg a munkásosztály hatalmának lényegét. A munkásosztálynak ez a vezető szerepe akkor is érintetlenül megmarad, ha az államon belül már megszűnik a proletariátus diktatúrája és a szocializmus felépítését követően, a kommunizmus építésének feltételei között az állam össznépi állammá válik.

c) Az államhatalom gyakorlásában a szocialista demokratizmus elve elsősorban a képviseleti demokrácia és a közvetlen demokrácia egymással összekapcsolódó és egymással párhuzamosan fejlődő intézményeinek rendszerében fejeződik ki. A szocialista alkotmányok minden esetben az államszervezetnek olyan formáját rögzítik, amelyen belül — mind helyileg, mind a központban — érvényesül a lakosság egésze által választott képviseleti szervek vezető szerepe, e képviseleti szervek hálózata alkotja az egész államszervezet felépítésének alapját. A szocialista alkotmányok ezzel együtt mindig meghatározzák az államszervezetnek és az állami tevékenységnek azokat a legjelentősebb elemeit is, amelyek szervezett formában és folyamatosan biztosítják a lakosság közvetlen részvételét az állami munkában, a közösség ügyeinek intézésében.

d) A proletár internacionalizmus lényege ma is ugyanaz, mint a Kommunista Kiáltvány megfogalmazása idején, azaz a világ munkásainak, dolgozóinak nemzetközi összefogását, kölcsönös támogatásának szükségességét jelenti a kizsákmányolás felszámolásáért, az ugyancsak nemzetközileg szervezett, a kizsákmányolók hatalmának megdöntéséért folytatott világméretű küzdelemben. Ám a proletár internacionalizmus kifejezési formái is változnak az egyes történelmi korszakok változó feltételei közepette. Ez meghatározza a proletár internacionalizmus elvének az egyes szocialista alkotmányokban való megfogalmazását is. Az első szocialista alkotmányok (ideértve az 1918. évi alkotmányt és az ennek példájára létrejövő szocialista alkotmányokat, így a Magyar Tanácsköztársaság 1919. évi alkotmányát is) az egyes országokban lezajló proletárforradalmak nyomán létrejövő szocialista államokat valójában a viszonylag rövid idő alatt végbemenő nemzetközi méretű proletárforradalom során kialakuló szocialista világköztársaság részeként határozták meg. Ez a felfogás még a Szovjetunió megalakításáról rendelkező 1924. évi szovjet alkotmányban is kifejezést nyert. Az addig önálló szovjet szocialista köztársaságok szövetségi államba való társulását az alkotmány úgy fogta fel, mint „új, határozott lépést a világ összes dolgozójának szocialista szovjet világköztársaságba való egyesítésének útján".

Ezt követően a kapitalizmus átmeneti konszolidációja, majd a Szovjetunió ellen szervezkedő fasiszta rezsimek kialakulása miatt előtérbe került az ellenséges környezet által körülvett egyetlen szocialista ország függetlenségének védelme. Ezzel magyarázható, hogy az 1936. évi alkotmány elsősorban a Szovjetunió belső viszonyaira szorítkozik, a nemzetközi munkásmozgalomhoz való kapcsolatát csupán a menedékjog keretei között fejezi ki, utalva arra, hogy a szovjet állam menedékjogot nyújt mindazoknak a külföldi állampolgároknak, akiket a dolgozók érdekeiért folytatott harcukért üldöznek.

A II. világháború után, különösen a szocialista világrendszer kialakulását követően azonban tovább gazdagodott a proletár internacionalizmus elvének a szocialista alkotmányokban való megfogalmazása. Az újabb szocialista alkotmányok vagy kifejezetten a proletár internacionalizmus elvére hivatkozással, vagy a szocialista világrendszer országaihoz való baráti viszonyra utalással fogalmazzák meg az egyes szocialista országok által követett nemzetközi politika alapelveit.

e) Az alapvető jogok anyagi garanciáinak kifejezése a termelési eszközök társadalmi tulajdonának függvénye. Csak az az állam vállalkozhat a jogok anyagi garanciáinak alkotmányba iktatására, mely a társadalmi tulajdonban levő termelési eszközök felhasználásának szervezését is kézben tartja. Ezért érthető, hogy az anyagi garanciák kifejezése egyaránt minden szocialista alkotmány tartalmi eleme. Jelentős eltérést mutatnak azonban az alapvető jogok szabályozásának egyes változatai. Általános tendenciaként figyelhető meg, hogy a kizsákmányoló osztályok felszámolását megelőzően a szocialista alkotmányok többnyire nem a jogok általánosságából indulnak ki. A jogok többségét, különösen az anyagi biztosítékokat elsősorban feltételező gazdasági, kulturális, szociális jogokat mint a dolgozók jogait fogalmazzák meg. Elsősorban a dolgozók számára biztosítják a jogok gyakorlati realizálásának anyagi feltételeit. A kizsákmányolók felszámolását követően az alapvető jogok a szocialista alkotmányokban is általános állampolgári jogokká válnak. Ez az általánosság azonban ez esetben sem azonosítható a burzsoá alkotmányok jogi megoldásaival. A szocialista alkotmányokban kifejezett állampolgári jogok általánossága a társadalmi fejlődés magasabb szintjén fogja át az egyén és a közösség viszonyát. A jogok általánossága olyan viszonyok között valósul meg, amikor a társadalom minden tagja dolgozóvá vált.

7. *Az alkotmány formai elemei.*

Az alkotmány külső megjelenési formája és az alkotmány elfogadásához, valamint módosításához előírt speciális, a közönséges törvé-

nyektől eltérő követelmények jelentik az alkotmány legjelentősebb formai elemeit.

a) Az alkotmány külső megjelenési formája alapján *írott és íratlan alkotmányokat* különböztetünk meg. Az írott alkotmány alaptípusát az egyetlen ünnepélyes okmányba (görög eredetű latin szóval: charta) foglalt alkotmánylevél képviseli. Ezért az írott alkotmánynak ezt a válfaját kartális alkotmánynak is nevezik. Egyébként a ma hatályos alkotmányok túlnyomó nagy többsége kartális alkotmány. Ilyen az 1949. évi XX. tv.-nyel elfogadott magyar alkotmány is.

Kivételesen előfordul, hogy az írott alkotmány rendelkezéseit *több alkotmánytörvény* vagy *pontosan meghatározott több közönséges törvény* foglalja magában. Az írott alkotmány e típusának első általánosan ismert képviselője az 1875 és 1940 között hatályos francia alkotmány, mely három alkotmánytörvényből állt (1875. febr. 24., 25. és júl. 16-án elfogadott alkotmánytörvények). Az egyes törvények alkotmánytörvény-jellegét az bizonyítja, hogy mindhárom törvény módosítása a közönséges törvényektől eltérő különleges eljárás alá esett. Szocialista államokból is több olyan példát tudunk, amikor több alkotmánytörvény foglalja magában a hatályos alkotmány rendelkezéseit. Ez a helyzet pl. napjainkban a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban, ahol a többször módosított 1960. évi kartális alkotmány mellett még két másik alkotmánytörvény tartalmazza az állam alkotmányát. (A csehszlovák szövetséges államról szóló 1968. évi 143. sz. és a nemzetiségek helyzetét szabályozó 1968. évi 144. sz. október 27-i alkotmánytörvények.) Átmenetileg (1950 és 1963 között) lényegében hasonló helyzet állott fenn a Jugoszláv Szövetségi Szocialista Köztársaságban, ahol az 1946. évi kartális alkotmány mellett ugyancsak több alkotmánytörvény intézkedett a szövetségi rendszert és az államszervezetet érintő változásokról. (l. erről: Új szocialista alkotmányok Bp. 1966. 88—89. o.)

Az íratlan alkotmány esetén több, a történeti fejlődés különböző időszakaiban elfogadott különböző szintű írott és íratlan (szokásjogi) jogszabály foglalja magában a hatályos alkotmány szabályait. Ezért az *íratlan alkotmányt gyakran történeti alkotmánynak is nevezik.* Az íratlan alkotmány általában összeolvad az adott ország államjogával vagy alkotmányjogával. Jelenleg íratlan alkotmánya van Angliának. Az 1949. évi szocialista alkotmány elfogadásáig íratlan alkotmánynak minősült a magyar alkotmány is. Az íratlan alkotmány kialakulása a burzsoá átalakulás kompromisszumos útjához kapcsolódott. Különösen alkalmas arra, hogy a nagyburzsoázia és a feudális arisztokrácia közötti kompromisszumnak megfelelően az államhatalom gyakorlásának viszonylag széles területein konzerválja a feudális maradványokat. Meg kell jegyezni, hogy általában az íratlan vagy történeti alkotmány szabályainak legjelentősebb elemeit tulajdonképpen írott törvények adják. Angliában általában a Magna Charta (1215), a Petition of Rights (1628), a Habeas Corpus törvény (1679), a Bill of Rights (1689), a trónöröklésről rendelkező Act of Settlement (1701), a parlamentről rendelkező törvények, azaz Parliament Act (1911 és 1949), a nemzetközösségről rendelkező Westminsteri Statutum (1931) azok a jelentősebb törvények, amelyeket ma az íratlan angol alkotmány részeinek tekintenek.

b) Az alkotmányok több mint 300 esztendős fejlődése *az alkotmány elfogadására, illetve módosítására a különleges előírások nagyszámú változatát* alakította ki. E változatok jelentős része annyira a jogrendszer formai oldalainak területén mozog, hogy nagyon gyakran csak igen lazán kapcsolódik az érdekelt ország társadalmi viszonyaiban gyökerező adottságokhoz. Több olyan változat is van, mely burzsoá és szocialista országokban egyaránt megtalálható.

E különleges előírások alapján az alkotmány elfogadására jogosult lehet 1. a választópolgárok összessége népszavazással (alkotmányozó referendum), 2. külön erre a célra összehívott alkotmányozó gyűlés, 3. a közönséges törvények elfogadására jogosult szervek — különleges, a közönséges törvényekre megszabott eljárástól eltérő kötöttségek mellett. Alternatív megoldások is lehetségesek.

Az első írott alkotmány, amelyet alkotmányozó referendum fogadott el, az 1793. évi jakobinus alkotmány volt. A jelenleg hatályos alkotmányokban is többször előfordul az alkotmányozó referendum intézménye. Az osztrák alkotmány 44. §-a szerint az alkotmány általános revízióját magában foglaló módosítást népszavazás alá kell bocsátani (kötelező referendum). Az alkotmány részleges módosítását is népszavazás alá kell bocsátani, ha azt a parlament bármelyik háza tagjainak egyharmada kéri (fakultatív referendum). Az osztrák alkotmányjogi irodalom szerint egyébként az alkotmány általános revíziójának minősül minden, az alkotmány lényeges tartalmi elemét érintő módosítás. Fakultatív referendumot ír elő az 1958. évi francia alkotmány is. A köztársasági elnök dönt abban a kérdésben, hogy a tervezett alkotmánymódosítást népszavazás alá bocsátja, vagy a parlament két házának együttes ülése elé terjeszti. Ez esetben 3/5-ös többség szükséges a módosítás elfogadásához. Az 1848. évi olasz alkotmány szintén fakultatív referendumot ír elő. Eszerint a módosítást akkor kell népszavazásra bocsátani, ha azt a parlament valamelyik háza képviselőinek egyötöde, vagy 500 000 választó, vagy öt tartományi tanács kéri. Ilyen esetben sincs helye népszavazásnak, ha a módosítást a parlament mindkét háza külön-külön tagjainak legalább kétharmados szavazatával fogadta el.

A szocialista alkotmányfejlődés során több

alkalommal is előfordult, hogy népszavazással fogadták el az alkotmányt. A jelenleg hatályos alkotmányok közül ilyen a Német Demokratikus Köztársaság 1968. évi alkotmánya és a Bolgár Népköztársaság 1971. évi alkotmánya, a Kubai Köztársaság 1976. évi alkotmánya. — Az alkotmány módosítását a szocialista alkotmányok általában a legfelsőbb képviseleti szervekre bízzák — a magyar alkotmányhoz hasonló minősített többség elvárása mellett. Esetenként ezt néhány, a módosító javaslat előterjesztésére, ill. tárgyalására vonatkozó speciális eljárási szabály is kiegészítheti. (Amint pl. a bolgár alkotmánynál.) A Kubai Köztársaság alkotmánya ez alól annyiban jelent kivételt, hogy az alkotmány egyes rendelkezéseinek módosításához népszavazást ír elő. (Alapvető jogok és a legfelsőbb hatalmi szervekre vonatkozó rendelkezések.)

A burzsoá alkotmányfejlődés eddigi útja során többször is előfordult, hogy külön erre a célra összehívandó alkotmányozó gyűlésre bízták az alkotmány elfogadását, illetve módosítását. Napjainkban ez igen ritka. Ma már inkább az a megoldás az általános, hogy különleges eljárási biztosítékok előírása mellett a törvényhozás szerveit tekintik alkotmányozó szerveknek is. Különleges eljárási előírás lehet *a)* a módosítás elfogadásához előírt minősített többség, mely a közönséges törvényhozáshoz megkívánt többség és a teljesen egyhangú határozat előírásának szélső határai között mozoghat; jelentkezhet *b)* a javaslat előterjesztésére, vagy az eljárás egyes szakaszaira megszabott határidőkben, illetve az előkészítés a szavazás különleges módjában, vagy *c)* két, illetve több ház esetén a két ház egymáshoz való viszonyának megváltozott módjában (egyenjogúság a törvényhozásban, ugyanakkor valamelyik ház primátusa az alkotmányozásban stb.). *d)* Kivételesen előfordul, hogy az írott alkotmánylevél minden speciális kötöttség nélkül, a közönséges törvényekre előírt eljárás szerint módosítható. Ilyen volt pl. az 1848 és 1944 között hatályos olasz alkotmány.

Az alkotmánymódosítás korlátozásának legszélső esete a *megváltoztatás teljes tilalmát kimondó különleges előírás.* Ez vonatkozhat *a)* az alkotmány egész szövegére, *b)* az alkotmány egy részére, a benne rögzített egyes intézményekre, *c)* szólhat határozatlan vagy határozott időre. E tilalmak közül csupán az egyes intézmények védelme vagy a rövidebb időtartamra megállapított módosítási tilalom képviselhet valamelyes jogi értéket. A marxista államjogtudomány éppen annak a lenini tételnek az alapján, hogy az alkotmányok mindig különös élességgel tükrözik a fennálló osztályerőviszonyokat, több oldalról is kimutatta e tilalmak valóságos értékét. A módosítási tilalmak egyébként főleg a korai burzsoá alkotmányokra jellemzőek. Kivételesen az utóbbi évtizedekben elfogadott alkotmányokban is előfordulnak. Így pl. az 1947. évi olasz alkotmány 139. §-a, az 1958. évi francia alkotmány 89. §-a egyaránt kimondják, hogy „A köztársasági államforma nem lehet módosítás tárgya".

A föderatív államok alkotmányainak egyik specialitása, hogy az egész alkotmány vagy az alkotmány egyes tételeinek módosítását az egyes szövetséges köztársaságok hozzájárulásához kötik. Az USA alkotmányának módosítása pl. csak a Kongresszus két házának 2/3-os többségével vagy az összes államok törvényhozó testülete kétharmadának kérelmére kezdeményezhető. A javaslatot külön erre a célra összehívott tanácskozó testület vizsgálja meg és azok akkor válnak elfogadottá, ha azokat az államok háromnegyed részének törvényhozó testülete vagy az államok háromnegyed részének gyűlése elfogadta. Egy államot sem lehet azonban megfosztani — kifejezett hozzájárulása nélkül — a szenátusban levő egyenlő szavazati jogától.

A szovjet alkotmányfejlődés folyamán különböző biztosítékok védik a szövetségi államok jogait az alkotmánymódosító eljárás során. Az 1924. évi alkotmány pl. kimondotta, hogy a szövetségi köztársaságok területe nem változtatható meg hozzájárulásuk nélkül, ugyanígy nem módosítható az összes szövetségi köztársaság hozzájárulása nélkül az alkotmánynak az a tétele, mely számukra az unióból való szabad kilépés jogát biztosítja (6. §). Az 1936. évi alkotmány a Szovjetunió Legfelsőbb Szovjetje két házának (Szövetségi Szovjet és Nemzetiségi Szovjet) külön-külön hozott 2/3 szótöbbségű határozatával módosítható. Az alkotmány szövege egyéb kifejezett korlátozást nem tartalmaz. Fenntartja azonban az 1924-es alkotmánynak azt az előírását, hogy az egyes szövetségi köztársaságok területe csak hozzájárulásukkal változtatható meg (1936. évi alkotmány 18. §-a), kimondja továbbá, hogy az alkotmány 14. §-ában az unió hatáskörébe utalt ügyeket kivéve az egyes szövetséges köztársaságok megőrzik teljes szuverenitásukat (15. §). Ez úgy is értelmezhető, hogy a szövetségi köztársaságok szuverenitását közvetlenül érintő alkotmányos rendelkezések módosítása az egyes szövetségi köztársaságok hozzájárulásához is köthető. Ilyen rendelkezések lehetnek a már említett szabad kilépés joga mellett (amit az 1936. évi alkotmány is felvesz rendelkezései közé és amit a szovjet jogirodalom a szövetségi köztársaságok szuverenitását illetően legfőbb bizonyítéknak és biztosítéknak tekint) az egyes szövetséges köztársaságok státusának megváltoztatása. Eddig egyetlen ilyen eset fordult elő, nevezetesen az 1940 és 1956 között önálló szövetségi köztársaságként fennálló Karél-Finn Szovjet Szocialista Köztársaságnak az Összoroszországi Szovjet Szocialista Szövetségi Köztársaság területébe tartozó autonóm köztársasággá való nyilvánítása. Ez a döntés a Karél-Finn SZSZK legfelsőbb tanácsának kife-

jezett hozzájárulásával jött létre, illetve annak kérelme alapján került az átszervezés kérdése a Legfelsőbb Szovjet 1956. évi júliusi ülésének napirendjére.

c) Más differenciálás az ún. *merev és rugalmas alkotmányok* megkülönböztetése. Az alkotmány merevségét elsősorban a módosítási eljárásnak a közönséges törvényektől eltérő volta határozza meg. *Formailag* annál rugalmasabb egy alkotmány, minél kevésbé térnek el a módosítására előírt szabályok a közönséges törvényhozás szabályaitól. Eszerint „legrugalmasabb" alkotmány az ún. íratlan alkotmány. Meg kell jegyezni, hogy nemcsak *formai, hanem tartalmi értelemben is* lehet beszélni az alkotmány merevségéről vagy rugalmasságáról. Tartalmilag merevnek kell tekinteni az olyan írott alkotmányokat, amelyek számos olyan részletkérdést is szabályoznak, amelyek szükségképpen gyors változás alá esnek. Részben e körbe esik *az ún. technizált és nem technizált alkotmányok megkülönböztetése*, azaz az alkotmányoknak aszerint való kategorizálása, hogy egyes, az állami főhatalom gyakorlása szempontjából jelentős eljárási kérdéseket milyen részletességgel szabályoznak. Általában a kormány alakításával, a köztársasági elnök választásával, a kormány iránti bizalmatlansági szavazással stb. kapcsolatos kérdések azok, amelyekben az utóbbi évtizedek során számos burzsoá államban különösen részletes alkotmányi szabályozás alakult ki. Ez mindig arra mutat, hogy az adott országon belül nagymértékben kiélesedett a parlamenti küzdelem, nemcsak a munkáspártok és a polgári pártok, hanem az uralkodó osztály egyes csoportjai között is. Gyakran említik például az ún. technizált alkotmányok között az 1919. évi weimari alkotmányt, de bátran ide sorolhatjuk az 1946. évi francia és az 1947. évi olasz, valamint az 1949. évi indiai alkotmányt is.

II. Az alkotmány kialakulása. 1. Az alkotmány kialakulásáról általában. 2. A feudális állam alaptörvénye. 3. Az állam szerződéses felfogása és a burzsoá alkotmány kialakulása.

1. Az alkotmány kialakulásáról általában. Amennyire egységes az államjogi irodalom annak elismerésében, hogy a francia forradalom első alkotmányának elfogadása tetőzte be az alkotmány mint jogintézmény kialakulását, annyira eltérnek az álláspontok, ha az alkotmány kezdeteit kutatják. Az egyes szerzők attól függően, hogy mit tekintenek alkotmánynak, vagy az alkotmányfogalom melyik elemét tartják különösen kiemelendőnek, más és más eredményre jutnak. Nem nehéz belátni, hogy *az ún. szélesebb értelemben vett alkotmány hívei* az emberiség egészen korai történetében is szinte önkényesen választhatják meg azt a korszakot, amikor az államszervezet felépítésének vagy létrehozásának valamilyen elemét már az alkotmány kezdetleges megjelenési formájaként ünnepelhetik. De az ún. szűkebb értelemben vett alkotmány mércéjével mérve is viszonylag könnyű találni olyan ókori vagy középkori jogszabályt, mely az államhatalom gyakorlásának korlátjaként is felfogható, de talán még könnyebb felmutatni olyan filozófiai vagy vallási tételt, ami általában veti fel az államhatalom korlátozásának vagy korlátozottságának vagy jogi szabályozásának követelményét. Az anyagi és formai értelemben vett alkotmány szembeállítása, illetve az ún. formai értelemben vett alkotmány megkülönböztetése szintén igen tág lehetőséget enged az alkotmánygondolat kezdeteinek kutatására, hiszen a legrégibb történeti korszakokban is kimutathatók olyan „törvények", szabályok, amelyeket tartalmuk fontosságánál fogva egyéb törvények fölé emeltek, vagy amelyeket a közönséges törvények felett álló törvényekre vezettek vissza. Így kapott helyet az alkotmány hívei vagy megteremtői között Platóntól és Arisztotelésztől Aquinói Szent Tamásig az ókor és középkor szinte minden nagy gondolkodója. De így válnak számos szerzőnél alkotmánnyá az ókor összes nagy jogalkotásai, így pl. Solon és Servius Tullius törvényei vagy a zsidók 12 törzsre való felosztása mint az államberendezkedés alapjai, de a tízparancsolat is mint Mózes törvényeinek „summája".

Ha az alkotmányt jogintézménynek tekintjük és az államjog kódexeként fogjuk fel, egészen nyilvánvaló, hogy az alkotmánygondolat első jelentkezését sem kereshetjük másutt, mint az államjogét. Az alkotmány az európai társadalom fejlődésének terméke. Az alkotmány követelése először a feudális állam keretei között jelent meg mint a nyugat-európai burzsoázia jelszava a politikai hatalom megszerzéséért folytatott harcában. Az alkotmány mint burzsoá alkotmány vált először jogintézménnyé. Létrejöttének folyamata a középkor társadalmából kibontakozó, erősödő városi polgárságnak a feudális rend elleni küzdelmével, a korai polgári forradalmakkal, valamint az ezeket előkészítő történeti korszakokkal esik egybe. Az alkotmány kialakulásának folyamatát végül is a polgárság következetesen véghez vitt forradalma, az 1789-ben kezdődő francia forradalom zárta le. A francia forradalom első, 1791. évi alkotmánylevele már olyan kialakult jogintézmény, mely magán viseli az alkotmány összes tartalmi és formai jegyeit. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a korábbi történelmi korszakokból nem mutathatók ki olyan elemek, amelyek közvetlenül hozzájárultak az alkotmánygondolat megformálásához. Majd az államjog kialakulását vizsgálva jelezzük a rendi monarchia állami jogi intézményeinek szerepét az újtípusú, a burzsoázia érdekeit kifejező állam- és jogrendszer alapjainak megteremtésében (→ *Államjog*). Erre figyelemmel kell lennünk az alkotmánygondolat

kezdeteinek vizsgálatánál is. Ám mindjárt elöljáróban fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy a rendi monarchia intézményei csupán eszközt, nemegyszer csupán ideológiai eszközt jelentettek a burzsoázia számára ahhoz, hogy létrehozhassa azt az újtípusú államot és jogot, mely összhangban van társadalmi életfeltételeivel.

Az államjogtudomány az alkotmány kialakulásának általában két elemét emeli ki. Az *egyik* a feudális állam viszonyai között létrejött és a feudális állam jogrendszerében is meghonosodott ún. *alaptörvény (lex fundamentalis)*, a *másik elem az állam szerződéses felfogásának általánossá válása*. Az alkotmány kialakulásának ez a két eleme egyben bizonyos fokig az alkotmány létrejöttének két különböző útját is jelöli, attól függően, hogy az adott konkrét alkotmány kialakulásában melyik elem jut döntő szerephez. Azt lehet mondani, hogy az állam szerződéses felfogásának elfogadása és általánossá válása az alkotmány létrejöttének forradalmi útja. A feudális alaptörvényből kifejlődő alkotmány mindig kompromisszumokat jelez, számos feudális maradványt őriz. Ezzel szemben az állam szerződéses felfogásához kapcsolódó első alkotmányok elfogadása az uralomra jutó polgárság forradalmi tettei közé tartozik. A polgárság, az uralomra jutó új osztály az alkotmány elfogadásával mintegy dokumentálni kívánta, hogy félreteszi, „felbontja" a korábbi „államalkotó" szerződést, és annak helyén új szerződést hoz létre. Ezt a szerződést — a forradalmi polgárság ideológiája szerint — a társadalom egyenjogú tagjai kötik annak érdekében, hogy mint az állam egyenjogú létrehozói, „alkotóelemei" az állam egyenjogú polgáraiként vehessenek részt az állam és társadalom életében, az állam céljainak megvalósításában.

Az alkotmány létrejöttének ez a két módozata egyébként csak a szélső esetekben határolható el. A két módozat hatott egymásra, gyakran összekapcsolódott, illetve egymásra épült. Az alaptörvény kategóriáját magát is az uralomra törő polgárság forradalmi ideológiája hozta létre a 16. század végén, a 17. század elején és kezdetben szorosan az állam szerződéses felfogásához tapadt.

Arra is figyelemmel kell lenni, hogy mind az állam szerződéses felfogásának, mind az alaptörvény fogalmának többféle változata alakult ki, és ezek mindegyike speciális módon járult hozzá az alkotmány fogalmának létrejöttéhez.

Az állam szerződéses felfogásának kezdete az invesztitúra-harc idejére nyúlik vissza és első változata már a 12., 13. századra kialakultnak tekinthető. A szerződéses felfogásnak ez a korai változata még nem vonja kétségbe az állam mint intézmény isteni eredetét, csupán a hatalom gyakorlásának módját vezeti vissza valamiféle pactumra az előkelők és a király között. Ez az az időszak, amikor a mondákba vesző messzi történelmi múltba is visszanyúlnak olyan példákért, amelyek az egyházi és világi előkelőknek a hatalomban való részesedését igazolhatják. Nem véletlen pl. hogy Anonymus e korban keletkezett Gesta Hungarorumában a magyar államalapítás leírásánál külön hangsúlyt kap a vezérek közötti szerződés, ennek az az eleme, miszerint a vezérek leszármazottai (az előkelők) részesei a hatalomnak, tehát nem hagyhatók ki a fejedelem tanácsából. (A szerződés egyes formulái, de különösen a szerződés megsértésének esetére kilátásba helyezett szankciók megfogalmazása, azoknak a korabeli jogi formulákkal való összehasonlítása egyébként közvetlen segítséget nyújthat a Gesta keletkezési idejének többé-kevésbé pontos meghatározásához is.) E korai szerződéses államfelfogás jogi kifejezési formáit kell látnunk továbbá a 12. század végén, a 13. és 14. században létrejött különböző ünnepélyes Bullákban, e Bulláknak azokban a rendelkezéseiben, amelyek több más intézkedés mellett mindig hangsúlyozzák az előkelőknek a hatalomban való részesedését, vagy legalábbis a hatalom gyakorlásának valamiféle ellenőrzésére való jogukat. Az angol Magna Charta (1215), a magyar Arany Bulla (1222, ill. 1231), a német-római birodalom Arany Bullája (1356) csupán különösen nevezetessé vált példákként emelhetők ki a korszak számos hasonló ünnepélyes törvényhozási aktusa közül. Ugyancsak erre a korszakra nyúlik vissza a német-római birodalomban a császárválasztás alkalmából kiadott feltételek (conditiones) eredete, amelyek a magyar állam- és jogtörténetben is jól ismert koronázási hitlevélhez hasonló formában foglalták össze a jelölt és a választófejedelmek között a választást megelőzően lefolyt alkudozások eredményeit.

Az államszervezet felépítésében a rendi gyűlések kialakulása és azoknak a központi hatalomban való erősödő részvétele jelezte a szerződéses felfogás előtérbe kerülését. A spanyol félsziget államaiban a 11. és 12. században, Angliában és a kontinens más államaiban a 13. század második felére és a 14. század első évtizedeire nyúlnak vissza a parlamentek, illetve rendi gyűlések kialakulásának kezdetei. A bizonytalan kezdetek után Magyarországon is a 13. század utolsó évtizedeiben találjuk az első biztos nyomait a rendi gyűlés kezdeti formáinak.

Ez a korai szerződéses felfogás főként a feudális rendi monarchia ideológiai megalapozását szolgálta. Az alkotmánygondolat kialakulását csak annyiban segítette, amennyiben adott történelmi feltételek között a feudális abszolutizmus korlátlan királyi hatalma ellen harcoló burzsoázia a rendi intézményeket is felhasználta küzdelmének ideológiai igazolására. Ettől eltekintve azonban gyökeresen eltér a középkori szerződéses felfogástól az állam szerződéses felfogásának az a válfaja, melyet a középkori városi polgárságból kibontakozó burzsoázia ideológiája és az annak talaján létrejövő politikai

irodalom (főként a kálvinista politikai irodalom) fogalmazott meg. Ez a politikai irodalom ugyanis az állam intézményének eredetét is szerződésre vezeti vissza. A burzsoá alkotmány kialakulása közvetlenül erre a szerződéses felfogásra épül.

2. *A feudális állam alaptörvényei.*

A 16. század második felében létrejött kálvinista politikai irodalom eredményeit elsőként *Althusius* „Politica"-ja foglalta össze (1603). Ez az összefoglalás egyben tanúsítja azt is, hogy kezdetben magát az államalkotó szerződést tekintették alaptörvénynek, illetve az államalkotó szerződést az alaptörvénnyel azonosították.

J. Althusius az egész társadalmat az emberek különböző szintű és típusú „társulásaiból" építi fel. *Természeti* társulások, mint pl. a család, *magánjellegű* polgári társulások, továbbá *közösségi* társulások, mint pl. a községek, városok, tartományok stb. jelzik a társulások különböző szintjeit és fajait. Az állam maga is társulás, éspedig *ún. egyetemes társulás* (universalis consociatio), amelyet nem az egyes emberek, hanem a különböző típusú társulások (így pl. családok, városok, tartományok stb.) hoznak létre, abból a célból, hogy jólétüket és védelmüket biztosítsák. Azok a feltételek és megállapodások, amelyek alapján a különböző társulások az államot létrehozzák, *az állam alaptörvényét* alkotják. Ez a törvény mindenekelőtt abban különbözött az állam más törvényeitől, hogy azt csak a szerződő felek együttesen módosíthatták. A szerződéses államalapításnak ezt a típusát a 16. század második felében (alig negyedszázaddal Althusius „Politica"-jának megjelenése előtt) a németalföldi tartományok 1579-ben kötött szerződése, az ún. Utrechti Unió példázza. Az Utrechti Unió a spanyol uralom ellen felkelt tartományok egy államba való egyesülése, azaz új állam alapítása a tartományok szerződése útján. (A 26 §-ból álló szerződés leglényegesebb rendelkezései: a 7 tartomány örök időkre egyesül, hogy egységes köztársaságot alkosson, ha egyik tartományt ellenség támadja meg, mind köteles ellene fordulni, együtt kötnek békét, együttesen üzennek hadat, azonos pénzláb alapján verik a pénzt, végül a szerződést csak az összes tartományok egyetértésével lehet felbontani vagy módosítani.)

Althusius művében a szerződéses államalapítás és az államalapító szerződés alaptörvényi rangra emelése, a közönséges törvényektől való megkülönböztetése általánosított formában jelenik meg, azaz elvileg minden államra alkalmazható.

A közönséges törvények fölött álló és csak az azt létrehozó szerződő felek által módosítható alaptörvény gondolata különös jelentőséget kapott azokban az államokban, ahol az erősödő királyi abszolutizmus egyre inkább kizárólagos királyi felségjogként fogta fel a törvényhozást. Ilyen viszonyok között Európa számos államában a nemesség és a polgárság, de esetenként a klérus is érdekelt volt abban, hogy legalábbis a törvények egy meghatározott körét illetően megőrizzék a rendi gyűlések részvételét a törvényhozásban. Ehhez többek között az alaptörvény és a közönséges törvény megkülönböztetése is eszközül szolgálhatott. Így érthető, hogy az alaptörvény kategóriájának elismerése igen gyorsan elterjedt az európai kontinens feudális államaiban. Ám az a körülmény, hogy az alaptörvény kategóriájának elfogadása egyben közvetlen politikai célokat szolgált, mindjárt meg is magyarázza a feudális alaptörvény sokféle értelmezését és kialakuló számos változatát. Az egyes változatok a legkülönbözőbb összetevőkre épültek. Így pl. visszavetítették az alaptörvény kategóriáját a rendi monarchiákat megalapozó 12—14. századbeli ünnepélyes bullákra, a német császárok és a rendek közötti megállapodást tükröző ún. választási feltételekre, a trónöröklési rendet meghatározó szokásjogi szabályokra, törvényekre, a pápa és a császár közötti egyezségekre, pactumokra. Ebben az értelemben használják pl. az alaptörvény fogalmát a 17. század első felében a német-római császárság közjogát tárgyaló művek. Ezek nyomán viszonylag korán ismertté válik az alaptörvény fogalma a feudális magyar közjogban is. A 17. század elején a magyar közjogot elsőként tárgyaló összefoglaló munka pl. már használja az alaptörvény fogalmát, és az 1222. évi Arany Bullát jelöli meg Magyarország alaptörvényeként. (Vö.: Artner V.: Dissertatio politica de regno Hungariae. Tübingen. 1624. 21. o.) Ám azt is meg kell jegyezni, hogy ebben még nem volt egységes az álláspont. Így Schödel néhány évvel később megjelent közjoga csak azt említi, hogy Magyarországnak van alaptörvénye, nem szól azonban arról, hogy melyik törvényt érti ez alatt. (Vö.: Schödel M.: Disquisitio historico-politica de Regno Hungariae, 1629.) Az Elzevir kiadásában 1634-ben szerző megjelölése nélkül kiadott közjogi munka pedig Szent István dekrétumait, illetve fiához írt intelmeit jelöli meg az ország alaptörvényeiként. (Vö.: Respublica et Status Regni Hungariae. Ex officina Elzeviriana. 1634. 154. o.)

Az alaptörvénynek ez a válfaja minden nehézség nélkül összefért az isteni eredetű állam gondolatával. De kialakult az alaptörvénynek olyan válfaja is, amely egészében elszakadt a szerződés gondolatától. Esetenként alaptörvénynek tekintettek minden, az állam központi szervezetére vonatkozó jogszabályt, függetlenül attól, hogy az írott törvényre vagy szokásjogra épült. De az alaptörvénynek különböző variánsai jöttek létre az állam szerződéses felfogása mellett is. Az ún. kétszerződéses államfelfogás pl. az államalkotó lényegében fiktív társadalmi szerződés, mint első szerződés mellett (melynek tartalmát a természetjog szabá-

lyai fejezték ki) szerződésnek tekintette az állam kormányzati rendszerét meghatározó szabályokat is. Nem az első, hanem ezt a második, elvileg a rendek és az uralkodó család között létrejött szerződést, az ún. pactum subjectionist minősítették alaptörvénynek. Ennek szélső esete az uralkodónak és összes leszármazottainak korlátlan hatalommal való felruházása. Ennek a teljes alávetésnek a talaján létrejövő ún. királyi törvényt (lex regia) is alaptörvénynek tekintették. Ilyen királyi törvényt adtak ki pl. Dániában 1665-ben, mely örök időkre és megváltoztathatatlan formában kötelezte az alattvalókat a király iránti teljes engedelmességre. Ám azt is meg kell mondani, hogy a szélső esetektől eltekintve az alaptörvényt mégis úgy tekintették, mint az uralkodó, a király hatalmának valamiféle olyan korlátját, amelyet megsértve az önkényuralom, a zsarnokság bűnébe esik. A 17. század végén, a 18. század elején fokozatosan kialakulnak olyan nézetek is, amelyek igénylik az alaptörvény írott jellegét, vagy legalábbis az uralkodói önkénnyel szemben erősebb biztosítéknak tekintik az írásba foglalt, mint a bizonytalan tartalmú szokásjogra épülő alaptörvényt. Így pl. G. *Achenwall* az alaptörvény fogalmát tárgyalva megjegyzi, hogy az szokásjogra is épülhet, de mindjárt leszögezi, „hogyha egy államban csak íratlan alaptörvényt találunk, úgy ebből egész bizonyossággal következtethetünk arra, hogy ebben az államban végül is az uralkodó akaratát tartják egyetlen alaptörvénynek". (Vö.: G. Achenwall: Abriss der neuesten Staatswissenschaft der vornehmsten europäischen Reiche und Republiken, Göttingen, 1749. 17. o.) Ez azt jelzi, hogy számos európai államban a 17. és 18. század folyamán maguk a kiváltságos feudális osztályok is érdekeltekké váltak abban, hogy kodifikálják a feudális államjogot. Különösen a trónöröklés joga, továbbá a rendi gyűlések szerkezete, felépítése, hatásköre, a követek vagy küldöttek választásának joga, esetenként azonban a feudális államjog egyéb területei is kodifikálásra kerülnek. Egyik szélső példája ennek a törekvésnek az 1768. évi lengyel alaptörvény, mely az adott időszak feudális lengyel közjogának szinte összes alapintézményét átfogja. De a részleges kodifikációra a magyar jogtörténetből is tudunk példát e korszakból. Ide tartozik pl. az országgyűlésre vonatkozó joganyag részleges kodifikálása 1608-ban, a trónöröklést rendező 1723. évi törvények. A feudális államjog kodifikálására irányuló törekvések, mint általában a jog kodifikálásának gondolata, közvetve segítették az alkotmány létrejöttét.

Sajátosan járult hozzá az alkotmány intézményének létrejöttéhez az alaptörvénynek a 18. század Franciaországában kialakult változata. A megszilárdult abszolút monarchia viszonyai közepette a király magát tekintette a központi államhatalom teljes jogú birtokosának, így a törvényhozó hatalom egyedüli és kizárólagos letéteményesének. Ám magát a törvényhozó hatalmat nem tekintették korlátlannak. Korlátai közé sorolták mindenekelőtt az isteni törvényeket, a természeti törvényeket továbbá az állam alaptörvényeit. Mind az „isteni törvények", mind „a természeti törvények" fogalma igen bizonytalan tartalmat takart. Igen bizonytalan volt azonban az alaptörvények köre is. A 18. század derekán néhány szokásjogi úton kialakult jogintézményt, illetve jogelvet értettek alatta. Így többek között a trónöröklés szabályait, köztük az ún. száli törvényt, mely a nőket, illetve a női ágat kizárta a trónöröklésből. (Maga a lex salica eredetileg az ún. száli frankok törvénykönyve volt, mely a nőket kizárta a föld örökléséből. Ezt vetítették át később a francia királyság trónöröklési jogára — abban az időszakban, amikor szokásjogilag már amúgy is megszilárdult a fiág kizárólagos öröklődése.) Az alaptörvények közé sorolták továbbá azt a rendi monarchia kezdetein kialakult elvet, hogy a király új adót csak az érdekeltek hozzájárulásával, vagy legalábbis tanácsával állapíthat meg. A 12. és 13. században tulajdonképpen ennek az elvnek az érvényre juttatása fejeződött ki a rendi gyűlések intézményének létrehozásában. Ugyancsak a királyság alaptörvényei között tartották számon azt a 16. századtól kezdve megszilárdult jogszokást, hogy a király által kiadott dekrétumok, rendeletek, pátensek stb. csak akkor és azon a területen hatályosultak, amikor és ahol azokat a parlamentek (az önmagukat a korai középkorban létrejött királyi tanács örökösének tekintő törvényszékek) regisztrálták. E minőségükben a parlamentek a törvényhozó hatalom ellenőreiként léptek fel és egy-egy időszak politikai erőviszonyaitól függően a király törvényhozó hatalmát korlátozó természetjogi, illetve szokásjogi alapelveket, vagy éppen az alaptörvényeket tágabban vagy szűkebben értelmezve — megtagadták a király egyes rendelkezéseinek regisztrálását. A parlamentek egyébként általánosságban konzervatív szerepet játszottak. Egy-egy királyi rendelet regisztrálásának megtagadása többnyire a rendi előjogok védelmét szolgálta és a rendek, valamint az abszolutizálódó, illetve abszolút királyi hatalom közötti konfliktusokat jelezte. Míg azonban a 16. és 17. században e konfliktusok mögött elsősorban a feudális uralkodó osztályok egyes csoportjai közötti ellentétek bújtak meg, addig a 18. század derekától kezdve a királyi rendeletek regisztrálásának megtagadása esetenként már a feudális államrend és a burzsoázia közötti feszültség erősödését is jelezte. Az új adók elfogadásának megtagadásában pl. érdekeltek voltak ugyan a nemesség és a klérus különböző rétegei is, de elsősorban mégis „a harmadik rend", a polgárság vagyonát veszélyeztette a közterhek mérték nélküli, önkényes

növelése. A parlamentek egyébként a regisztrálás megtagadását számos esetben kifejezetten politikai eszközként használták. Természetjogi elvekre vagy „a királyság alapvető jogelveire" utalással egymás után tagadták meg a különböző királyi rendeletek regisztrálását olyan esetekben is, amikor ezzel valójában nem az egyes konkrét intézkedések, hanem általában a királyi udvar politikája vagy egyes rendi előjogok megsértése ellen tiltakoztak. A forradalmat megelőző években egyébként sorozatossá vált a már létező adók mértékének emelését, illetve új adók bevezetését célzó királyi rendeletek regisztrálásának megtagadása. A párizsi parlament 1787. év augusztusában hozott határozataiban nemcsak megtagadta az új adókat bevezető királyi edictumok regisztrálását, hanem határozatát egyben azzal tette közzé, hogy a király csak az általános rendi gyűlés előzetes megkérdezése után vezethet be új adót. Elsőként tehát a párizsi Parlament vetette fel a rendi gyűlés összehívásának szükségességét. 1788-ban pedig a párizsi Parlament az új adók bevezetése ellen tiltakozva, egyben saját létezését is védelmezve már általánosított formában „alkotmányos" elvnek nyilvánítja, hogy a közterheket emelni csak a nemzet szabadon választott és törvényesen összehívott képviselőinek hozzájárulásával lehet.

A határozat eredeti szövege bizonyítja azt is, hogy ennek az elvnek ilyen általánosított, a rendi előjogoktól elvonatkoztatott megfogalmazásában már erőteljesen szerepet játszott a 18. század Franciaországának az a politikai irodalma, mely — mint később látni fogjuk — tudatosan igényelte az írott alkotmány mint jogintézmény megteremtését. „... tenir pour maxim constitutionnel qu'il ne peut être levé d'impôts que de l'octroi et du consentement de la nation représentée par des députés librement élus et légalement convoqués." (Idézi: A. Esmein: Cours élémentaire d'histoire du droit français, Paris 1925. 527. o.)

3. Az állam szerződéses felfogása és az alkotmány kialakulása.

Az előzőkben említett példák is mutatják, hogy az alaptörvénynek végül is azok a változatai épültek be a feudális államok jogrendszerébe, amelyek a feudális állami és társadalmi rend megszilárdítását szolgálták. Az alaptörvény létének hivatalos elismerése általában mindig a feudális kiváltságokkal összhangban álló kormányzati rendszer, illetve kormányforma konzerválását jelentette. Ez egyben meg is magyarázza, hogy az alaptörvény feudális típusa miért nem vert gyökeret azokban az államokban, amelyek a 16. század végén, a 17. század első felében forradalmi átalakuláson mentek át, nevezetesen a németalföldi tartományokban és Angliában. Ezzel szemben mindkét ország jelentős előrehaladást mutat fel az állam szerződéses felfogásának továbbfejlesztésében. Elsőként Hugo *Grotiust* kell említeni. Maga is a megelőző kálvinista politikai irodalom eredményeire támaszkodik, szinte szó szerint átveszi annak megállapításait, egyben a burzsoázia első győzelmes felkelésének, a németalföldi tartományok függetlenségi harcának tapasztalataival gazdagítva alkalmazza azokat a jog területén. Ám amikor a természetjog elveit a korabeli németalföldi polgárság igényeihez igazítja, ezzel szükségképpen visszahat a kálvinizmus politikai tanainak további fejlődésére. E politikai tanok végső soron Grotius közvetítésével önállósultak és szakadtak ki a kálvinizmus vallási tanításaiból. Ebben az összefüggésben kell értékelni Grotiusnak az alkotmánygondolat kialakításában betöltött szerepét is. Első megközelítésre Grotius államfelfogása Althusiushoz viszonyítva visszalépést jelent annyiban, hogy a kettős szerződés lehetőségét hangsúlyozza. Másrészt Althusiusnál sokkal tudatosabban és élesebben fordul szembe azokkal a nézetekkel, amelyek az állam intézményét isteni eredetűnek tekintik „... az emberek első ízben nem isten parancsára, hanem önként egyesültek rendezett társadalommá s az a tapasztalat vezette őket erre, hogy egymástól elkülönült családok gyengék az erőszakkal szemben...", mondja Grotius. (De iure belli ac pacis. 1. köt. IV. fej. VII. 3.) Ezzel egyben túlhaladja a kálvinista teológiának azokat a tételeit, amelyek minden hatalmat (így az államhatalmat is) istentől származtattak. Grotius államfelfogásában jelentős előrelépés az is, hogy az államot nem különböző, a feudális társadalmi rendben elismert társulások, csoportok szerződésére, hanem általában „az emberek" megállapodására vezeti vissza. Ezzel egyben utat nyit azoknak a politikai tanításoknak a kialakulásához, amelyek tudatosan az egyénekből álló nép akaratára építik az államot létrehozó társadalmi szerződést. Sajátos kettősség jellemzi Grotiusnak a kormányzati rendszert, illetve kormányformát meghatározó második szerződéshez való viszonyát. Látszólag itt sem hoz újat. Ezt a második szerződést megkülönbözteti a törvényektől és hangsúlyozza, hogy azokat a törvényektől eltérően, az uralkodó nem módosíthatja. A burzsoá alkotmányjogi irodalom e megkülönböztetés miatt említi Grotiust az alkotmánygondolat megalapozói között. Valójában azonban itt Grotius nem tesz mást, mint megismétli Jean Bodinnak a törvények és az uralkodó szerződései közötti viszonyról vallott felfogását. Egyébként éppen e második szerződéssel összefüggésben kifejtett álláspontja bizonyítja, hogy Grotius szerződéses államfelfogása jelentős visszalépést jelent Althusiushoz viszonyítva. Grotius ugyanis megengedhetőnek tartja, hogy ebben a második szerződésben az alattvalók minden jogukról lemondjanak és „egészében odaadják magukat az uralkodónak". Függetlenül azonban attól, hogy milyen jogokat biztosítottak az uralkodónak, vagy milyen jogokat tartottak

fenn maguknak, az alattvalóknak semmilyen ellenállási joguk nincs, mert „a főhatalom birtokosainak nem lehet jogosan ellenállni". Másrészt, és éppen ebben áll Grotius kettőssége — megkonstruálja az elháríthatatlan végszükség esetét és anélkül, hogy ennek ismertető jegyeit részletezné, végszükség esetén igen tágra nyitja az ellenállás lehetőségét. A népnek számadással tartozó uralkodók esetén pedig (a kálvinista politikai irodalom általában ilyennek tekintette az uralkodót, ha mellette a törvényhozás jogát is gyakorló rendi gyűlés működött) az uralkodó halállal való büntetését is lehetségesnek tartja, „ha vétkezik a törvények és az állam ellen". De az elmondottakon túlmenően is egész rendszerét dolgozza ki azoknak az eseteknek, amelyekkel a főhatalom birtokosa olyan mértékben korlátozható, vagy korlátozottnak tekinthető, hogy vele szemben megengedett a jogos ellenszegülés. Emellett hangsúlyozza azt is, hogy a kormányzat rendszere nem tekinthető egyszer és mindenkorra meghatározottnak. Az változásoknak van alávetve, az abszolút uralkodó hatalma is korlátozható, de megfordítva az az állami főhatalom, ami addig a nép egészét illette (pl. egy köztársaságban), megosztható a nép és egy trónra emelt egyeduralkodó között.

Végül is Grotiust elsősorban azért kell az alkotmánygondolat megalapozói között is számon tartanunk, mert jogi formák között fejezte ki a legfelsőbb hatalom gyakorlásának számos olyan korlátját, amelyek később, a burzsoá alkotmányok létrejöttével, az alkotmánybiztosítékok, illetve az ún. alkotmányos garanciák között kaptak megfogalmazást.

A 17. század angol forradalma elsősorban nem elméleti művekkel, hanem a forradalom során létrejött valóságos intézményekkel járult hozzá a szerződéses államfelfogás, egyben az alkotmánygondolat fejlődéséhez. Elsőként az angol forradalom során jött létre az az okmány, amely magán viseli a burzsoá alkotmányok kezdeti jegyeit.

A forradalom balszárnyát képviselő levellerek, azaz egyenlősítők, 1647. okt. 27-én terjesztették a hadsereg tanácsa elé azt az okmányt, mely „A nép szerződése" (The Agreement of the People) címet viselte és a forradalom során megvalósítandó demokratikus politikai rendszer kialakításának programját tartalmazta.

A „nép szerződése" természetesen nem a mai értelemben vett alkotmánylevél, vagy legalábbis nem tudatosan lép fel ezzel az igénynyel, mégis tartalmazza egy alkotmánylevél összes elemeit. Egyenlő választójog és az egyenlő választási kerületek alapján megállapítja a legfőbb hatalmat gyakoroló legfelsőbb képviseleti szerv, a parlament felépítését, összehívásának kötelező időpontjait, valamint az így létrejött képviseleti szerv teljhatalmát. Kifejezetten is rögzíti, hogy a parlament „csak a választóknak van alárendelve", döntése független „más személyek vagy személy beleegyezésétől". (Vö.: The Agreement of the People, as presented to the Council of the Army, 1647. okt. 28. The Constitutional Documents of the Puritan Revolution 1625—1660. Oxford, 1947. 333. és köv. o.) Ezzel lényegében a köztársasági kormányformát fogalmazza meg. A parlament hatáskörébe tartozó ügyeket azzal a záradékkal határozza meg, hogy az kiterjed minden ügyre, „amelyet a választók (közvetlenül vagy értelemszerűen) nem tartottak fenn maguknak" (IV. szakasz). Majd fel is sorolja a parlament törvényhozó hatalmának korlátait. Éspedig: nem intézkedhet a lelkiismeret, a vallás, az istentisztelet gyakorlásával kapcsolatos kérdésekben, melyet „nem adnak át semmiféle emberi hatalomnak". Naiv, de őszintén ható megfogalmazással kiveszi a parlament hatásköréből a kötelező katonai szolgálat bevezetésének jogát, kimondván, hogy míg elegendő pénz van arra, hogy a parlament katonákat fogadjon, „addig lesznek olyan alkalmas emberek szükséges mennyiségben, akik készek felsorakozni az igaz ügy érdekében". Tiltja az olyan törvényhozást, amely sértené a jogegyenlőség elvét és kimondja, hogy a törvény nem ellenkezhet a nép boldogulásával és biztonságával.

A választók számára „értelemszerűen fenntartott" ügyekre utalásból bizonyos fokig természetjogi korlátokra lehetne következtetni, de az „ősi", sőt „vérrel szerzett" jogokra való hivatkozás, valamint az a tény, hogy az említett tételek szinte taxatíven sorolják fel azokat az ügyeket, amelyekben kifejezetten a választóknak tartják fenn a döntés jogát, ennek a feltételezésnek ellentmond és kizárja a törvényhozás fölött álló — természetjogi jellegű —, elvek elismerését. Ez egyben azt is jelenti, hogy lényegében már a „nép szerződésében" tételesjogilag intézményesedik a törvényhozó hatalom kettéválása: *a)* az ún. alkotmányozó hatalomra és *b)* a közönséges törvények meghozatalára jogosított törvényhozó hatalomra. Ez a kettéválás azonban még egyáltalán nem tudatos. Ezzel magyarázható, hogy a politikai irodalomban jóval később, csaknem száz év múlva jelenik meg az alkotmányozó és a törvényhozó hatalom két külön kategóriája.

Maga a „nép szerződése"-nek szövege sem az alkotmány, sem az alaptörvény fogalmát nem használja. Egyébként ebből az okmányból nem is vált hatályos alkotmány. Magát a levellerek által készített eredeti tervezetet a hadsereg tanácsa többször is átdolgozta és ebben az átdolgozott formájában terjesztették a parlament elé, 1648. jan. 20-án. Az átdolgozás során az okmány sokat vesztett ugyan forradalmi jellegéből, ám új szövegében, a szöveg egyes fordulataiban tovább gazdagodtak azok a vonások, amelyek egy formális értelemben vett írott alkotmányhoz közelítették. Az újonnan beiktatott fenntartásokat összefoglaló 6. pont ugyanis általában kiveszi a parlament ha-

tásköréből a nép szerződésében foglalt összes jelentős rendelkezést. Ezzel valójában az egész okmány formálisan is a közönséges törvények fölött álló jogforrássá lesz. Érdemes egyébként megjegyezni, hogy az átdolgozás során beiktatott új szövegrészek között szerepel a tulajdon különleges védelme is, sajátos módon éppen a parlament jogainak korlátai között, azaz a képviselteknek, a választóknak fenntartott ügyek sorában. „A képviselőháznak nincs joga arra ... hogy lerombolja a tulajdont, vagy hogy mindent közössé tegyen" ... mondja többek között az újonnan beiktatott szövegrész, amikor egyben elzárja a képviselőházat a nép szerződése összes alapvető rendelkezéseinek módosításától.

A parlament a nép szerződésének eléje terjesztett tervezetét végül is olyan politikai programnak tekintette, amely egyes konkrét törvényeken keresztül hajtható végre. A parlament több törvényt is elfogadott e program alapján (ilyennek minősítik pl. a királyság eltörléséről és a köztársaság kikiáltásáról szóló törvényt — a király kivégzése, 1649. jan. 30. után). Ismeretes az is, hogy a köztársaság végül is *Cromwell* katonai diktatúrájába torkollott.

Angliának ma sincs írott alkotmánya, ugyanakkor azonban az első hatályos írott alkotmány — oktrojált alkotmány formájában ugyan, de mégis csak Angliában jött létre. Cromwell két ízben is megkísérelte írott törvényre építeni és népképviseleti szervre bízni a főhatalom gyakorlását. Más kérdés, hogy ezek az alkotmányok igen rövid életűek voltak. Cromwell államtanácsa 1653. dec. 16-án fogadta el Instrument of Government címmel az első olyan szabályzatot, mely a központi hatalom gyakorlására vonatkozó jogszabályokat foglalta össze. Ez csak részben lépett hatályba, majd viszonylag hamar egészében hatályon kívül helyezték és új szabályzattal váltották fel (1657. június 26.).

Az angol alkotmánytörténészek hajlamosak arra, hogy figyelemen kívül hagyják a forradalmi dokumentumokat, így többek között a nép szerződését és Cromwell szabályzatait is. Ezzel is dokumentálni kívánják, hogy a forradalom jogalkotása csupán rövid időre szóló átmeneti intézményeket hozott létre és nem hagyott nyomot az angol jogrendszerben. A valóság ennek ellene mond. A nép szerződése és Cromwell szabályzatai magában Angliában is befolyásolták az alkotmány további alakulását, de még jelentősebb az észak-amerikai angol gyarmatok alkotmányfejlődésére gyakorolt hatásuk. A Stuart-restaurációt követően megerősödött kivándorlási hullám során az anglikán egyházzal szemben álló puritánok magukkal vitték a nép szerződésének gondolatát és Cromwell szabályzatainak emlékét, hogy aztán az egyes gyarmatok törvényhozásában igyekezzenek érvényre juttatni az azokban foglalt egyes intézményeket. Az ezt követő évtizedekben egymás után jöttek létre az egyes északamerikai gyarmatok alkotmánylevelei. Ezek sorában a 18. század derekán ismeretes egy, a gyarmatok közös szervezetét felépítő és Franklin által fogalmazott tervezet is (1748). (Ezt az angol parlament nem fogadta el.)

Az állam szerződéses felfogása egyébként végig uralkodó szemlélet volt Anglia északamerikai gyarmatain. A 18. század közepére a gyarmatokon általánossá vált az a nézet, hogy minden állam az emberek által saját jogaik védelme érdekében kötött szerződésből jött létre és alapvető funkciója éppen ez egyén jogainak védelme minden önkénnyel szemben. A függetlenségi harc során létrejött, a 13 gyarmat által kötött szövetségi szerződés (1776), majd az erre épülő szövetségi alkotmány (végleges elfogadása 1791) nem más, mint ennek a szemléletnek jogi okmányokban való közvetlen tükröződése. A 17. század Angliájának forradalmi mozgalmait végül is a Stuart-ház restaurációját (1660), majd trónfosztását (1688) követően a Bill of Rights (a jogok bullája, törvénye) zárta le. A Bill of Rights formáját tekintve kifejezetten feudális jellegű jogalkotás. Nem más, mint a rendek és a trónralépő új dinasztia, az Orániai-ház közötti szerződés. A szerződésnek az a fajtája, amire már Jean Bodin felfigyelt és megkülönböztetendőnek tartotta a törvényektől. Azt kell mondanunk, hogy a kontinensen a birodalmi császárválasztás alkalmával elfogadott feltételekkel (conditiones) mutat rokonvonást. Ha pedig hazai mintákat keresünk, úgy mindenekelőtt a 17. századi Erdély fejedelmeinek választása alkalmából elfogadott feltételekkel (conditiones) kell rokonítanunk. (Mégis azzal az eltéréssel, hogy a Bill of Rights a trónöröklés rendjét is meghatározza, míg az említett erdélyi kondíciók ezzel ellentétesen, a fejedelemválasztás szabadságának fenntartását garantálják.)

Ám arra is fel kell figyelni, hogy a Bill of Rights feudális formája mögött alapvetően új tartalom, a nagyburzsoázia és kapitalizálódó arisztokrácia közötti olyan szövetség bújik meg, mely a parlament jogainak és kiváltságainak erősítésén, az uralkodó jogainak korlátozásán keresztül saját hatalmát biztosítja. Az így létrejövő új kormányforma intézményei együttesen már az első burzsoá kormányformát, az alkotmányos monarchiát testesítik meg.

A Bill of Rights számos módosítással együtt ma is az íratlan angol alkotmány egyik sarokköve. Emellett a ráépülő kormányzati rendszer működése erőteljesen befolyásolta a politikai gondolkodás alakulását. A létrejötte körüli alkudozások, a király és a parlament jogainak szembeállítása adta az első indítékot a hatalmi ágak elválasztásának elvéhez. J. *Locke*, akit a 17. század végén kialakult angol kormányzati rendszer első interpretálójaként tartanak számon, először különböztet a központi államhatalom egymástól elhatárolható feladatai,

illetve funkciói között. Ugyancsak ő az első, aki e funkciók között a törvényhozó hatalom gyakorlását tartja elsődlegesnek. Locke törvényhozó hatalma a legfelsőbb hatalom a társadalomban, melynek csak természetjogi korlátai vannak, pozitív jogi korlátai azonban nincsenek. Ezek a megállapításai arra utalnak, hogy Locke még nem ismerte az alkotmányozó hatalom és a törvényhozó hatalom megkülönböztetését. Másrészt éppen a törvényhozó hatalommal összefüggésben már eljut néhány olyan következtetésre, amelyek igen közel esnek az alkotmány gondolatához. A kormányzásról írt „Két tanulmány"-ában pl. kifejezetten leszögezi, hogy „első és alapvető törvény minden társadalomban az a törvény, mely a törvényhozó hatalmat határozza meg". (II. tanulmány 134. pont.)

A 18. század politikai irodalma lényegében ebből a gondolatkörből kiindulva jut el végül is az alkotmány intézményének megfogalmazásához. Fokozatosan kialakul a kétféle törvényhozói hatalom megkülönböztetése. Az egyik az elsődleges törvényhozó hatalom, a nép akaratának közvetlen kifejezése, maga az elsődleges szerződés, a politikai hatalom, a közhatalom létesítésére, általában a szervezett társadalom létrehozására. A fejlődés e szakaszán még nem egészen világos, hogy ez az elsődleges szerződés valóban szerződésnek vagy alapvető, elsődleges törvénynek minősül-e elméletileg. Ez az alkotmányozó hatalom az ún. potestas constituendi. A másik törvényhozó hatalom már ebből az ún. alkotmányozó hatalomból származik, másodlagos. Azok a törvények, amelyek a társadalom berendezkedésére vonatkoznak, az alkotmányozó hatalom által „konstituáltatnak", míg a közönséges törvényeket az előbb említett származékos törvényhozó hatalom fogadja el.

Ch. *Montesquieu* még közvetlenül Locke megállapításaira támaszkodik. „A törvények szelleméről" írott nagy művében (1748) kiemelten említi az ún. politikai törvényeket, ide sorolja azokat a törvényeket, amelyek az állami főhatalom létrehozásának rendjéről, annak természetéről és alapelveiről rendelkeznek. Majd a különböző kormányzati rendszereket elemezve, elsőként a demokratikus kormányzati rendszert vizsgálva, alapvető törvényeknek azokat a politikai törvényeket tartja, amelyek meghatározzák, hogy a nép milyen formában, milyen módon hozza létre önmagából a szuverén állami hatalmat. Egyben általános elvi éllel szögezi le, hogy a demokráciában a törvényhozó hatalom csak magát a népet illetheti (II. könyv, II. fej.).

E. *Vattel* nagy rendszerező művében (Les droits des gens ou principes de la loi naturelle. 1758) már tudatosan különböztet az alkotmányozó és törvényhozó hatalom között. Egyben kimondja, hogy az alkotmányozó hatalom, vagyis annak meghatározása, hogy a nép milyen feltételek között és milyen szervezetben kívánja a hatalmat gyakorolni — magát a népet illeti. A törvényhozó hatalom az alkotmányozó hatalomból meríti a maga felhatalmazását. Alakilag is különböztet a politikai törvények és az ún. polgári törvények között megállapítván, hogy a politikai törvények mint alaptörvények módosítására vagy elfogadására csak a nép jogosított, a közönséges törvények hozatalára jogosított testület csak akkor, ha erre külön felhatalmazást kapott. Példaként Vattel is az Anglia kormányformáját megállapító alapvető törvényeket hozza fel, és megállapítja, hogy amennyiben az angol törvényhozás eltörölné azt a törvényt, hogy Angliában a parlament két háza a királlyal egyetértésben teljesíti a törvényhozó hatalmat és a királyt felruházná a teljes és korlátlan hatalommal, úgy a népnek teljes jogában állna, hogy tiltakozzon ez ellen. Amennyiben azonban a nép ezt az eljárást hallgatólagosan tudomásul venné, úgy hallgatását jóváhagyó hozzájárulásnak kell tekinteni.

Vattel tehát már anyagi és alaki vonatkozásban egyaránt megkülönbözteti a törvényeknek azt a csoportját, amelyet alkotmánynak nevezhetünk. (Vattel egyébként számos vonatkozásban támaszkodott J. Althusius munkásságára. Vö.: Pahl: In memoriam Johannes Althusius. Staat und Recht. 1957. 12. sz. 1729. o.)

Míg Vattelnél még nem egészen világos, hogy az ún. potestas constituendi és a társadalomnak ez által létrehozott szervezete nem azonos-e magával az ún. társasági szerződéssel, addig J. J. *Rousseau* „Társadalmi szerződés"-ében (1762) már megjelenik a társadalmi szerződéstől elkülönülő alkotmány mint pozitív törvény. Rousseau szerint ugyanis „csak egy szerződés van az államban, a társulási szerződés, ez pedig önmagában kizár minden más szerződést". Minden más, addig szerződésként kezelt és a politikai hatalomra vonatkozó jogi előírást törvénynek tekint. Egyben a törvényeket vizsgálva meg is különbözteti a társadalmi viszonyoknak azokat a területeit, amelyek szerinte alaptörvényben szabályozandók. Az alkotmány körébe tartozó szabályok körülhatárolásánál Montesquieu-re támaszkodik (erre maga is utal), azonban jóval túlmegy Montesquieu megállapításain. Rousseau politikai törvényei az aktív, az állami főhatalmat gyakorló népnek (a polgárok — citoyens — összességének) a passzív néphez, az államhoz mint az alattvalók összességéhez való viszonyát szabályozzák. Ezzel általánosítja, minden államra érvényesnek mondja ki Montesquieu-nek azokat a megállapításait, amelyeket az csak a kormányzati rendszer egyik formájára, a demokráciára vonatkoztatott. Rousseau egyébként formailag is megkülönbözteti az alkotmányt egyéb törvényektől. Rousseau alkotmányozó hatalma a polgárok közvetlen gyűléseivel azonos.

E. I. *Sieyès*-re, a francia forradalom politikai ideológusára már csak az a feladat maradt, hogy

a burzsoázia napi igényeihez igazítsa, adaptálja a 18. század nagy politikai gondolkodóinak műveiben már kiérlelt alkotmánygondolatot. Sieyès a forradalom előestéjén megjelent röpiratában „Mi is az a harmadik rend?" Rousseau nyomdokain halad annyiban, hogy a nemzet alkotmányozó hatalmát olyan eredeti hatalomnak fogja fel, melyet semmiféle emberi törvény és emberi hatalom nem korlátoz. Ez a forrása minden hatalomnak és minden pozitív jognak. A nemzetet nem köti az alkotmány formájában kifejezett saját akarata sem, azaz jogosult ezt is bármilyen formában újból kinyilvánítani. Az újonnan kinyilvánított akaratot kell alkotmánynak tekinteni, ha egyáltalán meg lehet állapítani, hogy ez valóban a nemzet akarata. Másrészt kifejti, hogy a törvényesen választott és összehívott képviselők, ha erre speciális megbízásuk van, az alkotmányozó hatalom gyakorlásában is helyettesítik a nemzetet, és annak gyakorlásában éppen olyan függetlenek és szabadok, mintha a nemzet azt közvetlenül gyakorolná.

A francia jogtörténet irodalmában mai napig is vita folyik arról, hogy vajon tekinthető-e ilyen értelemben speciálisan alkotmányozásra is jogosítottnak a király által 1789. május 5-re összehívott általános rendi gyűlés. Másrészt az is eléggé elfogadott álláspont, hogy a polgárság, a harmadik rend küldötteinek nagyobb része már azzal a tudattal gyűlt össze, hogy alkotmányt ad Franciaországnak. A polgárság küldötteit választóik követi utasításoknak is felfogható kívánságlistákkal, feljegyzésekkel (cahiers de doléances) látták el. Ezek nagy része abban jelölte meg Franciaország romlásának okait, hogy nincs alkotmánya, mégpedig írott, mindenki jogát és kötelességét egyértelműen kijelölő, mindenkire egyaránt kötelező alkotmánya. Az is kétségtelenül tény, hogy a Harmadik Rend képviselői, amikor önmagukat Nemzetgyűlésnek, majd Alkotmányozó Nemzetgyűlésnek nyilvánították és letették a Sieyès által megfogalmazott esküt (hogy addig nem oszlanak szét, míg alkotmányt nem adnak Franciaországnak), ezt abban a tudatban tették, hogy az alkotmányozó hatalom egyedüli és kizárólagos birtokosai. A Nemzetgyűlés további tárgyalásai során viszont az is nyilvánvalóvá vált, hogy a Nemzetgyűlés képviselői igen eltérő módon fogták fel az alkotmányozás feladatát. Jelentős részük támogatta ugyan az alkotmány kidolgozásának és elfogadásának gondolatát, abban azonban nem látott mást, mint a létező kormányzati rendszer bizonytalan szokásjogi szabályainak rendszerezését, írásba foglalását és „alaptörvényi" rangra emelését. Csak az ember és polgár jogairól szóló deklaráció szükségessége vagy elfogadása körüli vita jelölte ki a választóvonalat a régi típusú alaptörvény és az új típusú alkotmány hívei között. A deklaráció vitája során az is kétségtelenné vált, hogy a képviselők többsége az alkotmányozó hatalmat forradalmi módon fogja fel, azaz az új alkotmány kidolgozását és elfogadását a Nemzetgyűlés kizárólagos hatáskörébe tartozónak tekinti. Ez egyben azt jelentette, hogy az alkotmányhoz, illetve az alkotmány részének tekintett törvények kihirdetéséhez, hatálybaléptetéséhez nem tartották szükségesnek a király hozzájárulását. Így hirdették ki pl. mindjárt a Nemzetgyűlésen történt elfogadását követően „Az ember és polgár jogairól" szóló deklarációt (1789. aug. 26.), melyet már ekkor a kidolgozandó alkotmány bevezető részének tekintettek. Ez a radikális álláspont egyébként jelentősen módosult a Nemzetgyűlés további tárgyalásai során. A több mint két éven át tartó munkálatok eredményeként elkészült alkotmány végül is királyi jóváhagyással lépett hatályba (1791. szept. 13.). Az alkotmány módosítására megállapított különleges előírások egyértelműen tanúsítják, hogy az alkotmányt a közönséges törvények felett álló, legmagasabb jogi erővel rendelkező okmánynak tekintették. A különleges előírások arra utalnak, hogy az 1791. évi alkotmányt szinte **örökéletűnek** szánták. Módosítani csak **három** egymást követő törvényhozó gyűlés javaslatára, a negyedik kifejezetten erre a célra összehívott törvényhozó gyűlés határozatával lehetett. Emellett az Alkotmányozó Nemzetgyűlés a rákövetkező két törvényhozási ciklust külön is eltiltotta attól, hogy alkotmánymódosító javaslattal foglalkozzék.

Ha a módosításokra vonatkozó különleges előírásokat szemléljük, túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a világtörténelem első írott alkotmánya egyben a világtörténelem legmerevebb alkotmánya is. Az már nem az alkotmányon, hanem a forradalom menetében gyorsan változó osztályerőviszonyokon múlott, hogy ez az örök időkre tervezett alkotmány még egy esztendeig sem volt hatályban.

III. Burzsoá alkotmányok. 1. A burzsoá alkotmányok fejlődésének általános vonásai. 2. A klasszikus kapitalizmus alkotmányai. 3. Az imperializmus korának alkotmányai.

1. A burzsoá alkotmányok fejlődésének általános vonásai.

A francia forradalom első alkotmányának hatása azóta úgyszólván minden alkotmányon érezhető. Ez azonban nem állta útját annak, hogy a burzsoá államiság fejlődésének történeti szakaszaihoz igazodva kialakuljanak a burzsoá alkotmányoknak azok a változatai, amelyek egy-egy adott állam konkrét társadalmi viszonyaival összhangban, egyben a kor általános politikai törekvéseit is tükrözve foglalják össze az adott ország államjogának alapintézményeit. Ám a burzsoá alkotmányok különböző változatait elemezve nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy bár

Lenin hangsúlyozta az alkotmány és az elfogadása idején fennálló osztályerőviszonyok közötti összhangot, legalább annyira fontosnak tartotta a reális alkotmány (azaz a gyakorlatban is megvalósuló alkotmány) és a fiktív alkotmány (ún. papiros alkotmány) közötti megkülönböztetést. A két megállapítás közötti ellentmondás különben látszólagos és könnyen feloldható. A második tétel ugyanis arra utal, hogy az alkotmány szövegének meghatározásán túl az alkotmány egyes rendelkezéseinek és intézményeinek a gyakorlatba való bevezetése is alá van rendelve az alkotmány végrehajtása idején fennálló politikai erőviszonyoknak. Az első burzsoá alkotmányok elfogadása óta számos példa tanúsítja, hogy a tömegmozgalmak nyomására született alkotmányok demokratikus vonásai gyakran eltűnnek, vagy legalábbis elhomályosulnak a végrehajtás mindennapjai során.

A klasszikus kapitalizmus és az imperializmus korszakváltása a burzsoá alkotmányok fejlődésében is határvonalat jelöl. Míg az első burzsoá alkotmányok és a szabad versenyre épülő ún. klasszikus kapitalizmus alkotmányai az uralomra jutó új osztály, a burzsoázia hatalmát biztosítva gátat emeltek ugyan a dolgozó tömegek és a szerveződő munkásosztály politikai törekvéseivel szemben, az általuk rögzített alkotmányos biztosítékok jelentős része mégis a korábbi feudális uralkodó osztályok ellen irányult. Ezzel szemben a 19. század második felétől kezdve, tehát az imperializmus kialakulásának évtizedeiben, de különösen az imperializmus időszakában létrejött burzsoá alkotmányokban rögzített biztosítékok éle főként a dolgozó tömegek, ezen belül is elsősorban a szervezett munkásosztály ellen fordul. Másrészt a burzsoá állam fejlődésének minden történeti szakaszán találkozunk olyan burzsoá alkotmányokkal is, amelyek demokratikus vonásai és intézményei a dolgozó tömegek és a munkásosztály számára is értéket jelentenek.

2. A klasszikus kapitalizmus alkotmányai.

Már az alkotmány meghatározását tárgyalva, az alkotmányos állam problematikáját vizsgálva jeleztük, hogy viszonylag korán, már a burzsoá forradalmak ideológiai előkészítése idején kialakult bizonyos olyan minimális standard, mely egyben az alkotmányos állam mércéjeként is szerephez jutott. Ám a szabad versenyre épülő kapitalizmus korszakának burzsoá alkotmányfejlődését ismerve azt is jeleznünk kell, hogy az e korszak alkotmányaival szemben támasztott általános követelmények jóval túlmennek ezen a minimális standardon. A burzsoá politikai és jogi irodalom egész rendszerét dolgozta ki azoknak a különböző követelményeknek, amelyeket együttesen *az alkotmányosság ún. klasszikus alapelveinek* is neveznek. Ide tartozik mindenekelőtt az *állampolgári egyenjogúság* elismerése vagy deklarálása, mely önmagában is határvonalat jelöl a feudális alaptörvény és a burzsoá alkotmány között. *A népfelség és a népképviselet elve* pedig annak alkotmányos deklarálása, hogy az államhatalmat nem a társadalom felett álló erőktől, hanem a néptől (vagy inkább a politikai jogokkal felruházott állampolgárok összességétől, a *nemzettől)* származtatják és a nép szabadon határozza meg a hatalom gyakorlásának rendszerét. *Az államhatalmi ágak elválasztásának elve* nem csupán a törvényhozó és a végrehajtó hatalom elválasztását, a törvényhozó hatalomnak a legfelsőbb képviseleti szervre való ruházását jelentette, hanem egyben *a bírói hatalom függetlenségét*, annak gyakorlásában az állampolgárok közvetlen részvételét (esküdtbíráskodás elve). A hatalmi ágak elválasztásának elve ugyanis csak e három hatalmi ágazat egymásmellettisége mellett fejezhette ki a hatalmi ágazatok egyensúlyát. Mindenekelőtt a független bíróságok rendszerében látták azt a szervezet-típust, mely az egymással versengő törvényhozás és végrehajtás között képes az egyensúly biztosítására. A bírói függetlenségnek pedig nélkülözhetetlen eleme az állampolgároknak a bíráskodásban való részvétele. A legfelsőbb képviseleti szervek jogának kizárólagossága az állami bevételek és kiadások meghatározásában *(a parlamentek költségvetési joga)* szintén része ennek az „egyensúlyra törekvő" rendszernek, ám közvetve már a magánvagyon, így a tulajdon védelmét is szolgálja. *A tulajdon szentsége és sérthetetlensége* egyébként külön kifejezett formában is deklarálásra került a klasszikus kapitalizmus korszakának alkotmányaiban. *A törvényesség elve*, azaz az alkotmányosan elfogadott törvényeknek az állami szerveket és az állampolgárokat egyaránt kötelező volta és ennek alkotmányos biztosítékai, továbbá az emberi jogok vagy a burzsoázia számára legjelentősebbeknek ítélt *alapvető állampolgári jogok elismerése zárják* a burzsoá alkotmányosság klasszikus alapelveinek listáját.

A korszak alkotmányai között sajátos hely illeti a francia forradalom első három alkotmányát, éspedig a már említett 1791. évi alkotmányt, az 1793. évi és az 1795. évi alkotmányt.

Az 1791. évi alkotmány visszalépést jelent az 1789. évi, az ember és polgár jogairól szóló deklarációhoz viszonyítva. Ismeretesek azok a jogi eszközök is, amelyek módot adtak arra, hogy a deklarációban megfogalmazott általános elvek az alkotmány következetes végrehajtása során se veszélyeztethessék a burzsoázia hatalmát, ne jelenthessenek valóságos politikai jogokat a dolgozók számára. Az ún. aktív és passzív polgár megkülönböztetése módot adott arra, hogy az állampolgári egyenlőség szent elvének deklarálása mögött csak a vagyonosok számára biztosítsák a politikai jogokat. Az általánosan megfogalmazott elvek és az azok realizálását célzó alkotmányos szabályok közötti ellentmondás sokban hozzájárult ahhoz, hogy

a forradalom tömegei ezt az alkotmányt nem érezték magukénak. Az alkotmány alapján választott új legfelsőbb képviseleti szerv, a Törvényhozó Gyűlés, az 1792. augusztus 10-i „második forradalom" nyomására felfüggesztette a királyi hatalom gyakorlását, eltörölte az aktív és passzív polgár közötti különbséget és általános választójog alapján (a választójog minden 21 éves franciát megilletett) összehívta a Konventet, a király nélküli nemzetgyűlést, ezzel egyben eltörölte az 1791. évi alkotmányt is. A Konvent (1792. szept. 21—1795. október 26.) első feladatának tekintette a köztársaság kikiáltását és az új alkotmány kidolgozását. A Konvent által 1793. jún. 24-én elfogadott alkotmányt jakobinus alkotmány néven tartja nyilván az alkotmánytörténet. Az alkotmányt, a Konventben történt elfogadását követően a rousseau-i elveket szó szerint alkalmazva, népszavazás alá bocsátották.

Az 1793. évi jakobinus alkotmány a radikális polgárság politikai törekvéseit fejezte ki. Nem mentes tehát azoktól a korlátoktól sem, amelyek szükségképpen jellemzik még a legdemokratikusabb burzsoá alkotmányt is. Értékelésénél azonban azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ezt az alkotmányt az a Konvent fogadta el, amelyet Lenin „az alsó néposztály" központi hatalmát megtestesítő szervként jellemzett. „. . . a Konvent éppen az alsó néposztály, vagyis a legmélyebb társadalmi rétegeknek, a városok és a vidék szegény tömegeinek diktatúrája volt. A polgári forradalmon belül a központi hatalomnak olyan intézménye volt, amelyben teljesen és osztatlanul uralkodott, nem a nagy- és a középpolgárság, hanem az alsó néposztály, a szegény elemek, vagyis éppen az a réteg, amit ma proletariátusnak és parasztságnak nevezünk." (Művei, 10. 4. kiad. 339. o. oroszul).

Az 1793. évi alkotmány az 1789. évi deklaráció egyetemességének gondolatát vitte tovább. A jakobinus alkotmányt az ember és polgár jogairól szóló deklarációhoz hasonlóan az egész világnak szánták. Ez az igény főként az alkotmány előkészítése során kapott éles megfogalmazást. A Konvent külön határozatban hívta fel „a szabadság és egyenlőség barátait" az egész világon, hogy közöljék javaslataikat, véleményüket az új alkotmányt illetően. Több mint 300 alkotmánytervezetről tudunk. Ezeknek csak egy része maradt fenn. Köztük van olyan is, amely a Konvent vezetése alatt kialakuló Francia Köztársaságot az emberiség egészét átfogó világköztársaság kristályosodási pontjának tekinti és ehhez szabja az alkotmánnyal szemben támasztott követelményeket.

M. M. *Robespierre* tervezete is a kidolgozandó alkotmány nemzetközi jellegét hangsúlyozza.

„Az emberek bármely államban éljenek is, testvérek" — mondja tervezetének zárószakasza. „A különböző népeknek úgy kell egymást kölcsönösen segíteniük, mintha ugyanazon állam polgárai lennének. Az, aki egyetlen nemzetet elnyom, önmagát minden más nemzet ellenségévé teszi. Minden népnek üldöznie kell azokat — mégpedig nem mint egyszerűen ellenségeiket, hanem, mint gyilkosokat, mint megrögzött haramiákat —, akik háborút viselnek egy nép ellen azért, hogy megállítsák a szabadság előrehaladását és megsemmisítsék az emberi jogokat." Ezeknek a gondolatoknak a hatása az alkotmány számos rendelkezésén érezhető, külön is megfogalmazást kaptak az alkotmánynak a Francia Köztársaság nemzetközi helyzetét, más államokhoz való viszonyát meghatározó szakaszaiban. E rendelkezések között helyet kapott a menedékjog intézménye is — egyébként nagyban-egészében a mai szocialista alkotmányokhoz hasonló tartalommal. Eszerint: „A francia nép természetes barátja és szövetségese minden szabad népnek. Nem avatkozik más nemzetek kormányzásába, ám nem tűri azt sem, hogy mások avatkozzanak ügyeibe. Menedékjogot ad azoknak a külföldieknek, akiket hazájukból a szabadság ügye miatt elüldöztek. — A menedékjogot megtagadja a zsarnokoktól." (118—120. §-ok.)

Ismeretes, hogy a történelem e legdemokratikusabb burzsoá alkotmánya a polgárháború és az intervenció viszonyai között nem lépett hatályba.

A jakobinusok bukása után (1794. július 26.) a Konvent azzal az ürüggyel, hogy a hatálybaléptetéséhez bizonyos módosítások szükségesek, végül is egészében új alkotmány előkészítését rendelte el.

Az új alkotmányt 1795. augusztus 22-én fogadták el. (A thermidori reakció alkotmánya.) Az 1795. évi alkotmány nyíltan és egyértelműen a társadalom vagyonos rétegeinek hatalmát biztosítja. Új alkotmányra van szükség, mert az 1793. évi alkotmány nincs tekintettel arra, hogy az országot csak „a legjobbak", csak „a legképzettebbek", „a törvény megtartásában leginkább érdekelt polgárok" kormányozhatják. Ezek pedig — köztudomás szerint azok, akik megfelelő tulajdonnal, vagyonnal rendelkeznek. („Les plus instruits, et les plus interessés au maintien des lois" donc „ceux qui possédaient une propriété.") „Csak az a társadalom tekinthető civilizált társadalomnak, ahol a vagyonosok kormányoznak, ahol nem ők kormányoznak, a társadalomban anarchia uralkodik", állapította meg az alkotmányelőkészítő bizottság. Az 1795. évi alkotmány ezt a gondolatot következetesen érvényre juttatja. Az alkotmány szerint ugyanis a szuverenitás többé nem a népet illeti, hanem a polgárok összességét, egyetemét (L'université des citoyens). Polgárnak azonban csak az minősült, aki egyenes adót fizetett, „. . . qui pait une contribution directe foncière ou personnelle,

est citoyen français" — határozza meg a polgári minőség egyik leglényegesebb feltételét az alkotmány 8. §-a. Nincs tehát szükség többé az aktív és passzív polgár álszent megkülönböztetésére. Akinek nincs megfelelő vagyona vagy önálló jövedelme, egyszerűen nem számít polgárnak. Nincs választójoga sem. Az alkotmány konventbeli vitája során csupán egyetlen képviselő tiltakozott az általános választójog eltörlése ellen: „azok az emberek, akiket proletároknak neveznek, lelkesedéssel harcoltak a közös szabadságért ... ki kételkedhet abban, hogy a forradalmat a nép csinálta" — írta az egyik a Vogézek területéről érkezett képviselő, és kérte az általános választójog fenntartását.

Az 1795. évi alkotmány — bár kétséget kizáróan a forradalmi mozgalom hanyatló szakaszán, a forradalom lefelé hajló ívén jött létre, még mindig teljes alkotmány és forradalmi alkotmány. Elfogadását követően három és fél évtizeden át csak olyan okmányokra bukkanunk, amelyek a thermidori reakció alkotmányához viszonyítva is visszalépést jelentenek. A burzsoá alkotmányok fejlődésében mindenképpen hullámvölgyet jelölnek az ún. bonapartista alkotmányok (ide soroljuk az 1799. évi ún. consuli alkotmány mellett az 1802., 1804. évi alkotmányokat), amelyek csak árnyékhatalmat bíznak a képviseleti szervekre és az államapparátusban annak legfelsőbb vezetőiben, majd a császárban látják — a consuli alkotmányt bevezető deklaráció szavaival élve — „az erős és stabil államhatalom" legfőbb biztosítékát. Az alkotmányok egyáltalában nem vagy legfeljebb korlátaikkal összefüggésben említik az alapvető jogok egyikét, másikát. Ezek az alkotmányok vezetik be először az alapvető jogok, vagy ami abban az időben ezzel egyet jelentett, az alkotmány felfüggesztésének lehetőségét — háború vagy rendkívüli veszély esetén.

A francia forradalmat követő évek, majd a napóleoni háborúk kora egyben alkotmányos reformmozgalmak kora Európa államaiban. Számos, Napóleon uralma vagy a befolyása alá kerülő országban jönnek létre olyan alkotmányok, amelyeken érezhető a francia alkotmányok közvetlen hatása. Így pl. csak Itália területén 15 új alkotmányt tartanak nyilván ebből a korszakból. Az így elfogadott alkotmányok általában nem eresztettek gyökeret, többnyire Napóleon bukásával együtt eltűntek. Esetenként azonban hatásuk érezhető a fejlődés későbbi szakaszain elfogadott alkotmányokon. A reformmozgalmak hatására több országban módosították a korábbi feudális alaptörvényeket, vagy éppen új, de továbbra is feudális típusú és tartalmú alaptörvényekben rögzítették a hatalom gyakorlásának rendszerét. Így jöttek létre pl. a Szperanszkij által megfogalmazott alaptörvények a cári Oroszországban a 19. század első éveiben. Ezek a cári alaptörvények egyáltalán nem korlátozták a cár abszolút hatalmát. A cár az alaptörvényeket is korlátlanul módosíthatta. Egészen másként kell megítélni a Svédországban végbement fejlődést. Svédország korábban is rendelkezett írott alaptörvényekkel. Írott alaptörvények szabályozták a kormányzat rendszerét (a rendi monarchiákra jellemző formák között), az országgyűlés jogait, felépítését, a trónöröklés rendjét. Nagyban-egészében tehát azokat a szabályozási tárgyakat, amelyeket pl. a 17. és 18. századi Magyarországban szintén külön törvények rendeztek. Emellett azonban egyéb törvényeket is az alaptörvények közé soroltak, így pl. az 1766. évben elfogadott törvényt a sajtószabadságról. A francia forradalom hatására kibontakozó reformmozgalmak nyomán végül is nem új alkotmányt fogadtak el, hanem a korábbi alaptörvényeket módosították (1809). Számos és igen jelentős változtatással ma is ezekre épül Svédország alkotmánya.

A napóleoni háborúk korából külön is említést érdemel az 1812. évi cadix-i spanyol alkotmány (1812. márc. 19.). Az alkotmány a Napóleoni elleni függetlenségi harc eredményeként jött létre, a széles nemzeti egységre támaszkodó függetlenségi harc vezetőrétegének, a tisztikar haladó, társadalmi reformokat sürgető csoportjának politikai nézeteit tükrözi. Ez egyben meg is magyarázza kompromisszumos jellegét, kettős arculatát. Az alkotmány nem említi pl. az állampolgárok egyenjogúságát, hallgatólagosan azonban ebből indul ki. A király hatalmát is kettős forrásból származtatja, egyrészt „isten kegyelméből", másrészt az alkotmányból. Elismeri és garantálja a személyes szabadságot, a vallásszabadságot azonban már nem, sőt hangsúlyozza a katolikus vallás kizárólagosságát. Másrészt az oktatást kiveszi az egyház kezéből és az államra bízza a minden állampolgárra kötelező oktatás megszervezését. A cadix-i alkotmány ebben a formájában is hosszú évtizedekre Spanyolország legdemokratikusabb alkotmánya volt; alig néhány év után hatályon kívül helyezték, két ízben is csak forradalmi mozgalmak nyomására léptették újra hatályba, megint csak rövid időre. Hatása igen nagy volt az amerikai spanyol gyarmatok függetlenségi harca nyomán létrejövő alkotmányokra (1814—1830), de az európai kontinensen is mintául szolgált azokhoz a későbbi alkotmányokhoz, amelyek kompromisszumos megoldásokra törekedtek. Hatása egyébként erőteljesen érezhető az 1814. évi francia alkotmányon, a Bourbon-restauráció alkotmányán is.

Az 1814. évi „alkotmányos charta" fenntartja az isten kegyelméből származtatott királyi hatalom gondolatát, egyben az uralkodó egyoldalú „önkéntes és szabad akaratából" „engedményként és adományként" (concession et octroi) ad „közjogokat" a „franciáknak". A Bourbon-restauráció alkotmánya az ún. *oktrojált alkotmányok* mintája. Az alkotmányban a

franciák közjogai — droits publics des français — helyettesíti az ember és polgár jogaira való utalást.

Először az 1812. évi spanyol alkotmány használja „a spanyolok" megjelölést „a polgárok" helyett. A cadix-i alkotmányban ez a szóhasználat egyébként teljesen összhangban volt a Napóleon elleni spanyol honvédő háború nemzeti jellegével. Az 1814. évi alkotmányban azonban „a franciák" megjelölés már kifejezetten a forradalmi tartalmú „citoyen" helyettesítésére beiktatott mesterkélt műszó. Valójában azért volt rá szükség, mert a restauráció nem alkalmazhatta ugyan többé a feudális alaptörvényekben megszokott alattvaló megjelölést, a citoyen viszont túlságosan forradalmi tartalmat takart a helyreállított királyság számára. Később, a 19. század számos alkotmánya veszi át ezt a módszert, így jelenik meg pl. az 1831. évi alkotmányban a „belgákra" (belges) való utalás egyszerűen mint Belgium állampolgára, anélkül, hogy az államhoz tartozáson kívül más tartalmat jelölne. Később, a német birodalom területén elfogadott alkotmányokban megjelenő „Staatsbürger" egyszerűen az alattvaló szinonimája.

Ugyancsak a burzsoá alkotmányok egyik változatként tartják számon a *rendi-képviseleti alkotmányokat*. Az első rendi képviseleti alkotmányok a napóleoni háborúk után, a korábban a Napóleon által létrehozott ún. Rajnai Szövetséghez tartozó államokban jelennek meg. A bécsi kongresszus (1815), amikor a német birodalom keretei között visszaállította ezeknek az államoknak a függetlenségét, egyben új alkotmány elfogadására kötelezte őket. Végül is 1819-et követően egymás után hozzák létre az új alkotmányokat. Engels ezeket az alkotmányokat sajátos korcs szüleményeknek tekinti, amelyek nem vagy alig adnak jogot a polgárságnak, de jók arra, hogy gyengítsék a kis államok amúgy is gyenge kormányait, akik így engedelmesebb eszközökké válnak a Szövetség két vezető hatalma, Ausztria és Poroszország kezében. Ezeknek az alkotmányoknak általános jellegzetessége, hogy deklarálják az állampolgárok egyenjogúságát, ezzel együtt azonban fenntartják a rendi kiváltságokat, és a rendi tagozódást az államhatalom gyakorlásának felépítésében is érvényre juttatják. Ennek megfelelően párosítják a népképviselet elvét a rendeknek a képviseleti szervekben való közvetlen részvételével vagy kedvezményezett képviseletével.

Végül is az európai kontinensen először az 1830. évi forradalom után elfogadott francia alkotmány, a polgárkirályság alkotmánya, majd ennek nyomán a számos módosítással ma is hatályos 1831. évi belga alkotmány tanúsították, hogy mi módon lehet tartósan összeegyeztetni az alkotmányos királyság intézményét és a polgári liberális értelemben felfogott alapvető állampolgári jogok listájának teljességét. Az 1848/49. évi forradalmaknak is ez a két alkotmány szolgált mintául. Az 1848. évi francia alkotmány sem volt más — Marx szavaival élve —, mint „az 1830. évi alkotmánycharta republikanizált kiadása". (Vö.: Marx—Engels: Művei, Bp. 1962. 8. köt. 110. o.)

E három alkotmány alakította ki az alapvető jogok és a demokratikus államberendezkedés alkotmányos kifejezésének azt a sajátos technikáját, mely az alkotmányon kívüli szabályokra való utalással valójában az alkotmányba iktatott általános elvekkel ellentétes intézkedésekre is módot ad. Azaz: alkotmányos utat nyújt az alkotmány megsértéséhez.

Az 1848/49. évi forradalmak korából külön is említést érdemel az ún. Paulskircheni Alkotmány. Az alkotmányt a Frankfurti Nemzetgyűlés 1849. márc. 28-án fogadta el. (A Nemzetgyűlés a Frankfurt am Main-i Szent Pálról elnevezett templomban ülésezett, innen az alkotmány elnevezése.) Az alkotmányt 29 kisebb német állam és fejedelemség elismerte, a jelentősebb államok azonban — köztük Ausztria — elutasították. Ez sorsát meg is pecsételte. Együtt bukott el a német forradalommal és a Frankfurti Nemzetgyűléssel. Sohasem lépett hatályba. Ez azonban nem változtat azon, hogy nemcsak a német jogfejlődéshez viszonyítva, hanem az általános európai alkotmányfejlődéshez mérve is egészében haladó jogalkotásnak kell minősítenünk. Bátran lehet állítani, hogy a Paulskircheni Alkotmány a legszélesebb és a legjobban differenciált listáját tartalmazza azoknak az alapvető állampolgári jogoknak, amelyeket a liberális kapitalizmus még elfogadhatott. Emellett a jogok védelmének is igen kidolgozott rendszerét fogalmazta meg. Később több megoldását felhasználták a Weimari alkotmány (1919) megszövegezésénél.

Az 1848/49. évi forradalmak bukása újból hullámvölgyet jelöl a burzsoá alkotmányok fejlődésében. A német birodalom jelentős részét hatalma alatt tartó Poroszországban a forradalmi megmozdulások leverését követően kiadott oktrojált alkotmány (1848. dec. 5.) jelzi a burzsoá alkotmányozás kezdeteit. A porosz uralkodó osztályok számára egyébként még ez az oktrojált alkotmány is túlságosan sok forradalmi vagy legalábbis demokratikus elemet őrzött, így többször is erőteljesen átalakítják. Végül is csak az 1850-ben, majd 1854-ben végrehajtott módosításokkal vált alkalmassá arra, hogy az államhatalom gyakorlásának rendszerében a porosz junkerek vezető szerepének fenntartásával szolgálja a feudális arisztokrácia és a burzsoázia szövetségét, egyben a német egységnek Poroszország hegemóniája mellett való létrehozását. Ez határozta meg az első szövetségi alkotmány (az Északnémet Szövetség 1867. évi alkotmánya) jellegét is. Az 1867. évi alkotmány sem az alapvető jogok garanciáiról, sem a szövetségi kormányról nem intézkedik. A szövetségi hatalom olyan

konstrukcióját hozta létre, mely egyértelműen a porosz kormány hatalmának kiterjesztését jelentette a szövetség államaira. Ez egyben meghatározta a kialakuló német császárság szövetségi alkotmányát is. A porosz—francia háborúban aratott győzelem után, amikor Franciaország már nem tudta megakadályozni a déli német államoknak a szövetséghez való csatlakozását, viszonylag jelentéktelen módosításokkal a korábbi északnémet szövetségi alkotmány vált a Német Birodalom alkotmányává. (1871.)

Az államhatalom gyakorlásának feudális maradványokkal terhelt rendszere Ausztriában sem tűrte el a demokratikus burzsoá alkotmányt. 1848 és 1850 között egymás után jelentek meg a különböző pátensek, amelyek oktrojált alkotmányokként a forradalmi tömegmozgalmak erejéhez igazodva ígértek több vagy kevesebb demokratikus intézményt. Az 1851. december 31-i pátens végül is ezeket egészében hatályon kívül helyezte, és nyíltan az abszolút monarchia kormányformáját tette a kormányzati rendszer alapjává. Az 1860-tól elinduló alkotmányozó kísérletek végül is csak a porosz—osztrák háborút követően, a königgraetzi csatavesztés után vezettek eredményre. Ekkor sem került sor az államjog egészét rendező és összefoglaló alkotmány elfogadására, ehelyett 6 alaptörvényt adtak ki (Staatsgrundgesetze) éspedig: a birodalom képviseletéről, a polgárok általános jogairól, a birodalmi bíróság létrehozásáról, a bírói hatalomról, a kormányzati és a végrehajtó hatalom gyakorlásáról, végül a közös ügyekről az osztrák monarchia összes államaiban. Ez a törvény teremti meg a kapcsolatot a közös ügyekről intézkedő magyar törvényhozási aktusokkal is. Ez a szabályozási mód lehetőséget nyitott arra, hogy az államjog összes, nem szabályozott kérdéseiben fenntartsák a korábbi, lényegében feudális jellegű törvényeket, rendeleteket.

Olaszországban a Szárd Királyság 1848. márc. 4-én kiadott oktrojált alkotmánya lett később az 1859—1870 között létrejött egységes Olaszország államrendszerének alapja. Az alkotmány az alaptörvény címet viseli, módosítása a közönséges törvényekre előírt módon ment végbe.

A 19. század végére az írott alkotmány hazája, Franciaország is megbontja az írott alkotmány kereteit. Bonaparte Lajos 1852-ben kihirdetett „alkotmánylevele" (mely hatályon kívül helyezi az 1848. évi alkotmányt) nem más, mint I. Napóleon 1799. évi konzuli alkotmányának felújított kiadása. III. Napóleon bukását követően, ill. a Párizsi Kommün leverése után, 1875-ben kiadott 3 törvény a központi hatalom szerveiről (ezt a szabályozási módot egyébként ideiglenes jellegű megoldásnak tekintették) közel 70 éven át volt hatályban és pótolta az írott alkotmányt.

Végső soron nem növelte az írott alkotmányok nemzetközi súlyát az a körülmény sem, hogy a 19. század második felében szinte politikai illemszabállyá válik, hogy egy-egy létrejövő új állam a függetlenséget írott alkotmány kihirdetésével is dokumentálja. Így jönnek létre egymás után a török megszállás alól fokozatosan felszabaduló Balkán-félsziget államaiban azok az alkotmányok, amelyek szinte szó szerint másolják le a korábbi, nyugat-európai alkotmányok egyes fejezeteit, anélkül azonban, hogy azok saját társadalmi viszonyaikkal bármilyen kapcsolatban lennének. Így gyakorlati realizálásuk eleve szóba sem kerülhet. Közép- és Dél-Amerika államaiban szintén számos új alkotmányt fogadtak el ebben az időszakban. Itt az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya volt a lemásolandó példakép: az így elfogadott alkotmányok nagyobb része szintén csak papíron maradt.

Mindezek együttesen talán meg is magyarázzák, hogy bár a 19. század Angliájában jelentősen előrehaladt a politikai rendszer demokratikus vonásainak fejlődése, írott alkotmányt mégsem fogadtak el. Ám az is kétségtelen, hogy igen erős, nagy tömegekre támaszkodó társadalmi mozgalmak igényelték az írott alkotmányt. Először 1838. május 8-án tették közzé a Nép Chartája (People's Charter) címet viselő okmányt mint az angol parlament elé terjesztendő petíciót. Ebben minden, 21 évet betöltött férfi számára biztosítandó választójog, évenkénti választások, titkos szavazás, egyenlő választókerületek, a vagyoni cenzus eltörlése a választásokon stb. jelentették a fő követeléseket. A parlament összetételének átalakításától végső soron szociális vívmányok bevezetését várták. A Chartáért mozgósító helyi csoportokból 1840-ben alakult meg a National Charter Association, Manchester központtal. Ez a forradalmi, bár nem szocialista jellegű szövetség volt a munkások első tömegpártja. Az alsóház a Charta gondolatát mereven elutasította. Mindez nem jelenti azt, hogy a 19. század folyamán nem történt jelentős fejlődés az angol alkotmányban. A század első fele hozza meg a parlamentáris kormányforma megszilárdítását, azaz a parlament szupremációjának végleges biztosítását a kormány összetételének alakításában és a kormány politikájának ellenőrzésében, jelentősen fejlődnek a demokratikus jogok is, a munkások kivívják a munkásszervezetek létesítésének szabadságát, fokozatosan szélesedik a választójogosultak köre. A demokratikus fejlődés a 19. század derekától a chartista program realizálásának irányában haladt, annak ellenére, hogy maga a chartista mozgalom az 50-es évek első felében megszűnt.

3. Az imperializmus korának alkotmányai.

Az imperializmus korát általában a 19. század utolsó évtizedeitől, legkésőbb a századfordulótól számítják. Ez a periodizáció az alkotmányfejlődés és a burzsoá alkotmányok változatainak bemutatására is alkalmas, annak ellenére, hogy az alkotmányozás mint általában a hosszabb távra szóló törvények elfo-

gadása szükségképpen bizonyos késéssel reagál egy-egy időszak speciális társadalmi ellentmondásaira, igényeire és követelményeire. Elfogadható az imperializmus korának általánosan ismert belső tagolása is, nevezetesen az első világháborút megelőző, a két világháború közötti és a második világháború utáni időszakok megkülönböztetése.

Az első világháborút megelőző időszak alig hozott újat a burzsoá alkotmányfejlődésben. A 19. század utolsó évtizedei és a századfordulót követő évek a munkásosztály és általában a dolgozók szervezeteinek kialakulását, elsősorban a polgári liberális alkotmányok által rögzített politikai jogok kereteinek felhasználását jelentik anélkül, hogy ez érintené a létező alkotmányos szabályozást. Az évtizedekre megmerevedett alkotmányos formulák mögött azonban igen jelentős változások indultak el a fejlett tőkés országok államjogában. A szervezett munkásosztály nyomására mind erőteljesebb politikai alátámasztást kapnak a munkásosztály szociális követelései. Az imperializmus kialakulásával egyidejűleg, az egyre élesedő társadalmi ellentmondások közepette a legkülönbözőbb politikai irányzatok egyetértettek azzal a gondolattal, hogy állami-jogi eszközökkel is támogassák a munkásság, illetve a dolgozók elemi szociális igényeinek kielégítését. Ebben az időszakban a munkához való jog, illetve a munkanélküliség esetére biztosított segély, betegség esetére szóló biztosítás, egészséges munkafeltételek és megfelelő pihenő idő, az elaggottak és a munkában megrokkantak segélyezése jelezték azokat a szociális igényeket, amelyek realizálásához nélkülözhetetlen volt az állami beavatkozás. Ezeknek az igényeknek állami elismerése egyben az alkotmányos jogok klasszikus listájának új jogokkal, az ún. szociális jogokkal való bővítését is jelentette.

A munkásmozgalmon belül kialakuló egyes irányzatok a szociális jogok megvalósításáért folytatott harcot egyenesen a mozgalom alapvető feladatának tekintették, háttérbe szorítva ezzel a munkásmozgalom forradalmi célkitűzéseit, a munkásosztály hatalmának megvalósításáért és a termelőeszközök társadalmi tulajdonbavételéért folytatott küzdelmet. A munkásmozgalom forradalmi szárnya pedig harcba szállva az opportunista és revizionista nézetekkel, hangsúlyozva a forradalmi célkitűzések elsődlegességét, egyáltalán nem tagadta a szociális jogok megvalósításáért folyó küzdelem szükségességét.

A munkásmozgalmon kívüli irányzatok elsősorban a társadalmi ellentétek tompítását várták azoktól az állami-jogi eszközöktől, melyek a dolgozók szociális helyzetének javítására irányultak, és ezért támogatták a szociális jogok megvalósítását mindaddig, míg ez nem veszélyeztette magának a tőkés termelési rendnek a lényegét, a termelési eszközökkel való korlátlan rendelkezés jogát és a tőkések államhatalmát. Ebben az összefüggésben kell megítélnünk a 19. század utolsó évtizedeiben tapasztalható azt a jelenséget is, hogy míg a katolikus egyház úgyszólván az egész 19. század folyamán elutasította a liberális polgári államok által elismert ún. klasszikus szabadságjogok gondolatát (így a szólás, vélemény, sajtó, gyülekezés, egyesülés szabadságát, a vallásszabadságot), a 19. század végére felhagy az ún. klasszikus szabadságjogok elleni támadással, vagy legalábbis a támadás élét a munkásmozgalom és a szocializmus ellen fordítja, egyben azonban körvonalazza is a szociális jogoknak azt a körét, amelyek megvalósításában az egyház az állam beavatkozását vagy közreműködését igényli. A katolikus egyház e kérdésben elfoglalt álláspontját XIII. Leó pápa 1891. május 15-i, a munkások helyzetéről kiadott Rerum Novarum ... kezdetű enciklikája foglalja össze. A Rerum Novarum is átveszi a korábbi enciklikáknak a szocializmus eszméjének kárhoztatásával, a magántulajdon védelmével, a munkásszervezetek és sztrájkok elítélésével kapcsolatos megállapítását, másrészt a munkások halaszthatatlan szociális problémáinak rendezését mint a „szegényügy" vagy „szegénygondozás" egyik speciális területét az állam gondjaiba ajánlja. „A szegények, akik semmi eszközzel nem rendelkeznek ügyeik védelmére, egyedül az államra támaszkodhatnak. Mivel a munkások is a szegények nagy számához tartoznak, az állam az ő ügyeiket különös gonddal és figyelemmel köteles felkarolni." Ezt követően azonban az államra háruló feladatok meghatározásában jóval túlmegy a korábban is az állami teendők között nyilvántartott szegénygondozás körén. A családvédelem, a méltányos munkabér, a megfelelő pihenőidők és pihenőnapok, a megfelelő munkaidő, a dolgozók korát, nemét, a munka minőségét figyelembe vevő egészséges munkafeltételek biztosítása, a betegség és munkaképtelenség esetére való segélyezés megszervezése, illetve a munkások e területeken való jogainak biztosítása jelzik az enciklika által legfontosabbnak ítélt szociális jogokat.

Az enciklikában megfogalmazott szociális jogok egyébként csupán összefoglalják a fejlett tőkés államok törvényhozásában már általában honorált szociális igényeket.

A szociális jogok különben csak a fejlődés következő szakaszán, a két világháború közötti időszakban válnak általánossá az alkotmányokban. Főként az első szovjet alkotmányban rögzített gazdasági, szociális, kulturális jogok mintájára. Ebben a korszakban egyetlen alkotmányt kell említenünk, mely már erőteljesen dokumentálja a szociális jogok alkotmányos szintre emelésének tendenciáját, éspedig az 1917. évi mexikói alkotmányt. Ez az alkotmány anélkül ugyan, hogy tételesen kifejezné és megfogalmazná az egyes szociális jogokat, magában foglalja és rögzíti az 1910-ben

elindult polgári demokratikus forradalom egész programját, annak összes liberális, antiklerikális és szociális célkitűzéseit. Az alkotmány csak 1920-ban lépett hatályba. Számos rendelkezése ma is sokkal inkább megvalósítandó programot jelöl, semmint közvetlenül érvényesülő jogokat. Vannak egyébként olyan nézetek is, főleg a polgári jogirodalomban, amelyek a mexikói alkotmányt már valamiféle kezdetleges szocialista alkotmánynak tekintik. Az alkotmány számos rendelkezése azonban, de különösen a munkaviszonyra, a munkáltatói jogokra, valamint a tulajdonjogra vonatkozó szabályai kétségtelenné teszik, hogy a mexikói alkotmány polgári alkotmány, a benne foglalt program sem terjed túl a polgári demokratikus célkitűzéseken. A szocialista átalakulás programja egyáltalán nem szerepel az alkotmányban. Az a körülmény pedig, hogy az egyes célkitűzések realizálása az alkotmányt követő törvényhozásra hárul, jelzi azt is, hogy az alkotmány előírásai csak további politikai küzdelmek során mehettek, illetve mehetnek át a gyakorlatba. Mindezekkel együtt a mexikói alkotmányt olyan haladó okmánynak kell tekintenünk, melynek jelentősége túlmutat Mexikó határain. Egész Dél- és Közép-Amerika számára jelzi a polgári radikális célok irányát és határait.

Egészen más okokból kell említenünk a korszak egy másik alkotmányát, nevezetesen az 1905—1907. évi oroszországi polgári demokratikus forradalom során létrehozott cári alaptörvényt. Az 1906 májusában kiadott alaptörvény a forradalom során tett engedményeket kodifikálja. Szabályozza a központi hatalom egész szervezetét, emellett külön fejezetben rendelkezik „az alattvalók jogairól és kötelességeiről". Olyan oktrojált alkotmány látszatát kelti, mely mintegy lezárja a cári Oroszországban a burzsoázia igényeit kielégítő államjog kialakulásának folyamatát. Közelebbi vizsgálat azonban azt mutatja, hogy néhány valóban jelentős új rendelkezés kivételével, az egész alaptörvény nem más, mint a cári önkényuralom feudális rendszerének alkotmányos ruhába öltöztetése. Igen fontos újítást jelentenek pl. a legfelsőbb képviseleti szerv létrehozása, annak a törvényhozásban való részvétele, továbbá néhány fontos állampolgári jog, közöttük is különösen az egyesülési jog rögzítése. A szakszervezetek, amelyek az 1905-ös forradalomig csak illegalitásban működhettek, így legálissá váltak. Az alkotmányos garanciák azonban ezeken a területeken is hiányoztak, ez módot adott arra, hogy az alkotmány végrehajtása során a cár az igen mérsékelt reformokat is csorbítsa. Az alaptörvény egyébként számos rendelkezésében egyenesen a valóságos alkotmány karikatúrája. A cár a végrehajtóhatalom, a hadsereg, az egyház kizárólagos feje, csak az istennek és saját lelkiismeretének felelős. A miniszterek is csak a cárnak felelősek. A cárt jelentős jogok illették a törvényhozás területén. Nélküle nem jöhetett létre törvény, az alaptörvények kivételével viszont a cár rendkívüli körülmények esetén — melynek beálltát maga állapította meg — törvényerejű rendeletekkel módosíthatta a hatályos törvényeket. A valóságban azonban az alaptörvényt is módosította. Így pl. 1907-ben kifejezetten az alaptörvény ellenére módosította a választójogot, csak azért, hogy engedelmes legfelsőbb képviseleti szervet hozhasson létre.

A két világháború közötti időszak burzsoá alkotmányainak sorát a Német Birodalom 1919-ben elfogadott alkotmánya (a Weimari alkotmány) nyitja meg. Ez az alkotmány egyben a korszak uralkodó alkotmánytípusának, *az ún. szociális alkotmánynak* mintája. Számos rendelkezés mutatja, hogy olyan időszakban fogadták el, amikor Németországban már a szocialista forradalom és a szocialista állam megteremtése volt napirenden. Olyan programot tartalmaz, mely a szocialista átalakulást ígéri, másrészt rögzíti azokat a biztosítékokat is, amelyek megnyugtatják a kizsákmányoló osztályokat, hogy a program gyakorlati realizálását nem kell komolyan venni.

Az alkotmány tartalmát az elfogadása idején parlamenti többséggel rendelkező és kormánykoalíciót alkotó három párt ideológiája határozta meg. A szociáldemokrata párt a II. Internacionálé programját, a katolikus centrum a Rerum Novarum szociális és kulturális célkitűzéseit szállította, míg a Demokrata Párt a liberális polgárság gondolatvilágával közvetített a katolikus centrum és a szociáldemokraták között.

Mindezek ellenére a Weimari alkotmányt úgy kell értékelnünk, mely a politikai erőviszonyok megfelelő alakulása mellett valóban alapul szolgálhatott volna a szocialista építéshez való átmenethez. Ám a már az előzőkben említett különleges garanciák lehetőséget nyitottak az ezzel egészében ellentétes irányú fejlődéshez is. Az alkotmány 48. §-a értelmében ugyanis a birodalmi elnök egyenesen diktátori hatalomhoz jutott. A közrend és a közbiztonság veszélyeztetése esetén nem csupán az alapvető jogokat függeszthette fel, hanem mellőzhette a parlament munkáját, törvényerejű rendeletek útján maga vehette kézbe a törvényhozó hatalom gyakorlását is. Így történhetett meg az, hogy az alkotmány nem jelentett akadályt sem Hitler egyeduralmának megteremtése útján, sem a fasiszta terrorintézkedések előtt. A Reichstag felgyújtásának másnapján jelent meg a birodalmi elnöknek, Hindenburgnak az a rendelete, mely „a nép és az állam védelmét szolgáló szükség-intézkedések" címmel szabad utat nyitott ahhoz, hogy felszámolják a munkásosztály szervezeteit. Hitlernek egyébként a későbbiek során sem volt szüksége arra, hogy formálisan is bejelentse a Weimari alkotmány hatályon kívül helyezését. 1933 márciusában, mi-

után féktelen választási terrorral, majd a kommunista képviselők mandátumainak megsemmisítésével megszerezte a parlamenti többséget, „alkotmánymódosítással" számolta fel az alkotmányosság maradványait. 1933. március 23-án fogadta el a birodalmi gyűlés, majd a birodalmi tanács azt az alkotmánymódosítást, miszerint a törvényhozáshoz nincs szükség többé képviseleti szervekre, törvényt a kormány is hozhat.

Ismeretes, hogy az olasz fasizmusnak sem volt szüksége arra, hogy hatályon kívül helyezze a korábbi alkotmányt. Néhány módosítás eléggé hajlékonnyá tette az alkotmányt ahhoz, hogy ne akadályozza a fasiszta párt céljainak megvalósítását. Már jeleztük, hogy a Szárd Királyságtól örökölt „alaptörvény" módosításához semmilyen különleges eljárásra nem volt szükség, így minden közönséges törvény módosíthatta az alkotmányt. A fasiszta párt ki is használta ezt a lehetőséget. Az egyesülési jogot, így a szervezkedési szabadságot megszorító első alkotmánymódosítás után a második a kormányt hatalmazta fel a törvényhozásra, illetve a hatályos törvények módosítására. Ezután a miniszterelnök különleges jogállásának biztosítása, az állami tisztviselők kinevezése feletti felügyelet átvétele, az önkormányzati testületeknek egyszerű konzultatív testületekké degradálása, majd a szakszervezeteknek az államszervezetbe való beépítése, végül a fasiszta nagytanácsnak az államapparátus élére helyezése voltak azok az eszközök, amelyek mellett veszélytelenné vált az alkotmányos királyság kormányformáját rögzítő 1848. évi alaptörvény formális hatályban tartása.

A Weimari alkotmányt követően tulajdonképpen kettős alkotmányozási hullám vonult végig a két világháború közötti Európán. Az első a 20-as évek elején, amikor is főként a háború után függetlenné vált, vagy jelentős területváltozásokon átment országok fogadtak el új alkotmányokat. (Finnország 1919., Ausztria, Csehszlovákia 1920., Jugoszlávia 1921., Írország 1922., Románia 1923., Törökország 1924., Görögország 1927.) Ezek az alkotmányok a tulajdonképpeni szociális alkotmányok. Ezekben érezhető a legközvetlenebbül az első szovjet alkotmány szabályozási rendszerének hatása is. A másik alkotmányozó hullám már a 30-as évekre esik. Ez az időszak már az alkotmányok fasizálódását mutatja. Ekkor fogadják el azokat az új alkotmányokat, amelyek megkönnyítik a fasiszta intézmények bevezetését, ill. a polgári demokratikus intézmények felszámolását. (Jugoszlávia 1931., Ausztria 1934., Lengyelország 1935., Románia 1938.)

A két világháború között elfogadott burzsoá alkotmányok sorában egészében különleges helyet foglal el az 1931. évi spanyol köztársasági alkotmány. Spanyolországban a Bourbonok monarchiáját a gazdasági válság hatására kirobbanó forradalmi mozgalom döntötte meg (1931. ápr. 14.), majd a köztársasági alkotmányt a külön erre a célra összehívott alkotmányozó gyűlés fogadta el (1931. dec. 9.). Az alkotmány-előkészítő bizottság elnöke szerint: „Az alkotmány a maga egészében nem szocialista jellegű, de igen erőteljesen sugalmazza, hogy tulajdonképen arra lenne szükség. Nem fogunk most alkotmányt készíteni egy király nélküli monarchia számára... másrészt a társadalmi rendünk helyzetéhez viszonyítva ez az alkotmány is igen előrehaladott. Engedményt teszünk a burzsoáziának azzal, hogy elismerjük a magántulajdont, de engedményt teszünk a munkásosztálynak is abban az irányban, hogy fokozatosan vegye társadalmi tulajdonba a földet. Vegyék figyelembe, hogy ez egy olyan alkotmány, mely az aktuális szükségletekből indul ki, később csinálhatunk majd egy szocialista alkotmányt." Valóban az 1931. évi alkotmány azok közé a szociális alkotmányok közé tartozik, amelyek a politikai erőviszonyok megfelelő alakulása esetén a szocializmusba való átmenethez is bázisul szolgálhattak volna.

Az *ún. átmeneti alkotmányok* problémája egyben át is vezet a II. világháború utáni alkotmányfejlődés értékeléséhez.

Míg a II. világháborút megelőzően a burzsoá alkotmányok fejlődését vizsgálva Európa államai mellett csupán néhány amerikai és ázsiai állam alkotmányaira kellett figyelemmel lenni, addig a II. világháborút követően az öt világrész több mint 150 államával kell számolnunk.

Európában egyébként alig néhány polgári alkotmány elfogadására került sor a II. világháború után. (Izland 1949., Franciaország 1946., 1958., Olaszország 1947., NSZK 1949., Görögország 1951., Dánia 1953. és Törökország 1961., Portugália 1976.) Ezek az alkotmányok kevés kivétellel tovább viszik az ún. szociális alkotmányok vonalát.

A szociális alkotmányok között is különleges hely illeti az 1946. október 27-i francia alkotmányt és az 1947. december 22-i olasz alkotmányt. E két alkotmányt elsősorban az emeli a korábbi burzsoá alkotmányok fölé, hogy mind az alkotmány előkészítésében, mind az alkotmány elfogadása körül kialakult politikai küzdelemben jelentős szerephez jutottak a kommunista pártok. A francia kommunista párt az alkotmány elfogadása idején részt vett a kormányban, és bár az alkotmány előkészítése során jelentős engedményekre kényszerült, mégis befolyásolni tudta számos alkotmányos intézmény alakítását. Az alkotmány elfogadása idején azonban már ellenzéki párt volt (1947 májusától). A párt tömegbefolyása és jelentős parlamenti súlya felhasználásával mégis igen sok kérdésben érvényre tudta juttatni álláspontját — mind

az alkotmány előkészítésében, mind az alkotmány parlamenti tárgyalása során. Ebből adódik, hogy az alkotmánynak a jogokra vonatkozó fejezetei ma is olyan akcióprogramnak tekinthetők, mely módot adhat arra, hogy a jogok gyakorlati realizálása érdekében az ország demokratikus és antiimperialista erői együttműködjenek a kommunista párttal.

A két alkotmány elfogadását alig másfél esztendő választja el egymástól. Közöttük mégis nagy az eltérés. A francia alkotmány szűkszavú, csupán preambulumában intézkedik az emberi jogokról. Leglényegesebb előírásai: az 1789. évi deklarációt ma is hatályosnak jelenti ki, illetve ünnepélyesen megerősíti, majd mintegy „korszerűsíti" a deklarációt, kiegészítve azt a gazdasági, szociális és kulturális jogokkal. Ezzel szemben az olasz alkotmány szövegének jelentős részét éppen a jogokra vonatkozó szabályok teszik ki. (A 139 §-ból 54 esik a jogokra.) Azt lehetne mondani, hogy Olaszországban, ahol a fasizmus több mint két évtizeden át uralkodott, a II. világháborút követően elvi kérdéssé vált az alapvető állampolgári jogok részletes szabályozása. Ám ez csak egy része az igazságnak. Az olasz alkotmány elfogadása idején már erőteljesen előrehaladtak az Egyetemes Deklaráció előkészítésének munkálatai. Az alkotmány szövege azt tanúsítja, hogy előkészítése során már ennek eredményeire is figyelemmel voltak.

Az olasz alkotmány több-kevesebb módosítással ma is hatályos. Franciaországban 1958-ban új alkotmányt fogadtak el. Az új alkotmány sem helyezte azonban hatályon kívül az 1946. évi alkotmánynak a jogokra vonatkozó már említett rendelkezéseit.

A II. világháborút követő szocialista államjogi irodalomban éppen a francia és olasz alkotmányok értékelésénél merült fel a szüksége annak, hogy ezeket mint a burzsoá alkotmányok sajátos változatát vagy válfaját különböztessék meg a többi burzsoá alkotmánytól. Végül is ezeket ún. átmeneti alkotmányokként tartják nyilván, jelezve ezzel, hogy olyan demokratikus alkotmányokról van szó, amelyek előkészítésében a munkásosztály is jelentős szerepet játszott, másrészt számos olyan intézményt foglalnak magukban, amelyek alkalmasak arra, hogy a megfelelő politikai erőviszonyok mellett alapul szolgáljanak a szocializmushoz való átmenet kibontakoztatásához. Az említett francia és olasz alkotmányok mellett a múlt alkotmányai közül ugyancsak az átmeneti alkotmányok kategóriájába sorolják az 1931. évi spanyol köztársasági alkotmányt, de az 1919. évi Weimari alkotmányt is. Ha a korai alkotmányok között keressük az analógiát, azt kell mondanunk, hogy ezek az alkotmányok a jakobinus alkotmánnyal esnek egy tekintet alá.

IV. Szocialista alkotmányok. 1. Az első szocialista alkotmány kialakulása. 2. A szocialista alkotmányok változatai. 3. A szocialista alkotmányok fő funkciói 4. A szocialista alkotmányok alaptörvény jellegéről.

1. Az első szocialista alkotmány kialakulása. Az alkotmánygondolat társadalmi jelentősége szinte kialakulásának első időszakától kezdve általában csak a dolgozók, majd az osztállyá szerveződött munkásosztály küzdelmeivel, a munkásmozgalom célkitűzéseivel együtt, ahhoz viszonyítva értékelhető. Marx és Engels a szocialista világforradalom és a kommunizmus perspektívájából kiindulva szemlélték a burzsoá alkotmányok problematikáját. Ez nem engedte meg, hogy akárcsak felvethessék a szocialista alkotmány kialakulásának, létrejöttének gondolatát, ám annál több oldalról foglalkoztak hol konkrétan (egyes burzsoá alkotmányokra tett megjegyzések formájában), hol általános elméleti igénnyel a burzsoá alkotmányok értékelésével. A marxizmus—leninizmus klasszikusai az alkotmányok vizsgálatánál és sajátosságaik meghatározásánál sohasem az alkotmány jogi jellegéből, hanem annak általános társadalmi jelentőségéből indultak ki, és a munkásmozgalom adott feltételei között értékelték a létező vagy létrehozandó alkotmányok egészét vagy egyes rendelkezéseiket. Maga a munkásmozgalom egyébként viszonylag hamar találkozott az alkotmányosság társadalmi jelentőségének problematikájával. Már az angol alkotmányfejlődést értékelve jeleztük, hogy az első munkáspárt kialakulása a mintegy írott alkotmányként is felfogható alkotmányos charta követeléséhez kapcsolódik. Engels 1846-ban írt levelében egyenesen az angol munkásmozgalom alapvető célkitűzéseként jelölte meg: „az alkotmány demokratikus átalakítását" a Népcharta alapján. (Marx—Engels Művei, Bp. 1959. 4. köt. 22. old.) Marx az 1848-as német forradalom során több alkalommal is utalt az alkotmány jelentőségére. Így pl. többek között azért is kárhoztatta a forradalom során megalakult frankfurti nemzetgyűlést, hogy hosszú hónapokig elhúzta az alkotmányozás munkáját. Így nem tudta felhasználni az új, a polgári vívmányokat összefoglaló alkotmány mozgósító erejét. Marx tehát ebben az időben mintegy a forradalmi fejlődés első aktusai között tartja jelentősnek az alkotmány a kidolgozását. (I. m. 5. köt. Bp. 1961. 8. old.)

Marx és Engels igen korán meglátták, hogy a munkásosztály forradalmi megmozdulásai összekapcsolhatók, de végső célkitűzéseiben élesen elhatárolandók a burzsoázia alkotmányos küzdelmeitől. Engels a chartista mozgalom fejlődésének értékelésével kapcsolatban mutatja meg a chartáért folyó mozgalom ket-

tősségét. A burzsoázia számára a Charta a végcél, a munkásosztály számára csak eszköz lehet, a politikai hatalom megszerzésének eszköze, hogy végül is szociális helyzetén változtathasson. (Vö.: Engels, A munkásosztály helyzete Angliában. Marx—Engels Művei, 2. köt. Bp. 1938. 413. o.) Ugyanez a gondolat jelenik meg Engelsnél a Kommunisták Szövetsége számára írt népszerű programtervezetben: „A forradalom mindenekelőtt létre fog hozni egy demokratikus alkotmányt, ezzel közvetlenül vagy közvetve a proletariátus politikai uralmát, közvetlenül hozza ezt létre Angliában, ahol a proletárok máris a nép többségét alkotják." (Marx—Engels Művei. 4. köt. Bp. 1959. 356—357. o.)

Marx és Engels számos esetben felléptek az olyan kispolgári illúziók ellen, amelyek az alkotmányért vagy annak tiszteletbentartásáért folytatott küzdelemmel kívánták helyettesíteni a munkásosztály forradalmi harcának megszervezését. Az 1848. évi franciaországi események értékelése során többször is rámutattak arra, hogy az „éljen az alkotmány" jelszava sohasem helyettesítheti az „éljen a forradalom" jelszavát. Marx az Osztályharcok Franciaországban című munkájában számol le az olyan illúziókkal, mintha az alkotmányra való hivatkozás, az alkotmány védelméért folyó küzdelem bármilyen politikai eredményt hozhatna a valóságos politikai erőviszonyokkal szemben, mégha az ilyen küzdelmet az alkotmány szó szerinti értelme is támogatja. Bírálja Ledru Rolin-t, aki összetévesztve az alkotmányért folyó harcot a forradalommal, az alkotmány alapján követelte a kormány felelősségre vonását. A burzsoá parlamenti többség megmutatta, hogy valóságos és mozgósítható társadalmi erők nélkül ennek az alkotmánysérelmeken rágódó parlamenti harcnak semmiféle jelentősége nincs a munkásforradalom szempontjából olyan helyzetben, amikor maga a forradalom van napirenden; „Éljen az alkotmány, ez a demokratikus kispolgár jelszava. Éljen a forradalom — ez a proletáré" — mondja Marx. (Marx—Engels, Válogatott művek. Bp. 1949. 1. köt. 174. o.) Egyben az 1848. évi francia köztársasági alkotmány értékelésénél számos, a burzsoá alkotmányok társadalmi szerepére általánosan jellemző megállapítást tett, kimutatva, hogy azok csak a valóságban kialakult politikai viszonyok tükörképei. E politikai viszonyokat tükrözik összes belső ellentmondásaikkal együtt. Az 1848. évi alkotmány például magában foglalta a köztársaság tényét, az általános választójogot, a választott képviseleti szerv (a nemzetgyűlés) szuverenitását, ezzel együtt a királyság helyén az elnök diktatúrájának lehetőségét és a rendkívüli hatalom, az ostromállapot körülményeit; tehát szinte a pillanatnyi politikai helyzetnek megfelelően tükrözte a létező konkrét társadalmi viszonyokat, és „ahol több volt, mint egyszerű jelmezcsere, ott meglevő tényeket iktatott jegyzőkönyvbe". (I. m. 148. o.) Marx más helyütt is többször állást foglalt az alkotmány társadalmi-történeti kötöttsége mellett. Gyúnyosan bírálja azokat (a 19. század derekán még egyáltalán nem ritka) nézeteket, amelyek elképzelhetőnek tartják tértől és időtől független, a konkrét társadalmi, gazdasági, politikai viszonyoktól elvonatkoztatott ún. „in abstracto társadalmi-politikai formák" spekulatív úton való megteremtését és ennek megfelelő absztrakt alkotmányok kialakítását. „... az a jámbor német, aki az észak-amerikai alkotmányt — méghozzá megszépítve és megjavítva — hűséges szülőföldje javára akarja hasznosítani, ama agyalágyult kereskedőhöz hasonlatos, aki lemásolta gazdag versenytársának üzleti könyveit, s azt hitte, hogy most már e másolat birtokában az irigyelt gazdagságnak is birtokába jutott." (Marx—Engels Művei. 4. köt. Bp. 1959. 342. o.)

A forradalom és az alkotmány egymáshoz való viszonyát értékelve mind a burzsoá, mind a szocialista forradalmak számára jelentősek Marxnak azok a tanításai, amelyek arra utalnak, hogy nem lehet egyetlen forradalmat sem győzelemre vinni „alkotmányos játékszabályok" alapján. A válság és az ellenforradalom című cikkében Marx különbséget tett a hatalom ún. „konstituált" és „nem konstituált" állapota között. Kimutatja, hogy mindaddig, amíg meg nem szilárdul az alkotmányos hatalom, addig forradalmi provizórium van, ahol a hatalom kérdésének eldöntésében nem a konstitucionális elvek alkalmazása, hanem a forradalom védelme mentheti meg magát a konstitucionális elvet is. „...minden provizórikus állami állapot diktatúrát, mégpedig erélyes diktatúrát követel meg." (I. m. 5. köt. Bp. 1961. 386. o.) Hasonló gondolatokat fejt ki a porosz alkotmánnyal kapcsolatban. (I. m. 151. o.)

A 19. század munkásmozgalmának az alkotmánygondolathoz, éspedig a burzsoá alkotmánygondolathoz való viszonyát elemezve nem hagyhatjuk figyelmen kívül F. *Lassalle* munkásságát, különösen Mi az alkotmány című művét. Lassalle-nak és a munkásmozgalom általa képviselt irányzatának bírálatát ma már kellőképpen elvégezte a marxista—leninista irodalom, így e helyütt ezt bátran mellőzhetjük. Tudjuk jól, hogy bár magát marxistának vallotta, tanításainak jelentős része szemben állt a marxizmussal. Említett munkája azonban marxista tanításokon épül, a fiatal Marxnak az előbbiekben vázolt, az alkotmánnyal kapcsolatos gondolatain alapul, azt fejleszti tovább. Éppen ezért Lenin az alkotmánnyal kapcsolatos e művében tett megállapításait, vagy talán inkább annak lényegét maga is elfogadta. (Vö.: Lenin Művei, 15. köt. Bp. 1955. 340. o.) Lassalle

említett munkája az 1859—1864. közötti poroszországi alkotmányválság során született, népszerűsítő, agitációs beszédként igyekezett megvilágítani mind a munkások, mind a liberális burzsoázia előtt az alkotmány lényegét. Lassalle megkülönbözteti az ún. reális és nem reális alkotmányokat, reális alatt értve azt az alkotmányt, amely összhangban van a tényleges hatalmi viszonyokkal. Kifejti, hogy az alkotmányért folyó harc során mindig zsákutcába vezet az az elképzelés, mely az alkotmány ilyen vagy olyan megfogalmazásától, vagy módosításától várja a hatalmi viszonyok alakulását és szem elől téveszti, hogy „az ország tényleges hatalmi viszonyait kell előbb átalakítani és a végrehajtó hatalmat megszerezni". (Vö.: Lassalle: Alkotmány, szocializmus, demokrácia. Bp. 1914. 57. o.)

Lenin munkássága átfogja nemcsak az imperialista burzsoázia alkotmányfejlődésnek mintegy két évtizedes szakaszát, hanem a szocialista alkotmányfejlődés első esztendeit is. Az alkotmány társadalmi jelentőségének értékelésénél nemcsak megőrzi, hanem jelentősen gazdagítja Marx és Engels hagyatékát. Lenin alkotmánnyal kapcsolatos nézeteit vizsgálva viszonylag élesen elhatárolhatunk három fejlődési szakaszt. Az első időszak az 1905—1907-es forradalomig terjed és általános igényű megjegyzéseket ad az alkotmányról; a második szakasz 1917 áprilisáig tart, itt már konkrétan az oroszországi helyzethez kapcsolódva határolja el a munkásosztály törekvéseit a burzsoázia alkotmányos illúzióitól. 1917 áprilisától Lenin munkássága a szocialista alkotmány elemeinek kialakításához visz.

Lenin első műveiben az önkényuralom megdöntése szempontjából értékeli az alkotmányért folytatott küzdelem jelentőségét. A szociáldemokrata párt programtervezetéről írt munkájában az alkotmány kidolgozása céljából országos gyűlés egybehívását javasolja valamennyi állampolgár képviselőinek részvételével. Az alkotmányért folyó harcot „az általános társadalmi célok"-ért folyó küzdelem fontos részeként szemléli, azonban hangsúlyozza a munkásosztály és a parasztság sajátos külön célkitűzéseit is — e küzdelem során. (Lenin Művei. 2. köt. Bp. 1951. 89. o.) Több megjegyzése arra mutat, hogy a politikai szabadságjogok kivívását nem feltétlenül kapcsolja össze írott alkotmánnyal. (I. m. 111. o.) Az alkotmány tartalmi elemeit vizsgálva már jeleztük, hogy Lenin számára az alkotmányos állam fogalma összekapcsolódott a népnek a törvényhozásban való valóságos részvételével. Ezzel Lenin állást foglal abban a kérdésben is, hogy az alkotmány társadalmi jelentősége sohasem választható el a konkrét politikai harc feladataitól. Másrészt bírálja azokat az elképzeléseket, amelyek az alkotmánytól várják a társadalmi viszonyok megváltoztatását. Éppen erről az oldalról ítéli el a liberális demokratákat, akik azt remélik, hogy az alkotmány egy csapásra át fogja alakítani például a falusi viszonyokat. (I. m. 7. köt. Bp. 1953 103. o.) 1905-ben — amikor konkrétan felmerült az alkotmányos monarchia lehetősége. — Három alkotmány, avagy az állam felépítésének három formája c. tanulmányában az abszolutizmus, az alkotmányos monarchia és a demokratikus köztársaságok közötti különbségeket elemezve az alkotmányt mint olyan törvényt említi, amely a képviseleti szervek felépítésén keresztül kompromisszumot hoz létre a hatalomban részt vevő három tényező: a cár (és az apparátus), a burzsoázia (nagyburzsoázia) és a nép között. A forradalom előrehaladásával pedig mindinkább hangsúlyozza az alkotmány szigorú osztálykötöttségét, a munkásosztály forradalmi küzdelmének a burzsoá alkotmányosság megteremtéséért folytatott harctól való elhatárolását. (I. m. 8. köt. Bp. 1954. 567—568. o.) Az 1905-ös forradalom leverése és a cári kormány terrorja után Hogyan összegezték a szociálforradalmárok a forradalom eredményeit és hogyan összegezte a forradalom a szociálforradalmárok eredményeit című cikkében (1909. január) Lassalle-ra való hivatkozással leleplezi azokat a nézeteket, amelyek abszolutizálni akarják az alkotmányt, és „általában" vetik fel az alkotmány kérdését, anélkül, hogy tartalmát meghatároznák. (I. m. 15. köt. Bp. 1955. 340. o.) „Mi az alkotmány lényege, drágalátos urak, az alsó típusú propagandista kör, az eszer pártnak nevezett kör tagjai? Az-e, hogy alkotmánnyal 'szabadabb' az élet, s a 'dolgozó népnek' könnyebb az élete, mint alkotmány nélkül? Nem, így csak vulgáris demokraták gondolkoznak. Az alkotmánynak az a lényege, hogy általában az állam alaptörvényei és különösen a képviseleti intézményekkel kapcsolatos választójogra, a képviseleti intézmények hatáskörére stb. vonatkozó törvények az osztályharcban fennálló tényleges erőviszonyt fejezik ki." (I. h.) Ez a tétel egyben jelzi azt is, hogy Lenin hogyan fejleszti tovább az eredetileg Lassalle-nál ismert gondolatot. Lassalle-nál még azonosul egymással a tényleges hatalom és az alkotmány, ezzel szemben Leninnél főleg az domborodik ki, hogy közvetlenül a tényleges politikai hatalom határozza meg az alkotmányt és az alkotmányos jelentőségű törvényeket. Nem mossa el tehát a jog és a tényleges hatalom gyakorlása közötti határvonalat, mint ahogy az Lassallenál tapasztalható.

Az alkotmánynak a valóságos politikai hatalomhoz való viszonyára építi a továbbiakban azt a már említett megkülönböztetést, ami a szocialista jogirodalomban azóta az alkotmányoknak fiktív és nem fiktív alkotmányokra való tagolásában fejeződik ki. „Az alkotmány akkor fiktív, amikor a törvény és a valóság nem egyezik; nem fiktív, amikor egyezik." (I. h.) Az adott összefüggésben Lenin a fiktív

és nem fiktív alkotmány megkülönböztetést éppen abban az értelemben használja, hogy az alkotmány osztálytartalma egyáltalán nincs kapcsolatban annak fiktív vagy nem fiktív voltával. Lehet egy alkotmány reakciós és egészében a valóságnak megfelelő, ha azokat az osztályerőviszonyokat fejezi ki, amelyek a valóságban is gyakorolják a hatalmat. Ehhez hasonló megállapításai már korábban is ismeretesek, ha nem is az alkotmánnyal, hanem a képviseleti intézményekkel kapcsolatban. Így pl. a francia parlamentarizmust elemezve arról ír, hogy ott a századfordulón nem tért el az adott időszak írott alkotmánya a „reális", a valóságos, a nem fiktív alkotmánytól, a politikai erőviszonyoktól. Ezzel szemben viszont Oroszországban a dumában képviselt erők egyáltalán nem fejezték ki a valóságos osztályerőket. A munkásság egyáltalán nem, a parasztság alig kapott benne képviseletet. Illúziók rabja az, aki a cégért, a nevet összetéveszti annak tartalmával. A parlament más Franciaországban és más a duma Oroszországban. Az orosz duma adott összetételében jogait hiába erősítik, ettől még nem lesz olyan értelemben parlamentáris szerv, mint a francia parlament. (I. m. 10. köt. Bp. 1954. 494. o.)

Az 1912-ban tartott választásokat értékelve még tovább megy, és most már általában harcot hirdet az olyan elképzelésekkel szemben, amelyek az „alkotmánnyal" vagy az alkotmányért folyó harccal akarják helyettesíteni a forradalmi mozgalmat. Elítéli azokat a burzsoá demokrata nyilatkozatokat, amelyek szerint nem forradalom, hanem „alkotmányos munka kell". (I. m. 18. köt. Bp. 1955. 510. o.) A cári Oroszország adott fejlődési szakaszára vonatkoztatva konkrétan teszi fel a kérdést: mi az alkotmány: „Az alkotmány kiegyezés a régi (nemesi, hűbéri, feudális, abszolutista) társadalom történelmi erői és a liberális burzsoázia között." Egyben aláhúzza azt is, hogy az adott történelmi feltételek között ennek a kiegyezésnek a jellegét az imperializmus korszakában már nem csupán és nem is elsődlegesen e két erőcsoport küzdelme határozza meg. „Ennek a kiegyezésnek a reális feltételeit a régi társadalom engedményeinek vagy a liberális burzsoázia győzelmének mértékét azok a győzelmek határozzák meg, amelyeket a demokrácia, a nagy néptömegek (és elsősorban a munkások) aratnak a réginek az erői felett." Ugyanezt a gondolatot viszi tovább Fokozódó diszharmónia című tanulmányában, ahol ismételten leszögezi, hogy az európai alkotmányok huzamos és súlyos osztályharc eredményei, amely egyrészt a feudalizmus és abszolutizmus, másrészt a burzsoázia, a munkásság és a parasztság között folyt. (I. m. 575. o.)

Igen korán meghirdeti a harcot a kispolgári „alkotmányos illúziók" ellen, amelyek abból indulnak ki, hogy az alkotmány mintegy az osztályok összeütközésének „játékszabályaként" funkcionálhat és olyan időkben is hatályosul, amikor a munkásosztály forradalmi megmozdulásai közvetlenül veszélyeztetik a a burzsoázia hatalmát. Már 1905 nyarán éppen az angol alkotmánnyal kapcsolatban tesz említést arról, hogy az államapparátus, köztük a bírói szervezet minden esetben ért ahhoz, hogy semmivé változtassák az alkotmányt és az alkotmányban biztosított szabadságjogokat, ha „a munka és tőke" közötti harcról van szó. (I. m. 9. köt. Bp. 1954. 422. o.) Majd az opportunista szociáldemokraták alkotmányos illúzióival foglalkozva, Bebelre hivatkozással, több oldalról is leleplezi azokat, akik minden esetben bíznak „a burzsoá alkotmány abszolút jelentőségében, abszolút erejében", akik azt hiszik, hogy a burzsoázia elleni harc során olyan időszakban is lehet számolni az alkotmányosság fenntartásával, amikor ez a harc a burzsoázia hatalmát veszélyezteti. (I. m. 16. köt. Bp. 1955. 316. old.) E tétel minél élesebb bizonyítéka érdekében többször idéz példákat Angliából, az adott korszak polgári alkotmányosságának mintaországából. Talán jelképesnek is lehet tekinteni, hogy az 1917-es októberi forradalmat megelőzően éppen az Angliában lejátszódó konkrét viszonyok elemzése mellett mutatja ki, hogy adott esetekben az osztályok valóságos összeütközése síkjában sokszor menynyivel jelentősebbek még idejétmúlt középkori intézmények is, ha azok mögött valamilyen eleven társadalmi erő áll, mint a burzsoá alkotmány. (I. m. 20. köt. Bp. 1955. 228. o.)

Leninnek a továbbiakban az alkotmánnyal kapcsolatban tett megjegyzései átvezetnek bennünket a szocialista forradalom és a szocialista alkotmány előkészítésének korszakába. „Az alkotmányos demokratáknak" azzal a törekvésével szembefordulva, hogy az alkotmánnyal helyettesítsék a forradalmat, illetve az alkotmányozással leszereljék a munkásosztály forradalmi célkitűzéseit, Lenin már korábban több ízben is feltette a kérdést, nem nem lenne-e jobb a munkásosztály egész forradalma számára, ha átugraná ezt az alkotmányt, a burzsoá alkotmányt? Az oktrojált alkotmányok jellegzetességét elemezve utal arra, hogy az ilyen alkotmány nem más, mint „az alkotmányos demokraták eszményképének megvalósítása, a forradalom átugrása". (I. m. 9. köt. Bp. 1954. 424. o.) 1917 áprilisát követően pedig most már konkrét formában rajzolta fel az ellentétes „ugrás", a burzsoá alkotmány „átugrásának", a burzsoá alkotmány meghaladásának, a szovjet alkotmány létrehozásának útját. A pártprogram felülvizsgálatával kapcsolatos megjegyzéseiben már lényegében szovjet típusú szervezet igényét és annak megfelelő alkotmány követelményét rajzolja meg. Ebben az alkotmányban „a parlamenti képviseleti intézményeket fokozatosan a nép (a különböző osztályok és foglalkozási ágak, illetve a különböző vidékek)

képviselőinek szovjetjei váltják fel, amelyek törvényeket hoznak és egyszersmind végre is hajtják az általuk hozott törvényeket." Ezt követően pontonként vázolja fel, hogy milyen intézményeket kell tartalmaznia az oroszországi demokratikus köztársaság alkotmányának. (I. m. 24. köt Bp. 1952. 493. o.)

Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy a Lenin által kidolgozott A dolgozó és kizsákmányolt nép jogainak deklarációja lesz a fejlődés során a létrehozandó szocialista alkotmány magva. Ez a deklaráció nemcsak jelképesen, hanem de facto is a két alkotmánytípus: a szocialista és a burzsoá alkotmányok típusát elválasztó határvonalon áll. A deklaráció első szövegét a bolsevik párt és a baloldali eszerek blokkja először nem a szovjetek kongresszusa, hanem az 1918 januárjában összehívott alkotmányozó gyűlés elé terjesztette (1918. január 18.). Az elé az alkotmányozó gyűlés elé, amelynek eredeti hivatása a burzsoá alkotmány kidolgozása lett volna. Az alkotmányozó gyűlés éppen ennek az okmánynak a visszautasításával, elvetésével dokumentálta, hogy szemben áll a dolgozó nép összes, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom alatt és azt követően kivívott eredményeivel. Nem ért egyet a népbiztosok tanácsa által (akkor még ideiglenes munkás-paraszt kormány) sem a politikai hatalom, sem a gazdaság területén tett intézkedéseivel. Az ideiglenes munkás-paraszt kormány e deklaráció elutasítása után oszlatta fel az alkotmányozó gyűlést. Ezzel az aktussal vált egyértelműen világossá az oroszországi forradalom szocialista iránya. Ezzel a ténnyel zárult le véglegesen a szovjetek kizárólagos államhatalmáért folyó harc és nyílt meg a lehetőség jogilag is az alkotmány új, szocialista típusának a megteremtéséhez.

Az egyesült munkás-paraszt-katona-küldöttek III. Kongresszusa A dolgozó és kizsákmányolt nép deklarációjának elfogadásával egyidejűleg határozatot hozott a szovjet alkotmány kidolgozásának szükségességéről is. E határozatok nyomán indultak meg azok az alkotmányelőkészítő munkálatok, amelyeket végül a Szovjetek V. Kongresszusa által elfogadott első szovjet alkotmány zárt le (1918. júl. 10.).

2. A szocialista alkotmányok változatai.

Az első szovjet alkotmány, majd a Szovjetunió alkotmányai legalább olyan hatással voltak a szocialista alkotmányokra, mint az első francia alkotmány és általában a francia alkotmányok a kapitalizmus fejlődése során kialakult burzsoá alkotmányokra. Közvetítették a Nagy Októberi Szocialista Forradalom során létrejött szovjet állam államépítő munkájának tapasztalatait a fejlődés későbbi szakaszán kialakuló szocialista államok számára. Hozzájárultak a szovjet intézmények nemzetközi méretekben való megismertetéséhez, egyben az alkotmány szerkezetét, szabályozási tárgyait, jogi szabályozási módszereit tekintve is mintául szolgáltak.

Egész történelmi korszak áll az első szovjet alkotmány elfogadásának időpontja és napjaink szocialista államai között. Azóta világrendszerré vált a szocializmus. A szocialista világrendszer államai fejlődésük különböző szakaszain számos írott alkotmányt fogadtak el. A szocialista alkotmányok mindegyike — képletesen szólva — a kapitalizmusból a kommunizmushoz vezető út egy-egy meghatározott állomását jelöli, azaz: adott szocialista állam adott fejlődési szakaszának államjogát foglalja össze. Ez egységbe kapcsolja, de egyben el is határolja a szocialista alkotmányokat. Általános vonásaik az alkotmány meghatározásánál már tárgyalt közös tartalmi elemekből fakadnak. Nemzeti sajátosságaikat pedig az egyes szocialista országok eltérő történelmi múltja, az ezzel összefonódó sajátos jogi tradíciók alapozzák meg. Mindezekből az is következik, hogy a szocialista alkotmányok változatainak meghatározásánál csak olyan ismertető jegyek fogadhatók el, amelyek mind a közös, mind a nemzeti vonásokat figyelembe veszik.

A kibontakozó szocialista összehasonlító államjogi irodalom általában arra törekszik, hogy a szocialista alkotmányok fejlődését és változatait vizsgálva, érvényre juttassa a közös vonások és a nemzeti sajátosságoknak ezt a belső összefüggését. Többféle megközelítési módról is tudunk. Így pl. gyakran találkozunk azzal a módszerrel, mely az alkotmányfejlődés általános periodizációjaként fogja fel a burzsoá alkotmányoknál már alkalmazott megoldást. Nevezetesen: elsősorban a két világháború között, illetve a II. világháború után elfogadott szocialista alkotmányok között különböztet és ezen belül jelzi a szocialista alkotmányok különböző változatait. Ezzel a megoldással szemben joggal támasztható az az ellenvetés, hogy gyakorlatilag nem tesz mást, mint szembeállítja a szovjet típusú és nem szovjet típusú szocialista alkotmányokat, anélkül, hogy ezt következetesen végig vinné. A két világháború között ugyanis csak szovjet típusú szocialista alkotmányok léteztek, míg a II. világháború után egymás mellett élnek szovjet és nem szovjet típusú alkotmányok. A másik megközelítési mód a szocialista államok fejlődési szakaszaira épül és a szocialista fejlődés megközelítően azonos szakaszán elfogadott alkotmányokat (illetve az általuk rögzített alapvető intézményeket) hasonlítja össze, vagy kapcsolja egységbe. Ennek az a hibája, hogy elmossa a nemzeti sajátosságokat és csak a közös vonásokat hangsúlyozza. Emellett az egyes alkotmányok által rögzített alapintézményeket kiemeli történeti-társadalmi összefüggéseikből. Legelfogadhatóbbnak végül is az a megoldás látszik, mely a szocialista állam eddig legáltalánosabban elismert két válfajából indul ki, azaz a szovjet és a népi demokra-

tikus szocialista alkotmányokat tekinti a szocialista alkotmányok két alapvető válfajának, majd ezen belül a szocialista alkotmányok további változatait aszerint különbözteti meg, hogy azokat az egyes országok a szocialista fejlődés milyen fázisában fogadták el.

A szovjet szocialista alkotmányokon belül: *a)* a fejlődés első fázisának szovjet szocialista alkotmányaihoz kell sorolni az 1918. évi szovjet és az ennek nyomán létrejövő oroszországi szovjet alkotmányokat, valamint a magyar tanácsköztársasági alkotmányt 1919-ből, továbbá az 1922. évi transzkaukázusi alkotmányokat és a Szovjetunió 1924. évi alkotmányát, illetve az ennek elfogadása után létrejött szövetséges köztársasági alkotmányokat. *b)* A fejlődés második fázisának alkotmányaihoz, a felépült szocializmus szovjet szocialista alkotmányaihoz kell sorolnunk a Szovjetunió 1936. évi alkotmányát és az ennek nyomán létrejött szövetséges köztársasági és autonóm köztársasági alkotmányokat. *c)* A szovjet szocialista alkotmányok harmadik típusát a Szovjetunió 1977. évi és a szövetséges köztársaságok azóta elfogadott alkotmányai képviselik.

A népi demokratikus alkotmányokon belül az alapvető felosztás szintén a népi demokratikus szocialista állam fejlődési fázisaihoz kapcsolódik, és ennek megfelelően beszélünk: *a)* a népi demokratikus fejlődés kezdeti szakaszán, *b)* a szocializmus építése során és *c)* a szocializmus alapjainak lerakása után elfogadott népi demokratikus alkotmányokról.

A szocializmus építésének népi demokratikus alkotmányain belül különleges vonásokat mutatnak a népi demokratikus fejlődés korai szakaszán, a népi demokrácia jellegének elméleti tisztázása előtt elfogadott alkotmányok. A népi demokratikus alkotmányok fejlődésének ez az időszaka a magyar alkotmány elfogadásáig terjed, azaz a magyar alkotmány elfogadása már e vonatkozásban a népi demokratikus fejlődés második szakaszát nyitja meg. Ide kell sorolnunk a következő népi demokratikus alkotmányokat: a Jugoszláv Népköztársaság (1946. január 31.), Albán Népköztársaság (1946. március 14.), Bolgár Népköztársaság (1947. december 4.), Román Népköztársaság (1948. április 13.), Csehszlovák Köztársaság (1948. május 9.) és a Német Demokratikus Köztársaság (1949. május 30.) alkotmányait. Az ázsiai népi demokratikus alkotmányok közül a II. világháborút követően ugyancsak 1949. augusztus 18. előtt fogadták el alkotmányaikat a Vietnami Demokratikus Köztársaság (1946. november 8.), a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság (1948. szeptember 8.). Ezekre a korai népi demokratikus alkotmányokra általánosságban jellemző, hogy még nem említik a termelési eszközök zömének társadalmi tulajdonát, bár általában felvázolják a társadalmasítás lehetőségeit. Rögzítik ugyan az alapvető állampolgári jogokat, de azok anyagi biztosítékaira még csak bizonyos korlátok között utalnak, vagy egyáltalán nem is térnek ki; egyik-másik alkotmány kihagyja a munkához való jogot, mint pl. a koreai alkotmány. Igen gyakran használják az általános „népfogalmat". Nem minden esetben határozzák meg tisztán az állam osztálytartalmát. Gyakran nem utalnak a munkásosztály vezető szerepére, így általában nem tesznek említést a párt vezető szerepéről. Emellett igen sok vonatkozásban a demokratikus államszervezet fő vonásait rögzítik ugyan, de ezzel együtt még számos formai elemében fenntartják a régi államszervezet egyes maradványait is. E demokratikus elvekre támaszkodva, a nép többségi akarata alapján bontakozott ki az a fejlődés, mely rövid idő alatt kétségtelenné tette az alkotmányokban sokszor általánosan megfogalmazott alapelvek szocialista tartalmát. Ebben a vonatkozásban nyilvánvalóan nagy különbség van pl. az NDK első alkotmánya és az 1948-ban elfogadott csehszlovák alkotmány között, mely az 1948. februári forradalom után jött létre, és preambulumában már utal a munkásosztály vezető szerepére, valamint a szocialista építés perspektívájára. Általában ezeknek az alkotmányoknak a szocialista jellegét elsősorban az a tény biztosította, hogy mögöttük már elfogadásuk időpontjában olyan államhatalom állt, melynek alapvető célkitűzése volt a szocializmus felépítése.

A népi demokratikus fejlődés második szakaszához tartozó alkotmányok közé sorolhatjuk az 1949. évi augusztus 18-án elfogadott magyar alkotmányon kívül a Lengyel Népköztársaság (1952. július 22.), a Román Népköztársaság (1952. szeptember 24.), az NDK (1968. április 6.) alkotmányát. A népi demokratikus fejlődés e második szakaszán elfogadott alkotmányok mindegyike határozott formában fejezi ki a szocializmus építésének folyamatát, a párt vezető szerepét; az általános jellegű „néphatalomra"-ra való utalás helyett az államnak a proletárdiktatúrára jellemző osztálytartalmát rögzítik. Ezekben az alkotmányokban jelentősen kiszélesednek az állampolgárok jogai, e jogok anyagi biztosítékai, az állam szervezetét rögzítő alkotmányos tételek pedig sokkal világosabban fogalmazzák meg a következetesebben szocialista formákat. Rögzítik a szocialista építés folyamatát, még akkor is, ha a gazdaság többszektorúságából indulnak ki. Ázsia szocialista országaiban elfogadott alkotmányok közül tulajdonképen e változatra utalva kell megemlítenünk a Kínai Népköztársaság (1954. szeptember 20.), a Vietnami Demokratikus Köztársaság (1959. december 31.) alkotmányát, továbbá ide lehet sorolni a Mongol Népköztársaság 1940-ben elfogadott alkotmányát. Lényegében itt kell utalnunk az 1976 folyamán elfogadott kubai alkotmányra.

A népi demokratikus alkotmányok harmadik csoportjába sorolt, azaz a szocializmus alapjainak lerakása után elfogadott alkotmányok tükrözik a szocializmus végleges győzelmét, kifejezik, hogy megszűnt a gazdaság többszektorúsága, uralkodóvá vált a társadalmi tulajdon, végbement a kizsákmányolók mint osztály felszámolása, ennek megfelelően a társadalom politikai szervezete (ideértve mind az állami, mind a társadalmi szerveket) a nép erkölcsi-politikai egységére épül. Ezzel összhangban általánossá váltak azok az alapvető jogok is, amelyek korábban csak a dolgozókat illették. Ezek közé az alkotmányok közé soroljuk időrendi sorrendben Csehszlovákia (1960. júl. 21.), Jugoszlávia (1963. április 7., 1974. február 7.), Románia (1963. augusztus 21.), Bulgária (1971. május 16.) alkotmányait. Végül ugyancsak itt kell megemlítenünk az új kínai alkotmányt is (1976).

A szocialista alkotmányok változatainak felderítése és bemutatása nem valamiféle öncélú osztályozás. A változatok ismerete jelentős segítséget nyújthat a tapasztalatok kölcsönös áramlásához. Jelzi az egyes szocialista államok jogalkotása számára a tapasztalatok átvételének lehetőségeit és határait. Másrészt az egyes szocialista államokon belül eligazítást adhat a tekintetben, hogy a fejlődés meghatározott szakaszán elfogadott alkotmányok milyen időhatárok között tölthetik be társadalmi funkcióikat. Különösen a szocialista állam egyes fejlődési szakaszai alapján kidolgozott változatok jelezhetik a szocialista építésnek azokat a fordulópontjait, amikor a korábbi fejlődési szakaszban elfogadott alkotmányok már szűknek bizonyulnak az új államjogi intézmények befogadására. Ám arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy ezek a fordulópontok nem feltétlenül járnak együtt új alkotmányok kidolgozásával. Olyan esetekben, amikor a korábbi alkotmány számos, a fejlődés későbbi szakaszára is előremutató programjellegű tételt tartalmaz, a korábbi alkotmány általános módosítása helyettesítheti az új alkotmány elfogadását. Ez a helyzet hazánkban és Lengyelországban. Nálunk 1972-ben, Lengyelországban 1976-ban került sor a korábbi, 1949-ben, illetve 1952-ben elfogadott alkotmány általános módosítására.

3. A szocialista alkotmányok fő funkciói. Az alkotmányok fő funkcióinak elemzése az alkotmányok szolgálati szerepének egy-egy időszak politikai főfeladataira vetített vizsgálatát jelenti. Az alkotmány funkciói alatt lényegében az e feladatok megvalósítása érdekében, illetve irányában kifejtett hatásokat értjük. E hatások nemcsak befelé, az adott szocialista állam belső viszonyai irányában jelentkeznek, hanem kifelé, a nemzetközi viszonyok irányában is. Nyilvánvaló, hogy elsősorban a befelé irányuló funkcióknak van jelentőségük, de esetenként különösen fontossá válhat az alkotmány külső funkciója is. A szocialista alkotmányok funkcióinak külön jelentőséget kölcsönöz az a tény, hogy a szocialista állam a társadalmi viszonyok tervszerű átalakításának eszköze a kommunizmus felé vezető úton. E folyamat során meghatározott, többé-kevésbé pontosan körülhatárolható hatások várhatók az alkotmánytól. Innen adódik, hogy az egyes szocialista alkotmányok jellegzetességeit, szabályozási tárgyköreit, a szabályozás mélységét, illetve részletező jellegét, az alkotmány különböző tárgyú rendelkezéseinek egymáshoz viszonyított arányát elsősorban az adott időszak politikai főfeladatai határozzák meg, más szóval: minden szocialista alkotmány szabályainak rendszerében azok a rendelkezések kerülnek előtérbe, amelyek az alkotmánynak az adott fejlődési szakaszra jellemző alapvető társadalmi funkcióját fejezik ki. *Az 1918. évi szovjet alkotmány* alapvető belső funkciója pl. egyértelműen abban állott, hogy elősegítse a különböző rendszerben felépülő és erős autonómiás törekvéseket mutató szovjetek és kongresszusaik egységes állami szervezetrendszerré való integrálódását. Erre Lenin már az alkotmány előkészítése közben utalt. Az alkotmány első kommentálói pedig ezt a szerepét külön is kiemelték. Általános volt az a vélemény, hogy az alkotmány olyan munkaterv, mely kijelöli a szovjet építés programját. Ezzel magyarázható, hogy az alkotmány rendelkezéseinek túlnyomó többsége a szovjet szervezet különböző fokozatait, az egyes fokozatok megalakításának rendjét, szervezetét, hatáskörét szabályozta.

Az első szovjet alkotmány történelmi érdeme, hogy véglegesen és visszavonhatatlanul lezárta a szovjet államszervezet alapformái körüli vitát azáltal, hogy kizárólag a munkások, katonák és parasztok küldötteinek szovjetjeire építette az államhatalom gyakorlását, egyben rögzítette a hatalom gyakorlásának olyan egységes szervezetét, amely a kapitalizmusból a szocializmusra való átmenet egész időszakában szilárd bázisa lehetett a munkásosztály államhatalmának. Alapvető funkciója volt továbbá, hogy biztosítsa a lényegében spontán módon alakult, a legkülönbözőbb helyi sajátosságokat felmutató szovjet szervezetek egységes, a központi rendelkezések megvalósítására képes államszervezetbe való összekapcsolását.

A Szovjetunió 1924. évi alkotmánya kifejezetten csak az állami viszonyokkal összefüggő kérdéseket szabályozta, éppen annak folytán, hogy fő funkciója a szövetséges köztársaságok egy államban való egyesítésének megszilárdítása volt. Ez elsősorban erős szövetségi szervezet létrehozását igényelte. Maga az egész alkotmány nem is intézkedik másról, mint a szövetség létrehozásáról, a szövetséges államok közötti viszonyról és a szövetségi állami szervekről. Az egyes szövetségi köztársasági szer-

vekre is csak annyiban tér ki, amennyiben a szövetségi szervek zavartalan és zökkenőmentes működése megkövetelte bizonyos egységes alapelvek érvényesítését a szövetséges köztársaságok szervezetében is. Az egyes szövetséges köztársaságoknak az 1924. évi alkotmányt követően elfogadott új alkotmánnyal azonban már újra utalnak a társadalmi berendezkedés általános vonásaira, de talán éppen a szövetségi alkotmány hatása alatt közel sem olyan szélességben, mint az első szovjet alkotmány.

Az *1936. évi szovjet alkotmány* fő funkciója abban állt, hogy rögzítse a szocializmus felépítésének tényét — azoknak a tapasztalatoknak alapján, ahogyan az egyedülálló szocialista államban ellenséges környezet közepette teljesíteni lehetett ezt a feladatot. Az alkotmánynak azonban volt egy olyan irányú funkciója is, ami eddig csak kevésbé kapott hangsúlyt, nevezetesen a rövid idővel a kizsákmányoló osztályok felszámolását követően, az állampolgárok egyenjogúságának alapján az alkotmány az állampolgári jogok olyan széles katalógusát rögzítette, amelyen belül számos intézmény csak program jellegű lehetett, a gyakorlati megvalósítás feltételei csak hosszabb távon érlelődhettek meg.

A II. világháborút követően *a szocialista építés kezdeti szakaszában elfogadott népi demokratikus alkotmányok* fő funkciója abban állt, hogy dokumentálják az államhatalom jellegében beállott változást, bázisul szolgáltak ahhoz, hogy a dolgozó tömegek az alkotmány talaján állva szorítsák ki a gazdasági életből és a politikai hatalom tényleges gyakorlásából a kizsákmányoló osztályokat. Egyidejűleg felvázolták a szocialista típusú államszervezet és jogrendszer felépítésének kereteit. Ezzel szolgálták a szocializmus alapjainak lerakását.

Érdemes felfigyelni az első népi demokratikus alkotmányok és az első szovjet alkotmány funkciói közötti különbségre. A szovjet hatalomnak nem volt szüksége arra, hogy alkotmánnyal dokumentálja a hatalom jellegében beállott változást. A fegyveres forradalmi harc, a régi államgépezet szétzúzása minden új alkotmánynál jobban kifejezte: nem volt szükség alkotmányos bázisra a kizsákmányoló osztályok felszámolásához sem. A kizsákmányolók mint osztály felszámolása a kizsákmányolók elleni fegyveres forradalmi harc során ment végbe (illetve a mezőgazdaság kollektivizálásával összefüggésben a harmincas évek elején a kizsákmányolók polgári jogainak egyidejű felfüggesztése mellett). Ezzel szemben a népi demokratikus fejlődés viszonylag békés útján az alkotmány lesz a szocialista állam- és jogrendszer megteremtésének, a kizsákmányolók felszámolásának és a szocializmus alapjai lerakásának jogi bázisa.

Ha az európai népi demokráciákat vizsgáljuk, ma már egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a szocialista építés időszakában elfogadott alkotmányok betöltötték alapvető funkcióikat. Minden európai szocialista államban végbement a kizsákmányolók mint osztály felszámolása, uralkodóvá váltak a szocialista termelési viszonyok, a fejlett szocializmus építése került napirendre.

A fejlődésnek ebben az időszakában általában új alkotmányok elfogadására került sor, illetve azokban az esetekben, ahol már az első időszakban elfogadott alkotmány is tudatosan szocialista alkotmányként került elfogadásra, elegendő volt a korábbi alkotmány általános revíziója. Az újabb szocialista alkotmányok elemzése azt mutatja, hogy a fejlett szocializmus építésének időszakában az alkotmányok elsősorban a szocialista demokratizmus szélesítését, az alapvető jogok szocialista rendszerének kialakítását és fejlesztését, a törvényesség biztosításában elért eredmények megszilárdításán túl az alkotmányosság biztosítékainak továbbfejlesztését szolgálják.

A szocialista demokratizmus szélesítése — általánosságban szólva — a politikai rendszer olyan irányú fejlesztésében jelentkezik, amely változatlanul hangsúlyozza a szocialista államhatalom szilárdságát, a szocialista állam törvényes rendjének biztonságát, egyben előtérbe állítja azokat a formákat, amelyek lehetőséget nyitnak arra, hogy az állam minden polgára a hatalom tevőleges részeseként vehessen részt nagy társadalmi cél megvalósításában, a szocializmus teljes felépítésében. Ez egyben a politikai viszonyok szintjén kifejezi azt a kölcsönösséget, mely az állampolgárok személyiségének sokoldalú fejlesztése, képességeik kibontakoztatása és a közösség előtt álló feladatok között fennáll.

Az állampolgári alapjogok szocialista rendszerének kialakítása és továbbfejlesztése az alkotmányi szabályozás egész rendszerének felülvizsgálatát igényelte. Ez főként a jogok általánossá válásából következik (A korábban csak a dolgozók számára biztosított jogok az összes állampolgárt megillető jogokká váltak.) Az új feltételek között új módon kell megfogalmazni nemcsak a kötelességek és jogok egymáshoz való viszonyát, hanem azt az összefüggést is, mely a most már minden állampolgárt egyaránt megillető jogok gyakorlása és az egész dolgozó nép érdekei között fennáll.

Míg a törvényesség biztosítása a szocialista építés időszakában elfogadott alkotmányoknak is központi kérdése (erre épülve már a szocializmus építésének időszakában a szocialista törvényesség biztosításának igen fejlett és differenciált rendszere alakul ki), addig *az alkotmányosság biztosítékai*nak témaköre általában csak a szocializmus alapjainak lerakását követően jelenik meg, vagy kerül előtérbe. Ez főként azzal magyarázható, hogy a fejlődés korábbi szakaszán elfogadott szocialista alkotmányokban sok az olyan program-

jellegű szabály, amelyek realizálása nem csupán jogi kérdés (nem egyszerűen az intézmény bevezetését célzó jogszabály elfogadásán múlik), hanem elsősorban meghatározott gazdasági, politikai, kulturális, esetenként a nemzetközi viszonyok fejlődése által meghatározott feltételektől függ. Ezért ez az időszak kevéssé alkalmas az alkotmányosság jogi biztosítékainak kialakítására. Más a helyzet a szocializmus alapjainak lerakása után, amikor már nem új állami-jogi intézmények bevezetése, hanem a már létező intézmények megszilárdítása, fejlesztése áll az alkotmányi szabályozás központjában.

A szocialista alkotmányok nemzetközi funkciója részben egybeesik a proletár internacionalizmus elvéből folyó konzekvenciákkal, de egyéb kérdésekkel (így általában a szocialista állam külpolitikájával, de egyes területeken nemzetközi jogi vonatkozásokkal) is érintkezik, részben túlmutat azon.

Lenin pl. az első szovjet alkotmányt kifejezetten a nemzetközi munkásmozgalom szemszögéből értékelte, mikor jelentős belső funkcióinak kiemelése mellett utalt arra, hogy az a világ összes dolgozói számára közvetíti a szovjet munkásosztály államszervezési tapasztalatait. A Szovjetunió 1936. évi alkotmányának pedig különösen a fasizmus elleni demokratikus egységfrontok kialakításában volt szerepe. Az alkotmányosság, a demokratikus jogok gondolatának előtérbe állításával dokumentálta, hogy a Szovjetunió az emberi haladás nagy vívmányai mellett áll. Nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy az alkotmány számos rendelkezése kifejezetten ennek tudatában nyert megfogalmazást és esetenként olyan intézményeket is rögzített, amelyek gyakorlati megvalósulásának feltételei még csak kialakulóban voltak. Az első népi demokratikus alkotmányok kidolgozása során is megfigyelhető az a törekvés, hogy az elfogadandó alkotmány — az adott nemzetközi erőviszonyok közepette — méltó keretek között fejezze ki azokat a demokratikus vívmányokat, amelyek egyben a fasizmus elleni széles nemzetközi összefogás célkitűzései között is első helyen szerepeltek. A szocializmus alapjainak lerakása után elfogadott népi demokratikus alkotmányok nemzetközi funkcióját elsősorban a Szovjetunióhoz és a szocialista közösség országaihoz való viszonyt meghatározó rendelkezések jelzik.

4. A szocialista alkotmányok alaptörvény jellegéről.

A szocialista alkotmányfejlődés viszonyai közepette új módon vetődik fel az alkotmány alaptörvény jellege. A szocialista alaptörvény jellege kettős tartalmat takar, ennek megfelelően két oldalról vizsgálandó, éspedig: *a)* az alkotmány társadalmi szerepe, jelentősége, *b)* a jogrendszerben elfoglalt helye, az alkotmány és a jogrendszer viszonya — oldaláról.

A szocialista alkotmány elsősorban társadalmi jelentőségét tekintve minősül alaptörvénynek. Az alkotmánytörvényt az emeli a közönséges törvények fölé, hogy az egész társadalom alapvető intézményeit fejezi ki és rögzíti. Ebben az értelemben véve tartalmazza az adott szocialista ország jogrendszerének legfontosabb szabályait.

Az alkotmány így felfogott társadalmi jelentőségében gyökerezik jogi értelemben vett alaptörvény jellege is, tehát az határozza meg helyét a jogrendszerben. Az alkotmány jogi értelemben vett alaptörvény jellege azt jelenti, hogy az alkotmány mint legmagasabb fokú jogszabály a jogforrások hierarchiájának csúcsán áll, vele egyetlen jogszabály sem ellenkezhet, maga jelöli ki a jogforrások rendszerét és hierarchiáját, az alapvető jogforrások létrehozásának rendjét, a leglényegesebb törvényhozási tárgyak tekintetében pedig a jogalkotás kereteit.

Társadalmi jelentősége oldaláról közelítve az alkotmány alaptörvény jellegét, szükségképpen az alkotmány által szabályozott vagy szabályozandó tárgykörök körülhatárolásának problematikája kerül előtérbe. Az ezzel kapcsolatban kialakult különböző álláspontok alapján merült fel az a kérdés, hogy az alkotmányt a társadalom vagy az állam alaptörvényeként kell-e felfogni.

Ma már azt is meg lehet állapítani, hogy ez a szembeállítás gyakran látszólagos és inkább kellően nem tisztázott fogalmakat takar. Más esetekben azonban a szembeállítás valóságos és olyan szélsőséges felfogást tükröz, amelyeket eleve el kell utasítani. Így pl. semmiképpen nem lehet egyetérteni azzal a felfogással, mely az alkotmány társadalmi alaptörvény jellegét hangsúlyozva, mértéktelenül kiterjeszti az alkotmány szabályozási tárgyköreit, egyben szabályozási módszereit illetően elmossa jogi jellegét. Ez a felfogás elsősorban nem törvényt, hanem olyan társadalompolitikai dokumentumot lát az alkotmányban, mely alig határolható el a pártok (vagy népfrontok) programnyilatkozataitól. De nem lehet egyetérteni azzal a felfogással sem, mely a szocialista alkotmányban az állam alaptörvényét látja, ehhez azonban olyan konzekvenciákat fűz, amelyek kifejezetten az állam szervezeti viszonyaira, vagy jobbik esetben az állami szervezettel és az állami közhatalom gyakorlásával legközvetlenebbül összefüggő ún. szűkebb értelemben vett politikai viszonyokra szűkíti le az alkotmány által szabályozandó társadalmi viszonyok körét. Ez az álláspont ugyanis lényegében a polgári alkotmányfejlődés meghatározott szakaszára jellemző ún. közjogi vagy közjogi-politikai felfogást tükröz.

A különböző felfogásoknak ez a rövid jellemzése is mutatja, hogy a megoldást nem az alkotmány társadalmi és állami alaptörvény jellegének szembeállítása útján kell keresnünk, hanem a szocialista alkotmányt egyaránt az

állam és a társadalom alaptörvényeként kell felfognunk.

A társadalmi berendezkedés alapintézményeit közvetlenül kifejező alkotmányos rendelkezések a társadalom valóságos struktúráját írják le, azaz — az egész állami és társadalmi tevékenység számára irányt mutató szabályokként — a társadalmi rend egyidejűleg létező stabil, egymással strukturális kapcsolatban álló elemeit rögzítik. A szabályozási tárgykör kijelölésénél a társadalmi viszonyok differenciáltságát szem előtt tartva, alapvető politikai, gazdasági, kulturális, szociális viszonyok konkrét elemzése alapján speciális vonásaikat figyelembe véve lehet meghatározni a társadalmi berendezkedésnek az alkotmány szintjén kifejezendő alapintézményeit.

A szabályozási tárgykör túlzó kiterjesztésének szükségképpen gátat szab az, hogy a szélesebb értelemben vett politikai viszonyokra vetítve, azokon átszűrve, kerülnek meghatározásra a társadalmi berendezkedés alapintézményei. A szabályozás módszereit pedig végső soron az határozza meg, hogy az alkotmány mindaddig, míg állam van — elsősorban nem társadalmi-politikai dokumentum, hanem törvény, éspedig társadalmi-politikai és jogi értelemben vett alaptörvény. Ebből szükségképpen következik, hogy benne nemcsak nagyobb szélességben, hanem alapvetően más szabályozási módszerrel jelennek meg az állami-jogi viszonyok. Így pl. míg az állami szervezet tekintetében annak belső viszonyai is részletes szabályozást nyernek, addig a társadalmi szervezetek belső viszonyai változatlanul jogi, így alkotmányi szabályozáson kívül maradnak még akkor is, ha egyes típusaik, a társadalom előtt álló feladatok megoldásában betöltött funkcióik egyre több helyet foglalnak el a szocialista alkotmányokban. Éppen a társadalmi berendezkedés legáltalánosabb alapelveivel összefüggésben merül fel, hogy vajon az alkotmány minden tétele szükségképpen jogszabály is egyben. Elvileg nyilvánvalóan nem lehet kizárni, hogy az alkotmány kifejezzen olyan társadalmi-történeti tényeket vagy társadalmi normákat, amelyek nem feltétlenül válnak jogszabállyá az alkotmányba iktatás tényével. Ilyen pl. a párt vezető szerepének alkotmányos rögzítése. Semmi kétség az iránt, hogy a marxista—leninista párt vezető szerepe általános alapelve a szocialista államnak. Ez a vezető szerep azonban mint megvalósult történelmi-társadalmi tény — társadalmi módszerekkel valósul meg és nem kap állami-jogi szankciókkal alátámasztott kötelező erőt azáltal, hogy az alkotmányban is kifejezésre jut.

Irodalom. *Beér* János—*Kovács* István—*Szamel* Lajos: Magyar államjog. Bp. 1960.; *Bihari* Ottó: A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei. Bp. 1969.; *Concha* Győző: Újkori alkotmányok. 1—2. Bp. 1884—1888.; *Ferdinándy* Gejza: Magyarország közjoga. Alkotmányjog. Bp. 1902.; *Kovács* István: New elements in the evolution of socialist constitution. Bp. 1968.; *Kovács* István: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Bp. 1962.; Magyar alkotmányjog. Szerk. Beér János. Bp. 1951.; *Molnár* Kálmán: Magyar közjog. 3. kiad. Pécs, 1929.; *Nagy* Ernő: Magyarország közjoga. Államjog. Bp. 1887.; *Tomcsányi* Móric: Magyarország közjoga. Bp. 1943.; A szocialista alkotmányok fejlődése. Szerk. Kovács István. Bp. 1966.

Burda, A.: Polskie prawo państwowe. Warszawa, 1976.; *Djordjević*, J.: Ustavno pravo. Beograd, 1975.; *Drăganu*, T.: Drept constituţional. Bucureşti, 1972.; *Lepëskin*, A. I.: Kursz szovetkogo goszudarsztvennogo prava. Tom. 1—2. Moszkva, 1961—1962.; *Misin*, A. A.: Goszudarsztvennoe pravo burzsoaznüh sztran i sztran oszvobodivcsihszja ot kolonialnoj zaviszimoszti. Moszkva, 1976.; *Peschka*, P.—*Rattinger*, B.: Ustavní pravo ČSSR. Praha, 1965.; *Szpaszov*, B.—*Angelov*, A.: Goszudarsztvennoe pravo narodnoj reszpubliki Bolgarii. Moszkva, 1962.; Staatsrecht der DDR. Red. Egler, G.—Gruel, K. F.—Riege, G. Berlin, 1977.; Szovetszkoe goszudarsztvennoe pravo. Red. Visinszkij, A. Ja. Moszkva, 1938.; Szovetszkoe konsztitucionnoe pravo. Red. Ruszinov, Sz. I.—Rjanzsin, V. A. Leningrad, 1975.; *Trajnin*, I. P.—*Levin*, I. D.—*Kareva*, M. P.—*Askerov*, N. D.—*Durmanov*, D.: Szovetszkoe goszudarsztvennoe pravo. Moszkva, 1948.

Adamovich, L.: Handbuch des österreichischen Verfassungsrechts. 6. Aufl. Wien—New York, 1971.; *Biscaretti di Ruffia*, P.—*Rozmaryn*, St.: La constitution comme loi fondamentale dans l'Europe occidentale et dans les Etats socialistes. Turin, 1966.; *Cadart*, J.: Institutions politiques et droit constitutionnel. Vol. 1—2. Paris, 1975.; *Dicey*, A. V.: Introduction to the study of the law of the constitution. London, 1885. Magyarul: Bevezetés az angol alkotmányjogba. Bp. 1902.; *Duguit*, L.: Droit constitutionnel. Paris, 1907.; *Ermacora*, F.: Österreichische Verfassungslehre. Wien—Stuttgart, 1970.; *Esmein*, A.: Éléments de droit constitutionnel français et comparé. Tom. 1—2. Paris, 1896.; *Hauriou*, M.: Précis de droit constitutionnel. Paris, 1929.; *Heller*, H.: Staatslehre, Leiden, 1934.; *Jellinek*, G.: Allgemeine Staatslehre. Berlin, 1900.; *Jennings*, I.: Parliament. 2. ed. Cambridge, 1957.; *Kelly*, A. H.—*Harbinson*, W. A.: The American Constitution. Its origins and development. New York, 1970.; *Kelsen*, H.: Hauptprobleme der Staatsrechtslehre. Tübingen, 1911.; *Kelsen*, H.: Allgemeine Staatslehre. Berlin, 1925.; *Laband*, P.: Das Staatsrecht des Deutschen Reiches. Bd. 1—3. Tübingen, 1876—1880.; *Koellreuter*, O.: Deutsches Staatsrecht. Stuttgart—Köln, 1953.; *Löwenstein*, K.: Verfassungslehre. Tübingen, 1959.; *Marriott*, M.: English political institutions. 4. ed. Oxford, 1955.; *Mitchell* J. D. B.: Constitutional law. Edinbourgh, 1968.; *Phillips*,

O. H.: A first book of English law. 5. ed. London, 1965.; *Schindler*, D.: Verfassungsrecht und soziale Struktur. Zürich, 1950.; *Schmitt*, K.: Verfassungslehre. München—Leipzig, 1928.; *Sontheimer*, K.: Politische Wissenschaft und Staatsrechtslehre. Freiburg, 1963.; *Smend*, R. M.: Verfassung und Verfassungsrecht. Berlin, 1928.; *Stein*, E.: Lehrbuch des Staatsrechts. Tübingen, 1971.; *Vedel*, G.: Manuel élémentaire de droit constitutionnel. Paris, 1948.

Alkotmánygyűjtemények: Jánossy Ferenc: Alkotmányok gyűjteménye. 1—2. Pest, 1861—1867.; Konsztitucii zarubezsnüh szocialiszticsesztüh goszudarsztv Europü. Red. Topornin, B. N. Moszkva, 1973.; Konsztitucii goszudarsztv amerikanszkogo kontinenta. Red. Gurvics, G. Sz. Tom. 1—3. Moszkva, 1957—1959.; *Peasle*, A. J.: Constitutions of nations. 3. ed. Hague, 1968.

Kovács István

ALKOTMÁNYJOG → *Államjog*

ALKOTMÁNYOSSÁG: I. Az alkotmányosság fogalma (43.) — II. A szocialista alkotmányosság elemei (43.) — III. A jogalkotás alkotmányossága (45.)

I. Az alkotmányosság fogalma

Az alkotmányosság fogalmát a politikai és jogi irodalomban a legkülönbözőbb tartalommal használják. Többen azonosítják néhány más, egyébként közeleső, illetve rokonfogalommal, még gyakoribb, hogy a pillanatnyi politikai erőviszonyoknak vagy uralkodó eszmei áramlatoknak engedve olyan elemekkel kötik össze, amelyek ugyan kétségtelenül kapcsolódnak az alkotmányossághoz, de azzal mégsem azonosíthatók. Így fordul elő, hogy gyakran szinonim értelemben használják az olyan egymástól eltérő fogalmakat, mint pl. alkotmányosság és alkotmányvédelem, alkotmányosság és alkotmányosság ellenőrzése, alkotmánybiztosítékok és alkotmányvédelem stb. Mindez megköveteli, hogy legalább az általunk használt terminológiák szintjén megkíséreljük az alkotmányosság és a hozzá közeleső vagy kapcsolódó fogalmak lehető pontos körülhatárolását és egymáshoz való viszonyuk tisztázását.

Alkotmányosságon mindig az alkotmány megvalósulásának folyamatát, alkotmányosság védelme alatt az e folyamat megvalósulása feletti őrködést értjük azokkal az állami, jogi társadalmi intézményekkel együtt, amelyek minden esetben igénybe vehetők, ha valamilyen magatartás vagy intézkedés szembekerül az alkotmány szabályaival. Alkotmányvédelem alatt magának a hatályos alkotmány egészének mint intézménynek a védelmét értjük, azokkal a jogi előírásokkal együtt, amelyek biztosítják, hogy az alkotmány megváltoztatása, módosítása csak az arra kijelölt alkotmányozó hatalom által eszközöltessék. Az alkotmányosság és az alkotmány védelmére szolgáló intézmények együttesen adják egy adott államban az alkotmánybiztosítékok (alkotmányos garanciák) rendszerét.

Az alkotmányosság és az alkotmány védelmének egyaránt központi kérdése maga az alkotmányosság, azaz az alkotmány megvalósulásának folyamata. Az alkotmányosság és az alkotmány védelmének összes eszközei ennek a folyamatnak a biztosítékai, e folyamat egyes elemei, fokozatai körül csoportosulnak és alakulnak ki.

Az alkotmányosságnak az előbbiekben adott legáltalánosabb, merőben formális fogalma csak a kérdés első megközelítéseként fogható fel. Mint legáltalánosabb meghatározás a burzsoá és a szocialista alkotmányosság elemeit egyaránt tükrözi, egyben mint formális fogalom nemcsak a burzsoá és a szocialista alkotmányok közötti különbségek érzékeltetésére, hanem a szocialista alkotmányosság lényeges elemeinek, a szocialista alkotmány megvalósulása egyes fokozatainak a kifejezésére is alkalmatlan. (Bár a „megvalósulás" igénye már speciálisan a szocialista alkotmányosság követelményét jelzi.)

II. A szocialista alkotmányosság elemei.

Csak az alkotmány megvalósulása folyamatának, egyes elemeinek, fokozatainak elemzése vezethet el bennünket az alkotmányosságfogalom teljesebb, a szocialista alkotmányosság specifikumait is tükröző meghatározásáig. Az alkotmány megvalósulásának folyamatát vizsgálva eleve ketté kell választanunk a szocialista alkotmány normáinak két csoportját. Nevezetesen: az ún. programelemeket tartalmazó normákat és az alkotmány már megvalósulásra váró, hatályosulást igénylő normáinak csoportját. A hatályosulás igényével fellépő normák megvalósulásának útján különösen szembetűnő, hogy az alkotmány megvalósulásának folyamata még a legdemokratikusabb burzsoá államban is csupán jogi jelentőségű aktusok láncolatára korlátozódik, és semmiképpen nem foglalja magában az alkotmányos normák hatályosulásához elengedhetetlenül szükséges anyagi feltételek biztosítását.

Önként vetődik fel a kérdés: vajon a mai imperialista államnak az az egyre inkább kifejezésre jutó törekvése, hogy a monopóltőkések érdekében ugyan, de bizonyos fokig mégis befolyásolja a gazdaságot, mennyire módosítja ezeket a klasszikus kapitalizmus tőkés államára kétséget kizáróan érvényes megállapításokat. Rövid vizsgálat arról győz meg bennünket, hogy a módosulás egészen minimális. Az alkotmányosság és törvényesség fogalmakat egyaránt abszorbeáló modern Rule of Law-mozgalom pl. igen széles határok között mozgó célkitűzéseket ismer, a laissez faire, laissez passer elvétől kezdve természetjogi értékeken

keresztül a jóléti állam követelményéig, azonban e mozgalom keretében a jóléti állam követelményeit leginkább kifejező nézetek is csak addig jutnak el, hogy a Rule of Law-fogalom magában foglalja a mai államban az állampolgárok bizonyos minimális jólétének az állam részéről való biztosítását, mint a Rule of Law helyes értelmezésével összhangban álló követelményt. Ebben a megfogalmazásban egyszerre világossá válik, hogy a termelési eszközök magántulajdonára épülő tőkés társadalom ún. jóléti állama és a burzsoá állam már jóval régebben is ismeretes, ún. szélesebb értelemben felfogott szociálpolitikája lényegében azonos tartalmat takarnak. A két fogalom szembeállítása legfeljebb mennyiségi különbséget jelezhet.

Ezzel szemben a szocialista alkotmány megvalósulásának folyamata szükségképpen áthatja a társadalmi viszonyok egész területét, köztük az állami és nem állami, a jogilag szabályozott és jogilag nem szabályozott viszonyokat egyaránt. Az alkotmány normái megvalósulásának folyamatában tehát a szocialista törvényesség érvényesülésének folyamatához hasonlóan beletartoznak az alkotmányi normák megvalósulásának nemcsak jogi, hanem tényleges elemei is, ide sorolva azokat a materiális feltételeket, amelyek előfeltételei a jogi normák érvényesülésének. A szocialista alkotmányt annyiban tekinthetjük megvalósultnak, amennyiben ezek a feltételek valóban létrejönnek a társadalmi viszonyok egészében. A társadalmi viszonyokban való realizálódás útján természetesen az alkotmány megvalósulásának van egy speciálisan jogi területe is. Ide értjük azoknak a jogi feltételeknek a megteremtését, amelyek az alkotmány előírásának megvalósulását jogi eszközökkel biztosítják. Így pl. az állampolgároknak az államhatalom gyakorlásában való részvétele, az állampolgári jogok jogi biztosítékai stb.

E két egymással összefüggő, egymást kiegészítő területen az alkotmány megvalósulásának folyamata részben tényleges aktusokon keresztül, részben jogi aktusokon keresztül megy végbe. E jogi aktusok és tényleges aktusok a materiális feltételek megvalósításának folyamatában egyformán jelen vannak, míg a jogi előfeltételek megteremtése területén szükségképpen csak jogi jelentőségű aktusokkal találkozhatunk. A jogi jelentőségű aktusok, intézkedések lehetnek normatív aktusok és egyedi intézkedések. A normatív aktusok szerepe az alkotmány megvalósulásának folyamatában egyben nagyon közel kerül és alig határolható el a szorosabb értelemben vett alkotmányvédelem, a hatályos alkotmány mint jogi előírás védelmének a problematikájától. Ez az összefüggés egyben megteremti a kapcsolatot az alkotmányosság védelme és a szorosabb értelemben vett alkotmányvédelem között.

A munkásmozgalom történeti fejlődése során szinte a klasszikus kapitalizmus alkotmányainak kialakulásával egyidőben felmerült az alkotmánybiztosítékok értékének és értékelésének problémája. Lassalle ezzel kapcsolatban arra a megfontolásra jutott, hogy csak az ún. tényleges biztosítékoknak van jelentőségük e területen, azaz csak az ellenállás megszervezésének lehetősége jelenthet gátat a központi hatalom esetleges, az alkotmány jogi előírásait megsértő törekvéseivel szemben. A jogi biztosítékok jelentőségének ez a teljes tagadása a munkásmozgalomnak arra az időszakára esik, amikor a burzsoázia a munkásosztály legális szervezkedésének jogát nem ismerte el, és a munkásosztály olyan fél-feudális államhatalommal állt szemben, mely nyers erőszakkal válaszolt a munkásosztály alkotmányos jogokat követelő minden megmozdulására. Már a fejlett burzsoá demokrácia viszonyai között sem lehet egyetérteni az alkotmány jogi biztosítékainak ilyen leegyszerűsített megítélésével. Egészen nyilvánvaló, hogy a munkásosztály számára adott esetekben a harc legális feltételeinek kialakításában jelentősek a burzsoá alkotmányosság jogi biztosítékai is. Másik oldalról viszont nem viszi előre a szocialista alkotmánybiztosítékok szerepének meghatározását az a burzsoá államjogi irodalomban ma már szinte általánossá vált nézet sem, mely abból kiindulva, hogy a burzsoá alkotmány megvalósulásának folyamata kizárólag a jogi elemek területére esik, az ún. alkotmánybíráskodást tekinti az alkotmánybiztosítékok betetőzésének és maximumának. A szocialista államban az alkotmány megvalósulása (az alkotmányosság) igen sokrétű jogi és nem jogi elemeket egyaránt felölelő folyamat. Ezért az alkotmánybiztosítékoknak olyan differenciált rendszere alakult ki, amely a jogi és nem jogi előfeltételek megvalósítása területén egyaránt érvényesül. E biztosítékok rendszerén a fejlődés egyes időszakaiban több, máskor kevesebb a hézag. A fejlődés általános tendenciája azonban a biztosítékok kiteljesedése, erősödése. E biztosítékok mind az állami, mind a társadalmi tevékenység területén jelen vannak.

A szocialista államszervezet általános vonásai is fontos biztosítékai annak, hogy az alkotmány megvalósulásának ne csupán a formális értelemben vett jogi, hanem anyagi, materiális oldalai is az állampolgárok ellenőrzése alatt álljanak. E vonatkozásban különösen jelentősek a szocialista államszervezet következő sajátosságai: a szervezet összes láncszemei alá vannak rendelve a nép által választott, közvetlenül ellenőrzött és utasítható, bármikor visszahívható küldöttekből álló képviseleti szerveknek; ezekben a szervekben megvalósul a határozathozatal és a végrehajtás egysége; a választott szervek nemcsak az alárendelt szervezet tevékenységének jogszerűségét vizsgál-

hatják, hanem a tevékenység egészét annak eredményével együtt. Ezek együttesen a legjelentősebb biztosítékai annak, hogy a szocialista alkotmány mind a jogi, mind a tényleges aktusok területén folyamatosan megvalósuljon. A választott képviseleti szervek tevékenységében a jogalkotás mellett eddig is sokkal nagyobb súllyal kapott hangot a politikai, gazdasági, kulturális, szociális és egészségügyi célkitűzések gyakorlati megvalósításának vizsgálata.

Azok a tevékenységi formák, amelyekkel a lakosság közvetlenül és társadalmi szervezetei útján részt vesz a legjelentősebb állami és társadalmi feladatok megvalósításában, mind gazdagíthatják a szocialista alkotmányosság biztosítékainak rendszerét. E területen sincs elvi akadálya annak, hogy az alkotmány szintjén is kifejezésre jusson a legjelentősebb társadalmi szervezeteknek és mozgalmaknak az a kötelezettsége, hogy az állami szervezetek tevékenységét ellenőrző vagy támogató munkájuk során észrevételeikkel, kezdeményezéseikkel és javaslatokkal különös gonddal segítsék éppen az alkotmányban kijelölt célkitűzések megvalósítását mind a jogi, mind az anyagi előfeltételek biztosítása területén.

III. A jogalkotás alkotmányossága.

Az alkotmányosság jogi biztosítékai között különleges szerepük van azoknak, amelyek a jogalkotás alkotmányosságának folyamatában hivatottak biztosítani az alkotmány realizálását. A jogalkotás alkotmányosságán szűkebb értelemben a törvény, illetve a törvényi szintű jogszabályok alkotmányosságát, alkotmánynak megfelelő voltát értjük, míg a rendeleteknek (az államigazgatási szervek által alkotott jogszabályoknak) törvénnyel való összhangját vizsgálva inkább a jogalkotás törvényességéről beszélnek. Mind a jogalkotás alkotmányossága, mind a jogalkotás törvényessége megjelölést használják ennél tágabb értelemben is. Így pl. abból kiindulva, hogy az alkotmány is törvény (bár a törvény speciális típusa) a jogalkotás alkotmányosságát a jogalkotás törvényessége speciális biztosítékokkal alátámasztott különleges esetének tekintik. De előfordul az is, hogy a jogalkotás alkotmányosságát tekintik szélesebb fogalomnak, beleértve abba a jogalkotás törvényességét is. A jogalkotás alkotmányosságának ebben a szélesebb értelemben való használata főként arra támaszkodik, hogy általános elvként csak a törvényi szintű jogforrások épülnek közvetlenül az alkotmányra, a törvényi szint alatt elhelyezkedő jogforrások pedig a törvények végrehajtására, annak alapján jönnek létre. Így a törvény alatti jogforrásokkal összefüggésben a jogalkotás ellenőrzése elsődlegesen a törvényhez viszonyít, tehát azt vizsgálja, hogy a törvény alatt elhelyezkedő jogforrás tartalmilag megfelel-e alapul szolgáló törvénynek. Emellett azonban a törvény alatti jogszabály törvényességének ellenőrzése során — explicit vagy implicit módon — alkotmányos szintű rendelkezésekhez való viszonyítás is végbemegy. Egyebek között olyan alaki jogi vonatkozásokban, mint pl. a jogalkotással összefüggő eljárás, a jogforrás formája, de olyan az anyagi jog körébe tartozónak is felfogható alapelvek érvényesülése tekintetében, mint a jogforrások hierarchiája (mely elsődlegesen a jogalkotó szerveknek az alkotmányban kijelölt alá- és fölérendeltségére épül) vagy pl. a lex posterior derogat priori elve.

Mindkét felfogás megegyezik viszont abban, hogy a jogalkotás törvényességét és alkotmányosságát nem lehet szembeállítani, mind a jogalkotás alkotmányosságának, mind a jogalkotás törvényességének biztosítékai ugyanannak az egységes jogalkotási folyamatnak a törvényességét, illetve alkotmányosságát támasztják alá. Ebből kiindulva azt is el lehet fogadni, hogy a jogalkotás törvényessége a szélesebb fogalomkör, amelybe beletartoznak az alkotmányosság biztosítékai is. Ez esetben sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy bár az alkotmány is törvény, azonban nemcsak az általa szabályozott tárgykörök jelentőségében, hanem jogi szerkezetében, szabályozási módszereiben, szabályainak fokozott absztraktságában is eltérést mutat a hierarchiában utána következő legmagasabb szintű jogszabálytól, a közönséges törvénytől is. Ezek az eltérések olyan különleges garanciák kimunkálását igénylik, amelyek egyes időszakokban — sajátos politikai töltésük folytán — kiemelt hangsúlyt kaphatnak. Ez a helyzet a szocialista államok alkotmányfejlődésének jelenlegi időszakában is. Végül azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy bár az állam egész jogalkotó tevékenysége egységes folyamatként szemlélendő, ezen az egységes folyamaton belül mégis kitüntető hely illeti a törvényalkotást és a törvényi szintű jogalkotást. Ennek megfelelően a törvények, illetve a törvényi szintű jogalkotás alkotmányosságának vizsgálata speciális és az államjog által különleges biztosítékokkal övezett intézményrendszerre épül. Azt is meg kell jegyezni, hogy a jogalkotás törvényességének és alkotmányosságának jogi biztosítékai egyaránt a jogrendszer olyan területére esnek, ahol a jogi kifejezési formák — legalábbis első megközelítésre — a különböző államtípusok viszonylatában is számos vonatkozásban hasonlóságot vagy éppen azonosságot mutatnak. A közelebbi vizsgálat azonban meggyőz arról, hogy ez az egyezés látszólagos és merőben formai.

a) Amennyire általánossá vált intézményként jelenik meg a *burzsoá államokban* a jogszabályok hierarchiája és a lex posterior derogat priori elvének együttes alkalmazása alapján a rendeletek törvényességének, illetve alkotmányosságának vizsgálata, illetve az erre való jogosultság a jogalkalmazás egész

területén (vagy legalábbis a bírói szervezetben), annyira nem beszélhetünk ilyen egységes intézmény kialakulásáról a törvények alkotmányosságának vizsgálatával összefüggésben. Az alkotmány és a törvény, ha nem is minden esetben ugyanannak a szervnek, de minden esetben ugyanolyan szuverén szervnek az akarata. Ezzel magyarázható, hogy hosszú időn át a törvény alkotmányosságát mind a törvényhozási eljárás során, mind azt követően csak maga a törvényhozó testület vagy ennek speciálisan erre a célra létrehozott bizottsága ellenőrizhette. Ilyen jog sem bírói, sem igazgatási szervet nem illetett. Csak a 19. század második felében indult el az a fejlődés, amely a törvényhozás alkotmányosságának vizsgálatát bírói ellenőrzés alá vonta, és csak alig több mint 50 éve annak, hogy külön e célból szervezett alkotmánybíróságok is létrejöttek.

A törvények alkotmányossági ellenőrzésének a burzsoá államokban ma is két fő típusa ismeretes, éspedig *a parlamenti ellenőrzés és az ún. bírói ellenőrzés.* Ez a megkülönböztetés az ellenőrzést ellátó szervezetre épül. Aszerint viszont, hogy az ellenőrzés már a törvényhozási eljárás során is kifejezésre jut, vagy csak a törvény kihirdetése után, a jogalkalmazás közben kerül megvalósításra, az alkotmányosság *előzetes, illetőleg utólagos* ellenőrzéséről beszélünk. Szokás még megkülönböztetni a törvények *anyagi,* illetve *alaki* alkotmányosságának ellenőrzését aszerint, hogy az ellenőrzés az alkotmány és a törvény szövege közötti összhangot vagy az alkotmány és a törvény elfogadásával kapcsolatos eljárás összhangját vizsgálja.

Az ellenőrzés parlamenti módszerei szinte az első burzsoá alkotmányokkal egyidejűleg megjelentek. Kezdetben a törvényhozó testületek minden külön biztosíték nélkül látták el ezt a feladatot, azonban igen hamar felmerült a törvényhozás alkotmányosságának ellenőrzésére hivatott külön parlamenti szervezet létrehozása is. Ilyen szervként működött pl. a francia forradalom 1799. évi alkotmányával létrehozott szenátus. Végig reakciós szerepe volt. (Hasonló szerv jött létre III. Napóleon idején.) Az 1946. évi francia alkotmány az alkotmányosság ellenőrzésének szintén speciális parlamenti intézményét hívta életre a parlamenti pártok proporcionális részvételével. Ez az intézmény azonban már létrehozásától kezdve életképtelennek bizonyult. Olyan különleges feltételek fennforgása esetén érvényesítette ellenőrzési jogait, hogy ez gyakorlatilag lehetetlenné tette működését. Az 1958. évi alkotmány megszüntette e vérszegény intézményt, hogy helyén ez elnöki jogokat erősítő és a parlamentet korlátozó ellenőrző szervet hozzon létre. Egyébként számos más országban is ismeretes az előzetes ellenőrzés parlamenti módja.

A törvények alkotmányosságának előzetes ellenőrzésében ismeretes a bírói szervezet közreműködése is. Ez esetben általában az államfő felfüggesztő hatályú vétójogához kapcsolódik. Az államfőt esetenként feljogosítják az alkotmányok arra, hogy a parlament által elfogadott törvény alkotmányosságának kétséges volta esetén a legfelsőbb bírósághoz vagy esetleg az alkotmánybírósághoz forduljon. Esetenként ilyen jogot a kormány is kaphat. Egyes esetekben a bíróság döntése véglegesen megakasztja a parlament által elfogadott törvény hatályosulását, más esetekben a parlament ismételt állásfoglalása vagy esetleg minősített többségű állásfoglalás esetén a törvény kihirdethető.

A törvények alkotmányosságának *utólagos ellenőrzése* minden esetben bírói ellenőrzés formájában valósul meg. Amint arra már az előzőekben utaltunk, ez a bírói ellenőrzés lényegében csak az utóbbi évtizedekben jött létre. Szinte az imperializmus kialakulásával egyidejűleg válik fokozatosan a munkásosztály harcainak eredményeként kiszélesített választójog következtében átalakult összetételű parlamentek korlátozásának eszközévé. A korábbi időszak analóg megoldásai általában több állam egy államban való egyesülése (föderatív állam vagy ahhoz hasonló megoldás) esetén vették igénybe a bíróság intézményét a törvényhozás, így a szövetségi alkotmány és a tagállamok — illetve az államisághoz közelítő jogokkal rendelkező területi egységek — jogalkotása összhangjának ellenőrzésére. A bírói ellenőrzés megvalósulhat e célra szervezett alkotmánybíróságok vagy rendes bíróságok útján. Ez utóbbi esetben az ellenőrzés joga megilletheti az összes bíróságokat, de koncentrálható a legfelsőbb bírósághoz is. A bíróságok döntése lehet eseti és lehet erga omnes hatályú (amikor is nemcsak az adott ügyben teszi félre a törvényt, hanem megsemmisíti azt). Ismeretes számos kombinált megoldás is. Fontos eleme az intézménynek a felülvizsgálat kezdeményezésének joga. (Megilletheti az összes állampolgárokat, a különböző jogalkalmazó szerveket, de előfordul az is, hogy e jogot csak az államfő vagy a kormány számára biztosítják.)

A burzsoá alkotmányfejlődés konkrét tapasztalatai alapján ma is helytálló a szocialista államjogi irodalomnak az az értékelése, hogy általában a demokrácia korlátjának kell minősíteni minden jogi megoldást, amely az alkotmányosság védelme címén akár rendes bíróságok, akár alkotmánybíróságok útján, vagy akár a parlament szűkebb bizottságaira ruházott végleges döntési joggal korlátozza a legfelsőbb képviseleti szerv jogait.

b) A *szocialista államokban* a jogalkotás alkotmányosságának és törvényességének biztosítékait, ennek megfelelően az alkotmányosság és törvényesség ellenőrzésének rendszerét

is a jogalkotó hatáskörrel felruházott állami szervezet általános sajátosságai határozzák meg. A szocialista állam elvileg a választott képviseleti szervek és azok végrehajtó rendelkező szervei számára biztosít jogalkotó hatáskört.

A jogalkotás alkotmányosságának és törvényességének ellenőrzése elsősorban az egész államszervezeten belül vezető helyet elfoglaló képviseleti szervekre épül. Az államhatalom gyakorlásának legfelsőbb szintjén elhelyezkedő képviseleti szervek mint az államhatalom legfelsőbb szervei elvileg ellenőrizhetik az egész állami tevékenység törvényességét és alkotmányosságát, ideértve a jogalkotási tevékenység egészét is. Elvileg megváltoztathatnak, megsemmisíthetnek bármely jogszabályt. A legfelsőbb képviseleti szervek mint az alkotmányozó és törvényhozó hatalom együttes birtokosai nemcsak a pozitív alkotmánysértés, illetve törvénysértés esetén léphetnek fel, hanem az ún. negatív alkotmánysértés vagy törvénysértés esetén is. (Amikor tehát az alájuk rendelt szervezetnek valamilyen mulasztása, pl. az alkotmány vagy a törvény realizálásához szükséges jogszabály kiadásának elmulasztása gátolja az alkotmány, illetve törvény rendelkezéseinek gyakorlati megvalósulását.) Az alkotmányosság ellenőrzésének e kettős irányát jól tükrözik a magyar alkotmánynak az alkotmányosság ellenőrzésére irányuló rendelkezései. Az alkotmány 19. §-a szerint az Országgyűlés „biztosítja a társadalom alkotmányos rendjét", míg az alkotmány 30. §-ában foglalt rendelkezés szerint „Az Elnöki Tanács őrködik az alkotmány végrehajtásán". A legfelsőbb képviseleti szervek egyébként jogosultak az alájuk rendelt állami szervek aktusainak célszerűségi vizsgálatára is, így az alkotmány megvalósításának anyagi biztosítékai felett is őrködnek.

A szocialista államokban a legfelsőbb képviseleti szervek egyben a népszuverenitás feltétlen birtokosai. Az államszervezetben elfoglalt helyzetükkel ellentétben áll minden olyan megoldás, mely döntéseik hatályát valamilyen más, a legfelsőbb képviseleti szervek plénumán kívül eső szervtől tenné függővé. Ezért aktusaik alkotmányosságának ellenőrzésében is szinte kizárólagos jelleggel saját szerveikre támaszkodnak. Ez egyben azt is jelenti, hogy elsődlegesen az előzetes ellenőrzés az uralkodó, ám nem kizárt, hogy ugyanazok a szervezeti formák, illetve módszerek az utólagos ellenőrzés során is helyet kapjanak. A legfelsőbb képviseleti szervek aktusaik alkotmányosságának előzetes ellenőrzését akkor is teljesítik, ha a döntéshozatalt meghatározó eljárás erre külön nem is utal. Többnyire azonban az alkotmányok vagy a legfelsőbb képviseleti szervek ügyrenjei külön is jelzik az alkotmányosság vizsgálatának feladatát, egyben megjelölik azokat a szervezeti formákat is, amelyektől az alkotmányosság ellenőrzését várják. A magyar országgyűlés ügyrendje pl. mind a képviselők jogai és kötelességei között, mind az állandó bizottságok tevékenységére vonatkozó rendelkezések között utal az alkotmányosság ellenőrzésének feladatára. A hatályos román alkotmány az „alkotmányügyi és jogügyi bizottságra" hárítja a törvények előkészítése mellett a törvények alkotmányosságának ellenőrzését is.

A szocialista államokban a törvényerejű rendeletek és a kormányrendeletek alkotmányosságának, illetve törvényességének ellenőrzése különleges feladatot jelent. Mindkét jogforrási forma irányában a legfelsőbb képviseleti szervek teljesítik az alkotmányossági, illetve törvényességi felügyeletet. A törvényerejű rendeleteknél ez a törvényerejű rendeletek rendszeres utólagos ellenőrzése mellett megy végbe. Amennyiben azonban a legfelsőbb képviseleti szerv bizottságai is közreműködnek a törvényerejű rendeletek előkészítésében, úgy az előzetes ellenőrzésre is lehetőség nyílik. Egyes esetekben az alkotmány külön is intézkedik a törvényerejű rendeletek és kormányrendeletek alkotmányosságának ellenőrzéséről. Így pl. a román alkotmány már említett rendelkezése szerint az alkotmányügyi és jogügyi bizottság vizsgálja a törvényerejű rendeletek mellett a minisztertanácsi rendeletek alkotmányosságát is.

A kormánynak alárendelt államigazgatási szervek és a helyi szervek jogalkotó aktusainak, rendeleteinek alkotmányosságát, illetve törvényességét a kormány hatáskörében, továbbá az államigazgatási szervezet hierarchikus rendjében rögzített ellenőrzési jogosítványok biztosítják. A szocialista államok többségében a jogalkotás e területén az ügyészi szervezet általános törvényességi felügyelete szintén alátámasztja az alkotmányosság ellenőrzését.

Esetenként vagy egyes időszakokban a szocialista államokban a jogalkotás alkotmányosságának egyéb garanciái is létrejöttek. Így pl. föderatív államok esetén igen nagy jelentősége van a jogalkotó hatáskörök mikénti megoszlásának a szövetség és az egyes tagállamok szervei között. Ilyenkor gyakori, hogy a jogalkotás alkotmányosságát biztosítandó bírói ellenőrzés eszközeit is igénybe veszik. Így pl. a Szovjetunió megalakulása idején az 1924. évi alkotmány értelmében a Szovjetunió Legfelsőbb Bírósága jogot kapott arra, hogy a Szovjetunió Központi Végrehajtóbizottságának megkeresésére véleményt nyilvánítson a szövetséges köztársaságok egyes jogszabályainak alkotmányosságáról, illetve törvényességéről. Később a Legfelsőbb Bíróság e jogköre tovább szélesedett, megillette az a jog, hogy saját kezdeményezésére vagy a szövetséges köztársaságok javaslatára a Központi Végrehajtóbizottság és annak Presidiuma kivételével bármely szövetségi szerv által alkotott jogszabályt is ellenőrzése alá vonjon és az illetékes szervek előtt javasolja

annak megváltoztatását, ha alkotmánysértést vagy törvénysértést észlel. (l. erről részletesen: Kovács István: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei, Bp. 1962. 392. és kk.)

Kezdetben ugyancsak a szövetség és a szövetséget alkotó államok hatáskörének fokozott védelme állította előtérbe a jogalkotás alkotmányosságának ellenőrzését Jugoszláviában. Az ennek a feladatnak az ellátására létrejött alkotmánybíróság (1963) végül is igen széles jogosítványokat kapott. Ma a szövetségi törvényeket és az azok alatt elhelyezkedő minden jogforrást ellenőrzése alá vonhatja, amennyiben a vizsgálatot arra feljogosított szervek kérik. Itt kell megjegyeznünk, hogy Csehszlovákiában az állam föderatív átszervezésével egyidejűleg alkotmánytörvény (1968. okt. 27.) intézkedett a szövetségi alkotmánybíróság létrehozásáról. Ez a törvény azonban még nem került végrehajtásra.

A jogalkotás alkotmányosságának és törvényességének védelmében, az államigazgatási szervezet jogalkotó tevékenységének területén sajátos jogok illetik meg *a rendes bíróságokat*. A bíróság, mint általában minden jogalkalmazó szerv, az eléje kerülő konkrét ügy elbírálása kapcsán, a jogforrási rendszer alkotmányos alapelveire támaszkodva maga határozza meg a kötelezően alkalmazandó hatályos jogot. A jogalkalmazó államigazgatási szerveknek ez a joga, az államigazgatási szervezeten belül érvényesülő hierarchikus rend és az utasítási jog különböző változatai miatt nem okoz nehézséget. A bíróságok esetén azonban a bírói függetlenség intézménye folytán a bíróságok ilyen arányú jogosítványai egyben az alkotmányosság garanciáit is elérhetik.

A szocialista országokban a fejlődés különböző időszakaiban különböző módon ítélik meg a bíróság jogát az ítélkező munkája során alkotmány- vagy törvénysértőnek ítélt normatív államigazgatási aktussal szemben. A különböző álláspontok esetenként tételes jogi szabályozásban is tükröződtek, többnyire azonban inkább csak a jogirodalom regisztrálta az e területen jelentkező, eltérő gyakorlatot. A sok szélsőséges álláspont között olyan is akadt, mely a szocialista építés kezdeti szakaszán, a gyors társadalmi mozgásokra utalással egyedül a lex posterior derogat priori elve alapján minden ellenmondást feloldhatónak tartott, azaz a hierarchiában magasabb fokozatú jogforrás félretételét is megengedhetőnek tartotta, ha az az időben újabb, alacsonyabb fokú jogforrásnak ellentmondott. Az érvelés arra épült, hogy az újabb jogszabály jobban tükrözi a társadalmi követelményeket. Ma már ilyen szélsőséges állásfoglalással nem találkozunk, azonban a szocialista államokban ma is eltérő a kérdés tételes jogi szabályozása, illetve a jogi szabályozás hiányában folytatott tényleges gyakorlat. Igen eltérő álláspontokat tükröz a jogirodalom is.

A változatok között elsőként említendő, amikor *a)* a bíróságokat feljogosítottnak tekintik arra, hogy az eléjük kerülő ügyben ne alkalmazzák az államigazgatási szervezet olyan normatív aktusát, mely törvényellenes, vagy a hierarchia magasabb szintjén álló normatív aktust sért. Ilyen felhatalmazása van a bíróságnak pl. Romániában (1967. júl. 26. tv.) és Bulgáriában az 1970. évi államigazgatási eljárási törvény alapján. *b)* A másik variáns, amikor a bíróságoknak felhatalmazásuk van arra, hogy törvénysértő normatív aktus észlelése esetén az eljárás egyidejű felfüggesztése mellett javasolják az arra illetékes szerveknek a kifogásolt aktus megváltoztatását. *c)* Végül van olyan álláspont is, mely szerint a jogrendszer egysége és logikai zártsága mellett a bíróság a jogértelmezés eszközeivel minden esetben fel tudja oldani azt az ellentmondást, mely esetleg egyes aktusok összevetésében felszínre jut. Ilyen esetben is megilleti a jelzés joga az érdekelt jogalkotó szervek irányában, ha a jogalkalmazás során a jogalkotás hiányosságai folytán különleges nehézségekkel találkozik a hatályos jog megállapításában.

Irodalom. *Bihari* Ottó: A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei. Bp. 1969.; *Kovács* István: A burzsoá alkotmányosság válsága. Bp. 1963.; *Kovács* István: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Bp. 1962.; *Martonyi* János: Az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálata. Bp. 1960.; *Pikler* Kornél: A burzsoá alkotmánybíráskodás. Bp. 1965.; *Szabó* József: Demokrácia és közjogi bíráskodás. Bp. 1946.

Burda, A.: Pravozadnósc w systemie demokracji socjalistycznej. Wroclaw—Warszawa—Kraków. 1967.; *Farber*, I. E.—*Rzsevszkij*, V. A.: Voproszü teorii szovetszkogo goszudarsztvennogo prava. Szaratov, 1969.; *Rozmaryn*, St.: Konstytucja jako ustawa zasadnicza P. R. L. Warszawa, 1961.; *Naschitz*, A. M.: Teorie şi tehnică în procesul de creare a dreptului. Bucureşti, 1969.; Prokurorszkij nadzor v SZSZSZR. Red. Maljarev, M. P. Moszkva, 1973.; Voproszü szovetszkogo goszudarsztvennogo prava. Red. Kotok, V. F. Moszkva, 1959.

Cappelletti, M.: La giurisdizione constituzionale della liberte. Milano, 1955.; *Friedrich*, C. J.: Zur Theorie und Politik der Verfassungsordnung. Heidelberg, 1963.; *Jackson*, R. H.: The Supreme Court in the American system of government. Cambridge, 1955.; *Kaegi*, W.: Die Verfassung als rechtliche Grundordnung des Staates. Zürich, 1945.; *Leibholz*, G.: Verfassungsgerichtbarkeit im demokratischen Rechtstaat. Bad Homburg—Berlin, 1953.; *Merkl*, A.: Die Verfassungsgerichtsbarkeit in Österreich. Berlin, 1933.; *Pound*, R.: The development of constitutional guarantees of liberty, New Haven, 1957.

(L. még irodalom az Alkotmány címszónál.)

Kovács István

ÁLLAM: I. Az állam fogalma (49.) — II. Az állam történelmi kategória (51.) — III. Az állam társadalmi rendeltetése (54.) — IV. Az állam — a munkamegosztás külön ága (56.) — V. Az állam viszonylagos önállósága (57.) — VI. Az állam elhalása (62.)

I. Az állam fogalma.

Az állam meghatározása az emberi gondolkodás és a tudományos kutatás régi gondja, a társadalomról való vélekedések és filozófálások között különböző megközelítésekben visszatérő probléma. A korábbi tudományos gondolkodást az jellemzi, hogy az állam fogalmát a marxizmus előtti államtudomány, államfilozófia és politikatudomány általában spekulatív módon vagy egyoldalúan határozta meg. A spekulatív meghatározás valamely eszméből, elvből kiindulva nem a valóságos ismérveket fogalmazta meg. A meghatározások egyoldalúsága pedig abban mutatkozott meg, hogy egyes megközelítések az állam valóságban meglevő ismérvei közül egyet kiemeltek és főleg ezt hangsúlyozták, a lényegtelent lényegesnek minősítették. Igen sok következtetésről megállapíthatjuk, hogy az állam sokrétű, bonyolult jelenségét leegyszerűsítette.

A spekulatív és egyoldalú meghatározások keretében, a korábbi nem-marxista államelméletekben többféle megközelítéssel találkozunk. További általános vonásként állapíthatjuk meg: az irányzatok aszerint is eltértek, hogy egyik formai ismérveket, a másik tartalmi jegyeket hangsúlyoz. A formai ismérvek főképpen az állam szervezet-mivoltát és azt emelik ki, hogy az állam a társadalomban az embereket átfogja és szervezi, vezető-irányító szervei (elsősorban a király vagy a köztársasági elnök) útján képviseli. Tartalmi megközelítés esetén több irányzat társadalmi oldalról kísérli meg az államot megérteni, így külön tárgyalási módot jelent a szociológiai, a politikai, a hatalomelméleti, a jogi vagy erkölcsi megközelítés. Ezeken túl ismeretelméleti, vallási, szellemi, lelki stb. jegyeket mutatnak ki az állam meghatározásakor.

A korábbi tudományos gondolkodásban és a különféle megközelítésekben az államra vonatkozó ismeretek egyre mélyebbre hatoltak és pozitív ismeretanyagot eredményeztek. E pozitív eredményeket azonban nem összegezték, és a különféle irányzatok nem ezekre építették újabb kutatásaikat, emiatt a polgári államtudományban az állam fogalmának meghatározásában a tarkaság, a megközelítések sokfélesége miatt a fogalmak többértelműsége és a fogalomrendszer rendkívüli zilláltsága található: ahány államelméleti irányzat, ahány államra vonatkozó koncepció létezik, csaknem annyi államfogalommal találkozunk.

Az állam meghatározásának lényeges követelménye, hogy tisztázzuk kapcsolatát más jelenségekkel és az egész társadalommal, hogy a társadalom és az állam viszonyát, kapcsolatát és különbségét megértsük. A társadalom különféle jelenségeinek kapcsolatát és elválását a korábbi (az antik, a hűbéri és a burzsoá) elméletek nem ismerték föl tudományos egzaktsággal; az államot nem tudták a társadalom szerkezetén belül elhelyezni. Elterjedt fölfogás volt az, hogy a társadalom és az állam azonos. A társadalom és az állam azonosítása miatt az állam specifikus vonásai nem tisztázódtak, és homályban maradt, hogy végeredményben az állam a társadalmon belül meghatározott társadalmi jelenségként, a társadalom részeként létezik-e, hogy a társadalom és az állam kapcsolatában az egész és a rész viszonyáról van szó.

A társadalom és az állam azonosítását a görög politikai gondolkodásban Arisztotelésznél találjuk meg, és ez később is, a burzsoá államtudományban az egyik legelterjedtebb megközelítés maradt. Jellemző megfogalmazásokként kiemelhetjük, hogy az állam — társadalmi szövetség, hogy az emberek összessége; hogy az állam célja az embertömegek tökéletes együttélésének biztosítása, a közjó vagy a közérdek szolgálata, sőt az állam — az emberek jólétének biztosítására hivatott.

A polgári államtudomány formális meghatározásai között a legelterjedtebb és ma is gyakran megtalálható fölfogás az, hogy az állam ismérvei a következők: terület, népesség és közhatalom. E meghatározás abból indul ki, hogy az állam körülhatárolt területen élő lakosság fölött gyakorolja a közhatalmat. — Meg kell jegyezni, hogy állam nem létezhet terület és lakosság nélkül, azonban ezek olyan külső föltételeket, természetszerű alapokat képeznek, amelyekre ráépül az állam mint a társadalom sajátos szervezettel és tevékenységgel rendelkező hatalmi-politikai intézménye, ugyanis az állam sajátosságai, belső törvényszerűségei a lakosság és a terület megismerése alapján még nem tárhatók föl.

A kizsákmányoló társadalmak ideológiájában előtérben áll az idealista társadalomfölfogás, a társadalom a szellemi tényezők elsődlegességének és meghatározó szerepének hirdetése. Ebből adódóan az államtudományban is jelentékeny helyet foglal el az állam idealista meghatározása. A nem-marxista államtudományban elterjedt volt az a meghatározás, hogy az állam örök és eszményi.

A vallásos társadalomszemléletből adódóan az állam isteni vagy szellemi eredetét és jellegét vallották, mintha az állam az isteni vagy vallásos követelmények kifejezője és megvalósítója lenne. Hegel szerint az állam öncél, a szabadság megvalósulása, a szellem tudatos realizálódása, az erkölcsi eszme valósággá válása, az értelem valósága. Ilyen jellegű megközelítést fejeznek ki a következő meghatározások is: az állam — cselekvő és egységes akarat, amely szellemi struktúrát jelent; az állam — a nép öntudatos, értelmi-erkölcsi

egysége, amely arra szolgál, hogy a népben élő erkölcsi szellemet létrehozza; az állam a kollektív szellem képződménye.

A polgári államtudományban és politológiában az állam lényegét igyekeznek megragadni a hatalom, elsősorban a politikai hatalom oldaláról is: az államot a hatalommal azonosítják, az állam lényegeként emelik ki a hatalom gyakorlását vagy a hatalom öncélú szolgálatát. A hatalommal kapcsolatos megközelítésben nagyon elterjedt nézet az, hogy az állam a társadalomban létező legerősebb hatalom, amely bizonyos területen kényszert gyakorol az emberek meghatározott köre fölött. A mai politikai elméletekben a hatalmi megközelítéshez kapcsolódik a pluralizmus elve; eszerint a társadalomban több hatalom van (egyház, szakszervezet, pártok, család stb.), ezek lényegesen nem térnek el egymástól, s e hatalmi intézmények között csupán egyik az állam. Ezzel függ össze az állam szervezetének működésével kapcsolatos hatalmi egyensúly vizsgálata, az állami szervek egymás hatalmát ellenőrző tevékenységének hirdetése.

A marxizmust megelőző fölfogásokban gyakran hangsúlyozták az állam társadalmat védelmező jelentőségét, a társadalmi rendet szolgáló szerepét. Hobbes például úgy értékeli, az államot abból a célból létesítették, hogy a nép békéjéről és biztonságáról gondoskodjon. Ezt a sajátosságot sok teoretikus egyedüli ismérvnek tekinti; az állam lényegét abban látják, hogy a társadalom belső és külső védelmét elvégzi. Vagyis az állam védelmezi a társadalmi rendet a fölforgató, anarchista és engedetlen, fegyelmezetlen elemekkel, a bűnözőkkel szemben, és védelmet nyújt a külső támadások ellen, más államok támadásaival, hódító törekvéseivel szemben.

A politikai irodalomban gyakran megtalálható következtetés az, hogy az államot döntőbírónak, a társadalmi politikai küzdelmek fölött állónak tekinti, amely a különböző politikai erők harcát rendezi, keretek közé fogja, s az állam az osztályok harcában semleges szerepet tölt be és az egyes osztályok fölött áll. Pulszky Ágost szerint az állam a társadalomban a versengéseket kiegyenlíti, a belső békét és az állandó nyugalmat biztosítja. Emellett hangsúlyozzák: az állam szerepe elsősorban az, hogy csupán az általános emberi együttélést szervezi, szabályozza. Így például az államot az emberek közötti összeműködés oldaláról közelíti meg Pikler Gyula: államhoz hasonlítja az egyesületeket is, amelyeket az emberi összeműködésnek bizonyos kényszerrel való biztosítása céljából alakítanak ki.

A burzsoá államtudományban elterjedt fölfogás az, hogy az állam az egész társadalom általános érdekeit szolgálja, a társadalom tagjainak közös érdekeit védelmezi és az ellentétes egyéni érdekek kompromisszumát biztosítja. Ez a megközelítés figyelmen kívül hagyja a társadalomban az érdekek, elsősorban az osztályérdekek differenciálódását és az állam sajátos szerepét az uralkodó osztály érdekeinek megvalósításában és figyelmen kívül hagyja az állam saját érdekét is.

Az állam meghatározásával kapcsolatban a burzsoá államtudomány további sajátossága az, hogy egyes irányzatok az államot jóléti intézménynek tekintik: az egész nép jólétét szolgáló szervezetnek vallják. Ez a megközelítés mint külön elméleti irányzat is kijegecesedett az ún. jóléti állam koncepciójában. Ez a fölfogás már a 20. század elején megjelent. Ennek a megközelítésnek magyar megfogalmazója Ágoston Péter, aki szerint a jóléti államok azok, „amelyekben az állami hatalom legfőbb gondja a nép jóléte, de nem hatalmi terjeszkedésének biztosítására, hanem a nép jóléte mint cél érdekében". A mai politikatudományban a jóléti állam az ún. welfare state vagy sozialer Staat több országban előtérben álló fölfogás, és főképpen a mai államok jellegének és tevékenységének igazolására szolgál. Ezzel indokolják azt a változást, ami a kapitalizmuson belül megmutatkozik a liberális államvezetés helyébe lépő állami beavatkozás következtében és a munkásmozgalom küzdelmeinek eredményeként megmutatkozó társadalombiztosítás, munkásvédelem és szociális ellátás érvényesítésében. E megközelítés szerint az állam osztályok fölött áll, az emberi jogok biztosítására szolgál, védelmezi a munkásokat a tőkésekkel és a monopóliumokkal szemben, ami a szociális törvényhozásban, intézményekben és ellátásban nyilvánul meg. Valójában az állami beavatkozás és az ún. jóléti állam a tőkés rendszer ellentmondásainak következménye, a szociális intézmények pedig főképpen a munkásosztály szervezett politikai küzdelmének eredményei.

A polgárság sajátos helyzete érdekes módon ideológiailag is a korábbi gondolkodásmódtól és uralkodó teológiai világképtől eltérő ideológiában tükröződött: főleg a liberál-kapitalizmus időszakában uralkodó gondolkodásmód a jogászi világnézet volt. Ennek keretében jogi megközelítést alkalmaztak a társadalom különböző kérdéseinek megválaszolására, így az állam kérdéseit jogi jellegűként értékelték s az állam fogalmát jogi kategóriaként határozták meg. Kant szerint: az állam — embertömegek egyesülése jogi törvények alatt. Az újkantianizmus szerint pedig az állam — jogilag szabályozott rend; ehhez kapcsolódóan Kelsen szerint „az állam az emberi magatartásnak egy bizonyos rendje" vagy Moór Gyula szerint: az állam — jogilag szervezett főhatalom. Ez a fogalmi megközelítés szélsőséges túlzással azt vallja: az állam és a jogrend azonos, a jog az államot létesítő normatív rend.

Az állam helytelen és egyoldalú fölfogása kezdetben a tudományos fölismerés és a tudo-

mányos kutatás alacsony színvonalából fakadt. Amikor pedig a társadalom tagozódását, a politikai hatalom elkülönültségét föltárták, akkor az állam osztály jellegének, társadalmi szerepének tudományos elemzése maradt el. Ez nemcsak a tudomány korlátaival függött össze, hanem azzal is, hogy a nem-marxista tudományok világnézeti és metodikai korlátai miatt nem tudták föltárni a tényleges társadalmi összefüggéseket. Emellett a korábbi államtudományok apologetikus módon a fönnálló államberendezkedés elméleti igazolásában látták a hivatásukat, s az állam általános és speciális vonásait az adott hatalmi-politikai érdekekre tekintettel határozták meg. Különösen szembeötlő az egyes politikai mozgalmakhoz vagy csoportok politikai harcához kapcsolódó államtudományok tudománytalansága, propaganda szintű államfogalma.

Az állam meghatározását illetően a marxizmus előtti politikai gondolkodásban a legfőbb tisztázatlanság a társadalom és az állam eltérése és egymáshoz kapcsolódása. A történelmi materializmus alapján az államelmélet tisztázta a társadalom meg az állam kapcsolatát és elkülönülését, kiemelve azt a sajátosságot, hogy az állam a társadalom fejlődésének szükségszerű eleme. Az állam a társadalmi fejlődés kísérőjelensége, a társadalom és az állam az egész és a rész viszonyában áll, az állam a társadalom szerkezetén belül alapvető társadalmi szervezetként különül el.

A dialektikus és történelmi materializmus megalapozói az állam fogalmával kapcsolatban nem adtak összegező meghatározást; az állam egyes lényeges oldalait, vonásait tárták föl, így mindenekfölött azt, hogy az állam az uralkodó osztály elnyomó tevékenységének a szerve a szembenálló osztály irányítására és féken tartására.

Marx és Engels már a Kommunista Kiáltványban kiemelte, hogy a burzsoá állam tulajdonképpen a burzsoázia intéző bizottságát jelenti. Más munkáikban rámutattak arra, hogy az állam a társadalmi fejlődés terméke, a társadalom hivatalos képviselője, az osztályuralom szerve az uralkodó osztály kezében, a vele szemben álló osztály elnyomására szolgál, fölfegyverzett emberek külön csoportjából áll az erőszak gyakorlására, s legfőbb szervei a hadsereg, a rendőrség és a hivatali apparátus.

Lenin az állam lényegét abban összegezte, hogy „különleges hatalmi szervezet, valamely osztály elnyomására szolgáló erőszakszervezet". Külön hangsúlyozta a szocialista állam új vonásait, népi és demokratikus lényegét, félállam mivoltát, a szocialista fejlődés különböző szakaszaihoz való kapcsolódását és távlatában: az állam elhalásának szükségességét.

A klasszikusok föltárták az állam sajátos helyét és szerepét a társadalomban, bebizonyították, hogy az állam végső fokon a gazdasági viszonyok által meghatározott, ettől függ keletkezése, fejlődése és elhalása, hogy viszonylagos önállósággal rendelkezik, s az a társadalmi rendeltetése, hogy gyakorlati tevékenységével védje a fönnálló társadalmi berendezkedést az uralkodó osztály érdekeinek megfelelően.

A történelmi materializmus meghatározza az állam törvényszerűségeit a társadalmi fejlődés folyamatában és az adott társadalmi formáción belül. A szocialista államelmélet föltárja az állam belső sajátosságait, elkülönült mozgástörvényeit. Ezekre tekintettel ragadhatók meg az állam legáltalánosabb vonásai, amit az állam fogalmában rögzítünk. Az állam általános meghatározásában a következő ismérveket emelhetjük ki:

— történelmi kategória: a társadalom fejlődésének szükségszerű következménye; kialakulása, fejlődése és elhalása a társadalom gazdasági, hatalmi, politikai és kulturális fejlődésén alapszik;

— a társadalom sajátos hatalmi-politikai szervezete, a társadalom hivatalos képviselője; a társadalom irányítására s ezen belül az uralkodó osztály vezető szerepének biztosítására szolgál:

— meghatározott társadalmi rendeltetése van, az uralkodó osztály hatalmát és a fönnálló társadalmi berendezkedést védelmezi;

— a munkamegosztás külön ágát képezi, az állami tevékenység ellátására elkülönült embercsoportot is jelent;

— viszonylagos önállósággal rendelkezik; az állami szervek sajátos belső mozgása, elkülönült érdeke a végső fokon meghatározó gazdasági viszonyokon nyugszik;

— nélkülözhetetlen eleme az államhatalom függetlensége és korlátlansága meghatározott népesség és terület fölött, vagyis a szuverenitás;

— működésének irányai funkcióiban mutatkoznak meg, lényegében az osztályelnyomás és a külső védelem foganatosításában.

Az állam tehát a társadalom történelmileg meghatározott hatalmi-politikai szervezete, amely a munkamegosztás külön ágát jelenti és viszonylagos önállósággal rendelkezik, emellett a szuverenitás birtokában irányító és szervező tevékenységet végez a területén belül élő lakosság fölött és tölti be sajátos funkcióit az uralkodó osztály érdekeinek megfelelően.

II. Az állam — történelmi kategória.

A korábbi történettudományban és az államtudományban egyes következtetések az állam örök mivoltát, változatlanságát állítják. A tudományos kutatás eredményei alapján azonban e primitív következtetés meghaladottá vált, s az állam kialakulásának történelmi okait fokozatosan megfogalmazták, és az állam történelmileg változó vonásait elméletileg kifejezték. Bebizonyosodott, hogy a történelmi változás során a társadalom — és

ennek következtében az állam is — az alacsonytól a magasabb rendű felé, az egyszerűtől a bonyolult felé halad.

A történelmi materializmus megjelenése előtt több államelméleti irányzat foglalkozott az állam keletkezésének problémájával, de nem tudták föltárni keletkezésének és fejlődésének lényeges társadalmi okait. A marxista tudományos gondolkodás elsősorban a történelmi megközelítés alapján tárja föl az állam konkrét megjelenési formáit. Az államot mint a társadalmi élet konkrét jelenségét csak úgy érthetjük meg, ha az állam kialakulásának fő törvényszerűségeit megvizsgáljuk. Az állam keletkezésének vizsgálatára Lenin hívta föl a figyelmet: „Ne feledkezzünk meg az alapvető történelmi összefüggésekről, s minden kérdést abból a szempontból vizsgáljunk, hogy jött létre a jelenség a történelem folyamán, milyen főbb szakaszokon ment át fejlődése során, s ennek a fejlődésnek szempontjából vizsgáljuk meg, hogy mivé lett most."

A társadalom kialakulásának és fejlődésének első időszakában, az ősközösségi társadalomban, az állam megjelenése előtt a termelőerők és a termelési viszonyok nagyon alacsony színvonalon voltak. A termelési viszonyok alapja a termelés alacsony színvonala miatt a termelési eszközök társadalmi tulajdonban voltak.

A társadalom termelési viszonyainak fejlettségi színvonalán alapult az ősközösségi társadalom belső struktúrája: hatalmi berendezkedése (szervezetei és normarendszerei) és kultúrája. Az emberek kezdetben ősi hordákban éltek, kisebb vándorló hordaközösséget alkottak, később szilárdabb szervezet alakult ki: a nemzetség, majd a törzs és a törzsszövetség. A nemzetség közösen gazdálkodott, közösen biztosította a megélhetést, vagyis elsősorban gazdasági szervezet volt; emellett hatalmi szervezet is volt s mint ilyen az egész közösség érdekeinek védelmére, a közösségi együttélés szervezésére és rendezésére szolgált, továbbá kulturális szervezet is volt. A nemzetség különböző szervei intézték a közösség belső életének ügyeit: a termelés és elosztás megszervezését, a közösség egyes tagjai közt felvetődött vitákat, viszályokat, a közös nevelést, a nemi kapcsolatokat, a gyermekekről és az öregekről való gondoskodást, a vallásos szertartásokat. Az egész közösség védelmét együttesen látták el a természeti nehézségekkel és csapásokkal szemben. Az ellenséges közösségek támadásai ellen együttes erőfeszítéssel védekeztek: a nemzetség közös érdekeinek védelmét az egész nép fölfegyverzett testülete látta el.

Az ősközösségi társadalmak hatalmi szervezeteiben érvényesült a primitív önkormányzat. A társadalom minden tagja egyenlő volt, a tagok együttesen vettek részt a közösség belső és külső ügyeinek intézésében. A nemzetség szerveit és főnökeit a nemzetség egésze választotta. A vezetők semmiféle kiváltságot nem élveztek: elsők voltak az egyenlők között (primus inter pares). A közösség ügyeit a tagok közgyűlése döntötte el; minden tag szabadon vett részt a vitában, a döntés meghozatalában és végrehajtásában.

A termelőerők fejlődése, a társadalmi munkamegosztás tagozódása és a munka termelékenységének növekedése megteremtette a vagyoni egyenlőtlenséget, a fölhalmozás, a kizsákmányolás lehetőségét és a munkakényszert. Ez a fejlődési folyamat szétzúzta az ősközösségi társadalom hatalmi szervezetét, és megteremtette az új gazdasági viszonyoknak megfelelő hatalmi berendezkedést, az osztálytagozódás következtében egyik osztály másik osztály fölötti uralmát és ezen belül az állam kialakulásának föltételeit.

Az ősközösségi (nemzetségi-törzsi) szervezet azonban nem tűnt el gyorsan a társadalom életéből; némely elmaradott népeknél e hatalmi szervezet formáit, maradványait vagy csökevényeit még napjainkig is megtalálhatjuk. A kizsákmányolás és az osztálytagozódás megjelenése után formailag továbbra is megmaradtak a nemzetségi-törzsi szervek, tartalmilag azonban elvesztették korábbi jellegüket gazdasági, kulturális és hatalmi rendeltetésüket.

A társadalmi fejlődés magasabb fejlődési szintjén az ősközösségi társadalom szervei fölbomlottak és átalakultak; a közösségi önkormányzat helyét a nép elnyomásának szervei foglalták el; kialakult az állam. A társadalom osztálytagozódása következtében megjelenő osztályuralom védelmére külön szervek alakultak ki. Az elkülönült szervezeten belül más szervek szolgáltak a külső támadások visszaverésére és a belső zavarok kiküszöbölésére.

Az állam kialakulása elsősorban a társadalom gazdasági viszonyainak változása következtében történt. A gazdasági tényezők mellett azonban egyéb, másodlagos tényezők is szerepet játszottak, ezek közül legfontosabb a hatalmi viszonyok megváltozása, a közösségi hatalom helyett egy osztály uralmának megjelenése: a vagyonos osztály gazdasági hatalma alapján kialakult politikai vezető szerep és politikai hatalom. Különös módon befolyást gyakoroltak az ősközösségi hagyományok is, főképpen az hatott, hogy milyen jellegű vezető szervek alakultak ki az ősközösség bomlásakor s e szervezeti megoldások szerepet játszottak abban is, hogy miként létesültek és milyen formában jelentek meg az államhatalom szervei.

Az állam kialakulásában, az állami szervek kiépülésében lényeges befolyást gyakorolt a közösség egyik csoportjának a másik fölött kivívott vezető szerepe, maga alá rendelése és a vezetők által alkalmazott erőszak. Az állam kialakulásának folyamatában az egész közösség fölfegyverzett hatalmának szervei a vagyo-

nosok védelmére szolgáló erőszakszervekké alakultak át. A kialakult erőszakszervek állami szervekként az uralkodó osztály politikai hatalmának védelmére szolgáltak.

A polgári államtörténetben elterjedt fölfogás, hogy az állam keletkezését a hódítás idézte elő. E szerint az állam úgy létesült, hogy egyik törzs legyőzte a másikat és a győztes törzs uralmát intézményesítette, a hódítás biztosítására állami szerveket létesített. Ezzel szemben leszögezhetjük, hogy a hódítás önmagában nem vezethetett az állam megjelenéséhez: e vonatkozásban a hódítás befolyást csak a gazdasági fejlettség meghatározott színvonalán gyakorolhatott, akkor amikor a társadalom fejlődésében az osztálytagozódás és az új hatalmi viszonyok föltételei megjelentek. Hangsúlyozni kell emellett, hogy a hódítás a társadalmi-gazdasági föltételek kibontakozása alapján jelentékenyen meggyorsította az ősközösségi szervezeti formák fölbomlását és az állam kialakulásának folyamatát. Ebből következik, hogy a hódítást helytelen az állam kialakulását előidéző oknak tekinteni, csupán az állam keletkezését elősegítő tényezőnek foghatjuk föl. Az állam a társadalmi fejlődés következménye és nem tekinthető olyan hatalomnak, amelyet kívülről kényszerítettek a társadalomra; az állam a társadalom belső fejlődésének és a társadalmi jelenségek kölcsönhatásának a terméke.

Már az ősközösségben a közös ügyek intézését vezetőkre vagy egyes emberekre kellett bízni (viszályok eldöntése, túlkapások megtorlása, vallásos funkciók, felügyelet a termelés föltételei és szabályai fölött). Ezek a megbízatások hatalommal jártak, és egyeseknek külön hatalmi pozíciót biztosítottak. E társadalmi funkciók önállósultak, elkülönültek a közösségek tevékenységétől, majd a társadalmi gazdasági fejlődés és az osztálytagozódás alapján a társadalom fölött álló uralmi szervekké váltak és erőszakra támaszkodtak (Engels). Az állami szervek föladata lett, hogy az osztályuralom föltételeit védjék az elnyomott osztály erőszakos féken tartásával.

Az állam kialakulása annak is következménye, hogy a társadalom irányítási rendje megváltozott, s az uralkodó osztály vezető szerepéből adódóan a társadalom irányítását az állami szervek látják el. A társadalom állami irányítása lényeges változást eredményezett a társadalom szervezésében is. Az ősközösségi társadalom alapvető szervezési elve a rokonság vagy a vélt rokoni kapcsolat volt; ezt váltotta föl az állami tevékenység sajátos szervezési elve: a lakosság területi alapon való szervezése és irányítása.

Az államhatalom kialakulása, a közösségi funkciók átalakulása maga után vonta az államszervezet központosítását is. A fejletlen, laza szervezeti kapcsolatokat — az uralkodó osztály hegemóniájának biztosítása végett — a központosított irányítás váltotta föl. Az állam a központosított irányítást elsősorban azon az alapon biztosította, hogy erőszakot gyakorolt a lakosság többségével szemben.

Az állam történelmi kategória mivolta nemcsak abban fejeződik ki, hogy a társadalmi fejlődés egy bizonyos szakaszán alakul ki, hanem abban is, hogy sajátosan fejlődik. Ezt a fejlődést több társadalmi tényező határozza meg és befolyásolja.

Az államok fejlődése során a végső fokon meghatározó tényező a gazdasági viszonyok változása. Ez megmutatkozik abban, hogy azoknál a népeknél, amelyeknél a gazdasági fejlődés gyorsabb ütemben haladt, az állami élet fejlődése is szükségszerűen magasabb szintre jutott. Azoknál a népeknél viszont, amelyeknél a gazdasági fejlődés megrekedt, az állami élet is megcsontosodott, és a gazdasági viszonyok fejlődésének egyik fő akadályozójává, korlátjává vált. A gazdasági fejlődés tehát elsősorban határozza meg az államok történelmi alakulását és fejlődését, azonban nem hagyható figyelmen kívül az állam gazdasági szerepe, az állam pozitív vagy negatív visszahatása a gazdasági életre.

A gazdasági élet mellett az állam fejlődésére, váltakozására a szemben álló osztályok egymás közti harca hat. Emellett az uralkodó osztályon belül kialakult csoportok harca, a különböző politikai törekvések érvényesítése, a különböző vezetési módszerek, szervezeti megoldások, a különféle objektív és szubjektív tényezők is befolyásolják az állam fejlődését.

Az állam fejlődésére hat az uralkodó osztályok érdekében az állami szervek által végrehajtott hódítás is. Egyik állam uralkodó osztálya érdekében a másik ellen háborút folytat; a háború kimenetelétől függően az adott állam más és más szerepet gyakorol az adott viszonyokra: a háború kihat a hódító és meghódított állam társadalmi viszonyaira is. „Minden hódítás esetén három dolog lehetséges. A hódító nép a meghódítottat alávetti saját termelési módjának (pl. az angolok Íroszágban századunkban, részben Indiában); vagy meghagyja a régi termelési módot, és megelégszik az adószedéssel (pl. törökök, rómaiak); vagy kölcsönhatás áll be, miáltal valami új jön létre, szintézis (részben a germán hódításoknál)" — mondja Marx.

Az állam fejlődésére nemcsak a társadalom gazdasági, politikai tényezői, hanem a kulturális, a jogi és az erkölcsi adottságai is hatnak. A társadalom kulturális fejlődése jelentékenyen befolyásolja az állami élet fejlettebbé válását, az állami tevékenység magasabb színvonalra emelését, az állam alkalmasabbá válását arra, hogy tökéletesebb módszerekkel, fejlettebb technikai eszközökkel oldja meg az adott társadalmi rend védelmét, az uralkodó osztály érdekeinek szolgálatát. A jogi fejlettség maga után vonja az állami tevékenység

jogi szabályozásainak, vagy az állami szervek jogi tevékenységének magasabb színvonalát, a jogi szabályozottság az állami szervek munkájának rendezettségét eredményezi. Az állami szervek és az állami emberek tevékenységét nemcsak a jogszabályok rendezik, hanem az erkölcsi normák is. Az uralkodó osztály erkölcsének színvonala maga után vonja az állami szervek tevékenységének erkölcsi alátámasztását. S az állami tevékenység erkölcsi megalapozottsága jelentékenyen befolyásolja az állampolgárok vagy alattvalók sajátos erkölcsi arculatát s ez elősegíti az állami tevékenység támogatását az állampolgárok részéről erkölcsi indítékokból.

Az állam sajátos fejlődését befolyásolja az adott társadalom uralkodó osztályainak világnézete, ideológiája is. Az állami tevékenység ideológiai alátámasztása szükségszerű igény, mivel az állampolgárok vagy alattvalók eszmei támogatása vagy az állami föladatok igenlése jelentékenyen segíti elő az állami szervek céljainak megvalósulását. Az államok általában igyekeznek elérni ideológiai befolyásukon keresztül a lakosság eszmei támogatását, az állami tevékenység igenlését és az állami parancsok követését, az engedelmességet. S az egyes államok sajátos fejlődésében eltérő vonások mutatkoznak a lakosság eszmei befolyásolása, illetőleg az állami szervek tevékenységének támogatása oldaláról a lakosság részéről.

Az állam sajátos fejlődéséhez a külső társadalmi tényezőkön kívül hozzájárul az állam önmozgása, belső fejlődése, ellentéteinek hatása. Az államszervezet horizontális és vertikális tagozódása, a szerveknek az egyszerűtől a bonyolultabb felé mozgása, az államrendszer differenciált és eltérő hatású szerveinek tevékenysége, az ezekből adódó belső ellentétek — mindezek sajátos eredményeket szülnek. Az államnak a belső mozgása a fejlődés külön tényezőjeként jelentkezik a társadalom egyéb jelenségeinek változó hatásrendszerében. Az állam úgynevezett önfejlődése azonban nem függetlenedhet a társadalom gazdasági meghatározó és egyéb befolyásoló jelenségeitől, azokkal kölcsönhatásban van, és fejlődése végül is csak ennek alapján érthető meg

III. Az állam társadalmi rendeltetése.

Az állam történelmi kategória mivoltából is látható, hogy az állam nem emberek egy csoportjának szubjektív érdekét szolgálja csupán, hanem — tényleges társadalmi szükségletet elégít ki. Az állam a társadalmi fejlődés objektív követelményeként létezik, nem csupán önmagáért létesített szervezet, hanem meghatározott társadalmi rendeltetést tölt be. Az állam elsősorban saját — társadalmilag meghatározott és igényelt — feladatait valósítja meg, s eközben a társadalom más jelenségeire is hatást gyakorol.

A társadalmi fejlődés tapasztalatai alapján a történelmi materializmus föltárta, hogy a társadalomban objektív törvények érvényesülnek, amelyek az emberi akarattól függetlenül hatnak. A társadalom objektív törvényei tartalmazzák a lényeges, ismétlődő és szükségszerű összefüggéseket. A társadalom fejlődésének egész menetét meghatározó törvény az osztályharc, a termelőerők és a termelési viszonyok ellentétének és összhangjának törvénye, a társadalom gazdasági alaptörvénye, az alap és fölépítmény kölcsönhatása, a gazdaság végső fokon meghatározó szerepe, a felépítmény viszonylagos önállósága. Az állam maga is a társadalmi fejlődés következménye, az állam kialakulása és fejlődése objektív törvény; a társadalomban objektíve meghatározott szerepet tölt be, és hat a társadalom objektív törvényeinek érvényesülésére, szükségszerű szerepet tölt be a társadalom egyéb jelenségeivel kapcsolatban, a társadalom teljes összefüggésrendszerében.

Az állam társadalmi szerepe egészében a társadalom objektív törvényeinek érvényesítésére irányul. Az állami szervek az emberek igazgatásán, irányításán és vezetésén keresztül szolgálják a társadalmi fejlődés objektív törvényeit. Az állam úgy hat a társadalom objektív törvényeire, hogy az emberek cselekvését vezeti, irányítja a különböző társadalmi viszonyokban, az objektív törvények érvényre juttatásának érdekében.

Az állam társadalmi rendeltetése egészében a társadalom vezetése, irányítása. Az állam átvette a társadalom ősközösségi formájából a közösségi funkciók ellátását azzal a minőségi eltéréssel, hogy a társadalom vezetése, irányítása, a társadalom közös érdekeinek a védelme a politikailag uralkodó osztály kezébe ment át, amely külön állami apparátust hozott létre. Az állam a társadalom közös funkcióit az uralkodó osztály érdekeinek megfelelően hivatott ellátni. Az állam társadalmi rendeltetését — sajátos tartalmának megfelelően — csakis az egyéb társadalmi jelenségekre hatva, azokkal kölcsönhatásban tölti be, de végső fokon mindig a gazdaság által meghatározottan.

A társadalomban az állami tevékenység legfontosabb összefüggése a gazdasági viszonyok által meghatározott és az azokra való visszahatása az állam viszonylagos önállóságánál fogva többféleképpen történhet. Az állam nemcsak a gazdaságra hat, hanem a társadalom egyéb jelenségeire is, így: a politikai, a jogi és a kulturális mozgás objektív törvényeire — ezen viszonyokban az emberek tevékenységének irányításán, igazgatásán és rendezésén keresztül.

Az államnak a társadalom objektív törvényeire gyakorolt hatása nem mechanikusan, hanem több társadalmi tényezőtől befolyásoltan bontakozik ki. E társadalmi tényezők az objektív fejlődési követelmények kifejezésében

és érvényesítésében jelentékeny szerepet játszanak pozitív vagy negatív irányban. Az államot befolyásoló tényezők közül kiemelkedik a társadalom uralkodó osztályának érdekeltsége. Ha az uralkodó osztály érdekében áll a gazdasági fejlődés támogatása, akkor ennek megfelelően az államszervezet sajátos tevékenységén keresztül nagyon jelentékenyen képes a gazdasági fejlődést elősegíteni. Amennyiben pedig a gazdasági fejlődés támogatása az uralkodó osztály érdekeivel ellentétben áll, akkor az állam válik az egyik legfőbb társadalmi tényezővé abban, hogy a gazdasági fejlődést akadályozzák. Az uralkodó osztálynak a társadalom fejlődéséhez való viszonya az állam közvetlen tevékenységében is kifejeződik, főképpen ettől függ az állam progresszív vagy regresszív szerepe. Az uralkodó osztály társadalmi szerepe, vezetőképessége lényeges hatást gyakorol az állami szervekre. S általában a magukat túlélt uralkodó osztályok az állami erőszakot használják föl az új társadalmi föltételek között az ellentmondások korlátozására és az új társadalmi-politikai erők megfékezésére.

Az uralkodó osztály vezető szerepének, hatalmi dominanciájának a védelme mellett jelentkezik az állam társadalmi rendeltetésének az a sajátossága, hogy a társadalom belső rendjét védje, amely kapcsolatos a társadalom legkülönfélébb viszonyaival, így a gazdasági, politikai és kulturális viszonyokon túl az ember létbiztonságával, rendezett és biztonságos egyéni és családi életével. A társadalom belső rendjének a védelme azonban nem a társadalom általános és közös érdekeként jelentkezik, mivel ez is az uralkodó osztály érdekei által meghatározott. Elsősorban az uralkodó osztály érdeke a fönnálló viszonyok rendezettségének védelme állami eszközökkel.

Az állam a társadalomban a termelési föltételek, az elosztási viszonyok, a gazdasági rendezettség, a társadalmi együttélés zavartalanságának védelmén keresztül a társadalom egyéneinek létföltételeit is biztosítja. Ezt a sajátosságot a polgári politológia is fölismeri és egyoldalúan hangsúlyozza. Az egyoldalúság abban mutatkozik meg, hogy az állam szerepét csupán az egyének létföltételeinek biztosításával kapcsolatos szerepre korlátozza. Ezzel kapcsolatban azt hagyják figyelmen kívül, hogy az állam az uralkodó osztály érdekeinek alárendelten biztosítja az egyének létföltételeit a gazdasági, közösségi viszonyokban. Az állam emellett elsősorban az uralkodó osztály tagjainak privilegizált helyzetét védelmezi s ennek alárendelten jön figyelembe az elnyomott osztály tagjai számára a társadalmi rendezettség biztosítása. Így az állam végül is egyoldalú tevékenységet végez az uralkodó osztály érdekében. Az állami tevékenység szűkkörűen, korlátozottan, az uralkodó osztály érdekeinek alárendelten, közvetve az elnyomott osztály létföltételeit is védelmezi a belső rend védelme által; ennek a védelme elsősorban és főképpen az uralkodó osztály érdeke; ennek azonban van járulékos következménye, bizonyos mértékig egyes időszakokban a társadalmi rendezettség fönntartása az elnyomott osztály érdeke is.

Az állam föladatai azonban nem mechanikusan következnek az állam társadalmi rendeltetéséből és az uralkodó osztály érdekeiből. Ezt jelentékenyen befolyásolja az állam sajátos fölépítése és önálló működése is. A társadalmi fejlődéssel az állam működése és szervezete egyre bonyolultabbá válik meghatározott feladatok ellátása végett. Az állami szervek föladata, szervezete és működése kölcsönhatásban áll: a föladatok megoldására tökéletesítik az állami szerveket és működési módszereiket; a fejlett állami szervek eredményesebben tudják végrehajtani az előttük álló föladatokat.

Az állam társadalmi rendeltetése tehát végeredményben az, hogy a társadalmi fejlődés szükségszerű velejárójaként speciális társadalmi szerepet gyakorol: a társadalom vezetését és irányítását, továbbá a társadalom közös ügyeinek, belső rendjének védelmét látja el az uralkodó osztály érdekeinek alárendelten. Az állam speciális szerepét csakis a többi társadalmi jelenségre tekintettel tudja betölteni, azok meghatározzák, illetőleg befolyásolják sajátos társadalmi rendeltetését; viszont az állam hat a társadalom objektív törvényeire is azon keresztül, hogy a különböző társadalmi folyamatokban irányítja az emberek tevékenységét. Ezekre a tényezőkre tekintettel jelentkezik az állami szervezet kialakulása és működése. Az állam társadalmi rendeltetéséből fakadnak az állami szervek sajátos céljai.

Az állam célja a társadalom objektív követelményei alapján áll, s több társadalmi tényező befolyása alatt alakul ki. Az államcélt végső fokon a társadalom gazdasági viszonyai határozzák meg, ennek alapján azonban több közvetítő tényező játszik szerepet megjelenésében. A közvetítő tényezők közül legközvetlenebbül és elsősorban az uralkodó osztály érdeke hat.

Az uralkodó osztály érdekeiből fakadnak társadalmi célkitűzései, s ettől függ, hogy az adott társadalmi berendezkedés védelme és a társadalom irányítása során melyik célját akarja állami eszközökkel elérni, mivel az uralkodó osztály céljai nem csupán állami szervek útján valósulnak meg. Vagyis az uralkodó osztály céljai közül mintegy kiválasztják, hogy melyik valósítható, illetve valósítandó meg állami szervek útján állami célokként.

Az államcélt az objektív tényezők mellett szubjektív tényezők is befolyásolják, így többek közt az uralkodó osztály politikai-ideológiai koncepciója is. E vonatkozásban is kérdés

hogy az uralkodó osztály milyen fölfogás, szemlélet, doktrína, ideológia alapján akarja saját érdekeit megvalósítani s emellett a társadalom védelmét, illetve fejlesztését ellátni, milyen értékek és eszmények megvalósítására törekszik. A kizsákmányoló osztály ideológiája végeredményben valóságot leplező eszmerendszert jelent, s ennek megfelelően az államcél megfogalmazása is általában hamis. A torzítottan megfogalmazott államcél ellenére kell azután az objektív és szubjektív tényezők által meghatározott közvetlen államcélt föltárni.

A szubjektív tényezők között az érdek sajátosan hat az államcélra. Sok esetben az állam sajátos érdekét államcélként is megfogalmazzák; ilyen helyzetben — mint azt Marx mondja — a bürocél, azaz a bürokrácia célkitűzései állami célokká válnak. Ennek a vonásnak a kiemelése azért jelentős, mert így érthető meg az uralkodó osztály és a társadalom érdekeitől különböző állami cél és ennek megfelelő állami tevékenység.

Az állam csak olyan célokat tud megvalósítani, amelyekre adottságainál fogva képes. Az uralkodó osztály tehát korlátozva van a tényleges államcélok meghatározásában; reálisan csakis az állam által megvalósítható célokat tűzheti ki. Erre tekintettel ködösítőnek minősítjük az eszményi, irreális és irracionális célokat, s mint hamis megfogalmazást kell különösen elejteni az ideális államcélokat illető fölfogásokat. Emellett kell utalni az etatizmusra, amely az állami szervek elé olyan célokat állít, amelyek nem elérhetők állami tevékenység útján.

A történelmi materializmus alapján kiemeljük az állami célok objektív meghatározottságát és szubjektív befolyásoltságát. Általában a lényeges és a mellékes célkitűzéseket elkülönítjük egymástól; az alapvető összefüggések megértése végett megállapítjuk az állami szervek legfőbb célkitűzéseit. Az alapvető célkitűzések természetesen az államtípus és az egyes államok sajátos adottságára tekintettel konkretizálódnak. A különböző államtípusok sajátos államcélokkal rendelkeznek; e vonatkozásban Engels is rámutatott arra, hogy a burzsoá állam „fő célja kezdettől fogva az volt, hogy fegyveres erőszak útján biztosítsa a dolgozó többség gazdasági elnyomását".

Az államcél természetszerűen történeti jellegű kategória, a történelmi változás függvénye, a társadalmi fejlődés különböző szakaszaiban eltérő tartalommal jelentkezik. Az állam célja általában az adott történelmi valóság követelményeihez kapcsolódik, a konkrét adottságoknak megfelelően egyedi formákban és megoldásokban fejeződik ki; lényegében az állam társadalmi rendeltetését konkretizálja.

IV. Az állam — a munkamegosztás külön ága.

A marxista társadalomelmélet föltárta, hogy a társadalom állandó változása és fejlődése, bonyolult emberi viszonyok kialakulása maga után vonja a társadalom szervezettségének növekedését is. A társadalmi szervezettség biztosítására külön szervezetek jönnek létre.

A társadalom tagozódásának és bonyolult szerkezetének kialakulása azt is eredményezte, hogy a társadalomban a gazdasági tevékenységtől elkülönült az emberek szervezését, igazgatását, cselekvéseik rendezését ellátó tevékenység, valamint a kulturális-tudományos munka. A munkában robotoló nagy többség mellett egy, a közvetlenül termelő munka alól fölmentett réteg alakul ki, amely a társadalom közös ügyeit: a munkavezetést, állami ügyeket, igazságszolgáltatást, tudományt, művészeteket stb. látja el (Engels). Ennek következménye, hogy a társadalom szerkezetében a politikai és szervező tevékenység ellátására a munkamegosztás új ágaként egy embercsoport külön szervezetet alkot. Ez a külön államszervezet.

A munkamegosztás differenciálódását és a közös ügyek intézésének szükségességét, s ebből adódóan az állam kialakulásának és működésének követelményeit a történelmi materializmus tárta föl. Az állam és a munkamegosztás összefüggését és kölcsönös kapcsolatát, e folyamat sémáját Engels összegezte K. Schmidtnek írott levelében. „A dolog legkönnyebben a munkamegosztás szempontjából érthető meg. A társadalom bizonyos közös funkciókat hoz létre, melyeket nem nélkülözhet. Az ezek teljesítésére kinevezett emberek a társadalmon belüli munkamegosztásnak új ágát alkotják. Ezzel külön érdekeik keletkeznek megbízóikkal szemben is, önállósítják magukat ezekkel szemben, és — kész az állam."

A munkamegosztás eredményeként elkülönült állami tevékenység a társadalmi fejlődés hatására maga is differenciálódik. Az államon belül — a társadalmi fejlődés követelményeitől és az anyagi-pénzügyi alapoktól függően — a szervek egyre bonyolultabb rendszere alakul ki. Az állami tevékenységet végző emberek csoportján belül további munkamegosztás jön létre; ez az állami szervek tagozódásában fejeződik ki.

Az állam — mint a termeléstől elkülönült embercsoport — csak akkor tevékenykedhet, ha a társadalomban fönnáll az a lehetőség, hogy ezeket az embereket ellássák; vagyis a társadalom képes az olyan tagjainak is megélhetést biztosítani, akik nem vesznek részt a termelőmunkában. Az állami szervek elkülönülésének anyagi alapja tehát az, hogy a társadalom el tudja látni az állami embereket, megélhetésüket képes biztosítani; erre szolgál elsősorban az adóztatás.

Az állam működésének közvetlen anyagi alapja az, hogy az államszervezetben működők részére adóztatás útján fizetést vagy

vagyoni juttatásokat stb. biztosítanak. Erre szolgál végül is az adóztatás mellett az állam minden egyéb vagyoni-pénzügyi forrása. A különböző államokban sajátos adórendszerek alakulnak ki, és az adó nagyságrendje még a politikai életben való részvétel szempontjából is jelentős. Az adórendszerek fejlettsége, az adóztatás hatékonysága, az államháztartás kiegyensúlyozottsága nagyon jelentékenyen befolyásolta és befolyásolja egy-egy állam politikai erejét, nemzetközi tekintélyét.

A szervezetek elkülönültsége és anyagi alátámasztása arra szolgál, hogy a társadalomban a különböző szervek az uralkodó osztály vezető szerepének alárendelten a társadalom irányítását, az emberek állami vezetését lássák el. Megjegyzendő, hogy a társadalom szerkezetében az állam mellett egyéb szervezetek is tömörítik és vezetik az emberek bizonyos csoportjait. Az osztálytársadalomban azonban az emberek vezetésének legfőbb szerve — az állam.

Az állam a munkamegosztás külön ágaként bizonyos társadalmi funkciók elvégzésére hivatott emberek tevékenységének a szervezete: külön szervek rendszerét képezi. Az államhatalom tevékenysége szervezetén keresztül az uralkodó osztály érdekeinek alárendelten valósul meg. Az állami munkát végző emberek külön foglalkozási ágként a önnálló társadalmi berendezkedés védelmét látják el, és a társadalom vezetésére, irányítására hivatottak. Erre tekintettel az állami emberek, a hivatalos személyek a politikai hierarchia magasabb fokain helyezkednek el, és politikai tekintélyük erőszakkal alátámasztott, speciális jogi védelemben is részesülnek. A hivatalos személyek jogvitáit és jogsértéseit rendszerint más módon bírálják el, mint az alattvalókét, ezenkívül a büntetőjog külön szabályai védelmezik privilegizált helyzetüket.

Az állami szervek belső tagozódása a társadalmi fejlődés következménye. Ez abban is megmutatkozik, hogy az állami szervezet primitív viszonyok között fejletlen szervezeti keretekkel rendelkezik, az állami szervek felépítése és működése nehézkes, elsősorban a kényszerítést képes ellátni. Fejlettebb viszonyok között már bonyolultabb az állami szervek rendszere, az erőszakos kényszerítés mellett a lakosság vezetésének árnyaltabb módszereit alkalmazni képes szervek is kialakulnak. Az állami szervek aszerint is elkülönülnek egymástól, hogy az egyik csoport az erőszak közvetlen alkalmazásának különböző szerveit, másik viszont a társadalom gazdasági politikai és kulturális élete vezetésének és igazgatásának szerveit fogja át. Az állami szervek differenciálódása a társadalom több oldalú vezetését teszi lehetővé.

Az állami szervek tagozódását több tényező befolyásolja; ezek közül kiemelkedő az ország területének nagysága, földrajzi tagoltsága, a népesség száma és területi elhelyezkedése, a települések száma és a települési egységek sűrűsége, valamint a területi-igazgatási tagozódás történelmi hagyományai, az igazgatási egységek gazdasági, közlekedési és kulturális adottságokhoz való kapcsolódása. Mindezek bonyolult áttételeken keresztül fejeződnek ki az uralkodó államszervezéssel kapcsolatos politikájában az egységes államvezetés biztosítása céljából.

Az állami szervek bonyolult rendszerének kialakulása és fejlődése az uralkodó osztály érdekében a önnálló társadalmi viszonyok tökéletesebb védelmét szolgálja. A fejlődés következménye a fegyveres szervek, az igazgatási apparátus, az igazságszolgáltatási szervezet, a törvényhozó testület stb. mellett a helyi és a központi szervek elkülönülése. E belső differenciálódás maga után vonja a centralizált államvezetés kiépítését.

V. Az állam viszonylagos önállósága.

Az állam lényeges ismérveinek elemzése során a dogmatikus államtudomány csaknem teljesen figyelmen kívül hagyta a viszonylagos önállóság kérdését. Az volt az uralkodó leegyszerűsített fölfogás, hogy az állam a gazdasági alap által meghatározott jelenség és csupán az uralkodó osztály erőszakszervezete. Ez a két lényeges összefüggés mellőzhetetlen, azonban ha csupán ezeket hangsúlyozzuk, akkor egyoldalúvá válik az állam társadalmi helyével, szerepével, egészében: a lényegével kapcsolatos következtetésünk.

A történelmi materializmus egyik fő tétele az, hogy a társadalom gazdasági rendje végső fokon meghatározza az egész felépítményt, s ezen belül a felépítmény különböző nézeteit és intézményeit, a társadalom politikai, ideológiai rendszerét, az államot is és a jogot is. A gazdaság meghatározó szerepe azonban nem idézi elő a politikai és jogi jelenségek mechanikus függését. A gazdaság meghatározó szerepe az állam iránt egyrészt végső fokon a társadalmi fejlődésre tekintettel jelentkezik, másrészt közvetítő tényezőkön keresztül érvényesül. A gazdasági fejlődés követelményei nem fejeződnek ki az államban mechanikusan, s emellett e követelmények különböző áttételeken átszűrődve realizálódnak az állami tevékenységben.

A gazdaság végső fokon meghatározó szerepe alapján az államra közvetítő tényezőként hat az adott társadalom osztálytagozódása, az osztályharc állapota: az uralkodó osztály vezető helyzete, az elnyomott osztály küzdelme, az adott politikai, jogi és kulturális berendezkedés, a társadalom különböző objektív és szubjektív elemei. Külön kiemelendő mint konkrét közvetítő tényező az uralkodó osztály érdeke, politikája, politikai céljai és elvei, politikai vezetésének fejlettsége és módszere, az elnyomott osztály gazdasági és politikai har-

cának eredményei, szervezettsége, harci képessége, megosztottsága vagy szétesettsége. Ezek mellett külön közvetítőként jelentkezik a tudomány befolyása az osztályharcra, az uralkodó osztály vezetési képességére, valamint az állami szervek kialakulásának és működési elveinek irányításával kapcsolatban. A sokféle közvetítő tényező közül még jelentékeny a társadalom kulturális fejlettsége, s ezen belül az egyes osztályok politikai kulturáltságának fejlettségi szintje és így tovább.

A közvetítő tényezők eredményezik elsősorban azt, hogy nincsen mechanikus kapcsolat a gazdaság és az állam között. E közvetítő tényezők befolyásoló szerepe maga után vonhatja az állami tevékenység olyan jellegét, hogy a gazdasági fejlődés követelményeivel vagy az uralkodó osztály érdekeivel szembekerül. A közvetítő tényezők közül kiemelhetjük az osztályharc gazdasági és politikai állapotát, eredményeit, a politikai hatalmak, a politikai szervezetek hatását, az ideológiai, kulturális, erkölcsi tényezők befolyását. E közvetítő tényezők befolyásolják az állam sajátos fölépítését és működését az állam viszonylagos önállóságára tekintettel. Vagyis az állam mint elkülönült jelenség más tényezők által meghatározott és befolyásolt, de e tényezők hatása az állam elkülönültségét nem oldja föl.

Az állam a társadalomban maga is különálló társadalmi jelenség, amely jelentékeny társadalmi szerepet tölt be a fejlődés különböző szakaszaiban. Ahhoz, hogy az állam társadalmi szerepét megértsük, szükséges vizsgálni működésének belső mechanizmusát, mozgását, belső szerkezeti adottságait, tevékenységének objektív és szubjektív föltételeit: egészében elemezni kell az elkülönült tevékenységből fakadó önálló mozgást.

A társadalom különböző jelenségei általában saját mozgással is rendelkeznek. A társadalom gazdasági mozgása alapján létezik a felépítmény körében a politikai, jogi, erkölcsi, kulturális stb. mozgás. A politikai és jogi mozgás önálló mozgásiránnyal rendelkezik, és önálló tevékenységén keresztül jelentősen befolyásolja a gazdasági fejlődést is; közöttük kölcsönhatás van: a gazdasági mozgás kiváltja a társadalom politikai, jogi mozgásformáinak létrejöttét, amelyek saját mozgásuknál fogva visszahatnak a gazdasági mozgásra. A gazdasági mozgás nem kerülheti el — mint Engels mondja — az általa létesített politikai és jogi mozgás hatását.

Az állam viszonylagos önállósága az elkülönült embercsoport tevékenységéből fakad. Az elkülönült embercsoport sajátos társadalmi föladatok végrehajtására hivatott. Az elkülönült tevékenység eredménye az állam önálló mozgása. A belső mozgás általánosságban abban mutatkozik meg, hogy a társadalom fejlődésével az állami szervek az egyszerűtől a bonyolult felé haladnak, sokrétűbb és jelentékenyebb társadalmi föladatokat tudnak megoldani, tökéletesebbé válik tevékenységük; fejlettebb állami-vezetési módszereket honosítanak meg; rendezettebb kapcsolatok alakulnak ki az egyes állami szervek között; harmonikusabbá — s ennélfogva hatékonyabbá — válik az egyes állami szervek együttműködése. Ez a belső fejlődés természetesen nem független a társadalom gazdasági, politikai és kulturális fejlődésétől, mégis bizonyos önálló mozgástól, az állami szervek önálló tevékenységétől függ az, hogy az egyes államok belső fejlődése milyen irányú és ütemű, hogy hogyan hatnak a viszonylagos önállóságnál fogva az adott társadalmi viszonyokra. Ugyanis a történelmi események azt mutatják, hogy az egyes államok egymástól lényegesen eltérő társadalmi hatást gyakorolnak, ami nemcsak a gazdasági viszonyok következménye, hanem az állam önmozgásáé is.

Az állam viszonylagos önállósága idézi elő azt, hogy az egyes államok a történelem során más és más államvezetési formákat alkalmaztak, más és más állami szerveket létesítettek. Az egyes államoknak más és más a társadalmi hatásuk: az egyik jelentősen segítette, míg a másik akadályozta, gátolta az adott társadalmi fejlődést. A különböző államrendszerek társadalmi rendeltetésüket sajátos módon, sajátos szervezeti keretek között önálló tevékenységgel hajtják végre.

A viszonylag önálló mozgás következtében az egyes államok eltérő szervezeti fölépítése és az egyes szervek sajátos tevékenységi módszere érvényesül, s lehetőség nyílik az egyes szervek szembenálló tevékenységére, ellentétes mozgására is.

Az állami szervek tevékenységében is megmutatkozik a belső ellenmondás: az ellentétek harca és egysége. Ellentétek mutatkoznak meg a helyi és a központi szervek, a főhatóságok munkájában, az adminisztratív és a fegyveres szervezet, valamint a fegyveres testületek egymás közötti kapcsolatában stb. Ezek az ellentmondások az állam sajátos fejlődését idézik elő — a viszonylag önálló belső mozgást, amely elkülönült, önálló társadalmi hatásban (pozitív vagy negatív szerepben) mutatkozik meg.

Az állam belső mozgása megnyilvánul abban is, hogy az állami szervek fejlődésében a folytonosság és a megszakítottság dialektikája érvényesül. A folytonossági momentum a formai oldalt tükrözi, vagyis azt mutatja, hogy egyes állami szervek különböző adottságok között tartósan fönnmaradnak és működnek, az egyes országok fejlődési történetét hosszú ideig kísérik (pl. valamely közigazgatási vagy katonai szerv különböző időszakokban fönnmarad, szolgálja az uralkodó osztály különböző csoportjait vagy a különböző osztályokat). A megszakítottság viszont a változó viszonyok hatására a fejlődés újabb követel-

ményeinek megfelelően létesített szervezeti módosulásokat fejez ki, amikor egyes állami szervek átalakulnak, megszűnnek, újak létesülnek, vagy korábbiak új tartalommal működnek.

Az állami szervek elkülönült tevékenysége (a termeléstől elvált embercsoport működése) a társadalmi hatalom erejénél fogva a teljes önállóság látszatát adja, mintha ezt végső fokon nem a gazdasági mozgás határozná meg. Az állam viszonylagos önállóságánál fogva ténylegesen is elszakadhat a gazdasági élettől, ami megnyilvánul az állami szervek bürokratizmusában, az ügyintézés megmerevedésében, nehézkességében, valamint a társadalmi élet követelményeivel való szembekerülésében. Az állam ebből adódóan sok esetben ellentétbe kerül a társadalmi fejlődéssel és vagy az egész társadalom adott rendjének fölbomlását vagy csupán az adott állam pusztulását eredményezi.

Az állam viszonylagos önállóságából fakad az, hogy az egyes államok szerveinek önálló tevékenysége negatív szerepet játszik. E szervek tevékenységének eredményeként torz és beteges jegyek mutatkozhatnak. Olyan jelenségek bontakozhatnak ki, amelyek akadályozzák az állam társadalmi rendeltetésének érvényesülését; ezek az állami szervek elkorcsosult tevékenységében mutatkoznak meg: bürokratizmus vagy militarizmus alakul ki és uralkodik el az államrendszerben.

Az állami szervezetben minden egyes szerv sajátos feladatokat lát el sajátos munkamódszerekkel. Ez a helyzet változik meg akkor, amikor az államszervezeten belül egysíkú vezetési módszerek válnak uralkodóvá, ha egyes szervek sajátos vezetési-irányítási módszerüket nem tudják érvényesíteni tevékenységükben más szervek rossz irányú befolyása miatt, például közigazgatási módszerek uralkodnak el az igazságszolgáltatás vagy a törvényhozás tevékenységében (bürokratizmus hatására), vagy a katonai vezetés módszerei érvényesülnek a közigazgatásban és a bíróságokon (a militarizmus esetén).

Az állam belső mozgása nem csupán a szervek egymáshoz való viszonyában és működésében idéz elő torzulásokat, hanem az állam egész tevékenysége is eluralhatja a társadalmat. Ez esetben az állam a társadalmi berendezkedésben aránytalan szerepet tölt be, s a társadalom egészén belül jelentkezik torzulás; ezt idézi elő az etatizmus. Ez azt jelenti, hogy közvetlen állami eszközökkel, módszerekkel oldanak meg olyan társadalmi föladatokat, amelyek megvalósítása a társadalom szerkezetén belül más társadalmi viszonyok körébe tartozik. Például amikor állami intézkedésekkel oldanak meg termelési, családi, jogi, erkölcsi, nevelési, kulturális feladatokat. Az etatizmus esetén az állami parancsok és intézmények a gazdaság belső mozgásának, a jognak vagy a kulturális fejlődésnek a belső sajátosságaira nincsenek tekintettel. Ebből adódnak társadalmi ellentmondások és feszültségek, sőt robbanások is, ami az állam természetes társadalmi szerepének a helyreállítását követeli meg.

Az állam a társadalomban mint önálló erő elsősorban mint politikai és fegyveres erő mutatkozik meg, és jelentékeny szerepet tölt be az uralkodó osztály politikai uralmának gyakorlásában. Így legfőbb sajátossága az, hogy önálló politikai erőt jelent; emellett a gazdasági és kulturális viszonyokban is önálló társadalmi erőként lép föl; e viszonyokat sajátos társadalmi tényezőként befolyásolja.

Az állam önálló társadalmi-történelmi szerepével kapcsolatban emelhetjük ki Engels fölismerését az állam önálló közvetítő tevékenységéről. Rámutat arra, hogy vannak olyan korszakok, amelyben a szemben álló osztályok egyensúlyban tartják egymást, s az „államhatalom mint látszólagos közvetítő pillanatnyilag viszonylagos önállóságra tesz szert mindkét féllel szemben". Erre hozza föl példának az abszolút monarchiákat, a második francia császárság bonapartizmusát és a bismarcki német birodalmat. Ilyen esetben az állam mint elkülönült szervezet nem az uralkodó osztály vezető szerepét biztosítja, hanem az állami vezetők, az állami szervek — a sajátos államérdekekre tekintettel — határozzák meg a társadalom vezetését és irányítását. Az állam társadalmi vezető szerepre tesz szert az adott osztályok erőegyensúlyára tekintettel, vagyis ez esetben nem az adott uralkodó osztálynak alárendelten végzi társadalmi irányító tevékenységét, hanem önállóan.

Az állam önálló társadalmi erejét az uralkodó osztály vagy az uralkodó osztály egyik rétege saját politikai törekvéseinek eszközeként is fölhasználja. Ez lehet progresszív vagy regresszív. Az államot olykor a társadalmi haladás érdekében használják föl, s az állam önálló ereje és tevékenysége alkalmas arra, hogy a társadalmi-politikai haladással szemben álló erőket leküzdje. Ha viszont az uralkodó osztály valamely rétegének politikai vezetése elszakad a társadalmi élet követelményeitől, akkor az állam a társadalmi fejlődés fölfelé ívelő mozgásának akadályozójává válik. Ez mutatkozik meg voluntarista politika esetén, amikor retrográd politikai elképzelésének végrehajtására használják föl az állami szervek tevékenységét.

A történelmi tények azt bizonyítják, hogy az államszervezet elkülönült társadalmi ereje beleilleszkedik az adott társadalom politikai rendszerébe, s ennek keretében tölti be önálló társadalmi szerepét. S a politikai rendszer jellege meghatározza az állami tevékenység irányát is, ebből adódóan az állami szervek tevékenységének konzervatív tendenciája nem csupán a viszonylagos önállóságból, hanem

abból is fakad, hogy az uralkodó osztály a maga társadalmi hatalmát — vezető szerepe gyöngülése, elernyedése miatt — képtelen megfelelő politikai irányítással s ennek keretében hatékony államvezetési és államszervezési módszerekkel gyakorolni. S ezzel párosulhat az államszervezet rossz fölépítése, gyöngesége, anyagi alapjának ingatagsága, az államszervezet torzulása, a bürokratizmus vagy a militarizmus eluralkodása, az állami szervek alkalmatlansága föladataik ellátására.

Az állam önálló társadalmi szerepe nemcsak politikai és fegyveres erején alapszik, hanem azon is, hogy gazdaságilag önálló erőt képvisel. Az adóztatás elsősorban a hivatalos személyek megélhetését biztosítja. Ezen túl azonban az állam önálló gazdasági tényezővé is válik a természeti kincsek birtoklásán, a pénzverés monopóliumán, önálló költségvetési, vám- és hitelpolitikán, a termelés, a kereskedelem, a pénzforgalom irányításán és befolyásolásán keresztül. Az állam pénzügyi ereje gazdasági nehézségeket okozhat vagy az egyes gazdasági problémák megoldására is képessé teszi. Az állami szervek gazdasági intézkedései sok esetben arra szolgálnak, hogy a gazdasági nehézségek robbanását, gazdasági válságok kitörését s ezek eredményeként a politikai ellentétek kiéleződését sikeresen megelőzzék.

Az állam — viszonylagos önállóságából adódóan — jelentős szerepet játszik a kulturális fejlődésben is. Az állam irányító és szervező tevékenysége, önálló ereje képes az egész kulturális életet vagy a kulturális viszonyok egyes területeit pozitív vagy negatív irányban befolyásolni. Ez a befolyásoló szerep azt jelenti, hogy a kulturális élet bizonyos fejlődési irányait fölkarolja, egyoldalúan támogatja, ill. korlátozza. Megállapítható, hogy a különféle állami intézkedések akár a nevelési rendszerben, akár a tudományos életben vagy a művészetekben pozitív irányú vagy torzító hatást gyakorolnak. Ismeretes a spártai állam nevelési rendszerének hatása, az athéni állam tudományokat és művészeteket támogató tevékenysége vagy a modern történelemben a szocialista állam kulturális és tudományos fejlődést gyorsító szerepe.

Az állam önálló erejéből adódóan az állami szervek aránytalan növekedése bizonyos tehetetlenségi mozgást is mutat. A szervtípusok számának vagy létszámának növekedése, az állami emberek számának emelkedése gyakran túlméretezetten és fölöslegesen történik. Ennek következménye lehet a társadalom belső politikai és gazdasági ellentmondásainak éleződése, a kizsákmányolás fokozása, az állami szervek alkalmatlansága társadalmi szerepük betöltésére. Az állam tehetetlenségi mozgásából következhet, hogy a lakosság politikai aktivitása, érdeklődése visszaesik, a politikai közömbösség válik uralkodóvá vagy az állami szervek adóztató és gazdasági lehetőségeinél fogva a lakosság széles tömegeinek a termelési érdektelenségét is kiválthatja; ezekben az esetekben a politikai és gazdasági fejlődés visszaesik, a belső ellenállás növekszik, s bekövetkezik a tehetetlen államapparátus megdöntése. Tehetetlenségi nyomatékot jelenthet az államon belül például a bürokratikus apparátus vagy a hadsereg növekedése, ellátása és foglalkoztatása. A hadsereg növekedése vagy politikai szerepének fokozódása a háborúk kirobbanásához vezethet. Jellemző erre a bonapartista hadsereggel kapcsolatos megállapítás; „annak kényszerűsége pedig, hogy a hadsereget foglalkoztassák és a forradalmi áramlatokat kifelé vezessék le, háborúkat idézett elő". (Marx)

Az állami szervek tevékenységében a fejlődés követelménye az, hogy a társadalom gazdasági és kulturális fejlődésével, a lakosság számának a növekedésével vagy a terület kiterjedésével együtt az állami vezetésnek az adottságokhoz és a fejlődés követelményeihez alkalmazkodó formái alakuljanak ki. Amennyiben ez nem következik be, akkor az állam a társadalmi fejlődés akadályozójává válik.

Az egész történelmi fejlődésre tekintettel az állam visszahúzó szerepe a gazdaság iránt nem lehet abszolút, s a politikai és kulturális fejlődést sem korlátozhatja végtelenül. A gazdasági mozgás az állam önállósult visszahúzó és ellenkező mozgását áttöri, amihez hozzájárulnak a politikai és kulturális élet haladást követelő tényezői is. A gazdasági mozgás végső fokon meghatározó szerepe alapján és a közvetítő tényezők hatására az állami élet belső ellentmondásai kiéleződnek és a pozitív politikai erők a konzervatív és visszahúzó tevékenységet fölszámolják. Ez esetben az állam politikai vezetése, fölépítése és működése megváltozik. Az adott állam bukása és újjal való fölváltása több formában jelentkezhet; vagy úgy, hogy az uralkodó osztály másik csoportja vagy új osztály veszi kezébe az államhatalmat. A társadalmi ellentmondások éleződése alapján a változást kiharcoló társadalmi-politikai erő olyan államszervezetet épít ki, amelyik a gazdasági élet követelményeihez és a megváltozott hatalmi viszonyok igényeihez és adottságaihoz igazodik.

Az állam viszonylagos önállósága maga után vonja azt is, hogy a társadalom érdekrendszerén belül elkülönült léte és önálló tevékenysége külön érdekének megjelenését eredményezi.

A történelmi materializmus megalapítói az uralkodó osztály érdeke és az állami érdek szoros kapcsolatát és anyagi meghatározottságát tárták föl. Az állami érdek nem jelentkezik tisztán és más érdekektől függetlenül, elsősorban az uralkodó osztály érdekével függ össze, de ettől mégis bizonyos elkülönülést mutat.

A társadalmi érdekrendszer keretében a különállami érdek a társadalmi fejlődés követ-

kezménye: amikor az államhatalom közvetlen gyakorlója és érvényesítője maga az uralkodó osztály volt (a társadalmi fejlődés alacsonyabb fokain), akkor az uralkodó osztály érdekeitől nem vált el az állami érdek. A társadalmi fejlődés magasabb szintjén, amikor az uralkodó osztály politikai vezetőszerepe és az állam tevékenysége elválik, az állami tevékenységet nem az uralkodó osztály tagjai végzik egészükben, hanem külön apparátust hoznak létre a fönnálló társadalmi berendezkedés irányítására és védelmére, akkor kibontakozik az uralkodó osztály érdekeltségének alávetett, de bizonyos elkülönülést mutató állami érdek.

Az állami érdek az államapparátus külön társadalmi szerepének védelmével, az állam létének biztosításával, társadalmi feladatainak érvényesítésével kapcsolatban mutatkozik meg főképpen. Az állam létének védelmét elsősorban önmaga látja el különböző szervein keresztül. Az állami lét védelme az állam sajátos belső érdeke. Ehhez kapcsolódik az állam közvetlen anyagi érdeke, az államszervezetben tevékenykedők (vezetők és beosztottak, katonák, rendőrök, bírák, tisztviselők stb.), vagyis az állami emberek vagy állami alkalmazottak javadalmazása. Az állami emberek közös érdeke, hogy a társadalomban anyagilag előnyös helyzetük legyen, megélhetésüket a társadalom többlettermeléséből biztosítsák. Emellett külön anyagi forrásokból is merítenek, s a társadalomban egyéb anyagi előnyökkel és forrásokkal rendelkeznek (vagyonszerzési lehetőségek, a társadalom anyagi javainak egy részével vagy egészével való rendelkezés, az egész társadalom közös ügyeinek intézése során).

Az állam érdeke alkalmazottainak javadalmazása mellett az is, hogy a szervek működéséhez szükséges dologi kiadásokat és létesítményeket biztosítsák: megfelelő munkakörülményeket teremtsenek a hivatalos személyek részére (középületek, irodák, kaszárnyák stb.). Szükséges az ügyintézés technikai föltételeinek megteremtése és fejlesztése is, továbbá a lakosság ellen használt kényszerintézkedések anyagi föltételeinek (börtönök fönntartásának, kényszerintézkedések egyéb eszközeinek) biztosítása. Ezek mellett jelentkezik a mindennapi tevékenységgel kapcsolatos érdek is, amely a napi munka csökkentett mennyiségével vagy egyes szervek létszámának állandó emelésével lehet összefüggésben.

Az államérdek nem csupán belső létének védelmével kapcsolatos, hanem a társadalmi élet különböző területein is megnyilvánul. Így külön szerepet játszik a politikai, gazdasági és kulturális viszonyokban.

A politikai viszonyokban az állam külön érdeke főképpen abban mutatkozik meg, hogy befolyásolja a társadalom egész fejlődésére tekintettel levő politikai irányvonal kialakítását saját egzisztenciális érdekeire tekintettel. Ez úgy is megmutatkozik, hogy az államszervezet külön igénye a politikai döntések előkészítésében, elfogadásában és végrehajtásában való részvétel. Az államszervezet politikai érdeke természetesen leplező formában mutatkozik meg, a legfőbb megnyilvánulása az államszervezet és az állami alkalmazottak politikai tekintélyének (presztízsének) védelme állami intézkedésekben, döntésekben és kényszer alkalmazásán keresztül.

Az államszervezet elkülönült gazdasági és politikai érdekéhez kapcsolódik a jogi érdek is, amely ezt az érdekeltséget jogi eszközökkel is védelmezi. Ez mutatkozik meg az állami alkalmazottak különleges (vagy kiváltságos) jogi helyzetében, személyük és helyzetük jogi védelmében.

Az állami érdek sajátosan illeszkedik be a társadalom érdekrendszerébe; elkülönültsége természetesen nem határozott és merev, hanem viszonylagos. Az állam társadalmi rendeltetése a fönnálló társadalmi berendezkedés védelme (így általános társadalmi érdekeket is kifejez) és az uralkodó osztály érdekeinek védelme, s az állami érdek ezeknek alárendelt. Ez az alárendeltség azonban nem zárja ki, hogy bizonyos történelmi körülmények között az állam viszonylagos önállóságából adódóan az állami érdek az általános társadalmi érdekkel és az uralkodó osztály érdekeivel szembekerüljön. Az állami önérdek uralomra jutása a társadalom általános érdekével és az uralkodó osztály érdekével szemben — a történelmi tapasztalatok szerint — az állam létének megszűnéséhez, történelmi bukásához vezet.

Az állami érdek az egész történelmi fejlődésre tekintettel egészében kiegészítője az uralkodó osztály érdekeinek. Az állam a társadalomban saját eszközeivel, szerveivel és tevékenységi módszereivel segíti elő az uralkodó osztály közös érdekeinek védelmét. Ezzel kapcsolatban azonban tapasztalható az is, hogy az uralkodó osztályon belül a különböző rétegek érdeke eltérhet egymástól; ez esetben kérdéses, hogy az állam melyik réteg érdekét szolgálja. Az uralkodó osztály rétegeinek küzdelme során az egyik réteg megszerzi, ill. gyakorolja az állam vezetését, irányítását. Természetesen a vezető réteg nem mellőzheti teljesen a vele szemben álló réteg érdekeit, mivel az egész uralkodó osztály érdekeit kell kifejeznie, ám ezen belül a rétegérdek előtérbe kerül. Így az államszervezet a politikai vezetést ellátó uralkodó réteg érdekeit szolgálja elsősorban, s ennek alárendelten az egész uralkodó osztály érdekeit, valamint az állam saját érdekeit is kifejezi.

Az állam önálló ereje és tevékenysége, egészében viszonylagos önállóságot tartalmazó tulajdonsága magában rejti azt a veszélyt, hogy az uralkodó osztály érdekeivel szemben saját érdekeit helyezi előtérbe. Az uralkodó osztályok számára lényeges szükséglet az, hogy az állam érdekét alárendelje az uralkodó réteg és az egész uralkodó osztály érdekeinek. Erre

tekintettel az uralkodó osztály igyekszik olyan társadalmi ellenőrzési formákat intézményesíteni, amelyek megakadályozzák, hogy az állam külön érdeke az uralkodó osztály érdekeivel szemben érvényesüljön.

Hangsúlyozni kell, hogy az állam viszonylagos önállósága az állam egyik lényeges sajátossága, egyik legfontosabb tulajdonsága. Ennek megértése nélkül az állam lényegét sem vagyunk képesek teljességében megragadni. Emiatt az állam viszonylagos önállóságának megfogalmazása lehetővé teszi az állam egyéb vonásainak megértését is.

VI. Az állam elhalása.

Az állam történelmi távlata — elhalása. Az állam elhalása a kommunista társadalom felépítése következtében történik majd meg, akkor, amikor megszűnnek az osztályok, és a társadalom gazdasági és kulturális fejlettsége olyan színvonalat ér el, hogy kialakul az a magas fokú szervezettség, amely a társadalom önigazgatási rendszerében mellőzi az államot mint politikai szervezetet. A kommunizmusban az állam „a régiségek múzeumába a rokka és a bronzbalta mellé" kerül, amely — történelmi hivatását betöltve — helyét új társadalmi intézményeknek adja át.

Az állam elhalásának problémája a munkásmozgalom története során a legvitatottabb problémák közé tartozik, s a marxista társadalomelméletben is eltérő megközelítéseket találnak. Ennek nem csupán elméleti érdekessége van a jövő távlatát illetően, hanem gyakorlati jelentősége is. A jövő társadalom intézményeinek megtervezése az állam kérdéseire vonatkozik, és így az elhalással kapcsolatos állásfoglalás is gyakorlati társadalmi-politikai probléma. Elsősorban a szocialista állam fejlődésének távlata szempontjából jelentős az állam elhalásával kapcsolatos állásfoglalás. Emellett azonban a jelenlegi állam megítélése az állami tevékenység tartalma, az állami feladatok megjelölése szempontjából is fontos.

Az állam elhalásával kapcsolatos nézőpontokat és állásfoglalásokat illetően elég utalni az anarchistákkal folytatott vitára vagy az állam szükségességével kapcsolatos eltérő nézetekre a szocialista forradalom folyamatában.

Amikor Marx fölállította az állam elhalásáról szóló tételt, akkor a szocialista forradalom világméretű győzelmére gondolt: a világméretű szocialista forradalom következményeképpen mindenféle erőszakos elnyomó szervezet megszűnik a társadalomban. Ezt a tételt a történelem — mint ismeretes — nem bizonyította, mert a szocialista forradalom nem az egész világon győzött, hanem először csak egy országban.

A szocialista állam fejlődésével kapcsolatban arra is kell utalnunk, hogy jó ideig — a szocialista forradalom győzelme után — az államnak a léte elméletileg kérdéses volt. (Éppen a marxi tételből kiindulva, hogy az állam elhal a szocialista forradalom győzelme után.) Azt föltételezték, hogy a szocialista társadalomban államra nem lesz szükség: többen elfeledték Marx tanítását az átmeneti időszak államának szükségességéről. Az oroszországi forradalom tapasztalatai bizonyították be: a szocialista forradalom győzelme igényli azt, hogy az átmeneti társadalomban az állam mint szervezet megmaradjon. Emellett más szocialista forradalmak gyakorlati tapasztalata is annak a következtetésnek a levonását teszi szükségessé, hogy a szocialista forradalom igényli a megváltozott hatalmi viszonyok intézményesítését, a szocialista hatalom szerveinek megteremtését és működtetését, s ezek között a szocialista államszervezetet.

A szovjet szocialista fejlődés egyik sajátossága, hogy az állam elhalásáról vagy szükségességéről és fejlődéséről elméleti-politikai viták voltak. Az első időszakban uralkodó volt az a tétel, hogy nincsen szükség államra, majd előtérbe került az a fölfogás, hogy csak átmeneti megoldásként jelentkezik az állam.

A szovjet fejlődés első időszakában a legjelentékenyebb vita Lenin és Buharin között zajlott az állam elhalásáról. Buharin szerint az állam elhalása megkezdődik a szocialista állam keletkezésének első pillanatától, s még az elhalás sorrendjét is megállapította: először elhal a hadsereg és a hajóhad, azután elhal a büntető és megtorló szervek rendszere, majd pedig a munka kényszer jellege. Lenin bírálta Buharin megállapítását és az állam elhalásának sorrendjét fordított folyamatként fogta föl. Nézete szerint először a munka kényszer jellege hal el és azután fokozatosan az állami szervek. Ez a vita abból a szemszögből érdekes, hogy az állam elhalásának társadalmi föltételezettségét emelhetjük ki, hogy a társadalom gazdasági fejlődése alapján vázolható föl az állami szervek elhalása.

A további szovjet fejlődésben a dogmatikus megközelítés fölénye miatt a társadalomelméletben és az államelméletben olyan következtetésre jutottak, hogy az államot az egész társadalom leglényegesebb jelenségének tekintették. E nézet szerint az állam a társadalom legalapvetőbb irányító, vezető ereje: olyan társadalmi jelenség, amely megoldja a társadalmi élet különböző problémáit is. Ez a fölfogás a személyi kultusz időszakában vált általánossá. Az etatisztikus nézőpontokkal és megközelítésekkel karöltve etatista gyakorlat is jelentkezett, aminek lényege az, hogy az állami intézkedésekkel akarták megoldani társadalmi, gazdasági, kulturális problémákat a különböző társadalmi jelenségek belső sajátosságainak követelményeivel szemben (többek között a gazdasági problémákat is). Valójában a gazdasági és kulturális viszonyok fejlődése az állami szervek tevékenysége által nem oldhatók meg. A társadalom különböző problémáinak megoldását segítheti az állam, azonban nem helyettesítheti

a gazdasági vagy kulturális viszonyok belső hajtóerőinek kibontakozását, sajátos törvényszerűségeik érvényesülését. Ennek a szemléletnek a következménye volt, hogy az állam elhalását úgy fogták föl, hogy az állami szervek állandó erősödése és erősítése után következik be. Ebből következően az állam elhalásának konkrét elemzése figyelmen kívül maradt, gyakorlati jelentősége háttérbe szorult; az állam elhalása csupán elvi tételként szerepelt.

Az SZKP XX. Kongresszusa után kibontakozó társadalomelméleti viták között új megközelítések vetődtek föl és fogalmazódtak meg az állam elhalásának megítélésével kapcsolatban. Szélsőséges megközelítésként az állam elhalásának tételét kétségbe is vonták. Egyes revizionista nézetek szerint a marxi felfogás az állam elhalásáról elavult, mert a történelem nem bizonyította. A történelem eddigi folyamatából arra következtetnek, hogy az állam szükségszerű kísérő jelensége a társadalomnak, és még a kommunizmus építése után is fönt kell hogy maradjon, mert a társadalomban mindig voltak, vannak és lesznek szervezetek, így államszervezet is. Ez a fölfogás nem különböztet az állam különböző sajátosságai és a különféle szervezetek között. Az állam vonatkozásában pedig nem különíti el egymástól a két lényeges oldalt, az államot mint politikai elnyomó szervezetet és az államot mint társadalmi szervező erőt.

Ezzel a szélsőséges következtetéssel összefüggésben kell utalni arra, hogy a szocialista államelmélet az állam két oldalát, két vonatkozását kiemeli. Az egyik — amit eddig a dogmatikus államelmélet egyoldalúan hangsúlyozott — az, hogy az állam — osztályelnyomó szervezet, az erőszak gyakorlására szolgáló szervezet; az állam másik sajátossága pedig teljesen elhanyagolódott és lényegtelennek minősült. A marxizmus klasszikusainak tételeire tekintettel hangsúlyozzuk: az állam — a társadalom vezetését, irányítását végző szervezet, s mint ilyen organizatórius tevékenységet lát el. Az állam a társadalomban bizonyos rendet tart fönn, a társadalom együttélését szervezi, vezeti; gazdasági, egészségügyi, természetvédelmi tevékenységet és föladatokat lát el. Ez a tevékenység kapcsolatban van az állam osztályjellegű működésével, tevékenységével, noha bizonyos mértékig elkülönülten jelentkezik másik sajátosságként. Ennek a két oldalnak (amelynél a második az elsőnek alárendelt) a kihangsúlyozása alapján lehet a revizionista fölfogásnak azt a tételét elvetni, amelyik azt mondja, hogy az állam mindenképpen megmarad a továbbiakban is. A revizionista tétel azt a sajátos tendenciát túlozza el és egyoldalúan értékeli, hogy az állam által biztosított szervezésre és ebből adódóan bizonyos szervekre továbbra is szükség lesz.

A marxizmus klasszikusai hangsúlyozzák, hogy mindenféle társadalom föltételezi a szervezettséget s a szervezeteket is, emiatt a kommunizmus társadalmi berendezkedése is igényli a szervezettséget és a szervezeteket. A kommunizmusban is szükség lesz igazgatási apparátusra, irányító szervezetre; irányító és szervező tevékenységet ellátó szervezet nélkül nem lehet rendezett társadalmi együttélés. Erre tekintettel a revizionista következtetéssel szemben annyit leszögezhetünk, hogy az állam mint politikai elnyomó szervezet elhal, de minőségi változás után más tartalommal fönnmarad az államszervezetnek az a része, amely a társadalom irányítását, vezetését, igazgatását látja el. Ez tehát már nem államszervezet csak társadalmi szervezet. Megállapíthatjuk, hogy egyrészt megszűnik az állam mint politikai elnyomó szervezet, másrészt tovább fejlődik, a szervezet más minőséget, más tartalmat nyer mint organizatórius tevékenységet ellátó szervezet. A társadalomban továbbra is marad egy állandó szervezet, továbbra is marad olyan irányító, szervező, igazgatási jellegű tevékenység, amelyet korábban az állami szervezet látott el.

A társadalmi fejlődés menetéből arra lehet következtetni, hogy az emberi társadalom eljut a gazdasági, szervezeti, morális és kulturális fejlődés eredményeként az együttélés olyan fokára, hogy nem lesz szükség a kényszerítés, az erőszak külön apparátusára, hogy az igazgatási apparátus a társadalom ellenőrzésével működik majd. Ebből adódóan az állam elhalása, a néptől különvált apparátus helyett a társadalmi önigazgatás keretében a lakosság önálló közéleti tevékenysége és az egész lakosság által befolyásolt és ellenőrzött apparátusának kialakulása és hatékony működése — továbbra is érvényes tétele a marxista államelméletnek. Ki kell azonban emelni — utópiától mentesen —, hogy a kommunizmus társadalma az emberiség fejlődésének minőségileg új társadalmi-szervezeti formáit is szülheti, amelyeket még előre nem láthatunk.

A mai társadalmi fejlődésből már több olyan következtetést tudunk leszűrni, ami bizonyítja azt, hogy az állam elhalásának hipotézise valósággá fog válni. Kialakult az a tudományos fölfogás, amely az állam fejlődésének perspektíváját bizonyítja a történelmi valóság fejlődésének jegyei alapján.

Az állam perspektívájával kapcsolatban különösen a szovjet fejlődés ad újabb adatokat. Az újabb fejlődési tendencia a társadalomban — a társadalmi önigazgatás rendszerének fokozódó meghonosodása. A szovjet fejlődés tapasztalatai alapján juthatunk el elsősorban arra a következtetésre, hogy az állam elhalása azt jelenti, hogy a társadalomban az állami szervek a társadalom mechanizmusának egészén belül — megtartva a korábbi tevékenységi területüket, irányukat — minőségi átalakuláson mennek át, és a társadalmi önigazgatás szerveiként működnek a társadalomban. Az állam mint politikai intézmény elhal, de az

organizatórius tevékenységet ellátó szervek a társadalmi önigazgatás részeiként, új minőségként megváltozott tartalommal, új társadalmi célok szolgálatában hatnak és működnek tovább. Tehát a szervező, irányító szervezet nem a politikai elnyomás részeként és a politikai elnyomásnak alárendelten jelentkezik, hanem a társadalmi önigazgatás rendszerében új társadalmi célok, új föladatok végrehajtása, illetőleg támogatása érdekében. A „külön apparátus", vagyis az állam mint elkülönült politikai-hatalmi szervezet mindenképpen megszűnik.

A szovjet fejlődés is és a népi demokratikus fejlődés is fölvetette már kezdettől fogva azt, hogy az államnak a fejlődése szoros kapcsolatban áll a társadalom struktúrájának, a társadalom politikai rendszerének és a társadalom normarendszerének a fejlődésével. Ennek alapján adódott már korábban is az a következtetés, hogy a szocialista forradalom másnapján előtérbe kerülnek azok a vonások, amelyek a társadalomban az emberi viszonyokat, az emberi kapcsolatokat nem állami és jogi eszközökkel rendezik. Már a szovjet fejlődés első időszakában is, de általában a szocialista fejlődésnek a kezdetén mindenütt igényként vetődött föl az, hogy az állam mellett a társadalmi szerveknek nagyobb szerepet, nagyobb jelentőséget kell biztosítani.

A társadalom szervezettségét a szocialista forradalom fejlődési folyamatában nemcsak az állami szervek biztosítják, hanem jelentékenyen hozzájárulnak ehhez a társadalmi szervezetek is. Ez egyébként szorosan összefügg a szocialista forradalom népi jellegével, a tömegmozgalmak szerepével, a dolgozók közvetlen részvételével a társadalmi viszonyok különböző területeinek átalakításában. Az élet különböző területeit a termeléssel, a kultúrával, a politikai élettel kapcsolatosan különböző társadalmi szervezetek szervezik, irányítják. A szocialista társadalomnak kezdettől fogva sajátossága az, hogy a társadalom állami és nem állami jellegű irányítása egymásba kapcsolódik. Az állam mellett az önkéntes, nem állami szervek a társadalom szervező tevékenységében részt vesznek. Ezt úgy is mondhatjuk, hogy állami és nem állami szervek kezdettől fogva működnek az adott politikai rendszer mechanizmusában. A szocialista politikai hatalom mechanizmusának az a sajátossága, hogy a társadalom élén nem az állam áll, hanem társadalmi-politikai szerv. Ez a szerv pedig a munkásosztály és a dolgozó tömegek politikai vezető szerve, amely társadalmi-politikai jellegű irányítást gyakorol, és ennek alárendelt az állami irányítás, az állami tevékenység szervezése.

A szocialista társadalomnak fejlődési távlata, a kommunista társadalmi berendezkedés lényeges sajátossága olyan szervezettség kialakítása, amelyben nem egymástól jellegében elkülönült szervek (részben erőszakon és részben önkéntes alapon álló) irányítása jelentkezik: a társadalom szervezettségének olyan formája alakul ki, amely azonos jellegűvé válik. Azonos jellegű abban az értelemben, hogy nem önkéntes és kényszeren alapuló minőségileg eltérő szervezetek hatnak többrétűen, hanem az önkéntes jellegű szervek válnak egyetemessé. Ez a társadalom szervezettségének új minőségét jelenti, mert kiiktatja az erőszakon alapuló szervezést. A társadalmi együttélés mechanizmusának és szervezésének egyszerűsödése felé mutat az, hogy egységesen az önkéntes alapon álló szervezettség bontakozik ki. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a társadalom szervezettsége egysíkúbb, hanem egyszerűségében és egyneműségében lesz bonyolultabb. Ugyanis a társadalom szervezettsége csak akkor bontakozik ki, ha vannak szervezetek, amelyek a szervezettséget biztosítják. Szervezet nélkül szervezettség elképzelhetetlen. Nem valósítható meg szervezettség olyan formán, ahogy bizonyos utópisztikus szocialisták elképzelték: eszmei meggyőzés, szellemi ráhatás és nevelés útján biztosítható a társadalomban a rend és szervezettség; szerintük az emberek eszmei fejlettsége, öntudatos fegyelme majd a magas fokú szervezettséget spontán módon fogja biztosítani. A társadalmi fejlődés eddigi tapasztalatai és a szocialista gyakorlat alapján a reális következtetés az, hogy szervezetekbe tömörült emberek vagy szervezetek biztosítják a társadalom differenciált, de nagyon magas fokú szervezettségét.

Az államfejlődés perspektívájával kapcsolatban tisztázandó, hogy milyen föltételek alapján juthat el a szocialista államfejlődés addig, hogy helyét fölváltja a társadalmi önigazgatás szervezetrendszere?

Az állam elhalásának föltételei elsősorban a gazdasági viszonyokon nyugszanak. Közismert az a tétel, hogy csakis a gazdasági fejlődés eredményei alapján juthatunk el a kommunista társadalomba és ennek alapján alakulhat ki annak szervezeti formája. Végső fokon a gazdasági viszonyok minőségi változása, a közösségi tulajdon új magasabb rendű formája, a kommunista elosztási viszonyok kibontakozása, a munkamegosztás új rendje, a termelt javak bősége képezi a kommunista önigazgatás rendszerének kialakulását. Ehhez kapcsolódik a politikai fejlődés; a politikai fejlődésben elsősorban a közéleti fejlődés.

A társadalom fejlődésének lényeges problémája a *közélet* és a *magánélet* egymáshoz kapcsolódása. Ez az ősközösségi társadalomban egybeesett. A magántulajdon, az osztályok, az állam megjelenése után a közélet és a magánélet szétvált, illetőleg szembekerült egymással. A közéletnek és a magánéletnek a szétválása és szembekerülése az osztálytársadalomban a társadalmi-politikai fejlődés állandó velejárója; jelentkezik még korlátozottan és csökkenő tendenciával a szocialista viszonyok között is. A

közélet és a magánélet közeledése, majd azonosulása a kommunista társadalomban szükségszerűen bekövetkezik. Ez nem azt jelenti, hogy a magánélet eltűnik, megszűnik és csupán közélet jelentkezik. A magánélet majd a közösségi élet alkotó részévé, elemévé válik, a közösség ellenőrzése alá kerül. A társadalmi életnek az a sajátossága bontakozik ki, hogy nem különül el tartalmilag egymástól a közéleti tevékenység és a magántevékenység. A magántevékenység beépül a társadalom köztevékenységébe. Nehezen tudjuk ma még elképzelni, hogy a társadalomban olyan szervezeti formák alakuljanak ki, hogy minden ember bele tudjon szólni a közösség ügyeibe, hogy minden ember a közösség érdekében tudjon ténykedni, a közösségi ügy — magánügy is legyen. Mindenesetre a kollektív személyiség előtérbe kerülése, majd egyetemessé válása, az emberi együttélés magas fokú kulturáltsága lehetőséget nyújt a közösségi életforma kikövetkeztetésére. A kollektivizmus és a közösségi embertípus egyetemessé válása a társadalmi fejlődés szükségszerű követelménye. Ezt igazolja a mai szocialista és kommunista építés gyakorlata s ennek keretében a kollektívák szerepének növekedése, a demokratikus formáknak a kiszélesítése, a közvetlen demokrácia formáinak a fölkarolása, támogatása és előtérbe kerülése.

A személyi kultusz időszakának rossz tapasztalatai inkább kétségeket támasztanak e megközelítéssel kapcsolatban. Sajnos ez az időszak megakasztotta a közösségi és a demokratikus fejlődési folyamatot, ami a fegyveres fölkelés után Oroszországban kibontakozott. Ugyanígy a népi demokratikus országokban is visszavetette a demokratikus tömegmozgalmak továbbfejlesztését a személyi kultusz vezetési rendszerének meghonosodása. A szovjet és a népi demokratikus fejlődésben a személyi kultusz gátolta azt a fejlődési folyamatot, amelyben a dolgozók széles tömegei önzetlenül részt vesznek a közösségi ügyekben, a közösség ügyeit magukénak tekintik.

Az SZKP XX. Kongresszusa után alakult ki az a fejlődési folyamat, hogy a közösségek aktivizálódtak és a közéleti tevékenység előtérbe került. Ez maga után vonta a köztevékenységnek és a magántevékenységnek a közeledését. Ezt igényli egyébként a társadalom további fejlődésmenete, mert e politikai föltétel érvényesítésével lehet eljutni a kommunizmusba.

Az állam elhalásával nagyon szorosan összefügg — a társadalom kulturális fejlődése. Ez kapcsolódik a gazdasági és a politikai föltételekhez. A társadalom közösségi ügyeiben való részvételhez bizonyos kulturális szint szükséges a gazdasági, politikai fejlettséghez kapcsolódóan. A kulturális fejlettséget illetően elsősorban az a probléma, hogy a lakosság át tudja-e tekinteni a közösség ügyeit, az egész közösség életét, a társadalom leglényegesebb közös problémáit. Ezzel kapcsolatban is igen sok kétely vetődik föl. Az egész kérdést elvileg csak úgy lehet megoldani, hogy magas szintű kulturáltság alapján alakulhat ki magas szintű közösségi élet. A magas szintű kulturáltságnak egyik része a politikai iskolázottság és a jogi kulturáltság.

A politikai iskolázottság azzal kapcsolatos, hogy a lakosság a közösség ügyeit hogyan tudja megközelíteni, elbírálni, eldönteni: milyen intenzív a döntésben való részvétel vagy a vezetők kiválasztásával, a szervek ellenőrzésével kapcsolatos hozzáértés és a konkrét közösségi aktivitás. Ez utóbbiak ennek a problémának az egyik vetületét, egyik oldalhajtását képezik. A jogi kulturáltság kérdésével kapcsolatban leszögezhetjük, hogy az a társadalom, amelyiknek magasabb rendű a jogi tájékozottsága és műveltsége, az jut el arra a szintre, hogy a jogi normákat önként követik; az önkéntes követés át tud alakulni olyan jellegű önkéntes követéssé, hogy nincs a jog követése mögött a kényszer.

A társadalom bonyolult ügyeinek az áttekintése a jelenlegi eszközökkel — nehézkes. Nagyon nehéz elvárni azt, hogy az emberek, vagy bizonyos szakmában, tevékenységben iskolázott emberek áttekintsék a társadalomnak az általános és közös ügyeit, közös problémáit. A célból, hogy a társadalom egésze számára biztosítsuk a társadalom ügyeinek áttekintését olyan információs rendszerre van szükség, amelyik képes az egész lakosságot a leglényegesebb kérdésekről, a leglényegesebb ügyekről tájékoztatni. A modern technika teszi lehetővé azt, hogy bonyolult társadalmi viszonyok között, bonyolult együttélés közepette a lakosságot tájékoztassák, illetőleg a lakosság véleményét, állásfoglalását meghallgassák a különböző közös kérdésekkel kapcsolatban. A technika és tudomány segítségével lehet megoldani olyan társadalmi problémákat, mint a város és a falu elkülönülése vagy a fizikai és a szellemi munka közötti különbség. Ma is megvan az a társadalmi probléma, hogy alacsonyabb szintű a falusi lakosság életszínvonala, kulturáltsága, tájékozottsága, mint a városiaké. A technikai fejlődéssel máris jelentősen léptünk előre a vidéki lakosság tájékoztatása, iskolázása és kulturáltsága területén, és ez ad alapot ahhoz is, hogy nemcsak a tájékozódásban adjunk segítséget technikai eszközökkel, hanem abban is, hogy a döntésben való részvételt elősegítsük és a falusi lakosságnak a közügyekbe való bevonását tökéletesítsük.

A szocialista társadalom demokratikus megoldásainak érvényesítése a legfőbb garanciát jelenti arra, hogy a közösség érdekeit szolgálják a közösségi intézmények, hogy a szervezetek önálló tevékenysége ne vezessen torzulásokhoz, a nép érdekeinek megsértéséhez. Emellett garanciát szolgáltat arra is, hogy a közösség által megbízott tisztségviselők ne éljenek visz-

sza a hatalmukkal, ne használják föl vezető pozícióikat egyéni előnyök szerzésére, a közösség megkárosítására. A demokratikus közéletben a garanciák szolgálatában ellenőrzési tevékenység szükséges, ami megnyilvánul külső ellenőrző tevékenységben, a közvélemény kritikus (esetenként elítélő) reagálásában.

A demokrácia fejlődése a közéletben érdekes folyamat része: elősegíti a politikai közélet (az állam és a párt) elhalását s olyan közösségi-társadalmi élet kialakulását, amely a társadalom önigazgatási rendszerét jelenti. Ezen belül a munkahelyi közösségek, szakmai közösségek saját közügyeik megoldására képesekké válnak. Mindennek alapvető föltétele a közösségi embertípus általánossá válása a közösségi nevelés eredményeként. A közösségi nevelés pedig a kulturális közélet keretében a tudományos eredmények, a művészetek emberi jellemformáló szerepe alapján folyik.

A társadalom demokratikus fejlődése a politikai közélet elhalásával azt eredményezi, hogy a hatalmi viszonyokban is lényeges változás következik be. Elhal a politikai hatalom és az állam, s ezzel megszűnik az a helyzet, hogy a társadalom vezetését egy külön szervezet elkülönült politikai-kényszerítő hatalom alapján látja el. Ennek helyébe lép a társadalmi önigazgatás közösségekben megtestesülő hatalma, ezzel a politikai kényszerítés helyébe az öntudatos és önkéntes fegyelem lép.

Mindezek a változások végeredményben a demokrácia elhalását eredményezik. Lenin megjegyzi: „Minél teljesebb a demokrácia, annál közelebb van az az időpont, amikor ez feleslegessé válik." A demokrácia elhalása együtt jár az állam elhalásával, mert „minél demokratikusabb az állam — írja Lenin —, annál gyorsabban kezd elhalni mindenfajta állam". Az állam nem az egyéb politikai intézményektől függetlenül, hanem azokkal együtt hal el, az adott politika rendszert fölváltja a társadalom önigazgatási rendszere. Lényegében a demokráciával együtt a politikai közélet is elhal, s ez a közélet vonatkozásában minőségi változást idéz elő. A népesség öntudatos és aktív részvétele a gazdasági és kulturális élet gondjainak a közösségek ügyeinek megoldásában — a kommunista berendezkedés kialakulásához vezet.

A kommunista társadalom fölépítése és működése a társadalmi élet különböző területeinek közösségi hatalmán nyugszik, amely lehetővé teszi a közügyek öntudatos, szervezett megoldását, valamint a közélet és a magánélet szembenállásának megszüntetését. A közéleti demokrácia fejlődése következtében a társadalmi élet minden területén a közösségi tevékenység előtérbe kerül; megvalósul a kommunista önigazgatás rendszere s ennek keretében a közösségi embertípus egyetemessé válása, a közélet és a magánélet egymásba kapcsolódása, valamint a kommunista társadalmi berendezkedés új minőségű rendje.

Irodalom. Állam- és jogelmélet. Szerk. Samu Mihály. Bp. 1973.; *Antalffy* György: Állam és demokrácia. Bp. 1967.; *Samu* Mihály: A hatalom és az állam. Bp. 1977.; *Burlackij*, J. M.: *Lenin:* Goszudarsztvo i politicseszkaja vlaszt'. Moszkva. 1970.; *Russel*, B.: Power. London. 1938.; *Gramsci*, A.: Az új fejedelem. Bp. 1978.

Samu Mihály

ÁLLAM BELSŐ JOGHATÓSÁGA → *Nemzetközi jog alapelvei; — Állam mint a nemzetközi jog alanya; — Nemzetközi szervek szerepe a mai államközi kapcsolatokban; — Nemzetközi magánjog.*

ÁLLAMELMÉLET: I. Az államelmélet kialakulása(66.) — II. Az államelmélet a polgári társadalomban (70.) — III. A szocialista államelmélet (76.)

I. Az államelmélet kialakulása. 1. A rabszolgatartó görög városállamok politikai gondolkodása. 2. A politikai gondolkodás a rabszolgatartó Rómában és a középkorban.

1. A rabszolgatartó görög városállamok politikai gondolkodása.

Az államelmélet a társadalomtudományoknak az az ága, amely az állam mint társadalmi jelenség lényegének, típusainak és formáinak, történeti kialakulásának és fejlődésének legáltalánosabb törvényszerűségeivel foglalkozik. A szocialista társadalomtudományban az állam és a jog szoros kapcsolatának, történeti útjuk lényegi azonosságának felismerése és hangsúlyozása e két társadalmi jelenségre vonatkozó általános tételeknek egységes állam- és jogelmélet keretében történő összefoglalásához vezetett.

Az államelmélet eredetét, történeti kialakulását vizsgáló polgári irodalomban gyakran fordul elő az a törekvés, hogy a saját fogalomrendszerét, tudomány-koncepcióját, sőt egész gondolkodásmódját régmúlt évszázadokba visszavetítve, az államelmélet kezdeteit a rabszolgatartó görög városállamok tudományos gondolkodásához kapcsolja. Az Európa-centrikusnak nevezhető szemlélet jegyében évszázadok óta uralkodik az állam- és jogtudományi kutatómunkában az az irányzat, amely az állam- és jogtudomány bölcsőjét is az ókori Görögországban keresi, holott nagyon valószínű, hogy mindenütt, ahol az emberi társadalom állami és jogi keretekbe rendeződött, kellett lenniük az államra és a jogra — vagy általában a társadalom berendezésére s az emberi magatartás általános normáira — vonatkozó, bármilyen kezdetleges és nem önálló formában jelentkező nézeteknek is. Hogy ezeket hajlamosak vagyunk elhanyagolni, az főleg két — egymással szorosan összefüggő — okra vezethető vissza. Az

első és alapvető ok abban rejlik, hogy az ősi ázsiai kultúrákról, s ezen belül az állam- és jogtudomány ősi, kezdetleges gyökereiről — már csak tér- és időbeli távolságuk folytán is — oly kevés írásos emlékünk vagy egyéb forrásunk maradt fenn, hogy ezek alapján még hozzávetőleges képet is alig alkothatunk magunknak e kultúrák egészéről vagy azok egyes részterületeiről. Ha rendelkezésünkre állanak is egyes jellemző vagy csupán érdekes adatok a görög városállamok virágkorát sok évszázaddal megelőző korok társadalmára, államára vagy jogintézményeire vonatkozólag, ezek túlságosan hézagosak ahhoz, hogy a politikai gondolkodás összefüggő, zárt, tehát tudományos rendszerére következtetni lehetne belőlük. Fennmaradt viszont — bár gyakran töredékes vagy erősen megrongált formában — az ókori görög városállamok életének számos emléke, ami intézményeik behatóbb tanulmányozását sok évszázaddal később is lehetővé tette és teszi. Ehhez járul a görög források tér- és időbeli közelsége, a későbbi európai társadalmi és kulturális fejlődéssel való közvetlen összefüggése. Nem véletlen tehát — s ebben találhatjuk az állam- és jogtudományban is érvényesülő Európacentrikus szemlélet másik fő okát —, hogy az ősi ázsiai kultúrákhoz képest a görög kulturális örökség összehasonlíthatatlanul nagyobb — szinte kizárólagos — hatást gyakorolt az európai tudományra és művészetre, s e hatás alól az állam- és jogtudomány sem vonhatta ki magát.

Ennek a görög tudománynak sajátos, kettős jellegét főként a marxista ókorkutatás tárta fel és hangsúlyozta: egyfelől a termelőerők és a technika akkori kezdetleges fejlettségi fokának megfelelően telve volt naiv és fantasztikus elképzelésekkel, másfelől viszont éppen ez az utóbbi sajátossága tette lehetővé, hogy a jelenségeket a maguk összefonódottságában, a világot pedig az állandó változás, megújulás állapotában tudta szemlélni. „A görögök éppen, mert még nem jutottak el a természet széttagoltságához, elemzéséhez, a természetet egészként, nagyjában és egészében tekintették. A természeti jelenségek általános összefüggését nem mutatták ki részletekben, ez az összefüggés a görögök számára a közvetlen szemlélet eredménye. Ebben van a görög filozófia fogyatékossága, aminek következtében más szemléleti módoknak kellett helyét átengednie. De ebben van a fölénye is valamennyi későbbi metafizikával szemben egészben véve." (Engels) Ebből a szemléleti módból következett a rabszolgatartó görög városállamok tudományának átfogó, enciklopédikus jellege is. „Az ókorban a filozófia volt az egyetlen tudomány, amely magában foglalta és magába olvasztotta az első természettudományos ismereteket ugyanúgy, mint a társadalomra vonatkozó ismeretek csíráit. A filozófia és a többi ismeretágak között abban az időben csak egyféle viszony létezett: valamennyi ismeretág a filozófiának volt alárendelve." (Engels) Ez a magyarázata annak, hogy a tudományok mai értelemben vett tagozódásáról — nemcsak a régebbi ránk maradt források keletkezésének korában, hanem az egész klasszikus ókorban — még semmiképpen sem lehetett szó, így önálló állam- és jogtudományról, vagy akár önálló állam- és jogfilozófiáról is csak fenntartásokkal beszélhetünk.

A görögök figyelmüket a legnehezebb, a legelvontabb kérdésekre, a lét legátfogóbb problémáira irányították. A filozófiában a világmindenség kezdeteiről és okairól, az égitestek törvényeiről, a legfőbb jó természetéről gondolkoztak, és spekulatív módon vizsgálták az olyan problémákat is, mint az emberi gondolkodás folyamata, az emberi jellem, a kötelességek vagy az etika törvényei. Ugyanez mutatkozik az államra vonatkozó utalások vagy fejtegetések tekintetében is. A filozófusok inkább az állam és társadalom kozmikus összefüggéseivel és egy, az isteni világrendnek megfelelő tökéletes állami berendezkedés kigondolásával foglalkoztak, mintsem a közelfekvő és látható állami célok elérése érdekében foganatosítandó konkrét rendszabályokkal. Amiként a görög polisz sem csupán egy földrajzi városfogalmat, hanem kulturális, vallási és erkölcsi közösséget, a társadalmi élet egészét átfogó egységet jelentett, úgy a benne testet öltő hatalmi szervezet — a görög rabszolgatartó „állam" — sem elsődlegesen a modern pozitivista értelemben vett formális hatalmi viszonyt fejezett ki, hanem sokkal inkább egy, a társadalom tagjai — a szabad polgárok — érdekében létrejött erkölcsi-jogi kapcsolatot.

Ebben, az ókori görög tudományra olyannyira jellemző és általános felfogásban a mai államelmélet és politika-tudomány megalapozójaként emlegetett *Arisztotelész* műve is osztozott. Politiká-ja — amely feltehetően egy 8 részből álló, enciklopédikus jellegű munka egyik részét alkotta — e részmunkák sorában közvetlenül az Etika után következett, és tulajdonképpen az abban kifejtett erkölcsi elveknek a politikai élet területén való érvényesülését tárgyalta. Az erkölcsösség, amely az Etiká-ban mint általános egyéni hajlam nyer megfogalmazást, a Politiká-ban már a politikai közösségben érvényesülő magatartás átfogó rendszereként jelentkezik. Kifejlődéséhez és elterjedéséhez e közösség egyrészt politikai intézményei, törvényei, valamint nevelő funkciója útján igyekszik hozzájárulni, másrészt az egymással szoros és sokrétű kapcsolatokban álló személyek széles körének összefogásával teret és lehetőséget nyújt az egyéni képességek kibontakozásához. Az állam így nem öncélú közösség, hanem az erkölcsös élet megvalósításának eszköze. A politika is az etikával szorosan összefüggő, alapvetően gyakorlati jellegű tudomány, az állam nevelő funkciójának tudománya: arra tanít, hogy hogyan lehet az em-

bert az erkölcsös életre nevelni, s ezzel boldogabbá tenni.

Arisztotelész műveiben valóban a modern társadalomtudomány számos vonása fedezhető fel. A marxizmus megalapítóinak szavaival élve, egyike volt az elsőknek, akik az államot emberi szemmel kezdték nézni. Számára az állam már nem csupán a kozmikus rend részeként, isteni alkotásként jelentkezik, hanem inkább mint a természeti törvények működésének eredménye, s e törvények megismerését — akárcsak a természet más jelenségeinél — elsősorban a megfigyelés és a tapasztalat segítheti elő. A politika tehát Arisztotelésznél olyan leíró jellegű, tapasztalati tudománnyá válik, amely a maga normáit és ideáljait a tapasztalatra támaszkodva alakítja ki. A „legjobb állam" eszméjének a görög politikai gondolkodásra olyannyira jellemző kutatása is így ölt új arculatot Arisztotelész Politiká-jában. Míg az államideál meghatározására korábban jobbára csak rendszertelen és spekulatív kísérletek történtek, addig Arisztotelész a korabeli tudomány színvonalához képest szokatlanul gazdag tapasztalati anyag alapján, induktív úton vonta le következtetéseit a „legjobb állam"-ra vonatkozólag. Így bár mesterének, Platónnak hatására nála is kísért az idealista filozófiai szemléletmód az egyes államformáknak az emberi lélek belső alkatához, illetve a barátság különböző fajaihoz való kapcsolásában, valamint a „legjobb állam" kérdésének felvetésében és sokoldalú tárgyalásában, államelmélete, s ezen belül az államok osztályozása mégis a valósággal való szoros kapcsolat félreismerhetetlen képét mutatja. Arisztotelész még az ideális állam eszméjét is kora athéni társadalmának valóságos problémáiból kiindulva vizsgálja: az egyes görög városállamokról összegyűjtött ténybeli anyag alapján igyekszik meghatározni azokat a tényezőket, amelyek általában az állam, majd az egyes államformák fenntartását biztosítják, illetve elfajulásához és elpusztulásához vezetnek, s csak ezután, e vizsgálatok eredményei alapján tartja eldönthetőnek a „legjobb" vagy „ideális" állam berendezésének kérdését. Ez a szoros valósághoz kapcsolódás, az állam és a korabeli társadalom között fennálló elválaszthatatlan összefonódás ábrázolása teszi Arisztotelész elméletét a rabszolgatartó társadalom hű politikai morfológiájává.

2. A politikai gondolkodás a rabszolgatartó Rómában és a középkorban.

A polisz lehanyatlását követő évszázadokból túlságosan kevés és töredékes forrás maradt fenn ahhoz, hogy az elméleti általánosító következtetések megalapozottságát vitathatatlannak tekinthessük; a rendelkezésre álló írásos emlékek alapján mégis a politikai gondolkodás elsekélyesedésére, s ezzel párhuzamosan a politikai irodalom epigon-jellegére, az önálló, új gondolatok hiányára következtethetünk. Ennek magyarázatát a polgári ókorkutatók nagy része a történelem eddigi leghatalmasabb világbirodalmát létrehozó és évszázadokon át fenntartó római nép szellemi alkatában véli felfedezni, mint amely a maga gyakorlatias és az elvont filozófiai okoskodásra kevéssé hajlamos beállítottságával eleve gátat vetett a társadalom és az állam kérdéseinek elméleti, kutató jellegű vizsgálata elé. Ha ilyen szellemi természetű determináltságról talán nem is beszélhetünk, az mindazonáltal megállapíthatónak tűnik, hogy a kezdeti városköztársaság, majd császári világbirodalom kormányzásában, a közigazgatási és szervezési feladatok ellátásában oly sikeresnek bizonyult római politikai gyakorlat a tudományt is praktikus, sőt prakticista irányban befolyásolta. Ez nem csupán abban jutott kifejezésre, hogy a római politikai gondolkodást elméleti általánosító következtetések levonása helyett inkább konkrét intézmények vizsgálata jellemezte, hiszen az empirikus megközelítés — amint azt éppen az arisztotelészi államforma-tan igazolja — korántsem akadálya, sőt inkább előmozdítója lehet a jelentős elméleti tételek megfogalmazásának. A római politikai gondolkodásban azonban ezek az empirikus vizsgálódások egy sajátos, „önigazoló"-nak nevezhető tudományosság kialakulásához vezettek, amennyiben a gyakorlatban bevált politikai intézmények és módszerek elméleti helyességének megállapításával végeredményben a politikai gyakorlat utólagos igazolását célozták.

Főként ezekkel az okokkal magyarázható, hogy a római politikai gondolkodás úgyszólván semmivel sem gazdagította az állam kérdéseinek vizsgálatát, illetve megválaszolását, hanem lényegében csupán az e téren addig elért eredmények átvételére szorítkozott. Valószínű, hogy ebben a görög hagyományok iránt érzett megbecsülés is szerepet játszott, hiszen a rómaiak szívesen tekintették magukat a görög kulturális örökség letéteményeseinek és hordozóinak. Nem különösebben meglepő tehát, ha az állami problémák felvetésében és megválaszolásában is a görög tudomány nyomdokain haladtak, és az államszervezet felépítésére és tökéletesítésére vonatkozó következtetéseiket is jórészt az öröklött keretek között igyekeztek levonni. Így merül fel a római politikai irodalomban is a „legjobb" állami berendezkedés kérdése, az államformák görög eredetű hármas tagozódású osztályozása, a különböző elemek keveredéséből származó „vegyes" államforma vagy az államformák változásaira magyarázatot kereső ciklikus fejlődéselmélet.

Ami újat a római politikai gondolkodás hozott az államtudomány történeti fejlődéséhez, az elsősorban egy formai jellegű, de talán éppen ezért maradandó hatásúnak bizonyult eredményben fedezhető fel. Ez az eredmény a görög eredetű politikai fogalmak átvétele és — latin megfelelőjük kialakításával egyidejűleg — szabatos jogi köntösbe öltöztetése.

Erősen formalista szemléletre vallana azonban, ha a klasszikus görög hagyomány továbbélését egyedül vagy akárcsak elsősorban is a latin nyelv segítségével hozzáférhetővé tett terminológiára kísérelnénk meg visszavezetni. E történeti út menetének felvázolása mélyebben fekvő okok feltárását igényli, feltehetően annak az összefüggésnek megvilágítása útján, amely a középkor vezető politikai és szellemi hatalmává nőtt keresztény egyház érdekei és az antik hagyományok felélesztése között fennállott.

Arra már a polgári történetírás is rámutatott, hogy az antik kor politikai gondolkodásának elemei az egyházatyák közvetítésével épültek be a feudalizmus uralkodó eszméinek rendszerébe. Ez a folyamat a császárság iránt érzett függőség-érzés megrendülése után, az V. század táján indult el, amikor *Szt. Ágoston* „De civitate Dei" című művében kidolgozta azt a társadalomelméletet, amely végső soron a világi kormányzat tekintélyének csökkenéséhez vezetett, és megalapozta a keresztény egyház világuralmi célkitűzéseit. Az egyháznak a klasszikus görög hagyományok felé fordulása azonban csak jóval később, a 13. század körül vett erőteljesebb lendületet, amikor *Albertus* Magnus, majd *Aquinói* Tamás kommentárjai segítségével megkezdődött az arisztotelészi művek tanulmányozása. A császárságtól ekkorra már függetlenült, önálló hatalmi tényezővé vált keresztény egyház figyelme érthető módon fordult ama gondolkodó felé, aki az uralom jelentőségét hangsúlyozó államelméletével és államforma-tanával, nemkülönben a rabszolgaság — s általában az alávetettség — igazolásával hasznos szolgálatokat tehetett a hűbéri rend megszilárdítása érdekében. Így válhatott az arisztotelészi filozófia a középkori hűbéri rendszer ideológiai támaszává, így szabhatták meg hosszú évszázadokra az arisztotelészi tanítások az állam kérdéseivel való foglalkozás adott elméleti kereteit.

Az egyháznak mint a császárságtól elkülönült önálló közösségnek egyben hatalmi tényezőnek koncepciója a kereszténység egyik legfontosabb hozzájárulása a politikai gondolkodás történetéhez. Az egyházatyák tanításában a császár abszolút hatalma csak az isteni törvény által megszabott keretek között érvényesülhet, ennek értelmezése viszont az egyház feladata. Ebben a gondolatmenetben már első megjelenésekor benne rejlett a későbbi nagy összeütközések csírája. Bár eleinte — a korai kereszténység tanaiban — még csak a két hatalom működési körének különválasztását igényelte, amennyiben a császár feladata az alattvalói világi jólétéről való gondoskodás, a rend és az igazságosság uralmának biztosítása, míg az egyház az isteni törvény érvényesülését igyekszik előmozdítani. Utóbb azonban az egyház az isteni törvény értelmezésére irányuló szerepét nyíltan világuralmi célok szolgálatában kezdte érvényesíteni.

Már az 5. századtól, a kereszténység államvallássá nyilvánításától kezdődően kialakult az a gyakorlat, hogy a civilizáció fennmaradt emlékeit is teológiai fogalmakkal kezdték értelmezni, s döntő mértékben megnövekedett a bibliai szövegek, valamint az egyházatyáktól származó szövegmagyarázatok tekintélye és jelentősége. „A középkor az ideológia minden egyéb formáját: a filozófiát, a politikát, jogtudományt a teológiához csatolta, a teológia alosztályává változtatta" — vonják meg e folyamat egyenlegét a tudományos szocializmus megalkotói. Nem azt jelenti ez természetesen, hogy a középkorban, a feudalizmus évszázadaiban, a hűbéri rend kötöttségei között nem jutott hely a tudományos gondolkodás számára, hiszen a tudós a középkornak megbecsült és tisztelt alakja, sőt megjelennek az egyházi tanításoktól független, csak a tapasztalati bizonyítékokat elfogadó tudomány követelésének első csírái is. A tudomány fogalmában és ezzel együtt a tudományos munka megbecsülésében azonban egyelőre központi helyet foglal el a teológia, s az egyes részkérdések tisztázására irányuló „szaktudományi" kutatások az átfogó jellegű, minden más irányú kutatást magába olvasztó skolasztikus filozófia premisszáiból indulnak ki. Ez lesz a sorsa a feudális középkorban az állam kérdéseivel való tudományos igényű foglalkozásnak is, s az arisztotelészi gondolatok a keresztény egyház hivatalos álláspontját összegező legjelentősebb filozófus, Aquinói Tamás műveinek keretében kapnak helyet.

A továbblépés feltételeinek megteremtésében a középkor két hatalmassága, a császárság és a keresztény egyház ellentéteinek kiéleződése játszotta a döntő szerepet; egymás elleni harcuk, egyik vagy másik hatalom elsőbbségének elméleti igenlése vagy tagadása tükröződik a politikai irodalomban. Jellemző példa erre — nemkülönben a skolasztikus filozófia és a „világi" tudomány elemeinek együttes jelentkezésére — A. *Dante* legjelentősebb politikai írása, a „Monarchia", amely nem egyéb, mint a pápaság és a császárság küzdelmében az utóbbi javára irányuló határozott állásfoglalás. A császárság szükségességének, jogosultságának, majd eredetének filozófiai vizsgálata során Dante túlnyomórészt irracionális premisszákból indul ki, ezekből azonban szigorú logikával, a szillogisztikus következtetés alkalmazásával vezeti le a kora politikai viszonyainak alapos ismeretéről tanúskodó konklúziókat. A politikai cél — a császárság világi elsőbbségének igazolása — mellett Dante műve félreérthetetlenül tanúsítja a tudományos gondolkodás szekularizációjára irányuló törekvését is, amely utat nyitna a teológiától függetlenült, önálló politikai állásfoglalások, illetve az egyház világi törekvéseit nemegyszer keresztező gyakorlati politika irányában.

Ugyanez, a politikai gondolkodás teológiai jellegének megszüntetésére irányuló törekvés

hatja át a középkor másik nagyhatású politikai művét, Marsilius „Defensor pacis" című munkáját is, amely az egyház vezető szerepét tagadva, a világi hatalom elsőbbségét hangsúlyozza, egyben azonban kísérletet tesz a teológiai-erkölcsi államfelfogásnak világi-politikai államelméletté történő átalakítására is.

Ezek a kísérletek vezetnek át azokhoz az újkori politikai irányzatokhoz, amelyek már a feltörekvő polgárság eszméit és célkitűzéseit juttatják kifejezésre, s amelyek a nemzeti államok megteremtésére és megszilárdítására irányuló gyakorlati politikai követeléseket nyíltan az államtudomány teológiai kötöttségeinek felszámolását célzó elméleti igényekkel egészítik ki, illetve támasztják alá.

II. Az államelmélet a polgári társadalomban. 1. A természetjogi államelméletek. 2. A polgári államtudomány önállósulása. 3. A pozitivista polgári politikatudomány. 4. A magyar államelmélet történeti útja.

1. A természetjogi államelméletek.

A polgárság politikai elméletének s általában az egész modern tudományos gondolkodásnak közvetlen előfutárait a reneszánsz korszak nagy gondolkodóinak műveiben méltán szokták keresni. E korszak nem volt mentes a középkor vallási alapokon nyugvó filozófiájának maradványaitól, hiszen még a 16. század első évtizedeiben is vallási köntösben robbantak ki és ütköztek össze pusztító háborúkban a régi és új társadalmi erők nagy ellentétei. Mégis ez a kor, a nagy felfedezések és a nemzeti gondolat első jelentkezéseinek kora nyitott utat — a tudományos világkép kiterjedésével párhuzamosan — a polgárság politikai ideológiájának kifejlődése, s ezen belül a tudományos kutatási módszerek előtérbe kerülése felé.

Az új eszmék győzelme természetesen nem egy csapásra valósult meg. Több mint egy évszázadra volt szükség ahhoz, hogy a polgári tudomány fejlődése a reneszánsz egyik legelső, de hatását tekintve kétségtelenül egyik legjelentékenyebb művétől, *Machiavelli* „A fejedelem" című munkájától a kialakult és politikai öntudatra ébredt burzsoázia természetjogi elméletéig eljusson. E hosszú történelmi időszak legkiemelkedőbb politikai gondolkodóinak munkáiban is csak lépésről lépésre tör magának utat az egyházi tekintéllyel való szembefordulás, az egyéniség szabad kifejlődésének legfőbb akadályaként érzett vallási és valláserkölcsi korlátok elutasítása s a humanista ember-ideál megvalósítására való törekvés jegyében a szekularizált társadalmi valóság szekularizált megismerésének igénye.

E célkitűzések megfogalmazása tekintetében még a kortársak között is nagyok az eltérések, sőt ellentétek. Az emberi személyiség jelentőségének új értelmezése a nagy gondolkodók egy részét az egyenlőség követelése irányában befolyásolta, s a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenséget felszámoló utópisztikus szocialista elvekre épülő minta-társadalmak megtervezéséhez vezette. Mások — a valóság adta keretekhez inkább ragaszkodva — az ideális társadalmi és állami berendezkedés képének felvázolása helyett a meglevő intézmények, illetve a valóságban érvényesülő politikai gyakorlat jobb megismerését, illetve megismertetését tűzték ki célul, s éppen ezért az ilyen „pozitivista" fejtegetésekhez kapcsolódó célkitűzések, valamint konkrét javaslatok is jóval életképesebbek, reálisabbak amazoknál.

Annak a harcnak, amelyet a feltörekvő burzsoázia ideológusai elméleti síkon, a tudomány vonalán indítottak meg, éppen az volt az egyik legjellegzetesebb vonása, sikereinek egyik legfőbb záloga, hogy az emberi értelem szabadságát hirdette, és fellázadt minden régi megkötöttség ellen. A tudományok területén a szabad kutatás jogát követelte, a politikai életben pedig a világi hatalomnak az egyháztól való függetlenítéséért szállt síkra. A polgárságnak ez az ideológiai köntösben jelentkező harca — a „tudomány lázadása" — a természettudományról a társadalomtudományra is átterjedt. Eleinte arra szorítkozott, hogy megcáfolja a társadalomra, az államra és jogra vonatkozó egyházi tanítást, majd igyekezett kialakítani a burzsoázia célkitűzéseinek megfelelő társadalomról, államról és jogról vallott új nézeteket, az egyháztól független állami és jogi ideológiát. „Elkezdték az államot emberi szemmel nézni és természeti törvényeit az észből és a tapasztalatból, nem pedig a teológiából levezetni . . . Ez volt az az idő, amikor — mint Hegel mondja — a világot fejtetőre állították, először abban az értelemben, hogy az emberi agy és gondolkodása segítségével megállapított tételek arra tartottak igényt, hogy minden emberi cselekedet és társadalmasulás alapjának ismerjék el őket, utóbb azonban abban a tágabb értelemben is, hogy a valóságot, amely e tételeknek ellentmondott, csakugyan teljesen felfordították. Minden eddigi társadalmi és államformát, minden hagyományos nézetet mint ésszerűtlent a lomtárba dobtak . . ." (Engels)

Ez a folyamat természetesen hosszú időt vett igénybe. Az újonnan kialakult polgári ideológia eleinte nem volt mentes a következetlenségektől — egyes feudális elemek sokáig megmaradtak benne — és az államra vonatkozó burzsoá nézetek is eleinte csak a régi feudális rend bírálatához kapcsolódtak. E kezdeti próbálkozásokat a keresés, a tapogatózás jellemezte, s a polgárság fejlődésével párhuzamosan nyertek mind határozottabb, forradalmibb jelleget a politikai irodalomban kifejezésre jutó polgári követelések.

A polgárság önálló államának megteremtéséhez vezető úton, illetve annak elméleti igazolásában első lépésként a szekularizált abszolút monarchia igenlése jelentkezett, így a fiatal

burzsoázia ideológusaira az a feladat hárult, hogy — a korábbi, ilyen irányú kísérleteket követve — elméleti, tudományos megalapozást adjanak a világi hatalomnak az egyháztól való végleges különválasztása számára. A centralizált és szekularizált polgári állam és az abszolút királyi hatalom védelmében dolgozta ki J. *Bodin* a szuverenitás tanát, amelynek alapján a törvényektől nem korlátozott hatalmat követelt a szuverenitás birtokosa, az uralkodó számára. Utóbb az abszolút királyi hatalom, amelynek létrehozására éppen a burzsoázia törekedett a feudális széttagoltság és a hatalmas hűbérurak önkénye ellen vívott harca során, a termelőerők további fejlődése folytán a haladás gátjává vált. A feltörekvő burzsoázia mind kevésbé tudta elviselni a feudális eredetű korlátozásokat, és a 17—18. században már az abszolút monarchia megdöntése lett a burzsoázia fő politikai célkitűzése. Követeléseit az ember örök, elidegeníthetetlen, magából a természetből származó jogaira való hivatkozással támasztotta alá. Kialakult az államra és a jogra vonatkozó első önálló szaktudomány, a természetjogi elmélet, a burzsoázia „jogi világnézete".

Az államhatalom jogi köntösbe öltöztetése, a forradalmi természetjog követelményeivel való összehangolása a 17—18. század politikai irodalmának egyik jellemző gondolata, bár a körülötte folyó viták sokkal mélyebbre ható ellentéteket takarnak. Tulajdonképpen nem csupán és nem is elsősorban arról van szó, hogy királyság vagy köztársaság legyen a leghaladottabb európai országok államformája, hanem a feudalizmus és a kapitalizmus, a régi és az új rend mind élesebbé váló ellentéte jelentkezik itt az elméletben és a gyakorlati politikában egyaránt. A problémafelvetést az teszi különösen bonyolulttá, hogy a polgárságnak a hatalom birtokáért vívott harca az osztályerőviszonyok eltérő alakulása folytán nem aratott mindenütt teljes, maradéktalan győzelmet, hanem részben a régi hűbéri uralkodó osztályok ellenállása, illetve a velük való kompromisszum igénye, részben viszont már a feltörekvő negyedik rendtől való félelem késztette különböző engedményekre a feltörő polgári osztályt a régi, hűbéri társadalom maradványaival szemben. Ez a kompromisszumra való törekvés jutott kifejezésre egyes feudális intézmények (pl. a királyság) átvételében, illetve megtartásában, s ez tükröződik a feltörekvő polgárság politikai irodalmában is.

Ilyen, lényegében kompromisszumos eredetű következetlenségek a feltörekvő polgárság szinte valamennyi nagy gondolkodójának műveiben előfordulnak, és a természetjog alkalmas eszköznek bizonyult a legkülönbözőbb álláspontok alátámasztására. T. *Hobbes* pl. mint az uralkodói abszolutizmus híve, természetjogi érvekkel igazolja az abszolút királyi hatalom szükségességét, és veszi fel a harcot elméleti síkon az államhatalom megosztására vezető „vegyes" államformával szemben, németalföldi és angol kortársai (Spinoza, Milton, Sidney, majd Locke) viszont ugyancsak a természetjog segítségével igazolják az alkotmányos monarchia szükségességét.

Nem természetjogi érveléssel, de ugyancsak az abszolutizmus elutasításához jut el Ch. *Montesquieu* is, míg a kor legforradalmibb osztályának, a francia kisburzsoáziának követelései *Rousseau* elméletében tükröződnek, aki a természetjogra alapítja az emberi egyenlőségről és a népszuverenitásról szóló tanítását, ugyancsak az arisztotelészi államforma-tan kereteinek felhasználásával.

Németországban ugyanakkor a természetjog *Pufendorf*, *Thomasius*, majd különösen *Wolff* közvetítésével teljesen elvesztette forradalmi jellegét. Ennek oka a német társadalmi viszonyok elmaradottságában, a feudalizmus továbbélésében és a burzsoázia gyengeségében rejlett. A német burzsoázia, amelynek teljes kialakulását és erőinek összefogását megakadályozta Németország területi szétdaraboltsága, nem tudott szabadulni a feudális maradványok befolyásától, s ideológiájából is hiányoztak a feudalizmus ellen irányuló forradalmi követelések.

2. A pozitivista polgári államtudomány önállósulása.

A politikai gondolkodás és ezen belül az állam kérdéseivel való foglalkozás a polgárság uralomra jutása után, a polgári társadalomban érkezett el a mai értelemben vett pozitivista tudományosság fokára.

A polgárság — mint a kizsákmányoló osztálytársadalmak korában az első olyan osztály, amely tudatosan törekedett saját osztályérdekeinek általános emberi érdekek köntösébe történő öltöztetésére — társadalomtudományában is ezt az egyetemességre való törekvést juttatta kifejezésre. Előbb a klasszikusnak nevezett természetjogi irányzat fogalmazta meg örök emberi eszmények, illetve követelmények formájában a forradalmi polgárság célkitűzéseit, majd a pozitivizmus, a hatalomra jutott, s azt szilárdan kézben tartó polgárság jellemző ideológiája állapította meg — a polgári rend erejébe és szilárdságába vetett rendíthetetlen optimizmustól vezérelve — a maga tudományos tételeit, a fejlődési folyamat végső, legmagasabb rendű termékének, lezárásának tekintett polgári társadalmat és államot magával a társadalommal, illetve az állammal azonosítva. A pozitivizmus — amely a valóság megismerését és hű ábrázolását tűzte célul maga elé — nem arra tanít, hogy milyen *legyen* a világ, az államok és az egyes állam helyzete, hanem, hogy milyen az a valóságban, és milyen lesz a felismert hatalmi feltételek alapján; nem ideálokat ad, hanem a konkrét valóságot. A pozitivizmus felszabadítja a politikát és a politikatudományt az etika gyámsága alól, s ezzel háttérbe szorul

mint a tudományos objektivitással összeegyeztethetetlen módszer a társadalmi jelenségek értékelése is. A pozitivista társadalomkutatás korszakalkotónak nyilvánítja azt a gondolatot, hogy a politikatudomány feladata az állami jelenségek egyszerű leírása. Ez természetesen csak a valóság, a társadalmi jelenségek, a társadalomban érvényesülő hajtóerők gondos megfigyelése, hatásuk számbavétele útján történhetik. Az apriorisztikus, deduktív módszer átadja a helyét a tapasztalaton alapuló induktív megközelítésnek. Az apriori természetjogi elvek helyett megfigyelésre és mérésre támaszkodó bizonyított tények képezik a társadalmi célkitűzések kiindulópontját, s vezetnek — az elméleti általánosításokon keresztül — a társadalmi életben, az állami berendezkedésben megvalósítandó konkrét, gyakorlati intézkedésekig. A társadalmi haladás, a reformok útja így szervesen összekapcsolódott a társadalomra vonatkozó tudományos ismeretek fejlődésével, s a kapitalizmus teljes kibontakozása során elért jelentős tudományos és gyakorlati eredmények alapján a pozitivizmus a polgári osztály „hivatalos" ideológiájának rangjára emelkedett.

Amiként a polgári társadalom és a polgári állam kialakulása és megszilárdulása az emberiség fejlődésének új szakaszát nyitotta meg, úgy ennek megfelelően alapvetően új vonásokat tartalmazott a polgárság pozitivista jellegű tudományos gondolkodása is. Ezek az új vonások nemcsak a tartalomban, vagyis abban jelentkeztek, hogy a politikai gondolkodás — a társadalom és az állam megváltozott jellegét tükrözve — már nem hűbéri, hanem polgári célkitűzéseket juttatott kifejezésre, hanem annak a tudományos formának az átalakulásában is, amely a fogalmi és rendszertani kereteket biztosítja e célkitűzések megfogalmazásához.

Ami a politikai gondolkodás fogalmi apparátusát illeti, e fogalmak jó része ekkor telítődött meg új tartalommal, sőt az új politikai intézmények és új gondolati absztrakciók megjelenésével párhuzamosan egy sor új fogalom megjelenésére is sor került. Másrészt alapvetően átalakult a politikai gondolkodás egész rendszere is: felbomlott az az univerzális tudomány, amely az emberek együttélésének valamenynyi oldalát kutatta, s az új tudományágak megjelenése a tudományok többszörösen tagolt és egyre tovább differenciálódó rendszerét hívta életre.

A korábbi, egyetemes jellegű politikatudományt az különböztette meg, egyben emelte más társadalomtudományi ágak fölébe, hogy alapvető kérdésfeltevése — a jó élet biztosításának feltételei és lehetőségei — minden más tudományághoz képest átfogó jellegű volt, így e tudományok csak résztudományként, alkotórészként jelentkezhettek a politikai tudomány rendszerén belül. Ez az egység bomlott meg az ókori görög gondolkodásig visszanyúló politikatudományi koncepció bukásával: speciális diszciplínákra oszlott a politikai élet kérdéseivel foglalkozó tudomány anyaga. E diszciplínák annyiban továbbra is politikai tudományok, amennyiben a politikai folyamatok lényeges momentumait emelik ki, s választják tárgyul, de már nem a korábbi, átfogó jelleggel, hanem csak annak egyik vagy másik részterületét (pl. nemzetgazdaságtan, történelem stb.) vagy az egészet, de speciális terminológia és speciális kutatási módszerek alkalmazásával.

A módszerek önállósulása fontos eleme e szaktudományok különválásának, s szinte döntő tényezőként jelentkezik a társadalomtudományok új rendszerének kiépítése során.

E folyamat első szakaszaként a tudományos módszerek differenciálódása a polgári tudományban egy sajátos, „jogi"-nak nevezett módszer kialakulását és térhódítását eredményezte, amely a társadalmi élet politikai jelenségeit jogi oldalukról, a jog eszközeivel igyekezett vizsgálni, de most már nem egy forradalmi „természetes" jog követelményeivel egybevetve, hanem a polgári állam tételes jogi szabályozásának oldaláról. A polgári államtudományban — főleg a német „Allgemeine Staatslehre" hatására — még a 20. század fordulója körül is a problémakörnek ez a pozitivista, formál-jogi megközelítése uralkodott. Utóbb, a fizika, kémia és a biológia új eredményeinek lelkesítő hatására az általuk alkalmazott empirikus módszerek térhódítására került sor, s éppen ezeknek az új módszereknek alapján fogalmazódott meg a polgári államtudomány tudományosság-igénye, illetve kritériuma is. „A politológia csak akkor tarthat igényt a tudományos jellegre, ha a körébe tartozó jelenségeket ugyanolyan gonddal vizsgálja, mint ahogyan az úgynevezett tapasztalati tudományok teszik a maguk folyamataival" — fogalmazzák meg minden pozitivista irányzatra kiterjesztő, illetve visszavetítő érvénnyel a tudománnyal szemben támasztott követelményt a polgári államtudományban, utat nyitva egy, a joginál átfogóbb problémafelvetés és megközelítés felé.

A tudományosság fogalmának polgári-pozitivista meghatározása a korábbi, egységes politikatudomány egész témaköreit rekesztette ki a tudományos vizsgálódások köréből, s e módszertani alapokon nyugvó kiindulópont az állammal kapcsolatos problémák felvetésének, megválaszolásának kereteit — s ezzel az államtudományok tagozódását — is eldöntötte. E folyamaton belül legalább két fő szakasz különböztethető meg: az egyik a társadalom kérdéseivel foglalkozó önálló tudomány létrejötte, a vallással vagy az etikával összefonódott egységes filozófia felbomlása; a másik szakasz ennek az új társadalomtudománynak további tagozódása, amely az egyes országokban —

társadalmi előrehaladásuk sajátosságaitól meghatározottan — különböző irányokba vezetett.

A kontinentális fejlődésben élenjáró francia és német tudomány egyaránt korán eljutott annak felismeréséig, hogy a társadalomtudomány továbbfejlődésének elengedhetetlen feltétele a tudományos módszer kidolgozása és elterjesztése, majd — éppen e módszer alkalmazásának eredményeként — a társadalomtudomány további tagolása, s az önálló államtudomány kiépítésével a társadalom- és az államtudomány korábbi azonosításának megszüntetése. A rendszerezésre való törekvés abból indult ki, hogy bár az állam mint a társadalom központi jelensége a társadalmi élet úgyszólván valamennyi területére hatást gyakorol, ez azonban csak az államtudomány és a társadalomtudomány más ágazatai közötti kapcsolat kimunkálásának fontosságára utal, de semmiképpen sem indokolhatja az államtudomány fogalmának olyan kiterjesztő értelmezését, amely a korábban érvényesülő univerzalista felfogásra utalna vissza.

További előrelépést jelentett a társadalomtudományok rendszerének kiépítésében s az egyes tudományágak sajátos tárgyának pontosabb körülhatárolása terén az államtudomány — vagy államtudományok — belső tagozódásának továbbfejlesztése, amiben főleg a német társadalomtudományi pozitivizmus legjelentősebb képviselői jártak elöl. Míg a francia, olasz és angolszász nyelvterületen lényegében megmaradt — éspedig többnyire a klasszikus eredetű, bár megváltozott tartalmú politikafogalomra való elnevezésbeli utalással (science politique, scienza politica, political science) — az államtudomány átfogó jellegű, egységes értelmezése, addig a német pozitivisták az államtudományok sokoldalúan tagolt rendszerét dolgozták ki. A tágabb és szűkebb értelemben vett államtudományok megkülönböztetésével és vizsgálódásaikat az utóbbi területre összpontosítva, a leíró (elbeszélő), az elméleti és az alkalmazott államtudományok hármas tagozódását tekintették alapvető fontosságúnak a rendszer és az alkalmazott kutatási módszerek tisztasága szempontjából. A három egymással érintkező terület elhatárolása azonban nem kis nehézséget okozott; a leíró, tehát lényegében történeti jellegű és az elméleti, vagyis az állami jelenségek sokoldalú megismerését és azok általánosító elemzését célzó államtudományok kapcsolata ugyanis rendkívül szoros, hiszen a társadalmi jelenségek állandó változásainak történeti leírása szükségszerűen fényt vet e változások okaira, s ezzel magának a jelenségnek belső természetére, lényegére is, amelynek tanulmányozása már az elméleti államtudomány, vagyis az államelmélet területére vezet. Míg a különös államelmélet (besondere Staatslehre) egyrészt valamely állami intézmény összehasonlító tanulmányozását (spezielle Staatslehre), másrészt valamely konkrét állam intézményeinek megismerését és megismertetését célozza (individuelle Staatslehre), az államot vagy mint társadalmi jelenséget, vagy mint jogintézményt vizsgálja. Ennek megfelelően alakul ki és nyer önálló létet az államtudományok két további ága (soziale Staatslehre és Staatsrechtslehre). Az államnak mint társadalmi jelenségnek és mint jogintézménynek elhatárolása s e két különböző területen érvényesülő módszerek — a formális jogi és a szociológiai — szigorú szétválasztásának igénye, amelyet a német pozitivista államtudomány a tudományos vizsgálódás nélkülözhetetlen előfeltételeként jelöl meg, lényegében nem más, mint az újkantiánus filozófia jogelméleti jelentkezésének államelméleti párhuzama, a jognak társadalmi összefüggéseiből való kiszakítása.

Könnyebb feladatnak bizonyult a pozitivista német államtudomány számára a gyakorlati vagy alkalmazott államtudomány, a szűkebb értelemben vett politika elhatárolása a leíró és az elméleti jellegű államtudományoktól. Az államelmélet és az alkalmazott államtudomány, vagyis a politika összefüggését az absztrakt és a konkrét logikai kapcsolata jellemzi: az államelméletben mint fogalomtudományban (Begriffswissenschaft) minden tétel absztrakt formában jelentkezik, a politikában viszont e tételeknek a konkrét állami valóságra, a politikai élet folyamatára való alkalmazásáról van szó. Minthogy ennek során mindig világnézeti, illetve pártszempontok érvényesülnek mint az értékelés végső mércéi, a politika alapvetően értéktudomány, nem a létező (Sein), hanem a megvalósítandó (Sollen) tudománya.

E problémák — s az állammal összefüggő valamennyi kérdés — a társadalom életének ahhoz az oldalához tartozik, amelyet — az arisztotelészi elnevezéshez ragaszkodva — a politika gyűjtőfogalmával szoktak összefoglalni, politikai tudományoknak nevezve az e körbe tartozó jelenségek törvényszerűségeit kutató tudományos diszciplínákat. Az empirikus módszerek egyre kiterjedtebb alkalmazása ennek az átfogó, Arisztotelészig visszanyúló politikatudománynak reneszánszához vezetett.

3. A polgári politikatudomány.

A politika fogalma — annyi más társadalomtudományi fogalomhoz hasonlóan — az ókori görög városállamok korából származik. Eredeti jelentése, a polisz ügyeivel, vagyis általában a közügyekkel való foglalkozáshoz kapcsolódott, hiszen a rabszolgatartó polisz tevékenysége — amint azt az ókorkutatás kétségtelenül igazolta — nemcsak a mai értelemben vett állami funkciók ellátására terjedt ki, hanem magában foglalta a magánélet számos területének irányítását vagy közvetlen szabályozását is. Nyilvánvaló azonban, hogy a politika névvel jelölt tevékenység — mint azt a városállam fogalmához kapcsolódó elnevezése is mutatja — az

emberi társadalomnak olyan szervezeti formáját előfeltételezi, amely magasabb rendű az ősi nemzetségi társadalmi rendnél, s benne a közügyekkel való foglalkozásnak társadalmi tevékenységi formaként történő önállósulása valamely, a társadalomtól függetlenné vált szervezeti forma kialakulásának függvényeként ment végbe. A politika tehát az állam létéhez kapcsolódik, s benne az állam létrehozásának szükségességét előidéző osztályellentétek tükröződnek. E kapcsolat szoros és elszakíthatatlan jellegét már a politikai gondolkodás kezdetein felismerték, s az egységes társadalomtudomány évszázadaiban magától értetődő természetességgel fonódtak össze az állam kérdései a tágabban értelmezett politikai problémákkal. Ez az összefonódottság és egymásra utaltság a tudományok tagoltabb rendszerének kialakulása után is megmaradt, s még a polgári forradalmakban győztes s a maga tudományos és tudománypolitikai elképzeléseit a gyakorlatban érvényesítő burzsoázia társadalomtudományában sem vált külön egymástól — egészen a 19. század derekáig, a pozitivista filozófia és társadalomtudomány általános elterjedéséig — a tulajdonképpeni, szűkebb értelemben vett államelmélet és a politika tudománya. E történeti hagyomány hatásával magyarázható, hogy még a polgári politikatudomány önállósulása után is vannak hívei a politika és az államelmélet azonosításának, többnyire a tárgy — tudniillik az állami jelenségek — hangsúlyozott azonossága alapján.

A politikatudomány modern fogalma — a társadalmi és az állami élet problémáival való foglalkozás ősi gyökerei ellenére — viszonylag későn, a tudományok rendszerének fokozatos kiépülése során alakult ki.

Ez a politikatudomány, ahogyan főleg az Egyesült Államokban létrejött, feladatát a társadalomban érvényesülő politikai hatalom minél sokoldalúbb megismerésében jelöli meg.

A társadalmi élet valóságára vonatkozó megbízható ismeretek természetesen csak e valóság konkrét tanulmányozása alapján szerezhetők meg. Nem véletlen tehát, hogy az amerikai politikatudományban kezdettől fogva a tényvizsgálatok szerepe állott előtérben. Ez a kiindulópont eleve fogékonnyá tette a politikatudományt a társadalmi élet belső törvényszerűségeinek felismerésére és bizonyos fokig közelebb hozta a marxizmus—leninizmus szemléletmódjához is. A politikatudomány magában foglalja az olyan témákat, mint az államok keletkezése és fejlődése; jelenlegi alkotmányuk, kormányzati felépítésük, jogrendszerük leírása, elemzése és összehasonlítása; az állam által az egyénekre és a különböző csoportokra megállapított szabályok s ezen belül különösen a gazdasági forgalom, a szociális viszonyok és a nevelés szabályozása; azok az intézmények és technikai eljárások, amelyek a jogszabályok megalkotásánál, alkalmazásánál és kikényszerítésénél szerepet játszanak vagy érvényesülnek; a politikai pártok és érdekcsoportok felépítése és tevékenysége; a közvélemény és annak alakítása, a társadalom befolyásolásának természete és eszközei; az államközi — politikai, gazdasági, kulturális, ideológiai stb. — kapcsolatok, valamint azok a kísérletek, amelyek az ilyen viszonyok szabályozását és ellenőrzését a nemzetközi jog és a nemzetközi szervezetek segítségével kívánják megoldani. Végül a politikatudomány területére tartoznak mindazok az elméleti törekvések is, amelyek úgyszólván ősidők óta kísérik az állam fejlődését azzal a céllal, hogy az államról, a kormányzati rendszerről, a jogról és általában a politikai magatartásról következtetéseket vonjanak le, hipotéziseket állítsanak fel, és vizsgálataik alapján helyes általánosításokhoz jussanak.

A pozitivista államtudományok két, egymással lényegében párhuzamosan létrejött fejlődési iránya tehát tartalmi jegyeik különbségei révén alapvetően eltávolodott egymástól; ezt a folyamatot csak gyorsították, a hasadást mélyítették, majd véglegessé tették a politikai élet valóságában végbement változások, amelyek az imperializmus kialakulásával és térhódításával függnek össze.

A társadalmi fejlődés által felvetett problémák közül legalább hármat kell kiemelnünk mint olyanokat, amelyekre a tudománynak elkerülhetetlenül választ kellett adnia:

a) A monopolkapitalizmus célkitűzései egyre fokozottabban állították előtérbe a gazdaság tudatos befolyásolásának követelményét, ami múlhatatlanul együtt járt a burzsoá állam szerepének, jelentőségének korábban elképzelhetetlen arányú kiterjesztésével. Az állami beavatkozás növekedése, a korábban sérthetetlennek tekintett „magán"-érdekszféra korlátozása — ha nem áttörése — a polgári forradalmakban diadalra juttatott polgári értékrend, a klasszikus állampolgári vagy emberi jogok válságát eredményezte, s a pozitivista tudományt a Welfare State s a Rule of Law áthidalhatatlannak látszó ellentétének dilemmája elé állította.

b) A mind jobban erősödő és szervezetileg is nemzetközivé váló munkásmozgalom kitermelte a maga tudományos elméletét is, amely a pozitivizmus legjobb hagyományainak felhasználásával a burzsoá valóságnak a korábbival gyökeresen ellentétes képét rajzolta meg.

c) A monopolkapitalista fejlődés egyik, bár nem szükségszerűen jelentkező útja a fasizmus irányába vezet. A fasiszta állam mindenhatósága, az emberi jogok teljes tagadása és a fasizmusnak a jog köntösébe öltöztetett rémtettei ellen kibontakozó politikai és szellemi egységfront a tudomány segítségét is igényelte.

Mindezek a kérdések — korunk legfontosabb kérdései — múlhatatlanul állásfoglalást s ezzel természetesen értékelést, rangsorolást igé-

nyelnek mindenkitől, egyéntől és közösségtől egyaránt. A pozitivizmus válaszút elé került: vagy válaszol a társadalmi valóság új problémáira, ami mind a tőkés osztályon belül, mind a szemben álló osztályok harcában felmerülő és kiéleződő ellentétek tekintetében állásfoglalást követel, s ezzel feladja korábbi értékelésmentes szemléletét, vagy kitér az állásfoglalás elől, ami lényegében annak beismerését jelenti, hogy a tudomány lemond a valóság megismerésében és formálásában játszott szerepéről, megszűnik a társadalmi fejlődés egyik összetevője, sőt mozgatója lenni.

A pozitivista német államtudomány, amely az értékelés szubjektív aktusára való hivatkozással maga tagadta meg a tudomány rangját a politikai vizsgálódások összességétől, s ezzel végeredményben a kiindulópontot szolgáltatta az így értelmezett politika hitelének megrendüléséhez, a német politika hatalmi törekvéseinek ismételt bukásával a gyakorlatban is hajótörést szenvedett. Az angolszász politikatudomány fellegvárában, az Egyesült Államokban viszont gyors ütemben haladt előre a tudományág fejlődése, társadalmi szerepének kiterjedése. Nem véletlen tehát, hogy amikor a második világháborút követően egymás után alakultak meg vagy folytatták erőszakkal megszakított tevékenységüket a tudományos élet nemzetközi szervezetei, a politikai tudományok területén, az 1949-ben alakult Association Internationale de Science Politique keretében az amerikai politikatudomány jelentős túlsúlya bontakozott ki. A tudományos életben érvényesülő nemzetközi együttműködés mindazonáltal nem maradt hatás nélkül a különböző, egymással többé-kevésbé szemben álló tudományos irányzatokra, s napjainkban — az egész polgári társadalomtudományra jellemző integrálódási folyamat keretében — az amerikai és a kontinentális irányzat bizonyos mérvű közeledése figyelhető meg.

4. A magyar államelmélet történeti útja.

A magyarországi államelmélet kialakulására és történeti útjára a Habsburg-uralom nyomta rá a bélyegét. Az önálló államelmélet létrejötte — amint arra az előzőekben rámutattunk — Európa-szerte a polgárság előretöréséhez és hatalomra jutásához kapcsolódott; Magyarországon viszont a Habsburg-birodalommal való összefonódottság tartós akadálynak bizonyult a polgári átalakulás, az önálló polgári állam létrejötte és a feudális maradványok felszámolása útjában.

Az első munkák, amelyek a polgári állam- és jogbölcselet megjelenését jelezték Magyarországon, ennek megfelelően nem önálló művek, hanem az osztrák természetjogi irodalom jellegzetes, nagyhatású alkotásának, Martini természetjogi kézikönyvének szerényebb átdolgozásai, „bővebb magyarázatai", esetleg fordításai voltak (Lakits György, Brezanóczy Ádám, Filó János, Dienes Sámuel vagy Újfalussy János munkái). A természetjog német-osztrák változatának, az észjognak körébe sorolhatók a 19. század első felében megjelent és Kant, majd Hegel nyomdokában járó első önálló magyar állam- és jogbölcseleti művek is (köztük a legjelentősebbek Virozsil Antal, majd Pauler Tivadar munkái), amelyek egyértelműen a feudális maradványok megőrzésének szolgálatában állottak.

A természetjogban rejlő forradalmi lehetőségek s ezzel a magyarországi polgári átalakulás kérdéseit először a francia felvilágosodás eredményeit hasznosítani kívánó magyar jakobinusok tűzték zászlajukra; közülük *Hajnóczy* József a régi magyar közjogból kiindulva, a régi törvények talaján állva igyekezett megfogalmazni az új, modern társadalmi berendezkedés alkotmányos alapjait. A reformkorban az átalakulás kérdései mind az elméleti, mind a gyakorlati politika síkján jelentős művek sorában vetődtek fel; közülük *Széchenyi* István négy nagy publicisztikai műve (Hitel, Világ, Stádium, Kelet népe), *Kossuth* Lajosnak a Pesti Hírlap-ban 1841—1844. között megjelent cikkei, *Szalay* László „Publicistai dolgozatok" c. műve inkább a gyakorlat, Szontágh Gusztáv, Benczur János, Karvassy Ágoston és Szeremlei Gábor művei inkább az állambölcselet oldaláról foglalkoztak a társadalom megújításának kérdéseivel. E mérsékelt reformtervektől mind tartalmi, mind formai szempontból alapvetően különböznek Kornis Károlynak, a pesti egyetem jogtanárának forradalmi röpiratai, amelyek a királysággal való szenvedélyes szembefordulást, a nép jogaiért és a népi kormányzatért való síkraszállást tükrözik.

Az 1848/49-es forradalom leverését követő korszak legnagyobb jelentőségű műve *Eötvös* József „A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra" című nagy munkája, amely a német jogbölcselet befolyásának elutasításával, a vizsgált kérdések körének kiterjesztésével, a gazdag tényanyag elméleti általánosítására irányuló tudományosságigényével valóban új szakaszt nyitott a magyar politikai gondolkodásban. E korszakban a magyar állambölcselet útja kétfelé válik: az egyik irányzat a nagy- és középbirtokosok feudális kiváltságainak, a magyar politikai életben betöltött hatalmi pozíciójának elméleti alátámasztására vállalkozott, s a feltörekvő polgári osztállyal szemben a régi, a „történeti" intézmények igazát próbálta igazolni; a másik irányzat viszont — éppen a magyar burzsoázia megerősödését tükrözve — a polgárság jellemző tudományos felfogását, a pozitivizmust kísérelte meg a magyar tudományos életben is meghonosítani. Az előbbi, főként politika néven jelentkező irányzathoz tartozó jelentősebb szerzők közül Kautz Gyula, Kuncz Ignác és különösen *Concha* Győző érdemel említést. Concha mint a konzervatív-reakciós irányú államtudomány vezéralakja misztikus-idealista állambölcseletével

több mint fél évszázadon át gyakorolt döntő hatást az egész magyar közjogi gondolkodásra: organikus államszemlélete, a Szent Korona-tan elméleti alátámasztása, a jognak — s különösen a nemzetközi jognak — az „emberi eszme valóságát" kifejező szuverén állami akarat alá rendelése maradéktalan kifejezője a századforduló kori, majd a horthysta Magyarország hivatalos közjogi ideológiájának.

A másik irányzat, a pozitivizmus, előbb a nyugati polgári irodalom több jelentős művének magyar nyelven való megjelentetése formájában jelentkezett Magyarországon; az első önálló magyar pozitivista publikációkat egyfajta differenciálatlanság, különböző tudományágak problémafelvetéseinek és módszereinek keveredése jellemezte. Utóbb — főleg *Pulszky* Ágost „bölcseleti államjog"-a, majd *Pikler* Gyula „belátásos államelmélet"-e formájában — sajátos szociológiai arculatot nyert, s a századforduló körül működött Társadalomtudományi Társaság égisze alatt a magyar radikális polgárság tudományos törekvéseit és célkitűzéseit fejezte ki.

Ezek a polgári törekvések az imperializmus szakaszában utóbb sokat veszítettek haladó jellegükből; a polgári radikalizmus egyes képviselői — mint *Somló* Bódog — a „hivatalos" tudomány képviselőinek táborába állottak át, mások — mint Jászi Oszkár vagy Szabó Ervin — bár látszólag a radikális állam- és jogbölcselet haladó hagyományainak útját járták, több kérdésben is, így egyfajta „szociális jog" vagy a korporatív államesszme egyes elemeinek propagálásával valójában az imperialista társadalomfejlődésnek tettek engedményeket.

III. A szocialista államelmélet. 1. A szocialista államelmélet általános jellemzése. 2. A szocialista államelmélet új feladatai.

1. A szocialista államelmélet általános jellemzése.

A szocialista államelmélet történeti útjának kezdeteit a marxizmus—leninizmus klasszikusainak műveiben kifejtett gondolatok jelentik. E „klasszikus örökség" átvétele és felhasználása — amely a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmes megvívásával és a világ első szocialista államának megteremtésével és történelmi sikereivel igazolta életerejét — a személyi kultusz időszakában az államelmélet átmeneti stagnálásához vezetett; az SZKP XX. kongresszusával megnyílt új szakasz azonban nem csupán a szocialista társadalom építésének gyakorlatához, hanem az elméleti kutatómunka új fellendüléséhez is megteremtette a kedvező lehetőségeket.

A marxista—leninista államelméletnek egyik alaptételét alkotja az állam és a gyakorlati politika közötti elválaszthatatlan kapcsolat hangsúlyozása, sőt *Lenin* az államhatalom felépítését jelölte meg a politika legfontosabb elemeként. Valóban, valamely állam politikája elsősorban az illető állam osztálytartalmától függ, s megfordítva, a társadalomban uralkodó osztály politikája határozza meg az állam tevékenységének irányát és tartalmát, formáit, feladatait és céljait minden adott történelmi pillanatban, s ez határozza meg a célok megvalósításának eszközeit is. Ez a magyarázata annak, hogy a gyakorlatban követett és követni kívánt politika elvi síkon történő alátámasztására, tudományos igazolására való törekvés úgyszólván végig kísérte az osztálytársadalmak történetét.

A szocialista tudományban — e tudomány nyíltan hangoztatott valóságalakító szerepéből következően — szembeszökően előtérbe került a társadalmi valóság tudatos és tervszerű formálásának feladata, s ezen belül természetesen a szocializmus, majd a kommunizmus építésében leginkább használható, legcélszerűbb politikai formák kialakítása is. Az emberi megismerés folyamatának materialista értelmezése, amely felismeri abban az egyedi jelenségektől a lényeg felé, a konkréttól az absztrakt felé haladó irányzatot, minden apriorisztikus, spekulatív megközelítéssel szemben éppen a pozitivista tudományra olyannyira jellemző induktív módszert, s általában az érzéki tapasztalat szerepét állítja előtérbe. Aligha lehet tehát kétséges, hogy a marxista—leninista államelméletben nagy szerephez kell jutniok a megfigyelés, a mérés és a logikus gondolkodás követelményeire épülő empirikus-pozitivista módszereknek.

Ugyanakkor a szocialista társadalomtudományokban szükségszerűen kerül előtérbe az értékelő momentum érvényesítése is, ami logikus következménye e tudományok pártos jellegének, a tanulmányozott társadalmi valóság megváltoztatására, a felismert objektív törvényszerűségek által meghatározott fejlődési vonal támogatására irányuló alapvető feladatának.

A tudományelmélet problémáinak felvetésében és megoldásában, s ezen belül főleg a társadalomtudományok rendszerének és metodológiájának vizsgálatában a szocialista tudomány még csak a kezdeti lépéseknél tart. Ebben az általános lemaradásban az állam- és jogtudomány is osztozik, noha már fejlődésének eddigi szakaszaiban is felmerült a tudományelméleti alapvetés kidolgozásának igénye, s e téren különösen az utóbbi időben észrevehető felélénkülés jelei mutatkoznak. Ennek okait nyomozva megállapítható, hogy a szocializmus, majd a kommunizmus építése a szocialista állam sokoldalú erősítését igényli, ugyanakkor az a körülmény, hogy a szocialista társadalom vezetésében az állam mellett más társadalmi szervezetek is egyre növekvő szerephez jutnak, a figyelmet — érthető módon — ezekre az új, a közhatalom gyakorlásával, illetve a politikai vezetéssel kapcsolatos szervezeti formákra és

módszerekre irányítja. Az állam- és jogtudománynak választ kell adnia egy sor olyan kérdésre, amelyek a funkciók elhatárolásával, a dolgozó tömegek akaratának érvényesülésével, a társadalom politikai életébe való bekapcsolódásuk különböző formáival, az állampolgári jogok és kötelességek rendszerével stb. függnek össze, s amelyeknek egy része eddig nem került beható tanulmányozásra a szocialista állam- és jogtudomány részéről vagy egyenesen kívül rekedt annak kutatási területén. Éppen ez a körülmény vezetett azokhoz a szocialista jogirodalomban újabban jelentkező törekvésekhez, amelyek egyrészt az állam- és jogtudomány keretei között az állami problematika részletesebb kidolgozását célozzák, másrészt a társadalomtudományok jelenlegi szocialista rendszerének felülvizsgálására irányulnak. A szocialista állam- és jogtudomány rendszertani és metodológiai kérdéseinek eddigi viszonylagos elhanyagoltsága azzal az erősen szimplifikáló szemlélettel is szorosan összefüggött, amely az ezzel kapcsolatos feladatokat a dialektikus materializmus módszertani alaptételeinek az egyes szaktudományok által történő egyszerű átvételére szűkítette le. Nem lehet kétséges, hogy a szocialista társadalomban — akárcsak a szocialista tudomány minden más részterületének — az állam- és jogtudománynak a fejlődése is csak a marxista—leninista világnézet alapján, a dialektikus és történelmi materializmus által feltárt általános törvényszerűségek — s ezen belül a tudományok rendszerére és módszertanára vonatkozó útmutatások — alapján mehet és megy végbe. Az egyes szaktudományok feladata azonban e vonatkozásban éppen abban áll, hogy ezeket az általános, átfogó törvényszerűségeket és útmutatásokat a maguk területére alkalmazva továbbfejlesszék és gazdagítsák az illető tudományág sajátos jellegéből fakadó elemekkel. Az állam- és jogtudomány területén tehát az általa megvizsgált jelenségek és folyamatok lényegének feltárása a marxizmus—leninizmus általános tételeiből következő, de azokon éppen a sajátosságok kiemelésével túlmutató részelemzések elvégzését igényli azoknak a sajátos vonásoknak kidolgozása céljából, amelyek az állami és jogi jelenségek differentia specificáját képezik a társadalmi jelenségek genus proximumán belül.

Mindebből az állam- és jogtudományi vizsgálódások alapvetően kettős jellege következik: egyrészt az állami és jogi jelenségek társadalmi vonatkozásainak, más társadalmi jelenségekkel való összefüggéseinek kidolgozása az állam- és jogtudománynak más társadalomtudományi ágakkal való kapcsolatát állítja előtérbe, azok kutatási eredményeinek az állam- és jogtudományi kutatómunka által történő felhasználása, saját kutatási eredményeivel való egybeötvözése céljából, másrészt az állami és jogi jelenségek körében döntően érvényesülő normativitás — mint e jelenségek legfőbb sajátossága — a jog norma-jellegének s az állami jelenségek jogi szabályozottságának vizsgálatát teszi alapvető feladattá. Ismeretes, hogy a polgári társadalomtudományi kutatás az állami, illetve a jogi jelenségek körének szigorú szétválasztásából indul ki e jelenségek állítólagos lényegbeli különbségére hivatkozva. A jogi kérdésekre itt nem térünk ki; elegendő azt megállapítani, hogy a polgári jogtudomány a pozitivista alapokon nyugvó részkutatások mindkét fő területén — tehát a jog normatív jellegének, illetve társadalmi összefüggéseinek feltárásában — jelentős eredményeket ért el, és többé-kevésbé logikus, összefüggő rendszereket produkált. E rendszerek azonban — éppen, mert a jog összetett voltát alig vagy egyáltalán nem vették figyelembe — szükségszerűen egyoldalú, a jogi jelenségek egész tartalmi gazdagságát feltárni képtelen megoldásokra jutottak.

Még fokozottabban mutatkozik ez a jelenség az állami problematika vonatkozásában, ennek megfelelően következményei is súlyosabbak. Egyfelől ugyanis az államnak csupán a jog oldaláról történő szemlélete képtelen a társadalom politikai életében végbemenő, az állam létezéséhez kapcsolódó és általa feltételezett, de a jog eszközével csak kevéssé megragadható folyamatok hű ábrázolására, lényegük, sajátosságaik feltárására, mindenképpen indokoltnak kell tekinteni tehát azt a lesújtó bírálatot, amelyben maga a polgári társadalomtudomány részesítette az államra vonatkozó ilyen jellegű kutatómunkát. Másfelől viszont az államnak a politikai gyakorlat oldaláról történő megközelítése — amennyiben ez a sajátosan jogi vonatkozások elhanyagolásával történik — azzal a veszéllyel jár, hogy feloldja az állami és jogi jelenségek sajátos jellegét, kellő differenciálás nélkül beolvasztja őket a politikai élet sokrétű összetevőinek sorába. A polgári politikatudománynak az előzőek során vázolt fejlődése elegendő bizonyítékot szolgáltat e kétoldalú veszély reális voltára.

A marxista—leninista állam- és jogtudomány — a világ anyagi egységére vonatkozó alapvető filozófiai-világnézeti meggondolások birtokában — e veszélyek egy részétől eleve mentesül: fel sem merül, mert nem is merülhet fel számára a világ jelenségeinek állítólagos különneműségéből fakadó módszertani dilemma, az állami és jogi jelenségek megragadására önálló „jogi" módszer alkalmazásának szükségessége. Fennáll viszont — éppen a jelenségek sokoldalú összefüggéseire vonatkozó dialektikus törvényszerűség felismerésével kapcsolatban — az előbbiekben vázolt „társadalmi" szemlélet eltúlzásának veszélye, az állami és jogi problematika „elszociologizálásának" formájában.

A valóságos helyzet mégis éppen ellentéte annak, ami a marxista—leninista világnézeti alapokon nyugvó szaktudományok számára — éppen e filozófiai meggondolásokból — logikusan következnék. A szocialista állam- és

jogtudomány viszonylag részletesen kidolgozta az államelméletnek az államjoghoz kapcsolódó részét, tehát az állam jogi felépítésére és működésére, jogi szabályozására vonatkozó problematikát. Lényegében hiányzik viszont, vagy az első lépéseknél tart az államtudomány társadalmi vonatkozásainak feltárása, azoknak a társadalmi erőknek és folyamatoknak differenciált elemzése, amelyeknek — bár elsősorban jogi eszközökkel való — rendezése az állam egyik legfontosabb feladata. A szocialista államelmélet a jogelméleti vizsgálódásoktól lemaradva, tulajdonképpen csak most jutott túl a marxizmus—leninizmus klasszikusaitól származó, s az állam lényegére és működésére vonatkozó alapvető jelentőségű megállapítások egyszerű ismételgetésén, s kezdett hozzá a valóság jelenségeinek tanulmányozásából kiinduló konkrét kutatásokhoz.

2. A szocialista államelmélet új feladatai.

Ismeretes, hogy a társadalomtudományok szocialista rendszerében az államelmélet nem önálló diszciplínaként, hanem az egységes szocialista állam- és jogelmélet részeként szerepel: e tudomány feladata az állami és jogi jelenségek általános törvényszerűségeinek kutatása.

Az állami és jogi jelenségek megismerésére irányuló tudományos igényű vizsgálódásoknak egységes állam- és jogtudomány keretében történő összekapcsolása a marxista—leninista társadalomtudomány sajátos, új vonásai közé tartozik. Ez bizonyos értelemben visszanyúlást jelent a görög rabszolgatartó társadalom politikatudományához, amely — mint láttuk — magában foglalta az embernek a társadalomban elfoglalt helyére, a családra, az államra, a jogra stb. vonatkozó ismereteket, s ezzel a polgári tudományban végbemenő differenciálódási folyamattal szemben kezdettől fogva egy bizonyos fajtájú integrációs törekvést fejezett ki. Ez a társadalomtudományok területén egyrészt a tudomány s általában a tudati jelenségek, illetve a termelési viszonyok közötti összefüggés hangsúlyozásában állt, másrészt az egyes társadalomtudományi ágazatok szoros kapcsolatának felismerésében és igénylésében, ami logikus következménye volt az ideológiai felépítmény egységének, elemei összefonódásának. Ezekkel az integrációs törekvésekkel állt összhangban az állami és jogi jelenségek szerves egységének hangsúlyozása, s az egységes marxista—leninista állam- és jogtudomány megalapozása is.

A szocialista társadalomtudományi irodalomban azonban újabban olyan törekvések is mutatkoznak, amelyek túllépni látszanak ezeket a hagyományosnak nevezhető kereteket, és a társadalomtudományok valamiféle újszerű szintézise irányába mutatnak.

A szocialista társadalomtudományi gondolkodás talaján kibontakozó új integrációs törekvések és célkitűzések kétségtelenül a szocialista állam- és jogfejlődésnek az előzőekben vázolt új sajátosságaiból fakadnak, kiindulópontjuk — helyesen — a társadalmi változásoknak mint a társadalomtudományok további fejlődését döntően befolyásoló realitásnak számbavételére épül. Ugyanakkor azonban e törekvések másik jellemzője egy bizonyos fokú bizalmatlanság, amely főként a szocialista államelmélet problematikájának viszonylagos kidolgozatlanságával van összefüggésben. Ebből ered azután az állam- és jogtudomány lehetőségeinek alábecsülése s a társadalom politikai vezetésével kapcsolatos kérdéseknek valamilyen más tudományos diszciplína körébe történő utalása.

Kétségtelen, hogy a szocialista államelmélet iránt megnyilvánuló bizalmatlanságnak van némi alapja, sőt — a polgári irodalom tanúsága szerint — történeti hagyománya is.

Ismeretes, hogy míg a jog, a jogászi hivatás, valamint az erre előkészítő egyetemi oktatás önállósulása révén viszonylag korán „szaktudomány"-nyá vált, addig az állammal való foglalkozás szinte a 19. századig nem különült el az egységes „politika" keretében, és specialistái sem voltak olyan értelemben, ahogyan jogászokról, illetve jogtudósokról már a római birodalomban beszélhetünk. Magának az államnak a fogalma is viszonylag késői korok terméke, a társadalomtól való fogalmi és értelmi elkülönítése pedig csak a polgári tudományban ment végbe.

Ebből az időbeli eltolódásból nemcsak az következett, hogy a jogtudomány — s ezen belül a jogelmélet — tárgya és módszerei az államtudományénál jóval korábban kialakultak és önállósultak, hanem az is, hogy a jogtudomány a maga kategóriáival, fogalmaival és módszereivel elkerülhetetlenül hatást gyakorolt az államtudományra is.

Az ebből eredő problémák a polgári tudomány számára súlyos nehézségeket jelentettek, a jogi kategóriákat felhasználó és jogászi módszereket alkalmazó államtudománynak ugyanis szükségszerűen szembe kellett néznie azzal a váddal, hogy a társadalom vezetésének, a hatalom gyakorlásának csupán egyik oldalát ragadja meg, s eleve kevéssé fogékony a társadalom politikai vezetésének olyan problémái iránt, amelyek a jog eszközeivel nem közelíthetők meg. A kiutat e téren az államtudomány szociologizálása jelentette a polgári társadalomtudomány számára, a szociológiai módszerek alkalmazása viszont bizonyos értelemben a hagyományos értelemben vett államtudomány elsorvadásához, s egy új tudományág, az ún. politikatudomány létrejöttéhez vezetett. E tudományágnak az állami és jogi problematika csak egyik összetevője, az ún. jogászi módszerek pedig úgyszólván teljesen háttérbe szorultak a különböző, szociológiai jellegű megközelítési módok mögött.

Úgy tűnik, hogy a szocialista társadalomtudomány most jutott el fejlődése újabb, szocioló-

giainak nevezhető szakaszába. Bármennyire különösnek tűnik is, ti., a szocialista társadalomtudomány — s ezen belül az állam- és jogtudomány — álláspontja a félreérthetetlenül tisztázott alapvető elvi kiinduló pontok ellenére sem volt mentes bizonyos sajátságos ellentmondásoktól, amelyek — részben a polgári tudomány örökségeként továbbélve — az előbbiekben vázolt fejlődési vonalból is fakadtak. Így noha a marxizmus—leninizmus eszmerendszerében az államnak megkülönböztetett szerep jut — az állam- és jogtudomány keretében az állami problematika a jogi kérdések kidolgozottságához képest némileg a háttérbe szorult. Ezzel a körülménnyel, valamint az állami kérdések fokozott jelentőségével függ össze a megismerési módszerek bizonyos — sajátságosan eltorzult — egyoldalúsága is. Bár a marxizmus—leninizmus, illetve a marxista—leninista állam- és jogtudomány a társadalmi jelenségek összefüggéseinek, kölcsönhatásának hangsúlyozásával mindenkor hangsúlyozottan „társadalmi" jellegű volt, a gyakorlatban ennek éppen ellenkezője valósult meg: a szociológiai-empirikus megközelítés úgyszólván teljes hiánya, s ezzel párhuzamosan a normativista-dogmatikus módszerek uralma.

Nem véletlen tehát, hogy amikor a dogmatizmus a szocialista társadalomtudományban is vereséget szenvedett, a társadalmi valóság alaposabb megismerésére s az erre alkalmas empirikus-szociológiai módszerek elterjedésére irányuló törekvések nemcsak a módszertan területén hoztak újat, hanem a normatív-dogmatikus módszerekkel látszólag elválaszthatatlanul összefonódott állam- és jogtudomány lehetőségeinek ismételt megvizsgálását is napirendre tűzték.

A szocialista jogirodalomban újabban gyakran tárgyalt téma a szocialista politikatudomány kérdése. Hívei elsősorban a gyakorlat igényeivel, a szocialista társadalom vezetésének új lehetőségeivel támasztják alá ennek a diszciplínának a létrehozását, s nem kétséges, hogy ezek az igények — nemkülönben az állam- és jogtudománnyal szemben érezhető bizalmatlanság — reális talajról fakadnak. A probléma csupán az, hogy szükség van-e ezeknek az igényeknek a kielégítéséhez egy új társadalomtudományi diszciplínára, vagy a szocialista állam- és jogfejlődés új elemeinek kutatása megnyugtató módon megoldható egy megújhodott, a dogmatizmus korlátaitól megszabadult állam- és jogelmélet keretében is.

Ez utóbbi megoldás ellen főként azt szokták felhozni, hogy az állam- és jogelmélet csak a társadalom vezetésének állami formáival foglalkozik, s nem a társadalom vezetésének egész mechanizmusával. Hiányzik egy olyan átfogó jellegű tudomány, amely a társadalom egész politikai rendjét annak valamennyi összefüggésében tárgyalja. E diszciplína keretében nemcsak az állam kérdései kerülnének tárgyalásra, hanem a politikai hatalom gyakorlásával kapcsolatos valamennyi probléma, annak állami és államon kívüli, belföldi és nemzetközi vonatkozásaival együtt.

Alig szorul bővebb bizonyításra, hogy ez az elméleti konstrukció korántsem tekinthető újnak, hanem azokkal az előbbiek során vázolt törekvésekkel mutat rokonságot, amelyek a polgári államtudományban végbementek, s végeredményben egy erősen szociológiai ihletésű politikatudomány felvirágzásához vezettek. Ez az átfogó jellegű diszciplína az állami problematikát is magába olvasztotta, s az államtudományhoz mint speciális tudományhoz viszonyítva olyan általános tudományként jelentkezett, amely a hatalom gyakorlásának valamennyi — tehát nem csupán állami — aspektusát a maga kutatási körébe vonta.

A politikatudomány ellenfelei e látszólag kézenfekvő párhuzam ellenére sem tartják szükségszerűnek, még kevésbé a szocialista társadalomtudomány számára is kötelező mintának a fejlődésnek ezt az irányát. A társadalomtudományok szocialista rendszerében ugyanis — e tudományoknak az előbbiekben jelzett „integráló" jellege következtében — az állami jelenségek „társadalmisága" mindenkor alapvető igazságnak számított. S ha ez a társadalmiság a dogmatizmus elterjedése idején, a konkrét empirikus kutatási módszerek alkalmazásának hiányában háttérbe szorult is, az integrációs gondolat sohasem volt összeegyeztethető az állami jelenségek egyoldalú, csupán „jogászi" szemléletével.

Ha tehát az állam- és jogtudomány egyik aktuális főfeladatát abban látjuk, hogy az állami és jogi jelenségek leszűkítő, csupán „jogászi" értelmezésével véglegesen szakítva, kiterjessze vizsgálódási körét mindazokra a társadalmi jelenségekre, amelyek a szocialista államot általában és konkrét megjelenési formájában meghatározzák, s vizsgálati módszereinek gazdagításával a társadalmi valóság mind elmélyültebb megismerését biztosítsa, akkor ez — megítélésünk szerint — magában foglalja a politikatudomány által igényelt szempontok érvényesítését is, s nem teszi szükségessé, hogy az állam- és jogelmélet mint átfogó jellegű, az államra és a jogra vonatkozó általános törvényszerűségek tanulmányozására hivatott diszciplína mellett egy másik, ugyancsak átfogó jellegű tudományágat hívjunk életre e jelenségek tanulmányozására. Nem új tudományágra van szükség, hanem az állam- és jogtudomány — s elsősorban az állam- és jogelmélet — témakörének bővítésére, az alkalmazott kutatási módszerek körének kiterjesztésére.

Irodalom. Állam- és jogelmélet. Szerk. Samu Mihály. Bp. 1970.; *Szabó* Imre: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Bp. 1955.; Markszisztszko-leninszkaja obscsaja teorija goszudarsztva i prava. Moszkva, 1972.; Marxistisch—leninistische Staats- und Rechts-

theorie. Lehrbuch. Berlin, 1975.; *Jellinek*, A.: Allgemeine Staatslehre. Berlin, 1900.; *Brecht*, A.: Political theory. The foundations of twentieth-century political thought. Princeton, New Jersey, 1959.

Péteri Zoltán

ÁLLAMELMÉLET TUDOMÁNYTÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON → *Államelmélet*

ÁLLAM ÉS ÁLLAMIGAZGATÁS ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK: I. Az állam és az államigazgatás elleni bűncselekmények fogalma (80.) — II. Az állam elleni bűncselekmények (80.) — III. Az államigazgatás rendjét sértő bűncselekmények (82.) — IV. Igazságszolgáltatás elleni bűncselekmények (84.)

I. Az állam és az államigazgatás elleni bűncselekmények fogalma.

Az államrendszer minden időben és minden társadalomban a büntetőjogi védelem tárgya. A modern büntető törvénykönyvek különös részének felépítése és az évezredek óta kilátásba helyezett büntetések súlya egyaránt kifejezésre juttatja, hogy az állam belső rendje és külső biztonsága, valamint területi integritása a büntetőjogi védelem tárgyainak rangsorában az élen áll. Az állami, társadalmi és gazdasági rend alapjait veszélyeztető támadásokat a kódexek általában a különös rész elején önálló fejezetbe sorolják és állam (köztársaság, népköztársaság) elleni bűncselekmények elnevezéssel különítik el a többi bűncselekménytől. Az állam belső rendjét sértő bűncselekményeket a büntetőjogi elmélet és gyakorlat többnyire politikai, a szocialista társadalomban ellenforradalmi bűncselekményeknek minősíti.

A büntetőjog azonban nemcsak az állam létét alapjaiban veszélyeztető támadásokat vonja a szabályozás körébe, hanem az állami szervek működésének a rendjét is védi. Az államigazgatás rendjét sértő bűncselekmények magukba foglalják mind az állami szervek tagjai által a hivatali, szolgálati helyzetükkel visszaélve elkövetett bűncselekményeket, mind pedig a hatóságok és hivatalos személyek sérelmére elkövetett bűncselekményeket. Külön szerkezeti egységbe csoportosíthatók az igazságszolgáltatás elleni bűncselekmények, amelyek az igazságos ítélet meghozatalát és az ítélet végrehajtását veszélyeztetik.

Konszolidált szocialista társadalmi viszonyaink között is fontos feladata a büntetőjognak a társadalmi és állami rend védelme, de nem azért, mert az állam elleni bűncselekményeknek az összbűnözésen belüli aránya jelentős lenne. Ellenkezőleg, az elmúlt évtizedben az állam elleni bűncselekmények aránya az összbűnözésen belül csak ezrelékekben volt kifejezhető. Az állam ellen elkövetett bűncselekmények nagy részét a legenyhébb állam elleni bűncselekmény, az izgatás tette ki. Az izgatások jelentős részét nem ellenforradalmi célból követték el, az 1978. évi IV. törvény szerint ezek már nem is állam elleni bűncselekmények. Konszolidált viszonyaink között tehát az állam a büntetőjogot csak rendkívül ritkán kénytelen igénybe venni a társadalmi, állami berendezkedés védelmére.

Ugyanebben az időszakban az államigazgatás és az igazságszolgáltatás rendjét sértő bűncselekmények aránya az összbűnözésen belül néhány százalékot tett ki. Az államigazgatás és igazságszolgáltatás elleni összes bűncselekménynek mintegy a felét a hivatalos személy elleni erőszak és a hivatalos személy megsértése, egyharmadát az igazságszolgáltatás elleni bűncselekmények és kis töredékét a hivatalos személy által elkövetett bűncselekmények képezték.

II. Az állam elleni bűncselekmények.

Az állam elleni bűncselekmények a történelem folyamán hosszú ideig egybeestek az uralkodó személye elleni bűncselekményekkel, illetve az uralkodó személye elleni bűncselekmények voltak a legjellemzőbb állam elleni bűncselekmények. Az állam és az uralkodó személyének az összekapcsolása már a római császárság idején érvényben levő büntetőjogi rendelkezésekben megfigyelhető. A köztársaság korában a crimen laesae maiestatis a római nép méltóságának a megsértése volt, de a császárság idején a sértett nép helyét a császár és a magas rangú tisztviselők foglalták el.

Az uralkodónak a hűbéri államban betöltött központi szerepe miatt a felségsértés évszázadokon át az állam érdekeinek és az uralkodó személyének a megsértését egyaránt jelentette. A 18. század végi kódexek már elhatárolták a felségsértést és a hűtlenséget, de ez az elhatárolás elsősorban az állam belső rendje és külső biztonsága mint védelmi tárgyak megkülönböztetését juttatta kifejezésre. A hűbéri alkotmány kialakulása és megerősödése a büntetőjogi rendelkezésekben is éreztette hatását, s az uralkodó élete és személye elleni támadás mellett az alkotmányos rend megsértését is felségsértésnek tekintették. A hűtlenség pedig az állam külső biztonsága elleni támadást jelentette.

Az európai jogfejlődéstől eltérően alakult a magyar büntetőjogi terminológia, mert a 19. század közepéig a magyar jogban a hűtlenség volt a szélesebb fogalom, és annak csak egyik formája a felségsértés, az uralkodó személye elleni támadás. Az 1843. évi törvényjavaslat már az ország külbiztonsága elleni bűncselekményeket minősítette hűtlenségnek, és ennek elkövetési módjaként említette az ellenség támogatását és a kémkedést.

Az alkotmányos rend és az állam külbiztonsága elleni támadás megkülönböztetésének a 19. században már nemcsak jogtechnikai

jelentősége volt. Az állam belső rendje elleni bűncselekményeket politikai bűncselekményeknek minősítették, s ezek elsősorban custodia honesta-val fenyegetett deliktumok voltak. A politikai bűncselekményeknek ilyen megítélése mindaddig tartott, ameddig a burzsoázián belüli hatalmi csoportok egymás elleni politikai küzdelmeinek szabályozására használták fel a büntetőjogot. Ezeknek a politikai bűncselekményeknek az elkövetői nem a társadalmi rendszer alapvető megváltoztatására törekedtek. A 19. század végén, de különösen a 20. század elejétől a büntetőjogot már a feltörekvő forradalmi mozgalmakkal szemben használták fel. Ettől az időtől kezdve a burzsoá törvényalkotásokban az állam elleni bűncselekmények szankciói a forradalmi változások megakadályozásának radikális eszközei voltak. Ezek a kódexek szigorították a büntetési tételeket, a büntetettség stádiumát majdnem az előkészületig előrehozták és megváltozott a politikai bűncselekmények erkölcsi megítélése is. Amíg a politikai bűncselekmények nem érintették alapjaiban a társadalmi, állami berendezkedést, addig az ilyen bűncselekményeket nem kellett egyben dehonesztálónak is minősíteni. Amikor azonban a forradalom veszélye, a társadalmi rendszer megváltozása fenyegetett, a liberális szemléletet a nyílt erőszak kilátásba helyezése és alkalmazása váltotta fel.

A szocialista társadalmakban a büntetőjognak az egyik fontos feladata az állami és társadalmi rend védelme. A szocialista társadalomban az állam elleni bűncselekmények ellenforradalmi bűncselekmények. A szocialista büntetőjogi elmélet erőteljesen hangsúlyozza és a jogi szabályozás kifejezésre juttatja, hogy csak az ellenforradalmi cselekmények minősíthetők állam elleni bűncselekményeknek.

A magyar büntetőjog az állam elleni bűncselekményekre vonatkozó rendelkezéseivel az állami és társadalmi rend védelme mellett az állam külbiztonságának a védelmét is szolgálja. A belső rendet védi az összeesküvés, a lázadás, a kártevés, a rombolás, a merénylet és az izgatás szankcionálásával, a külbiztonságot pedig a hazaárulás, a hűtlenség, az ellenség támogatása, valamint a kémkedés büntetésével.

Több szocialista szabályozás, köztük a magyar, nem tekinti állam elleni bűncselekményeknek a *béke és az emberiség elleni bűncselekményeket* és ezeket külön fejezetben szabályozza. Vannak azonban olyan szocialista büntető törvénykönyvek, amelyek a háborús uszítást állam elleni bűncselekményként rendelik büntetni. Viszont a szocialista kódexek általában állam elleni bűncselekménynek minősítik a más szocialista országok elleni támadást.

A büntetőjogtudomány alapvetően kétféle módon határozza meg a politikai bűncselekményeket. Az objektív szemlélet szerint azokat a cselekményeket lehet politikai bűncselekményeknek minősíteni, amelyek az állami és társadalmi rend léte, szerkezete, berendezése ellen irányulnak. A szubjektív felfogás viszont azt vallja, hogy a cselekmény akkor tekinthető politikai bűncselekménynek, ha az elkövető célja az állami és társadalmi rend megváltoztatása, vagy ha a cselekmény politikai motívumból fakad.

A szocialista kódexek rendszerint mindkét módszert felhasználják az ellenforradalmi jelleg kifejezésre juttatására. Az 1978. évi magyar büntető törvénykönyv értelmében az állam elleni bűncselekmények ellenforradalmi jellegét a törvény objektív és szubjektív tényállási elemekkel egyaránt kifejezésre juttatja. Néhány bűncselekménynél az ellenforradalmi jelleg célzatként vagy motívumként kerül megfogalmazásra *(rombolás, merénylet)*, más bűncselekmények törvényi tényállásaiban a cselekmény objektív iránya hordja magában az ellenforradalmi jelleget (összeesküvés, lázadás).

Az állam elleni bűncselekmények között is kiemelkedően veszélyes a társadalomra a csoportos bűnelkövetés, amely mind nyílt, mind leplezett formában megvalósulhat. Az állami és társadalmi rend elleni nyílt támadás *(lázadás)* vagy konspiratív együttműködés *(összeesküvés)* jellemzője a többes bűnelkövetés, a szervezett bűnözés. A törvény különbséget tesz az állami, társadalmi vagy gazdasági rend megdöntésére, aláásására vagy gyengítésére irányuló szervezet és tömegzavargás vezetői, valamint résztvevői között. A különbség nemcsak abban mutatkozik meg, hogy a vezetők cselekményére súlyosabb büntetést helyez kilátásba, hanem a résztvevőknek széles körű büntetlenséget is biztosít, ha a törvényben meghatározott feltételeket teljesítik.

Az összeesküvésben és lázadásban való részvétel az elkövető céljától függetlenül állam elleni bűncselekmény megállapításához vezet, mert e bűncselekményeknél az ellenforradalmi jelleget objektív körülmény, a csoportosulás állam ellenes iránya juttatja kifejezésre.

Az *izgatás* akkor valósul meg, ha az elkövetőt a magyar nemzet vagy valamely nemzetiség, az alkotmányos rend, az állam nemzetközi kapcsolatai, valamely nép, nemzetiség, felekezet, faj vagy szocialista meggyőződés elleni gyűlölet felkeltése mint ellenforradalmi cél vezérelte. Az izgatás ellenforradalmi propaganda, agitáció a szocializmus tömegbefolyásának, vonzóerejének csökkentése érdekében, gyűlöletkeltés a népi demokratikus rendszerrel szemben. Ha az elkövetőnek nem volt célja a gyűlöletkeltés, bár a cselekménye objektíve alkalmas a gyűlölet felkeltésére, a magatartást nem állam elleni, hanem közrend elleni bűncselekményként (*közösség megsértése*ként) kell elbírálni.

Kizárólag ellenforradalmi célzat fennforgása mellett kerülhet sor a *kártevés* és a *rombolás* bűncselekményének a megállapítására, s ilyen

cél hiányában a kárt okozó magatartás nem állam elleni, hanem egyéb bűncselekmény. Az ellenforradalmi motívumból végrehajtott emberölés vagy testi sértés valósítja meg a *merénylet* bűncselekményét.

Az állam függetlenségének, területi épségének, politikai, gazdasági vagy honvédelmi érdekeinek a megsértése a célja a *hazaárulás* vagy az *ellenség támogatása* elkövetőjének. E cselekmények ellenforradalmi jellegét az elkövető célzata juttatja kifejezésre. Ezzel szemben közömbös, hogy milyen cél vezette vagy motívum irányította a kémtevékenységet. A *kémkedést* a törvény állam elleni bűncselekményként rendeli büntetni akkor is, ha az elkövetőt kizárólag az anyagi haszon vezérelte.

Az állam elleni bűncselekmények jogi tárgyának fokozott védelmére tekintettel a törvény az állam elleni legsúlyosabb bűncselekményekre feljelentési kötelezettséget ír elő.

III. Az államigazgatás rendjét sértő bűncselekmények.

Az államapparátus működését az állam kialakulásától kezdve védi a büntetőjog, ha nem is mindig önállóan, elhatárolva az állam elleni bűncselekményektől. A büntető törvények tulajdonképpen a Code pénal-tól kezdve tesznek rendszerezett különbséget a hatósági közeg elleni erőszak és a lázadás között, bár egyes középkori városi jogok már önálló védelemben részesítették a városi hivatalnokokat, bírákat és őröket. Korábban a végrehajtó hatalom közegeinek sérelmére elkövetett bűncselekményeket az uralkodó elleni támadásnak tekintették, s annak megfelelően büntették.

A büntetőjogtudomány és a büntetőjogi kodifikáció fejlődése e bűncselekmény-csoportnál is éreztette hatását, s a 19. és 20. század törvénykönyvei már részletesen kidolgozott rendelkezéseket tartalmaznak az államapparátus működésének védelmére, bűncselekménnyé nyilvánítják az állami szervek szabályszerű működését sértő vagy veszélyeztető cselekményeket. Elsősorban azokat az erőszakos magatartásokat fenyegetik szankcióval, amelyek a hatóság és a hatósági közegek szabályszerű eljárását zavarják, de büntetni rendelik ezeknek a szerveknek és személyeknek a megsértését, a nevükben elkövetett különféle hamisítási cselekményeket, működésük meg nem engedett befolyásolását, a korrupciót. A sokféle, társadalmilag káros tevékenységre vonatkozó rendelkezéseknek a kodifikációs rendszere közel sem egységes.

A törvénykönyvek különböző fejezetekben, különféle tényállásokba foglalt rendelkezésekkel biztosítják az állami szervek működését. Az állami szervek működését védeni kell az említett külső támadásokkal szemben, de nem elhanyagolható a büntetőjog szerepe az apparátus működését belülről ért támadások visszaszorításában sem.

Az állami szervek szabályszerű tevékenységét az apparátus tagjainak a visszaéléseivel szemben is meg kell oltalmazni. Nem rendszerbe foglaltan ugyan, de már a büntetőjog megjelenésével egyidőben találunk olyan rendelkezéseket, amelyek a hivatalukkal visszaélők megbüntetését írják elő. Az első, rendszerbe foglalt kodifikációnak a 18. század végi porosz Landrecht-et lehet tekinteni, amely már külön fejezetet szentel az államhivatalnokok által elkövetett bűncselekményeknek. A 19. és 20. század kódexei pedig rendkívül részletes, de rendszerükben össze nem hasonlítható rendelkezéseket tartalmaznak a hivatali visszaélésekről. A rendszerbeli összehasonlítást az zárja ki, hogy a hatalmi visszaélések nemcsak az apparátus működését zavarják, hanem más, egyébként szintén védett jogi tárgyat is sértenek. Például a törvénytelen fogvatartás a hivatali kötelesség sérelme mellett a személyi szabadságot is sérti, vagy a hivatalos személy által elkövetett sikkasztás vagyoni sérelmet is okoz. Egyes kódexek önálló egységbe gyűjtik a különféle hivatali visszaélések szankcionálásáról szóló törvényhelyeket, mások viszont az egyéb jogi tárgy (személyi szabadság, vagyon stb.) védelmét tartják jellemzőbbnek és ahhoz sorolva rendelik súlyosabban büntetni, ha a cselekményt hatalommal visszaélve követték el. Rendszerint a jogfejlődés hagyományain alapuló törvényszerkesztés azonban nem érinti azt a lényeget, hogy a büntetőjog mindig szankcionálja a hivatali hatalommal visszaélés különféle formáit.

Az államapparátus működése legnagyobbrészt az államigazgatási szervek működésében valósul meg, ezért lehet e bűncselekményeket az egyszerűség kedvéért az államigazgatás rendjét sértő bűncselekményeknek nevezni. Az állami tevékenység jelentős részét teszi ki azonban a modern társadalmakban és különösen a szocialista társadalmi viszonyok között az országos és helyi népképviseleti szervek munkája, továbbá az állam igazságszolgáltatási tevékenysége. Ezen kívül a szocialista típusú állam bizonyos feladatok (sportszervezés, munkavédelem stb.) ellátását társadalmi szervekre bízza, de ettől függetlenül is a társadalmi szervek fontos feladatokat látnak el. Mindezeknek a szerveknek a zavartalan működéséhez olyan társadalmi érdek fűződik, amely a büntetőjogi védelem igénybevételét indokolja. Az államigazgatás rendjét sértő bűncselekmények jogi tárgya tehát tulajdonképpen az állami és társadalmi szervek rendeltetésszerű működése.

A szocialista büntetőjogok időnként és helyenként a gazdálkodó szerveket is az állami szervek közé sorolják, s a gazdálkodó szervekben elkövetett visszaéléseket is hivatali bűncselekményként szankcionálják.

Hazai jogfejlődésünknek volt olyan időszaka, amikor a büntetőjog a társadalmi tulajdonnal való gazdálkodást is hivatali feladatnak minő-

sítette és a társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett cselekményeket is az államapparátus működését zavaró cselekményekkel együtt szankcionálta.

Az 1978. évi IV. törvény az államigazgatás, az igazságszolgáltatás és a közélet tisztasága elleni bűncselekmények közé sorolja a *választás rendje elleni bűncselekményt, a rendészeti bűncselekményeket, a hivatali bűncselekményeket, a hivatalos személy elleni bűncselekményeket, az államtitok és szolgálati titok megsértését, az igazságszolgáltatás elleni bűncselekményeket és a közélet tisztasága elleni bűncselekményeket.*

Az államigazgatás rendjét sértő bűncselekményekre vonatkozó rendelkezésekben fontos helyet foglal el a hivatalos személy törvényi definíciója. A hivatalos személy fogalmának mind a védelem, mind a fokozott felelősség szempontjából kiemelkedő jelentősége van. A törvény védi a hivatalos személyeket a hivatali eljárásuk során mind a bántalmazással és akadályozással, mind a személyük megsértésével szemben. Ugyanakkor a hivatalos személyeket fokozott felelősség terheli a hivatali eljárásukban elkövetett visszaélésekért. A hivatalos személy fogalmának törvényi meghatározása egyben azt is kifejezésre juttatja, hogy az államigazgatás rendjét sértő bűncselekmények elnevezésen az állam egyéb szerveinek és bizonyos tekintetben a társadalmi szerveknek működését zavaró cselekményeket is érteni kell.

A büntető törvény a hivatalos személy fogalmát háromféle módon határozza meg. Először taxatíve hivatalos személynek minősíti a népképviseleti szerv tagját, a bírót, az ügyészt, a munkaügyi és szövetkezeti döntőbizottság tagját. Másodszor felsorolja azokat a szerveket, amelyeknek rendeltetésszerű működését megvalósító személyek hivatalos személyek; ezek a népképviseleti államigazgatási szervek, bíróságok és ügyészség. Harmadszor pedig hivatalos személynek minősíti a fegyveres erőknél, társadalmi szervezeteknél, gazdasági vagy más szerveknél államigazgatási feladatot ellátó személyeket. A hivatalos személynek ezzel a meghatározásával körülhatárolt állami tevékenység nyer elsősorban büntetőjogi védelmet az államigazgatás rendjét sértő bűncselekmények körében. Kivételes rendelkezéssel a törvény a védelmet kiterjeszti más területre is a hivatalos személy elleni erőszaknál és a titok védelmével összefüggésben.

Az állami apparátus működésének rendjét sérti, ha a népképviseleti szervek megválasztásának rendje sérelmet szenved. A népképviseleti szervek tagjait az állampolgárok választják, s alapvető társadalmi érdeket sértenek azok a cselekmények, amelyek a választásban megnyilvánuló népi akaratot megmásítják, vagy annak szabad érvényesülését akadályozzák. A törvény tehát büntetéssel fenyegeti az országos és a helyi népképviseleti szervek tagjainak választása során elkövetett visszaéléseket (a választás rendje elleni bűncselekmények).

Széles körben védelmezi a büntetőjog az államtitkot és szolgálati titkot. Államtitok az állam biztonsága vagy más fontos érdeke szempontjából jelentős adat. Szolgálati titok pedig az állami szervek, a társadalmi szervezetek és szövetkezetek zavartalan működése, valamint az államigazgatás, a honvédelem, az igazságszolgáltatás és a gazdálkodás rendje szempontjából jelentős adat. Az ilyen adatokkal való visszaélés valósítja meg az *államtitoksértést*, illetve a *szolgálati titoksértést.*

Hivatali bűncselekmények címén a törvény a hivatalos személyek visszaéléseit rendeli büntetni. *Hivatali visszaélés* miatt büntetendő az a hivatalos személy, aki károkozási vagy haszonszerzési célból a hivatali kötelességét megszegi, a hatáskörét túllépi vagy a hivatali helyzetével összefüggő visszaélést követ el. Büntetendő a hivatalos személy, ha valakit a hivatalos eljárás során tettleg bántalmaz, törvényellenes eszközzel vallomásra kényszerít, törvénytelenül fogvatart. A kényszervallatás és a törvénytelen fogvatartás tulajdonképpen az igazságszolgáltatás rendjét is sérti, de a bűncselekményeknél a hivatalos személy kötelességszegése a jellemzőbb, s ez szolgál a rendszerezés alapjául.

Az állami szervek eredményes működését zavarják azok a cselekmények, amelyek a hivatalos személyeket erőszakkal vagy fenyegetéssel akadályozzák az eljárásukban, illetve intézkedésükben. Ezeket a cselekményeket a törvény *hivatalos személy elleni erőszak*nak nevezi. Az erőszakkal vagy fenyegetéssel szembeni büntetőjogi védelem nemcsak a hivatalos személyekre, hanem a társadalmi tevékenység más, fontos területein (közlekedés, hírközlés, gyógyítás stb.) tevékenykedőkre is kiterjed.

A *korrupciós bűncselekmény*ek aláássák a hatóságokba vetett bizalmat, esetenként megzavarják az ügyek részrehajlatlan és tárgyilagos elintézését, s a bizonytalanság érzését keltik az állampolgárokban a hivatali ügyintézés tekintetében. A korrupciónak erre a fokozott társadalomra veszélyességére tekintettel nemcsak a hivatalos személyeket, hanem az előnyt adókat, sőt még az előnyt ígérőket is büntetéssel fenyegeti a törvény, s csak a szankció mértéke szempontjából van különbség a konkrét kötelességszegéssel vagy a kötelesség teljesítésével összefüggő korrupció törvényi megítélése között. Bár az utóbbi esetben az ügyintézést közvetlen sérelem nem éri, de a korrupció, a veszélyeztető jellegére tekintettel, még a kötelesség konkrét teljesítésével kapcsolatban is büntetendő. *Befolyással üzérkedés* címén bünteti a törvény, ha valaki jogtalan előnyért vállalkozik arra, hogy valamilyen ügyben hivatalos személynél közbenjár.

A törvény nemcsak a hivatali, hanem általában a közélet tisztaságát is védi a korrupció-

val szemben. Ezért az állami szervek, szövetkezetek és egyesületek keretében elkövetett korrupciós cselekmények is büntetést vonnak maguk után.

IV. Az igazságszolgáltatás elleni bűncselekmények.

Az igazságszolgáltatás elleni bűncselekmények fogalma mint gyűjtőfogalom még a modern büntetőjogokban sem mindig azonos törvényi tényállásokat foglal magában. Vannak olyan kódexek, amelyek az igazságszolgáltatás dolgozóinak jogellenes cselekményeit is ide sorolják, más kódexek pedig csak a kívülről jövő támadásokat minősítik igazságszolgáltatás elleni bűncselekményeknek. Még ma sem egységes annak megítélése, hogy a bűnkapcsolat különféle formáit (a bűnpártolást, az orgazdaságot, a feljelentési kötelezettség elmulasztását) igazságszolgáltatás elleni bűncselekménynek lehet-e tekinteni. Van viszont néhány olyan magatartás, amelyet minden modern büntetőjog igazságszolgáltatás elleni bűncselekménynek minősít (hamis vád, hamis tanúzás), s emiatt van létjogosultsága ma ennek a bűncselekménykategóriának.

A római jogtól a 20. századig a hamis vádat és a hamis tanúzást általában a rágalmazás egyik formájaként a magánosok elleni bűncselekmények között helyezték el. A múlt században néhány kódex az elkövetés módjára tekintettel a hamis vádat hamisítási bűncselekményként szabályozta.

Bár a 20. század büntető törvénykönyveiben szinte kivétel nélkül az igazságszolgáltatás elleni bűncselekmények között találjuk a *hamis vádat*, és az elmélet is elsősorban az igazságszolgáltatást tekinti e bűncselekmény jogi tárgyának, mégis számosan hangsúlyozzák, hogy a hamis vád az egyes személyek szabadsága, becsülete és nyugalma ellen is irányul. Nehezen lehetne vitatni e kettős jogtárgy-felfogást, mert kétségtelenül sérelem éri a hamisan megvádolt személyt is. Az igazságszolgáltatás rendje elleni bűncselekmények között rendszerint a hamis vádnak csak a súlyosabb eseteit szabályozza a jogalkotó, s a kettős jogi tárgynak megfelelően az enyhébb esetek elbírálására a rágalmazás törvényi tényállása szolgál még a modern büntetőjogokban is.

Ma már az sem vitatott, hogy a *hamis tanúzás* igazságszolgáltatás elleni bűncselekmény, de ennek a bűncselekménynek a jogi tárgyát is hosszú ideig más területen keresték. A felvilágosodás koráig a hamis tanúzást, mivel gyakorlatilag együtt járt a hamis esküvel, vallás elleni bűncselekménynek tekintették. A hamis eskü istenkáromlás volt, és ennek megfelelően súlyos büntetéssel sújtották. A felvilágosodás korában igyekeztek világi magyarázatát adni a hamis tanúzás szankcionálásának és e bűncselekmények jogi tárgyát a magánosok érdekeiben vagy a közhitelben (publica fides) vélték felismerni. Akik a hamis tanúzás jogi tárgyának a magánosok különböző javait tekintették, a cselekményt a csaláshoz hasonlították. Ez utóbbi nézet nem tudta azonban indokát adni a vádlott javára szóló hamis tanúzás büntetésének, hiszen ilyenkor a magánosok érdeke nem szenvedett sérelmet. Ezért alakult ki a publica fides elmélet, viszont a közhitel általános fogalma nagyon kevés speciális jellemzőt tartalmaz.

A 20. században már uralkodóvá vált az a felfogás, hogy a hamis tanúzás az állami igazságszolgáltatást sérti. Ha a hamis tanúk félrevezetik a jogalkalmazó szerveket, akkor az anyagi igazság nem jut érvényre, és a jogtalanság, igazságtalanság nyer állami megerősítést. Ezután logikus volt annak kimondása, hogy a hamis tanúzás lényege a benne rejlő tartalom és nem pedig az eskü, amely megerősíti a vallomás hiteltérdemlőségét. Ahogyan a perjogokból fokozatosan kihalt a kötelező eskü intézménye, úgy tűnt el a büntető kódexekből a hamis eskü, és a hamis tanúzás önálló bűncselekmény lett.

A hamis tanúzás, bár kitérőkkel, de ma már nem vitatottan eljutott az igazságszolgáltatás elleni bűntettek közé. Nem lehet ugyanezt elmondani a *bűnpártolás*ról. A bűnpártolót hosszú ideig a bűncselekmény részesének tekintették, és csak a 19. században bírálták ezt a felfogást azon az alapon, hogy a bűnpártoló nem oka a bűncselekménynek. Tagadták ugyan a bűnpártolás részességi jellegét, de önálló jogi tárgyát még nem ismerték fel. A büntetőjogtudomány fejlődésében a következő foknak azt lehet tekinteni, amikor megkülönböztették a személyi és a tárgyi bűnpártolást. Az elkövető menekéléséhez nyújtott segítséget személyi, a bűncselekményből származó előny biztosításában való részvételt pedig tárgyi bűnpártolásnak nevezték. Néhány olyan szerző, aki már a személyi bűnpártolás jogi tárgyát az igazságszolgáltatásban látta, azt vallotta, hogy a tárgyi bűnpártolás az alapcselekmény jogi tárgyát sérti. Ma már uralkodónak lehet tekinteni azt a kodifikációs megoldást, amely a bűnpártolást sui generis bűncselekményként az igazságszolgáltatás elleni bűncselekmények között helyezi el, de van még olyan kódex is, amely az általános részben, a részesség keretében rendelkezik a bűnpártolásról.

Nem kizárólag egyetlen jogilag védett érdeket sért több olyan bűncselekmény, amelyet a magyar büntetőjog újabban az igazságszolgáltatás elleni bűncselekmények közé sorol. Korábban az *ügyvédi bűncselekmény*eket a hivatali bűncselekményekkel együtt szabályozták azon az elvi alapon, hogy az ügyvéd is végső soron az államtól nyer közmegbízatást. A fogolyszöktetést a közrend elleni bűncselekmények közé sorolták, mert a bűnözők kiszabadítása veszélyezteti a közbiztonságot, s a zártő-

rés pedig, mivel a cselekmény vagyoni kárt is okoz, vagyon elleni bűncselekmény volt.

Az igazságszolgáltatás elleni bűncselekmények tehát komplex jogi tárggyal rendelkeznek és rendszerint több társadalmi érdeket sértenek, vagy veszélyeztetnek. Az igazságszolgáltatás sérelmének mint jellemző ismérvnek a kiemelése mellett is megmarad ezeknek a bűncselekményeknek az a tulajdonsága, hogy más jogtárgyat is sértenek. A más jogtárgyat ért sérelem szolgál alapul arra, hogy más büntető törvények ugyanezeket a bűncselekményeket más fejezetekbe sorolják.

Az igazságszolgáltatás legfontosabb aktusa az ítélethozatal. A polgári eljárásban az ítélet dönti el a jogvitát, a büntető eljárásban pedig az ítélet állapítja meg a bűnösséget és a büntetést. Az ítéletnek ezt a kulcsszerepét figyelembe véve az igazságszolgáltatás menete alapvetően két szakaszra osztható. Az első szakasz az ítélet meghozataláig tart, a második pedig az ítélet végrehajtásának periódusa. E két szakasznak megfelelően az igazságszolgáltatás elleni bűncselekményeket is két kategóriába lehet sorolni. Az elsőbe a törvényes, megalapozott és az igazságos ítélet meghozatalát, a másodikba pedig az ítélet végrehajtását veszélyeztető cselekmények tartoznak.

A törvényes, megalapozott és igazságos ítélet az azt megelőző eljáráson alapul, ezért a polgári és a büntető eljárás menetét zavaró cselekmények az ilyen ítélet meghozatalát veszélyeztetik. A büntető eljárásnak szerves része a nyomozási eljárás, tehát az igazságos ítélet meghozatalát veszélyeztető cselekmények nemcsak a bírósági eljárásban, hanem már a nyomozási szakban elkövetve is büntetendők.

Az igazságszolgáltatás elleni bűncselekmények közül az igazságos ítélet meghozatalát veszélyeztető cselekmények a hamis vád, a hatóság félrevezetése, a hamis tanúzás, a mentő körülmény elhallgatása és részben a bűnpártolás.

A *hamis vád* lényegét az elnevezése foglalja magába, azaz *a)* hamis, tehát igaztalan, valótlan, *b)* vádolás, tehát társadalmilag rosszallást, helyteleníteset kiváltó tevékenység állítása. A vádolást legszélesebb nyelvtani értelmében (vádol: azt állítja róla, hogy valamely tiltott, jogtalan, aljas tettet követett el, vagy ilyenben részes) a büntetőjog ugyan szankcionálja, de nem hamis vádként, hanem rágalmazásként. A vádolás széles nyelvtani értelméből a büntetőjog a bűncselekmény, a szabálysértés és a fegyelmi vétség hamis állítását vonja a hamis vád fogalma alá. További megszorítás, hogy a bűncselekmény, a fegyelmi vétség és a szabálysértés hamis állítása csak akkor képez hamis vádat, ha a vádolás hatóság előtt történik.

Az állítás hamissága két tényezőn nyugszik. Az egyik, hogy az állítás objektíve valótlan, a másik pedig, hogy ezzel a körülménnyel a vádoló is tisztában volt, vagy legalábbis tisztában kellett volna vele lennie. Ha az állítás objektív valótlanságával a vádoló tisztában volt, a hamis vád szándékos formája, ha nem volt tisztában, de tisztában kellett volna lennie, a hamis vád gondatlan formája valósul meg. A bűncselekmény elkövetésének objektíve valótlan állítása mind szándékos, mind gondatlan formájában hamis vádként büntetendő. A kevésbé súlyos cselekmény, a szabálysértés és a fegyelmi vétség objektíve valótlan állítása csak szándékosság esetén büntetendő hamis vádként, a gondatlan elkövetés rágalmazásként üldözendő.

A hamis vád lényegéhez tartozik, hogy mindig meghatározott, konkrét személyt terhel a hamis állítás, ezért a hamis vád az igazságszolgáltatás menetének sérelme mellett mindig egy meghatározott személynek a megsértésével is együtt jár.

Hiányzik a személyiségi jogok közvetlen sérelme a *hatóság félrevezetése* esetén. A hatóság félrevezetése akkor valósul meg, ha bűncselekmény elkövetését állítják hamisan, anélkül, hogy a bűncselekmény tettesét is megnevezték volna. Az igazságszolgáltatás működésének a megzavarása ugyanúgy megvalósul, mint a hamis vádnál, mert ilyenkor is alaptalanul indul eljárás. A különbség mégis az, hogy az alaptalan eljárás nem meghatározott személy ellen folyik, tehát személyi érdeksérelem nem következik be.

A már folyamatban levő üggyel összefüggésben zavarja az igazságszolgáltatás menetét a *hamis tanúzás*. A hamis tanúzás büntetőjogi fogalma szélesebb, mint a nyelvtani fogalom, mert nemcsak a tanúvallomás, hanem mindenféle nyilatkozat, szakértői vélemény, fordítás hamis előterjesztését is magába foglalja. Az ilyen, szélesebb értelemben vett hamis tanúzásnak lényeges eleme, hogy mind objektíve, mind szubjektíve hamis. Szubjektíve hamis a vallomás, ha szándékosan vagy gondatlanul hamis vallomást tettek.

Az ítélet nagyon gyakran kizárólag az eljárásban elhangzott vallomásokon és nyilatkozatokon alapul, s ezek valódiságát sokszor nehéz ellenőrizni. A döntés igazságosságát nagymértékben veszélyeztetik a hamis nyilatkozatok. A cselekmények e fokozott veszélyességére tekintettel a törvény az eredménytelen felbujtást is büntetendővé teszi akkor, amikor a *hamis tanúzásra felhívást* szankcionálja.

A tanúzás törvényi kötelesség, de e kötelességet a hatóság csak akkor tudja érvényesíttetni, ha tudomása van arról, hogy valaki az ügy eldöntése szempontjából lényeges körülményre nézve vallomást tudna tenni. Ezért, ha valaki olyan körülményről tud, vagy olyan bizonyíték van a birtokában, amely a gyanúsított felmentéséhez vagy ártatlan személy kiszabadulásához vezethet, büntetőjogilag szankcionált kötelessége ezt a hatóságnak bejelenteni (megsértése *mentő körülmény elhallgatása).*

A bűnpártolás mind az igazságos ítélet meghozatalát, mind az ítélet végrehajtását veszélyezteti. A hatóság üldözése előli meneküléshez nyújtott segítség, a büntető eljárás sikerének meghiúsítására törekvés vagy a bűncselekményből származó előny biztosításában való közreműködés mint a bűnpártolás elkövetési magatartásai egyaránt megvalósíthatók az ítélet meghozatala előtt és az ítélet végrehajtása során. A bűnpártolás már elnevezéséből következően is feltételez egy másik bűncselekményt, az ún. alapcselekményt. Lényeges vonása a bűnpártolásnak, hogy csak az alapcselekmény befejezése után kapcsolódó magatartás, mert ha bármilyen módon korábban összefügg az alapcselekménnyel — például a segítség kilátásba helyezésével —, akkor nem bűnpártolás, hanem az alapcselekményhez nyújtott pszichikai bűnsegély valósul meg, mert a segítség tudata szándékerősítően hat az alapcselekmény elkövetőjére.

Hasonlóan a bűnpártoláshoz, mind az ítélet meghozatalát, mind annak végrehajtását sértő magatartás a *fogolyszökés*. A törvény egyaránt büntetni rendeli a hatósági őrizetből szökést, ha az a büntető eljárás, illetve a büntetés végrehajtása során történik.

Nemcsak a konkrét ítéletét, hanem a büntetőítélet végrehajtását általában veszélyeztető magatartás a *fogolyzendülés*. A törvény *fogolyzendülés*nek tekint mindenféle nyílt ellenszegülést a renddel és a fegyelemmel szemben.

Mint már szó volt róla, a *zártörés* többféle jogvédte érdeket sért, de a hatályos 1978. évi magyar büntető törvénykönyvünk a bírósági végrehajtásban sorra kerülő zár alá vételt tekintette a legjellemzőbbnek, s ezért helyezte el az igazságszolgáltatás elleni bűncselekmények között mint az ítélet végrehajtását veszélyeztető bűncselekményt a zártörést, amely mindenféle hatósági zár megsértését magába foglalja.

Az ügyvédi tevékenységet sértő cselekményekről rendelkezik az *ügyvédi visszaélés és a zugirászat* tényállása. Az ügyvéd kötelességszegései, illetve a jogosulatlan ügyvédi tevékenység közvetlenül zavarja az igazságszolgáltatás menetét. Ha az ügyvéd megszegi a kötelességét vagy olyan személy készít beadványokat és jár el jogi képviselőként, aki erre nincs feljogosítva, megzavarja az igazságszolgáltatás rendes menetét és az ilyen magatartás veszélyezteti az igazságos ítélet meghozatalát.

Irodalom. *Barna* Péter: A szocialista állam büntetőjogi védelme. Bp. 1961; *Bodrogi* Károly: A hivatalos személy elleni erőszak. Bp. 1963.; *Földvári* József: Az igazságszolgáltatás elleni bűntettek. Bp. 1965.; *Lázár* Miklós: A közhangulat káros befolyásolásával elkövetett bűntettek. Bp. 1968.; *Wiener* A. Imre: A hivatali bűntettek. Bp. 1972.; Kursz szovetszkogo ugolovnogo prava. Csaszt' oszobennaja. Moszkva, Tom. 4. 1970., Tom. 6. 1971.; *Garçon*, E.: Code pénal annoté. Vol. 1—3. Paris, 1952—1959. *Schönke—Schröder:* Strafgesetzbuch. Kommentar. München, 1970.

Wiener A. Imre

ÁLLAM- ÉS JOGELMÉLET → *Állam; — Államelmélet; — Jog; — Jogfogalom*

ÁLLAM FELÉPÍTÉSE → *Államszervezet felépítése*

ÁLLAM FORMÁJA: I. Az állam formájának fogalma (86.) — II. Az államforma-probléma történeti fejlődése (90.) — III. A szocialista államforma-tan (95.)

I. Az állam formájának fogalma. 1. Az államforma-probléma lényege. 2. Az állam „formája" Arisztotelész filozófiájában. 3. Az államforma mint osztályozási ismérv. 4. Államtípus és államforma.

1. Az államforma-probléma lényege.

Az állam formája vagy államforma olyan tudományos kategóriát jelent, amely lehetővé teszi az állami berendezkedés lényeges ismérveinek feltárását, az egyes államok közötti hasonlóságok és különbségek megállapítását, s ennek alapján az államok osztályozását.

Az állami berendezkedés egyre inkább differenciálódó intézményei, valamint az államhatalom gyakorlása során alkalmazott módszerek a legrégibb időktől kezdve nagy változatosságot mutatnak. E különbségek nemcsak a rabszolgatartó görög városállamok általunk leginkább ismert politikai viszonyait jellemzik, hanem az ősi Földközi-tengeri — egyiptomi és elő-ázsiai — kultúrák hézagosabban fennmaradt forrásai alapján is jelentős eltérésekre következtethetünk az ősi rabszolgatartó társadalmak politikai rendszerei között.

E különbségek felismerése — a tér- és időbeli távolságok, valamint a kezdetleges információs lehetőségek megszabta szűk keretek között — a források tanúsága szerint már a politikai gondolkodás történetének igen korai szakaszában megjelent, okainak felderítése pedig a tudományos kutatások nagy problémáinak sorába lépett. Az összehasonlító jellegű tanulmányozás nem csupán a politikai berendezkedés egyik vagy másik intézményére szorítkozott, hanem kiterjedt az államélet egészére, sőt a társadalmi együttélés úgyszólván valamennyi oldalára. Célja az emberi együttélés legalkalmasabb formáinak felkutatása, illetve a fennálló intézményeknek egy részben tapasztalati, részben elképzelt ideálhoz történő alakítása.

Ebben az összehasonlításra, a különbségek feltárására, okaik megmagyarázására, s ennek alapján a társadalmi-állami berendezkedés továbbfejlesztésére irányuló igényben foglalhatjuk össze az államforma-probléma lényegét.

2. Az állam „formája" Arisztotelész filozófiájában.

Az állam formájának legáltalánosabb jelentéstartalma a görög városállamok koráig nyúlik vissza, amennyiben ott jelentkezett először a dolgok „formá"-jának azok „anyag"-ától való megkülönböztetése. *Platón*nál a forma a dolgok belső struktúráját jelenti, amelyet csak az értelem képes megragadni, az érzékek nem. Az ideák gondolati megközelítése, „szemlélete" az érzéki tárgyakból indul ki, s azok „formá"-jának kutatása útján jut el az érzéki világ belső, rejtett lényegének megragadásához. *Arisztotelész* számára minden létező az anyag és a forma egyesüléséből jött létre, az anyag mint lehetőség csak a forma közvetítésével válik valósággá. Ebből a forma feltétlen elsőbbsége következik az anyaggal szemben: minden dolog formája segítségével válik azzá, ami; sajátosságai, funkciói és változásai a formájából következnek. A forma nem más, mint a dolgokban rejlő lényeg kifejezője, tehát a formák tanulmányozása vezet el a dolgok lényegének megismeréséhez.

Az állam formája Arisztotelész számára ily módon az egyedi államot jelentette, azt a megvalósult lehetőséget, amelyhez az anyag a forma segítségével jutott el. Ez a forma ugyanakkor az állam lényegét fejezte ki; a „formák" osztályozása tehát az államoknak lényegük szerint történő osztályozását jelentette az arisztotelészi elméletben.

Az állam formájának ez a legáltalánosabb, filozófiai értelmezése, tehát a fogalomnak az egyedi államhoz kapcsolása évszázadokon át érvényesült a politikai gondolkodásban, s egyes megnyilvánulásai a szocialista állam- és jogtudományban is jelentkeznek. A „tartalom" és a „forma" kategóriákat ugyanis a szocialista államelmélet is alkalmazza az állami jelenségek lényegének jobb megközelítése, illetve megvilágítása céljából.

A materialista filozófia — mint ismeretes — a jelenségek lényegét, a tartalmi elemet az anyagban fedezi fel. „A lényeg mint (önmagával való) formátlan azonosság *az anyag* . . . Ez (az anyag) . . . a forma tulajdonképpeni bázisa vagy szubsztrátuma." (Lenin). A tartalom—forma viszonyban tehát az előbbi a meghatározó tényező. A forma attól függ, hogy mit önt formába: „a forma lényegi" (Lenin).

A „tartalom" és a „forma" kategóriák materialista értelmezéséből logikusan következik az állami jelenségek tartalmának és formájának olyan megkülönböztetése is, hogy e viszonyban a tartalmi oldal, vagyis az állam lényege, anyagi-társadalmi meghatározottsága az elsődleges, míg a formának csupán a tartalomtól függő szerepe van. Az állam formája fogalom ebben a legáltalánosabb értelmében ily módon csupán azt az általános összefüggést fejezi ki, amely a dolgok tartalmi és formai oldala között fennáll, s ennyiben — az arisztotelészi hagyományt követve — az egyedi jelenségekhez kapcsolódó kategóriát jelöl.

3. Az államforma mint osztályozási ismérv.

A szocialista államelmélet számára az államforma fogalma olyan ismérvek összességét jelenti, amelyek az államok meghatározott szempontból történő osztályozását teszik lehetővé. Az állam formája fogalom tehát sajátos kettősséget mutat: egyfelől — a klasszikus hagyományok megőrzésével — általában az államok összehasonlításának és osztályozásának problémájára utal, másfelől — az egyedi „formák" közös ismérveinek absztrahálása útján — e rendszerezés kiinduló pontjául szolgáló gyűjtőfogalommá (genus) válik.

Az államforma-problémának az államok osztályozása problémájaként való felfogása a politikai gondolkodás történetének Platón és Arisztotelész óta ismert és napjainkban is érvényesülő eleme. Ez az osztályozás az évszázadokon át „klasszikus"-nak tekintett arisztotelészi államforma-tanban — a forma-fogalom értelmezéséből következően — az egyes államoknak, az állam-„formák"-nak a maguk teljes valóságában, valamennyi lényeges vonásuk számbavételével történő összehasonlítását, illetve rendszerezését jelentette. Ez a teljességre törekvés az államélet kereteinek kiterjedésével, az állami tevékenység bonyolulttá válásával kapcsolatban az idők folyamán egyre inkább megvalósíthatatlanná vált, s ezért háttérbe szorult: az összehasonlítás — kényszerűségből — az állam egész valósága helyett e valóság egy-egy kiválasztott oldalára, összetevőjére szorítkozott; megmaradt azonban az igény, hogy az osztályozásnak az állami jelenségek lényeges elemeire kell felépülnie. Az államelmélet — s ezen belül a szocialista államelmélet — számára a problémát ezzel kapcsolatban éppen az jelenti, hogy összeegyeztethető-e az államok osztályozásának kiindulópontjául szolgáló ismérv vagy ismérvek szükségszerűen korlátozott, leszűkített volta az államforma fogalmában hagyományosan kifejeződő teljesség-igénnyel. E kérdés negatív megválaszolása logikusan vezet a hagyományos államforma-fogalom mint osztályozási ismérv meghaladottságának felismeréséhez és elutasításához; a pozitív válasz előfeltétele viszont az államforma fogalmának olyan új értelmezése, amely az állam lényege és formája közötti összefüggést a valóságnak megfelelő, releváns osztályozás kiindulópontjaként elfogadhatóvá teszi.

A szocialista államelmélet — ez utóbbi alternatívát választva — az államforma-fogalom megőrzésére és új értelmezésére törekszik. Abból kiindulva, hogy az állam formájában az állam lényege fejeződik ki, a szocialista államelmélet az államforma fogalmában az állam lényegével való szoros kapcsolatot hangsúlyozza elsősorban. Ez a lényeg, vagyis az állam alapvető belső felépítését meghatározó össze-

függés gondolatilag az államnak mint az emberi megismerés tárgyának egyik oldalát képezi, amely elszakíthatatlanul kapcsolódik a belső összefüggést a külső érzékelés számára hozzáférhetővé változtató, kinyilvánító jelenség-oldalhoz. Az emberi megismerés mindig ez utóbbi oldalt ragadja meg először, s abból kiindulva halad a mélyebb, belső, lényegi összefüggések felé. Minthogy a lényeg az egyes jelenségekben nem közvetlenül, hanem mindig a történeti feltételektől meghatározottan jelenik meg, megismerése is történeti fejlődésében, illetve az ezt kifejező „*tartalom*"-kategória segítségével válik lehetővé. A tartalom a jelenség lényegét, tehát alapvető belső összefüggését tükrözi, fejlődésének adott történeti szakaszában. Míg a lényeg kategóriája ezt az általánost ragadja meg, ami az adott jelenség történeti fejlődésének minden szakaszában megtalálható, addig a tartalom-kategória ennek az általánosnak egy meghatározott fejlődési szakaszra leszűkített, konkrét megjelenésével kapcsolatos. Az állam lényege eszerint azt fejezi ki, ami minden államra közös, más szóval, az állam belső összefüggései közül a döntőt, az alapvetőt; az állam tartalma viszont nem csupán ezt az általános, alapvető, lényegi összefüggést, hanem ezenkívül az egyes államcsoportokra vagy államokra külön-külön jellemző belső összefüggést is kifejezi, s ennyiben a lényeghez képest kevésbé absztrakt fogalom. Ez a tartalom tükröződik a szocialista államelmélet *államtípus*-fogalmában, amely az azonos osztálytartalmú, vagyis ugyanazon társadalmi-gazdasági formáció keretei között létező államokat foglalja össze.

Az a „tartalom", amely az állam történeti típusának fogalmában kifejeződik, az állam *lényeges* sajátosságait, történeti-társadalmi meghatározottságát tükrözi, vagyis a termelési viszonyok meghatározó szerepére, a társadalom erre épülő osztálytagozódására és osztályviszonyaira, valamint azok politikai kifejeződésére, az osztályuralom meghatározott rendjére, felépítésére, annak állami oldalára utal. Az államtípus fogalma tehát nem fogja át az osztályuralom egész teljességét, hanem annak csak egy részét, az állami intézmények, az államszervezet felépítését, szervezési és működési alapelveit, vezetési módszereit.

Marx kora tőkés államainak vizsgálata alapján fogalmazta meg azt a következtetést, hogy azok mindegyike a modern polgári társadalom alapján áll, s különbségeik csak a kapitalizmus különböző fejlettségi fokára vezethetők vissza. A marxi elemzésekből logikusan következik, hogy az emberi társadalom fejlődését a termelési viszonyok fejlődési szakaszaihoz kapcsolódó, általuk meghatározott történeti államtípusok jelentkezése kíséri, amelyek az adott gazdasági-társadalmi formációhoz tartozó valamennyi állam lényeges vonásait tükrözik.

A szocialista államelmélet ennek megfelelően az államok két nagy csoportját különbözteti meg: a kizsákmányoló és a kizsákmányolástól mentes államokét. Az előbbi kategóriába az államnak három történeti típusát (rabszolgatartó, hűbéri és tőkés) szokták sorolni, az utóbbi kategória a szocialista államtípushoz tartozó államokat fogja össze.

Újabban, egy félig-meddig feledésbe merült marxi megállapítás alapján — amely ázsiai, antik, feudális és modern vagy polgári termelési módokat különböztet meg — a tipizálás bizonyos módosításának, illetve kiegészítésének igénye is felmerült; az ún. ázsiai termelési móddal kapcsolatos viták azonban nem érintik azt az alaptételt, hogy az államok tipizálása a szocialista államelméletben a társadalmi-gazdasági formációkra épül, illetve, hogy az államtípus fogalma a társadalom mindenkori gazdasági alapjához kapcsolódik.

Ugyancsak vitás az ún. átmeneti államtípusok kérdése is, amely előbb a második világháborút követően kialakult népi demokráciák fejlődésével, újabban pedig a volt gyarmati és félgyarmati országok történeti útjával kapcsolatban merült fel a szocialista államelméletben. A többségi álláspont szerint az átmeneti típusú államok a hosszabb időtartamú gazdasági-társadalmi átalakulások politikai formái, amelyek már nem sorolhatók a régi államtípus körébe, de még nem rendelkeznek az új államtípus valamennyi jellemző ismérvével sem. Ehhez az „*átmeneti típus*"-hoz szokták sorolni az ún. munkás-paraszt forradalmi demokratikus diktatúra államait, így az európai népi demokratikus országokat fejlődésük első szakaszában, tehát a második világháború befejezésétől a proletárdiktatúra kialakulásáig, a „*fordulat évé*"-ig (1947—48), valamint a gyarmati vagy félgyarmati sorból kiemelkedett és a szocialista átalakulás útjára lépett nemzeti demokratikus államokat. Van viszont olyan álláspont is a szocialista irodalomban, amely ezeket az államokat nem valamiféle közbeeső külön típushoz tartozónak ítéli, hanem a demokratikus forradalomnak szocialista forradalomba való átnövése folytán kialakult olyan demokratikus népi államnak, amely a forradalom folyamán, annak kibontakozásával párhuzamosan a proletárdiktatúra államává válik, így voltaképpen a szocialista államtípus körébe tartozik.

4. Államtípus és államforma.

Az államtípus mint tudományos kategória értelmezésével és a történeti fejlődés során felmerülő konkrét jelenségekre való alkalmazásával kapcsolatos viták ellenére a szocialista államelmélet álláspontja teljesen egységes az államtípusnak mint alapvető, elsődleges osztályozási ismérvnek elfogadása tekintetében, valamint abban, hogy az államok minden további rendszerezése ehhez képest csupán leszármaztatott jelentőségű, másodlagos ismérveken alapuló lehet. Ha tehát — az eddigi gondolat-

menet folytatásával — az államforma-kategória helyét és szerepét vizsgáljuk az államok osztályozásánál, mindenekelőtt az államtípus- és az államforma-kategóriák összefüggésének kérdésére kell választ keresnünk. Ez a válasz — az irodalom tanúsága szerint — egyelőre korántsem tekinthető véglegesnek vagy egyöntetűnek.

Ha — az eddigiek alapján — abból indulunk ki, hogy az állam formájában az állam lényege, történetileg meghatározott tartalma fejeződik ki, s válik hozzáférhetővé, kézenfekvőnek tűnik — s a szocialista irodalomban kifejezésre is jutott — az a következtetés, hogy az államtípus és az államforma viszonyára a *tartalom—forma* kategóriapárt lehet alkalmazni. E gondolati konstrukció gyengesége azonban két vonatkozásban is nyilvánvaló.

Egyfelől — ha elismerjük is, hogy az államtípus fogalmában az állam anyagi lényegére, történeti meghatározottságára utaló tartalmi jegyek jutnak kifejezésre — a „tartalom" és a „forma" filozófiai kategóriája semmiképpen sem azonosítható az államtípus, illetve az államforma fogalmával. A „tartalom" és a „forma" viszonya *egy* adott jelenség két oldalára utal, e két oldal összefüggését fejezi ki, míg az állam történeti típusának és formájának megkülönböztetésében egy sor egyedi jelenség: különböző, bár azonos gazdasági-társadalmi formációhoz tartozó államok közös, lényegi ismérvei összegeződnek, az osztályozás különböző szintjein.

Másfelől az is világos, hogy ha a tartalom—forma viszonyt *egy* adott jelenség két oldalaként értelmezzük, a „forma" kategóriának az államformával való azonosítása ezt a tudományos kategóriát is az egyediség szintjéhez kapcsolná, vagyis az államforma fogalma — akarva-akaratlanul — a konkrét egyedi állam fogalmával azonosulna. Az állam és az államtípus fogalmával mint az „általános" és a „különös" kategóriával valamilyen fogalomnak mint „egyes"-nek szembeállítását kétségtelenül nem lehet minden alap nélkülinek tekinteni, hiszen mind az „állam", mind az „államtípus" a valóságban létező, konkrét, egyedi államokból absztrahált általános fogalmak, amelyek mindig az egyes állami berendezkedésekben jelennek meg, nyernek egzisztenciát. Ha viszont nem akarjuk az államforma fogalmát sajátos módon megkettőzni — vagyis egyrészt magát az egyedi államot, másrészt a konkrét államok meghatározott jegyeinek fogalmi absztrakcióját értve alatta —, akkor aligha juthatunk más következtetésre, mint az államforma-fogalomnak a konkrét egyedi államtól való elhatárolására. Ez annál inkább az egyedül járható útnak tűnik, mert az államforma-fogalom általánosítást is kifejez mint az egyedi államok bizonyos lényeges vonásainak összegezése. Ha ezt a fogalmat az egyedi államok fogalmával azonosítanánk, illetve arra szűkítenénk, az arisztotelészi állam-„forma" értelméhez jutnánk vissza, s lemondanánk az államformáról mint az államok osztályozását célzó genus-fogalomról, amely valamennyi történeti államalakulatra érvényes. Márpedig nyilvánvaló, hogy ha az államforma fogalmát az államok osztályozásának — bár másodlagos — kritériumaként kívánjuk felfogni, az egyedi szintjéről az absztrakció magasabb fokára kell lépnünk. Ez az absztrakció — s eredményeként az államforma fogalma — arra szolgál, hogy az egyes állami berendezkedésekből kiemeljen olyan közös lényegi vonásokat, összefüggéseket, amelyek — éppen lényeges voltuknál fogva — az adott állam jellemzésére, s ezzel más államokkal történő érdemi, „releváns" összehasonlítására módot adhatnak. Ebből egyrészt az a pozitív következtetés vonható le, hogy az államforma fogalmát alkotó elemek egytől egyig „lényegiek", amennyiben végső soron az állam lényegéhez tartozó összefüggéseket fejeznek ki — ami összhangban áll a materialista filozófiának a forma „lényegi" voltára vonatkozó tételével —, másrészt viszont az a negatív irányú elhatárolás, hogy az államok összehasonlításának nem minden ismérve tartozik az államforma fogalomkörébe. Ebben az összefüggésben az államtípus az állam olyan fogalmi jegyeinek összefoglalása, amelyeknek alapján az egyes államokat lényegüknek, osztálytartalmuknak megfelelően csoportosíthatjuk, az államforma viszont — mint az egyes állam fogalmához képest ugyancsak absztrakt kategória — az azonos típusú, tehát azonos osztálytartalmú államok csoportján belül jelentkező bizonyos közös ismérvek fogalmi absztrakciója.

Ez a gondolatmenet vezetett a szocialista államelméletben olyan álláspont megfogalmazásához, amely az államformát az egyedi államhoz képest „különös", az államtípust pedig „általános" kategóriának tekinti, míg az egyedi állam fogalmának jelölésére az *államrendszer* terminus technicus-t alkalmazza. E konstrukció azonban — amellett, hogy az állam általános fogalmának nem biztosít helyet az „általános", a „különös" és az „egyes" filozófiai kategóriák alkalmazásával felállított fogalomsorban — nem veszi figyelembe magának a forma-fogalomnak több szinthez kapcsolódó jellegét, vagyis azt, hogy az állam „formá"-járól filozófiai értelemben mind az egyedi, konkrét állam vonatkozásában, mind egy-egy történeti államtípus „különösség"-én belül, mind pedig az általánosság szintjén is beszélhetünk.

Ha az államformának a polgári tudománytól örökölt fogalmát a szocialista államelmélet továbbra is alkalmazni kívánja, úgy mindenekelőtt e fogalom kettős értelmét, tehát egyrészt az állam „formá"-jának az állam „tartalmá"-hoz, illetve lényegéhez való kapcsolatát, másrészt az államformának mint az egyes államhoz képest az általánosság magasabb fokán álló fo-

galomnak ezt a „különös" jellegét kell megvilágítania, illetve — az abból fakadó sajátosságok kiemelésével — az államforma tudományos fogalmának önálló jelentéstartalmát kidolgoznia.

Ha — az előzőek alapján — abból indulunk ki, hogy az állam formájának az állam lényegét kell kifejezésre juttatnia, nyilvánvalónak tűnik, hogy e lényegbeli összefüggések ismeretében határozhatjuk meg azokat az elemeket is, amelyeknek összessége alkalmas arra, hogy az államot külsőleg mint „államforma" jellemezze, s ezzel egyidejűleg megteremtse az államok összehasonlításának genus proximumát. Ez a fogalom tehát olyan közös vonásoknak lesz az absztrakciója, amelyek az egyes konkrét államokat jellemzik, ugyanakkor azonban az állam általános lényegét is kifejezésre juttatják.

Az állam lényegének meghatározása a szocialista államelméletben — a marxizmus—leninizmus klasszikusaitól eredő útmutatások nyomán — elsősorban az állam eszköz-, gépezet-, szervezetjellegének, illetve e szervezet osztálytartalmának hangsúlyozásával kapcsolatos. Ez a lényeg jelenik meg — a típusra jellemző megfelelő osztálytartalommal — az egyedi államokban, azoknak az intézményeknek az összességében, amelyek a politikai hatalom gyakorlásának szolgálatában állnak. Ebből következik, hogy az államforma fogalmát is e „gépezet"-tel összefüggésben, az állam szervezetével, felépítésével kapcsolatos fogalomként kell felfognunk, hozzátéve természetesen, hogy a „szervezet", illetve a „felépítés" fogalmak itt az intézmények széles körének jelölésére szolgálnak. Mindenképpen megalapozottnak tűnik tehát az a meghatározás, amely az államformát az államvezetés megvalósítására szolgáló *politikai intézmények összességeként* értelmezi. Az államforma fogalmának az államvezetés megvalósítására szolgáló politikai intézmények összességeként való értelmezése lehetőséget nyújt arra, hogy e fogalom valamennyi — jogi és nem jogi — összetevőjét figyelembe vegyük.

II. Az államforma-probléma történeti fejlődése. 1. Az államforma-tan kialakulása. 2. Az államforma-tan a polgári államtudományban.

1. Az államforma-tan kialakulása.

Ha van a társadalomtudománynak, s ezen belül a szorosan vett politikai tudományoknak olyan problémája, amely azok egész történetét végigkíséri, úgy az államforma kérdését minden bizonnyal ezek közé lehet sorolni. Az állam formájának kérdése mögött ugyanis az államok — s általában az emberi társadalom politikai berendezkedése — összehasonlításának és az erre épülő osztályozási, rendszerezési törekvéseknek, valamint — ezzel összefüggésben — a társadalmi reformok, esetleg a társadalmi berendezkedés forradalmi átalakulásának kérdése húzódik meg; olyan probléma tehát, amely egyrészt az emberi gondolkodásnak a hasonlóságok és különbségek megállapítására irányuló alapvető sajátosságával, másrészt a valóság befolyásolásának, megváltoztatásának igényével függ össze.

Joggal feltételezhetjük, hogy az így értelmezett államforma-probléma, az állami berendezkedés összehasonlító tanulmányozásának ebben a legáltalánosabb értelmében már az állam kérdéseivel való tudományos igényű foglalkozás olyan kezdeti szakaszában is szükségszerűen felmerült, amikor először vált lehetővé a más társadalmak berendezkedésének és mindennapi életének közelebbi megismerése, a saját társadalmi renddel történő egybevetése. Ez — a tudományos gondolkodás történetének tanúsága szerint — akkor öltheteett rendezettebb formát, amikor az adott társadalom termelőerői és termelési viszonyai közötti összhang megbomlása a társadalmi változások szükségességének igényét, illetve az erre irányuló társadalmi gondolkodást is kiváltotta. A tudománytörténeti kutatások ugyanis — éppen a történeti út tapasztalatai alapján — egy olyan hipotézis megfogalmazását teszik lehetővé, hogy míg a termelőerők és a termelési viszonyok közötti harmónia a termelőerők továbbfejlesztésének és a természet újabb összefüggéseinek, törvényszerűségeinek feltárásához nyit kedvező lehetőségeket — ami elsősorban a természettudományos és természetfilozófiai kutatások kibontakozását segíti elő —, addig a termelőerők és termelési viszonyok ellentmondásainak kiéleződése a társadalmi ellentmondások, s általában az emberi társadalom kérdéseinek kutatását szokta előtérbe állítani.

Mindez azonban csupán feltételezés, az államforma-probléma szempontjából pedig különösen az: az emberi társadalom és kultúra történetének legkorábbi szakaszából ugyanis nem maradtak fenn olyan emlékek, amelyeket — az említett hipotézis igazolásával — az államforma-probléma első megjelenéseként értelmezhetnénk, vagy amelyekből egy valamelyest is önállósult politikai gondolkodásra következtethetnénk.

Ismereteink hiányossága még az európai tudomány bölcsőjeként számon tartott, s ennek megfelelően leginkább kutatott és feltárt görög kultúra és tudományos gondolkodás tekintetében is megmutatkozik, és többé-kevésbé önkényesen megvont határok közé szorítja az államforma-probléma történeti jelentkezésével kapcsolatos kutatómunkát. Azok a korai utalások ugyanis, amelyek az egyes görög városállamok összehasonlításának gondolatát villantják fel, s amelyek ily módon az államforma-probléma megjelenésének első fennmaradt emlékeiként értelmezhetők, csak igen szórványosan, s korántsem összefüggő politikai gondolatrendszer keretében jelennek meg. Ismeretes, hogy az ókori görög gondolkodás — az ősi kozmikus világképből fakadó összetett voltából

következően — elválaszthatatlan kapcsolatot látott a mindenség jelenségei között, s ebbe az egységes világképbe illesztette be az emberi együttélésre, annak szervezetére és normáira vonatkozó elképzeléseket is. Ebből egyrészt az következik, hogy önálló államtudományról vagy akárcsak önálló államforma-tanról a tudományos gondolkodásnak ebben a korai szakaszában még nem lehetett szó, másrészt viszont feltűnően nagyszámú politikai vonatkozású utalás található a görög filozófusok, költők, írók és drámaírók műveiben is.

Ilyen — szinte a legendák ködébe visszanyúló — utalásokat már az ún. homéroszi eposzokban is kimutattak („a többek uralma nem jó; csak egy főnöknek, egy királynak kell lennie . . ."); a „legjobb" állami berendezkedésre, illetve kormányzatra vonatkozó eszmefuttatások ősét a történetíró Herodotosznál, egy Etanész, Megabyzosz és Dáriusz szájába adott beszélgetés keretében szokták felfedezni, de — nem utolsósorban a magyar Schwarcz Gyula kutatásainak eredményeként — számos, mai terminológiával élve: politikai, illetve államelméleti vonatkozású gondolatot ismerünk a görög filozófusok közül Herakleitosz, Anaxagorasz, Archelaosz vagy Demokritosz, illetve — az irodalom művelői közül — Pindarosz, Thukydidész vagy Xenophon műveiből is. Hogy azonban ezekből a szórványos utalásokból valóban indokoltan lehet-e egy korai, önálló és összefüggő, utóbb azonban a források hozzáférhetetlenné válása következtében elfeledett politikai irodalom létezésére következtetni, felettébb kétséges; a Schwarcz és mások által bizonyítékul felhozott adatok túlságosan ritkák és példaszerűek ahhoz, hogysem messzemenő következtetések levonásához elegendők lennének. Aligha téves tehát az az uralkodónak tekinthető álláspont, amely a mai politikai tudományok kiindulópontját *Platón* és *Arisztotelész* műveihez kapcsolja. Igaz ugyan, hogy maga Arisztotelész megemlíti „Politiká"-jában az i. e. 5. század derekán tevékenykedett híres építészt, Hippodámoszt, mint aki „anélkül, hogy politikus lett volna, a legjobb alkotmányról véleményt próbált nyilvánítani", ez azonban csak a görög tudományos gondolkodás átfogó jellegéről, filozófiai, erkölcsi, vallási, politikai és egyéb nézeteket sajátos egységbe foglaló arculatáról vallott felfogást támasztja alá, s önmagában még nem bizonyít Platón és Arisztotelész elsőbbsége ellen. Az államforma-tan tekintetében ez az elsőbbség nem csupán a tudományos igényű problémafelvetés, adatgyűjtés és rendszerezés — tehát egy tudományterület vagy kérdéskör önállósulását is jelző legfontosabb kritériumok — megjelenését jelzi, hanem egyszersmind olyan tudományos alapvetést is jelent, amely évszázadokon át meghatározó maradt az államformák tudományos igényű vizsgálata számára.

Az önálló államforma-tan megjelenése és kiépülése Platón és Arisztotelész műveiben — mintegy az előzőekben említett hipotézis igazolásaként — az athéni városállam életében végbemenő változásokra vezethető vissza. Az athéni demokrácia az i. e. 4. század derekára már túljutott fejlődése zenitjén. A hanyatlásnak csak egyik külső megnyilvánulása a balul végződő peloponnészoszi háború; a bajok gyökere a társadalom alapvető belső ellentmondásában rejlett. A rabszolgatartó termelési módnak az a vonása, hogy „a munkát szolgai tevékenységgé, tehát szabadok számára megbecstelenítővé teszi", leküzdhetetlen akadályát képezi a termelés fejlesztésének, s ennyiben konzerváló erőként hat, másrészt — ugyanezzel, a fejlődést visszafogó hatásával — tovább élezi a termelőerők és a termelési viszonyok közti ellentmondást, s végeredményben a túlhaladott rabszolgaság intézményének felszámolása irányában készíti elő az utat. A háborús vereség következtében megszűnt Athén nagyhatalmi állása, a görög városállamok közt betöltött vezető szerepe, nem volt többé lehetőség a belső bajoknak külpolitikai sikerekkel való ellensúlyozására. A háború következtében a szabad athéni polgárok jó része elszegényedett, mások — éppen háborús spekulációk segítségével — rendkívül gyorsan meggazdagodtak, így nagy vagyoni különbségek jelentkeztek a szabadok osztályán belül. Mind Platón, mind Arisztotelész úgy jellemzi az athéni társadalmat, mint amely már nem a kozmikus harmónia földi megvalósulása, hanem amelyben a szegények és a gazdagok ellenséges táborként állnak egymással szemben.

Ez az a társadalmi alap, amelyre az államforma-tan első igazolható történeti megjelenési formája felépül. Az athéni rabszolgatartó állam — a polisz — gondolkodóit az az alapvető kérdés foglalkoztatta, hogy hogyan lehetséges a szabadok osztályán belül kiéleződő és a vagyoni különbségek által csak súlyosbított ellentéteket kiküszöbölni. Hogyan kellene az államhatalmat úgy megszervezni, hogy az továbbra is biztosítsa a társadalom gazdasági alapját képező rabszolgamunka zavartalan kihasználását? Melyik az erre legalkalmasabb, illetve a körülmények által lehetővé tett legjobb állami berendezkedés?

E kérdésekre a görög politikai gondolkodás egyik fővonala az ideális állam képének a valóságon túli ideák világába, a megvalósíthatatlan képzelgések birodalmába való vetítésével keresett választ, s e téren ősévé vált a későbbi korok utópisztikus államelméleteinek is. Platón, aki az athéni rabszolgatartó osztály belső harcában határozottan az arisztokrácia oldalán állott, az államról szóló művében az elmélet terén vívta ugyanazt a harcot, amelyet az athéni arisztokrácia vezetői a gyakorlatban vívtak. Ma is vitatott, hogy maga Platón a Politeia-jában megrajzolt ideális államot csupán megvalósíthatatlan eszménynek, vagy pe-

dig megvalósítható és megvalósítandó célkitűzésnek tekintette-e. Az államforma-probléma történeti útjára gyakorolt hatása mindenesetre csak közvetett formában látszik megállapíthatónak: mint a „legjobb állam" idealista-utópisztikus fogalmának első történeti jelentkezése — kimondva vagy kimondatlanul — mintaképül szolgált az államforma-probléma minden olyan későbbi megközelítése számára, amely az államok osztályozását egy elsősorban világnézeti alapokon nyugvó értékmérő alkalmazásával kísérelte meg.

Arisztotelész életműve ugyanakkor a realitások iránti éles érzéket mutatja, s ez tükröződik az államra vonatkozó vizsgálódásait összegező „Politiká"-ban is. Míg Platón a társadalmi problémák vizsgálata során egy a priori létező álameszményből indult ki, s egész államforma-tanát az ideális állam utópisztikus eszméjére alapozta, addig Arisztotelésznél elsősorban az államok közti különbségek társadalmi gyökereinek feltárására irányuló törekvés figyelhető meg.

A különböző állami berendezkedések, állam-„formák" — amelyek az arisztotelészi értelmezés szerint végső soron mindig a gazdagok és a szegények viszonyától függően alakulnak — a hatalom, az állami tisztségek megosztásával függnek össze. Az állam „formá"-ja határozza meg a törvényhozás rendjét, a polgárok életét, nevelkedését, a polgárok jogainak és kötelességeinek terjedelmét, a tisztségviselés rendjét stb. Arisztotelész államforma-tana tulajdonképpen empirikus modelleket tartalmaz az egyes politikai berendezkedések mint „formák" számára: feltárja és rendszerezi azokat az elveket, amelyek a tisztségek elosztásánál irányadók az egyes államokban, s amelyek így döntő mértékben befolyásolják az egész állami berendezkedés felépítését. E különbségek alapján osztályozza és rendszerezi a polisz különböző megjelenési formáit, végül az egyes államok „formá"-jának változásait, keletkezését és bukását vizsgálva, igyekszik eljutni az ezeket előidéző okok gyökeréig, illetve az államok stabilitása feltételeinek meghatározásáig.

Arisztotelész az államformákat kétféleképpen csoportosítja. Egyrészt aszerint, hogy ki gyakorolja az állami főhatalmat: egy ember, kevesek vagy a többség, másrészt annak alapján, hogy az uralmon levők milyen célt tartanak szem előtt hatalmuk gyakorlása közben. Ennek alapján különböztet Arisztotelész *helyes* és helytelen vagy *elfajult* államformák között. Azok a formák, amelyeknél a hatalmon levők a köz érdekeit tartják szem előtt, helyesek, azok viszont, amelyeknél csak a kormányzók személyes jóléte érvényesül, helytelenek vagy elfajzottak. Három helyes államforma van (egy ember, kevesek vagy a többség hatalomgyakorlása alapján): a monarchia, az arisztokrácia és a politeia, illetve ezek elfajult formái: a tirannis, az oligarchia és a demokrácia.

Az arisztotelészi hármas felosztás legszembetűnőbb vonása kétségkívül az állami berendezkedésnek a hatalom, illetve a hatalmat gyakorlók száma alapján történő jellemzése: egy—több — sokan, ezek a tipológia alapvető kategóriái. Ezt a felosztást az államelmélet egy újabb polgári kutatója oly egyszerűnek és logikusnak nyilvánítja, „hogy aligha lehet valamit felhozni ellene. Csak azt nem szabad szem elől téveszteni, hogy az állam alapvető formáiról van szó, tehát a politikai gyakorlat eme ideáltípusok mellett számos alcsoportot és összefüggést ismer." Ezeknek az alcsoportoknak és összefüggéseknek legjelentősebb változataira már maga Arisztotelész utalt, amikor egyrészt a „nép" és az „előkelők" jelentéstartalmának az egyes városállamokban fellelhető különbségeit hangsúlyozta, másrészt a különböző államformák elemeinek összekapcsolásából keletkező ún. „*vegyes*" államforma előnyeire mutatott rá. Így a demokrácia különbözőképpen jelentkezik attól függően, hogy a parasztok, a kézművesek, a kereskedők vagy a hajósok rendelkeznek-e túlsúllyal az adott városállamban, teljes egyenlőség uralkodik-e, vagy a tisztségek elnyerése egy — bár mérsékelt — vagyoni helyzet függvénye, törvények alapján vagy népgyűlési határozatok alapján kormányoznak az adott államban stb. Ugyanígy különbségek lehetnek az azonos elnevezésű politikai berendezkedések között azon az alapon, hogy milyen az összhang, illetve az erőegyensúly a különböző erők és irányzatok — különösen a vagyoni, születési vagy nevelési oligarchia, illetve a számbeli többségét képező demokratikus elemek — között. Aligha járunk tehát messze az igazságtól, ha ahhoz a polgári és a szocialista irodalomban egyaránt megfogalmazott álláspontho z csatlakozunk, amely az államok „formá"-inak arisztotelészi osztályozásában a társadalmi és vagyoni helyzetet tekinti meghatározónak. Olyan „modern" gondolat ez az arisztotelészi államforma-tanban, amely ma, csaknem két és fél évezred távlatából is termékenyítően hat a politikai gondolkodásra.

Noha kétségtelen, hogy Arisztotelész tette meg a döntő lépést az államforma-probléma tudományos igényű megfogalmazása, egy mai értelemben vett államforma-tan kiépítése felé, elmélete lényegében mégsem egyéb, mint az ókori rabszolgatartó polisz formáiról és történeti változásairól szóló tanítás. Hogy gondolatai és az általa megteremtett terminológia mégis évszázadokon keresztül továbbéltek, annak okait nyilvánvalóan nem csupán a tudományos megfontolásokban, hanem mélyebben kell keresnünk.

Arisztotelész tanításait az évszázadok folyamán kiszakították abból a történeti talajból, amelyből fakadtak, s megváltozott társadalmi viszonyok között, alapvetően más feltételek által meghatározott célkitűzések szolgálatában használták fel őket. Filozófiai eszméinek

jelentős részét — az egyház közvetítésével — a feudalizmussal összefonódott keresztény tanokkal egyeztették össze, a tulajdonról és a rabszolgaságról szóló megállapításait a hűbéri tulajdonviszonyok és a jobbágyság eszmei igazolására használták fel, az államra vonatkozó tételei pedig gyakran kerültek olyan megvilágításba, mint minden kor számára érvényes iránymutatások. E felfogások képviselői — akik Arisztotelészben szinte modern gondolkodót látnak, s az ókori rabszolgatartó városállamra vonatkozó megállapításait a mai polgári államra vetítik át — lényegében Arisztotelész tekintélyével fedezik az újabb kori tőkés fejlődés által felvetett kérdésekre adott válaszaikat. Ennek gyakori módszere a problémák elvonatkoztatott, abszolutizált felvetése, a fogalmi hasonlóságra épülő, gyakran hamis analógiák keresése.

E hatás alól — úgy tűnik — a szocialista állam- és jogtudomány sem tudta teljesen kivonni magát, ami egyik — ha nem is legfontosabb — forrása a polgári terminológia nem mindig kellően megalapozott átvételének s az egész problémakör „hagyományos" keretek között történő tárgyalásának.

2. Az államforma-tan a polgári államtudományban.

Az államforma-probléma, vagyis az államok osztályozásának kérdése a nemzeti államok kialakulásával kapcsolatban, a feltörekvő polgárság politikai elméleteiben kerül újra a figyelem előterébe. Az osztályozás — mint láttuk — Arisztotelésznél a hatalommal, illetve a hatalom gyakorlásával függött össze, s a hatalom birtokosainak, „hordozóinak" száma, illetve a hatalom gyakorlásának célja szerint alakult. Arisztotelész tehát az egyes városállamok „formájának" összetevői közül a hatalom gyakorlásával kapcsolatos tényezőket választotta az összehasonlítás alapjául; az állam „formáját" ily módon nála a hatalomgyakorlás, a *kormányzás módja* reprezentálta. Primitív viszonyok között az államhatalom hordozója — akár egyes személy, akár személyek csoportja — ez egyúttal a hatalom tényleges gyakorlója, a kormányzás funkciójának megvalósítója is: a városállam „formája", illetve a kormányzás formája közötti megkülönböztetés igénye ily módon fel sem merülhet. A társadalom szerkezetének bonyolultabbá válásával viszont az államügyek tényleges irányítása, vagyis az államhatalom gyakorlása gyakran nem marad meg az állam képviselőjeként szereplő személy vagy személyek kezében; így például egy formálisan monarchiaként jelentkező államban a tényleges vezetés, vagyis a kormányzás a nép képviseletében fellépő testületi szerv kezébe mehetett át, vagy megfordítva: egy formálisan köztársaságként szervezett államban a hatalom gyakorlását esetenként egy személyre bízták. A formális felépítés és a valóság ilyen szétválása tette indokolttá az állam formáján belül a kormányzás mikéntjének, „formájának" megkülönböztetését. Amikor pedig a polgári forradalom győzelmének eredményeként a polgárság „jogi világnézeté"-nek- érvényesülése a kormányzás szférájába tartozó intézményeket is jogi köntösbe öltöztette, a kormányzás „formájá"-nak fogalma a kormányzás jogi aspektusára szűkült, a jog által meghatározott keretekben szerveződő intézmények összességére korlátozódott. Ezzel az államformák összehasonlítása a *„kormányformák"* összehasonlításává változott; a „kormányforma", illetve a körébe tartozó, jogilag szabályozott intézmények csoportja képezte az összehasonlítás alapját. Ez természetesen a kérdésfeltevés módosulását is magában rejtette: az összehasonlítás az egész helyett a részre, a konkrét egyedi állam mint „forma", tehát az állam minden vonatkozása helyett az államélet egyetlen oldalára korlátozódott. Megjelent az önállósult kormányforma-fogalom is az államtudományban, amely egyrészt az arisztotelészi, tehát lényegében filozófiai jelentéstartalom helyett most már *jogi fogalomként* jelentkezett, másrészt — éppen e jellegéből következően — a jogra jellemző absztrakt-általános vonásokkal rendelkezett. Ekkor — a kormányformával szembeállítva — nyerte el absztrakt-általános jellegét az államforma fogalma is, jelentéstartalmának pontos körülhatárolásával azonban a polgári tudomány lényegében mindmáig adós maradt.

Az államforma-fogalomnak a polgári államtudományban való meghonosodása az első pillantásra arra látszik utalni, hogy — a fogalom külső hasonlósága révén — a fogalom alkalmazása során a „klasszikus" arisztotelészi jelentéstartalom újult meg, amennyiben az állam „formája" feltehetően az állam lényegének, tartalmának megragadását, kifejezését célozza, annak szinonimájaként jelentkezik. Valóban azonban korántsem erről volt szó. Amikor az államforma fogalma végre bevonulhatott az államtudomány terminus technicusainak sorába, jelentéstartalmában a polgárságnak az állam lényege feltárásához fűződő negatív érdekeltsége tükröződött. Az államforma fogalma, amely látszólag az állam lényegét volt hivatva kifejezni, a polgári tudományban csupán összehasonlítási ismérvet jelentett, ami magában foglalta annak lehetőségét, hogy a fogalom jelentéstartalma függetlenüljön a lényeges elemektől, illetve e jelentéstartalom az objektív lényeghez fűződő kapcsolattól mintegy megszabadulva, szubjektíve meghatározott értelmet nyerjen.

E lehetőséget a polgári államtudománynak az az ága, amely az államforma fogalmát a modern állam viszonyai között is megőrizhetőnek ítélte, valósággá változtatta: az államforma-kategória alkalmazásával nem az egyes konkrét államok — mint egyedi jelenségek — lényeges vonásainak kiemelését célozta, hanem az államok összehasonlításának gyakorlati szempontjait és célkitűzéseit követve, az állami te-

vékenység egyes, az összehasonlításra alkalmas oldalait emelte ki és használta a „lényeges" értelmében, illetve annak szinonimájaként. Így a polgári tudományban az államforma problémája, vagyis az államok összehasonlításának és az egyes „formák" értékelésének problémája csak látszólag szerepelt az arisztotelészi hagyományok folytatásaként; valójában az államformák összehasonlítása nem az államok lényegének, hanem csak e lényeghez képest másodlagos, leszármaztatott elemeknek az összehasonlítását jelentette. Az államforma-fogalom polgári jelentéstartalma és annak ókori megfelelője között tehát nincs igazi, lényegbeli hasonlóság; maga az államforma-probléma ugyanis átfogóbb, egyszersmind az állam lényegével szorosabban összefüggő kérdés, mint ahogyan az a polgári államtudományban — az államforma-fogalom új, félrevezető értelmezésének segítségével — meghonosodott. Az elméleti problémák „jogászi" feldolgozása alapvetően a jogi logika módszerének segítségével történt: az állami intézmények jogi szabályozásából kiindulva, az egyes jogtételeket általánosabb fogalmakra vezették vissza, majd ezekből a fogalmakból a logika segítségével vontak le gyakorlati jelentőségű következtetéseket. Ez a sors várt az államforma-tanra is: kategóriáit formális-jogi ismérvek alapján határolták körül, s az államok osztályozásánál az állami valóság jogi oldala, az állam szervezetének jogi szabályozása játszotta a fő szerepet, gyakran Prokrusztész-ágyba kényszerítve az állami valóságot. Ez bizonyos mértékig logikus következménye volt annak a Bodinig visszanyúló szemléletnek, amely az állam lényegét, más társadalmi alakulatoktól minőségileg megkülönböztető ismérvét a *szuverenitás*ban látja. Az „államformák" megkülönböztetésére, osztályozására is a szuverenitás alapján, illetve annak alanyai szerint került sor, s ha érvényesült is az állam jogi és társadalmi oldalának megkülönböztetése, a polgári tudomány az államok osztályozása során következetesen csak a jogi módszerrel hozzáférhető elemeket vette figyelembe. Így azután az osztályozási probléma a polgárság pozitivista államelméletében a kormányformák osztályozásává egyszerűsödött, s az arisztotelészi kategóriák többé-kevésbé változatlan átvétele legfeljebb — a polgári állam fejlődése által napirendre tűzött problémákat tükrözve — az egyszerű és összetett államok megkülönböztetésével bővült.

A „jogászi" felosztás ellen megalapozottan emelhető az a kifogás, hogy a társadalomban érvényesülő közhatalomnak csak szervezeti felépítését veszi figyelembe; kevesebb jelentőséget tulajdonít a politikai valóságnak, mint azoknak a játékszabályoknak, amelyeket az alkotmány lefektetett. A politikai — hatalmi — viszonyoknak a jog közvetítésével történő megjelenése azzal a következménnyel jár, hogy a jogban kifejeződő Sollen és a politikai valóság Sein-je eltérhet és igen gyakran el is tér egymástól. A jogi köntös csak annak megállapítását teszi lehetővé, hogy kinek kell a hatalmi viszony egyik vagy másik pólusán állnia, ki milyen tevékenységre van kötelezve, s ennek kapcsán a jog sajátos kategóriája, a beszámítás kivel szemben, illetve kire vonatkozóan érvényesül. Így aztán nem az a kérdés áll a középpontban, hogy ki gyakorolja ténylegesen a hatalmat, hanem hogy annak gyakorlása kit illet meg. Az államok osztályozásának jogi módszerrel történő megoldása a „hagyományos" államforma-tan segítségével utal ugyan a hatalom megosztásának bizonyos lehetőségeire, illetve konkrét változataira, de nem ad és nem is adhat képet a társadalom és az állam hatalmi egyensúlyának valóságos alakulásáról, illetve az egyes államokban e téren fellelhető különbségekről.

A „hagyományos" kategóriák és a valóság követelményei közötti ellentmondás feloldására kétféle megoldás kínálkozik. Az egyik az a kísérlet, amely a hagyományos jogászi keretek között próbálja megközelíteni a társadalmi élet új jelenségeit, ami — éppen a fogalomrendszer formális azonossága folytán — szükségszerűen együtt jár a mai társadalom-, állam- és jogfejlődés által felvetett posztulátumoknak a múlt követelményeivel való összebékítésére irányúló törekvésekkel. Ezt az utat tudatosan vállalta és vállalja ma is a polgári tudomány nem egy tekintélyes képviselője; a többség állásfoglalásai mégis inkább a másik megoldás felé hajlanak, s olyan új keretek kidolgozását szorgalmazzák, amelyek összhangban állnak a gyorsan változó valóság követelményeivel. Az ezzel kapcsolatban felmerülő probléma túlnő a hagyományos — polgári — államformatan keretein.

A jogászi megközelítés egyoldalúságát kiküszöbölni hivatott tényezőknek kutatása során a polgári tudomány egyes képviselői nyíltan az irracionalizmus álláspontjára helyezkednek. Van olyan nézet, amely szerint lehetetlen az állam-, illetve kormányformákat „valamilyen természeti végzetből" (vagyis az okozatosság törvénye alapján) levezetni.

Közel áll ehhez az a felfogás is, amely a politikai formákkal és intézményekkel szemben azt az erőt nyilvánítja elsődlegesnek, amely „az intézményeket pályájukon tartja", annak behatóbb ismertetésével azonban adós marad. Akad olyan kísérlet is, amely a politikai uralom körébe eső jelenségeket, így az államformákat is meghatározó tekintélyi és hatalmi viszonyokat pszichopatologikus jelenségeknek tekinti, s a mazochizmus vagy a szadizmus fogalomkörébe utalja.

Hasonló — látszólag természettudományos igényű — kiindulópont jellemzi azt a kísérletet, amely egy régóta háttérbe szorult és úgyszólván elfeledett szempont érvényesítésével az állami és általában a társadalmi berendezkedés-

sel kapcsolatos problémákat — beleértve az államok osztályozását — az emberi lélek belső felépítéséből igyekszik levezetni.

Több figyelmet érdemelnek problémánk szempontjából azok a kísérletek, amelyek lényegében továbbra is a „jogászi" felosztás talaján állnak, de annak egyoldalúságát egy kiegészítő jellegűként kezelt, mégis a jogintézményekhez, illetve a jogi felépítéshez képest meghatározó jellegű, „lényeges" osztályozási ismérv elfogadásával próbálják áthidalni. E kísérletek kiindulópontja az a meggyőződés, hogy minden politikai rendszerben az uralkodó ideológia határozza meg a hatalom gyakorlásának folyamatához kapcsolódó intézmények és technikai eszközök jellegét és szerepét.

Az előbbiekben vázolt törekvések közös vonása, hogy lényegében továbbra is a hagyományos államforma-tan keretében keresik az osztályozási probléma megoldását. Megmarad tehát az államforma fogalma, az államoknak a szuverenitás alanyai szerinti csoportosítása, legfeljebb új, lényegesnek ítélt tényezők merülnek fel a korábban egyedül relevánsnak elfogadott jogi vonatkozások kiegészítésére. Az államforma-tannak ezek az újabb megjelenési formái azonban szükségszerűen zsákutcába torkollnak: egyrészt a polgári tudomány továbbra sem képes nyíltan szakítani azzal a fikcióval, hogy a klasszikus ókori eredetűnek hirdetett államforma-kategória az állam alapvető, lényeges elemeinek fogalmi visszatükröződése, s mint ilyen, alkalmas arra, hogy ezt a lényeget reprezentálja, másrészt az államforma hagyományos, állítólag az állam lényegére utaló jelentéstartalma és a mind bonyolultabbá váló állami valóság közötti ellentmondás — legalább hallgatólagos, illetve az előbbiekben vázolt új értelmezési kísérletekben is megnyilvánuló — elismerése az államforma-fogalom használhatatlanságára, de legalábbis elégtelenségére utal. Ebből a zsákutcából a polgári tudomány újabban leginkább az egész hagyományos államforma-tan félretolásával igyekszik kijutni.

Abból kiindulva, hogy az osztályozásnak nem az alkotmányokban foglalt intézmények, hanem a kormányzási folyamat politikai valósága alapján kell történnie, a polgári politikatudomány a társadalomban végbemenő politikai folyamatokra, a politikai döntések meghozatalánál számbajöhető mintaakciókra irányította az államforma-probléma kutatóinak figyelmét. Már nem csupán a legfőbb hatalom szervezete képezi az osztályozás alapját és kiindulópontját, hanem emellett — ugyanolyan fontossággal — sor kerül a hatalom szervezésével, gyakorlásával és ellenőrzésével mint *politikai folyamatokkal*, a politikai rendszer összetevőivel összefüggő kérdések tárgyalására is. Mindez természetesen túlterjed a hagyományos államforma-tan keretein: a *politikai rendszer* fogalma tágabb az állam fogalmánál, az állam az így értelmezett politikai rendszernek csupán egyik, habár legfontosabb összetevője.

A politikai valóság feltárására irányuló empirikus vizsgálatok jelentőségének hangsúlyozása a polgári politikatudomány eredményeit látszólag szilárd, megbízható tudományos alapokra helyezi. Korántsem lehet tehát eleve indokolatlannak tekinteni a „hagyományos" — s e vonatkozásban túlhaladottnak nyilvánított — államformatantól való elfordulást, amely egyúttal az államforma-fogalom számüzését is jelenti a politikai valóság új tudományos terminológiájából.

III. A szocialista államforma-tan. 1. A marxi alapvetés. 2. Az államforma összetevőinek kérdése a szocialista államelméletben. 3. Az államok osztályozásának elvi alapjai.

1. A marxi alapvetés.

A szocialista államelméletnek az államok osztályozása terén eddig elért eredményei túlnyomórészt a marxizmus—leninizmus klasszikusainak műveiben gyökereznek, s aligha vonható kétségbe, hogy az államok osztályozásának kérdésében is döntő fordulatot hozott a tudományos szocializmus elméletének megjelenése. Megalapítói a 19. század polgári társadalmának bírálatán keresztül jutottak el a társadalom intézményeinek átfogó és ugyanakkor a részletekre is kiterjedő elemzéséhez, lényegük felismeréséhez és leleplezéséhez.

A marxista—leninista államforma-tan fő tételeinek első, bár vázlatos megfogalmazása már *Marx* ifjúkori műveiben feltalálható: Marx egyrészt állást foglalt a társadalomfejlődés objektív törvényszerűségeinek létezése, illetve elismerése mellett, másrészt az állami jelenségeket e törvényszerűségek által objektíve meghatározott viszonyok alakulásának függvényeként fogta fel. Ez a gondolat nyert aztán közelebbi megfogalmazást Marx sokat idézett, híres megállapításában: „. . . a jogi viszonyok és az államformák nem érthetők meg sem önmagukból, sem az emberi szellem úgynevezett általános fejlődéséből, hanem azokban az anyagi életviszonyokban gyökereznek, amelyek összességét Hegel, a 18. századbeli angolok és franciák példájára »polgári társadalom« néven foglalja össze és hogy a polgári társadalom anatómiája a politikai gazdaságtanban keresendő."

A fiatal Marx az uralkodó formális jogi módszert bírálva, ugyancsak első művei egyikében vetette Hegel szemére, hogy az államszervezet külsődleges, formális elemeit állítja előtérbe, s például a demokráciát ezért utasítja el, mert szerinte az állampolgárok összességének részvétele az államügyek intézésében a demokratikus elemet „minden ésszerű forma nélkül" érvényesítené. *Hegel* szerint tehát a demokratikus elem csak formális jelleggel jelentkezhet valamely állam szervezetében, s maga ez a szer-

vezet is csak az állami formalizmust testesíti meg. Marx ezzel szemben a demokratikus elemet olyan, a lényeget érintő tényezőnek tekinti, amely az egész államszervezet számára biztosítani tudja az ésszerű, az értelem követelményeinek megfelelő formát. Az állam demokratizmusa tehát az állam lényegével összefüggő kérdés, amelyhez képest a jogi szabályozás — a formális elem — csak másodlagos lehet.

Engelst — szinte egyidejűleg — a politikai szabadság lényegének és megjelenési formáinak vizsgálata vezette el a polgári demokrácia felszínes, a lényeget nem érintő értelmezésének bírálatához. Megállapítja, hogy az a politikai szabadság, amely a francia polgári forradalom következményeként alakult ki, lényegében csak a társadalmi rabszolgaság egyik formája, a polgári demokrácia pedig, amelynek — mint az emberi társadalom „természetes formájának" — elérésére állítólag törekedni kell, valójában csupán politikai formát, kormányformát jelent. Marx és Engels értelmezésében az egyes politikai vagy jogi intézményeket csak akkor lehet helyesen megérteni, ha azokat társadalmi tartalmukkal együtt, sőt éppen e társadalmi összefüggésekből kiindulva, azoktól feltételezetten és meghatározottan vizsgáljuk. Ez, a társadalomtudomány történetében valóban új korszakot nyitó felismerés, amelynek érvényességét az imperializmus korának feltételei között *Lenin* bizonyította be, az államformák osztályozásának kérdését is új oldalról világította meg. A marxista—leninista társadalomtudomány jelentősége e vonatkozásban nemcsak abban nyilvánul meg, hogy az állami intézmények közötti eltéréseket gazdasági-társadalmi alapjuk különbözőségére mint döntő, meghatározó tényezőre vezette vissza, s ezzel feltárta az osztályozás régóta kutatott objektív ismérvét, hanem abban is, hogy az államformák osztályozásának kérdését a legjobb esetben is csak leíró jellegű, pozitivista megközelítés szintjéről a tudomány eszközeivel folytatott alkotó politikai kezdeményezés szintjére emelte, az államtudomány valóságformáló szerepe kibontakozásának egyik legjelentősebb területévé változtatta.

Az államok osztályozásának alapját a szocialista államelmélet az állami és jogi berendezkedés gazdasági előfeltételeiben keresi és találja meg. A gazdasági — s az ezen alapuló társadalmi — formációk különbözőségei határozzák meg végső fokon az állam szervezetének alapvető vonásait; ezek — a rabszolgatartó, a hűbéri, a kapitalista, majd a szocialista termelési viszonyok által meghatározott — objektív ismérvek, amelyeknek összessége jut kifejezésre a szocialista államelmélet államtípus-fogalmában, az állam esetleges ismérveiről a lényeges jegyekre irányítják a kutatók figyelmét. A szocialista állam- és jogtudományban a korábban elosztási alapként érvényesített történeti, földrajzi vagy — a pozitivista vizsgálódások előterébe állított — jogi szempontok helyett, pontosabban: azokat megelőzve, az emberi társadalom fejlődését alapvetően meghatározó objektív gazdasági törvények képezik az államok osztályozásának kiindulópontját; e törvényszerűségeknek az állam lényegére gyakorolt hatása — mint az állami jelenségek tartalmi oldalát meghatározó tényező — érvényesül ezt követően, éppen a tartalom közvetítésével a formai oldal, vagyis a jog által szabályozott szervezeti felépítés alakulásában is.

2. Az államforma összetevőinek kérdése a szocialista államelméletben.

Az állam formája — szerveinek szervezete, azok a külsődleges szervezeti viszonyok, amelyekben az állam lényege kifejeződik és megvalósul. Hogy azonban e szervezeti elemek közül melyek azok, amelyek alkalmasak az állam lényegének reprezentálására, s amelyek így alkalmasak lehetnek az államok rendszerezésének objektív érvényű megoldására is, még a szocialista államelméleten belül sincs egységes álláspont.

Az eddig megfogalmazott álláspontok egy része az államformát egyetlen tényezőre, mégpedig elsősorban a *kormányformá*ra vezeti vissza, illetve azzal azonosítja. Más szerzők az államformát két elemből, a *kormányformá*ból és az *államszerkezet*ből összetevődőnek tekintik. Ismét más szerzők egy harmadik összetevőt, a *politikai rezsim*et is felveszik az államforma fogalomkörébe, míg az újabb politikatudományi orientációjú államelméleti irodalomban feltűnik az ún. statikus elemek — tehát az intézményoldal — mellett a dinamikus elemek, az ún. *politikai dinamika* hangsúlyozása is az államforma összetevőjeként.

Az államforma összetevőinek problémája — éppen a valóság minden oldalának feltárására irányuló módszertani alapgondolatával — a szocialista állam- és jogtudomány legsajátabb terméke. Nem azt jelenti ez természetesen — amint arra az államforma-fogalom kialakulásának történeti útja elegendő bizonyítékot szolgáltat —, hogy a szocialista tudományt megelőzően egyáltalán fel sem vetődtek vagy legalábbis elkerülték a tüzetesebb elemzést azok a kérdések, amelyek a szocialista állam- és jogelméletben az államforma összetevőiként szerepelnek. Hogy ezt a problematikát, illetve annak megválaszolását mégis a szocialista tudomány jelentős, új hozzájárulásaként értékelhetjük az államforma sokévszázados problémájának megoldásához, az végső soron két tényezőre vezethető vissza. Az egyik ilyen meghatározó tényező éppen a probléma történetiségében rejlik; abban tudniillik, hogy az állam történeti fejlődésétől feltételezetten az államéletnek majd egyik, majd másik oldala mutatkozik alkalmasnak arra, hogy az állami valóság egészét reprezentálja, s ennek megfelelően a társadalom politikai szervezetének más és más összetevői jelentkezhetnek „állam-

forma"-ként, vagyis az államok osztályozásának genus proximumaként.

Ilyen „reprezentatív" elemként történetileg elsőnek — jelentőségénél és szembeötlő voltánál fogva is — a legfőbb állami hatalom gyakorlását végző szervek rendszere emelkedett ki. Nem véletlen tehát, hogy e szervek megalakításának, felépítésének, egymáshoz való viszonyának vizsgálata már a politikai irodalom kezdetein fellelhető, sőt — a rabszolgatartó és a hűbéri államok viszonylag egyszerű felépítésénél fogva — ezeknek az összefüggéseknek a tisztázása egyúttal az államforma-probléma megválaszolását is jelentette. Csak a tőkés társadalom viszonyai között, az államélet bonyolultabbá válásával, s ezzel párhuzamosan az állami munkamegosztás megvalósítására szolgáló szervek rendszerének bővülésével vált szükségessé az államforma-probléma felbontása is, az államforma és a kormányforma fogalmának megkülönböztetése útján. Ez a szétválasztás formális jelleggel, az államhatalom „hordozói" és „gyakorlói" között meghúzott elválasztóvonal segítségével ment végbe, ami nem tükrözte az államforma tartalmát jelentő társadalmi, illetve osztály-erőviszonyokat, sőt a kormányzás s ezzel párhuzamosan a kormányforma fogalmát az államhatalmi ágak megosztásának elve alapján, nemegyszer az állam igazgatására, illetve az államigazgatás vezető szerveire, esetleg az államfőre szűkítette le.

A szocialista állam- és jogtudomány az államhatalom egységének elvéből következően természetesen elveti az államhatalom „hordozói"-nak és „gyakorlói"-nak merev különválását, s a kormányzás, illetve a kormányforma fogalmát is tág értelemben használja. A szocialista társadalom viszonyai között a kormányzás egybeesik az államhatalom legfelső szinten történő gyakorlásával, tehát az állam vezető szerveinek a legfőbb — egységes — államhatalom gyakorlására irányuló, bár sokoldalú és szerteágazó tevékenységét foglalja össze. Ennek megfelelően a kormányformát is e vezető államhatalmi szervek rendszereként kell felfogni. E rendszeren belül egyrészt a legfőbb népképviseleti szerv (országgyűlés, nemzetgyűlés stb.), másrészt a legfőbb államhatalmat a belső állami jog területén és a nemzetközi életben reprezentáló államfő (kollektív vagy egyedi) szervezeti felépítése, jogköre és e két szerv egymáshoz való viszonya határozza meg a kormányforma jellegét, de a kormányforma kérdéskörébe tartozik e szerveknek a legfőbb államigazgatási szervekhez (minisztertanács stb.) fűződő kapcsolata is.

Ezek az összefüggések, amelyek minden állam legszembetűnőbb sajátosságait jelentik, rendszerint az illető állam alkotmányában vannak lefektetve. Ez a körülmény magyarázza a polgári államtudomány számos képviselőjénél a kormányforma és az alkotmányforma azonosítását, valamint azt, hogy a kormányformát az államforma jellegzetesen jogi összetevőjeként értékelik.

E formalista szemlélet egyoldalúsága ellen már a polgári tudományban is kritikus hangok hallatszottak, a szocialista államelmélet álláspontja pedig — történelmi materialista világnézeti kiindulópontjából következően — eleve a kormányforma „társadalmi" jelentéstartalmának hangsúlyozása irányába mutat. Abból kiindulva, hogy minden állami intézmény egy adott társadalom osztály-erőviszonyainak függvénye, a szocialista államelmélet a kormányformát alkotó intézmények vizsgálatánál is azok társadalmi vonatkozásait állította előtérbe. A kormányforma vizsgálatának így szükségszerűen el kell vezetnie a legfőbb állami szervek és a lakosság kapcsolatainak kérdéséhez is, hiszen a legfőbb szervek megalakításánál, a népképviseleti szervek jogkörének meghatározásánál az alapvető politikai kérdés a néptömegeknek az államhatalom gyakorlásába való bevonása vagy abból való kirekesztése, tehát az illető állam demokratizmusának kérdése játssza a döntő szerepet.

Az államforma-problémának, vagyis az államok osztályozása kérdésének értelmezéséhez utóbb a nemzeti kérdés kiéleződése szolgáltatott új szempontokat: a nemzeti államok mellett a nemzetileg megosztott, több népet egybefoglaló, ún. „soknemzetiségű" államok létrejötte vezetett az államok osztályozásánál egy olyan ismérv előtérbe kerüléséhez, amely az államhatalom területi megszervezésének különbségein alapult. Míg a kormányforma, vagyis a legfőbb államhatalmi szervek rendszerének kérdése végigkísérte az államforma-probléma egész történeti útját, addig a központi és a helyi szervek viszonya, az államhatalom területi megosztásának problémája csak a polgári társadalom viszonyai között, s ott is csak az államok egy kisebb csoportjánál vált az államok osztályozásának új, jelentős szempontjává.

Az a körülmény, hogy a szocialista forradalom győzelme a világon első ízben éppen egy ún. „soknemzetiségű" országban valósult meg, az államhatalom területi megszervezésének kérdését úgyszólván a forradalom másnapjától kezdődően a szocialista építés első vonalába, egyúttal a szocialista államelmélet figyelmének központjába állította. A nemzeti kérdésnek a szocialista föderáció útján történő megoldása mint a szovjet rendszer világtörténelmi jelentőségű sikere — érthető módon — az állam- és jogtudományt is az államhatalom területi megszervezésének vizsgálatára ösztönözte. E kutatások eredményeként született meg a szocialista tudományban az *„államszerkezet formája"* terminus technicus, s épült be az államhatalom területi megszervezésének kérdése az államforma összetevői közé. A szocialista irodalom többé-kevésbé egységes az államszerkezet formájának olyan értelmezésében, hogy az az állam belső tagozódását jelenti (mind admi-

nisztratív-területi egységekre, mind autonóm politikai alakulatokra, esetleg szuverén államokra), s ezzel összefüggésben az államnak mint központi szervei képében jelentkező egésznek alkotórészeihez való viszonyát. Már e fogalommeghatározásból kitűnik, hogy az államszerkezet formájának jelentősége az egyes államok nemzeti összetételétől függően különböző-képpen alakul. Nyilvánvaló ugyanis, hogy egységes (unitárius) állam esetében az államhatalom területi megszervezésének kérdése a központi és a helyi szervek viszonyának szabályozására, valamint az államszerkezetet átható szervezeti és működési elvek meghatározására korlátozódik. Más a helyzet a soknemzetiségű államoknál, ahol a központi és helyi államhatalmi szervek közti viszony szabályozása gyakran föderációs forma keretében történik, amely már *államok kapcsolatát* jelenti egy államrendszer keretében.

A nemzeti kérdés megoldására a szocialista államok gyakorlata — a szovjet rendszer mellett — számos formát dolgozott ki, amelyek az államszerkezet formájában is szükségszerű eltéréseket eredményeznek. E formák sokfélesége, a felmerülő tudományos és gyakorlati problémák gazdagsága indokolhatja azt a kísérletet, amely a föderatív állam szervezeti felépítésével kapcsolatos kérdéseket mint az államszerkezet belső struktúráján kívül eső, az *államok rendszerében* kialakult strukturális problémát elválasztja az egységes (unitárius) állam szerkezetének kérdésétől, s az államforma önálló elemeként tartja számon.

Az államforma-fogalom harmadik összetevőjeként a szocialista irodalomban a *politikai rezsim* fogalma szokott felvetődni. Erre a fogalomra állítólag azért van szükség, hogy segítségével a formális-jogi szabályozással szemben a hatalomgyakorlás valóságát lehessen megragadni. Míg a polgári államtudomány „klasszikus" irányzata élesen elítélte azt a „reális történeti életre irányuló" szemléletet, amely az államok *jogi* formájával szemben azok *politikai* formáját igyekezett feltárni, mert ez „mint minden nem-jogi tényező az államban, bizonytalan és határozatlan", addig a modern politikatudomány éppen a politikai rendszerek jogi formájának elemzését tekinti másodrendű feladatnak.

A gondolati mag — a jog és a valóság lehetséges különválásának problémája — mindenesetre évszázadok óta foglalkoztatja az államtudomány művelőit. Már Arisztotelész utalt annak az esetnek gyakoriságára, hogy bár az alkotmánytörvény nem demokratikus, de a szokások alapján demokratikusan kormányoznak, míg másutt, bár az alkotmánytörvény demokratikusabb, de a szokások alapján inkább oligarchikus viszonyok uralkodnak; Bodin a kormányforma és az uralmi forma megkülönböztetésével vont éles határvonalat az alkotmányba foglalt jogi követelmények és a valóság között, míg azután a pozitivista német államelmélet a „bizonytalan és határozatlan" nem-jogi tényezőket kirekesztette vizsgálódásai köréből.

A szocialista állam viszonyai között a politikai rendszer vizsgálatára nem a jog és a valóság szükségszerű diszharmóniájának feltételezése alapján, hanem az államforma teljesebb megismerésének, az államformára vonatkozó törvényszerűségek pontosabb megfogalmazásának igényével került sor. Ebből következik, hogy a politikai rezsim fogalma sem úgy jelentkezik, mint — az egyoldalú jogi szabályozással szemben — a hatalomgyakorlás társadalmi valóságának egészét megragadó fogalom, hanem a jogszabályokban, elsősorban az alkotmányban szabályozott intézmények működéséhez, az államhatalom gyakorlásának ténylegesen érvényesülő módszereihez kapcsolódik.

A szocialista államelmélet természetesen semmiképpen sem érheti be az államforma fogalmának olyan formális-jogi meghatározásával, amely nem veszi figyelembe annak a társadalmi valósággal, a társadalom osztálytagozódásával való összefüggését. Az államformát az államhatalom jogi szervezetére vagy annak egy részére leszűkítő felfogás éppen az államforma osztálykötöttségét mossa el, tehát feltétlenül kiegészítésre szorul. Kérdéses azonban, hogy — nem vitatva a társadalomban uralkodó osztály hatalmának gyakorlása során alkalmazott módszerek jelentőségét — a jogi formalizmus veszélyét a hatalomgyakorlás módszereinek az államforma önálló összetevőiként való értékelésével kell-e elkerülni.

A politikai rezsimnek az államforma összetevőjeként való értékelése a szocialista államelmélet egy részében nyilván ezt a célt szolgálja. A politikai rezsim fogalma alá azoknak az eszközöknek és módszereknek az összességét szokták vonni, amelyeknek segítségével az adott társadalom uralkodó osztálya megvalósítja a maga diktatúráját. Ennek az értelmezésnek a helyességét látszik igazolni Leninnek a burzsoá osztályuralom két alapvető módszerére vonatkozó megállapítása, amely szerint a burzsoázia egyrészt csekély részleges engedményekkel, a dolgozó osztályok részére bizonyos jogok megadásával, másrészt a népi tömegek — elsősorban a munkásosztály — nyílt, terrorisztikus elnyomásával, a jogok és szabadságok felszámolásával, sőt a burzsoá törvényesség megszüntetésével gyakorolja a maga hatalmát. E lenini megállapításból azonban nem következik a hatalomgyakorlás módszereinek az államforma önálló elemeként való értékelése, sőt éppen ellenkezőleg, e módszereknek az államforma másik két összetevőjéhez való kapcsolatát feltételezi. Valamely társadalom uralkodó osztályának hatalomgyakorlási módszerei ugyanis semmiképpen sem képzelhetők el a hozzájuk tartozó szervezeti formák nélkül. Ha viszont a politikai rezsimet nem lehet

csupán módszerek összességeként értelmezni, hanem annak fogalma logikai szükségszerűséggel szervezeti elemeket is tartalmaz, úgy legalábbis kétségessé válik a politikai rezsim mint az államforma önálló eleme különtartásának indokoltsága. Erre nézetünk szerint csak akkor volna szükség, ha a politikai rezsimnek olyan értelmezést adnánk, hogy az — a jogi Sollen-t jelentő formális jogi szervezeti oldallal (kormányforma, államszerkezet formája) szemben — az államhatalom gyakorlásának *tényleges érvényesülését*, vagyis a Sein-oldalt jelenti. Az államhatalom szervezeti felépítésének mint követelménynek és a valóságban érvényesülő módszereknek mint a tényleges helyzetet tükröző összetevőnek szembeállítása azonban olyan világos újkantiánus elméleti konstrukció, hogy azt a szocialista állam- és jogelmélet aligha fogadhatja el.

E hiányosság kiküszöbölésére törekszik a szocialista állam- és jogelméletben jelentkező másik megoldási kísérlet, amely a politikai rezsim új, átfogóbb értelmezésével kapcsolatos. Eszerint „a politikai rezsim valamely uralkodó osztály állami vezetésének módszereit és e módszerek megvalósítására szolgáló politikai szervezetek összességét jelenti". Kétségtelen, hogy ez a megfogalmazás lehetőséget nyújt az állami hatalomgyakorlás egész valóságának fogalmi megragadására; hibája viszont, hogy magába olvasztja a kormányformát és az államszerkezetet alkotó intézményeket is, így nem marad elválasztó ismérv az államforma és az így értelmezett politikai rezsim fogalma között. Ma már a szocialista államelméletben mind fokozottabban hódít teret az a felismerés, hogy a politikai élet jelenségeinek „jogi" és „társadalmi" oldala, „jogászi" és „szociológiai" módszerei egyaránt nélkülözhetetlenek e jelenségek lényegének feltárásához. Ebből — problémánkra vetítve — nemcsak az következik, hogy az államforma-fogalom összetevői is szükségképpen tartalmaznak jogi és nem-jogi vonatkozásokat egyaránt, hanem — ennek alapján — az is, hogy az államforma megismeréséhez a komplex megközelítés, az államelmélet módszereinek gazdagítása nélkülözhetetlen előfeltétel.

3. Az államok osztályozásának elvi alapjai.

Az államok osztályozásának kérdése átfogóbb, szélesebb körű probléma annál, ami belőle a megfelelő fogalomrendszer kiépülése után államforma-tan néven önállósult. A polgári tudomány „jogi" módszere az államok gazdag valóságának összehasonlítását a valóság egyik, a jog eszközeivel megközelíthető „formai" oldalára szűkítette le; az államok összehasonlító osztályozásának helyére így lépett az „államformák" osztályozása, a „forma" kategóriának az eredetitől eltérő, a formát a jogi formával azonosító értelmében.

Kétségtelen, hogy a jogi ismérvet az államok osztályozásánál a szocialista államelmélet sem nélkülözheti: az azonos történeti típushoz tartozó államok további csoportosítása során a hagyományos módszerek segítségével elért eredmények is fontos szerepet játszanak. A többletet, amellyel ezeket az eredményeket a szocialista államelmélet meghaladja, elsősorban éppen az osztályozás többszintű voltának hangsúlyozása jelenti; egyrészt annak felismerése, hogy a jogi szabályozás mindig csak másodlagos, tehát az államoknak szervezeti felépítésük szerint, az „államforma" alapján történő osztályozását meg kell előznie a lényeges, tartalmi jegyeket összegező államtípusok megkülönböztetésének, másrészt magának az államformának összetett voltára történő utalás, ami az államforma összetevőinek — a marxista—leninista államelméletre jellemző — problematikájában fejeződik ki.

Azzal, hogy a hatalomgyakorlás egész mechanizmusát állította vizsgálódásai középpontjába, az új polgári politikatudomány megteremtette a rendszer- és módszertani kereteket az államok osztályozása ősi problémájának új megoldásához. A politikatudomány a szűk formális-jogi kategóriák meghaladásával, a társadalmi — és ezen belül az állami — jelenségek sokoldalú megközelítésére irányuló törekvésével, az empirikus vizsgálati módszereknek a politikai élet területén való alkalmazásával új kezdeményezést jelentett a társadalomtudományok rendszerében. A korábbi — kormányformák szerinti — osztályozást felváltotta a politikai rendszerek különbözőségén alapuló osztályozás.

A polgári tudományban az államforma, illetve a politikai rendszer fogalmai szinte egymást kizáró igénnyel jelentkeznek. Az ezzel összefüggő probléma, a két koncepció szembenállása ennyiben valóban az államelmélet és a politikatudomány ellentéteként jelentkezik. A szocialista társadalomtudományban, ahol sem a módszer tisztaságának hamis illúziója, sem a gyakorlati célkitűzéseknek szűk prakticizmusba hajló követése nem igényli és nem indokolja a tudományos vizsgálódások tematikai vagy módszertani leszűkítését, éppen a kutatások tárgyának kiszélesítése és módszereinek gazdagítása, az ún. komplex megközelítés jelzi a további előrehaladás útját.

Ez a komplex szemlélet a politikai jelenségek jogi és társadalmi vonatkozásainak együttes tanulmányozását igényli. A szocialista államelméletben nincs kibékíthetetlen ellentét az államforma és a politikai rendszer fogalmaiban kifejezésre jutó megközelítési módok között; kézenfekvőnek látszik tehát az a következtetés, hogy aligha volna helyes eleve elutasító álláspontra helyezkedni egyik vagy másik terminus technicus, illetve a hozzá kapcsolódó osztályozási rendszer alkalmazását illetően.

Irodalom. *Antalffy* György: Platón és Arisztotelész a „tökéletes" állami formákról. Szeged, 1967.; *Halász* Pál: Az államforma-tan né-

hány elméleti kérdése. Budapest, 1960.; *Schwarcz, J.*: Kritik der Staatsformen des Aristoteles. Eisenach, 1890.; *Csirkin, V. E.*: Formü goszudarsztva perehodnogo k szocialiszticseszkomu tipu. Moszkva, 1966.; *Deniszov, A.*: Szuscsnoszt' i forma goszudarsztva. Moszkva, 1960.; *Lasin, A. G.*: Formü szocialiszticseszkogo goszudarsztva. Moszkva, 1960.; *Petrov, V. Sz.*: Tipü i formü goszudarsztva. Leningrad, 1967.; *Duverger, M.*: Les régimes politiques. Paris, 1948.; *Easton,*: D. The political system. New York, 1953.; *Imboden, M.*: Die Staatsformen. Basel und Stuttgart, 1959.; *Kelsen, H.*: Staatsform und Weltanschauung. Tübingen, 1933.; *Schramm, G.*: Das Problem der Staatsform in der deutschen Staatstheorie des 19. Jahrhunderts. Berlin, 1938.

Péteri Zoltán

ÁLLAMFŐ → *Államhatalom központi szervei.*

ÁLLAM FUNKCIÓI: I. Az állami funkció fogalma (100.) — II. Az állami funkciók csoportosítása (102.) — III. A kizsákmányoló államok funkciói (103.) — IV. A szocialista állam funkciói (106.)

I. Az állami funkció fogalma.

Az állam mint a társadalom sajátos szervezete körülhatárolt és a társadalmi fejlődés követelményeinek megfelelő tevékenységet végez. Az államszervezet tevékenysége sokrétű, a társadalmi életben sokféle feladat megoldására irányul. Az állam sokirányú tevékenységének megfogalmazására szolgál az állami funkció kategóriája.

A polgári államelméletben az állam funkciójának fogalma vagy ismeretlen, vagy a legkülönfélébb állami feladatokat jelenti. Ez azzal magyarázható, hogy tudományos vizsgálatuk korlátolt volta miatt az állam lényegét sem tudták meghatározni. Az állami tevékenység sok formájától nem tudták a tevékenység irányát tükröző lényeges mozzanatot kiemelni; az állami szervek sokféle feladatát és tevékenységét összekeverték az állam funkcióival.

Az állami tevékenység lényeges elemeit kiemelték már az ókorban is: *Arisztotelész* az állami tevékenység fontos irányaként határozta meg az állam által eszközölt nevelést, a közjó szolgálatát, az igazságszolgáltatást. Később Machiavelli az államhatalom birtokosának tevékenységét a hatalom megtartásában és kiterjesztésében látta. A szuverenitás elméletének előtérbe kerülésével az állami tevékenység fő tartalmát a szuverenitás megvalósításában, a főhatalom korlátlan gyakorlásában jelölték meg.

A polgári állam tevékenységi irányát Wilhelm Humboldt foglalta össze tömören: az állam védje meg a biztonságot a külső ellenséggel és a belső viszályokkal szemben. A polgári államelméletben némely megközelítés az állam szervtípusaihoz kapcsolja a funkciót, megkülönböztet törvényhozó, végrehajtó, bírói funkciót, emellett az adóztatás funkciójáról beszél. Visszatérő megfogalmazások a társadalmi összhang, a közrend és közbiztonság, az uralom funkcióit különítik el.

A nyugati politológiában az államnak mint szervezetnek a funkcióit, hatását vizsgálják. Az állami szervek tevékenységének elemzése a manifesztálódott, a latens funkció és a diszfunkció kategóriájával történik, mégis főképpen a szervezet latens funkciójának és diszfunkciójának vizsgálatára koncentrálódik. A politikai szociológia a szervezet funkcióinak csoportosítása során a fölszínen marad, mert csupán a szembetűnő jelenségeket észleli, leírja a következményeket: mi az állami feladat és az eredmény között a viszony. Ennek alapján megállapítható, hogy teljesült az állami feladat (azaz manifesztálódott) vagy olyan következmények születtek, melyek nem az állami célból, feladatból következtek, ez esetben is meg kell állapítani, hogy a következmény hasznos, pozitív (latens funkció) vagy káros, negatív (diszfunkció).

A marxista államelmélet elveti azokat a nézeteket, amelyek szerint az állam egyes funkciói — az állami szervek törvényhozó, végrehajtó és bírósági tevékenységét jelentik; hogy szó lehet az államnak a társadalmi összhang érdekében kifejtett funkciójáról, a közrend és a közbiztonság védelméről, az adóztatásról, az uralom gyakorlásáról mint különálló funkcióról. Az államban a törvényhozó, a végrehajtó és a bírósági tevékenység az állami szervek egy-egy csoportjának működését jelenti, ezen szervek munkáján keresztül az állam funkciói megvalósulnak. Az állam funkciói nem keverhetők össze az egyes állami szervek tevékenységének formáival és az általános sajátosságokkal (pl. uralom gyakorlása).

Az állam funkcióinak vizsgálata során abból kell kiindulni, hogy az állam a társadalom objektív törvényeinek szolgálatára hivatott szerveinek tevékenységén, viszonylag önálló mozgásán keresztül hat. Az állam funkcióját az állami célokkal és feladatokkal nem lehet azonosítani, mert a feladat még nem fejezi ki az állam gyakorlati tevékenységét. Az állami feladatok és az állam tényleges tevékenysége között lehet eltérés: ha a funkciók vizsgálatakor csak a feladatokat elemezzük, akkor a valóságtól elszakadunk. Az állam funkcióinak fogalmát az állam szerveinek tevékenységéből, működéséből, gyakorlatából absztrahálhatjuk.

Az állam társadalmi rendeltetéséből adódó tevékenység fő iránya az állami szervek konkrét működésében nem tűnik szembe. Az állami szervek tevékenysége nem közvetlenül a társadalom objektív követelményeinek szolgálatát mutatja, az csak mélyebb elemzéssel, az elméleti általánosítás szintjén tárható föl. A polgári politológia az állami szervek funkcióí-

ról leíró tárgyalást ad, emiatt a felszínen marad, ezzel szemben a marxista megközelítés az állam tevékenységének alapvető tartalmát és konkrét hatását elemzi. A marxista államelmélet vizsgálja az állami szervek feladatmegjelölő tevékenysége mellett a konkrét működést és a tevékenység eredményeit — s ebből általánosít. Az általánosítás nemcsak az adott viszonyok statikus állapotát fejezi ki, hanem az egész állami tevékenység folyamatát és irányát.

Az állam funkcióin tehát nem az állami szervek feladatait értjük, hanem az állam működésének, gyakorlati tevékenységének irányát. A célok és feladatok végrehajtására irányuló tevékenységnek, az állami szervek működésének eredménye és iránya képezi az állami funkciót.

Az állam funkcióival kapcsolatos szocialista fölfogás fokozatos változáson ment keresztül. Ennek a kategóriának a valóságot kifejező értelmét adta *Marx* és *Engels*, amikor az állami tevékenység különböző lényeges oldalait kiemelte az osztályelnyomással és a társadalmi rend védelmével kapcsolatban. Marx és Engels rámutatott arra, hogy az állam a társadalom fejlődésében az osztályharc következménye, hogy az állam elsősorban az osztályelnyomásra szolgál. Az állam alapvető társadalmi rendeltetése tehát az uralkodó osztály vezető szerepének biztosítása, a kizsákmányolt, az alárendelt osztályok elnyomása, ellenállásuk fékentartása. Az elnyomott osztály nagyobb létszáma és társadalmi-politikai ereje az egyenlőtlenség viszonyainak, az uralkodó osztály vezető szerepének állandó veszélyeztetését jelenti: az osztályok küzdelme a társadalom fölbomlásával fenyeget. „Hogy azonban ezek az ellentétek, az ellentétes gazdasági érdekű osztályok ne semmisítsék meg egymást és a társadalmat meddő küzdelemben, olyan hatalom vált szükségessé, mely látszólag a társadalom fölött áll, az összeütközést tompítja és a »rend« korlátain belül tartja." (Engels.) Marx emellett rámutatott arra, hogy az állam feladata „valamennyi közösség természetéből eredő közös ügyek elvégzése" is; az állam átvette a közösségektől a társadalom közös ügyeinek intézését. Ebből következően kiemelhetjük, hogy az állam tevékenysége elsősorban az uralkodó osztály vezető szerepének biztosítására irányul, emellett (mint *Engels* mondja) *az osztályharcnak a rend keretei közé szorítására* és az összeütközés tompítására, továbbá a társadalom rendezettségének védelmére, a társadalom közös ügyeinek intézésére szolgál.

A marxizmus klasszikusainak az állami tevékenység fő irányaira vonatkozó utalásait a szocialista államelmélet nem bontotta ki tovább. Uralkodóvá vált Sztálin véleménye, aki az államnak csupán az osztályelnyomó tevékenységét hangoztatta; az állami funkciót erőszakos osztályelnyomásnak és védekezésnek fogta csupán föl.

Az újabb szocialista államelméleti irodalom a dogmatikus megközelítés elvetése és meghaladása során kiemeli, hogy az állami funkció fogalmának megértéséhez az állam lényeges sajátosságainak és főképpen gyakorlati szerepének elemzése alapján juthatunk el. A klaszszikusok tanítása és a marxista államelmélet kutatási eredményei alapján az állami funkció szempontjából az állam társadalmi rendeltetését emelhetjük ki, ami az osztályuralom védelmét és a társadalmi rendezettség biztosítását, a közügyek intézését jelenti; ebből fakadnak az állam funkciói. Az állam funkciói azonban nemcsak deduktív módon vezethetők le. Emellett az állam konkrét tevékenységének, gyakorlati szerepének vizsgálata is szükséges, mert a konkrét tevékenységből absztrahálhatók az állam funkciói.

Az állam konkrét tevékenységének elemzése alapján a marxizmus klasszikusai rámutattak arra, hogy az állam szerveinek működése jelentékeny hatást gyakorol a gazdaság és a kultúra fejlődésére meg a politikai viszonyokra. Az államot — mint sajátos társadalmi jelenséget — a gazdasági viszonyok végső fokon meghatározzák, emellett a politikai és kulturális tényezők is befolyásolják. Az állam meghatározottsága és befolyásoltsága nem egyszerű következmény, mivel az állam visszaható szerepet tölt be, kölcsönhatásban van a meghatározó és befolyásoló tényezőkkel. A társadalomban az állami tevékenység legfontosabb összefüggése a gazdasági viszonyokra való visszahatása, amely az állam viszonylagos önállóságánál fogva különféleképpen történhet. „Az államhatalom visszahatása a gazdasági fejlődésre — írja Engels — háromféle lehet: ugyanabban az irányban haladhat s akkor a fejlődés meggyorsul; haladhat ellenkező irányban s akkor az államhatalom manapság minden nagyobb népnél előbb vagy utóbb tönkremegy; vagy pedig az államhatalom a gazdasági fejlődés bizonyos irányainak gátat vet, másokat előírhat — ez az eset végeredményben a két első eset egyikére vezethető vissza." (Engels.) Az állam funkcióit ebből a társadalmi tényből is levezetjük. Vagyis ki kell emelni — az előbbinél szélesebben — azt, hogy az állam sajátos tevékenységének eredménye a gazdasági, politikai és kulturális viszonyokra való hatás. Az állami szervek tevékenykednek a politikai, a gazdasági és a kulturális viszonyokban, pozitív vagy negatív irányú befolyást gyakorolnak. — Az állami szervek sokféleképpen befolyásolják a gazdasági, politikai és kulturális viszonyokat; a sokrétű tevékenység csoportosítása az állam különböző funkcióinak megállapítását igényli.

Az állami szervek gyakorlati szerepének elemzése ad alapot az állami funkciók csoportosítására. Ez a megközelítés kizárja, hogy az állami szervek csoportosítása alapján állapítsuk meg az egyes állami funkciókat. Az állami szervek sokrétű differenciáltsága az állami te-

vékenység bonyolultsága miatt, az állami feladatok számának és jellegének növekedése miatt jelentkezik. Az állami szervek sokirányú, bonyolult tevékenységéből és főképpen gyakorlati szerepéből következtetünk arra, hogy miféle állami funkciók találhatók.

II. Az állami funkciók csoportosítása. Az állami funkció meghatározásához hozzátartozik a funkciók csoportosítása. Egyes tudományos megközelítésekben az állami funkció fogalma nélkül is találunk különféle csoportosításokat. A polgári államtudományban visszatérő csoportosítás az, hogy az állami szervek típusai szerint állapítják meg a funkciókat, emellett gyakori az állam bel- és külpolitikai funkciójának megkülönböztetése vagy a belső és a külső tevékenység elkülönítése.

A marxista államelmélet az állam sokrétű feladatai közül az osztályelnyomó funkciót emeli ki az állam osztályjellegéből adódóan. Az osztályfunkció kiemelése a polgári fölfogásokkal szemben az eltérő világnézeti és megközelítési alap minőségi különbségére utal. Ennek hangsúlyozása mellett azonban szükséges a másodlagos vonások és elemek föltárása is. Az állam nemcsak az uralkodó osztály érdekében, hanem a társadalom egészének védelme és fönnmaradása, a közösségi ügyek megoldása érdekében is tevékenykedik. Az állam ilyen irányú tevékenységét nevezhetjük organizatórius funkciónak.

Az állam a fönnálló társadalmi berendezkedés védelme során elsősorban osztályelnyomó tevékenységet végez, de emellett jelentkezik az egész társadalom érdekében a szervező (organizatórius) tevékenység is. — Így az államnak két funkcióját különböztetjük meg: az osztályfunkciót és az organizatórius funkciót. E két funkció áthat egymásba, kölcsönös kapcsolat van közöttük. Az osztályfunkció nem jelent csupán erőszakos elnyomó tevékenységet, mivel az osztályelnyomás végett szervező-irányító munkára is szükség van. Ugyanúgy az egész társadalom vezetésére és védelmére irányuló organizatórius funkció is kapcsolódik az osztályelnyomáshoz, az uralkodó osztály érdekeihez és osztályelnyomó tevékenységéhez.

a) Az állam osztályfunkcióján belül két tevékenységi irányt különböztetünk meg. Az egyik: a belső elnyomó funkció, mely szerint az állam a fennálló társadalmi berendezkedés védelme érdekében kordában tartja az elnyomott osztályt. A másik: az állam külső védelmi vagy hódító funkciója. Az állam az uralkodó osztály érdekében, a hatalmi pozíciók növelése végett hódítással igyekszik növelni területét s kiterjeszti az elnyomást más népekre is. A külső funkció másik oldala az, hogy az állam védekezik külső támadásokkal, hódító kísérletekkel szemben.

Az állam osztályfunkciójának tartalma az adott állam külső és belső körülményeinek változásával együtt alakul. A termelési viszonyok fejlődésétől, az osztályharctól, a nemzetközi helyzettől függően az állam egyes funkciói hol előtérbe kerülnek, hol háttérbe szorulnak. Ha az osztályharc kiéleződik, és az elnyomott osztály harca veszélyezteti az uralkodó osztály politikai hatalmát, akkor az állam elnyomó funkciója lép előtérbe. Ha pedig az adott állam háborút folytat, vagy egy idegen állam hódítással fenyegeti szuverenitását, akkor az állam külső védelmi vagy hódító funkciója kerül előtérbe.

Az állam osztályfunkciója az osztályelnyomásra szolgáló szerveken keresztül érvényesül. Az állam akkor tudja hatékonyan osztályelnyomó tevékenységét végezni, ha megfelelő erőszakszervei vannak. Az elnyomó tevékenységet megvalósító szervek elsősorban a különböző fegyveres testületek: a katonaság, majd a későbbiekben kialakuló rendőrség, csendőrség és egyéb speciális fegyveres szervek. Ehhez kapcsolódnak az igazgatási és bírósági szervek, amelyek az elnyomásban sajátos tevékenységgel és módszerrel vesznek részt, s az osztályelnyomást segítik áttételesen, közvetve a gazdasági és kulturális szervek is.

Az állam osztályelnyomó funkciója tehát belső vonatkozásában az uralkodó osztály által vezetett elnyomott osztály féken tartására, kifelé pedig az ország védelmére vagy más népek meghódítására és elnyomására irányul. Az állam e funkciói főképpen az elnyomó erőszakszervek tevékenységén keresztül valósulnak meg.

b) Az állam organizatórius funkciója a társadalom vezetésével, szervezésével, a lakosság irányításával, a közügyek intézésével kapcsolatos tevékenységet jelenti. Az organizatórius funkcióban a társadalom és a lakosság közös ügyeinek megoldására irányuló tevékenységet különítjük el, méghozzá a társadalomnak a politikai elnyomás területeitől elkülönülő gazdasági, kulturális, igazgatási és igazságszolgáltatási szférában.

Az organizatórius funkciók elsődleges iránya a társadalom tagjainak politikai szervezése, meghatározott társadalmi rend kiépítése és biztosítása. A politikai szervezés e területe az emberek politikai igazgatását tartalmazza. A lakosság megszervezése területi elv szerint azt jelenti, hogy az állami szervek az embereket államterületi egységekben fogják át, s az állami akaratot, törekvéseket helyi egységek közvetítik. Az állami-területi egységek az embereket nyilvántartásba veszik, az emberek területi-közösségi tevékenységét szervezik, meghatározott kötelezettségek teljesítését számon kérik, ellenőrzést végeznek.

Az állam organizatórius funkciójának lényeges eleme a természet erőivel való küzdelem szervezése. A társadalom kialakulása és a természetnek való kiszolgáltatottság fokozatos csökkenése az emberek termelő tevékenységé-

vel, de társadalmi szervező tevékenységével is összefügg. Az egész társadalom érdekében az állam végez olyan szervező munkát, amely a társadalomnak a természeti csapásoktól való védelmével kapcsolatos. A természeti kiszolgáltatottság és az emberi szervező-védekező tevékenység kölcsönhatásban áll egymással: a természeti csapásoktól való védekezésben az állam jelentékeny szervező tevékenységet végez. Ide sorolható a folyók szabályozása, gátrendszerek építésének és működtetésének irányítása, a természeti csapásokkal szemben közös társadalmi védekezés (árvíz, viharok pusztításai, földrengés, tűzvész, éhínség, általában a természeti katasztrófák ellen).

A természeti csapásokkal szembeni védekezés mellett az állam külön tevékenységeként bontakozott ki az egészségügyi szervezés. A járványok elleni küzdelem igényelte a megelőző tevékenységet. Ennek következményeként az állam egészségügyi tevékenysége intézményesedett, az egészségügyi igazgatás külön szervezete alakult ki, amely az orvostudomány újabb eredményeire támaszkodva az egész lakosság egészségügyi felügyeletét, a járványok, tömeges megbetegedések és fertőzések megelőzését végzi, egészségvédelmi rendszabályokat alkalmaz.

Az állam organizatórius funkciójának másik területe a társadalom termelési viszonyaival, a gazdasági kapcsolatok fejlesztésével kapcsolatos védelmező és szervező tevékenység. Az állam elsőrendű feladata a politikai elnyomás mellett a gazdasági viszonyok védelme és szervezése.

Az állam gazdasági szervező tevékenysége két vonatkozásban jelentkezik. Az állam egyrészt a gazdasági viszonyok védelmét látja el, a termelés külső föltételeit biztosítja, másrészt a termelési folyamatokban, a termelés irányításában vesz részt. A termelés külső feltételeinek biztosításával kapcsolatban jelentkezik az adott társadalmi berendezkedés tulajdonviszonyainak (s ezen belül az uralkodó tulajdonformának) a védelmezése. Ezt egészíti ki a gazdasági viszonyok forgalmának, struktúrájának állami eszközökkel való rendezése.

Az állam gazdasági-szervező tevékenysége a társadalmi-állami fejlődés különböző szintjein eltérő. Az állam alacsonyabb rendű viszonyok között közvetlen gazdasági-szervező tevékenységet végez, és a bonyolult társadalmi struktúrában differenciált gazdasági irányító állami mechanizmussal kapcsolódik a termelési viszonyokhoz.

A gazdasági szervezés, a termelő tevékenység állami támogatása és az állami szervezés érvényesítése során a termelés föltételeinek őrzése érdekében jelentékeny szerephez jut a munkásvédelem, a munkaerő-védelem. Ehhez kapcsolódik a társadalombiztosítás intézményének meghonosodása, valamint a szociális juttatások, a szociális védelem rendszerének kifejlődése. Mindez az organizatórius funkció egyik tevékenységeként bontakozik ki.

Az állam organizatórius funkciójának külön területe a társadalom kulturális élete. Az állam a társadalom kulturáltságának növelése végett kulturális szervező tevékenységet végez. A társadalom közös érdeke és a termelés fejlődésének fontos része az emberek kulturális színvonalának emelése, ezen belül elsősorban a termelési-technikai kultúra növelése. Ehhez kapcsolódik — és ezt befolyásolja — az uralkodó osztály érdekeltsége a kulturális szint emelésében. Az állam kulturális szervező tevékenységének kibontakozása és intenzitása ezek együtthatásának eredménye.

Az állam kulturális szervező tevékenysége nem általános, csupán a fejlődés bizonyos szintjeihez kapcsolódik. Alacsony fejlettségi viszonyok között az állam kulturális szervező tevékenysége gyönge: magasabb szervezettségű társadalomban szükségszerűen jelentékennyé válik.

A fejletlen viszonyok között a társadalom ideológiai befolyásolása elsősorban az egyházi intézmények kezén volt. Az egyházak ideológiai eszközökkel, kulturális szervező tevékenységgel szolgálták a fönnálló viszonyok védelmét és konzerválását. A fölvilágosodás maga után vonta a tudományos gondolkodás előtt álló gátak fölszakítását. A társadalom kulturális életének világi befolyása megnőtt, előtérbe jutott az állam kulturális szervező tevékenysége. Ennek fő formái: az iskolarendszer kiépítése, az analfabétizmus elleni küzdelem, a nemzeti kultúra fejlesztése, kulturális intézmények létesítése, az öntevékeny kulturális egyesületek és intézmények fölkarolása és anyagi támogatása.

A bonyolult társadalmi berendezkedés esetén az állam organizatórius funkciójának megvalósítására bonyolult szervrendszer alakul ki; az irányítás, az ellenőrzés, a nyilvántartás sokrétű mechanizmusa működik. Természetesen e funkció elsősorban az igazgatási-végrehajtási apparátuson keresztül érvényesül, s ehhez kapcsolódik a külön ellenőrzési apparátus, a nyilvántartás, az információszerzés, a tájékoztatás összetett szervezete. E szervek bonyolultsága a feladatok sokrétűségétől függ; a feladatok jellegének megfelelő szervezet az eredményes működés föltétele.

Az állam organizatórius funkciója tehát az állami szervek azon tevékenységi irányát jelenti, amelynek során a társadalom politikai vezetését és irányítását, a természeti csapásoktól való védekezést, a gazdasági viszonyok védelmét és fejlesztését, a kulturális intézmények kiépítését, fejlesztését látják el.

III. A kizsákmányoló államok funkciói.

Az állam társadalmi hivatása abból adódik, hogy társadalmi szükségletek objektíve igényelték kialakulását és működését. Az állam

első formáiban is kifejezte, hogy az osztályok harcának a következtében az osztályuralom szerveként és a társadalom közös ügyeinek intézőjeként funkcionál. Az állam funkciói a különböző társadalmi formákban az adott társadalmi követelményeknek megfelelően alakulnak és módosulnak.

Általában: a kizsákmányoló társadalmakban az államok funkciói a kizsákmányoló osztályok érdekében érvényesülnek. Az állam elnyomja a társadalom tagjainak többségét a kizsákmányolás és a kizsákmányolási lehetőségek növelése végett. Továbbá az állam funkciója arra irányul, hogy az uralkodó osztály a kizsákmányolás lehetőségét kiszélesítse más államok területei és lakói fölött; ezért háborúkat indít, különböző hatalmi csoportosulások útján igyekszik elérni hódító törekvéseit. Ehhez kapcsolódik a külső funkció másik oldala, hogy saját államterületét védelmezi a más államok részéről jövő támadásoktól.

Az európai fejlődésben az állam első típusa a rabszolgatartó állam. Az állam elsősorban a rabszolgák *intézményes elnyomásával* kapcsolatos szükségletből alakult ki, és a rabszolgatartó osztály kizsákmányoló, elnyomó és vezető szerepének szolgálatában állt.

A rabszolgatartó állam tevékenysége elsősorban a rabszolgák szerzésére és elnyomására szolgált. Rabszolgák szerzése végett állandó háborúkat folytattak, munkára kényszerítésük és féken tartásuk végett kegyetlen elnyomó intézkedéseket alkalmaztak. A fegyveres szervek látták el a rabszolgák elnyomását, belekényszerítésüket a kizsákmányoló rendbe és az új politikai rendszerbe. A fegyveres elnyomás biztosította a korábban fegyveres szabadok munkára kényszerítését vagy az elszegényedett szabadok alávetését a gazdagoknak. Az erőszakos elnyomás funkciója a rabszolgává lett idegenek és az elszegényedett szabadok kényszerítésében és fegyelmezésében nyilvánult meg. Az elnyomás funkciója a rendszeres, intézményesített erőszak alkalmazását jelentette.

A fegyveres erőszak számtalan kegyetlen intézkedés formájában fejeződött ki. Ezek elkeseredett ellenállást váltottak ki a rabszolgákból. Az ellenállás elnyomására tömegesen szörnyű, kíméletlen terrort, vérfürdőket alkalmaztak, hogy megfélemlítsék a rabszolgákat. (Pl. Spártában időnként tömegmészárlást rendeztek a helotákat között; Rómában a rabszolgatartó megöléséért a többi rabszolga is életével felelt.) — A rabszolgák a féktelen elnyomás ellen többször fölkelésekkel válaszoltak. A legnevezetesebb *rabszolga-fölkelés* a Spartacus-féle lázadás volt (i. e. 74—71).

A rabszolgatartó állam külső tevékenysége hatalmi pozíciók szerzésére és ennek következtében a rabszolgák utánpótlására is irányult. Állandó háborúkkal gondoskodtak idegen népek rabságba döntéséről. Újabb és újabb háborúk a rabszolgák szaporításának, a munkaerő kiegészítésének szükséges eszközei voltak.

A külső háborúk támogatására belső intézkedéseket is hoztak. Ezek közé tartozott a hadiutak építése, katonai-védelmi építmények létesítése, a katonai fölszereléshez szükséges technikai eszközök előállítása. Külön jelentőséget nyert a katonák hadviselésre való nevelése — több államban — a szabadok gyermekeinek intézményes állami nevelése.

A rabszolgatartó államok feladatainak végrehajtását jelentékenyen segítette a szabadok fegyelmét elősegítő ideológiai hatás, főképpen a *vallás* formájában. A vallás a rabszolgatartó államban eszmei összetartó erőt jelentett. A papok jelentékeny pozíciót foglaltak el az államszervezeten belül. A vallást és a vallási kultuszokat minden emberre kötelezőnek tartották, és a legkisebb eltérést is szigorúan büntették. A vallástalanság vagy az állam által elismert kultuszoktól való eltérés halálbüntetést vonhatott maga után.

A rabszolgatartó államtípus után az európai fejlődésben a feudális államtípus bontakozott ki. Ez az állam is az osztályuralom szerve, csak a megváltozott viszonyok miatt a feudális birtokos osztály társadalmi vezető szerepét szolgálta; ennek érdekében sajátos állami funkciók jelentkeznek.

A feudális állam a *jobbágyok elnyomására* irányuló funkcióját a különböző időszakokban másképpen valósította meg. A nemességnek saját fegyveres ereje volt a jobbágyság elnyomására. A jól fölfegyverzett nemesi, földesúri csapatok az uralkodó rendelkezésére is állottak, és ez a katonai erő a politikai központosítás hiánya ellenére azt a célt szolgálta, hogy a jobbágyok tömegeit szolgaságban tartsák. A feudális államok széttagoltságuk ellenére is alkalmasak voltak a jobbágyok féken tartására. Az egyes földesurak saját fegyveres, bírói és közigazgatási hatalmukkal nyomták el a jobbágyokat és kényszerítették a hűbéri szolgáltatások teljesítésére, a hűbéri kizsákmányoló rend elfogadására. Ha azonban a helyi földesurak nem voltak képesek a jobbágyok ellenállását elnyomni, akkor más hűbérurak és a király fegyveres segítséget nyújtottak.

A földesuraknak a parasztokra gyakorolt nyomása különösen akkor nőtt meg, amikor a feudalizmusban az áruviszonyok kezdtek kialakulni. Ez maga után vonta a jobbágyok ellenállásának fokozódását, a *parasztfölkelések* számának és hevességének növekedését. A hűbéri államrendszerekben gyakran jelentkezett a jobbágyok fegyveres védekezése, ellenállása, fegyveres küzdelme a földesurak ellen. (Elég utalni a magyarországi, a csehországi, németországi parasztfölkelésre.) A parasztlázadások erejének növekedése maga után vonta a feudális állam formáinak változását, előmozdította a hűbéri állam központosítását s egységes, erős hatalom kialakulását.

A feudális állam központosítása azt eredményezte, hogy a fegyveres erő és az államapparátus az állam fejének rendelkezése alá került. A központosított hatalom véget vetett a földesurak különálló hatalmának, s a központi irányítás alatt álló katonaság, igazságszolgáltatás, közigazgatás és adóbehajtás alakult ki. A központosított állam a jobbágyok erőteljesebb elnyomását biztosította.

A feudális állam *külső funkciója* sajátosan alakult. A háborúk célja a földterület növelése és a jobbágyok számának gyarapítása volt. Idegen területek szerzésére irányuló törekvések az állandó háborúskodások, az erőszakoskodások, a rablások óriási pusztulást okoztak a jobbágyoknak. A háborúk során a földesurak között bizonyos szövetségek jöttek létre, gyakran a különböző országok földesurai vettek részt együttesen más országok ellen folytatott háborúban.

A feudális államok egyes uralkodói jelentékeny fegyveres erőket voltak képesek koncentrálni. Ilyen esetekben a földesurak hatalmának kiterjesztése és a földtulajdon bővítése végett háborúkat robbantottak ki. A hűbéri államrendszerek háborúi, küzdelmei végigkísérik a hűbériség történetét. (Gondoljunk Magyarországnak a Német-Római Császárság elleni küzdelmeire vagy a balkáni hadjáratokra.)

A magasabb rendű tőkés termelési viszonyok alapján fejlettebb államrendszerek jelentek meg. A tőkés állam a gazdasági és politikai viszonyoknak megfelelően szervezetében, tevékenységi módszereiben és funkcióiban is igazodott az objektív követelményekhez.

A kapitalizmus kialakulásakor a tőkés állam sajátos szerepet játszott. Az állam szervei jelentékenyen befolyásolták a hűbéri termelési viszonyok kibontakozását és megszilárdulását. Az állam különböző intézkedésekkel (főképpen kegyetlen erőszakkal) gondoskodott a hűbéri korlátok ledöntéséről, a tőkés társadalmi rendszer kialakulásáról: a tőkés tulajdonviszonyokról és forgalomról, a munkaerőről (ezen intézkedések közé tartozik a jobbágyok megfosztása a földtől és a belekényszerítésük a bérrabszolgaság fegyelmébe). Marx ezt az összefüggést a következőképpen fogalmazza meg: „Felhasználják az államhatalmat, a koncentrált és szervezett erőszakot, hogy a hűbéri termelőmódnak tőkés termelőmóddá való átalakulását mesterségesen előmozdítsák és az átmeneteket megrövidítsék." Végeredményben a tőkés állam intézkedései a kapitalizmus kialakulásához járultak hozzá. A kapitalizmus megszilárdulása viszont lehetővé tette a klasszikus kapitalizmus követelményeinek megfelelő állami irányítást.

A virágzó kapitalizmus állama a liberalizmus elveinek megfelelő vezetési módszereket hirdeti. Ezen időszak államát a polgári államtudomány éjjeli őrnek tekinti. Eszerint a tőkés államrendszerek nem avatkoznak be a társadalom életébe — főképpen a gazdaságba — nem csupán a rendezettséget biztosítják, a magántulajdon szentségéről, a forgalom szabadságáról, a rendről, a biztonságról, a törvényességről gondoskodnak.

A tőkés államtípus külön szakaszának tekinthetjük a monopolkapitalizmus időszakának államát. A tőkés államrendszerek ebben az időszakban szakítanak a liberális vezetési módszerekkel, s előtérbe kerülnek az állam gazdasági viszonyokat szabályozó, ill. befolyásoló intézkedései. Az állam gazdasági szerepének megváltozása maga után vonja politikai és kulturális tevékenységének módosulását is.

A tőkés állam változó társadalmi szerepe ellenére jelentkeznek állandó és módosuló funkciók. Így állandó kísérőjelenségként mutatkozik az elnyomó és hódító funkció, s változó tevékenységet és irányt mutat a gazdasági és kulturális funkció. Ezt a sajátosságot úgy is megfogalmazhatjuk, hogy mindvégig előtérben áll az állam osztályfunkciója s ennek alárendelten hat az állam organizatórius funkciója.

A kapitalizmus kialakulásakor és virágzásakor a tőkés állam sok tekintetben más és más módon érvényesítette az osztályelnyomó funkcióját. Kialakulásakor előtérben állt az erőszakos elnyomás, kegyetlen kényszerítés módszere, majd a virágzó időszakban a liberális vezetési módszerek mellett vagy a liberális intézmények burkában jelentkezett az erőszak. A tőkés államrendszerek nem csupán a fegyveres erőszak eszközét használják, emellett az elnyomás igazgatási és bírósági módszerét is alkalmazzák. A bírósági tárgyalások és ítéletek megfélemlítő célzatával is igyekeznek a munkásosztály ellenállását kordában tartani, a megmozdulásokat csírájában elfojtani.

A tőkés állam külső funkciójaként mindvégig jelentkezett a *hódítás*, más népek elnyomása, kifosztása, gyarmati sorban tartása. Ennek bővebb elemzése helyett főleg azt kell kiemelni, hogy a különböző tőkés államok külső funkciója nem csupán a gyöngébb népek és államok elnyomására és gyarmati sorban tartására irányult, hanem a fejlettebb és erősebb tőkés államok egymásközti rivalizálását is kifejezte. Ez vezetett a vezető tőkés hatalmak egymásközti háborújához avégből, hogy az adott állam tőkés osztályának kizsákmányolási lehetőségeit fokozzák, a kapitalizmus világában a hegemóniát megszerezzék vagy megtartsák.

A tőkés gazdasági rendszerben — főképpen az imperializmus időszakában — a háborúk fokozták a fegyverkezést, gyorsan fejlődött a hadiipar befolyása az állam külpolitikájára. Az állami tevékenységben lényeges tényezővé váltak a militarizmus erői, s egyes államok gazdaságában ezek meghatározó szerepet töltöttek be. A militarizmus egyébként nemcsak a háborús politika meghatározójaként, hanem a belpolitikai problémák megoldásának tényezőjeként is szerepet játszott. Ebből adódik,

hogy sok esetben a belső politikai nehézségeket — a militarizmus hatására — nemzetközi problémák mesterséges élezésével, háborúk kirobbantásával igyekeznek megoldani.

A monopolkapitalizmus időszakában az állam osztályfunkciói továbbra is hatékonyan érvényesülnek, azonban az adottságoknak megfelelően módosulnak; a modern technika és irányítás módszereinek felhasználásával oldják meg a legfőbb elnyomó és hódító feladatokat. Lényegesen átalakul az állam szervező tevékenysége is, s e vonatkozásban olyan változások következnek be, hogy a fölületes szemlélő az osztályfunkció háttérbe szorulására következtet. Mindenesetre az osztályelnyomó funkció hatékonyságát szolgálja viszont az organizatórius tevékenység is; az osztály és az organizatórius funkció kombinált szerepét főképpen a gazdasági és kulturális tevékenység propagandisztikus előtérbe állításával igyekeznek elkendőzni.

Az állammonopolista kapitalizmus állama ténylegesen jelentékeny céltudatos gazdasági tevékenységet folytat. A századforduló után kialakuló imperialista államokban a gazdasági tevékenység főképpen a gazdasági válságok által okozott ellentmondások és társadalmi nehézségek kiküszöbölésére szolgál. Az állammonopolista fejlődési szakaszban azonban az állam szervei már intézményesítetten látnak el gazdasági feladatokat és oldanak meg gazdasági problémákat a válság elhárítására, a munkanélküliség kiküszöbölésére, és a forradalom megelőzésének érdekében tervszerűen is törekednek az életszínvonal emelésére, a fogyasztás fokozására, a társadalmi problémák enyhítésére.

Ez a változás azt jelenti, hogy a tőkés állam az egész burzsoázia és a kapitalizmus létének védelme érdekében hoz olyan intézkedéseket, amelyek a gazdasági folyamatok spontán menetét befolyásolják, szabályozzák, bizonyos tendenciák kibontakozását korlátozzák, másokat elősegítenek. Ezt a fejlődési folyamatot egyébként már Engels fölismerte, a múlt század végén. Rámutatott arra, hogy „így vagy úgy, trösztökkel vagy trösztök nélkül, végül mégis csak a kapitalista társadalom hivatalos képviselőjének, az államnak kell átvennie a termelés vezetését".

A tőkés állam funkcióinak alakulása a kapitalizmus belső ellentmondásának éleződését tükrözi. E válságtünetek és a meghozott államiszervezeti változások a tőkés gazdaságban nagy szerepet játszó állami döntések annak bizonyítékai, hogy a kapitalizmus ellentmondásai végül is e társadalmi rendszer fölbomlásához, új társadalmi berendezkedés kialakulásához vezetnek.

IV. A szocialista állam funkciói.

A szocialista állam funkciói az állam lényeges sajátosságaiból adódóan nagyfokú eltérést mutatnak az előző államtípusok funkcióitól. Természetesen a szocialista fejlődés különböző időszakaiban eltérően érvényesülnek az állami funkciók, emellett az egyes szakaszokban eltérő funkciók alakulnak ki, vagy a különböző szakaszokban meglevő funkciók más és más súlya, szerepe jelentkezik.

A szocialista irodalomban, de elsősorban a szovjet irodalomban sok vita zajlott arról, hogy a szocialista állam funkciói miként változnak a szocialista állam különböző fejlődési szakaszaiban. A különböző fejlődési szakaszokat illetően az az elsődleges kérdés, hogy milyen minőségi sajátosságok szerint állapítjuk meg az eltérést. Az az általánosan elfogadott fölfogás, hogy a szocializmus fejlődése során a termelési és osztályviszonyokban lényeges változások következnek be, és ettől függően a politikai rendszerben is minőségi változás mutatkozik meg. A politikai rendszer változása következtében az állam különböző fejlődés szakaszai jelentkeznek.

Korábban uralkodó volt az a fölfogás, hogy a szocialista állam első fejlődési szakasza a kizsákmányolás, a kizsákmányoló osztályok teljes fölszámolásáig, a mezőgazdaság kollektivizálásának befejezéséig tart; a második szakasz pedig a sztálini alkotmány elfogadásáig, ill. a II. világháborúig tart. Ezt a fölosztást még kiegészíthetnénk azzal, hogy különböző etapokat állapítottak meg az egyes szakaszokon belül (az első szakaszban eltérő etapnak tekintették a hadikommunizmust, a népgazdaság helyreállítását, a NEP-korszakot stb.). Ez a fölosztás azonban jórészt a politikai történelemhez kapcsolódott, és nem emelte ki az állam fejlődésének sajátosságait, a funkciók alakulásának specifikus problémáját.

A szovjet irodalomban újabb koncepció alakult ki a szocialista állam fejlődési szakaszairól a dogmatizmus elleni küzdelem során. Kikristályosodott az a nézet, hogy a szovjet állam fejlődésében jelenleg is két szakasz állapítható meg: az egyik — a proletárdiktatúra állama, a másik pedig — az egyetemes népi állam időszaka. Miután a proletárdiktatúra betöltötte társadalmi hivatását, szükségszerűen megváltozik a szovjet politikai rendszer is. Az új politikai rendszerben sajátos új tartalommal és tevékenységi iránnyal működik az egyetemes népi állam.

A szovjet állam fejlődésének a két szakasza előrevetíti a többi szocialista állam fejlődési távlatát is. A népi demokratikus államok fejlődése és funkcióik alakulása ebbe az irányba mutat. A szocialista állam fejlődési szakaszai tehát sajátos módon befolyásolják az állami funkciók alakulását, módosulását, megszűnését vagy kiteljesedését.

Lényegében a szocialista állam is az osztályuralom szerve, emiatt a szocialista forradalom győzelme után a munkásosztály hatalmával szembenálló osztályok és rétegek állami elnyo-

mása lényeges momentum. A szocialista állam osztályelnyomó funkciója főképpen az első időszakban alapvető tevékenységi irányként emelhető ki.

A szocialista állam belső elnyomó funkciója a szocialista államok mindegyikében jelentkezik. Általános sajátosságként fogható föl, hogy a szocialista forradalom győzelme után, a szocializmussal szembenálló társadalmi és politikai erőket állami eszközökkel kell korlátozni és elnyomni. A történelmi tapasztalatok is megerősítik azt a tételt, hogy a szocializmus győzelme után a szocializmusellenes erők állami kényszerrel való megfékezése és elnyomása — szükségszerű.

A különböző szocialista államokban azonban a belső elnyomó funkció nem azonos módon és súllyal jelentkezik. Megállapítható, hogy a szovjet fejlődésben tartósabban kellett erőszakos elnyomást alkalmazni, mint a népi demokratikus államokban. Ebből következik, hogy a szocialista államok kölcsönös kapcsolata és segítsége a belső elnyomó funkció érvényesülésének módozatait befolyásolja. Föltételezhető, hogy a később kialakuló szocialista államokban a belső elnyomó funkció nem lesz olyan alapvető jelentőségű, mint a szovjet és a népi demokratikus államokban.

A szocialista állam osztályjellegű tevékenységének másik oldala a külső védelem funkciója. A külső funkció lényegesen különbözik az előző államokétól abban, hogy csak védelmi jellegű, nem irányulhat hódításra, más népek elnyomására.

A szocialista államoknak (de elsősorban a szovjet államnak) nagyon komoly erőfeszítésre volt szükségük, hogy a külső támadásokkal, intervenciókkal szemben megvédjék a szocializmus vívmányait. Megjegyzendő, hogy a népi demokratikus államoknak a szovjet állam nemzetközi támogatása alapján már nem kellett olyan életre-halálra szóló küzdelmet vívniok a külső reakciós támadásokkal szemben.

A szocialista forradalom internacionalista jellege, a nemzetközi munkásmozgalom egysége és közös küzdelme maga után vonja azt, hogy a szocialista állam külső funkciója nemcsak katonai-védelmi tevékenységet tartalmaz, hanem a nemzetközi munkásmozgalmat is támogatja. A szocialista állam külső tevékenységével hozzájárul az újonnan győztes szocialista államok nemzetközi helyzetének javításához, és belső harcukat is segíti az imperialista aknamunka és intervenció megakadályozásában. Emellett a szocialista állam támogatja a különféle országok munkásosztályainak küzdelmét a demokráciáért és a szocializmusért s segíti a nemzeti és gyarmati fölszabadító mozgalmakat is.

A szocialista állam külső tevékenysége nemcsak a szocializmus erőinek a küzdelmét segíti, hanem az egész emberiség érdekeit is szem előtt tartja. Emiatt jelentkezik a külső tevékenység sajátos területeként a szocialista államok harca a demokráciáért és a világbékéért. A szocialista államok békepolitikája és a burzsoá államok haladó erőinek a békéért való küzdelme egymáshoz kapcsolódik.

A szocialista állam külső funkciója a szocialista fejlődés minden egyes szakaszát végig kíséri; mindaddig megmarad, amíg kapitalista környezet lesz, amíg a szocializmus, ill. kommunizmus vívmányait védeni kell külső veszélyek, támadások ellen. Ezzel szemben a belső elnyomás funkciója a szocialista fejlődés egy bizonyos szakaszán, a társadalmi föltételeknek és követelményeknek megfelelően megszűnik.

A szocialista fejlődésben az ellenséges osztályok megszűnése maga után vonja azt, hogy az állam osztályelnyomó tevékenysége szükségtelenné válik: az ellenséges osztályok elnyomása mint állami tevékenység elenyészik. A társadalom belső rendezettségének védelme azonban továbbra is követelmény marad. Így a szocialista állam fejlődésének második szakaszában az elnyomó funkció helyébe a társadalmi rend védelme (a társadalomellenes cselekvések korlátozása, a bűnözés üldözése, a közrend és közbiztonság védelme) lép. A belső elnyomó funkció megszűnését megállapítja a szovjet államelméleti irodalom több képviselője is. A szocialista állam belső funkcióit így összegezik: a gazdasági-szervező, kulturális-nevelő és a szocialista társadalmi viszonyok védelme. Ez azonban már a szovjet fejlődés második szakaszában jelentkezik csupán ily módon. A szocialista állam fejlődését végig kíséri az organizatórius tevékenység.

A szocialista állam organizatórius funkciója az osztályfunkcióhoz és a politikai-hatalmi viszonyok változásához kapcsolódóan átfogja a szocialista társadalom közösségi viszonyait, a társadalom közügyeit; így az állami szervek tevékenysége lényeges szerepet játszik a gazdasági és kulturális fejlődésben, a szociális védelem rendszerének kialakításában, az egészségvédelem megszervezésében, a természeti környezet átalakításában és védelmében.

A szocialista állam közvetlen szervező tevékenysége jelentkezik az új gazdaság kiépítésében, az új tulajdonviszonyok megteremtésében és védelmében, a gazdaságirányítási rendszer újabb és újabb megoldásainak megvalósításában, egészében: a szocialista termelési viszonyok kialakulásában. Emiatt mondható, hogy az állam gazdasági szervezése kezdettől fogva lényeges részét képezi az állami tevékenységnek s nem lehet egyetérteni azzal a sztálini egyszerűsítéssel, miszerint a gazdasági funkció csak később alakult volna ki. A szocialista forradalom győzelme után nemcsak az osztályelnyomás, hanem a gazdasági szervezés is előtérben állt. Az a sajátosság persze megállapítható, hogy a népi demokratikus államok a szocializmusra való átmenetben nagyobb súllyal tudtak a gazdasági építő munkához kezdeni (a

sajátos nemzetközi és belpolitikai viszonyok miatt).

A szocialista állam gazdasági szervező funkciójához kapcsolódik, de ettől jellegében eltérést mutat a kulturális funkció. Ez a funkció öleli föl a kulturális szervezés, a művészetek támogatásának, az intézményes nevelés szerveinek működését. A szocialista állam szervei elsősorban a kulturális elmaradottság fölszámolásán (pl. az analfabétizmus megszüntetésén) tevékenykednek, majd az egész lakosság magasabb kulturáltságának biztosításán fáradoznak. A szocialista állam szervei tevékenyen elősegítik a kulturális forradalmat, a szocialista tudatosság növelését, a közművelődés magasabb színvonalra emelését.

A szocialista állam organizatórius funkciójának lényeges részét képezi a munkásvédelem, a szociális biztosítás, az egészségvédelem. Ezen túl fontos tevékenység a természeti csapások elleni védekezés, valamint a természet- és környezetvédelem.

A szocialista állam funkciói nagyon széleskörűvé, kiterjedtté válnak, ebből több nyugati és revizionista politológus a szocialista állam etatizmusára következtet, vagyis azt hiszi, hogy az állami tevékenység kiszélesedése csupán az állami szervek állandó erősítésén, működésük előtérbe kerülésén alapszik. Valójában a szocialista állam fejlődésének magasabb színvonalán bekövetkezik az, hogy a lakosság egyre szélesebb tömegei vesznek részt a társadalom közös problémáinak megoldásában. A kommunizmus fölépítéséig a társadalom közös ügyeit az állam irányító és szervező munkájával oldják meg; a fejlődés azonban azt eredményezi, hogy a lakosság fokozottabb közéleti aktivitása és operatív részvétele a közösségi ügyek megoldásban növekszik, ami lehetővé teszi az állam elhalását és a kommunista önigazgatás rendszerének kibontakozását. Vagyis az a folyamat játszódik le, amit Lenin úgy fogalmazott meg: „a közfunkciók politikaiakból egyszerű igazgatási funkciókká válnak."

Különben a szovjet fejlődésben már aktuális társadalmi problémaként vetődött föl az, hogy az állami szervek bizonyos feladatköreit társadalmi szerveknek adják át. Mindenesetre a szocialista állam funkcióinak érvényesülése a társadalom közös ügyeinek megoldásában hatékonyabbá tehető azáltal, hogy a lakosság aktív részvétele növekszik a társadalmi-közösségi munkában.

Irodalom. *Állam- és jogelmélet.* Szerk. Samu Mihály. Bp. 1970.; *Antalffy* György: Állam és demokrácia. Bp. 1967.; *Antalffy* György—*Halász* Pál: Társadalom, állam, jog. Bp. 1963.; *Kulcsár* Kálmán: A szocialista állam gazdasági szervező és kulturális nevelő funkciójának néhány kérdéséről. Jogtudományi Közlöny. 1960.; 1—2. sz. *Peschka* Vilmos: A népi demokratikus állam funkciói. MTA II. oszt. közleményei. 9. köt. 1959.; *Scsetinin:* A népi demokratikus állam alapvető funkciói fejlődésük jelenlegi szakaszában. Jogtudományi Közlöny. 1959.; *Kaszk* L. I.: K voproszu o funkcijah goszudarsztva. Voproszü goszudarsztva i prava. Leningrad, 1964.; *Kiss* Artúr: Az állam funkcióinak meghatározásához. Magyaí Filozófiai Szemle, 1969.; *Kiss* Artúr: Marxizmus és demokrácia. Bp., 1973.; *Kulcsár* Kálmán: Az államigazgatási szervek szociológiai vizsgálatának lehetőségei. Á. I. 1965. 5. sz.; *Szilágyi* Péter: Az állam funkcióiról. Acta Bp. Tomus 13. Bp. 1971.; *Sztálin:* A leninizmus kérdései. Bp. 1950.; *Weber,* M.: Állam, politika, tudomány Bp. 1970.

Samu Mihály

ÁLLAMI BIZTOSÍTÁS → *Pénzügyi jog*

ÁLLAMI ELLENŐRZÉS: I. Az ellenőrzés fogalma (108.) — II. Az ellenőrzés alapvető típusai (114.) — III. Az államigazgatási szervek ellenőrző tevékenysége (118.) — IV. A szocialista központi állami ellenőrzés (122.)

I. Az ellenőrzés fogalma. 1 Az ellenőrzés és az igazgatás. 2. Az ellenőrzés meghatározása a burzsoá irodalomban. 3. Az ellenőrzés meghatározására irányuló törekvések a szocialista irodalomban.

1. Az ellenőrzés és az igazgatás.

Az ellenőrzés jelentőségét, az állami, társadalmi, gazdasági életben betöltött szerepét viszonylag régen felismerték (Arisztotelész, Spinoza, Morus Tamás). A történelmi fejlődés során minden társadalmi formációban ismeretesek olyan személyek, szervezetek is, amelyek funkciója, egyik feladata bizonyos személyek, szervezetek munkájának, működésének figyelemmel kísérése, ellenőrzése. Arra is van jelzés, hogy felismerték az ellenőrzési tevékenység szoros összefüggését az igazgatással általában. Így pl. az ősi Kína kormányzásának és közigazgatásának kézikönyvét író Chou a kormány különböző központi szerveinek vezetéséhez szükséges nyolc szabály között hatodikként felveszi az ellenőrzést, mint a vezetés nélkülözhetetlen eszközét.

Sokkal később indult el magának az ellenőrzésnek mint önálló tevékenységi formának tudományos elemzése. Kezdetben inkább az igazgatás, közelebbről az államigazgatás vizsgálata során találkozunk olyan megállapításokkal, amelyek már az ellenőrzési tevékenység elemzésének igényével is fellépnek. Csak később (amikor a korábban kialakult speciális államigazgatási szervezeten belül megjelennek és elkülönülnek az igazgatási tevékenység egyes

fajai, és ezek között az ellenőrzés is a társadalmi tevékenység egyik speciális elkülönült típusaként jelenik meg) találkozunk az irodalomban olyan törekvésekkel, amelyek már e viszonylagosan önállósult tevékenység elemzésére irányulnak. Az ellenőrzést ez esetben sem önállóan, hanem az igazgatási tevékenységgel együtt vizsgálják. Következik ez abból, hogy az ellenőrzés akár más társadalmi tevékenységgel összekapcsoltan (az egyéb feladatokat ellátó szervek tevékenységében), akár pedig speciálisan az ellenőrzési tevékenység ellátására rendelt szervek vagy szervezetek tevékenységében jelenik is meg, minden esetben szorosan egybekapcsolódik az igazgatási tevékenységgel mint annak egyik nélkülözhetetlen eleme vagy megjelenési formája.

Az a körülmény, hogy az ellenőrzés minden esetben mint az igazgatási tevékenység része jelenik meg, egyben arra is utal, hogy a meghatározására irányuló kísérletek fő irányai egybeesnek az államigazgatás, illetőleg az igazgatás meghatározása körében megkülönböztethető fő irányzatokkal, iskolákkal.

2. Az ellenőrzés meghatározása a burzsoá irodalomban.

a) A közigazgatástudomány és az ellenőrzés. A társadalomtudományok közül elsősorban az állam- és jogtudomány, ezen belül is a közigazgatási jogtudomány tesz először kísérletet az ellenőrzés fogalmának meghatározására. A közigazgatási jogtudományi irányzaton belül a negatív iskola képviselői az államigazgatáshoz hasonlóan általában az ellenőrzés meghatározását is mellőzik, és csak az államigazgatás tételesjogi feldolgozása kapcsán említik az ellenőrzés különböző területeit (H. Berthelemy, F. Fleiner, W. Jellinek, C. Bornhak, E. Ruck). A pozitív módszer követői pedig az államigazgatás meghatározásával együtt, annak egyik részeként az ellenőrzés meghatározását is megkísérlik.

A közigazgatási jogtudományi irányzatra *az ellenőrzés fogalmi meghatározását* illetően mindenekelőtt az jellemző, hogy azon általában megfigyelő, szemmeltartó, kivizsgáló és felügyeleti tevékenységet értenek (Laband, P., Mayer, O., Balogh A., Concha Gy., Jászi V.) s csak kivételesen találkozunk olyan meghatározásokkal, amelyekben a szerzők az ellenőrzés célját ezen túlmenően a közigazgatási szervek működés és munkaeredmény szempontjából történő kivizsgálásában (vagyis eredményességi szempontból való vizsgálatában) látják (Weis, I.), illetőleg az ellenőrzés céljának az állami akaratot végrehajtó közegek működésének egységessége és tervszerűsége érdekében végzett tevékenységet tekintik (Concha Gy.). Ezáltal pedig az ellenőrzést főleg a közigazgatás jogszerűségét megfigyelő, konstatáló tevékenységként fogják fel; azt lényegében passzív, formális tevékenységnek tartják, és így tagadják az igazgatás eredményes és hatékony működésében betöltött aktív szerepét. Azáltal pedig, hogy az ellenőrzést a közigazgatás jogszerűségét vizsgáló tevékenységnek tartják, az ellenőrzés érvényesülési körét a közhatalmi igazgatáson belül is szűkítik és a burzsoá közigazgatásnak jogilag nem szabályozott egész széles területét az ellenőrzés szférájából kirekesztik.

Jellemző továbbá az is, hogy az ellenőrzés fogalmába rendszerint bizonyos plusz jogosítványokat is belefoglalnak, mint pl. a fegyelmi hatalom és konkrét ügyekben való döntés (Gneist, R)., az ellenőrzött szerv határozatának, intézkedésének megváltoztatása, megsemmisítése, valamint kényszereszközök alkalmazása (intés, rendbírság) (Vasvári F.), az aktus engedélyezése vagy jóváhagyása, az aktus következményeinek jóvátételére irányuló utasítása stb. (Hauriou, M.) Az ellenőrzés pedig mint az igazgatási tevékenység része nem valamely feladat, cél stb. közvetlen megoldására hivatott, hanem elsődlegesen azt vizsgálja, hogy a kitűzött célt, feladatot megoldották-e, és hogyan. A kitűzött cél, feladat teljesítésének megvizsgálásával az ellenőrzés mint speciális funkció megvalósulása általában befejeződik. Azt, hogy az ellenőrzés eredményei alapján milyen további konkrét intézkedésre van szükség, az ellenőrzésre jogosított szervek javasolhatják ugyan, azonban ilyen intézkedések elrendelése, végrehajtása kötelezővé tétele már nem az ellenőrzést végző szervek tevékenységének része (nem ellenőrzési funkció), hanem az ellenőrzés tárgyát képező tevékenység megoldására, a feladat ellátására közvetlenül vagy közvetve hivatott szervezeteké. Elegendőek e vonatkozásban olyan közvetett eszközök, amelyek a javaslatok, ajánlások előterjesztése és értékelése során biztosítják azt, hogy megfelelő szintű, a feladat ellátásának szervezésére, irányítására jogosított magasabb fokú szerv dönthessen a szükséges intézkedések kiadása tárgyában.

Az, hogy az ellenőrzést különböző, más tárgyú jogosítványokkal összekapcsoló nézetek a burzsoá közigazgatási jogirodalomban szinte általánossá váltak és bár kisebb mértékben, de a szocialista irodalomban is jelentkeznek, főleg azzal magyarázható, hogy a szerzők nagy része az ellenőrzési tevékenységet általában nem kizárólag az ellenőrzés ellátására létrehozott speciális szervek tevékenységében tanulmányozta. Az általuk vizsgált szervek tevékenységében nem különültek el a főtevékenység megvalósulását biztosító és az ellenőrzési jogosítványok. Így keletkezett az a látszat, mintha az intézkedési jogosultság az ellenőrzéssel járna együtt, az ellenőrzési tevékenységből folyna.

b) A szervezéstudományok és az ellenőrzés. Az államigazgatás meghatározására irányuló másik fő irányzat, az ún. *szervezéstudományi, igazgatástudományi* vagy *közigazgatástani irányzat* az ellenőrzés fogalmát szintén az igazgatás-

ból vezeti le. Az alapvető különbség a két fő irányzat között abban van, hogy a szervezéstudományi irányzat az igazgatás meghatározásához hasonlóan az ellenőrzési tevékenység fogalmának meghatározásánál nem az állami tevékenység, hanem a társadalmi élet legkülönfélébb területein funkcionáló általános szervező tevékenység mint társadalmi jelenség törvényszerűségeinek vizsgálatából indul ki. Az ellenőrzést tehát már nemcsak és nem is elsősorban a közigazgatásra, pontosabban az állami tevékenységre leszűkítve elemzi, hanem mindenfajta igazgatás szerves részeként fogja fel és ennek érvényesülését ismeri el azután a közigazgatás vonatkozásában is, vagy pedig az igazgatás egyes fajaihoz hasonlóan az ellenőrzési tevékenység tekintetében is a sajátos elvek érvényesülését tartja jellemzőnek. További különbség, hogy ez irányzat képviselői az ellenőrzést általában már nem csupán az igazgatás függvényének tekintik, hanem az igazgatási tevékenységen belül bizonyos fokig önállósult és elkülönült tevékenységként fogják fel.

A szervezéstudományi irányzat művelői között az ellenőrzéssel összefüggésben két, egymástól élesen el nem határolódó, többnyire egymással összefonódó, egybekapcsolódó meghatározással találkozunk. Az egyik — fő képviselője Fayol, H. — az ellenőrzést passzív tevékenységnek tekinti. Az eredményesség eleme csak annyiban van jelen a Fayol által adott fogalomban, amennyiben az ellenőrzésnek az elfogadott program megvalósítását és a hibák, tévedések megismétlésének elkerülését kell elősegíteni. A másik irányzat vagy egyáltalán nem ad általános fogalmat és az ellenőrzést kizárólag gyakorlati szempontból vizsgálva egyszerűen annak különböző fajaival, formáival foglalkozik (R. N. Owens, M. Pfiffner, V. Prethus, R. Warner, L. L., Bethel stb.), vagy pedig amellett, hogy az ellenőrzésről általános fogalmat ad, az ellenőrzés különböző fajaival, formáival is foglalkozik és ezzel kapcsolatban az ellenőrzés egyes fajainak, illetve formáinak meghatározását kísérli meg (M. E. Dimoch).

Ez utóbbi meghatározások általános jellemző vonása, hogy az ellenőrzést már olyan aktív tevékenységnek tartják, amelynek célja az igazgatási szervezet eredményességének, hatékonyságának elősegítése. Tehát mind a jogtudományi irányzaton, mind pedig a Fayol-i meghatározásokon túlmutatnak (M. Brown).

A szervezéstudományok művelői az igazgatás általános elemeit vizsgálva törekszenek az ellenőrzés *jellegének* meghatározására is. Az igazgatási szervek működését szakirányú (funkcionális) és szervi (institucionális) tevékenységre osztva, az ellenőrzést egészében institucionális jellegű, általános igazgatási tevékenységként fogják fel. Olyannak, amely az igazgatás egyes elemeit (célkitűzés, tervezés, szervezés), összességében pedig az egész igazgatás megvalósítását segíti. Az igazgatás többi eleméhez viszonyítva az ellenőrzés tehát kisegítő jellegű tevékenységként jelenik meg. Ez irányú megállapításaik azonban azt a látszatot is keltik, mintha az ellenőrzés mint institucionális tevékenység a funkcionális (szakigazgatási) tevékenységtől független lenne, illetve a funkcionális tevékenységen belül institucionális tevékenység nem létezne. Valójában pedig a két tevékenységi forma általában nem különül el, hanem együtt jelentkezik.

3. Az ellenőrzés meghatározására irányuló törekvések a szocialista irodalomban.

a) A marxizmus—leninizmus klasszikusai és az ellenőrzés. A szocialista társadalomban az ellenőrzés mind társadalmi méreteiben, mind jelentőségében hallatlan mértékben megnövekszik. Ez általában a szocialista társadalmi rend alapvető kérdéseivel: a termelőeszközök társadalmi tulajdonán alapuló szocialista gazdasági rendszer és a szocialista állam kérdéseivel, különösen pedig a társadalmi tulajdon védelmével, a társadalmi termelés és elosztás folyamatainak, az államigazgatási élet tervszerű irányításának a demokratikus centralizmus lenini elve alapján történő megszervezésével, a szocialista államapparátus megteremtésével és tökéletesítésével, a szocialista törvényesség biztosításával függ össze. Ez a megváltozott helyzet visszatükröződik a vonatkozó irodalomban is. Az ellenőrzés kérdéseinek vizsgálata, elemzése már nem csupán igazgatási, hanem politikai értelemben is felvetődik. Az ellenőrzés kérdéseinek tudományos elemzése sem szűkül le többé az államigazgatási jogtudomány és a szervezéstudományok területére, hanem feldolgozásának igénye szükségképpen jelentkezik a társadalomtudományok egyéb területén is.

A marxizmus—leninizmus klasszikusainál az ellenőrzés elsősorban *politikai* értelemben jelentkezik mint a munkásosztály politikai hatalmának, a proletárforradalom kivívásának egyik eszköze. Ezzel kapcsolatban Lenin a szocialista forradalom előkészítési időszakában pl. a munkásellenőrzés bevezetését olyan jelentős feladatok megvalósításával együtt hangsúlyozta, mint „hatalmat a szovjeteknek", „békét a népnek", „földet a parasztoknak". — „A proletariátus feladatai a jelenlegi forradalomban" c. cikkében a proletariátus közvetlen feladatát „nem a szocializmus bevezetésében", hanem csak a javak társadalmi termelésének és elosztásának a munkásküldöttek szovjetjei által történő ellenőrzésére való azonnali áttérésben jelölte meg.

Az ellenőrzés lényegét ebben a vonatkozásban az ellenőrzés osztályjellegében látta, vagyis abban, hogy melyik osztály az ellenőrző és melyik az ellenőrzött. Ha tisztázni akarjuk az ellenőrzés fogalmát — mondotta az Üzemi Bizottságok I. petrográdi konferenciáján 1917. május 31-én —, valamint azt a kérdést, hogy

mikor és ki fogja gyakorolni ezt az ellenőrzést, egyetlen percre sem szabad figyelmen kívül hagyni a jelenlegi államnak — amely nem más, mint az osztályuralom szervezete — osztályjellegét. „... Ne a tőkés osztály szabályozza és ellenőrizze a munkásokat — írta —, hanem megfordítva — ez a lényeg."

Az ellenőrzés burzsoá és eszer-mensevik jelszavaival az igazi népi ellenőrzést, „a valóban" demokratikus, azaz „alulról jövő ellenőrzés megszervezését" állította szembe, amelynek megvalósításához azonban „a demokrácia forradalmi diktatúrája kell, melynek élén a forradalmi proletariátus áll, vagyis az kell, hogy ez a demokrácia valóban forradalmivá váljék".

A proletariátus politikai hatalmának megteremtése és biztosítása után a szocialista átalakulás lényegét a Munkás-Katona és Paraszt-küldöttek szovjetjei által vagy annak utasítására, megbízásából gyakorolt, mindenre kiterjedő általános, egyetemes nyilvántartásban és ellenőrzésben, a munka mennyiségének és a termékek elosztásának nyilvántartásában és ellenőrzésében jelölte meg.

A szocialista társadalom megvalósításának mindennapi feladattá válása — az ellenőrzés politikai oldalainak további hangsúlyozása mellett — az ellenőrzés kérdéseinek *igazgatási* szempontból való vizsgálatát helyezte előtérbe. E körben Lenin az ellenőrzést az általános igazgatási funkció részeként fogja fel, olyan tevékenységnek, amely nemcsak a kommunista társadalom első fokának elindításához, helyes működéséhez kell, hanem a társadalmi fejlődés legmagasabb, a kommunista társadalom felső fokán is szükségszerű kísérője a társadalmi termelés és elosztás folyamatainak.

Foglalkozva az államigazgatási tevékenység belső szervezési oldalaival, a nyilvántartást és ellenőrzést, közelebbről a végrehajtás ellenőrzését a bolsevik vezetés olyan alapvető módszerének tekintette, amelynek helyes megszervezése nélkül a szocialista építés feladatai nem oldhatók meg.

Mások az ellenőrzés kérdéseivel főleg a szervezés, a vezetés oldaláról foglalkoznak. A XVII. Pártkongresszus a szervezeti munka legfőbb kérdéseként az emberek kiválasztását és a végrehajtás ellenőrzését emelte ki. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a felügyelet helyett a központban hozott határozatok olyan ellenőrzésére van szükség, mely minden figyelmét a hozott határozatok végrehajtásának ellenőrzésére tudja összpontosítani.

Az ellenőrzés fogalmi elemeivel — mint láttuk — Lenin a szocialista ellenőrzés feladataival összefüggésben foglalkozik. A szocialista ellenőrzés fogalmi elemeinek meghatározása során nemcsak abban hoz újat az előző burzsoá meghatározásokkal szemben, hogy *abba lényeges elemként beleveszi az ellenőrzés osztályjellegét, hanem abban is, hogy az ellenőrzést kizárólag aktív tevékenységként, mint mindenre kiterjedő ellenőrzést fogja fel.* Az ellenőrzés fő és alapvető feladatát a Munkás-Paraszt Felügyelet feladatának meghatározásával kapcsolatban pl. nemcsak, sőt nem is annyira a „lefülelés"-ben, „rábizonyítás"-ban jelölte meg, hanem abban, hogy „idejében és hozzáértéssel javítson a dolgokon", vagyis hogy a gyakorlati tapasztalatok alapján az olyan vezető, tapasztalt, hozzáértő emberek csoportját alakítsa ki, „akik nemcsak arra képesek, hogy a felülvizsgálat során a kérdéseket helyesen feltegyék, hanem arra is, hogy irányítsák a felülvizsgálatot és a felügyeletet, ellenőrizzék a dolgok kijavítását".

Más oldalról vizsgálva, az ellenőrzésnek kettős feladatot jelölt meg. „Az egyszerű feladat — a raktárak, termékek ellenőrzése, a bonyolultabb feladat — annak ellenőrzése, hogy helyesen dolgoznak-e; harc a szabotázs ellen, annak teljes felfedése; a munkaszervezés módszereinek felülvizsgálása; a munka minél nagyobb termelésének biztosítása stb."

b) A szocialista szervezéstudományok és az ellenőrzés. A Szovjetunióban a húszas években — Lenin útmutatásai alapján — széles körű tudományos kutatómunka bontakozott ki az igazgatástudomány, a szervezéstudomány, mindenekelőtt a munka- és az igazgatás tudományos szervezése és ellenőrzése területén. Ismeretes, az is ugyanakkor, hogy a harmincas évektől kezdve háttérbe szorult az igazgatástudomány, a szervezéstudomány különböző területeinek kutatása és ezzel összefüggésben az ellenőrzés kérdéseinek általános vizsgálata is. Az e körben folyó tudományos munka lényegében az ellenőrzés egyik típusának, az államigazgatási ellenőrzés különböző fajainak (állami ellenőrzés, pénzügyi ellenőrzés stb.) elemzésére szűkült le. E területen sem jutnak azonban túl a klasszikusok, mindenekelőtt Lenin e tárgyban tett s az előzőekben hivatkozott megállapításain. Emellett az államigazgatási ellenőrzés kérdéseit nem általában, hanem csak a szocialista törvényesség biztosításának oldaláról vizsgálták, legtöbbször azt is csak a jogdogmatika síkján. Alapjaiban hasonló volt a helyzet e területet illetően a népi demokratikus országokban is (A. E. Lunev, Sz. Sz. Sztudenikin, C. A. Jampolszkaja, V. A. Vlaszov, G. I. Petrov, I. Bogusak, I. Vîntu stb.).

Lényegében 1953-tól kezdve indul meg újból mind a Szovjetunióban, mind pedig az európai népi demokratikus országokban az igazgatás különböző területeinek, a szervezéstudományoknak, ezzel kapcsolatosan az ellenőrzés különböző típusainak tudományos vizsgálata.

A szocialista szervezéstudományok körében megjelent monográfiák, tanulmányok az ellenőrzés általános kérdéseinek kidolgozását a szervezéstudományok feladatkörébe utalják (A. Birman, N. Adfeldt, D. N. Gvisiani, A. Rumjancev, A. Jeromin, V. Liszicün, Erdei Ferenc stb.).

E művekben az ellenőrzés általában kettős

értelemben merül fel. Szélesebb értelemben a szervezés, az igazgatás, az adminisztráció (mint funkció), szűkebb értelemben pedig a vezetés egyik feladataként, funkciójaként vagy elemeként (J. Zieleniewski).

Az ellenőrzés fogalmi meghatározását illetően *nem találkozunk egységes nézettel.* Annyi azonban kimutatható, hogy az ellenőrzésről legáltalánosabb fogalmat azok a szerzők adnak, akik az ellenőrzést tágabb értelemben mint a szervezett tevékenység egyik funkcióját szemlélik. E nézet egyik legpregnánsabb képviselője (J. Zieleniewski) ezt úgy fogalmazza meg, hogy az ellenőrzés a megvalósult eredménynek a megfelelő mintával való összevetése és abból következtetések levonása. Ebből kiindulva az ellenőrzésen belül három elemet különböztet meg: 1. az intézmény működésének állandó, a lehető legsokoldalúbb (komplex) elemzését, 2. az ún. előkészítő ellenőrzést, értve alatta az elfogadott határozatok, döntések összevetését az általános normatívákkal és 3. a jövőre vonatkozó következtetések levonását. E következtetések vonatkozhatnak azokra az eszközökre, amelyeket a jövőben használni kell, hogy elkerüljék az észlelt hibát, vagyis a mintától való eltérést, a mintának megfelelő tevékenység tökéletesítésére és a minták megváltoztatására.

Azok között, akik szűkebb értelemben a vezetői tevékenység, a vezetés egyik elemeként, eszközeként fogják fel az ellenőrzést mint a végrehajtás ellenőrzését, két szélsőséges álláspont alakult ki. Az egyik ellenőrzés alatt egyfelől a vezetés koncepcióinak, célkitűzéseinek, valóságos hatékonysága és a vezetés feladatmeghatározásainak, utasításainak, előírásainak, szabályainak helyessége mérését, másfelől pedig a végrehajtó folyamatok (emberek tevékenysége, eszközök, berendezések működése) előírásszerű lebonyolításának és az eredményeknek, valamint a működés hatékonyságának mérését, illetőleg azok eltérését a kitűzött feladatoktól és előírt követelményektől, a másik a végrehajtás ellenőrzése alatt csupán a vezetői utasítások végrehajtásának ellenőrzését érti

c) A közgazdaságtudomány, a szociológia és az ellenőrzés. Az ellenőrzés kérdéseit azonban nemcsak a szervezéstudományok (általános és ágazati szervezéstudomány) vizsgálják, hanem feldolgozásának igénye a társadalomtudományok egyéb területein, így főleg a közgazdaságtudomány és a szociológia területén jelentkezik. *A közgazdaságtudomány* az ellenőrzést a vállalati termelési igazgatással összefüggésben vagy konkrét gazdasági, vagy pedig politikai gazdaságtani szempontból elemzi. Konkrét gazdasági szempontból történő elemzésnél az ellenőrzést két összefüggésben vizsgálja. Egyrészt a termelési-vállalati igazgatási tevékenységen belül, másrészt pedig a vállalat és a feletteses irányítószerv viszonylatában. A politikai gazdaságtan az általános gazdasági funkciók oldaláról tárgyalja a termelés igazgatását s ezen belül ellenőrzését (V. P. Frolov).

A szociológia a termelés igazgatását társadalmi aspektusból szemléli és annak két alapvető funkcióját különbözteti meg. Az egyik a termelésben mint kombinált munkafolyamatban résztvevők munkájának egyesítése és koordinálása, a másik a munkások munkája és az anyagi és más források célszerű felhasználása feletti ellenőrzés. Ez az ún. tulajdonos részéről megnyilvánuló ellenőrzés. Mivel a szocializmusban a termelési eszközök alapvető részének tulajdonosaként az állam lép fel, s igazgatási szervein keresztül szervezi a vállalatok feletti ellenőrzést, és e minőségében nem egyes csoportok, hanem az egész társadalom érdekeit fejezi ki, ezért az állami ellenőrzés kiegészül társadalmival. Az ellenőrzésnek e két fajtája mind a termelés előkészítése, mind a termelési folyamat operatív irányítása, mind pedig az eredmények végső értékelése periódusában megvalósul. Helye van annak a termelés gazdasági és technikai kérdéseinek eldöntésénél. Ez az ellenőrzés az emberek társadalmi viszonyait érinti, és a megvalósítás céljától és feladataitól, valamint módszereitől függően alakulnak a kölcsönös viszonyok formái a vezetők és vezetettek, a vezetés felettes és alsóbb láncolata között a munkafolyamatban. A szociológia tehát a munkások, a termelési eszközök célszerű alkalmazása feletti állami és társadalmi ellenőrzést lényegében a vállalaton belüli munkafolyamat igazgatásának szociális-gazdasági funkciójaként fogja fel. Ez az ellenőrzés a vállalati igazgatás gyakorlati tevékenységében a gazdasági mutatók nyilvántartásában, az anyagi értékek elosztása, más technológiai és jogi normák, szabályok instrukciók különböző nemei betartása feletti felügyeletben jut kifejezésre.

d) A szocialista állam- és jogtudományok és az ellenőrzés. A társadalomtudományok közül a szocialista állam- és jogtudományok is széleskörűen és sokoldalúan foglalkoztak és foglalkoznak az ellenőrzés fogalmának, társadalmi tevékenységen belüli helyének, fajainak stb. kérdéseivel.

A szovjet állam- és jogtudományok művelői, elemezve a társadalmi tevékenység különböző formáit, az ellenőrzést az államigazgatási tevékenységhez kapcsolják általában, mint az államigazgatás, azaz a végrehajtó-rendelkező tevékenység elemét, vagy ezen belül mint a vezetés alkotó részét. Alapvető különbség közöttük az ellenőrzés társadalmi tevékenységen belüli helyének meghatározását illetően abban van, hogy a végrehajtó-rendelkező tevékenység elemzése során az ellenőrzést milyen jellegű tevékenységnek tekintik. E vonatkozásban bennünket az államigazgatás meghatározásával kapcsolatban kialakult irányzatok igazítanak el. Azok ugyanis, akik államigazgatásnak mi-

nősítik a szovjet állami szervek egész végrehajtó-rendelkező tevékenységét, az ellenőrzést a végrehajtó-rendelkező tevékenység specifikumának, teljes egészében államigazgatási funkciónak fogják fel. Azok pedig, akik csak az alkotmány által államigazgatásinak nevezett szervek végrehajtó-rendelkező tevékenységét tekintik államigazgatásnak és mivel az ellenőrzést nem szűkíthetik le az általuk államigazgatásinak nevezett tevékenységre, mert más állami szervek, így az államhatalmi, bírói, ügyészi stb. szervek munkájában is jelenlevő tevékenység, az ellenőrzést már nem ismerik el a végrehajtó-rendelkező tevékenység specifikumaként, nem tekintik teljes egészében kizárólagosan államigazgatási tevékenységnek. Ez irányzat fő képviselője, I. N. Ananov ezt úgy fogalmazza meg, hogy a nyilvántartás és ellenőrzés a végrehajtó-rendelkező tevékenység megvalósításának módjai, de ugyanakkor nemcsak a végrehajtó-rendelkező tevékenység specifikumai.

Más oldalról vizsgálva az ellenőrzés problémáit — függetlenül attól, hogy a végrehajtó-rendelkező tevékenységen belül hol helyezik el az ellenőrzést, illetve, hogy milyen tevékenységnek tartják — a szovjet szerzők közül egyesek a végrehajtás ellenőrzését a bolsevik vezetés alapjának, a törvények és egyéb jogszabályok megvalósítása alapvető eszközének és a szocialista törvényesség biztosítása módjaként fogják fel (V. A. Popova, A. E. Lunev).

Mások a kontrollt és a végrehajtás ellenőrzését az államapparátus alapvető elvei közé sorolják (V. A. Vlaszov).

A szovjet szerzők az ellenőrzés célját, feladatát tekintve azonban általában nem mentek túl a klasszikusok megállapításain, a feladatok, célok meghatározása csupán differenciáltabban jelentkezik (A. E. Lunev, V. A. Popova, P. J. Nedbajlo). A marxizmus—leninizmus klasszikusainak elméleti útmutatásai alapján e meghatározások az ellenőrzés osztályjellegét a fogalom egyik alapvető és lényeges elemének tekintik; az ellenőrzést csak mint aktív, az államigazgatás egész területére kiterjedő folyamatos tevékenységet fogják fel; az ellenőrzés tartalmát sem korlátozzák a jogszerűség vagy a célszerűség vizsgálatára. E körben ugyancsak ki kell emelni a szovjet jogtudományok művelőinek a szovjet állami ellenőrzés történeti kérdéseinek, módszereinek stb. vizsgálata és elemzése terén elért eredményeit. A szovjet állam- és jogtudományi irodalom ezen túlmenően a szocialista igazgatás sajátos elemeinek kimunkálására és az igazgatással együtt az ellenőrzési tevékenység jellegének meghatározására nem fordított gondot. Ananov, I. N. kísérletet tett a szocialista igazgatás elemeinek kimunkálására, azonban ő sem foglalkozik a tevékenység jellegének meghatározásával. Vizsgálódásaiból annyi leszűrhető, hogy az ellenőrzés az igazgatás egyes elemeihez kapcsolódva, összességében pedig az igazgatás megvalósulását elősegítő tevékenységként jelenik meg.

Kevés kivételtől eltekintve az 1950-es évek közepéig az európai szocialista országok állam- és jogtudományok művelői is hasonló eredményekre jutnak, amint arra az előzőek során már utaltunk.

Az igazgatás (államigazgatás) meghatározására és tartalmi elemeinek kimunkálására irányuló *újabb szocialista (szovjet és népi demokratikus) államigazgatási jogtudományi, illetőleg államigazgatás-tudományi irodalom* az ellenőrzést általában szintén az igazgatáson (államigazgatáson) belül helyezi el, mint az igazgatási (államigazgatási) tevékenység egyik elemét, összetevőjét vagy alkotó részét, és csak kivételesen találkozunk olyan nézettel, amely az ellenőrzést nem ismeri el az igazgatási tevékenység önálló elemeként, hanem csak az információszerzés egyik eszközének tartja. A vonatkozó irodalomban ugyanakkor fellelhetők továbbra is olyan nézetek, amelyek az igazgatással szemben a vezetés primátusát hangsúlyozva, az ellenőrzést a vezetés specifikumának tekintik, illetőleg az igazgatás mellett a vezetés elemeként is megkülönböztetik. Alapjaiban az igazgatási tevékenység elemeként ismerik el az ellenőrzési tevékenységet azok is, akik csupán a jogi működés szempontjából vizsgálják és osztályozzák az igazgatást (államigazgatást) (N. Sztepanovity).

Az ellenőrzés társadalmi tevékenységen belüli helyének meghatározása kapcsán az általános és ágazati szervezéstudományok s az egyéb társadalomtudományok e körben elért eredményeit hasznosítva, az ellenőrzés általános meghatározására törekszik, s ezen keresztül igyekszik az államigazgatási ellenőrzés fogalmának, specifikumainak és különböző fajainak, formáinak kimunkálására. Ha más megfogalmazásban is, lényegében *ellenőrzésen legáltalánosabb és legszélesebb értelemben a megoldandó feladatnak az elért eredménnyel való összevetését érti abból a célból, hogy az eredmények megfelelnek-e a kitűzött célnak, hogy az esetleges eltérés okait feltárják, hogy azokból a jövőre vonatkozóan következtetéseket vonjanak le* (J. Staroščiak, Szamel L.).

E vonatkozásban hasonló eredményre jutnak azok is, akik az ellenőrzést a vezetés specifikumaként mint a végrehajtás ellenőrzését fogják fel. Találkozunk ezek mellett olyan meghatározásokkal is, amelyek az ellenőrzés tágabb fogalmán csupán mások munkájának értékelését értik (N. Sztyepanovity).

Az ellenőrzési tevékenység jellegének meghatározását illetően általánosságban az állapítható meg, hogy az ellenőrzést az igazgatási tevékenység egyéb elemeihez és általában az igazgatás egészéhez viszonyítva sem önálló tevékenységként, hanem kisegítő jellegű, mindig az igazgatásnak alárendelt tevékenységként minősítik, még akkor is, ha az ellenőrzést kizá-

rólag e tevékenység ellátására hivatott, speciális ellenőrzési szervek vagy személyek tevékenységében jelenik is meg (J. Staroščiak, Szamel L., Török L.). Következik ez abból, hogy az ellenőrzés nem közvetlen eredmény elérésére irányul, hanem az igazgatás céljainak megvalósulását, eredményes és hatékony működését támasztja alá, segíti elő. Ennyiben megítélését illetően egy tekintet alá esik az igazgatással általában és külön-külön az igazgatás egyes elemeivel. Ezen túl azonban különbözik a igazgatástól általában és az igazgatás egyéb elemeitől (tervezés, vezetés, információ-szerzés, koordinálás stb.). Emellett a tevékenység jellegét tekintve az ellenőrzést mindig aktív tevékenységként fogják fel. Az igazgatás eredményes és hatékony működésének megvalósulása ugyanis az ellenőrzés oldaláról is pozitív cselekvést kíván, anélkül, hogy az beavatkozást jelentene az igazgatás megvalósulásának menetébe (pl. az ellenőrzés felfedi a hibákat, a megvalósulás folyamatát gátló tényezőket és megfelelő javaslatokat tesz azok megszüntetésére).

II. Az ellenőrzés alapvető típusai. 1. Az ellenőrzés osztályozása és fő típusai megkülönböztetésének elvi alapjai. 2. A magán- és a társadalmi ellenőrzés. 3. Az állami ellenőrzés.

1. Az ellenőrzés osztályozása és fő típusai megkülönböztetésének elvi alapjai.

a) Az ellenőrzés osztályozása. Mind a jogtudományban, mind a szervezéstudományban számos, az ellenőrzés különböző területeit átfogó osztályozási kísérlettel találkozunk. Ezek jelentős része nemcsak a burzsoá, de a szocialista irodalomban is annyira külsőleges formai elemekre épül, hogy szinte a társadalmi rendszerektől függetlenül használható. Ilyen osztályozási és elhatárolási alapul szolgál általában az ellenőrzési tevékenység tárgyi terjedelme (általános-speciális), az ellenőrző és ellenőrzött szervek egymáshoz való viszonya (külső-belső ellenőrzés) vagy az ellenőrzési tevékenységet megvalósító alanyok, szervek szerinti osztályozás. Az ellenőrzési tevékenység tárgyi terjedelméből kiindulva általános ellenőrzésen az ellenőrzött szerv egész tevékenységére, speciálisan pedig, amely tevékenységének csak meghatározott részére terjed ki (pénzügyi, terv-, munkaügyi stb.). Az ellenőrző és ellenőrzött szervek kölcsönös viszonyából kiindulva megkülönböztetik a belső, azaz olyan ellenőrzést, amelyet az ellenőrzött szerv működéséért közvetlenül vagy közvetve felelős szervek végeznek, valamint a külső ellenőrzést, vagyis a szervezetileg nem alárendelt egységek tevékenységének ellenőrzését, ahol az ellenőrzés sem közvetve, sem közvetlenül nem felelős az ellenőrzött szerv munkájáért. Az ellenőrzést végző szervek (alanyok) szerinti megkülönböztetés alapjául lényegében az szolgál, hogy milyen jellegű, típusú szervek (parlamenti, közigazgatási, bírósági stb.) oldják meg az ellenőrzés feladatait.

Emellett azonban van számos olyan, az osztályozásnál felhasznált elem, amelynek előtérbe állítása vagy háttérbe szorítása az alapul fekvő társadalmi viszonyokból adódik. Például az egész ellenőrzési tevékenység osztályozásának az állami vagy magán, illetőleg társadalmi tevékenység dualizmusára való építése. Ugyanakkor számos olyan osztályozási szempont van, amelynek kritikai értékelése és felhasználása elősegíti az ellenőrzés különböző típusainak helyes meghatározását.

Az ellenőrzés osztályozására irányuló különböző irányzatokat, iskolákat vizsgálva mindenekelőtt megállapítható, hogy *a burzsoá államigazgatási jogtudományi irányzat* képviselői között az ellenőrzés fentiekben vázolt osztályozása tekintetében különbség csak abból adódik, hogy az ellenőrzés társadalmi tevékenységen belüli helyének meghatározásánál milyen szempontból indulnak ki. Azok, akik az ellenőrzés meghatározását az ellenőrzés közigazgatási jellegéből kísérlik meg, az ellenőrzésen belül elsősorban általános és speciális ellenőrzés között különböztetnek. Egyeseknél ugyanakkor ez összekapcsolódik a belső és a külső ellenőrzés megkülönböztetésével (Kmetty K., Márffy E.). Akik pedig az állami főfunkciókból indulnak ki, azok az ellenőrzést elsősorban aszerint osztályozzák, hogy milyen szervek hivatottak az ellenőrzés megvalósítására. Kettősség itt is jelentkezik, amikor ugyanis az ellenőrzés egyes formáit elemzik, egyben már az ellenőrzésen belül általános és speciális, illetőleg külső és belső ellenőrzés között is különböztetnek (Concha Gy., R. Gneist).

Látszólag egyszerűbbnek tűnik a helyzet a *burzsoá szervezéstudományi irodalomban.* Azok a szerzők, akiknél az ellenőrzés nemcsak általános értelemben mint az igazgatási tevékenység egyik eleme (H. Fayol) jelentkezik, az igazgatási tevékenység elemeként a költségvetési, pénzügyi, jogi ellenőrzést is megkülönböztetik, mint az ellenőrzés speciális fajait (Gullich, Withe). Ugyanakkor a szervezéstudományi irányzat egyes képviselői külső és belső (M. E. Dimoch, P. Warner), a törvényhozás, a kormányzat, a társadalom, az érdekképviseletek részéről történő ellenőrzés között is különböztetnek (P. Warner, R. N. Owens, J. M. Pfiffner, L. L. Bethel). Mint látható, a szervezéstudomány fenti képviselői között tehát vannak olyanok is, akik ha nem is mindig tudatosan, de az igazgatás területe alapján is különböztetnek. Külön kell említeni közöttük Magyary Zoltánt, aki az ellenőrzés eredményessége szempontjából is differenciál.

A szocialista irodalomban az állam- és jogtudományok ugyan az ellenőrzési tevékenység osztályozásánál általában a szocialista állam előtt álló feladatokból, különösen pedig a szocialista törvényesség biztosításából kiindulva és

a szocialista államban meglevő különböző ellenőrzési típusok és formák közös vonásait és eltérő sajátosságait elemezve kísérlik meg az osztályozás és az egyéb hasonló tevékenységi formák közötti elhatárolás elvi alapjainak kimunkálását, alapjaiban nem mennek túl az előzőekben jelzett, lényegében formális megkülönböztetéseken. Azok sem, akik az ellenőrzési tevékenységet aszerint is csoportosítják, hogy az az irányító tevékenység egyik részeként, vagy pedig önálló ellenőrzési szervezet tevékenységeként jelentkezik. Eszerint is csupán az irányításon belüli vagy azon kívüli ellenőrzést különböztetik meg.

A fenti osztályozási és elhatárolási alapon kívül a szocialista állam- és jogtudomány művelői az ellenőrzést más szempontok szerint is osztályozzák. Így pl. C. A. Jampolszkaja — E. V. Sorina a kontrollt és a végrehajtás ellenőrzését, a hivatalon belüli ellenőrzést mint a végrehajtás ellenőrzése egyik formáját és a társadalmi ellenőrzést, A. I. Deniszov a végrehajtás ellenőrzését és az alulról jövő tömegellenőrzést, V. A. Popova a végrehajtás ellenőrzését, a kontrollt és a felügyeletet, V. G. Lebedinszkij—J. A. Kalenov alkotmányos, hivatali, állami ellenőrzést, ügyészi felügyeletet és a bíróságok szervezetén belüli felügyeletet különböztetik meg.

A legújabb szocialista irodalomban jelentkezik, ha nem is mindig tudatosan az az irányzat, amely lényegében az ellenőrzést végző alanyok alapján tagolja elsődlegesen az ellenőrzési tevékenységet és szervezetet. Ezek közül különösen G. I. Petrov, E. N. Tagunov és J. P. Popova munkásságát kell kiemelni. Ide kell sorolnunk továbbá azokat is, akik az alanyokra való utalás nélkül különböztetnek állami és társadalmi ellenőrzés között, mint pl. V. F. Kotok, V. A. Vlaszov, P. J. Nedbajlo, J. A. Zdir, I. Bogusak stb.

Az osztályozásnak ezek a tudatosan alkalmazott szempontjai már kétségkívül differenciáltabb módon teszik lehetővé az ellenőrzési tevékenység formáinak és típusainak meghatározását, ugyanakkor azonban használhatóságukat jelentősen korlátozza az a körülmény, hogy a különböző szerzők ezek közül eklektikusan egyiket vagy másikat emelik ki, gyakran egymás mellé helyezik azokat, egyenlőségi jelet tesznek a különböző osztályozási alapok közé anélkül, hogy azokat egymással valamilyen kapcsolatba hoznák.

Ugyancsak csökkenti azok használhatóságát az a körülmény, hogy felvázolásuknál általában az államigazgatási szervezet speciális körülményeit és követelményeit tartják szem előtt, még ha gyakran általános megfogalmazásuknál fogva ennél kiterjedtebb alkalmazásuk sem látszik kizártnak.

b) Az ellenőrzés fő típusai megkülönböztetésének elvi alapjai. Az a körülmény, hogy az SZKP XX. Kongresszusát követően a szocialista államiság fejlődésében előtérbe került az állami feladatoknak fokozatosan társadalmi szervezetek útján való ellátása, valamint az állami szervezetek társadalmi szervezeti formáinak erősítése, az ellenőrzés típusainak meghatározása szempontjából is jelentőssé teszi az ellenőrzés állami és társadalmi formáinak megkülönböztetését. Ez pedig elsődlegessé teszi az ellenőrzési tevékenységnek és szervezetnek azt a felosztását, mely a szerint különböztet az ellenőrzési szervezet és tevékenység különböző típusai között, hogy az *milyen jellegű igazgatás* (magán, társadalmi vagy állami) *része*. A felosztásnak ez a módja *kétségtelenül alanyi jellegű, mely a szervből indul ki*. Az ellenőrzési tevékenység felosztásának ez a módja az osztályozás egyéb módjaihoz képest több szempontból is alapvető, elsődleges; éspedig *ba)* A legáltalánosabb felosztási mód, mely az egyes alapvető igazgatási formákon belül is további tagolást eredményez, ha legáltalánosabb (szervező) értelemben használjuk és idevesszük az állami tevékenység összes típusait. *bb)* A jogi szabályozás szempontjából is elsősorban az alanyokra épülő felosztásnak van jelentősége, mivel a jogszabályok az alanyokkal kapcsolatban jelölik ki az ellenőrzési jogosítványokat. A felosztás többi módjai csak másodlagosak és csak az ellenőrzési jogosítványok mennyiségi terjedelmének és az ellenőrzési módszerek meghatározása szempontjából jöhetnek figyelembe. A további tagolás már eleve ennek az alapvető tagolásnak a feltételezésére épül. Így pl. az ún. külső és belső ellenőrzés megkülönböztetése szintén ebből az elsődlegesen alanyi megkülönböztetésből indul ki, mert már a társadalmi és állami vagy a magán ellenőrzés egymáshoz való viszonylatában is logikailag feltételezi a belső és a külső ellenőrzést. *bc)* Mindezekhez hozzájárul még az is, hogy az alanyok szerinti tagolás alapvető jellegét az is alátámasztja, hogy az erre felépülő első felosztás (állami, társadalmi, magán) után megkülönböztethető legfőbb ellenőrzési területek egymástól abban is különböznek, hogy csak az állami ellenőrzés területén belül jár jogi konzekvenciákkal a további ismertetőjegyek felhasználásával való tagolás. Ezért, ha jogi oldalról közelítjük meg az ellenőrzés vizsgálatát, egyenesen kötelező igénnyel lép fel az alanyok szerinti tagolás, mivel megkímél bennünket többirányú, ebben az összefüggésben többé-kevésbé öncélú felosztástól.

A továbbiakban röviden szólva a szocialista államban a társadalmi és a magánellenőrzés jelentőségéről, elsősorban az állami ellenőrzéssel (szélesebb értelemben vett állami ellenőrzés területével), egyes fajaival foglalkozunk.

2. A magán- és társadalmi ellenőrzés.

A burzsoá társadalomban lényegében az igazgatás két alapvető területe különböztethető meg: a magánigazgatás és az állam által végzett igazgatás: a közigazgatás vagy államigazgatás. Ennek megfelelően abból kiindulva,

hogy az ellenőrzés az igazgatási tevékenység része, alkotóeleme, az ellenőrzésnek is két nagy területét különböztetjük meg: a magánellenőrzést és az állami (közigazgatás) ellenőrzést. A burzsoá társadalomban a magánigazgatáshoz hasonlóan a magánellenőrzés az ellenőrzés egész széles területét öleli fel. A termelési eszközök magántulajdona következtében a magánellenőrzés területe az állami ellenőrzésnél szélesebb, a családi élet mellett lényegében a gazdálkodás csaknem egész területét átfogja. Ezen túlmenően a magánellenőrzési tevékenység az állami ellenőrzésnél azáltal is szélesebb, hogy a gazdasági életen keresztül lényegében az állami élet területére is kiterjed. Az állami ellenőrzés ennek következtében csupán az ún. közhatalmi igazgatás területére szorul és a magántevékenység irányában főleg az ún. rendészeti jellegű ellenőrzésre szűkül le még akkor is, ha bizonyos időszakokban (háború, válságok) az állami tevékenység a rendészeti feladatok ellenőrzésén túl a magángazdasági tevékenység egyéb területére is kiterjed.

A fentiekből következik, hogy a burzsoá társadalomban a társadalmi igazgatást, s ennek megfelelően a társadalmi ellenőrzést mint az ellenőrzés egyik alapvető típusát általában meg sem említik. Csak a legújabb szociológiai és szervezéstudományi irányzatokon belül fordulnak elő olyan osztályozások, amelyek az állami és a magánellenőrzés mellett, ha nem is kifejezetten, de mint pl. a közvélemény ellenőrzését, a társadalmi ellenőrzést is megkülönböztetik (P. Warner, M. E. Dimoch, D. Jery, J. Harmon, G. Mond).

A szocialista társadalomban a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételével a magánigazgatási tevékenységgel együtt a magánellenőrzés egészen szűk, jelentéktelen területre, egyrészt a még meglevő magángazdasági (magánkisipar, magánkereskedelem, személyi tulajdon igazgatása és ellenőrzése stb.) tevékenységre, másrészt a családi élet területére szűkül, de a társadalmi viszonyok egészének megváltozott jellege folytán ez sem azonosítható a burzsoá magánellenőrzéssel.

A szocialista irodalomban ennek következtében a magánigazgatást csak kivételesen, a magánellenőrzést pedig mint az ellenőrzés egyik típusát meg sem említik. *A nem állami szervek által végzett ellenőrzési tevékenységet teljes egészében társadalmi ellenőrzésnek tekintik*, függetlenül attól, hogy az ellenőrzést társadalmi szervek, szervezetek, illetőleg a lakosság egyéb, nem szoros szervezeti formában működő egységei vagy pedig magánszemélyek valósítják meg (abból kiindulva, hogy ez utóbbi is mindig közérdekű).

A szocialista társadalomban *az igazgatás fő területe az állami és társadalmi tevékenység területén jelentkezik.* Az igazgatás fenti fő területeinek megfelelően a szocialista ellenőrzésnek is *két alapvető típusa* alakult ki, illetve különböztethető meg: *az állami és a társadalmi ellenőrzés.* Ezzel összefüggésben azt is el lehet mondani, hogy a dolgozók, a lakosság legszélesebb részvétele a társadalom ügyeinek szervezésében éppen az ellenőrzésen keresztül valósul meg, realizálódik. Ennek megfelelően a szocialista irodalomban is — különösen az utóbbi években — egyre nagyobb helyet kap az állami ellenőrzés mellett a társadalmi ellenőrzés vizsgálata.

A társadalmi ellenőrzéssel foglalkozó szocialista irodalom a társadalmi ellenőrzés fogalmát a tevékenységet megvalósító alanyokból kiindulva határozza meg. A különböző szerzők nézetei azonban a társadalmi ellenőrzés fogalmának meghatározása tekintetében eltérnek (J. A. Zdir, V. A. Vlaszov, J. P. Popova, G. I. Petrov stb.).

Az a körülmény, hogy a szocialista irodalomban a társadalmi ellenőrzés fogalmának meghatározásában nem alakult ki egységes vélemény, mindenekelőtt arra vezethető vissza, hogy a társadalmi ellenőrzést nem annak az igazgatásnak a fogalmából és tartalmából kiindulva vizsgálják, amelynek alkotó része, eleme: a társadalmi igazgatásból. A vonatkozó irodalom a kérdés elemzésénél lényegében az állami tevékenységből indul ki. Abból, hogy a társadalom részvétele az állami feladatok megoldásának ellenőrzésében milyen szervezeti rendszeren keresztül és milyen módon érvényesül. Ez a szemléleti mód pedig önmagában leszűkíti a kérdés vizsgálatát és a társadalmi ellenőrzéshez csak azokat a szervezeteket sorolja, amelyek ilyen vagy olyan módon részt vesznek az állami feladatok realizálásának és a realizálást végző szerveknek az ellenőrzésében. Ezáltal kirekeszti a társadalmi szervek belső ellenőrzési tevékenységét a társadalmi ellenőrzés fogalmából. Mindebből következik, hogy a szocialista irodalom a társadalmi ellenőrzés általános meghatározásának igényével lépve fel, valójában csupán a társadalom részvételének körét határozza meg az állami ellenőrzésben.

A társadalmi ellenőrzés meghatározása következésképpen a társadalmi igazgatás olyan fogalmából kiindulva közelíthető meg, amely a társadalmi igazgatást a legszélesebb értelemben fogja fel, és azon a társadalmi szervek belső és külső igazgatási tevékenységét érti, beleértve a közhatalmi jogosítványon alapuló külső igazgatási tevékenységet is. A társadalmi igazgatásnak ebből a fogalmából kiindulva, *a társadalmi ellenőrzésen tehát legáltalánosabb értelemben ehhez az igazgatáshoz kapcsolódó, ennek elemét képező ellenőrzési tevékenység értendő.* Már ehelyütt is jelezzük azonban, hogy az állami igazgatási, ellenőrzési tevékenység szféráját vizsgálva, jogi értelemben — egyetértve Kovács Istvánnal — csupán a társadalmi szervek belső igazgatását (ellenőrzését) tekintjük társadalmi igazgatásnak, illetve ellenőrzésnek.

A társadalmi ellenőrzés fenti fogalma alapján lehetővé válik a társadalmi ellenőrzési tevékenységet megvalósító *alanyok objektív meghatározása*. Az általános értelemben felfogott társadalmi ellenőrzés alanyai körének és formáinak meghatározása szempontjából *elsődlegesnek* az tekinthető, amely a társadalmi szervezetek között egyfelől szervezettségi fokuk (Ju. M. Kozlov), másfelől aszerint különböztet, hogy az egyes társadalmi szervezeti formák önállóak vagy az állami szervezethez kapcsolódva, annak alárendelten fejtik ki tevékenységüket. E szempontok alapján a társadalmi ellenőrzés alanyai közé sorolhatók egyrészt az állampolgárok összes nem állami szervezetei, ahol már a szervezettség minimális foka megvan, még abban az esetben is, ha az csupán áttételesen jelentkezik, mint pl. a közvélemény különböző megjelenési formáinál (panaszok és bejelentések, a sajtón és a rádión keresztül megvalósuló ellenőrzés stb.). Másrészt lehetőséget ad arra is, hogy ne csak az ún. önálló társadalmi szervezeteket (párt, szakszervezet, KISZ, Nőszövetség, Népfront, különböző egyesületek, szakmai társaságok stb.), hanem az állami szervezethez kapcsolódó társadalmi szervezeti formákat (a tanácsokhoz, a végrehajtó bizottsághoz, annak egyes osztályaihoz kapcsolódó társadalmi szervezetek, munkásőrség, önkéntes rendőrség vagy tűzoltóság, kereskedelmi társadalmi ellenőri hálózat stb.) is a társadalmi ellenőrzés alanyai közé iktassuk. Ugyanakkor lehetőséget ad arra is, hogy az állami ellenőrzés szervezeti formái tagolásánál az állami szervezethez kapcsolódó társadalmi ellenőrzési szervezetet az állami ellenőrzés különböző típusaihoz, fajaihoz is kapcsoljuk, jelezve ezzel e szervek kettős arculatát.

A társadalmi ellenőrzés egész rendszerében speciális megítélés alá esik a *pártellenőrzés*. Ez a pártnak a szocialista társadalmi mechanizmusban betöltött vezető szerepével függ össze. Ezzel kapcsolatos, hogy a vonatkozó irodalom a pártellenőrzést a társadalmi ellenőrzés külön típusaként kezeli (A. E. Lunev, V. I. Turevcev, Antalffy Gy.). Mivel a társadalmi ellenőrzés fogalmának általános és nem egyes típusai meghatározását és elemzését tűztük célul, a pártellenőrzés külön tárgyalását is mellőzhetőnek tartjuk, elismerve annak alapvető és elsődleges jelentőségét, szerepét a szocialista ellenőrzés rendszerében.

3. Az állami ellenőrzés.

A társadalmi és magánellenőrzés elhatárolása után az állami ellenőrzés vizsgálata során az ellenőrzési tevékenység olyan területére érkeztünk, amely egészében jogi szabályozás alá esik. Ezért, ha az előzőekben szinte csak utalásszerűen és inkább az elhatárolás érdekében foglalkoztunk az ellenőrzés különböző területeivel, az állami ellenőrzés egyes típusait annál részletesebben kell vizsgálat alá venni, mivel itt az ellenőrzés különböző fajaihoz — függetlenül attól, hogy a tagolást milyen elvek alapján végezzük — minden esetben komoly jogi konzekvenciák fűződnek.

Az állami ellenőrzés formáinak, területeinek vizsgálatánál a szocialista állam szervtípusaiból indulunk ki. A szocialista állam szervtípusainak meghatározása az állam fő tevékenységi területeinek elhatárolására épül. Az elhatárolás alapján az államszervezet — amint azt a vonatkozó államjogi, állam- és jogelméleti irodalom már részletesen kimunkálta — az államon belüli munkamegosztáson épül fel. A különböző szervtípusok elismerésében, egymáshoz való viszonya kimunkálásában számos eltéréssel találkozunk ugyan, a legáltalánosabban elfogadottnak azonban az a nézet tekinthető, amely a szocialista alkotmányok tételes jogi rendelkezései alapján különböztet államhatalmi, államigazgatási, bírói, ügyészi tevékenység és szervezet között. Ehhez ma már többnyire hozzáveszik az alkotmányokban csak legújabban kifejtésre jutó további szervezeti formaként a termelő, elosztó, szolgáltató tevékenységnek legáltalánosabban megfelelő formákat: az állami vállalatot, intézetet, iskolát stb.

A szocialista államszervezet fejlődése során az egyes szervtípusok jelentős mértékben differenciálódtak, abban az értelemben is, hogy szervezetrendszerük, belső felépítésük, működési formájuk az adott szervtípus által ellátott feladatokhoz, fő funkciókhoz igazodott. Egészében áll ez az egyes szervtípusok által ellátott ellenőrzési tevékenységre is. Ez a differenciálódás a jogi szabályozás útján is intézményesedett.

Ha az ellenőrzési tevékenység jogi szabályozását vizsgáljuk, e tekintetben éles különbséget tapasztalunk egyrészt az államhatalmi, bírói, ügyészi szervezeten belül, másrészt az államigazgatási és az annak alárendelt termelői, szolgáltatói, ellátói stb. szervek által végzett ellenőrzési tevékenység szabályozása között. Az államhatalmi, bírói ügyészi szervezetre az jellemző, hogy az ellenőrzési tevékenység egyéb tevékenységi formákhoz kapcsoltan jelenik meg, a szerv által megvalósított speciális hatalmi, bírói, ügyészi funkciót támasztják alá, ennek megfelelően általában nincsenek specializált ellenőrzési szervezeteik sem. Az általuk végzett ellenőrzési tevékenység jogi szabályozását pedig a főfunkciónak rendelik alá. Így gyakran elmosódik az ellenőrzési tevékenység specifikuma és felolvad az ellátott főfunkciókban. Ez azonban nem jelenti azt, hogy e szerveknél nem találhatók fel az egész tevékenység részeként jelentkező ellenőrzési tevékenységi formák.

Más a helyzet az államigazgatási és az annak alárendelten működő termelő, szolgáltató, ellátó stb. tevékenységet végző szervezeteknél. Itt a jogi szabályozás nem változtatja meg a tevékenység igazgatási jellegét. Ezért e területen az ellenőrzés nemcsak az általános szociológiai

értelemben vett igazgatás, hanem jogi értelemben is igazgatásnak minősülő tevékenység részeként jelentkezik. Mint ilyen kap jogi szabályozást is. Egyben az államigazgatási szervezet szervező jellegéből, sokrétűségéből folyóan az ellenőrzési tevékenység ezen a területen ölt legszélesebb mértéket, egyes formái elsősorban itt differenciálódnak, emellett itt válik *önálló szervezetre épülő tevékenységi formává.* Itt kap külön jelentőséget az egyes ellenőrzési formák elhatárolása is. Míg az előzőekben elegendő az alanyok alapján történő elhatárolás, az államigazgatási (az azoknak alárendelt termelői, szolgáltatói, ellátói szerveken belül) ellenőrzésen belül a jogi szabályozás differenciált igényei megkövetelik az egyéb (ellenőrzés, felügyelet, külső—belső, általános—speciális stb.) szempontok szerinti tagolást is.

Az állami szervtípusokhoz kapcsolódva a továbbiakban csupán az államigazgatási szervek ellenőrző tevékenységével és ennek egyik speciális fajtájának, a központi állami ellenőrzésnek vizsgálatára koncentrálunk. Tesszük ezt azért, mert az egyéb állami szervtípusokhoz, így a bíróságok, az ügyészségek és az államhatalmi-képviseleti szervek ellenőrzési tevékenységéhez kapcsolódó anyagokat, legalábbis fő vonásaiban más címszavak tárgyalják. Éspedig: → *Bíróságok; — Államigazgatási eljárás; — Ügyészség; — Képviseleti rendszer.*

III. Az államigazgatási szervek ellenőrző tevékenysége. 1. Az államigazgatási ellenőrzés formái. 2. A gazdasági és pénzügyi ellenőrzés szervezeti rendszere.

1. Az államigazgatási ellenőrzés formái.

a) Az államigazgatási ellenőrzés formái a tevékenységet végző alanyok szerint. Az államigazgatási ellenőrzés osztályozása szempontjából is alapvető a tevékenységet végző alanyok szerinti tagolás. Az ellenőrzés jogosítványait ugyanis az ellenőrzést megvalósító szervek hatáskörében jelölik ki, egyben az ellenőrzést végző szerv jellege, az államszervezetben elfoglalt helye döntően meghatározza az ellenőrzés jogosítványainak mennyiségét és minőségét.

Az államigazgatási ellenőrzést az ellenőrzést megvalósító alanyoknak a társadalmi viszonyokban elfoglalt helyzete alapján — az állami ellenőrzéshez (szélesebb értelemben) hasonlóan — az államigazgatási szervtípusok szerint is tagolhatjuk. Ebből kiindulva megkülönböztethetjük az államigazgatás legfelsőbb szerve, az államigazgatási feladatok megvalósításában betöltött funkcióik alapján az általános hatáskörű államigazgatási szervek és a szakigazgatási szervek, működési területük alapján pedig az országos és helyi szervek által végzett ellenőrzési tevékenységet. Az államigazgatási ellenőrzés vonatkozásában e típusok szerinti tagolásnak azonban csak annyiban van jelentősége, hogy az azonos típusú szerveknek azonos jogkört kell kijelölni. Nem képzelhető el például, hogy két azonos (megyei) egészségügyi szervnek az ellenőrzés terén eltérő hatásköre, jogosítványa legyen.

Az államigazgatási ellenőrzést végző alanyok belső szervezeti jellege alapján az ellenőrzést az államigazgatási szervek vagy önállóan, vagy pedig egyéb tevékenységi formákhoz kapcsolódva végzik. Önálló, ha az ellenőrzési funkció kizárólag e tevékenység megvalósítására létrehozott ellenőrzési szerv tevékenységében jelenik meg. Az államigazgatási szervek rendszerében a szocialista államokban is kevés olyan szerv van, amelyek kizárólagos funkciója, feladata az ellenőrzés. Ilyen szervek az államhatalom legfelsőbb szerve mellett létrehozott (Legfelsőbb Ellenőrzési Kamara Lengyelországban) vagy az államhatalom legfelsőbb végrehajtó rendelkező szervének, a kormánynak alárendelt központi állami ellenőrzési szervek (a Szovjetunióban, Csehszlovákiában a minisztertanács mellett szervezett Népi Ellenőrzési Bizottságok, Bulgáriában a Központi Állami és Népi Ellenőrzési Bizottság, nálunk a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság, [KNEB] és területi szervei), a pénzügyminisztériumok revizori főosztályai, a minisztériumok, vállalatok ellenőrzési osztályai, csoportjai. Az államigazgatási ellenőrzés egyébként általában olyan szervek tevékenységén keresztül valósul meg, amelyek nemcsak ellenőrzést végeznek, hanem egyéb feladatokat is ellátnak. Az államigazgatási szervezeten belül ez a többség. Ide kell sorolni az államigazgatás általános hatáskörű szerveit, a szakigazgatási tevékenységet megvalósító minisztériumokat és szerveiket, a minisztertanács funkcionális tevékenységet megvalósító terv-, munkaügyi, statisztikai szervezeteit stb.

A szocialista irodalomban az alanyok belső szervezeti jellege alapján általában nem tagolják az államigazgatási ellenőrzést, pedig az e szempontból való osztályozás jelentőségét is könnyű felismerni, ha arra gondolunk, hogy az ellenőrzés jogosítványainak kijelölése szempontjából egyáltalán nem közömbös az ellenőrzési tevékenység ilyen irányú vizsgálata sem. Külön ellenőrzési hatásköröket kell biztosítani ugyanis a szakellenőrzésre jogosított szervek számára, míg más szervek irányában erre nincs szükség. A nem kizárólag ellenőrzést végző államigazgatási szervek ugyanis e reájuk háruló főfeladat megvalósításának szervezése körében a specifikus ellenőrzési jogosítványoknál és hatáskörnél jóval hathatósabb hatáskörrel és jogosítványokkal rendelkeznek (pl. az aktus megváltoztatása és megsemmisítése, a hibát, hiányosságot elkövető személy leváltása, fegyelmi felelősségrevonása stb.).

Az ellenőrzést végző és az ellenőrzött egységek alanyainak egymáshoz való viszonya alapján az államigazgatási ellenőrzés lehet külső és belső ellenőrzés. Ha az ellenőrzést megvalósító

szervek vagy személyek szervezetileg az ellenőrzött egységekhez tartoznak (pl. egy-egy vállalat, intézmény minisztériumon belül tevékenykednek), vagy egy adott szervezet hiererchiáján belül helyezkednek el (pl. a minisztériumok és alárendelt szerveik, a végrehajtó bizottságok és osztályaik, igazgatóságaik, valamint a végrehajtó bizottságok és a vb. egyes osztályai, igazgatóságai, vállalatai), azaz ahol az egyes szervek között hierarchikus alá- és fölérendeltség van, az alárendeltség fokától függetlenül, attól, hogy a szervek között közvetlen vagy közvetett alárendeltség van-e, akkor belső, ha pedig ilyen viszony közöttük nincs, akkor külső ellenőrzésről van szó.

A szocialista államigazgatási jogirodalomban az ellenőrzött alanyok közötti viszony szerinti tagolásnak a II. pontban ismertetett meghatározásától eltérő nézetekkel is találkozunk. Egyesek ugyanis az elhatárolásnál alapvetőnek azt tekintik, hogy az ellenőrző és ellenőrzött szerv ugyanazon önálló szervezeti egységbe tartozik-e vagy sem, ha igen, akkor az ellenőrzés belső, ha nem — külső. Mások az elhatárolás egyedüli alapjának azt tartják, hogy van-e az ellenőrző és ellenőrzött alanyok között hierarchikus viszony. Ha van, belső ellenőrzés, ha nincs — külső ellenőrzés (V. A. Vlaszov, Sz. Sz. Sztudenikin, D. Nikodym). A fenti megkülönböztetési szempontokat szerintünk nem lehet egymással szembeállítani. A kettő együttesen adja a külső és belső ellenőrzés fogalmi meghatározását.

A szocialista államigazgatási irodalomban egyesek a belső ellenőrzés szervei közé sorolják az államhatalom helyi szerveit, a tanácsokat is, abból kiindulva, hogy a tanácsoknak a végrehajtó bizottságok és szakigazgatási szerveik közvetlenül alá vannak rendelve és ennek következtében a végrehajtó bizottságok és szakigazgatási szerveik felé irányuló tanácsi ellenőrzés szükségképpen belső. Ez az álláspont több okból kifogásolható. Így pl. ezzel az érveléssel az államhatalom legfelsőbb szerveinek (országgyűlés, NET) a minisztertanács és az egyes minisztériumok felé irányuló ellenőrző tevékenységét is belső ellenőrzésnek kellene tekinteni, még akkor is, ha az államhatalom legfelsőbb szervei és az államhatalom helyi szervei között e vonatkozásban eltérés mutatkozik is. Eddig azonban a fenti álláspont képviselői sem mennek el. Továbbá: az államhatalmi és államigazgatási szervek között van ugyan fölé- és alárendeltségi viszony, ez azonban alapvetően különbözik az államigazgatási szervek hierarchiáján belüli fölé- és alárendeltségi viszonytól. Az államigazgatás alárendeltsége az államhatalmi szerveknek a szocialista államokban az államhatalom egységéből és ennek következtében az államhatalmi szervek primátusából következik, az államigazgatási szervezeten belül pedig magából az államigazgatási szervezet hierarchikus felépítéséből. Végül: az államigazgatási ellenőrzés általunk adott meghatározása fogalmilag zárja ki az államigazgatási belső ellenőrzést megvalósító szervek közül az államhatalmi szerveket, mivel az államigazgatás belső ellenőrzési szervei is szükségképpen államigazgatási szervek.

Az ellenőrzést végző szervek és az ellenőrzött egységek közötti viszony alapján történő tagolásnak szintén az ellenőrzési hatáskör és jogosítvány kijelölésénél van jelentősége.

b) Az államigazgatási ellenőrzés formái a tevékenység tárgya szerint. Az államigazgatási ellenőrzés az ellenőrzési tevékenység tárgya szerint is tovább tagolható, éspedig: *ba)* a tevékenység tárgyi terjedelme, *bb)* a tevékenység tárgyának jellege, ill. a tevékenység iránya szerint.

ba) Az államigazgatási ellenőrzés a tevékenység tárgyi terjedelme szerint lehet általános és speciális. Általános ellenőrzés alatt az ellenőrzött szerv tevékenységének egészére kiterjedő ellenőrzést, speciális ellenőrzés alatt pedig csupán az ellenőrzött szerv tevékenységének egyik vagy másik ágára, területére irányuló (pénzügyi, törvényességi stb.) ellenőrzést értjük. Az államigazgatás általános ellenőrzést végző szervei közé elsősorban az általános hatáskörű államigazgatási szerveket (a kormány és a tanácsok végrehajtó bizottságai), a felettes államigazgatási szerveket és az államhatalom vagy az államigazgatás legfelsőbb szervének alárendelt központi állami ellenőrzési szervezetet (Legfelsőbb Ellenőrzési Kamara, népi ellenőrzési bizottságok, KNEB) soroljuk.

Speciális ellenőrzést végezhetnek az előzőekben említett általános hatáskörű és a felettes államigazgatási szervek az alájuk rendelt szervek, vállalatok, intézmények vonatkozásában. A központi állami ellenőrzést megvalósító szervek közül pedig egyesek (pl. a KNEB), amelyek a nem állami szervek ellenőrzése vonatkozásában speciális ellenőrzést valósítanak meg (pl. a SZOT, a szövetkezetek, a magánosok által végzett tevékenységet illetően). Az államigazgatási szervek közül speciális ellenőrzést főleg a meghatározott különleges feladatokat, különleges funkciókat végző államigazgatási szervek végeznek. Különleges feladatokat ellenőriznek az egyes országos hatáskörű szervek, minisztériumok a rájuk bízott szakterület szempontjainak általános érvényesítése érdekében a nekik szervezetileg nem alárendelt minisztériumok és szerveik, intézményeik, vállalataik stb. tevékenysége felett. Például a művelődésügyi minisztérium az oktatás, az egészségügyi minisztérium a közegészségügy, a belkereskedelmi minisztérium a belkereskedelmi, a belügyminisztérium az ún. rendészeti tevékenység területén.

Meghatározott különleges funkciókat ellenőriznek a kormány tevékenységét alátámasztó funkcionális szervek, amelyek részben minisztériális rendszerben mint minisztériumok működnek (pl. a pénzügyminisztérium, munka-

ügyi minisztérium stb.), részben mint ún. országos főhatóságok a minisztériumoktól független, saját központi és helyi apparátusra támaszkodnak (pl. Országos Tervhivatal, Központi Statisztikai Hivatal).

A szocialista irodalomban az államigazgatási ellenőrzést a tevékenység tárgyi terjedelme alapján osztályozva általában — ahogyan arra a II. pontban is utaltunk — a fentiekhez hasonló módon határozzák meg az általános és speciális ellenőrzés fogalmát. A szocialista irodalomban ugyanakkor ettől eltérő nézetekkel is találkozunk. Különösen az újabb szocialista irodalomban vannak olyan törekvések, amelyek az általános ellenőrzés fogalmát a szervekből kiindulva határozzák meg, általános ellenőrzés alatt az államhatalmi és az államigazgatási szervek általános hatáskörű szervei és a felettes államigazgatási szervek által végzett ellenőrzést, speciális ellenőrzés alatt pedig általában az államigazgatási szervek, valamint a különböző speciális felügyelőségek, az állami ellenőrzés központi szervei, az állami döntőbizottságok, az ügyészségek, a bíróságok által végzett ellenőrzési tevékenységet értik (I. Vîntu). Az államigazgatási ellenőrzés általános és speciális szervei közé tehát nemcsak az államigazgatási szerveket sorolják.

bb) Az ellenőrzési tevékenység tárgya alapján olyan szempontból is osztályozhatjuk az államigazgatási ellenőrzést, hogy az általában igazgatási vagy pedig megvalósító (műszaki, technikai stb.) tevékenységre irányul. A szocialista irodalomban e szempont szerint külön nem tagolják az ellenőrzést, általában a speciális ellenőrzésen belül tesznek különbséget ilyen szempontok szerint. E tagolás felvételének szerintünk is csupán abból a szempontból van jelentősége, hogy ezen az alapon lehet az igazgatási jellegű ellenőrzést a nem igazgatásitól (pl. a vállalati — belső — ellenőrzéstől) elhatárolni.

c) A központi állami ellenőrzés. A szocialista államokban az államigazgatási ellenőrzés külön típusaként jelenik meg a központi, közvetlenül az államhatalom vagy az államigazgatás legfelsőbb szerveinek alárendelt ellenőrzési szervezet által végzett tevékenység. E szervezet a szocialista államokban hosszabb-rövidebb fejlődés eredményeképpen alakult ki, és a szocialista országok többségében ma is mint az államigazgatási, a gazdasági stb. tevékenység és szervezet egyik leghatékonyabb ellenőrzési szerve működik.

Az állami ellenőrzési intézmény kialakulása és fejlődése szoros kapcsolatban van a szocialista államok történelmi-társadalmi feltételeinek megteremtésével, a szocialista államigazgatás kialakulásának és fejlődésének folyamatába ágyazódik bele. Fejlődése ma sem tekinthető lezártnak. Új formák, új tendenciák kialakulásának vagyunk tanúi, nem egy esetben részesei. A szocialista országokban az állami ellenőrzés kialakulása és fejlődése számos közös vonást mutat, emellett jelentős eltérések is vannak az egyes országok sajátos viszonyainak megfelelően. Igaz ugyan, hogy az újabb fejlődés, a differenciált formák megjelenése a megelőző fejlődésre épült, csak annak ismeretében érthető meg, e helyütt mégsem vállalkozhatunk a folyamat egészének részletes bemutatására, elemzésére. Ezért a továbbiakban csupán néhány olyan alapvető kérdés tárgyalására szorítkozunk, amelyek jelzik az intézmény kialakulásának és eddigi fejlődésének jellemző vonásait, jelzik egyúttal továbbfejlesztésének fő irányát is.

2. A gazdasági és pénzügyi ellenőrzés szervezeti rendszere.

a) A gazdasági és pénzügyi ellenőrzés szerepe, jelentősége. A gazdasági és pénzügyi ellenőrzés (a továbbiakban pénzügyi ellenőrzés) az összes társadalmi termék és a nemzeti jövedelem előállításának, elosztásának és felhasználásának ellenőrzése, s mint ilyen *az összállami ellenőrzés egyik legfontosabb alkotórésze.* Egyrészt arra hivatott, hogy biztosítsa a törvényesség betartását a gazdasági-pénzügyi tevékenység során, másrészt el kell érnie azt, hogy a vállalatok, intézmények és szervezetek gazdasági-pénzügyi műveletei ne csak megfeleljenek a törvényeknek és más jogszabályoknak, hanem azok ténylegesen is ésszerűek, hatékonyak, célszerűek legyenek. Következésképpen a pénzügyi ellenőrzés az állami pénzeszközök tervszerű képzése, elosztása és felhasználása során végzendő tevékenységek és intézkedések *törvényességének és célszerűségének* ellenőrzése. Az a körülmény pedig, hogy a szocialista országokban a gazdasági és pénzügyi ellenőrzés az összállami ellenőrzés egyik legfontosabb alkotórésze, jelzi, hogy e tevékenység megvalósulásában az állami szerveken kívül a társadalmi mechanizmust alkotó összes egyéb szervezetek, intézmények részt vesznek, közreműködnek.

b) Az államhatalmi-képviseleti, önkormányzati szervek és azok általános hatáskörű végrehajtó rendelkező szervei. A távlati, középtávú és évi népgazdasági tervek összeállításában, azok megvalósulását biztosító pénz- és anyagi eszközök fedezetének meghatározásában *alapvető és kiemelkedő szerepe* van *a legfelsőbb és területi-helyi államhatalmi-képviseleti szerveknek és azok általános hatáskörű végrehajtó-rendelkező szerveinek: a kormánynak, illetőleg a végrehajtó bizottságoknak.* Ezzel kapcsolatos tevékenységük, mint ismeretes, alkotmányi szinten is szabályozott. A legtöbb szocialista alkotmány szerint a távlati, középtávú és évi népgazdasági tervek meghatározása és a megvalósításukhoz szükséges anyagi-pénzügyi fedezetek biztosítása a legfelsőbb és területi-helyi államhatalmi-képviseleti szervek *kizárólagos* hatáskörébe tartozik. Az is általánosan ismert, hogy a szocialista országokban e feladatok megoldására *nem alakult ki külön szervezeti rendszer* az államhatalmi-képviseleti szervek mellett, azok közvet-

len irányítása és ellenőrzése alatt. E tevékenység az államhatalmi-képviseleti szerveken belül kialakult és működő különböző szervezeti formákon keresztül valósul meg.

Az SZKP XX. Kongresszusát követően ugyanakkor az államhatalmi-képviseleti szervek demokratizálásának és hatáskörének növelése érdekében egyes szocialista országokban a legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szervek mellett, azok közvetlen irányítása és alárendeltsége alatt speciális, mindenekelőtt az állami népgazdasági terv és költségvetés végrehajtásának ellenőrzésére — speciális szervek is létrejöttek, így Lengyelországban 1957-ben a Legfelsőbb Ellenőrzési Kamara, a Cseh és Szlovák Szocialista Köztársaságban pedig 1969-ben a Legfelsőbb Ellenőrzési Hivatal.

Napjainkban ilyen *külön speciális pénzügyi ellenőrzési és a pénzügyi ellenőrzést koordináló szerv csupán Románia Szocialista Köztársaságban működik.*

Románia Szocialista Köztársaság Nagy Nemzetgyűlése 1973-ban fogadta el a *Pénzügyi Ellenőrző Bíróságról* (továbbiakban Bíróság) szóló törvényt. A Bíróság az Államtanács szerve, annak alárendeltsége alatt működik. Feladata, mint korábban jeleztük, kettős; *egyrészt pénzügyi ellenőrzést* gyakorol a központi állami szervek tevékenysége felett. E körben ellenőrzi a gazdasági-társadalmi fejlesztési egységes országos terv pénzügyi előirányzatainak végrehajtását és az állami költségvetést, a pénzügyi és a hitelezési tényezők felhasználását a gazdasági vezetésben, az állami tulajdon egységes alapja nyilvántartásának biztosítását, egybehangolja a pénz- és bankügyi ellenőrző tevékenységet. Ellenőrzést gyakorol továbbá a központi szövetkezeti szervezetek és a többi központi társadalmi szervezet tevékenysége felett az állami költségvetéssel szembeni kötelezettségek teljesítése, az államtól kapott alapok felhasználása, valamint a pénzügyi fegyelem betartása tekintetében.

Másrészt jogszolgáltatási feladatkört lát el. Olyan személyek anyagi és adminisztratív felelősségét illetően, akik vezető tisztséget töltenek be a központi állami szervekben, a megyei és Bukarestimunicípiumi néptanácsok végrehajtó bizottságaiban, a központi szövetkezeti szervezetekben és a többi központi társadalmi szervezetben, valamint a törvényben meghatározott más esetekben. A jogszolgáltatási feladatkör gyakorlása során az állam érdekeit a Bíróság pénzügyi ügyészei által képviselt közhatóság védi.

A Bíróság a fentiekben jelzett alapvető feladatával összefüggésben *időszakonként jelentéseket terjeszt a pártvezetőség és az Államtanács elé,* és a *Minisztertanács tudomására hozza* a pénzügyi ellenőrző tevékenységből eredő főbb megállapításokat a megfelelő javaslatokkal együtt. *Évi jelentést terjeszt továbbá az Államtanács elé* a gazdaság feletti pénz- és bankügyi ellenőrző tevékenységről; az Államtanács megbízásából *véleményezi az állam pénzügyi politikájára vonatkozó rendelettervezeteket.* Az elmondottakon túlmenően a pénzügyi ellenőrzés terén saját ellenőrzési programja alapján vagy az Államtanács megbízásából törvény által előírt bármely más feladatkört is ellát.

A Bíróság tevékenysége ellátása során *együttműködik* a Gazdasági és Társadalmi Tevékenység Munkásellenőrzés Központi Tanácsával. *Irányítja és egybehangolja* a pénz- és bankügyi ellenőrzést, biztosítva az egységes felfogást, a módszerek, a szervezet, valamint az ellenőrzési tevékenység tökéletesítését.

A Legfelsőbb Pénzügyi Ellenőrző Bíróságot feladatkörének ellátására a törvény széles körű *jogosítványokkal* ruházza fel és kötelezettséggel terheli.

A Legfelsőbb Pénzügyi Ellenőrzési Bíróság *működésére jellemző,* hogy az nemcsak utólagos, hanem *előzetes és folyamatos* ellenőrzés végzésére is jogosult.

A legfelsőbb és területi-helyi államhatalmi-képviseleti szervek mellett a pénzügyi ellenőrzés megvalósításában *jelentős és aktív szerepet játszanak* azok általános hatáskörű végrehajtórendelkező szervei: *a kormányok és a végrehajtó bizottságok.* A *Szovjetunió Minisztertanácsa* pl. a Szovjetunió állami költségvetése és a végrehajtásáról szóló beszámoló tervezetének vizsgálatakor pénzügyi ellenőrzést gyakorol a költségvetési tevékenység területén. Az Állami Bank és az Állami Építési Bank rövidlejáratú hiteltervének vizsgálatakor és jóváhagyásakor a kormány a hiteltevékenységet ellenőrzi. A beruházási tervek és beruházási címjegyzékek vizsgálata és jóváhagyása folyamatában a beruházási tevékenység területén szintén gyakorol pénzügyi ellenőrzést. E feladatokkal párhuzamosan a Szovjetunió Minisztertanácsa ellenőrzi az országban a pénzforgalmat, a bankok, a takarékpénztárak és az állami társadalombiztosító szervek tevékenységét. A szövetséges és autonóm köztársaságok minisztertanácsai, valamint a területi helyi végrehajtó bizottságok hatáskörük keretén belül hasonló feladatokat látnak el.

Lényegében a költségvetési-pénzügyi ellenőrzés körében a többi *baráti szocialista ország kormányai* és területi-helyi végrehajtó bizottságai is — kisebb-nagyobb eltérésekkel ugyan — azonos vagy hasonló feladatokat látnak el.

c) A központi állami ellenőrzési szervezet. A központi állami ellenőrzési tevékenység és szervezet feladatának és működésének jogi szabályozásával összefüggésben megállapítható, hogy e szervek a szocialista országok többségében az állami népgazdasági terv (távlati, közép- és évi) és költségvetés végrehajtásának ellenőrzésével is foglalkoznak, ez egyik alapvető feladatukat képezi. Ezzel kapcsolatosan jelezzük, hogy a központi állami ellenőrzési szervezet a költségvetés végrehajtásának ellenőrzésével kapcsolatos feladatokat nem szisztematikusan, hanem általában a legfelsőbb és helyi államha-

talmi-népképviseleti szervek kérésére vagy külön megbízatása alapján végzi. A központi állami ellenőrzési szerveket e feladatok végrehajtására az alkotmányok rendelkezésein túl, szervezeti-működési szabályaik is kötelezik. Azt is meg kell állapítanunk, hogy az állami költségvetés szisztematikus, tételes vizsgálatára a központi állami ellenőrzési szervezet a jelenlegi körülmények között *szervezetileg nem alkalmas.*

Hazai viszonyainkkal összefüggésben megállapítható, hogy a központi állami ellenőrzési szervezet feladat- és hatásköre volt a pénzügyi, gazdasági ellenőrzés is (1949-től). Sőt, minden túlzás nélkül megállapítható, hogy tevékenysége alapvetően erre irányult. Jellemző az is, hogy az 1957. évi VII. tv.-nyel létrehozott népi ellenőrzési szervezet egyik kiemelt feladatául jelölték meg az állami költségvetés és a népgazdasági terv végrehajtásának ellenőrzését. Mivel ennek szervezeti feltételeit nem teremtették meg, a törvény 1964. évben (1964. évi 12. sz. tvr.) történt módosítása során kikerült hatásköréből. Ez a körülmény azonban nem jelentette és jelenti azt, hogy népi ellenőrzési szervezetünk gazdasági-pénzügyi ellenőrzési feladatokat nem lát el. Az állami költségvetés vonatkozásában ez a tevékenysége azonban nem rendszeres, hanem eseti jellegű.

d) A pénzügyminisztériumok és a különböző bank- és hitelszervezetek. A szocialista országokban az *állami pénzügyi ellenőrzés megvalósításában*, beleértve az állami költségvetés végrehajtásának ellenőrzését is — *a pénzügyminisztériumok és a különböző bank- és hitelszervezetek központi feladatokat látnak el.* Azokra hárul a pénzügyi tevékenység folyamatos, részletes és tételszerű, dokumentációs ellenőrzése. E körben ellenőrzik az állami, gazdasági, szövetkezeti szervek pénzügyi tevékenységén túl a magántevékenységgel összefüggő pénzügyi feladatokat is.

A pénzügyi ellenőrzés ellátására a pénzügyminisztériumokon belül *külön független pénzügyi-revíziós részlegek* (főosztályok, osztályok, csoportok) *működnek*, általában a pénzügyminiszterek egyik helyettesének közvetlen irányítása és alárendeltsége alatt. Hatáskörük az ágazati és funkcionális feladatokat ellátó központi szervek tevékenységére terjed ki, ezen túlmenően a kiemelt beruházások pénzügyi ellenőrzését is ellátják.

A pénzügyminisztériumok központi ellenőrzési-revíziós szerveinek közvetlen irányítása alatt és alárendeltségében működnek *területi-helyi szervei.* E szervekre jellemző, hogy általában nem követik az államigazgatás területi beosztását, tevékenységük nemcsak a járásoknál, de a megyéknél is nagyobb területi egységekre terjed ki. A pénzügyminisztériumokra háruló sokrétű és széles körű feladatokból következően mind a központi, mind pedig a területi ellenőrzési-revíziós szervek *szakmai szempontból eléggé differenciáltak.*

A pénzügyminisztériumok mellett a pénzügyi ellenőrzés megvalósításában a különböző *bank- és hitelszervezeteknek* is kiemelkedő szerepe van.

E szervezetek, mint a fentiek során már jeleztük, a pénzügyi műveletek *célszerűségének biztosítását elsősorban* a különböző fizetési eszközök, nálunk az ún. *forint ellenőrzése útján végzik.*

A szocialista országokra *jellemző*, hogy *mind a pénzügyminisztériumok központi és területi ellenőrzési-revíziós részlegei, mind pedig a különböző bank- és hitelszervezetek függetlenek* az ellenőrzött szervektől és feladataik ellátása során megfelelő *jogi biztosítékokkal* rendelkeznek.

e) A gazdasági és pénzügyi ellenőrzés belső ellenőrzési szervezete. Az előzőekben említett ún. külső gazdasági és pénzügyi ellenőrzési szervek mellett jelentős feladatokat oldanak meg a központi és helyi ágazati és funkcionális szerveken és az alájuk rendelt vállalatokon, intézményeken *belül szervezett és működő belső gazdasági-pénzügyi tevékenységet ellenőrző szervezeti egységek. A minisztériumoknál, országos főhatóságoknál*, a területi-helyi népképviseleti szervek *végrehajtó bizottságainál külön revíziós csoportok* (főosztályok, osztályok) működnek a főkönyvelő irányítása alatt. E *revizori csoportok* — jogszabályban meghatározott időszakonként — évente legalább egyszer *elvégzik* a beosztott intézmények, vállalatok, gazdálkodó szervek *okmányrevízióját. E körben alapvető feladatuk*

ea) az intézmény, vállalat, gazdálkodó szerv pénzügyi-gazdasági tevékenysége törvényességének ellenőrzése,

eb) a szocialista tulajdon védelme, a pénzeszközök és anyagi értékek pazarlási és törvényellenes felhasználási eseteinek feltárása,

ec) a könyvelési nyilvántartás és az igazoló okmányok kezelésének ellenőrzése, a könyvelési bejegyzések helyességének revideálása és nem utolsósorban

ed) a raktári anyagnyilvántartás helyességének ellenőrzése.

Az egyes vállalatokon, intézményeken, szervezeteken belül a belső gazdasági-pénzügyi ellenőrzés funkcióit a különböző funkcionális osztályokkal és szolgáltatási ágazatokkal (tervosztály, pénzügyi osztály, könyvelőség stb.) **együttműködésben** a *főkönyvelők* látják el. A főkönyvelők rendelkezései a műveletek lebonyolításának rendje, valamint a szükséges okmányok és adatok beterjesztését illetően az adott vállalat, intézmény és szervezet minden dolgozójára *kötelezőek.* Az illetékes szervek kötelesek a főkönyvelő rendelkezésére bocsátani időben a könyvelési nyilvántartás és ellenőrzés szempontjából szükséges iratokat, rendelkezéseket, intézkedéseket, szerződéseket, költségvetéseket és minden más szükséges anyagot.

IV. A szocialista központi állami ellenőrzés.

1. A központi állami ellenőrzés helye, jogállása az állami szervek rendszerében. 2.

Központi vagy helyi ellenőrzés. 3. Hivatásos vagy laikus ellenőrzés. 4. A központi állami ellenőrzési szervezet működését biztosító jogosítványok.

1. A központi állami ellenőrzés helye, jogállása az állami szervek rendszerében.

a) A központi állami ellenőrzési szervezet a Szovjetunióban 1918 júniusától, az európai népi demokratikus országokban pedig 1945—1952-től egészen az SZKP XX. Kongresszusáig a kormány közvetlen alárendeltségében és irányítása alatt fejtette ki tevékenységét, a kormány eredményes és hatékony működését volt hivatva alátámasztani. Az államhatalom legfelsőbb szervéhez csak annyiban kapcsolódott, amennyiben vezetőjét az államhatalom legfelsőbb szerve választotta, vagy nevezte ki, illetve hívta vissza, vagy mentette fel. Ebből következett, hogy a legfelsőbb államhatalmi szerv irányában érvényesülő felelőssége sem ment túl az általános államjogi felelősségen.

A szocialista demokratizmus kibontakozásának folyamatában (az SZKP XX. Kongresszusa utáni időszak) ugyanakkor annak lehettünk tanúi, hogy egyes szocialista országokban megszüntették a központi állami ellenőrzés intézményét (Jugoszlávia, 1956), illetőleg megszüntették, de néhány év múlva más formában újból létrehozták (Románia), más szocialista országokban (Szovjetunió, Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, NDK) pedig a központi állami ellenőrzés differenciált típusai, formái alakultak s alakulnak ki. Alapvetően változik a szervezet államszervezetben elfoglalt helye, jogállása, szervezeti mechanizmusának egésze is. Nemcsak abban az irányban, hogy bizonyos időszakokban a kormány alárendeltségét és közvetlen irányítását az államhatalom legfelsőbb szervei (nemzetgyűlés, államtanács, illetve nemzeti tanácsok és elnökségeik) alárendeltsége és közvetlen irányítása váltja fel, hanem abban is, hogy az egyes szocialista országokban ezeken belül is eltérő megoldások találhatók. Lengyelországban és Csehszlovákiában, a Cseh és a Szlovák Szocialista Köztársaságban is a központi állami ellenőrzési szervezet pl. szervezetileg egyformán az államhatalom legfelsőbb szerveihez kapcsolódott és független volt az államigazgatási és egyéb szervektől. Lengyelországban 1957-ben, Csehszlovákiában pedig 1969-ben. A Legfelsőbb Ellenőrzési Kamara és a Cseh Szocialista Köztársaság Legfelsőbb Ellenőrzési Hivatala jogállása mégsem volt azonosnak tekinthető. A Cseh, ill. Szlovák Szocialista Köztársaságban kizárólag a nemzetgyűléseknek alárendelten működő legfelsőbb ellenőrzési hivatalok teljes egészében függetlenek voltak a kormánytól, hatáskörük a kormány tevékenységére is kiterjedt.

Lengyelországban ugyanakkor a kormánynak, illetve a kormány elnökének a Legfelsőbb Ellenőrzési Kamara működésével kapcsolatosan több olyan jogosítványa volt, amely e szervezetet ténylegesen a kormányhoz is kapcsolta. Abban az értelemben, hogy a Legfelsőbb Ellenőrzési Kamara ellenőrzési tevékenységére a kormánynak, illetve a kormány elnökének is volt befolyása. A közelmúltban alapvetően megváltozott a Legfelsőbb Ellenőrzési Kamara feladata, hatásköre, szervezete. Az új rendelkezéseknek megfelelően a Legfelsőbb Ellenőrzési Kamara a kormány, illetőleg a kormány elnökének közvetlen irányítása alatt és alárendeltségében működik.

A Szovjetunióban a központi állami ellenőrzési szervezetet: a Szovjetunió Népi Ellenőrzési Bizottságát a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa hozza létre és menti fel. A Szovjetunió Minisztertanácsa ellenőrzési munkájában támaszkodik a Népi Ellenőrzési Bizottságra, ill. irányítja tevékenységét a gazdasági és a szociális-kulturális építőmunkát, az államigazgatás egyéb területeit érintő ellenőrzésében, megvizsgálja az ellenőrzések alapján eléje terjesztett kérdéseket, javaslatokat. A Szovjetunió Népi Ellenőrzési Bizottságának elnöke tagja a Szovjetunió Minisztertanácsának. Hazánkban a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság elnökét és tagjait nem az Országgyűlés, hanem a Népköztársaság Elnöki Tanácsa választja és menti fel, tevékenységéért annak tartozik felelősséggel. A Központi Népi Ellenőrzési Bizottság elnöke azonban nem tagja a minisztertanácsnak, a minisztertanács ülésein azonban állandó meghívottként részt vesz. A Központi Népi Ellenőrzési Bizottság a kormány közvetlen irányítása és alárendeltsége alatt működik. Következésképpen a Szovjetunióban a központi állami ellenőrzési szervezet kapcsolata, viszonya a legfelsőbb államhatalmi népképviseleti szervhez, a Szovjetunió Legfelsőbb Szovjetjéhez erősebb, szorosabb, mint hazánkban a Központi Népi Ellenőrzési Bizottságé.

Az NDK-ban a központi állami ellenőrzés szerveként funkcionáló Munkás-Paraszt Felügyelet Központi alárendeltsége és irányítása ugyanakkor kettős. Tevékenységét a Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottsága és a kormány együttesen irányítja, működéséért nekik tartozik felelősséggel. A Munkás-Paraszt Felügyelet vezetőjét és tagjait is a Német Szocialista Egységpárt KB-a és a kormány együttesen nevezi ki és menti fel. Az államhatalom legfelsőbb szerveihez tehát közvetlenül ily módon nem is tartozik.

Sajátosan alakult a helyzet Bulgáriában is. Az Államtanács létrehozását követően, 1974-ben az Állami és Népi Ellenőrzési Bizottságot az Államtanács közvetlen irányítása alatt szervezték újjá. A lengyel szabályozással ellentétben hatásköre nem terjedt ki a kormány tevékenységének ellenőrzésére. A nemzetgyűlés 1976. június 15-i határozata az Állami és Népi Ellenőrzési Bizottság közvetlen irányítását is-

mét a kormányra ruházta. Anélkül, hogy szervezeti működési kérdéseit újból szabályozta volna.

A központi állami ellenőrzési szervezet jogállását, államszervezetben elfoglalt helyét illetően, 1971-ben Csehszlovákiában is alapvető változás következett be. Megszüntették a cseh, ill. szlovák Legfelsőbb Ellenőrzési Hivatalt, és a népi ellenőrzés rendszerét vezették be. Kifejezve az ország szövetségi jellegét, létrehozták a szövetségi, illetve a tagállamok kormányainak alárendelten működő népi ellenőrzési bizottságokat. Ezzel a népi ellenőrzési bizottságok jogállása lényegében az 1969. évet megelőző helyzetnek megfelelően alakult.

Mint már jeleztük, Romániában, 1961-ben megszüntették a kormánynak alárendelten működő általános hatáskörű ellenőrzési szakszervet, s feladatait a különböző állami és társadalmi felügyelőségek vették át. 1972-ben az Államtanács közvetlen irányítása alatt létrehoztak egy közös párt- és állami ellenőrzési szervet: a Gazdasági-társadalmi Munkásellenőrzés Központi Tanácsát. E szerv tekinthető feladatát, hatáskörét illetően lényegében olyan általános hatáskörű ellenőrzési szakszervnek, mint amilyen az 1961-ben megszüntetett Állami Ellenőrzési Bizottság volt.

Az elmondottakból megállapítható, hogy napjainkban — Jugoszlávia kivételével — minden európai szocialista országban van központi általános hatáskörű, állami ellenőrzési tevékenység és szervezet. Továbbá, hogy a központi állami ellenőrzési szervezet az államigazgatás legfelsőbb végrehajtó-rendelkező szervének: a kormánynak, illetőleg a kormány elnökének (Lengyelország) közvetlen irányítása alatt és alárendeltségében fejti ki tevékenységét. Ez alól kivételt egyedül Románia képez, ahol az Államtanácshoz kapcsolódik. Végül, hogy a jogi szabályozás szerint is *közös párt—állami ellenőrzési szervezet* jelenleg csupán a Német Demokratikus Köztársaságban és Románia Szocialista Köztársaságban működik. Ennek tartalma feladatuk, hatáskörük szabályozásában jut elsősorban kifejeződésre, amint azt a későbbiek során látni fogjuk.

b) A központi állami ellenőrzési szervezet jogállására alapvetően jellemző, hogy e szervek vezetőit az államhatalom legfelsőbb szervei választják vagy nevezik ki, mentik fel. Tevékenységükért felelősséggel és beszámolási kötelezettséggel tartoznak azoknak. Sajátosan alakult e vonatkozásban a helyzet Csehszlovákiában. A szövetségi Népi Ellenőrzési Bizottság elnökét ugyanis a köztársasági elnök nevezi ki, menti fel a többi miniszterhez és a miniszteri szintű állami bizottságok vezetőihez hasonlóan. Ez Csehszlovákia köztársasági elnökének speciális jogállásával függ össze. A cseh és a szlovák népi ellenőrzési bizottság elnökét ugyanakkor e köztársaságok nemzeti tanácsai nevezik ki és mentik fel.

Az is általánosan jellemző, hogy a bizottságok elnökei a Minisztertanácsok teljes jogú tagjai. Ez a legtöbb országban alkotmányi szintű szabályozást is kapott.

A bizottságok elnökhelyetteseit és tagjait Románia és Lengyelország kivételével a bizottságok elnökei javaslatára a minisztertanácsok nevezik ki és mentik fel. Romániában e hatáskört az Államtanács, a Lengyel Népköztársaságban pedig a Kamara elnöke gyakorolja.

A bizottságok összetétele részben hivatásos ellenőrökből, részben társadalmi munkatársakból áll. A társadalmi munkatársakat e központi ellenőrzési szervekhez a párt, a szakszervezet, a nőtanács, az ifjúsági szövetség, a különböző szövetkezetek vezető szervei ajánlására nevezik ki, választják.

Az ellenőrző bizottságok hivatásos alkalmazottai mellett eljárnak a különböző ellenőrzési szervek vezető munkatársai, nem utolsósorban nyugdíjas dolgozói. Ezzel összefüggésben szükséges megjegyezni, hogy egyes szocialista országokban ezeknek az ún. szakértőellenőröknek kinevezésére, jogosítványaira, valamint díjazására vonatkozó szabályokat a társadalmi ellenőrökétől eltérő módon rendezik. Csak példaként utalunk ehelyütt a lengyel megoldásra.

c) A központi állami ellenőrzési szervezet államszervezetben elfoglalt helyéhez, jogállásához is kapcsolódik *feladatuk és hatáskörük jogi szabályozása.* A vonatkozó hazai irodalom e kérdéskörrel részletesen foglalkozott, s elméletileg igazolta, hogy azok nem egy-egy speciális feladat ellenőrzésére hivatottak, hanem a kormány egész tevékenységének alátámasztását szolgálják: általános hatáskörű ellenőrzési szakszervek. Ezzel kapcsolatosan — éppen a fejlődés tendenciáját jelezve — néhány problémára mégis szükséges utalni. Ma már általánosnak mondható, hogy a jogszabályok e szervek egyik alapvető feladataként a népgazdasági terv mikénti végrehajtásának ellenőrzését, a társadalmi tulajdon védelmét, a korrupció elleni harcot, valamint e mellett az állami költségvetés végrehajtásának ellenőrzését jelölik meg. Ez a helyzet még azokban az esesekben is, amikor az államhatalom legfelsőbb szervének közvetlen alárendeltségében van, de speciális pénzügyi ellenőrzési szerv működik, mint ahogyan arra az előzőekben Románia Szocialista Köztársaságot illetően utaltunk. A jogi szabályozás és a gyakorlati tapasztalatok alapján azonban úgy tűnik, hogy a költségvetés végrehajtásának részletes és tételes vizsgálatát változatlanul a pénzügyminisztériumok végzik. A központi állami ellenőrzési szervek e körben az állami népgazdaságfejlesztési terv és állami költségvetés kiemelt célkitűzéseinek ellenőrzését látják el.

Emellett ugyancsak általános érvénnyel fogalmazódnak meg a vonatkozó jogszabályokban, hogy ellenőrzéseik során befolyást gyakoroljanak a tudományos munkaszervezésnek a

termelésben és az igazgatásban való jobb megvalósítására, mozdítsák elő új és haladó módszerek bevezetését, támogassák a szocialista közösségi munkát, a szocialista munkaversenyt és az újítási mozgalmat. Annak kiemelése és hangsúlyozása mellett, hogy a központi állami ellenőrzési szervek nem vehetik át az állami és gazdasági szervek, valamint az egyéb szervek vezetőségére háruló felelősséget az irányító munkájuk részét képező ellenőrzés végzéséért, hogy törvény által megállapított eseteken kívül nem avatkozhatnak be a vezető állású dolgozók és irányító szervek tevékenységébe, a jogszabályok kifejezett feladatként határozzák meg az új ellenőrzési módszerek kidolgozását és alkalmazását, valamint az állami, gazdasági, társadalmi ellenőrzés koordinálását.

Az ellenőrzés eredményessége és hatékonysága növelése érdekében arra is kötelezik a központi állami ellenőrzési szerveket, hogy ellenőrzéseikről ne csak az illetékes párt és állami, gazdasági szerveket tájékoztassák, hanem az ellenőrzött szervekben működő társadalmi szervezeteket és a dolgozók kollektíváit is.

Nem általánosan ugyan, de egyes országokban a törvények, a párt- és kormányhatározatok végrehajtásának ellenőrzésén túl feladatuk a jogrendszer tökéletesítésére vonatkozó javaslatok előterjesztése is.

A központi állami ellenőrzési szervek hatásköri szabályozása sem tekinthető egységesnek. A szabályozásnak lényegében kétféle módját alkalmazzák. Egyes országokban tételesen felsorolják, hogy mely szervek, szervezetek tevékenysége tartozik feladatkörükbe (pozitív meghatározás), más országokban pedig éppen az ellenkező, az ún. negatív módszert alkalmazva részletesen előírják, hogy milyen szervek működésére nincs hatáskörük. Találkozunk a jogi szabályozásban az említett kétféle módszer kombinálásával is. Abban azonban a megoldás egységesnek mondható, hogy rögzítik: milyen szervek és tevékenységi körök tartoznak az állami ellenőrzés központi apparátusának, illetve területi szerveinek hatáskörébe. Másrészt meghatározzák azt is, hogy az állami ellenőrzés központi apparátusa hatáskörébe tartozó szervek és tevékenységek ellenőrzésében területi szerveik részt vehetnek-e és hogyan.

Az előzőek során már jeleztük, hogy a vizsgált szocialista országok közül közös párt—állami ellenőrzési szervezet napjainkban csak az NDK-ban és Romániában működik, s annak tartalma feladatuk, hatáskörük jogi szabályozásában jut elsősorban kifejeződésre, különösen ami a román szabályozást illeti. Romániában ugyanis a Gazdasági-társadalmi Munkásellenőrzés Központi Tanácsának feladat- és hatásköre a pártszervezetek tevékenységére is kiterjed. A szabályozás szerint a Tanács a párt Központi Bizottsága megbízásából ellenőrzi a pártszervezeteket is abban a tekintetben, hogy azok miként alkalmazzák a gazdasági és társadalmi tevékenységre vonatkozó párthatározatokat és törvényeket. A Tanács az ezekből levont következtetéseit és javaslatait a párt Központi Bizottsága elé terjeszti. A Tanácsnak a megyékben és Bukarestben működő munkásellenőrzési bizottságai szintén párt—állami ellenőrzési szervek. Ez szervezetileg is biztosított azáltal, hogy a bizottságok elnökei a megyei pártbizottságok, ill. a bukaresti pártbizottság gazdasággal foglalkozó másodtitkárai.

2. Központi vagy helyi ellenőrzés.

Az állami ellenőrzési funkció jellegéből objektíve következik e funkció központivá minősítése. Elméletileg ugyanis aligha lehet vita a tekintetben, hogy az állami ellenőrzésnek ahhoz, hogy a kormány működésének eredményességét és hatékonyságát ténylegesen szolgálja, elsősorban az egész állam fejlődése szempontjából jelentős országos érdekekre kell figyelemmel lennie és mentesnek az egészségtelen, partikuláris törekvésektől. E vonatkozásban lényegében az ügyészi törvényességi felügyeleti funkcióhoz hasonlítható. A funkció lényegéből következik tehát, hogy az állami ellenőrzési szervezet hosszú időn keresztül minden egyes szocialista államban a centralizmus elvén épült fel, függetlenül attól, hogy az állami ellenőrzés a kormány vagy a legfelsőbb államhatalmi szerv irányítása és alárendeltsége alatt működött-e, ill. hogy az igazgatás egyes ágazatainak vagy pedig az államigazgatás területi beosztásának megfelelően tagolt szervezettel rendelkezett-e.

Az állami ellenőrzési funkció központi, ill. helyi jellegének problémája valójában csak az SZKP XX. kongresszusa utáni fejlődés után merült fel, amikor egyes szocialista országokban az állami ellenőrzés szervezetrendszere az államigazgatás területi beosztásának megfelelően épült ki, és ezek a területi ellenőrzési szervek szervezeti-jogi kapcsolatba kerültek az államhatalom vagy az államigazgatás helyi szerveivel, a tanácsokkal, ill. azok végrehajtórendelkező szerveivel. Ebben az irányban az első lépést az 1957. évi VII. tv.-nyel létrehozott népi ellenőrzés tette meg. Ekkor találkozunk olyan nézetekkel — elsősorban a gyakorlat oldaláról —, amelyek a területi népi ellenőrzési szervek által végzett tevékenységet helyi jellegűként minősítik. E vonatkozásban különösen hazánkban bontakozott ki széles körű vita a népi ellenőrzési rendszer létrehozása kapcsán.

Ezzel összefüggésben szükséges jelezni, hogy a szovjet állami ellenőrzés is hosszú időn keresztül (1918—1934) szervezeti struktúráját tekintve az államigazgatás területi beosztásának megfelelően épült fel, és az állami ellenőrzés helyi szervei szervezetileg-jogilag kapcsolódtak a helyi szovjetekhez és végrehajtó bizottságaikhoz, azok kettős alárendeltségben működő szerveiként funkcionáltak.

A funkciók központi jellegét ennek ellenére sem az elmélet, sem a gyakorlat nem vitatta. Ez alapjaiban arra vezethető vissza, hogy a kettős alárendeltségben működő helyi állami ellenőrzési szervek tekintetében a centrális irányításnak mindig domináns szerepe volt. Kétségtelenül hozzájárult ehhez az is, hogy 1918 májusától, különösen pedig 1919 tavaszától kezdődően megindult a szovjeteknek alá nem rendelt speciális ellenőrzési szerv szervezése, éppen az állami ellenőrzési funkció központi jellegének erősítésére. A Szovjet Ellenőrzési Bizottságok 1934-ben történő megszervezésétől kezdve azután mind a Szovjetunió, mind az egyes szövetséges köztársaságok szovjet ellenőrzési bizottságainak területi szervei centrális alárendeltségben fejtették ki tevékenységüket és szervezeti rendszerük sem követte az államigazgatás területi beosztását.

Az európai szocialista országok fejlődése — beleértve a Szovjetuniót is — az SZKP XX. Kongresszusa után kétségtelenül abban az irányban indult el, hogy a központi állami ellenőrzés szervezeti struktúrája egészen a községekig vagy legalábbis a járásokig az államigazgatás területi beosztásának megfelelően épüljön ki, és e szervek valamilyen formában kapcsolódjanak az államhatalom és igazgatás helyi szerveihez. Az európai szocialista országokban e vonatkozásban különösen az ellenőrzési tevékenység koordinálása terén — történt előrelépés. Ez általában abban nyilvánul meg, hogy az adott területi egységen belül a különböző állami és társadalmi szervek ellenőrző tevékenységének koordinálása a központi állami ellenőrzés helyi szerveinek feladatkörébe került át. Ennek következtében az államhatalom és államigazgatás helyi szerveinek ellenőrzési tevékenységét is az állami ellenőrzés illetékes helyi szervei koordinálták és koordinálják. Ez a koordinálási hatáskör azonban szükségképpen az állami ellenőrzési funkció központi jellege erősítésének irányában hatott és hat.

A központi állami ellenőrzés újabb, hatályos szabályozása ismeretében ugyanakkor nem hallgathatjuk el azokat a problémákat sem, amelyek az állami ellenőrzési szervezet központi, illetőleg helyi jellegűvé minősítésével kapcsolatosak, pontosabban, amelyek e problémakör egészét új megvilágításba helyezik. Napjainkban az áellamie elleik követik az struktúrájával összteftüggésbesát, hanem azt állapíthatjuk meg, hogyn többazi- községekben, kezetességgel területi esze rváényekben, sőt államigazgatás területi beosztztvnbs ipari szöis, hogy helyi szervei kiépültek iéőrzés szerve városokban, üzemekben, intézm nemcsak a nem egy helyütt a mezőgazdaság kevesebb következetekben is, s e szervek irányítása és alárendeltsége a szocialista országok jelentős részében kettős. A centrális irányítás, alárendeltség mellett a területi, helyi irányítás és alárendeltség is megvan. S ez ma már nem merül ki abban, hogy e szerveket a területileg, helyileg illetékes államhatalmi-népképviseleti szervek hozzák létre, hagyják jóvá munkatervüket s tevékenységükről azoknak is beszámolni kötelesek. Az üzemi, intézményi, szövetkezeti szerveiket illetően pedig az irányítás, feladat-meghatározás, beszámoltatás tekintetében az ott működő párt- és szakszervezeteknek van meghatározó jelentőségű szerepük. Hatáskörük jogi szabályozása ténylegesen is helyi ellenőrzési szervvé teszi azokat. Ellenőrzési tevékenységük ugyanis a területi helyi államhatalmi-képviseleti szerveknek alárendelt államigazgatási szervek, vállalatok, intézmények, szövetkezetek működésére terjed ki, és ehhez képest nem számottevő, elenyésző a központi és a felettes területi állami ellenőrzési szervek hatáskörébe tartozó szervek ellenőrzésében való közreműködésük.

A fentiek mellett természetesen arra is hozható nem egy példa, hogy az állami ellenőrzés központi, területi, helyi üzemi szervei irányításában a hatályos jogi szabályozás szerint a centralizáltság dominál, érvényesül. Ez a helyzet pl. a Szovjetunióban, az NDK-ban.

3. A hivatásos vagy laikus ellenőrzés.

A szocialista állami ellenőrzési intézmény — kialakulásától kezdve napjainkig — központi és talán legvitatottabb elvi-gyakorlati problémája annak vizsgálata és eldöntése, hogy az ellenőrzési tevékenységet hivatásos szakapparátus vagy pedig nem hivatásos, hanem ún. laikusok végezzék.

Már a bevezetőben utalnunk kell azonban arra, hogy a hivatásos vagy laikus ellenőrzés kérdése nem az ellenőrzési tevékenység jellegének megítéléséhez kapcsolódik. Vagyis nem annak eldöntéséről van szó, hogy az állami ellenőrzés jellegét tekintve államigazgatási vagy társadalmi tevékenység-e. Nem kevés ugyanis azok száma, akik a két kérdést azonosítják és azt állítják, amennyiben az állami ellenőrzési tevékenységet hivatásos szakellenőrök végzik, akkor az államigazgatási ellenőrzés, ha pedig laikusok, akkor társadalmi ellenőrzés. Lényegében ebből a megközelítésből indult el nálunk a népi ellenőrzés létrehozása után az a széles körű elvi-gyakorlati vita is, amely alapján egyesek a népi ellenőrzést a társadalmi ellenőrzés egyik formájának tekintették. Valójában a hivatásos vagy laikus ellenőrzés problémája a szocialista államigazgatás egyik szervezeti-működési alapelvével: a lakosság minél szélesebb tömegeinek az államigazgatás (ellenőrzés) munkájába való bevonásával, szakszerűségének követelményével függ össze.

A laikus ellenőrzés elméleti alapjait — mint ismeretes — Lenin dolgozta ki. Lenin a munkásellenőrzés, majd a szovjet hatalom első éveiben a szakszervezetek által szervezett munkásfelügyeletek tapasztalatainak elméleti általá-

nosítása utján jutott a munkásokra és parasztokra épülő Munkás-Paraszt Felügyelet létrehozásához. E szervezet jelentőségét nemcsak abban látja, hogy képes az állam központi szervezetei által hozott határozatok végrehajtásának ellenőrzésére, hanem elsősorban abban, hogy az ellenőrzésen keresztül bevonva a lakosság tíz- és százezreit az államigazgatás mindennapi munkájába — a szocialista államigazgatás megszervezésének egyik iskolája is lesz.

Lenin a laikus ellenőrzést ugyanakkor összekapcsolta a hivatásos szakellenőrzéssel, a kettő nála mindig egységben jelentkezett. Sehol sem úgy veti fel tehát, hogy az állami ellenőrzést laikus (társadalmi) ellenőrzés váltsa fel, hanem hogy a társadalom legjobb elemeit, mindenekelőtt az élenjáró, tapasztalt munkások és parasztok tömegeit vonják be az ellenőrzés munkájába. Lenin a hivatásos és laikus ellenőrzés összekapcsolására vonatkozó alapvető elvi tételeit legpregnánsabban talán „Inkább kevesebbet, de jobban" és a „Hogyan szervezzük át a Munkás-Paraszt Felügyeletet" című cikkeiben fejtette ki.

A szovjet állami ellenőrzés lényegében 1934-ig Leninnek a hivatásos és laikus ellenőrzés összekapcsolására vonatkozó elvei alapján épült fel. Az állami ellenőrzési szervezetnek a harmincas években meginduló teljes centralizálása azonban szükségszerűen a hivatásos apparátus szerepének és tevékenységének növelésével és az ellenőrzés tömegbázisának fokozatos szűkülésével, majd teljes megszűnésével járt együtt. Ennek következtében a szovjet állami ellenőrzés alapjaiban 1934—1957 között kizárólag a hivatásos ellenőrzési apparátusra épült fel.

Az a körülmény, hogy az európai népi demokratikus országokban a központi állami ellenőrzési szervezet és tevékenység — amely az egyes országok sajátos viszonyainak megfelelően 1946—1952 között alakult ki — modelljeként alapjaiban az 1934. évet követően kialakult s 1957-ig fennállott szovjet állami ellenőrzés szolgált, egyenesen meghatározta, hogy az állami ellenőrzés a népi demokratikus országokban is egészében a hivatásos ellenőrzési apparátusra épült fel. Az állami ellenőrzés szervezeti-működési kérdéseit rendező jogszabályok ugyan utalnak a dolgozók bevonásának szükségességére az ellenőrzés eredményes és hatékony megvalósítása érdekében, gyakorlatban azonban ez az SZKP XX. kongresszusáig ténylegesen csak megvalósításra váró óhaj maradt. Az SZKP XX. kongresszusát követően indul meg lényegében a hivatásos és a laikus ellenőrzés lenini koncepciójának megvalósítási folyamata.

Az SZKP XX. kongresszusa után az állami élet demokratizálásának menetében mindenekelőtt a központi állami ellenőrzés demokratizmusát fejlesztik. A demokratizmus fejlesztése az egyes szocialista országok sajátos történelmi, társadalmi viszonyaival összhangban — más-más úton indul el. A Szovjetunióban, Bulgáriában, az NDK-ban és Csehszlovákiában az állami ellenőrzési minisztériumokat megszüntetik, és helyükbe különböző elnevezés alatt ugyan, de testületi elv alapján működő bizottsági rendszert építenek ki, s e bizottságokban biztosítják a dolgozók társadalmi-politikai tömegszervezetei képviselőinek intézményes részvételét. A központi állami ellenőrzés helyi szerveinek kiépítése során ugyancsak garantálják a társadalmi-politikai tömegszervezetek képviselőinek szervezett részvételét. Ezek mellett szintén lehetővé teszik a társadalom leghaladóbb erőinek bevonását az ellenőrzési munkába. Ez utóbbi folyamathoz kapcsolódott és kapcsolódik a Szovjetunióban, Bulgáriában, Lengyelországban, az NDK-ban és Romániában — az állami ellenőrzés területi szerveihez kapcsolva — az üzemekben, vállalatokban, intézményeknél stb. a társadalmi ellenőrzési csoportok, sejtek kiépítése.

A szocialista országok hatályos szabályozásának vizsgálata azt bizonyítja, hogy a központi állami ellenőrzést illetően — különböző elnevezés alatt ugyan — *a népi ellenőrzés rendszere épül ki.* A népi ellenőrzés rendszere alapvetően három részből tevődik össze: 1. az államhatalmi szervek által választott és visszahívható testületi jellegű népi ellenőrzési bizottságokból, amelyek a népi ellenőrzési rendszer gerincét alkotják; 2. a népi ellenőrzési bizottságok által megbízott népi ellenőrök széles hálózatából. A népi ellenőrzési bizottságok tagjai és a népi ellenőrök nem hivatali alkalmazottak, hanem társadalmi alapon végzik tevékenységüket; 3. ezekhez kapcsolódik végül a népi ellenőrzési bizottság elnöke által kinevezett kis létszámú szakapparátus. A népi ellenőrzési rendszer társadalmi bázisának további kiszélesítését jelenti egyfelől a népi ellenőrzési bizottságok mellett a rendszeres tájékozódás biztosítása, az egyes ellenőrzési feladatok segítése és szakszerűségének növelése érdekében *szakcsoportok* (ágazati és speciális), másfelől a népi ellenőrzés témavizsgálatainak irányítására — *a munkabizottságok* létrehozása és működése.

Az európai szocialista országokban az állami ellenőrzés jelenlegi rendszere tehát a hivatásos és a laikus (társadalmi) ellenőrzés elve összekapcsolásának lenini koncepcióján épül fel, és az állami ellenőrzésre bízott feladatok eredményes végrehajtása igazolja a legmeggyőzőbben nemcsak jelenlegi, hanem további alkalmazásának létjogosultságát és szükségességét is.

A laikus és hivatásos ellenőrzés problémája — amint azt a bevezetőben jeleztük — szorosan kapcsolódik ugyanakkor az ellenőrzési tevékenység *szakszerűségének* kérdéséhez is. Nem kétséges, hogy az igazgatási, a gazdálko-

dási, a pénzügyi stb. tevékenység végzése mind-mind speciális képzésen alapuló szakértelmet igényel. Ebből pedig egyenesen következik, hogy e tevékenységek ellenőrzése egyszerűen nemcsak hasonló, hanem még speciális ellenőrzési szakértelmet is igényel. A szakértelem és az ellenőri szakma elsajátítása nélkül az ellenőrzés eredményessége egyszerűen elképzelhetetlen. Nem véletlen tehát, hogy a laikus ellenőrzés ellenzői is elsősorban és főként a szakértelemre, valamint az ellenőrzésre mint külön szakmára való hivatkozással tagadják annak létjogosultságát, nemcsak a pénzügyi, gazdasági stb. ellenőrzés, hanem általában mindenfajta ellenőrzési tevékenység, így a központi állami ellenőrzés tekintetében is.

Alapvető és komplex megközelítésnek az tekinthető, amely általában az ellenőrzési funkcióból az ellenőrzésre háruló feladatokból és az ellenőrzést megvalósító szerv államszervezetben elfoglalt helyéből indul ki. Ezek együttes elemzése ad ugyanis egyedül helyes választ arra, hogy annak ellátása kizárólag hivatásos szakapparátussal vagy laikusokkal, illetőleg a kettő összekapcsolásával a legcélszerűbb és a legeredményesebb. Sőt, ez utóbbi vonatkozásban a hivatásos és a laikus elemek összekapcsolásának, együttes alkalmazásának helyes arányára is. E megállapítások különösen vonatkoznak a központi állami ellenőrzésre. Az állami ellenőrzési funkció általános jellege, e funkciót megvalósító szervezet államszervezetben elfoglalt helye indokolja és teszi egyáltalán lehetővé a laikusok bevonását az ellenőrzésbe. E szervek ugyanis mint az ellenőrzés szakszervei kifejezetten a legmagasabb szinten az ellenőrzés feladatait látják el; közvetlenül az államigazgatás legmagasabb szintű, az állami, a gazdasági élet egészének szervezésére és irányítására hivatott szervhez, a kormányhoz kapcsolódnak, annak tevékenységét támasztják alá. Másfelől mint az egész igazgatási szervezettől elkülönült szervezetek — talán éppen ennek következményeként — kiválóan alkalmasak arra, hogy a lakosságot tömegméretekben vonják be közvetlenül az ellenőrzési feladatok megoldásába. Nem véletlen, hogy az SZKP XX., majd XXII. kongresszusa, s ezt követően a többi kommunista és munkáspárt kongresszusa, legutóbb az MSZMP XI. kongresszusa is, az állami élet demokratizálásának további fokozása terén az állami ellenőrzés szerepét és jelentőségét is éppen e vonatkozásban emelte ki.

4. A központi állami ellenőrzési szervezet működését biztosító jogosítványok.

a) Az ellenőrzési tevékenység jogi biztosítékai és azok jellege. Vizsgálataink során abból kell kiindulnunk, hogy az ellenőrzés mint a társadalmi tevékenység egyik faja az igazgatási tevékenységen belül helyezkedik el, az igazgatási tevékenység része, egyik olyan elválaszthatatlan eleme, amely nem valamely feladat, cél stb. közvetlen megoldására hivatott, hanem amely csak meghatározott feladat, cél stb. végrehajtását ellenőrzi, vagyis amely csak azt vizsgálja, hogy a kitűzött célt, feladatot stb. megoldották-e és hogyan. Az ellenőrzésnek ebből a jellegéből következik, hogy annak megvalósulása nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is más jogosítványokat tételez fel, mint a közvetlen eredményt célzó tevékenységi formáké. Az ellenőrzési tevékenység jellegéből tehát az következik, hogy általában annak megvalósulásához lényegében csak olyan jogosítványok szükségesek, amelyek magát az ellenőrzést teszik lehetővé, vagyis azt, hogy egy szerv egy másikat ellenőrizhet, másfelől pedig olyanok, amelyek az ellenőrzés realizálását biztosítják. Pontosabban olyanok, amelyek lehetővé teszik, hogy az ellenőrzés eredményei az ellenőrzött szervek, személyek és felettes hatóságai által ténylegesen realizálódjanak, vagyis amelyek az ellenőrzés eredményességét és hatékonyságát biztosítják. E jogosítványok teljes mértékben biztosítják az ellenőrzésnek mint speciális tevékenységi formának, funkcióciónak tényleges megvalósulását, befejezettségét. Az ellenőrzés eredményei alapján teendő további konkrét intézkedések realizálása már nem az ellenőrzés feladata, hanem azé a szervé, amely az ellenőrzés tárgyát képező tevékenység megoldására hivatott. Következésképpen az ehhez szükséges jogosítványok is már az ellenőrzés tárgyát képező tevékenység jellegéből folynak, és e tevékenységet megvalósító szervek hatáskörébe tartoznak.

b) A központi, kormánynak alárendelt állami ellenőrzési szervezet működését biztosító jogosítványok. Elméletileg a központi állami ellenőrzési szervezet hatósági jogosítvánnyal való felruházását általában azzal indokolják, hogy enélkül sem magának az ellenőrzési tevékenységnek lefolytatása, sem pedig eredményes és hatékony megvalósítása nem képzelhető el. Éppen ezért elengedhetetlennek tartják a központi állami ellenőrzési szervezet hatósági jogosítványokkal való felruházását. E nézet képviselői között vannak olyanok is, akik fenti okfejtésük helyességének igazolására még azt is felhozzák, hogy a központi állami ellenőrzési szervezet hatósági jogosítványai teszik csak teljessé annak államigazgatási, azaz végrehajtórendelkező jellegét.

A szocialista országok jogi szabályozásának elemzése azt mutatja, hogy általában hatósági jogosítványokkal ruházzák fel a központi állami ellenőrzést megvalósító szervezetet. E jogosítványok elemzése azonban azt is mutatja, hogy a hatósági jogosítványok, Csehszlovákia kivételével — nem *általánosak*, hanem csak meghatározottak, *konkrétak*; azaz hatáskörük keretén belül normatív aktusokat nem hozhatnak, hanem csupán konkrét esetben intézkedhetnek. A csehszlovák szabályo-

zás is a központi állami ellenőrzési szerveket kifejezetten csak az ellenőrzés metodológiai irányítása körében ruházza fel normatív aktus kiadásának jogával.

Az *egyedi* intézkedés tartalma sem konkrét feladat megoldását célozza, hanem az adott feladat, tevékenység ellenőrzése során felfedett hibák, hiányosságok stb. kijavítására, illetve megszüntetésére irányuló tevékenység. Pontosabban: az ellenőrzés során az ellenőrző szerv az ellenőrzött szervet a feltárt hibák, hiányosságok megszüntetésére, illetve kijavítására utasíthatja, a hibákért, hiányosságokért felelős személyekkel szemben fegyelmi, anyagi felelősségrevonást alkalmazhat, illetve súlyosabb esetben büntető feljelentést kezdeményezhet.

Fenti jogosítványok sem korlátlanok azonban, mert azokat általában csak bizonyos feltételek között gyakorolhatják, pl. az ellenőrzött szerv felettes hatóságának értesítése mellett, vagy pedig arra csak abban az esetben kerülhet sor, ha a felettes szerv nem intézkedett, vagy intézkedése nem kielégítő.

A központi állami ellenőrzési szervezet eredményes és hatékony működését biztosító garanciák jogi szabályozására vonatkozóan néhány általánosan jellemző következtetés levonható. Először is, a garanciák rendszerében a jogosítványok és kötelezettségek egységben jelennek meg. Másodszor, a garanciák rendszerében nemcsak az ellenőrzést megvalósító szervek jogosítványait és kötelezettségeit határozzák meg, hanem az ellenőrzött szervekét s azok irányító szerveiét is. Harmadszor, hogy a garanciákat illetően a jogi szabályozás differenciált. Éspedig több vonatkozásban. Mindenekelőtt eltérő jogok és kötelezettségek illetik meg a testületként vagy egyedi szervként működő központi ellenőrző szerveket és azok területi szerveit. Eltérés van továbbá a tekintetben is, hogy az ellenőrzést hivatásosak vagy társadalmi munkások végzik. Az eltérések jellegüket tekintve nemcsak mennyiségiek, hanem minőségiek is. Egyes intézkedések hozatalára például csak az ellenőrzés központi szervei jogosultak. Más oldalról vizsgálva, bizonyos garanciális szabályok meghozatalára csupán a társadalmi ellenőrök vonatkozásában van szükség. Példaként említhetjük azok munkajogi védelmét.

A központi állami ellenőrzési szervezet jogi garanciái rendszerében is, a tételes jogi rendelkezések alapján, a garanciák *két nagy csoportja különböztethető meg*. Az egyikhez azok tartoznak, amelyek az ellenőrzési tevékenység lefolytatását, a másikhoz pedig amelyek az ellenőrzés eredményeinek realizálását biztosítják. Általánosan megállapítható, hogy az egyes szocialista országokban az ellenőrzés lefolytatását lehetővé tevő jogok és kötelezettségek között az eltérések csupán *mennyiségiek*. Az ellenőrzés eredményeinek realizálását biztosító szervezeti-jogi eszközök meghatározását illetően a mennyiségi különbségek mellett a *minőségi* eltérések *dominánsak*. A minőségi különbségek, eltérések azt jelentik, hogy a jogok és kötelezettségek az egyes szocialista országokban — Lengyelország kivételével — „erősebbek" a magyar Központi Népi Ellenőrzési Bizottság és területi szervei jogosítványainál. E jogosítványok maximumát kétségtelenül azok jelentik, amelyek jogszabályalkotással és konkrét utasítási joggal ruházzák fel a központi állami ellenőrzési szerveket (Csehszlovákia). A feltárt hibák, fogyatékosságok felszámolása érdekében konkrét intézkedési, utasítási joggal a központi állami ellenőrzési szervek — Lengyelország és Magyarország kivételével — rendelkeznek. Emellett jogosultak fegyelmi eljárás lefolytatására és fegyelmi büntetés kiszabására, súlyosabb esetben a vétkes személyeknek állásukból való elbocsátására, az okozott károk megtérítésére, nem utolsósorban pedig a feltárt hibák, fogyatékosságok megszüntetésére adott konkrét utasítások nem vagy nem megfelelő teljesítése esetén rendbírság kiszabására.

Az imént felsorolt és általunk hatósági jogosítványok címszó alatt említett jogi eszközökkel összefüggésben szükségesnek tartjuk külön is megjegyezni, hogy ezek a központi állami ellenőrzési szervezet legalsóbb láncszemeit: az üzemekben, szövetkezetekben, intézményekben működő társadalmi ellenőrzési csoportokat nem illetik meg. E csoportok az egyes konkrét intézkedések alkalmazására csupán javaslatot tehetnek a közvetlen felettes népi ellenőrzési bizottságnak.

Irodalom. *Antalffy* György: Állam és demokrácia. Bp. 1967.; *Beér* János—*Kovács* István—*Szamel* Lajos: Magyar államjog. Bp. 1960.; *Bihari* Ottó: A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei. Bp. 1969.; *Berényi* Sándor—*Madarász* Tibor—*Toldi* Ferenc: Államigazgatási jog. Általános rész. Bp. 1975.; *Kovács* István: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Bp. 1963.; *Szamel* Lajos: Az államigazgatás törvényességének jogi biztosítékai. Bp. 1957.; *Szamel* Lajos: Az államigazgatás vezetésének jogi alapproblémái. Bp. 1963.; *Toldi* Ferenc: Az államigazgatási határozatok megsemmisítése és megváltoztatása. Bp. 1965.; *Török* Lajos: Az állami ellenőrzés szocialista rendszere. Bp. 1971.; *Concha* Győző: Politika. 2. kötet. Bp. 1907.; *Ereky* István: Közigazgatási jogi jegyzetek. Szeged, 1931.; *Jászi* Viktor: A magyar közigazgatási jog alapvonalai. Debrecen, 1907.; *Kmetty* Károly: A magyar közigazgatási jog kézikönyve. Bp. 1906.; *Magyary* Zoltán: Magyar közigazgatási jog. Bp. 1942.

Ananov, I. N.: Iszpolnitelnaja i raszporjaditelnaja dejateljnoszt organov szovetszkogo goszudarsztvennogo upravlenija. = Voproszü szovetszkogo adminisztrativnogo i finanszovogo prava. Moszkva, 1952.; *Kozlov*, Ju. M.:

Szootnosenie goszudarsztvennogo i obscsesztvennogo upravlenija v SZSZSZR. Moszkva, 1966.; *Lunev*, A. E.: Obeszpecsenie zakonnoszti v szovetszkom goszudarsztvennom upravlenii. Moszkva, 1963.; *Sztajnov*, P.—*Angelov*, A.: Adminisztrativnoe pravo v Narodnoj Demokraticseszkoj Reszpubliki Bulgarii. Moszkva, 1965.; *Starościak*, J.: Novüe elementü upravlenija. Moszkva, 1965.; *Sztudenikin*, Sz. Sz.: Szovetszkoe adminisztrativnoe pravo. Moszkva, 1950.; *Vlaszov*, V. A.: Obeszpecsenija szocialiszticseszkoj zakonnoszti v szovetszkom goszudarsztvennom upravlenii. Moszkva, 1958.

Dimock, M. E.—*Dimock*, G. O.—*Koening*, M. E.: Public administration. New York, 1958.; *Fayol*, H.: Administration industrielle et générale. Paris, 1947.; *Laband*, P.: Das Staatsrecht des Deutschen Reiches. Vol. 2. Tübingen, 1878.; *Lepawsky*, A.: Administration. New York, 1952.; *Owens*, R. N.: Management of industrial companies. Chicago, 1951.; *Pfiffner*, J. M.—*Presthus*, R. V.: Public administration. New York, 1953.; *Markansky*, J.: Public administration. Chicago, 1978.

Török Lajos

ÁLLAMI FELÜGYELET: I. A felügyelet fogalma (130.) — II. Az államigazgatási felügyelet (132.)

I. A felügyelet fogalma.

A felügyelet fogalmi meghatározására és az ellenőrzéstől való elhatárolására vonatkozó nézetek vizsgálatát a burzsoá irodalomban mellőzhetőnek tartjuk, mivel ott alapvetően egy vonatkozásban merül fel elméleti probléma, ez pedig az önkormányzatok feletti állami felügyelettel függ össze. A szocialista irodalomban ugyanakkor nélkülözhetetlen az ellenőrzés és a felügyelet meghatározására és elhatárolására irányuló elméleti viták fő vonalainak rövid összefoglalása.

A szocialista jogirodalom a legutóbbi évekig elsősorban nem az ellenőrzés és felügyelet általános elhatárolásával, hanem főleg az ügyészi törvényességi felügyelet (ügyészi általános felügyelet) és az ellenőrzés közötti különbségek meghatározásával foglalkozott. Ez azzal magyarázható, hogy az állam- és jogtudományok képviselőinek többsége szerint a felügyeleti tevékenység az ellenőrzéshez hasonló vonásokkal rendelkezik, következésképpen a két terminológiát gyakran szinonim értelemben is használják, ezért az általános elhatárolást mellőzhetőnek tartják. Az utóbbi években azonban több oldalról is felmerült az egyes állami és jogintézmények helyének, szerepének differenciált és pontos meghatározása, ezen belül az ellenőrzés és a felügyelet elhatárolásának szükségessége is. A probléma megoldását lényegében három oldalról: az ellenőrző és ellenőrzött, illetőleg a felügyeleti tevékenységet megvalósító és a felügyelt szervek egymáshoz való viszonyának; az ellenőrzés és felügyelet tárgya szerint, illetőleg tárgyi terjedelmének; s végül jogosítványaik jellegének különbözőségéből kiindulva közelítik meg.

Az a vélemény látszik általánosabbnak, amely a felügyelet és ellenőrzés közötti különbség lényegét az ellenőrzött, illetve felügyelt szervekhez való viszony különbözőségében látja. Eszerint felügyeletről csak ott lehet szó, ahol ezt a tevékenységet nem alárendelt szervekkel szemben gyakorolják. Ide lehet sorolni azokat is, akik nem általában, hanem csak a különböző állami felügyeleti formák elemzésével kapcsolatosan jutnak erre a következtetésre. Emellett lényeges megkülönböztető vonásnak tartják az ellenőrzés és a felügyelet tárgya, illetve tárgyi terjedelme közötti különbséget is. Eszerint a felügyelet tárgyát csak az ellenőrzött szervek jogi aktussal szabályozott megtartása képezi, és így szükségképpen csak törvényességi felügyeletként jelentkezik, szemben az ellenőrzéssel, amely nemcsak törvényességi, hanem célszerűségi is. A két tevékenységi formához kapcsolódó jogosítvány jellegének különbözőségére azt hozzák fel érvként, hogy az ellenőrzési jogosítványok hatósági jellegűek, ellenőrzésnél ugyanis a hibákat egyoldalú utasítással ki lehet küszöbölni. A felügyelethez azonban nem tartozik rendelkező és határozathozó jogkör.

A felügyelet fogalmának és megjelenési formáinak meghatározása egyben a felügyelet és ellenőrzés elhatárolása a *magyar jogirodalomban* is élő probléma, amelyet az utóbbi években különösen a termelőszövetkezetek állami irányítása vetett fel. A vita egyrészt a körül zajlott, hogy a tsz-ek állami irányítása és állami felügyelete azonos fogalmak-e, vagyis az állami irányítás és állami felügyelet e vonatkozásban tartalmilag fedi-e egymást, másrészt hogy ezen belül mi tartozik az állami felügyelet fogalma alá. Ezzel összefüggésben különböző nézetek kifejtése során megkísérelték a felügyelet fogalmának meghatározását és egyfelől az állami irányítástól, másfelől pedig az állami ellenőrzéstől való elhatárolását.

A tsz-ek állami irányításával és felügyeletével kapcsolatos elméleti problémák tisztázása mellett elindult egy másik folyamat is, amely nem a felügyelet egyik speciális formájának, hanem általában a felügyelet és megjelenési formái fogalmának meghatározására irányult. A probléma általánosságban azért vetődött fel, mert egyrészt a jogirodalomban, különösen pedig a jogszabályokban a felügyelet és különböző formáinak (főfelügyelet, szakfelügyelet) terminológiáját a legkülönfélébb tartalommal és összefüggésekben használják, ami a gyakorlatban, a jogalkalmazásban és a jogirodalomban egyaránt problémát okozhat és helytelen következtetésekre

vezethet. Az ezzel kapcsolatos vita ugyanis csak látszatra tisztán terminológiai, a terminológiai probléma mögött igen gyakran elvi kérdések húzódnak meg.

A felügyelet és különböző megjelenési formái fogalmának meghatározására, illetve tisztázására irányuló folyamat alapvetően két irányú. Foglalkozik vele egyfelől a gyakorlat, másfelől pedig az elmélet. A gyakorlat síkján elsősorban azokra a törekvésekre kell felfigyelnünk, amelyek a felügyelettel kapcsolatos terminológiai problémát általánosan kötelező jogszabályi rendelkezéssel kívánták megoldani, vagyis jogszabályban kívánták rögzíteni a felügyelet és különböző megjelenési formáinak definícióját. Az elmélet ezzel szemben tagadja a jogszabályi rendezés lehetőségét. Egyrészt a problémakört olyan elvi kérdésnek tekinti, amely nem is kíván jogi szabályozást, másrészt pedig a „felügyelet", „főfelügyelet", „szakfelügyelet" stb. terminus technicusokat egészében olyan általános fogalmaknak fogja fel, amelyek a legkülönbözőbb területeken használatosak, függetlenül attól, hogy az adott tevékenységi terület jog által szabályozott-e vagy sem. Ebben az értelemben tehát nem kifejezetten jogi kategóriák. Éppen ezért a szükségképpen szűkszavú általános definíció nem fejezheti ki az adott terminus technicus használatának a gyakorlatban jelentkező összes oldalait, de az összes oldalakat tükröző általános definíció esetében sem alkalmazható direkt módon az összes konkrét területre. Az elmélet szerint a feladat tehát nem abban áll, hogy jogszabályban meghatározzuk a felügyelet és különböző formáinak fogalmát, hanem abban, hogy a jogszabályokban használt, különböző terminológiák egységesítése érdekében olyan egységes terminus technicusokat alakítsunk ki, amelyeken általában mindenki azonos tartalmat ért.

A jogszabályokban használatos felügyelet, főfelügyelet, szakfelügyelet kifejezések legális értelmezésére vonatkozó javaslat, amelyet a gyakorlatban általában kialakult nézetnek is lehet tekinteni, *felügyelet* alatt a közvetlenül fölérendelt szervnek az alárendelt szervvel szemben érvényesülő operatív irányító, ellenőrző, felelősségrevonó és segítő tevékenységét érti. A közvetlenül fölérendelt szerv lehet minisztérium, a kormánynak közvetlenül alárendelt egyéb országos szerv vagy középfokú szerv. *Főfelügyelet*nek a miniszter vagy a kormánynak közvetlenül alárendelt egyéb országos hatáskörű szervnek a nem közvetlenül alárendelt szervvel szembeni, a felügyelet fenti elemeit is magában foglaló tevékenységét tekinti. Ezeket a jogokat azonban a főfelügyeleti szerv nem közvetlenül, hanem közbeiktatott középfokú szerv által gyakorolja. *Szakfelügyelet* alatt pedig a saját ágazaton kívül végzett elvi, szakszerűségi, magasabb, nem operatív irányító, ellenőrző és a felügyelt szerv működéséért való közvetlen felelősséget magában nem foglaló tevékenységet érti.

Vannak, akik a felügyelet alatt — összhangban annak nyelvileg és történelmileg kialakult tartalmával — egybevetve azt a szovjet jogban kialakult értelmezésével, ellenőrzést értenek, hozzákapcsolva ahhoz bizonyos plusz jogosítványokat. Így az alárendelt szervek vonatkozásában ellenőrzés plusz a jogszerűtlen vagy célszerűtlen aktusok megsemmisítése vagy megváltoztatása, a nem alárendelt szerv esetében gyakorolt felügyeletnél pedig ellenőrzés plusz az aktusok megtámadása (ügyészi felügyelet), intézkedés a jogsértővel szemben (kereskedelmi, egészségügyi, bányaműszaki felügyelet stb.).

Szamel Lajos széles körű irodalomra támaszkodva és a vonatkozó jogszabályokat elemezve vizsgálja az ellenőrzés és felügyelet specifikus jegyeit, tartalmi elemeit. Ám ezeket sem önmagukban szemléli, hanem mindkét relációban az irányításhoz és a vezetéshez viszonyítva. Szerző szerint az irányítási jog a legszélesebb. Magába foglalja a felügyeleti és az ellenőrzési jogot. Az irányításnál a felügyeleti jog annyiban szűkebb csupán, hogy a felügyelethez rendelkezési jogosítvány nem tapad. Az ellenőrzés pedig egyfelől mind az irányító, mind a felügyeleti jog egyik eleme, azok hatályosulását biztosítja. Másfelől szervezési oldalról nézve, azok érvényesülését elősegítő tevékenység.

A tevékenység tartalmát tekintve az ellenőrzés ténymegállapító, információszerző s azokból mind az okokra, mind pedig a jövőben végzendő cselekményekre nézve következtetéseket levonó tevékenység. A felügyelet szintén tényeket és jelenségeket észlelő s azokkal kapcsolatosan cselekményeket kezdeményező, esetleg retorziókat alkalmazó tevékenység. A kettő közötti alapvető differencia, hogy a felügyelet a tevékenység *jogszerűségét* ellenőrzi, s ennyiben *valamennyi felügyelet törvényességi*. Hozzátartoznak bizonyos jogosítványok *a törvénysértések kiküszöbölésére*.

A külföldi és a hazai szocialista jogirodalomnak az ellenőrzés és a felügyelet fentiek során vázolt meghatározásával és ezzel együtt a két tevékenységi forma elhatárolásával kapcsolatban kialakult nézetekkel több oldalról is lehet vitatkozni. Egyet lehet érteni azokkal a nézetekkel, amelyek a felügyelet és különböző megjelenési formái fogalmának jogszabályban történő meghatározásával szemben azt javasolják, hogy az irodalom olyan egységes terminus technicust dolgozzon ki, amely alkalmas arra, hogy mind a jogszabályok, mind a jogalkalmazók, mind az elméleti jogászok ugyanazt értsék alatta. Ehhez még hozzátesszük, hogy ez nemcsak a felügyeletre, hanem az ellenőrzésre is vonatkozik. A felügyelet és az ellenőrzés kifejezések ugyanis nemcsak jogi kategóriák, hanem általános, az állami és társadalmi élet legkülönfélébb területein, a legkülönfélébb

összefüggésekben használt fogalmak. E kifejezések különösen a jog szféráján kívül nem is válnak szét, közöttük etimológiailag is nehéz lenne különbséget tenni, hiszen lényegében és általában hasonló tevékenységi formákról van szó. Ebből azonban nem következik, hogy a jog szféráján belül ne lehetne és ne kellene a látszólag azonos tevékenységi formákat, jelen esetben a felügyeletet és ellenőrzést megkülönböztetni, az állami és jogintézmények között helyüket és szerepüket meghatározni. A jogon belül ugyanis a két intézmény helye és szerepe más. Éppen ezért nem lehet egyetérteni azokkal, akik e két terminus technicust szinonim értelemben használják a jog által szabályozott területen belül is, és tagadják elméleti megkülönböztetésük lehetőségét.

Az ellenőrzés és felügyelet tartalma azonban a jogilag szabályozott társadalmi viszonyok területén sem jellemezhető általános érvénnyel. Egyrészt helyük és szerepük a társadalmi, állami, gazdasági formációknak megfelelően alakul, másrészt ezen belül (az állami, társadalmi, gazdasági élet különböző területein érvényesülve) más-más tartalommal jelennek meg. Következésképpen a jog szférájában sem általában a felügyelet vagy az ellenőrzés, hanem a konkrét megjelenési formáik meghatározására kell törekedni.

II. Az államigazgatási felügyelet. 1. Az államigazgatási felügyelet típusai. 2. A speciális állami felügyelet.

1. Az államigazgatási felügyelet típusai. Az államigazgatási felügyeleti tevékenységet és az e tevékenységet megvalósító szervezetet többféle szempont szerint lehet differenciálni és ennek alapján típusait, formáit meghatározni. A vonatkozó szocialista irodalomban ezzel összefüggésben is különböző nézetek, vélemények alakultak ki. A *szovjet irodalomban* e vonatkozásban alapvetően két nézet tekinthető uralkodónak. Az egyik, kizárólagosan csak a felügyeletet speciálisan ellátó szervezet tekintetében, a felügyeletet megvalósító szerv felhatalmazásának terjedelméből indul ki s ezen az alapon a felügyeletek két alapvető típusát különbözteti meg. Az elsőhöz azokat a felügyeleti szerveket sorolja, amelyek az állami és a társadalmi szervezetek, intézmények és vállalatok széles körét érintő felügyeleti-ellenőrzési jogosítványokkal rendelkeznek, mint pl. az állami kereskedelmi felügyelőség, az állami egészségügyi felügyelőség, munkaügyi felügyelőség stb. E felügyelőségek tehát lényegében a szervezeti alárendeltségtől függetlenül végzik tevékenységüket. A másikhoz pedig azokat, amelyek felhatalmazása csupán egy adott ágazat területére korlátozódik (kazánfelügyelőség, állami gázfelügyelőség stb.). Itt az alárendelt szervezeti egységek felügyeletéről van szó.

A másik irányzat — ugyancsak a speciális állami felügyelőségek vonatkozásában differenciálva, az állami felügyelőségek struktúrája, valamint az államigazgatási szervekkel való kölcsönös kapcsolat alapján az állami felügyelőségeknek szintén *két alapvető* csoportját különbözteti meg. Egyrészt azokat, amelyek az államigazgatás szervezetrendszerében önálló szervezeti helyet foglalnak el és közvetlenül a szövetséges köztársaságok kormányainak vannak alárendelve. Másrészt azokat, amelyek jogi státusukat tekintve el vannak ugyan különítve, de egy-egy ágazati minisztérium vagy főhatóság keretén belül működnek. Az állami felügyelőségek zöme egyébként ilyen jelenleg is a Szovjetunióban. Ezzel összefüggésben megjegyezzük, hogy az e típusú felügyelőségek egy része a szervezeti alárendeltségtől függetlenül ellenőrzi más ágazatokban is a áruházott tevékenység végrehajtását (állami egészségügyi felügyelőség, állami kereskedelmi felügyelőség stb.), más részének hatásköre viszont csak az adott ágazatra terjed ki. A fentieken kívül vannak olyanok is, akik az állami felügyeletek *harmadik típusaként* megkülönböztetik a felügyeleti funkcióknak nem speciális felügyelőségek általi ellátását. Vagyis amikor a felügyeletet az államigazgatás egyes szervei vagy a hivatalos személyek egyéb feladataik mellett valósítják meg (az állategészségügyi felügyelet).

A többi szocialista országban az államigazgatási felügyeleten a nem alárendelt szervek felé irányuló hatósági-intézkedési jogosultsággal együttjáró ellenőrzési-vizsgálati tevékenységet értve, a felügyelőségeket lényegében abból kiindulva csoportosítják, hogy a tevékenységet speciálisan erre a feladatra hivatott szerv valósítja-e meg vagy pedig e feladatot az államigazgatási szervek egyéb feladataik ellátása mellett oldják meg.

A hazai államigazgatási jogi irodalomban és a gyakorlatban az államigazgatási felügyeleten belül általában a főfelügyeletet, a szakfelügyeletet, a speciális állami felügyeletet és az ügyészi általános törvényességi felügyeletet különböztetik meg. E különbségtétel ténylegesen a felügyeletet gyakorló és a felügyelt szervek közötti szervezeti-jogi viszonyon alapul. Az államigazgatási felügyelet különböző típusainak, formáinak elvi alapon történő megkülönböztetését Szamel Lajos az irányítás, a vezetés oldaláról kiindulva kísérli meg. Ennek megfelelően a felügyelet *két alapvető* típusát különbözteti meg. Az egyik az *irányítási jog nélküli* felügyeleti jogkör. Ehhez kapcsolja az ügyészi felügyeletet, a speciális és a szakfelügyeletet. A speciális felügyeleti tevékenységen belül tovább differenciál. Megkülönbözteti egyrészt az államigazgatási szervek által államigazgatási szervek (és vállalatok, intézetek) felé kifejtett, a hierarchia rendjén való irányító-felügyeleti működés támogatására szolgáló speciá-

lis felügyeleti funkciót és a hierarchikusan alá nem rendelt egységek feletti felügyeleti tevékenységet. A megkülönböztetés alapja lényegében az, hogy a felügyeleti funkciót speciálisan erre a feladatra létrehozott szerv főfeladatként látja el, vagy pedig főtevékenysége mellett azok ellátása érdekében irányítási jogosultság nélküli felügyeleti tevékenységet is végez (pl. az állami tűzoltóság irányítja és ellenőrzi az önkéntes tűzoltóság szolgálatát). Az első csoporthoz tartozók bizonyos korlátozott rendelkezési joggal is fel vannak ruházva. Ez a visszaélések azonnali megszüntetéséig, a veszélyek elhárításáig, a vétkesek megbírságolásáig terjed, továbbá javaslattételi-kezdeményezési jogosítványokat foglal magában. Ezzel összefüggésben helyesen állapítja meg, hogy e szervek közül egyesek a felügyelet fogalmi körén túlmenő hatósági jogokkal is rendelkeznek s ez nehezíti jogállásuk tisztázását (a bányaműszaki felügyelet szervei pl. robbantási engedélyeket hagynak jóvá stb.). A szakfelügyelet problémáit elemezve kimutatja a speciális felügyelethez hasonló rokonvonásait és eltérő sajátosságait. Rokon a speciális felügyelettel annyiban, hogy az adott szaktevékenység egészére kiterjed, függetlenül attól, hogy a felügyelt egységek hierarchikusan melyik államigazatási ágazati főhatóságnak vannak alárendelve. Ez utóbbiba beleérti a társadalmi felső irányító szerveket is. A speciális felügyelettől a működés oka és célja szerint különbözteti meg. A szakfelügyeleti jogkör ugyanis azért létezik, mert adott ágazat (vagy ágazatok) területén a szakmai szempontok érvényesülését a felsőfokú ágazat szervei részére egyes jogosítványok megadásával kívánják biztosítani és az alárendeltségre tekintet nélkül összhangot teremteni az azonos szakmai működést végző egységek között, amelyek egyébként vállalatok vagy intézetek s nem igazgatási szervek.

A felügyelet *másik* alapvető típusaként a *hierarchikus felügyeletet* különbözteti meg. Szamel Lajos véleménye szerint nemcsak az államigazgatásban, hanem általában az állami hierarchiában a felsőbb pozícióban levő szervek az alárendeltek felé szükségképpen gyakorolnak felügyeletet. Ez a hierarchikus felügyeleti jog része az irányítási jogosultságnak s abszurdumnak tart azért minden olyan konstrukciót, amely a hierarchián belüli felügyeleti jogosultságot kizárja. Ezen a felügyeleti jogosultságon a külső felügyeletek jogosítványainak maximumán túl, a jogellenes határozatok megsemmisítését és megváltoztatását is érti. Egyes hierarchikus felügyeleti szerveket (M. T., a tanácsi vb.-k és szakigazgatási szervek) ez a jogosítvány nemcsak jogszabálysértés, hanem célszerűség címén is megilleti. A jogszabálysértő vagy célszerűtlen aktus okainak feltárásán túl a felügyeleti szerv maga köteles cselekedni azok megszüntetése érdekében. Az alárendelt szerveket beszámoltathatják, részükre jelentési kötelezettséget írhatnak elő, a felsőbb szervek küldöttei részt vehetnek az alárendelt szervek munkaértekezletein, az alsóbb szerveket ülésekre, értekezletekre rendelhetik, nyilvántartások vezetésére kötelezhetik stb. A hierarchikus felügyelet tehát *nemcsak* törvényességi, hanem célszerűségi is.

Megítélésünk szerint az államigazgatási felügyelet típusai, formái meghatározása alapvetően két oldalról: *egy formális* és *egy tartalmi* oldalról közelíthető meg. A formális, azaz alanyi oldalról kiindulva, a differenciálás alapjául az vehető figyelembe, hogy a felügyeletet megvalósító szervezet *kizárólagosan* e tevékenység ellátására hivatott-e és azt önálló szervezeti-jogi keretek között valósítja-e meg, vagy pedig egyéb feladatai mellett. Ezen az alapon a *speciális állami felügyelet* és az államigazgatási szervek által ellátott *egyéb felügyelet* különböztethető meg. Ez utóbbi csoporton belül további differenciálás szükséges. Mindenekelőtt meg kell különböztetni az egyesületi törvény hatálya alá tartozó szervezetek tevékenysége feletti felügyeletet gyakorló szerveket. Meg kell különböztetni továbbá a szakfelügyeletet ellátó szerveket. A *tevékenységtartalmát* tekintve pedig a felügyelet *törvényességi, jogszerűségi vagy politikai-célszerűségi*. Értve ez utóbbi alatt a felügyeleti szerveknek azokat a jogosítványait, ahol az intézkedési jog alapja nem törvénysértés vagy jogsértés közvetlenül, hanem pl. a dolgozó nép érdekeinek megsértése vagy veszélyeztetése, a népgazdasági érdek sérelme stb.

2. A speciális állami felügyelet.

a) A speciális állami felügyelet kialakulása. Ismeretes, hogy a burzsoá állam viszonyai között ilyen jellegű szervezettel, amelynek kizárólagos vagy alapvető feladata speciális felügyeleti tevékenység ellátása nem vagy csak kivételesen találkozunk; ezek kifejezetten a szocialista állam termékei. A szocialista államigazgatási tevékenység és szervezet részei, sajátos megjelenési formái. Ebből következik, hogy a felügyelőségek létrejötte is szorosan kapcsolódik a szocialista államigazgatás szervezetrendszerének és tevékenységének kialakulásához és fejlődéséhez, annak függvénye, csak azzal együtt vizsgálható, érthető meg. Továbbá: a felügyelőségek rendszere sem egyszerre, hanem az államigazgatási rendszer fokozatos fejlődése eredményeképpen alakult ki és azzal együtt fejlődik tovább.

Az a körülmény, hogy a szocialista államokban a speciális állami felügyeleti intézmény az államigazgatási tevékenység és szervezet egységes rendszere kialakulásával és fejlődésével függ össze, *törvényszerű is*, hiszen a szocialista államra háruló rendkívül bonyolult és szerteágazó feladatok végrehajtása mindenekelőtt a szocialista állam gazdasági-szervező és kulturális-nevelő funkcióját növeli hallatlan mér-

tékben. Az e funkciót szervező és végrehajtó államigazgatási tevékenységen és szervezeten belül szükségképpen nagymértékű differenciálódási folyamat indult el, s ennek eredményeképpen az ágazati államigazgatás (ipar, mezőgazdaság, kereskedelem stb.) differenciált rendszere alakult ki.

Az államigazgatási tevékenységnek és szervezetnek ez a széles volumenű differenciálódása amellett, hogy a feladatok jobb, szakszerűbb, eredményesebb megoldását biztosítja, kétségtelen, hogy egy sajátos ágazati szemlélethez is vezet. Abban a negatív értelemben is, hogy az illetékes szervek, szervezetek, intézmények az adott ágazati feladatok eredményes megoldását nehezítő vagy gátló egyéb feladatok ellátását mellőzik, vagy nem kellő mértékben szorgalmazzák, nem egy esetben pedig direkt módon akadályozzák. Mindenekelőtt olyan feladatokról van szó, amelyek elsősorban a dolgozók élete, testi épsége, egészsége, biztonsága védelmével, a szocialista kereskedelmi normák stb. megtartásával, ill. a társadalmi tulajdon védelmére vonatkozó szabályok betartásával kapcsolatosak. Különösen akkor, ha e feladatok megoldása az államigazgatási szervezetek, intézmények, vállalatok, szövetkezetek, társadalmi szervezetek vagy a magánszemélyek számára közvetlenül anyagi haszonnal nem járó, külön beruházást is igényel. E feladatok megoldásáról való gondoskodás pedig mind az összállami, mind az állampolgári érdek számára elsőrendű fontosságú. Ezért *objektív szükségszerűségként jelentkezik olyan specializált szervezetrendszer kiépítése, amely az említett területeken az összállami és az állampolgári érdekek megvalósulását biztosítja.* Ilyen szervekként jelentek meg a különböző állami felügyelőségek. E felügyelőségek közül egyesek már a szocialista forradalom első időszakában megjelennek (munkaügyi, egészségügyi felügyelőségek), a felügyelőségek széles hálózata azonban csak később épül ki. A Szovjetunióban ez a 20-as évek végét és a 30-as évek elejét, az európai népi demokratikus országokban pedig 1949—1953. közötti éveket jelenti.

Előző megállapításaink természetesen vonatkoznak az állami felügyelet hazai kialakulására és fejlődésére is. A szocialista államigazgatási szervezet és tevékenység kiépítéséig lényegében a felszabadulás előtti államigazgatási és önkormányzati igazgatási szervek funkcionáltak, bár szervezeti felépítésük, az általuk ellátott feladatok tartalma alapvetően változott. Ez a változás, mint ismeretes, a jogi szabályozásban is kifejeződött. Az államigazgatás és az önkormányzati igazgatás kettős rendszerének jellemzőjeként ugyancsak tovább működtek a különböző állami felügyeleti szervek is, így az ipari, a vadászati, a halászati, az erdészeti stb. felügyelőségek. Ezek mellett új felügyelőségek is alakultak ,mint pl. a szociális és a közellátási felügyelőség. Ezek azonban sem szervezeti felépítésüket, államszervezetben elfoglalt helyüket, sem funkcióikat és tevékenységük jellegét illetően nem azonosak a később szervezett állami felügyeletekkel. E felügyeletek *ténylegesen és jogilag is az önkormányzati igazgatás mellett, esetenként azzal szemben* a központi államigazgatás sajátos dekoncentrált igazgatási szerveiként működtek. Elnevezésükben a főfelügyelőség, a felügyelőség, a főfelügyelő, felügyelő megjelölések továbbra is az önkormányzati igazgatás és az államigazgatás közötti sajátos viszonyt kívánták kifejezni. Nevezetesen, egyfelől az állami befolyás és ellenőrzés növekedését helyi ügyekben, másfelől pedig az önkormányzati és az államigazgatási szervek fokozottabb összefonódását. E szervek között ugyanakkor találkozunk már a mai értelemben vett felügyeleti profilú szervhez hasonlóval is. A közellátásügyi igazgatás kérdéseit szabályozó 3420/1946. M. E. sz. rendelet lényegében ilyen felügyeleti szervként létesítette az Állami Közellátási Felügyelőséget, bár a rendelet a hatáskört a tiszta felügyeletnél szélesebben vonta meg. Az állami felügyelet intézménye lényegében a különböző felügyelőségek átszervezése útján jött létre.

b) A speciális állami felügyelet államszervezetben elfoglalt helye, jogállása, feladata. Vizsgálva az egyes speciális állami felügyelőségek *típusait, azoknak az államszervezetben elfoglalt helyét, jogállását,* megállapíthatjuk, hogy a felügyelőségek *döntő többsége az ágazati igazgatási szervekhez kapcsolódik,* s csupán a jelentőségüknél fogva kiemelt egyes felügyelőségek, mindenekelőtt a bányászati, energetikai felügyelőségek tartoznak közvetlenül a kormány irányítása és alárendeltsége alá.

Az egyes felügyelőségek *szervezeti struktúrája is eltérő módon szabályozott. A különböző ágazati, funkcionális feladatokat megvalósító államigazgatási szervek hatáskörének, feladatának terjedelme, szervezeti differenciáltsága és decentralizáltsága határozza meg végeredményben az egyes állami felügyelőségek strukturális felépítését.* Ennek megfelelően találkozunk olyan felügyelőségekkel, amelyeknek csak központi szerveik vannak, területi-helyi szerveik nincsenek (Állami Energetikai Felügyelőség). A bányaműszaki felügyelet területi szervei sem követik az államigazgatás területi beosztását, azok a kerületi bányászati igazgatóságok mellett jöttek létre. A speciális állami felügyelőségek *államszervezetben elfoglalt helye, jogállása sajátos abban a tekintetben is,* hogy központi szervük hova kapcsolódásától (kormány, központi államigazgatási szervezet), szervezeti felépítésük centralizáltságától, vagy decentralizáltságától függetlenül az állami szervek rendszerében *szervezeti, hatásköri, jogi önállósággal rendelkeznek.*

Szervezeti önállóságuk mindenekelőtt abban jut kifejezésre, hogy a központi felügyelőség

vezetőjét a kormány vagy a kormány elnöke, központi ágazati szervhez tartozó felügyelőség esetében pedig az *ágazatot vezető miniszter*, főhatóság vezetője nevezi ki, menti fel. E szerveknek tartozik is felelősséggel. *A területi-helyi felügyelőségek vezetőit pedig a központi felügyelőség vezetője bízza meg és menti fel* állásából.

Az utóbbi években a feladatok, hatáskörök differenciálódásával összefüggésben egyes szocialista országokban olyan megoldások is születtek e tekintetben, hogy *az államigazgatás területi beosztásának megfelelően szervezett felügyelőségek az illetékes hatalmi-képviseleti szervekhez is kapcsolódnak. Ez a kapcsolódás* egymás munkájának segítésén, kölcsönös támogatásán túl *szervezeti-jogi jellegű is.* Az illetékes felügyelőség vezetője pl. köteles beszámolni a hatalmi-képviseleti szerv vagy általános hatáskörű végrehajtó-rendelkező szerve előtt. Továbbá: a felügyelőség vezetőjének kinevezéséhez vagy felmentéséhez az illetékes helyi szervek előzetes vagy utólagos hozzájárulása, illetőleg jóváhagyása szükséges. Hazánkban az állami felügyelőségek egy része pedig szervezetilegjogilag is beépült a tanácsi szervezet rendszerébe (az országos kereskedelmi, illetve egészségügyi felügyelet).

A felügyelőségek hatáskörüket, feladataikat tekintve országos hatáskörű államigazgatási szervek. Feladatuk, hatáskörük minden állami, gazdasági, szövetkezeti szervezetre, intézményre kiterjed. Jogszabályi felhatalmazás esetén pedig még a magánszemélyek ipari, kereskedelmi stb. tevékenységére is. Feladatuk, hatáskörük elsődlegesen tehát *nem igazgatási*, hanem *általában materiális műveletet* végző egységek: termelő, szolgáltató stb. vállalatok, intézmények működésére terjed ki.

A speciális állami felügyelőségek feladatának, hatáskörének jogi szabályozásával kapcsolatosan általánosnak mondható, hogy *a munkaügyi felügyeletet állami megbízás alapján a szakszervezetek látják el.*

c) A speciális felügyeleti tevékenységet biztosító jogosítványok. A központi állami ellenőrzési szervezet és tevékenység megvalósulásával összefüggésben arra az elvi következtetésre jutottunk, hogy az ellenőrzési-felügyeleti szervek hatékony és eredményes működéséhez csupán a jogosítványok két típusa szükséges. Az egyik típushoz tartozók arra hivatottak, hogy az ellenőrzési-felügyeleti tevékenység végzését lehetővé tegyék, a másik pedig olyan jogosítványokat ölel fel, amelyek az ellenőrzési-felügyeleti tevékenység során feltárt hibák, hiányosságok kiküszöbölését segítik, az ellenőrzés-felügyelet eredményes és hatékony megvalósulását biztosítják. E megállapítások a speciális felügyeleti-ellenőrzési szervek működésére is érvényesek.

Általánosságban megállapíthatjuk, hogy bár e felügyelőségek országos hatáskörű szervek, *normatív aktus (jogszabály) kiadásának jogával nem rendelkeznek* sem az ellenőrzési-felügyeleti tevékenység lefolytatását, sem pedig az ellenőrzés-felügyelet eredményeinek realizálását illetően. *E speciális felügyelőségeknek kifejezetten és kizárólagosan csak egyedi hatósági jogosítványaik vannak.* E jogosítványok mennyisége és milyensége mindenekelőtt az egyes országok sajátos viszonyaitól függ. A jogosítványok mennyiségét, minőségét, jellegét ezen túlmenően *az egyes felügyelőségekre háruló feladatok határozzák meg. Az ellenőrzés-felügyelet realizálását biztosító jogosítványok* — számunkra ez a jelentős — a fegyelmi, szabálysértési, kártérítési, büntető feljelentés megtételének kezdeményezésétől a felügyelet-ellenőrzést végző szervek által kiszabható fegyelmi büntetésen, pénzbírság kiszabásán, épület lebontásának elrendelésén, gáz, energiai berendezések üzembe helyezésének és működtetésének megtiltásán, bányák bezárásán stb. túl egyéb intézkedések megtételére is kiterjedhetnek, így konkrét utasítások kiadására is.

A speciális felügyelőségek működését biztosító jogosítványokat illetően a szocialista irodalomban találkozunk olyan nézetekkel is, hogy egyes felügyelőségek normatív aktusok kiadására is jogosultak. Példaként a tűzrendészeti szervek által kiadott tűzvédelmi szabályok kiadására hivatkoznak. Anélkül, hogy ehelyütt részletesebben kifejtenénk ezzel kapcsolatos és eltérő álláspontokat, csupán utalunk az állami ellenőrzés jogosítványaival összefüggésben már elmondottakra. Egyébként a speciális felügyeleti tevékenység lefolytatására, illetve realizálására vonatkozó jogi szabályozás az európai szocialista országokban lényegében azonos elvekre épül.

d) A speciális állami felügyelőségek szabályozásával összefüggő néhány elvi probléma. A szocialista országokban az állami felügyelőségek szervezeti működési kérdései jogi szabályozása általános jellemző vonásainak bemutatását követően főleg a vonatkozó szovjet jogirodalomra hivatkozva és támaszkodva feltétlen indokolt néhány elvi-gyakorlati problémára a figyelmet felhívni.

Mindenekelőtt az állami felügyelőségek szervezeti-jogi kérdései *szabályozásának módjával* és a *szabályozás szintjével* kapcsolatos problémákra kell utalni. Az a tény, hogy a felügyelőségek hatásköre a szervezetileg nem alárendelt szervek, személyek tevékenységére terjed ki, nemcsak jelzi, hanem meg is határozza a jogi szabályozás módját. Külső jogviszonyok szabályozásáról lévén szó, ezért a szabályozásnak normatív jogi formában kell történnie. Ebben nemcsak a felügyelőségek működésének alapvető anyagi-jogi viszonyait kell rendezni, hanem az eljárási jogviszonyokat is. Belső rendelkezésben (utasítás) csupán a működéssel kapcsolatos technikai jellegű normák szabályozása engedhető meg. Különösen az utóbbi

esetben a szovjet szabályozás ebben a vonatkozásban sem egységes és következetes. E vonatkozásban egységes és következetes viszont a többi baráti szocialista ország jogi szabályozása.

Az állami felügyelőségek szerepe, jelentősége ugyanakkor nemcsak azt igényli, hogy azt bármilyen jogszabályban szabályozzák, hanem azt is, hogy ez a szabályozás az adott államban a legmagasabb alkotmány alatti jogszabályi forma: *törvény* legyen. *A Szovjetunióban* az utóbbi években a felügyelőségek szervezeti-működési kérdéseit, a kormány hatáskörének decentralizálásával indokolva — miniszteri utasításban szabályozták. Az *európai népi demokratikus országok* gyakorlata ugyanakkor azt mutatja, hogy a felügyelőségek szervezeti-működési szabályait kezdettől fogva törvényi vagy kivételesen minisztertanácsi szintű szabályozással rendezték. Nálunk e vonatkozásban az Országos Bányaműszaki Felügyelőség kapott törvényi szabályozást. Az egyéb felügyeletek kormányszintű és miniszteri szintű szabályozást kaptak. A baráti szocialista országok gyakorlata azt is mutatja, hogy a felügyelőségek törvényi, illetőleg minisztertanácsi szabályozása átfogja a felügyelőségek szervezeti-működési kérdéseinek mind anyagi, mind eljárási szabályait. Alacsonyabb szintű jogszabályban, miniszteri rendeletben vagy utasításban kizárólagosan csak a felügyelőségek működésével kapcsolatos ügyviteli és technikai jellegű normákat rendezik. Ezzel kiküszöbölik azt a nem kívánatos gyakorlatot, amely ma még nálunk fellelhető, hogy alapvető jogokat és kötelezettségeket érintő normák alacsonyabb szintű jogszabályba kerüljenek bele.

A másik a felügyelőségek államszervezetben elfoglalt helyével függ össze. Az előzőek során láttuk, hogy e vonatkozásban sem a Szovjetunióban, sem a többi baráti szocialista országban, de nálunk sem alakult ki egységes megoldás. Egyes felügyelőségek központilag az államigazgatás legmagasabb szervéhez: a kormányhoz, más felügyelőségek egy-egy ágazatot vezető miniszterhez kapcsolódnak közvetlenül. E vonatkozásban *nem az a probléma,* hogy nincs egységes megoldás és azok nem közvetlenül a kormányokhoz kapcsolódnak, hanem hogy *mennyire biztosított a felügyelőségek szervezeti-jogi önállósága, amennyiben egy-egy miniszter közvetlen alárendeltsége alatt működnek.* A szocialista országok ez irányú jogi szabályozása azt igazolja, hogy e szervek csupán az adott miniszterhez kapcsolódnak, és szervezeti-jogi önállóságuk teljesnek mondható. Ezzel összefüggésben ugyanakkor külön problémaként jelentkezik e felügyelőségek helyi szerveinek az államhatalom és igazgatás helyi szerveihez való viszonyának rendezése. A szocialista országokban a felügyelőségek szervezeti-jogi önállósága — az előzőekben jelzett újabb fejlődésre figyelemmel is — alapjaiban biztosított. Hazánkban ugyanakkor e vonatkozásban is az egyes felügyelőségeket illetően eltérő megoldásokat találunk. A munkaügyi, bányaműszaki felügyelet a centralizált elv alapján épül fel. Az egészségügyi és a kereskedelmi felügyelet ugyanakkor beépül a tanácsi igazgatási szervezet rendszerébe. Úgy véljük, hogy az eltérés igen nehezen indokolható. Az egészségügyi és kereskedelmi szabályok megtartásához fűződő érdek semmivel sem kevésbé fontos, mint a bányaműszaki vagy akár a munkaügyi szabályok betartásához. Ez érdek maradéktalan érvényesülésének pedig egyik alapvető és lényeges feltétele a felügyelőségek szervezeti-jogi önállóságának biztosítása. Ezáltal valósítható meg a központi akarat *egységes, minden helyi befolyástól, helyi érdektől mentes végrehajtása,* nem utolsósorban a felügyelőségek feladatai megoldásához szükséges pénz- és anyagi technikai eszközök gazdaságosabb és célszerűbb felhasználása (pl. nagyobb járványos betegség leküzdése). Különösen ha figyelembe vesszük a tanácsok és szerveik hatáskörének és gazdasági önállóságának fokozódásával járó anyagi érdekeltséget, amely leginkább a tanácsi bevételek növelésében kaphat szerepet.

Irodalom. *Bak* József: Igazgatás a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Bp. 1965.; *Berényi* Sándor—*Madarász* Tibor—*Toldi* Ferenc: Államigazgatási jog. Bp. 1975.; *Földes* Iván: A termelőszövetkezetek állami irányítása. Bp. 1961.; *Szamel* Lajos: Az államigazgatás törvényességének jogi biztosítékai. Bp. 1957.; *Szamel* Lajos: Az államigazgatás vezetésének jogi alapproblémái. Bp. 1963.; *Toldi* Ferenc: Az államigazgatási határozatok megsemmisítése és megváltoztatása. Bp. 1965.; *Török* Lajos: Az állami ellenőrzés szocialista rendszere. Bp. 1971.

Berezovszkaja, Sz. G.: Prokurorszkij nadzor v goszudarszvennom upravlenii. Moszkva, 1954.; *Lebedinszkij,* V. D.—*Kalenov,* J. A.: Prokurorszkij nadzor v Szovetszkom Szojuze. Moszkva, 1957.; *Kerimov,* D. A.: Obeszpecsenie zakonnoszti v Szovetszkom Szojuze. Moszkva, 1956.; *Lunev,* A. E.: Obeszpecsenie zakonnoszti v szovetszkom goszudarsztvennom upravlenii. Moszkva, 1963.; *Staroščiak,* J.: Novüe elementü upravlenija. Moszkva, 1965.; *Sztajnov,* P.—*Angelov,* A.: Adminisztrativnoe pravo v Narodnoj Demokraticseszkoj Reszpubliki Bolgarii. Moszkva, 1965.; *Sztudenikina,* M. Sz.: Goszudarsztvennüj kontrolj v szfere upravlenija. Moszkva, 1974.; *Vlaszov,* V. A.: Obeszpecsenija szocialiszticseszkoj zakonnoszti v szovetszkom goszudarsztvennom upravlenii. Moszkva, 1958.; *Zdir,* J. A.: Goszudarsztvennüe inszpekcii v SzSzSzR. Moszkva, 1960.

Török Lajos

ÁLLAMIGAZGATÁS (KÖZIGAZGATÁS): I. Az államigazgatás meghatározása sokféleségének okai (137.) — II. Az államigazgatás

meghatározásai a polgári tudományban (138.) — III. Az államigazgatás meghatározásai a szocialista tudományban (141.) — IV. Az államigazgatás meghatározásának megközelítése az igazgatás és az államigazgatás alanyának, tárgyának, céljának és tartalmának egybevetésével (146.)

I. Az államigazgatás meghatározása sokféleségének okai.

Két évszázad sem telt el azóta, hogy a társadalomtudományi kutatások eljutottak annak felismeréséhez, hogy az állami szervezeten és tevékenységen belül elkülöníthető egy szervezetrendszer és annak működése, amely az államilag szervezett társadalom igazgatását végzi. E felismerés gazdasági szempontból nézve a tőkés termelési-tulajdoni viszonyok kialakulásában gyökeredzett, amely magával hozta az árutermelés fejlődését, ez viszont az állami feladatok mennyiségi bővülését és azok minőségi átalakulását. Ideológiai-politikai hátterében pedig a polgári forradalom eszmevilágát találjuk, amelynek egyik sarktétele lett, hogy az abszolutizmus önkényével szemben biztosítékok láncolatát kell létrehozni, s ezek közül az egyik legfontosabbat az ún. államhatalmi ágak szétválasztásában és kölcsönös ellensúlyozó szerepükben vélte felfedezni. Mivel az abszolutisztikus elnyomás elsősorban a végrehajtó hatalomként felfogott (vagy legalábbis a végrehajtó hatalom elsődleges eszközének tekintett) államigazgatáson keresztül valósult meg, a gátjául szolgálni hivatott garanciák rendszerét is főleg az államigazgatással kapcsolatban keresték. Ugyanakkor azonban az államigazgatással foglalkozó társadalomtudományok elkerülhetetlenül beleütköztek abba a problémába is, hogy az államigazgatásnak meg kell oldania a közfeladatokat, ki kell elégítenie társadalmi szükségleteket, vagyis eredményes igazgatásként kell működnie.

Akár e két alapvető nézőpont egyikéből, akár más nézőpontból nyúlt hozzá valamely társadalomtudomány az államigazgatáshoz, első feladata a dolog természeténél fogva csak az lehetett, hogy tisztázza önmaga számára az államigazgatás fogalmát, elvégezze annak meghatározását, hiszen e nélkül tisztázatlan maradt volna kutatásának tárgya. Ennek megfelelően különféle társadalomtudományok az idők folyamán az államigazgatásnak olyan mennyiségű és oly sokféle definícióját termelték, hogy puszta rendszerezésük is számottevő tudományos teljesítményként értékelhető. Ennek ellenére (vagy éppen emiatt) az államigazgatást vizsgáló tudományoknak nem egy kiváló művelője osztja korunk polgári államigazgatási jogtudománya egyik legtekintélyesebb szerzőjének azt a felfogását, hogy az államigazgatást csak körülírni, vázolni lehet, de definiálni nem, mert az államigazgatási tevékenység sokfélesége kizárja az egységes megformulázást (Ernst *Forsthoff*). Ezért a definícióknak nem tulajdonít egyéb jelentőséget, mint azt, hogy azok mint az államigazgatás leírására irányuló kísérletek értékesek. Lényegileg ezzel azonos megfontolások motiválták azt a kérdést, vajon a sokféle és egymással szembefutó definíció nem teszi-e megalapozottá az államigazgatás meghatározhatósága felőli kételyt, illetve egy meghatározás érvényét mennyire lehet kiterjeszteni (*Kovács* István). E szónoki kérdés megválaszolása arra az eredményre vezet, hogy az államigazgatásnak vannak olyan sajátosságai, amelyek lehetővé teszik ugyan nem teljes fogalmának, de lényegének az összes államtípusok államaira alkalmazható meghatározását. Az ilyen meghatározás a filozófia tétele lesz, és éppen legáltalánosabb voltánál fogva nem foglalhatja magában egyetlen konkrét állam vagy konkrét államtípus államigazgatásának összes lényeges elemeit. Következésképpen csak kiindulásipont, elméleti alap lehet az államigazgatást vizsgáló szaktudományok számára. Az államigazgatással foglalkozó szocialista társadalomtudományok művelői ilyenként használják *Marx*nak azt a tételét, hogy *az államigazgatás az állam szervező tevékenysége.*

Az államigazgatást tanulmányozó társadalomtudományok differenciálódása már a 19. század első felében kezdetét vette, az első világháború után felgyorsult, a második világháborút követően pedig rohamossá vált. Ennek eredményeként kitágult azoknak a a tudományoknak a köre, amelyeknek kizárólagos vagy legalábbis egyik fő tárgya az államigazgatás. Tudománytörténetileg nézve ennek tudható be, hogy az államigazgatás meghatározására irányuló törekvések szinte az áttekinthetetlenségig számosak és a lényeget tekintve eltérőek, egymásnak ellentmondóak. Az érzékeltetni megkísérelt tudománytörténeti ok azonban önmagában nem kielégítő magyarázat arra, miért nem sikerült a filozófiai szinten alul az államigazgatásnak általánosan elfogadható meghatározását produkálni, illetőleg a különféle tudományok idevágó eredményeit szintetizálni. Az e kérdésre adandó felelet magva az államigazgatás változóságában rejlik.

Az államigazgatás változósága a legélesebben céljánál érzékelhető. Az államigazgatás legáltalánosabb értelemben vett célja — mint látni fogjuk — igazgatáselméletileg megfogalmazható (az államilag szervezett társadalom folyamatos és zavartalan működése összes feltételeinek biztosítása). Ha azonban e legáltalánosabbtól egy lépést teszünk lefelé a konkrétabb, de az egyedihez képest még általános felé, akkor szembetaláljuk magunkat a különféle típusú államok igazgatásának közelebbi céljával. Ez már nagymérvű eltéréseket mutat fel, mert immanens összefüggésben áll az

államigazgatásnak az osztályharcban betöltött szerepével. E tény kiemelésekor nem feledkezünk el arról, hogy az állam a maga egészében az osztályuralom megtestesítője, de ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy az állam jellegét elsősorban azoknak a szerveknek a tevékenysége fejezi ki, amelyek az állam igazgatását végzik.

Az államigazgatás célja nemcsak a kizsákmányoló, illetve szocialista államot illetően változó, hanem e két elsődleges csoporton belül is. A kizsákmányoló államok igazgatásának közelebbi célja pl. módosul aszerint, hogy a rabszolgák, a jobbágyok vagy a munkásosztály elnyomása az elsődleges rendeltetése. Sőt egy-egy államtípuson belül is a fejlődés különféle fokozatain módosul az államigazgatás célja, amit jól illusztrál a liberális kapitalizmus és az imperializmus kora tőkés állama igazgatásának célja közötti különbség. Ugyanígy az államigazgatás közelebbi céljának eltérősége a szocializmus alapjai lerakásának, a felépült szocializmusnak és a kommunizmus építésének időszakában. Minden igazgatásnak közös jellemzője a célra irányitottság, s ezzel együtt az is, hogy a cél meghatározza a tevékenység tartalmát és formáit, valamint eszközrendszerét. Az a körülmény, hogy a célnak ez a meghatározó jellege nem mindig közvetlen, s hogy legalábbis átmenetileg a célhoz viszonyítva alkalmatlan szervezet, tevékenységi tartalom és formák létezhetnek, e tétel igazságát nem cáfolja; csupán jelzi annak szükségességét, hogy az igazgatás és közelebbről az államigazgatás szervezetét, tartalmát és formáit folytonosan figyelemmel kell kísérni, nehogy a cél és a felsorolt egyéb elemek összhangjának megbomlása az igazgatás hatástalanságát, a cél elérhetetlenségét, a szervezet diszfunkcionális működését idézze elő.

Az államigazgatás meghatározásainak érzékeny pontjai a legjobban akkor tapinthatók ki, ha ezek bármelyikét egybevetjük egy adott állam igazgatásával. Ezen egyfelől érzékelhető, hogy ugyanazon állam igazgatásának közelebbi célrendszere s vele kapcsolatban feladatai hogyan módosultak, s milyen átalakulást hoztak magukkal az államigazgatás egyéb fogalmi elemeit illetően. Másfelől pedig elénk tárul, hogy az államigazgatás filozófiai szintű, tehát legáltalánosabb fogalmán túlmenő, konkrétabb meghatározások soha nem képesek teljesen kielégítően jellemezni adott állam igazgatását egy adott időpontban. Az elmondottakból folyik, hogy az államigazgatásnak semmilyen meghatározása nem használható fel az államigazgatás „ideális modelljének" kidolgozásához olyan értelemben, hogy a definíciónak megfelelő modell egyben a tökéletes is lenne. Mindamellett az optimális államigaznatás létrehozására irányuló fáradozások nem gélkülözhetik a különféle tudományok ilyen tárgyú eredményeit, hiszen minden szervezetrendszerrel kapcsolatos reform- és racionalizálási törekvések sikerének előfeltétele — éppúgy mint a vonatkozó tudományoknál — tárgyuk tisztázottsága. Ehhez az államigazgatás különféle nézőpontú meghatározásai támpontokul szolgálnak még akkor is, ha kizárólagosságra az államigazgatás komplexicitása és ebből eredő komplex megközelítendősége miatt egyik sem tarthat igényt. Ez a tétel teszi indokolttá az államigazgatás meghatározásainak áttekintését és az államigazgatás fogalma lényeges elemeinek saját felfogásunk szerinti felsorakoztatását.

II. Az államigazgatás meghatározásai a polgári tudományban. 1. A negatív meghatározások. 2. A pozitív és összetett meghatározások.

1. A negatív meghatározások.

A polgári közigazgatási jogtudományban hosszú időn át szinte egyeduralkodó volt *az államigazgatás negatív meghatározása*, éspedig két fő változatban. Az első az államigazgatási jogot az alkotmányhoz való viszonyában törekedett definiálni. A másik az államhatalmi ágak megosztása elmélete alapján az államigazgatást az egyéb állami fő tevékenységi formáktól való elhatárolás révén iparkodott meghatározni.

Az első csoportba tartozó elméletek javarészt abban a korszakban keletkeztek, amikor az európai kontinensen még nem fejeződött be a polgári alkotmányozás, illetve a polgári alkotmányos rendszer megszilárdítása még nem volt bevégzettnek mondható, s egyidejűleg folyt a küzdelem a joghoz kötött államigazgatás, vagyis az államigazgatási jog elismertségéért. Ezért állította fel a közigazgatási jogtudomány azt a képletet, hogy az alkotmányjog csak az állami élet alapjait, elsődleges elveit szabályozhatja. Ez a szabályozás statikus jogrendet teremt, míg a jogrend megvalósítása dinamikus cselekvést igényel, s ez az állam igazgatása, amelynek az alkotmányjog kereteiben, de speciálisan erre a tevékenységre vonatkozó szabályok szerint kell végbemennie. Ez a szabályozás az államigazgatási jog anyaga, amely felöleli az alkotmányjogi elvek megvalósítására irányuló rendelkezéseket és azok következményeit. Végtére tehát ez az irányzat az államigazgatást úgy fogta fel, mint *az alkotmány megvalósítását*, éspedig az államigazgatás fogalmába a kormányzást is beleértve. Sőt ez irányzatnak nem egy híve államigazgatáson elsősorban kormányzást értett, s a kormányzás irányítása alatt kifejtett közvetlen államigazgatást legfeljebb a kormányzás részének, alsóbb fokú kormányzásnak volt hajlandó elfogadni.

Az államigazgatásnak ilyen felfogásán a polgári államigazgatási jogtudomány kevés kivételtől eltekintve már régen túljutott, hiszen —

mint jeleztük — adott történelmi szituáció termelte s léte ahhoz volt kötve. Gyengeségei egészen kézenfekvőek, hiszen alkotmány és államigazgatás, illetve alkotmányjog és államigazgatási jog nem ugyanazon egység két eleme. Elegendő utalni arra, hogy az alkotmány jogforrás, míg az államigazgatás semmiféle koncepció jegyében nem minősíthető annak. Még az sem igaz maradéktalanul, hogy az alkotmány élete, megvalósulása az államigazgatás lenne. Ez a tétel csak akkor tartható fenn, ha az alkotmányozáson túlmenő minden állami tevékenységet államigazgatásnak tekintenénk.

Az előbbinél jóval több figyelmet érdemelnek azok a negatív meghatározások, amelyek az államhatalmi ágak megosztásának elvére épülnek. Közös ismérvük az, hogy felállítják az állami tevékenységi formák fő kategóriáit, s államigazgatásnak mondják azt az állami tevékenységet, amely nem tartozik a többi kategóriák egyikébe sem. A legelterjedtebb séma: *az államigazgatás egyenlő azzal az állami tevékenységgel, ami a teljes állami tevékenységből a törvényhozás és az igazságszolgáltatás levonása után fennmarad.* E tipikusnak mondható sémán kívül ez az irányzat jó néhány változatot vonultatott fel. Így különösen a következőket:

a) Egyes reprezentánsai a törvényhozás, igazságszolgáltatás és államigazgatás triója mellé *negyedik fő tevékenységi formának felveszik a kormányzást,* éspedig elsősorban arra a francia eredetű elméletre támaszkodva, amely a kormányzati aktusokat több lényeges tételesjogi következményük szempontjából megkülönböztette az államigazgatási ténykedésektől.

b) Számosan csak a *törvényhozó és a végrehajtó hatalom kettősével* operálnak, s a végrehajtó hatalmon belül rendszerint jelzik az igazságszolgáltatás és az államigazgatás különkülön létezését, de egyben azt is, hogy a kettő között több tekintetben úszó határok észlelhetők. Sőt olyan felfogás is akad, amely szerint *az államnak csak egyetlen funkciója van: a végrehajtás,* mert a törvényhozás nem állami, hanem társadalmi jellegű, mivel a törvényhozók a társadalmi érdekcsoportok képviselői (Hans *Kelsen*).

c) Az irányzat követői közül többen belebocsátkoznak annak vizsgálatába, hogy *mi a viszony a törvényhozás és a végrehajtás, illetőleg a jogalkotás és a jogalkalmazás között.* Ennek során nem kerülhetik el azt a problémát, hogy a törvényhozás csak akkor lenne azonosítható a jogalkotással, ha az egész jogot törvények tartalmaznák vagy legalábbis ha lenne elfogadható materiális törvényfogalom. E nélkül azonban az, amit végrehajtásnak neveznek, a törvényekhez viszonyítva nemcsak jogalkalmazás, hanem jogalkotás is. Továbbá leküzdhetetlennek bizonyult az abból a tényből eredő ellentmondás, hogy nemcsak az igazságszolgáltatási (bírói) szervezet végez jogalkalmazást, hanem az államigazgatási is. Ezért *formális jegyek szerint határolják el az igazságszolgáltatást az államigazgatástól.* Így főleg azzal, hogy a bíróságok függetlenek, az államigazgatási szervek pedig kormányzati utasításokhoz kötöttek (Adolf *Merkl* és a bécsi államigazgatási jogtudományi iskola nagy része).

Az a körülmény, hogy a szocialista államelmélet az államhatalmi ágak megosztásának és egyensúlyának elvét elutasítja, önmagában még nem döntő érv az államigazgatásnak ebből az elméletből táplálkozó negatív meghatározhatósága ellen, hiszen az az állami szervek közötti munkamegosztás szükségességéből és tényéből is levezethető. A negatív meghatározások vázolt csoportjai fogyatékosságainak egyik fő tényezője kétségtelenül ez az elméleti kiindulás, amelyen túl még főleg a következők szólnak ellene:

a) Az államigazgatást mint ismeretlent ismeretlenekkel kívánja kifejezni. E negatív meghatározások mindegyike adottnak veszi a törvényhozás, igazságszolgáltatás stb. fogalmát, holott ezek felől a tudományban távolról sincs egyetértés, és egyik fogalom sem érvényes minden korra és minden államra egyaránt. Ezért kénytelenek ennek az irányzatnak a követői államelméleti és államjogi fejtegetésekbe bocsátkozni az állami fő tevékenységi formákat illetően, hogy azután puszta logikai kizárással államigazgatásnak minősíthessék mindazt, amit a többiekbe nem soroltak be.

b) E negatív meghatározások eleve nem érvényesek mindazokra az államokra nézve, amelyek alkotmányukban nem rögzítették az államhatalmi ágak szétválasztását. Lényegileg tehát nem használhatók mindazokra az államokra nézve, amelyek nem a polgári alkotmányosság jegyében rendezkedtek be.

c) Figyelmen kívül hagyják azt, hogy állami szerveknek van olyan közvetlen szükségletkielégítő tevékenysége is, amely nem vonható az államigazgatás fogalmi körébe. Igaz ugyan, hogy ez elsősorban a szocialista államra jellemző, de létezett és létezik (főleg az intézeti tevékenység alakjában) nem szocialista országokban is.

d) Az érvek érve a negatív meghatározások e csoportja (és az előző ellen is) az, hogy *önmagukban semmit sem mondanak az államigazgatásról.* Nem jellemzik sem annak szervezeti, sem működési lényegét. Ennek tudható be, hogy a negatív meghatározások produkálói a definíciót követően általában belebocsátkoznak az államigazgatás jellegzetességeinek vizsgálatába, s ezzel egyben átlépnek a pozitív meghatározások világába még akkor is, ha fejtegetéseik nem torkollanak bele végső soron valamilyen pozitív definícióba.

2. *A pozitív és összetett meghatározások.*

a) Amíg az államigazgatás negatív meghatározásait kizárólag az államigazgatási jogtudomány és az államjogtudomány állította elő, addig a *pozitív meghatározások* produkálásában e tudományok mellé több társadalomtudomány sorakozott fel. Közülük tárgyunk szempontjából a legtöbb figyelmet a közigazgatástan, az ún. igazgatástudomány (szervezéstudomány) és a politikai szociológia érdemel.

Mielőtt e tudományoknak az államigazgatás meghatározásával kapcsolatos törekvéseit vázolnánk és értékelnénk, meg kell rajzolnunk néhány fontos, közös vonásukat. Ezek:

aa) Bár e tudományok reprezentánsai *az államigazgatásban elsődlegesen nem jogi képződményt látnak*, végeredményben mégis kénytelenek az államigazgatás meghatározása során jogi jelenségeket is vizsgálni, mert nem mehetnek el szó nélkül az olyan tények mellett, mint az államigazgatás közhatalmi jellege, az államigazgatás joghoz kötöttsége és annak terjedelme, az államigazgatás cselekményeinek jogi vagy ténybeli mivolta, az államigazgatást végző szervek és személyek felelőssége stb.

ab) Bármilyen elsődleges nézőpontból közelítik is meg az államigazgatás meghatározását, *kénytelenek a negatív meghatározások módszeréhez is nyúlni*, éspedig két vonatkozásban is. Egyfelől a magánigazgatás és a közigazgatás (államigazgatás) elhatárolásakor, illetve egyesek akkor, amikor a magánigazgatás, társadalmi igazgatás és az államigazgatás triójából kell az államigazgatást kiválasztaniuk (amit némelykor úgy oldanak meg, hogy a társadalmi igazgatást a magánigazgatáshoz, máskor az államigazgatáshoz csatolják). Másfelől pedig akkor, amikor az igazgatási tevékenység alanyainak egybevetése révén eljutottak az államigazgatáshoz, s meg kell találniuk azokat a jegyeket, amelyek az államigazgatást az egyéb fő állami tevékenységi formáktól elválasztják. Ez alól csak azok kivételek, akik meg nem alapozott nagyvonalúsággal a teljes állami tevékenységet államigazgatásinak minősítik, azt állítva, hogy a teljes igazgatási ciklus felölel mindent a célkitűzéstől a megvalósításig — ideértve mindkettő teljes eszközrendszerét is.

ac) A pozitív meghatározások már az előzőekben kifejtetteknél fogva is *összetett jellegűek*. Ezenkívül azért is, mert rendszerint mindegyikük utal arra, hogy a szerinte primer ismérvek szerinti meghatározás szekunder ismérvek szerint kiegészítésre szorul annak érdekében, hogy az államigazgatás lényegéről viszonylag pontos képet lehessen festeni.

ad) Mindezeknél fogva nem lehet az államigazgatásnak olyan meghatározását felfedezni, amely kizárólagosan és általánosan elfogadottan kötődne akár a közigazgatástanhoz, akár az ún. igazgatástudományhoz (szervezéstudományhoz) vagy a politikai szociológiához. Nem lehetséges ez azért sem, mert e tudományágak említett elnevezései mögött a valóságban igen sokféle tartalom húzódik meg. Itt utalunk arra, hogy egyáltalán nem megy ritkaságszámba az államigazgatási jogtudomány művelőinél az államigazgatás olyan meghatározása, amely a hangsúlyt nem az államigazgatás jogi ismérveire teszi.

b) A közigazgatástanra leginkább az államigazgatás szociológiai megközelítése mondható jellemzőnek. Ismeretes, hogy *Lorenz von Stein* közigazgatástanának kiindulópontja és központi fogalma a társadalom és annak az államhoz való viszonya volt. Steinnél az államigazgatás a dolgozó állam munkája, amelynek tartalma mindazok fejlődése feltételeinek összessége, akiknek közösségét képezi. Ez önmagában is szociológiai színezetű definíció. Ha azonban hozzávesszük, hogy Stein a megszemélyesített állam egyik alkotó elemének tekinti a társadalmat mint az egyenlőtlenek közösségét, akkor meghatározásának szociológiai arculata még határozottabb lesz.

A közigazgatástan későbbi reprezentánsainál az államigazgatás meghatározásának szociológiai szemléletű felfogása általában szintén érzékelhető, de egészen más megfontolásokból, mint Steinnél (akit némelyek atyamesterüknek vallanak, de nem követnek, mások pedig egész közigazgatástanát az adott korhoz kötöttnek, tehát meghaladottnak minősítik). Ide sorolhatók mindazok, akik az államigazgatást elsődlegesen célján keresztül kívánják meghatározni, s a célt a közszükségletek, vagyis a társadalmi szükségletek kielégítésében látják (pl. Léon *Duguit*, *Concha* Győző) még akkor is, ha az államigazgatásnak egyéb ismérveire is kiterjednek. Ide sorolhatók továbbá — természetesen a szociológusokon kívül, akiknél ez önként értetődő — azok, akik a közigazgatástan elsődleges feladatának tekintik az államigazgatásnak szociológiai vizsgálatát, mert az államigazgatásról azt tartják, hogy azt a benne dolgozók szociológiai kötöttsége jellemzi, amit kifejeznek: az adott cselekvési célok; az elöljáróktól függőség; az engedelmességi kötelesség; minden alkotmányos kormányzatnak rendelkezésre állás kötelessége (Werner *Thieme*). Nem utolsósorban az államigazgatás meghatározásába szociológiai elemek bevitele vagy éppen elsődlegessége miatt észlelhető, hogy tudományos munkásságuk főprofilja szerint nyilvánvalóan államigazgatási jogászokat, illetve szociológusokat a közigazgatástan művelői közé vesznek fel (pl. Ernst *Forsthoff*ot, illetve Niklas *Luhmann*t).

c) Az igazgatástudományi (szervezéstudományi) irodalomból az államigazgatás meghatározását illetően különösen a következő *fő irányzatokat* említjük meg:

ca) Az általános igazgatáselmélet (szervezéselmélet) főleg az igazgatási ciklus elemeinek, azaz

az igazgatás tartalmának feltárására koncentrálja erőfeszítéseit; ezt követően az államigazgatást illetően törekszik feltárni annak sajátos ismérveit e tevékenység tartalmi elemeit illetően. Gyakran azonban az e körbe vonható szerzők eddig sem mennek el, hanem — mint már erről szó volt — a negatív meghatározás eszközéhez nyúlnak olyan értelemben, hogy az államigazgatást (annak állami-közhatalmi mivoltát hangsúlyozva) megkülönböztetik a magánigazgatástól (főleg a vállalati igazgatástól) és esetleg a társadalmi szervek által végzett igazgatási tevékenységtől.

cb) A döntéselméleti irányzat követői (amelyet sokan szociológiainak vagy legalábbis szociológiainak is tekintenek) az igazgatást mint funkciót a döntéshozatallal azonosítják, s ezt a teóriát terjesztik ki az államigazgatásra mint olyan szervezetre, amelynek anyagi értelemben véve a döntés a tipikus cselekvési módja, éspedig tekintet nélkül arra, hogy a döntések általános szabályozó tartalmúak vagy pedig esetiek.

cc) A rendszerelmélet minden szervezetet legalábbis részben önszabályozó rendszernek fog fel, amely embereket és eszközöket egyesít magában; meghatározott benne a döntésekért való felelősség; részei között kommunikációs kapcsolat van, amelynek révén tudnak egymás viselkedéséről; mind az eszközök, mind a célok tekintetében bizonyos választási szabadsága van, amelyet azonban korlátoznak az őt magában foglaló nagyobb rendszerek. Az államigazgatás meghatározásához ebből az alapállásból indulva is általában az egyéb rendszerektől való elhatárolás és az államiközhatalmi jelleg, valamint a sajátos rendeltetés (feladatok) körülírása révén jutnak el.

cd) A politikai szociológiában leggyakoribb az államigazgatásnak mint bürokratikus szervezetnek a meghatározása, továbbá fogalmának az egyéb állami és társadalmi cselekvési formák elhatárolása révén való megközelítése annak érdekében, hogy társadalmi hatásait (szerepét) és belső viselkedési törvényeit feltárják.

ce) Természetesen a polgári tudomány pozitív (és összetett) meghatározásai sem nélkülözik a világnézeti-politikai állásfoglalást, amely determinálja őket, de az általában nem észlelhető közvetlenül a meghatározásból, hanem a meghatározás elemeinek részletesebb kifejtéséből olvasható ki. Amikor pl. az államigazgatást elsődlegesen elérendő céljaival jellemzik, célirányos tevékenységnek nevezik (s a célnak ilyen megfogalmazásokat adnak: a jövőre orientált társadalomformálás vagy a szociális rend alakítása) — akkor e mögül a kibontás során előbukkan a „jóléti állam" vagy a „szociális jogállam" eszméje. Erre vezethető vissza egyébként, hogy — mint látni fogjuk — a szocialista tudományban is találunk olyan meghatározásokat, amelyek formaliter azonosak (vagy legalábbis igen hasonlóak) az itt ismertetett meghatározások valamely csoportjában találhatókkal, de a fogalmi elemek behatóbb tárgyalása során azoktól világnézetileg-politikailag egyértelműen elhatárolódnak.

cf) A polgári közigazgatástudomány rendszerint nem az általunk használt rendszerben tárgyalja az államigazgatás (közigazgatás) meghatározásait, hanem egy *hármas csoportosításban*, amelynek összetevői: az államigazgatás materiális, organikus és funkcionális fogalma.

Materiális értelemben az államigazgatás az állami és más közületi tevékenységeknek az a területe, amely a politikai döntéseknek tervszerű és célirányos végrehajtására, vagyis az átfogó döntéseknek az egyes intézkedésekbe való átültetésére hivatott. E definícióban az állami és más közületi tevékenységekre utalás jelzi, hogy államigazgatáson csak azt a tevékenységet kívánják érteni, amelynek tárgya anyagi értelemben vett közügy.

Organikus értelemben az államigazgatás az előbbinek függvénye, amennyiben azt a belső állami szervezet azon tagjai (szervei) összességének tekintik, amelyek főleg az anyagi értelemben vett államigazgatás ellátására hivatottak.

Funkcionális értelemben az államigazgatást döntések összességének fogják fel. Mivel az államigazgatásnak nemcsak a döntés, hanem reál-ténykedés is cselekvési módja, ennyiben a funkcionális fogalom szűkebb a materiálisnál. Ugyanakkor azonban szélesebb is nála, mert a döntés a kormányzásnak és az igazságszolgáltatásnak is cselekvési módja. Az államigazgatás funkcionális fogalmába tehát a kormányzás és az igazságszolgáltatás is beletartozik.

III. Az államigazgatás meghatározásai a szocialista tudományban. 1. A marxizmus—leninizmus klasszikusainak tételei az államigazgatás kritériumairól. 2. Az államigazgatás mint végrehajtó-rendelkező tevékenység. 3. Az államigazgatás végrehajtórendelkező és szervező jellege közötti összefüggések feltárása. 4. Az államigazgatás komplex meghatározásának változatai.

1. A marxizmus—leninizmus klasszikusainak tételei az államigazgatás kritériumairól.

A szocialista államigazgatás-tudomány számára az államigazgatás közelebbi meghatározásához ideológiai-politikai támpontul szolgált *Marx*nak az a legáltalánosabb, filozófiai szintű (és már hivatkozott) meghatározása, amely szerint az államigazgatás az állam szervező tevékenysége. Ez ugyanis kifejezi minden állami igazgatás két leglényegesebb vonását. Az egyik az, hogy *az államigazgatás állami, vagyis közhatalmi*; a másik pedig az, hogy az államigazgatás nem fogható fel csupán olyan állami-köz-

hatalmi működésnek, amely jogalkalmazás révén a jogszabályokban (törvényekben) foglalt rendelkezéseket megvalósítja, hanem az egyben *szervezési, vagyis igazgatási* tevékenység is.

Az államigazgatásnak ez a két kiemelkedő karakterisztikuma a marxizmus—leninizmus klasszikusainál mindig előtérbe kerül, valahányszor az állam szerepét, s nevezetesen az állami élet dinamizmusát, az állam működési formáit vizsgálják. *Marx* Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájának kézzelfogható eredményét abban látja, hogy az a végrehajtó hatalom győzelme a törvényhozó hatalom felett, azaz a frázis nélküli erőszak győzelme a frázis hatalma felett. Ez a végrehajtó hatalom félmilliós hivatalnokseregre és másik félmilliós hadseregre támaszkodik, s ez az eszköze az államhatalom szabályozott terve keresztülvitelének, amely államhatalom munkája a gyárhoz hasonlóan megosztott és központosított. Ez a végrehajtó hatalom Franciaországban az abszolút monarchia idején keletkezett, s később I. Napóleon tökéletesítette gépezetét, majd benne a munkamegosztás tovább nőtt és új anyagot szolgáltatott az államigazgatás számára. Ezekben a marxi tételekben a végrehajtó hatalom nem egészen azonosítható az államigazgatással. Az azonban kétségtelen, hogy elsősorban az államigazgatást ölelik fel, s mind annak közhatalmi, mind pedig szervezési jellegét kifejezik (utóbbit főleg a munkamegosztásra való utalással).

Engels a tekintélyről értekezve az eljövendő szocialista forradalom egyik vívmányát abban látja, hogy annak következtében el fog tűnni a politikai állam; a közösségi funkciók elveszítik politikai jellegüket és a társadalom érdekein őrködő egyszerű igazgatási funkciókká változnak. Ebből egyértelműen levezethető, hogy Engels is politikai (közhatalmi) funkciónak tekintette az államigazgatást, de ugyanakkor igazgatásnak is, amely *az állam nélküli társadalomban közhatalom nélküli, tehát tisztán szervezési karakterű lesz.*

Az Állam és forradalom című munkájában *Lenin* a kommunista társadalom felsőbb foka elérésének ismérvéül Engels imént hivatkozott tételének megvalósulását tartja. Hangsúlyozza, hogy amikor az állam funkcióinak legfontosabb részében nyilvántartásra és ellenőrzésre redukálódik, melyet maguk a munkások gyakorolnak, akkor az állam többé már nem „politikai állam", akkor a társadalmi funkciók politikaiakból egyszerű igazgatási funkciókká válnak. Ezzel egyben rámutat az államigazgatás másik fontos ismérvére; arra, hogy *az államigazgatás politikai, az állam létéhez kötött fogalom*, amelynek viszont egyik sajátja a társadalomból fakadt, de főléje helyezkedett és tőle mind jobban elidegenedett közhatalom

Az államigazgatás e két legfontosabb ismertető jegyét Lenin a szocialista állam igazgatásával kapcsolatban sem mellőzte. A Népgazdasági Tanácsok I. kongresszusán tartott beszédében kiemelte, hogy amikor az új osztály vesz át minden hatalmat, akkor nagyfontosságú és rendkívüli szervezési feladatokat kell megoldani. A szovjethatalom lényegét abban jelölte meg, hogy az államot azok az osztályok igazgatják — mégpedig tömegeik részvételével —, amelyeket a kapitalizmus elnyomott. Az államigazgatás közhatalmi-jogi és ugyanakkor szervezési karaktere együttességének mellőzhetetlenségét különösen aláhúzta Lenin akkor, amikor a szovjethatalom soron levő feladatait kitűzve a szervezés demokratikus elvét abban látta megtestesülni, hogy a tömegek minden egyes képviselője részt vehessen az állam törvényeinek megvitatásában és azok végrehajtásában is. A szovjet intézmények igazgatására vonatkozó szabályok között Lenin az első helyre tette azt, hogy a szovjetekben valamennyi igazgatási kérdést testületileg tárgyaljanak meg és döntsenek el, de emellett meg kell határozni, hogy ki milyen feladatok és gyakorlati munkák végrehajtásáért felelős. Ebből vezette le a követelményt: a vezető szovjet intézményekben meg kell szervezni a szovjet hatalom által kiadott rendeletek szigorú végrehajtását, s a központi hatalom és a helyi szervek által kiadott rendeletek tényleges végrehajtásának tényleges ellenőrzése kerüljön a vezető szovjet intézmények működésében az első helyre. Mindezzel Lenin egyben *az államigazgatás komplex meghatározásának két legfontosabb elemét* is előtérbe állította: *a jogszabályokban kifejezett állami döntések végrehajtását és az ennek érdekében végzendő szervezést.*

A marxizmus—leninizmus klasszikusainak vázolt elméleti hagyatéka a szocialista társadalomtudományok azon ágaiban, amelyek az államigazgatással foglalkozva annak meghatározására (vagy leírására) vállalkoztak, hosszú időn át nem tükröződött maradéktalanul. Ez mindenekelőtt abban jutott kifejezésre, hogy a szovjet tudományban az államigazgatás meghatározását illetően több évtizeden át *uralkodó nézet volt az, hogy az államigazgatás végrehajtó-rendelkező tevékenység.* Ez a meghatározás, amelyet rendszerint kiegészítettek az állami célkitűzések hozzáfűzésével és a kommunista pártnak az államigazgatásra gyakorolt elvi-politikai irányító szerepe leszögezésével — kétségtelenül csak az államigazgatás közhatalmi-jogi jellegét emeli ki, s annak szervezési-igazgatási vonásait negligálja.

Ezt a tényt több körülmény magyarázza. Az egyik az, hogy a törvényhozás és a végrehajtás egysége követelményének túlértelmezése miatt jó ideig a végrehajtásnak (államigazgatásnak) viszonylagosan önálló tevékenységi formaként való elemzését mellőzték. Ez összefüggött azzal, hogy — ugyancsak a törvényhozás és a végrehajtás egységének hibás szemlélete miatt — nem fogadták el az államigazgatási jog önálló jogágiságát, hanem azt az államjog ré-

szének minősítették. Amikor azután 1938-ban A. J. *Visinszkij* kimondotta, hogy a szovjet államigazgatás nem más, mint a proletárdiktatúra feladatainak megvalósítása, a szovjet nép akaratának realizálása, s egyben az államigazgatási jognak kimagasló helyet jelölt ki a szovjet jog rendszerében — a szovjet szocialista államigazgatástudomány művelői az államigazgatásnak olyan meghatározása felé fordultak, amely *az államigazgatási joggal egybekapcsolva* tartalmazza az államigazgatásnak feladatmegvalósító, akaratrealizáló, végrehajtó jellegét.

Az államigazgatás tisztán közhatalmi-jogi meghatározása tartós egyeduralmának másik oka abban fedezhető fel, hogy éppen az államigazgatási jogtudomány reneszánszának időszakában a Szovjetunióban felszámolták azokat az intézményeket, amelyek az igazgatásszervezési kutatásoknak — még ha csak a tudományos munkaszervezésre és az igazgatástechnikára korlátozva is — korábban bázisai voltak, s megszűntek az igazgatáselmélet művelésének lehetőségei. Így az államigazgatási jogtudományt az államigazgatás meghatározására irányuló vizsgálatai során nem érték más területekről olyan impulzusok, amelyek hatására a közhatalmi-jogi szemlélet szervezési-igazgatáselméletivel kiegészült volna.

2. Az államigazgatás mint végrehajtó-rendelkező tevékenység.

Jóllehet a szocialista államigazgatástudományban (illetve pontosabban államigazgatási jogtudományban) mind a Szovjetunióban, mind a többi szocialista országokban általánosan elfogadottnak mondható az államigazgatásnak *végrehajtó-rendelkező tevékenységeként* történő meghatározása, annak közelebbi tartalmát illetően már számottevő nézetkülönbségek észlelhetők. Így különösen:

a) Eltérő álláspontok alakultak ki arról, vajon *a végrehajtó-rendelkező tevékenységnek mely szervek az alanyai.* Ebben a kérdésben négy változattal találkozunk. Ezek a következők:

— Az államigazgatás azonos az állam teljes tevékenységével a társadalmi viszonyok szervezése terén, tehát az államigazgatás egyfelől az állam valamennyi szervének végrehajtó-rendelkező tevékenysége, másfelől pedig minden állami tevékenység végrehajtó-rendelkező jellegű, vagyis államigazgatási.

— Az államigazgatás egybeesik az államigazgatási szervek teljes tevékenységével, éspedig tekintet nélkül arra, hogy valamely tevékenységük egy másfajta ismérv alapján nem lenne-e a végrehajtó-rendelkező tevékenységhez sorolható, mint pl. az igazságszolgáltatási jellegű jogalkalmazás.

— Az államigazgatás az államigazgatási szerveknek csak végrehajtó-rendelkező tevékenységét öleli fel, egyéb cselekményeiket azonban nem.

— Az államigazgatás valamennyi állami szerv végrehajtó-rendelkező tevékenysége; annak eldöntésénél tehát, hogy mely tevékenységek minősülnek államigazgatásinak, nem az a döntő, hogy a tevékenységet főprofilja szerint milyen típusú szerv végzi, hanem az, hogy a tevékenység bevonható-e a végrehajtó-rendelkezés fogalmi körébe.

Az államigazgatásnak mint végrehajtó-rendelkező tevékenységnek az alanyai felőli vita egyik forrása az a körülmény, hogy de facto minden állami szervnél található (legalábbis szervezeten belüli) igazgatási tevékenység, továbbá hogy nincs olyan materiális ismérv, amelynek birtokában biztos határvonalat lehetne húzni a különféle típusú állami szervek tevékenysége között. Ez a nehézség különösen élesen jelentkezik az államhatalmi és államigazgatási szervek feladatköreinek és hatásköreinek elhatárolásakor; továbbá abban, hogy egyes jogalkalmazási hatáskörök olykor államigazgatási, máskor bírói szervekhez kerülnek attól függően, hogy az adott időszak politikai megfontolásai idevonatkozóan milyen jogszabályi megoldást vonnak maguk után. A vita másik forrása pedig az alanyok összekapcsolása a tevékenységgel, s ennek az összekapcsolásnak a változatai szükségképpen többféle megoldást eredményeznek.

b) Az államigazgatásnak végrehajtó-rendelkező tevékenységeként való meghatározásával kapcsolatban nem kevesebb vita tárgya az, hogy *mi értendő végrehajtó, illetve rendelkező tevékenységen.*

Az államigazgatás végrehajtó-rendelkező tevékenységként való meghatározásának tételesjogi háttere a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége 1936. évi alkotmányának az a szabálya, amely szerint a SZSZKSZ államhatalmának legmagasabb végrehajtó-rendelkező szerve a SZSZKSZ minisztertanácsa, amelyről az alkotmány a SZSZKSZ államigazgatási szervei cím alatt szól. A hivatkozott jogszabály és cím egybevetéséből adódik, hogy az államigazgatási szerv és a végrehajtó-rendelkező szerv fogalma egybeesik, tehát az államigazgatási tevékenység tartalma vagy legalábbis tartalmi lényege az, hogy végrehajtó-rendelkező tevékenység. A Szovjetunió alkotmánya e végrehajtó-rendelkező tevékenység közelebbi megvilágítását azzal végezte el, hogy kimondotta: a minisztertanács a hatályos törvények alapján és azok végrehajtására rendeleteket és rendelkezéseket bocsát ki és ellenőrzi azok végrehajtását. Ezeknek az alkotmányba foglalt szabályoknak a különféle tudományos értelmezésére vezethetők vissza a végrehajtó-rendelkező tevékenység eltérő magyarázatai, amelyek végső soron állásfoglalások afelől is, hogy melyek az e koncepció jegyében született államigazgatás-fogalomnak az összetevői. Az erről vallott főbb elméleti felfogások:

A végrehajtó tevékenység a jog általános normá-

nak alkalmazása konkrét körülményekre (helyzetekre) konkrét rendelkezés, a megvalósítás megszervezése és a megvalósítás felügyelete (ellenőrzése) formájában. A *rendelkező tevékenység pedig törvényes alapon nyugvó jogszabályok kibocsátása*; ilyeneket az államigazgatási szervek olyan kérdésekben adhatnak ki, amelyek törvényhozásilag vagy egyáltalán nem, vagy csak részlegesen lettek szabályozva (V. F. *Kotok*). E nézet szerint tehát a végrehajtó tevékenység két eleme: az egyedi államigazgatási aktusok kibocsátása és az eseti jogalkalmazást nem igénylő jogszabályok megvalósításának (végrehajtásának) megszervezése — ideértve a megvalósítás (végrehajtás) felügyeletét (ellenőrzését) is; a rendelkező tevékenységet pedig kizárólag az államigazgatási szervek normaalkotó tevékenységére korlátozza. E két elem egybevetéséből kitűnik, hogy képviselői nincsenek tekintettel arra a körülményre, hogy az államigazgatási szervek jogalkotó tevékenysége szintén a törvények végrehajtására irányul, azt a törvényekben kitűzött feladatok megoldhatása végett végzik. Továbbá nem veszik figyelembe azt sem, hogy mind az általuk végrehajtónak, mind pedig rendelkezőnek felfogott tevékenységnek olyan vonásai is vannak, amelyek kormányzati jellegűek. Ez arra mutat, hogy a tárgyalt irányzat a kormányzati és az államigazgatási tevékenység között nem különböztet, vagy legalábbis arra, hogy az államigazgatás legfelsőbb szervének (szerveinek) kormányzati tevékenységét beolvasztja az államigazgatási tevékenységbe.

— *A végrehajtó tevékenység fogalma* nem általában a jogszabályokhoz, hanem csak az államhatalom legfelsőbb szerve által kibocsátott jogszabályhoz, vagyis *csak a törvényhez* kötődik. Ilyen értelemben az államigazgatás az állam funkcióinak megvalósítása a törvények alapján és azok végrehajtásaként (G. I. *Petrov*, A. J. *Lunev*). A végrehajtó tevékenységnek ez a szemlélete a rendelkező tevékenységet mintegy abszorbeálja, illetve úgy tekinti, mint a végrehajtó tevékenység eszközeinek rendszerét. Közelebbről *a rendelkező tevékenység azoknak a jogoknak* a gyakorlása e nézet reprezentánsai szerint, *amelyek szükségesek ahhoz, hogy az erre rendelt szervek* a törvényben megfogalmazott állami feladatokat megoldják. Ennek az eszközrendszernek részei az államigazgatási szervek által kibocsátható jogszabályok (sőt szorosan értelmezve a törvényerejű rendeletek is), továbbá az államigazgatási szerveknek a konkrét jogviszonyok létesítésére, módosítására, megszüntetésére vonatkozó egyedi aktusai és azok a kényszercselekmények, amelyekkel az utóbbiaknak érvényt szereznek az önként nem teljesítőkkel szemben.

— Ehhez a problémakörhöz kapcsolódik az a kérdés, vajon a rendelkező tevékenység fogalmi körébe bevonhatók-e a törvények végrehajtása érdekében végzett olyan cselekmények, amelyek sem normatív, sem konkrét államigazgatási aktusoknak nem minősülnek, mert sem absztrakt életviszonyokat nem szabályoznak, sem eseti jogi hatású döntést nem tartalmaznak, vagyis *tényleges, illetve szervezési cselekmények*. Aligha kétséges azonban, hogy az államigazgatási tevékenység során — a törvények végrehajtásának szolgálatában — ilyen cselekményeket és a belőlük képződő tevékenységet is ki kell fejteni (C. A. *Jampolszkaja*, Ju. M. *Kozlov*). Következésképpen a végrehajtás eszközrendszeréből ki nem hagyhatók, jóllehet a „rendelkező tevékenység" fogalmába nem férnek bele, mivel a rendelkezés lényegét tevő tényező, a közhatalmon nyugvó kötelező erő hiányzik náluk. E cselekmények figyelmen kívül hagyása a végrehajtó tevékenység eszközrendszerének számbavételénél vitán felül hiányosság.

3. Az államigazgatás végrehajtó-rendelkező és szervező jellege közötti összefüggések feltárása.

Az államigazgatás végrehajtó-rendelkező tevékenységként történt meghatározásának elsődlegessége — mint arra már utaltunk — nem jelenti azt, hogy a szocialista tudomány — főként az ilyen definíció boncolgatása, megvilágítása folyamán — az államigazgatás egyéb vonásaira ne mutatott volna rá. Idevonatkozóan különösen ki kell emelni: *az államigazgatásnak végrehajtó-rendelkező tevékenységként való meghatározásával kapcsolatban* a szocialista tudományban legtöbbször *nem mellőzik annak jelzését, hogy az államigazgatás szervezési-igazgatási jellegű tevékenység*, bár az államigazgatásnak erről az oldaláról való formális meghatározásával rendszerint nem találkozunk. Az államigazgatás mint végrehajtó-rendelkező és az államigazgatás mint szervezési-igazgatási tevékenység közötti összefüggést többféle változatban érzékeltetik. Nevezetesen:

a) Van olyan nézet, amely szerint *a szervezés a végrehajtó-rendelkező tevékenység jellemző ismérve*, különös sajátossága olyannyira, hogy a végrehajtó-rendelkező tevékenység azonosítható a szervező tevékenységgel. Ez a szervező tevékenység tárgyát tekintve nem absztrakt, hanem az a szocialista rendnek és viszonyoknak a szervezésében áll. Az államigazgatásnak ez a viszonylagosan általános, de a legáltalánosabbhoz képest konkrétebb tárgya elemekre bontás útján tovább konkretizálható, s közöttük egy-egy fejlődési időszakra nézve fontossági sorrend is felállítható aszerint, hogy a szocialista állam fő funkciói közül adott periódusban melyik kerül előtérbe (gazdasági szervezési, védelmi stb. funkció). E nézet az államigazgatás szervező tevékenységének eszközrendszerét elsősorban a lakosság szervezésében, meggyőzésében, az államigazgatásba bekapcsolásában látja (tehát a társadalomra gyakorolt pszichikai ráhatásban), de emellett az állami kényszer alkalmazásában is azokkal szemben, akik a szocialista magatartás szabályait nem hajlandók önként követni.

b) A nézetek másik csoportja a *végrehajtó-rendelkező tevékenység és a szervezés között a cél—eszköz viszonyt* látja fennállni. E nézetek kiindulópontja az, hogy a szervezés szükségszerű feltétele annak, hogy emberek közös feladatok elvégzésére egyesüljenek, tehát semmiféle közösségi feladat megoldása nem lehetséges szervezés nélkül. Ilyen értelemben minden állami vagy társadalmi szerv sikeres tevékenységének nélkülözhetetlen eszköze a szervezés. A szervezés elemei tehát minden állami szervnél is megtalálhatók. A kérdés ezek után csak az, melyek a jellegzetességei az államigazgatásban végzett szervezésnek. Az egyiket abban találják meg e felfogás követői, hogy az államigazgatás szervező tevékenysége állami és jogi; azt az állam nevében valósítják meg és az állam jogi normái szabályozzák. Ebben különbözik a társadalmi szerveknél végzett szervezéstől, amelyet e szervek vezető szervei által kibocsátott normák rendeznek. A másik ismérv pedig a tevékenység közvetlen gyakorlati jellege, amennyiben a szocialista államigazgatási szervek a gazdaság, a kultúra, a honvédelem stb. fejlesztésének közvetlen szervezői. Ez abban jut kifejezésre, hogy a közvetlen szükséglet-kielégítésre rendelt állami és szövetkezeti szervek (vállalatok, szövetkezetek, intézetek stb.) államigazgatási szervek közvetlen irányítása, felügyelete, sőt adott esetben közvetlen vezetése alatt állanak.

c) A végrehajtó-rendelkező tevékenység és a szervező tevékenység viszonyát úgy is felfogják, hogy *az államigazgatást szervező tevékenységként határozzák meg, amelynek jogi vetületű eredménye a törvényben meghatározott állami célok megvalósítása (azaz a végrehajtás), míg a rendelkező tevékenységet egyik oldalról nézve a szervezés eredményének, másik oldalról tekintve a szervezés eszközének tartják.* Ez a szemlélet kétségtelenül Marxnak már több ízben említett államigazgatás-meghatározását veszi alapul, amelyből az államigazgatás szervező jellegét tartja döntőnek, de levezeti belőle (az államigazgatás állami jellegére tekintettel és nyilvánvalóan a tételesjogi szabályozásra figyelemmel is) az államigazgatást mint nemcsak általában feladatmegoldó, hanem állami közfeladatmegoldó, végrehajtó tevékenységet is. A nézetek e csoportját illetően másodlagos kérdés az, hogy a szervezést hogyan definiálják. A hangsúly azon van, hogy a szervezés ilyen vagy olyan fogalmához hozzákötik az államigazgatást illetően egyfelől azt, hogy a szervezési feladatok az államilag szervezett társadalom életviszonyaira vonatkoznak, másfelől pedig azt, hogy a hozzátapadó rendelkezési tevékenység közhatalmi-jogi jellegű.

d) Végül a szocialista államigazgatás-tudományban főleg az utóbbi évtizedben egyre inkább teret nyer az az elméleti álláspont, hogy az államigazgatást illetően a *végrehajtó-rendelkező, illetve az igazgatási-szervezési jelleg észlelése nem egyéb, mint ugyanazon tevékenység kétféle nézőszögből való vizsgálatának terméke.* Ezek azon a ponton találkoznak — mint ezt később ki fogjuk fejteni —, hogy az államigazgatás is igazgatás (szervezés), amelynek az igazgatás általános fogalmához képest speciális vonást ad állami mivolta.

4. Az államigazgatás komplex meghatározásának változatai.

A szocialista államigazgatásnak azok a meghatározásai, amelyek nem szorítkoznak az államigazgatásnak végrehajtó-rendelkező tevékenységként való felfogására és e tevékenység kifejtésére, hanem *a meghatározást mind igazgatáselméleti (szervezéselméleti), mind államijogi nézőszögből, tehát komplex megközelítéssel* elvégzik, az alábbi fő változatokat mutatják:

a) A magánigazgatás (amely a szocialista államban igen szűk területre szorul vissza), a társadalmi igazgatás és az állami igazgatás között határvonalat húznak *az igazgatás tárgyát képező szervek jellege, valamint az igazgatást ellátó alanyok szerint.* Ezen a réven jutnak el az állami igazgatáshoz, amelynek alanya szükségképpen állami szerv, tárgya pedig államilag szervezett közösség, illetve annak életviszonyai. Az állami igazgatáson belül külön kategóriának veszik a közhatalmat megvalósító állami igazgatási szervek tevékenységét, valamint az egyéb állami szerveknek azt a tevékenységét, amelyet — általában tisztán célszerűségi megfontolásokból kapott — közhatalmi jogosítványok birtokában látnak el. Ennek megfelelően *az államigazgatás magában foglalja mind a közhatalmat megvalósító, mind az azt nélkülöző állami igazgatási tevékenységet* (valamint a társadalmi igazgatási tevékenységnek azt a részét, amelyet közhatalom birtokában fejtenek ki). E tagolás önmagában is *az államigazgatás és azon belül a közhatalmi igazgatás (közigazgatás) fogalmának komplex vizsgálatából* jött létre, s ezt a komplexicitást fokozza az, hogy az igazgatást elkülöníti az egyéb társadalmi tevékenységi formáktól, valamint hogy jelzi azokat a főbb ismérveket, amelyek szerint az államigazgatás elhatárolható az állami szervek egyéb tevékenységétől (államhatalmi, kormányzati, bírói, ügyészi tevékenységtől).

b) Az igazgatáselméleti (szervezéselméleti) koncepciók sokfélesége lehetetlenné teszi, hogy akárcsak vázlatosan is áttekintsük a szocialista államigazgatás meghatározásának azokat a kísérleteit, amelyek valamely igazgatáselméleti (szervezéselméleti) irányzatra épülnek és annak tételeit az államigazgatásra kivetítve törekszenek eljutni az államigazgatás megkülönböztető jegyeihez. Az ez irányú törekvések viszonylag új keletűek, s főleg a következőkkel jellemezhetők:

— Egyöntetűen *elutasítják azt, hogy az államigazgatás tisztán igazgatáselméletileg meghatározható lenne.* Ezzel kapcsolatban különösen hangsúlyt kap az, hogy a polgári tudományban je-

lentkező ilyen teóriák az államigazgatás politikamentességét kívánják kimutatni, és tagadják az államigazgatásnak szükségképpeni politikai irányítottságát és irányítandóságát.

— Az előbbivel összefüggésben *nem fogadják el a polgári tudományban fellépett olyan elméleteket, amelyek szerint az államigazgatás az igazgatási ciklus valamely elemén keresztül meghatározható lenne* (pl. mint döntési folyamat). Ez nem azonos annak tagadásával, hogy az igazgatási cikluson belül egyik vagy másik elemet a többihez képest fontosságát tekintve ki lehet emelni. Mivel azonban az igazgatási ciklus minden eleme mindenféle igazgatásban jelen van, az államigazgatásnak egyik sem lehet az egyéb igazgatási fajtákhoz képest karakterizálója.

c) A világszerte rohamosan előretörő rendszerelmélet a szocialista államigazgatás meghatározását illetően egyenlőre annyiban került felhasználásra, hogy *alkalmazzák a rendszerelméletnek azt a sarktételét, amely szerint minden rendszer része egy bonyolultabb rendszernek és ugyanakkor magában foglal kevésbé bonyolult rendszereket.* A szocialista társadalom politikai szervezetének rendszerét alrendszerekre bontva eljutnak egyfelől az államigazgatáshoz mint a politikai rendszer egyik alrendszeréhez, másfelől pedig az államigazgatáshoz mint a hozzá képest alrendszerekből összetevődő felsőbbfokú rendszerhez. Arra a kérdésre azonban, hogy melyek az államigazgatásnak azok az ismérvei, amelyek rendszerelméleti megvilágításban határt húznak közte és az állami szervek rendszeréhez tartozó egyéb rendszerek között, eddig kielégítő válasz nem született, sőt az ilyen irányú tudományos munka is inkább csak a célkitűzés, mintsem a megvalósítás stádiumáig jutott.

IV. Az államigazgatás meghatározásának megközelítése az igazgatás és az államigazgatás alanyának, tárgyának, céljának és tartalmának egybevetésével. 1. Az igazgatás és az államigazgatás: működés. 2. Az igazgatás és az államigazgatás alanya és tárgya. 3. Az igazgatás és az államigazgatás célja. 4. Az igazgatás és az államigazgatás tartalma. 5. Az államigazgatásnak mint szervező-végrehajtó-rendelkező tevékenységnek elhatárolása az egyéb állami tevékenységi formáktól.

1. Az igazgatás és az államigazgatás: működés. Azok az ellenvetések, amelyek az államigazgatás fogalmának definícióba sűrítése ellen, illetve minden létező definícióval szemben felmerültek, arra késztetnek, hogy ne bocsátkozzunk ilyen vállalkozásba, hanem az államigazgatást mint tevékenységi láncolatot, azaz működést vizsgáljuk meg, s ily módon bontsuk ki annak jellemző jegyeit. Ezt az állásfoglalásunkat erősíti az a meggyőződésünk, hogy *pontos definíció csak egy adott állam adott időpontban létező államigazgatásáról adható, éspedig tételesjogi alapon.* Ám ilyen is csak akkor, ha az illető államban az államszervezetre s annak szervtípusaira, sőt szervezeti egységeire vonatkozó jogi szabályozás olyan mélységű, hogy tételesjogilag egyértelműen eldönthető, melyek az államigazgatási szervek és azok milyen feladatokat látnak el. Az ilyen definíció azonban a tudomány szempontjából nézve igen csekély értékű, mert általánosítása jellegénél fogva feltétlenül hibás lesz.

Az államigazgatás meghatározása alább következő megközelítésének helyessége csak azok számára lesz elfogadható, akik elfogadják azt, hogy mind az igazgatás általában, mind az államigazgatás különösen működés, valamint azt, hogy valamely működés megismeréséhez elegendő és egyben szükséges is alanyának, tárgyának, céljának és tartalmának feltárása.

2. Az igazgatás és az államigazgatás alanya és tárgya.

Az igazgatás alanya és tárgya egyaránt társadalmi szervezet, azaz embereknek meghatározott cél elérését szolgáló közössége. Tisztában vagyunk azzal, hogy a biológiai fogalmak átvitele a társadalmi tudományok területére általában frázis. Mégis: azt a hasonlatot megengedhetjük magunknak, hogy a társadalmi szervezeteknek is esszenciális kelléke a működés éppúgy, mint az élettani értelemben vetteknek. A szervezet létezésének értelme a működés; létjogosultsága csak addig tart, amíg van miért tevékenykednie és képes azt megtenni. Az igazgatás tárgya tehát a működő, a mozgásban levő szervezet, hiszen statikus szervezet csak eszmeileg képzelhető el, a tapasztalás ilyen szervezetet nem észlelhet. Következésképpen *az igazgatás tárgya pontosabban: a dinamikus szervezet,* a működésben levő szervezet.

A legegyszerűbb eset az, amikor az igazgatás alanya és tárgya egybeesik, tehát ugyanaz a társadalmi szervezet igazgató és igazgatott. Ilyenkor az *önigazgatásnak* legteljesebb értelmű fogalmával állunk szemben. Mindjárt hozzátehetjük, hogy a modern társadalom ilyen szervezetet nem produkált. Az, amit társadalmi önigazgatásnak nevezünk, s ami felé a szocialista társadalom erőteljesen törekszik, nem az igazgatás alanyának és tárgyának teljes egybeesése, hanem olyan igazgatási rendszer, amely mellett a korábban állami szervek elveszítik politikai jellegüket és társadalmi önigazgatási szervekké válnak. Ez azonban nem az igazgatás problémája általában, hanem az állami igazgatásé. Az igazgatás alanyának és tárgyának viszonylatában az önigazgatás kérdése rendszerint úgy jelentkezik, hogy az igazgatandó szervezet önmagából jelöli ki őket, akik az igazgatási szervezetet alkotják, őket széles körű ellenőrzés alatt tartja, felelősségre vonhatja, leválthatja, tevékenységük kereteit és irányait meghatározza, egy sor lényeges kér-

désben pedig maga határoz, illetve a döntés jogát olyanok kezébe teszi le, akik nem tartoznak a szervezet egészéből mintegy kiküllönitett igazgatási szervezethez.

Az igazgatás alanyát és tárgyát képező szervezetek tehát nem quadrálnak egymással. Az igazgatási szervezet része az igazgatandó társadalmi közösségnek, mennyiségileg kevesebb annál. Ugyanez áll az igazgatási működés és a szervezet működése egészének viszonyára is. Egyetlen szervezet sem lehet meg igazgatás nélkül, s ugyanakkor nincs olyan szervezet, amelyen belül az egyetlen tevékenység az igazgatás lenne; semmilyen társadalmi közösség nem születik az öncélú igazgatásért; azért, hogy legyen mit igazgatni. A szervezet valóságos célja mindig igazgatáson túli, az igazgatási tevékenység e célok megvalósításának szolgálatában áll, azoknak alá van rendelve.

Az általános értelemben vett igazgatáshoz képest *az államigazgatás alanyát és tárgyát illetően az alábbi sajátosságok* emelhetők ki.

a) Ha az államigazgatási szervezetet egészében az államigazgatás alanyának vesszük, úgy ennek tárgyi megfelelője az egész államilag szervezett társadalom. Nincs még egy olyan igazgatás, amely ekkora *átfogóságot* tudna felmutatni. A magánigazgatás és a különböző társadalmi szervezetek igazgatása összesítve is mennyiségileg alatta marad az állami igazgatásnak. Mindazok a szervezetek, amelyek magán- és társadalmi igazgatás tárgyai, állami igazgatás tárgyául is szolgálnak, viszont fordítva ez a tétel nem áll meg, bár gyakori, hogy az állami igazgatás alá tartozó szervezetekkel kapcsolatban magán- és társadalmi igazgatás kifejtésére is sor kerül. (Társadalmi igazgatáson itt csak társadalmi szervezeteknek saját szerveik által való igazgatását értjük.) Az államigazgatásnak tárgykörünkben tehát sajátossága, hogy *alanya az államon belül a legnagyobb igazgatási szervezet, tárgya pedig az egész államilag szervezett társadalom.*

b) A magánigazgatás — társadalmi igazgatás — állami igazgatás alanyainak és tárgyainak egybevetése további következtetéshez juttat az államigazgatás sajátosságai felől. Előbbi kettőnek tárgya a megfelelő magán- vagy társadalmi szervezet, de nem az egész társadalom. Ha pedig az államigazgatást elemeiben veszszük szemügyre, azt kell mondanunk: vannak olyan társadalmi közösségek, amelyek csak állami igazgatás tárgyai, de nincsenek olyanok, amelyek kizárólag csak magán- vagy társadalmi igazgatás alatt lennének, mert legalábbis szakhatósági igazgatást feléjük is feltétlenül kifejtenek. A magán- vagy társadalmi igazgatás tárgyai tehát egyben tárgyai az államigazgatásnak is. Következésképpen: *az államigazgatás sajátossága az igazgatás egyéb fajaihoz képest a kizárólagosság egyes tárgyak* irányában s másfelől az, hogy átfogóságánál fogva tárgya felöleli azokat a szervezeteket is, amelyeknek belső igazgatása kifejezetten magán-, illetve társadalmi igazgatás.

c) Az államigazgatás egységes felfogása szükségességének hangsúlyozása mellett nem mellőzhető annak a ténynek a meglátása, hogy az államigazgatás horizontálisan és vertikálisan tagolt szervezet, amelyen belül minden egység saját feladat- és hatáskörrel rendelkezik. Az államigazgatásnak mint az igazgatás egységesen felfogott alanyának tárgyi megfelelője az egész társadalom, de ezen belül az egyes államigazgatási szerveknek mint alanyoknak is megvan a tárgyi megfelelőjük. Ezek bemutatása révén eljutunk az államigazgatás főbb tárgyi elemeihez.

Közelebbről nézve: az államon belüli területi, települési közösségek az állami igazgatásnak már az államok keletkezése időszakában tárgyai voltak. Ez a természetes adottság azóta is fennmaradt, mert a közös területen való megtelepedés, ottlakás szükségszerűen érdekkapcsolatokat s ezek által közösséget, társadalmi szervezetet teremt. *Az államigazgatás tárgya tehát mindenekelőtt a települési egységekben élő lakosság mint a közös érdekek által társadalmi szervezetté formálódott közösség: község vagy város.* A települési egységnek mint tárgynak igazgatási alanyaként valósággal kínálkozik a községi (városi), azaz helyi igazgatási szervezet. Azok mögött a törekvések mögött, amelyek a decentralizáció jelszavával zászlójukon olykor szinte államokat akarnak kiképezni az államban, bár kimondatlanul, megtalálható az a gondolat, hogy az igazgatás alanyát és tárgyát merev egységbe foglalják, s az igazgatás tárgyától távoltartsanak minden kívülről vagy felülről való ráhatást. Ezzel szemben a tudományos szocializmus klasszikusainak sokszor hangoztatott véleménye az, hogy a modern társadalomnak szüksége van az állami központosításra s ez mindenekelőtt igazgatási centralizáció. Egyszerű munkamegosztási okok miatt ez a centralizáció egy vagy több fokozaton keresztül hat. A települési egységek mint tárgyi igazgatási szervezetek tehát a közvetlen helyi és a tőlük legmesszebb levő központi igazgatásnak is tárgyai, de a közbeeső s ugyancsak területi alapon szervezett fórumok közbenjöttével. Ezek a fórumok (járási, megyei, tartományi stb. elnevezéssel) igazgatási alanyok, amelyeknek tárgyi partnere a települési közösség s ezen túl fokozatonként (irányítás-felügyelet szempontjából) az alsóbb igazgatási szervezet is.

A modern államban mellőzhetetlen centralizációból még egy fontos tételhez jutunk. Ahhoz, hogy a centralizált szervezet egymásraépítettsége az alanyoknak és tárgyaknak még egy vonulatát tárja elénk. Minden igazgatási szervnek megtaláljuk a maga külső tárgyát, s ugyanakkor mindegyik a föléje rendelthez képest irányítás, felügyelet szempontjából maga is tárgya az igazgatásnak. Ebből adódik elsősorban *a belső és külső igazgatás különbsége*; ezen

túl még abból, hogy az egyes igazgatási szerveknek maguknak is van belső életük, amely igazgatást igényel, s ez belső igazgatás az elsődleges tárgyukhoz mért külső igazgatási tevékenységükhöz képest.

— Az államigazgatás tárgyainak másik nagy csoportját azok a szervezeti egységek teszik, amelyek azzal a céllal egyesítenek közösségbe embereket, hogy közvetlenül elégítsenek ki társadalmi-anyagi szükségleteket. Ha az ehhez szükséges anyagi-dologi eszközök állami tulajdonban vannak, úgy *ezeknek a szervezeteknek, tehát az állami termelő-szolgáltató-elosztó egységeknek irányítása államigazgatási feladat.* Egészükben ezek állami, de nem államigazgatási szervek. *Belső igazgatásuk* állami igazgatás, s ennek tárgya maga a vállalat, alanya pedig a vállalat saját igazgatási szervezete. *Külső igazgatásuk* államigazgatás, melynek tárgya ugyancsak a vállalat, alanyai pedig a fölérendelt igazgatási szervek.

— Az állami vállalatokra nézve kifejtett felfogásunk lényegileg érvényes *az állami intézetekre* is. Ezeknek célja főleg kulturális-szociális-egészségügyi szolgáltatások nyújtása vagy tudományos kutatás. Szervezeti formájuk több rokon vonást mutat az állami vállalatokéval, nemegyszer kifejezetten vállalatként működnek. Van olyan nézet, amely egészükben államigazgatási szerveknek tekinti őket azzal az indoklással, hogy közfeladatok közvetlen megvalósítói, és hogy a szorosan vett saját belső igazgatásukon túl is végeznek igazgatást, amikor pl. meghatározzák, hogy kit vesznek fel kötelékükbe a szolgáltatásra igényt tartók közül (például a tanintézetek, kórházak stb.); továbbá hogy belső rendjüket igazgatási eszközökkel tartják fenn nemcsak alkalmazottaik, hanem azok felé is, akik szolgáltatásaikat igénybe veszik. Mindez azonban együttesen sem alkalmas arra, hogy az intézeteket államigazgatási szerveknek deklaráljuk. Profiljuk fővonása nem az igazgatás, hanem más teljesítmény; a közfeladat ellátása nem perdöntő, hiszen ez minden állami szervre nézve követelmény, nemcsak az igazgatásiakra. Az a körülmény, hogy bizonyos igazgatási jogosítványaik szorosan vett saját szervezetükön kívül is léteznek, ugyancsak másodlagos, mivel a szolgáltató intézet lényegéhez tartozik, hogy tágabban megvont szervezeti kötelékébe veszi azokat, akiknek szolgáltat. Végtére tehát *az intézetek* is állami, de nem államigazgatási szervek; *belső igazgatásuk* állami igazgatás, melynek tárgya maga az intézet, alanya pedig az intézet saját igazgatási szervezete. *Külső igazgatásuk* államigazgatás, s ennek tárgya szintén az intézet, alanyai pedig a fölérendelt államigazgatási szervek.

— Az eddigiekben — bár több szükségszerű bővítéssel és szűkítéssel — párba állítottuk az államigazgatási szervek egy részét igazgatásuk tárgyával. Tudott dolog azonban, hogy az államigazgatásnak az említetteken túl még számos alanya van s ezek tevékenységi tárgyáról eddig nem esett szó. Lehetne ugyan azt mondani, hogy a települési közösségek végtére az állam egész lakosságát felölelik, s ezáltal az államilag szervezett társadalom egészében minden igazgatási szerv működésének tárgyát megtaláljuk. Az életviszonyok sokrétűségének ismerete azonban ilyen szimplifikálást nem enged meg. Minden állampolgár azon túl, hogy települési közösségben él, még számos más vonatkozásban is tagja társadalmi közösségeknek, s e minőségében is, sőt pusztán csak mint személy és nem mint valamely szervezet tagja is kapcsolatba kerül az államigazgatással. Gondoljunk továbbá arra, hogy főleg a kormányzati szintű államigazgatási szervek normatív aktusainak számottevő hányada nem az imént elemzett szervezetekhez szól, hanem minden szervezethez és személyhez, akik olyan életviszonyokba kerülnek, amelyek a szabályozás tárgyául szolgálnak. Azt kell tehát mondanunk: az államigazgatási szervek széles körének igazgatási tárgya nem határozható meg olyan értelemben, hogy melléjük állíthatnánk tárgyul valamely szervezetet. Ezeknek *tárgya hipotetikusan az egész társadalom, konkréten pedig a társadalomnak azok a szervei és tagjai, amelyek az ilyen igazgatási szervek tevékenységi területére eső életviszonyokba kerülnek.* Úgy véljük, hogy ez a *viszonylagos meghatározatlanság* az államigazgatásnak az igazgatás egyéb fajtáihoz képest jellemzője, s különös élességgel húzza alá azt a fő tételünket, hogy az államigazgatás tárgya maga az államilag szervezett társadalom.

3. Az igazgatás és az államigazgatás célja.

Mind a magát egyenesen igazgatástudománynak nevező, mind szervezéstudomány cím alatt az igazgatással foglalkozó szakirodalomban a leginkább elterjedettnek mondható az a nézet, mely *az igazgatás célját az eredményességben, azaz konkrét cél elérésében jelöli meg.* Az igazgatás céljának ezt a meghatározását sokféleképpen indokolják, de az érvelések egy közös forrásra vezethetők vissza: az adminisztráció tudománya atyjának mondott Henry *Fayol* tanítására. Szerinte: administrer, c'est prévoir, organiser, commander, coordonner et controler, vagyis adminisztrálni, ez nem más, mint előrelátni, szervezni, parancsolni, koordinálni és ellenőrizni. Az adminisztrációnak öt funkciója közül az első a jövő felderítését és a cselekvésnek ehhez idomítását jelenti, a közbülső három a szervezet létrehozását, mozgásba hozatalát és harmonikus mozgásban tartását, az utolsó pedig annak felderítését, hogy a szervezet a terveknek és a parancsoknak megfelelően funkcionál-e. Az első és az utolsó funkció egybevetése világossá teszi, hogy az adminisztráció fayoli célja is a tervezetthez viszonyított eredmény elérése, az eredményesség.

Mindazok, akik az igazgatás célját a szervezet eredményességében vélik megtalálni, nem tesznek egyebet, mint azt, hogy az egyes ítéletekből általános ítéletet vonnak le, azaz induktíve jutnak el minden adminisztráció közös céljához. Formállogikailag ez nem kifogásolható. Valóban minden működés valami eredményre irányul, tehát a működés absztrakt céljaként megjelölhetjük az eredményességet, s ebbe a tételbe behelyezhetjük az adminisztrációt mint működést. Ezzel azonban végtére nem az adminisztráció, hanem minden működés céljának a meghatározását végeztük el. Fogalmazhatjuk úgy is, hogy az eredményesség nem az igazgatás hanem az egész szervezet célja. Igaz ugyan, hogy az igazgatás is — visszautalva a fenntartott fenntartandókra — része a szervezetnek, s ennyiben célja nem elkülönült az egészétől. Az a körülmény azonban, hogy az igazgatás alanya egyik eleme az igazgatás tárgyának, kötelességünkké teszi keresni, hogy az igazgatásnak mi a szervezeten belüli rendeltetése, a sajátos célja, amelyért létezik.

A kérdés megválaszolása érdekében tételezzünk fel egy szervezetet, amelynek megszervezését kívülről elvégezték, s működése megkezdésének összes személyi, dologi és szervezeti feltételei adva vannak; mindenki és minden a helyén áll, a munka elindulhat. Ha az első szervezést „tökéletesnek" vesszük, elképzelhető, hogy ez a szervezet bizonyos ideig minden igazgatástól függetlenül funkcionálhasson. Egy idő múltán azonban számtalan olyan probléma jelentkezik, amelyet eleve hosszabb távra még oly előrelátó szervezés sem háríthat el. Az igazgatás tartalmának behatóbb kifejtését későbbre hagyva itt találjuk meg annak saját célját: *a szervezet folyamatos és zavartalan működése összes feltételeinek biztosítását.* Mindazok a feladatok, amelyeket az igazgatásnak végeznie kell, ebbe az összefogó céljába torkollanak bele; célja pedig része a szervezet messzebb mutató céljának: az optimális eredmény, a legnagyobb hatásfokú működés elérésének.

Az államigazgatás alanyának és tárgyának tanulmányozásából oda jutottunk, hogy az olyan igazgatás, melynek alanya az államigazgatási szervezet, tárgya pedig az egész államilag szervezett társadalom. Az igazgatás imént meghatározott célját az államigazgatásra vetítve azt kell mondani, hogy *az államigazgatás célja az államilag szervezett társadalom folyamatos és zavartalan működése összes feltételeinek biztosítása. Ezzel az absztrakt céllal azonban az államigazgatást jellemezni nem lehet,* mert a történelem tanúsága szerint a leghatalmasabb, gazdaságilag és politikailag uralkodó osztály határozza meg az állami célokat, s az egész állami apparátust ezeknek az irányában működteti.

A kizsákmányoló társadalom különböző osztályainak érdekei ellentétesek, s így nem közös az összes osztályok számára az a cél, amelyet az uralkodó osztály többnyire persze törekszik össztársadalminak feltüntetni, s az államapparátus és ezen belül az államigazgatás felhasználásával a társadalmat ennek megvalósítására mozgásban tartani. Viszont a szocialista társadalomban, amíg ellentétes érdekű osztályok léteznek, az uralkodó munkásosztály és szövetségesei, a társadalom túlnyomó többsége határozza meg az állami célokat, amelyek lényegileg az össztársadalmiakkal quadrálnak.

Az állami és társadalmi céloknak ez az ellentéte, illetve összhangja eleve kizárja, hogy az államigazgatás célját a kizsákmányoló és a szocialista államra nézve közös nevezőre hozhassuk. Végletes és ezért szinte semmitmondó absztrakcióként kívánkozik ilyenül a társadalom működése feltételeinek biztosítása. Ez azonban üres elvonatkoztatás. *Az államigazgatás döntő vonása minden más igazgatáshoz képest az, hogy állami, azaz osztályuralmi.* Ez nem lényegtelen, másodlagos tulajdonsága, amit az absztrahálás során mellőzni lehet. Az államigazgatás célja tehát csak úgy világítható meg, ha az igazgatás általános célját összekapcsoljuk az állami és ezen belül az államigazgatási szervezetnek az osztályharcban betöltött szerepével.

Tételünk helyességét a téma befejezéséül még egy nézőpontból ellenőriznünk kell. Nevezetesen abból, hogy az osztályszempontok bevitelével az igazgatás és az államigazatás célja közötti különbségek ténylegesen kimutathatók-e. Egy feltételezett ellenvélemény így fogalmazható meg: vannak osztályszempontból homogén szervezetek, s ezekkel nincs gond. De a történelem és a jelen ezerszámra produkált olyanokat is, amelyekben az osztályharc törvényei szintén hatnak, igazgatásuk lényegileg éppúgy osztályigazgatás, mint az állami. Valóban a római latifundium ura és rabszolgái, a feudális birtokos és jobbágyai, a tőkés és munkásai egy gazdasági szervezetben vannak, érdekeik azonosságáról azonban nem beszélhetünk. E gazdasági egységen belül az érdekellentétek a harc igen változatos formáit termelték ki és az igazgatási apparátus — a rabszolgafelügyelőktől kezdve a modern kapitalista nagyüzem bonyolult és magas szintűen megszervezett igazgatásáig — ennek aktív részese volt a kizsákmányoló oldalán. A kérdés így jogosnak látszik. Ám a mi okfejtésünk nem csupán az osztályellentétekre korlátozódott, hanem azt mondottuk, hogy az állami igazgatás állami, azaz a kizsákmányoló államokban osztályuralmi. *Hatalmi eszközök más szervezetben is vannak az igazgatás kezében, de közhatalmiakkal csak az államigazgatás rendelkezik.* Ezzel ellenőrzöttnek tekinthetjük azt az eredményünket, hogy az igazgatás általános céljához képest a kizsákmányoló, illetve a szocialista államigazgatás célját megkülönböztetőleg jellemezni csak úgy lehet, hogy a vizsgálati körbe azt is bevonjuk, milyen típusú állam igazgatásáról van szó.

4. Az igazgatás és az államigazgatás tartalma.

a) Rövid kitérés alakjában találkozhattunk már azzal, hogy az igazgatástudomány az igazgatás tartalmáról lényegileg azt vallja, amit *Fayol:* ti., hogy az igazgatás előrelátás, szervezés, parancsolás, koordinálás és ellenőrzés.

Az amerikai irodalom az adminisztrációnak több tartalmi elemét veszi fel, azt vallva, hogy az adminisztráció hét funkciót foglal magába, s ezeket angol elnevezésük szerint kezdőbetűik után POSDCORB kifejezéssel jelöli meg (Planning, Organizing, Staffing, Directing, Coordinating, Relating, Budgeting). Mások viszont azon a nézeten vannak, hogy az igazgatás csak négy részfeladatot ölel fel: a tervezést, a szervezést, a rendelkezést és a végrehajtást. Olyan felfogás is létezik, amely az adminisztráció feladatának csak a rendelkezést és a szervezést tartja, kijelentve, hogy mindkét funkció szervezési karakterű: az organizáció hosszabb időre ható szabályozás, a diszpozíció pedig rövid lejáratú, s hogy az utóbbi által rendezik azt, amit a szervezés során nem szabályoztak. Végül egyes szerzők az adminisztrációt az ügyvitellel azonosítják. Ennek a nézetnek egyik változata az, amelyik az adminisztrációt információk befogadásának, rögzítésének, feldolgozásának és a feldolgozott adatok továbbításának minősíti, azaz technikai-ügyviteli cselekmények láncolatának.

Sok-sok oldalon keresztül folytathatnánk azoknak a munkáknak ismertetését, amelyek az adminisztráció tartalmát illetően a fentiektől némely, bár többnyire nem lényeges vonatkozásban eltérnek, éspedig anélkül, hogy ezzel célunkhoz közelebb jutnánk.

Az adminisztráció célját abban találtuk meg, hogy az a szervezet folyamatos és zavartalan működése összes feltételeinek biztosítása. Az igazgatás tartalmához úgy jutunk el, ha vizsgálat tárgyává tesszük, mit végez az igazgatás e cél megvalósítása végett.

b) Új szervezet létrehozásának — a szakirodalomban tapasztalatakon nyugvó, általánosnak mondható, egyöntetű vélemények szerint— első mozzanata a szervezet azon részeinek felállítása, amelyek a szervezés elvégzésére hivatottak, azaz az adminisztrációé. Ez akkor is így van, ha a szervezés „felülről" történik, amikor tehát az új szervezeti egység megalkotását egy már létező felsőbb szerv végzi el. Az új szervezet létrehozásakor annak feladata adott, hiszen e nélkül szükségessége fel sem merülne. A szervezet felállításának munkája abból tevődik össze, hogy biztosítják a személyzetet, az anyagi-dologi eszközöket, s meghatározzák mind az embereknek, mind az eszközöknek rendeltetését, tehát megosztják a szervezeten belül végzendő munkát. Ennek egyik lényeges része a különböző szintű vezetők kijelölése, s fokozatonként feladat- és hatáskörük rögzítése. Ha mindezt elvégezték, a szervezet működésének megkezdésére kész, megszervezése megtörtént. *Az adminisztráció egyik feladatként előttünk áll tehát a szervezés mint új szervezeti egység létrehozása.*

c) Az igazgatásnak ez a feladata időben a továbbiakban elhatárolható. Ha azonban a szervezet céljára és működésére tekintettel vagyunk, úgy látnunk kell, hogy a megszervezés és az igazgatás további teendői egymásba kapcsolódnak. A létrehozott szervezetet mielőbb mozgásba kell hozni. A még oly gondos első megszervezés mellett is a szervezet működéséhez kell az adminisztráció állandó gondoskodása, folyamatos tevékenysége, a szervezet állandó igazgatása. Ez pedig a következőkből áll:

ca) A tájékozódás rendeltetése az, hogy az igazgatást végzőknek tájékozottságuk legyen az igazgatott egység viszonyairól. Tudniuk kell, hogy a szervezet részleteiben és egészében betölti-e szerepét, mik a hátráltató tényezők, ezek milyen okokra vezethetők vissza, s hogy a szervezet az adott célkitűzésekhez (feladatokhoz, tervekhez) képest nem tud-e nagyobb, jobb teljesítményeket nyújtani.

Az információk gyűjtése nem öncélú, hanem azért végzik, hogy belőlük elemzés útján következtetéseket vonjanak le.

Az információk megszerzése és feldolgozása azzal a céllal történik, hogy az igazgatott szervezet viszonyait illetően döntések szülessenek. Ebben az összefüggésben *az információk megszerzése és feldolgozása eszköz jellegű tevékenység,* másodlagos, szekunder igazgatási feladat.

cb) A tervezés lényege az, hogy megfelelően elemzett, kellő mennyiségű és minőségű információk felhasználásával kitűzzék a szervezet hosszabb időre és ezen belül rövidebb időszakokra szóló feladatait. Ehhez természetesen szükség van *előrelátásra,* azaz a tényleges és jövőbeli adottságok és lehetőségek viszonyának felismerésére.

A tervezés minden nagyobb és fokozatos felépítésű szervezetben igen összetett és bonyolult folyamat eredménye, amelyben az igazgatásnak minden szinten vannak tennivalói. Ha azonban bármely szervezet feladatait egészében nézzük, és az alapvetőekre, a részleteket meghatározókra vagyunk figyelemmel, úgy látnunk kell, hogy ezeknek kitűzése nem igazgatási feladat. Egy szerv létrehozásának megkezdésekor — legalábbis fő vonalaiban — tisztában kell lenni azzal, hogy mi lesz a szervezet rendeltetése. Ez önként értetődik, hiszen az elvégzendő feladatok jelentkezése indokolhatja csak a szervezet létrehozását; ezeket tehát már ki kell tűzni, mielőtt a szervezet és benne az adminisztráció létezne. Mivel a feladatoknak a felosztása a jövőre vonatkozik, ilyen értelemben ezzel az igazgatás tervező tevékenységet végez. Világos, hogy e tervezés révén egyben az igazgatás elvégzi a szervezeten belül az alapvető munkamegosztást is, tehát ez a tervezés a munkamegosztás körébe esik.

Rendszerint az igazgatási szervezet kötelessége a szervezet feladatai megváltoztatásának szükségességét felderíteni és az e tárgyba vágó döntéseket előkészíteni. Maga az igazgatás azonban a szervezet feladatkörét — hacsak erre külön felhatalmazása nincs — nem szűkítheti és nem bővítheti. Az igazgatás tehát a társadalmi munkamegosztás folyamatában mindig annak az adott feladatnak a meghatározása és gyakorlati, közvetlen megvalósítása között helyezkedik el, amelynek teljesítésére az adott igazgatási tevékenység irányul. A szervezet és azon belül az igazgatási szervezet fő feladatainak kijelölése nem része az igazgatásnak. Az igazgatás által végzett tervezés nem a szervezet alapvető feladatainak megjelölésében áll, hanem ezeknek a szervezeten belüli szétosztásában. Ezért a szó szoros értelmében munkamegosztási, azaz szervezési jellegű tevékenység.

cc) A koordináció célja a munkamegosztás révén keletkező tagoltság és a szervezet egységes feladata közötti ellentmondás feloldása. Szervezeti képletben kifejezve: egységeknek szerkezetté, struktúrává való kialakítása. A koordináció mint tevékenység emberi cselekvések harmóniába hozatala, azoknak a közös cél felé való irányítása, az összeütközések elhárítása, a munka folytonosságának, a szervezeti egységek működése egymásba kapcsolódásának megteremtése, a szervezeten belüli összhang és együttműködés kiépítése és fenntartása, amely természetszerűen kiterjed a szervezet eszközeire is.

cd) A munkamegosztás lényege, hogy meghatározza a szervezeten belül az emberek feladatait. (Ide kell vonnunk természetesen azt is, hogy a munkamegosztás folyamán rendelkezni kell az anyagi-dologi eszközökről is, amelyeket a szervezet, illetve annak egységei és tagjai tevékenységükhöz fel kell hogy használjanak.) Ez szétválasztási műveletnek látszik, valójában azonban egyesítés is. A munkamegosztás nem izolált, elszigetelt egységeket kíván teremteni, hanem a szervezet zavarait hivatott eleve elhárítani azzal, hogy mindenkinek és mindennek megjelöli a helyét, és ezzel együtt természetszerűen meghatározza az egységek egymáshoz való viszonyát is. Elméletileg elképzelhető a munkamegosztást és a koordinációt egymást követő szervezési fázisokként felfogni. Valójában azonban minden munkamegosztás egyben koordináció is, amennyiben annak során az alá- és fölérendeltségi, valamint a mellérendeltségi kapcsolatokat ki kell építeni. Munkamegosztás koordináció nélkül nem létezhet. Ezért nem említettük fentebb a megszervezés folyamatának egyik mozzanataként a koordinációt. Tény, hogy a szervezet működése felett a koordináció — bár mindig a munkamegosztással összefüggésben — az igazgatás sajátos tevékenységeként bizonyos önállósággal rendelkezik mint kiegyenlítés, zavarok kiküszöbölése, párhuzamosságok vagy ellentétek megszüntetése. Ez gyakran abban is kifejeződik, hogy a koordináció céljára az adminisztráción belül külön egységet szerveznek. Ez azonban nem változtat azon, hogy a koordináció a munkamegosztással egységes tevékenység. Mivel pedig a munkamegosztást szervezési karakterű tevékenységnek mondottuk, ugyanez áll a koordinációra is. *A munkamegosztás és a koordináció együtt adják az igazgatás lényeges tartalmát.* Mivel pedig a munkamegosztás és a koordináció együttessége azonos a szervezéssel, kimondhatjuk, hogy *az igazgatás szervező tevékenység, szervezés.*

ce) A döntést (parancsolást, rendelkezést, diszpozíciót) az irodalomban többen az igazgatás egyik tartalmi elemeként kezelik, és mint ilyent éppúgy önállósítják, mint a tájékozódást, az információk szerzését és feldolgozását. Ha azonban a döntések tárgyát és célját tanulmányozzuk, úgy ezek meghozatalát sem tekinthetjük az igazgatás primer tartalmát tevő feladatnak. A szervezet életébe döntésekkel való beavatkozásra akkor kerül sor, ha olyan jelenségek merültek fel, amelyek a szervezetet rendeltetése betöltésében hátráltatják, és ez az eredményben tükröződik, vagy káros hatása várható. Döntésre továbbá akkor van szükség, amikor a szervezetre új feladatok hárulnak, vagy feladatainak növekedése a korábbi működési feltételek megváltoztatását teszi szükségessé. Mindezek a döntések személyiek, dologiak, munkamegosztásbeliek, koordinációra vonatkozóak, tehát szervezési jellegűek. Az igazgatás lényeges tartalmi elemeihez képest tehát a döntés is eszköz jellegű.

cf) Az ellenőrzés lényege a feladatok (tervek) és az eredmények egybevetése s ennek révén az elmaradások okainak feltárása azoknak kiküszöbölése érdekében. Jeleztük már azonban, hogy az ellenőrzés végtére az információk megszerzésének egyik eszköze is, és hogy az elemzett információk felhasználásával döntések születnek a szervezési tevékenység hatásos ellátása érdekében. Ilyen összefüggésekben az ellenőrzést az igazgatás lényeges tartalmához, a szervezéshez képest szintén eszköz jellegűnek kell minősíteni.

Az igazgatás tartalmi elemei közötti kapcsolatok feltárása tehát arra a végső eredményre vezet, hogy *az igazgatás lényeges tartalma a munkamegosztásból és az összhangbiztosításból előálló szervezés.* Ez nem zárja ki, hogy az információszerzést és elemzést, a tervezést, a döntést és az ellenőrzést az igazgatás viszonylag önálló tartalmi elemeinek fogjuk fel.

d) A kérdés ezek után az, vajon *az igazgatás tartalmi elemei azonosak-e az államigazgatáséval? A felelet erre a kérdésre igenlő.* Ezt az igenlő választ azonban ehelyütt anélkül kell megadnunk, hogy bizonyításába belebocsátkoznánk. A bizonyítás ugyanis csak azon a réven lenne lehetséges, ha az államigazgatás működ-

dését, tevékenységét végigvizsgálnánk. Be kell érnünk tehát annak rögzítésével, hogy az államigazgatás is tájékozódik (információkat szerez és azokat elemzi), tervez, koordinál, végez munkamegosztást, dönt és ellenőriz. Azonban az államigazgatási tevékenység tárgyának nagyságrendje, heterogén volta, azoknak az életviszonyoknak sokrétűsége, amelyekbe az államigazgatásnak bele kell folynia és nem utolsósorban a társadalom államilag igazgatandó életviszonyainak bonyolult összefüggései miatt, az államigazgatás tartalmi elemeihez néhány megjegyzést kell fűznünk, amelyeknek nyomán az államigazgatás sajátosságaira ebben a vonatkozásban is fény derül.

Az első a szervezés lényegével: a munkamegosztással és a vele kapcsolatos koordinációval függ össze. Amíg minden más szervezet esetében az alapvető munkamegosztást és koordinációt az igazgatás végzi el, addig az államigazgatást illetően ez csak a szervezeten belül van így. Magát a társadalmat vagy annak települési egységekben tagolt részeit nem foghatjuk fel úgy, mint más szervezeteket, ahol minden személynek és dologi eszköznek megvan a maga feladata, elvégzendő munkája, illetve rendeltetése. Társadalmi munkamegosztás természetszerűen szintén létezik. Az államigazgatás gazdaságpolitikai és egyéb cselekmények egész sorával hatással van erre. Ezek a cselekmények azonban főleg normatív jellegűek és nem konkrétek, egyedekre szólók. Amíg az egyéb szervezetekben az igazgatás munkamegosztási ténykedése folyamán minden részlegnek és személynek pontosan körülhatárolt működési területet ad, addig az államigazgatás ráhatása a társadalmi munkamegosztásra csak kivételesen személyre szóló, lényegét tekintve átfogó, keretszerű, az egyénig egy sor áttételen keresztül jut csak el.

Az államigazgatás koordinatív feladatát a fentiek determinálják. A szervezet egészén és a szervezeti egységeken belüli koordináción túl ez kiterjed az államigazgatás és az egyéb állami szervek egymás közötti, valamint a szoros értelemben vett állami mechanizmus és a társadalmi szervek együttműködésének koordinálására is. Az államigazgatási koordináció ezen túl azért sem azonosítható az egyéb szervekben végbemenővel, mert az államigazgatás tárgyából folyóan az emberek olyan életviszonyainak összhangba hozatalára is ki kell terjednie, amelyek szervezeti formában nem intézményesülnek, tehát szervezetek közti koordinációval meg nem oldhatók.

A szocialista államigazgatást illető sajátosságként kell továbbá kiemelnünk, hogy a vázolt koordinációs feladatokat az államhatalmi szervek tevékenysége valósítja meg az alapvető kérdésekben, s hogy azt, ami ezekből az államigazgatásra hárul, az államhatalmi szervek által meghatározott keretben kell elvégezni. Továbbá: tekintetbe kell venni a szocialista állami-társadalmi mechanizmusban *a kommunista párt szerepét*, amelynek politikai irányító tevékenysége a koordinálandó összes életviszonyok és szervezeti működések szempontjából kimagasló jelentőségű.

Mind a társadalmi munkamegosztás és koordináció, mind pedig a szorosan vett államigazgatási munkamegosztás szempontjából is rá kell mutatnunk végül a sajátos *állami-közhatalmi* eszközökre, amelyekkel az államigazgatás rendelkezik. Erről már volt szó, de hangsúlyozása az államigazgatási tevékenység tartalmi sajátosságai szempontjából is lényeges.

5. Az államigazgatásnak mint szervező-végrehajtó-rendelkező tevékenységnek elhatárolása az egyéb állami tevékenységi formáktól.

Az államigazgatás lényegét illetően a fenti levezetés összhangban áll Marx hivatkozott filozófiai szintű definíciójával (államigazgatás — az állam szervező tevékenysége). Igazgatáselméletileg és államelméletileg azonban közelebbi lényegét is feltárja mind az államigazgatásnak általában, mind a szocialista államigazgatásnak különösen azáltal, hogy

— hangsúlyozza az államigazgatás állami-közhatalmi jellegét, s kimutatja mind az államigazgatás célját, mind pedig annak tartalmát illetően az állami-közhatalmi jelleg meghatározó voltát a kizsákmányoló és a szocialista államigazgatás elhatárolandóságával kapcsolatban;

— bizonyítani törekszik, hogy az államigazgatás igazgatáselméleti magva a szervezés, és kifejti az igazgatási ciklus egyéb elemei és a szervezés (azaz a munkamegosztás és koordináció) közötti viszonyt;

— határvonalat húz az állami feladatok kitűzése és az államigazgatás mint az e feladatok megvalósítását célzó szervezési tevékenység között.

Mindennek ellenére nem felesleges az államigazgatásnak mint állami-közhatalmi tevékenységnek további vizsgálata, amelynek során szembetaláljuk magunkat azzal a kérdéssel, hogy milyen ismérvek szerint határolható el az államigazgatás a törvényhozástól, a kormányzástól és az igazságszolgáltatástól. Ennek megválaszolása lehetséges azáltal, hogy a felsorolt tevékenységi formák mindegyikében felfedezhető ugyan a szervezés és felfedezhetők az igazgatás egyéb tartalmi elemei is, de míg *a szervezés az államigazgatásra jellemző, addig az egyéb állami tevékenységi formáknál leginkább csak mint az azokat végző szervek belső igazgatása észlelhető.* Ezen a réven eléggé biztos elhatárolási jegyhez jutunk egyfelől a törvényhozás és az igazságszolgáltatás, másfelől az államigazgatás között. Ha pedig a kormányzást — a szocialista államot illetően — irányító jellegű állami tevékenységnek fogjuk fel, amelyet a munkásosztály pártja által elvi alapjaiban meghatározott politika végrehajtása érdekében az államhatalom legfelsőbb szerve és az államigazgatás legfelsőbb szerve (a Minisztertanács)

együtt fejtenek ki, az állami szervek és az állampolgárok által teljesítendő feladatok meghatározásával és azok végrehajtása módozatainak előírásával, valamint a végrehajtás alapvető feltételeinek biztosításával — akkor a kormányzás és az államigazgatás közötti különbség is előttünk áll, mert kitűnik, hogy a kormányzásnak vannak ugyan igazgatási vonásai, de nincs igazgatási jellege.

Az államigazgatásnak végrehajtó-rendelkező tevékenységként való meghatározása elősegíti az államigazgatás és az egyéb fő állami tevékenységi formák megkülönböztetését. *Az államigazgatási szervek szervező tevékenysége* ugyanis a feladatokat kitűző állami szervek szabályozó aktusaiban kifejezett állami célok elérésére irányul, és mint ilyen *végrehajtó tevékenységnek* minősül. Ilyennek fogható fel az igazságszolgáltatás is, de — mint már említettük — egyfelől igazgatási jelleg nélkül, másfelől pedig — legalábbis azokban az országokban, amelyek a bíróalkotta jogot nem ismerik el — kizárólag jogalkalmazó működést fejtve ki. Az azután, hogy hol húzódnak az igazságszolgáltatási, illetve az államigazgatási jogalkalmazás határai — adott időszak jogpolitikájának, illetve államigazgatási politikájának függvénye.

A feladatok megoldásának megszervezése körében az államigazgatási tevékenységet kifejtő szervek jogi és nem jogi eszközöket egyaránt alkalmaznak. A jogi eszközök egyik csoportját azok a *jogszabályok* képezik, *amelyeknek kibocsátásában az államigazgatás rendelkező tevékenysége testesül meg.* Másik csoportjuk pedig az államigazgatási *egyedi aktusokból* tevődik össze, amelyekkel az államigazgatást ellátó szervek a jogszabályok előírásai szerint meghatározzák az állampolgárok (jogi személyek) jogait és kötelességeit, illetve esetileg, konkrét kérdésekben utasítják az irányításuk (felügyeletük) alá tartozó államigazgatási szerveket, vállalatokat, intézeteket. A végrehajtó tevékenység eszközrendszerén belül a rendelkező tevékenység kiemelését az indokolja, hogy az eseti döntéshez képest a szabályozó aktusnak a fontossága jóval nagyobb, mivel az államigazgatás világában az eseti aktusnak szabályozón kell alapulnia, s mert a szabályozó aktusok az életviszonyok konzerválásában, illetve alakításában széles körű hatást fejtenek ki, míg az egyediek lényegileg csak az adott relációban hatnak.

A kétféle megközelítés eredményeképpen *az államigazgatás szervező-végrehajtó-rendelkező tevékenységként határozható meg.* E meghatározás azonban — csakúgy mint a már tárgyaltak — azoknak a fogalmi elemeknek a kifejtése nélkül, amelyekből összetevődik (és amely kifejtést elvégezni törekedtünk), nem elegendő az államigazgatás lényegének feltárására.

Irodalom. *Ereky* István: Közigazgatás és önkormányzat. Bp. 1939.; *Kovács* István: Az államigazgatás meghatározása. Bp. 1957.; *Berényi* Sándor—*Martonyi* János—*Szatmári* Lajos: Magyar államigazgatási jog. Általános rész. 4. kiad. Bp. 1976.; *Szamel* Lajos: Az államigazgatás vezetésének jogi alapproblémái. Bp. 1963.; *Kozlov*, Ju. M.: Administztrativnoe pravo. Moszkva, 1968.; *Petrov*, G. I.: Szovetszkoe administztrativnoe pravo. Leningrad, 1970.; St. *Sztudenikin*, Sz.: Szovjet államigazgatási jog. Bp. 1951.; *Staroščiak*, G.: Prawo administracyjne, Warszawa, 1969.; *Ugyanő*: Elementy nauki administracji. Warszawa, 1964.; *Forsthoff*, E.: Lehrbuch des Verwaltungsrechts. München—Berlin, 1966.; *Rivero*, J.: Droit administratif. Paris, 1965.; *Vedel*, G.: Droit administratif. Paris, 1968.; *Wolff*, H. J.: Verwaltungsrecht. I. München, 1971.

Szamel Lajos

ÁLLAMIGAZGATÁS FELADATAI: I. Az államigazgatás feladatai a különféle típusú modern államokban (153.) — II. Az államigazgatási feladatok kitűzésének mechanizmusa (158.) — III. Az államigazgatási feladatok jogi jellege (159.) — IV. Az államigazgatási feladatok osztályozása (160.)

I. Az államigazgatás feladatai a különféle típusú modern államokban. 1. Az állami és államigazgatási feladatok. 2. Az állam típusa és az államigazgatási feladatok. 3. Az államigazgatás feladatainak történeti alakulása a tőkés államokban. 4. A szocialista államigazgatás feladatai.

1. Az állami és államigazgatási feladatok.

Az államigazgatásnak abból a meghatározásából, mely szerint az az állam erre rendelt szerveinek szervező-végrehajtó-rendelkező tevékenysége — egyenesen levezethető, hogy az államigazgatás feladatai nem világíthatók meg az állami feladatokhoz való kapcsolatuk érzékeltetése nélkül.

Ennek érdekében — fogalmának egyéb ismérveire nem térve ki — az államnak azt a karakterisztikumát húzzuk alá, hogy az szervezetrendszer, amelynek egyik alrendszere az államigazgatás. Minden szervezetrendszer rendeltetése annak működése. Az államnak és azon belül az államigazgatásnak csakúgy, mint az egyéb állami szervezetrendszereknek a működése történetileg meghatározott irányú. *A működés iránya az állam funkciója*, amely *osztályfunkcióból* és *organizatórius funkcióból* tevődik össze. Az állami működés iránya (az állami funkció) ugyancsak történetileg, a társadalom anyagi életfeltételei által meghatározott állami célok által determinált. Az állami célok elérése érdekében az állami szerveknek jogilag megfogalmazott, előírt kötelességeket kell teljesíteniük. Ezek együtt képezik *az állami feladatokat.* Az állami feladatokon belül az állami

szervek közötti munkamegosztás révén jutunk el *az államigazgatási feladatokhoz.* Ezek az államigazgatási szervezetrendszerben többféle kritérium szerint tagolhatók; e tagolás behatóbb vizsgálata lesz a későbbiekben a fő feladatunk.

Az állam célja legáltalánosabban véve kettős: az uralkodó osztály érdekeinek védelme és a társadalom közös ügyeinek intézése. Közülük az elsőnek történelmi változandósága nem szorul itt bővebb magyarázatra, hiszen a társadalom fejlődése különféle fokozatain mások az elnyomó és az elnyomott osztályok, s módosulnak az osztályelnyomás eszközei és módszerei is. A másodikat illetően az alapkérdés abban áll, hogy mit minősítenek a társadalom közös ügyének, vagyis hogy melyek azok a társadalmi szükségletek, amelyeknek kielégítésére az állami szervek hivatottak. Mindkét elsődleges állami célt illetően közös az, hogy állami feladattá, jogilag ilyenné elismertségük által lesznek, s az erről való döntést az állam legfelsőbb jogalkotó szerve hozza meg az uralkodó osztály érdekében és akaratának megfelelően. Ilyen értelemben emeli ki *Marx*, hogy a jog az uralkodó osztály törvényerőre emelt akarata.

Az állami feladatok kitűzésében az uralkodó osztály nem járhat el az objektív körülmények figyelmen kívül hagyásával. Erre is utal *Marx* akkor, amikor hangsúlyozza: az emberiség mindig csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyeket meg is tud oldani, mert jobban szemügyre véve mindig azt látjuk, hogy maga a feladat is csak ott merül fel, ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak, vagy legalábbis keletkezőben vannak.

Az állami és az államigazgatási feladatok közötti viszony az alábbiakkal jellemezhető:

a) Nem áll rendelkezésre egységes és biztos mérték és minőségi kritérium annak eldöntéséhez, hogy valamely államinak elfogadott feladat ellátása az állami szervezetrendszerek közül az államigazgatásra vagy más állami szervre bízassék-e. Ez a tétel különösen érvényes az olyan állami feladatokra, amelyeket teljesen vagy túlnyomó részben jogalkalmazással kell megoldani, amikor is a szabályozási mód államigazgatási jogi vagy egyéb jogági lesz az adott politikai viszonyoktól függően, s ennek megfelelően a jogalkalmazási tevékenységet államigazgatási szervek vagy bíróságok (más állami szervek) fejtik ki. Addig azonban elmehetünk, hogy *az olyan feladatok, amelyekkel kapcsolatban a szervező tevékenység kizárólagos vagy elsődleges a szükséglet kielégítése érdekében — az államigazgatási szervek feladatkörébe utalandók.*

b) Az állami feladatok túlnyomó nagy többsége államigazgatási. Ha ugyanis a feladatokat jogi szempontból tekintjük, akkor az államigazgatás mint a törvényekbe foglalt állami akarat végrehajtója kerül előtérbe. Ha pedig az állami feladatok kitűzését igazgatáselméletileg vizsgáljuk, akkor az államigazgatás lesz az a szervezetrendszer, amely a döntéseknek a társadalomban való megvalósítását elvégzi. Ilyen összefüggésben jelentkezik *az államigazgatásnak az a legáltalánosabb célja, hogy az a társadalom működése feltételeinek folyamatos és rendszeres biztosításában áll.* Mind jogi, mind igazgatáselméleti szempontból tekintve közelebbről az igazságszolgáltatási és a törvényességi felügyeleti szervek lényegileg *az életviszonyok* konzerválására, az államigazgatásiak pedig ezen túl azok *alakítására* is hivatottak, és konstrukciójuknál fogva képesek is. Továbbá: az államigazgatás az egyetlen szervezetrendszer, amely az anyagi (gazdasági), kulturális, egészségügyi és szociális szükségletek közvetlen kielégítését ellátó állami szervezeteket (vállalatokat, intézeteket) irányítani képes, illetve a nem államiak közérdekű felügyeletét el tudja látni.

c) Az államigazgatás nem maga választja meg, hogy az állami feladatok közül melyeket von a maga kompetenciájába. Amint ez minden egyéb igazgatási szervezetrendszerre is érvényes, *az államigazgatás feladatait is felette álló szerv(ek) tűzik ki.* Ez nem zárja ki azt, hogy a felülről meghatározott feladaton belül az államigazgatási szervezetrendszer csúcsán álló szerv, illetve az alsóbbakhoz képest magasabb szervek a feladatokat maguk felparcellázva — *az államigazgatáson belül a közelebbi munkamegosztást* elvégezzék. Ezt azonban mindenkor csak a feladatkitűző szerv szabta korlátok között tehetik, ha ilyen korlátokat az emelt eléjük. (Pl. az államigazgatás legfelsőbb szerve nem határozhatja meg a törvényhozási irányelvektől eltérően a központi államigazgatási szervek feladatköreit, vagy nem dönthet a törvénytől eltérően valamely feladat központi vagy helyi jellegűnek minősítése felől.)

2. Az állam típusa és az államigazgatási feladatok.

A továbbiakban most már csak *az államigazgatási feladatokról* szólva kiemeljük, hogy ezeknek köre mindenekelőtt *az állam típusától függ.* Az kétségtelen, hogy mind a kizsákmányoló, mind a szocialista állam igazgatása ellátja az uralkodó osztály érdekeinek védelmét, s kifejt evégett elnyomó funkciót a többség, illetve a kisebbség ellenében. Ami azonban az egyéb államigazgatási feladatokat illeti, már szembeszökő különbség észlelhető a kizsákmányoló és a szocialista államigazgatás feladatai között. A leginkább nyilvánvaló ez a gazdasági igazgatásban. A dolog természeténél fogva minden kizsákmányoló államigazgatás is végzett és végez bizonyos gazdasági feladatokat. Ezek volumene és a szocialista államigazgatás gazdasági feladatainak terjedelme között azonban oly nagy az eltérés, hogy ez minőségi különbséget eredményez.

Még az állammonopolista kapitalizmus államigazgatása is csak főleg kívülről hat a gazdaságra a tőke érdekében, illetve az osztályharc tompítása, a társadalmi ellentmondások végső kiéleződésének elhárítása végett, s csak szűk területen lát el a termelőeszközök tulajdononosaként gazdasági feladatokat. A szocialista államigazgatás ezzel szemben az alapvető termelőeszközök állami tulajdonának bázisán irányítja a népgazdaságot. Az egyéb igazgatási ágazatcsoportok területén (kulturális, egészségügyi, szociális igazgatás) a szocialista és a kizsákmányoló államok igazgatásának feladatai közötti különbségek nem ennyire szélsőségesen mutatkoznak; ezeken is érzékelhető azonban a szocialista államigazgatás feladatainak többrétűsége, továbbá az, hogy jóval kevesebbet hagy meg, illetve enged át közülük nem államigazgatási (társadalmi) szerveknek. Más kérdés persze az, hogy a szocializmus végső kifejlődési fokán az államigazgatás elveszítve közhatalmi jellegét az össztársadalom érdekein őrködő, egyszerű igazgatássá lesz, azaz *társadalmasodik*. Ez a jövőbeli korszak azonban az államigazgatás és feladatai szempontjából már érdektelen lesz.

Az államigazgatásnak mint az állami tevékenység specifikus válfajának fel- és elismerése a társadalomtudományok által a feudális abszolutizmus késői korszakában történt meg, azaz a kapitalizmus kibontakozása idején. Ezért nem követünk el komolyabb pontatlanságot, ha az államigazgatás feladatait illetően a továbbiakban csak *a szocialista és a tőkés állam igazgatása közötti különbségekre* leszünk tekintettel. Ez nem kíván olyan értelmű állásfoglalást magában rejteni, mintha a kapitalizmus előtti államnak nem lett volna igazgatása, és ehhez képest a szó mai értelmében vett államigazgatási feladatköre.

Az államigazgatás feladatainak köre azonos államtípuson belül sem állandó, hanem történeti koronként bővül vagy szűkül, illetve pontosabban egyes vonatkozásokban bővül, másokban szűkül. Ennek a folyamatnak az okát a politikában mint a gazdaság koncentrált kifejezésében találjuk meg.

A tőkés állam igazgatásának feladatköre az abszolút monarchia *rendőrállamának* (a polgári tudományban bevett másik kifejezés szerint: *jóléti államának*) feladataihoz képest kétségtelenül kisebb lett. A polgári forradalom egyik eszménye ugyanis a polgári tulajdon biztonsága érdekében a szabad versenyen alapuló kapitalizmus, amelynek lényege a mi tárgyunkat illetően az, hogy az államigazgatás tartózkodjék a gazdasági folyamatokba való beavatkozástól. A rendőrállamhoz képest ez az egyik jellemzője az *ún. polgári jogállamnak*. A tőke és a munka közötti ellentét, az osztályharc azonban ugyanakkor egyes területeken az államigazgatás feladatait tágítja (iskolaügy, közegészségügy, szegényügy stb.). A szabad versenyen alapuló kapitalizmus meg-megújuló válságainak eredményeként azt felváltja a monopolkapitalizmus, amely az utóbbi évtizedekben állammonopolista kapitalizmussá alakul. Ez magával hozza az államigazgatás nagymérvű befolyását a gazdasági életre a monopóliumok akarata szerint és érdekében. Ennek melléktermékeként — elsősorban a munkásosztály szervezett ereje növekedésének hatására — az államigazgatásnak főleg kulturális és szociális feladatai is gyarapodnak. Ezt a kettős feladatkör bővülést fejezik ki a polgári ideológusok azzal, hogy a polgári jogállamot szerintük felváltotta *a szociális jogállam*.

3. Az államigazgatás feladatainak történeti alakulása a tőkés államokban.

A tőkés állam igazgatása feladatkörének alakulását illetően közelebbről az alábbiakra kell rámutatnunk:

a) Az abszolút rendőrállam filozófiai hátterét azok a tanok képezik amelyeket főleg Christian *Wolff* hirdetett, s amelyeket találóan illet meg az az értékelés, hogy a természetjogi iskola vadhajtásaiként születtek (*Szabó* Imre). Az ebben a tanban foglalt filozófiai laposságok nem egyebek, mint az abszolút monarchia igazolásai a következő gondolatmenettel: a társadalomban az egyén boldogulása az elsődleges cél; ezt kell az államnak is szolgálnia azzal, hogy a kényelmes és kellemes élet minden előfeltételét megteremti; az alattvalók tökéletesedése érdekében az államnak fel kell lennie ruházva azzal a joggal, hogy minden életviszonyba belenyúljon, s ezen a réven nyújtson nekik biztonságot; ehhez a fejedelem képében megjelenő állami — közelebbről rendőri-igazgatási — szervek mindenhatóságára van szükség. Az abszolút monarchia államának tényleges jellemzője volt a mai értelemben vett rendőri-igazgatási apparátus korlátlansága. Az azután más lapra tartozik, hogy ez a magát filozófiainak nevező felfogás valójában nem az állam lakossága jólétének szolgálatára volt hivatott, hanem a rendi kiváltságok védelmezésére egy olyan korban, amikor a polgári termelési viszonyok már kialakulóban voltak, de továbbfejlődésüket az abszolút monarchia gátolta.

Ennek a filozófiának megfelelt az a közgazdasági elmélet, amelyet a merkantilizmus hirdetett, s amelynek tengelyében *az állami protekcionista gazdaságpolitika* állott. Az államigazgatás feladatai szempontjából másodlagos az, hogy ennek a gazdaságpolitikának a politikai célja az állami bevételek növelése volt a hadsereg és az udvartartás folyton növekvő kiadásainak fedezése végett. Bennünket itt az érdekel, hogy az abszolút rendőrállam a szigorú gazdasági kötöttségek, főleg tilalmak révén avatkozott bele a gazdasági életbe, illetve hogy az állam kormányzása és igazgatása pozitív tevékenységgel segítette elő a

tőkés manufaktúrák létrehozását s ezen át az ipar fejlesztését. Ez látszólag ellentétes azzal az iménti állásfoglalásunkkal, hogy az abszolút állam a rendi kiváltságokat védelmezte. Valójában azonban a polgárságnak a hatalomból való kirekesztésével ténylegesen ezt tette, s míg a protekcionizmus egyfelől gátolta a tőkés termelési viszonyok kifejlődését, másfelől az iparfejlesztés bizonyos mérvig elősegítette azt.

Az abszolút államnak a gazdasági és egyéb viszonyokba való beavatkozása mellőzhetetlenné tette az olyan államigazgatási szervezet létrehozását, amelynek csúcsán szakmailag tagolt összminisztérium állott monokratikusan szervezett minisztériumokkal, középfokú és alsófokú hatóságokkal, amelyek együtt a bürokratikus államigazgatás első modelljét adják.

b) A francia forradalom mérhetetlen jelentősége — *Lenin* értékelése szerint — abban áll, hogy rányomta bélyegét a 19. századra, az emberiség civilizálódásának és gyors ütemű kulturálódásának századára, amely a világ minden részén azt hajtotta végre, amit a burzsoázia nagy francia forradalmárai a szabadság, egyenlőség és testvériség jelszavára hivatkozva létrehoztak.

A polgári forradalmak politikai célkitűzéseinek élén annak az ellentmondásnak a felszámolása állott, amely a polgárság gazdasági hatalma és politikai jogfosztottsága között létezett. Ennek megfelelő gazdasági fő jellegzetessége az, hogy megszüntette a hűbéri tulajdont a polgári tulajdon javára, szétzúzta a feudális termelési és csereviszonyokat, s helyükbe a szabad versenyt tette a vele összhangba hozott társadalmi és politikai szervezettel. A tőkés tulajdonviszonyok megteremtése elkerülhetetlenül összekötődött a burzsoázia ezernyi feudális kötöttségének lerombolásával s egyben a parasztság feudális korláttjainak felszámolásával is. Továbbá mivel a kapitalista termelésnek szabad bérmunkásokra volt szüksége, a burzsoázia szabadság és egyenjogúság követeléséből az ipari munkásságot sem hagyhatta ki. Ily módon tehát a szabadságot és az egyenjogúságot eszmeileg kiterjesztette a társadalom minden osztályára — mindenkit megillető emberi jogoknak kiáltva ki őket.

A vázolt eszmei és közgazdasági háttérből egyértelműen kibontakozik az alapvető gazdasági cél: *a polgári tulajdon szabadsága és biztosítottsága.* Utóbbit főleg a végrehajtó hatalomnak (közigazgatásnak) a törvény, illetve a jog uralma alá helyezésével kívánták elérni. Az előbbit pedig azzal, hogy az abszolút államéhoz képest hatalmas mértékben *korlátozták* az állami, vagyis gyakorlatilag a *kormányzati és közigazgatási beavatkozás lehetőségét a gazdasági életbe.* E két összetevő eredője az, amit a polgári alkotmány- és közigazgatási jogtudomány *polgári jogállamnak nevez.* Ennek közigazgatását — feladatait illetően — az jellemzi, hogy a *közigazgatás* viszonylag kevéssé folyik bele a társadalmi viszonyok alakításába, hanem a külső és a belső biztonság és rend (azaz a polgári társadalmi és gazdasági rend) fenntartására korlátozza tevékenységét, illetve hogy csak *a feltételeket biztosítja a polgári társadalom szabad kibontakozásához* és ahhoz, hogy a tőke uralma jegyében formálódjanak a társadalmi viszonyok.

A polgári államtudományok művelői a liberális jogállam korszakát a 18—19. század fordulójától a második világháborúig számítják, azt hangoztatva, hogy a második világháború után váltotta fel azt a szociális jogállam, amelyet — mint részben már jeleztük — az állam és igazgatása társadalomformáló feladatainak, szükségletkielégítő tevékenységének kibővülése karakterizál. Valójában azonban távolról sem igaz az, hogy a liberális jogállam mintegy uno ictu alakult volna át szociális jogállammá. Már az 1857-es világgazdasági válság után óriási lendületet vett a munkásmozgalom mennyiségi növekedése és minőségi fejlődése; létrejött az első Internacionálé (Nemzetközi Munkásszövetség), amely kemény harcot vívott a tudományos szocializmus elterjesztéséért a munkásmozgalomban és megvetette a munkáspártok kifejlődésének alapját az európai és az északamerikai országokban. Az Internacionálé első erőpróbája, a Párizsi Kommün, félreérthetetlenül jelezte a burzsoáziának, hogy a burzsoá diktatúra a polgári jogállam keretei között többé nem gyakorolható. Elérkezett a 19. század utolsó harmada, majd a 20. század eleje, amelyben a kapitalizmus átnő az imperializmus szakaszába, s ennek állami vetületeként szorosabbra vonják a burzsoá diktatúrát, tökéletesítik és megszilárdítják a végrehajtó hatalom hivatalnoki és katonai szervezetét. *Mindez természetesen nem marad következmények nélkül a közigazgatás feladataira.* Egyfelől *megnő szerepe az osztályharcban,* a proletariátus elleni kíméletlen fellépésben, a dolgozó osztályok szabadságjogainak korlátozásában; másfelől pedig az osztályharc „enyhítése" célzatával megkezdődik a munkaügyi törvényhozás, s megteszik az első lépéseket *a dolgozók szociális biztonságának növelésére* (betegségbiztosítás, gyógyintézetek felállítása stb.). Ehhez járul még, hogy a kifejlett kapitalizmus a korábbihoz képest jóval élénkebb közlekedési, hírközlési stb. viszonyokat igényel, s főleg a városokban a technikai fejlődésnek megfelelő kommunális létesítményeket is életre kell hívnia. Mindezeknek az együtthatására *a közigazgatás nem rendészeti-elnyomó feladatainak köre jelentősen kitágul,* közöttük gazdasági természetű feladataié is, amit jelez az új közigazgatási szakágazatok egész sorának fokozatos létrejötte. A kapitalizmus ismétlődő általános válságaiból a kiutat egyebek között *a gazdaság-*

ba történő állami befolyás növelésében látják. Ez a távolról sem teljes kép is mutatja, hogy az ún. szociális jogállam nem a második világháború végéhez kapcsolható fogalom, hanem egy fejlődési folyamat eredménye. Egyben igazolja azt is, hogy a szociális jogállamot méltán minősíthetjük az állammonopolista kapitalizmus kora államának — a fejlett tőkés országokban.

c) A szociális jogállamiság ideológusai szerint a szociális jogállam alapvető rendeltetése az, hogy a szociális igazságosság megteremtésével és megőrzésével alakítsa a társadalmi rendet, elhárítsa és megelőzze az ínséges állapotok bekövetkezését. A liberális jogállamhoz képest tehát feladata nem merül ki a jogbiztonságot fenyegető veszélyek elhárításában, hanem *az egzisztenciális biztonságot* is garantálnia kell. Ennek jogi vetülete egy olyan anyagi jogi állapot létrehozása, amelyben az állam nem korlátozódik arra, hogy a társadalmi erők szabad játékát jogi keretek között tartsa, hanem azt bizonyos értelemben tevőleges beavatkozással formálni tudja. Ehhez képest jogilag elismert társadalmi igénynek fogadják el mindenkinek a jogát az élet, az egészség, a tulajdon biztonságához. Mindezek abban konkretizálódnak, hogy senki se legyen kénytelen megfelelő lakás, táplálkozás, ruházat, higiéné, betegség esetén ellátás, közlekedési lehetőség, képzési (tanulási) lehetőség nélkül élni.

A szociális jogállamot sokan a hajdani jóléti állam modern változatának fogják fel, hangsúlyozva azonban a jóléti-rendőrállam és a jóléti jogállam közötti alapvető különbséget, amely szerintük abban koncentrálódik, hogy az utóbbi jogállam, tehát érvényesek rá a jogállamiság törvényszerűségei. Ez azt jelenti, hogy a jólét és szociális biztonság megteremtése ürügyén nem lehet az állampolgárok cselekvési szabadságát indokolatlanul korlátozni, s hogy az állam szerveinek minden cselekvése a jog kereteiben kell történjen. Az államigazgatást illetően kiemelik: a kormányzat és a közigazgatás uralmi mindenhatósága a szociális jogállamban megkötött, s ugyanakkor *felkészültnek kell lennie és felelősséget kell viselnie a szociális rend alakításának feladatáért;* nemcsak az individuális szabadságot kell biztosítania, hanem folyamatosan befolyásolnia kell a technikai fejlődés és szociális szükségletek változásai miatt nem stabil életfeltételeket is, amelyek felett a magára maradt egyén többé már nem tud úrrá lenni. A végrehajtó hatalomnak: a kormányzásnak és a közigazgatásnak tehát meg kell teremtenie az emberhez méltó élet minden feltételét. Ezáltal a közigazgatás a rend garantálójából teljesítményt nyújtó, szolgáltatást teljesítő közigazgatás lesz, amely védelmezi a gazdaságilag gyengébbet, elosztja a szociális juttatásokat, felügyel a gazdaságra nemcsak a veszélyek elhárítása célzatával, hanem népgazdasági teljesítőképessége növelése végett is, és megkísérli, hogy az osztályok és csoportok közötti érdekellentéteket elsimítsa.

Az államigazgatás jellegének módosulása maga után vonja eszközrendszere kibővítésének mellőzhetetlenségét — éspedig elsősorban a gazdaságot illetően. Ilyenekül említik az összgazdaságon belüli egyensúly és a szociális standardok biztosítása végett a gazdaság központi irányítását és tervezését, a tiltó intervenciókat és a szubvenciókat, valamint azt, hogy az állami közületek magángazdaság által ki nem elégített közszükségletek nyújtására vállalatokat hozzanak létre. Ugyanakkor nyomatékosan aláhúzzák a szociális jogállamiság hirdetői, hogy *a megfelelő életkörülményekről való gondoskodás elsődlegesen nem állami feladat, hanem minden egyéné, illetve szűkebb társadalmi közösségeké.*

Végtére tehát a *szociális jogállamiság a polgári jogállamisághoz képest a kormányzati és közigazgatási feladatok kibővülését jelenti elsősorban a gazdasági folyamatok állami befolyásolásán keresztül.* Nem jelenti azonban a tőke cselekvési szabadságának elvonását, a kisajátítók kisajátítását, a termelési és elosztási viszonyok forradalmi megváltoztatását.

Az ún. szociális jogállamban tovább folyik az államigazgatás szakágazatokra tagozódásának az a folyamata, amelyről jeleztük, hogy már a liberális jogállamban megkezdődött. Erről egységes képet festeni nem lehet, mert igen különféle a fejlett tőkés országokban főleg attól függően, hogy egyes alapvető termelési eszközök államosítása terén meddig mentek el, továbbá, hogy a munkásosztálynak milyen jellegű politikai szervezetei léteznek s azok a politikai-uralmi viszonyokra milyen befolyást képesek gyakorolni.

Végül csupán egyetlen megjegyzésben utalunk arra, hogy a *„szociális jogállam"* jelszavával csak *a fejlett tőkés országokban* operálnak. Az ún. harmadik világ országaira a szociális jogállamot illetően felállított tételek nem érvényesek, legfeljebb célkitűzésekként említik őket

4. A szocialista államigazgatás feladatai.

A szocialista államigazgatás feladatait determinálja az a körülmény, hogy az alapvető termelési eszközök állami tulajdonban vannak, illetve hogy túlnyomórészben a mezőgazdaságban, kisebb hányadban az iparban (szolgáltatások terén) a termelési eszközök szövetkezeti tulajdont képeznek. Ebből folyóan a szocialista államigazgatás kötelessége a gazdaság irányítása mind a termelési, mind pedig az elosztási viszonyok tekintetében. *A szocialista tulajdon alapján végrehajtott tervgazdálkodással kapcsolatos államigazgatási feladatok* teszik a szocialista államigazgatás feladatainak zömét, s egyben ezek jelzik leginkább feladatainak minőségi változását minden nem szocialista államhoz képest.

A szocialista tulajdoni viszonyok következtében az államigazgatási szervek kezében koncentrálódnak azok az anyagi eszközök, amelyeknek birtokában a legfelsőbb népképviseleti szerv döntésének megfelelően gondoskodnia kell az állampolgárok és különféle közösségeik nemcsak közvetlenül gazdasági, hanem *kulturális, egészségügyi, szociális és egyéb szükségleteinek kielégítéséről is.* Ennek megfelelően a szocialista állam igazgatásának feladatköre a gazdasági igazgatás számos ágának feladatain túl felöleli az oktatási-népművelési, az egészségügyi, valamint a szociális igazgatás csaknem minden területét. Ez nem zárja ki, hogy egyik-másik igazgatási ágazatban *nem állami szervek is* ellássanak igazgatási feladatokat (pl. a szakszervezetek) s még kevésbé azt, hogy társadalmi szervek az államigazgatási feladatok betöltésében közreműködjenek. Ilyen lehetőség még a közhatalmat leginkább igénylő közrend és közbiztonság fenntartási feladatokat illetően is léteznek, amelyeket természetszerűen a szocialista államigazgatásnak is el kell látnia.

A szocialista államigazgatás feladatkörének érzékeltetni megkísérelt átfogósága nem egyértelmű azzal, hogy az államigazgatás az állampolgárok és szervezeteik részére szabad mozgási-cselekvési teret nem hagy. A legtöbb vonatkozásban az államigazgatás az állampolgárok (illetve szervezeteik) életviszonyainak alakítását rájuk bízza, csupán annak feltételeit törekszik biztosítani, hogy ez irányú cselekvésük során a közérdek, a csoportérdek és a jogos egyéni érdek összhangja csorbát ne szenvedjen.

A szocialista államigazgatás feladatköre országonként és fejlődési periódusonként változó. Csupán illusztrációként említjük, hogy az alapvető termelési eszközök társadalmi tulajdonba vételét követően az államigazgatási szervek a gazdasági szervezeteket több tekintetben közvetlenül igazgatták, majd ezt felváltotta egy jóval kötetlenebb tervgazdasági irányítás, ezt pedig követte egy olyan irányítási-felügyeleti rendszer, amelyet a termelő-elosztó-forgalmi-szolgáltató egységek önállóságának nagymérvű növekedésével lehet jellemezni.

A szocialista államigazgatás feladatai ugyanazon szocialista országban is egyes szakterületeken időszakonként bővülnek, másokon összeszorulnak vagy átalakulnak. Ezek a változások közvetlenül politikai döntések függvényei, a döntések pedig a gazdasági-társadalmi viszonyok változásával vannak összekapcsolva.

II. Az államigazgatási feladatok kitűzésének mechanizmusa

Fentebb az államigazgatási feladatokat úgy határoztuk meg, hogy rajtuk az olyan jogilag előírt kötelességeket kell érteni, amelyeknek teljesítése az államigazgatási szervezetrendszerre hárul. Jeleztük továbbá, hogy az államigazgatási feladatokat az állam legfelsőbb jogalkotó szerve tűzi ki, s nem az államigazgatás fogalmazza meg őket a maga számára.

Az állami célok és a nekik megfelelő állami, illetve államigazgatási feladatok kijelölésében a legfelső jogalkotó formailag szuverén. Tartalmilag azonban szuverenitása egyfelől korlátozott — ezt már említettük — a társadalmigazdasági viszonyok révén, másfelől pedig azáltal, hogy a legfelső jogalkotó szerv része a társadalom politikai mechanizmusának, s döntési szabadságát e mechanizmus többi összetevői nagymértékben befolyásolják, sőt adott politikai feltételek között (pl. a fasiszta rendszerekben) képletessé teszik.

Korunkban a fejlett polgári demokratikus tőkés országok politikai mechanizmusában a politikai pártok és a szakszervezetek töltenek be kimagasló szerepet a legfelső jogalkotó szerv akaratnyilvánításának befolyásolásában, illetve — tárgyunkat tekintve — az államigazgatási feladatok meghatározásában. Számos tőkés országban azonban nem a pártok és a szakszervezetek a politikai mechanizmus döntő tényezői (pl. a nyílt katonai diktatúrákban). Ezeknek elemzése itteni témánkon túlmenne. Csupán azt jelezzük, hogy a hatalomgyakorlás formája az állami és államigazgatási feladatokat illetően önmagában nem nyújt egyértelmű eligazítást (pl. léteznek olyan nyílt katonai diktatúrák, amelyek viszonylag haladó politikai felfogásban, célok érdekében működnek).

A szocialista országokban az igen összetett politikai mechanizmus csúcsán mint az össztársadalmi érdekek megtestesítője *a marxista—leninista párt* áll, amely elvi-politikai irányító szervezetrendszerként meghatározza az össztársadalmi célokat, s a legfelső államhatalmi-képviseleti szerv ennek az elvi politikai irányításnak a jegyében fogalmazza meg az állami és azon belül az államigazgatási feladatokat.

Az államigazgatási feladatok előírásában *az államigazgatási szervezetrendszer* minden típusú államban közvetve számottevően *közreműködik,* illetve hat a legfelső jogalkotó e tevékenységére. Ezzel kapcsolatban főleg a következőkre kell rámutatnunk:

a) Igazgatáselméleti és közelebbről információ-elméleti nézőszögből tekintve: az államigazgatási szervezetrendszer az, amely tevékenysége jellegéből folyóan a társadalom életviszonyairól a legtöbb információval rendelkezik, sőt nem egy vonatkozásban szinte informáltsági monopóliuma van — különös tekintettel arra, hogy e szervezetrendszer legfelsőbb irányító szerve a kormány. Mindazok az elméleti felfogások, amelyek szerint a 20. század a végrehajtó hatalom, a közigazgatás túlsúlyba kerülésének százada, nem utolsósorban azon a nézeten alapulnak, hogy a közigazgatás az információk gyűjtésénél és elemzésénél élve-

zett kiváltságos helyzeténél fogva a politikai döntéseket s nevezetesen a saját feladatainak megállapítását illetően a feladatkitűző szervet alapvetően befolyásolni tudja, sőt annak döntéseit determinálni képes. Ez a tétel nem általánosítható, sőt szerintünk általában nem igaz. Az államigazgatási szervezetrendszer ugyanis csak akkor állíthatja a kormányzati szerveket kész helyzet elé, ha nem léteznek, vagy nem kielégítően működnek a politikai mechanizmusnak a többi szervezetrendszerei, amelyeknek egyebek között az is funkciójuk, hogy az államigazgatás kontrollálását az információk szolgáltatása szempontjából is ellássák. Mindamellett kétségtelen, hogy *az államigazgatási szervezetrendszer által produkált információk az államigazgatással kapcsolatos politikai döntéseket befolyásolják vagy legalábbis befolyásolhatják.*

b) Az államigazgatási feladatok kitűzése és azok végrehajtása között visszacsatolási összefüggés van. A feladat végrehajtása gyakorta azért nem történik meg, mert szinte áttekinthetetlenül sok tényező közrejátszása eredményeként arra az államigazgatás nem képes. A történelem azonban bőven produkált példát arra is, hogy a feladat megvalósítása az államigazatás ellenállása miatt maradt el. Az a marxi—lenini tétel, hogy a szocialista forradalomnak szét kell zúznia a megdöntött rendszer államgépezetét — nem utolsósorban annak felismerését tükrözi, hogy forradalmi helyzetekben a korábbi államigazgatásnak az új politikai renddel való szembehelyezkedése az állami funkciók betöltését gátolhatja, illetve meg is akadályozhatja. Normalizált politikai viszonyok közepette is azonban az államigazgatás feladatainak meghatározásakor tekintettel kell lenni egyfelől arra, hogy *a feladat megoldásához szükséges eszközrendszer* (pénzügyi fedezet stb.) rendelkezésre áll-e, másfelől arra, hogy *az államigazgatási* szervezetrendszer struktúrájánál, személyi összetételénél (felkészültségénél), fogva *alkalmas-e a feladat megoldására.* A feladat meghatározásakor nem utolsósorban számolni kell azzal is, hogy az államigazgatási szervezetrendszer *munkaterhelése* elbírja-e még további feladatoknak a reá hárítását.

c) Elméletileg nem elképzelhetetlen, hogy a feladatkitűzés során a legfelső jogalkotó az államigazgatási szervezetrendszeren belüli munkamegosztást teljes egészében elvégezze. Gyakorlatilag azonban ez kivihetetlen. Ezért a feladatkitűző szerv általában csak addig megy el, hogy a feladatokat felosztja ágazatok (funkciók) szerint az államigazgatási szervezetrendszer alrendszerei között, s dönt arról, hogy a feladatok hogyan tagozódjanak a központi és a helyi szervek között. *A további munkamegosztás* — mint már említettük — az államigazgatáson belül, *államigazgatási szervek részletező döntései szerint megy végbe.* E munkamegosztás helyessége vagy elhibázottsága visszahat a feladat megoldásának fokára. Különösen arra kell ezzel kapcsolatban utalnunk, hogy a megfelelő munkamegosztás kiküszöböli a szervezeten belül a munkateher aránytalanságait, továbbá, hogy az egyszersmind az egyik legfontosabb koordináló tényező. Az államigazgatáson belüli munkamegosztás (feladatok széttagolása) fogyatékosságai a működés szinte automatikus összehangoltságát eleve kizárják, s az államigazgatási szervezet (különösen a vezetők) energiájának gyakran túlnyomó részét a koordináció biztosítása, a szervezetrendszeren (alrendszereken) belüli ellentmondások kiküszöbölése köti le. Ilyen összefüggésben is helytállónak tűnik az a nézetünk, hogy *az államigazgatás tevékenysége visszahat a feladat kitűzésére*; nemegyszer emiatt kell a feladatot módosítani, illetve csökkenteni.

Mindezek a tételeink természetesen nem vagy csak alig érvényesek az egyes államigazgatási szervezeti egységeken belüli munkamegosztásra és koordinációra, a szervezeti egység feladatainak önmagán belüli s végső soron személyekig menő felbontására (ügyrend meghatározására), ami egy-egy államigazatási feladatot illetően az egészre úgyszólván nem gyakorolhat befolyást.

III. Az államigazgatási feladatok jogi jellege.

Az államigazgatási feladatoknak jogilag előírt kötelezettségekként meghatározása egyértelművé teszi, hogy mindazok az államigazgatási szervek, amelyek a feladatkitűzésre jogosult szervtől feladatot kaptak, felelősek annak a feladat ellátásáért. A közigazgatási (és állam-) jogtudomány szinte egységes abban, hogy ez a felelősség elsősorban politikai jellegű, s főként az államigazgatási szervezetrendszer, illetve alrendszerek vezetőivel szemben hatályosul. Az államigazgatási jogtudomány egyik legtöbbet vitatott s újabb keletű témája az, vajon *az államigazgatási feladat előírása milyen összefüggésben áll az állampolgárok jogaival,* vagyis hogy a feladatkitűző jogszabályok alapján az állampolgárok igényelhetik-e az államigazgatási szervektől konkrét szükségletek kielégítését, illetve azok meghatározott cselekvését.

Ez a kérdés lényegileg egyértelműen megválaszolható az olyan feladatokkal kapcsolatban, amelyeknek ellátásához az államigazgatás (illetve annak megfelelő szerve vagy szervei) hatáskört kaptak, s adott feltételek fennforgása esetén hatáskörüket gyakorolni kötelesek. Némi kivételtől eltekintve ez a hatósági államigazgatási tevékenység világa.

Jóval bonyolultabb a kép az olyan államigazgatási feladatokkal összefüggésben, amelyek abban állanak, hogy az államigazgatás gondoskodjék az állampolgárok gazdasági, egészségügyi, szociális, kulturális szükségleteinek kielégítéséről. Az e feladatokat előíró szabályok két főcsoportba sorolhatók:

a) A feladatkitűzés csak azt jelenti, hogy az államigazgatás, illetve annak megfelelő alrendszere vagy alrendszerei a kitűzött feladat irányában kötelesek működésüket kifejteni, s *a szükségletek kielégítését az adott lehetőségek között biztosítani.* Ilyenkor az állampolgárnak *nincs alanyi joga* arra, hogy a maga szükségletét illetően az államigazgatás illetékes szervével szemben jogigénnyel léphessen fel.

b) A feladatkitűző jogszabály *a szükségletkielégítést kötelezően előírja,* amit nyilvánvalóan csak akkor tehet, ha a feladat megoldásának anyagi, pénzügyi, technikai stb. feltételei adva vannak (pl. az általános iskolai alapképzés biztosításával kapcsolatban). Ilyenkor az állampolgár *alanyi jogot nyer* a feladatkitűző jogszabály nyomán ahhoz, hogy az abban meghatározott szükséglet kielégítését igényelje.

Az, hogy a feladatkitűző szerv melyik megoldáshoz folyamodik, a gazdasági feltételek függvénye. Az állampolgárok szempontjából kétségtelenül a másodikként említett a teljesebb értékű megoldás. Az a körülmény azonban, hogy az állampolgárnak valamely szükségletet illetően a kielégítés igénylésére alanyi joga nincsen, nem egyértelmű azzal, mintha az államigazgatási szerv diszkrecionáriusan dönthetne abban a tekintetben, vajon az egyik igénylő kérelmének eleget tesz-e, a másikénak a teljesítését pedig megtagadja. Nem jelenti továbbá azt sem, hogy az államigazgatás kötetlenül, maga dönthetne arról, vajon a szükségletkielégítés feltételeinek megteremtése terén meddig megy el. Ezen a ponton az államigazgatásnak, illetve szerveinek az eredményességért való felelőssége problémájához érkezünk, amely ugyan — mint már utaltunk rá — elsődlegesen politikai, de nem kizárólag csak politikai, s nem absztrakt, hanem realizálható, ha az eredményért való felelősség eszméje az államigazgatásra nézve éppúgy általában elfogadásra talál, mint a termelő, szolgáltató, elosztó szervezeteket, illetve azok vezetését és igazgatását illetően.

IV. Az államigazgatási feladatok osztályozása. 1. Az államigazgatási feladatok osztályozásának módszere. 2. Az államigazgatási feladatcsoportok. 3. Az államigazgatási feladatok és a jog. 4. Központi és helyi feladatok. 5. Az államigazgatás belső működésével kapcsolatos feladatok.

1. Az államigazgatási feladatok osztályozásának módszere.

Azok a jogilag előírt kötelességek, amelyek az államigazgatás feladatait képezik, többféle módon csoportosíthatók. Rendszerezésüket nehezíti, hogy egyik vagy másik ismérv szerint történő besorolásuk általában nem teremt tiszta kategóriákat; a különféle tagozódások átnyúlnak egymásba. A másik probléma abból ered, hogy akár az összes sajátos jegyek szerinti tagolás sem nyújt megbízható képet adott államigazgatásnak adott időszakban létező összes feladatairól. Ez csak egy módon érhető el; úgy, hogy a hatályos joganyagból tételesen kigyűjtik a létező államigazgatási feladatokat, amelyekre gyakorta — a jogszabályalkotási technika változatos megoldásai miatt — csak következtetni lehet, mert a jogszabályok kifejezetten nem mindig nyilatkoznak valamely államigazgatási feladat előírásáról. A legsűrűbben az fordul elő, hogy hatáskör megállapításából kell visszakövetkeztetni a feladatra, mivel feladat nélkül hatáskör nincs (míg a fordítottja sűrűn előfordul). Emellett számolni kell azzal is, hogy a jog nem ritkán csak igen átfogó államigazgatási feladatköröket határoz meg, amelyek az államigazgatás gyakorlati tevékenysége során bomlanak szét konkrétabb feladatokra. Végül utalnunk kell arra is, hogy — főleg az olyan országokban, amelyekben nincs vagy alig van tételes államigazgatási jog — az az államigazgatási feladatok körének bővülésére vagy szűkülésére a tényleges államigazgatási gyakorlatból, illetve a vele kapcsolatos bírói ítélkezési gyakorlatból lehet csak a legtöbb esetben következtetni.

A Magyar Népköztársaságban azoknak a feladatoknak a száma, amelyeket államigazgatási szerveknek kell teljesíteniük, mintegy húszezerre tehető. Ez az adat azonban önmagában az államigazgatási feladatokról keveset mond. Sokan arra következtetnek belőle, hogy az életviszonyok túlszabályozottak lennének, s túlságosan tág az államigazgatás beavatkozásának kötelessége, illetve lehetősége a közvetlen szükségletkielégítő szervek (vállalatok, szövetkezetek, intézetek) és az állampolgárok viszonyaiba. Ugyanakkor más oldalról igények mutatkoznak arra, hogy az államigazgatás a szükségletek biztosítása, az állampolgárok biztonságos jólétének megteremtése, illetve megóvása végett további feladatokat, illetve jogosítványokat kapjon. Az e körül folyó viták eldöntéséhez a tudomány csak általános törvényszerűségek kidolgozásával járulhat hozzá, amelyek a konkrét kérdések megválaszolásához irányelvekül szolgálhatnak. A fenti számadattal kapcsolatban jeleznünk kell azt is, hogy az felöleli az államigazgatásnak saját belső szervezeti életével kapcsolatos feladatait is; továbbá, hogy a szabályozás következetlenségei miatt olykor jelentős államigazgatási alrendszerek csak néhány feladattal szerepelnek benne, míg máskor a feladatok, illetve a velük kapcsolatos hatáskörök aprólékosan részletezve vannak jóval kevésbé számottevő államigazgatási alrendszereket illetően. (Számos esetben ez egyébként nem jogalkotási következetlenségre vezethető vissza, hanem arra, hogy a feladattal kapcsolatos hatósági jogosítványokat részletesen rendezni kell, s ezek mindegyike részfeladatként jelentkezik.)

Ezeknek előrebocsátása után *az államigazgatási feladatok csoportosításába* — a kielégítendő szükségletek; — a joghoz való viszonyuk és eszközrendszerük; — a feladatoknak központi, illetve helyi szervek közötti megoszlása; — a feladatok ellátása során kifejtett tevékenység kifelé ható, illetve belső (szervezeti) jellege alapulvételével bocsátkozunk bele. Ennek során a magyar államigazgatás feladataiból indulunk ki. Fejtegetéseink azonban javarészt érvényeseknek minősíthetők — lényegüket tekintve — a marxizmus—leninizmus elmélete jegyében berendezkedett többi szocialista országokra is, bár közöttük az államigazgatási feladatok körét és mélyrehatóbb tagozódását illetően sajátos történelmi-társadalmi körülményeik által meghatározott s nem elhanyagolható mérvű különbségek mutathatók ki.

2. *Az államigazgatási feladatcsoportok.*

A kielégítendő szükségletek szempontjából a magyar és általában a szocialista államigazgatás három feladatcsoportban fejti ki működését. Ezek: a népgazdasági igazgatás; a honvédelmi és a belső rend biztosítására irányuló igazgatás; a kulturális, egészségügyi és szociális igazgatás.

A népgazdasági igazgatási feladatok közül funkcionálisak különösen: a gazdasági tervezés; a pénzügyi igazgatás; a munkaügyi igazgatás; az árszabályozás; a műszaki fejlesztés irányítása és a népgazdasági nyilvántartás (statisztika). Utalnunk kell azonban arra, hogy e funkcionális feladatok legtöbbje elsődlegesen ugyan a népgazdasági igazgatásban merül fel, de nem kizárólag csak azzal kapcsolatos.

A népgazdasági igazgatás ágazati feladatai a gazdasági tevékenység ágazatcsoportjai szerint tagolhatók. Ezek: az iparigazgatás; a mező- és erdőgazdasági igazgatás; a vízügyi igazgatás; az építésügyi igazgatás; a kommunális igazgatás; a lakásügyi és egyéb helységgazdálkodási igazgatás; a közlekedési igazgatás; a hírközlési (elsősorban posta) igazgatás; a belkereskedelmi igazgatás; a külkereskedelmi igazgatás s végül a pénzügyi igazgatásnak az a része, amely nem vonható a népgazdasági funkcionális igazgatás fogalmi körébe (lakosság adóztatása stb.).

A honvédelmi és a belső rend biztosítására irányuló igazgatás feladatcsoportjai: a honvédelmi igazgatás (amely túlnyomó részben a honvédelemre hivatott néphadsereg belső igazgatásával kapcsolatos feladatokat öleli fel); a közrend és a közbiztonság fenntartására irányuló igazgatás — ideértve a tűzrendészeti feladatokat is; az igazságügyi igazgatás (amely a bíróságok felügyeletében, a bírósági szervezethez kapcsolt igazgatási szervek feladataiban, az ügyvédi szervezetek felügyeletének ellátásában és a büntetésvégrehajtási feladatok betöltésében jelentkezik); az állampolgárok részére nyilvántartások és igazolások kiadásának végzése.

A kulturális, egészségügyi és szociális igazgatás közelebbi feladatkörei: az oktatásügyi (iskolai) igazgatás; a népművelési igazgatás; a művészetekkel kapcsolatos igazgatás; a tudományos ügyek igazgatása; a testnevelési igazgatás; a megelőző és gyógyító egészségvédelem igazgatása; a társadalombiztosítás igazgatása; a társadalombiztosítás körén túlmenő felnőttvédelem (szociális hátrányok kiegyenlítése); a gyermek- és ifjúságvédelem — ideértve a gyámügyi igazgatást is.

Az államigazgatási feladatcsoportoknak ez a jegyzéke csak arra alkalmas, hogy a szocialista államigazgatás tevékenységi területeiről áttekintő képet nyújtson. Nem igazít el azonban arról, hogy e tevékenységi területeken közelebbről és részletesen mik az államigazgatási feladatok, s így könnyen hibás képzeteket kelthet az államigazgatás tényleges működéséről. Ezek legtöbbször a szocializmussal szembeni ellenérzületekből s a hozzájuk tapadó előítéletekből táplálkoznak, s abban összegeződnek, hogy a szocialista államigazgatás bürokratizálja az életet, az állampolgároknak és a szervezeteiknek szabad mozgási teret nem enged. Cáfolatuk csakis az államigazgatás feladatai teljes katalógusának és eszközrendszere részletes bemutatásának révén lenne lehetséges. Ezért itt kénytelenek vagyunk beérni annak jelzésével, hogy *a különféle államigazgatási feladatok igen eltérő mélységi tagozódásúak, és ellátásukhoz igen sokféle eszköz igénybevételére jogosultak (illetve kötelesek) az államigazgatási szervek.* A népgazdasági igazgatás pl. a Magyar Népköztársaságban nem az ún. tervutasítások, hanem gazdasági szabályozók és az állami vállalatok (valamint a szövetkezetek) felügyelete révén valósul meg elsősorban. A tudomány és a művészetek igazgatása terén az államigazgatási szerveknek szinte nincsenek közhatalmi jogosítványai, hanem feladatuk arra terjed csak ki, hogy a tudományok és a művészetek kibontakozásának azokat a feltételeit teremtsék meg, amelyek egyéb s nevezetesen társadalmi forrásokból nem biztosíthatók. Több olyan igazgatási feladatcsoport létezik továbbá, amelynek terén az államigazgatási szervek parancsoló vagy tiltó szabályok betartása fölött őrködnek, de nem az állampolgár ellen, hanem az állampolgár érdekében (pl. a járványok megelőzése; gyermekek állami gondozásba vétele; tartási szerződések jóváhagyása és betartásuk ellenőrzése a gyengébb szerződő fél védelmezése célzatával stb.). Összefoglaltan azt mondhatjuk: a szocialista államigazgatásnak szinte minden lényeges életviszonnyal kapcsolatban vannak feladatai és azok ellátásához szükséges eszközei. Ez a tény egyfelől abban gyökeredzik, hogy a szocializmus lényegéből folyóan az államigazgatás a társadalmi tulajdon talaján állva irányítja a népgazdaságot, másfelől abban, hogy az államigazgatásnak a szocialista

társadalom közösségi jellegéből folyóan őrködnie kell azon, nehogy az össztársadalmi érdekek rovására jogtalan csoportérdekek, illetve, egyéni érdekek érvényesüljenek. Ez azonban nem jár együtt azzal, hogy az államigazgatási feladatok betöltése gátolná az egyén személyiségének szabad kibontakozását, a polgárok és szervezeteik öntevékenységét. Ellenkezőleg: az államigazgatási feladatok meghatározása során ez az elsődleges célzat.

3. Az államigazgatási feladatok és a jog.

A *joghoz való viszonyuk és eszközrendszerük* szempontjából nézve az államigazgatás feladatait *jogalkotásiakra* és *jogalkalmazásiakra*, valamint *hatóságiakra* és *szervezési eszközökkel megoldandóakra* szokásos tagolni.

Ami *a jogalkotást és a jogalkalmazást* illeti: ezek önálló, elsődleges államigazgatási feladatokként nem foghatók fel. Az államigazgatás által kielégítendő szükségletekhez viszonyítva *mindkettő szekunder, eszköz-jellegű államigazgatási feladat.* Az államigazgatási jogalkotás az elsődleges feladatokat kijelölő törvények keretén belül maradó részletesebb szabályozást, a végrehajtás (feladatmegoldás) módozatainak meghatározását célozza. Mutatis mutandis ugyanez a helyzet a jogalkalmazással is. A klasszikus államigazgatási jogi dogmatika, amely a hatóság kontra ügyfél képletében gondolkodott, ezt azért minősítette önálló államigazgatási feladatnak, mert az ún. liberális jogállamban az államigazgatási szervek tevékenységének középpontjában állott, s mert egybevetették a bírói jogalkalmazással. Ám tételük a liberális jogállamra kivetítve sem volt helytálló. Nem részletezve itt azt, hogy a bírói jogalkalmazásnak is mögöttes és primer rendeltetése az igazságszolgáltatás, s ezzel társadalmi viszonyok konzerválása vagy változtatása (alakítása), az államigazgatási jogalkalmazás legfeljebb a jogvitás ügyek eldöntése körében hozható párhuzamba a bíróival. Egyébként azonban az államigazgatási jogszabályoknak a konkrét jogviszonyokra alkalmazása révén az államigazgatási szerv közfeladatmegoldó, szükségletkielégítő feladatának teljesítését végzi azáltal, hogy a konkrét államigazgatási jogviszony ügyféli alanya részére a jogszabály alapján jogot vagy kötelességet állapít meg (adatot igazol vagy nyilvántartást végez). Ilyen értelemben tehát az államigazgatási jogalkalmazás is szekunder államigazgatási feladat, vagyis eszköz-jellegű valamely közszükséglet kielégítéséhez, mint primer feladathoz viszonyítva. Még inkább szembeszökő ez a tény az olyan, szintén jogalkalmazásnak nevezett államigazgatási tevékenységgel kapcsolatban, ahol nem a jogszabálynak konkrét esetekre történő alkalmazásáról van szó, hanem arról, hogy az államigazgatási szervnek a jogszabályban előírt feladat megoldását meg kell szerveznie, s ilyen értelemben a jogszabályt végre kell hajtania.

Ezen a ponton érkezünk el *a hatósági és a szervezési eszközökkel megoldandó államigazgatási feladatok* elhatárolásához. Ennek annyiban van értelme, amennyiben léteznek olyan államigazgatási feladatok, amelyeknek elvégzéséhez az államigazgatási szerveknek közhatalmi (hatósági) eszközökre, feljogosítottságra egyáltalán nincs szükségük, s ezért ilyenekkel nem is rendelkeznek. A legtöbb primer államigazgatási feladat esetében azonban a tisztán szervezési és a hatósági eszközök használata kombinálódik, hol egyiknek, hol másiknak az elsődlegessége mellett — a feladat természetétől függően. Olyan hatósági (azaz jogalkotó vagy jogalkalmazó) államigazgatási tevékenység nincs, amely önmagáért való lenne, s nem állana valamely primer államigazgatási feladat szolgálatában eszközként.

Ez az osztályozás szintén a közigazgatási jogi dogmatika hajdani felfogásában gyökeredzik, amely az életviszonyokba való eseti beavatkozást helyezte előtérbe a liberális jogállam már tárgyalt politikai-gazdasági koncepciójának alapulvételével. Ezen korunkban már a szociális jogállamiságot valló polgári tudomány is túljutott. *A szocialista államot illetően pedig soha nem állhatott meg az a nézet, hogy a közszükségleteket biztosító államigazgatáshoz képest a hatósági államigazgatás elkülönült feladatokkal rendelkezne.*

Helyesen tehát a szükségletkielégítő (feladatmegoldó), illetve hatósági államigazgatás között lehet ugyan különbséget tenni olyan értelemben, hogy eszközrendszerükben jelen vannak-e a közhatalmi jogosítványok, illetve azok és a szervezési eszközök között milyenek az arányok. A hangsúly azonban nem ezen, hanem ott van, hogy e különbségtétel alapjául nem a feladatok, hanem az eszközök jellege szolgál.

Ezt a tételt szembeszökően bizonyítja az, hogy az államigazgatási tevékenység egész sor területén a szükségleteknek szervezés útján kielégítése a hatósági tevékenységet egészében vagy legalábbis túlnyomórészt feleslegessé teszi (pl. a termékbőség a hatósági elosztást). Még a hatósági igazgatás klasszikus szelvényében, a közrend biztosítása terén is észlelhetjük ezt (pl. a kielégítő úthálózat és a kellő technikai felkészültséggel végzett forgalomirányítás a szabálysértések nagy hányadát s egyben miattuk hatósági szankció alkalmazását kiküszöböli).

4. Központi és helyi feladatok.

Az államigazgatási feladatoknak *országosakra (központiakra)* és *helyiekre felosztását* illetően mind a teória, mind a gyakorlat oly számtalan felfogást, illetve megoldást produkált, hogy puszta felsorolásuk is oldalakra menő lenne. E sokféleség alapvető okai:

a) A nézetek eltérősége *a centralizáció* és a tőle elválaszthatatlan *decentralizáció arányai* felől.

b) Az álláspontok összeütközése abban a kérdésben, hogy az össztársadalmi érdekeken (szükségleteken) belül *léteznek e sajátlagos területi, helyi érdekek* (szükségletek), vagy pedig azok a feladatok, amelyeket az államigazgatás helyi szervei végeznek, nem egyebek, mint az össztársadalmi szükségletekkel kapcsolatos általános államigazgatási feladatok részei.

c) Az előbbi kettővel összefüggően *az államigazgatási szervezetnek olyan felépítése*, amelyben

— a helyi szervek nem mások, mint a központi szervek helyi nyúlványai; ez a tiszta dekoncentráció szervezeti rendszere;

— a helyi szervek önkormányzatok, amelyek felett a központi szervek legfeljebb törvényességi és esetleg gazdasági felügyeletet gyakorolhatnak csak; ez esetben másodlagosan az is felmerül, hogy az önkormányzatok csak a településekben (község, város) léteznek-e, vagy pedig magasabb szinten, illetve szinteken is (járás, megye, tartomány, régió stb.); ez a maradéktalan önkormányzat modellje;

— a helyi szervek rendszerében kombinálódik az önkormányzat és a dekoncentráció szervezeti elve, amikor is az elsősorban országos jelentőségűnek tekintendő feladatokkal a dekoncentrált szervek foglalkoznak, míg az elsődlegesen helyieknek minősülőkkel az önkormányzati szervek.

Valamennyi változat esetében *meghatározó jelentőségű az állam pénzügyi-költségvetési, illetve tervezési rendszere.* Az említett szervezeti minták mikénti funkcionálása döntően függ ugyanis attól, hogy a helyi szervek, s nevezetesen az önkormányzatiak saját anyagi eszközeikből oldhatják-e meg feladataikat, vagy pedig mozgási területüket korlátozza az, milyen bevételi forrásokat aknázhatnak ki maguk, vagy pedig milyen központi támogatást nyújtanak nekik a kormányzati szervek. Meghatározó jelentőségű továbbá az, hogy *a kormányzat az* államigazgatási tevékenység egységének biztosítása érdekében *a helyi szervekkel szemben milyen irányítási-felügyeleti jogosultságokkal rendelkezik.*

Mindezekben a fundamentális kérdésekben a döntés politikai karakterű, s mint ilyen elválaszthatatlan a hatalmi és gazdasági viszonyoktól. Történeti koronként tendenciák felfedezhetők bennük. Így például *Marx* világosan kimutatta, hogy az abszolút monarchia idején életre hívták a végrehajtó hatalom óriási bürokratikus és katonai szervezetét, amely mellett az államhatalom munkája a gyáréhoz hasonlóan megoszlik és központosított lesz. Ez tárgyunkra kivetítve egyértelmű az államigazgatási feladatoknak központiakká (országosakká) tételével, a közigazgatás ún. államosításával, amelyben kormánytevékenység tárgyává lett egy község hídjától, iskolaépületétől és községi vagyonától az ország vasútjáig, nemzeti vagyonáig és országos egyeteméig minden — éspedig azzal a nyers, direkt módszerrel, hogy a társadalomról leválasztottak minden közös érdeket, s azt mint magasabb, általános érdeket állították vele szemben. (Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája.) A szocializmus rendszerét érintő történelmi illusztrációként hivatkozunk *Lenin* tételére, amely szerint a modern államban a centralizmus mellőzhetetlen, s a burzsoá államgépezet elpusztítása nem egyértelmű a centralizmus elpusztításával. Ennek a centralizmusnak azonban a szocialista államban demokratikusnak kell lennie. (A kettős alárendeltségről és a törvényességről.) A marxizmus—leninizmus klasszikusainak ezek a megállapításai félreérthetetlenül az állami, s közelebbről az államigazatási feladatokra vonatkoznak, s ezekhez mérten másodlagos az, hogy a feladatokat illetően a demokratikus centralizmus elvének elfogadása természetszerűen szervezeti konzekvenciákat is von maga után. Az azután más kérdés, hogy adott szervezeti megoldások, a létező szervezetek befolyása hogyan hat vissza a feladatok elosztását célzó politikai mechanizmusra és döntésekre.

Az államigazgatási feladatoknak központiakra és helyiekre osztása tekintetében a szocialista államban a probléma lényegesen bonyolultabb, mint az egyéb államokban, mert itt politikai döntés tárgyává kell tenni azt is, hogy *a gazdaság igazgatásának feladataiból mi tartozzék a központi és mi a helyi szervekre.* Abban nincs véleménykülönbség, hogy a szocialista tervgazdálkodás csak egységes, központi irányítás mellett képzelhető el. Afelől azonban igen, hogy a gazdasági feladatok, illetve a hozzájuk tapadó döntési jogosultságok hogyan parcellázandók fel a központi, illetve a különféle szintű területi (helyi) és vállalati szervek között. Ennek egységes és objektív mércéje valamennyi szocialista államra nézve már csak azért sincs, mert a szocialista államok szövetségi vagy egységes jellege, valamint területi kiterjedésük, lélekszámuk, gazdasági adottságaik, igazgatási területi beosztásuk igen különböző. Ugyanez érvényes a lényeget tekintve az egyéb államigazgatási feladatokra is.

A szocialista (s nevezetesen a magyar) államigazgatást illetően általánosan elfogadottnak mondhatjuk azt, hogy az össztársadalmi érdekeken belül elismertek mind a településekben élő, mind a munkaszervezetekben dolgozó lakosság csoportérdekei, s ennek megfelelően az is, hogy központi irányítás (felügyelet) mellett helyileg megoldandó államigazgatási feladatok léteznek. *A településekre és az azok felett álló területi egységekre nézve alapelv az, hogy a lakosságukat közvetlenül érintő államigazgatási feladatok rájuk tartoznak,* s hatáskörüket is ezzel összhangban kell megállapítani. Ilyen feladatok különösen: a művelődésügy, az egészségügy, a szociális ellátás, a lakásügy, a kommunális és kereskedelmi ellátás és

egyéb szolgáltatás, valamint az ezekkel kapcsolatos és egyéb sajátlagos hatósági jogkörök gyakorlása. A helyi és területi önkormányzati szervek feladatköre összefoglaltan abban jelölhető meg, hogy gondoskodnak a terület és a település fejlesztéséről és szervezik a lakosság szükségleteinek kielégítését, amelyek helyileg, illetve adott települési körzetekre nézve magasabb, de nem országos (központi) igazgatási szinten biztosíthatók.

A termelő-elosztó-szolgáltató szervezetekkel kapcsolatban a központi-helyi igazgatás problémája elsősorban nem így jelentkezik, hanem abban a formában, hogy mely irányítási jogosultságok illessék meg a tulajdonosi funkciót gyakorló államigazgatási szervet s a vállalati önállóság szándékolt fokától függően milyen terjedelmű legyen a vállalat vezetésének (illetve kollektívájának) döntési jogosultsága a vállalat tevékenységével összefüggésben felmerülő ügyekben. E téren külön kérdés az, hogy mely szükségletek kielégítésére létesíthessenek és működtethessenek a helyi (területi) önkormányzati szervek saját vállalatokat (intézeteket).

A szocialista államokban a helyi feladatok túlnyomó többségét a helyi és a területi tanácsokra (és szerveikre) mint választott népképviseleti-önkormányzati-államigazgatási szervekre bízzák, s csak kivételesen látnak el ilyeneket kizárólag központi irányítású (dekoncentrált) szervek.

5. Az államigazgatás belső működésével kapcsolatos feladatok.

Csupán a viszonylagos teljesség kedvéért teszünk említést az államigazgatási szervezetrendszernek (alrendszereknek, szervezeti egységeknek) *a saját működési feltételeik biztosítását célzó feladatairól.* Ezek ugyanis minden szervezetben szükségképpeniek, s létezésük nem sajátos jellemzője az államigazgatásnak. Ilyenek különösen: a személyzeti ellátás, a dologi-pénzügyi eszközök biztosítása, a szervezeten belüli munkamegosztás és koordináció, az ellenőrzés megszervezése, az információk megszerzéséről és áramlásáról való gondoskodás, s nem utolsósorban a szervezet megfelelő vezetésének megteremtése.

Az államigazgatás kifelé ható működését tevő (szakirányú) feladatokhoz képest az imént felsorolt *belső (szervi) feladatok* teljesítése nyilvánvalóan eszköz-jellegű. A kétféle feladatcsoport között számszerűen arányossági követelmény fel nem állítható. Mindamellett az egyéb igazgatási szervezetekhez viszonyítva az államigazgatásban, ahol gazdaságossági mutatókkal a működést egyértelműen mérni nem lehet, közelfekvő az a veszély, hogy az államigazgatás belső feladataival kapcsolatos működés túltengjen a kifelé ható, szakirányú tevékenységhez mérten és annak rovására; más szavakkal: túlzottá váljék a szervezet önfogyasztása.

Az ilyen állapot bekövetkezése ellen, illetve megszüntetésére egyfelől a kétféle tevékenység arányainak rendszeres vizsgálata, másfelől és főleg pedig a hasonló szervezetekkel való összehasonlítás kínálkozik.

A szervi és a szakirányú államigazgatási működés, illetve feladatok helyes arányainak elemzésekor két sajátos körülményre kell tekintettel lenni. Ezek:

a) Az államigazgatásban akadnak olyan szervezetrendszerek (szervezeti egységek), amelyek igazgatáselméleti szempontból szervi feladatot látnak el, az államigazgatás kifelé ható feladataihoz való kapcsolatukban azonban ezek nem szervieknek, hanem szakirányúaknak minősülnek (pl. a tervezés), mert köztük és a szakirányú tevékenység körébe eső feladatok között a sine qua non viszonya áll fenn.

b) Az államigazgatás vállalatokat, intézeteket irányító (felügyelő) tevékenységével kapcsolatos feladatok egyértelműen a kifelé ható működése körébe esnek, s nem foghatók fel szervi feladatoknak.

Irodalom. *Concha* Győző: Politika. 2. kötet. Közigazgatástan. Bp. 1905.; *Jászi* Viktor: A magyar közigazgatási jog alapvonalai. Bp. 1907.; *Magyary* Zoltán: Magyar közigazgatás. Bp. 1942.; *Beér* János: A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon (1945—1960). Bp. 1962; *Kovács* István: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Bp. 1962.; *Berényi* Sándor—*Martonyi* János—*Szatmári* Lajos—*Szamel* Lajos: Magyar államigazgatási jog. Általános rész. Negyedik kiadás. Bp. 1976.; Ugyanők: Magyar államigazgatási jog. Különös rész. Bp. 1972.; Ju. M., Kozlov: Administrativnoe pravo. Red. Moszkva, 1968.; *Petrov*, G. I.: Szovjetszkoe administrativnoe pravo. Leningrad, 1970.; V. M., Cshikvadze: Goszudarsztvo — pravo — hozjajsztvo. Red. Moszkva, 1970.; *Starościak*, J.: Prawo administracyjne. Warszawa, 1969.; *Bachof*, O.—*Brohm*, W.: Die Dogmatik des Verwaltungsrechts vor den Gegenwartsaufgaben der Verwaltung. Berlin—New York, 1972.; *Wolff*, J.: Verwaltungsrecht. München, 1971.; Verwaltung. Eine einführende Darstellung. Berlin, 1965.

Szamel Lajos

ÁLLAMIGAZGATÁSI ÁGAZAT → *Államigazgatás szerkezete*

ÁLLAMIGAZGATÁSI AKTUS → *Államigazgatási eljárás*

ÁLLAMIGAZGATÁSI AKTUSOK BÍRÓI FELÜLVIZSGÁLATA → *Államigazgatási eljárás*

ÁLLAMIGAZGATÁSI ALKALMAZOTT FELELŐSSÉGE → *Államigazgatás személyzete*

ÁLLAMIGAZGATÁSI ELJÁRÁS: I. Az államigazgatási eljárás fogalma (165.) — II. A hatósági eljárás szabályozása és alapelvei (168.) — III. Az államigazgatási eljárás általános intézményei (173.) — IV. A hatósági határozat törvényességének biztosítékai (179.) — V. Végrehajtási eljárás (188.)

I. Az államigazgatási eljárás fogalma. 1. Az államigazgatási szervek aktusai. 2. Az aktusalkotás alaki rendje. 3. Hatósági egyedi aktus. 4. Az államigazgatási eljárás fogalma.

1. Az államigazgatási szervek aktusai.

Az államigazgatási szervek a társadalmi viszonyok szervezésére irányuló, sokféle és jelentőségében gyakran eltérő feladataikat, akaratukat kifejező aktusaik tartalmilag különböző, alakilag tagolt rendszerével valósítják meg. *Aktusaik összessége alkotja az államigazgatási szervek működését.*

Az államigazgatási feladatok megvalósítására irányuló aktusok bonyolult rendszert alkotnak. E bonyolult rendszerben az államigazgatási szervek aktusai alapvetően aszerint különböznek, hogy azok az államigazgatási szervek célját — alaptevékenységét — miként realizálják és milyen minőségű hatás kiváltására irányulnak.

Az államigazgatás alaptevékenységéhez viszonyítva az államigazgatási aktusok vagy közvetlenül, vagy pedig közvetve, áttételesen szolgálják az államigazgatási szervek alaptevékenysége körébe tartozó feladatok megvalósítását.

Az államigazgatás nem öncélú szervezet. Tevékenysége tehát szükségszerűen szervezetén kívüli célok megvalósítására irányul. E célok megvalósítását a külső aktusok szolgálják. Az államigazgatási szervek feladataik teljesítése érdekében a velük szemben szervezeti vagy ügybeni függőségben nem álló, tehát önálló alanyokra — állampolgárokra, vállalatokra, intézetekre, társadalmi szervezetekre stb. — közvetlen hatást ezekkel az aktusaikkal gyakorolnak. A hatás minősége alapulvételével a külső államigazgatási aktusok vagy közvetlenül *jogi hatást* váltanak ki, vagy pedig *közvetlen jogi hatásuk nincs.* Ettől függően az aktusok joginak vagy nem joginak — ténylegesnek minősülnek.

Az államigazgatási szervek külső *jogi* aktusaikkal az állampolgárok és szervezeteik részére vagy *a)* általános magatartást írnak elő, szabályozó aktusok (pl. miniszteri rendelet), vagy *b)* azokat egyedileg meghatározott esetben jogokkal illetik vagy jogszabályban meghatározott kötelezettségekkel terhelik (pl. építési engedély), vagy pedig *c)* azokkal szerződéses viszony alanyaivá válnak. *Ezek az aktusok tehát vagy általános vagy konkrét jogviszonyok létrehozására, módosítására vagy megszüntetésére irányulnak.*

Az általános magatartásról, továbbá az egyedileg meghatározott esetben jogszabályban meghatározott jogokról, illetőleg kötelezettségekről *rendelkező* aktusok ún. *autoritatív,* hatalmi *aktusok.* Ezek a közhatalmi akarat kifejezésének elsődleges formái. Az állam elsősorban ezekkel formálja a társadalmi viszonyokat. Ezek egyoldalú aktusok. Az aktusba foglalt akaratkijelentés nem megállapodás tárgya. Ezek mellett azonban a politikai viszonyok által meghatározottan változó, de mindig nagy szerepe volt és van a nem autoritatív jogi aktusoknak is. E kategóriába az államigazgatási szervek szerződései, megállapodásai tartoznak.

A közvetlenül jogi hatás kiváltására nem irányuló külső aktusok önmagukban a fennálló helyzetben jogi változást nem hoznak létre. Ezek az aktusok vagy regisztratívek — hatósági bizonyítvány, adatigazolás —, vagy pedig operatív szervezők lehetnek. Például önkéntes részvételen alapuló társadalmi munka szervezése, nem jogi eszközökkel történő fellépés vagy közreműködés a lakosság szükségletei jobb kielégítésére stb.

A *belső aktus* adott államigazgatási szerv vagy az államigazgatási mechanizmus egésze, vagy meghatározott része belső működtetésére, esetenként alárendelt, vagy ügybeni függőségben álló egysége irányítására — normatív utasítás, állásfoglalás, irányelv, konkrét utasítás stb. —, valamint az államigazgatási szerv alaptevékenységét képező feladatai megvalósítását szolgáló, szerven belüli egyéb műveletekre — ügyvitel, ügykezelés, anyagi-technikai cselekvés, nyilvántartás stb. — irányul.

Az államigazgatási szervezet működésében a belső aktusok nélkülözhetetlenek. Ezek nélkül az eredményes működés, a külső hatás és e hatás hatékonysága nem képzelhető el. Az államigazgatás alaptevékenységéhez, rendeltetés szerinti feladataihoz viszonyítva a belső aktusok azonban másodlagosak.

Az államigazgatási aktusok gyakran nem különülnek el élesen egymástól. Így például a rendelet szabályozhatja a külső viszonyokon kívül a belső kapcsolatokat is. Adott ország tételes jogától függően kivételesen normatív utasítás érintheti külső viszonyok körét is. A konkrét egyedi határozat pedig belső viszonyokat illetően is tartalmazhat jogot vagy kötelezettséget.

Az államigazgatási szervek *feladataikat aktusaik összetett, komplex rendszerével valósítják meg.* A különböző aktusok az államigazgatás működése során összefonódnak, gyakran feltételezik egymást. Ahhoz például, hogy valaki építési engedélyt kaphasson, nemcsak jogi hatás kiváltására irányuló aktusokra, hanem belső és külső cselekvések egész sorára van szükség.

2. *Az aktusalkotás alaki rendje.*

Minden egyes aktus az aktusnak megfelelő alaki rendben jön létre. Az alakiság nem csupán egyik vagy másik aktustípus vagy aktusfajta sajátossága.

Az államigazgatási *aktusalkotás alaki rendje objektív szükségletből fakad.* Az államigazgatási aktusok alakiságát ugyanis három, különkülön is összetett olyan problémacsoport alkotja, amely nélkül eredményes, megfelelő hatás kiváltására alkalmas államigazgatás nem képzelhető el. E problémacsoportok a következők: felhatalmazás meghatározott aktusok kiadására — hatáskör, illetékesség —; az aktus kiadására irányuló működés módja, és végül az aktus materiális megjelenítése — rendelet, utasítás, határozat, szolgálati parancs stb. Az aktusalkotás alakisága valójában az államigazgatási szerv eljárásnak a rendje. Ez *az államigazgatási eljárás legtágabb fogalma. E fogalom általános és azonos az államigazgatás működési rendjével.* Ezen belül aktusfajtánként az államigazgatási eljárás jelentősége, a szabályozás igénye és lehetősége különböző. Ennek megfelelően differenciált az alakiság társadalmi hatása is.

Az államigazgatási szervek *szabályozó aktusainak megalkotására az államigazgatási szervek belső működési rendjén kerül sor.* A megalkotásban az állampolgárok közvetlenül nem is vesznek részt. A jogalkotási eljárás tárgya és a szabályozás lehetősége is rendkívül sajátos és minden más eljárástól minőségileg eltérő. A jogalkotási eljárási viszonyok kutatása és a jogalkotás szabályainak megalkotása az állam- és a jogelmélet, valamint az államjog feladata.

A belső aktusok közös vonása, hogy a rendelkezővel alárendeltségben vagy függőségben nem álló önálló alanyok tekintetében közvetlenül kikényszeríthető jogokat és kötelezettségeket szabályként nem állapíthatnak meg. Ilyet nem is változtathatnak és nem is szüntethetnek meg.

Az államigazgatási szervek belső viszonyai körében vannak olyan szervezeti elemek is, amelyeknek a rendelkező szervvel szemben alárendeltségben vagy függőségben nem álló alanyok tekintetében is jelentőségük van. Ilyen a szervek hatásköre és illetékessége. Ezért a jelzett viszonylatban a vonatkozó alaki szabályok megállapítása külső normatív aktusban, jogszabályban történhet.

Az államigazgatási szervek belső aktusainak jogi rezsimje sajátos. Az e körbe tartozó aktusokat a kibocsátó és a főléje rendelt szervek bármikor megváltoztathatják és hatályon kívül helyezhetik. Ezeknek az aktusoknak a szférájában az államigazgatási szerveknek rendkívül széles mozgási lehetőségeik vannak. Belső viszonylatban az államigazgatási szerveknek meg kell tenniük mindent, amit jogszabály rendel, és megtehetnek mindent, amit jogszabály sérelme nélkül a köz érdekében indokolt megtenni. Belső viszonylatban az államigazgatási szervek tevékenységének alaki rendje átfogóan legfeljebb csak alapkérdéseiben rendezhető. Egyes belső cselekvések azonban szabályozhatók és általában szabályozottak is. Így például az államigazgatási *ügyviteli és ügykezelési cselekmények.* Ezek a működés belső feltételeit és a működés eredményességét is előmozdítják. Az államigazgatás feladatához viszonyítva azonban közvetlen jogi jelentőségük nincs.

Az államigazgatási szervek belső cselekvései körében külön kategóriát alkotnak az ún. *anyagi-technikai cselekmények.* Ezekkel az államigazgatási szervek meghatározott folyamatokat kísérnek figyelemmel, elemzéseket végeznek, meghatározott tevékenység belső konkrét szervezését, esetenként végzését látják el, továbbá tervezeteket és javaslatokat dolgoznak ki, véleményeket nyilvánítanak, felvilágosításokat nyújtanak, technikai intézkedéseket foganatosítanak stb. Következésképpen ezek vagy előkészítő, vagy pedig az aktusok érvényesülése érdekében végzett cselekmények. Ilyen a tájékoztatás, belső ellenőrzés stb. Az anyagi-technikai cselekmények önmagukban jogi hatást nem váltanak ki, jogi hatás kiváltására irányuló aktus létrehozása és végrehajtása szempontjából jelentőségük azonban alapvető. Az anyagi-technikai cselekmények éppen sokféleségük miatt alaki vonatkozásban egységes szerkezetbe nem kodifikálhatók.

Az államigazgatási szervek feladataik hatékonyabb ellátása érdekében jelentős tényekről és viszonyokról különböző *nyilvántartásokat* vezetnek. A nyilvántartások vezetése szerven belüli tevékenység. Egyes nyilvántartások vezetésének jelentősége azonban a szerv belső viszonyain túlmutat, és igen nagy jelentősége van az állampolgárok személyi és vagyoni viszonyai tekintetében. Ezek az ún. közhitelű nyilvántartások. Ilyen az ingatlan-nyilvántartás, az anyakönyv, a népesség nyilvántartások stb. Ezeknek a nyilvántartásoknak a vezetése külön-külön részletesen szabályozott. Az egységes — átfogó — szabályozásra nincsen mód.

A belső aktusok közös vonása, hogy az érintettekre kötelezőek. Megtartásuk azonban az érintetteknek a szervezethez való tartozásán vagy ügybeni függési viszonyán alapszik.

Kikényszerítésük általában munkajogi eszközökkel történik. Így a belső aktusok az államigazgatási szervek külső autoritatív aktusaitól minőségileg eltérnek. Az utóbbi aktusok éppen autoritatív voltuknál fogva függőségi viszonyban nem álló alanyok tekintetében rendelkeznek. Így kikényszerítésük az állami kényszer más, közvetlenebb formáival, például szabálysértés, pénzbírság, materiális végrehajtás stb. történik.

Az államigazgatási *regisztratív* cselekmények önmagukban jogokat, kötelezettséget

nem állapítanak meg. Jogokat, kötelezettséget nem is változtathatnak meg, de alapul szolgálhatnak ilyen tárgyú aktus kibocsátásához. Az államigazgatási szerveknek regisztratív cselekményei jogsértőek lehetnek. Ezért az állampolgárok részére ilyen esetekre megfelelő eljárási jogvédelmi eszközöket kell biztosítani.

Az *operatív szervező* munka közös vonása a széles körű cselekvési szabadság. Az operatív szervező aktusok az államigazgatási szervek ún. szabad tevékenysége körébe tartoznak. A vonatkozó aktusok csupán jogszabályba nem ütközhetnek, egyébként szabadok. Éppen ezért ezek az aktusok egyoldalúan önálló alanyok tekintetében közvetlenül jogot vagy kötelezettséget nem is állapíthatnak meg. Az operatív szervező aktusok alaki rendje jogilag valójában formátlan. Ezek számára egységes alaki jogi rend nem is képzelhető el.

Az államigazgatási szervek *szerződéseinek és megállapodásainak skálája igen széles.* Ebbe az aktus-kategóriába tartoznak például az államigazgatási szervek polgári jogi szerződései, továbbá azok a megállapodások is, amelyek államigazgatásjogi és más anyagi jogi, pl. polgári jogi, munkajogi stb. rezsim alatt is állnak. Egyes szerződéses viszonyok létrejötte vagy érvénytelensége az államigazgatási szerv előzetes engedélyétől vagy utólagos jóváhagyásától függ, vagy pedig részére a konkrét jogviszony érdemét érintő jogok vannak az alapul szolgáló jogszabályban biztosítva. Az államigazgatási szerv ide vonatkozó jogosítványai hatóságiak.

Az aktus létrejöttének módja alapján a megállapodások közé sorolhatók az államigazgatási szervek és nem államigazgatási szervek közötti ún. szocialista szerződések és a községközi megállapodások is. E megállapodások két- vagy többoldalúak. A viszonyból eredő viták rendezése — amennyiben a jogviszony államigazgatási szervek közötti — szabályként felsőbb államigazgatási vagy népképviseleti szerv hatáskörébe tartozik. A vonatkozó megállapodások társadalmi-politikai jelentősége viszonyaink között növekszik. A megállapodások jogi rendje még nem alakult ki. A tárgyi sokféleség miatt egységes alaki jogi rend megállapítására nem kerülhet sor.

3. Hatósági egyedi aktus.

Az államigazgatási aktusok rendszerében kiemelkedő jelentősége van az *egyedi autoritatív*, a *hatósági aktusnak.*

Az államigazgatási szerv hatósági aktusával egyoldalúan egyedi jogviszonyt hoz létre, szüntet vagy változtat meg, vagy pedig éppen a fennálló jogviszony megszüntetését vagy módosítását óvja. A hatósági aktus ismérvei: az aktus címzettjeinek önálló jogalanyisága; az ügy egyedisége; a cselekvés hatalmi-autoritatív jellege; egyoldalú akaratnyilvánítás és kikényszeríthető közvetlen jogi hatás.

Az államigazgatási aktusok rendszerében arányainál és jogi jelentőségénél fogva ez az aktusfajta a legjellemzőbb és a legtipikusabb. Az államigazgatási szervek e relációkban mint *jogalkalmazó* szervek járnak el. Ez az aktus jogilag kötött. *A tárgyi joghoz való viszonyában sem contra, sem praeter legem nem állhat.*

Az államigazgatási szervek a közhatalom erejével közvetlenül zömmel ezekkel az aktusokkal formálják az állampolgárok és szervezeteik életviszonyait, ezek révén érhetik azokat konkrét jogsérelmek. *Döntően ebben a viszonylatban és ezenkívül az állampolgárok részére végzett regisztratív tevékenységet illetően támaszt a gyakorlat az eljárás megfelelő rendezésére igényeket.* Az eddig megalkotott eljárási kódexek is e viszonylatban rendelkeznek.

A különböző életviszonyokat rendező anyagi jog megfelelő eljárási rend útján realizálódik. Az eljárási normák elválaszthatatlanok az anyagi normáktól, *Marx* szavaival élve: „az eljárás és a jog olyan szoros kapcsolatban van egymással, mint például az állat csontváza a húsával és vérével: az eljárás a törvény életének formája, belső életének megnyilvánulása". (Marx—Engels: Művei 1. köt. Bp. 1947. 145. o.)

Ezek a nézetek az államigazgatási szervek által alkalmazott jogra is vonatkoznak. Az államigazgatási szervek jogalkalmazói tevékenységében is nagy jelentősége van az eljárási formáknak. Az államigazgatás által alkalmazott anyagi jogszabályok az életviszonyok rendkívül széles és differenciált körét ölelik fel. Az állampolgárok nagy számát nemegyszer alapvető ügyeikben érintik. Különleges jelentősége van tehát annak, hogy az államigazgatási szervek tevékenysége is megfelelően rendezett normákon alapuljon. *A törvényesség csak úgy biztosítható, ha az államigazgatási szervek az anyagi jog alkalmazása során meghatározott eljárási szabályok megtartásával járnak el.* Enélkül a jogban kifejezett állami célkitűzések eltorzulhatnak. Az alakiság tehát nem öncélú. Az államigazgatási eljárás világos rendszere nélkül a szükséges magas fokú rendet, valamint a jogoknak és jogos érdekeknek védelmét nem lehet kielégítően biztosítani.

4. Az államigazgatási eljárás fogalma.

A hatósági aktusok jellemzői egyértelműen arra utalnak, hogy ezek az aktusok más aktusoktól minőségileg eltérnek, és hogy ezek tekintetében az alakiságok szükségképpen mások, kidolgozottabbak és jelentőségük is fokozottabb. *A hatósági aktus kiadására irányuló eljárás az államigazgatási működésnek szűkebb, egyben jellemzői folytán elkülönülő és kiemelkedő területe.* Ez az eljárás a büntetőeljárással és a polgári perrenddel mutat bizonyos hasonlóságot. A hasonlóság forrása egyebek között az a tény is, hogy az államigazgatási eljárás különösen a polgári perrend intézményei közül adaptált sokat. *Ha a bírói eljárásokat tekintjük viszonyítási alapnak, úgy az*

államigazgatási eljárásnak ez a területe minősíthető tipikus eljárásnak.

Az iméntiek alapulvételével szűkebb értelemben *államigazgatási eljáráson az eljáró államigazgatási szerv és az ügyfél, valamint az eljárásban szereplő más személy — tanú, szakértő stb. — kölcsönös tevékenységi kapcsolatát értjük a hatósági aktus keletkezésének és végrehajtásának folyamatában.*

Az államigazgatási eljárásjog az iménti meghatározásnál szűkebb. Az államigazgatási eljárásjog ugyanis azoknak a jogi normáknak az összessége, amelyek a meghatározásba foglalt tevékenységi kapcsolatot szabályozzák. A két meghatározás közötti különböztetésnek elméleti és gyakorlati jelentősége van, ugyanis *az államigazgatási eljárás jogot nem sérthet, de egyébként szabad.*

Az államigazgatási eljárás fogalmilag tárgyát tekintve az egyedi jogi hatás kiváltására irányuló aktushoz, alanyát tekintve pedig a rendelkező szervhez és az eljárás címzettjéhez kötődik. Ezt a felfogást realizálják az államigazgatási eljárási kódexek, azzal a korrekcióval, hogy tárgyi hatályuk alá vonják az ügyfél részére történő adatigazolást is.

Az államigazgatási eljárásnak adott fogalma felöleli az eljárás minden szakaszát, felöleli az elsőfokú eljárást, a jogorvoslati eljárást és a végrehajtási eljárást is.

Az államigazgatási eljárás és a bírósági ítélkező eljárás között célbeli, szervezeti és eljárási különbségek vannak. Ezek közül csupán az alapvetőekre utalunk. *Az államigazgatási eljárás szabályként jövőbeni célkitűzések megvalósítására irányul.* Természeténél fogva még azokban az országokban is, amelyekben államigazgatási eljárási kódexet alkottak, *jelentős mértékben formátlan.* A formátlanság az ügyek számottevő részében olyan mérvű, hogy az ügyfél gyakran csak az érdemi rendelkezésből szerez tudomást arról, hogy jogát, jogos érdekét vagy jogi helyzetét érintően eljárás folyt. Az államigazgatási eljárást a jogviszony egyik alanya, az államigazgatási szerv vezeti és alkalmazza a másik alanyt érintően az anyagi jogot. A bíróság jogi helyzete, szervezete, funkcióinak természete sajátos. Az ítélkező tevékenység szigorúan meghatározott alaki rendben folyik. A bírósági tevékenység az államigazgatásival szemben rendszerint nem jog vagy kötelezettség konstituálására, hanem jogszolgáltatásra irányul. A bíróságok ítélkezésre képzett különleges testületek. Ítélkező tevékenységükben függetlenek, ebben csak a törvényeknek vannak alávetve. Tárgyalásuk szabályként nyilvános. A jogvitát a felek egyenjogúságának elvét realizáló kétoldalú eljárás alapján, rendszerint tanácsban döntik el.

II. A hatósági eljárás szabályozása és alapelvei. 1. A hatósági eljárás szabályozásának gyakorlata. 2. A hatósági eljárás átfogó szabályozásának modelljei. 3. A hatósági eljárás szabályozásának magyar modellje. 4. A hatósági eljárás alapelvei.

1. A hatósági eljárás szabályozásának gyakorlata.

Az államigazgatási eljárás szabályozására egységes, általánosan elfogadott modell nem áll rendelkezésre. Az államigazgatási eljárás szabályozása a gyakorlatban többféleképpen történik. Nagy általánosságban három megoldási mód rajzolódik ki.

Az államigazgatási eljárás szabályozásának *történetileg legrégibb és még mindig számos országban gyakorolt módja az, hogy az egyes szervezeti rendelkezések megállapítják a szervezet működésének, az egyes életviszonyokat szabályozó anyagi jogi normák vagy belső utasítások pedig meghatározzák e normák végrehajtásának alaki rendjét.* Ez a gyakorlat mind a jogalkalmazó, mind az állampolgár tájékozódását az államigazgatási eljárás kérdéseiben nehézzé teszi. Az államigazgatási eljárás szabályozásának ez a módja nagyon hézagos. A joghézagok kitöltése pedig széles teret ad az ötletszerűségnek. Lényegében ez volt a helyzet Magyarországon is a századfordulóig. Az ilyen gyakorlat csak akkor lehet megnyugtató, ha az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálata általánosan lehetővé van téve.

Az államigazgatási eljárás szabályozásának korszerűbb módja az, hogy az államigazgatási aktusok ellen *igénybe vehető jogorvoslati eszközöket és a jogorvoslati fórumrendszert szabályként egységesen határozzák meg.* A közigazgatási eljárás egyszerűsítéséről szóló 1901. évi XX. tc. megalkotásával Magyarország jogalkotása is ezt az utat követte. Ez a szabályozási mód az államigazgatási eljárás egyik leglényegesebb kérdése, a jogorvoslati rendszer tekintetében megoldhatja ugyan a problémát, de rendezetlenül hagy számos más, ugyancsak alapvető jelentőségű garanciális értékű eljárási kérdést. Ezért ez a szabályozási mód is korlátozott értékű.

Az államigazgatási eljárásnak *átfogó* szabályozása új keletű, és ez idő szerint még nem is általánosan jelentkező igény. Az államigazgatási eljárás átfogó szabályozására irányuló igény az európai szocialista országokban, illetőleg azok jogirodalmában szinte egyöntetű. Elutasító nézetekkel csupán kivételesen találkozunk.

Az államigazgatási eljárás átfogó szabályozásának ellenzői főként arra hivatkoznak, hogy az államigazgatási aktusok rendkívül változatosak, és ez a körülmény lehetetlenné vagy legalábbis nagyon nehézzé teszi az államigazgatási eljárás kodifikálását.

Tartalmuk alapján a bírói aktusok is változatosak, sokfélék, ennek ellenére lehetséges volt az egységes eljárási rend kialakítása s ennek helyessége egyáltalán nem is vitatható.

Az államigazgatási eljárás átfogó szabályozásával szemben kifejezésre jut továbbá az a nézet is, hogy az eljárás átfogó szabályozásának azért sem lehet helye, mert ily módon nem biztosítható az eljárásjognak az anyagi joggal történő együttes fejlődése, miként ez a bíróságok által alkalmazott alaki és anyagi jog viszonylatában tapasztalható.

Az államigazgatási szervek által alkalmazott anyagi jog egészében véve valóban erőteljes változásnak van kitéve. Ez azonban csupán azt jelenti, hogy az államigazgatási eljárás egyes intézményei az eljárás természeténél fogva nem szabályozhatók olyan részletességgel és merevséggel, mint a bírói eljárásban. Ilyen — részletes és merev — szabályozásra azonban az államigazgatás területén nincs is szükség. *Elegendő, ha az államigazgatási eljárásnak az átfogó, alapvető, leglényegesebb, elsősorban garanciális jellegű normáit rögzítik.* Ilyen szabályozás nem merevíti és nem is nehezíti az államigazgatási szervek működését, különösen nem, ha indokolt esetre az eltérő szabályozás lehetőségét is fenntartják.

A bírói szervek által alkalmazott anyagi jog és eljárásjog együttes fejlődése is a valóságban csupán mint nagyon általános tendencia érvényesül, és nem jelenti azt, hogy az anyagi jog minden változása az eljárásjog bizonyos változását feltétlenül maga után vonná. Az anyagi jog elsődlegességének aláhúzása mellett az eljárásjog az anyagi jogtól, bár annak realizálására szolgál, *viszonylag önálló.* Egy adott anyagi jogi rendelkezést elvileg sokféle alaki rendben lehet alkalmazni. Az eljárási rend meghatározása nem kizárólag az anyagi jogtól függ, annak nem csupán egyszerű alaki vetülete. Benne kifejezésre jut az érintett állam politikai viszonya, jogalkotói szemlélete, különösen a törvényesség iránti igénye és a törvényesség biztosításának módja is. Ily módon tehát nem csupán valamely konkrét anyagi jogi rendelkezés alkalmazásának mikénti módjáról, hanem az anyagi jog alkalmazásának alaki rendjéről általában, és e tekintetben jelentkező szemléletről van szó. *Az anyagi jog hat az alaki jogra, de ez a tétel fordítva is áll. A kölcsönhatás ténye az anyagi jog és az alaki jog viszonylagos önállóságát is bizonyítja.* A kölcsönhatás ugyanis az említett önállóság eredménye. Az államigazgatási eljárásnak éppen ez a viszonylagos önállósága teszi lehetővé, hogy az államigazgatási eljárást átfogóan és hosszabb távlatra is sikeresen lehessen kodifikálni. Azt tehát, hogy az anyagi jogot milyen alaki rendben kell alkalmazni, az adott állam arra illetékes jogalkotó szervei határozzák meg.

Az államigazgatási eljárás átfogó szabályozásának irányába hat az a felismerés is, hogy a különböző életviszonyokat rendező és az államigazgatási szervek által alkalmazott anyagi jog jogilag nem szabályozott eljárás hiányában a gyakorlat által kialakított és nem mindig helyeselhető rendben valósul meg. *A ténylegesen létező államigazgatási eljárás átfogó jogi rendezése a törvényesség fokozottabb biztosításának lényeges eszköze.* Ugyancsak a szabályozás irányába hat az a körülmény is, hogy az állami célok és az ezeket kifejező államigazgatási aktusok, különösen széles körű mérlegelés esetén, az eljárás átfogó szabályozása folytán társadalmilag orientáltabbá tehetők, s ezáltal könnyebben is valósíthatók meg. Az átfogóan rendezett államigazgatási eljárásnak jelentős nevelő hatása is van. A jogalkalmazót és az ügyfeleket — egyebek között — kölcsönösen jogaik és kötelességeik tiszteletben tartására neveli. Az államigazgatási eljárást átfogóan rendező jogszabály *az államigazgatás demokratizmusának egyik jelentős eszköze. Az állampolgárok az eljárás rendezettsége folytán ügyeik intézésében az államigazgatási szervekkel együttműködnek, sőt azok tevékenysége felett bizonyos ellenőrzést is gyakorolnak.* Az államigazgatási eljárás átfogó rendezettsége esetén a *felügyelet és az ellenőrzés minden formája könnyebb és hatékonyabb.* Az államigazgatási munka színvonalának magas nívóra emelése és ezen való tartása az eljárás átfogó szabályozása nélkül nem várható.

A szocialista országok közül ez idő szerint Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Jugoszlávia és Magyarország rendelkezik átfogó államigazgatási eljárási törvénnyel. Románia az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatát széles körben rendszeresítette. Ezzel az intézménnyel az államigazgatási eljárás átfogó szabályozásán felül Bulgária és Jugoszlávia is élt.

Az Ukrán Szocialista Köztársaságban már 1928-ban államigazgatási kódexet alkottak. Ez a kódex számos eljárási normát is tartalmaz. Valójában ez tekinthető az első szocialista államigazgatási eljárási kódexnek. Azokban a szocialista országokban, amelyekben még nem alkottak átfogó államigazgatási eljárási kódexet, az erre irányuló törekvés általában igen erős.

Az államigazgatási eljárást a kapitalista országok átfogóan ez ideig csak egészen kivételesen, rendszerint valamilyen, a rendezéshez alapul szolgáló különleges ok hatására szabályozták. Így például 1925-ben az osztrák általános közigazgatási eljárási törvény megalkotására Ausztria szanálása tárgyában Genfben 1922. október 4-én kötött szerződés végrehajtása folyamán került sor. A hitelbiztosítás feltétele Ausztria belső viszonyainak rendezése volt. Csehszlovákiában, Lengyelországban és Jugoszláviában 1928-ban, illetőleg 1930-ban az átfogó államigazgatási eljárási kódex megalkotását a jogegységesítési törekvések ösztönözték. Az Amerikai Egyesült Államokban a Federal Administrative Procedure Act 1946 megalkotását főként a szövetségi államigazgatási szervek súlyának erősítése és a bírói ellenőrzés kiszélesítése tette szükségessé. Spanyolországban az 1958-

ban alkotott eljárási kódex az állam nemzetközi törekvéseit szolgálta. A Német Szövetségi Köztársaság 1976-ban közigazgatási eljárási törvényt alkotott. Ennek fő motívuma a szövetségi tartományok között, valamint a tartományok és a szövetség viszonylatában az eljárás egységes szabályozása volt.

A felszabadulás előtti Magyarországon, a századfordulót követően, az államigazgatási eljárás átfogó szabályozására irányuló jelentős jogirodalmi törekvések tapasztalhatók. E törekvések mögött a jogállam koncepciója húzódott meg. Ez a koncepció még a két világháború közötti magyar közigazgatási irodalomban is éreztette hatását.

Nem a teljesség igényével megemlítem, hogy a századforduló és az első világháború között *Némethy* Károly már 1903-ban a közigazgatás egészére a kihágási eljáráshoz hasonló terjedelmű és részletességű eljárási kódexet igényelt. *Sigmond* Andor 1904-ben lényegében empirikus módon rendszerbe foglalta az államigazgatási eljárás szabályait, tekintettel a törvényhatósági közigazgatásra. *Viczián* István 1912-ben elméleti alapon igyekezett az államigazgatási eljárást kialakítani és rendszerbe foglalni.

A két világháború közötti időszakban 1926-ban *Márffy* Ede szorgalmazta az államigazgatási eljárási kódex megalkotását. *Tomcsányi* Móric 1927-ben az államigazgatási eljárás legfontosabb mozzanatainak egységes szabályozása mellett foglalt állást. *Kmetty* Károly 1927-ben aláhúzza, hogy a jogállam közigazgatásának jósága az eljárásjog megteremtésével szervesen összefügg. *Magyary* Zoltán 1930-ban a közigazgatás racionalizálásának programjában első helyre javasolta tenni a közigazgatási eljárást és a közigazgatási végrehajtás kodifikálását.

Ebben az időszakban három közigazgatási eljárási kódextervezet is készült. Ezek: *Valló* József: Közigazgatási eljárás. Bp. 1937.; *Szitás* Jenő: Közigazgatási eljárás. Bp. 1937. és *Valló* József: Törvénytervezet az általános közigazgatási rendtartásról, indokolással. Bp. 1942. Ezeket az arra illetékes hivatalos fórumok egyike sem tárgyalta.

Következtetésként megállapítható, hogy a felszabadulás előtti Magyarországon az elmélet hatása túl gyenge volt ahhoz, hogy az uralkodó politikai tényezők eltérő állásfoglalását eredményesen képes lett volna befolyásolni. E tényezők magatartásuk elméleti igazolását *Concha* Győzőnek még 1905-ben megfogalmazott nézeteiben találták meg. Szerinte „... általános közigazgatási eljárás nem lehetséges, hanem egyes feladatokra nézve külön-külön kell annak megállapíttatni, lesz tehát külön anyakönyvi, egészségügyi, ipari, vízjogi, kisajátítási, rendőri, adóbecslési, újoncszerzési stb. eljárás".

A két világháború közötti kodifikáció valójában a már említett 1901. évi XX. tc. kiiktatására irányult. Ez az 1929. évi XXX. tc.-kel következett be. Később ennek módosításáról és kiegészítéséről is törvény készült (1933. évi XVI. tc.). Ezek a törvények az 1901. évi XX. tc.-kel szemben erőteljesen növelik a központi szervek hatalmi jogosítványait a területi önkormányzatok felett, valamint az állampolgárok ügyeiben csökkentik a törvényesség biztosítékait. E folyamat mögött erőteljes központosítási törekvés és a hatalmi jogosítványok növelése állott. Megjegyzem, hogy az 1933. évi XVI. tc. az államigazgatási eljárás vonatkozásában nem lépett hatályba.

A jelenkori tőkés országok jogirodalmában ma már egyre többen igénylik az államigazgatási eljárás átfogó szabályozását. Ez a kívánság szinte egyértelmű az olasz, a belga, a francia, a svéd, a svájci és a latin-amerikai jogirodalomban.

2. A hatósági eljárás átfogó szabályozásának modelljei.

A hatósági eljárás átfogó rendezésére irányuló szabályozási gyakorlat igen változatos. A szabályozás terjedelme és módja adott ország politikai viszonyainak függvénye.

Az államigazgatási eljárás rendezésére irányuló első kísérlet Spanyolországban történt. Itt 1899-ben az államigazgatási eljárás rendezését törvény rendelte el. A rendezést azonban igazgatási ágazatonként tárcaaktusokra bízta. Az így alkotott eljárási jogszabályok ágazati voltuk miatt nem tekinthetők az államigazgatási eljárás átfogó, egységes szabályozásának. Spanyolországban ezt a szabályozási módot az 1958-as kódex megalkotásáig követték.

Az USA 1946. évi szövetségi államigazgatási eljárási törvénye tartalmát tekintve elmarad az általános államigazgatási eljárási kódexektől. Ennek ellenére azonban lényegesen meghaladja az osztrák, spanyol és nyugatnémet kódex kivételével a fejlett kapitalista országok gyakorlatát, ide számítva Angliát és Franciaországot is. Ezek még az USA eljárási törvényének megfelelő terjedelemben sem szabályozták az államigazgatási szervek eljárását.

Az államigazgatási eljárás átfogó rendezése elméletileg többféle módon történhet. Az elméletileg lehetséges többféle megoldás ellenére a jogalkotási gyakorlat a magyar eljárási kódex megalkotásáig valójában csak egy modellt alakított ki. Ez az általános államigazgatási eljárási kódexek modellje volt.

Az államigazgatási eljárás átfogó szabályozására alkotott általános kódexek belső rendszerük és tartalmuk alapján mutatnak eltérő vonásokat, de alapjellegzetességük közös. Mindegyiket általános — generális — szabályként alkották meg. E szerint a kódexek rendelkezései csak akkor alkalmazhatók, ha különös eljárási szabályok adott eljárási kérdésben nem rendelkeznek. Az általános államigazgatási eljárási kódexek hatályosulása valójában feltételes. Az általános eljárási szabály tehát csak

mint másodlagos, szubszidiárius jogforrás alkalmazható.

3. A hatósági eljárás szabályozásának magyar modellje.

Az államigazgatási eljárás átfogó szabályozása előtt az államigazgatási eljárás alapintézményei sem voltak sem átfogóan, sem viszonylag egységesen szabályozva. Ez alól csupán, mint jeleztük, az államigazgatási jogorvoslati jog, valamint a bejelentések mikénti intézése és a kézbesítés rendje volt kivétel.

Az államigazgatási jogorvoslati jogról átfogó érvénnyel rendelkező, alkalmazásra átmenetileg átvett, 1929. évi XXX. tc., minthogy az a megdöntött rendszer bürokratikus centralizációs törekvéseit szolgálta, politikai szempontból vitatott volt. Ezért alkalmazását a joggyakorlat gyakran mellőzte. A bejelentésekről rendelkező 1954. évi I. törvény hatásaként pedig, mivel ez módot adott az államigazgatási határozatok szinte korlátlan megváltoztatására és megsemmisítésére, a jogorvoslatok terén nagyfokú rendezetlenség állott fenn.

Az államigazgatási eljárás egyes más lényeges intézményei tekintetében az eljárási szabályoknak rendkívül nagy és nehezen áttekinthető tömege jött létre. Ezek az eljárási szabályok gyakran különböző elvi alapokon nyugodtak. Ugyanakkor a korábbi viszonyok maradványaként lényeges eljárási kérdések nem, vagy pedig kielégítően nem voltak szabályozva. Például hatásköri és illetékességi összeütközés, eljárási kényszer, anyanyelv használata stb.

Az államigazgatási eljárás problémáinak megoldására a feltételesen hatályosuló általános kódex nem felelt meg. Ez a modell csupán az eljárási hézagok betöltésére lett volna alkalmas. A különböző elvi alapokon álló rendelkezések kiiktatására és a különös rendelkezések tömegének csökkentésére pedig számos speciális, különös rendelkezést kellett volna alkotni.

A követelmény megoldására csak olyan jogszabály lehetett alkalmas, amely hatálybaléptével az államigazgatási eljárás alapkérdéseiben megszüntette a hiányosságok nagy részét, és amely egyidejűleg az államigazgatási eljárás egésze tekintetében meghatározta az alapvető normákat. Ezt az elvárást az általános kódex helyett *az államigazgatási eljárás általános szabályait tartalmazó törvény megalkotása szolgálhatta csupán.* Ezért a jogalkotó a szabályozásnak ezt a módját választotta. Ezzel a magyar törvényhozás az államigazgatási eljárás átfogó szabályozásának *új modelljét* alkotta meg.

Ez a modell — az 1957. évi IV. tv. — eleve nem irányul arra, hogy az államigazgatási eljárás minden kérdését rendezze. Nem lép fel azzal az igénnyel, hogy valamennyi államigazgatási eljárást teljes részletességgel szabályozza. Ilyen jogszabály ugyanis eleve csak általános jellegű lehetne. A modell a valamennyi államigazgatási eljárásban egyaránt követendő, egységes, alapvető normákat rögzíti. Olyan jogforrás, amelylyel szemben eljárási kérdésekben a különös jogforrások csak kivételesen, a törvényben meghatározott esetben és módon rendelkezhetnek. Így a különös szabályok a kódexben nem szabályozott eljárási kérdésekben *hézagpótlóak*, a törvényben tételesen meghatározott esetekben *eltérőek*, egyebekben csupán *kiegészítőek* lehetnek.

A magyar államigazgatási eljárási modell az egységes elvi alapok meghatározásával a különös eljárások területén is jelentősen hozzájárul az eljárások egységesítéséhez.

Az államigazgatási eljárási törvény megalkotása eredményeként az államigazgatási szervek a törvény hatálya alá tartozó ügyekben kizárólag az ügyre vonatkozó anyagi jog alapján, a kódexben megszabott eljárási rend megtartásával dönthetnek. A kódexnek ily módon a garanciális jelentősége rendkívül nagy. E jelentőségét különösen emeli az a tény, hogy az államigazgatási gyakorlatban az eljárás contra legem nem állhat, de egyébként szabad. A kódex az eljárás leglényegesebb kérdéseiben ezt a szabadságot, illetőleg az esetlegességet kizárja.

Az államigazgatási eljárási kódex az eljáró szerv és az ügyfél között eljárási együttműködési viszonyt valósít meg. Ebben az eljárási jogviszonyban mindkét alany eljárási jogok és kötelességek viselője, amelyeket azok kölcsönösen kötelesek megtartani.

Ez az együttműködési viszony a szocialista demokratizmus egyik jelentős konkrét megnyilvánulása. Ez a viszony potenciálisan a szocialista törvényesség megtartására és szilárdítására irányul. A magyar modell koncepcióját, tartalmát és funkcióját tekintve erre a szemléletre épül fel.

Egyes későbbi eljárási kódexekben a magyar és a korábbi modell kombinációja is felismerhető. Ilyennek tekinthető pl. az 1967. évi csehszlovák és az 1970. évi bolgár kódex is.

Azokban az országokban, amelyekben átfogó államigazgatási eljárási kódexet nem alkottak, az államigazgatási eljárási normák megismerése, szintetizálása, rendszer befoglalása és tipizálása az államigazgatási szervek által alkalmazott jog és különösen a követett gyakorlat nagyfokú differenciáltsága miatt teljes értékűen nem végezhető el. Ezekben az országokban, feltételezve a kulturált közigazgatást, különösen a polgári perrend szabályai szűrődnek be az államigazgatási eljárás területére. Egyébként tág tere van a spontán megoldásoknak, ami a jogbiztonságra nézve rendkívül hátrányos. Például a határozatok megalapozatlan visszavonása és módosítása.

Az államigazgatási eljárási hézagok kitöltése és általában az eljárási szabályok pótlása körében — feltéve ott, ahol van — nagy szerepe van az államigazgatási eljárási irodalomnak. *Langrod*, G. szerint az irodalom jogi normákba történő kifejezés nélkül is általános formáló erejénél fogva erőteljesen hat a gyakorlatra, a

tárgyalt vonatkozásban az államigazgatási eljárásra. Szerinte az elmélet „quasi jogforrás" és mint ilyen hatályosul. Az elmélet szerepe kétségtelenül nagy, de minthogy elfogadásának és realizálásának szankciója nincs, a jogi szabályozást nem pótolhatja.

Az előzőekből következik, hogy az államigazgatási eljárás joga és gyakorlata függvénye adott ország pozitív jogának. Ebből eredően a különbözőségek rendkívül nagyok.

4. A hatósági eljárás alapelvei.

Az államigazgatási eljárás alapelvei a jogrendszer egészével korrelációban meghatározzák az államigazgatási eljárás valamennyi intézményének általános vonásait, valamint az államigazgatási eljárás gyakorlatának a jog és a társadalom által elvárt módját. Az államigazgatási eljárás alapelvei tehát részben a pozitív jog egészéből, részben pedig az eljárási jogokból általában, s részben az államigazgatási eljárásból következnek.

A szocialista pozitív jog egészéből következő alapelvek közé a következőket sorolják: *a)* a szocialista törvényesség, *b)* a közösségi és egyéni érdekek egyeztetése, *c)* a meggyőzés és kényszer együttes alkalmazása, *d)* a nemzetek és nemzetiségek egyenjogúsága és végül *e)* a szocialista demokratizmus.

Az eljárási jogokból következő alapelvek közé foglalják *a)* a törvény előtti egyenlőséget és *b)* az objektív igazság elvét. Nyilvánvaló, hogy az eljárási jogokból következő alapelvek köre a polgári perrend és a büntető eljárás más alapelveivel bővíthető. Az államigazgatási eljárásban is érvényesül pl. a bizonyítékok szabad mérlegelése, a védelemhez és a képviselethez való jog, a jogorvoslathoz való jog stb. Az államigazgatási eljárásra jellemző alapelvek között *a)* az officialitás elvét, *b)* az eredményesség elvét, továbbá *c)* az egyszerűség elvét, *d)* a gyorsaság elvét, *e)* a hatáskörök épségben tartásának elvét és végül *f)* a jóhiszemű eljárás elvét tartják számon.

Az államigazgatási eljárás alapelveinek bemutatott rendszerezése egy a lehetséges csoportosítások közül. *Az államigazgatási eljárás alapelvei valójában a történetileg már sokkal korábban és mélyebben kimunkált bírói* — főként polgári — *eljárások bizonyos mérvű szelektálása és adaptálása.* Az államigazgatási eljárás területére akár kodifikáció útján, akár a konkrét gyakorlat révén bizonyos változtatásokkal átszűrődött eljárási intézményekkel együtt az egyes alapelvek is megfelelő módosulással kifejezésre jutnak. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy az egyes eljárási alapelvek az államigazgatás területén az államigazgatási ügyektől függően érvényesülnek. Az érvényesülés mértéke egyes alapelvek tekintetében nagyon eltérő. *Az államigazgatási eljárásban a többi eljáráshoz viszonyítva legerőteljesebben érvényesül az officialitás elve.* Minden más eljárásnál *nagyobb a jelentősége az eljárás gyorsasága elvének. Más eljárásokhoz viszonyítva* például *azonos értéke van a törvényesség elvének és a törvény előtti egyenlőség elvének és a jogorvoslathoz való jognak is.* Az „audi alteram partem" elve, minthogy az államigazgatási eljárás az esetek zömében egyoldalú, merőben más, mint a polgári perben. Következésként megállapítható, hogy *a bírósági eljárási alapelvek — a bíróságok szervezetét és a bírák jogállását érintők kivételével — az államigazgatási eljárásban is az államigazgatási ügyek sajátosságaitól függően kisebb-nagyobb eltérésekkel tükröződnek.* A tükröződés legjobban az államigazgatási eljárási kódexekben érzékelhető.

Az államigazgatási eljárás tárgyalt alapelvei főként jogi irányultságúak. A vázolt kör azonban főként politikai és instruktív irányú alapelvekkel bővíthető. Egyebek között az alapelvek közé felvehető a közérdekűség elve, a jogokra és kötelezettségekre vonatkozó tájékoztatási kötelezettség hivatalból folyó eljárásban, a döntés előtt nyilatkozattétel lehetőségének biztosítása, egyenlően lehetséges esetben az ügyfél előnyére történő döntési kötelezettség stb.

Az alapelvek kodifikálása tekintetében a gyakorlat eltérő. Egyes kódexek külön cím alatt — pl. Jugoszlávia — előrevetítik az alapelveket. Más kódexek az általános rendelkezések keretében — pl. lengyel — kiemelik a legfontosabbakat. Ismét mások az alapelvekről kiemelve nem rendelkeznek — pl. magyar —, de a rendelkezésekből viszonylag könnyen kikövetkeztethetők. Minden esetben az alapelvek reális értékeléséhez a kódexek egész normaanyagát vizsgálni kell. Az iméntiektől függetlenül az alapelvek kiemelése és előtérbe állítása célszerű. Az alapelvek kiemelésének és előtérbe állításának jogpolitikai jelentősége, továbbá a normaértelmezési értéke mindenekelőtt a joghézagok kitöltése tekintetében számottevő.

Azokban az országokban, amelyekben kódexet nem alkottak, az államigazgatási eljárás alapelvei kikövetkeztetéséhez és értékeléséhez az államigazgatási jog és eljárási gyakorlat széles körű elemzése révén lehet eljutni.

Az államigazgatási eljárási kódex rendelkezéseit és az alapelvek mikénti érvényesülését döntően befolyásolja az a tény, hogy *az államigazgatás* — mint tevékenység — *összetett jelenség,* és hogy a társadalmi viszonyoktól erősen függ. Az államigazgatás a politikai hatalom eszköze, aktivitása politikai jellegű. Az államigazgatásnak ez a sajátossága azt igényli, hogy az államigazgatási szervek a politikai célkitűzések megvalósításában feltétlenül hatékonyak, eredményesek legyenek. Az államigazgatási szervek tevékenysége igen gyakran spontán, saját kezdeményezésből folyó, ez pedig a célok megvalósításában, az eszközök és a módszerek megválasztásában bizonyos mérvű szabadságot kíván. Az államigazgatási tevékenységnek célszerűnek, közérdeket kielégítőnek, eredményesnek kell lennie. Ebben a vonatko-

zásban is bizonyos mérvű rugalmasság szükséges. Az államigazgatási szervek tevékenysége jogi hatásokat is vált ki, jogot realizál. Ebben a vonatkozásban pedig meghatározott, jogilag szabályozott rendet igényel. Ez pedig nem csupán egyszerű formaság, hanem a törvényesség megtartásának és megtartatásának, nem utolsósorban az állampolgári jogoknak és szabadságoknak is garanciája. A szocialista államban a jogalkotó ezért arra törekszik, hogy az államigazgatási tevékenységnek az iménti sajátosságait harmonikus rendszerben, a szükséges mértékben biztosítsa. A kódexek uralkodó célkitűzése a szocialista törvényesség, a szocialista demokratizmus és az államigazgatási eljárás eredményességének a biztosítása. A jogalkotó az említett célkitűzések alapulvételével realizálja mind a pozitív jogból, mind az eljárási jogokból következő alapelveket, valamint azokat az egyéb követelményeket is, amelyek az államigazgatási szervek működésével szemben adott viszonyok között támaszthatók. Pl. az államigazgatási szervek felelősségét.

III. Az államigazgatási eljárás általános intézményei. 1. Az államigazgatási eljárás általános intézményeinek fogalma. 2. Az államigazgatási eljárási jogszabályok hatálya. 3. Az eljáró államigazgatási szerv jogai és kötelességei. 4. Az ügyfél jogai és kötelességei. 5. A határozat.

1. Az államigazgatási eljárás általános intézményeinek fogalma.

A szocialista jogfelfogás szerint a határozathozatalra és a végrehajtásra irányuló eljárásnak törvényesnek kell lennie. Az eljárásnak, hogy törvényesnek tekinthessük, a következő követelményeknek kell megfelelnie: *a)* az eljárást az ügyben hatáskörrel rendelkező, illetékes szervnek kell lefolytatnia; *b)* a határozat kiadását jogszabályban megállapított eljárásnak kell megelőznie; *c)* a határozatnak meg kell felelnie a jogszabályban megállapított jogi formának; *d)* a határozatot a jogszabályban előírt módon kell megalkotni és közölni, végül *e)* a határozatot — ha szükséges — a jogszabályban megállapított eljárási rendben kell végrehajtani. E követelmények megszegésének az eljárás törvényességére és egyben eredményességére nézve is nagyfontosságú jogi következményei vannak.

Az államigazgatási eljárás törvényességével kapcsolatos követelményeket számos norma szabályozza. Az államigazgatási eljárásban alkalmazott eljárási normák tárgyilag összefüggő csoportjai az államigazgatási eljárás intézményeit alkotják. Az intézmények közül egyesek szabályként minden eljárásban és az eljárás minden szakaszában érvényesülnek. Ezek minősülnek az államigazgatási eljárás általános intézményeinek. Ezzel szemben a különös eljárási intézmények vagy csak meghatározott eljárásban — pl. gyámügyi eljárás —, vagy pedig csak az eljárás meghatározott szakaszában — pl. fellebbezési jogról való lemondás tilalma — érvényesülnek.

2. Az államigazgatási eljárási jogszabályok hatálya.

Minden jogszabálynak alapkérdése a hatály. A jogszabály hatálya határozza meg azokat a viszonyokat, amelyekre a jogszabály rendelkezései vonatkoznak. Az államigazgatási eljárási jogszabályok hatályukat az államigazgatási eljárási jogviszony elemeire építik. Ennek megfelelően meghatározzák *a)* mely szerveknek — szervi hatály — *b)* milyen ügyekben — tárgyi hatály — és *c)* kiknek az ügyeiben — személyi hatály — kell alkalmazni a vonatkozó jogszabály eljárási rendelkezéseit.

Szervi hatály (jogalkalmazó alany). Az államigazgatási eljárási jogviszony alanya a hatóság részéről mindenekelőtt államigazgatási szerv, de más szerv és szervezet is lehet. Az utóbbi jogalkalmazó alanyok körét az egyes országok eltérően oldják meg. A magyar államigazgatási eljárási kódex szerint *jogszabály* államigazgatási ügyek intézésére nem államigazgatási szerveket és szervezeteket is felhatalmazhat. Államigazgatási jogosítványai vannak például a Magyar Nemzeti Banknak a pénzgazdálkodás, a legtöbb egészségügyi intézménynek a gyógyító és megelőző tevékenység, a szakszervezeteknek a társadalombiztosítás, az ügyvédi kamarának az ügyvédi joggyakorlat engedélyezése és felügyelete körében.

Azokat a szerveket és szervezeteket, amelyekre a kódex szervi hatálya kiterjed, taxatív módon felsorolni nem lehet. E szervek száma rendkívül nagy és e szervek gyakran változnak. Így a változások megfelelő regisztrálása számos törvényhozói aktust igényelne.

Más kódexek az államigazgatási eljárásra felhatalmazható szervek és szervezetek körét meghatározzák ugyan, de a követett megoldás potenciálisan semmivel sem jelent szűkebb szervi kört a magyar megoldásnál. Például a lengyel kódex szerint az államigazgatási eljárás szervi hatálya az államigazgatási szerveken kívül kiterjed a vállalatra és más intézményre, továbbá a szakszervezetre és a társadalmi szervezetre is, feltéve, ha államigazgatási ügyben járnak el.

Azokban az országokban, amelyekben eljárási kódexet nem alkottak, az eljáró szervről vagy szervezetről a konkrét viszonyt szabályozó jogszabály rendelkezik.

Tárgyi hatály. A tárgyi hatály arra ad választ, hogy a vonatkozó jogszabály rendelkezéseit milyen ügyekben kell alkalmazni.

A tárgyi hatály meghatározása viszonylag egyszerű, ha erről a konkrét viszonyt szabályozó jogszabály rendelkezik. Bonyolultabb, ha kódexben rendezik. Az eljárási kódexek ugyanis különbözőképpen határozzák meg tárgyi hatályukat.

A *magyar* államigazgatási eljárási kódex

rendelkezéseit mindazokban az ügyekben alkalmazni kell, amelyek intézése során az államigazgatási szerv ügyfelet érintő jogot vagy kötelezettséget állapít meg, vagy ügyfél részére adatot igazol, vagy nyilvántartást végez. A törvény tárgyi hatályát tehát a hatósági aktusokra és azokra a regisztratív cselekvésekre korlátozza, amelyeket az államigazgatási szerv az ügyfelek részére végez.

A törvény tárgyi hatálya alól *kiveszi* a szabálysértési, a munka törvénykönyvében szabályozott, a devizagazdálkodás körébe tartozó, valamint a külkereskedelmi igazgatás keretébe vont eljárásokat. Ezeknek az eljárásoknak különtartását főként az indokolja, hogy azok sajátos viszonyokra vonatkoznak. Ennek megfelelően vagy kötöttebb eljárási rendet — például szabálysértés — vagy kötetlenebb és gyorsabb ügyintézést — például devizagazdálkodás — igényelnek. A honvédelmi igazgatás keretében pedig a törvényt csak akkor kell alkalmazni, ha valamely eljárási kérdésben jogszabály nem rendelkezik.

A lengyel és a bolgár államigazgatási eljárási kódex a törvény tárgyi hatályát minden közelebbi körülhatárolás nélkül egyedi ügyekre vonatkoztatja. Ebből az következik, hogy az eljárási kódexet a hatósági és a regisztratív ügyeken felül az állampolgárt érintő minden más konkrét ügyben is alkalmazni kell, feltéve, ha az ügy nem esik külön szabályozás alá.

A csehszlovák eljárási kódex tárgyi hatálya tartalmilag közel áll a magyarhoz. Az eljárási törvényt olyan eljárásokra vonatkozóan kell alkalmazni, amelyekben a polgárok és szervezetek jogairól, jog által védett érdekeiről vagy kötelezettségeiről az államigazgatási szervek döntenek.

A *jugoszláv* kódex tárgyi hatálya szerint a kódexet akkor alkalmazzák, amikor az államigazgatási és más állami szervek államigazgatási ügyekben a jogszabályokat közvetlenül alkalmazva határoznak egyének, jogi személyek vagy egyéb ügyfelek jogairól, kötelezettségeiről vagy jogos érdekeiről. A törvényi rendelkezés alapkérdése: mi az államigazgatási ügy? Ez széles körű értelmezésre ad alapot. Az államigazgatási ügy fogalmára a jogirodalom ugyanis nem ad egyértelmű választ.

Személyi hatály (ügyfél). A személyi hatály arra a kérdésre ad választ, hogy az eljárási jogszabály rendelkezéseit kiknek az ügyeiben kell alkalmazni; ki lehet ügyfél az államigazgatási eljárásban.

A személyi hatály jogilag különböző módon határozható meg. A meghatározás lehet *alakijogias*. Eszerint ügyfél az, aki az eljárást kezdeményezte, vagy aki ellen az eljárás folyik. Lehet továbbá *anyagijogias*, amit a magyar, a csehszlovák és a lengyel eljárási kódex is követ. Eszerint államigazgatási eljárásban ügyfél az a személy, jogi személy, állami szerv, társadalmi vagy gazdasági szervezet, amelynek jogát, jogos érdekét vagy jogi helyzetét az eljárás tárgyát képező ügy érinti. A személyi hatály meghatározása lehet továbbá *egyidejűleg alaki- és anyagijogi* megközelítésű is. Így például a jugoszláv kódex értelmében ügyfél az a személy, akinek kívánságára az eljárást megindították, vagy aki ellen az eljárás folyik, vagy aki jogainak vagy jogos érdekeinek védelme céljából az eljárásban részt venni jogosult. Végül található olyan megoldás is — bolgár —, amely az egyedi aktus *címzettjét* tekinti ügyfélnek. Ebben az esetben kérdéses, hogy az a személy, aki a határozatnak nem címzettje, milyen minőségben vehet részt az államigazgatási eljárásban jogainak, jogos érdekeinek vagy jogi helyzetének védelmében.

Az államigazgatási szervvel az egyes személyek, jogi személyek, állami szervek, társadalmi vagy gazdasági szervezetek különböző módon kerülhetnek államigazgatási eljárási viszonyba és különböző módon válhatnak ügyfelekké. Az említettek államigazgatási *eljárást kezdeményezhetnek*, s ezen a címen az eljárás tárgyát képező ügyben ügyfelekké válhatnak. Az államigazgatási eljárás azonban *folyamatba tehető hivatalból* is, és folyhat az érdekelt akaratától függetlenül, sőt akarata ellenére is. Előfordulhat továbbá az is, hogy az eljárás tárgyát képező ügy olyan alany jogát, jogos érdekét vagy jogi helyzetét érinti, aki az eljárásnak nem kezdeményezője, s aki ellen az eljárás közvetlenül nem is folyik (harmadik személy). Nyilvánvaló, hogy az érdekelt ez esetben is ügyfélllé válhat. *Az ügyféli minőségnek az ügybeni alanyi érdekeltség a feltétele.*

Az államigazgatási eljárásban ügyfél természetesen csak *jogképes* fizikai vagy jogi személy, társadalmi vagy gazdasági szervezet lehet. *Jogképes az, akit az adott ügyre vonatkozó anyagijogi rendelkezések alapján jogok illethetnek, illetőleg kötelezettségek terhelhetnek. Adott ügyben jogképes alany ügyfélképes.*

Az ügyfélnek az államigazgatási eljárás tárgyával való kapcsolatát az eljárás során vizsgálni kell (legitimatio ad causam). Az eljárás tárgyát képező ügyben az ügyfélképesség esetleges hiányában a további eljárás feleslegessé válik. Ez az eset következik be, ha például idegen állampolgár kíván kizárólag magyar állampolgár számára biztosított jogot gyakorolni, vagy ha a jogszerzés vagy kötelezés lehetősége meghatározott korhoz, illetve nemhez van kötve.

A fizikai személyek ügyfélképessége gyakran betöltött életkortól függ. Az államigazgatási eljárásban azonban — ha az ügyre irányadó anyagi jog alapján jogok illethetik és kötelezettségek terhelhetik — fiatalkorú, sőt gyermek is lehet ügyfélképes.

Az ügyfelek különleges csoportját alkotják a tartós vagy csak alkalmi csoportok. Ügyfélképességük az eljárás tárgyát képező ügyre vonatkozó anyagi jogtól függ.

Az államigazgatási szervek által alkalmazott anyagi jog gyakran elismeri, illetőleg megállapítja *nem magyar állampolgárságú személyek* (idegen állampolgár és hontalan személy), továbbá idegen jogi személy, állami szerv, társadalmi vagy gazdasági szervezet jogképességét.

A *diplomáciai* vagy *egyéb mentességet* élvező személyek államigazgatási eljárásjogi helyzetét a nemzetközi jog általános szabályai szerint kell megítélni. Az államigazgatási szervek a diplomáciai vagy egyéb mentességet élvező személyekkel szemben, ha nemzetközi szerződés vagy jogszabály másként nem rendelkezik, csak a külügyminiszter útján tehetnek intézkedést.

Az államigazgatási eljárásban is különbséget kell tennünk ügyfélképesség és *eljárási képesség* között. Eljárási képességgel ugyanis csak az az ügyfél rendelkezik, aki az eljárás tárgyát képező ügyben az ügyre irányadó anyagi jog szerint *érvényesen rendelkezhet*. Az eljárási képesség tehát feltételezi az ügyfélképességet. Az ügyfélképesség azonban nem jelent feltétlenül egyben eljárási képességet is. Eljárási képesség hiányában a törvényes képviselő jár el az ügyfélképesség sérelme nélkül.

Az államigazgatási eljárásban törvényes képviselő képviseli azt a kiskorút, továbbá cselekvőképességétől megfosztott vagy abban korlátozott nagykorút, aki az eljárás tárgyát képező ügyben jogképes, de saját személyében önállóan nem járhat el. Képviselővel nem rendelkező távollevő vagy ismeretlen helyen tartózkodó, vagy önállóan eljárni nem képes személy képviseletében kirendelt ügygondnok is eljárhat.

A jogi személyek, továbbá jogi személyiséggel nem rendelkező állami, társadalmi és gazdasági szervezetek az államigazgatási eljárásban képviseletükre rendelt személyek révén vehetnek részt. Erről a szerv működésére vonatkozó szabályozó rendelkezés (jogszabály, szervezeti és működési szabályzat vagy alapszabály) intézkedik.

Az állampolgárok csoportjai, valamint együttesen kérelmező személyek esetén a képviseletet az látja el, akit ezzel az érdekeltek megbíznak.

Az államigazgatási eljárásban eljárási képességgel rendelkező személy is állíthat képviselőt. Ez esetben a képviselet *az érdekelt személy meghatalmazásán alapszik*. A meghatalmazás tartalmát s egyéb feltételeit maga az érdekelt állapítja meg. Meghatalmazottként jogi személy is eljárhat. Ez esetben az államigazgatási eljárásban közvetlenül az a személy jár el, aki a jogi személy képviseletére egyébként jogosult.

Az államigazgatási eljárásban az eljárás sokfélesége miatt a képviselő igazoltatásának nincs olyan jelentősége, mint a bírói eljárásban. Az államigazgatási eljárásban is azonban a képviselet útján elkövethető visszaélések elkerülése és az eljárás eredményessége miatt minden olyan ügyben, amelyben kötelezettségek vállalása vagy jogról való lemondás az eljárás tárgya, kívánatos a képviselő személy eljárási jogosultságának igazoltatása. (Legitimatio ad processum.)

3. Az eljáró államigazgatási szerv jogai és kötelességei.

Az eljáró államigazgatási szerv jogait és kötelességeit különösen három követelmény határozza meg. Éspedig: az officialitás, az eljárás eredményességének biztosítása, valamint az eljárásban érdekeltek jogainak és jogos érdekeinek védelme.

Az officialitás — hivatalbóliság — átszövi az államigazgatási eljárás egészét. Az eljáró szerv *hivatalból köteles* ügyelni a hatásköri és illetékességi szabályok megtartására, az eljárás eredményességére, nem utolsósorban az érdekeltek jogaira és jogos érdekeire is. A hivatalbóliságnak ez a nagy és az egész eljárást átszövő jelentősége az államigazgatási eljárás sajátos vonása.

A *hatásköri és illetékességi* szabályok szigorú szabályok. Hatáskör vagy illetékesség hiányában kiadott határozat semmis. Ezért minden államigazgatási szerv hivatalból köteles ügyelni hatáskörének és illetékességének fennállására, illetőleg az idevonatkozó szabályok megtartására. A hatáskör és illetékesség vizsgálatának kötelezettsége tehát az államigazgatási szerv zavartalan és eredményes működésének biztosítására irányul. Úgyszintén a *fokozatosság* megtartása is. (Fokozatosság elve.) E szerint az államigazgatási eljárásban minden szerv csak azon a fokon dönthet, amit részére jogszabály megállapít. Következésképpen a jogilag rendezett hatósági eljárásban az eljárásra meghatározott szerv részére nincs megengedve hatáskörének sem delegálása, sem szubdelegálása. A felettes szerv számára pedig tilos a hatáskör rekvizíciója, illetőleg avokációja. A fölérendelt szerv joga az alárendelt szerv irányítására, elvi útmutatások adására, az ügyek megfelelő intézésének biztosítására irányulhat csupán, és nem merítheti ki e szerv hatáskörébe tartozó ügyben az érdemi döntés elemeit.

A hivatalbóliság megnyilvánul az államigazgatási *eljárás kezdeményezésében* is. Ugyanis az államigazgatási eljárás vagy hivatalból, vagy pedig az ügyfél kezdeményezésére indul meg. Számos olyan államigazgatási ügy van, amelyben az eljárás az ügyfél indítványára is, de hivatalból is indítható vagy folytatható. (Például gyámügyek egy része, építésrendészeti ügyek, egészségügyi eljárások stb.)

Az eljárás hivatalból indul meg, ha az eljárás megindítását jogszabály kötelezően írja elő, továbbá, ha közérdekből, népgazdasági érdekből, az állampolgárok jogos érdekeinek megvédése céljából indokolt, s erre az ügyre vonatkozó jogszabály módot ad.

Az államigazgatási szervet az eljárás megindítására vagy folytatására felettes szerv is utasíthatja. Az eljárás ez esetben is hivatalból indul meg, illetőleg hivatalból folyik.

Az eljáró államigazgatási szerv *hivatalból köteles az ügyben eljárni, az ügyfél részére jogai, jogos érdekei és kötelességei realizálása tekintetében segítséget nyújtani.* Továbbá hivatalbóli kötelesség a tényállás tisztázása, a jelentős szóbeli közlés, illetőleg észlelés hiteles írásba foglalása, az eljárás rendjének biztosítása, a döntést igénylő kérdésekben határozni stb.

A magyar jogfelfogás szerint az államigazgatási szerv hatáskörébe tartozó kérdésben illetékességi területén eljárni köteles. *(Eljárási kényszer.)* E szerint az államigazgatási szerv nem „hallgathat". A hallgatás ellen különböző eszközök vehetők igénybe.

Az államigazgatás hallgatásának (silence de l'administration) megoldására az elmélet különböző lehetőségeket ismer. Az egyik szerint, ha az államigazgatási szerv bizonyos határidőn belül nem dönt, az előterjesztett kérelmet teljesítettnek kell tekinteni. Ilyen esetben az ügyfél jogosulatlan előnyökhöz juthat. A másik megoldás értelmében a kérelem elintézésére megállapított határidő eredménytelen elteltével a kérelmet elutasítottnak s a fél részére a fellebbezési jogot megnyitottnak kell tekinteni. Ily módon a döntés joga a másodfokú szervre háramlik. E megoldás szerint az államigazgatási eljárásban a kétfogúság elve ténylegesen nem érvényesül. A harmadik megoldás szerint, ha a hatáskörrel rendelkező illetékes szerv jogszabályba megállapított határidőn belül nem dönt, a felettes szerv érdemi elbírálásra magához vonhatja az ügyet. Ez esetben a felettes szerv azon a fokon dönt, amelyen a mulasztó szerv döntött volna. Ez a megoldás a fórumokat magasabb szintre emeli és sérti az államigazgatás jogi rendjét. A negyedik megoldás szerint a hallgatás elutasításnak minősül és megnyílik a jog a bírói védelemhez. Ennek a megoldásnak a másodfokú szervek hallgatása esetén van csupán realitása.

Az államigazgatási szerv határozathozatal előtt hivatalból köteles *a tényállást megállapítani.* A határozathozatalt megelőző eljárásnak kettős célja van: az eljárás tárgyát képező ügy eldöntése szempontjából jelentős tények és körülmények feltárása és az ügyfél részére jogai és érdekei megvédésének lehetővé tétele. E kettős cél az államigazgatási eljárásban nem különül el egymástól, hanem az eljárási műveletek során egyidejűleg érvényesülnek. Az ügyfél *eljárási alanyi* jogosítványait nem tekintve, a konkrét esettől függően az államigazgatási eljárást vezető államigazgatási szerv határoz a tekintetben, hogy az eljárásban milyen eljárási cselekményeket mikor, hogyan és kiknek a jelenlétében foganatosít.

Az ügy eldöntése szempontjából jelentős tényeket és bizonyítékokat gondosan kell felderíteni és *tárgyilagosan* kell értékelni, függetlenül attól, hogy az ügyfélnek, illetőleg az eljárás kezdeményezőjének előnyére szolgál-e vagy sem. Az a személy, akitől ez nem várható, az eljárásból kizárható.

Az államigazgatási eljárásban, ha az ügyfél írásbeli beadványában a tényállást rögzíti, és az erre vonatkozó írásbeli bizonyítékait mellékeli, feltéve ha az ügy ezen az alapon eldönthető, külön bizonyítási eljárást lefolytatni nem kell. Külön bizonyítási eljárás lefolytatása akkor sem szükséges, ha a tényállás köztudomású, vagy az az eljáró államigazgatási szerv előtt hivatalosan ismert.

A fenti esetektől eltekintve az államigazgatási eljárásban bizonyítási eljárást kell folytatni. A bizonyítás lefolytatása az államigazgatási szerv hivatalból folyó kötelessége.

Az államigazgatási szerv bizonyítás céljából az ügyfelet az ügyre vonatkozó adatok szóban vagy írásban történő közlésére, bizonyítékok bejelentésére, illetőleg előterjesztésére hívhatja fel, az ügyfelet meghallgathatja és más állami szerveket is megkereshet.

Ha az ügyfél a kért adatokat és bizonyítékokat az előírt határidőn belül nem terjeszti elő, az államigazgatási szerv szabályként a rendelkezésére álló adatok alapján dönthet.

Az államigazgatási eljárás egyoldalúsága és gyakran bonyolult volta miatt, a tényállás megállapítása érdekében az ügyfél részére biztosítani kell, hogy az eljárás során nyilatkozatot tehessen és jogait érvényesíthesse.

Az államigazgatási szerv az eljárás során gondoskodni köteles arról, hogy az ügyfelet jogszabályok ismeretének hiánya miatt hátrány ne érje.

Az államigazgatási eljárásban a bizonyítási rendszer a bíróitól az eljárás célja és sajátosságai folytán bizonyos ügyekben eltér. *Az államigazgatási eljárás ugyanis egészében a bírói eljárásokhoz viszonyítva kötetlenebb, de a bizonyítási rendszer tekintetében az ügyek természeténél fogva általában kötöttebb.* A kötöttség az ügyfelek érdekeit, az eljárás eredményességét, hatékonyságát és nem utolsósorban a közérdeket szolgálja.

Az államigazgatási eljárásban az eljárás tárgyát képező ügytől függően alapvetően kétféle *bizonyítási rendszer* érvényesül: a *szabad* és a *kötött.* Példának megemlítjük, hogy az ún. gyermek láthatási ügyekben a bizonyítási rendszer szabad. Útlevél ügyekben pedig a bizonyítás kötött. Az ún. keretszabályok alkalmazása esetén pedig a két bizonyítási rendszer kombinációja is érvényesülhet.

Az államigazgatási eljárásban, függetlenül attól, hogy az eljárás hivatalból vagy az ügyfél kezdeményezésére folyik-e, *a közérdek dominál.* Következésképpen az eljáró szerv hivatalból köteles gondoskodni arról, hogy határozata tisztázott — való és igaz — tényálláson alapuljon. Ebből a célból maga is gondoskodik

bizonyítékok beszerzéséről, de az ügyfelet is kötelezheti bizonyítékok bemutatására. Általános szabályként megállapítható, hogy *az államigazgatási eljárásban a bizonyítási teher osztott.* A hivatalból folyó eljárásokban azonban a bizonyítás döntően az államigazgatási szervet, amíg az ügyfél kérelmére indult eljárásban az ügyfelet terheli.

Az államigazgatási eljárásban a bizonyítékok fogalma és értékelhetősége, mérlegelése egészében megegyezik a polgári perrend vonatkozó szabályaival.

Az államigazgatási eljárásban is a tényállás megállapítása végett, ha az ügy érdemi eldöntése előzetes kérdés elbírálásától függ — objektív ok —, vagy ennek elbírálásával van összefüggésben — szubjektív ok —, az eljárás felfüggesztendő, illetőleg felfüggeszthető. A felfüggesztés határozattal történik. Ellene fellebbezésnek van helye.

Az eljáró szerv a tényállás megállapítása céljából azt a személyt — akinek meghallgatása az eljárás során szükséges — kötelezheti, hogy a megjelölt helyen és időben előtte személyesen jelenjék meg. *(Idézés.)* A magyar eljárási kódex értelmében azonban az a személy, akinek részvétele az adott eljárásban saját elhatározásától függ, nem idézhető. Ha meghallgatása válik szükségessé, őt meg kell hívni. A meghíváshoz nem tapadnak az idézéshez kapcsolódó szankciók.

Ha az idézett személy nem tesz eleget az idézésnek, vagy meghallgatása előtt az eljárás helyéről engedély nélkül eltávozik, és távolmaradását, illetőleg eltávozását megfelelően nem igazolja, bírsággal sújtható.

Az idézett személy, ha ismételt idézésre sem jelenik meg és távolmaradását nem menti ki, elővezettethető.

Az államigazgatási eljárásban a *tárgyalás* tartása kivételes. Az eljáró szerv ugyanis csak akkor tart szóbeli tárgyalást, ha a tényállás megállapítása szempontjából előnyösnek látszik. (Pl. helyszíni szemle, szakértő meghallgatása, vagy ha az ügyben egyezségkötés lehetséges. Ilyen a gyermek láthatása, birtokháborítás.) Szóbeli tárgyalást egyébként csak jogszabály erre irányuló rendelkezése esetén kell tartani.

4. Az ügyfél jogai és kötelességei.

Az államigazgatási eljárásban az ügyfél jogi helyzetét is az officialitás elve hatja át.

Az államigazgatási eljárásban az ügyfél jogi helyzete mindenekelőtt *rendelkezési jogában* és *eljárási alanyi jogosítványaiban* tükröződik.

Az ügyfelet megillető rendelkezési elv elsősorban az eljárás kezdeményezésében és a kezdeményezett eljárás megszüntetésében nyilvánul meg. Az ügyfél rendelkezési jogának azonban csak azokban az esetekben van az eljárás megindítására, illetőleg megszüntetésére meghatározó jelentősége, amelyekben az eljárás megindítása, illetőleg megszüntetése az ügyre vonatkozó jogszabály alapján az ügyfél szándékától feltételezett (pl. házasságkötés), továbbá azonban az ügyekben is, amelyekben az ügyfél elhatározása az ügy természetéből folyóan az eljárás alapja. (Például meghatározott engedély iránti kérelem.) Az államigazgatási szervek minden más esetben az eljárást az ügyfél akarata ellenére is megindíthatják, az ügyfél által kezdeményezett eljárást pedig hivatalból folytathatják.

Minthogy az eljárás vezetése, a tényállás tisztázása az eljáró szerv hivatali kötelessége, ennélfogva általános szabály, hogy az ügyfél által az eljárás során eljárási kérdésekben előterjesztett kérelem teljesítése is az eljáró szervtől függ. E szabály alól csupán azok a kérelmek képeznek kivételt, amelyeknek elbírálása az eljáró személy felettesének vagy a felettes szervének hatáskörébe tartoznak (pl. az ügyintéző kizárása az eljárásból), továbbá azok az eljárási jogok, amelyek *az ügyfelet alanyi jogként illetik meg.* Viszonyaink között ezek közül legjelentősebb az anyanyelv használatának joga, a beadványhoz fűződő jogok, továbbá az iratbetekintési jog, a képviselő állításának joga, az ügyfél kezdeményezésére indult eljárásban ügyfél kérésére a személyes meghallgatás, a tanú és szakértő meghallgatásánál a jelenlét joga, valamint a jogorvoslati jog.

Az államigazgatási eljárásban *anyanyelvét* mind szóban, mind írásban mindenki használhatja. Az idegen nyelv használata az eljárás minden fázisában lehetséges. Idegen nyelv használata esetén tolmácsot kell alkalmazni, kivéve, ha az ügyintéző a használt idegen nyelvet érti. A tolmács költségeit az állam viseli.

Az ügyfél az eljárást *beadvánnyal* kezdeményezi. A beadvány összefoglaló neve az ügyfél előterjesztésének.

A beadványok alakisághoz kötve nincsenek. Előterjeszthetők szóban és írásban. A beadványt minden esetben tartalma szerint kell elbírálni. A beadvány elintézését nem lehet megtagadni azért, mert elnevezése nem egyezik a tartalmával.

A beadvány szóbeli előterjesztésének lehetősége mindenekelőtt az ügyeinek intézésében kellően nem járatos vagy arra fizikailag nem alkalmas személyek részére nyújtott segítség.

Az *iratokba való betekintés*nek az államigazgatási eljárásban különös jelentősége van. A államigazgatási eljárásban szabályként nincs alakszerű tárgyalás. Így az ügyfél gyakran a határozatból és a határozat alapjául szolgáló iratokból győződhet meg, hogy ügyében az eljárás és a kibocsátott határozat a törvényesség követelményeinek megfelel-e.

Az iratokba való betekintés garanciális jog, és csak a bemutatási kötelezettség alól kivett iratok szűk körére nem vonatkozik. A kivett iratok körét és a betekintés módját jogszabály határozza meg. Ez országonként jelentősen változó. Hazánkban a szolgálati titkot tartalmazó irat sincs szabályként a betekintési jog

alól kivéve, ha a hozott határozat azon alapszik.

Ha jogszabály személyes megjelenési kötelezettséget nem ír elő, *az ügyfél képviselőt* állíthat. Meghatározott jogcím nélkül azonban más személy képviseletében az államigazgatási eljárásban senki sem járhat el.

Az államigazgatási eljárásban az *ügyfelet* minden esetben *meg kell hallgatni*, ha a tényállás megállapítása miatt szükséges. Ez az eljáró szerv megítélésétől függ. Úgyszintén az eljáró államigazgatási szerv az ügyfélnek az ügyben tett nyilatkozatát bizonyítékként értékelheti. Esetenként *az ügyfél nyilatkozata közokiratot is pótolhat*. Így például, ha a személyi állapotra vonatkozó adatot vagy tényt igazoló iratot külföldről kell beszerezni, és az irat beszerzése nehézségekbe ütközik, az ügyfél az irattal tanúsítandó adatra vagy tényre vonatkozóan írásban nyilatkozhat. Ez a nyilatkozat az eljárásban a hiányzó iratot pótolja.

A magyar államigazgatási eljárásban az ügyfélnek meghallgatására külön alanyi joga is van. Nevezetesen ha az államigazgatási eljárást az ügyfél kezdeményezi és személyes meghallgatását kéri, úgy az eljáró szervnek saját belátásától függetlenül őt meg kell hallgatnia. Úgyszintén, ha az eljárás az ügyfél kérelmére indul, és az ügyfél kéri, a tanú kihallgatásához és a szakértő meghallgatásához is őt meg kell hívni.

5. A határozat.

Az államigazgatási szerv mind az ügy érdemében, mind az eljárás során döntést igénylő kérdésekben határozatot hoz. Ettől függően a határozat vagy érdemi, vagy pedig közbenső. A határozat az állami akarat megjelenítése.

Az *érdemi határozat* az eljáró szervnek az eljárás célját képező ügy lényegében (tárgyában) kifejezett akaratnyilvánítása. Az eljárás tárgya az az ügy, ami miatt az eljárást hivatalból vagy kérelemre folyamatba teszik. Az érdemi határozat döntően anyagi jogot konkretizál. Eljárási vonatkozásban az érdemi határozat kiadása az eljárás célja.

Közbenső határozat az eljáró szervnek az eljárás során döntést igénylő eljárási kérdésekben kifejezett akaratnyilvánítása.

Az érdemi határozat és a közbenső határozat között a szakirodalom és a legtöbb átfogó eljárási jogszabály terminológiai vonatkozásban is különböztet. Nevezetesen az érdemi határozatot gyűjtő fogalommal *határozatnak*, a közbensőt pedig *végzésnek* nevezi.

Az államigazgatási szerv érdemi határozatával egyoldalúan egyedi jogviszonyt hoz létre, szüntet vagy változtat meg, vagy pedig éppen a fennálló jogviszony megszüntetését vagy módosítását óvja. Az egyedi határozat ismérvei a következők: az aktus címzettjének ügybeni önálló jogalanyisága; az ügy egyedisége; a cselekvés hatalmi (autoritatív) jellege; egyoldalú akaratnyilvánítás; és közvetlen jogi hatás. Az államigazgatási határozatok rendszerében arányainál és jogi jelentőségénél fogva ez a határozatfajta a legjellemzőbb és legtipikusabb.

A határozat címzettjének önálló jogalanyisága arra utal, hogy az érdekelt alany a rendelkező szervvel szemben szervezeti vagy ügybeni függőségi viszonyban nem áll. A határozat egyedisége azt jelenti, hogy a határozat tárgya konkrét jogviszony létrehozása, megváltoztatása vagy megszüntetése. A határozat hatalmi — autoritatív — volta arra mutat, hogy a határozat az állam imperiumának, a közhatalomnak megnyilvánulása és arra támaszkodva hatályosul. Az akaratnyilvánítás egyoldalúsága pedig azt jelenti, hogy a határozatban kifejezett állami akarat nem megállapodás tárgya, nem a határozatot kibocsátó szerv és a határozat címzettje közötti megállapodás eredménye. A határozatba foglalt akarat az eljáró szerv rendelkezése. A közvetlen jogi hatás pedig azt fejezi ki, hogy az eljáró szerv a határozat címzettjét közvetlenül jogokkal illeti, vagy pedig kötelezettségekkel terheli. Ezzel a fennálló jogi helyzetben jogi változást hoz létre, vagy pedig a változást tiltja.

A joggyakorlat és a tételes jogi szabályozás az érdemi határozatok közé sorolja az iméntiek szerint hatósági döntésnek nem minősülő regisztratív cselekményeket is. Az ügyfél részére végzett adatigazolás és nyilvántartás körében kiállított okirat ugyanis érdemi határozat jellegű.

Az érdemi határozatot a rendelkező szerv meghatározott eljárási rendben és jogszabályban előírt alakban adja ki. Az érdemi határozat ezért minősül alakszerű — formális — aktusnak. Az államigazgatási szerveknek azonban vannak olyan hatósági cselekvései is, amelyek formálisak ugyan, de nem az érdemi határozatokra meghatározott általános formában kerülnek kiadásra. E körbe tartozik például az útlevél, adóív, fizetési meghagyás stb.

Az érdemi határozat kiadása alakilag kötött. Szabályként írásos alakhoz van kötve.

Az államigazgatási szervek azonban jogszabályban meghatározott vagy megengedett esetekben közvetlenül jogszabályra vagy hatósági határozatra alapítva hatósági *intézkedést* foganatosíthatnak. Az intézkedésre irányuló akaratkijelentést az érdekelttel szóban közlik. Esetenként — ha erre mód nincs — a szóbeli közlés is elmaradhat (például az élet- vagy balesetveszély elhárítására azonnal foganatosítandó ideiglenes intézkedés).

A hatósági intézkedés nem szabad cselekvés, mert tartalmilag is, alakilag is kötött. Az intézkedés megtételére jogszabályban felhatalmazott szerv, a jogszabályban körülírt esetben, a jogszabályban megállapított szabályok megtartásával, csak a jogszabályban lehetővé tett cselekvés megtételére jogosult.

A hatósági intézkedés az államigazgatási cselekvés sajátos esete. E körben az eljáró szerv: jogot követ, esetenként alkalmaz is, vagy pedig hatósági határozat rendelkezését teljesíti.

Az intézkedések alaki kötöttsége rendszerint a cselekvés eredményessége érdekében kisebb. Az intézkedésben, ha az közvetlenül jogszabályon alapszik, a konkrét rendelkezés és a rendelkezés materiális végrehajtása egybeesik. Ilyen cselekvési jogosultság különösen az ellenőrzés és a felügyelet keretében, valamint a közvetlen kényszer alkalmazása során gyakori (pl. árellenőrzés, mérésellenőrzés, vámellenőrzés, előállítás stb.).

Az intézkedést a tényállástól függően írásos érdemi határozat kiadására irányuló eljárás is követheti. Az intézkedés tehát szabályként az államigazgatási szerv közvetlen cselekvése.

Az érdemi határozatok alapvetően hatásuk alapján különböznek. A jogi tartalom alapján az érdemi határozat vagy *konstitutív* vagy *deklaratív*. Ezektől minőségileg eltér *regisztratív* határozat. Ez jogviszonyt nem hoz létre, de ehhez alapul szolgálhat.

A konstitutív érdemi határozat jogviszonyt létesít, változtat, vagy szüntet meg: ezért konstitutív. Ez a határozatfajta, mint ilyen, jövőbeni célkitűzés elérésére törekszik. Ezért közlését követően — ex nunc — hat. A konstitutív érdemi határozatot azért, mert a fennálló helyzeten változásra irányul, pozitívnak is nevezzük.

A konstitutív érdemi határozat jogi tartalma alapján: jogosító (favorabilis) vagy kötelező (onerózus), vagy pedig megtorló (represszív) lehet. A különböző jogi tartalom egy konkrét érdemi határozaton belül is kifejezésre juthat.

A deklaratív érdemi határozat jogviszonyt nem hoz létre, nem szüntet meg, nem változtat meg. A deklaratív határozat kiadásának időpontjában ugyanis a határozat tárgyát képező jogviszony, illetőleg a jogilag lényeges változás már fennáll. A deklaratív határozat a bekövetkezett változást csupán rögzíti és a változás deklarálására, valamint a változáshoz fűződő jogkövetkezmények realizálásához szolgál eszközül.

A deklaratív határozat — minthogy a jogviszony korábban már létrejött, módosult vagy megszűnt, illetőleg a jogilag releváns változás már bekövetkezett — ennek időpontjáig visszamenőleg — ex tunc — hat. A deklaratív határozatokat, minthogy a fennálló jogi helyzeten változást nem hoznak létre, negatív aktusoknak is nevezik.

A gyakorlatban az államigazgatási szervek határozatai egyidejűleg tartalmazhatnak konstitutív és deklaratív akaratkijelentéseket is. A szabálysértési határozat például a szabálysértés fennállása tekintetében deklaratív, a szankció vonatkozásában pedig konstitutív.

Az érdemi határozatok az iméntieken felül még sokféleképpen osztályozhatók, A jogirodalomban gyakori: az alapul szolgáló anyagi joghoz való viszonyítás alapján, jogilag kötött (kategorikus) és mérlegelésen alapuló; alakszerűségekre tekintettel alakszerű és alakszerűtlen (pl. intézkedés); az eljáró szervekre figyelemmel testületi, egyedi, továbbá egy vagy több szerv által kiadott; az ügy érdeméhez kapcsolódva teljes, részleges, kiegészítő, végleges és ideiglenes; valamint a címzettek oldaláról, nevesített és nem nevesített (pl. hirdetményi úton közölt) érdemi határozatok közötti különböztetés. E különböztetésnek elméleti és gyakorlati vonatkozásban jelentősége van.

Az államigazgatási szerv autoritatív érdemi határozatának legfőbb jellemzője a *jogi hatás kiváltására irányuló képesség*. Ez a hatás a vonatkozó határozat lényegéből folyik. A jogi hatás egyfelől a határozatot kibocsátó szerv, másfelől a határozat címzettje, valamint harmadik személyek viszonylatában nyilvánul meg. E határozattal kapcsolatosan a *törvényességi vélelem* érvényesül. E vélelem szerint az államigazgatási határozat mindaddig törvényesnek minősül, amíg az arra illetékes szerv megfelelő módon ennek ellenkezőjét nem állapítja meg.

A jogi hatás kiváltásának feltétele *az érdemi határozat közlése*. Ez alól csupán az intézkedések körében található kivétel. A közlés jelentőségére figyelemmel a határozatot az ügyfelekkel írásban kell közölni az esetben is, ha azt a jelenlevőknek szóval kihirdették. Az írásban való közlés mellőzhető, ha a határozatot az ügyfél előtt szóval kihirdették, az ügyfél az írásbeli közlésről lemond, és az ügy természete ezt egyébként megengedi. Ilyen esetben elégséges a határozat lényegét az iraton rögzíteni, a közlés tényét azonban az ügyfél aláírásával igazoltatni kell. A határozatot akkor sem szükséges írásban közölni, ha az államigazgatási szerv a kérelmet azonnal teljesíti és az ügy intézésére vonatkozó szabályok szerint elegendő a teljesítést az iratra feljegyezni vagy a nyilvántartásba bevezetni.

Írásban közölt határozat esetén a jogi hatás kiváltása szempontjából közömbös, hogy a címzett ismeri-e a döntés tartalmát. Elégséges a közlés (kézbesítés) ténye.

Az államigazgatási eljárásban is mód van az *egyezségkötésre*. Az egyezségkötés minden olyan eljárásban lehetséges, amelyben az ügyfelek érdekei különbözőek. Lehetséges továbbá minden más eljárásban is, ha jogszabály nem tiltja és az egyezség az ügy természete szerint sem kizárt. Mindazokban az ügyekben, amelyekben elvileg lehetséges, az egyezség létrehozását meg kell kísérelni. Az államigazgatási szerv által jóváhagyott egyezséget határozatba kell foglalni, illetőleg jóváhagyását tartalmazó záradékkal szükséges ellátni.

Az egyezséget tartalmazó, illetőleg a jóváhagyott záradékkal ellátott irat érdemi határozatnak minősül.

IV. A hatósági határozat törvényességének biztosítékai. 1. A törvényesség biztosításának eljárásjogi rendszere. 2. Az állami

szerveket megillető törvényességi eszközök. 3. Jogorvoslati jog. 4. Bírósági felülvizsgálat. 5. Az államigazgatási határozat stabilitása.

1. A törvényesség biztosításának eljárásjogi rendszere.

A jogszabályba foglalt célkitűzések a jogalkalmazás során kiadott határozatokban eltorzulhatnak. Az ilyen határozat sérelmes lehet egyfelől magára az államra, másfelől pedig a rendelkezéssel érintett személyre is. A határozat sem az egyik, sem a másik esetben nem felel meg sem az állam, sem az állampolgárok érdekeinek. A határozat minden esetben hibás, ha nem alapszik jogszabályon, vagy ha a forrásául szolgáló jogszabály rendelkezéseit sérti. Ha a határozat nem ütközik jogszabályba, de az ügyben érdekelt személy érdekeit sérti, úgy ezen az alapon akkor szorul orvoslásra, ha a sérelem nem csupán vélt, hanem valóságos, és mint ilyen a társadalom szempontjából releváns. Ennek megállapítása a jogszabály céljától és a jogalkalmazás társadalmi körülményeitől, adott konkrét társadalmi viszonyoktól függ.

Minden ország a határozat hibái feltárásának és orvoslásának rendjét saját adott társadalmi viszonyainak megfelelően építi ki. Egységes modell e tekintetben sem áll rendelkezésre. Egyes országok a törvényesség feltétlen kötelező elvéből kiindulva főszabályként a hibás határozat orvoslásának alanyi, tárgyi, fórumrendszerbeli és időbeli kötetlen rendszerét intézményesítik. Míg mások — így hazánk is — a határozat hibáinak feltárására, orvoslásuk biztosítására széles lehetőséget nyújtanak és az igénybe vehető eszközök kiterjedt, de kötött rendszerét biztosítják.

A határozat hibáinak orvoslása a rendelkezést kibocsátó szerv, a rendelkezést kibocsátó szerv felettes szerve, valamint jogszabályban meghatározott esetben bíróság részéről történhet. Vannak olyan államok is, amelyekben a határozat hibáinak orvoslása, minthogy a jogorvoslati eljárás lényegét tekintve ún. vitás eljárás, közigazgatási bírói útra tartozik. Ez a gyakorlat nagymértékben leegyszerűsíti a jogorvoslati rendszert.

A törvényesség biztosításának kötött rendszerében — ezt a gyakorlatot követi az országok többsége — a határozat hibáinak orvoslása: kijavítás, kiegészítés, visszavonás és módosítás, államigazgatási felügyelet, ügyészi óvás és felszólalás, bejelentés, továbbá rendes és rendkívüli jogorvoslatok, valamint bírósághoz előterjeszthető kereset alapján kerülhet sor.

A rendes és a rendkívüli jogorvoslatok az ügyfelet, a bejelentés harmadik személyt, a bírósághoz előterjeszthető kereset az ügyfelet és az ügyészt, a többi eszköz pedig meghatározott állami szerveket illet meg azzal, hogy ezeknél az eljárást az ügyfél is, de harmadik személyi is javasolhatja.

A határozat visszavonására vagy módosítására, megsemmisítésére, illetőleg megváltoztatására *az államigazgatási eljárásban az érdekelteket megillető eszközöket államigazgatási jogorvoslati eszközöknek, ezek igénybevételére irányuló jogot pedig államigazgatási jogorvoslati jognak nevezzük.*

Ezektől az eszközöktől, illetve ettől a jogtól elkülönül a bírósághoz előterjeszthető kereset, illetve az erre irányuló jog. Keresettel az ügyész is élhet. Az államigazgatási határozat bírói felülvizsgálása pedig nem államigazgatási, hanem bírói eljárásban történik. *A bírói felülvizsgálat szabályként közvetlenül nem irányul az államigazgatási eljárásban előterjesztett kérelem teljesítésére vagy elutasítására, hanem csupán a hozott határozat jogot sértő vagy jogot nem sértő voltának megállapítására.*

A szocialista társadalomban az állampolgárok személyes érdekeit nem lehet elválasztani a társadalmi érdekektől. A szocialista állam érdekelt az egyén érdekeinek védelmében és fordítva. Ez a viszonylagos érdekegység kifejezésre jut a határozat megsemmisítésére, illetőleg megváltoztatására szolgáló eszközök rendszerében is. Az állam jogosítványokat biztosít az ügyben érdekeltek részére, az állami szervek részére és az ügyben közvetlenül nem érdekelt harmadik személyek részére is a hibás államigazgatási határozat megsemmisítésének vagy megváltoztatásának, nemkülönben az apparátus tevékenységében mutatkozó egyéb fogyatékosságok megszüntetésének kezdeményezésére.

Az állami szervek és az ügyben közvetlenül nem érdekelt személyeket megillető eszközök esetén a hangsúly elsődlegesen a közérdeken van. Ezért funkciójukban a *tárgyi jog védelme* az elsődleges. A határozat megsemmisítésére vagy megváltoztatására mindenekelőtt nem az ügyben érdekelt személy érdekeire tekintettel, hanem a tárgyi jog, illetőleg a közérdek megsértése miatt kerül sor.

Az államigazgatási jogorvoslat és megengedett ügyekben a bírósághoz az ügyfél által intézhető kereset, továbbá az igazolás intézménye is az ügyfelek jogi védelmének alanyi jogi biztosítéka. Előterjesztésük maga után vonja az illetékes szerv döntési kötelezettségét. Ennyiben tehát *alanyi jogi jellegűek.*

Ezeknek az eszközöknek az igénybevételénél a hangsúly elsődlegesen az *ügyfél érdekén* van. Előterjesztésüknek is ez a fő motívuma. A közérdek szolgálata csak közvetve jelentkezik. Az érdekelt ugyanis nem azért terjeszti elő fellebbezését, mert általában megsértették a jogot, hanem azért, mert ő szenvedett sérelmet.

Az eszközök e differenciáltsága a megsemmisítés, illetőleg megváltoztatás *jogalapjának* különbözőségére épül.

Az ügyfelet megillető államigazgatási jogorvoslati eszközök alapján a határozat *mind jogszabálysértés, mind érdeksérelem indokából megsemmisíthető vagy megváltoztatható.* A fel-

lépés joga tehát a jogsérelem és az érdeksérelem is lehet. A többi eszköz alapján a megsemmisítési vagy megváltoztatási jog jogalapja szabályként a határozat jogsértő volta.

Az ügyfél igazolási kérelme nem érdemi határozat ellen irányul, hanem eljárási határidő vagy eljárási cselekmény vétlen elmulasztása következményének elhárítására szolgál. Ezért jogorvoslati minősége is vitás.

Az államigazgatási eljárásban a határozat kijavításáról és kiegészítéséről, továbbá a határozat visszavonásáról vagy módosításáról és az igazolás kérelméről szabályként a határozatot hozó szerv dönt. Ezért ezeket ugyanazon hatóság előtti eszközöknek is nevezzük. Ettől alternatív fórumrendszerével részben eltér az ügyészi óvás és felszólalás. Ezek az eszközök ugyanis feltételesen devolutívak, feltételesen fellebbviteliek.

Azokban az országokban, amelyekben az államigazgatási eljárásjogot vagy az államigazgatási jogorvoslati jogot kodifikálták, általános szabály, hogy *minden elsőfokú érdemi határozat jogorvoslattal megtámadható.*

A jogorvoslati eszközök a törvényességi garanciákon belül foglalnak helyet. Ezek körében azonban mindenekelőtt alanyi jogi jellegük folytán külön sajátos kategóriát alkotnak.

2. Az állami szerveket megillető törvényességi eszközök.

A törvényességi eszközöknek ebben a körében a kibocsátó által történő határozat visszavonásának és módosításának, az államigazgatási felügyeletnek, valamint az ügyészi óvásnak és felszólalásnak van legnagyobb jelentősége.

A határozat visszavonása és módosítása. (Remonstráció, autoremetura.) Az államigazgatási szervtől nem tagadható meg, hogy saját határozatával elkövetett sérelmet bizonyos feltételek fennállása esetén ne orvosolhassa. Előfordul, hogy az államigazgatási szerv a határozat meghozatalának időpontjában nem rendelkezik mindazokkal az ismeretekkel, amelyek a törvényes határozat meghozatalához feltétlenül szükségesek, mert ezek csak a határozat közlése után válnak ismertté. Megtörténhet, hogy a leggondosabban lefolytatott bizonyítási eljárás eredményeként sincs az államigazgatási szervnek tudomása a teljes tényállásról. Az államigazgatási szervet megtévesztheti, a jogszabály alkalmazása vagy az ügy érdemének minősítése, elbírálása tekintetében maga is tévedhet. Az ügyre vonatkozó jogszabály és a jogalkalmazáshoz alapul szolgáló tényállás is változhat. Mindezekből eredően a dolgozókat, de az államot is joghátrány, sérelem érheti. A törvényesség biztosítása és az eljárás meggyorsítása azt igényelik, hogy ilyen esetben az eljáró szervnek módja legyen a felettes szerv vagy a bíróság által még érdemben el nem bírált határozatát visszavonni vagy módosítani.

A határozat visszavonására és módosítására valójában annyiféle megoldás létezik, ahány jogrendszer van. Ez a kérdés egyébként a jogirodalomban is erőteljesen vitatott, és az egyes országok egyáltalán nem, vagy pedig nagyon eltérően szabályozzák. Azon túl, hogy a visszavonást és a módosítást minden állam joga megengedi, e kérdésben a nemzetközi viszonylatban érvényesülő általános szabályszerűségek csupán minimális mértékben állapíthatók meg. Általában nincs akadálya azoknak a határozatoknak a visszavonására és módosítására, amelyek alapján az ügyfél jogot nem szerezhetett. Ide tartoznak tehát az ún. negatív (elutasító) határozatok, a regisztratív aktusok, az onerózus és represszív határozatok, és a semmis határozatok. Ezeken kívül visszavonhatók, esetileg módosíthatók az ún. feltételes határozatok is, feltéve, ha a feltétel ezt megengedi.

Felügyelet. Az államigazgatási eljárásban a felettes szerv jogszabálysértés észlelése esetén felügyelet rendjén ennek megszüntetésére intézkedik. A felettes szerv felügyelet rendjén mulasztás esetén is intézkedik. Az államigazgatási szerv felügyelet rendjén közvetlen észlelése, vagy bejelentés, vagy kérelem alapján jár el.

A *bejelentés* ugyanis lényegét tekintve nem más, mint az ügyben alanyi érdekeltséggel nem rendelkező szerv vagy más személy által az államigazgatási szervhez intézett olyan jelzés, amelynek tárgyában — ha az megalapozott — az államigazgatási szerv eljárni köteles.

Az államigazgatási szervhez maga *az érdekelt* is fordulhat azzal, hogy ügyében a felügyeleti szerv intézkedjék. Ilyen kérelem előterjesztése az állampolgárok általános kérelmezési jogán — pontosabban lehetőségén — alapszik.

Az államigazgatási szerv felügyelete rendjén — függetlenül az eljárás kezdeményezésének módjától (bejelentés, kérelem stb.) — a jogsérelem orvoslása érdekében intézkedni köteles. A szocialista jogfelfogás szerint ugyanis a jogsérelmet fel kell oldani. Ha erre a határozat megsemmisítésével vagy megváltoztatásával nincs mód, a sérelem orvoslását más eszközökkel kell biztosítani. Ilyen más eszköz lehet egyebek között a sérelmet szenvedett fél kártalanítása is.

Ügyészi óvás és felszólalás. Az ügyészi általános felügyelet a szocialista jogrendben általános, míg egyebütt kivételes. Az általános felügyelet szabályai országonként jelentős eltéréseket tükröz.

Általánosságban megállapítható, hogy a hatósági eljárás felügyelete körében az ügyész *óvhat és felszólalhat.* Az ügyészi óvás törvénysértés kiküszöbölésére irányuló eszköz. Az ügyészi felszólalás pedig valamilyen törvénysértő gyakorlat, vagy a mulasztásban megnyilvánuló törvénysértés megszüntetésére irányul.

Az ügyészi óvás előterjesztésének jogalapja kötött. Nevezetesen ügyészi óvásnak akkor van

helye, ha az államigazgatási határozat *törvényt* sért. A jogalapbeli kötöttségből folyik, hogy az ügyésznek törvényesnek kell elfogadnia minden olyan államigazgatási határozatot, amely jogszabályt nem sért.

Az óvást az ügyész vagy a törvénysértő jogerős határozatot hozó szervhez, vagy ennek felettes szervéhez terjeszti elő. A gyakorlatban főként a törvénysértést elkövető szervnél óv.

Az ügyész a megtámadott határozat végrehajtásának felfüggesztését indítványozhatja. Ez az indítvány az államigazgatási szervet köti.

Az ügyészi óvás *feltételesen devolutív* eszköz. Ha államigazgatási szerv az óvással nem ért egyet, köteles az ügyre vonatkozó iratokat az óvással együtt felettes szervéhez felterjeszteni.

Az ügyészi óvás tárgyában hozott határozat új határozatnak minősül. Ezt a határozatot az ügyfelek az őket egyébként az adott ügyben, az adott fokon hozott határozat ellen megillető eszközzel megtámadhatják.

A törvénysértő gyakorlat vagy a mulasztásban megnyilvánuló törvénysértés megszüntetése végett a felszólalást az ügyész az érdekelt szerv vezetőjéhez nyújtja be. Ha ez a felszólalással nem ért egyet, köteles az iratokat észrevételeivel felülvizsgálat végett felettes szervéhez felterjeszteni.

A bíróság előtt megtámadható ügyekben az ügyész az államigazgatási szervnél óv. Ha e szerv az óvással nem ért egyet, az ügyész a bírósághoz keresettel fordulhat.

Az államigazgatási perben hozott jogerős bírói határozat ellen törvényességi óvás is előterjeszthető.

3. Jogorvoslati jog.

A kötött jogorvoslati rendszert érintően a jogirodalom az ügyfelet megillető rendes és rendkívüli jogorvoslat között különböztet. Rendes a fellebbezés, rendkívüli a határozat jogerőre emelkedése után igénybe vehető jogorvoslat.

A fellebbezés mint jogorvoslati intézmény a kötött államigazgatási jogorvoslatot követő országokban általános. Lényegében azonos általános sajátosságokkal rendelkezik. Ezek a sajátosságok egyes ügyek tekintetében — kivételként — a kötetlen jogorvoslatot követő országokban is felismerhetők.

A fellebbezés. A fellebbezés előterjesztésének jogalapbeli korlátja nincs. Egyéb vonatkozásban kötött eszköz. Tárgyi, személyi, időbeli és szervi (fórumrendszerbeli) korlátai vannak.

A fellebbezés tárgya az elsőfokú érdemi határozat. Közbenső határozat (végzés) önállóan, ún. felfolyamodással támadható meg. A magyar államigazgatási eljárási jog ezt az eszközt is fellebbezésnek nevezi.

A fellebbezés az ügyfelek jogainak és jogos érdekeinek védelmére szolgáló alapintézmény. Éppen ezért a fellebbezési jog kizárása csak egészen kivételes esetben lehetséges. A fellebbezési jog kizárására egyfelől sor kerülhet az eljárás tárgyára vonatkozó különleges érdekből, másfelől pedig szervezeti-technikai okok miatt is, ha az ügyben elsőfokon a legfelsőbb államigazgatási szervek valamelyike jár el.

A fellebbezés lényege, hogy a fellebbezéssel megtámadott határozat végrehajtása előtt még egy felsőbb szintű fórum megítélése alá kerüljön.

A fellebbezési jog gyakorlásának feltétele az eljárás tárgyát képező ügybeni alanyi érdekeltség. A fellebbezéssel tehát csak az a személy élhet, akit a hozott határozattal sérelem ért.

A fellebbezés előterjesztése határidőhöz van kötve. Ebben az értelemben is tehát kötött eszköz.

A fellebbezés a fellebbezés tárgyában döntésre jogosult fórum vonatkozásában is kötött. A fellebbezés tárgyában másodfokon, az elsőfokon eljárt államigazgatási szerv magasabb fokú felettes szerve jár el.

A fellebbezés leglényegesebb jogi hatása, hogy az elsőfokú határozat — a sürgős, halasztást nem tűrő esetek kivételével — a fellebbezés érdemi elintézéséig nem hajtható végre.

A fellebbezés további sajátossága, hogy a fellebbező az elsőfokú eljárás során előterjesztett tényállításokhoz és bizonyítékokhoz nincs kötve. A *beneficium novorum* joga a fellebbezőt teljes mértékben megilleti.

A fellebbezésnek szabályként *devolutív*, átszármaztató hatása van. Fellebbezés folytán az érdemi döntés joga a másodfokú szervre háramlik.

A másodfokú szerv a fellebbezésssel megtámadott határozatot helyben hagyja, megsemmisíti, vagy megváltoztatja.

A másodfokú szerv eljárásában sem a fellebbezési kérelemhez, sem pedig az elsőfokú határozathoz kötve nincs. A megváltoztatás joga az ügyfél javára (reformatio in melius) és terhére (reformatio in peius) is gyakorolható. Az ügy elbírálásánál a másodfokú szerv csak az ügyre vonatkozó anyagi és eljárási jogszabályokhoz, azok helyes alkalmazásához van kötve.

Az ügyfél fellebbezési jogáról szabályként lemondhat. Ennek jelentősége nagy. A fellebbezéssel meg nem támadott határozat végrehajthatóvá válik, és az ügyfél elveszti azokat a jogait, amelyeknek feltétele a kimerített fellebbezés (pl. bíróság előtt kereset előterjesztése).

Kivételes okból jogszabály a fellebbezési jogról való lemondást kizárhatja. Ilyen ok lehet például a kiskorúak érdekeinek fokozottabb védelme.

Az ügyfél lemondó nyilatkozata az államigazgatási szervet nem, de a nyilatkozattevőt, feltéve, ha lemondás nincs kizárva, köti.

Egyes irodalmi források rendes jogorvoslatnak tekintik az *igazolási kérelmet* is. Ez az in-

tézmény is a polgári perrendből szűrődött át az államigazgatási eljárásba. Az intézmény funkciója és meghatározó sajátossága az adaptálás következtében nem változott.

A rendkívüli jogorvoslatok köre, rendszere, az egyes eszközök elnevezése szinte országonként eltér. Általános szabályként azonban megállapítható, hogy mindazok az eszközök, amelyek a határozat jogerőre emelkedése — végrehajthatóvá válása — után vehetők a megsértett jog vagy jogos érdek orvoslására igénybe, rendkívülinek minősülnek.

A rendkívüli jogorvoslatok elméleti igazolása abban a tényben található meg, hogy az érdemi államigazgatási határozat másodfokú elbírálását követően is jogszabály- vagy érdeksértő maradhat. A vonatkozó jogorvoslatok ilyen esetre szolgálnak eszközül.

A jogirodalom a rendkívüli jogorvoslatok körébe sorolja a *felülvizsgálati kérelmet* és az *újrafelvételi kérelmet*. Egyes irodalmi források a jogorvoslati jog alanyi jogi jellegét mellőzve, idetartozónak vélik a jogerős határozatnak felügyelet rendjén történő megsemmisítését és megváltoztatását, az ügyészi óvást és felszólalást, sőt az ügyfél lehetőségét is formátlan eszközök igénybevételére.

A felülvizsgálati kérelem és az újrafelvételi kérelem is kötött jogorvoslati eszköz.

A felülvizsgálati kérelem a másodfokú határozat kézhezvételét követően meghatározott rövidebb időn belül — rendszerint 15 nap — az ügyfél által terjeszthető elő. E kérelem devolutív hatású. A kérelem előterjesztésének jogalapja változó. Ugyanis adott ország szabályozásától függően vagy csak jogszabálysértés, vagy jogszabálysértés és érdeksérelem orvoslására is igénybe vehető.

Az újrafelvételi kérelem előterjesztése rendszerint hosszabb időn belül — általában a jogerőre emelkedéstől számított egy év — terjeszthető elő. E kérelemmel az ügyfél akkor élhet, ha a kérdés érdemére döntő olyan bizonyíték birtokába jut, amelyet a korábbi eljárás folyamán önhibáján kívül nem használhatott.

Magyarországon a felülvizsgálati és az újrafelvételi kérelmet ez idő szerint az eljárás kódexbe rendszeresített felülvizsgálati kérelem pótolja. Ez a kérelem az államigazgatási szerv hallgatása esetén is előterjeszthető.

4. Bírósági felülvizsgálat.

Az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatának *történeti eredete* az alkotmányos állam kiépítésével áll kapcsolatban. Eszmeileg ez a törekvés a közigazgatás törvényességének koncepciójában jutott kifejezésre, ami gyakorlatilag addig az uralkodó felségjogaként kezelt közigazgatásnak mint autonóm, az alkotmánytól és törvényektől független hatalomnak a felszámolásában, illetve az erre irányuló törekvésben jelentkezett. E koncepció szerint a közigazgatás felhatalmazásának forrása a törvény, illetőleg a törvényen alapuló jogi norma. E folyamat mögött a feudalizmus kötöttségei alól felszabadulni kívánó polgárság érdekei állottak. A törekvés a társadalmi erőviszonyoktól függően a különböző államokban más és más eredménnyel zárult. Az alkotmányos monarchiákban a közigazgatás továbbra is az uralkodónak alárendelt intézmény maradt. Ezekben az országokban a polgárság a parlament útján törvényekkel kívánt a közigazgatásra hatni. Ennek hatékonyságát pedig a közigazgatás cselekményei jogszerűségének közigazgatási bíróságok által történő ellenőrzésével óhajtották biztosítani. Ezt a törekvést Németországban és a német hatás alatt fejlődő országokban a „jogállam" koncepciója keretében vélték megvalósíthatónak.

A közigazgatásnak a parlament, illetőleg a törvények alá rendelése Angliában az 1688-as, Franciaországban pedig a polgári forradalom eredményeként következett be. Ezekben az országokban a közigazgatási szervezet jogi helyzete és működése radikálisabban és következetesebben változott meg. A közigazgatás a törvényhozó hatalomnak alárendelt és a törvény alapján folyó tevékenységévé vált. A közigazgatás törvényességének ellenőrzését pedig a bíróságnak a társadalom politikai életében elfoglalt helyétől és szerepétől függően Angliában a rendes bíróságokra, Franciaországban pedig a közigazgatási szervezet mellett kialakított államtanácsi intézményre ruházták.

A közigazgatás törvényességének polgári koncepciója szerint az államigazgatásnak jog alá rendelése és törvényességének bírói vagy quasi bírói felügyelete az egyesnek, a polgárnak az állammal szembeni védelmét célozza. Ez az igény a közigazgatás túlkapásainak, a közigazgatás és az egyén közötti konfliktusok visszahatásaként állott elő. A követelményben tehát a közigazgatással szembeni bizalmatlanság jutott kifejezésre.

Az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatának *szocialista rendszere* a formai hasonlóságok ellenére minőségi különbségeket mutat.

A szocialista állam az államigazgatási szervek tevékenysége viszonylatában *a törvényesség megtartásának és a jogos érdekek védelmének biztosítékait elsősorban és alapvetően az államigazgatási szervek rendszerén belül építi ki és fejleszti*. Az államigazgatási tevékenységben a törvényességet, különösen pedig a jogos érdekek védelmét az államigazgatási szervek rendszerén kívül működő intézmények révén a tevékenység arányai, sokrétűsége és sajátosságai folytán nem is lehet kielégítően biztosítani.

Az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatának lehetővé tétele a törvényesség megtartásának tehát csupán egyik eszköze.

A szocialista államban a bírói felülvizsgálat lehetővé tétele a törvényesség megtartásának mindenkire kötelező jogi és politikai követelményén, s nem miként a polgári államokban,

az állampolgár és az állam szembenállásán alapszik. E tételből következik, hogy a bírói felülvizsgálat nemcsak az állampolgár, hanem az állam érdekében is igénybe vehető.

Az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatának lehetősége a szocialista országok alkotmányában, bírói szervezeti törvényében, valamint egyes eljárási kódexekben is tükröződik. A tükröződés módja azonban eltérő. Egyes jogalkotások ugyanis kifejezetten megengedik, vagy éppen előírják a vonatkozó határozatok bírói felülvizsgálatát, míg mások csupán nem zárják ki azt. A probléma rendezését pedig az illetékes jogalkotó rendelkezésére hagyják. A vonatkozó kérdésben tehát a szabályozási gyakorlat eltérő.

A szabályozási gyakorlat eltérő volta ellenére is a szocialista jogtudományban ma már egyöntetű a nézet, hogy az államigazgatási határozatok meghatározott köre tekintetében a bírói felülvizsgálat megalapozott és igazolt.

Az állam az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálata intézményével a jogviták eldöntésére létesített speciális, független, az ügyben közvetlenül nem érdekelt szervezet közreműködését biztosítja.

Az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálata lehetőségének *kettős hatása* van. A felülvizsgálat megengedésének egyik — közvetlen — hatása abban áll, hogy a bíróság a jogsértő határozatot feloldja, biztosítja a törvényességet. A másik — közvetett — hatása pedig abban mutatkozik meg, hogy a bíróság által felülvizsgálható ügyekben az államigazgatási szervek munkájának színvonala lényegesen magasabb, és hogy ezekben az ügyekben a jogszabálysértő határozatok aránylag kis számban fordulnak elő. A bírói felülvizsgálat jelentősége elsősorban az utóbbi, közvetett hatásában van.

A szocialista jogrendben az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatának *két alapformája* van. Az egyik szerint meghatározott államigazgatási határozat csak akkor hajtható végre, ha azt törvényesség szempontjából a bíróság felülbírálta. Ilyen esetben a bírói felülvizsgálat nem a sértett fél keresetére, hanem az államigazgatási szerv hivatalból történő bemutatási kötelezettségén alapszik. A bírói felülvizsgálat ez esetben a határozat végrehajtásának feltétele. A másik mód szerint a bíróság eljárása a jogaiban sértett fél vagy az ügyész kezdeményezésére indul. Az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatának ez utóbbi módja az általános.

A szocialista országokban az egységes igazságszolgáltatási rendszer keretében oldják meg az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatát. Az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálata általában a rendes bíróságok hatáskörébe tartozik.

A bírói felülvizsgálatnak az állampolgárok és szerveik jogairól és kötelezettségeiről rendelkező konkrét államigazgatási határozatok tekintetében van elsősorban jelentősége. Egyes szocialista országok joga — pl. Bulgária, Jugoszlávia — intézményesen lehetővé teszi az államigazgatási szervek szabályozó rendelkezéseinek direkt — közvetlen bírói felülvizsgálatát is. Az indirekt felülvizsgálati mód pedig általában ismert és gyakorolt.

Az állampolgárok jogairól és kötelességeiről rendelkező határozatok bírói felülvizsgálatát a szocialista államokban ún. *enumerációs módon teszik lehetővé. Az enumerációnak mindkét — a negatív és pozitív — formája ismert.* A negatív enumerációval — a bírói felülvizsgálat alól kivett ügyek körének meghatározásával — azok a szocialista országok élnek, amelyek a bírói felülvizsgálat lehetőségét szélesebben — Bulgária, Jugoszlávia, Románia — nyitották meg. Általánosan megállapítható azonban, hogy a bírói felülvizsgálatot pozitív enumerációs megoldással — tehát a bíróság által felülvizsgálható ügyek körének meghatározásával — megengedő országokban a vonatkozó rendelkezéseket kiterjesztően értelmezik.

Az államigazgatási határozatok felülvizsgálata keretében a bírói jurisdictio differenciált. Vannak ugyanis olyan államigazgatási határozatok, amelyek tekintetében a jogszabály megengedi a teljes jogszolgáltatást (contentieux de pleine jurisdiction). Ilyen ügyek viszonylag kevés számban és csak a jogszabály kifejezett rendelkezése alapján fordulhatnak elő. Ezekben a bíróság az ügy érdemében dönt, és az államigazgatási határozatot maga is megváltoztatja. A bíróság felhatalmazása általában az iméntiekkel rokon, az ún. közigazgatási represszív ügyekben is. Ezek az ún. *szubjektív* államigazgatási perek. Ezekben a hangsúly a felperes alanyi jogának védelmén van.

Az államigazgatási határozatok felülvizsgálata körében a vázolt esetektől eltekintve a bírói jurisdictio korlátozott. Eszerint a felülvizsgálat csak annak megállapítására irányulhat, hogy a határozat nem sért-e jogszabályt. A határozat jogszabálysértő volta esetén pedig a bíróság felhatalmazása csupán a határozat hatályon kívül helyezésére terjed ki (contentieux d'annulation). Ezek az ún. *objektív* államigazgatási perek. A per célja a tárgyi jog védelme.

Az államigazgatási határozatok törvényességének bírói felülvizsgálata összetett probléma. Az államigazgatási határozat ugyanis gyakran tágabban meghatározott mérlegelésen, esetenként ún. diszkrecionális mérlegelésen is alapulhat. A bíróság ítélkezése alá szabályként csak az az ügy vonható, amelyben az államigazgatási szervnek jogi felhatalmazása nincs, vagy pedig a részére biztosított jogot bármilyen módon megsérti. A bírói beavatkozásra tehát ugyancsak szabályként csak a *praeter legem* és a *contra legem* kiadott államigazgatási határozat ad alapot.

Általánosságban megállapítható, hogy a szocialista országokban a bíróságok az államigazgatási szervek tevékenysége felett sajátos felügyeletet gyakorolnak. Ez a felügyelet jogszabályban meghatározott ügyekre van korlátozva. A felügyelet tartalmilag is korlátozott, mert az szabályként csak a határozat jogszerűségének felülvizsgálatára és jogsértés megállapítása esetén pedig ugyancsak szabályként a határozat hatályon kívül helyezésére irányulhat.

A bírói felülvizsgálatnak jelentős további sajátossága és egyben korlátja is, hogy a *bíróság csak végrehajtható államigazgatási határozatot vizsgálhat felül.* E megoldásnak az a célja, hogy a jogszabálysértést elsősorban az arra illetékes államigazgatási szerv vizsgálja felül és orvosolja, továbbá az is, hogy mód nyíljék a megtámadott jogot nem, de érdeket sértő célszerűtlen határozat felülvizsgálatára és orvoslására is.

A bíróságnak az iméntiekben tárgyalt felhatalmazása nem érinti jogukat, hogy eljárásuk során egyéb ügyekben releváns jogszabálysértőnek vélt államigazgatási normatív és egyedi aktus felülvizsgálatát az illetékes szervtől ne igényelhetnék. Erre minden bíróság jogosult. Ez esetben azonban a kifogásolt aktus tekintetében nem a bíróság, hanem az aktus kibocsátója vagy ennek felettes szerve a határozó szerv. A bíróság e joga azon alapszik, hogy e szerv csak a törvényeknek van alárendelve, és ítéletének is tisztázott tényálláson kell alapulnia és törvényesnek kell lennie.

Az államigazgatási határozat bírói felülvizsgálata per formában történik. Az államigazgatási szerv maga is peres fél; peres fél módjára védi a határozatát, a perben megállapított szabályok szerint vesz részt stb. Ez azonban csak a jogvita formájára, alaki rendjére vonatkozik. A per tárgya, lényege azonban szabályként a polgári és a büntető pertől is eltér. Az államigazgatási határozat bírói felülvizsgálata esetén a felülvizsgálat *a per tárgya, az államigazgatási határozat törvényessége.* Az államigazgatási határozat bírói felülvizsgálata során az eljárás tárgya tehát nem az államigazgatási eljárás tárgyának közvetlen teljesítése — például valamilyen jog megadása vagy kötelezettség törlése, hanem csupán a hozott határozat törvényessége.

Az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatának kezdeményezésével az eljárás formája és jellege is megváltozik. Az eljárás nem államigazgatási jogorvoslati szakon folyik tovább, hanem az addig szabályként egyoldalú eljárás kétoldalú, vitás, peres eljárássá válik, és az eljárás tárgya és célja tekintetében, de az eljárási szabályok vonatkozásában is új eljárás, bírói eljárás indul.

Az államigazgatási határozat bírói felülvizsgálatának kezdeményezése a szocialista jogrendben *devolutív* hatású. Az államigazgatási szervnek azonban módja van a határozatát a bíróság ítéletének meghozatala előtt a keresetnek megfelelően visszavonni vagy módosítani. A felügyeleti szerv pedig a határozatot megsemmisítheti, vagy megváltoztathatja. Ha az új határozat a kereseti kérelemnek nem, vagy csak részben felel meg, akkor a per tovább folyik a határozat azon része tekintetében, amely a kereseti kérelemmel nem egyezik.

Az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatának rendszere országonként jelentős eltéréseket, sajátosságokat mutat. Az intézményben és sajátosságaiban az adott ország adott viszonyai között a törvényesség biztosításának politikailag célszerűnek tartott megoldása tükröződik. Így tehát sem az intézmény, sem annak jogi sajátosságai nem tekinthetők történeti — nemzeti — hagyománynak. A szocialista országok közül — bár elvileg nem zárkóznak el a megtartható korábbi vagy adaptálható, másutt is ismert jogi formáktól — egyik sem követi a közigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatának a megelőző államrendben létezett gyakorlatát és formáját. Az érintett országok az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatának rendszerében is viszonyaik között új és történetileg a korábbinál hatékonyabb, társadalmi viszonyaiknak jobban megfelelő intézmény létrehozására törekedtek, és minthogy e folyamat nem tekinthető lezártnak, törekszenek is.

Az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatának lehetővé tétele és módja az egyes országok társadalmi viszonyaival, e viszonyok fejlesztésével és szilárdításával korrelációban áll. A bírói felülvizsgálat mint korrelációs jelenség a szocialista államépítésben a legfontosabb termelési eszközök államosítása, a társadalmi struktúra alapvető megváltoztatása után, a kialakult szocialista viszonyok biztosítékaként jelentkezik megvalósítható, reális igényként. A fejlődés korábbi fázisában az átalakulás mélyreható forradalmi jellege és gyors üteme folytán az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatának feltételei szélesebb körben nem voltak biztosíthatók. Ezzel magyarázható, hogy a népi demokratikus országokban a fejlődés korábbi szakaszán a közigazgatási bíráskodás létezett intézményét felszámolták.

5. Az államigazgatási határozat stabilitása.

Az államigazgatási határozatok stabilitása az államigazgatási jogirodalom összetett, a jogerő problémával összefonódott és ez idő szerint is vitatott kérdése. Az államigazgatási határozatok stabilitását számos jogirodalmi felfogás a jogerő koncepció keretében keresi. A kérdés a joggyakorlat számára sincs megoldva.

Alapkérdés, mit értünk jogerőn? A perjogi irodalom jogerőn a bírói ítélet „megváltozhatatlanságát", „véglegességét", „megtámadhatatlanságát" érti. Nem minden megváltozhatatlanság jogerőhatás. Így a jogerőben, illetőleg an-

nak hatásában sajátos megváltozhatatlanságot kell látnunk.

A perjogtudományban szinte általános az alaki és az anyagi jogerő közötti különböztetés. Az alaki és az anyagi jogerő közötti kapcsolat szerves. Az alaki jogerő az ítélet megtámadhatatlanságát, az anyagi jogerő pedig ennek következtében az ítéletbe foglalt döntés megváltozhatatlanságát jelenti. Az ítélet köti az azt hozó és minden más bíróságot.

Az anyagi jogerőre csak a múltban bekövetkezett olyan vitás jogi viszony — jogvita — alkalmas, amely az ügy természete folytán hatósági vagy jogi hatás szempontjából ilyennek minősített aktussal egyszer és mindenkorra véglegesen rendezhető és így lezárható. Ha a végleges rendezés lehetősége az ügy tárgyára figyelemmel nem áll fenn — pl. gyermekláthatási ügyek, tartási ügyek stb. —, úgy az aktus az anyagi jogerő hatásaként bekövetkező megváltozhatatlanságra nem alkalmas. Ilyen ügyekben ugyanis elvileg és tételesjogilag is mód van az aktus, illetőleg az aktuson alapuló jogviszony jövőbeni megváltoztatására. Az anyagi jogerő tehát nem az eljáró szerv minőségétől, hanem *az eljárás tárgyától függ*. Ebből következik, hogy az államigazgatási eljárásban is megkonstruálható a jogerőhatás az erre alkalmas ügyekben. Ilyen ügyek azonban csak kivételesen fordulnak elő.

Az államigazgatási ügyek szabályként alkalmatlanok az anyagi jogerőre és így a jogerő-kötöttség az államigazgatási szervek funkciójától idegen. Az államigazgatási aktusokkal szemben is azonban a jogbiztonság érdekében felmerül a stabilitás és ennek következményeként a viszonylagos „megváltozhatatlanság" igénye. Ez azonban nem jogerőhatás, hanem minőségileg más jelenség.

Az államigazgatási szervek a köz érdekében alapvetően jövőbeni célok megvalósítására tevékenykednek, jövőbeni eredmények és hatások érdekében szervezik és fejlesztik a társadalmi viszonyokat. A célok és a feladatok pedig a társadalmi viszonyok alakulásával változnak. Az államigazgatási szervek aktusai a fennálló jogi helyzetben változás előidézésére, kivételesen a változás bekövetkezésének elhárítására irányulnak. Ezek az aktusok szabályként konstitutívak. Ezek az aktusok tartalmilag nem arra irányulnak, hogy valamely vitás viszonyban megállapítsák: mi a jog, kinek van igaza, hanem a jogviszony alanyát jogokkal illetik, vagy kötelezettségekkel terhelik.

Az államigazgatási szervek előtt álló változó társadalmi szükségletek nem elégíthetők ki megváltozhatatlan aktusokkal. Az államigazgatási szervek a köz érdekében végzett tevékenységük során ugyanis szinte szüntelenül megváltozhatatlan aktusaik korlátaiba ütköznének. A megváltozhatatlanság pedig nemcsak nehezítené, hanem gyakran lehetetlenné tenné adott viszonyok között a közérdek realizálását. Az államigazgatási funkció vázolt társadalmi szerepéből következik, hogy az államigazgatás aktusainak objektíve nem lehet sajátja az anyagi jogerő, illetőleg a megváltozhatatlanság. Ez a körülmény azonban nem jelentheti az államigazgatási aktusok önkényes megsemmisítése és megváltoztatása lehetőségének, így a jogbizonytalanságnak az igazolását.

A jogokról és kötelességekről rendelkező államigazgatási aktusok *jogi aktusok*. Ezekkel az aktusokkal szemben a törvényesség igénye érvényesül. *A törvényes államigazgatási aktus stabil, viszonylagosan megváltozhatatlan.* Az államigazgatási aktus törvényessége ugyanis kétoldalú kötöttséget jelent. A törvényes aktus egyfelől köti a kibocsátóját és minden más jogalkalmazó szervet, másfelől pedig köti az ügyfelet, az aktus címzettjét is. Az államigazgatási szervek oldaláról nézve a kötöttség abban nyilvánul meg, hogy e szervek kötelesek az aktuson alapuló jogokat és kötelességeket elismerni és tiszteletben tartani, nem léphetnek fel az aktus tartalmával szemben mindaddig, amíg az hatályban van. Az ügyfél viszonylatában pedig a kötöttség általában abban mutatkozik meg, hogy az ügyfél az aktusból reá háramló kötelezettségeket köteles megtartani, illetőleg teljesíteni.

Kivételesen bizonyos esetekben a törvénysértő aktusok a jogrend által megtűrtté és ily módon stabilakká válhatnak. Ez a kivételes eset a tételesjogi szabályozástól függ. Ilyen például az elévülés.

A stabilitás jogi hatása nem azonos az anyagi jogerőhatással. Az anyagi jogerőhatás ugyanazon jogra nézve ugyanazon felek között a keresetjog kimerítését, illetőleg elvesztését és ennek következtében megtámadhatatlanságot, véglegességet, megváltoztathatatlanságot — res iudicata-t jelent. Ezzel szemben az államigazgatási aktusok stabilitása csak viszonylagos és nem zárja ki ugyanarra a jogra vagy kötelezettségre nézve sem a kérelmezési jogot, sem a hatóság eljárását. Az államigazgatási határozat, illetve az alapján létrejött jogviszony ugyanis bizonyos esetekben közvetlenül vagy közvetett módon — új eljárásban — kérelemre, vagy esetenként hivatalból is hatályon kívül helyezhető és megváltoztatható.

A stabil — törvényes és megtűrt — államigazgatási határozat megsemmisítésére és módosítására alapul szolgáló esetek köre meglehetősen differenciált. Ezek az esetek a következők:

a) Az államigazgatási eljárásban az ügyeknek meglehetősen nagy számában mód van arra, hogy ugyanabban az ügyben, azonos tényállás és jogi szabályozottság mellett ismételten előterjesztett kérelem elintézése során az eljáró szerv más meggyőződésre jutva a korábban kiadott elutasító vagy az ügyfélre csak részben kedvező határozatától eltérően dönthessen. A vonatkozó ügyeknek rendszerint valamilyen

jog vagy kedvezmény elnyerése, ritkábban kötelezettség törlése vagy mérséklése a tárgya.

b) Az államigazgatásban gyakoriak az ún. feltételes határozatok. Ezek közül különösen a megszüntető (rezolutív) feltételeket tartalmazó és a visszavonás feltételével kiadott aktusok a jelentősek. A megszüntető feltételeket tartalmazó határozatoknak két átfogó kategóriája van. Az egyik kategóriát a rezolutív határidőt tartalmazó aktusok alkotják. Ez esetben az aktus meghatározott határidő elteltével, illetve bekövetkezésével hatályát veszti. Ilyen aktus pl. az útlevél, vadászjegy, valamilyen jogot biztosító ideiglenes engedély stb. Az államigazgatási aktus a címzett számára olyan kötelezettségeket is tartalmazhat, amelyek nemteljesítése esetén beáll az aktus visszavonásának jogi lehetősége. Ez a vonatkozó aktusok második kategóriája. Ide tartoznak a különböző kikötéseket tartalmazó engedélyek, illetőleg jogosítványok. (Például mozi, színház használhatósági engedély, telepengedély stb.)

A visszavonás feltételével kiadott aktusok visszavonásának lehetőségéről rendszerint az alapul szolgáló jogszabály rendelkezik.

c) A kötelezettséget megállapító államigazgatási határozatok is a jogi szabályozástól függően megsemmisíthetők és megváltoztathatók. Ha a kötelezettség vagy a kötelezettség mértékének megállapítása a hatóság mérlegelésén alapszik, a szabályozástól függően a hatóság a kötelezettséget el is engedheti és módosíthatja is.

d) Az államigazgatási eljárás során egyeseket kérelmükre jogokkal illetnek. Ha a kiadott határozat címzettjét az államigazgatási szerv jogokkal illeti, úgy a címzett szabályként az őt illető jogokról le is mondhat, vagy kívánhatja azok esetleges megváltoztatását. E szabály alól közérdekből csupán jogszabály kifejezett rendelkezésével eszközölhető kivétel. A tárgyalt viszonylatban az aktus visszavonásának, illetőleg módosításának alapja az ügyfél nyilatkozata és az a tény, hogy az egyeseket kérelmükre megállapítható jog gyakorlása azok elhatározásától függ.

e) Az államigazgatási szervek működésük során a közérdek szem előtt tartásával járnak el. Amidőn az említett szervek az ügyfeleket jogokkal illetik, vagy kötelezettségekkel terhelik, úgy ezt azzal a kifejezett vagy hallgatólagosan realizált feltétellel eszközlik, hogy határozataik nemcsak a kiadáskor, hanem megvalósításuk során is összhangban állanak a közérdekkel. Ha az aktus megvalósítása során ellentétbe kerül a közérdekkel, az államigazgatási szervek a köz érdekeinek biztosítása céljából felléphetnek, és elvileg ezen a címen helye lehet az aktus, illetőleg a keletkezett jogviszony megszüntetésének és módosításának is. Minthogy a közérdek megelőzi a magánérdeket, az előbbinek kell a társadalmi életben realizálódnia. A közérdek realizálása azonban nem lehet önkényes és feltétel nélküli. A közérdek realizálásának feltételei: *ea)* a közérdeket megfogalmazó jogszabályi rendelkezés (életveszély, közbiztonság, körülhatárolt népgazdasági érdek stb.), *eb)* felhatalmazás az ezen a címen történő visszavonásra és módosításra, valamint *ec)* az érdekelt esetleges tényleges kárának megtérítése.

f) Az államigazgatási határozat, illetőleg az aktus alapján létrejött jogviszony megsemmisítésére és módosítására alapul szolgálhat a körülmények megváltozása is. A körülmények megváltozására alapított feloldás és megváltoztatás esete áll fenn a *közérdek esetén* is. A körülmények megváltozására alapított határozatvisszavonás, aktusmegsemmisítés és módosítás azonban ennél sokkal szélesebb körű. Ez a lehetőség mind az aktus címzettjének, mind az eljáró szervnek is előnyös lehet. Előfordulhat, hogy a megváltozott körülményekre alapítva valaki ismételt kérelmére kap iparjogot, míg másnak valamilyen jogát megvonják, vagy korlátozzák. Ilyen eset gyakori pl. a lakásügyekben, gyámügyekben, rendőrhatósági engedélyezési ügyekben stb.

A körülmények megváltozásáról mint az aktus visszavonására vagy módosítására szolgáló jelenségről jogszabály vagy kifejezetten rendelkezik (pl. iparjog visszavonása), vagy pedig ez magából az aktusból, annak természetéből és a kiadás körülményeiből következik.

A jogalkalmazó szervnek a jogszabály értelmezésében vagy a célszerűség megítélésében megváltozott felfogása is alapul szolgálhat az aktus visszavonására vagy módosítására.

g) Az államigazgatási eljárásban ugyancsak gyakori, hogy a jogszabályok változásával kötelezővé vagy lehetővé válik a korábbi jogszabály alapján kiadott határozat, illetőleg az azon alapuló jogviszony megszüntetése vagy módosítása.

A fenti esetben, minthogy az új jogszabály hatálybalépésével kezdődően rendelkezik jogi erővel, a kiadott aktusnak szabályként visszamenőleges hatálya nem lehet. Így a kiadott új aktus a korábbi aktust, illetőleg az azon alapuló jogviszonyokat csupán jövőbeni vonatkozásokban érintheti. Az iménti tétel általános. A stabil aktus megsemmisítésének és módosításának korábban tárgyalt eseteire is vonatkozik. A stabil aktus megsemmisítése vagy megváltoztatása tehát nem ex tunc, hanem minden esetben csupán ex nunc hat.

A stabil államigazgatási aktus megsemmisítésének és módosításának vázolt lehetősége az államigazgatási ügyekben lényegileg kizárja az anyagi jogerő-koncepció megkonstruálásának lehetőségét. Az anyagi jogerőhatás ugyanis kizárná a megsemmisítés és módosítás vázolt lehetőségeit, és ezzel az államigazgatási szervezetet megfosztaná az állampolgárok gazdasági, szociális, kulturális stb. ügyei vonatkozásában aktív társadalomformáló képességétől.

V. Végrehajtási eljárás. 1. A végrehajtás feltételei. 2. A végrehajtás elrendelése és foganatosítása.

1. A végrehajtás feltételei.

A végrehajtás az államigazgatási eljárásnak az a szakasza, amelyben a határozat megvalósítása, realizálása a feladat. A végrehajtásnak különösen a hivatalból folyó és általában a kötelezettséget megállapító eljárásban van nagy szerepe. Vannak olyan államigazgatási ügyek, amelyekben a végrehajtásra nincs szükség, vagy pedig a végrehajtásra nem kerül sor, mert a kötelezett a határozat rendelkezéseit önként teljesíti.

Az államigazgatási eljárásban a hozott elsőfokú határozat végrehajtható, ha: *a)* a határozat ellen határidőn belül fellebbezést nem terjesztettek elő, *b)* a fellebbezést jogszabály kizárja. Végrehajtható az a határozat is, amelyet a fellebbezésre való tekintet nélkül végrehajthatónak nyilvánítottak. Főszabály azonban az, hogy az ügyben másodfokon hozott határozat végrehajtható.

Az államigazgatási eljárásban hozott végrehajtható határozat rendelkezéseit a kötelezett teljesíteni vagy azok végrehajtását tűrni köteles.

A végrehajtás gyakran több módon is biztosítható. Ezért a végrehajtási eljárás veszélyeket is rejt magában. A kényszerítő rendelkezések indokolatlanul túlhajthatók, és a kötelezett feleslegesen zaklatható. A végrehajtást elrendelő szerv a végrehajtási eszköz megválasztásánál és alkalmazásánál köteles az eljárás célját és a kötelezett személy körülményeit figyelembe venni, és a végrehajtási eszközöket ennek megfelelően alkalmazni.

2. A végrehajtás elrendelése és foganatosítása.

A határozat végrehajtását szabályként az ügyben első fokon eljárt államigazgatási szerv rendeli el.

A pénzkövetelés behajtására irányuló végrehajtást az adóbehajtásra vonatkozó szabályok szerint kell foganatosítani.

Az ingó kiadására, ingatlan birtokba adására vagy egyéb teljesítésre, illetőleg abbahagyásra vagy tűrésre vonatkozó végrehajtást az a legalsóbb szintű helyi államigazgatási szerv foganatosítja, amelynek működési területén az ingó található, az ingatlan fekszik, illetőleg a kötelezett lakik.

A végrehajtást elrendelő határozat ellen fellebbezésnek helye nincs. Akinek jogát a végrehajtási eljárás sérti, *kifogást* terjeszthet elő.

A végrehajtási kifogás kötött jogorvoslati eszköz. Előterjesztése mindenekelőtt alanyi érdekeltséghez van kötve.

A kifogás nem irányulhat sem a végrehajtás alapjául szolgáló határozat rendelkezései, sem pedig a végrehajtást elrendelő határozat ellen. A kifogásban csak a végrehajtás foganatosítása során bekövetkezett jogsértéseket lehet támadni.

A végrehajtási kifogás tárgyában szabályként a végrehajtást foganatosító szerv dönt. Ezt a megoldást a kifogás gyors elintézéséhez fűződő igények indokolják. A foganatosító szerv képes a legrövidebb időn belül a tényállást tisztázni, és ez intézkedhet leggyorsabban a sérelem feloldására is. A kifogást elutasító határozat ellen fellebbezés terjeszthető elő.

A végrehajtás felfüggeszthető. Az államigazgatási szerv vagy annak felettes szerve hivatalból vagy kérelemre a végrehajtható határozat végrehajtásának felfüggesztését elrendelheti, ha a rendelkezésére álló adatok alapján a határozat megváltoztatása vagy megsemmisítése várható, vagy ezt különleges méltánylást igénylő körülmény indokolja.

Irodalom. *Berényi* Sándor—*Madarász* Tibor—*Toldi* Ferenc: Államigazgatási jog. Általános rész. Bp. 1975.; *Berényi* Sándor—*Martonyi* János — *Szamel* Lajos: Magyar államigazgatási jog. Általános rész. Bp. 1978.; *Kilényi* Géza: Az államigazgatási eljárás alapelvei. Bp. 1970.; *Martonyi* János: Az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálata. Bp. 1960.; *Szamel* Lajos: Az államigazgatás törvényességének jogi biztosítékai. Bp. 1957.; *Toldi* Ferenc: Az államigazgatási rendelkezések megsemmisítése és megváltoztatása. Bp. 1965.

Burda, A.: Prowozadnośc w systemie demokracji socjalistycznej. Wroclaw—Warszawa—Kraków, 1967.; *Jampolszkaja*, C. A.: A szovjet állampolgárok alanyi jogairól és az alanyi jogok biztosítékairól. = A szovjet államjog kérdései. Bp. 1962.; *Jevtić*, Lj.—*Šramek*, R.: Upravni postupak i upravni spor. 2. kiad. Beograd, 1969.; *Szaliscseva*, N. G.: Adminisztrativnüj proceszsz v SZSZSZR. Moszkva, 1964.; *Szaliscseva*, N. G.: Grazsdanin i adminisztrativnaja juriszdikcija v SZSZSZR. Moszkva, 1970.; *Szorokin*, V. D.: Adminisztrativno-proceszszualjnoje pravo. Moszkva, 1972.

Isac, G.: La procédure administrative non contentieuse. Paris, 1968.; *Langrod*, G.: Procédure administrative et droit administratif. Revue Internationale des Sciences Administratives, 1956. 3. sz.; *Sierra*, H. B.: El processo administrativo en Iberoamerica. Mexico, 1968.; The Federal Administrative Procedure Act and the administrative agencies. [Tanulmánygyűjtemény] Red. by Warren, G. New York, 1947.

Toldi Ferenc

ÁLLAMIGAZGATÁSI JOG: I. Az államigazgatási jog fogalma és kialakulása (188.) — II. Az államigazgatás joghoz kötöttsége és szabadsága (192.) — III. Az államigazgatási jog forrásaival kapcsolatos sajátos kérdések (194.) — IV. Az államigazgatási jogi jogszabály (198.) — V. Az államigazgatási jog tagozódása (205.)

I. Az államigazgatási jog fogalma és kialakulása. 1. Az államigazgatási jog fogalma.

2. Az államigazgatási jog kialakulása.
3. Az államigazgatási jog önálló jogágisága.

1. Az államigazgatási jog fogalma.

Az államigazgatási jog az a jogágazat, amely *az államigazgatási tevékenységgel összefüggő társadalmi viszonyokat* szabályozza. Mivel az államigazgatás viszonylag kielégítően meghatározhatónak tűnt azzal, hogy szervező-végrehajtó-rendelkező tevékenységnek minősítettük (*→Államigazgatás*) — közelebbről az államigazgatási jog az erre rendelt szervek szervező-végrehajtó-rendelkező tevékenységével kapcsolatos társadalmi viszonyokat szabályozó jogi normák rendszerezett összességeként fogható fel. Ez az általános meghatározás kiterjed mind a szocialista, mind a burzsoá államigazgatási jogra. Ezen belül az államigazgatási jog két alaptípusa közötti különbségek egyfelől a szabályozás tárgyául szolgáló társadalmi viszonyokra, másfelől a kétféle államigazgatási tevékenység közelebbi céljára, osztálytartalmára, s ebből folyóan eszközrendszerük és módszereik eltérőségeire vezethetők vissza.

Az államigazgatási jognak ez a meghatározása megfelel a szocialista jogelméletben uralkodónak mondható azon felfogásnak, hogy a jogrendszer jogágakra tagolásánál a jog által szabályozott társadalmi viszonyokból kell kiindulni. Mindamellett jelentkeznek vele szemben ellenvetések, főleg a következők:

a) Idem per idem jellegű amiatt, hogy az államigazgatási jogot az államigazgatási tevékenységen keresztül határozza meg. Ez a kifogás nem alapos. Minden jogszabálynak és a jogszabályok különféle ismérvek szerinti csoportjainak van szabályozási tárgyuk, amely elsődleges jellemzőjük. Az államigazgatási jog szabályozási tárgya az államigazgatás. Ezért nem ritkán találkozunk azzal a definícióval, hogy az államigazgatási jog az államigazgatásra vonatkozó jogszabályok rendszere. Ezzel azonban kevésbé pontosan közelítik meg az államigazgatási jogot, mint a mi definíciónk, mert az államigazgatási tevékenység nem vonatkoztatható el azoktól a társadalmi viszonyoktól, amelyeknek konzerválására vagy megváltoztatására irányul. Ha az államigazgatás meghatározását elvégeztük, akkor az államigazgatási jognak itt nyújtott meghatározása nem szenved a jelzett fogyatékosságban, mert *az államigazgatási jogot* nem önmagán, hanem *szabályozási tárgyán keresztül definiálja.*

b) Nem áll rendelkezésre olyan kritérium, melynek birtokában egyértelműen eldönthető lenne, hogy mely társadalmi viszonyok képezzék államigazgatási jogi szabályozás tárgyát. Empirikusan valóban észlelhető, hogy ugyanaz a társadalmi viszony olykor államigazgatási jogilag, máskor egyéb jogágba sorolható szabállyal nyer rendezést (pl. a mezőgazdasági termények begyűjtése, illetve felvásárlása). Az sem ritkaság, hogy egy-egy társadalmi viszony államigazgatási és egyéb jogági szabályozás tárgya (pl. az államigazgatás szervezeti jogának alapjait az alkotmányjog tartalmazza; a kisajátítás együtt polgári jogi és államigazgatási jogi jogintézmény). Meghatározásunk azonban nem a társadalmi viszonyok objektív megkülönböztethetőségén nyugszik (ami felől a nézetek erősen diffugálnak), hanem azon, hogy *az államigazgatási tevékenység körébe eső társadalmi viszonyokra vonatkozó szabályozás révén áll elő az államigazgatási jog.* Ezzel egyben az államigazgatási jognak negatív meghatározásához is eljutunk. Ha ugyanis valamely társadalmi viszonnyal kapcsolatban államigazgatási tevékenység nem észlelhető, úgy a vonatkozó jogi szabályozás nem államigazgatási jogi.

c) Léteznek olyan társadalmi viszonyok, amelyeknek konzerválása vagy megváltoztatása államigazgatási tevékenységgel történik, s a rájuk vonatkozó jogi szabályok mégsem államigazgatási jogiak. Ennek az érvelésnek az alátámasztására leggyakrabban a pénzügyi jog és a pénzügyi igazgatás egymáshoz való viszonyát szokás felhozni. Rámutatnak arra, hogy a pénzügyi igazgatás kétségtelenül az államigazgatás körébe esik, de a tárgyát képező társadalmi viszonyokat nem az államigazgatási jog, hanem a pénzügyi jog szabályai rendezik. A tétel több tekintetben — így különösen az adó-, az illeték- és a vámügyi igazgatást illetően — helytálló. Azonban statikus szemlélet terméke, amely figyelmen kívül hagyja, hogy a pénzügyi jog eredetileg államigazgatási jog volt, nem képezett külön jogágat. A pénzügyi jog önálló jogággá alakulása egyfelől annak volt betudható, hogy a pénzügyi tárgyú jogi szabályozás hatalmas mértékben megnövekedett, s mind a tudományos kutatás, mind az oktatás szempontjából nézve szétfeszítette az államigazgatási jog kereteit. Továbbá közrejátszott az is, hogy a pénzügyi viszonyoknak már a polgári alkotmányosság megjelenésekor létezett olyan köre, amely nem államigazgatási jogi, hanem államjogi szabályozást kapott alkotmányos jelentősége miatt (költségvetési jog és a kormányzat gazdasági-pénzügyi ellenőrzésének joga). Végül pedig — elsősorban a szocialista államokban — olyan új pénzügyi viszonyok jöttek létre, amelyek komplex jellegüknél fogva csak államigazgatási jogi szabályozással nem voltak rendezhetők (pl. a bankok pénzügyi tevékenysége), de viszont tisztán polgári jogi (kereskedelmi jogi) szabályozásuk nem ígérkezett kielégítőnek. E három nagy területet összekapcsolta az, hogy mindegyikőjükön a pénzügyi viszonyok voltak a determinálók. *E közös szabályozási tárgy hozta magával a pénzügyi jog önállósulását, s egy részének kiválását az államigazgatási jogból.* (*→Pénzügyi jog*) Mutatis mutandis ugyanez érvényes a mezőgazdasági és a földjogra, vala-

mint az állami munkaviszonyokkal kapcsolatos ún. közszolgálati jogra is, amelyek korábban egyértelműen államigazgatási jogi matériák voltak, ma pedig erősen megoszlanak a vélemények arról, hogy a mezőgazdasági jog és a földjog önálló jogág-e vagy az államigazgatási jognak tisztán mennyiségileg elkülöníthető része, illetve hogy a közszolgálati jog az államigazgatási vagy munkajogi szabályozás körébe sorolandó-e. (→*Mezőgazdasági termelőszövetkezet; — Mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdasági tevékenysége; — Földjog; — Államigazgatás személyzete; —Munkajog.*)

A tárgyalt kifogás viszonylagos megalapozottsága jelzi, hogy a szabályozott társadalmi viszonyok és az államigazgatási tevékenység összekapcsolása révén nem juthatunk el az államigazgatási jognak olyan meghatározásához, amely sub specie aeternitatis és kivételt nem ismerve megvonná az államigazgatási jog és a vele érintkező jogágak határait. Anélkül azonban, hogy behatóbb jogelméleti fejtegetésekbe bocsátkoznánk, rá kell mutatnunk arra, hogy ez számos más jogág egymás közötti viszonylatában is így van. Csupán példaként emlékeztetünk arra, hogy a mezőgazdasági és a földjog materiája és a polgári jog között számos intézményt illetően nem lehet éles választó vonalat húzni. Továbbá különösen emlékeztetni kell arra, hogy az államjog (alkotmányjog) lényegileg minden jogágazatnak anyajoga, mindegyikkel közös szabályai vannak.

A szabályozott társadalmi viszonyokat tehát kiindulási pontnak véve, az államigazgatási jog meghatározásánál az a formainak tűnő ismérv kerül előtérbe, hogy *államigazgatási jog az államigazgatási tevékenységtől elszakíthatatlan fogalom.* Ezt a tételt a jogviszonyokra vetítve oda jutunk, hogy az *államigazgatási jogi szabályozásról csak ott beszélhetünk, ahol a jogviszony szervi oldalán a jogviszony alanya államigazgatási tevékenységet* fejt ki, tehát államigazgatási szerv vagy quasi államigazgatási szerv. A jogviszony szervi oldalának említése egyben tisztázza azt is, hogy nincs szó államigazgatási jogi szabályozásról ott, ahol az államigazgatási szerv nem az állami közhatalom megtestesítőjeként alanya a jogviszonynak, hanem a jogviszony másik alanyával egyenlő a pozíciója (mint pl. a polgári jogi vagy a munkajogi jogviszony esetében).

A magyarázatok hozzáfűzésével az államigazgatási jog fentebb adott meghatározását olyannak tekinthetjük, amely annak lényegét tartalmazza. Nem helyettesítheti azonban az államigazgatási jog jellemző intézményeinek feltárását, amelynek révén e meghatározás mint keret kitölthető és kitöltendő.

2. Az államigazgatási jog kialakulása.

Az államigazgatási jog általános érvényű meghatározásával kapcsolatos problémákat növeli, hogy államigazgatási tevékenység objektíve minden államban létezik, *az államigazgatási jog* azonban *az európai kontinentális* (elsősorban a francia és a német) *jogfejlődés terméke.* Ettől az angol jogrendszerű államok jogfejlődése erősen eltérő (nevezetesen Angliában és az Amerikai Egyesült Államokban), ahol a kontinentális értelemben vett államigazgatási jog nem vált el a közönséges polgári jogtól, s csak az utóbbi évtizedekben észlelhetők olyan jelenségek, amelyek az államigazgatási jog kialakulására vallanak.

Az államigazgatási jog kialakulása Franciaországban (amelyet tipikus modellnek foghatunk fel) államelméletileg az államhatalom egysége, illetve az államhatalmi ágak merev szétválasztása körüli küzdelmekre vezethető vissza. E mögött azonban politikai-hatalmi harcok állottak, amelyeket az abszolút monarchia Richelieu kormányzásától kezdődően vívott a bíróságok (parlamentek) túlhatalmaskodása ellen, illetve a királyi hatalom túlsúlyáért. E harcból a királyi hatalom került ki győztesen, amely egyesítette magában a jogalkotó (törvényhozói) és a végrehajtó hatalmat (a kormányzást és a közigazgatást). Az abszolút monarchia idején a közigazgatás nem volt jogilag szabályozatlan. Ellenkezőleg, az abszolút államot — egyebek között — azért is illették a rendőrállam megjelöléssel, mert az alattvalók életviszonyaiba való tömény-telen beavatkozásra jogosította fel a közigazgatást. A szabályozottság, sőt túlszabályozottság ellenére sem létezett azonban jogbiztonság, mert a közigazgatás a szabályoktól a király nevében eltérhetett, s ezzel önkényt valósíthatott meg. Vele szemben a bíróságok nem nyújthattak jogvédelmet, mert a királyi hatalom túlsúlya abban is megmutatkozott, hogy a bíróságokat eltiltották az államot, a kormányzatot vagy a közigazgatást érdeklő ügyekben való ítélkezéstől. Az államtanács, amelyet erre a célra létrehoztak, eredetileg nem volt a királytól független szerv; ilyenné csak jóval később, Napóleon tette meg.

A francia forradalom az önkény leküzdését, amely a tulajdon és a személyiség biztonságát folyton fenyegette, és ezzel gátolta a tőkés termelési viszonyok kialakulását — főként két elv beiktatásával kívánta elérni. Az egyik az államhatalmi ágak megosztása és egyensúlyuk megteremtése; a másik a közigazgatásnak a jog uralma alá helyezése.

Az első elvből folyóan fenntartották azt, hogy a bíróságok nem avatkozhatnak bele a közigazgatásba. Ezzel együtt járt, hogy a közigazgatási ügyekben a közönséges polgári jog szabályai nem nyertek alkalmazást. E tényeknek és a közigazgatásnak a jog uralma alá helyezése követelményének az összekapcsolódásából állott elő egy olyan jogág kialakításának szükségessége, amely a közigazgatás tevékenységét rendezi.

A napóleoni reformoknak tárgyunk szempontjából a lényege az volt, hogy elválasztotta

egymástól az aktív közigazgatást és a közigazgatási bíráskodást, amit alsóbb fokon a prefekturai tanácsok, felsőbb fokon pedig az államtanács látott el. A közigazgatási jog a Napóleon által ténylegesen függetlenített államtanács (közigazgatási bíróság) gyakorlatából mint precedens jog alakult ki, amelyet azután a 19. század folyamán a parlamentáris kormányzás szabályainak megfelelően javarészt törvényekbe foglaltak. Az államtanács jogalkotó, illetve jogfejlesztő szerepe azonban teljesen a parlamenti törvényhozás mellett sem szűnt meg. A közigazgatásnak annak a rendszerében, amelynek kifejlesztését Richelieu kezdte el és lényegileg I. Napoleon fejezte be, a közigazgatási szerv és a közigazgatási tisztviselő hivatali ténykedéseiért a rendes bíróság előtt felelősségre vonható nem volt. Mivel azonban az állampolgár számára a jogbiztonságot garantálni kellett, lehetővé tették egyfelől, hogy a közigazgatási határozatok jogsértés címén megtámadhatók legyenek a közigazgatási bíróságok előtt, másfelől pedig a szolgálati hibákból eredően az állampolgárok (jogi személyek) kárának megtérítését intézményesítették.

Az államigazgatási jognak a közönséges polgári jogtól való elkülönülése a közigazgatást az egyik oldalról nézve tehát az állampolgárhoz képest privilegizált helyzetbe hozta; a másik oldalon azonban ezt ellensúlyozta azzal, hogy a közigazgatás cselekménye (mulasztása) vagy jogsértés vagy károkozás címén speciálisan erre rendelt bíróság ellenőrzése alá kerüljön.

Az ellenkező modellt Anglia szolgáltatja, ahol lényegileg mindmáig az egyénnek az államhoz való viszonyát éppúgy a közönséges polgári jog rendezi, mint az állampolgárok egymáshoz való viszonyát, s a közönséges jognak a közigazgatás által való megsértése felől a rendes bíróság (s nem közigazgatási hatóság vagy speciális közigazgatási bíróság) ítél. Főként a második világháború után azonban észlelhetők Angliában (ugyanígy az Amerikai Egyesült Államokban) is olyan jelenségek, amelyek *a közönséges jogtól elváló államigazgatási jog kialakulása tendenciáját látszanak magukban hordozni.* Így Angliában különösen egyes gazdasági ágazatok államosítása, az állami egészségügyi szolgálat létrehozása és az általános szociális gondoskodás igazgatási rendszerének kiépítése tette szükségessé, hogy a közönséges jogtól eltérő közigazgatási jogi szabályozások szülessenek, s általuk áttörjék a közönséges jog teljes egységének elvét. Ilyen jelenség az is, hogy egyes minisztériumok a jogorvoslati eljárásban bírói jellegű tevékenységet végeznek, és ezzel csökken a rendes bíróságoknak a közigazgatás ellenőrzésében betöltött funkciója.

3. Az államigazgatási jog önálló jogágisága. *Az államigazgatási jog önálló jogágisága a szocialista államokban* is több ízben és változatban napirendre került. Így különösen:

a) Ismeretes olyan nézet, amely szerint *az államigazgatási jog az államjog része,* s legfeljebb egyes szabályai sorolhatók a polgári jogba és a gazdasági jogba. Ezt azzal indokolják, hogy az államigazgatási jog mint a jognak speciális ága a burzsoá bürokratikus államgépezet tökéletesedésével keletkezett. Ezért léte össze van kötve azokkal a burzsoá tendenciákkal, hogy az állami tevékenységet a határozathozatal és a végrehajtás szétszakításával politikailag semlegesnek tüntessék fel. A helyes, szocialista törekvés e nézet követői szerint éppen ellenkező: a határozathozatal és a végrehajtás egységének helyreállítása. E nélkül nem lehet az igazgatást mint közvetlen állami tevékenységet megérteni és kifejleszteni. Ha a jelzett egységet megteremtjük, akkor az államjog és az államigazgatási jog a legszorosabban összekötődik egymással, s nem érvényesülhetnek egyik vagy másik számára különböző alapelvek. Végtére tehát ez a teória az államigazgatási jog létezését tagadja, illetve azt az államjogba kívánja beolvasztani.

A mi felfogásunk az, hogy *hibás az államjogi és az államigazgatási jogi jogviszonyok közötti különbség elmosása,* mert egyben elmossa az államhatalmi-képviseleti szervek és a végrehajtásra hivatott szervek jogállása és tevékenysége közötti különbségeket is. Továbbá: az államigazgatási jognak az államjogba történő beolvasztása azt eredményezné, hogy az az államjog megszűnne alapvető jogágazat lenni, mert anyaga roppant mértékben felduzzadna, sőt felhígulna az államigazgatási jog rengeteg szabályával. Egy ilyen „államjog" tulajdonképpen visszatérés lenne egy olyan „közjog" koncepciójához, amely összefoglaló kerete volt az alkotmányjognak és a közigazgatási jognak.

b) A gazdasági jogi koncepció az államigazgatási jogot szintén létalapjaiban támadta meg. E koncepció abból indult ki, hogy a gazdasági viszonyokat egységesen a gazdasági jogi normák szabályozzák, s e normák jellegének megítélését illetően közömbös az, hogy a gazdasági szervezetek irányítására vonatkoznak, vagy pedig a gazdasági szervezetek közötti vagyoni viszonyokat, illetve a gazdasági szervezeteken belüli (főleg munkajogi) viszonyokat rendezik.

A gazdasági jogi koncepció elfogadása esetén az államigazgatási jogból kivonódna mindaz a jogszabályanyag, amely az államigazgatás gazdaság-irányító tevékenységével kapcsolatos. Egy ilyen megoldás eltorzítaná a szocialista államigazgatási jogot, hiszen legfőbb tevékenységi területének joganyagát és jogintézményeit választaná le róla. A koncepció teljes és következetes keresztülvitele esetén az egész államigazgatási jog liquidálódna és beolvadna a gazdasági jogba, hiszen az államigazgatási tevékenység egészének vannak gazdasági vonatkozásai, s egy ilyen nézet érvényesülése

esetén a gazdasági kihatású államigazgatási tevékenység joga gazdasági jog lenne. De még ilyen túlzó értelmezés nélkül is a gazdasági jog koncepciójának térhódítása a szocialista államigazgatási jogot lényegileg visszaszorítaná azoknak a társadalmi viszonyoknak a területére, ahol az államigazgatási szerv hatóságként jár el az állampolgárok és a neki hierarchikusan alá nem rendelt jogi személyek ügyeiben (tehát a hatósági tevékenységre). Ez a szocialista államigazgatási jogot és áttételesen az államigazgatást is kiforgatná valójából, hiszen egy ilyen kizárólag hatósági államigazgatás nem lenne egyéb, mint parancsoló-tiltó jogszabályoknak határozatok és azok végrehajtása által történő realizálása.

Az államigazgatási jog fogalmát az irodalomban számosan kísérelték meg azáltal meghatározni, illetve pontosabbá tenni, hogy keresték azokat az ismérveket, amelyeknek nyomán határt lehet vonni a jogrendszeren belül az egyéb jogágak és az államigazgatási jog között. Magunk az ilyen kísérletre nem vállalkozunk. Annak viszonylagos sikeréhez ugyanis elengedhetetlen annak tisztázása, hogy a jogrendszer milyen jogágakra tagozódik. Csak ezt követően lehet a logikai kizárás módszerével eljutni az államigazgatási joghoz (illetve tulajdonképpen valamennyi jogághoz). Az elérhető eredmény pedig csupán az lenne, hogy az államigazgatási jogba tartozik mindaz, ami az egyéb jogágak anyagának leszámítása után fennmarad. Ez azonban az államigazgatási jog lényegéről semmit nem mond.

II. Az államigazgatás joghoz kötöttsége és szabadsága.

Az államigazgatási jognak általunk nyújtott meghatározásából egyenesen levezethető, hogy az államigazgatást jogilag szabályozott tevékenységnek fogjuk fel. Ez a tétel azonban nem oldja meg önmagában azt a jó két évszázada élő problémát, *hogy milyen mértékig és módon helyes elvileg és lehetséges gyakorlatilag az államigazgatást jogilag megkötni, illetve neki a közfeladatok eredményes ellátása céljából szabad mozgási teret engedni.* E kérdések megválaszolása igényli a témakör történeti megközelítését.

A feudális abszolutizmus ún. rendőrállamával kapcsolatban jeleztük, hogy abban nem az államigazgatási tevékenység jogi szabályozottsága hiányzott, hanem az államigazgatásnak a szabályozáshoz való kötöttsége. Akár a király személyesen, akár az ő nevében a hivatalnokok a szabályoktól eltérhettek, s ez rendőriközigazgatási önkényt hozott magával. A francia forradalomnak ez ellen irányuló politikai eszméit a legpregnánsabban Jean Paul *Marat* fogalmazta meg, a királyi elfogató parancsok megszüntetése mellett azt tartva a polgári szabadság biztosítása felé a legfontosabb lépésnek, hogy vessenek véget a végrehajtó hatalom erőszakoskodásainak. Ennek érdekében követelte, hogy a nemzet képviselői legyenek a legfőbb törvényhozók, s a miniszterek (rajtuk keresztül pedig az egész államigazgatási apparátus) legyen felelős a törvényhozásnak. Ezek révén elérhetőnek látta, hogy a közszabadság ellen ne lehessen katonai rendszabályokat hozni, a közpénzeket elherdálni, s hogy a polgárok ne legyenek kiszolgáltatva a közigazgatás esztelenségeinek, az udvaroncok rablásainak, a miniszterek fosztogatásainak, a hivatalnokok szélhámosságainak.

A forradalom politikai eszméit a jogtudomány (közelebbről az alkotmányjog és az államigazgatási jog tudománya) úgy fordította le a jog nyelvére, hogy az ún. liberális jogállam eszményévé tette *egyfelől a közigazgatás törvényi szabályozottságát, másfelől pedig a közigazgatásnak a törvényhez való kötöttségét.* Ez közelebbről a következőket jelentette:

a) A közigazgatás csak akkor avatkozhat bele az állampolgárok életviszonyaiba, ha erre a törvényhozás feljogosítja; egyéb vonatkozásokban az állampolgárok cselekvési szabadságát nem érintheti; jogaik és kötelességeik felől nem dönthet.

b) A közigazgatási jogszabályalkotás csak végrehajtási jellegű lehet, tehát csak a törvényi rendelkezések egységes értelmezésének elősegítésére, alkalmazásuk eszközeinek és módszereinek előírására irányulhat.

c) A jogalkalmazás folyamán a közigazgatás a törvényhez (és a törvényeken alapuló jogszabályokhoz) kötve van, azok alól kivételt nem tehet, hacsak erre a törvény kifejezetten fel nem jogosítja; minden jogalkalmazói döntésnek törvényen kell alapulnia — egészen addig menően, hogy meg kell jelölnie azt a törvényhelyet, amelyre határozatát visszavezeti.

A gyakorlat azonban hamarosan bebizonyította, hogy ezeket az eszményi célkitűzéseket lehetetlen maradéktalanul keresztülvinni, mert a hozzájuk való merev ragaszkodás megbénítaná az államigazgatást, és gátolná a közfeladatok megoldását. Ennek felismerése vitt el az olyan fogalmaknak a jogéletben való meghonosodásához, mint amilyenek az ún. kerettörvények, a kormány részére adott rendkívüli felhatalmazások, az életviszonyok rendeleti úton való elsődleges szabályozása, a végrehajtási jogszabályokba praeter legem rendelkezések beiktatásának elismertsége stb. Mindezek abban gyökeredznek, hogy törvényhozással képtelenségnek bizonyult azoknak az életviszonyoknak a nyomon követése, s még inkább várható alakulásuk előre szabályozása, amelyek a közigazgatás tevékenységével összefüggtek, annak tárgyát képezték. A közigazgatás új meg új feladatokkal találta magát szemben, amelyekkel meg kellett birkóznia, s az uralkodó osztály érdekeinek, illetve a közérdeknek súlyos sérelme nélkül nem hagyhatta figyelmen kívül őket — jóllehet a velük

kapcsolatos törvényi szabályozás nem létezett. Talán elegendő, ha utalunk itt az ipari forradalom és a munkásmozgalom kibontakozásából, a kapitalizmus meg-megújuló válságaiból, vagy korunkban a műszaki-tudományos forradalomból, illetve az állammonopolista kapitalizmus válságából eredő feladatokra. Mindenre tekintettel *a törvény uralmának eszméjét felváltották az államigazgatás jogszerűségének igénylésével.* Mivel pedig a századforduló körül kifejlődött közigazgatási jogi dogmatika érdeklődése a közigazgatásnak csak azon jogintézményei felé fordult, amelyek az államigazgatás és az állampolgár közötti viszonyokkal (a szoros értelemben vett államigazgatási jogalkalmazással) voltak kapcsolatosak — a jogilag kötött, illetve szabad államigazgatás problémája leszűkült az egyedi, konkrét államigazgatási aktusoknak a vizsgálatára abból a szempontból, hogy milyen mértékig lehet teret engedni a jogalkalmazás során az államigazgatás *ún. szabad belátásának.* Ez azonban az államigazgatás jog által való meghatározottságának csak egyik — bár kétségtelenül fontos — problémaköre, de azt egészében távolról sem öleli fel.

A szocialista törvényesség (mely a szocialista alkotmányosság egyik alapelve) *kizárja, hogy a szabad, tehát jogilag nem szabályozott és a joghoz nem kötött államigazgatás koncepciójából induljunk ki.* Mivel pedig a törvényesség szíve a törvény, a szocialista országokban egyre erősödik az a törekvés, hogy az életviszonyok elsődleges szabályozása törvénnyel történjék. Erre vall, hogy a szocialista alkotmányokban bővülő tendenciát mutat azoknak a tárgyaknak köre, amelyek fenn vannak tartva az államhatalom legfelsőbb szerve által történő szabályozásnak (rezervált törvényhozási hatáskörök).

A szocialista államigazgatás jogi szabályozottságának fokát és ezzel együtt joghoz kötöttségének mérvét illetően nincs lehetőség egységes séma használatára, hanem az elveket a tevékenységi területek sajátosságaira tekintettel kell kialakítani és figyelemmel arra is, hogy az államigazgatás eredményessége és jogszerűsége ne kerüljön egymással ellentmondásba. Közelebbről megvizsgálva ez a következőket jelenti:

a) Az államigazgatás tevékenységi körébe eső alapvető életviszonyok törvényi szabályozásának igényével nem összeegyeztethetetlen az államigazgatási jogforrási rendszer többfokozatúsága és differenciáltsága. Irreális az a kívánalom, hogy a több tízezer államigazgatási feladat- és hatáskör minden részletét illetően törvényi szabályozás tárgya legyen. A szocialista társadalmi viszonyok viszonylagos stabilizálódása lehetővé és kívánatossá teszi, hogy az államigazgatás által végrehajtandó és alkalmazandó jog egyre tágabb körben törvénybe foglalt jog legyen, de ez *az államigazgatási szervek jogalkotó tevékenységét nem teszi sem feleslegessé, sem a szocialista törvényesség elvébe ütközővé.* A jogalkotás terén az államigazgatás jogszerűsége elsődlegesen azt jelenti, hogy az államigazgatási szervek által kibocsátott jogszabályok — ha létezik törvényi szabályozás — a törvényekkel ne legyenek ellentétesek, ne foglaljanak magukban a törvényhozó szándékán túlmenő szabályozást, mozdítsák elő a törvények végrehajthatóságát és alkalmazhatóságát. Az a körülmény azonban, hogy az életviszonyok valamely köre tekintetében államigazgatási szerv által kibocsátott jogszabály az elsődleges jogforrás, nem sérti az államigazgatás törvényességének elvét. Érdemesnek tűnik ezzel kapcsolatban emlékeztetni arra, hogy nemegyszer a törvényi szabályozás eszközéhez átmenetileg éppen azért nem célszerű nyúlni, mert elzárná annak útját, hogy a szabályozás gyorsan és megfelelően reagáljon az életviszonyok előre nem látható, gyakran külső (nemzetközi) események miatt beálló változásaira.

b) Főként a gazdasági élet állami irányítása terén számolni kell azzal, hogy *a szoros jogi szabályozás korlátozza az államigazgatási szervet az optimális döntés meghozatalában,* vagyis a jogszerűségnek kénytelen feláldozni a hatékonyságot. A szocialista magyar államigazgatás gyakorlatából az illusztrációk tömegét lehetne erre bizonyítékul kibányászni. Ilyenként megemlítjük, hogy a gazdaság irányításának tervutasításos rendszerében az ágazati irányító szervek kénytelenek voltak a vállalatoktól és a szövetkezetektől a tervmutatók minden áron való teljesítését követelni akkor is, ha nyilvánvaló volt, hogy a vállalatra (szövetkezetre) kirótt terv csak aránytalanul nagy áldozatok árán vagy egyáltalán nem realizálható (gyapot- és narancstermesztés, nem értékesíthető készletek termeltetése stb.).

Általában mindazon államigazgatási tevékenységgel kapcsolatban, ahol a végrehajtás feladatmegoldásból, szükségletek kielégítéséből áll, az államigazgatás jogszerűségének kérdése másként vetődik fel, mint a szoros értelemben vett hatósági jogalkalmazásnál. A feladatmegoldó államigazgatás körében a jogi szabályozás elvileg megállhat a feladat meghatározásánál, valamint azoknak a hatásköröknek és anyagi (pénzügyi) eszközöknek a rögzítésénél, amelyek a feladat elvégzéséhez szükségesek. Ilyen értelemben *a feladatmegoldó államigazgatásnak jóval szabadabbnak kell lennie, mint a tradicionális hatósági igazgatásnak.* A feladatmegoldó államigazgatás sem szabad olyan értelemben, mintha jogilag teljesen szabályozatlan lenne. Szabadabb azonban abban az értelemben, hogy a feladat megoldásának, a szükséglet kielégítésének megszervezése közben maga dönthet a tisztán szervezési és a jogi eszközök alkalmazandósága, illetve ezek használatának arányai felől,

továbbá arról, hogy a jogszabályok által rendelkezésére bocsátott gazdasági ösztönzőket hogyan használja fel. A feladatmegoldó, szükségletkielégítő államigazgatásnak ezt a viszonylagos szabadságát tehát nem minősíthetjük úgy, mintha tevékenységét jogmentes területen fejtené ki. Ennek a döntési szabadságnak a hatósági jogalkalmazással kapcsolatos diszkréció (szabad belátás) körében történő vizsgálata eleve hibás eredményt ígér, mert két lényegbevágóan eltérő jellegű államigazgatási működési területet illetően próbál azonos elveket konstruálni. Ezen az a tény sem változtat, hogy olykor a feladatmegoldó államigazgatásnak is kell hatósági jogalkalmazást végeznie.

c) Az államigazgatás belső (szervi) működését illetően a felső szintű jogi szabályozottság kielégítő fokú, ha rendezi az államigazgatási szervezetrendszer elemeinek felállítását, rögzíti az egyes szervek (szervtípusok) feladat- és hatáskörét, a hierarchikus és mellérendeltségi viszonyokat, valamint a személyzeti és dologi ellátottsággal kapcsolatos alapkérdéseket. Ez nem teszi feleslegessé az egyes államigazgatási alrendszerekben a belső szervezeti viszonyok részletesebb szabályozását. Ennek során azonban a szabályozást végzők viszonylag kötetlenül érvényesíthetik azokat a célszerűségi követelményeket, amelyeket az alrendszer sajátosságai megkívánnak. Ugyanez érvényes az egyes szervezeti egységeken belüli további szabályozásra, amely végső soron a szerv ügyrendjét is tartalmazó szervezeti és működési szabályzatban ölt testet. *Az államigazgatásnak tehát belső, szervezeti viszonyait illetően is jogilag szabályozottnak kell lennie.* Ez a tétel azonban annak hozzáfűzésével érvényes, hogy *a felső szintű jogi szabályozás kibontása körében az államigazgatási alrendszerek és szervezeti egységek tulajdonképpen önszabályozást végeznek*, s ezt illetően cselekvési szabadságukat csak az korlátozza, hogy a felső szintű szabályozást tekintetbe kell venniük azokban a kérdésekben, amelyekre az kiterjed. Minden egyéb tárgyban azonban belső szervezeti életüket (például az ügyrend megállapítását) kötetlenül, szabadon szabályozhatják. *A belső, szervezeti élet eseti kérdéseiben pedig általános elv, hogy a vezetés a célszerűség által vezérelve szabadon dönthessen.* Ez az elv nem kivétel nélküli (például a vezető nem adhat jogellenes utasításokat). Kívánatos azonban, hogy a belső, szervezeti élettel kapcsolatos jogi szabályozás a vezetés döntési szabadságát minél kevésbé szorítsa korlátok közé.

d) A hatósági jogalkalmazás világában az államigazgatás joghoz kötöttségének, illetőleg szabadságának kérdése eredetileg úgy merült fel, hogy az államigazgatási szerv gyakorolhat-e hatáskört olyan jogszabály nélkül, amely erre feljogosítja és egyben kötelezi. *A szabad államigazgatási tevékenység (diszkréció) lehetőségét a szocialista államigazgatást illetően — ebben az eredeti értelemben — el kell utasítani.* Lényegbevágóan más probléma az, hogy az államigazgatási szervnek a hatósági jogalkalmazás során milyen mértékig legyen joga mérlegeléshez. Ez azonban nem itt, hanem az államigazgatás külső, hatósági, egyedi aktusaival kapcsolatban tárgyalandó téma.

III. Az államigazgatási jog forrásaival kapcsolatos sajátos kérdések.

1. Az általános és az államigazgatási jogforrási rendszer viszonya. 2. Az államigazgatási joggyakorlat jogforrási jellegének kérdése. 3. A normatív utasítás az államigazgatási jogforrási rendszerben. 4. Az államigazgatási jogi kodifikáció.

1. Az általános és az államigazgatási jogforrási rendszer viszonya.

Az *államigazgatási jognak nincs* az általános, alkotmányos jogforrási rendszertől eltérő *különleges jogforrási rendszere.* Ez közelebbről azt jelenti, hogy nincsenek olyan jogalkotó szervek, amelyek csak államigazgatási jogi szabályokat bocsáthatnak ki. Jelenti továbbá azt, hogy az államigazgatási jog szabályai ugyanazokban a külső (alaki) jogforrásokban jelennek meg, mint a jog egyéb ágazatainak szabályai (törvények, törvény erejű rendeletek, minisztertanácsi rendeletek stb.). Ezért az az anyag, amit az államigazgatási jogi tankönyvekben és kézikönyvekben az államigazgatási jog forrásai címszó alatt rendszerint találunk, nem egyéb, mint a jogelmélet és az államjog jogforrástani tételeinek megismétlése — általában összekötve annak boncolgatásával, hogy az egyes jogalkotó szervek és az általuk kibocsátott jogforrások az államigazgatási jogban milyen szerepet töltenek be. E körön belül különösen elterjedt az államigazgatási szervek jogalkotó hatásköre terjedelmének, illetve korlátainak vizsgálata.

Végtére az államigazgatás jogforrási rendszerével kapcsolatban nem létezik egyetlen olyan probléma sem, amelyet elvi alapjaiban a jogelmélet, adott állam tételesjogát illetően pedig az államjog tudománya ne vonhatna tárgykörébe. Ennek ellenére akadnak olyan témakörök, amelyek az egyéb jogágak szempontjából egészen vagy túlnyomórészt közömbösek, de az államigazgatás világában különös jelentőségük van. Ezek: *az államigazgatási szervek gyakorlatából előálló jog, továbbá az utasításos jogalkotás és végül az államigazgatási jogi kodifikáció problémája.*

2. Az államigazgatási joggyakorlat jogforrási jellegének kérdése.

Az *államigazgatási szervek gyakorlatából előálló jog* kérdése érdektelen azokban az államokban, amelyekben nincs a közönséges jogtól elkülönült államigazgatási jog, mert ezekben

az államigazgatási tevékenységgel kapcsolatos jog is bíró alkotta jog. A téma sajátosan jelentkezik azokban az államokban, ahol a közigazgatási bíráskodás francia rendszerét honosították meg, mivel ezekben a közigazgatási bíráskodást ellátó szerv vagy szervek nem bíróságoknak, hanem a nem cselekvő államigazgatáshoz tartozó szerveknek minősülnek. Tartalmilag azonban ezeknek az ítélkezési gyakorlatát megalapozottan tekinthetjük bíró alkotta jognak (feltéve persze, hogy az alkotmány ezt megengedi).

Mindazokban az országokban, ahol az államigazgatási jog tételezett jogként jelenik meg, az államigazgatási szervek gyakorlatának nem tulajdonítanak jogalkotó hatást, sőt kifejezetten tiltják, hogy az államigazgatási szervek a jogalkalmazás folyamán a követett gyakorlatra mint jogszabályra hivatkozzanak. Ennek dacára újra meg újra mind az irodalomban, mind a gyakorlatban a probléma előjön, éspedig az alábbi formákban és okokból.

a) Előállanak helyzetek, amikor közérdekből vagy az érdekelt kívánságára szükségesnek tűnne az államigazgatási szerv hatósági beavatkozása, de nincs jogszabály, amely erre neki hatáskört adna. Ilyenkor nézetünk szerint a hatóság nem járhat el. Az ilyen helyzetekben nem azt kell feltételezni, hogy a jogalkotás fogyatékos, hanem azt, hogy az adott életviszonyt nem kívánta szabályozni. Az ellenkező feltételezés s azzal együtt a hatáskör hiányában való eljárás megengedése vagy eltűrése azzal a következménnyel fenyeget, hogy *a hatóságok ismétlődő eseti döntésekkel a tételes jog mellé egy másik, iratlan államigazgatási jogot* építhetnének ki. Ezzel tulajdonképpen elismerést nyerne a klasszikus diszkréció olyan értelemben, hogy a hatóság jogi felhatalmazás nélkül is mindent megtehet, amit az adott körülmények között szükségesnek tart, s döntése precedensül szolgál, ismételt döntése pedig jogszabályt teremt. Az államigazgatási szervek gyakorlatából előálló jog elfogadásának veszélyét tovább növeli az, hogy annak révén államigazgatási ágazatonként (és funkcionális rendszerenként) jönne létre ilyen jog, éspedig az egymással való összeütközés nagy valószínűségével. Végül az államigazgatási szervek gyakorlatából annyiféle partikuláris jog származhatna, ahány államigazgatási területi egység létezik.

b) Gyakran felbukkan *az a nézet, hogy az államigazgatási szerv tartalmilag jogot alkot akkor, amikor ún. szabadabb mérlegelési jogkörben határoz* (adott esetben eldönti, hogy egy határozatlan jogfogalommal összekötött tényállás fennáll-e; lényegileg egyező feltételek fennforgásakor dönt valamely fél javára stb.). Tény az, hogy ezen a réven precedensek keletkeznek, amelyeket a hatóság későbbi döntései során figyelembe vehet, illetve amelyek a későbbi döntéseket befolyásolhatják. Különösen így van ez akkor, ha a döntés magasabb szintű vagy éppen legfelső fokú hatóságtól ered. Más azonban egy határozat követhetősége, mint a követendősége. Az előbbit feltételezve nincs egyébről szó, mint arról, hogy a hatóság az analóg ügyekben a korábbi véleményének (felsőbb nézetnek) a felhasználásával a maga jogalkalmazói munkáját megkönnyíti. Az utóbbi feltételezése esetén a döntés kötelez, nem követése jogkövetkezményekkel jár. Ezzel tulajdonképpen már oda jutunk, hogy egyetlen döntés is precedens jellegű lenne, ismételt követése pedig jogot teremtene. Valójában azonban az ún. szabadabb mérlegelést minden ügyben külön-külön el kell végezni, hiszen soha nincs két tökéletesen egyező tényállás. Továbbá: jogosnak tűnik a kérdés, hogy melyiket kell „hatályos jognak" tekinteni akkor, ha az ún. szabadabb mérlegelés körében többféle gyakorlat alakul ki. Végtére tehát *a szervek gyakorlatából előálló jognak a szóban forgó összefüggésben történő elismerése is csak a jogbiztonság meggyengülését, ha ugyan nem* — ezen túlmenően — *megrendülését eredményezhetné.*

c) Az államigazgatási szervek gyakorlatából keletkező jogéval határos az a kérdés, *mi a viszony a jogi szabályozás és a jogalkalmazási állásfoglalás között.* Ilyen állásfoglalást rendszerint valamely államigazgatási szervezetrendszer csúcsán álló szerv bocsát ki azért, hogy a jogalkalmazás egységét biztosítsa. Kiváltó oka általában vagy az, hogy irányító-felügyeleti jogkörének gyakorlása közben szétfutó jogalkalmazási gyakorlatot észlel, vagy az, hogy a közvetlen jogalkalmazók igénylik konkrét esetekkel kapcsolatban a jogszabályok magyarázatát, értelmezését.

Ha az irányító-felügyeleti szerv ilyenkor csak a konkrét esetet illetően nyilatkozik, akkor állásfoglalásának megítélése lényegileg azonos lesz az előbbi pontban tárgyalt döntésével. Ha azonban állásfoglalását kifejezetten jogértelmezési-jogalkalmazási állásfoglalásként közzéteszi, a helyzet módosul. Ilyenkor ugyanis az alsóbb jogalkalmazó szervek döntését az állásfoglalás determinálja. Amennyiben ti. az állásfoglalástól adott ügyben eltérnek, úgy alaposan számolniuk kell azzal, hogy a felsőbb fokú eljárásban határozatukat megsemmisítik vagy megváltoztatják. Sőt azzal is, hogy az állásfoglalás mellőzése fegyelmi következménnyel jár, illetve a jogalkalmazó elleni kártérítési perben ügydöntő jelentőségű lehet.

Mindamellett az állásfoglalásoknak az alárendelt jogalkalmazó szerveket illetően sem tulajdoníthatunk kötelező erőt, hacsak ezt a tételes jog kifejezetten nem írja elő. Még kevésbé foghatjuk fel őket jogszabályoknak, amelyek erga omnes hatályúak lennének (s pl. a bíróságokat is kötnék).

Az egész probléma kulcsa az, hogy *az állásfoglalásoknak a jogértelmezés körében szabadna*

csak maradniuk; a valóságban azonban ennek határait gyakran átlépik, és a tételes jogszabályokhoz képest új jogtételeket foglalnak magukban. Az ebből eredő ellentmondások feloldásához az elmélet csak útmutatással szolgálhat. Gyakorlatilag csak azzal küszöbölhetők ki, ha létezik olyan intézmény (erre hatáskörrel bíró szerv és szabályozott eljárás), amely az állásfoglalásokat nem engedi a jogalkotás síkján mozogni.

3. A normatív utasítás az államigazgatási jogforrási rendszerben.

Igazgatáselméleti szempontból *a normatív utasítás* az irányítás és a közvetlen vezetés jogi eszköze. A szabályozó utasítás kibocsátásának jogával minden szervnek rendelkeznie kell, amelynek alárendelten szervek működnek; ugyanígy a közvetlen vezetésnek is minden szervezetben felruházottnak kell lennie azzal a jogosultsággal, hogy a szervezet belső viszonyait szabályozza. E nélkül az irányítás, illetve a vezetés az eseti döntések tömegét lenne kénytelen igénybe venni, illetve nem lenne módja arra, hogy a szervezetrendszeren (szervezeti egységen) belül tanúsítandó magatartást előre meghatározza.

Az állami szervezetrendszerekben a normatív utasítás nem kizárólag az államigazgatás jelensége (így például a normatív utasítás az ügyészi és — bár jóval korlátozottabban — a bírói szervezetben is irányítási-vezetési eszköz). Jelentősége azonban az államigazgatásban jóval nagyobb, mint az egyéb állami szervezetrendszerekben. Itt ugyanis szinte minden kihirdetett jogforrással kapcsolatban szükségessé válik olyan végrehajtási rendelkezések kiadása, amelyek az állampolgárok (hierarchikusan alá nem rendelt jogi személyek) jogviszonyait nem érintik. Továbbá a többféleképpen tagozódó államigazgatási szervezetrendszer minden alrendszerében a belső szervezeti viszonyoknak az egyes alrendszerek sajátosságait tekintetbe vevő szabályozása nélkülözhetetlen, s ennek eszköze a normatív utasítás. Végül pedig — s ezt a szocialista államigazgatást illetően különösen ki kell emelni — a normatív utasítás az egyik fő jogi eszköze az állami vállalatok és intézetek államigazgatási szervek által történő irányításának. Ez az utóbbi tétel rendkívüli hangsúlyt nyer a gazdaság irányításának nem tervutasításos, tehát gazdasági szabályozókon alapuló rendszerében, ahol a kihirdetett jogszabályokban meghatározott gazdasági szabályozók alkalmazásának konkrétabb feltételeit és módozatait a normatív utasítások írják elő.

Az államigazgatási normatív utasítások jogforrási jellege erősen vitatott. E jogelméleti téma behatóbb vizsgálatába nem bocsátkozva leszögezzük: véleményünk szerint *a normatív utasítások magukon viselik mindazokat az ismertető jegyeket, amelyek a jogforrásokra jellemzőek*; vagyis absztrakt tényállást alapul véve rendeznek jövőbeli magatartást mindazokat illetően, akik a szabályozott életviszonyba kerülnek — állami-közhatalmi szankcióval egybekötve. Ebből kiindulva vizsgáljunk meg az államigazgatási normatív utasításokkal kapcsolatos néhány különösen jelentős problémát.

a) A normatív utasítás másodlagos jogforrás. Ezen azt értjük, hogy a szabályozó utasításnak kihirdetett jogforráson kell alapulnia, s ahhoz képest végrehajtási jellegűnek kell lennie. Semmilyen életviszony elsődleges rendezése nem történhet normatív utasítással.

Ezeknek az elveknek tisztázottsága és tételesjogi rendezettsége ellenére az államigazgatási gyakorlat nem egyértelmű. Az csak kivételesen fordul ugyan elő, hogy kihirdetett jogforrás hiányában, közvetlenül normatív utasításban szabályozzanak valamely életviszonyt. Az azonban nem szórványos jelenség, hogy a normatív utasítás túlmegy a kihirdetett jogforrás rendelkezésein, illetve hogy olyan végrehajtási szabályokat is magában foglal, amelyek nemcsak az utasított szervekre vonatkoznak, hanem az állampolgárok (jogi személyek) követendő magatartására is kiterjednek. Továbbá a normatív utasítások kibocsátói gyakran figyelmen kívül hagyják azt, hogy az utasított szerv kötelességének a jogkereső közönség joga felel meg, amelynek megismerésétől az utasítási forma miatt el van zárva.

Ismeretes, hogy a normatív utasítás (a polgári tudomány terminológiája szerint: belső rendelet) létjogosultsága az állampolgári jogismerés kötelességével függ össze. Ennek előmozdítása végett hozták létre azt a jogforrási formát, amelynek révén a kihírdetett joganyagot el lehetett választani azoktól a jogi szabályoktól, amelyek csak az államigazgatási szerveket, illetve az alájuk rendelt intézeteket (vállalatokat, közüzemeket) kötelezték. A normatív utasításokba nem ilyen rendelkezések beiktatása *az állampolgári jogismerést az adott vonatkozásban elvileg kizárja.* Ezért normatív utasításra hivatkozva az állampolgárra (jogi személyre) nézve jogkövetkezményekkel járó államigazgatási döntés nem hozható.

Ez alól egyetlen kivétel tehető *az ún. szakmai (technikai, ügyviteli stb.) normákat* illetően. Az a követelmény ezekkel szemben is fennáll, hogy kihirdetett jogforrásban foglaltak végrehajtására kell irányulniuk. Itt azonban olyan részletes szabályozásnak is lehet tere, amely nemcsak a kihirdetett szabály értelmezését, végrehajtása módozatait öleli fel. Ezek a szabályok ugyanis egy pontosan meghatározható szakmai kört érintenek csak, s ennek számára kihirdetés nélkül (tehát szakmai hivatalos lapokban történő közzététel útján) is hozzáférhetők, s megismerésük alaposan elvárható. Ezekkel kapcsolatban is fennáll azonban az az igény, hogy a szakmai körön kívülállók jogait és kötelességeit ne vonják szabályozási körükbe.

b) Jeleztük, hogy a normatív utasítás kibocsátásának jogát fel kell tételeznünk mindazoknál a szerveknél, amelyeknek alárendelt szerveik vannak. Emiatt az államigazgatásban általánosnak mondható, hogy a szervezeti jogszabályok a normatív utasítási jogról nem rendelkeznek, hanem csak az alá- és fölérendeltségi viszonyokról, s azokhoz *természetes járulékként tartozónak tekintik a normatív utasítások útján való szabályozási jogosultságot.*

Ez alól kivételt képeznek a funkcionális szervek. Ezeknek éppen az az egyik sajátosságuk, hogy nem hierarchikusan alárendelt szerveket irányítanak, hanem funkciójuk körében nekik alá nem rendelt szervek irányában gyakorolnak államigazgatási jogosítványokat. Ezért *a funkcionális szerveknél a normatív utasítási jog nem feltételezhető.* Minden egyes ilyen szervet illetően külön kell igazgatáspolitikai döntés tárgyává tenni, hogy a funkció ellátása végett a normatív utasítási jogra szüksége van-e. Ha igen, akkor a szervezeti jogszabálynak kifejezetten fel kell vele ruháznia a funkcionális szervet — meghatározva azoknak a szerveknek a körét is, amelyeket a funkcionális szervek normatív utasításai köteleznek, bár velük alárendeltségi viszonyban nem állanak.

Más lapra tartozik az, hogy egyes funkcionális szerveknek maguknak is vannak alárendelt szerveik. Ezeket illetően ilyen külön felhatalmazásra szükség nincs.

c) A gazdaság irányítása nem tervutasításos rendszerében a normatív utasítások jelentősége megnövekszik. Ez kapcsolatban van azzal a ténnyel, hogy az állami vállalatok önelszámoló egységekből önálló szervezetekké alakulnak át, s nem irányíthatók tervmutatókkal (tervszámokkal), valamint egyéb eseti, konkrét utasításokkal. Az irányító szervnek a gazdasági szabályozókkal történő irányítási rendszerben nincs ugyan közvetlen érdekeltsége a vállalatok eredményében, de azok hatékonyságáért (gazdaságosságáért) politikai felelősséget visel. Ugyanígy azért is, hogy az össztársadalmi érdek és a vállalati csoportérdek konfliktusait feloldja, illetve hogy ne engedje az össztársadalmi érdeket a vállalati csoportérdeknek alárendelni. Mivel a konkrét utasítás eszközéhez csak kivételesen nyúlhat, mert a vállalati önállóságot tiszteletben kell tartania, a jelzett problémákat a normatív utasítási jog túlhajtott gyakorlásával törekszik leküzdeni. Ebből ered az a jelenség, amit *a normatív utasítások túltengésének* szokásos nevezni. E problémát súlyosbítja az irányításban meghonosodott új rendelkezési formák (direktívák stb.) elterjedése, amelyek hatásukat tekintve nem esnek távol a normatív utasításoktól (s amelyekre később még visszatérünk).

4. Az államigazgatási jogi kodifikáció.

A kodifikáció elméletileg tiszta fogalma azt jelenti, hogy egy jogágazat teljes joganyagát egyetlen törvényben szabályozzák. Az államigazgatási jog kodifikálhatóságát ehhez az ideális fogalomhoz mérten vizsgálni merő elméletieskedés lenne, mivel ilyen kodifikációt egyetlen jogágban sem sikerült megvalósítani. A kódexnek és vele együtt a kodifikációnak azonban a jogelmélet megkonstruálta egy a gyakorlathoz közelálló, szerényebb fogalmát is. E szerint a kódex egy-egy jogág alapjául szolgáló társadalmi viszonyokat szabályozó jogi okmány, amely az adott jogágra jellemző általános elveket és tételeket is magában foglalja, s ezáltal a jogág egyéb jogforrásaihoz mérten kimagasló, meghatározó pozíciót foglal el. Ennek megfelelően a kodifikáció a törvényalkotás egyik formája s egyben speciális szabályozási mód is, amelyre a szabályozás viszonylagos teljessége és megfelelő általánossága, valamint az egyazon jogág keretében való lehető megmaradás a jellemző *(Szabó* Imre). E fogalmakhoz viszonyítva, valamint azt a tendenciát figyelembe véve, hogy a szocialista jogban általános törekvés észlelhető a jogágak kodifikálására — belebocsátkozhatunk annak elemzésébe, hogy az államigazgatási jog világában a kodifikációnak milyen tere nyílik.

Az államigazgatási jog átfogó, általános kodifikálása merő ábránd, amelyet a tudományon belül igen kevesen és mind az elméletre, mind a gyakorlatra hatástalanul kergettek. A reá vonatkozó elméleti fejtegetések általában megállottak azon a ponton, hogy meg kell teremteni az alapvető elveknek azt a gyűjteményét, amelyeknek érvényeseknek kell lenniük az államigazgatási jog valamennyi szakága, vagy legalábbis szakágainak többsége számára. A közigazgatási jogi dogmatika fáradozásai — nem is eredménytelenül — főleg erre irányultak, s korunkban is a közigazgatási jogtudománynak ez az egyik főfeladata. Éppen az eredmények bizonyították be azonban, hogy *az államigazgatási jogi intézmények túlságosan heterogén természetűek ahhoz, hogy egységes kódexbe összefoglalhatók lennének.* Csupán példaként utalunk az anyagi jog és az eljárási jog intézményeinek merőben eltérő jellegére, vagy arra, hogy a feladatmegoldó — szükségletkielégítő államigazgatás jogintézményei a dolog természeténél fogva nem tehetők a hatósági jogalkalmazás jogintézményeivel közös szabályozás tárgyává.

Lényegileg hasonló a helyzet *az államigazgatási jog általános részét illetően.* Ennek vannak olyan szelvényei, ahol a kodifikálás reális lehetőségnek tűnik, illetve számos államban meg is valósult. Így különösen *kodifikálhatónak tűnnek* az általános részből:

a) Az államigazgatási szervezeti jog alapintézményei, s közelebbről azok a belső szervezeti viszonyok, amelyek az államigazgatási szervezetrendszeren belül — bár a részleteket illetően több-kevesebb eltéréssel — azonosan jelentkeznek (irányítási, illetve felügyeleti jogosultságok és a nekik megfelelő kötelességek; fel-

sőbb szervek rendelkezési joga — alárendelt szervek engedelmességi kötelessége; mellérendelt szervek kölcsönös együttműködési — egymást segítési kötelessége; ügyrendi-ügyviteli szabályok stb.).

b) Az államigazgatási szervek cselekvési formái (normatív és konkrét aktusai) — ideértve a velük kapcsolatos jogértelmezési és jogalkalmazási elveket is, mint pl. a mérlegelési jogkör vagy a méltányosság alkalmazásának elvei.

c) Az államigazgatási szervek cselekvési rendje, eljárása, amelyen belül a hatósági (külső) eljárás a legtöbb szocialista államban és jó néhány tőkés országban is kodifikálva van.

d) Az államigazgatás személyzeti kérdései, amelyeket illetően több tőkés államban a kodifikáció ún. közszolgálati pragmatika keretében ismert. A szocialista országokban viszont jogi rendezésük az általános munkajogon belül bizonyos elkülönültséggel jelentkezik, speciális részszabályozások is léteznek rájuk nézve, s ezeknek kódexben történő egységes szabályozása egyfelől megoldható, másfelől előnyökkel kecsegtet (→ *Államigazgatás személyzete; — Munkajog*).

Az államigazgatási jog különös része az államigazgatási jogi kodifikáció számára tág területet nyújt, de nem egy egységes kódex, hanem *szakágazati kódexek* alakjában. Az egységes kódexnek ugyanis egyértelműen ellene mond az, hogy az államigazgatás nemcsak államigazgatási joggal dolgozik, hanem számos más jogágazat joganyagával is, továbbá, hogy még a szorosan vett államigazgatási anyagi jog is szerfelett heterogén.

Az államigazgatási szakágazati kódexeknek két típusa alakult ki. Az egyikben teljes egészében (vagy csekély kivétellel) államigazgatási jogi szabályokat találunk. Ezek az ún. *jogágazati kódexek*. A másik típusban viszont az államigazgatási jogi szabályok más jogági szabályokkal együtt szerepelnek, mert az adott életviszonyok természete miatt a kizárólag államigazgatási jogi szabályozás nem lehetséges. Ezek az ún. *jogágazatközi vagy komplex kódexek*.

Az államigazgatási jogban gyakori végül az olyan kodifikáció, amelyet indokoltan nevezhetünk alágazatinak. Egy-egy államigazgatási szervezetrendszer ugyanis többféle feladatot is ellátha, amelyek bizonyos kapcsolatuk ellenére eltérő jellegűek, s ezt a szabályozásnál is figyelembe kell venni többek között azzal is, hogy egy-egy részterületet külön-külön kodifikálnak.

IV. Az államigazgatási jogi jogszabály. 1. A jogszabály és a jogforrás. 2. Az államigazgatási anyagi jogi szabályozás tárgya. 3. Az államigazgatási eljárás jogi szabályozása. 4. Az államigazgatási szervezeti jog. 5. Az államigazgatási jogszabályok érvényesítése. 6. A direktívák az államigazgatási jogban.

1. A jogszabály és a jogforrás.

A jogszabály és a jogforrás (az utóbbi külső, alaki értelemben véve) nem azonos fogalmak, bár gyakran szinonimákként használják őket. A külső, alaki értelemben vett jogforrás rendszerint több jogszabály megjelenési formája. Csak igen kivételesen fordul elő, hogy valamely jogforrás egyetlen jogszabályt tartalmaz. Leginkább akkor, ha a jogforrás valamely korábbi jogforrás egyetlen rendelkezésének kiegészítését, módosítását foglalja magában. Az államigazgatási jogban — csakúgy mint az egyéb jogágakban — a jogforrástani kérdések vizsgálata nem ad választ egyben a jogszabálytani problémákra.

A jogforrástanhoz hasonlóan a jogszabálytan általános törvényszerűségeinek feltárása a jogelmélet, egy meghatározott államot illetően pedig elvi alapjainak megvilágítása az államjogtudomány feladata. Ezért itt csak azokat a jogszabálytani témákat vizsgáljuk, amelyek kizárólag vagy legalább túlnyomórészt az államigazgatási joggal kapcsolatban jelentkeznek.

2. Az államigazgatási anyagi jogi szabályozás tárgya.

Azokban az elméleti vitákban, amelyek az európai kontinensen az államigazgatási jog önálló jogágisága felől folytak, az államigazgatási jog elismerését ellenzők legfőbb érve az volt, hogy az államigazgatási jognak nincs saját szabályozási tárgya. Ezzel elsősorban azt vonták kétségbe, hogy az államigazgatási jognak lenne anyagi joga; másodlagosan azt is, hogy létezne államigazgatási alaki s közelebbről eljárási jog. Ez utóbbit illetően azzal érveltek, hogy az államigazgatási eljárás nincs rendszeresen szabályozva, illetve hogy jogintézményei egyezőek a polgári eljárási jogéival.

Az államigazgatási anyagi jog körül mindmáig el nem ült elméleti harcok gyökere abban van — az államigazgatási jog meghatározásakor erre már utaltunk —, hogy az államigazgatási szervek alkalmaznak olyan jogszabályokat is, amelyek más jogágba is sorolhatóak. Álláspontjukat erősítik azzal is, hogy egyes életviszonyokkal kapcsolatos szabályok alkalmazása különféle országokban, illetve korszakokban hol államigazgatási, hol pedig bírói szervek feladata; sőt arra is bőven akad példa, hogy az életviszonyok adott körét rendező joganyag egy részét bírói, másikat államigazgatási szervek alkalmazzák. Minderre bőven találunk illusztrációt. A gyámügyi jogszabályok pl. több országban kizárólag bírói jogalkalmazás tárgyai, másokban kizárólag államigazgatási szervek alkalmazzák őket, s ismét más államokban az e tárgyú kérdések egyik hányadában bíróság, a másikban államigazgatási szerv dönt. Hazánkban kiválóan illusztrálja ezt a problémát a lakásügy jogi szabályozása, amely a felszabadulás előtt lényegileg kizárólag polgári jogi jellegű volt, s mint ilyen bírósági hatáskörbe

tartozott. A felszabadulás után egy időszakban viszont kevés kivételtől eltekintve a lakásügyi jogi szabályozás államigazgatási jogi jelleget öltött; az utóbbi években azonban nyilvánvaló tendencia érzékelhető a jogi rendezés polgári jogivá tétele felé, de anélkül, hogy az államigazgatási jogi szabályozást több lényeges tekintetben (állami erőből épült lakások kiutalása stb.) fel kívánnánk adni.

Az ilyen jogági határeseteket illetően — amint azt már szintén jeleztük — a megoldás egyetlen járható útja a tételesjogi szabályozás vizsgálata abból a szempontból, vajon a jogalkotó a jogszabály alkalmazását államigazgatási vagy egyéb szervre bízta-e. Ez azt jelenti, hogy *mindazok az anyagi jogszabályok, amelyeknek alkalmazása államigazgatási hatáskörbe esik, az államigazgatási jog szabályai.* Ez kétségtelenül formális ismérv, amely mögött azonban ott találjuk azt a jogalkotói döntést, hogy az adott életviszonyt illetően a közérdeket kívánta előtérbe helyezni, s nem egymással mellérendeltségi pozícióban levő felek közötti magatartást szabályozni, illetve valamely ponton az ilyen magatartásokba való közérdekű beavatkozás jogát akarta biztosítani.

Nem véletlen műve az, hogy jogpolitikai szempontból éppen ezek a két vagy több jogág határán elhelyezkedő jogszabályok felől diffugálnak a nézetek, mivel az államigazgatási jog körébe illesztésük az állampolgár magatartási (cselekvési) szabadságát rendszerint sokkal inkább korlátozza, mint a polgári jogi (mezőgazdasági jogi stb.) szabályozás. A jogpolitikai viták során gyakran figyelmen kívül marad az a döntő mozzanat, hogy az államigazgatási beavatkozás és a vele együttjáró állítólagos szabadságkorlátozás nem az állampolgár ellen, hanem az állampolgárért történik (pl. az oltási kötelezettségnek kétségtelenül államigazgatási jogi szabályozásakor); továbbá hogy nem ritkán a mellérendelt felek jogviszonyaihoz államigazgatási jogviszony kapcsolására azért van szükség, hogy az általában vitán felül gyengébb felet gyors és hatékony védelemben lehessen részesíteni (mint a tartási szerződések jóváhagyása és ellenőrzése körében).

Végtére tehát jogpolitikailag a felfogások eltérőek lehetnek és el is térnek egymástól abban a tekintetben, hogy mikor kell egy-egy életviszonnyal kapcsolatos jogszabály alkalmazását egészben vagy részben államigazgatási szervre bízni. Ehhez képest általában különböző lesz a szabályozás módszere, s nevezetesen az illető jogszabály szankcionálása is. A jogpolitikai döntést azonban elsődlegesen a célszerűség fogja motiválni. Érdemesnek tűnik ezzel kapcsolatban jelezni, hogy az államigazgatás tevékenységi köre a nem európai kontinentális jogrendszerű államokban is növekszik, s vele együtt az államigazgatási jogi anyagi szabályoké is. Ennek okát főleg abban kell keresnünk, hogy a tudományos-műszaki forradalom korában egyre bővülnek az olyan emberi szükségletek, s egyben folyton nő az egyén olyan veszélyeztetettsége, amelyet az államigazgatás tevőleges közreműködése nélkül kielégíteni nem tud, illetve amelyeket maga elhárítani képtelen.

Végtére tehát a *jogági határeseteket illetően a probléma nem az, hogy az államigazgatási szerv által alkalmazandó jogszabály államigazgatási-e, hanem az, hogy valamely életviszonyra vonatkozó jogszabályok alkalmazását államigazgatási hatáskörbe kell-e utalni, s ennek megfelelően megválasztani a szabályozás módszerét is.* E kérdés az adott életviszonyokkal kapcsolatban adott államban és időszakban fennálló helyzettől függetlenül, tisztán jogelméleti alapon és merőben jogszabálytani megfontolások szerint el nem dönthető.

Az ilyen döntések nem utolsósorban az állam típusának s az azt determináló tulajdoni viszonyoknak a függvényei. A termelési eszközök magántulajdonára épülő gazdasági rendben általában törekszenek e jogpolitikai döntéseknél a magántulajdon szentségének és sérthetetlenségének elvét előtérbe állítani s ehhez képest az államigazgatási jogi szabályozást (állami beavatkozást) a lehetőséghez képest szűk keretekben tartani. Ennek ellenére egész sor vonatkozásban képtelenek — főleg az állammonopolista kapitalizmus viszonyai között — ezt az elvet maradéktalanul fenntartani, mert számos életviszony nem államigazgatási jogi szabályozása a szükségletek kielégítését lehetetlenné tenné, vagy legalábbis erősen gátolná. Ezért vagyunk tanúi annak, hogy pl. a kisajátítási jogba az ilyen országokban is egyre több államigazgatási jogi elem kerül. A szocialista államokban viszont annak vagyunk tanúi, hogy több tekintetben a korábbi államigazgatási jogi szabályozást egyéb jogági rendezés váltja fel, mert a termelőerők fejlődése ezt lehetővé teszi, és a további előrehaladás az államigazgatási joginál lazább keretek között biztosítottabbnak igérkezik. Ennek kiváló illusztrációja a tervutasításos rendszerről a gazdasági szabályozó rendszerre való áttéréssel kapcsolatos szabályozás vagy a lakásügyi igazgatás szűkebb területre szorulása a személyi tulajdonú lakások építésének elősegítése révén.

Az államigazgatási anyagi jog kétségbevonása a kifejtetteken túl azon az objektív tévedésen alapul, hogy a jogforrást azonosítják a jogszabállyal. Az államigazgatási jogi szabályozásban ugyanis meghonosodott az a gyakorlat, hogy egy jogforráson belül találunk feladatkitűző, hatáskört megállapító, szervezeti és eljárási szabályokat, valamint a jogosultságokat (kötelezettségeket) megfogalmazó jogtételeket. E szabályozási mód, amely alól az államigazgatási jog fejlődése egyre gyakoribb kivételeket produkál, főleg abból a szempontból kifogásolható, hogy az egyes jogforrásokat bonyolultakká teszi, s ezzel nehezíti értelmezé-

süket és alkalmazhatóságukat. Nem kovácsolható azonban érv belőle az államigazgatási anyagi jog ellen, mert a jogforráson belül az anyagi jogi és az egyéb szabályok elkülöníthetők a szerint, hogy anyagi jogiak mindazok a szabályok, amelyek nem eljárási (a cselekvés rendjével kapcsolatos) jogokat, illetve kötelességeket állapítanak meg.

Az államigazgatási jogban tipikus az a szabályozás, amely a feladat meghatározásából indul ki, vagy visszautal korábbi (többnyire magasabb hierarchikus rangú) jogforrásra, amely a feladat teljesítését államigazgatási szerv kötelességévé tette. *A feladatkitűző előírás akkor is jogszabály — éspedig anyagi jogi rendelkezés —, ha a feladat megoldásához az államigazgatási szervnek tisztán szervezési eszközök elegendőek*, hiszen a feladat meghatározása egyben kötelesség előírása is. Ezáltal jogi viszony keletkezik a feladatkitűzésre jogosult szerv és a feladat elvégzésére hivatott államigazgatási szerv között, amely különféle formában szankcionálható és szankcionált is. Más lapra tartozik az, hogy általában a feladatkitűző anyagi jogszabályhoz nem kapcsolódik ugyanazon jogforráson belül esetleg szankció, hanem azt más jogforrás, sőt nemegyszer más jogágazatba tartozó szabály foglalja magában (például pénzügyi jogi vagy munkajogi szankciója van).

Rendszerint azonban a feladatkitűző jogszabályhoz ugyanazon jogforráson belül hozzátapad azoknak a jogoknak és kötelességeknek a rendezése, amelyek a feladat teljesítéséből vagy annak során az állampolgárokra (jogi személyekre) hárulnak, hiszen minden államigazgatási feladat legalábbis közvetve az állampolgárokra (jogi személyekre) tekintettel nyer előírást. E jogok (kötelességek) felől valamely államigazgatási szervnek döntenie kell, s ezért a feladatkitűző jogszabály összekapcsolódik hatásköri szabályokkal. A hatásköri szabályok nem eljárási természetűek. Igaz ugyan, hogy előírják az illetékes államigazgatási szervek cselekvési jogosultságát és egyben kötelességét, s ennyiben — és csakis ennyiben — eljárási karakterűek. *A hatásköri szabály* azonban soha nem születik önállóan, hanem mindig valamely anyagi jogi jogosultsággal vagy kötelességgel egybekapcsolva, s ez a tény a lényeget tekintve *anyagi jogi* természetűvé teszi. A hatásköri szabályok megítélését illetően észlelhető tévedések abban rejlenek, hogy az eljárási kódexekben találhatóak általános hatásköri szabályok, bár csak a hatósági (külső) eljárást illetően. Ebből azonban nem lehet a hatásköri szabályok eljárási jogi mivoltára következtetni, mivel ez a jogtechnikai megoldás csupán azt célozza, hogy a hatáskörrel kapcsolatos általános jogtételek egy jogforrásban legyenek összegyűjtve, s ne kelljen őket minden egyes jogforrásban megismételni (pl. a hatáskör elvonásának tilalmát). Érdemes kiemelni egyébként, hogy az eljárási kódexeknek a hatáskörrel kapcsolatos alapvető rendelkezése a dolog természeténél fogva csak azt szögezi le, hogy az államigazgatási szervek hatáskörét jogszabály állapítja meg.

A hatásköri szabályt továbbá azért nem fogadják el anyagi joginak, mert számos esetben a jogszabályszerkesztési technika a jogosultságot (kötelességet) és a hatáskört a szövegezésnél egybeötvözi (pl. ilyen formulában: a helyi tanács végrehajtó bizottsága engedélyt adhat arra...). Az ilyen formulák alkalmazása megerősíti azt a nézetünket, hogy a hatásköri szabály anyagi jogi szabály, mert kijelöli (az illetékességi szabállyal együtt) a konkrét jogviszony egyik (szervi) alanyát, s a jogosultság (kötelezettség) érvényesítése elválasztathatatlan a szervtől, amely arra hivatott.

Végül rámutatunk arra, hogy a jogot (kötelességet) megállapító jogszabályok között számos olyan akad, amely nem az államigazgatási jog és valamely más jogág mezsgyéjén helyezkedik el, hanem *tisztán államigazgatási jogi szabály*. Ide tartoznak különösen azok a jogszabályok, amelyek rendészeti tilalmakat (tevékenység engedélyhez kötését) írnak elő és rendelkezésüket államigazgatásilag szankcionálják. Továbbá és hangsúlyozottan idesorolhatóak a gazdaságirányítás rendjét előíró jogszabályok. Ugyanígy a szükségletkielégítő (kulturális, egészségügyi, szociális stb.) államigazgatási feladatokkal kapcsolatban az állampolgárok jogait és kötelességeit megállapító jogszabályok.

3. Az államigazgatási eljárás jogi szabályozása.

Ami az államigazgatási alaki jogszabályt illeti: az államigazgatási jogot egészében tagadón kívül lényegileg nincs olyan elméleti álláspont, amely kétségbevonná, hogy az államigazgatási tevékenységgel kapcsolatosan eljárási szabályoknak kell létezniük, amelyek az államigazgatási alaki jogba sorolandók. A véleménykülönbségek az államigazgatási alaki jogra nézve a következőkben mutatkoznak:

a) Az alaki jogszabályok és a belőlük összeálló alaki jog azonos-e az eljárási jogszabályokból összetevődő eljárási joggal? Az irodalomban ugyanis számosan képviselik azt a felfogást, hogy a később tárgyalandó szervezeti jogszabályok és a belőlük összetevődő államigazgatási szervezeti jog szintén alaki jogszabály, illetve alaki jog lenne.

b) A nézetek másik csoportja szerint a szervezeti jog anyagi jog. Azok a szabályok azonban, amelyek az egymásnak alá- és fölérendelt államigazgatási szervek kapcsolatait, valamint az egymás mellé rendelt szervek együttműködését szabályozzák — együtt az államigazgatási belső eljárást teszik. Az ilyen szabályok tehát eljárásiak és mint ilyenek tartoznak az alaki jogot egyedül képező eljárási joghoz.

E kérdésekre nézve a szervezeti jog vizsgálatakor törekszünk felelni.

Bár egyöntetűen elismert az államigazgatási eljárási jogszabályok mellőzhetetlensége, az

államigazgatási jog kifejlődésének folyamatában *az eljárás jogi szabályozottságának mértéke* felől a nézetek korántsem voltak egységesek, s a felőlük folytatott vita ma sem tekinthető lezártnak.

Ha az államigazgatási eljárást úgy fogjuk fel, mint az államigazgatási szervek cselekvésének formáját, akkor államigazgatási eljárás azóta szükségképpen van, mióta államigazgatási tevékenység létezik. Sokáig azonban az eljárás szabályozva nem volt, hanem az államigazgatási szervek eljárásában analogice a bírói eljárást illetően kialakult szabályokat alkalmazták. Ilyen módon az államigazgatási eljárás szabályai az államigazgatási szervek gyakorlatából állottak elő.

A tételes anyagi államigazgatási jog kibontakozása napirendre tűzte az államigazgatás eljárásának tételes jogi szabályozandóságát is. E körül két főbb nézet ütközött össze. Az egyik szerint az anyagi jogi szabályozottság a törvényességnek elegendő biztosítéka, s az eljárást (s nevezetesen a hatósági, külső eljárást) csak a hatósági fórumrendszer meghatározására kell korlátozni — ideértve a jogorvoslati eszközök szabályozását is. Ez már kétségtelen előrehaladás volt ahhoz a felfogáshoz képest, amely szerint az államigazgatás anyagi jogi megkötöttsége annak hatékonyságát csökkenti, s ezt nem szabad eljárási jogi intézmények beiktatásával is fokozni. A másik álláspont viszont azt húzta alá, hogy az államigazgatás törvény alá vetettsége csak akkor válik teljessé, ha nemcsak a „mit?", hanem a „hogyan?" is szabályozás tárgya lesz.

Azokban az államokban, amelyek az államigazgatás joghoz kötöttségében jelentős értéket láttak, az államigazgatási jogforrásokban az eljárási szabályok megfelelő súllyal és mértékben kaptak helyet. Ennek formája az volt, hogy egy-egy jogforrásba az anyagi jogi szabályokat és az eljárási rendelkezéseket egyaránt felvették. Ennek révén előállott az az állapot, hogy valamennyi államigazgatási ágazat, sőt alágazat saját eljárási szabályai szerint járt el.

Az államigazgatás-tudományban a jogdogmatikai irányzat előtérbe nyomulása azt hozta magával, hogy az igen sokféle eljárási jogi szabályozást intézményekbe törekedtek csoportosítani. Ennek érdekében kimutatták, hogy a különféle államigazgatási eljárásokban sok olyan közös elem fedezhető fel, amelyek általánosíthatóak. Ennek az elméleti munkának, valamint egyes országokban a közigazgatási bíróság eljárási jogi döntvényeinek terméke lett az az igény, hogy a büntető és a polgári perrendtartás mintájára *általános államigazgatási eljárási törvény* is szülessék.

Korunkban a fejlődés iránya afelé mutat, hogy az államigazgatás hatósági, külső eljárása általános szabályainak megalkotása iránti igény egyre terjed, s egyre több államban alkotnak általános államigazgatási eljárási törvényt. Egyes államokban az ilyen törvény elsődleges jogforrás, s tőle eltérő eljárási rendelkezéseket csak olyan kérdésekben bocsáthatnak ki, amelyekben azt a törvény kifejezetten megengedi. Másutt viszont másodlagos forrásként hozták létre, vagyis szabályai csak olyan kérdésekben alkalmazhatók, amelyekre nézve speciális jogszabály az egyes eljárásokat illetően nincsen.

Akár van általános eljárási törvény, akár hiányzik — a *modern államban államigazgatási eljárási jog (bár esetleg nem írott jogként) létezik.* Ezért felmerült a kérdés, vajon *az államigazgatási eljárási jog nem önálló jogág-e,* mint ahogy a büntető vagy a polgári eljárási jog önálló jogág az anyagi jogához képest. Ez az elméleti téma természetesen elsősorban olyan államokban jelentkezett, ahol az államigazgatási eljárás kódexben van szabályozva. Igenlő vagy tagadó nézetekkel vele kapcsolatban egyaránt bőven találkozunk. Nézetünk szerint a kérdés eldöntése főleg abból a szempontból jelentős, hogy az államigazgatási anyagi jog és az eljárási jog didaktikailag elkülönüljön-e egymástól. A tudományos feldolgozást illetően ez az elkülönülés már ténylegesen végbement. Szerintünk azonban az államigazgatási eljárási jog önálló jogágiságának kérdését nem lehet csak a hatósági, külső eljárást illetően feltenni, hanem a szervek közötti és a szerven belüli eljárások jogi szabályozottságával, illetve az ebből eredő jogintézmények vizsgálatával együtt. E három összetevőből előállhat egy olyan államigazgatási eljárási jog, azaz *az államigazgatási szervek teljes cselekvési rendjét felölelő joganyag* amelynek mennyiségi okokból az anyagi jogtól való elkülönítése indokoltnak fogható fel *(→ Államigazgatási eljárás).*

4. Az államigazgatási szervezeti jog.

A burzsoá közigazgatási jogi dogmatika kétségtelen érdeme, hogy az államigazgatási jog tudományát kiemelte a puszta, leíró-rendszerező pozitivizmusból, és megkonstruálta az államigazgatási jogi jogintézményeket mind anyagi jogi, mind eljárási jogi tekintetben. Joggal vetik azonban szemére, hogy a közigazgatás belső jogviszonyaitól és az azokra vonatkozó jogi normáktól a jogi jelleget megtagadta. A másik oldalról nézve tehát a közigazgatási jogi dogmatika csak az államigazgatás kifelé ható tevékenységére, külső jogviszonyaira volt tekintettel (nem említve most azt, hogy ezeket a viszonyokat kizárólag csak mint jogviszonyokat vizsgálta, ami leszűkített szemléletmód). A klasszikus közigazgatási jogi dogmatikával szemben — különösen a második világháború után — egyre inkább tért nyer az a felfogás, hogy *az államigazgatás belső-szervezeti viszonyainak jogi és egyéb aspektusból való feltárása nélkül a közigazgatást megérteni nem lehet,* s következésképpen megfelelően továbbfejleszteni sem. E belső szervezeti viszonyok szabályozása jogi karakterű, mert közhatalmi-jogi szankciók fűződnek hozzájuk. Az új irányzat reprezentán-

sai szerint nincs olyan ismérv, amely a szervezeten belüli hatályú aktusokat jogi jellegüktől megfosztaná. Végül aláhúzzák, hogy e belső szervezeti viszonyok mikénti szabályozása és a szervezet belső életével kapcsolatos jogintézmények mikénti funkcionálása meghatározó fontosságú az államigazgatás kifelé ható működésére. Ezzel a röviden felvázolt gondolatmenettel alapozzák meg *az államigazgatási szervezeti jog* létezését és a vele való tudományos foglalkozás szükségességét.

Az államigazgatás szervezeti kérdéseinek kutatandósága felől a szocialista államigazgatástudományban soha nem volt vita. A szocialista államigazgatás-tudomány az államigazgatás szervezeti elveinek mindig nagy figyelmet szentelt, s ugyanígy annak is, hogy ezek az elvek a szervezetrendszerre vonatkozó tételesjogi szabályozás során hogyan érvényesülnek. A szocialista jogelmélet a szervezet belső viszonyait rendező s nem kihirdetett jogforrásokba foglalt szabályoktól (normatív utasításoktól) nem tagadta meg a jogi jelleget, hanem azok sajátosságait törekedett felderíteni. Ugyanígy nem vonta kétségbe azt sem, hogy a szervezeten belüli konkrét aktusok jogi aktusok, csupán azt elemezte, hogy ezek az aktusok (a konkrét utasítások) mennyiben államigazgatási jogi és mennyiben munkajogi jellegűek. Mindamellett ma még nem mondhatjuk azt, hogy a szocialista tudományban a szervezeti jog teljes rendszere kidolgozott lenne, s még kevésbé azt, hogy a szervezeti jog összes problémái megoldottak lennének.

E problémák között az első helyen azt kell említenünk, hogy az államigazgatás alapvető szervezeti elvei és az államigazgatási szervezetrendszer legfőbb típusai alkotmányos szabályozás tárgyai, s ezért vitás, hogy az államigazgatási szervezeti jogot illetően hol húzódnak az államjog és az államigazgatási jog határai. Nézetünk szerint ezt a kérdést vagylagosan megválaszolni nem lehet. *Az államigazgatási szervezeti jognak ezek a szabályai az államjogba és az államigazgatási jogba is tartoznak* annál az oknál fogva, hogy az alkotmány alaptörvény, amely — mint számos más jogágat illetően is — meghatározó a további államigazgatási jogi szabályozás számára.

Az államigazgatási szervezeti jog szabályai kifejezési formái azoknak az elméleti alapon nyugvó politikai döntéseknek, amelyek az államigazgatási szervekkel kapcsolatban megszületnek. Ebből folyóan az államigazgatási szervezeti jog tudományának szervezéselméleti (igazgatáselméleti) alapokon kell nyugodnia, s a jogi megoldások megválasztásakor és értékelésekor nem hagyhatja figyelmen kívül sem az általános politikai, sem a közvetlenül igazgatáspolitikai megfontolásokat.

A szervezeti jog szabályai vagy szervcsoportok intézményesítését (átszervezését, megszüntetését) rendelik el (pl. végrehajtó bizottság), vagy konkrét, egyedileg meghatározott szervvel kapcsolatban teszik ugyanezt. Mindkét változat esetén az illető jogforrásnak túl kell mennie a szerv (szervtípus, szervezetrendszer) felállításának, átszervezésének, megszüntetésének elrendelésén. A szoros értelemben vett szervezeti jogi rendelkezésen túl a jogforrásnak tartalmaznia kell — a továbbiakban most már modellnek a szervet létesítő szabályozást véve — a szerv feladatait, hatáskörét, alá- és fölérendeltségi kapcsolatait, s esetleg belső tagozódását és fontosabb mellérendeltségi viszonyait is.

Nézetünk szerint a szervezeti jogszabályokat tartalmazó jogforrásoknak ez a konstrukciója *ellene mond az olyan nézetnek, hogy a szervezeti jog egészében alaki jog lenne.* A feladat- és hatásköröket meghatározó szabályok anyagi jogiak, s egyben elválaszthatatlanok a jogforrás szervezeti-jogi rendelkezéseitől, hiszen akár szervezet létrehozása feladat- és hatáskör nélkül, akár pedig feladat- és hatáskörök meghatározása a betöltésükre hivatott szervezet megjelölése nélkül üres absztrakció.

A szervezeti jognak azok a szabályai, amelyek a szervezetrendszeren belüli hierarchikus és mellérendeltségi kapcsolatokra, valamint a szervezet belső rendjére vonatkoznak — *eljárási jellegűek*, hiszen összefüggésükben vizsgálva őket azt mutatják, hogy a szervezetrendszer (szervezeti egység) működési rendjét írják elő. Ebben az értelemben indokolt az államigazgatás hatósági (külső) eljárásán és annak jogán túl *belső eljárásról és annak jogáról* beszélni. Továbbá a szervezeti jogi szabályozás fenti elemzése megalapozza azt a felfogást, hogy *az ügyrendi-ügyviteli szabályok*at mint az egyes államigazgatási szervezeti egységek tevékenységét adott viszonylatban előíró szabályokat is *az államigazgatási eljárási joghoz* csatoljuk. Így áll elő az államigazgatási eljárásnak és eljárási jognak az a fogalma, amely három elemből: a hatósági (külső) eljárásból, a belső eljárásból és az ügyrendből-ügyvitelből (illetve a rájuk vonatkozó szabályokból) tevődik össze.

Az államigazgatási szervezeti joggal kapcsolatos problémák nem kellő kidolgozottsága a már jelzett okon (a közigazgatási jogi dogmatika egyoldalúságán) túl azzal magyarázható, hogy a szervezeti jog egyfelől történetileg messzire nyúlik vissza, másfelől pedig a legnagyobb változandóságnak kitett része az államigazgatási jognak. Közrejátszik benne természetesen az is, hogy az újabb igazgatáselméleti kutatások a jogi oldalt másodlagosnak tekintik, vagy éppen teljesen mellőzik. Végül pedig az okok között meg kell említenünk a szervezeti jogi kodifikáció elmaradottságát, amelynek lehetőségeire fentebb rámutattunk.

5. Az államigazgatási jogszabályok érvényesítése.

Az államigazgatási anyagi jogi szabályok *a jogérvényesítés szempontjából* két nagy csoportba sorolhatók.

Az egyikbe azok tartoznak, amelyeknél a jogérvényesítés során *az államigazgatási szerv hatóságként eseti döntést (határozatot) hoz* egyedi államigazgatási ügyekben, vagyis tradicionális értelemben vett *jogalkalmazást* végez. Az államigazgatási anyagi jogi szabályok e kategóriájának megítélésekor másodlagos az, hogy a konkrét ügyben a hatóság és az ügyfél áll-e egymással szemben, vagy pedig a hatóság két ügyfél egymás közötti vitájában dönt. Mindkét változatnál a hangsúly azon van, hogy a hatósági döntés az ügyfelet vagy ügyfeleket kötelezi, s ha nem a döntésnek megfelelő magatartást tanúsítanak, a hatóság velük szemben a jogszabályban meghatározott szankciókat fogja alkalmazni — ezzel kényszerítve őket a határozatnak történő engedelmességre.

A másik csoportot képező államigazgatási anyagi jogszabályoknál nem a fentiek szerinti jogalkalmazásról van szó, hanem arról, hogy *a jogszabály közfeladatok megoldását írja elő* kötelezően valamely államigazgatási szervezetrendszer (alrendszer) számára. Az ilyen jogszabályokkal kapcsolatban a jogérvényesítés a szükséglet kielégítésének, a feladat megoldásának megszervezésében áll. Az államigazgatási anyagi jog e szabályainak érvényesítését illetően kevéssé lényeges az, hogy a jogszabály egyszeri feladatmegoldást ír-e elő, vagy pedig azt, hogy a szükséglet kielégítéséről folyamatosan, rendszeresen kell-e az államigazgatási ágazatba tartozó szerveknek gondoskodniuk.

Az államigazgatási anyagi jogi szabályoknak ez a két csoportja gyakran nem különíthető el teljesen egymástól. A feladatok megoldása, a szükségletek kielégítése ugyanis sokszor feltételezi a merőben szervezési és a hatósági eszközök kombinált használatát. Azt tehát, hogy a feladatmegoldó jogszabály érvényesítése, a szükséglet kielégítésének megszervezése érdekében hatósági jogalkalmazásra is sor kerüljön (pl. távlati lakásépítési tervre vonatkozó jogszabály megvalósítása végett telkek kisajátítására hatósági egyedi aktusokkal és a megépült lakások elosztására a hatósági jogalkalmazás útján). Ezt a tényt számítolja le az a szabályozási mód, amely a feladatkitűző jogszabályt egybekapcsolja a hatáskört adó, azaz hatósági jogalkalmazásra feljogosító és kötelező jogszabállyal. Elméletileg azonban az államigazgatási jog anyagi jogi szabályainak két csoportja közé a fentiek szerint határvonalat húzhatunk, s azt élesebbé teszi, ha a *kétféle csoportba sorolt jogszabályok szankciórendszere* közötti különbségeket felfedjük.

A hatósági jogalkalmazással érvényesítendő anyagi jogszabályoknak jellemzője *a közvetlen államigazgatási jogi szankció.* A közvetlenség azt jelenti, hogy az államigazgatási anyagi jogszabály maga megállapítja a megszegéséhez fűződő joghátrányt; ezt az államigazgatási eljárás során született jogalkalmazási egyedi aktusnak (határozatnak) az adott esetre nézve ki kell mondania, és a kényszerrel való érvényesítése államigazgatási úton történik (végrehajtási eljárás keretében).

A közvetlen államigazgatási szankciók az ügyek természetéhez képest igen sokfélék. A leggyakoribbak:

— Az anyagi (pénzfizetési) kötelezettséget meghatározó jogszabály szankciója a kötelezettség mérvének felemelése (kamat, pótlék stb. előírása).

— Az engedélyhez kötött tevékenységet megállapító jogszabálynak való engedetlenséget főleg a bírság, a szabálysértési büntetés, a tevékenység eszközeinek elkobzása, az engedély nélküli létesítmény (pl. épület) lebontása, az engedély elvonása szankcionálja.

— A munka teljesítésére (szolgáltatásra) kötelező jogszabály szankciója a bírságon kívül leginkább az, hogy azt a kötelezett helyett, de annak költségére a hatóság elvégezteti.

Ha a jogszabály valamely cselekményhez vagy állampolgárok közötti jogügylethez hatóság előzetes hozzájárulását írja elő, s azt nem szerezték meg — a szankció a cselekmény (ügylet) érvénytelensége, illetve az eredeti állapot visszaállítandósága lesz.

— Az olyan államigazgatási anyagi jogszabály szankciója, amelynek alapján az államigazgatási hatóság az ügyfél részére jogosultságot állapít meg, a jogosultság sajátosságai szerint változik; továbbá aszerint is, hogy a szankciót a jogszabály az érdekelttel szemben helyezi-e kilátásba, vagy mindazokkal szemben, akik a jogosultat jogának gyakorlásában zavarják. A jogosultság gyakorlása általában nem kötelező az érdekelt számára, s így rendszerint nincs is szankcionálva. Ha azonban a jogosultság gyakorlásához a jogosultén kívül más érdek is fűződik, úgy a joggyakorlás kötelezővé tehető és szankcionálható. Ennek rendszerinti módja a jogosultság elvonása. A jogosultat zavaró külső magatartás rendszerinti államigazgatási szankciója a bírság, illetve a szabálysértési büntetés.

A magatartást tiltó államigazgatási anyagi jogszabályok tipikus szankcionálási módja *a tilos magatartás szabálysértéssé nyilvánítása és szabálysértési büntetéssel fenyegetése.* Ilyenkor tehát nem arról van szó, hogy a jogszabály alapján hatósági jogalkalmazási aktus (határozat) születik, és ahhoz tapad a fentebb már bemutatott szankciók valamelyike, hanem a tiltó jogszabály megszegése váltja ki a hatóságnak a szabálysértési büntetést kiszabó aktusát. Ez speciális hatósági eljárásban történik, amelynek szabályai több tekintetben azonosak (illetve hasonlóak) a büntető eljárási jogéihoz.

A szabálysértési tényállást megállapító anyagi jogszabályok szerkezete lényegileg egyező az anyagi büntetőjogi szabályokéval. Nem ritkán találkozunk azzal, hogy valamely magatartást egy időszakban a jogalkotó bűncselekménynek, máskor szabálysértésnek minősít. Továbbá

azzal is, hogy valamely tilos magatartás enyhébb alakzata szabálysértés, a súlyosabb pedig bűncselekmény. Több országban a szabálysértések (másik közkeletű nevükön: kihágások) elbírálása a rendes bíróság vagy speciális szabálysértési (kihágási) bíróság és nem államigazgatási hatóság hatáskörébe tartozik. Ezért azt, hogy a szabálysértést államigazgatási szankciónak lehet-e tekinteni, a reá vonatkozó tételesjogi szabályozás szerint lehet csak megítélni. A jelzett összetevők eredőjeként a szabálysértési (kihágási) jogot számos szerző államigazgatási büntetőjognak nevezi.

A Magyar Népköztársaságban a *szabálysértést* — néhány kivétellel — tételesjogi szabályozottsága miatt *úgy foghatjuk fel, mint államigazgatási jogellenességet.* Közelebbről ez azt jelenti, hogy a szabálysértés államigazgatási tárgyú tilalmat előíró jogszabályok szankcionálása; e szankciókat államigazgatási szerv mondja ki (bírság, elzárás stb.) és érvényesíti, hajtja végre. E szankciókhoz nem tapadnak olyan jogkövetkezmények, mint a büntetőjogi büntetéshez.

A szabálysértési szankcióhoz jogi természetüket tekintve hasonlóak a különféle *bírságok,* amelyeket azonban az államigazgatási hatóságok tiltott magatartások miatt nem speciális szabálysértési eljárásban szabnak ki (pl. a különféle ún. felügyeletek által kiróható bírságok). Közülük kisebb fontosságúak azok, amelyeket az állampolgárokkal szemben lehet alkalmazni (pl. eljárási jogszabály megsértése miatt). A nagyobb fontosságúak a közületi szervekkel (főleg vállalatokkal) szemben közérdekű célból kiszabható bírságok (pl. a környezet szennyezése vagy közérdekellenes gazdasági tevékenység miatt).

Az államigazgatási anyagi jogszabályokban foglalt tilalom megsértése olykor nem államigazgatási jogi szankcióval fenyegetett, hanem büntetőjogi szankciója van.

A hatósági jogalkalmazás keretein kívül eső államigazgatási anyagi jogszabályok (feladatkitűző, szükségletkielégítést előíró jogszabályok) sajátossága az, hogy a bennük előírt magatartás megszegője csak államigazgatási szerv lehet. Az ilyen jogszabályok túlnyomó része nem foglal magában közvetlenül sem államigazgatási jogi, sem egyéb szankciót. Ennek ellenére tévedés ezeket szankcionálatlan jogszabályoknak tekinteni. Az ilyen jogszabályok ugyanis *más jogágba tartozó szankcióval össze vannak kötve.* Közülük a leggyakoribbak:

— Az államjogi szankció, amely a felelős szerv feloszlatásában, az illető testületnek, illetve egyes tagjainak visszahívásában testesül meg.

— A munkajogi szankció, amely vagy fegyelmi büntetés kiszabásában realizálódik, vagy munkajogi kártérítésre kötelezi a felelős személyt a jogszabályellenes cselekmény (mulasztás) miatt.

— A polgári jogi szankció, amely szintén kártérítési felelősség alakjában jelentkezik, de a kártérítési kötelezettséget nem a munkajog, hanem a polgári jog szabályai szerint kell megállapítani és nem munkajogi, hanem rendes bírói eljárásban. Ez a szankció egyébként a hatósági jogalkalmazással kapcsolatban is létezik a harmadik személynek, tehát nem a munkáltató szervnek okozott kárért való felelősség intézményesítése révén.

6. A direktívák az államigazgatási jogban.

Mind az államigazgatási szervezetrendszereken belül, mind pedig az államigazgatási szervek és az általuk irányított vállalatok (intézetek) irányítása, illetve felügyelete körében a szocialista jogéletnek viszonylag új jelenségei az olyan rendszerint jogszabályi formában kifejeződő irányítási-felügyeleti aktusok, amelyeket akkor használnak, amikor az irányító-felügyeleti szerv akaratát kívánja ugyan kinyilvánítani, de akarata nem lép fel a feltétlenség igényével. Velük az irányító-felügyeleti szerv csak *irányelveket* akar adni, amelyeket az irányítottak a jogszabályoknál szabadabban használhatnak fel a konkrét feltételeknek megfelelően, illetve amelyek több megközelítően egyenlő megoldás között az irányítottnak választási lehetőséget engednek, vagy a feladat átfogó meghatározása mellett a részletek felől való döntést az irányított szervre kívánják bízni. *Ezek a direktívák tartalmilag különösen instrukciók, javaslatok, ajánlások lehetnek,* és formájukat tekintve is többfélék. A jogszabályi — s különösen a normatív utasítási — formán kívül főleg körlevélként, állásfoglalásként, leiratként közlik őket az irányított szervekkel. Elterjedésüket elsősorban annak köszönhetik, hogy a gazdaság irányításának tervlebontásos (tervutasításos) rendszerét felváltotta a szocialista országokban kisebb-nagyobb mértékben a gazdasági szabályozókkal történő irányítási módszer, amelyben a vállalatoknak konkrét utasítás csak kivételes feltételek között adható. Továbbá annak, hogy a decentralizáció (a túlzott központosítás felszámolása) követelménye jegyében a helyi államigazgatási szervek (különösen a tanácsok) önállóságának növelése politikai igény lett.

E direktívák természetét illetően a szocialista tudomány még nem jutott egységes álláspontra. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a fentebb vázolt közös vonásaik mellett számos eltérőségük észlelhető. Ezek főleg a következőkben állanak:

a) Egy részük minden döntési (szabályozási) célzatot nélkülöz, a lehetőségekre hívja fel a figyelmet — esetleg megtoldva azzal, hogy az irányító szerv az adott feltételek között melyiket tartja legjobbnak. Ezek informatív-instruktív jellegű direktívák, s jogi következmények nem tapadnak hozzájuk.

b) A másik csoportba sorolható direktívák esetén (főleg ha azok jogi formában kerültek

kibocsátásra) az irányított szervnél a direktíva (ajánlás) elfogadása vagy elutasítása felőli döntés lehetősége nyitott ugyan, de azzal a konzekvenciával, hogy a direktívában (ajánlásban) foglaltak nem követése esetén hátrányt kell elszenvednie, illetve elesik olyan előnyöktől, amelyekhez hozzájutna az ajánlott magatartás követése esetén. Ezzel kapcsolatban különös nyomatékkal kell utalnunk arra, hogy a gazdasági szabályozók alkalmazása felőli döntési jogosultság rendszerint az irányító szervnél van, s e hatáskörének gyakorlása során módjában áll mérlegelni, vajon a kívánatos eredmény elmaradása összefüggésben áll-e azzal, hogy az irányított szerv a direktívát (ajánlást) követte vagy mellőzte.

A direktívák e főcsoportjaival kapcsolatban három elméleti nézet ütközik össze. Ezek:

a) A direktívák az irányítás nem jogi eszközei, és semmiféle jogi konzekvencia nem tapadhat hozzájuk. Ez formál-logikailag nem kifogásolható, hiszen a jogi eszközök tartalmi ismérve, hogy kötelező magatartásokat írnak elő, és a nekik való engedelmességi kötelesség csak azon az alapon tehető kérdésessé, hogy érvényességi fogyatékosságban szenvednek. Ezt a nézetet alátámasztandó sokan a szakirodalomban azt vallják, hogy a direktívák a meggyőzés eszközei a jogi irányítási eszközökhöz képest, amely utóbbiak mögött mindig ott áll önkéntes nem követés esetére a kényszer (szankció).

b) A direktívák az irányítás jogi eszközei. Nemcsak azért, mert kifejezetten jogi (vagy ahhoz hasonló) formákban adják ki őket, hanem azért is, mert az irányító szervnek módjában áll a velük szembenálló magatartást közvetve szankcionálni. Különösen két körülményt húznak alá ennek a nézetnek a hívei. Az egyik az, hogy az irányított szervek vezetőinek a munkaviszonnyal kapcsolatos legtöbb lényeges ügyében az irányító szerv dönt, s ebből folyóan az alkotmányos jogforrási rendszerbe nem illeszkedő direktíváknak olyan pszichikai hatásuk van, amely erősebb a szerv egészét érő jogi konzekvenciáknál. A másik pedig az, hogy a gazdasági szabályozók alkalmazása körében az irányító szerv objektív szükségességből sok tekintetben szabad mérlegelési jogkörrel rendelkezik, s főleg ennek gyakorlása során módja van gazdasági-jogi szankciókkal sújtani azt a szervet, amely nem a direktíváknak megfelelően cselekszik. Ez a felfogás végül is oda torkollik, hogy *a direktívák az irányításnak a tradicionálistól eltérő új jogi formái,* amelyek nem felelnek meg ugyan a jogszabály klasszikus szerkezetének (hipotézis, diszpozíció, szankció), de az irányított szerv nézőszögéből a jogszabályokkal egyenértékűek, sőt nem ritkán azoknál hatékonyabbak.

c) A direktívák révén az alkotmányosan elismert jogforrásokhoz képest olyan új elemek kerülnek a jogba, amelyek együtt méltán érdemlik ki a „latens-jog" elnevezést. Ez egyértelmű azzal, hogy a direktívákat mint az irányításnak meg nem engedett jogi eszközeit elutasítják, mert bennük olyan jogi előírások (és hozzájuk tapadó jogkövetkezmények) testesülnek meg, amelyek a jogalkotók szándékával ellentétesek, vagy legalábbis azon túlmennek. Ez a felfogás abból a tapasztalati tényből táplálkozik, hogy a direktívák különféle formái olykor tényleg konfliktusba kerülnek a jogi szabályozással, illetve révükön nem szabályozott viszonyokat tesz az irányító szerv szabályozás tárgyává.

A magunk véleménye ebben a kérdésben úgy összegezhető, hogy a direktívák az irányítás eszközei közül nem száműzendők, de arra a szerepre szorítandók, amelynek betöltésére hivatottak. Nem foglalhatnak magukban jogtételt és nem szankcionálhatók.

V. Az államigazgatási jog tagozódása

Az államigazgatási jog szabályait a tudomány — főleg a jogalkalmazási gyakorlat és a jogi oktatás céljára — *általános és különös részbe* sorolva tárgyalja. Ez a tagolás azon az objektív tényen alapul, hogy az államigazgatási jognak léteznek olyan szabályai, illetve belőlük konstruálhatók olyan jogintézmények, amelyek a teljes államigazgatás, vagy legalábbis a legtöbb államigazgatási ágazat szempontjából relevánsak. Ezeket tekintik az államigazgatási jog általános része anyagának, míg a többit a különös részbe sorolják.

Jóllehet az államigazgatási jognak ilyetén felosztásával a közigazgatási jogi dogmatika kibontakozása előtt is találkozunk, ez a tagolási mód akkor honosodott meg, amikor a közigazgatási jogi dogmatika kiszorította a közigazgatási jogtudományból a leíró és ezenfelül legfeljebb valamilyen kritérium szerint rendszerező pozitivizmust. Az államigazgatási jog azonban csak viszonylag kevés olyan szabályt tartalmaz, amely kifejezetten általános lenne, s a jogintézmények általánosíthatósága felől a nézetek megoszlanak. Ennek oka nyilvánvalóan az államigazgatási tevékenység sokfélesége. Ezért mindmáig a nézetek a tudományban erősen megoszlanak a felől, hogy ilyen tagolásnak van-e létjogosultsága, illetve hogy mi sorolandó az államigazgatási jog általános részébe. A helyzetet jól jellemzi, hogy számos kiváló szerző írt ugyan általános részt, de adós maradt a különös rész kidolgozásával. Sokan azért járnak így el, mert a különös részt merő pozitivizmusnak vélik, amelynek összeállítása szerintük nem tudományos feladat.

E felfogás következményeként sokan nem osztják az államigazgatási jog anyagát általános és különös részre, hanem önálló fejezeteket szentelnek olyan témáknak, amelyek valamenynyi (vagy legtöbb) közigazgatási ágazattal kapcsolatosak (rendészet, államigazgatás személyzete stb.).

Az államigazgatási jog általános és különös részre tagozódását elfogadó művek szerzői a

különös részt illetően főleg a következő megoldásokhoz folyamodnak:

a) Államigazgatási ágazatonként meghatározzák az illető ágazat jogának fogalmát, éspedig leginkább annak szabályozási tárgyán keresztül. Továbbá vázolják történeti fejlődésének főbb szakaszait, bemutatják lehetőleg intézményekbe összefoglalva az ágazat anyagi jogának szabályait — különös tekintettel az állampolgárok (ügyfelek) jogaira; ismertetik az eljárási szabályokat. Ez utóbbiak közül csak a speciálisakat tárgyalják akkor, ha az általános részben az eljárás általános szabályait feldolgozzák.

b) Az egyes ágazatokat a szervezet, az anyagi jog és az eljárási jog triójának előtérbe helyezésével mutatják be, de kiterjednek az ágazat igazgatási politikájának kérdéseire is.

c) A különös részben nem ágazatokat, hanem ágazatcsoportokat tekintenek át, éspedig úgy, hogy az ágazatcsoport jellemző intézményeit kidomborítják. Ezt összekötik az ágazatcsoport és közelebbről az egyes ágazatok igazgatási politikájának felvázolásával és a feladatokat végző szervezetrendszer speciális vonásainak megrajzolásával. A tételes jogot ez az irányzat sem zárja ki vizsgálatai köréből, de nem a leíró módszert követi, hanem intézményi csoportosításban foglalja össze annak anyagát.

Az egyes csoportokon belül is igen nagy eltérések észlelhetők a szerint, hogy az általános rész anyagának mit tekintenek a szerzők, s ott mit dolgoztak már fel.

Az olyan államigazgatástudományi munkák, amelyek az államigazgatás jogi és a nem jogi elemeinek szintetizálására törekednek, az általános és különös részre tagolást elvetik azzal az indokkal, hogy ezek kizárólag a közigazgatási jogtudomány, s nem egy átfogóbb közigazgatástudomány kategóriái.

Irodalom. *Ereky* István: A közigazgatási jog kialakulása Franciaországban. Pécs, 1942.; *Magyary* Zoltán: Magyar közigazgatás. Bp. 1942.; *Berényi* Sándor—*Martonyi* János—*Szatmári* Lajos—*Szamel* Lajos: Magyar államigazgatási jog. Általános rész. 4. kiadás. Bp. 1976.; *Ugyanők:* Magyar államigazgatási jog. Különös rész. Bp. 1972.

Petrov, G. I.: Szovetszkoe adminisztrativnoe pravo. Leningrad. 1970.; *Staroščiak*, J.: Prawo administracyjne. Warszawa, 1969.

Forsthoff, E.: Lehrbuch des Verwaltungsrechts. München—Berlin, 1966.; *Fulda*, C. H.: Einführung in das Recht der USA. Baden-Baden, 1966.; *Griffith*, A. G.—*Street*, H.: Principles of administrative law. London, 1967.; *Rupp*, H. H.: Grundfragen der heutigen Verwaltungsrechtslehre. Tübingen, 1965.; *Vedel*, G.: Droit administratif. Tomes 1—2. Paris, 1958—59.; *Waline*, M.: Droit administratif, Paris, 1959.

Szamel Lajos

ÁLLAMIGAZGATÁSI JOGVISZONY → *Államigazgatási jog*

ÁLLAMIGAZGATÁSI SZERVEK JOGKÉPESSÉGE → *Államigazgatási eljárás*

ÁLLAMIGAZGATÁS MŰKÖDÉSE → *Államigazgatási eljárás*

ÁLLAMIGAZGATÁS SZEMÉLYZETE: I. A személyzeti politika és az államapparátus dolgozói munkaviszonya szabályozásának jellege (206.) — II. Az államigazgatási dolgozók kiválasztásának rendszere (209.) — III. A minősítési rendszer (212.) — IV. Az előléptetési és illetményrendszer (216.) — V. A felelősségi rendszer (224.)

I. A személyzeti politika és az államapparátus dolgozói munkaviszonya, szabályozásának jellege. 1. A személyzeti politika. 2. Az államigazgatási munkaviszony jogi szabályozásának jellege.

1. A személyzeti politika.

Amint minden szervezetrendszernek, úgy az államigazgatásnak is a legfontosabb összetevői azok az emberek, akik benne dolgoznak. A szervezetrendszerek (alrendszerek, szervezeti egységek) eredményessége számos tényező függvénye, amelyek között kiemelt helyet foglal el a szervezettségi fok, a pénzügyi és dologi ellátottság, a környezethez való viszony, s ezeken felül is még igen sok körülmény befolyásolja a szervezetrendszerek (alrendszerek, szervezeti egységek) hatékonyságát. Ám az összes egyéb meghatározók kitűnősége esetén is a szervezetrendszer működése alacsony értékű, ha személyi összetétele nem megfelelő. Ennek a felismerésnek tudható be, hogy minden szervezetrendszert illetően — akkor is, amikor ez a terminus technicus még nem honosodott meg — az érdeklődés homlokterében állott a személyzeti politika és a személyzeti ügyeknek általa meghatározott szabályozása.

Személyzeti politikán azoknak az elveknek az összességét értjük, amelyek adott szervezetrendszerben a személyzet kiválasztására, teljesítményének értékelésére és felelősségére vonatkoznak. A személyzeti politikának ez a három fő területe a következőképpen parcellázható fel:

— *A személyzet kiválasztása* körében személyzeti politikai döntés tárgyai: az alkalmazási feltételek, az alkalmazás módja (jogi formái) és a kiválasztási módszerek.

— *A személyzet teljesítményének értékelésével* kapcsolatosan: a minősítési rendszer, az előléptetési rendszer és az illetményrendszer. Közvetve idesorolhatók az alkalmazás megszüntetésének feltételei és módozatai is.

— *A felelősségi rendszer*, amelynek elemei a szervezetrendszer jellege szerint változóak lehetnek. A legáltalánosabbak: a büntetőjogi, a fegyelmi és az anyagi (kártérítési) felelősség, valamint a speciális vezetői felelősség, amely a

politikai szervezetekben a politikai felelősség formáját is öltheti, illetve rendszerint ölti is.

A tőkés országokra általában jellemzőnek mondhatjuk az állami személyzeti politika elhatárolását a magángazdaság szférájában érvényesülő személyzeti politikától. Ennek oka az, hogy az állami szolgálatot a nem állami szervezetrendszerekben teljesített szolgálattól élesen meg akarták különböztetni, éspedig annak érdekében, hogy a tőke uralmi bázisának kiszélesítése végett *kiváltságos hivatalnoki kart, polgári bürokráciát* teremtsenek. A lényeget tekintve ezen nem változtat az, hogy az állami hivatalnoki kar egyes privilégiumait kiterjesztették az államapparátus segédszemélyzetére, valamint a közintézetek és a közüzemek alkalmazottaira, sőt fizikai munkát végző dolgozóinak egy részére is.

A polgári bürokrácia kiváltságai koronként és országonként eltérőek, s velük kapcsolatban sokféle fejlődési tendencia észlelhető. A legfontosabb: az európai kontinens tőkés országaiban jelentőségük csökkenőnek tűnik azáltal, hogy a korábban csak az állami szolgálatban állókat megillető egyes jogosítványokat a nem állami szolgálatot teljesítők is elnyerik, míg Angliában és főleg az Amerikai Egyesült Államokban az állami szolgálat az utóbbi félévszázadban tett szert egyes olyan előjogokra, amelyeket korábban nem kapott meg.

A polgári bürokrácia legáltalánosabb előjogai:

— Az elmozdíthatatlanság kiváltsága, amelynek magva az, hogy a hivatalnok alkalmaztatásával együtt megszerzi az álláshoz való jogot, s munkaviszonyát csak speciális (leginkább fegyelmi) eljárásban lehet megszüntetni.

— A munkásokénál és a nem állami szolgálatban hasonló munkát végző alkalmazottakénál magasabb illetmények (megjegyezve, hogy ez a kiváltság a magánvállalkozások konkurrenciája miatt kedvező konjunktúrák idején háttérbe szorul).

— Az anyagi ellátáshoz (társadalombiztosítás, nyugdíj) való jog, amely a nem állami alkalmazottakat és főleg a fizikai dolgozókat nem, vagy lényegesen kedvezőtlenebb feltételekkel illeti meg.

— Az állami szolgálatban állók részére kedvezőbb munkafeltételek (rövidebb munkaidő, hosszabb szabadság stb.) megállapítása.

A szocialista államokban a termelési eszközök társadalmi tulajdonának bázisán *a személyzeti politikának* a tőkés államokban érzékelhető *megkettőzöttsége megszűnik.* A társadalom vezető ereje, a munkásosztály marxista—leninista pártja iránymutatásainak megfelelően kerülnek meghatározásra az állami személyzeti politika elvei, amelyeket nemcsak a szoros értelemben vett állami mechanizmusban, hanem az állami vállalatoknál és intézeteknél, valamint — a sajátosságok figyelembevétele mellett — a szövetkezetek és az állampolgárok társulásai személyzeti munkájában is alkalmaznak.

A szocialista személyzeti politika kialakításánál két elsődleges követelmény játszott és játszik szerepet. Az egyik: a személyzeti politikai elvek állják útját a bürokrácia (kiváltságos hivatalnoki kar) létrejöttének; a másik: a szocialista állam nem nélkülözheti a hivatásos és szakképzett államapparátust, mert laikus igazgatási, igazságszolgáltatási stb. szervezettel nem biztosítható a szocialista állam funkcióiból eredő államigazgatási stb. feladatok ellátása.

A politikai szociológia és az igazgatástudományok (közöttük az államigazgatástudományok) művelőinél nem ritkán találkozunk azzal a felfogással, hogy a hierarchikusan szervezett és hivatásos s szakképzett tisztviselőkből összetevődő igazgatási szervezetek az állam típusára tekintet nélkül bürokráciát teremtenek, vagyis az így szervezett apparátusok révén hivatalnok-uralom valósul meg. Ezzel szemben a tőkés országokban soha nem volt és ma sincs hivatalnok-uralom, hanem a tőke uralma érvényesült és érvényesül, míg a hivatalnok-sereg nem más, mint a tőke hatalmának hordozója a tőke céljai érdekében. A bürokrácia a tőkés osztály uralmának formája, s e forma kereteiben a hivatalnokok útján való hatalomgyakorlás módszere a bürokratikus módszer. Ennek alkalmazása miatt az osztályuralom gyakorlása során a valódi osztályerők a háttérbe húzódnak, s a hivatalnok-sereg áll az előtérben. Ezért esnek sokan abba a tévedésbe, hogy hivatalnok-uralmat lássanak ott, ahol a hivatalnoki kar csak a hatalom tényleges birtokosainak végrehajtó közege, eszköze.

A szocialista országokban a bürokrácia problémája a fenti értelemben fel sem merülhet. A bürokrácia fogalma — mint láttuk — össze van kapcsolva a hivatalnoki kar kiváltságaival. Ezek hozták abba a helyzetbe, hogy — Engels szavaival élve — a társadalom szolgáiból annak uraivá legyenek. A hivatalnoki kar kiváltságai nélkül logikailag kizárt a hivatalnok-sereg révén való hatalomgyakorlás, mivel a tőke a privilégiumokkal állítja a hivatalnok-sereget a maga szolgálatába.

A szocialista országokban a hatalomgyakorlás formája a szocialista demokrácia, amely nem a hivatásos és szakképzett hivatalnoki kar létezésével van kibékíthetetlen ellentmondásban, hanem csak a privilegizált hivatalnoki karéval. A szocialista forradalmak a polgári bürokrácia privilégiumait likvidálták, s újakat nem engedtek kialakulni. Ennek eszközei között elsőrendű a szociális biztonság általánossá tétele, s a nyílt társadalom megteremtése, amelyben elvileg mindenki számára fennáll a köztisztségek elnyerésének lehetősége.

2. Az államigazgatási munkaviszony jogi szabályozásának jellege.

A tőkés országokban az államigazgatási tisztviselők és a közhatalmat gyakorló állami szerveknél alkalmazott hivatalnokok privilegizálása eredetileg abban jutott kifejezésre és

abban valósult meg, hogy munkaviszonyukat jogszabályban rendezték olyan időszakban, amikor az egyéb dolgozók munkaviszonya még vagy egyáltalán nem volt jogilag rendezve vagy legfeljebb csak néhány vonatkozásban volt szabályozva. Mivel a vázolt privilégiumok nem voltak a magánjog keretében biztosíthatók, a közhivatalnokok jogviszonyát rendező joganyagot *közjogi jellegűnek* minősítették. Közelebbi helyét a jogrendszeren belül vagy *az államjogban* (alkotmányjogban) jelölték ki, vagy pedig *a közigazgatási jog részének* minősítették azzal az indokolással, hogy egyfelől a közhivatalnokok túlnyomó többsége az államigazgatásban működik, másfelől pedig a közhivatalnokok munkaviszonyával kapcsolatos aktusokat igazgatási szervek hozzák meg, s ezért ezek államigazgatási aktusok. Eredetileg ez a joganyag — mivel csak a közhatalmi jogosítványokat gyakorló tisztviselők munkajogviszonyát rendezte — a *„közhivatalnoki jog"* elnevezést viselte. Amikor azonban a privilégiumrendszert részben az egyéb állami alkalmazottakra is kiterjesztették (bár általában a közhivatalnokok és az egyéb állami alkalmazottak munkaviszonyának jogi rendezése között több lényeges eltérés volt és van), e két típusú munkaviszony jogi szabályainak összességét *„közszolgálati jognak"* keresztelték el. A részleteket tekintve a megoldások országonként számos különbséget mutatnak. [Pl. Angliában az államszolgálat jogát (official law) nem tekintik az európai kontinensen vett értelemben közigazgatási jogi matériának.] A hangsúly azonban mindegyiknél azon van, hogy tartalmilag más legyen az állami tisztviselők és a további állami alkalmazottak munkaviszonyának közjogi jellegű szabályozása, illetve az egyéb dolgozók munkaviszonyának magánjogi jellegű rendezése. A különbségek alapja pedig — újra hangsúlyozva — az állami alkalmazottak és köztük különösen a közhatalmi jogosítványokat gyakorlók kiváltságainak fenntartása.

A szocialista államok ezt a koncepciót elvetették azoknál az okoknál fogva, amelyeket a személyzeti politikai alapelvekkel kapcsolatban már megkíséreltünk megfogalmazni. Mivel a szocialista államok nem kívánnak kiváltságos hivatalnoki karral igazgatni, szocialista viszonyok között sem a közhivatalnoki jognak, sem pedig a közszolgálati jognak nincs létjogosultsága. Az állampolgári egyenlőség szocialista eszméje megköveteli, hogy minden munkaviszony egységes alapelvek szerint szabályoztassék, s hogy ezek a szabályok a szocialista jogrendszeren belül a munkajogban helyezkedjenek el. Ez közelebbről azt jelenti, hogy *az államapparátus és ezen belül az államigazgatás dolgozói munkaviszonyának szabályozása nem közjogi, hanem munkajogi jellegű.* Ennek megfelelően egyben jelenti azt is, hogy az államigazgatási (és az egyéb állami) alkalmazottak munkaviszonyával kapcsolatos konkrét aktusok sem államigazgatási, hanem munkajogi aktusok.

Ezek az elvi tételek a szocialista államok jogában abban realizálódnak, hogy az államapparátusban dolgozók munkaviszonyát is alapjaiban a munka törvénykönyve rendezi. Az állami s ezen belül az államigazgatási munkaviszonynak azonban a kifejtendő tevékenység jellegéből folyóan szükségképpen akadnak olyan sajátosságai, amelyekre az általános és egységes kereteken belül tekintettel kell lenni. Ezért a munka törvénykönyve vagy már maga is tartalmaz az állami apparátus dolgozóit illetően az általánostól eltérő szabályokat, vagy pedig a törvénykönyv végrehajtása érdekében kibocsátott jogforrások végzik el a speciális szabályozást (törvényerejű rendelet, kormányrendelet, illetve az egyes szakágazatok további részletproblémáit illetően miniszteri rendelet formájában). Az általános szabályoktól való eltérésekkel találkozunk például a munkaviszony keletkezésével kapcsolatban, az illetményrendszerrel és az előléptetési rendszerrel kapcsolatban, a vezetői utasításoknak való engedelmességi kötelességgel és az utasítások teljesítéséért való felelősséggel kapcsolatban, az állampolgároknak okozott kárért való felelősséggel kapcsolatban stb. A hangsúly nem azon van, hogy egyes vonatkozásokban az államapparátusban dolgozók munkaviszonyának jogi rendezése eltér az általános szabályoktól, hanem azon, hogy ezek *az eltérő szabályok nem privilegizálják az állami* mechanizmusban dolgozókat a társadalom egyéb kategóriáiba tartozó dolgozókhoz képest és azok hátrányára. Sőt nem egy tekintetben — éppen az államapparátus közhatalmi feljogosítottságára tekintettel — az eltérő szabályok az államapparátusban dolgozók esetében az általánoshoz képest szigorúbb előírásokat tartalmaznak (például a jogellenes utasításoknak való engedelmesség megtagadása és a velük kapcsolatos felelősség körében).

Összefoglalva tehát: a szocialista államapparátus dolgozói munkaviszonyának jogi rendezése nem közjogi és nem közigazgatási jogi, hanem általános munkajogi jellegű, s a szabályozásnak az általános szabályoktól való eltérései nem a privilegizálást, hanem egyfelől az állampolgári jogok védelmét, másfelől az állami szervezet munkarendjét hivatottak szolgálni.

Az a kép, amelyet az állami szolgálattal kapcsolatos személyzeti politikáról és az állami szolgálatban állók munkaviszonyának jogi rendezéséről felvázoltunk, szükségképpen általánosító, tehát nem eléggé részletes és pontos. Teljes értékűen azonban mind a fennálló helyzetet, mind pedig a hozzátapadó elméleti és gyakorlati problémákat csak egy-egy ország tényleges viszonyainak és a velük kapcsolatos törekvéseknek beható elemzése révén lehetne feltárni.

A fejlett tőkés országokban s közülük különösen ott, ahol a szervezett munkásosztály poli-

tikai befolyása erős, egyre sűrűbben és határozottabban kapnak hangot az olyan nézetek, hogy közeledni kell a szocialista országokban létező megoldások felé. Így pl. Nyugat-Németországban állandóan napirenden van a közhivatalnokok (Beamten) és egyéb állami alkalmazottak (Angestellten) munkaviszonyának szabályozása közötti különbségek és ezzel együtt a közhivatalnoki privilégiumok megszüntetése. Innen már csak egy — bár nagy — lépés lenne az összes munkaviszonynak egységes szabályozása és ezzel együtt a teljes állami szolgálat minden kiváltságának eltörlése. Sokan vannak továbbá azon a nézeten, hogy az általános munkajogi elvek alapulvételével külön kellene kodifikálni az állami szolgálat munkajogát (közszolgálati munkajog) és külön a magánmunkáltatóknál foglalkoztatottak munkaviszonyainak szabályait.

A szocialista országokban az egységes személyzeti politika elvének nyilvánvalóan csak az egységes munkajogi szabályozás felel meg. Ennek az elvnek a keresztülvitele azonban nem problémamentes. Egyfelől azért, mert a tipikus ipari munkaviszony és a — főleg a közhatalmi jogosítványokkal felruházott — állami szerveknél fennálló munkaviszony között objektíve léteznek különbségek. Másfelől pedig azért, mert a szocialista tulajdoni viszonyok közepette ellentmondásosnak tűnik, hogy eltérő szabályozás létezzen a szűkebb értelemben vett állami mechanizmusban, illetve az állami vállalatoknál és intézeteknél, valamint szövetkezeteknél és társadalmi szerveknél ugyanolyan jellegű (pl. és nevezetesen igazgatási) munkát végzők munkaviszonyának szabályozása között.

Ezeknek és az egyéb idevágó problémák leküzdési módjának fejtegetése tárgyunkon túlmutatna. Be kell tehát érnünk jelzésükkel. A továbbiakban pedig a személyzeti politikát és a munkaviszonyok jogi szabályozását csak az államigazgatást illetően vizsgáljuk, éspedig úgy, hogy *a szocialista államigazgatást tartjuk csak szem előtt.* Megjegyezzük azonban, hogy a tárgyalandó intézmények közül több nemcsak az államigazgatásban, hanem más igazgatási és egyéb szervezetrendszerekben is létezik.

II. Az államigazgatási dolgozók kiválasztásának rendszere. 1. A kiválasztási rendszer fogalma. 2. Az alkalmazási feltételek. 3. Az államigazgatási munkaviszony létrehozásának jogi formái. 4. A kiválasztási módszerek.

1. A kiválasztási rendszer fogalma.

Az államigazgatási dolgozók *kiválasztásának rendszere* három tényezőből tevődik össze. Ezek:

— Az államigazgatási szolgálatba lépés *általános és különös jogi feltételei,* amelyeknek meg kell felelniük azoknak, akik államigazgatási szolgálatba kívánnak lépni.

— A munkaviszony létrehozásának *jogi formái* (módja), amelyeknek valamelyikét használni kell ahhoz, hogy az államigazgatási dolgozó munkaviszonya érvényesen létrejöjjön, s gyakorolhassa azokat a hivatali és személyi jogokat, amelyek (a kötelességekkel együtt) a munkaviszonyból erednek, illetve annak tartalmát képezik.

— *A kiválasztási módszerek,* amelyek — mint látni fogjuk — nemcsak az államigazgatás világában használatosak, de amelyeknek a megfelelő személyzeti ellátottság biztosítása terén az államigazgatás világában is kiemelkedő jelentőségük van.

2. Az alkalmazási feltételek.

Az államigazgatási szolgálatba lépésnek előfeltétele az illető ország *állampolgársága.* Egyéb munkaviszonyokba — az illetékes idegenrendészeti és munkaügyi hatóságok engedélyével — külföldi (és hontalan) is léphet. Az államigazgatási szerveknél (és általában mindazon állami szerveknél, amelyek az állami közhatalom gyakorlói) való alkalmazásnál azonban az állampolgárság követelmény, mivel e munkaviszony különleges bizalmat kívánó közmegbízatás ellátására jön létre.

Az életkor annyiban általános alkalmazási előfeltétel, hogy az államigazgatási szolgálatba-lépéshez megkívánják annak az életkornak az elérését, amelyben a családjogi jogszabályok szerint az állampolgárok nagykorúságukat elnyerik. (Ez a legtöbb szocialista országban 18. év. Azért nem a nagykorúság, hanem bizonyos betöltött életkor a követelmény, mert a nagykorúság pl. házasságkötéssel is megszerezhető olyanok által is, akik közfeladatok végzésére nem tekinthetők eléggé érettnek.) Az általános szabály alól két lényeges kivétel van. Az egyik: a választással keletkező munkaviszony tekintetében a korhatár nem a nagykorúságot eredményező életkor betöltése, hanem annak az életkornak az elérése, amelyben az érdekelt a választójogi szabályok szerint a passzív választójogot elnyeri. A másik: az ügyviteli és a kisegítő állományocsoportban alkalmazható kivételesen nagykorúságát el nem ért személy is, de ilyenkor is megkívánt bizonyos életkor elérése (16—17. év).

A megfelelő életkorú személyek közül nem alkalmazhatók azok, akik a családjogi szabályok szerint nem rendelkeznek teljes *cselekvőképességgel.*

Általános alkalmazási előfeltétel a munkakör betöltéséhez szükséges *egészségi állapot* és a *büntetlen előélet.*

Végül általános feltételnek kell tekintenünk *az összeférhetetlenség hiányát.* Összeférhetetlenség címén ugyanis nem alkalmazható valamely államigazgatási szervnél az, aki a szerv vezetőjének vagy helyettesének közeli hozzátartozója (házastárs, felmenő és lemenő rokon stb.). Egyes államigazgatási szervezetrendszerekben összeférhetetlennek minősül olyan személy al-

kalmazása is, aki az irányító felettes szervnél dolgozó személy közvetlen hozzátartozója, ha az beosztásánál fogva a hozzátartozóját alkalmazni kívánó (vagy alkalmazó) szerv irányításában és ellenőrzésében közreműködik.

Az egyes államigazgatási munkakörökre előírt speciális feltételek közül az egyik az erkölcsi kifogástalanság *(feddhetetlenség)*. Ez nem azonos a büntetlen előélettel. A kettő közötti különbség egyfelől abban áll, hogy a rehabilitáció (a büntetett előélethez fűződő hátrányok alóli mentesítés) révén az elítélt mentesül azok alól a hátrányos következmények alól, amelyeket az elítéléshez a jogszabály fűz, az államigazgatási (és egyéb fontos közfunkciókba történő) alkalmazás magas erkölcsi követelményeinek azonban ezáltal nem szükségképpen felel meg. Továbbá ismeretes többféle olyan magatartás, amely miatt büntetőjogi büntetést nem szabnak ki, de amely erkölcsi szempontból diffamáló (például rendőri felügyelet alá helyezés; kitiltás, elítélés súlyos szabálysértésért; fegyelmi elbocsátás súlyos kötelességszegés miatt stb.). Az ilyen magatartást tanúsító személyeknek az államigazgatásban való alkalmazása a közérdeket veszélyeztetheti, s nem fér össze az államigazgatásban nem nélkülözhető erkölcsi elvárásokkal.

Az alkalmazás másik speciális feltétele *a képesítés*. Említettük már, hogy a szocialista államapparátus sem nélkülözheti a hivatásos és szakképzett államigazgatási dolgozókat. A szocialista államigazgatás demokratizmusa ebből a szempontból nézve nem abban áll, hogy az államigazgatási munkát kizárólag vagy zömmel laikusok végzik, hanem abban, hogy az államigazgatási munkához szükséges szakképzettség megszerzésének lehetősége minden állampolgár előtt nyitva áll, s ezzel együtt az út is ahhoz, hogy hivatásos államigazgatási dolgozó lehessen. Különösen ki kell emelni, hogy a legtöbb szocialista országban nemcsak a szocialista forradalom utáni időszakban, hanem jelenleg is mód van arra, hogy fizikai dolgozók a termelésből közvetlenül államigazgatási szervhez kerüljenek, bár a megkívánt képesítéssel nem rendelkeznek. Az előírt képesítést azonban bizonyos türelmi idő elteltével meg kell szerezniük. Minden esetre azonban ennek gyakorisága jóval kisebb, mint a szocialista fejlődés kezdeti korszakában volt, mivel a szocialista országok mindegyikében felnevelődött az új, marxista—leninista világnézetű értelmiség, amelyből az államigazgatás munkatársai kiválaszthatók, s amely képesített is az államigazgatási munkára.

A képesítési kellékek az egyes szocialista országokban eléggé eltérőek, ezenfelül különbözőnek egy-egy országon belül is szervtípusonként és állománycsoportonként. Általában a következőket mondhatjuk róluk:

a) A kisegítő állománycsoportban speciális képesítési követelmények nincsenek. Ha a dolgozót olyan munkakörre alkalmazzák, amely szakképzettséghez van kötve (tekintet nélkül arra, hogy államigazgatási vagy egyéb szervnél dolgozik-e), úgy a szakképzettség alkalmazási feltétel (mint például a gépkocsivezetőknél). Az ügyviteli állománycsoportban képesítési kellékek előírva rendszerint szintén nincsenek, hanem az alkalmazás előtt gyakorlati jellegű felvételi vizsgával állapítják meg, hogy az illető birtokában van-e azoknak az ismereteknek, amelyek leendő munkaköréhez szükségesek (például helyesírási készség, gépírni tudás stb.). Az iratkezeléssel foglalkozó ügyviteli dolgozóktól általában megkívánják iratkezelési szakvizsga letételét, továbbá azt, hogy vizsgát tegyenek általános államigazgatási ismeretekből.

b) Az ügyintézőknél a képesítés iskolai végzettségből és államigazgatási szakvizsgából tevődik össze. Az iskolai végzettség az ügyintéző állások egy részénél egyetemi (főiskolai) végzettség kell legyen, másoknál elegendő a középfokú végzettség is. Az országos és egyéb magasabb szintű szerveknél az ügyintézőknek rendszerint egyetemi (főiskolai) végzettséggel kell bírniuk.

c) A vezető állásúaknál a követelmény rendszerint egyetemi (főiskolai) végzettség, továbbá államigazgatási szakvizsga s ezenfelül ügyintézőként eltöltött gyakorlati idő. Újabban olyan tendenciák is mutatkoznak, hogy a vezető állásúakkal szemben követelmény legyen a speciális vezetőképző tanfolyam elvégzése is.

Az alsószintű államigazgatási szerveknél indokolatlan lenne a vezetőktől felsőfokú iskolai végzettséget megkívánni, mert a feladatok nehézségi foka ezt nem igényli (például a községi szerveknél). Ezért az ilyen szerveknél beérik középfokú iskolai végzettséggel és olyan speciális tanfolyam elvégzésével, ahol az érdekeltek a szükséges államigazgatási és vezetői ismereteket is elsajátítják.

A gyakorlati idő az alkalmazó szerv szintje és jellege szerint különböző. Rendszerint legalább három évi és legfeljebb tíz évi ügyintézési gyakorlatot kívánnak meg a vezető államigazgatási tisztségek betöltéséhez. Megjegyezzük, hogy az ügyintéző munkakörben eltöltött gyakorlati idő általában helyettesíthető más (nem államigazgatási) szervnél vezetői vagy olyan ügyintéző munkakörben szerzett gyakorlattal, ahol az illető igazgatási-szervezési tapasztalatokat szerezhetett.

A választott államigazgatási tisztségek általában képesítéshez kötve nincsenek. Ezeket illetően ugyanis többnyire az az álláspont érvényesül, hogy a választópolgárok (vagy választó testületek) akaratát nem szabad korlátozni azzal, hogy képesítési előírásokat állapítsanak meg, és a választás csak a képesített személyek közül történhessen. Ez az elv azonban nem érvényesül maradéktalanul, tehát több országban bizonyos államigazgatási tisztségekre csak képesítéssel rendelkezők választhatók meg (pél-

dául a végrehajtó bizottság titkárának). Tapasztalati tény továbbá, hogy a választott vezetők túlnyomó többsége a képesített személyek közül kerül ki. Ez annak a felismerésnek az eredménye, hogy a szakképzett apparátus általában kisebb hatásfokkal működik, ha vezetése nincs hozzáértő, képesített emberek kezében.

A legtöbb szocialista országban nem érik be azzal, hogy a vezetőktől és az ügyintézőktől alkalmazásukkor megkívánják a képesítést, hanem kötelezik őket arra, hogy munkaviszonyuk tartama alatt továbbképzésben vegyenek részt. Az ismeretek gyors avulása ezt feltétlenül indokolja.

3. Az államigazgatási munkaviszony létrehozásának jogi formái.

Az államigazgatásban (csakúgy mint az állami szolgálatban általában) *a munkaviszony választással, kinevezéssel vagy munkaszerződéssel keletkezik.*

A választás alá eső államigazgatási tisztségek köre az egyes szocialista országokban különféle. Általában azok az államigazgatási vezetők nyerik megbízatásukat választás révén, akiknek munkaköre politikai karakterű (miniszterek, országos hatáskörű államigazgatási szervek vezetői, tanácsi végrehajtó bizottsági funkcionáriusok, népi ellenőrzési szervek vezetői stb.). A választás ténye önmagában munkaviszonyt nem teremt; a munkaviszony azzal keletkezik, hogy a megválasztott személy a választást elfogadja. Amennyiben a választás jogszabály értelmében valamely szerv jóváhagyására szorul, a munkaviszony csak a jóváhagyás megtörténtével veszi kezdetét.

A választás alá nem eső vezetők, valamint az ügyintéző és az ügyviteli állománycsoportba tartozók munkaviszonya *kinevezéssel* keletkezik. A kinevezés a kisegítő állománycsoportba tartozóknál is használatos forma, bár általában *munkaszerződéssel* alkalmazzák őket.

A kinevezés jogi természetét illetően vita van afelől, hogy a kinevezés a kinevező szerv egyoldalú aktusa-e vagy pedig a szerződésnek speciális változata. Ez a vita a szocialista államigazgatási munkaviszonnyal kapcsolatban már nem bír jelentőséggel. Az ugyanis kétségtelen, hogy a kinevezés itt nem közigazgatási, hanem munkajogi aktus. Az „egyoldalúság" problémája itt csak annyiban élő, hogy a munkaviszonyból folyó jogok és kötelezettségek jogszabályban részletesebben meghatározottak, mint rendszerint az egyéb munkaviszonyokban. Az azonban kétségtelen, hogy a kinevezést meg kell előznie a leendő alkalmazottal történő megállapodásnak, továbbá hogy a kinevező aktus csak az elfogadással válik hatályossá. Ez pedig a kinevezés szerződéses jellegét igazolja.

A szerződésnek mint munkaviszonyt keletkeztető formának a szerepe az államigazgatásban csekély. A kisegítő állományba tartozók egy részén kívül szerződéssel csak azokat alkalmazzák, akiket határozott időre szóló munkaviszonyra kívánnak felvenni, vagy akikkel meghatározott feladat elvégzésére akarnak szerződni. Egyes szocialista országokban ismeretes a kinevezés előtt a próbaidőre történő alkalmazás, s rendszerint ez is szerződéssel történik.

A szocialista államigazgatásban mindenütt törekszenek a személyzeti utánpótlás biztosításában a *tervszerűségre*. Az erre szolgáló eszközök egy részével az előléptetési rendszer tárgyalása során foglalkozunk. Itt csak címszavakban említjük meg a következőket: egyetemi és főiskolai hallgatókkal szerződés kötése arra, hogy tanulmányaik végeztével a velük szerződő szervnél fognak dolgozni; egyes országokban az egyetemi és főiskolai végzett hallgatók tervszerű elosztása a munkaerőt igénylő szervek között; államigazgatási iskolák és szaktanfolyamok rendezése, ahol alkalmassági vizsga alapján kiválasztottakat képeznek ki államigazgatási munkára; az alsóbb szervek személyi állományának figyelemmel kísérése abból a szempontból, hogy kiket lehet a felsőbb szerveknél előreláthatóan megüresedő helyekre majd alkalmazni; olyan középfokú iskolák működtetése, amelyekben az általános műveltséget nyújtó tananyag mellett államigazgatási ismereteket is oktatnak stb.

4. A kiválasztási módszerek.

Az államigazgatási munkahelyek betöltése során használatos *kiválasztási módszerek* közül különösen a következők használatosak:

— *A pályázati rendszer*, amikor is a betöltendő állásokat nyilvánosan meghirdetik, s a pályázók közül választják ki lehetőleg objektív ismérvek alapján a leginkább megfelelőnek ígérkezőt (például a tanulmányi eredmény, a tanintézetben végzett politikai-társadalmi munka stb. alapján).

— *A felvételi vizsga*, amelynek során a jelentkezőknek olyan feladatokat kell megoldaniuk, amelyekből következtetni lehet majdani alkalmasságukra. Ha több a jelentkező, mint a betöltendő állás, akkor a felvételi vizsga versenyvizsga jellegét ölti. Érdemes megemlíteni, hogy a pályázati rendszert olykor kombinálják a versenyvizsgával.

— Az államigazgatásba *átvétel nem államigazgatási szervtől* annak a minősítésnek alapján, amelyet az előző munkahelyen készítettek az illetőről.

— A *próbaidőre alkalmazás*, amelynek tartama alatt eldönthető, hogy az alkalmazott dolgozó képességei és készségei a betöltendő munkakör ellátásához elegendők-e.

— Formális pályázat nélkül a jelentkezőkkel *megbeszélés* folytatása, amelynek folyamán itt nem részletezendő pszichológiai és egyéb módszerekkel törekszenek alkalmasságukra fényt deríteni.

— Pszichológiai *alkalmassági vizsgálatok* végzése.

A felsorolt kiválasztási módszerek rendszerint az államigazgatásban történő első alkalmazáskor használatosak. Egyébként pedig — tehát a munkahelyeknek az apparátusban dolgozók közül történő betöltése esetén — a minősítésnek kell a kiválasztás alapjának lennie.

Végül hangsúlyozzuk, hogy a tervszerű személyzeti munka mellett ezek a módszerek kiegészítő jellegűek, illetve közülük egyesek a tervszerű személyzeti munka színvonalát emelő módszereknek tekintendők.

III. A minősítési rendszer. 1. A minősítési rendszer fogalma és összetevői. 2. A minősítendő államigazgatási alkalmazottak. 3. A minősítést végzők. 4. A minősítési rendszer szabadsága, illetve kötöttsége. 5. A minősítés tartalma. 6. A minősítési rendszer nyíltsága (titkossága). 7. A minősítés jogi kihatásai.

1. A minősítési rendszer fogalma és összetevői.

Minősítésen a szervezetben dolgozók képességeinek, teljesítményének és magatartásának tényekre alapozott értékelését értjük, amelynek alapján meg lehet ítélni, hogy a minősített az adott beosztásában megfelelő-e, illetve hogy indokolt-e őt magasabb beosztásba helyezni, más (esetleg kisebb) feladatkörrel megbízni vagy az apparátusból alkalmatlansága miatt elbocsátani. A minősítés eredményéhez képest tehát az érdekelt és a szervezet szempontjából fontos döntéseket kell hozni. A minősítésnek ez a szerepe minden szabályozott szervezetben, illetve szervezetrendszerben elsőrendű követelménnyé teszi a minősítés rendszerének kidolgozását. A minősítési rendszer azoknak a személyzeti politikai elveknek és az őket visszatükröző szabályoknak a foglalata, amelyek a szervezetben dolgozók minősítésének formáját és tartalmát meghatározzák.

Abból kiindulva, hogy az államigazgatás szabályozott szervezetrendszer, pusztán logikai „behelyettesítéssel" is igazolt lenne, hogy szabályozott minősítési rendszerre szüksége van. Ezentúl azonban nyomatékosan rá kell mutatni arra, hogy az államigazgatás a legtöbb egyéb szervezetrendszertől különbözik abban, hogy „kifelé" ható tevékenységet végez, a társadalom és társadalmi közösségek igazgatását látja el. E jellemzője miatt az államigazgatást illetően a minősítési rendszer helyes vagy hibás volta nemcsak az államigazgatás belső viszonyai szempontjából lényeges, hanem az össztársadalmi érdekek, a védett csoportérdekek és az állampolgárok jogos magánérdekei szempontjából is. Ezért az államigazgatás minősítési rendszerével kapcsolatban számos olyan sajátságos probléma merül fel, amelyek a legtöbb egyéb szervezetnél nem jelentkeznek. Ezeket nem külön összegyűjtve tárgyaljuk, hanem *a minősítési rendszer egyes elemeinek* vizsgálata során térünk ki rájuk. Ezek az elemek a következők: Kit kell minősíteni? Kinek (kiknek) joga és kötelessége legyen a minősítés? Mit tartalmazzon a minősítés? Nyílt vagy titkos legyen-e a minősítési rendszer? Milyen jogi hatása legyen a minősítésnek?

E kérdések megválaszolása során a minősítési rendszer több részproblémáját is tárgygyalni fogjuk azzal a témával kapcsolatban, amellyel az a leginkább összefügg.

2. A minősítendő államigazgatási alkalmazottak.

A minősítendők körének megvonása azért igényel alapos megfontolást és elvi jellegű döntést, mert az államigazgatási munkakörök igen heterogének. Abban a szakirodalom és a szabályozás is lényegileg egységesnek mondható, hogy az államigazgatásban *rendszeresen minősíteni kell a vezetőket és az ügyintézőket.* Afelől azonban már vita van, vajon az ügyviteli dolgozókat és a kisegítő munkát végzőket is minősítsék-e. *Az ügyviteli dolgozók* esetében ugyanis az a helyzet, hogy tevékenységük, teljesítményük értékeléséhez elegendő néhány, meglehetősen objektív mutató használata (például az irattári dolgozóknál annak rögzítése, hogy kellő színvonalon ismerik-e az irattározás szabályait, rendelkeznek-e az ehhez a munkához nélkülözhetetlen precizitással, képesek-e megbízható átlagteljesítményt nyújtani stb.). Tekintettel arra, hogy az ügyviteli alkalmazottak — hacsak más állománycsoportba kerüléshez szükséges képesítést nem szereznek — egész államigazgatási pályájuk során ügyviteli munkakörben maradnak, érdektelen náluk annak vizsgálata, hogy magasabb beosztásba helyezendők-e, ami személyiségük és teljesítményük behatóbb elemzését igényelné. Ezért az ügyvitelieknél általában a szocialista államigazgatásban nem végeznek formális minősítést, hanem a közvetlen vezető a személyzeti nyilvántartásban feljegyzi időszakonként azokat az adatokat, tényeket, amelyek működésük jellemzésére elegendők. Még inkább ez a megoldás *a kisegítő állományúak* (hivatalsegédek, gépkocsivezetők stb.) értékelését illetően, akik olyan munkakört töltenek be, amely nem államigazgatási (sőt nem is igazgatási) karakterű, s az államigazgatásban sem támasztanak velük szemben más követelményeket, mint az egyéb munkahelyeken.

Vita tárgya továbbá az, hogy a vezetők és ügyintézők közül minősítsék-e azokat, akik tisztségüket nem kinevezéssel vagy szerződéssel, hanem választással nyerik el. A probléma abban rejlik, hogy a választott államigazgatási dolgozók újraválasztása (vagy újból meg nem választása) nem tehető függővé attól, hogy milyen a minősítésük. Ez különösen így van akkor, ha a tisztségnek választás útján való betöltése olyan testület (esetleg közvetlenül az állampolgárok) joga, amely a minősítésben nem

vesz részt. Ezek az aggályok alaposak, de nem determinálóak a minősítés szükségessége szempontjából. *A választott dolgozókat is kell minősíteni*, mert egyfelől a választó szervnek az újraválasztás felőli döntésénél értékes információkat szolgáltat a minősítés, másfelől pedig újra nem választásuk esetén rendszerint más munkaterületre kerülnek, és minősítésük segít annak eldöntésénél, hogy milyen munkakör betöltésére felelnek meg. Ezeknél az érveknél fogva a szocialista államigazgatás választott dolgozóit is általában minősítik. Ez alól azok az államigazgatási vezetők a kivételek, akiknek tisztsége kimagasló politikai jelentőségű (miniszterek, országos főhatóságok vezetői, magas szintű tanácsi végrehajtó bizottságok vezetői stb.), s akiknél a formális minősítést jelentőségében messze megelőzi az általuk vezetett szervezetrendszer eredményességének politikai értékelése abból a szempontból, hogy az illetők a szervezetrendszer vezetésére megfelelnek-e.

3. A minősítést végzők.

A szocialista államigazgatást illetően általános az a nézet, hogy *a minősítés a közvetlen vezető feladata*. Ez első tekintetre nem fedi pontosan azt az alapelvet, hogy az államigazgatásban a testületi és az egyszemélyi vezetés egységének kell megvalósulnia. Valójában azonban nincs itt ellentmondás. Az államigazgatási dolgozók ugyanis a döntések végrehajtásában működnek közre, ilyen értelmű igazgatási munkát végeznek, míg a testületi vezetés a döntések meghozatalával kapcsolatos szervezeti megoldás.

Mindamellett ez a témakör nem problémamentes. Nevezetesen azért, mert az egyedül a vezető által történő minősítés esetén könnyen érvényesülhet pozitív vagy negatív előjelű szubjektivitás. Ennek elhárítása érdekében különösen kétféle ellenszert alkalmaznak. Az egyik az, hogy — bár a minősítés felől a végső döntés a vezető joga — *a minősítési eljárást kollektívvá teszik* azzal, hogy a vezető köteles meghallgatni a pártszervezet és a szakszervezet véleményét, esetleg a dolgozók egyéb szervezeteinek — mint pl. az ifjúsági szervezet, nőszervezet — álláspontját is. A másik forma pedig az, hogy a minősítést erre a célra létrehozott testület végzi, s a vezetőt csak az előterjesztési jog illeti meg, az ő előterjesztése szolgál tehát a tárgyalás alapjául.

Ismeretes olyan minősítési rendszer is, amelyben a közvetlen vezető a már említett politikai-társadalmi szervekkel együtt készíti el a minősítés tervezetét, de az felsőbb vezető vagy felsőbb szinten szervezett speciális testület által történt megerősítés után emelkedik csak a döntés rangjára. Kivételesen találkozunk olyan rendszerrel is, amelyikben a minősítés ellen felsőbb vezetőhöz vagy testülethez jogorvoslatnak van helye, s a minősített dolgozó a minősítés ténymegállapításait megtámadhatja, illetőleg bizonyíthatja, hogy a ténymegállapítások és az értékelés között ellentmondás van.

4. A minősítési rendszer szabadsága, illetve kötöttsége.

A minősítés tartalmát illetően a szocialista országok államigazgatásában háromféle rendszer használatos.

a) A szabad minősítési rendszerben a minősítő számára a szabályozás nem írja elő, hogy a minősítésben miről kell nyilatkoznia, az értékelésnek mire kell kiterjednie. A minősítő tehát a szerv sajátosságaiból kiindulva, de végeredményben a saját belátása szerint határozza meg, hogy a minősítéshez milyen tényeket vesz alapul, azokat hogyan csoportosítja és értékeli, és milyen következtetéseket von le belőlük. E minősítési rendszer szerint olyan minősítések készülnek, amelyek rendszerint azonos munkakörben foglalkoztatottakat illetően sem egységesek, s az összehasonlítást szinte kizárják. Ezt a rendszert általában a szocialista államigazgatásban ma már nem alkalmazzák, mert szembeszökő hátrányai megmutatkoztak. Így különösen az, hogy a minősítésekben a lényeges a lényegtelennel keveredett, továbbá az, hogy a szöveges minősítés olyan vonatkozásokban sem foglalt magában egyértelmű állásfoglalást, amelyekben az értékeléshez az elengedhetetlen lett volna.

b) A kötött minősítési rendszer lényege az, hogy a reá vonatkozó szabályozás meghatározza, milyen szempontokból kell a minősítettet jellemezni, s egyben előírja azt is, hogy a jellemzést, értékelést milyen tényekkel, bizonyítékokkal kell alátámasztani. Előnye az előbbihez képest szembeszökő, hiszen ennél kiküszöbölődnek azok a hátrányok, amelyeket annál említettünk. Mindamellett ez sem problémamentes, mert egy-egy nagyobb szervezetrendszerre nézve nehéz központilag kidolgozni a minősítés tartalmát képező ismérvek rendszerét, mivel a szervezetrendszerben sokféle szerv s azon belül sokféle munkakör létezik.

c) A vegyes rendszer az első kettő előnyeit egyesíti. Ennél a minősítésnek van egy megszabott, minimális tartalma, de a minősítő számára lehetővé teszi, hogy a minősítés kötelező tartalmán túlmenő tényekre is kiterjedjen, s a végső értékelésnél azokat, valamint a belőlük eredő következtetéseket is figyelembe vegye.

A kötött (és megfelelő részében a vegyes) minősítési rendszernek olyan változata is ismeretes, amelyben a dolgozó különféle tulajdonságait, képességeit, jellemvonásait stb.-t illetően *értékskálák* szerepelnek (például kiválóan szorgalmas — az átlagosnál szorgalmasabb — megfelelő szorgalmú — lusta), s a vezetőnek csak az általa megfelelőnek tartott *értékjelzőt* kell aláhúznia vagy más módon megjelölnie. Az ilyen értékskálák javarészt pszichológiai kutatásokon alapulnak, de megbízhatóságuk felől nincs közmeggyőződés. Kétségtelen ve-

szélyük viszont az, hogy a minősítést mechanikussá teszik már csak azért is, mert az értékrendeknek többnyire csak 4—5 fokozatuk van, s ezekbe nem lehet igazságosan mindenkit besorolni. Ezt a rendszert egyébként össze szokták kötni azzal is, hogy az egyes tulajdonságoknak, jellemvonásoknak bizonyos, előre megállapított pontértéke van attól függően, hogy az értékrend melyik fokozatát nyeri el a minősített. E pontszámokat (a kulcsot gyakran a minősítő nem is ismeri, csak a végső összegzést ellátó felsőbb vezető) összeadják, s abból kerül ki a végeredmény, amely pl. „kiváló", „jó", „megfelelő" és „nem megfelelő" minősítési fokozatot jelenthet. E rendszer mellett egyébként az az „érvek érve", hogy a minősítés tárgyilagosságát leginkább ez biztosítja. Ez az érv azonban gyenge. Lehetséges ugyan, hogy a minősítő nem ismeri a tulajdonságok és a fokozatok pontértékét, azzal azonban nyilvánvalóan minden vezető tisztában van, hogy mely válaszai kedvezőek és melyek előnytelenek a minősített szempontjából. Ezzel a megoldással tehát önmagában a vezetői szubjektivitást kiküszöbölni nem lehet, sőt annak kikapcsolásában szinte nincs jelentősége.

5. A minősítés tartalma.

A szocialista államigazgatásban a vegyes rendszer a leginkább elterjedt. Magas szintű jogszabály (legalább kormányrendelet vagy kormányhatározat) írja elő a minősítés legáltalánosabb elveit, ideértve azt is, hogy a minősítésekben milyen szempontokból kell a dolgozókat értékelni. E szempontok iránymutatásul szolgálnak a minisztériumoknak (országos főhatóságoknak), hogy a maguk ágazatát illetően a minősítés részletesebb szabályait megállapítsák, s hogy mit írjanak elő szervcsoportonként és munkaköri csoportokként a minősítések minimális, kötelező tartalmaként.

A minősítési rendszernek a vizsgált szempontból sajátossága az, hogy a szabályok előírják *a minősítésben szereplő tényállítások és értékelések bizonyítását és indokolását.* Természetesen nem olyan értelmű indokolásról van itt szó, mint az államigazgatás hatósági határozatainak esetében. Az indokolás a minősítés megalapozottságát jelenti. Azt tehát, hogy az értékelés nem állhat jelzők használatában, hanem minden egyes értékelő megállapításhoz fel kell sorakoztatni azokat a legfontosabb tényeket, körülményeket, amelyekből az értékelő tétel levezethető. A minősítő szubjektivitásával szemben ez tűnik a leghatásosabb ellenszernek. A minősítés kötelező, minimális tartalma az egyes szocialista országokban bizonyos különbözőségeket mutat ugyan, de mindamellett felsorakoztathatók azok az ismérvek, amelyek szerint a szocialista államigazgatási vezetőket és ügyintézőket általában minősíteni kell. Ezek a következők:

a) A minősített politikai magatartása. Elsődlegességét indokolja, hogy a marxizmus—leninizmus soha nem fogadta el az államigazgatás „politikamentességét" hirdető hamis frazeológiát, hanem az államigazgatást mindig kifejezetten politikai jellegű tevékenységnek tekintette. Ennek megfelelően az államigazgatás munkatársaival szemben elsődleges követelmény a szocializmushoz való hűség és a politikai felkészültség. A minősítésben mindkettőről tényszerűen kell nyilatkozni, azaz rögzíteni kell azokat a tényeket, amelyekből következtetni lehet a minősítettnek a szocializmushoz való viszonyára, illetve arra, hogy politikai felkészültsége kvalifikálja-e őt munkakörének betöltésére, s nem teszi-e őt méltóvá magasabb beosztásra.

b) A minősített által végzett munka mennyisége, minősége, munkaterületének ismerete, szakmai felkészültsége. A munka mennyiségének és minőségének mérlegelésénél azokat a főbb feladatokat kell alapul venni, amelyek a minősített munkakörében jelentkeznek. E feladatokkal kapcsolatban értékelni kell, hogy azokat milyen eredményességgel oldotta meg. Ki kell térni arra, hogy a minősítési időszakban munkateljesítményét milyen elismerésekkel (jutalmazás, kitüntetés stb.) honorálták, illetve hogy milyen büntetéssel sújtották (fegyelmi büntetés, kártérítésre kötelezés stb.). Tekintettel arra, hogy az államigazgatási dolgozók zömével szemben meghatározott szakmai (képesítési) követelmények állanak fenn, a minősítésben nyilatkozni kell arról, hogy az érdekelt ezeknek megfelel-e, továbbá hogy a szakmai továbbképzés terén milyen eredményt tud felmutatni.

c) Az általános műveltség, amelynek nem kellő szintje mellett a szakmai felkészültség fennforgása esetén sem lehet teljes értékű államigazgatási munkát végezni.

d) A munkával közvetlenül összefüggő *személyes tulajdonságok,* amelyeknek katasztere munkaterületek szerint bővebb vagy szűkebb. A legáltalánosabbak:

Önállóság a munka során felmerült problémák felismerésében és leküzdésében.

Kezdeményezőkészség, az új célok, megoldások és módszerek keresése.

Határozottság mind a tevékenységi formák megválasztásában, mind pedig a döntések előkészítésében, illetve meghozatalában. Ezzel közvetlenül összefüggő tulajdonság a *felelősségvállalás,* amitől a határozatlan ember általában húzódozik. Jelentősége különösen nagy a vezetőknél, akiknek döntéseket kell hozniuk. Ezeknél a felelősségvállalás hiánya azzal jár, hogy a felelősségviselés kockázatát másokra (felsőbbségre) törekszenek áthárítani vagy másokkal megosztani (ami az egyik oka az értekezleti, ülésezési inflációnak).

Kötelességtudat és szorgalom. Az előbbi főleg abban áll, hogy a dolgozó állandó, szoros ellenőrzés nélkül is elvégzi feladatát, munkaköri kötelességeit külön utasítás nélkül is ellátja. A

szorgalom egyfelől a munkaidő teljes kihasználásában, másfelől pedig a kötelező minimumon túl többletfeladat vállalásában, ellátásában mutatkozhat meg.

A munkában való elmélyültség, pontosság és lelkiismeretesség.

e) Az általános jellemvonások, amelyek közül azoknak kell az első helyet elfoglalniuk, amelyek *az emberekkel való érintkezésben* jutnak kifejezésre. A „munkahelyi atmoszféra" egyik legjelentősebb összetevője a munkatársak egymáshoz való viszonya, amely megfelelősége esetén a munkateljesítményt növeli, ellenkező esetben azt nagymértékben visszaveti. A „munkahelyi légkört" leginkább egyes munkatársak jellembeli fogyatékosságai rontják meg (ilyenek az irigységből fakadó elvtelen rivalizálás; a vezetői hatalmaskodás; a karrierizmusból fakadó hízelkedés és kritikátlanság; a meg nem érdemelt előnyök szerzése végett a klikkesedés stb.). Fontos jellemvonások továbbá azok, amelyek a dolgozónak *a közérdekhez, illetve mások érdekeihez való viszonyát jelzik* (önzés, anyagiasság, szerénység stb.). Mind a munkatársakhoz való viszony, mind pedig az állampolgárokhoz (ügyfelekhez) való viszony szempontjából lényegesek az olyan tulajdonságok, mint az udvariasság, az előzékenység, a zárkózottság, a gorombaság stb.

f) A munkahelyen kívüli magatartás annyiban tartalmi eleme a minősítésnek, amennyiben abban kifogásolni való akad, különösen ha a munkateljesítményre is kihat (rendezetlen családi élet, iszákosság, botrányokozás, szerencsejátékokban elmerülés stb.). Az ugyanis egy államigazgatási dolgozó szempontjából sem érdem, ha munkahelyen kívüli magatartásában nincs kivetni való, mert az elemi követelmény a közhivatalnokokkal szemben.

g) A vezető beosztású dolgozók esetében a fentieken kívül ki kell térni arra, hogy *milyen hatásfokkal vezeti* a szervet, milyen a vezetői készsége, fejlesztette-e speciális vezetői ismereteit, milyen a kádernevelő munkája, törődik-e a vezetői utánpótlás kinevelésével.

h) Az összesítő értékelés, amelyben arról kell a minősítőnek nyilatkoznia, hogy a minősített alkalmas-e munkaköre betöltésére, számításba vehető-e magasabb munkakörre, illetve minősítése nem teszi-e indokolttá más (esetleg alacsonyabb) munkakörbe helyezését. Az összesítő értékelésben ki kell térni arra is, hogy az észlelt hiányosságok, fogyatékosságok megszüntetése érdekében mit kell a szerv vezetésének és magának a minősítettnek tennie (pl. iskolára küldés, szakmai tanfolyamon részvétel, más munkacsoportba beosztás, családi élet rendezése stb.). Ezzel kapcsolatban említjük meg, hogy a későbbi minősítés összefoglaló értékelésének ki kell terjednie arra, milyen fejlődés (vagy visszaesés) tapasztalható a dolgozónál az előző minősítés óta eltelt időszakban s különösen arra, hogy az abban rögzített hibákon, fogyatékosságokon mennyiben javított.

6. A minősítési rendszer nyiltsága (titkossága).

A *nyílt vagy titkos minősítési rendszer* kérdése három vonatkozásban jelentkezik. Az egyik az, hogy a minősítés abszolút titkos legyen-e, ami egyértelmű azzal, hogy a minősítést végző hivatali felsőbbségén kívül abba senki bele nem tekinthet és belőle semmilyen célra információk nem szolgáltathatók. A másik az, hogy viszonylagosan titkos (illetve viszonylagosan nyílt) legyen-e, amin azt értjük, hogy a minősítettel a minősítés tartalmát meg kell ismertetni, s hogy belőle információkra tarthatnak igényt az olyan hivatalos szervek, amelyeknek a minősített valamely ügyének eldöntéséhez (pl. őt felvenni kívánó szervnek az alkalmazás felőli döntéshez, munkajogi vitában ítélkező szervnek a jogvita eldöntéséhez stb.) azokra szükségük van. Végül harmadikul szóba jöhet a minősítés abszolút nyilvánossága, s ezen belül különösen a munkahelyi kollektíva előtti ismertetése.

A minősítés abszolút nyilvánosságának elvét általában el kell utasítani, mivel abban olyan megállapítások is lehetnek, amelyek a személyes magánélet szférájába tartoznak, s publikálásuk sértheti nemcsak a minősítettnek, hanem más személyeknek is a személyiségükhöz való jogait.

Az abszolút titkos minősítési rendszer szintén elvetendő. Ez a rendszer a burzsoá bürokrácia találmánya. Önmagában ezért azonban még nem kellene egyértelműen szembehelyezkedni vele. Annak oka, hogy elfogadhatatlannak kell nyilvánítani, főleg az alábbiakban rejlik: a titkos minősítés nem töltheti be nevelő rendeltetését, hiszen az érdekelt nem ismerheti meg, milyen hibákat találtak nála s így nincs módja kijavításukra; a titkos minősítési rendszer mellett tág tere van a minősítő elfogultságának, hiszen kizárt a minősítés bárhonnan eredő bírálata; a minősítés titkossága sérti a szocialista demokrácia elvét, mivel e rendszer mellett az érdekeltnek semmiféle lehetősége sincs arra, hogy az igazságtalan minősítéssel szemben orvoslást keressen; végül a szocialista országokban a személyi kultusz idején szerzett tapasztalatok is az abszolúte titkos minősítési rendszer ellen szólanak, amely — az egyéb személyzeti anyagok, nyilvántartások titkosságával együtt — sok méltánytalanságnak, sőt emberi tragédiának az egyik kiváltója volt.

A szocialista államokban uralkodónak nevezhető felfogás az, hogy a minősítési rendszernek viszonylagosan titkosnak (s egyben tehát viszonylagosan nyíltnak) kell lennie. Ennek elsősorban abban kell megnyilvánulnia, hogy *a minősítettnek módot kell nyújtani a minősítése beható tanulmányozására*, s ezt követően vele a minősítőnek (minősítőknek) a minősítést meg kell beszélniük. Egyes szocialista országokban a minősítés közlésével kapcsolatban a minősítettnek biztosítják azt a jogot,

hogy *a minősítésben foglalt ténymegállapításokkal szemben bizonyítást kérjen és bizonyítékait előterjeszthesse, az értékelést illetően pedig ellenvéleményét kifejthesse, amit a minősítésre rá kell vezetni.* Másutt ennél tovább mennek, és a minősített számára formális jogorvoslati jogot (panaszjogot) nyújtanak mind a ténymegállapításokat, mind pedig az értékelést illetően, s a jogorvoslat felől felsőbb szerv (erre rendelt speciális testület) határoz.

A minősítés viszonylagos nyíltsága megnyilvánulhat továbbá abban, hogy a végső értékelést (de a részleteket nem) a munkahelyi kollektíva előtt ismertetik, s lehetővé teszik annak megvitatását is.

Végül a viszonylagosan nyílt minősítési rendszernek ismérve az, hogy a minősítésből érdekei védelme céljára a dolgozónak kivonatot adnak, amelyet illetékes fórumhoz benyújthat, továbbá hogy illetékes szerv hivatalos megkeresésére a minősítést egészben vagy a megkereső szervet érdeklő részében vele írásban közlik.

7. A minősítés jogi kihatásai.

A minősítésnek a szocialista államigazgatásban általában elfogadott *főbb jogi konzekvenciái* a következőkben foglalhatók össze:

a) A dolgozónak alanyi joga van arra, hogy — mint említettük — érdekei védelmében a minősítést egészben vagy annak valamely részletét felhasználja; továbbá arra is, hogy az az eljáró szerv, amely előtt ez történik, a minősítést (annak kivonatát) közokiratnak tekintse és ilyen bizonyító erőt tulajdonítson neki.

b) A dolgozónak alanyi joga van arra, hogy amennyiben róla munkájával kapcsolatos információt kérnek, úgy a szolgáltatott információk minősítésével teljes összhangban legyenek. Ilyen esetben (pl. ha a dolgozó munkahelyet változtat) tilos róla más információt adni, mint amilyeneket minősítése tartalmaz. Ezért a szerv vezetője és az illetékes személyzeti munkatárs fegyelmi és esetleg anyagi felelősséggel is tartozik, sőt adott esetben büntetőjogi felelősségrevonásukra is sor kerülhet.

c) Előléptetésnél, illetményemelésnél, jutalmazásnál stb. kötelező a dolgozó minősítésének figyelembevétele. Ezekkel kapcsolatban csupán azért nem említjük a dolgozó alanyi jogát, mert két minősítés között hosszabb idő múlik el (1—5 év), s ezalatt felmerülhetnek olyan körülmények, amelyek a minősítésben még nem szerepelnek, de amelyek a neki juttatandó kedvezmények szempontjából a minősítésben foglaltaktól eltérő döntést tehetnek kívánatossá.

d) A dolgozóval szembeni büntetések kiszabásánál minősítésére ugyancsak tekintettel kell lenni. A minősítésben foglaltak az ilyen eljárásokban (főleg a fegyelmi és a munkajogi kártérítési eljárás) enyhítő, illetve súlyosbító körülményekként befolyásolhatják a határozatot.

e) A minősítésben foglalt ténymegállapítások valódiságáért a minősítő (minősítők) felelősséggel tartozik; ugyanígy azért is, hogy a minősítés értékelő része a ténymegállapításokkal összhangban legyen. Ha a minősített panasza nyomán illetékes felettes szerv észleli, hogy a minősítés valótlan ténymegállapításokat vagy megalapozatlan értékelést foglal magában, köteles a sérelem orvoslásán túl a minősítő felelősségrevonását is eszközölni.

f) A dolgozónak alanyi joga van arra, hogy a jogszabályban meghatározott időközönként őt újból minősítsék, továbbá arra, hogy munkahely-változtatás esetén akkor is új minősítést készítsenek róla, ha előző minősítése óta nem telt el annyi idő, amelynek elmúltával őt újból kellene minősíteni.

IV. Az előléptetési és illetményrendszer. 1. Az előléptetési rendszer fogalma és jelentősége. 2. Az előléptetési rendszerek alapelvei. 3. Az előléptetési jogkör gyakorlása. 4. Az illetményrendszer és az azt meghatározó tényezők. 5. Az illetményrendszerek áttekintése. 6. Az illetményrendszereket finomító korrekciós tényezők.

1. Az előléptetési rendszer fogalma és jelentősége.

Az államigazgatási dolgozók előléptetési (előmeneteli) rendszere két egymással összefüggő nézőpontból vizsgálandó.

Az egyik *az államigazgatásban foglalkoztatott egyéneké.* Minden embernek természetes igénye van ugyanis arra, hogy végzett munkájának eredményeképpen pályáján előrehaladjon, vagyis a társadalmi munkamegosztásban a korábbinál kedvezőbb helyzetbe kerüljön.

Az előmenetellel kapcsolatos elvárások szerint az emberek két alapvető csoportba sorolhatók. Az elsőbe az ún. bérmunkás elvárásúak tartoznak, akik a pályájukon való előrehaladást főleg azzal mérik, hogy illetményük milyen mértékben emelkedik. A másik csoport az ún. humán elvárású emberekből áll, akiknek a számára anyagi helyzetük javulása szintén nem közömbös ugyan, de annál többre tartják az olyan munkakört, ahol képességeiket jobban kifejthetik, a társadalom számára becsesebb szolgálatot teljesíthetnek, nagyobb társadalmi megbecsülésre tehetnek szert. A két csoport valamelyikébe tartozás nem foglalkozás, hanem személyiség függvénye. Mindamellett empirikus alapon azt állíthatjuk, hogy az államigazgatási dolgozók — s közülük különösen azok, akik érdemi államigazgatási tevékenységet fejtenek ki — túlnyomó többségükben a humán elvárásúak közé sorolhatók. Ebből a tényből folyik, hogy az államigazgatási dolgozók előléptetési rendszerét nem azonosíthatjuk illetményrendszerükkel. Sőt még az is elhibázott lenne, ha az előléptetési rendszer tengelyének tekintenénk az illetményrendszert. Ugyanakkor le kell azonban szögeznünk, hogy az előmenetel rendszerint együtt jár az illet-

mény kisebb-nagyobb mérvű emelkedésével. Ez folyik a szocialista elosztási alapelvből: mindenkitől képességei szerint, mindenkinek munkája szerint. Ennek az alapelvnek jegyében az államigazgatásban *az előlépésnek rendszerint abban kell állnia, hogy az előléptetettre kvalifikáltabb munkát bíznak*, s annak elvégzését magasabb illetménnyel is honorálják. Ezért van az, hogy sokan az előmenetelt hajlamosak a fizetés emelkedésével azonosítani. Az előmeneteli rendszernek azonban van az illetményrendszertől viszonylag önálló léte. Ezt bizonyítja, hogy az előmeneteli politikának több olyan problémája van, amely az illetménypolitikától lényegileg függetleníthető (közülük a legfontosabbakra rövidesen rátérünk).

Az előmeneteli rendszer és az azt meghatározó előmeneteli politika *másik vizsgálati nézőpontja* közérdekű. E nézőpontból arra keresünk feleletet, vajon mennyiben szolgálja az előmeneteli rendszer annak a követelménynek a megvalósulását, hogy az államigazgatás valamennyi munkahelyén megfelelő ember dolgozzék.

A közérdek oldaláról nézve az előmeneteli rendszer alkalmasságának vagy alkalmatlanságának főleg két vonatkozásban van aláhúzott fontossága:

a) Az előmeneteli rendszer nagymértékben hatással van arra, hogy az államigazgatás személyzeti utánpótlása biztosítható-e olyan emberekből, akik az államigazgatási munkára kellően kiképzettek és képesek, s az államigazgatási munkát nemcsak megélhetési forrásnak, hanem élethivatásnak tekintik. *Korunk szocialista államigazgatása hivatásos és szakképzett emberekből álló igazgatási apparátus*, amelynek munkatársait — mint már jeleztük — a közösség szolgálatának szándéka mellett az államigazgatási szolgálatbalépés felől való döntésükkor az is befolyásolja, vajon az előmeneteli rendszer biztosítja-e számukra személyiségük kifejtésének lehetőségét.

b) Az államigazgatás szervrendszer, amelylyel szemben fennáll a szervezetállandóság követelménye. Ennek — egyebek között — abban is kifejezésre kell jutnia, hogy *az államigazgatás személyi összetételét tekintve* mind egészében, mind pedig egyes szervezeti egységeit tekintve *viszonylag stabil legyen*. Csak így érhető el az, hogy az államigazgatási apparátusban kellő mennyiségű tapasztalat halmozódjék fel, és hogy biztosítható legyen a munka folyamatossága, miközben az élet rendje szerint generációk váltják egymást. A viszonylagos stabilitás kívánalma azonban nem érhető el akkor, ha az előléptetési rendszer az államigazgatási dolgozóknak nem kínál kellő perspektívát.

2. *Az előléptetési rendszerek alapelvei.*

a) Az államigazgatás előléptetési (előmeneteli) rendszerének kulcskérdései között fontossági sorrendjét tekintve az első az, vajon az előléptetési politika alapelve *az automatikus vagy az érdemeken alapuló előléptetés* legyen-e. Elvileg ez a legkevésbé sem tűnik problematikusnak, hiszen a szocialista erkölcsi felfogással, valamint a szocialista elosztási elvvel (az előléptetés és az illetményemelkedés rendszerinti együttességére is tekintettel) nyilvánvalóan csak az érdemek szerinti előléptetési rendszer egyeztethető össze. Mindamellett a választás távolról sem egyszerű. Ennek okaira közelebbről is rá kell mutatnunk.

Említettük, hogy a polgári bürokrácia kiváltságai között az elsőrendűek közé sorolható az elmozdíthatatlanság, amely az álláshoz való jogban intézményesül. Ennek tartalma abban áll, hogy a próbaidő sikeres kiállása után kinevezett tisztviselő munkaviszonya csak különleges eljárásban és különleges szervek (bíróság, fegyelmi ügyek elbírálására jogosult testület) döntése alapján szüntethető meg. Az egyszer kinevezett tisztviselő tehát állásában — lényegileg teljesítményére tekintet nélkül — megmaradhat, ha nem tanúsít olyan negatív magatartást, amelynek következtében vele szemben büntető bírói vagy fegyelmi határozat állásvesztést mond ki. Az álláshoz való joggal együtt jár az automatikus, mechanikus előlépéshez való jog. Ez azt jelenti, hogy az időmúlás ténye önmagában előléptetést eredményező ok. Az átlagon aluli teljesítményt nyújtó tisztviselőnek is csupán az ún. várakozási időt kell eltöltenie, s akkor a beosztása szerinti fizetési osztályon belül magasabb fizetési csoportba kerül, illetve felsőbb fizetési osztályba lép. A fizetési osztály változása esetén nemcsak illetménye magasabb, hanem hivatali címe, rangja is változik. Ezzel rendszerint együtt jár beosztásának módosulása is, mert a különböző fizetési osztályok, címek és rangok különféle beosztásokkal vannak összekapcsolva. Ily módon tehát az automatikus előléptetési rendszer pl. maga után vonja azt, hogy vezetésre nem alkalmas személyek mechanikusan vezető beosztásba is kerülhetnek.

b) A szocialista államok mindegyike *elutasítja* az álláshoz való jogot és *az automatikus előléptetési rendszert*. A marxizmus—leninizmus elveinek megfelelően az élet minden területén az előbbrejutás jogcíme csakis a társadalom részére nyújtott több és jobb szolgálat, a teljesítmény lehet. Mindamellett azonban az automatikus, vagyis a szolgálati időn és az egyéb objektív ismérveken alapuló előléptetési rendszer részleges alkalmazása sem zárható ki, éspedig főleg a következő okokból:

ba) Az egyedül csak az érdemekre, teljesítményekre épülő előléptetési rendszer érvényesítésének ellene mond az a körülmény, hogy *az államigazgatási* (sőt általában az igazgatási) *teljesítmények mérésének objektív módszerei nem állanak rendelkezésünkre*. Aránylag csekély azoknak az államigazgatási munkaterületeknek a száma, ahol a teljesítmény értékeléséhez meny-

nyiségi mutatókat tudunk használni, s ezek is inkább kisegítő jellegű munkakörök (könyvelés, gépírás, iktatás stb.). Főként az utóbbi évtizedben találkozunk figyelemre méltó kutatásokkal, amelyek az államigazgatási munkateljesítmény mérési módszereinek kidolgozására irányulnak (pl. az ún. hatósági ügyintézés terén). Ezek azonban — legalábbis egyelőre — inkább az egyes államigazgatási szervek működése hatékonyságának, gazdaságosságának megállapítására alkalmasak, mint az egyes államigazgatási dolgozók teljesítményének mérésére és értékelésére. Objektív mérési módszerek hiányában viszont közelfekvő a veszély, hogy az érdemrendszer nem teljesértékűen funkcionál, vagyis hogy az egyes emberek előléptetésénél szubjektivitás érvényesülhet.

bb) Az érdemek szerinti előléptetési rendszer elvi lényege az, hogy az átlagosnál több és jobb teljesítményt kell jutalmazni. Ezzel szemben viszont realitás az, hogy az államigazgatási dolgozók jelentős hányada csupán *szolid átlagos teljesítményre* képes, de azt viszont megbízhatóan nyújtja is. Sőt továbbmenve: számos olyan államigazgatási munkakör létezik, amelynek betöltőjétől nem is várunk mást, csupán megbízható átlagteljesítményt (pl. a tömeges ügyintézéssel foglalkozók, valamint ügyviteli dolgozók stb.). A tartósan jó átlagteljesítményt produkálók előtt sem lehet azonban a pályát lezárni, bizonyos mérvű előmeneteli lehetőséget nekik is kell biztosítani.

bc) Az államigazgatásban jó néhány olyan munkaterület ismeretes, ahonnan *nincs számottevő előmeneteli lehetőség* — legalábbis a képzettség minőségi változása nélkül. Nyilvánvalóan helytelen lenne pl. az ügyviteli dolgozóból csak azért ügyintézőt csinálni, hogy előmenetelben részesítsük őt, holott ügyintézői képesítettsége nincs, sőt esetleg nem is kíván ügyintézőként működni. Az ilyen munkaterületeken is kell azonban előrehaladási teret nyitni a dolgozóknak, éspedig az adott munkaterületen belül.

Mindezek a körülmények amellett szólnak, hogy az automatikus előléptetési rendszer egyes elemeit — mint az érdemeken alapuló előléptetési rendszer kiegészítőit — a szocialista államigazgatás sem nélkülözheti. A hangsúly azon van, hogy *az automatikus előléptetés az érdemeken alapuló előmeneteli rendszernek csak kiegészítője, kisegítője lehet.* Továbbá alá kell húzni, hogy e kiegészítő jelleg helyes felfogása mellett senki sem válhat automatikus előlépés folytán vezető állásúvá, és hogy a vezető állásúak körében az automatizmus legfeljebb az illetmény korlátozott mérvű emelésére terjedhet ki. Senki sem juthat azonban automatikus előléptetés révén alsóbb vezető pozícióból magasabb vezető beosztáshoz.

A szocialista államokban az automatikus előléptetés az államigazgatásban azért is korlátozott és kisegítő jellegű, mert csak kivételesen adnak módot a jogszabályok arra, hogy egyedül bizonyos szolgálati idő elmúlása előléptetési jogcím legyen. Jóval gyakoribb az a megoldás, hogy bizonyos *tárgyi feltételek teljesedése váltja ki automatikusan az előlépést.* Ezek között a leginkább tipikus *a magasabb képzettség* elérése, illetve jogszabályban előírt *szakmai vizsga* sikeres letétele. Az előléptetés automatikussága ilyen feltételek beálltakor is korlátozott annyiban, hogy ezen a réven sem lehet nem vezető állásból vezetővé, illetve alsóbb vezető állásból magasabba előlépni. A vezető állás elnyerésének ugyanis speciális feltételei vannak. Így különösen az, hogy az illető dolgozó vezetőképes legyen, illetve az, hogy magasabb vezető beosztásra való alkalmasságát kisebb vezető tisztségben bizonyítsa. Megjegyzendő egyébként, hogy a feltételek teljesedéséhez kötött automatikus előléptetés csupán annyiban automatikus, amennyiben a feltétel teljesedése az érdekelt dolgozónak alanyi jogot ad az előlépéshez. Tartalmilag azonban ez az „automatikus" előlépés közelebb áll az érdem alapján való előmenetelhez, mint a szoros értelemben vett (vagyis a csak szolgálati időhöz kötött) automatikus előlépéshez, hiszen itt olyan feltételekről van szó, amelyeknek bekövetkezése magában hordozza a jobb munkavégzés ígéretét, vagy pedig az érintett államigazgatási dolgozót alkalmassá teszi kvalifikáltabb munka végzésére, korábbi beosztásához képest magasabb követelményekhez kötött munkakör ellátására.

c) Az érdemek szerinti és az automatikus előléptetési rendszer kombinációja az előbbi elsődlegessége és az utóbbi kisegítő jelleggel történő használata esetén az alábbi *előnyökkel* jár:

ca) Az átlagosnál jobb és főleg a kiváló képességű, képzettségű és teljesítményt nyújtó dolgozókat nem kényszeríti arra, hogy az átlagos dolgozókkal együtt járják végig az előmeneteli fokozatokat. Megnyitja tehát előttük a pályát arra, hogy *alkotókészségük teljében jussanak olyan beosztásba, ahol képességeiket teljesen kifejthetik.* Más megfogalmazásban ez azt jelenti, hogy ismételten is „soron kívül" léphetnek elő. Mindamellett — tapasztalatilag bizonyítottan — nem tűnik szerencsésnek, ha valaki rövid időn belül többször is „átugorja" az adott pályafutás szokványos fokozatait, mert ez könnyen önmaga túlértékeléséhez, viszonylag fiatalon pályafutása tetőzéséhez, s nem utolsósorban mások mellőzéséhez s ezzel elégedetlenségük kiváltásához vezet. Nem feledhetjük el, hogy az előmenetel mindig adott szervezetben, illetve szervezetrendszerekben történik, s hogy az előléptetési politikának nemcsak a közvetlenül érdekelt (az előléptetendő) dolgozóra, hanem a szervezet többi tagjaira is tekintettel kell lennie. Ellenkező esetben egyesek előmenetele a szervezeten belül animozitást és ezen keresztül a szervezet hatékonyságának csökkenését eredményezheti.

cb) Kizárja azt, hogy az átlagon aluli teljesítmények is előlépéssel honoráltassanak, ami az automatikus előléptetési rendszer legfőbb fogyatékossága. Elvileg nyitva tartja a lehetőséget arra, hogy az időszakosan átlagon alul dolgozót alacsonyabb fizetési fokozatba vagy beosztásba visszavessék, bár ezt a szocialista jog rendszerint csak fegyelmi büntetésként engedi meg. A tartósan átlagon alul teljesítővel kapcsolatosan egyébként nem az előléptetés elmaradásának vagy a visszavetésnek a kérdése merül fel, hanem az alkalmatlanság címén az apparátusból való eltávolításé.

d) Az érdemek szerinti előléptetési rendszer kizárólagos a nem vezető állásból vezető állásba való előlépésnél. Itt nincs helye automatikus előléptetésnek. (Lényegileg ugyanez a helyzet a különféle állománycsoportok közötti előléptetés esetében, mint például ügyviteli dolgozó ügyintézővé való előléptetésénél.) Semmi garancia sincs ugyanis arra, hogy a kiváló beosztott dolgozó alkalmas vezető lesz. Természetesen a nem vezető munkakörben szerzett érdemeket, az ott megismert jellembeli tulajdonságokat és szakmai tapasztalatokat a vezető beosztásba helyezésnél figyelembe veszik. E mellett azonban döntő fontosságú az, vajon az illetőnél megállapítható-e a vezetőképesség, és rendelkezik-e a vezetéshez szükséges speciális ismeretekkel. Ugyanez érvényes — mutatis mutandis — az alsóbb vezető beosztásból magasabb vezető tisztségre előléptetésnél is, mivel a kisebb vezetői helyen való megfelelés nem hordozza magában feltétlenül annak ígéretét, hogy a vezető nagyobb szervezeti egység vagy különösen szervezetrendszer vezetésére is képes lesz. A vezetőknél az automatikus előléptetési rendszernek csak az az egy eleme használható, hogy a beosztás változása nélkül is emelkedik illetményük meghatározott időszakonként. Viszont a vezető állásúaknál az érdemek szerinti megítélésnek aláhúzott fontossága van abból a szempontból, hogy eredménytelenség esetén a vezető állásból nem vezető munkakörbe kerüljenek. A sikertelen vezető hibái, fogyatékosságai ugyanis nemcsak a szervezet egy-egy szektorának gyenge hatásfokú működését idézik elő, hanem kihatnak az egész igazgatási szervezetre, s ezen keresztül károsítják az igazgatandó közösséget, nem ritkán pedig az egész társadalmat.

e) Az érdemek szerinti előléptetési rendszer főkérdései között is az elsők közé kell sorolni azt, vajon *milyen érdemek szolgáljanak az előléptetés alapjául.* Ehhez csatlakozik az, hogy *milyen elvárások jövőbeni teljesedését* remélhetjük, illetve feltételezzük annál, akit elő kívánunk léptetni. A kettő együtt *az előléptetés követelményrendszerével* azonos, amelynek az államigazgatás egészére vonatkoztatható sémája nem készíthető el. E követelmények ugyanis változnak az államigazgatási szervek szintje (helyi, járási, megyei, területi, országos szervek), a feladatok jellege (főleg szervezési vagy főleg hatósági ügyintéző feladatot végez-e a szerv), a betöltött és betöltendő munkakör (ügyviteli, ügyintézői, vezetői) szerint. A követelményrendszer ezért általában nem fogalmazható meg, csak államigazgatási szervtípusonként s az egyes szervtípusokon belül munkaköri csoportonként (például minisztériumi szakreferensekre vonatkozóan). Az így felállított követelményrendszert tovább kell finomítani, konkretizálni az egyes szervek szakfeladatait tekintetbe vevő szakmai ismeretek követelményeivel. Ez utóbbiak egyébként aránylag könnyen meghatározhatók (és többnyire meghatározottak is) mint képesítési előírások. Mindezekre tekintettel megalapozottnak tűnik az a nézet, hogy *az érdemek szerinti előléptetés követelményrendszerét* — ideértve az előléptetendővel szembeni elvárásokat is — a *minősítési rendszer követelményrendszerével egyezően kell megállapítani.* E tétel helyessége mellett szól az a korábbi tételünk, hogy az előléptetés nem függetleníthető a minősítésben foglalt ténymegállapításoktól és értékeléstől, amelynek arra is ki kell terjednie, hogy az illetőt meg kell-e hagyni beosztásában, vagy pedig személyisége várhatólag alkalmassá teszi-e őt magasabb munkakör ellátására is.

f) A szocialista államigazgatási szerveknél — a magasabb szintű ügyintézőket és a vezetőket illetően — *az érdemek szerinti előléptetési rendszert összekapcsolják a tervszerűséggel.* Ennek módszere vázlatosan a következő: néhány esztendőre (tervidőszakra) előretekintve felmérik, hogy mely magasabb szintű ügyintézői és vezetői állások utánpótlásáról kell nagy valószínűséggel gondoskodni, mert azok nyugdíjazás, előlépés, áthelyezés, leváltás, az apparátusból egyéb okból eltávozás stb. miatt várhatóan meg fognak üresedni. Megvizsgálják hogy az adott szervben, illetve a tágabb szervezetrendszerben dolgozók közül — főleg minősítésük szerint — kik ígérkeznek alkalmasaknak e helyekre való előléptetésre. Ha ezeknél az előléptetésnek valamely tárgyi feltétele (például a képesítés) hiányzik, úgy felhívják őket annak teljesítésére, pótlására, megszerzésére. A szükséghez képest intézményesen gondoskodnak arról, hogy politikai, szakmai, vezetői ismereteiket kellő színvonalon továbbfejlesszék (pl. vezetőképző tanfolyamra küldik őket). Ugyancsak intézményesen törődnek azzal, hogy olyan speciális megbízásokat kapjanak, amelyeken jövőbeli feladataikhoz hozzáedződhetnek, teljesítőképességüket kipróbálhatják. Így pl. a vezető közvetlen és rendszeres irányítása-felügyelete mellett nagyobb jelentőségű témákban előterjesztéseket dolgoztatnak ki velük; részt vesznek gyakorlott vezetővel együtt az irányított szerveknél vizsgálatok tartásában; helyettesítik az olyan vezetőt, akinek állandó helyettese nincsen; megszervezik és vezetik egy-egy ún. kampányfeladat le-

bonyolítását stb. A vezetőnek és a személyzeti részlegnek különös gonddal kell ezekkel a dolgozókkal törődniük, s teljesítményüket folytonosan figyelemmel kísérve, munkájukat rendszeresen értékelniük kell. Ezen a réven elérhető, hogy a káderutánpótlásban a véletlennek a szerepe minimális legyen, s hogy a jelöltek közül a legmegfelelőbbeket választhassák ki. Ily módon az érdemek szerinti előléptetési rendszer egyben a tervszerű kádergazdálkodás eszközéül szolgál.

3. Az előléptetési jogkör gyakorlása.

A szocialista országok államigazgatása között, továbbá egy-egy szocialista országban is az államigazgatási szervezetrendszerek között különbség van abban a tekintetben, hogy *az előléptetés felől a döntési jog* mely testületet, illetve személy szerint kit illessen meg. Ezek a különbségek elvi megfontolásokon alapulnak. Ezek közül a legelterjedtebbek a következők:

a) A szerv egész munkájáért annak közvetlen vezetője a felelős. Ezért a szerv valamennyi személyzeti ügyében nála kell lennie a döntési jognak. Tehát *az előléptetési jogkört is a vezetőnek kell gyakorolnia.* Meg kell jegyeznünk, hogy ez az elv maradéktalanul szinte sehol nem vihető keresztül, hiszen minden államigazgatási szerv valamely nagyobb szervezetrendszer része, s ennek az elvnek merev érvényesítése összeütközésbe kerülne a felsőbb szervek irányítási jogkörével.

b) A közvetlen vezetőnek — a minősítés alapulvételével — az előléptetésre csak javaslattételi joga legyen, s *az előléptetési jogkört felsőbb vezető vagy a felsőbb vezetők mellett szervezett testület gyakorolja.* Ez a szisztéma a tárgyilagosságot az előbbinél jobban biztosítja, mert a döntésnek a felsőbb szinten történő meghozatala során — egyéb forrásokból is eredő információk birtokában — az előléptetési előterjesztés felett ellenőrzés gyakorolható. Továbbá: e megoldás arra készteti a közvetlen vezetőt, hogy előterjesztését alaposan dolgozza ki és azt sokoldalúan indokolja. Hátránya viszont az, hogy az előterjesztés elutasítása, illetve a közvetlen vezető elképzelésével szembefutó előléptetés a szerven belül konfliktust idézhet fel — különösen a közvetlen vezető és az így előléptetett személy között.

c) A lakosság képviseleti szerve által történő választás, amikor is a jelölés joga vagy a közvetlen vagy a felsőbb vezetőé (esetleg mellettük erre a célra szervezett testületé), de magának a választásra jogosult testületnek is van jelölési joga. Nyilvánvaló, hogy ez az elv az államigazgatás egészében nem használható, mivel kormányzati szinten ez esetben minden előléptetés az államhatalom legfelsőbb szervének döntési jogkörébe esne. Nem használható továbbá azoknál a helyi szerveknél sem, amelyek nincsenek a helyi tanács alá rendelve. Ez az elv a szocialista országok helyi igazgatásában egyre inkább elterjed, mert a szocialista demokrácia követelményével sokkal inkább összhangban van, mint a merőben csak a hivatali hierarchia rendjén való előléptetés bármelyik változata.

4. Az illetményrendszer és az azt meghatározó tényezők.

a) Az előléptetési rendszerrel foglalkozó bevezető fejtegetéseinkben utaltunk arra, hogy a szocialista államigazgatásban az előléptetési rendszer és az illetményrendszer között fennállanak ugyan bizonyos összefüggések, ugyanakkor azonban *az illetményrendszernek az előléptetési rendszerhez képest* bizonyos mérvű *önállósága* van. Ez főleg az alábbiakban jut kifejezésre:

aa) Az előléptetést úgy határoztuk meg, hogy az kvalifikáltabb, magasabb rendű munkával való megbízást jelent. Ennek rendszerint együtt kell járnia az illetmény emelkedésével. Ez azonban nem szükségszerű, sőt kivételesen az is előfordulhat, hogy az előléptetett személy illetménye kisebb lesz, mint előző beosztásában (pl. ha új munkahelyén nem jár neki olyan pótlék, amely korábbi munkakörében megillette őt). Még inkább előfordulhat és elő is fordul az, hogy az előléptetett illetménye ugyan növekedik, de összjövedelme csökken (például mert előző munkaköre mellett másodállást is betölthetett, új munkakörében azonban erre nincs mód).

ab) Az illetmény emelkedése attól függetlenül bekövetkezhet, hogy valakinek a munkaköre vagy beosztása megváltozna, éspedig pusztán az időmúlás ténye miatt, vagyis a szolgálati idő növekedésével. Jeleztük, hogy ezt sokan azonosítják az automatikus előléptetéssel. Valójában érdemileg nem erről van szó, mivel *az illetmény felemelése önmagában nem előléptetés,* csakis az érdekeltnek olyan feladattal megbízása esetén, amely az előzőhöz mérten minőségileg nehezebb (kivételesen akkor is, ha mennyiségileg nagyobb). Automatikus előléptetésről tehát csak akkor beszélhetünk, ha az időmúlás ténye a munkakört, a beosztást mechanikusan megváltoztatja (vagy legalább a rangot, címet előnyösen módosítja), s ennek mintegy következménye az illetmény növelése.

E viszonylagos önállóság érzékeltetése mellett újólag le kell szögeznünk, hogy *az előléptetési rendszer* (és különösen az érdemek szerinti előléptetési rendszer) *összhangban kell hogy álljon az illetményrendszerrel.* Ennek az összhangnak abban kell megnyilvánulnia, hogy *az előléptetésnek rendszerint anyagi ösztönzőként is kell hatnia.* Erre az összefüggésre tekintettel *az előléptetési rendszer és az illetményrendszer általában a szocialista államigazgatási szervezetrendszereket illetően együttes szabályozás tárgya.*

b) Az államigazgatás illetményrendszerét (s nevezetesen az államigazgatási dolgozók illetményére fordítható összeg nagyságát) több körülmény determinálja. Így különösen az alábbiak:

ba) Az államigazgatási szervek *ún. költségvetési szervek*, amelyeknek kiadásai (és bevételei is) az állami költségvetésben nyernek előirányzást. Ez — egyebek között — azzal a kihatással is jár, hogy *limitált az államigazgatási dolgozók illetményére fordítható összeg* — legalábbis egy-egy költségvetési évre vonatkozóan. Elsősorban ennek következménye az, hogy az államigazgatási dolgozók illetményrendszere nem lehet olyan rugalmas, mint a gazdasági szférában működő vállalatoké.

bb) Egyes államigazgatási szervek a lakosságnak nyújtott szolgáltatásaik fejében rendelkeznek ugyan saját bevételekkel, ez azonban egyfelől nem tipikus, másfelől pedig — a dolog természeténél fogva — összegszerűen bevételeik csekélyek. A szocialista államigazgatásnak alapelve, hogy *az államigazgatási szerv igazgatási szolgálatai ingyenesen vehetők igénybe*, s ez alól csak néhány és folytonosan csökkenő számú kivétel van (amikor is az államigazgatási ügyek intézése során az államigazgatási szerv díjat vagy illetéket szedhet). Ebből folyik, hogy *az államigazgatási szervek dolgozóinak illetménye nem függhet az államigazgatási szervek bevételeitől, illetve gazdasági eredményétől*, ami a vállalati gazdálkodásban rendszerintinek mondható. Kivételesen mód van ugyan arra, hogy valamely államigazgatási szerv gazdaságos működése (pl. a feladatoknak az előirányzottnál kisebb létszámmal való megoldása) esetén adott szerv vagy szervezetrendszer dolgozói magasabb jövedelemhez jussanak. Ez azonban rendszerint csak átmeneti jellegű és nem az államigazgatás egészére, csak egyes szervekre (szervrendszerekre) vonatkozóan érvényesül.

bc) Az előléptetési rendszerrel foglalkozva kitértünk azokra a nehézségekre, amelyek az államigazgatási munkateljesítmények mérése terén fennállanak. Ezek az előmeneteli és az illetményrendszer összefüggései folytán az utóbbit illetően sem indifferensek. A problémát súlyosbítja az a tény, hogy az államigazgatásra vonatkozó illetménypolitika elveit nem egy-egy államigazgatási szervre, hanem az egész államigazgatásra vagy legalábbis az egyes államigazgatási szervezetrendszerekre nézve kell meghatározni. Ennek során dönteni kell arról, hogy az egész államigazgatáson belül az egyes szervezetrendszerek, az utóbbiakon belül pedig az egyes szervtípusok vagy egyedi szervek munkájának társadalmi hasznosságát hogyan értékeljék. Csak ezután következhet azoknak az ismérveknek a megállapítása, amelyek szerint a különféle államigazgatási munkakörök értékrendje megközelítőleg körülhatárolható.

A szervtípusok (egyedi szervek) és a munkakörök értékrendjének rögzítése a tapasztalatokból kiinduló becslés és objektív ismérvek kombinálásával történik. Ezért általában magasabb illetményeket állapítanak meg az országos szerveknél dolgozók részére, mint azok számára, akik azonos jellegű munkakörben helyi szerveknél dolgoznak. Ezért magasabb az illetményük a vezetőknek, mint az ügyintézőknek (referenseknek). Ezért juttatnak több illetményt az egyetemet végzetteknek, mint a középiskolai képzettséggel rendelkezőknek — jóllehet munkakörük esetleg azonos. A példálódzást a végletekig lehetne folytatni anélkül, hogy előbbre vinne. A levonható következtetés: az értékelés igen sokféle szempontjának találkozása, sőt összeütközése miatt lehetetlennek tűnik olyan illetményrendszer kidolgozása, amely kiérdemelné az objektíve egyedül igazságos rendszer nevet. Ebben van a magyarázata annak, hogy a különféle szocialista országokban *többféle illetményrendszerrel* találkozunk. Sőt egy-egy szocialista ország államigazgatásában is időszakonként más és más illetményrendszert alkalmaznak, illetve adott időszakban különféle szervezetrendszerekre nézve eltérő illetményrendszerek léteznek.

5. Az illetményrendszerek áttekintése.

A szocialista államigazgatásban mindenütt igen erős a törekvés arra, hogy *az illetményrendszer, illetve az illetményrendszerek megközelítsék a szervek és a munkakörök valóságos értékrendjét.* Továbbá arra is, hogy a szabályozott illetményrendszerek lehetővé tegyék a *meszszemenő egyéniesítést*, a dolgozók teljesítményének az illetményük révén való kellő honorálását. Ennek a célnak a minél teljesebb megvalósítását szolgálják azok az illetményrendszerek, amelyeket a továbbiakban felvázolunk.

a) *Az alsó- és felsőhatáros bérrendszer* lényege az, hogy a dolgozó alapbére a munkakörére megszabott bértételek alsó és felső határa között állapítható meg. (Ezért nevezik „tól ig" bérrendszernek is.) E bérrendszernél tehát az alsó határnál kisebb bért adott munkakörben foglalkoztatott személy nem kaphat, s viszont bére a felső határt túl nem lépheti. Az egyéniesítést e bérrendszernél egyfelől az teszi lehetővé, hogy az alsó és a felső határ között rendszerint viszonylag nagy különbség van; másfelől pedig az, hogy *az illetményszabályzat előírja azokat az objektív ismérveket, amelyeket a dolgozó alapbérének meghatározásakor kötelezően figyelembe kell venni.* Ilyenek különösen: a magasabb iskolai végzettség, a speciális szakképzettség, a hosszú szakmai gyakorlat. A dolgozó alapbérének megállapításakor tekintetbe kell továbbá venni (ez azonban már nem objektív ismérv, hanem értékelés dolga) azt, hogy a munkáját kiválóan végző dolgozó az átlagos teljesítményt nyújtónál kedvezőbb besorolást kapjon, valamint azt, hogy magasabb illetményhez jussanak a szerv feladatai szempontjából kiemelkedően jelentős tevékenységet kifejtő vezetők és ügyintézők. Ez a bérrendszer az érdemek szerinti előléptetési rendszer követelményeivel összhangban van. Önmagában azt

kizárja, hogy a szolgálati idő növekedésével az illetmény mechanikusan emelkedjék. Általában azonban kombinálni szokták *korpótlékolási* rendszerrel. Ez azt jelenti, hogy a dolgozó illetménye a besorolását követő meghatározott idő elteltével illetményének bizonyos százalékával vagy fix összeggel növekszik (pl. három évenként két százalékkal vagy száz pénzegységgel), éspedig akkor is, ha munkaköre és alapbére változatlan marad.

Ennek az illetményrendszernek a legnagyobb hátránya az, hogy a besorolásnál a szubjektivitásnak eléggé tág teret enged, s viszont a besorolás általában hosszabb időre előre meghatározza a dolgozó illetményét. Ha azonban a bérhatárok elég tágak, akkor ugyanazon beosztás mellett is a dolgozó illetménye számottevően emelkedhet s ez ösztönző hatású. A korpótlék viszont csak akkor ösztönző, ha mértéke megfelel az életszínvonal-emelkedés legalább átlagos mérvének.

b) A folyamatos előlépésen alapuló korcsoportos bérrendszernél a munkakör és a szolgálati időtől függő korcsoport kombinációjából indulnak ki, s e két tényező figyelembevételével fix összegben határozzák meg a dolgozó bérét. Ha a dolgozó ugyanazon munkakörben a korcsoport időtartamát (pl. öt évet) eltöltötte, automatikusan magasabb korcsoportba lép, s illetményül az arra meghatározott fix összeget kapja. Az időmúlás ténye ennél a rendszernél alanyi jogot nyit a magasabb korcsoporttal járó magasabb illetményre. (Kivétel, ha a dolgozót fegyelmi büntetés a magasabb korcsoportba előlépésből kizárta.) Ennél az illetményrendszernél korpótlék természetesen nincs, mivel a hosszabb szolgálati időt már az egyes korcsoportokban járó illetmények megállapításánál figyelembe vették. Az egyes korcsoportokon belül rendszerint fizetési fokozatokat is létesítenek (leginkább három vagy öt fizetési fokozatot korcsoportonként), hogy lehetővé tegyék az azonos munkakörben az érdemek honorálását. A fizetési fokozatban való előbbresorolás nem alanyi jog, s nincs közvetlen összefüggésben a szolgálati idővel (bár a teljesítmény mellett kisegítő jogcímként szerepelhet az előbbresorolás indokaként). Magasabb munkakörbe a dolgozó csak előléptetés útján kerülhet, ha arra kvalifikáltsága és szerzett érdemei alapján méltónak bizonyul és egyben alkalmasnak ígérkezik. Ha a korcsoportok között az illetmény nagyságában jelentős differencia van, és az egyes korcsoportokban eltöltendő idő nem túlságosan hosszú, akkor ez a rendszer a megbízható átlagteljesítményt nyújtó dolgozók számára előnyös, mert — legalábbis illetményüket tekintve — messzi távlatot nyit nekik. Viszont az érdemek szerinti előmenetel rendszerével nincs kellő összhangban, mert az érdemeket csak a fokozatban előbbresorolással honorálja. A legfelső fokozatba való előbbresorolás sem járhat azonban általában azzal a következménnyel, hogy az illető több bért kapjon, mint amely a következő korcsoport legalacsonyabb fokozatára nézve meg van határozva. Ezért ennek az illetményrendszernek ezt a hátrányát korrigálni szokták azzal, hogy viszonylag sok munkakört vesznek fel bele, s így mód nyílik az érdemeseknek pályafutásuk során több ízben is magasabb munkakörbe előléptetésére. Ezt azonban csak olyan szerveknél lehet megtenni, amelyeknél a feladatok sokfélesége és minőségi sajátosságai a munkaköri lista széthúzását indokolják.

c) *A rangfokozaton és beosztáson alapuló illetményrendszernél* két összetevőnek jut szerep: a hivatali rangnak (pl. gyakornok, fogalmazó, felügyelő, tanácsos stb.) és a tényleges munkaköri beosztásnak. Az egyes hivatali rangoknak a teljes illetmény lényegesen kisebb hányada felel meg, éspedig fix összegben meghatározva. Az illetmény jelentősen nagyobbik hányadát a dolgozó tényleges beosztása után kapja, éspedig ugyancsak fix összegben. A hivatali rangban való előmenetelhez meghatározott várakozási időnek kell elmúlnia (ennyiben ez a rendszer közel áll a korcsoportoshoz), de az illetmény növekedésében jóval nagyobb fontossága van a beosztásban való előbbrejutásnak. A hivatali rangban való előmenetelnél a várakozási időt kombinálni lehet magasabb fokú képzettség megszerzésével, illetve előírt vizsga letételével. Ez a kombinálás történhet úgy, hogy a várakozási idő csak a másik tényezővel együtt nyit alanyi jogot a rangfokozatban előbbrejutáshoz; továbbá úgy is, hogy a magasabb képzettség megszerzése (vizsga letétele) a várakozási időt megrövidíti. Ismeretes olyan megoldás is, amelyiknél az időmúlás tényének a rangfokozatban előbbresorolásánál nincs jelentősége, csakis a kvalifikáció növekedésének. Ez azonban csak kivételes jelenség, mivel a magasabb kvalifikációt rendszerint a magasabb beosztásba helyezésnél értékelik.

Ez az illetményrendszer főleg a fegyveres és egyenruházott államigazgatási szerveknél (testületeknél) elterjedt. Az egyéb államigazgatási szerveknél inkább csak különleges okból fordul elő (pl. a külügyi szolgálatban a nemzetközi szokásokra is tekintettel). Általánossá válásával szemben komoly politikai megfontolások hozhatók fel. A legfőbb érv ellene az, hogy szembefut a szocialista társadalmi egyenlőség-koncepciójával, mert olyan rangokat (címeket) juttat az államigazgatási dolgozóknak, amelyek egyéb munkaterületeken nem léteznek. Kifejezésre jut vele szemben az a politikai aggály is, hogy az államigazgatásban való általánossá válása hasonló igényeket ébresztene előbb az állami élet egyéb területein, majd pedig más, nem állami munkaterületeken is, s hogy ennek végső konzekvenciája a szocializmussal összeférhetetlen rang- és címkórság lehet.

6. Az illetményrendszereket finomító korrekciós tényezők.

A vázolt illetményrendszerek alkalmazása az államigazgatásban azáltal válik kötelezővé, hogy egy-egy szervezetrendszerre vonatkozóan jogszabály írja elő, melyik illetményrendszer szerint kell az ott dolgozókat fizetni. A jogszabály természeténél fogva általános s azt a jogalkalmazással — a mi tárgykörünkben a konkrét illetmények megállapításakor — kell egyediesíteni. Minden illetményrendszer az egyediesítésnek teret enged, bár különböző mértékben. A szabályozás általánossága miatt azonban az illetményrendszerek egyike sem ad elég tág lehetőséget arra, hogy kereteiken belül lehessen honorálni a rendkívüli szakértelmet, a különleges felelősséggel, egészségi veszélyeztetettséggel stb.-vel járó beosztást vagy az eseti, illetve időszakos kimagasló teljesítményt. Ezért az illetményrendszerek szabályozása során általában nem zárják ki *a speciális korrekciós tényezők* figyelembevételét és a nekik megfelelő *speciális korrekciós eszközök* használatát. Ilyenek különösen:

a) *A személyi fizetés*, amelyen olyan különlegesen magas illetmény megállapítását értjük, amely túlmegy az adott illetményrendszerben meghatározott legmagasabb illetményen is. Személyi fizetés *a különleges expertek vagy a különlegesen felelős beosztású államigazgatási vezetők részére* állapítható meg. Annak érdekében, hogy a személyi fizetés juttatásának lehetősége ne eredményezhesse a vele való visszaélést, az illetményrendszert szabályozó jogszabály általában maga előírja, hogy mely beosztásokban adható személyi fizetés. A másik biztosíték az, hogy a személyi fizetés felől a döntés jogát kormányzati szintre viszik; közelebbről ez azt jelenti, hogy személyi fizetésben bárkit csak a kormány vagy miniszter (országos hatáskörű államigazgatási szerv vezetője) részesíthet. A kormány rendszerint meghatározza azt az összeget (bértömeget), amely az egész államigazgatásban személyi fizetésre felhasználható, s dönt arról is, hogy ebből az egyes minisztériumok (országos hatáskörű államigazgatási szervek) mennyit használhatnak fel.

b) *A pótlékok*, amelyek az illetményrendszerben szabályozott fizetéshez rendszeresen és alanyi jogként csatlakozó kiegészítések. Legismertebb fajtájuk a már tárgyalt korpótlék, amely egyébként a legkevésbé tölti be azt a rendeltetést, amelyre a pótlékok hivatva vannak. A pótlékok ugyanis azt a célt szolgálják, hogy *az átlagoshoz képest speciálisan nehéz, veszélyes, kedvezőtlen munkafeltételek között végzett munkáért* lehessen általuk az illetményrendszerben rögzítetten túlmenő kiegészítést adni. Az ilyen jellegű pótlékok közül megemlítendő:

ba) *A veszélyességi pótlék* az egészségre ártalmas munkakörökben. Magában a szorosan vett államigazgatásban ilyen munkakör viszonylag kevés van (ilyen pl. az ún. hatósági orvosok pótléka); annál gyakoribbak azonban az államigazgatás közvetlen irányítása — felügyelete alatt álló intézetekben.

bb) *A környezeti pótlék.* Ez létét arra a tapasztalati tényre vezeti vissza, hogy kedvezőtlen éghajlatú vidékeken, külterületeken, a városoktól távoleső kisebb községekben stb. az emberek nem szívesen vállalnak munkát, illetve törekednek onnan kedvezőbb körülmények közé kerülni. A megfelelő nagyságú pótlék azonban elősegítheti, hogy az ilyen helyek államigazgatási személyi szükséglete is kielégítést nyerjen, s ne kelljen az állások betöltésénél szükségmegoldásokhoz folyamodni. Ennek a pótléknak a jelentősége a városba tódulás közismert világjelensége miatt erősen növekszik a szocialista államigazgatásban is.

A különlegesen előnytelen feltételek között végzett munkáért járó pótlékon kívül ismeretesek olyan pótlékok is, amelyeknek nem ez a rendeltetésük. Egyes illetményrendszerek például a vezető beosztásúak számára nem vezetői illetményt határoznak meg, hanem a képesítésük és a szolgálati idejük alapján őket megillető fizetést *vezetői pótlékkal* egészítik ki. Ennek a megoldásnak az előnye abban áll, hogy a vezetői beosztásból való távozás esetén nem kell az illetménycsökkenés problémájával megküzdeni, mert a vezetői pótlék a vezető állás elhagyásával automatikusan megszűnik (minthogy a pótlék az illetménynek nem organikus része). Egyes illetményrendszerek továbbá pótlék fizetésével oldják meg az azonos munkakörben dolgozók között a differenciálást, ha valaki közülük olyan *speciális* képzettségre, iskolai végzettségre tett szert, amelynek birtoklása a munkakör ellátása szempontjából előnyös (pl. sikeres nyelvvizsga letétele esetén nyelvi pótlék olyan munkakörben, ahol a nyelvtudás hasznosítható; felsőfokú végzettség olyan munkakörben, ahol az nem kötelező, de előnyös stb.).

Végül *egyes pótlékok* arra szolgálnak, hogy *átmenetileg fennálló anyagi hátrányokat küszöböljenek ki* révükön, amelyek a hivatali munka elvégzésével kapcsolatban hárulnak a dolgozóra. (Tipikus példája az áthelyezett dolgozó részére nyújtandó különélési pótlék arra az időtartamra, amíg családja nem tud az ő munkahelyére költözni.)

c) *A prémiumok és a jutalmak.* A kettő között az a különbség, hogy *a prémiumot előre kitűzik* adott feladat elvégzésére, s a teljesítés esetén a dolgozó annak kifizetését *alanyi jogként* igényelheti. *A jutalom* pedig *utólagos anyagi elismerése* olyan átlagon felüli teljesítménynek, amely megnyilvánulhat akár huzamosan végzett jó munkában, akár pedig eseti feladat kiváló megoldásában, és soha *nem alanyi jogi jellegű.*

Az államigazgatásban (és általában az igazgatásban) a prémiumok és jutalmak célszerűsége sok vita tárgya. A szervezeteken belüli

feszültségek egyik leggyakoribb okai ezek, mert juttatásuk során a szubjektivitás veszélye még nagyobb, mint az előmenetellel, illetménymeghatározással kapcsolatban. A vezetői szubjektivitás pl. a prémiumokat illetően már abban is kifejezésre juthat, hogy mely feladatokat köt össze a vezető prémium kilátásba helyezésével, s milyen nagyságú prémiumokat tűz ki. Még inkább így áll a dolog a jutalmakkal, amelyeknél az az objektív mérce sem áll rendelkezésre, hogy a kitűzött feladatot az érintett dolgozók teljesítették-e. Ezért az államigazgatásban a jutalmak teljes kiszorítása és az eseti (időszakos) jelentős többletteljesítmények honorálására az előre kitűzött prémiumok favorizálása tűnik kedvezőbbnek. Tekintettel továbbá arra, hogy az államigazgatási feladatok rendszerint egy-egy kollektíva együttműködését tételezik fel, ajánlatosnak látszik nem személyek, hanem munkacsoportok számára prémiumot tűzni, s annak felosztását a munkacsoportra bízni. A tudományos életben a teamek premizálásának ez a formája kitűnően bevált, s az jól használhatónak ígérkezik az államigazgatásban is.

V. A felelősségi rendszer. 1. Az államigazgatási alkalmazottak jogi felelősségének fajai. 2. A fegyelmi felelősség. 3. A kártérítési (anyagi) felelősség. 4. A speciális vezetői felelősség.

1. Az államigazgatási alkalmazottak jogi felelősségének fajai.

Felelősségen jogi értelemben olyan kötelességszegést értünk, amely jogellenes, és amelyet jogszabály szankcióval fenyeget, azaz megtorlását előírja, vagy lehetővé teszi. *Jogi felelősségről* tehát csak akkor beszélhetünk, ha jogszabály meghatározza, hogy milyen kötelességet kell teljesíteni és azt is, hogy a kötelességszegés esetén milyen szankciót kell (vagy lehet) az elkövetővel szemben alkalmazni.

Az anyagi büntetőjog (és a vele határos szabálysértési jog) minden büntetendő magatartást pontosan megfogalmaz, s bizonyos kereteken belül rögzíti a hozzájuk fűződő szankciókat is. Az államigazgatás világában (az államigazgatási dolgozók később felvázolandó büntetőjogi felelősségét kivéve) nem ez a helyzet. Az államigazgatási tevékenység sokfélesége lehetetlenné teszi, hogy az államigazgatásban foglalkoztatottak felelősségét a kötelességek pontos, tényállásszerű előírásával és minden kötelességszegéshez a megfelelő szankció hozzáfűzésével rendezzék. Ezért az államigazgatási dolgozók felelőssége általános *felelősségi formákon* keresztül valósul meg. Ezeken azokat a jogi eszközöket értjük, amelyekkel a felelősségrevonás történik. Ezek: a fegyelmi, a kártérítési (anyagi), az államjogi-politikai felelősség, s végül a jelzett sajátosságával a büntetőjogi felelősség.

Ez utóbbit illetően leszögezzük, hogy egy ország büntetőjoga sem tartalmaz szabályozást olyan bűncselekményekről, amelyeket kizárólag csak államigazgatási dolgozók követhetnek el. Az anyagi büntetőjog általában nem az államigazgatási dolgozók fogalmával operál (s még csak nem is az állami mechanizmusban dolgozókéval), hanem *a hivatalos személyével*, akik közé sorolandók zömmel az államigazgatás munkatársai is (kivéve többnyire a kisegítő állománycsoportban foglalkoztatottakat). A hivatalos személyek köre azonban általában jóval tágabb, mint azoké, akik az államapparátusban működnek, s persze még inkább az államigazgatási apparátus tagjaiénál. Mindenre tekintettel be kell érnünk annak hangsúlyozásával, hogy a büntetőjogi felelősség a hivatalos személyek s köztük az államigazgatási dolgozók legsúlyosabb kötelességszegéseihez tapad, amelyeknek társadalmi veszélyessége oly nagymérvű, hogy büntetőjogi szankcióval kell fenyegetni és sújtani (*→ Állam és államigazgatás elleni bűncselekmények*).

A többi felelősségi formát illetően a következőket kell előrebocsátani:

a) A szocialista államigazgatás dolgozóinak fegyelmi felelőssége nem államigazgatási jogi, hanem tisztán munkajogi karakterű. Ezen a tételen az sem változtat, hogy az államigazgatás munkatársainak fegyelmi hatósága (legalábbis első fokon) rendszerint államigazgatási szerv, annak vezetője, illetve irányító testülete. A fegyelmi jogkör gyakorlásának alapja ugyanis az államigazgatás dolgozóit illetően sem a közhatalmi (hatósági) jogkör, mint az államigazgatási hatóság és az ügyfél viszonylatában a hatósági ügyintézés során, hanem a munkaviszonyból eredő hierarchikus viszony.

b) A kártérítési (anyagi) felelősség jellegét illetően a nézetek megoszlanak. Az egyik szerint az államigazgatási dolgozóknak ez a felelőssége (csakúgy mint más dolgozóknál) *polgári jogi* (legalábbis ami a munkáltató szervnek okozott kárt illeti), s a munkajogban (munka törvénykönyvében) történő szabályozását tisztán csak praktikus megfontolások indokolják. A másik álláspont hívei viszont azt vallják, hogy a munkaszerződésben a munkavállaló kötelezettséget vállal arra is, hogy sem szándékosan, sem gondatlanul nem fog munkáltatójának kárt okozni, s ez a kifejezetten vagy hallgatólagosan vállalt kötelesség a kártérítési (anyagi) felelősségét *munkajogivá* teszi.

Az államigazgatás (és általában a szoros értelemben vett állami mechanizmus) dolgozói kártérítési felelősséggel tartoznak *az olyan károkért* is, amelyeket hivatalos tevékenységük körében *az ügyfeleknek okoznak*. Ezt a felelősségi formát illetően elterjedtebbnek mondható az a szemlélet, amely szerint ez *polgári jogi karakterű*, s ezért a polgári törvénykönyvben a szerződésen kívül okozott kárra vonatkozó szabályozás körében rendezendő. E vitának

azonban csak akkor van tárgyi alapja, ha a károkozó tisztviselő a károsulttal szemben maga felel, s nem az őt alkalmazó szerv (amely azután kárigényét vele szemben érvényesítheti).

c) Az államjogi-politikai felelősség szankcióját tekintve minősül ilyennek, tartalmilag azonban egyre világosabban a vezetők *eredmény-felelősségének* tekintik.

d) A felsorolt felelősségi formák nem egymást kizáró kategóriák. Lehetséges és gyakori tehát valamely kötelességszegéssel kapcsolatban kettőnek vagy akár többnek együttes alkalmazása.

2. A fegyelmi felelősség.

A fegyelmi felelősség intézménye az európai kontinentális államokban történetileg először az államapparátussal kapcsolatban alakult ki, éspedig igen ellentmondásos tartalommal és rendeltetéssel. Egyfelől ugyanis a fegyelmi felelősségrevonás joga az állam (vagy egyéb alkalmazó közület) vezetőjének kezében a közalkalmazottakkal szemben *büntetési eszközül* szolgált. Másfelől viszont a *közszolgálatban foglalkoztatottak privilégiumainak egyike* lett, amennyiben „joguk a fegyelmi eljárásra" védte őket a munkáltatói önkénnyel szemben olyan korban, amikor az egyéb munkavállalókra nézve nem létezett (vagy legfeljebb igen töredékes volt csak) a munkajogi szabályozás, s a munkáltató minden rendsértést a szó szoros értelmében diszkréciója szerint torolhatott meg (pénzbüntetés, testi fenyítés, azonnali elbocsátás stb.). Ehhez képest a közszolgálati alkalmazottak csak meghatározott eljárási rendben, meghatározott fegyelmi hatóság által és csak a jogszabályban előírt fegyelmi büntetéssel voltak sújthatók.

A szocialista országok joga az állami mechanizmusban dolgozók fegyelmi felelősségét általában az összes egyéb munkavállalókéval azonos módon rendezi. Ennek megfelelően *a szocialista jogban nincsenek az államigazgatási dolgozókra vonatkozó speciális fegyelmi szabályok* — kivéve néhány olyan rendelkezést, amely az államigazgatás struktúrájából mintegy automatikusan következik (pl. a fegyelmi hatóságok és velük együtt a fegyelmi ügyek fórumrendszerének előírása). Ez a szabályozási mód különösen a fegyelmi felelősség intézményének alábbi elemeivel kapcsolatban problematikus és tudományos viták tárgya:

a) Az általános munkajogi szabályozás (amely az ipari munkás munkaviszonyát veszi modellnek) csak rendkívül tág keretszerűséggel képes megfogalmazni azokat a magatartásokat, amelyek fegyelmi büntetéssel sújtandók. Ezért a fegyelmi jogkör gyakorlójának szinte korlátlan mozgási tere van annak eldöntésénél, hogy valamely cselekményt vagy mulasztást fegyelmi vétségnek minősít-e. *Az államigazgatásban azonban a kötelességszegések fajtái az általános munkaviszonyhoz képest közelebbről is meghatározhatók* — még ha nem is olyan precizitással, mint a büntetőjogi tényállások. A szocialista magyar jogfejlődés erre több példát is produkált. A tudomány egységes abban, hogy a fegyelmi vétségek pontos katalógusát az államigazgatásra nézve sem lehet összeállítani azzal az igénnyel, hogy fegyelmi büntetést csak az abba felvett magatartások miatt lehessen kiróni. Igen elterjedtnek mondható ugyanakkor a szocialista tudományban az a nézet, hogy az államigazgatási dolgozók kötelességeinek részletesebb szabályozása egyfelől az államigazgatást illetően fejlesztené a fegyelmi felelősség intézményét, s másfelől az állampolgárok jogainak védelme szempontjából nézve garanciális jelentőségű lenne.

b) Az általános munkajogi szabályozás keretein belül nem építhető fel a fegyelmi büntetéseknek olyan rendszere, amely az államigazgatásra nézve kellő hatásfokkal lenne alkalmazható. Ez elsősorban arra vezethető vissza, hogy a lényegileg erkölcsi jelentőségű fegyelmi büntetéseken (megrovás, szigorú megrovás stb.) és az elbocsátáson kívül a többi fegyelmi büntetés az általános munkaviszonyban állókkal kapcsolatban anyagi jellegű (pénzbüntetés, nyereségrészesedés elvonása stb.). Az államigazgatás előléptetési és illetményrendszere azonban — amint azt korábban megkíséreltük érzékeltetni — szükségképpen sajátos, s ezért ezek a fegyelmi büntetések vagy egyáltalán nem vagy csak erősen csökkent értékűen használhatók az államigazgatásban. Összefoglaltan a probléma úgy exponálható, hogy *az általános fegyelmi büntetési rendszer az államigazgatást illetően nem eléggé differenciált*, s ezért rendeltetését sem tudja kellően betölteni. E tétel bizonyítása csak az egyes országok fegyelmi büntetési rendszerének beható elemzése révén lenne lehetséges. Ezért kénytelenek vagyunk beérni annak leszögezésével, hogy az államigazgatási fegyelmi büntetési rendszernek a felépítésénél — nézetünk szerint — abból kellene kiindulni, hogy *a csekély súlyú rendsértéseket és a fegyelmi vétségeket egymástól meg kellene különböztetni*, éspedig szankcióikat illetően is. A rendsértés helyes szankciója a figyelmeztetés és a kismérvű bírság lenne, míg a fegyelmi vétségé — annak súlyától függően — a megrovástól a diszkvalifikálással egybekötött elbocsátásig terjedhetne.

c) Az ilyen fegyelmi büntetési rendszert egybe kellene kapcsolni olyan eljárási szabályozással, amely mind a közérdek, mind az államigazgatási dolgozó érdeke szempontjából jóval több garanciát hordozna magában, mint az általános munkajogi szabályozás szerinti fegyelmi eljárási rend.

3. A kártérítési (anyagi) felelősség.

Az államigazgatási dolgozók kártérítési (anyagi) felelősségét a szocialista államok tételes joga egyértelműen a munkajog keretében rendezi az általános munkajogi szabályozással egyezően. A

kártérítés alapja: a munkaviszonyból eredő kötelezettség vétkes megszegésével a munkáltató szervnek kár okozása. A szándékos károkozás teljes kártérítési kötelezettséget von maga után. Ugyancsak teljes a kárfelelősség — vétkességre tekintet nélkül, de az elhárithatatlan külső okot mentesítő körülménynek elfogadva — az olyan dolgokban bekövetkezett hiányokért, amelyeket a dolgozó visszaszolgáltatási vagy elszámolási kötelezettséggel vett át, állandóan őrizetében tart, kizárólagosan használ, vagy kezel. Gondatlan károkozás esetén a jogi szabályozás a *méltányosság* elvi alapján áll, s csak a kár bizonyos hányadának megtérítését írja elő. E hányad meghatározásakor a jogalkotó figyelemmel van a károkozás és a károkozó körülményeire, s így különösen a vétkesség fokára, a károkozás jellegére, gyakoriságára, társadalmi veszélyességére, valamint a dolgozó beosztására. A jogalkalmazás folyamán jogszabályban biztosított lehetőség áll fenn arra, hogy a jogalkalmazó a kártérítést a jogszabály szerint kiszabható mértéknél alacsonyabb összegben állapítsa meg, illetőleg annak kiszabását mellőzze, ha az eset összes körülményei ezt kellően indokolják, és az a társadalmi tulajdon megóvására irányuló nevelés érdekeit nem sérti.

Az államigazgatási tevékenység során nem a munkáltató szervnek, hanem *harmadik személynek* (állampolgárnak vagy jogi személynek — egybefoglalt elnevezéssel: ügyfélnek) *okozott kárért* nem közvetlenül az államigazgatási dolgozó, hanem *a munkáltató szerv felel*, amely az e réven keletkezett kárát a dolgozóval az imént vázolt munkajogi szabályok szerint megtéríttetheti. A szerv e kártérítési felelősségének elvi-elméleti alapját illetően többféle felfogás ismeretes. A legelterjedtebbnek az mondható, amely szerint a *culpa in eligendo* (a kiválasztásban való vétkesség) alapítja meg a munkáltató szerv kárfelelősségét. Az ily módon való szabályozás tényleges oka azonban inkább gyakorlati. Csak így biztosítható ugyanis, hogy a károsult „harmadik személy" kára akkor is megtérüljön, ha a károkozó államigazgatási dolgozó (főleg jelentős összegű károkozás esetén) nem fizetőképes, vagy csak hosszú időn keresztül részletekben lenne vele szemben a kárigény ténylegesen érvényesíthető. Közrejátszik az ily módon történő szabályozásnál a méltányosság szempontja is mind a károsult ügyfél, mind pedig a károkozó államigazgatási dolgozó javára.

A harmadik személynek (ügyfélnek) az államigazgatási tevékenység körében okozott kárért való felelősség sarkpillérei: a károkozó magatartás jogellenessége és az eljáró (mulasztó) dolgozó magatartásának felróhatósága (a dolgozó vétkessége). E kérdés-komplexumnak ez a legérzékenyebb pontja. A róla folyó tudományos viták centrumában az áll, vajon az államigazgatás közhatalmi jellegénél fogva a károkozás felróhatóságát nem kellene-e a szabályozásból kikapcsolni, és *a jogellenességet a kárigényt önmagában is megalapozó tényező rangjára emelni*. Nézetünk szerint az államigazgatási tevékenységgel kapcsolatban harmadik személynek (ügyfélnek) jogellenesen okozott kárért *a szerv felelősségét objektívvá kell tenni*. Az államigazgatási jogviszonyban ugyanis az államigazgatási szerv és az ügyfél nem mellérendeltségi, hanem alá- és fölérendeltségi viszonyban áll egymással. A szocialista jogba számos garancia van beépítve annak érdekében, hogy a hierarchikusnak minősíthető viszony, amelyben az államigazgatási szerv közhatalmi jogosítványok hordozójaként van jelen, ne tegye az állampolgárt kiszolgáltatottá. Mindezek az intézményes biztosítékok azonban nem zárják ki teljesen a jogellenes károkozás lehetőségét, csak azt erősen korlátozzák. Az államigazgatási jogviszonynak ebből a jellegéből folyik az objektív kárfelelősség helyesebb volta, mint a felróhatóság (vétkesség) elemének beiktatásával szabályozott felelősségé. Ezzel kapcsolatban megemlítjük, hogy a *felróhatóság (vétkesség) kritériumának a szabályozásba felvétele nem jelenti azt, hogy az ügyfél maga nem köteles a kár elhárítását (enyhítését) minden tőle telhető módon megkísérelni*. Így nevezetesen nem alapos annak a kártésítési igénye, aki a kártól való menekedése érdekében a rendelkezésére álló jogorvoslati eszközökkel nem élt.

A szocialista országok tudományos és egyéb szakmai közvéleménye túlnyomó részben szembehelyezkedik azzal a felfogással és szabályozással, hogy a harmadik személynek okozott kárért az államigazgatási szerv felelősségét csak akkor lehessen megállapítani, ha az eljáró tisztségviselő bűnösségét büntető, illetve vétkességét fegyelmi eljárásban kimondották. Ezáltal ugyanis legalábbis mód van arra, hogy — főleg ami a fegyelmi vétkességet illeti — a károsultat elüssék a jogellenesen elszenvedett kára megtéríttetésétől. Különösen az enyhébb gondatlanság esetén fordulhat elő, hogy a fegyelmi hatóság a fegyelmi vétkességet nem állapítja meg, s ez pergátló kifogást vagy a kereset a limine elutasítását vonja maga után.

4. A speciális vezetői felelősség.

Az államjogi-politikai felelősség intézménye a szocialista jogban eredetileg *a választott államigazgatási vezetőket* (és egyéb választott állami vezető-tisztségviselőket) illetően honosodott meg. E felelősség realizálásának eszköze a választott funkcionáriusok *visszahívhatósága* a választópolgárok, illetve a választó képviseleti szervek által.

Különösen az utóbbi évtizedekben egyre erőteljesebben hangot kap az az elméleti felfogás, hogy a vezetőknek ezt a felelősségét ki kell terjeszteni, és át kell alakítani a vezetők ún. *eredményfelelősségévé*, azaz a szervezet eredményességéért, hatékonyságáért való felelősséggé. Ez egyben azt is jelentené, hogy *ez a felelősségi*

forma nemcsak a választott, hanem a *kinevezett vezetőkre is kiterjedne* (nemcsak az államigazgatásban, hanem az egyéb szervezetrendszerekben és szervezeti egységekben is).

Az eredményért való vezetői felelősség meghonosítása gyökeres szakítás azzal a szemlélettel, amely szerint a vezetőnek jogellenes és felróható (vétkes) magatartást kell tanúsítania ahhoz, hogy felelősségre vonható legyen. *E felelősség ugyanis nem eseti vezetői magatartáshoz fűződik*, hanem ahhoz, hogy a vezető jogellenesség és felróhatóság (vétkesség) nélkül is *felel a szervezet hatékony működésében beállott fogyatékosságokért, hiányosságokért* — feltéve természetesen, hogy az eredményes munka külső feltételei (a vezetés minőségétől független feltételei) biztosítva voltak. E koncepció létjogosultsága, megalapozottsága nézetünk szerint kétségtelen. A vezetői felelősség határa nem vonható meg ott, hogy a vezető nem követ el eseti jogellenes és felróható cselekményt (mulasztást), hanem odáig kell terjednie, hogy a szervezet hatékony tevékenységét biztosítsa. Ha erre nem képes, úgy felelősséggel tartozik érte. Természetszerűen az eredményfelelősség intézményesítése nem érinti a vezető eseti fegyelmi vagy kártérítési (esetleg büntetőjogi) felelősségét.

A vezetői eredményfelelősség szabályozásánál ugyanakkor alapelvnek kell venni azt, hogy *e felelősség ne egy-egy hibás döntésért vagy annak elmaradásáért álljon be, hanem* bizonyos időszakon belül hozott *döntések sorozatáért*, amelyeknek együttes értékelése adhat csak választ arra a kérdésre, hogy a vezető eredményfelelősséggel tartozzék-e. Az ellenkező megoldás ugyanis a vezetést visszatartaná az intuíciótól, a kockázatvállalástól, ami nélkül a szervezet működése legfeljebb szolid átlag színvonalon mozoghat, de az optimumnak rendszerint a közelébe sem kerülhet.

Irodalom. *Magyary* Zoltán: Amerikai államélet. A közigazgatás útja az Északamerikai Egyesült Államokban. Bp. 1934.; *Berényi* Sándor—*Martonyi* János—*Szatmári* Lajos—*Szamel* Lajos: Magyar államigazgatási jog. Általános rész. 4. kiad. Bp. 1976.

Bönninger, K.: Der sozialistische Staatsdienst. Leipzig, 1973.; *Herber*, R.—*Jung*, H.: Wissenschaftliche Leitung und Entwicklung der Kader. Berlin, 1964.; *Petrov*, G. I.: Szovjet államigazgatási jog. Bp. 1963.; *Staroščiak*, J.: Zagadnienia polityki personalne w administracji. Warszawa, 1966.

Debbasch, C.: Droit administratif. Paris, 1969.; *Gazier*, F.: La fonction publique dans le monde. Paris, 1972.; *Thieme*, W.: Verwaltungslehre. Köln, 1967.; *Thieme*, W.: Der öffentliche Dienst in der Verfassungsordnung des Grundgesetzes. Göttingen, 1961.; Die Entwicklung des öffentlichen Dienstes: Berichte, Vortrage, Diskussionsbeiträge. Hrsg. Ule, C. H. Köln, 1961.

Szamel Lajos

ÁLLAMIGAZGATÁS SZERVEZETE: I. Államigazgatási szervek a feudálabszolutizmusban és a tőkés államokban (227.) — II. A szocialista államigazgatási szervek (230.) — III. Az államigazgatási szerv meghatározásai (237.)

I. Államigazgatási szervek a feudálabszolutizmusban és a tőkés államokban. 1. Igazgatás és a bürokrácia kifejezések viszonya. 2. A bürokrácia funkcióváltozásai a feudálabszolutizmustól napjainkig.

1. Igazgatás és a bürokrácia kifejezések viszonya.

Mind a kapitalista, mind a szocialista közigazgatási rendszer sajátos történeti fejlődés folyamatában jutott el mai szabályozottsági szintjéig, struktúrájának keretéig, személyi, anyagi, dologi feltételeinek mai állapotához. Próbáljuk felderíteni azokat a múltban gyökerező jelenségeket, történéseket és állapotokat, amelyek egy-egy társadalmi formációhoz tartozó állam államigazgatásának intézményesüléséhez (szabályozódásához és strukturalizálódásához) jelentős állomások voltak, és amelyeknek a hatása az államigazgatás fejlődésének későbbi időszakaiban is kimutatható.

Mindenekelőtt néhány terminológiai problémával kapcsolatban kell állást foglalnunk. Az államigazgatási szerv az egyik alapvető szervtípus a szocialista állami szervek rendszerében. A szocialista társadalomtudományi irodalomban az utóbbi évtizedben újból használatos a közigazgatás kifejezés is, amelyik az államigazgatásnál szélesebb tartalmú fogalmat takar, de az államigazgatás a közigazgatásban benne van.

A polgári jogtudományi szemléletű irodalomban a közigazgatás (vagy államigazgatás) szavaknak van a szocialistához hasonló értelmezése. A társadalomelméleti munkák egy része azonban — főleg egyes szociológiai koncepciók hatására — a szélesítő értelmű használatra hajlik. Főleg Max *Weber* államszociológiája alapján a közigazgatási szervezetet az államszervezet *legtisztább* típusú legitim szervének minősítik. Így a modern polgári államtudományi irodalom értelmezése szerint *közigazgatási* az az állami szerv, amelyik a *bürokratikus* szerv ismérveit viseli magán. A közigazgatás vagy államigazgatás helyett sokszor az állami bürokrácia kifejezést használják. Mivel általában köztudott, hogy Max Webernél a bürokrácia a modern viszonyoknak legjobban megfelelő szervezeti forma, ezért az állami bürokrácia is a polgári állami szervek típusai közül a fejlődést legjobban szolgáló szervezeti forma. (Az állami bürokrácia kifejezésének itt nem pejoratív értelme van.)

Az utóbbi évtizedben a szocialista társadalomtudományi irodalomban is polgárjogot szerzett ez az értelmezés, amelyik szerint

államigazgatási vagy közigazgatási, annyi mint bürokratikus vagy bürokratikus típusú. Mi is az alábbiakban az államigazgatási szerv történeti fejlődésének vázlatát adva azonos értelemben használjuk azt a szűk értelemben vett „közigazgatási", illetve a „bürokratikus" kifejezésekkel.

Akár államigazgatásról, akár közigazgatásról, illetve állami bürokráciáról beszélünk, voltaképpen mindig egy *sajátos állami struktúrát* értünk alatta. Az államigazgatási szerv mai formáját hosszú történeti fejlődés alapján érte el. Amikor a folyamatot kezdeteitől napjainkig áttekintjük, elsősorban a *struktúra* fejlődését periodizáljuk. Az államigazgatási szerv fő jellegzetessége sajátos strukturalizáltságából fakad. Az államigazgatási szerv fő strukturális jellemzője *nagyfokú stabilitása, s egyben adaptációs készsége.* Ez a kettős jelleg minden struktúrára (a nem-igazgatási: hatalmi stb. struktúrára is) jellemző. Kétségtelen azonban az, hogy az állami szervek közül ez az egyik *legstabilabb* struktúra, s egyben olyan szervtípus, amelynek dinamikájától a társadalmak jóléte és előrehaladása nagyban függött a történelmi tapasztalat tanulságai szerint. Az államigazgatás funkciói (feladatai) alakítják a struktúrát. Az érték és norma — más szempontból — tehát megelőzi a struktúrát. Ha a szervet vesszük vizsgálat alá, mégis abból kell kiindulnunk, hogy ez a *struktúra* önmagában követelmények, funkciók megvalósítására való törekvésében *milyen szerkezetet fejez ki.* Az államigazgatási szerv történeti alakulásának végigvezetése egyfajta struktúratörténet. Története annak, hogy az állami viszonyokban hogyan stabilizálódtak, illetve változó feltételekhez miként adaptálódtak a hatalmi döntések konkrét végrehajtásának *feltételeit* megteremtő szervek.

2. A bürokrácia funkcióváltozásai a feudálkapitalizmustól napjainkig.

A mai közigazgatás történeti gyökerei a *feudálabszolutizmus* időszakára vezethetők vissza. Az elmélettörténet ezt a tételt egyértelműen elfogadja. Általában megegyeznek a vélemények arról is, hogy a bürokratikus típusú állami szervek először Franciaországban, majd egyes német fejedelemségekben — elsősorban Poroszországban — jöttek létre.

Bürokratikus típusú állam már több helyen és több időpontban is létezett korábban a történelemben (pl. Kínában, Egyiptomban), de ezeket nem lehet a mai értelemben vett közigazgatási típusú államoknak tekinteni.

a) A modern bürokrácia létrejöttének konkrét társadalmi-gazdasági körülményeit, a bürokrácia kialakulásának okait a történeti, politikai s szociológiai munkák nem egyformán és egyértelműen határozzák meg.

Bennünket az a bürokratikus szervezeti típus érdekel, amelyik a *kapitalista gazdasági struktúrára épült fel,* s vált önálló felépítményi rendszerré. Marx beszélt a *patrimonális bürokráciáról* is, amelyik a kapitalizálódást megelőző termelési mód keretei között vált állami politikai tényezővé. A mai értelemben vett közbürokrácia viszont a tőkés termelési viszonyok fejlődésével párhuzamosan bontakozott ki. Ha a bürokrácia megjelenésének legkorábbi történeti szituációi nagyon vitatottak is, az már sokoldalúan bizonyított, hogy a bürokrácia a *feudálabszolutizmusban* állami funkciókat gyakorló szervezet volt.

A marxizmus klasszikusai a feudálabszolutizmus korabeli bürokráciát alapjában véve haladó intézményi rendszernek tartották. A kialakuló bürokrácia hasznos eszköz volt azoknak a felvilágosult monarchák által kezdeményezett *reformoknak* az előrevitelében, amelyek a retrográd feudális erők gazdasági-politikai hatalmát vissza kívánták szorítani. Marx és Engels e korai bürokrácia további pozitív funkcióját abban jelölte meg, hogy ez az államvezetési módszer teremtette meg a modern állam — széles értelemben vett — *tervező* funkcióját. A közügyek intézésében ettől kezdve jelenik meg egy *előre átgondolt program* mint a szokások és hagyományok állami viszonyok területén való visszaszorításának eszköze. Marx már ebben a kezdetleges, „kifejletlen" állami bürokráciában felismerte azokat a szervezeti sajátosságokat, amelyek a modern társadalmat alakító üzemi vagy gyári szervezetben is megvannak. A közbürokrácia, vagyis a modern állam legfontosabb formális (szervezeti) sajátossága, hogy *„üzem"*- vagy *„gyárszerű" szervezet.* Erről a korai bürokratikus államról írta Marx: „A földtulajdonosok és városok hűbérúri kiváltságai átváltoztak az államhatalom mindmegannyi attribútumává, a feudális méltóságok fizetett hivatalnokokká, az egymásnak ellentmondó középkori teljhatalmak tarka sokasága pedig *olyan államhatalom szabályozott tervévé, amelynek munkája gyárszerűen* van megosztva és központosítva". (Marx—Engels Művei. 8. köt. Bp. 1962. 185. o. Szerző kiemelése.)

Marx majdnem 20 évvel később az előzőekkel pontosan egybevágóan jellemzi a feudálabszolutizmus bürokráciáját mint az akkori polgári állam bürokráciájának közvetlen elődjét. „A központosított államhatalom, mindenütt jelenlevő szerveivel — az állandó hadsereggel, a rendőrséggel, a bürokráciával, a papsággal és a bírói karral, e szervekkel, *amelyeket a munka rendszeres és hierarchikus megosztásának terve szerint építettek ki* — az abszolút monarchia idejéből származik, amikor is a születő polgári társadalomnak a feudalizmus elleni harcaiban hatalmas fegyverül szolgált. Fejlődésében mégis gátolta mindenféle középkori kacat, földesúri és nemesi előjogok, helyi kiváltságok, városi és céhmonopóliumok és tartományi alkotmányok." (Marx—Engels Művei. 17. köt. Bp. 1968. 306—307. old.)

A nagy francia polgári forradalom után azonban példaként sem hivatkoznak a marxizmus klasszikusai olyan konkrét társadalmi-politikai eseményre, melyben a bürokrácia pozitív szerepet töltött volna be. Sőt, a klasszikusok többször felhívták a figyelmet arra, hogy a bürokrácia „átvészelte" a polgári forradalmak legradikálisabb szakaszait, a régi felépítményi rendszert legmélyebben aláásó politikai mozgalmak bürokráciaellenes csapásait is. A polgári rendszer bürokráciájának tipikus vonása megmutatkozik már a klasszikus polgári forradalmakban. Minden állam — így a polgári forradalmakban születő új állam is — a társadalomtól *elkülönült* hatalom. Az állami szervek között is a közigazgatás (vagyis bürokrácia) *jobban elkülönül* a társadalomtól, mint a szorosan vett állami politikai szervezetek: parlamentek, önkormányzatok.

A marxizmus alaptétele az, hogy a gazdasági alapviszonyok forradalmi jellegű átalakulásával a felépítményi rendszer is gyökeresen megváltozik. A fennálló társadalmi rendszer bürokráciájának stabilitása viszont gyakran keltette azt a feltételezést, hogy ez a „forma", vagyis maga a bürokrácia adaptálható a korábbit meghaladó társadalmi formáció viszonyai közé is. A marxizmus klasszikusai — köztudottan — ennek lehetőségét teljesen kizárták. A régi *államgépezet szétzúzására* vonatkozó marxi—engelsi tétel éppen *e bürokrácia teljes megsemmisítésének követelményét fejti ki.* Az elmélettörténeti kérdés az, hogy a szocialista forradalmak után hogyan valósul meg az az új típusú társadalom, amelyik *valóban meg tudja semmisíteni a bürokratikus szervezeti mechanizmusokat,* illetve *hogyan lehet a szocializmus viszonyai között a bürokratikus szervezeti forma újjáéledését* az államgépezet megsemmisítésének akut folyamatai után *megakadályozni.* A „bürokrácia megsemmisítése" egyrészt azt jelenti, hogy a szocializmusban szét kell zúzni a polgári államigazgatást, másrészt olyan államigazgatási szervezetet kell megteremteni, amelyik *nem különülhet el a társadalomtól.*

A közigazgatás társadalmi formációk szerinti történeti vizsgálatának másik fontos problémája a modern közigazgatással kezdődő újfajta *normaforma* természetének, funkciójának és szerepének felderítése és megmagyarázása. Elég általánosan elterjedt az a nézet, hogy a bürokratikus szervezeti forma jellegénél fogva különösen alkalmas arra, hogy a korábbi érintkezési formák (jogi, politikai intézmények, illetve azokra vonatkozó tudat stb.) *maradvány*ai kisebb-nagyobb részben *tovább éljenek benne.* Eszerint a bürokrácia a *történelmileg meghaladott társadalmi formációk érintkezési formáiból többet-kevesebbet konzervál és fenntart.*

A polgári szociológiában széles tábora van annak az — előbbivel ellentétes — nézetnek, hogy a korábbi társadalmi formációból fennmaradó anakronisztikus szervezeti elemeket nem a bürokrácia, hanem az *elmaradott társadalmi-gazdasági* viszonyok éltetik tovább. A bürokráciát (a közigazgatást) olyan formának tartják, amelyik éppen ezeknek az idejétmúlt társadalmi strukturális maradványoknak ellensége (F. Hegel, L. Stein, M. Weber). A közigazgatást (és általában a bürokráciát) idealizáló polgári koncepciók tehát a retrográd funkciójú tevékenységet épp a társadalmi viszonyok „nem elég bürokratikus" voltára vezetik vissza.

b) Minden államigazgatási rendszer a saját társadalmi formáció keretei által meghatározott történeti fejlődésen megy keresztül, és ebből fakadóan specifikus strukturális szervezeti sajátosságokkal rendelkezik. A *polgári forradalmak után* születő, illetve kiteljesedő bürokratikus rendszerek a polgári társadalmi formáció történeti folyamatában a következő *fejlődési szakaszon* mentek keresztül:

ba) Az első bürokratikus típusú, a közigazgatást teljes rendszerré fejlesztő modern állam az I. Napóleon által szervezett *Franciaország.* A közigazgatás kiteljesedését a *háborús célok* és *érdekek* tették szükségessé, éppúgy mint az európai bürokrácia másik fő megjelenési helyén: a *porosz* államban. A *hadsereg szervezése* és a háborúkhoz szükséges *anyagi források megszerzése* (adók útján) a közigazgatási szervezet két fő fejlődési területe. A polgári társadalmi-politikai mechanizmussal összefonódó közigazgatás a polgári államiság kialakulásának időszakában általában *azonosul* a polgári társadalom célkitűzéseivel. Ez a bürokrácia többé-kevésbé kapcsolódik a polgári társadalom „korporációihoz" (parlament, helyi önkormányzat), azok által való meghatározottságát általában elfogadja. Az európai polgári forradalmak története azonban mutat egy sor ennek ellentmondó példát, amikor is *a bürokrácia elárulta, vagy egyenesen hátbatámadta a polgárság társadalmi-politikai mozgalmait.*

Ezek a példák azonban elsősorban azoknak az államoknak a történetéből hozhatók, amelyekben a polgári társadalmi fejlődés viszonylagosan elmaradt, és így a forradalmakban a feudális társadalmi-politikai erők teljes legyőzése nem sikerülhetett. A labilis politikai szituációkat gondosan mérlegelő bürokráciák tehát a kompromisszumos természetű politikai állapotokban valóban „ingadoztak". A burzsoázia megerősödésével azonban a bürokratikus apparátusok egyre határozottabban átálltak a polgárság oldalára, illetve olyan belső személyi átstrukturalizálódáson mentek át, hogy polgári jellegük szilárdabbá vált.

bb) A polgári forradalmak után alapvető jelenség a közigazgatási tisztség *jutalom-* („zsákmány-") *jellege.* A politikai harcokban győztes burzsoázia a közigazgatási pozíciókat a forradalmi harcban tanúsított „helytállá-

sért" osztogatja azok között, akik egyébként a polgári társadalom igazi minősítő jegyével — a megfelelő vagyonnal — nem nagyon rendelkeztek. A polgári forradalmak utáni hivatali pozícióosztogatás kezdetben nagyon szerény jutalmazása volt a politikai állásfoglalásoknak, a hivatalnokokat ugyanis rendkívül alacsony szinten dotálták. Nem változtatott ez azonban azon a tényen, hogy a polgári forradalmak után a bürokrácia mint *politikai állásfoglalás jutalma organizálódott* és alakult át polgári tartalmú szervezetrendszerré.

A legvilágosabban, minden leplezés nélkül ez a zsákmányjelleg az *amerikai bürokrácia* kialakulásánál figyelhető meg. Itt köztudottan minden választási harcból kikerülő győztes párt saját emberei között osztotta szét (spoil system) a közigazgatási funkciókat, az ún. érdem (merit) rendszer bevezetéséig. Ennek a spoil rendszernek a jellegét tökéletesen kifejezi az a megállapítás, hogy a közigazgatás valamelyik polgári párt választás utáni győzelmének a „zsákmánya".

bc) Az európai bürokráciák fejlődésében az imperializmus korszakában új szakasz kezdődik. A munkásmozgalom fejlődése bizonytalanná tette a polgári vezetés hegemóniáját, a polgári társadalom növekvő belső feszültségei pedig állandó robbanásveszéllyel fenyegették a tőkés államot. Ilyen társadalmi-történeti szituációban a polgári társadalom egyre jobban a bürokráciára támaszkodik „önvédelmének" megszervezés érdekében. A századforduló imperialista bürokráciájának fő jellemzője, hogy *nyers erőszakként* áll a társadalmi-politikai hatalom mögött. A polgári társadalom vezető elitjei egyre határozottabban hatalmuk „reális" *biztosítékának* tekintik a bürokráciát.

A bürokrácia azonban ebben az időszakban egyre jobban szolgálja a polgári társadalom tagjainak *gazdasági érdekeit is*. Különösen jellemző erre az időszakra Marxnak az a megfigyelése, hogy a vagyonosok által korábban valójában lenézett és lebecsült *hivatalnoksereggel* a polgári korporációk kezdenek *összenőni és keveredni*. A liberalizmus gyengülő eszméi mellett a polgári politikusok kezdik felismerni a bürokratikus rendszerben rejlő lehetőségeket. Míg korábban a szegény, de megbízható emberek jutalma volt a hivatal, addig az imperializmusban a vezető polgári réteg saját *elitjének egy részét transzponálja a hivatalokba*, mert ez „állami segítséget" (állami megrendeléseket) biztosít a gazdasági versengésben. *Ez az az időszak, amikor a polgári társadalmi-politikai organizmus és az államszervezet egyre jobban összefonódik.*

bd) A polgári közigazgatás fejlődésének negyedik periódusa az, amikor *a bürokrácia fejezi ki a polgári „társadalmi ideált"*, a társadalmi racionalitást. Marxi terminológia szerint a bürokrácia a polgári társadalom „végkifejlődési formája", a polgári társadalom „szelleme" (spiritualizmusa) a polgári társadalom „materializmusával" (korporációival) szemben. Ebben az időszakban a bürokrácia *a polgári társadalmi vezetés programjának a kifejezője*. Ő képviseli a társadalom „materializmusával" szemben a „tudatosságot", „idealizmust" és „ésszerűséget". E kornak a bürokráciája — látszólag — a politikától teljesen függetlenné válik, ő fejezi ki a *szakszerűséget* a politika „laikusságához" viszonyítottan.

A polgári szociológiában és közigazgatástudományban ebben a szakaszban nagyon tudatosan terjesztik, hogy a politika szubjektív, irracionális, kiszámíthatatlan. A közigazgatás fejlettsége épp azon múlik egy-egy társadalmon belül, hogy mennyire tudják a politikumot visszaszorítani és „politikamentes" feltételeket biztosítani a közigazgatás funkcionalizálásához. A közigazgatás ebben a szakaszban kétségtelenül nagyot fejlődik racionalitásában. Elsősorban azért, mert a modern tudomány mind több eredményét is igyekszik a közigazgatásban adaptálni.

A polgári közigazgatásnak ez a szakasza lényegében az USA-ban meginduló *New Deal-politika kezdetétől datálható*. A közigazgatás ettől kezdve — a liberalizmus egyes klasszikus elveinek feladásával, ill. módosításával — *a társadalmi konfliktusok megelőzésének útjait és módjait keresi*. A közigazgatás ilyen módon *„beleavatkozik" a magángazdálkodás* működési rendjébe. Ettől kezdődik a közigazgatás először csak gazdasági *szervező*, később *átfogó* tártársadalmi *tervező* funkciójának a kibontakozása.

II. A szocialista államigazgatási szervek.

1. A szocialista államigazgatási szervezet kiépítésének ideológiai alapjai. 2. Az államigazgatás szovjet típusának kialakulása.

1. A szocialista államigazgatási szervezet kiépítésének ideológiai alapjai.

A szocialista társadalmak államigazgatási rendszerét ma már intézménytörténeti, ill. elmélettörténeti módszerrel lehet megközelíteni. Marx és Engels elsősorban a polgári állam közigazgatásra vonatkozó formák és jelenségek alapján adott értékelést az állami szervező munkáról. Lefektettek azonban — különösen a Párizsi Kommün forradalmi gyakorlatának elemzése kapcsán — néhány olyan elvet, amelyek az elkövetkező szocialista társadalmi formáció államigazgatási szervezetének fejlesztési irányait és kereteit is körvonalazták.

Marx életének utolsó szakaszában, tehát amikor a polgári társadalmi fejlődés az imperializmus küszöbére ért, a legnagyobb *iróniával* és a legteljesebb *elutasítással* beszélt a bürokrácia polgári formáiról és módszereiről. Végkö-

vetkeztetése az volt, hogy a *szocializmusban nem maradhat fenn* ez a szervezeti forma, mert az jellegénél fogva *társadalomellenes* vagy *legalábbis a társadalom által ellenőrizhetetlen.*

Marx azt a követelményt állította fel, hogy az elkövetkezendő proletárdiktatúra államát a *hatalom egységének elvére kell építeni*, mert csak az ilyen strukturális megoldás jelent biztosítékot a közigazgatás polgári viszonyok között tapasztalható diszfunkciói ellen. A marxizmus klasszikusai a régi polgári államhatalmi ágak elválasztásának elvét opponálva a határozatot hozó (törvényhozó) és a végrehajtó szervezet egységének fontosságát hangsúlyozták. A szocialista állam végrehajtó organizmusa — mondották — a legteljesebb mértékben *függvénye lesz* a társadalmi *hatalmat* kifejező *(népszuverenitást gyakorló)* szervezetnek. Ezen elv megvalósítása érdekében a határozatot megalkotó és a végrehajtó szervezetnek szétválaszthatatlanul kell egymáshoz kapcsolódnia. Ennek a követelménynek a felállításánál Marx szemei előtt a Párizsi Kommün szervezeti megoldása szerepelt példaként, ahol a Kommün saját tagjai közül választott olyan végrehajtó testületet (végrehajtó bizottságot), amelyik egyrészt *szerves része magának a tanácsnak, másrészről irányítója a végrehajtás operatív szervezetének*, az apparátusnak.

A Kommün szervezeti megoldásának az az újszerűsége, hogy sem külön végrehajtói jogokkal rendelkező államfőt, sem külön operatív szervezési feladatokat ellátó kormányt (minisztertanácsot) nem kívánt létrehozni. E két szervtípus polgári viszonyok között az állami végrehajtó munka szerve, mindkettő eleve feltételezi a központi irányítás rendszerében foglalt különleges helyzetet, vagyis *saját* hatáskört és ezzel a törvényhozáshoz viszonyított *külön jogállást.* Marx a korábbi, főleg a nagy francia polgári forradalmi tapasztalatok és a Párizsi Kommün tapasztalatai alapján is jól érzékelte azt, hogy a *hagyományos végrehajtó szervezeti formák* (államfő és kormány) *léte előbb-utóbb a központi irányító szervek között olyan munkamegosztást alakít ki, amelyik a „hatalom elválasztásához" vezet.*

A Párizsi Kommün szervezetének újszerűségét, szocialista viszonyokra vonatkoztatva modell jellegét abban is látta, hogy nincs egyszemélyi államfő és nincs kormány a régi értelemben, és így *nincs külön jogi és politikai miniszteri felelősség sem*, mert ez feltételezi azt, hogy a kormány a parlamenttől különáll. A Kommün által választott végrehajtó bizottság tagjai kettős természetű funkciót töltenek be: mint a Kommün tanácsának tagjai részt vettek a határozatok előkészítésében, megvitatásában és elfogadásában. Másrészről mint a végrehajtó bizottság és egyéb bizottságok tagjaira rájuk hárul a kiosztott, ill. az ágazatokhoz tartozó feladatok megoldásának szervezése. Ezt azonban nem a Kommüntől elkülönülve gyakorolták, mert a Kommünből választott *bizottságok tagjaiként* és *vezetőiként* maguk organizálták a határozatok megvalósítását. A *végrehajtás* (kormányzás, igazgatás) *általános hatáskörű, és ágazati szervezete is szerves egységbe tartozott a Kommün mechanizmusába.* (Úgy képzelhető el ez a szervezeti megoldás, mintha a mai minisztériumokat az országgyűlési bizottsági elnökök, ill. maguk a bizottságok irányítanák.) A hatalmi testületbe beleépítve a végrehajtás strukturális okokból nem különülhet el olyan mértékig a képviseleti szervezettől, minthogy a végrehajtás szervei „felelnek" ugyan a képviseletnek, de abba nem tartoznak bele organikusan.

Marx és Engels a Párizsi Kommün hatalomgyakorlási tapasztalataiból indult ki a jövő szocialista társadalmi-politikai és állami mechanizmusa elveinek kidolgozásánál. Híres tételeikben a leghatározottabban a hatalom gyakorlása egysége mellett foglaltak állást, és egész csomó *biztosítékot felsoroltak a végrehajtásnak (az igazgatásnak) a társadalomtól való elkülönülésének megakadályozására.* Ezek közé tartozott az, hogy a közfeladatok végrehajtásában részt vesznek a legkülönbözőbb társadalmi szervek, a végrehajtás személyi állományának *megszűnnek* a korábbi *előjogai* és *privilégumai*, minden hivatalnok *beszámoltatható* munkájáról, alkalmatlansága, hibás munkája miatt azonnal *visszahívható.*

A marxista államigazgatás-tudományi irodalom hosszú ideig ezeket az elveket és biztosítékokat szentnek és sérthetetlennek tartotta. Napjaink marxista társadalomtudományában többen a marxi közhatalom-gyakorlás előbb felsorolt programjának megvalósulási idejét a távoli jövőbe helyezik. Mások hajlamosak arra, hogy egy vagy más elv helyességével kapcsolatban bizonyos kételyeket hangoztassanak.

Marx egész munkásságát áttekintve egyáltalán nem mondhatjuk azt, hogy leegyszerűsítve látta a jövő szocialista államának szervezeti létét, és annak fejlődési perspektíváját. Tisztában volt azzal, hogy az igazgatásnak mint a szocializmusban is viszonylagosan elkülönült szervezetnek a hatalmat gyakorló, határozatokat hozó szervekkel való teljes egybefonódása végül is egy hosszú *történeti folyamatnak lesz az eredménye.* Marx gondolatrendszeréből tehát nem hiányzik az sem, hogy az igazgatás *viszonylagos különállását történelmileg szükségszerűségként kezelje.* A marxi koncepció egészében azonban sohasem mondott le arról az alaptételről, hogy a polgári korszakból örökölt igazgatás mint sajátos szervezeti forma a kommunizmusban *elveszíti létalapját*, és a sokat emlegetett tétel szerint az *„emberek igazgatása helyett a dolgok irányításának korszaka" jön el.*

Lenin a marxista *párt* szervezésében, majd az *első szovjet állam* alapjainak lerakása során

jóval több konkrét társadalmi tapasztalatra tehetett szert a szocialista társas szervezettség vonatkozásában és az igazgatásban is, mint Marx és Engels. Lenin a szovjet államépítés konkrét feladatainak sikeres megoldása idején egyre jobban tudatára ébredt annak, hogy *az elkülönült igazgatás elleni harc mennyire bonyolult és valóban egész történelmi korszakot igénylő folyamat lesz.* Lenin már elismeri realitásként azt, hogy a szocializmus viszonyai között is lehetséges társadalomtól elkülönülő közigazgatási szervezet. Őnála a hangsúly az *elkülönültség társadalmi-gazdasági okainak megszüntetésére helyeződik.* A társadalmi struktúrát egészen át kell alakítani ahhoz, hogy a hatalom és végrehajtás egysége maradéktalanul megvalósulhasson. Addig is a továbbélő régi érintkezési formáknak az új államigazgatásra gyakorolt negatív hatásait kell visszaszorítani. A korábbi cári orosz közigazgatásnak olyan feléledni próbáló sajátosságait kellett felszámolni, mint az *igazgatás és az önkormányzat szétválasztása, a kiváltságoknak és előjogoknak a fenntartása,* amelyek nem csupán a munkástól, de a közönséges polgártól is megkülönböztették a bürokraták rétegét. A szovjet államszervezés klasszikus lenini elve lett — Marx és Engels téziseivel teljesen egybeesve — az, hogy a tisztségviselőknek munkájukról *be kell számolniok* a megválasztó szerveik előtt, és minden tisztségviselő pozíciójából elmozdítható *(visszahívható).*

Lenin azonban a régi értelemben vett közigazgatás megszüntetésére vonatkozó marxi államszervezési elvet — mint távoli célkitűzést — *soha nem adta fel,* hanem ideológiailag kifejezettebben alátámasztotta. A marxista dialektika érdekes gondolatmenete rajzolódik ki nála az igazgatás *önkifejlődés által való önmegsemmisítésnek* hipotézisével. Lenin azt hangoztatta, hogy a szocializmusban fokozatosan *mindenki az igazgatás alanya és tárgya lesz,* vagyis mindenki valakiket igazgat és egyben őt is igazgatják. Amikor ez a folyamat kibontakozik, s ezzel *teljessé válik az igazgatás, egyben megszűnik az igazgatás létalapja.* Annak a célkitűzésnek azonban, hogy mindenki az államigazgatás részese legyen, több objektív és szubjektív feltétele van. Az objektív feltétel a társadalmi viszonyok átstrukturalizálódása a fejlett termelőerők tevékenysége alapján.

A szocializmusban az igazgatás iránti szükségletet ugrásszerűen megnövelte a termelőeszközök társadalmasítása. A termelés szervezésében és a gazdaság irányításában hatalmas szerepe lett a szocialista államnak, és ez a szocialista közigazgatás fejlesztésének egyik fő mozgatója és előteremtője. De nem lehet azt mondani, hogy a termelés fejlesztésének nem lennének autonóm, saját rendszerében rejlő eszközei. A szocializmus építésének bizonyos szakaszán egyre szembetűnőbbé válik, hogy az államigazgatásnak megvannak a korlátai, eszközeinek alkalmazási határai a termelés fejlesztésében. A szocializmus viszonyai közepette is el lehet és el is kell különíteni a termelésirányítás államigazgatási formáit és eljárásait a termelés „nem hatósági", hanem *belső igazgatási* viszonyaitól. Mindkettő „köz"-igazgatás, de a köz jelleg különféleképpen nyilvánul meg. (Hatósági és nem hatósági igazgatás.)

A szocialista igazgatás fejlesztésének *szubjektív* feltétele az, hogy az *általános kultúrszint* és *technikai-műszaki ismeret a társadalomban emelkedjen.* Az igazgatásba való „mindenki" bevonásának feltétele az általános műveltség és szakképzettség állandó és folyamatos fejlődése. Lenin azonban az igazgatási tevékenységet éppen úgy nem azonosította a szaktevékenységgel, mint *Fayol.* Az igazgatás (irányítás) feltételez szakismeretet, de attól független tevékenységi forma. A dolgozó tömegnek nemcsak azt a hátrányt kell behozniok, ami múltból eredő alacsony kulturális szintjükből és szakképzetlenségükből származik, hanem *meg kell tanulniok igazgatni is.*

A forradalom útjára lépő Oroszországban a termelés nagyarányú fejlesztéséhez szükséges *szak- és igazgatási ismerettel* sem rendelkeztek tömegméretekben a munkás és szegényparaszt rétegek. Ezek hiányában a szocialista igazgatás elindításában a régi polgárság művelt elemeire kellett támaszkodni. A szocializmus építésében ezért e „kettős" értékük hasznosítása érdekében is be kellett vonni a nem proletár szakembereket, annak ellenére, hogy egy ennek pont ellenkező tendenciát is támogatni kellett, nevezetesen a régi államgépezet szétzúzását is keresztül kellett vinni. Társadalmi, strukturális és műveltségi színvonalbeli egyenlőtlenség miatt sem lehetett a szovjet, majd később a népi demokratikus átalakulások során a „régi apparátust" — így mindenekelőtt a polgári közigazgatást — teljesen felszámolni. Ennek sem objektív, sem szubjektív feltételei nem álltak rendelkezésre akkor.

A forradalom elindította a munkástömegek szak- és igazgatási képzését is, de ez a folyamat csak bizonyos idő után járhatott nagyobb eredményekkel. Mindaddig a „munkások bevonása" az igazgatásba annyit jelentett, hogy a gyakorlati, főleg forradalmi szervező munkában *kitűnt* munkásokat — az összmunkásság viszonylag kis rétegét — az államosított üzemek vezetőivé lehetett kinevezni, ill. hivatalok kontrolálására kellett felhasználni. Lenin ismételten és ismételten hangsúlyozta, hogy a munkásság „tanulás" és „tapasztalatszerzés" („igazgatási iskolázottság") nélkül nem veheti át az igazgatási pozíciókat.

Lenin felismerte azt is, hogy a szakismeret szerzésén kívül milyen fontos az *igazgatási ismeret fejlesztése is.* A „bevont" munkás úgy lehet hasznos tagja az igazgatásnak, ha *spe-*

cializálódik az igazgatásban is. Az igazgatási munka hatékonyságának fokozódása ugyanabból a tényezőből fakad, mint a termelés fejlődése: a *specializációból.* Az igazgatási munka specializációja mutatja meg, hogy az igazgatási tevékenységnek milyen *általános* — minden konkrét igazgatási feladat végzésében ismétlődő — *elemei* vannak. Lenin alapvető államelméleti munkájában az igazgatás főleg 3—4 elemének a fontosságát hangsúlyozta. Az első a *nyilvántartás* funkciója az igazgatásban. A nyilvántartás a feltétele a döntésekhez szükséges információk gyűjtésének és „naprakész" állapotban való tartásának. Lenin tágan értelmezte a nyilvántartást és voltaképpen az irányítási munka végzéséhez szükséges mindenféle információ beszerzését és tárolását értette rajta. Az igazgatás másik eleme a *bejegyzés,* ez voltaképpen az időszakonként elvégzett munkateljesítmények rögzítését és számontartását jelenti. Legtöbbet talán az *ellenőrzéssel* foglalkozott. Az ellenőrzés az igazgatási tevékenység utolsó eleme, az elért eredmények összevetése az eredeti célkitűzéssel, ill. a döntéssel. A szocialista államszervezés gyakorlati munkájában egyre jobban súlyt helyezett Lenin a *tervezésre.*

Az igazgatás *tartalmi* oldalról való megközelítése Lenin igazgatás-felfogásának lényege. Főleg ebben különbözött az igazgatásra vonatkozó jogászi koncepcióktól, és ebben hasonlított a Fayol által kidolgozott igazgatás-fogalomhoz, amelyet őt követően a polgári igazgatástan elfogadott s részben továbbfejlesztett.

Az igazgatás elemeit Lenin később — a proletár államszervezés gyarapodó tapasztalatai alapján — még differenciáltabban látta, de a kiindulási pont változatlan maradt: az igazgatásban az a lényeg, hogy „ismétlődő elemei" vannak, s ezek végzése egyrészt *specializációt* (munkamegosztást), másrészt a részelemek eredményeit integráló *kooperációs* rendszert kíván.

2. Az államigazgatás szovjet típusának kialakulása.

a) A Nagy Októberi Szocialista Forradalom államszervezetének jogi kereteit — s ezen belül a végrehajtás szervezetét is — az *októberi dekrétumok* fektették le. Köztudott, hogy ezek a dekrétumok — különösen az államszervezeti vonatkozásúak — Lenin közvetlen közreműködésével vagy irányításával fogalmazódtak meg. A marxi—engelsi propozícióknak megfelelően az első szovjet állami aktusok deklarálták a *hatalom egységének elvét.* A népszuverenitás kifejezője és a hatalom csúcsát alkotó állami szerv az Összorosz Szovjet Kongresszus volt. Tudjuk azt is, hogy ezt a szervezetet a *forradalmi gyakorlat teremtette meg,* a jog az októberi dekrétumokban, majd a szovjet állam első alkotmányában — csak „megerősítette" ezt a tényt. Az államszervezés speciális feladatait a *végrehajtás* szerveinek kellett ellátni. Ennek az elemei részben már ugyancsak megvoltak a forradalom deklarálása előtt is, mert a Kongresszus mellett számos végrehajtó funkciót végző bizottság (pl. forradalmi katonai bizottság) és egyéb organizáló szerv működött.

Az első államjogi jogszabályok a hatalomgyakorlás hierarchikus rendszerét a következőképpen állapították meg. A hatalom csúcsát képező Összorosz Szovjet Kongresszus alatt volt az Összorosz Központi Végrehajtó Bizottság. Ez még mindig olyan nagy létszámú szerv volt, hogy emiatt alkalmatlan volt az operatív végrehajtó feladatok vitelére, ezért ezt a funkciót a *Népbiztosok Tanácsára* bízták. A korabeli politikai, államelméleti felfogás semmi olyat nem érzékeltetett, hogy a hatalmi szervezet felépítésében a hatalom „kifejezési" szervei és a végrehajtás szervei között bármi kis jellegbeli különbség csírája is megjelenhetett. A hatalom egységét elvileg és gyakorlatilag abszolút mértékben megvalósultnak tartották, hiszen a *Népbiztosok Tanácsa egyenes „leszármazottja" a szovjet forma magasabb szintű szerveinek,* a Kongresszusnak, illetve a Központi Végrehajtó Bizottságnak.

A szocialista államiság szervezeti jellegében, nevezetesen a hatalom egysége elv érvényesülésében, akkor kezdődött a változás, amikor létrehozták, ill. *közjogi hatáskörrel* felruházták az Összorosz Központi Végrehajtó Bizottság *Elnökségét,* a mai szocialista államok prezidiumainak, elnöki tanácsainak elődjét. Ez döntő változás a korábbi állapothoz képest, mert a *legfelsőbb hatalom* „lefelé való folyamatosságának" legkisebb létszámú *szerve ez az elnökség lett. Nagyságrendileg két egymáshoz hasonló végrehajtó szerv állt tehát most már egymás mellett,* s ezért szükségszerűen a köztük meginduló munkamegosztási folyamatnak bizonyos jellegbeli változásokra kellett vezetnie. Az Elnökség létrehozása potenciálisan magában rejtette a Népbiztosok Tanácsának a viszonylagos elkülönülését a politikai alapformák törzsétől. Az ÖKVB Elnöksége megkapta a felső hatalmi szervek bizonyos hatáskörének *helyettesítési jogát,* másrészről a „klasszikus *államfői*" jogok gyakorlásának jogát. A Népbiztosok Tanácsa alá lett rendelve az ÖKVB Elnökségének, de az egész alsó állami végrehajtó (hivatali) szervezet hierarchikusan a Népbiztosok Tanácsának közvetlen irányítása alá került, s már csupán ezért sem volt kétséges, hogy melyik szervnek a tényleges szerepe fog a jövőben növekedni. A Népbiztosok Tanácsa „leadta" az államfői jogok gyakorlását hatásköréből, de ezzel „nem vesztett sokat", mert ezek a jogosítványok az államélet legfontosabb döntéseire úgysem terjedtek ki, többnyire reprezentatív jellegűek voltak. Az ÖKVB Elnökségének létrehozása nyitotta meg a Népbiztosok Tanácsa számára azt a lehetőséget, hogy mint ellenőrzött szerv, de mégsem a felső

szovjet törzsbe épülve, hanem *attól viszonylagos függetlenséggel folytathassa a végrehajtó apparátus kiépítését.*

A hatalomgyakorlás közjogi *aktusokban* rögzített formái mellett a tényleges hatalmi súlypontok még egészen másként érvényesülhettek a forradalom első éveiben. Az *alkotmányos keret azonban kétségtelenül tényező volt,* amivel minden politikusnak számolnia kellett, bármennyire is „fölöslegesnek" ítélték egyesek a jogi eszközt, amikor „úgyis a jog elhalásának állapotában vagyunk". A jog (és állam) közeli elhalásának ideája — főleg anarchista befolyás alapján — elég széles körben elterjedt és elfogadott eszme volt a forradalom győzelme után.

A tényleges hatalmi súlypontok koncentrációját nagyban megerősítette az intervenció, a hadikommunizmus rendkívüli állapota. A proletárállam elleni támadásban éppúgy, mint a korábbi forradalmak kritikus helyzeteiben, a politikai vezetés koncentrációja ment végbe. Az ország védelmét irányító szűk testület, a *Védelmi Tanács* döntött minden lényeges kérdésben. Ennek azok voltak a tagjai, akik a korabeli viszonyok között ténylegesen a legnagyobb materiális erőket „a legfelsőbb formális politikai támogatást" (az ÖKVB támogatását), a *hadsereget* és *belbiztonsági* szerveket, az életet jelentő *élelmezést,* s a sikeres védelem egyik fő feltételét, a *közlekedési rendszert* „tartották a kezükben".

A hadikommunizmus nagyban felgyorsította az *államapparátus* növekedését. A termelést és elosztást irányító *glavkok* (osztályok) a gazdaságigazgatás apparátusát jelentették, de épp így létrehozta nagy apparátusát a belbiztonsági szervezet és a hadsereg is. Lenin látta azt, hogy az intervenció leverése után valahogy csökkenteni kell vagy le kell építeni azt az akkori „normalizált helyzethez mérten" nagy apparátust, és ezt is szolgálta a NEP politika s annak egy sor szervezetet racionalizáló (csökkentő) intézkedése. Az apparátus azonban csak átmenetileg csökkent és a végrehajtás rendszerének Népbiztosok Tanácsa alatt való organizálódása és kibontakoztatása csak folytatódott. A Népbiztosok Tanácsa funkcióinak (feladatainak) kiterjedésével, belső struktúrája differenciálódásának ábrázolásával szemléltethetjük az *ideológiai elvek* és a *forradalmi szituációk követelményei* által teremtett *új hatások kapcsolatát* az intézményesülés folyamatában.

b) A forradalom kirobbanása idején a marxista államszervezési ideológiában, sőt a politikai szervezési működésben erős hatások érződtek a társadalomszervezés anarchista-szindikalista koncepcióiból. Az *anarchisták* oppponálták az államnak mint formális szervezetnek az újjáélesztését. Az igazi szocialista szervnek csak a szovjetet mint testületet tekintették, annak kiépülő végrehajtó szervezetében a bürokrácia újjáéledésének csíráit vélték felfedezni. A *szindikalisták* ugyan elismerték, hogy átmenetileg szükség van a politikai államra, de szilárdan hittek abban, hogy a *termelés szerveződése és annak szakszervezetek által való irányításának kiépülése kiszorítja az államot a gazdálkodásból, azután pedig az államnak egyáltalán nem lesz létalapja.* A forradalom első hónapjai alatt az anarchista-szindikalista nézetet valló szovjet szervezők még ketté akarták választani az operatív végrehajtás szervezetét. A termelésirányítás legfelsőbb szerve, a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács mintegy *gazdasági népbiztosi tanács* működött volna. A „másik" Népbiztosi Tanács látta volna el a klasszikus központi igazgatási feladatokat, s alapvetően a rendészeti irányítás lett volna a *politikai népbiztosi tanács funkciója.* Az anarchista-szindikalista elképzelések szerint a termelés szervezése fokozatosan szükségtelenné tette volna a politikai funkciót végző tanácsot, és az magától elhalt volna, ahogy a kommunizmusban a gazdaság szükségtelenné teszi általában a gazdaságtól elkülönült politikát.

A Népbiztosok Tanácsa Lenin befolyására mégis mint *politikai tanács* jött létre, kifejezve azt, hogy a forradalomban a politikumnak kell alárendelni a gazdaságot is. A Legfelsőbb Népgazdasági Tanács a Népbiztosok Tanácsába épült be, tehát kormányzati szerv voltát felső szinten egy pillanatra sem ismerték el. A szakszervezetek nagy befolyását azonban még mutatja, hogy helyi szinten egy rövid ideig a Népgazdasági Tanács helyi szervei nem voltak alárendelve a szovjet végrehajtó bizottságnak.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom után a legfelső államszervezés lenini koncepciója két olyan „kompromisszumnak" tűnő szervezeti megoldást tartalmazott, amit a „következetes kommunista" alapról támadni lehetett. (Természetesen ezen a „kommunista alapon" állókon azokat kell érteni, akik a marxizmusnak azokat a tételeit, amelyek csak a szocializmust követő kommunista társadalmi formára érvényesek, közvetlenül és azonnal megvalósíthatónak tartották. Később e kommunista elvek feladása egyes oppozíciós csoportok politikai vitaérvévé vált, különösen az ún. szakszervezeti vitában.)

Lenin mindenekelőtt felismerte azt, hogy *szükség van átmenetileg* (a kommunizmus eléréséig) a *hatalomtól viszonylag elkülönülő végrehajtó* (igazgatási) *szervezetre.* Az első szovjet állam legfelsőbb szinten egy vonatkozásban nem másolta pontosan a Párizsi Kommün végrehajtó szervezetének mintáját. A szovjetnek mint testületi típusú szervezetnek ugyanis lett egy *végrehajtó* szervezete — az ÖKVB (majd annak *Elnöksége* formájában) —, emellett létrejött az előbbitől viszonylag *elkülönülő operatív végrehajtó szerv, a Népbiztosok Tanácsa* formájában. (Az elkülönülés lehetősége csak

akkor realizálódhatott, amikor az Elnökség közjogi funkciót kapott.)

Lenin úgy látta, hogy a rendkívüli helyzetekben a Legfelsőbb Szovjet mint széles testület nem tudja önmaga kifejezni a hatalom egységét. A marxi értelemben vett „*társadalmi korporáció*", amelynek korabeli legmagasabb rendűnek ismert formája a *szovjet* volt, még mindig nem alkalmas arra, hogy *kizárólagosan, önmagában fejezze ki a hatalmat.* A szovjet annak a szocialista embernek a társadalmi-politikai alapszerve, amelyik előtt minden előző társadalmi-politikai rendszernél nagyobb lehetőségek nyíltak meg az aktivitásra, de a szocializmusért harcoló emberek átlaga még magán viseli a korábbi társadalom elmaradottságából fakadó viszonylagos fejletlenségnek, ill. fejlettségi egyenlőtlenségnek a következményeit. A szovjet mint a társadalom önszerveződésének a formája *hatalmas energiákat rejt magában,* de — Lenin előre megsejtette — jöhet idő, amikor a forradalom sorsát nem szabad kizárólag a politikai-társadalmi tudatában meglehetősen heterogén (esszer, mensevik, anarchista, szindikalista, stb.) befolyás alatt levő képviseleti szerv döntéseire alapozni.

A forradalom utáni Népbiztosok Tanácsa még csupán a végrehajtás szorosan vett szovjet struktúrájától való elkülönülésének *lehetőségét* rejtette magában, de ez az elkülönülés Lenin halála után másfél évtized alatt vaskos *realitássá vált.* Az 1936. évi alkotmány elfogadása idején formálisan, alkotmányjogilag a hatalom egysége a Legfelsőbb Szovjetben jutott kifejezésre, a reális állami hatalom azonban a Népbiztosok Tanácsának kezében volt. Az igazgatási szervezet elkülönülésének *felerősödése nem szükségszerű* folyamat a szocializmusban, abban, hogy ez mégis ilyen méretűvé vált, a 30—50-es években szubjektív tényező is közrehatott. Az *elkülönültség* lehetősége azonban csírájában benne volt a lenini koncepcióban, amelyik a korporáció (a szovjet) „egyenlőtlenségeinek", „diffúz erőinek" leküzdésében az *igazgatásra* is akart támaszkodni.

Az igazgatási szervezet kiépülése a szocialista társadalmi korporációkban (üzemi tanácsokban, szovjetben stb.) sokszor váltott ki heves ellenállást. A lenini koncepció elleni legerősebb támadás még Lenin életében, az ún. *szakszervezeti vitában* lezajlott. Mindenfajta ellenzék „egységfrontba" tömörülve kérte számon Lenintől, hogy hová lettek az államigazgatás szervezésének gyakorlatából a kommunizmus „szentnek hirdetett" elvei. A termelők önigazgatási rendszere helyett erősödött a politikai érdekeltségű hatalom. Az állam elhalása helyett kialakult egy olyan erős, centralizált apparátus, amelyet a korporációk aligha tudtak ellenőrizni. A szakszervezetekre épülő termelési igazgatás helyett elkülönült „bürokrata apparátus" igazgatja a termelést. A régi apparátus szétzúzásának jelszava ellenére bevonják a burzsoá osztály szakembereit az igazgatásba stb. Mindent összevetve: a szovjetek, a szakszervezetek, a dolgozói önigazgatási szervek helyett végrehajtó igazgatási szervek, termelési bürokrácia stb. irányítják a társadalmat. Lenin rendkívül kritikus helyzetben védte meg álláspontját. Érvelésének súlypontja ismételten és ismételten az volt, hogy az adott oroszországi viszonyok között, az ipari proletariátus a többi társadalmi osztályhoz és réteghez viszonyított szűk volta mellett, e proletariátus műveltségi elmaradottsága és igazgatásban való teljes járatlansága mellett, a *kommunizmus szervezeti erőit és formáit követelni teljesen irrealitás,* a forradalom eddigi eredményeiről és egész létéről „utópiák" kedvéért való lemondást jelentene. A szakszervezeti vita kimenetele ideológiailag véglegessé tette a lenini társas szervezeti koncepció győzelmét. *A kommunizmus anyagi, tudati, szervezeti létalapjának megteremtéséig nem fejezheti ki egyetlen szervezeti forma a szocializmus céljait és fő érdekeit, hanem a különböző szervezeti alaptípusok viszonylagos egyensúlya.* A szovjet mint testület fejezi ki a szocialista társadalom alapvető csoportjainak érdekeit, az igazgatás szervezete pedig a szocializmus „elvont", „ideális" céljait és követelményeit. E két típus két szemléletmódjának egymás melletti érvényesülése, a közöttük levő kölcsönös függőségi viszony stabilizálódása — minden ellentmondás ellenére — a szocializmus erejének és kiteljesedésének útja. Az igazgatás szükségszerűen rendszerré fejlődik a korporációk (szovjet testületek) minden ellenállása mellett is. Az igazgatás a szocializmus célkitűzéseit mégis csak annyiban tudja kifejezni és realizálni, amennyire a korporációkat (a szovjetet) meg tudja nyerni a racionálisabb operatív céloknak, a társadalmi tudatot az ő „ideális" szintjéhez elérhető közelségbe tudja emelni.

Lenin halála után az igazgatási rendszer kiépülése kifejezetten a *hatalom koncentrációja* jegyében haladt előre. Az állami-politikai vezetés létalapjában megszüntetett minden olyan szervezetet és formát, amelyik most már a végrehajtás kezébe áthelyeződő hatalom „egységét" kétségessé tette, vagy gyengítette volna. 1924 után mind kevesebbet hívták össze a Szovjetunió Szovjetjeinek Kongresszusát, ill. a Központi Végrehajtó Bizottságot. Ez eleve lehetetlenné tette, hogy a korporációk valami nagy befolyást gyakoroljanak a központi államigazgatásra.

A szocialista államigazgatás kiépítésénél is rendkívül nagy gonddal előzték meg azt, hogy a korporációs befolyások a hatalom súlypontját kétségessé tegyék, vagy akárcsak kisebb „kellemetlenséget" is okozzanak a legfelsőbb igazgatási vezetésnek. Minden olyan szervezeti formát, amely a fennálló végrehajtó szervezeti vezetéssel szemben valami bázis

lehetett volna, valamilyen címen felszámoltak. A Legfelsőbb Népgazdasági Tanács mint a szindikalizmus lehetséges talaja megszűnt. Megváltozott a szervezet pozíciója — pontosabban gyengült a rendszeren belüli helye — minden olyan *központi szervnek*, amelyik a hatalom kontrollját jelenthette volna. A Lenin által oly nagyra tartott, s az igazgatási hatalom fontos „*visszacsatolásának*", „ellenőrzésének" szánt Munkás-Paraszt Felügyelet egyszerű „kis" népbiztossággá változott. Talán még súlyosabb követelményekkel járt az, hogy a szocialista törvényesség betartása szempontjából oly fontos funkciót betöltő legfelsőbb bírósági rendszer (a Szovjetunió és a tagköztársaságok legfelsőbb bíróságai) mindinkább teret és jogkört vesztett az államszervezeti működés jogszerűségének, a jogalkotás és a jogalkalmazás törvényességének ellenőrzésében.

A szocializmus építésének volt olyan szakasza, amikor az igazgatás és a korporáció közötti *ellentmondás* vagy „tudati különbség" vészesen elmélyülni látszott. A második világháború története mégis azt tanúsítja, hogy a szocialista korporációkat az elkülönült hatalom — minden látszat ellenére — sem rombolta szét, vagy nem süllyesztette apátiába. (A korábbi polgári forradalmakban az *elkülönült* hatalom annyira „semlegesítette" a korporációkat, hogy azok teljes közömbösséggel és passzivitással nézték az ellenforradalom kibontakozását. Lásd Robespierre letartóztatásának körülményeit, s az azutáni politikai eseményeket.) A második világháború alatt ez a szocialista társadalmi korporáció az azt megelőző évtized minden viszontagsága ellenére mégsem ingott meg, hanem az ellenállás letörhetetlen és megsemmisíthetetlen szerveződési formája maradt.

c) Az államigazgatásnak a hatalom testületi (önigazgatási) kifejezésétől és gyakorlásától való viszonylagos elkülönülési folyamata az 1936-os alkotmány elfogadásával nyert alkotmányos kereteket. *Ekkor jelent meg az államigazgatási szerv elnevezés is*, mert korábban csak a szovjet testületi és végrehajtó szerveiről beszéltek. Az 1936-os alkotmány a szocialista állami szervek közötti munkamegosztás lényegében ma is elfogadott szovjet rendszerét és annak megfelelő állami szervi tipizálást alakított ki.

Az államigazgatás legfelsőbb szerve az 1936-os alkotmány szerint a *Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa*. A Népbiztosságok többsége *ágazati* feladatokat látott el, de voltak népbiztosságok, amelyek *funkcionális* szerepet vittek az államszervezésben. A funkcionális szervek másik része *országos főhatóságként* működött, vagyis nem népbiztosság, hanem bizottság, tanács stb. néven ismert. Ettől függetlenül szerepük nemcsak elérte egyes népbiztosságokét, hanem meg is haladta azokét.

A Szovjetunió föderatív jellegével függ össze az a sajátosság, hogy a Szovjetunió — az 1940-es évektől Népbiztosok Tanácsa elnevezés helyett — *Minisztertanácsa* alá tartozó minisztériumoknak két fajtája van. Az ún. *össz-szövetségi* minisztériumok a Szovjetunió egész területén (az összes szövetségi köztársaságban) közvetlenül, saját szerveik útján látják el az ágazatuknak megfelelő igazgatási feladatokat. Ezek a minisztériumok centralizáltabb szervezeti struktúrát alkotnak, az egységes irányításnak a feltételei e típusnál szembetűnőek.

A Szovjetunió Minisztertanácsának másik minisztériumi típusa a *szövetségi köztársasági minisztérium* — amely, tévedés ne essék, szintén a Szovjetunió minisztériuma —, de a nevének megfelelő minisztériumok megvannak a szövetségi köztársaságokban is. Ezek a szövetségi minisztériumok a tagköztársaságokban is meglevő azonos nevű *minisztériumokon* keresztül végzik szakigazgatási tevékenységüket. A Szovjetunió szövetségi köztársasági minisztériumainak funkcionálása nem olyan centralisztikus, amint az előbbieké, az össz-szövetségi minisztériumoké. A szövetségi köztársaságok azonos nevű minisztériumai is alájuk tartoznak, de ez az alárendeltség nem lehet olyan szoros és egyenes vonalú, mivel a köztársasági minisztériumok alá vannak rendelve a szövetségi köztársaság minisztertanácsának is. A második világháború után alakuló szocialista országokban a Szovjetunióéhoz hasonló föderatív igazgatási strukturális probléma csak Jugoszláviában keletkezett, majd pedig később Csehszlovákiában.

A Szovjetunió Minisztertanácsa alá tartozó egyszemélyi irányítás alatt levő igazgatási szervek: minisztérium, országos főhatóság, főhivatal, esetleg bizottság elnevezést viselnek. A minisztertanács maga is testületi szerv, hatáskörét a tagok együttesen gyakorolják.

A kollektíva döntéseinek alárendelt belső irányító szervezet a következőképpen tagolódik:

ca) A Minisztertanács *elnöke* és *elnökhelyettesei* belső munkamegosztás alapján foglalkoznak a hozzájuk tartozó ágazati és funkcionális szervek munkájának felső irányításával és koordinálásával.

cb) E felső irányítás egyrészről a *törzskari* típusú vezetést közvetlenül segítő szervezetre támaszkodik. E törzskar a Minisztertanács *titkárságába* épül be.

cc) A Minisztertanács ágazatok közötti koordináció előkészítésére állandó vagy ad hoc *kormánybizottságokat* alakít. (Megkülönböztetendő ez azoktól a bizottságoktól, amelyeknek operatív, ágazati vagy funkcionális igazgatási feladataik vannak, s amelyek azért csak elnevezésben különböznek az ágazati és funkcionális minisztériumoktól.) Az állandó jellegű kormánybizottságok elsősorban több fe l ső szak

igazgatási szerv működésével kapcsolatos munkálatokat készítenek elő, hatásköröket, feladatokat egyeztetnek (pl. honvédelmi bizottság, tudománypolitikai bizottság). A Minisztertanács kormánybizottságokat hoz létre különösen nagy jelentőségű, komplex feladatok felső gondozására is. (Pl. atomenergia kutatásának és termelésének kialakítására és fejlesztésére.)

cd) A Minisztertanács irányítása alá tartoznak az *ágazati* jellegű szakigazgatási feladatokat ellátó *minisztériumok*, illetve *országos főhatóságok*. Az ágazati jelleg megállapítása néha nem könnyű feladat, mert ágazati szakszervek funkcionális feladatokat is ellátnak. A jelleget az eredeti és fő funkció fejezi ki.

ce) A Minisztertanács az egész államigazgatási rendszer fejlesztésére irányuló munkájában a *funkcionális szervekre* támaszkodik. A funkcionális szervek egy-egy *igazgatási elemet* szakmai szempontok érvényesítésével kívánnak fejleszteni. Saját szervi autoritásuk nincs, munkájuk „eredménye" a Minisztertanács és annak közvetlen irányító szervei munkájában realizálódik. A funkcionális szervek száma egyben az igazgatás centralizáltságának a jele. Az optimális megoldás a funkcionális és ágazati típusú szervek bizonyos arányának a kialakítása.

Az államigazgatás helyi szerveinek két fő csoportja van. A szovjet rendszerben hosszú ideig a helyi szovjetek végrehajtó bizottságainak irányítása alá tartoztak a szakigazgatási szervek. (Következetesen igyekeztek keresztül vinni azt az elvet, hogy az egész helyi igazgatás irányító és kontrolláló testületei legyenek a szovjet és végrehajtó bizottságai.)

A szovjet államszervezésben is előbb-utóbb megjelentek olyan új ágazati igazgatási szervek, amelyek központi (tagköztársasági minisztérium) alárendeltségében funkcionálnak.

d) A második világháború után létrejövő európai szocialista államok az államigazgatásnak azt a rendszerét vették mintául, amelyik a Szovjetunióban az 1930-as évek közepén alakult ki, s jogi keretei az 1936-os alkotmányban kerültek lerögzítésre. A szocialista államok valamennyien az államigazgatást meghatározó fő szervezeti és működési elvnek a demokratikus centralizmus elvét tartották, és ezt tekintik ma is érvényesnek. Ez az elv természetesen szélesebb érvényű, hisz nem csupán az államigazgatásra, hanem az egész államszervezetre, sőt a társadalmi-politikai mechanizmus egészére is érvényes. Annál inkább fontos, hogy az elv államigazgatási specifikumai tisztázottak és világosak legyenek

A népi demokratikus államok az államigazgatás szovjet mintáját követve építették fel az állam végrehajtó apparátusát. Az átvett tapasztalatok és elvek hasznossága és sikeres alkalmazása mellett esetenként és szituációnként felléptek olyan negatív hatású jelenségek, amelyek a szovjet építés első másfél évtizedének igazgatásszervezési folyamatát is helyenként visszavetették. A *funkcionalizmusban* rejlő hátrányokat pl. mi is jól ismertük elmélettörténeti alapon, mégsem sikerült teljesen kiküszöbölni bizonyos megnyilvánulási formáit az 1950-es évek elején, de még az új gazdasági mechanizmus reformjának bevezetését megelőző néhány évben sem. Mindez nem változtatott azonban azon az alapvető tényen, hogy a népi demokratikus országok a szovjet igazgatásszervezési tapasztalatok segítségével, sajátos társadalmi-strukturális szervezeti viszonyaikból származó követelményeket is figyelembe véve, sikeresen végezték a szocialista államigazgatás alapjainak lerakását.

A szocialista országok államigazgatási rendszerei a szovjet modell mintájára épültek. Ez természetesen nem zárta ki azt, hogy bizonyos elemekben az adott állam történeti-társadalmi sajátosságai ne „színezzék" e modell megvalósítását.

Az 1960-as években több szocialista országban kezdeményezések történtek az *irányítási rendszerek* korszerűsítésére. A kiindulási alap a termelés új, fejlettebb mechanizmusainak kialakítása. Mindez azonban rendszerint maga után vonta az egész *igazgatási rendszer* bizonyos fokú átalakítását és racionalizálását is.

III. Az államigazgatási szerv meghatározásai.

1. A meghatározások történetisége és különböző aspektusokhoz kötöttsége. 2. A jogtudományi irodalom államigazgatási szerv-meghatározásai. 3. Az igazgatási szerv fogalma a szervezetszociológiában és az általános igazgatástudományban. 4. A szocialista államigazgatási szervek legáltalánosabb jellemzői.

1. A meghatározások történetisége és különböző aspektusokhoz kötöttsége.

Az államigazgatási szerv mai meghatározásainál két előproblémára hívjuk fel a figyelmet. Az egyik az, hogy az államigazgatás mai állapota és struktúrája már a szocializmuson belül is — nem is említjük a közigazgatás kapitalista rendszerét — történelmi fejlődés eredménye. A szocialista államigazgatás a marxizmus—leninizmus ideológiájában lefektetett követelmények és sajátos társadalmi feltételek mellett organizálódott. Az államigazgatás mai állapota tükrözi az ideológiai hatást, a szocialista társadalmi struktúra változását, a társadalmi tudat fejlődését stb. A szocialista országok igazgatásszervezési gyakorlatában (szervezettségében) az azonosságok mellett több specifikus, csak egy országon belül érvényesülő szervezési sajátosság van.

Az államigazgatási szerv jellegét és mibenlétét a marxista *ideológia* (annak értékei), az ideológiai-politikai követelményeket kifejező társadalmi és állami politikai *normák*, valamint „de facto" struktúrák és eljárások alakí-

tották ki. Az államigazgatási szerv meghatározásánál figyelembe kell tehát venni a szocialista igazgatás-szervezés egész történeti útját, az értékek és a „de facto" viszonyok sajátos kombinációit, a fejlődés általános (egész szocializmusra érvényes) és specifikus vonásait.

Az államigazgatási szervfogalom alkotásának másik nagy problémája, hogy a meghatározás milyen tudományos aspektusból történjen? A szocialista államigazgatás intézményeit — így a szervezetet is — több tudomány igyekezett megközelíteni. Az államigazgatási szerv meghatározásainak különböző irányait, azok irodalmi forrásait az 1950-es évek második felében Kovács István dolgozta fel, s ez az összegezés ma is az egyik legjobb kiindulási pont a téma szocialista irodalmának megismerésénél.

Az államigazgatási szerv meghatározásainak egyik csoportját a normatív aspektusú tudományok produkálták. Ide soroljuk a politika, az állam- és jogtudományok meghatározásait. Ez utóbbin belül az államigazgatási szervnek az állami szervrendszeren belüli funkcióját és e szervtípus lényegi sajátosságait az *állam- és jogelmélet*, míg szaktudományi szempontból az *államjog*, illetve az *államigazgatási jogtudomány* határozza meg.

Az államigazgatási szerv „nem jogi" jellegű meghatározására a *szociológiai* aspektusú megközelítések törekszenek. Az államigazgatási szervezetet mint „de facto" intézményt, illetve társadalmi meghatározottságban funkcionáló szervezetet az *igazgatástudományi* (szervezéstudományi), *szervezetszociológiai* munkák igyekeznek meghatározni.

2. A jogtudományi irodalom államigazgatási szerv meghatározásai.

Az államigazgatási szerv jogtudományi meghatározásai tágan és szűken értelmező csoportba sorolhatók. A szovjet államigazgatási jogtudományban többen a tág meghatározást választva azt a nézetet vallották, hogy nem államigazgatási szervek (legfelsőbb és helyi államhatalmi szervek, bírói, ügyészi szervek is) végezhetnek államigazgatási tevékenységet. (Ezt az álláspontot képviselte Sz. Sz. Sztudenikin, I. Jehlilev, Ju. M. Kozlov.)

Az államigazgatási jogi irodalom másik része, *szűken* értelmezve, csak azokat a szerveket tekinti államigazgatási szerveknek, amelyeket a szocialista alkotmány ilyennek minősít. (Ilyen nézetet vallott G. I. Petrov, I. N. Ananov.)

Végeredményben mindkét csoport a tételes jogi helyzetből indult ki, a jogszabályt veszi alapul az intézmény meghatározásainál. Jogi szempontból az államigazgatási szerveknek csak néhány közös funkcionális ismérve van: *Államigazgatási szerv az az állami szerv, amelyik végrehajtó és rendelkező tevékenységet végez.* [A szovjet irodalmat követően ilyen meghatározást adott a Magyar államjogi (1960) és Magyar államigazgatási jogi (1966) tankönyv.]

E meghatározást a következő elemekre bonthatjuk:

a) Az államigazgatási szerv *specifikus* funkciójú *állami szerv. b)* E szerv specifikuma, más állami szervtől megkülönböztető vonása az, hogy *„igazgat"* és *„szervez"*. *c)* Az igazgatás tartalmát „más" (államhatalmi) szervek döntéseinek végrehajtásához szükséges *feltételek* megteremtése alkotja. *d)* Erről a tartalomról a legtöbb jogi meghatározás csak annyit mond, hogy egyik oldalon „végrehajtás" (vagyis államhatalmi szervi aktusok „lebontása"), másik oldalon a megvalósítási folyamatban az államigazgatási szervnek „rendelkezési joga van", vagyis általános és egyedi normatívákat adhat ki az alárendelt konkrét megvalósító munkát végző szervek felé.

3. Az igazgatási szerv fogalma a szervezetszociológiában és az általános igazgatástudományban.

Az államigazgatási szerv *szervezetszociológiai, igazgatástudományi* és rendszerelméleti meghatározásai az *igazgatás* tartalmi meghatározásaiból indulnak ki. Az igazgatási szerv ilyen meghatározásai közé sorolható Lenin, V. Afanaszjev, I. N. Ananov, G. Sz. Jakovlev igazgatásfelfogása egészében vagy lényeges részleteiben. Az igazgatástudományi és szervezetszociológiai meghatározások általában tág értelmezések, mert nemcsak az állami, hanem más szervi rendszerek igazgatásának a lényegi meghatározását is magukba foglalják. Az igazgatásnak e megközelítések szerint minden szervi rendszerben azonos alapfunkciója van.

Az igazgatási szerv mindenütt a hatalom szélesen vett politikai, irányítási döntéseit *közvetíti lefelé*, a megvalósító tevékenységet végző termelő, oktató, gyógyító stb. struktúrák felé. Az igazgatás tehát közbülső helyet foglal el az *irányítás* (döntés) és a *konkrét megvalósítás között*. (Az igazgatási szervnek ezt a sajátosságát — mint láttuk — a normativista meghatározások is magukba foglalják.)

Az igazgatási szerv funkcióját a megoldandó feladatok *tartalma* és a *feladatmegoldás felbontásának belső szerkezete* határozza meg. Az igazgatási szerv funkciója a döntési szintről „kapott" feladattartalom és a saját, belső organizáló tevékenység sajátos kombinációja. Az igazgatási szerv olyan viszonylag stabil struktúra, amelyik az input oldal környezeti hatásait belső struktúrájában *átalakítja* azzal a céllal, hogy az output oldalon a feladatmegoldás optimális lehetőségeit biztosítsa.

Az igazgatási szerv tehát minden rendszeren belül egy *„átalakítási eljárást"* képvisel. *Az igazgatás tartalma maga ez az átalakítás.* Az igazgatástudományi meghatározásokban mindenütt az igazgatást a *szak-* és *organizációs* (szorosan vett igazgatási) tevékenység sajátos kombinációjának tekintik. Az igazgatási szfé-

rában a hatalmi szintről érkező feladatok egyrészt *felbontásra* kerülnek, majd ezt követően *egy újraegyesítésre*. Ennek a bontásnak és újraegyesítésnek az a funkciója, hogy a „globális", „nagy feladatot" racionálisan, optimalitásra alkalmasan (nagy hatásfokúan) végrehajthatóvá tegye.

Igazgatási közvetítés (átalakítás) *nélkül* a „nagy feladat" (rendszer szintű döntés) a megvalósító szinten (üzemben, iskolában, kórházban stb.) spontán módon oldódik meg. Teljesen a „helyi belátástól", értelmezéstől, praediszpozíciótól függ a feladattartam. Az ilyen végrehajtásba rengeteg irracionális, tradicionális tényező is belejátszik. Az igazgatás közvetítésével a megvalósító szint teljesítménye standardizálható, korábbinál magasabb szintre felemelhető.

Az igazgatási szervben tehát a hatalmi döntés először funkcionálisan *elemeire bomlik*, majd *racionálisan újrarendeződik*, és megvalósítási parancs formáját öltve az *output* konkrét kivitelezés oldalára hat.

Az igazgatási szerv *szakmai* szempontból annyiféle, ahányféle rendszeren belüli specifikus funkciót (termelés, szolgáltatás, kutatás stb. tevékenység feltételeinek a megteremtését) végeznie kell. Az igazgatás *funkcionális oldalon* (belső racionális munkamegosztási oldalon) annyiféle, ahány igazgatási *elem* az igazgatásban elkülönült. A legáltalánosabban elismert igazgatási elemek: a tervezés, a szervezés, a parancsadás, a koordinálás és ellenőrzés.

Az igazgatási szerv belső munkamegosztását tekintve hierarchikus struktúra. (Ellentéte a hatalmi, döntési struktúrának, amelyik formálisan teljesen egyenlő autoritású elemekből áll.) Az igazgatás belsőleg differenciált, szoros alá- és fölérendeltségi viszonyok érvényesülnek benne.

Igazgatási szerv tehát a társadalmi munkamegosztásban a hatalmi és megvalósítási szervek között levő olyan szerv, amelynek alapvető funkciója a hatalmi döntések konkrét megvalósítási feltételeinek a megteremtése. Az igazgatás a szakmai és funkcionális (tervező, szervező, parancsadó, koordináló, ellenőrző) tevékenység sajátos kombinációja. Az igazgatás belső munkamegosztásának és a racionális kooperáció (újraegyesítés) rendeltetése az, hogy a célok megvalósításának effektív eljárásait kialakítsa.

Az állami igazgatási szerv az előbbi funkciókat *közhatalmi pozícióból* (jogilag biztosított erőszak alkalmazásának lehetőségeivel) gyakorolja.

4. A szocialista államigazgatási szervek legáltalánosabb jellemzői.

A szocialista államigazgatási szerv *legfontosabb strukturális jellemző vonásait* a következő körülmények határozzák meg:

a) Az államigazgatás egyértelműen *alá van rendelve a társadalmi és politikai mechanizmusnak*. A politika nem csupán az alapvető döntésekkel határozza meg az államigazgatás céljait és működését, hanem állandóan az igazgatás kontrollálásának a rendszere is. Annak megakadályozásában, hogy az államigazgatás ne különüljön el a társadalomtól, más által be nem tölthető funkciója van a politikának.

b) A szocialista államigazgatás a *szocialista törvényesség kiteljesítésének egyik fontos eszköze*. A szocialista törvényesség érvényesítésének az elve az államigazgatási szerveknél jelenti azt a kötelességüket, hogy a jogszabályokban foglaltakat igyekezzenek minél következetesebben megvalósítani. A törvényesség tiszteletben tartása mindenekelőtt az állampolgári alapjogok és érdekek államigazgatási szervek működésében való szem előtt tartását és érvényesítését jelenti.

c) Az államigazgatás része az egész szociális társadalmi-állami szervrendszernek, s ezért *meghatározó rá nézve* a szocialista mechanizmus legátfogóbb szervezeti és működési elve: a *demokratikus centralizmus*. A demokratikus centralizmus az államigazgatásban másként jut kifejezésre, mint a hatalmi vagy bírói szervezetekben.

d) A szocialista államigazgatási szervek struktúrájának kialakításában, célra irányuló működésében *intézményes szerepük van a dolgozó tömegeknek*. Az állami igazgatás erejének és hatékonyságának egyik fontos forrása a társadalmi részvétel.

Irodalom. *Berényi* Sándor—*Martonyi* János—*Szamel* Lajos—*Szatmári* Lajos: Magyar államigazgatási jog. Általános rész. Bp. 1966.; *Berényi* Sándor: A szovjet igazgatás szervezete. Kandidátusi értekezés. Bp. 1961.; *Egyed* István: A magyar közigazgatási jog alaptanai. Bp. 1947.; *Ereky* István: Közigazgatás és önkormányzat. Bp. 1940.; *Kovács* István: Az államigazgatás meghatározása. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője. 1957. 1. köt. 1. sz.; *Magyary* Zoltán: Magyar közigazgatás. Bp. 1942.; *Meznerics* Iván—*Torday* Lajos: A magyar közigazgatás szervei. Bp. 1937.; *Szamel* Lajos: Az államigazgatás vezetésének jogi problémái. Bp. 1963.; *Szontágh* Vilmos: A közigazgatási jogtudomány tankönyve. Debrecen, 1948.; *Tomcsányi* Móric: Magyar közigazgatási és pénzügyi jog. Bp. 1933.

Afanaszev, V.: A társadalom tudományos irányítása. Bp. 1969.; *Anghene*, M.: [Az államigazgatási jog elemei.] Bucureşti, 1958.; *Bönninger*, K.: Themenreihe Verwaltungsrecht der DDR. 1—6. Thema. Leipzig, 1973—74.; *Gvisiani*, D. M.: Organizacija i upravlenie. Moszkva, 1972.; *Jakovlev*, G.: Apparat upravlenija. Moszkva, 1972.; *Jampolszkaja*, C. A.: [A szovjet államigazgatás szervei a jelenlegi időszakban] Moszkva. 1961.; *Kozlov*, Ju. M.: Adminisztrativnoe pravo. Moszkva, 1968.; *Petrov*, G. I.: Szovetszkoe adminisztrativnoe pravo. Lenin-

grad, 1970.; *Staroščiak*, J.: Elementi nauki upravlenija. Moszkva, 1965.; *Sztudenikin*, Sz. Sz.—*Jehlilev*, I.—*Vlaszov*, V.: [A szovjet államigazgatási jog] Moszkva. 1950.; *Tihomirov*, Ju. A.: Vlaszt i upravlenie v szocialiszticseszkom obscsesztve. Moszkva, 1968.

Ammassari, P.—*Dell'Orto*, F.—*Ferraresi*, F.: Il Burocrate di fronte alla burocrazia. Milano, 1969.; *Baker*, R. J. S.: Administrative theory and public administration. London, 1972.; *Crosier*, M.: The bureaucratic phenomenon. Chicago, 1964.; *Dimock*, M.—*Dimock*, O. G.: Public administration. New York—Chicago—San Francisco, 1969.; *Fayol*, H.: Administration industrielle et générale. Paris, 1916.; *Morgenstein*, F.—*Marx*: Verwaltung. 1965.; *Nigro*, A. F.: Modern public administration. New York—Evanston—London, 1970.; *Sharkansky*, I.: Public administration. Chicago 1975.; *Simon*, A. H.—*Smithburg*, W.—*Thompson*, A. V.: Public administration. New York, 1956.; *Stein*, I.: Die vollziehende Gewalt. Stuttgart, 1979.; *Weber*, M.: Economy and society. New York, 1968.

Szentpéteri István

ÁLLAMIGAZGATÁS-TUDOMÁNY (KÖZIGAZGATÁS-TUDOMÁNY): I. Az államigazgatással foglalkozó tudományok kezdeti korszaka és fő irányai (240.) — II. A polgári közigazgatási jogtudomány (közigazgatási jogi pozitivizmus és dogmatika) (241.) — III. A közigazgatástan (244.) — IV. Az amerikai (angol) eredetű közigazgatás-tudományi irányzatok (248.) — V. A szocialista államigazgatás-tudomány fő irányainak összefoglaló jellemzése (249.) — VI. A polgári magyar közigazgatás-tudomány (252.) — VII. A szocialista magyar államigazgatás-tudomány (257.)

I. Az államigazgatással foglalkozó tudományok kezdeti korszaka és fő irányai. 1. A közigazgatással foglalkozó tudományok differenciáltsága. 2. A kameralisztika és a rendészettudomány. 3. A közigazgatási jogtudományi irányzatok és a közigazgatástan fellépése.

1. A közigazgatással foglalkozó tudományok differenciáltsága.

A múlt század második felében az európai kontinensen a közigazgatás-tudománynak két fő irányzata bontakozott ki: a közigazgatási jogtudomány és a közigazgatástan. Az előbbit a közigazgatásnak csak jogi jelenségei érdekelték, az utóbbi törekedett a közigazgatást jogon kívüli nézőpontokból is vizsgálni. Innen ered az a merev, történetietlen és a valóságot szem elől tévesztő felfogás, hogy a közigazgatástudomány (közigazgatás-tudományok) fogalmán belül elegendő az említett két kategóriával dolgozni ami egyben azt jelenti, hogy mindazok a közigazgatással foglalkozó tudományok, amelyeknek nem kizárólagos tárgya a közigazgatási jog — a közigazgatástanba sorolandók.

Ez a tétel akkor sem volt igaz, amikor a kontinentális Európában (főleg Franciaországban és Németországban) ténylegesen csak a közigazgatási jogtudományt és a közigazgatástant művelték közigazgatás-tudományokként. Mellőzi ugyanis azt a körülményt, hogy az angol jogrendszerű államokban a közigazgatási jogtudomány hosszú időn át egyáltalán nem létezett. Mellőzi továbbá azt a tényt is, hogy maga a közigazgatási jogtudomány sem fogható fel egységes irányzatnak, hiszen a merőben leíró pozitív közigazgatási jogtantól hosszú utat tett meg a közigazgatási jogi dogmatikáig, s onnan, főleg a második világháború után, egy olyan közigazgatási jogtudományig, amely lényegbevágóan és messze túlhaladta az évtizedeken át a közigazgatási jogtudomány csúcsának minősített közigazgatási jogi dogmatikát. Végül pedig figyelmen kívül hagyja azt, hogy a közigazgatástan adott korszakhoz kötődött fogalom volt, s azoknak a tudományos irányzatoknak a közigazgatástanba besorolása, amelyeknél a jogi szempontú vizsgálat nem kizárólagos vagy nem elsődleges, nyilvánvalóan önkényes, mivel a klasszikus közigazgatástannal az említetten túl szinte semmi érintkezési felületük nincs. Különösen ellentmondásos a közigazgatástan Prokrustes ágyába szorítani azokat a tudományokat, amelyek főprofiljuk szerint nem közigazgatás-tudományok, de amelyek kutatási tárgyukul a közigazgatást is választották és sajátos módszereikkel a közigazgatást is vizsgálták (szociológia, pszichológia, statisztika stb.).

Mindezt egybevetve: a közigazgatással foglalkozó tudományok sokkal differenciáltabbak voltak és egyre növekvő mértékben differenciálódnak ahhoz, hogy erőszakolt egyszerűsítés nélkül a közigazgatási jogtudományhoz vagy a közigazgatástanhoz beoszthatók lennének.

2. A kameralisztika és a rendészettudomány.

Kronológiai rendben erre az első bizonyítékunk a *kameralisztika és a rendészettudomány*. Abból az egyébként helyes nézetből kiindulva, hogy az abszolút monarchia állama nem lehetett tárgya egy rendszeres közigazgatási jogtudománynak, arra a következtetésre jutottak, hogy ezek a közigazgatással, illetve a közigazgatással is foglalkozó tudományok közigazgatástani jellegűek voltak. Nem bocsátkozunk itt bele annak boncolgatásába, hogy a kameralisztika és a rendészettudomány mai mércével mérve megfelelnek-e a tudomány fogalmának. Beérjük annak leszögezésével, hogy *ezeket minősíthetjük az első rendszeres kísérleteknek arra, hogy a közigazgatás egyes törvényszerűségeit feltárják*. A klasszikus és a modern közigazgatástanhoz azonban alig van közük.

Ami a *kameralisztikát* illeti: nem tudósok, hanem fejedelemségi hivatalnokok művelték s

nem tudományos célzattal, hanem politikai és technikai jelleggel azért, hogy a fejedelem jövedelmeinek emelkedését szolgálják. A kameralisztikai munkáknak a közigazgatással az a kapcsolatuk, hogy egy-egy fejedelemség (ország) közigazgatási állapotait felvázolják és megjavításukra javaslatokat tesznek. Ezek leginkább abban a körben mozognak, hogyan kell az abszolút állam igazgatását (ideértve kormányzását is) a legcélszerűbben megszervezni. Nyilván e „szervezési" karakter miatt hajlamosak benne számosan közigazgatástant látni.

Egy későbbi fázisban, a feudális abszolutizmus teljes kifejlődésének korában ezt a szinte kizárólagosan pénzügyi nézőpontot az állami tevékenység több szempontú vizsgálatának igénye váltotta fel. Ennek eredményeként az állam politikájával foglalkozó több tudomány tette meg kezdő lépéseit. E differenciálódási folyamatban a pénzügyről levált *a kifejezetten a közigazgatást tárgyaló rendészettudomány*, amelyből a polgári jogállam eszmekörében kinőtt a közigazgatási jogtudomány első változata, a közigazgatási jogi pozitivizmus.

A kameralisztika és a rendészettudomány tehát nem a közigazgatástan művelésének megindítója, hanem itt nem részletezhető áttételeken keresztül inkább a közigazgatási jogtudomány előzményeinek tekinthető.

3. A közigazgatási jogtudományi irányzatok és a közigazgatástan fellépése.

A közigazgatási jogtudomány műveléséhez a tárgyi feltételek akkor kezdtek megérlelődni, amikor kibontakozott az a folyamat, amely az abszolút rendőrállamtól a rendi alkotmányos monarchián keresztül a polgári jogállamig vezetett. Ezt a folyamatot az államigazgatás szempontjából az jellemzi, hogy annak tevékenysége, legalábbis eszmeileg, a törvénynek alárendelődik. A végrehajtó hatalom, amelyet a polgári forradalmak eszmekörében elválasztottak a törvényhozástól (és a kontinensen az igazságszolgáltatástól is), többé nem találhatott cselekvései igazolására a fejedelmi akaratban. A korábban is szabályozott, sőt túlszabályozott közigazgatást a jog által megkötik, s egyben végét vetik annak az állapotnak, hogy a szabályozás csak az alattvalókat kötelezi, de a végrehajtó hatalom szervei attól önkényesen eltérhetnek. A közigazgatás joghoz kötése biztosítása érdekében speciálisan ezt célzó jogi szabályozás születik. *Mindezzel elkészül az alap a közigazgatás jogtudományos vizsgálatához, mert annak immár van kutatási tárgya.* A rendészettudomány utolsó jeles képviselői még elvégzik azt a feladatot, hogy tisztázzák az alkotmány és a közigazgatás, illetve az alkotmányjog és a közigazgatási jog határait, s államjog gyűjtőnéven mindkettőt, de már egymástól tisztán elválasztva, feldolgozzák, éspedig adott államra vonatkozóan és merőben tételesjogilag. Ezért észlelhetjük a szakirodalomban, hogy a rendészettudomány egyes késői reprezentánsait egyben a pozitív közigazgatási jogtan művelőinek is mondják, illetve hol egyik, hol másik irányzat követőjeként értékelik.

A tételes közigazgatási jogtudomány és a közigazgatási jogdogmatika közé időbelileg behatolt *a közigazgatástan*, amelyről itt csak azt a sztereotíp megállapítást tesszük, hogy több és más kívánt lenni, mint a tételes közigazgatási jogtan. A közigazgatástani irányzat fellépése Franciaországban és Németországban is olyan időszakra esik, amikor még a közigazgatási jogtudomány gyermekcipőkben járt. A közigazgatástan nem azt tűzte céljául, hogy a közigazgatási jogtudományt kiűzze a közigazgatástudományból, hanem azt, hogy a közigazgatás tudományát teljesebb értelemben műveljék, s a különböző tudományokból kigyűjtve a közigazgatás materiáját, azt önálló tudománnyá, éspedig nem egyedül csak jogtudománnyá tegyék. Más oldalról nézve azonban egyértelműen észlelhető, hogy a közigazgatástan a közigazgatási jog tudományos megmunkálását is hatáskörébe kívánta vonni. Mivel akkor még a közigazgatási jogi dogmatika körvonalai sem látszottak, *a közigazgatástan a jogi matériát pozitivista módon építette be a maga rendszerébe;* annyiban azonban e tekintetben is túllépett a tételes közigazgatási jogtanon, hogy a tételes közigazgatási jogi anyagot igazgatáspolitikai és részben jogpolitikai szempontból is értékelve dolgozta fel.

A klasszikus közigazgatástan sikere ugyanolyan átütő erejű volt, mint amilyen rövid életű. A tételes közigazgatási jogtant átmenetileg kiszorította ugyan, de azután mindkettőjük helyét elfoglalta *a közigazgatási jogi dogmatika*, hogy egészen a második világháború utáni időkig szinte kizárólagossággal uralja a közigazgatás-tudományt Anglia kivételével egész Európában.

II. A polgári közigazgatási jogtudomány (közigazgatási jogi pozitivizmus és dogmatika). 1. A közigazgatási jogi pozitivizmus. 2. A közigazgatási jogdogmatika. 3. A közigazgatási jogdogmatika bírálata és továbbfejlesztése.

1. A közigazgatási jogi pozitivizmus.

A közigazgatási jogi pozitivizmus a késői rendészettudományhoz képest annyiban hozott újat, hogy szakított az államjogtudománnyal és vizsgálatait csak arra a joganyagra terjesztette ki, amely az alkotmányos szabályozás körén kívül esett. Más kérdés persze az, hogy az egyes szerzők ezt milyen következetességgel vitték keresztül — különös figyelemmel arra, hogy még az írott alkotmányok sem mellőzhették a közigazgatásra vonatkozó rendelkezéseket, s még inkább arra, hogy az ún. történeti alkotmányok esetében csak igen különféle elméleti megfontolások alapján (tehát többféleképp-

pen) lehetett eldönteni, hogy mi tartozik az államjogba és mi a közigazgatási jogba. Elsősorban ebből az okból és ebből a szempontból a közigazgatási jogi pozitivista munkák tartalmilag egymástól igen eltérőek.

A közigazgatási jogi pozitivizmus mindenütt *katedratudományként* alakult ki, ami főleg abban tükröződik, hogy az irányzat követői tankönyvekkel jelentkeztek. Ezek azt a célt szolgálták, hogy az államhivatalnoknak készülő jogászokat a tételes közigazgatási joggal megismertessék. A pozitivista monografikus irodalom csak a közigazgatási jogi dogmatika térhódítása után lépett fel, éspedig olyan művekkel, amelyek egy-egy közigazgatási ágazat teljes jogát kívánták valamilyen rendszerben bemutatni. Ezek a munkák azonban a szó tiszta értelmében már nem minősíthetők pozitivistáknak, mivel egyfelől támaszkodtak a jogdogmatikai irodalom eredményeire, másfelől pedig belebocsátkoztak olyan történeti elemzésekbe és igazgatáspolitikai-jogpolitikai értékelésekbe, amelyeknek a tételes jogtanba való felvételét az eredeti értelemben vett közigazgatási jogi pozitivisták egyértelműen elutasították.

A közigazgatási jogi pozitivizmus a tételes közigazgatási jog anyagának azt a részét, amelyet ma „különös rész"-ként jelölünk meg, leginkább kétféle rendszerbe összerakva dolgozta fel. Az egyik az volt, hogy a minisztériumok ügykörét követve csoportosították a joganyagot, együtt mutatva be az anyagi jogszabályokat, a jogalkalmazó szervezetet és a hatásköri, valamint eljárási szabályokat minden ügycsoportot, sőt nemritkán ügyfajtát illetően. Ehhez képest fejlettebbnek mondhatjuk az olyan pozitivista munkákat, amelyek a közigazgatás központi és területi szervezeti jogát foglalták előbb össze (szervek megalakítása, jogállása, egymáshoz való kapcsolata stb.), és a tételes anyagi jogot ágazatokba (alágazatokba) csoportosítva tárgyalták — hozzáfűzve a vele kapcsolatos eljárási rendelkezések bemutatását, valamint a speciális szervezetre vonatkozó joganyagot.

A pozitivizmus jegyében készült munkákban a mai értelemben vett általános részt hiába keresünk. A közigazgatási jogi pozitivisták elméleti álláspontjának a lényege ugyanis az, hogy a közigazgatási jog annyira heterogén, hogy belőle az egész közigazgatásra kivetíthető jogintézmények nem dedukálhatók. Ezért a pozitivista munkák többnyire csak igen röviden és igen eklektikusan térnek ki a közigazgatással és annak jogával kapcsolatos alapfogalmakra (közigazgatás és közigazgatási jog fogalma; a közigazgatási jog forrásai; a közigazgatási tevékenység tagozódása stb.). Ebben a tekintetben egyébként a közigazgatási jogi pozitivizmus nagymérvű szóródást mutat. Nevezetesen *a kezdeti pozitivizmus* szinte nem megy túl az alapfogalmakat illetően a közigazgatás és a közigazgatási jog fogalmán, *a késői pozitivizmus* viszont, amely a közigazgatási jogi dogmatika felülkerekedése után mintegy túlélte önmagát, nem hagyhatta teljesen figyelmen kívül a dogmatika eredményeit. Ezért a késői pozitivista munkákban az alapfogalmak köre erősen kibővül és olyan témák is szerepelnek benne, amelyek a klasszikus pozitivizmustól teljesen idegenek voltak (közigazgatási jogviszony; közigazgatási alanyi jogok, közigazgatási aktusok stb.).

A korai tételes közigazgatási jogtani irodalomra jellemző volt, hogy a joganyag adott csoportjával kapcsolatban csupán csak jelezte azt az államigazgatási feladatot, amelyet a joganyag alkalmazása révén az államigazgatási szerveknek meg kellett oldaniuk. Ezen túl legfeljebb a jogszabályok ismertetésébe és értelmezésébe bocsátkozott bele. A késői pozitivizmusnál viszont határozott törekvés tapasztalható a közigazgatási feladatok behatóbb megvilágítására, s közelebbről annak bizonyítására, hogy az illető közszükséglet kielégítése államigazgatási feladatkörbe utalandó (olykor az ellenkező álláspont alátámasztására). A tételes jog rendszerezett és részletes leírása ezekből a munkákból sem hiányzik, s ugyanígy a jogértelmezés sem. A korai pozitivizmust a közigazgatási feladatokkal kapcsolatos közigazgatáspolitikai értékelésen kívül főként azzal haladják túl, hogy a jogi szabályozást jogpolitikai értékelés alá is vonják. Ezért állítják sokan azt, s nem is egészen alaptalanul, hogy a *közigazgatási politika és a közigazgatási jogpolitika* kifejlesztése terén a közigazgatási jogi pozitivizmusnak hervadhatatlan érdemei vannak. Ugyanígy abban is, hogy a közigazgatási jog rendszeres művelése révén előkészítették a talajt a közigazgatási jogi dogmatika számára.

2. A közigazgatási jogdogmatika.

A közigazgatási jogdogmatika fellépése valósággal forradalmasította a közigazgatási jogtudományt. A közigazgatási jogi pozitivizmus (többnyire még annak végső és legfejlettebb változata is) lényegileg abból indult ki, hogy az államigazgatási szerv és az állampolgár között *hatalmi viszony* áll fenn, amelyet enyhít ugyan a jogi szabályozottság, de ezt a jellegét nem szünteti meg. A közigazgatási jogi dogmatika viszont a közigazgatási-jogilag szabályozott társadalmi viszonyokat *jogviszonyoknak* fogta fel, amelyekben az államigazgatási szerv és az állampolgár (vagy az állampolgárok valamely közössége) egyaránt *jogalanyok*, akiknek jogai és kötelességei kölcsönösen megfelelnek egymásnak. A közigazgatási jogviszony teóriájának bevitele a közigazgatási jogtudományba egyben feltételezte, hogy kimunkálják a közigazgatási jogviszonyok alanyainak jogi helyzetét és különösen *a közigazgatási alanyi jogok* elméletét. Ezzel elkerülhetetlenül összekapcsolódott a közigazgatási cselekvés jogi formáinak, a közigazgatási normatív és még inkább a közigazgatási konkrét *aktusok tanú-*

nak kiművelése mind annak anyagi, mind eljárási jogi oldalát illetően. A jogviszonyelmélet és az aktusok tana azonban egyben feltette a tudománynak azt a kérdést is, milyen intézmények révén lehet a közigazgatási jogviszony ügyféli alanyainak *jogvédelmét* biztosítani a közigazgatás esetleges jogsértéseivel vagy éppen önkényével szemben, továbbá hogy milyen jogintézményeknek kell rendelkezésre állaniuk abból a célból, hogy *a jogsértő közigazgatási szerv* vagy annak alkalmazottja hibás magatartásáért *feleljen*.

A lényegileg leíró közigazgatási pozitív jogtanhoz képest, amely a polgári jogállamra vonatkozó teóriák ismeretében sem tudott elszakadni egészen az államhatalom—alattvaló képletétől — a közigazgatási jogi dogmatika tehát azt a lényegbevágóan újat hozta, hogy a jogállamiság nemcsak a közigazgatás szabályozottságát és joghoz kötöttségét jelenti, hanem *az állampolgár jogalanyiságát is a közigazgatási jogviszonyban*. Ez feltételezte a különféle közigazgatási jogi szabályozások közös elvekre visszavezetését, egymástól való feltételezettségük kimutatását, összefüggéseik feltárását, vagyis *a joganyagnak jogintézményekbe való rendszerezését*. Ennek viszont előfeltétele volt *a közigazgatási jog fogalomrendszerének megteremtése*, ami miatt a közigazgatási jogi dogmatikát *fogalomképző közigazgatási jogtudománynak* is nevezik, éspedig nemritkán marasztaló értelemben. A közigazgatási jogi dogmatikára azonban nemcsak a fentebbiekben vázolt feladat hárult, hanem az is, hogy kidolgozzon olyan közigazgatási jogi fogalmakat és intézményeket, amelyeket a tételes jog vagy egyáltalán nem tartalmazott vagy legfeljebb egy-egy igazgatási ágazat (alágazat) jogában voltak felfedezhetők. Ez a tisztán teoretikus munka, valamint a tételes jogból levezethető jogfogalmak és intézmények kialakítása együtt eredményezte azt, hogy *a közigazgatási jogi dogmatikát indokoltan lehet a közigazgatási jog első igazi elméletének nevezni*.

3. A közigazgatási jogdogmatika bírálata és továbbfejlesztése.

a) A közigazgatási jogdogmatikát mind indulásakor, mind pedig kibontakozása közben sok *bírálat* érte, éspedig elsősorban a közigazgatási jogi pozitivisták részéről. A fő ellenérvek a következők voltak:

aa) A szisztematizáló dogmatika felfogásában a közigazgatás jelenségeit nem lehet átfogni, az tehát *egyoldalúságot* eredményez. Ennek a bírálatnak a helytállósága kétségtelen, hiszen a közigazgatási jogdogmatika alapja az volt, hogy a közigazgatás jogalkalmazás, ami kézenfekvően nem igaz. A közigazgatási jogi pozitivizmus azonban nem erről a talajról támadott, hanem onnan, hogy a dogmatikai fogalmak és intézmények a közigazgatási jog minden ágára és jogi tevékenységi formájára nem érvényesek. Ez viszont már csak annyiban volt igaz, amennyiben a dogmatika kidolgozottsági foka eleinte szinte önként értetődően nem volt megfelelő. És persze igaz volt abban a tekintetben is, de ez csak jóval később került napirendre, hogy a közigazgatási jogi dogmatika csak a külső államigazgatási jogviszonyokra volt tekintettel.

ab) Absztrakt fogalomképzésre törekvésével a dogmatika *olyan elemeket vitt be a közigazgatási jogba, amelyeket a pozitív jog nem foglal magában*. Ez a kifogás általában megáll, de paradox módon éppen a jogi dogmatika egyik erényét emeli ki, s nem gyengíti azt. A közigazgatási jogi dogmatika absztrakt fogalmai ugyanis, ha jogpolitikailag értékeljük őket, éppen azt a célt szolgálták, hogy zsinórmértékei legyenek a közigazgatási jogalkotásnak, illetve jogalkalmazásnak olyan kérdésekben, amelyeket a közigazgatási jog nem vagy nem jól rendezett.

ac) A dogmatika módszerével a *közigazgatási jogot nem lehet megismerni*, s még kevésbé a *közigazgatás tényleges jelenségeit*. Ennek a kifogásnak az első tétele annyiban igaz, hogy a közigazgatási jogi dogmatika révén a közigazgatási jognak csak a közigazgatás kifelé ható tevékenységére vonatkozó része lényegét lehet feltárni. A kifogás második fordulata maradéktalanul megáll; a közigazgatás nem jogi cselekvősége a közigazgatási jogi dogmatika érdeklődésén egészben kívül került a kezdeti időszakban, és kívül maradt virulenciája idején is.

ad) A magánjogi intézményeknek, fogalmaknak a közigazgatásba való átültetésével a dogmatika *kiforgatta valójából a közigazgatási jogot*, idegen testeket plántált beléje. A közigazgatási jogi dogmatika főleg első periódusában valóban dolgozott magánjogi és polgári perjogi fogalmakkal, s tényleg észlelhetők mind eleinte, mind a későbbiekben erőszakolt fogalom- és intézményátviteli kísérletek a magánjogból a közigazgatási jogba. Ezekből a gyermekbetegségekből azonban a közigazgatási jogi dogmatika hamar kigyógyult, s maradványai az idők folyamán letisztultak róla.

b) Az államigazgatás és az egyén viszonyára koncentrált klasszikus közigazgatási jogdogmatika trónja *a második világháború után* szerte Európában alaposan megrendült azoknak a támadásoknak a pergőtűzében, amelyek több irányból érték. Ellene fordultak számosan azok közül is, akik a közigazgatási jogtudományban elsődlegesen normatív tudományt látnak, és a közigazgatás-tudományokon belül a közigazgatási jogtudománnyal kívánják a prímet játszatni. Érvelésük lényege: *a közigazgatási jogtudomány nem korlátozhatja magát egy tisztán rendszerező dogmatikára* és a külső államigazgatási jogviszonyokra. Ezeknél jóval erősebb és nagyobb hatású az az ellenzék, amely a különféle amerikai—angol igazgatástudományi irányzatok eredményeire támaszkodva hangsúlyozza *a közigazgatási jogi nézőpontú kutatások korlátozottságát és túlhaladottságát*. Ez az ellenzék abból az általunk már tévesnek

minősített felfogásból kiindulva, hogy minden közigazgatástan, ami nem közigazgatási jogtudomány (azaz a mi korunkban közigazgatási jogi dogmatika), valamiféle közigazgatástannal kívánja felváltani a közigazgatási jogi dogmatikát; ebben az új „közigazgatástanban" helyet kapna a közigazgatási jog is, de olyan alakban, hogy értelmesen megvilágíthassa a közigazgatás szervezetét és folyamatait, s ne elvont jogi kultúrát nyújtson, amelynek a valóságos élettel érintkezése nincs, vagy csak alig akad.

A vázolt kritikák és átértékelések végeredménye nem az, hogy a közigazgatási jogi dogmatika épülete összeomlott volna. Az a tudományos produktum, amelyet a közigazgatási jogi dogmatika főleg francia és német nagyságai létrehoztak, a mai polgári közigazgatási jogtudomány által is javarészt elismert (sőt mutatis mutandis a szocialista közigazgatási jogtudomány által is). Azok *az alapvető közigazgatási jogi intézmények, amelyek a klasszikus dogmatika gerincét képezik, kutatási tárgyai a mai közigazgatási jogtudománynak is.* Más lapra tartozik az, hogy a közigazgatás feladatainak változása és bővülése és ezzel együtt a közigazgatási jog átalakulása szükségessé teszi ezeknek a jogintézményeknek kisebb-nagyobb mérvű *átértékelését* és főleg annak vizsgálatát, hogy a közigazgatás új működési területein mennyire használhatók.

A mai polgári közigazgatási jogi dogmatika művelőinek törekvései tehát a következőkben összegezhetők a klasszikus dogmatikához viszonyítva:

ba) A jogdogmatikai vizsgálatokat kiterjesztik *a közigazgatás belső viszonyaira* és a nem hatósági jogalkalmazó, vagyis *szolgáltató, teljesítményt nyújtó* közigazgatásra is.

bb) A hagyományos dogmatika tisztán normatív jellegét iparkodnak feloldani és a jogintézmények szociológiai, valamint igazgatáspolitikai és jogpolitikai elemzése és értékelése révén *a közigazgatási jogi dogmatikát teljesebb értékűvé tenni.* Ezzel a jogdogmatika kilépett korábbi zárt kereteiből és kisebb részben szociológiai, nagyobb mértékben igazgatáspolitikai és jogpolitikai karaktert is nyert. Ez egyben természetesen azt is magával hozta, hogy a tiszta dogmatikai módszert felváltotta *a közigazgatási jogintézmények komplexebb megközelítése.* Ez nem szüntette meg a közigazgatási jogi dogmatika jogtudományi jellegét, de a közigazgatási jogtudományt sokkal jobban életközelbe hozta, mint azt a tiszta dogmatika tette.

bc) A modern közigazgatási jogtudomány felelevenítette a klasszikus dogmatikának azt az említett jó hagyományát, amit, mint említettük, később elveszített, hogy ti. a jogintézményeket *történeti szemlélettel* kell tanulmányozni. Ez abban észlelhető, hogy a közigazgatási élet és a közigazgatási jog jelenségeinek történeti meghatározóit megvilágítják és fejlődési irányukat is törekszenek jelezni.

Összegezve: *a közigazgatási jogi dogmatika új tartalommal élő közigazgatási jogtudományi irányzat.* Egyeduralmának azonban Európában is vége, s mellette, sőt hovatovább előtte más irányzatok bontakoznak ki, amelyekkel a későbbiekben foglalkozunk.

III. A közigazgatástan. 1. A klasszikus közigazgatástan. 2. A modern közigazgatástan.

1. A klasszikus közigazgatástan.

Említettük már, hogy a közigazgatástan Franciaországban és Németországban némileg előző tudományokban gyökerezve akkor lépett fel, amikor a közigazgatási jogtudomány még nem ért el magas fejlettségi fokot. Említettük azt is, hogy a közigazgatástan nem volt és nem is lehetett ellentéte a közigazgatási jogtudománynak. Nem azt tűzte célul, hogy a közigazgatási jogot száműzze a közigazgatás-tudományi vizsgálódások köréből, hanem azt, hogy a közigazgatás tudományát teljesebb értelemben művelje. A különféle tudományokból ki kívánta vonni a közigazgatásra vonatkozó matériát, s így akart létrehozni egy, a korábbiakhoz képest átfogóbb közigazgatási tudományt, amely a közigazgatás jogával való tudományos foglalkozásra is ki akart terjedni. Ez egyértelműen kitűnik M. *Vivien*nek a közigazgatástan francia vezető egyéniségének Etudes administratives című műve előszavából, amely szerint azok az elvek, amelyek az igazgatási funkciónak az államhoz való viszonyát szabályozzák, alkotják az igazgatástudományt; ez mindazokra a tudományokra támaszkodik, amelyeknek tárgya az emberi sors, s elveit a filozófiában, vezető szabályait az erkölcsben, eredetét a történelemben, legnagyobb problémáinak megoldását a közgazdaságtanban keresi.

Közép-Európában a közigazgatástan legjelesebb művelője Lorenz *von Stein* volt, akinek Verwaltungslehre c. munkája indította el német nyelvterületen ezt az irányzatot. Közvetlen követőinek száma csekély volt, az irányzat hamar elhalványodott, s szinte csak provizórikus jelenségnek mondhatjuk a közigazgatási jogi pozitivizmus és a közigazgatási jogdogmatika között. A második világháborút követően azonban, amint látni fogjuk, főleg az amerikai igazgatástudományi irányzatokkal kapcsolatban sűrűn került forgalomba Stein neve, mint aki a közigazgatási jogtudományhoz képest és annak ellenében valami újat indított el. Arra, hogy ezek a behelyettesítések mennyire jogosultak, vissza fogunk térni.

Azt, hogy a közigazgatástan nem a közigazgatási jogtudomány ellentéte kívánt lenni, Stein maga többféle változatban is hangsúlyozza. A legegyértelműbben annak leszögezésével, hogy szerinte az, aki a közügyek intézésében részt kíván venni, tiszta fogalmakkal kell rendelkezzék az igazgatás elveiről, felada-

tairól és jogáról egyaránt. Az eredeti közigazgatástan tehát a közigazgatási jog művelését is hatáskörébe akarta vonni. Ezt az egész irányzat minden olyan műve tanúsítja, amely az eredeti koncepció jegyében született. Nem is lehet ez másképp egy olyan tudomány esetében, amelyről atyamestere azt állítja, hogy az államtudományok Pandectáit képezi.

A közigazgatástan eredetileg kísérlet volt arra, hogy *az állam igazgatását középpontba állítva, aköré egy több tudományágat egyesítő társadalomtudományt, polgári szociológiát teremtsen.* Stein ezt világosan megfogalmazta, hangoztatva: az igazgatást illetően is érvényes a tétel, hogy az egyes rész lényegét csak az egésztől kölcsönözheti, és kellő megérthetését is csak az egész ismerete által nyeri. Ez az egész pedig az állam „amint az föltétlenül szerves elemeivel, nagy tényezői, a nép és terület, a gazdászat és a társadalom által, százszorosan egyéni alakzataira történetileg kifejlődött és jelentkezik".

Az állam igazgatásának ez a szociológiai szemlélete annak terméke, hogy a 19. század második felére a burzsoázia előtt már világos: a munkásmozgalom komoly mennyiségi megnövekedése és minőségi fejlődése, főleg a 48-as júniusi felkelés és az 1857-es gazdasági válság után, új eszközök és módszerek alkalmazását kívánja, ha uralmát fenn akarja tartani. A „szegényügy" alakjában felvetődött szociális kérdést ekkorra már, éppen a munkásmozgalom megizmosodása és tudatosodása miatt, nem lehetett többé csupán ilyenként kezelni. Stein az elsők közé tartozott, akik felismerték, hogy az osztályok közötti ellentét tudata a 19. század közepére milyen helyet foglalt el a társadalomban. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy az igazgatás kulcskérdése: mit tegyen és mit tehet az állam az osztályharc területén. Jól látta azt is, hogy ez nemcsak valamely igazgatási ágat érintő probléma, hanem az egész ún. beligazgatást áthatja. E kérdés megismerését és megértését csak az egységes igazgatás rendszerén keresztül látta lehetségesnek; azaz úgy, hogy az igazgatáshoz való viszonyában vizsgálat tárgyává tegyék a személyi, a gazdasági és a társadalmi életet.

Stein és a közigazgatástan többi híveinek érdeme tehát nem abban áll, mintha korszakalkotó felfedezésként rádöbbentek és a köztudatba átvitték volna, hogy a közigazgatástudomány nem érheti be csupán jogi nézőpontú vizsgálódásokkal. Ezt a közigazgatási jogtudományos irányzat minden változatának követői is tisztán látták, s vagy azt vallották, hogy a jogtudományt a közigazgatás csak jogi szempontból érdekli, vagy azt, hogy a közigazgatási jogtudománynak a jogi elemzéshez szükséges anyagot készen kell kapnia a szociológiától, illetve más tudományoktól. A *közigazgatástan eredményeit* tehát nem itt kell keresnünk, hanem az alábbiakban:

a) Ráterelte a figyelmet arra, hogy a közigazgatásnak csakúgy, mint a róla szóló tudománynak ismernie kell, tehát fel kell tárnia a tárgyául szolgáló életviszonyokat.

b) Konzerválta a rendészettudománynak azt a felfogását, hogy a közigazgatási politika is tárgya kell hogy legyen a közigazgatásról szóló tannak.

c) Megtette az első lépéseket a közigazgatás ágazatai rendszerének felrakására, s az egyes ágazatok politikájának és anyagi jogának együttes feldolgozására.

d) Egy adott állam közigazgatásának intézményeit másokéival összehasonlítva megkísérelte általánosabb törvényszerűségek felállítását.

Rá kell itt mutatnunk egy további összefüggésre is, amelynek az eredeti közigazgatástan értékelése és sorsa szempontjából nagy fontosságot tulajdonítunk. *Stein ugyanis abból indult ki, hogy az európai népek az alkotmányképződés korszakát túlhaladták és a továbbfejlődés kulcsa az igazgatás lett. Ám ez a kiindulópont téves.* Európa legfejlettebb országai közül a múlt század közepére több már tényleg rendelkezett alkotmánnyal, de több nem, és a polgári forradalmak sem zárultak le világszerte. Az alkotmányos problémák iránti érdeklődés pusztán ebből az okból sem kerülhetett le a napirendről. De főleg nem azért, mert a burzsoázia egymás után kapta, nevezetesen 1848-ban és 1871-ben, a félreérthetetlen jelzéseket arra, hogy alkotmányos berendezkedését fenyegeti a jövő, mert az osztályelőjogok likvidálására irányuló polgári követelés mellé a proletariátus odaállította maguknak az osztályoknak a megszüntetését célzó követelését. (→*Alkotmány*)

Az alkotmányos berendezkedést tehát hozzá kellett idomítani az új idők kívánalmaihoz, s így nem áll meg az a steini tétel, hogy elérkezett az idő, amikor az alkotmánytól az igazgatás felé kell fordulatot tenni. A közigazgatástani koncepció ilyen megvilágításban koraszülöttnek minősíthető. Ez is magyarázata annak, hogy miért maradt üstökösként feltűnése után erősen elszigetelt, s miért halványult el hatása az európai közigazgatástudományra.

Emellett azonban alá kell húznunk e tény további okait is. Az egyik az, hogy *az adminisztráció mindenhatóságába vetett hit távolról sem volt a tőkés világban annyira elterjedt, mint ma, s a közigazgatástan e fent exponált állítása mellé nem tudott számottevő érveket felsorakoztatni.* A közigazgatástan reprezentánsai nem ismerték fel a 19. század tőkés államára maradéktalanul érvényes marxi tételt: „Az adminisztrációnak . . . formális és negatív tevékenységre kell korlátozódnia, mert ahol a polgári élet és annak munkája kezdődik, éppen ott ér véget az ő hatalma. Sőt azokkal a következményekkel szemben, amelyek e polgári életnek, e magántulajdonnak, e kereskedelemnek, ez iparnak, a különböző polgári körök e kölcsönös fosztogatásának nem szociális természetéből fakadnak, e követ-

kezményekkel szemben a tehetetlenség az adminisztráció természeti törvénye." (*Marx*: Kritikai széljegyzetek „Egy porosz" cikkéhez.)

Végül pedig az egész koncepció eltúlzott volt abban a tekintetben, hogy egyetlen vezérlő motívumhoz, az állam igazgatásához óhajtotta hozzákapcsolni a társadalomtudományokat, az igazgatást kívánta a polgári szociológia centrális nézőpontjává tenni. Ezzel abba a hibába esett, hogy erőszakoltan megfordította a cél és az eszköz viszonyát. A társadalmi célokhoz képest kétségtelenül eszközjellegű államigazgatáson keresztül akarta feltárni a társadalmi törvényszerűségeket azzal az érveléssel, hogy ezek ismerete nélkül nem lehet igazgatni. A mellékmondatba foglalt tétel igazsága azonban feloldhatatlan ellentmondásban van az igazgatásnak a társadalomtudományi kutatások centrumába helyezésével. Az államigazgatás része a politikai és jogi felépítménynek, amely a termelési viszonyok összességén emelkedik. A felépítmény egyetlen elemének még oly alapos vizsgálata sem adhat tehát választ az élet társadalmi, szellemi és politikai folyamatának kérdéseire, mert ezeket az anyagi élet termelési módja határozza meg. A steini közigazgatástan alapvető tévedése lényegileg ebben foglalható össze. Merőben tudományelméleti képletben pedig a közigazgatástan történelmi meghatározottsága azzal jellemezhető, hogy az a 19. század második felére alkalmazott egységes állam- és társadalomtudománnyá kívánt nőni, csakhogy e tudományok differenciálódása, mely objektív velejárója volt a polgári társadalom rohamos kifejlődésének, éppen ellenkező irányzatot hozott magával.

2. A modern közigazgatástan.

A második világháborút követően a kontinentális európai polgári közigazgatás-tudományban a közel félévszázadon keresztül szinte egyáltalán nem művelt „közigazgatástan" ismét feltűnt. Az okok közül csak kettőt emelünk ki. Az egyik a közigazgatási jogi dogmatika egyoldalúsága és az azt ért kritikák, illetve a közigazgatási jogtudomány továbbfejlesztésének szándéka. A másik és feltehetően fontosabb: az Amerikai Egyesült Államokban kialakult igazgatástudományi irányzat több változatának behatolása a közigazgatás-tudományi gondolkodásba. E tényezők közrehatásaként — abból a már korábban általunk elhibázottnak minősített nézetből levezetve, hogy minden közigazgatástan, ami nem közigazgatási jogtudomány — számos, magát a közigazgatástan hívének valló szerző jelentkezett, s ezeknek szinte mindegyike valamilyen szálon törekedett a maga munkásságát a klasszikus közigazgatástanra visszavezetni. Azt hangoztatják, hogy *a közigazgatástan reneszánszát éli*, mert most érlelődött meg a múlt század nagy „közigazgatástanászainak" akkor még csak feltevése, hogy *elérkezett az igazgatás elsődlegessé válásának kora*. Annak az igen vegyes irányzatnak azonban, amely magát korunkban közigazgatástaninak nevezi, csak *igen halovány összefüggései fedezhetők fel a klasszikus közigazgatástannal*. Csupán arról van szó, hogy az eredeti közigazgatástannak egy-egy vonását eklektikusan kiragadva, attól lényegbevágóan eltérően tanulmányozzák a közigazgatást. Köztük és a hagyományos közigazgatástan művelői között azonban általában csak annyi a kapcsolat, hogy nem csak vagy nem elsősorban közigazgatási jogtudományt művelnek.

Korunk „közigazgatástana" az alábbi ismérvek szerint *csoportosítható alirányzatokra;*

a) A közigazgatástan az a tudomány, amely *a közigazgatást összes megjelenési formáiban és alkotó elemeiben leírja*, szisztematikusan rendezi, fogalmait megvilágítja, kauzális összefüggéseit és létalapjait feltárja és céljaira tekintettel kutatja. Feladata hármas. Az első: a közigazgatás rendezett jelenségei lényegének megvilágítása, amit a közigazgatási jogtudomány csak tökéletlenül végzett el, mert csupán a jogintézményeket nézte, amelyek pedig a közigazgatásnak csak egyik alkotórészét teszik. A második feladat: a közigazgatásnak és egyes jelenségeinek alapjait és hajtóerőit kidolgozni; mivel pedig a közigazgatás a jogalkalmazással nem azonosítható, ezeket a jogon kívül, az emberi célkitűzések birodalmában kell keresni. A harmadik közigazgatástani feladat: minden közigazgatási jelenség teleologikus vizsgálata, mivel a közigazgatási intézmények a céljukért léteznek.

A modern közigazgatástannak ez az irányzata *a közigazgatási jogtudomány* és a maga közigazgatástana között azzal húz határt, hogy az előbbi *normatív tudomány;* azokat a szabályokat kutatja, amelyek szerint a közigazgatást végezni kell; tárgya tehát az, hogy mi a közigazgatással szemben a jogi követelmény. Ezzel szemben *a közigazgatástan ténytudomány*, a létező tudománya, s tárgya a dolgok tényleges állapota a közigazgatásban. Mivel a követelmény és a tény a valóságban nem esik egybe, a közigazgatási jogtudomány és a közigazgatástan kiindulópontja különböző. Mégis a tárgyuk hasonló, és mivel mindkettőjükben a fogalmak megvilágításának ismétlődnie kell, valamint mert a jogi szemléletmódnak célszerűen a konkrét valóságot kell alapul vennie, praktikus a közigazgatási jogtudomány és a közigazgatástan összekapcsolása.

A tárgyalt közigazgatástani alirányzat az imént említett két közigazgatás-tudományhoz rendszerint egy harmadikat is kapcsol: *a közigazgatási politikát*. Ezt *értékelő tudománynak* tartja, amelynek rendeltetése az, hogy a közigazgatási intézményeket előre meghatározott mértékkel mérje, illetve hogy feltárja a közigazgatási intézmények szerepét bizonyos célok elérésében. Az ehhez szükséges mércék rendszerének meghatározását az alirányzat hívei elképzelhetőnek tartják, bár általában elisme-

rik, hogy efelé egyelőre inkább csak kezdeti lépéseket sikerült megtenni.

Az aliránzyat vezérlő eszméinek bemutatása egyértelművé teszi, hogy annak kevés kapcsolata akad a klasszikus közigazgatástannal. Az ebben a felfogásban elkészült munkák közigazgatási politikai és jogpolitikai elemekkel átszőtt, a klasszikus közigazgatástan néhány témáját átvevő, bizonyos szervezéselméleti tanokat felvázoló és alkalmazó, de lényegüket tekintve mégis jóval inkább közigazgatási jogi, mintsem közigazgatástani művek. Azt az érdemet nem lehet tőlük elvitatni, hogy a közigazgatásnak átfogóbb ábrázolását törekszenek nyújtani, mint a tisztán közigazgatási jogdogmatikai munkák (nem is szólva a közigazgatási jogi pozitivizmus termékeiről). Egy egységes, szintetizált közigazgatás-tudomány előhírnökeinek nem nevezhetjük őket, bár ilyen szándék is fellelhető bennük. Az ok: a közigazgatási jogtudomány, a közigazgatástan és a közigazgatási politika együtt sem adja ki a közigazgatás teljes tudományos szintézisét, mert a közigazgatással foglalkozó tudományok köre jóval tágabb annál, semhogy ez a trió fel tudná ölelni őket.

b) A közigazgatástan másik aliránzyata látszatra kötődik az eredeti közigazgatástanhoz, mert azt vallja, hogy *a tárgyalás súlypontját a közigazgatásra mint szociológiai képződményre kell helyezni, mivel a közigazgatás olyan terület, amelyet a benne dolgozók szociológiai kötöttsége jellemez.* Ennek a „szociologikus közigazgatástannak" azonban állítólagos modelljéhez semmi köze nincs, csak szóhasználat fűzi hozzá. A klasszikus közigazgatástan ugyanis szétválasztotta egymástól a társadalmat és az államot. Ez az aliránzyat viszont nyíltan hangoztatja, hogy ilyen szétválasztás többé nem lehetséges, mivel az állam egyre több olyan feladatot vett át, amelyek korábban a társadalomra voltak hagyva, másfelől pedig a társadalmi erők is egyre növekvő mértékben látnak el közösségi feladatokat. Mindamellett azt tartják, hogy nem lehet a szétválasztás lehetetlenülése miatt a közigazgatástan tárgyává tenni valamennyi közcélú igazgatási tevékenységet. A közigazgatástan tárgyának meghatározásához a döntő kritériumok: a közfeladatok és azoknak közigazgatási jogosítványokkal és kötelességekkel felruházott szervek által történő ellátása.

Ez az aliránzyat abban is egészen elszakad a hagyományos közigazgatástantól, hogy a felmerülő kérdések közigazgatási jogi összefüggésekbe állítását következetesen mellőzi. Főleg ebben fejeződik ki *az az alapvető nézete, hogy a közigazgatástan és a közigazgatási jogtudomány a közigazgatás-tudományok két lényegileg különböző szférájába tartoznak.* Ugyanakkor az ilyen művekben nem nehéz felfedezni azt, hogy bizonyos közigazgatástaninak mondott elveket a tételes közigazgatási jogból vezetnek le.

Végül az aliránzyat híveinél szinte általánosnak mondható *a közigazgatási politika* bevitele a „közigazgatástanba", de többnyire nem értékelő közigazgatási politikaként, hanem abban az értelemben, hogy *az állami vezetés és a közigazgatás viszonyát* vizsgálják.

c) Az előző két aliránzyatnál jóval kevésbbé iparkodnak bizonyítani a hajdani közigazgatás-tannal való közösségüket *a közigazgatási szociológiai kutatásokra* koncentráló közigazgatás-tudomány művelői. Abban a másodiknak tárgyalt aliránzyattal egyeznek, hogy a közigazgatási jogtudományt a közigazgatás lényegének feltárásához kevésnek tartják, és abban is, hogy a közigazgatás joga nem, vagy csak alig érdekli őket. Az a szál, amelyen a hagyományos közigazgatástanhoz fűződnek, *a szociológiai aspektus.* Ez a szál azonban nem köldökzsinór: *a közigazgatástan nem szülőanyja a modern közigazgatási szociológiának.* Az előbbi, mint már szó esett róla, a társadalmat akarta a közigazgatáson keresztül megmagyarázni. Az utóbbi viszont amerikai hatás alatt *a közigazgatásnak mint szervezetnek a szociológiájával foglalkozik.* Nevezetesen azt vizsgálja, hogy a közigazgatás mint bürokratikus szervezet milyen jelenségeket mutat fel, milyen szociológiai törvényszerűségek ismerhetők fel nála, milyen törvényszerűségek szerint viselkedik, és viselkedése milyen irányban és milyen eszközrendszerrel változtatható meg.

Amint az amerikai szervezet-szociológiai iskolák igen változatos képet mutatnak, úgy az európai kontinensi közigazgatási szociológia sem egységes. Ennek illusztrálására csak azt az egyet hozzuk fel, hogy számos munka megmarad tisztán szociológiai keretek között, számosban viszont a szociológiai és a pszichológiai nézőpont ötvöződik. Az utóbbiak felfogását ugyanis determinálja az, hogy a közigazgatási szervezet végső soron emberekből, személyekből áll, s a belőlük képződött csoportok viselkedése nem tárható fel az egyéni magatartások indítékainak megismerése nélkül.

A közigazgatási szociológia kibontakozóban levő tudományának nemcsak a közigazgatás mint szervezet a tárgya, hanem *egyik irányzata ehhez képest előtérbe helyezi a közigazgatás és a társadalom kapcsolatainak, egymásra hatásuknak elemzését.* Ezt az irányzatot nem alaptalanul sorolják a politikai szociológiához.Mindenesetre azonban rá kell mutatnunk arra, hogy az ilyen tárgyú művek speciális területen mozognak. Témakörük jóval szűkebb, mint a politikai szociológiai átfogó munkáké, s ugyanakkor vitán felül a közigazgatás egyik legfontosabb problémájának megoldását célozzák. Enynyiben feltétlenül közigazgatás-tudományi munkák. Az eredeti közigazgatástanhoz azonban csak annyi közük van, hogy az is, bár más értelemben, szociológiailag is közelített a közigazgatáshoz.

IV. Az amerikai (angol) eredetű közigazgatástudományi irányzatok. 1. Az amerikai irányzatok áttekintése. 2. Az amerikai irányzatok hatása.

1. Az amerikai irányzatok áttekintése.

Mindaz, amit a közigazgatási jogtudomány és a közigazgatástan változatairól az előző fejezetekben leírtunk, újólag hangsúlyozottan csak az európai kontinens közigazgatás-tudományára érvényes. A közigazgatással foglalkozó tudományok sorsa egészen másként alakult Angliában és az Amerikai Egyesült Államokban. Azok az újra meg újra felbukkanó nézetek, amelyek szerint az említett két országban valamiféle közigazgatástan létezett volna (illetve létezne), minden tárgyi alapot nélkülöznek. Csupán egy alapállásból indulva lennének elfogadhatók. Abból, hogy közigazgatástan minden, ami nem közigazgatási jogtudomány. Egy ilyen szemlélet mellett azonban pl. a közigazgatási statisztika és a közigazgatástörténet is közigazgaságtan lenne, aminek abszurd volta a hagyományos közigazgatástan fogalmával egybevetve nyilvánvaló.

Azok a törekvések, hogy az amerikai (és angol) igazgatástudomány sokféle megközelítésben elért eredményeit a közigazgatástanba besorolják, már a két világháború között is gyakran jelentkeztek. Így pl. nálunk *Magyary* Zoltán a tudományos üzemvezetés mozgalmát és a közigazgatástant egymáshoz nagyon rokon felfogás termékének nevezte, hozzáfűzve: a fő különbség a közigazgatástan német és angol iránya között az, hogy az előbbi spekulatív és többnyire deduktív módszerrel dolgozik, míg az utóbbi a ténymegállapító (fact-finding) és rendszerint az induktív módszert alkalmazza. E párhuzamnak azonban nincs alapja.

A *tudományos üzemvezetést* (scientific management), amelyet F. W. *Taylor* indított el, a nagyüzemi adminisztráció vizsgálata szülte, míg a közigazgatástant a közigazgatásé. A közigazgatástan művelőinél a kapitalista üzem belső élete, szervezete vezetése témaként fel sem merült.

A tudományos üzemvezetés, amelyet *az egyik legelső szervezés- és vezetéselméleti irányzatként* tartanak nyilván, azt kereste, hogyan lehet az ipari termelés eredményességét növelni a munka alapos szervezése és vezetése, a legjobb módszerek és eljárások feltárása és fejlesztése révén. Az eredményesség pontján kötötték össze azután *a politika tudomány* művelői a taylorizmust az államigazgatással, abból a W. *Wilson* megfogalmazta tételből kiindulva, hogy a közigazgatást mint adminisztrációt el kell választani a politikától és a rendészettől, ami szerintünk képtelenség, hiszen a közigazgatást lehet ugyan adminisztrációként is felfogni, de közhatalmi jogosítványai az ilyen szétválasztást eleve kizárják. Mindenesetre azonban annak belátása, hogy a közigazgatás adminisztráció is, a tudományos kutatást afelé terelte, hogy *a nagyüzemi adminisztráció által kitermelt megoldásokat a közigazgatásra is törekedjenek alkalmazni*, s az eredményesség érdekében azt a nagyüzemi magánigazgatásra érvényes törvényszerűségek hasznosításával szervezzék meg. Az üzemi adminisztráció előbb kifejlesztett empirikus tudományát így vetítették ki a közigazgatásra is, és törekedtek e két legjelentősebb igazgatási terület közös elveit kimunkálni.

Ennek az amerikai felfogásnak első, hogy úgy mondjuk, betörése Európába nem a közigazgatás, hanem az üzemi adminisztráció területére lényegileg az 1929-es világgazdasági válság idején kezdődött. A New-Deal (mely az első nagyszabású kísérlet volt arra, hogy az állami monopolkapitalizmus rendszerét kiépítsék) és az államnak ezzel kapcsolatos gazdasági tevékenysége, amely zömmel a közigazgatás körébe esett, arra ösztönözte az európai közigazgatás-tudományt is, hogy az amerikai felfogást ne intézze el a köz- és magánigazgatás különbségeinek hangoztatásával, hanem nézeteit felülbírálva *a közigazgatásban az adminisztrációt is lássa meg*, s ne csak a törvények végrehajtójaként kezelje azt. Mindjárt hozzáfűzzük, hogy az új törekvéseket alimentálta a szervezés- és vezetéselmélet európai atyjának, H. *Fayol*nak a munkássága is, aki szintén a nagyüzemi adminisztráció jellegét és meghatározó tartalmát vizsgálta.

A szervezés- és vezetéselméleti kutatások eredményeinek hasznosítására törekedve az európai közigazgatás-tudomány még a második világháborút megelőzően több új elemet vont vizsgálódási körébe. Az átértékelés munkája azonban erőteljesebben csak a háborút követően indult meg annál az oknál fogva, hogy az Egyesült Államok a világ első kapitalista nagyhatalma lett, s Európa kapitalista része sietett recipiálni mindazt, amiről úgy vélte, hogy Amerika nagyságához köze van. E körbe tartoznak vitán felül azok a szervezéselméleti eredmények s főleg szervezési módszerek, amelyek Amerikában a munka intenzitásának növelését, az automatizálást, a racionalizálást magukkal hozták. Az amerikai tanok Európába behatolásának tehát közvetlen gazdasági (és emellett itt nem tárgyalandó politikai) okai voltak, s ezek szerepe a későbbi évtizedekben is elsőrendűnek bizonyult.

Amerikában a tudományos üzemvezetés mellett *a közigazgatással foglalkozó jelentős irányzat volt a politikai tudományi is*, amely főleg kormányzati kérdésekkel foglalkozott, s európai terminológiával élve az alkotmányjogtudomány és a közigazgatási politika mezsgyéjén mozgott, éspedig mindig erősen praktikus célzattal. Ennek fejlődését determinálta az angol politikai tudománynak az a része, amelynek tárgya a „public administration" volt, s ugyanakkor vissza is hatott az angliai tudományra. Ennek az angol „közigazgatás-tudo-

mánynak" vajmi kevés köze van ahhoz, amit a közigazgatás tudománya bármelyik irányzatán a kontinentális Európában értettünk és értünk. Főbb témáinak egy rövid katalógusa ezt jól szemlélteti. Az angol közigazgatás-tudományt uraló tárgykörök: a kormányzati rendszer és az igazgatás; a minisztériumok; a közszolgálat; a parlament és az igazgatás; az állam és az ipar — ideértve az államosított ipart is; a kommunális és a regionális igazgatás.

2. Az amerikai irányzatok hatása.

Amikor Európa „felfedezte" a tudományos üzemvezetést (és részben a politikai tudományt is), akkorra Amerikában ezek az irányzatok már erős kritika tárgyai lettek, s ellenükben tért nyertek előbb *a szervezetszociológiai, majd a szociológiai-pszichológiai* és végül *az általános szervezetelméleti irányzatok.* Valamennyi oly sok variációban, hogy csoportosításuk felől az irodalomban az egyetértésnek nyomai sem fedezhetők fel. Jellegzetes példája ennek, hogy H. *Simon* munkásságát némelyek szervezetszociológiainak, mások szociál-pszichológiainak minősítik, míg nem kevesen a mindkettőtől független *döntéselmélet* megalapítójaként tartják őt nyilván.

Mellékvágányra vinne, ha mindezeket az irányzatokat a közigazgatás-tudomány irányzatainak fognánk fel, s ilyenekként ismertetnénk. Mindezek ugyanis tárgyuknak nem a közigazgatást mondják, hanem legfeljebb a közigazgatást is. Egyik-másik irányzat alapvető tanainak megszületése után keletkeztek ugyan olyan művek, amelyek a tanokat kizárólag a közigazgatásra vetítették ki, illetve ellenőrizték, hogy a szervezetekre általában felállított törvényszerűségeik érvényesek-e a közigazgatásra. Így tehát közigazgatás-tudományi szempontból mindezek úgy tekintendők, mint *kisebb-nagyobb mértékben a közigazgatásra alkalmazott tudományok.* Hatalmas jelentőségük abban van, hogy nyomukban a közigazgatás olyan nézőpontokból is kutatás tárgya lett, amelyekre sem a közigazgatási jogtudomány, sem pedig a közigazgatástan figyelme nem terjedt ki.

Elsősorban a vázolni megkísérelt amerikai hatásnak tudható be, hogy napjainkban joggal beszélhetünk a közigazgatás-tudomány ún. *igazgatástudományi (igazgatáselméleti, szervezéselméleti) irányáról.* Ez azzal jellemezhető, hogy az igazgatással általában és a közigazgatással különösen foglalkozó tudományok erősen differenciálódnak. Az igazgatástudományi irányzat tehát megközelítőleg sem oly egységes, mint a közigazgatási jogtudomány vagy akár a közigazgatástan, amelyeknek egységessége, mint érzékeltetni törekedtünk, szintén viszonylagos. *Az igazgatástudományi irányzat sajátossága* éppen sokfélesége és komplexitása, valamint az, hogy az igazgatásra nézve feltárt törvényszerűségeket a közigazgatás próbája alá veti, s ugyanakkor keresi annak módozatait, hogyan lehet a közigazgatást illetően felfedett törvényszerűségeket egy általános igazgatáselméletbe beépíteni.

Az igazgatástudományinak nevezett irányzat fő törekvése *a közigazgatással foglalkozó tudományok szintézisének megteremtése.* Ennek lehetősége felől a felfogások a szó szoros értelmében két ellenpóluson lelhetők fel. Az egyik csoportba tartozók létrehozhatóságát kategorikusan tagadják, s hozzájuk képest igen kevesen akadnak, akik bizonyítás nélkül feltételezik, hogy a közigazgatással foglalkozó tudományok szintézise elkészíthető. Egy azonban bizonyos: jelenleg ilyen szintézis jeleit sem észlelhetjük. Találkozunk ugyan rendszerint számos szerző által produkált hatalmas terjedelmű könyvekkel, amelyek a „közigazgatás-tudomány" címet viselik, de tartalomjegyzékük puszta egybevetése is meggyőz arról, hogy alapvetően eltérnek egymástól az állítólagos „közigazgatás-tudomány" tárgyának megválasztása tekintetében. Egyre gyakrabban tűnnek fel továbbá az utolsó évtizedben olyan terjedelmileg monumentális munkák, amelyek tárgyuknak az igazgatás tudományát jelölik meg, s többnyire példákkal illusztrálva, olykor a közigazgatást illetően elkülönített fejtegetésekkel iparkodnak bizonyítani, hogy a közigazgatás maradéktalanul besorolható az „általános igazgatás" megfoghatatlan fogalmába.

Nézetünk szerint *az „igazgatástudományi" irányzat elterjedése abból a szempontból jelentős, hogy a közigazgatással foglalkozó tudományok kiléptek az európai kontinensen hagyományosnak mondható keretekből.* Ennek eredményeként a közigazgatási jog és a közigazgatástan mellé további tudományágak sorakoztak fel, amelyek eredetileg sem tárgyuk, sem módszerük szerint nem közigazgatás-tudományok voltak, de amelyeknek lehetséges tárgya a közigazgatás is, s vizsgálati módszerük is kiterjeszthető a közigazgatásra. Segítségükkel a közigazgatás jelenségeinek teljesebb megismerése vált már az eddigiekben is lehetségessé. A jövőjük belátháthatatlan. Esetleges szintetizálásuk ma jóval inkább hit, mintsem tudományos meggyőződés dolga.

V. A szocialista államigazgatás-tudomány fő irányainak összefoglaló jellemzése. 1. A szocialista államigazgatási jogtudomány kialakulása és jellege. 2. A szocialista államigazgatás-tudomány újabb fejlődési irányai.

1. A szocialista államigazgatási jogtudomány kialakulása és jellege.

A szocialista államigazgatás-tudomány első világosan felismerhető irányzatának keletkezését 1938-tól számíthatjuk, amikor A. J. *Visinszkij* programadó referátuma nyomán a szovjet jogtudomány képviselőinek össz-szövetségi értekezlete megvitatta a szocialista állam- és jogtudomány feladatait, s kijelölte a szovjet

államigazgatási jog fontos helyét a szovjet szocialista jog rendszerében. Ettől kezdve közel két évtizeden át a Szovjetunióban, majd az európai népi demokratikus országokban is *az államigazgatás tudományán lényegileg egyedül az államigazgatási jogtudományt értették.*

Ehhez a tételhez néhány jelentős reflexiót kell fűznünk, melyek nélkül állításunk túlzottnak és pontatlannak tűnhetne. Ezek:

a) A Szovjetunióban *az államigazgatási jogtudománynak léteznek 1938 előtti előzményei,* amelyeket kísérleteknek nevezhetünk az első szocialista állam igazgatási jogának feldolgozására. Ezek azonban javarészt magukon viselik az abból eredő fogyatékosságot, hogy a cári Oroszországban a közigazgatási jogtudomány úgyszólván nem jutott túl a rendészettudományon, s az elemi közigazgatási jogi pozitivizmusnak csak a küszöbéig érkezett el. Mielőtt a szocialista államigazgatás-tudomány és azon belül az államigazgatási jogtudomány tárgyát és módszerét tisztázták volna, a Szovjetunióban felülkerekedett az az álláspont, hogy a szocializmus építése folyamán a jognak el kell halnia. Ennek a nézetnek áldozata az 1930-as évek elején elsősorban az államigazgatási jog lett, amelyet hangsúlyozottan úgy tekintettek, mint az állam és az állampolgár közötti hatalmi—alárendeltségi viszonyok kifejezőjét. Ennek következményeként az államigazgatási jogot kiiktatták az egyetemi és főiskolai stúdiumok közül, s művelésével felhagytak.

b) Az államigazgatási jogtudomány provizórikus szünetelése idején az államigazgatással való tudományos foglalkozás tovább folyt, de olyan elnevezésekkel, amelyekből közvetlenül nem volt kiolvasható az, hogy a kutatások tárgya az államigazgatás, illetve az államigazgatás is. Közelebbről: főleg az *ágazati szervezéstudományok* voltak azok, amelyek nem hagyták és nem is hagyhatták vizsgálati körükön kívül az államigazgatás jelenségeit; ugyanígy *az általános szervezéselmélet* létrehozására irányuló tudományos kísérletek sem. Ezek a szervezéselméleti törekvések azt hirdették, hogy az államigazgatási tevékenység jogi oldala teljesen elhanyagolható, mert a jogi normák technikaiakkal helyettesíthetők. Ennek szinte természetes visszahatásaként támadt fel az államigazgatás tudománya államigazgatási jogtudományként, ami persze az államigazgatási jogtudomány két évtizedes quasi egyeduralmának nem egyetlen magyarázata. Az ebben közreható tényezők között előkelő helyet foglal el *az adminisztratív szemlélet eluralkodása, amely a közfeladatok megoldásánál előtérbe állította az államigazgatási jogi eszközöket, s ezzel az államigazgatás normatív jellegét domborította ki, sőt túlhangsúlyozta.* Az államigazgatási jog kimagasló pozícióját erősítette az is, hogy *az elmélet a szocialista törvényesség megszilárdítását alapvető politikai követelménynek tekintette,* s a közigazgatási jogtudomány centrális problémájaként kezelte, ami nem volt lehetséges a jogtudományi vizsgálatok elsődlegessége nélkül. E törekvése a gyakorlati politika oldaláról nem talált ellenzésre, mert a törvényesség egyik összetevőjének az állampolgári fegyelmet emelték ki, s ez a politikai célkitűzésekkel egybeesett.

c) A szovjet és a népi demokratikus közigazgatási jogtudomány e két évtized folyamán sem tévesztette szem elől a marxi és lenini tanítást az államigazgatás szervező jellegéről. Pontatlan lenne ezt a közigazgatási jogtudományt úgy kezelni, hogy általános része lényegileg közigazgatási jogi dogmatika, különös része pedig közigazgatás-politikai vonásokat is magán hordozó közigazgatási jogi pozitivizmus lett volna, jóllehet ilyen jegyek felfedezhetők rajta. Ennek a közigazgatási jogtudománynak a termékei ugyanis nem mellőzték olyan témák tárgyalását, amelyek a közigazgatási jogi dogmatika érdeklődési körén kívül estek (pl. az államigazgatás szervezeti elvei és szervezeti rendszere; az államigazgatás pártirányítása; a meggyőzés és kényszer viszonya az államigazgatásban stb.), s a különös rész is kiterjedt kifejezetten szervezési problémák megvilágítására. Még inkább igazolja nézetünket a monografikus irodalom, amelynek egy jelentős része kifejezetten *szervezési, illetve szervezeti jogi* szempontból tárgyalja a szocialista államigazgatás egyes területeit.

d) Mind a tárgyalt korszak, mind a későbbi periódus államigazgatási jogtudományát illetően alá kell húznunk, hogy az *nem sorolható be a polgári közigazgatási jogtudomány kategóriáiba.* Ezt kizárja egyfelől a kutatás tárgyát képező államigazgatás és államigazgatási jog tartalmi különbözősége, a kétféle államigazgatás feladatainak és működésének lényegbevágó eltérései, s nem utolsósorban a szocialista államigazgatási jogtudomány marxista dialektikus módszere.

2. A szocialista államigazgatás-tudomány újabb fejlődési irányai.

a) Az 1950-es évek közepétől kezdve a szocialista közigazgatás-tudományban egyre határozottabban kap hangot az a felfogás, hogy benne az igazgatási-szervezési elemeknek erősödniük kell, illetve hogy *a közigazgatási jogtudomány mellé ki kell dolgozni egy közigazgatási szervezéselméletet (igazgatáselméletet),* amely vagy önállóan alakítandó ki, vagy a közigazgatási jogtudománnyal szintetizálva. Ilyen nézetek egyébként korábban is felmerültek, de sikerre nem jutottak, illetve legfeljebb annyiban, hogy, mint említettük, a közigazgatási jogtudomány nem zárkózott el egyes igazgatáselméleti (szervezéselméleti) témák felvétele elől.

Az átfogóbb szocialista államigazgatás-tudományra való törekvések képviselőinek első lépései a dolog természeténél fogva eléggé bizonytalanok voltak, és többféle vonatkozásban és érveléssel éles ellenzésre találtak.

Az új koncepció természetszerűen szükségessé tette *az államigazgatás-tudomány tárgyának felülvizsgálatát*, s közelebbről annak tisztázását, hogy azon túl, amit az államigazgatási jogtudomány képesnek bizonyult átfogni, még mi az államigazgatás-tudomány kutatási területe.

A nézetek szórtságát kitünően tükrözi Az államigazgatás-tudomány feladatai a szocialista országokban címmel 1963-ban rendezett nemzetközi államigazgatás-tudományi symposion anyaga, amelyen különösen az alábbi felfogások kaptak hangot:

aa) *Az államigazgatási jogtudomány képes átfogni az államigazgatást* a maga teljes valóságában, mert a jog kifejezetten szervezési karakterű, a szervezés eszköze.

ab) *Mindenfajta igazgatástudománynak elsődlegesen jogi jellegűnek kell lennie.* Ez nincs ellentmondásban azzal, hogy az államigazgatási jog tudománya nem lehet kizárólagosan jogtudomány. Vizsgálnia kell és vizsgálja is a szervezés problémáit, éspedig nemcsak külső megjelenésükben, hanem lényegüket és más társadalmi jelenségekkel való összefüggésüket is kutatja. Ez megóvja a polgári közigazgatási jogtudomány és közigazgatástan tévedéseitől és túlzásaitól.

ac) Az államigazgatási jogtudomány szféráján kívüleső államigazgatás-tudomány nem egyéb, mint *az államigazgatás szociológiája.*

ad) Különböztetni kell *igazgatástudományok* és *az igazgatás tudománya* között. Az előbbi átfogná mindazt az ismeretanyagot (államelmélet, politika, szociológia, pszichológia stb.), amelyre az igazgatásban dolgozónak szüksége van. Az utóbbi viszont csak arra a problematikára terjedne ki, amely az igazgatás összes ágazatai számára közös. Az igazgatás tudománya és az államigazgatási jog tudománya közötti kapcsolat hasonló ahhoz, mint amilyen a jogtudomány és a szociológia, a pszichológia és más társadalomtudományok között fennáll.

Távolról sem mondhatjuk azt, hogy az államigazgatással nem jogi aspektusból foglalkozó tudomány (tudományok) és az államigazgatási jogtudomány viszonya felőli viták a szocialista tudományban elültek volna. Ellenkezőleg: ezek egyre szélesednek és az államigazgatási jogtudomány reprezentánsai mellett mind több tudományág képviselői vesznek részt benne. Mindamellett leszűrhetjük azt a következtetést, hogy *a szocialista államigazgatás-tudomány túljutott a közigazgatási jogtudomány feltétlen primátusának korszakán*, s sűrűn látnak napvilágot nem közigazgatásis jogi tanulmányok, monográfiák és rendszeres „igazgatástudományi" munkák is. A legnehezebben talán az igazgatás és az államigazgatás szociológiája kap lábra annál az oknál fogva, hogy hosszabb időn keresztül magának a szociológiának a létjogosultságát is kétségbevonják a marxista—leninista társadalomtudományok rendszerében.

b) Az államigazgatás-tudomány *„igazgatástudományi" irányzata* mindent egybevetve előretörő irányzatnak tűnik. Főbb *változatai:*

ba) *Az igazgatástudomány a közigazgatási jogtudományhoz képest a megismerés egyik eleme*, amely feltárja az államigazgatási jog alapjait. Fő feladata: vizsgálni az igazgatás célszerűségét, függetlenül attól, hogy az a jogban milyen mértékig jutott kifejezésre, s értékelni az igazgatási tevékenység társadalmi szféráját, figyelembe véve annak szociálpszichológiai hatását. Ilyen értelemben nincs ellentmondás a közigazgatási jogtudomány és az igazgatástudomány között, hanem azok kiegészítik egymást.

bb) *Az igazgatástudomány* azzal jellemezhető, hogy *az állami és társadalmi igazgatás folyamatának a lényegével és tartalmával foglalkozik, továbbá tárgya a legkülönbözőbb szervezetek igazgatásának apparátusa, annak rendszere és struktúrája, az igazgatási munka formái és módszerei.* Ilyen értelemben az igazgatástudomány komplex tudomány, amelynek jogi része is van. Ez utóbbinak alapját az államelmélet, továbbá az államjog és az államigazgatási jog tudománya alkotja. Mivel az államigazgatási jogtudomány hivatott kutatni az államigazgatás folyamatában keletkező viszonyokat, ez is az igazgatástudományhoz tartozik.

bc) Minden szervezet létezését és működését az igazgatási funkciók eleve megszabják. Ezek az igazgatási funkciók objektíve hozzátartoznak az emberi közösségekhez, s mindenekelőtt ezek képezik az igazgatástudományi vizsgálatok tárgyát. *Az igazgatástudomány azért önálló tudományág, mert az igazgatási funkciók is önállóak más társadalmi funkciókhoz képest.* Emellett másodlagos, de nem lényegtelen az, hogy az igazgatástudománynak vizsgálnia kell az igazgatási funkciók kölcsönös kapcsolatát és kölcsönös meghatározottságát. E felfogás is kiemeli, hogy az igazgatástudomány szükségképpen komplex jellegű annyiban, hogy nemcsak saját eredményeire támaszkodik, hanem számos műszaki és társadalomtudományéira is.

bd) *Nem helyes igazgatástudományról beszélni, hanem igazgatástudományokról, amelyek az államigazgatásra történő alkalmazásuk révén válnak államigazgatás-tudományokká.* Az, amit egyszer majd államigazgatás-tudománynak minősíthetünk, nem lesz egyéb, mint az államigazgatási szervezéstan, az államigazgatási szociológia, az államigazgatási pszichológia, az államigazgatási etika, az államigazgatási statisztika és hatékonyságvizsgálat stb. tudományok szintézise. Ennek azonban előfeltétele, hogy ezeket a tudományágakat kimunkálják, azaz hogy legyen mit szintetizálni. Az ilyen értelemben vett államigazgatás-tudománynak része az államigazgatási jogtudomány is.

be) Szinte kizárólag az államigazgatási jog művelőinek egy része tart ki amellett, hogy a polgári közigazgatási dogmatikától és még inkább pozitivizmustól való teljes elszakadás esetén *az államigazgatási jog tudománya művelhető olyan átfogósággal és teljességgel, amely biztosítja az államigazgatás jelenségeinek minden oldalról való megvilágítását.* Szerintünk ez a felfogás azt rejti magában, hogy az államigazgatási jogtudomány lehet az az alap, amelyre az államigazgatás-tudomány épülete felhúzható. Efelől vitázni meddő dolog lenne. A lényeg ugyanis az, hogy ez az irányzat sem vonja kétségbe az államigazgatás-tudomány tárgya kibővítésének indokoltságát.

bf) A Német Demokratikus Köztársaságban az államigazgatás és az államigazgatási jog fogalma egy időre a tudományból eltűnt, s helyét *az állami vezetés* tudománya foglalta el. Ennek egyik alaptudománya a szervezéstudomány (szervezéselmélet), amely komplex tudomány, és rendeltetése az, hogy a társadalmi élet minden területének irányítása számára modelleket dolgozzon ki. Ez a felfogás a szocialista tudományon belül elszigeteltnek mondható. Tárgykörünk és közötte csak az a viszony, hogy az említett komplex elméletnek az is témája, amit közkeletűen államigazgatásnak nevezünk.

Újabban azonban az NDK-ban is polgárjogot nyert ismét az államigazgatási jogtudomány és több egyéb államigazgatási tárgyú tudomány.

VI. A polgári magyar közigazgatás-tudomány. 1. A polgári magyar közigazgatás-tudomány kialakulásának történelmi körülményei. 2. A magyar polgári közigazgatási jogtudomány és közigazgatástan. 3. Magyary Zoltán és iskolája.

1. A polgári magyar közigazgatás-tudomány kialakulásának történelmi körülményei.

A polgári közigazgatás-tudomány kezdeti korszakának vizsgálatakor megállapíthattuk, hogy különösen a franciáknál és a németeknél a 18. század közepén már nyilvánosságra kerültek olyan művek, amelyek közigazgatási tárgyúak voltak, s amelyek elméleti megközelítéssel nyúltak hozzá legalábbis egyes közigazgatási kérdésekhez. Ezzel szemben — néhány halovány és töredékes, s többnyire nem is magyarul közreadott kísérlettől eltekintve — *a magyar közigazgatás-tudomány kezdeti időszakát csak a 19. század hetvenes éveitől számíthatjuk.* Ám még ezt is csak némi engedménnyel tehetjük, hiszen — mint látni fogjuk — a kezdeti közigazgatási irodalom túlnyomó nagy része még a saját kora mértékével sem tarthat igényt a „tudományos" jelzőre, mai képletekben gondolkodva pedig a közepes értékű szakirodalom színvonalára sem lenne helyezhető.

„Ki a külföld mai állapotát s némely vidéknek mostoha fekvése mellett mégis bámulásra méltó virágzását ismeri — mely progressive terjed — s azután hazánk szomorú állását tekinti, s hogy mindenekben századi távolságban kullog más nemzetek után ezen föld, mely kimeríthetetlen szendergő kincseket rejt ölében — akkor valóban a legéletrevalóbb is elszomorodik, a legerősb is elgyengül — kivált ha átgondolja: hogy nemcsak a tudatlan, de még a tudományosb rész is minden gyökeres előmenetel s javítás ellen szegül..." — írja *Széchenyi* a Hitelben. Legáltalánosabb értelemben az idézetben foglalt tételek kellő megvilágításba helyezik azt is, hogy a magyar közigazgatás-tudomány miért csak jó százesztendős késedelemmel kapcsolódott be az európai tudományos élet áramkörébe. Ténylegesen nincs egyébről szó, mint arról, hogy az elmaradott itthoni gazdasági viszonyoknak hasonló politikai viszonyok feleltek meg, és hogy a kettő következményeként pangott a magyar szellemi élet: az irodalom, a művészetek és a tudományok egyaránt. Ebbe a képbe a magyar közigazgatás-tudomány kései indulása és nehézkes kibontakozása pontosan beleillik. Ám mégsem érhetjük be magyarázatul ennyivel, hanem a közelebbi, a sajátos okok feltárásába is bele kell bocsátkoznunk. Ezek között az elsődleges az, hogy *1867 előtt a magyar közigazgatás-tudománynak egyszerűen nem volt tárgya,* mert nem létezett előbb a felvilágosult abszolutizmus, majd a polgári forradalom eszméivel összhangban levő magyar közigazgatás. Ausztria és Magyarország közé ebből a szempontból nem lehet egyenlőségjelet tenni, mert a fejedelmi abszolutizmus jegyében az előbbiben a központosított kormányzást ugyanilyen közigazgatással párosították, míg nálunk a központosított kormányzás rendi-megyei közigazgatással kötődött össze; 1848—49 forradalmi epizódja után pedig lényegileg osztrák közigazgatást léptettek életbe, amely a dolog természeténél fogva akkor sem lehetett volna a magyar közigazgatás-tudomány talaja, ha megteremtődésének politikai és egyéb előfeltételei léteztek volna.

A feudális abszolutizmus ún. rendőrállama mint a rendészettudomány tárgya Magyarországon — főleg ami pozitívumait illeti — nem fejlődött ki, különösen mert a rendészeti jellegű közigazgatásból szinte teljesen elmaradt az, amit jóléti rendészetnek mondottak. Az a folyamat viszont, amely az abszolutizmustól az ún. polgári jogállamig vezetett, nálunk a reformkor mint eszmei előzmény után csak 1848-ban indult meg. A forradalom bukása után pedig két évtizeden át a joghoz kötött közigazgatás állama felé való előrehaladás megállott. A kiegyezés után ugyan a közigazgatási jogi kodifikáció erőteljesen megindult, de *a magyar közigazgatás rendszerének kiépítése alól hiányzott az elméleti alap, sőt a gyakorlati is,*

mert a szabadságharc leverését követő két évtized alatt a magyarok nem szerezhettek praxist a modern közigazgatásban. Az eredmény az lett, hogy a kiegyezés után sem tudtunk olyan közigazgatást szervezni, amely alkalmas lett volna a 19. század második felében felmerült közszükségletek kielégítésének megszervezésére. Amikorra nálunk a közigazgatással való tudományos vagy legalábbis szakirodalmi szinten való foglalkozás polgárjogot nyert, addigra Európa fejlettebb országaiban már több közigazgatás-tudományi irányzat küzdött, s termékenyítette mind egymást, mind a közigazgatást magát. Ezekből nálunk — nyilvánvalóan az élénk közigazgatási jogalkotás következményeként — *a közigazgatási jog kezdeti (sőt inkább kezdetleges) művelése kapott először lábra.* Az, hogy milyen tartalommal és színvonalon, már a közelebbi vizsgálatokra tartozik.

2. *A magyar polgári közigazgatási jogtudomány és közigazgatástan.*

a) A polgári magyar közigazgatás-tudomány német orientáltságánál fogva mint *közigazgatási jogtudomány indult el útjára,* s *Concha* Győző közigazgatástaninak nevezett, egyetlen könyvben kifejezett próbálkozását, valamint a *Magyary*-féle iskola nem jogi jellegű munkásságát leszámítva *mindvégig közigazgatási jogi maradt.* A közigazgatási jogtudományon belül nem nagyszámú műben mindegyik közigazgatási jogi alirányzat észlelhető, éspedig — mint már jeleztük — nem egymást váltva, hanem egymásba mintegy átnőve.

A közigazgatási jogtudomány kezdetét megelőzően néhány szerző időrendben összegyűjtötte a szerinte közigazgatásinak minősülő joganyagot. Ezeknek a könyvei (lásd felsorolásukat *Kmety* Károly: A magyar közigazgatási és pénzügyi jog kézikönyve. Bp. 1911.) *nem jogtudományos munkák, hanem jogszabálygyűjtemények.*

Ezekhez képest lényeges előrehaladást mutatnak fel azok a szerzők, akiknél már tapasztalható némi törekvés a joganyag tudományos rendszerezésére, a közigazgatás ágazatai és azon belül ügycsoportjai jogának rendszeres összefoglalására. Ezeket tekinthetjük a magyar polgári közigazgatási jogtudomány közvetlen előzményeinek. Nem produkáltak közigazgatási jogtudományi vizsgálatokat és eredményeket; könyveik az elméleti igényt nélkülöző tankönyvek és kézikönyvek szerepét voltak hivatottak betölteni. Ennek az *ún. közigazgatási jogismereti irányzatnak* jelesebb képviselői: *Boncz* Ferenc, *Grünwald* Béla, *Fésüs* György.

A közigazgatási jogismereten elsőnek *Csiky* Kálmán lépett túl, aki erősen közeledett a közigazgatási jogi pozitivizmushoz, azt az igényt támasztva önmagával szemben, hogy a közigazgatási jog tárgyalása folyamán „az élő állapotok és a pozitív viszonyok alapján" mozogjon, de folytonos tekintettel a steini közigazgatástanra, hogy annak rendszerében és világánál tisztázhassa a rendelkezésre álló roppant joganyag halmazát. Ezt a célkitűzést nem valósította meg. Steinhez lényegileg nincs más köze, mint azon steini tétel elfogadása, hogy az igazgatási jog meghatározza a tényleges igazgatási tevékenységet, míg a közigazgatástan azon elvek foglalata, amelyek szerint a közigazgatásnak működnie kell. Magáról a közigazgatási jogról merőben pozitivista meghatározást ad. Egyebekben könyve a tételes jog jól rendezett leírása, de nem jogszabályszövegek közlése. Mindezzel együtt is Csiky volt az első, aki *a közigazgatási jogisme (jogtan) fölé volt képes emelkedni.*

A magyar *közigazgatási jogi pozitivizmusról* igen kevés mondanivalónk akad azután, hogy ezt az alirányzatot a polgári közigazgatási jogtudomány általános értékelésekor jellemeztük. Nálunk a közigazgatási jogi pozitivizmus akkor köszöntött be, amikor a német nyelvterületen (és a francián is) már lényegileg túljutottak rajta, s ha művelték is, ezt már a közigazgatási jogdogmatikával szemben védekező hadállásban tették.

A magyar közigazgatási jogi pozitivizmus ebben a történelmi helyzetben elismeri ugyan, hogy a közigazgatási jognak is lehet dogmatikája éppúgy, mint más jogtudományi ágaknak, de a közigazgatási jogi dogmatikának a századforduló körül már számottevő eredményeiről nem vesz tudomást. Ugyanígy elutasítja a közigazgatástant is mint a politika tudományának alkatrészét, amelynek semmi köze nincs a közigazgatási jogtudományhoz.

A közigazgatási jogi pozitivizmus a századfordulótól a 20-as évek második feléig annak ellenére uralta a magyar közigazgatási jogtudományt, hogy igen kevés azoknak a száma, akik mereven ragaszkodtak ehhez az irányzathoz. Ez a tény a magyar közigazgatási jogi pozitivizmus vezető képviselője, *Kmety* Károly személyes pozíciójának s befolyásának tudható be. Rajta kívül az irányzatnak egy számottevő képviselője akadt, Kmety tanítványa: *Márffy* Ede, akinél azonban a pozitivizmus némileg keveredik jogi dogmatikával.

A közigazgatási jogi pozitivizmusnak mint katedra-tudománynak az itthoni fénykorában, sőt vele párhuzamosan felbukkannak az irodalomban *a közigazgatási jogi dogmatika betörésének első jelei.* Az adott erőviszonyok mellett mindenesetre csak bátortalanul, bizonytalankodva nyúlnak hozzá a közigazgatási jogtudomány művelői az új irányzathoz. Ez abban tükröződik, hogy többnyire csak röviden és vázlatosan térnek ki a közigazgatási jog alapvető intézményeire (jogviszony, alanyi jogok, közigazgatási aktus stb.), s ezentúl pozitív közigazgatási jogtant írnak (*Vasváry* Ferenc, *Jászi* Viktor, *Boér* Elek). Ezen az a körülmény sem változtat, hogy a közigazgatási jogi dogmatikához hozzányúló

szerzők között akad olyan, aki a közigazgatási intézmények elméleti kifejtését vallotta főfeladatának (bár azt nem teljesítette, mint *Jászi* Viktor), sőt olyan is, aki kifejezetten Otto *Mayer* ún. jogi módszere mellett kötelezi el magát (*Boér* Elek), bár emellett az anyag közigazgatástani és pozitív közigazgatási jogi feldolgozását is szükségesnek véli és ígéri (de nem végzi el).

b) A magyar polgári közigazgatási jogtudomány eddigi áttekintése során többször szóba került a *közigazgatástan*. Olyan munka azonban, amely a „Közigazgatástan" címet viseli és tartalmilag is közigazgatástaninak mondja magát, mindössze egy született: *Concha* Győzőé. E könyv nyomán a magyar szakmai közvéleményben Concha nevét összekapcsolták Lorenz von Steinével, s úgy emlegették őt, mint aki fordulatot hozott a századforduló körüli magyar közigazgatás-tudományba. Ez azonban alaptalan inszinuáció. Concha ún. közigazgatástana szinte teljesen hatástalan maradt. Követői egyáltalán nem akadtak. Továbbá: Concha közigazgatástanának mindössze annyi a kapcsolata a klasszikus közigazgatástannal, hogy a közigazgatással nem jogi aspektusból foglalkozik, éspedig, a klasszikus közigazgatástannal szemben, kizárólag csak nem jogilag nyúl a közigazgatás problémáihoz. Ezentúl még annyiban érintkezik a steini közigazgatástannal, hogy Stein egyes rendszerbeli megoldásait, valamint néhány nézetét szolgaian átveszi. Egyébként azonban Steinnel minden közösséget megtagad, s azt próbálja érzékeltetni, hogy Közigazgatástana mind koncepciójában, mind részleteiben eredeti, új alkotás. Ezt a szándékát azzal is kifejezésre juttatja, hogy néhány sztereotip elismerő kitételen túl Stein nézeteivel szemben Közigazgatástanában a kifogások egész sorát hozza fel.

Concha Közigazgatástana nem a steini közigazgatástan továbbfejlesztése, vagy pedig valamiféle eredeti, sajátlagos közigazgatástan produkálása miatt tett szert bizonyos itthoni hírnévre, ami főleg abban állott, hogy a szakirodalomban „illett" hivatkozni rá. Ez csupán abban rejti okát, hogy kiterjedt és reakciós államb ölcseleti és alkotmánytani munkásságával végigszolgálta a liberalizmus korának visszatekintő erőit csakúgy, mint a századforduló utáni imperialista államot, sőt államb ölcseleti téren hangadó tudott maradni a Horthy-fasizmus első évtizedében is. Továbbá: amikor *Magyary* Zoltán a közigazgatási tudomány monopóliuma ellen harcba szállott, Conchát politikai befolyása miatt elődjeként jelölte meg, s ezzel mintegy feltámasztotta Conchának azt a hírét, hogy személyében a közigazgatástannak már évtizedekkel korábban akadt volna egy jeles művelője.

c) *A közigazgatási jogi dogmatikai irányzatnak* Magyarországon kétségtelenül legkövetkezetesebb művelője *Tomcsányi* Móric volt. A hazai közigazgatási jogi dogmatikában ő az egyetlen olyan szerző, aki néhány monográfiával némileg előkészítette összefoglaló munkáinak (a közigazgatási jogtudomány általános és különös részének) megírását, s azokat tényleg produkálta is.

Tomcsányi *jogdogmatikai monográfiái* fiatalabb éveiben keletkeztek (A vagyoni felelősség elve a közigazgatásban; A közigazgatási jogviszony; Jogerő a közigazgatási jogban). Ezek természetesen egy rendszeres közigazgatási jogi dogmatika felépítéséhez nem bizonyultak elegendőnek. Ezért azután a közigazgatási jogi dogmatika általános részeként született könyve (A magyar közigazgatási jog alapintézményei) egyfelől inkább nevezhető válogatott fejezeteknek a közigazgatási jogi dogmatika köréből, mint rendszeres közigazgatási jogi dogmatikai feldolgozásnak, másfelől pedig egy sor tekintetben külföldi szerzők átvett elméleti felfogását foglalja magában. Emellett nem is maradéktalanul dogmatikai jellegű, mert a közigazgatás szervezeti kérdéseit illetően a közigazgatási jogi pozitivizmus egyik változatának útját járja, amennyiben némi közigazgatás-politikai fejtegetésekkel szinezve ismerteti a közigazgatás központi és önkormányzati szerveinek felépítésére és hatáskörére vonatkozó tételes jogot.

Az államigazgatási jog különös része dogmatikai feldolgozásának problémájával Tomcsányi végképp nem tudott megbirkózni. Az állítása szerint ezt felölelő műve (Magyar közigazgatási és pénzügyi jog) a pozitivista munkákat annyiban felülmúlja, hogy némiképp törekszik a joganyagot az ágazatok és alágazatok jogintézményei köré csoportosítani, továbbá arra is, hogy a hangsúlyt ne a közigazgatás feladataira, hanem hatásköreire helyezze, és az egyes ügycsoportokkal kapcsolatban feltárja: milyen kölcsönös jogok és kötelességek illetik meg, illetve terhelik a közigazgatási jogviszony két alanyát. Feltűnő fogyatékossága viszont a szakigazgatást végző szervezet bemutatásának mellőzése, ami miatt a hatáskörök elválasztódnak az őket gyakorló szervektől. Emellett Tomcsányi gyakran megengedi magának, hogy a joganyag rendszeres feldolgozását helyettesítse a jogszabályok teljes vagy kivonatos szövegének közlésével.

A közigazgatási jogi dogmatika terén mind munkásságának terjedelmét, mind nívóját tekintve Tomcsányit jelentősen felülmúlja *Ereky* István. Ő azonban összefoglaló közigazgatási jogi dogmatikai általános és különös részt nem írt, mert a nagy építménynek csak néhány elemével készült el. Ennek okát abban véljük felfedezni, hogy legproduktívabb éveiben elmerült a jogtörténeti (igazgatástörténeti) kutatásokban, később pedig jogtudományi polihisztorként alkotmányjogi, jogelméleti és közigazgatási politikai témákba is belemélyedt. Mindennek ellenére közigazgatási jogi

dogmatikai munkássága is gazdag. Becses monográfiát írt a közigazgatás meghatározásáról (Közigazgatás és önkormányzat c. könyvében), a közigazgatási jog forrásairól (Jogtörténeti és közigazgatási jogi tanulmányok cím alatt), a közigazgatási jogi személyekről (A jogi személyek c. monográfiában), az alanyi közjogokról, amely műve (A tárgyi és alanyi jogok dualizmusa) ugyan főleg jogelméleti és alkotmányjogi jellegű, de az alanyi közjogok között a közigazgatásiak jelentősége miatt joggal teszünk itt említést róla.

Tomcsányi és Ereky mellett a magyar közigazgatási jogi dogmatika még különösen az alábbi témakörökben tud felmutatni tudományos értékű munkákat: az államigazgatási eljárás (*Sigmond* Andor); a közigazgatási jogerő (*Boér* Elek, *Krisztics* Sándor, *Baumgarten* Nándor); a közigazgatás szabad belátása (*Szontagh* Vilmos); az államigazgatási—közszolgálati jogviszony (*Keleti* Ferenc, *Felszeghy* Béla, *Ladik* Gusztáv); a kisajátítási jog (*Harrer* Ferenc).

Ez a rövid és a csak leginkább figyelemre méltó monográfiákat tartalmazó felsorolás a későbbiekben még kiegészül azzal a jogdogmatikai terméssel, amely a Magyary-iskola tagjaitól származik. Rájuk az iskola együttes bemutatásakor térünk ki.

3. Magyary Zoltán és iskolája.

a) A magyar polgári közigazgatás-tudomány legnagyobb hatású, külföldön is elismert egyénisége *Magyary* Zoltán volt. Két évtizedes gyakorlati közigazgatási pályafutás után, magántanári habilitáció birtokában 1930-ban lett a Budapesti Egyetemen a közigazgatási és pénzügyi jog nyilvános rendes tanára. Ezen a katedrán működött a második világháború végén bekövetkezett haláláig — egyben ellátva az Egyetem kötelékében 1931-ben létesült (általa alapított) *Magyar Közigazgatástudományi Intézet* igazgatói tisztét is. Kormánybiztosa volt a magyar közigazgatás racionalizálása előkészítésének. 1930 januárjában nevezték ki kormánybiztossá, s alig két év múltán, 1933 márciusában erről a megbizatásáról a feladatnak kis töredékét teljesítve lemondott. Magyary reformtörekvései ugyanis alkotó, szolgáltató, szükségletkielégítő közigazgatás kibontakoztatására irányultak, míg a kormányzatnak döntően elnyomó, hatósági közigazgatásra volt szüksége.

Magyarynak már első jelentős könyvéből (Amerikai államelmélet. A közigazgatás útja az Északamerikai Egyesült Államokban. Bp. 1934.) kitűnik az a felfogása, hogy *a közigazgatás is igazgatás, amelybe a tudományos munkaszervezés és üzemvezetés törvényszerűségei bevihetők, s ezzel hatékonysága hallatlan mértékben növelhető.* Magyary szerint e felismerés nyomán Amerikában olyan mozgalom indult meg, amely jelentőségében vetekszik a jogállam kifejlesztésével Európában, melynek révén a közigazgatást a rendőrállam önkényeskedése helyett a jog uralma alá hajtották. Hozzáteszi: a jogállam vívmányairól való lemondás visszaesés volna, de *a közigazgatás gazdaságosságának (economy) és eredményességének (efficiency) fokozása nem kívánja a jogállamiság feladását.* Nincs tehát akadálya annak, hogy a közigazgatás egyszerre hatékony és jogszerű legyen. A közigazgatás fejlődésének tehát nem e két nézőpont közti választás, hanem a kettő harmonikus egybefonása jegyében lehet és kell végbemennie. Ugyanez vonatkozik a közigazgatás tudományos művelésére is. Ezért az elmélet és a gyakorlat feladata egyaránt csak a kettő kombinációjának megoldása lehet. Ezzel a felismeréssel és annak formába öntésével Magyary hazánkban kétségtelenül az első, világviszonylatban pedig az elsők között volt azok sorában, akik mind a közigazgatás gyakorlatában, mind a közigazgatás tudományában egy lényegbevágóan új szintézis teremtésének szükségességét meghirdették és *új közigazgatás-tudományi irányzat úttörői* lettek.

Mivel Magyary az európai és közelebbről a magyar közigazgatást elsősorban gazdaságossága és hatékonysága szempontjából tartotta az amerikaihoz képest messze elmaradottnak — további munkásságát a közigazgatás ez irányú fejlesztése elméleti megalapozásának szentelte. [Így különösen „A közigazgatás legfőbb vezetése szervezési szempontból" (Bp. 1936) és „Közigazgatási vezérkar" (Bp. 1938) c. könyveiben.]

Magyary személyes tudományos életművét „Magyar közigazgatás" (Bp. 1942) című hatalmas könyve tetőzte be. A kötetet, amely „A közigazgatás szerepe a XX. század államában. A magyar közigazgatás szervezete, működése és jogi rendje" alcímet viseli, Magyary kísérletnek minősítette a közigazgatási jogot és a közigazgatástant egyaránt felölelő közigazgatástudomány új szintézisének megalkotására. Ezt a célt nem tudta elérni. Ma már tudjuk, hogy e tény oka a cél objektív lehetetlenségében rejlett. Magyary iskolája segítségével, azt annyira megközelítette, amennyire akkor egyáltalán megközelíthető volt.

A „Magyar közigazgatás" a közigazgatástudománynak a Magyary-féle felfogás szerinti valamennyi lényeges problémáját tárgyalja. Tartalmi gazdagsága, elméleti állásfoglalásainak kimunkáltsága évtizedek múltán is méltóvá teszi arra, hogy a közigazgatás kutatója tudományos forrásként használja, s egyben úgy tekintsen rá, mint *az egyetlen magyar közigazgatás-tudományi iskola eredményeinek* összegezésére, ahogy Magyary maga is főművét aposztrofálta.

b) Magyary tudományos iskolájának *általános jellemzését* a következőkben kíséreljük meg összefoglalni:

ba) Szembeszökő témáinak sokfélesége, amely mellett azonban *egységet vitt az iskola működésébe*

a már bemutatott közigazgatástudományi koncepció, valamint az, hogy a kutatások és a publikált munkák a magyar közigazgatás racionalizálásának jegyében végeztettek, illetve születtek meg.

bb) Az előbbiből folyik az a másik jellegzetesség, hogy az iskolán belül *eredményesen törekedtek az elmélet és a gyakorlat egységének megteremtésére.*

bc) A magyar közigazgatás-tudomány történetében *először alkalmazta az empirikus, ténymegállapító módszert.*

bd) Említésre méltó a Magyary-iskola *kitekintése a világba.* A legtöbb munka a nemzetközi megoldásokat számításba veszi, ismerteti, értékeli, vizsgálja nálunk felhasználhatóságukat; számos mű pedig kifejezetten azzal a céllal íródott, hogy a magyarországinál jobbnak vélt megoldásokat feltárja, s ezzel ösztönözzön azok értékesítésére.

be) A Magyary-féle iskola korabeli értelemben vett egyetemességre törekvése észlelhető abban a tényben, hogy az iskola tagjainak munkássága (monográfiák, tanulmánykötetek és nagyobb tanulmányok) a második világháborút közvetlenül megelőző évtizedek felfogása szerinti európai közigazgatás-tudomány minden fontosabb irányzatát figyelembe vette, mindegyikhez tartozó műveket produkált, sőt, mint már jeleztük, az amerikai igazgatástudománynak egyik jelentős irányzatát is követte. Az iskola számottevő munkákat produkált a közigazgatási jogtudomány, a közigazgatási szociológia és politika, a közigazgatással kapcsolatos szervezéstudomány, az összehasonlító közigazgatás-tudomány terén.

c) A Magyary-iskola a *közigazgatási jogtudományt* illetően a közigazgatási jogi pozitivizmust egyértelműen elvetette, s közigazgatáspolitikai és jogpolitikai elemekkel átszőtt *közigazgatási jogdogmatikai műveket produkált.* Főbb témakörei: A jogszabályrendezés (*Mártonffy* Károly, *Valló* József); a közigazgatási eljárás, amellyel kapcsolatban kimunkálta egy eljárási kódex alapelveit és kódex-tervezetet is kidolgozott (*Valló* József); a közigazgatás jogszerűségének biztosítása és a közigazgatási bíráskodás (*Martonyi* János).

Mindezekben a tárgykörökben az iskola az akkori magyar közigazgatás tényleges állapotához és a közigazgatási jogtudomány legtöbb művelőjéhez képest szakmailag jóval megalapozottabb, korszerűbb, előremutató nézeteket képviselt.

d) Amikor Magyary elültette a gazdaságos és eredményes közigazgatásnak az Egyesült Államokból átvett eszméjét s a közigazgatás racionalizálása szükségességének gondolatát, természetszerűen össze kellett kötnie azt a *ténymegállapító módszer* alkalmazandóságával is. És bár a fact finding nem kizárólag a szociológia módszere, felhasználása egyfelől *szociológiai jellegű eredményeket* is hozott, másfelől pedig alimentálta Magyarynak és ebben a körben legközelebbi munkatársának, *Kiss* Istvánnak szociológiai érdeklődését. *A közigazgatási szociológia megteremtése felé az első lépéseket ők tették meg*, éspedig elsősorban azzal, hogy ténymegállapító módszerrel iparkodtak feltárni a közigazgatás területi egységei és a lakosságuk közötti viszonyt. (Vö. különösen *Magyary* Zoltán—*Kiss* István: A közigazgatás és az emberek. Bp. 1939.)

e) A Magyary-iskolához és Magyary tágabb köréhez tartozóknál a közigazgatás-tudományi szintézisre törekvés abban is jelentkezik, hogy *a magyar közigazgatás-tudományban ők a megindítói annak, amit napjainkban közigazgatási szervezéstudománynak szokás nevezni.*

A közigazgatás szervezési kérdései közül a Magyary-iskola és a Magyary tágabb köréhez tartozók különösen: a területszervezéssel, a közigazgatás területi beosztásának reformjával (*Hantos* Gyula, *Benisch* Artúr); a községi szervezettel (*Alsó* László); a tanyakérdéssel (*Alsó* László, *Kiss* István); a közigazgatási szervek, illetve hatáskörök összegyűjtésével (*Magyary* Zoltán, *Meznerics* Iván, *Torday* Lajos); a közigazgatás dologi eszközeivel és technikai berendezéseivel (*Fluck* András, *Gőbel* József, *Kiss* István) foglalkoztak.

f) A közigazgatás racionalizálásának programjában Magyary felállította azt a tételt, hogy a személyzet szükséges létszámának meghatározásánál a munka mennyisége, a munkaidő és az eljárási mód mellett *döntő tényező a személyzet minősége, amelyre viszont a személyzet kiválasztása, szakképzettsége és minősítése bír a legnagyobb jelentőséggel.* Ez a programpont előtérbe állította a személyzeti politikának korábban szerfelett elhanyagolt kérdéseit; közvetve kinyilvánította azt a helyes felfogást, hogy a közigazgatás személyzeti kérdései megoldásánál a jogi szabályozás másodlagos, mert az csak kifejezése, jogi formába öntése a személyzeti politikai elveknek. Ugyanakkor azonban sem Magyary, sem köre nem nyúlt hozzá a személyzeti politika valamennyi lényeges problémájához, s így teljes és átfogó személyzeti politikai koncepciót sem alakítottak ki. Másfelől azonban kétségtelen, hogy a kiválasztási, a képzési és a minősítési rendszer (amellyel az iskolán belül *Magyary* Zoltán, *Karcsay* Sándor és *Mártonffy* Károly foglalkoztak) mind önmagukban, mind összefüggésükben a közigazgatási személyzeti politika (sőt általában a személyzeti politika) tengelyében áll.

g) A Magyary-iskola *összehasonlító közigazgatás-tudományi munkái* közül a legbecsesebbek a közigazgatási jogdogmatikai jellegűek (*Drágffy* Miklós és *Valló* József egy-egy könyve a francia közigazgatási jogban az államigazgatás vagyoni felelősségéről, illetve a service public eszméjéről).

Befejezésül megemlítjük, hogy a Magyary-féle Közigazgatástudományi Intézet adta ki a

felszabadulás előtt (1935-től 1944-ig)) az egyetlen tudományos igényű magyar szakmai folyóiratot: a „Közigazgatás-tudomány"-t. Ennek legjelentősebb dolgozatait az iskola tagjai írták, de nyitva állott más szerzők számára is, akik sok merőben praktikus célzatú cikket publikáltak benne.

VII. A szocialista magyar államigazgatás-tudomány 1. A szocialista közigazgatás-tudomány kezdetének előzményei és körülményei. 2. A szocialista magyar közigazgatás-tudomány kibontakozása.

1. A szocialista közigazgatás-tudomány kezdetének előzményei és körülményei.

a) A második világháborút közvetlenül követő esztendők nem sok és nem jelentős (javarészt folyóiratcikkekben és oktatási célú publikációkban jelentkező) termékére több tény nyomta rá bélyegét. Ezek között az első mindenesetre az, hogy a koalíciós kormányzás viszonyai között, amely súlyos politikai harcoknak volt a kifejeződési formája, *a közigazgatás-tudomány is utat keresett.* Ennek során azonban a kérdés nem úgy tevődött fel: a közigazgatási jogtudomány vagy a közigazgatástan, illetve igazgatástudomány valamelyik változata felé forduljanak-e, hanem úgy, hogy *melyik világnézeti bázison műveljék a közigazgatás-tudományt.* A tudományos életben pozicionált, mennyiségileg és minőségileg számottevő, szervezett erő csak egy volt: a *Magyary* Zoltán-féle iskola. Ez azonban Magyary halálával elvesztette vezérét és az egyéb kohéziós erők nem bizonyultak elegendőknek az iskola összetartására. Magyary tanítványai abban mindenesetre egyek voltak, hogy a csak közigazgatási jogi szemlélet az új feltételek között már csak azért sem elégséges, mert a közigazgatás szervezeti reformja akkor is elkerülhetetlen, ha a politikai fejlődés megállana a polgári demokrácia koncepciójánál. Erősítette náluk ezt a meggyőződést az is, hogy mesterük tanításait követve a közigazgatásban „új szociológiai képződményt" láttak, amelyet nem lehet a társadalmi keretekből kiragadva, a gazdasági-társadalmi összefüggésektől elvonatkoztatva megérteni, magyarázni, fejlődésének útját kicövekelni.

A közigazgatás-tudománynak a Magyary-körön kívül álló művelői közül egyesek még a polgári demokrácia gondolata elől is mereven elzárkóztak s az új talajon még átmenetileg sem tudták a lábukat megvetni. Mások „kivárásra lovagoltak" s a szó teljes értelmében vett pozitivizmusba vonultak vissza, a közigazgatás-tudományt a jogszabályok ismertetésére s nyelvtani és logikai magyarázatára korlátozva. Elszórtan feltűnik az irodalomban a közigazgatási jogtudományos irányzat egy-egy magányos képviselője is, de nem arat sikert, sőt feltűnést sem. A képhez hozzátartozik végül, hogy a hivatalos jellegű kiadványok szerzői szakítanak a közigazgatásnak csak jogi felfogásával s kutatják — jórészt a Magyary-féle nyomdokokon haladva — annak szervezési és működési elveit, területi és népi alapjait, kapcsolatát a gazdasági élettel, dologi eszközeit stb.

b) A szocialista közigazgatás-tudomány első hírnökei is megjelennek ebben az időszakban, elsősorban *Beér* János tanulmányaira gondolunk, főképp a folyóiratok hasábjain és oktatási célú kiadványokban. Ám ez a tudomány még kezdő lépéseit teszi, s ha *világnézeti-politikai alapjai és célkitűzései világosak is,* a szerveződés állapotában *a mi tárgyunkat illetően teljes tisztázottságról vele kapcsolatban még nem beszélhetünk.* Nehezítette ezt az a szükséghelyzet is, hogy a szocialista közigazgatás-tudomány hazai úttörői szinte kivétel nélkül az államigazgatási apparátus kulcshelyein dolgoztak, s munkaerejüknek éveken át csak kisebb hányadát fordíthatták a tudomány művelésére, zömmel elfoglalta őket a szocialista államigazgatás alapjainak lerakása, az apparátus átalakítása, az oktatási célú munkák elkészítése. Az azonban világos volt, hogy a közigazgatás nemcsak jogalkalmazás, hogy a közigazgatás a rá vonatkozó joggal nem azonos, önmagában abból nem érthető, nem magyarázható, s így csak a közigazgatási jogon keresztül nem is tanítható. Ezzel a szocialista közigazgatás-tudomány már az induláskor eljutott addig, hogy a közigazgatás-tudomány és a közigazgatási jogtudomány közé nem tehető egyenlőségjel. E negatívumtól azonban még messze esik annak megválaszolása: *mi az a különbség, ami a közigazgatási jogtudomány és egy teljesebb értelmű közigazgatás-tudomány között szocialista viszonyok között fennáll?*

A viszonylag stabil állásfoglalás kialakítását nehezítette az államigazgatás feladatai és szervezete lényegi átalakulásának folyamata is. *A termelési eszközök társadalmasításának ténye az államigazgatás tudományának is jelezte, hogy nem lehet megmaradnia a régi keretekben.* Legszembetűnőbben ez az iparral kapcsolatban mutatkozott meg. A felszabadulás előtt a közigazgatási szervek a gyárak tulajdonosainak kívánalmaihoz mérten adminisztrálták az iparral kapcsolatos ügyeket s ezt (ideértve a kisipar igazgatását is) döntően csupán hatósági jogkört gyakorolva oldották meg. A felszabadulást követően történt ugyan ebben módosulás, de a nagy fordulatot csak az államosítások hozták meg. Az államosítások után többé nem a különböző engedélyek kiadása, árszabályozás, iparrendészet s egyéb effélék tették az iparral kapcsolatban az államigazgatás feladatkörének zömét, hanem *a vállalatok termelésének és igazgatásának megszervezése és irányítása.*

A feladatok változását végigkísérhetnénk a javak termelésének, elosztásának és fogyasz-

tásának valamennyi területén, az államigazgatás összes ágazatain, de a részletes elemzést mellőzve, csak a fő következtetéseket kívánjuk levonni. *A mennyiségileg növekedett és minőségileg új feladatok szükségképpen igényelték az igazgatási szervezet új struktúráját, s e gigászi szervező munka az igazgatásszervezést mint tudományos problémát is valamelyest előtérbe hozta.* Az e tárgyú publikációk azonban — elsősorban az *Állam és Igazgatás* (előbb: Állam és Közigazgatás) hasábjain többnyire inkább követték a gyakorlati igazgatásszervezést, törekedtek feltárni a megoldások okait és céljait, mintsem eléjük mentek volna azoknak, s elméleti alapot teremtettek volna számukra. Valamelyest előbbre jutott a tudomány *az államigazgatás egészét illető legáltalánosabb szervezeti elvek feltárásában*, főleg azáltal, hogy a szovjet szocialista államigazgatás-tudomány megállapításait alkalmazta a mi államigazgatásunkra. E tényezőknek köszönhető, hogy *az államigazgatás-tudomány matériájába bekerült az igazgatás szervezeti elveinek és szervezeti felépítésének tanulmányozása.*

A másik fő következtetésre az iménti fejtegetéseknek és annak az engelsi tanításnak az egybevetéséből jutunk, hogy a termelési eszközök társadalmi tulajdonba vételével fokozatosan minden téren feleslegessé lesz, s azután megszűnik az államhatalomnak a társadalmi viszonyokba való beavatkozása, s a személyek feletti kormányzás helyébe dolgok igazgatása és a termelési folyamatok vezetése lép. A mi tárgyunkban ez azt is jelenti, hogy *az államigazgatás teendői közül elsődlegessé válnak azok, amelyeket merőben jogi aktusok, jogszabályok és egyedi határozatok kibocsátása útján megoldani nem lehet.* A felszabadulás előtti közigazgatás általában a „hatóság kontra ügyfél" képletében gondolkodott, s tevékenységének fő formájául a hatósági aktust tekintette. Ennek az adottságnak a hatása alól zömmel az igazgatástudomány sem tudta kivonni magát. A szocialista államigazgatást illetően azonban a gyakorlat jelezte, hogy csak az aktusok révén elérhető eredmények köre egyre szűkül, szemben azokkal, amelyekhez az államigazgatási szervek csak úgy juthatnak, ha kellően megszervezik a lakosság gazdasági, szociális, kulturális szükségleteinek kielégítésére szolgáló intézetek, vállalatok működését, szervezik és felvilágosítják a lakosságot, az igazgatást tömegméretűvé teszik, a meggyőzés és a kényszer együttes alkalmazása mellett a meggyőzés módszerének adják az első helyet. Ezek az összefüggések azt bizonyították be, hogy *az államigazgatás-tudománynak ki kell terjednie az államigazgatásnak a szoros értelemben vett saját szervezetén túli szervező tevékenységére is*, főleg az igazgatási szervezet által irányított intézeteket és vállalatokat, valamint az igazgatás tömegkapcsolatainak megteremtését és fejlesztését illetően.

Különösen *a tanácsrendszer bevezetése* állította reflektorfénybe az államigazgatást abban a tekintetben is, hogy az államhatalmi (népképviseleti-önkormányzati) szervek működésének hatásfoka is nagymértékben függ az államigazgatás szervező tevékenységének mennyiségétől és minőségétől.

Az államigazgatás gazdaságosságának és eredményességének korábbi és ismert követelménye végül arra figyelmeztetett, hogy *az államigazgatási munka megszervezését* sem hagyhatja a tudomány látókörén kívül.

Ezeknek a felismeréseknek ténybelisége államigazgatási szakirodalmunk számos termékével igazolható, amelyek azonban nem monográfiák vagy az államigazgatást rendszeresen feldolgozó munkák, hanem folyóiratokban közölt tanulmányok, elméletileg szerény igényű tanulmánygyűjtemények, s egyetemi és főiskolai tananyagok. Ezek együtt értékelve sem elegendők ahhoz, hogy az ő révükön új közigazgatás-tudományi irányzatról beszélhessünk. Nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy a szocialista közigazgatás-tudomány a felszabadulás előtti nyomdokokon járt volna. Ezt az állítást pusztán a világnézeti alapok eltérőségén és a kutatások marxista dialektikus módszerén túl az is lehetetlenné teszi, hogy *tárgya alapvetően megváltozott, s vizsgálati köre kibővült.* Az azonban tény, hogy kezdeti szocialista közigazgatás-tudományunk nem tudott megbirkózni azzal a feladattal, hogy legalább az államigazgatás jogi és szervezési nézőpontú vizsgálatának valamiféle szintézisét megteremtse. A szerény publikációkban a két matéria nem együtt, hanem egymás mellett jelentkezett, éspedig a jogi feldolgozás nyilvánvaló elsőbbsége mellett.

2. A szocialista magyar közigazgatás-tudomány kibontakozása.

a) Az 1956. évi magyarországi ellenforradalom okainak feltárása során az ország politikai vezetése: a MSZMP és a kormányzati szervek egyöntetűen megállapították, hogy a személyi kultusszal együtt járó önkény és törvénytelenség súlyosan sértette a szocialista állam és a társadalom demokratizmusát és felbecsülhetetlen károkat okozott a szocializmus ügyének.

A szocialista törvényesség megsértésének legdurvább és leginkább szembeszökő voltuk miatt leggyakrabban említett formái és példái az ún. koncepciós perek voltak. Valóban ezek jelentették a szocialista törvényesség elvének legotrombább megsértését. Ámde csak kis töredékét tették ki azoknak a törvénytelenségeknek, amelyek az állami munka egész területén mutatkoztak, s amelyek tömegesen főleg az államigazgatási tevékenység során voltak tapasztalhatók.

A személyi kultusz korszakának politikai vezetése adminisztratív szemléletéből folyóan abból indult ki, hogy a hatalom birtokában a

szocializmus alapjainak lerakásához nem kell újra és újra megnyerni a dolgozó tömegek támogatását, hanem kötelező határozatokat kell hozni, és azokat az államapparátussal végre kell hajtatni. A tömegektől elszakadt vezetés döntései azonban ellenállásra találtak, mert igen sok tekintetben irreális országépítő terv kifejezői voltak, s következményük az életszínvonal csökkenése, a mezőgazdasági termelés megrekedése, élelmiszerekben és más közszükségleti cikkekben a lakosság gyenge ellátottsága lett. A hibák kijavítása helyett a vezetés eltűrte, sőt inspirálta, hogy az igazgatási szervek törvénytelen eszközökkel is szerezzenek érvényt a határozatoknak és azt is, hogy a törvényes előírásokat túllépve vagy megszegve, az állampolgárok jogait megsértve, a lakosságot a törvényes mértéket túllépő közszolgáltatásokra kötelezve, kihágási (szabálysértési) és egyéb kényszerítő eljárásokkal zaklatva törekedjen az állami feladatokat megoldani. Mivel az apparátus túlkapásai a különböző szintű vezetés részéről nem megtorlást, hanem inkább elismerést váltottak ki, elterjedt az a felfogás a hivatalos körökben, hogy a törvényességnek csak az az oldala érdemel figyelmet, amit állampolgári fegyelemnek neveztek, míg az állami szervek valamiféle közérdekűség jegyében túltehetik magukat a törvényeken.

Az alkotmányos rend helyreállítása felé az első lépés a törvénysértések tényének és egyes okainak feltárásával megtörtént, de a dogmatizmus és a revizionizmus „kötélhúzása" végül is azt megakadályozta. Számos egyéb nagy politikai feladat megoldásával együtt a törvényesség megteremtése és megszilárdítása is a magyar népi demokrácia második fejlődési korszakára, az 1956 végétől számítandó esztendőkre esett.

b) A felvázolt történelmi háttér elegendő magyarázatul szolgál arra, hogy az 1956 utáni magyar államigazgatás-tudomány (csakúgy mint az állam- és jogtudományok általában) elsőrendű kötelességének tekintse a szocialista törvényesség eszméjének szolgálatát azzal, hogy annak elméleti és elvi problémáit az államigazgatásra nézve kidolgozza. *Államigazgatás-tudományunk kibontakozása időszakában tehát annak egyik irányzataként érzékelhető az államigazgatási jogtudomány művelése.* Ez az államigazgatási jogtudomány azonban nem sorolható be a hagyományos (polgári) kategóriák egyikébe sem, s nevezetesen nem minősíthető sem közigazgatási jogi pozitivista, sem közigazgatási jogi dogmatikai irányúnak. E tételt az alábbiakkal indokoljuk:

ba) A marxista dialektikus módszer alkalmazása vagy legalábbis az erre való törekvés kizárta, hogy államigazgatási jogtudományunk *megragadjon a pozitivista-rendszerező leírásnál.* Ugyancsak azt is, hogy az államigazgatási jogi élet létező, illetőleg kívánatos jelenségeit, intézményeit a gazdasági-társadalmi összefüggéseik mellőzésével a pozitív jogból levezesse, illetve *olyan absztrakciókat konstruáljon, amelyek a gazdasági-társadalmi valóságtól elvonatkoztattak, azaz merőben teoretikusak.* Az államigazgatás és az államigazgatási jog felépítményi jellegének alapulvételével azok a művek, amelyeket elsősorban jogtudományiaknak mondhatunk (bár egyik sem tisztán közigazgatási jogi), abból indulnak ki, hogy a közigazgatási jog kifejtendő és intézményekbe rendszerezett vagy létrehozandó szabályai nem érthetők meg önmagukból, hanem csakis azokkal a társadalmi viszonyokkal kapcsolatban, amelyeknek konzerválására, illetve alakítására hivatottak.

bb) Az előbbivel összefüggésben a szóban forgó művek fontos vonása *történetiségük.* Ez annak fel- és elismerésén alapul, hogy, más jogágakkal egyezően, a közigazgatási jog szabályozási tárgyául szolgáló életviszonyok is bizonyos mértékig mindig „vegyesek", amennyiben magukban hordozzák a múltat és a jövőt is. A jogi szabályok és a jogintézmények ennélfogva szükségképpen alá vannak vetve a változandóság törvényének. Helyes fejlődési irányuk csak akkor fedhető fel, ha ismerjük azokat a történeti okokat és körülményeket, amelyek között a jogéletben megjelentek és amelyek formálták őket.

bc) Kibontakozóban levő közigazgatási jogtudományunk *erős jogpolitikai vonásokat* visel magán. A művek mindegyikéből kitűnik a közigazgatási jogtudomány azon rendeltetésének elfogadása, hogy a jogalkotást, a jogalkalmazási gyakorlatot, a jogintézmények létezését és funkcionálását ne csak tudomásul vegye, hanem belebocsátkozzék többféle szempontú értékelő vizsgálatukba is.

Közigazgatási jogtudományunk jogpolitikai vonása közvetlenül azáltal érzékelhető, hogy az ilyen munkák *lege ferenda* javaslatokat dolgoznak ki. Ehhez azonban szükséges, hogy ne csak szűk értelemben jogpolitikaiak legyenek, hanem *közigazgatási politikaiak is,* mert egyes kivételeket leszámítva sem a jogélet jelenségeinek kritikája, sem a fejlesztő, a hibák kiküszöbölésére irányuló javaslatok megalapozása nem lehetséges az általános vagy ágazati közigazgatási politikai célok, valamint a közigazgatási tevékenység empirikus vizsgálata nélkül.

Ma még korai lenne a közvetlenül mögöttünk levő, nem egészen két évtized magyar közigazgatási jogtudományát új elnevezésű irányzatnak felfogni. Az azonban kétségtelennek tűnik, hogy ez a közigazgatási jogtudomány, hagyományos fogalmakban kifejezve, a közigazgatási politika, a közigazgatási jogpolitika s a közigazgatási jogi dogmatika találkozópontjánál helyezkedik el. Ebből egyben folyik az a további jellemzője, hogy egyfelől a szocialista viszonyokra vetítve *átértékeli a közigazgatási jogi dogmatika ha-*

gyományos fogalomrendszerét, másfelől pedig a szocialista viszonyok fejlődésével lépést tartva a kialakulóban levő új fogalomrendszert is a változó idő mérlegére teszi. E szerepének betöltését közigazgatási jogtudományunk szintén elkezdte, bár e munka dandárja még hátra van. Ez azonban már nem a közigazgatás-tudomány történetének, hanem jövőjének témája.

c) A fentiekkel általánosságban jellemzett szocialista magyar államigazgatási jogtudomány *főbb témakörei* a következők:

Az államigazgatás törvényessége (ideértve azoknak a jogintézményeknek a kutatását is, amelyeknek a törvényesség biztosításában kimagasló szerep jut, mint nevezetesen az államigazgatási jogorvoslati eszközök, jogorvoslási módok, államigazgatási aktusok bírói felülvizsgálata); az államigazgatási eljárás; az állami vállalatok irányításának államigazgatási jogi kérdései; az államigazgatási bírság és szabálysértés; a hatósági tevékenység és a hatósági szervezet.

A szakigazgatási-jogi monografikus irodalom több tárgykört (a kisajátítási jog; a bányajog; a tudományos kutatás irányítása; a gyámügyi igazgatás; a szovjet iparigazgatás; a lakásügyi igazgatás stb.) dolgozott fel.

d) Az államigazgatással elsősorban *nem jogi szempontból foglalkozó irodalom* áttekintése elé nem áll módunkban általános jellemzést írni, mert ez az irodalom egyelőre még kevés számú és igen heterogén munkát produkált. E művek közös ismertetőjegye csupán az, hogy főprofiljukat tekintve nem államigazgatási jogiak, bár kisebb-nagyobb mértékben az ilyen jellegű elemzés sem hiányzik belőlük. Ide sorolhatók azok a tudományos művek is, amelyeknek nem elsődleges vagy nem kizárólagos tárgya az államigazgatás, amelyek tehát egyéb tudományágak kutatási eredményeit alkalmazzák az államigazgatásra is. Az ez irányú törekvések elsősorban a szociológia és a szervezéselmélet terén észlelhetők.

Az államigazgatással nem jogi szempontból foglalkozó irodalmunk két főcsoportban tűnik a leginkább szemléletesen bemutathatónak. Az egyik az igazgatáselméleti (szervezéselméleti) műveké, a másik a tanácsi igazgatással foglalkozóké.

Az igazgatáselméleti (szervezéselméleti) jellegű államigazgatás tudományi irodalom fontosabb témái: az államigazgatás vezetése; az állami ellenőrzés; az államigazgatási munka hatékonyságának mérése.

A tanácsi igazgatás szervezeti-jogi kérdéseit tárgyaló irodalomból kiemeljük a szocialista magyar államigazgatás tudomány (és államjogtudomány) megindítása és kibontakozása terén hervadhatatlan érdemeket szerzett néhai *Beér* János nagy monográfiáját, amely A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon (1945—1960) címmel jelent meg; és kimeríthetetlen forrás mindazok számára, akik a magyar tanácsrendszer történeti előzményeit meg kívánják ismerni — ideértve a tanácsi igazgatás működésének értékelését is. Halála után került kiadásra „Szocialista államépítés" címmel válogatott tanulmányainak gyűjteménye, amely a tanácsokkal foglalkozó két tanulmányán túl tárgykörünkben hat, az államigazgatást igazgatáspolitikai szempontból boncolgató értekezését tartalmazza.

A tanácsi igazgatás szervezeti-jogi irodalmának egyéb lényegesebb tárgykörei: a községi és a városi igazgatás stb.

A szocialista magyar államigazgatás-tudomány kibontakozásának említése nem kíván egyértelmű lenni azzal, mintha virulens korszakáról óhajtanánk beszélni. Ez remélhetőleg ellőttünk áll. Az államigazgatás mérhetetlen jelentőségét felismerve a kormányzat *az államigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozását* tudományos kutatási főiránynak minősítette, amelynek programját a magyar államigazgatás-tudománynak másfél évtized alatt kell teljesítenie. Az ezt célzó munkálatok 1972-ben indultak meg.

A program keretében lényegesen ki fog bővülni az államigazgatás-tudományi kutatások bázisa. Nem alaptalanul hihetünk tehát abban, hogy a következő esztendőkben amagyar államigazgatás-tudomány a kibontakozás szakaszából a felvirágzás korszakába lép majd át.

Irodalom. *Lőrincz* Lajos—*Nagy* Endre—*Szamel* Lajos: A közigazgatás kutatásának tudományos irányzatai. Bp. 1976.; *Magyary* Zoltán: Magyar közigazgatás. Bp. 1942.; *Szamel* Lajos: A magyarközigazgatás-tudomány. Bp. 1977.

Verwaltungswissenschaft in europäischen Ländern. Stand und Tendenzen. Berlin, 1969; *Petrov*, G. I.: Szovjet államigazgatási jog. Bp. 1963; *Tihomirov*, J. A.: Upravlencseszkoe resenie. Moszkva, 1972.; Upravlenie—szociologija—pravo. Red. Pavlov, I. V.—Kazimircsuk, V. P. Moszkva, 1971.; *Tumanov*, G. A.: Organizacija upravlenija v szfere ohranü obscsesztvennogo porjadka, Moszkva; *Gvisiani*, D. M.: Organizacija i upravlenie. Moszkva, 1972.

Szamel Lajos

ÁLLAMI SZUVERENITÁS: I. A szuverenitás általános fogalma (260.) — II. A szuverenitás fogalmának történeti kialakulása (261.) — III. A szocialista szuverenitás-elmélet és a szocialista állam szuverenitása (263). — IV. Nemzeti szuverenitás, népszuverenitás (265.) — V. A szuverenitás és a nemzetközi jog kapcsolata (265.)

I. A szuverenitás általános fogalma.

A szuverenitás fogalmának marxista—leninista feldolgozása több jogi és nem jogi jellegű tudományág eredményeinek szintetizálása út-

ján lehetséges. Ez az összegzés elsősorban az állam- és jogelmélet tudományának feladata, hiszen ez a tudományág vizsgálja a szuverenitást legszélesebben. A szocialista állam- és jogelmélet a szuverenitás különböző elemeit, jegyeit, vonatkozásait egyesíti és kiemeli annak állandó és lényeges mozzanatait, alkotóan felhasználva a különböző tudományágak eredményeit. Minderre tekintettel mit értünk ma legáltalánosabban szuverenitáson? A jogirodalomban található vitás felfogások ellenére azt mondhatjuk, hogy a *szuverenitáson általában az államhatalom legfelső voltát, felsőbbségi jellegét értjük befelé és az állam függetlenségét kifelé. A szuverenitás az uralkodó osztály, illetve diktatúrája teljhatalmának politikai és jogi kifejeződése.*

A szocialista állam- és jogelmélet a szuverenitást mint osztályfogalmat vizsgálja. Kimutatja, hogy az államhatalom belső felsőbbsége a termelőeszközöket birtokló osztály felsőbbrendűsége a termelőeszközökkel nem rendelkező osztályokhoz képest, külső megnyilvánulása pedig az uralkodó osztály függetlensége egy másik társadalmat irányító uralkodó osztályhoz képest. Meghatározója az adott állam gazdasági alapja, azaz csak a gazdasági függetlenség minimumának megléte esetén beszélhetünk szuverenitásról. Ugyanakkor az állam széles körű, sokoldalú külső, gazdasági kapcsolatrendszere nem csorbítja az állam szuverenitását.

A szocialista állam- és jogelmélet a szuverenitást az állam általános fogalma lényegi elemének tekinti. Hiszen amióta állam létezik, létezik szuverenitás is. Fejlődése megegyezik az állam fejlődésével, majd elhalásával. Ahogyan az állam elveszti történelmileg kialakult osztálytermészetét, úgy válik a szuverenitás birtokosává egy osztály helyett az egész nép és ezzel alapvetően megváltozik a szuverenitás belső oldalának társadalmi jellege is. Addig azonban, míg az osztályok és államok világméretű megszűnése nem következik be, külső oldalának jelentősége megmarad. A szuverenitás tehát egyike azoknak a sokat vitatott társadalomtudományi kategóriáknak, amelyeket nemcsak az egyes ideológiai formák közötti, hanem az azokon belüli koncepciók eltérései tesznek annyira különbözővé. A szuverenitás fogalma politikai-állami-jogi sajátossága intézményi, illetve ideológiai oldalakról közelíthetők meg. Mindkét vonatkozásban történeti és logikai szempontból egyaránt vizsgálható. Ennek megfelelően interdiszciplináris kutatási téma, hogy csak az állam- és jogtudományokon belüli helyére utaljunk, az állam- és jogelmélet, az állam- és jogtörténet, az államjog, a nemzetközi jog, a politikai és jogi tanok története is foglalkozik vele. Az állam- és jogelmélet a szuverenitás absztrakt intézményi oldalát logikai elméleti módszerével közelíti meg, nem mellőzi azonban annak ideológiai és történeti vonatkozásait sem.

Ismeretes: vannak olyan államfogalom definíciók, amelyek a „szuverenitás"-t sem kifejezetten, sem a lényegére való utalásként nem tartalmazzák. Ezeknek fő problémája, hogy a társadalomban jelentkező hatalmi összefüggéseket az állam egyedüli hatalmiságára redukálják, így annak felsőbbségi jellegét feleslegesnek tartják kiemelni.

II. A szuverenitás fogalmának történeti kialakulása.

A szuverenitás fogalmának meghatározása mint az államhatalom elengedhetetlen ismérve hosszú történelmi folyamat során született meg. Az ókor politikai irodalma nem ismeri és nem is alkotja meg ezt a fogalmat. Nem kerülhetett rá sor, hiszen hiányoztak azok a történelmi, politikai feltételek, amelyek szükségessé tehették volna kialakulását. Az antik világban hiányoztak azok a hatalmi-politikai tényezők, amelyekkel szemben külön ki kellett volna emelni az államhatalom felsőbbségét. Ez a szembeállítás csak a középkori Európában, a feudalizmus idején jelentkezik mint objektív adottság. A feudális partikularizmus elleni harcban szükség van az államhatalom egységét, monopóliumát hirdető elméletre. Ugyanez az elmélet az állam külső függetlenségét is deklarálta. Így egyrészt szolgálta a feudális abszolutizmus belső és nemzetközi megerősödését.

Már a 13—14. század teológiai és jogi gondolkodásában megtalálható az uralkodó osztálynak az a jellemvonása, hogy maguk felett más földi hatalmat nem ismertek el. Páduai Marsilius 1324-ben megjelent Defensor Pacis c. művében propagálja Nyugat-Európában a szuverenitás eszméjét. Bartolo de Sassoferrato pedig már nem az uralkodókról, hanem a kialakuló olasz városállamokról írt mint olyan közösségekről, amelyek maguk felett álló hatalmat nem ismertek el. Többek között ezek az elemek vezettek el azután a szuverenitás-fogalom pontosabb meghatározásához Jean Bodin munkásságában. Nem véletlen, hogy elsőnek Jean Bodin alkotott elméletet a szuverenitásról Európában, hiszen a korabeli Franciaországban rajzolódik ki a legkifejezettebben a nemzeti és az állami önállóság tudata. Az általa adott meghatározás szerint: a szuverenitás a „*polgárok és az alattvalók feletti, törvények által nem korlátozott hatalom teljessége*". Szerinte a szuverenitás nem személyeket illet meg, hanem a nemzet egyetemességét, amely azt az abszolút uralkodóra ruházta át, aki ezen az alapon országának szuverénje. Ez az ún. fejedelem-szuverenitás eszméje, mely bizonyítja, hogy Bodin a király abszolút hatalmának ideológusa, elmélete is a centralizált államapparátus keletkezésének folyamatát tükrözte.

Bodin ugyanakkor kénytelen elismerni a szuverén hatalom korlátozottságát a természetjog, az isteni törvények, a magántulajdon és a nemzetközi jog által. A monarchia hatalmát az atya családon belüli hatalmához hasonlította, ahogyan az atya szuverén a családban,

úgy szuverén az uralkodó is országában. Mindez Bodin természetjogias szemléletét bizonyítja, és egyben azt is, hogy a szuverenitásról vallott elmélete a patriarchális államelméletből fakad.

A fejedelem-szuverenitás mint a szuverenitás-fogalom egésze, kezdetben progresszív szerepet játszott, egyrészt azért, mert elősegítette a független nemzeti államok létrejöttét, másrészt, megszüntetve a feudális széttagoltságot, belsőleg egy nagyobb gazdasági egységet hozott létre a centralista állam révén. Így a szuverenitás elmélete fontos ideológiai előkészítője a kapitalizmus kialakulásának.

A fejedelem-szuverenitás elméletének követője Hugo *Grotius*. „*Azt a hatalmat nevezik legfőbbnek* — írta Grotius —, *amely cselekedetei nincsenek más jogának alárendelve, hogy más emberi döntés azokat hatálytalaníthassa.*" A felsőbbségnek azonban valakinél meg kell állnia — egy személynél vagy testületnél —, akinek túlszárnyalása már nem lehetséges, mert annál nagyobb hatalommal csak egyedül isten rendelkezik. Grotius szemlélete is természetjogi, az államot az „appetitus societatisból" származtatja, ami a szerződéses államelméletnek felel meg.

Ami a progresszív volt a szuverenitás elméletében a feudális abszolutizmusért folytatott küzdelemben, túlhaladottá vált az újkor hajnalán, az abszolút monarchia megdöntésére irányuló polgári forradalmak idején. A feltörekvő burzsoázia céljaival ellentétes volt a hatalom abszolutisztikus koncentrálása és az ezt elméletileg igazoló fejedelem-szuverenitás.

Az új politikai törekvéseknek megfelelő átalakuláson ment át a szuverenitás elmélete is. A feltörekvő burzsoázia teoretikusai elvetették az egyeduralkodó korlátlan és abszolút hatalmát, a fejedelem-szuverenitással szembeállították a „népképviselet", az „alkotmányosság", az „államhatalmi ágak megosztásának" elveit.

A 18. században keletkező szuverenitáselméletek általános jellemzői, hogy valamennyi a polgárság osztályuralmát leplezi bizonyos jogi formák segítségével, eltakarva a szuverenitás osztálytartalmát. Világosan felismerhető ezekből az elméletekből — melyek középpontjába a „Nép", a „parlament", a „jog" szuverenitása áll —, hogy a szuverenitás jogi és egyben politikai elv is, hogy a mindenkori uralkodó osztály hogyan állítja politikai törekvései szolgálatába a szuverenitás elméletét.

Kiemelkedő a korszak szuverenitáselméletei közül a J. J. *Rousseau* által kidolgozott „népszuverenitás" koncepció. Jelentőségére jellemző, hogy nemcsak Európa forradalmi mozgalmaiban éreztette hatását, tanait az első amerikai alkotmányozó nemzetgyűlés is becikkelyezte. Rousseau szerint a szuverenitás feltétlenül a népet illeti meg mint politikai testületet. Elvetette az államhatalmi ágak megosztásának elvét, azt javasolta, hogy a végrehajtó hatalmat a nép előtt felelőssé kell tenni és a népnek kell alárendelni.

Angliában A. *Locke* kompromisszumos elmélete vált a szuverenitással kapcsolatos felfogások alapjává. Ez a koncepció tükrözi a 17. század végére Angliában kialakult tényleges erőviszonyokat. A Locke által megfogalmazott „parlament-szuverenitás" szerint a szuverenitás alanya nem a „nép", hanem a „parlament". Elméletét arra alapította, hogy a parlament az egész nép akaratát fejezi ki, holott a polgári parlament a tőkés uralkodó osztály politikájának eszköze.

A szuverenitás első klasszikusan polgári elméletét G. W. *Hegel* dolgozta ki a „Philosophie des Rechts" c. munkájában. Hegel a szuverenitást az absztrakt módon felfogott államnak mint a világszellem megtestesítőjének tulajdonította. Tanításai nyomán előtérbe került az állam abszolút szuverenitásának elmélete. Hegel is és a német polgári elmélet a szuverenitást mint tisztán jogi elvet vizsgálta és elhallgatta, hogy a szuverenitás meghatározott osztályérdekek szolgálatában álló politikai elv is. Részben ebből fakad a jogszuverenitásról szóló elmélet, melynek egyik kiemelkedő osztrák képviselője, Hans *Kelsen* ad abszurdum vive a jogszuverenitás gondolatát az állam szuverenitását teljesen azonosította a jog valóságával. Felfogása szerint az államhatalom lényege az, hogy az emberek jogi normáknak vannak alávetve, és ez az alávetés úgy történik, hogy az emberek magatartása jogi kötelességként jelentkezik. Ennek következtében az államhatalom — szerinte — a polgárok jogi kötelességtudatán nyugszik.

Hasonlóképpen reakciós jellegű az A. *Menger* által megalapozott *szuverenitás-diktatúra* elmélet, miszerint az államban az a szuverén, aki a tömegekkel szemben is képes érvényre juttatni akaratát. Ez az elmélet megteremti az egyszemélyi diktatúra elméleti alapját, a fasiszta „Führerstaat" államfője hatalmának csorbítatlanságát. Hű követőivé válnak Menger szuverenitásról vallott nézeteinek a fasiszta német állam jogászai, akik a szuverenitás-diktatúra segítségével próbálják legalizálni a fasiszta államrendszert, kimondva azt az elvet, hogy „törvény az, amit a Führer megparancsolt".

Az imperializmus időszakában nem fejlődött tovább a szuverenitás elmélete. Az ekkor kialakuló nézetek többnyire a szuverenitás tagadásáig is eljutottak. Az imperializmusnak nincs szüksége a szuverenitás elméletére, a monopóliumok gazdasági politikai terjeszkedését, a gyarmatosítást, a „kisállamok" gazdasági, majd politikai függetlenségének aláásását elméletileg akadályozta a szuverenitás túlontúl hangsúlyozása. Ilyen történelmi körülmények között keletkeztek azok az elméletek, melyeknek az a lényegük, hogy közvetve vagy közvetlenül tagadják az állam szuverenitását.

Ezek közé tartozik a pluralista szuverenitáselmélet legfőbb képviselője L. *Duguit*, aki szerint a szuverenitás egyáltalán nem egységes, nem

oszthatatlan, hanem ellenkezőleg az államban levő különböző organizációk hatalmának összetevődéséből származik maga az államhatalom. Tehát a szuverenitás részszuverenitásokból jön létre. A társadalomban kialakuló különböző vallási, társadalmi szervezetek — a maguk működési területén — éppen olyan szuverének, mint az állam, és ezek — a pluralista felfogás szerint — semmiképpen sem rendelhetők alá az államban megnyilvánuló valamely legfőbb hatalomnak. L. Duguit szerint *a szuverenitás nem lényeges kritériuma az államnak*, ezért az államnak területileg decentralizáltnak és föderalizáltnak kell lenni, s az államban levő jogi személyek éppen olyan tényezők az államban, mint maga az állam.

A polgári elméletek jellemző vonásává válik a szuverenitás elvével szembeni egyre erősebb nihilizmus. Még jobban felerősödik ez a tendencia a Szovjetunió és a szocialista világrendszer kialakulása után. A kapitalizmus további gyengülésének megakadályozása érdekében olyan törekvéseket tapasztalhattunk, melyek elsősorban az állami szuverenitás korlátozására irányultak. Egyes polgári szerzők a kapitalista „világkormány", „világállam" megvalósítását sürgették, figyelmen kívül hagyván azt, hogy ez beleütközik korunk legfőbb realitásába, a két legalapvetőbben ellentétes társadalmi rendszer egyidejű létezésébe. A szocialista országok gazdasági és politikai megerősödése, a volt gyarmati országok önállósulása, a tőkés országok közötti érdekellentétek elmélyülése szétfoszlatta a tőkés „világkormány" illúzióját és ugyanakkor kihúzta a talajt a szuverenitásellenes érvek alól is. Mindezek hatására az utóbbi időben a polgári elméletben több „szuverenitáspárti" megnyilatkozás is található.

III. A szocialista szuverenitás-elmélet és a szocialista állam szuverenitása. 1. A szocialista szuverenitás-elmélet. 2. A szocialista állam belső felségjoga. 3. A szocialista állam külső szabadsága.

1. A szocialista szuverenitás-elmélet.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmével a szuverenitás-fogalom történeti fejlődésének új korszaka kezdődött el. A marxizmus klasszikusai nem dolgoztak ki önálló szuverenitás-elméletet. A szocialista állam és jogtudomány — támaszkodva a marxizmus klasszikusainak irányt adó állásfoglalásaira — a szuverenitással kapcsolatos állásfoglalását a polgári nézetek kritikája alapján alakította ki. Késleltette a szocialista szuverenitás fogalmának megalkotását többek között az az álláspont, amely szerint az állam elhalásának időszaka közvetlen közelségben van, így a szuverenitás elmélete elveszíti jelentőségét.

A Szovjetunió 1936-os alkotmányából tűnik ki először legvilágosabban a szuverenitás szocialista tartalma. Ez rögzíti elsőként a világtörténelemben a népszuverenitás fogalmát. „A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége a munkások és a parasztok szocialista állama, amelyben minden hatalom a város és falu dolgozóié, akiket a dolgozók küldötteinek szovjetjei képviselnek."

A szocialista állam szuverenitása általános fogalmában ki kell fejeződnie, hogy: *a szuverenitás a szocialista állam lényegi jegye, a munkásosztály, később az egész nép akarata, teljhatalma nyer ebben politikai és jogi kifejeződést. A szocialista állam szabadsága és függetlensége, külső és belső viszonyaiban. Alapja a szocialista állam gazdasági függetlensége.* Ez a meghatározás kifejezi a szuverenitás osztályfogalmi és történelmi jellegét, amelyet végső soron a gazdasági alap határoz meg, és amelynek osztálytartalmát az adott állam társadalmi rendje alkotja. A szuverenitást a marxista államelmélet egységes fogalomként értelmezi, ugyanakkor felfedi annak két fő oldalát, ami abból következik, hogy a szuverenitás két fő síkon jelentkezik:

a) Államközi síkon, aminek a sok állam egyidejű és egymás melletti létezése az oka.

b) Az adott állam belső szerkezetének síkján.

A szuverenitás egyrészt jogi, másrészt politikai elv. Mint jogi elv azonban nem áll a jog felett, hanem az adott korszak tételes jogával, elsősorban az államjoggal és a nemzetközi joggal együtt változik. Ezeknek a változásoknak a gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok szabnak irányt. A szuverenitás mint politikai elv érvényre juttatja kívánalmait a joggal szemben is.

Megjegyzendő ezzel kapcsolatban, hogy az állami szuverenitás az állam politikai hatalmának attribútuma, amely általában jogi normában is formalizálódik. Ez a kérdés abból a szempontból jelentős, hogy a szuverenitás politikai vagy jogi elvnek tekintendő-e. A szuverenitás az állam kialakulása óta politikai ténykérdés, jogi jellege tágabb értelemben kifejeződik minden jogalkotásban és jogalkalmazásban, szűkebb értelemben az állami hatalom delegálásának jogi rögzítését jelenti, ami a szuverenitás alkotmánybeli vetülete. A szuverenitás politikai oldala — meghatározó volta miatt — elsődleges jellegű a jogi oldallal szemben.

Az államhatalmi felsőbbség struktúrája és funkciója elválaszthatatlan az államszervezet struktúrájától és funkcióitól, de bizonyos fokig különbözik is tőlük. Az államszervezet struktúrája formális, normatív felépítése miatt elsődlegesen jogi szerkezetű, a szuverenitás struktúrája pedig — annak lényegénél fogva — alapvetően a politikai ténylegességet fejezi ki. A kettő eltérhet egymástól éppúgy, ahogy a szuverenitás funkciója és az állam funkciója, amelyek a lehetőség és valóság viszonyában kapcsolódnak egymáshoz.

A szuverenitást mint jogi és mint politikai elvet a marxista felfogás szerint a gazdasági alap határozza meg. A gazdaságilag uralkodó

osztály valósítja meg a szuverenitást politikailag is. Ugyanez az uralkodó osztály érvényre juttatja a maga érdekeit az állam határain kívül is, ami az állam függetlenségét jelenti más államokkal szemben. Tehát az állam függetlenségének tényleges alapja mindenekelőtt gazdasági önállósága, stabilitása. Ez azonban nem vezethet az állami szuverenitás gazdasági alapjával kapcsolatos autarchiás elképzelésekhez, amelytől nem volt mentes a szocialista államépítés gyakorlata. Szűk térre szorult a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel, az integrációs törekvéseket elvetették mint olyat, ami az államszuverenitás maradéktalan megőrzésével nem egyeztethető össze. A szocialista országok gazdasági együttműködésének fejlődésével együtt erősödik az a nézet, hogy a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel, különösen a szocialista országok gazdasági integrációjának teljesebbé válása elősegíti az állami szuverenitás gazdasági alapjának megerősödését. Tehát az állami szuverenitás megvédése nem ellentétes a szocialista tábor gazdasági integrációjával, és a gazdasági függetlenség túlhangsúlyozásával tagadnánk a jogi és a politikai formák jelentőségét, amelyek visszahatnak a gazdasági alapra. *Szuverenitásról tehát a politikai függetlenség és a gazdasági előfeltételek minimumának fennforgása esetén kell és lehet beszélni.* Ezért is helytelen egyes polgári szerzőknek az az álláspontja, mely szerint bizonyos függő országokról megállapítják, hogy azok belső szuverenitással rendelkeznek, külsővel azonban nem. Ez azonban tarthatatlan felfogás, hiszen csak az az állam tekinthető szuverénnek, amely tevékenységének minden területén elhatározásainak minden vonatkozásában független és ez a politikai és gazdasági feltételek egyidejű megléte esetén következhet be.

2. A szocialista állam belső felségjoga.

A szocialista államelmélet ennek tartalmát úgy határozza meg, hogy a *szocialista állam területén valamennyi állampolgár — külföldi is, kivéve a diplomáciai immunitást élvezőket — és valamennyi társadalmi szervezet alá van rendelve a szocialista államnak.*

A szocialista állam belső felségjogának tartalma tehát:

a) A hatalom teljességével rendelkezik, azaz jogilag korlátlan, nincs alárendelve más külső állami és egyéb olyan hatalomnak, amely befelé korlátozza funkcióinak megvalósításában.

b) Csak a szocialista állam biztosíthatja az alárendeltséget kényszereszközökkel, azaz koncentrálja a kényszerítő hatalmat.

c) A hatalom gyakorlásában kötik az általa létrehozott jogi normák, politikai elvek, a szocialista erkölcs normái, tevékenységét meghatározzák a szocialista társadalom reális életfeltételei.

d) A szocialista állam belső szuverenitása szoros kapcsolatban van a szocialista államhatalom egységének elvével, ami azt jelenti, hogy az állam szervei a szocialista társadalomban nem külön-külön gyakorolják a hatalmat, hanem a szocialista állam mint egész, mint egységes szervezeti rendszer funkcionál e vonatkozásban. Azaz a szocialista államon kívül nincs több szuverén hatalmi szervezet. Ezért a szocialista állam szuverenitása elsődlegesen a legfelső állami szervek tevékenységének szabadságát, függetlenségét, a legfelső állami szervek hatáskörének sérthetetlenségét jelenti.

A hatáskörök megosztása nem jelenti a hatalom megosztását, hanem annak csupán területi megszervezését.

e) A szocialista állam belső szabadsága, függetlensége kifejeződik a belső ügyek intézésében, társadalmi-politikai rendszerének, jogrendszerének kialakításában, amit biztosít a beavatkozás tilalmának elve is.

A szuverenitás alanya tehát az államszervezet. Ennek elemzése során két mozzanatra szükséges kitérni: — a szuverenitás történeti jellegű, melynek vizsgálata elválaszthatatlan a társadalom hatalmi rendszere egészének historikus áttekintésétől. Fogalmilag különbözik a nép- és nemzet-szuverenitástól, a különbségtételnek az az alapja, hogy ezek nem egymás mellé rendelt jelenségei az állam fejlődésének, hanem az államiság különböző szakaszaihoz kapcsolódnak.

Az állam szervezeti sajátosságaira tekintettel az államrendszer belső tagozódását, elemeinek összefüggéseit kell figyelembe venni, főleg a szervezeti és munkamegosztás specialitásait a szuverenitás gyakorlásában.

Az állam akaratát meghatározza saját társadalmi-gazdasági rendje, politikai rendszere, az államot körülvevő nemzetközi környezet. Azok a tényezők, amelyek determinálják az állam szuverenitásának irányát, terjedelmét, intenzitását, az állam hatalmi felsőbbségét relatívvá teszik, hatalmi döntéseinek korlátot szabnak. Ezeket két nagy csoportra oszthatjuk: *a)* az államszervezeten kívüli tényezők között alapvetőek a gazdaságiak, emellett foglalkozni kell a politikai (ezen belül különösen a szocialista állam és a kommunista párt viszonyával) és az ideológiai korlátokkal, *b)* az államszervezeten belüli („autolimitatív") tényezők között politikai és jogi korlátokat észlelhetünk.

Való igaz: ahogyan önmagában vett államról nem lehet beszélni, úgy az állam szuverenitásának is csak a társadalommal való összefüggésében van értelme; mint minden hatalmi forma a szuverenitás is viszonyt fejez ki. A szuverenitás, az állam hatalmi felsőbbsége a társadalmon belüli erőktől szabadon fejeződik ki, ez a szuverenitás belső oldala: az egyetemesség, amely tárgyi, személyi és területi vonatkozásban jelenti az államhatalmat. De az adott társadalmon kívüli tényezők is (elsősorban más államok) hatást gyakorolnak az államra, annak

kül- és belpolitikájára. Ezek hatalmi befolyásától a társadalom irányítása során az államnak függetlennek kell lenni — ez a szuverenitás külső oldala.

A szuverenitás oldalai — az általánosan elterjedt felfogással szemben (amely a szuverenitás egészét annak külső oldalára, a függetlenségre egyszerűsíti) — szétválhatnak (pl. a függőség eszköz is lehet a szuverenitás belső oldala megvalósításában). A szuverenitás külső és belső vonatkozásainak viszonyára is jellemző a politika oldalainak kapcsolata: a belső az elsődleges, a meghatározó, a hatalmi viszonyokat alakító, míg a külső ennek alapján jelenik meg, ezért másodlagos.

3. A szocialista állam külső szabadsága.

A szocialista állam külső szabadsága, szuverenitásának külső megnyilvánulása azt jelenti, hogy a szocialista állam a nemzetközi életben kifejtett tevékenysége során önállóan dönt külpolitikai kérdésekben. Tehát:

a) A szocialista állam a külső funkciók gyakorlása során nincs alárendelve más államnak, sem kapitalista, sem szocialista állam hatalmának. Külső funkcióinak megvalósításában szabad és független.

b) Természetesen mindez nem jelenti azt, hogy a szocialista állam külső funkciója gyakorlásában nincs korlátozva. Tevékenységében kötik az általa elfogadott nemzetközi normák, a nemzetközi jog alapelvei.

c) A szocialista állam szuverenitása szoros kapcsolatban van a szocialista államok nemzetközi, szervezeti tagságával, szerződésekből vállalt kötelezettségeivel.

Különös a jelentősége e téren a szocialista országok gazdasági, politikai, katonai együttműködésén alapuló szervezeteinek. Az állami szuverenitás nem tértől és időtől független absztrakt kategória. Az atomfegyverek korszakában csak a legnagyobb hatalmak képesek egyedül gondoskodni biztonságukról. A szuverenitás védelme napjaink történelmi, társadalmi realitásában vizsgálva megköveteli a szocialista országok gazdasági, politikai, katonai, védelmi integrálódását.

IV. Nemzeti szuverenitás, népszuverenitás.

Nem tehetünk egyenlőségjelet a szuverenitás vizsgálatakor az állami és a nemzeti szuverenitás közé. A nemzet helyzete nem minden esetben egyezik meg az állam kereteivel. Ebben az esetben a nemzeti szuverenitás voltaképpen az önrendelkezési jogot jelenti.

A szocialista elméletben elsősorban *Lenin* munkássága teremtette meg a nemzeti szuverenitásra vonatkozó nézetek alapját. „Törvénytervezet a nemzeti egyenjogúságról és a nemzeti kisebbségek jogainak védelméről" címmel megjelent programban foglalta rendszerbe koncepcióját. Kiemelte munkájában a nemzetek önrendelkezési jogának elismerését, ami kifejtése alapján, kijelenti a nemzetek idegen nemzeti közösségektől való különválásának és az önálló nemzeti állam kialakításának jogát.

A szocialista társadalomtudományok mindenkor elismerték és támogatták a nemzetek küzdelmét, önrendelkezési joguk érvényesítését. Az önrendelkezési jog érvényesítésének következményeként a nemzet független szuverén államot alkot, és így tulajdonképpen az önrendelkezési joga átalakul állami szuverenitássá. Ez a folyamat ment végbe Európában a 19-20. században, majd folytatódott a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után Ázsia és Afrika népeinél, így válik a nemzeti állam az állami berendezkedés fő formájává. A nemzetek önrendelkezési joga ma már általánosan elfogadott elvvé vált, amelyet az Egyesült Nemzetek Szervezetének Alapokmánya is elismert és biztosít minden nemzet számára.

A szuverenitás tartalmi megvalósításáról csak a szocialista államban beszélhetünk, hiszen a állampolgárok tényleges és jogi teljhatalma csak abban az államban valósulhat meg, amely a valódi demokrácia alapján épül fel. A szuverenitás-fogalom csak a szocialista típusú államban nyer új osztálytartalmat. Mindezt a történelemben először a Szovjetunió 1936. évi alkotmánya rögzítette le. Csak a szocialista demokrácia állama biztosítja, hogy az államhatalom valóban a nép kezében legyen. Szemben a polgári állam „népszuverenitásával" a szocialista állam nem formális, hanem materiális népszuverenitásáról lehet szó. *A szocialista államban érvényesülő népszuverenitás legfontosabb jellemzői:*

a) Az államhatalom központi és helyi szervei a széles néptömegeket megillető választójog alapján jönnek létre.

b) Széles körű ellenőrzési lehetőségük van a dolgozóknak az állami szervek felett.

c) A nép által választott képviselők kötelesek beszámolni választóiknak a végzett munkájukról.

d) A választókat megilleti a visszahívás joga.

e) Népképviseleti szervek irányítják közvetve az állam valamennyi egyéb szervét.

f) Az állami döntések kialakításába a társadalmi szervezeteken keresztül a legszélesebb néptömegek bekapcsolódhatnak.

g) A szocialista demokrácia fejlődése új közvetlen demokratikus formákat hoz létre, amelyek elősegítik a dolgozók bekapcsolását az államéletbe.

V. A szuverenitás és a nemzetközi jog kapcsolata.

A szuverenitás külső oldala egyenlő az állam függetlenségével. Tehát a szuverén állam a nemzetközi életben kifejtett tevékenysége során önállóan dönt külpolitikai kérdésekben. Az állami szuverenitás külső oldalának megnyilvánulásai, az ebből fakadó aktusok elsősorban a nemzetközi jog tárgyköréhez tartoznak. A szu-

verenitás eszméje a mai nemzetközi jog egyik legfontosabb kérdése. Az állami szuverenitás elvére épül fel a nemzetközi jog egész rendszere a jogalkotás, a végrehajtás és a bíráskodás területén egyaránt. A szuverén egyenlőség elve meghatározója a nemzetközi kapcsolatok fejlődésének.

A nemzetközi jog tudománya — más oldalról közelítve az állami szuverenitás fogalmát— kimutatta, hogy az voltaképpen nem más, mint viszony, amely egy adott állam és az államok nemzetközi rendszerének többi tagja között áll fenn. Így a szuverenitás vizsgálata ki kell térjen a szociológiai nézőpontok érvényesítésére is. A történelmi fejlődés bizonyítja, hogy az állami szuverenitást csak ott és akkor kell hangsúlyozni, amikor az államok valamilyen nagyobb közösséget alkotnak és ezen belül kell valamely állam függetlenségét értelmezni, érvényesíteni a közösség többi tagjához képest. A szuverenitás elve abban az időszakban jelent meg, amelyet az egymással szoros kapcsolatban levő, jogilag azonos helyzetű politikai egységek fennállása jellemzett. Ahol mások voltak a tényleges erőviszonyok, ott a szuverenitás elve szóba sem került.

A szuverenitás tényleges tartalmát nemcsak az adott ország társadalmi-gazdasági rendje határozza meg, befolyásolja az államot körülvevő nemzetközi környezet is. Emiatt azonban a szuverenitás nem válik fikcióvá, hiszen az állam által hozott döntést semmilyen más állam vagy szervezet nem vizsgálhatja felül, viszont a döntési folyamat lényeges motiváló tényezője az állam nemzetközi helyzete. Ily módon a szuverén államok akarata is befolyásolt az államok közössége és a közösségen belül kialakult viszonyok és kapcsolatok által. Mindez bizonyítja azt, hogy a szuverenitás egy adott állam és a többi állam közötti viszonyként is felfogható.

Az imperializmus korszakának polgári tudományában gyakran éri támadás a szuverenitás elméletét. Ezen nézetek „ihletője" mindenkor a kialakult tényleges társadalmi gazdasági helyzet. A II. világháború utáni kapitalista fejlődés elsősorban a gazdasági integrálódással vélte a szocializmus előretörésének megakadályozását. Ezt a tendenciát állítják szembe a szuverenitás „elavult" elméletével. Olyan nemzetközi szervezetek jöttek létre, melyek működési elveiben a „nemzetek felettiség" jut érvényre (Európai Szén- és Acélközösség, Európai Gazdasági Közösség stb.) A szuverenitást tagadó elméletek egy része képtelen összeegyeztetni a szuverenitást a nemzetközi jog fejlődésével. Ezek az elméletek minden esetben a nemzetközi jog tagadásához vezetnek. Ha el is ismerik a nemzetközi jog létét, de tagadják annak jogi jellegét. A nemzetközi jogot tagadó elméletek az abszolút szuverenitás elvéből indulnak ki, a szuverenitásnak mint abszolút önkénynek a fogalmi elgondolásából, ami minden agressziónak a szuverenitás jelszavával való igazolását jelenti. Az élet, a kialakult nemzetközi gyakorlat cáfolta meg leghatásosabban a polgári teoretikusok konstrukcióit, bebizonyítva a szuverenitás elvének időszerűségét. Ez az álláspontja a marxista államelméletnek, amely a lenini koncepció alapján kialakulása óta védi a szuverenitás elméletét. Ezt a felfogást tükrözi többek között a kommunista és munkáspártok 1968-as moszkvai tanácskozásának fő dokumentuma is.

Irodalom. *Antalffy* György: A szuverenitás lényegének állam- és jogelméleti koncepciójáról. Szeged, 1967.; *Antalffy* György: Basic problem of state and society. Bp. 1974.; Állam- és jogelmélet. Szerk.: Samu Mihály Bp. 1970.; *Bihari* Ottó: Államjog. Bp. 1974.; *Haraszti* György—*Herczegh* Géza—*Nagy* Károly: Nemzetközi jog. Bp. 1971.; *Herczegh* Géza: Vázlatok az állami szuverenitás történetéhez. Társadalomtudományi Közlemények. 1972/1.; *Kovács* István: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Bp. 1962.; *Szabó* Imre: A kulturális jogok. Bp. 1973.

Antalffy György

ÁLLAMI-TERÜLETI BEOSZTÁS: I. Az állami-területi beosztás fogalma (266.) — II. Az állami-területi beosztás és változásának alapjai (267.) — III. Az állami-területi beosztás alakulását meghatározó tényezők (267.) — IV. A Magyar Népköztársaság állami-területi beosztása (268.)

I. Az állami-területi beosztás fogalma.

Egy ország állami-területi beosztása rendszerint két összefüggésben merül föl: egyfelől az adott ország belső, általános területi tagolását, a területi egységek jellegét és egymáshoz való kapcsolatának meghatározását, a területi szervezeti szintek számát jelzi; másfelől az állami-területi beosztás fogalmát azoknak a kapcsolatoknak általános meghatározására is használják, amelyek a területi egységek és az állami szervek struktúrája, a népképviseleti szervek és az igazgatási apparátus felépítése között, valamint a gazdasági és társadalmi-politikai szervezetek, kulturális és egészségügyi intézmények között fennállnak.

Következésképpen az állami-területi beosztás jelentése szélesebb tartalmú, mint arra az általában használt „államigazgatási-területi beosztás" fogalmából következtetni lehet. Minthogy a területi egységek az állami társadalmi, politikai szervezetek struktúrájának és a gazdasági, kulturális intézmények kapcsolatainak is alapjai, jelentőségük nem szűkíthető le a közigazgatási szervek felépítésének és tevékenységének jellemzésére. Az állami-területi beosztás jellemzői az állam területi szervezetének egészében, a területi gazdasági, társadalmi-politikai viszonyok összefüggésében és kölcsönhatásában vizsgálhatók. Egy ország területi beosztása ugyanis mindig különböző jelentőségű területi egységeket feltételez, ame-

lyek között meghatározott viszonyok és összefüggések érvényesülnek; a területi beosztás tartalma és jellemzői tehát nem merülnek ki az ország területi egységeinek felsorolásában, az állami terület megyékre, járásokra, városokra és községekre osztásában, s nem korlátozhatók pusztán csak állami-jogi viszonyok jelzésére. A területi beosztás, valamint az állami, társadalmi, gazdasági, kulturális szervezetek és intézmények felépítése közötti kölcsönös kapcsolatok a társadalom és az állam előtt álló feladatok többségének területi jellegéből és megvalósításuk területi feltételeiből következnek. A területi beosztás és a különböző állami, társadalmi, gazdasági szervezetek közötti kapcsolatok minden államra jellemzőek, de fokozottan megnyilvánulnak a szocialista társadalom feltételei között. Következik ez az állam területi szervezete és a politikai hatalom rendszere közötti kapcsolatból, a szocialista állam funkcióiból és sokoldalú szervező tevékenységéből. Ezek a körülmények határozzák meg az államapparátus területi felépítésének alapjait is.

Mindezekre a körülményekre tekintettel az „állami-területi beosztás" fogalmával teljesebben fejezhető ki a területi tagozódás értelme, mint a hagyományos „államigazgatási-területi beosztás" fogalmának használatával.

II. Az állami-területi beosztás és változásának alapjai.

Az állami-területi beosztásának kialakulása, társadalmi, történeti meghatározottsága számos összefüggésben foglalkoztatta a marxizmus klasszikusait. Ismeretes, hogy Engels a régi nemzetségi szervezettel szemben az állam első számú ismérveként határozta meg az állampolgárok terület szerinti beosztását, a lakóhelyhez tartozás jelentőségét a társadalom politikai szerveződésében. A területi tényező gyakran vizsgált probléma volt, amikor a társadalom politikai berendezkedésének s az állami szervezet felépítésének és tevékenységének meghatározóit vagy a városok és falvak kapcsolatait jellemezték. Egyidejűleg arra is rámutattak, hogy az állam területi beosztásának történeti változása a termelési mód fejlődésével szorosan összefügg: elsősorban a termelési mód meghatározó szerepéből kiindulva, de ugyanakkor a társadalom politikai, gazdasági, kulturális életének átalakulására figyelemmel lehet az állam területi szervezetével kapcsolatos következtetésekhez jutni.

A történeti tapasztalatok mutatják, hogy egy-egy ország területi beosztása nem egyszer és mindenkorra adott; a termelési viszonyok változása, a termelőerők fejlődése megbontja a korábbi körülményekhez alakított társadalmi-gazdasági kapcsolatokat, s ezek következésképpen az állam szerepének és területi szervezetének megfelelő változását igénylik. A feladatok eredményes ellátásának követelményei szétfeszítik tehát a történetileg kialakult állami-területi beosztást és új rendezés igényét támasztják.

A szocialista állam az ország területi tagozódását a társadalmi fejlődésnek legjobban megfelelő gazdasági és politikai célkitűzések érdekében törekszik felhasználni, más szóval a szocialista állam területi szervezete szorosan kapcsolódik feladataihoz és funkcióihoz. Kifejezésre jutnak ezek a követelmények a területi társadalmi és gazdasági tervezés fokozott jelentőségében, a területi egységek kiterjedésének növekedésében, a városok és községek közötti kapcsolatok alakulásában. A társadalmi viszonyok fejlődése és a gazdasági-termelési feltételek változása következtében növekednek a lakosság igényei a kommunális, egészségügyi, kulturális, szociális stb. ellátás minden területén. E feladatok gazdaságos ellátása ugyanakkor összefügg a települések optimális nagyságrendjével, egymáshoz való kapcsolataik tervszerű alakításával és a különböző szolgáltatási feladatokat ellátó intézmények racionális telepítésével. Mind a meghaladott területi beosztás, mind pedig a területi keretek valóságos kapcsolatokkal nem számoló, szubjektív és irracionális változtatása fölösleg terhet ró a társadalomra. Érthető tehát, hogy a szocialista országok területi beosztásuk alakításával a területi egységek és az ellátandó funkcióik hierarchikusan felépülő rendszerének kialakítására törekszenek. A területi beosztás ilyen jellegű alakítása azt a követelményt állítja előtérbe, hogy a területi beosztás minden módosítása a különböző tényezők figyelembe vételére alapozott és sokoldalúan előkészített legyen, amelyet ugyanakkor a társadalom demokratikus fejlődése és a gazdasági építés gyakorlata erősít meg.

III. Az állami-területi beosztás alakulását meghatározó tényezők.

Egy ország állami-területi beosztását, a területi szintek számát és méreteit, a területi egységek egymáshoz való kapcsolatait több tényező határozza meg. E tényezőket és jelentőségüket tekintve azonban lényeges eltérések tapasztalhatók a politikai és jogi irodalomban. Bár a területi beosztás általános elvei a társadalmi fejlődés, a gazdasági viszonyok alakulásából következtethetők, ugyanakkor érvényesülésük nem izolálható adott ország konkrét társadalmi-gazdasági viszonyaitól, valamint a feladatok megvalósításának sajátos feltételeitől.

Az állami-területi beosztás legáltalánosabb tényezői közé az alábbiak sorolhatók:

a) Egyik legfontosabb kétségtelenül a *közgazdasági* tényező szerepe. A területi közösségek meghatározott gazdasági egységek, gazdasági kapcsolatok keretében alakulnak, a kialakult gazdasági központok a lakosság tömörülésének és szerveződésének formálására jelentős hatással vannak.

b) Nem kisebb jelentőségűek a *földrajzi* feltételek, a felszíni természetes adottságok (folyók,

hegyek) területi egységeket meghatározó szerepe. Ide sorolható a *közlekedéshálózat* helyzete, a közlekedési viszonyok fejlettsége, amelyek mind az alapfokú, mind pedig a nagyobb területi egységek képzésének szintén fontos tényezői.

c) A *településhálózat* hosszú történeti fejlődés eredményeként kialakult jellege, a városok és falvak elhelyezkedése, következésképpen a lakosság száma és tömörülése az adott körzetekben. A területi optimumok meghatározása minden módosítás esetében feltételezi e tényezők figyelembevételét.

d) Az ország lakosságának *nemzeti-nemzetiségi* összetétele és települési elhelyezkedése (egységesen nagyobb körzetekben, települési egységekben vagy vegyesen és szórt településekben való elhelyezkedés).

e) Történelmi hagyományok, amelyek a lakosság politikai igazgatási elképzeléseit, területi egységekhez való ragaszkodását befolyásolják. E tényezők hatását felerősítheti, ha a hagyományok kapcsolódnak nyelvi, kulturális, életmódbeli, foglalkozási stb. jellemzőkhöz; másfelől a hagyományok befolyását csökkenti más tényezők hatása s ez utóbbi új kapcsolatok kialakulásához vezet, s így új területi egységek bázisául szolgálhat.

f) Az államapparátus által ellátott feladatok köre; az államapparátus szervező-irányító tevékenységének intenzitása a társadalmi, gazdasági, kulturális feladatok megvalósításában.

Az állami-területi beosztás alakításának folyamatát általában az említett tényezők befolyásolják. Attól függően, hogy milyen jellegű feladatok megvalósítása kerül a társadalmi-gazdasági fejlődésben előtérbe, határozza meg a figyelembe veendő tényezők súlyát.

IV. A Magyar Népköztársaság állami-területi beosztása. 1. A megyék mint a területi beosztás felső szintű egységei. 2. A járások helyzete az állami-területi felépítés rendszerében. 3. A községek és községtípusok jellemzői. 4. A városok és várostípusok jellemzői. 5. Tanyák és kisfalvak a településhálózatban.

1. A megyék mint a területi beosztás felső szintű egységei.

A mai megyei beosztás történelmi eredetű, az 1949. évi megyerendezés következtében annyiban korszerűsödött, hogy a korábbi 25 megye helyett 19 — megközelítően azonos nagyságrendű — megyét hoztak létre. A megyék területi keretei kisebb határmódosításoktól eltekintve az elmúlt három évtizedben nem változtak, stabilitásuk ma is fontos feltétele mind a több megye együttműködésére épült területi társadalmi-gazdasági tervezésnek, mind pedig az alapegységek: városok és községek szintjén fokozatosan megvalósuló új, szervezeti-jogi kapcsolatok kialakításának (községösszevonások, községi közös tanácsok létesítése, városok és vonzáskörzetükben levő községek gazdasági-szervezeti kapcsolatai szabályozása).

Az 1971. évi tanácstörvény külön hangsúlyozza a megnövekedett önállósággal rendelkező megyei tanácsok *koordinációs* tevékenységét a terület- és településfejlesztésben, valamint a lakosság szükségletei kielégítésének javításában. A megyei tanácsok és nem tanácsi alárendeltségű szervek, vállalatok, intézmények közötti együttműködésben a kölcsönös előnyök biztosítása és a közös érdekeltség megteremtése alapkövetelmény. A szociális, kulturális, egészségügyi intézmények létesítésében a megyei tanácsok koordináló tevékenysége minden szerv, vállalat, intézmény számára jogszabályi előírás, ugyanakkor az érdekelt szervek nem kötelezhetők eleve gazdasági együttműködésre vagy anyagi-pénzügyi hozzájárulásra. Ebben a körben a felmerülő feladatokat elsősorban szervező tevékenységgel, a gazdasági-pénzügyi lehetőségek összehangolásával valósítják meg a megyei tanácsok.

A területi szociális-gazdasági tervezés hosszabb távra szóló feladatainak kidolgozása és megvalósítása felveti *a megyék közti együttműködés* szükségességét. Az állami-területi beosztás reformjáról folyó vitákban már 1952-től több alkalommal fölmerült a megyék fölötti nagyobb egységek: a régiók kialakításának problémája. Ténylegesen azonban sem a társadalmi és gazdasági viszonyok szocialista átalakulása, sem az állami feladatok területi megvalósítása a regionális területi beosztást és a megfelelő állami, igazgatási szervezet létrehozását nem igényelte. A mai magyar társadalmi-gazdasági tervezés számításba vesz ugyan több megyéből álló, területi tervezési egységeket *s hat tervezési-gazdasági körzetre* osztja az országot, e körzetek területi határai megállapításánál azonban a *mai* megyei beosztást veszi alapul s az így kialakított nagyobb területi egységre határozza meg a szociális-gazdasági fejlesztés irányát és fő feladatait. A regionális szerepkört betöltő városok (Budapest, Szeged, Debrecen, Miskolc, Pécs, Győr) fejlesztése, vonzáskörzeti szerepük növekedése is ebben az összefüggésben jelentkezik.

Jellemzésül megemlíthető, hogy a népgazdaság ötödik ötéves tervéről szóló 1975. évi IV. tv. szinte minden tervezési-gazdasági körzet fejlesztésének fő irányát meghatározta, azonban nem rendelkezett e körzetek önálló tervezési vagy igazgatási hatáskörű szerveinek létrehozásáról. E körzetek szociális-gazdasági fejlesztésének terveit voltaképpen a központi kormányszervek (Országos Tervhivatal, Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium) az érdekelt megyék párt- és tanácsi szervei képviselőinek közreműködésével készítik el és vitatják meg. A megyék fölött álló területi körzetek jellegüket tekintve ebben a periódusban tehát

központi tervezési területi egységek, s létrehozásuk nem jár együtt a közeli jövőben új általános állami-területi egységek, valamint ennek megfelelő tanácsi szervezet kialakításával.

2. A járások helyzete az állami-területi felépítés rendszerében.

A járások 1950 után a tanácsrendszer kiépítésének éveiben, majd a mezőgazdaság kollektivizálásának és a termelőszövetkezetek megszilárdításának időszakában az állami-területi beosztás súlyponti egységei voltak. A járási tanácsok jelentős szerepet láttak el a viszonylag nagyszámú kisközség tanácsi-igazgatási tevékenységének segítésében és a termelőszövetkezetek állami irányításában.

Miután a mezőgazdasági termelőszövetkezetek területe fokozatosan megnövekedett, a korábban önálló tanácsi szervezettel rendelkező községek száma ennek hatására közel *felére* csökkent. Ugyanakkor az ipari fejlődés és ipartelepítés a városok számának növekedését eredményezte. A nagyobb területű községi egységek, valamint a városok tényleges szerepe a lakosság szükségletei jobb kielégítésének szervezésében, következésképpen a helyi szolgáltató intézmények fejlesztésében fölvetette az 1970-es években a városi és községi tanácsok önállóságának megerősítését.

A városi és községi tanácsok hatáskörének szélesítése szükségessé tette pénzügyi-gazdálkodási lehetőségeik bővítését, a termelési viszonyok fejlődésével ugyanakkor jelentősen megváltozott a mezőgazdasági termelőszövetkezetek állami irányításának rendszere. Említett körülmények szükségképpen maguk után vonták a járások és tanácsi szerveik szerepének lényeges változását. Ez a folyamat egyik oldalról a járások számának fokozatos csökkenésében fejeződött ki: míg 1950-ben a tanácsrendszer kialakításának évében csupán kisebb arányosítás történt a járások területi szervezetében s a korábbi 152 járás helyett 140 járás kialakítására került sor, a járások száma 1970-re 102-re, 1979-ra 83-ra (1956. évi átszervezési terv szerint 90—92), tehát több mint egyharmaddal csökkent. A községi és városi tanácsok hatáskörének és önállóságának megerősítése másik oldalról megkérdőjelezte a járási tanácsi képviseleti szerv indokoltságát. Az 1971. évi tanácstörvény ebből következően úgy rendelkezik, hogy a járásokban nem működnek tanácsi képviseleti szervek, azokat az igazgatási feladatokat, amelyeknek ellátását a községi tanácsi szervek még nem tudják biztosítani, a megyei tanácsok végrehajtó bizottságainak szerveiként. *járási hivatalok* látják el. Egyidejűleg több állami és társadalmi szervezet (bíróság és ügyészség, rendőrség, népfront-bizottság és népi ellenőrzési bizottság) működési körét több járásra terjesztette ki, vagy azt a járásszékhely városi szervezetével egybeolvasztották.

A járások számának fokozatos csökkenése, állami, tanácsi, társadalmi szerveik funkcióinak jelentős változása — más népi demokratikus országokhoz hasonlóan — Magyarországon is fölveti jövőbeni szerepük alakulását, a háromfokozatú állami-területi struktúra módosítását. A járási állami-területi beosztás változását eddigi tapasztalatainkra figyelemmel azonban olyan *folyamat* eredményének tekintjük, amely a városok és nagyközségek rendszerének egyenletes kiépítésével valósul meg, és szolgáltatási, egészségügyi, szociális, oktatási intézmények, kereskedelmi szervezetek tervszerű telepítésével jár együtt. Következésképpen a járási területi beosztás helyzete és megváltoztatása a feltételek fokozatos kialakításával kölcsönhatásban — az egyes megyék településeinek sajátosságaira is tekintettel — kerül megítélésre.

3. A községek és községtípusok jellemzői.

Mint a legtöbb országban — Magyarországon is fokozottan növekszik a városok lakossága. Ez azonban nem jelenti, hogy az ország népességének nagy többsége rövid időn belül városi lakos lesz. A folyamat azt mutatja, hogy a falusi lakosság számának csökkenése viszonylag kismértékű: 1930-ban az ország lakosságának 62%-a, az 1970-es népszámlálás alkalmával 55%-a volt községi lakos, s az ország területének 89%-a tartozott a községek illetékessége alá. A városi lakosság arányának növekedését több jelenlegi nagyközség várossá fejlesztése és a városok szorosabb vonzáskörzetében levő községek városokhoz kapcsolása természetesen felgyorsíthatja. Általában a kisebb községekből nagyobb az elvándorlás, a 4—10 000 lakost számláló községek népessége 1960—1970 között viszont növekedett. Mint a migrációs folyamat tanulmányozói rámutatnak, egészében pontosabb ezért a községi népesség területi átrendeződésének folyamatáról beszélni, mint a községek elnéptelenedéséről.

a) A mezőgazdasági termelőszövetkezetek kialakulása, majd területi kereteik későbbi növekedése nagymértékben befolyásolta a községi tanácsok számának alakulását. Míg 1950-ben 2808 községi tanács alakult; 1960-ban — a mezőgazdaság kollektivizálásának éveiben — számuk 3024-re növekedett; 1973. évi választásokon már 1669-re csökkent. 1979 elején 1429 községi tanács működött az országban. Ez a körülmény a gazdasági-termelési viszonyok szocialista átalakulásával egyidejűleg a községek történetileg kialakult vonzáskörzeti, közlekedési, szolgáltatási, kereskedelmi stb. kapcsolatainak hosszabb időszakon át ható befolyását is tükrözi. Az alapfokú ellátási körzetek fokozatos kialakítására, valamint a mezőgazdasági termelési egységek jövőbeni optimális nagyságára tekintettel a századfordulóra mintegy 1000—1100 egységben irányozza elő a településhálózat-fejlesztési program a községi tanácsi szervezettel rendelkező egységek számát. Fokozatosan tehát községkörzetek alakulnak ki és a székhelyközség funkcióit ellátó községek fej-

lesztése kerül jobban előtérbe. Ezek közül is mintegy 300 nagyközség dinamikusabb fejlesztésével számolunk, amelyek alapfokú ellátási központok szerepét látják el. Ezt a folyamatot természetesen egyes megyék településhálózatának sajátosságai is befolyásolják.

b) A mai magyar község egyik sajátos jellemzőjeként említhető meg, hogy a lakosságot nem lehet a mezőgazdasági népességgel azonosítani. A községekben lakó aktív keresők többsége (58%) nem a mezőgazdaságban, hanem más népgazdasági ágazatokban dolgozik. Különösen vonatkozik ez a *nagyközségek* lakosságára. (1979 elején 315 alapegység tartozik a nagyközségi kategóriába.) A nagyközségek olyan községtípust képviselnek a magyar községhálózatban, amelyekben a városi jelleget megközelítő körülmények és intézményi ellátottság biztosítása a kívánatos. Ez a követelmény fokozottan felmerül az ország mezőgazdasági — városhiányos — vidékein, ahol a nagyközségek egy részének várossá fejlesztése a célkitűzés.

A nagyközségi kategóriába való átsorolás a megyei tanácsok hatáskörébe tartozik, azonban az országos településhálózat-fejlesztési programmal összhangban gyakorolható. Olyan községek nyilváníthatók nagyközséggé, ahol legalább ötezer lakos él, s amelyek egy-egy falukörzet társadalmi, gazdasági, kommunális, egészségügyi, művelődési, kereskedelmi stb. szolgáltatási feladatait — *mint alsófokú központok* — ellátják. Indokolt esetben közös tanácsban társult községek csoportjai is sorolhatók ebbe a kategóriába. A járási székhelyek, országos jelentőségű gyógy- és üdülőhelyek, valamint városi jellegű közintézményekkel, foglalkozási struktúrával stb. rendelkező községek alacsonyabb lakosságszám esetében is nagyközséggé nyilváníthatók.

c) A községek egy közös tanácsi szervezetben történő csoportosulását már az 1950. évi első tanácstörvény lehetővé tette, a községösszevonás melletti társulási forma azonban csak az 1960-as évek közepétől vált gyakorlattá. Míg a szomszédos községek összevonásának, egyesítésének feltétele összeépülésük vagy közeli fekvésük, *községi közös tanács* alakítását az egymáshoz közel fekvő községek tanácsai akkor kezdeményezhetik, ha azt a helyi társadalmi és gazdasági viszonyok, a több község területén működő mezőgazdasági nagyüzem eredményes tevékenysége, a közlekedési feltételek indokolják, s a községi erőforrások egyesítésével a társult községek lakosságának ellátása, a különböző szolgáltatási igények kielégítése jobban biztosítható. A földrajzi közelség s a termelési kapcsolatok mellett ebben az esetben tehát növekvő jelentőséggel merül fel a falukörzet lakosságát kiszolgáló intézmények hálózatának racionális fejlesztése. Az önálló községek közös tanácsban való társulásának feltétele az érintett községek tanácsainak állásfoglalása; ezt követően a Népköztársaság Elnöki Tanácsa határozatban erősíti meg a községi közös tanács megalakítását. A községtársulások területi kereteinek meghatározása általában az országos településhálózat-fejlesztési programmal összhangban történik; következésképpen a közös községi tanácsok további alakulása sem választható el a különböző szerepkört ellátó városok és községek fejlődésétől.

Az 1979 elején 1429 községi tanácsból 714 közös tanács, amelyekhez 2311 társult község tartozik. A társult községek száma és lakosságuk nagysága tájegységenként változik; a társult községek kétharmada 1500—4000 fő közötti lakossággal rendelkezik. A községi közös tanácsok szervezetét és tevékenységét a társulási jellegből következően bizonyos sajátosságok jellemzik. A társult községek mindegyike azonos jogokkal rendelkezik, s „székhelyközség" megnevezés részben azt a körülményt jelzi, hogy melyik község területén működik a tanács állandó igazgatási szervezete. A székhelyközség és a többi társközség közötti viszonyokat a fejlesztési feladatok meghatározásából eredő különbségek alapozzák meg. A székhelyközségeket — mint arra már utaltunk — alsófokú ellátási központok funkcióira kell fokozatosan felfejleszteni. Érthető tehát, hogy a társult községek ezért különösen érzékenyek a községi közös tanácson belüli politikai-gazdasági kapcsolatok és ellátási viszonyok alakulására. (1977 elején pl. néhány községi közös tanácsban egyesült község a NET határozata alapján ismét önálló tanácsi szervezetet alakított.)

A társult községek érdekeinek kifejezését és érvényesítését jogszabályok biztosítják, pl. valamennyi társult község legalább 3—3 tanácstagot választ a községi közös tanácsba; a közös tanácsba választott tanácstagok saját községük érdekeinek képviseletére tanácstagi csoportot alakíthatnak; a társult községek mindegyikében évente falugyűlést kell összehívni a közös tanács munkájának megvitatására; a társközségekben — indokolt esetben — igazgatási kirendeltség létesíthető az állampolgárok gyakran előforduló kisebb ügyeinek helybeni intézésére (a társult községek felében működik igazgatási kirendeltség); kirendeltségekkel nem rendelkező társközségekben a közös tanácsi szervezet vezetői rendszeresen „közigazgatási napot", fogadóórákat tartanak stb.

d) Közismert *a városok* vonzóhatása a peremtelepülésekre és a közelükben fekvő községekre, a város és közvetlen vonzási körében levő települések szoros és sokirányú kapcsolatainak alakulására. A munkahelyi-lakóhelyi kapcsolatok mellett ez a kereskedelmi, művelődési, egészségügyi, közlekedési szolgáltatások összefonódásában jut elsősorban kifejezésre. Ilyen esetben egyik megoldás a községek várossal való egyesítése (1945-től 60 község egyesült 18 várossal). Mint hosszabb periódusra szóló megoldás a városkörnyéki községek önállóságának fenntartásával, fejlesztésüknek a város-

sal összehangolt tervezése. 1979 elején 49 város mellett 308 községi egység 166 községi tanácscsal volt ebben a státusban. *A városkörnyéki községek* egyik jellemzője tehát az önálló községi státus és tanácsi szervezet működése, valamint a különböző szolgáltatási feladatok várossal egyeztetett ellátása, a szociális-gazdasági fejlesztési programok összehangolása. A városkörnyéki község igazgatási szervezete és a városi tanács végrehajtó bizottsága igazgatási szervei között egyidejűleg közvetlen kapcsolat érvényesül az állampolgárok ügyeinek intézésében. Röviden szólva: igazgatási ügyekben a városi tanács igazgatási szervei látják el azokat a feladatokat, amelyek más községek esetében a megyei tanács vb-i járási hivatalaira hárulnak. A városok vonzáskörzeti funkciója a területi tervezési célkitűzések és a településhálózat-fejlesztési program fokozatos megvalósításával tovább erősödik, s ez a városkörnyéki községek számának növekedésével jár együtt, szervezeti-jogi státusuk további alakítását is szükségessé teszi.

4. A városok és várostípusok jellemzői.

Az ország szocialista iparosítása és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek országos hálózatának kiépülése elsősorban a városok és községek helyzetére, valamint tanácsi szerveik tevékenységének alakulására volt jelentős hatással. Míg 1950-ben 52 város, 1970-ben 73 város, 1979 elején 96 város volt az ország területén. Kétségtelen, egyes esetekben a városi státus megadása nem állt teljesen összhangban az urbanizáltság előírt követelményeivel, a várossá nyilvánítás azonban ilyen esetekben is az előirányzott és kialakulóban levő területi ellátási-szolgáltatási központok dinamikus fejlesztésével függött össze. A településfejlesztési program célkitűzései szerint két-három évtizeden belül 120—130-ra emelkedik a városok száma.

A városiasodás jelentős gazdasági, ellátási, szolgáltatási feladatok elé állítja a városi tanácsokat. Bár az 1971. évi tanácstörvény lényegében nem változtatott a városok és tanácsi szerveik státusán, azonban a hatáskörök differenciált szabályozásával, az önálló tervezési és gazdálkodási jogosítványok erősítésével megnövelte a városi tanácsok szociális-gazdasági szervező tevékenységének jelentőségét. A városi tanácsok szerepének fejlesztését jelzi, hogy a központi állami támogatás jelentős mértékben a városok fejlesztésére összpontosított. A városok gyorsabb ütemű fejlesztését részben *belső* kommunális szolgáltatási feladataik jobb ellátása indokolja, részben a városok *vonzáskörzeti* szerepének tervszerű kibontakoztatása teszi szükségessé.

A városok közül — Budapest főváros sajátos státusa mellett — az ország öt legnagyobb városa: Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs és Győr a *megyei városok* kategóriájába tartozik. A megyei városok az ország politikai, társadalmi, gazdasági életében különösen jelentős szerepet töltenek be: a vidéki ipartelepítés centrumai, a közlekedéshálózat jelentős gócai, egy-egy országrész tudományos és kulturális életének központjai (egyetemmel vagy főiskolákkal rendelkeznek stb.), növekedésük legdinamikusabb az ország városhálózatában. Az agglomerálódás jelenségei és a lakosság munkakörülményeire, ellátására, közlekedési viszonyaira gyakorolt hatásuk — Budapest mellett — a megyei városok körzetében nyilvánul meg a legerőteljesebben. Következésképpen a megyei városok kategóriájába tartozó városok nemcsak saját megyéjük központjai, hanem a gazdasági, kulturális szerepük és fejlettségük, valamint közintézményi ellátottságuk következtében *több megye területére is vonzást gyakorolnak.* Fejlesztésükre — mint kiemelt felsőfokú központokra — a kormány megkülönböztetett figyelmet fordít. A területi szociális-gazdasági tervezési körzetek kialakításával kölcsönhatásban — amiről korábban szóltunk — fokozottan növekszik a megyei városok tényleges szerepe, és kibontakoznak régió-központi funkcióik. E funkciók meghatározása a megyei városok gyors ütemű fejlesztése és intézményhálózatuk szélesítése szempontjából egyaránt meghatározó jelentőségű.

A megyei városok — sajátos jogállással — a megyék szervezetébe tartoznak. Ez egyrészt abban jut kifejezésre, hogy a népgazdasági terv és költségvetés a megyei tervtől és költségvetéstől elkülönítve rögzíti a megyei városok fejlesztési feladatait, bevételi forrásait, valamint a központi állami támogatás összegét. Másrészt: a megyei városok fejlesztési terve, költségvetése, beruházási hitelei stb. a megyéhez viszonyítottan olyan nagyságrendűek, következően tanácsi szerveik jogosítványai is olyan súlyúak, hogy ez a körülmény a megyei tanács tevékenységét is jelentősen befolyásolja (az érintett megyei tanácsok tagjainak száma 20—23%-ban a megyei városok képviselőiből kerül ki, hasonló a megyei tanács vb-i összetétele is).

5. Tanyák és kisfalvak a településhálózatban.

A magyar településszerkezet egyik sajátossága, hogy a lakosság mintegy 7,5—8%-a (kb. 850 ezer ember) egészen apró településeken, tanyákon, külterületen él. A történetileg kialakult *tanyás települések* különösen az alföldi mezőgazdasági jellegű körzetekre jellemzőek; átlagnépességük 52 fő, ez a szám azonban a különböző tanyatájak szerint váltakozik. 1945 után a földbirtok-reform következtében 75 000 új tanya épült, ami növelte az elaprózott szórványtelepülések számát, a magyar tanyarendszer azonban mind történeti alakulása, mind pedig mennyiségi aránya következtében bizonyos sajátosságokat mutat. A tanyák többsége községhez tartozik, s a községi összlakosság közel 12%-át jelenti.

A tanyai települések lakosságának aránya az ország összlakosságához viszonyítottan az el-

múlt két évtizedben az alábbiak szerint alakult:

Év	a külterületi lakosság	
	millió falun	az összes lakosság %-ában
1949	1,6	17
1960	1,2	12
1970	0,85	8,3

A tanyák, külterületi lakott helyek társadalmi, politikai, ellátási és igazgatási problémáiról Magyarországon régóta folynak viták, és a népi demokratikus fejlődés időszakában is változtak a megoldás módozatairól kialakult felfogások. A mezőgazdaság szocialista átszervezésével egybekötött felfogás a tanyák gyors megszüntetésével számolt (1949—1963). Eszerint a szétszórt tanyák zárt településekbe tömörítése volt a cél, a folyamat gyorsítását szolgálta községi házhelyek juttatása és lakásépítések támogatása is. A tanyák gyors felszámolásának feltételezésére azonban rácáfolt az élet; a tanyák számának csökkenése lelassult (évi 1%), pontosabban a tanyák egy része különböző jelleggel fokozatosan beletagolódik a mai településszerkezetbe. Következésképpen a tanyák helyzetének rendeződése egész korszakra (legalább két-három évtizedre) kiterjedő, tanyatájanként is különböző módon alakuló folyamat.

Irodalom. *Erdei* Ferenc: Településpolitika — közigazgatás — urbanizáció. Bp. 1977.; *Hencz* Aurél: Területrendezési törekvések Magyarországon. Bp. 1973.; *Madarász* Tibor: Városigazgatás és urbanizáció. Bp. 1971.; *Marx—Engels:* A család, a magántulajdon és az állam eredete. Válogatott Művek. 2. köt. Bp. 1963.; *Borcsevszkij*, M. V.—*Uszpenszkij*, V. Sz.—*Skaratov*, O. I.: Gorod. Moszkva, 1975.; *Ruszi nova*, Sz. I.: Goszudarsztvennoe usztroisztvo szocialisztics-ehszkih sztran Evropi. Leningrad, 1966.; *Seremet*, K. F.: Szelszovet. Moszkva, 1973.; Területfejlesztés a szocialista országokban. Szerk. Kulcsár Viktor Bp. 1975.

Halász József

ÁLLAMI VÁLLALAT: I. A vállalatfogalomról általában (272.) — II. Állami vállalat a burzsoá jogban (273.) — III. A szocialista állami vállalat jogállásának fejlődése (275.)

I. A vállalatfogalomról általában.

A vállalat a termelési eszközök és a munka egyesítésének *szervezete (Marx)*. Ennek megfelelően a tőkés vállalatban *antagonisztikus osztályellentétek* feszülnek, a szocialista vállalati formák pedig egy *alapvető érdekazonosságot* fejeznek ki, amelynek a talaján azonban —annak megfelelően, hogy a szocializmus átmeneti társadalom — érdekellentétek is megnyilvánulnak. E két társadalmi rendszer egyes vállalati alakzatai gazdálkodási és jogi formáikban mutathatnak *hasonlóságot*, ez azonban nem moshatja el e kéttípusú vállalat társadalmi-gazdasági tartalmának *alapvető eltérését*.

A vállalat fogalma meglehetősen új keletű a burzsoá társadalomtudományban. Jellemző, hogy Larousse enciklopédiája az 1870-es években is az entreprise szónak csak a vállalkozás jelentését ismeri. Tulajdonképpen a vállalkozás kifejezés akkor válik át vállalattá a közgazgasági és jogi irodalomban, amikor már a klaszszikus szabadversenyes vállalkozásnak leáldozik és amikor a vállalat alapvetően már nem az egyéni, hanem a társas vállalkozás keretéül szolgál. A vállalat fogalmát emellett alapvetően nem mint jogi, hanem mint *közgazdasági* kategóriát fogják fel.

A burzsoá jogi személy-tan a *vállalati kategóriát* voltaképpen nem ismeri. *A vállalat különböző részelemei megoszlanak a különböző jogágazatok között.* Az általános magánjog szintjén a vállalat, illetőleg a vállalati tárgyak a *tulajdonjog tárgyaként* jelentkeznek, a kereskedelmi jog pedig a *társasági jelleget* ragadja meg, bár bizonyos mértékben a vállalat önállósága — például névjog, vevőkör vonatkozásában — már megjelenik, és a részvénytársaság fejlődésében is a vállalat egyre jobban önállósodik a részvényesektől, a tulajdonosoktól. A gyári (szociális) törvényhozás viszont mindvégig a gyárat tekintette szabályozása tárgyának, a munkajogban azonban az igazgató—munkás viszonyra szoritkoznak az alapvető vállalaton belüli kérdések, bár az újabb tőkés munkajogi fejlődés már a vállalati belső szervezet, illetőleg a vállalati vezetésbe beleszólás kérdéseit is felveti. Mindehhez hozzájárul az imperializmus kartell- és konszernjogi fejlődése: az újfajta vállalati csoportok, vállalati konglomerátumok gyakran szerződési úton jönnek létre, az egyes vállalat eltűnik a csoportban, maga a csoport pedig jogilag legfeljebb versenyjogi szempontból fogható meg.

A vállalat tehát atomizálódik a különböző jogágak között. *Önálló jogi elmélete burzsoá körülmények között* csak az 1960-as évektől kezd kialakulni Nyugat-Európában két területen. Az egyik a konszernképződéshez igazodva a munkajog és a kereskedelmi jog határterületén egy sajátos *nagyvállalati belső jog* elmélete a modern politológiai szervezetszociológiai és vezetéstudományi iskolákhoz igazodva *(Galbraith, Schumpeter, Burnham, Parsons* stb.). Fő képviselői C. *Ott* és T. *Raiser*. A másik irány a burzsoá *állami vállalatok* elmélete (I. II. fejezet). Talán ellentmondásosnak tűnik, hogy éppen az állami vállalat az, amely, noha az utóbbi 50 évben való rohamos fejlődése ellenére is csak szélső szelvénye a burzsoá vállalattípusoknak (egyes tőkés országokban: Svájc, Hollandia, USA ma is rendkívül háttérbe szorí-

tott, nagy a jelentősége viszont például Franciaországban, Olaszországban, Angliában, Ausztriában), *önálló jogi elmélet*et kezd kialakítani. Ennek alapvető oka abban áll, hogy az állami vállalatnál ütközik ki a legjobban a *közigazgatási jog, illetve a polgári jog kettősségének hátránya*. A burzsoá állami vállalati elméletek több képviselői az amerikai W. *Friedmann*, az angol *Garner*, a francia *Drago*, a német *Emmerich* és *Püttner*, illetve az osztrák K. *Wenger*.

A szocialista forradalom győzelme után a *kisajátítók kisajátítása* megszüntette a magánvállalati formák tarkaságát és szükségképp állami tulajdont eredményezett a termelési eszközök zömére nézve. Az *alapvető* vállalati szervezeti formává tehát az *állami vállalat* vált — a szövetkezet mint vállalati forma huzamosabb ideig nem volt jelentős. Ugyanakkor viszont a szocialista forradalom győzelmének körülményei, az, hogy először egy, mégpedig elmaradott országban győzött a szocializmus, szükségessé tette a Szovjetunióban kialakult direkt tervgazdálkodásban, hogy az állami tulajdont monolit egységként szervezzék meg, és így az *állami vállalat társadalmi-gazdasági jellegét és jelentőségét igen háttérbe szorítsák* (l. III. fejezet 1. cím). Az állami vállalat jogi szabályozásában az *államigazgatási jelleg* dominált és behatolt a vállalat polgári jogi kapcsolataiba, illetve a vállalaton belüli igazgatásba is.

Az alapvető érdekazonosság folytán az állami vállalatra vonatkozóan a burzsoá elmélettel szemben a szocialista elmélet *elvileg rendelkezik* azzal a lehetőséggel, hogy a *vállalat komplex jogi fogalmát* létrehozza. Erre azonban a direkt szocialista tervgazdálkodás felépítésének a liberálkapitalista hagyományok bizonyos fokú átsugárzásával való találkozása (például az állami vállalat — kapitalista közüzem analógia stb.) folytán huzamosabb ideig nem került sor.

Eltérő okok gátolták az állami vállalat kialakulását *Jugoszláviá*ban. A társadalmi önigazgatás gazdaság terén való alkalmazása, az állami tulajdon alanytalan társadalmi tulajdonjoggal való felcserélése arra vezetett, hogy a jugoszláv szocialista vállalat „*társult munkaszervezet*ként" jelentkezik, amely sajátos alkotmányjogi, közigazgatási és társasági szerződési elemeket egyaránt tartalmazó „társadalmi önigazgatási szerződéssel" keletkezik és működésében sem állami vállalatként jelentkezik.

A szocialista gazdasági reformok felbontották az állami szektor monolit egységét — mindezt jelzi már az 1950-es évek végi, 60-as évek eleji szocialista polgári törvénykönyvekben az állami vállalat szerepének *viszonylagos megerősödése*. Az 1960-as évek közepétől pedig részletes és magas szintű *önálló állami vállalati szabályozás*ok jelentek meg több szocialista országban (például az 1965-ös szovjet szabályzat stb.).

Annak megfelelően azonban, hogy a külföldi szocialista országok jelentős részében a reform az ún. decentralizált indirekt tervgazdálkodás rendszere felé tendál, az *állami vállalatok háttérbe szorul*nak a vegyes jellegű irányító-gazdálkodó nagyszervezetekkel szemben (l. III. fejezet 2. cím). Ez nyilván *nem kedvez egy jogi vállalatelmélet*nek. Másként alakult azonban a helyzet az ún. tervszerű piacszabályozást megvalósító *Magyarország*on.

A makro- és mikroszféra elvi-módszerbeli elválasztása, a relatíve tisztán államigazgatási jogi módszerekkel történő vállalatirányítás és a viszonylag tisztán polgári jogi formákban jelentkező vállalati gazdálkodás, a vegyes jellegű középirányító szervek kiesése, a tervlebontás teljes megszüntetése *alavetően megnöveli az állami vállalat társadalmi-politikai-gazdasági és jogi jelentőségét*. Az állami vállalat a társadalmi mechanizmus *jelentős* tényezőjeként jelentkezik.

A vállalati szféra növekvő szerepe azonban *nemcsak* az állami vállalatok államigazgatástól való elkülönülésében jelentkezik. A tervszerű piacszabályozás rendszerében növekszik a *szövetkezet*ek vállalati jellege, a *társadalmi szervezetek, egyesületek vállalatai* is szaporodnak és sajátos vonásokkal gazdagodnak, megjelennek a *vállalatszerű gazdálkodást folytató* belső állami, illetve szövetkezeti, valamint nemzetközi *társulás*ok (a közös vállalatok különböző fajai). *Egy differenciált vállalatstruktúra* alakul tehát ki — közös alapvonásokkal, de számos eltérő specialitással.

Mindez *kedvez egy egységes jogi vállalatelmélet kialakulás*ának, amelynek *kezdeti elemei* a magyar irodalomban már megjelentek. A vállalat jogi jellemzőit már nem pusztán az állami vállalat sajátosságaiból kell absztrahálni, az állami vállalat a vállalatstruktúra *legjelentősebb* egysége. Az állami vállalat és a többi vállalattípus kapcsolatára az jellemző, hogy egyfelől az új vállalattípusok egyre jobban levetik az állami vállalatról rájuk ragadt idegen elemeket, és kezdenek kibontakozni *önálló sajátosság*aik, másrészt viszont *kétoldalú közeledés* is megfigyelhető. Például az állami vállalat és a szövetkezet viszonyában: az állami vállalat (korábban csak szövetkezetnél megfigyelhető) társadalmi szervezeti vonásai, közvetlen demokratikus intézményei nőnek, ugyanakkor viszont a termelőszövetkezeteknél a nagyüzemi gazdálkodásra mutató elemek szaporodnak állandóan.

II. Állami vállalat a burzsoá jogban.

Az állami vállalatok tőkés országokban kialakított jogi elmélete vonatkozásában az alábbi főbb ismérveket lehet megállapítani:

a) A burzsoá állami vállalat kezd egyre jobban *valóságos vállalat*ként kiforrni, mégpedig a kapitalista vállalatfogalom szelidebb, nyereségmaximálást meg nem követelő felfogásának megfelelően. Kezdenek kiválni az állami vállalatok közül egyrészt a pusztán belső, államigazgatási jellegű, az igazgatás dologi

szükségleteiről belülről gondoskodó üzemek, másrészt megkezdődik a hivatalszerű, gazdasági befolyásolást szolgáló különböző irodák önállósulása a valódi vállalatoktól.

b) Az állami vállalat hagyományos profilja *általános jelleggel átalakul, elválik a tradicionális* közigazgatási háztartási üzemi, illetve kommunális-közszolgálati üzemi profiltól, *elterjed* az ipar, a kereskedelem, a pénzügyek szinte valamennyi területén, és általános követelményként kezd vele szemben jelentkezni a gazdasági szükségletek kielégítése érdekében a *rentabilitás*ra való törekvés.

c) Általános tendencia, hogy az állami vállalatnak minősülő különböző jogági jellegű szervezetek között bizonyos mértékű *relatív kiegyenlítődés, kétoldalú közeledés és átcsapás* megy végbe. Ez jellemző részben a *közigazgatási jogi* és a *kereskedelmi jogi állami vállalati formák* egymás közötti viszonyára, részben a *jogi személynek minősülő, illetve nem jogi személy állami vállalati* alakzatokra is. Kezd érvényesülni a gyakorlatban és ennek megfelelően az elméletben is, hogy az állami vállalatok számára sem tisztán közigazgatási jogi forma, sem tisztán kereskedelmi társasági forma nem megfelelő. A hagyományos államigazgatási, közüzemi formák domináló szerepét, tehát az állami vállalat tisztán közintézeti vagy köztestületi formában való megjelenését csak olyan országban észlelhetjük tisztán, ahol az állami vállalat relatíve jelentéktelen, mint például Svájcban. A *kereskedelmi társasági forma* jobban képes az állami vállalat gazdasági jellegét kifejezni, ennek felel meg elsősorban Európában a kereskedelmi társasági formák relatív elterjedése. Mivel azonban a kereskedelmi társasági forma a magánvállalatok igényeire szabott, az állami vállalat gazdasági befolyásoló feladatai, illetve szorosabb irányítási rendszerének érvényesítésére általában csak *jelentős módosítás*sal lehetnek alkalmasak. Éppen ezért megjelennek a kapitalista világban az olyan formák, amelyek nem tisztán közigazgatási jogiak és nem is kereskedelmi jogiak, hanem valami harmadik, tehát gazdasági jogias, keresztül fekvő alakzatot képeznek (public corporation Angliában és az USA-ban, francia nemzeti vállalat stb.).

d) A burzsoá állami vállalatok körében sajátos vállalattípusok jelennek meg. Igen lényeges a *versenyvállalat*ok és a *monopolvállalat*ok szétválasztása, amely nemcsak a kifejezetten az e megkülönböztetés alapján álló Franciaországban, de más kapitalista országokban is megfigyelhető, mégpedig olyan alapon, hogy nagyobb vállalati önállóságot kell kialakítani a versenyszektorban és szorosabb irányítást a monopolszektorban.

Önálló jogi sajátosságokat mutatnak a közszolgáltató vállalatok, illetve a helyi önkormányzatok vállalatai. Az állami vállalatok körében is végbemegy egy meglehetősen erős *konszernképződési folyamat, erőteljes nagyvállalatképződés.* Ez vonatkozik részben tisztán állami tulajdoni szervezetekre, részben olyan vegyes állami-magántársaságokra, ahol a vállalatirányítás központi szerve állami, de a konszern tagjai között magánvállalatok is vannak (például az olasz holdingvállalatok).

Állami vállalatok között számos vegyes vállalat, tehát magán—állami vegyes vállalkozás van. Ezek általában csak akkor minősülnek állami vállalatnak, ha az állam részvénytöbbségben van, tehát a részvényesi jogokon keresztül döntő befolyást tud gyakorolni a vállalat vezetésére. A konkrét arány országonként, vállalattípusonként, illetve ágazatonként változik.

e) Tendenciaképpen megállapítható az állami vállalatok vonatkozásában a *vállalati önállóság növekedése.* A jogszabályok általában abból indulnak ki, hogy az államnak az állami szektor *egészét* kell megfognia, az állami szektornak mint egésznek kell gazdasági befolyásoló hatást kifejtenie. A vállalati *stratégiai döntés*ek kialakítása fontos az állam számára, nem pedig konkrét napi üzleti ügyei, amelyben a vállalat részére biztosítani kell az üzleti életben való részvételhez szükséges rugalmasságot. Ahogy az állami vállalat megszűnik az államigazgatás kiegészítő, alárendelt szolgáltató, termelő, elosztó, háztartási üzeme lenni, úgy növekszik a vállalat gazdasági önállósága, ami nélkül vállalatszerű gazdasági működés nem képzelhető el. Mindezen növekedés ellenére nyilvánvaló, hogy az állami vállalatok önállóságát burzsoá körülmények között a magánvállalatokénál *jobban korlátozza* az állami alapítás ténye, az állami tulajdon, az, hogy az állam gazdasági befolyásoló célokat kíván e vállalatokkal megvalósíttatni.

f) Tendenciaként kezd kialakulni az *állami vállalatok irányításának egységes rendszere,* amely egyre szervesebben beilleszkedik az állam politikai struktúrájába. Kialakul ennek megfelelően a burzsoá államokban szokásos hatalmi ágak megosztása elvének megfelelően az állami vállalat és a *törvényhozás* speciális kapcsolatrendszere, az állami vállalatok kormányzati irányítása körében egyre jobban szaporodnak az állami vállalatok irányítására létrehozott specializált államigazgatási szervek (mint például Olaszországban az Állami Részesedések Minisztériuma stb.).

Az állami vállalatok közigazgatási irányításánál a belső utasításokban jelentkező irányítási módszer helyett egyre jobban előtérbe kerülnek a finomabb, *általános normákban jelentkező pénzügyi, személyzeti és egyéb közvetettnek mondható eszközök.* Megállapítható általában, hogy az állami vállalatok vezetése egyre erősebben *funkcionális* jelleget kap, ami azzal jár, hogy az ágazati szakmai minisztériumok relatíve háttérbe szorulnak.

A burzsoá állami vállalatok irányításában igen nagy jelentősége van a *vállalati vezetés be-*

folyásolásának, amely az államigazgatásnak a vállalatok vezetésébe való *beépülése* útján megy végbe, azaz úgy, hogy a vállalatok vezetőségében, felügyelőbizottságában részt vesznek és többségben vannak az állami, főleg funkcionális gazdaságirányító szervek képviselői. Ezáltal az állami vállalatok irányítása túlnyomórészben a vállalatok vezetésén *belül* jelentkezik.

g) A burzsoá állami vállalatok vezetése tehát általában *kollektív*. Ez részben a kereskedelmi társasági forma alkalmazásából adódik, részben abból, hogy a jogi szabályozások biztosítják a vállalat jelentősebb gazdasági partnerei szerinti *érdekszövetségek* delegálását a vállalat vezetésébe. Az állam továbbá a magánvállalatokhoz képest jobban törekszik az ún. participáció állami vállalatoknál való fokozott megvalósítására, tehát arra, hogy a vállalat dolgozói részéről meghatározott módon kiválasztott személyek, illetve a szakszervezet részt vegyen az állami vállalatok vezetésében. A dolgozók bevonása a vállalat vezetésébe azonban jelentős mértékben formális, döntő befolyást a vállalat üzletpolitikájának kialakítására nem tud gyakorolni.

III. A szocialista állami vállalat jogállásának fejlődése. 1. Állami vállalat a direkt szocialista tervgazdálkodásban. 2. A szocialista gazdasági reformok és az állami vállalat jogállása más szocialista országokban. 3. A magyar állami vállalatok jogállásának alapvető jellemzői.

1. Állami vállalat a direkt szocialista tervgazdálkodásban.

Ebben a rendszerben az államnak mint tulajdonosnak részletes tervlebontása folytán az állam ekkor voltaképpen mint *közvetlen termelő* jelenik meg, és mint közvetlen termelő a vállalatirányítás útján fejezi ki akaratát. Mindebből következik, hogy az állami tulajdonban levő eszközökkel ténylegesen gazdálkodó állami vállalat helyzete a kiforrott direkt tervgazdálkodásban lényegében azzal jellemezhető, hogy *nem valóságos vállalat, hanem korlátozott önállósággal rendelkező tervvégrehajtó technikai-üzemi szervezeti egység*. A vállalatok döntési jogköre központi tervaktusokban részletekben behatárolt, a vállalat által kezelt termelési eszközökkel való rendelkezési lehetőség minimális, saját vállalati gazdasági akaratról és érdekről, főként csak egyes *operatív termelési cselekmények* vonatkozásában lehet beszélni.

Az állami vállalatok jogi helyzetét másfelől azonban az jellemzi, hogy azok *áruformában* gazdálkodnak. Itt azonban huzamosabb időn át valóban *csak formáról* és nem valóságos árutermelésről volt szó. Szinte minden vállalati cselekvés mögött központi impulzus húzódik meg, az árukapcsolatok létét és tartalmát államigazgatási aktusok határozzák meg, az árucsere a *tervszerződés* intézményében alapvetően tervrészletező, tervteljesítő és tervellenőrző funkciót tölt be. A korlátolt önállósággal való tervvégrehajtás és az áruformában való működés sajátos egységét fejezi ki közgazdaságilag az *önálló gazdaságos elszámolás*, a hozraszcsot fogalma. A hozraszcsot-rendszer megjelenése *jogilag is meghatározta* az állami vállalat helyzetét a direkt tervgazdálkodásban.

Az állami vállalat a központi állami gazdaságirányítástól nem különült el, és ezért alig vitathatóan ebben a rendszerben az *államapparátus részeként* funkcionált. A korabeli irodalom megoszlott abban, hogy a vállalat mint állami termelő, szolgáltató, elosztó egység gazdálkodó-termelő funkciójánál fogva sajátos atipikus állami szerv, vagy sajátos államigazgatási szerv-e. A polgári jogi irodalom általában az előbbi, az államigazgatási irodalom pedig az utóbbi álláspontón volt. Például I. A. *Flejsic*, Sz. N. *Bratusz* és A. V. *Venediktov* szerint a vállalat operatív gazdasági tevékenység végzésére rendelt speciális állami szerv. Más szerzők viszont a vállalatot iparigazgatási szervként jellemzik, amely az állam végrehajtó, rendelkező tevékenységének folyamatában termelési, elosztó tevékenysége folytán államigazgatási jogalanyisággal rendelkezik, de államigazgatási szervnek nem minősülő állami szerv (I. Sz. *Petrov*).

Akár sajátos állami, akár sajátos államigazgatási szervnek fogjuk fel a direkt tervgazdálkodás állami vállalatát, az mindenképpen tény, hogy a vállalat az *államapparátus legalsó sajátos lépcsője*, és teljes mértékben alárendelt a hierarchikusan felettes államigazgatási szervnek. *Oberländer-Hochbaum* például úgy jellemzi ezt a helyzetet, hogy a vállalatokat besorolták az *összállami irányítási piramis*ba, amelynek következménye egyrészt az általános államszervezési alapelvek alkalmazása a vállalatra, másrészt a vállalati vezetők állami funkcionáriusként való jellemzése és merev elválasztása a többi vállalati dolgozótól.

A teljes alárendeltség többnyire tényleges volt. Mindez az eredeti *burzsoá közüzemi szabályok analógiájából* is adódott: a közüzem, az állami vállalat őse, teljes mértékben alá volt rendelve a felsőbb szervnek és annak diszkrecionális joga volt felette. Az SzK(b)P kongresszusa 1923-ban például az alábbi deklarációt tette: „azokat a formákat és határokat, amelyek között az államhatalom beavatkozik a gazdasági szervek mindennapi munkájába, valóban *kizárólag a gazdasági célszerűség* szempontjai határozzák meg." Más szóval nem alakul ki valódi államigazgatási jogviszony az államigazgatási szervek és az állami vállalatok között, hanem ún. belső államigazgatási viszony, amelyből következik az *alárendelt szerv teljes alárendeltsége* (talán a hatáskörelvonás kivételével, kizárólagos vállalati hatáskör megállapítására viszont nem került sor).

Az állami vállalat ezen államigazgatási helyzetére jellemző az is, hogy az 1950-es évek közepéig-végéig általában a szocialista országokban *nem az állami vállalatot*, hanem az *állami vállalat kinevezett vezetőinek jogállását szabályozták*, tehát az igazgatóét, a főmérnökét, illetve a főkönyvelőét. Általában magas szintű vállalati jogszabály nincs is hatályban, például a Szovjetunióban egészen 1965-ig nem volt ilyen szabályozás. Több szocialista országban ugyan, köztük Magyarországon és Lengyelországban 1950-ben hoztak vállalati jogszabályt, ugyanakkor azonban ez nem teljes értékű, néhány generálklauzulában, illetve technikai részszabályban kimerülő rendezés volt. Az irányító szerv a vállalatot elvileg bármikor bármire kötelezhette, függetlenül utasításának a vállalatot érintő anyagi következményétől. Csak a gazdaságirányítási reformokat közvetlenül megelőzően hozott egy-két jogszabály alkalmazott megszorítást az operatív beavatkozás vonatkozásában némely területen. *Az állami vállalat igazgatóját pedig egyoldalúan állami megbízottnak* tekintették, adminisztrátornak az állami vállalat élén, akinek a vállalati kollektíva teljes mértékben alá volt vetve.

A polgári jog oldaláról ez akként jelentkezett, hogy a vállalati önálló elszámolásnak a vállalat *operatív igazgatási joga* felel meg. Az állami vállalat jogállása a szovjet jogtudományban huzamosabb ideig mint az állami *tulajdonjog részproblémája* jelentkezett. Az állami tulajdonjog elméletének a fejlődése során került kidolgozásra a vállalati operatív igazgatási jog, amelynek a lényege az, hogy a *vállalati jogállás középpontja a tervfeladatok teljesítésére vonatkozó kötelezettség*. A vállalatnak jogai *csak annyiban* vannak, amennyiben ez a tervfeladatok teljesítéséhez szükséges.

A vállalat ilyen körülmények között, bár gazdálkodó tevékenysége bizonyos mértékig sajátossá tette, jogilag szinte egynemű vált a többi állami szervvel, elsősorban a gazdaságirányító államigazgatási szervekkel. Nem véletlen, hogy egészen az 1950-es évekig az állami tulajdonjogi vitákban *semmilyen különbséget nem tettek* állami vállalat és más állami szerv között, és általában állami—állami szerv relációban tárgyalták a tulajdonjogi kérdéseket, tükrözve, hogy túl sok elvi különbség egy költségvetési intézet vagy egy vállalat vagyoni helyzete között valóban nem volt.

Ugyanakkor viszont az is igaz, hogy az állami vállalat és a költségvetési szervek között ebben a rendszerben is *számos, főleg pénzügyi jogi* részeltérés volt. A költségvetési vagyonelkülönítés más jellegű, mint az operatív igazgatás, de alapjában az állami vállalat éppen olyan állami szerv volt, mint a többi. Ez tette lehetővé az államigazgatási irodalom számára azt, hogy az állami vállalat irányításának specialitásait ne dolgozza ki, egységesen ún. *szervezetirányításként* fogva föl az állami vállalat vagy az intézet irányítását, a hagyományos politikai igazgatás teljes alárendeltségi belső államigazgatási szabályait terjessze ki az állami vállalat irányítására. Ebből származott a *vállalatirányítás jogi kérdéseinek nagymérvű elméleti elhanyagoltsága* az 1950-es évek közepéig. (A második szovjet gazdasági jogi elmélet éppen a vállalatirányítás jogi kérdéseire koncentrálva alakult ki.)

Az áruformában történő gazdálkodás azonban a direkt tervgazdálkodásban is azt a követelményt állította a jogi szabályozás elé, hogy a vállalatot mint a gazdasági forgalomban rendszeresen részt vevő állami szervet jogi személyiséggel ruházza fel. Ezzel összefüggésben a vállalati jogi személyiséget a többi állami szervhez képest általában gyorsabban elismerték. *A jogi személyiség az önálló gazdaságos vállalati elszámoláshoz csatlakozva adta ki a vállalat jogi alapjait.* A vállalat jogi személyisége azonban nem változtatott azon, hogy egyrészt a valóságos vállalati vonások kezdetlegessége folytán az állami vállalat tényleges társadalmigazdasági funkciója elmosódott, másrészt a vállalat a társadalmi mechanizmusban meglehetősen alárendelt szerepet kapott.

Az 1950-es évek elejétől kezdődően megkezdődött az állami vállalat fokozatos viszonylagos önállósulása, az állam mechanizmusán belül. Mindez már az 1950-es évek elejének szovjet állami tulajdonjogi vitájában is jelentkezett, amelynek egyik központi kérdése volt a Venediktov által az 1940-es évek elején kialakított ún. *kettős kollektíva elmélet*, amely először ismeri el, hogy az állami vállalatnak saját kollektívája is van. A kettős kollektíva elméletet az 1950-es évek elején igen sokrétű támadások érték, az 50-es évek második felétől kezdve azonban *az állami vállalat jogi személyiségének társadalmi-gazdasági tartalmát a szocialista elmélet általában a kettős kollektíva elméletében találta meg.*

Az állami vállalat jogi személyisége és az önálló elszámolás összekapcsolása a kettős kollektíva elmélettel kiegészítve képezte az alapját az állami vállalat jogi fogalmának.

Az állami vállalati kettős kollektíva elmélet azonban nem volt elegendő ahhoz, hogy a vállalati belső szervezet és működés jogviszonyainak átfogó jogi szabályozása kialakuljon, bár az *igazgató kettős kötöttségének* elve ebben az időszakban már kezd megjelenni. Ennek lényege, hogy az igazgató csak *egyfelől állami megbízott, másik oldaláról a vállalati kollektíva tagja*, tehát kettős érdek jellemzi helyzetét.

2. A szocialista gazdasági reformok és az állami vállalatok jogállása más szocialista országokban.

a) A decentralizált indirekt tervgazdálkodásban a vállalatirányítás döntő eleme az egyszerre vállalatirányító és gazdálkodó feladatot ellátó *nagyszervezet*. E nagyszervezet *nem tisztán vállalat és nem tisztán gazdaságirányító szerv,*

ez jelzi egyfelől a gazdaságirányítás decentralizálását, másrészt a gazdálkodás centralizálását, és ezáltal e szervezetekben vegyül az irányítás és a gazdálkodás. Az ilyen irányító, illetve gazdálkodó nagyszervezetek *ágazati alapon* szerveződnek, többnyire egy egész alágazatot teljes mértékben magukba foglalnak.

Jogi szempontból e nagyszervezetek felépítését tekintve két altípus különböztethető meg: az *egyesülés típusú* nagyszervezet, ahol az egyesülési apparátus erőteljesebben vállalatirányító és kevésbé gazdálkodó tevékenységet folytat, másrészről pedig a *kombináttípus*, ahol a központ erőteljesebben végez vállalatszerű gazdálkodást és kisebb mértékben vállalatirányító tevékenységet. Ennek megfelelően az egyesülés egységeinek (azokban az országokban, ahol jogi személyiség kategóriáját még használják) abban fejeződik ki nagyobb önállóságuk, hogy *e vállalatok többségének van jogi személyisége*. A kombináthoz tartozó gazdasági egységek jóval kevésbé rendelkeznek gazdasági és jogi önállósággal; azokban a szocialista országokban, amelyek fenntartják a jogi személyiség kategóriáját, ezt rendszerint úgy fejezik ki, hogy a *kombinát vállalatai nem jogi személyek*.

E nagyszervezeteket általában kormányzati szervek alapítják, ennélfogva irányítási rendszerükbe is beépítenek olyan elemeket, amelyek az ágazati minisztériumok vállalatirányító tevékenységét korlátozzák. Az ágazati minisztérium csak az egyesülés, illetve kombinát felett gyakorol felügyeletet, és az egyesülés, illetve a kombinátok alá rendelt és többnyire az utóbbiak által is alapított vállalatok ügyeibe csak az egyesülésen, illetve kombinát-központon keresztül avatkozhat be.

Mindennek megfelelően az egyesülésekre és kombinátokra jelentős gazdaságirányítási feladatokat ruháznak át. Ez abban jelentkezik, hogy az alájuk nem tartozó szervezetek vonatkozásában (például a *szövetkezetek*re nézve) *ágazati irányító jogosítványokat* kapnak. Az egyesülések, illetve a kombinátok tehát egyrészt ellátják a nekik alárendelt, igen széles vertikalitást átfogó vállalatok irányítását, másrészt mint ágazatirányító szervek kiterjesztik befolyásukat az ágazatban tevékenykedő hierarchikusan nem alárendelt állami vállalatokra, szövetkezetekre, illetve állampolgárokra is. Az ágazati irányítás ezekben az országokban tehát alapvetően *nem államigazgatási módszerek*kel történik, hanem az irányító-gazdálkodó nagyszervezet irányítási elemekkel telített speciális gazdasági módszereivel.

b) Az irányító-gazdálkodó nagyszervezetek léte meglehetősen *devalválja ezekben az országokban az állami vállalatok és a szövetkezetek közgazdasági értékét*. Ez a jogi szabályozás szintjén abban jut kifejezésre, hogy az 1970-es évektől kezdve az NDK-ban, a Szovjetunióban, Bulgáriában, Romániában nem is annyira az állami vállalati szabályozás kerül előtérbe, mint az 1960-as évek második felében, hanem az egyesülésnek, illetve a kombinátnak a szabályozása.

Érthető ezért, hogy az újabb szabályozásokban nem annyira a vállalati jogok és kötelezettségek meghatározása szerepel, hanem az irányító-gazdálkodó nagyszervezeteké. Mivel azonban a vállalatirányítás az önálló elszámolás elvének keretében folyik, Csehszlovákia kivételével valamennyi országban a vállalati jogok meghatározásának ún. *pozitív módszere* került előtérbe. A jogszabályok a minisztériumok, az egyesülés, a kombinát, a vállalatok és sokszor a vállalati belső egységek egymáshoz viszonyuló konkrét jogait és kötelezettségeit határozzák meg a legjelentősebb gazdasági területeken (tervezés, beruházás, műszaki fejlesztés stb.).

Az egyesülésen, illetve a kombináton belüli, jogilag is szabályozott tervlebontás alapvetően nem államigazgatási jogi eszközökkel történik, hiszen az *egyesülés, illetve a kombinát nem államigazgatási szerv*. Az egyesülés, illetve kombinát, valamint a hozzájuk tartozó vállalatok közötti viszony nem államigazgatási jogi jellegű, ezért *a vállalatirányítás eszközei nem lehetnek azonosak a hagyományos közhatalmi politikai igazgatás eszközeivel*. A nagyszervezet és egységei között alapvetően nem közhatalmi, hanem gazdasági alá- és fölérendeltségi, *gazdasági hatalmi* kapcsolat alakul ki, amely szükségképp befolyásolja és átalakítja a vállalatirányítás tartalmát és módszereit.

Az új vállalatirányítási módszereket röviden összefoglalva ez nem más, mint az *önelszámolás*, a hozraszcsot-rendszer *vertikális vállalatirányítási viszonyokra való kiterjesztése*. Az egyesülés, illetve kombinát ugyanis maga is önelszámoló, és ezáltal részben más egyesülésekkel, illetve kombinátokkal koordinációs, együttműködési, piacszervezési gazdasági kapcsolatokat létesít, másrészről ahhoz, hogy ilyen üzleti módszerekkel dolgozni tudjon, szükség van arra, hogy az egyesülésen, illetve a kombináton *belül* is önelszámolás formájában történjék a vállalatirányítás. Az önelszámolás megköveteli, hogy a nagyszervezetek vállalatai ne egyszerűen passzív végrehajtó szervek legyenek, a *nagyszervezeteken belül egy optimalizált és a jog által is biztosított, jogi eszközökkel is védett decentralizáció érvényesül*.

A nagyszervezeten belüli tervlebontás megszabja a vállalatok tevékenységének stabil kereteit, de minél jobban kibontakozik a decentralizált tervgazdálkodás, annál kevésbé engedik meg a jogszabályok, hogy a központosított feladatokon, eszközökön túl a nagyszervezet központja alkalmilag is hatásköröket centralizáljon, eszközöket vonjon el a vállalatoktól. A vállalatokkal szembeni *operatív beavatkozási lehetőségek*et tehát *korlátozzák*, a vállalati terv megváltoztatása csak rendkívüli intézkedéssel történhet, a vállalatok részére *garanciák*at is biztosítanak; például az opera-

tív beavatkozás anyagi következményeit általában az irányító szervnek saját önelszámolása terhére viselnie kell.

Ez az oka annak, hogy a nagyszervezetek elterjedését a külföldi szocialista irodalom egy része, például a szovjet I. V. *Tancsuk*, egyben a *vállalati jogok érvényesíthetőségének eszközeként* is felfogja, mert e szerzők véleménye szerint a vállalati jogok védelme sokkal inkább lehetséges önelszámoló nagyszervezetekkel, mint államigazgatási szervekkel szemben. E vélemény szerint az önelszámoláson alapuló gazdaságirányítási rendszer teszi csak lehetővé az irányító szerv, illetve vállalatok közötti *valódi jogviszonyok* kibontakoztatását, annak az elvnek elismerését és tényleges alkalmazását, hogy az irányító szervezetet a vállalatok irányában *nemcsak jogok* illetik meg, *hanem kötelezettségek* is terhelik, és fordítva, a vállalatoknak nemcsak kötelezettségei vannak az irányító szervvel szemben, hanem jogai is, és e jogok védelmére jogi garanciákat, jogvédelmi lehetőségeket is biztosítani kell. Mindez államigazgatási szervekkel szemben e felfogás szerint nem nagyon lehetséges, de az államigazgatási jogviszonyoknak a vállalatirányításban való megszüntetése egyben megteremti a *vállalati jogok védelmének* lehetőségét is.

c) Mindez azzal jár, hogy az irányítás és a gazdálkodás ezekben a szocialista országokban nemcsak szervezetileg, de *tartalmilag* is összefonódik. Ha ugyanis az irányító-gazdálkodó nagyszervezetek egymás közötti, illetve az irányító-gazdálkodó nagyszervezetek és a vállalatok közötti irányítási kapcsolatokban is megjelennek az önelszámolás vagyoni elemei, de ugyanakkor a nagyszervezet keretébe tartozás folytán a vállalatok mellérendeltségi kapcsolatai *sem tisztán áruviszonyok*, hanem tervezési-szervezési elemekkel gazdagodnak, akkor kialakul a *totális önelszámolási koncepció* által megkívánt teljes körű rendszer.

A komplex gazdasági tervezési-szervezési vagyoni kapcsolatok rendszerében minőségében alig különülnek el egymástól az irányítási szervek egymás közötti, az irányító szervek vállalatokkal való, illetve a vállalatok egymás közötti viszonyai. Itt tehát a gazdaságirányítás és a gazdálkodás direkt tervgazdálkodásban látott államigazgatási jellegű összeolvadásával szemben, ahol az államigazgatási elem behatolt egészen a vállalaton belülre, illetve beépült a vállalatok szerződési kapcsolataiba is (tervszerződés), egy *új típusú összeolvadás*nak, a gazdaságirányítás és a gazdálkodás új típusú egysége kialakításának vagyunk tanúi. Összemosódnak a horizontális és vertikális, a külső és belső viszonyok, rendkívül kedvezve a gazdasági jogi elméletnek.

d) Az irányító-gazdálkodó nagyszervezetek, s az önelszámolás alapján történő vállalatirányítás megjelenése új megvilágításba helyezte a külföldi szocialista országokban az *egyszemélyi vezetés—kollektív vezetés* kérdését. Általános tendencia jelentkezik ugyanis a nagyszervezetek szintjén a kollektív vezetés valamilyen módon való érvényesítésére. Ez nemcsak Romániára áll, ahol a kollektív vezetés elvét a gazdaság terén átfogóan intézményesítik, vagy Lengyelországra, ahol a munkástanács intézménye politikai alapon jött létre, és természetesen nincs köze a jugoszláv munkásönigazgatási rendszerhez sem. Tudniillik valamennyi szocialista országban tapasztalható a nagyszervezetek szintjén az *igazgatótanácsok* pusztán véleményező funkciójának *döntési funkció*ba való fokozatos átmenése.

Az irodalom jelentős része szerint az egyesülés, illetve kombinát sok különböző típusú vállalatokból való összetettsége, *érdekközösségi jellege*, a vállalati önelszámolás védelme, mind megkérdőjelezi a vállalati egyszemélyi vezetés struktúrájának az egyesülés-kombinát szintjére való átvitelét és tendenciaként felveti azt az elvet, hogy az *általános stratégiai döntéseket* főszabályként kollektív vezető szerv hozza (esetleg az egyesülés és a kombinát vezetői minősített jogainak biztosításával), a *konkrét operatív vezetés* pedig valóban az egyszemélyi vezetés rendszerében történik.

Az egyesülés, illetve kombinát nagysága és egyben összetettsége megerősíti továbbá a *vállalati társadalmi szervek*, illetve a *vállalati kollektíva* vállalati vezetésben való részvételére való gazdasági-politikai igényt valamennyi tárgyalt országban. Szinte valamennyi országnak vállalatokra, egyesülésekre és kombinátokra vonatkozó jogszabályai intézményesítik a *pártszervek* ellenőrző funkcióját e szervezetek felett. Ezen túl szinte valamennyi országban a jogszabályok széles körben rendelkeznek a *dolgozók vállalati vezetésbe való bevonásáról*.

A szocialista országok vállalatirányítási, illetve vállalati gazdálkodásra vonatkozó szabályaira általában jellemző *a vállalati belső szervezet és működés igen részletes jogi rendezése*. A belső szervezet és működés jogi szabályozásának nagyobb mérve szükségképpen következik a nagy termelő szervezetek létéből, de nemcsak a kombinátok, illetve egyesülések, valamint vállalataik közötti kapcsolatra terjed ki, hanem jelentősen behatol az egyesüléseknek, illetve kombinátoknak alárendelt egységek belső működésébe is.

A jogszabályok egyetlenegy szocialista országban sem bízzák a vállalati igazgató döntésére a vállalati belső szervezet és működés megállapítását. Mindenekelőtt szinte valamennyi országban megállapítják a belső szervezet és működés alapelveit, elsősorban a belső egységek önálló elszámolása biztosításának elvét, az ésszerű hatáskörleadás elvét stb.

Viszonylag részletesen szabályozzák továbbá a vállalati igazgatónak alárendelt, vezető beosztású dolgozók jogkörét. Rendezik az önelszámoló egységek egymáshoz való kapcsola-

tait, például a kombinátegységek egymással való szerződéseit, az ebből származó viták eldöntésének módját, belső szankciókat is írnak elő. A *vállalati statutum* jogi jellegéről való vélemények valamennyi tárgyalt országban megoszlanak, de jogi jelentősége elvitathatatlan.

A vállalati belső szervezet és működés jogi szabályozása közvetlenül vagy statutumokon keresztül tehát alapvetően négy körre terjed ki:

da) a nagyszervezet, illetve egységei közötti viszony szabályozására,

db) az egységek egymás közötti viszonyának szabályozására,

dc) a vállalatok belső szervezetének és működésének kötelező, illetve ajánlott jogi rendjére, a vezető beosztású dolgozók jogállására,

dd) a kollektív vállalatvezetési szervek jogállásának meghatározására, amelyek részben szakmai vezető szervek, részben pedig a dolgozóknak a vezetésbe való bevonását szolgálják.

A szocialista országok állami gazdálkodó szervekre vonatkozó jogszabályai végül igen nagy gondot fordítanak az állami vállalat ún. *társadalmi szervezeti oldalának* kibontására, a vállalat jóléti, kulturális, szociális feladatainak ellátására, részben a vállalati kollektíva, részben a *működési körzet lakossága* érdekében. E feladatok végrehajtására a vállalatoknak széles körben állnak rendelkezésre anyagi eszközök is. Általában megfigyelhető a *regionális vállalatirányítás* erősebb mértéke is ezekben az országokban.

e) Igen lényeges előrelépést tett a szocialista országok irodalma a *vállalati jogi személyiség merevségének feloldásában, s a vállalatok többirányú jogalanyiságának kifejlesztésében.* A korábbi szocialista irodalom ugyanis az állami vállalat alapvető jogi sajátosságát a jogi személyiségben látta. Ez azonban csak egyoldalú képet ad: a jogi személyiség csak horizontális mellérendeltségi árukapcsolatokban képes helyesen tükrözni a vállalat jogi lényegét, de *nem képes* a vertikális külső irányítási relációk, illetve a vállalaton belüli viszonyok jogi kifejezésére.

A jogi személyiség válsága a decentralizált tervgazdálkodáshoz tartozó szocialista országokban a nagyszervezeteknek azoknak a sajátosságából következik, hogy a gyakorlatban állandóan előfordul egyrészt, hogy a nagyszervezet *központja nem jogi személy*, másrészt ugyancsak gyakran, hogy a nagyszervezet *alá tartozó egyes gazdasági egységek* nem minősülnek jogi személynek. Viszont a nagyszervezetek egységeinek irányítása szempontjából *közömbös*, hogy a nagyszervezet központja jogi személy-e vagy sem, úgyszintén lehetséges az is, hogy egy irányító-gazdálkodó nagyszervezet jogi személy vállalatának mind a nagyszervezet központjával, mind a nagyszervezet más részlegeivel mind pedig harmadik személyekkel szemben kevesebb joga van, mint a nagyszervezet egy jogi személyiséggel nem rendelkező egységének. A nagyszervezeti egységek önelszámolásának jogilag garantált védelme a külföldi szocialista országok zömében egyáltalán *nem függ attól*, hogy az egység jogi személy-e vagy sem. A jogi személyiséggel rendelkező egységekre és azzal nem rendelkező egységekre az önelszámolás háborítatlanságának ugyanazon jogi szabályai vonatkoznak; a belső egység jogi személyisége rendszerint a korábbi önálló vállalati státusz utolsó maradványa.

Mindennek következményei a jogi elméletben is lecsapódnak. A Szovjetunióban általában a *vállalati jogalanyiság*ról beszélnek, és ennek a külső, horizontális oldala a jogi személyiség. Az NDK-ban a gazdasági jogi elmélet általában elvetette a jogi személy kategóriáját mind az elméletben, mind a tételes jogban. Bár ez elméletileg kevésbé mutatkozik meg, gyakorlatilag ugyanez a helyzet Bulgáriában is, hiszen a bolgár egyesülések egységei, azaz a bolgár vállalatok nem jogi személyek. A vállalati jogalanyiság komplexitásának felbontását és a polgári jogi jogi személyiség elkülönítését a vonatkozó irodalomban szerintük azért nem lehet elvégezni, mert minden egyes egyesülés, kombinát, vállalat és önelszámoló egység esetén az eseti adottságoknak megfelelően a *konkrét jogosítványok tartalma és jellege eltér egymástól.* Mindebből kifolyóan előfordulhat, hogy az egyesülés, a kombinát stb. harmadik személy irányában önálló polgári jogalanyként felléphet, de az is, hogy nem léphet fel, illetőleg, hogy egy nagyszervezeten belüli egyes vállalatok felléphetnek, mások pedig nem — ez mindig a gazdasági egyesülés vagy kombinát statutumától függ. A hitelezőkre és általában az üzleti partnerekre ez veszélyes nem lehet, mert az egységek tartozásaiért az egész nagyszervezet *teljes vagyonával* felel, s aztán az esetleges veszteséget a belső érdekeltség alapján bontják le egységeikre.

f) Az elmondottak alapján jelentősen módosul a felfogás az állami vállalat *állami szervi jellegé*nek mibenléte vonatkozásában is. Az utóbbi időben az állami vállalatok nagyszervezetek részeivé válása folytán általában már nem annyira az állami vállalat jogi jellegéről folyik a vita, hanem általában az *állami gazdasági szervezetek* funkciójáról, amelyen belül relative közömbös, hogy egyesülésről, kombinátról, vállalatról, illetve önelszámoló egységről van-e szó.

Az állami gazdálkodó szervek államhoz tartozását illetően jelenleg *lényegében három* különböző álláspont figyelhető meg a külföldi szocialista országok jogirodalmában, több alvariációban. Az egyik csoport C. *Jampolszkaja* 1950-es években kialakított nézete alapján elválasztja a vállalati vezetést a vállalat kollektívájától, és *csak a vállalati vezetőket* minősíti állami szervnek. Itt új elem, hogy a korábbi-

hoz képest a vállalati vezetést már nem egyszerűen államigazgatási, hanem általában speciális állami jellegűnek minősítik.

A másik álláspont főleg a szovjet és bolgár irodalomban tapasztalható; *az állami vállalatot az állam gazdasági szervező funkcióját megvalósító szervként* fogják fel (pl. V. Laptev).

Végül az NDK gazdasági jogi irodalmában felvetődött az állami gazdálkodó szervek állami szervnek minősítésének tagadása is. Például *R. Schüsseler* felveti, hogy amíg a szocialista állam még politikai állam, aggályosnak látszik a vállalatot még ha tágabb értelemben is, állami szervként jellemezni, mert az állammal, következésképpen minden állami szervvel szociológiailag is, jogilag is szükségképp együtt jár a közhatalmi jelleg. Véleménye szerint *a vállalatok gazdasági-hatalmi szervezeti egységek.* Ez az álláspont jól mutatja, hogy az NDK gazdasági jogi irodalma viszonylagosan ugyan, de éléggé határozottan különböztet a szocialista állam mint politikai állam és mint gazdasági állam között, a szocialista állam gazdasági részének alapvető építőkövei pedig az egyesülések, a kombinátok, illetve a különböző vállalatok és önelszámoló gazdasági egységek.

3. A magyar állami vállalatok jogállásának alapvető jellemzői.

Az állami vállalatok jogállásának első szabályozására a gazdasági reform kapcsán, 1967-ben kormányrendeleti szinten került sor. A szabályozás továbbfejlesztését, magasabb szintre emelését az 1977. évi *vállalati törvény* végezte el (1977. évi VI. törvény az állami vállalatokról). Az állami vállalatok jogállására az irodalom és a tételes jog alapján összefoglalóan a következők jellemzők:

a) A tipikus áruforgalomban részt vevő állami vállalat a tervszerű piacszabályozás rendszerében *társadalmilag-gazdaságilag, továbbá jogilag elkülönül a központi állami gazdaságirányítástól* (nincs népgazdasági tervlebontás — lásd például az 1972-es magyar tervtörvényt). Az áruforgalomban teljes mértékben részt vevő, nyereségre orientált tipikus állami vállalat érdeke *közvetlenül már nem állami érdek*, a vállalatnak közhatalmi jogosítványai nem lehetnek, *a vállalat feladatai közvetlenül nem állami feladatok.* Az irodalom többsége szerint a vállalati ún. ellátási felelősség vagy társadalmi igényekért való közvetlen felelősség helyett a tipikus vállalat tevékenységi körében tervszerűen működve, a jogszabályi előírások és a szocialista gazdálkodás elvei keretében gazdasági érdekét követve *nyereségorientált* működésre köteles.

A tervszerű piacszabályozás állami vállalata tehát *kilép* az állami közhatalmi mechanizmusból, nem állami-hatalmi feladatok megvalósítására hivatott, hanem arra, hogy a gazdaságirányítás által népgazdasági terven alapulva szabályozott *piacra* termeljen, hogy a gazdaságirányítási előírások keretén belül nyereségesen gazdálkodjék, és ennek során a népgazdasági tervnek megfelelő szükségleteket kielégítse.

Ennek megfelelően a magyar jogszabályok szerint az állami vállalat a fejlett árutermelő viszonyok olyan gazdasági szervezeti alapegysége, amely a gazdasági élet más szereplőitől elkülönülten a piacon aktív szerepet játszó egységként saját anyagi érdekből vezérelve pénzjövedelem szerzésére és növelésére irányuló gazdálkodást folytat a szükségletek kielégítése érdekében. Az 1977. évi vállalati törvény az állami vállalatot kifejezetten az állam által alapított *gazdasági vállalkozás*nak minősítette.

b) A vállalatirányítási és a vállalati szféra elkülönülése folytán a tervszerű piacszabályozásban nincs szükség a vállalati jogok, illetve kötelességek pozitív felsorolására, mert a vállalatokat csak *gazdálkodási mikroökonómiai jogok* illethetik meg, ilyen jogosultságokkal viszont elvileg a vállalatoknak rendelkezniök kell. E jogi struktúrát fejezi ki a vállalati jogok ún. *negatív szabályozási rendszere*, amelyet 1967 óta a magyar szabályozás már magáévá tett. E negatív szabályozási rendszer négy feltétel együttes alkalmazását igényli: *ba)* a vállalatot a gazdálkodással kapcsolatban *minden olyan jog megilleti*, amelyet jogszabály a gazdaságirányítás részére el nem von, *bb)* a vállalat a rendeltetésszerű joggyakorlás általános elvének keretei között *valamennyi* gazdálkodási jogot teljes mértékben gyakorolhatja, kivéve, ha az adott jog gyakorlását jogszabály *megtiltja* vagy *korlátozza, bc)* a vállalatirányító szervet a vállalati gazdálkodásban való operatív beavatkozás lehetősége csak abban az esetben és csak olyan feltételek mellett illeti meg, amelyre *jogszabály* az adott gazdaságirányító szervet felhatalmazza, végül *bd)* a vállalatra nézve gazdálkodási kötelezettséget csak *jogszabályban* vagy jogszabályi *felhatalmazás* alapján kiadott hatósági vagy vállalatfelügyeleti rendelkezésben lehet megállapítani.

c) Az előzőeknek megfelelően a magyar jogirodalomban *megoszlanak a vélemények* abban a vonatkozásban, hogy az állami vállalatot ilyen körülmények között lehet-e változatlanul állami szervnek nevezni. *Önmagában* ugyanis az állam tulajdonosi minősége továbbá, hogy az állami vállalat a központi gazdaságirányítás irányítása alatt áll, nem alapozza meg az állami vállalat állami szervi minőségét.

Az állami szerveknek ugyanis mind szociológiai, mind jogi értelemben vett meghatározásaiból kitűnik, hogy ha fenn kívánjuk tartani az állami és nem állami szervek egymástól való elhatárolásának azt az elvi alapját, hogy az állammal, tehát minden állami szervvel együtt jár az állami kényszer alkalmazásának lehetősége, akkor el kell ismerni azt, hogy *a nyereségre orientált állami vállalat nem állami szerv.* Igaz ugyan, hogy vannak olyan állami szervek (például hivatali jellegű szervek), amelyek nem alkalmaznak közhatalmi jogokat. E hivatali

részlegek azonban elválaszthatatlan kapcsolatban vannak olyan érdemi döntéseket hozó állami szervekkel, amelyek jogosultak állami kényszer alkalmazására. Ez az elválaszthatatlan szervezeti kapcsolat fennállása avatta az állami vállalatokat is a gazdaságirányítási reform előtt állami szervekké, de az összefonódás megszűnése folytán az állami vállalat állami szervvé nyilvánításának elvi alapja megszűnt.

A magyar irodalomban általában *tagadják* azt a szocialista országokban elterjedt álláspontot, hogy az állami vállalat az állam gazdasági-szervező funkcióját gyakorolja. A vállalat ugyanis *nem szervez, hanem gazdálkodik*. Ebből következik az, hogy mindaddig, amíg az állami vállalatot állami szervként fogjuk fel, a vállalat minőségében fog eltérni a többi szocialista gazdálkodó szervezettől, nem lesz a szocialista gazdálkodó szervezetnek alaptípusa, noha valójában ennek kell az állami vállalatot tekinteni.

Általában tehát a magyar irodalom azon az állásponton van, hogy az állami vállalat nem államigazgatási szerv, hanem *az állam gazdasági vállalkozása (Eörsi)*. Az állam—állami vállalat viszonyt az jellemzi, hogy az állam mint tulajdonos vállalatát a forgalomban fellépteti. Egyben az állami vállalat az állam tulajdonosi hatalmából kifolyóan szorosabb vállalatirányítás alatt áll, mint a többi gazdálkodó szerv, s e szorosabb irányítás adja meg az állami vállalat „államiságát".

d) A magyar állami vállalatoknak ezt a sajátosságát, a vállalatirányítástól való elválasztását fejezi ki az állami vállalatok kialakult vállalatirányítási konstrukciója. Korábban ugyanis (és ez a helyzet a decentralizált indirekt szocialista tervgazdálkodásban is) az állami vállalatok *alapvetően hierarchikus alárendeltségi viszonyban* működtek; tulajdonképpen minden külső irányító hatás *csak saját irányító szervükön keresztül* érkezett meg a vállalathoz. A magyar gazdaságirányítási reform ezt a vállalatirányítási hierarchikus rendet jelentős mértékben csökkentette, és a kormányzati gazdaságirányítás alatt *négy egymást kiegészítő, egymással lényegében egyenrangú* vállalatirányítási formát intézményesített: *a funkcionális vállalatirányítást, az ágazati irányítást, a vállalatfelügyeletet* és *a regionális vállalatirányítást*.

A funkcionális gazdaságirányításnak a reform előtt vállalatirányító szerepe egyáltalán *nem volt*, a reform után azonban a funkcionális gazdaságirányító szervek s a vállalatok között *közvetlen* irányítási kapcsolatok alakulnak ki. (Például a Tervhivatal közvetlenül épít ki a nagyvállalatokkal tervinformációs kapcsolatokat.)

Ugyanez a helyzet a *regionális* vállalatirányítás vonatkozásában. Az 1970-es *tanácstörvény* és az 1977-es vállalati törvény például jelentősen megnövelte a tanácsok vállalatirányítási és befolyásolási jogosítványait az alájuk nem rendelt, de a területükön működő vállalatok vonatkozásában.

Az ágazati minisztériumok jogállása vonatkozásában a reform alapvető újítása, hogy elválasztotta egymástól az *ágazati irányítást*, illetve a *vállalatfelügyeletet*. Az ágazati irányítás alapvetően nem a minisztérium saját vállalataira irányul, hanem *mindenkivel* szemben érvényesül, aki az adott tevékenységet folytatja, tulajdonformájára, szervezeti alárendeltségre tekintet nélkül. A vállalatfelügyelet viszont a minisztérium által alapított és neki alárendelt vállalatok irányában érvényesül.

Az a körülmény, hogy a magyar gazdaságirányítási reform után három nem hierarchikus jellegű, vállalatirányítási forma is érvényesül, *eleve korlátozza* a negyedik, a hierarchikus vállalatirányítás (az ún. vállalatfelügyelet) lehetőségeit. Emellett a vállalatfelügyelet tartalmát — és erre kíván utalni annak elnevezése is — a magyar gazdaságirányítási reform *eléggé korlátozott* módon állapította meg.

Lényegében a vállalatirányítási konstrukció kialakításánál abból az elvből indultak ki, hogy az *állam általános stratégiai vállalatirányítási jogai* (tehát például a jövedelemszabályozás, alapok meghatározása, érdekeltségi rendszer kialakítása) a kormányzati, illetve funkcionális vállalatirányítás kezében vannak. Az *adott* állami vállalatra vonatkozó *konkrét stratégiai döntések joga*, tehát a vállalat alapítása, tevékenységi körének kijelölése, a vállalati vezetőkkel kapcsolatos munkáltatói jogok, a vállalat értékelése, megítélése, a vállalattal szembeni operatív beavatkozási lehetőségek (konkrét utasítás, üzemrész-átcsatolás, szanálás stb.), és végül a vállalat megszüntetése átszervezés vagy felszámolás útján *a vállalatfelügyeletet ellátó ágazati minisztériumot*, illetve tanácsot illeti. Végül az ún. *taktikai, tehát az operatív gazdálkodással* szorosan összefüggő jogok a vállalatokhoz kerültek *decentralizálásra*.

e) Ez a rendszer eleve ösztönöz arra, hogy tagadjuk a direkt gazdaságirányításban kialakult, alapvetően a politikai-közhatalmi igazgatást vállalatirányítás terére átvivő államigazgatási kapcsolatokat, és abból induljunk ki, hogy a korábbi szoros alárendeltségi ún. belső államigazgatási jogviszony helyett *valóságos, önálló tartalmú, speciális államigazgatási jellegű vállalatirányítási jogviszonyt* alakítsunk ki a vállalatirányító szervek és az állami vállalatok között és ezt teljes mértékben vonatkoztassuk a vállalatfelügyeletre is. A vállalatirányítási szerv jogainak széles körben a vállalati kötelezettségeknek, a vállalati jogoknak pedig vállalatirányítási kötelezettségeknek kell megfelelniük — a jogok és kötelezettségek *korrelativitásának* e vonatkozásban is érvényesülnie kell. A vállalatirányító szerv köteles például az operatív beavatkozásra megállapított törvényes korlátokat betartani, és ha ezeket túllépi, akkor

az irodalom jelentős része szerint a vállalatnak államigazgatási vagy speciális bírói úton *jogorvoslati lehetőséget* kell biztosítani. (Ezt a jogirodalmi véleményt a magyar tételesjog eddig nem tette a magáévá.)

Annak megfelelően, hogy az állami vállalatok irányítására nézve újfajta speciális államigazgatási jogviszonyokat kell kiépíteni, szükség van *a vállalatirányítási jogszabályok sajátos módszereinek kialakítására, a vállalatirányítási jogszabály-végrehajtás, jogalkalmazás specialitásainak megállapítására.* Az operatív beavatkozások korlátozása folytán *finomabb befolyásolási eszközök* kialakítására került sor, mint például a vállalati tervek gazdaságirányító szervek közreműködésével való megvitatása (tervzsűri) vagy a vállalatokkal szemben sajátos vállalatirányítási szerződések különböző fajai. Ezek az intézmények a jogalkotásban még általában *nem csapódtak le.*

f) Különösen lényeges a vállalati jogok vonatkozásában a vállalati *vagyoni jogok* meghatározása. A magyar gazdaságirányítási reform jelentős eredménye, hogy a vállalatalapítás kapcsán az alapító szerv kötelességévé tette a vállalat tevékenységi körének megfelelő *vagyon* biztosítását a vállalat részére. A vállalat tevékenységi körét pedig a korábbi szűk profilok megszüntetésével *tágan* és úgy kell megállapítani, hogy az lehetővé tegye a vállalati termelőerők gazdaságos kihasználását. A vállalatnak a főtevékenység ellátásához kapcsolódó *kiegészítő tevékenységre* alanyi joga van. Garanciális szabály továbbá, hogy a vállalati tevékenységi kört *csak a vállalatalapításra vonatkozó szabályok megfelelő alkalmazásával* módosíthatja a vállalatfelügyeleti szerv (például más minisztériumok hozzájárulása, a vállalati vagyon újra megállapítása, vállalati törzskönyvbe való bejegyzés).

Ugyancsak lényeges, a vállalati vagyoni önállóságot erősítő szabály az *eszközátcsoportosítási tilalom* kimondása a vállalatfelügyeleti szerv terhére. Mindez nem érinti azt, hogy a felügyeleti szerv kivételes népgazdasági érdekből és ha a célt közvetett gazdasági szabályozókkal nem lehet elérni,

— jogszabályban tételesen felsorolt esetekben eszközök más vállalatnak való átadását elrendelje,
— a vállalatot meghatározott magatartásra *utasítsa,*
— *üzemrész* más vállalathoz való *átadását elrendelje.*

Ha a vállalat tartósan veszteséges (például tartalékalapját elveszti), a felügyeleti szerv elrendelheti *szanálását.* Ha a szanálási eljárás során (vagy azon kívül) megállapításra kerül, hogy a vállalat gazdaságosan nem működtethető, vagy a népgazdaságnak nincs rá szüksége, a felügyeleti szerv elrendeli megszüntetését. A megszüntetés történhet *átszervezéssel* (például beolvasztás, egyesítés) vagy *felszámolással* — ez utóbbi esetében a vállalatnak a felszámolási speciális eljárás lefolytatása után általános jogutódja nem marad.

A vállalati vagyoni jogok ismertetett szabályozása a magyar irodalomban széles körű vitát váltott ki a vállalati vagyon *tulajdoni* jellegére nézve — ezt a vitát az állami tulajdonjoggal kapcsolatban ismerjük. *(→ Tulajdonjog)*

g) A magyar gazdaságirányítási reform együttjárt az *egyszemélyi felelős vezetés jelentőségének* növelésével. Jogszabályaink növelték az igazgató hatáskörét helyetteseivel szemben, nagyvállalatok vonatkozásában megszüntették a kötelező igazgatótanács intézményét, hagyományos főmérnöki és főkönyvelői jogköröket, végül az igazgató 1967-ben szabad kezet kapott a vállalati belső szervezet és működési rend meghatározásában.

A vállalati vezetésnek a jogi szabályozását a magyar irodalomban többen bírálják. Egyértelműen uralkodó álláspont ugyan a magyar irodalomban *a vállalati vezető kettős kötöttsége,* nevezetesen, hogy egyrészt állami megbízott, másrészt tagja a vállalati kollektívának. A kettős kötöttség jogszabályi rendezése, amely szerint a vállalattal áll munkaviszonyban, de a munkáltatói jogok teljességét a vállalatfelügyeleti szerv gyakorolja, azonban problémákat okoz, mert a *vezetői és végrehajtói munkaviszony tartalmát szinte teljesen azonossá teszi.* A gazdaságirányításnak szüksége van arra, hogy a maga kezében összpontosítsa a vállalatvezetőkkel kapcsolatos alapvető személyzeti intézkedéseket (kinevezés, felmentés, megítélés, bérmegállapítás, ösztönzés), de nincs szükség vállalati vezetőkkel kapcsolatos munkáltatói részintézkedések fenntartására (például a szabadságidő kiadása). A megoldásnak az irodalom többsége a vállalattal szembeni leegyszerűsített normatív munkaviszonyt és az alapvető káderintézkedéseknek a vállalatfelügyeleti szervnél való fenntartását tekinti.

Rámutat továbbá az irodalom, hogy a vállalati vezető *megítélésének szempontjai nem kielégítők;* a lényegében teljesen a végrehajtó munkát végző dolgozókhoz igazodó anyagi és fegyelmi felelősségi rendszer is *elavult.*

Bírálta az irodalom az igazgató jogilag szabad, diszkrecionálisnak tűnő jogait a vállalati belső szervezet és működés megállapítása vonatkozásában. Az állami vállalati 1967-es szabályozásban szinte teljesen szabályozatlan volt *a vállalati belső szervezet és működés.* Különösen nagyvállalatoknál jelentett sok problémát a vállalati központ és gyáregységek viszonyának rendezetlensége, a nagyvállalaton belüli önelszámoló egységek jogállásának hiánya. E vonatkozásban számos fejlesztési javaslat merült fel. 1967 és 1977 között az állami vállalat *társadalmi szervezeti oldala* is szabályozatlan volt. Rendezetlen volt továbbá az *üzemi demokrácia közvetlen formáinak* jogi szabályozása is.

Az 1977-es vállalati törvény a fentiekben jelzett problémák *jelentős részét* megoldotta. Alapvetően az igazgatói kettős kötöttség alapján áll, az igazgatói munkaviszony bizonyos fokú továbbfejlesztésére is sor került. A törvény — először a magyar jogban — kihangsúlyozta az *állami vállalat társadalmi szervezeti oldalát*, növelte az üzemi demokratikus közvetlen formák jelentőségét és befolyását a vállalati vezetésre. *Garanciális alapelvi rendelkezéseket* állapított meg a vállalatok belső szervezetére és működésére, növelte a vállalatalapító statutumok és szervezeti működési szabályzatok jelentőségét, nagyvállalatokon belül a *belső önelszámolás és anyagi érdekeltség* jogi biztosítékait.

h) A gazdasági reform a népgazdaság fejlődését elősegítő új tendenciák kapcsán szükségképpen új típusú konfliktushelyzetet is létrehozott: a vállalati visszaélések új lehetőségeit teremtette meg. A vállalat mindenáron való jövedelemmaximálásra való törekvése következtében megszegheti a jogszabályokat, a szocialista gazdálkodás elveit. Ha pedig a vállalati nyereségesség a gazdaságirányítási jogosítványok megsértésével jön létre, *beáll a vállalat gazdasági felelőssége a népgazdasági érdeket sértő haszonszerzésért.*

A népgazdasági érdeket sértő vállalati nyereségért való felelősség az államigazgatási felelősség új formájának megjelenését igényelte. A gazdaságirányításnak a *gazdasági bírság* lett a jellegzetes központi felelősségi eszköze; ez új típusú *államigazgatási felelősség*, a szabálysértési felelősség mellett.

A gazdasági bírságolás intézménye a vállalatok gazdaságirányítással szembeni felelőssége *új, önálló elsődleges és általános felelősségi formája.* Új, mert bár korábbi jogunkban is ismeretesek voltak gazdasági jellegű államigazgatási rendbírságok, a vállalati gazdálkodás egészére kiterjedő gazdaságirányítási felelősségi eszközre a tervutasításos rendszer mellett nem volt szükség. Önálló, mert nincs mögöttes anyajoga, és ezért speciális eljárási formák között kerül *bírói úton* kiszabásra. Elsődleges, mert a népgazdasági érdekkel ellentétes vállalati haszonszerzésnek mint új jogsértési típusnak a gazdasági bírság a *főszankciója*; ehhez kell kapcsolni *a másodlagos polgári jogi, büntetőjogi és munkajogi felelősségi formákat.* A gazdasági felelősségnek a gazdasági bírság általános szankciója, amelyből kiindulva az irodalomban jelentkezett egy olyan törekvés, hogy a vállalattal szemben kiszabható egyéb gazdasági jellegű felelősségi szankciókat be kell olvasztani a gazdasági bírság intézményébe.

Ugyancsak az elméletben jelentkező tendencia az, hogy *nem új típusú szocialista versenyjog kialakítására van szükség*, hanem arra, hogy a vállalat gazdasági felelősségét formáljuk egységes egésszé (a különböző jogellenes vállalati tevékenységek elleni védekezést a tisztességtelen versenytől kezdve a vállalati alapképzés és nyereségbefizetés terén elkövetett szabálytalanságokig). A gazdasági bírság tehát szolgáljon részben eszközül *a gazdaságirányítással szembeni vállalati cselekményeknél*, másodszor a *versenytársakkal* áruviszonyban és végül a *fogyasztók* vonatkozásában elkövetett vállalati jogellenességek vonatkozásában is.

Mint minden felelősségnél, a vállalat gazdaságirányítási felelősségénél is szükség van *jogellenes magatartásra és felróhatóságra.* Jogellenes magatartásnak minősül a jogszabálysértés, hatósági vagy közvetlen vállalatfelügyeleti rendelkezés megszegése, a szocialista gazdálkodás alapvetően jogszabályban rögzítendő elveinek megsértése és végül a vállalati jogokkal való visszaéléssel elért jelentős anyagi haszon, jelentős károkozás vagy a népgazdasági, illetve lakossági érdek jelentős veszélyeztetése. Bár jogszabály ezt nem mondja ki, a gyakorlatban helyesen kialakult elvek szerint gazdasági bírság kiszabására csak akkor kerülhet sor, ha a vállalat *felróhatósága* megállapításra kerül. A vállalatok vonatkozásában *garanciális szabály* részben a jelentős anyagi kár, illetőleg anyagi haszonszerzés vagy jelentős veszélyhelyzet megkövetelése, más részről az, hogy gazdaságirányító, törvényességi és társadalmi szervek indítványa alapján a gazdasági bírságot bírói eljárás során viszonylag szűk elévülési szabályokkal szabják ki.

i) Mindaz, amit eddig az állami vállalatokkal kapcsolatban elmondottunk, a tipikus, *nyereségre orientált vállalatokra* vonatkozott. Nem mindenben vonatkozik azonban az ún. *kivételes vállalatokra.*

A gazdasági reform előtt az állami vállalatok jogállása alacsony szintű jogszabályokkal, alapvetően *ágazatilag* tagozódott. A tervszerű piacszabályozás rendszere elvileg, a piac egységesítő hatása folytán nem kedvezményezi a vállalatok ágazati differenciálását. A magyar vállalati kormányrendelet azonban 1967-ben véleményünk szerint az elvileg helyes egységesítést *túlhajtotta*, és valamennyi állami vállalat önállóságát teljesen azonosan szabályozta. A *gyakorlat*ban ezt a teljesen azonos szabályozást nem lehetett tartani.

A magyar irodalomban általánosan elfogadott álláspont volt ezért, hogy a tipikus, teljesen a nyereségesség alapján működtető vállalatokat *jogállásukban is el kellene különíteni* azoktól a *kivételes vállalatoktól*, amelyeknek jogilag biztosított önállóságának *szükségképpen kevesebb*nek kell lennie, mint a tipikus vállalatokénak. *Vita* van azonban abban a vonatkozásban, hogy a kivételes vállalatok közé *mely* vállalati típusok tartoznak.

Általában elfogadott, hogy önálló jogállást kell biztosítani a tág értelemben vett *közszolgáltató vállalatok*nak. E vállalatok általában monopolhelyzetben vannak, egy részük korlátozott mértékben hatósági jogokat is gyako-

rol az állampolgárokkal szemben, az államigazgatással szorosan összefonódottan működnek. Ezek a szervek nem működtethetők teljes mértékben nyereségorientáltan, velük szemben az operatív vállalatirányítási beavatkozások nagyobb körét kell biztosítani. A vállalati törvény *közüzemi vállalat* néven sajátos, csökkentett önállóságú vállalattípust létesített (az alapító szerveknek korlátlan utasítási, eszközátcsoportosítási stb. jogaik vannak), ide a közszolgáltatási, kommunális vállalatokon kívül az egészségügyi, művelődésügyi, szociálpolitikai vállalatokat is besorolták.

Ugyancsak egyetért az irodalom abban, hogy nem helyes a *bankok*at az állami vállalat speciális fajtájaként szabályozni. A bankok jogállásában ugyanis a gazdaságirányító és a vállalati vonások *vegyül*nek. Ennek megfelelően az irodalomban kialakult elgondolás szerint *önálló* (tehát sem vállalati, sem pusztán gazdaságirányító államigazgatási) *pénzintézeti jogállás*t kell a bankok számára biztosítani.

Végül önálló típusa a vállalatoknak a nagyvállalat. A magyar jog jelenleg nagyvállalatként csak a *trösztö*t ismeri. A trösztben a magyar jogban nem középirányító szerv, hanem jogi személyiséggel rendelkező nagyvállalat az 1977. évi vállalati törvény értelmében is. A vállalatokra vonatkozó szabályok szerint alapítják és a neki alárendelt trösztvállalatok is jogi személyek. A *trösztvállalatok* polgári jogilag önállóak ugyan, de gazdaságilag teljesen függőségben vannak a tröszttel, annak korlátlan utasítási és eszközátcsoportosítási joga van. A tröszti alapítólevél a trösztöket *jelentős mértékben differenciálhatja*, kialakíthatja centralizált és ún. korlátozott jogkörű változatukat egyaránt. Ezzel szemben számos olyan vállalat van Magyarországon, amely gazdasági volumenje, profilja, jelentősége folytán nagyvállalatnak minősül, de nem tartozik tröszti kategóriába. Felmerült ezért az irodalomban egy *egységes nagyvállalat*i kategória létrehozása, a magyar jogban is a *kombinát*nak mint önálló vállalattípusnak meghonosítása.

Irodalom. *Eörsi* Gyula: A tervszerződések. Bp. 1957.; *Eörsi* Gyula: Állami tulajdon — állami vállalat. 12. Acta Fac. Budapestiensis Bp. 1970.; *Ficzere* Lajos: Az állami vállalat a gazdaságirányítás új rendszerében. Bp. 1968.; *Sárándi* Imre: Az új gazdasági mechanizmus és a jog. Jogtudományi Közlöny, 1968. 2.; *Sárközy* Tamás: Vállalati önállóság, vállalatirányítás, társulások. Bp. 1972.; *Sárközy* Tamás: Indirekt gazdaságirányítás — vállalati árutermelés és a tulajdonjog. Bp. 1973.; *Sárközy* Tamás: Gazdaságirányítás és a vállalatok. Bp. 1979.; *Szentiványi* Iván: A pénzintézetek jogállása, Bp. 1977.; *Világhy* Miklós: Az állam és vállalata. Jogtudományi Közlöny, 1967. 5.

Knapp, V.: A tulajdon a népi demokráciában. Bp. 1954.; *Karassz*, N. M.: Az állami szocialista tulajdon egysége és az állami vállalatok és gazdasági szervek jogalanyisága. Szovjetjogi cikkgyűjtemény. 1952. 4.; *Müller*, K.—*Such*, M.: Zur Recthsstellung des Kombinats und der Kombinatbetriebe. Wirtschaftsrecht. 1971. 4.; *Heuer*, K.: Zur Diskussion und die Durchsetzung der VEB—VVB—Verordnung. Wirtschaftsrecht, 1975. 1.; *Venediktov*, A. V.: Goszudarsztvennaja szocialiszticseszkaja szobsztvennoszt. Moszkva, 1948.

Emmerich, W.: Das Wirtschaftsrecht der öffentlichen Unternehmen. Berlin—Zürich, 1969.; *Friedmann*, W.—*Garner*, E.: Government enterprise. A comparative study. London, 1970.; *Friedmann*, W.: Public and private enterprise in mixed economics. New York, 1974.; *Raiser*, T.: Unternehmen als Organisation. Tübingen, 1969.; *Wenger*, K.: Die öffentliche Unternehmung. New York, 1969.

Sárközy Tamás

ÁLLAMJOG: I. Az államjog fogalma és kialakulása (284.) — II. A szocialista államjog (289.) — III. A magyar államjog (293.)

I. Az államjog fogalma és kialakulása. 1. Mi az államjog? 2. Az államjog mint önálló jogágazat kialakulása.

1. Mi az államjog?

A legáltalánosabban elfogadott felfogás szerint az államjog *a jogrendszernek az az ágazata, mely az államhatalom gyakorlásának jogi alaprendjére vonatkozó jogszabályokat foglalja egységbe.*

Az államhatalom gyakorlásának jogi szabályozottsága hosszú történelmi folyamat eredménye. E folyamat egyes állomásai szorosan kapcsolódnak az állam egyes történeti típusaihoz. Az államjog szabályainak mint az államhatalom gyakorlásának jogi alaprendjét meghatározó jogszabályoknak *önálló jogágazattá válása* azonban viszonylag későn következett be. Az államjog fiatal jogágazat. Míg a polgári jog vagy a büntetőjog intézményeit hosszú évezredek jogi kultúrája csiszolta ki, addig az államjog kifejezetten az újkor terméke. Csak a burzsoá forradalmakat követően, *a burzsoá alkotmányok kialakulásával párhuzamosan* vált általánossá az az igény, hogy az állami szerveket és az állam polgárait egyaránt kötelező jogszabályok határozzák meg az államhatalom gyakorlásának rendjét, ideértve mindenekelőtt az állami szervezet felépítésének és működésének legfontosabb elemeit, ezzel együtt az állam mint közhatalmat megvalósító szervezet és az állam polgárai közötti viszonyokat.

A korábbi történelmi időszakokban is előfordult, hogy jogi előírások határozták meg egy-egy állami szerv megalakítását, felépítését, esetleg működését is. Ez azonban nem azonosítható az államhatalom gyakorlásának egész rendszerét, vagy legalábbis annak jogi alap-

rendjét meghatározó jogszabályok összességével, azaz az államjoggal. De talán ennél még jelentősebb az, hogy az *újkor alkotmányait megelőzően* úgyszólván teljesen hiányoztak az államhatalom gyakorlására vonatkozó jogszabályok megtartásának jogi biztosítékai. Még pontosabban: az államhatalom gyakorlására vonatkozó jogszabályok valójában csak az állam lakosait (polgárait, alattvalóit) kötelezték; legalábbis hiányoztak azok a speciális jogi eszközök, amelyekkel a közhatalmat gyakorló állami szerveket jogszabálysértés esetén rá lehetett volna szorítani az államhatalom gyakorlására vonatkozó jogszabályok megtartására.

Csak a feudális abszolutizmus elleni küzdelemben, a burzsoá forradalmak győzelmével párhuzamosan jött létre a burzsoá alkotmányoknak az a rendszere, mely az állampolgárok formális egyenjogúsága alapján maguktól az állampolgároktól származtatta az államhatalmat, és az állampolgárok közösségét tekintette olyan alkotmányozó hatalomnak, mely ebben a minőségben jogosult meghatározni az államhatalom felépítésének és működésének egész jogi alaprendjét. Az ezzel az igénnyel fellépő burzsoá alkotmányok egyben a kialakuló jogágazat, az államjog kereteit is meghatározták.

Az írott alkotmányok tehát mintegy az államjog szabályainak törvénykönyveiként (kódexeiként) a burzsoá forradalmak során kialakult új államhatalom, azaz a burzsoázia hatalmát kifejező államjog szabályait foglalták össze. Az a körülmény, hogy az államjog szabályainak első törvénykönyve (kódexe) az első burzsoá alkotmányokkal azonos, jelentősen befolyásolta az államjog fejlődésének további útját, de hatással volt az államjog elnevezésére is. Főként ezzel magyarázható, hogy a legtöbb államban napjainkban nem az államjog, hanem az alkotmányjog megjelölést használják e jogág elnevezésére.

Eredetileg konkrét társadalmi-történeti tényezők határozták meg, hogy egy-egy államban az államjog vagy az alkotmányjog megjelölést fogadják el. Az alkotmányjog elnevezés általában a polgári intézmények és jogrendszer kialakulásának forradalmi útját, az államjog elnevezés pedig a feudális maradványokkal erősebben terhelt kompromisszumos utat jelölte. *Ma már azonban ilyen konzekvenciák az államjog és az alkotmányjog elnevezés szembeállításához nem fűzhetők. A két elnevezés lényegében azonos fogalmat takar.* Ezzel magyarázható, hogy az államjog vagy alkotmányjog elnevezés burzsoá és szocialista államokban egyaránt előfordul. A burzsoá államok általában az alkotmányjog elnevezést használják, jóformán csak a Német Szövetségi Köztársaság és Ausztria ismeri az államjog megjelölést. E két államban egyébként elfogadhatónak tartják az alkotmányjog elnevezést is. A szocialista államok többségében viszont inkább az államjog megjelölés az elfogadottabb. Kivétel Románia és Jugoszlávia, ahol szinte kizárólag alkotmányjogról beszélnek.

A *burzsoá államjog fejlődésének* minden szakaszán lényegében az államszervezet felépítésére és működésére vonatkozó legfontosabb szabályokra korlátozódott.

Alapvetően megváltozott az államjog szabályozási területe a szocialista forradalmat követően. A szocialista forradalom nyomán kialakuló szocialista állam és jog a társadalom szocialista átalakításának eszköze. Ebből következően a szocialista állam államjoga nem korlátozódhat többé csupán az államszervezet viszonyaira, hanem az államhatalom felépítését és működését a társadalom egész struktúrájával összefüggésben fogja fel és határozza meg. Szükségképpen magában foglalja tehát az egész jogrendszernek azokat a legjelentősebb szabályait, amelyek nem csupán az állam szervezetét, hanem az állami tevékenység alapvető irányát is meghatározzák — a társadalmi berendezkedés átalakításában.

Az egyes államok államberendezkedésének és jogrendszerének fő vonásait általánosságban az adott ország gazdasági alapja, közvetlenül azonban az adott államnak a gazdasági alappal összhangban kialakuló osztálytartalma határozza meg. Ebből következik az is, hogy az azonos osztálytartalmú, ill. az azonos államtípushoz tartozó országok államberendezkedése és jogrendszere, ezen belül államjoga is számos közös vonást mutat. Azt is mondhatnók, hogy lényegüket éppen ezek a közös vonások tükrözik. E közös vonásokat a történelmi fejlődés egy-egy szakaszán az egyidejűleg, az egymás mellett létező országok államjoga között szükségszerűen kialakuló kölcsönhatás is erősíti. A kölcsönhatás az azonos államtípushoz tartozó országok államjoga között annyira jelentős, hogy gyakran az államjog egyes részintézményeinek alakulását is befolyásolja. Emellett minden államtípuson belül kialakulnak olyan államok, amelyek mintegy élen járnak a fejlődésben, ezért tapasztalataik különösen jelentősek a többi ország számára. Ez volt a helyzet a burzsoá államtípuson belül, ahol a burzsoá alkotmányjog kialakulásának első időszakában a kapitalista fejlődésben élen járó Anglia, majd később a francia forradalom nyomán átalakult Franciaország államjoga szolgált példamutatással a kapitalista fejlődés útján haladó más országok államjoga számára. Bizonyos fokig analóg helyzet jött létre a szocialista közösség országaiban, ahol a népi demokráciák olyan időszakban kezdék meg szocialista államjoguk kialakítását, amikor a szovjet államjog már közel három évtized szocialista fejlődésének tapasztalataira támaszkodhatott.

Ám a közös vonások és az államjog fejlődését befolyásoló külső hatások értékelésénél feltétlenül figyelemmel kell lenni arra, hogy nincs valamiféle absztrakt általános burzsoá

vagy szocialista államjog. Minden ország államjoga a maga konkrétságában is egyediségében mint Anglia, Franciaország, illetve mint a Szovjetunió, Lengyelország, Magyarország stb. államjoga létezik, az adott ország konkrét társadalmi viszonyait fejezi ki. Ez egyben jelzi is azt a határt, ameddig egy-egy ország államjogának fejlesztésében más országok tapasztalatai hasznosíthatók.

2. Az államjog mint önálló jogágazat kialakulása.

Az államjog kialakulását és kezdeteit illetően igen eltérőek az álláspontok a burzsoá jogirodalomban. Ez főként onnan ered, hogy az államjognak mint a burzsoá közjog alapvető ágazatának az eredetét általában összekapcsolják a közjog fogalmának kialakulásával, illetve első megjelenésével. Többnyire nincsenek tekintettel arra, hogy a közjog fogalma az egyes történelmi korszakokban, a különböző állam- és jogtípusok keretei között egészen eltérő tartalmat takar. Még a formai elemeket tekintve is csak viszonylagos a hasonlóság és a kapcsolat a rabszolgatartó társadalom közjoga, a feudális közjog és a burzsoá közjog között.

A római jogban Ulpianus (i. sz. 170—228.) nevéhez kötik a *közjog* és magánjog megkülönböztetését vagy legalábbis a két jogág legismertebb meghatározását: „ius publicum est, quod ad statum Rei Romanae spectat, ius privatum, quod ad singulorum utilitatem pertinet." Közjog, ami a római államot érdekli és magánjog az, ami magánosok hasznát szolgálja. A latin szöveg még sokféleképpen fordítható (pl. közjog az, ami az állam, magánjog, ami az egyesek hasznára szolgál), ez azonban a lényeget alig érinti. Bármelyik „olvasat" alapján valószínűsíthető, hogy Ulpianus meghatározása *nem a közjogi és magánjogi szabályokat állítja szembe, nem is az államnak az állami közhatalom gyakorlásából* folyó jogosítványait kívánja megkülönböztetni a polgárok, az egyének, magánosok jogaitól, *hanem inkább az állam mint szervezet konkrét, egyedi jogosítványait (alanyi jogait) az egyesek konkrét, egyedi jogosítványaitól (alanyi jogaitól)*, függetlenül attól, hogy milyen jogviszonyból származnak, vagy milyen jogszabályra (tárgyi jog) vezethetők vissza. *Ez az alanyinak mondható megkülönböztetés szinte időtlen.* Kezdete az első államok keletkezésének ködébe vész. Hiszen az állam létrejöttének nélkülözhetetlen feltétele az egyesektől elkülönült, közhatalmat gyakorló szervezet, mely bizonyos *jogokkal* (hatáskörrel) rendelkezik. Ám *ez a megkülönböztetés egyáltalán nem azonosítható a burzsoá közjog mai fogalmával, illetve a jogrendszernek magánjogra és közjogra való felosztásával, mely a tárgyi jogot*, azaz egy-egy adott állam jogszabályait osztja két nagy csoportra, és a közjogba a közhatalmat (az impériumot) megvalósító állam és a polgárok közötti, az államhatalom gyakorlása során létrejött viszonyokat rendező jogszabályokat sorolja, míg a magánjogba az elvileg azonos jogállású jogalanyok egymás közötti viszonyait rendező jogszabályokat.

A *feudális közjog*, mely először a 17. század első évtizedeiben, a német-római birodalomban jelent meg, elnevezésében átvette ugyan a római jogi terminus technicust (ius publicum imperii romano-germanici), valójában azonban már a tárgyi jog, a jogszabályok meghatározott csoportját jelölte. Ennek bemutatása egyben át is vezet bennünket a burzsoá államjog keletkezéséhez.

Az államjog kialakulását közelebbről vizsgálva külön is figyelmet érdemel, hogy míg az iparilag fejlettebb nyugat-európai országokban az államjog kialakulásának folyamata már a 16. század végén, a 17. század elején megindult és a 19. század elején befejeződött, addig másutt, így pl. Közép-Európa államaiban csak a 19. század második felében, a 20. század elején beszélhetünk a burzsoá államjog kialakulásáról, illetve megszilárdulásáról. Azokban az országokban pedig, ahol a burzsoá forradalom viszonylag későre maradt, mint pl. Kelet-Európában, így különösen a volt cári Oroszországban, tulajdonképpen nem is alakult ki a burzsoá államjog, illetve a feudális közjog anyagából való kibontakozásának kezdetei már arra a történeti periódusra estek, amikor esedékessé vált és győzött a szocialista forradalom, létrejött a szocialista állam és megindult a szocialista államjog kialakulása.

Valójában tehát az egyes államokon belül kell kitapintanunk az államjog kialakulásának kezdeteit. Ám azok az objektív társadalmi-történeti feltételek, amelyek a polgárság hatalomrajutásának módozatait meghatározzák, egyben jelzik azokat az elemeket, amelyek megengedik, hogy külön is kiemeljük az államjog kialakulásának és fejlődésének legjelentősebb *variánsait*.

Az egyik variáns az *államjog kialakulásá*nak angolszász útja, a másik a francia forradalmi út, a harmadikat pedig német—osztrák útnak nevezhetnők. Ez a megkülönböztetés több okból is jelentős. A kialakulás útja ugyanis nagymértékben behatárolta az államjog további fejlődését, bár kétségtelen, hogy a fejlődés során a három változat — már amennyiben ezt az időbeli egybeesések megengedték — hatott egymásra. Emellett voltak olyan időszakok, amikor az említett variánsok egyike vagy másika különösen előtérbe került és nemzetközi méretekben befolyásolta az államjog alakulását. Ismeretes pl., hogy az angolszász példa milyen erőteljes hatással volt a francia forradalmat előkészítő politikai irodalomra. A 19. század első felében a francia forradalmak alkotmányai jelentik a haladó példát Európa polgári mozgalmai számára, míg az imperializmus kibontakozásának első lépéseitől kezdve, a 19. század utolsó harmadától a német—osztrák

úton kialakult közjogi intézmények már a polgári átalakulás kompromisszumos útjának lehetőségeit jelzik az államhatalom gyakorlásának jogi szabályozásában.

A két nyugat-európai variánst, tehát az angol és francia fejlődést az angliai intézmények franciaországi hatásán túl az a közös vonás is összekapcsolta, hogy mindkét államban elmaradt a feudális közjog önálló jogágazattá válása, ezzel szemben a német—osztrák úton a több évszázadon át létező, önálló jogágazattá kristályosodott feudális közjog keretei között ment végbe a burzsoá államjog kialakulása.

Ami *az angol fejlődést* illeti: Angliában olyan viszonyok között indult meg a polgárság hatalmát biztosító politikai szervezeti formák és jogintézmények kibontakozása, amikor még nem erősödött meg az abszolút királyi hatalom; legalábbis kénytelen volt eltűrni a rendi képviseleti intézmények, köztük a parlament működését. A szerveződő abszolutizmus és az ugyancsak szerveződő, még gyenge polgárság harcának eredményeként végül is a korábbi rendi keretek között, azok fejlesztése útján ment végbe a polgárság egyenjogúsítása, a politikai hatalomba való bevétele. Ezzel együtt haladt az államhatalom jogi rendjének olyan szabályozása, mely a jogrendszernek közjogra és magánjogra való bontása nélkül, a common law korábban is ismert szankció-rendszerének felhasználásával teremtette meg az államhatalom gyakorlásának rendjét rögzítő jogszabályok gyakorlati érvényesülésének garanciáit. A. V. *Dicey*, a neves angol alkotmányjogász még a 19. század végén is arról ír, hogy Angliában az alkotmányjog terminus technicus alig ismert, körvonalai pedig egészen kialakulatlanok. Tudjuk, hogy az angol jogrendszer ma sem fogadja el az egyes jogágazatok között azt az éles határvonalat, amit a kontinensen magától értetődőnek tartanak.

Franciaországban a feudális közjog az angol fejlődéstől egészében eltérő okok miatt nem alakult ki. Itt a forradalmat megelőzően közel két évszázadon át működő abszolút királyi hatalom állta útját annak, hogy önálló jogágazattá szerveződjenek az államhatalomra vonatkozó szabályok. A királynak és a kormánynak az államhatalom gyakorlásával összefüggő egész tevékenységét úgy fogták fel, mint amelyet elsősorban nem a jog, nem a törvény, hanem az ún. politikának, az uralkodás tudományának, a kormányzás művészetének szabályai irányítanak. Ezzel magyarázható, hogy ebben az időszakban az államhatalom gyakorlására, illetve az állam és az állam lakosai közötti viszonyokra vonatkozó, az állami közhatalommal összefüggő jogszabályokat, törvényeket Franciaországban nem „közjog"-nak nevezték (bár a közjog terminus technicust is ismerték), hanem „politikai jog"-nak. Ebből ered az is, hogy Rousseau Társadalmi szerződés c. művét maga is „politikai jogi tanulmány"-nak tekintette, ahogyan az 1762. évi első kiadás alcíméből rekonstruálni lehet.

Mindez nem jelenti azt, hogy már a forradalmat megelőző időszakban nem merült fel a közjog és a magánjog elhatárolásának igénye. Ez azonban nem a hatalmi viszonyokat szabályozó ún. politikai jog, hanem elsősorban a vagyoni viszonyokat rendező polgári jog előtérbe állításában, továbbá a polgári jogi viszonyok speciális védelmében jelentkezett. Igen jól tükrözi ezt Ch. *Montesquieu* Törvények szelleméről írott műve. Montesquieu a jogszabályok alapvetőnek ítélt két nagy csoportjaként említi a polgári jogot (droit civil), továbbá a kormányzók és kormányzottak viszonyait rendező politikai jogot (droit politique). Mint a jogszabályok specifikus sajátosságokkal rendelkező, egymástól elhatárolandó csoportjaként említi még a nemzetközi jogot, a kánonjogot és az egyházra vonatkozó törvényeket, a rendészeti jogot (les règlements de police) és nagyrészt a római jog mintájára az ún. „házijogot" (les lois domestiques). Kifejti, hogy a jogszabályok egyes egymástól eltérő csoportjaihoz tartozó társadalmi viszonyok (ügyek) semmiképpen nem bírálhatók el a jogszabályok másik csoportjának előírásai, elvei szerint. Természetjogi érvei semmi kétséget nem hagynak az iránt, hogy kifejezetten a tulajdon védelmét célozza. Így pl. külön is kiemeli, hogy a civiljog szabályai a tulajdonra vonatkoznak, az emberek tulajdonára vonatkozó ügyek pedig semmiképpen sem a politikai jog, hanem kifejezetten a civiljog szabályai alá tartoznak. Tévesnek, „álokoskodásnak" minősíti az olyan álláspontokat, hogy az egyénnek mindig meg kell hajolni a közérdek előtt. Ez az álláspont elfogadható, ha az egyén szabadságáról van szó, mert ez a közhatalom, az állam impériumának uralma alatt áll, hiszen az egyén azért mondott le természetes állapotának függetlenségéről, hogy politikai törvények uralma alá kerülve biztosítsák szabadságát, míg azért mondott le a javak minden embert megillető természeti közösségéről, hogy a polgári törvények biztosítsák számára a magántulajdont, most már a javak egyéni használatát.

A közjog és a magánjog elhatárolásának követelménye (ami Montesquieu politikai jogának és civiljogának szembeállításában is kifejeződik) nem valamiféle tértől és időtől függetlenül megfogalmazott elméleti tétel. Valójában a 18. századi Franciaország társadalmi, gazdasági, politikai rendszerében végbement folyamatokat tükrözi. A 17. század utolsó évtizedeiben és a 18. század első felében Franciaországban erőteljesen fejlődésnek indultak a tőkés termelési viszonyok. Ez megkövetelte a vagyoni viszonyok és az áruforgalom egységes, mindenkire egyformán kötelező jogszabályokkal való rendezését.

Az *1789. évi forradalom* az *államjog kialakulásának* folyamatában is fordulópontot jelöl.

Míg a forradalmat megelőzően elsősorban a vagyonbiztonság, majd a tulajdonnak az állami beavatkozástól való védelme miatt merült fel a közjog és a magánjog által szabályozott társadalmi viszonyok elhatárolásának igénye, ami indirekt módon befolyásolta a közjog elkülönítését, addig az 1789. évi rendi gyűlés, összehívásának első napjaitól kezdve, kifejezetten és közvetlen formában a közjogot célozta meg, ezen belül is az államhatalom gyakorlásával összefüggő alapvető viszonyok jogi szabályozását, kodifikálását állította előtérbe.

A forradalom viszonyai, majd Napóleon császársága, továbbá a Bourbon-restauráció időszaka nem kedveztek annak, hogy a hatalom gyakorlásával összefüggő jogszabályok önálló jogággá formálódjanak. Végül is csak az ún. polgárkirályság korszakában, az 1830. évi forradalmat követő időszakban szilárdultak meg az alkotmányjog keretei. Franciaországban ettől az időponttól kezdve beszélhetünk alkotmányjogról mint a jogrendszer önálló ágazatáról. Ettől az időszaktól kezdve oktatják önálló jogi diszciplínaként Franciaország egyetemein. Érdemes ezzel kapcsolatban megjegyezni, hogy az első alkotmányjogi tanszék megalakítására 1835-ben került sor a párizsi egyetemen. Érdekes ezzel kapcsolatban idézni Guizot-nak, Lajos Fülöp híres miniszterének megállapításait, aki a tanszék megnyitása alkalmából külön is hangsúlyozandónak tartotta, hogy a kormányzás szabályai nem egyszerűen filozófiai igazságok többé, hanem olyan egzakt szabályok, mint a polgári jog szabályai: „Ce n'est plus pour nous un simple système philosophique . . . C'est une loi écrite, qui peut et doit être expliquée aussi bien, que la loi civile." (Vö.: Rossi: Cours de droit Constitutionnel, 81—82. o.)

A *szocialista államjog jogrendszerbeli helyzetét* vizsgálva a burzsoá államjog, illetve alkotmányjog kialakulásának *német—osztrák útja* különös figyelmet érdemel. A szocialista államjog ugyanis azokban az országokban jött létre, amelyeknek egész korábbi jogfejlődését befolyásolta a volt német-római birodalom feudális közjoga, illetve az e feudális közjog talaján létrejött államjog.

A birodalmi szervek felépítésére és hatáskörére vonatkozó jogszabályok, azaz a birodalmi „közjog" anyagának összefoglalását és a jogrendszer egyéb szabályaitól való megkülönböztetését főként az a kettősség sürgette, mely a 16. század végétől, illetve a 17. század elejétől kezdve a német-római birodalom államberendezkedését jellemezte. Ettől az időszaktól kezdve ugyanis mind élesebbé vált az ellentmondás egyrészt a rendi monarchikus formák között működő birodalmi központi szervek, másrészt a birodalmat alkotó egyes államokon belül erősödő fejedelmi abszolutizmus között. Ez egyben meg is magyarázza a német-római birodalom közjoga címmel összegyűjtött jogszabályok számos sajátos vonását. Ismeretes, hogy ebben a korban a jogrendszer minden más területén a szokásjog volt az uralkodó, ezzel szemben a birodalom központi szerveinek felépítésével, működésével összefüggésben az írott jog elsődlegességét, szinte kizárólagosságát hangsúlyozták.

Az első közjogi művek egyébként következetesek abban is, hogy pontosan felsorolták a birodalmi közjog írott forrásait, ezek között első helyen említve a császárválasztás rendjét és feltételeit meghatározó 1356-ban kiadott Birodalmi Aranybullát, a birodalmi rendi gyűlés összetételét és jogait meghatározó szabályokat, a 13. századtól kezdve többször is előforduló, 1519-től kezdve pedig minden császárválasztás alkalmával kiadott ún. választási feltételeket, azaz a császárválasztás alkalmával a jelölt és a választófejedelmek között létrejött megállapodásokat (illetve az ezeket magukban foglaló törvényeket), az egyház körüli jogokat illetően a pápával kötött szerződést, a wormsi konkordátumot, néhány más, a császár által kiadott, de az évszázados szokások által megszentelt dekrétumot és így tovább. Ezeket az írott jogi forrásokat általában már az első közjogi könyvek alaptörvényeknek minősítették, így meghatározott politikai irányban hasznosították a 16. század végén a kálvinista politikai irodalom által kimunkált alaptörvény kategóriáját. Ezzel megteremtették a lehetőségét annak, hogy e jogszabályok létrejöttük és módosításuk rendjét, majd szankcióikat tekintve az írott jog egyéb szabályaitól is megkülönböztetést nyerjenek. Módosításukhoz általában megkövetelték legalábbis a rendekkel való konzultálást, vagy azok kifejezett egyetértését. Ami a szankciókat illeti: míg minden más törvénynek a felsőség részéről való megsértése esetén tagadták az ellenállás lehetőségét, addig az alaptörvények megsértése esetére kifejezetten is előírták a rendek ellenállási kötelezettségét. A sajátos jogforrási formák és a sajátos szankciók talán azt is érzékeltetik, hogy adott esetben nem csupán a birodalom központi szerveire vonatkozó jogszabályok egyszerű leírásáról van szó, hanem olyan folyamatról, melynek eredményeként e jogszabályok viszonylag rövid idő alatt a feudális jogrendszer önálló ágazatává fejlődtek.

A további fejlődés során, annak ellenére, hogy a német-római birodalom központi intézményei a 30 éves háborút követően — a történelemből jól ismert okok folytán — nem fejlődtek, sőt megkövesedtek, a feudális közjog tárgya jelentősen kiszélesedett. Fokozatosan magába zárta a birodalom központi szervezetének joga mellett a rendek jogaira, továbbá a birodalmi pénzügyekre, a birodalmi hadügyekre, továbbá a vallás és a közoktatás igazgatására, különösen a birodalmi egyetemek igazgatására vonatkozó jogszabályokat is. A ma ismert jogágak tárgyára vetítve azt mondhatnók,

hogy a mai államjog, közigazgatási jog és pénzügyi jog alapjait is magában foglalta.

Ez egyben figyelmeztet bennünket arra, hogy *az államjog mint az állami főhatalom gyakorlására* vonatkozó *jogszabályokat összefogó önálló ágazat* nem az ún. *szélesebb értelemben felfogott közjogból szakadt ki*, ennek a közjognak külön ágazatokra való bomlása útján, hanem éppen ellenkezőleg, előbb az államjognak megfelelő szabályok különültek el fokozatosan a még egységes (tehát a közjog és a magánjog megkülönböztetését nem ismerő) feudális jogrendszer egészétől.

A legszélesebb értelemben felfogott, az egész magánjoggal szembeállított közjog, azaz az ún. közjogi jogágazatok csoportjának kialakulása ezt követően kettős úton ment végbe, éspedig egyrészt a közjogi jellegű jogágazatoknak a szűkebb értelemben vett közjog (államjog) köré *integrálódása* útján, másrészt a szűkebb értelemben vett közjog (államjog) anyagának *differenciálódása következtében*. Az integrálódás folyamatában fokozatosan felzárkóztak a szűkebb értelemben vett közjog (államjog) mellé mindazok a jogszabályok, amelyek általában a közhatalmat gyakorló állam és az állampolgárok közötti jogviszonyokat rendezték, így a büntetőjog és „a törvénykezési szabályok", azaz a bíróságok működését (eljárási jogát) tartalmazó jogszabályok. *A szűkebb értelemben vett közjog differenciálódását* pedig az a folyamat mutatja, melynek eredményeként *előbb a közigazgatási jog, majd a pénzügyi jog vált le* az állami főhatalom gyakorlásának alapvető szabályait meghatározó szűkebb értelemben vett közjogról. E folyamat jellemzéséhez az is hozzátartozik, hogy míg a közjogi jellegű jogágazatok *integrálódása már a feudális állam keretei között megindult és jelentősen előrehaladt*, addig a szűkebb értelemben vett közjog differenciálódása csak a burzsoá forradalmakat követően, a burzsoá alkotmányok elfogadása után következett be. *Az írott alkotmányok által összefogott közjogi szabályok körül kristályosodott ki végül a mai értelemben vett burzsoá államjog, illetve alkotmányjog és csak a 19. század végén, a 20. század elején szakadt ki véglegesen a szűkebb értelemben vett közjogból előbb a közigazgatási jog, majd újabb osztódás útján — a közigazgatási jogból vált ki a pénzügyi jog.* A szűkebb értelemben vett közjog önálló jogágakra bomlása tehát már egybeesik az imperializmus kialakulásának időszakával.

Röviden még jelezni kell, hogyan lett a feudális közjogból, a ius publicumból a keleteurópai jogokban államjog. A kulcsot a német fejlődés adja, ahol a 17. század végén, a 18. század elején a német nyelvre nem a ius publicumot ültetik át, hanem a ius publicum szabályozási tárgyára utaló kifejezést, a ius rei publicae, iura rerum publicarum, azaz az állam joga „az államok joga" megjelölést. Így lesz Staatsrecht, azaz államjog a közjogból, amit azután a német egyetemek professzorai és a cári orosz állam jogáról készített disszertációk visznek át Oroszországba a 18. század első felében. Morgenstern 1737-ben megjelent Ius publicum Imperii Russorum c. könyvének egyik érdekessége, hogy német és latin nyelven egyaránt utal a Staatsrecht és a ius publicum azonosságára. E művek egyébként a de facto létező államrendszer egyszerű leírását adják anélkül, hogy ennek alapján a feudális közjog oroszországi önállósulásáról beszélhetnénk. A Staatsrecht fordításából adódó goszudarsztvennoe pravo pedig napjainkig jelöli az államhatalom gyakorlására vonatkozó legfontosabb szabályokat, bár időnkint bizonyos ingadozások, esetenkint fokozatosan ellanyhuló viták is észlelhetők. Az 1906. évi oktrojált alkotmány kiadását követően (pl. amikor megindult a burzsoá államjog kialakulása, és a cárizmus igyekezett valamiféle „alkotmányos önkényuralom" látszatát kelteni) az oroszországi fejlődés során megjelenik az alkotmányjog elnevezés is, éspedig mint a szélesebb értelemben felfogott államjog egyik alágazata. Lazarevszki 1911-ben közreadott, nagyszabású „államjog" című műve ennek megfelelően három kötetre bomlik, éspedig az alkotmányjogra, közigazgatási jogra és a pénzügyi jogra. A századfordulón egyébként hasonló összetett művekkel Németországban, sőt Franciaországban is találkozunk (itt droit public — címmel). Az ilyen művek a közjogi ágazatok kialakulásának előbb már említett átmeneti szakaszát jelezték.

A feudális közjog még két államban eresztett gyökeret: Lengyelországban és Magyarországon. A Lengyel Királyságban, ahol a központi hatalom megerősödött rendi korlátai jelentősen hozzájárultak a feudális közjog virágzásához, a 18. században, az 1768. évi alaptörvény elfogadásával a közjog legfontosabb szabályait összefoglaló kodifikációig is eljutottak. Végül azonban az országnak 1793-ban bekövetkezett második felosztásával megszűnt az önálló lengyel állam s ezzel megszakad a feudális lengyel közjog fejlődése is. A burzsoá lengyel államjog nem ezen a bázison jött létre, hiszen az ország feladaraboltságának több mint száz esztendeje alatt ennek hagyományai nagyrészt elenyésztek. Az első világháborút követően létrejött független Lengyelország alkotmánya legfeljebb néhány intézmény elnevezésében őrizte ennek emlékét. A feudális közjog magyarországi jelentkezését külön vizsgáljuk. (l. III. fejezet)

II. Szocialista államjog. 1. A szocialista államjog kialakulása. 2. Az államjog helye a szocialista jogrendszerben. 3. A szocialista államjog normáinak fajai.

1. A szocialista államjog kialakulása.

Szocialista államjog alatt az egyes szocialista országok államjogának összességét értjük. Az

egyes szocialista államokban a szocialista államjog kialakulása az adott ország társadalmi-történelmi viszonyainak és fejlődésének alárendelten ment végbe, ennek megfelelően minden szocialista ország államjoga az adott ország nemzeti sajátosságainak, történelmi tradicióinak megfelelő konkrét jogi formákat mutat.

Mielőtt azonban az ebből eredő eltéréseket vizsgálnánk, elsősorban azokra az elvi egyezésekre kell felhívni a figyelmet, ami abból ered, hogy a szocialista államok az állam azonos történelmi típusát testesítik meg. Az államok államberendezkedésének és jogrendszerének lényegét minden esetben az állam osztálytartalma határozza meg. A szocialista államok berendezkedése és jogrendszere a maga egészében a proletáriátus diktatúrájának eszközeként jött létre, ennek megfelelően minden szocialista ország államjoga a proletáriátus diktatúrájának állami-jogi kereteit rögzíti. Ez határozza meg a szocialista országok államjogának azokat a közös alapelveit, amelyek egyben az adott szocialista ország államjogának lényeges vonásait is tükrözik.

A szovjet szocialista állam és a népi demokratikus szocialista állam mint a proletariátus diktatúrájának két válfaja jelzi a proletárforradalom két különböző történelmi útját. A szocialista állam e két válfajának megkülönböztetésére épül a szocialista államjog létrejöttének két főiránya, azaz a szovjet szocialista államjog és a népi demokratikus államjog kialakulásának megkülönböztetése. A szocialista államjog kialakulásának *szovjet útját* elsősorban a fegyveres proletárforradalom, a régi intézményeknek az ellenforradalommal folytatott harcban való szétzúzása, az új szocialista intézményeknek a tömegek forradalmi mozgalmában való közvetlen létrehozása, majd ezt követően azok intézményesítése, azaz jogi szabályozása jellemzi. A szovjet szocialista államjog kialakulását az első szovjet alkotmány létrejötte tanúsítja (1918). A szovjet államjog fejlődésének további útját ezt követően a Szovjetunió első alkotmánya (1924), majd az 1936. évi szovjet alkotmány, végül az 1977. évi jelenleg hatályos alkotmány dokumentálják.

A szocialista államjog kialakulásának *népi demokratikus útja* a fejlődés viszonylag békés jellegét tükrözi, ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy általában olyan átmeneti időszak közbeiktatásával ment végbe a szocialista államjog kialakulása, amikor egymás mellett léteztek a tartalmukban fokozatosan átalakuló korábbi államjogi intézmények és a kialakuló új szocialista szervezeti formák. Azt is lehetne mondani, hogy bizonyos értelemben, vagy legalábbis egyes esetekben a korábbi államjog keretei között ment végbe az államjog szocialista átalakulása. Másrészt az új intézmények létrejöttét, kialakítását jelentősen segítette a szovjet fejlődés tapasztalatainak ismerete. Így a szovjet fejlődéshez viszonyítva az új intézmények kevésbé spontán módon jöttek létre. A szocialista intézmények bevezetése általában felülről, törvényhozási úton, a jog eszközeinek felhasználásával ment végbe. A népi demokratikus országoknak a II. világháború után elfogadott első alkotmányai ennek megfelelően általában kettős funkciót töltöttek be. Egyrészt összefoglalták a szocialista átalakulás kezdeti szakaszán létrejött új típusú államjogi szabályokat, másrészt közvetlenül tartalmazták a szocialista állam és jog további építésének programját.

Igen gyakori, hogy a szocialista államjog fejlődését vizsgálva elsősorban az európai szocialista államok kialakulásának tapasztalatait tartják szem előtt. Meg kell jegyezni azonban, hogy ma már az amerikai földrész és Kelet-Ázsia szocialista államaiban is előrehaladt a szocialista államiság fejlődése.

Kelet-Ázsia szocialista országainak államjoga olyan államberendezkedés és jogrendszer alapjait rögzíti, amely a kapitalista fejlődés kihagyásával valósítja meg a szocialista intézményekre való átmenetet. A Mongol Népköztársaságban 1921 és 1940 között alakult ki a szocialista államjog. Mongólia 1924-ben fogadta el az első népköztársasági alkotmányt. Az 1940-ben elfogadott új alkotmány a szocialista államjog megszilárdulását tükrözi. Jelenleg az 1960-ban elfogadott szocialista alkotmány foglalja össze a Mongol Népköztársaság államjogának intézményeit. Kínában az 1952. évi alkotmány zárta le a szocialista államjog kialakításának időszakát, míg az 1975-ben elfogadott új alkotmány már az azóta végbement átalakulást tükrözi. A Koreai Népi Demokratikus Köztársaság 1948-ban fogadta el azt a szocialista alkotmányt, mely megteremtette a szocialista államjog kibontakozásának alapjait. Észak-Vietnam népe 1946-ban demokratikus köztársasági alkotmányt fogadott el, mely a szocialista fejlődés jogi bázisává vált. Az 1954-től meggyorsult szocialista fejlődés eredményeként 1959-ben fogadták el azt az alkotmányt, amely a már kialakult szocialista államjog intézményeit tükrözi. Csak 1975-ben ért véget az egész Vietnam felszabadulásáért folytatott küzdelem, melynek eredményeként a vietnami nép megteremtette nemzeti egységét és kivívta nemzeti függetlenségét. Az egységes Vietnam szocialista fejlődése újabb átmeneti formákat hozott létre a szocialista államjog fejlődésében. Végül külön is meg kell említeni az amerikai földrész, egyben a nyugati földteke első szocialista államát, Kubát. Kubában 1959-ben győzött a népi forradalom. A szocialista államjog intézményeinek megteremtése azonban viszonylag hosszú átmeneti időszakra nyúlt. Kuba csak 1976-ban fogadta el első szocialista alkotmányát.

2. Az államjog helye a szocialista jogrendszerben.

Az államjog tárgya, azaz az általa szabályozott társadalmi viszonyok (a társadalmi és ál-

lami berendezkedés alapintézményei) jelentősége tartalmi oldalról biztosítja az államjog vezető helyét. Formai oldalról garantálja az államjog vezető helyét az írott alkotmány léte, mely mint a jogforrások hierarchiájának élén álló legmagasabb rendű jogforrás, mint a jogrendszer egészének alaptörvénye, rendszerbe foglalva tartalmazza az államjog legjelentősebb szabályait.

Az államjognak ez a vezető helyzete *csak a szocialista országok jogrendszerére* jellemző. A burzsoá államokban a jogrendszer ágazatai általában két nagy csoportra bomlanak, éspedig közjogi és magánjogi ágazatokra. A közjoghoz tartozó jogágazatok (alkotmányjog, közigazgatási jog, büntetőjog, polgári eljárási jog és büntető eljárási jog) a közhatalmat megvalósító állam és az állampolgárok közötti jogviszonyokat rendező szabályokat foglalják magukban, míg a magánjoghoz tartozó jogágazatok (polgári jog, kereskedelmi jog, munkajog stb.) az állampolgárok egymás közötti jogviszonyait rendezik. A jogrendszernek ez a kettéválasztása kizárja olyan vezető jogágazat kialakulását, mely mind a közjogi, mind a magánjogi ágazatok számára irányadó alapelveket foglalhatna magában.

A burzsoá államban a jogrendszer magánjogra és közjogra való felosztását a termelési eszközök magántulajdona indokolja, a gazdálkodó magántulajdonos polgár és a közhatalom birtokosa, a „politikus" polgár kettőssége a jogrendszer közjogra és magánjogra való felosztásának reális alapja. Ennek a kettősségnek a jelentősége az imperializmus időszakában, a növekvő állami beavatkozás időszakában is fennmarad, még akkor is, ha a közjog és magánjog határán közjogi és magánjogi részletszabályokat magukban foglaló ún. vegyes szakjogok is létrejönnek. A közjogi és magánjogi jellegű szabályok az ún. vegyes jogágazatokon belül is mindig megkülönböztethetők és megkülönböztetendők.

A szocialista államban a termelési eszközök társadalmi tulajdonának talaján eltűnik a közjog és magánjog kettősségének létjogosultsága. Ám ez nem jelenti sem a közjog, sem a magánjog kizárólagossá válását. Tehát *sem a közjog, nem olvasztja magába a magánjogot, sem a magánjog a közjogot.* A szocialista jogrendszer kialakulásával végbement minőségi változást inkább azzal lehet jellemezni, hogy a termelés társadalmi méretű irányításának feltételei közepette a közjog és magánjog kettőssége nem elégíti ki többé a jogalkotással és a jogalkalmazással szemben támasztott differenciált igényeket. Szükségessé válik *a társadalmi viszonyok egyes típusainak a korábbinál jóval sokoldalúbb megkülönböztetése,* a politikai, gazdasági, szociális, kulturális stb. viszonyok specifikus vonásainak feltárása, a társadalmi viszonyok rendszerében elfoglalt helyük, egymáshoz viszonyított *hierarchikus rendjük* meghatározása.

A társadalmi viszonyok egyes típusainak megkülönböztetése szükségképpen maga után vonta *a szocialista jogrendszer objektív alkotó elemeinek* felismerését. Az *azonos vagy az analóg társadalmi viszonyok egyes csoportjait rendező jogszabályok alkotják a szocialista jogrendszer egymástól elkülönült ágazatait.* E jogágazatok önállóak, fokozatosan kialakultak a sajátos és elsősorban az adott ágazatokra jellemző jogintézmények, felelősségi formák és szankciók. A sajátos vonások esetenként az egyes jogágazatokra jellemző, vagy elsősorban jellemző jogforrási formák kialakulását is maguk után vonták.

A szocialista fejlődés során egyre inkább önállósuló jogágazatok rendszerében mind nagyobb szerepük van azoknak az általános rendező elveknek, amelyek az önálló jogágazatokra bomló jogrendszer egységének biztosítékai. E biztosítékok közé tartozik a szocialista államjog is. *A szocialista államjog, amikor a társadalmi berendezkedés legfontosabb alapintézményeit rögzíti, az egyes jogágazatok legfontosabb szabályait is magában foglalja, ezeket tehát nem az egyes jogágazatok belső összefüggéseiből kiragadva tartalmazza, hanem a társadalmi viszonyok különböző típusainak hierarchikus rendjébe ágyazva fejezi ki.* Ezáltal az elsődleges jogi szabályozás szintjén határozza meg azok valóságos társadalmi szerepét. Az államjog e funkciójának teljesítésén keresztül vált a jogrendszer vezető ágazatává vagy ha a másik, ugyancsak közkeletű kifejezést használjuk — *az egész jogrendszer „anyajogává".*

3. A szocialista államjog normáinak fajai.

Az államjognak a szocialista jog rendszerében betöltött vezető helye folytán igen jelentős az államjogi szabályok egyes csoportjainak megkülönböztetése. Ez a megkülönböztetés tartalmi és formai jegyekre egyaránt épülhet. Formai ismérvekre épül pl. az alkotmányban foglalt és az alkotmányon kívüli, általában az alkotmány rendelkezéseit realizáló államjogi szabályok megkülönböztetése és ennek alapján az államjog alkotmányon kívüli forrásainak bemutatása. A szocialista államjognak is egyik jellemző vonása, hogy általában a legmagasabb szintű jogforrások, törvények tartalmazzák az államjog szabályainak nagy többségét. Nem zárhatók ki azonban az államjog forrásai közül alacsonyabb szintű jogforrások sem. Az államjogi irodalom részint tartalmi, részint formai ismérvek alapján az államjogi normák további csoportjait különbözteti meg. Így beszélhetünk *a) közvetlenül alkalmazott és közvetve hatályosuló, b) azonnal hatályosuló és programszerű, c) tiszta és vegyes (áttételes) államjogi normákról.*

a) A közvetlenül alkalmazott és közvetve (más jogszabályok közvetítésével) *realizálódó* államjogi normák szembeállítása viszonylagos annyiban, hogy a fejlődés egyes szakaszain közvetlenül alkalmazott államjogi normák később csak a végrehajtás során szerzett tapasztalatok-

ra támaszkodó alacsonyabb fokú jogszabály közbejöttével alkalmazhatók. A megkülönböztetés jelentőségére mégis fel kell hívni a figyelmet, mert gyakori, hogy maga az alkotmány zárja el rendelkezéseinek közvetlen alkalmazásba vételét, illetve külön jogszabály kiadásához köti az egyes alkotmányos tételek realizálását.

b) A szocialista fejlődés egyes szakaszain különösen jelentős lehet *az azonnal hatályosuló és a programszerű államjogi szabályok* megkülönböztetése. A szocialista alkotmányokra általában jellemző, hogy szabályaik túlnyomó többségét már elért eredményeket rögzítő, így azonnal hatályosuló normák adják, ám mindig tartalmaznak programszerű elemeket is. A programszerű elemek már megindult, illetve előrehaladt társadalmi folyamatok eredményeinek előrevetítését jelentik. Ilyeneknek tekinthetők az első népi demokratikus alkotmányokban a szocializmus felépítésére, a kizsákmányolás felszámolására, az újabb alkotmányokban a kommunizmus építésére utaló megállapítások. Az államjog programszerű normáit meg kell különböztetni az előzőkben már jelzett úton (tehát más jogszabályok közbejöttével) realizálódó normáktól. A programszerű normák ugyanis általában nem valamely állami-jogi intézmény jövőbeni létrehozásáról, nem is az alkotmány valamely rendelkezéséhez kapcsolódó végrehajtási jogszabály kiadásáról intézkednek, hanem meghatározott politikai, gazdasági, kulturális célkitűzés, illetve annak megfelelő eredmény elérését ígérik. E normák megkülönböztetendők a politikai programokban foglalt célkitűzésektől is. Az államjog programszerű normái ugyanis jogszabályok és mint ilyenek az állam önkötelezését foglalják magukban a jogszabályban kifejezett eredmény elérését illetően.

c) A *tiszta államjogi* és a *vegyes (illetve áttételes) államjogi normák* megkülönböztetése arra épül, hogy az államjogi norma és a realizálását biztosító jogszabályok a maguk egészében az államjog jogágazatába tartoznak *(tiszta államjogi normák)*, avagy kettős arculatot mutatva, első megjelenésükben államjogi normák, ezzel szemben a konkrét megvalósításukat realizáló jogszabályok már más jogágazat anyagába esnek *(áttételes vagy vegyes államjogi normák)*. A tiszta államjogi normák köre jóval szélesebb az alkotmányban foglalt tiszta államjogi normáknál; ezzel szemben a vegyes államjogi normák elsősorban az alkotmányban jelennek meg, ám elvileg nem lehet tagadni olyan vegyes államjogi normák létét sem, amelyek nincsenek alkotmányba foglalva. (Bár ilyen esetben ezek a jogrendszerben elfoglalt helyüket tekintve nem különböznek más jogágak normáitól.) Tehát az ún. vegyes államjogi normák számára a jogszabályok hierarchikus rendjében éppen az alkotmányba foglalás hozza létre azt a többletet, amit az államjognak a jogrendszerben elfoglalt vezető helye kölcsönözhet az egyes jogszabályok számára. Az áttételes vagy vegyes államjogi normákon belül kiemelt jelentőségük van az ún. *alapelv jellegű normáknak*. Ezek nem csupán egy-egy állami vagy jogi intézmény fő vonásait rögzítik, hanem ennél általánosabb követelményt fejeznek ki. Több fontos állami, illetve jogi intézmény felépítésében és működésében hatályosulnak. Az államjog *alapelv jellegű* normáit általában az különbözteti meg más jogágak alapelveitől, hogy azok az alkotmányban, tehát a legmagasabb fokú jogforrásban tételezett megfogalmazást kapnak.

A tiszta és vegyes (áttételes) államjogi normákkal összefüggésben merül fel az a kérdés, hogy *vajon az alkotmány minden rendelkezése államjogi szabály-e?* A szocialista jogirodalomban, így a magyar jogirodalomban is vannak olyan nézetek, amelyek az alkotmány rendelkezéseinek kisebb vagy nagyobb részét kirekesztik az államjogból. Van olyan szélsőséges álláspont pl., mely csak az ún. tiszta államjogi normákat tekinti az államjoghoz tartozónak, ennek megfelelően az alkotmányban foglalt minden vegyes vagy áttételes szabályt ahhoz a jogágazathoz sorol, ahová az alkotmányos tételt realizáló részletszabályok kapcsolódnak. Mások csak az áttételes normák egy részénél ilyen szigorúak. Egyesek pl. csak a gazdasági berendezkedésre vonatkozó áttételes szabályokat rekesztik ki az államjogból és azokat a polgári joghoz vagy esetleg egy kialakítandónak ítélt új jogágazathoz, az ún. gazdasági joghoz tartozónak vélik. Van olyan nézet is, mely az alapvető jogok egyik vagy másik csoportját emeli át az államjogból valamely másik jogágba, így pl. a személyi szabadságjogokat és azok biztosítékait a büntető eljárási jogba.

Ezekkel az álláspontokkal nem lehet egyetérteni. Elvileg az alkotmány minden szabálya államjogi szabály. Az alkotmány az ún. vegyes vagy áttételes normákat nem az egyes jogágazatok anyagából veszi kölcsön, nem azok tételeiből indukálja, hanem az államjog sajátos követelményei alapján áttételes szabályaiban is közvetlenül tükrözi, illetve fejezi ki az általa szabályozott társadalmi viszonyokat. Ezeket a normákat a szocialista államjog olyan eredeti intézményeinek kell tekinteni, melyek az uralkodó politikai nézetek elsődleges jogi tükröződéseként a társadalmi berendezkedés stabil, egymással strukturális kapcsolatban álló elemeit fejezik ki. Ezzel külön hangsúlyt kap az egyes intézményeknek a társadalmi viszonyok egész rendszerében betöltött szerepe. Ily módon ezek a szabályok nem az egyes jogágazatok közvetítésével kerülnek az alkotmányba, ellenkezőleg, az egyes jogágazatok anyagában is sajátos államjogi szabályként vannak jelen, és iránymutató szerepük van az egyes jogágazatok keretei között lezajló jogalkotás és jogalkalmazás folyamatában.

III. Magyar államjog. 1. A magyar államjog kialakulásának és fejlődésének általános vonásai. 2. A magyar államjog a felszabadulás előtt. 3. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásának államjogi alapjai. 4. A magyar államjog a felszabadulás után.

1. A magyar államjog kialakulásának és fejlődésének általános vonásai.

A magyar államjog népi demokratikus szocialista államjog. Kialakulásának és fejlődésének útján a többi európai népi demokratikus szocialista országhoz hasonlóan éles határvonalat jelöl az országnak a német fasiszta megszállás alól való felszabadítása, majd ezt követően a felszabadulást követő szocialista átmenet eredményeit rögzítő szocialista alkotmány elfogadása. Az összes szocialista ország államjogával rokon vonásokat erősíti az, hogy a felszabadulást megelőző időszakban a burzsoá államjog kialakulása a német—osztrák útra jellemző vonásokat tükrözi. Ám arra az eltérésre is fel kell hívni a figyelmet, hogy Magyarország történelme során hosszú évszázadokon keresztül folyamatosan élt a feudális magyar közjog, majd a burzsoá államjog mellett, már a felszabadulást megelőzően, az 1919. évi Tanácsköztársaság idején megjelent a szocialista államjog is.

A felszabadulás előtti államjog fejlődését áttekintve külön is jelezni kell, hogy bár a burzsoá államjog kialakulása — legalábbis fő vonásait tekintve — a német—osztrák útra jellemző feltételek és jogi formák közöttiment végbe, számos sajátos vonást is mutat. Ebből adódik, hogy a felszabadulás előtti magyar közjog, illetve államjog fejlődése során különböző irányzatok, illetve elemek figyelhetők meg. Így a feudális magyar közjog kétséget kizáróan *a középkori rendi intézmények folyamatos továbbélésére*, létezésére épült. Ezeken is *érezhető volt a német-római birodalom intézményeinek hatása*, gyökereik azonban ennél még távolabbra mutattak. Köztük a rendiség számos olyan eleme is feltalálható, amely a *korabeli nyugat-európai*, angol és francia jogokban egyaránt ismeretes volt. A 17. századtól kezdve az Ausztriával való szorosabb kapcsolat folytán *a német birodalmi hatás jelentősége erőteljesen megnőtt.* Erre már Nagy Ernő, az első pozitivista magyar közjogász felhívta a figyelmet, amikor államjog-nak alcímezett „Magyar közjog" c. tankönyvét a nyugati, főként a német intézmények előtti behódolással vádolták. [Vö.: Nagy Ernő: Magyar közjog (Államjog). Előszó a 4. kiadáshoz, Bp. 1901.] A francia forradalmat követő időszakban a *francia forradalmi út hatása* jelentkezett. Különösen az 1790. évi, majd az 1848/49. évi törvényeken, de bizonyos értelemben az 1918. évi polgári demokratikus forradalom államjogi intézményei is mutatják a francia forradalmi út hatását. Ám az kétségtelen, hogy a francia forradalmi útra jellemző intézményeket a kormányon levők mindig idegen testnek tekintették a magyar közjogban, illetve államjogban. Egy részüket, mint pl. az 1849. évi törvényeket vagy az 1918. évi polgári demokratikus forradalom által bevezetett államjogi intézmények nagyobb részét alkotmányellenesnek nyilvánították és nem ismerték el. Másokat, mint az 1790. évi és az 1848. évi törvényeket ugyan formálisan elismerték, azonban gyakorlati alkalmazásukat egyértelműen a feudális közjog irányába hajlították.

A fejlődés különböző elemei, illetve irányzatai *a jogágazat elnevezésében is tükröződtek.* A feudális közjog anyagát összefoglaló első munka (1624) pl. még *a politikai jog* elnevezést használta ennek a jogterületnek a megjelölésére. (A mű címe: Artner Guilielmus: Dissertatio politico-juridica de Regno Hungariae... Tübingen, anno 1624.) Ez érthető, hiszen a német-római birodalomban is csak négy évvel később, 1629-ben jelent meg az első „közjog" (ius publicum) címet viselő munka. Ezt követően a feudális magyar közjogot bemutató művekben elsősorban a német-római birodalomban megjelent latin nyelvű könyvek példájára hamar általánossá vált a *ius publicum* (közjog) megjelölés a magyar közjog egyes intézményeit bemutató latin nyelvű művekben is. (Érdemes megjegyezni, hogy a magyar közjogról párhuzamosan megjelent német nyelvű munkák a Staatsrecht megjelölést használják.) A latin, illetve német nyelvű műveket csak viszonylag későn, szinte a magyar nyelvnek hivatalos nyelvként való elismerésével egyidejűleg váltják fel fokozatosan a magyar nyelvű közjogi művek. Ezekben a művekben a latin ius publicumot német közvetítés nélkül fordítják le közjogra. Így lesz a ius publicum-ból *magyar közjog.* 1848/49 előtt tehát a magyar közjog elnevezés gyökeresedett meg jogunkban. Ezután találkozunk előbb osztrák közvetítéssel *az államjog*, majd ennek ellenhatásaként az *alkotmányjog* megjelöléssel. Azt is mondhatnók, hogy 1848/49-et követően mintegy száz esztendőn át, tehát egészen a felszabadulásig, konkurrált egymással a *közjog, államjog, alkotmányjog* megjelölés.

A két világháború közötti időszakban, többek között az is jelzi az ellenforradalmi rendszernek a feudális intézmények iránti megnövekedett érdeklődését, hogy szinte kizárólagosan a közjog elnevezése vált uralkodóvá. Ez talán azt is érthetővé teszi, hogy a feudális maradványok elleni tiltakozás, egyben a haladó hagyományok melletti állásfoglalás a *felszabadulást követően* miért állította előtérbe *az alkotmányjog* elnevezést. Az már viszont a magyar államjog szocialista fejlődésének korszakára esik, amikor *az első szocialista alkotmány elfogadását követő években* a szocialista államokban akkor nagyban-egészben általánosnak tekinthető *államjog* megjelölés vált hivatalossá.

2. *A magyar államjog a felszabadulás előtt.*

A feudális közjog korszakát vizsgálva szembetűnő, hogy *Magyarországon* is a 17. század első évtizedeiben (tehát a német-római birodalommal egyidejűleg) találkozunk a közjogi szabályokat, vagy legalábbis a leglényegesebb közjogi szabályokat összefoglaló, rendszerező művekkel. E szabályok között természetesen számos olyan van, ami a korábbi évszázadokból származik és változatlan formában kap helyet a 17. század magyar közjogában. Werbőczy Hármaskönyve is igen sok ilyen szabályt tartalmazott, ám ezek nem elkülönítve és rendszeresen összefoglalva, hanem a Hármaskönyv magánjogi és egyéb szabályai között elszórtan helyezkedtek el. Míg a német-római birodalom közjogát az első időszakban az írott források előtérbe helyezése jellemzi (a birodalmi közjogi művekben csak a későbbi fejlődés folyamán jelenik meg a források között a szokásjog), addig a magyar közjogot tárgyaló közjogi művekben mindjárt kezdetben jelentős helyet kapnak a szokásjogi források. Az eltérés abból adódik, hogy míg a német-római birodalomban a rendi monarchikus szervezeti formákat őrző császári hatalom és a birodalmat alkotó egyes államokon belül erősödő fejedelmi abszolutizmus közötti ellentét erőteljesen sürgette a központi hatalom korlátaiként jelentkező közjogi szabályok összefoglalását és rendszerezését, addig Magyarországon éppen fordított volt a helyzet. Itt az osztrák tartományokban az abszolutizmus módszereivel kormányzó Habsburg-ház és a rendi monarchikus formákat konzerváló magyar királyság közötti ellentét húzták alá a közjogi szabályok különleges jelentőségét.

Magyarországon egyébként, a német-római császársághoz hasonlóan századokon át, a 18. század végéig szinte stagnált a közjogi intézmények fejlődése, azaz az állami főhatalom gyakorlásának rendjét változatlanul a rendi monarchiára jellemző közjogi keretek határozták meg. A német-római birodalom területén az egyes német államok önállósága, a birodalomnak szinte szuverén államokra bomlása állta útját a császári hatalom megerősödésének, az abszolút monarchia kialakulásának. Magyarországon a rendi intézmények megkövesedését egészen más ok, főként a török háborúk és az ország három részre szakadása magyarázza. Az Erdélyi Fejedelemség mint a nemzeti királyság örököse a fejedelmi hatalom gyakorlásának mechanizmusában szinte változatlan formában őrizte azokat az intézményeket, amelyek Magyarországon már a 15. század derekára kialakultak. Az államhatalom gyakorlásának rendjére vonatkozó szabályokat legfeljebb a négy vallásfelekezet (katolikus, evangélikus, református, unitárius) szabadságát kimondó törvényhozás egészítette ki. Emellett az Erdélyi Fejedelemségben is megjelennek és a 17. században alaptörvényi rangra emelkednek a rendi kiváltságokat összefoglaló és a fejedelem választása alkalmával törvénybe iktatott „feltételek" (conditiones). A királyi Magyarországon bizonyos fokig ezzel ellentétes úton, de végül is hasonló közjogi helyzet alakult ki. Az osztrák örökös tartományokra támaszkodó bécsi udvar Magyarországon is igyekezett az abszolutizmus módszereit meghonosítani, aminek elismerése de facto és de jure az ország függetlenségének felszámolását jelentette volna. Ennek ellenhatásaként a királyi Magyarország országgyűlései számos olyan törvényt fogadtak el, amelyek most már írott törvény formájában újból és újból rögzítették a királyi hatalomnak azokat a rendi korlátait, amelyek a korábbi évszázadokban főként szokásjogi úton alakultak ki. Ismételten is kimondják, hogy a törvényhozás joga csak a királyt és az országgyűlést együttesen illeti, többször is előírják az országgyűlés háromévenkénti kötelező összehívását, törvényhozási úton rendezik az országgyűlésre meghívandók körét (főleg annak érdekében, hogy a király ne alakíthassa tetszése szerint az országgyűlés összetételét), rendezik az országgyűlés belső felépítését, két házra való bontását. A közjogi jellegű törvények között külön hangsúlyt kapnak azok, amelyek az ország kormányzásában és igazgatásában hivatottak biztosítani a rendi érdekeket (ilyenek többek között a nádor választására, jelölésére, magyar tanácsosok kötelező választására és azoknak a magyar ügyekben való kötelező meghallgatására, a magyarországi és az örökös tartományokra vonatkozó ügyek igazgatását végző udvari szervek elkülönítésére, hatáskörük elhatárolására vonatkozó törvények). A közjogi törvények között kell említenünk a protestánsok vallásszabadságát időről időre kimondó törvényeket is. A *rendi monarchia* intézményeit tükröző feudális közjog egészen az 1848/49. évi polgári forradalom államjogi törvényhozásáig meghatározta Magyarországon az államberendezkedés alapintézményeit. A magyar alkotmány fejlődését bemutatva egyébként részletesen vizsgáltuk az 1848/49. évi alkotmányt megelőző ún. rendi alkotmányosság időszakát. *(→Magyarország alkotmánya)*

A *burzsoá államjog korszakát* 1848/49 törvényhozása nyitotta meg. Az 1848/49. évi forradalom veresége, majd az erre következő osztrák abszolutizmus több évtizedre megállította a magyar államjog fejlődését. Az 1867. évi kiegyezéssel létrehozott osztrák—magyar monarchia keretei között teljesedtek ki végül is a magyar burzsoá államjog intézményei. Ezek jellegzetességeit azonban eleve meghatározta az a körülmény, hogy bár a kiegyezés elvileg az 1848. évi márciusi törvényekre épült, a forradalmi törvények hézagait felhasználva, a feudális közjog számos intézményét hatályban tartották. Az 1918. évi polgári demokratikus forradalom (1918. október—1919. már-

cius) által kezdeményezett új államjogi intézmények elsősorban a magyar államjog feudális maradványai ellen irányultak. Az 1918. évi polgári demokratikus forradalom menetében írta alá IV. Károly az ún. Eckartsau-i nyilatkozatot (1918. nov. 13.), mely — implicit formában ugyan, de — a köztársasági kormányforma elismerését is magában foglalja. Tekintettel arra, hogy az 1946. évi I. tv., azaz a köztársasági törvény is erre a nyilatkozatra vezeti vissza a királyság kormányformájának megszűnését, a nyilatkozatot a következőkben szó szerint idézzük: „Trónralépésem óta mindig arra törekedtem, hogy népeimet minél előbb a háború borzalmaitól megszabadítsam, amely háború keletkezésében semmi részem nem volt. Nem akarom, hogy személyem akadályul szolgáljon a magyar nemzet szabad fejlődésének, mely iránt változatlan szeretettel vagyok áthatva. Ennélfogva minden részvételről az államügyek vitelében lemondok, és már eleve elismerem azt a döntést, mely Magyarország kormányformáját megállapítja. Kelt Eckartsau, ezerkilencszáz-tizennyolc, november hó tizenharmadikán. Károly."

A Tanácsköztársaság alkotmánya (1919. március 21.—1919. aug. 1.) a szovjet szocialista államjoggal egytípusú magyar államjog alapjait rakta le. A Tanácsköztársaság-i alkotmányt egyébként részletesen bemutatjuk. *(→Magyarország alkotmánya.)* A Tanácsköztársaságot megdöntő intervenciós csapatok a hatalomért versengő több ellenforradalmi irányzat közül végül is a Horthy altengernagy mögé felzárkózó katonai csoportosulás hatalomra juttatását támogatták.

Az ellenforradalmi terror közepette összehívott Nemzetgyűlés hatályon kívül helyezte a tanácsköztársasági alkotmányt és a Tanácsköztársaság minden állami aktusát. Hatályon kívül helyezte az 1918. évi polgári demokratikus forradalom államjogi intézményeit is. Visszaállította az alkotmányos királyságot. A Nemzetgyűlés a jogfolytonosság álláspontjára helyezkedett és arra hivatkozott, hogy IV. Károly nem mondott le a trónról, csak az államügyek vitelétől vonult vissza, csak ideiglenes jellegű intézkedésekre szorítkozott s fenntartotta a király visszatérésének lehetőségét. A Horthy kormányzóságát megalapozó 1920. évi I. tv. címében is utalt a rendezés ideiglenes jellegére (a törvény „az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről" címet viselte). A Habsburg-ház hívei többek között azért támogatták Horthynak, I. Ferenc József volt szárnysegédjének kormányzóvá választását, mert magától értetődőnek tartották, hogy elő fogja segíteni a király visszatérését. Ez az „ideiglenes" rendezés végül is csaknem egy negyedszázadon át, egészen a Horthy-rezsim bukásáig hatályban maradt, és alapjává vált az 1945 előtti Magyarországot jellemző, sajátos „király nélküli királyság" kormányrendszerének. Horthy és a köréje csoportosult katonai klikk keresztül tudta ugyan vinni a Habsburg-ház trónfosztását (1921. évi XLVII. tc.), pontosabban: a törvény hatályon kívül helyezte a Habsburg-ház trónöröklési jogát kimondó Pragmatica Sanctiót (az 1723. évi I. és II. tv-eket), az alkotmányos királyság kormányformáját azonban fenntartotta azzal, hogy a királyválasztás visszaszállt a nemzetre.

A kezdetben ideiglenesnek tűnő államjogi intézmények mögött végül is a proletariátus diktatúrájától megriadt és minden haladó, demokratikus mozgalmat üldöző ellenforradalmi rendszer stabilizációja bújt meg. Nemzetközi nyomásra — erős rendőri ellenőrzés mellett — eltűrték ugyan több ellenzéki párt, köztük a Szociáldemokrata Párt működését. A Kommunista Pártot azonban illegalitásba szorították. Visszaállították az önkormányzatokat, folyamatosan működött a parlament. Az előbb nyílt szavazásra, majd a többes választójogra épülő titkos szavazás rendszere (1939-től) azonban eleve kizárta, hogy az ellenzéki pártok többségre jussanak. A kivételes hatalom intézménye, a gyakori statárium, a szabadságjogok korlátozása, illetve felfüggesztése, a rendőri szervezetek számára biztosított előjogok együttesen a fasizmus sajátos, parlamentáris intézményekkel álcázott válfaját alakították ki Magyarországon.

A Horthy-rezsim külpolitikája Magyarországot a tengelyhatalmak oldalára állította. Ez a külpolitikai orientáció együtt járt a fasiszta intézmények további erősítésével, 1938-tól kezdve az állampolgári egyenjogúság elvének nyílt megtagadásával és a hitleri fajelmélet elveinek törvénybeiktatásával. Ismeretes az is, hogy a II. világháború kitörésekor a magyar kormány hivatalosan „a németbarát semlegesség" álláspontjára helyezkedett ugyan, azonban végül is — kétségtelenül német nyomásra — az alkotmány megsértésével a parlament előzetes megkérdezése nélkül 1941. június 27-én csatlakozott a Szovjetunió elleni háborúhoz.

1943 első felében, főként a sztálingrádi vereség és a magyar hadsereg nagy veszteségei hatására erőteljes tömegmozgalom bontakozott ki a háború ellen, ezzel egyidejűleg a kormányon belül is megerősödtek a háborúellenes politikai erők. A szövetségesek balkáni inváziójával számolva, a magyar kormány a feltétel nélküli megadást is vállalta arra az esetre, ha az angol—amerikai hadsereg eléri az ország határát (1943. aug. 17.). Az angol kormány közvetítésével titkos megállapodás jött létre a magyar kormány és az Egyesült Nemzetek képviselői között Magyarország kapitulációjának elfogadásáról azzal, hogy az angol—amerikai hadseregeknek a magyar határhoz való felvonulásáig a megállapodást nem hozzák nyilvá-

nosságra; a magyar kormány azonban addig is rendszeres összeköttetést tart fenn az Egyesült Nemzetekkel, fokozatosan csökkenti a háborúban való gazdasági, katonai részvételét, így különösen törekszik arra, hogy visszavonja csapatait a szovjet frontról, egyben kötelezettséget vállal arra, hogy ellenáll minden, Németország részéről ellene irányuló és területét katonai megszállással fenyegető kísérletnek. Az Egyesült Nemzetekkel az összeköttetés létrejött. Ezt követően a magyar kormány több irányú kísérletet is tett a háborúban való részvétel csökkentésére, kitért a magyar csapatoknak a Jugoszláviában erősödő partizánmozgalom elleni bevetése elől, tárgyalásokat kezdett a német vezérkarral a Szovjetunió ellen harcoló csapatok visszavonásáról stb.

A teheráni konferenciát követően (ahol a szövetségesek elejtették a Balkán inváziójának tervét) mielőtt az új helyzetből való kibontakozás kialakulhatott volna, Hitler csapatai megszállták az országot (1944. márc. 18—19.). A megszállás — néhány szórványos esettől eltekintve — a magyar hadsereg ellenállása nélkül ment végbe. Ehhez nagymértékben hozzájárult az, hogy a katonai akció megkezdésének idején a kormányzót a szovjet fronton harcoló magyar csapatok visszavonásáról folytatandó tárgyalások ürügyén a német főhadiszállásra csalták és ott fogva tartották. Ezzel azt a látszatot keltették, hogy a megszállás a hadsereg feletti legfelsőbb parancsnoklás jogaival rendelkező kormányzó hozzájárulásával megy végbe. Horthy kifejezetten nem adta beleegyezését az ország megszállásához, azonban nem mondott le az államfői tisztségről, hanem a kialakult tényleges helyzetet végül is tudomásul vette. A németek követelésének eleget téve, a németekkel kollaboráló kormányt nevezett ki. Ám az is kétségtelen, hogy egyidejűleg felvette a kapcsolatot a német megszállás hatására egyre szélesedő nemzeti ellenállás szerveivel, és amint erre a hadi helyzet lehetőséget adott, leváltotta a németekkel kollaboráló kormányt és előbb a nyugati hatalmakhoz, majd a Szovjetunióhoz fordult különbéke ajánlattal, illetve fegyverszüneti kérelemmel (1944. okt.). A megszálló német hadsereg ezt a kísérletét — melyet sem politikailag, sem katonailag nem készítettek elő megfelelően — felszámolta, Horthyt és kormányát foglyul ejtve — Szálasi nyílt fasiszta-terrorista diktatúráját juttatta uralomra. (1944. okt. 15.)

3. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásának államjogi alapjai.

A magyar államjog felszabadulás utáni fejlődésében több fejlődési szakasz különböztethető meg. Az első időszakot főként azok az ideiglenes jellegű államjogi intézkedések jellemzik, melyek helyreállítják a szuverén magyar államiságot. Ebben az időszakban azonban az antifasiszta népfront kezdeményezésével kibontakozó népi mozgalmak talaján számos olyan új államjogi intézkedés is születik, mely később beépül a népi demokratikus átmenet során kialakuló szocialista államjogba. Ennek az időszaknak első államjogi aktusa a Debrecenbe összehívott Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944. dec. 21-én elfogadott deklarációja, amellyel magát az állami szuverenitás letéteményesének nyilvánítja. Ez a korszak az általános választások megtartásáig, illetve az ezt követően elfogadott 1946. évi I. tv-ig, azaz a köztársaság kikiáltásáig tart. A második szakasz a köztársasági törvénytől a szocialista alkotmány elfogadásához (1949. aug. 18.) vezet. Ezt az időszakot a szocialista államjog intézményeinek létrehozásához szükséges feltételek megteremtése jellemzi. A harmadik fejlődési szakasz az 1949. évi szocialista alkotmány végrehajtását és az így létrejött szocialista államjog fejlődését foglalja magában. Ez a harmadik szakasz tehát már jelenleg hatályos államjogunk intézményeinek kialakulását jelzi.

Az *Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944. december 21-i nyilatkozatában* önmagát „a nemzeti akarat kifejezőjének" és a „magyar szuverénitás" birtokosának nyilvánította. A deklaráció vonatkozó része szó szerint a következőket mondja: „Az Ideiglenes Nemzetgyűlés azért ült össze, hogy legyen, aki a magyar nép, a magyar nemzet, a magyar állam nevében cselekszik. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés küldöttei a nép választottai. Az országnak a német járom alól felszabadult területeiről gyűltek össze a városi és községi önkormányzatok, a demokratikus, hazafias erőket összefoglaló nemzeti bizottságok, a szakszervezetek, az ipartestületek, a mezőgazdasági és más társadalmi szervezetek képviseletében. A szabadon, demokratikusan megválasztott Ideiglenes Nemzetgyűlésnek tehát joga és kötelessége a magyar nép összességének nevében szólni. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulásával a magyar nép végre maga dönt sorsa felett. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés ünnepélyesen kijelenti, hogy kezébe veszi a gazdátlanul maradt ország ügyeinek intézését mint a nemzeti akarat kifejezője a magyar állami szuverenitás birtokosa."

Ha az Ideiglenes Nemzetgyűlés nyilatkozatának államjogi alapjait vizsgáljuk, azt kell mondanunk, hogy a deklarációnak az állami szuverenitás gyakorlását illető rendelkezései nem jelentettek kifejezett szakítást, vagy legalábbis összeegyeztethetők voltak a korábban uralkodó közjogi felfogással. Eszerint ugyanis az állami szuverenitás a törvényhozás szerveit, éspedig az uralkodót (illetve a Habsburg-ház trónfosztását követően az államfői jogokról rendelkező törvények alapján a király jogait gyakorló kormányzót mint államfőt), valamint a nemzetet, azaz annak legfőbb képviseleti szerveit illette. E tétel érvényességét nyilvánvalóan nem érintheti az, hogy az állami szuverenitásra vonatkozó alapvető tételeket a

magyar közjogi irodalom általában az ún. *szentkorona-tan* szimbolikus nyelvezetén fejezte ki. Meg kell jegyezni, hogy a koronázási ékszerről (a koronáról) elnevezett, „szentkorona-tan" mint közjogi fogalom a középkori gyökerek alapján a külföldi uralkodóházból származott királyok uralmának évszázadai alatt szilárdult meg. Valójában szimbolikus nyelven megfogalmazott „kétszerződéses" államfelfogás, melynek felhasználásával a rendek (pontosabban: a magyar arisztokrácia és a nemesség) a királyt megillető köteles tisztelet betartásával, udvarias formában fejezhették ki, hogy sohasem ismerték el az abszolút királyi hatalmat, sohasem ruházták át a szuverenitás teljességét a királyra.

A szentkorona-tant az egyes történelmi korszakokban a legkülönbözőbb politikai célkitűzések szolgálatába állították és ennek alárendelten igen sokféleképpen értelmezték. Igen eltérőek a szentkorona-tan eredetéről vallott felfogások is. Emellett konkrét tartalmát mindig befolyásolta az adott időszakban uralkodó államfelfogás. Lényegét mégis a következőkben lehetne összefoglalni: A szuverenitás a nemzeté (az 1848/49-i forradalomig a nemesség jelentette a nemzetet, azután az állampolgári egyenjogúság alapján elvileg az egész nép). A szuverenitásból eredő jogokat a nemzet átruházta a szent koronára (a szent korona ebben az értelemben a nemzet tagjai által kötött államalkotó első szerződés szimbóluma), egyben a nemzet fenntartotta magának a jogot, hogy trónralépése alkalmával minden egyes királyt (az örökletes jogon trónra lépőt is) maga ruházza fel az uralkodói jogok teljességével — a koronázás tényével, olyan alkotmányos garanciák törvénybeiktatása mellett (koronázási eskü és koronázási hitlevél), melyekben a király kötelezettséget vállal az ország függetlenségének megvédésére és az ország alaptörvényeinek tiszteletben tartására. Így a koronázás ténye, a koronázási hitlevél és a koronázási eskü mintegy a második — a nemzet és a király közötti — hatalomátruházási szerződés közjogi kifejezési formájaként jelent meg. Bármennyire is mesterkéltnek tűnik ez a részben feudális, részben természetjogi jellegű konstrukció, nem szabad elfeledni, hogy a szentkorona-tan az I. világháborút követően különös szerephez jutott, a király nélküli magyar királyság alapintézményévé vált. A két világháború között, de a II. világháború éveiben is a hatályos magyar közjogot megfogalmazó vagy leíró művek szinte kizárólagosan ezzel az elmélettel fejezték ki a szuverenitás tényezőit és azoknak egymáshoz való viszonyát.

Abban is egységes a közjogi irodalom álláspontja, hogy a szuverenitásnak ebben a konstrukciójában a nemzet az elsődleges, és amennyiben a szuverenitás gyakorlására hivatott állami főszervek munkája lehetetlenül, úgy a nemzet nemcsak jogosult, hanem *köteles* intézkedni a szuverenitás gyakorlására alkalmas megfelelő szervek létrehozásáról.

Nem bizonyításként, inkább a szemléltetés kedvéért idézzük a két világháború közötti időszak két neves jogászának álláspontját. „A szent korona elméletén sarkalló államszuverénitási elv alapján minden jog a Szent Koronáé, illetőleg az általa jelképezett államé, a királyt csak az a hatalomkör illeti, amelyet a nemzet a koronázással ráruház" — mondja többek között Csekey István. (Vö.: Csekey István: Magyarország alkotmánya. Bp. 1943. 28. old.) „A Szent Korona ereje végső soron a nemzet akaratában van" — állapította meg Tomcsányi Móric az első világháborút követően kiadott közjogában. (Vö.: Tomcsányi Móric: Magyar közjog. Alkotmányjog. Bp. 1926. 122. old.) Ez a gondolat egyébként a törvényhozás szintjén is kifejezésre jutott. A vonatkozó dokumentumokból két törvényre utalunk. A király nélküli királyság kormányformáját megalapozó 1920. évi I. tv. preambuluma szerint „A Nemzetgyűlés mint a nemzeti szuverenitás kizárólagos törvényes képviselete rendelkezhetett", mivel „az állami főhatalom gyakorlása az alkotmány rendes formái között lehetetlenné vált". Ezután arra utal, hogy az 1919 augusztusát követően alakult ideiglenes kormányok közvetlenül a nemzethez fordultak, hogy az a nőkre is kiterjedő, általános, titkos, egyenlő és közvetlen válszatójog alapján válassza meg az akaratának képviseletére hivatott nemzetgyűlést. Majd az 1920. évi I. tv. szövege külön is rendelkezik arról, hogy „A Nemzetgyűlés a magyar állami szuverenitás képviselőjének nyilvánítja magát, mely alkotmányunk értelmében az államhatalom gyakorlásának további módját is jogosult rendezni."

Érdemes megemlíteni, hogy az I. világháborút követően éles közjogi vita bontakozott ki az *Eckartsau-i nyilatkozat* hatályát, majd az 1920-ban összeült Nemzetgyűlés jogkörét illetően. (Vö.: Vargyai Gyula: A legitimisták és a szabad királyválasztók közjogi vitájáról az ellenforradalmi államban. Studia iuridica, auctoritate Universitatis Pécs publicata. Budapest, 1964.) A széles körű irodalomból az 1944. évi Ideiglenes Nemzetgyűlés államjogi alapjainak megítélése szempontjából is értékelhető álláspontot fejtett ki Buza László: A királyválasztás joga c. tanulmányában. (Magyar Jogi Szemle, 1920. 2. sz. 83. old. skk.) Buza szerint az 1918. november 13-án kelt királyi nyilatkozat nem egyszerűen trónról való lemondás, még kevésbé a monarchiát megszüntető nyilatkozat, hanem ennél több, kifejezett elismerése annak, hogy az adott viszonyok mellett a nemzet egésze van hivatva a nemzet sorsának intézésére. Ennek megfelelően az az alkotmányos válság, melyet a közjogilag fennállni vélt királyság és a de facto köztársasági kormányforma fejez ki, nem az ún. *„jogfolytonosság"*, hanem a király által is kifejezet-

ten elismert nemzeti önrendelkezés joga alapján nyerhet megoldást. „Ha a nemzetgyűlés a monarchia és a Habsburgok mellett foglal állást, a most csak jogi állapotot tényleges állapottá teszi, ha a köztársaság mellett nyilatkozik, a tényleges állapotnak adja meg a ma hiányzó jogi erőt" — mondja Buza László.

Lényegében ugyanezt az elvet fejezi ki a kormányzói jogkör kiterjesztéséről rendelkező 1937. évi XIX. tv. indokolása. Az indokolás egyébként több szempontból érdekes. Egyrészt tanúsítja, hogy a kormányzói tisztet közel két évtized után is ideiglenes intézménynek tekintik. („Az 1920. évi I. tv. a kormányzói méltóságot rövid időre szóló intézménynek tervezte" — mondja az indokolás.) Másrészt kifejezetten arra az álláspontra helyezkedik, hogy „a nemzetszuverenitás elvénél fogva" az országgyűlés mint a nemzet képviselője — a kormányzói tiszt megüresedése esetében — „jogosult a királyi hatalomban foglalt összes jogok gyakorlására is", ilyen esetben tehát a szuverenitás teljességét testesíti meg. (Vö.: Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár, 1937. évi köt. 164—165. old.)

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés közjogi, illetve alkotmányjogi alapjainak megítélésénél az előbb elmondottakat főként azért kell figyelembe venni, mert sem az Ideiglenes Nemzetgyűlés ülésein elhangzottakból, sem az általa tett intézkedésekből nem állapítható meg olyan tény, mely az állami szuverenitást illetően a korábbi közjogi konstrukcióval való szakítást jelentett volna. Kétségtelen, arra sincs közvetlen adat, mely arra utalna, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásának közjogi alapjait kifejezetten mérlegelték volna. Van azonban néhány olyan megnyilatkozás, mely jelzi, hogy 1944. október 15-ét követően a kibontakozás útját keresve, az előzőkben említett közjogi konstrukció sem maradt figyelmen kívül Horthy letartóztatását követően, Bajcsy-Zsilinszky Endrének Molotovhoz címzett emlékirata pl. a kormányzó letartóztatására utalva a Magyar Frontot úgy említi, mint a nemzet nagy demokratikus többségének képviselőjét, „mely ezekben a válságos időkben a másik alkotmányos tényezőnek cselekvésből való kiesése folytán maga vette kezébe . . . a kormányzói kiáltvány realizálását s ennek érdekében a német megszállók elleni nemzeti felkelés megszervezését és vezetését". Bizonyos értelemben hasonló állásfoglalást tartalmaz az Ideiglenes *Nemzeti Kormány Nyilatkozata* is. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány Nyilatkozata lényegében a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programját tartalmazza, így jóval túlmutat „a kormányzói kiáltvány realizálásán", valójában a fasizmus felszámolásának és az ország demokratikus átalakulásának programja, élesen elhatárolja magát a Horthy-korszak népelnyomó rendszerétől, másrészt az Ideiglenes Nemzetgyűlés létrehozásának indokaként említi, hogy a kormányzót „elhurcolták a németek", hogy a válságos időkben „az ország vezetés és kormány nélkül maradt". Közvetett formában utal a korábbi közjogi konstrukcióval való kapcsolatra az Ideiglenes Nemzetgyűlés Deklarációja tervezetének előterjesztése alkalmából elmondott előadói beszéd is: „Az Ideiglenes Nemzetgyűlés első és legfontosabb feladata olyan felelős magyar kormány életre hívása, mely folytatja és befejezi azokat a tárgyalásokat, amelyek az elmúlt korszak utolsó törvényes kormányának kezdeményezésére a szövetséges nagyhatalmakkal való fegyverszüneti feltételekre vonatkozóan megindultak." A korábbi közjogi konstrukció felszámolásának gondolata egyébként valószínűleg azért nem került előtérbe, mert *a tágan értelmezett* „nemzetszuverenitás" keretei között minden további nélkül elfért a nemzeti önrendelkezés joga abban az értelemben, hogy a magyar nép szuverén módon maga határozza meg állami berendezkedését. Igaz, hogy az így felfogott nemzeti önrendelkezés joga csak az utóbbi évtizedekben, a II. világháborút követően vált a nemzetközi jog általánosan elismert tételévé. Ám azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy annak lényegét már az antifasiszta koalíció az Egyesült Nemzetek közös politikai programjává vált Atlanti Charta (1941. aug. 14.) is tartalmazta. (A kötendő béke céljai és a létrehozandó új nemzetközi rend alapelvei között szögezte le minden nép ama jogának tiszteletben tartását, hogy szabadon válassza meg azt az államformát, amelynek keretei között élni akar; gondot fordítanak arra, hogy szuverén jogait és önrendelkezési jogát minden olyan nemzet visszakapja, amelyet attól erőszakkal megfosztottak.)

Ami pedig az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásának időpontjában a magyar állami szuverenitás egyes tényezőinek helyzetét illeti: történelmi tény, hogy az állami szuverenitás gyakorlására hivatott szervek munkája már jóval az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulása (1944. dec. 21.) előtti időben lehetetlenné vált. Az ország német megszállása, majd a fegyverszüneti tárgyalások nyilvánosságra hozatalának napján (1944. okt. 15.) a kormányzó és a miniszterelnök fogságra vetése ezt egyértelműen tanúsítják. E tények megítélésén mit sem változtat az, hogy a német megszállók az államhatalom folyamatosságának látszatát fenntartandó — a foglyul ejtett kormányzótól kikényszerítették Szálasi miniszterelnöki megbizatását, de az sem, hogy e kinevezést a megcsonkított és megfélemlített, ebben az időszakban a németek minden kívánságát készséggel honoráló országgyűlés is tudomásul vette.

Érdemes külön is megvizsgálni az országgyűlés helyzetét és az ország képviseletére való jogosultságát a német megszállást (1944. márc. 18—19.) követő egész időszakra vonatkozóan. Az 1939. június 10-én összehívott országgyűlés

megbízatása már 1944. június 9-én lejárt. A megbízatás meghosszabbítását kimondó 1944. évi VIII. törvényt az országgyűlés a német megszállást követően fogadta el (1944. május). Ez önmagában is kérdésessé teszi a törvény érvényességének elismerését. Ám ezzel a német megszállást követően elfogadott törvénnyel szemben egyéb ellenvetések is támaszthatók. Vannak adatok arra nézve, hogy az országgyűlés első ülésének összehívását megelőzően a német megszállók külön egyezséget kötöttek az országgyűlés vezetőivel arra nézve, hogy a képviselőház tárgyalásain nem vetnek fel a németek számára kellemetlen problémákat, így pl. szóba sem hozzák a németek által letartóztatott, illetve elhurcolt képviselők ügyét. (Vö. Szikossy Ferenc: A Nemzeti Szövetség és az országgyűlés két házának tevékenysége Sopronban. Legújabbkori Történeti Múzeum Évkönyve. 1963—64. V., I. évf. 293. és skk.) Közjogilag tehát az az álláspont sem tekinthető megalapozottnak, mely az *országgyűlésnek a német megszállást követően* elfogadott aktusai közül ezt az egyetlen törvényt az 1944. jún. 10-től 1944. december 21-ig terjedő időre vonatkoztatva (tehát az Ideiglenes Nemzetgyűlés deklarációjának elfogadásáig) hatályos törvényként tartja nyilván. (Ezt az álláspontot fejezi ki pl. a Magyar Törvénytár 1943—45. kötetében az 1944. évi VIII. tv-hez fűzött jegyzet. Vö.: Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár, 1943—45. 61. old.)

Annak megítélésében, hogy az 1944. márciusi megszállást követően a parlamentet mennyire lehetett alkotmányos munkára képes testületnek tekinteni, nyilvánvalóan jelentősége van annak is, hogy miként értékelte ezt a parlamentet Horthy abban az időben, amikor — a német megszállókkal szembefordulva — kinevezte azt az új kormányt, melynek elsődleges feladata a fegyverszünet megkötése lett volna. A Koronatanács 1944. október 15-i ülésén kifejezetten felmerült, hogy a fegyverszünet nyilvánosságra hozatalát megelőzően esetleg ki kellene kérni a parlament véleményét. Horthy ezt több okból is elutasította. Egyrészt azzal érvelt, hogy a fegyverszünet megkötése az államfő mint a fegyveres erők legfelsőbb parancsnokának hatáskörébe tartozik, csupán a békekötéshez kell a parlament megkérdezése. Másrészt kifejtette azt az álláspontját, hogy „a megszállás és számos letartóztatás eredményeként" ez a parlament nem tekinthető többé „teljes értelemben vett" alkotmányos testületnek. (Vö.: The Admiral Horthy memoirs. New York, 1957. 230—231. old.) Horthy egyébként emlékiratait foglalkozik a parlamentnek 1944. október 15. utáni tevékenységével is, így pl. az 1944. november 3-án elfogadott törvényt megemlítve (mely Szálasi miniszterelnöki megbízatását tudomásul veszi, egyben Szálasit nemzetvezetővé nyilvánította és megbízta az államfői teendők ellátásával) szükségesnek tartja megjegyezni: ez a parlament egyáltalán nem igényelhette többé, hogy valóságos képviseleti szervnek tartsák. (Az emlékiratok vonatkozó része szó szerint a következőket mondja: „Dieses Parlament konnte natürlich nicht mehr beanspruchen als legale Volksvertretung zu gelten." Nikolaus von Horthy: Ein Leben für Ungarn. Bonn, 1953. 237. old.)

Végül hadd említsük még meg a Horthy által felhatalmazott *fegyverszüneti küldöttség* álláspontját az 1944. október 15-e után kialakult helyzetet illetően. Az 1944. október 11-én Moszkvában aláírt fegyverszünet realizálására éppen az 1944. okt. 15-i események miatt nem kerülhetett sor. A Moszkvában tartózkodó küldöttség ezt követően arra az álláspontra helyezkedett, hogy az államfő és az általa kinevezett miniszterelnök letartóztatása folytán az országban nincs többé olyan állami szerv, mely az állami szuverenitást magának igényelhetné. Ellenkezőleg. A kormányzó által a küldöttség részére a fegyverszüneti tárgyalásokra kapott „teljhatalom" alapján a Moszkvában tartózkodó fegyverszüneti küldöttség a szuverenitás letéteményese. Ez egyértelműen kitűnik 1944. október 23-án a küldöttség által a szovjet kormányhoz intézett jegyzékből. A moszkvai magyar küldöttség 1944. okt. 23-án kelt jegyzékében — egyebek között — a következő olvasható: „mint a kormányzó által megbízott és a fegyverszüneti egyezmény megkötésével felhatalmazott küldöttség, az ő alkotmányos akaratának egyetlen képviselője és ugyanakkor az alkotmányos folytonosság letéteményese, felhatalmazva érzi magát arra, hogy a kormányzó és a magyar alkotmány nevében kezébe vegye a magyar nép jövőjének alakítását és feladatának tekinti, hogy a Szövetséges Hatalmak segítségével a szabad és békés Magyarországot visszaállítsa." (Szücs László: Horthy levele Sztálinhoz 1944 őszén. Századok. 1970. 4. sz. 989. old.)

A kibontakozás végül is nem a fegyverszüneti küldöttség által képviselt *„jogfolytonosság"* alapján indult meg, ám az is kétségtelen, hogy az *Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásánál* és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megválasztásánál a fegyverszüneti küldöttség meghatalmazását sem hagyták figyelmen kívül. Erre mutat az, hogy a fegyverszüneti küldöttség tagjai közül Teleki Géza és Faraghó Gábor tagja lett az Ideiglenes Kormánynak. Ismeretes az is, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány elnöke Dálnoki Miklós Béla lett, a korábbi I. hadsereg parancsnoka, míg Vörös János, aki 1944 áprilisa és 1944. okt. 15. között a honvédvezérkar főnöke volt, honvédelmi miniszterként kapott helyet az Ideiglenes Nemzeti Kormányban. Mindkét tábornok az októberi fegyverszünet megkötése után, illetve a kormányzó és a miniszterelnök foglyul ejtését követően csatlakozott a felszabadító szovjet hadsereghez. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány többi tagja

a Magyar Front (illetve 1944 őszétől kezdve Magyar Nemzeti Függetlenségi Front) keretébe tartozó demokratikus pártok, illetve szervezetek tagjai közül került ki. A kormánynak ez az összetétele lényegében megfelelt annak, amit a Magyar Front 1944. október elején a kormányzóhoz intézett memorandumában a megkötendő fegyverszünet esetére a kormány összetételére javasolt. A memorandum ugyanis több más feltétel mellett olyan „koalíciós kormány" alakítását igényelte, mely a „Magyar Front és a hadsereg képviselőiből" jön létre.

4. A magyar államjog a felszabadulás után.

a) Az Ideiglenes Nemzetgyűléstől a nemzetgyűlési választásokig. (1944. dec. 21—1945. nov. 4.)

Az ország 1944 őszén felszabadított területein az újjáalakuló demokratikus pártok körében már 1944 novemberében felmerült az Ideiglenes Kormány létrehozásának gondolata. Erre utal az ellenállási mozgalom Magyar Frontjának utódjaként újjászervezett Magyar Nemzeti Függetlenségi Front 1944. december 1-én elfogadott programja is. (A programot a Demokrata Polgári Párt, a Független Kisgazdapárt, a Szociáldemokrata Párt, a Magyar Kommunista Párt és a Szabad Szakszervezetek képviselői írták alá. Vö.: Délmagyarország, 1944. dec. 3-i szám.). A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front megalakulását követően (1944. dec. 10.) érkezett vissza Moszkvából Debrecenbe az októberi fegyverszüneti tárgyalásokra kiküldött delegáció. Velük együtt tértek vissza a magyar hadsereg németellenes csoportjának azok a vezetői, akik Horthy okt. 15-i fegyverszüneti felhívását követően csatlakoztak a szovjet hadsereghez. Ekkor vált ismeretessé, hogy a szovjet kormány maga is egyetért az Ideiglenes Kormány létrehozásának gondolatával. Ezt követően alakult meg Debrecenben az újjászervezett demokratikus pártok képviselőiből és pártonkívüli haladó személyiségekből az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívását előkészítő bizottság. Az előkészítő bizottság határozta meg, hogy a szovjet hadsereg által felszabadított, mintegy 33—38 város közül melyik hány képviselőt küldjön az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe. A képviselők nagyobb részét a helyi nemzeti bizottságok jelölték ki, illetőleg a nemzeti bizottságok által összehívott népgyűléseken választották meg. A képviselők delegálásában azonban közreműködtek egyes újjászervezett önkormányzati testületek, ipartestületek és más demokratikus szervezetek is. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés összesen két ülésszakot, ezeken belül 8 ülést tartott. Az első ülésszakot 1944. december 21—22-én Debrecenben (1—2. ülések), míg a másodikat Budapesten 1945. szeptember 5—13. között (3—8. ülések). A budapesti ülésszakon már az ország egész területe képviselve volt.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés már első ülésén mint a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült politikai erők képviselője lépett fel és a nemzethez intézett szózatát, valamint többi aktusát is annak tudatában fogadta el, hogy ezzel a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programját realizálja. „Különböző pártok tagjaiként szinte mindannyian a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörülve jöttünk összse, hogy annak programját megvalósítsuk" — mondotta a Nemzetgyűlés „Szózat"-ának előadója a Nemzetgyűlés első ülésén.

Az *Ideglenes Nemzetgyűlés* a már említett deklaráció (A Nemzetgyűlés Szózata) elfogadásán túl megválasztotta *elnökét*, két *alelnökét* és két *jegyzőjét*. Amikor magát az állami szuverenitás letéteményesének nyilvánította, egyben teljhatalommal felruházott *kormányt* (Ideiglenes Nemzeti Kormány) választott az ország ügyeinek vitelére, azt külön is felhatalmazta a fegyverszünet megkötésére. Az *Ideiglenes Nemzetgyűlés* debreceni ülésszaka külön intézkedett az *államfői teendők ellátásáról*. A korábban az államfő hatáskörébe tartozó ügyeket részben az Ideiglenes Nemzetgyűlés folyamatosan (tehát az ülésszakok között is) működő elnökségére, részben az Ideiglenes Nemzeti Kormányra bízta.

A politikai viszonyok alakulása igen hamar szükségessé tette külön szerv létrehozását *az államfői tevékenység ellátására*. Így jött létre az *Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága* és az Ideiglenes Nemzeti Kormány együttes határozata alapján még 1945. jan. 26-án a három tagból álló *Nemzeti Főtanács* (59/1945. Eln. sz.). Tagjai: az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöke vagy helyettese, a kormány elnöke vagy helyettese és a politikai bizottság egy tagja. A Nemzeti Főtanácsnak ezt az összetételét a budapesti ülésszak törvény formájában is megerősítette (1945. évi III. tv.).

A felszabadulást követő időszak sajátos államjogi intézményének kell tekinteni *az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottságát*. A Politikai Bizottságot az Ideiglenes Nemzetgyűlés debreceni ülésszaka kifejezetten azzal az egyetlen megbízatással hozta létre, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlésben képviselt különböző politikai csoportosulásokkal való egyeztetés alapján tegyen javaslatot az Ideiglenes Nemzeti Kormány összetételére. A Politikai Bizottság azonban ezt követően is tovább folytatta működését. A két ülésszak között esetenként az Ideiglenes Nemzetgyűlést helyettesítő szervként is fellépett. Így pl. közreműködött az Ideiglenes Nemzeti Kormány tevékenységének ellenőrzésében, konzultatív szervként segítette az államfői teendőket ellátó Nemzeti Főtanácsot; egyes esetekben, így többek között a földreformmal kapcsolatos vitás ügyek lezárásában konkrét hatáskörrel rendelkezett. 1945 tavaszán a Politikai Bizottság tevékenységének alátámasztására több albizottságot is létrehozott. Így: gazdasági bizottságot (főként az Ideiglenes Nemzetgyűlés belső gazdasági ügyei-

ben való közreműködésre), továbbá mentelmi, földbirtokpolitikai, véderő és alkotmányjogi bizottságokat. (Ez utóbbit főként a tervbe vett államjogi jellegű intézkedések tervezeteinek előkészítésére.) A Politikai Bizottság az Ideiglenes Nemzetgyűlés őszi ülésszakán tevékenységéről beszámolt. Az őszi ülésszak nemcsak tudomásul vette a Politikai Bizottság két ülése közötti tevékenységét, hanem elhatározta újraválasztását is. Létszámát a korábbi 22-ről 31-re emelte. Új összetétele még inkább kifejezte, hogy a Politikai Bizottság a legfelsőbb államhatalom gyakorlásában közreműködő, pártközi egyeztető szerv. Négy hivatalbóli tagja mellett (az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöke és két alelnöke, valamint a kormány elnöke) 27 választott tagjából 18 egyenlő arányban a három legnagyobb pártot (kisgazdapárt, kommunista párt, szociáldemokraták), 6 a két kisebb pártot (polgári demokraták, parasztpárt), 2 a szakszervezeteket képviselte, 1 tagja pedig pártonkívüli volt.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány legfontosabb feladatának tekintette a *fegyverszünet megkötését* (1945. jan. 20.) és az ebből eredő kötelezettségek teljesítését. Ezzel összefüggésben számos, az államjog fejlődését is érintő intézkedést tett. Ide kell sorolnunk mindenekelőtt azokat az intézkedéseit, amelyek a fasizmus maradványainak felszámolását, a háborús és népellenes bűnösök felelősségrevonását, az állampolgári egyenjogúság és a demokratikus szabadságjogok helyreállítását szolgálták. Túlmegy a fegyverszüneti egyezményben vállalt kötelezettségek teljesítésén, egyben azonban a demokratikus fejlődés alapjainak erősítését szolgálták azok az intézkedések, amelyek a befejezetlen polgári forradalom (1848/49) óta megoldatlan földkérdés rendezésére irányultak s a feudális jellegű nagybirtokrendszer felszámolását, a szegényparasztság földhöz juttatását célozták. Az államjog alapintézményei körében egyébként az Ideiglenes Nemzeti Kormány csak átmeneti jellegű rendelkezésekre szorítkozott. Így pl. — a korábbi államjogi keretek érintetlenül hagyásával — átmeneti jelleggel rendezte a helyi önkormányzatok, ezzel együtt a helyi közigazgatás működését. Ugyancsak átmeneti jellegűnek kell minősíteni azokat a rendeleteit is, amelyekkel a Függetlenségi Front helyi szervei, a nemzeti bizottságok, továbbá a kibontakozó népi mozgalom során létrejövő különböző népi bizottságok államjogi helyzetének rendezésével biztosította a lakosság legszélesebb rétegeinek közvetlen részvételét a közigazgatás munkájában.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1945 őszén tartott második ülésszakán megerősítette, illetve törvénybe iktatta az Ideiglenes Nemzeti Kormány összes jelentős rendeleteit, egyben elfogadta azt a *demokratikus választói törvényt* (1945. évi VIII. tv.), mely több módosítással ugyan, de lényeges rendelkezéseiben végül is egészen 1966-ig szocialista választási rendszerünknek is alapja volt. E választójogi törvény alapján választották meg 1945. november 4-én a Nemzetgyűlés tagjait.

Ezzel valójában lezárult az ideiglenes államjogi intézmények korszaka, ám a felszabadulást követő első időszak államjogi intézményeinek hatása ezzel nem ért véget. A felszabadulást követő első időszak államjogi intézményei ezt követően is hosszú időn át jelentős befolyással voltak a magyar államjog intézményeinek fejlődésére. Az önkormányzatokról rendelkező átmeneti szabályok pl. egészen 1950 végéig, azaz a tanácsok létrehozásáig meghatározták a helyi igazgatás szervezeti felépítését. A tanácsok tömegszervező munkáján, a tanácsi bizottságok szerepén az igazgatás szerveihez való viszonyán ma is sokban érezhető a felszabadulást követő kezdeti időszak népi bizottságainak hatása. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága bizonyos értelemben az 1949. évi alkotmánnyal létrehozott Elnöki Tanács előképének is felfogható. A társadalom politikai mechanizmusának is számos olyan eleme van, mely erre a kezdeti időszakra mutat vissza. (Így pl. a Népfront bizonyos államjogi funciói, a szakszervezetek általános politikai funkciói, a politikai rendszerben betöltött szerepük stb.)

b) A nemzetgyűlési választások és a köztársasági törvény (1946. évi I. tv.) hatása a magyar államjog fejlődésére.

Az 1945. évi VIII. törvény a legteljesebb állampolgári egyenjogúság alapján lényegében újra szabályozta az egész választási rendszert. Az új választási rendszer demokratikus vonásait az az egyetlen számadat is jelzi, hogy a háború előttihez viszonyítva több mint kétszeresére nőtt a választásra jogosultak száma.

A *választásokon* — lényegében a fegyverszüneti egyezményben vállalt kötelezettségek konzekvenciájaként — csak olyan párt indulhatott, mely céljait, vezetőit, összetételét illetően demokratikusnak minősült. Valamely szervezet demokratikus jellegének megítélésében a választójogi törvényben foglalt rendelkezések alapján az Országos Nemzeti Bizottság (a nemzeti bizottságok központi szerve) állásfoglalása volt irányadó. Az Országos Nemzeti Bizottság több, a Nemzeti Függetlenségi Fronton kívüli szervezetet is a választásokon részvételre jogosult demokratikus szervezetnek nyilvánított. (Így pl. a Radikális Pártot, az ún. Demokrata Néppártot. Ezek közül azonban csak a Radikális Párt indult el a választásokon. Egyébként a Radikális Párt csupán a szavazatok töredékét, 0,14%-át kapta.)

A Független Kisgazdapárt azonban különböző paktumok alapján lehetőséget nyitott arra, hogy listáján pártonkívüli jelöltekként különböző fronton kívüli szervezetek jelöltjei is indulhassanak. (Így többek között módot adott

a Demokrata Néppárt több jelöltjének indulására is.)

A választásokon a heterogén politikai összetételű Független Kisgazdapárt a szavazatok 57%-át nyerte el. Igen jelentős volt azonban a külön listákon induló három baloldali párt (a Kommunista Párt, Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Parasztpárt) szavazatainak aránya is. (Együttesen a szavazatok 41%-át kapták.) A választásokat követően koalíciós kormány alakult. A miniszterelnöki funkciót és a miniszteri tárcák felét a többségi párt kapta, míg a tárcák felén a három baloldali párt osztozott.

A Nemzetgyűlés 1945 decemberében tartott első ülésén elfogadott első törvényhozási aktusa, az 1945. évi XI. tv. még mindig „az államhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről" címet viseli. Ez a törvény azonban valójában ennél többet tartalmaz. Kimondja, hogy a közvetlen választások alapján létrejött Nemzetgyűlés a magyar állami szuverenitás kizárólagos képviselője, és ebben a minőségében jogosított Magyarország alkotmányának és államformájának megállapítására. Rendezi a Nemzeti Főtanács és a Nemzetgyűlés viszonyát. A törvény alapján a *Nemzeti Főtanács* a Nemzetgyűlés elnökéből és a Nemzetgyűlés által választott két tagból áll. Megszűnik a kormány ideiglenes jellege. A kormány a Nemzetgyűlés megalakulását követően mint magyar felelős minisztérium működik tovább. Mind a Nemzeti Főtanács, mind a kormány felelősségrevonását illetően az 1848. évi III. tv. szabályai maradnak hatályban, azoknak a megváltozott szervezeti formákhoz igazodó értelemszerű alkalmazásával. A törvény fenntartja a kormány széles körű felhatalmazását, mégis azzal a korlátozással, hogy nem módosíthatja a Nemzetgyűlés által elfogadott törvényeket és nem adhat ki az állami főhatalom szervezetét vagy működését érintő rendelkezést.

A Nemzetgyűlés is létrehozta Politikai Bizottságát. Számára kiemelkedő szerepet biztosított a nemzetgyűlési bizottságok között. Változatlanul ráhárult a nagy horderejű politikai döntések előkészítése, emellett külön jogszabály alapján egyéb feladatokat is elláthatott. Megszűnt azonban a nemzetgyűlést helyettesítő funkciója.

A parlament és a kormány összetétele már jelezte a parlamenti küzdelmek kibontakozó irányát, mely a későbbiekben a baloldali pártok szorosabb egységében (a fronton belül baloldali blokk kialakulása) és a Független Kisgazdapárt jobboldali többségének fokozatos szétforgácsolásában, baloldali szárnyának pedig a népfront baloldali blokkjához való közeledésében fejeződött ki. Azt is meg lehet állapítani, hogy a koalíció többé-kevésbé zavartalanul funkcionált az ún. közjogi törvényhozás területén. Ezzel szemben éles formában robbantak ki a politikai ellentétek az olyan intézkedések körül, mint pl. az államapparátus megtisztítása a reakciós elemektől, majd az államapparátus létszámának csökkentése, ill. a létszámcsökkentés végrehajtása, általában az ország gazdasági rendjét érintő intézkedések, ezek között különösen az infláció ellen alkalmazandó eszközök meghatározása, a baloldali pártok által kezdeményezett államosítások, a tervgazdálkodás bevezetésére irányuló első lépések stb.

A Nemzetgyűlés lényegében egyhangúan foglalt állást a köztársasági kormányforma mellett. Az 1946. évi I. tv. *Magyarországot köztársaság*nak nyilvánította.

Preambulumának első sorai megállapítják: „Magyarországon 1918. november 13-án megszűnt a királyi hatalom gyakorlása. A nemzet visszanyerte önrendelkezési jogát". Ezzel a Nemzetgyűlés törvényhozási úton kívánta lezárni az utolsó Habsburg-házi király, IV. Károly Eckartsau-i nyilatkozatának értelmezése, illetve érvényessége körül többször is fellobbanó államjogi vitát. Ezzel a Nemzetgyűlés lényegében a nyilatkozat olyan értelmezését tette magáévá, melynek alapján már az 1918. évi polgári demokratikus forradalom vezérkara is feljogosítottnak érezte magát a köztársaság proklamálására.

A Preambulum további részeiben az alapvető állampolgári jogok biztosítását deklarálja. Ezzel a magyar államjog fejlődése során első ízben jelenik meg az alapvető állampolgári jogok kategóriája. Az alapvető jogok közül a preambulum külön is kiemeli a személyes szabadságot, az elnyomástól, félelemtől és nélkülözéstől mentes emberi élethez, a gondolat és vélemény szabad nyilvánításához, a vallás szabad gyakorlásához, az egyesülési és gyülekezési, a tulajdonhoz, személyi biztonsághoz, a munkához és a méltó emberi megélhetéshez, a szabad művelődéshez, az állam és az önkormányzatok életének irányításában való részvételhez való jogot, a demokratikus államrend keretein belül. Az a tény, hogy e jogokat természetes és elidenegíthetetlen jogoknak minősíti, egyben jelzi is a többségi párt ideológiáját, mely az emberi jogok kérdésében a természetjog alapján állott.

A törvény egyebekben tulajdonképpen csak a köztársasági elnök jogállását rendezi. Valójában a parlamentáris köztársaságok elnökének analógiájára határozta meg a köztársaság elnökének az államszervezetben elfoglalt helyét. A köztársasági elnököt a nemzetgyűlés választotta. Senkit kétszer megválasztani nem lehet. A köztársasági elnök gyakorolta a végrehajtó hatalmat, de csak a kizárólag a nemzetgyűlésnek felelős minisztérium útján, ő nevezte ki ugyan a kormány tagjait, de csak a politikai bizottság meghallgatása után. Korlátozottak voltak a jogai a törvényalkotás körül is. Megillette ugyan egy ízben a vétójog, de e tárgyban 30 napon belül köteles volt nyilatkozni. A nemzetgyűlés által újból elfogadott szöveget 15 na-

pon belül ki kellett hirdetnie. Megillette a nemzetgyűlés feloszlatásának joga is, de csak a kormány előterjesztésére vagy a képviselők 2/5-ének kérelmére. Egész tevékenységéért felelős volt a Nemzetgyűlésnek. A Nemzetgyűlés lényegében a miniszteri felelősségre megállapított szabályok szerint vonhatta felelősségre. A köztársasági elnök jogkörének e korlátai semmi kétséget nem hagynak az iránt, hogy a törvény látszólag ugyan a hatalmi ágak megosztására épül, valójában azonban a szuverenitás teljessége a Nemzetgyűlés kezében maradt.

c) A magyar államjog fejlődése a köztársasági törvénytől (1946. évi I. tv.) a szocialista alkotmány (1949. évi XX. tv.) elfogadásáig. (1946. febr.— 1949. aug. 18.)

Ez a több mint három esztendő maga is több szakaszra bomlik. Az első időszak valójában a köztársasági törvény végrehajtását, illetve az ennek érdekében kiadott államjogi szabályokat foglalja magában. Ide kell sorolni mindenekelőtt a köztársaság büntetőjogi védelméről rendelkező, *1946. évi VII. tv*-t. Bűntettnek nyilvánít minden a köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedést, valamint minden olyan tevékenységet, mely az állampolgári szabadság, a jogegyenlőség ellen irányul, vagy nemzetiségi, faji, illetve felekezeti gyűlölködés felkeltésére irányul. Ez a törvény intézkedett a köztársasági elnök személyének különleges büntetőjogi védelméről is. Az *1946. évi X. tv.* kifejezetten az 1946. évi I. tv-ben rögzített *állampolgári alapjogok fokozottabb védelméről* rendelkezik és bűntettnek nyilvánítja azoknak a hivatali eljárás során való megsértését.

A munkaviszonyban állók egyéni szabadságát, jogegyenlőségét és emberi méltóságát sértő korábbi jogszabályokat helyezi hatályon kívül az *1946. évi XIX. tv.* A női egyenjogúság körében a *nők egyetemi és főiskolai* felvételével kapcsolatos korlátozások megszüntetéséről intézkedik az *1946. évi XXII. tv.* A vallásszabadságot és a vallási felekezetek közötti egyenjogúságot garantálja az *1946. évi XXXIII tv.* (Megszünteti az ún. bevett és elismert — teljes jogú és nem teljes jogú — vallásfelekezetek közötti különbséget.) A jogegyenlőséget sértő, többségükben feudális jellegű rangokat és címeket szünteti meg az 1947. évi IV. tv.

Az államjog fejlődését is érinti — *az állami tulajdon* kiterjesztésével — a korszak két államosítási jogszabálya: *a szénbányászat* államosításáról *(1946. évi XIII. tv.)* és szorosan ezzel kapcsolatosan a villamosművek, energiatelepek és távvezetékek állami tulajdonba vételéről *(1946. évi XX. tv.)* intézkedő törvények. Az 1947. évi XVII. törvény a *hároméves gazdasági tervről* intézkedik. Ebben a körben alkotmányjogi jelentőségűek a kormány és az állami szervezet részére biztosított különleges felhatalmazások. E korszakra esik a békeszerződés becikkelyezése is (1947. évi XVIII. tv.), mely politikai rendelkezéseiben további kötelezettségeket ír elő az államrend demokratikus fejlesztése és a szabadságjogok biztosítása területén.

E jogszabályok még nem célozták meg a szocializmushoz való átmenetet, bár erőteljesen érintették a tőkés osztály gazdasági és politikai bázisait. Nagyrészt ennek tudható be, hogy már ezeknek a jogszabályoknak a bevezetése kapcsán is kiélesedtek a politikai küzdelmek.

A parlamenten belüli és parlamenten kívüli politikai küzdelmek eredményeként *1947 nyarán* sajátos helyzet állott elő. A parlament többségi pártja különböző politikai irányzatokra, csoportokra bomlott. A *koalíciós kormány olyan parlamenti többségre* támaszkodott, amelynek főerejét a munkásság és szegényparasztság, valamint a progresszív értelmiség érdekeit képviselő *baloldali blokk pártjai* jelentettek. Velük együtt működött a Kisgazdapártnak elsősorban a középparaszti rétegeket képviselő balszárnya. Az így kialakult *labilis parlamenti viszonyok új választások* kiírását tették szükségessé. *Az 1947. évi* őszi *választásokon a Függetlenségi Frontba tömörült*, egyben a kormány-koalíciót is alkotó négy párton kívül hat ellenzéki párt indult. Köztük elsősorban a Kisgazdapárt volt centruma és jobbszárnya jelentkezett külön pártok formájában.

A választások eredményeként a parlamentben erős baloldali többség alakult ki. Ezt jól szemlélteti a választási eredmények áttekintése.

Párt	Szavazatok száma	Százalék	Mandátum
Magyar Kommunista Párt	1 113 050	22,2684	100
Független Kisgazda Párt	769 763	15,4004	68
Szociáldemokrata Párt	744 641	14,8978	67
Nemzeti Parasztpárt	415 465	8,3121	36
Függetlenségi Front	3 042 919	60,8787	271
Keresztény Női Tábor	69 536	1,3912	4
Demokrata Néppárt	820 453	16,3145	60
Magyar Függetlenségi Párt	670 547	13,6154	49
Radikális Párt	84 169	1,6839	6
Függ. Magyar Dem. Párt	260 420	5,2101	18
Polgári Demokrata Párt	50 294	1,0062	3
	1 955 419	39,2213	140

A koalíció pártjai együttesen tehát a szavazatok több mint 60%-át kapták, közöttük több mint 22%-os részesedéssel a Kommunista Párt lett az ország legnagyobb pártja. A parlamentnek ez a baloldali többsége nyitotta meg

a lehetőséget arra, hogy parlamentáris keretek között általában *a törvényhozásra* támaszkodva valósítsák meg *a baloldali pártok programját.* Ez a program elsősorban a legjelentősebb termelési eszközök állami tulajdonba vételét, nacionalizálását tűzte ki célul. Ennek megfelelően még *1947 őszén államosították a nagybankokat,* ezzel együtt a nagybankok érdekeltségi körébe tartozó számos nagy jelentőségű kereskedelmi és ipari vállalatot is. *(1947. évi XXX. tv.) 1948 tavaszán* a bauxitbányászatot és alumíniumipart *(1948. évi XIII. tv.),* majd további iparágakat és általában *a száz munkásnál nagyobb létszámú ipari vállalatokat. (1948. évi XXV. tv.)* Ezzel a mezőgazdaságot kivéve *a népgazdaság termelőeszközeinek* túlnyomó többsége állami tulajdonná vált. Meg kell jegyezni, hogy az 1945. évben végrehajtott földreform következtében a mezőgazdaságban is jelentős volt az állami tulajdon aránya. (Állami tulajdonba kerültek az erdőgazdaságok, mintagazdaságok, a nagybirtokokhoz tartozó, jelentős mezőgazdasági ipari üzemek stb.) Emellett 1948 nyarán megindult a kisparaszti gazdaságokat összefogó szocialista szövetkezeti formák (kollektív gazdaságok) kialakítása is.

Az állami tulajdon kiszélesedése az államszervezet és állami funkciók jelentős átalakulásával járt együtt. Megjelentek a *gazdasági igazgatásnak azok a szervei,* amelyek már közvetlenül a termelés szervezését irányították. Ez a szervezet is fokozatosan alakult ki átmeneti formákon keresztül. Az 1945. őszén létrehozott ún. *Gazdasági Főtanács* (mely a gazdasági tárcákat vezető miniszterekből alakult és mintegy kis minisztertanácsként működött) elsősorban még közhatalmi funkciókat látott el. Főfeladata az infláció leküzdése és a stabilizáció előkészítése volt. A hároméves tervről intézkedő törvény hozta létre *1947-ben az Országos Tervhivatalt,* mely a terv végrehajtása érdekében felhatalmazást kapott a termelés irányításával kapcsolatos feladatok ellátására is. A nagy államosítások befejezése után jött létre a *Népgazdasági Tanács* (1949. évi XVI. tv.), mely kifejezetten a kormánynak a gazdaság irányítására rendelt szerveként működött. Egyrészt összefogta a gazdasági tárcákat, emellett a kormány hatáskörében eljárva irányította a gazdaság vezetése területén a legjelentősebb funkcionális szerveket (Közp. Statisztikai Hivatal, Országos Tervhivatal stb.). A termelés irányításával kapcsolatos feladatok átvételével egyidejűleg átalakult a minisztériumok rendszere is. A korábbi egyetlen és kifejezetten közhatalmi funkciókra rendelt ipari minisztérium helyén több minisztérium alakult az ipar egyes ágazatainak megfelelően.

Ebben az időszakban jelentős változáson ment át *a bírói szervezet* is. Megszűntek a népbíróságok. 1947 végével azonban a gazdasági bűncselekmények fokozottabb társadalmi veszélyessége külön bíróságként ún. *munkásbíróságok* létrehozását követelte meg. (1947. évi XXIII. tv.) A munkásbíróságok *4 nagyüzemi munkásülnökb*ől és egy szakbíróból állottak, hatáskörükbe a jogszabály által megállapított gazdasági bűncselekmények tartoztak. Már közvetlenül az alkotmány elfogadásának előestéjén vezette be az *1949. évi XI. tv.* a *büntető bíráskodás* egész területén a *népi ülnökök* részvételét. Közben az *1948. évi II. tv.* megszüntette *a közigazgatási bíróságot,* majd a hatásköri bíróságot s ezzel lényegében kialakult *a bíróság egységes szervezete.* A korszak törvényhozása körében külön meg kell emlékeznünk az *1948. évi LX.* törvénnyel elfogadott, *új állampolgári törvény*ről, mely a nők egyenjogúságának konzekvenciáit vonta le az állampolgári viszonyok területen. (Ez a törvény 1957-ig volt alapja a magyar állampolgársági jognak.)

d) Az 1949. évi alkotmány és módosításai.

A társadalom gazdasági rendszerében bekövetkezett változással kölcsönhatásban jelentős átalakuláson mentek át az ország politikai viszonyai is. *1948 tavaszán a két munkáspárt* — a marxista—leninista ideológia alapján — egyesült. A kormánykoalíció másik két pártja, a Független Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt magáévá tette azt a politikai programot, mely a szocializmusban látta az ország fejlődésének perspektíváját. Politikai súlyánál, szervezettségénél fogva a munkásosztály, ill. annak egységes pártja de facto a politikai élet vezető ereje lett. Mindezek együttesen azt jelentették, hogy politikai hatalom jellegében minőségi változás következett be. Olyan munkásparaszt hatalom jött létre, mely már rendelkezett a proletárdiktatúra minden lényeges ismérvével.

A politikai hatalom jellegében bekövetkezett változások konzekvenciái kezdetben nem is annyira az államszervezeten belül, mint inkább a hatalom társadalmi bázisát jelentő társadalmi-politikai mechanizmus átalakulásában jelentkeztek. 1949 tavaszán újjáalakult *a Nemzeti Függetlenségi Front. Az új szervezetet Magyar Függetlenségi Népfront* néven a munkásosztály egységes pártja (Magyar Dolgozók Pártja), a Nemzeti Parasztpárt, a Független Kisgazdapárt, a Magyar Szakszervezetek Országos Szövetsége, a Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetsége, a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége és a Magyar Ifjúság Népi Szövetsége hozta létre. Csatlakozott hozzá továbbá a városi középrétegeket képviselő két ellenzéki párt: a Radikális párt és a Független Demokrata Párt. *Az új népfront jellegét tekintve — minőségileg eltért elődjétől.* Míg korábban a Függetlenségi Front lényegében a politikai pártoknak a kormánykoalíció támogatására létrejött laza szövetségeként működött, addig az új népfront létre-

jötte már azt dokumentálta, hogy a népfrontban részt vevő szervezetek elismerik a szocialista átalakulás addigi eredményeit, magukévá teszik a szocializmus felépítésének programját, ezzel együtt a politikai hatalom gyakorlásának azt a marxista—leninista koncepcióját is, mely a munkásosztályt tekinti a szocialista átalakulás vezető társadalmi erejének, egyben minden politikai szabadságot megtagad azoktól a politikai szervezetektől, amelyek a tőkés társadalmi rend restaurálására törnek.

A szocializmusra való átmenet lehetőségeinek kibontakozásával egyidejűleg felmerült a szocialista típusú alkotmány létrehozásának gondolata. Az egyesült munkáspárt, a *Magyar Dolgozók Pártja programnyilatkozata* (1948. május 9.), amikor részletesen felvázolja a szocializmushoz való átmenet során — szó szerint: a szocializmushoz való fejlődés érdekében — megvalósítandó feladatokat, a politikai rendszert érintő fejlődési perspektívák között utal *a népi demokratikus alkotmány létrehozásának* szükségességére is. Az viszont nyilvánvaló volt, hogy szocialista típusú alkotmány létrehozására és elfogadására nem lehet hivatott az az országgyűlés, amelyet 1947-ben, nem szocialista program alapján választottak. Az újjáalakult Népfront elnöksége 1949. április 6-án kérte fel a kormányt, hogy tegyen javaslatot a Köztársasági Elnöknek az országgyűlés feloszlatására és új választások kiírására.

Az új választásokat a Köztársaság Elnöke 1949. május 15-re tűzte ki. A választásokon már nem az egyes pártok, hanem az új népfront-koncepciónak megfelelően, a népfrontmozgalom jelöltjei indultak. A *Népfront választási felhívása* összefoglalta a társadalom politikai és gazdasági rendszerében 1945 óta bekövetkezett előrehaladást, jelezte a további fejlődés szocialista irányát, egyben az államhatalom jellegében bekövetkező változást is. Így az 1949 májusában megtartott választásokat olyan népszavazásnak is felfoghatjuk, mely a szocialista programra való átmenet jóváhagyására volt hivatott. A választásokon egyébként a választásra jogosultak 94,7%-a szavazott (távol maradt 5,3%), a népfront ellen szavazott 2,5%, azaz a választójogosultak több mint 91%-a a népfront programjára és jelöltjeire adta le szavazatát.

Az alkotmányelőkészítő bizottságot a Kormány *1949. május 27-i határozatával* küldte ki. Az alkotmány tervezetének szövegét a Kormány 1949. augusztus 5-én hozta nyilvánosságra. Ezt követően egy héten át népgyűléseken, üzemekben, társadalmi szervezetekben vitatták meg a tervezetet. A kormány által benyújtott javaslatot az országgyűlés 1949. aug. 17-én és 18-án tartott ülésén tárgyalta meg, illetve fogadta el a képviselők egyhangú szavazatával. Az alkotmányt a Hivatalos Lapban 1949. augusztus 20-án — mint az 1949. évi XX. tv-t — hirdették ki és az alkotmány 75. §-ában foglalt rendelkezés alapján kihirdetésével hatályba is lépett. 1949. augusztus 20-a óta az írott alkotmány gyakorlatba való átültetése és módosításai fejezik ki a magyar államjog fejlődését (→ *Magyarország alkotmánya).*

Irodalom: *Nagy* Ernő: Magyarország közjoga. 7. kiad. Bp. 1912—1914.; *Molnár* Kálmán: Magyar közjog. 3. kiad. Bp. 1929.; *Tomcsányi* Móric: Magyarország közjoga. 5. kiad. Bp. 1943.; Magyar alkotmányjog. Szerk. Beér J. Bp. 1951.; *Beér* János—*Kovács* István—*Szamel* Lajos: Magyar államjog. Bp. 1960.; *Beér* János —*Kovács* István—*Szamel* Lajos: Goszudarsztvennoe pravo Vengerszkoj Narodnoj Reszpubliki. Moszkva, 1963.; *Korom* Mihály: A fasizmus bukása Magyarországon. Bp. 1961.; *Kovács* István: Magyar államjog. 1—2. köt. Szeged, 1977—78.

The law of the Soviet State. Ed. Vyshinsky, A. J. New York, 1951.; Szovetszkoe goszudarsztvennoe pravo. Red. Trajnin, J. P.— Kareva, M. P. etc. Moszkva, 1948.; *Lepëskin,* A. I.: Kursz szovetszkogo goszudarsztvennogo prava. Tom. 1—2. Moszkva, 1961.; Szovetszkoe goszudarsztvennoe pravo. Red. Kravcsuk, Sz. Sz. Moszkva, 1975.; Szovetszkoe konsztitucionnoe pravo. Red. Ruszinova, Sz. I.— Rjazsin, V. A. Leningrad, 1975.; Goszudarsztvennoe pravo burzsoaznüh sztran i sztran oszvobodivsihszja ot kolonialnoj zaviszimoszti. Red. Sztarodobszkij, B. A.—Csirkin, V. E. 2. Izd. Moszkva, 1977.; *Laco,* K.: Ustava predmnichovskei ČSR a ústava ČSSR. Bratislava, 1965.; *Trella,* R.—*Chovanec,* J.: A Csehszlovák Szocialista Köztársaság új államjogi elrendezése. Bratislava, 1971.; *Prisca,* N.: Drept constituţional. Edit. Didact. Pedag. Bucureşti, 1977.; *Burda,* A.: Polskie prawo państwowe. Warszawa, 1969.; Staatsrecht der DDR. Red. Egler, G.—Gruel, K. F. etc. Berlin, 1977.

Dicey, A. V.: Bevezetés az angol alkotmányjogba. Bp. 1902.; *Wade—Philips:* Constitutional Law. 8. ed. London, 1970.; *Smith,* S. A.: Constitutional and administrative law. Harmondsworth, 1973.; *Willoghby,* W. W.: The constitutional law of the United States. New York, 1927.; *Rocco,* J.: American Constitutional law 2 ed. New York—London, 1965.; *Cadart,* J.: Institutions politiques et droit constitutionnel. Vols. 1—2. Paris, 1975.; *Biscaretti di Ruffia,* P.: Diritto constituzionale. Istituzioni di diritto pubblico. 9. ed. Napoli, 1972.; *Stein,* E.: Lehrbuch des Staatsrechts. 2. neubearb. Aufl. Tübingen, 1971.; *Hesse,* K.: Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland. Karlsruhe, 1969.; *Adamovich,* L.: Handbuch des österreichischen Verfassungsrechts. 6. Aufl. Wien—New York, 1971.; *Giacometti,* Z.—*Fleiner,* F.: Schweizerisches Bundesrecht. Zürich, 1965.

Kovács István

ÁLLAMJOGTUDOMÁNY: I. Az államjogtudomány az állam- és jogtudományok rendszerében (306.) — II. Az államjogtudomány kezdetei. A leíró feudális közjog és rokontudományai (307.) — III. A burzsoá államjogtudomány (311.) — IV. A szocialista államjogtudomány (321.) — V. A magyar államjogtudomány kialakulása és fejlődése. (328.)

I. Az államjogtudomány az állam- és jogtudományok rendszerében.

Az államjogtudomány a jogtudományokhoz tartozó tudományág. Tárgyát az államjog mint jogágazat normái és az ezek által rendezett társadalmi viszonyok adják. Alapvető vonásait és módszereit is elsősorban jogtudományi jellege határozza meg. Számos sajátos vonása viszont abból ered, hogy a jogtudományoknak abban a csoportjában helyezkedik el, amelyek egyben az államtudományokhoz is tartoznak. Az államjogtudomány tehát mintegy az államtudományok és a jogtudományok metszőpontján helyezkedik el. Az államtudományok csoportjába tartoznak, az államjogtudomány mellett, a vele legszorosabb kapcsolatban álló rokon tudományok, mint a közigazgatási jog, pénzügyi jog, nemzetközi közjog, továbbá az állam- és jogelmélet, valamint az állam- és jogtörténet. Ez utóbbiak főként azokkal a tárgyköreikkel, amelyek elsősorban az államjog mint jogágazat elméletével, illetve fejlődésével kapcsolatosak. Itt kell megemlítenünk, hogy vannak olyan felfogások, amelyek külön választják, egymástól elkülöníthető tudományágazatként kezelik az államelméletet és a jogelméletet, továbbá az állami, illetve politikai intézmények történetét és a jogtörténetet. E felfogás mellett természetesen az államelmélet és a politikai intézmények története esnek közelebb az államjogtudományhoz és ezek tartoznak az államtudományok csoportjához. A jogtudományok említett ágazatai mellett az államtudományokhoz sorolhatjuk a szervezéstudományoknak azokat az ágazatait vagy területeit, amelyek az államszervezet problematikájával foglalkoznak. Így egyértelműen az államtudományokhoz kell sorolnunk pl. a szovjet építés vagy szovjet államépítés tudományát vagy a szervezetszociológiának az államszervezetet tárgyaló fejezeteit. Bizonyos egyszerűsítéssel az államtudományokhoz sorolhatók mindazok a tudományok, amelyek az államhatalom megszerzésének, megtartásának, gyakorlásának szervezetét, módszereit, eszközeit, ezek fejlődésének törvényszerűségeit vizsgálják.

Igen gyakori az a felfogás, mely az államtudományokat a politikai tudományokkal azonosítja. Kétségtelen, igen közel eső fogalmakról van szó, és hosszú időn át jogosan kezelték szinonim fogalmakként a politikai tudományok és az államtudományok terminus technicusait. A társadalomtudományok mai differenciáltsága mellett azonban ez az azonosítás többé nem indokolt, de nem lehet tagadni, hogy az államtudományok csoportja igen szoros kapcsolatban van a politikai tudományok csoportjával.

Fokozza az államtudományok és a politikatudományok egymáshoz való viszonyának pontos meghatározásából adódó nehézségeket, hogy a politikai tudományok határvonalai jóval elmosódottabbak, mint az államtudományoké. Ide sorolják mindenekelőtt a politikai gazdaságtant és annak egyes ágazatait (pl. a pénzügytant) mint olyan önálló tudományokat, amelyek a gazdaság törvényszerűségeinek feltárásával elsődlegesen a gazdaság állami irányításához, illetve befolyásolásához nyújtanak segítséget; a statisztikát mint a társadalom állami vezetését, illetve befolyásolását érdeklő számszerűségekben is kifejezhető tények, adatok objektív ismérveken alapuló nyilvántartásának, regisztrálásának tudományát; a demográfiát mint a népesedés alakulásának törvényszerűségeit, illetve a népesedés alakulására ható állami eszközöket feltáró tudományt.

Az eddig felsorolt, szűkebb értelemben vett politikai tudományokon túl egyes felfogások különböző irányokban szélesítik a politikai tudományok csoportját, az említetteken kívül ide sorolva még számos más társadalomtudományt, így a filozófiának a politikai viszonyokat elemző anyagát vagy a politikai szociológiát. A politikai tudományok ilyen irányú szélesítése nem kifogásolható. Egészen más a helyzet azoknak a törekvéseknek a megítélésében, amelyek magát a gyakorlati politikát, illetve a politikai tudományok eredményeinek gyakorlati realizálására irányuló állami vagy társadalmi tevékenység egyes területeit is a politikai tudományok között kívánják nyilvántartani. Ezzel nyilvánvalóan nem lehet egyetérteni.

Ma számos államban (a tőkés államok nagy többségében) elismerik az önálló politikatudomány létezését. Igen gyakori az is, hogy ennek tárgyát az állam és az egyén közötti alapvető viszonyokat rendező államjog tárgyával (tehát az államjog által szabályozott, ennek megfelelően az államjog tudománya által is vizsgált társadalmi viszonyokkal) azonosítják. E felfogás valójában az egész önálló politikatudományt az alkotmányjog-tudomány vagy államjogtudomány egyik sajátos, a társadalom tényeire és politikai összefüggéseire koncentrált módszerének, mintegy „szociológiai módszerektől áthatott" államjogtudománynak tekinti. Közel áll ehhez az a felfogás, mely az önálló politikatudományt a szociológia egyik ágazatával, a politikai szociológiával azonosítja. (Vö. M. *Duverger:* Sociologie politique. Paris, 1964. 24. p.) Más nézetek szerint vi-

szont a politika-tudomány olyan parttalan társadalomtudomány, mely mindent tárgyának tekinthet, aminek valamiféle politikai vonatkozása van. „Egy olyan világban, ahol a politikai elem lényegében minden emberi tevékenységet elér, a politikatudománynak gyakorlatilag nem lehet más határa, mint az emberi szellem elégtelensége arra, hogy felfogja a társadalmi élet problémáit a maga totalitásában" — mondja *Burdeaux*. (Vö. Traité de science politique. Paris, 1965. Tom. I. 2. p.) E felfogás szerint a politika tudománya a különböző, „a politikai hatalommal és annak cselekvési eszközeivel" foglalkozó tudományok (történet, szociológia, filozófia, jogtudomány, szervezéstudományok stb.) találkozóhelye, sajátos elkülönült tudománnyá való integrálódása — „mégis az alkotmányjog-tudomány bizonyos túlsúlyával és az alkotmányjog-tudomány bizonyos alapozó jellegének megőrzésével." Az alkotmányjog-tudomány számára az biztosítja ezt a kitüntető helyet, hogy saját tárgyának vizsgálata során valójában az így felfogott politikatudomány minden lényeges elemével találkozik, hiszen végül is az államjogtudomány „az állam megszervezésének" alaptudománya. Mint az állam szervezésének vagy szervezetének alaptudománya foglalkozik a tevékenységgel is, amit ez a szervezet folytat. Ám a politika tudománya éppen e tevékenység mélyebb és sokoldalúbb megismerését segíti „az államszervezet által kanalizált társadalmi folyamatok mozgásának elemzése útján, e társadalmi folyamatok mozgástörvényeinek feltárásával." (Vö. *Burdeaux* i. m. 11. old. skk.)

A politikai tudományok bizonytalan határvonalai és nagyfokú heterogenitása arra utal, hogy a társadalomtudományoknak az a robbanásszerű fejlődése, mely a 17. században indult meg és szinte egy csapásra széttörte az ún. klasszikus politikatudomány kereteit, napjainkig nem zárult le. Az azóta eltelt évszázadok folyamán a klasszikus politikatudomány legkülönbözőbb alkotó elemei léptek fel önmagukban, vagy más részelemekkel összekapcsolódva, az önálló tudománnyá szerveződés igényével, hogy aztán egyikük időtálló egzakt tudománnyá váljon, másikuk tovább osztódjon, vagy hosszabb-rövidebb virágzás után végleg letűnjön, mint pl. a kameralisztika és a statisztika (államismeret) néven intézményesedett status-tudományok. Ez utóbbi, csak nevében és legfeljebb néhány részletében él tovább a mai statisztikában, illetve statisztikatudományban, viszont annál közvetlenebbül érintette a feudális közjog, illetve államjog tudományának alakulását.

A szocialista államok többségében is megkülönböztetik ugyan az államtudományokat, illetve politikai tudományokat mint a társadalomtudományok több-kevesebb pontossággal körülhatárolható csoportját, *nem ismerik el azonban a többi társadalomtudományi ágtól elkülönült önálló politikatudományt.* Abból indulnak ki, hogy az állam- és jogtudományok, valamint a társadalomtudományok különböző egyéb ágazatai, illetve a marxizmus—leninizmus alkotó elemeinek tekintett dialektikus és történelmi materializmus, valamint a marxista—leninista politikai gazdaságtan, az államhatalom, illetve a politikai hatalom összes tartalmi és formai elemeit vizsgálják, ideértve keletkezésének és fejlődésének tudományos törvényeit is. Ez egyben visszahat az összes érintett tudományágak, ezek között a szocialista államjogtudomány sajátosságaira, társadalmi funkcióinak alakulására.

II. Az államjogtudomány kezdetei. — A leíró feudális közjog és rokontudományai.

Az államjog mint jogágazat kezdeteit azok az első közjogi művek jelentik, amelyek a 17. század első évtizedeiben a német-római birodalom közjogát fogalták össze. Ennek nyomán más államokban is megindult az államhatalom gyakorlásának rendszerét kifejező jogszabályok összefoglalása. Johannes *Limnaeus*-nak a német-római birodalom közjogát összefoglaló folyamatosan kiadott könyvét az első, a teljesség igényével fellépő rendszeres közjogi műként tartják számon. (Jus publicum Imperii Romano-Germanici. Argentorati. 1629—1633.) A birodalmi közjog oktatására az első önálló tanszéket 1636-ban szervezték meg az ingolstadti egyetemen. A 17. század folyamán egyébként a birodalom szinte minden egyetemén kötelező tantárggyá vált. A számos közjogi mű közül a továbbiakban még néhányat megemlítünk. Igen elterjedt munka volt, rövid időn belül többször is kiadták Wilhelm *Becker* viszonylag kis terjedelmű közjogi könyvét. Magyarországon főként a Szelepcsényi Györgynek (előbb nyitrai püspök, majd hercegprímás) ajánlott negyedik kiadása (Synopsis juris Imperii Romano Germanici. Coloniae, 1655), majd az 1668. évi bécsi kiadása vált különösen ismertté (Beckeri Jus Publicum Romano-Germanicum. Viennae, 1668). Szintén több kiadást ért meg Hermannus *Hermes* salzburgi professzor birodalmi közjoga. (Fasciculus iuris publici, studio et opera Hermanni *Hermes*. Salisburgi 1674.)

A közjog a 18. század folyamán a német birodalomban igen széles körű irodalmat mutathat fel. Nemcsak a birodalom közjogát dolgozták fel, hanem a birodalmat alkotó egyes államok belső felépítését, a rendek és az egyes államok fejedelmeinek jogait. A 18. század közjogi szerzői közül leginkább ismert Johann Jacob *Moser* (1701—1785), akinek főműve, a német birodalom és az egyes államok közjogát összefoglaló munkája „Teutsches Staatsrecht" (Nürnbergben 1737 és 1754 között jelent meg és közel száz könyvre terjed). — Ezek a művek kifejezetten leíró jel-

legűek, egyszerűen a hatályos közjog leírását, összefoglalását célozzák, legfeljebb néhány inkább moralizáló vagy etimológiai értelmezéssel mennek túl a hatályos közjog, egyébként gyakran célzatos, a szerző által követett politikai vagy vallási irányzathoz igazított összefoglalásán. *Limnaeus* pl. viszonylag sokat foglalkozik az állam vagy az államhatalom sajátosságaival, amit a színházhoz hasonlít, ahol a nép fizethet és nézelődhet, de az előre megírt szerepeket mások, „a nagyok" játsszák. *Becker* pl. az alaptörvény fogalmát és fajait fejtegeti, azonban kifejezetten csak a birodalmi viszonyokra és intézményekre van tekintettel. *Hermes* a közjog és magánjog elhatárolásához igyekszik általánosítható fogalmat találni. Ehhez Ulpianus formulájából indul ki, annak szó szerinti értelmezése alapján, de azzal bizonyos fokig szemben állva von határvonalat a közjog és magánjog között. Ulpianusszal szemben hangsúlyozza, hogy mind a közjog, mind a magánjog egyaránt szolgálja a közösség és a magánosok (az egyesek) hasznát, de míg a közjog *elsődlegesen* a közösségre tekint és csak közvetve szolgálja az egyest, addig a magánjog az egyénre tekint, közvetlenül annak hasznára van, és csak következményeiben szolgálja a közösséget. (Jura omnia et leges pro utilitate publica latae sint ... tamen quaedam in executione primo in utilitatem publicum redundant, ex quibus in consequentiam utilitas ad singulos difluit, unde jus publicum. Aliae vero leges sunt et quibus utilitas in executione prius ad singulos deinde ad rempubl. dimanant.) (Cap. I. 2—3.)

Nagyrészt a német birodalmi minta nyomán a 17. század végén és a 18. század folyamán szórványosan ugyan, de Európa más államaiban is megjelennek olyan közjogi művek, amelyek az uralkodó jóváhagyásával vagy kifejezetten a királyi udvar használatára összefoglalják az államhatalom gyakorlására vonatkozó törvények, dekrétumok kisebb vagy nagyobb részét. A lengyel királyság közjogának irodalmából Gottfried *Lengnich* kétkötetes művét említjük meg. (Jus publicum Regni Polonae. Gedani, 1765.)

Franciaországban 1769-ben jelent meg *Fleury* (L'abbé) posztumusz műve a francia közjogról. Már a munka címe is mutatja, hogy eredetileg a királyi udvar használatára készült. (Le droit public de France. Ouvrage posthume composé pour l'éducation des princes et publ. avec les notes par J. B. *Daragon*, Vol. 1—2. Paris, 1769.) Már a cári Oroszország államjogának kialakulása kapcsán említettük *Morgenstern* művét a 18. századbeli Oroszország közjogáról. (*Morgenstern:* Jus publicum Imperii Russorum. Hallae, 1737.) A német egyetemeken egyébként számos más európai ország közjogáról is készültek könyvek.

A feudális közjogi művek általában aulikus művek. Ezt nem csupán a korabeli cenzúra magyarázza. Igen gyakori, hogy az uralkodók egyenesen előírták a közjogi művek tartalmát. Ennek ellenére előfordult, hogy egyes közjogi szerzők vagy műveik az uralkodó és a rendek közötti politikai harcok ütközőpontjába kerültek. Ennek egyik jellemző esetenként jegyzi fel az államjogtudomány története, hogy J. J. *Moser* professzor, aki előzőleg már a fejedelmének kegyeit jelentékeny mértékben élvezte, de mert egyik munkájában a rendek jogai mellett erélyesen állást foglalt, öt évi várfogságot szenvedett. (Vö. *Nagy* Ernő: A közjog tudományos műveléséről, Jogtudományi Közlöny, 1902.)

A feudális közjogi művek közös vonása az is, hogy általában egy-egy ország hatályos államjogát ismertetik. Kifejezetten és egyértelműen leíró jellegüket nem érintik az egyes tételes szabályokhoz fűzött, gyakran naiv megjegyzések. Sem deduktív alapon (pl. a filozófia tételeiből kiindulva), sem induktív módon (pl. a különböző államok intézményeinek összevetése alapján) nem törekedtek általános elvek, elméleti tételek kimunkálására. Ez nagyban-egészben még Moser munkásságára is jellemző, bár nála már megfigyelhető az az igény, hogy legalább a német birodalom egyes államainak belső közjogát összehasonlítva kísérelje meg a közös vonások kiemelését.

A leíró jellegű közjogi művek mellett az ugyancsak a 16. és 17. század folyamán kikialakuló, illetve önállósuló rokontudományok (előbb a politika és a természetjog, majd a statisztika és az ún. kamerális tudományok) tartalmazzák a feudális közjog tárgyára vonatkozó általános törvényszerűségeket, vagy inkább az elvi megállapítások igényével fellépő általánosításokat.

A *politika* mint az állam kormányzásának „mesterségére" vagy „művészetére" (mesterség vagy művészet évezredeken át lényegében ugyanazt a fogalmat fejezte ki) vonatkozó ismereteket összefoglaló tan a keresztény középkor hosszú évszázadain keresztül a teológia részeként őrizte (vagy inkább az egyház napi szükségleteihez alkalmazta) az ókor nagy gondolkodóitól örökölt politikai tanításokat. Előbb *Platon* ideális állama, majd a 13. századtól kezdve inkább *Arisztotelész* politikája uralta a hivatalos teológia által közvetített politikai eszméket. Az előbbi korszak reprezentánsa *Szent Ágoston* (354—430) teológiája, különösen „Az Isten államáról" (De civitate Dei) c. műve, míg az Arisztotelész hatása alatt álló középkori politikai gondolkodás főként *Aquinói Szent Tamás* (1225—1274) teológiájára épül. Meg kell azonban jegyezni, hogy *Platon* és *Arisztotelész* hatásának ez a szembeállítása, mint ahogy a teológia két nagy korszakának határvonala is merőben viszonylagos. Szent Ágoston is figyelemmel volt *Arisztotelész* politikai tanaira, mint ahogy az *Aquinói Szent Tamás* utáni teológiában is gyakran megje-

lennek *Platon* tanainak elemei, sőt vannak időszakok, amikor *Platon* politikai tanai különös hangsúlyt kapnak. *Aquinói Szent Tamás* politikai tanai lényegében a pápaság és a császárság közötti harc folyamatában annak a törekvésnek a szolgálatában állottak, amelyek a világi államot alá kívánták rendelni az egyháznak. A királyi hatalom korlátozottságára vonatkozó megállapításai is szoros kapcsolatban vannak ezekkel a törekvésekkel. Ennek ellenhatásaként már a reneszánsz előfutáraival együtt megjelennek a világiasodó, a teológiától függetlenedő, az egyház világi hatalmával szembeforduló politikai tanítások képviselői. Köztük elsőként *Dante* említendő (1265—1321), akinek „Monarchia" (Egyeduralom) c. munkája (1318) évszázadokon át adott érveket pápa és az egyház világi hatalmának tagadásához.

A Dante által képviselt kezdetek után végül is csak a reneszánsz korának zárószakasza, a 16. század, a reformáció százada hozta meg az önálló politikatudomány kialakulását, annak a teológiából való végleges kiválását. *Machiavelli* „A fejedelem" (Il principe) c. műve (1513), Jean *Bodin* „Hat könyv az államról" (Les six livres de la République) c. nagyszabású munkája (1580), *Althusius* „Politika" című, a kálvinista politikai tanokat rendszerbe foglaló tankönyve (1603) egy-egy mérföldköve annak a folyamatnak, mely az ókori példákra való utalással ugyan, de végül is a hatalomra törő polgárság szolgálatában hozta létre a világivá vált, önállósult politikatudományt.

A kialakuló, illetve önállósuló politika tudománya még sokban őrizte a teológia nyomait. Ez többek között abban is kifejezésre jut, hogy teljességre törekedett, azaz az egész társadalom berendezésére vetítve igyekezett felvázolni a jó kormányzással szemben támasztott elvárásokat — mai fogalmakat használva ez azt jelenti, hogy az állami főhatalom rendszerének felépítésén túl magában foglalta az állam gazdasági tevékenységére, ezzel együtt gazdaságpolitikájára, rendészeti tevékenységére, valamint közigazgatási politikájára, igazságügyi és jogpolitikájára, a szociális ügyekre és szociálpolitikára, kulturális és vallási ügyekre, az állam fegyveres védelmére és ennek szervezésére vonatkozó legfontosabb alapelveket is. A tárgynak a teológiától örökölt ez a sokfélesége egyben jelezte a differenciálódás, az új tudományágak jelentkezésének fő irányait is. A politikai gazdaságtan mint önálló tudomány igen hamar megszilárdult, és maga is további ágazati gazdaságtudományok kiindulópontjává lett. Emellett mind a maga általánosságában, mind ágazati tudományain keresztül jelentősen hozzájárult a már említett olyan államtudományok, mint a statisztika és az ún. kameralisztika kialakításához.

Az önállósuló politika tudománya és a jogtudomány (jurisprudentia) találkozása hozta létre azokat a *természetjogi* műveket, amelyek a korábbi, az isteni akarattal azonosított vagy az általános természeti törvényekből származtatott természetjog helyére az emberi természetnek megfelelő, abból az emberi ész segítségével kikövetkeztetett jogi alapelveket állította. Mint ismeretes, ennek az új természetjognak a jelentkezését Hugo *Grotius* (1583—1645) nagy művének megjelenésétől számítják. (De jure belli ac pacis, Paris. 1625.)

Ettől kezdve az államjog tárgyát érdeklő elméleti kérdések vizsgálata több, egymástól nagyban-egészben elhatárolható úton halad. Szükségképpen eltérő sajátosságokat mutat a formálódó burzsoá állam viszonyai közepette (tehát Hollandiában és Angliában), a kapitalizálódó gazdaság és az abszolutizmus egyre élesedő ellentmondásainak Franciaországában, továbbá a fejedelmi abszolutizmus és a rendi monarchiák különböző változatait felmutató Németországban. Ezek a különbségek lényegében ugyanazokra az okokra vezethetők vissza, amelyekre a burzsoá államjog kialakulásának háromféle útját vizsgálva (angolszász, francia forradalmi, német—osztrák út) már utaltunk és végső soron a társadalmi gazdasági viszonyok fejlettségének eltérő vonásaiban gyökereznek. (→ *Államjog*)

Hollandiában Baruch *Spinoza* (1632—1677), Angliában Thomas *Hobbes* (1588—1679) és John *Locke* (1632—1704), tehát a filozófusok politikai művei fejezik ki a kialakuló burzsoá jogrendszer, ezen belül az állami berendezkedés jogi szabályozásának elvi alapjait, vagy — még inkább — az állami berendezkedés fejlődésével szemben támasztott és a burzsoázia érdekeit kifejező elvárásokat.

Franciaországban elsősorban az angol politikai irodalom hatására kibontakozó ellenzéki beállítottságú politikai jogi irodalom, köztük Charles *Montesquieu* (1689—1755) és Jean-Jacques *Rousseau* (1712—1778) készítik elő az államjog intézményeinek forradalmi átalakítását. Németországban a hivatalosan is elismert és egyetemi tantárggyá szelídített természetjog tudománya foglalja magában a feudális közjog elméleti alapjait. A Németországban kialakult természetjog ugyanis — bár kétség kívül a *Grotius* által kijelölt utakon indult el — kisebb-nagyobb súrlódások árán végül is összesimult a feudális jogrendszerrel, ezen belül a feudális államberendezkedés és az azt kifejező feudális közjog alapintézményeivel.

A továbbiakban a természetjog művelői közül csak azokat emeljük ki, akiknek munkássága nem csupán az egész állam- és jogtudomány fejlődése, hanem az államjogtudománynak kialakulása szempontjából is különös figyelmet érdemel.

S. *Puffendorf* heidelbergi professzor (1632—1694) elsőként oktatta a természetjogot mint önálló egyetemi diszciplínát. Szorosan Grotius

természetjogára támaszkodott, azonban a társadalom politikai berendezkedésével, az államhatalommal kapcsolatos jogi tételeket már Hobbes nézetei alapján vizsgálta. A természetjogot tárgyaló fő műve 1672-ben jelent meg. (De jure naturae et gentium libri VIII. London, 1672.) Közjogi művében — De statu imperii germanici. Genevae, 1667. — a *német-római* birodalom államberendezkedését természetjogi elvei alapján kritikailag vizsgálta. A kor politikai viszonyaira jellemző, hogy e műve álnéven (Severino de Mozambano — név alatt) jelent meg. Christian *Thomasius* (1655—1728) lipcsei, majd hallei professzor érdeme, hogy ráirányította a figyelmet a politika, az erkölcs és a jog közötti különbségek jelentőségére. Ebből kiindulva szélesebb és szűkebb értelemben vett természetjog között különböztetett. A szélesebb értelemben vett természetjoghoz sorolta az erkölcs és a politika irányító elveit, alapelveit is, a szűkebb értelemben vett természetjoghoz azonban csak a jogot meghatározó alapelveket számította. Felismerte, hogy a jogot „kikényszeríthetősége" (azóta tisztázódott fogalmakat használva azt mondanók, hogy a közhatalom, az állam által való kikényszeríthetőség) különbözteti meg egyéb magatartási szabályoktól. Ezzel jelentősen hozzájárult a természetjog tudományának az erkölcstantól és a politikatudománytól való elhatárolásához, egyben a jogilag szabályozott és nem szabályozott politikai viszonyok közötti ismérvek tudományos megalapozásához. Az államjogtudomány kialakulásához való hozzájárulását főleg erről az oldalról kell aláhúznunk. (Főműve: Fundamenta juris naturae et gentium e sensu communi deducta, in quibus ubique decernuntur principia honesti, justi ac decori in usum auditorii *Thomasiani*, Halae, 1705.) Gottfried Wilhelm *Leibnitz* (1646—1716) nem írt ugyan önálló természetjogi művet, azonban számos művében foglalkozik a természetjog egyes, inkább eklektikusan kiemelt elemeivel. Főként módszertani oldalról járult hozzá az állam- és jogtudományok fejlődéséhez,. Elsőként különböztette meg vagy inkább tudatosította a jog tárgyalásának, bemutatásának különböző megközelítési módjait. *Leibnitz* a dogmatikai, történeti és bölcseleti megközelítési módokat emelte ki. Az utóbbi alatt lényegében a jog eredetére, létrejöttének okaira, funkcióira, más jelenségekhez való viszonyára irányzott természetjogi vizsgálódásokat értette.

Christian *Wolff* hallei professzor (1679—1753) munkássága *Leibnitz* módszertanát és *Thomasius* differenciált fogalomrendszerét egyesítve és alkalmazva végső soron lezárja a feudális jogrendszer és a természetjog összeegyeztetésének folyamatát. Nagy terjedelmű művében (Jus naturae methodo scientifica pertractatum. T. 1—9. Halae, 1741.) nemcsak a jognak addig természetjogként tárgyalt általános elveit dolgozta fel, hanem a tételes jog összes alapintézményei elméleti alapjainak bemutatását tűzte ki célul. Különösen nagy teret szentelt a korabeli rendi jogok és a feudális közjog intézményeinek. Nevéhez fűződik pl. a tételes törvények különböző típusainak, ezen belül a feudális alaptörvény különböző változatainak meghatározása és rendszerezése. Az államjogtudomány megalapozásában már ez önmagában is kitüntető helyet biztosít számára. *Wolff* munkássága és sikere lényegében annak az irányzatnak az előretörését jelzi, mely fokozatosan háttérbe szorította a korai burzsoá forradalmakat előkészítő, illetve azok során kialakult természetjogi elveket, és helyükre a feudális államok hatályos jogrendszeréből kikövetkeztetett vagy kikövetkeztethető általános jogelveket állította. Ezen az áron a természetjog olyan, hivatalosan elismert általános jogtanná — általános jogtételek, jogi alapelvek gyűjteményévé — vált, amelyből a tételes jog egésze, a jog összes ágazatának minden intézménye levezethető volt. Ez a tendencia tovább erősödött Wolff tanítványainál, illetve követőinél.

Másrészt azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a tételes jog tanulmányozása szükségképpen felhívta a figyelmet a feudális jogrendszernek a gazdaság fejlődése következtében történt változásaira, differenciálódására. Ily módon már a feudális állam viszonyai közepette helyet kap a természetjog rendszerében „az általános közjog" (jus publicum universale), és azt szembeállítják a vagyoni viszonyokat szabályozó polgári jog (jus civile universale) alapelveivel, illetve alapintézményeivel. (Vö. Joach. Georgi *Daries:* Institutiones jurisprudentiae universalis, in quibus omnia juris naturae socialis et gentium capita in usum auditori sui methodo scientifica explanantur. Ed. sexta, Ienae, 1764.)

Így tehát már a feudális állam viszonyai között elméleti alátámasztást kapott a politikai viszonyokat szabályozó közjog és magánjog elhatárolása, azaz a polgári forradalmak nyomán kialakuló burzsoá jogrendszer egyik fontos alapelve. Ez azonban nyilvánvalóan nem fedheti el azt, hogy a természetjogi irodalomnak ez a 18. század második felére jellemző irányzata eltávolodott eredeti filozófiai alapjaitól, a természetjogot feloldotta a feudális jogrendszerben, és ezzel lényegében el is vesztette haladó, előremutató jellegét.

Az új szintézis Immanuel *Kant* nevéhez fűződik „az általános államjog" természetjogi alapjainak továbbfejlesztése terén is. Kant egyrészt általánosítja a francia forradalomban kialakult közjogi intézmények tapasztalatait, másrészt visszavezeti a természetjogi irodalomban kialakított „általános államjogot" eredeti filozófiai alapjaihoz. Ez azonban már átvezet bennünket a burzsoá államjogtudomány kialakulásának első lépéseihez.

A *statisztika* vagy államismerettan a 17. század derekán alakult ki és vált önálló tantárggyá a németországi egyetemeken. Valójában nem más, mint a feudális közjog, a politika, a politikai gazdaságtan, a politikai földrajz (később természetjog) egyes elemeinek felhasználásával az európai államok területéről, népéről, szervezetéről gazdasági és hadi potenciáljáról összegyűjtött, sokszor számszerűen is kifejezett adatok rendszerezése és közlése. Első egyetemi előadójaként Hermann *Conring* (1606—1671) helmstadti professzort említik, aki kora nagy polihisztora volt, a nyelvészet, az orvostudományok, a filozófia, a teológia, a politika területén egyaránt tevékenykedett. Államtani előadásait Staatskunde („államisme") címmel tartotta. Innen származtatják a statisztika elnevezést. A statisztika igen jó szolgálatokat tett a növekvő államapparátus szakembereinek képzésében. A 18. század elejétől kezdve a statisztikán belül erősödött a közjogi ismeretek aránya, ezzel párhuzamosan a statisztikai művekben megjelent a kezdetleges összehasonlító módszer is, mely az egyes államok törvényeiben leírt közjogi intézmények összevetése alapján a feudális közjog bizonyos általános elveinek ismertetését is feladatának tekintette. Vannak olyan vélemények, amelyek csak ettől az időponttól számítják a statisztikának mint államtudománynak a megjelenését, a korábbi, egyes államokat ismertető munkákat inkább az útleírásokhoz sorolják, vagy legfeljebb a kibővített politikai földrajz egyik megjelenési formájaként kezelik. A statisztika e második, a közjogi intézmények túlsúlyát tükröző irányzatának legnevesebb képviselője (sokak szerint megalapozója) Gottfried *Achenwall* (1719—1772) göttingai professzor. Achenwall művének első kiadása az államtudomány címet viselte, ezzel is jelezve az államjog anyagának előtérbe állítását. (Abriss der neuesten Staatswissenschaft der vornehmsten europäischen Reiche und Republiken zum Gebrauch in seinen Academischen Vorlesungen. Göttingen, 1749.) A mű további kiadásaiban egyre több az államjog és egyre kevesebb az egyéb ismeretanyag. A könyvnek a tanítványok által előkészített hatodik, illetve hetedik kiadása, mely a francia forradalom előestéjén jelent meg (1785—1790), ezt címében is kifejezésre juttatja, amennyiben elhagyja az államtudományra való utalást és egyszerűen a jelesebb európai államok alkotmányainak összefoglalását ígéri. (Staatsverfassung der heutigen vornehmsten europäischen Reiche und Völker im Grundrisse.) Megemlítésre érdemes, hogy számosan vitatják — nem is minden alap nélkül — Achenwall érdemeit a statisztika közjogi irányának megalapításában. A magyar származású, brassói születésű *Schmeizel* Márton, a hallei egyetem máig is élő magyar könyvtárának megalapítója (1679—1747) előbb jénai, majd hallei professzor, már 1723-ban előadott egy nagyban-egészben hasonló ismeretanyagot tartalmazó Politico-statisticum c. kollégiumot, 1732-ben, tehát több mint 17 évvel Achenwallt megelőzve adta közre a kollégium anyagát összefoglaló könyvet: „Einleitung zur Staatswissenschaft." Schmeizel több közjogi művet is írt, köztük egyet a magyar királyi koronáról, mit szülővárosának, a brassói tanácsnak ajánlott.

A statisztika tudományának ez a **közjogi** iránya egyébként tovább erősödött, majd fokozatosan összeolvadt a leíró feudális közjog nyomán kialakuló államjogtudománnyal.

A statisztika vagy államtan egyik oldalhajtásaként kell felfognunk *az ún. kameralisztikát* mint az állami vagyon és pénzügyek igazgatásának tudományát. Valójában alkalmazott politika, a politikai gazdaságtan számos jelentős elemével. Van azonban a kameralisztikának ennél szélesebb értelmezése is. Ebben a szélesebb felfogásban ezen több olyan tudományág együttesét értették, amelyek a feudális abszolutizmus időszakában közvetlenül segítették az államigazgatás központi szerveit (az ún. kamarákat) kitevő államapparátus képzését, egyben kész politikai recepteket szállítottak az állami munka legkülönbözőbb ágazatainak működéséhez, illetve fejlesztéséhez. Az ún. kamerális tudományoknak ebben a szélesebb értelemben felfogott csoportja az eddig már említett tudományok alkalmazásán túl (politika, politikai gazdaságtan, statisztika, pénzügytan és pénzügyi igazgatás) magában foglalta a feudális abszolutizmus viszonyai között kialakult különböző ágazati rendészeti tudományokat is (Polizeiwissenschaft). Az ún. rendészettudomány a 18. században egyébként nemcsak a német birodalomban, hanem Nyugat-Európa más államaiban is számos művel jelentkezett. Franciaországban pl. e korszakból a legismertebb Nicolas *Delamare:* Traité de la police. 1705-ben kiadott .nűve, mely négy kötetben 11 igazgatási feladatkörre bontva foglalta össze a rendészeti jogot. Ám a kameralisztikának az előbbiekben jelzett olyan kiterjesztése, mely alkalmazott tudományként kvázi az összes államtudományokat egybe kívánta foglalni, valójában csak az osztrák birodalomra jellemző. E törekvések fő képviselője Josef *Sonnenfels* (1732—1817), a bécsi egyetem államtudományi professzora volt. (L. erről részletesebben *Lovász* János: A kameralista államtudomány, Pénzügy és Közigazgatás, 1947. 12. sz.; *Lovász* János: A kameralisták szerepe az abszolút monarchiákban. Jogtud. Közlöny, 1977. 2. sz. 88. skk.)

III. A burzsoá államjogtudomány.

A francia forradalom után létrejött új típusú burzsoá államjog nem teremtette meg automatikusan a burzsoá államjogtudományt.

A 19. század derekáig tovább éltek, sőt új virágzásnak indultak a feudális leíró közjog és rokontudományai, köztük elsősorban a politika, de részben a természetjog is. Azt kell mondanunk, hogy valójában csak a 19. század második felében vagy inkább utolsó harmadában (tehát olyan időszakban, amikor a cári Oroszország kivételével lényegében már egész Európában végbement a burzsoá államjog kialakulása) jött létre az a burzsoá államjogtudomány, melyre tárgyának tudományos módszerekkel való vizsgálata jellemző, így valóban társadalomtudománynak tekinthető. Az államjogtudomány kialakulásának időpontja tehát bizonyos fokig függetlenné vált az egyes országok belső fejlődésétől. Ez tulajdonképpen szintén az államjogtudomány kialakulásának egyik bizonyítéka. Arra utal, hogy a 19. század végére létrejöttek az államjog elméletének azok az alapfogalmai, amelyek nagyobb nehézség nélkül lehetővé tették az egyes országok államjogtudománya közötti kommunikációt, függetlenül attól, hogy az egyes országok belső államjoga milyen nemzeti intézményekre épült. Így válik érthetővé, hogy pl. a 19. és 20. század fordulóján a lényegében feudális intézményekre épülő cári államhatalom mellett is viszonylag fejlett, európai színvonalon álló államjogtudomány alakulhatott ki. Egyébként ez bizonyos fokig válasz azoknak, akik az állam- és jogtudományokat, illetve azok egyes ágazatait elsősorban és kifejezetten ún. nemzeti tudományokként tartják számon. Az államjogtudomány kialakulása ennek mindenesetre ellentmond. Az államjogtudomány története ugyanis azt bizonyítja, hogy attól a pillanattól kezdve, amint egyáltalán tudománynak minősíthető, egyben nemzetközi is. Ám azt is meg kell állapítanunk, hogy az egyes országokban kialakuló államjogtudományok jellegét, sajátosságait erőteljesen befolyásolta az, hogy az adott országban milyen mély gyökerei voltak a leíró feudális közjognak, illetve a feudális korszakban kialakult államtudományoknak.

A burzsoá államjog kialakulásának három főirányát vizsgálva láttuk: *Angliában Dicey* alkotmányjogi könyvének első kiadása idején (Albert Venn *Dicey:* Introduction to the study of the law of the Constitution. London, 1885.) maga az alkotmányjog terminus technicus is egészen új keletű fogalomnak számított. (→*Államjog*) Nyilvánvalóan az alkotmányjog tudományának kialakulását sem tehetjük sokkal korábbi időszakra. Másrészt a 19. század második felében megjelenő angol alkotmányjogi művek (mint ahogy Dicey már említett könyve is) egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a kialakuló angol alkotmányjogtudomány mind tárgyának meghatározásában, mind módszerében igen sokat hasznosított a kontinens államjog-, illetve alkotmányjogtudományából. Áll ez a Dicey munkájával szinte egyidejűleg megjelent másik összefoglaló és rendszerező angol alkotmányjogi műre is. (William R. *Anson*: The law and custom of the Constitution. Vol. 1-2. London, 1886—1892.) Egyébként már a leíró feudális közjog korszakában erős kölcsönhatás figyelhető meg Anglia és a kontinens irodalma között. Megemlítésre érdemes pl., hogy Anglia egyetemein tankönyvként használták Jean-Louis *De Lolme* genfi polgár (1740—1806) 1771-ben először francia, majd 1775-ben angol nyelven kiadott művét, mely Anglia államberendezkedését hasonlítja össze hazája és az európai államok analóg intézményeivel. A munka jellegét eléggé nehéz meghatározni. Ma azt mondanók, hogy leíró jellegű összehasonlító közjog vagy alkotmányjog. A maga idején inkább közbülső helyet foglalt el a leíró közjog és a statisztikai művek között. Tárgyi tévedései is gyengítik tudományos értékét. Mindez azonban nem változtat azon, hogy mind Angliában, mind a kontinensen még a 19. század első felében is mértékadó műként tartották számon. (A mű angol nyelvű teljes címe: „The Constitution of England in which it is compared with the republician form of Government and the other monarchies in Europe.) A feudális közjogi intézményeket tárgyaló műnek ez a hosszú időn át tartó népszerűsége arról is tanúskodik, hogy a francia forradalmat követően, de különösen a Bourbon-restauráció után a kontinens és Anglia közötti kapcsolatok — legalábbis az állami berendezkedést tárgyaló irodalom területén — elsődlegesen a reakciót szolgálták. Ezt a kontinensen megjelenő és az angliai intézményeket bemutató művek jellegének, irányának változása is igazolja. Míg *De Lolme* 1771-ben kiadott könyve Anglia intézményeinek példájával a társadalmi haladás irányába mutató angol polgári intézmények népszerűsítését szolgálta, addig a 19. század első felében közreadott hasonló tárgyú művek nagyobb része Anglia államberendezkedéséből is elsősorban a feudális maradványokat állítja előtérbe. (L. erről részletesebben: Robert *Mohl:* Die Geschichte und Litteratur der Staatswissenschaften. Erlangen, 1856. 2. köt.; ugyancsak részletesen foglalkozik a 19. század első felének angol közjogi irodalmával, illetve De Lolme szerepével C. Boncompagni *Rossi* 1866-ban kiadott közjogához írt bevezetésében.)

Franciaországban a forradalom egymást követő, esetenként hatályba sem lépett alkotmányai, később a bonapartista alaptörvények, majd a restauráció az alkotmányjogi intézmények területén olyan jogbizonytalanságot teremtett, mely egyáltalán nem kedvezett az alkotmányjog-tudomány kialakulásának. Ehelyett olyan közjogi művekkel találkozunk, amelyek részletesen tárgyalják a forradalom előtti közjogi intézmények kialakulását és fejlődését, ezzel szemben csupán összefoglal-

ják, vagy szó szerint lemásolják az újabb szabályokat, köztük elsősorban a restauráció 1814. évi chartáját. Ezzel mintegy az olvasóra bízzák, hogy a forradalom előtti intézmények és az új szabályok egybevetésével maguk következtessenek a hatályos alkotmányjogra. A jogbizonytalanságot egyébként fokozta, hogy az adott időszakban elmosódtak a határok a korábban rendészeti jognak nevezett, de a forradalmat követően közigazgatási jogként tárgyalt szabályok és az alkotmányjog között is.

A Bourbon-restauráció korszakából a leíró, egyben „történeti jellegű" közjogi művek közül legismertebb J. B. J. *Paillet:* A francia közjog vagy a politikai intézmények története c. munkája (Droit public français ou histoire des institutions politiques. Paris, 1822.).

A Bourbon-restauráció időszakának *politikai irodalmából* elsősorban a hugenotta menekült svájci Benjamin *Constant* (1767—1830) munkássága érdemel figyelmet. A forradalom Párisba vonzza, ahol rövid idő alatt a politikai közélet jelentős szereplője lesz. Napóleon alatt azonban liberális elvei, különösen a képviseleti szervek alkotmányos szerepéért és a polgári szabadságjogokért folytatott küzdelme miatt menekülni kényszerült és végül is csak a Bourbonokkal tért vissza. Ennek ellenére ismét politikai szerepet vállalt Napóleon száznapos uralma alatt. Ő dolgozta ki azt az alkotmányt, mely arra lett volna hivatott, hogy demokratikus intézményekkel egészítse ki és tegye népszerűbbé Napóleon esetleg újból megszilárduló császári hatalmát. Napóleon bukása után is az alkotmány fő kérdéseivel foglalkozott. Ezért sokan az államjogtudomány első művelői közé számítják. Valójában azonban Constant munkássága a politikai irodalomhoz tartozik. 1815 és 1820 között közreadott művei a polgári liberalizmus alkotmánypolitikáját alapozzák meg. (Munkásságának első gyűjteményes kiadása „Collection complète des ouvrages publiés sur le gouvernement représentatif et la constitution actuelle de la France, formant une espèce de Cours de politique constitutionnelle" címmel jelent meg. Leginkább ismert az E. *Laboulaye* által gondozott és jegyzetelt 1872. évi kiadás, melyet „Cours de politique constitutionnelle" rövidített címmel adtak közre.)

Constant az egyént, az egyén személyi szabadságát, de főként gazdasági önrendelkezési jogát állítja politikai tanainak központjába. Ezt nemcsak minden állami önkénytől védi, hanem — ami talán még ennél is fontosabb — minden állami beavatkozástól mentes szférának tekinti. Az állami berendezkedést és az alkotmány egészét ennek rendeli alá. Minden alkotmányos, ami ezzel összhangban van, és minden alkotmányellenes, ami erre nincs tekintettel — állapította meg már 1797-ben írt egyik röpiratában. (Réactions politiques.) A restauráció idején részletesen ki is fejtette azokat az általa változtathatatlannak, tértől és időtől függetlennek vélt alaptételeket, amelyeken — szerinte — a társadalom jóléte és az egyén biztonsága nyugszik. *Ezek lényege, hogy nincs és nem is lehetséges olyan szuverén hatalom, melynek joga lenne arra, hogy az egyént önkényesen, a törvény erre irányuló előzetes előírása nélkül letartóztathatná, büntethetné, illetve fogva tarthatná, vagy megakadályozhatná az egyént abban, hogy békésen, mások sérelme nélkül gyakorolhassa és használhassa fizikai, morális, szellemi és gazdasági képességeit.* A szuverén közhatalom csak arra szorítkozhat, ami nem ellentétes az egyén eme sérthetetlen és íratlan jogaival. (Réflexions sur les constitutions et les garanties, Principes de politique. M. Benjamin Constant, Paris, Mai 1815. Avant propos IV. p. In: Cours de politique constitutionelle par Benjamin Constant. Ed. 2. Paris, 1872. Tom I. 560 p.)

Mindezekből következik az is, hogy Constant tulajdonképen közömbös a kormányzat köztársasági vagy monarchikus formájával szemben. Adott időszakban, a Bourbon-restauráció viszonyai közepette — az alkotmányos monarchia mellett foglalt állást, feltéve, hogy tisztelebben tartja ezeket az elveket. Ennek legfőbb garanciáját, Montesquieu-höz hasonlóan az államhatalmi ágak elválasztásában és egyensúlyában látja. Ám jelentősen továbbfejleszti Montesquieu három ágazatát. A változott viszonyok közepette lényegében hat hatalmi ágazatot helyez egymás mellé, éspedig *a)* a királyi hatalmat, *b)* a végrehajtó hatalmat, *c)* egy állandó jellegű legfelsőbb képviseleti szervet (második kamara, főrendiház), illetve annak jogosítványait, *d)* a változó közvéleményt kifejező időről időre választott képviselőházat és annak jogosítványait, *e)* a bírói hatalmat és *f)* a municipális azaz községi hatalmat. Külön is kiemeli a királyi hatalom és a végrehajtó hatalom elválasztásának jelentőségét mint hatalommegosztási elméletének sarkpontját. A királyi hatalomban ugyanis olyan semleges hatalmat lát, mely operatív módon nem avatkozhat az állam vezetésébe, hanem mintegy döntőbíróként őrködik a hatalmi ágak egyensúlyának állandó megtartásán. A végrehajtó hatalom a király semlegesítésével a miniszterekre tartozó olyan önálló hatalmi ágazattá vált, amelyet a miniszterek sajátosan megkonstruált felelőssége bástyáz körül. Az újabb politikai irodalomban van olyan vélemény, hogy ez a nézet valójában az egyre nagyobb szerephez jutó állami bürokrácia fokozatosan önállósuló hatalmi jogosítványait tükrözi.

Franciaországban végül is csak az 1830. júliusi forradalmat követően, az ún. polgárkirályság korszakában stabilizálódtak annyira az alkotmányjogi viszonyok, hogy ennek alapján megindulhatott az önálló alkotmányjog-

tudomány kialakulása. A király 1834. aug. 22-én írta alá — François *Guizot* közoktatásügyi miniszter előterjesztésére — azt a dekrétumot, mely a Párisi Egyetem jogi fakultásán alkotmányjogi tanszék felállítását rendelte el. Guizot előterjesztése nemcsak az oktatandó új diszciplína tárgykörét, hanem bizonyos értelemben tudományos művelésének módszereit is megjelölte. Ebben az előterjesztésben benne van az államjogtudomány vagy alkotmányjog-tudomány kialakításának a 19. században realizált egész távlati programja. Eszerint a diszciplína az alkotmány és az alkotmány által szentesített személyi garanciák és politikai intézmények tudományos kifejtése. „Nem olyan filozófiai rendszer többé, melynek meghatározását az emberek közötti disputákra hagyjuk; sőt olyan írott és világos törvény, melyet éppen úgy lehet és kell előadni és magyarázni, mint a polgári törvénykönyvet vagy bármely más részét a törvényhozásnak. Csak egy olyan tantárgy, mely egyszerre messze tekintő és ugyanakkor szabatos, mely a nemzet közjogára és a történelem tanulságaira épül, de alkalmas arra, hogy az összehasonlítás és a külfölddel való analógiák útján is kiteljesedjék, csak ez helyettesítheti megalapozott és konkrét (positiv) ismeretanyaggal a tudatlanság tévedéseit és a felületes ismeretekkel együtt járó vakmerőséget." (Vö.: Pellegrino *Rossi:* Cours de droit consitutionel. Paris 1866. V. old.)

F. *Guizot* (1787—1874) képzett jogász volt, a múlt század húszas éveiben létrejött francia doctrinair-ek csoportjának egyik vezetője. (A csoport elnevezése onnan ered, hogy tudományos megfontolások alapján javasoltak bizonyos politikai reformokat.) Egyébként Guizot francia származású, bár Svájcban nevelkedett. Történeti munkásságát a marxista filozófia története is nagyra értékeli. Azok között tartja nyilván, akik már a Marx előtti időszakban felfigyeltek arra, hogy a történelem folyamata több, mint véletlenek halmaza. Erre figyelemmel igyekeztek feltárni e folyamat törvényszerűségeit. (Vö.: A filozófia története 2. köt. Szerk: M. A. *Dinnik*, M. T. *Javcsuk* etc. Bp. 1960.) Igen jelentős azonban az állam- és jogtudományok területén végzett munkássága is. Gyakran az államjogtudomány korai művei között tartják nyilván a képviseleti kormányzás eredetéről írt nagyszabású művét. (Histoire des origines du gouvernement représentatif, Vol. 1—2. Paris, 1821.) A közelebbi vizsgálat azonban egyértelműen arról tanúskodik, hogy adott esetben politikatudományi éspedig a politikai intézmények történetét tárgyaló műről van szó. A mű politikatudományi jellegét erősíti, hogy számos, a történelmi analógiákra épülő megállapítása tulajdonképpen korának ellentmondásait, aktuális problémáit célozza meg. Ebben a vonatkozásban természetesen a képviseleti rendszert tárgyaló államjogi irodalom számára is nagy jelentőségű forrásmunkának számít.

Guizot a Bourbonok bizalmát Napóleon 100 napos uralma alatt nyerte meg azzal, hogy követte a királyi udvart Gentbe. Ezután az Igazságügyi Minisztérium egyik vezetője lett. Tisztségéről azonban a reakció terrorja elleni tiltakozásként lemondott és visszatért az egyetemre. Itt 1819—1825 között tartott előadásai a Bourbon-restauráció elleni politikai tüntetésekké váltak. Ebben az időszakban tartott előadásai és megjelent művei közül a képviseleti kormányzat eredetét tárgyaló, már említett művén kívül több más tanulmánya, illetve könyve is közel esik az alkotmányjog problematikájához. Ezek közül főként a politikai ügyekben kiszabható halálbüntetés kérdéséről, az ellenzék helyzetéről és szerepéről tartott előadásait, illetve az azokat összefoglaló könyveit kell megemlíteni.

Az alkotmányjog első professzora Pellegrino *Rossi* (1787—1848) előbb a büntetőjog tanára volt Bolognában, majd Murat bukása után Genfbe emigrált, ahol a római jog és büntetőjog tanáraként kapott katedrát. A közjogi kérdések iránti érdeklődését többek között az is mutatja, hogy 1832-ben alkotmánytervezetet készített Genf számára. Alkotmányjogi előadásai összegyűjtve, részint eredeti publikációkra, részint a tanítványok feljegyzései alapján az olasz kormány támogatásával 1866-ban jelentek meg „Cours de droit constitutionnel" címmel.

Az alkotmányjogi tanszék 1835-től 1851-ig állt fenn. III. Napóleon nemcsak a tanszéket, hanem a tárgy oktatását is felszámolta. A francia egyetemeken csak 1879-től jelenik meg újból az alkotmányjog mint önálló diszciplína. Ettől az időponttól kezdve azonban rohamos fejlődésnek indult a francia alkotmányjogtudomány. Ehhez nagymértékben hozzájárult az is, hogy a központi hatalom szervezetének leglényegesebb kérdéseit szabályozó 1875. évi három alaptörvény — mely az írott alkotmány helyére lépett — a francia alkotmányjog számos kérdését nyitva hagyta. Ezeket az alkotmányjog-tudománynak kellett megválaszolnia. A kibontakozó monografikus irodalmat követően viszonylag hamar megjelentek a nagy összefoglaló művek is. Ezek legjelentősebbjei nemzetközi méretekben befolyásolták az alkotmányjog-tudomány fejlődését, nemcsak iskolákat teremtettek, hanem napjainkig is hatnak. A gazdag irodalomból három szerző Adhémar *Esmein* (1848—1913), Léon *Duguit* (1859—1929) és Maurice *Hariou* (1856—1929) munkásságát emeljük ki. Mindhárom szerző a 19. század második felében uralkodóvá vált jogi pozitivista filozófia talaján áll, míg azonban Esmein a történeti és összehasonlító irányzatot képviseli, addig Duguit a burzsoá államjogtudomány szociológiai irányzatának egyik megalapítója. Hariou a

különböző irányzatok egyeztetésére, illetve szintézisére törekedett. Esmein munkásságát jogtörténészként kezdte. 1892-ben jelent meg a francia jog történetét összefoglaló műve, amely a forradalmat megelőző korszakkal (1788) zárul. A munka lényegében a közjogi intézmények történetére szorítkozik. A forradalom intézményeinek tárgyalását azzal az indoklással mellőzte, hogy azok a hatályos francia alkotmányjog alapvető elveit is kifejezik, ezért elsősorban a francia alkotmányjog tudományában kell megfelelő értékelést kapniuk. Néhány évvel később adta közre összefoglaló alkotmányjogi tankönyvét (Élements de droit constitutionnel français et comparé. Paris, 1896). A könyv első kötete az alkotmányjog elméleti kérdéseit, a második kötet a hatályos francia alkotmányjogot tárgyalja. Az elméleti kérdések vizsgálatánál három forrásra támaszkodik, éspedig a 18. századi politikai irodalom mintájául szolgáló angol intézmények történetére, a francia közjogi intézmények történetére és a 18., 19. század politikai irodalmára. A hatályos alkotmányjogot bemutató második kötetben az analóg külföldi intézményekkel való összehasonlítás a fő módszere.

Az összehasonlító és történeti módszer együttes alkalmazása tette lehetővé számára, hogy felismerje az összehasonlítás reális lehetőségeit és korlátait. Csak olyan államok közjogi, illetve alkotmányjogi intézményeit tartotta összehasonlíthatóknak, amelyeknél adott az intézmények közös „kiindulási alapja". Ezt a népszuverenitás elismerésében vagy annak gyakorlati megvalósításában, azaz a parlamentáris kormányrendszer funkcionálásában jelölte meg. A német birodalom közjogi intézményeinek az összehasonlításba való bevonását tudatosan mellőzte, mert annak alkotmányában sem egyik, sem másik elem nem volt feltalálható. (L. az 1898-ban megjelent második kiadás előszavát.) Lényegében hasonló okokból zárta ki könyve összehasonlító anyagából a cári Oroszország államberendezkedését is. Később örömmel üdvözölte ugyan az 1905-ös forradalom hatása alatt megtett első lépéseket az alkotmányosság kialakításának útján, azokat a III. Napóleon által 1860 és 1867 között bevezetett liberális reformokhoz hasonlítja, de egyben jelzi azt is, hogy ezek a reformok nem érik el azt a mértéket, amelyet könyvében az alkotmányossággal szemben támaszt. (L. erről részletesebben az 1909. évi 5. kiadás előszavát.)

Esmein érdeme, hogy felismerte és tudatosította a parlamentáris kormányforma kialakulását. E kormányformát — az alkotmányos monarchiákhoz viszonyítva — a legfelsőbb képviseleti szerv jelentőségének erősödése jellemzi. Ez a kormányforma is megőrzi ugyan a hatalmi ágak megosztásának elvét (a parlament nem kapja kézbe a végrehajtó hatalom közvetlen irányítását), azonban számos jogi biztosíték támasztja alá azt, hogy a végrehajtó hatalom feje (legyen az választott köztársasági elnök vagy király) csak a parlamenti többség (a parlament többségi pártjának) bizalmát élvező kormányon keresztül gyakorolhassa hatalmát. Esmein visszautasítja azt a felfogást, hogy a parlamentáris kormányforma lényegében nem más, mint a végrehajtó hatalomnak a parlament által való kisajátítása. Nagy figyelmet fordít azoknak a jogi biztosítékoknak a kidolgozására, illetve bemutatására és tudatosítására, amelyek valóban alkalmasak arra, hogy megakadályozzák a képviseleti szervek és a végrehajtó hatalom szervei közötti hatalmi egyensúly megbomlását, de különösen a parlament teljhatalmának kialakulását. Ezek legfontosabbjai: a legfelsőbb képviseleti szerv kétkamarás rendszere, a két kamara egymástól eltérő összetétele, illetve a két kamara megalakításának egymástól eltérő módja, az államfő jogosítványai a kormány létrehozásában és az államfőnek a képviseleti szervektől való függetlensége.

Esmein munkája összefoglalja, rendszerezi, elméletileg igazolja a kifejlődött és megszilárdult liberális polgári állam alkotmányjogi intézményeit. Ismeri az állam és a társadalom közötti különbséget és a társadalom intézményeinek hatását az államhatalom gyakorlásának rendszerére. Ám az államot és jogot olyan speciális jelenségeknek fogja fel, amelyek sajátos törvényszerűségek uralma alatt állanak. — Igyekszik elhatárolni az alkotmányjog-tudományt az akkor kibontakozó új társadalomtudománytól, a szociológiától. Felismeri, hogy a szociológia fogalmainak és kategóriáinak egyszerű átvetítése vagy átvétele az alkotmányjog-tudományba szükségképpen felidézi annak veszélyét, hogy a tudományos elemzések során háttérbe szorítják, vagy mellőzik az állam és jog specifikumait, illetve az állam és jog fejlődésének sajátos törvényszerűségeit. Ezek a problémák különös élességgel jelennek meg könyvének harmadik (és azt követő) kiadásaiban, amikor a francia alkotmányjog szociológiai irányzatának első neves képviselőjével, Duguit-vel vitázva fejti ki nézeteit

Léon *Duguit* (1859—1929) kezdeti alkotmánytörténeti munkásságával csupán megalapozta azokat a fő műveit, amelyekben végül is a szociológia módszereire és kategóriáira támaszkodva a Németországban akkor uralkodó közjogi dogmatizmus ellen fordult. Mindenekelőtt két nagy, részben alkotmányjogi, részben államelméleti monográfiáját kell kiemelni. (L'État, le droit objectif et la loi positive 1901; L'État, les gouvernants et les agents. Paris 1903.) Ezekre épül hatalmas terjedelmű alkotmányjogi tankönyve. (Manuel de droit constitutionnel. Théorie générale de l'État. Organisation politiqué. Paris, 1907.) A mű már alcímében is jelzi, hogy túlmegy a szorosabb

értelemben vett alkotmányjog-tudomány keretein. Valójában az államelmélet, illetve a politikatudomány alapkérdéseit is felölelve vizsgálja az alkotmányjog intézményeit. (Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy Franciaország egyetemein a jogi alapképzésben ma is „alkotmányjog és politikai intézmények" elnevezésel jelölik azt a diszciplínát, amelynek keretében az alkotmányjog és a politika alapelemeivel ismertetik meg az elsőéves joghallgatót anélkül természetesen, hogy ezzel akár az alkotmányjog, akár a politika, illetve államelmélet területén lezártnak tekintenék az egyetemi képzést.) A munka első főrésze az állam általános elmélete címmel az államnak a burzsoá közjogtudomány által legfontosabbnak ítélt alkotó elemeit (terület, nép, főhatalom) és funkcióit (törvényhozás, igazgatás, igazságszolgáltatás), továbbá az államhatalom gyakorlásának alapvető szervezeti formáit (közvetlen demokrácia, képviseleti rendszer, hivatásos állami alkalmazottak), végül „az állam és a jog" összefoglaló címmel lényegében a szabadságjogok elméleti kérdéseit vizsgálja. A második rész, mintegy az alkotmányjog különös részeként, a francia államszervezet felépítésének és működésének alapkérdéseit tárgyalja. A munka az alkotmányjog hagyományos tárgyköreit dolgozza fel. Az egyes tárgykörök elnevezésében is alig ad újat. Bár itt már jelentkezik néhány olyan elem, ami áttöri az alkotmányjogi kereteket. Így pl. Duguit nem a „népet" vagy „a nemzetet" tekinti az állam alkotó elemének, hanem „a kollektivitást", a második rész nem Franciaország állami berendezése, hanem „Franciaország politikai rendszere" címet viseli. (Igaz ugyan, hogy ezen belül csak a központi állami szervek felépítését és működését tárgyalja, tehát itt is megmarad a hagyományos alkotmányjog keretei között.) Tehát nem az egyes tárgykörök kiválasztása, hanem egyes tárgykörök megközelítési módja jelzi a szociológia kategóriáinak átvételét. Így pl. az államot egyszerűen olyan társadalmi csoportként határozza meg, mely kormányzókra (parancsnoklókra) és kormányzottakra (a parancsokat teljesítőkre) oszlik. Minden társadalmi csoport, így az állam létének alapja is az emberek közötti szolidaritás, mely vagy az azonos és közösen kielégíthető szükségletekre épül (hasonlóságon alapuló ún. mechanikus szolidaritás), vagy éppen ellenkezően az egymástól különböző és csak a kölcsönös szolgáltatásokon keresztül kielégíthető szükségleteken alapul (ez a társadalmi munkamegosztáson alapuló ún. organikus szolidaritás). A társadalmi fejlődés különböző fokain vagy az egyik vagy másik fajta szolidaritás az elsődleges, az ipari társadalom kialakulásával azonban egyre nő a jelentősége a munkamegosztáson alapuló szolidaritásnak és a munkamegosztás csoportképző erejének. Duguit ezzel intézi el a társadalom osztálytagozódását. Maga a jog is a társadalmi méretű szolidaritásra épül, tehát nem a különböző csoportok közötti küzdelem, hanem ellenkezőleg a különböző társadalmi csoportok közötti kooperáció megszervezésének eszköze. A jog legfőbb alapelve abban foglalható össze, hogy „senki sem sértheti a társadalmi szolidaritásnak említett egyik vagy másik formáját, ellenkezőleg mindenki köteles mindent megtenni a mechanikus és organikus értelemben vett szolidaritás realizálása és fejlesztése érdekében". (Vö.: Manuel de droit const. 14. old.) Duguit tehát nemcsak az államot oldja fel a társadalom különböző csoportjai között, hanem a jogot sem határolja el egyéb magatartási szabályoktól. Ezután érthető, hogy nemcsak az egyéni jogokat homályosítja el, hanem tagadja az egyenjogúságot is abból kiindulva, hogy a tárgyi jog, a jogszabály lehet egyenlő mindenki számára, de abból minden egyesre eltérő jogok és kötelezettségek hárulnak azokból az adottságokból következően, ahogyan hozzá tud járulni a társadalmi szolidaritásból következő kooperációhoz. Az állam és a jog megváltozott fogalmából kiindulva tulajdonképen eltűnik a jogi értelemben vett állami közhatalom és állami szuverenitás fogalma is.

Bármennyire is újdonságként hatnak e megállapítások, az igazság az, hogy Duguit valójában semmi újat nem adott a szociológia által korábban már kidolgozott fogalmakhoz. A társadalmi szolidaritás gondolatát már *Comte* Auguste (1798—1857), a szociológia megalapítója megfogalmazta. (Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy más szövegezésben ugyan, de XIII. Leo Rerum Novarum c. enciklikája is felhasználja érvelésében a társadalmi szolidaritás gondolatát.) Az ún. mechanikus és organikus szolidaritás megkülönböztetése Emile *Durkheim* (1858—1917) érdeme és így tovább. Egyébként a marxista filozófia a politikai tanítások történetét vizsgálva már elvégezte Duguit tanainak kritikáját, igazolva, hogy az nem más, mint az imperializmus közjogi irodalmának válasza a korszak kiéleződött és proletárforradalom perspektívájával terhelt antagonisztikus ellentmondásaira. Az állami és jogi fogalmak feloldása egyben annak jelzése, hogy a liberális polgári állam és jog eszközei nem elégségesek többé a munkásosztály forradalmi mozgalmainak elnyomására. Az imperialista állam keresi azokat az új ideológiai eszközöket, amelyeket szembeállíthat a munkásosztály forradalmi szervezeteivel. (L. erről részletesen: Isztorija politicseszkih ucsenij. Red. K. A. Mokicsev. Moszkva, 1972. 2. 262. old.) Másrészt arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy hiba lenne, ha Duguit-ben egyszerűen az imperialista burzsoázia valamiféle bértollnokát látnók. Érdeme, hogy feltárta a burzsoá alkotmányjognak azokat az ellentmondásait, amelyek közvetlenül tükrözik a burzsoá tár-

sadalom kiéleződött belső ellentmondásait és amelyek megválaszolására a közjogi dogmatizmus módszereivel dolgozó alkotmányjogtudomány képtelenné vált (és amelyre egyébként maga sem adhatott adekvát feleletet). Nyilvánvalóan nem lehet utólagosan felelőssé tenni azért sem, hogy az államszervezet és az alkotmányjog továbbfejlesztésére (különösen a szakmai képviseleti szervek, az ún. korporáció létrehozására) irányuló javaslatait, a liberális polgárság demokratikus intézményei elleni (egyébként gyakran megalapozott) kritikáját később a fasizmus is besorolta ideológiai fegyvertárába.

Maurice *Hauriou Esmein* és *Duguit* kortársa. Első jelentősebb művei a múlt század 90-es éveiben jelentek meg, és a közigazgatási jog, illetve a közigazgatástudományok területére estek. Legjelentősebb közigazgatási jogi műve: „Précis de droit administratif et de droit public général" még életében 11 kiadást ért meg. Közigazgatási műveiben is nagy érdeklődéssel fordult az alkotmányjog kérdései felé. Ám első jelentős alkotmányjogi monográfiája csak 1910-ben jelent meg, majd 1923-ban adta közre összefoglaló alkotmányjogi tankönyvét. Ennek jelentősen átdolgozott 1929-ben megjelent második kiadása vált nemzetközileg ismertté. (Précis de droit constitutionnel, Paris, 1929. Változatlan formában újra kiadták 1965-ben.)

Hauriou alkotmányjogi munkásságában szembefordult mind a közjogi dogmatizmus, mind a szociológiai irányzatok túlzásaival. A kelseni normativizmust mint a közjogi dogmatizmus túlhajtását, annak mintegy a szociológiai irány túlzásaira adott szintén túlzó válaszát bírálja. Maga olyan szintézis létrehozására törekedett, mely a jogi forma és a tartalom dualizmusából indul ki, tehát a jog formai és tartalmi elemeit egyaránt jelentősnek ítéli. Elismeri ugyan, hogy vannak korszakok, amikor a jogi forma kerül előtérbe. Ilyenek az új kodifikáció időszakai, illetve az új kodifikációt közvetlenül követő időszakok. Amint azonban a jogalkalmazás távolodik a kodifikáció időpontjától, úgy kerülnek előtérbe a tartalmi elemek, a jog által kifejezett társadalmi viszonyok, illetve a jog érvényesülésének társadalmi feltételei. A jogtudománynak azonban törekednie kell arra, hogy vizsgálataiban megőrizze a jogi forma és a tartalom egyensúlyát. Ilyennek tekinti saját alkotmányjogi művét. Megállapításait a jogi pozitivizmus klasszikus értékeihez kapcsolja, illetve a két háború közötti fejlődéshez igyekszik azokat adaptálni.

A francia közjogtudomány három említett nagy klasszikusának munkássága jelentősen befolyásolja a mai francia alkotmányjog-tudományt is. Az utóbbi évtizedek különböző irányzatait ma még nehéz elhatárolni.

A német-római birodalom területén létrejött jogterületeken, a napóleoni háborúk során bekövetkezett változások eredményeként a közjog területén is sajátos helyzet jött létre. A birodalom felbomlásával megszűnt a birodalmi közjognak a tárgya. Ha nem is lehet egészében egyetérteni azzal a korabeli állásponttal, hogy a birodalom felbomlása egyszerre makulatúrává változtatta a leíró birodalmi közjog könyvtárakra menő irodalmát, az kétségtelen, hogy a korábbi közjog egész anyagát a jogtörténet világába utalta át. Nyilvánvalóan ez is hozzájárult ahhoz, hogy a 19. század első felében erőteljes virágzásnak indult a német alkotmánytörténet monografikus és összefoglaló irodalma. A később kialakuló és a polgárság igényeit is tükröző államjogtudományon e korszak nyomai sok vonatkozásban feltalálhatók.

A másik elem a napóleoni háborúk lezárásával megalakult Német Szövetség (Deutscher Bund) belső szerkezete. A Deutscher Bund 1815-ben elfogadott *alapokmánya* (Bundesakt) a Szövetséget „a szuverén német fejedelmek és szabad városok nemzetközi jogi egyesülésének" nyilvánította. A szuverén német fejedelmek, a szabad városok, továbbá a korábban is a birodalom keretébe tartozó tartományaikkal az osztrák császár, a porosz király, Dánia és Hollandia királyai elvileg egyenrangú tagjai voltak a Szövetségnek. A Szövetség egyetlen közös szerve, a Frankfurtban ülésező Szövetségi Gyűlés (Bundesversammlung). Ezen belül azonban eleve a nagyobb államok voltak túlsúlyban. A tagállamok alkotmányait illetően a Szövetség alapokmánya rendelkezett arról, hogy azoknak rendi alkotmányoknak kell lenniük, de egyben biztosította is a Szövetség jogát arra, hogy a fejedelmek és a rendek, illetve a fejedelmek és népeik közötti konfliktus esetén beavatkozhasson. Egyébként azonban a Szövetség egyes alkotórészei igen eltérő közjogi intézményekkel rendelkeztek. A különböző közjogi intézményeknek azonos nyelvterületen egyidejű egymás melletti létezése szinte automatikusan hozta felszínre azokat az összehasonlító műveket, amelyek a korábbi leíró módszer alkalmazásával (esetenként azonban a történeti fejlődésre is tekintettel) dolgozták fel a Szövetség tagállamaiban létező közjogi intézmények közös vonásait vagy közös elemeit. Általában e közös elemek bemutatásával pótolták az elméleti igényű általánosítást, a fejlődés tudományos törvényszerűségeinek kimunkálását.

Ebben lényegében a leíró feudális közjog hagyományait folytató keretben a kialakuló államjogtudomány *harmadik eleme* azokban a jogbölcseleti irányzatokban vagy iskolákban fejeződik ki, amelyek Kant természetjogát átugorva vagy mellőzve, illetve azzal szembefordulva folytatják a természetjognak már Kant előtt kialakulóban levő azt az irányát, mely lényegében a pozitív jog általánosítására épül. Ezekkel az irányzatokkal részleteiben a jogelmélet foglalkozik. Itt sem mellőzhetjük azon-

ban a jogtörténeti iskola és a hegeli állam- és jogbölcselet hatására való utalást. Mint ismeretes, a Carl Friedrich *Savigny* (1779—1861) nevével fémjelzett ún. történelmi iskola a magánjog területén indult, azonban általánosan ismert s akár csak egyszerűsített formában is idézett kiindulópontja igen alkalmassá tette arra, hogy a 19. század első felének Németországában a közjogi irodalom területén is az uralkodó irányzatok között kapjon helyet. (A jogot a nép tudata hozza létre. Az csak a valóságosan érvényesülő jog történetéből ismerhető meg. A jogtudomány és a törvényhozás csak eszközei az így már létező jog felszínre hozásának.) Nem kell bizonyítani, hogy a jognak ez a felfogása a forradalmi jogalkotás teljes tagadását jelenti, ennek pedig elsősorban a közjog területén ismerhető fel retrográd hatása. Georg W. F. *Hegel* (1770—1831) jogbölcseletében tudatosan vallja, hogy a jogfilozófia feladata nem annak kutatása, aminek lennie kell, hanem annak megismerése, felfogása, ami létezik, hiszen ami van, abban az ész fejeződik ki. Kétségtelen, hogy ezt a tételt számosan félremagyarázták, vagy félreértették és minden létező igazolására használták fel, ez azonban nem változtat azon, hogy e felfogásban végül is Kant természetjogának elutasítása jelenik meg.

A kialakuló államjogtudomány *negyedik elemeként* azokat a monográfiákat kell említenünk, amelyek a Szövetség és a Szövetség egyes tagjai közötti viszonyokat, az azokra vonatkozó közjogi aktusokat elemezték, magyarázták.

Nagyban-egészben ezek voltak a közjogi irodalomnak azok az elemei, amelyeket a königgrätzi csata után Poroszország készen talált, amikor is Ausztria kizárásával létrehozta a Norddeutscher Bund-ot és annak alkotmányát (1867). Az Északnémet Szövetség már föderatív állam — a Szövetség szuverenitásával, a Porosz Királyság egyértelmű túlsúlyával. Ennek az alkotmánynak az alapján egymás után jöttek létre a szövetség közjogát értelmező és magyarázó, ismét leíró jellegű közjogi művek. Ám már ebben az időszakban megjelenik a közjogi dogmatizmus irányába mutató első munka is. Carl Friedrich Wilhelm *Gerber* (1823—1891) magánjogászként indult, mégis közjogi munkássága tette ismertté. Legismertebb közjogi műve: Grundzüge eines Systems des Deutschen Staatsrechts. Tübingen először 1865-ben, majd az Északnémet Szövetség intézményeivel kiegészítve 1869-ben jelent meg.

A porosz—francia háborút követően Versailles-ben kikiáltott Német Birodalom (Deutsches Reich) lényegében az Északnémet Szövetség alkotmányát vette át néhány módosítással (1871). Nem sokkal az alkotmány kihirdetése után Gerber tanítványa és művének folytatója Paul *Laband* (1838—1918) kapott megbízást a német birodalom államjogának feldolgozására, amit 1876—80 között megjelent, nagy, háromkötetes művében teljesített. (Das Staatsrecht des Deutschen Reiches. Bd. 1—3. Tübingen. 1876—1880.) A német tudománytörténet e mű megjelenésétől számítja az államjogtudomány kialakulását.

Laband abból indult ki, hogy a birodalmi alkotmány létrejöttével, de különösen annak végrehajtásával, a közjogi viszonyok tagozódása mind differenciáltabb és gazdagabb lesz. Ilyen viszonyok között, ha fenntartják azt az igényt, hogy a birodalom közjogi életében általánosan elismert egységes alapelvek érvényesüljenek, úgy a felmerülő kérdések nem dönthetők el többé egyszerűen a politikai hatalom napi kívánságai szerint, hanem kizárólag a hatályos jog elvei alapján. Az államjogtudomány egyik jelentős feladata ennek tudatosítása, egyben ennek szolgálata. Ehhez azonban nem elegendő a birodalmi alkotmány és a közjogi törvények egyszerű leírása, logikai rendbe foglalása, vagy akár indokolásukkal való egybeszerkesztése. Ehelyett az újonnan létrejött közjogi viszonyok elemzése, ezek jogi természetének egyértelmű meghatározása, majd annak feltárása a feladat, hogy ezek az új közjogi viszonyok milyen általános jogi fogalmaknak rendelhetők alá. Ez a feladat nyilvánvalóan nem teljesíthető, ha a birodalmi alkotmányt olyan sajátos képződménynek tekintik, ami semmilyen jogi kategória alá nem vonható. A birodalmi alkotmány azonban csak annyira sajátos, mint bármely konkrét jogi képződmény: általános jogfogalmaknak a konkrét helyzetre alkalmazása, azokkal összhangban való felhasználása. Olyan új jogi képződményt létrehozni, amelyet nem lehet már létező jogi fogalmakra visszavezetni, legalább annyira lehetetlen, mint új logikai kategóriát vagy új természeti erőt teremteni. A német birodalom közjogának kutatásánál bizonyos előzmények felhasználhatók. Ezek között elsőként a büntetőjog-tudományt és az egyes államok közjogtudománya által kimunkált jogi fogalmakat jelöli meg. Számos esetben a polgári jogtudomány, illetve a magánjog fogalmai is használhatók, amennyiben azok egyben a jog általános fogalmai. Maga is óv a polgári jogi fogalmaknak a közjogba való nyers átvetítésétől, azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a polgári jogi fogalmakkal való szembefordulás igen gyakran csupán az államjog mindenfajta jogi felfogásával való szembefordulást takar, ami viszont szükségszerűen a jogi fogalmaknak filozófiai és politikai fogalmakkal való helyettesítésére vezet. Hangsúlyozza, hogy a polgári jog tudománya minden más jogi diszciplínánál előbbre van. (Ezt egyébként az adott időszakban a valósággal teljesen összhangban állapíthatta meg.) A polgári jog tudománya az államjogtudománynak olyan idősebb nővére — szögezte le —, hogy annak tapasztalatait és fogalmait általában elutasítani annyit jelent, mint tudatosan a napi politikai irodalom szintjére szállítani le az államjog

tudományos tárgyalását. Ezeket a célkitűzéseket egyébként a birodalmi államjogot vizsgálva következetesen keresztül is vitte. Könyvének tematikája nagyban-egészben megfelel a korábbi összefoglaló, leíró közjogi műveknek. Az egyes intézmények bemutatásánál azonban szakít a közjog korábbi módszereivel. A hatályos jogot állítja elemzésének központjába. A történeti anyagot csak annyiban tárgyalja, amennyiben az a hatályos jog megértésének közvetlen feltétele. A társadalmi, politikai, gazdasági elemeket csak annyiban veszi figyelembe, amennyiben ezeket a jogi szabályozás közvetlenül átfogja, illetve amennyiben a már korábban is ismert általános jogi fogalmakkal kifejezhetők. Így lesz Laband első közjogi tankönyvével egyben az ún. közjogi dogmatizmus megalapítója. (A jogi dogmatizmust sokan a jogi pozitivizmussal azonosítják. Úgy tűnik, szerencsésebb és kevesebb félreértésre ad okot az az álláspont, mely általában a pozitivizmushoz sorolja a természetjoggal szemben álló, a létező jogra, illetve az azok tartalmát adó társadalmi viszonyok vizsgálatára épülő irányzatokat. A pozitivizmuson belül külön irányzatokként helyezkednek el a történeti, a dogmatikai, a szociológiai és az összehasonlító irányzatok. A normativizmus a jogi dogmatizmus folytatója, mintegy ahhoz csatlakozó irányzat.) Laband munkásságának, dogmatizmusának megértéséhez hozzátartozik életpályájának ismerete. Laband az általános magánjog és a kereskedelmi jog professzoraként kezdte egyetemi pályafutását. A közjogi dogmatizmus mint a közjog művelésének új irányzata — mai fogalmakat használva — interdiszciplináris keretek között, a feudális leíró közjog és a magánjog tudományának találkozási pontján jött létre.

Laband módszere a magánjogtudományban már előtte is általános ún. „Begriffjurisprudenz" egyik alkalmazási esete. A közjog területén sem övé az első alkalmazás érdeme. Valójában az már *Gerbernél* felismerhető. Ami viszont elvitathatatlan, *Laband* volt az első, aki ezt a módszert az egész birodalmi közjog feldolgozásában érvényesítette és ezzel a birodalmi közjogot általánosan felhasználható fogalomrendszerbe ötvözte.

Georg *Jellinek* (1851—1911) előbb bécsi, majd heidelbergi professzor műveit igen gyakran egészében a közjogi dogmatikához sorolják és mintegy közvetítő elemként fogják fel Laband dogmatizmusa és Kelsen normativizmusa között. Ez elsősorban magának Kelsennek a megállapítására támaszkodik, aki 1925-ben megjelent főművének (Allgemeine Staatslehre) előszavában oly módon kötötte össze, illetve kapcsolta egymáshoz *Gerber*, *Laband* és *Jellinek* munkásságát, hogy végül is saját megállapításait az így kialakuló tudományos eredmények záróláncszemeként mutathassa be. (Vö. Kelsen: Allgemeine Staatslehre. Berlin, 1925.) Ez azonban végül is elferdített képet nyújt Jellineknek az államjogtudományban betöltött szerepéről. Jellinek munkássága kétségtelenül kapcsolódik Laband dogmatizmusához, de számos olyan elemet is felmutat a történeti és az összehasonlító módszerek és a szociológia felhasználásában, amelyeknek semmi közük nincs Laband dogmatikájához, vagy Kelsen normativizmusához. Jellinek munkássága akkor kezdődött, amikor Európa nagyobbik fele a liberális burzsoázia érdekeit kifejező új, de örök időkre szánt alkotmányait ünnepelte. Az Osztrák—Magyar Monarchia területén az 1867. évi kiegyezést követő évek jelzik a feudális államjog átalakulását. Németországban az 1871. évi szövetségi alkotmány, Svájcban az 1874. évi alkotmány, Olaszországban az 1848. évi piemonti alkotmánynak egész Itáliára való kiterjesztése (1870), Franciaországban az 1875. évi alaptörvények nemcsak az új államjogi intézmények kialakulását, hanem megszilárdulását is dokumentálják. Az egyes országok tételes államjogában rögzített intézmények szinte kínálták a lehetőséget a különböző intézmények olyan összehasonlító feldolgozására, mely képes bizonyos általános elvek, általános törvényszerűségek feltárására. Igen hamar megindult az ún. általános államjog (allgemeines Staatsrecht) kialakulása, mely az államjogtudomány sajátos ágazataként az egyes országok államjogának közös elemeire helyezte a hangsúlyt. Ennek az általános államjognak megfelelő értékelését hosszú időn át zavarta az, hogy a korábbi időszakban, már a feudális közjog talaján is létrejöttek bizonyos, az általánosítás igényével fellépő, „az általános államjog" címet viselő vagy címükben is arra utaló művek. Köztük több olyan is, mely már az 1848—49. évi forradalmak által létrehozott intézményekre is tekintettel volt. Ám ezek a művek elsősorban a politikatudomány vagy a természetjog oldaláról, másrészt nagyobb részükben a feudális közjogra tekintve adnak általánosítást. Ezektől el kell határolni a 19. század utolsó harmadában létrejött azokat az általános államjogi műveket, amelyek már a hatályos burzsoá államjog által rögzített intézményekből indulnak ki. Ezenkívül talán azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az általános államjog kialakítására törő új irányzatok bizonyos fokig összefüggnek a burzsoá fejlődés ama törekvésével, mely az egyes jogok nemzeti partikularizmusa fölé kívánta helyezni a jog és jogtudomány egyetemességét, illetve a nemzeti jogok és jogtudomány helyén valamiféle egyetemes jog és egyetemes jogtudomány kimunkálására törekedett. (Vö.: Szabó Imre: A burzsoá állam- és jogbölcselet bírálata Magyarországon. Bp. 1955. 345. o. skk.) Jellinek már első nagyobb szabású művében (Die Lehre von der Staatsverbindung, Wien 1882.) egyértelműen igyekszik elhatárolni az általános államjogot mind az egyes államok konkrét

intézményeit vizsgáló államjogtudománytól, mind a politika és jogbölcselet államtanától. Abból indul ki, hogy a politika és a jogbölcselet valamennyi irányzata végül is valamiféle ideális államot tart szem előtt, a filozófia által kimunkált ideális normához méri az állam jelenségeit, ezzel szemben az általános államjog állama a létező államok jogi sajátosságaiból kikövetkeztetett valóságos állam. Az általános államjog a valóságos állam jogi természetének és sajátosságainak tudománya. Ami a módszert illeti: Laband-hoz hasonlóan hangsúlyozza ugyan a polgári jog tudományának követendő voltát, azonban nem az általános jogfogalmak, hanem az indukció jelentőségét húzza alá. A közjog — véleménye szerint — csak akkor juthat el a valóságos állam megismeréséig, illetve megvilágításáig, ha módszereiben „felemelkedik azokhoz a római jogban kikristályosodott elvekhez, amelynek a magánjog tudománya mai erejét köszönheti, nevezetesen, ha tudomásul veszi, hogy nem a jogelvből születik a jogszabály, hanem fordítva: a jogszabályból ered a jogelv (non ex regula jus summatur, sed ex jure, quod est, regula fiat)".

Az államkapcsolatok tanát követően *Jellinek* a korabeli Európa alkotmányjogának számos fontos kérdését dolgozta fel, ezek közül is a Gesetz und Verordnung (Freiburg, 1887), majd a System des subjektiven öffentlichen Rechtes (Freiburg, 1892.) címekkel közreadott monográfiái nevét nemzetközileg ismertté tették, egyben mintegy megalapozták összefoglaló fő művét, melyet Allgemeine Staatslehre címmel adott közre. (Berlin, 1900.) Az összefoglaló mű egyben sajátos fordulatot is jelöl Jellinek munkásságában. Míg monográfiáiban elsősorban a történeti és összehasonlító módszer, valamint a dogmatizmus az uralkodó, általános államelméletének kidolgozásánál már ennél szélesebb komplexitásra törekszik. Abból indul ki, hogy az állam lényege a maga egész gazdagságában két oldalról, éspedig államjogi és szociológiai oldalról közelíthető meg. Ennek megfelelően külön feldolgozza az állam általános társadalomtudományi felfogását (Allgemeine Soziallehre des Staates) és általános „Államjogtanát" (Allgemeine Staatsrechtslehre). E kétoldalú megközelítés ötvözetét tekinti államtannak (Staatslehre). Az állam általános társadalomtudományi felfogása körében az állam lényegét, az államcélok, az államkeletkezés, az állam főtípusainak, az állam és a jog kapcsolatának általános kérdéseit elemzi, míg az általános államjogtan körében olyan kérdéseket tárgyal, mint az állam jogi helyzete, az államhatalom sajátosságai, az alkotmány, az államszervezet, az állami funkciók, az államot alkotó terület, az államforma, az állami kapcsolatok és az ún. alanyi közjogok elméleti kérdései. Meg kell jegyezni, hogy Jellinek e munkáját csupán államtana első részének tekintette, mintegy az államtan általános részének. Innen adódik a mű címe is: „Allgemeine Staatslehre". „Általános államtan". „Az állam különös tana" (Besondere Staatslehre) tárgykörrel tervezte a második részt. Ez azonban haláláig nem jelent meg. Igen nagy terjedelmű elkészült részleteit azonban posztumusz műként közreadták. (Vö.: Ausgewählte Schriften und Reden. Berlin, 1911. 153—319. old.) A közreadott részek az államfő, a parlament, a minisztérium, az állami szolgálat, a községek, az állami funkciók, a törvényhozás stb. problematikáját tárgyalják és arra utalnak, hogy igen nehezen vagy alig tudta megtalálni az elhatárolást az általános államjogtan és az államtan különös része között. Úgy tűnik, egyébként, hogy a közjog tárgyát illető elméleti igényű mondanivalóját már a közzétett első könyv kimerítette.

Kelsen, Hans (1881—1973) annyiban kapcsolódott Jellinek munkásságához, hogy maga is elfogadta az állam többirányú, szociológiai, politikai, jogi stb. megközelítésének lehetőségét. Ám jóval élesebben hangsúlyozta, azt is mondhatnók, hogy abszolutizálta az egyes megközelítési módok közötti határvonalakat. Nem szintézisre törekedett, ellenkezőleg: az állami és jogi intézmények vizsgálatánál a jogi megközelítés mint egyedül tudományos megközelítés kizárólagosságát állította előtérbe. Azaz végül is nem Jellinek egész munkásságát, hanem annak csupán egyik oldalát, a jogi dogmatizmus megközelítési módját tükröző ún. általános államjogtanát fejlesztette tovább s igyekezett ezt megtisztítani minden szociológiai, politikai vagy egyéb általa metajurisztikusnak ítélt elemtől. Ez a gondolatmenet vezette el Kelsent a jogi normativizmusnak ahhoz a szélsőséges változatáig, amely tiszta jogtan néven egyedül az állami és jogi jelenségek dogmatikai, normatív oldalát vonta vizsgálódási körébe, mint amely e jelenségek lényegét fejezi ki. Ez az álláspontja már az „államjogtan" főkérdéseit tárgyaló első nagyszabású művében is kifejezésre jutott (Hauptprobleme der Staatsrechtslehre. Tübingen, 1911.) és összes konzekvenciával jelentkezett államtanában (Allgemeine Staatslehre. Berlin, 1925.), majd jogtanában (Reine Rechtslehre. Wien, 1934.). Kelsen munkássága egyébként az államjog, állam- és jogelmélet, valamint a nemzetközi jog számos területére kiterjedt; az államjogi intézmények tudományos vizsgálata, de különösen az államjogi intézmények tudományos vizsgálatának módszertani kérdései mégis központi helyet foglalnak el munkásságában. Általános államjogtanának előszavában kifejezetten is utal arra, hogy főfeladatának tekinti az államjog megtisztítását mindenféle politikai színezettől (Vö.: Allgemeine Staatslehre. Berlin, 1925. V. o.). Ezzel végül is arra a megoldhatatlan feladatra vállalkozott, hogy a köztudomás szerint politikai tartalmú államjogot politikamentes jogintézmények rendszereként vizsgálja. Kelsen-

nek egyébként nemcsak az államjogtudomány fejlődésére volt nagy hatása, hanem igen jelentős gyakorlati alkotmányelőkészítő munkássága is. Így többek között nevéhez kapcsolódik az 1920. évi osztrák alkotmány előkészítése. (Vö.: Les constitutions modernes. Red. Dareste, F. R.—Dareste, P. Paris, 1928. Tom. 1. 290. o.)

Kelsen normativizmusa nem jelentette az utolsó szót a két világháború közötti német és osztrák államjogtudomány fejlődésében. Megjelentek azok a törekvések is, amelyek a normativizmus túlzásaival szemben a komplexitást hangsúlyozták. Ezek között különös figyelmet érdemel Hermann *Heller* munkássága, aki összefoglaló művében a politikatudományi, szociológiai és jogi módszerek komplex alkalmazására törekszik. A fasizmus jogi nihilizmusa egyébként útját állta az államjogtudomány további fejlődésének és további kibontakozásának. A II. világháborút követő különböző irányzatok értékelésére pedig hiányzik a kellő történelmi távlat. Megjegyzésre érdemes még, hogy Heller 1933-ban meghalt. Államtana posztumusz műként, Hollandiában jelent meg (Staatslehre. Leiden, 1934).

IV. A szocialista államjogtudomány.

Szocialista államjogtudományon az egyes szocialista országokban kialakult államjogtudományokat értjük. E helyütt az európai szocialista országok, azaz a Szovjetunió és az európai népi demokráciák államjogtudományát mutatjuk be mégis azzal a megszorítással, hogy a magyar államjogtudomány kialakulását és fejlődését áttekintve, a szocialista magyar államjogtudományt külön vizsgáljuk. (l. V. fejezet.)

A szovjet államjogtudomány fejlődésének periodizációja nagyban-egészben a szovjet állam fejlődésének egyes szakaszaihoz igazodik. Ennek megfelelően elsőként a kapitalizmusból a szocializmus felépítéséhez vezető átmeneti időszak szovjet államjogtudományát vizsgáljuk. Ez az időszak a Nagy Októberi Szocialista Forradalomtól az 1936. évi alkotmány elfogadásáig terjed. Ezt követően a szovjet állam fejlődése második fázisának államjogtudományát mutatjuk be. Ami pedig a harmadik időszakot illeti: úgy tűnik, hogy a szovjet állam és jog fejlődésének, ezen belül a szovjet államjogtudomány fejlődésének harmadik szakaszát az ötvenes évek végétől, a hatvanas évek elejétől számíthatjuk, amikor is fokozatosan előtérbe került a fejlett szocializmus viszonyaival és az össznépi állam intézményeivel kapcsolatos állami jogi kérdések kutatása. Lényegében ennek a harmadik szakasznak a keretében kell elhelyeznünk a Szovjetunió 1977. évi alkotmányának előkészítésével, elfogadásával, majd realizálásával kapcsolatos államjogi irodalom értékelését is.

A szovjet államjogtudomány kialakulását, sőt fejlődésének egész első szakaszát jelentősen befolyásolta a forradalom előtti Oroszország állam- és jogtudományától kapott örökség. A forradalom előtti Oroszország államjogtudományát sajátos kettősség jellemezte. Mint a kor minden államában, a cári Oroszországban is, az egyetemek jogi fakultásai voltak az állam- és jogtudományok, ezen belül az államjogtudomány kizárólagos bázisai. Ám az egyetemek jogi karai mellett jogi oktatás folyt az államapparátuson belül szervezett különböző jogi főiskolákon, líceumokon is. Ezek, az általában hároméves tanulmányi idővel szervezett intézmények nem adtak ugyan tudományos fokozatot, azonban lényegében a cári államapparátus minden funkciójára képesítettek. A cári hadsereg, a rendőrség, a közigazgatási szervezet alkotórészeiként működő ún. zárt rendszerű (tehát csak az apparátus utánpótlását oktató középiskolákról felvett vagy már állami tisztviselőknek minősülő hallgatókból álló) líceumok már a 19. század folyamán kialakultak. A cári bürokrácia az államapparátus utánpótlásának biztosításában elsősorban ezekre az intézményekre támaszkodott. A cári kormány természetesen igyekezett az egyetemek jogi karait is felhasználni ugyanerre a célra. Ennek ellenére a jogi karok megőrizték bizonyos függetlenségüket. A legújabb szovjet tudománytörténeti irodalom legalábbis szükségesnek tartja megjegyezni, hogy „a cári kormánynak és az egyetemek irányító szerveinek nem sikerült saját céljaiknak egészében alárendelni a jogtudományt". (Vö. Ocserki po isztorii juridicseszkih naucsnih ucsrezsdennij v SZSZSZR. Red. V. M. Kuruczin—A. F. Sebanov. Moszkva, 1976.)

Elsősorban ezzel magyarázható, hogy a századforduló Oroszországában az állam- és jogtudomány számos ágazata, így az államjogtudomány is a kor színvonalán mozgott. Politikai megítélése sem egyértelműen negatív. Az egyetemi jogi fakultások keretei között viszonylag széles demokratikus mozgalmak alakultak ki, amelyek nemcsak a hallgatók egyes csoportjait, hanem az oktatók egy részét is átfogták. A formálódó munkásmozgalom is megtalálta kapcsolatait ezekkel a demokratikus törekvésekkel és mozgalmakkal.

Mindez egyben meg is magyarázza a Nagy Októberi Szocialista Forradalom napjait követő első időszakban kialakuló különböző tendenciákat. Az államjogtudomány művelőinek egy része az ellenforradalomhoz csatlakozott. Más részük „kivárásra" dolgozott, azaz a régi módszerekkel, a korábbi ideológia alapján művelte tovább a jogtudományt, oktatta a kialakuló új államjogi intézményeket is. Ezt megkönnyítette az is, hogy a forradalmat követően egy ideig a régi program alapján folyt az oktatás számos felsőoktatási intézményben, így a jogi karokon is. Az államjogtudomány művelőinek egy kisebb része pedig aktív feladatot vállalt

nemcsak az új, a szocialista típusú intézmények kidolgozásában, hanem ezzel együtt a marxista filozófia alapján álló szocialista államjogtudomány megalapozásában is.

Az államjogászoknak ez a csoportja kezdetben az Igazságügyi Népbiztosság keretében dolgozott, ahol külön „államjogi szekció" működött. Ez látta el a szélesebb értelemben felfogott államjog keretébe tartozó új jogszabályok előkészítését. Ilyenformán a szovjet állam kialakulásának és fejlődésének első időszakában szorosan összekapcsolódott az államjogtudomány művelése és a jogszabály-előkészítő gyakorlati munka. Fokozatosan, hosszú évek során alakultak ki a szovjet állam- és jogtudományoknak azok a specializált intézményei, amelyek keretei között a szovjet államjogtudomány a szovjet jogtudományok egyik legjelentősebb ágazatává fejlődött.

A szovjet állam fejlődésének első fázisában több körülmény is közrejátszott az államjogtudomány és rokontudományai jelentőségének növelésében. Mindenekelőtt az egyetemi oktatás átszervezését kell említeni. 1919 folyamán egységes társadalomtudományi fakultásokat hoztak létre három szekcióval, éspedig politikai-jogi, közgazdasági, történeti szekcióval. Már a politikai-jogi szekció keretei között nagy súllyal szerepeltek a szovjet szervezet építésével, fejlesztésével kapcsolatos kérdések, így az államjogtudomány tárgyát felölelő különböző diszciplínák. Tovább erősítette ezt a tendenciát a jogi karoknak a húszas évek derekán végrehajtott újjászervezése, amikor is a kialakuló hatalmas méretű szövetségi államapparátus megteremtése érdekében az állam- és jogtudományokat oktató intézmények egész sorát hozták létre. Egy részüket főiskolai keretek között, főként az államapparátus különböző területein már szolgálatba állított, de jogi képzettséggel még nem rendelkező káderek képzésére. Az újjászervezett jogi fakultások egy részén szakosított formában külön igazságszolgáltatási, gazdasági, közigazgatási és nemzetközi szakokon folyt az oktatás. A közigazgatási szakon az oktatott tárgyak nagy részét az államjogtudomány tárgyköréhez kapcsolódó diszciplínák tették ki. Később ez a szakosítás bizonyos fokig elhomályosodott, azonban a szovjet egyetemek jogi fakultásain nyomai ma is megtalálhatók. Részben ezzel függ össze, hogy az államjogtudomány és rokontudományai (mint az államigazgatási jogtudomány), illetve a hozzájuk tartozó diszciplínák viszonylag nagy súllyal szerepelnek a jogi képzés tanterveiben. Ami az államjogtudományt illeti, a szovjet államjog mellett kötelező tárgyakként oktatják az olyan összehasonlító államjogi diszciplínákat, mint pl. a népi demokratikus országok államjoga, a burzsoá országok állami berendezkedése stb.

Az államjog és rokontudományai szerepének növeléséhez hozzájárult a társadalomtudományi kutatóintézetek kialakuló hálózatának sajátos profilja is.

A szovjet fejlődés első időszakában a cári hatalomtól örökölt Tudományos Akadémia nem nyújthatott megfelelő keretet a marxista elmélet alapján álló társadalomtudományok műveléséhez. Másrészt egyre sürgetőbbé vált egy olyan tudományos centrum kialakítása, mely vállalni tudta a társadalomtudomány tárgykörébe tartozó legjelentősebb kutatások marxista elméleti megalapozását. Ezért a Központi Végrehajtó Bizottság külön dekrétuma alapján Lenin támogatásával már 1918 folyamán létrejött „A társadalomtudományok szocialista akadémiája". (1926-tól a Társadalomtudományok Kommunista Akadémiája.) Ennek keretében kezdettől fogva jelentős helyet foglalt el az ún. „politikai-jogi" részleg. A politikai-jogi szekció tevékenységén belül fokozatosan egyre inkább előtérbe kerültek a marxista állam- és jogelmélet kérdései, továbbá az államszervezet fejlesztésével, különösen a szovjetek szervezésével összefüggő tudományos feladatok. Előbb önálló szekció alakult ennek a feladatkörnek az ellátására (1923), majd 1925-ben a Szovjetunió Központi Végrehajtóbizottsága Prezídiumának határozata a Társadalomtudományok Kommunista Akadémiája mellett működő külön intézetként létrehozta „A Szovjet Építés Intézeté"-t (Insztitut Szovetszkogo Sztroitelsztva). A Szovjet Építés Intézete fokozatosan az alapkutatások felé fordult. 1929-ben magába olvasztotta a Társadalomtudományok Kommunista Akadémiájának állam- és jogelméleti szekcióját, majd 1936-ban lényegében erre az intézetre épült a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Állam- és Jogtudományi Intézetének kialakítása. Nagyrészt ez a hagyomány magyarázza, hogy a Szovjetunióban ma is a Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete a szovjet államjogtudomány egyik legerősebb központja.

Az első időszak államjogtudományának körülhatárolását és bemutatását számos tényező nehezíti. Így többek között az, hogy az első szovjet alkotmány kidolgozásában, majd népszerűsítésében a legkülönbözőbb jogtudományi ágazatok művelői is részt vettek. További bonyodalmat okoz, hogy viszonylag hosszabb időn át nem létezett a szocialista jog intézményei kifejező általánosan elfogadott olyan jogi terminológia, mely az elhatárolásokat segíthetné. Végül azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az adott időszakban hiányzott az az általánosan elismert szocialista jogfogalom, amelynek alapján a jog egyértelműen elhatárolható lett volna a politikától és a társadalomban ismert más normarendszerektől. Ismeretes, hogy a forradalmat követő első években a szovjet jogról vallott hivatalos felfogást a korszak két legnevesebb jogtudósának, P. I. *Sztucskán*ak és M. A. *Reisznerne*k a jogról vallott — egyébként egymástól is eltérő — nézetei fejezték ki.

(L. erről részletesen *Szabó* Imre: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása a jogelmélet fejlődésére, Magyar Tudomány. 1977. évi 11. sz.) Sztucska és Reiszner — több vonatkozásban eltérő nézeteik ellenére — megegyeztek abban, hogy az államhatalom gyakorlásával, szervezetével összefüggő szabályok lényegében olyan szervezési normáknak tekintendők, amelyek nagyrészt (esetleg egészében) nélkülözik a jogszabályok ismérveit. Sztucska pl. csak a polgári jogot tekintette jognak „alapjában véve", „a szó valóságos értelmében", míg az államjognak „kisegítő, részben technikai" szerepet szánt. M. A. *Reiszner* pedig „az államhatalom tevékenységének általános rendjét" mint „adminisztratív-technikai rendet" szemlélte. (Vö. N. Ja. *Kupric*: Voproszü isztorii nauki szovetszkogo goszudarsztvennogo prava perehodnogo perioda. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo, 1969. 3. sz.) Többek között ez a felfogás tükröződik abban, hogy nem az államjogtudományt vagy államigazgatási jogtudományt tekintették hivatottnak a szovjetek szervezetével és működésével kapcsolatos kérdések kutatására, hanem az ún. szovjet építés vagy szovjet államépítés elnevezéssel létrehozott új komplex jellegű tudományt. A szovjet államjog szabályainak technikai, szervezési normákként való felfogása és a jogrendszerből való kirekesztése egyébként ellentmondott a szovjet társadalom valóságos helyzetének és a szovjet alkotmány megtartásához fűzött szankcióknak. A Szovjetunió mint föderatív állam kialakulásától kezdve pedig a Legfelsőbb Bíróság számára biztosított alkotmányossági felügyeleti jogkör külön is aláhúzta e normák jogi jellegét.

A szovjet állam fejlődésének első évtizedében is megjelent ugyan néhány, az államjog címet viselő munka. Ezek azonban kivételnek számítottak és több olyan fogyatékosságuk van, amelyek inkább hátráltatták, mintsem előrevitték az államjog terminológiájának meghonosodását. Ja. M. *Magaziner*: Előadások az államjogról. Általános államjog. (Lekcii po goszudarsztvennomu pravu. Obscsee goszudarsztvennoe pravo) c. műve először 1919-ben jelent meg Leningrádban, majd több kiadást is megért. Szinte kizárólag a jogi formát elemezte, alig fordított figyelmet az államjogi intézmények osztálytermészetére. A Szovjetunió mint szövetséges állam államjogát elsőként A. *Malickij* (Szovjetszkoe goszudarsztvennoe pravo. Harkov, 1926.) foglalta össze. Érdeme, hogy szembe fordul azokkal a tanokkal, amelyek tagadják az államjog szabályainak jogi jellegét, másrészt mindjárt az ellentétes hibába esik, így pl. egyszerűen kiterjeszti a szovjet államra a burzsoá alkotmányjog által kimunkált „jogállam" kategóriáját anélkül, hogy a szovjet állam osztálytermészetét elemezné.

Egyébként a húszas évek végén maga Sztucska is sokban módosította álláspontját. Az alkotmányt végül is mint jogszabályt fogta fel és határozta meg. Ez azonban nem változtat azon, hogy az általa szerkesztett jogi Enciklopédiában nem szerepelt az államjog címszó, míg a jog összes többi ága szóhoz jutott. A marxista állam- és jogtudósok 1931-ben tartott első összszövetségi kongresszusán több oldalról is bírálatot kapott az a jogi nihilizmus, mely a szovjet jog normáinak egy részét kirekesztette a jogrendszerből, ám az államjog vagy alkotmányjog és az államigazgatási jog problémája még csak említésre sem került.

Mindez bizonyos fokig hátráltatta, de nem állította meg az államjogtudomány tárgyához tartozó társadalmi viszonyokra irányuló tudományos kutatásokat. Jelentős eredmények születtek a szovjet államszervezet sajátosságainak meghatározásában. Így pl. ebben az időszakban dolgozták ki, nagyrészt a marxizmus klasszikusainak tanításaira támaszkodva, az államhatalom egységének a szocialista államszervezetre jellemző alapelvét, de egyben annak lehetőségét is, hogy az állami munkamegosztás elve alapján, a szovjeteknek mint képviseleti szerveknek alárendelten különböző típusú állami szervek lássák el az egymástól eltérő feladatokat. Ennek az időszaknak az államjogi irodalma dolgozta ki a demokratikus centralizmus legfontosabb jogi biztosítékait, majd a nemzetiségi, illetve nemzeti kérdés szocialista megoldásának államjogi formáit. A 30-as évek elejétől kezdve jelennek meg azok a tudományos eredmények, amelyek a szocialista társadalmi-gazdasági berendezkedés alkotmányos kifejezését segítették.

Ebben az időszakban az egyes részkérdéseket vizsgáló számos monográfia és tanulmány mellett nagy számban jelent meg a szovjet államjog egész anyagát felölelő összefoglaló munka is. Ezek azonban általában nem az államjog, hanem a szovjet alkotmány vagy a szovjet alkotmány alapjai címet viselték. (Így pl. G. Sz. *Gurvics*, M. A. *Reiszner* több kiadást megért tankönyvei.) Gyakran jelentek meg összefoglaló művek „A szovjet államberendezkedés" címmel. (Így pl. A. M. *Turubiner:* Goszudarsztvennüj sztroj RSZFSZR. Moszkva, 1923.)

P. I. *Sztucska*, aki több más jogtudományi ág területén is működött, pl. az állam- és jogelmélet és a büntetőjog területén, több jelentős művel gazdagította a szovjet államjogtudományi irodalmat is. Az alkotmány elfogadását követően 1921-ben jelent meg első jelentősebb összefoglaló műve (Revolucionnaja rol prava i goszudarsztva.) Ez a munkája később a szovjet alkotmányról írt nagy monográfiájának második részeként vált ismeretessé (mely először 1925-ben jelent meg) „A proletariátus és a parasztság államáról és annak alkotmányáról" szóló tanítás (Ucsennie o goszudarsztve proletariata i kresztjansztva i ego konsztitucii) címmel. A könyvet ezután többször is átdolgozta. Utolsó, hetedik kiadását 1931-ben adta közre „A szovjet államról és annak alkotmányáról

szóló tanítás" címmel (Ucsenie o szovjetszkom goszudarsztve i ego konsztitucija). Egyébként Sztucska lett számazású volt. Több cikke, összegyűjtött tanulmánykötete jelent meg 1919 és 1921 között szovjet Lettország államjogáról. Több tanulmányban foglalkozott a nemzetiségi kérdés megoldásának államjogi formáival a szocialista állam feltételei között.

A monografikus irodalomban is jelentőset alkotott *Reiszner*, akinek a burzsoá államjog intézményeiről adott nagyszabású kritikai művét kell elsősorban kiemelnünk (1923). Az 1924. évi alkotmány elfogadását követő időszakból pedig V. K. *Djablo* nevét kell említeni, akinek az alkotmány jogi természetéről és az alkotmányosság ellenőrzésének különböző formáiról írott monográfiái érdemelnek figyelmet.

Az 1936. évi alkotmány előkészítése, majd a gyakorlatba való bevezetése nyitotta meg a szovjet államjogtudomány fejlődésének új szakaszát. Az előkészítés viszonylag rövid időre terjedt. A Szovjetunió Kommunista Pártjának Központi Bizottság 1935 februárjában tartott plénumán hozott határozatok intézkedtek az alkotmány módosításának szükségességéről és 1936 tavaszán már el is készült az alkotmány össznépi vitára bocsátott tervezete. Ennek alapján a szovjetek VIII. Össz-szövetségi Kongresszusa 1936. dec. 5-én erősítette meg az alkotmány végleges szövegét.

A szovjet államjogtudomány e rövid idő alatt is aktív részt vállalt az alkotmány új tételeinek tudományos megalapozásában. Ezt azonban inkább az alkotmány elfogadását követően közzétett és az alkotmány gyakorlati realizálását szolgáló művek jelzik. Ugyancsak az alkotmány végrehajtásának menetében, 1938-ban került sor az állam- és jogtudomány nyitott kérdéseit megvitató arra az össz-szövetségi tanácskozásra, mely hosszú időre lezárta nemcsak a szovjet jog fogalma, hanem a szovjet jog egyes ágazatainak megítélése körüli vitákat is. Ez a tanácskozás nem csupán beiktatta az államjogot és az államigazgatási jogot a szovjet jog ágazatainak sorába, hanem a szovjet szocialista államjogot mint a szovjet jogrendszer anyajogát, alapvető ágazatát határozta meg. Még ugyanebben az évben megjelent a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Állam- és Jogtudományi Intézete kollektívájának a szovjet államjog egész anyagát összefoglaló, nagy terjedelmű, elméleti igényű műve „Szovjet államjog" címmel. (Szovetszkoe goszudarsztvennoe pravo. Red. A. Ja. Visinszkij.) Moszkva, 1938.)

A kiéleződő nemzetközi helyzet, majd a háborús viszonyok nemcsak az alkotmány végrehajtásának folyamatát lassították, hanem akadályozták az államjogtudomány kibontakozását is. Ez már A. I. Deniszov 1940-ben közreadott államjogán is érezhető. (Szovjetszkoe goszudarsztvennoe pravo. Moszkva, 1940.) Ez a mű nemcsak terjedelemben, hanem elméleti megalapozásban is jóval kisebb igényű az 1938-ban közreadott államjognál. Emellett arról tanúskodik, hogy még ebben az időszakban is elmosódott a határvonal az állam- és jogelmélet, valamint az államjogtudomány között. A munka jelentős részét a szocialista állam és jog alapfogalmainak kifejtése teszi ki. Bizonyos fokig ezzel kívánja helyettesíteni az államjogtudomány tárgykörének elméleti igényű vizsgálatát.

A háborút követő évek első nagyszabású, az 1936. évi alkotmány óta létrejött monografikus irodalom eredményeit is összefoglaló mű az I. P. *Trajnin* és I. D. *Levin* vezetésével szerkesztett államjogi tankönyv. (Szovjetszkoe goszudarsztvennoe pravo. Moszkva, 1948.) A szerkesztőkön kívül a II. világháborút követő időszak államjogtudományának elismert képviselői szerepelnek a szerzők között, így M. P. *Kareva*, V. F. *Kotok*, N. D. *Durmanov*, A. A. *Aszkerov*. A szerzői kollektíva összetétele egyben azt is tanúsítja, hogy ez a mű bizonyos értelemben a szovjet államépítés és a szovjet államjogtudomány addigi eredményeinek szintézisét kívánja adni. Ez nem egészen sikerült, ennek ellenére ezt a munkát máig is a szovjet állam- és jogtudomány legjelentősebb alkotásai közt kell számon tartanunk. A munka egyébként — nem sokkal megjelenése után — éles kritikát kapott. A kritikai megjegyzések főként azt sérelmezték, hogy a könyv eltér az alkotmány rendszerétől, emellett nem minden megállapításánál indul ki az alkotmányból. Hiányosságául rótták fel azt is, hogy kiszélesítette az államjog anyagát többek között azzal, hogy az alapvető jogok listáját nem korlátozta az alkotmány vonatkozó rendelkezésére. Mindez azt mutatja, hogy a bírálók az államjog tankönyvét összetévesztették az alkotmány kommentárjával. Ezt követően az 50-es évek végéig számos tanulmány, tankönyv, oktatási segédeszköz tanúskodik a szovjet államjog irodalmának fejlődéséről. Nagyobb lélegzetű összefoglaló vagy monografikus mű azonban nem jelent meg, mégis említést érdemelnek a szovjet alkotmány, illetve államjog történeti kérdéseivel foglalkozó — e korszakban közreadott munkák. Ezek közül elsősorban Sz. L. *Ronin*nak 1948-ban, majd 1949-ben közreadott két könyvét kell említenünk, amelyekben az 1918. évi alkotmány és az 1924. évi alkotmány létrejöttét, sajátosságait tárgyalja. Jeleznünk kell továbbá D. L. *Zlatopolszkij*nak 1954-ben közreadott monográfiáját, mely a Szovjetunió mint szövetségi állam kialakulását, egyben a szovjet föderáció fejlődését és sajátosságait vizsgálja.

Ugyancsak az államjogtörténetét feldolgozó művek között kell említenünk A. J. *Lepeszkin*nek a helyi szovjetek történetéről írt forrásértékű monográfiáját, mely első kötetében a szovjetek kialakulását és állami szervekké formálódását, második kötete az 1921—1936 között-

ti időszak helyi szovjetjeit mutatja be. (Mesztnüe organü szovetszkogo goszudarsztva, Moszkva 1957. és 1959.) — Ugyancsak ebben az időszakban találkozunk először azokkal a művekkel, amelyek a népi demokráciák kialakuló szocialista államjogát és alkotmányát tárgyalják. Az első összefoglaló mű N. P. *Farberov* munkája „A népi demokratikus országok államjoga" címet viselte (Goszudarsztvennoe pravo sztran narodnoj demokracii. Moszkva, 1948.).

A Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusának határozatait követően az államjog szinte minden tárgykörében új tudományos eredmények láttak napvilágot. A kutatások kezdetben inkább az 1936. évi alkotmány értelmezését, realizálása jogi garanciáinak szélesítését szolgálták. E munkák között első helyen kell említenünk a szovjet államjognak az adott időszakban legfontosabb elméleti kérdéseit tárgyaló gyűjteményes munkát, mely V. F. *Kotok* szerkesztésében jelent meg „A szovjet államjog kérdései" címmel. (Voproszü szovetszkogo goszudarsztvennogo prava. Moszkva, 1959.) A szovjet államjog tárgya (V. F. Kotok). Az 1936. évi alkotmány fejlődése (D. A. Gajdukov). A szovjet állam polgárainak alanyi jogai és azok garanciái (C. A. Jampolszkaja). Az ukáz jogi természete és a törvényhez való viszonya (I. N. Kuznecov) azok a tanulmányok, amelyek számos vonatkozásban a következő évek kutatási feladatait is meghatározták. Az ezt követően közreadott monográfiák közül J. N. *Ananov*nak a Szovjetunió minisztériumait tárgyaló művét (Miniszterszvta SZSZSZR. Moszkva, 1960.), valamint A. J. *Lukjanov* és B. M. *Lazarev* — a társadalmi szervezetekről írt több bővített kiadásban megjelent műveit említhetjük. (Szovetszkoe goszudarsztvo i obscsesztvennüe organizacii. Moszkva, 1960., 1971.) Részben már e kutatások eredményeit is hasznosítja A. I. *Lepëskin* 1962-ben megjelent, az államjog egész anyagát monografikus igénnyel feldolgozó műve. (Kursz szovetszkogo goszudarsztvennogo prava. Tom. 1—2. Moszkva, 1961—1962.) Az összefoglaló munka bizonyos fokig fordulópontot is jelöl. Ettől az időszaktól kezdve a monografikus művek és tanulmányok nagyobb része már inkább az alkotmány perspektivikus fejlődése, az alkotmányreform előkészítése felé fordult. Ez nyilvánvalóan azzal is összefügg, hogy 1962-ben már elhatározott ténnyé vált az alkotmány módosítása, illetve az új alkotmány előkészítésének szükségessége. A Legfelsőbb Szovjet amidőn létrehozta az alkotmány-előkészítő bizottságot, egyben kijelölte a várható módosítás fő irányát is. (Vö.: Izvesztija, 1962. április 26-i szám.) 1962-től az új alkotmány elfogadásáig (1977. okt. 7.) terjedő másfél évtized a szovjet államjogi irodalom virágzásának, kibontakozásának korszaka. A szovjet államjogtudomány hatalmas méretű kapacitását mutatja, hogy ebben az időszakban csak százas nagyságrendben mérhető azoknak a jelentős kutatási eredményeket tükröző monográfiáknak a száma, amelyek általában a szovjet államjog vagy a szovjet államjog egyes intézményeinek elméleti alapjait vizsgálták.

A szovjet államjog általános elméleti kérdéseit feldolgozó művek közül ehelyütt is megemlítendőnek tartjuk N. Ja. *Kupric*nak a szovjet államjogtudomány történetét feltáró számos tanulmányát és összefoglaló művét (Iz isztorii nauki szovetszkogo goszudarsztvennogo prava, Moszkva, 1971), B. V. *Scsetinin* több kiadást is megért könyvét (Problemii teorii szovetszkogo goszudarsztvennogo prava. Moszkva, 1969., 1974.), továbbá *Farber*, I. E. és *Rzevszkij*, V. A. munkásságát. Az utóbbiak közös munkája a szovjet *alkotmányjog* elméleti kérdései címmel jelent meg. (Voproszü teorii szovetszkogo konsztitutionnogo prava. Szaratov, 1969.) A mű egyébként arról tanúskodik, hogy a szovjet irodalomban is előfordul az alkotmányjog és államjog terminus technicusok váltakozó használata. Az utóbbi években ez a tendencia erősödött. Erre utal pl., hogy az 1972-ben kiadott és a szovjet államjogtudomány, az 1957—1972. közötti évekre eső irodalmát felölelő bibliográfia a címében is szinonim fogalomként használja az államjog, illetve az alkotmányjog elnevezést. 1975-ben egyébként tankönyv is megjelent „Szovjet alkotmányjog" címmel (Szovjetszkoje konsztitucionnoe pravo. Red. Sz. I. *Ruszinov*—V. A. *Rjanzsin*. Leningrad, 1975). Ma még azonban egyértelműen az államjog (azaz a goszudarsztvennoe pravo) megjelölés az általánosan elfogadott.

A szovjet államjog egyes intézményeit vizsgáló művek közül a teljesség igénye nélkül inkább csak azokat a műveket, illetve szerzőket emeljük ki, akiknek munkássága a fő tendenciákat és a kutatások központjában álló legfontosabb tárgyköröket érzékeltetheti. Számos tanulmány és monográfia foglalkozott a társadalmi berendezkedés alkotmányos szabályozásának problematikájával. A. P. *Koszücin*nek „Az össznépi állam" címmel több kiadásban is közreadott könyve (Goszudarsztvo vszego naroda. Moszkva 1969, 1971.) ugyan elsősorban az államelmélet oldaláról közelíti a szovjet államjog intézményeit, mégis említést érdemel a társadalmi berendezkedés alkotmányos szabályozásának módosítását előkészítő művek között. A társadalmi berendezkedés egészének alkotmányos szabályozását elemzik A. I. *Deniszov* művei. (Konsztitucinüe osznovi obsesztvennogo usztroisztva SZSZSZR. Moszkva, 1966., Szocializszticseszkaja revolucija i politicseszkaja organizacija obsesztva. Moszkva 1971.) — C. A. *Jampolszkaja* monográfiája a társadalmi szervezetek államjogi szabályozását vizsgálta a szocialista demokrácia fejlődő rendszerében. (Obsesztvennüe organizacii i razvitie szocializszticseszkoj demokracii. Moszkva, 1965.)

A szovjet államszervezet államjogi vonatkozásait vizsgáló munkák sorából csak a jelentősebb tárgykörök kiemelésére és az ismertebb szerzők megemlítésére szorítkozhatunk. Az állam központi szervei irányában megnyilvánuló fokozott érdeklődést a legfelsőbb szovjet szervezeti felépítésére, működésére, bizottságaira, aktusaira, az államigazgatás központi szerveihez való viszonyára, a Legfelsőbb Szovjet Prezídiumának tevékenységére irányuló kutatások jelzik. E tárgykörökben különösen F. J. *Kalinicsev*, P. G. *Vasziljenko*, I. N. *Kuznecov* munkásságát kell említenünk. A helyi szovjetek növekvő önállósága, államhatalmi és tömegszervező tevékenysége, államigazgatási szervezete mind az államjogtudományi, mind az államigazgatási jogtudományi irodalomban előtérbe került. Az államjog művelői közül főként U. A. *Tihomirov.*, A. I. *Azovkin*, L. A. *Grigorjan*, K. F. *Seremet*, V. A. *Pertzik*, V. A. *Rjanzsin* könyveire kell felhívni a figyelmet. Meg kell jegyeznünk továbbá, hogy a hatvanas években erőteljesen szélesítette a szovjetek és szerveik munkájára irányuló kutatásokat a szovjet építés mint tudományos diszciplína újbóli felelevenedése. Az újjászervezett szovjet építés diszciplínája nem lépett fel többé azzal az igénnyel, hogy akár a szovjet államjogtudományt, akár a szovjet államigazgatási jogtudományt helyettesítse. Művelői egyrészt hangsúlyozzák a szovjetekre és azok szerveire irányuló kutatások szükségszerű komplexitását, másrészt a szovjet építés tárgykörét arra az elsősorban belső szervező munkára szorítják, mely előfeltétele annak, hogy a szovjetek és szerveik megfelelhessenek államhatalmi, államigazgatási és tömegszervező funkcióiknak. Az utóbbi években a szovjet építés diszciplínájának több összefoglaló tankönyve is született. Közülük G. G. Barabasev, K. F. Seremet először 1965-ben közreadott, azóta újabb kiadást is megért tankönyvét említjük (Szovetszkoe sztroitelsztvo. Moszkva, 1965.). Inkább csak a jelentősebb tárgykörök kiemelésével és a szerzők megemlítésével jelezzük a szovjet államjogtudománynak az államszervezet vizsgálata terén elért eredményeit. Számos monográfia és tanulmány kutatja a legfelsőbb államhatalmi szervek felépítésének rendszerét, az állami szervek, a legfelsőbb szovjetek, prezídiumaik típusait (P. G. Vaszilenko), a legfelsőbb államhatalmi szervek működését, aktusait (I. N. Kuznecov, A. G. Mickevic), a legfelsőbb szovjet prezídiumának funkcióit (F. I. Lakinicsev), a helyi szovjetek növekvő önállóságát és fejlődési perspektíváját.

Különös figyelmet érdemelnek azok a tárgykörök, amelyek a szovjet államjogtudomány korábbi időszakában egyáltalán nem, vagy csak alig jutottak szóhoz. Így pl. a szovjet jogforrási rendszer alkotmány alapjai körében D. A. *Kovacsev*, A. G. *Mickevic*, az alkotmányosság ellenőrzésének kérdéseivel kapcsolatban V. F. *Kotok*, M. A. *Szvisztunov* munkásságát kell említenünk. De ugyancsak ebben az időszakban került előtérbe az emberi jogok problematikájának államjogi vetülete, az állampolgárok alapvető jogainak és kötelességeinek vizsgálata. Az utóbbi időszak legjelentősebb művei közé tartoznak e tárgykörben I. P. *Bliscsenko:* Szovetszkoe goszudarsztvo i osznovnüe prava i szvobodü cseloveka. Moszkva, 1969., L. D. *Voevodina:* Konsztitucionnüe prava i objazanannoszti szovetszkih grazsdan. Moszkva, 1972. N. I. *Matuzov:* 'Licsnoszt', prava, demokratija. Teoreticseszkie problemü szubjektivnogo prava. Szaratov, 1972.

Az utolsó másfél évtizedben a szovjet államjogtudomány kutatási módszereit tekintve is jelentős változást mutat. A korábbi időszak sokszor „normatív jellegűnek" mondható — bár inkább leíró jellegű — művei helyén egyre nagyobb számban jelentkeznek azok a kutatási eredmények, amelyek széles elméleti megalapozással, esetenként konkrét tényvizsgálatok anyagára is támaszkodva — a szovjet gyakorlat tapasztalatait általánosítják. Megfigyelhető az összehasonlító módszer alkalmazásának erősödése is. Erre egyébként a korábbi időszakból is vannak példák, ám az államjogtudomány területén csak az utolsó másfél évtizedben vált általános igénnyé a szocialista országok analóg államjogi intézményeinek figyelembevétele, a népi demokráciák államjogtudománya kutatási eredményeinek a szovjet államjogtudomány területén való hasznosítása. Az utóbbi években egyre több a tipikus összehasonlító államjogi munka, amikor is nem egyik vagy másik szocialista ország államjogi intézménye áll az elemzés központjában, hanem a szocialista államjog valamely általánosnak tekinthető alapelve, vagy esetleg a szocialista államok valamely hasonló intézménye. (Pl. az államhatalom legfelsőbb szerveinek rendszere a szocialista államokban.)

A szovjet államjogtudomány fejlődésének e szakaszára eső monografikus kutatások első szintézisét a politikai gyakorlat az új alkotmány elfogadásával már elvégezte. A tudományos szintézis a szovjet államjogtudomány legközelebbi feladata.

A szocialista államjogtudomány kialakulása *Európa népi demokratikus* országaiban bizonyos fokig a szovjet fejlődéssel azonos utat járt be. A II. világháborút követően a fasiszta maradványok felszámolásának és a polgári demokratikus intézmények restaurálásának rövid átmeneti szakaszán erőteljesen korlátozott keretek között ugyan, de lehetett számolni a korábbi időszak államjogtudományának azokra a művelőire, akik szembe fordultak a német megszállással vagy a korábbi államjog antidemokratikus elemeivel. Az államjog erőteljes politikai töltése azonban már a szocializmushoz való átmenet kezdeti időszakában a jogtudományoknak azokat a művelőit állította

előtérbe, akik az államéletben közvetlen részesei voltak az új típusú, a szocialista átmenetet szolgáló államjogi intézmények elméleti megalapozásának, illetve közvetlen előkészítésének. Az új intézmények kidolgozásához és bevezetéséhez viszont jelentős segítséget nyújtott a hatályos szovjet államjog ismerete. Ez bizonyos fokig megmagyarázza azt a tényt, hogy a népi demokratikus országokban az átalakuló államjogtudomány első lépéseit nem annyira új tudományos eredmények kidolgozása, mint inkább a szovjet intézmények adaptálása jellemezte. Az ebből gyakran szükségszerűen következő hibákat tovább növelte, hogy számos esetben a szovjet intézmények adaptálását (az adott népi demokratikus ország történeti hagyományaihoz, társadalmi feltételeihez való igazítását) egyszerűen a létező szovjet intézmények leírásával helyettesítették. Ezt az eljárást kétségtelenül nem mentheti, de bizonyos fokig magyarázza az a körülmény, hogy adott időszakban a Szovjetunió volt az egyetlen szocialista ország, a szovjet intézmények jelentették a burzsoá múlt intézményeinek következetes tagadását. Ez gyakran hátráltatta annak felismerését, hogy a népi demokratikus fejlődés viszonylag békés jellege az államjog területén is lehetővé teszi az állam és jog számos olyan formai elemének hosszabb-rövidebb időn át való továbbélését, amelyek nem akasztják a szocialista átalakulást és a nemzeti hagyományokban gyökereznek. Ez egyben elhomályosította az egyes népi demokratikus országokban az államjogtudomány művelőinek felelősségét azért, hogy alkotó módon járuljanak hozzá az adott szocialista ország történeti, társadalmi feltételeivel összhangban álló szocialista típusú államjogi intézmények kialakításához.

Azt is meg lehet állapítani, hogy ez az időszak viszonylag rövid ideig tartott. Általában az első szocialista alkotmányok elfogadását követően, már az ötvenes évek derekán megkezdődött az a politikai folyamat, mely az egyes országok államjogtudományát az államjog közös, szocialista vonásainak értékelése mellett az egyes országok társadalmi, történeti feltételei felé fordította. A Szovjetunió Kommunista Pártja XX. Kongresszusát követően ez a folyamat meggyorsult. Végül is azt mondhatjuk, hogy az egyes népi demokratikus országok szocialista államjogtudományának kialakulása, valóságos társadalomtudománnyá formálása nagyban-egészben a szocializmus alapjainak lerakásával párhuzamosan — lényegében az utolsó két évtizedben — ment végbe.

A népi demokratikus országok szocialista államjogtudománya jóval rövidebb történeti múltra tekinthet vissza, mint a Szovjetunió államjogtudománya. Részben ezzel magyarázható az is, hogy a népi demokratikus országok szocialista államjogtudományában ma még közel sem tudunk olyan sajátos, egymástól többé-kevésbé elhatárolható tendenciákat, tudományos irányzatokat megkülönböztetni, mint a szovjet államjogtudomány fejlődésében. A történelmi távlat is hiányzik a részletesebb bemutatáshoz és értékeléshez. Ezért a továbbiakban csak néhány szerzőre és összefoglaló műre hívjuk fel a figyelmet. Ezek mintegy reprezentálják az egyes népi demokratikus országok szocialista államjogtudományát.

Lengyelországban a szocialista államjogtudomány megalapozása Stefan *Rozmaryn* nevéhez fűződik. Az ún. kis alkotmány, a legfelsőbb hatalom gyakorlását rendező 1947. évi törvények után jelent meg Lengyelország hatályos államjogát összefoglaló első tankönyve (1949), majd ennek újabb, a fejlődést is tükröző második kiadása, az 1952. évi alkotmány elfogadása után. Igen jelentős Rozmaryn monografikus munkássága is. Különösen két műve tette ismertté, éspedig „Alkotmány mint a Lengyel Népköztársaság alaptörvénye" (Konstytucja jako ustawa zasadnicza PRL. Warszawa, 1961.) és „A törvény a Lengyel Népköztársaságban" (Ustawa w PRL. Warszawa, 1964.). Andrzej *Burda* munkái közül a Lengyel Népköztársaság politikai rendszeréről írt művét (1965) és Lengyelország államjogáról írt összefoglaló elméleti igényű tankönyvét kell megemlíteni. (Polskie prawo państwowe. Warszawa, 1969.)

Csehszlovákiában különösen az első, az 1948. évi alkotmány előkészítésében, az erős polgári demokratikus tradíciókat tükröző alkotmányjog és az új szocialista intézmények összeegyeztetését célzó szervezeti megoldások kidolgozásában jutott jelentős szerephez Jan *Proházka* (később a szovjet államjog professzora a prágai Károly Egyetemen). Az 1948. évi alkotmányra épülő szocialista államjog első összefoglalását a Károly Egyetem államjogi tanszékének kollektívája végezte el Jan *Bartušek* vezetésével. (Československé státní právo. Praha, 1953. 356. o.). Az 1960. évi alkotmány alapján kialakult államjogi intézmények feldolgozása újból a Károly Egyetem államjogi tanszékének kollektív munkája. (Pável *Peška*, Bedrich *Rattinger*, Alfred *Dressler:* Ústavní právo ČSSR. Praha, 1965.) Karol *Laco* a II. világháború előtti és a második világháború utáni időszak csehszlovák államjogi intézményeinek összevetését végezte el. (Ústav ČSR a Ústav ČSSR. Bratislava, 1965.)

A bolgár államjogi irodalomból Borisz *Szpaszov* és A. *Angelov* tankönyve orosz nyelven is kiadásra került (Goszudarsztvennoe pravo Narodnoj Reszpubliki Bolgarii. Moszkva, 1963.) A *Román Szocialista Köztársaság* államjogi irodalmából pedig *Demeter* János munkásságát, továbbá Tudor *Drăganu* (Drept constituţional. Bucureşti. 1972.), Nistor *Prisca* (Drept constituţional. Bucureşti, 1977.) alkotmány jogi tankönyveit kell megemlítenünk.

A *Német Demokratikus Köztársaság* államjogtudományának egészét reprezentálja a Német Demokratikus Köztársaság államjoga címmel megjelent és a Potsdam—Babelsberg-i intézet kollektívája által közreadott tankönyv. (Staatsrecht der DDR. Berlin, 1977.) Az államjogtudományi vonatkozásokban is említést érdemel a DDR Tudományos Akadémiája Állam- és Jogelméleti Intézetének kollektívája által közreadott államelmélet (Marxistisch—leninistische Staats- und Rechtstheorie. Lehrbuch. Berlin, 1975, 624. o.).

A *Jugoszláv Szövetségi Szocialista Köztársaság* államjogának irodalmából mint jelentősebb összefoglaló művekre elsősorban Jovan *Djordjević* könyveire kell utalnunk. (Ustavno pravo i politički sistem. Belgrad, 1961., Novi ustavni sistem. Belgrad, 1964., Politički sistem. Belgrad, 1973.) Külön is említést érdemel Jovan *Stefanović* összehasonlító alkotmányjogi munkája. (Ustavno pravo Jugoszlavija i komparativno. Tom. 1—2. Zagreb, 1965.)

V. A magyar államjogtudomány kialakulása és fejlődése.

Magyarországon is *a feudális leíró közjog* jelzi az államjogtudomány kialakulásának kezdeteit. Az ország sajátos helyzetéből folyóan a megkövesedett rendi monarchikus intézmények mellett viszonylag korán, szinte a német-római birodalmi közjogi művekkel egyidejűleg megjelentek a magyar közjog rövid összefoglalásai. *(→Államjog)* A magyar államjogtudomány története *Artner* Vilmos 1624-ben megjelent tanulmányát tartja nyilván a magyar közjogot leíró és összefoglaló első műként. A mű címe: Guilielmus *Artner:* Dissertatio politico-juridica de Regno Hungariae eiusque jure... Tübingae, Anno 1624. Artner tehát „politikai-jogi" tanulmánynak tartotta munkáját. Ne feledjük, hogy az első „közjog"-nak (Jus publicum) jelzett munkák a német-római birodalomban is csak ezekben az években jelentek meg. A 17. század hasonló tárgyú művei közül a magyar közjog irodalmához sorolják Martin *Schödel*: Disquisitio historico-politica de Regno Hungariae. Tübingae, 1629. címmel megjelent munkáját. Ez a mű azonban — címéből kitűnően — inkább történeti munka és csak igen röviden utal az ország közjogi berendezkedésére. Sokkal indokoltabb viszont megemlíteni az Elsevir kiadó által szerző megjelölése nélkül 1634-ben „Status et Imperium Regni Hungariae" címmel közreadott könyvet. A 17. század folyamán megjelent munkák közül még *Lochner* János András (Facies iuris publici Hungariae. Tübingen, 1666) és *Pankratz* M. (Tractatus politicus historicus juridicus jurispublici Regni Hungariae, Cassovie, 1668.), Johannes *Jóny* (Tractatus iuris-publici Regni Hungariae. Jenale, 1756.) munkái érdemelnek említést. E művek többségét protestáns szerzők írták és általában külföldön publikálták. Fokozatosan megjelenik azonban a főként jezsuiták által írt és a Habsburgok által támogatott *hivatalos* hazai közjogi irodalom is. *Pauler* Tivadar e hivatalos közjogi irodalom művelői közül *Szentiványi*, *Bencsik* és *Szegedy* munkásságát vizsgálta. A Nagyszombati Egyetemen *Szentiványi* Márton (1633—1705) az államtani ismeretekkel vegyített közjogot és erkölcstant a kánonjog keretében adta elő. (Vö. Pauler Tivadar: Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez, Bp. 1878.) *Bencsik* Mihály is a Nagyszombati Egyetemen a hazai jog elméletének keretei között tanította a közjogot. (1660—1712.) A magyar közjogról írt munkája halála után jelent meg: Novissima Diaeta nobilissima principis et SS et OO [Statuum et Ordinum] Inclyti Regni Hungariae partiumque eidem annexarum sive propositiones academiace lege nobilitares etc. ius patriae publicum redolentes, Tarnaviae, 1722. A művet egészében elmaradott gondolkodás jellemzi. — A királyt — szerinte — jogilag nem kötik a törvények, legfeljebb azért tartja meg azokat, mert a józan ész szabályai is megkövetelik, hogy, amit másoknak parancsolunk, magunk is megtartsuk. A protestánsokat nem illeti hivatalviselési jog, a király akkor és ott alkalmazza őket, ahol szükségesnek ítéli. Mind olyan megállapítások, amelyek szemben állottak a hatályos közjoggal. Pauler szerint Bencsik tudatos ferdítéseit, a valóságos jogtételek kitagadását a magyar jogból, a protestánsok elleni elvakult gyűlölete, vallási elfogultsága magyarázza ugyan, de nem mentheti. Ám egészen nyilvánvaló, hogy a hatályos közjog feldolgozásának elmaradott volta, az összefoglaló művek hiánya csak részben magyarázható az egyetlen magyarországi egyetem katolikus professzorainak vallási elfogultságával. Sokkal inkább arról van szó, hogy a bécsi udvar elviselte ugyan egyes közjogi kérdések (pl. a rendek egyik vagy másik jogának) elemzését, az ilyen művek közreadását, azonban hivatalosan is megakadályozta a magyar közjog egészét rendszeresen kifejtő vagy leíró művek létrejöttét. Rendszeres összefoglaló mű csak a 18. század végén jelent meg először, olyan viszonyok között, amikor a francia forradalom hatása és a kibontakozó rendi ellenállás bizonyos fokig fellazította a hivatalos cenzúrát; ekkor is álnév alatt. 1791-ben adja közre (először latin nyelven) *Ürményi* József „A magyar királyság közjoga, a régi és az új törvényeket kombinálva" c. könyvét (Stephan *Rosenmann:* Jus publicum Regni Hungariae ex combinatione veterum, recentiorumque legum. Wiennae. 1791.), majd jelentősen kiegészítve német nyelven — most már a rendi alkotmányosság gondolatára való utalással (Staatsrecht der Königreiches Hungarn — nach Verfassung dieses Reichs bearbeitet. Wien, 1792.).

Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy gyakran a magyar feudális közjog összefoglaló művei

között említik Franz Rudolf *Grossing* 1786-ban közreadott munkáját (Jus publicum. Hallae, 1786.). Még ugyanebben az évben német nyelven is megjelent „Ungarisches allgemeine Staats- und Regiments-Recht" címmel. Ebben arra hivatkozik, hogy a művet Mária Terézia megrendelésére 1777-ben írta és csupán a munka közzététele késett közel tíz évet. Címe ellenére inkább politikai pamfletnek kell minősíteni. Tulajdonképen csupán a nemesi előjogokat tárgyalja és ezek ellen érvelve, valójában a feudális magyar közjog minden olyan tételét igyekszik lebontani, mely egyben az ország önállóságának biztosítéka. Így pl. a magyar király hatalmát abszolút királyi hatalomként tárgyalja és csak a nemesség visszaélését látja abban, hogy az országgyűléseken államhatalmat gyakorol, részt vesz a törvényhozásban. A királyt megilleti az a jog, hogy a közjó érdekében e nemesség minden kiváltságát eltörölje, egyben magát abszolút uralkodóvá tegye. Van olyan vélemény, mely Párnitzkyt vagy Benczur Józsefet — aki saját nevén is több közjogi művet írt — véli felfedezni a Grossing álnév mögött. Benczur József adta közre Beck latin nyelvű magyar közjogát is (Ch. Augusti Beck: Jus publicum Hungariae, cum notis autoris et observationibus Josephi Benczur. Viennae, 1790). Arra is van adat, hogy Grossing munkájának kézirata eredetileg „A magyar nemesség előjogairól írt politikai-kritika" címet viselte volna. Ez egyébként összhangban is van valóságos tartalmával. (L. erről részletesen: *Ballagi* Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bp. 1888. 76. old. skk.) Egyébként a munka nemcsak tárgyának terjedelmét, hanem módszerét tekintve sem mérhető Ürményi már említett művéhez.

Közjogi tárgyúak, azonban többségükben mégis a politikai irodalomhoz sorolandók Martinovicsnak és Hajnóczynak azok a művei, amelyeket állam- és jogtudományunk haladó hagyományai között tart nyilván a magyar állam- és jogelméleti irodalom. (Vö. *Szabó* Imre: A burzsoá állam- és jogbölcselete Magyarországon. Budapest, 1955.) Elsősorban mégis a közjogi irodalom körébe kell sorolnunk *Hajnóczy* Józsefnek (1750—1795) a hatályos közjogi intézményeket bemutató, azokat elemző munkáit, így különösen 1791-ben névtelenül és helységmegjelölés nélkül közreadott két könyvét, nevezetesen az országgyűlésről (De comitiis Regni Hungariae deque organisatione eorundem dissertatio juris publici hungarici. 1719.) és a királyi hatalom korlátairól (Dissertatio politica publica de regiae potestatis in Hungaria limitibus. 1791.) írt műveit. 1793 folyamán Hajnóczy közjogi könyveit is betiltották és elkobozták. Mindkét itt említett művét bemutatta és egész terjedelmében magyar nyelven is közreadta *Csizmadia* Andor „Hajnóczy József közjogi politikai munkái" címmel. (Budapest, 1958.)

Ugyancsak a közjogi irodalom eredményei között kell számon tartani *Schwartner* Márton (1795—1823) „Statisztika"-ját (államismeret vagy államtan). Első kiadása 1798-ban jelent meg Pesten „Statistik des Königreichs Ungern" címmel. Ezután még három kiadást ért meg, kettőt az elsőhöz hasonlóan német nyelven (1809—1811, 1815) egyet francia nyelven.

Az államtudomány általános fogalmait tárgyaló bevezető fejezeteket követően a könyv első fele a magyar államhatalom tárgyi alapjait (Grundmachte Ungarns), a második fele „Magyarország alkotmányát vagy államjogát" (Ungarische Staatsverfassung oder Staatsrecht) vizsgálja. A munka a németországi államtudományi iskola legjobb műveihez mérve is magas színvonalat képvisel, amit nem ront le néhány, már naivnak tűnő megállapítása. Így pl. büszkén hivatkozik arra, hogy Béla király névtelen jegyzője által leírt vérszerződés lényegében az államalkotó társadalmi szerződésnek az esete, amit a 16. századtól kezdve a szerződéses államfelfogás hívei a konkrét és a belátható történelmen kívül helyeznek. A magyar kultúra jellegzetességei szempontjából elsődleges fontosságúnak tartja az ország földrajzi helyzetét, azt a tényt, hogy „a kulturált Németország és a vad Törökország, a sötétség és a világosság birodalmai között fekszik". „Unter andern ist diese Bemerkung für die ungarische Kultur äussert wichtig; es liegt in der Mitte zwischen dem kultivierten Deutschland und der wilden Türkey, in der Mitte zwischen dem Reiche des Lichts und der Finsternis" (Statistik des Königreichs Ungern. Pest, 1798. 38. old.). Egyébként az államhatalom tárgyi alapjaiként az ország földrajzát, területi beosztását, népességének nemzetiségi és vallási összetételét, gazdaságának különböző területeit vizsgálja. A könyv második része szinte hézagmentesen mutatja be a magyar feudális közjog szinte minden intézményét.

Schwartner „Statisztika"-ja hosszú évtizedekre kielégítette a közjogi irodalommal szemben támasztott igényeket. Részben ezen, de inkább a bécsi udvar ellenállásán múlt, hogy ezt követően egészen a 19. század derekáig nem jelent meg sem latin, sem német, sem magyar nyelven olyan nagyobb szabású munka, mely tudományos igénnyel tárgyalta volna a magyar közjog egész anyagát.

A 19. század első felében megjelent közjogi művek, ideértve a két első magyar nyelvű közjogi könyvet is (*Beöthy* Zsigmond: Elemi magyar közjog. Pest, 1846.; *Miskolczy* Károly: Magyarország közjoga. Eger, 1846.), a közjog egészen lerövidített vázlatos összefoglalását adják. A bécsi udvarnak a magyar közjog szabatos és tudományos igényű összefoglalásával szemben tanúsított ellenállását jól példázza Virozsil, majd Cziráky könyveinek sorsa. *Virozsil* Antal (1792—1868) 1832-től a természetjog és a közjog tanára a pesti egyetemen.

1843-ban írta meg közjogi tankönyvét. Ennek kiadását a cenzúra csak két év múlva engedélyezte, akkor is olyan változtatások igényével lépett fel, hogy Virozsil inkább elállt a könyv publikálásától. Végül is csak 1850—1854-ben adhatta ki akkor már jogtörténetté vált munkáját. (Jus publicum Regni Hungariae a primordiis hujus Regni usque ad rec. tempora. Budae, 1854.)

Egészében hasonló utat járt meg gróf *Cziráky* Antal (1772—1852), aki kormánymegbízásra írta meg 1840-ben nagyszabású közjogi művét és felülbírálásra az e célra összehívott külön bizottság elé terjesztette. A bizottság olyan jelentős változtatásokkal engedélyezte volna a munka publikálását, hogy a szerző inkább visszavonta a kéziratot. A korra jellemző adalék, hogy a király V. Ferdinánd a szerzőhöz intézett külön levélben fejezte ki sajnálkozását, egyben köszönetét „az önzetlen munkáért", ám a kiadáshoz nem járult hozzá. A munka végül csak 1851-ben jelent meg, akkor is a kívánt változtatásokkal. (Conspectus juris publici Regni Hungariae ad annum. 1848. Viennae, 1851.) A feudális közjog megkésett összefoglalásai egyébként az államjogtudomány további fejlődését is kedvezőtlen irányban befolyásolták.

A magyar *burzsoá államjogtudomány* kialakulása csak 1867 után vehette kezdetét. Az 1848/49. évi szabadságharc hónapjai alatt létrejött hatalmas jelentőségű, a szinte a feudális közjog egész épületét lebontó közjogi jogalkotás nem járt együtt az új típusú államjogtudomány létrehozásával. Vannak ugyan a magyar államjogtudománynak 1848/49-re is visszamutató haladó hagyományai, mint pl. a budapesti egyetem fiatal büntetőjogi professzorának, *Kornis* Károlynak munkássága, aki a forradalom idején közjogi tanulmányokkal, röpiratokkal is segítette a kialakuló új államrend népszerűsítését és védelmét. (Munkásságáról l. részletesen: Szabó Imre: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Bp. 1955.) Ám a szabadságharc bukása után ezt a kezdetet nem követte folytatás.

A szabadságharc vereségét követően a magyar közjogi irodalom — bizonyos eltérésekkel ugyan —, de a fő vonásokat illetően mégis nagyban-egészben a francia forradalom bukását követően már ismertetett utat járta meg. Előbb az 1848 előtti feudális közjogot összefoglaló, lényegében jogtörténetté vált művek (Virozsil és Cziráky már említett munkái), majd 1860 után azoknak az 1848. évi hatályosnak minősített törvények szövegével kiegészített változatai képviselték a magyar közjogi irodalmat. Cziráky könyvét rövidített formában *Hegedüs* Lajos Candid adta közre magyar nyelven (A magyar közjog alapvonalai. Pest, 1861. Újra megjelent 1862-ben, majd 1872-ben.). *Cziráky* művének rövidített átdolgozása *Suhayda* János: „Magyarország közjoga, tekintettel annak történeti kifejlődésére és az 1848. évi törvényekre" címmel 1861-ben megjelent munkája (Pest, 1861) is. Erőteljesen támaszkodik Cziráky könyvére *Récsy* Emil (1822—1864) 1861-ben „Magyarország közjoga amint 1848-ig s 1848-ban fennállott" címmel közreadott tankönyve (Pest, 1861.). *Récsy* első közjogi műve Az ausztriai birodalom közönséges és a koronaországok alkotmányjogának alaprajza. Pest, 1851. Ebben az 1849. évi márc. 4-i császári pátenssel bevezetett alkotmány alapján dolgozta fel az osztrák birodalom alkotmányjogát. Néhány hónappal a könyv megjelenése után, 1852. január 1-én ezt az oktrojált alkotmányt hatályon kívül helyezték és a nyílt abszolutizmus lett a hatalom gyakorlásának módszere. Récsy könyve ezzel egészében elvesztette időszerűségét, ám számos tétele újra felhasználást nyert az 1861-ben kiadott magyar közjogban. Virozsil könyve szintén 1861-ben jelent meg magyarul, ugyancsak rövidített formában. A könyv minden kommentár nélkül, függelékben közli az 1847/48. évi országgyűlés által elfogadott és 1848. április 11-én szentesített összes törvényeket. (A szerző neve nem szerepel a könyv címlapján, az előszó azonban utal a könyv eredetére.)

Mindezek a művek nem csupán a feudális közjog intézményei iránti érdeklődést tükrözik, hanem egyben a feudális közjog felelevenítését, reneszánszát szolgálták. Akarva-akaratlan ezt a tendenciát erősítette Deák és Lustkandl vitája is. Wenzel *Lustkandl* könyvében: (Das ungarisch—österreichische Staatsrecht. Wien, 1863.) az 1848 előtti magyar közjog intézményeire hivatkozással tagadta az 1848. évi törvények érvényességét, „alkotmányosságát", Emellett tudatosan a bécsi udvar politikai célkitűzéseihez igazítva mutatta be az évszázadokon keresztül érvényesülő magyar trónöröklési rendet, tagadta a magyar pragmatica sanctio speciális vonásait, az osztrák pragmatica sanctiótól eltérő voltát, az 1848 előtti közjog intézményeit elferdítve vizsgálta az országgyűlés törvényhozási hatáskörét. *Deák* Ferenc szükségképpen az 1848 előtti feudális közjogból merített érvekkel mutatta ki Lustkandl állításainak tarthatatlanságát. Deák tanulmányát maga is „közjogtörténeti érvelésnek" tekintette, amit annak címében is kifejezett. (Adalék a magyar közjoghoz. Észrevételek Lustkandl Vencel munkájára: „Das ungarisch-österreichische Staatsrecht" a magyar közjog történelmének szempontjából. Írta Deák Ferenc. Pest, 1865.) Nem Deák Ferenc a felelős érte, hogy a magyar közjog önálló elemzése helyett tanulmánya közel félévszázadra adott kommentáranyagot. (Deák Ferenc irodalmi munkásságára és a Deákra vonatkozó irodalom l. legújabban közzétett Deák-bibliográfiát. Zalai Gyűjtemény. 5. kötet, Zalaegerszeg, 1976.) 1860—1867 között a feudális leíró közjog virágzását bizonyos fokig érthetővé teszi a korszak átmeneti jellege a közjogi intézmények körüli bi-

zonytalanság. Annál inkább magyarázatra szorul, hogy miért maradt uralkodó irányzat a kiegyezést követő évtizedekben és valójában egészen az első világháború végéig. A magyar közjogtudománynak ezt az irányzatát később történeti-jogi irányzatnak nevezték. A századfordulót megelőző közjogi irodalom nevesebb képviselői közül az emlitetteken kívül ehhez az iskolához sorolják még *Boncz* Ferenc (1829—1901), *Korbuly* Imre (1844—1876), *Kiss* István (1836—1887) munkásságát.

Ma már tudjuk, hogy a magyar közjogtudománynak ez a stagnálása elsősorban az államhatalmat kézben tartó nagybirtokos, nagytőkés osztályok érdekeit szolgálta. Hazánkban is, mint Délkelet-Európa többi államában, olyan időszakra esett a burzsoá állam és jog intézményeinek kialakulása, amikor a munkásosztállyal és jelentkező mozgalmaival szembenálló tőkés osztály, különösen a nagyburzsoázia már felismerte, hogy számára előnyös, ha az államhatalom gyakorlása, az államszervezet felépítése területén a régi világ, a feudális múlt egyes maradványaira támaszkodhat. A közjog tudománya, melynek tárgya éppen a politikai hatalmat biztosító intézmények területére esik, szükségszerűen kapcsolatban volt ezekkel a feudális-nagytőkés osztályérdekekkel. Így egészen érthető, hogy az uralkodó osztályok kettőzött éberséggel akadályozták meg minden, akárcsak viszonylagosan is haladó olyan nézet érvényre juttatását, mely akárcsak a burzsoá értelemben vett demokrácia kiszélesítésével is veszélyeztethette az uralkodó osztályok szűk csoportja hatalmának kizárólagosságát.

Az 1848—49-es forradalom veresége következtében félbeszakadó (a polgári igényeket kielégítő) törvényhozási folyamat, majd formálisan az 1848. évi törvények helyreállítását hirdető kiegyezés önmagában még nem magyarázza meg azt a fejlődést, mely nemcsak az új jog által nem szabályozott területeket, a forradalom törvényhozásának hézagait töltötte meg a feudális múlt intézményeivel, hanem a 48-as törvények magyarázatát, gyakorlati alkalmazását is e feudális intézmények felé hajlította. Az ideológiai felépítményen belül a közjog tudományára várt az a feladat, hogy létrehozza ezt az enyhén szólva természetellenes házasságot a burzsoá fejlődés korabeli igényeit fővonásokban kielégítő 48-as törvényhozás intézményei és a jóval elmaradottabb hazai feudális közjogi intézmények között. A Habsburg uralkodóházat hátuk mögött érző nagybirtokos osztálynak és a közoktatást és a kultúrpolitikát — ezzel együtt az egyetemeket is — kézben tartó, a feudális érdekeket legagresszívebben védelmező klérusnak minden eszköze megvolt ahhoz, hogy az alig kialakuló magyar közjogtudományt ennek a feladatnak az ellátására szorítsa.

Mindez nem jelenti azt, hogy a kiegyezés után a magyar közjogtudományban nem kaptak hangot olyan törekvések, melyek a 48-as alkotmány haladó továbbfejlesztését igényelték volna. Egyenesen szomjúság mutatkozott a nyugati burzsoá alkotmányok, közjogi intézmények megismerése iránt. Jellemző például, hogy ekkor adják ki Magyarországon először és utoljára burzsoá alkotmányok gyűjteményét. (*Jánossy* Ferenc: Alkotmányok gyűjteménye. Pest, 1861. 1—2. köt.) A gyűjtemény magában foglalta a korabeli jelentősebb burzsoá alkotmányokat. *Schwarz* Gyula (aki ugyan történészként kapott katedrát, de különösen munkássága kezdetén államjogi kérdésekkel foglalkozott) publicisztikai cikkekben a fejlettebb nyugati alkotmányjogi megoldásokat népszerűsítette és elítélőleg nyilatkozott nem egy feudális közjogi intézményről. A nyugat-európai közjogi intézmények iránti érdeklődés oly nagy, hogy a polgári fejlődés ellenzői is kénytelenek az összehasonlító alkotmányjog területére lépni. Ekkor jelenik meg *Concha* Győző tollából két kötetben az Újkori alkotmányok (Bp. 1884. —1888.) bevallottan azzal a célzattal, hogy a nyugati alkotmányok ismertetésével is a feudális maradványokkal terhelt alkotmány egyedül célszerű voltát igazolja. Reakciós, konzervatív szemléletét — a kor nemzeti frazeológiájába öltöztetve — már a könyv előszavában kifejezésre juttatja. Elítélően szól azokról, akik politikai intézményeink állapotát a külföldével vetik össze, „mintha a külföld velünk különösen és állandóan törődnék, vagy mintha a külföldnek számadásköteles jobbágyai lennénk". Bevallottan úgy vezeti a nyugati (belga, angol, amerikai) alkotmányok bemutatását, hogy „az olvasót mintegy önkéntelenül hazai alkotmányunk parallel észben tartására bírhassa". Ezek után már csak természetes, hogy az egyes alkotmányok bemutatásánál is azt igyekszik dokumentálni, hogy a valóban hatályosuló alkotmányjogi tételek mindenütt hosszú történeti folyamat spontán eredményei és azok tudatos megváltoztatása, felforgatása vagy nem vezet eredményre, vagy zavarja a fejlődést. Érvelése első látszatra szinte ma is tudományosnak ható mezbe öltöztetve jelenik meg, különösen ha feledjük, hogy a magyar alkotmány akkor létező feudális intézményeinek konzerválását célozta. Ilyen viszonyok közepette szükségszerűen a viszonylag haladóbb célkitűzések oldalán találjuk *Nagy* Ernőt (1853—1921), aki Laband magyarországi tanítványaként 1887-ben kiadott közjogi tankönyvében anélkül, hogy bármilyen közjogi reformért síkra szállana, vagy támadná a meglevő intézményeket, egyszerűen csak azzal az igénnyel lép fel, hogy a magyar közjogot megtisztítsa a közjogtudománytól idegen elemektől (nevezetesen a sok történelmi és jogtörténelmi sallangtól) és pusztán — „mint ma hatályos jogot, jogi szakmaként tárgyalja". *Nagy* Ernő ebben a munkájában tudatosan a dogmatikai módszer alkalmazójának vallja

magát. Már utaltunk arra, hogy a dogmatizmus a pozitivizmus egyik ágát képviseli a jogtudományban. A magyar közjogtudományban csak a pozitivizmus analitikai ága, a jogi dogmatizmus jelent meg. „Nem állok egyedül azzal a nézettel — mondja Nagy Ernő —, miszerint az államjogi tárgyalásnál az ún. történeti módszer kizárólagos alkalmazása nem megfelelő már. Az élet, valamint a közjogi tudomány egyaránt sürgetik a dogmatikai elemzést." (*Nagy* Ernő: Magyarország közjoga. Államjog. Bp. 1887. Előszó.)

Nagy Ernő dogmatizmusát *Concha* néhány évvel később élesen bírálta. Bírálata lényegében a magyar közjogtudomány történeti-jogi irányzatának érvelésére épült. Concha mindenekelőtt azt sérelmezte Nagy Ernő államjogában, hogy a jogdogmatikai tárgyalásnak feláldozza a magyar közjog „specifikumát, nemzeti jellegét". Pontosan meg is rajzolja, hogy miben látja ezt a hiányosságot. Ezek a szentkoronatan elhanyagolása, a katolicizmus uralkodó vallás jellegének homályban hagyása, a nemességnek az 1848 utáni közjogban puszta címmé zsugorítása, a főrendiség közjogi jelentőségének figyelmen kívül hagyása, a fenntartott felségjogok feudális alkotmányokra jellemző rendszerének el nem ismerése, Werbőczynek mint a magyar közjog „megalapozójának" elhanyagolása.

Nagy Ernő kezdetben elutasította ugyan a bírálatot, később azonban fokozatosan engedményekre kényszerült. Az első kiadásban például még csak a koronázás közjogi jelentőségét tárgyalta, a 3. kiadástól kezdve már ez elé a rész elé külön cikkelyt illesztett a szentkoronatanról, hangsúlyozva ugyan, hogy az államiság kifejtése a középkori nyelv szimbolikájával együtt jelenik meg a szentkorona-tanban, de azért zárójelben a „misztériumra" is utal. Hasonló kiegészítéseket találunk a munka további részeinél. Nagy Ernő könyve összesen hét kiadást ért meg. A munka állandóan terebélyesedett, azonban egyáltalán nem dogmatizmusa, hanem történeti-jogi elemei erősödtek. (A Nagy Ernő—Concha vitát részletesen ismerteti *Kovács* István: A magyar közjogi pozitivizmus és Buza László első monográfiái. Szeged, 1958.) Ám Nagy Ernőnek, valamint a német dogmatikusoknak is van bizonyos hatása a történeti-jogi iskola közjogi íróira. Így jutunk el oda, hogy a századforduló közjogi irodalmát említve Szabó Imre már idézett munkájában együtt említheti Nagy Ernőt és Ferdinándyt, még akkor is, ha Nagy Ernő bizonyos különállása meg is maradt. Nagy Ernő tehát fokozatosan kompromisszumra lépett a történeti-jogi irányzattal. Sem ő, sem más nem jelentkezik többé azzal az igénnyel, hogy a történeti-jogi irányzattal szemben álló, dogmatikus (pozitivista) alapon összefüggő, rendszeres kifejtését adja a magyar közjognak. Ez nem jelenti azt, hogy a dogmatizmus egészében háttérbe szorult a magyar közjogban. A századfordulón és a századforduló első éveiben lassan kirajzolódik a fiatal kutatók egy részénél — részben közvetlen nyugati hatások, de Nagy Ernő működésének hatása alatt is — egy úgynevezett közjogi dogmatikai iskola. Az iskola az államjog egyes intézményeit tárgyaló monográfiában jelentkezik. Az időrendet szem előtt tartva *Polner* Ödönt (1865—1961) kell elsőnek említenünk. (Munkásságát részletesen elemzi Takács Imre: Polner Ödön és a közjogi dogmatizmus. Acta Facultatis Politico-Juridicae Univ. scientiarum de Lorando Eötvös nom. Tom. I. fasc. 1. Bp. 1959.) *Polner* első munkájában „Magyarország és Ausztria közjogi viszonyai" (Bp. 1891.) a dogmatikai irány képviselőjeként jelentkezik. Nála már felismerhető a pozitivista állam- és jogbölcselet, főleg professzorának, *Pulszky* Ágostnak a hatása is. Másik monográfiája „A végrehajtó hatalom a magyar alkotmányban" (Jogi Szemle. Bp. 1893. és Klny.), ha lehet, még élesebben tükrözi a dogmatikai irányt, egyben a jogbölcselet pozitivistáinak hatását. Itt már élesen szembefordul például a személyiségi elmélettel. E két munkával alighogy elindult, végeredményben le is zárult *Polner* Ödön nagyobb lélegzetű monografikus kutatómunkássága. Ezután is sokat alkotott, ezek azonban rövidebb lélegzetű, az államjog, akkor a magyar közjog egy-egy részkérdést illető, alapos és kulturált tanulmányok, valójában azonban nem monográfiák. [Köztük van egy-két nagyobb terjedelmű munka is, mint például a közös ügyekről szóló összeállítás a Magyar jogi lexikon számára (1901), tanulmányok a parlamenti jog köréből (Bp. 1902) vagy például a magyar közjog rövid összefoglalása német nyelven.]

Polner még nem Nagy Ernőnél hallgatta a közjogot, a közjogi dogmatizmus további képviselői azonban már közvetlenül Nagy Ernő hallgatói, tanítványai közül kerültek ki. Minden valószínűség szerint Polner sikere ihlette *Joó* Gyulát (1876—1945), hogy A magyar törvény fogalma és jogi természete jogtörténeti és összehasonlító alapon (1908) címmel írja meg terjedelmes monográfiáját. A munka iránya kétségtelenül dogmatikai, de szerzője címében is kifejezésre juttatta, hogy a dogmatikai módszer kizárólagosságának vádját el kívánja kerülni. *Ereky* István (1876—1942) első széles kutatómunka eredményeit bemutató művei, „A magyar helyhatósági önkormányzat. Vármegyék és községek" (1908—1910), „Tanulmányok a vármegyei önkormányzat köréből" (1908) szintén nagy történeti dokumentációval, de ugyanakkor kétségkívül jogdogmatikai módszerrel mutatják be a magyar önkormányzatok kialakulását és adott állapotát. A burzsoá jogtudomány termékei között mindkét munka ma is legmegbízhatóbb forrása a felszabadulás előtti önkormányzati rendszer megismerésének, éppen szabatos és pontos történeti és össze-

hasonlító tényanyagára tekintettel. Ereky a pozitivizmusnak nemcsak dogmatikai, hanem szociológiai irányát is ismerte. (Ereky műveit részleteiben ismertette és méltatta. Polner Ödön: Ereky István munkássága. Közigazgatástudomány 1944. évi 3—4. sz.) Végül *Buza* László (1885—1969) első két monográfiáját kell említenünk a dogmatikai iskola ez időszakának képviselőjeként, nevezetesen Államterület és területi fenségjog (1910) és A miniszterek jogi felelőssége (1911) c. monográfiákat.

Ezek az utóbbi munkák egyben jelzik, hogy hazánkban is egyre nagyobb teret nyer a közjogi irodalomban az ún. általános államjog. Maga Buza mindkét említett munkáját az általános államjog körébe tartozónak vallja, ezzel egyben fel is menti magát az alól, hogy elméleti fejtegetései vagy általánosításai körébe bevonja a magyar közjog olyan speciális, főként a feudális múltba visszanyúló intézményeit, amelyek a polgárság közjogi intézményeivel amúgy sem vethetők össze.

A századfordulón a közjogi kérdések iránti növekvő érdeklődést Nagy Ernő könyvének egymást követő átdolgozott kiadásai mellett több olyan új összefoglaló közjogi munka is jelezte, amelyek most már a közjogi dogmatika eredményeit is figyelembe vették, vagy egyeztetni kívántak a különböző irányzatok között. *Kmety* Károly (1888—1929) Magyar közjog, 1900.; *Balogh* Arthur (1866—1951) A magyar államjog alaptanai, 1901.; *Ferdinándy* Géza (1864—1924) Magyar közjog, 1902. tankönyveit kell elsősorban említenünk.

A magyar közjogi irodalom Kmety és Balogh könyvének, valamint az újabb közjogi irodalomnak (Nagy Ernő, Pap Tibor munkáinak) ismertetése kapcsán a „Huszadik Század" hasábjain is értékelést kap. (Jászi Oszkár: Két magyar közjog. Bp. 1901.)

A magyar közjogi irodalomban a századfordulót követő években a közjogi dogmatika már említett műveivel párhuzamosan igen széles körű monografikus irodalom bontakozott ki. Ebben részletes elemzést, vizsgálatot kapott a magyar közjog szinte minden időszerű kérdése. Ennek a monografikus irodalomnak a szintézise azonban már átvezet a két világháború kö zötti időszak államjogi irodalmához.

A két világháború között *Molnár* Kálmán (1881—1961), *Faluhelyi* Ferenc (1886—1944), *Egyed* István (1886—1966), *Csekey* István (1889—1963), *Bölöny* József (1902—), *Tomcsányi* Móricz (1878—1951) a magyar államjogi irodalomnak azok a képviselői, akik összefoglaló művel is jelentkeztek.

A két világháború között nem annyira a tudományos kutatás módszerei, mint inkább a politikai állásfoglalás határozta meg a közjogtudomány művelőinek a közjogi irodalom egyik vagy másik irányzatához való viszonyát. A különböző politikai színezetet képviselő csoportok főként két irányzat köré tömörültek. Az egyiket az ún. aulikus, a kormányzói hatalom véglegesítését és intézményesítését támogató közjogászok csoportja fejezte ki, míg a másik csoport a kormányzói hatalmat olyan ideiglenes, átmeneti intézménynek fogta fel, melynek egyetlen feladata, hogy előkészítse a „legitim", „a törvényes" uralkodóház, azaz a Habsburgok újbóli trónrajuttatását.

Az aulikus, a kormányzói hatalom véglegesítését támogató hivatalos irányzat vezető képviselőjét *Tomcsányi* Móriczban, a pesti egyetem közjogi professzorában látták. Ráhárult az a feladat, hogy a szentkorona-tan, az ezeréves alkotmány és a jogfolytonosság elvének hajlékony értelmezésével elméleti megalapozást adjon Horthy kormányzóságának véglegesítéséhez, a kormányzói hatalom folyamatos szélesítéséhez. Tankönyve először 1926-ban jelent meg. (Magyarország közjoga. Bp. 1926.) Ezután a második világháború végéig számos újabb kiadásban feldolgozta és a magyar államjog anyagába szervesen beépítette az egyre szaporodó fasiszta jellegű közjogi szabályokat is.

Molnár Kálmán, a pécsi egyetem közjogi professzora a legitimisták csoportjának vezető egyénisége volt. A jogfolytonosság elvét a legmerevebben értelmezve — nem ismerte el a Habsburg-ház trónfosztását, az 1921. évi trónfosztó törvényt követően is IV. Károlyt tekintette az ország alkotmányos királyának. A trónfosztás elleni tiltakozásaként átmenetileg vissza is vonult a közjog oktatásáról és a jogtörténet oktatását vette át. Rövid idő után azonban visszatért a közjoghoz és az 1920 után létrejött új államjogi szabályokat mint „a közjogi provizórium" intézményeit iktatta be tankönyvének anyagába. Számos igényes, a magyar közjog jelentős intézményeit tárgyaló monográfiája után tankönyve 3. kiadásában (1929) foglalta össze végül a magyar közjog egészét. Molnár Kálmán életpályájának méltatásához egyébként hozzátartozik az, hogy szemben állt a fasizmussal. Mint képviselő részt vett a Debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlés munkájában.

A szocialista magyar államjogtudomány kialakulásának egyik sajátos vonása abból ered, hogy a felszabadulást követő fejlődés során alig találkozunk a régi államjogtudomány képviselőivel. A felszabadulás után újjászerveződő államhatalom már a fasizmus maradványainak felszámolása, illetve a polgári demokratikus igényeket kifejező közjogi intézmények helyreállítása során elsősorban az állami gyakorlatban és politikai életben dolgozó azokra a szakemberekre támaszkodhatott, akik korábban is szemben állottak a fasizmussal, és többnyire a felszabadulás után kerültek az államapparátus állományába. Ezek az új szakemberek kezdettől fogva a marxista elmélet és a szocializmushoz való átmenet lehetősége oldaláról szemlélték az állam- és jogrendszer újjáépítésének fel-

adatát. Ebben az időben tehát szükségszerűen igen szoros volt a kapcsolat az elmélet és a gyakorlat között. Főként az Igazságügyiminisztérium, a Belügyminisztérium és a központi gazdasági irányító szervek jogi osztályain találjuk azokat a jogász szakembereket, akik közvetlenül részt vettek az állami intézkedések előkészítésében, legjelentősebb új jogszabályok elvi-elméleti megalapozásában, egyben fokozatosan szerepet vállaltak a kialakuló új állam- és jogrendszer egyetemi oktatásában is.

Az új államszervezet építéséből, majd annak a gyorsan változó társadalmi, gazdasági, politikai viszonyokhoz való alkalmazásából adódó államjogi feladatok elvi, elméleti megalapozása szükségképpen áttörte az egyes jogi diszciplínák vagy az egyes jogtudományi ágak kereteit.

Az államjogi jelentőségű jogszabályok előkészítésében számos jogtudományi ág képviselői vettek részt. Az ebből adódó szoros együttműködés a szocialista államjogtudomány első lépéseinél közvetlenül éreztette hatását. Elsősorban ez ad magyarázatot arra, hogy alig két évvel az alkotmány elfogadását követően megjelenhetett az új, szocialista típusú államjog egész anyagát összefoglaló egyetemi tankönyv. (Magyar alkotmányjog. Szerk. *Beér* János. Bp. 1951.) A tankönyv szerzői — *Beér* János (1905—1966) mellett, aki az államjogászokat képviselte — *Szabó* Imre az állam- és jogelmélet, *Sarlós* Márton az állam- és jogtörténet, *Világhy* Miklós a polgári jog, *Névai* László a polgári perjog művelői, akik főként az államjog áttételes vagy vegyes normáinak egy-egy, szakmájukhoz közeleső területét dolgozták fel.

Az első tankönyv a szocialista magyar államjogtudomány bemutatkozása, egyben jelentős eredménye. Nemcsak a szocialista jogászképzésben jutott fontos szerephez, hanem bizonyos fokig az államjogtudomány kereteit és további feladatait is kijelölte. Pozitív vonásai mellett néhány hiányosságát főleg a szerzői kollektíva összetétele magyarázza. Az a körülmény, hogy a munka számos elméleti jelentőségű fejezetét más jogtudományi ágak művelői írták, egyrészt bizonyos átfedésekre vezetett a jogtudományok egyéb területeivel, másrészt hosszú időn át táplálta azt a téves nézetet, hogy a szocialista államjogtudomány elsősorban ún. szintetizáló tudomány, azaz nincs önálló, más jogtudományi ágaktól elkülöníthető tárgya, ennek megfelelően nem eredeti kutatásokra támaszkodik, hanem főként más tudományágak eredményeit összegezi, általánosítja. Ez bizonyos fokig visszahatott az államjog mint jogágazat tárgyának megítélésére is.

A könyv elsősorban az alkotmány előkészítését, majd az alkotmány egyes intézményeit megvilágító résztanulmányokra, másrészt a szovjet államjogi irodalom anyagára támaszkodott. A szocialista államjogtudomány hazai irodalmának viszonylag gyors ütemű kibontakoztatását jelentősen segítette az, hogy az alkotmány előkészítésével párhuzamosan létrejött az államjogtudomány és államigazgatási jogtudomány speciális folyóirata, az „Állam és Közigazgatás" (1952-től „Állam és Igazgatás"). Ez magyarázza meg, hogy a Tanácsakadémia 1953-ban kiadott államjogi tankönyve, mely elsősorban az államapparátus dolgozóinak államjogi képzését szolgálta, már viszonylag széles körben hasznosíthatta az alkotmány végrehajtásának tapasztalatait. (*Kovács* István—*Szamel* Lajos—*Toldi* Ferenc: A magyar államjog alapjai. Bp. 1953.) Ez idő tájt indult meg az államjog egyes részkérdéseit feltáró monografikus irodalom is. Ezek részint a burzsoá alkotmányjog kritikai elemzésével járultak hozzá a burzsoá államjog intézményeinek lebontásához (mint pl. *Kovács* István: A burzsoá alkotmányosság válsága. Bp. 1953.), részint közvetlenül a szocialista magyar államjog egyes intézményeinek továbbfejlesztését szolgálták. E monográfiák közül itt is említést érdemelnek Bihari Ottó (A tanácsok bizottságai. Bp. 1958.), *Szamel* Lajos (Jogforrások. Bp. 1958.), *Ádám* Antal (A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa. Bp. 1959.) munkái. Több gyűjteményes kiadvány a tanácsi szervezet problematikáját vizsgálta. (A helyi tanácsok munkái és feladatai. Bp. 1951.; A tanácsdemokrácia kérdései. Bp. 1953.; A városi tanácsok időszerű kérdései. Bp. 1957.) Az alkotmány elfogadását követő egy évtized alatt két alkotmánykommentár is született. (*Beér* János—*Szabó* Imre: A Magyar Népköztársaság alkotmánya. Az 1949. XX. tv. és magyarázata. Bp. 1949. 2. kiad. 1951.; *Beér* János—*Kovács* István: A Magyar Népköztársaság alkotmánya. Bp. 1959.) Az államjogtudomány fejlődésének ezt a szakaszát az eredmények újbóli összegezése, a második összefoglaló jellegű egyetemi tankönyv megjelenése zárta le. (*Beér* János—*Kovács* István—*Szamel* Lajos: Magyar államjog. Bp. 1960.)

Az 1959/60-as esztendő korszakváltást jelöl az egész magyar társadalom életében. Ebben az időszakban a népgazdaság minden területén uralkodókká váltak a szocialista termelési viszonyok, befejezett ténnyé vált a szocializmus alapjainak lerakása. Mint ismeretes, a Párt Központi Bizottsága 1961. február 17-i közleményében jelentette be, hogy „a VII. Pártkongresszus határozatait megvalósítva, mérföldkőhöz érkeztünk a magyar mezőgazdaság átalakításában: az ipar után a mezőgazdaságban is uralkodóvá váltak a szocialista termelési viszonyok". (Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956—1962. Bp. 1973.) Egyben az is nyilvánvaló lett, hogy a szocializmus alapjainak lerakását követően, a fejlett szocializmus építésének útján nincs szükség a társadalmi berendezkedés politikai intézményeinek új intézményekkel való felváltására. A szocialista építés során addig

kialakult intézmények továbbfejlesztése, a változott társadalmi feltételekhez igazítása a soron következő feladat. Ez bizonyos értelemben véve „lélegzetvételnyi szünethez" juttatta a magyar államjogtudományt. Lehetőséget kapott arra, hogy erőit elsősorban olyan alapkutatásokra koncentrálja, amelyek a hazai tapasztalatok feldolgozásával párhuzamosan a nemzetközi szintű és méretű tárgykörök elemzését, elsősorban a szocialista közösség országainak államjogi intézményeit, az ezek alapján körülhatárolható törvényszerűségeket állítják vizsgálataik központjába. Ezzel egyben perspektivikusan, hosszú távon szolgálják a hazai intézmények fejlesztését is. A hatvanas évek első felében így jöttek létre azok az elméleti igényű művek, amelyek ma már határainkon túl is méltóképpen reprezentálják a magyar államjogtudomány eredményeit. E művek legjelentősebbjeit itt is felsoroljuk: *Beér* János: A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon. (1945—1960). Bp. 1962.; *Kovács* István: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Bp. 1962.; *Bihari* Ottó: Az államhatalmi képviseleti szervek elmélete. Bp. 1963.; *Szentpéteri* István: A közvetlen demokrácia fejlődési irányai. Bp. 1965.; Az állampolgárok alapvető jogai és kötelességei. (Szerk. Halász József—Kovács István—Szabó Imre.) Bp. 1965.

Elsősorban ezek a művek teremtették meg a feltételeket ahhoz, hogy a magyar államjogtudomány vállalhatta a szocialista országok államjogászai első nemzetközi tanácskozásának megszervezését. A tanácskozáson számos olyan, a szocialista országok alkotmányfejlődése szempontjából általában jelentős kérdés került megvitatásra és tisztázásra, mint pl. a szocialista alkotmány helye a jogrendszerben, a szocialista alkotmány állami vagy társadalmi alaptörvény jellege, a szocialista államjog szerepe a törvényalkotás és jogalkotás mechanizmusának szabályozásában, a szocialista államjog helye és szerepe a gazdasági irányítás rendszerének szabályozásában, az államjogtudomány a társadalomtudományok rendszerében, tudományos kutatásának módszerei, viszonya olyan rokontudományokhoz, mint a szociológia stb. (A tanácskozás eredményeit l. A szocialista alkotmányok fejlődése. Szerk. *Kovács* István. Bp. 1966.)

Az államjogtudomány fejlődése a hatvanas évek második felében sem állt le, ám ebben az időszakban már azok a feladatok kerültek előtérbe, amelyek közvetlenül az alkotmány általános módosításának előkészítését szolgálták. Külön említést érdemel a tanácsi szervezet alapintézményeinek újraszabályozása, illetve az ehhez kapcsolódó problémakör elemzése. Az államhatalom helyi szerveinek továbbfejlesztése már a korábbi években, a mezőgazdaság szocialista átalakításával párhuzamosan előtérbe került. Ezt az előbbiekben már említett műveken túl számos tanulmány és több, a tanácsi szervezet egyes láncszemeit vizsgáló monográfia is jelzi. (Így pl.: *Takács* Imre: A járási tanácsok feladatai. Bp. 1963.; *Bajáki* Veronika: Tanács és közrendvédelem. Bp. 1966.) A tanácsi szervezet vizsgálatának újabb lendületet adott az 1965. évi 8. sz. törvényerejű rendelet, mely nagyszabású kísérletsorozat lefolytatására hatalmazta fel a kormányt annak érdekében, hogy a javasolt új szervezeti megoldások általános bevezetésük előtt a gyakorlatban is kipróbálást nyerjenek. Nagyrészt az így körvonalazott feladat megoldását szolgálják *Halász* Józsefnek a tanácsszervezet egész felépítését átfogó tanulmányai. Ugyancsak erre az időszakra esik a választási rendszer fejlesztése, az országgyűlési választásokon a lajstromos választókerületekről az egyéni választókerületekre való áttérés, az egyéni választókerületeken belül több jelölt lehetőségének kimunkálása, végül a megyei és fővárosi tanácsok tagjai közvetett választásának bevezetése. A választási rendszer reformját előkészítő tanulmányok kapcsán főként *Schmidt* Péter munkássága érdemel említést.

Az egész államszervezet alkotmányos reformjának előkészítéséhez nyújtott jelentős segítséget *Bihari* Ottó: A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei (Bp. 1969.) c. könyve. *Rácz* Attila az igazságszolgáltatási szervezet elvi kérdéseinek feldolgozásával bírói szervezetünk alkotmányos alapelveinek kidolgozásához nyújtott segítséget. (L. Az igazságszolgáltatási szervezet egysége és differenciálódása. Bp. 1972.) *Török* Lajos: Az állami ellenőrzés rendszere (Bp. 1971.) c. munkája nagyobb részében az államigazgatási ellenőrzés kérdéseit tárgyalja, azonban igen széles körben foglalkozik az állami ellenőrzés államjogi szintű kérdéseivel is. Ennek az államjogi irodalomnak első szintézisét és első értékelését az 1971. évi I. törvénnyel elfogadott új tanácstörvény, választójogi törvényeink, az 1972. évi I. tv.-nyel végrehajtott alkotmánymódosítás, majd a bírói és ügyészi szervezet, az államigazgatás központi szervezetét rendező törvényalkotás jelentette.

Irodalom: *Szabó* Imre: A burzsoá állam és jogbölcselet Magyarországon. Bp. 1955.; *Kovács* István: A magyar közjogi pozitivizmus és Buza László első monográfiái. Szeged, 1958.; *Csizmadia* Andor: Hajnóczy József közjogi politikai munkái. Bp. 1958.; *Szamel* Lajos: A magyar közigazgatás-tudomány. Bp. 1977.; *Takács* Imre: Polner Ödön és a közjogi dogmatizmus. Acta Facultatis Politico — Juridicae Univ. Scientiarum de Lorando Eötvös nom. Tom. 1. Fasc. 1. Bp. 1959.; *Csekey* István: Nagy Ernő és a magyar közjogírás új iránya. Bp. 1925. /Magyar Jogászegyleti Értekezések, új folyam, 17. kötet/; *Nagy* Ernő: Magyarország közjoga. Államjog. 6. kiad. Bp. 1907. Bibl. 31—43. old.; *Jászi* Oszkár: Két magyar közjog. Bp. Huszadik Század 1901. 1—26. old.; *Ballagi* Géza: A politikai irodalom Magyarországon

1825-ig. Bp. 1888.; *Pauler* Tivadar: Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez. Bp. 1878.; *Csekey* István: Werbőczy és a magyar alkotmányjog. Kolozsvár, 1942.; *Molnár* Kálmán: Magyar közjog. 3. kiad. Pécs, 1929. bibl. 11—16. old.; *Concha* Győző: Politika. 2. köt. első fele. Közigazgatástan. Bp. 1905; *Schwartner*, M.: Statistik des Königreichs Ungern. Pest, 1798.; *Pauler* Tivadar: Jog- és államtudományok enciklopédiája. Pest, 1865.; *Virozsil*, Anton: Das Staatsrecht des Königreichs Ungern. Bd. 1—2. Pest, 1865. A hazai államjogtörténeti kutatásnál felhasználható *forrásanyagra* vonatkozóan részletes áttekintést adnak a köztörténeti segédmunkák (*Kosáry* Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. 1. köt. 1—2. rész Bp. 1970., A Magyar történettudomány válogatott bibliográfiája. 1945—1968. Bp. 1971. stb.), és a *Századok* c. folyóiratban közzétett folyamatos bibliográfiák.

Szovetszkoe goszudarsztvennoe pravo. Bibiografia. 1917—1957. Moszkva, 1958.; Szovetszkoe goszudarsztvennoe (konsztitucionnoe) pravo. Bibliografia. 1957—1970. Moszkva, 1972.; Isztorija politicseszkih ucsenij. 2. izd. *Kecsekjan*, Sz. F., *Fejkin*, G. I. Moszka, 1960.; Isztorija politicseszkih ucsenij. Red. *Mokicsev*, K. A. Moszkva, 1972.; Ocserki po isztori juridicseszkih ucsrezsdennij v SZSZSZR. Red. Kuruczin, V. M.—Sebanov, A. F. Moszkva, 1976.; *Kupricz*, N. Ja.: Iz isztorii szovetszkogo goszudarsztvennogo i prava, Moszkva, 1971. Insztitut goszudarsztva i prava za 50 let. Moszkva, 1976.

Rehm, H.: Geschichte der Staatsrechtswissenschaft. Freiburg—Leipzig. 1896.; *Mohl*, R. von: Die Geschichte und Litteratur der Staatswissenschaften. Bd. 1—3. Erlangen, 1855—1858.; *Orlando*, V. E.: Principes de droit public et constitutionnel. Paris, 1902.; *Meyer*, G.: Lehrbuch des Deutschen Staatsrechts. 8. Verl. München—Leipzig, 1919.; *Fröhling*, O.: Laband's Staatsbegriff. Marburg, 1967.; *Duverger*, M.: Sociologie politique. Paris, 1968.; *Arnaud*, A. J.: Les origines doctrinales du code civil français. Paris, 1969.; *Bluntschli*, J. C.: Az általános államjog és a politika története. 1—2. köt. Bp. 1875.

Kovács István

ÁLLAM MINT A NEMZETKÖZI JOG ALANYA: I. Az államok keletkezése és megszűnése (336) — II. Az államelismerés (340) — III. Az államutódlás (343).

I. Az államok keletkezése és megszűnése. 1. Az állam nemzetközi jogalanyisága. 2. Az államok közösségének változásai a mai államközi kapcsolatokban. 3. Az államok keletkezése. 4. Az államok megszűnése.

1. Az állam nemzetközi jogalanyisága.

Az állam létrejön, mihelyt egy meghatározott területen élő lakosság felett szilárdan kialakul az államhatalom. Az állam megszületésétől kezdve a nemzetközi jog teljes jogú alanya. Az államközi kapcsolatokban saját nevében jogokat szerezhet és kötelezettségeket vállalhat. Valamely állam esetében tehát nem kell megvizsgálni, hogy van-e képessége arra, hogy nemzetközi jogok és kötelességek alanyává váljék: ez a képesség az államot már létrejöttének puszta tényével megilleti. A Nemzetközi Bíróság az ENSZ szolgálatában elszenvedett károk miatti kártérítés kérdésében adott 1949. április 11-i tanácsadó véleményében hangsúlyozta, hogy az állam „a nemzetközi jog által elismert nemzetközi jogosultságok és kötelességek teljességével rendelkezik . . ." Az államok nem rendelkeznek szükségképpen mindig minden nemzetközi jogosultsággal, és nem is terheli őket minden kötelezettség: meg van adva számukra azonban annak elvi lehetősége, hogy adott esetben rendelkezzenek bármilyen joggal és terhelje őket bármilyen kötelezettség. A nemzetközi jogban tehát a jogalanyok hierarchiájának csúcsán az állam áll: nemzetközi jogalanyisága eredeti, átfogó és teljes.

Az államnak más állammal való kapcsolatát napjaink nemzetközi jogának egyik cogens jellegű elve, a *szuverén egyenlőség elve* határozza meg alapvető módon. A szuverén egyenlőség „jogi" és nem „tényleges" egyenlőséget jelent. Az államok nem egymással, hanem a nemzetközi jogrendben egyenlőek és egyenlő nemzetközi jogi elbírálásra tarthatnak igényt. Az a tény, hogy a nemzetközi jogrendben minden állam egyenlő, azzal a következménnyel jár, hogy a szuverén államnak jogai gyakorlása során számolnia kell a többi szuverén állam hasonló jogaival. Az államok — tekintettel arra, hogy a nemzetközi jogrendben egyenlőek — kötelesek egymás szuverenitását tiszteletben tartani: vagyis valamely állam szuverenitásának — az államok egyenlő jogai folytán — határt szab a más államok szuverenitásának tiszteletbentartására vonatkozó kötelezettség.

A szuverén egyenlőség elvéből egyenesen következik *az államnak más állam joghatósága alóli mentessége.*

Az idegen államnak a területi állam joghatósága alóli mentessége hosszú történeti múltra tekint vissza; az uralkodónak a más uralkodó joghatósága alóli mentességében gyökeredzik. Maga a „par in parem non habet jurisdictionem" elve kánonjogi eredetű, és eredetileg az egyházi hierarchián belül zárta ki az egyenlő rangú egyházi funkcionáriusok egymás feletti bíráskodását. A francia forradalom után általános elismerést nyert az uralkodó szuverén személyétől különválasztott állami szuverenitás eszméje. Az állami szuverenitás tanának érvényre jutásával az idegen államnak a területi állam joghatósága alól való teljes mentessége a 18. század végére a nemzetközi jog kialakult szabályává vált.

E szabálynak megfelelő, *az állam teljes mentességét hirdető elmélet* szerint az államok szuverenitása, méltósága, egymással való egyenlősége kizárja azt, hogy egymás joghatóságának alá legyenek rendelve.

A nemzetközi jog tudományának szocialista művelői az államok szuverén egyenlőségének, valamint a különböző társadalmi-gazdasági rendszerű államok békés egymás mellett élésének elve alapján ugyancsak az államnak más állam joghatósága alóli *teljes* mentessége mellett foglalnak állást.

Az állam teljes mentessége alapján álló elmélettel szemben állnak az állam relatív mentességét hirdető elméletek, amelyek közül csak a legelterjedtebb, ún. *funkcionális elmélettel* kívánunk foglalkozni.

A funkcionális elmélet különbséget tesz az állam „ex jure imperii" (kormányzati) és „ex jure gestionis" (nem kormányzati) tényke dései (funkciói) között; ennek megfelelően az idegen állam joghatóság alóli mentességét olyan esetekre korlátozza, amelyekben mint „közjogi alany" jár el; olyan ügyekben ezzel szemben nem ismeri el a joghatóság alóli mentességet, amelyekben az állam mint „magánjogi jogalany" szerepel. Az állam tevékenységének a szuverenitás körébe tartozó vagy azon kívül eső funkciókra való felosztása azonban vitatható. Minden állam ugyanis szuverenitásánál fogva maga állapítja meg tevékenységének körét és az állam minden tényke dése szükségképpen a szuverenitás gyakorlásának körébe eshet.

A funkcionális elmélet elterjedésének hátterében gazdasági és politikai okok rejlenek. Az államok gazdasági tevékenysége az utolsó évtizedekben világszerte nagymértékben kifejlődött; bizonyos mértékben minden állam foglalkozik kereskedelemmel és iparűzéssel. Az idegen állam mentességének korlátozására irányuló tendenciát azonban jelentékeny mértékben a szocialista államok külkereskedelmi tevékenysége erősítette meg. A funkcionális elmélet követői az állami külkereskedelem rendszerét bevezető állam ilyen irányú tevékenységét „ex jure gestionis" tényke désnek igyekeznek feltüntetni, azaz nem kívánják elismerni e tekintetben az állam mentességét más állam joghatósága alól. Az elmélet hívei ezzel kapcsolatban a saját állampolgárok (jogi személyek) érdekei biztosításának szükségességére hivatkoznak, utalva arra, hogy az állam növekvő gazdasági tevékenységével párhuzamosan megnövekedett az idegen államokkal való üzletkötések száma is, amelyekből eredő jogvitáknak a helyi bíróságok elől való elvonása sérelmes az érdekelt természetes és jogi személyek részére. A gazdasági tevékenységet folytató államnak — már csak saját jól felfogott érdekében is — megfelelően gondoskodnia kell a vele szemben támasztott igények kifogástalan elbírálásáról és kielégítéséről. Ennek során nincs elvi akadálya annak, hogy az idegen állammal szerződő természetes vagy jogi személyek már a jogviszony létesítésekor megállapodjanak a jövőben esetleg felmerülő vitáknak választott bíráskodás útján vagy a felek által alkalmasnak talált egyéb módon való rendezésében.

Egyes nyugati államok (pl. Amerikai Egyesült Államok, Anglia) az utóbbi években belső jogszabályban szabályozták, hogy az idegen állam tevékenységei közül melyek számára biztosítanak mentességet. Az állami immunitásról szóló európai egyezmény a nyugat-európai államok egymás közötti kapcsolataiban rendezi e kérdést.

2. Az államok közösségének változásai a mai államközi kapcsolatokban.

A múltban az államok keletkezésének és megszűnésének folyamata teljes mértékben kívül esett a nemzetközi jog szabályozási szféráján. E tény tükröződött a nemzetközi jog akkori elméleti tanításaiban, amelyek szerint az államalakulás folyamata a nemzetközi jog hatóterületén kívül megy végbe; a nemzetközi jog csak akkor vesz tudomást egy új állam megszületéséről, ha az már befejezett tény. Az államokat tehát nem a nemzetközi jog hozza létre, a nemzetközi jog csak a már befejezett tényhez fűz joghatásokat, és a már létező államok közötti érintkezést szabályozza. A nemzetközi jog tudománya nem azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy mely társadalmi-történelmi tényezők hatásaképpen alakult ki az állam intézménye, valamint, hogy melyek az államiság fogalmának tartalmi elemei, hanem azzal a problémával, hogy milyen viszony alakul ki az új állam és az államok közösségének többi tagjai között. E viszony alakulásának szempontjából azonban nem közömbös, hogy milyen módon zajlik le az államalakulás folyamata. Utóbbi megállapítás a jelenlegi körülmények között fokozott jelentőségre tett szert. Általánosságban napjainkra is érvényes az a tétel, amely szerint nem a nemzetközi jog szabályai idézik elő az államok keletkezésének és megszűnésének folyamatát. A nemzetközi jog ma mégis lényeges változást ismer, ami egyes ilyen folyamatok nemzetközi jogi megítélését illeti. E folyamatok továbbra is realizálódhatnak oly módon, hogy fel sem merül nemzetközi jogi megítélésük, illetve minősítésük problémája. Így például annak az esetnek a megítélésére, amikor valamely állam nem erőszak hatására szűnik meg, hanem annak következtében, hogy egyesül egy másik állammal és a kialakult új államszervezet válik a nemzetközi jog alanyává, a nemzetközi jog semmiféle szabályt nem tartalmaz. Ez az eset egyúttal példája az államalakulás olyan fajtájának is, amellyel szemben a nemzetközi jog ma is közömbös. Ugyanakkor a ma hatályos nemzetközi jogi szabályoknak megfelelően:

a) Az államoknak bizonyos mértékben kötelességévé vált, hogy elősegítsék az önrendel-

kezési jog érvényesüléseként létrejövő állam megalakulását, azaz *létrejött az államalakulásnak olyan esete, amikor az új állam keletkezése a nemzetközi jog valamely szabályának (nevezetesen az önrendelkezési jog érvényesülésének) jegyében történik.*

b) Ma az államok — az ENSZ Alapokmánya 2. cikke 4. pontjában foglalt rendelkezés szerint — törvényesen nem szűnhetnek meg erőszak hatására, *korlátozódtak tehát az államok megszűnésének a nemzetközi joggal összhangban álló esetei;* azaz a nemzetközi jog tilalmat állított fel az államok megszűnésének egyes eseteire vonatkozóan.

A hatályos nemzetközi jog napjainkban tehát — ahogy erre még a későbbiekben visszatérünk — már bizonyos mértékig kiterjed az államok keletkezésének és megszűnésének egyes eseteire legalábbis annyiban, hogy szabályokat tartalmaz annak megítélésére, hogy egyes ilyen — nem jogi természetű — folyamatok a nemzetközi joggal összhangban mentek-e végbe.

3. Az államok keletkezése.

Valamely állam keletkezése akkor válik befejezetté, ha létrejönnek az államiság fogalmi elemei: a terület, a lakosság és a főhatalom. A történelmi fejlődés során az államok az adottságoknak megfelelően különböző módon jöttek létre.

Az államok keletkezésének *eredeti módja* az volt, hogy állami szervezet létesült olyan területeken, amelyeken addig állami szervezet nem létezett (res nullius). A keletkezésnek ez a típusa azonban ma a gyakorlatban — amikor végbement a világ imperialista felosztása és újrafelosztása — szinte elképzelhetetlen. Az állam keletkezésének ez a típusa, amelynek jellemzője éppen az volt, hogy az új állam megszületése semmiben nem érintette már meglevő államok status quoját, tehát ma már számításon kívül hagyható. Valamely új állam keletkezése ma tehát feltétlenül változást idéz elő a már meglevő államok status quojában. Akár oly módon történik az új állam megalakulása, hogy *több állam vagy államok részei összeolvadnak*, és az állami főhatalom gyakorlása ebben az új egységben történik, akár oly módon, hogy *egy állam feloszlik*, és a több részre szakadt állam egyes részeiből szerveződnek új államok, vagy a korábbi állam fennmaradása mellett az abból levált területrész lakossága szervez új államot, az új állam keletkezése mindenképpen ilyen vagy olyan formában érinti az államok közösségének összetételét. Napjainkban — a gyarmatrendszerek felbomlása idejében — az államok keletkezésének speciális formája az utóbbi kategóriába tartozik: valamely addig függő helyzetben levő terület (gyámsági, gyarmati stb.) elszakad az ún. anyaországtól, és kialakul önálló állami léte. Ez a korunkban lejátszódó folyamat annak a kitartó küzdelemnek az eredménye, amelyet a haladás erői a gyarmati kizsákmányolás ellen, a nemzeti felszabadulásért folytattak. A nemzetközi jognak ebben a folyamatban megvolt és ma is megvan a szerepe. Amióta a népek és nemzetek önrendelkezési joga az ENSZ Alapokmányának elfogadásával a nemzetközi jog kogens jellegű szabályává vált, e jogból eredően valamennyi államot terheli az a kötelezettség, hogy elősegítse az önrendelkezési jog érvényesüléseként végbemenő államalakulás folyamatát. A függő területeket igazgató államokra – a kérdés természeténél fogva — több kötelezettség hárul, mint azokra az államokra, amelyek nem igazgatnak ilyen területeket. Az ilyen államokra az a többletkötelezettség hárul, hogy ne akadályozzák meg az igazgatásuk alatt élő népek és nemzetek kiválását állami kereteikből, sőt, amennyiben e területek lakossága az elszakadásra vonatkozó szándékát kifejezésre juttatta, elősegítsék ezt a folyamatot.

Az új államoknak az önrendelkezési jog érvényesüléseként létrejött típusáról ezért korántsem állítható, hogy arról a nemzetközi jog csak akkor vesz tudomást, ha az államiság kialakításának ténye már befejezetté vált. A nemzetközi jog az önrendelkezési jognak nemzetközi jogi szabállyá emelésével a függő helyzetben levő területre (nasciturus állam) már akkor tekintettel van, amikor államisága csak a vajúdás stádiumánál tart; meghatározza az államok vele kapcsolatos kötelezettségeit. Minden olyan állami magatartás ugyanis, amely nem segíti elő, hanem hátráltatja az önálló államiság kialakításának folyamatát, vagy azt egyenesen meghiúsítani törekszik, már ebben a periódusban is a nemzetközi jog szabályaival ellentétesnek minősül.

Az önrendelkezési jog nemzetközi jogi normaként való elismerése tehát az államalakulás folyamatával kapcsolatban olyan elméleti megállapításhoz vezet, amely szerint az államalakulás folyamata ma már nem minden esetben a nemzetközi jogi szabályozás keretein kívül megy végbe. A nemzetközi jog már ismer az államalakulás egyes folyamataira vonatkozóan szabályokat. Az államok keletkezéséről szólva ezért a jövőben szükségesnek látszik arra utalni, hogy korunkban az államok keletkezésének jelentős típusa az önrendelkezési jog érvényesüléseként — tehát mintegy a nemzetközi jog erejénél fogva — végbemenő államalakulás esete.

Ez a megállapítás korántsem jelenti azt, hogy az önrendelkezési jog érvényesülése jegyében az új államok megalakulása ténylegesen minden esetben békés körülmények között menne végbe. Mivel az önrendelkezési jog nemzetközi jogi elismerésére olyan történelmi körülmények között került sor, amikor a haladó erők nyomására a gyarmati hatalmak nem zárkózhattak el többé e jog elismerése elől, azonban mégsem akartak lemondani gyarmati

érdekeltségeikről, világos, hogy e jog érvényesülése korántsem lehet zavartalan folyamat eredménye. Korunk történelmi körülményei a gyarmati hatalmakat magatartásuk kialakításánál azonban kétségtelenül bizonyos meggondolásra késztetik; az esetek többségében ott, ahol a függetlenségi mozgalmakkal való szembehelyezkedés nyilvánvalóan kudarcra van ítélve, illetve annak elfojtása az önrendelkezési jog nyílt megsértését jelentené, maguk megtalálják és elősegítik annak lehetőségét, hogy a függetlenség elnyerése jogilag szabályozott körülmények között történjék.

4. Az államok megszűnése.

Az államok megszűnése a múltban gyakran idegen államok erőszakos cselekménye miatt következett be, a hódító állam elfoglalta a másik állam teljes területét; az államnak ezt a megszűnését nevezték *annexiónak*. Így például Németország 1938-ban annektálta Ausztriát.

A nemzetközi jogi elmélet a múltban a hódító háború következtében történő területátengedéseket az államok történetében fontos, nemzetközi jogi szempontból megengedett eseménynek tekintette. Minthogy a két világháború közötti időszakban már jelentkeztek bizonyos törekvések a háború nemzetközi jogi eltiltására és az agresszió meghatározására, az erőszakos annexió elleplezése céljából, illetve a hódításnak megengedett területszerzési módként való feltüntetése érdekében megszületett az ún. *debellatiós elmélet*. E szerint a debellatio fogalma azt jelenti, hogy a foglaló állam — miután a régi államot háborúban teljesen legyőzte — a nemzetközi jogilag uratlanná tett területre kiterjeszti a maga főhatalmát, vagyis azt „mint uratlan területet" okkupálja. Ténylegesen a debellatio fogalma nem más, mint az erőszakos annexió igazolására megalkotott üres fikció.

Már a múltban is számos esetben előfordult, hogy az erőszakos cselekmény útján megszűnt állam átmeneti időszak után visszanyerte függetlenségét. Ez történt pl. Abesszínia esetében, amelyet Olaszország 1936-ban annektált.

Napjainkban az ENSZ Alapokmány 2. cikkének 4. pontja tiltja a más állam területi épsége ellen irányuló támadást, ennélfogva valamely államnak más államok erőszakos cselekménye következtében való megszűnése a nemzetközi joggal ellentétes.

Az államok egyéb megszűnési esetei olyan jogon kívüli folyamatok következményei, amelyeket a nemzetközi jog ma sem szabályoz, illetve tilalmaz.

Így ma is megszűnhetnek államok oly módon, hogy két vagy több állam egyesül (unio) és új államot alkot. Amennyiben ez az *egyesülés* erőszak kifejtése nélkül, az államok szabad akaratából történik, úgy nincs ellentétben a nemzetközi joggal. Megszűnhet az állam oly módon is, hogy minden erőszakos behatás nélkül több darabra esik szét *(szétválás)*, és alkotórészeiből új államok jönnek létre, illetve egyes alkotórészei más, már korábban fennállott állam felségjoga alá is kerülhetnek.

Az állam tényleges megszűnésének megállapítása az államközi gyakorlatban azonban nem jár minden nehézség nélkül.

Felvetődik ezzel kapcsolatban az *államazonosság* kérdése. A problémát a nemzetközi jogi irodalom a következőképpen fogalmazza meg: a történelmi fejlődés folyamán az állam alkotóelemeiben szükségképpen bizonyos normális változások mennek végbe, amelyek nyilvánvalóan nem érinthetik az állam azonosságát. A kérdés lényege abban rejlik, hogy az állam alkotóelemeiben bekövetkezett milyen mérvű változások érintik már az állam személyiségét, az állam nemzetközi jogalanyiságát: azaz az állam mikor tekinthető megszűntnek, vagy mikor minősíthető a változás csupán azonos nemzetközi jogalanyon belül végbement változásnak? *A probléma azonban — véleményünk szerint — csak az állam materiális alkotóelemét, a területet érintő alapvető változás esetén merülhet fel.*

Az államazonosság problémája közelebbről — három főtípusba sorolható — olyan területváltozásokhoz kapcsolódik, amelyek során az eredeti állapothoz képest:

a) a változással érintett államterület egésze felett, más hasonló változással érintett államterülettel együtt, a területi felségjog gyakorlására új egységben kerül sor (egyesülés);

b) a változással érintett területen belül a területi felségjogot egy állam helyett két vagy több állam gyakorolja (szétválás);

c) a változással érintett államterület egy része felett az állam a területi felségjogot megkisebbedett területen gyakorolja, míg a terület többi része felett más, korábban fennállott állam (államok) nyer területi felségjogot (cesszió, az államterület egy részének átszállása).

Az eredeti állapothoz képest az első esetben csökken a nemzetközi jogalanyok köre, a második esetben pedig növekszik. Tehát mindkét esetben szerkezeti változás következik be az államok közösségének összetételében. A harmadik esetben ilyen változásra nem kerül sor.

Ami az első két esetet illeti, a nemzetközi jognak nincsenek arra vonatkozóan szabályai, hogy a változással érintett terület felett felségjogot nyert állam folytatja-e annak az államnak a nemzetközi jogalanyiságát, amely a változás előtt a területi felségjogot gyakorolta. A nemzetközi jog arra sem tartalmaz szabályokat, hogy milyen mérvű területcsökkenés esetén változik meg a megkisebbedett területtel fennmaradó állam nemzetközi jogalanyisága, e téren csak különböző nemzetközi jogi tanok kerültek kidolgozásra. Úgy tűnik tehát, hogy ezek a problémák esetenként a mindenkori politikai szükségleteknek és erőviszonyoknak megfelelően dőlnek el.

Amennyiben az állam valóban megszűntnek tekintendő, vetődik fel az a kérdés, hogy a

területtel együtt átszállnak-e a területi felségjogot nyert államra a megszűnt állam jogai és kötelezettségei. E kérdés elvezet az *államutódlás* problematikájához; ezzel a későbbiekben még részletesen foglalkozunk. Ehelyütt csak annyit, hogy a kérdésnek nemcsak elméleti, de nagy gyakorlati jelentősége is van. A nemzetközi jog ugyanis a területváltozásokhoz nem fűzi azt a hatást, amely szerint a területtel együtt automatikusan és feltétel nélkül átszállnának a jogok és kötelezettségek. Az államazonosság megállapítása ennélfogva azért jelentős, mert annak fennállása esetében nem merülhet fel a jogok és kötelezettségek átszállásának vagy át nem szállásának problémája, azaz a jogok és kötelezettségek változatlan fennállása nem válhat kétségessé.

A problémakört mélyebben vizsgálva ez a megállapítás kiegészítésre szorul, ha figyelembe vesszük a különböző típusba tartozó területváltozásokat.

Az *a)* esetben (egyesülés) a változással érintett terület egészét tekintve az államazonosság és az államutódlás egymást kölcsönösen kizárják. A *b)* esetben (szétválás) azonban — amennyiben a változással érintett terület egyik részén megalakult állam folytatja a változás előtt az egész terület felett felségjogot gyakorolt állam nemzetközi jogalanyiságát — az ő vonatkozásában államazonosság áll fenn azzal, hogy rá az eredeti jogok és kötelezettségek a változó szerződési határok elvének megfelelően érvényesülnek; a terület másik részén megalakult másik állammal (államokkal) kapcsolatban azonban az államutódlás problémája merül fel. Amennyiben a *b)* esetben egyik állam sem folytatja az eredeti állam nemzetközi jogalanyiságát, valamennyiökkel kapcsolatban az államutódlás problémája vár megoldásra.

A *c)* esetben (cesszió) — amennyiben a megkisebbedett területtel rendelkező állam folytatja az eredeti állam nemzetközi jogalanyiságát — jogaira és kötelezettségeire szintén az ún. változó szerződési határok elve kerül alkalmazásra, ugyanez az elv érvényesül azoknak az államoknak a vonatkozásában, amelyeknek területe megnövekedett.

II. Az államelismerés. 1. Az államelismerés fogalma. 2. Az államelismerés fajtái és formái. 3. A kormány elismerése.

1. Az államelismerés fogalma.

Az államelismerés olyan egyoldalú aktus, amellyel az egyes államok kifejezésre juttatják, hogy az újonnan létrejött állam fennállását tudomásul vették, vele meghatározott terjedelmű kapcsolatot kívánnak létesíteni, azaz az új államot a nemzetközi jog teljes jogú alanyának tekintik, amely nemzetközi síkon törvényesen gyakorolja az állami szuverenitásból folyó jogokat.

Ami az állam elismerésének jogi természetét illeti, a nemzetközi jogi irodalomban két fő teória alakult ki, a *konstitutív* és a *deklaratív* elmélet.

A konstitutív elmélet szerint az állam elismerésének jogi természete abban rejlik, hogy az új állam az elismeréssel válik a nemzetközi jog alanyává; az elmélet legszélsőségesebb változata ezen is túlmegy és azt a felfogást juttatja kifejezésre, amely szerint az elismerés az az eljárás, amely jogi értelemben az államot létrehozza.

Ezzel szemben a deklaratív elmélet szerint az elismerés csupán az állam létezésének deklarálása, az állam az elismeréstől függetlenül alanya a nemzetközi jognak. Mindkét elméleten belül számos változat alakult ki.

A fenti két elmélet közül a nemzetközi jog tudományának számos művelője, köztük a szocialista nemzetközi jogászok lényegében a deklaratív elméletet fogadják el: az állam jogalanyisága valóban független elismerésétől, tehát az állam nemzetközi jogalanyiságát az elismerés nem alkotja, hanem annak csupán létezését állapítja meg. Ugyanakkor a deklaratív elmélet nem ad egyértelmű választ az elismerés nemzetközi jogi következményeire vonatkozóan. Az államelismerés fogalmáról adott meghatározásból következik, hogy az elismerő állam nemcsak egyszerűen tudomásul veszi az új állam fennállását, hanem azt olyannak tekinti, amely nemzetközi síkon törvényesen gyakorolja a szuverenitásból eredő jogokat; az elismerő állam kifejezi továbbá azt a szándékát, hogy az elismert állammal meghatározott terjedelmű kétoldalú kapcsolatot kíván létesíteni. *Az elismerés nemzetközi jogi következménye* egyfelől tehát abban áll, hogy az elismerő állam nem teheti többé kétségessé általánosságban a nemzetközi kapcsolatokban az elismert állam államiságát, azaz nem nehezítheti meg az államok közösségében nemzetközi jogalanyiságának kifejtését (cselekvőképességének gyakorlását), másfelől az elismert és az elismerő állam egymás közötti speciális kapcsolatában az elismeréssel lesz teljes az új állam cselekvőképessége. A fenti elméleti megállapítások után vizsgáljuk meg a gyakorlatban az el nem ismert állam és az elismert állam nemzetközi jogi helyzetét.

Kétségtelen, hogy az állam jogai nem az elismerés tényéből, hanem szuverenitásából fakadnak. Minden új állam megalakulása után szükségképpen bizonyos ideig az el nem ismertség állapotában van. Nem volt arra példa, hogy valamely új államot valamennyi már létező állam egyidőben elismerte volna. Ugyanakkor helyzetét kétségkívül már ebben az állapotban is meghatározzák az adott időpontban valamennyi államra hatályos egyetemes nemzetközi jogi szabályok. Valamely új állam a saját területén annak az államnak az állampolgára felett is felségjogot gyakorol, amely őt nem ismerte el, igaz, hogy ugyanakkor tiszteletben kell, hogy tartsa a kérdéses külföldi állampolgár

emberi jogait. Az el nem ismert állam légiterének megsértése nemzetközi jogellenes magatartás, de ugyanilyen cselekedetnek minősül az is, ha az új állam sérti meg más, őt el nem ismerő állam légiterét. Az elismerés előtt is joga van az államnak sérthetetlenségének és függetlenségének védelmére, fennmaradásának és jólétének előmozdítására és ennek következtében arra, hogy állami létét belátása szerint szervezze meg, saját területén jogot alkosson, saját hatóságait igazgassa, saját bíróságai jogszolgáltatásának rendjét megszabja.

Az új államoknak egyes államokhoz való viszonya — kettőjük kapcsolatában érvényesülő speciális jogok és kötelezettségek terjedelme — azonban attól függ, hogy az egyes államok elismerik-e és milyen mértékben ismerik el az új államot. Az elismerés nyomán létrejött kapcsolatokból ugyanis mind az elismerő, mind az elismert államra nézve meghatározott jogok, de kötelezettségek is származnak. Az elismerés tehát lehetőséget teremt arra, hogy az érdekelt államok között speciális, kettőjük viszonyát érintő jogok és kötelezettségek érvényesüljenek, illetve jöjjenek létre. Az elismerés megkönnyíti az állam számára, hogy szuverén jogaival éljen, elhárítja általában véve a nemzetközi kapcsolatokban, de különösképpen az elismerő állammal való viszonylatban a cselekvőképessége útjában álló akadályokat.

Minden új államnak ezért természetes törekvése, hogy zavartalanul beilleszkedjék a régi államok közösségébe, azaz rendezze a többi államhoz való viszonyát.

A nemzetközi jog az új államok elismerésére nem ismer általános kötelezettséget.

Valamely új állam elismerésének kérdése mindig politikai kérdés, amelyben az államok külpolitikai irányvonaluknak megfelelően döntenek. Ennélfogva az új államnak az egyes államok által való elismerése rendszerint egymástól eltérő időpontban történik.

Ha az elismerésre az állam tényleges megalakulása előtt kerül sor, akkor *idő előtti elismeréssel* állunk szemben. Franciaország például a 18. században az Amerikai Egyesült Államokat olyan időpontban (1778-ban) ismerte el, amikor az még nem szabadult fel véglegesen Anglia uralma alól. (Anglia csak 1783-ban ismerte el az amerikai gyarmatok függetlenségét.) Ebben a korai elismerésben döntő szerepe volt annak a vetélkedésnek, amelynek során Franciaország az angol uralom meggyengítésére törekedett.

Az elismerés lehet elkésett is, ha például csak évekkel az új állam tényleges megalakulása után adják meg. Napjainkban ennek legkirívóbb példája a kapitalista államok részéről a Német Demokratikus Köztársaság időntúli elismerése. Az elismerés halogatásával a Német Demokratikus Köztársaság helyzetének meggyengítését, államrendszerének megváltoztatását akarták elérni.

Az államok gyakorlatában tehát az elismerés, illetve annak megtagadása a beavatkozás egyik eszközévé válhat: ily módon kívánnak befolyást gyakorolni az új állam életére, állami berendezkedésére.

Annak elfogadása mellett, hogy az elismerésre nem létezik általános nemzetközi jogi kötelezettség, a nemzetközi jogi elmélet képviselőinek álláspontja eltér a tekintetben, hogy az államok teljesen szabadon határozhatnak-e abban a kérdésben, hogy az új államot elismerik-e vagy sem.

Általánosságban annyit megállapíthatunk, hogy a békés egymás mellett élés elvének megfelelően az elismerés intézménye az államok számára nem szolgálhat a politikai nyomás, a más államok belügyeibe való beavatkozás eszközéül. Ami azonban a gyarmati rendszer felbomlási folyamatából megalakult új állam elismerését illeti, ez a megállapítás némi kiegészítésre szorul. Már említést nyert, hogy az önrendelkezési jog nemzetközi jogi normaként való elismeréséből következik, hogy minden olyan állami magatartás, amely nem segíti elő, hanem hátráltatja az önálló államiság kialakításának folyamatát, vagy azt egyenesen meghiúsítani törekszik, már ebben a periódusban a nemzetközi jog szabályaival ellentétesnek minősül. A nemzetközi jog tehát már a nasciturus állam helyzetére is tekintettel van. Ebből értelemszerűen arra a következtetésre kell jutni, hogy az új állam megalakulását követő időszakban is olyan magatartás várható el a régebbi államoktól, amely nem akadályozza, hanem elősegíti az új államok beilleszkedését az államok közösségébe. Az önrendelkezési jog érvényesüléseként létrejött állam elismerésének kellő indok nélkül való megtagadása kétségtelenül hátrányosan befolyásolja az új állam nemzetközi helyzetét.

Mindebből arra a szerény konklúzióra juthatunk, hogy az államelismerés tekintetében az államközi gyakorlatban bizonyos szabályok vannak kialakulóban.

2. Az államelismerés fajtái és formái.

Az államközi gyakorlat különbséget tesz *„de facto"* és *„de jure"* elismerés között. Az elismerés két fajtája között a különbség valójában nem abban áll, hogy az egyik „tényleges" és a másik „jogi" elismerés. Mind az egyik, mind a másik ugyanis olyan elismerés, amelynek nemzetközi jogi következményei vannak. Az elismerés két fajtája egymástól csak terjedelemben különbözik; a gyakorlatban a határvonal közöttük nem is húzható meg mindig élesen.

A *de facto elismerés* nem jelent határozott állásfoglalást az elismerő állam részéről, hanem tartózkodó magatartását jelzi; az elismerő állam a tényeket tudomásul vette, de az új állam helyzetét nem tartja véglegesen kialakultnak. A de facto elismerés mindig ideiglenes: egy bizonyos idő után vagy a de jure elismerés követi, vagy ha az új állam később elveszti függet-

lenségét, az hatályát veszti. A de facto elismerés következtében az államok között csak korlátozott kapcsolatok jönnek létre: az ilyen jellegű elismerés rendszerint csak konzuli és kereskedelmi kapcsolatok létesítését eredményezi.

A *de jure elismerés* annak kifejezése, hogy az elismerő állam az új állammal normális, tartós, sokoldalú kapcsolatokat kíván kiépíteni. A de jure elismerést rendszerint a rendes diplomáciai kapcsolatok felvétele is követi, de az ilyen kapcsolatok felvétele nem szükségszerű.

Az elismerés alakszerűségeire vonatkozóan az államközi gyakorlatban nem léteznek kötelező előírások.

Az elismerési akarat két formában nyilvánulhat meg: kifejezetten és hallgatólagosan.

Kifejezett az elismerés akkor, ha az elismerési nyilatkozatot az állam valamely hivatalos nyilatkozata (jegyzék, távirat stb.) tartalmazza, vagy ha az elismerő és az elismert állam között olyan nemzetközi szerződés jön létre, amelynek valamely rendelkezése kifejezetten tartalmazza az állam elismerő nyilatokzatát.

Hallgatólagos az elismerés akkor, ha az elismerő állam nem tesz ugyan elismerési nyilatkozatot, de olyan magatartást tanúsít, amelyből elismerési szándéka egyértelműen megállapítható. Például ilyen kétoldalú nemzetközi szerződés megkötése az új állammal, a diplomáciai kapcsolatok felvételének felajánlása az új állam részére. Az elismerés itt tehát *konkludens faktumokból* következik. A konkludens faktum megítélésénél azonban az állam egész magatartását is mérlegelni kell, és a konkludens faktumból csak akkor lehet az új állam hallgatólagos elismerésének szándékára következtetni, ha az elismerő állam egész magatartása egyébként azzal összhangban áll: vagyis teljesen világos az elismerési szándék.

Az elismerés történhet a többi állam részéről *egyenként*, de voltak példák új államok *kollektív* elismerésére is. A gyakorlatban az államok az elismerést általában egyenként szokták megadni. A kollektív elismerés többnyire nemzetközi értekezleten történik. Így például az 1878-as berlini kongresszus határozta el Szerbia, Románia és Montenegro elismerését. Az elismerés ebben az esetben is az egyes államok egyéni ténye marad, csak azt nem egyedül, hanem a többi állammal együttesen adják meg.

A kollektív elismeréstől meg kell különböztetni valamely *új államnak egy nemzetközi szervezetbe, mindenekelőtt az ENSZ-be történő felvételét.*

Az ENSZ-be való felvétel nem jelenti az új államnak azoknak a tagállamoknak a részéről való elismerését, amelyek azt előzetesen nem tették meg. E szervezeten belül azonban valamennyi tagállam szükségképpen kapcsolatba kerül egymással. A szervezeten belüli együttműködésük során az új állam irányában azok az államok is meghatározott magatartásra kötelesek, amelyek az új államot nem ismerték el. E tekintetben nincs semmiféle különbség a felvétel mellett, illetve az ellen szavazó államok között, mivel a megfelelő többséggel létrejött tagfelvételi határozat az ENSZ valamennyi tagállamára kötelező. A tagállamként való elismerés elvileg az államoknak a szervezeten kívüli érintkezésére nem vonatkozik, azaz nem változtat az el nem ismerő államok és az új állam szervezeten kívüli kapcsolatainak jellegén. Ugyanakkor az ENSZ keretében való együttműködés olyan sokrétű, hogy azoknak az államoknak a magatartása, amelyek megtagadják az elismerést olyan államoktól, amelyekkel az ENSZ keretében széles körben együttműködnek, következetlennek tűnhet. Az a körülmény tehát, hogy valamely új állam tagja lesz az ENSZ-nek, feltétlenül pozitív módon kell hogy befolyásolja más államokkal a szervezeten kívül lebonyolódó kapcsolatait is. Az ENSZ-be való tagfelvétel és az állam-elismerés közötti viszonnyal kapcsolatos fenti fejtegetések értelemszerűen vonatkoznak az egyéb univerzális jellegű szervezetekbe, így az ENSZ szakosított intézményeibe való felvételnek az elismerésre gyakorolt hatására is.

3. A kormány elismerése.

Az új állam elismerésétől élesen meg kell különböztetni a kormány elismerését.

Valamely új állam elismerése mindig szükségszerűen magában foglalja az elismerés időpontjában hatalmat gyakorló annak a kormánynak elismerését is, amely a nemzetközi kapcsolatokban az adott állam nevében fellép. Az állam elismerése a későbbi kormányváltozások esetében is fennmarad. Egyedül egy adott állam keretében élő népet illeti meg az a jog, hogy minden külső beavatkozástól mentesen megváltoztathassa kormányát vagy egész kormányrendszerét. Ha tehát az előző kormányt egy másik kormány az alkotmányos formák betartásával váltja fel, a külállamok részéről nem is merülhet fel az új kormány külön elismerése.

Ha az előző kormányt nem az alkotmányos formák betartásával, hanem erőszakos módon, forradalom, polgárháború, felkelés, államcsíny stb. útján döntik meg, a rendes diplomáciai kapcsolat a kérdéses állam és a külállamok között megszakadhat, vagy legalábbis fenntartása kérdésessé válhat. Amikor ugyanis a külállamok az államot elismerték, akkor annak bizonyos meghatározott belső jogrendjét vették tudomásul. Ha az addigi alkotmányosság megszakad, akkor ezzel magának az államnak a léte nem válik ugyan kérdésessé, de kérdésessé válik az állami főhatalom birtoklása. Azok az államok tehát, amelyek az általuk történt elismeréssel a korábbi belső jogrendet vették tudomásul, és annak megfelelő kormányrendszerrel létesítettek kapcsolatot, a törés folytán szükségszerűen új állásfoglalás elé kerülnek.

A kormány elismerése az államközi kapcsolatokban annak a szervnek az elismerése, amely az elismert állam nemzetközi képviseletére

jogosult s egyben annak az akaratnak a kifejezése, hogy az elismerő állam, illetve annak kormánya hajlandó vele mint az állam képviselőjével kapcsolatban állni.

Az elismeréssel összefüggésben a „kormány" kifejezés használatában ténylegesen nemcsak az államigazgatás legfelsőbb szervéről van szó. Az új kormány el nem ismerése ugyanis az állam új jogrendjének, egész állami szervezetének elutasítását is jelenti.

A kormány elismerése ennélfogva az elismerő állam részéről az új kormány felett értékelést jelent. Miután a kormányalakítás módja — még ha arra forradalmi úton is került sor — minden állam belső ügye, tulajdonképpen a kormányok elismerésének intézménye ellentétes a nemzetközi joggal.

Az új forradalmi kormányok elismerésének megtagadásával az imperialista államok már régebben is nyomást igyekeztek az államokra gyakorolni.

Különösen gyakoriak a kormányváltozások a latin-amerikai államokban, amelyekben egyik vagy másik katonai csoport magához ragadja a hatalmat. Az amerikai államok belső élete e sajátosságának talaján jött létre a kormányok elismerésével kapcsolatban két közismert elv. Az 1907-ben meghirdetett ún. *Tobar-elv* szerint egy erőszakos úton hatalomra jutott kormány részére mindaddig nem lehet az elismerést megadni, míg az adott államon belüli törvényessége alkotmányos úton nem nyert megerősítést. Ez az elv, amely közvetlen beavatkozási lehetőséget szándékozott biztosítani az egyes államok belügyeibe, Latin-Amerika függetlenségi mozgalmai ellen irányult.

Bizonyos mértékig a Tobar-elv visszahatásaképpen jött létre 1930-ban, Mexicóban az ún. *Estrada-elv*. Eszerint az államok ne adjanak a kormány elismeréséről nyilatkozatot. Az elismerés megadása vagy megtagadása ugyanis állásfoglalásnak tekinthető arra nézve, hogy a kérdéses állam rendszere törvényes-e vagy sem, tehát egy másik állam belső ügyeibe való beavatkozást, szuverenitásának megsértését jelenti. Az eldöntendő kérdés csak az, hogy létesítsenek-e, illetve tartsanak-e fenn diplomáciai kapcsolatokat az új kormánnyal vagy sem.

Egyik elv sem talált — még az amerikai kontinensen sem — általános elfogadásra.

A kormány elismerése tekintetében ma sem egyöntetű az államok gyakorlata.

A szocialista államok annak a felfogásnak megfelelően, hogy az államon belüli kormányváltozás az állami szuverenitás elvéből következően az állam belső ügye, általában nem adnak nyilatkozatot a kormány elismeréséről, ha előzőleg már diplomáciai kapcsolatban álltak a kérdéses állammal. Az államok nagy része azonban napjainkban is alkalmazza a kormány elismerésének intézményét.

A kormány elismerésére bizonyos esetben szükség lehet, éspedig akkor, ha egy államban több kormány állítja magáról, hogy ő az állam egyedüli képviselője. Forradalmi változás esetén, ha különböző kormányok konkurrálnak egymással, átmenetileg ténylegesen bizonytalanná válhat, hogy ki rendelkezik képességgel arra, hogy az állam nevében nemzetközi síkon fellépjen: a régi kormány-e, mely a hatalom tényleges birtokát elvesztette, de magát továbbra is az állam törvényes kormányának tekinti, vagy az új, mely a hatalom tényleges birtokában van ugyan, de amely alkotmányellenes úton került hatalomra? A külállamok tehát az előtt a döntés előtt állnak, hogy melyik kormányt tekintik olyannak, amelyik a kérdéses államot velük szemben képviseli. Ilyen esetben a nemzetközi jogi elméletben uralkodó nézet szerint az a kormány tarthat joggal igényt az állam képviseletére, amely az államterület túlnyomó részén a tényleges hatalmat gyakorolja; az államok döntését a kormány elismerése tekintetében tehát az effektivitás elve befolyásolja. Kétségtelen azonban, hogy a kormányelismerés tekintetében nincsenek általános nemzetközi jogi szabályok.

A kormány elismerésével kapcsolatos az a probléma is, hogy az új forradalmi kormány képviselője részt vehet-e nemzetközi szervezet tevékenységében anélkül, hogy kormánya általános elismerést nyert volna. A nemzetközi szervezetekben, így az ENSZ-ben viselt tagságból következik az államnak az a joga, hogy képviselve legyen a szervezet egyes szerveiben, illetve konferenciáin. Az államnak ez a joga nem függhet attól, hogy új kormányát egyes tagállamok elismerik-e vagy sem, ezért ha az államnak csak egy tényleges kormánya van, ennek joga van államát az ENSZ-ben egyes tagállamok elismerésétől függetlenül is képviselni.

Bonyolultabb a helyzet akkor, ha egy tagállam nevében két konkurráló kormány is fellép az állam képviseletének igényével. Ilyenkor az ENSZ-en belül el kell dönteni, hogy melyik kormány képviselője lesz jogosult az állam képviseletére. E tekintetben ugyancsak az effektivitás elve lehet irányadó. Vagyis az a kormány tarthat joggal igényt az állam képviseletére, amely a szervezettel szemben fennálló, az állam tagságából folyó kötelezettségeknek eleget tud tenni. Valamely küldöttség mandátumának elfogadása vagy megtagadása azonban kizárólag az ENSZ-en belül gyakorol hatást, azaz nem vonja maga után az új kormánynak az egyes tagállamok részéről való elismerését.

III. Az államutódlás. 1. Az államutódlás fogalma. 2. Az államutódlás előfordulási esetei. 3. Az államutódlással kapcsolatos problémák.

1. Az államutódlás fogalma.

Az államutódlás valamely államnak egy másik állam által való felváltása a terület

nemzetközi kapcsolataiért viselt felelősségben. Ilyen esetben merül fel az a probléma, hogy annak az államnak (elődállam) a jogai és kötelezettségei, amely korábban a kérdéses terület felett a felségjogot gyakorolta, átszállnak-e és ha igen, milyen feltételekkel, arra az államra (utódállam), amely a terület felett utóbb felségjogot nyert.

Az államutódlás a nemzetközi jogi elmélet és gyakorlat egyik legvitatottabb, régi kérdése. A nemzetközi jogi elmélet képviselői már a probléma kiindulópontjában, az utódlás fogalmának meghatározásában sem vallanak egységes nézeteket; még kevésbé alakultak ki határozott tartalmú általános szokásjogi szabályok arra vonatkozóan, hogy a területváltozások esetében a jogok és kötelezettségek átszállnak-e az elődállamról az utódállamra. A gyarmatbirodalmak felbomlásából megszületett új államok részvétele az államközi kapcsolatokban még a kapitalista államok egymás közti gyakorlatában kialakult néhány hagyományos nemzetközi jogi elvet is megkérdőjelezte.

Ami magát az államutódlás fogalmát illeti, e tekintetben a nemzetközi jogi irodalomban használt meghatározások zöme azt a felfogást tükrözi, mintha a nemzetközi jogban — a polgári jogi öröklés analógiájára — az elődállam jogai és kötelezettségei tekintetében automatikus utódlás léteznék.

Ismeretes olyan felfogás, amely az államutódlás alatt egyrészt magát a területi változást, vagyis azt a tényt érti, hogy egy adott terület feletti felségjog gyakorlásában egyik állam felváltja a másikat, másrészt az egyik állam jogainak és kötelezettségeinek a másik államra való átszállását. E felfogás szerint tehát az államutódlás két különböző jelenséget ölelne fel: mind magát a területi változást, mind a kérdéses változás következtében a jogok és kötelezettségek átszállását. Más felfogás szerint az államutódlás nem a területben vagy a terület iránti igényben való utódlás, hanem valamely állam jogaiban és kötelezettségeiben területi változások következtében beállott utódlás. Az államutódlás alatt — e felfogás szerint — csak az államterületben bekövetkezett változás *kísérő jelensége*, a jogok és kötelezettségek átszállása értendő.

Mind az első, mind a második fogalommeghatározás lényegében azt a meggyőződést juttatja kifejezésre, hogy valamely államra az államterület megszerzésével *automatikusan* olyan jogok és kötelezettségek szállnak át, amelyek alanya az az állam volt, amely a kérdéses terület felett a területi felségjogot előzőleg gyakorolta.

Álláspontunk szerint a nemzetközi jognak napjainkban nincsenek olyan általános normái, amelyek az államterületben bekövetkezett változáshoz azt a jogkövetkezményt fűznék, hogy e változás kísérőjelenségeként az adott területet megszerző állam a terület felett korábban területi felségjogot gyakorolt állam jogainak és kötelezettségeinek automatikusan örökébe lépne.

Az államutódlásról a fentiekben adott fogalommeghatározás nem tartalmaz ennélfogva állásfoglalást abban a kérdésben, hogy a területváltozással átszállnak-e az elődállam jogai és kötelezettségei az utódállamra, csak annak meghatározására szorítkozik, hogy mikor merülhet fel az államutódlás problémája. Ezt a felfogást juttatja kifejezésre a nemzetközi szerződésekben való államutódlásról szóló, Bécsben 1978. augusztus 23-án, az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottsága tervezete alapján elfogadott egyezmény is. Az egyezménynek az államutódlásról szóló fogalommeghatározása szakít a jogok és kötelezettségek automatikus átszállásának koncepciójával. Az államutódlás egyéb problémáinak megoldására a Nemzetközi Jogi Bizottság további egyezménytervezeteket készít elő.

Az államutódlással kapcsolatos, s az ENSZ keretében folyó kodifikációs munka szinte kizárólag a Nemzetközi Jogi Bizottság Statutumában a nemzetközi jog „fokozatos fejlesztése"-vel jelzett tevékenység fogalmi körébe tartozik. E téren ugyanis, ahogy már említést nyert, nincsenek szilárdan kialakult, általánosan elfogadott, szokásjogi szabályok.

2. Az államutódlás előfordulási esetei.

Minthogy az államutódlás problémáját területváltozások idézik elő, az államutódlás különböző előfordulási eseteiről szólva, azt kell megvizsgálnunk, hogy mely esetekben kerülhet sor napjainkban — a nemzetközi jog hatályos szabályaival összhangban — változásokra az államterületben, azaz ezek nyomán mely esetekben merülhet fel az a kérdés, hogy a területtel együtt átszállnak-e bizonyos jogok és kötelezettségek.

Az államok közösségét érintő területváltozások lényegében három főcsoportba sorolhatók:

a) A területváltozások legegyszerűbb (az államok közössége szerkezetében változást elő nem idéző, állam megszűnését nem eredményező) fajtája az, amikor az érdekelt államok megállapodása alapján az egyik állam területének egy része átkerül egy másik állam területi felségjoga alá (cesszió). Ebben az esetben a területváltozás után is fennmarad mind az előd-, mind az utódállam. Ez a részleges államutódlás esete. Az utódlás ténye nem gyakorol hatást az elődd- és az utódállam személyiségére; az azonos marad.

b) Területváltozásra kerül sor akkor is, ha két állam egyesül, és az államközi kapcsolatokban az egyesülés új nemzetközi jogalanyként lép fel, azaz nem azonos egyik előző állammal sem. Ilyen esetben az elődállamok megszűnnek, a területváltozás után csak az utódállam marad fenn.

c) Végül területváltozásra kerül sor abban az esetben, ha valamely államterület több részre

válik széjjel. Amennyiben a szétvált területekből új államok alakulnak — vagyis egyik sem folytatja közülük a megszűnt állam nemzetközi jogalanyiságát —, a változás után az elődállam nem marad fenn, csak az utódállamok léteznek. A szétválás folytán előállott területváltozás speciális esete az, amikor az állam fennmaradása mellett csak egy része válik el, s ebből a leszakadt részből alakul új állam. Ilyen esetben a változás után az elődállam személyiségében nem történik változás, az utódállam mint a nemzetközi jog új alanya lép be az államok közösségébe.

Az államutódlás korunkban mindenekelőtt a gyarmatrendszerek felbomlási folyamatából megalakult új államok megszületésével kapcsolatos. Ez a területváltozások következtében előálló, a *c)* pontban említett egyik eset; vagyis amikor az utódállam az elődállam területének csak egy részéből alakult meg, azaz az elődállam az utódállam megalakulása után is fennmarad. Mégis indokolt ennek az esetnek a kiemelése. A gyarmatrendszerek felbomlási folyamatából létrejött új államok utódlásának kérdése ugyanis valóban minőségileg más problémát jelent, mint az államutódlás egyéb esetei.

Az előzőkben már kifejtést nyert, hogy az ilyen új államok megalakulása a hatályos nemzetközi jog egyik sarkalatos alapelvének, az önrendelkezési jog érvényesülésének jegyében történik. Ebből következik, hogy az új államok utódlása problémájának megoldását az önrendelkezési jog elve kell hogy dominálja.

Nagy súllyal kapott hangot ez a nézet a Nemzetközi Jogi Bizottság kodifikációs munkálatainak során. A Bizottság, amint arra majd részletesebben kitérünk, az újonnan függetlenné váló államok utódlásának kérdését új szellemben vizsgálta. Erőfeszítés történt annak érdekében, hogy a kodifikáció ne a nemzetközi jog hagyományos szabályai, hanem az államok közösségében végbement társadalmi fejlődés figyelembevételével történjék. Az ENSZ Közgyűlése 1765(XVII) számú határozatában kifejezetten felhívta a figyelmet arra, hogy az államutódlás kérdésének vizsgálata „szenteljen kellő figyelmet a második világháború óta függetlenségüket elnyert államok nézeteinek".

3. Az államutódlással kapcsolatos problémák.

Az államutódlással kapcsolatos problémák közül az államközi kapcsolatokban kétségkívül a nemzetközi szerződésekben való utódlás kérdése a legjelentősebb. Ennek a kérdésnek a kodifikálásában történt a legszámottevőbb előrehaladás. A nemzetközi szerződésekben való államutódlásról szóló bécsi egyezmény figyelembevételével a továbbiakban elsősorban ezzel a kérdéskomplexussal foglalkozunk részletesebben; ugyanakkor csak jelezzük az államutódlással kapcsolatos egyéb problémák lényegét.

a) A nemzetközi szerződésekben való utódlás. Az egyezmény az általános rendelkezések után eltérő szabályokat irányoz elő a nemzetközi szerződésekben való utódlás különböző eseteire. Így megkülönbözteti a terület egy részében való utódlás esetét az újonnan függetlenné váló államok helyzetétől, illetve az államok egyesülésétől és szétválásától.

Az egyezmény *általános rendelkezései* közül figyelemre méltó az államutódlás fogalommeghatározása, amely alatt valamely államnak egy másik állam által történő felváltását érti a terület nemzetközi kapcsolataiért viselt felelősségben. Ez a felfogás tehát elhatárolja magát attól a nézettől, amely az államutódlás fogalmában a területváltozások következtében előálló, a területre vonatkozó jogokban és kötelezettségekben való automatikus utódlást látja. Az egyezmény — mint már említést nyert — eltérő elbánásban részesíti az újonnan függetlenné vált államot, amelyen azt az utódállamot érti, amelynek területe, közvetlenül az államutódlás időpontját megelőzően, olyan függő terület volt, amelynek nemzetközi kapcsolataiért az elődállam viselte a felelősséget.

Figyelemre méltó az egyezménynek az a rendelkezése, amely az ún. utódlási megállapodások érvényéről szól. Az egyezmény szerint az elődállamnak olyan szerződésekből eredő kötelezettségei és jogai, amelyek az államutódlás időpontjában a területen hatályosak voltak, e szerződésekben részes többi állam viszonylatában nem válnak az utódállam kötelezettségeivé és jogaivá annál az egyedüli ténynél fogva, hogy az elődállam és az utódállam olyan megállapodást kötött, amelynek értelmében a kérdéses kötelezettségek és jogok átszállnak az utódállamra.

Ami az utódlási megállapodások létrejöttének körülményeit illeti, megemlítendő, hogy az újonnan függetlenné váló államok megalakulása az esetek többségében napjainkban viszonylag békés úton ment végbe. A függetlenné válás körülményeit rendszerint a volt igazgató hatalom és az új állam között létrejött szerződés szabályozta, amely az esetek egy részében a nemzetközi szerződésekben való utódlásról is rendelkezett, de az is előfordult, hogy az utódlással kapcsolatos kérdéseket külön e célra kötött szerződésekben, az ún. utódlási megállapodásokban szabályozták. Az újonnan függetlenné váló államokkal kötött szerződések közül elsősorban az Egyesült Királyság és az igazgatása alól kikerülő, függetlenné váló államok között létrejött megállapodásokban találhatunk a nemzetközi szerződésekben való utódlásról rendelkezéseket. Franciaország például a volt afrikai gyarmati területeiből alakult új államokkal nem kötött speciális utódlási megállapodásokat. A megállapodások — a megfogalmazásban való kisebbnagyobb eltéréssel — úgy rendelkeznek, hogy az elődállam által kötött szerződésekből eredő jogok és kötelezettségek alanya ezután az

utódállam. Ezek az utódlási megállapodások harmadik államok számára vitathatatlanul res inter alios acták. Ezt a meggyőződést juttatja kifejezésre az egyezmény is. Nézetünk szerint harmadik államok szempontjából az utódlási megállapodásoknak annyiban van jelentősége, hogy tájékoztatják a harmadik államot az új államoknak az elődállam által kötött szerződések hatálybantartásával kapcsolatos szándékáról.

Az egyezmény általános rendelkezései közül kiemelésre szorulnak még azok a rendelkezések, amelyek a határszerződésekre és egyéb területtel kapcsolatos szerződésekre vonatkoznak. Szabályként ugyanis kimondják, hogy az államutódlás nem érinti az ilyen szerződések hatályát, vagyis azok automatikusan átszállnak az elődállamról az utódállamra. A határszerződések hatályban tartását az a tény indokolja, hogy a határok vitássá tétele nemzetközi konfliktusok forrásává válhat. Ugyanebből a meggondolásból rendelkezik a szerződések jogáról szóló bécsi egyezmény 62. cikkének 2. pontja oly módon, hogy határszerződések megszüntetésével kapcsolatban nem lehet a körülmények alapvető megváltoztatására hivatkozni. Ami a területtel kapcsolatos szerződésekben való automatikus utódlást illeti, ez a szabály az egyezmény szerint nem alkalmazható az idegen katonai támaszpontok létesítéséről szóló szerződésekre. Nem vonatkozik olyan területi jogokat biztosító szerződésekre sem, amelyek sértik a természeti kincsek és erőforrások feletti permanens szuverenitás gyakorlását. (Ilyen pl. egy külföldi állam javára fennálló bányakoncessziós szerződés.)

A terület egy részében való utódlással kapcsolatban az egyezmény lényegében az *ún. változó szerződési államhatárok elvét* alkalmazza, azaz a tervezet szerint a változással érintett területen nem hatályosulnak az államutódlás időpontjától kezdve az elődállam szerződéseiből eredő jogok és kötelezettségek, ezzel szemben hatályba lépnek az utódállam olyan szerződéseiből eredő jogok és kötelezettségek, amelyek a kérdéses területre alkalmazhatók.

Az egyezmény *az újonnan függetlenné vált államoknak* a nemzetközi szerződésekben való utódlásával kapcsolatban helyt ad annak a felfogásnak, hogy a gyarmati rendszer felbomlási folyamatából megalakult új államok utódlása minőségileg más problémát jelent, mint az utódlás egyéb esetei, és e tekintetben speciális szabályokat fogalmaz meg.

Így az egyezmény általános szabályként kimondja, hogy egy újonnan függetlenné vált állam nem köteles hatályban tartani egy szerződést vagy annak részesévé válni annál az egyedüli ténynél fogva, hogy az államutódlás időpontjában a szerződés hatályban volt azon a területen, amelynek tekintetében az államutódlás bekövetkezett.

Az államok közötti békés kapcsolatok fenntartását és fejlesztését szolgáló nemzetközi szerződések folyamatos hatályának fenntartása érdekében az egyezmény elismeri az újonnan függetlenné vált államnak azt a jogát, hogy az olyan egyetemes érdekű többoldalú szerződésnek részesévé váljék az abban való utódlásra vonatkozó közléssel, amely az államutódlást megelőzően területén már hatályosult. A vonatkozó államközi gyakorlat ismeretében eljuthatunk annak megállapításáig, hogy szokásjogi úton valóban kialakultnak tekinthető már az a szabály, amely szerint harmadik államok kötelesek tudomásul venni az újonnan függetlenné vált államoknak azt az egyoldalú akaratmegnyilvánulását, hogy folyamatosan fenntartják a területükre korábban már kiterjedt egyetemes érdekű többoldalú szerződések hatályát.

Ezzel kapcsolatban megemlítendő a szerződések jogáról szóló bécsi egyezmény 11. cikke, amely a szerződésekben való részvétel lehetőségeit felsorolva az aláíráson, az elfogadáson, a jóváhagyáson és a csatlakozáson kívül „más módokra" is utal. A nemzetközi szerződésekben való részvétel hagyományos módjai nyilvánvalóan éppen a szerződésekben való „utódlás"-sal mint a részvételi lehetőségek új formájával szélesedtek ki.

Az elődállam és harmadik államok között létrejött, az államutódlást megelőzően a területen hatályban volt egyéb többoldalú, valamint a kétoldalú szerződések hatályban tartására vonatkozóan az egyezmény azt a szabályt irányozza elő, hogy hatálybantartásuk az újonnan függetlenné váló állam és a harmadik államok ilyen értelmű megállapodását igényli.

Az újonnan függetlenné váló államoknak a nemzetközi szerződésekben való utódlására vonatkozóan előirányzott szabályok értelemszerűen alkalmazásra találnak akkor is, ha az újonnan függetlenné váló állam két vagy több, korábban függő helyzetben levő területből alakul meg.

Az *államok egyesülésének* esetében az egyezmény főszabályként a nemzetközi szerződésekben való automatikus utódlást irányozza elő. Ugyanezt a szabályt tartalmazza az egyezmény az *államok szétválásának* esetére.

b) A közvagyon átszállása.

Az államközi gyakorlatból szokásjogi úton kialakult szabálynak tekinthető, hogy valamely területváltozással érintett területen levő állami tulajdont képezett ingók és ingatlanok (pl. utak, középületek, kikötők stb.) ipso jure átszállnak az elődállamról az utódállamra. A közvagyon átszállása a legújabb gyakorlat szerint ellenérték nélkül történik.

Ami az elődállam külföldön levő vagyonát illeti, az abban az esetben, ha az elődállam megszűnt, szintén átszáll az utódállamra. Míg ha az elődállam fennmarad, erre a vagyonra az utódlás a múltban általában nem terjedt ki.

c) Az állami adósságok átszállása.

Az állami adósságok átszállásával kapcsolatban több felfogás alakult ki. Az egyik nézet szerint az államadósságok nem szállnak át, más felfogás szerint csak a területtel kapcsolatban álló, helyi jellegű adósságok szállnak át. (Pl. városrendezéssel, csatornaépítéssel kapcsolatban felvett kölcsönökből származó adósságok.) Ismét más nézet szerint egyes adósságok (pl. háborús adósságok) kivételével az államadósságok általában átszállnak. Ténylegesen a kérdést rendszerint az dönti el, hogy a területnek az utódállamra történő átszállása milyen körülmények között megy végbe: azaz rendszerint az utódállam, az elődállam (amennyiben fennmarad) és a harmadik államok közötti erőviszonyok szabják meg a megoldást. Sok esetben az utódállam az elődállammal — amenynyiben az megkisebbedett területtel fennmarad — az államadósságok átszállásának kérdését nemzetközi megállapodásban rendezi. Nézetünk szerint az újonnan függetlenné vált államok érdekeit — a volt gyarmati hatalmak neokolonialista törekvéseire való tekintettel — a kodifikáció során messzemenően figyelembe kell majd venni.

d) Az ún. szerzett jogok kérdése.

A hagyományos nemzetközi jogban létezett olyan felfogás, amely szerint az utódállam köteles a területi felségjoga alá került területen védelemben részesíteni a magánszemély által az elődállam idején szerzett jogokat (ún. szerzett jogok védelme). Már a hagyományos nemzetközi jog sem volt azonban egységes a „szerzett jogok" védelméről szóló tan tekintetében. Így amikor a Nemzetek Szövetsége az állam felelősségével kapcsolatos kodifikációs munkálatai során e kérdésben kérdőívet bocsátott ki, az államoktól beérkezett válaszok azt tanúsították, hogy a külföldi tulajdont ért sérelemért való felelősség kérdésében az álláspontok korántsem voltak egyértelműek és nem szolgáltattak alapot a szerzett jogok védelmével kapcsolatos tan nemzetközi jogi szabályként való elismerésére. Az ún. szerzett jogok védelmére vonatkozó tétel mögött ma még kevésbé rejlik az államok egyetemes meggyőződése. A külföldiek javainak védelmével kapcsolatban tehát nem lehet szó a nemzetközi jog olyan általánosan elfogadott szokásjogi szabályáról, amely a kodifikáció alapját képezné. A gyarmati sorból függetlenné váló államok esetében a gyarmatosítás idejében szerzett külföldi vagyon (pl. bányatulajdon) védelme pedig éles ellentétben állna az önrendelkezési joggal; annak tagadását jelentené, hogy az új államok belátásuk szerint rendelkezhetnek természeti kincseikkel és erőforrásaikkal.

e) Az államutódlással kapcsolatos egyéb kérdések.

Az állam belső jogában nincs utódlás, vagyis az utódállam nem köteles átvenni az elődállam jogrendszerét. Lehetséges azonban, hogy a régi jogszabályok átmeneti időre hatályban maradnak. Sokszor problematikus államutódlás esetében a jogszolgáltatás átszállása, vagyis a bíróságok előtt függőben levő polgári és büntető eljárások sorsa. Az államutódlás kihat a területváltozással érintett területen élő lakosság állampolgárságára is. Az elődállam állampolgárai elvesztik régi állampolgárságukat és automatikusan megszerzik az utódállam állampolgárságát, kivéve ha az érdekelt államok között létrejött nemzetközi szerződés másként rendelkezik. Így ha az elődállam fennmarad, a kérdéses területen élőknek választási jogot lehet biztosítani az előd- és az utódállam állampolgársága között (nemzetközi jogi opció).

Irodalom: *Bokorné Szegő* Hanna: Az új államok és a nemzetközi jog. Bp. 1971.; *Nagy* Károly: A kormány elismerése a mai nemzetközi jogban. Szeged, 1967. Acta universitatis Szegediensis. Acta juridica. Tomus 14. Fasciculus 6.; *Szászy* István: Az államok közötti utódlás elmélete. Bp. 1928.;

Marek, K.: Identity and continuity of states in public international law. Genève, 1954.; *Kirsten* J.: Einige Probleme der Staatennachfolge. Berlin, 1962.;

Visscher, G.: Théories et réalités en droit international public, Paris, 1953.; Succession d'Etats en matière de traités. = Rapport de la Commission du droit international sur les travaux de sa vingt-sixième session. Annuaire de la Commission du droit international, 1974. Volume 2. Premier rapport sur la succession d'Etats et les droits et obligations découlant de sources autres ques les traités. = Annuaire de la Commission du droit international 1968. Volume 2.

Bokorné Szegő Hanna

ÁLLAM MŰKÖDÉSE: I. Az állam társadalmi rendeltetése és működési formái (347.) — II. Az állam működési formáiról szóló korai polgári elméletek (350.) — III. A hatalom egysége és az állami munkamegosztás a szocialista államszervezetben (354.)

I. Az állam társadalmi rendeltetése és működési formái.

Az állam *szervezet*, méghozzá olyan szervezet, amelyet a mindenkori *uralkodó osztály* hoz létre. Mivel az osztály általános érdekeinek szolgálatában áll, működésének minden szakaszában ezeknek az érdekeknek megfelelő célokat fogalmaz meg és követ. Ezek közül is kiemelendő az állam tevékenységének alapvető iránya, fő tartalma, amelyet az állam- és jogelmélet az állam *funkcióiként* jelöl meg. Itt tehát az uralkodó osztály érdekeinek az állam által kifejezett és védett fő tartalmáról és alapvető irányáról van szó, ilyen módon igen magas fokú absztrakcióról. Az állami funkciókról szóló tanok általában arra adnak választ, melyek az állam

társadalmi-politikai működésének fő irányai az egyes történelmi államtípusokon belül. A funkciók tana tehát az állami tevékenység lényegére mutat rá. Ezek a megállapítások azonban, a már említett magas fokú absztrakció ellenére, érzékenyen reagálnak az egyugyanazon államtípuson belül bekövetkező jelentős változásokra, amelyek a konkrét történelmi-társadalmi helyzetnek megfelelően következnek be.

Az állami funkciók megvalósításához azonban az adott államnak egész működése során gondoskodnia kell a megfelelő eszközökről, így az államszervezet kellő felépítéséről és az adekvát módszerekről, mint pl. az állami munka megfelelő megosztásáról, a célok megvalósítását szolgáló hatáskörök rendezéséről, a szükséges arányok kialakításáról abban a vonatkozásban, milyen mértékben tartja fenn a döntéseket és azok végrehajtását egy szűk állami-társadalmi rétegnek, vagy ugyanezen tevékenységbe bevonja az uralkodó osztály szélesebb köreit. Itt tehát már nem pusztán az állam tevékenységének absztrahált tartalmáról, alapvető irányáról van szó, hanem az állami szerveknek azon tevékenységéről, működési formáiról, amelyek segítségével e funkciók megvalósítására törekszik az uralkodó osztály. Mindezt összefoglalóan az állam „*működésének*" nevezhetjük. Ez a kifejezés idegen szóval „funkcionálás"; tehát az állam funkcióinak egy szélesebb értelmével kerülünk szembe, s az absztrahálás alacsonyabb fokával. Hogy a két elvont fogalom közt ne mosódjék el a határ, köztük elnevezésben is különbséget teszünk.

Az uralkodó osztály érdekeinek megvalósítására olyan állami szervezetet hoz létre, amelyiket a legalkalmasabbnak tart a funkciók megvalósítására, amelyik tehát, többek között, pszichológiailag is a legmegfelelőbb módot találja meg az állami (társadalmi) célok elérésére. Ennek a szervezetnek tehát megfelelő eszközökkel kell ehhez is rendelkeznie, másrészt olyan módon kell tevékenykednie, hogy az uralkodó osztály *többsége* magáénak érezze cselekvéseit (esetenként más osztályokat, társadalmi csoportokat is megnyerjen az állami célok követésére, a kényszerítés eszközein kívül is). Az állam működéséhez szükséges szervezet és hatáskörök megteremtése végső fokon általában jogi eszközökkel történik (alkotmányozás, törvényhozás, szokásjog stb.) — bár a szociológiai értelemben vett diszfunkciók, amelyek maguk is szervezet- és hatáskörteremtők, éppen ez esetben kifejezetten jogellenesek. A nagyjából általánosnak mondható jogi formálás, jogszabályban történő ötvözés azonban csak eredménye egy olyan folyamatnak, amelyben a tapasztalatok összegyűjtésével, logikai eszközökkel, majd a későbbi korszakokban különböző színvonalú és mélységű tudományos módszerekkel megkísérlik a célravezető államépítési formulákat (modelleket) kialakítani.

A történelem folyamán az állam működésével először átfogóan a filozófia tudománya foglalkozott (l. Platon, Arisztotelész és sokan mások); a középkorban a filozófusok és teológusok a politikai írókkal együtt kíserték megoldani ezeket a problémákat (a különvált politikai irodalom ekkor jön létre); a kapitalista államtani megoldásokat közgazdászok, jogászok, filozófusok, szociológusok, politológusok egyaránt keresik. A szocialista tudományban a legátfogóbb képet minderről a *történelmi materializmus* adja, részleteiben a politikai tudományok, az államelmélet, a szociológia, a szervezéstudomány ad választ a felvetődött kérdésekre.

Az elméleti megközelítés azonban utópisztikussá válik, ha nem kapcsolódik az adott korszak társadalmi viszonyaihoz és a vizsgált állam speciális gazdasági-társadalmi, sőt földrajzi és egyéb helyzetéhez. Ezért nemcsak államtípusonként, hanem még az államformákon belül is tovább kell vizsgálni az állam működésével összefüggő kérdéseket. Az a tény, hogy milyen nagyságú egy állam területe, mennyi a lakosság száma, milyen az adott társadalomban az uralkodó osztály és más osztályok számbeli viszonya, milyen kiélezett az osztályharc ezen osztályok közt, milyen ideiglenes vagy hosszabb időtartamú szövetségek jönnek létre különböző társadalmi csoportok közt, az elsődleges társadalmi viszonyok mellett is jelentősen befolyásolja az állam működési formáit. Ezen túl még színezik mindezt az átöröklött hagyományok, politikai nézetek stb.

Néhány példát érdemes minderre megvizsgálni. A görög városállamok közül, éppen azért, mert sokszor leírták, mert a görög filozófusok sokszor hivatkoztak rá pozitív vagy negatív példaként, az athéniről tudjuk a legtöbbet. Jellegzetes rabszolgatartó állam volt, kis területen működött, könnyen áttekinthető társadalmi összetétellel; a szabadok száma nem volt túl nagy ahhoz, hogy ne vehessenek részt az állami tevékenységben, a rabszolgák száma is olyan volt, hogy ellenőrzésük viszonylag könnyű volt (a szabad polgárok számánál mintegy négyszer több rabszolga). Ezért az uralkodó osztály demokratikus intézményei hosszabb időszakokon át fennmaradtak és a törvényhozásban és ellenőrzésben sokáig és sokszor jelentős szerepet játszottak. Természetes azonban, hogy az ilyen szervezetek azonnal nehézségek közé kerültek, amint az állam területe kibővült, illetve amikor bonyolult szövetségi rendszerek jöttek létre, vagy háborús konfliktusokba került Athén. Az athéni demokrácia (ennek megfelelő attikai területi önkormányzatok, a választott tanács, valamint a népgyűlés), váltakozással más uralmi rendszerekkel (egyszemélyes tyrannosi hatalom) azt mutatja, hogy a belső szervezet és annak működtetése nem képes állandóan kielégíteni az uralkodó osztályt; ilyenkor új szervezeti formákkal, az uralkodó osztály

más és más csoportjainak részvételével kísérlik meg a társadalom egyensúlyi viszonyait helyreállítani. Ez az egyensúly azonban nem olyan szilárd, hogy újabb politikai-gazdasági események ne kényszerítenék rá az uralkodó osztályt az állam működésének megváltoztatására.

A második példa a római császárságé. Ez az államforma, amelyik voltaképpen egy köztársasági mozgalomból nőtt ki, születésekor már szembe találja magát azzal a ténnyel, hogy a birodalom igazgatására korábban igen nagy és centralizált hivatalnoksereg és általában nagyszámú államapparátus jött létre. A jóval korábbi római és itáliai rabszolgatartó demokratikus intézmények működésképtelenekké váltak, amint korábbi határaikat át kellett lépniök, amint szembekerültek a hatalmas hivatalnoksereggel. A birodalmi viszonyok stabilizálására testületi szervek nem voltak képesek. Tehát jogilag nagyon pontosan körülírt jogkörű szervezet — a császári hatalom által szinte közvetlenül irányítva és ellenőrizve — próbálta megoldani a hatalmas területre kiterjedő és óriási rabszolgatömeget kizsákmányoló birodalom gondjait. A birodalmi államszervezet működése hosszú időn át kitűnő megoldást nyújtott egy nagy kiterjedésű állam vezetésére. Átalakulása a társadalmi-gazdasági változásokra való érzékeny reagálást bizonyítja.

A feudalizmus hosszú időn át jellegzetes államformája a feudális széttagoltság állama volt. A földbirtoknak mint a hűbéri állam gazdasági alapjának viszonylagos szétszórtsága, szétdaraboltsága és a hatalom ehhez való tapadása már magát a fő hatalmat is megosztotta, s az állami szervezet a földbirtokos nemesség magánszervezeteként működött. Az apparátus a gazdasági tevékenység irányítására, tehát a jobbágyok kizsákmányolására, valamint a földbirtok védelmére és bővítésére szolgált. Ennek megfelelő egyszerű szervezet alakult ki. Amint azonban a feudális hierarchiában a gazdasági változásokkal együtt a királyi hatalom megerősödött (abszolút monarchia), a centralizált udvari igazgatásnak új működési formákra volt szüksége. Csak az adóbérlők intézményére kell gondolnunk; ezzel voltaképpen igen eredményes, az uralkodó osztály érdekeit kifejező, lényeges tevékenységében a központi hatalomtól függő, de egyszerűsített gépezet jött létre. Az abszolút monarchia igen változatos eszközökkel, így a városi kiváltságok időnkénti növelésével, tehát korlátozott önkormányzati-közigazgatási jogosítványok nyújtásával, a nemesi önkormányzatok jogainak esetenkénti növelésével, illetve csökkentésével tette egy ideig rugalmassá az állam működését. Természetes azonban, hogy a gazdasági alap megváltozása végül is véget vetett ennek a taktikának; a polgárság nem volt hajlandó továbbra is egyensúlyozó szerepét fenntartani.

Ha a rabszolgatartó társadalmakban vagy a feudális korszakban, a társadalmi-gazdasági viszonyok lassú változása miatt az állam működési modelljeiben viszonylag ritkán következett be megújulás, a kapitalizmus korára a társadalmi változások jelentősen felgyorsultak. Ehhez még hozzájárult a polgárság több évszázados tapasztalata az állam egyes szektorainak működéséről, valamint a politikatudományi-ideológiai nézetek bőséges felhalmozódása már a polgárság győzelmét megelőző korszakban. Mindez a polgári forradalmak korszakában (illetve a nagy történelmi kompromisszum létrejötte idején, tehát a kapitalizálódó feudális rétegek és a polgárság felső rétegei közti egyensúly és megállapodás kialakulásának korában) úgy éreztette hatását, hogy a társadalmi átalakulásban aktív rétegek a legeltérőbb állami szervezeti modelleket, az állam működésének sokfajta megoldását szinte egyidőben kíserélték megvalósítani. Az a gyorsaság, amely a francia forradalom alkotmányainak elfogadását, megsemmisítését, majd újak kialakítását jellemezte, voltaképpen a főhatalom hatásköreinek teljes újrafelosztását eredményezte. Míg az 1789. évi deklaráció, az 1791. évi alkotmány az alkotmányos monarchia és a cenzusos választójog alapján az „aktív" polgárok által létrehozott képviselet párhuzamos, egymást korlátozó főhatalmát jelentette, az 1793. évi alkotmány után és bizonyos fokig annak ellenében a jakobinus centralizmus, végül az egypártkormányzáshoz hasonló forradalmi diktatúra alakult ki. A direktórium újra más, a jakobinus radikalizmussal szemben álló állami szervezetet hozott létre, a látszólag kollektív főhatalommal és a képviseleti parlament kétkamarás rendszerével való „fellazítással". Már csak egy lépés választotta el ezt az állami szervezetet és hatalomfelosztást a konzulátustól, majd a császárságtól, tehát az új centralizált monarchiától, amelyik a korábbi francia hagyományok folytatója és ugyanakkor a polgári forradalomellenes közigazgatási gépezet tökéletesítője, a polgári állam manipulációinak korai összefoglalója.

Az állam működésének vizsgálatánál tehát okokat és okozatokat, szervezetet és hatásköröket, jogilag szabályozottat és valóságos tevékenységet együtt kell szemügyre vennünk. Magában az állami szervezetben hagyományos elnevezéssel, de igen eltérő belső szervezettel, különösképpen pedig más jogkörrel rendelkező szerveket találunk a társadalmi változások következményeként. A monarchia intézménye, a királyi jogkör szükségképpen teljesen más képet mutat a Stuartok Angliájában, mint Orániai Vilmos és Mária uralkodása alatt, különösen pedig a Hannover-család első királyai idején — hiszen az abszolút monarchiától ez a fejlődési vonal a „király a parlamentben" fogalmához, azaz a parlamentáris monarchiához vezetett. Hasonló különbség van a parlament, a nemzetgyűlés francia fogalma s jogkörei között a különböző időszakokban. Ha 1791-ben a királyi vétó által korlátozott, ugyanakkor a válasz-

tójog korlátozottsága miatt népképviseletnek nem tekinthető szerv a két osztály — a feudális és kapitalista osztály — közötti hatalmi egyensúlyt példázza, a jakobinus diktatúra idején egyre inkább a forradalmi gondolat szócsöve, de nem valóságos hatalmi tényező válik belőle. A napóleoni modellek idején inkább csak tanácskozó és hatalmi jogosítványoktól megfosztott szervvé lesz; a 19. század második felének parlamentje a kormányzás jelentős bázisa, ha nem is a tényleges hatalom birtokosa.

Az ugyanazon államtípus fennállása idején az egyazon elnevezésű állami szervek eltérő funkciója csupán azt mutatja, hogy súlyuk, az osztályérdek védelmében játszott más és más szerepüknek megfelelően, az állam működésében megváltozik. Kissé egyszerűsítve azt lehetne mondani, hogy pl. a képviseleti szervek, a parlamentarizmus előtérbe kerülése a hatalmi módszerek közül a kompromisszumosabb; ezzel a formával kísérli meg az uralkodó osztály manipulációját kiterjeszteni nemcsak saját, esetenként egyet nem értő politikusaira, hanem a lehetséges szövetséges társadalmi csoportokra is, sőt legalább ideig-óráig az ellentétes érdekű osztályok politikai elitjére. A köztársasági elnöki vagy királyi hatalom erőteljes kiemelése az állami szervezetből (ezt igen gyakran a hatalom perszonifikációjának, elszemélyesedésének is nevezik) egyrészt ugyan az állam működésének másfajta charizmatikus manipulációjával jár (az államfő mint a nemzet „vezére", törekvéseinek természetes és leghűségesebb kifejezője stb.), másrészt azonban szinte mindig az osztályuralom kiélezett és merev, kompromisszumokra alig hajló formáját testesíti meg. A közigazgatás túlsúlya az állam működésében látszólag és valamennyire a valóságban is a technika szerepének növelését jelzi, másrészt viszont a konzervatív irányba hajló, reformokra alig képes politikai vonalnak a tükörképe. Mindez a vázlat, természetesen, csak nagyon hozzávetőleg jelzi az államszervezet súlypontjai eltolódásának okait a kapitalista államon belül.

Az állam működésében jelentős szerepet játszott szinte minden államtípuson belül az állami hatáskörök központosításának, *centralizációjának*, illetve ellenkezőjének, a *decentralizációnak* a kérdése. (A centralizáció-decentralizáció kifejezés nem mindig pontos, hiszen a feudális széttagoltság nem nevezhető decentralizációnak. Ugyanis nem egy központosított államszervezetet decentralizált valamiféle belső vagy külső erő, hanem a gazdasági-társadalmi alapból a hatalom „eredetileg" így jött létre. Az azonban, hogy a szuverén hatalmat szétszórtan vagy a központban — tehát nemzeti szinten — gyakorolják, az két igen különböző államszervezeti megoldást jelent.) A centralizáció egyrészt a forradalmi, a hatalmat megszilárdító állami szervezet működésére jellemző. (Hasonlóképpen erősen centralizáló az ellenforradalmi rezsim.) A decentralizáció a már stabilizált társadalmi-gazdasági viszonyokat tükrözi' amelyek mellett igen éles hatalmi harcok nem folynak; az uralkodó osztály területileg megoszló csoportjait és szövetségeseit kell kielégíteni azzal, hogy az állami tevékenységbe, részletdöntésekbe bevonják, a hatásköröket — a központi akarat és hatalom jelentős gyengítése nélkül — a helyi, területi szervek részére is megnyitják. A centralizáció-decentralizáció ilyen racionális alkalmazása mellett gyakran előfordulhatott az, hogy a történelmi szituáció félreismerése következtében irracionálisan került valamelyikőjük alkalmazásra. Ilyenkor a szükségtelen centralizáció az uralkodó osztályon belül feszültségeket, ellentmondásokat szült, ami a hatalom bomlásához vezetett. A decentralizáció lehetőségeinek félreértéséből viszont az következett, hogy az állam működésének, így védelmének és erősítésének eszközeit szétszórták, s ennek következményeképpen az ellenséges osztályok, csoportok jelentősen meggyengíthették, esetleg összetörhették az állami hatalmat.

Az állam működése tehát mind szervezetileg, mind jogkörök szempontjából rendkívül nagy változatosságot mutat fel. A módosulások egy része közvetlenül a társadalom gazdasági-társadalmi változásaival függ össze és azokhoz kapcsolódik, más része azonban igen bonyolult *politikai pszichológiai* folyamatok terméke. Ezek közé számítanak az adott társadalom uralkodó osztályának (vagy legalábbis vezető rétegének) *ismeretei* az állam működése lehetséges formáiról, saját helyzetéről, erőviszonyairól, viszonyáról más osztályokhoz, a nemzeti történelemről és hagyományokról, az egyszerű és bonyolult szervezési módszerekről stb.

II. Az állam működési formáiról szóló korai polgári elméletek.

A polgári forradalmakat megelőzően — elszakadva a középkori teokratikus elméletektől s visszanyúlva az ókori görög filozófusokhoz, elsősorban Arisztotelészhez — különösképpen a 17. század második felétől, majd a 18. század első felében a racionális vagy annak tűnő állami működés egész sor modelljét vázolták fel a korai polgári gondolkodás nagy képviselői (Hobbes, Locke Angliában, Montesquieu, Rousseau Franciaországban). A forradalmak elbukása, illetve a burzsoá konszolidáció korszakában új államszervezeti és hatásköri formákat vetnek fel (Constant és mások). Ezek az elméletek szinte közvetlen hatást gyakoroltak az alkotmányi szinten történő megoldásokra, a kialakuló polgári államok általános szervezetére és működésére. A tapasztalatok és ellentapasztalatok a polgári államok belső felépítésére, sőt bizonyos negatív értelemben a 20. század szocialista államszervezeti elgondolásaira is nagy hatással voltak. A korai polgári elméletek forradalmi vagy reformisztikus céllal születtek. Nyilvánvaló, hogy Montesquieu ma-

ga a fennálló társadalom forradalmi robbanásától félve, reformmal, óvatos operációval kívánta megmenteni azt. Mégis eszméinek egy része forradalmasító hatású volt — különösen Amerikában. Ennek ellenkezőjét is megtalálhatjuk forradalmi szándékú íróknál, akiknek fegyvertárát vagy annak valamely részét reformokra használta fel a győztes polgárság. Minket tárgyunk szempontjából elsősorban az érdekel, milyen történelmi feladatot oldottak meg a korai polgári elméletek a maguk korában, és milyen racionális magot hagytak az utókorra.

Thomas *Hobbes* Leviatánjában (1651) olyan közhatalomról beszélt, amelyik biztonságot nyújt, és amelyet „csakis azon a módon lehet létrehozni, hogy minden hatalmat és erőt egyetlen személyre vagy egyetlen olyan gyülekezetre ruházunk át, amely akaratunkat szótöbbséggel egyetlen akarattá alakítja át". Az abszolút hatalomnak ezt az indokolását kiegészítette a köztisztviselők szerepének méltatásával, hiszen Hobbes olyan társadalom viszonyai között élt, ahol nem lehetett félreismerni az állami gépezet egészének jelentőségét. Így a köztisztviselőt olyan személynek tekintette, akit „a szuverén hatalom, akár király, akár gyülekezet, valamilyen ügyben azzal a hatáskörrel alkalmaz, hogy az alkalmaztatása során az állam személyét képviselje". Felismerte a közigazgatás általános és különleges feladatait és ezek különválasztását magában az államgépezetben; megkülönböztette ezektől az igazságszolgáltatás, valamint a végrehajtás funkcióit. Voltaképpen tehát Hobbes — aki éppen úgy ismerte Arisztotelészt, mint a későbbi politikai írók — az államszervezet modern felosztását éppen úgy hangoztatta, mint utódai a politikai tudományok területén, bár az abszolút monarchia ideológiáját kívánta ezzel alátámasztani. A 18. század második felére a polgárság már nem pusztán a főhatalom, a szuverén állami szerv fogalmában gondolkodott tehát, hanem felismerte, hogy a legkülönbözőbb hatalmi megoldások mellett az állam belső viszonyai, tehát működése jelentősen befolyásolja a társadalom irányításának minőségét. Hobbes azonban az állam működésének kérdését, tehát belső funkcionálását, szervezetét lényegében technikai kérdésnek tekintette, a művészet termékének az államot, a nagy Leviatánt (az ember művi utánzatának). Tehát a működés organikus magyarázatát adta; a fő kérdés mégis a főhatalom, a szuverenitás, annak abszolút egységessége volt.

Majdnem fél évszázad múlva az angol burzsoázia, kihasználva a kedvező történelmi alkalmat, a királyság gyengülését, már nem az abszolút monarcha hatalmába vetette bizalmát, hanem saját hatalmi bázisát kívánta kialakítani. Ennek előfeltétele a főhatalom másfajta megszervezése, esetleg megosztása volt, reformok útján. Az alkotmányos királyság, az angol, majd később a francia nagyburzsoázia egy részének álma, a polgári alkotmány, alkotmánytörvények által korlátozott királyságot jelentette. A hobbes-i technikai munkamegosztás helyett Két értekezés a polgári kormányzatról c. művében John *Locke* (1690-ben írta) a hatalmakat több szerv között különböző képpen felosztotta. Mivel a gazdasági hatalom Angliában már korábban is a City kezében volt, maga a királyi hatalom, a haderő, a költségvetés egyaránt a londoni kereskedők, bankárok jóindulatától, támogatásától függött, meg kellett találni a főhatalom ennek megfelelő megosztási formáját. A „király a parlamentben" kifejezés az első időszakban a hatalom korlátozását és bizonyos fokú megosztásának tényét tükrözte. Locke maga nem a parlamenti szuverenitás teljességét követelte (III. Orániai Vilmos embere volt); a korábbinál sokkal ésszerűbb hatalmi formát akarta felvázolni és indokolni, a „well-ordered commonwealth"-öt, a „moderated monarchy"-t, ahol a hatalmak nem burjánoznak korlátozás nélkül, hanem moderáltan működnek. Ebből a célból, kissé Arisztotelész módjára, három részre osztotta fel az állami szervezet működését: a törvényhozásra, a végrehajtásra és a föderálisra (külpolitikai tevékenységre). Szerinte e hatalmakból a királynak és a parlamentnek együtt kellett részesülnie. Kimondta pl., hogy a törvényhozó vagy más hatalom tirannizmusával szemben a „népnek" ellenállási joga van.

Locke nem foglalkozott az egyes szervtípusok, ágazatok pontosabb meghatározásával vagy akár elhatárolásával. Célja elsősorban az volt, hogy elfogadható, korszerű királyi hatalmat propagáljon, a királyi előjogokat, az ún. prerogatívákat (a parlament nélküli törvényhozást, a törvények végrehajtásának felfüggesztését, egyes személyek felmentését a törvények hatálya alól), amelyek a korabeli angol közjogra még rányomták bélyegüket, gyengítse. (Mindez a Bill of Rights elfogadását egy évvel követte. Ebben az igen fontos alkotmánytörvényben hasonló korlátozó rendelkezések voltak.) Locke tehát a szuverenitás gyakorlása megosztásának elvéből kiindulva jutott el az állam működésének munkamegosztásához. Az állami szervezet centralizáltságának és abszolutista vezetésének tagadása a racionális állami működés alapjainak lerakásához vezetett.

Az állam működéséről szóló klasszikus polgári elméletet Charles de *Montesquieu* alakította ki az európai kontinensen. A francia felvilágosodás nagy közírója, akit sok tudományág, így a szociológia, a politológia és sok más egyik megalapítójának tart, ha nem is az abszolút monarchia összeroppanása idején, de annak virágkora után kezdett foglalkozni az állam vizsgálatával, éles szemű vizsgálója volt a társadalmi változásoknak. Angliai tapasztalatai alapján észrevette, hogy az abszolutizmus sorsa hazájában sem tér el nagyon az angolétól.

Továbbfejlesztette tehát a Locke-féle koncepciót; mondhatni pontosította azt, használhatóbbá tette a francia burzsoázia számára. Elmélete éppen ezért igen gyorsan terjedt el Franciaországban és francia közvetítéssel azokban az országokban (elsősorban az amerikai angol gyarmatokon), ahol a burzsoázia a hatalomban való részvételért kezdett harcot. A montesquieu-i eszme, csakúgy mint Locke elmélete, elsődleges céljaiban kompromisszumos volt. Az arisztokratikus és nagypolgári réteghez tartozván, politikailag, gazdaságilag, de morális szempontból is károsnak tekintette az abszolút monarchiát. Mindezt úgy fejezte ki, hogy a hatalom utáni mérhetetlen vágyat kívánta korlátozni. A törvények szelleméről szóló könyvében (1748) tehát olyan jelentős megkülönböztetéseket tett a különböző funkciókat ellátó állami szervek között, amelyek egyben *korlátozták* e szervek működését.

Nagyjából a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói funkciókat, „hatalmakat" választotta el egymástól. Továbbmenve mint Locke, pontos meghatározást kísérelt meg adni az egyes szervtípusokról, állami belső funkciókról. Ezután tisztázta azokat a módszereket, amelyek segítségével el lehet egymástól választani őket, hogy így egyik se legyen képes ellenőrizetlenül korlátozni vagy megsemmisíteni a szabadságot. Bár mélyebb társadalmi okokat nem fedhetett fel, világos volt előtte, hogy a társadalmi egyensúly kora (az, hogy a feudális erők meggyengültek és a burzsoázia gazdasági-társadalmi vonalon megerősödött) alkalmas arra, hogy az eddig távol tartott vagy kiszorított osztályok, rétegek is részesüljenek a hatalomból. Ezt a célt szolgálta elméletének az a fontos része, amelyik szerint a „hatalmi ágakat" nemcsak el kell választani egymástól, hanem mindegyiket más kezébe kell helyezni. Magát a törvényhozó hatalmat éppen ezért úgy képzelte el, hogy két testületből áll, amelyik egymást ellensúlyozza: a nemesek testületéből és a nép által kiválasztott képviselők testületéből. A végrehajtó hatalmat viszont az uralkodó kezébe kívánta letenni és neki vétójogot kívánt adni. A harmadik hatalmat, a bíróit, a francia hagyomány szerint Montesquieu nem becsülte sokra, bár szerinte ennek a nép közül választott személyekből kellett állnia. Az egész montesquieu-i állam-modell működését át- meg átszőtte a szervek kölcsönös korlátozása, ellenőrzése (a törvényhozás két kamarájának más társadalmi rétegek kezébe adása, a törvényhozás mint a királyi hatalomnak jogi értelemben korlátozója s a végrehajtó hatalom élén az uralkodó törvényhozási vétójoga, továbbá az uralkodó joga a törvényhozás összehívására és elnapolására). Az elmélet reformista kompromisszumos jellege, természetesen, korhoz kötött volt, hiszen a kettős hatalom viszonylag rövid korszakának lehetőségeit fejezte ki. Viszont azzal, hogy az államszervezet belső működésének rendszerét feltárta, hogy a megkülönböztetett ágazatok funkcióját is meghatározta, valóban elsőként tudott pontos képet rajzolni a munkamegosztás korabeli és jövő módozatairól.

A polgári politikai gondolkodás immár több mint két évszázada annyiban nem tud elszakadni Montesquieu elméletétől, hogy az állami szervezet felosztásának hármasát, bár más és más fontossági sorrendben, szinte minden burzsoá alkotmány vagy törvényhozás „természetesnek" tekinti. A nagyburzsoázia ezen túl is hasznosította a Locke—Montesquieu-féle elméleti vonal tapasztalatait. Ebből dolgozta ki a népképviselet-ellenes „fékek és egyensúlyok" elméletét és gyakorlatát, ami azóta is a parlamenti abszolutizmus állítólagos veszélyét kívánja elhárítani. Montesquieu — bár maga is tulajdonképpen monarchista érzelmű volt — nem épített ki olyan elméleti védővonalat az uralkodó részére, amilyet példának okáért az amerikai burzsoázia a köztársaság elnöke javára abból a célból, hogy megszabaduljon a képviseleti szervekben esetleg felmerülő veszélyektől, az időnként nehezen ellenőrizhető képviselők beavatkozásaitól.

Az állam működésének konkrét kérdése alig érdekelte a francia felvilágosodás radikális íróját, Jean-Jacques *Rousseau*-t; mivel mindenekfelett az állam tevékenységének morális oldala iránt volt fogékony, részletesen írt arról, milyen magatartást kell tanúsítaniok az állami szerveknek az adott társadalom érdekeinek biztosítására. Másrészt Rousseau voltaképpen az állami cselekvést elsősorban abból a szempontból bírálta el, vajon ez eléggé legitimált-e, azaz maga a szuverén (szerinte maga a nép) sajátjának tekinti-e? Ezért általában mélységes bizalmatlansággal viseltetett a lakosság akaratának mindenfajta képviseletével s ezzel összefüggő torzításával szemben; nem hitt abban, hogy a nép akaratát közvetíteni lehet. Fő művében, A társadalmi szerződésben (1762) abból indul ki, hogy maga a választások joga, tehát a képviseleti rendszer csak elfedi a lakosság politikai szolgaságát. Egyrészt tehát a lakosság közvetlen törvényhozói hatalmát, a népgyűlések alapvető szuverenitását követelte, másrészt a hatalom mindenfajta „szétdarabolását" képtelenségnek nevezte — nyilvánvalóan Montesquieuvel szemben.

Rousseau-nak ez a politikai hitvallása és államszervezeti „érdektelensége" abból folyik, hogy írásaiban a forradalmat követelő és kompromisszumra nem hajló polgári rétegek hangját szólaltatta meg. Mivel Montesquieu elméletének elsődleges célja a kompromisszum volt a forradalom elkerülésére, a radikális polgár Rousseau ez ellen lépett fel, elvetve a munkamegosztás racionális magvát is. Hogy ez valóban így volt, azt bizonyítják Rousseau későbbi megfontolásai a konkrét állami működésről. Ugyanis felkérésre írt tervezete a lengyel alkotmányról és annak reformjáról, tudomásul

véve a nagyobb államterület okozta bonyodalmakat, a törvényhozás szerveként a birodalmi gyűlést, tehát egy képviseleti szervet jelölt meg. Ez a szerv választotta volna a szenátust, amelyik tipikus parlamenti kormányzati modellként a végrehajtó hatalmat gyakorolta volna. Így tehát a hatalommegosztást tagadó Rousseau az állam működésének vizsgálatakor nem térhetett ki a munkamegosztás átgondolása elől, hiszen e nélkül egzakt javaslatot nem tehetett volna művében. Annyi azonban bizonyos, hogy ennek elfogadása után sem tehetett engedményt az egyensúlyi vagy ellensúlyi elméletnek, hiszen ez korában egyenlő lett volna a polgárság forradalmi hatalma és egyeduralma eszméjének feladásával és magával a kompromisszummal, angol mintára.

Rousseau nagy érdeme éppen abban állt, hogy a népszuverenitás és a közakarat eszméjét felvetette. Így a hatalom központi problémájaként azt vizsgálta, hol van a hatalom gyökere, milyen szervezet képes ezt a hatalmat megtestesíteni. Míg Montesquieu éppen ebben a kérdésben mutatkozott a legkevésbé határozottnak (az egyensúly egyenlő szintre emelte volna a választott képviseleti szervezetet és az örökletes királyi intézményt), addig Rousseau korszerű, demokratikus választ adott: a hatalom központjában a demokratikus szerveknek kell állaniuk: a népgyűlésnek (A társadalmi szerződésben), illetve a birodalmi gyűlésnek, tehát képviseleti szervnek (a Lengyelország kormányzatáról és javasolt reformjáról szóló megfontolásokban). A szuverenitást, a közakaratot tehát ezek a szervek fejezik ki. Minden más állami szerv alájuk van rendelve. Így az állami szervek működésének alapvető kérdését, a hierarchikus viszonyokat első ízben meghatározta.

Ha tehát Montesquieu az állami munkamegosztás korszerű meghatározásában alkotott maradandót, akkor Rousseau abban, hogy megállapította: az állami munkamegosztás nem egyenlő szervek közti kapcsolat, hanem az alapvető akarati vonatkozásban *hierarchikus* viszony. A francia és az amerikai alkotmányozás kezdeti időszakában a két egymással homlokegyenest szemben álló elméleten alapuló működési forma végül is kiegészítette egymást. Az 1789. évi francia nyilatkozat az ember és polgár jogairól kimondta, hogy a közakarat kifejezésében, a jogalkotásban minden állampolgár részt vehet személyesen vagy képviselője útján. Mivel pedig ugyanebben a nyilatkozatban az alkotmányosság alapfeltételének jelentették ki a hatalommegosztást, a munkamegosztás és a polgári demokratikus hierarchia együtt jelentkezett. Bár a két elv együttesen a forradalmi törvényhozás során később már nem jelentkezett, mégis megállapítható, hogy mindkét elmélet — alaposan megváltozott formában — a polgári demokratikus alkotmányjog bevett elvévé vált.

Maguk a jakobinusok — Rousseau leghívebb követői — az 1793. évi alkotmányban egyrészt a konventi uralomról, „az egy, oszthatatlan és állandó" törvényhozóról beszéltek, amelynek az államszervezet összes egyéb részlegeit alárendelték, másrészt azonban a funkcionális munkamegosztást (így a végrehajtó szervezet specializálását) a korábbi tapasztalatok alapján elfogadták. Az Egyesült Államok montesquieu-i hagyományokra, tanításokra épült 1787. évi alkotmánya szerkezetéből nemcsak a hatalommegosztás, s így a munkamegosztás tűnik ki, hanem az alkotmányozó eredeti igénye is: a Kongresszus, tehát a képviseleti szerv sorrendi elsőbbsége, az egyes államok népe által történő választottsága. (E szerkezete ellenére a burzsoázia védekezése mindenfajta parlamentáris „kalanddal" szemben, az alkotmányos gyakorlatban az elnöki hatalmat erősítette odáig, hogy századunkban már nemcsak a „nemzet vezéreként" emlegetik, hanem egyes szerzők „world leader"-nek világvezetőként — „az amerikai század" letűnt imperialista jelszavának megfelelően.

A 18. század végi nagy kísérleteket követően háromfajta alkotmányos modell alakult ki a burzsoá államokban, különböző működési formákkal: *a)* radikális parlamentarizmus a képviseleti szerv hangsúlyozott prioritásával (a szervezet alsóbb fokú, e prioritást nem sértő munkamegosztása azonban itt is alkotmányos rendelkezésekben nyert rögzítést); *b)* liberális parlamentarizmus hatalommegosztással (e modellben az egyes állami szervezetek időről időre a hatalmi egyensúlyt a maguk javára elmozdítják és nagyobb hatalomra tesznek szert; a munkamegosztás alkotmányi szinten rendezett ugyan, de a részletjogszabályok a hatáskörök átcsoportosításával jelentősen módosítják azt); *c)* egyszemélyi diktatúra hatalommegosztás nélkül, az államszervezet alacsony fokú, esetleg törvényi munkamegosztásával. Mind a három esetben a burzsoá államok működésének valamiféle vázlata szerepel az alkotmányokban. Még olyan fasiszta rezsimek is, mint a spanyol, a második világháborút követően arra törekedtek, hogy állami szervezetük működésének vázlatát az európai demokratikus közvélemény számára elfogadható formában rögzítsék.

Természetes azonban, hogy a burzsoá alkotmányozás ezen a területen is a manipulációk egész sorát vezette be. Az alkotmányos-törvényes modell nem reális tükrözője vagy rögzítője a valódi hatalmi súlypontnak. Ennek megfelelően az államelméleti irányzatok is ezt a manipulációt kísérlik meg alátámasztani. Így pl. 1814-ben a francia restauráció egyik elméleti problémája az volt, hogyan fogadtassa el annyi év után a királyi hatalmat, hogyan bizonyítsa annak hasznosságát. Benjamin *Constant* tehát újra a konzervatívok álláspontjából indult ki, amelyik a parlamentarizmus túlburján-

zása ellen lépett fel. Mivel azonban a forradalmi és bonapartista időszakban az állami szervezet egyéb ágai is kiszolgálták a fennálló rendszert, az államszervezetbe állítólagos „érdektelen" erőt kívánt beépíteni. Így kimondta, hogy a király „semleges hatalom", amelyik az egymással harcban álló ágakat semleges módon ellenőrzi, azok felett igazságot szolgáltat, szabályozza az egész hatalmat. A „semleges hatalom" jelszava a királyi előjogok védelmét jelentette, végül a monarchia erőfölényét a montesquieu-i sémához képest. Századunk hasonló manipulációjaként és szintén „semleges" színben próbálta feltüntetni az egyszemélyi diktatúra kezdeti eszközét, a weimari Németország köztársasági elnökét Carl *Schmitt*. Azzal, hogy az elnöki hatalmat az „alkotmány védelmezőjének", tehát a kompromisszumos alaptörvény puszta szolgájának tüntette fel, minden irányban érdektelennek, a pártpolitikától függetlennek mutatta be az elnököt (a weimari alkotmány adta lehetőségek közepette, mint a parlament feloszlatása, a rendeleti kormányzás, a kormányfő szinte tetszés szerinti kiválasztása), aki ugyanakkor a porosz junker társadalom tipikus képviselője volt, az imperialista vezérkar egyik fő alakja, aki végül is puccsszerűen Hitler kezébe adta a kormányhatalmat.

A polgári állam működésének egyik további jellemzője a különböző nem állami szervek megjelenése. A 19. századtól a *pártok* egyre fontosabb szerepet játszanak többpárt-rendszerben, kétpárt-rendszerben vagy koalíciós kormányzással, az állami tevékenységben. A „pártok államáról" szóló elmélet szerint a pártok „mediatizálják" a lakosság akaratát, s így a valóságos döntések a pártok vezető grémiumaiban születnek s nem a parlamentben vagy a kormányban. Napjaink másik, hivatalosan nem államilag szervezett, de az állami szervezetben ténylegesen nagy szerepet játszó szervezetek a *pressure groupok*, a burzsoá csoportosulások, érdekközösségek, amelyek nyomást gyakorolnak a parlamentre, kormányra, pártokra. Ezek legszervezettebb formája a lobby, amelyik ezeknek a csoportosulásoknak a fizetett képviselőit, „kijáróit" jelenti. E formák közül a pártokat már e században intézményesítették a burzsoá alkotmányokban; valóságos szerepük az állam működésében azonban jóval nagyobb, mint az alkotmányokban leírt funkciójuk.

A polgári államelmélet tehát nagy gondot fordított arra, hogy az állam működésének sokfajta, különböző viszonyok közt használható elméletét dolgozza ki. Az állami szervezet és működése két fő problémakör körül nyert megfogalmazást: *a)* milyen szervezet fejezi ki legközvetlenebbül a szuverén akaratát, melyik áll a hatalom központjában; *b)* milyen munkamegosztás szükséges az állami tevékenység racionális gyakorlásához.

III. A hatalom egysége és az állami munkamegosztás a szocialista államszervezetben.

A szocialista állam működéséről szóló első elméletek a Párizsi Kommün tapasztalatainak elemzéséből sarjadtak. *Marx* és *Engels* elsősorban a hatalom megragadásának kérdését helyezte vizsgálódásainak központjába — hiszen magának a Kommünnek rövid fennállása alatt is elsősorban ennek megválaszolására jutott idő. Tehát voltaképpen a rousseau-i problémával álltak szemben. Ennek megfelelően a legfontosabb megállapítás az volt, hogy a választott képviseleti szerv (a Kommün) kezében volt a törvényhozó és végrehajtó hatalom — s ez dolgozó s nem hagyományos parlamentáris testület volt. Ebből következett az, hogy a kormánytisztviselők szigorúan felelősek voltak a Kommün szerveivel szemben. Az államhatalom egységéről szóló elmélet ebben az esetben is egyrészről a többi osztályokkal meg nem osztott hatalmat jelentette, másrészt a munkásosztály szuverenitása megjelenésének azt a formáját, ahol is az államszervezet csúcsán a választott képviseleti szerv áll, s ez a legközvetlenebb kapcsolatban áll magával az uralkodó munkásosztállyal. A választott kommüntagok pedig nem egyszerűen törvényhozók voltak, hanem a bizottságokban a végrehajtás munkájában is részt vettek. A specialisták hivatali apparátusát azonban nem szüntették meg. A törvényhozás és közigazgatás szétválasztásának megszüntetése elsősorban azt jelentette, hogy az elidegenedett apparátust lerombolták, az új igazgatási szervezetet pedig kis létszámmal, a képviseleti szervtől függőségben és annak felelősen kellett felépíteni. Az állam működésének alapvető eszméje a képviseleti szerv tökéletes prioritása volt.

Ugyanilyen megoldásra volt szükség az oroszországi szovjetek kialakulásának és hatalomátvételének időszakában. A szovjetektől, keletkezésük legkezdetén mint a munkásosztály nem állami szerveitől (eredetileg sztrájkbizottságok) idegenek voltak a parlamentarizmus hagyományos formái. Mivel pedig a burzsoázia és a földesurak szervei, így a közigazgatásiak sem voltak hajlandók együttműködni velük, a „gyűlésező demokrácia" e szervei „rákényszerültek" az adott terület összes állami feladatainak ellátására. Az új típusú szervek valóban gyakorolták a végrehajtás funkcióit is — kezdetben a küldöttek útján vagy minimális apparátussal, amelyik azonban szükségképpen az idők folyamán specializálódott, tehát növekedett is. A szovjetek egyik erőssége a Kommünhöz képest az volt, hogy 1871-ben Párizsban nem léteztek szilárd politikai szervezetek, pártok, míg a politikai pártok befolyása a szovjetekre kezdettől fogva igen erős volt. A szovjetek nyers, tömeges demokratikus vonásai mellett tehát a tudatos, szervezett politikai irányítás jellemző ezekre a szervekre. (Kezdetben a munkásosztály pártja mellett más kispolgári,

forradalmi vagy reformista pártok, majd a többpárt-rendszer megszűnte után a kommunista párt politikai befolyásáról volt szó.)

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom során a szovjetek minden hatalmat magukhoz ragadtak. Így a szuverén hatalom gyakorlásának problémája megoldódott; a szovjet hatalom támogatói a képviseleti szervek teljhatalmának alapján álltak. Az újonnan létrejövő szakigazgatási szerveket is a szovjetek alá rendelték (pl. a kezdet kezdetén a munkásellenőrzést). Erre a korszakra jellemző tehát a szovjetek (amelyeket alulról felfelé építettek ki úgy, hogy a helyi szovjeteket a dolgozók választották, míg a felsőbb szerveket, a kongresszusokat az alsóbb fokú szervek) és különösen a legfelsőbb szerv, az Összoroszországi Szovjet Kongresszus prioritása az államszervezetben, a viszonylag kis számú specializált szerv függése a képviseleti szervektől. (E specializált szerveknél sok volt a „laikus" elem; pl. a bíróságokon nem szakbírák működtek.) Amint azonban nőttek az állam szakfeladatai, szélesedett a szakapparátus. Fenntartva a szovjet szervezet elsőbbségét és szoros irányító funkcióját, már elég korán (1918-ban) szervezetileg megkülönböztették a törvényhozó és végrehajtó szerveket egymástól. Ez egyszerű funkcionális szétválasztás volt, a realitásnak megfelelően. Semmi esetre sem jelentett valamiféle egyensúlyt vagy egyenlő hierarchikus helyet az állami szervezetben. Egyre inkább megszilárdult a későbbi föderációban is legfelsőbb szovjet-képviseleti szerv, korábban az Összoroszországi Szovjet Kongresszus, majd a Szovjetunió Szovjet Kongresszusa prioritása. Legfelsőbb hatalmi szervnek nevezték (csakúgy, mint a Központi Végrehajtó Bizottságot); míg a Központi Végrehajtó Bizottság (a helyettesítő szerv) a legfelsőbb törvényhozó, végrehajtó és rendelkező szervként szerepelt (tehát közigazgatásiként is!), a Népbiztosok Tanácsa csak végrehajtó és rendelkező — tehát közigazgatási — szervként került be az 1924. évi alkotmányba. Ez a felsorolás is mutatja, hogyan specializálódott maga a központi szervezet (hasonlóan a területi és helyi szervezet is), és hogyan törekedett az alkotmányozás ezt a szükségképpen kialakuló működési irányt nyomon kísérni. A Szovjetunióban ennek nyomán maga az államszervezeti specializáció is szabadabban haladt előre s ezzel az állam működése a korábbinál jobban igazodott a társadalmi szükségletekhez.

Ennek a fejlődésnek jelentős lépcsője volt az 1936. évi alkotmány elfogadása. Az állami szervezet új felosztását, új munkamegosztását fogadta el. Nemcsak az elnevezések változása volt jellegzetes, hanem a különböző szervtípusok helye és súlya az alaptörvényben. Az a feltűnő hasonlóság, ami a montesquieu-i felosztással összekapcsolja, mutatja azt, hogy ez a szabályozás bizonyos fokig új utat jelentett a szocialista állam működésének meghatározásában. Bár egyes államszervezeti elemek már néhány korábbi alkotmányban is fellelhetők voltak, a teljes változás 1936-ban következett be.

Az állam működése szempontjából ebben az alaptörvényben az a legjellegzetesebb, hogy a képviseleti szerveket egyöntetűen az államhatalom szerveinek nevezte (korábban minden hatalmi jogosítvánnyal rendelkező szervet „hatalmi szervnek" neveztek). Ez azt bizonyítja, hogy a specializálás magasabb foka mellett is kiemelt hierarchikus helyet kívántak biztosítani a választott, a lakossággal legközvetlenebb kapcsolatban álló szervezetnek. Tehát hangsúlyozottan fenntartották a szovjet szervek prioritását a más funkciójú szervekkel szemben (függetlenül attól, hogy a közvetett választások helyébe a közvetlen szovjet-küldöttválasztások léptek minden fokon). Az államhatalom szervei közé sorolta az alkotmány a Szovjetunió Legfelsőbb Szovjetjét és annak prezídiumát, a köztársasági legfelsőbb szovjeteket, prezídiumokat, valamint a helyi szovjeteket (különböző területi egységekben).

A Népbiztosok Tanácsát a föderációban, valamint a köztársaságokban (1947 óta elnevezésük minisztertanács) kormánynak és a legfelsőbb végrehajtó és rendelkező államigazgatási szervnek nevezte az alkotmány. Funkcióit a képviseleti szervektől különválasztotta. (1924-ben az alkotmányos szöveg a Népbiztosok Tanácsát a Központi Végrehajtó Bizottsághoz kapcsolta végrehajtás szempontjából, most ugyanez a szerv az államhatalom szervéhez kötődik.) Igen erőteljesen hangsúlyozta az alkotmány a népbiztosok önálló irányítási jogát azokban az ágazatokban, amelyek hatáskörükbe tartoznak. Az államigazgatás önálló végrehajtó-rendelkező funkcióját nemcsak a szövetségi és különböző fokú köztársasági szervezetben biztosították, hanem a helyi szovjeteknél is: ennek szervei a végrehajtó bizottságok.

Teljesen különálló funkciójú szervként jelölte meg az 1936. évi alkotmány az igazságszolgáltatást ellátó *bírói* szervezetet, amelynek legfelsőbb és felügyeleti szerve a Legfelsőbb Bíróság. Hasonlóképpen önálló szervezetként jelentkezett, alkotmányi szinten először, a *törvényesség* felügyeletének speciális szervezete, az ügyészség. A szervezet hierarchikus viszonyaira jellemző, hogy mind a Népbiztosok Tanácsát (minisztertanácsot), a Legfelsőbb Bíróságot és a Szovjetunió ügyészét (később főügyésznek nevezte az alkotmány) a Szovjetunió Legfelsőbb Szovjetje választotta. Ennek következtében e szervek a föderációban és a köztársaságokban egyrészt a képviseleti szerveknek alárendelten működtek, másrészt egymás között egyenlő szinten helyezkedtek el és bizonyos egyensúlyi viszonyt is teremtettek (így pl. az alkotmány kiemelte az ügyészi törvényességi felügyeletet a népbiztosságok felett).

Az 1936. évi alkotmány más vonatkozásban is jelentős kérdéseket oldott meg az állam mű-

ködésével összefüggésben. Ki kell emelni ezek közül a *párt* szerepéről tett alkotmányos megállapítást. Bár nem az alkotmány élén, hanem a X. fejezetben, az állampolgárok alapjogai és kötelességei között (mégis igen fontos) rendelkezést tartalmazott a Kommunista Párt szerepéről, azt ti., hogy ez a dolgozók élcsapata a kommunista társadalom felépítéséért folyó harcukban és a dolgozók összes szervezetének vezető magva, mind a társadalmiaké, mind pedig az államiaké. E szerint ez az alkotmány mondta ki először a párt vezető szerepét az állami szervezetekkel szemben. Az állam működése, természetesen, elképzelhetetlen a társadalmi szervezetek nélkül. A szocialista államban, ahol a Kommunista Párt a legtudatosabb társadalmi tervezés és vezetés központja, az állam működését csak a párt működésével együtt írhatjuk le. Ezért van az, hogy a jogilag is tudatossá váló állami működés nemcsak a szoros értelemben vett állami szervek működése, hanem a párté is és más társadalmi szerveké.

A Szovjetunió 1977. évi alkotmánya tovább tökéletesítette az állam működésével kapcsolatos alaprendelkezéseket. Különösen jelentősek ebből a szempontból a párt- és az állami szervek közti viszony megfogalmazásával, az állami szervek *kizárólagos jogköreinek* megállapításával foglalkozó alkotmányi rendelkezések. A pártról, a társadalom vezető és irányító erejéről, a politikai rendszer, az állami és társadalmi szervezetek magváról azt is megállapítja az alaptörvény, hogy szervezetei a Szovjetunió alkotmányának keretében működnek. Szintén ennek az alkotmánynak az eredménye az, hogy *a dolgozó kollektívák* jogait és kötelezettségeit is meghatározta.

A szocialista államépítés során tehát újra s újra felvetődtek az állam működésével összefüggő alapelvek és gyakorlati megoldások. Az 1936. évi szovjet alkotmány hatása ebből a szempontból is igen nagy volt: más szocialista országokban is az alkotmányos modell alapintézménye lett a *népképviselet* és különösen a legfelsőbb népképviseleti szerv *prioritása*, és az állami tevékenység fokozódó specializálása következtében a *munkamegosztás* megszilárdítása bizonyos egyensúlyozó szereppel, valamint a *párt* szerepének erősödése az állami szervezet tudományos vezetésében. A három évtized alatt bekövetkezett korszerűsítések eredményeképpen hasonló módon alakult ki a magyar alkotmányos modell. Az időközben bekövetkezett változások oka elsősorban a gazdasági-társadalmi viszonyokban végbement fejlődés volt. Néhányszor egyszerűen arról volt szó, hogy egyes hatásköröket stabilizálni kellett, illetve az egyes szervek jogköreinek arányát meg kellett változtatni, hogy túl ne nőjenek a racionális kereteken, illetve alkotmányos szerepüket képesek legyenek betölteni.

Az európai szocialista országokban, így Magyarországon is, az államszervezet központi szerve a népképviseleti szervezet, ebből is különösen a legfelsőbb népképviseleti szerv, amelyik egyben a legfelsőbb államhatalmi szerv is: nálunk az országgyűlés. Az országgyűlés elvileg a népszuverenitásból folyó összes jogot gyakorolja, tekintettel arra, hogy ez az a szerv, amelyet az összes választójogosult, tehát nagykorú állampolgár hoz létre. Így az ország lakossága ennek a szervnek adja át a népszuverenitásból folyó jogokat. A képviseleti szervek, már csak kollektivitásuk, nagy létszámuk miatt sem alkalmasak a mindennapi végrehajtó tevékenységre, amely az egyéni felelősség biztosításával oldható meg. Ezért az országgyűlés prioritását nem az biztosítja, hogy minden hatáskört gyakorol, hanem az, hogy az alkotmány és más törvények alapján fenntartja a legfontosabb, az egész állami-társadalmi életre legnagyobb hatást gyakorló jogköröket. Így az alkotmány biztosítja egyrészt a törvényhozás monopóliumát az országgyűlés részére, másrészt meghatározza a kizárólagos törvényhozási tárgyakat, azaz azokat a társadalmi viszonyokat, amelyekre csak az országgyűlés hozhat létre törvény formájában jogi szabályt. (Ilyen pl. az igazságszolgáltatás, valamint az ügyészségi törvényességi felügyelet szervezete és hatásköre, az állampolgárok alapvető jogai és kötelességei, az állami tulajdon, az állam kizárólagos gazdasági tevékenysége körének meghatározása, a képviseleti rendszerrel kapcsolatos választójog és visszahívási jog stb.) A törvényhozási monopólium és a legfontosabb normák létrehozatalának kizárólagos törvényhozási körbe való utalása lehetővé teszi, hogy az állampolgárok az állami és társadalmi szervek számára kibocsátott legfontosabb magatartási szabályok megalkotása a legfelsőbb államhatalmi-népképviseleti szerv kezében összpontosuljon, s így egyetlen áttétellel az ország lakosságának ellenőrzése alatt álljon.

Az országgyűlés államhatalmi jellegét az is alátámasztja, hogy hierarchikusan minden más állami szerv felett foglal helyet. Ez úgy valósul meg, hogy az országgyűlés hozza létre — saját kebeléből vagy más összetételben — az összes állami ágazat csúcsán elhelyezkedő szervet. Így megválasztja a Népköztársaság Elnöki Tanácsát (saját kebeléből), helyettesítő szervét és kollektív elnöki intézményt, továbbá a Minisztertanácsot, amelyik az állami munka vitelének legfőbb testületi szerve és az államigazgatás legfőbb szerve (minden államigazgatási végrehajtó-rendelkező szerv alája van rendelve), valamint a Legfelsőbb Bíróság elnökét (az összes bírót viszont a helyettesítő Népköztársaság Elnöki Tanácsa választja) és a legfőbb ügyészt (aki a teljes ügyészségi szervezet vezetője, irányítója, igen erős centrális jogkörrel). A választott szervek, illetve személyek közvetlenül felelősséggel tartoznak az országgyűlésnek, és kötelesek rendszeresen beszámolni tevékenységükről. (Az országgyűlés az alkotmányban

megszabott módon meghatározhatja a kormányzás, a tevékenység irányát.)

Az országgyűlés azonban irányító tevékenységét nemcsak törvényekkel végzi, hanem olyan határozatokkal is, amelyek „irányelveket" tartalmaznak, azaz meghatározott irányú tevékenységre kötelezik az állami szerveket (pl. külügyi vonalon vagy a gazdaság, a kultúra meghatározott területén). Az ilyen határozatok általában úgy jönnek létre, hogy valamelyik állami (államigazgatási) szerv elképzeléseit a követendő politikával összefüggésben az országgyűlés elé terjeszti, amelyik azt megvitatja és megfelelő határozatot hoz. Lehetséges, hogy ez későbbi törvénytervezetek alapja is lesz, de lehet, hogy csupán az érdekelt ágazat működésének fő irányát jelöli ki.

Az alkotmány értelmében a képviseleti szerveken kívül a három fő állami szervezeti típus az államigazgatás, a bíróság és az ügyészség. Bár a három ágazat funkciója világosan különbözik egymástól, mégsem lehet mondani, hogy mereven el lennének egymástól választva. Egyrészt nemegyszer előfordul, hogy nagyon is racionális okokból az egyik ágazat valamelyik funkcióját a másik végzi. Így pl. az igazságszolgáltatást egyes, a társadalomra kevésbé veszélyes cselekmények, az ún. szabálysértések esetén államigazgatási szervek végzik; az ügyész nemcsak mint a törvényesség védője jelentkezik, hanem mint a büntető peres eljárás egyik fele, a vád képviselője; ugyanakkor az alkotmány a törvényesség védelmét nem teszi az ügyészi szervezet monopóliumává, külön jogszabályok az állami élet minden területén kötelezik az adott szerveket, hogy saját területükön gondoskodjanak a törvényesség felügyeletéről (tanácsoknál pl. a végrehajtó bizottság titkárának van ilyen joga és kötelessége). Mindennek lehetnek egyszerűen praktikus okai. Így a bírósági eljárás garancia-rendszere mellett aligha lehetne úrrá lenni a nagyszámú szabálysértési ügyön. Többnyire azonban az ok mélyebben található. Az utóbbi két évtized során Magyarországon az alkotmányozó és a törvényhozó sok olyan jogszabályt hozott létre, amelyikkel egyes állami szervek hatásköri túltengését kívánta megszüntetni. Tekintettel arra, hogy egyes időszakokban pl. az államigazgatási szervek tevékenysége kevéssé ellenőrzött volt, több garanciát iktattak be ezek ellensúlyozására. Így mind az ügyészségnek, mind pedig a bíróságnak jogkört adtak ahhoz, hogy az államigazgatási szervek eljárásának egyes szakaszaiba bekapcsolódjanak és ezzel annak törvényességét biztosítsák. A bíróságok általános működése felett egy államigazgatási szerv, az igazságügyminiszter gyakorol felügyeletet. Többek között értékeli a bíróságok ítélkező tevékenységének társadalmi hatását, törvényességi óvás benyújtását kezdeményezi stb.

A különböző államszervezeti ágazatok ilyen módon az egész szervezet *egyensúlyának* biztosításában részt vesznek. Mindez azt a célt szolgálja, hogy az egyes ágazatok alkotmányos feladataiknak megfelelően vegyenek részt az állami munkamegosztásban, ne ragadjanak magukhoz túlzott hatalmat, illetve ne élhessenek vissza a számukra biztosított jogosítványokkal.

Az egyensúlyi és hatásköri viszonyok a gazdasági-társadalmi viszonyoknak megfelelően változnak. Így pl., amíg a magyar népgazdaság irányítása ún. tervlebontás volt, az állami vállalatok közti vitás kérdéseket nemcsak a jogszerűség, hanem a célszerűség, a tervutasítások alapján a gazdasági döntőbizottságok döntötték el (maguk is minisztériumi utasítások alatt álltak, tehát tagjaik nem rendelkeztek a bírói függetlenségből eredő jogokkal). A gazdasági irányítás más formájára való áttérés az államigazgatás ilyen beavatkozását szükségtelenné tette, és a jogvitás ügyekben ezentúl a gazdasági bíróság dönt (amelynek tagjai minden utasítástól függetlenek). Így mind a szervezeti, mind a hatásköri kérdések alapvetően megváltoztak az igazságszolgáltatás e területén.

A magyar államszervezet működésében is vezető szerepet játszik a *párt*. Amíg 1972 előtt az alkotmány VIII. fejezetében volt említés a pártról, most az alkotmány élén a társadalmi rendről szóló fejezetben mondja ki a 3. §, hogy a párt „a társadalom vezető ereje". A párt szervezeti szabályzata szerint a párt eszmei, politikai irányítást gyakorol a szocialista állami szervezetekben. Ennek fő módszere az, hogy a határozatoknak az e szervekben dolgozó tagjai útján szerez érvényt. Tehát Magyarországon nem olvasztották össze az egyes párt- és állami szerveket (mint Romániában) vagy egyes párt- és állami funkciókat (mint Lengyelországban). A párt irányító tevékenysége nálunk nem az eseti utasításban, az adminisztratív kapcsolatokban, hanem az állami tevékenység állandó tanulmányozásában, elvi álláspontok, határozatok kialakításában, a szükséges ellenőrzés biztosításában áll. Természetes azonban az, hogy a megfelelő szintű pártszervek a nagyobb jelentőségű eseti ügyeket is figyelemmel kísérik és szükség esetén felhívják az állami szervekben működő párttagokat a hibák kijavítására. (A legfelsőbb állami szervekben a vezető pártszervek tagjai — a Központi Bizottság, a Politikai Bizottság tagjai és tisztségviselői — vezető funkciókat töltenek be.)

A magyar szocialista állam működésére — csakúgy, mint más szocialista államéra, a *centralizálás-decentralizálás* (és a dekoncentrált szervezet) kialakításának csak viszonylagos stabilitása jellemző. Elképzelhetetlen, hogy csak centralizálás vagy csak decentralizálás jöjjön létre napjaink szocialista államában. Azonban az is természetes, hogy abban a fejlődési szakaszban, amikor még alig voltak ismeretesek széles körben a szocialista gazdaság fejlesztésének formái, a tervgazdálkodás jellege szi-

gorúan centralizált volt. A szocialista termelés fejlődése következtében a tervezési hatáskörök egy részét a vállalatoknak és a területi és helyi képviseleti szerveknek, a tanácsoknak lehetett átadni. Ez szükségszerű is volt, mert így a nem központi gazdasági erőforrásokat is igénybe lehetett venni. A gazdasági decentralizálással párhuzamosan más tevékenységi területeken is mód nyílott a centralizálás lazítására. Ennek tükre többek között az 1971. évi tanácstörvény, amelyik a területi és helyi szervek önálló hatáskörét, illetve feladatait a korábbinál jóval szélesebben határozta meg. A tanácsok hatáskörét törvényen, törvényerejű rendeleten, minisztertanácsi rendeleten és határozaton kívül magukban a tanács rendeleteiben is meg lehet állapítani. A centralizálás-decentralizálás arányát a politikai lehetőségek, illetve szükségletek szabják meg (pl. az állam életében fellépő bármilyen nehézségek a centralizálás fokozását követelik meg). Az egységes állami cselekvés azonban a központi irányítást mindenkor szükségessé teszi. Ezt a központi szervek maguk vagy ún. dekoncentrált szerveik segítségével valósítják meg (ez utóbbiak a területen működnek ugyan, de nem tanácsi alárendeltségben, hanem központi irányítással, illetve e szervek által időközönként meghatározott feladatokkal).

A különböző ágazatokhoz tartozó szervek hatáskörét, valamint a centralizálás-decentralizálás viszonyait *jogszabályok* stabilizálják. Amennyiben a társadalmi viszonyok ezek megváltoztatását teszik szükségessé, a jogszabály módosítására kerül sor. Mivel a hatáskörök túl gyakori megváltoztatása mind az állami szervek, mind pedig az állampolgárok sorában bizonytalanságot kelt, a jogszabályok módosítását e téren is igen megfontoltan, a valódi társadalmi igényeknek megfelelően kell előkészíteni.

A szocialista állam funkcióinak megfelelő működése sokoldalú tudományos vizsgálat és politikailag helyes, racionális állami gyakorlat alapján alakulhat ki. A szocialista demokrácia, a jól átgondolt, horizontális és vertikális munkamegosztás megfelelő kialakítása ennek az alapja.

Irodalom: *Beér* János: Szocialista államépítés. Bp. 1968.; *Bihari* Ottó: A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei. Bp. 1969.; *Kovács* István: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Bp. 1962.; *Rácz* Attila: Az igazságszolgáltatási szervezet egysége és differenciálódása. Bp. 1972.

Topornin, B. N.: Politicseszkaja szisztema szocializma. Moszkva, 1972.

Montesquieu, Ch.: A törvények szelleméről. Bp. 1962.; *Rousseau*, Jean-Jacques: A társadalmi szerződés. Bp. é. n.; *Lesage*, M.: Les régimes politiques de l'U.R.S.S. et de l'Europe de l'Est. Paris, 1971.; *Leibholz*, G.: Strukturprobleme der modernen Demokratie. Karlsruhe, 1958.

Bihari Ottó

ÁLLAM NEMZETKÖZI FELELŐSSÉGE: I. A nemzetközi jogi felelősség fogalma és sajátosságai (358.) — II. Az állam nemzetközi felelősségét keletkeztető aktus (361.) — III. A felelősséget vagy a jogellenességet kizáró körülmények problémája (363.) — IV. A felelősségből adódó jogkövetkezmények (365.) — V. A nemzetközi jogi felelősségre vonatkozó szabályok kialakulása és a kodifikálásukra irányuló kísérletek (367.)

I. A nemzetközi jogi felelősség fogalma és sajátosságai.

A felelősség intézménye minden jogrendszer lényeges eleme — így a nemzetközi jognak is. A nemzetközi jog meghatározott magatartás követését írja elő és ha a jog alanyai ettől eltérő vagy azzal ellentétes módon járnak el, azaz ha a nemzetközi jog szabályai alapján rájuk háruló kötelezettségeket megszegik, azért felelősséggel tartoznak és e felelősség értelmében nemzetközi jogba ütköző magatartásuk hátrányos következményeit viselik. A nemzetközi jog elméletében legmélyebben gyökerező és az államközi gyakorlat, valamint a bírói döntések által legerőteljesebben fenntartott alapelvek egyike — állapította meg R. Ago — az az elv, miszerint az állam bármely magatartása, amelyet a nemzetközi jog jogellenesnek minősít, maga után vonja ennek az államnak nemzetközi jogi felelősségét. Az Állandó Nemzetközi Bíróságnak a Chorzowi gyár ügyében (1928) tett megállapítása szerint „a nemzetközi jog alapelve, sőt a jog általános fogalma, hogy bármely kötelezettség megszegése maga után vonja a jóvátétel kötelességét". A felelősség tehát nem a nemzetközi jog valamely részterületéhez, hanem annak egészéhez kapcsolódó általános jogintézmény és lényegét tekintve voltaképpen *új jogviszony*, mely valamely, nemzetközi joggal ellentétes magatartás (cselekmény vagy mulasztás) következtében a jogsértést elkövető és a sérelmet szenvedő nemzetközi jogalany (vagy jogalanyok) között jön létre, de — amint arra később még visszatérünk — ilyen jogviszony keletkezhet bizonyos körülmények között nemzetközi jogsértés nélkül is, pusztán a károkozás ténye alapján a kárt okozó és a kárt szenvedő nemzetközi jogalanyok között. Az új felelősségi jogviszonyból eredő hátrányos jogkövetkezmények egyrészt a jogsértés folytán előállott károk megtérítésében, jóvátételében állanak, de a nemzetközi jogba ütköző különösen súlyos cselekmények elkövetése esetén megtorló intézkedések (represszáliák) vagy más szankciók alkalmazását, sőt a jogsértés esetleges megismétlődését akadályozó biztosítékok nyújtását is jelenthetik.

A felelősség a nemzetközi jogban tehát elsősorban és az esetek túlnyomó többségében nemzetközi jogi kötelezettségek megszegésén, nemzetközi jogellenes aktuson, más néven *nem-*

zetközi deliktumon alapszik. A nemzetközi deliktumnak két összetevője van, éspedig az *objektív* elem — a nemzetközi kötelezettség megsértésének ténye —, másrészt pedig a *szubjektív* elem, az, hogy a nemzetközi jogba ütköző magatartás a nemzetközi jog valamely alanyának betudható. E két ismérv mellett a szakirodalom egyes képviselői még egy harmadik elemet is megkülönböztetnek, éspedig azt, hogy a jogsértés következményeként kár álljon elő.

Ennek az utóbbinak, vagyis a tényleges kárnak az említése azonban felesleges, sőt zavaró. A nemzetközi kötelezettségek megszegése ugyanis nem jár együtt szükségszerűen kimutatható, számszerűen megállapítható anyagi kárral, másrészről viszont a nemzetközi jogsértés sok esetben éppen annak a következtében áll elő, hogy a nemzetközi jog alapján védelemre jogosult személy az állami szervek mulasztása következtében kárt szenvedett. A megsértett kötelezettség állam és állam viszonylatában áll fenn, a ténylegesen bekövetkezett kárt azonban valójában magánszemély szenvedte el. Az is igaz, hogy a kár kifejezést a nemzetközi jogban igen tág értelemben használják, olyanformán, hogy más állam bármely jogának megsértése voltaképpen károkozás — idevonva az állam „becsületének" vagy címerének meggyalázása következtében előállott ún. erkölcsi kárt is. Az erkölcsi kár azonban inkább képszerű kifejezés valamely jogsértés következményeinek megjelölésére, mintsem azok adekvát meghatározása és ezért a kár kritériuma a nemzetközi jogsértés fogalmának meghatározásából bízvást mellőzhető. A mai nemzetközi jog szerint a nemzetközi felelősségi jogviszonyt létrehozhatja deliktum, éspedig bármilyen nemzetközi deliktum elkövetése tényleges kár nélkül is és bizonyos körülmények között a károkozás puszta ténye nemzetközi deliktum hiányában is.

A nemzetközi deliktum tehát cselekvéssel és mulasztással egyaránt elkövethető, tekintet nélkül arra, hogy az állam vagy a nemzetközi jognak valamely más alanya által megszegett kötelezettség a nemzetközi jognak általános vagy különös, szerződéses vagy szokásjogi szabályán alapul-e. Természetesen nemzetközi jogi kötelezettség csak nemzetközi szerződéses vagy szokásjogi szabályon alapulhat. Egyes államoknak külföldi vállalatokkal vagy magánszemélyekkel kötött megállapodásai (pl. koncessziós szerződések) nem nemzetközi megállapodások a szó igazi értelmében véve. Az ezek alkalmazása során felmerülő jogviták eldöntését a szerződő felek különböző jogrendszerek uralma alá helyezhetik, pl. a felek hazai jogát, vagy akár a nemzetközit is irányadónak minősíthetik, de még az utóbbi esetben, azaz a nemzetközi jog kikötése esetén sincs igazi, nemzetközi (államközi) szerződéssel dolgunk.

Bármely nemzetközi jogi kötelezettség megszegése egyaránt nemzetközi jogsértés, deliktum, a mai nemzetközi jogi felfogás azonban a hagyományos értelemben vett nemzetközi deliktumoktól a nemzetközi jogsértés súlyára, a veszélyeztetett vagy megsértett érdekek fontosságára való tekintettel megkülönbözteti az államok által elkövethető nemzetközi bűncselekményeket. Ennek az elmélete még nincsen részletesen kidolgozva. *Nemzetközi bűncselekmény* a nemzetközi béke és biztonság fenntartása érdekében megállapított nemzetközi jogi kötelezettségek megsértése — mindenekelőtt egy más állam területi épsége vagy politikai függetlensége ellen irányuló erőszakkal való fenyegetés vagy erőszak alkalmazása — és nemzetközi bűncselekménynek minősíthető azoknak a nemzetközi jogi kötelezettségeknek súlyos megsértése, amelyeket a nemzetközi közösség egésze által elfogadott általános nemzetközi jogszabály hozott létre és amelyeknek célja a népek egyenjogúságának és önrendelkezési jogának biztosítása, az emberi jogok és alapvető szabadságok tiszteletben tartása, az emberiség közös kincsét jelentő javak megőrzése és mindenki számára való biztosítása. Az ilyen jogsértés nem csupán egy meghatározott állam jogait csorbítja — még ha történetesen egyetlen államot ér is fegyveres támadás (agresszió) —, hanem az egész nemzetközi közösségét. Felelősségi jogviszony tehát az agresszor állam és az egész nemzetközi közösség között jön létre. A Nemzetközi Bíróság 1970-ben a Barcelona Traction, Light and Power Company Ltd. ügyében kimondotta, hogy az államoknak vannak bizonyos nemzetközi kötelezettségei, amelyek *erga omnes* állanak fenn. „Ilyen kötelezettségek pl. a mai nemzetközi jogban az agresszió, a népirtás megtiltásából, valamint az emberi személyiség alapvető jogaira, ideértve a rabszolgaságtól és a faji megkülönböztetéstől való védelemre vonatkozó alapelvekből és szabályokból keletkeznek."

A nemzetközi bűncselekmények fogalmának kialakulása az újabb jogfejlődés eredménye és a legsúlyosabb, a nemzetközi jog alapjait sértő vagy veszélyeztető deliktumokat jelöli, de nem jogosít fel arra, hogy az állam büntetőjogi felelősségének V. *Pella* és mások által hirdetett tanát elfogadjuk. Az állam felelős a nemzetközi bűncselekménynek tekintett agresszió vagy népirtás stb. elkövetéséért és vele szemben szükség esetén a legsúlyosabb nemzetközi szankciókat is lehet alkalmazni, de nem „bűnös" abban az értelemben, ahogyan ezt a fogalmat az államon belüli büntetőjog használja. Ugyanakkor viszont a nemzetközi bűncselekményeket jelentő állami aktusok meghozatalában részt vevő természetes személyek büntetőjogilag is felelőségre vonhatók.

A nemzetközi jogi felelősség alanyai a nemzetközi jog alanyai, tehát elsősorban államok,

de lehetnek nemzetközi szervezetek is. A Nemzetközi Bíróság az ún. Bernadotte-üggyel kapcsolatosan tanácsadó véleményében megállapította, hogy amennyiben az ENSZ közege a szervezet funkcióinak gyakorlása során valamely jogsértő cselekmény következtében kárt szenved, az ENSZ jogosult a jogsértő állammal szemben kártérítési igényt érvényesíteni. Ha a nemzetközi szervezetet ilyen jog illeti meg, akkor ennek szükségszerű velejárója az is, hogy felelős legyen az általa elkövetett jogsértésekért vagy a tevékenysége által előidézett károkért. Az 1971. évi űregyezmény XXII. cikke szerint az egyezménynek az államokra vonatkozó rendelkezései a XXIV—XXVII. cikkek kivételével kiterjednek valamennyi űrtevékenységet folytató nemzetközi kormányközi szervezetre, amennyiben e szervezet kijelenti, hogy elfogadja az ebben az egyezményben előírt jogokat és kötelezettségeket és ha tagjainak többsége részese a szóban forgó egyezményeknek. Természetes személyek bár nem alanyai a nemzetközi jognak, nemzetközi bűncselekmények elkövetése miatt egyénileg felelősségre vonhatók. Így pl. a kalózokat a nyílt tengeren bármely állam közegei elfoghatják és megbüntethetik. Egyénileg vonták felelősségre a II. világháború után a háborús bűnösöket a béke ellen, a hadijogba ütköző, illetve az emberiség ellen elkövetett bűncselekményeikért. *(→ Nemzetközi büntetőjog)*

Régóta vitatott és voltaképpen ma is vitás kérdés, hogy a nemzetközi jogi felelősség jellegét, természetét tekintve vajon a vétkességi felelősség vagy pedig az ún. objektív, vagy másként eredményfelelősség kategóriájába sorolandó-e? A még Hugo *Grotius* által megfogalmazott vétkességi elmélet hívei szerint az állam azért tartozik felelősséggel, mert valamely nemzetközi kötelezettségét *szándékosan* nem teljesítette, vagy annak teljesítése során *gondatlanul* eljárva ténylegesen megszegte nemzetközi kötelezettségeit. A vétkes felelősség elméletének bírálói (Anzilotti, Guggenheim stb.) szerint azonban az állam maga valójában nem is lehet vétkes, mert a szándék, illetve gondatlanság nem az állam, hanem a nevében eljáró természetes személyek szándéka vagy gondatlansága. A nemzetközi bíróságok számára egyébként is megoldhatatlan feladat az állami szervek tényleges intencióinak megállapítása. Az állam felelősége tehát csak objektív eredményfelelősség lehet.

A kérdés bonyolultságát jelzik az ellentétek áthidalását célzó eklektikus álláspontok. Karl *Strupp* például a cselekvés által elkövetett nemzetközi jogsértések esetében az objektív, a mulasztások által elkövetett jogsértésekkel kapcsolatban viszont a vétkességi elv alapjaira helyezkedett. A nemzetközi bíróságok ítéleteiben számos elvi jelentőségű megállapítással találkozhatunk, de ezek igen sokszor nem illeszthetők be maradéktalanul sem az objektív, sem a vétkességi elmélet gondolatkörébe. Így pl. az ENSZ Nemzetközi Bíróságának a Korfu-szoros ügyében (1948) hozott ítéletét mind a vétkességi, mind az objektív teória hívei saját álláspontjuk igazolására szokták idézni. Tény, hogy mind a vétkességi, mind az objektív elméletnek számos képviselője van a nemzetközi jog szakirodalmában és mindaddig, amíg ez a kérdés végleges megoldást nem nyer, csak annyit mondhatunk, hogy egyik elmélet sem tarthat igényt kizárólagos érvényesülésre és a nemzetközi joggyakorlat bizonyos esetekben a vétkességi elv segítségével indokolható meg leginkább, más esetekben viszont az objektív vagy eredményfelelősség alapján. Az is igaz, hogy az újabb jogfejlődés számos olyan kérdést vetett fel — és ezek a jövőben minden jel szerint még gyarapodni fognak —, amelyek az eredményfelelősség alkalmazását helyezik előtérbe.

A belső állami jogrendszerekben már hosszabb ideje kialakult szabályozás szerint bizonyos fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatója (veszélyes üzem) kellő gondosság tanúsítása esetén — tehát vétkesség nélkül is — felel a veszélyes tevékenység következtében előálló károkért. Ilyen veszélyes tevékenység káros kihatásai az állam határain kívül más államok területén, illetve a nyílt tengeren is bekövetkezhetnek, következésképpen nemzetközi jogi szabályozásukra is sor került, és ezek köre a jövőben bizonyára bővülni fog. Ilyen fokozott veszéllyel járó tevékenység pl. a nukleáris energia békés célú felhasználása vagy űrobjektumok (mesterséges holdak, ill. bolygók) felbocsátása. A nukleáris meghajtású hajók működésével kapcsolatos kárfelelősség kérdéseit rendezi az 1962. évi brüsszeli, a nukleáris energia felhasználásából eredő károk miatti felelősségről szól az 1963. évi bécsi, míg az űrobjektumok által okozott károkért való felelősséget az 1971. november 29-i egyezmény (1973. évi III. sz. tvr.) szabályozza. Ezekkel összefüggésben fokozott vagy „abszolút" felelősségről szoktak beszélni, az „abszolút felelősség" kifejezés azonban mégsem megfelelő. Az általános szabály szerint, ha az említett veszélyes tevékenységek következtében valamely állam kárt szenved, kártérítés iránti igényének érvényesítéséhez csak azt kell bizonyítania, hogy a kár a nukleáris létesítmény működésével vagy valamely űrobjektum felbocsátásával van összefüggésben, és hogy a létesítményt valamely állam a saját területén vagy — hajó esetében — a nyílt tengeren működtette, illetőleg azt, hogy a kárt okozó űrobjektumot egy bizonyos állam bocsátotta fel. Az állam felelősége a vétkességtől teljesen független feltétlen felelősség, de mégsem „abszolút", mert szárazföldi nukleáris létesítmény működéséből előálló károk esetén felelősége alól az üzemeltető állam mentesül, ha bizonyítja, hogy: *a*) a kár a kárt szenvedett

fél magatartása miatt következett be, *b*) természeti csapás vagy *c*) fegyveres konfliktus nyomán állott elő. Megjegyzendő, hogy a nukleáris meghajtású hajó által okozott kár esetén a természeti csapás sem menti fel az üzemeltető államot a felelősség alól. Még szigorúbb az űrtevékenységgel kapcsolatos felelősség, mert a felbocsátó állam csak akkor mentesül a teljes felelősség alól, amennyiben bizonyítja, hogy a kár egészben vagy részben az igényt támasztó állam vagy az általa képviselt jogi vagy természetes személyek súlyos gondatlanságából vagy károkozási szándékkal elkövetett cselekménye vagy mulasztása folytán keletkezett. Még ilyen esetben sem mentesül a felbocsátó állam akkor, ha a kár a nemzetközi joggal és különösen az Egyesült Nemzetek Alapokmányával, illetve a világűr kutatása és felhasználása terén az államok tevékenységét szabályozó elvekről szóló szerződés rendelkezéseivel össze nem egyeztethető tevékenységből ered. Ez utóbbi azonban már a nemzetközi jogsértésért való felelősség kategóriájába tartozik, hiszen nemzetközi egyezményekbe ütköző magatartásról van szó.

A fenti rendelkezésekből mindenesetre levonható az a következtetés, hogy az állam nemzetközi jogellenes cselekményei vagy mulasztásai mellett felelős a jogszerű, de veszélyes tevékenységéből adódó károkért is. Az államnak ez az utóbbi felelőssége azonban más alapra épül, mint a nemzetközi jogszabályok megsértéséből adódó felelőssége.

Az államok nemzetközi együttműködésének intenzívebbé válása, a világ államainak különböző csoportjai között kibontakozó gazdasági integrációs folyamatok, az állam nemzetközi felelősségének új alakzataihoz vezethetnek el, az ezekkel kapcsolatos elképzelések és tervek azonban még nem érlelődtek meg eléggé ahhoz, hogy számukra a nemzetközi jogi felelősség formái között külön helyet biztosítsunk.

II. Az állam nemzetközi felelősségét keletkeztető aktus.

Amint azt már az előzőekben megállapítottuk, a nemzetközi felelősség alanyai nemcsak államok lehetnek, de, miután a nemzetközi jog az államközi kapcsolatokat szabályozza, legnagyobb jelentősége nem vitásan az államok nemzetközi jogi felelősségével összefüggő kérdéseknek van. Messzire vezetne annak vizsgálata, hogy az állam nemzetközi jogi felelősége a különböző elméleti irányzatok képviselői szerint miből ered és honnan vezethető le. A nemzetközi jogrend létezéséből, az államok szuverenitásának kölcsönös elismeréséből vagy pusztán a jogsértés tényéből. Az ezzel kapcsolatos elméletek azonban túlságosan elvontak ahhoz, hogy elősegíthessék a gyakorlati problémák megoldását. Általánosan elfogadott viszont az államok szuverén egyenlőségének elve és ennek megfelelően valamennyi állam cselekvőképességének tétele, azaz — a felelősség kérdésével összefüggésben — az a lehetőség, hogy bármely állam nemzetközi jogellenes aktust követhessen el.

Ezzel összefüggésben mindenekelőtt azt kell tisztázni, hogy a nemzetközi jogellenes aktusok közül melyek tudhatók be valamely államnak vagy más szóval: melyek azok a cselekmények, amelyek állami aktusoknak vagy nemtevés esetén az állami szervek mulasztásainak minősülnek. A nemzetközi jogsértés ténye és az állam magatartása között okozati összefüggésnek kell lennie. Ez lehet természetes kauzalitás vagy ún. jogi kauzalitás — pl. az állam mulasztása és a nemzetközi jogsértést jelentő eredmény bekövetkezése között. Ennek hiánya esetén a nemzetközi jogellenes aktus nem tudható be a kérdéses államnak, miután azonban az állam csak szervei útján cselekedhet (vagy követhet el mulasztást), gyakorlati szempontból a legfontosabb kérdés az, hogy melyek azok az állami szervek, amelyeknek cselekvései vagy mulasztásai az állam felelősségét involválhatják.

Az államok szervezeti felépítését, szerveinek egymáshoz való viszonyát, hatáskörét nem a nemzetközi jog, hanem mindig az adott állam belső joga határozza meg. Bármely, a kérdéses állam belső joga értelmében államinak minősülő szerv magatartása a nemzetközi jog szerint az illető állam aktusának tekintendő, feltéve, hogy az adott szerv az adott esetben mint ilyen járt el. Nemzetközi jogi szempontból irreleváns, hogy a szóban forgó állami szervnek mi a helye az állam szervezetében, hogy alkotmányozó, törvényhozó, végrehajtó, bírói vagy más államhatalmi funkciót gyakorol-e, hogy magasabb vagy alacsonyabb szinten helyezkedik el a szervezeten belül. Állami aktusnak minősül összetett állam (föderáció) esetében a tagállamok, sőt a helyi szervek ténykedése, ha az utóbbiak állami szervként járnak el, valamint egyes személyek vagy csoportok ténykedése is, ha e személyek vagy csoportok az állam nevében és az állami hatáskör egyes elemeinek gyakorlása közben járnak el.

A nemzetközi jogsértés ténye a nemzetközi jog alapján döntendő el és irreleváns, hogy a kérdéses magatartás összhangban áll-e a belső állami jog rendelkezéseivel. Az állam belső jogalkotásának összhangban kell állania az állam nemzetközi kötelezettségeivel, azaz meg kell felelnie mindazon nemzetközi jogszabályok rendelkezéseinek, amelyek az államot kötelezik. Az államok nemzetközi joggal ellentétes belső jogszabályai ipso facto nem érvénytelenek, bár számos állam alkotmánya úgy rendelkezik, hogy a jogszabályok alkalmazói nem alkalmazhatják a nemzetközi joggal ellentétes belső törvényeket vagy rendeleteket, ezeket azonban végeredményben az illető állam alkotmánya, tehát egy belső jogszabály alap-

ján teszik félre. Ennek a kérdésnek a vizsgálata, ti. az egyes államok belső jogszabályainak hierarchiája — nem tartozik vizsgálódásaink körébe, csupán azt szögezzük le, hogy egy állam belső jogalkotása révén megsértheti a nemzetközi jogot — úgyszintén akkor is, ha elmulasztja, hogy összhangba hozza belső jogszabályait az általa vállalt nemzetközi jogi kötelezettségekkel. Ezzel a megállapítással nem ismerjük el a nemzetközi jog primátusának tételét a belső állami jog vonatkozásában, csupán azt, hogy az állam mint a nemzetközi jog alanya valamennyi szervének ténykedéseiért, tehát *jogalkotó, törvényhozó szerveinek* tevékenységéért és mulasztásaiért is felelős.

Az állam felelős mind központi, mind pedig helyi *államigazgatási szerveinek*, sőt alárendelt beosztásban levő tisztviselőinek, rendőri, illetve katonai közegeinek nemzetközi jogot sértő magatartásáért, éspedig mind békében, mind háború idején. Az 1907. évi IV. hágai egyezmény 3. cikke kimondotta: „az a hadviselő fél, amelyik megszegi az említett szabályzat rendelkezéseit, kártérítéssel tartozik, ha ennek helye van. Felelős mindazokért a cselekményekért, amelyeket a *fegyveres erejéhez tartozó személyek* követnek el." *Nem felelős viszont az állam a területén élő magánszemélyek jogsértő aktusaiért*, nem helyes tehát ebben az összefüggésben az állam közvetett felelősségéről beszélni, úgy ahogyan ezt egyes szerzők főleg régebben tették. Az állam közvetlen felelőssége szerveinek nemcsak cselekményeiért, hanem mulasztásaiért is fennáll. Az állam kötelessége ugyanis, hogy területi felségjoga alapján saját területén a közrendet és a közbiztonságot fenntartsa, hogy más államok képviselőinek biztonságáról gondoskodjon stb. Ha az állam hatóságai az ennek érdekében ésszerűen indokoltnak látszó intézkedéseket megtették, az állam nem vonható felelősségre azért, ha az óvintézkedések dacára egy magánszemély mégis merényletet követ el a másik állam odalátogató vagy ott tartózkodó képviselője ellen. Más a helyzet akkor, ha az adott államot a szükséges intézkedések megtétele terén szándékos vagy akár csak gondatlan mulasztás terheli. *Felelőssége azonban* ilyenkor is *közvetlen*, mert felelőssége saját szerveinek mulasztása miatt áll fenn.

Hogyan minősíti a nemzetközi jog azt, ha az állam szervei hatáskörüket túllépve, azzal visszaélve vagy a kapott utasítások ellenére járnak el? Az ilyen cselekményeket *ultra vires* aktusoknak nevezik, és a nemzetközi joggyakorlat szerint az állam ezekért is felel. A vétkességi elmélet szerint a felelősség alapja az, hogy az állam a nevében eljáró személyek kiválasztásánál, illetve tevékenységük ellenőrzésénél maximális gondossággal köteles eljárni, és csak olyan személyeket bízhat meg akaratának kinyilvánításával vagy végrehajtásával, akik erre minden körülmények között képesek és alkalmasak. Ha tehát egy állami közeg hatáskörét túllépve, azzal visszaélve, nem az állam intencióinak megfelelően cselekedett, az azt bizonyítja, hogy kiválasztása vagy tevékenységének ellenőrzése során az állam nem tanúsított kellő gondosságot. (Culpa in eligendo, illetve culpa in custodiendo.) Az objektív felelősségi elmélet képviselői szerint az állam az eredményért, azaz a ténylegesen bekövetkezett jogsértésért felel. Belső szervezetét, jogrendjét tetszése szerint építi fel, de biztosítania kell más államokat arról, hogy őket belső jogrendjéből jogsértés nem érheti. A nemzetközi jogrend hatékonyságát ásná alá, ha az állam mentesülne felelőssége alól arra való hivatkozással, hogy szervei túllépték hatáskörüket. Ez esetben ugyanis — fűzhetjük hozzá — a nemzetközi jogellenes aktus elkövetésének ténye gyakorlatilag a belső jog megítélése alá tartozna.

Az ultra vires aktusokért való felelősség általános szabályát egyesek korlátozni próbálták azzal a megszorítással, miszerint az állam nem felelős olyan esetekben, amikor valamely állami szervként fellépő személy hatáskörének hiánya vagy hatáskörének túllépése teljesen *nyilvánvaló*. A nemzetközi szerződések jogáról szóló bécsi egyezmény 46. cikke értelmében a hatáskör hiánya vagy nyilvánvaló túllépése érvénytelenségi ok. Az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottsága azonban nem vette fel az állam nemzetközi jogi felelősségéről készített tervezetébe a fenti megszorítást, azzal érvelve, hogy az nem vihető át minden további nélkül egy akaratnyilvánítás beszámításának területéről egy nemzetközi jogellenes aktus beszámításának területére. Az a körülmény ugyanis, hogy egy állami szerv hatáskörét nyilvánvalóan túllépve követ el nemzetközi jogsértést, általában nem ad lehetőséget arra, hogy a másik állam ténylegesen megóvja magát a jogsértés káros következményeitől. Ha pl. egy államfő, hatáskörét nyilvánvalóan túllépve, támadó háború indítását rendeli el, és arra ténylegesen sor kerül, az agresszió áldozatának helyzetén ez a körülmény mit sem változtat és az állam sem mentesülhet az agresszióért való felelősség alól.

Ugyanakkor viszont az is kétségtelen, hogy az állam nem felelős állami szervnek minősülő természetes személyek nem hivatalos minőségben, azaz magánemberként elkövetett cselekményeiért. Ezek a cselekmények ugyanolyan megítélés alá esnek, mint az állam területén élő magánszemélyek cselekedetei.

Az állam felelőssége *igazságszolgáltatási szerveinek* ténykedésén és mulasztásain is alapulhat, például akkor, ha bíróságai megtagadják a területén élő külföldi (természetes vagy jogi) személy számára a jogvédelmet, a már meghozott ítélettel szemben fennálló jogorvoslati lehetőség érvényesítését, vagy a tárgyalás során nem teszik lehetővé számára, hogy a törvény által biztosított jogokkal élhessen stb. Ezt nevezi a szakirodalom az *igazságszol-*

gáltatás megtagadásának (denegatio iustitiae, déni de justice). Bár ilyenkor a jogsértést közvetlenül valamely magánszemély terhére követik el, a nemzetközi felelősségi jogviszony mégis állam és állam között jön létre, éspedig az igazságszolgáltatást megtagadó bíróság állama és azon állam között, amelynek a jogsérelmet szenvedett magánszemély állampolgára. Az igazságszolgáltatás megtagadása ugyanis sérti az állam területén élő külföldiek vonatkozásában a nemzetközi jog által elismert és biztosított *egyenlő elbánás elvét*, tehát egy nemzetközi síkon állam és állam viszonylatában érvényesülő jogszabályt. A sértett magánszemély állampolgársága szerinti állam polgárának sérelmét saját maga ellen elkövetett jogsértésnek tekintheti és diplomáciai úton kérheti annak orvoslását. Ezt nevezzük diplomáciai védelemnek. A *diplomáciai védelem* nyújtásának előfeltétele: *a*) az állam és a sérelmet szenvedett magánszemély közötti effektív — azaz nem csupán formális, hanem tényleges viszonyt kifejező állampolgárság, amint azt a Nemzetközi Bíróság az ún. Nottebohm-ügy kapcsán megállapította; *b*) a szóban forgó magánszemély vétlensége a jogsértés előidézésében és *c*) a belső jogorvoslati lehetőségek kimerítése. A diplomáciai védelem nyújtása az államok joga, de nem saját állampolgáraik irányában fennálló kötelezettsége. Az állam ugyanis szabadon mérlegelheti, vajon az állampolgárát külföldön ért sérelem olyan természetű-e, hogy indokolja a diplomáciai úton való fellépést. Az igazságszolgáltatás megtagadása esetén a másik állam nem hivatkozhat bírói szerveinek függetlenségére, hiszen nemzetközi jogsértés történt, amelyért az állam a maga egészében felel.

Az államnak a területén idegenek részére okozott károkért való felelőssége a nemzetközi jogi felelősség problémakörének a tőkés országok nemzetközi jogirodalmában legtöbbet vizsgált és a legalaposabban feldolgozott részterülete, amelynek vonatkozásában a nemzetközi bírói gyakorlat is viszonylag gazdagnak mondható. Alapvetően helytelen azonban az állam nemzetközi jogi felelősségének körét erre leszűkíteni.

További kérdés az államnak a területén tevékenykedő *felkelők* vagy *ellenállási szervezetek* aktusaiért való felelőssége. Ezzel összefüggésben meg kell különböztetnünk azt az esetet, amikor a felkelők, illetve az ellenállási mozgalmak az állam területének egy részén csak átmenetileg gyakorolják a hatalmat, vagy bizonyos államhatalmi funkciókat, vagyis a felkelés, illetve az ellenállás nem bizonyult sikeresnek, hanem összeomlik, másrészt azt az esetet, amikor a felkelők, illetve az ellenállási mozgalmak szervezete az államhatalom szervezetévé válik, vagy a régi államból kiválva új állami szervezetet hoz létre. Az első esetre szóló szabály szerint az állam felelőssége nem terjed ki a felkelők, illetve az ellenállási mozgalmak ténykedéseire, hiszen nincs ellenőrzése azok felett, míg a másik eset más megítélés alá tartozik. Ha ugyanis a felkelők, illetve az ellenállási mozgalmak hatalomra kerülnek, ténykedéseik utólag állami aktusoknak tekintendők, és az állam felelőssége ilyenkor visszamenőleg ezekre az aktusokra is kiterjed.

Összegezésként tehát megállapíthatjuk, hogy az állam csak saját szerveiért felel, éspedig közvetlenül felelős törvényhozó igazgatási, bírói stb. szerveinek nemzetközi jogba ütköző cselekményeiért és mulasztásaiért még akkor is, ha ezek az állam belső jogának megsértésével, hatáskörüket túllépve vagy azzal visszaélve jártak el.

III. A felelősséget vagy a jogellenességet kizáró körülmények problémája.

A nemzetközi jogi szakirodalom képviselői behatóan foglalkoztak az állam nemzetközi jogi felelősségét, illetve más megfogalmazás szerint egyes állami aktusok jogellenes jellegét kizáró körülményekkel. Az állam felelősségét kizáró körülményként említi *Nagy Károly* a következőket: *a*) az állami szervnek minősülő természetes személy nem hivatalos minőségben, hanem magánemberként jár el; *b*) a tisztviselő hivatalos hatáskörét oly módon túllépve jár el, hogy hatáskörének hiánya teljesen nyilvánvaló; *c*) szükséghelyzet (vis maior); *d*) az okozati összefüggés hiánya az államnak tulajdonított cselekmény és a kár között; *e*) a sértett beleegyezése; *f*) a jogos önvédelem.

Kérdéses azonban, vajon lehet-e a fentebb felsoroltakat az állam felelősségét kizáró körülményeknek minősíteni? Ugyanis az említett körülmények fennforgása esetén — a szükséghelyzet kérdésére később még visszatérünk — az állam valójában nem szegi meg nemzetközi kötelezettségét, vagyis nincs olyan nemzetközi jogellenes aktus, mely az államnak lenne betudható, tehát nem is involválhatja az állam felelősségét. A magánemberként eljáró állami szervnek minősülő természetes személy cselekménye nem állami aktus, tehát hiányzik a nemzetközi jogsértés ún. szubjektív eleme vagy ismérve, az állam cselekménye és a kár közötti összefüggés hiányában pedig a kár nem tudható be az államnak és így a felelősségét nem is lehet „kizárni."

Nem tekinthető a sértett beleegyezése sem felelősséget kizáró körülménynek. Nem lehet szó ugyanis nemzetközi jogsértésről, ha valamely cselekményt az érintett állam beleegyezésével vagy éppenséggel annak kérésére követnek el. Volenti non fit injuria. A más állam belügyeibe való beavatkozás tilos, de ha maga az érintett állam törvényes kormánya kér fel egy másik államot olyan lépés megtételére, mely ilyen kérés hiányában beavatkozásnak minősülne, akkor egyszerűen nincs interven-

ció, hanem megegyezésen alapuló segélynyújtás. Vagyis a segítséget nyújtó állam egyetlen nemzetközi kötelezettséget sem szeg meg, hiszen megállapodásnak, azaz nemzetközi jogszabálynak megfelelően jár el.

Ami a jogos védelem gyakorlását illeti, az ENSZ Alapokmányának 51. cikke értelmében az Alapokmány egyetlen rendelkezése sem érinti az Egyesült Nemzetek valamelyik tagja ellen irányuló fegyveres támadás esetén az egyéni vagy kollektív önvédelem természetes jogát. Amennyiben az önvédelem gyakorlása jogos, az azt kifejtő állam nem követ el jogsértést, tehát felelősségének kérdése fel sem merül. (Más megítélés alá tartozik a jogos önvédelem határainak túllépése. A Biztonsági Tanács ezzel kapcsolatos intézkedéseinek figyelmen kívül hagyása már nemzetközi kötelezettség megszegésének, tehát nemzetközi jogsértésnek minősül, és ezzel kapcsolatos ténykedéseiért az államnak felelnie kell.)

Igen problematikus a nemzetközi jogban az ún. *szükséghelyzet* kérdése. Szükséghelyzetre ugyanis nemcsak akkor szoktak hivatkozni, amikor az állam nemzetközi kötelezettségeinek teljesítése során ellenállhatatlan, előre nem látható erővel kerül szembe, amelynek felidézésében az államnak nem volt és nem is lehetett szerepe (vis maior), hanem olyankor is, amikor az állítólagos szükséghelyzet az állam tevékenysége nyomán állott elő. Szükséghelyzetre hivatkozott pl. 1912-ben a török birodalom az Állandó Választott Bíróság előtt, amikor megtagadta az 1879. évi konstantinápolyi szerződésből folyó pénzügyi kötelezettségeinek teljesítését és Németország is, 1914-ben, Belgium állandó semlegességének megsértése alkalmával. A nemzetközi gyakorlat elvben nem tagadja ugyan, hogy szükséghelyzet a nemzetközi kapcsolatokban ne fordulna elő, de általában nagyon tartózkodó ennek az adott helyzetben való elismerésétől.

Nem fogadható el az a múltban, főleg a német nemzetközi jogi irodalom által hangoztatott nézet, amely szerint „Kriegsnot geht vor Kriegsmanier", vagyis a háborúban a katonai szükséghelyzet felhatalmazást ad a hadijog szabályainak mellőzésére. Ez az érvelés már csak azért sem helytálló, mert a hadijog szabályait a katonai szükséghelyzetből adódó nehézségek figyelembevételével szövegezték meg.

Az állam nemzetközi jogi felelősségét kizáró körülmények azonban — véleményünk szerint — mégsem mellőzhetők teljes mértékben a nemzetközi jogban és nem hagyhatók figyelmen kívül a felelősség problémájának vizsgálata során sem. Fentebb már szó volt arról, hogy az állam nemzetközi felelősségét az általa elkövetett jogsértés alapozza meg, vagy pedig minden jogsértéstől függetlenül az általa kifejtett vagy ellenőrzött veszélyes tevékenység által okozott kár. A nemzetközi jogsértés fogalmi eleme a jogellenesség, és ennek hiányában fel sem merülhet a felelősség kérdése, de van bizonyos körülményeknek a jogszerű, de veszélyes tevékenység kifejtése során bekövetkező károkért való felelősséget kizáró szerepe. A nukleáris létesítmények üzemeltetésével, illetve az űrtevékenységgel kapcsolatban láthattuk, hogy mentesül az állam a reá háruló felelősség alól, ha a kár: *a*) részben vagy egészben a sértett fél magatartása folytán, *b*) természeti csapás (vis maior), illetve háború következtében állott elő. Ha a sértett fél tevékenységével szándékosan maga idézte elő a bekövetkezett kárt, nyilvánvaló, hogy a másik állam nem tehető felelőssé és nem kötelezhető az okozott kár megtérítésére. Ilyen szerepe van szárazföldi nukleáris létesítmény üzemeltetése által okozott kár esetén a természeti csapásnak, és végül az állam területén kitört fegyveres összeütközés, polgárháború következtében előálló károkért sem felelős az állam.

Kiterjeszthetők-e ezek a körülmények a nemzetközi kötelezettségek megszegésére? A tengeri viharba került hajó más államnak a forgalom elől lezárt hadikikötőjébe is befuthat, a sérült, tájékozódását elvesztett légijármű más állam légiterébe tévedhet, és ott kényszerleszállást hajthat végre, még ha nem is rendelkezik erre vonatkozó engedéllyel. Formálisan szemlélve mind a hajó, mind a repülőgép jogsértést követ el, de a felségjel szerinti állam mégsem tehető felelőssé, mert a hajó kapitánya, a repülőgép parancsnoka stb. ellenállhatatlan erő kényszerítő hatása alatt cselekedett. Annyit mindenesetre meg kell jegyeznünk, hogy a nemzetközi jogi szakirodalomban több szerző véleménye szerint ilyen esetekben nemzetközi jogsértésről sincs szó.

A nemzetközi jog tudományának számos képviselője ugyanis a nemzetközi jogi felelősséggel kapcsolatban bizonyos körülményeknek nem az elkövetők felelősségét, hanem a cselekmény jogellenességét kizáró vagy megszüntető hatást tulajdonít. Erre az álláspontra helyezkedik *Arechaga*, aki azokat a körülményeket sorolja fel, amelyek között a veszteséget vagy kárt okozó cselekmény igazolható. Ilyennek minősíti a beleegyezést, az önvédelmet, a represszáliákat és az egyéb szankciókat. Lényegében ugyanezt a felfogást képviseli *Ténékidesz*, aki szerint vannak cselekmények, amelyek elvesztik jogellenes jellegüket bizonyos körülmények fennforgása esetén, mint pl. a beleegyezés, a Calvo-záradék (az állammal szerződést kötő külföldi lemond saját államának diplomáciai védelméről), a lehetetlenülés, a sértett hibája, a jogos védelem és a represszália, valamint a vis maior. *Guggenheim* csak a végszükséget és a jogos védelmet fogadja el jogellenességet kizáró körülménynek. Az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottsága a nemzetközi jogfelelősséggel foglalkozó tervezetében jogellei

nességet kizáró körülményekről (circumstances precluding wrongfulness), valamint enyhítő és súlyosbító körülményekről beszél. A jogellenességet kizáró körülmények között említi: a sértett beleegyezését, a jogos szankciót, a jogos védelmet és a szükséghelyzetet.

A sértett beleegyezésével, a jogos védelemmel és a szükséghelyzettel már foglalkoztunk, de ebben az összefüggésben ki kell térnünk a jogos szankciók kérdésére. A nemzetközi jog elismeri az államnak azt a jogát, hogy az őt ért jogsértés megtorlásaként a jogsértő állammal szemben szankciókat alkalmazzon, amelyek vagy jogszerű, de a másik államra nézve hátrányos (retorzió), vagy akár egyébként nemzetközi jogba ütköző intézkedésekből állhatnak (represszália). *(→Nemzetközi jog)* Az ENSZ Biztonsági Tanácsa a nemzetközi béke és biztonság terén reá háruló feladatok ellátása során a békét veszélyeztető, azt megszegő vagy támadó cselekményt elkövető állammal szemben különböző szankciók alkalmazását rendelheti el. (L. Alapokmány 41—42. cikk.) Az ENSZ tagjainak kötelessége, hogy ezen intézkedések végrehajtásához a maguk részéről minden segítséget megadjanak. Ezek tehát a szankciók alkalmazásával nem nemzetközi deliktumot követnek el, hanem — éppen ellenkezőleg — nemzetközi jogi kötelezettségeiknek tesznek eleget.

Kérdéses tehát, hogy a szankciók jogos alkalmazását lehet-e, kell-e jogellenességet kizáró körülménynek tekinteni? Az a tény, hogy egyes szerzők eltérő módon sorolják fel a jogellenességet kizáró körülményeket, már önmagában is bizonyos óvatosságra int ezzel a minősítéssel szemben. A jogellenességet kizáró körülmények elmélete ugyanis távolról sem tekintendő általánosan elfogadottnak. J. *Kirsten* szerint ez a koncepció a jogszerű és a jogellenes jogsértések megkülönböztetéséhez vezet, mintha bizonyos körülmények között egy állam jogosan sérthetné meg nemzetközi kötelezettségeit. A mai nemzetközi jogban azonban — hangsúlyozza Kirsten — egy jogsértés mindig jogellenes, vagy — más szavakkal — a jogellenesség mindig bennerejlő immanens eleme a nemzetközi deliktumnak. A mai nemzetközi jog szerint csak agresszió van vagy jogos védelem, csak beavatkozás vagy a beavatkozás elleni intézkedés, csak deliktum van vagy szankció, tehát nincs szükség a jogellenességet kizáró körülmények megkülönböztetésére és felsorolására.

A jogellenességet kizáró okok és körülmények a belső állami jogban alakultak ki és a büntetőjog, polgári jog stb. tudományának hatására kerültek át a nemzetközi jog tudományába, mely belső állami jogi analógiák segítségével próbálta e fogalmakat nemzetközi jogi problémák megoldására alkalmazni. Belső jogi analógiákkal azonban a nemzetközi jog területén igen óvatosan kell eljárni, mert hiszen a nemzetközi jog funkciója az államon belül kialakult társadalmi viszonyoktól nagyon is eltérő államközi kapcsolatok rendezése, és ezért a felmerülő kérdések is más jellegű megoldást igényelnek. A nemzetközi jog rendszere nem foglalható össze büntető törvénykönyv formájában, mely meghatározza a tiltott cselekmények lényeges elemeit (törvényi tényállását), hogy azután a jogellenesség és a bűnösség elemeit is megállapítsa. A nemzetközi jog rendszere egészen más. Valamely állam magatartása ellentétben állhat egy nemzetközi szerződés rendelkezéseivel, de ugyanakkor teljes mértékben megfelelhet a nemzetközi jog magasabb rendű szabályának — alapelvének, tehát végső fokon a nemzetközi joggal összhangban álló magatartásról van szó. A jogellenességet kizáró körülmények — véleményünk szerint — ilyen helyzetekre utalnak. A nemzetközi szerződések jogáról szóló 1969. évi bécsi egyezmény ugyan megállapította, hogy semmis az olyan szerződés, amely a nemzetközi jog valamely kogens jellegű imperatív normájával ellentétben áll, de nem tisztázódott a kodifikációs munkálatok során — legfeljebb példaszerűen utaltak rá —, hogy melyek a nemzetközi jog kogens szabályai. A tagállamoknak az ENSZ Alapokmányából folyó kötelezettségei az Alapokmány 103. cikkének rendelkezései értelmében erősebbek más nemzetközi megállapodásokból eredő kötelezettségeinél, de ezekkel a megállapításokkal a nemzetközi jogi kötelezettségek összeütközéséből adódó kérdések aligha zárhatók le. Bár e sorok írásakor még nem tudhattuk, hogy a Nemzetközi Jogi Bizottság a fenti kérdésekkel kapcsolatban milyen álláspontra helyezkedik majd, még kevésbé azt, hogy milyen végleges rendelkezéseket tartalmaz az állam nemzetközi jogi felelősségéről szóló szerződés, a jogellenességet kizáró körülmények vizsgálata hozzájárulhat a problémák tisztázásához.

A súlyosbító, illetve enyhítő körülmények problémáját a Nemzetközi Jogi Bizottság szintén felvette kodifikációs tervezetébe, de ezek vonatkozásában még kevesebb biztos adatra támaszkodhatunk. A Korfu-szoros ügyében a Nemzetközi Bíróság — többek között — megállapította, hogy Nagy-Britannia nemzetközi jogsértést követett el, amikor az albán parti vizekben önhatalmúlag felszedte az ott levő aknákat, de ezzel összefüggésben enyhítő körülményként értékelte az albán hatóságok „indokolatlan késlekedését".

IV. A felelősségből adódó jogkövetkezmények.

A nemzetközi jogi szakirodalomban ismét csak vitatott kérdés a nemzetközi jogellenes aktus által kiváltott felelősség mint új jogviszony tartalmát jelentő jogok és kötelezettségek meghatározása. Vajon a felelősség alapján a jogaiban sértett félnek csupán a kártérí-

tés, a jóvátétel követelésére támad-e alanyi joga, vagy pedig joga keletkezik a jogsértő állammal szembeni szankciók alkalmazására is? A jogsértő állam oldaláról nézve viszont úgy vetődik fel a kérdés, hogy kötelessége kimerül-e az okozott kár megtérítésében, vagy pedig kénytelen tudomásul venni a vele szemben alkalmazott szankciók jogszerűségét is. Véleményünk szerint az utóbbi álláspont tekintendő helyesnek, mert ez tükrözi hívebben a ma hatályos nemzetközi jog rendszerét. Az a nézet, mely a felelősségi jogviszony tartalmát a kártérítés követelésére, illetve annak megadására szűkítette, egyébként sem adott megoldást arra az esetre, amikor valamely állam nem tesz eleget az általa elkövetett nemzetközi jogellenes aktusból folyó kártérítési kötelezettségének. Ha következetesek maradunk ehhez a felfogáshoz, a jogsértést szenvedő állam vég nélkül ismételhetné a kártérítésre vonatkozó igényét anélkül, hogy ezt ténylegesen kikényszeríthetné. A felelősségi jogviszony éppen ezért szükségszerűen magába kell hogy foglalja a szankciók alkalmazásának jogát, illetve azok tűrésének kötelezettségét is. A kártérítés vagy az ún. elégtétel tehát nem meríti ki a nemzetközi kötelezettségek megszegéséért való felelősségből adódó jogkövetkezményeket. A jogszabályok betartását a megsértésük esetére kilátásba helyezett és annak elkövetése nyomán alkalmazott szankciók biztosítják, és a jogsértés által okozott károk jóvátétele önmagában nem is tekinthető a szó igazi értelmében vett szankciónak.

Az a kérdés, vajon egy nemzetközi jogsértésért való felelősség alapján van-e helye szankciók alkalmazásának, és hogy ezek a szankciók milyen természetűek lehetnek, az a jogsértés jellege és súlya ismeretében dönthető csak el. Általános szabályként szögezhetjük le viszont, hogy az állam köteles az általa elkövetett nemzetközi jogsértés következményeként előállott károkat megtéríteni. Mi minősül kárnak? Az űrtevékenységgel kapcsolatos felelősségről szóló 1971. december 29-i egyezmény a kár fogalmát a következőképpen állapítja meg: „A kár kifejezés az élet elvesztését, a testi sérülést és az egészség más károsodását, továbbá az államok, valamint a természetes és jogi személyek tulajdonának az elvesztését, illetve károsodását jelenti", de — mint láttuk — a nemzetközi jog használja az erkölcsi kár fogalmát is immateriális javak sérelme esetén. A kártérítés általános szabálya az, hogy az állam köteles a jogsértést megelőző eredeti állapot helyreállítására. „Az alapvető elv — állapította meg az Állandó Nemzetközi Bíróság a Chorzowi gyár ügyében —, mely magának a jogellenes cselekménynek a fogalmából folyik, és amely a nemzetközi gyakorlatból és különösen a döntőbíróságok ítélkezéséből kibontakozni látszik az, hogy a kártérítésnek, amennyire csak lehetséges, el kell tüntetnie a jogellenes cselekmény valamennyi következményét és helyreállítani azt az állapotot, mely valószínűleg létezett volna abban az esetben, ha a mondott cselekményt nem követik el. Természetbeni restitúció vagy, amennyiben ez nem lehetséges, olyan összeg megfizetése, mely megfelel a természetbeni restitúció értékének, megtérítése az elmaradt haszonnak, amelyet nem fedez a természetbeni restitúció vagy az az összeg, amelyet helyette fizetnek — ezek azok az alapelvek, amelyek egy nemzetközi jogba ütköző cselekményért járó kártérítés összegének megállapításához alapul szolgálnak." A nemzetközi bíróságok gyakorlata szerint tehát a kártérítés összegének megállapításánál nem csupán a tényleges elszenvedett kárt (damnum emergens), hanem az elmaradt hasznot (lucrum cessans) is figyelembe veszik. A már említett erkölcsi kár esetében a jogsértésért felelős állam elégtétel adására köteles. Ilyen elégtételadásnak tekinthető a megsértett állam lobogója előtti ünnepélyes tiszteletadás.

A kártérítésnél, illetőleg az elégtételadásnál jóval bonyolultabb és sokkal kevésbé tisztázott kérdés az államok felelősségével összefüggésben a szankciók problémája. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a különböző szintű nemzetközi deliktumok eltérő súlyú és jellegű szankciókat váltanak ki. Nyilvánvaló, hogy pl. a nemzetközi béke és biztonság megszegése, agresszió elkövetése más jogkövetkezményeket kell hogy maga után vonjon, mint pl. egy más állam lobogóját viselő kereskedelmi hajó rakományának jogellenes elkobzása. Míg az egyik esetben nemzetközi bűncselekmény elkövetéséről van szó, amely valamennyi államot érinti, tehát az elkövetés és a nemzetközi közösség valamennyi tagja között teremt új felelősségi jogviszonyt, a második esetben csupán a jogtalan elkobzást végrehajtó és a hajó lobogója szerinti állam viszonylatában keletkezik.

A nemzetközi jog megkülönbözteti a jogsértést szenvedő állam által alkalmazható egyéni és az államok csoportja vagy esetleg egész közössége által alkalmazott kollektív szankciókat. Az egyéni szankciók közé soroljuk a retorzió, illetve a represszália intézményét, amelyeknek részletes kifejtésére nem térünk ki, de ebben az összefüggésben utalnunk kell arra, hogy a represszália esetében az elszenvedett jogsértést nem kell azonos jogsértéssel vagyis ugyanolyan jogszabály vagy jogilag védett érdek megsértésével megtorolni (reprisals in kind), de lényeges, hogy a megtorló intézkedés arányban álljon annak a jogsértésnek a súlyával, amelynek megtorlására irányul. *(→Nemzetközi jog)*

A béke veszélyeztetése, megszegése, illetve támadó cselekmény elkövetése esetén alkalmazható kollektív szankciókat az ENSZ Alapokmányának 41. és 42. cikkei csak váz-

latosan sorolják fel. Ilyenek pl. a gazdasági kapcsolatok, a vasúti, tengeri, légi, postai, távíró, rádió és egyéb forgalom teljes vagy részleges felfüggesztése, valamint a diplomáciai kapcsolatok megszakítása, az Egyesült Nemzetek tagjainak légi, tengeri és szárazföldi hadereje által foganatosított tüntető felvonulás, blokád vagy egyéb műveletek, azaz fegyveres erő alkalmazásával együttjáró hadműveletekre is sor kerül. Az idézett felsorolás azonban nem kimerítő, mert szükség esetén más szankciókra is sor kerülhet, mint pl. az ENSZ szervezetéből való kizárás, az agresszor állam és polgárai külföldi javainak zár alá vétele vagy elkobzása stb. Vannak, akik a nemzetközi felelősségből adódó jogkövetkezmények közé sorolják az államoknak azt a kötelezettségét, hogy a nemzetközi jogsértések nyomán előálló helyzetet, pl. területváltozást ne ismerjék el.

Végül a nemzetközi deliktum által involvált felelősség jogkövetkezményei közé kell sorolnunk a jogsértés megismétlését megakadályozó biztosítékok intézményét, mely pl. agresszió esetében az agresszor-állam területének megszállását, egészbeni vagy részbeni demilitarizálását is magába foglalhatja.

V. A nemzetközi jogi felelősségre vonatkozó szabályok kialakulása és a kodifikálásukra irányuló kísérletek.

Az állam nemzetközi jogi felelősségének mai koncepciója hosszabb fejlődés eredményeként alakult ki, egyes elemei különböző korszakokban jelentek meg a nemzetközi jog történetében, hogy végül is a mai felfogáshoz elvezessenek. A kérdés kutatói a nemzetközi jogi felelősség kialakulásában nagy jelentőséget tulajdonítanak a represszáliák intézményének, mint amely valamely jogsértés megtorlásaként a felelősnek tekintett személlyel vagy közösséggel szembeni hátrány alkalmazását jelentették. Már a görög poliszok megadták polgáraiknak azt a jogot, hogy más városállamok polgára vagy polgárai részéről őket ért jogsértést az illető állam bármely polgárával szemben megtorolják. Ezeket az ún. magánrepresszáliákat a későbbi korok során is gyakran alkalmazták azon az alapon, hogy a közösséget a maga egészében felelősnek tekintették bármely tagja által elkövetett jogsértésekért. A 14. században *Bartolo de Sassoferato* a neves posztglosszátor „Tractatus repressaliarum" c. értekezésében az itáliai városállamok ezzel kapcsolatos gyakorlata alapján kidolgozta a megtorló intézkedések elméletét is, a nemzetközi jogi felelősség tudományos megalapozójának azonban Hugo *Grotiust* kell tartanunk, aki a háború és béke jogáról írott munkájában kifejtette az állam nemzetközi jogi felelősségének vétkességen alapuló elméletét. „Az ilyen vétkességből — írta — a természetjog szerint az a kötelem keletkezik, hogy amennyiben valakinek kárt okoztak, azt természetszerűen kártalanítani kell." Megkülönböztette a tevésért, illetőleg a mulasztásért fennálló vétkességet, valamint az elsődleges és a másodlagos felelősséget. „Azok a királyok és köztisztviselők — állapította meg —, akik az útonállás és a kalózkodás megakadályozására nem teszik meg mindazt, amire képesek lennének, illetve amilyen óvintézkedéseket tőlük el lehet várni, hanyagságukért felelnek..." Grotius tanításai hosszú időn keresztül meghatározták az elmélet álláspontját annál is inkább, mivel a nemzetközi kapcsolatok mindennapos gyakorlata nem kedvezett a döntőbíráskodás fejlődésének és az állam nemzetközi felelősségére vonatkozó részletszabályok kialakulásának. A nemzetközi bíráskodás fellendülése a 19. század második felében élénkítően hatott a nemzetközi felelősség kérdésének tanulmányozására is. *Heffter* volt az, aki megkülönböztette a szerződésből (ex contractu) és a jogsértésekből (ex delicto) adódó felelősséget, majd a századforduló táján *Anzilotti* fellépett a vétkességi elmélet egyeduralma ellen az objektív felelősségnek a nemzetközi jogba való átvitelével.

Az állam nemzetközi jogi felelőssége a 19. század folyamán gyakorlatilag az állam területén idegeneknek okozott károkért való felelősségre korlátozódott, és távolról sem ölelte fel kellőképen a nemzetközi kötelezettségek megszegéséből adódó felelősségi problémákat. Ez nem is lehetett másként, hiszen az államok korlátlan háborúindítási joga mellett, amely a nemzetközi viták elintézésének elismert eszköze volt, a nemzetközi jogsértésekért való felelősség átfogó jogi szabályozása eleve kilátástalannak tűnt. Ugyanakkor viszont az állam nemzetközi jogi felelősségének intézménye igen alkalmas eszköznek bizonyult arra, hogy a vezető tőkés nagyhatalmak állampolgáraik vagyoni érdekeit — mindenekelőtt külföldi befektetéseit — hatékony védelemben részesítsék és a fejlődésükben elmaradott gyengébb országokat kártérítés címén jelentős összegek megfizetésére kötelezzék. A kisebb államok és ezek között elsősorban a latinamerikai országok igyekeztek a vezető tőkés nagyhatalmak követeléseit és a követeléseik behajtása érdekében tett intervenciós jellegű lépéseit bizonyos határok közé szorítani. Az állam területén élő külföldieknek okozott károkért való felelősség kérdéseivel foglalkozott az 1889—1890-ben Washingtonban tartott I., majd az 1902-ben Mexikó-Cityben tartott II. Amerika-közi Konferencia.

Az I. világháború után — bár az Októberi Forradalom nyomán a nemzetközi jogban mélyreható átalakulás kezdődött — a szabályozási kísérletek változatlanul a régi gondolatkörben mozogtak, amit a Nemzetközi Jogi Intézet 1927-ben, majd az amerikai Harvard-

egyetem 1929-ben kidolgozott tervezete is bizonyít. Az 1930-as hágai ún. kodifikációs konferencián az állampolgárság és a parti tenger kérdéseinek rendezése mellett az állam területén külföldieknek okozott károkért való felelősség is a megoldandó problémák között szerepelt, anélkül azonban, hogy ezen a téren említésre méltó haladást sikerült volna elérni, már csak azért sem, mert ennek előfeltétele a külföldiek jogi helyzetének átfogó szabályozása lett volna, amire a konferencia nem vállalkozhatott.

Az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottsága 1949-ben tartott I. ülésszaka során az állam felelősségének kérdését is felvetette a kodifikálandó problémakörök sorába. A kérdés előadójául 1955-ben V. *Garcia Amadort* jelölték ki, aki 1956 és 1961 között hat jelentést készített, amelyekhez csatolta a kérdésre vonatkozó jogszabálytervezet szövegét is. *Sohn* és *Baxter* professzorok átdolgozták az amerikai Harvard Egyetem 1929. évi tervezetét és az ENSZ Titkárságának kérésére a Nemzetközi Jogi Bizottság elé terjesztették. Garcia Amador jelentéseivel szemben azonban mind a Nemzetközi Jogi Bizottságban, mind pedig az ENSZ Közgyűlésének VI. Jogi Bizottságában igen súlyos kifogások hangzottak el, éspedig elsősorban azért, mert tervezetei az egész problémakört a tőkés nagyhatalmak hagyományos felfogásának megfelelően leszűkítették az állam területén idegeneknek okozott károkért való felelősségre. Nem vették figyelembe a nemzetközi közösség nagyfokú kibővüléséből adódó változásokat, a szocialista országoknak és az újonnan felszabadult fejlődő országoknak a nemzetközi jogi felelősséggel kapcsolatos álláspontját, sem pedig a nemzetközi jog egészének fejlődéséből adódó új szempontokat. Ugyanakkor viszont olyan javaslataik voltak, amelyeket aligha lehetett a hatályos nemzetközi jog rendszerével összhangba hozni, mint pl. az, hogy a magánszemélyek közvetlenül felléphessenek nemzetközi bíróságok előtt, hogy igényeiket saját államukkal szemben is érvényesíthessék, hogy az államokat büntetőjogilag is felelősségre lehetne vonni stb. A Nemzetközi Jogi Bizottságnak a Garcia Amador-kísérlet kudarca után lényegében újra kellett kezdenie a nemzetközi felelősséggel kapcsolatos munkálatait. 1962-ben tartott ülésszakán a Bizottság leszögezte, hogy az államok nemzetközi felelősségét változatlanul a legsürgősebb kodifikációs feladatok közé tartozónak tekinti, és egy tíz tagú albizottságot jelölt ki a további munka irányvonalának kijelölésére. Az albizottság vizsgálódásainak eredményeit abban foglalta össze, hogy: *a*) az állam nemzetközi jogi felelősségének általános szabályait kell megszövegezni, *b*) nem kell elhanyagolni az állam területén idegeneknek okozott károkért való felelősség vizsgálata során szerzett tapasztalatokat, *c*) kellő figyelmet kell fordítani a nemzetközi jog fejlődésének az állam felelősségére kiható következményeire. A Nemzetközi Jogi Bizottság ennek figyelembevételével 1963-ban úgy döntött, hogy az állam felelősségének egész problémakörére vonatkozóan készít szerződéstervezetet. Egyetértés jött létre abban a tekintetben, hogy mindenekelőtt az állam nemzetközi felelősségének kérdése vár szabályozásra, a nemzetközi szervezetek felelősségére csak a kodifikációs munkálatok későbbi szakaszában kerülhet sor. Az állam nemzetközi jogi felelősségének körén belül elsősorban a nemzetközi jogi kötelezettségek megszegése nyomán felmerülő problémákat kell tisztázni, mellőzve egyelőre a jogszerű, de veszélyes tevékenységből adódó károkért való felelősséget. A Nemzetközi Jogi Bizottság ennek kapcsán nem foglalkozhat a nemzetközi jogi kötelezettségek létrejöttével, tartalmával; figyelmét azokra a mozzanatokra kell összpontosítania, amelyek az állam nemzetközi jogi felelősségét kiváltják, majd pedig az ebből adódó jogkövetkezményekre, hogy végül is a felelősség tartalmának, formáinak és fokozatainak meghatározásához eljusson. Ezt követően dönthető el, van-e szükség a felelősség érvényesítését (implementation) biztosító rendelkezésekre és a felelősséggel kapcsolatos jogviták eldöntését rendező szabályokra. A Nemzetközi Jogi Bizottság új előadót jelölt ki Roberto Ago olasz nemzetközi jogász személyében, aki 1969-ben készítette el első, majd azt követően gyors egymásutánban további jelentéseit, amelyeket a Nemzetközi Jogi Bizottság gondosan megvitatott, anélkül azonban, hogy e sorok írásakor az állam felelősségére vonatkozó szerződéstervezetével kapcsolatos előkészítő munkálatok lezárultak volna.

Irodalom: *Nagy* Károly: Some theoretical problems of the responsability of states in international law. Szeged, 1973.; *Haraszti* György—*Herczegh* Géza—*Nagy* Károly: Nemzetközi jog. Bp. 1976.

Tunkin, G.: A nemzetközi jog elméletének alapvető kérdései. Bp. 1963.; *Levin*, D. B.: Otvetsztvennoszt goszudarsztv v szovremennom mezsdunarodnom prave. Moszkva, 1966.; *Oeser*, E.—*Steiniger*, P. A.—*Graefrath*, B.: Zu Problemen der völkerrechtlichen Verantwortlichkeit. Berlin, 1973.; *Eagleton*, C.: The responsibility of states in international law. New York, 1928.; Report of the International Law Commission. 27th session. 5 May—25 July 1975.

Herczegh Géza

ÁLLAMOK ELISMERÉSE → *Állam mint a nemzetközi jog alanya*

ÁLLAMPOLGÁRI KÖTELESSÉGEK: I. Elméleti megjegyzések (368.) — II. Az állampolgári kötelességek és az alkotmányok (371.) — III. Az állampolgári kötelességek jövője (372.)

I. **Elméleti megjegyzések.** 1. Az alapvető állampolgári jogok és kötelességek viszonya. 2. Állampolgári kötelességek az állam szervei iránt. 3. Az állampolgári kötelességek jellege.

1. Az alapvető állampolgári jogok és kötelességek viszonya.

Az alapvető állampolgári jogokat együtt szokták emlegetni az alapvető állampolgári kötelességekkel, de még másképpen szólva is: az emberi jogokat az emberi kötelességekkel. Egy ilyen szoros kapcsolat feltételezése abból indul ki, mintha egyfajta egyensúlyi állapot állana fenn a jogok és kötelességek között, mintha a jogoknak okvetlenül kötelességek felelnének meg, az állampolgár minden bizonnyal jogokat élvez az államban, de ezért valamivel tartozik is: ez a valami a kötelességek. Még a szocialista alkotmányokban is lehet nyomait találni az ilyen egyensúlyi felfogásnak.

Kétségtelennek tűnik, hogy ez a nézőpont a társadalmi szerződésből, annak eszméjéből fakad, abból a gondolatból ugyanis, hogy amikor az emberek lemondottak jogaik egy részéről az állam javára, egyben az állam kötelezte magát a polgárok javára, az emberek javára bizonyos ellenkötelezettségekre. A valóság azonban aligha lehet ez, még a társadalmi szerződés hipotézisében sem, noha az okmányok túlnyomó többsége így beszél; a valóságban ugyanis az ember nem az állam iránt tartozik kötelességekkel, vagy legyünk pontosak: nemcsak az állam iránt, vagy még szorosabban: nem elsősorban az állam iránt, hanem a társadalom iránt, embertársai iránt, az iránt a közösség iránt, amelyben él. Ugyanakkor kétségtelen, hogy alapvető állampolgári jogait az állam biztosítja, azokat tehát az államtól igényelheti.

Az elméleti megközelítés mellett nyilvánvaló, hogy az állampolgári kötelességek eszméje csak mint társult, járulékos eszme született együtt az állampolgári, az emberi jogokkal. Az emberi jogok születésének alapvető oka ugyanis a forradalmi harc volt a feudalizmus elnyomásával, megkülönböztető politikájával szemben. Amikor az emberi jogok gondolata a 17. században felmerült, a szaktudósok vele együtt kezdtek beszélni az állampolgári kötelességekről is anélkül, hogy e kötelességeknek mibenlétét pontosabban megfogalmazták volna. Ezek a jogászok úgy fogták fel a kérdést, hogy az állampolgárok az államtól sok mindent kapnak, és ezért a sok mindenért tartoznak is valamivel az államnak; e tartozás lényege: az állampolgár alapvető kötelességei. Kezdetben ezek a kötelességek még csak bizonyos elementáris dolgokra vonatkoztak, így pl. a hon védelmének a kötelezettségére és az adófizetés kötelezettségére, a későbbiekben azonban kiterjedtek és majdnem párhuzamosan bővültek az emberi jogokkal, az alapvető állampolgári jogokkal.

Ma már elméletileg világos, hogy az állampolgári kötelességek kérdése külön, sui generis kérdés, amelyet együtt tárgyalunk ugyan az állampolgári jogokkal, sőt az alkotmányok keretében tárgyaljuk azokat, egymás után sorolva fel őket, azt a benyomást keltve ezzel, mintha szoros korreláció fűzné a kettőt össze, vagyis egy olyan összefüggés, amely szerint nem élvezhetik az állampolgári alapvető jogokat azok, akik nem teljesítik állampolgári kötelességeiket. Ez azonban a dolognak túlzottan leegyszerűsített felfogása lenne; ha például valaki nem teljesíti katonai kötelességét, bizonyos alapvető állampolgári jogok őt mégis megilletik. Erről a kérdésről újabban elég sok politikai vita zajlik, de azért e sok vita nem teszi kérdésessé, hogy a jogok megadása nem függ szorosan össze a kötelességek teljesítésével.

Ez az egyik tétel, amelynek fontosságára utalunk kell; az a tétel tehát, hogy az állampolgári kötelességek jellegét illetően új módon, függetlenül az állampolgári jogoktól kell a kérdést kidolgozni. A másik, amit ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az alkotmányok és az alkotmányos okmányok, valamint az emberi jogokra vonatkozó nemzetközi okmányok legtöbbje nem tud mit kezdeni az állampolgári kötelességekkel, nem tud mit mondani róluk, és ezért olyan erkölcsi jellegű kötelességekről beszél, amelyek az embert az erkölcs (az uralkodó erkölcs) alapján illetik meg. Nem jogi és jogilag kikényszeríthető kötelességek tehát ezek, hanem csak az ember belső mivoltából feltételezetten fakadó kötelességek.

Ami azokat az okmányokat illeti, amelyekben emberi kötelességekről van szó, vissza kell nyúlnunk természetesen az ember és a polgár jogairól szóló 1789-ben kelt francia deklarációhoz. Ebben a deklarációban is lehet találkozni egy kifejezett kötelességgel és amellett néhány olyan joggal, amely egyben kötelességet is tartalmaz vagy jelez. A deklaráció 13. cikkében szó van ugyanis az adózásról, amely állampolgári kötelesség, de az előtte levő cikkben szó van a közhatalom gyakorlásáról, amelyet — mint a deklaráció mondja — a köz javára kell gyakorolni; e tételben is található kötelesség-elem. Végül szó van a deklarációban a tulajdon jogával kapcsolatban arról, hogy senkitől sem szabad elvonni a tulajdont, kivéve a közérdek esetét; ez is felfogható bizonyos kötelesség-elemnek. De ez természetesen a kötelességeknek még csak az elemi magva, azok még nem fogalmazódtak meg ilyenekként, minthogy a deklarációt a jogok deklarációjaként kellett megfogalmazni, a feudalizmussal szemben éppen jogokként, s e tekintetben nem kötelességekről volt szó.

Az 1795. évi francia alkotmányban már kifejezetten az ember jogairól és kötelességeiről szóló nyilatkozatot találunk, de hadd jegyezzük még utólag meg, hogy Dupont annak idején az 1789-es deklarációnál is követelte a deklarációnak kötelességekkel való kiegészítését. Az

1795-ös alkotmányban elsősorban — ami nagyon érdekes — a törvényhozók kötelességeiről van szó. Ezek olyan kötelességek, amelyek a mai felfogások szerint az államokat kötelezik arra, hogy az emberi jogokat illetően elfogadott nemzetközi deklarációknak vagy konvencióknak megfelelően saját törvényeikben biztosítsák hazájukban az alapvető emberi jogokat. De ugyane nyilatkozatban található a továbbiakban a társadalom fenntartásának igénye, amely megköveteli a kötelességek teljesítését, illetőleg először is azok ismeretét. Az emberek és a polgárok kötelességei — mondja ez a deklaráció — egyrészről a természet által vésettek bele minden ember lelkiismeretébe; a másik alapelv, amelyből a kötelességek származtathatók: ne tégy másnak olyasmit, amit nem akarsz, hogy neked tegyenek. További tétele a deklarációnak azt mondja, hogy mindenkinek a kötelessége a társadalommal szemben annak megvédése, annak szolgálata, az állam törvényeinek alávetve az állam szerveinek a tisztelete. Ennél a pontnál álljunk meg egy percre.

2. Állampolgári kötelességek az állam szervei iránt.

Az 1795. évi francia alkotmány erre vonatkozó pontja kifejezetten állampolgári kötelességként fogalmazza meg az állami szervek tiszteletben tartását. Itt tehát már nemcsak felmerül, de egyenesen kifejlődik az a gondolat, hogy a kötelességek az emberi jogoknak a hátoldala, és ezen a hátoldalon az állam iránti kötelességek, az állami szervek iránti kötelességek alakját öltik magukra. Megismételjük, hogy ez nem tekinthető helyes felfogásnak, mert közvetve a társadalmi szerződésre utal: arról pedig tudjuk, hogy nem más, és ezt maga Rousseau is megmondta, mint egyfajta logikai fikció, amely jogcímül szolgálhat az állampolgári viszonynak a logikai meghatározásához, de amelynek nincs reális, igazán társadalmi értéke.

A deklarációnak van egy tétele, amely szerint senki sem jó polgár, ha egyben nem jó fiú, nem jó apa, nem jó testvér, nem jó barát, nem jó férj. Látható ebből is, hogy az állampolgári kötelességeket illetően távolról sem volt a felfogás olyan egységes, mint amilyen egységes volt az emberi jogokat illetően, amelyeknek ebben a korszakban forradalmi jelentősége nyilvánvaló volt, és ez az elméletben is kifejezésre jutott.

Az 1848 novemberében kelt francia alkotmányban a kötelességeket illetően két tételt találunk, amely említésre méltó. Az egyik a jogoknak és kötelességeknek egyaránt természetjogias magyarázata. Az alkotmány preambuluma ugyanis azt mondja, hogy az egyéneknek a pozitív törvényeket megelőző és azok fölött álló jogaik és kötelességeik vannak. A második tétel, amelyet szintén meg kell említenünk, azt mondja ki, hogy kölcsönös kötelességek kötelezik a polgárokat a köztársaság iránt és a köztársaságot a polgárok iránt. Ez az egyensúlyi felfogásnak az a tétele, amelyről az előbbiekben már szólottunk.

1848-at követően nagyot kell a történelemben ugranunk, már csak azért is, mert a továbbiakban az emberi jogoknak az eszméje is elhanyagolódott, sokban vitatottá is vált, és mindinkább háttérbe szorult a különböző újabb alkotmányokban az állampolgári kötelességek eszméje is, illetőleg a korszak nem volt jellegzetesen alkotmányteremtő korszak. Ha most a modern kor hasonló nyilatkozatait próbáljuk megnézni, annak hasonló alkotmányos rendelkezéseit, akkor megállhatunk az 1958-as francia alkotmánynál, amelynek a preambulumában az a tétel szerepel, hogy a jogok és kötelességek egyenlőségén épülő egység az, amely megkülönböztetés nélkül minden polgárra vonatkozik. Ez megint csak az ekvivalencia tétele, amelytől, úgy látszik, az állampolgári kötelességek egész koncepciója nem tud szabadulni.

3. Az állampolgári kötelességek jellege.

Ami az állampolgári kötelességek jogi és nem-jogi jellegét illeti, először is szögezzük le, hogy a kötelességekben bizonyosan van egy jelentős mennyiségű erkölcsi elem, vagyis más szóval szólva, kétségtelen, hogy nem egyszer kötelességekként erkölcsi kötelességeket határoznak vagy fogalmaznak meg, és az alkotmányok ilyen erkölcsi kötelességekre hivatkoznak. De ezt nem lehet elkerülni, mert a kötelességek lényege tulajdonképpen még akkor is, ha azok jogi formában fejeződnek is ki, nem az állam iránti kötelességekből áll, nem arra vonatkozik, hanem mindig a társadalom iránti kötelességekről van szó.

Az embert ugyanis, aki közösségben él, aki tehát emberi közösség tagja, e közösséghez tartozásánál fogva bizonyos kötelességek terhelik, és ezek a kötelességek jogi formában, az állampolgári kötelességek alakjában fejeződnek ki. Minthogy a társadalom iránti kötelességek körében egyesek pusztán erkölcsi kötelességek alakját öltik magukra, előfordul, hogy az alkotmánynak az állampolgári kötelességekre vonatkozó részeiben három elem kapcsolódik egymásba, illetőleg rakódik egymásra. Ez a három elem a következő: először is az embernek a társadalom iránti kötelessége, és ami ezzel összefügg, ami ugyanide tartozik, az embernek embertársai iránti kötelessége is, amely szintén társadalmi kötelesség; másodszor az embernek az állam iránti kötelessége, amelyet ugyancsak beiktatnak az állampolgári kötelességek sorába, a katonáskodás, a haza védelme, az adózás; végül a harmadik elem, amelyből az állampolgári kötelességek összetevődnek, azok az erkölcsi kötelességek, amelyek az embert terhelik mind embertársaival szemben, mind a társadalommal szemben, azaz azzal a közösséggel szemben, amelyben él, amelytől közösségi életet nyer, amelyben létezik — de ez jogilag alig ragadható meg.

Ami a nemzetközi jogot illeti, nem tekinthető véletlennek, hogy az emberi jogokról szóló Egyetemes Nyilatkozat 1948-ban mindössze egyetlen §-ban, a 29. szakaszban szólt az állampolgári kötelességekről; talán túlzás lenne azt mondani, hogy megfogalmazta azokat; helyesebb az a tétel, hogy egyetlen szakaszban utalt az állampolgári kötelességekre. Ezekről azt mondotta, hogy az embereket kötelességek terhelik a közösséggel szemben. Ez a közösség lenne tehát a gyűjtőfogalma a társadalmi, az állami és az erkölcsi elemnek, ahogyan ez a mi tagolásunkban szerepel.

II. Az állampolgári kötelességek és az alkotmányok. 1. Az állampolgári kötelességek az alkotmányokban. 2. Az emberi jogok primátusa az állampolgári kötelességekkel szemben. 3. A mai magyar alkotmányos helyzet.

1. Az állampolgári kötelességek az alkotmányokban.

Amikor a kötelességeknél arról szóltunk, hogy egy bizonyos fajtájú ekvivalencia álláspontja az uralkodó elméleti álláspont a burzsoá felfogásokban az állampolgári kötelességeket illetően, sőt ez a felfogás átüt még a szocialista alkotmányokba is, inkább az elméletre voltunk tekintettel, semmint magukra az alkotmányokra. Az alkotmányokban — és ez vonatkozik elsősorban a burzsoá alkotmányokra — szinte kiáltó az ellentét a jogok sokasága és a kötelességek fajainak szegénysége között. Általában, mint például a weimari alkotmányban, nem találunk a kötelességek között mást, mint valamely társadalmi tevékenység vállalásának a kötelezettségét, személyi szolgálatok teljesítését az állam és a közösség javára, a honvédelmi kötelezettséget és a közteherviselést. Mint látható, ebben már új elemnek tekinthető az, hogy a köztevékenység vállalásának kötelessége egyáltalán felmerül, egyébként azonban valójában csak két alapvető kötelességről van szó itt is és a továbbiakban más alkotmányokban is, mégpedig a honvédelmi kötelességről és az adózási kötelességről. Minden egyéb kötelesség, amelyet az alkotmányok kifejeznek, semmi más, mint körítés ehhez a két alapkötelességhez.

Hadd hivatkozzunk itt egy másik példára is a burzsoá alkotmányjog világából, mégpedig az 1920. évi burzsoá demokratikus csehszlovák alkotmányra. Ebben az alkotmányban egyenesen elferdül az állampolgárok jogairól, szabadságairól és kötelességeiről szóló fejezet a kötelességekkel szemben, mégpedig a jogok és szabadságok javára, mert kötelesség címén nincs benne másról szó, mint a katonai kiképzésnek való alávetésről és az állam védelmére való felhívás követésének kötelességéről.

2. Az emberi jogok primátusa az állampolgári kötelességekkel szemben.

A példaszerűen felemlített polgári alkotmányok egyrészt jelzik azt a korábban már jelzett vagy legalább érintett tételünket, hogy a burzsoá alkotmányok tulajdonképpen az emberi jogokra helyezték a hangsúlyt, azok bennük is számukra a lényegesek. Ezek az alkotmányok abból a feltételezésből indultak ki, hogy az állam nem más, mint a Leviathan, amely tönkreteszi, de legalábbis elnyomja az egyént, ha csak nem nyújtanak neki, ti. az egyénnek külön védelmet akár úgy, hogy természetjogilag az állam fölött és azon kívül álló, az államot megelőzően keletkezett és létező emberi jogokat tételeznek fel, akár úgy, hogy a pozitív jogban szögezik le az állam kötelességeit az állam polgárai iránt.

A kérdés nemzetközi jogi vonatkozásáról itt csak annyit mondunk, hogy ennek a keretében a kötelességek gondolata újabban mintha inkább előtérbe kerülne; ez azonban csak látópont, mert a hangsúly mégis és mindvégig csak az, hogy az államokat kötelezzék állampolgáraik státusának, jogainak és szabadságjogainak a megtartására, illetőleg alkotmányos vagy törvényi biztosítására. A hangsúly nem is annyira az állam kötelességein, mint inkább az állampolgár jogain van. Látható ebből is, hogy az egész konstrukción kívül rekednek az állampolgár vagy az ember kötelességei és a burzsoá alkotmányokról általában azt lehet mondani, hogy azok enyhén szólva, elhanyagolják, sőt szinte mellőzik a kötelességeket az alapvető állampolgári jogok javára.

Nézzük, mi a helyzet a szocialista alkotmányoknál? A legelső, legkorábbi időszak szocialista alkotmányainál sok tekintetben hasonló a helyzet, mint a burzsoá alkotmányoknál; ezek az alkotmányok elvileg ugyan deklarálják az állampolgárok kötelességeit is, de valójában nemigen tudják megfogalmazni, hogy mit is kell érteni állampolgári kötelességeken. Így az 1918. évi szovjet alkotmány tulajdonképpen csak a honvédelmi kötelességről szólt, míg az 1936. évi alkotmány is csak a szovjetek tiszteletben tartásáról szólt az állampolgári kötelességek sorában. Ezek kétségtelenül állami kötelességek, de csak részben és egyben társadalmi kötelességek is.

3. A mai magyar alkotmányos helyzet.

A Magyar Népköztársaság Alkotmányának az 1972. évi I. sz. törvénnyel történt módosítása az állampolgári alapvető kötelességek terén is hozott bizonyos változást az 1949. évi népköztársasági alkotmányhoz képest. Az a VII. fejezet, amely most az alapvető állampolgári jogokról és kötelességekről szól, nemcsak hogy elsősorban az állampolgárok alapvető jogaira, hanem egyben azok alapvető kötelességeire is vonatkozik. Már a címbeli módosítás is jelzi (az 1949. évi alkotmányban az állampolgárok jogairól és kötelességeiről volt szó, az új módosított alkotmányban az *alapvető* jogokról, kötelességekről), hogy az állam-

polgárokat egyéb jogok is megilletik és egyéb kötelességek is terhelik, mint amit az alkotmány alapvető jogokként és kötelességekként felsorol, de az alkotmány a leglényegesebb jogokat és az alapvető kötelességeket tartalmazza.

Egyébként érdemben az alkotmány e módosításakor az állampolgári jogokat a kötelességekkel nem úgy kapcsolja egybe, mintha a jogoknak alkotmányos kötelességek felelnének okvetlenül meg, csak azt a tételt szögezi le, hogy a jogok gyakorlása elválaszthatatlan az állampolgári kötelességek teljesítésétől. Ez a két fogalom normatív viszonyának a leszögezése. E feltétellel teremt tehát az alkotmány egy bizonyos viszonyt jogok és kötelességek között, de ez nem a máshelyütt már említett ekvivalencia jogi kifejezése; itt a kettő elválaszthatatlanságáról van szó, illetőleg annak megjelöléséről, hogy a jogok élvezetének igénylése olyan magatartást tételez fel, amely egyben az alapvető kötelességek teljesítését is jelenti. De a magyarázatnál még itt sem állhatunk meg, mert a jelzett megfogalmazás még mintha nagyon egyetlen személyre korlátozottan fogná fel az alapvető jogok és kötelességek viszonyát. Az alkotmány e rendelkezését csak úgy lehet érteni, hogy általánosságban a jogok gyakorlását nem lehet elválasztani a kötelességekétől, vagyis a jogok összessége és a kötelességek összessége között bizonyos kapcsolat áll fenn, amely kapcsolat azonban egyáltalán nem az okvetlen megfelelés kapcsolata.

Hogy nem a megfelelés kapcsolatáról van szó, azt mutatja az Alkotmány szövegének közelebbi vizsgálata is. Ha megnézzük a kötelességekre vonatkozó szakaszokat, úgy ezekben három olyan elemet találhatunk, amely okvetlenül újnak tekinthető. Az első ezek között jogként van ugyan megfogalmazva, mert arról szól, hogy minden állampolgárnak joga van a közügyek intézésében való részvételre, de az új, 68. § (1) bekezdése mindjárt hozzáfűzi, hogy minden állampolgár kötelessége megbízatásának lelkiismeretes teljesítése. Ez közelebbről annyit jelent, hogy az állampolgárok eleget kell hogy tegyenek annak a közmegbízatásnak, amelyet a társadalom feléjük fordult bizalma folytán ruháznak rájuk.

Egyébként a 69. §, amely a kötelességekről közvetlenül szól, lényegére nézve megegyezik az 1949. évi népköztársasági alkotmány megfelelő rendelkezéseivel, két különbségtől eltekintve. Az egyik látszólag szövegezés-jellegű, s szövegéből az következik, hogy az állampolgároknak a kötelessége nem valamely politikai rendszer rendjének az erősítése, hanem a társadalom rendjének az erősítése: itt nyilván a fennálló, az adott alkotmányban kifejezésre jutó és az általa védett társadalom rendjéről van szó, ám — s ezt hangsúlyozzuk — nemcsak annak politikai rendjéről, hanem minden értelemben vett, mondjuk úgy, egyetemes rendjéről.

Egyébként ez a paragrafus az állampolgárok kötelességét illetően a nép vagyonának a védelméről, a társadalmi tulajdon szilárdításáról, a köztársaság gazdasági erejének fokozásáról, a lakosság műveltségének gyarapításáról szól. Ezek a tételek, mint jeleztük, változatlan tételek az alkotmányban a korábbi alkotmányhoz képest. Ehhez azonban az új alkotmány hozzáfűz még egy, illetőleg egy kettős fordulatot; az állampolgárok kötelességének tekinti úgyszintén az ország természeti és kulturális értékeinek oltalmazását is. Ennek a fordulatnak keretében bizonyos értelemben a környezet védelme van elrejtve, de ez a környezetvédelem természeti és társadalmi védelem egyben, azaz az ember természeti és társadalmi környezetének együttes védelmét jelenti. A szövegben ebből csak a természetvédelem szerepel, de ehhez hozzájön a kulturális értékek oltalmazása, ami annyit jelent, hogy az állampolgár nemcsak az anyagi berendezéseket és értékeket köteles védeni, hanem a szellemi értékeket is. Ez a kötelesség elsősorban a kultúrára, annak különböző megnyilvánulási fajaira és formáira vonatkozik.

A módosított alkotmány 70. szakasza a hagyományos állampolgári kötelességeket tartalmazza; jeleztük a haza védelmét, a honvédelmi kötelességet; egyidejűleg megbélyegzi az ellenséghez való átpártolást, a katonai eskü megszegését, a kémkedést és az állam katonai hatalmának bármiféle csorbítását. Ezek nyilvánvalóan állami, az állam iránti kötelességek.

III. Az állampolgári kötelességek jövője. 1. Az állampolgári kötelességek növekedése. 2. Az állampolgári kötelességek és a szocializmus. 3. Az állampolgári kötelességek lényege.

1. Az állampolgári kötelességek növekedése.

Az állampolgári kötelességek növekedésének kérdése inkább történeti aspektusban lenne vizsgálható. De vannak elképzelések, hogy az állampolgárok jogainak növekedésével együtt nő kötelességeik száma is, vagyis az állampolgári jogok fokozott kiterjedése magával hozza az állampolgári kötelességek kiterjedését is. E szerint a felfogás szerint az állampolgári kötelességek jövője azok szakadatlan növekedése lenne, minthogy az állampolgári jogokat illetően általánosan elfogadott az az igény, hogy azok egyazon államban állandóan növekedjenek.

Ez a gondolatkör végül is oda vezetne, hogy az állampolgárokat a fejlődés egyre inkább a különböző állampolgári kötelességek béklyóiba szorítaná be, és ugyanakkor — míg egyik oldalon a jogok szélesedésével az állampolgárok szabadságát és egyenlő elbírálását növeli, a másik oldalon a kötelességek számának szaporításával az állampolgárok tevékenységi körét szűkítené. Fölösleges mondani, hogy az ilyen felfogás eleve téves, nem lehet helyénvaló.

Ugyanakkor azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az emberek fejlődése bizonyos értelemben mégiscsak abban az irányban halad, hogy az emberek egyedisége mindinkább háttérbe szorul és az emberi nemhez való tartozásukat kifejező és ebből fakadó társadalmiságuk egyre inkább kifejezésre jut. A társadalmiságnak ez a fokozódó érvényre jutása természetesen együtt jár az emberi magatartásnak olyan fokozatos megváltozásával, amely indokolttá teszi a társadalmi kötelességek növekedését is, megalapozza azokat, de ez nem jelenti az állam iránti kötelességek növekedését vagy egyidejű kifejlődését és szaporodását. Hol van tehát a megoldás a kötelességek jövőjét illetően?

Ahogyan, amint azt Rousseau írta, az egyén visszafogadja magába az absztrakt állampolgárt és mint egyéni ember, a maga empirikus életében, a maga egyéni munkájában az emberi nem lényévé válik, vagyis csak ha az ember a maga force propre-jait társadalmi erőkként ismeri fel, és ennélfogva a társadalmi erőt nem választja el többé magától a politikai erő alakjában, írja Marx, csak akkor valósul meg az emberi emancipáció, csak akkor válik teljessé az ember felszabadulása. Az emberi kötelességeknél is tehát egy társadalmi folyamatról van szó, amelyet úgy is megfogalmazhatunk, hogy a társadalmi fejlődés menetében az egyéni ember, a csak önmagát tekintő ember végül is társadalmiasul, vagyis önmagát mint a társadalom tagját szemléli, önmaga magatartását mint társadalmi ember posztulálja; ennélfogva természetszerűen önmaga kötelességeit is e társadalmiság tükrében szemléli. A kötelességek tehát társadalom iránti kötelességekké válnak.

Ezt itt most világosan kell látnunk; semmiképpen sem arról van szó, mintha az embernek az állam iránti kötelességei növekednének, mintha — ahogy az ifjú Marx írja — az ember politikai erő alakjában választaná el magától és egyedül politikai erő alakjában tárná fel a maga társadalmi mivoltát, vagyis nem arról van szó, hogy az ember feladatai és kötelességei az állam iránt növekednének; ez a folyamat megtévesztő magyarázata lenne és nem éreztetné azt, hogy itt az egyéni embernek társadalmi emberré való átfejlődéséről van szó; ennek az átfejlődésnek kísérő jelensége a kötelességek növekedése, de hangsúlyozzuk, nem az állam iránt, hanem a társadalom iránti kötelességeknek minél jobb felismerése és minél teljesebb érvényrejuttatása.

2. Az állampolgári kötelességek és a szocializmus.

Ezek a fejtegetések nem nélkülöznek bizonyos spekulatív elemet sem a jövőt illetően, de nézetünk szerint logikailag le kell vonni a társadalmi fejlődésből a megfelelő következtetéseket az állampolgári kötelességeket illetően is. Lenin az „Állam és forradalom" című művében erre az elemre világosan rámutatott, amikor megjelölte azt, hogy a jövőben az emberek bizonyos társadalmi feladatokat fognak ellátni, bármiféle állami kényszerítő erők nélkül; itt maguk fogják megbüntetni az embertársait elpusztító embert, maguk fogják a társadalmi rendet őrizni. Ennélfogva és ennek megfelelően a társadalmivá vált ember az állam elhalása utáni társadalomban megnövekedett társadalmi kötelességeknek fog eleget tenni olyan mértékben, amilyen mértékben társadalmi lénnyé válik, ahogyan önző egyéni ember-mivolta átalakul társadalmi lény-mivolttá.

Még egy összefüggést kell e tekintetben figyelembe vennünk; ez pedig az állampolgári kötelességeknek rendkívül szoros kapcsolata az állami fegyelem gondolatkörével és kérdésével. Világos, hogy a szocialista társadalom nagyobb mértékű fegyelmet követel meg állampolgáraitól, semmint azt a burzsoá állam teszi; ez a nagyobb mértékű állami fegyelem azután minden bizonnyal megjelenik az állampolgári kötelességek kategóriájában is. Ez alkotja, mondhatjuk, az állampolgári kötelességeknek állami vetületét, a kötelességeknek azt az oldalát, amely az állam felé forduló ember kötelességeit veszi elsősorban tekintetbe és amely mellett az állampolgári kötelességek egy más fogalomnak, mégpedig az állami fegyelemnek válnak megnyilatkozásaivá. Így megközelítve a kérdést, azt lehet mondanunk, hogy az állami fegyelem szilárdítása és növekedése valóban a szocialista állam fejlődésének sajátja; de ez nem jelenti egyben az államiasodási folyamat meglétét.

A szocialista állam fejlődésének menetében természetszerűen fejlődik az egész állampolgári magatartás is. Egyrészről egyre szorosabbá válik a viszony az állampolgár és a most már őt képviselő állam, az ő állama között. Ez egyben annyit is jelent, hogy ezért az ő államáért hajlandó többet tenni, hajlandó messzebbre elmenni, nagyobb és több kötelességet is magára vállalni. De hangsúlyozzuk, ez az állampolgári kötelességeknek csak egyetlen vonatkozásához kapcsolódik, az állampolgár és az állami fegyelem összefüggéséhez, az állampolgári kötelességeknek állami részéhez, nem pedig társadalmi részéhez.

3. Az állampolgári kötelességek lényege.

Az állampolgári kötelességek egész kérdéskörének szocialista lényegét tehát abban találtuk meg, azaz abban fedeztük fel, hogy a szocialista társadalomban különösképpen megkülönböztethetővé válik vagy talán azt is mondhatjuk: elválik egymástól az állampolgári kötelességeknek állami oldala, ami szinonimájává lesz az állami fegyelemnek, és társadalmi oldala, ami az állam elhalásának folyamatával együtt az egyéni embernek társadalmi emberré való átalakulásával jár együtt. Az állami fegyelem növekedésének természetesen határt szab az a veszély, nehogy az etatizmus hibájába és vét-

kébe essünk, nehogy államilag megbilincseljük az állampolgárt. Ezzel szemben a társadalmi kötelességek növekedésének, hogy úgy mondjuk, nincs határa, az a szocialista társadalomban az állam elhalásának folyamatával együtt növekszik, szélesedik, gazdagodik és terjed.

Ilyen módon az állampolgári kötelességek majd külön társadalmi kategóriaként jelentkeznek; ezeket az állampolgári jogokkal ugyan kapcsolatba lehet hozni, ahogyan azt az 1972. évi magyar alkotmány tette, de a jelenség különböző. Az állampolgári jogok eltérnek az állampolgári kötelességektől, mégpedig egész jellegükre, továbbá fejlődési dinamikájukra nézve egyaránt különböznek egymástól, és az alkotmányjog és a jogelmélet keretében is külön-külön megvilágítást igényelnek. Ismételjük és hangsúlyozzuk, hogy egy olyasféle elképzelés, amely szerint a jogok növekedésének szükségszerűen együtt kell járnia a kötelességek növekedésével, nem tekinthető helyesnek, sem az állampolgári jogok, sem az állampolgári kötelességek helyes felfogásának.

Még egy záró megjegyzést. Az emberi társadalom fejlődésének menetében a feudalizmus béklyóinak lerázása után olyan polgári társadalom vette kezdetét, amely az állampolgári jogok alakjában vagy másképpen nevezve: az emberi jogok alakjában az embernek bizonyos jogosítványokat tartott fenn az államon belül, és bizonyos szabadságot biztosított tevékenységének meghatározott fajaira. Ugyanakkor ez a társadalmi-politikai követelmény, ami az állampolgári jogokhoz vagy az emberi jogokhoz vezetett, nem járt szükségszerűen együtt az állampolgári kötelességek napvilágra hozatalával. Arra ugyanis feltétlenül szükség volt, hogy az ember megszabaduljon a feudalizmus béklyóitól, és egyben arra is, hogy ne kerüljön mindjárt a burzsoá állam béklyóiba. A kötelességek azonban, mint láttuk, nem jelentkeztek szükségszerűen a jogokkal együtt; ezek egyébként nemcsak állami síkon jelentkeznek, hanem — és éppen a szocializmus feltételei közepette — elsősorban társadalmi síkon merülnek fel és ilyenképpen más megítélést, másféle nézőpontot igényelnek, mint a jogok; nem a politikai állam fogalmából levezethető kategóriáról van a kötelességeknél szó. Ezért is szokták az állampolgári kötelességeket az erkölcsi kötelességekkel párhuzamba állítani; azt mondják, hogy az állampolgár e kötelességeket ugyanúgy teljesíteni tartozik, mint ahogyan az erkölcsi kötelességeket is. Az állampolgári kötelességeknek a garanciája nem annyira vagy nem elsősorban az állami kényszer és az állami hatalom, bár most már látjuk, hogy a kötelességeknek okvetlenül van egy állami része és egy állami vetülete is, hanem sokkal inkább az állampolgári kötelességeknek a biztosítéka az a belső parancs, amely mögött nem áll külső erőszak. Ezt a szokásos fordulatot mi úgy fogalmazzuk meg, hogy a kötelességek mögött nem annyira az állami norma áll, mint inkább az ember társadalmi mivoltának a felismerése.

Irodalom: Az állampolgárok alapjogai és kötelességei. Szerk. Halász József—Kovács István—Szabó Imre, Bp. 1965.; Magyar államjog. Szerk. Beér János. Bp. 1960.; *Szabó* Imre: Az emberi jogok. Bp. 1978. /Korunk tudománya/ L. még Alkotmány, Állampolgárság, Államjog címeknél.

Szabó Imre

ÁLLAMPOLGÁRSÁG: I. Az állampolgárság kialakulása (374.) — II. Az állampolgárság jelentősége (374.) — III. Az állampolgárság fogalma és helye a jog rendszerében (375.) — IV. Az állampolgárság és az állampolgár jogi helyzetének főbb összefüggései (376.) — V. A magyar állampolgárság kialakulása és fejlődése (378). — VI. A magyar állampolgárság keletkezése (378.) — VII. A magyar állampolgárság megszűnése (380.) — VIII. Az állampolgársági ügyekben eljáró szervek, az állampolgárság bizonyítása (380.) — IX. Az állampolgársági kérdéseket rendező nemzetközi egyezmények (381.)

I. Az állampolgárság kialakulása.

Az állampolgárság kialakulásával kapcsolatos és egymástól lényegesen különböző álláspontok egyike szerint az állampolgárság az állammal egyidejűleg alakult ki. Mások azt tartják, hogy az állampolgárság az állam fejlődésének csak egy meghatározott szakaszában, a burzsoá forradalmak időszakában keletkezett. Történelmi tény, hogy az állampolgárság mint jogintézmény, tehát mint az állampolgárság kérdéseit rendező jogszabályok összessége (állampolgárság szűkebb értelemben), akkor keletkezett, amikor a közhatalom gyakorlásába az abból kirekesztett osztályok és rétegek részt kértek, sőt követeltek. Az ún. „harmadik rend" gazdaságilag már megerősödött, de politikai hatalommal még sokáig nem rendelkezett. Főként a polgárság volt az a réteg, amely az állampolgárság intézményét arra akarta felhasználni, hogy a közhatalomban való részvételt magának biztosítsa. A legelső állampolgársági szabályokat is a francia polgári forradalom után alkották meg, az 1804-es napóleoni kódexben.

II. Az állampolgárság jelentősége.

Az állampolgárság a jog egyik alapintézménye. Mindenekelőtt azért, mert a jogi értelemben vett lakosság csakúgy, mint az államterület és az állam által gyakorolt főhatalom, minden állam elengedhetetlen ismérve. Továbbá azért is, mert az állampolgárság szorosan tapad az állam szuverenitásához. Az állam szuverén módon határozza meg állampolgárainak körét, szuverén az állampolgársággal összefüggő egyedi kérdések eldöntésében. Az állampolgárság a polgár számára is igen jelentős. Egyfelől

azért mert, elsődlegesen az állampolgárság határozza meg, hogy az állampolgárra melyik állam juriszdikciója terjed ki, melyik államtól várhat védelmet, másfelől, mert a polgár jogi helyzetének legfontosabb jegyeit is állampolgári hovatartozása határozza meg.

Kiemelt jelentőségű az a körülmény is, hogy az állampolgárság a legszorosabban tapad az állam lényegéhez, a társadalom gazdasági-politikai rendszere által meghatározott államtípushoz. Ebből következően az állampolgársági kapcsolat tartalmát, leglényegesebb elemeit is az állam jellege és típusa határozza meg. Minthogy korunkban az államoknak két fő típusa létezik: a szocialista és a nem szocialista államtípus, rendkívül lényeges az a körülmény, hogy a polgárt állampolgársági kapcsolatai szocialista vagy pedig nem szocialista államhoz kötik.

III. Az állampolgárság fogalma és helye a jog rendszerében.

Az állampolgárság fogalmát egymástól eltérően közelítették meg és határozták meg a természetjogi iskola, a státusz- és a szerződés-elmélet, valamint a jogdogmatika követői. Másban látják az állampolgárság lényegét a szocialista és a polgári jogtudósok, másként határozzák meg annak fogalmát is. A nézetkülönbségek egyik, minden bizonnyal legfontosabb oka, hogy az állampolgárság lényegét a társadalom anyagi feltételei határozzák meg és az állampolgárságról vallott nézetekre is ezek gyakorolják a legnagyobb hatást. Az állampolgárság fogalmát még az azonos társadalmi bázison állók is egymástól eltérően közelítik meg. Ennek több oka is van. Az egyik, az állampolgárságnak interdiszciplináris, bizonyos értelemben pedig multidiszciplináris vonatkozásai. A különböző aspektusokból történő vizsgálódás involválja az állampolgársággal összefüggő kérdések különböző felfogását és bizonyos elemeinek olykor ellentmondásos kapcsolódását — azoknak történelmi-politikai okokkal összefüggő tartós vagy időleges előtérbe kerülését.

A természetjogi iskolához tartozók az állampolgárságot a felek *szabad akarata nyomán létrejött szerződéses viszonyként* fogták fel. Nézetük az ember természetes jogaival összefüggő rousseau-i koncepción alapult. Ennek az elméletnek a lényege egy olyan általános állampolgársági szerződés feltételezése, amely egyrészről egy adott állam, másrészről pedig az állampolgárok összessége között jött létre. A szerződés-elmélet követői az állampolgárságot a polgári jog matériájába sorolták (19. század vége, 20. század eleje).

A státusz-elmélet követői az állampolgárság lényegét abban látták, hogy az állampolgárság „státusz", azaz olyan állapot, amelybe az ember beleszületik és amelyet — általában haláláig — megtart, nem veszít el. És mivel ez a státusz sok polgári jogi elemet tartalmaz és polgári jogkövetkezményt von maga után (ilyen pl. a jog- és a cselekvőképesség), az állampolgárságot a státusz-elmélet követői is a polgári jog részeként kezelték.

Az állampolgárság első hazai kimunkálója — Szalay László — és a kérdés későbbi tudományos művelői (Concha, Polner, Királyfi) egyaránt közjogászok voltak. Az állampolgárságot a közjogba sorolták, mivel Proudhon azon kiindulópontját tették magukévá, amely szerint az állam területből és népességből (lakosság) áll, nincs állam e két alkotórész nélkül, a lakosság minden állam szerves része, márpedig az állam minden szerves alkotórésze csak közjogi lehet.

Az állampolgárságot a modern polgári jogtudomány képviselői is az alkotmányjogba sorolják. Nem vitatható álláspontjuk szerint: az állampolgárság minden állam létezésének feltétlen előfeltétele, állam állampolgárság nélkül nem képzelhető el. Így az állampolgárság — mint az állam egyik alapintézménye — az alkotmányjog szerves része. A polgári jogtudomány ellentmondásosságát nem ez az álláspont tükrözi, hanem az a körülmény, hogy a polgári államokban az állampolgárság elméletének művelői nem alkotmányjogászok, hanem elsősorban a nemzetközi magánjog, valamint a nemzetközi jog művelői. Senki sem vonja kétségbe, hogy az állampolgárság a *nemzetközi joghoz és a nemzetközi magánjoghoz is kapcsolódik*. A nemzetközi joghoz annyiban, hogy az állampolgárság kérdéseit az államok nemcsak belső szabályokkal, hanem nemzetközi szerződésekben is rendezik. A belső szabályok és a nemzetközi szerződések ütközése esetén általában *a nemzetközi szerződések* az irányadók. Ezenkívül az állampolgárság *a diplomáciai védelem* terrénumán is a nemzetközi jog felé mutat, hiszen e védelem megadásának az állampolgárság elengedhetetlen előfeltétele. Ezenkívül nemzetközi jogi jellegű az a szabály is, amelynek értelmében a nemzetközi érintkezésben a küldő államot, főszabályként, csak saját állampolgára képviselheti. Annak, hogy az állampolgárságot a nemzetközi jogba sorolják, az ad gyakorlati alapot, hogy az állampolgársággal kapcsolatban felmerült jogvitákban a nemzetközi magánjog szabályait alkalmazó nemzetközi fórumok döntenek, továbbá, hogy az állampolgársági viták többségének jelentős vagyonjogi háttere van.

A szocialista jogtudomány művelőinek általánosan elfogadott nézete, hogy az állampolgárság a szocialista alkotmányjog matériája. Ugyanis az állampolgárság mint jogintézmény azoknak a jogszabályoknak az összessége, amely az állam és polgárai közötti sokrétű, sokágú kapcsolatok közül a legfontosabbat, a legalapvetőbbet — az állampolgárság megszerzésének és elvesztésének kérdéseit szabályozza. A szocialista jogtudomány képviselői ezzel egyidejűleg hangsúlyozzák, hogy az állampolgár-

ságnak annak bonyolultsága és többsíkúsága miatt, lényeges nemzetközi kihatásai vannak. Ez feltétlenül indokolja azt, hogy az állampolgársággal összefüggő kérdéseket a nemzetközi jog művelői is kutatják.

A szocialista jogtudomány igen nagy figyelmet szentel az állampolgárság *fogalmával* összefüggő kérdések kutatásának. Az állampolgárság fogalmának általánosan elismert összetevői: az állampolgárság alanyai, az állampolgársági kapcsolat jellege, az állam juriszdikciója és az állam által nyújtott védelem. Korunk jogtudósainak általánosan elfogadott nézete, hogy az állampolgárság alanyai: a természetes személy és az állam. Vitatott kérdés, hogy az alanyok meghatározásakor utalni kell-e az állam típusára. A szocialista jogászok egyöntetű álláspontja szerint az államtípus megjelölése hozzátartozik a fogalomképzéshez, attól elválaszthatatlan. A szocialista állampolgársági kapcsolat alanyai: a természetes személy és egy adott szocialista állam. Ami az állampolgárság fogalmának másik összetevőjét: a természetes személy és állama közötti kapcsolat jellegét illeti — ebben a kérdésben a szocialista jogtudósok között sem alakult ki egységes álláspont.

A három legelterjedtebb nézet a következő: az állampolgárság *a)* alá- és fölérendeltségi kapcsolat; *b)* jogviszony és *c)* politikai-jogi kapcsolat.

a) Korunk polgári jogtudósainak többsége az állampolgársági kapcsolat lényegét *az engedelmességi* kötelezettségben és az államnak való alárendeltségben látja. Ezért is hangsúlyozzák, hogy az egyének feletti állami akarat mindenekelőtt az állampolgárság útján érvényesíthető. Mivel a polgári jogtudósok közül többen is vallják, hogy az érdekazonosság és a szabadság egymást kizáró fogalmak, az idegen akaratnak való alárendeltséget az állampolgárság kvintesszenciájaként fogják fel.

Talán ennek a nézetnek a hatására tette magáévá néhány szocialista jogász is azt a nézetet, amely szerint az állampolgársági kapcsolat lényege: az alá- és fölérendeltségi viszony, amelynél fogva az állampolgár az államnak a hatalma alatt áll.

Senki sem tagadja és nem is tagadhatja, hogy a polgár államának engedelmességgel tartozik. Hogy az állam jogszabályait követni köteles. De nem ez határozza meg a szocialista állam és polgárai között fennálló állampolgársági kapcsolat jellegét és lényegét. Már azért sem, mert állampolgárságára tekintet nélkül mindenki, aki az állam területén tartózkodik — köteles az állam törvényeit megtartani, az állami előírásoknak engedelmeskedni és az állam belső rendjéhez alkalmazkodni (még abban az esetben is, ha ez a tartózkodás átmeneti jellegű, pl. átutazás). Az állampolgároknak és az idegeneknek, a természetes és a jogi személyeknek jogszerű magatartása már nem az állampolgársági és így nem az államjogi, hanem az államigazgatási, esetleg a büntetőjogi normák alapján követelhető meg.

Az alá- és fölérendeltségi viszony túlhangsúlyozása nálunk azért sem helyeselhető, mert a Magyar Népköztársaságban és minden szocialista államban a hatalom birtokosa a dolgozó nép, a hatalom gyakorlója is a nagykorú állampolgárok összessége. Ekképpen: a szocialista államokban az állampolgárok a hatalom gyakorlásának az *alanyai*. Másként: mivel a szocialista államban minden hatalom a dolgozó népé — a hatalom alatt állók egyidejűleg a hatalom birtokosai.

b) A szocialista jogtudomány művelői közül sokan úgy vélik, hogy a szocialista állampolgárság: *jogi viszony* a természetes személy és állama között. Ez a nézet — az alárendeltségi (hatalomalattisági) elmélet ellenpólusa. Abból a feltételezésből indul ki, hogy az állampolgársági kapcsolat alanyai mellérendeltségi viszonyban állnak egymással. Ennek a nézetnek az ellenzői azzal érvelnek, hogy az állampolgársági kapcsolatban nincsenek jelen az egymással korrespondáló jogok, illetőleg kötelességek. Erre példa, hogy az állampolgárok az állampolgárságukból fakadó kötelezettségeiket teljesíteni kötelesek. A nemteljesítés jogi szankciót von maga után. Ennek a kötelezettségnek semmiképp sem felel meg az, hogy az állam védelmet nyújt külföldön tartózkodó állampolgárának. Már azért sem, mert a védelem nyújtása az államnak nem kötelessége, hanem szuverén akaratelhatározásának függvénye.

c) A szocialista jogtudósok többségének álláspontja szerint a szocialista állampolgárság — tartós politikai-jogi kapcsolat a fizikai személy és az adott szocialista állam között. Ez a megállapítás tapint rá legjobban a szocialista állampolgárság lényegére, annak sajátos jellegére.

A szocialista állampolgárság: a fizikai személy és az adott szocialista állam között fennálló, a szocialista erkölcs, etika, hazafiság és nemzetköziség elvén nyugvó tartós politikai-jogi kapcsolat, amely az állampolgárok számára ténylegesen biztosítja a társadalom politikai, gazdasági és társadalmi életében való részvételt, valamint a személyiség szabad fejlődését. Az állampolgárok az állam védelme alatt állanak, rájuk az állam juriszdikciója tartózkodási helyüktől függetlenül kiterjed.

IV. Az állampolgárság és az állampolgár jogi helyzetének főbb összefüggései.

Az állampolgár jogi helyzetét államában több tényező együttesen határozza meg. Ezek között az állampolgárság meghatározó szerepet játszik. Az állampolgárság és az állampolgár jogi helyzete főbb összefüggéseinek kifejtése előtt meg kell jegyezni, hogy a szocialista állam demokratizmusából és humanizmusából következően a Magyar Népköztársaságban (és a többi szocialista államban) a külföldiek (hontalanok,

kétes állampolgárságú személyek) sem jogtalanok. Őket is megilletik a szociális-kulturális, gazdasági jogok, a szabadságjogok többsége, egyenjogúságukat jogszabályi előírások biztosítják. Ám jogi helyzetüknek alapját — külföldi mivoltuk határozza meg.

Az alábbiakban — a taxáció igénye nélkül — a magyar állampolgárság és az állampolgár jogi helyzetének főbb összefüggéseiről lesz szó.

a) A magyar állampolgár jogi helyzetének egyik alapeleme, hogy a magyar állampolgár joga a *Magyar Népköztársaság területén való tartózkodás.* Ehhez a jogához kapcsolódik, hogy a magyar állam polgára az *állam területéről nem utasítható ki* és más *államnak büntető eljárás lefolytatására* általában *nem adható ki.* A területen tartózkodás jogával függ össze az állampolgárnak az a joga, hogy *külföldről hazatérhet,* feltéve, ha az ország területét érvényes útlevéllel lépte át és útiokmányában szereplő határidőn belül az ország területére belép. Az ország területén való tartózkodás azonban az állampolgárnak nemcsak joga, hanem kötelessége is. A magyar állampolgár csak érvényes, kiutazásra jogosító útlevéllel, illetőleg határátlépési engedéllyel lépheti át a Magyar Népköztársaság államhatárát, illetőleg tartózkodhat külföldön, ahol a Magyar Népköztársaság jogszabályait megtartani és a Magyar Népköztársaság állampolgárához méltó magatartást tanúsítani köteles.

b) A magyar állampolgár személye, jogai és jogos érdekei *a magyar állam védelme alatt állanak.* Az állampolgároknak nyújtott védelem formája és tartalma attól is függ, hogy az állampolgár az országban vagy az ország területén kívül tartózkodik. *A belső védelem célja:* az állampolgár valamennyi jogának és jogos érdekének hatékony védelme. A védelem hatékonyságát az anyagi és jogi garanciák rendszere biztosítja. (A fellebbezési jog, a panaszjog, az ügyészség felügyelete a törvényesség megtartása felett stb.)

Az állam által nyújtott külső védelemmel kapcsolatban a következőket kell megjegyezni: *ba)* a külső védelem nyújtása, illetőleg annak mellőzése az állam elbírálásától függ. Nincs olyan jogszabály, amely meghatározná, hogy az állam mely esetekben köteles külföldön tartózkodó állampolgára számára védelmet nyújtani. *bb)* A külső védelem hatékonyságát jelentősen befolyásolja annak az államnak a politikája, jogszabályai, amely területén az állampolgár tartózkodik. Az állampolgárnak nyújtott védelem hatékonyságát még több más külső tényező pozitív és negatív irányban egyaránt befolyásolhatja.

c) Az állampolgár jogi helyzetének fontos összetevője: jogainak és kötelezettségeinek összessége. Ezek közül a jogok és kötelezettségek közül az alapvetőeket az alkotmány, a többit pedig a különböző szintű jogszabályok rendezik. Az alap és az egyéb jogok összessége csak az állampolgárokat illeti meg, csak az állampolgároktól kívánható meg, illetőleg várható el valamennyi alap és egyéb kötelezettség — elsősorban az állampolgári hűség — maradéktalan teljesítése.

ca) Az államhatalom gyakorlásában való részvétel joga csak a magyar állam polgárait illeti meg. A hatalmi jogosítványokkal rendelkező szervek tagjai és dolgozói is csak magyar állampolgárok lehetnek. A népképviseleti szervekbe is csak magyar állampolgárok választhatók. Mivel a népképviseleti szerveknek, mint a szocialista állam alapintézményeinek a létrehozása az állampolgári felelősség egyik fontos megnyilvánulása, kézenfekvő, hogy választói jogosultsága is csak magyar állampolgárnak lehet. A magyar állampolgárság megszűnése az aktív és a passzív választójog megszűnését is maga után vonja és megfordítva: az, aki a magyar állampolgárságot megszerezte, egyben aktív és passzív választójogot is szerzett (ha a törvényben megszabott életkort elérte és nem esik kizáró ok hatálya alá).

cb) Az állampolgárok fontos, alkotmányban rögzített politikai joga: a közügyek intézésében való részvétel.

cc) A gazdasági, a szociális és a kulturális jogok köréből a teljes dolgozói jogképesség csak a magyar állampolgárokat illeti meg. Így pl. az 1972. évi IV. tv. értelmében bíró, az 1972. évi V. tv. szerint ügyész, az 1958. évi 12. sz. tvr. szerint pedig ügyvéd csak magyar állampolgár lehet. Csak magyar állampolgár választható meg, illetőleg nevezhető ki tanácselnökké, elnökhelyettessé és végrehajtó bizottsági titkárrá (1971. évi I. tv.). A magyar állampolgárság másutt is alkalmazási előfeltétel lehet (pl. a rendőrségnél, a vám- és pénzügyőrségnél, valamint ahol erről a jogszabály külön intézkedik). Az állampolgárság a tulajdonszerzésnél is releváns lehet. Így pl. földtulajdont Magyarországon — általános eljárás alapján — csak magyar állampolgár szerezhet.

A szociális jogok közül az egészségvédelemhez való jog a magyar állampolgárokon kívül csak azokat a nem magyar állampolgárokat illeti meg, akiknek az államával a MNK egészségügyi vagy szociálpolitikai egyezményt kötött.

A kulturális jogok mindenkit, aki a magyar állam területén tartózkodik, állampolgárságára való tekintet nélkül megilletnek. Ez az általános iskolai tanulmányok folytatására vonatkozik. Közép-, illetőleg felsőfokú tanintézetbe azonban nem magyar állampolgár csak külön engedéllyel vehető fel.

cd) A szabadságjogok közül csak az *egyesülési* jog gyakorlásának előfeltétele a magyar állampolgárság. Az alkotmányban rögzített egyéb szabadságjogokat (személyi szabadság, a személy sérthetetlensége, lelkiismereti és vallásszabadság stb.) a magyar és a nem magyar állampolgárok egyaránt gyakorolhatják. Ami

az állampolgári kötelezettségeket illeti: a haza védelme, ezen belül a honvédelmi kötelezettség teljesítése, valamint az állampolgári hűség csak a magyar állampolgárokat terheli.

Megállapítható tehát, hogy az állampolgárság az állampolgárok jogi helyzetének alapja, annak meghatározója. Megjegyzendő még, hogy a szocialista állampolgárságot a jogiakon kívül erkölcsi momentumok is átszövik: a szocialista nemzetköziség és hazafiság, a nép vagyonának védelme, a műveltség gyarapítása, az elvtársi segítségnyújtás, a törvények önkéntes követése stb. A szocialista állampolgárság mint a szocialista ember és állama közötti politikai-jogi kapcsolat nemcsak az állampolgár jogi helyzetének az alapja, hanem szocialista moráljának és életvitelének is a meghatározója.

V. A magyar állampolgárság kialakulása és fejlődése.

Az állampolgárság keletkezése Magyarországon is a nemzeti eszmék kibontakozására, a polgári átalakulásra, valamint az egyenjogúság eszméjének elterjedésére vezethető vissza. Utóbbi mint követelmény az állampolgárságra vetítve azt jelentette, hogy mindenki, aki az államhoz tartozott, állampolgár legyen, s hogy az összes állampolgárra ugyanaz a jogrend vonatkozzék. A magyar állampolgárság kialakulásában jelentős tényezőként emelhető ki a polgárságnak és a kisnemességnek az a törekvése, hogy őket — mint az állam polgárait — az állam ügyeiben való részvétel joga is megillesse. A polgárság ezt mindenekelőtt azért követelte, hogy gazdasági hatalmát politikailag is alátámassza, a kis- és középnemesség pedig azért, hogy a főnemesség gazdasági túlerejét politikai eszközökkel egyensúlyozza.

Az első magyar állampolgársági törvény, az 1879. évi L. tv. közel háromnegyed évszázadig volt hatályban. Ez az állampolgársági törvény már megalkotásának idején is retrográd jellegű volt. Egyik — az ellenzéki támadások fókuszában álló — szabálya szerint az a személy, aki Magyarországtól tíz évig távol volt, magyar állampolgárságát automatikusan elveszítette. Nyilvánvaló, hogy ez az intézkedés elsősorban a politikai emigrációt és annak kimagasló alakját, Kossuth Lajost, valamint a munkanélküliség miatt kivándorlók százezreit sújtotta.

Az 1879. évi L. tv. módosításai közül a legreakciósabb az 1939. évi XIII. tv., amely azok közé a fasiszta jogszabályok közé tartozik, amelyeket a magyar tőkés rendszer legsötétebb éveiben hoztak. A politikai és a faji üldözés jegyében fogant törvény értelmében mindenki, aki honosítás útján külföldi állampolgárságot szerzett: magyar állampolgárságát automatikusan elvesztette.

A felszabadulás után az 1939. évi XIII. tv.-t haladéktalanul hatályon kívül helyezték. A 9590/1945. M. E. sz. rendelet szerint azokat a volt magyar állampolgárokat, akik szocialista, antifasiszta vagy demokratikus meggyőződés, magatartás vagy tevékenység miatt Magyarországról eltávoztak, valamint ezek feleségeit és gyermekeit akkor is magyar állampolgároknak kell tekinteni, ha az 1939. évi XIII. tv. értelmében állampolgárságukat elveszítették. Ugyanez a rendelet megtiltotta azoknak a személyeknek a visszahonosítását, akik a felszabadulás előtti években német birodalmi állampolgárságért folyamodtak.

Új állampolgársági törvény megalkotására a felszabadulás harmadik esztendejében került sor.

Ez az 1948. évi LX. tv. és a végrehajtása tárgyában kiadott 600/1949. BM. sz. rendelet. Mindkettő 1949. február 1-én lépett hatályba.

Az 1948. évi LX. tv. legfontosabb rendelkezései az alábbiakban foglalhatók össze:

— A törvény megszüntette azokat a különbségeket, amelyek a házasságból származott és a házasságon kívül született gyermekek között az állampolgársági jog területén fennálltak.

— A törvény az eleddig hosszadalmas és bürokratikus honosítási eljárás helyébe egyszerűsített cenzusmentes, a legnagyobb kedvezmény elvén alapuló honosítási eljárást vezetett be.

— A jogszabály azok számára is jóváhagyott nyújtott, akik önhibájukon kívül, a politikai üldöztetés vagy a faji megkülönböztetést tartalmazó fasiszta jogszabályok miatt vesztették el magyar állampolgárságukat. Végül lényegesen egyszerűbbé vált a magyar állampolgárság tanúsítása is.

Az 1948. évi LX. tv. humánus, demokratikus, a személyiség jogait messzemenően figyelembe vevő állampolgársági törvény volt. Jól tükrözte a magyar gazdasági és társadalmi rendben bekövetkezett lényegbevágó demokratikus átalakulást. Mégis szükségessé vált a magyar állampolgársági kérdések újbóli szabályozása. Különösen azért, mert 1948 után több olyan fontos jogszabályt alkottak (kiemeljük az alkotmányt), amellyel az állampolgársági kérdések szabályozását összhangba kellett hozni.

A jelenleg hatályos állampolgársági törvény, az 1957. évi V. tv., 1957. október 1-én lépett hatályba. Végrehajtásáról az 1957. évi 55. sz. tvr. és a 8/1957. BM. sz. utasítás rendelkezik.

Az állampolgársági törvényeknek nincs *visszaható hatályuk*. Így az 1957. évi V. tv. rendelkezéseit csak az 1957. október 1. után felmerült állampolgársági kérdésekre lehet alkalmazni. A régebbi keletű esetekre a keletkezésük időpontjában hatályos állampolgársági törvény előírásai az irányadók.

VI. A magyar állampolgárság keletkezése.

A magyar állampolgárság keletkezésének legáltalánosabb jogcíme: a *születés*, a ius sanguinis vagy a ius soli, esetleg a két elv együttes alkalmazása alapján.

A magyar állampolgárság a ius sanguinisre épül: magyar állampolgár *szülőtől* származó gyermek magyar állampolgárrá válik. Hazánkban a gyermek az apa és az anya után egyaránt megszerezheti a magyar állampolgárságot. A nem szocialista államok többségében a gyermek — főszabályként — az apa állampolgárságát szerzi meg, anyja állampolgárságát csak az ún. „törvénytelen" gyermek követi.

A magyar állampolgárság a *leszármazás vélelmezésével* is megszerezhető az esetben, ha Magyarországon talált és itt nevelkedő gyermeknek mind a két szülője ismeretlen. A vélelemre azért van szükség, mivel az állampolgárságnak a leszármazás szerinti megállapításához minden támpont hiányzik. Ha a szerzésnek ez a módja hiányoznék törvényünkből, a Magyarországon talált gyermek hontalanná válnék. A vélelem a szülők (vagy az egyik szülő) ismertté válásával megdől.

Az állam területén születés tényével a ius soli elve alapján azok szerezhetnek magyar állampolgárságot, akik 1957. október 1. után születtek a Magyar Népköztársaság területén, hontalan szülőktől.

Ha Magyarország mereven elzárkóznék a ius soli alkalmazásától, a hontalan szülők gyermekei hontalanokká válnának. Ez a gyermekek sorsát hátrányosan befolyásolná.

A magyar állampolgárság *családjogi törvényen* alapuló ténnyel is keletkezhet. Állampolgársági törvényünk 3. §-ának (1) bekezdése értelmében magyar állampolgárságot szerez a nem magyar állampolgár szülő gyermeke, ha másik szülőjének a Csjt (az 1974. évi I. tv-nyel módosított 1952. évi IV. tv. 35—40. §§-ai) értelmében magyar állampolgárt kell tekinteni. A Csjt alapján szerez magyar állampolgárságot az a gyermek, akinek szülői utólagosan házasságot kötöttek (ha az egyik fél magyar állampolgár), akit magyar állampolgár teljes hatályú apai (anyai) elismeréssel magáénak elfogadott, illetőleg akinek apaságát (anyaságát) bírói úton megállapították. A gyermek a magyar állampolgárságot — ex tunc — születéséig visszamenőleges hatállyal szerzi meg. E rendelkezés humanitása nyilvánvaló, mivel nem tesz különbséget a házasságban és az azon kívül született gyermek állampolgársága között.

A magyar állampolgárság megszerzésének két egymáshoz közelálló alakzata a *honosítás* és a *visszahonosítás*.

Honosítást és visszahonosítást olyan személy kérhet, aki a magyar jog szerint nem magyar állampolgár. Az ilyen személy lehet külföldi, hontalan vagy kétes állampolgár. Mind a honosítás, mind pedig a visszahonosítás esetében a kérelemnek az állampolgári kötelékbe való felvételre kell irányulnia. Kérelem nélkül senkit sem lehet sem honosítani, sem pedig visszahonosítani.

A honosítás (visszahonosítás) további fontos törvényi előfeltétele, hogy csak olyan személy szerezhet magyar honosságot, akinek honosítása az állam érdekei szempontjából nem hátrányos.

Mindkét szerzési mód alapesetében jelentős a kérelmező lakó-, illetőleg tartózkodási helye.

A honosítási (visszahonosítási) kérelem teljesíthetőségének ugyanis a lakóhelyre vonatkozóan három együttes előfeltétele van. Az egyik, hogy kérelmező három évig lakjon a Magyar Népköztársaság területén. A második, hogy az itt-tartózkodás a kérelem benyújtását közvetlenül előzze meg, a harmadik pedig, hogy az itt-tartózkodás megszakítás nélküli legyen.

A jogszabály sem a honosítást, sem pedig a visszahonosítást nem köti az előző állam elbocsátási aktusához. Ez alól azonban nemzetközi szerződés kivételt tehet. Pl. az 1970. évi 17. sz. tvr. 2. §-a 12. cikkelyének értelmében a Magyar Népköztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság „csak abban az esetben adja meg az állampolgárságot a másik szerződő fél állampolgárának, ha már megtörtént a másik szerződő fél állampolgárának állampolgársági kötelékből való elbocsátása".

A magyar állampolgársági törvény meghatározza azoknak a körét, akik honosításukat, illetőleg visszahonosításukat kedvezményes alapon kérhetik. A kedvezmény alapján honosításért és visszahonosításért olyan személy is folyamodhat, aki a kérelem előterjesztése előtti időben nem tartózkodott három évig az országban.

A jogszabály mindkét esetben csupán azt kívánja meg, hogy a honosításért (visszahonosításért) folyamodó a kérelem előterjesztésének időpontjában Magyarországon lakjon, vagy hogy kifejezze azt az elhatározását, hogy Magyarországon kíván letelepedni.

Amikor állampolgársági törvényünk meghatározza azoknak a személyeknek a körét, akik kedvezményes alapon kérhetik honosításukat, illetve visszahonosításukat, olyan méltánylandó körülményekre van tekintettel, amelyek a kedvezmény megadását indokolttá teszik.

Ilyen körülmény pl., ha a kérelmező valamelyik felmenője magyar állampolgár volt, vagy ha a honosítást *rendkívüli* körülmény teszi indokolttá. Visszahonosítását pedig kedvezményes alapon az a személy kérheti, akinek magyar állampolgársága elbocsátás vagy 10 évi távollét következtében szűnt meg.

Az egyszerű kedvezményen kívül törvényünk a kivételes kedvezmény intézményét is bevezette. Mindkét esetben a kivételes kedvezmény abban nyilvánul meg, hogy a honosítás, illetőleg a visszahonosítás iránti kérelmet akkor is teljesíteni lehet, ha a magyar állampolgárságért folyamodó nem lakik Magyarország területén és nem is kíván itt letelepedni. Kivételesen kedvezményes alapon szerezheti meg a magyar állampolgárságot az a személy pl., aki magyar állampolgárral házasságot kötött. Kivételes kedvezményben részesíthető továbbá az is,

akinek gyermeke a magyar állampolgárságot megszerezte, valamint az a kiskorú, akit magyar állampolgár kíván örökbe fogadni.

Röviden szólnunk kell még azokról a méltánylandó körülményekről is, amelyek a honosításra és a visszahonosításra vonatkozó kérelmek elbírálásakor kérelmező javára szólnak. Utóbbiakat állampolgársági törvényünk 8. §-a fogalmazza meg. Eszerint kérelmező javára szól, ha: *a)* hontalan, illetőleg külföldi állampolgársága megszűnt; *b)* külföldi állampolgárságáról lemondott, vagy *c)* elbocsátását kérte.

A hontalanok ügyét azért bírálják el különösen méltányosan, mert a magyar állam a hontalanságot az állami élet negatív és egyben kiküszöbölendő jelenségei között tartja számon. Az állami közösséghez való tartozást egyébként a nemzetközi jog is az ember elidegeníthetetlen jogai közé sorolja.

A másik két körülmény azért méltánylandó, mert mindkettő azt jelzi, hogy a magyar honosságot kérő az előző államához fűződő kapcsolatait ténylegesen és jogilag egyaránt meg akarja szakítani. Ezzel is tanúsítva honosítási kérelmének komolyságát. Állampolgársági törvényünk azonban e rendelkezéssel nem fűzi a honosítási kérelem teljesítését ahhoz a feltételhez, hogy a kérelmezőt a külföldi állampolgársági kötelékből *ténylegesen* elbocsássák.

VII. A magyar állampolgárság megszűnése.

A magyar állampolgárság megszűnésének három alapesete van: *a)* a lemondás; *b)* a magyar állampolgárság megszűnése elbocsátás útján; *c)* a megfosztás.

a) Magyar állampolgárságáról az a személy *mondhat le*, aki magyar állampolgárságát családjogi ténnyel szerezte és második szülőjének ismertté válásakor már nagykorú volt.

b) A magyar állampolgárság *elbocsátás* útján történő megszűnésének kötelező személyi előfeltétele: a magyar állampolgárság; tárgyi előfeltétele: a kérelem, ugyanis hivatalból senki sem bocsátható el.

Az elbocsátási kérelem teljesíthetőségének négy kötelező előfeltétele van:

— a kérelmezőnek ne legyen adóhátraléka vagy egyéb köztartozása,

— a kérelmező ne álljon büntető eljárás, illetőleg büntető ítélet hatálya alatt,

— a 17—50 éves korhatár közötti férfiak elbocsátásához a honvédelmi miniszter hozzájárulása szükséges,

— az elbocsátását kérő igazolja, hogy a külföldi állampolgárságot már megszerezte, illetőleg valószínűsítse annak megszerzését.

Elbocsátását *kedvezményes* alapon az a személy kérheti

— aki külföldi állampolgárral házasságot kötött, ha külföldön él, vagy ha külföldön szándékozik élni,

— az a kiskorú, akinek egyik szülője külföldi állampolgár és a gyermeket külföldön nevelik,

— az a kiskorú, akit nem magyar állampolgár fogadott örökbe, feltéve, ha külföldön nevelkedik,

— az, aki magyar állampolgárságát házasságkötés útján szerezte és házassága megszűnt.

Ezeket a körülményeket az elbocsátási kérelem elbírálásánál különös méltánylást érdemlő feltételként értékelik.

A kedvezményes elbocsátás esetében a kérelmezőnek nem kell igazolnia sem a külföldi állampolgárságát, sem pedig valószínűsítenie annak megszerzését. A többi körülmény igazolása alól azonban a jogszabály senkit sem mentesít.

c) Hatályos állampolgársági törvényünk értelmében magyar állampolgárságától az a személy *fosztható meg*, aki

ca) külföldön tartózkodik és

cb) súlyosan vétett az állampolgársági hűség ellen, vagy akit

cc) súlyos bűncselekmény miatt magyar vagy külföldi bíróság jogerősen elítélt.

Az 1957. évi V. törvény az állampolgárságtól való megfosztást az előző állampolgársági törvényektől eltérő módon szabályozta. Egyfelől, mert mellőzte a megfosztás jogcímeinek taxációját. Másfelől, mert kimondotta, hogy magyar állampolgárságától csak a *külföldön tartozkodó személy* fosztható meg. Humánus az a szabály is, amely értelmében a megfosztás hatálya sem a megfosztott házastársára, sem pedig le-, illetőleg felmenőire nem terjed ki. Az állampolgársági törvény a döntés jogát a Népköztársaság Elnöki Tanácsára bízta, ezzel is hangsúlyozva az állampolgárság rendkívüli jelentőségét, amit az is jelez, hogy az állampolgársági ügyekben érdemben csak igen magas szintű szerv hozhat döntést.

VIII. Az állampolgársági ügyekben eljáró szervek, az állampolgárság bizonyítása.

a) A *Népköztársaság Elnöki Tanácsának* hatáskörébe tartozik a magyar állampolgárságnak honosítással, illetőleg visszahonosítással való megadása, valamint elbocsátással vagy megfosztással való megszüntetése.

Az állampolgársági kérelmek elbírálása a NET diszkrecionális jogkörébe tartozik. A Népköztársaság Elnöki Tanácsának határozata ellen jogorvoslatnak nincs helye.

b) A *belügyminiszter* hatáskörébe tartozik a honosításra, a visszahonosításra, az elbocsátásra, valamint a megfosztásra irányuló javaslatoknak a NET elé terjesztése.

A belügyminiszter kizárólagos hatáskörébe tartozik az állampolgársági bizonyítványok és az azokról készülő hivatalos másolatok kiállítása is.

Az állampolgársági ügyekben — a hivatalos szervek megkeresésére — a belügyminiszter foglal állást.

c) A *honvédelmi miniszternek* az állampolgársági ügyekkel kapcsolatos feladata a katona-

köteles férfiak állampolgársági kötelékből való elbocsátási kérelmét érinti.

d) A *külképviseleti hatóságok* járnak el a külföldön tartózkodó személyek állampolgársági ügyeiben.

e) Az állampolgárság tanúsításával kapcsolatos ügyekben *a bíróságok* is eljárhatnak.

Az állampolgárság fennállását vagy elvesztését tanúsító bizonyítvány ténymegállapításai ellen az érdekelt fél, illetőleg annak törvényes képviselője, továbbá az ügyész, valamint a gyámhatóság a fővárosi bírósághoz fordulhat, annak határozata ellen pedig egyfokú fellebbezésnek van helye. A fellebbezést a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága bírálja el.

f) A *helyi tanácsi szervek* állampolgársági feladatai háromirányúak: *fa)* az igazgatási osztályok veszik át és látják el javaslattal a honosítás, illetőleg a visszahonosítás iránti kérelmeket; *fb)* az anyakönyvvezetők dokumentálják és továbbítják a belügyminisztériumba a kettős állampolgárságú gyermekek szüleinek a nyilatkozatát; *fc)* a tanácselnöknek az állampolgársági eskü körül vannak teendői.

A magyar állampolgárság fennállását személyi igazolvánnyal, a Magyar Népköztársaság által kiadott érvényes útlevéllel, a gyermekvédő otthon nyilvántartó könyvéből kiállított törzslapmásolattal és állampolgársági bizonyítvánnyal lehet igazolni.

Az állampolgársági bizonyítvány kiállítása a belügyminiszter kizárólagos hatáskörébe tartozik.

IX. Az állampolgársági kérdéseket rendező nemzetközi egyezmények.

Az állampolgársági kérdések szabályozásának egyik sajátossága, hogy a nemzetközi szerződések eltérhetnek az állampolgársági törvény rendelkezéseitől. Eltérés esetében a nemzetközi szerződés és nem az állampolgársági törvény az irányadó. A jogalkotó az általánossal szemben a különöst preferálta, és ezáltal biztosította hogy a Magyar Népköztársaság mint az egyik szerződő fél az állampolgársági szerződés megkötésekor a belső jogától eltérhessen.

Hazánk öt európai szocialista országgal kötött állampolgársági egyezményt — a Szovjetunióval, a Bolgár Népköztársasággal, a Csehszlovák Szocialista Köztársasággal, a Lengyel Népköztársasággal és a Német Demokratikus Köztársasággal. Valamennyi szerződés a kettős állampolgárság kiküszöbölésére irányul.

A szerződések egyidejűleg két síkon mozognak: egyrészt a már meglevő kettős állampolgárság eseteinek megszűnési módozatait rendezik, másrészt olyan szabályokat tartalmaznak, amelyekkel a kettős állampolgárság eseteinek keletkezése megakadályozható.

A Magyar Népköztársaság és a Szovjetunió a már meglevő kettősség megszüntetése érdekében 1958-ban kötött egymással szerződést. A szerződés értelmében azok a személyek, akiket „mindkét szerződő fél állampolgárának tekint, választhatnak a tekintetben, hogy melyik szerződő fél állampolgárságát kívánják fenntartani" (1958. évi 2. sz. tvr. 1. cikk). Amennyiben az állampolgársági nyilatkozat megtételére jogosult személy nem nyilatkozik, a kettős állampolgárságú személyt „kizárólag ama szerződő fél állampolgárának kell tekinteni, amelynek területén lakik". Ekképp a szerződés a már meglevő kettős állampolgárság eseteit teljesen kiküszöbölte.

A kettős állampolgárság keletkezésének megelőzésére irányuló nemzetközi egyezmények legfontosabb rendelkezései az alábbiakban foglalhatók össze:

— a szülők *megegyezhetnek* abban, hogy gyermekük számára a két állampolgárság közül melyiket választják. A gyermek kizárólag annak az államnak az állampolgára lesz, amelynek javára a szülei nyilatkoztak. A nyilatkozat megtételére főszabályként egy esztendő áll a szülők rendelkezésére.

Ha a szülők a gyermekeik állampolgárságában *nem tudnak megegyezni*, vagy pedig, ha a szülők a gyermek állampolgárságának a kérdésében *nem nyilatkoznak*, a kiskorú általában annak az államnak marad az állampolgára, amelynek a területén a nyilatkozattételre nyitva álló határidő lejártakor lakott. Ettől eltér a magyar—csehszlovák egyezmény, amely szerint a gyermek kizárólag annak az államnak az állampolgárságát tartja meg, amelynek területén a család állandó lakóhelye volt a gyermek születése napján.

Valamennyi egyezményben találhatunk olyan előírást, amelynek értelmében a gyermek csak egyik szülőjének az állampolgárságát követheti. Minden egyezmény elsőbbséget biztosít a különváltan élő szülők esetében a szülői felügyeletet gyakorló szülőnek, továbbá az ismert helyen tartózkodó szülőnek az ismeretlen helyen tartozkodóval szemben, valamint az életben levő szülőnek. Három szerződés (a magyar—lengyel, a magyar—NDK és a magyar—szovjet) pedig az anya állampolgárságának primátusát rögzíti. A Magyar Népköztársaság egyetlen olyan állampolgársági egyezményt kötött, amelyben opciós jogot biztosít mindazoknak, akiknek a két állampolgársága közül az egyik a szerződés rendelkezéseinél fogva szűnt meg. A magyar—bolgár állampolgársági egyezmény értelmében az a gyermek, akinek állampolgárságáról annak idején szülei állástfoglaltak, nagykorúságának elérésekor nyilatkozhat atekintetben, hogy másik szülőjének állampolgárságát választja.

A kettős állampolgárság keletkezése úgy is kiküszöbölhető, ha egyik állam sem honosítja a másiknak az állampolgárát. Így pl. a Magyar Népköztársaság az NDK-val egyezményben rögzítette, hogy a szerződés hatálybalépése után az NDK, illetőleg hazánk csak az esetben honosítja a másik államnak az állampolgárát,

ha már megtörtént az állampolgári kötelékből való elbocsátás. A Szovjetunióval kötött 1963. évi megállapodás szerint pedig egyik fél sem honosítja a másik állam polgárát a NET-nek, illetőleg a Legfelsőbb Szovjet Elnökségnek a hozzájárulása nélkül.

A férjezett nők állampolgárságának kérdését 1957-ben az ENSZ keretében létrejött multilaterális egyezmény rendezi. Ezt az egyezményt valamennyi szocialista állam, a harmadik világ államainak és a tőkés államoknak a többsége ratifikálta (Magyarország az 1960. évi 2. sz.tvr.-tel).

Az egyezmény értelmében sem a nőnek más állampolgárságú férfival kötött házassága, sem az ilyen házasság felbontása, sem pedig a férj állampolgárságában a házasság fennállása alatt bekövetkezett változás nem hat ki önmagában a nő állampolgárságára. Ha a férj új állampolgárságot szerez, vagy eddigi állampolgárságáról lemond, a feleség változatlanul megtarthatja eredeti állampolgárságát. Az állampolgársági kérdések rendezésére irányuló nemzetközi szerződéseken kívül más nemzetközi szerződésekben is találkozhatunk állampolgársági kérdésekkel. Ilyenek általában a békeszerződések, valamint a lakosságcsere és a területátcsatolási egyezmények.

Irodalom: *Bajáki* Veronika: Az állampolgárságról. Jogtudományi Közlöny 1965.; *Bajáki* Veronika: Magyar állampolgárság, kettős állampolgárság. Bp. 1973.; *Bajáki* Veronika: Obscsee i oszobennoe v pravovom regulirovanii grazsdansztva a evropeiszkih szocialiszticseszküh sztranah. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo 1976.; *Bajáki* Veronika: Az állampolgárok jogi helyzete és állampolgársága. Állam és Igazgatás. 1978. 6. sz.; *Besnyő* Károly: A Magyar Népköztársaság állampolgári intézménye. Állam és Igazgatás. 1975.; *Concha* Győző: Közjog és magyar közjog. Magyar Igazságügyi Közlöny. 1891.; *Csizmadia* Andor: A magyar állampolgárság kialakulása. Állam és Igazgatás. 1962.; *Ferenczy* F.: Magyar állampolgársági jog. 1928.; *Sömjén* László—*Szitás* Miklós—*Kiss* József: Magyar állampolgársági jog. Bp. 1949.; *Tallós* József—*Király* István: Nemzetközi vonatkozású kérdések az igazságügyi szervek gyakorlatában. Bp. 1964.;

Altmann, M. M.: Insztitut grazsdansztva v szovetszkom szocialiszticseszkom goszudarsztvennom prave. Jerevan, 1965.; *Ananüev*, B. T.: Cselovek, kak predmet poznanija. Leningrad, 1969.; *Bercsenko*, H.: Voproszü szovetszkogo grazsdansztva. Torzsesztvo leninszkoj nacionalnoj politiki. Moszkva, 1963.; *Gajdukov*, D. A.: Grazsdansztvo SZSZSZR. Moszkva, 1940.; *Sevcov*, V. Sz.: Grazsdansztvo v szovetszkom szojuznom goszudarsztve. Moszkva, 1969.; *Scsetinin*, B. V.: Problemü teorii szovetszkogo goszudarsztvennogo prava. Moszkva, 1974.; *Scsetinin*, B. V.: Grazsdanin v szocialiszticseszkom goszudarsztve. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo. 1975.; *Vitruk*, N. V.: Grazsdansztvo kak pravovaja szvjaz licsnoszti sz goszudarsztvom = Problemü goszudarsztva i prava. Vüp. 12. Moszkva, 1976.; *Voevodin*, L. D.: Konsztitucionnüe prava i objazannoszti szovetszküh grazsdan. Moszkva, 1972.;

Battifol, H.: Traité élémentaire de droit international privé. Paris, 1955.; *Bergman*, A.: Internationales Ehe- und Kinderschaftsrecht. Frankfurt/am Main. [folyamatos kiadvány]; *Bourbousson*, E.: Traité général de la nationalité dans les cinq parties du monde. Paris, 1931.; *Giese*, V.: Staatrechtliche Grundlagen des deutschen Verfassungen = Ausländische Verfassung-Systeme. Wiesbaden, 1956.; *Schätzel*, W.: Das Deutsche Staatsangehörigkeitsrecht. Berlin, 1958.; *Slezak*, L.: Geltende Staatsangehörigkeitsgesetze. Das Staatsangehörigkeitsrecht von Ungarn. Frankfurt/am Main, 1959.; *Weiss*, A.: Traité théorique et pratique de droit international privé, Tome 1. De la nationalité. XVI. Paris, 1894—1905.; *Weiss*, P.: Nationality and statlessness in international law. London, 1956.

Bajáki Veronika

ÁLLAMSZERVEZET FELÉPÍTÉSE (SZERKEZETE) I. Az államszervezet fogalma (382.) — II. Az államszervezettel kapcsolatos politikai-jogi gondolkodás fejlődése (384.) — III. Az államszervezet szervezeti és működési elvei (387.) — IV. A szocialista álllam szerveinek fő típusai és rendszere (389.)

I. Az államszervezet fogalma.

Az állam szervezeti és működési (módszertani) oldalát figyelembe véve az államforma általános fogalmának egyik összetevője, eleme maga az államszervezet (az államrend; az államrendszer; az államszervezet).

Az államszervezet fogalmát *Lenin* meghatározásának figyelembevételével tudjuk pontosan körvonalazni. Lenin a szervezet szót kétféle értelemben használta, *szűk értelem*ben az emberi közösségnek egy akár egészen lazán különálló sejtjét jelenti. *Tág értelem*ben pedig ilyen sejteknek egyetlen egésszé tömörült összességét érti alatta. Az állam tehát egyidőben a szervezetek összessége (a szó szűk értelmében) és a társadalmi szervezet egy fajtája (a szó tágabb értelmében).

Az állam mint szervezet (intézmény; mechanizmus; gépezet) sajátos szervek rendszere. Mint szervezetnek fő vonásai a következőkben foglalhatók össze:

a) Az uralkodó osztály specifikus szervezete, ami azt jelenti: az emberek különleges csoportjaiból áll, akikre az uralkodó osztály rábízza osztályakaratának hivatalos kifejezését, tehát ez a csoport egészében az uralkodó osztályt szolgálja, mint az állam hivatalnokaiként jelentkezik; e külön csoportok egységes cél által összekapcsolt különböző részekből állnak, amelyekre egységesen kötelező fegyelem érvényes;

az emberek viszonyai e jogi normákban foglalt konkrét jogok és kötelezettségek teljesítésén alapulnak, amelyek elvonatkoztatottak azok személyi, családi és más viszonyaiktól.

b) Az uralkodó osztály e specifikus szervezete hatalommal rendelkezik, ami azt jelenti, hogy részei meghatározott hatáskörrel rendelkeznek, ami feltétele a konkrét feladatok elvégzésének, ezek jogi normák és hatáskörök szerinti realizálása nemcsak jog, hanem kötelesség is; hogy a különböző részek hatáskörükben különböző aktusokat hoznak, amelyek különböző típusúak és amelyek kötelezőek az összes alárendelt részek és a lakosság részére is; kötelező jogi jelleggel rendelkeznek és azok végrehajtása kötelező; a különböző hatáskörben kiadott aktusok végrehajtásának kötelezettsége a kényszer alkalmazásának lehetőségére támaszkodik; ezek a csoportok anyagi bázissal rendelkeznek tagjaik eltartásához, funkcióik teljesítéséhez, s mivel ezt közvetlenül nem ők termelik, szükséges megfelelő bevételről gondoskodniok a lakosságtól.

c) Az uralkodó osztály specifikus szervei tevékenységében az adott állam funkciói fejeződnek ki, ami azt jelenti: az egyes szervek az egész társadalom nevében lépnek fel; tevékenységüket különböző formában gyakorolják, amelyek közül alapvető a jogalkotás és a jogalkalmazás.

d) Az uralkodó osztály specifikus szervei a munkamegosztás külön ágát képezik és viszonylagos önállósággal rendelkeznek, ami azt jelenti: hogy ezeknek a szerveknek önálló, belső fejlődésük van, amelyben a megszakítottság dominál és a folytonosság a viszonylagos; hogy a specifikus szervek tevékenységében ellentétes tendenciák érvényesülhetnek pl. a demokratizmus és a centralizálás; tevékenységükben torz és beteges tünetek léphetnek fel, elszakadhatnak az uralkodó osztály érdekében a társadalmi fejlődéstől, vagy vezetési módszereik egyoldalúvá válhatnak; hogy a társadalmi fejlődés akadályozójává is válhatnak, ha nem is kerülnek azzal teljesen szembe; hogy elidegenedés következhet be, azaz a specifikus szervek működésükkel akadályozhatják az ember személyiségének fejlődését, az egyén képességeinek kibontakoztatását az egyes társadalmi osztályok és rétegek vonatkozásában, ami folyhat az osztályelnyomó funkcióból, a különböző társadalomellenes jelenségek megakadályozására irányuló tevékenységekből, a bürokratikus elkülönülésekből vagy privilégium biztosításából egy meghatározott társadalmi réteg számára.

e) Az állam mint szervezet a tartalom és forma viszonylatában: *a forma.* Az állam *mint szervezet tartalma:* az állam lényege, amely azt fejezi ki, ami minden államra közös, annak felépítését meghatározó belső összefüggés. Az államnak gondolatilag kettős oldala van: egy *jelenség-oldala,* ez a szervezet és a *lényegi-oldala,* ez az állam osztálytartalma, s a kettő elszakíthatatlan kapcsolatban van egymással.

Az államszervezet sajátos szervek rendszere. Egyidőben tehát a szervezetek összessége és a társadalmi szervezet egy fajtája. Az *állami szerv fogalmát* többféle szempontból tárgyalhatjuk. *Szociológiai megközelítés*ből azon személyeket vagy személycsoportokat jelenti, akiknek, illetve amelyeknek működése az állam tevékenységének minősül. *Jogilag az állami szerv* az alábbiakkal jellemezhető: az állami szerv része az állami mechanizmusnak, az állam nevében jár el, annak funkcióit valósítja meg; ezt az állami tevékenység meghatározott fajtája útján látja el; feladatait állami közhatalom segítségével valósítja meg.

Az állami szerv az államapparátus különálló része (szervezeti egysége), amely a jog által meghatározott állami feladatok végrehajtására hivatott az államot megillető főhatalomból következő eszközök alkalmazása mellett.

Az állami hatalom az államszervezeten keresztül realizálódik, egységes fogalma differenciálódik az államszervezet struktúrájától függően. Ugyanis nem lehet azonosítani az államhatalmat az államszervezettel. Az *államhatalom szélesebb* és átfogóbb jelenség, mint az államszervezet. Az államhatalomtól függ (amely végső soron az uralkodó osztály érdekét kifejező akarat) az államszervezet felépítése és működése. *Az államszervezet funkciója:* az államhatalom által hozott döntések végrehajtása.

Az állami szervek vizsgálatánál ismert olyan nézet is, amely szerint van az állami szerveknek *tágabb és szűkebb felfogása. Szűkebb, jogi értelem*ben nem minősül állami szervnek az az állami intézmény, vállalat stb., amely közhatalmat, állami kényszert nem gyakorolhat. Nem tekintik szorosan vett állami szerveknek azon szerveket sem, amelyek az ún. *hivatali szervek* csoportjába tartoznak. Ezeket az jellemzi, hogy nem rendelkeznek hatáskörrel, államilag kikényszeríthető döntéseket nem hozhatnak. *Fő funkciójuk* a testületi szervek segédszerveiként azok aktusaihoz, döntéseihez szükséges előkészítő elemző munkák elvégzése. Formális jogi megközelítésből a fenti csoportosítás helytálló, azonban a hivatali szervek tényleges hatását, szerepét, felépítését tekintve tartalmilag ezek sem rekeszthetők ki az állami szervek sorából.

Az állami szervek rendkívül sokfélék lehetnek. Megkísérelhető az állami szervek általános osztályozása annak figyelembevételével, hogy az államhatalom belső struktúrájának bármiféle sematikus felosztása sem moshatja el az állami funkció osztályjellegét.

Az állami szervek osztályozása történhetik tekintettel: a szervek felépítésére, működési időtartamuk és létrehozási módjuk szempontjából, a szervek kompetenciája szempontjából, egymáshoz való kölcsönös viszonyuk figyelembevételével.

f) Az állam olyan sajátos szervezet, amely a politikai uralom eszközét jelenti, olyan szerve-

zet, amelynek segítségével az államhatalom, az állam mindennapi tevékenysége gyakorlatilag megvalósul. A „mechanizmus" vagy „gépezet" kifejezés jelzi, hogy az állam különböző részekből tevődik össze. A mechanizmus kifejezés azt is jelzi, hogy az állami szervezet a maga egészében eszköz azoknak a céloknak az elérésében, amelyeket azok tűznek ki részére, akik az adott mechanizmust irányítják.

Az állami mechanizmus egyes oldalainak és szerveinek vizsgálatával számos tudományág foglalkozik, így az államigazgatási jog, az államjog és a pénzügyi jog. Az *államelmélet* elsősorban az államgépezet általános vonásait tárja fel és kimutatja annak fejlődéstörvényeit.

Összevetve a szocialista állam gépezetét a kizsákmányoló államgépezettel, a leglényegesebb első következtetés az, hogy a *szocialista államgépezet gyökeresen ellentéte* a kizsákmányolónak.

Osztálytartalmát tekintve a szocialista államgépezet a munkásosztály és a parasztság eszköze, az egyetemes népi állam időszakában az egész nép eszköze. A kizsákmányoló állami gépezet ezzel szemben a kisebbség uralmának eszköze a többség felett.

Gazdasági alapját tekintve a szocialista államgépezet a leghaladóbb gazdasági alapon fejlődik ki, a dolgozó osztályok közötti testvéri együttműködést tükrözi. A kizsákmányoló állam gépezetének gazdasági alapjában a vagyonos osztályok uralmának és a vagyontalan osztályok alárendeltségének viszonyai tükröződnek.

*Funkcionális megközelítés*ből a szocialista állam gépezetében a fő helyet azok a szervek foglalják el, amelyek a gazdaság, a kulturálisnevelő tevékenység szervezésével foglalkoznak.

A kizsákmányoló állam gépezetében fő helyen az erőszak és az elnyomás szervei találhatók.

Történelmi perspektíváját tekintve a burzsoá államgépezetet szétzúzza a szocialista forradalom, és így kerül le a társadalmi élet színpadáról. A szocialista állam gépezete fokozatos elhalás útján tűnik el a társadalom életéből. Megszűnéséhez szükséges objektív és szubjektív feltételeket tudatosan önmaga teremti meg.

g) A szocialista államelmélet különbséget tesz az osztálydiktatúra mechanizmusának egésze és az állami mechanizmus között. Viszonyuk az egész és a rész kapcsolataként jelentkezik. Így nem azonosítható a proletárdiktatúra mechanizmusa sem az állami mechanizmussal. A proletariátus diktatúrájának gépezete felöleli a marxista pártot, valamint az egyéb politikai, társadalmi szervezeteket, továbbá a szűkebb értelemben vett államapparátust, amely a hatalom eszközeivel rendelkezik, tehát jogot alkot és kényszert alkalmaz.

Az államgépezet tehát az állami szervekből tevődik össze mint intézményekből, valamint különböző kisegítő intézményekből, amelyek előkészítik és megszervezik a szervek határozatainak végrehajtását.

A szocialista állam szerveit a marxista—leninista állam- és jogelmélet a *következőképpen osztályozza:* az államhatalom szervei; az államigazgatás szervei, a bírósági és az ügyészségi szervezet.

Az államszervezet vázlatára vonatkozó jogi rendelkezések elsősorban a *szocialista államok alkotmányában* kapnak helyet. Ennek jelentős hatása van a szocialista államszervezetre, eredményeként nő az államszervezet stabilitása, hiszen az alaptörvény rendelkezéseinek megváltoztatása külön jogi és politikai garanciákkal körülbástyázott. A szocialista alkotmány azonban *nem tartalmazhatja a teljes állami szervezet rögzítését.* Az alkotmányos rendezés csak az államszervezet legfontosabb elemeire, ezek egymáshoz való kapcsolatára, fő hatásköri rendezettségükre korlátozódik. Az alkotmányi rendszer egyidejűleg biztosítja a *szocialista államszervezet stabilitását és dinamikus fejlődését.*

A szocialista állam mint szervezet vizsgálata az általános szociológia, de az ún. speciális szakszociológia oldaláról is lehetséges, mert az ott felvetett problémák a szocialista államnak mint szervezetnek összefüggésében is jelentkeznek. A szocialista állam kettős természetéből adódóan a következő problémák jelzése indokolt, tekintettel arra, hogy a szocialista állam is társadalmi csoport: a szocialista államon belül kialakult sajátos érdek; a szocialista államon mint szervezeten belül kialakult státus és szereppozíciók jelentősége; a szocialista államon mint szervezeten belüli informális struktúra szerepe, jelentősége; a szocialista államszervezetben mint szervezeten belül kialakult informális normák hatása.

Ebbe a körbe sorolhatók még az állammal mint szervezettel összefüggő problémák: a vezető és a beosztott viszonya; a szervezet és az egyén viszonya; az állami szervezet határozatainak intézményesített kerete, a határozat társadalmi strukturáltsága; az állam mint szervezet tagozódásából adódó szociológiai problémák, különösen a képviseleti és az igazgatási szervek viszonyában.

II. Az államszervezettel kapcsolatos politikai-jogi gondolkodás fejlődése.

Az államszervezet mivoltát a politikai tudomány egyes korai képviselői is felismerték. Az ókori filozófusok közül *Arisztotelész* megállapításai váltottak ki maradandó hatást a későbbi politikai és jogi gondolkodásban. Arisztotelész megpróbálkozott az egyes állami tevékenységi formák egymástól való elválasztásával; meghatározta, mely szervek tudják legalkalmasabban betölteni az állam funkcióit. A munkamegosztás fejlődése, az állami szervek fokozottabb differenciálódása a középkorban megteremtette annak feltételét, hogy az államszervezettel kapcsolatos mélyebb tudományos vizsgá-

lódás meginduljon. Ennek kezdete a polgári felvilágosodás irodalmában található. A feltörekvő burzsoázia gazdasági hatalma mellett osztozni kívánt a feudalizmus erőivel a polgári hatalomban is. Ennek a politikai törekvésnek a pontos megfogalmazását adták a felvilágosodás gondolkodói az államszervezet tekintetében is. Az állam belső tagozódását főképpen J. *Locke* tárta fel. Locke nézeteiben tükröződik, hogy tulajdonképpen a burzsoázia felső rétegének érdekeit képviseli. A burzsoázia számára ebben az időszakban a legmegfelelőbb az alkotmányos monarchia államszervezete. Locke legfőbb munkájában, az „Értekezések a polgári kormányzatról" című művében foglalja össze a hatalommal és az államhatalommal kapcsolatos nézeteit. Kifejtette, hogy az államhatalomnak három része van: törvényhozó, végrehajtó és külügyi, valamint föderatív hatalom, tehát az államhatalom nem egységes. Különválasztotta a végrehajtó hatalmat a törvényhozástól; a végrehajtó hatalomnak számot kell adni tevékenységéről — Locke szerint —, azt a törvényhozó hatalom helyettesítheti, meg is büntetheti azokat, akik a törvénnyel ellenkező szellemben tevékenykednek.

Ch. *Montesquieu* már radikálisabban fogalmazta meg az osztályának érdekeit tükröző államszervezeti modellt, mint Locke. A „Törvények szelleméről" c. munkájának VI. fejezetében határozottan állást foglal az abszolút monarchia ellen: „... a fejedelmek, akik önkényuralmat akartak gyakorolni, mindig azzal kezdték, hogy minden hatóságot a maguk személyében egyesítettek."

A politikai szabadság érdekében olyan kormányzatra van szükség, amelyben háromféle hatalom van. Az *első hatalom* által a fejedelem vagy a hatóság bizonyos időre vagy egyszer s mindenkorra törvényeket alkot; módosítja vagy eltörli a fennálló törvényeket. A *második hatalomnál* fogva a fejedelem békét köt vagy háborút indít; követeket küld vagy fogad, fenntartja az állambiztonságot és megelőzi az ellenséges betöréseket. A *harmadik hatalomnál fogva* a fejedelem megszünteti a bűncselekményeket, vagy ítélkezik a magánosok jogvitáiban. Az utóbbit bírói hatalomnak, az előbbit pedig egyszerűen az állam végrehajtó hatalmának nevezhetjük.

Montesquieu az önkényuralmi rendszer korlátozását követelte az emberi szabadság biztosítása érdekében. Az államhatalmi ágak megosztására vonatkozó tételei nagy hatást fejtettek ki a burzsoá államszervezeti modellek létrejöttére, bár gondolatait a hatalomra került burzsoázia nem valósította meg maradéktalanul.

A *marxizmus klasszikusai* túlhaladták a megelőző korok gondolkodóinak megállapításait. *Marx* ifjúkori munkáiban elemezte az államforma és ezzel összefüggésben az államszervezet kérdéseit. Pozitívnak tartotta *Hegel*nek azt a felfogását, mely szerint az állam organizmus, azaz különböző szervek, illetve funkciók együttese. Fiatalkori műveiben elemezte Marx a *képviseleti szervezeteket* és a bürokráciát is, vagyis az igazgatási apparátust. Feltárta, hogy az abban felszólaló küldöttek nem az egyén érdekeit, hanem a különböző rendek vagy osztályok érdekeit fejezik ki. Marx szerint a *bürokráciá*nak — mint az igazgatási apparátus létezésének — oka abban keresendő, hogy a társadalom különálló érdekekkel rendelkező csoportokra tagozódik. Célja abban áll, hogy egyesítse és egy célnak alávesse az egymással szemben álló, magánérdekekkel rendelkező csoportokat.

Marx és Engels munkásságában gyökeres változás következett be 1847-ben. E döntő fordulat után kialakuló jogi-politikai nézeteik között azonban továbbra is központi helyet foglalnak el az államhatalom és az államszervezet kérdései. *Engels* az Anti-Dühringben állapította meg: „Mindaddig, amíg az igazán dolgozó népességet szükséges munkája olyannyira igénybe veszi, hogy nem marad ideje a társadalom közös ügyeinek (munkavezetés; államügyek; jogi ügyek; művészet; tudomány stb.) ellátására, addig mindig fenn kell állnia egy különös »osztálynak«, amely a valóságos munka alól felszabadítva ezeket az ügyeket ellátja." Más helyütt fejtette ki, hogy „az e funkciók végzésével megbízott emberek a társadalmon belüli munkamegosztás új ágát alkotják". Gunohoz írt levelében megállapította, hogy „az államhatalom nem egyéb, mint az a szervezet, amelyet az uralkodó osztályok — földbirtokosok és tőkések — azért hoznak létre, hogy a társadalmi előjogaikat megvédjék". Marx munkásságának ebben a szakaszában különösen a *végrehajtó hatalom* kérdéseit vizsgálta. A „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" című munkájában bírálta annak túlburjánzott, óriási, bürokratikus és hatalmi szervezetét, amely még az abszolút monarchia idején, a feudalizmus hanyatlásakor keletkezett.

Marx és Engels műveikben nemcsak a fennálló kizsákmányoló állam kritikáját adták meg, hanem felvázolták az eljövendő proletárállam körvonalait is. Marx kifejtette, hogy a proletariátus nem veheti egyszerűen birtokába és nem hozhatja létre ezzel politikai uralmát anélkül, hogy a burzsoá államgépezetet szét ne zúzná. A proletariátusnak, Marx szerint, olyan *új államgépezetet* kell kialakítania, amely számára nem szükségesek az államhatalom bürokratikus katonai központosítása. A proletariátus diktatúrájának nincs szüksége a régi államgépezetre, amely lényegénél fogva ellenforradalmi. Tehát olyan, *minőségileg új államgépezetet* kell kiépíteni a hatalom megragadása után, amely lényegét és alapját a dolgozó tömegek részvétele jelenti.

Marx és Engels államszervezetre vonatkozó nézeteinek helytállóságát igazolták a *Párizsi Kommün* tapasztalatai. Ezeket elemezve Marx

bebizonyította, hogy a Kommün fennállásának rövid ideje alatt *teljesebb demokráciát* valósított meg a nép számára, mint a polgári parlamentáris demokrácia. A Kommün *egyesítette* a törvényhozó és végrehajtó hatalmat; bevezette a hivatalnokok leválthatóságát és választását; megszüntette privilégiumaikat, felelőssé tette őket a nép előtt, megszervezte a munkások felfegyverzését.

Marx és Engels államszervezetre vonatkozó gondolatait *Lenin* fejlesztette tovább. Lenin megállapításaiban abból indult ki, hogy az állam formai oldalról megközelítve gépezet, illetve szervezet, amelynek formái rendkívül változatosak lehetnek. Az állam — írta — gépezet, amely arra szolgál, hogy az egyik osztály elnyomja a másikat, hogy az egyik osztály iránti engedelmességre kényszerítse a többi alárendelt osztályt. E feladatok ellátására az államszervezetet sajátos módon kell felépíteni. A kizsákmányoló államszervezetet részletesen elemezte „A három alkotmány, avagy az államrend három formája" című munkájában.

Lenin nemcsak a kizsákmányoló államszervezet marxista bírálatát végezte el, hanem alkotóan továbbfejlesztette a marxizmus klasszikusainak a jövendő proletárállam szervezetére vonatkozó nézeteit. Lenin a szocialista államszervezet felépítését a Párizsi Kommün mintájára képzelte el. Ezt összegezte az „Állam és forradalom" című munkájában. A megállapításai közül az alábbi legfontosabbak emelhetők ki.

A szocialista államszervezeten belül az igazgatási apparátust feltétlenül *alá kell rendelni* a választott képviseleti szerveknek és biztosítani kell a *nép közvetlen* részvételét nemcsak a választásokban, hanem az igazgatásban is.

Minden tisztviselőt *választani kell* és azokat a választók bármikor visszahívhatják, illetve minden kedvezményt, pl. az átlag munkásbért meghaladó fizetést, meg kell szüntetni számukra.

Az állandó hadsereget fel kell vál[illegible]ni a népi *milíciák*nak.

A fenti elvek a Kommün felépítésének *alapelvei* voltak és betartásuk Lenin szerint biztosította volna a munkásosztály uralmának megtartását, azt, hogy a tisztviselők a forradalmi nép érdekeit valósítsák meg, hogy azok ne idegenedjenek el a néptől. Ez az államszervezet biztosíthatta volna a néptömegek aktivitásának fennmaradását, azt, hogy a nép és az államszervezet közötti ellentmondás ne alakuljon ki. *Lenin* azt remélte, hogy a szocialista államszervezetben minden szervezet a szovjetek ellenőrzése alatt működik majd. Az adott társadalom történeti feltételei közepette, amelyek között a fiatal szovjet állam létrejött, Leninnek az „Állam és forradalom"-ban vázolt elképzelései csak részben valósulhattak meg.

Nem lehetett azt biztosítani, hogy *valamennyi, a vezetés tárgyát képező döntés* a szovjeteken belül történjen. Ennek eredményeként a szovjeteknek mint népképviseleti szerveknek a hatásköre korlátozódott, hiszen a legfontosabb döntéseket a központi szervek hozták meg. Nem valósult meg az sem, hogy *valamennyi szervezet alá lesz rendelve* a szovjetek ellenőrzésének, ugyanis különböző szervek a szovjetektől függetlenül jöttek létre. Nem realizálódott a *népi milíciára való áttérés* sem, hiszen a fegyveres intervenció visszaverése miatt szükség volt állandó hadseregre. A forradalom győzelme után a termelés és a fogyasztás szervezése széles körű munkamegosztást és szakképzettséget követelt meg. Emiatt a központi adminisztratív és gazdasági szervek jelentősége megnőtt. Ezeket a funkciókat a szovjetek nem vették át, és szüksége volt a fiatal szovjet államnak a régi szakemberek jelentős részére is. Ennek következtében nem valósulhatott meg az az elv, hogy még a legmagasabb közhivatalnok sem kaphat munkájáért nagyobb bért, mint egy átlagos szakmunkás. *Lenin* ezeket az eltéréseket olyan *kompromisszumoknak* tekintette, amelyek elkerülhetetlenek annak érdekében, hogy a szovjetek állama fennmaradjon és teljesíteni tudja feladatait. Az eltérések okait maga fejti ki „A proletárforradalom és a renegát Kautsky" című munkájában. Kiemelte, hogy az elmélet realizmusánál mindig figyelembe kell venni az *adott társadalmi történeti helyzetet*, azt azonban ebben a munkájá[illegible]ban is kiemelte, hogy a szocialista forradalom során elkerülhetetlen a régi államgépezet megsemmisítése.

Lenin megállapításai vetették meg az *új típusú szocialista bíróság és ügyészség* szervezetének és működésének alapjait is. A bírósági szervezet forradalmi átalakulásának folyamatát Lenin „A szovjethatalom soronlevő feladatai" című cikkében fejtette ki. Kiemelte fenti munkájában, hogy „A bíróság a kapitalista társadalomban javarészt az elnyomás apparátusa, a burzsoá kizsákmányolás apparátusa volt. A proletárforradalom feltétlen kötelessége ezért, nem az igazságszolgáltatási intézmények reformálása volt (erre a feladatra szorítkoztak a kadetok és a fejbólintó jánosaik, a mensevikek és a jobboldali eszerek), hanem az, hogy teljesen megsemmisítse azokat, alapjában elsöpörje a régi igazságszolgáltatást és annak gépezetét. Az Októberi Forradalom ezt az elengedhetetlen feladatot teljesítette, mégpedig sikerrel teljesítette."

Az új bíróságok szervezetével kapcsolatban Lenin megállapította, hogy azok olyan elven épüljenek ki, amelyben tükröződik, hogy a dolgozó osztályok vesznek részt az állam kormányzásában.

A kettős alárendeltségről és a törvényességről szóló munkájában dolgozta ki Lenin a *szocialista ügyészség* szervezetének és működésének elméleti alapjait. Lenin az ügyészség felépítését fontos politikai kérdésnek tekintette, a centrá-

lis szervezetet támogatta az úgynevezett „kettős alárendeltség" megvalósítását szorgalmazókkal szemben. Álláspontját a Politikai Irodához küldött levelében így indokolta: „Ezért javaslom a Központi Bizottságnak, hogy vesse el jelen esetben a 'kettős' alárendeltséget, mondja ki, hogy a helyi ügyészi hatalom csakis a központnak legyen alárendelve, hagyja meg az ügyészi hatalomnak azt a jogát és kötelességét, hogy a helyi hatóságok minden néven nevezendő határozata ellen e határozatok vagy rendelkezések törvényessége szempontjából óvást emeljen, de ne legyen joga felfüggeszteni azok végrehajtását, hanem kizárólag csak arra legyen joga, hogy az ügyeket bíróság elé vigye."

Foglalkozott Lenin a *szocialista államszervezet* és a *nemzeti kérdés* kapcsolatával. Kezdetben a centralizmust tekintette a nemzeti kérdés szocialista megoldásának, később jutott el a föderatív megoldás támogatásáig. Ugyancsak mindig ragaszkodott a nemzeti önrendelkezési jog biztosításához.

III. Az államszervezet szervezeti és működési elvei.

Az államszervezet felépítését és annak működését nagymértékben befolyásolják az *uralkodó osztálynak az államszervezettel kapcsolatos elképzelései*. Ezeket az államszervezetre vonatkozó szervezeti és működési alapelvekbe sűríti bele.

A kizsákmányoló társadalmak államának egyik leglényegesebb jellegzetessége, hogy *elidegenedik* a lakosság többségétől, főként a dolgozó osztályoktól. Az állam szervezete és működése egyaránt elmélyíti ezt a folyamatot. A bürokratikus centralizmus elve és gyakorlata azt eredményezi, hogy a lakosság döntő többsége nem látja át az állami szervek munkáját, nem tud bekapcsolódni azok tevékenységébe. Az állampolgárokban mindez azt a látszatot kelti, hogy az állam szervei és alkalmazottai *nem tartoznak felelősséggel* döntéseikért a lakosságnak. Az állam a társadalom legtöbb tagja számára a kapitalizmus viszonyai között *megközelíthetetlen hatalom*, idegen, megváltoztathatatlan *társadalmi erő*. A *polgári felvilágosodás* államszervezeti elvei háttérbe szorultak, ennek legjellemzőbb kísérő jegyei a *parlamenti tevékenység* egyre nagyobb függetlenítése a választók tényleges akaratától, egyre *fokozódott a* parlamenti döntések manipulálása, és folyamatosan csökkent a választott szervek hatásköre.

a) A szocialista államszervezet egyik legfontosabb alapelve a *demokratikus centralizmus*. Érvényesülése nem korlátozódik a szocialista társadalomban csupán az államszervezetre, meghatározza a társadalmi szervezetek felépítését is. Az államszervezet egészét tekintve a *demokratikus centralizmus alapkövetelményeinek* a következőket tekinthetjük: a képviseleti szervek *legszélesebb demokratizmuson alapuló* megalakítása; az államhatalom egysége; az összes állami szervek feltétlen alárendelése az államhatalmi szerveknek; a szervezet olyan felépítése, amelyen belül egyaránt *érvényesül a közvetett és közvetlen demokrácia* is, a *központi vezetés* érvényesülése; az alsóbb szervek alárendelése a felsőbb szerveknek; az *alsóbb szervek önállósága*.

A marxista államelmélet a demokratikus centralizmus elvét megvédelmezte a revizionista, opportunista, valamint a szektás-dogmatikus nézetekkel szemben. *Lenin* fejtette ki legrészletesebben a demokratikus centralizmus tudományos törvényét. Szembeállította azt a bürokratikus centralizmussal és az anarchizmussal. Azt írta: „Mi a demokratikus centralizmus mellett vagyunk és jól meg kell érteni, milyen messzemenően különbözik a demokratikus centralizmus egyrészt a bürokratikus centralizmustól, másrészt az anarchizmustól." A bürokratikus és anarchista nézetek nemcsak ideológiai téren léptek fel, hanem érvényesültek az államépítés gyakorlati munkájában is. A bürokratikus centralizmus hívei gyakran a demokratikus centralizmus elvét hirdették, az alkalmazott államszervezeti megoldások azonban attól eltértek. A *személyi kultusz* éveiben megnyilvánuló túlzott centralizálás következménye a demokrácia korlátozása lett. Csökkent az alsóbb fokú szervek önállósága, nem érvényesült helyesen az államhatalmi szervek szerepe az államigazgatás irányításában. Mindez kifejezésre jutott a képviseleti és a közvetlen demokrácia sorvadásában és a *bürokratikus módszerek* meghonosodását eredményezte.

A szovjet hatalom első éveiben jelentős ideológiai és gyakorlati politikai harcot kellett megvívni az anarchista nézetek képviselőivel. Az *anarchisták elvetették* a szocialista állam szükségességét, a központi irányítást, az egységes állami fegyelmet. A *revizionizmus* a társadalom centralizált vezetése ellen indított támadást, a központi irányítást azonosította a bürokratizmussal.

A *demokratikus centralizmus tartalma* abban összegezhető, hogy olyan egységes állami szervezet kialakítására van szükség, amelynek tevékenységében aktívan *közreműködnek* a dolgozó osztályok, majd fejlődésének magasabb fokán az egész nép. Mindkét követelmény egymással szoros, elválaszthatatlan kapcsolatban áll. Ugyanakkor a történelmi, társadalmi feltételeknek megfelelően a demokratizmus és a centralizmus aránya eltolódhat, ezek egyensúlyát tehát mindenkor az adott gazdasági-társadalmi viszonyokhoz képest kell vizsgálnunk.

A demokratikus centralizmus elve konkrét szervezeti formákban, a hatáskörök elosztásában, az irányítás konkrét módszereiben fejeződik ki. Érvényesülésének az állami szervezetben szervezeti és hatásköri biztosítékai vannak. Az irodalomban kialakult általános álláspont alapján ezek közül a következő legfontosabbak emelhetők ki.

aa) A centralizmus általános biztosítékai.

Minden, az alkotmányos hierarchiában felsőbb fokon elhelyezkedő állami szerv — hatáskörének korlátain belül — felettese az alsóbb szerveknek, így azok számára kötelező rendelkezéseket bocsáthat ki.

A felsőbb szervek az alárendelt szervek működését legtöbbnyire egyedi aktussal is befolyásolhatják, irányíthatják.

Az alsóbb szerv köteles gondoskodni a felsőbb szerv határozatainak végrehajtásáról.

Alsóbb szerv nem hozhat létre olyan aktust, amely ellentétben állna a felsőbb szerv korábbi aktusaival.

A felsőbb szerv megcáfolhatja, megsemmisítheti az alsóbb szervek rendelkezéseit (esetleg jogszabályban meghatározott feltételek megléte esetében).

Az alsóbb szervek tevékenységüket a felsőbb szervek által kiadott vagy jóváhagyott ügyrend alapján kötelesek végezni.

ab) A demokratizmus általános biztosítékai.

Az állami szervezet minden részlegét közvetlenül vagy közvetve, a lakosság politikai jogokban részesülő része hozza létre.

A népképviseleti szervek az azonos fokon álló egyéb szervek felett állnak és azokat helyi vonatkozásban irányítják.

Minden szervnek önálló hatásköre van, ezt tőlük csak jogszabállyal lehet elvonni.

A választott népképviseleti szervek nemcsak saját működésükről kötelesek beszámolni választóiknak, hanem az általuk létrehozott szervek működéséről is. Így a választók közvetlenül vagy közvetve irányítják, befolyásolják az állami szervezet egészét.

Az alsóbb, különösen pedig a helyi szervek kezdeményezési, észrevételezési jogát jogszabályok biztosítják.

A demokratikus centralizmus érvényesülése *gazdasági szempontból* is szükséges a szocialista társadalom építésében, ahol a termelőeszközök társadalmi tulajdona megköveteli a központi tervezés és vezetés mellett a tömegek alkotó kezdeményezését is. A demokratikus centralizmus tehát összefügg a szocialista gazdaság lényegével, annak tervszerűségével. A demokratikus centralizmusnak kell biztosítania az államban az *általános vezetés és tervezés egységét* és lehetővé kell tenni a helyi szervek számára hatáskörük és illetékességük keretei között az önálló cselekvést, a kezdeményező készséget.

A szocialista államszervezet működésének jellemző vonása, hogy az állami szervek irányításában, ellenőrzésében közvetlen vagy közvetett módon az állampolgárok is részt vesznek. Ez tükröződik a *szocialista demokrácia* elvének az államszervezetben történő megvalósításában. A szocialista államban a nép egyre fokozódó részvétele az állami munkában, az állami tevékenység minden területére kiterjed. Ez a folyamat egyben a *társadalmi önigazgatás* kialakulásának folyamata is. Az általános szocialista demokrácia kifejlesztése az államszervezetben *két alapvető úton* történik: *egyrészt* az állami szervezeten belül, a társadalom tagjainak az állami szervek munkájába való bevonásával, *másrészt* az egyes állami feladatok társadalmi szerveknek történő fokozatos átadása révén. A szocialista demokrácia mindkét fejlődési formájának nagy jelentősége van. Jelenlegi társadalmi fejlettségi szintünknek az első megoldási forma felel meg jobban. Ez a felismerés tükröződik a jogi szabályozás fejlődésében is. A tanácstörvény, az alkotmánymódosítás új, közvetlen demokratikus formákat teremtett. A különböző tömegszervezetek munkája a dolgozók nagy csoportjait kapcsolja be az állami munkába, hiszen a tömegszervezetek részt vesznek a legfontosabb központi és helyi állami döntések kialakításának folyamatában. Nagy jelentőségű az alkotmány új rendelkezése, amely alapján az állampolgárok a közügyek intézésében közvetlenül is részt vehetnek munkahelyükön és lakóhelyükön.

A szocialista demokratizmus megvalósításának egyik eszköze a *decentralizálás*. Ennek következtében a döntéshozatal egyre inkább annál az állami szervnél történik, ahol a döntéshez szükséges legtöbb információval rendelkeznek.

b) Az irodalomban több helyütt külön alapelvként emelik ki a *tervszerűség elvét*. A szocialista államszervezet egyik legfontosabb működési elveként tartják számon. A tervszerűség nagyon szoros kapcsolatban van a demokratikus centralizmussal, érvényesülésének tényleges alapja a termelőeszközök társadalmi tulajdonán alapuló szocialista tervgazdaság. Az állami élet egész területén a különböző szervek meghatározott terv szerint végzik munkájukat. Ennek egyik része a központi szervek által előírt tevékenységet tartalmazza, másik részét a területi, helyi szervek önállóan alakítják ki a központi tervek és a helyi körülmények, adottságok figyelembevételével.

A *tervszerűség tudományos szemlélet* is, azt is jelenti, hogy a szocialista társadalom építése során tudatosan számításba veszik a társadalom alapvető fejlődéstörvényeinek érvényesülését. Ez határozza meg az államszervezet minden elemének, egységének munkáját is. Csak így állítható az állami szervezet a társadalom, a lakosság szolgálatába.

c) Fontos működési alapelvnek kell tekintenünk a szocialista államszervezetben a *törvényesség érvényesülését*. A törvényesség általános politikai előfeltétele az olyan demokratikus politikai rendszer, melyben elismertek és biztosítottak az állampolgári jogok. Mindez az államszervezet vonatkozásában úgy nyilvánul meg, hogy az állam belső működése jogilag rendezett, tehát az államszervezet alkotmányosan működik, és törvényesen rendezett az állami szervek és az állampolgárok kapcsolata. A törvényesség tartalmazza az állami szervek szabályszerű léte-

sítését, működését, a jogalkotó és a jogalkalmazó szervek előírás szerinti ténykedését. Tartalmazza továbbá az állampolgári jogokat, a törvény előtti egyenlőség elismerését, a védelemhez való jogot, az ártatlanság vélelmét stb. Mindezen követelményeket a *szocialista törvényesség* magasabb szinten foglalja magába és a társadalom döntő többsége számára biztosítja. A szocialista társadalom megteremti a törvényesség érvényesülésének materiális feltételeit.

d) Az osztálydiktatúra mechanizmusa szélesebb, mint az államszervezet, számos olyan eleme van, amelyek segítik az állami szerveket a maguk sajátos eszközeivel az osztálydiktatúra megvalósításában. A szocialista társadalmi rendszerben a *munkásosztály marxista—leninista pártja a társadalom vezető ereje.* Ennek következményei érvényesülnek az „államszervezet" vonatkozásában is. A *párt vezető szerepének egyik sajátossága* az, hogy általános, elvi iránymutatásainak kidolgozásában azok az állami és társadalmi szervek is részt vesznek, akiknek az irányítás szól. Ugyanakkor a marxista—leninista párt irányító szerepe nem jelent a szocialista jog szerint előírt hierarchikus viszonyt az állami, társadalmi szerveket illetően. A párt vezető szerepe jogi szabályozás nélkül is érvényesül, elsősorban a politikai eszközökkel.

A kommunista párt a proletárdiktatúra egyik legfontosabb eszköze. Ez azonban nem jelent pártdiktatúrát. A párt nem helyettesítheti az államot, a párt különböző szervei nem rekeszthetik ki a feladatok végzéséből az állami szerveket. Az *állammal kapcsolatos pártvezetés politikai* és nem adminisztratív vezetés. Ez a leggyakrabban a következő formákban valósul meg:

— A párt szabja meg a cselekvési programot az állam számára.

— A párt ellenőrzi az állami szervek tevékenységét abból a szempontból, hogy az megfelel-e a párt politikájának.

— A párt a vezető állami tisztségekbe legjobb funkcionáriusait helyezi és mozgósítja az egész társadalmat a feladatok végrehajtására.

IV. A szocialista állam szerveinek fő típusai és rendszere.

A szocialista állami szervek már a proletárdiktatúra időszakában elkülönültek államhatalmi, államigazgatási, bírói, ügyészi szervekre. A szocialista állam szerveinek megalakulása, felépítése, hatásköre és működési rendje a jogszabályok által pontosan meghatározott. Az állam szerveinek minden eleme beleilleszkedik az állami hierarchiába; az irányítást, a felelősség érvényesítését tekintve a jogi normatívák az elsődlegesek.

a) A szocialista állam szervei közül kiemelkedő jelentősége van az *államhatalmi-népképviseleti* és *önkormányzati* szervek típusának. A szocialista állami szervek mechanizmusában a *tanácsi forma* minőségileg haladja meg a megelőző korok államszervezetét, elsősorban azért, mert úgy épül fel, hogy egyesíti a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat, valamint működésének és stuktúrájának alapelve a demokratikus centralizmus. A tanácsrendszer a *legtörvényesebb* és *legdemokratikusabb államszervezetet* jelenti az osztálytársadalomban lehetséges összes államszervezetek közül. A tanácsi hatalom lényege abban rejlik, hogy a tanácsok az államhatalom egységes és állandó politikai alapját alkotják, a nép képviselőinek személyében egyesítik a törvényhozó és végrehajtó hatalmat. A burzsoá parlamentarizmussal ellentétben a tanácsok az államszervezet olyan típusai, amelyeknek képviseleti szervei hatékony és operatív szervek. Olyan rendszert képeznek, amelyben mind a legfelső, mind a helyi hatalmi szervek közös demokratikus alapon épülnek fel. A tanácsok mint képviseleti intézmények választás útján jönnek létre, így az egész dolgozó nép képviseleti szervei az összes dolgozó akaratát fejezik ki. A tanácsokat a következő *fő vonások* jellemzik:

— A tanácsok rendszerét a *hatalom koncentrálása* jellemzi, a dolgozó nép egységes szervei, amelyek összpontosítják a törvényhozó és végrehajtó hatalmat.

— A tanácsok struktúráját a *demokratikus centralizmus* határozza meg. Ez megnyilvánul abban, hogy a dolgozó tömegek közvetlen kapcsolatban állnak az államvezetéssel a tanácstagok közvetlen választása útján. A tanácsrendszerben a testületiség dominál, ez a tanácsi szervnek és a társadalom összekapcsolásának formája.

— Ki kell emelni jellemző ismérvként a *tanácsok internacionalizmusát.* A tanácsokban kitűnően együttműködhetnek a különböző nemzetiségű dolgozók. A tanácsrendszer a különböző nemzetiségeket egységes államszövetségben egyesíti.

b) A szocialista állam szerveinek másik jelentős csoportját az *államigazgatási szervek* alkotják. Az államigazgatási szervezet a proletárdiktatúrában szintén több szempontból meghaladja a megelőző államformákban létezőket. Elsősorban azért, mert alá van rendelve az államhatalmi, képviseleti szerveknek, valamint ez a szervtípus is a demokratikus centralizmus elve alapján épül fel. Az államigazgatási szervek az államhatalmi szervek végrehajtó-rendelkező szervei. Ez azt jelenti, hogy az államigazgatási szervek az államhatalmi szervek aktusainak megvalósítása során konkrét *ellenőrző-szervező munkát* végeznek, és egyedi ügyekben alkalmazzák az államhatalmi szervek által kiadott általános magatartási szabályokat, másrészt az államhatalmi szervek által kijelölt feladatok végrehajtása érdekében maguk is megállapítanak általános magatartási szabályokat. Tagjait *szakképzettség* alapján nevezik ki, illetve vá-

lasztják. Az államigazgatási szervezet meghatározott *hierarchia szerint épül fel*; dolgozói meghatározott hatáskörrel rendelkeznek; fizetésüket hivatali beosztásuknak megfelelően kapják; az igazgatási szervezetben szigorú hivatali fegyelem érvényesül.

Az államigazgatási szervezet kiépülése azt a veszélyt rejti magában, hogy az az uralkodó osztálytól bizonyos fokig autonóm helyzetbe kerül. Ez a szocialista társadalomban az államhatalom népi jellegének gyengülésével fenyeget. Az államigazgatási szervezet *viszonylagos* önállósága kifejeződik abban, hogy képes olyan tevékenység kifejtésére, amely nem mindig egyezik meg az uralkodó osztály érdekeivel. Sajátos kompromisszumok szószólójává válhat, önálló szervezeti célokat tűzhet ki, sajátos önállóságra tehet szert az uralkodó osztályok helyi köreivel szemben. *Lenin* a fenti jelenségek leküzdésének legfontosabb eszközeként a *fokozott társadalmi ellenőrzés*t emelte ki, amely leghatékonyabb formáit a pártnak kell gyakorolnia.

A szocialista állam szervezete lényeges változáson megy keresztül az egyetemes népi állam kialakulása során. Tovább szélesedik a szocialista állam osztálybázisa, mindez lehetővé teszi a hatalmi szervek szerepének növelését, valamint a végrehajtó apparátus csökkenését a társadalom tagjainak fokozottabb bevonását a közös ügyek intézésébe.

c) A *bírói szervezet* a szocialista államszervezet külön ága, amely az *igazságszolgáltatás feladatait* látja el. Feladataik teljesítése során nincsenek alárendelve az államhatalmi szerveknek, de kötelesek betartani tevékenységük során az államhatalmi szervek normáit. A szocialista társadalomban a bírói szervezet munkája is közvetlenül vagy közvetve az *állampolgárok ellenőrzése* alatt áll.

A bírói tevékenységet az alábbi *ismérvek* alapján határoljuk el más állami szervezet tevékenységétől: a bírói szervek nem alkotnak normákat, feladatuk az államhatalmi szervek által alkotott normák alkalmazása; nem teremtenek új jogintézményeket, fő feladatuk a meglevő intézmények megóvása, védelme; az ítélkező munka során a bírói szervek mindig konkrét ügyekkel foglalkoznak, sohasem oldanak meg általános problémákat. Ez alól kivételt jelent a Legfelsőbb Bíróság elvi irányító tevékenysége; bírói szerveket a bírói tevékenység körében nem lehet utasítani, azok kizárólag a törvénynek vannak alárendelve. Konkrét ügyben még a legfelsőbb államhatalmi szerv sem utasíthatja a bírói szerveket; sajátos a bírói szervezet alárendeltségi helyzete is, akár az egymáshoz való kapcsolatukat, akár más állami szervekhez való viszonyukat vizsgáljuk. Legáltalánosabban a fenti vonatkozásban ragadhatók meg a bírói szervezet sajátosságai más állami szervek lényeges vonásaihoz viszonyítva.

d) Az *ügyészi szervezet* elkülönülése az államszervezet más csoportjaitól következetesen a *szocialista államban valósult meg*. A szocialista törvényesség követelménye megkívánja, hogy a szocialista államban a törvényességi felügyeletet *különleges állami* szervek lássák el, olyan szervek, amelyek kifejezetten erre a célra létesültek és amelyek függetlenek az államhatalmi, államigazgatási és bírói szervektől. Ezzel ellentétben a kapitalista államszervezetben az ügyészi apparátus az államigazgatási szervezet *részeként* funkcionál.

Felépítését tekintve a *szocialista ügyészi szervezet* centrális alárendeltségű. Az ügyészi szervezet *egyszemélyes felelős vezetőjét* a legfelsőbb államhatalmi szerv választja, általa visszahívható, annak felelős és annak tartozik beszámolási kötelezettséggel. Az ügyészek függetlenek az államhatalom és az államigazgatás helyi szerveitől. Sajátosságait tekintve az ügyészi szervezet tevékenységét jellemzi: hasonlóan a bírói szervekhez nem jogosultak normaalkotásra, tevékenységük alapját az államhatalmi szervek által létrehozott normák képezik, munkájuk során a meglevő jogintézményeket védik, nem teremtenek újakat; tevékenységük jellemzője a kezdeményezés, mint a szocialista törvényesség speciális védelmére létesített szervezet következetesen üldözi a bűncselekményeket és ellátja a törvényesség általános védelmét; szoros hierarchikus rendben tevékenykedik, az irányítás eszköze *az utasítás*. Alárendeltségüket tekintve csak a legmagasabb szinten, az *államhatalom legfelsőbb szerveinek* vonalán kapcsolódnak hozzá az állami szervezet egészét átfogó hierarchikus rendhez.

Irodalom: *Antalffy* György: Állam és demokrácia. Bp. 1967.; Állam- és jogelmélet. Szerk. Samu Mihály. Bp. 1970.; *Antalffy* György—*Papp* Ignác: A politikai és jogi tanok története. Bp. 1974.; *Beér* János—*Kovács* István—*Szamel* Lajos: Magyar államjog. Bp. 1961.; Magyar államigazgatási jog. Általános rész. Szerk. Szamel Lajos Bp. 1966.; *Bihari* Ottó: A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei. Bp. 1969.; *Szabó* Imre: Szocialista jogelmélet — népi demokratikus jog. Bp. 1967.

Antalffy György

ÁLLAMTERÜLET → *Állam területi felségjoga.*

ÁLLAM TERÜLETI FELSÉGJOGA: I. A területi felségjog fogalma (391.) — II. Az államterület részei (394.) — III. A területi felségjog alatt nem álló területek (399.)

Valamely terület nemzetközi jogi helyzetét alapvetően az a tény határozza meg, hogy az adott terület állami felségjog alatt áll-e vagy sem. Eszerint a nemzetközi jog szempontjából létezik államterület és olyan terület, amely nem tartozik egyetlen államhoz sem. Emellett vizsgálni kell egyfelől azt is, hogy a területi

felségjog gyakorlása milyen jellegű korlátozások alá esik, másfelől, hogy milyen nemzetközi jogi szabályok alakultak ki a területi felségjog alatt nem álló területekre.

I. A területi felségjog fogalma. 1. A területi felségjog jellemzői. 2. Az államhatárok. 3. A területi felségjog korlátozásai.

1. A területi felségjog jellemzői.

Az állam alkotóelemei (terület, lakosság, államhatalom) közül a terület képezi az állami élet anyagi alapját, ugyanis terület nélkül állam nem létezhet. A területnek napjainkban az államközi kapcsolatokban fokozott jelentősége van. A gyarmatbirodalmak felbomlása után a 20. század második felében számos új állam jött létre, átalakult a világ politikai arculata, lényegesen kibővült az államok köre. Ugyanakkor az államterület integritása, az állami határok sérthetetlensége a modern nemzetközi jog kogens jellegű normájává vált.

A *területi felségjog* az államhatalomnak az a tulajdonsága, hogy egy meghatározott területen minden és mindenki felett, más hatalom kizárásával érvényesül. A területi felségjognak tehát két vonása van. A *pozitív* azt jelenti, hogy az mindenre és mindenkire kiterjed, aki az állam területén tartózkodik, tehát nemcsak az állampolgárokra, hanem a területen tartózkodó külföldiekre is; a *negatív* jelentése pedig abban áll, hogy idegen államok az államterületen nem fejthetnek ki semmiféle tevékenységet. Az előbbi tétel a területi felségjog *teljessége*, az utóbbi pedig annak *kizárólagossága*. A területi felségjogtól meg kell különböztetni az állam *személyi felségjogát*, amely fogalom az állam és az állampolgárok közötti viszony kifejezője. A személyi felségjog a maga teljességében csak az állam területi felségjoga alatt álló területen érvényesül; idegen állam területén érvényesülését az adott állam területi felségjoga korlátozza.

Már említést nyert, hogy a nemzetközi jog abszolút kötelességévé teszi az államoknak, hogy egymás területi épségét és a területük feletti kizárólagos uralmát tiszteletben tartsák. Az államoknak ugyanakkor területükön nemcsak jogosultságuk van a területi felségjog gyakorlására, hanem őket ahhoz kapcsolódó nemzetközi jogi kötelezettségek is terhelik: felelősek azért, hogy területükön a nemzetközi jog szabályai érvényesüljenek.

Az állam területi felségjogának természetéből következik, hogy ugyanazon a területen több egymással versengő hatalom nem lehet, és így a terület mindig szükségképpen csak egy adott állam területe. Csak kivételesen és átmenetileg fordul elő olyan eset, amikor egy adott területen két (esetleg több) állam együttesen gyakorolja a hatalmat. *Kondominiumról* tehát akkor beszélünk, amikor ugyanaz a terület osztatlanul két vagy több állam közös főhatalma alatt áll, amelyek nem egymástól függetlenül, hanem közösen megállapított egységes szervezet útján gyakorolják a hatalmat a kérdéses terület felett. Így a múltban Szudán Nagy-Britannia és Egyiptom kondominiuma volt 1898 után egészen 1956-ig, a függetlenség kivívásáig. Jelenleg pl. angol—francia kondominium a Csendes-óceánban levő Új-Hebridák szigete.

A területi felségjog nem dologi joga az államnak a területre. A területi felségjog gyakorlása nem jelenti szükségképpen a föld tulajdonával való közvetlen rendelkezést. A kapitalista társadalmi berendezkedésű államokban a föld feletti tulajdonjog élesen elválik a területi felségjogtól. A kapitalista állam területi felségjoga csak azt fejezi ki, hogy az adott állam politikai hatalma térbelileg meddig terjed ki, de e határokon belül a föld mint a különböző gazdasági tevékenység bázisa, túlnyomó részben magántulajdonban van. A Szovjetunióban megvalósult a föld állami tulajdonba vétele, más szocialista államok még elismerik a föld feletti egyéni tulajdont s az csak a szocialista fejlődés későbbi szakaszaiban szűnik meg. Ezekben az államokban az állam egyidejűleg kizárólagos földtulajdonossá és ugyanarra a földre nézve a területi felségjog hordozójává is válik. Ebben az esetben a területi felségjog a földdel való közvetlen rendelkezés jogát is magában foglalja.

2. Az államhatárok.

Az *államhatár* egy olyan képzeletbeli vonal, amely az államok területét egymástól, illetve az állami felségjog alatt nem álló területektől elválasztja. A határ tehát mindig különböző nemzetközi jogi helyzetű területeket hivatott egymástól elválasztani. A föld belsejére és a légitérre is tekintettel államhatárnak azt a képzeletbeli síkot kell tekinteni, amely a képzeletbeli vonalra felfelé és lefelé merőleges. Az államhatárok mindig a szárazföldi terület kiterjedését állapítják meg. A vizi és a légi terület a nemzetközi jog megfelelő szabályai szerint a szárazföld határaihoz igazodik.

Az államhatár az állam területi felségjoga gyakorlásának határa. Az államhatárok ugyanakkor azt a területet is körülhatárolják, amelyen az államnak bizonyos nemzetközi jogi kötelezettségei vannak. A határok pontos megvonása ezért mind az állam belső élete, mind az államközi kapcsolatok szempontjából elengedhetetlen. A nemzetközi jognak nincsenek anyagi jogi szabályai arra vonatkozóan, hogy adott esetben két állam között a határ hol húzódjék. Nem jogi, hanem politikai kérdés, hogy egy konkrét esetben hol vonják meg a határt. A történelem folyamán a határok megállapításánál az államok különböző elvekre hivatkoztak. Ilyenek voltak pl. a természetes határok elve; a történelmi határok elve; a hatalmi egyensúly elve; a nemzetiségi elv és a népek önrendelkezésének elve. Ezek az elvek

azonban nem a nemzetközi jog elvei; mindenkor az államok politikai célkitűzéseit kifejező politikai elvek voltak. Magának az államhatárnak a konkrét megállapítása ugyanakkor minden esetben nemzetközi jogi aktussal történik, mivel az államhatárok kijelölése mindig legalább két államot érint, és így nem lehet egy állam egyoldalú ténye. A határ megállapítása általában az érdekelt két állam szerződésében történik. Az érdekelt államok képviselőiből rendszerint határmegállapító bizottságot alakítanak; vitás esetekben ebben idegen államok képviselői is részt vehetnek.

Az államhatárokat a határmegállapítási eljárás során két fázisban: delimitációval és demarkációval állapítják meg.

A *delimitáció* a határvonal nemzetközi megállapodásban történő megállapítása, a térképen történő kijelöléssel. A megállapodásban nagy vonalakban megállapított határvonal lehet természetes vagy mesterséges. A természetes határ összeesik egy földrajzi adottsággal: heggyel, folyóval vagy állóvízzel. Ezzel szemben mesterséges határ esetében a határvonal mindenféle természetes terepalakulattól függetlenül, kizárólag elméleti úton megállapított vonal. A mesterséges határok több esetben követik a földrajzi hosszúsági vagy szélességi köröket. A természetes határok esetében is szükségképpen létezik egy képzeletbeli vonal. A hegynél ez a vonal a hegygerinc, illetve a vízválasztó; a folyónál a meder középső vonala, illetve, ha a folyó hajózható, a hajózható mederrész középvonala, az ún. sodorvonal (Talweg).

Az államhatárok rendszerint részben természetes, részben mesterséges határok. E megkülönböztetésnek jogi szempontból nincs jelentősége. A határ tehát mindkét esetben azonos fogalom: az érdekelt államok megegyezésével megállapított vonal, illetve az arra merőlegesen elhelyezkedő sík.

A *demarkáció* a delimitált határvonal földmérési úton történő pontos kitűzése és határjelekkel (oszlopok, piramisok stb.) a helyszínen való megjelölése.

Az államhatárokkal kapcsolatos a *határsáv* fogalma, amely az államhatárok mentén elterülő, meghatározott szélességű terület, melynek igazgatására speciális jogszabályok vonatkoznak. A határsáv fogalma elsősorban az államon belüli jogban fordul elő ott, ahol a határmenti területekre különleges belső előírások hatályosak (pl. építési tilalmak). De ismeri ezt a fogalmat a nemzetközi jog is, amikor a határmenti területek helyzetét különleges nemzetközi jogi szabályok rendezik (pl. demilitarizált övezet létesítése). E fogalomhoz kapcsolódik az ún. kishatárszéli forgalom is, amely a két szemben fekvő határsáv egymásközti forgalmában a határátlépést hivatott megkönnyíteni az érdekelt államok megállapodásához képest. Ez a helyzet pl. a magyar—csehszlovák vagy a magyar—jugoszláv határon.

Az államhatárok rendjének biztosítására (a határjelek fenntartása, a határfolyókon való közlekedés és halászat szabályozása stb. céljából) az érdekelt államok rendszerint kétoldalú egyezményt kötnek. A határ rendjével kapcsolatos feladatok ellátására állandó szerveket szoktak létrehozni. Ilyen pl. a magyar—osztrák viszonylatban létrehozott, a két állam képviselőiből álló vegyesbizottság.

A határ mentén keletkezett incidensek békés rendezésében komoly szerepe van a *határbiztosok* intézményének. A határbiztos a határokkal kapcsolatosan létrejött megállapodások értelmében a határ egy meghatározott szakaszára kinevezett személy. Feladata abban áll, hogy a másik állam megfelelő szervével eljárva, elrendezze a határ hozzátartozó szakaszán előforduló kisebb konfliktusokat. Csak ha a határbiztosok között nem jön létre megegyezés, vagy a határincidens súlyosabb természetű, kerül a kérdés rendezése az érdekelt államok kormányai elé. Határbiztosok kijelölésére vonatkozó megállapodásokat először a Szovjetunió kötött szomszédaival annak érdekében, hogy a békét veszélyeztető határincidenseket elkerülje, illetve megoldja. Ez az intézmény kétségkívül elősegíti az államok közötti jószomszédi viszony fenntartását.

3. A területi felségjog korlátozásai.

Az állam területi felségjoga nem abszolút. A területi felségjogot korlátozhatják az állam két- és többoldalú nemzetközi szerződései, illetve a nemzetközi szokásjog általános szabályai.

Valamely nemzetközi kötelezettség vállalása bizonyos mértékben minden esetben korlátozza az államhatalom gyakorlását egy másik állam javára. A területi felségjog korlátozásáról szólva csak az olyan természetű korlátozásokkal foglalkozunk, amelyek kivételt állapítanak meg az államhatalom területi jellege alól, azaz annak teljességét vagy kizárólagosságát korlátozzák.

A területi felségjog korlátozásának leggyakrabban előforduló eseteit aszerint csoportosítjuk, hogy azok *a)* meghatározott államokkal vagy *b)* bármely állammal kapcsolatban állhatnak fenn. Mindkét csoportban egyaránt előfordulnak olyan esetek, amelyek alapja valamely nemzetközi szerződés vagy a szokásjog valamely általános szabálya.

a) A nemzetközi jogi szolgalom lényege abban áll, hogy az állam területi felségjogának gyakorlását az államterület meghatározott részén különleges nemzetközi jogi szabályok korlátozzák: az állam köteles eltűrni, hogy egy meghatározott állam az ő területén valamit tegyen, aminek eltűrésére különben nem volna köteles (pozitív szolgalom), vagy köteles tartózkodni olyan magatartástól, amire különben joga lenne (negatív szolgalom). Pozitív szolgalom pl. ha megilleti az egyik államot a

másik állam területén a vasútvonal átvezetésének és fenntartásának joga. Negatív állami szolgalom pl. bizonyos területek katonai megerősítésének tilalma (demilitarizált zóna létesítése).

A nemzetközi jogi szolgalom nem rendelkezik a polgári jogi szolgalom legjellemzőbb tulajdonságával: nem dologi jog, amely gyakorolható lenne a dolog mindenkori tulajdonosával szemben; csak azokat az államokat jogosítja, illetve kötelezi, amelyek között a szolgalom tárgyában speciális nemzetközi megállapodás jött létre. A nemzetközi jogi szolgalom tehát kötelmi jogi jellegű, azaz csak egy meghatározott állammal (vagy államokkal) szemben fennálló nemzetközi jogi kötelezettség. Ennélfogva ha az a terület, amelyre a szolgalom vonatkozik, más állam területi felségjoga alá kerül, a szolgalom a terület felett újabban területi felségjogot gyakorló államot hozzájárulása nélkül nem kötelezi. E tekintetben bizonyos új elveket juttat kifejezésre a nemzetközi szerződésekben levő államutódlásról szóló bécsi egyezmény, amely bizonyos területi jogokról szóló szerződések automatikus átszállásáról rendelkezik.

Létezik a nemzetközi jogi irodalomban olyan nézet is, amely a nemzetközi jogi szolgalomban az államhatár korrekcióját látja. Ez a nézet annyiban elfogadható, hogy a nemzetközi jogi szolgalom intézménye valóban sok esetben enyhíti a határok merevségét. Ugyanakkor utalni kell arra, hogy egyes kapitalista államok gyakorlatában a nemzetközi jogi szolgalom fogalma nagymértékben kibővült. Igen vitatható módon nemzetközi jogi szolgalomnak minősítik mindazokat az eseteket, amikor valamely állam egy másik állam területén bizonyos jogokat erőszakolt ki magának. Például ilyen a támaszpontok létesítésének és használatának joga. Ezekben az esetekben ténylegesen a gyengébb állam szuverenitásának az erősebb állam érdekéből való korlátozásáról és nem az államhatárok nemzetközi jogi szempontból szükséges korrekciójáról van szó.

A nemzetközi jog tudományában uralkodó nézet szerint a szokásjog általános szabályán nyugvó ún. *nemzetközi szomszédjog* is korlátozza az állam területi felségjogát meghatározott állammal (államokkal) kapcsolatban. szerint ugyanis az állam oly módon köteles Eterületi felségjogát gyakorolni, hogy ezáltal ne sértse a vele szomszédos államok érdekeit. Például az állam nem használhatja fel a területén eredő nemzetközi folyó teljes vízhozamát öntözésre, vagy nem szennyezheti be oly módon a folyó felső folyásának vizét, hogy abból a folyó alsóbb folyásán a többi parti államnak kára származzék. A nemzetközi szomszédjog intézménye annyiban hasonlít a nemzetközi jogi szolgalomhoz, hogy ugyancsak mindig meghatározott állam (államok) javára áll fenn. Ugyanakkor nem az érdekelt államok nemzetközi megállapodása képezi az alapját, hanem a nemzetközi szokásjog általános szabálya. Ebből az is következik, hogy a nemzetközi szomszédjog az állam személyiségétől függetlenül fennáll, vagyis az kötelezi az államot mindenkori szomszédaival szemben.

b) A területi felségjog korlátozását jelenti a parti tengeren, illetve a nemzetközi folyókon történő *békés áthaladás* (passage innocent). Az ún. békés áthaladás joga értelmében a parti állam köteles eltűrni, hogy parti tengerén, illetve a nemzetközi folyónak területére eső szakaszán más államok hajói közlekedjenek. A parti tengeren való békés áthaladás joga a szokásjog általános szabályában gyökerezik; ezt a szabályt a parti tengerről és a csatlakozó övezetről szóló 1958-as genfi egyezmény kodifikálta. A parti tengeren való békés áthaladás joga nem egy meghatározott állam érdekét szolgálja, hanem általános érvényű. Ennélfogva az ezzel kapcsolatos kötelezettségek nincsenek egy konkrét államhoz kötve; ez a jog változatlanul fennmarad akkor is, ha a parti tenger feletti területi felségjogot területváltozás miatt más állam gyakorolja. A nemzetközi folyókon történő békés áthaladás jogáról számos többoldalú szerződés rendelkezik. Ilyen pl. az 1948-as belgrádi Duna-egyezmény.

A területi felségjog korlátozásának speciális formája a *diplomáciai képviselet* létesítése és működése az állam területén. A diplomáciai képviselet egyfelől mint a küldő állam szerve olyan speciális államigazgatási funkciókat gyakorol, amelyek korlátozzák a fogadó állam területi felségjogának kizárólagosságát; másfelől a fogadó állam biztosítja a diplomáciai képviselet és személyzete számára az ehhez szükséges diplomáciai mentességeket és kiváltságokat. E különleges jogi helyzet pedig a területi felségjog teljessége alól jelent lényeges kivételt.

A diplomáciai képviselet feladatkörével, valamint a diplomáciai mentességekkel és kiváltságokkal kapcsolatos szabályok a szokásjog általános szabályai; azokat a diplomáciai kapcsolatokról szóló 1961-es bécsi egyezmény kodifikálta. E területi felségjog korlátozását jelentő szabályok kötelezően alkalmazásra kerülnek minden olyan esetben, amikor bármely két állam kölcsönösen egymás területén diplomáciai képviseletet létesít. Általános jellegűek tehát, de csak akkor találnak tényleges alkalmazásra, ha az érdekelt két állam egymás területén diplomáciai képviseletet állít fel. Ebből következik, hogy e szabályok konkrét érvényesülése nem a területhez, hanem a kérdéses két állam személyiségéhez kötött.

A konzuli képviselet létesítése a tartalmi különbségen felül a fentiekhez képest azzal az eltéréssel korlátozza a fogadó állam területi felségjogát, hogy annak alapjául korántsem szolgálnak olyan szilárdan kialakult szokás-

jogi szabályok, mint a diplomáciai kapcsolatok esetében. A konzuli kapcsolatokat az érdekelt államok rendszerint kétoldalú megállapodás alapján tartják fenn. A konzuli kapcsolatokról szóló 1963-as bécsi egyezmény — területi hatályát tekintve — még nem általános.

II. Az államterület részei. 1. A szárazföldi terület. 2. A vízi terület. 3. A légi terület.

1. A szárazföldi terület.

Az állam szárazföldi területe általában, de nem szükségképpen összefüggő terület. Lehetnek olyan részei is, amelyeket minden oldalról víz vesz körül. Ilyenek például a tengerben vagy a folyókon fekvő szigetek. De az állam szárazföldi területe szigetek összességéből is állhat. (Ún. szigetországok pl. Japán, Fülöpszigetek.) A szárazföldi területet a tenger ketté is választhatja (Törökország). Az is lehetséges, hogy az állam szárazföldi területének egy részét az állam szárazföldi területének magvától egy másik állam területi felségjogához tartozó szárazföldi terület választja el. Így pl. az Amerikai Egyesült Államokhoz tartozó Alaszkát Kanada szárazföldi területe választja el az Amerikai Egyesült Államok többi részétől. Kivételesen az is előfordul, hogy az állam szárazföldi területének egy kisebb részét minden oldalról egy másik állam szárazföldi területe veszi körül (enklávé). Így pl. az NSZK-hoz tartozó Büsingen és Verenahof, valamint az Olaszországhoz tartozó Campione helységek Svájc területébe vannak beékelve.

Az állam területi felségjoga kiterjed a szárazföldi terület alsóbb rétegeire is; ennek a föld ásványi kincseinek kiaknázása szempontjából van nagy jelentősége.

2. A vízi terület.

Az állam vízi területéhez tartoznak a belvizek (folyók, tavak, csatornák) és a tenger bizonyos részei.

Az államközi kapcsolatokban ezek közül különös jelentősége van *a)* a nemzetközi folyóknak; *b)* a tengeri csatornáknak és *c)* az állam tengeri területének. Ezek használatában ugyanis más államok is érdekeltek, és így e tekintetben szükségszerűen nemzetközi jogi szabályozás jött létre.

a) A nemzetközi folyók.

Az ún. *nemzeti folyók* egész kiterjedésükben egy állam területén folynak keresztül; használatukban más állam nem érdekelt, így helyzetük nem igényel nemzetközi jogi szabályozást.

A *nemzetközi folyók* ezzel szemben több állam területét érintik vagy oly módon, hogy két szomszédos állam között alkotják a határt, vagy pedig az egyik állam területét elhagyva átlépnek egy másik állam területére. Miután az állam területi felségjoga kiterjed folyóvizeire, a nemzetközi folyók egyes folyamszakaszai annak az államnak a területéhez tartoznak, amelynek területén áthaladnak. E folyóknak egy másik állam által való használatában ezért az érdekelt parti államoknak egymással meg kell egyezniök.

A nemzetközi folyók közül kiemelkedő fontosságúak azok, amelyeknek a tengerrel hajózható kapcsolatuk van. E nemzetközi folyók jelentősége ugyanis messze túlnő az egyes államok határain. Használatukban nemcsak a parti államok, hanem a kérdéses földrajzi térség egyéb államai is érdekeltek. Használatuk ezért többoldalú nemzetközi megállapodást igényel.

A nemzetközi folyókon való hajózás szabadságára való törekvés a tőkés termelési viszonyok kialakulásával párhuzamosan bontakozott ki. A feudalizmus korában ugyanis a hűbérurak különböző rév- és vámjogai megnehezítették a kereskedelmi hajózást, és egyes államok is elzárták folyamszakaszaikat más államok hajói elől. A feltörekvő polgári osztály a kereskedelmi élet szabadságának, a piacok kiterjesztésének biztosítására törekedett; először az államon belül követelte a feudális előjogoknak, az egyes földesurak vám- és révjogainak megszüntetését, később pedig annak biztosítását tűzte ki céljául, hogy a nemzetközi folyók használata más államok területén is szabad legyen. A nagy francia forradalom során az Ideiglenes Végrehajtó Tanács 1792-ben rendeletben kimondta, hogy egyetlen nép sem sajátíthatja ki a maga számára valamely nem nemzeti folyó kizárólagos használati jogát. Az 1815-i Bécsi Kongresszus záróaktája deklarálta, hogy a nemzetközi folyókon szabad a kereskedelmi hajózás mindenki számára attól a ponttól, ahol a folyó hajózhatóvá válik, egészen a folyó torkolatáig. E Kongresszust követően a nagyobb európai folyók közül elsőnek a rajnai hajózást rendezték 1831-ben, majd számos egyéb, a hajózás szabadságát biztosító egyezmény jött létre mind az európai, mind pedig a többi földrész nemzetközi folyóira vonatkozóan. Az érdekelt államok továbbá bizottságokat is létrehoztak a hajózással kapcsolatos kérdések megoldására. Ilyen bizottság jött létre pl. a Rajnára, az Elbára, az Oderára vonatkozóan.

Az első világháború befejezése után a nemzetközi folyók nemzetközi jogi helyzetéről általános jelleggel az 1921. évi barcelónai konferencián alkotott egyezmény és szabályzat rendelkezett (1928. évi XXXIX. tc.).

A nemzetközi folyók egyikének, *a Dunának*, használatában Magyarország mint parti állam közvetlenül érdekelt. Ugyanakkor a nemzetközi folyók közül a legtöbb vitát éppen a dunai hajózás rendezése váltotta ki.

A 19. század folyamán a Duna-medence különböző imperialista nagyhatalmak érdekösszeütközéseinek színtere volt; ennek következtében a dunai hajózás rendezése is a nagyhatalmak erőviszonyaihoz igazodott és nem-

egyszer a dunai államok — a parti országok — jogos érdekeinek súlyos sérelmével járt.

Az 1856. évi párizsi békeszerződés kimondta a Dunán való szabad hajózás elvét. Két bizottságot hozott létre: az Európai Duna Bizottságot, melyben a nagyhatalmak és Törökország mint parti állam vettek részt, valamint a Parti Államok Bizottságát. Az Európai Duna Bizottság hivatalos feladata az volt, hogy a Duna torkolati szakaszán a hajózás biztosítása érdekében szükséges teendőket ellássa. Működését ideiglenes jellegűnek szánták; jogkörét a technikai jellegű folyamhajózási munkálatok befejezése után átvette volna a Parti Államok Bizottsága. A dunai hajózás igazgatása tehát az eredeti elgondolás szerint a parti államok kezében lett volna. Az Európai Duna Bizottság ténylegesen a nem-parti államok, elsősorban Anglia és Franciaország számára biztosított uralmi helyzetet a Duna medencéjében. Az állandó jellegűnek szánt Parti Államok Bizottsága a felmerült ellentétek miatt érdemleges tevékenységet nem fejtett ki és hamarosan meg is szűnt.

Az 1878. évi berlini kongresszus felvette az Európai Duna Bizottságba Romániát. Kimondta, hogy a Duna alsó szakaszán, Galactól a torkolatig az Európai Duna Bizottság Románia impériumától függetlenül végzi a hatáskörébe utalt teendőket. A berlini szerződésben a Parti Államok Bizottságáról már nem volt szó.

Az 1883-as londoni konferencia az Európai Duna Bizottság hatáskörét Brailáig (tehát a Galac—brailai szakaszra is) terjesztette ki. A Bizottság működése Románia szuverenitásának állandó sérelmét jelentette.

Az első világháború után a győztes antant hatalmak az 1921. évi párizsi egyezményben kiterjesztették befolyásukat a dunai hajózásra. A Duna alsó szakaszát illetően fenntartották az Európai Duna Bizottságot, abban azonban csak az antanthatalmak (Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország) és Románia mint parti állam kaptak helyet. Az Európai Duna Bizottság a parti államoktól függetlenül végezte az igazgatás teendőit. A Duna középső szakaszát Ulmtól kezdődően — és a vízhálózatnak mindazt a részét, amely egynél több állam számára szolgált a tengerhez kijáróként — az egyezmény szintén nemzetközinek nyilvánította. Erre a középső szakaszra egy második nemzetközi bizottságot hoztak létre: a Nemzetközi Duna Bizottságot. Az antant hatalmak a parti államok képviselői mellett e Bizottságban helyet biztosítottak saját képviselőik számára is.

Az 1921-es egyezménnyel létrehozott rendszer — mely nemcsak Románia érdekeit sértette, hanem általában a parti államokét — nem módosult mindaddig, amíg a versailles-i rendszer meg nem rendült. A fasiszta német kormány 1936-ban semmisnek nyilvánította a versailles-i szerződésnek Németország nemzetközi folyóira vonatkozó rendelkezéseit, és kivált a Nemzetközi Duna Bizottságból is. Franciaország és Nagy-Britannia hatalmi helyzetének meggyengülése következtében került sor arra, hogy 1938-ban Szinaiában Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország és Románia olyan egyezményt kötött, amely az Európai Duna Bizottság jogkörének legjelentősebb részét az újonnan alakult Román Tengeri Duna Bizottságra ruházta át.

1939-ben Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország és Románia Bukarestben jegyzőkönyvet írt alá, amelynek értelmében a fasiszta Németország tagja az Európai Duna Bizottságnak. Ausztria bekebelezése után Németország a Duna felső szakaszát Pozsonytól felfelé német nemzeti folyónak nyilvánította; a Duna igazgatása fokozatosan német fasiszta uralom alá került.

A második világháború után a dunai igazgatás történetében is új korszak kezdődött.

1948-ban Belgrádban összeült a Duna-értekezlet, amely kidolgozta az új Duna-egyezményt (1949. évi XIII. tv.).

A belgrádi konferencián a parti államokon kívül részt vett Nagy-Britannia, Franciaország és az Egyesült Államok, de a létrejött egyezményt utóbbi államok nem írták alá. Az egyezményben az a helyes elv jutott kifejezésre, hogy a Duna igazgatásában csak a közvetlenül érdekelt államok, a parti államok vegyenek részt. Így a belgrádi egyezménynek a következő államok a részesei: Ausztria, Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia, Románia, Bulgária és a Szovjetunió. Ausztria nem volt eredeti aláírója az egyezménynek. Az egyezmény első melléklete azonban úgy rendelkezett, hogy Ausztriát felveszik a Duna Bizottságba, mihelyt az osztrák államszerződés ügye rendeződött. Ausztria 1960-ban csatlakozott az egyezményhez. Németország részvételéről az egyezmény nem rendelkezett. Kétségtelen azonban, hogy a Német Szövetségi Köztársaságnak mint érdekelt parti államnak az egyezményben való részvétele a jövőben számításba jöhet. Technikai szakértői megfigyelőként már jelenleg is részt vesznek a Duna Bizottság ülésein.

A belgrádi egyezmény rendelkezései lényegében két alapelv körül összpontosulnak:

aa) A Dunán a kereskedelmi hajózás egyenlő feltételek mellett szabad valamennyi állam számára.

ab) A dunai hajózás kérdéseit intéző nemzetközi bizottság — a parti államok szuverenitásának megfelelően — kizárólag ezeknek az államoknak a képviselőiből áll.

A belgrádi egyezmény a fenti két elvnek megfelelően egyrészt a hajózás szabadságát valamennyi állam polgárai, kereskedelmi hajói és árui számára az egyenjogúság elve alapján biztosította, másrészt a Duna hajózható sza-

kaszára vonatkozó intézkedés jogát a parti államok részére tartotta fenn, kizárva abból azokat a nagyhatalmakat, amelyek nem parti államok.

Az egyezmény értelmében a nem Duna menti államok hadihajóinak tilos a Dunán közlekedni. A Duna menti államok hadihajói csak az érdekelt dunai államok előzetes megegyezése alapján hagyhatják el saját országuk területét.

A belgrádi egyezmény életrehívta a *Duna Bizottságot*, amely — a parti államok szuverenitásának messzemenő tiszteletbentartásával — szervezetileg is biztosítja az egyezmény rendelkezéseinek érvényesülését.

A Duna Bizottság a parti államok képviselőiből alakult akként, hogy mindegyik állam egy-egy képviselőt küld a Bizottságba. Budapesti székhelyének helyzetéről a Magyar Kormánnyal egyezményt kötött (1964. évi 14. sz. tvr.).

A belgrádi egyezmény a Duna nehezen hajózható szakaszainak rendbentartására az érdekelt parti államok képviselőiből külön folyam-igazgatóságokat állított fel azzal a feladattal, hogy ezeken a szakaszokon a hidrotechnikai munkálatokat elvégezzék és a hajózást szabályozzák.

b) A tengeri csatornák.

A nyílt tengereket összekötő tengeri csatornák mesterségesen készített vízi utak. Ilyen pl. a Szuezi-, a Panama- és a Kieli-csatorna. Az a terület, amelyen a csatorna átvonul, eredetileg a kérdéses állam szárazföldi területe volt; a terület mesterséges úton bizonyos átalakításon ment át, a szárazföld helyét a vizi terület foglalta el, de ez nem változtatta meg a terület jogi helyzetét. A tengeri csatornák tehát annak az államnak a területi felségjoga alá tartoznak, amelyeken feküsznek. Ennélfogva helytelen az az álláspont, amely a tengeri csatornát a tenger részének tekinti és reá a tengerre vonatkozó szabályokat kívánja alkalmazni. A legjelentősebb csatornák használatáról, a nemzetközi hajóforgalom biztosításáról egyébként speciális nemzetközi szerződések rendelkeznek.

c) Az állam tengeri területe.

A parti államoknak gazdasági, stratégiai, biztonsági szempontból elsőrendű érdeke fűződik a tenger meghatározott részein a területi felségjognak, illetve meghatározott szuverén jogoknak gyakorlásához.

A tengernek vannak ugyanis olyan részei, amelyeken:

ca) a parti államok területi felségjoga éppen úgy érvényesül, mint az állam szárazföldi területén (beltenger, öböl, kikötő);

cb) a parti államok területi felségjogának gyakorlása korlátozott, de korlátozás ellenére az állam területi felségjoga alatt állnak (parti tenger);

cc) a parti államok nem gyakorolnak területi felségjogot, de velük kapcsolatban meghatározott szuverén jogokkal rendelkeznek (csatlakozó övezet, kontinentális talpazat).

A nemzetközi jog szokásjogi úton kialakult tengerjogi szabályainak jelentős részét kodifikálta és továbbfejlesztette az 1958. évi genfi tengerjogi konferencia. A kodifikáció időszakában a vonatkozó anyagnak voltak olyan részei, ahol szilárdan kialakult szokásjogi szabályokat lehetett alapul venni (pl. a nyílt tenger szabadságára vonatkozó egyes szabályok), de létezett a területen teljesen újonnan kialakult szokásjogi szabály is (a kontinentális talpazat jogi helyzetére vonatkozó szabály). Ugyanakkor az anyag egyes részei tekintetében a múltban nem alakult ki egyöntetű államközi gyakorlat s annak nyomán általános szokásjogi szabály sem (pl. a parti tenger szélessége tekintetében). Végül a technika fejlődése következtében az államok tevékenységi lehetőségei e téren kiszélesedtek és felvetették a szabályozásra váró kérdések új körét (pl. a tenger élővilágának megőrzése, a tenger szennyeződésének problémája).

Már az 1958-as kodifikáció időpontjában világosan megmutatkozott, hogy a tengerjog bizonyos problémáit tekintve lényeges különbség áll fenn az egyes államok érdekei között; a kodifikáció így egyes alapvető kérdésekben (elsősorban a parti tenger szélessége és a kontinentális talpazat elhatárolása) nem hozott egyértelmű rendezést.

Az 1958-as tengerjogi kodifikáció óta a technikai fejlődés hatására az államok tevékenysége a tenger különböző részein rendkívül módon kiszélesedett és intenzívebbé vált. Ennek következtében nagyobb jelentőségre tettek szert az 1958-as kodifikáció során egyáltalán nem vagy nem kielégítő módon szabályozott kérdések.

Az 1958-as kodifikáció ki nem elégítő voltát bizonyítja az a tény, hogy a tengerjog újabb kodifikációja az ENSZ égisze alatt a harmadik tengerjogi konferencián jelenleg folyamatban van. A felmerült konkrét problémákra, illetve a rendezés kilátásaira a továbbiakban a tenger egyes részeinek jogi helyzetével kapcsolatban mutatunk rá.

Az 1958-as genfi konferencián elfogadott egyezmények közül a parti tengerről és a csatlakozó övezetről (1964. évi 3. sz. tvr.), valamint a kontinentális talpazatról szóló egyezmény érinti azoknak a tengerrészeknek a helyzetét, amelyekkel kapcsolatban a parti állam területi felségjoggal vagy meghatározott szuverén jogokkal rendelkezik.

ca) A tengernek azok a részei, amelyeken a parti állam területi felségjoga teljes mértékben érvényesül, a kodifikáció során, illetve azóta sem vetettek fel különösebb elméleti és gyakorlati problémákat.

Így az állam területi felségjoga alatt áll a *beltenger*, a tengernek az a része, amelyet minden oldalról ugyanannak az államnak a szá-

razföldi területe vesz körül és a nyílt tengerrel úgy áll hajózható összeköttetésben, hogy az összekötő tengerszoros szélessége nem haladja meg a 24 tengeri mérföldet. Például ilyen az Azovi-tenger, amelynek minden pontja a Szovjetunióhoz tartozik és a Fekete-tengerrel való összeköttetését szintén a Szovjetunió területi felségjoga alatt álló Kercsi-szoros biztosítja. Ugyanez az elv érvényesül az *öblökre* is; azok — amennyiben partjai egy állam szárazföldi területéhez tartoznak — a parti állam területi felségjoga alatt állnak, ha az öböl bejárati szélessége nem haladja meg a 24 tengeri mérföldet. A parti tengerről és a csatlakozó övezetről szóló genfi egyezmény érintetlenül hagyta azt a szokásjogi szabályt, amely szerint az ún. *történelmi öblök* a bejárat szélességétől függetlenül a parti állam területi felségjoga alatt állnak, ha felettük a parti állam több mint 100 éve gyakorol felségjogot. Ilyen például a Kanadához tartozó Hudson-öböl.

Az állam területi felségjoga alatt állnak a *kikötők* vizei is addig a vonalig, amely a tengerbe nyúló legkülső állandó berendezéseket összeköti. A kikötők használatát egyébként már a közlekedés és az átmenő forgalom tárgyában Genfben, 1923-ban elfogadott egyezmény és szabályzat rendezte (1929. évi XXII. tv.).

cb) Az államközi kapcsolatokban és a nemzetközi jog elméletében komoly problémát vetett fel a parti tenger jogi helyzete, elsősorban annak szélessége.

A parti tenger a tengernek a szárazföldi terület melletti és a nyílt tengerig terjedő része.

Az a szokásjogi szabály, amely szerint a parti állam területi felségjoga kiterjed a parti tengerre, szilárdan kialakultnak tekintendő. Ezt a szabályt az 1958-as kodifikáció megerősítette. A parti államot illeti meg a parti tenger és az alatta fekvő tengerfenék élővilágának és ásványi kincseinek felhasználása, illetve kiaknázása. A parti állam gyakorolja e tengerrészen minden vonatkozásban a rendészeti felügyeletet. A parti tenger felett gyakorolt területi felségjoga azonban annyiban korlátozott, hogy a parti állam köteles megengedni minden állam hajói számára az ún. *békés áthaladást.* Az áthaladó hajóknak figyelembe kell venniök az áthaladás szabályait. A parti állam a tenger egyes részein saját biztonsága érdekében időlegesen felfüggesztheti a békés áthaladást.

Arra nézve, hogy a parti tenger milyen kiterjedésű, általánosan elfogadott nemzetközi jogszabály nincs. Egy régi meghatározás szerint a parti tenger addig terjed, ameddig a parti állam fegyveres hatalma. Ezen az alapon az ágyúlövésnyi távolságot vették a parti tenger kiterjedésének mértékeként, amely mérték azonban a technikai fejlődéssel egyre nőtt. Nem jött létre megegyezés a parti tenger kiterjedésének tárgyában az 1958-as, sőt az e célból összehívott 1960-as második tengerjogi konferencián sem. Az e kérdésben kibontakozott ellentét alapja az volt, hogy a nagy kereskedelmi, halász- és hadiflottával, valamint repülőgép-állománnyal rendelkező kapitalista államok gazdasági és stratégiai okokból biztosítani akarták maguknak egyrészt a legszabadabb mozgást a tengeren és a levegőben, másrészt a más államok partjaihoz közel fekvő gazdag halászterületek további kiaknázását; ezért a három tengeri mérföldes parti tenger általános elismerése érdekében léptek fel. A szocialista államok, egyes latin-amerikai államok és számos ázsiai és afrikai állam ellenezték ezt a javaslatot: közülük többen vagy már korábban állapították meg parti tengerük kiterjedését három mérföldnél nagyobb mértékben, vagy halászatuk fejlesztése céljából, illetve biztonsági okokból állt szándékukban ilyen lépést tenni. A konferencián végül a parti tenger kiterjedésének kérdésében nem jött létre egységes szabály.

cc) A vonatkozó egyezmény értelmében azok az államok, amelyek parti tengerük szélességét 12 tengeri mérföldnél kisebb terjedelemben állapítják meg, a parti tengerükön túlterjedő meghatározott övezetben *(csatlakozó övezet)* bizonyos korlátozott jogokat gyakorolhatnak. A csatlakozó övezet ugyanis már a nyílt tenger része. A parti állam azonban a csatlakozó övezet felett annak érdekében ellenőrzést gyakorolhat, hogy a vám-, a pénz-, a bevándorlási és az egészségügyi szabályok megsértését megakadályozza.

A parti tengerről és a csatlakozó övezetről szóló egyezmény egyes rendelkezéseiből következik, hogy a parti tenger maximális szélessége 12 tengeri mérföld lehet.

Az említett egyezmény 7. cikke értelmében ugyanis, ahogy már említést is nyert, azok az öblök tartoznak a parti állam felségjoga alá, amelyek bejárati pontjai közötti távolság a 24 mérföldet (a parti tenger kétszeres szélességét) nem haladja meg. Másfelől a 24. cikk szerint a csatlakozó övezet maximális kiterjedése sem lehet több mint 12 mérföld; mindebből logikusan következik az a szabály, hogy a parti tenger kiterjedése a 12 mérföldet nem haladhatja meg. Az 1958-as kodifikációt követően a parti tenger szélessége tekintetében tehát az volt a jogi helyzet, hogy a genfi egyezményben részes államok 3-tól 12 mérföldig terjedő szélességben állapíthatták meg parti tengerük szélességét, az egyezményben nem részes államok közül többen azonban ennél jóval szélesebb parti tengeri sávot vallottak felségterületüknek. Így pl. Peru, Ecuador, Panama, Brazília bejelentette, hogy 200 tengeri mérföldes parti tengerre tart igényt.

A tengernek talán egyik legproblematikusabb térsége a *kontinentális talpazat,* amely bizonyos mélységig a szárazföldi területhez

csatlakozó és állandóan tenger által borított terület. A parti tenger alatt fekvő kontinentális talpazat vitathatatlanul államterület, mert maga a parti tenger is a parti állam területi felségjoga alatt áll. A parti tengeren túl fekvő kontinentális talpazat jogi helyzetének kérdése a tengerfenék és a tenger altalaja természeti kincseinek kiaknázási lehetősége, elsősorban az olajkutatási technika fejlődése miatt tett szert nagy jelentőségre.

Elsőként Truman amerikai elnök jelentette be 1945-ben az Amerikai Egyesült Államok igényét a partjai mellett elterülő kontinentális talpazat kizárólagos kiaknázására. Ezt követően több állam tett hasonló nyilatkozatot, úgy hogy mire az 1958-as kodifikációra sor került, kialakult szokásjogi szabálynak volt tekinthető: a parti állam a kontinentális talpazaton meghatározott szuverén jogokkal rendelkezik.

Ennek megfelelően a kontinentális talpazatról szóló genfi egyezmény ezt a jogot kifejezetten elismerte; ugyanakkor kimondta, hogy a parti állam a kontinentális talpazat felett levő nyílt tengerben a hajózást és a halászatot nem akadályozhatja. Ugyancsak nem gátolhatja meg olajvezetékek és kábelek elhelyezését, illetve fenntartását a kontinentális talpazaton.

Az egyezmény 1. cikkében szereplő fogalommeghatározás szerint a kontinentális talpazat a tengerfenéknek és az altalajnak a szárazföld mellett elterülő, de a parti tengeren kívül eső része, éspedig addig terjedően, ameddig a felette levő tenger mélysége a 200 métert meg nem haladja, illetve azon túl is addig a mélységig, amely a természeti kincsek kiaknázását lehetővé teszi. E meghatározás a kontinentális talpazat kiterjedését a technikai haladás függvényévé tette és így teljes bizonytalanságot teremtett az államközi gyakorlatban. Ezt a tényt meggyőzően bizonyítja a kontinentális talpazat elhatárolásának kérdésében keletkezett számos nemzetközi vita. Ilyen volt pl. az Északi-tenger vonatkozásában az érdekelt államok (Német Szövetségi Köztársaság, Dánia és Hollandia) között támadt vita, amelyet 1969-ben a Nemzetközi Bíróság döntött el.

Az 1958-as kodifikációnak a parti tenger szélességével és a kontinentális talpazat elhatárolásával kapcsolatos hiányos szabályozása, illetve e két térség megnövekedett jelentősége miatt a folyamatban levő újabb kodifikáció során — elsősorban a fejlődő államok fellépésére — új fogalom, a *gazdasági övezet* fogalma rajzolódik ki. A tenger kincseinek fokozott mértékű kiaknázását lehetővé tevő technikai fejlődésre való tekintettel a fejlődő államok ugyanis azzal a követeléssel léptek fel, hogy a parti tenger határain túl a parti állam számára ismerjenek el különleges gazdasági övezetet, amelyben a természeti kincsek kiaknázási joga kizárólag a parti államot illetné meg. A gazdasági övezet a 12 mérföldes parti tengert leszámítva 188 mérföldes speciális tengeri övezetet teremtene. A 200 mérföldes gazdasági övezetben tehát a parti államot — a kontinentális talpazat jelenlegi jogállásától eltérően — már nemcsak az altalaj természeti kincseinek kiaknázása, hanem a halászat joga is megilletné.

A gazdasági övezet fogalmának bevezetése, illetve az övezeten belül a parti tenger maximális szélességének egységes meghatározása esetében kérdésessé válhat a kontinentális talpazat, valamint a csatlakozó övezet jelenlegi meghatározásának a fenntartása is.

3. A légi terület.

A légitér nemzetközi jogi helyzetének kérdése még a 20. század elején is kizárólag elméleti kérdés volt. Az állam területe felett levő légitér jogi természetére nézve a nemzetközi jogi elméletben különböző nézetek alakultak ki. Az egyik felfogás a légitér teljes szabadságának elvét hirdette; eszerint a légitér valamennyi állam repülőgépe számára nyitva áll, annak fenntartásával, hogy biztonságuk érdekében az államok megfelelő intézkedéseket tehetnek. Ezzel az elmélettel szemben hamar utat tört magának a légitér feletti teljes szuverenitás elmélete. Az államok ennek értelmében a szárazföldi és víziterületük feletti légitérben felségjogot gyakorolnak. Közvetítő elméletként alakult ki a területi légitérnek — a parti tenger analógiájára épülő — elmélete. Eszerint az államok szuverenitása — a parti tengerhez hasonlóan — csak a szárazföldi és víziterület feletti alsó légrétegre terjed ki, afelett minden állam repülőgépei szabadon közlekedhetnek. Ezek közül az elméletek közül az első világháború a légitér feletti teljes szuverenitás elméletének győzelmét hozta meg. A háború alatt ugyanis bebizonyosodott, hogy az államok biztonsága jelentős mértékben a légitér feletti uralomtól függ. A második világháború pedig a légitér feletti teljes szuverenitás elméletét messzemenően igazolta. Az atombomba feltalálása, a légi közlekedés technikájának hatalmas fejlődése az államok létérdekévé tette, hogy légi területüket megóvják a meglepetésszerű támadás veszélyétől. Az államközi gyakorlatban ma már kialakult nemzetközi jogi szabálynak tekinthető, hogy az állam légitere felett teljes és kizárólagos felségjogot gyakorol. Az érdekelt államok természetesen nemzetközi megállapodással biztosíthatják más államok légi járművei számára a berepülés és leszállás jogát.

Ez az elv volt már az alapja a légi közlekedés tárgyában Párizsban, 1919-ben létrejött nemzetközi egyezménynek. 1929-ben Varsóban nemzetközi légifuvarozási egyezmény megkötésére került sor.

1944-ben Chicagóban átfogó nemzetközi légiközlekedési egyezmény (1971. évi 25. sz. tvr.)

és a polgári légiközlekedés fejlesztésére állandó szervezet jött létre: a *Nemzetközi Polgári Légiközlekedési Szervezet* (1973. évi 15. sz. tvr.), az ENSZ egyik szakosított intézménye.

Az államok egyébként a légiközlekedés részleteit a más államokkal kötött kétoldalú légiközlekedési egyezményekben szabályozzák.

III. A területi felségjog alatt nem álló területek. 1. A nyílt tenger. 2. A kozmikus térség 3. Az Antarktisz.

A földnek léteznek olyan térségei, amelyek nem állnak egy állam területi felségjoga alatt sem. E térségek nem uratlan területek, éppen ezért nem is okkupálhatók, hanem res communis omnium usus jellegűek. E térségek használata során is kapcsolatba kerülnek egymással az egyes államok, azokat közösen, rendeltetésszerűen használják. E térségek res communis omnium usus jellege ugyanakkor nem jelenti azt, hogy ezek használatára egyáltalán ne lennének a nemzetközi jognak szabályai. A közös használati jogból mindenekelőtt világosan következik minden használatra jogosultnak az a kötelessége, hogy a többi jogosult hasonló jogaira tekintettel legyen. A területi felségjog alatt nem álló területek jellegére, illetve azok használatára vonatkozóan részben általános szokásjogi szabályok alakultak ki, részben pedig speciális nemzetközi szerződések jöttek létre.

1. A nyílt tenger.

A nyílt tenger a tengernek minden olyan része, amely nem tartozik valamely állam tengeri területéhez, azaz nem áll állami felségjog alatt.

A nyílt tenger szabadságának alapelve hosszú történelmi fejlődés eredménye. A szokásjogi úton kialakult szabályokat a nyílt tengerről szóló 1958-as genfi egyezmény kodifikálta. Az egyezmény értelmében a nyílt tenger szabadsága magában foglalja: *a)* a hajózás szabadságát; *b)* a halászat és a tenger kincsei kiaknázásának szabadságát; *c)* a tenger alatti kábelek és olajvezetékek lefektetésének szabadságát; *d)* a nyílt tenger átrepülésének szabadságát.

A nyílt tenger tehát minden állam számára szabad, ezért egyetlen állam sem tarthat igényt arra, hogy annak bármely részére kiterjessze területi felségjogát. A nyílt tenger szabadságának alapelvéből az is következik, hogy a nyílt tengeren a hajók, illetve a nyílt tenger feletti légi térben a repülőgépek — bizonyos különleges esetektől eltekintve (pl. kalózkodás) — annak az államnak a kizárólagos joghatósága alá tartoznak, amelynek lobogóját viselik. (Ún. *úszó és repülő államterület.*)

A nyílt tenger használatára vonatkozó jogok valamennyi államot megilletik, tehát azokat is, amelyek tengerparttal nem rendelkeznek. A genfi egyezmény ennek megfelelően kimondta, hogy *a tengerparttal nem rendelkező államoknak*, annak érdekében, hogy a tenger szabadságát a parti államokkal egyenlően élvezzék, szabad kijutást kell biztosítani a tengerhez. Azok az államok, amelyek a tenger és valamely tengerparttal nem rendelkező állam között fekszenek, a tengerparttal nem rendelkező állammal való megegyezés útján biztosítják számára a területükön való szabad áthaladást és azt, hogy az illető állam lobogóját viselő hajók ugyanolyan elbánásban részesüljenek, mint saját hajóik vagy bármely más parti állam hajói. A szárazföldi államok átmenő kereskedelméről külön egyezmény jött létre 1965-ben, New Yorkban (1969. évi 10. sz. tvr.). Az egyezmény részletesen szabályozza a tengerparttal nem rendelkező államok átmenő kereskedelmi forgalmának vámmentességét.

A nyílt tengereket összekötő *tengerszorosokon* való szabad hajózáshoz az államoknak jelentős érdeke fűződik. A most folyó tengerjogi kodifikáció során is a legvitatottabb problémák egyike a tengerszorosokon való áthaladás kérdése, különösen olyan szorosok vonatkozásában, amelyek szélessége nem haladja meg a parti tenger szélességének kétszeresét. A szabályozás várhatóan e tengerszorosok tekintetében ki fogja zárni a parti tengerre vonatkozó szabályok érvényesítését (azaz az ún. békés áthaladás jogának alkalmazását), amelyek lehetővé tennék, hogy a szorosok parti államai akadályozzák vagy legalábbis korlátozzák az áthaladást. A kodifikáció során ugyanis kifejezésre jut az a határozott törekvés, hogy a szabályozás egyértelműen mondja ki: a nyílt tengereket összekötő tengerszorosok — szélességüktől függetlenül — nyitva állnak valamennyi állam kereskedelmi és hadihajói számára.

A most folyó tengerjogi kodifikáció a nyílt tenger jelenlegi státusát is érinti.

A gazdasági övezet bevezetésén kívül felmerült a nagy mélységekben elterülő *tengerfenék és altalaj* kincsei kiaknázásának lehetősége. A 200 tengeri mérföldön túl elterülő nagy kiterjedésű tengeri térségben ugyanis a tengerfenék és az altalaj jelenleg még mindenhol osztja a nyílt tenger jogállását, azt tehát elvben minden állam szabadon kiaknázhatja. A fejlődő országok arra való tekintettel, hogy az államok nagy többsége a közeljövőben aligha rendelkezhet olyan technikai felkészültséggel, hogy nagy mélységekben is kiaknázhassa az ásványi kincseket, a kodifikációba teljesen új fogalmat kívánnak beiktatni. A gazdasági övezeten túl elterülő nyílt tenger alatti tengerfeneket és altalajt többé nem kívánják res communis omnium usus-nak minősíteni, hanem azt *„az emberiség közös örökségének"* (common heritage of mankind) tekintik. Ennek az új fogalomnak a bevezetése

azt jelentené, hogy a tengerfeneket és az altalajt az államok közösségének javára kell kiaknázni és a kiaknázás előnyeiben minden államnak részesednie kell.

Az új fogalom tartalma és annak gyakorlati következményei még nem rajzolódtak ki egyértelműen. Annyiban már konszenzus alakult ki, hogy a kérdéses térségek feltárásával és kiaknázásával kapcsolatos tevékenység ellenőrzését egy létrehozandó nemzetközi szervezetre kell bízni. Szükségszerűen felvetődik azonban két további kérdés: először, ki végezheti a feltárást (a nemzetközi szervezet felhatalmazása alapján az államok vagy maga a nemzetközi szervezet); másodszor, ez a tevékenység milyen feltételek mellett folytatható. Míg az első kérdésben az államok között még komolyak a nézeteltérések, a második kérdésben nagyjából egyetértés áll fenn azt az általános elvet illetően, hogy a kiaknázásból származó előnyökben minden államnak méltányosan részesednie kell, emellett különös figyelmet kell szentelni a fejlődő országok érdekeinek.

2. A kozmikus térség.

Az ember behatolása a kozmikus térségbe (világűrbe) alig néhány éve még teljesen utópisztikus elképzelésnek tűnt. Az elmúlt évek hatalmas technikai eredményei nyomán azonban az államok tevékenysége kiterjedt e térségre s ezzel felmerült a kozmikus térség használatával kapcsolatos alapvető kérdések nemzetközi jogi szabályozásának szükségessége. Nyilvánvaló, hogy a világűrrel kapcsolatban sem létezik jogi vakuum; a nemzetközi jog általános elveit mindenhol alkalmazni kell, ahol az államok egymással kapcsolatba kerülnek. Az általános alapelvek azonban nem elegendők a világűrben kifejtett tevékenység során felmerülő kérdések rendezésére.

A kozmikus térséggel kapcsolatos nemzetközi jogi szabályok kidolgozásának feladatát az ENSZ Közgyűlése segédszerveként működő, a világűr békés felhasználásával foglalkozó bizottság jogi albizottsága végzi.

A kozmikus térség jogi helyzetével kapcsolatban még igen sok kérdés tisztázatlan, így mindenekelőtt a légitér és a kozmikus térség elhatárolásának problémája.

A nemzetközi jog tudományában a légitér és a világűr elhatárolására különféle elméletek születtek anélkül, hogy az államok azok bármelyikét magukévá tették volna. Mind ez ideig nem jutottak tehát megegyezésre abban a kérdésben, hogy a föld felszínétől számítva hány kilométeres magasságban ér véget a légitér, illetve kezdődik a kozmikus térség.

Az államok gyakorlata túltette magát ezen a problémán. Ténylegesen ma az a helyzet, hogy minden állam önmaga határozza meg az ésszerűség határain belül, biztonsági érdekeinek alapján, hogy államterülete felett milyen magasságig kíván felségjogot gyakorolni. Az államok gyakorlatukban ezt a magasságot 80—90 kilométerben állapítják meg.

Az ENSZ Űrjogi Albizottsága ugyanakkor már eddig is nagymértékben hozzájárult a kozmikus térséggel kapcsolatos egyéb jelentős nemzetközi jogi kérdések megoldásához; a bizottság ez ideig négy egyezményt dolgozott ki.

Az első egyezmény (1967. évi 41. sz. tvr.) a kozmikus térség jogának alapvető kérdéseit szabályozza; a részletes szabályok kidolgozását további szerződések számára tartotta fenn. Az egyezmény értelmében a világűrt és benne az égitesteket minden állam szabadon kutathatja és használhatja békés célokra; ezt a tevékenységet minden állam javára és érdekében kell folytatni. A világűrt és az égitesteket nem lehet okkupálni: a kozmikus térség tehát — akárcsak a nyílt tenger — res communis omnium usus jellegű. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy egy állam a kozmikus térségbe eljuttatott űrobjektum, illetve személyzete felett ne gyakoroljon joghatóságot.

A második egyezmény az űrhajósok mentésével, visszajuttatásával és az űrobjektumok visszaszolgáltatásával foglalkozik (1969. évi 22. sz. tvr.).

A harmadik egyezmény az űrobjektumok által okozott károkért való nemzetközi felelősség kérdését szabályozza (1973. évi 3. sz. tvr.). Az objektív felelősség elvét érvényesíti az űrtevékenységgel kapcsolatosan keletkezett károk tekintetében. A technika rohamos fejlődése eredményeképpen a nemzetközi jogban is alkalmazást nyer ez a felelősségi elv egyes különösen veszélyes állami tevékenységekkel kapcsolatban. Nyilvánvaló, hogy a kozmikus térség használata is ezek körébe tartozik. Az űrobjektumok felbocsátásával kapcsolatban keletkezett károk esetében a nemzetközi jogi szabályozás nem engedheti meg tehát annak vizsgálatát, hogy a kár vétkesség eredménye-e.

Végül a negyedik, 1974-ben elfogadott egyezmény az űrobjektumok kötelező lajstromozására vonatkozó szabályokat tartalmazza. A lajstromozás megkönnyíti a felbocsátott űrobjektumok azonosítását és ezzel elősegíti a kárfelelősségről szóló egyezmény alkalmazását.

A kozmikus térség nemzetközi jogi kérdéseinek szabályozására létrejött négy egyezmény nem merítette ki az űrtevékenységgel kapcsolatos valamennyi problémát. Az ENSZ Űrjogi Albizottsága további kérdések rendezését készíti elő: mindenekelőtt a Holdra vonatkozó egyezménytervezetet. Vizsgálja továbbá a műholdak igénybevételével történő közvetlen televíziós adások és a föld természeti kincseinek felderítését szolgáló távérzékelő műholdak alkalmazásának problematikáját.

3. Az Antarktisz.

Az Antarktisz (Déli-sarkvidék), szemben az Északi-sarkvidékkel (Arktisz) nem egészében befagyott tenger; Európánál is nagyobb,

állandóan jéggel borított szárazföld, amely a természeti viszonyok miatt letelepülésre nem alkalmas. Az Északi-sarkvidék nemzetközi jogi helyzetét lényegében az ún. szektor-elmélet alapján döntötték el. Eszerint az Északi Jeges-tengerben az egyes szektorokban elhelyezkedő szigetek a sarkot körülvevő és legközelebb levő államok területi felségjoga alatt állnak. Az egyes államok arktiszi szektorait azok a körívek választják el egymástól, amelyek az Északi-sarktól kiindulva az érdekelt államok közös határának a tengerparton levő pontjához futnak.

A Déli-sarkvidéken a lakott területektől való távolság miatt a szektor-elmélet nem volt alkalmazható. A Déli-sarkvidék iránt ugyanakkor az államok egyre fokozódó érdeklődést tanúsítottak. Egyrészt gazdasági szempontból a bálnavadászat és a Déli-sarkvidék földjének belsejében levő értékes ásványi anyagok miatt, másrészt stratégiai okokból, mivel az Antarktisz ellenőrzi a Horn-fok körüli nemzetközi utat és a Dél-Afrikából Dél-Amerikába vezető légi közlekedést.

Az Antarktisz nemzetközi jogi helyzetét végül is az érdekelt államok Washingtonban 1959-ben nemzetközi egyezményben szabályozták. Az egyezmény lényege az, hogy harminc évre „befagyasztották" az Antarktiszra támasztott területi igényeket. Az egyezmény szerint ugyanis a szerződő államok nem mondanak le ugyan az Antarktiszra vonatkozó igényeikről, de azok érvényesítésére az egyezmény érvényességi ideje alatt nem törekednek: az Antarktiszt egymással együttműködve, közösen és kizárólag békés célokra használják, annak területén szabadon folyhat tudományos kutatás. Az Antarktisz jelenlegi jogi helyzete tehát azonos a nyílt tengerével és a kozmikus térségével, azaz res communis omnium usus jellegű.

Irodalom: *Buza* László: Államterület és területi felségjog. Bp. 1910.; *Buza* László: Az állami határok kérdése a nemzetközi jogban. Kolozsvár, 1946.; *Gál* Gyula: Világűrjog. Bp. 1964.; *Herczegh* Géza: Az 1948. évi belgrádi Duna-egyezmény megkötése a nemzetközi jog tükrében. ÁJI Értesítője 1958.;

Haalck, N.—*Reintanz:* Internationales Seerecht. Leipzig, 1972.

Bastid, S.: Les problèmes territoriaux dans la jurisprudence de la C.I.J.R.C.A.D.I. 1962. III. pp. 360—495.; *La Pradelle*, P.: La frontière. Paris, 1928.; *Mateesco*, Matte, N.: Aerospace law. 1969.; *Visscher*, de Ch.: Problèmes de confins en droit international public. Paris, 1969.; *Visscher*, de Ch.: Théories et réalités en droit international public. 4 éd. Paris, 1970. pp. 220—246.

Bokorné Szegő Hanna

ÁLLAMTITKÁR → *Kormány*

ÁLLAMUTÓDLÁS → *Állam mint a nemzetközi jog alanya*

ÁLTALÁNOS IGAZGATÁS → *Államigazgatás feladatai*

ÁLTALÁNOS SZÁLLÍTÁSI FELTÉTELEK → *Jogegységesítés a KGST-n belül*

ANALÓGIA A JOGBAN → *Jogalkalmazás;* — *Polgári jog*

ANYAGI ÉS FEGYELMI FELELŐSSÉG A MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZETBEN: I. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog felelősségi rendszere (401.) — II. A felelősségi intézmények kialakulása, fejlődése és a jelenlegi felelősségi rendszer (402.) — III. A fegyelmi felelősség (402.) — IV. Az anyagi felelősség (405.)

I. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog felelősségi rendszere.

A mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogi felelősség a szocialista jogi felelősség kollektívatípusának a termelőszövetkezet adottságaihoz szabott viszonylag önálló alakzata. Viszonylagossága abban áll, hogy tartalmában lényegében a kollektíva másik felelősségi típusához a munkajogi felelősséghez hasonló, mégis attól alapjait tekintve eltérő. Egyező a munkajogi felelősséggel annyiban, hogy mindkettő korlátozott felelősség; a felelősségi rendszer mindkét esetben magában foglalja az anyagi felelősségen túl a fegyelmi felelősséget, és egyikben sem érvényesül a teljes felelősség elve; az elmaradt haszon nem tartozik a kár fogalmába; felelősséggel csak a kollektíva tagja tartozik és sem anyagi, sem fegyelmi felelőssége az örökösökre nem száll át. Mindkét felelősségi rendszer magában foglalja az egyéniesítést; felelősségre vonás, azaz az eljárás lefolytatása a kollektíván belül erre a célra létrehozott szervek hatáskörébe tartozik. A kollektíva tagjának vétkességét mindkét esetben bizonyítani kell; a vélelmezett vétkesség a kollektíva típusú felelősségi rendszerekre nem jellemző; az egyetemleges felelősség a többek károkozásánál kivételes és általános szabályként az együttes részarányos felelősség dominál. A felelősséget kiváltó magatartás az esetek többségében visszavezethető a kollektíva egészére, annak egyes csoportjaira vagy a vezető valamilyen mulasztására is; és a kár nemcsak a károsult, hanem valamilyen formában a kollektíva minden tagja számára hátrányt jelent.

A termelőszövetkezeti jogi felelősség és a munkajogi felelősség azonban e közös sajátosságok ellenére mégsem azonos, mert az előbbi a termelőszövetkezeti tulajdonnal gazdálkodó *tulajdonosi kollektíva* felelősségi rendszerét, az utóbbi pedig az állami tulajdonnal gazdálkodó *alkalmazottak felelősségi* rendszerét jeleníti meg. Vagyis a felelősség alanyainak más-más a viszonya a termelőeszközökhöz, amely a felelősségi rendszerben is eltéréseket tükröztet.

Az eltérések különösen szembetűnőek a szankciórendszernél, amely a termelőszövetkezeti felelősségi szabályokban teljes mértékben a tulajdonviszonyokból eredő sajátosságokra épül, illetőleg a termelőszövetkezeti tagsági viszonyra, amely az alkalmazotti jogviszonytól eltérően ugyancsak kettős arculatú: magában hordozza a tag tulajdonosi és dolgozói minőségét is.

A mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogi felelősség önállósága mellett szól az is, hogy egységbe foglalja a kollektíva tagjának a kollektívával és a kollektívának, vagyis a termelőszövetkezetnek a taggal szembeni felelősségét és sajátosan szabályozza ezen egységes rendszerben a kollektíva által választott vezetők fokozott felelősségét is.

A kollektív felelősségi típus, így a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogi felelősség is mindig két alakzatú felelősségi viszonyokat takar. Az egyik a fegyelmi felelősségi rendszer, amely minden esetben represszív, míg az anyagi kártérítési felelősség represszív—reparatív jellegű. Annyiban azonban közös, hogy mindkettő (a fegyelmi és kártérítési felelősség is) a kollektíva tagjának jogellenes cselekményeit határozza meg és szankcionálja, prevenciós és nevelési célzattal. Az anyagi felelősség megállapításához azonban a jogellenességen, vétkességen túl szükséges a károkozás és az, hogy az okozott kár és a jogellenes, vétkes magatartás közötti okozati összefüggés kimutatható legyen; míg a fegyelmi vétség megvalósítása nem szükségszerűen feltételezi a kár okozását is egyben. A fegyelmi felelősségre vonásnál elsődlegesen a prevenciós és nevelő jellegű szankciók alkalmazására kerül sor, míg az anyagi kártérítésnél ezeket a reparáció másodlagossá teszi.

II. A felelősségi intézmények kialakulása, fejlődése és a jelenlegi felelősségi rendszer.

A termelőszövetkezeti jogi felelősségi rendszer intézményei csak a termelőszövetkezeti mozgalom teljes kibontakozását követően jeleznek határozott körvonalakat. Ez nem jelenti azt, hogy bizonyos felelősségi viszonyok a szövetkezetek megjelenésével egyidejűleg a munkafegyelem megszilárdítása, a közösségi tulajdon védelme stb. érdekében nem jelentkeztek, ezek a viszonyok azonban még nem különültek el; még összemosódtak a fegyelmi és anyagi felelősséget megkülönböztető ismérvek; még nem kristályosodott ki a fegyelmi és az anyagi felelősség viszonyainak a kollektivákra alkalmazható speciális fogalomrendszere.

A felelősségi rendszert alkotó két intézményből először a fegyelmi felelősségi szabályok kezdenek kibontakozni (1950-től kezdődően találunk erre vonatkozó utalásokat) úgy, hogy sem a fegyelmi vétségek, sem a kiszabható szankciók nem voltak jogszabályba foglalva. 1953-ban megszűnnek a „jogalkotó fegyelmi bizottságok", mert az ez évben kiadott Mintaalapszabályzat már szabályozta a termelőszövetkezeti tagok fegyelmi felelősségét, megjelölte a felelősségrevonásra alapot adó magatartásokat, meghatározta a kiszabható szankciókat és szabályozta a fegyelmi bizottságok feladat- és hatáskörét. Az 1959. évi 7. sz. törvényerejű rendelet ezt a szabályozást tovább finomította, illetőleg az ezt követően kiadásra került fegyelmi szabályzat viszonylag hosszú időre formába öntötte.

A következő lépést a jogalkotás az 1967. évi III. törvénnyel tette meg. Ez a ma is hatályos törvény a felelősség egységes rendszerében világosan és gyakorlatiasan szabályozza mind a fegyelmi, mind pedig a kártérítési felelősséget, valamint a termelőszövetkezetnek a tagjaival és alkalmazottaival szemben fennálló felelősségét.

III. A fegyelmi felelősség.

1. A fegyelmi jog rendeltetése. 2. A fegyelmi vétség. 3. A fegyelmi eljárás. 4. A fegyelmi szankciók. 5. A fegyelmi határozat. 6. A rehabilitáció.

1. A fegyelmi jog rendeltetése.

A termelőszövetkezeti *fegyelmi jog*nak az a rendeltetése, hogy a termelőszövetkezeti tagok neveléséhez kedvezőtlen társadalmi megítélést maguk után vonó magatartások szakcionálásával hozzájáruljon; hogy elősegítse a termelőszövetkezeti tagság olyan közösségi fegyelmének kialakítását, megszilárdítását és fejlesztését, amely biztosítja az általános jogrendnek és a termelőszövetkezeti közösség belső rendjének megtartásából eredő kötelezettségek teljesítését; nevelje a termelőszövetkezetek tagságát a társadalmi együttélési szabályok tiszteletben tartására és ezzel egyidejűleg hozzájáruljon a termelőszövetkezeti parasztság társadalmi, politikai és kulturális egységének — az egységes paraszti osztálynak — a létrehozásához, illetőleg megszilárdításához. A fegyelmi jog rendeltetéséhez tartozik az elmondottakon túlmenően az is, hogy a termelőszövetkezet vezetőit és tagságát a termelőszövetkezeti demokrácia tiszteletbentartására, a fegyelem megszilárdítására, a szövetkezeti tulajdon védelmére és gyarapítására, az alapszabály és a különböző belső szabályzatok megtartására nevelje.

Rendeltetését akkor tudja betölteni, ha csak olyan magatartásokat sújt hátránnyal, amelyet a tagok szándékosan vagy legalábbis gondatlanul követtek el. Ennek során vizsgálni kell egyrészt a cselekmény vagy mulasztás társadalmi veszélyességét, másrészt mind a speciális, mind pedig a generális prevenció érdekében a tag személyi körülményeit, a közösséghez és a munkához való viszonyát, illetőleg mindazokat a körülményeket, amelyek lehetővé teszik az elkövetőhöz, illetőleg a cselekményhez mért leginkább megfelelő szankció kiszabását.

2. A fegyelmi vétség. Fegyelmi vétséget az a termelőszövetkezeti tag követ el, aki a tagsági viszonyával kapcsolatos kötelezettségét vétkesen (szándékosan vagy gondatlanul) megszegi, vagy egyébként termelőszövetkezeti taghoz nem méltó magatartást tanúsít. Ez a fogalommeghatározás már az 1960-ban kiadásra került fegyelmi szabályzatban megjelent és ezt teszi magáévá az újabb szabályozás és jogirodalom is.

A fegyelmi vétségeket sem korábban, sem a jelenlegi szabályozásban nem sorolják fel; ez nem is lehetséges. A jog keretszabályt adott a fegyelmi vétség fogalmára, és ezt tartalommal a fegyelmi eljárást lefolytató szerveknek kell megtölteniök; nekik kell eldönteniök, hogy a termelőszövetkezeti tag magatartása fegyelmi vétségnek minősül-e. Ez a döntés azonban csak a törvényen alapulhat, csak a vétkes magatartás minősíthető fegyelmi vétségnek.

A jogirodalom meghatároz bizonyos magatartáscsoportokat, amelyeknek megszegése kiválthatja a fegyelmi eljárást. A magatartáscsoportok túlnyomórészben a tagsági viszonynyal összefüggő kötelezettségek megsértésével kapcsolatosak, illetőleg azon túl a tagok olyan magatartásában jutnak kifejezésre, amelyek a szocialista együttélés szabályainak megsértését, a közösségi érdekek figyelmen kívül hagyását eredményezik.

A tagsági viszonnyal kapcsolatos magatartáscsoportok közé sorolható például: *a)* a közös munka nem megfelelő elvégzése, a munkamulasztás, a munkaerkölcs lazítása és megsértése; *b)* a termelőszövetkezet belső rendjét sértő, belső szabályait megszegő; *c)* a közös tulajdon védelmét, megóvását elhanyagoló, a tulajdon gyarapítását nem szolgáló, a közösség rendjével szemben álló; *d)* a szervezeti élettel, a választott funkció betöltésével összefüggő magatartások; *e)* a szocialista együttélés szabályainak megtartásával, illetőleg a szövetkezeti taghoz méltó magatartás tanúsításával összefüggő elvárások nem teljesítése.

3. A fegyelmi eljárás. A fegyelmi vétség szankcionálása csak szabályszerűen lefolytatott eljárás keretében történhet. Az eljárás lefolytatására jogosult szervek körét jogszabály határozza meg. Eszerint a fegyelmi jogkört általános hatáskörrel a vezetőség, a tisztségviselők, a szövetkezeti döntőbizottság tagjai és a magasabb vezetői munkakört betöltő dolgozók felett pedig a közgyűlés (küldöttgyűlés) gyakorolja.

A vezetőség fegyelmi jogkörét — az üzemi vezetők fegyelmi felősségrevonását és a tag kizárását kivéve — a termelőszövetkezet elnökére (elnökhelyettesére) és az üzemi vezetőkre átruházhatja.

A fegyelmi jogkört gyakorló szervek az eljárás keretében kötelesek meghallgatni a fegyelmi eljárás alá vont személyt, kihallgatni a tanúkat, beszerezni más bizonyítékokat, és a lefolytatott eljárás befejező aktusaként határozatot hozni. Ha a fegyelmi jogkört gyakorló szerv a közgyűlés (küldöttgyűlés), akkor a bizonyítási eljárás lefolytatását és az elkövető személyes meghallgatását a közgyűlés által kijelölt fegyelmi bizottság végzi, a határozatot azonban a közgyűlés (küldöttgyűlés) hozza meg.

A fegyelmi jogkört gyakorló szervnek a fegyelmi büntetések közül azt kell alkalmaznia, amely leginkább arányban áll az elkövetett cselekmény súlyával, a tag vétkességének fokával, és amely a tagságot is kötelezettségeinek teljesítésére neveli.

4. A fegyelmi szankciók.

A fegyelmi büntetések a következők: *a)* a megrovás; *b)* egyes kedvezmények megvonása; *c)* a kiegészítő részesedés csökkentése; *d)* alacsonyabb munkakörbe vagy más munkahelyre való beosztás; *e)* a vezetőnek tisztségéből való elmozdítása; és *f)* a kizárás.

A fegyelmi szabályzat hatálya idején kiszabható volt még szóbeli feddés, a munkaegység-levonás és a háztáji föld csökkentése is. Az újabb szabályozásból ezek a szakciók kimaradtak. A fegyelmi jog újabb szabályainak megalkotásánál ugyanis már megindul a jogágak közötti integrációs folyamat: a munkajog szabályaihoz való értelemszerű közeledés. Ennek a hatása folytán maradt el a szóbeli feddés, és került a fegyelmi büntetések közé a kiegészítő részesedés csökkentése, hasonlóan az alkalmazottak nyereségrészesedéséhez. A termelőszövetkezeti viszonyok fejlődésével függ viszont össze a munkaegység-levonás megszüntetése, miután bevezetésre került a garantált díjazás; illetőleg a háztáji föld csökkentése is okafogyottá vált, miután az alanyi jogosultság megszerzésének nemcsak a tagsági viszony, hanem az alapszabályban meghatározott munkateljesítmény elvégzése is feltételeül szolgál. E szabályozásból szükségszerűen következik, hogy aki a törvényi feltételeknek nem tesz eleget, nem szerez alanyi jogosultságot a háztáji földre sem, illetőleg, ha az alapul szolgáló feltételekben tartós változás következik be, csökken a háztáji föld mértéke fegyelmi eljárás nélkül is.

Az újabb szabályozás a kiszabható büntetéseken kívül mellékbüntetés kiszabását is lehetővé teszi: mód van a szervezeti élettel kapcsolatos egyes tagsági jogok felfüggesztésére, illetőleg a termelőszövetkezet által adományozott kitüntetések, egyéb elismerések visszavonására is. A szervezeti jogokat (szavazati jog gyakorlása, tisztségbe történő választás stb.) csak egy évre lehet felfüggeszteni.

a) A megrovás a legenyhébb fegyelmi büntetések közé tartozik. Bármelyik fegyelmi eljárás lefolytatására jogosult szerv kiszabhatja, ha az eset összes körülményeinek mérlegelése alapján megállapítja, hogy a kiszabásával elérhető a várható társadalmi hatás

és az elkövető szempontjából is alkalmas újabb cselekmények elkövetésétől való visszatartására.

b) Az egyes kedvezmények megvonása, ellentétben a megrovással nemcsak erkölcsi roszszallást, hanem már anyagi hátrányt is okozó szankció. Alapvető szabály, hogy csak olyan kedvezményt lehet megvonni, amelyet a termelőszövetkezet saját elhatározása, tehát nem jogszabályban megállapított kötelezettsége alapján nyújt tagjainak, és amelynek fegyelmi büntetésként való kiszabását az alapszabály vagy közgyűlési határozat nem zárja ki. Meg lehet vonni például a kedvezményes üdültetést, a munkadíjra történő vásárlást, a kedvezményes szállításokat stb. A megvonás időtartama legfeljebb egy év lehet.

c) A kiegészítő részesedés csökkentése a fegyelmi jog új intézménye. Csak az alapszabály által meghatározott mértékig csökkenthető és a csökkentés nem haladhatja meg a tagot megillető részesedés felét. Végrehajtására csak a zárszámadáskor kerülhet sor, mert csak ezzel a dátummal állapítják meg a termelőszövetkezet évi mérlegét, és csak ekkor derül ki, hogy a gazdálkodás annyira eredményes volt-e, hogy a tagok kiegészítő részesedést kaphatnak.

d) Az alacsonyabb munkakörbe vagy más munkahelyre való beosztás részben eltér egymástól. *Az alacsonyabb munkakörbe való beosztás* csak olyan termelőszövetkezeti taggal szemben alkalmazható, aki magasabb munkakörben dolgozik. A magasabb munkakör pedig általában vezetői funkciót takar. Ennélfogva az alacsonyabb munkakörbe történő átsorolás az esetek többségében vezetői munkakörből való leváltást is jelent.

Ez a szankció lehet határozott vagy határozatlan időtartamú. A fegyelmi jogkört gyakorló szerv mérlegelési jogától függ, hogy a határozatban melyiket alkalmazza. Amíg a fegyelmi büntetés hatálya fennáll, az elkövető magasabb munkakörbe más munkaterületen sem helyezhető.

A más munkahelyre történő beosztás bárkit érinthet, vezetőt és fizikai dolgozót egyaránt. E büntetés kiszabása azonban csak abban az esetben éri el célját, ha a más munkára történő áthelyezés erkölcsi vagy anyagi hátrányt is okoz.

Mindkét szankciót bármelyik szerv kiszabhatja, ha azonban az alacsonyabb munkakörbe helyezés vagy a más munkára történő beosztás nem azonos szervezeti egységen belül történik, a vezetőség alkalmazza.

e) A vezetői tisztségből való elmozdítás eredményében az előbbiekhez hasonló. Tartalmában azonban mindkettőtől abban különbözik, hogy csak a termelőszövetkezeti tagok által választott vezetővel szemben lehet alkalmazni. Az elmozdítás oka pl. az lehet, hogy nem teljesítette azokat a követelményeket, amelyeket a tagság vele szemben támasztott; visszaélt a választott funkcióból következő helyzetével; saját érdekeit a közösségi érdekek elé helyezte stb. Az elmozdítás ezekben az esetekben a tagság bizalmának megvonását jelenti, azt, hogy az elkövető vezetői funkció betöltésére közösségellenes magatartása miatt alkalmatlannak minősíti. Csak a közgyűlés alkalmazhatja.

f) A kizárás a legsúlyosabb fegyelmi szankció, mert nemcsak erkölcsi vagy vagyoni hátrányt helyez kilátásba, hanem a tagsági jogviszony megszűnésére vezet. Ezért alkalmazására csak abban az esetben kerülhet sor, ha a fegyelmi vétség különösen súlyos és enyhébb fegyelmi büntetés alkalmazásától eredmény nem várható.

Amikor a tagok felvétele közgyűlési hatáskörbe tartozott, a közgyűlés hatáskörébe tartozott a kizárás is. Amikor azonban a termelőszövetkezeti tagok felvétele a közgyűlés hatásköréből a vezetőség hatáskörébe került, a vezetőség hatáskörébe került a kizárási jogkör is.

5. A fegyelmi határozat.

A megrovás és a kizárás kivételével, a fegyelmi büntetés végrehajtását egy évi próbaidőre fel lehet függeszteni, ha ettől a tag jövőbeni magatartására kedvező hatás várható.

A fegyelmi eljárásra jogosult szervek határozatukat írásban közlik az elkövetővel, megjelölve a fellebbezés benyújtására vonatkozó határidőt és a fellebbezési fórumot is. A vezetőség és az üzemi vezető határozata ellen fellebbezéssel a döntőbizottsághoz, a közgyűlési (küldöttgyűlési) határozat ellen pedig keresettel a járásbírósághoz lehet fordulni.

6. Rehabilitáció.

Mint minden erkölcsi hátrányt tartalmazó büntetés esetében, a fegyelmi büntetésben részesült tagot vagy alkalmazottat a törvény, illetőleg a termelőszövetkezet közgyűlése a hátrányos jogkövetkezmények alól mentesítheti.

A törvényi mentesítés akkor következik be, ha a fegyelmi büntetés kiszabása óta meghatározott idő eltelt, és ezalatt a tag újabb fegyelmi büntetésben nem részesült. Ez a meghatározott idő a kizárás esetén három, az alacsonyabb munkakörbe vagy más munkahelyre beosztás, illetőleg vezetőnek tisztségből való elmozdítása esetén két, egyéb fegyelmi büntetés esetén pedig egy év.

A közgyűlés (küldöttgyűlés) — a kizárás esetét kivéve — akkor mentesítheti a tagot a fegyelmi büntetés hátrányos következményei alól, ha a tag erre a büntetés kiszabása óta végzett jó munkájával érdemesnek bizonyult, és a törvényi mentesüléshez szükséges időnek legalább a fele eltelt.

Mentesülés esetén a büntetést a nyilvántartásból törölni kell.

IV. Az anyagi felelősség. 1. Az anyagi felelősség feltételei. 2. A bizonyítási teher. 3. Többek károkozása. 4. A kármegosztás. 5. A kártérítés mértéke. 6. A vezetők anyagi felelőssége. 7. A vagyonkezelők felelőssége. 8. A kártérítés módja. 9. A termelőszövetkezet felelőssége. 10. A kártérítési eljárás lefolytatására jogosult szervek.

1. Az anyagi felelősség feltételei.

A termelőszövetkezeti kártérítési felelősségi jog érvényesülésének alapja — függetlenül attól, hogy a tag vagy a termelőszövetkezet van-e a károkozó pozíciójában — a *termelőszövetkezeti tagsági jogviszony*, amely a tag és a termelőszövetkezet között keletkező valamennyi más jogviszony keretét alkotja. Ebből következik, hogy termelőszövetkezeti anyagi felelősségről csak akkor beszélünk, ha az valamilyen formában a tagsági jogviszonnyal összefüggésben áll. Ez az összefüggés minden esetben a tagsági jogviszony fennállásának tartama alatt keletkezik, de hatása a jogviszony megszűnése után is fennmarad.

A termelőszövetkezeti anyagi felelősség további feltételei: *a)* a jogellenesség; *b)* általában a vétkesség; *c)* a kár és *d)* az okozati összefüggés.

a) A jogellenesség a termelőszövetkezeti jogi felelősségnél nem csupán jogszabály-ellenességet takar, hanem magában foglalja a különböző belső szabályzatok, a termelőszövetkezet szervei által hozott határozatok megsértését is.

b) A termelőszövetkezeti jogban a *vétkességi* felelősség vált általánossá. Kivételesen azonban ismeretes a vétkesség nélküli felelősség is, egyrészt a tag élete, egészsége vagy testi épségének megsértése, másrészt a tagnak a hiányért, leltárhiányért fennálló felelőssége esetén.

c) A megtérítendő *kár* terjedelme, ha a kárt tag vagy alkalmazott okozta, szűkebb, mint a polgári jogban. A kárt okozó csak a ténylegesen felmerülő kárt köteles megtéríteni, az elmaradt hasznot nem. Tényleges kár az is, amit a szövetkezet a tag hibájából kívülállónak kártérítésként köteles fizetni. Vitatott kérdés azonban, hogy a tényleges kár és az elmaradt haszon közötti határvonalat hol lehet meghúzni; mi tekinthető még tényleges kárnak és hol kezdődik az elmaradt haszon.

d) *Az okozati összefüggés* vonatkozásában a termelőszövetkezeti jog a többi jogághoz viszonyítottan nem mutat eltérést.

2. Bizonyítási teher.

A bizonyítás teher vonatkozásában sajátos, a munkajoghoz hasonló megoldás érvényesül. A bizonyítási teher a termelőszövetkezetet terheli. Neki kell bizonyítania, hogy a kárt a termelőszövetkezeti tag okozta, és neki kell bizonyítania azt is, hogy a termelőszövetkezeti tagnak okozott kár előidézésében vétkesség nem terheli. Ilyen kimentéses bizonyítás a tagok közül csak a vezetőket és a vagyonkezelőket terheli.

3. Többek károkozása.

A termelőszövetkezeti jogban *többek károkozása* esetén nem az egyetemlegesség, hanem az együttes, részarányos felelősségi szabályok érvényesülnek.

4. A kármegosztás.

Általános szabály viszont az, hogy ha a kár bekövetkeztében a termelőszövetkezet, illetve a tag is közrehatott, *kármegosztás*nak van helye. A kármegelőzési, illetőleg a kárelhárítási kötelezettség ugyanis mind a termelőszövetkezetet, mind pedig a tagot terheli.

A kármegosztás általános szabályai szerint nem róható a tag terhére az általa okozott kárnak az a része, amely a termelőszövetkezet kármegelőzési, illetőleg a kárenyhítési kötelezettségének teljesítésével elhárítható lett volna, ha pedig a kár bekövetkeztében a termelőszövetkezet is közrehatott, a magatartással arányos kármegosztást kell alkalmazni. Ugyanez vonatkozik a vagyontárgyakban bekövetkezett hiányra is. Nem felel a termelőszövetkezet az üzemi baleset vagy foglalkozási betegség körében felmerülő azért a kárért, amelyet kizárólag a tag idézett elő.

5. A kártérítés mértéke.

A termelőszövetkezeti tag kártérítési felelősségének általános szabályai szerint a tag a tagsági jogviszonnyal kapcsolatos kötelezettségének megszegésével vétkesen okozott kárért tartozik kártérítési felelősséggel. Ez, hasonlóan a fegyelmi vétségre vonatkozó szabályhoz, keretszabály; tartalommal a kártérítési eljárás lefolytatására jogosult szervek töltik ki.

A kártérítés mértéke az elkövető személyétől, körülményeitől és a vétkesség fokától függ, vagyis nem vezet teljes reparációhoz.

Az *általános* szabályok értelmében gondatlanság esetén a kártérítés felső határa a munka szerinti részesedéshez igazodik: a tag a termelőszövetkezetben a hasonló munkakörben dolgozó tagok előző évi átlagos munka szerinti részesedése egy hónapra eső összegének 50%-ig; ha a károkozás gondatlan *bűncselekmény* következménye, az előbbiek szerint megállapított részesedés három hóra eső összege erejéig felel. A *szándékos* károkozás esetén a kártérítés felső határa a tényleges teljes kár. A kártérítés összegét ezen belül is az eset összes körülményeinek mérlegelésével úgy kell megállapítani, hogy az elősegítse a szövetkezeti tulajdon védelmét, a kárt okozó tag és a szövetkezeti tagság nevelését, valamint az okozott kár megtérülését. Befolyásolja tovább a kártérítés mértékének megállapítását a vétkesség foka, a termelőszövetkezet közösségi fegyelmének és a szövetkezeti tulajdon védelmének helyzete, az okozott kár nagysága, a tagnak az átlagostól eltérő sajátosságai, a szövetkezeti tulajdonhoz és a közös munkához való viszonya, személyi, családi és egyéb körülményei is.

A termelőszövetkezeti kártérítési felelősség tehát korlátozott felelősség. Ez kifejezésre jut

a tag személyes körülményeinek mérlegelésében, másrészt a kártérítés összegének a jövedelemhez való viszonyában.

6. A vezetők anyagi felelőssége.

A vezetők kártérítési felelősségére vonatkozó speciális szabályokat csak abban az esetben lehet alkalmazni, ha a kárt a vezetői funkcióval összefüggésben okozták: azaz a termelőszövetkezet követelése érvényesítésének vagy valamely kötelezettség teljesítéséhez szükséges intézkedés elmulasztásával, illetőleg a munkaköri kötelezettségnek egyéb megsértésével. Az ilyen esetekben a vezető a saját munka szerinti részesedése előző évi átlagának két hónapra eső összege erejéig felel.

Ha azonban károkozása nem függ össze vezetői funkciójával, felelőssége az általános szabályok szerint alakul.

A vezetők felelőssége tehát fokozott felelősség. Ez kifejezésre jut — a már említett — kimentéses bizonyítási teherben is. A vezetők ugyanis csak abban az esetben mentesülnek a felelősség alól, ha bizonyítják, hogy a kárt okozó határozat meghozatalában, illetőleg az intézkedés megtételében nem vettek részt; részvétel esetén pedig a határozat ellen szavaztak, vagy az intézkedés ellen tiltakoztak.

7. A vagyonkezelők felelőssége.

A vagyonkezelők felelőssége a vezetői felelősségnél is fokozottabb. *A vagyonkezelő termelőszövetkezeti tag*, aki jegyzék vagy elismervény alapján visszaszolgáltatási vagy elszámolási kötelezettséggel vett át vagyontárgyakat és azokat állandóan őrizetében tartotta és kizárólagosan kezelte, továbbá a pénz, értékpapír, egyéb értéktárgyak kezelője hiány esetén *vétkességére tekintet nélkül a teljes tényleges kár erejéig* felel; kizárólag annak bizonyításával védekezhet, hogy a hiányt külső elháríthatatlan ok idézte elő.

A kereskedelmi egységben dolgozó termelőszövetkezeti tagok leltárhiányért fennálló felelőssége a munkaviszonyban álló dolgozókéval azonos.

Ha a megőrzésre átvett dolgokat több tag együttesen vette át, és abban kár keletkezett, akkor valamennyien az előző évi átlagos munka szerinti részesedésének arányában felelnek.

8. A kártérítés módja.

A kárt a tag elsősorban pénzben köteles megtéríteni.

Szándékos károkozásnál azonban, ahol a tag a teljes tényleges kár megtérítésére kötelezhető, mód van a természetbeni kártérítésre és az eredeti állapot helyreállítására is. A természetbeni kártérítésre kötelezés különösen akkor indokolható, ha a tag a kárt olyan vagyontárgy eltulajdonításával vagy megrongálásával okozta, amely a háztáji gazdaságban tartható vagyontárgyak szokásos körébe tartozik. Ugyanez a gondolatmenet vonul végig az eredeti állapot helyreállításával is: a tag erre csak akkor kötelezhető, ha rendelkezik azokkal az anyagokkal és eszközökkel, amelyekkel az eredeti állapot visszaállítása megoldható, és ez a termelőszövetkezet érdekeinek is megfelel.

9. A termelőszövetkezet felelőssége.

A termelőszövetkezet felelősségi viszonyaiban megkülönböztetünk: *a)* vétkességen alapuló és *b)* tárgyi, vétkességen kívüli felelősséget. A felelősség alapját a termelőszövetkezeti jogviszony, feltételeit az ismert feltételek határozzák meg. *(→ Polgári jogi felelősség)*

a) A termelőszövetkezeti tagok felelősségétől azonban egynémely vonatkozásban eltér. Eltér elsősorban a tekintetben, hogy a termelőszövetkezet felelőssége nem korlátozott felelősség, nemcsak a ténylegesen felmerült kárt, hanem az elmaradt hasznot is köteles a tagnak megtéríteni; a kártérítés mértéke mindig az okozott kár nagyságához igazodik, vagyis elsődlegesen a reparáció elvei érvényesülnek. Eltér a már jelzett bizonyítási teher vonatkozásában és abban, hogy a kárfelelősség szabályaiban keveredne a termelőszövetkezeti és a polgári jog szabályai. E keveredés megítélésünk szerint a termelőszövetkezet jogi személyiségével, illetőleg azzal függ össze, hogy gazdaságilag előnyösebb helyzetben a termelőszövetkezet áll és rendelkezik a bizonyításhoz szükséges eszközökkel is.

A már felsorolt vegyes jogi elemek közé tartozik a *visszkereseti igény* is. Ez az intézmény alapjában polgári jogi természetű, de termelőszövetkezeti intézménnyé az formálja, hogy az igény érvényesítésének anyagi jogi bázisát a termelőszövetkezeti jogszabályok teremtik meg. Vagyis a termelőszövetkezet visszkereseti igényének érvényesítésénél nem a termelőszövetkezetre, hanem a termelőszövetkezeti tagra érvényesülő szabályok kerülnek alkalmazásra. Kettős jogviszony jön tehát létre, egyrészt a termelőszövetkezet és a károsult tag között, amelyben a felelősség alapjától eltekintve polgári jogi elemek dominálnak, másrészt a termelőszövetkezet és a károkozó tag között, ahol a termelőszövetkezeti jogi elemek a döntőek.

b) A termelőszövetkezet felelőssége az egészség és a testi épség megsértése vonatkozásában a vállalatok felelősségéhez hasonló. Ez azt jelenti, hogy a termelőszövetkezet, *vétkességére tekintet nélkül köteles megtéríteni a tagjának, halála esetén pedig a hozzátartozójának azt a kárát*, amelyet a tagsági jogviszonyból eredő munkavégzési kötelezettségnek a termelőszövetkezet irányítása vagy ellenőrzése melletti teljesítése közben a tag életének, testi épségének és egészségének megsértésével okozott. A munkába menet vagy munkából jövet ért ilyen érdekserelemért csak akkor felel a termelőszövetkezet, ha az a közös gazdaság szállítóeszközének igénybevételével bonyolódott le. Nem felel azonban az okozott kárért akkor, ha bizonyítja,

hogy a kárt a működési körén kívül eső elháríthatatlan ok, vagy kizárólag a károsult tag okozta.

A kártérítés mértéke aszerint alakul, hogy a szövetkezet a tagjának, vagy a tag hozzátartozójának köteles-e kártérítést fizetni, vagyis hogy egészségromlásról vagy a tag haláláról van-e szó.

Az egészség vagy a testi épség megsértése esetén a termelőszövetkezet a tag teljes vagyoni kárát tartozik megtéríteni. A tag halála esetén azonban a tartásra jogosult hozzátartozóknak csak ráutaltságuk mértékéig, legfeljebb az elveszett törvényes tartás erejéig köteles kártérítést fizetni. Kötelessége ebben az esetben is kiterjed az indokolt költségek és kiadások megtérítésére.

Ha a jövedelemkiesés, illetőleg a kiadások tartós jellegűek, akkor általában havi járadékot kell megállapítani; ha nem, akkor a kártérítés egy összegben jár. Kötelezhető a termelőszövetkezet általános kártérítésre is, ha a vagyoni kár összegét pontosan meghatározni nem lehet. Az így megállapított összegnek azonban a károsult teljes vagyoni kárpótlására alkalmasnak kell lennie. *(→ Polgári jogi felelősség)*

A járadékszerű kártérítés megállapításánál, ha a későbbi körülményekben akár a jogosult, akár a kötelezett termelőszövetkezet oldalán lényeges változások következnek be, a felek bármelyike kérheti a járadék összegének módosítását.

A kártérítési összeg kiszámításánál figyelembe kell venni és a megállapításnál le kell vonni a tag vagy a hozzátartozója részére kifizetett társadalombiztosítási szolgáltatásokat; a tag megmaradt munkaerejével elért vagy az adott helyzetben elvárhatóan elérhető keresetet, valamint a megrongálódott dolog hasznosításával szerzett, illetőleg a károkozás folytán megtakarított összeget.

10. A kártérítési eljárás lefolytatására jogosult szervek.

A kártérítési eljárás lefolytatására jogosult fórumok a fegyelmi jogkört gyakorló szervek. Ha azonban a termelőszövetkezet tagja kívülálló személlyel együtt okozott kárt a termelőszövetkezetnek, akkor a kártérítésre kötelezés bírósági hatáskörbe tartozik.

A termelőszövetkezet által a tagoknak, alkalmazottaknak okozott károk megtérítése felől a közgyűlésnek alárendelt döntőbizottság határoz.

A kártérítési eljárás alapjául szolgáló tényállást a fegyelmi vétséghez hasonlóan fel kell deríteni, és lehetőleg a megindításától számított két hónap alatt az eljárást határozattal be kell fejezni. A határozatot írásba kell foglalni és nyolc napon belül az érdekelt felekhez el kell juttatni.

A vezetőség és az üzemi vezető döntése ellen fellebbezéssel a döntőbizottsághoz, a közgyűlés és a döntőbizottság első és másodfokon hozott határozatai ellen pedig keresettel az illetékes járásbírósághoz lehet fordulni.

Irodalom. *Eörsi* Gyula: Elhatárolási problémák az anyagi felelősség körében. Bp. 1962.; *Eörsi* Gyula: A polgári jogi kártérítés kézikönyve. Bp. 1966.; *Eörsi* Gyula: A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség. Bp. 1961.; *Molnár* Imre: A termelőszövetkezeti tagok fegyelmi felelőssége. Bp. 1963.; *Hegedüs* István: A termelőszövetkezeti tagsági viszony alapkérdései. Bp. 1973.; *Gyarmati* Sándor: Anyagi felelősség a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogban. Kandidátusi disszertáció. Bp. 1976.

Domé Györgyné

ANYAGI ÉS FEGYELMI FELELŐSSÉG A MUNKAJOGBAN: I. A munkajogi felelősség fogalma, fajai (407.) — II. A fegyelmi felelősség (409.) — III. Az anyagi felelősség (410.)

I. A munkajogi felelősség fogalma, fajai. 1. A munkajogi felelősség általában. 2. A kollektíva hatása a felelősség rendezésére. 3. A felelősség másodlagos jellege. 4. A felelősség határai. 5. Felelősség és együttműködési kötelezettség. 6. A munkajogi felelősség fajai.

1. A munkajogi felelősség általában.

A munkajogi felelősség jellegzetes vonása, hogy mindenkor egy kollektíva keretében felmerült jogsértő magatartások esetében lép működésbe. Célja a kollektíván belüli együttműködésnek, a kollektíva rendjének védelme, a kollektíván belüli jogviszonyokból eredő jogok és kötelezettségek teljesítésére, tiszteletben tartására való nevelés. Ma azonban sem a munkajog tudománya, sem a jogi szabályozás nem tükrözi ezt a helyzetet. A munkajogi felelősséget szűkebb értelemben használja és ezen az egyéni munkaviszonyból eredő jogok és kötelezettségek megsértéséhez kapcsolódó felelősséget érti. A kollektív jogviszonyok megsértéséhez fűződő felelősségi szabályokat a munkajog nem tartalmaz. Ennek alapvető oka, hogy maguknak a kollektív jogviszonyoknak elméleti feldolgozása és jogszabályi rendezése is csak a kezdetnél tart. A következőkben csak az egyéni munkaviszonyok megsértése esetén fennálló felelősséget tárgyaljuk, és erre a mai gyakorlatnak megfelelően a munkajogi felelősség kifejezést fogjuk használni.

2. A kollektíva hatása a felelősség rendezésére.

A munkajogi felelősség eszköze: szankció alkalmazása a jogsértővel szemben. Abból, hogy a jogsértő magatartás egy kollektíva keretében történik, következik, hogy a felelősség a nevelésnek nem egyetlen eszköze. Erre más jogi és jogon kívüli, társadalmi eszközök is rendelkezésre állnak. E körülmény a munkajogi felelősségre több szempontból is érezteti hatását. A dolgozó által elkövetett jogsértő magatartással kapcsolatban különösen a kö-

vetkezőkben mutatkozik meg. Egyrészt a jogi szabályozás differenciált szankciórendszert állít fel, amely lehetővé teszi a kollektíván belüli helyzet figyelembevételét, sőt az anyagi felelősség terjedelmét jelentősen korlátozza is. Másrészt a felelősség alkalmazására jogosult mérlegelésére bízza, hogy kíván-e ezzel a nevelőeszközzel élni. Végül pedig a bírói gyakorlat ismételten kifejezésre juttatja — különösen a fegyelmi felelősséggel kapcsolatban —, hogy a szankciókiszabásnál egyik lényeges mérlegelendő szempont a vállalat — tehát a kollektíva — belső helyzete, rendjének és fegyelmének színvonala. A dolgozót ért károk esetében ez a hatás jelentkezik abban, hogy a vállalat vétkességére tekintet nélkül felel, jelezve ezzel a társadalomnak azt a követelményét a kollektívával szemben, hogy úgy szervezze meg a munkát, az együttműködést, hogy a károkozó magatartásokat meg lehessen akadályozni.

3. A felelősség másodlagos jellege.

A munkajogi felelősség mindig csak egy adott jog, illetve kötelezettség megsértése esetén lép működésbe. A felelősség mint potenciális lehetőség természetesen már ezt megelőzően is fennáll, de csak jogsértés esetén válhat dinamikussá. A működésbe hozatala sohasem automatikusan, tehát egymagában a jogsértés tényével következik be. Ehhez szükséges magának a jogsérelmet szenvedettnek, esetleg a jog által erre felhatalmazott kívülálló harmadiknak (pl. ügyész, szakszervezet) a nyilatkozata, fellépése is. Ennek nyomán lép működésbe a felelősség. A felelősség intézménye tehát három fázist, állapotot tüntet fel: Az első a nyugalmi állapot, a második a jogsértést követő készenléti helyzet és végül a harmadik az erre jogosított nyilatkozatát, fellépését követő működési szakasz. A szocialista munkaviszonyok keretében a munkáltató és a dolgozó között fennálló szervezeti jellegű alá- és fölérendeltségi helyzet következményeként a munkáltató nemcsak működésbe hozhatja a felelősséget, hanem a jog felhatalmazza őt arra is, hogy a dolgozó jogsértő magatartása esetén azt saját maga alkalmazza, vagyis a szankciót maga szabja ki.

4. A felelősség határai.

A felelősség által elérni kívánt befolyásolásnak csak akkor lehet sikere, ha a jogsértő a jövőben elkerülheti a hasonló magatartást. Ez viszont csak akkor lehetséges, ha a jogsértőnek valóban módja van arra, hogy másként viselkedjék, a jogsértésre vezető okokat meg tudja szüntetni, illetve jogsértő hatásukat ki tudja küszöbölni. Ebből viszont következik az is, hogy a felelősség intézményét csak azokban az esetekben használhatjuk fel a jogvédte érdekek védelmére, amikor a jogsértőnek ez a lehetősége fennáll. E kör jelenti tehát a felelősség érvényesülésének határait is. Ez nem jelenti azt, hogy adott esetben nem lehetséges a fellépés a jogsértővel szemben e körön kívül is. (Pl. a jogsértés folytán előállott hátrányok, veszteségek viselésére való kötelezés.) A jognak ilyen előírása azonban már nem a felelősség körébe, hanem valamely más jogintézmény — pl. megtérítési kötelezettség — keretébe tartozik.

5. Felelősség és együttműködési kötelezettség.

A munkaviszonyból folyó jogok és kötelezettségek gyakorlása során, ill. annak elősegítése érdekében a munkaviszony alanyai kötelesek egymással együttműködni, tehát mindegyik fél a maga részéről köteles mindent megtenni, hogy a másik jogát, illetve a kötelezettségét megfelelően gyakorolhassa, vagy teljesíthesse. Ebbe beletartozik az is, hogy magának is mindent meg kell tennie, hogy a másik fél kötelezettségszegésének — adott esetben károkozásának — következményeit csökkentse. Erre tekintettel a felelősség alkalmazásánál nem lehet figyelmen kívül hagyni a munkaviszony másik — sérelmet szenvedett — alanyának magatartását sem. Amennyiben ennek szerepe volt a jogsértés bekövetkeztében vagy annak mértékében, azt a szankció kiszabása során mint annak mértékét enyhítő, esetleg azt teljesen kizáró tényezőt értékelni kell. Ez az értékelés eltérően alakul a munkajogi felelősség egyes alakzatainál.

6. A munkajogi felelősség fajai.

A munkajogi felelősségnek két faja van: a fegyelmi és az anyagi felelősség. A kettő közötti eltérés lényege a következőkben foglalható össze:

— Az anyagi felelősség kettős célt szolgál: egyrészt a jogsértés által okozott kár jóvátételét, másrészt — az előbbi útján — a nevelést.

— Az anyagi felelősséget maga után vonhatja mind a munkáltató, mind a dolgozó kötelezettségszegése, de csak olyan esetben, ha az a munkaviszony másik alanyának anyagi kárt okozott.

— A fegyelmi felelősséget ellenben csak a dolgozó kötelezettségszegése alapozza meg. Ha a munkáltató tanúsít jogsértő magatartást a dolgozóval szemben, ez — az előbb említett károkozás esetét kivéve — nem eredményez egy, a dolgozó tetszésétől függően mozgásba hozható felelősséget. Ilyen esetben a dolgozó csak munkaügyi vitát kezdeményezhet a jogsértő magatartás megszüntetésének, illetve a kötelezettség teljesítésének kikényszerítésére. Ennek nyomán legfeljebb csak a felettes, illetve az erre felhatalmazott állami szerv számára nyílik meg a lehetőség a munkáltató nevében intézkedő dolgozó felelősség útján való szankcionálásra.

— A fegyelmi felelősség csak vétkesség esetén áll fenn, anyagi felelősség vétkesség nélküli magatartás esetén is fennállhat.

— A fegyelmi felelősség többfajta és eltérő jellegű szankciót tartalmaz. Az anyagi felelősség csak egyféle szankciót ismer, az okozott kárnak a jogsértő vagyona terhére történő

jóvátételét. Ezen belül azonban módot ad a differenciálásra.

A felelősség két fajtája nem egymást kizáró jellegű. Ugyanazon jogsértő magatartásért sor kerülhet egyszerre mindkettő alkalmazására is. Sőt, ha ennek előfeltételei fennállnak, helye lehet a munkajogi felelősség mellett egyéb — pl. polgári jogi vagy büntető — felelősségi alakzatoknak is.

II. A fegyelmi felelősség. 1. A fegyelmi felelősség fogalma. 2. Kötelezettségszegés. 3. A fegyelmi büntetések. 4. A fegyelmi büntetés hatálya. 5. A fegyelmi eljárás.

1. A fegyelmi felelősség fogalma. A fegyelmi felelősség csak vétkes kötelezettségsértő magatartás esetén jöhet létre. A vétkesség megítélésénél abból kell kiindulni, hogy a társadalom felfogása szerint az adott esetben általában milyen magatartás várható el a dolgozótól. Ennek során nem általában a dolgozóktól megkívánt magatartást kell alapul venni, hanem a szűkebb típusát, tehát azt, amelyet az adott dolgozóhoz hasonló munkakörű, képzettségű stb. dolgozótól a társadalom elvár. Találunk a munkajog tudományában olyan véleményeket, amelyek szerint a fegyelmi felelősség esetében a vétkesség megítélésénél abból kell kiindulni, hogy mi várható el a dolgozótól az adott esetben az ő saját képességeire, ismereteire tekintettel. E vélemények nem helyeselhetők. A munkajog a dolgozótól a munkaviszony keretében az adott munkakörre, tevékenységre vonatkozó átlagos magatartást várja el. Más kérdés az — és a kifejtettekkel nincs ellentétben —, hogy a dolgozó személyes körülményei a szankció meghatározásánál értékelésre kerülhetnek.

2. Kötelezettségszegés.

A munkajog tudományának uralkodó álláspontja szerint minden kötelezettségszegő magatartás vonhat maga után fegyelmi felelősséget. Az azonban, hogy sor kerül-e felelősségrevonásra — amennyiben a jogszabály eltérően nem rendelkezik — a vezető mérlegelésétől függ. Találunk olyan véleményeket is, amelyek szerint a fegyelmi felelősség alkalmazása egymagában kedvezőtlen megítélést vált ki a dolgozóval szemben, és ezért azt csak a súlyos vagy a jogszabályban meghatározott esetekre kell korlátozni. E vélemények elfogadása nem vezetne helyes eredményre, mert a különböző foglalkozások, munkakörök esetén ugyanazon jogsértő magatartás súlya rendkívül eltérő lehet és teljesen eltérő értékelés alá eshet. Ezért központilag nem lehet meghatározni azokat a jogsértéseket, amelyek fegyelmi felelősséget vonhatnak maguk után. Amellett akár kiemelt esetek meghatározásánál, akár a kötelezettségszegés súlyosságára való utalás esetén a kisebb jogsértések elleni fellépésre egy másik szankciórendszert is be kellene vezetni.

3. A fegyelmi büntetések. A fegyelmi felelősség szankciói, a fegyelmi büntetések három csoportba sorolhatók. A büntetések első csoportja pusztán a kollektíva rosszallását fejezi ki a helytelen magatartásért. Ezen belül azonban kifejezésre juttatja a rosszallás enyhébb vagy súlyosabb jellegét. A második csoportba tartozó szankciók a rosszalláson túlmenően valamilyen — rendszerint anyagi jellegű — hátrányt is tartalmaznak. (Pl. prémium vagy évvégi részesedés csökkentés vagy megvonás, személyi alapbércsökkentés.) A büntetések harmadik csoportja a dolgozó munkaviszonybeli helyzetét érinti, sőt végső fokon a kollektívából való eltávolítását is eredményezheti. (Pl. elbocsátás, áthelyezés.) A második és harmadik csoportba tartozó büntetések közül több együttesen is alkalmazható. Ez a büntetési rendszer kiegészül egy — az egyéniesítés lehetőségét, a nevelőhatást fokozó — intézménnyel. Ez a büntetés próbaidőre való felfüggesztése, amely a dolgozó személyes körülményei, illetőleg a kollektíva belső helyzete figyelembevételével kerülhet alkalmazásra.

4. A fegyelmi büntetés hatálya.

Azt hogy a nevelő hatás bekövetkezett-e, csak a büntetés kiszabását követő rövidebb-hosszabb idő után lehet megállapítani. Ez alatt a dolgozó mintegy átmeneti állapotban van. A felelősségrevonás megtörtént, de a dolgozó még nem bizonyította, hogy a kollektíva figyelmeztetését megfogadta. Még nem kapott tiszta lapot. Ezen időtartam alatt a dolgozó a fegyelmi büntetés hatálya alatt áll. Ennek tartama általában 1—3 évig terjed és ezen belül a kiszabott büntetés súlyához igazodik. E mögött az az elgondolás áll, a súlyosabb büntetés rendszerint súlyosabb kötelezettségszegést takar és valószínű, hogy az ilyen dolgozónak hosszabb időre van szüksége, amíg ezt a magatartást le tudja vetkőzni. Van olyan álláspont, amely szerint csak a súlyosabb büntetésekhez indokolt hatályt, tehát várakozási időt fűzni, mert ha nem került sor súlyos büntetés kiszabására, valószínű, hogy a dolgozó még könnyebben nevelhető és erre a fegyelmi eljárás és a büntetés kiszabása elegendő. Ezért előlegezni lehet számára a bizalmat, és mellőzni lehet egy — a büntetést követő — várakozási időszakot. Ezt az álláspontot követi a magyar munkajog is.

Ha a várakozási időszak alatt a dolgozó megfelelő magatartást tanúsított, a hatály alatt állás automatikusan megszűnik. Ehhez elegendő.az, hogy a dolgozó ne kövessen el olyan újabb kötelezettségszegést, amelyért fegyelmi büntetéssel sújtják. Lehet azonban, hogy a nevelés hatása nemcsak ilyen negatív formában jelentkezik, hanem abban, hogy a dolgozó a munka, a fegyelem terén átlagon felüli magatartást tanúsít. Ilyen esetekben már hamarabb leszűrhető az a megállapítás, hogy a nevelés sikerrel járt. Ezért ilyen esetben a munkáltató

már a határidő eltelte előtt mentesítheti a dolgozót a büntetés hatálya alól. Ha viszont a dolgozót a hatály alatt állás folyamán újabb fegyelmi büntetéssel sújtják, nyilvánvalóvá vált, hogy a nevelésnek nem volt sikere, ezért a várakozási időszak meghosszabbodik a két büntetés hatályának együttes idejéig.

A dolgozó munkájának, magatartásának elbírálásánál mindig figyelembe kell venni azt, hogy korábban kötelezettségszegést követett el, és ezért kiszabott büntetés hatálya alatt áll. Ez viszont csak akkor lehetséges, ha erről minden érdekeltnek tudomása van. Ezért e körülménynek szerepelnie kell a dolgozó személyi nyilvántartásában és ezt közölni kell erre feljogosított külső szervekkel is, ha a dolgozóról tájékoztatást kérnek, valamint munkahelyváltoztatás esetén az új munkáltatóval is. Hasonlóképpen a dolgozó is köteles erről számot adni, ha erre jogosultak tőle felvilágosítást kérnek. Ebben áll a fegyelmi büntetés hatályának általános hatása. Egyes fegyelmi büntetések hatálya alatt álláshoz a jogszabály az előbb említetteken túlmenő következményeket fűz. Így pl. a magyar szabályok szerint az elbocsátott dolgozó korábbi munkaviszonyait olyan jogoknál, juttatásoknál, amelyek mértéke a munkaviszonyban töltött időtől függ, 3 évig új munkahelyén nem lehet figyelembe venni. Ez a hatály alatt álláshoz fűződő különös hatás.

A hatály alatt állásra tekintettel a dolgozó a jogszabályban az előzőkben említett következményeken túlmenően hátránnyal nem sújtható. Olyan esetekben azonban, amikor valamely juttatásra a dolgozónak nincs alanyi joga (pl. jutalom), a munkáltató az összes körülmények — így különösen a fegyelmi büntetés óta tanúsított magatartás — figyelembevételével fogja eldönteni, hogy abban a megbüntetett dolgozót részesíti-e vagy sem.

5. A fegyelmi eljárás.

Miután a fegyelmi büntetés a dolgozóra hátrányt jelent, indokolt, hogy a jog olyan biztosítékokat iktasson be, amelyek ilyenre csak akkor adnak módot, ha a dolgozó valóban elkövette a vétkes kötelezettségszegést. E biztosítékokat alkotják: *a)* a felelősségrevonásnak határidőhöz kötése, *b)* meghatározott eljárás előírása és *c)* a büntetés kiszabása esetére jogorvoslat biztosítása.

A fegyelmi felelősségrevonásnak a dolgozó nevelése érdekében lehetőség szerint gyorsan kell követnie a kötelezettségszegést. Ezt a munkajog azzal is elő kívánja segíteni, hogy egy — az általános elévülési időnél rövidebb — határidőt szab a felelősségrevonásra. Ez a fegyelmi elévülés. A magyar munkajogban ez a kötelezettségszegésről való tudomásszerzéstől számított 3 hónap, de nem terjedhet túl a kötelezettségszegés elkövetésétől számított egy éven. Az elévülési idő egyes olyan esetekben, amikor a magatartás különösen súlyos (pl. bűncselekményt is megvalósít) vagy a munkakör jellege (vezetőállású dolgozóról van szó), ill. felelősségrevonás, ill. felfedezés nehézsége (pl. külföldön követték el) indokolja, az általánosnál hosszabb.

A fegyelmi felelősségre vonásra általában csak a jogszabályban meghatározott módon kerülhet sor. Ez a fegyelmi eljárás, amelynek célja a tényállás megnyugtató tisztázása és ennek keretében mind a dolgozó terhére, mind a javára szolgáló körülmények teljes felderítése. Ennek érdekében *a)* a dolgozót az eljárás megindításáról értesíteni kell, hogy a védekezésre kellőképpen felkészülhessen; *b)* biztosítani kell a személyes meghallgatását és azt, hogy ennek során védekezését, bizonyítékait előterjeszthesse, a kivizsgálás anyagára (pl. tanúk vallomása) észrevételeket tehessen; mindezt jegyzőkönyvbe kell foglalni és végül *c)* az eljárást indokolt írásbeli határozattal kell befejezni, amelyet a dolgozóval közölni kell. Az eljárást büntetést kiszabó határozattal csak akkor szabad befejezni, ha minden kétséget kizáróan bebizonyosodott a vétkes kötelezettségszegés elkövetése és nem merült fel olyan körülmény (pl. elévülés), amely a felelősségrevonást kizárná. A büntetés kiszabásánál a kötelezettségszegés súlyának és a vétkesség fokának értékelése mellett figyelembe kell venni a dolgozó személyes és családi körülményeit, különösen a munkahelyi magatartását, de ezen túlmenően különös súllyal kell értékelni — amint erről már az I. részben szó volt — a kollektíva helyzetét, az általa kifejthető nevelési lehetőséget. A magyar munkajog olyan esetben, ha a tényállás tisztázott (valamely előzetes eljárás — pl. büntető — keretében már megállapították, vagy az elkövetés körülményeire tekintettel nincs szükség külön bizonyításra), megengedi csekély súlyú fegyelmi büntetés kiszabását fegyelmi eljárás mellőzésével is. Az indokolt írásbeli határozatot azonban ilyen esetben is közölni kell a dolgozóval.

Előfordulhat, hogy a fegyelmi eljárás előbb említett biztosítékai ellenére a tényállás megfelelő tisztázása nélkül szabnak ki fegyelmi büntetést, vagy pedig a dolgozó úgy találja, hogy a kiszabott büntetés túl súlyos. A munkajog ezért a dolgozó részére a fegyelmi határozat ellen — akkor is, ha fegyelmi eljárás mellőzésével hozták — záros határidőn belül jogorvoslati lehetőséget biztosít. Ezt a munkaügyi viták elintézésére hivatott szervekhez terjesztheti elő. A jogorvoslatnak az első fokú határozat meghozataláig halasztó hatálya van. A másodfokon eljáró munkaügyi bíróság indokolt esetben a határozat végrehajtását az eljárás további tartamára is felfüggesztheti.

III. Az anyagi felelősség. 1. Az anyagi felelősség fajai. 2. Az anyagi felelősség feltételei. 3. A vállalat anyagi felelőssége. 4. A dolgozók anyagi felelőssége. 5. A kártérítési igény érvényesítése.

1. Az anyagi felelősség fajai.

Az anyagi felelősség a munkajogi felelősségnek az a faja, amely csak vagyoni kárt okozó jogsértő magatartás esetén kerülhet alkalmazásra. Az anyagi felelősség mind a vállalat által a dolgozónak, mind a dolgozó által a vállalatnak munkaviszony keretében okozott károk esetére vonatkozik. A felelősségi szabályok között azonban lényeges eltérés mutatkozik a vállalat, ill. a dolgozó esetében. Ezek lényege a következő:

— A dolgozó károkozása esetén főszabályként csak vétkessége esetén felel és csak kivételesen — a megőrzésre átvett dolgokban mutatkozó hiány esetén — vétkesség hiányában is. A vállalat esetében viszont ez utóbbi a főszabály és csak kivételesen kerülhet sor a vétkességen alapuló felelősség alkalmazására.

— Vétkességi felelősség esetén mindig a vállalatnak kell bizonyítania a dolgozó vétkességét. Ez alól csak az a kivétel, ha a károkozás megőrzésre átadott dolgokban következett be, amikor is a dolgozónak kell vétlenségét kimutatnia. A vállalat vétkességi felelősége esetén viszont mindig ezt terheli a vétlenség bizonyítása.

— A vétkességtől nem függő felelősség esetén mindkét esetben az elháríthatatlan külső okra hivatkozás ad a kimentésre lehetőséget. A vállalat esetében azonban ez általában csak akkor, ha a külső ok a működési körön kívül merül fel. Emellett a vállalat mentesül akkor is, ha a kárt kizárólag a dolgozó okozta. Ez azért igényel külön kiemelést, mert a dolgozó a kollektíva tagja és így tevékenysége nem minősül külső oknak.

— Mindkét esetben a felelősség alóli részbeni mentesülést eredményez a másik fél közrehatása. A dolgozó esetében azonban csak akkor, ha ennek vétkessége megállapítható.

— A vállalat anyagi felelősége mindig teljes, ezzel szemben a dolgozói felelősség főszabályként korlátozott. Ez alól csak a súlyosan vétkes károkozások, valamint a megőrzés során jelentkező hiányok esetén találunk kivételt.

— A vállalat minden vagyoni kárt köteles megtéríteni. A dolgozó viszont nem kötelezhető a károkozás folytán elmaradt eredmény (elmaradt haszon) megtérítésére. Ezt az elvet teszi magáévá a jogi szabályozás. Ez alól kivétel valamely dolog jogtalan elsajátítása, valamint a megőrzés körében mutatkozó hiány, amelyek esetére a jogszabály a forgalmi ár alapulvételét írja elő. Ez ugyanis a hasznot is magában foglalja.

— Végül a vállalat a dolgozót saját maga közvetlenül kártérítésre kötelezheti, míg a dolgozó csak munkaügyi vita keretében érvényesítheti igényét.

2. Az anyagi felelősség feltételei.

Mindkét felelősségi alakzat előfeltétele: a munkaviszonyból eredő kötelezettség megszegése és ezzel okozati összefüggésben kár keletkezése.

3. A vállalat anyagi felelősége.

a) A vállalat a dolgozójának a munkaviszony keretében okozott teljes kárért vétkességére tekintet nélkül felel. Ez alól mentesül, ha bizonyítja, hogy a kárt működési körén kívül eső elháríthatatlan ok vagy kizárólag a dolgozó elháríthatatlan magatartása okozta. E fogalom elemeit korábban már tárgyaltuk. Nem volt azonban szó a működési körről. Ez általában nem azonos a vállalat tevékenységével. Három tényezővel határozható meg:

— Területi oldalról ide tartozik a vállalat telephelye és minden olyan ezen kívüli terület, amely a vállalat felügyelete, ellenőrzése alatt áll (pl. egy építkezés). A bírói gyakorlat szerint azonban azokban az esetekben, amikor a dolgozó munkáját teljesen vagy nagyrészt a vállalat telephelyén kívül végzi és ennek során fokozott baleseti veszélynek van kitéve (pl. postai kézbesítő, köztisztasági vállalat dolgozója), a tevékenységet akkor is a működési körbe tartozónak kell tekinteni, ha a munkavégzés területe nem áll a vállalat felügyelete alatt. (Pl. közterület.)

— Személyi oldalról ide tartozik a vállalat minden dolgozója és minden olyan személy, aki a vállalat tudtával vagy hozzájárulásával tartózkodik az általa felügyelt területen, vagy enélkül is, ha a belépést megakadályozhatta, elháríthatta volna.

— Tevékenységi oldalról ide tartozik a tevékenység kifejtéséhez szükséges minden épület, gép, berendezés, eszköz, áru stb.

A vállalat felelősségére vonatkozó — előbb említett — általános szabály alól két kivételt tesz a munkajog:

— A baleseten és foglalkozási betegségen kívüli egyéb betegség esetén a vállalat csak vétkesség esetén felel.

— A dolgozónak a munkahelyre bevitt ingóságában okozott károkért a vállalat csak vétkessége esetén felel. Kivételt alkotnak az öltözőben vagy megőrzőben elhelyezett ingóságok, valamint — ha a kollektív szerződés úgy rendelkezik — azok az ingóságok, amelyeket a dolgozó a munkavégzés során is rendesen magánál tart. Ezek tekintetében az általános szabály érvényesül.

b) Előfordulhat, hogy a dolgozó saját magatartása is közrehatott a kár keletkezésében. Ilyenkor a kárnak részbeni okozója. A munkajog szabályai ezt azonban csak vétkessége esetén róják terhére. Ennek következményeként a kárnak egy részét maga köteles viselni. Ennek a meghatározásánál a dolgozó vétkességét kell mérlegelni és ennek alapján kell megállapítani, hogy milyen mértékben vált érdemtelenné a kár megtérítésére.

A dolgozó közrehatásával kapcsolatban két esetcsoporttal indokolt foglalkozni:

— Az egyik az üzemi balesetek bekövetkeztével kapcsolatos. Ez azért érdemel külön kiemelést, mert a dolgozó közreható magatartá-

sa gyakran abban jelentkezik, hogy a dolgozó nem csupán az együttműködési kötelezettségét, hanem a munkavédelemre vonatkozó kötelezettségét is megsérti.

— A másik esetcsoport azokkal az esetekkel kapcsolatos, amikor a dolgozó a károkozás következtében nem vagy csak alacsony keresettel járó munkát tud végezni. A közrehatás ezekben az esetekben részben abban jelentkezhet, hogy nem tesz meg mindent a munkavégzés akadályainak elhárítására, részben abban, hogy nem tesz meg mindent a munkaereje hasznosítása érdekében. Az előbbi fordul elő akkor, ha a dolgozó a munkakönyv vagy egyéb igazolás visszatartása vagy késedelmes kiadása, illetve hibás kitöltése esetén nem tesz meg haladéktalanul minden szükséges intézkedést ezek megszerzése, ill. a hiba kijavítása érdekében, vagy ha a munkavégzést üzemi baleset folytán keletkezett valamilyen testi, egészségfogyatkozás gátolja, amely orvosi kezeléssel megszüntethető, ill. javítható, de ennek nem veti alá magát. Hasonlóképpen közrehatásként értékelendő, ha a dolgozó, noha erre különösebb nehézség nélkül képes volna, nem hajlandó olyan új képesítés vagy képzettség megszerzésére, amely eredeti munkakörétől eltérő munkakörben való munkavállalásra alkalmassá tenné.

A károsult munkavégzési, elhelyezkedési kötelezettsége — a következőkben vázolt keretek között — fennáll mindazokban az esetekben, amikor a vállalat jogsértő magatartása következtében a dolgozó munkaviszonya megszűnik. (Pl. a dolgozó egészségének, testi épségének közvetlen, súlyos veszélyeztetése miatt azonnali hatállyal kilép, a vállalat munkaviszonyát jogellenesen megszünteti, vagy a munkaviszony egyébként szabályos megszűnését követően munkakönyvet vagy egyéb okmányt a vállalat visszatartja, vagy nem megfelelően kiállítva adja ki, illetőleg a dolgozó balesete folytán korábbi munkakörét nem tudja ellátni.) Ezzel a munkaviszony jogellenes megszüntetése esetén csak addig várhat, ameddig remélheti a gyors orvoslást. A dolgozó a helyzetéhez, ismereteihez képest minden rendelkezésre álló eszközt köteles megragadni annak érdekében, hogy munkát végezhessen (pl. köteles a munkaközvetítő szerveket felkeresni, a lakóhelyén levő vállalatoknál érdeklődni). El kell vállalnia szakképzettségével fel nem érő, az előzőleg betöltöttnél alacsonyabb munkakört is, ha ez — figyelemmel az összes körülményekre, különösen életkorára, testi adottságaira és a képzettségével kapcsolatos készségei megtartásának érdekeire — jelentősebb sérelemmel nem jár.

c) A vállalat — amint említettük — a dolgozó teljes kárát köteles megtéríteni. Ez állhat:

ca) A vagyon tényleges csökkenéséből. Ilyen pl. az üzemi baleset során tönkrement ruha, a vállalat területére bevitt ingóság megrongálódása vagy megsemmisülése. Ez utóbbival kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy a vállalat felelőssége minden bevitt ingóságra kiterjed. A vállalat azonban — a munkábajáráshoz szükséges tárgyak kivételével — megtilthatja, korlátozhatja, vagy feltételhez kötheti egyes ingóságok bevitelét, vagy előírhatja azok megőrzőben, öltözőben való elhelyezését, ill. a bevitel bejelentését. Ha a dolgozó a rendelkezéseket megszegi, a vállalat csak szándékos károkozás esetén felel.

cb) Kiadásokból és költségekből. Ezek részben az igény érvényesítésével (pl. a munkakönyv megszerzése érdekében történő telefon és utazás) kapcsolatosak, részben a károkozás következtében előállt hátrányok kiegyenlítése érdekében merülnek fel. Ide tartoznak pl. üzemi baleset esetén az egészség helyreállítása érdekében szükséges kiadások (élelmezésfeljavítás stb.), a munkaképesség csökkenése folytán a mindennapi életben szükséges többletköltségek (háztartási segítség, közlekedési többletköltség stb.), az elhelyezkedés érdekében szükséges (oktatás stb.) költségek és kiadások.

cc) Elmaradt jövedelemből. Ide tartozik, amit a dolgozó munkaviszony keretében munkabér és egyéb juttatások címén vagy munkaviszonyon kívüli jövedelemként kapott volna. Az előbbi számításánál általában a dolgozónak a károkozásig betöltött munkakörében kapott munkabérét és juttatásait kell alapul venni. Eltérő a helyzet a munkakönyv vagy egyéb okmányok visszatartása vagy helytelen kitöltése esetén. Ilyenkor a dolgozó munkaviszonya jogszerűen szűnt meg. A kára tehát ahhoz igazodik, hogy milyen munkakörtől esett el e körülmények miatt.

4. A dolgozók anyagi felelőssége.

a) A dolgozó a vállalatnak okozott kárért — amint már említettük — főszabályként csak vétkessége esetén felel. (Ezt nevezik a dolgozók általános felelősségének is). A neki visszaszolgáltatási vagy elszámolási kötelezettség mellett leltár vagy jegyzék szerint megőrzésre átadott dolgokban bekövetkezett hiányért azonban a dolgozót a felelősség vétkességére tekintet nélkül terheli, ha biztosítva van a részére azok állandóan őrizetben tartása, kizárólagos használata vagy kezelése. A pénztárosok, pénz- és értékkezelők esetében nem szükséges a leltár vagy jegyzék szerinti átvétel. A kereskedelmi egységekben és a raktárakban előforduló leltárhiány esetén pedig, ha ott több személy dolgozik, rendszerint csak a vezető és a helyettese felel. Ez utóbbi esetben a felelősség további előfeltétele, hogy a dolgozó a két leltározás közötti időszaknak legalább a felében és a leltáridőszak végén is az egységnél legyen beosztásban.

b) A vétkesség bizonyítása a vállalatot terheli. Kivétel a megőrzésre átadott dolgokban bekövetkezett károkozás, amikor a dolgozónak

kell bizonyítania vétlenségét. Ennek indoka, hogy ebben az esetben az átadott dolog kikerül a vállalat felügyelete alól.

c) A dolgozó felelőssége általában korlátozott. Ennek indokai:

ca) A munkaviszony keretében, különösen a termelő munkában fokozott mértékben áll fenn az az általánosan is tapasztalható jelenség, hogy pillanatnyi figyelemkiesés olyan rendkívül súlyos károkat okoz, amelyek viselésére a dolgozó nem lehet képes. *(→ Polgári jogi felelősség)*

cb) A munkaviszony általában hosszú, tartós kapcsolat, amelynek során a dolgozó egy kolletíva keretében végzi munkáját. Ennek keretében alkalom nyílik a dolgozó igen alapos megismerésére. Amellett e tartós kapcsolat keretében számos eszköz áll rendelkezésre a dolgozó nevelésére. Ezek összehangolt, megfontolt alkalmazásával a dolgozókra megfelelő befolyást lehet gyakorolni akkor is, ha az anyagi felelősség terén kevésbé szigorú módszereket alkalmazunk.

cc) A munkabér a dolgozó megélhetését szolgálja, de ezen túlmenően igen jelentős ösztönző eszköz is. Ha a munkabér hosszú időre jelentősen csökkenne, az mind a megélhetést, mind az ösztönző funkciót nagymértékben veszélyeztetné.

cd) A dolgozó a társadalmi tulajdonban okoz kárt. A károsult a társadalom, illetőleg közvetlenül ennek egy kisebb egysége. Ez könnyebben el tudja viselni, ha a károkozás folytán bekövetkezett veszteség csak részben térül meg.

A felelősség korlátozása alól kivétel, ha a dolgozó szándékosan okoz kárt, valamint ha a megőrzés körében keletkezik hiány. E kivételek indoka az, hogy a felelősség korlátozását igénylő körülmények ezek esetében veszítenek jelentőségükből. Így a munkaviszony keretében jelentkező nagyobb károkozási lehetősége nem áll arra, aki maga idézi azt elő szándékosan. Amellett az ilyen dolgozó érdemtelen is a mérséklésre. Kisebb a károkozás veszélye annál is, aki megőrzésre vesz át dolgot, mert módja van annak legmegfelelőbb őrzését, kezelését megszervezni. Viszont minden olyan esetben, amikor a hiánytalan megőrzés, kezelés nagyobb kockázattal jár (pl. egy kereskedelmi egységben egyszerre van árusítás és áruátvétel, ami tévedésekre vezethet; másoknak is módjukban áll a megőrzésre átvett dolog megkárosítása), a jog ezt elismeri és a hiányért való felelősséget rendszerint korlátozza.

A felelősség korlátozását indokló tényezők eltérően éreztetik hatásukat a munkakörtől, a tevékenység jellegétől és a kötelezettségszegés súlyától függően. Ezért a munkajog a felelősség terjedelmét több kategória szerint differenciáltan határozza meg. A legnagyobb a korlátozás az egyszerű gondatlan magatartás esetében. A magyar munkajog szerint a havi átlagkereset 15%-a. A legkisebb a gondatlan bűncselekmény esetében, amelynél a kártérítés a magyar szabályok szerint elérheti az egy évi átlagkeresetet. Míg a szándékos károkozás, valamint a pénzintézetek pénztári számfejtői és ellenőrei által a tevékenység során elkövetett gondatlan károkozás esetében egyáltalában nem kerül sor korlátozásra. Hasonló differenciálást találunk a megőrzés eseteiben is. Ezeknél a felelősség terjedelme az egy-három havi átlagkereset és a hiány teljes összege között mozog.

d) A felelősséget korlátozó rendelkezések csak bizonyos mértékig juttatják érvényre a korlátozást indokló körülményeket. A jogszabály ugyanis mindig általánosít, nem tudja az alkalmazás során jelentkező rendkívül sok változatot kifejezésre juttatni. A nevelést az szolgálja leghatékonyabban, ha minden esetben a legmegfelelőbb szankciót alkalmaznak. A jogszabály a kollektíva keretében leghelyesebbnek mutatkozó nevelőeszköz igénybevétele érdekében módot ad arra, hogy a vállalat, illetve a kártérítéssel kapcsolatos vitában döntő szerv a kártérítést a megállapított határnál alacsonyabban határozhassa meg, ha azt az eset összes körülményei kellően indokolják és az a társadalmi tulajdon megóvására való nevelés érdekeit nem sérti. Ilyen módon a dolgozók anyagi felelőssége esetén a felelősség korlátozásának két módszere érvényesül. Egyrészt maga a jogszabály alkalmaz egy elsődleges korlátozást, másrészt a kártérítés megállapítója a nevelés érdekében ennél alacsonyabban is megállapíthatja a kártérítést. Ez a kettős módszer biztosítja, hogy az anyagi felelősség a rendelkezésre álló egyéb nevelőeszközökkel összhangban a legjobb hatásfokkal kerülhessen alkalmazásra.

e) Előfordulhat, hogy több dolgozó együttesen okoz kárt vagy több dolgozó által közösen átvett dologban mutatkozik hiány. Ezzel kapcsolatban a munkajog tudományában vität váltott ki, hogy lehet-e helye ilyen esetben egyetemleges kártérítésre kötelezésnek. *(→ Szerződés)* Az egyik álláspont szerint a dolgozói felelősség nevelő céljával ellentétes az egyetemlegesség. A nevelés azt követeli, hogy mindenkinek a felelősségét külön bírálják el, és mindenki csak saját magáért feleljen. A másik álláspont hívei viszont azzal érvelnek, hogy az együttes akaratelhatározással, közösen elkövetett károkozás végeredményben egy jogellenes magatartásra való szövetkezést jelent. Ennek igen nagy a társadalmi veszélyessége és éppen ezért indokolt ellene erélyesebben fellépni. Ennek pedig jó eszköze az egyetemlegesség. A magyar jogi szabályozás a két álláspont közötti megoldást fogadott el. Eszerint: Ha a kárt többen, együttesen okozták, vétkességük arányában, a megőrzésre átadott dologban bekövetkezett hiány esetén pedig munkabérük arányában felelnek. Ha azonban a kárt anyagi haszonszerzés céljá-

ból, szándékosan okozták, egyetemleges kártérítésre kötelezésnek van helye. Ugyancsak egyetemlegesen kötelezhetők megtérítésre a felelősök az átvett dologban keletkezett hiányért, ha ennek megtérülése egyébként veszélybe kerülne, vagy aránytalan késedelemmel járna.

5. A kártérítési igény érvényesítése.

A károkozásból eredő igény az elévülési időn belül érvényesíthető. E tekintetben — amint korábban már jeleztük — eltérés van a dolgozó és a vállalat helyzete között. A dolgozó kártérítési igényét a munkaügyi vitákat intéző szerveknél érvényesítheti. Az élet, egészség és testi épség megsértésétől eredő károk esetében azonban a vállalat a balesetet, illetve a dolgozó újabb munkábaállását követő 30 napon belül külön is köteles a dolgozót felhívni, hogy terjessze elő esetleges kártérítési igényét. Ennek alapján a vállalatnak 30 napon belül ki kell fizetnie a kártérítést, illetőleg értesítenie kell a dolgozót, ha az igénnyel nem ért egyet. Az egyéb károkozások tekintetében ilyen jogszabályi rendelkezés nincs, de nyilvánvalóan nem lehet semmi akadálya annak, hogy a dolgozó igényét a vállalat elismerje és ennek alapján a kártérítést kifizesse. A vállalat a dolgozót — személyes meghallgatása után — indokolt írásbeli határozatban az általa okozott kár megtérítésére kötelezheti. Ez ellen a dolgozó jogorvoslattal élhet a munkaügyi viták eldöntésére vonatkozó szabályok szerint.

Irodalom: *Kertész* István: A fegyelmi felelősség alapkérdései a munkajogban. Bp. 1964.; *Nagy* László: Anyagi felelősség a munkaviszony keretében okozott károkért. Bp. 1964.

Beligrădeanu, S.: Răspunderea materială a personelor încadrate în muncă. Bucureşti, 1973.; *Byčovsky*, J.: Pracovní úrazi a nemoci z povolání. Praha, 1970.; *Derencin*, J.: Utvrdivenja odgovornosti radnika u radnoj organizacia. Zagreb, 1972.; *Jackowski*, T.—*Kruszewska*, J.: Dyscyplina pracy. Warszawa, 1970.; *Kirmse*, G.—*Kirschner*, G.: Die arbeitsrechtliche materielle Verantwortlichkeit des Betriebes. Berlin, 1971.; *Kirmse*, G.—*Kirschner*, G.—*Rudelt*, W.: Die arbeitsrechtliche materielle Verantwortlichkeit des Werktätigen. Berlin, 1973.; *Mihajlenko*, N. T.: Pravovüe problemü diszciplina truda v SZSZSZR. Frunze, 1972.; *Rafacz*—*Kryzanowska*, M.: Odpowiedzialnosc majatkova pracownika wobec zakladu pracy. Warszawa, 1961.; *Salwa*, Z.: Socjalistiyczna dyscypliny pracy. Warszawa, 1961.; *Schlegel*, R.: Arbeitsunfall und Schadenersatzpflicht. Berlin, 1959.; *Szmornov*, V. N.: Diszciplina truda v SZSZSZR. Leningrad, 1972.; *Szürovatszkaja*, L.: Otvesztvennoszt po szovetszkomu trudovomu pravu. Moszkva, 1974.; *Tiscsenkov*, J. A.: Materialnaja otvesztvennoszt' rabocsih i szluzascsih. Moszkva, 1973.

Nagy László

APASÁG MEGÁLLAPÍTÁSA → *Családjog*

ATOMENERGIA → *Nemzetközi szervek szerepe a mai államközi kapcsolatokban*; — *Fegyveres összeütközések és a nemzetközi jog*

B

BANKRENDSZER → *Pénzügyi jog*

BELSŐ IGAZGATÁS → *Államigazgatás*

BESZÁMÍTÁSI KÉPESSÉG → *Bűnösség*

BÍRÓI PRECEDENS → *Jogforrás; — Jogforrási rendszer; — Jogalkalmazás*

BÍRÓSÁGI HATÁROZATOK → *Büntető eljárás lefolytatása; — Polgári peres és nemperes eljárás*

BÍRÓSÁGI HATÁROZATOK GYŰJTEMÉNYE → *Jogi információ*

BÍRÓSÁGI VÉGREHAJTÁS → *Polgári peres és nemperes eljárás*

BÍRÓSÁGOK: I. A szocialista bírói szervezet jellege (415.) — II. A bírói hatáskör megállapításának alapvető kérdései (415.) — III. A bíróságok rendszere (418.) — IV. A hivatásos bírói tisztség betöltésének feltételei és módjai (424.) — V. Az eljáró bíróság összetétele, az esküdtek és ülnökök részvétele a bíróság munkájában (426.) — VI. A bírák törvényi kötöttsége és függetlensége (430.)

I. A szocialista bírói szervezet jellege.

A szocialista igazságszolgáltatás általánosan meghatározó jelentőségű jellemzője a hatalom új, szocialista jellegében, az igazságszolgáltatás szocialista feladataiban keresendő. Ez azt jelenti, hogy a bíróságok védik a szocialista állami, gazdasági és társadalmi rendet, az állampolgárok, állami és társadalmi szervek jogait és törvényes érdekeit, valamint külön hangsúlyt kap a bíróságok nevelő szerepe. A hatalom jellegében bekövetkezett változást fejezte ki az is, hogy a szocialista országokban az új bírói szervezet kiépítése a burzsoá bírói szervezet azonnali, illetve — a hatalmi viszonyoktól függően — fokozatos megsemmisítése, a bírói kar széles körű átalakítása révén ment végbe. Ebben felhasználták a Párizsi Kommün tapasztalatait, a marxizmus—leninizmus tanításait, miszerint a hatalomra kerülő munkásosztálynak szét kell zúznia a kész államgépezetet, nem szorítkozhat csupán arra, hogy azt birtokba vegye. Ez azonban természetesen nem jelentette azoknak a demokratikus intézményeknek és törvényességi garanciáknak a tagadását, amelyek esetleg már nagy szerepet kaptak a burzsoá forradalmak jogalkotásában, és amelyek fenntartásáért, kiterjesztéséért maga a munkásmozgalom folytatta a legkövetkezetesebb küzdelmet. Sőt, a bíróságok feladataiban, a bíróságok társadalmi jellegében bekövetkezett változások mellett a szocialista bíróságok újszerűsége elsősorban abból a törekvésből származik, hogy biztosítsák a bírói szervezet következetes demokratizmusát, az egységes törvényesség alapvető garanciáit. A burzsoá és a szocialista országokban ismeretes megoldások esetleges formális hasonlósága ellenére másutt az ehhez vezető elméleti kiindulópont tér el gyökeresen egymástól, míg a súlyponti kérdések széles körében — főleg az egész állami mechanizmusban bekövetkezett változásokkal összefüggésben — a szocialista jog formálisan is újszerű megoldásokat alakított ki. Ezek pedig egyértelműen azt igazolják, hogy a szocialista bírói szervezet funkcionális és szervezeti szempontból egyaránt *újtípusú bírói szervezetnek tekintendő.* Nyilvánvaló azonban, hogy az alapvető kérdések azonos megközelítése és megítélése mellett a szocialista országokban alkalmazott konkrét megoldások egymáshoz képest is több eltérést mutatnak.

II. A bírói hatáskör megállapításának alapvető kérdései.

A burzsoá és a szocialista jogfejlődésben általános jelenség, hogy az *igazságszolgáltatási tevékenységet* az állami tevékenység specifikus, sajátos típusának tekintik. Az az igény is általánosnak mondható, hogy *e tevékenység ellátását külön szervekre, a bíróságokra bízzák.* A burzsoá jogban ennek alapja az államhatalmi ágak elválasztásának igénye volt, amit *Montesquieu* a szabadság biztosítása érdekében tartott kívánatosnak. A szocialista jog következetesen az egységes államhatalom koncepciójából indul ki, nem fogadja el az államhatalmi ágak elválasztásának elméletét. Az állami szervek közötti hatásköri elhatárolás kialakításakor a munkamegosztás szempontjait emeli ki, azonban nem a hatáskörök egyszerű kiosztását, hanem meghatározott feladatok meghatározott szervekre ruházását hangsúlyozza. A burzsoá és a szocialista jogfejlődésben tehát nem azonos a kiindulási alap, mégis az igazságszolgáltatási tevékenység ellátása szempontjából mindkét felfo-

gás hasonló konklúzióhoz vezet. Az 1791. évi francia alkotmány pl. azt mondta ki, hogy a bírói hatalom a bírákra tartozik, „a bírói hatalmat semmilyen esetben sem gyakorolhatja a törvényhozó testület, sem a király" (végrehajtó hatalom), s ez az elv igen nagy hatást gyakorolt az egész későbbi burzsoá alkotmány- és jogfejlődésre is. A Szovjetunió 1936. évi alkotmánya azt rögzítette, hogy *az igazságszolgáltatást a bíróságok gyakorolják*, s ezt az elvet a szocialista országok alkotmányai általában magukévá tették, közöttük az 1949. évi magyar alkotmány és annak 1972. évi módosítása is. Ez az alkotmányos alapelv garanciális értékű, a szocialista országokban egyértelműen azt fejezi ki, hogy az igazságszolgáltatási tevékenységet (beleértve a bírósági határozatok felülbírálatát is) a bíróságoknak kell végezni, éspedig azért, mert a bíróságok sajátos, biztosítékokkal körülvett szervezete és eljárása teremti meg a leginkább megfelelő garanciákat az igazságszolgáltatási tevékenység törvényeknek megfelelő, részrehajlástól mentes ellátására. Az „igazságszolgáltatást a bíróságok gyakorolják" alkotmányos elvét tehát hatásköri szabályként kell felfogni. A törvényhozó célja nem lehetett az, hogy csupán az igazságszolgáltatás és a bíróság formális, egymással történő meghatározását emelje az alkotmányi szabályozás szintjére.

Az állami tevékenységi formák és közöttük az *igazságszolgáltatás materiális értelemben történő meghatározása* szükségességének előtérbe állítása a burzsoá jogtudományban elsősorban Léon *Duguit* és iskolájának érdeme. E téren egyik jeles követője, Roger *Bonnard* pl. abból indult ki: azért hoztak létre különböző szervezeti formákat és eljárásokat, mert az állami funkciók nem azonosak, ha mindig ugyanolyan természetűek lettek volna, nem lett volna semmi oka, hogy kialakítsák a szervezeti és eljárási megkülönböztetést. Az államhatalmi ágak elválasztásának elve alapján külön szerveket ismertek el a különböző állami funkciók ellátására, épp ezért tudni kell, miben áll az a funkció, melyet e szervekre kell ruházni. Ez a funkciók anyagi meghatározását tételezi fel, ami különösen az igazságszolgáltatás tekintetében fontos, mert e vonatkozásban az elhatárolás szigorú betartását igénylik. Az igazságszolgáltatás anyagi meghatározásának indokoltságát és lehetőségét ugyan széles körben vitatták (különösen R. *Carré de Malberg*, továbbá a normativista iskola, Adolf *Merkl* és Hans *Kelsen* munkásságára kell e tekintetben utalni), azonban Duguit és követői — elismerve a szervezet és eljárás alapján történő jellemzés szükségét is — nagy figyelmet keltő kísérletet tettek az igazságszolgáltatási funkció természete szerinti meghatározására. Az anyagi meghatározás igénye ezt követően a burzsoá jogtudományban mind szélesebb körben jelentkezett. A korábban szinte általánosan elfogadott formális megközelítéssel szemben az újabb szocialista jogirodalom ugyancsak felvetette az igazságszolgáltatás anyagi értelemben való felfogásának szükségét, éspedig különösen a bírói igazságszolgáltatás alkotmányos elvének értékelésével és érvényesítésével kapcsolatban. Általánosan elismert meghatározás azonban a burzsoá és a szocialista jogtudományban sem született. A kidolgozott meghatározások az igazságszolgáltatás több jellemzőjét hasonlóan ítélik meg, mindamellett a jogrendszerek sajátosságaitól és fejlődésétől, illetve ezek értékelésétől függően eltéréseket mutatnak. A legjelentősebb és általában külön hangsúlyozott fogalmi jegyek között elsősorban az kap kiemelést, hogy ennek során *jogvitát, illetve jogsértést jogszabály alapján oldanak meg, bírálnak el.* A bírói igazságszolgáltatás elvének hatásköri szabályként való felfogását, ezzel együtt az igazságszolgáltatási tevékenység általános meghatározásának problematikus voltát tükrözte a bíróságokról szóló 1972. évi IV. törvényünk is, ugyanis nem általános megfogalmazással, hanem az ügycsoportok megjelölésével határozta meg az alkotmányos szabály alapján bírósági útra tartozó ügyek körét. Ezek szerint a bíróság dönt a büntető ügyekben, a polgári jogi ügyekben, a családjogi vitákban, munkaügyi vitákban és a szövetkezeti tagsági viszonnyal kapcsolatos jogvitákban. A bíróság dönt továbbá azokban az egyéb ügyekben is, amelyeket jogszabály hatáskörébe utal.

Az igazságszolgáltatás anyagi meghatározására törekvő felfogások a meghatározások esetleges eltérése ellenére is szinte egységesek annak megítélésében, hogy *a bíróságokon kívül más szervek is ellátnak a bíróságokéhoz hasonló, igazságszolgáltatási tevékenységet.* Sőt az egyes jogintézményekkel foglalkozó munkák esetleg anélkül, hogy meghatároznák az igazságszolgáltatás fogalmát, a bíróságok mellett más szervek hasonló tevékenységét is jellege szerint széles körben quasi bírói, igazságszolgáltatási tevékenységnek, illetve e szerveket quasi bírói, igazságszolgáltatási szerveknek tekintik. Ez azt a világszerte — mind a burzsoá, mind a szocialista országokban — megfigyelhető jelenséget tükrözi, hogy bizonyos körben a bíróságokon kívüli szervek is hatáskört kaptak a tartalmát tekintve bírói tevékenységgel egynemű, igazságszolgáltatásnak minősíthető tevékenység ellátására. Némely alkotmány kifejezetten utalt is erre, az 1974. évi jugoszláv alkotmány szerint pl. a bírósági funkciót a munkásosztály és minden dolgozó egységes hatalmi és önigazgatási rendszerében a rendes bíróságok mint államhatalmi szervek és az önigazgatási bíróságok végzik, az előbbiek alatt az államhatalom rendszerében működő bíróságokat, az utóbbiak körében pedig elsősorban a választott bíróságokat, a társult munka bíróságait, a döntőbíróságokat és a békéltető tanácsokat értve. Lehetővé tette ezt pl. a bíróságokról szóló 1972. évi törvényünk is, amikor rögzítette, hogy a bíróság

útra tartozó ügyekben törvényben vagy minisztertanácsi rendeletben meghatározott esetekben nem csupán bíróság, hanem más szerv is eljárhat. Ez a jelenség a burzsoá országokban általában az államhatalmi ágak elválasztásának elve, szocialista viszonyok között pedig a bírói igazságszolgáltatás alkotmányos elve alóli kivételként jelentkezett.

A bírói igazságszolgáltatás alkotmányos elve alóli nyilvánvaló és széles körben intézményesített kivételek között elsősorban arra kell utalni, hogy a szocialista országokban is ismeretes a választott bíráskodás intézménye. Egyes országokban igazságszolgáltatási feladatok ellátására felhatalmazást kaptak meghatározott társadalmi szervek is, így pl. a szakszervezeti szervek a munkaügyi vitákban való ítélkezésre. Bizonyos ügycsoportokban, egyebek között a szabálysértések elbírálását tekintve, elterjedt az igazgatási szervek hatáskörének megállapítása. A szocialista országokban az ügyek meghatározott csoportjainak elbírálására kialakultak egyes külön, „bíróságszerű", igazságszolgáltatási tevékenységet végző szervek is (gazdasági döntőbizottságok, munkaügyi döntőbizottságok, társadalmi bíróságok stb.). Ezeket a bírói igazságszolgáltatás elve alól tett kivételeket adott esetekben elvi (demokratizmus szélesítése), de főleg praktikus megfontolások (tény-, hely- és szakismeret hasznosítása, eljárás egyszerűsítése és gyorsítása, költségcsökkentés, bíróságok tehermentesítése) támasztották alá. A nem bírói szervek igazságszolgáltatási jogkörrel való felruházásának folyamata mindamellett az újabb szocialista jogfejlődésben több országban visszaszorult, a fórumrendszer egységesítése, a bírói igazságszolgáltatás alkotmányos elvének érvényesítése érdekében jól kirajzolódik e szervek és hatáskörük korlátozása, a bíróságok hatáskörének szélesítése. Ezt mutatták az 1972. évi magyar bírósági reform intézkedései is, amelynek során a gazdasági döntőbizottságokat és a területi munkaügyi döntőbizottságokat megszüntették, hatáskörüket pedig a bíróságok vették át. Egyes speciális előnyök és elvárások, illetve az ezek alapjául szolgáló szervezeti sajátosságok (pl. a demokratikus, szakszerű és gazdaságos elbírálást elősegítő választott bíráskodás kívánalma, a munkahelyi fórum létrehozásának igénye, a szabálysértések leggyorsabb és legkevésbé költséges elbírálását biztosító igazgatási hatáskör megállapítása stb.) azonban bizonyos ügycsoportokban továbbra is indokolttá tehetik a nem bírói szervek igazságszolgáltatási hatáskörének megállapítását. Az egységes törvényesség és az állampolgári jogok fokozott védelmét szolgálja viszont az az általánosan jelentkező követelmény, hogy ilyen esetekben is tegyék lehetővé *a bíróság felülvizsgálati jogkörét*. Ebben a szellemben rögzítette a bíróságokról szóló 1972. évi törvényünk is, hogy akkor, amikor a bírósági útra tartozó ügyekben jogszabályi felhatalmazás alapján más szerv is eljárhat, az állampolgárok alapvető jogait és kötelességeit érintő ügyekben e szerv határozata ellen a felek — jogszabályban meghatározott esetekben — a bírósághoz fordulhatnak.

A francia polgári forradalom jogalkotása politikai okokból, a bíróságok ellenállásától, az új törvényhozás és igazgatás akcióképességének korlátozásától tartva, valamint az államhatalmi ágak elválasztásának elvére alapítva kizárta a bírói hatáskörből a törvényhozási és igazgatási tevékenység gyakorlását, illetve azok felügyeletét. Az 1791. évi francia alkotmány kimondta, hogy a bíróságok nem avatkozhatnak bele a törvényhozó hatalom gyakorlásába, nem függeszthetik fel a törvények végrehajtását, nem vonhatják magukhoz az igazgatási funkciókat és funkcióik miatt nem idézhetik maguk elé az igazgatási alkalmazottakat. *A bíróságok hatásköre* azonban más burzsoá országokban, és a fejlődés során magában Franciaországban is *tért nyert — jóllehet más és más terjedelemben — a törvényhozás és az igazgatás területén*. Különös figyelmet érdemel, hogy egyes jogrendszerekben, főleg az angol—amerikai jogban pl. kifejezetten elismerték a bírói jogalkalmazói jog (precedensjog) intézményét, s vannak példák arra is, hogy a bíróságok igazgatási feladatokat látnak el. Szélesebb körben meggyökeresedett továbbá az alkotmánybíráskodás és a közigazgatási bíráskodás intézménye, ideértve a bíróságoknak azt a jogkörét is, hogy a törvényhozás alkotmányosságát, illetve a közigazgatás törvényességét felülvizsgálják. Ezekre a lehetőségekre alapozva beszélnek azután egyes országokban a bíróságok „szupremációjáról", a „bírói állam"-ról.

A bíróságok jogalkotó, illetve igazgatási funkcióinak kérdése a szocialista országok jogfejlődésében is több oldalról exponált probléma. Az egységes államhatalom elvének elismerése mellett általános értelemben elsősorban a munkamegosztás, az állami tevékenységi formák, illetve hatáskörök elhatárolásának igénye szól a bíróságok jogalkotó, illetve igazgatási hatáskörrel való felruházása ellen. A bírói jogalkalmazói jog elutasítását támogatják továbbá a kodifikált jog „íratlan" joggal szemben megmutatkozó előnyei, a jogalkotás demokratizmusának követelménye, a jogalkotásért való felelősség és a bírói függetlenség összeegyeztetésének nehézségei, az alkotmánybíráskodás elé pedig döntően a legfelsőbb államhatalmi-népképviseleti szervek teljhatalmának érvényesítése emel akadályokat. A bíróságok igazgatási jogkörét többek között a hatékonysági szempontok korlátozzák, a közigazgatási bíráskodás indokoltságát, körének kiterjesztését pedig különösen arról az oldalról vitatták, hogy biztosítani kell az igazgatási szervek önállóságát, s az új, szocialista igazgatás demokratikus és törvényes működését egyébként is a garanciák egész rendszere biztosítja. A jogalko-

tás és jogalkalmazás törvényességét, az állampolgári jogok védelmét szolgáló garanciák kiszélesítése érdekében azonban tanúi lehetünk a bírói hatáskörök előbbi vagy hasonló értelemben vett kiszélesítésének. A szocialista jogfejlődés során általában felmerült pl. a bírói jogalkalmazás és jogértelmezés egységét elősegítő bírósági általános aktusok (irányelvek, elvi döntések stb.) intézményének szüksége, amelyek több esetben bizonyos hasonlóságot mutatnak az értelmező, illetve részletező jellegű jogszabályokkal, s mind több szocialista országban jelentkezik az a felfogás, hogy a bíróságok is kapjanak bizonyos szerepet a jogalkotás alkotmányosságának és törvényességének biztosításában. Jugoszláviában 1963 óta meglehetősen széles hatáskörrel külön alkotmánybíróságok is működnek. Jelentkezik az a kívánalom, hogy a bíróságok igazgatását szabályként a bírósági szervek lássák el (következetesen ez a rendszer épült ki pl. 1956—1971. között a Szovjetunióban), s szűk körben, elsősorban a bírói függetlenségből adódó garanciális szempontok, más oldalról — nagyrészt járulékos jelleggel — bizonyos praktikus okok ezen kívül is felvetették egyes igazgatási kérdésekben a bíróság hatáskörének megállapítását. Az állampolgárok jogai és jogos érdekei védelmének erősítése érdekében az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatának lehetősége pedig egyre általánosabban és egyre szélesebb körben jelentkező követelmény. Bizonyos kivételekkel, általános elvként rögzítette ezt a lehetőséget pl. a jugoszláv, román és a bolgár jogalkotás. Az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló 1957. évi IV. törvény elfogadásakor hazánkban is az a felfogás jutott érvényre, hogy a bírói eljárás a törvényesség érvényesülésének hathatós eszköze, és ennek felhasználásáról az államigazgatási ügyekben sem volna célszerű lemondani. A törvény maga is megjelölt több ügycsoportot, amelyben az államigazgatási szerv határozatát bíróság előtt meg lehet támadni, s az ilyen ügyek köre a törvényi felhatalmazás alapján azóta is szélesedő tendenciát mutat.

III. A bíróságok rendszere.

A bíróságok szervezetének és működésének nagy fontosságú kérdése, hogy a bírói feladatok ellátására azonos vagy különböző típusú bíróságok legyenek jogosultak, illetve melyek legyenek a különböző típusú bíróságok közötti hatásköri megoszlás alapvető elvei. Végletesen fogalmazva: az azonos, csupán egy szinten működő rendes (általános hatáskörű) bíróságok döntsenek minden bírói hatáskörbe tartozó kérdésben, vagy pedig a rendes bíróságok mellett létrehozzanak az ügyek meghatározott csoportjainak elbírálására jogosult különbíróságokat, továbbá a bírósági rendszer bírósági szintek szerint is tagozódjék, amelynek élén a legfelsőbb bíróság áll. Ez a kérdés a burzsoá és a szocialista forradalmi átalakulás időszakában is ilyen kiélezett formában jelentkezett, de a későbbi fejlődés során is aktuális maradt a *különböző szintű bíróságok*, valamint a *rendes és különbíróságok közötti hatásköri megoszlás* problémája.

Nem érdektelen utalni arra, hogy Franciaországban az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1790. március 31-i ülésén *Barrère de Vieuzac* képviselő indítványára 10 pontban rögzítette azokat a legjelentősebbeknek tartott kérdéseket, amelyeket a bírói szervezet általános rendezése előtt el kell dönteni. Az esküdtszék bevezetése, a bíróválasztás intézményesítése és más alapvető fontosságú kérdések mellett az is eldöntésre várt, hogy létrehozzanak-e különböző szintű bíróságokat vagy a fellebbezést megszüntetik, felállítsák-e a Semmítőszéket, ugyanazok a bírák intézzenek-e minden ügyet, vagy pedig a bírói hatalmat felosszák kereskedelmi, igazgatási, adóügyi és rendőrségi ügyekre. Azaz — mint ezt a kérdés részletes tárgyalásánál általánosabban megfogalmazták — a rendes bíróságok rendelkezzenek-e hatáskörrel valamenynyi ügy eldöntésére. Franciaországban és más polgári államok jogfejlődésében is általános elismerésre talált azután a különböző szintű bíróságok és a legfelsőbb bíróság felállításának szüksége. A ma is aktuális probléma a bírósági szintek számának megállapításában, valamint abban jelentkezik, hogy a magasabb szintű bíróságokat csak a súlyosabb és bonyolultabb ügyek első fokú eldöntésére, kizárólag a fellebbezések, illetve rendkívüli felülvizsgálati kérelmek elbírálására, vagy pedig ezek együttes ellátására szervezzék. Ebben az utóbbi tekintetben eltérő felfogások jutottak érvényre a legfelsőbb bíróság funkcióit illetően is, több országban azonban a legfelsőbb bíróság funkcióinak meghatározását hangsúlyozottan motiválta általában a bírói jogértelmezés és jogalkalmazás egységének biztosítására irányuló törekvés.

A különbíróságok megengedhetősége széles körű vitát váltott ki már a francia polgári forradalom időszakában, s ez ma is a burzsoá bírói szervezet egyik legtöbbet vitatott kérdése. 1790-ben, a francia bírósági szervezeti reform előkészítése során a *rendes bíróság bíráskodási monopóliuma*, a bírói szervezet „egysége" mellett a bíróságok sokféleségének veszélyeivel, a bírói szervezet egyszerűsítése igényével, a bírák száma csökkentésének és a hatásköri viták megelőzése lehetőségeivel érveltek. Több felszólaló viszont amellett szállt síkra, hogy a rendes bíróságok túlterheltségének elkerülése és a szükséges szakértelem biztosítása érdekében tartsák fenn a kereskedelmi bíróságokat, s a Nemzetgyűlés ezt méltányolva, kivételesen a kereskedelmi különbíróságok fenntartása mellett döntött. Az ember és a polgár jogainak 1789. évi deklarációja alapján — mely proklamálta a jogegyenlőség elvét — az 1790. augusztus 16—24-i bírósági szervezeti dekrétum azután törvénybe iktatta az igazságszolgáltatás

előtti egyenlőség elvét, kimondta, hogy a bíráskodás tekintetében minden privilégium megszűnik, minden állampolgár, megkülönböztetés nélkül, ugyanolyan formában és ugyanazon bírák előtt pereskedhet az azonos esetekben. Rögzítette a dekrétum a rendkívüli bizottságok (bíróságok) létesítésének tilalmát, különbíróságként pedig csak a kereskedelmi bíróságok felállításáról rendelkezett. A francia forradalmi törvényhozás tehát különbíróság létrehozását csak kivételesen tette lehetővé, ami a francia jogirodalomban jelentkező vélemények szerint bizonyos értelemben az igazságszolgáltatás előtti egyenlőség elve alól tett kivételként értékelhető. Elvi és gyakorlati megfontolások alapján a rendes bíróságok bírói monopóliumából indult ki. A burzsoá bírói szervezet általános reformja során azonban nem csupán a francia forradalmi jogalkotásra jellemző, hanem ennél jóval általánosabb jelenség a feudális és a rendkívüli bíráskodás megszüntetése mellett a különbíróságok háttérbe szorítása, a bíráskodás rendes, általános hatáskörű bíróságokra való koncentrálása. Az egyszerű és egységes bírói szervezet kialakítása érdekében ez volt a burzsoá jogalkotás kiindulópontja. A későbbi burzsoá jogfejlődésben is lényegileg érintetlenül maradt az az alapelv, miszerint az általános hatáskörű rendes bíróságok képezik a bírói szervezet gerincét. A *rendes bírói szervezeten belül azonban nagyfokú differenciálódás vette kezdetét* azon túlmenően is, hogy esetleg egyes országokban (így pl. Angliában) nem feltétlenül ugyanazok a bíróságok, hanem külön szervezett rendes bíróságok járnak el a polgári, illetve a büntető ügyekben. A polgári és büntető ügyekben eljáró egységes rendes bíróság elve az általánosabb, azonban az egységes rendes bíróságon belül igen széles körben elterjedt a büntető és polgári, valamint egyéb ügycsoportoknak megfelelő szakosodás, mely szervezetileg is kifejezésre juthat külön szekciók, kamarák szervezésében. A bírósági fokozattól függő eltérő összetétel mellett az azonos fokozaton belül is kialakultak bizonyos, e szakosodáshoz kapcsolódó szervezeti különbségek is, melyek közül azt kell elsősorban kiemelni, hogy a jury intézménye általában csak büntető ügyekben volt ismeretes. Mindez nem érinti a rendes bíróságok hatásköre kizárólagosságának burzsoá bírói szervezet kiépítésekor kialakult általános koncepcióját, az viszont már igen, hogy a rendes bíróságok mellett a későbbi jogfejlődésben a külön szervezett bíróságok (különbíróságok) is széles körben elterjedtek. E bíróságoknak esetleg külön rendszerük is kiépült. Ezt még akkor is meg kell állapítani, ha a *különbíróságok* létesítését általában korlátok közöttkívánják tartani, az 1947. évi olasz alkotmány pl. tiltja is új különbíróságok létrehozását, ehelyett meghatározott ügycsoportokban a rendes bíróságoknál alakítandó specializált szekciókat részesíti előnyben. A rendes bíróságok mellett, amelyek a szövetségi felépítésű burzsoá országokban, pl. az USA-ban esetleg a szövetségi jog alkalmazására hivatott szövetségi bíróságokra, valamint az állami bíróságokra tagozódnak, több ország jogában meggyökeresedett a külön közigazgatási és alkotmánybíróságok, továbbá az ügyek meghatározott csoportjainak elbírálására hivatott más különbíróságok intézménye. Különösen a katonai, munkaügyi és a kereskedelmi különbíróságok terjedtek el igen általánosan, ezeken kívül azonban más különbíróság, így pl. a fiatalkorúak bírósága, tengeri kereskedelmi bíróság, iparjogvédelmi bíróság stb. is meghonosodott egyes burzsoá országok jogrendszerében. A különbíróságok felállítását több esetben elvipolitikai megfontolások is támogatták. A külön alkotmánybíróságok létrehívásához egyes országokban (Ausztriában, Olaszországban, NSZK-ban stb.) pl. nagyrészt az szolgált alapul, hogy a jogalkotás bírói felülvizsgálatát inkább jogalkotó, mint bírói funkciónak tekintették, valamint az a felismerés, hogy a hatalom elosztásának kérdései nem egyszerű jogi kérdések, hanem kifejezetten politikai jellegűek, s nem kívánatos a rendes bíróságnak a közvélemény előtt politikai szervként való megjelenése. A különbíróságok felállítását azonban igen sok esetben elsősorban olyan praktikus meggondolások támasztották alá, hogy az egyes ügycsoportok speciális természete, az ügyek szakszerű elbírálása a szükséges szakértelem biztosítását, szakbírák, illetve szakülnökök részvételét, az egyes ügycsoportok elbírálásánál lényeges körülmények közvetlenebb ismeretét, s ennek érdekében a bírák más szervezeti formákhoz való bizonyos fokú kapcsolódását, elszigeteltségük csökkentését igénylik. Ez pedig adott esetben a rendes bírósági szervezet keretein belül nem elégíthető ki, hanem speciális szervezetű, speciális összetételű különbíróság létesítését igényli.

A *forradalmi Oroszországban* az első bírósági dekrétum (1917. november 24.) felszámolta a korábbi bírósági rendszert, megkezdte az új, szocialista bírói szervezet kiépítését. E dekrétum és más törvényhozási aktusok kezdettől fogva azt az elhatározást tükrözték, hogy a szocialista állam az igazságszolgáltatási feladatok ellátására külön szerveket, bíróságokat kíván létrehívni. Az azonban csak a későbbiekben dőlt el, hogy e szerveket csupán egy szinten hozzák létre, vagy pedig különböző szintű bíróságokat alapítsanak. P. I. *Sztucska*, neves államférfi és jogtudós 1918 decemberében még az egységes népbíróság elvének olyan értelmű kiteljesedéséről beszélt, miszerint a népbíróság egységes anélkül, hogy a bíróságok felsőbb fokú vagy jelentősebb ügyekben döntő- és egyszerű, kevésbé jelentős ügyeket tárgyaló bíróságokra tagozódnának. Az OSZFSZK bírói szervezete tárgyában 1922. november 11-én kiadott törvényhozási aktus viszont már a bíróságok, és-

pedig a népbíróság, a kormányzósági bíróság és a Legfelsőbb Bíróság egységes rendszeréről szólt, s más szovjet köztársaságokban is kialakították a bíróságok egységes rendszerét, élén a köztársaság legfelsőbb bíróságával. A Szovjetunió megalakulásáról szóló, 1922. december 30-án elfogadott szerződés alapján azután létrehívták a Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságát is, amiről az 1924. január 31-én jóváhagyott szövetségi alkotmány külön is intézkedett. Kiépült a különböző fokozatú rendes bíróságok egységes rendszere, s erre az időre már elismerték annak a lehetőségét is, hogy az ügyek meghatározott csoportjaiban különbíróságok döntsenek. Az OSZFSZK 1922. évi bírói szervezeti törvénye ugyanis még abból a koncepcióból indult ki, hogy a népbíróságok egységes rendszerével együtt az egyébként Legfelsőbb Bírósághoz kapcsolódó speciális bíróságok csak „ideiglenesen" működhetnek. A Szovjetunió és a szövetségi köztársaságok bírói szervezetének alapjairól 1924. október 29-én kiadott törvényhozási aktus viszont a rendes bíróságok egységes, alapvető rendszeréről szólt, s elismerte az ügyek meghatározott csoportjaiban eljáró különbíróságok létesítésének lehetőségét. Ez a jogszabály ezek mellett megkülönböztetést tett aszerint is, hogy a bíróságok a szövetséges köztársaságok vagy pedig a szövetség bírósági rendszerébe tartoznak. 1924-re tehát lényegileg kialakult az a *modell*, amit az 1936. évi szovjet alkotmány is elfogadott, és ami szervezeti oldalról mind a mai napig meghatározza a bírósági rendszer felépítésének fő vonásait a Szovjetunióban, továbbá jelentős hatást gyakorolt az európai népi demokratikus országok bírósági rendszerének kiépítésénél is.

Az európai szocialista országokban az új állam- és jogrendszer megszilárdulását követően általános követelmény az időleges jelleggel létrehozott, speciális jogállással, szervezettel és eljárással rendelkező *rendkívüli bíróságok működésének tilalma*, amit több alkotmány kifejezetten is rögzít. A *bíróságoknak két fő típusa ismeretes: a rendes bíróságok és a különbíróságok.* A szövetségi felépítésű európai szocialista országokban a bíróságok között megkülönböztetést lehet tenni aszerint is, hogy az össz-szövetségi szintű legfelsőbb bíróságok vagy bíróságok, illetve bizonyos különbíróságok (pl. a katonai bíróságok) *szövetségi bíróságok*, míg a többi bíróság az egyes szövetséges köztársaságok, továbbá Jugoszláviában az autonóm tartományok bírósági rendszerébe tartozik.

A *különbíróságok* az igazságszolgáltatási tevékenység állandó ellátására létesített olyan külön bírói szervek, amelyek az ügyek meghatározott csoportjaiban rendelkeznek hatáskörrel.

A különbíróságok felállításának kérdése az újabb szocialista jogfejlődésben is a bírósági rendszer egyik sokat vitatott problémája, azon túl, hogy egyértelműen nem ismerik el az állampolgárok társadalmi, vagyoni, nemzetiségi, felekezeti stb. csoportjai szerint létesített privilegizált, illetve diszkriminációs jellegű különbíróságok jogosultságát. Felállításuk mellett szól az a szempont, hogy biztosítani kell az ügyek szakszerű, az ügyek sajátosságait figyelembe vevő elbírálását, ennek érdekében az elbírálás speciális személyi és szervezeti feltételeit, amelyek viszont lényegesen eltérnek a rendes bírói szervezet alapelveitől, illetve a rendes bírói szervezet keretein belül nem valósíthatók meg. Így pl. a katonai bíráskodás esetében felmerül, hogy a bírák ne csupán a bírói szervezethez kapcsolódjanak, hanem ugyanakkor tényleges katonai szolgálatban álljanak, másrészt e tekintetben indokolt lehetőséget teremteni a bíróságok nem csupán általános államigazgatási-területi egységek, hanem katonai egységek szerinti tagozódásának is. Az egyszerű és egységes bírói szervezet kiépítésének igénye ugyanakkor a különbíróságok létrehívásának korlátozását támogatja, annak az elvnek az érvényesítését, hogy az általános hatáskörű, rendes bíróságok hatáskörét állapítsák meg mindazokban az esetekben, amikor az ügyek szakszerű, az ügyek sajátosságait figyelembe vevő elbírálása a rendes bírói szervezeten belül, végső soron az ügycsoportok szerinti kifejezett szakosítással (szakosított kollégiumok, szakosított tanácsok szervezésével) megfelelően biztosítható. Ez az utóbbi törekvés magyarázza, hogy a különbíróságok meglehetősen szűk körben működnek az európai szocialista országokban. Az újabb jogfejlődésben egyes országokban intézményesítették pl. a gazdasági bíróságokat és közigazgatási bíróságokat (Jugoszlávia egyes állami egységeiben), a munkaügyi bíróságokat (Magyarországon), a munkaügyi és társadalombiztosítási bíróságokat (Lengyelországban), azonban csupán a *külön katonai bíróságok terjedtek el igen általánosan*, de volt példa arra is, hogy a katonai bíráskodást sem különbíróságok hatáskörébe utalták (Albániában). A katonai bíróságok hatásköre egyébként főleg a katonák tényleges szolgálati viszonyuk tartama alatt elkövetett bűncselekményeire, továbbá egyes katonailag szervezett és rendészeti testületek tagjai által elkövetett bűncselekmények elbírálására terjedt ki. Az egyes országok törvényhozása által meghatározott esetekben hatáskörükbe tartozhat továbbá a polgári személyek által elkövetett, a honvédelem érdekeit sértő vagy veszélyeztető bűncselekmények elbírálása is. A szocialista jogfejlődés jól nyomon követhető tendenciája azonban, hogy az igazságszolgáltatás demokratizmusának továbbfejlesztésével, a szocialista állam kül- és belpolitikai helyzetének megszilárdulásával együtt a katonai bíróságok polgári személyek feletti hatásköre csökken. Ha azt vesszük alapul, hogy a külön katonai bíróságok működését elsősorban a katonai fegyelem biztosításával összefüggő körülmények indokolják, a fejlődés olyan

irányú, mely a katonai bíróságok kivételes hatáskörének szűkülését, a hatáskörök rendes bíróságok javára való eltolódását mutatják. Különbíróságok tehát az európai szocialista országokban is működnek, mindamellett határozott irány körük, illetve hatáskörük korlátok között tartása. Ez a törvény előtti egyenlőség és az egységes törvényesség érvényesülése szempontjából alapvető jelentőségű, éppen úgy, mint a *bírói szervezet egységének* az a további garanciája, hogy valamennyi bíróság szervezete és eljárása alapjaiban egységes alkotmányos alapelvekre épül. Döntő fontosságú az is, hogy az egy, esetleg több szinten működő *különbíróságok a rendes bírósági rendszerhez kapcsolódnak*, s az egész bírósági rendszer élén a rendes legfelsőbb bíróságok állanak. Ebben a tekintetben az alkotmánybíróságokra vonatkozó jugoszláv és csehszlovák szabályozás mutat csupán eltérést.

Az európai szocialista országokban a bírósági rendszer gerincét a *rendes bíróságok egységes rendszere alkotja.*

A rendes bíróságok az igazságszolgáltatás tevékenység állandó ellátására létesített olyan bírói szervek, amelyek igazságszolgáltatás terén elvileg általános hatáskörrel (joghatósággal) rendelkeznek. Ez azt jelenti, hogy valamennyi ügyben e bíróságok jogosultak az igazságszolgáltatás gyakorlására, amennyiben az ügyek meghatározott csoportjaiban a jogszabály nem írja elő kifejezetten egyes különbíróságok, illetve más állami vagy társadalmi szervek hatáskörét. A szocialista országokban azonban a rendes bíróságok *több szinten működnek* (anélkül, hogy közöttük szervezeti alárendeltségi kapcsolat lenne), s ezek között a *hatáskörök megoszlanak.*

A rendes bírósági *szintek száma* szoros kapcsolatot mutat az ország területi kiterjedésével, a szocialista állam föderatív, illetve egységes jellegével, de összefügg számos más tényezővel is, így különösen a bírósági feladatok és bírói hatáskörök jellegük szerinti megosztásának igényével. Minden állami egységben (egységes állam, szövetségi állam, szövetséges köztársaság, autonóm tartomány Jugoszláviában, autonóm köztársaság Szovjetunióban) működik ugyanis rendes legfelsőbb bíróság (Jugoszláviában szövetségi szinten a Szövetségi Bíróság), illetve — a szövetséget nem számítva — alsó szintű rendes bíróság, az eltérések abban jelentkezhetnek, hogy az egyes országokban — az előbbi tényezőket mérlegelve — szükségesnek tartják-e közbenső szintű (az adott országon belül is esetleg eltérő elnevezésű) bíróságok létrehívását. Választható az a megoldás, hogy a rendes bíróságok rendszere csupán két szintű legyen, de jóval általánosabban elfogadott a rendes bírósági rendszer három szinten felépülő modellje, mely a szövetségi államokban egy negyedik szinttel, a szövetségi rendes legfelsőbb bírósággal egészülhet ki.

Az *alsó szintű rendes bíróságokat* általában a községi szintű település, illetve a Magyarországon ismeretes megyéknek megfelelő felső szintű egységek között elhelyezkedő általános államigazgatási-területi egységek szerint (járás, város, városi — elsősorban fővárosi — kerület) hozzák létre. Egyes európai szocialista országokban azonban ezen a szinten esetleg nem alakítanak ki általános államigazgatási-területi egységeket, ezért a felső szintű egységen belüli „rajonírozással" állapítják meg az alsó szintű bíróság illetékességi körzetét. Mindamellett, ahol ismeretesek is a járási szintű általános államigazgatási-területi egységek, az alapelvként ezek szerint létesített alsó szintű bíróságok illetékességi körzete a bírósági munka racionálisabb ellátása érdekében nem feltétlenül kell hogy egybeessen a közigazgatási határokkal. A bíróság illetékességi körzete egyes országokban annál kisebb vagy nagyobb is lehet, illetve az is előfordulhat, hogy a járási szintű általános államigazgatási-területi egységben nem is működik ennek megfelelő szintű bíróság (járásbíróság). Az általános államigazgatási-területi egységek szerinti szervezési elv érvényesítése mellett szól viszont az a körülmény, hogy ez az egész állami szervezet tekintetében meghatározó jelentőségű, elősegíti a fórumrendszer könnyebb áttekinthetőségét, megkönnyíti a bíróságok és más állami szervek közötti hatékony együttműködést.

A járásbíróságok az európai szocialista országokban a bírói hatáskörbe tartozó ügyekben *elvileg általános első fokú hatáskörrel* rendelkeznek, tehát a járásbíróság ítélkezik első fokon mindazokban az ügyekben, amelyekben a jogszabály kifejezetten nem állapítja meg más bíróság első fokú hatáskörét. Ez azt az elvet juttatja kifejezésre, hogy az egyes ügyekben a helyileg legközelebb eső rendes bíróságok döntsenek. Ez az egyszerű, lakosság számára könnyen hozzáférhető, épp ezért demokratikus fórumrendszer egyik legjelentősebb biztosítéka, lehetővé teszi a tényállás pontosabb megállapítását, a bírósági eljárás nevelő szerepének jobb érvényesülését, s jelentős tényező abban is, hogy a hatásköri vitákat elkerüljék. Ez felel meg a bírósági hatáskörök célszerű megosztásának is, tekintettel arra, hogy a törvényes elbírálás egyik legfontosabb biztosítéka a kétfokozatú elbírálás lehetővé tétele, az ügyek törvényes és részrehajlástól mentes elbírálása érdekében pedig elkerülendő, hogy ugyanaz a bíróság döntsön másodfokon is. Másodfokon tehát indokolt felsőbb szintű bíróság hatáskörét előírni. Három szintű rendes bírósági rendszer esetén pedig, ha nem az alsó szintű bíróság rendelkezne elvileg általános első fokú hatáskörrel, ez a fellebbezések, illetve fellebbezési óvások elbírálásából következően a legfelsőbb bíróság feladatkörének a kívánatostól eltérő eltolódását eredményezné. A legfelsőbb bíróság lényegileg fellebbezési bírósággá válna. A háromnál több szintű

bírósági rendszer kiépítése viszont szembe kerülne az egyszerű bírósági rendszer igényével. Általában a járásbíróságok jogosultak arra is, hogy a törvényekben meghatározott körben ellássák az államigazgatási határozatok, valamint az igazságszolgáltatási tevékenységet végző nem bírói szervek határozatainak *bírói felülvizsgálatát* is. Ekkor azonban a járásbíróság az egyes országokban és az egyes ügycsoportokban már nem feltétlenül mint első fokú bíróság, hanem mint „felülvizsgálati fórum" jár el és határozata ellen a felsőbb bíróság előtt rendes perorvoslatnak nincs helye.

A középszintű rendes bíróságokat az európai szocialista országokban általában a felső szintű általános államigazgatási-területi egységek, tehát a hazai megyéknek megfelelő szintű egységek szerint hozzák létre. Megyei szintű bíróságok alakulhatnak az egyes országokban néhány városban, főleg a fővárosokban is. Ezen a szinten működnek a Szovjetunióban az autonóm köztársaságok legfelsőbb bíróságai is. Nem állítottak fel viszont középszintű bíróságokat pl. a Szovjetunió egyes szövetséges köztársaságaiban és az 1968. évi szabályozás szerint az Albán Népköztársaságban.

Míg a járásbíróságok jellegét az határozza meg, hogy elvileg általános első fokú bírói hatáskörrel rendelkeznek, a megyei bíróságokat az jellemzi, hogy *elsősorban a járásbíróságok ítéletei elleni fellebbezéseket bírálják el.* A megyei bíróság fellebbezések elbírálására vonatkozó hatáskörének pedig az a funkciója, hogy lehetőséget teremtsen a járásbíróság eljárása során elkövetett esetleges törvénysértések kiküszöbölésére. A megyei bíróságok azonban a szocialista országokban nem fellebbezési bíróságok, a fellebbezések elbírálásán túlmenően más feladatok ellátása is hatáskörükbe tartozhat. Az európai szocialista országokban a bíróságok közötti hatásköri megosztásnak általában az a rendszere érvényesül, amelyben a megyei bíróságok első fokon is eljárhatnak. A megyei bíróság jogosult lehet arra, hogy az egyébként járásbíróság hatáskörébe tartozó ügyekben (pl. ha az ügyész itt emel vádat, hatáskörbe vonás esetén) kivételesen eljárjon, de a bírósági hatáskörökről intézkedő jogszabályok általában kifejezetten is megjelöltek egyes ügycsoportokat, amelyekben eleve a megyei bíróság jogosult az első fokú eljárásra. A megyei bíróság hatáskörének megállapítása ugyanis a szakosodás jobb feltételeiből adódóan további garanciákat kínálhat a nagy szakértelmet kívánó és bonyolult ügyek, illetve a súlyos büntető szankcióval fenyegetett bűncselekmények gondos és szakszerű elbírálására, a helyileg nagy érdeklődést kiváltó ügyekben az esetleges helyi befolyásoló tényezők kizárására. A megyei bíróságok ítélkező hatáskörének összetett jellegét színesítheti továbbá az a megoldás, ha adott esetekben nem a járásbíróság, hanem — döntően a határozatot hozó szerv szintjétől függően — a megyei bíróság jogosult a nem bírói szervek határozatainak felülvizsgálatára, s egyes országokban (pl. a Szovjetunióban) a megyei bíróságok hatáskört kaptak a törvényességi óvások meghatározott körének elbírálására is. A konkrét ítélkező munkán túlmenően a megyei bíróságok tevékenységében már külön jelentkezhet az egységes ítélkezési gyakorlat kialakításával kapcsolatos sajátos feladatok ellátása, ez azonban főleg a legfelsőbb bíróságokra hárul.

Az egységes államokban, valamint a szövetséges köztársaságokban (az autonóm tartományokban Jugoszláviában) a *rendes legfelsőbb bíróság* az egész köztársaság (autonóm tartomány) legfelsőbb bírói szerve. A legfelsőbb bíróság *alapvető feladata* pedig abban áll, hogy legfelsőbb bírói felügyeletet gyakoroljon a köztársaság bírósági rendszerébe tartozó bíróságok ítélkező tevékenységének törvényessége felett, elvi iránymutatással szolgáljon a bíróságok számára a törvények egységes értelmezésének és alkalmazásának biztosítása végett. E feladatait *konkrét ítélkező, valamint a magyar törvényi terminológia szerint az ún. „elvi irányító" jogköre* révén végzi, amelyek azonban nem választhatók el mereven egymástól. Annál is inkább, mert a legfelsőbb bíróság pl. a konkrét ítélkező, elsősorban fellebbviteli tevékenységén keresztül is hozzájárulhat a bíróságok egységes ítélkezési gyakorlatának kialakításához, másrészt a törvények egységes alkalmazása és értelmezése érdekében biztosított speciális jogosítványai is a bíróságok ítélkező tevékenysége törvényességének, az egységes törvényességnek a biztosítását szolgálják. Éppen ezért a legfelsőbb bíróság alapvető feladata úgy is megfogalmazható, hogy a felügyelete alá tartozó valamennyi bíróság tekintetében biztosítja az ítélkezés törvényességét, az egységes törvényesség érvényesítését.

A legfelsőbb bíróság konkrét ítélkező, igazságszolgáltatási jogkörében több szocialista országban első fokon is eljárhat. Egyes országokban a hatásköri szabályozás szűk körben konkrét ügytípusokat is megjelöl, amelyekben a legfelsőbb bíróság jár el első fokon, másutt viszont az ügyek első fokú elbírálására csak a törvényekben előírt hatásköri szabályok alól tett kivételként (ha az ügyész itt emel vádat, hatáskörbe vonás kapcsán) kerülhet sor. Ismeretes azonban olyan megoldás is, miszerint a legfelsőbb bíróság első fokon egyáltalán nem járhat el. Egészében véve az mondható, hogy a fejlődés a legfelsőbb bíróság első fokú hatásköre szűkülésének tendenciáját mutatja, ami elsősorban azt a törekvést juttatja kifejezésre, hogy a törvényesség fokozott érvényesítése érdekében következetesen biztosítsák a bírói határozatok magasabb szintű bíróság előtt történő ellenőrzésének lehetőségét. Néhány európai szocialista országban a legfelsőbb bíróság jogosult a nem bírói szervek által hozott határozatok meghatározott körének felülvizsgálatára is.

A legfelsőbb bíróságok ítélkező tevékenységének súlypontját a legfelsőbb bíróság fellebbviteli hatásköre képezi. A legfelsőbb bíróságok döntenek a bírósági „hierarchiában" a legfelsőbb bíróság alatti szinten elhelyezkedő bíróságok első fokon hozott határozatai (ítéletei) ellen benyújtott perorvoslatok tárgyában, a törvényben megengedett hatáskörbe vonás esetén, s a legfelsőbb bíróság keretein belül lehetőség nyílhat a perorvoslat elbírálására akkor is, amikor a legfelsőbb bíróság első fokon járt el. A szocialista országok joga általában az ügyek kétfokozatú elbírálását teszi lehetővé, egyes jogrendszerekben (pl. Jugoszláviában) a törvényben körülírt esetekben azonban módot teremtettek a legfelsőbb bíróság előtt történő harmadfokú eljárásra is. Ezen túl a törvénysértőnek vagy megalapozatlannak tartott jogerős bírósági határozatok ellen meghatározott állami szervek (Magyarországon a legfőbb ügyész és a Legfelsőbb Bíróság elnöke) által benyújtott rendkívüli felülvizsgálati előterjesztések — törvényességi óvások — elbírálása a legfelsőbb bíróságok sajátos jogosítványa valamennyi európai szocialista országban, bár — mint előbb említettük — egyes országokban a középszintű bíróságok is jogosultak lehetnek a törvényességi óvások meghatározott körének megvizsgálására. A legfelsőbb bíróság törvényességi óvások elbírálására való felhatalmazása egyébként nem harmadfokot statuál, hanem alapjában véve a több ország alkotmányában külön is kiemelt, bíróságok ítélkező tevékenysége feletti felügyeleti jogkörének keretei között biztosított rendkívüli törvényességi garancia, amely általában kihat a bírói határozatban érintett személyekre, de bizonyos esetekben nem feltétlenül (pl. Magyarországon).

Az európai szocialista országokban a legfelsőbb bíróság egyik alapvető feladata, hogy *irányt mutatást adjon* a felügyelete alatt álló valamennyi bíróság számára a *jogszabályok egységes értelmezése és alkalmazása érdekében*. Ez az egységes törvényesség érvényesítésének alapvető garanciája. Mindamellett kérdéses, hogy a legfelsőbb bíróság milyen eszközök igénybevételével biztosítsa a bírói jogértelmezés és jogalkalmazás egységét. A jogszabályok egységes értelmezését és alkalmazását elősegítheti fellebbviteli jogkörének gyakorlásával, illetve egyedi bírósági határozatok közzétételével, a bírósági gyakorlat teljes ülés, elnökség, kollégiumok részéről való elemzésével és általánosításával, s ebben a körben a legfelsőbb bíróság külön határozatot is hozhat pl., amikor a teljes ülés megtárgyalja az egyes kollégiumok tevékenységét stb. Az előbbiek mellett azonban valamennyi európai szocialista országban a legfelsőbb bíróságok speciális jogosítványokkal is rendelkeznek, éspedig *általános jellegű, az egyedi ügyektől elkülönített döntéseket, aktusokat hozhatnak* azzal a kifejezett céllal, hogy elősegítsék a jogszabályok egységes értelmezését és alkalmazását a bíróságok részéről. Egyes országokban ezeknek az általános aktusoknak csak egy típusát ismerik, másutt több típusuk is ismeretes. Ahol a legfelsőbb bíróság különböző típusú általános aktusokat fogadhat el, ugyanaz a bírói testület is jogosult lehet különböző aktusok elfogadására, illetve megkülönböztetés tehető aszerint is, hogy ezek meghozatalára más és más bírói testületek (teljes ülés, elnökség, kollégium, tanács) jogosultak. Abban az esetben, ha a legfelsőbb bíróság különböző általános aktusokat fogad el, akkor felvetődhet az ezek tartalmi elhatárolására való törekvés is, jóllehet a törvényhozás általában nem határolja el egyértelműen a különböző formákat. Így pl. felmerülhet, hogy egyes aktusok csak a bíráskodás meghatározott ágára (büntető, polgári stb.), mások annak egészére, egyes aktusok bizonyos kérdések tisztázására, mások átfogó, komplex iránymutatásra, illetve konkrét jogszabály értelmezésére, vagy pedig az ügyek meghatározott körében az egységes ítélkezési gyakorlat kialakítására, irányának meghatározására vonatkoznak. Különbözhetnek a legfelsőbb bíróság általános aktusai aszerint is, hogy egyesek bíróságokra kötelező jellegéről a törvényhozás nem tesz említést, mások bíróságokra vagy meghatározott bíróságra kötelező voltát viszont a törvényhozás közvetlenül vagy közvetett módon el is ismeri. A legfelsőbb bíróság általános aktusainak bíróságokra kötelező jellegét egyébként az erről szóló jogszabályi utalás nélkül is elismerhetik, de általában is kifejezésre jut az az elvárás, hogy a bíróságok kövessék a legfelsőbb bíróság általános aktusaiban megfogalmazott álláspontot.

A Legfelsőbb Bíróság általános aktusainak differenciált rendszerét ismerte el hazánkban az alkotmány és a bíróságokról szóló 1972. évi IV. törvény is. A Legfelsőbb Bíróság teljes ülése „irányelvet", illetve „elvi döntést" ad ki, ha az ítélkezési gyakorlat egységének biztosítása érdekében, jogértelmezési kérdésben elvi irányítás szükséges. Ezek az aktusok a bíróságokra kötelezők és a hivatalos lapban (Magyar Közlönyben) is közzétételre kerülnek. A Legfelsőbb Bíróság 1973. évi szervezeti szabályzata alapján az irányelv a bírósági gyakorlat elemzése alapján szélesebb jogterületre kiterjedően az ítélkezés fő irányát a bíróságokra kötelezően állapítja meg. Az elvi döntés pedig a jogszabály rendelkezéseit a bíróságokra kötelezően értelmező állásfoglalás. A bíróságokról intézkedő törvény értelmében a Legfelsőbb Bíróság kollégiuma (büntető, polgári, katonai, munkaügyi és gazdasági kollégium) — mely az ugyanazon ügyszakba beosztott bírák testülete — az irányelv vagy elvi döntés megállapítását nem igénylő kérdésben, a jogalkalmazás egységének elősegítése végett „kollégiumi állásfoglalást" hoz. Ezek az általános aktusok egyébként a bíróságokra formális kötelező erővel nem rendelkeznek. A gyakorlatban kialakultak továbbá-

és a Legfelsőbb Bíróság szervezeti szabályzatában inkorporálták is a „kollégium tanácselnöki értekezletének állásfoglalásait", melyek az ítélkezési gyakorlatban felmerült jogértelmezési és jogalkalmazási kérdésekben foglalnak állást. Ezek az általános aktusok sem kötelezők formálisan a bíróságokra, de hasznosan elősegíthetik a bíróságok ítélkezési gyakorlatának egységesítését. A kollégiumi állásfoglalásokat és adott esetekben a tanácselnöki értekezletek állásfoglalásait a Legfelsőbb Bíróság hivatalos kiadványában, a „Bírósági Határozatok" című, havonta megjelenő folyóiratban teszik közzé.

Az európai szocialista szövetségi államokban a *szövetségi rendes legfelsőbb bíróság* az egész bírósági rendszer élén áll. (Ez alól kivételt képeznek az alkotmánybíróságok.) Különböző okok miatt, így pl. az állami szervezet racionalizálásával, a legfelsőbb bíróság egyes, addig alapvető funkciójának megszüntetésével, a szövetséges köztársaságok jogainak szélesítésével összefüggésben a történeti fejlődés során felmerült a szövetségi rendes legfelsőbb bíróság megszüntetésének gondolata is, e szerv azonban hosszú évek óta működik a Szovjetunióban, és Csehszlovákia szövetségi állammá szervezését (1968) követően Csehszlovákiában is felállították a szövetségi legfelsőbb bíróságot. Figyelmet érdemel azonban, hogy Jugoszlávia Legfelsőbb Bíróságát az 1974. évi alkotmányreform kapcsán „szövetségi bírósággá" alakították át. A szövetségi rendes legfelsőbb bíróságok működésének alapvető célja pedig az, hogy döntsenek a szövetségi jelentőségű ügyekben, biztosítsák a szövetségi jogalkotás betartását, a szövetségi jogalkotás egységes értelmezését és alkalmazását a bíróságok részéről. A szövetségi rendes legfelsőbb bíróság és a többi rendes legfelsőbb bíróság feladatai és jogosítványai egyébként hasonlítanak egymáshoz, de az állam szövetségi berendezkedéséből eredően természetszerűen el is térnek egymástól.

IV. A hivatásos bírói tisztség betöltésének feltételei és módjai.

A bírói szervezet nagyfontosságú kérdése, hogy a bírói funkciókat ellátó személyek funkcióikat a bírói szervezetben hivatásszerűen (főfoglalkozásszerűen), vagy pedig nem hivatásszerűen, eseti jelleggel látják el, továbbá a bírói tisztség betöltéséhez a jelöltnek milyen személyi feltételeknek kell megfelelnie?

A más állami szervektől különálló bíróságok kiépítésével hangsúlyt kapott az a kívánalom, hogy a bírói funkciókat *hivatásszerűen* végezzék, s a hivatásos bírák által gyakorolt ítélkezés a modern burzsoá és szocialista jogrendszerekben szinte általános követelmény lett. Egyes országokban újabban is vannak példák arra, hogy meghatározott bíróságok munkájában hivatásos bírák nem vesznek részt, a nem hivatásos, ítélkező tevékenységben eseti jelleggel közreműködő bírák azonban inkább csak a hivatásos bírákkal együttesen ítélkeznek (pl. az esküdtek, ülnökök). Ez a megoldás jellemző a szocialista állami bíróságok rendszerére is, a fejlődés jelenlegi szakaszán általában ezen keresztül és a bírák választása révén jut érvényre az a követelmény, hogy a bírói tevékenységet maga a dolgozó nép lássa el. A hivatásos bírák által, illetve a részvételük mellett végzett ítélkezés jelentősége pedig abban áll, hogy ez biztosítékot jelent a bírói funkciók törvényes és hatékony ellátására, elősegíti a társadalmi munkamegosztásban rejlő előnyök kihasználását. Ebből a szempontból külön értékelendő az az irány, mely a hivatásos bírói tisztség betöltéséhez az ügyek elbírálásához szükséges szakképzettséget, elsősorban egyetemi jogi végzettséget és szakvizsgát kíván. Az európai szocialista országokban a hivatásos bírói tisztség betöltésénél ez a követelmény az új bírói kar szakképesítésének biztosításával gyakorlatilag és újabban a jogi szabályozás szerint is szinte általánossá vált. Az európai szocialista országok bírósági szervezeti törvényei *a hivatásos bírói tisztség betöltését* ezek mellett általában olyan általános jellegű *feltételekhez kötik*, hogy a jelöltek az illető ország állampolgárai legyenek, választójoggal rendelkezzenek, illetve jogaiktól ne legyenek megfosztva, továbbá bizonyos, törvényben előírt korhatárt elérjenek. Egyes bírósági szervezeti törvények más, főleg erkölcsi kívánalmakat is támasztanak. Elsősorban a különbíróságok hivatásos bírái tekintetében találkozhatunk továbbá olyan speciális feltételekkel, melyek az elbírálandó ügyek sajátosságaival függenek össze. A bíróságokról szóló 1972. évi törvényünk a hivatásos bírói tisztség betöltéséhez szükséges feltételeket pl. úgy foglalja össze, hogy hivatásos bíróvá az a büntetlen előéletű, feddhetetlen magyar állampolgár választható, akinek választójoga van, 24. életévét betöltötte, egyetemi jogi végzettsége van, és külön jogszabályban meghatározott szakvizsgát tett. A katonai bíróvá választás előfeltétele az is, hogy a megválasztandó személy a Néphadsereg hivatásos tisztje legyen.

A *hivatásos bírói tisztség betöltésének módja* a bírói szervezet alkotmányjogilag és gyakorlatilag igen exponált kérdése. Már a burzsoá bírói szervezet kialakításakor a bírói szervezeti reformok egyik központi problémája az volt, hogy a bírói tisztségeket *választás vagy kinevezés* útján töltsék be. A forradalmi jogalkotás során széles körben merült fel a bíróválasztás intézményesítése. Franciaországban pl. az Alkotmányozó Nemzetgyűlés által elfogadott 1790. évi bírói szervezeti dekrétum a bíróválasztás mellett döntött, s így foglalt állást az 1791. évi alkotmány is. Az amerikai függetlenségi harc kapcsán kibontakozó demokratikus mozgalom ugyancsak nem csupán felvetette a bírák választását, hanem a fejlődés során a bíróválasztást egyes tagállamok intézményesítették is, vagy közvetlen, vagy pedig a törvényhozás ré-

széről történő választás formájában. A frankfurti Nemzetgyűlés előtt is javasolták a bíróválasztás bevezetését, ezt azonban a Nemzetgyűlés vita nélkül elvetette. E kísérletek ellenére a burzsoá jogban a bírák — elsősorban igazgatási szervek részéről történő — kinevezésének rendszere lett a bírói tisztség betöltésének általánosabb módszere, a bíróválasztás intézménye visszaszorult, bár egyes bíróságok bíráinak választása néhány országban (pl. az USA egyes tagállamaiban, Svájcban) továbbra is fennmaradt, s szűk körben intézményessé vált — pl. Belgiumban — a bírói tisztség kooptálás elemeinek felhasználásával való betöltése is. Ebben közrejátszott a professzionalizmus egyre általánosabb igényként való jelentkezése és térhódítása, emellett nyilvánvalóan a bírói szervezet demokratikus elemeinek korlátozását fejezte ki. A munkásmozgalom állította ismét következetesen szembe a bírák kinevezésének rendszerével a bíróválasztás intézményét. A Párizsi Kommün proklamálta a bírák választását, a német szociáldemokrácia a bírák választásának követelményét az erfurti programban rögzítette, s tartalmazta ezt a követelést az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt II. kongresszusán 1903-ban elfogadott program is. *Lenin* egyik cikkében fejtette ki, hogy a bíróság felépítését illetően a következetes demokratizmus feltétele minden civilizált országban a bíráknak a nép által történő választása. A burzsoázia a demokráciával szemben is védekezik azzal, hogy a bírák kinevezésének rendszere mellett száll síkra.

A bírósági szervezet demokratizmusának biztosítása érdekében a bírák választását a munkásmozgalom az alapvető követelmények között tartotta számon. Ezért nem meglepő, hogy a forradalmi Oroszországban már az 1. bírósági dekrétum is ebből indult ki, kimondta a bírák választásának elvét, ami a szocialista bírói szervezet meghatározó vonása lett. A dekrétum 2. cikkelyében a bírák közvetlen választását intézményesítette, azonban ennek lebonyolításáig a szovjetek részéről történő választást írta elő. Az OK(b)P 1919. márciusi programja azután a választás bevezetését alapvető jelentőségűnek értékelte, megállapította, hogy proletárdemokrácia a burzsoá demokrácia formulái helyett felveti az osztályjelszót — „bírák választhatósága a dolgozók közül, csak a dolgozók által". A bíróválasztás elvét később Szovjetunió 1936. évi alkotmánya az általános alkotmányos elv rangjára emelte és a fejlődés eredményeit összegezve rendezte a bíróválasztás módozatait. Az európai népi demokratikus országokban az első alkotmányok közül néhány már ugyancsak tartalmazta a bíróválasztás elvét, ez azonban több országban csak a későbbi fejlődés során kapott általános törvényi, illetve alkotmányos elismerést.

A szocialista forradalom győzelme után Oroszországban a bíróválasztás bevezetése szervesen összefüggött a régi burzsoá bíróságok felszámolásával, az új típusú bírói szervezet kiépítésével is, emellett az új szocialista állam az egész állami szervezetet, ezen belül a bíróságok szervezetét is minden vonatkozásban demokratikus alapokon kívánta felépíteni. A szovjet hatalom megszilárdulása után már kifejezetten az igazságszolgáltatás demokratizmusának fejlesztését szolgáló folyamat részeként szemlélendő a bíróválasztás intézményének fenntartása és fejlesztése, s ez mondható el az európai népi demokratikus országok tekintetében is, ahol a bíróválasztás intézményét többnyire csak az alapjaiban szocialista jellegű bíráskodás kialakulása után építették ki, ami jelzi azt is, hogy a bíróválasztás intézményesítése nem játszott különösebb szerepet a régi bírósági apparátus átalakításában. A bíróválasztás intézményének története ugyanis azt mutatja, hogy a választás tényleges bevezetése több szocialista országban időben elmaradt az alkotmányi, illetve törvényi szabályozáshoz képest is. Hazánkban a gyakorlatban egészen 1973-ig széles körben a bírák kinevezésének rendszere érvényesült. Mindamellett jóformán általános és napjainkra lényegileg befejezett folyamatnak tekinthető az igazgatási szerv (elsősorban igazságügyminiszter) kinevezése helyett a bíróválasztás bevezetése. A bírák megválasztása egyébként többségében *meghatározott időre* szólt (egyes országokban 3 és 5 év közötti időtartamra), a fejlődés során azonban jól kirajzolódik a *megbízatási idő meghosszabbítására való törekvés* (a Szovjetunióban, Csehszlovákiában stb.), s néhány országban (pl. Lengyelországban, Magyarországon) megjelent az a változat is, hogy a hivatásos bírói tisztség betöltése, a bírák választása általában *határozatlan időre* történik, jóllehet egyes bíróságok bírói esetében lehetnek ez alól kivételek. (Hazánkban pl. a Legfelsőbb Bíróság elnökét az országgyűlési ciklus időtartamára — 5 év — választják.) Ezek a törekvések a demokratikus elvek fenntartása mellett nem csupán gyakorlatilag, hanem a jogi szabályozás révén is külön méltányolják a bírói tisztség stabilitásához fűződő érdekeket, ami egyébként a bírói függetlenség garanciái között is értékelhető.

A hivatásos bírák választásának módozatait illetően az az alapvető kérdés, hogy a bírákat *közvetlenül* vagy pedig *közvetve* válasszák, és ebben az utóbbi esetben a választás csak *országos*, vagy pedig adott esetekben *helyi szervek* hatáskörébe tartozzék. Az európai szocialista országok jogfejlődésében mindhárom variációra találhatunk példákat. Egyes országokban pl. (a Szovjetunióban, Bulgáriában stb.) az alsó szintű rendes bíróságok bíráit az állampolgárok választják általános, közvetlen és egyenlő választójog alapján, titkos szavazással. Több országban viszont az alsó szintű rendes bíróságok hivatásos bíráinak a megfelelő szintű államhatalmi-népképviseleti szerv részéről tör-

ténő választását intézményesítették. Széles körben érvényre jutó szabályként jelentkezik továbbá, hogy a magasabb szintű rendes bíróságok bíráit a megfelelő szintű államhatalmi-népképviseleti szervek, a legfelsőbb bíróságok bíráit pedig a legfelsőbb államhatalmi-népképviseleti szervek választják. Újabban egyes országokban (pl. Lengyelországban, Csehszlovákiában) pedig olyan megoldást alakítottak ki, hogy a hivatásos bírákat egységesen a központi államhatalmi szervek választják, illetve bízzák meg a bírói tisztség ellátásával. Az 1972. évi alkotmánymódosítás is a választásnak ezt a módját írta elő hazánkban, ugyanis a Legfelsőbb Bíróság elnökét az Országgyűlés, a többi hivatásos bírót pedig a Népköztársaság Elnöki Tanácsa választja. A közvetlen és a helyi szintű választás elfogadását támogatja a demokratikus elvek következetes érvényesítése, ez utóbbi megoldás pedig azért érdemel figyelmet, mert a demokratikus elvek fenntartásával, a bíróságok speciális funkcióit és helyzetét számításba véve jelentős garanciákat nyújhat a megfelelő szakmai képzettséggel rendelkező bírák kiválasztására, s ami a legfontosabb, a bírák központi államhatalmi-népképviseleti szervek részéről történő megbízása növelheti a bírák felelősségérzetét, a bíróságok tekintélyét, egyben igen jelentős garanciát jelenthet (esetleg a helyi szervekkel szemben is) a bírói függetlenség fokozott biztosítására.

V. Az eljáró bíróság összetétele, az esküdtek és ülnökök részvétele a bíróság munkájában.

Az eljáró bíróság összetételével kapcsolatban elsősorban azokra az elvi és gyakorlati jelentőségű kérdésekre keresnek választ, hogy a bíróságnál a konkrét ügyeket egy bíró vagy pedig több bíróból álló tanács tárgyalja illetve a tanács csak hivatásos bírákból vagy pedig hivatásos és nem hivatásos bírákból tevődjék össze.

A legáltalánosabb értelemben az *egyesbíráskodás* mellett szól az egyszerűsítés, a költségcsökkentés igénye, a *társasbíráskodást* pedig elsősorban az ügyek körültekintő gondos elbírálásának biztosítása indokolja. A *hivatásos bírákból álló tanács* a szakszempontok érvényesítésére helyezi a hangsúlyt, a *nem hivatásos bírák ítélkezésben való részvétele* viszont elősegíti az igazságszolgáltatás demokratizmusának kiszélesítését, de ezzel együtt garanciát jelenthet a törvényes, körültekintő és adott esetekben a szakszerű, a szóban forgó érdekeknek „képviseletet" nyújtó ítélkezés biztosítására is. E tényezők mérlegelése alapján, az adott ügycsoportok és eljárási szakaszok sajátosságait figyelembe véve alakítják ki azután az eljáró bíróság összetételének egyes jogrendszerekben érvényesülő modelljeit. Általában széles körben elfogadott megoldás, hogy a fellebbvitel során az ügyeket tanácsban, éspedig elsősorban hivatásos bírákból álló tanácsban tárgyalják. A viták és eltérések viszont döntően abban jelentkeznek, hogy biztosítsák-e, továbbá milyen formában és milyen körben biztosítsák a hivatásos bírák mellett a nem hivatásos bírák részvételét a bírósági eljárásban, ami egyébként az első fokú eljárásra jellemző, de a fejlődés során egyes országokban intézményesítették azt a fellebbvitel során is.

A *nem hivatásos bírák ítélkezésben való részvételének különböző formái* ismeretesek. Sajátos formát, sőt ettől is függően esetleg különbíróság létrehozását igényelhetnek az adott ügycsoport sajátosságai. Mindamellett a nem hivatásos bírák ítélkező tevékenységben való részvételének különböző formái (esküdtek, ülnökök) és keretei figyelhetők meg a rendes bíróságok tevékenységében is, amely az ítélkező tevékenység súlypontját képezi.

Az *esküdtszék* (jury) intézménye az abszolút államban a polgári átalakulás során tett szert alkotmányos jelentőségre. Angliában már a 17. században különös hangsúlyt kapott az a felfogás, hogy a modern értelemben vett jury az abszolút uralkodó bíráival szemben gyakorolt ellenőrzés legfontosabb eszköze, az önkényes bírói eljárással szembeni egyik legjelentősebb biztosíték. Ez játszott közre abban, hogy az angol polgári forradalom időszakában az esküdtszék közbeiktatásával történő ítélkezést jóformán általános gyakorlattá tették a büntető ügyek tekintetében. A restaurációt követő időszakban is nagyobb függetlensége miatt a szabadság, az alkotmányos állam egyik legfőbb biztosítékának tekintették a jury intézményét, és a 18. században már az is felvetődött, hogy ez az intézmény a nép igazságszolgáltatásban való részvételének biztosítására is szolgál. W. *Blackstone* egyenesen úgy fogta fel a jury jelentőségét, hogy ez az az intézmény, amely megőrzi a nép számára azt a szerepet, amivel az igazságszolgáltatásban rendelkeznie kellene, és amely megakadályozza a gazdagok és hatalmasak túlkapásait.

A burzsoá bírói szervezet kialakításakor angol példára más országokban is jelentkezett a jury bevezetésének követelése, mely alapelvként ténykérdésben döntene, — a jog alkalmazását fenntartva a bírónak. Intézményei közé iktatta az USA 1787. évi alkotmánya, sőt az alkotmány 1791. évi kiegészítésével a pártatlan jury-tárgyaláshoz való jog mint állampolgári jog jelentkezett (VI. cikkely), ugyanis a Függetlenségi Nyilatkozatban a király ellen felhozott sérelmek egyike éppen az volt, hogy sok esetben megfosztotta az amerikai kolóniákat a nagyobb pártatlanságot biztosító jury-tárgyalás lehetőségétől. Rendelkezett a jury intézményéről az 1791. évi francia alkotmány, s bevezetésük büntető ügyekben a polgári átalakulás folyamatában másutt (pl. az 1848-as Magyarországon is) széles körben felmerült. Az esküdtszéket mint a szabadság egyik legfontosabb

biztosítékát hívták életre az egyes államokban a polgári átalakulás időszakában, ez a jellege, politikai és alkotmányos jelentősége lényegileg később is fennmaradt. Kifejezést kapott a nép igazságszolgáltatásban való részvételének kívánalma is, éspedig a népszuverenitás és az önkormányzat gondolata alapján, illetve újabban az igazságszolgáltatás demokratizmusának biztosítása érdekében — esetleg a bíróság jogalkotó jogosítványainak elismeréséből (USA) eredően. Mindemellett felmerült az esküdtszék eljárásjogi intézményként való felfogása is, ami egyébként létrehívásánál is szerepet játszhatott, Franciaországban pl. bevezetésük azzal is összefüggött, hogy a tortúrát megszüntették, s esetleg azt is felvetették, hogy bevezetésük lehetővé teszi ténykérdésekben a perorvoslat mellőzését.

Németországban a jury intézménye mellett kezdték felújítani az *ülnökbíráskodás* intézményét is (Hannover volt az első, amely az 1850. november 8-i törvénnyel bevezette a „Schöffengericht"-et), bár teljesen új tartalommal, a régi intézmény jellemzője ugyanis a bírói funkciók felosztása volt a bírák és az „ülnökök" között (akik a jogot, a szokásjogot fedték fel), míg az új ülnökbíráskodás éppen ezt kerülte el, amikor a bírákat és az ülnököket lényegileg azonos feladatokkal bízta meg.

A „laikus elemek" elsősorban első fokon bíráskodásba történő bevonásának ez a két formája fejlődött ki a burzsoá jogban, az utóbbi elsősorban Németországban és először a német jog hatása alatt levő országokban, a jury-bíráskodás helyettesítőjeként, főleg azzal érvelve, hogy a tény- és jogkérdés szétválasztása túlhaladott. Emellett azonban egyes, főleg a legsúlyosabb bűncselekmények esetére néhány országban (pl. 1877-ben Németországban, az 1920. évi alkotmány szerint Ausztriában), továbbra is fenntartották az esküdtbíráskodást, amiben elsősorban az ehhez fűzött, történetileg kialakult garanciális megfontolások játszottak szerepet. Más oldalról viszont figyelmet érdemel az a több országban érvényre jutó újabb fejlődési tendencia, hogy az „esküdtszék" elnevezést esetleg fenntartva jelentősen átalakult az intézmény jellege (pl. Németországban 1924 után, Franciaországban 1941, 1945 óta), a bírák és az ülnököknél nagyobb, de 12-nél általában kisebb számban (6—9) közreműködő „esküdtek" közösen döntenek a bűnösség és a büntetés kérdésében is.

Az angolszász országokon kívül az esküdtszéket általában csak büntető ügyekben alkalmazták, s az angolszász országokban is egyre inkább háttérbe szorult a jury polgári ügyekben való felhasználása. Közreműködésük a büntető ügyekben sem volt általános, ugyanis általában csak a legsúlyosabb, illetve egyes meghatározott bűncselekmények tárgyalása során alkalmazták. Az esküdtszék kiválasztásánál támasztott feltételek (így elsősorban a vagyoni helyzet, iskolai végzettség, egyhelybenlakás stb.) egyébként — melyek a fejlődés során enyhültek — jelentősen korlátozták a dolgozó emberek esküdtként való működését is, amit már a tudományos szocializmus megalapítói feltártak és széles körű bírálatban részesítettek. A századfordulótól kezdődően viszont intézményesen is előtérbe került a „laikus elemek" igazságszolgáltatásban való részvételének visszaszorítása. Ez a bírói szervezet demokratikus elemeinek háttérbe szorítását jelezte, indokolására elsősorban azt hozták fel, hogy pl. a jury ellentétben áll a közfunkciókban feltétlenül érvényre juttatandó professzionalizmus és állandóság elvével. A jury — illetve ülnökbíráskodás —, bár elsősorban a nyílt diktatórikus kormányzati módszerek előtérbe kerülésével egyes országokban esetleg teljesen felszámolták — mindamellett főleg a büntető ügyek meghatározott körében a burzsoá jog ma is élő intézménye, mely egész fejlődésében pregnánsan fejezte ki az antidemokratikus, ill. liberális erők előtérbe kerülését. *Fenntartásuk* mellett szóltak a demokratikus hagyományok, elsősorban az a felfogás, mely benne a szabadság szimbólumát látta, továbbá a „néprészvétel", a bírói szervezet demokratikus felépítése biztosításának igénye. Emellett az is kifejezést kapott, hogy életismeretük és esetleg szakismeretük igen jól hasznosítható az igazságszolgáltatásban, közreműködésükkel ellensúlyozható a jog merevsége. Ténykedésük a közvélemény értékítéletét fejezi ki, a közreműködésükkel hozott ítéletet a közvélemény jobban elfogadja. Jelentőséget tulajdonítottak annak is, hogy az esküdtek és ülnökök bírói munkában való részvétele elősegíti az állampolgárok jog- és kötelességérzetének élénkítését, nevelését. A laikus bírák *szerepének csökkentését* magyarázta a bírói szervezet demokratikus elemeinek visszaszorítására irányuló törekvés, ezt támogatta továbbá az az érvelés, hogy az esküdtek és ülnökök nem rendelkeznek a szükségesnek tartott jogi ismeretekkel és ítélőképességgel, könnyen befolyásolhatók, az esküdtbíróság ítéletei véletlenszerűek, a laikus elemek közreműködésével az eljárás lassúbbá, költségesebbé válik, s ugyanakkor maguk sem vesznek részt szívesen ebben a munkában.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után elfogadott első bírósági dekrétum (1917. november 24.) következetesen azt az elhatározást tükrözte, hogy a munkásmozgalom törekvéseivel összhangban biztosítsák a bíráskodás demokratizmusát, a *dolgozó nép igazságszolgáltatásban való részvételét* Szovjet-Oroszországban. A dekrétum megszüntette az esküdtszék intézményét, létrehívta az állandó helyi bíróból és 2 soros ülnökből álló helyi bíróságokat. Ezzel a népi ülnökök bíráskodásban való részvételének elve a rendes bíróságok — és általában véve a bírói szervezet — tekintetében általános alapelv rangjára emelkedett. Az

ülnöki intézményt az új bírói szervezet egyik legfontosabb alapelveként tárgyalta az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt 1919. márciusi programja, s ilyenként értékelte azt a későbbi szovjet bírósági szervezeti törvényhozás is. Szovjetunió 1936. évi alkotmánya az intézmény fejlődésének két évtizedes tapasztalatait összegezve az ülnökrészvétel elvét az össz-szövetségi alkotmányban is az alkotmányos alapelvek közé iktatta. Az ülnöki intézmény alkotmány, illetve az 1938. évi bírói szervezeti törvény által megfogalmazott fő jellemzői pedig mind a mai napig meghatározzák a népi ülnöki intézmény alapjait a Szovjetunióban, s döntő hatást gyakoroltak a népi demokratikus országok jogalkotására is.

Az európai népi demokratikus országokban a felszabadulás után általánosan előtérbe került a népi ülnökök bíráskodásban való részvételének biztosítása, sőt az mondható, hogy a szocialista típusú bírósági szervezet kialakításának kezdete az ülnöki intézmény bevezetéséhez kapcsolódik. Az ülnökrészvétel általánossá tétele pedig lényegileg már e folyamat befejezését jelezte. Az ülnökbíráskodás bevezetésével, illetve kiszélesítésével szervezetileg is igen jelentős biztosítékot kapott az igazságszolgáltatás új tartalma, az ülnöki intézmény általánossá tétele azt tükrözte, hogy a szocialista fejlődés útjára lépő népi demokratikus államok állami szervezetüket, ezen belül a bírósági szervezetet is széles demokratikus alapokon kívánják felépíteni.

A szovjet joghoz hasonlóan a népi demokratikus országokban egyértelműen a *népi ülnöki intézményt* fogadták el, bár az is előfordult, hogy a felszabadulás után rövid időre visszaállították az esküdtbíráskodást. A népi elem bírói tevékenységben való közreműködését tekintve a Schöffen-rendszerhez kapcsolódva alakították ki a néprészvétel szocialista formáját. „A népnek a büntető igazságszolgáltatásban való részvételéről és a fellebbvitel egyszerűsítéséről" szóló 1949. évi XI. törvényünk miniszteri indokolása ezt érzékeltette is, s e forma mellett az esküdtszékkel szemben azt hozta fel, hogy ez a rendszer természetesebb, mert nem választ el egymástól egymással összefüggő és egymásba illeszkedő tennivalókat; könnyedebb, mert közvetlenebbé teszi a jogászi és a nem jogászi bírósági tagok együttműködését; végül a helyes ítélkezés több biztosítékát nyujtja, mert az ülnököknek nem nehezen áttekinthető kérdések sokszor bonyolult szövevényét kell megoldaniuk, hanem a bűnügy egész anyagát a maga természetes egységében ítélik meg. A meghatározott időszakra behívott ülnököket és a hivatásos bírákat ugyanis az ítélkezés során elvileg ugyanazok a jogok illetik meg. Az ülnöki rendszer elfogadásában általában más szocialista országokban is hasonló szempontok játszottak szerepet, s bár az ülnöki közreműködést tekintve az intézmény nagy hasonlatosságot mutat a Schöffen-rendszerhez, elsősorban az ülnökbíráskodás körét és az ülnökök kiválasztását (általánosnak tekinthető ülnöki képesség, meghatározott időtartamra, államhatalmi-népképviseleti szervek részéről történő vagy közvetlen, esetleg pl. munkahelyi, lakóhelyi gyűléseken való választás) érintő eltérések azonban meggyőzően támasztják alá, hogy a szocialista ülnökbíráskodást új típusú ülnökbíráskodásként kell értékelni.

Az európai szocialista országokban ma is az ülnöki intézményt tekintik a nép bíráskodásban való részvétele általánosan elfogadott formájának, jóllehet a szocialista fejlődés során felmerült az esküdtbíráskodásra emlékeztető forma létrehívásának igénye is. A szovjet jogirodalomban vetették fel a bíró és az ülnökök kötelezettségeinek megosztását olyan formában, hogy bizonyos súlyosabb és bonyolultabb bűncselekményekben a bűnösség kérdésében való döntést a megnövelt számban (pl. hat) eljáró népi ülnökök hatáskörébe adják. Kifejtették, hogy a kötelezettségek ilyen megosztása a bírák és az ülnökök között növelné az ülnökök felelősségét és aktivitását, emelné az ítéletek nevelő hatását, valamint morális erejét mind a társadalom, mind a felsőbb bíróság előtt, még jobban megerősíthetné a bíróságok függetlenségét, ugyanakkor nem csökkenne a hivatásos bírák szerepe, hiszen rájuk tartozna a bíróság eljárásáért való felelősség. Az ülnöki és a bírói funkció szétválasztásának létjogosultságát azonban elsősorban a tény- és jogkérdés elválasztásának mesterkéltsége, a bírák és ülnökök jogainak korlátozása és szembeállításuk miatt széles körben vitatták, s nem is került sor bevezetésére. Nem stimulálta a jury bevezetését az 1974. évi jugoszláv alkotmány sem, jóllehet nem zárta ki létrehívásának lehetőségét.

A fejlődés menetében kifejezést kaptak olyan vélemények is, amelyek az ülnöki intézmény megszüntetését is meggondolásra ajánlották. A lengyel jogirodalomban pl. voltak olyan álláspontok, melyek elsősorban az ülnökök csekély aktivitásából, hozzá nem értéséből, az ülnökök jogi ismereteinek hiányából, az ülnökök kiválasztásának hibáiból (pl. azokat választják meg, akiknek a munkahelyről való távolléte leginkább közömbös) és az ülnöki intézmény fenntartásának nagy költségeiből kiindulva a népi ülnöki intézmény megszüntetését is felvetették. Ezzel kapcsolatban kifejtették, az intézmény sorsának megítélésénél abból kell kiindulni, hogy a szocialista államnak és az állampolgároknak a legjobban működő bíróságokra van szükségük, s arra hivatkoztak, hogy a megváltozott körülmények között a népi ülnöki intézmény elvesztette az életrehívása idején nyilvánvalóan meglevő történelmi indokoltságát. Ezek mellett a vélemények mellett más országokban, így Magyarországon is

megfontolásra ajánlották pl. az ülnökrészvétel polgári peres eljárásban való megszüntetését, többek között abból kiindulva, hogy az elbírálás fokozott ütemének követelménye mellett nem valósítható meg az ülnökök felkészülése a tárgyalásra, nincs lehetőség önálló véleményük kialakítására és kifejtésére. E javaslatok azonban eléggé szűk körben kaptak támogatást, a szocialista jog és a jogtudomány az ülnökrendszer ténylegesen meglevő hibáinak kiküszöbölését az alkotmányos érdekekből és az ülnökrészvétel előnyeinek érvényesítéséből kiindulva elsősorban az intézmény fejlesztésében keresi. Intézkedéseket sürget az ülnökök körültekintőbb kiválasztásának biztosítására, jogi ismereteik szélesítésére, a bíró és az ülnökök kapcsolatainak, elsősorban a bíró segítésének javítására, az ülnökök tárgyaláson való közreműködésének (jogainak és kötelességeinek), a tanácskozás módjának részletesebb jogi szabályozására, amitől az ülnökök aktivitásának és felelősségérzetének fokozását várják. Több vonatkozásban ilyen összefüggésben értékelhetők azok a törekvések is, melyek az ülnökrészvétel szervezeti kereteinek differenciálására, kiválasztásuk rendszerének fejlesztésére irányulnak, mindamellett fenntartják az egész intézményt alapjaiban meghatározó vonásait. A korábbi, az első fokú elbírálás során a népi ülnöki részvételt szinte általánosan lehetővé tevő megoldással szemben viszont újszerű jelenség az a több országban jelentkező fejlődési irány, mely az ügyek természetétől függően jóformán intézményesen engedi meg az ülnökrészvétel szűkítését.

A törvény megengedheti, hogy egyes büntető és polgári ügyek első fokon népi ülnökök részvétele nélkül is elbírálhatók legyenek. Ez elsősorban a kisebb jelentőségű büntető és polgári ügyek, valamint különösen bonyolult ügyek tekintetében vetődik fel. Különösen bonyolult ügyekben előfordulhat, hogy a tanács több hivatásos bíróból tevődik össze, de jóval ismertebb a kisebb súlyú és jelentőségű ügyekben az egyesbírói eljárás lehetővé tétele, mely elsősorban az ülnökrészvétel formális elemeinek kiiktatásából és az eljárás egyszerűsítéséből kiindulva az újabb jogalkotásban egyre szélesebb körben jelentkezik. Több más európai szocialista ország jogalkotásához hasonlóan viszonylag széles lehetőség nyílt erre az 1972—1973. évi magyar igazságügyi reform során is, éspedig mind a büntető, mind a polgári eljárásban. A bíróságokról szóló 1972. évi IV. törvény szerint azonban az maradt a főszabály, hogy a bíróság tanácsban jár el, s az első fokon eljáró bírósági tanács egy hivatásos bíróból és két népi ülnökből áll. Az ügyek sajátosságai viszont alapot teremthetnek a tanács összetételének differenciálására, ugyanis a törvényben meghatározott ügyekben más összetételű tanács is eljárhat. A büntető eljárásról szóló 1973. évi I. törvény azután úgy rendelkezett, hogy pl. a megyei bíróság két hivatásos bíróból és három népi ülnökből álló tanácsban ítélkezik, amennyiben a kiemelkedő jelentőségű vagy rendkívül bonyolult ügyben a tanács elnöke így rendelkezik stb.

Melyek azok az alapvető alkotmányos értékek, előnyök és elvárások, amelyeket a szocialista jogfelfogás a népi elnökök rendes bíróságok munkájában való közreműködéséhez, az intézmény megőrzéséhez és fejlesztéséhez fűz?

A szocialista forradalom győzelme után a bírói szervezet demokratikus alapjainak kiépítése és fejlesztése, a dolgozóknak az igazságszolgáltatás gyakorlásába való bevonása volt a népi ülnöki intézmény létrehozásának elsődleges indoka, bár bevezetésekor több országban konkrét történelmi indokoltsága (régi bírák helyettesítése és ellenőrzése) is igen nagy szerepet játszott. A népi ülnöki intézménynek ez az alkotmányos-politikai jellege és jelentősége, az intézménynek elsősorban erről az oldalról való értékelése a későbbi fejlődés során is elsődleges maradt, s ma is ez a mellette szóló érvek egyik legjelentősebbike. A dolgozók állami munkában, igazságszolgáltatásban való részvétele kifejezésre juttatja az igazságszolgáltatás népi jellegét és demokratizmusát, elősegíti az állami szervek, konkréten a bíróságok „kincstári" jellegének, elidegenedésének felszámolását.

A népi ülnöki rendszer igen nagy jelentőségű értéke, hogy a dolgozók bíróságok munkájában való közreműködése neveli a dolgozókat az állami munkában való részvételre, segít közismertté tenni a bíróságok munkáját, s ezek révén igen nagy lehetőséget rejt magában a jogpropaganda szempontjából, az állampolgárok jogismeretének, jogi kultúrájának emelésében.

A szocialista joigirodalom az ülnöki közreműködésben garanc,át lát az igazságszolgáltatási tevékenység jobb körültekintőbb ellátására. Pl. *Révai* Tibor kifejtette, hogy az igazságszolgáltatás egyik legfontosabb, legnehezebb eleme, lényegi vonása a mérlegelés mind a tényállás megállapítása, mind a jogi következtetések szempontjából. Az ítélkezéshez ismerni kell a dolgozók felfogását, széles körű jogi tudással és élettapasztalattal kell rendelkezni. Éppen ezért a hivatásos bíró és a megfelelő élettapasztalattal (esetleg szakismeretekkel) rendelkező népi ülnökök együttes ítélkező tevékenysége a mérlegelés és az egész ítélkezés szempontjából igen jelentős, megbízható garanciákat teremthet a bírói funkció minél körültekintőbb ellátására. A népi ülnökök részvétele ellensúlyozhatja a bírói rutinból származó veszélyeket, a tipizálás és egyoldalúság veszélyét, ami különösen az igazságszolgáltatás területén fontos — emberek közötti viszonyokról lévén szó. Ezt támogathatják azok az 1965/66. évi lengyel vizsgálat során szerzett tapasztalatok is, miszerint az ülnökök érdeklődésének fő tárgya büntető ügyekben a tettes személye, magatartása és életkörülményei, míg a hivatásos bíró általában

főként a tettes cselekményére koncentrál. Az ülnöki közreműködés „esetre" irányultságát jelezték az 1968-ban lefolytatott hazai népi ülnöki vizsgálat tapasztalatai is. Ilyen összefüggésben pedig igen figyelemreméltóak azok a következtetések, melyek az általános iparosodás, urbanizáció és specializálódás körülményei között figyelmeztetnek az ülnöki intézmény fontosságára, ez ugyanis nagyfokú munkamegosztással, esetleges szakmai deformálódással, az emberi kapcsolatok elszemélytelenedésével járhat.

VI. A bírák törvényi kötöttsége és függetlensége.

A független, részrehajlástól mentes ítélkezés kívánalma régi keletű. Egyes bíróságok a feudális abszolutizmus idején a királyi hatalommal szemben is szert tettek esetleg jelentős önállóságra, azonban a bírói függetlenség — mint jogintézmény — csak a polgári átalakulás menetében kapott külön hangsúlyt. Angliában a képviselethez jutó, királyi hatalom korlátozásáért küzdő polgárság és a velük szövetséges bírák csaknem évszázados harcának eredménye, ugyanakkor a parlament szupremációjáért való küzdelem melléktermékeként, hogy az Act of Settlement (1701) alapján a bíró tisztségéből való elmozdítása csak a parlament mindkét házának előterjesztésére lehetséges, és csak abban az esetben, ha a bíró hivatásával össze nem férő magatartást tanúsít. Ez bár csak a felsőbb bíróságok bíráira vonatkozott, azonban megteremtette a bírói függetlenség jogintézményét, illetve hathatós jogi garanciákat vezetett be annak biztosítására, hogy a király a bírákat ne utasíthassa, éspedig az elmozdíthatatlanság garanciáin keresztül. Az ezt követően elfogadott első burzsoá alkotmányok (az USA 1787. évi szövetségi alkotmánya, az 1791. évi francia, 1831. évi belga, 1849. évi német [frankfurti] alkotmányok) azután elsősorban ebben a szellemben, az elmozdítás garanciáin keresztül emelték alapelvvé a bírói függetlenség intézményét.

A burzsoá alkotmányok általában az elmozdíthatatlanság garanciáiban keresték a bírói függetlenség biztosítékait, jóllehet a fejlődés során esetleg új garanciákat (pl. összeférhetetlenség esetei) iktattak be biztosítására. Később már többször kifejezetten nevesítették is a bírói függetlenség intézményét, sőt széles körben elterjedt az a szabályozási formula, hogy a bírák funkcióik gyakorlásában függetlenek, csak a törvénynek vannak alávetve, — összefüggésében rögzítve a bírói függetlenség függetlenségi és kötöttségi elemeit. Azt mondhatjuk, hogy a bírói függetlenség elve a burzsoá jogfejlődésben általánosan elfogadott alkotmányos alapelv rangjára emelkedett, bár ezt és ennek garanciáit pl. a nyílt diktatórikus, fasiszta kormányzati módszerek előtérbe kerülésével figyelmen kívül hagyták, illetve formálisan felszámolták. A bíró függetlenség elve lett a bíróságok szervezetének és működésének döntő fontosságú jogi jellemzője, éspedig olyan értelemben, hogy funkcióik gyakorlása közben a bírák függetlenek, nem utasíthatók, s ezt garanciákkal is biztosítják, szemben az igazgatási szervekkel, melyek a felsőbb szervek utasításainak — szabályként — alá vannak rendelve, legalábbis nincsenek intézményes személyi — szervezeti garanciák ennek kizárására. Politikai és szociológiai megközelítésben mindamellett nyilvánvaló a bírói tevékenységnek elsősorban a hatalom jellegétől, az uralkodó burzsoá ideológiától való meghatározottsága.

A szovjet forradalmi jogalkotás a bírák választásának elvét tette magáévá, s ehhez kapcsolódva már az első törvényhozási aktusokban intézményesítette a bírák választóik által történő visszahívhatóságát. A szovjet jog nem tette magáévá a bírói elmozdíthatatlanság intézményét. D. I. *Kurszkij*, az OSZFSZK igazságügyi népbiztosa 1918. novemberében a „Proletárforradalom és a jog" c. folyóirat hasábjain így nyilatkozott erről: A proletariátus miután képviselőit teljes hatalommal ruházza fel, amilyent a történelem még nem ismert, lényegében lemondott volna diktatúrájáról, ha megengedte volna, mégha egy pontban, mégha az államigazgatás egy ágában is képviselőinek elmozdíthatatlanságát. A társadalom kommunista alapokon való átalakítása siettetésének vas-szükségessége a szovjet hatalom képviselőinek rendkívüli felhatalmazását igényli, ugyanakkor a képviselők rendkívüli hatalmának teljessége visszahívásuk bármely pillanatban történő abszolút szabadságát kívánja meg... visszahívás minden időben, bármely okból, bármely hivatalos személy tekintetében logikusan következik magának a szovjet hatalomnak a struktúrájából.

A szovjet jog tehát alapelvként kezelte a bírák visszahívhatóságát, a későbbi jogfejlődésben azonban — különösen a polgárháború és az intervenció befejeződése után — hamarosan *megjelent a visszahívás garanciális jellegű feltételekhez kötése*, az ÖKVB 1922. november 11-i, az OSZFSZK bírósági szervezetéről szóló törvénye pedig már a bírák áthelyezését, visszahívását és elmozdítását a garanciális rendelkezések többoldalú rendszerével vette körül. Az 1922. március 2-i grúz alkotmányban *nevesített formában megjelent a bírói függetlenségre való utalás is* — ezzel a szocialista alkotmányfejlődés során első ízben fogalmazva meg a bírói függetlenség követelményét. Ekkor még — az új szocialista jog kiépítésének időszakában — erre olyan összefüggésben történt hivatkozás, hogy a bíróság az ügyek eldöntésénél a hatályos törvényeket alkalmazza, dekrétum hiánya esetén a szovjet törvényhozás általános szelleme, a proletárforradalom érdekei vezetik, és az, amit a független bíró lelkiismerete diktál.

Az 1922. november 11-i bírósági szervezeti törvényt követően nem csupán a bírói függetlenség intézményének kiépítése irányába muta-

tó törvényi rendelkezésekkel találkozunk — elsősorban a visszahívás, áthelyezés és bírói tisztségből való elmozdítás tekintetében —, hanem a jogirodalomban is található olyan értékelés, amely a bírói függetlenséget a szovjet igazságszolgáltatás alapelvének tekinti, jóllehet ennek az alapelvnek az elismerése az 1936. évi alkotmány elfogadásáig nem vált általánosan elterjedtté a szovjet jogtudományban, s voltak elutasító álláspontok is. N. V. *Krülenko*, neves államférfi és jogtudós „Az OSZFSZK bírósági szervezete" c., elméleti és történeti tárgyú előadásait tartalmazó munkája 1923-ban a bírói függetlenséget már a szovjet *igazságszolgáltatás alapelvének* említette (először a szovjet jogirodalomban), s megállapította: nem akarjuk, hogy úgy értsenek minket, mintha a bírák függetlenségét a korábbi formában hirdetnénk, mi a bírák állami politikától — mint annak hordozóitól — való teljes függőségét valljuk, egyidejűleg azonban olyan helyzetet akarunk számukra teremteni, hogy ezt és nem valamilyen más politikát megvalósítva nyugodtak lehessenek, hogy ezt a törvények keretében kell tenniük, függetlenül a bíróságon kívüli tényezőktől. Ez a koncepció igen jelentős, mert alapjaiban megfogalmazta a bírói függetlenség szocialista felfogását — a bírói függetlenség és ezzel együtt a bírák törvényhez való kötöttsége azonban csak később, az 1936. évi szovjet alkotmányban kapott általános törvényi megfogalmazást.

Az 1936. évi szovjet alkotmány 112. cikkelye kimondta, hogy *„a bírák függetlenek és csak a törvénynek vannak alávetve"*, s az ezt követő törvényhozás — szervezeti oldalról különösen az 1938. évi bírósági törvény — rögzítette ennek jogi garanciáit. A. I. *Deniszov* 1940-ben megjelent államjogi tankönyvében kifejtette, hogy az alkotmány tétele nem jelenti a bíróság szocialista állam szerveinek rendszerétől való elszakadását, nem jelenti azt, hogy valami különleges feladatai lennének, mely egészében különbözik a szocialista állam feladataitól. A bíróság azonban főleg és elsősorban az emberek ügyeivel foglalkozik — dolgokkal csak annyiban, amennyire ezek kapcsolatban vannak az emberek tevékenységével. Éppen ezért a bíróságok működését olyan különleges garanciákkal kell körülvenni, mely biztosítja tevékenységük helyességét és hibátlanságát. Ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy a bíróság olyan szerv legyen, mely független a külső befolyástól, amely — mint írja — kifejezést nyert a pártprogramban, a marxizmus—leninizmus megalapítóinak megnyilatkozásaiban, és ezt az alapelvet húzta alá az alkotmány rendelkezése is.

A szocialista forradalom győzelme után egyébként már kezdettől fogva különös súlylyal jelentkezett a törvények betartásának követelménye Oroszországban, ami a szovjet hatalom megszilárdulása után a bírói függetlenség biztosítását kifejezetten is felvetette. A szovjet állam olyan bíróságokat kívánt létrehozni, amelyek szervezeti felépítésükből és eljárásukból eredően is biztosítékot jelentenek a törvényesség szigorú betartására, s ennek legfontosabb garanciáját éppen a bírói függetlenség biztosításában látták, összekapcsolva ezt a bíróválasztás és visszahívhatóság követelményével. A bírói függetlenség elve ilyen értelemben, a bírák törvényi kötöttségével együtt, szorosan ahhoz kapcsolódva kapott megfogalmazást az 1936. évi szovjet alkotmányban. Ezt követően az egyes országok demokratikus hagyományainak hatására is a bírói függetlenség elve bekerült már a népi demokratikus országok első alkotmányaiba, s tartalmazta azt minden később elfogadott szocialista alkotmány is. *A szocialista alkotmányok általános vonása lett a bírói függetlenség biztosítása.* Az alkotmányokba felvett „függetlenség és törvényi kötöttség" két eleme elválaszthatatlan kapcsolatban van, melyek közül a törvényesség követelménye a meghatározó tényező, azonban az ennek maradéktalan érvényrejuttatása érdekében biztosított függetlenség magát a törvényesség-felfogást is kvalifikálja, a bíróságok szervezetét és működését érintően pedig *speciális garanciák* kiépítését teszi szükségessé. A különbíróságok szervezetében a bírói függetlenség garanciái között értékelt megoldások a rendes bíróságokéval szemben mutathatnak bizonyos eltéréseket, mindamellett a szocialista országokban a bírói függetlenséget a bíróságoknál általánosan nevesített és lényegileg egységes garanciarendszer biztosítja, ami e szervek bíróságként való minősítésének egyik döntő feltétele. Más igazságszolgáltatási tevékenységet ellátó szervek elsősorban éppen abban különböznek a bíróságoktól, hogy nem érvényesül a bíróságok tekintetében meglevő egységes és sokoldalú garanciarendszer, jóllehet ezekkel szemben is általában általánosan elfogadott a részrehajlástól mentes, jogszabályoknak megfelelő döntés igénye.

A bírói függetlenség *nem absztrakt függetlenséget jelent.* A bírói szervezet nem működik vákuumban, a bírói szervezet is az állami szervezet részét képezi. A bíróságok is a párt és a szocialista állam jogszabályokban kifejeződő politikájának megvalósításában működnek közre. A bírói függetlenség másrészt nem jelenthet felelőtlenséget, azt, hogy a bűncselekményt elkövető, munkáját hanyagul végző bírót ne vonnák felelősségre, továbbá a bíró ne lenne köteles pl. a bíróságok folyamatos működésének biztosítása érdekében a bírósági igazgatás körében tett intézkedéseket betartani, amelyek azonban nem korlátozhatják az ügyek körültekintő és gondos elbírálásának lehetőségét. A bírák helyzete csak az ítélkező tevékenység törvényességének, a részrehajlás megakadályozásának biztosítása érdekében „privilegizált". A bírói függetlenség ebből eredően azt jelenti, hogy a bíró ítélkező tevékenysége során független. Ezt a megfogalmazást

használja a bíróságokról szóló 1972. évi IV. törvényünk 52. §-ának (2) bekezdése is, ami mindenekelőtt úgy értendő, hogy *a bírákat (népi ülnököket) a konkrét ügyek érdemét tekintve senki sem utasíthatja, s az eljárási törvényekben biztosított kezdeményezési lehetőségen túlmenően egyébként is megengedhetetlen minden olyan tevékenység, amelynek az a célja, hogy befolyásolja a konkrét bírói döntést. A bírákat ítélkező tevékenységükben csak a törvények kötik*, ami egyben azt is jelzi, hogy a bírák kötelesek a törvényeket alkalmazni, ebben a vonatkozásban nem lehetnek „függetlenek".

A bíróságokról szóló 1972. évi törvény elfogadása előtt is Magyarországon — éppen úgy, mint más szocialista országokban — jóformán egységes álláspont alakult ki abban a tekintetben, hogy *a bírák törvényi kötöttségét nem csupán a „lex", hanem általában a „ius" értelmében kell felfogni*. Ilyen megfogalmazásban rögzítette a bíróságokról szóló törvény is, hogy „a bírák függetlenek és csak a törvényeknek, valamint más jogszabályoknak vannak alárendelve". Az egyes országokban kialakított megoldások, illetve a jogirodalomban jelentkező felfogások inkább abban a kérdésben mutatnak eltéréseket, hogy köteles-e a bíróság a törvényeknek, illetve a magasabb szintű jogszabályoknak ellentmondó alacsonyabb szintű jogszabályokat alkalmazni, egyáltalán mit tegyen a bíró akkor, amikor ítélkező tevékenysége során ilyen helyzetbe kerül? Néhány szocialista országban (pl. Jugoszláviában, Romániában, Bulgáriában) kifejezett jogszabályi felhatalmazás alapján lehetőség nyílt *a jogszabályok „indirekt" bírói felülvizsgálatára*, hazánkban azonban a jogalkotás nem rendelkezett erről, s terjedelme a jogirodalomban is vita tárgyát képezte. Volt olyan vélemény, a bíróság nem jogosult arra, hogy az alacsonyabb szintű jogszabály alkalmazását törvénysértés esetén mellőzze, de jogosultnak kell lennie arra, hogy adott esetben közvetlenül vagy közvetve a jogszabály törvényességének elbírálására jogosult szervhez forduljon és a döntésig az előtte levő ügyben az eljárást felfüggessze (*Szamel* Lajos, *Toldi* Ferenc). Mások úgy foglaltak állást, hogy a bíróság a konkrét ügyben mellőzheti a törvénysértő miniszteri utasítást és a tanács végrehajtó bizottságának általánosan kötelező rendelkezéseit is, ezek ugyanis egyrészt csak végrehajtási jogszabályok lehetnek, illetve ezt kívánja a jogalkotás törvényességének biztosítása (*Beér* János, *Martonyi* János). Minthogy a miniszteri rendelet a hivatalos lapban kihirdetett országos jogforrás, és kihirdetéséig többszöri ellenőrzésen megy keresztül, *Kovács* István szerint nem lehet elismerni a bíró ennek mellőzésére való jogosultságát. Ha a bíró a jogalkotás alkotmányosságának és törvényességének megsértését tapasztalná, meg kell elégedni azzal a biztosítékkal, hogy ítélkező munkáját felfüggesztve jelezze a hatályos jog megállapításában jelentkező nehézséget. Az utasításos joganyag és a tanácsi jogalkotás tekintetében azonban elismerhetőnek tartotta azok konkrét esetben való mellőzését, jóllehet ekkor is biztosítani kell a jelzési kötelezettséget. *Bihari* Ottó álláspontja pedig az volt, hogy a különböző szintű jogszabályok ellentmondása esetén a bíróság kénytelen félretenni az alacsonyabb fokú jogszabályt, de köteles egyben azonnal szignalizálni.

A bírák függetlenségének és törvényi kötöttségének alkotmányos rögzítése a törvényesség érvényesülése, a részrehajlás megakadályozása érdekében a konkrét bírói döntés befolyásolásának tilalmát jelenti. „A bírák függetlenek és csak a törvénynek vannak alárendelve" megfogalmazás — amit alkotmányunk használ — nem azt jelenti, hogy a bíró a bírói függetlenség elvének sérelme nélkül ítélkező tevékenysége során ne lenne, illetve nem lehetne általános jogszabályi, sőt *további olyan jogi kötöttségek* alatt, amelyek éppen a törvényesség, a jogrend érvényesülését célozzák. Alkotmányunk rendelkezésénél fogva pl. kifejezetten kötelezők a bíróságokra a Legfelsőbb Bíróság teljes ülése által kiadott általános aktusok, az irányelvek és az elvi döntések, melyek — mint az előbbiekben már említettük — nem az egyedi döntés befolyásolását, hanem az általánosság igényével az egységes jogalkalmazás, illetve jogértelmezés biztosítását szolgálják. Nem sérti a bírói függetlenséget az sem, ha egyes országokban pl. a bírósági gyakorlatban, illetve az egyedi bírósági döntésben kifejezésre jutó jogértelmezési elv a későbbi ítélkezés számára jogilag bizonyos kötőerővel rendelkezik. Nyilvánvaló, hogy kötik a bíróságokat más, jogokat és kötelességeket keletkeztető általános jellegű szabályok (kollektív szerződések, vállalatok és szövetkezetek belső normái stb.), illetve egyedi aktusok (így a szerződések) is. Az ítélkező bírák kötöttsége tehát a szoros értelemben vett törvényi kötöttségnél szélesebb, illetve annál szélesebb lehet anélkül, hogy a bírói függetlenség elvébe ütközne. Más kérdés, hogy ez a kötöttség nem futhat szembe a szoros értelemben vett törvényi, illetve jogszabályi kötöttséggel, nem jelentheti a törvények érvényesülésének sérelmét. A szocialista alkotmányok és bírói szervezeti törvények viszont a bíróságokat kötő, nem jogszabályba foglalt jogértelmezés tekintetében általában — így hazánkban is — csupán meghatározott bírói jogértelmező aktusokat, jogértelmezési elveket említenek, ami határozottan jelez egy olyan követelményt, hogy a bírói jogértelmezést ne kössék a más formákban kialakított jogértelmezési elvek, a bírói jogértelmezés, illetve jogalkalmazás ilyen értelemben legyen „független".

A bírói függetlenség érvényesülése érdekében a szocialista jog *sajátos garanciarendszert* épített ki. Számos garanciát tartalmaznak pl. a büntető és polgári eljárási törvénykönyvek, többek között rendelkeznek a tanácskozás tit-

kosságának elvéről, arról, hogy az ügy elintézésében bíróként ne vegyen részt az, akitől valamilyen oknál fogva az ügy tárgyilagos és részrehajlás nélküli elintézése nem várható el. E garanciák mellett a szocialista országokban elsősorban a bíróság társadalmi megbecsülésének növelésében, a bíróságok és más szervek speciális szervezeti—működési kapcsolatainak kiépítésében, a speciális bírói felelősségrevonási rendszer megteremtésében keresik a bírói függetlenség biztosítékait — jóllehet további garanciák biztosításának igénye is felmerül.

A bírói függetlenség érvényesülése szempontjából nagy jelentőségű a *bírói állás társadalmi megbecsülésének növelése*, annak a közfelfogásnak a megléte és erősítése, amely megengedhetetlennek tartja a bíró ítélkező munkájának befolyásolását. Ez szervezeti-jogi eszközökkel is elősegíthető. Ilyen szempontból a bírói függetlenség garanciájaként is értékelhető pl. az igazgatási szerv részéről történő kinevezés helyett a bírák választása, az a megoldás, hogy az egyes országok konkrét sajátosságaitól függően a hivatásos bírákat a központi államhatalmi-képviseleti szervek bízzák meg a bírói funkció ellátásával, akárcsak azok a követelmények, amelyek magas erkölcsi és szakmai feltételekhez kötik a hivatásos bírói tisztség betöltését.

A bírói függetlenség garanciája, hogy a hivatásos bírák bírói funkcióikat a bírói szervezetben *hivatásszerűen gyakorolják*, a bírákat foglalkozásuk és szolgálati viszonyuk általában — éppen az esetleges külső befolyásolás kizárása érdekében — csak az igazságügyi szervezethez köti. Ezt fejezi ki pl. a magyar jogban annak rögzítése, hogy a bíró tudományos, művészi, irodalmi és oktatómunka kivételével más kereső foglalkozást nem folytathat.

Döntő jelentőségű szervezeti biztosíték, hogy a konkrét ügyek érdemét tekintve a bírák *utasíthatósága kizárt*, bárki, még az ítélkezési, illetve igazgatási szempontból felettes szervek részéről is, sőt ezen túlmenően is nyilvánvaló igény a bíróságokkal szervezeti, felügyeleti, ellenőrzési, igazgatási kapcsolatban levő szervek jogkörének bírói függetlenség elvét figyelembe vevő megállapítása.

A különböző szintű *bírói fórumok viszonyát* tekintve az előzőekben már szó volt arról, hogy a felettes bírói fórumok jogosultak a bírósági határozatok felülvizsgálatára, és fel lehetnek hatalmazva a bírói jogértelmezés, illetve jogalkalmazás elveinek általános jellegű, éppen ezért a bírói függetlenség elvét nem sértő meghatározására. Külön említést érdemel azonban, hogy nem érinti a bírói függetlenséget, ha a fellebbviteli bíróság az alsóbb szinten eljáró bíróságot új eljárásra utasítja, és nem érintheti a megismételt eljárásra vonatkozó utasítása (iránymutatása) sem. Ezeknek az utasításoknak a tartalmi korlátait jól mutatja pl. a Szovjetunió és a szövetségi köztársaságok büntető eljárásának alapjairól szóló 1958. évi törvény körülírása, mely szerint a felsőbb bíróságnak nincs joga megállapítani vagy bizonyítottnak tekinteni olyan tényeket, amelyeket az ítéletben nem állapítottak meg, vagy amelyeket az ítélet elvetett, nem jogosult előre eldönteni a vád bizonyítottságának vagy bizonyítatlanságának, valamely bizonyíték hitelt érdemlőségének vagy megbízhatatlanságának, egyes bizonyítékok más bizonyítékokkal szembeni előnyének, továbbá az első fokú bíróság által alkalmazandó büntető törvénynek és büntetésnek a kérdését.

Alapvető igény, hogy ne csupán a felsőbb bírói fórumok, hanem a *bíróságok igazgatását ellátó szervek* (a bíróságokon belül pl. a bírósági vezetők, a bírói szervezeten kívül pl. az igazságügyminisztériumok stb.) jogkörét is úgy határozzák meg, hogy az zárja ki a konkrét bírói döntés befolyásolását. A bírósági igazgatás szervei szerepet kapnak pl. a bírói ítélkezés szervezeti, személyi és tárgyi feltételeinek biztosításában, a bíróság adminisztratív feladatainak ellátásában és adminisztratív vezetésében, a bíróságok munkájának megszervezésében. Széles körben elterjedt megoldás, hogy e szervek feladatát képezheti az *ítélkezési gyakorlat elemzése* is. A bírósági igazgatás szerveinek tevékenysége azonban — amint ezt a bíróságokról szóló 1972. évi törvényünk is kifejezetten rögzíti — semmilyen vonatkozásban sem sértheti a bírói függetlenség elvének érvényesülését. Ez pedig nem csupán azt jelenti, hogy a bírók az ügyek konkrét elbírálása tekintetében nem utasíthatók, de magában foglalja azt is, hogy a bírósági igazgatás szervei — a hivatásos bírók szolgálati felettesei — egyébként se fejtsenek ki olyan tevékenységet, amelynek az a célja, hogy befolyásolja a konkrét bírói döntést. Többek között ennek a gyakorlati kizárását szolgálják azok a garanciák, melyek a bírák *legfontosabb személyi ügyeiben* (bírói tisztség betöltése, elmozdítás, fegyelmi felelősségre vonás stb.) való javaslattételi jogon túlmenően a döntést nem a szolgálati felettes, hanem pl. az államhatalmi-képviseleti szervek, illetve bírói testületek hatáskörébe utalják. Ezt szolgálja az ítélkezési gyakorlat feladatszerű elemzésére jogosult bírósági igazgatási szervek jogkörének olyan körülhatárolása is — mint a magyar jogban —, mely szerint e szervek csak a *jogerősen befejezett ügyek* alapján tájékozódhatnak a bíróságok gyakorlatáról. Külön probléma, megilleti-e, megilletheti-e az igazgatási szervet az a jogosítvány, hogy az ítélkezési gyakorlat feladatszerű elemzése körében a konkrét bírói döntéssel szemben *utólagos kritikát* gyakoroljon. Ez a kérdés ilyen összefüggésben azért érdemel hangsúlyozott figyelmet, mert a bíró igazgatási szempontból függő viszonyban áll szolgálati felettesével, s ha a konkrét ügyben az utólagos kritika nem is befolyásolhatja döntését, mindamellett befolyást gyakorolhat a később felmerülő hasonló esetek

eldöntésére. Az európai szocialista országok alkotmányai és bírói szervezeti törvényhozása pedig általánosabb értelemben sem szólnak arról, hogy a bírósági igazgatás szervei jogosultak lennének a bíróságok által alkalmazott jogszabályok értelmezésére, a bírói jogalkalmazás elveinek meghatározására. Az európai szocialista országok bírósági szervezeti törvényhozása szerint következetesen az a megoldás jut érvényre, hogy az ítélkezésben tapasztalt törvénysértések kiküszöbölése, valamint az egységes bírói jogértelmezés, illetve jogalkalmazás biztosítása érdekében az igazságügyminisztert a bíróságok felé csak *közvetett jogosítványok* illetik meg. A törvénysértőnek tartott, jogerőssé vált bírói ítélettel szemben az igazságügyminiszter egyes szocialista országokban arra jogosult, hogy az ennek elbírálására hivatott bíróság előtt törvényességi óvást emeljen, illetve — pl. hazánkban — a törvényességi óvás emelését kezdeményezze. Ha pedig az igazságügyminiszter úgy találja, hogy a bíróságok ítélkezési gyakorlata nem egységes, a hatáskörrel rendelkező bírói testületek előtt a bírói jogértelmezés, illetve jogalkalmazás egységének biztosítása tárgyában kiadandó általános aktusok (elvi döntések, irányelvek stb.) elfogadását javasolhatja. Az ítélkező gyakorlat igazságügyminiszter vezetése alatt végzett feladatszerű elemzése ilyen értelemben tehát a külső ellenőrzés elemeit is magában foglalja, ami az ítélkezés törvényességének jelentős tényezője lehet. Ennek a tevékenységnek azonban nem ez, hanem az az elsődleges funkciója, hogy a bíróságok működése során szerzett tapasztalatok közvetlenül hasznosíthatók legyenek a kormány munkájában és különösen törvény-kezdeményezési joga révén a legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szervek jogpolitikájának kialakításában.

Speciális elvi kérdéseket vet fel *a bírák, illetve bíróságok, valamint választóik kapcsolatának, az államhatalmi-képviseleti szervekkel való viszonyának kialakítása.* Ilyen vonatkozásban is nyilvánvaló követelmény, hogy a választók, az államhatalmi-képviseleti szervek, sőt a legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szervek se legyenek jogosultak a konkrét bírói ítélkezés utasításokkal vagy más módon történő befolyásolására, hiszen ez a bírói függetlenség elvének feladását jelentené. Nem érinti a bírói függetlenséget, éppen ezért korántsem ennyire egyértelműen megválaszolható kérdés, hogy a bírói igazságszolgáltatás alkotmányos elve és az ehhez fűződő alkotmányos érdekek ellenére a legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szervek jogköre — a kegyelmezési jogosítványokon túlmenően — nem foglalja-e magában a bírói ítéletek hatályon kívül helyezésének, illetve megváltoztatásának jogkörét, amit az államhatalom egységének elve, a legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szervek népszuverenitásból eredő összes joggal való felruházása, egész állami szervezetre kiterjedő ellenőrzésének igénye támogat. A szocialista országok új joga mindenesetre nem intézményesíti ezt a lehetőséget, a *bírói tevékenység ellenőrzését* más eszközök igénybevételével valósítja meg. Ismeretes a választók, illetve az államhatalmi-képviseleti szervek előtti *beszámolási kötelezettség*, továbbá a bírósági tevékenységre vonatkozó *kérdésfeltevési jog* intézménye. Alkotmányunk szerint pl. a Legfelsőbb Bíróság elnöke köteles a Legfelsőbb Bíróság működéséről az Országgyűlésnek beszámolni, az Országgyűlés tagjai pedig a Legfelsőbb Bíróság elnökéhez a feladatkörébe tartozó minden ügyben kérdéseket intézhetnek, amelyre az Országgyűlésen köteles választ adni. Nyilvánvaló, hogy a legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szervek jogosultak az egységes jogalkalmazást, illetve jogértelmezést szolgáló általános bírósági aktusok felülvizsgálatára, a bírói tevékenység irányának, a bírói jogértelmezés, illetve jogalkalmazás általános elveinek jogszabályokkal történő meghatározására is. A bírói függetlenség elvének figyelembe vételével csupán az vet fel elvi problémákat, hogy vannak-e a beszámolási kötelezettségnek, a kérdésfeltevési jognak és választási kötelezettségnek, továbbá a beszámolók és válaszok tárgyában hozott határozatoknak korlátai. Ilyen összefüggésben is indokoltan merül fel, hogy a folyamatban levő, jogerősen be nem fejezett ügyek érdeme ne essék ezeknek az intézményeknek a hatálya alá. Nem lehet akadálya annak, hogy a jogerősen eldöntött konkrét ügyet érintő esetleges határozat — hazánkban pl. az Országgyűlés határozata — állást foglaljon a törvénysértőnek vagy megalapozatlannak tartott ítélet felülvizsgálatának, a törvényességi óvás benyújtásának kezdeményezéséről, viszont indokolt, hogy az ne tartalmazzon „prejudiciális" elemeket, továbbá a bírói jogértelmezés, illetve jogalkalmazás befolyásolása csak az erre hivatott jogszabályi formák igénybevételével történjen.

A bírói függetlenség biztosítékai között igen fontos helyet foglalnak el azok a garanciák, amelyek azt szolgálják, hogy a bíró ne legyen kitéve alaptalan zaklatásnak, bírói hivatását tekintve ne kelljen sérelmes következményektől tartania, amennyiben nem honorálja az esetleges törvénysértő, bárki részéről történő beavatkozási kísérleteket. Ilyen összefüggésben érdemelnek külön figyelmet azok a szocialista országokban széles körben jelentkező törekvések, melyek a bírák *mentelmi jogának* biztosítására, a *fegyelmi felelősségrevonás* független bírói testületek hatáskörébe utalására és a *bírói tisztség megszüntetésére alapul szolgáló okok* bírói függetlenség elvét figyelemmel tartó körülhatárolására, garanciákkal körülvett eljárás biztosítására irányulnak. A bíróságokról szóló 1972. évi törvény szerint a magyar jogban pl. a hivatásos bírót és az igazságszolgáltatásban való részvétellel összefüggő cselekmény

miatt a népi ülnököt csak a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának a hozzájárulásával lehet *büntető úton* felelősségre vonni. A bíró alapvető kötelessége, hogy a Magyar Népköztársasághoz, annak népéhez és alkotmányához hű legyen; a jogszabályokat megtartsa, tisztségében részrehajlás nélkül, lelkiismeretesen járjon el. A bíró köteles mindenkor tisztségéhez méltó magatartást tanúsítani. Az a bíró, aki e kötelezettségeit vétkesen megszegi, *fegyelmi vétséget* követ el, a fegyelmi ügyekben pedig a megyei bíróság, a katonai bíróság, illetőleg a Legfelsőbb Bíróság bírái közül választott *fegyelmi tanácsok* járnak el. Ez alól csak a bírósági elnökök igazgatási tevékenységével kapcsolatos fegyelmi ügyei, az Igazságügyi Minisztériumba beosztott bírák fegyelmi ügyei, valamint a katonai bíróságok bíráinak a bírói működéssel kapcsolatban nem álló fegyelmi ügyei képeznek kivételt. A bíróságokról szóló törvény szerint a hivatásos bírói tisztség a bíróság közügyektől eltiltást kimondó jogerős ítéletével, valamint visszahívással és felmentéssel *szüntethető meg*. Az 1972-ben módosított alkotmány úgy intézkedett, hogy a megválasztott bírák törvényben meghatározott okok alapján hívhatók vissza, s a bíróságokról szóló törvény rögzítette is a *visszahívásra*, illetőleg felmentésre alapul szolgáló okokat. A visszahívásra az szolgálhat alapul, hogy a bíró kötelezettségeit súlyosan megszegte, így ha a bíró munkaviszonyát jogellenesen megszüntette, vagy a fegyelmi vétség elkövetése miatt a visszahívást bírói fórum, a fegyelmi tanács indítványozta. A *felmentés* a bírói tisztségből felmentését kérő, más funkciót vállaló, nyugdíjra jogosulttá, illetve tisztségének ellátására — a törvény indokolása szerint önhibáján kívül, pl. egészségi helyzete miatt — tartósan alkalmatlanná vált bírák munkaviszonyának megszüntetésére szolgál. A visszahívás és felmentés eseteinek meghatározásán túlmenően garanciális értékű továbbá az a megoldás, hogy a visszahívásra, valamint a felmentésre is nem igazgatási szerv, hanem a választásra jogosult szerv, éspedig a Népköztársaság Elnöki Tanácsának van hatásköre.

Irodalom: *Névai* László: Magyar törvénykezési szervezeti jog. Bp. 1961.; *Kovács* István: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Bp. 1962.; *Bihari* Ottó: A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei. Bp. 1969.; *Máté* Gábor: A bírói hatalom gyakorlásáról szóló 1869: IV. tc. létrejötte és jelentősége a dualizmus jogrendszerében. Gazdaság- és Jogtudomány, 1969.; *Révai* Tibor: A dolgozók részvétele az igazságszolgáltatásban. Bp. 1970.; *Rácz* Attila: Az igazságszolgáltatási szervezet egysége és differenciálódása. Bp. 1972; *Rácz* Attila: A bírósági rendszer az európai szocialista országokban. Állam- és Jogtudomány, 1973.; *Rácz* Attila: A bíróságok igazgatásának elvi kérdései. Jogtudományi Közlöny, 1973. *Lenin:* A bírák nemzetközi kongresszusa. Művei, 18. kötet. Bp. 1955.; *Lenin:* A szovjethatalom soronlevő feladatai. Művei, 27. kötet. Bp. 1952.; *Golunszkij*, Sz. A.—*Karev*, D. Sz.: Ucsebnik po szudousztrojsztvu. Moszkva, 1939.; *Kozsevnikov*, M. V.: Isztoria szovetszkogo szuda 1917—1956 godü. Moszkva, 1957.; *Sztrogovics*, M. Sz.: (Szerk.): Demokraticseszkije osznovü szovetszkogo szocialisztecseszkogo pravoszudia. Moszkva, 1965.; Szud i pravoszudie v SzSzSzR. *Salamov*, M. P. (Szerk.) Moszkva, 1974.

Kern, Eduard: Gerichtsverfassungsrecht. München und Berlin. 1965.; *Rousselet*, Marcel: Historie de la magistrature française des origines à nos jours. Paris. 1957.; *Jackson*, R. M.: The machinery of justice in England. Cambridge, 1972.; *Mayers*, Lewis: The American legal system. New York—Evanston—London. 1964.; *Abraham*, Henry J.: The judicial process. An introductory analysis of the courts of the United States, England, and France. New York—London—Toronto. 1972.

Rácz Attila

BÍRSÁG → *Államigazgatási eljárás*; — *Szabálysértés*

BIRTOK → *Tulajdonjog*; — *Római jog*

BIZONYÍTÁS → *Büntető eljárás lefolytatása*; — *Polgári peres és nemperes eljárás*

BÖRTÖNRENDSZEREK → *Büntetés*

BŰNCSELEKMÉNY: I. A bűncselekmény fogalma (435.) — II. Bűncselekmény és törvényi tényállás (438.) — III. Az általános törvényi tényállás elemei (439.) — IV. A bűncselekmények osztályozása (442.)

I. A bűncselekmény fogalma.

A bűncselekmény a büntetőjog központi fogalma. A büntetőjog azokat a rendelkezéseket foglalja magában, amelyek az adott társadalmi rendet, ezen belül az egyes állampolgárok személyét vagy javait sértő vagy veszélyeztető magatartások súlyosabb formáit írják körül, fenyegetik büntetéssel. A bűncselekmény fogalma ebből következően osztálytartalommal rendelkező fogalom, az adott társadalomban uralkodó osztály érdekeit sértő vagy veszélyeztető cselekmények kerülnek a büntetőjogi büntetéssel sujtható magatartások körébe. A szocialista társadalom viszonyai között a társadalom egészére veszélyes cselekményeket rendel a büntetőjog büntetni és ezért e cselekményekről megállapítható a legfontosabb közös sajátosságuk: az, hogy a társadalomra veszélyesek.

A büntetőjogon belül az ún. anyagi büntetőjog a társadalomra meghatározott fokban veszélyes cselekmények ismérveinek az összességét és az ilyen magatartásokra az állam által

kilátásba helyezett büntetések meghatározását foglalja magában. Ebből következik, hogy a büntetőjog legfontosabb feladata a bűncselekményt képező magatartások pontos meghatározása. Ez folyik az alkotmány alapelveiből, amelyek kimondják, hogy csak a törvényben meghatározott cselekmény miatt lehet büntetést alkalmazni és így az állampolgári jogok maradéktalan biztosítása szempontjából elsődleges jelentőségű ezeknek a büntetéssel fenyegetett cselekményeknek a pontos körülírása.

Az egyes bűncselekményfajták meghatározásánál a büntetőjog a bűncselekmény elméleti fogalmából indul ki. A büntetőjogi jogkövetkezmények alkalmazását maga után vonó büntetőjogi felelősségnek ugyanis — amellyel az állampolgárok tartoznak az állammal szemben — ez az elméleti fogalom a központi eleme.

A büntetőjogban a bűncselekmény fogalmának alaki (formális) és anyagi (materiális) meghatározása különböztethető meg. A bűncselekmény fogalmának alaki meghatározása, amely a burzsoá törvénykönyvekben ma is szinte kizárólagos módszer, lényegében abban áll, hogy a büntető törvénykönyv kimondja: bűncselekmény az a cselekmény, amelyet a törvény büntetni rendel. Ez az alaki meghatározás nem ad magyarázatot arra: miért, mi miatt nyilvánít egyes cseleményeket a törvény bűncselekménnyé. Ezzel szemben a bűncselekmény fogalmának anyagi meghatározása éppen ez utóbbi kérdés megválaszolását tartja elsődleges feladatának. Olyan tartalmi elemet épít be a bűncselekmény fogalmába, amely megmagyarázza a bűncselekménnyé nyilvánítás okát és ezáltal iránymutatást ad a törvényhozónak is arra vonatkozólag, hogy milyen meghatározó ismérvekkel rendelkező magatartásokat nyilváníthat bűncselekménnyé. A burzsoá országokban a törvény hallgatása folytán ezt a feladatot, a bűncselekmény fogalmának anyagi meghatározását a büntetőjog-tudomány elmélete igyekszik elvégezni és az alaki büntetőjog-ellenesség, a büntetőjogi norma megszegése, azaz a büntetéssel fenyegetettség ismérve mellett kimutat olyan tartalmi elemeket is, amelyek a bűncselekménnyé nyilvánítás okára kívánnak magyarázatot adni, így például a cselekmény antiszociális vagy erkölcsellenes, esetleg a jogvédte érdeket (más szóval jogi tárgyat) károsan sértő vagy veszélyeztető jellegű cselekményekre utal. A burzsoá büntetőjog-tudománynak ez a kísérlete természetesen eredménytelen fáradozás, mert az ilyen „anyagi meghatározás" sem világít rá a bűncselekménnyé nyilvánítás tényleges, leglényegesebb okára, arra ti., hogy a büntetéssel fenyegetés elsősorban az uralkodó osztály érdekeinek a védelmét szolgálja.

A szocialista országok büntető törvénykönyvei a bűncselekmény-fogalom ténylegesen materiális meghatározását nyújtják. Ez a materiális vagy anyagi meghatározás egy alapvető tartalmi ismérvre támaszkodik: a társadalomra veszélyesség fogalmára.

A társadalomra veszélyesség elsődlegesen nem jogi fogalom. Valamely cselekmény társadalomra veszélyessége életbeli társadalmi jelenség, amelyet tehát nem a jog alkot, hanem amelyre a jog csupán reagál. Más szóval ez annyit jelent, hogy a jog által nem szabályozott és nem is szabályozható folyamatok, történések is lehetnek a társadalom egészére vagy annak egyes tagjaira veszélyesek, okozhatnak sérelmet az állampolgároknak vagy a társadalom valamennyi tagjának. A történések e tág köréből a jog, tárgykörünk esetében a büntetőjog, kiválogatja azokat a magatartásokat, amelyekkel szemben lehetséges, indokolt és szükséges a maga eszközeivel fellépnie ahhoz, hogy az ilyen magatartásoktól a társadalmat meg lehessen védeni.

A jog fogalmából és lehetőségeiből egyaránt egyértelműen következik, hogy a büntető törvények alkalmazása szempontjából társadalomra veszélyes csak cselekmény, vagyis emberi tevékenység vagy mulasztás lehet. A jog eszközeivel ugyanis az eredményesség kilátásával csak emberi magatartások szabályozása céljából lehet fellépni. A társadalomra veszélyes cselekmények jogi fogalmához így egy, a társadalom egészét vagy annak egyes tagjait veszélyeztető emberi cselekmény megléte nélkülözhetetlen.

A szocialista országok büntető törvénykönyvei társadalomra veszélyesnek az olyan emberi tevékenységet vagy mulasztást tekintik, amelyek az állami, társadalmi vagy gazdasági rendet, az állampolgárok személyét vagy jogait sértik, vagy veszélyeztetik. Ez a törvényi meghatározás alapvetően különbözik a burzsoá büntetőjog-tudományban ismert „materiális bűncselekmény-fogalomtól" elsősorban azért, mert mint említettük, a nem-szocialista országok büntető törvénykönyvei általában nem is tartalmazzák a materiális bűncselekmény-fogalom leírását. Az elmélet által kidolgozott bűncselekmény-fogalom bármiféle tartalmi eleme ugyanakkor szükségképpen a bűncselekmény osztálytermészetének, osztályjellegének a leplezésére alkalmas csupán. Ezzel szemben a szocialista büntetőjogban a bűncselekmény materiális, törvényi fogalma és annak középponti eleme, a társadalomra veszélyesség a cselekmény valóságos társadalmi osztálytartalmát fejezi ki.

A társadalomra veszélyesség jellegét és fokát tekintve egyaránt fokozható fogalom. A jellegét és mértékét a megtámadott társadalmi érdek fontossága és az azt ért sérelem vagy veszély mérve határozza meg. Ebben az értelemben beszélünk a cselekmény absztrakt társadalomra veszélyességéről, amelyen a büntetőjog szaknyelve a büntetéssel fenyegetett cselekménytípust (pl. a lopást vagy gyújtogatást) általánosságban jellemző veszélyességet érti. A

szocialista büntetőjog irodalmában vitás az a kérdés, hogy a cselekmény társadalomra veszélyességének alakításában csak objektív, külvilági mozzanatok vesznek-e részt, vagy az elkövető tudatában, lelkivilágában létező szubjektív elemek is közrehatnak-e. Sok szerző szerint a cselekmény társadalomra veszélyességének az alakításában szubjektív körülmények is szerephez jutnak, egyes büntetőjogtudósok pedig egyenesen azt vallják, hogy a cselekmény társadalomra veszélyessége lényegileg maga is objektív és szubjektív mozzanatok dialektikus egysége, tehát mind a külvilági, mind az elkövető tudatában létező és személyét jellemző elemek nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy a cselekményről meg lehessen állapítani: sérti, vagy veszélyezteti-e a fennálló jogrendet. Az ilyen nézetek létezése ellenére uralkodónak mondható az az álláspont, hogy a cselekmény társadalomra veszélyességét a cselekmény külvilági, objektív mozzanatai alakítják ki és ezek befolyásolják a veszélyesség mérvét is, az említett szubjektív elemek pedig csak közvetve, a tárgyi elemeken keresztül objektivizálódva befolyásolják a cselekmény társadalomra veszélyességének létrejöttét, illetőleg annak fokát. A szubjektív, alanyi mozzanatok, a tettes tudatában lejátszódó folyamatok nem a társadalomra veszélyességet, hanem a bűncselekmény fogalmának más, később tárgyalandó összetevőjét alakítják, formálják és befolyásolják.

Egyes cselekményfajtáknál azonban kivételesen a szubjektív, tehát csak az elkövető tudatában létező mozzanatokat is kétségtelenül figyelembe kell venni annak a kérdésnek az eldöntéséhez, hogy az adott cselekmény valóban veszélyes-e a társadalomra vagy sem. Így például több törvény büntetéssel fenyegeti bizonyos bűncselekmények előkészületét is. Ennek folytán olyan magatartások, amelyek egyébként önmagukban nem volnának büntetendők, mégis szankcióval fenyegetettekké válnak, ha azokat bűncselekmény előkészítése céljából hajtják végre. Az adott esetben ezért azt, hogy a cselekmény a társadalomra veszélyes-e vagy sem, csak annak figyelembe vételével lehet eldönteni, hogy a magatartást az elkövetője milyen célból tanúsította.

A társadalomra veszélyes és jogilag értékelhető magatartások központi fogalmi eleme, mint láttuk, az emberi cselekmény. A büntetőjog szempontjából az emberi cselekmény objektív és szubjektív mozzanatok egysége. Objektíve a büntetőjogot érdeklő emberi cselekmény: hatni képes magatartás, vagyis olyan tevékenység vagy mulasztás, amely a külvilágban valamilyen változás előidézésére alkalmas. Ez a külvilági változás lehet tényleges kár (pl. valakinek a halála, egy dolog megsemmisítése stb.), de lehet valamilyen társadalmi, illetőleg állampolgári érdek veszélyeztetése is. Egyes esetekben a pusztán potenciális hatóképességgel rendelkező cselekmények is érdeklik a büntetőjogot: nem egy esetben valamilyen előírt magatartás elmulasztását is büntetéssel fenyegeti a törvény, amikor is nyilvánvalóan az emberi cselekmény elvileg létező hatóképességére van tekintettel. A cselekményfogalom alanyi (szubjektív) mozzanatát a tevékenység vagy mulasztás akaratlagossága képezi. Tevékenység esetén a testmozgás általában akaratlagos és ugyanígy ténylegesen akaratlagos a szándékos nemtevés is. (Ez a helyzet elsősorban a begyakorlás folytán automatizálódott mozgásformáknál.) Az akaratlagosság hiánya folytán nem beszél a büntetőjog emberi cselekményről pl. reflexmozgás, öntudatlan állapotban történő testmozgás esetén, a kényszer, a hipnózis hatása alatt történő cselekvéseknél és így tovább. Ilyen esetekben már a bűncselekmény elkövetési magatartása sem jön létre, és ennek következtében, függetlenül attól, hogy az ilyen magatartás vagy nemtevés valamiféle társadalomra veszélyes következményt idéz-e elő vagy sem, annak tanúsítója büntetőjogi értelemben véve nem cselekszik, nem követ el bűncselekményt és így nem is büntethető.

A tárgyalt értelemben felfogott társadalomra veszélyes, akaratlagos emberi cselekmények közül a büntetőjog azokat nyilvánítja bűncselekménnyé, amelyek tanúsítóival szemben elkerülhetetlen és szükséges a legsúlyosabb állami kényszerintézkedés, a büntetőjogi büntetés alkalmazása. Azokat a cselekményeket, amelyeknek társadalomra veszélyességi foka eléri a büntetést érdemlőség határát, a törvényhozó a büntető törvénykönyvben pontosan körülírja. Ez az eljárás felel meg az alkotmányos biztosítékok követelményeinek és tesz eleget annak az igénynek, hogy mindenkit csak olyan cselekményért lehessen felelősségre vonni, amelyet az elkövetésekor a büntető törvény pontos körülírásban büntetéssel fenyegetett. Ezt a büntetőjogi alapelvet, hogy ti. nincs bűncselekmény megfelelő törvényi rendelkezés nélkül (nullum crimen sine lege), a szocialista büntető törvénykönyvek maradéktalanul megvalósítják, és nem adnak a bíróságnak lehetőséget arra, hogy a törvényben körülírtakhoz csupán hasonló, bár veszélyes cselekményeket (az ún. analógia alkalmazása révén) ugyancsak büntetéssel sújtsnak.

A társadalomra veszélyesség és az emberi cselekmény mint nélkülözhetetlen ismérvek mellett a bűncselekmény-fogalom harmadik összetevője tehát, a mondottak folytán, az az ismérv, hogy bűncselekmény csak a törvény által büntetni rendelt cselekmény lehet. A törvényhozó a társadalomra veszélyes cselekmények közül büntetéssel fenyegetni kívánt magatartásokat olyan módon rendeli büntetni, hogy a büntető törvénykönyv ún. különös részében, tehát az egyes bűncselekmények leírását tartalmazó fejezeteiben, diszpozíciókat, más szóval törvényi tényállásokat alkot. Ezek a törvényi tényállások lényegében az egyes,

büntetéssel fenyegetni kívánt magatartások, pontosabban az ilyen magatartástípusok ismérveinek lehető pontos és az alkalmazás során lehetőleg minél kevesebb értelmezési problémát felvető, leírásából állnak.

A törvényi tényállások ismérveit maradéktalanul megvalósító cselekmény büntetőjogellenes cselekménnyé válik. A büntetőjog-ellenesség annyit jelent, hogy az ilyen cselekmény ismérveinek a törvényi tényállásba foglalása révén a büntetőjog szabályaiba ütköző magatartássá lesz. Két kivétel mégis létezik a mondottak alól. Az egyik kivétel az, amikor a cselekmény kapcsán egy, a büntető törvényben meghatározott ún. jogellenességet kizáró ok hatályosul. A büntető törvények ugyanis az általános részükben, vagyis abban a fejezetcsoportban, amelyik a valamennyi bűncselekmény vonatkozásában közös ismérveket foglalja magában, olyan körülményeket határoznak meg, amelyeknek megvalósulása esetén a különös rész valamely törvényi tényállását egyébként kimerítő cselekmény mégsem lesz büntetőjog-ellenes. Ennek indoka az, hogy az adott, a törvényi feltételeknek megfelelő körülmények között történő tanúsítása megfosztja a cselekményt társadalomra veszélyes jellegétől, illetőleg a veszélyesség fokát olyan csekélyre csökkenti, hogy büntetőjogi büntetés alkalmazása már nem szükséges. Az ilyen körülmények összessége alkotja az ún. jogellenességet (mások szerint társadalomra veszélyességet) kizáró okokat, mint amilyenek pl. a jogos védelem, a végszükség és ehhez hasonlók. A másik kivételt az a ritkán előforduló eset képezi, amikor külön törvényi rendelkezés híján is megállapítható valamely emberi magatartásról, hogy bár formálisan megvalósítja a különös rész valamelyik tényállását, ténylegesen és érdemben mégsem veszélyes a társadalomra. Ilyenkor sem beszélhetünk természetesen büntetőjog-ellenes cselekmény létrejöttéről.

A társadalomra veszélyesség, a tényállásszerűség és a büntetőjog-ellenesség mellett a bűncselekmény-fogalom negyedik tartalmi eleme a magatartás felróhatósága. Ezen a követelményen azt érti a büntetőjog, hogy a társadalomra veszélyes cselekmény és az elkövetője között aktuális pszichikus viszony létezzék a cselekmény elkövetésekor, olyan pszichikus viszony, amelynél fogva a cselekmény alanyilag büntetést érdemlővé válik. A felróhatóság magját alkotó pszichés viszonyhoz értékelő mozzanat is hozzátartozik és így a felróhatóságot megalapozó aktuális (tényleges és potenciális) pszichés viszony, az ún. bűnösség mellett a felróhatóságnak a büntetőjogi felelősség megállapításához szükséges további, később tárgyalandó elemei is vannak.

II. Bűncselekmény és törvényi tényállás.

A bűncselekmény-fogalom meghatározása kapcsán eddig a tényállásról mint a büntető törvénykönyv különös részében foglalt diszpozícióról, azaz az egyes büntetni kívánt magatartástípusok jellemzőit leíró törvényi rendelkezésről szólottunk. Az újabb irodalmi állásfoglalások azonban már különbséget tesznek a különös részben leírt tényállási elemeket megvalósító, ún. diszpozíciószerű magatartás és a tényállásszerű cselekmény fogalma között. A diszpozíciószerű cselekmény e nézetek szerint csak akkor lesz tényállásszerű, ha egyúttal elkövetőjének objektíve beszámítható. Az objektív beszámíthatóság követelménye annyit jelent, hogy a diszpozíciószerű cselekmény eredménye a magatartás folytán adekvát módon, illetőleg mértékben, az adott büntetőjogi norma védelmi körében következzék be. A diszpozíciószerű és egyúttal objektíve beszámítható cselekmény alkotja tehát a tényállásszerű cselekményt, amely büntetőjog-ellenessé akkor válik, ha e cselekményből a büntető törvénykönyv általános részében meghatározott jogellenességet kizáró okok is kivétel nélkül hiányoznak.

A törvényi tényállás és a tényállásszerűség ismertetett fogalma mellett a büntetőjog tudománya a tényállásszerűség fogalmát tágabb értelemben is használja. Több szerző ugyanis a törvényi tényállást a bűncselekmény összes elemének, vagyis általános és különös részbeli ismérveinek foglalataként fogja fel. E nézet szerint a törvényi tényálláshoz tartoznék a bűncselekmény fogalmi elemei közül a cselekmény társadalomra veszélyessége is, mások szerint pedig a különös részbeli diszpozíció a cselekmény társadalomra veszélyességével, valamint a felróhatóság alkotó elemeivel kiegészülve válik törvényi tényállássá. Ezekkel szemben a fentebb vázolt, szűkebb értelmű tényállásfogalom nem támaszkodik a tényállásszerűség ilyen kiszélesítésére, hanem rendszertanilag a törvényi tényállás fogalmán kívül tartja a társadalomra veszélyességet és a büntetőjog-ellenességet. (Egyébként az e nézetet képviselők között is véleményeltérés van abban a kérdésben, hogy vajon a cselekmény büntetendőségét kizáró, a törvény általános részében ilyenekként meghatározott okok hiánya negatív tényállási, vagy negatív jogellenességi elemként épül-e be a büntetőjog-ellenesség fogalmába.)

A büntetőjogi felelősség törvényi szabályozásának az az egyik sajátossága, hogy bár valamely cselekmény büntetőjog-ellenességének a mondottak szerint általában feltétele a tényállásszerűség, mégis az elkövetési magatartások egy jelentős csoportjánál ez az összefüggés nem érvényesül. A büntetőjog-ellenességnek ugyanis csak akkor feltétele a megbeszéltek értelmében felfogott tényállásszerűség, ha a bűncselekmény tettesének magatartását vizsgáljuk. A tettes mellett azonban a büntetőjog büntetéssel fenyegeti azoknak az ún. részeseknek a magatartását is, akik a cselekmény elkövetésére a tettest rábírják, vagy az elkövetés-

ben neki segítséget nyújtanak. Az ilyen személyek büntetőjogi felelősségének az a sajátossága, hogy amennyiben tevékenységük vagy mulasztásuk a törvény általános részében írt részességi feltételeknek megfelel, úgy a diszpozíciót megvalósító cselekmény hiányában is büntetőjogi büntetéssel sújthatók. Ez természetesen nem mond ellent a nullum crimen sine lege elvének, hiszen a részesi minőség objektív feltételei is a törvényben vannak szabályozva, mégpedig a büntető törvénykönyv általános részében foglalt jogellenességi követelmények sorában. Emellett szoros és szükségszerű a kapcsolat a részesek cselekményénél is a különös rész diszpozícióival, mert a részesek cselekménye csak tényállásszerű tettesi magatartáshoz járulhat.

A tényállás és tényállásszerűség fogalmának a megbeszélteken túl van még egy további, elsősorban ugyancsak a büntetőjog tudományában jelentőséghez jutó felhasználási módja is, ez pedig az ún. *általános törvényi tényállás* fogalma. E fogalom az egyes bűncselekmények törvényi tényállásaiból és a büntető törvények általános részében meghatározott, valamennyi bűncselekmény tekintetében irányadó közös előfeltételekből a tudomány által vont magas fokú absztrakció, elsődlegesen tudomány-rendszerezési és oktatási célokra. Az általános törvényi tényállás fogalma mint magas szintű absztrakció mindazokat az alkotó részeket magában foglalja, amelyek a törvényi tényállásokban általában megtalálhatók. Ez a fogalom tehát csak annyiban különbözik a bűncselekmény fogalmától, amennyiben nem foglalja magában a társadalomra veszélyesség bűncselekmény-fogalmi elemét.

Az általános törvényi tényállás fogalma, igazodva a büntető törvények rendszeréhez és szabályozásának belső logikájához, négy fő alkotórészből tevődik össze: *a)* a bűncselekmény tárgya, *b)* a tárgyi oldalhoz tartozó, más szóval objektív tényállási elemek, *c)* a bűncselekmény alanya és végül *d)* az alanyi oldalhoz tartozó, más szóval szubjektív tényállási elemek. A következőkben az általános törvényi tényállásnak ezeket az alkotórészeit vesszük egyenként szemügyre.

III. Az általános törvényi tényállás elemei. *A bűncselekmény tárgya* a törvényhozó által védeni kívánt az a társadalmi viszony, amelyet az elkövető cselekménye sért, vagy veszélyeztet. A büntetőjog burzsoá irodalma a bűncselekmény jogi és elkövetési tárgyát különböztette meg. Jogi tárgyon a jogvédte érdeket, elkövetési tárgyon pedig azt a személyt vagy tárgyat értette és érti ma is a burzsoá irodalom, amelyen az elkövetett cselekmény megvalósul. A szocialista büntetőjog-tudomány a tárgy fogalmán belül általános, különös és egyedi jogi tárgyat különböztet meg. Az általános jogi tárgy a büntetőjogilag védett társadalmi viszonyok összessége. Ilyen értelemben az általános jogi tárgy valamennyi bűncselekmény vonatkozásában közös. A különös jogi tárgy az egymással azonos jegyek által összekapcsolt, összefüggő életviszonyok, más szóval az egymással rokon közvetlen jogi tárgyak gyűjtő kategóriája. Így különös jogi tárgy pl. a társadalmi, a gazdasági rend, az állampolgár személye vagy vagyona stb. Az egyedi (mások szerint közvetlen) jogi tárgyon viszont az irodalom az egyes bűncselekmény által megtámadott önálló életjelenséget érti, vagyis azt a társadalmi viszonyt vagy e viszonynak azt az elemét, amelyet a bűncselekmény közvetlenül sért, vagy veszélyeztet. Így az emberölésnek az élet, a személyi szabadság megsértésének az emberi szabadság az egyedi jogi tárgya és így tovább.

Az, hogy egy bűncselekmény milyen tárgyat sért, vagy veszélyeztet, több módon juthat kifejezésre a törvényben. Egyes törvényi tényállások ugyanis kifejezetten utalnak a védett tárgyra, másokból viszont ez vagy egyáltalán nem, vagy csak közvetett módon tűnik ki. Az is gyakori, hogy egy törvényi tényállás több társadalmi viszonyt oltalmaz, illetőleg, hogy ugyanazt a társadalmi viszonyt több törvényi tényállás is véd. Ennek ellenére általánosságban elmondható, hogy a büntető törvénykönyvek különös részei a bűncselekményeket a különös jogi tárgy szerint csoportosítják, és e tárgyak szerint alakítják ki a különös rész fejezeteit.

Az általános törvényi tényállás *tárgyi elemein* azokat az ismérveket érti az irodalom, amelyek a bűncselekményt megvalósító emberi magatartás külső, objektív elemeivel állnak kapcsolatban. Ilyenek: az elkövetési tárgy, az elkövetési magatartás, az elkövetés helye, ideje, módja, eszköze, továbbá a különös részben előforduló további objektív tényállási elemek, ezenkívül a cselekmény eredménye és végül az elkövetési magatartás és az eredmény közti összefüggés.

Az elkövetési tárgy az a személy vagy dolog, akin vagy amin a bűncselekmény megvalósul. Ebben az értelemben természetesen ember is lehet az elkövetés tárgya, akit ebben az esetben más néven a bűncselekmény passzív alanyának nevez az irodalom. Vannak olyan bűncselekmények, amelyeknél passzív alanyként csak bizonyos személyes tulajdonságokkal rendelkezők szerepelhetnek (így pl. kiskorú veszélyeztetése csak kiskorú személy sérelmére követhető el).

Az elkövetési magatartás, mint láttuk, csak akaratlagos emberi cselekmény lehet. Az akaratlagosság ismérve egyúttal elegendő is ahhoz, hogy az emberi cselekményt elkövetési magatartásként lehessen felfogni: a szocialista büntetőjog tudománya nem vonja a magatartás fogalmába az általa az alanyi oldal körében tárgyalt olyan szubjektív mozzanatokat, amelyeket a burzsoá országokban számos büntető-

jogi iskola a cselekményfogalomhoz kapcsol. (Így például a ma igen divatos ún. finális cselekménytan az elkövetési cselekményt finális, vagyis célratörő magatartásként értelmezi és így annak fogalmától a cselekmény szándékosságát is elválaszthatatlannak véli.)

Aktív és passzív magatartás, más szóval mulasztás, egyaránt lehet elkövetési magatartás. Egyes bűncselekmények kizárólag tevékenységgel (pl. a lopás), mások viszont kizárólag mulasztással következők el (pl. a segítségnyújtás elmulasztása). A törvényben nagy számban találhatók olyan bűncselekményi tényállások is, amelyeket akár tevékenységgel, akár mulasztással el lehet követni. Az előbbiek a tiszta mulasztásos, az utóbbiak az ún. vegyes mulasztásos bűncselekmények. A vegyes mulasztásos bűncselekményeknél az elkövető csak akkor tartozik a beállott eredményért büntetőjogi felelősséggel, ha az eredmény elhárítására köteles lett volna. Ez a kötelesség, alapját tekintve, lehet polgári jogi szerződésben vállalt kötelezettség, a jogtárgy védelmére irányuló funkció önkéntes átvétele, munkaköri vagy hivatásbeli kötelesség és végül olyan előző tevékenység, amely veszélyt vagy sérelmet idézhet elő. Ez utóbbiak tanúsítói ugyanis kötelesek a sérelem bekövetkezését, illetőleg a veszélyhelyzet további súlyosbodását megakadályozni, és ha ezt elmulasztják, a bekövetkezett káros eredményért ugyancsak vegyes mulasztásos bűncselekmény címén büntethetők.

Az általános törvényi tényállás tárgyi elemei közé sorolja az irodalom a cselekmény elkövetésének módját, helyét, idejét és eszközét is. Ezek az elemek természetesen nem minden diszpozícióban szerepelnek, hanem azoknak csupán esetleges alkotórészeik. Ahol azonban a törvény ezt megkívánja, a cselekmény csak abban az esetben minősül bűncselekménynek, ha azt a törvényi tényállásban meghatározott módon, az ott írt helyen vagy időben, illetőleg a törvényben meghatározott eszközzel követik el.

Az általános törvényi tényállás tárgyi oldalához tartozik a cselekmény eredménye is. A büntetőjogi felelősség megalapozásához ugyanis a tevékenységben vagy mulasztásban álló emberi cselekmény következtében a külvilágban többnyire bizonyos változásoknak kell beállniok. Ha a törvény a bűncselekmény megvalósulásához ilyen külvilági változás beállását követeli meg, akkor ún. eredmény-bűncselekményről szól az irodalom. Az ilyen bűncselekmények tényállásai vagy a szó szorosabb értelmében vett eredmény beállását (mint pl. élet elleni bűncselekménynél a sértett halálát) vagy pedig közvetlen veszélyhelyzet fennforgását kívánják meg. Más tényállásoknál viszont a közvetlen jogi tárgy absztrakt veszélyeztetése, illetőleg a tényállás által körülírt magatartás tanúsítása már önmagában is bűncselekménynek minősül.

Az általános törvényi tényállás tárgyi oldalához tartozik végül az elkövetési magatartás és az eredmény közti összefüggés is. A jogirodalom korábban ezt az általános törvényi tényállási elemet okozati összefüggés néven tárgyalta és nem fordított figyelmet arra, hogy a bűncselekményt képező mulasztás és a beálló eredmény között többnyire nincs valóságos okfolyamat, a mulasztó nem az eredmény okozásáért, hanem az eredménybekövetkezés meg nem akadályozásáért felel. A mulasztás és az eredménybekövetkezés között tehát csupán az oksági törvényszerűségekhez viszonyuló, azokhoz hasonló összefüggés van. Az aktív magatartás, más szóval a tevékenység által előidézett eredmény és az elkövető magatartása között viszont mindenkor fenn kell állnia az okozati összefüggésnek.

Az okozati összefüggés fennállásának vizsgálatára az évszázados fejlődés során számos elméletet dolgozott ki a büntetőjog-tudomány. Ezek közül a legelterjedtebb az ún. *adekvát okozatossági tan*. Eszerint valamely eredmény akkor tekinthető az emberi magatartás okozatának, ha az adott magatartás folytán történő bekövetkezése általában előre látható, vagy ha a tanúsított magatartás olyan volt, amelynél általában számolni lehet a ténylegesen beállott eredmény bekövetkezésével. Más nézet, az ún. feltételegyenlőségi-tan szerint viszont minden olyan előzmény oka az eredmény bekövetkezésének, amely nem hagyható el gondolatilag a cselekmény lefolyásából anélkül, hogy maga az eredmény is el ne maradt volna. Miután semmiképpen sem helyes az, ha a büntetőjog a maga fogalomkörében másként használja ugyanazokat a megjelöléseket, amelyeket más tudományágak pontosan meghatározott, de eltérő jelentéstartalommal hasznosítanak, az okozati összefüggés megállapíthatósága szempontjából ez az utóbbi elmélet kétségkívül helytállóbb. Az okság és az okozás ugyanis olyan egyetemes filozófiai kategóriák, amelyek a büntetőjogban sem jelenthetnek mást, mint az ismeretelméletben.

Az okozati összefüggés fenn vagy fenn nem állásának gyakorlati megvizsgálására a legalkalmasabb az ún. conditio sine qua non formula. E formula annyit mond, hogy ha gondolatban elhagyjuk a cselekménylefolyás tényleges elemei közül a vizsgált emberi magatartást és az eredmény ebben az elképzelt esetben nem következett volna be, akkor a vizsgált magatartás a beállott eredménynek mindenképpen oka volt. Ezzel szemben hiányzik az okozati összefüggés, ha az eredmény a vizsgált magatartás gondolati kiiktatása esetében is bekövetkezett volna. E formula segítségével célszerűen vizsgálható, hogy egy adott magatartás és a bekövetkezett eredmény között áll-e fenn olyan objektív jellegű kapcsolat, amely a magatartásnak az eredmény bekövetkezésében játszott szerepét bizonyítja.

Az okozati összefüggés vizsgálata az újabb elméletek szerint a már említett objektív beszámíthatóság kérdésének keretei közé tartozik. Az objektív beszámíthatóság vagy beszámítás, mint láttuk, annyit jelent, hogy a különös rész valamelyik diszpozícióját megvalósító cselekményt csak akkor lehet tanúsítójának felróni, ha a cselekmény büntetőjogi szempontból releváns volt. Hiányzik ez a relevancia természetesen nemcsak akkor, ha a cselekmény és az eredmény között nem volt a kifejtettek értelmében okozati összefüggés, hanem akkor is, ha az okozatosan előidézett eredmény a cselekmény szabályszegő, jogellenes, kötelességellenes volta nélkül is elkerülhetetlen lett volna (ez az eredmény ún. objektív elkerülhetetlensége), illetőleg ha az eredmény nem az elkövető által megszegett norma védelmi céljának körében vagy nem adekvát módon következett be. Ez utóbbi esetre példa a jelentéktelen súlyú cselekményből fakadó, aránytalanul és kirívóan súlyos, rendkívüli eredmény.

Az általános törvényi tényállás következő összetevője *a bűncselekmény alanya* (*elkövetője*). Nyilvánvaló, hogy bűncselekmény elkövetőjeként csak ember jöhet számításba. Ezen túlmenően azonban a bűncselekmény alanya csak olyan természetes személy lehet, aki elért egy bizonyos — a törvény által meghatározott — életkort és beszámítási képességgel rendelkezik.

Ami az életkort illeti, a különböző büntető törvénykönyvek eltérő életkorok betöltéséhez fűzik a bűncselekmény alanyává válás lehetőségének a beállását. Egyes törvények a 14., mások a 12., esetleg a 16. életév betöltését kívánják meg ahhoz, hogy az elkövető bűncselekmény alanya lehessen.

A beszámítási képességen az embernek azt az állapotát értjük, amelynél fogva képes cselekményét megfelelően értékelni és ennek az értékelésnek megfelelően cselekedni. Ehhez elsősorban megfelelő értelmi színvonalra, és emellett kielégítő akarati képességre van szükség. Beszámítási képességgel az rendelkezik, aki képes a cselekménye társadalomra veszélyességének a felismerésére, és képes az e felismerésnek, illetőleg az akaratának megfelelő magatartás tanúsítására. Aki erre, pl. *kóros elmeállapot* (elmebetegség, gyengeelméjűség, tudatzavar stb.), továbbá kényszer, fenyegetés folytán nem képes, az nem rendelkezik beszámítási képességgel, büntetőjogilag beszámíthatatlan és így nem válhatik bűncselekmény alanyává. Mindez a bűnösség, illetőleg a büntethetőséget kizáró okok kérdésköréhez tartozik. *(→ Bűnösség; — Büntethetőséget kizáró okok).*

Az alannyal kapcsolatban ki kell itt még emelni, hogy más szempontból nézve a bűncselekmény alanyát a bűncselekmény elkövetőjének is nevezzük. Az elkövetőknek két csoportjuk van: egyrészt a tettesek, másrészt a részesek. A tettesség szempontjából viszont különbség tehető az ún. közönséges bűncselekmények (delicta communa), valamint a különös bűncselekmények (delicta propria) között. A közönséges bűncselekmények alanya tettesi minőségben is bárki lehet. A különös bűncselekmények tetteseként viszont nem bárki, hanem csupán a törvényben meghatározott személyes tulajdonsággal vagy körülménynyel rendelkező egyén szerepelhet. Így például a hivatalos személy által elkövetett közokirathamisítás tettese csak hivatalos személy lehet.

Az általános törvényi tényállás negyedik összetevője *a bűncselekmény alanyi oldala*, azaz az ún. szubjektív oldalt jellemző elemek összessége. Ezeken az elemeken, mint a fentebb mondottakból kitűnt, azokat a törvényi előfeltételeket értjük, amelyek az elkövető tudatában léteznek, személyéből fakadnak, vagy azt jellemzik. Ilyen, minden bűncselekménynél megkívánt alanyi elem a bűnösség, míg bizonyos törvényi tényállásoknál a cselekmény célzata vagy motívuma is szerepel mint további törvényi előfeltétel, azaz e bűncselekmények kapcsán az általános törvényi tényállás alanyi oldala ezekkel az ismérvekkel is kiegészül.

Egyes nézetek szerint az elkövető társadalomra veszélyessége is az általános törvényi tényállás alanyi oldalához tartozik. Más nézetek nem az általános törvényi tényállás fogalmához, hanem a bűncselekmény-fogalomhoz mint felróhatósági elemet kapcsolják az elkövető társadalomra veszélyességét. Ismét mások szerint viszont az elkövető társadalomra veszélyessége sem nem tekinthető a bűncselekmény fogalmi elemének, sem nem része az általános törvényi tényállásnak. A személyi társadalomra veszélyesség így az elkövető olyan személyi tulajdonságainak a gyűjtőneve, amelyek a büntetés kiszabása rendjén értékelhetők enyhítő vagy súlyosító körülményként. Ilyen személyi tulajdonság lehet az elkövető személyiségében, jellemében gyökerező valamilyen vonás, lehet az előélete, az életvezetése és így tovább. A rendszertani vitától függetlenül annyi mindenképpen bizonyos, hogy az elkövető társadalomra veszélyessége, vagy más szóval a személyi társadalomra veszélyesség mint büntetőjogi kategória nem létezhetik a cselekmény társadalomra veszélyességének a fogalma nélkül. Az összefüggés kettős: a társadalomra veszélyes cselekmény tanúsítója legalább emiatt és ilyen mértékig személyében is veszélyes a társadalomra; megfordítva viszont a személyi társadalomra veszélyesség bármilyen magas foka sem kerülhet büntetőjogi értékelésre objektíve társadalomra veszélyes cselekmény tanúsítása nélkül.

A kriminológia tudományában személyi társadalomra veszélyességről vagy személyi veszélyességről szólnak egyes szerzők abban az értelemben, hogy egy adott elkövetőnél milyen valószínűséggel lehet újabb bűncselekmények elkövetésére számítani. Minél nagyobb az újabb

bűncselekmény elkövetésének a valószínűsége, annál nagyobb az adott elkövető veszélyessége a társadalomra.

Akár büntetőjogi, akár kriminológiai szempontból közelítjük is meg a személyi társadalomra veszélyesség fogalmát, a legfontosabb mindenképpen az, hogy a személyi társadalomra veszélyesség csak bűncselekmény elkövetése esetén értékelhető. Szó sem lehet tehát valamiféle feltételezett vagy akár bizonyított személyi veszélyesség alapján bárkivel szemben is büntetőjogi kényszerintézkedések megtételéről mindaddig, amíg ez a veszélyesség objektíve társadalomra veszélyes és büntetőjogellenes cselekmény felróható elkövetésében nem nyilvánul meg.

IV. A bűncselekmények osztályozása.

A büntetőjog elmélete részben didaktikai okokból, részben az irodalmi feldolgozás szempontjai szerint különböző kiindulásokkal és módokon osztályozza a bűncselekményeket. A legalapvetőbb ilyen osztályozás a bűncselekmények súlyát veszi alapul. Korábban számos országban szokás volt ebből a szempontból a hármas tagolás (trichotomikus rendszer), vagyis bűntett, vétség és kihágás megkülönböztetése. (E legutóbbi kategóriánál mindig vitás volt a bűncselekményi jelleg.) A bűntettek a legsúlyosabb, a vétségek a közepes súlyú, a kihágások pedig a legenyhébb súlyú, elsősorban rendészeti érdekeket veszélyeztető bűncselekmények voltak. A magyar szocialista büntetőjog a hármas felosztást megszüntetve, előbb egységes bűncselekmény-fogalmat vezetett be, vagyis a büntető törvénykönyv csak bűntettekről szólt. A vétségek kategóriája részben a bűntettek csoportjába olvadt be, részben pedig a büntetőjog keretei közül kirekesztésre került ún. szabálysértések mint államigazgatási jogsértések kategóriájába került át. Ez az egységes bűncselekmény-fogalom azonban túlzott egyszerűsítésnek bizonyult, és még a szakmai közvélemény előtt is nehezen volt indokolható, hogy miért nevezi a büntetőjog egyformán bűntettnek a legsúlyosabb cselekményt, például az emberölést és a legenyhébbet, például a szóbeli becsületsértést. Ezért a magyar büntetőjog a kettős felosztáshoz (bichotomikus rendszer) tért vissza. Ennek alapján a büntető törvénykönyv a bűncselekményeket a súlyosabb bűntettek és az enyhébb vétségek csoportjaira osztja fel. A felosztáshoz az egymástól súlyban különböző büntetési tételek mellett további jelentős jogkövetkezményekben való eltérések (pl. a vétségek esetében egyszerűsített eljárás) fűződnek. A bichotomikus felosztásnál sem tartoznak a büntetőjogba a szabálysértések, amelyeket közigazgatási hatóságok bírálnak el.

További osztályozási lehetőség a fentebb már érintett, tárgyak szerinti felosztás. Mint látható volt, lényegében ezt a felosztást követik a büntető törvénykönyvek különös része, is, amikor a védeni kívánt életviszonyokra utaló címmel ellátott fejezetekbe csoportosítva határozzák meg az egyes bűncselekmények diszpozícióit. Ebből a szempontból tehát például megkülönböztethetők az állam, a béke és az emberiség, az államigazgatás, az igazságszolgáltatás, a közbiztonság és a közrend, a népgazdaság, a személy, a család, az ifjúság, a nemi erkölcs, a tulajdon stb. elleni bűncselekmények.

Osztályozhatók a bűncselekmények az elkövetés módja szerint is. Ebből a szempontból, a fentebb megbeszéltek szerint, tevéssel és mulasztással elkövetett bűncselekmények különböztethetők meg.

A felróhatóság alapelemét képező bűnösség alakzatai szerint szándékos, gondatlan és vegyes bűnösségű bűncselekményeket lehet megkülönböztetni. Ennek a felosztásnak az ad különös jelentőséget, hogy a gondatlanságból elkövetett cselekmények a magyar törvény szerint csak akkor büntethetőek, ha erre vonatkozóan a törvény az adott cselekmény kapcsán külön rendelkezést tartalmaz.

A törvényi tényállás által megkívánt következmény — vagy más szóval eredmény — szempontjából az anyagi és az alaki bűncselekményekre történő felosztás is gyakori osztályozási mód. Anyagi vagy materiális bűncselekmények azok, amelyeknél a befejezett bűncselekmény létrejöttéhez a külvilágban érzékelhető eredmény (sérelem vagy közvetlen veszélyhelyzet) beállására van szükség. Minden más bűncselekmény alaki vagy formális bűncselekmény. Ez utóbbi körbe tartoznak az ún. absztrakt veszélyeztetési bűncselekmények is. Ezeknél, típusos veszélyességüknél fogva, a törvényi tényállásban írt magatartás tanúsítását mindenkor büntetéssel fenyegeti a törvény, még akkor is, ha a konkrét esetben a cselekmény ténylegesen nem is okozott veszélyhelyzetet. Az anyagi és alaki, más szóval materiális és formális bűncselekményekre történő felosztást újabban, lényegileg azonos tartalommal, a magatartási, az eredmény- és a vegyes törvényi tényállások csoportjaira való felosztással helyettesítik. Mind a magatartási, mind az eredménytényállások körében tevékenységi és mulasztási bűncselekmények különböztethetőek meg. Ez utóbbiak viszont, mint láttuk, tovább oszthatók tiszta mulasztási és mulasztás által elkövetett bűncselekményekre. Végül az elméleti osztályozás ismer ún. vegyes törvényi tényállásokat is, amelyeknél a törvényhozó mind a megkívánt magatartást, mind az ezáltal megvalósuló eredményt pontosan körülírja a diszpozícióban és a bűncselekmény létrejötte csak abban az esetben állapítható meg, ha az elkövető a tényállásban pontosan körülírt magatartással idézi elő az ott ugyancsak pontosan meghatározott konkrét eredményt.

Nem a bűncselekmény, hanem a törvényi tényállás fogalmával kapcsolatos az a további osztályozási lehetőség, amely az alap- vagy egyszerű és a különös törvényi tényállások csoportjait különbözteti meg. Az alap- vagy egyszerű törvényi tényállások a tipikus előfordulási módot fogalmazzák meg általánosított formában. Ezzel szemben a különös vagy speciális tényállások az általánoshoz, a tipikushoz képest speciális, további körülmények fennforgását értékelik. Miután ezek a tipikus esetet kiegészítő körülmények fokozhatják, vagy csökkenthetik a cselekmény büntetést érdemlőségét, ezért ennek megfelelően minősítő és privilegizáló törvényi tényállások (más szóval minősített, illetőleg privilegizált esetek) különböztethetők meg. Az előbbiek az alapesethez képest súlyosabb, az utóbbiak az enyhébb megítélés alá eső cselekményt írják körül.

A bűncselekmények osztályozhatók eljárásjogi szempontból is. Így megkülönböztethetők hivatalból, magánindítványra, felhatalmazásra, feljelentésre és kívánatra üldözendő bűncselekmények.

A legtöbb bűncselekmény hivatalból üldözendő, vagyis a bűnüldöző és igazságszolgáltató hatóságoknak hivatalból el kell járniok az elkövetővel szemben, ha a bűncselekmény elkövetésének alapos gyanúja merül fel. Egyes bűncselekményeknél viszont a büntető felelősségre vonásnak az az egyik törvényi előfeltétele, hogy a bűncselekmény sértettje (bizonyos esetekben annak törvényes képviselője) ún. magánindítványt terjesszen elő. A magánindítvány olyan kifejezett nyilatkozat, amelyben a sértett kinyilatkoztatja, hogy kívánja az eljárás lefolytatását és az elkövető megbüntetését. Egyes büntető jogrendszerekben külön felhatalmazásra van szükség bizonyos hivatali bűncselekmények esetében az eljárás lefolytatásához, mert ezeknél esetleg nagyobb érdek fűződik ahhoz, hogy a büntető eljárás révén a hivatali szolgálat titkai ne kerüljenek nyilvánosságra, mint ahhoz, hogy a bűncselekmény elkövetője megérdemelt büntetését megkapja. Feljelentés megtételéhez kötötte a korábbi magyar büntetőjog bizonyos népgazdaság elleni bűncselekmények üldözhetőségét, abból a meggondolásból kiindulva, hogy csak a gazdaságirányító szervek képesek annak a kérdésnek az eldöntésére, hogy az adott esetben indokolt volt-e gazdasági kockázat vállalása és az ebből bekövetkező káros eredmény előidézése miatt szükséges-e a büntető eljárás megindítása, a gazdálkodó egység vezetőjének vagy munkatársainak a megbüntetése. Végezetül egyes büntető jogrendszerekben kizárólag a sértett kívánatára üldözhetők például külföldi diplomaták és más, területenkívüliséget élvező személyek terhére elkövetett cselekmények.

Az eddig tárgyalt büntetőjogi kiindulású osztályozások mellett a bűncselekményekkel összefüggésben számos további osztályozási és tipizálási módot ismernek más tudományok is. Ezek a további osztályozások akár a védett társadalmi viszonyoktól független közös bűncselekményi jellemzőkből (pl. az erőszakos bűncselekmények csoportja), akár pedig az egyes elkövetői csoportokat (pl. alkalmi vagy szokásos, első ízben bűncselekményt elkövető vagy visszaeső stb. bűntettesek) jellemző vonásokból indulnak ki. Mindez a kriminológia tárgyát alkotja.

Irodalom: *Földvári* József: A büntetés tana. Bp. 1970.; *Kádár* Miklós: Magyar büntetőjog általános tanai. Bp. 1966.; Büntetőjog. Általános rész. Szerk. Pintér Jenő 1. köt. Bp. 1973.; *Tokaji* Géza: Fejezetek a büntetőjog általános része köréből. 2. bőv. kiad. Szeged, 1976.; *Viski* László: Közlekedési büntetőjog. Bp. 1974.; *Viski* László: Tézisek a bűncselekményfogalom felépítéséhez. Állam- és Jogtudomány. Bp. 1974.; *Angyal* Pál: A magyar büntetőjog tankönyve. Bp. 1920.; *Fayer* László: A magyar büntetőjog kézikönyve. 1—2. köt. Bp. 1905.; *Finkey* Ferenc: A magyar büntetőjog tankönyve. 4. átdolg. kiad. Bp. é. n.; *Irk* Albert: A magyar anyagi büntetőjog. Pécs, 1933.

Beljaev, N. A.—*Sargorodszkij*, M. D.: Kursz szovjetszkogo ugolovnogo prava. Csaszt obscsaja. Tom. 1—2. Leningrad, 1970.; Strafrecht. Hrsg. *Lekschas*, J.—*Renneberg*, J. Allgemeiner Teil. Berlin. 1976.; *Piontkovszkij*, A. A.—*Romaskin*, P. Sz.—*Cshikvadze*, V. M.: Kursz szovjetszkogo ugolovnogo prava. Csaszt obscsaja. Red. — Tom. 1—2. Moszkva, 1970.

Bassiouni, C. M.: Criminal law and its processes. The law of public order. Springfield, 1969.; *Baumann*, J.: Strafrecht. Allgemeines Teil. 4. Aufl. Bielefeld. 1965.; *Bouzat*, P.—*Pinatel*, J.: Traité de droit pénal et de criminologie. Droit pénal général. 2. éd. Paris, 1971.; *Cross*, R.—*Jones*, P. A.: An introduction to criminal law. 7. ed. London, 1972.; *Hall*. J.: General principles of criminal law. 2. ed. Indianapolis. 1960.; *Hippel*, R.: Deutsches Strafrecht. Das Verbrechen. Allgemeine Lehren. Berlin, 1930.; *Jescheck*, H. H.: Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeiner Teil. 2. Aufl. Berlin, 1972.; *Mezger*, E.—*Blei*, H.: Strafrecht. Allgemeiner Teil. 14. Aufl. Berlin, 1970.; *Perkins*, R. M.: Criminal law. Brooklyn, 1957.; *Stratenwerth*, G.: Strafrecht. Allgemeiner Teil. I. 2. Aufl. Köln—Berlin, 1976.

Viski László

BŰNCSELEKMÉNY ELKÖVETÉSI SZAKASZAI: I. Fogalom (443.) — II. A befejezett bűncselekmény (444.) — III. A kísérlet (445.) — IV. Az előkészület (448.) — V. Az egyes elkövetési szakaszok büntetése (449.)

I. Fogalom.

A társadalom hatékony védelme olyan büntetőjogi rendezést igényel, amelyik a szándékos bűncselekmény elkövetőjét nemcsak akkor bünteti, ha a szándékát maradéktalanul meg-

valósította, a bűncselekményt befejezte. Jogbizonytalanságot eredményezne viszont, ha a büntetőjogot fel lehetne használni cselekményben egyáltalán meg sem nyilvánuló, a külvilágban meg sem jelenő szándék megbüntetésére is. A társadalom védelmét és a garanciális szempontokat összhangba hozva alakult ki a kísérlet és az előkészület intézménye, amelyeket a bűncselekmény elkövetési szakaszainak vagy röviden a bűncselekmény stádiumainak hívunk.

A kísérlet és az előkészület az a két szakasza a bűncselekmény kifejlődésének, amely tételes jogi szabályozást és alaposabb elméleti megvilágítást igényel. Néhány szélsőségesen szubjektív elmélettől eltekintve ugyanis a puszta szándék büntetőjogi büntetésének a lehetőségét mind az elmélet, mind a büntetőjogi gyakorlat egységesen tagadja. A bűncselekményhez elkövetésének utolsó szakaszát, a bűncselekmény utolsó stádiumát, a befejezett bűncselekményt pedig maga a büntető törvénykönyv írja le az egyes törvényi tényállásokban. *(→ Bűncselekmény)*

A kísérlet és az előkészület fogalmi jegyeit, valamint büntetésük indokát illetően, különösen az elmúlt két évszázadban, számos elmélet alakult ki a büntetőjog-tudományban. Nem vitatott viszont, hogy a kísérlet és az előkészület csak a befejezett bűncselekményhez viszonyítottan létezik, a bűncselekmény előkészülete, illetve kísérlete mindig a befejezett bűncselekményekre vonatkozik. A befejezett bűncselekmény a viszonyítási alap továbbá azért is, mert egyes bűncselekményeknek a kísérlete és előkészülete fogalmilag kizárt, gyakorlatilag pedig nem minden bűncselekmény megy végig a stádiumokon. Sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem szükségszerű tehát minden bűncselekménynek a kísérleti, illetőleg az előkészületi stádiuma.

A büntetőjogi felelősség szempontjából a bűncselekménynek a legutoljára megvalósult, sorrendben utolsó szakasza a releváns; ha a bűncselekmény befejeződött, a kísérlet és az előkészület, a kísérlet szakaszában pedig az előkészület veszti el a jelentőségét. Továbbá a büntetőjogi büntetés is a befejezett bűncselekményre vonatkozik. A törvényben írt büntetést a bíróságoknak általában alkalmaznia kell és bűnelkövetőnek csak kivételesen (jóvátétel, kárelhárítás, jogellenes állapot megszüntetése esetére), s csak bizonyos bűncselekményeknél biztosít büntetlenséget a jogalkotó. Az viszont már törvényhozói mérlegelést igényel, hogy a kísérleti szakaszra nézve a feltétlen megbüntetés vagy a befejezéstől elállásra ösztönzés a fontosabb büntetőpolitikai cél. A mérleg nyelve rendszerint az utóbbi javára billen és a bűncselekmény befejezésétől való önkéntes elálláshoz a törvény ilyenkor büntetlenséget fűz. Az előkészületnél pedig már vitathatatlanul fontosabb büntetőpolitikai cél a bűncselekmény elkövetésének megelőzése, mint az elkövető feltétlen megbüntetése az előkészületi szakaszért. Ezért az előkészület stádiuma csak néhány bűncselekménynél szankcionált, de ezeknél is mentesít a büntetés alól az önkéntes elállás.

A kísérlet és az előkészület a modern büntetőjogoknak általában használt fogalma, de a tételes jogok nem egyformán rendelkeznek ezek büntetéséről. A büntető kódexek többsége minden bűncselekmény kísérletét büntetéssel fenyegeti, de vannak olyan törvények is, amelyek csak egyes súlyos bűncselekmények kísérletét tartják büntetendőnek. Az előkészület pedig rendszerint csak néhány súlyos bűncselekménnyel összefüggésben büntetendő. Bár van olyan jogrend, amely minden bűncselekmény előkészületét büntetéssel fenyegeti, de az általános az, hogy csak néhány kivételesen súlyos bűncselekményre irányuló előkészület büntetendő.

II. A befejezett bűncselekmény.

A bűncselekmény akkor befejezett, ha a törvényi tényállásnak, a diszpozíciónak minden eleme megvalósult. A büncselekmény elkövetési szakaszai szempontjából tehát döntő jelentőségű, hogy a bűncselekmény törvényi tényállását hogyan szerkesztette a jogalkotó. A törvényi tényállásokat a büntetőjog elmélete többféle szempont szerint osztályozza, s ez az osztályozás a bűncselekmény kifejlődési szakaszainak bemutatásánál is felhasználható. *(→ Bűncselekmény)*

A törvényi tényállásban leírt következmény szempontjából a büntetőjog elmélete megkülönbözteti a materiális (anyagi) és az immateriális (alaki) bűncselekményeket, az elkövetés módja szerint pedig a tevéssel és a mulasztással megvalósított bűncselekményeket. A bűncselekményeknek a bűnösség formáján alapuló osztályozása (szándékos és gondatlan, valamint vegyes bűnösségű bűncselekmények) a bűncselekmény kifejlődése szempontjából annyiban jelentős, hogy csak szándékos bűncselekménynek lehet kísérlete és előkészülete. Gondatlan bűncselekményt megkísérelni vagy arra előkészületet tenni fogalmi ellentmondást jelentene.

A materiális bűncselekmények tovább oszthatók a sértő eredményt és a közvetlen veszélyhelyzetet mint eredményt leíró bűncselekményekre. A sértő eredményű materiális bűncselekményeknél törvényi tényállási elem a sérelem (halál, testi sértés, vagyoni kár, egyéb érdeksérelem, súlyos hátrány stb.). E bűncselekmények akkor fejeződnek be, ha a sérelem is bekövetkezett. Ha a tettes magatartása nem vezetett a szándékolt eredmény elérésére, vagyis az eredmény nem következett be, a bűncselekmény kísérleti szakaszban marad.

Amennyiben a közvetlen veszélyhelyzet a materiális bűncselekmény eredménye, a befe-

jezett stádium akkor valósul meg, ha a közvetlen veszélyhelyzet is kialakult. Mivel a közvetlen veszélyhelyzet a kísérletnek is elengedhetetlen ismérve, vitatott az irodalomban, hogy e bűncselekményeknek lehet-e kísérlete. Például, ha a gépkocsivezető a gépkocsival szándékosan azért hajt el nagyon közel valaki mellett, hogy azt megijessze, a cselekmény a testi épséget közvetlenül veszélyezteti. Ha a közvetlen veszélyhelyzet létrejött, a szándékos veszélyeztetés bűncselekménye befejeződött. Ha viszont a közvetlen veszélyhelyzet nem jött létre, az uralkodó objektív felfogásnak megfelelően, a bűncselekménynek a kísérlete sem valósult meg. E nézet szerint tehát a kísérleti szakasz nem létezik, mert ez a bűncselekmény vagy befejeződött, vagy el sem kezdődött. Van viszont olyan álláspont is, amely a közvetlen veszély fogalmát fokozhatónak tartja, s a veszélyeztetési bűncselekmények kísérletét sem zárja ki.

A materiális bűncselekmények elkövethetők tevéssel és mulasztással egyaránt. A stádiumok szempontjából a materiális bűncselekmények elkövetési módjának nincs jelentősége, mert a mind a tevéssel, mind a mulasztással elkövetett bűncselekmény megreked kísérleti szakban, ha az eredmény nem következett be.

Az immateriális bűncselekmény a magatartás tanúsításával befejezetté válik. A magatartás ugyan okozhat sérelemet vagy előidézhet közvetlen veszélyt, ezek a következmények azonban nincsenek a törvényi tényállásban leírva, s ezért a bűncselekmény kifejlődési szakaszai szempontjából már nem relevánsak. Az immateriális bűncselekmény is megvalósítható tevéssel és mulasztással egyaránt. A tevéssel megvalósított immateriális bűncselekmény befejeződik, ha az elkövetési magatartás minden eleme megvalósult. Ha a több mozzanatból álló vagy huzamosabb ideig tartó elkövetési magatartás félbeszakad, a bűncselekmény kísérleti szakaszban marad.

Az ún. pillanatnyi bűncselekményeknél (pl. a szóban elhangzott becsületsértésnél) az elkövetés kezdete és befejezése egybeesik, ezért e bűncselekményeknek kísérleti szakasza fogalmilag hiányzik.

A mulasztással elkövetett immateriális bűncselekménynek (pl. a feljelentési kötelezettség elmulasztásának) szintén nincs kísérlete, mert a kötelesség nemteljesítésével a bűncselekmény befejezetté válik.

A bűncselekmények osztályozásában ismert a tartós bűncselekmények kategóriája. Ha a törvény olyan elkövetési magatartást ír le (pl. lőfegyver engedély nélküli birtokban tartása), amely értelemszerűen huzamos ideig tart, a bűncselekmény hosszú ideig marad a befejezett stádiumban.

A bűncselekmény utolsó elkövetési szakaszának különös jelentősége van a részesség és az elévülés szempontjából. A részesség csak a befejezés előtt kapcsolódhat a bűncselekményhez, az elévülés pedig mindig az utolsó szakasz megvalósulásának időpontjától számít. Tehát ha az eredmény csak később következett be, s nem az elkövetési magatartással egyidőben, akkor az elévülés is csak az eredmény bekövetkezése után kezdődik.

III. A kísérlet. 1. A kísérletre vonatkozó elméletek. 2. A kísérlet ismérvei. 3. A kísérlet fajai. 4. Az alkalmatlan kísérlet.

1. A kísérletre vonatkozó elméletek.

A kísérlet rendszerezett tételes jogi és tudományos fogalma a 19. században alakult ki. Korábban a római, majd a középkori olasz, frank és germán jogok egyes rendelkezéseiben ugyan felismerhetők a kísérlet elemei és a Carolina tételes jogi definícióját is adta a kísérlet fogalmának, de ezeket a rendelkezéseket csak történelmi előzményként lehet szemlélni. A 19. század eleje óta a jogalkotás kodifikálta, a büntetőjog-tudomány pedig behatóan elemezte a kísérlet fogalmát. Ettől az időponttól kezdve a büntetőjog-tudományban az objektív és a szubjektív elmélet hívei között vita folyik a kísérlet lényegéről. Az objektív elmélet abból indul ki, hogy a kísérlet azért büntetendő, mert a védett jogi tárgyat veszélyezteti, de csak akkor büntetendő, ha a veszélyeztetés reális. A szubjektív elmélet a kísérlet büntetést érdemlő voltának indokát az olyan bűnös szándékban látja, amely cselekményben jutott kifejezésre. E két elmélet számos képviselője az elméletek többféle változatát dolgozta ki.

A kísérleti-tan elméleti kiindulásának A. *Feuerbach* meghatározását lehet tekinteni. Eszerint akkor büntetendő a kísérlet, ha a cselekmény külső jellege alapján, a szándékolt bűncselekménnyel okozati összefüggésben állva, tárgyilag is veszélyes, mert a jogrendet sértő cselekmény nélkül a polgári társadalomban a büntetendőségnek nincs helye. Valamely cselekmény pedig csak akkor jogellenes, ha a jogot sérti, vagy veszélyezteti.

Az objektív elmélet fontos kérdése az alkalmas és alkalmatlan kísérlet elhatárolása, mert ez az elhatárolás egyben állásfoglalást jelent a büntetendő kísérlet körének megvonásában is. Ha a cselekmény csak a konkrét körülmények között és miatt nem vezetett befejezett bűncselekményhez, de általában alkalmas a befejezésre, tehát veszélyt jelent a jogtárgyra, a kísérlet büntetendő. Alkalmatlan és egyben büntetetlen a kísérlet akkor, ha a cselekmény soha, semmilyen körülmények között sem vezethet a bűncselekmény befejezéséhez. Pl., ha a lopás azért nem fejeződött be, mert a tolvajt megzavarták, a kísérlet büntetendő, de ha a tolvaj tévedésből a saját dolgát veszi el, a kísérlet alkalmatlan, mert a saját dolog abszolút alkalmatlan tárgya a lopásnak.

A szubjektív elmélet kiindulópontja, hogy kauzálisan minden kísérlet alkalmatlan, hiszen a kísérlet lényege, hogy a bűncselekmény nem jut el a befejezésig. Ezért a szubjektív elmélet szerint a kísérlet arra tekintet nélkül büntetendő, hogy csak a konkrét esetben vagy általában volt-e alkalmatlan a befejezésre. E felfogás szempontjából csak az a fontos, hogy a tettesnek a bűncselekmény elkövetésére irányuló akarata cselekményben jusson kifejezésre. A szubjektív elmélet szerint egyaránt kísérlet valósul meg, ha a lopás azért nem fejeződött be, mert a tolvajt megzavarták, illetve, ha az elvett dolog a tettesé volt, de ő azt más tulajdonában állónak vélte.

A szubjektív elmélet is hangsúlyozza, hogy a puszta szándékot nem lehet kísérletként büntetni. A 19. század első felében a szubjektív kísérleti tant amiatt támadták, hogy következetes alkalmazása esetén a babonás cselekményt is büntetendő kísérletként kell elbírálni. A megrontásra vagy ölésre irányuló ráimádkozás is cselekmény, amelyben a szándék kifejezésre jut, tehát az is büntethető kísérlet. A szubjektív tan modern változatai már keresik a megoldást ennek az ellenvetésnek az elhárítására. Az elkövetési magatartás meghatározásától az irreális kísérlet kategóriájának felállításáig terjed az az eszköztár, amellyel a babonás cselekményeket kizárják a kísérlet köréből.

A szubjektív tan egyes képviselői még arra mutatnak rá, hogy a kísérlet a tévedés kontratípusa. A tévedésnél a tettes a teljes tényállást objektíven megvalósítja, de tévedése következtében a tudata nem fogja át a törvényi tényállás minden elemét. A kísérletnél a tettes szándéka a teljes tényállás megvalósítására irányul, de az objektív tevékenység azt nem tölti ki teljesen. Pl., ha valaki idegen dolgot vesz el úgy, hogy azt sajátjának hiszi, tévedés címén nem büntetendő. Viszont, ha saját dolgát hiszi idegennek és ebben a tudatban veszi el, a lopás kísérletét valósítja meg.

Az objektív és a szubjektív elmélet képviselői között folyó vita részkérdésekben közvetítő nézetekhez vezetett. A szubjektív elmélet az elkövetés megkezdésének fogalmába volt kénytelen értékelést kifejező objektív elemeket felvenni, az objektív elmélet pedig az alkalmatlan kísérlet területén kényszerült engedményekre.

A magyar büntetőjogi irodalomban az objektív kísérleti tan az uralkodó azzal, hogy a kísérlet lényegét a jogtárgy-veszélyeztető jellegében határozzák meg, a tételes törvényünk viszont büntetni rendeli az alkalmatlan kísérletet is.

2. A kísérlet ismérvei.

A kísérlet ismérveit vagy másképpen fogalmi elemeit mind az objektív, mind a szubjektív teória képviselői lényegében azonosan fogalmazzák meg. Az egyes ismérveket azonban attól függően értelmezik, hogy milyen kísérleti tant követnek. Általánosan elfogadott, hogy a kísérlet ismérve: *a)* a bűncselekmény elkövetésére irányuló szándék, *b)* a bűncselekmény véghezvitelének a megkezdése, *c)* a bűncselekmény be nem fejezése.

a) A bűncselekmény elkövetésére irányuló szándék fejezi ki az elkövető szubjektumát. A szándék az adott bűncselekmény valamennyi törvényi tényállási elemét átfogja és a bűncselekmény befejezésére irányul. E kettős feltételnek minden elmélet szerint fenn kell forognia a kísérlet megállapításához.

A szándékon belül megkülönböztetik a tudati és az akarati elemet. A tudati elem fejezi ki a tényállási elemek ismeretét, az akarati elem pedig a cselekmény befejezésére törekvést. A tudati és az akarati elemet nem felesleges megkülönböztetni, mert ennek segítségével lehet csak az eshetőleges szándékkal elkövetett kísérlet lényegét megismerni. Az eshetőleges szándékkal megvalósított kísérlet lényege, hogy az elkövető a materiális bűncselekmények eredményének a bekövetkezésébe csupán beletörődik, de a cselekményt magát, a véghezvitelt ez esetben is akarja. Az eshetőleges szándékkal megvalósított kísérlet esetében tehát a tudati elem a teljes törvényi tényállást, ezen belül az eredményt is átfogja, bekövetkezésébe beletörődik, de ezt az eredményt nem „akarja". Például, ha az elkövető a biztosítási összeg megszerzése érdekében felgyújtja a házát tudva, hogy a házban más ember tartózkodik, beletörődik abba, hogy a másik a tűz áldozata lesz, de annak halálát nem kívánja.

A kísérlet lényeges vonása, hogy a szándék túlterjed a megvalósított cselekményen, mert a szándék a bűncselekmény befejezésére irányul, a törvényi tényállásnak azonban nem minden eleme valósul meg. Ha a tényállásnak eleme az eredmény is, és az elkövető a cselekményt befejezte, de az eredmény nem következett be, a szándék az eredmény kívánásával vagy az eredmény bekövetkezésébe beletörődéssel haladja meg az objektív cselekményt. Nagyon gyakran csak a szándék vizsgálata alapján lehet eldönteni, hogy milyen bűncselekmény valósult meg. Például a test megsértése mint objektív cselekmény minősülhet testi sértésnek, de ölési szándék mellett emberölés kísérlete lehet, a más lakásába jogtalan behatolás minősülhet magánlaksértésnek, de ha a szándék az ingóságok elvételére irányul, a jogtalan behatolással elkövetett lopás kísérlete valósulhat meg.

A szubjektív elméletek a kísérlet lényegét a bűncselekmény elkövetésére irányuló akaratban, a bűnös szándékban látják, de az objektív kísérleti tan sem nélkülözheti a szándék vizsgálatát.

b) A Code Napoleón-tól kezdve a kísérlet objektív ismérve a bűncselekmény véghezvi-

telének megkezdése. Ezt a fogalmat a szubjektív elmélet szélsőséges irányzata úgy értelmezi, hogy ha a cselekményt a tettes a véghezvitel megkezdésének tekintette, akkor a kísérletnek ez az ismérve már megvalósult. Ebben a felfogásban az ölésre irányuló ráimádkozás is kísérlet, mert az ölési szándék a tettes által alkalmasnak vélt cselekményben kifejezésre jutott. A szubjektív elmélet modern változatai az ilyen cselekményt nem tekintik a véghezvitel megkezdésének és ezzel zárják ki a büntetőjogi felelősség köréből.

Az objektív elmélet azt a tevékenységet minősíti a véghezvitel megkezdésének, amely a konkrét bűncselekmény törvényi tényállásában írt elkövetési magatartás részeként fogható fel. Mivel a törvényi tényállások cselekménytípusokat írnak le elkövetési magatartásként, de létezhet olyan tényállásszerkezet is, amely csak az eredményt tartalmazza, a konkrét eset megítélését segíti elő az az elméleti tétel, hogy a véghezvitel megkezdésének csak azok a cselekmények tekinthetők, amelyek a védett jogtárgyat már közvetlenül veszélyeztetik. E közvetlen veszélyeztetésre tekintettel lehet a véghezvitel megkezdésének tekinteni a lőfegyvernek a célzásra emelését vagy a késnek a szúrásra lendítését. Ha a törvényi tényállásban írt elkövetési magatartás több mozzanatból áll, például a rablásnál erőszak alkalmazásából és a dolog elvételéből, az egyik mozzanat véghezvitelének a megkezdése már a kísérlet megállapítását vonhatja maga után.

Kizárólag objektív alapon azonban a véghezvitel megkezdésének kérdésében nem lehet állást foglalni. Az elkövető szándékának ismerete nélkül nem lehet eldönteni, hogy az adott tevékenység a bűncselekmény elkövetésének a megkezdését jelentette-e. Például a sértett akaratát hajlító fenyegetés a zsarolásnál elkövetési magatartás, de az erőszakos nemi közösülésnél már nem az. Az akaratot hajlító fenyegetés alkalmazása tehát attól függően a véghezvitel megkezdése, hogy azt az elkövető milyen célból alkalmazta.

Az objektív és szubjektív elemek összefüggésére tekintettel alakult ki az a közvetítő álláspont, amely szerint a tettes szándékának ismeretében kell a tevékenységet szemlélni és állást foglalni, hogy a tanúsított magatartás tényállási elem megvalósítását jelenti-e.

c) A kísérlet harmadik ismérve a bűncselekmény be nem fejezése. Ennek az ismérvnek azért van jelentősége, mert a bűncselekmény befejezése nem mindig esik egybe az elkövetési magatartás befejezésével. Ha a tettes a maga részéről mindent megtett a bűncselekmény elkövetésére, az elkövetési magatartást (a cselekményt) befejezte. Ha viszont az adott bűncselekmény törvényi tényállása magába foglalja valamely eredmény bekövetkezését (materiális bűncselekmény), a bűncselekmény mindaddig nem fejeződik be, amíg a teljes tényállás nem valósul meg. Például a zsaroló azzal, hogy a fenyegető levelet elküldte, a cselekményt befejezte, de mindaddig, amíg az anyagi előnyhöz nem jut hozzá, a bűncselekmény kísérleti szakaszban marad.

Annak, hogy a bűncselekmény kísérleti szakaszban marad, sokféle oka lehet. A büntetőjog ezek közül az okok közül kiemeli a tettesben rejlőket, s a cselekménytől való önkéntes elállás címén büntetést kizáró tényezőként értékeli. Önkéntesnek akkor tekinthető az elállás, ha nem a külső körülmények, hanem a tettes elhatározása miatt szakad meg a véghezvitel folyamata. Az önkéntes elállás tehát akkor állapítható meg, ha a külső körülmények megengednék, lehetővé tennék a cselekmény befejezését, de a tettes valamilyen belső indíték alapján visszalép a folytatástól. A belső indíték egyaránt lehet a büntetéstől való félelem, a sértett sajnálata vagy az erkölcsi gátlások feléledése. A büntetéstől való félelem nem azonos azonban a felfedezés félelmével, mert ha a külső körülmények úgy alakulnak a véghezvitel közben, hogy a felfedezés veszélye fenyeget, s a tettes ezért hagy fel a véghezvitellel, az elállás már nem önkéntes.

Ha a tettes a bűncselekmény véghezviteli magatartását befejezte, de a bűncselekmény még nem fejeződött be, mert az eredmény még nem következett be, önkéntes elállásra már nem, csak önkéntes eredményelhárításra kerülhet sor. Ilyenkor a tettes nem csupán abbahagyja a cselekményt végrehajtását, hanem éppen valami további tevékenységgel elhárítja az eredmény bekövetkezését. Az eredményelhárítás akkor is a tettes javára írható, ha nem saját maga akadályozta meg az eredmény bekövetkezését, csupán elindított egy eredményes folyamatot. Például orvosi segítséget hívott a sérülés gyógyítására. Az eredményelhárítás, hasonlóan az elálláshoz, akkor önkéntes, ha indoka nem a külső körülményekben, hanem a tettesben található.

3. A kísérlet fajai.

Bár a modern büntetőjogban lényegesen csökkent ezek jelentősége, mégis megkülönböztetik a távoli és a közeli kísérletet. A múlt században ezt a fogalmat először a kísérlet és az előkészület elhatárolása során használták, ma viszont e megkülönböztetésnek csupán büntetéskiszabási jelentősége van. A távoli kísérlet eredeti értelmében előkészületi magatartást jelentett, ma e fogalmon azt kell érteni, hogy a bűncselekmény távol maradt a befejezéstől. (Pl. a tettes mérget tesz a sértett őrölt kávéjába, de sértett váratlan elutazása miatt a kávét nem használja fel.) A távoli kísérlet esetében tehát a bűncselekmény marad távol a befejezéstől, de a véghezviteli magatartás esetleg befejeződik. Ebben különbözik tehát a távoli kísérlet a befejezetlen kísérlettől. Mai értelmében a távoli és a közeli kísérlet

a bűncselekménynek és nem pedig a cselekménynek a kifejlődési szakasza. Ezzel szemben a teljes vagy befejezett, illetve a nem teljes vagy befejezetlen kísérlet a cselekmény, a véghezviteli magatartás stádiuma.

Befejezett kísérlet valósul meg, ha a tettes a maga részéről mindent megtett a bűncselekmény elkövetésére, de a bűncselekmény mégsem fejeződött be. A befejezett kísérletnek elsősorban a materiális bűncselekményeknél van jelentősége, mert a cselekmény nem minden esetben vezet a tettes által szándékolt eredmény elérésére. Például a célzott lövés nem talál, vagy a mérgezésnél a gyors orvosi beavatkozás megmenti a sértett életét. Kivételesen az immateriális bűncselekményeknek is lehet befejezett kísérlete; pl. a levélben elkövetett becsületsértésnél a levél nem jut el a címzetthez.

Ha a kísérlet az elkövetőben rejlő ok miatt maradt befejezetlen, az önkéntes elállás megállapítására kerülhet sor. Befejezett kísérletnél az eredményt lehet már csak önként elhárítani.

4. Az alkalmatlan kísérlet.

Az objektív kísérleti tan megkülönbözteti az abszolút és relatív alkalmatlan kísérletet. A kísérlet akkor abszolút alkalmatlan, ha eleve kizárt, hogy az adott cselekménytípus a bűncselekmény befejezéséhez vezessen. Relatíve alkalmatlan kísérlet akkor, ha a cselekmény tipikusan alkalmas a bűncselekmény befejezésére és csak az adott körülmények között nem érte el a tettes a célját az adott magatartással. Például a porcukorral szándékolt mérgezés abszolút alkalmatlan, az elégségesnél kevesebb méreg beadása pedig relatíve alkalmatlan kísérlet. Az abszolút alkalmatlan kísérlet nem veszélyezteti a jogtárgyat, s ezért büntetlen. Az objektív elmélet hívei a kísérlet veszélyeztető jellegét azzal is kifejezésre juttatják, hogy konkrétan veszélyes és konkrétan veszélytelen kísérlet között tesznek különbséget.

A szubjektív teória nem különböztet az alkalmas és az alkalmatlan kísérlet között, mert a kísérlet büntetésének indokát nem a jogtárgy veszélyeztetésében keresi. A szubjektív elmélet szerint a kísérlet lényege a tettesnek a bűncselekmény elkövetésére irányuló szándéka, amelyet cselekményben juttat kifejezésre. A szubjektív elmélet modern változata azonban az irreális kísérlet kategóriájának felállításával igyekszik kizárni a babonás cselekményeket a büntetendő kísérlet köréből.

Hatályos jogunk az alkalmatlan tárgyon vagy az alkalmatlan eszközzel elkövetett kísérletet szankcionálja ugyan, de a korlátlan enyhítés lehetőségének biztosításával gyakorlatilag a jogalkalmazóra bízza az elbírálást. A fogalmakat a tételes jog nem határozza meg és nem tesz különbséget az abszolút és a relatíve alkalmatlan kísérlet között. A magyar büntetőjogi elmélet, az uralkodó objektív felfogásnak megfelelően, ezt a rendelkezést úgy értelmezi, hogy az abszolút alkalmatlan kísérlet nem veszélyezteti a jogtárgyat, tehát nem vonható a kísérlet fogalma alá.

Minden elmélet egyetért abban, hogy a kísérletet meg kell különböztetni a vélt (putatív) bűncselekménytől. Putatív bűncselekmény akkor valósul meg, ha az elkövető azt hiszi, hogy a cselekménye büntetendő, holott nem az. A vélt bűncselekményt a büntetőjogok általában büntetlennek tartják.

IV. Az előkészület. 1. Az előkészületre vonatkozó elméletek. 2. Az előkészület fajai. 3. A kísérlet és az előkészület elhatárolása.

1. Az előkészületre vonatkozó elméletek.

A bűncselekmény elkövetésére irányuló előkészítő tevékenységet az objektív és a szubjektív elméletek nem azonosan ítélik meg. A következetesen objektív felfogást vallók szerint az előkészület büntetendővé nyilvánítása — tekintettel arra, hogy az objektív veszély nagyon távoli — a szubjektívizmus uralomrajutását jelentené a büntetőjogi felelősség rendszerében, ezért az előkészületet soha nem szabad büntetendővé nyilvánítani. A szélsőségesen szubjektív irányzat (Gesinnungsstrafrecht) pedig mindenfajta előkészületet büntetendőnek tart, mert az elkövető veszélyessége már az előkészülettel is kifejezésre jut.

A büntető törvénykönyvek általában a középúton keresik a megoldást és csak néhány súlyos (élet elleni, állam elleni) bűncselekmény előkészületét szankcionálják.

A törvényességi és a büntetőpolitikai szempontok egyaránt amellett szólnak, hogy az előkészület csak szűk körben legyen büntetendő. Nem lehet az előkészület fogalmát úgy kialakítani, hogy abban ne a szubjektív elem legyen a meghatározó ismérv. Az előkészület jellemzője, hogy az egyébként rendszerint büntetőjogilag irreleváns tevékenységet a tettes célja viszi a büntetőjogi érdeklődés körébe. Például a lőfegyver betöltése, a kés beszerzése csak akkor lesz büntetendő előkészület, ha emberölés elkövetése céljából történt. Az elkövető célját kell tehát a törvényességi követelményeknek eleget téve bizonyítani, s ennek a bizonyításnak a nehézségei indokolják, hogy ilyen eljárásra csak szűk körben kerüljön sor.

A szubjektív elem bizonyításának nehézségei mellett a büntetőpolitikai megfontolások is azt indokolják, hogy ne minden bűncselekmény előkészülete legyen büntetendő. Az előkészülettől a véghezvitel tényleges megkezdéséig az elkövető esetleg meggondolja magát, a szándékát nem valósítja meg. Objektíve pedig az előkészület nem közvetlenül veszélyezteti a jogtárgyat, ezért csak kivételesen fontos jogtárgyak védelmét szükséges és célszerű ilyen fokon büntetőjogi szankcióval is biztosítani.

Az előkészület általános fogalmát a büntető törvények rendszerint nem határozzák meg, legfeljebb néhány magatartást emelnek ki. Az elmélet által adott meghatározások közös vonása, hogy azokat a cselekményeket tekintik előkészületi magatartásnak, amelyeket valamely bűncselekmény elkövetésének a céljából, a bűncselekmény megvalósítása érdekében tanúsít az elkövető, de ezek a magatartások még az elkövetni szándékolt bűncselekmény törvényi tényállásának keretein kívül maradnak.

2. Az előkészület fajai.

A büntetendő előkészületi cselekményeknek két fajtáját lehet megkülönböztetni. Az egyikbe a bűncselekmény elkövetését könnyítő feltételek biztosítása, a másikba pedig a többes bűnelkövetés bizonyos elemei sorolhatók.

A bűncselekmény elkövetését könnyítő feltételek biztosítása rendkívül tág kategória és minden olyan tényálláson kívüli tevékenység ez alá vonható, amely a bűncselekmény elkövetése céljából az elkövetés sikerének biztosítása érdekében történt. Ide sorolható minden, a bűncselekmény véghezvitelének módjával összefüggő magatartás; a helyszín felderítése, kiválasztása, alkalmassá tétele, az időpontok mérése, egyeztetése, meghatározása stb. E kategóriába sorolható a bűncselekmény eszközének kiválasztásával, megszerzésével, alkalmassá tételével kapcsolatos tevékenység, mindaz, amely a bűncselekmény eszközét készíti elő a bűncselekmény elkövetésére. Ide sorolható továbbá a bűncselekmény elkövetését lehetővé tevő vagy megkönnyítő bármely további feltétel biztosítása is, például a házőrző kutya megölése a behatolás könnyítése érdekében.

Az előkészület másik fajtája a többes bűnelkövetéshez mutat hasonlóságot. Előkészületnek minősül ugyanis a bűncselekmény elkövetésére irányuló megállapodás, az arra való vállalkozás vagy felhívás. A megállapodásnál, felhívásnál vagy vállalkozásnál legalább két személy vesz részt a bűncselekmény előkészítésében, s a többes részvétel fokozott veszélyessége indokolhatja a büntetőjogi felelősség kiterjesztését. A bűncselekmény elkövetésére felhívás akkor is előkészületi magatartás, ha a consensus nem alakul ki, tehát a felhívás eredménytelen. Ha a felhívás eredményes, s a felhívott személy a bűncselekmény véghezvitelét legalább megkezdte, a felhívó már nem előkészületért, hanem a bűncselekményre felbujtásért felelős. A megállapodás, az ajánlkozás, vállalkozás konkrét bűncselekmény elkövetése céljából történik, tehát az elkövetők céljának ismerete nélkülözhetetlen az előkészület megállapításához.

3. A kísérlet és az előkészület elhatárolása.

A bűncselekmény e két szakasza közötti elhatároló elem az elkövetési magatartás (a véghezviteli tevékenység) megkezdése. A bűncselekmény elkövetésére irányuló megállapodás, vállalkozás, felhívás általában kívül esik a tényállásban írt tevékenységen, ezért a cselekmény mindaddig az előkészület szakaszában marad, ameddig a tettes annak a bűncselekménynek a véghezvitelét nem kezdi meg, amelynek elkövetésében megállapodtak, amelyre a vállalkozás vagy felhívás vonatkozott. Az előkészületnek e fajtája tehát egyértelműen elhatárolható a kísérlettől.

A véghezvitel megkezdése és a bűncselekmény elkövetését könnyítő feltételek biztosítása közötti határ megvonásakor a szubjektív elméletek döntő tényezőnek tartják, hogy a tettes a cselekményt a véghezvitel megkezdésének tekintette-e. Az objektív elméletek pedig a tényállásszerű cselekmény mellett a jogtárgy közvetlen vagy távoli veszélyeztetését tekintik ismérvnek. Az előkészület csak távolról, a kísérlet pedig már közvetlenül veszélyezteti a védett tárgyat. Ennek az álláspontnak megfelelően a lőfegyver betöltése még csak előkészület, a célratartás azonban már az emberölés kísérlete.

Végső soron minden elmélet csak szempontokat adhat az elhatároláshoz, mert az elhatárolás kizárólag az egyes bűncselekmények tényállási elemeit vizsgálva végezhető el. Például az álkulcs beszerzése a jogtalan behatolással elkövetett lopásnak és az emberölésnek egyaránt az előkészülete lehet, a kulcsnak a zárba helyezése a vagyon elleni bűncselekményeknél már a véghezvitel megkezdése, tehát kísérlet, de az emberölésnél még mindig csak előkészületi tevékenység.

V. Az egyes elkövetési szakaszok büntetése.

1. A befejezett bűncselekmény büntetése.
2. A kísérlet büntetése. 3. Az előkészület büntetése.

1. A befejezett bűncselekmény büntetése.

A bűncselekmény elkövetését a törvény büntetéssel fenyegeti és a bűncselekmény befejezését rendszerint a büntetés alkalmazása követi. Kivételesen mégis előfordul, hogy a törvény büntetlenséget biztosít befejezett bűncselekmény megvalósítása esetén is. Ennek a kivételnek az a büntetőpolitikai indoka, hogy bizonyos körülmények között a társadalom számára fontosabb a jogellenes helyzet megszüntetése, a káros következmény elhárítása vagy a jóvátétel, mint az elkövető megbüntetése. Természetesen a befejezett bűncselekmény büntetlenségének tételes jogi előírása csak kivételes rendelkezés lehet.

Néhány bűncselekmény befejezése ellenére is mentesülhet az elkövető a büntetés alól, ha meghatározott magatartást tanúsít. Például nem büntethető a lázadás vagy a hivatalos személy elleni csoportosulás részvevője, ha önként vagy felhívásra kiválik a csoportból. E büntetlenségről azért kell külön rendelke-

zéssel intézkedni, mert a csoportban való részvétel már befejezett bűncselekményt valósít meg, tehát az önkéntes elállás szabályai nem lennének alkalmazhatók.

Más esetekben a büntetés kiszabásának a mellőzésére ad lehetőséget a törvény, ha az elkövető a súlyosabb káros következményt elhárítja, például, ha a tanú a hamis vallomást visszavonja, vagy a gyújtogató a tüzet eloltja, mielőtt kár következett be. A tulajdon elleni bűncselekményeknél a kár jóvátételéhez és a cselekménynek a hatóságnál történő bejelentéséhez fűződik az említett hatás.

2. A kísérlet büntetése.

Elméleti vita tárgyát elsősorban az képezi, hogy a kísérletre kötelezően enyhébb büntetést kell-e előírni, mint a befejezett bűncselekményre, vagy pedig a kísérletet is a befejezett bűncselekményre vonatkozó büntetési tétel alapján kell-e elbírálni. A kötelezően enyhébb büntetés előírásának az az elméleti indoka, hogy a kísérlet objektíve soha nem olyan súlyos, mint a befejezett bűncselekmény, ezért a büntetésének is enyhébbnek kell lennie. A befejezett bűncselekmény büntetésével azonos büntetéssel fenyegetettség (a parifikáció) gondolatának képviselői viszont azzal érvelnek, hogy ha az elkövetőn kívül eső körülmények akadályozták a bűncselekmény befejezését, akkor ezeket a körülményeket nem lehet az elkövető javára írni, és nem szolgálja a társadalom védelmét, valamint a büntetés egyéniesítését a kötelező enyhítés.

A büntetőkódexek többsége a befejezett bűncselekmény büntetési tételével bünteti a kísérletet is. Néhány törvénykönyv a büntetési keret alsó határának átlépésére ad lehetőséget kísérlet esetén. Léteznek olyan büntető törvények is, amelyek csak egyes bűncselekmények kísérletét rendelik büntetni, de ugyanazt a büntetést írják elő.

A kísérlet szakaszára érvényes az a büntetőpolitikai célkitűzés, hogy a társadalom számára a feltétlen megbüntetésnél fontosabb a bűncselekmény befejezésének az elmaradása. Ezért, ha az elkövető önként eláll a bűncselekmény befejeződésétől, vagy az eredményt önként elhárítja, a kísérlet büntetlen marad.

3. Az előkészület büntetése.

A szélsőségesen szubjektív irányzat hívei azt vallják, hogy az előkészületet mindig büntetni kell, mert már ebben a stádiumban is kifejezésre jut a tettes veszélyessége. A modern büntetőkódexek rendszerint csak néhány súlyos (elsősorban az ember élete ellen irányuló) bűncselekmény előkészületét rendelik büntetni.

Az előkészület stádiumával kapcsolatban fokozottan érvényesül az a büntetőpolitikai megfontolás, hogy a bűncselekmény elkövetésének elkerüléséhez nagyobb érdek fűződik, mint az előkészület elkövetőinek feltétlen megbüntetéséhez. Ennek megfelelően büntetlenséget biztosít az önkéntes elállás, esetenként a készülő bűncselekménynek a hatóságnál történő bejelentése, és attól függően, hogy milyen magatartás vonható az előkészület fogalma alá, a felhívás vagy az ajánlkozás visszavonása is.

Irodalom: *Kádár* Miklós—*Kálmán* György: A büntetőjog általános tanai. Bp. 1966.; *Pintér* Jenő: A veszély fogalma és jelentősége a büntetőjogban. Bp. 1965.

Kursz szovetszkogo ugolovnogo prava. Csaszt obscsaja Tom. 1. Red. Beljaev, N. A.—Sargorodszkij, M. D. Leningrad, 1968.

Bouzat, P.—*Pinatel*, J.: Traité de droit pénal et de criminologie. Vol. 1. Droit pénal général. Paris, 1970.; *Baumann*, J.: Strafrecht. Allgemeiner Teil. 4. Aufl. Bielefeld, 1966.

Wiener A. Imre

BŰNELKÖVETÉSI STÁDIUMOK → *Bűncselekmény elkövetési szakaszai*

BŰNELKÖVETŐK: I. Fogalom (450.) — II. A tettesség (451.) — III. A részesség (453.) — IV. A csoportos bűnelkövetés és a bűnkapcsolat (457.)

I. Fogalom.

A büntetőjog-tudomány fejlődésének hatására a 19. században a tételes jogok általában, a 20. század büntető törvényei pedig szinte kivétel nélkül megkülönböztetik a bűnelkövetés egyes formáit (tettesség, felbujtás, bűnsegély). A büntető jogszabályok kevéssé pontosan vagy egyáltalán nem határozzák meg a fogalmakat, amelyeknek pontos kialakítása az elmélet és a büntetőjogi gyakorlat feladata lett. A bűnelkövetés egyes formáinak elhatárolásában az objektív elmélet az objektív elemeknek, a szubjektív elmélet pedig a szubjektív elemeknek tulajdonít nagyobb jelentőséget. Végső soron a két fő elméleti irány nem abban különbözik egymástól, hogy milyen széles körű részvételre terjeszti ki a felelősséget, hanem csupán abban, hogy a konkrét bűncselekmény résztvevőit mely bűnelkövetői kategóriákba sorolják.

A büntetőjog történetében először néhány feudális büntetőtörvény tartalmazott általános rendelkezést a társas bűnelkövetésről és *komplott*nak nevezte a bűnözésnek azt a formáját, amelyben többen megegyeztek (összeesküdtek) a bűncselekmény elkövetésére. A törvény a komplott részesének tekintett mindenkit, aki akár a bűncselekmény kitervelésében, akár végrehajtásában vett részt. A komplott fogalma rendkívül széles volt, és a bűncselekményt ténylegesen megvalósító személyek mellett vonatkozott azokra is, akik esetleg csak jelen voltak a bűncselekmény megszervezésekor vagy végrehajtásakor. Magát a komplottot a bűncselekmény véghezvitelének megkezdése nélkül is a bűncselek-

mény kísérletének tekintették, s a komplott minden tagját, a tevékenységétől függetlenül, egyforma büntetéssel lehetett sújtani.

A modern büntetőjogok bűnelkövetési formának tekintik általában a tettességet és a részességet, s elhatárolják ezeket a csoportos bűnelkövetési alakzatoktól, valamint a bűnkapcsolatoktól. A tettesség fogalma alá vonható az önálló és a közvetett tettesség, a részesség fogalma alá pedig a felbujtás és a bűnsegély. A tételes jogok és az elméleti nézetek többsége ugyan a társtettességet tettességnek tekinti, de még ma is él az a múlt században uralkodó felfogás, amely szerint a társtettesség a részesség egyik fajtája. Elsősorban az elmélet különbözteti meg a csoportos bűnözés különféle formáit: a bűnbandát, a bűnszervezetet és a bűnszövetséget, bár esetenként a tételes jogok is használják ezeket a fogalmakat. Végül a bűnkapcsolat fogalma alá vonható a bűnpártolás és a feljelentési kötelezettség elmulasztása.

II. A tettesség. 1. A tettességre vonatkozó elméletek. 2. Az önálló tettesség. 3. A közvetett tettesség. 4. A társtettesség.

1. A tettességre vonatkozó elméletek.

A tettesség fogalmának meghatározása körül folyó vita már a 19. században elkezdődött és a mai napig is tart a szubjektív és az objektív elmélet képviselői között. A szubjektív elméletet elsősorban a német joggyakorlat követte, nálunk viszont az objektív felfogásnak vannak hagyományai.

A szubjektív elméletek kiindulópontja, hogy minden conditio sine qua non egyformán az eredmény okozója, tehát csak szubjektív alapon lehet elhatárolni a tettességet a részességtől. E kiindulást elfogadó egyik nézet az akarati elemnek tulajdonít döntő jelentőséget és azt vallja, hogy a tettes animus auctoris-szal, a részes pedig animus socii-vel cselekszik. E nézet szerint az az anya, aki a szülés után még gyenge lévén, a testvérét kéri meg az újszülött megölésére, animus auctoris-szal cselekedett, tehát a bűncselekménynek a tettese annak ellenére, hogy ő maga nem ölt.

A szubjektív elmélet egy másik változata a bűncselekmény elkövetésében résztvevők érdekeinek vizsgálatát tartja döntő tényezőnek. Eszerint az a személy a bűncselekménynek a tettese, akinek érdekében állt a bűncselekmény elkövetése, az eredmény okozása.

A szubjektív elmélet modern formája azt a személyt tekinti tettesnek, akinek a szándéka irányította a tényállásszerű cselekmény lefolyását (Tätherrschaft-elmélet). A Tätherrschaft-elmélet szerint tettes az a szervező, aki maga nem vesz részt a bűncselekmény elkövetésében, de szervező magatartásával irányítja a cselekmény lefolyását, a bűncselekmény elkövetését.

Az objektív felfogás szerint a bűncselekménynek az a tettese, aki — diszpozíciószerű magatartást tanúsít, tehát megvalósítja valamilyen bűncselekménynek a különös részbeli törvényi tényállási elemét. *(→ Bűncselekmény)*

A magyar büntetőjogban uralkodó objektív felfogás elsősorban azt vizsgálja, hogy az adott magatartás törvényi tényállási elemet valósít-e meg, azaz részben vagy egészben diszpozíciószerű-e, s ettől függően értékeli a tevékenységet tettességnek vagy részességnek.

Jól szemlélteti a két elmélet eltérő felfogását a következő példa: A. a barátjának, B.-nek önzetlenül segítve behatol vele egy lakásba és ott a lámpával világít, amíg B. magához veszi az ellopni szándékolt ingóságokat. A lámpát tartó személynek, A.-nak nem fűződik érdeke a lopáshoz, tipikusan animus socii-vel cselekszik és szándéka nem irányítja a tényállásszerű cselekmény lefolyását. A szubjektív elméletek tehát nem tekintik tettesnek, csupán részesnek. Viszont A. azzal a magatartásával, hogy más lakásába jogtalanul behatolt, a jogtalan behatolással elkövetett lopás egyik tényállási elemét megvalósította. Az objektív felfogás szerint A. tehát a lopásnak tettese (társtettese), mert legalábbis részben diszpozíciószerű magatartást tanúsított.

Az objektív elmélet viszont nem tettesnek, hanem részesnek tekinti az újszülött gyermekét megölető anyát, noha az animus auctorisszal cselekedett, mert nem valósított meg tényállási elemet.

2. Az önálló tettesség.

Az önálló tettesség a legegyszerűbb és legáltalánosabb bűnelkövetési forma mind a tételes jogban, mind a gyakorlatban. A törvéi tényállások általában egyetlen tettes magatartását írják le és bűncselekmények többségét is egyetlen elkövető valósítja meg. Létezik azonban néhány olyan bűncselekmény, amelyet eleve csak több személy együttesen követhet el (pl. összeesküvés, lázadás). E bűncselekmények elkövetői nem társtettesek, hanem önálló tettesek.

Az önálló tettesség jellemzője a közvetlenség. A közvetlenség fejezi ki, hogy a bűncselekményt a tettes maga követi el. Ez az ismérv nem zárja ki, hogy a tettes a bűnelkövetés során eszközt vegyen igénybe. Az eszköz az egyszerű bottól a legkomplikáltabb automatikus szerkezetig, az élettelentől az élőlényig bármi lehet. A hangsúly a bármin van, mert kizárólag személy nem lehet a bűncselekmény eszköze. Ha valaki másik embert használ fel bűncselekmény elkövetésére, nem önálló tettesként, hanem felbujtóként vagy közvetett tettesként felel, attól függően, hogy a felhasznált személy büntetőjogilag felelős-e az elkövetett bűncselekményért.

Az önálló tettesség fogalma nem függetleníthető a különös rész egyes törvényi tényállásaitól. A jogalkotó tipikusan részesi for-

mákat (felbujtás, bűnsegély) önálló bűncselekménnyé fogalmazhat, s ilyenkor a tevékenységet megvalósító személy tettes annak ellenére, hogy egy másik személyt vesz rá a bűncselekmény elkövetésére, vagy segít a bűncselekmény elkövetésében. Ennek a törvényi rendezésnek büntetőpolitikai indoka van. A törvényalkotó a felbujtót vagy a bűnsegédet bizonyos bűncselekményeknél súlyosabban kívánja büntetni, mint a tettest, s ezt a büntetőpolitikai célkitűzést juttatja kifejezésre külön törvényi tényállás szerkesztésével. Egészen kivételesen az is előfordul, hogy a cselekmény elkövetőjét a jogalkotó nem akarja büntetéssel sújtani, s csak az egyébként tipikusan részesi magatartás von maga után büntetőjogi szankciót. Diszpozíciószerű magatartást tanúsít, tehát tettesként felel például a magyar jog szerint az öngyilkosságban közreműködő (rábíró vagy segítő), de nem felelős büntetőjogilag az a személy, aki az öngyilkosságot megkísérelte.

Nem feltétele az önálló tettesség megállapításának a teljes törvényi tényállás megvalósítása. Önálló tettes az is, aki a bűncselekmény elkövetését megkísérelte.

3. A közvetett tettesség.

A 19. század második felétől elsősorban a német büntetőjog-tudomány foglalkozott behatóan a közvetett tettesség problémájával. E kategória az önálló tettesség és a felbujtás között helyezhető el. Annyiban hasonlít az önálló tettességhez, hogy a közvetett tettes is eszközt használ fel a bűncselekménye elkövetésére. A felbujtáshoz pedig azért hasonlít, mert a felhasznált eszköz egy másik ember. Egyes jogok ezt a jellegét szem előtt tartva a közvetett bűnelkövetést nem a tettesség, hanem a felbujtás válfajának tekintik.

A közvetett tettesség lényege, hogy a bűncselekmény elkövetési magatartását — a diszpozíciószerű magatartást — olyan személy valósítja meg, aki ezért a cselekményért nem felelős, de létezik egy másik olyan személy, aki tudatosan megszervezte a bűnelkövetést.

A közvetett tettesség bonyolult elkövetési mód, mert a közvetett tettesnek nemcsak a bűncselekmény elkövetését kell kitervelnie, hanem gyakran azt a módot is, ahogy a másik személyt eszközzé teszi a bűncselekmény elkövetésében. A közvetett tettességnek három típusát lehet elhatárolni attól függően, hogy a felhasznált személy milyen okból nem felelős a megvalósult bűncselekményért. Az a személy, aki az elkövetési magatartást tanúsítja, lehet *a)* büntetőjogilag általában vétőképtelen (elmebeteg, gyerek), *b)* az adott esetben más ok miatt egyáltalán nem felelős (fenyegetés, megtévesztés hatása alatt álló), *c)* más, enyhébb bűncselekményért felelős személy.

Az általában vétőképtelen személy felhasználása hasonlít leginkább a felbujtáshoz. Ilyenkor a közvetett tettes ugyanazt a rábíró magatartást tanúsítja, mint a felbujtó, tehát más személyt vesz rá bűncselekmény elkövetésére. Azok a büntetőjogok, amelyek nem tekintik a járulékosságot a részesség feltétlen ismérvének, a közvetett tettesség helyett a felbujtást állapítják meg. A nálunk uralkodó elmélet szerint a felbujtást az zárja ki, hogy nincs a bűncselekménynek közvetlen tettese, ennek hiányában pedig részességet sem lehet megállapítani.

A közvetett tettesség további két típusánál a közvetett tettes nem egyszerűen felhasználja a meglevő adottságot, a másik személy vétőképtelenségét, hanem maga teremti meg a vétőképtelenséghez hasonló helyzetet, olyan többlet-tevékenységet kifejtve, amivel kizárja, vagy korlátozza a közvetlen elkövető felelősségét.

A közvetett tettes többlet-tevékenysége lehet például ellenállhatatlan kényszer alkalmazása. Ilyen kényszer alkalmazásakor a közvetlen elkövető tudja ugyan, hogy bűncselekményt valósít meg, de az ellenállhatatlan kényszer miatt nem felelős a cselekményéért. A felelősségét kizárhatja az olyan megtévesztés is, amelynek hatása alatt a közvetlen elkövető azzal sincs tisztában, hogy magatartása bűncselekmény és a tévedése nem róható fel.

Ha a közvetlen elkövető a közvetett tettes megtévesztő magatartása folytán bizonyos tények tekintetében tévedésben van, de tévedése felróható, akkor gondatlan bűncselekményért felelős. Pl. a közvetett tettes egy élesre töltött revolvert tudatosan azzal ad át a közvetlen elkövetőnek, hogy az csak vaktölténnyel van megtöltve és rábeszéli, hogy a revolvert elsütve, ijesszen meg egy harmadik személyt. Ha a lövés halált okozott, a közvetett tettes szándékos emberölésért felelős. A közvetlen tettes szándékos emberölésért ugyan nem vonható felelősségre, de — ha a körülmények a gondatlanságát igazolják — a gondatlan emberölésért igen.

A közvetett tettesség annyiban többes bűnelkövetési forma, hogy legalább két személy vesz részt a bűncselekmény megvalósításában, de a bűncselekmény objektív és szubjektív elemei a két személy között olyan mértékben megoszlanak, hogy ez a megoszlás kizárja a társtettesség megállapítását. A bűncselekmény objektív elemét — a diszpozíciószerű magatartást — a közvetlen elkövető valósítja meg, de nála hiányzik vagy nem teljes a szubjektív oldal. A közvetett tettesnél a szubjetív oldal ugyan teljes, de tényállási elemet egyáltalán nem valósít meg. A szubjektív és az objektív oldal kapcsolata pedig nélkülözhetetlen feltétele a társtettességnek.

4. A társtettesség.

Társtettesség akkor jön létre, ha a bűncselekményt legalább két személy úgy követi el közösen, hogy a közös bűnelkövetés tudati elemei sem hiányoznak.

Attól az időtől kezdve, hogy a komplott intézménye felbomlott és kialakult a tettesség, valamint a részesség fogalma, vitás, hogy a társtettesség melyik bűnelkövetési kategória alá vonható. A 19. század végén a társtettességet még általában részességnek tekintették, ma már viszont inkább a tettességhez sorolják. Napjainkban a tételes jogok többsége a tettesség keretében szabályozza a társtettességet.

A mai magyar tételes jogban, jogalkalmazásban és elméletben egyaránt elfogadott felfogás szerint társtettesség akkor valósul meg, ha két vagy több személy mind alanyi, mind tárgyi szempontból együttműködik a bűncselekmény elkövetésében.

Alanyi oldalon az együttműködés azt jelenti, hogy a bűncselekményt közös elhatározással, akarategységben valósítják meg. Mindegyik elkövető tudja, hogy milyen bűncselekményt követnek el közösen, hogy a bűncselekményt közösen követik el és a bűncselekmény megvalósítását kívánják, vagy legalábbis beletörődnek abba, hogy közös magatartásuk bűncselekményt valósít meg.

A közös tudat hiányára tekintettel nem jön például létre társtettesség abban az esetben, ha a bántalmazás során az egyik elkövető az előzetes megállapodástól eltérően kést vesz elő és megöli a sértettet.

Tárgyi oldalon az együttműködés azt jelenti, hogy mindegyik elkövető részt vesz a törvényi tényállás megvalósításában. Nem vitatott a társtettesség, ha mindegyik elkövető csak egy-egy tényállási elemet valósít meg. Például az egyik erőszakot alkalmaz, lefogja a sértettet, a másik pedig közösül vele. Vitatott azonban már az értékelés, ha mindegyik elkövető a teljes tényállást megvalósította; például, ha az előzetes megbeszélésnek megfelelően ketten lőnek a sértettre, és mindegyik találat önmagában is halált eredményezett volna. Az uralkodó álláspont érvelésének a lényege, hogy a többes bűnelkövetés fokozott veszélyességét nem csökkenti a teljes tényállás megvalósítása, ezért az elkövetők társtettesek. Más álláspont szerint viszont ilyenkor nem társtettesség, hanem többes tettesség valósul meg, mert a társtettesség lényegéhez tartozik a tevékenységek egymást kiegészítő jellege is.

Vitatott az irodalomban, hogy azoknak a bűncselekményeknek, amelyeknek tettese valamilyen, a törvényben meghatározott természetes vagy jogi tulajdonsággal rendelkező személy, társtettese is csak ilyen tulajdonsággal rendelkező elkövető lehet-e. Például, ha nő alkalmazza az erőszakot egy másik nőn annak érdekében, hogy férfi azzal közösüljön, vagy ha hivatalos személlyel együtt bántalmazza valaki a sértettet. A nálunk uralkodó álláspont szerint a tényállási elem megvalósítására tekintettel (erőszak alkalmazása, bántalmazás) társtettesként elkövetheti a delictum propriumot az olyan személy is, aki nem rendelkezik a természetes vagy jogi tulajdonsággal. A kisebbségi álláspont sem a szubjektivisták által hivatkozott animus socii alapján utalja a cselekményt a részesi tevékenység körébe. Érvelésének a lényege az, hogy a diszpozícióban írt speciális szabály kivételként érvényesül a generális rendelkezéssel szemben.

A társtettességnek arra a szubjektív ismérvére tekintettel, hogy az elkövetők tudatában vannak a bűncselekmény közös elkövetésének, az uralkodó felfogás a gondatlan bűncselekményeknél kizártnak tartja a társtettességet. Abban az esetben, ha gondatlan bűncselekményt együtt követnek el (pl. építkezési állványról ketten dobnak le egy tárgyat körültekintés nélkül és sérülést okoznak), önálló tettességet vagy többes tettességet (Nebentatherschaft) állapítanak meg. Ismeretes azonban olyan nézet is, amely éppen a fenti példában nem tartja kizártnak a társtetteskénti elkövetést. Ez a kisebbségi álláspont arra hivatkozik, hogy az elkövetők ugyan a bűncselekmény közös elkövetésével nincsenek tisztában — nem tudják, csak kellene tudniok, hogy kárt fognak okozni —, de a cselekményt közösen követik el és a cselekmény közös elkövetésével tisztában is vannak.

A magyar bírói gyakorlat a gondatlan bűncselekményeknél ugyan nem, de akkor már állapított meg társtettességet, amikor többen szándékosan bántalmazták a sértettet, és a halálos eredmény tekintetében az elkövetőket gondatlanság terhelte. A sértett szándékos bántalmazását mint közösen elkövetett bűncselekményt az elkövetők tudata átfogta, tehát tisztában voltak a közös bűnelkövetéssel. A káros eredmény pedig nem excessus következménye volt. Excessus címén nem jön létre ugyanis társtettesség arra a bűncselekményre nézve, amelyet az egyik tettes a megállapodástól eltérően követ el.

Bizonyos bűncselekményeknél a több személy előzetes megegyezése sem eredményez társtettességet, mert annyi bűncselekmény valósul meg, ahányan azt elkövetik. Például, ha többen megegyeznek a hamis vallomás megtételére, annyi rendbeli hamis tanúzást követnek el, ahányan a hamis vallomást megtették.

III. A részesség. 1. A részesség közös jellemzői. 2. A felbujtás. 3. A bűnsegély. 4. A részesek büntetése.

1. A részesség közös jellemzői.

A részesség általános ismérveinek kialakítása szorosan összefügg a tettesség fogalmával. Az objektív és a szubjektív elméleteknek a tettességről vallott felfogásából következik a részességgel kapcsolatos álláspontjuk. A feltételegyenlőségi okozatosságot valló elméletek képviselői nem látnak objektív különb-

séget az idegen dolgot a házból ténylegesen kihozó és az ez idő alatt őrt álló, „falazó" elkövető magatartása között, mindkettőt a lopás okának tekintik. Ha mindkettőnek érdekében állt a cselekvés (osztoztak a lopott holmin), akkor mindkettő tettes, ha az egyikük animus auctoris-szal, a másik animus socii-val cselekedett, akkor az előbbi a tettes, az utóbbi pedig a részes.

Az okkiválasztási elmélet hívei megkülönböztetik a bűncselekmény okát és a bűncselekmény elkövetését könnyítő feltételt. Szerintük a bűncselekmény oka a tettesi tevékenység, a feltétele pedig a részesi tevékenység. Az ok és a feltétel azonban csak akkor határolható el egymástól kétségtelenül, ha a bűncselekmény oka a diszpozíciószerű magatartás, s minden egyéb részvételi forma a feltétel alá vonható. A diszpozíciószerű magatartást pedig a törvény határozza meg. Ebből a tényből többen arra a következtetésre jutnak, hogy a részesség nem elméleti, hanem tételesjogi kategória, és mindig attól függ, hogy a tételes jog miként rendelkezik. Ezért tagadják a tettesség és a részesség megkülönböztetésének elméleti lehetőségét és jogosultságát.

Az kétségtelen, hogy a tételes jognak befolyása van a tettesség és a részesség elhatárolására, mert mint láttuk, a diszpozíció tipikusan részesi tevékenységet tettesi magatartásként szabályozhat, mégis az elmélet felismerheti és rendszerezheti azokat az ismérveket, amelyek a részességet jellemzik.

Jogfejlődésünk mai szakaszában a társtettességet nem tekintjük részességnek, s ma már ugyancsak nem minősül részességnek a bűncselekmény befejezése után nyújtott segítség, a bűnpártolás. Ha nem tartozik a részességbe a társtettesség és a bűnpártolás, akkor a részesség közös ismérvei csupán a felbujtásra és a bűnsegélyre alakíthatók ki.

A részesség legfőbb jellemzője a tettes tevékenységének előmozdítása. A tettes tevékenységének előmozdításából következik a részesség járulékossága. A járulékosság egyrészt azt jelenti, hogy részesség tettesség nélkül nem létezik, részesi magatartás csak olyan tevékenységhez kapcsolódhat, amelynek alanya büntetőjogilag vétőképes személy, aki az elkövetett bűncselekményért felelős. A járulékosság másrészt azt jelenti, hogy a részesi cselekménynek a tettesi alapcselekményhez kell kapcsolódnia, mégpedig a bűncselekmény befejezése előtt. A részesség szempontjából releváns tettesi alapcselekmény legalább megkísérelt vagy befejezett szándékos bűncselekmény.

Ha a diszpozíciószerű magatartást olyan személy tanúsítja, aki egyáltalán nem felelős vagy nem szándékos bűncselekményért felelős, akkor a látszólag részes a bűncselekmény közvetett tettese. Például, ha az orvos úgy tudja, hogy gyógyszert ad a betegnek, de a közreműködő ápoló felismeri, hogy a fiolában méreg van, az ápoló a szándékos bűncselekmény közvetett tettese.

Nem eleme viszont a járulékosságnak a tettes tényleges megbüntetése. A múlt század közepéig az angol bíróságok a részeseket sem ítélték el, ha a tettes kilétére nem derült fény. Napjainkban már általánosan elfogadott, hogy a tettes tényleges megbüntetése nem feltétele a részesek felelősségrevonásának. Ugyancsak nem hat ki a tettes büntethetőségének megszűnése (halál, kegyelem stb.) sem a részesekre.

A részesség a bűncselekmény befejezése előtt kapcsolódik a tettesi alapcselekményhez. A felbujtás mindig megelőzi a bűnelkövetést és rendszerint a bűnelkövetés gondolatát is a felbujtó teremti meg a tettesben. A bűncselekmény elkövetéséhez nyújtott segítség pedig a dolog természetéből következően a befejezés előtti magatartás. A bűncselekmény befejezése után nyújtott segítség akkor értékelhető részességként, ha a részes a későbbi segítségnyújtást még a befejezés előtt kilátásba helyezte, s ez erősítette a tettes szándékát a bűncselekmény elkövetésére.

Mivel a részesség csak bűncselekményhez kapcsolódhat, a jogos védelemben levőnek nyújtott segítség nem bűnsegély, mert az alapcselekmény sem bűncselekmény. Nem jön létre részesség akkor sem, ha a tettes nem kísérelte meg a bűncselekmény véghezvitelét, kivéve természetesen, ha már az előkészület is büntetendő. Mindaddig, amíg a tettes a véghezvitelt nem kezdi meg, a felbujtó tevékenysége általában irreleváns, s csak kivételesen önálló, más bűncselekmény. Néhány esetben a törvény az eredménytelen felbujtást is büntetni rendeli. Például, ha a tanú a rábeszélés ellenére sem tesz hamis vallomást, az eredménytelen felbujtó önálló bűncselekmény, a hamis tanúzásra rábírás elkövetéséért felelős.

A részesség szándékos bűnelkövetési forma, s ez azt jelenti, hogy a részesnek tisztában kell lennie azzal, hogy milyen bűncselekmény elkövetéséhez nyújt segítséget. Ha az őr nem teljesíti a kötelességét, de nem tudja, hogy a mulasztást kihasználva a tettes lopást követ el, az őr a lopásnak nem részese, legfeljebb más bűncselekményt valósít meg.

Általános ismérve még a részességnek, hogy a delictum proprium részese lehet az olyan személy is, aki nem rendelkezik a természetes vagy jogi tulajdonsággal. Ennek az elvnek megfelelően nő is felbujthat férfit erőszakos nemi közösülésre, vagy nem hivatalos személy hivatalos személyt valamilyen hivatali bűncselekmény elkövetésére.

2. A felbujtás.

A felbujtás fogalma alig több mint egy évszázada alakult ki. A római jog még a tettes-hez hasonlóan auctor-nak nevezte a felbujtót is, s a középkori germán jogok a bűnszerző (Urhe-

ber) fogalma alá vonták a tettessel együtt. A 19. század büntető törvénykönyvei különbözőképpen ugyan, de már meghatározták a felbujtás fogalmát. Először még részletezték azokat a módokat (ajándék, ígéret, fenyegetés stb.), amelyekkel a felbujtó valakit rávesz bűncselekmény elkövetésére, később azonban már csak a felbujtás lényegét írták le, a más személyek bűncselekmény elkövetésére való rábírását.

A rábírás a másik személyre gyakorolt pszichikus ráhatás. A pszichikus ráhatásnak olyan sokféle módja lehetséges, hogy a modern tételes jogok még példálózva sem sorolják fel azokat. A büntetőjog-tudomány sem a különféle módokat rendszerezi, mert közömbös, hogy ajándékkal vagy fenyegetéssel, előny vagy hátrány kilátásba helyezésével, értelmi vagy érzelmi ráhatással vette-e rá a felbujtó a tettest a bűncselekmény elkövetésére.

A rábírás azonban nem gyakorolhat olyan erős pszichikus hatást a tettesre, amely az önálló akaratképzést kizárja (pl. ellenállhatatlan fenyegetés), mert ez esetben a tettes nem felelős, és a rábíró nem felbujtó, hanem közvetett tettes.

A felbujtás csak akkor jön létre, ha a rábírásnak, a pszichikus hatásnak volt a következménye az, hogy a tettes a bűncselekmény elkövetését elhatározta, tehát a felbujtói tevékenység döntően motiválta a tettest az akaratkialakításban. A motiváció akkor döntő, ha a tettes anélkül nem követte volna el a bűncselekményt. Ha a tettesben a motivációtól függetlenül kialakult már a szándék a bűncselekmény elkövetésére, a pszichikus ráhatás — ha szándékerősítő volt — pszichikai bűnsegélynek minősül.

A felbujtás általában meghatározott személynek, de minden esetben meghatározott bűncselekmény elkövetésére rábírása. Megvalósul a felbujtás akkor is, ha a felbujtó több embert (csoportot) beszél rá bűncselekmény elkövetésére, és a több személyből akár csak egynél a rábeszélés eredményes volt. Elengedhetetlen feltétele azonban a felbujtás megállapításának, hogy az meghatározott bűncselekmény elkövetésére történjék, mert általában bűncselekmény elkövetésére felhívás nem felbujtás, hanem más önálló bűncselekmény.

A felbujtás szándékos bűnelkövetés és csak szándékos bűncselekményhez kapcsolódhat. A felbujtó szándéka összetettebb, mint a tettesé, mert a felbujtónak tudnia kell, hogy *a)* a tevékenysége rábírás, tehát a tettest döntően motiválja bűncselekmény elkövetésére, *b)* a rábírás hatására a tettes milyen szándékos bűncselekményt fog megvalósítani.

A felbujtó szándékáról elmondottak fogalmilag kizárják a gondatlan felbujtást. Előfordulhat ugyan, hogy valaki felelőtlenül elmondja egy biztonsági berendezés hatástalanításának a módját és ennek ismeretében határozza el magát a tettes a betörésre. A felvilágosítás esetleg döntően motiválta a tettest, de mivel hiányzik a szándékos pszichikai ráhatás, a rábírás, a magatartás nem minősül felbujtásnak. Ha viszont a tettes gondatlan bűncselekményt valósít meg, de a rábíró szándéka irányította a tettesi tevékenységet, akkor közvetett tettességgel állunk szemben.

A járulékosság elvéből következik, hogy a felbujtás csak akkor büntetendő, ha a tettes elkövette, vagy legalábbis megkísérelte azt a bűncselekményt, amelyre felbujtották. Egyes jogok szerint a felbujtót a kísérlet szabályai alapján kell felelősségre vonni, ha a tettes nem kísérelte meg a bűncselekmény elkövetését, de a felbujtó a rábíró magatartást befejezte. A magyar büntetőjogban az eredménytelen felbujtás általában nem releváns magatartás. Kivételesen, ha az alapbűncselekménynek az előkészülete büntetendő, az eredménytelen felbujtás előkészületet valósíthat meg. További kivételt képeznek az olyan törvényi tényállások, amelyek az eredménytelen felbujtást önálló bűncselekményként rendelik büntetni (például hamis tanúzásra rábírás).

A járulékosság elvéből következik az is, hogy nem bűncselekmény a vélt (putatív) felbujtás. Putatív felbujtás valósul meg, ha a felbujtó azt hiszi, hogy bűncselekmény elkövetésére bír rá valakit, holott az a magatartás, amelyre rábír, nem képez bűncselekményt (például a 18. életévet betöltött személyek közös beleegyezéssel végrehajtott természetleni fajtalansága).

Ha a tettes más bűncselekményt is elkövet (excessus mandati), a felbujtó ezért nem, csak azért felelős, amire a rábírás történt.

3. Bűnsegély.

A bűnsegély fogalma együtt alakult ki a felbujtás fogalmával, s lényege a bűncselekmény tettese számára történő segítségnyújtás. Az objektív elmélet a bűnsegélyt azzal a negatívummal jellemzi, hogy a bűnsegéd nem valósít meg törvényi tényállási elemet. A megközelítésnek ez a módja azzal jár együtt, hogy az értékelés döntően az adott törvényi tényállás elemeitől függ. Ha létezik a lopásnak olyan minősített esete, amelynél a jogtalan behatolás tényállási elem, akkor az az elkövető is társtettes, aki a behatolásban részt vesz, de az elvételhez csak segítséget nyújt. Ilyen diszpozíció hiányában a magatartás csupán bűnsegélyként értékelhető.

A legtöbb szubjektív elmélet a feltételegyenlőségi okozatosság alapján aszerint határolja el a tettességet a részességtől, hogy az elkövető animus auctoris-szal vagy animus socii-val cselekedett-e, s nincs ezek szerint annak jelentősége, hogy az előbbi példánál említett jogtalan behatolás szerepel-e a diszpozícióban.

A büntetőjogszabály csak esetenként, de az elmélet rendszerint megkülönbözteti a fizikai és a pszichikai bűnsegélyt. A megkülönbözte-

tésnek elsősorban az a jelentősége, hogy a fizikai bűnsegélyt a társtettességtől, a pszichikait pedig a felbujtástól kell elhatárolni. A fizikai és a pszichikai bűnsegély gyakran együtt valósul meg, s a pontos elhatárolásuk ilyenkor nem is lehetséges. Ha például a bűnsegéd felvilágosítást nyújt a zár szerkezetéről és egyben a szükséges kulcsokat is átadja, tulajdonképpen a bűnsegély mindkét formáját megvalósította. Jelentős viszont, hogy hol vonjuk meg a határt a fizikai bűnsegély és a társtettesség, valamint a pszichikai bűnsegély és a felbujtás között.

A fizikai bűnsegély és a társtettesség elhatárolását az objektív elmélet a tényállási elem megvalósítása alapján végzi el. Lényegesen bizonytalanabb a pszichikai bűnsegély és a felbujtás elhatárolása, mert itt azt kell megállapítani, hogy a pszichikus hatás döntően motiválta-e, vagy csak befolyásolta a tettes elhatározását. A döntő motívum, illetőleg a szándékerősítés megkülönböztetése csak az adott eset valamennyi körülményének mérlegelésével lehetséges. Ennél az elhatárolásnál az objektív elmélet sem tesz mást, mint az elkövető szubjektumára von következtetést. A következtetés nemcsak a tettes tudatára vonatkozik, hanem a tettes és a felbujtó tudatának kapcsolatára is. Tehát nemcsak a szándékerősítést vagy a döntő motívumot kell felismerni, hanem azt is, hogy a részes tisztában volt-e azzal, hogy magatartása a tettes elhatározását döntően motiválta, vagy csupán a szándékát erősítette. Ennek a bonyolult és bizonytalan elhatárolásnak azokban a jogokban kisebb a jelentősége, amelyek parifikálják a felbujtó és a bűnsegéd büntetését.

A bűnsegéd általában tevékenységgel nyújt segítséget, s a tevékenységnek olyan sokféle változata lehetséges, hogy a kódexek még a példálózó felsorolástól is eltekintenek. Kivételesen mulasztással is lehet segítséget nyújtani, ha a bűnsegéd olyan kötelezettségének nem tesz eleget, amelynek teljesítése akadályozta volna a bűncselekmény elkövetését.

A bűnsegély akkor szándékos, ha a bűnsegéd tudja, hogy *a)* a tettes milyen szándékos bűncselekményt követ el, vagy akar elkövetni, *b)* magatartásával ennek a bűncselekménynek az elkövetését elősegíti.

Ha tehát valaki objektíve ugyan segítséget nyújt bűncselekmény elkövetéséhez, de azt nem szándékosan, hanem gondatlanul teszi, magatartása nem bűnsegély.

A segítséget a bűnelkövetés gondolatának kialakulásától kezdve a bűncselekmény befejezéséig lehet nyújtani. A bűncselekmény befejezése után nyújtott segítség már önálló bűncselekmény, bűnpártolás és ezt a legtöbb kódex nem tekinti részességnek. Ha viszont a bűnpártolást a bűncselekmény befejezése előtt megígérték, akkor pszichikai bűnsegélyként részesi magatartássá válik.

A bűnsegély járulékosságából következik, hogy az csak akkor releváns magatartás, ha a tettes a bűncselekmény véghezvitelét legalább megkezdte. Ha az előkészület büntetendő, akkor az ehhez nyújtott segítség is pönalizált tevékenység.

Nem felel a bűnsegéd az excessusért, tehát ha a tettes más súlyosabb bűncselekményt követ el, mint amihez a segítséget kapta. Ha például a tettes a betörőszerszámokat a bűnsegéd tudomása nélkül emberölésre használja fel, a bűnsegéd ezért nem felelős.

4. A részesek büntetése.

Az intézmény kialakulása óta a részesek büntetésének nem a jogalapja, hanem a mértéke a vitatott kérdés. A tételes jogok a felbujtót általában a tettesre előírt büntetési tétellel fenyegetik (parifikáció), s ezt a megoldást az elmélet sem vitatja. A modern büntetőjogokban nem érvényesül az az egyházjogi szemlélet, amely a felbujtót súlyosabban kívánta büntetni, mint a tettest. Az egyházjogi szemlélet szerint a felbujtót két bűncselekmény terheli, egyrészt amelyet a tettes elkövetett, másrészt pedig a tettes bűnözővé tétele, a lélekgyilkosság. Az azonban a gyakorlatban előfordul, hogy a büntetési kereten belül a bíróság súlyosabb büntetést szab ki a felbujtóra, mint a tettesre.

Az elméletben széles körben vitatják a bűnsegéd büntetésének a mértékét. Egyesek büntetőpolitikai és etikai érvek alapján állítják, hogy a bűnsegédet enyhébben kell büntetni, mint a tettest és a felbujtót. Az elméleti érvelés hatására néhány kódex kötelezően enyhébb büntetést ír elő a bűnsegélyre. Hatályos jogunk a büntetési tétel felső határát parifikálja, de speciális rendelkezéssel a büntetési keret alsó határának átlépésére ad lehetőséget. A parifikáció ellenére az ítélkezésben a felbujtást általában súlyosabb részesi formának tekintik, mint a bűnsegélyt.

Kivételesen előfordul, hogy a konkrét esetben a bűnsegéd a tettessel azonos jelentőségű magatartást tanúsít a bűnelkövetésben. A tételes jogban ugyan nem, de az elméletben a parifikáció tagadásával szoros összefüggésben kialakították a fősegéd fogalmát. A fősegéd alatt azt az elkövetőt értették, aki nem vesz részt a bűncselekmény véghezvitelében, de olyan segítséget nyújt, amely nélkül a bűncselekményt nem lehetne megvalósítani. A fősegéd fogalmának az a jelentősége, hogy a tettessel azonos büntetést lehessen erre az elkövetőre is alkalmazni.

Néhány bűncselekmény részesi magatartását a törvényhozó a társadalomra károsabbnak tartja, mint a tettesi tevékenységet, s külön törvényi tényállásokban ezeket a magatartásokat a tettesénél súlyosabb büntetési tétellel fenyegeti (például üzletszerű kéjelgésre rábírás és az üzletszerű kéjelgés elősegítése).

IV. A csoportos bűnelkövetés és a bűnkapcsolat. 1. A csoportos bűnelkövetés formái. 2. A bűnkapcsolat formái.

1. A csoportos bűnelkövetés formái.

A bűnelkövetés veszélyességét fokozza, ha többen vesznek részt a bűncselekmény megvalósításában. A csoportos bűnelkövetés fokozott veszélyességét több tényezőre lehet visszavezetni. Ez a forma szervezettebb végrehajtást tesz lehetővé, rendszerint nagyobb kárt okoz, s a résztvevők elszántságát is fokozza. Tapasztalat, hogy a csoportos bűnelkövetésben gyakran olyan személyek is részt vesznek, akik egyedül — akár félelemből, akár más ok miatt — nem követtek volna el bűncselekményt. A csoportos bűnelkövetésben rejlő ezeket a veszélyeket mind a törvényhozó, mind a jogalkalmazó értékeli.

A törvényhozói értékelésnek rendszerint az a módja, hogy az ilyen bűnelkövetést minősítő körülményként szabályozza és súlyosabb büntetés alkalmazását írja elő. Ez történhet úgy, hogy meghatározza a bűnelkövetés bizonyos formáját (pl. bűnszövetség), de úgy is, hogy magához a csoportos elkövetés tényéhez fűz súlyosabb szankciót, függetlenül attól, hogy az elkövetők előre megszervezték-e a bűncselekmény megvalósítását.

Azoknak a bűncselekményeknek az elbírálásánál, amelyeknél a törvény külön nem rendelkezik, a bírói gyakorlat alkalmazza a fokozott szigort, ha többen együtt követték el a bűncselekményt.

A társas bűnelkövetés az ad hoc csoporttól a szervezett bandáig többféle formában megvalósulhat. A szervezett bűnözés irányítója a bűnszervező. A bűnszervező fogalmát a tételes jog csak kivételesen ismeri, s az elmélet azt a személyt érti ezen, aki a bűncselekményt kiterveli, a végrehajtást irányítja, vagy létrehozza és vezeti a csoportot a bűncselekmény elkövetésére. A bűnszervező büntetéséről néhány kódex általános rendelkezést is tartalmaz, de az is előfordul, hogy a törvény csak bizonyos súlyos bűncselekményeknél rendelkezik a különös részben a szervező és a vezető súlyosabb büntetéséről.

A csoportos bűnelkövetésnek a legszervezettebb formája a bűnbanda. A bűnbanda olyan csoport, amely előre meg nem határozott bűncselekmények elkövetésére alakult. A szervezett bűnözésnek ez a formája a hazai viszonyaink között nem létezik, s a jog nem is rendelkezik róla.

Kevésbé szervezett a csoportos bűnelkövetésnek az a módja, amelyet a kódex bűnszövetségnek nevez. Bűnszövetség akkor létesül, ha két vagy több személy egy vagy több, de meghatározott bűncselekmény elkövetésében megegyezik és egy bűncselekmény elkövetését legalább megkísérlik. A bűnszövetségben részvétel tulajdonképpen előkészületi cselekmény (közös elkövetésben megállapodás), tehát azoknál a bűncselekményeknél, amelyeknek az előkészület büntetendő, a bűnszövetségben való részvétel előkészület címén akkor is büntethető, ha egyetlen bűncselekmény végrehajtását sem kezdték meg.

A bűncsoport a legkevésbé szervezett ad hoc jellegű társas elkövetés, s azt fejezi ki, hogy többen (legalább négyen) vesznek részt a bűncselekmény elkövetésében. Az ilyen elkövetési módot a törvényalkotó néhány esetben minősített esetként szabályozza.

2. A bűnkapcsolat formái.

A bűnkapcsolat két formája: a bűnpártolás és a feljelentési kötelezettség elmulasztása. Ismeretes még olyan álláspont, amely a segítségnyújtás elmulasztását szintén bűnkapcsolatként fogja fel, mert értelmezése szerint a segítségnyújtási kötelezettség esetenként a bűncselekmény megakadályozásának a kötelezettségét is magában foglalja.

A bűnpártolás a már elkövetett bűncselekményhez kapcsolódó magatartás. A személyi bűnpártolás a bűnelkövetőnek nyújtott segítség a felelősség alóli mentesülésre, a tárgyi bűnpártolás pedig a bűncselekményből származó előny biztosításában való közreműködés. Azokban a jogokban, amelyek a bűnpártolást nem részesi magatartásként szabályozzák, lényeges, hogy a bűnpártoló a segítséget ne a bűncselekmény befejezése előtt helyezze kilátásba, mert az előre ígért segítség szándékerősítésnek és ezzel pszichikai bűnsegélynek minősül.

Néhány súlyosabb bűncselekménnyel kapcsolatban a törvény a feljelentési kötelezettség elmulasztását is pönalizálja. A feljelentési kötelezettség nemcsak befejezett vagy megkísérelt bűncselekményre, hanem a bűncselekmény előkészületére is vonatkozhat. Ha a bűncselekmény befejezése előtt megígérik a tettesnek a feljelentési kötelezettség elmulasztását, akkor az a szándékerősítésre tekintettel részesi magatartásként értékelhető.

A büntető kódexek nem egyformán rendelkeznek arra nézve, hogy a hozzátartozókat mennyiben terheli felelősség a bűnpártolásért és a feljelentési kötelezettség elmulasztásáért. Az mindenesetre megállapítható, hogy a felelősségük általában korlátozottabb, mint a kívül álló harmadik személyé.

Irodalom: *Kádár* Miklós—*Kálmán* György: A büntetőjog általános tanai. Bp. 1966.; *Losonczy* István: A tettesség és a részesség a büntetőjog rendszerében. Bp. 1966.

Kursz szovjetszkogo ugolovnogo prava. Csaszt obscsaja. Tom. 1. Red. Beljaev, N. A.—Sargorodszkij, M. D. Leningrad, 1968.

Bouzat, P.—*Pinatel*, J.: Traité de droit pénal de criminologie. Tome 1. Droit pénal général. Paris, 1970.; *Baumann*, J.: Strafrecht. Allgemeiner Teil. 4. Aufl. Bielefeld, 1966.

Wiener A. Imre

BŰNÖSSÉG: I. A bűnösség fogalma; helye a bűncselekmény-fogalom rendszerében (458.) — II. A bűnösség alakzatai (460.) — III. A tévedés tana (464.) — IV. A célzat és a motívum (467.)

I. A bűnösség fogalma; helye a bűncselekmény-fogalom rendszerében.

A jog által büntetéssel fenyegetett emberi cselekmények, a bűncselekmények alkotó elemei, fogalmi összetevői között a cselekmény társadalomra veszélyességén, tényállásszerűségén és büntetőjog-ellenességén kívül, tartalmi elemként szerepel az emberi cselekmény bűnössége is. A bűnösség a bűncselekmény-fogalom általánosított, elméleti keretét adó ún. általános törvényi tényállás alanyi oldalát, azaz a szubjektív oldalt jellemző elemeknek az összessége. Ezeken az elemeken azokat a törvényi előfeltételeket érti a büntetőjog tudománya, amelyek az elkövető tudatában léteznek, a személyéből fakadnak, vagy azt jellemzik. Ilyen, minden bűncselekménynél megkívánt elem tehát a bűnösség.

A „bűnösség" kifejezésnek több jelentése is ismeretes a jogban. Az egyik jelentése a bűnösség ún. eljárásjogi fogalmát takarja, amelynek értelmében a bűnösség megállapítása nem egyéb, mint annak a bírói kimondása, hogy egy adott személyre egy adott bűncselekmény elkövetése rábizonyosodott. Az eljárásjogi terminológia szerint tehát a büntetőjogi felelősség megállapítása, az elkövetés bizonyítottságának a kimondása alkotja a bűnösség megállapítását. Ebben az értelmében a bűnösség-fogalom csak a büntető ítéletek rendelkező részében fordul elő (amidőn valamilyen bűncselekményben az elkövetőt a bíróság bűnösnek mondja ki), ezért e fogalom jelentéstartalmának bővebb tárgyalását itt mellőzzük. (→ *Büntető eljárás lefolytatása*)

Bűncselekménytani értelmében a bűnösség-fogalom annyit jelent, hogy az elkövető a társadalomra veszélyes, büntetőjog-ellenes és tényállásszerű magatartásáért csak akkor vonható büntetőjogi felelősségre, ha cselekményét bűnösen tanúsította, vagyis akkor, ha e magatartás neki szubjektíve felróható. A büntetőjog hosszú történelmi fejlődés során jutott el e követelmény bűncselekményi előfeltételként történő elfogadásáig. A korai büntetőjog ugyanis csupán az objektíve káros következmény tényleges előidézéséhez fűzte a büntetés alkalmazását (objektív felelősség). Az objektív felelősség elvének érvényesítése a mai büntetőjogok egyikében-másikában sem ismeretlen. Így például az angolszász jogrendszerekben elég széles körben ismert az ún. „strict liability" felelősségi elve. Ez annyit jelent, hogy az elkövető bűnösségétől, cselekménye szubjektív felróhatóságától, cselekvése eredményének előreláthatóságától függetlenül felelős az általa létrehozott káros következményekért, abban a körben, ahol a törvény vagy a precedensként elismert gyakorlat így rendelkezik.

A kivételektől eltekintve azonban általánosan elismert tétele a büntetőjognak, hogy büntetőjogi felelősséggel csak az a személy tartozik, aki a társadalomra káros következményt bűnösen idézte elő, tehát nem az objektív károsság, a jogtárgysértés vagy veszélyeztetés miatt felel pusztán, hanem a cselekményéhez őt fűző és rosszallást érdemlő pszichikus viszonya miatt. Ez az ún. bűnfelelősség vagy bűnösség elve, amely a modern büntetőjogokban, és így a szocialista büntetőjogban is, azt a tételt emeli törvényi erőre, hogy bűnösség nélkül nincs bűncselekmény sem.

A szocialista büntető-jogtudomány felfogása szerint, a mondottakból is következően, a bűnösség: a társadalomra veszélyes cselekmény és az annak elkövetője közti aktuális pszichikus viszony, amelynél fogva a cselekmény az elkövetőnek szubjektíve, azaz alanyilag felróható. A pszichikus viszony nem nélkülözi az értékelő mozzanatot, elemet sem, hiszen e viszonynak a társadalomra veszélyes eredményhez kell fűződnie és így ezen keresztül a magatartás társadalmi elvetendőségének megítélése is szerepet játszik a bűnösség megállapításában. A társadalmi elvetendőség, rosszallást érdemlőség tekintetében a szocialista büntetőjogtudomány abból a felfogásból indul ki, hogy egy cselekmény bűnös elkövetése a cselekvő személyében fennforgó motivációs hiba következménye. A cselekvés elhatározását és kivitelezését megelőző, hosszabb-rövidebb ideig tartó gondolati-tudati folyamat során ugyanis a bűnös cselekvés esetén nem merült fel, vagy ha felmerült: a cselekvéstől nem tartott vissza hatásosan az ún. közösségi motívum, a társadalmi elvárás tartalmának ismerete. A bűnösség e motivációs hibának mintegy következményeként jelenik meg a társadalmi értékelés szintjén. Elsődlegesen azonban az elkövetéskor fennforgó, az elkövetés időpontjára nézve vizsgálandó aktuális pszichikus viszony adja meg a bűnösség-fogalom tartalmát.

A bűnösség a tárgyalt értelemben kétségtelenül erkölcsileg is színezett, de ennek ellenére nem erkölcsi, hanem jogi fogalom. Mint ilyen, mindenkor biztosíték jellegű elemeket tükrözött a büntetőjogban, mert az objektív felelősség elve elleni fellépést alapozta meg. Jelentéstartalma azonban a történelmi fejlődés során számos változáson ment keresztül. A korai természetjog korlátlan akaratszabadságot feltételező bűnösség-fogalma csaknem teljesen egybeesett a cselekmény rosszallásának erkölcsi fogalmával. Csak a későbbi fejlődés során alakult ki, e fogalom helyét elfoglalva, a klasszikus büntetőjogi iskola ún. pszichológiai bűnösség-fogalma, amely szerint a bűnösség maga a pszichés viszony, amelynek még a cselekmény jogellenességére sem kell kiterjednie. E tanítás talaján és a pszichológiai bűnösség-fogalom

formalizmusát meghaladni kívánva alakult ki azután később az ún. normatív bűnösség-fogalom, amely a cselekmény szemrehányhatóságában vélte felfedezni a bűnösség lényegét, a mindenkori tudományos nézeteknek megfelelően mást és mást értve a szemrehányhatóság fogalmán. Ez a normatív bűnösség-fogalom általában az akarat hibás alakításában vagy alakulásában, az elkövető helytelen életmódjában, sőt esetleg az elkövető rosszallást érdemlő beállítódásában, érzületében, elvetendő jellemében kereste a bűnösség-fogalom tartalmát.

A legújabb burzsoá büntető-jogtudományi művek általában az ún. materiális bűnösségfogalmat dolgozzák ki. Ez a fogalom a következő négy elemből tevődik össze: *a)* a beszámítási képességből (amely egyesek szerint a bűnösségnek az eleme, mások szerint annak csupán előfeltétele), *b)* a szándékosság, *c)* a jogellenesség tudata vagy legalábbis e tudat lehetősége, végül *d)* az elvárhatóság (amelyet viszont korántsem ismer el minden szerző bűnösségi elemnek). A burzsoá bűnösségtanban az ún. finalitási elmélet vagy más szóval finális cselekménytan, a szándékosság elemét kiiktatja a bűnösség fogalmából és jogellenességi elemmé teszi, abból a meggondolásból kiindulva, hogy az emberi cselekmény célrairányzott lévén, az annak magját képező színtelen szándék-fogalom már magához a cselekmény-fogalomhoz is hozzátartozik és így nem sorolható a bűnösség fogalmi keretei közé. Vita van a burzsoá büntetőjog tudomány művelői között abban a kérdésben is, hogy a cselekmény jogellenességének a tudata ténylegesen vagy potenciálisan hozzátartozik-e a bűnösség elemeihez, vagy a jogellenesség tényleges tudata a szándékossághoz tartozik-e hozzá.

Mindezektől a tudomány-rendszerezési, de ugyanakkor a büntetőjog osztálytartalmát is nyíltan kifejezésre juttató vitáktól eltekintve a büntetőjog-tudomány egységes abban, hogy a bűnösség megléte, ilyen vagy olyan tartalommal bár, de mindenképpen hozzátartozik a bűncselekmény megvalósulásának az előfeltételéhez. A szocialista büntetőjog-tudomány következetesen képviseli azt az álláspontot, hogy a bűnösség aktuális (tényleges vagy potenciális) pszichés viszony, amely az elkövetőt az általa elkövetett cselekményhez, illetőleg e cselekmény eredményéhez fűzi. E bűnösségfogalom a pszichológiai bűnösség-fogalomhoz áll közel, attól azonban mégis abban különbözik, hogy nem színtelen lélektani fogalomnak tekinti a bűnösséget, hanem erkölcsi elemekkel átszőtt, sajátos büntetőjogi kategóriaként tárgyalja azt, amelynek fogalmához az elkövető tudattartalmát rosszalló értékítélet alá vonó szociáletikai megítélés is hozzátartozik. Mindebből következik, hogy a szocialista büntetőjog bűnösség-fogalma tulajdonképpen materiális bűnösség-fogalom, éppen úgy, mint ahogyan a szocialista büntetőjog a bűncselekmény-fogalomnak is materiális meghatározását nyújtja, nem leplezve e kategóriák osztálytartalmát sem.

Egyes szocialista szerzők arra is rámutatnak, hogy bár az említett értelemben felfogott bűnösség valóban a cselekmény alanyi rosszallást érdemlőségének a központi elemét alkotja, ahhoz, hogy a cselekmény az elkövetőjének felróható legyen, a büntetőjogi felelősséghez szükséges további szubjektív elemeknek is meg kell valósulniok. Ezért egyre több szerző helyezkedik arra az álláspontra, hogy a bűncselekmény fogalmi elemévé ne csupán a bűnösséget, hanem ennél tágabb kategóriát, a bűnösséget is felölelő felróhatóságot nyilvánítsuk. Ebben az értelemben most már elmondható, hogy a társadalomra veszélyesség, a tényállásszerűség és a büntetőjog-ellenesség mellett a bűncselekmény-fogalom negyedik tartalmi eleme a magatartás *felróhatósága*. Ezen a követelményen azt érti a büntetőjog, hogy a társadalomra veszélyes cselekmény és az elkövetője között a cselekmény elkövetésekor olyan aktuális és a rosszallást érdemlő pszichikus viszony létezzék, amelynél fogva a cselekmény alanyilag is büntetést érdemlővé válik.

A felróhatóságnak általános előfeltétele az elkövető megfelelő *életkora*. A büntető törvények ugyanis cselekményükért csak a meghatározott életkort elért személyeket engedik büntetéssel sújtani. A felróhatóság eleme a beszámítási képesség vagy *beszámíthatóság*, továbbá a *bűnösség*, az *elvárhatóság* és egyes szerzők szerint az egyedi cselekményhez fűződő pszichikus viszonyon túlnyúló bűncselekmény-fogalmi elem, az elkövető társadalomra veszélyessége is.

A büntetőjogszabályok a felróhatóság előfeltételeit, illetőleg alkotó elemeit legtöbbször a törvény tételes rendelkezéseiben fogalmazzák meg. Így kivétel nélkül szerepel a büntető törvények általános rendelkezései között, hogy milyen életkor betöltése szükséges ahhoz, hogy az elkövetőt cselekményéért büntetőjogi felelősségre lehessen vonni, továbbá annak a meghatározása, hogy kiket nem lehet cselekményükért felelősnek tekinteni amiatt, mert hiányzik az ún. beszámítási képességük.

Ami a bűnösség fogalmát illeti, egyes büntető törvények csupán azt az elvet rögzítik, hogy bűnösség nélkül nincs bűncselekmény sem, azonban a bűnösség közelebbi tartalmi meghatározását nem adják. Csupán egyes jogrendszerekben fogalmazza meg a büntető törvény a bűnösség megállapíthatóságának előfeltételeit is, részletes rendelkezésekkel meghatározva. A magyar szocialista büntetőjogban a bűnösség követelményére közvetett módon történik utalás. A törvény ugyanis kimondja, hogy csak az a cselekmény lehet bűncselekmény, amelyet szándékosan, vagy ha a törvény külön rendeli, gondatlanul követnek el. Miután pedig a szándékosság, illetőleg a gondatlanság, mint látni fogjuk, a bűnösség alak-

zatai, így ez a törvényi rendelkezés egyúttal közvetve a bűnösségnek a bűncselekmény létrejöttéhez való megkövetelésére is utal. Ami az elvárhatóság követelményét illeti, az ezzel kapcsolatos kérdésekre csupán néhány törvénykönyv tér ki, ezek is egymástól igen eltérő módon. Az elkövető társadalomra veszélyességét pedig mint bűncselekmény-fogalmi elemet a büntető törvények általában nem szabályozzák, azt csupán egyes szerzők tekintik a felróhatóság elemének, a törvények helyesen csupán a büntetéskiszabás során értékelendő szempontként engedik az elkövető személyiségét, életvitelét, életvezetését, azaz személyi társadalomra veszélyességét figyelembe venni.

Akkor, amidőn az elkövetőt a cselekményéhez, illetőleg annak következményeihez fűződő pszichikus viszonyról szól, a szocialista büntetőjog a tanúsított magatartás helytelenített, rosszallt, társadalmilag elítélt, a társadalomra veszélyes jellegének az ismeretét is megkívánja az elkövető részéről, hiszen éppen e körülmények felismerése adja az egyébként pusztán pszichikus kapcsolat társadalmi, erkölcsi elítélésének, rosszallásának az indokát. A bűnösséghez megkívánt tudattartalom tényleges alakulásához képest határozza meg azután a szocialista büntetőjog a bűnösség alakzatait, amelyekről az alábbiakban részletesen szólunk. Ezt megelőzően azonban megjegyezzük, hogy a bűnösség mint a felróhatóság eleme és ezen keresztül mint a bűncselekmény-fogalom egyik lényeges alkotó része sajátos helyet tölt be az általános törvényi tényállás rendszerében. A büntető törvények különös részébe foglalt diszpozíciókból ugyanis mindenütt közvetve vagy közvetlenül kitűnik, hogy a bűnösség valamelyik alakzata szerint kell a cselekményt elkövetni ahhoz, hogy büntetőjogi büntetés legyen alkalmazható. Kitűnik tehát a törvényből, hogy a bűncselekmény megvalósulásának a bűnösen történő elkövetés mindenképpen a feltételét alkotja. Ebből a szempontból a törvényben nincs különbség a tényállási elemek között: valamennyiüknek meg kell valósulniok ahhoz, hogy a bűncselekmény elkövetése megállapítható legyen. Annak ellenére azonban, hogy ezek a törvényi diszpozíciókban vegyesen jelentkeznek, a büntetőjog elmélete szigorúan szétválasztja a cselekmény tárgyi (objektív, külvilági) elemeit a bűnösségtől és annak alakzataitól. E különtartásnak az a nyilvánvaló indoka, hogy a törvényesség megvalósításának követelménye a külvilágban érzékelhető mozzanatokból a tudati elemek felé való haladás logikai sorrendjét követeli meg, vagyis azt, hogy a bűnösségnek és ezáltal a cselekmény felróhatóságának a vizsgálatához a jogalkalmazó, a bíró csak akkor juthasson el, ha már megállapította a büntető törvénybe ütköző cselekmény valamennyi objektív ismérvének a megvalósulását. Az elmélet követelményei szerint tehát először is külön kell megválaszolni azt a kérdést, hogy létrejött-e egyáltalán tárgyilag, objektíve a büntetőjog szabályaiba ütköző cselekmény, vagyis társadalomra veszélyes, tényállásszerű és büntetőjog-ellenes cselekmény, és csak ha erre a kérdésre igenlő válasz adható, akkor szabad és egyúttal kell azt vizsgálni, hogy ez az objektíve tiltott cselekmény a tanúsítójának alanyilag felróható-e vagy sem. A bűnösség vizsgálatához a bíró tehát csak akkor juthat el, ha már megállapította a bűncselekmény objektív elemeinek maradéktalan megvalósulását.

A bűnösség vizsgálata rendjén a bírónak elsődlegesen azt kell tisztáznia, hogy az adott esetben az elkövető a cselekményt a bűnösség milyen alakzatával tanúsította. A bűnösségnek ugyanis mind az elmélet, mind a tételes törvények két fő alakzatát különböztetik meg és a bűnösség alapját képező felróható pszichikus viszony milyensége határozza azt meg, hogy egy adott esetben a bűnösség melyik alakzatával követték el a bűncselekményt. A bűnösség alakzatának megállapításánál tehát az a döntő, hogy milyen pszichikus tényezők és milyen módon vettek részt a cselekmény elhatározását, illetőleg véghezvitelét megelőző lelki folyamatokban. E pszichikus tényezők milyenségének megfelelően a büntetőjog a bűnösségnek két fő alakzatát különbözteti meg: a szándékosságot és a gondatlanságot.

II. A bűnösség alakzatai.

A bűnösség súlyosabb alakzata a *szándékosság*, ami nem azonos a szándék lélektani fogalmával. Ez utóbbi ugyanis csupán azt a sajátos akarati állapotot jelenti, amely a cselekményt az elhatározástól a végrehajtásig végigkíséri. A büntetőjogi bűnösség súlyosabb alakzatát képező szándékosság fogalmának viszont e sajátos akarati állapot csak egyik alkotó eleme. A súlyosabb büntetéssel fenyegetett bűnösségi alakzat, a szándékosság megállapításához ugyanis az szükséges, hogy az elkövető a cselekmény végrehajtásánál magatartása következményeit kívánva vagy e következményekbe belenyugodva cselekedjék. A következmények kívánása feltételezi azoknak a körülményeknek az ismeretét, amelyeket a törvény különös részében adott diszpozíció (tényállás) tartalmaz. Olyan esetekben, amikor a diszpozíció nem csupán tényekre, hanem jogi fogalmakra is utal (pl. valamely dolog idegenségére, valamely személy hivatalos személyi minőségére stb.), akkor az ilyen tényállási elemek alapjául szolgáló tények társadalmi jelentőségével kell az elkövetőnek tisztában lennie.

A tények ismeretén túl és lényegében ezek ismeretére építve, az elkövetőnek a szándékos bűnösség megállapíthatóságához tisztában kell lennie a cselekmény társadalomra veszélyességével is. Éppen ez a körülmény alapozza ugyanis meg a bűnösség súlyosabb, szándékos alakzatához kapcsolódó szigorúbb felelősségre vo-

nást, hiszen nyilvánvalóan súlyosabb büntetést érdemel az, aki cselekménye tanúsításakor tisztában van magatartása veszélyes, helytelenített, társadalmilag elítélt voltával, vagyis legyőzve cselekménye elhatározásánál a közösségi motívumot, hibás motivációs folyamat alapján tudatosan szembehelyezkedik a társadalmi elvárással.

Mint már említettük, e követelmény megítélése tekintetében a legújabb idők büntetőjogi irodalmában jelentős vita alakult ki. Egyes nézetek szerint ugyanis, és e nézetekhez csatlakozik a szocialista büntetőjogászok nagy része, a cselekmény társadalomra veszélyességének tényleges tudata mindenkor előfeltételét kell hogy képezze a szándékos elkövetés megállapításának. Enélkül ugyanis éppen a súlyosabb rosszallás érdemi alapja esnék el. Más, a szocialista büntetőjogban ma már kisebbségi nézetek szerint viszont nincs szükség a cselekmény helytelenített voltának, társadalomra veszélyességének tényleges ismeretére, hanem elegendő az ilyen felismerés lehetősége, vagyis a veszélyesség potenciális tudata is. A két nézet közötti leglényegesebb különbség abban jelölhető meg, hogy az utóbbi, a társadalomra veszélyesség potenciális tudatával megelégedő nézet szándékos elkövetést tesz megállapíthatóvá azokban az esetekben is, amikor az elkövető, bár pszichikai értelemben véve szándékkal cselekedett, azonban mégsem volt valamilyen oknál fogva tisztában a szándékolt magatartás, illetőleg annak következménye társadalmilag helytelenített voltával, a társadalmi elvárással. E nézet szerint tehát a szándékos bűnösség pszichikai és materiális eleme különválnék egymástól. A magatartást kísérő vagy annak részét képező szintelen, pusztán lélektani szándék éppen ezért rendszertanilag is a bűnösség vizsgálatát megelőző szakaszba kerül át és a cselekmény ténykörülményeinek puszta ismerete már nem a bűnösséget, hanem a cselekmény büntetőjog-ellenességét (más nézetek szerint tényállásszerűségét) jellemezné. Ettől elkülönülten lenne azután vizsgálandó a tulajdonképpeni felróhatóságot jelentő bűnösség, amely e nézet szerint lényegében már csak az ismert tények mikénti értékelését, vagyis az elkövető ismereteinek erkölcsi színezettségét, sőt esetleg annak bírói értékelését jelentené és kiegészülne a felróhatósággal összefüggő, további másodlagos elemekkel.

Ennek az elméleti vitának a büntetőjogban gyakorlati következményei is vannak. Aszerint ugyanis, hogy egy ország büntető törvénye az említettek közül melyik álláspontra helyezkedik (illetve a törvény hallgatása esetén melyik álláspontot fogadja el a bírói gyakorlat és az elmélet), eltérő lesz az ún. tévedés megítélése. A tévedés kérdéskörére, fontossága miatt, az alábbiakban külön is kitérünk.

A bűnösség súlyosabb alakzatának, a szándékosságnak két alfaját ismeri a büntetőjog. A szándékosság egyik esetében, amelyet a büntető jogszabályok a magatartás következményeinek a kívánásával jellemeznek, a magatartás kialakulásában értelmi, érzelmi és akarati mozzanatok egyaránt részt vesznek: a cselekvő tisztában van az elkövetéskori magatartása tárgyi mozzanataival, e mozzanatok következményeivel és a következmények előrelátásával egyúttal kívánja is ezek bekövetkezését, ennek érdekében akaratlagosan cselekszik. A szándékosságnak az eredménybekövetkezés kívánásával jellemzett alakzatát *egyenes* (direkt) *szándék*nak nevezi az irodalom.

A szándékosság másik alfajánál a pozitív érzelmi töltés hiányzik a magatartás kialakításánál. Az elkövető nem kívánja a társadalomra veszélyes következmények beállását, de annak ellenére cselekszik, hogy bekövetkezésüket lehetségesnek tartja, más szóval belenyugszik e következmények beállásába. A szándékosságnak ezt az alfaját vagy alakzatát nevezi a büntetőjog *eshetőleges* (eventuális) *szándék*nak.

Az egyenes és az eshetőleges szándék megkülönböztetése nem mindig könnyű feladat a jogalkalmazó számára. A gyakorlatban akkor lehet az eshetőleges szándékot megállapítani, ha egyfelől ténylegesen hiányzott az elkövetőnél a következmények előidézésének a kívánása, másfelől viszont bizonyítható, hogy akkor is cselekedett volna, ha biztos lett volna a következmények beállásában. Ha ugyanis a következmények beállása nem volt bizonyos, vagy a bizonyossággal határosan valószínű, akkor az elkövető bízhatott is ezek elmaradásában és ha ebben bízott, akkor cselekménye a büntetőjogban már nem szándékosan, hanem gondatlanul elkövetettnek minősül. Erről alább, a gondatlanság tárgyalásánál bővebben is szólunk.

A büntetőjog irodalma az egyenes és az eshetőleges szándék fogalmai mellett további szándékfajtákat is tárgyal. Ezek közül említést érdemel az ún. *principális szándék*, amely lényegében az egyenes szándék sajátos válfaja. E szándékforma az olyan elkövető magatartásánál állapítható meg, aki bár nem kívánja valamely káros következmény beállását, de tudja, hogy az általa véghez vinni kívánt magatartásnak ez a további következmény szükségszerű, elkerülhetetlen velejárója. Így tehát a cselekmény káros következményei biztos bekövetkezése tudatában történő cselekvésről van szó, amely a bűnösség fokának értékelésénél az egyenes szándékkal esik egy megítélés alá. Több büntető törvénykönyvben jelentőséghez jut az ún. *előre megfontolt szándék* fogalma is. Egyes törvények szerint ugyanis súlyosabb büntetést érdemel az, akinek módja és ideje volt alaposan végiggondolni, megfontolni cselekményének következményeit, akinél a cselekmény elhatározását megelőző motivációs harc hosszú időn át zavartalanul folyhatott és aki ennek ellenére döntött a társadalmi elvárá-

sokkal szemben a káros cselekmény tanúsítása mellett. A régi magyar büntetőjogban a szándékos emberölésnek halállal büntetendő súlyosabb alakzatánál a törvény kívánta meg az ilyen szándékfajtát. Más büntető törvények szerint a cselekmény előzetes kitervelése szükséges a súlyosabb büntetés kilátásba helyezéséhez. Mindeme kategóriák mellett a büntetőjog irodalma még más szándékfajtákat is ismer (mint pl. a rögtönös, a feltételes szándék stb.), e fogalmak azonban ténylegesen csupán a szándékossághoz szükséges tudattartalomnak, illetőleg az elkövető célkitűzésének különböző fajtáit jelölik. Részben emiatt, részben pedig a gyakorlati jelentőség hiánya miatt a már legnagyobbrészt egyébként is elavult fogalmakra itt nem térünk ki.

Miután a büntetőjog a szándékosságot a bűnösség súlyosabb alakzatának tekinti, nyilvánvaló, hogy a szándékos elkövetéshez súlyosabb következményeket fűz. Ezek a súlyosabb következmények nemcsak a tulajdonképpeni büntetési tételben, a büntetés nemének és mértékének a súlyosabb fokú meghatározásában, hanem más hátrányosabb jogkövetkezményekben is megnyilvánulnak. Így például a szándékos elkövetéshez egyes törvények súlyosabb büntetés-végrehajtási fokozatot fűznek, kevésbé kedvező rehabilitációs feltételeket engednek, és még egy sor további, a büntetéssel közvetlenül összefüggő, hatásukban súlyosabb elbírálást eredményező büntetőjogi jogkövetkezményt alkalmaznak.

A bűnösség másik, enyhébb alakzata a *gondatlanság*. E bűnösségi alakzatnak is két alfaját ismeri a büntetőjog. Az egyik gondatlansági formánál az elkövető előre látja magatartásának következményeit, de bízik azok elmaradásában. Ennek (a gondatlanságon belül elvileg súlyosabb alakzatnak) a neve: *tudatos gondatlanság* (luxuria). A tudati oldalon ez a bűnösségi alakzat megegyezik a szándékossággal. Az elkövető ebben az esetben is előre látja magatartása lehetséges következményeit, e következmények beállását azonban nem kívánja, nem is nyugszik bele ezek beálltába. Éppen ellenkezőleg, azért cselekszik, mert bár a következmények beállását lehetségesnek gondolja, az eset körülményeinek megítélése alapján valószínűbbnek tartja az elmaradásukat, mint a bekövetkezésüket. Bízik is abban, hogy a bekövetkezés ténylegesen elmarad.

E meghatározásból is látszik, hogy mind elméleti, mind gyakorlati szempontból szükségképpen nehézségeket okoz a tudatos gondatlanságnak az eshetőleges szándéktól való elhatárolása. Tudati mozzanatokról lévén ugyanis szó, gyakran igen nehéz megcáfolni az elkövetőnek azt a védekezését, hogy a következmények elmaradásának reményében, az elmaradásban bízva cselekedett. Az elhatárolás helyesen tehát csak a magatartás tanúsítása összes körülményeinek figyelembe vételével történhetik. Az elkövetés módjából, az alkalmazott eszközből s annak felhasználási módjából, elsősorban pedig abból, hogy az átlagember számára milyen mértékben tűnhetett az adott eset körülményei között az eredmény bekövetkezése valószínűnek, lehet arra következtetni, hogy az elkövető belenyugodott-e az eredmény bekövetkezésébe, vagyis eshetőleges szándékkal cselekedett, vagy őt csupán tudatos gondatlanság terheli. A döntő mozzanat természetesen az, hogy az elkövető ténylegesen igyekezett-e minden tőle telhetőt megtenni az állítólag nem kívánt következmények beállásának elhárítása érdekében, vagy sem. A tudatos gondatlanság általában akkor állapítható meg, ha az elkövető előtt a káros következmény beállása eleve valószínűtlennek tűnt, vagy bár igyekezett mindent megtenni a lehetségesnek tartott következmények elhárítására, azok csak az eset körülményeinek vagy saját képességeinek nem kellő ismerete folytán álltak mégis be.

A gondatlanság másik, általában enyhébbnek tekintett formája a *nem tudatos gondatlanság*, más szóval a hanyagság (negligencia). Ennél az alakzatnál az róható fel az elkövetőnek, hogy nem látta ugyan előre magatartása következményei beállásának a lehetőségét, azonban láthatta és látta volna ezt, ha a tőle elvárható figyelmet vagy körültekintést tanúsította volna. Ehhez elsősorban a következmények előrelátásának objektív lehetősége szükséges. Ebben az elemben látja a modern irodalom a gondatlan bűnösség tulajdonképpeni magját. Az előrelátás lehetősége alapozza ugyanis meg az ennek birtokában cselekvő személy magatartásának kötelességszegő voltát. A kötelességszegés nélkülözhetetlen már a gondatlan bűncselekmény büntetőjog-ellenességének megállapításához is, sőt ahol a törvény a gondossági kötelességre kifejezetten mint követelményre utal, ott a gondatlan bűncselekmény objektív tényállásszerűsége sem állapítható meg a kötelességszegés megállapítása nélkül. Annak a vizsgálata, hogy az adott magatartás kötelességszerű vagy kötelességellenes volt-e, úgy történik, hogy az elkövetővel azonos sajátosságokkal rendelkező, átlagosan gondosnak elképzelt egyén vonatkozásában teszik fel a kérdést: vajon az elkövető helyében ez az átlagosan gondos másik személy is ugyanígy járt volna-e el, még pontosabban: állott-e fenn az elkövetőnek az adott helyzetben és körülmények között jogi kötelessége a cselekménytől való tartózkodásra vagy sem. Ha az átlagosan gondos „mintaember" tartózkodott volna az elkövető által is ismert körülmények között a cselekménytől, akkor az ennek ellenére történő cselekvés kötelességellenes és megalapozza a nem tudatos gondatlanság miatti büntetőjogi felelősséget.

A kötelességszegés eleméhez járul azután a tulajdonképpeni szubjektív bűnösségi mozza-

nat, vagyis az előrelátásnak és a cselekménytől való tartózkodásnak az adott elkövetőtől való elvárhatósága. Míg tehát az előrelátás és ennek folytán a cselekménytől való tartózkodás kötelezettsége objektív mércéhez igazodik és az átlagos gondossággal eljáró emberek gondossági szintjét veszi alapul, a nem tudatos gondatlanság szubjektív mozzanata az adott elkövető képességeihez és lehetőségeihez igazodik. A megkívánt mérték az adott elkövető értelmi színvonalától, előrelátási képességétől és más személyes jellemzőitől függően állapítható meg. A gondatlanság nem tudatos formájának megállapításához tehát az ismertetett nézet szerint elsősorban azt kell vizsgálni, hogy az adott eset körülményeire tekintettel a káros következmények beállásának a lehetősége az átlagosan gondos ember számára előre látható volt-e, vagy sem és az ilyen előrelátás lehetőségének a birtokában kötelessége lett volna-e az elkövetőnek a magatartástól való tartózkodás. Amennyiben erre a kérdésre a válasz igenlő, második lépcsőben azt kell vizsgálni, hogy a másként cselekvés az elkövetőnek legszemélyesebb tulajdonságaira tekintettel felróható-e, vagyis elvárható lett volna-e most már személy szerint az adott elkövetőtől, hogy tartózkodjék a káros következményekre vezető magatartás tanúsításától. Ebből látható, hogy az elvárhatóság a nem tudatos gondatlanságnak szükségképpeni fogalmi eleme.

A gondatlan elkövetés mindkét változata enyhébb megítélést érdemel, mint a szándékos elkövetés, ezért a gondatlanságból megvalósított cselekmény miatt alkalmazható büntetés mértéke is a büntető törvények szerint általában kisebb. Emellett többnyire csak azoknak a cselekményeknek büntetendő a gondatlan elkövetésük is, amelyeknél a törvény kifejezetten kimondja, hogy nemcsak a szándékos, hanem a gondatlan elkövetés is büntetendő. Ezekben az esetekben is természetesen mind a büntetési tétel, mind az egyéb, közvetett jogkövetkezmények enyhébbek a szándékos elkövetéshez fűződőeknél. Ha viszont valamely cselekményt gondatlan elkövetés esetére is büntetéssel fenyeget a törvény, a gondatlanság megállapíthatósága független pl. a sértett közrehatásától és így az a körülmény, hogy a káros következmény beállásában a sértettnek is szerepe volt, csak a büntetés súlyának meghatározásánál lehet enyhítő körülmény.

A gondatlan elkövetés kapcsán említést kell tenni az ún. szándékon túli, *praeterintencionális* bűncselekményekről is. A szó tulajdonképpeni értelmében azok a cselekmények tartoznak e kategóriába, amelyeknél az elkövető szándékos cselekményével nem-szándékolt következményeket idézett elő. A nem-szándékolt következmények ismét két kategóriába sorolhatók. Az egyik esetben az elkövető az alapcselekmény szándékos volta ellenére sem látta, de nem is láthatta előre, hogy magatartásának további káros következményei lesznek. A másik esetben előre látta, de legalábbis előre láthatta volna a következmények beállását. Egyes jogrendszerek az első esetben is súlyosabb jogkövetkezményeket fűznek a szándékosan tanúsított alapcselekményhez. A szocialista büntetőjog álláspontja szerint azonban a szándékon túli következményekért az elkövető általában csak akkor felelős, ha kellő gondosság tanúsítása esetén legalább előre láthatta volna a további súlyosabb következmények beállását. Ilyenkor lényegében *vegyes bűnösségi alakzattal* megvalósuló bűncselekményekről lehet beszélni: az alapcselekmény, az elkövetési magatartás szándékos, a súlyosabb következmény beállásában azonban az elkövetőt csak gondatlanság terheli. A bűnösségi alakzatok súlyáról korábban mondottak után nyilvánvaló, hogy az ilyen bűncselekmények a súlyosabb következmény szándékos előidézéséhez képest enyhébben, míg a szándékos alapcselekmény nélküli gondatlan cselekményhez képest súlyosabban büntetendőek. Ez a vegyes bűnösségi alakzat a modern büntető törvénykönyvekben egyre nagyobb jelentőséghez jut. Így pl. a közlekedési bűncselekményeknél tipikusnak mondható a szándékosan megvalósított szabályszegés által gondatlanul előidézett következmények büntetéssel fenyegetése. A szó eredeti értelmében vett praeterintencionális bűncselekményeket, vagyis bűnösségen túlnyúló felelősséget viszont nem ismer a magyar büntetőjog. Ahol ugyanis a törvény valamilyen súlyosabb eredmény bekövetkezéséhez mint a bűncselekmény minősítő körülményéhez fűz súlyosabb jogkövetkezményt, szigorúbb büntetést, ott ennek a súlyosabb alakzatnak a megállapítására csak akkor kerülhet sor, ha az elkövetőt a súlyosabb következmény előidézése vonatkozásában is legalább gondatlanság terheli. Az ellenkező álláspont elfogadása ugyanis lényegében objektív felelősségi forma elismerését jelentené és olyan következményt róna az elkövető terhére, amelynek beállását nem is láthatta előre, vagyis amelyet nem bűnösen idézett elő.

A büntetőjog több olyan esettípust ismer, amikor a beállott sajátos körülmények folytán az elkövető cselekményéért azért nem érdemel büntetést, mert a cselekmény felróhatósága a bűnösség valamelyik alkotó elemének a hiánya folytán nem állapítható meg. Természetesen eleve ez a helyzet abban az esetben, amikor mind a szándékos, mind a gondatlan elkövetés törvényi előfeltételei is hiányoznak a vizsgált elkövetői magatartásból. Ezek formális megléte esetén sincs azonban büntetés kiszabásának, illetőleg bűncselekmény megállapításának helye pl. akkor, ha a másként cselekvés az elkövetőtől, személyes körülményeire vagy sajátos helyzetére tekintettel, nem volt elvárható. A törvény az ilyen, rendszertanilag az elkövető bűnösségét vagy tágabb értelemben a felróhatóságot kizáró okokat általában a bün-

tethetőséget kizáró okok szélesebb körű rendszerébe sorolva tárgyalja. A bűnösség problémakörében alapvető jelentősége van viszont a már említett ún. tévedés kategóriájának. A lényeget tekintve a tévedés megvalósulása is a bűnösség létrejöttét zárja ki, és ezért indokolt a tárgyalt körben a tévedésre külön is kitérni.

III. A tévedés tana.

A tévedésnek a bűnösség megállapíthatósága szempontjából kiemelkedő jelentősége van. A bűnösség megvalósulásához ugyanis szükséges, hogy az elkövető cselekményének, illetőleg cselekménye következményeinek ténykörülményeit ismerje. Ha e körülményeket nem vagy nem helyesen ismeri, akkor a büntetőjog tévedésről szól. A köznyelv szóhasználatában tévedésen azt a tudatállapotot értik, amikor valakinek a képzetei nem felelnek meg a valóságnak, vagy amikor valakinek egy dologról egyáltalán nincs képzete, tehát nem tud valamit, amit tudhatna vagy nem jól, nem helyesen tud valamit. Bár tulajdonképpen csak az utóbbi eset tartoznék a szó szűkebb értelmében a tévedés fogalomkörébe, a büntetőjogi jelentőség szempontjából a nem-tudás is a hibás tudással azonos jelentőségű és ezért a szaknyelv, szemben a köznyelvvel, mindkét esetet egybefoglalóan a tévedés gyűjtőelnevezéssel illeti.

Mint az előzőekben már kifejtettük, a szándékos bűnösség megállapításához arra van szükség, hogy az elkövető ismerje azokat a körülményeket, amelyeket az általa megvalósított cselekmény törvényi leírása, a diszpozíció mint a bűncselekmény megvalósulásában szerepet játszó, lényeges tényeket tartalmaz. A büntetőjog régi szabálya, hogy az ilyen tények nem tudása vagy téves tudása kizárja az adott bűncselekmény szándékos elkövetésének megállapíthatóságát. Ellenkező esetben ugyanis a nem ismert körülmények felrovása az elkövetőnek megint csak az objektív felelősség elvetendő elvének érvényesülését jelentené. A törvényi tényállásban meghatározott objektív tények nem tudása, illetőleg az azokban való tévedés emiatt tehát nem róható az elkövető terhére, legalábbis, mint látni fogjuk, a szándékos elkövetés megállapítása szempontjából. Miután a büntető törvénykönyvek tényállásaiban lényegében kétfajta ténytípus meghatározásával találkozhatunk, az e ténykörülményekben való tévedés is kétfajta lehet. Egyfelől az ún. *leíró* (deskriptív) *elemek* szerepelhetnek a tényállásokban, vagyis olyan elemek, amelyek az életben előforduló valamilyen jelenséget, dolgot pusztán leírnak. Másfajta tényállási elemek is léteznek azonban, de ezeket az irodalom *normatív tényállási elemek*nek nevezi. Ezeken azokat a tényállási elemeket kell érteni, amelyek nem valamely tényre utalnak pusztán, hanem értékelést is feltételeznek, akár úgy, hogy önmagukban valamiféle értékrendre utalnak (pl. az elkövető erkölcstelen életmódja esetén rendelnek büntetni valamilyen cselekményt), akár pedig úgy, hogy az általuk leírt fogalom értelmezésénél a bíró kiegészítő értékítéletére van szükség. (Például a lopás tényállásában általában szerepel ilyen normatív tényállási elem: a lopás megvalósulásához a törvények megkívánják az elvett dolog idegen voltát.)

Az első csoportba tartozó tényállási elemekkel kapcsolatban a tévedés különösebb problémákat nem vet fel. Az értékeléstől függetlenül megállapítható tények fenn vagy fenn nem forgása vonatkozásában legtöbbször viszonylag könnyen vizsgálható az elkövető tudattartalma és ha megállapítható, hogy ő a tényállásban szereplő valamely leíró elemet nem vagy csak helytelenül ismerte az elkövetéskor, akkor annak a bűncselekménynek a szándékos elkövetése, amelynek tényállásában ez az elem szepel, a terhére nem állapítható meg. Ez a jogi megítélés független attól, hogy a leíró tényállási elem az általános törvényi tényállás melyik mozzanatával van kapcsolatban. Miután itt főként objektív körülmények ismeretéről van szó, természetes, hogy az elkövetőnek a tényállás tárgyi oldalán szereplő elemek mindegyikét ismernie kell a szándékos bűncselekmény létrejöttéhez, így az elkövetési magatartást jellemző ismérveket, az eredményt, az ahhoz vezető okozati összefüggés ténykörülményeit, és így tovább.

Annak ellenére, hogy a leíró tényállási elemekben való tévedés problematikája látszólag egyszerű, az elméletben számos nehézség és vita merült fel az előforduló különleges esetek megítélése tekintetében. Az egyik ilyen probléma a *tárgyban vagy a személyben való tévedés* megítélésének a kérdése. A tárgyban való tévedés leggyakoribb esete az, amikor az elkövető téved abban a vonatkozásban, hogy milyen elkövetési tárgy sérelmére követi el a bűncselekményt, azonban akkor is ugyanannak a bűncselekménynek a törvényi tényállását valósítaná meg a magatartás, ha az általa feltételezettek a valóságban is fennforognának. Az irodalom erre példának azt hozza fel, amikor valaki tévedésből más dolgot lop el, mint amit eredetileg szándékolt. Miután a bűncselekmény megvalósulása nem függ attól, hogy milyen tárgyat lopott el az elkövető, az ilyen, tárgyban való tévedés (error in objecto) büntetőjogilag nem releváns, az elkövetett cselekmény szándékosságát nem befolyásolja. Más a helyzet azonban akkor, ha a tárgy mibenlétének vagy milyenségének jelentősége van az adott bűncselekmény megállapíthatósága szempontjából. Ilyen esetben ugyanis a tévedés már jelentős és kizárja az elkövetett cselekmény szándékosságát. (Így például: ha a törvény külön bűncselekményi tényállás megalkotásával súlyosabban rendeli büntetni a társadalmi tulajdon ellopását a magántulajdonban levő dolog eltulajdonításánál, akkor az abban a tényben

való tévedés, hogy az ellopott dolog társadalmi vagy magántulajdonban van-e, természetesen kihat az elkövető magatartásának az értékelésére és tévedés esetén terhére a társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett szándékos lopás bűncselekménye nem állapítható meg, ha az ellopott tárgy ilyen minőségéről az elkövetéskor nem tudott.)

Lényegében ezzel azonos a *személyben való tévedés* (error in persona: amikor valaki tévedésből mást öl meg) megítélése is. Ennek esetei ugyancsak az előbb tárgyalt két típusba sorolnak, s így az első változatnál a személyben való tévedés nem érinti, míg a második csoportba tartozó eseteknél kizárja ez elkövetett cselekmény szándékosságát.

A hasonlóság folytán az irodalom általában a tárgyban való tévedés kapcsán tárgyalja az ún. *elvétés* (aberratio ictus) esetét is. Itt tulajdonképpen nem tévedésről van szó, hanem arról hogy az elkövető szándékától függetlenül a kívánt eredmény más személyen vagy tárgyon következik be (pl. az elkövető ölési szándékkal rálő a haragosára, de rossz célzás folytán a mellette álló, közömbös személyt találja el). Az elvétés esetében a legtöbb büntetőjog álláspontja szerint két bűncselekmény valósul meg: az eredetileg célba vett személlyel vagy tárggyal kapcsolatban a megkísérelt szándékos bűncselekmény, míg a ténylegesen sértett vonatkozásában a gondatlan befejezett bűncselekmény.

A saját elkövetési cselekmény alkalmasságában való tévedés is kizárja a szándékos bűncselekmény megállapíthatóságát. Ha viszont az elkövető helyesen felismeri cselekménye alkalmasságát, akkor további kérdés, hogy azt is tudnia kell-e, vajon milyen módon alkalmas ez a cselekmény az eredmény előidézésére, más szóval, hogy az olyan módon is alkalmas-e az eredmény létrehozására, ahogyan a valóságban ténylegesen végbement. A válasz itt nyilvánvalóan nemleges, a cselekmény szándékosságát az ebben a körülményben való tévedés nem érinti.

Mint említettük, a büntető törvények különös részi diszpozícióiban előforduló tényállási elemek másik nagy csoportját az ún. normatív, tehát értékelést is feltételező tényállási elemek alkotják. Az ilyen tényállási elemekben való tévedés megítélése tekintetében napjainkban is élénk viták folynak a büntetőjog irodalmában. Egyesek ugyanis a normatív tényállási elemek tudatát egyáltalán nem kívánják meg a cselekmény szándékosságához, mások pedig nem határolják el az ilyen tényállási elemekben való tévedés kérdését eléggé világosan a jogi tévedés alább tárgyalandó eseteitől. Többek álláspontja szerint e két kérdéskör a büntetőjogi megítélés szempontjából egymástól független és a normatív tényállási elemekben való tévedés ugyanolyan hatással van a szándékos bűnösség megállapíthatóságára, mint a leíró ténykörülményekben való tévedés. Igen lényeges viszont az, hogy milyen módon kell ismernie az elkövetőnek ezeket a normatív tényállási elemeket: csupán ténybeli alapjukkal kell-e tisztában lennie, esetleg jelentésüket vagy jelentőségüket is ismernie kell, vagy pedig az ismert ténybeli alapjukat pontosan a törvényi fogalom jelentése alá kell vonnia, azaz ugyanúgy kell értékelnie azokat, mint ahogyan a törvényhozó tette. Példával szemléltetve: a hivatalos személy által elkövetett szándékos bűncselekmény megállapíthatóságához az elkövetőnek azt kell tudnia, hogy állásánál, hivatali kötelességeinél és jogosultságainál fogva fokozott büntetőjogi felelősség terheli és egyúttal fokozottabb büntetőjogi védelem is illeti meg. Nem kell azonban tisztában lennie azzal, hogy a hivatalos személyi minőség megállapíthatóságához pontosan milyen jogi előfeltételek meglétét kívánják meg a jogszabályok. A példából az is látható, hogy a normatív tényállási elemek ténybeli alapjával mindenképpen tisztában kell lennie az elkövetőnek, az ismert ténybeli alapoknak a törvényi fogalom szerinti értelmezése azonban már nem szükséges. Ugyanakkor viszont a ténybeli alapok ismerete folytán az elkövetőnek ismernie kell az ezekből a tényekből összetevődő életbeli helyzet vagy fogalom, illetőleg más, hasonló normatív mozzanatok társadalmi jelentőségét, mert enélkül a súlyosabb bűnösségi alakzat létrejötte terhére nem állapítható meg. A legtöbb esetben a ténybeli alapok ismerete, a dolog természeténél fogva, maga után vonja a magatartás társadalmi jelentőségének tudatát is. Ha azonban valamilyen oknál fogva a konkrét esetben ez mégsem így van, a tévedésnek jelentőséget kell tulajdonítani. Ez a kérdéskör azonban már átvezet a tévedés következő kategóriájának, a magatartás tilalmazottságában vagy társadalmi veszélyességében való tévedés fogalomkörének a tárgyalásához.

A büntetőjogi irodalom egyik legtöbbet vitatott kérdése a *jogban való jogi tévedés*. A jogi tévedés problémáját azoknak az eseteknek a megítélése képezi, amikor az elkövető tisztában van ugyan az általa megvalósított cselekmény valamennyi lényeges ténykörülményével, azonban téved ezek jogi megítélését illetően. Az ilyen tévedésnek is számos változata lehetséges. Az elkövető tévedhet pl. abban, hogy vajon cselekménye jogilag tilalmazott-e vagy sem, lehet helytelen képzete a helyesen tilalmazottként felismert magatartás törvényi minősítéséről, a kilátásba helyezett büntetés fajtájáról és mértékéről, és így tovább.

A büntetőjogban mindenkor általános volt az a nézet, hogy *a törvény nem tudása nem mentesít* a felelősség alól, a magatartás tilalmazott voltában való tévedés nem érinti az elkövetett cselekmény szándékosságának a megállapíthatóságát. A normatív tényállási elemekben való tévedés lehetőségéről az imént mondottak azonban könnyen beláthatóvá teszik, hogy ennek az elvnek a következetes alkalmazása,

gyakori igazságtalanságától függetlenül, korántsem egyszerű. Igen nehéz volna ugyanis egyértelműen eldönteni, hogy vajon tényben vagy jogban téved-e az az elkövető, aki helyesen felismeri cselekményének a tényelemeit, azonban azok valamelyikét nem helyesen véli valamely jogi fogalom alá tartozónak, vagy azt nem ugyanúgy értékeli, mint ahogyan azt a törvényhozó tette. Éppen emiatt a tényben és a jogban való tévedés megkülönböztetése helyébe több szerző a tényállásban és a tilalmazottságban való tévedés ellentétpárját állítja. A tényállásban való tévedés esetei egyaránt kiterjednek a leíró és a normatív tényállási elemekben való tévedés eseteire és a tulajdonképpeni jogi vagy tilalmazottságban való tévedés fogalma azokra az esetekre korlátozódik, amelyeknél az elkövető ténylegesen csupán az összes körülményeit tekintve helyesen ismert magatartás tilalmazottságában vagy jogi megítélésében téved.

A tényállásban és a tilalmazottságban való tévedés elhatárolása ugyancsak számos problémát vet fel. Nagyon gyakran egyáltalán nem könnyű ugyanis eldönteni, különösen a normatív tényállási elemek vonatkozásában, hogy a bekövetkezett tévedés a tényállás megvalósulásához elengedhetetlenül szükséges ténykörülmények vagy pusztán azok értékelése vonatkozásában állott-e fenn. A burzsoá büntetőjogtudományban számos szerző e nehézségek ellenére megoldhatónak tartja a kétfajta tévedés elhatárolását és a kétfajta tévedéshez eltérő büntetőjogi hatást kíván fűzni. E szerzők nézete szerint a tényállási elemekben való tévedés, legyen az tévesen vagy egyáltalán nem ismert ténykörülmény, leíró tényállási elem, illetőleg értékelést igénylő normatív tényállási elem ténybeli alapja, mindenkor kizárja a szándékos bűnösség létrejöttét. Tényállásbeli tévedés esetén tehát nem lehet annak a bűncselekménynek a szándékos elkövetését az elkövető terhére róni, amelynek megállapíthatóságához az általa nem vagy nem helyesen ismert ténykörülmény fennforgása alkotó elemként nélkülözhetetlen. Ezzel szemben a tilalmazottságban való tévedésnél, ahol a cselekmény valamennyi releváns ténykörülményével tisztában van az elkövető, a tévedés nem érintené a szándékos bűncselekmény megállapíthatóságát, csupán a büntetés enyhítésére kerülhetne sor.

A vázolt nézet számos ország büntető törvénykönyvében gyakorlati kifejezésre is jutott. Egyes törvények szerint ugyanis a szándékos bűncselekmény létrejöttéhez nincs szükség a tilalmazottság, a társadalmi hatás, a károsság vagy általában a jogi-erkölcsi megítélés vagy értékelés ismeretére, hanem elegendő csupán a ténykörülmények ismerete. Így a releváns tények ismeretében való tévedés kizárja az elkövetett cselekmény szándékosságát, minden egyéb tévedés pedig csupán a büntetés enyhítésére ad lehetőséget.

Miután a szocialista büntetőjogban a bűncselekmény-fogalom alapvető ismérve a tanúsított magatartás társadalomra veszélyessége, a súlyosabb büntetés kilátásba helyezése csak akkor indokolt az elkövetővel szemben, ha cselekménye a legalapvetőbb jelentőségű alkotó elemével is tisztában volt. Ezért a szocialista büntetőjog-tudományban a legtöbb szerző abból indul ki, hogy a szándékos bűncselekmény létrejöttéhez nélkülözhetetlenül szükséges az elkövetett cselekmény társadalomra veszélyességének a tudata is. Ha a társadalomra veszélyesség tudata akár a tanúsított magatartás ténykörülményeiben való tévedés folytán, akár más okból hiányzott, szándékos bűncselekményt nem lehet az elkövető terhére megállapítani. Ha valaki a cselekményét abban a téves feltevésben vitte véghez, hogy az a társadalomra nem veszélyes és erre a feltevésre alapos oka volt, akkor cselekményéért büntetést egyáltalán nem érdemel. Alapos ok hiányában a büntethetőség ugyanúgy, mint a ténybeli tévedésnél, csak a gondatlan bűncselekményért marad fenn, akkor, ha a tévedést az elkövető gondatlansága okozta és a gondatlan elkövetést a törvény az adott bűncselekmény vonatkozásában külön is büntetni rendeli.

Hangsúlyozni kell, hogy a társadalomra veszélyességben való tévedés nem azonos a jogi tévedéssel. Nem arról van itt ugyanis szó, hogy a cselekmény jogi tilalmazottságában való tévedés zárná ki a cselekmény szándékosságát. A társadalomra veszélyesség kategóriája lényegesen szélesebb a jogi tilalmazottság fogalomkörénél. A társadalomra veszélyesség felismeréséhez elegendő, ha az elkövető tisztában van akár cselekménye kifejezett tilalmazottságával, akár a cselekmény társadalmilag helytelenített, rosszallást érdemlő, elvetendő, másokra vagy a közösségre nézve káros voltával. A cselekmény ilyen jellemző vonásainak ismerete akkor is megalapozza a társadalomra veszélyesség tudatát és ezáltal lehetővé teszi a szándékos bűncselekmény megállapítását, ha az elkövető tévesen úgy véli, hogy cselekményét a jog nem tiltja.

A tévedésről mondottak alapján a következőket lehet megállapítani. A szándékos bűncselekmény akkor valósul meg, ha az elkövető tisztában van a tényállási elemekként szereplő ténykörülményekkel és ennek folytán ismeri magatartásának a társadalomra veszélyességét. Nem lehet viszont a bűncselekmény szándékos elkövetését megállapítani, ha az elkövető nem ismeri a tényállási elemekként szereplő körülmények bármelyikét, legyen az akár az általános, akár a különös részben és akár fizikai tény, akár jogi ismérv. Végül akkor sem jön létre szándékos bűncselekmény, ha az elkövető a tényállási elemekként szereplő körülmények ismerete ellenére sincs tisztában cselekménye társadalomra veszélyességével. Ha az ilyen tévedésre alapos oka volt, akkor egyáltalán nem

büntethető, ha pedig tévedését gondatlanság okozta, éppen úgy csak gondatlan bűncselekményért felel, mintha magatartása valamely ténykörülményében tévedett volna. Mindezek vonatkoznak a normatív tényállási elemekben való tévedésre is.

A tévedés tárgyalt általános szabályai alkalmazhatóak azokra az esetekre is, amikor az elkövető tévesen azt tételezi fel, hogy cselekményének büntethetőségét valamely, a törvényben egyébként szereplő büntethetőségi akadály fennforgása kizárja. A törvény általános részében meghatározott és a cselekmény büntethetőségét valamilyen oknál fogva kizáró körülmények valamelyikében, ezek ténybeli alapjában való tévedés ugyanolyan jelentőségű, mintha a törvény különös részében meghatározott diszpozíciók valamelyik elemének fennforgása tekintetében tévedett volna az elkövető. Ha tehát az elkövető tévesen feltételezi valamely büntethetőséget kizáró ok fennforgását, pontosabban úgy véli, hogy az e kizáró ok megalapozásához szükséges ténykörülmények fennforognak, akkor a javára a büntethetőségi akadály létrejöttét ugyanúgy meg kell állapítani, mintha az a valóságban fennállott volna. Ha az említett ténybeli alapok téves feltételezése az elkövető gondatlanságára vezethető vissza, akkor ebben az esetben is a bűncselekmény gondatlan elkövetéséért felelős.

Mindezzel szemben természetesen nem alapozza meg a büntetőjogi felelősséget, amikor valaki úgy véli, hogy az általa tanúsított magatartás bűncselekmény, holott ebben téved, mert cselekményét a törvény nem fenyegeti büntetéssel. A cselekmény jogi minősítéséről való téves elképzelés vagy a büntetés nemét, mértékét illető tévedés is közömbös a büntetőjogi megítélés szempontjából.

IV. A célzat és a motívum.

A fentiekben vázoltuk a cselekmény felróhatóságának törvényi előfeltételeit. Ennek során megvizsgáltuk azokat az elemeket, elsősorban a bűnösséget, amelyek szükségszerűen hozzátartoznak minden egyes bűncselekmény létrejöttének az előfeltételeihez. A bűnösségen és annak alakzatain, a szándékosságon, illetőleg gondatlanságon felül azonban a bűncselekmény általános törvényi tényállásának alanyi oldalán olyan további szubjektív tényállási elemek is találhatók, amelyek csak egyes bűncselekményeknél fordulnak elő és nem valamennyi bűncselekmény megvalósulásának képezik az előfeltételét.

Ilyen tényállási elemként egyes bűncselekményeknél a törvényhozó a bűncselekmény megvalósulásához megkívánja a törvényi tényállásban közelebbről meghatározott speciális *célzat* fennforgását. A célzat, mint a nevéből következik, olyan büntetőjogi szakkifejezés, amely tartalmának lényegét az emberi cselekvés céljának fogalmából meríti. A lélektan az emberi cselekmények elemzésénél célnak tekinti azt az eredményképzetet, amelynek megvalósulására a cselekvő ember magatartásával törekszik. Ilyen értelemben vett célja természetesen valamennyi bűncselekménynek minősülő emberi magatartásnak is van. A büntető törvények viszont számos olyan törvényi tényállást ismernek, amelyek az adott bűncselekmény megvalósulásának kifejezett előfeltételévé teszik, hogy a bűncselekmény elkövetője egy, a törvényben pontosan meghatározott cél elérése érdekében cselekedjék. A törvényi tényállásban elemként előforduló elkövetői cél képezi a büntetőjogi szakkifejezéssel célzatnak nevezett bűncselekményi elemet.

A célzat elemének a felhasználása az egyes törvényi tényállások kialakításánál két módon történhetik. Az egyik esetben a célzat mint elem már az alaptényállásban szerepel. Ez annyit jelent, hogy maga a bűncselekmény is már csak akkor valósul meg, ha az elkövető éppen a tényállásban írt célzattal cselekszik (tehát pl. a lopás bűncselekménye akkor jön létre, ha az idegen ingó dolgot az elkövető eltulajdonítási célból veszi el más birtokából). A célzat elemének egy másik felhasználási módja a tényállásban annak minősítő körülménnyé tétele. Ez annyit jelent, hogy az adott bűncselekmény alaptényállása nem tartalmazza a cél megjelölését, ha azonban az alaptényállást egy meghatározott cél érdekében valósítja meg az elkövető, akkor cselekménye súlyosabb büntetés alá esik, súlyosabban minősül. (Így például az alapesethez képest súlyosabban büntetendő számos törvény szerint az emberölés, ha azt aljas célból követik el.)

Néhány bűncselekményi tényállásban egyes törvényekben a cselekvésre indító ok szerepel tényállási elemként. Ezt az okot a büntetőjog irodalma motívumnak nevezi és így a *motívum* ugyancsak esetleges tényállási eleme néhány bűncselekmény törvényi tényállásának. A célzat és a motívum lényegében ugyanannak a dolognak kétfajta megközelítése. Az elkövetőt ugyanis legtöbbször az motiválja a cselekvésre, hogy egy meghatározott célt kíván elérni. Célszerűségi szempontokból kiindulva dönti el a törvényhozó, hogy egy-egy bűncselekmény tényállásában célzatként vagy motívumként kerüljön-e meghatározásra az alanyi oldalnak az a többlete, amit vagy az alapbűncselekmény, vagy a minősített eset megvalósulásához megkíván. Szerepelnek egyébként olyan tényállási elemek is egyes bűncselekmények meghatározásánál, amelyekről elméletileg is nehéz eldönteni, hogy vajon célzatot vagy motívumot fogalmaznak-e meg közelebbről. (Ilyen például a nyereségvágyból történő elkövetés tényállási eleme az emberölés minősített eseténél.)

A célzatot és a motívumot az irodalom általában a bűncselekmény általános törvényi tényállásának alanyi oldalát jellemző vonások közé sorolja. Ugyanakkor az irodalomban éppen a

célzat mint tényállási elem kapcsán mutattak rá arra, hogy az elkövető céljának ismerete nélkül a célzatos bűncselekmények jogellenessége sem ítélhető meg. A külvilágban észlelhető cselekvés ugyanis attól függően lehet jogszerű vagy jogellenes, hogy a magatartást milyen célzattal tanúsította az elkövető. E felismerésből született meg a szubjektív jogellenességi elemek tana, amelyet a már említett finális cselekménytan önmagában következetesen addig fejlesztett, hogy magát a szándékot is többé nem bűnösségi, hanem a jogellenesség, illetőleg a tényállásszerűség elemének tekinti a bűncselekmény-fogalom rendszerében. A szocialista büntetőjog elmélete ezt az utóbbi álláspontot egységesen elveti. Már vitás azonban az a kérdés, hogy vajon néhány további, a törvényben említett és az elkövető személyével összefüggő körülmény, összefoglaló névvel az elkövető ún. *személyi társadalomra veszélyessége* hozzátartozik-e a bűncselekmény alanyi oldalához vagy sem. Erről a bűncselekmény-fogalom tárgyalásánál szólunk. *(→ Bűncselekmény)*

Végül a bűnösség fogalomkörével összefüggésben egy további szakkifejezés is előfordul a büntetőjogi irodalom szóhasználatában. Ez az ún. *szubjektív véletlen* fogalma. Egyes tudományos művek ugyanis szólnak arról az esetről, amikor az elkövető cselekménye bár előidézi a társadalomra veszélyes, büntetendő következményt, azonban ez az elkövetőnek szubjektíve nem róható fel azért, mert az ilyen következmény beállására nem számított, és személyi tulajdonságaira tekintettel arra nem is kellett számítani. Ez volna az ún. szubjektív véletlen esete. A bűnösség hiányában előidézett következmények tekintetében azonban nem helyeselhető a véletlen fogalmának a használata még akkor sem, ha e fogalom kiegészül a „szubjektív" jelzővel. A szubjektív véletlen lényegében a bűnösség hiánya, vagy amit más szóval a gondatlanság fogalommeghatározása úgy fejez ki, hogy az adott személytől elvárható gondosság tanúsítása esetén is beállott káros következmény az elkövetőnek nem róható fel. A szubjektív véletlen büntetőjogi problematikája tehát lényegében egybeesik a gondatlanságnál tárgyalt elvárhatóság kérdéskörével, a külön elnevezés csak zavart keltő és miután mindenképpen felesleges, e fogalomról csak a teljesség kedvéért emlékeztünk meg befejezésül.

Irodalom: *Békés* Imre: A gondatlanság a büntetőjogban. Bp. 1974.; *Földvári* József: Büntetőjog. Általános rész. Bp. 1972.; *Kádár* Miklós—*Kálmán* György: A büntetőjog általános tanai. Bp. 1966.; Büntetőjog. Általános rész. 1. köt. Szerk. Pintér Jenő Bp. 1973.; *Tokaji* Géza: Fejezetek a büntetőjog általános része köréből. 2. bőv. kiad. Szeged, 1976.; *Viski* László: Szándékosság és társadalomra veszélyesség. Bp. 1959.; *Viski* László: Tézisek a bűncselekmény-fogalom felépítéséhez. Állam- és Jogtudomány Bp. 1974.; *Angyal* Pál: A magyar büntetőjog tankönyve. Bp. 1920.; *Fayer* László: A magyar büntetőjog kézikönyve. 1—2. köt. Bp. 1905.; *Finkey* Ferenc: A magyar büntetőjog tankönyve. 4. átdolg. kiad. Bp. 1914.; *Irk* Albert: A magyar anyagi büntetőjog. Pécs, 1928.

Beljaev, N. A.—*Sargorodszkij*, M. D.: Kursz szovetszkogo ugolovnogo prava. Csaszt obscsaja. Tom. 1—2. Leningrad, 1970.; Strafrecht. Allgemeiner Teil Red. Lekschas, J.—Renneberg, J. Berlin, 1976.; Kursz szovetszkogo ugolognogo prava. Csaszt obscsaja. Tom. 1—2. Red. Pionovszkij, A. A.—Romaskin, P. Sz.—Cshikvadze, V. M. Moszkva, 1970.

Bassiouni, O. M.: Criminal law and its processes The law of public order. Springfield, 1969.; *Baumann*, J.: Strafrecht. Allgemeiner Teil. 4. Aufl. Bielefeld, 1966.; *Binavince*, E. S.: Die vier Momente der Fahrlässigkeitsdelikte. Bielefeld, 1969.; *Bouzat*, P.—*Pinatel*, J.: Traité de droit pénal et de criminologie. Tome 1. Droit pénal général. 2. éd. Paris, 1971.; *Cross*, R.—*Jones*, P. A.: An introduction to criminal law. 7. ed. London, 1972.; *Hall*, J.: General principles of criminal law. 2. ed. Indianapolis, 1960.; *Hippel*, R.: Deutsches Strafrecht. Das Verbrechen, Allgemeine Lehren. Berlin, 1930.; *Jescheck*, H. H.: Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeiner Teil. 2. Aufl. Berlin, 1972.; *Mezger*, E.—*Blei*, H.: Strafrecht. Allgemeiner Teil. 14. Aufl. Berlin, 1970.; *Perkins*, R. M.: Criminal law. Brooklyn, 1957.; *Stratenwerth*, G.: Strafrecht. Allgemeiner Teil. I. Die Strafstaat. 2. Aufl. Köln—Berlin, 1976.

Viski László

BŰNÖZÉS ELLENI HARC → *Kriminológia*

BÜNTETÉS: I. A büntetés fogalma (468.) — II. Büntetési elméletek (470.) — III. Büntetések és intézkedések (475.) — IV. A büntetés kiszabása (485.)

I. A büntetés fogalma. 1. A büntetőjogi büntetés fogalma. 2. A büntetőjogi intézkedés fogalma.

1. A büntetőjogi büntetés fogalma.

A büntetőjogi büntetés a bűncselekmény mellett a büntetőjog és a büntetőjog-tudomány alapfogalma. A büntetésnek a történelem során ismert valamennyi alakzata a legszorosabb kapcsolatban állott és áll ma is a felelősség etikai alapjaival és tartalmával. Legősibb formájában az elkövetett rossz viszonzása, később, a közhatalmi igazságszolgáltatás kialakulásával, állami kényszer alkalmazása az elkövetővel szemben. Végső soron a büntetés meghatározott okból, meghatározott módon és célból alkalmazott erkölcsi tartalmú állami kényszerintézkedés. A szocialista elméleti felfogás szerint *a büntetőjogi büntetés olyan, a büntető törvényben meghatározott joghátrány, amelyet bűncselekmény elkövetése miatt az elkövetővel szemben a*

bíróság a büntetés céljának elérése végett, a törvényben meghatározott eljárásban szab ki és amelyet kényszerrel is végrehajthatnak. A büntetés kifejezi a társadalom rosszalló erkölcsi értékítéletét a bűncselekménnyel és elkövetőjével szemben.

A büntetőjogi büntetés lényege az a személyes hátrány, rossz, amelyet az elítéltnek el kell szenvednie. Akár halálbüntetésről, akár szabadságvesztésről, akár járművezetéstől való eltiltásról van szó, a büntetés lényege az a „malum", amely az elítéltnek szenvedést, hátrányt, korlátozást jelent: őt lététől, szabadságától vagy valamilyen fontos javától megfosztja, vagy e javának gyakorlásában korlátozza. Az viszont, hogy az adott büntetés mennyiben jelent hátrányt, szenvedést az elítéltnek, nem az egyén tudata, hanem az általános társadalmi megítélés szerint értékelendő.

Valamely hátrány elszenvedése azonban nemcsak a büntetőjogi büntetést jellemzi, meghatározott mértékben mindenfajta jogi szankció lényegéhez hozzátartozik. A büntetőjogi büntetés megkülönböztető jegye, hogy csak bűncselekmény miatt, annak következtében kerülhet alkalmazásra. A modern büntetőjogok alapvető tétele: a nullum crimen sine lege, a nulla poena sine lege és a nulla poena sine crimine értelmében a büntetés a törvény által bűncselekménynek nyilvánított emberi magatartás törvény által meghatározott következménye. A büntetés tehát logikailag: *jogkövetkezmény*, tartalmilag pedig: *joghátrány*, miután a „malum"-ot a jog határozza meg. Az államigazgatási jogban és a munkajogban ismert egyes szankciófajták, mint például a pénzbírság és az elzárás formailag nagy hasonlóságot mutatnak a büntetéssel, az elhatároló kritérium az, hogy büntetés csak bűncselekmény miatt kerülhet alkalmazásra.

A büntetőjogi büntetés a modern büntetőjogokban csak olyan, beszámítási képességgel rendelkező természetes személlyel szemben alkalmazható, aki valamely bűncselekményt követett el. A büntetőjog története ismerte a halottnak, állatoknak, sőt élettelen dolgoknak a „megbüntetését" is. A modern büntetőjogokban ez kizárt. Az angolszász büntetőjogokban még él az az anakronizmus, mely szerint büntetéssel nemcsak természetes személy, hanem kollektív személy is sújtható. Így például az angol jog értelmében a törvényellenes sztrájk szervezése miatt a szakszervezet mint jogi személy pénzbírsággal büntethető. A szocialista büntetőjogok általában tagadják jogi személylyel szemben a büntetőjogi szankció alkalmazhatóságát.

A büntetőjogi büntetés a legsúlyosabb állami beavatkozás az egyén magánéletébe: életét, szabadságát, javait és jogait érinti. Az elítélt legfontosabb jogi javaiba való beavatkozást tesz lehetővé, tehát általában súlyosabb hátrányt jelent a jogrendszerben az ismert többi szankcióknál. Ez magyarázza, hogy a szocialista jogfelfogás szerint büntetést csak az alkotmány által arra felhatalmazott szerv: a bíróság alkalmazhat. A bíróság mint az államigazgatás és az államhatalom szerveitől elválasztott külön szervezet e minőségénél és eljárási módjánál fogva biztosítékot jelent a büntetéssel való visszaélésekkel szemben. E megkülönböztető jegy alapján határolhatók el a büntetéstől az olyan kényszerintézkedések, mint például a rendőri szervek által alkalmazott őrizetbevétel.

A büntetést állami szerv, a bíróság szabja ki és a büntetés végrehajtását az állam, az erre hivatott szervei útján, kényszerrel is érvényesítheti. Az állami kényszer az egyik legfontosabb ismérve a büntetésnek.

A büntetőjog történetében különböző elméletek alakultak ki arról, hogy mi végett alkalmazza az állam a büntetést. A büntetés céljáról sok esetben a büntető törvénykönyvek is kifejezetten rendelkeznek. E rendelkezések jelentősége: a büntetés nem egyszerűen államilag szervezett kényszer, hanem a bűnelkövetővel szemben meghatározott cél érdekében alkalmazott állami kényszerintézkedés.

A bűncselekmény nem csupán jogilag tilalmazott, hanem általában erkölcsileg is elvetendő magatartás. Ennek folytán a büntetés fogalmához ama tulajdonsága is hozzá tartozik, hogy kifejezésre juttatja a bűncselekménynyel és elkövetőjével szemben a társadalom rosszalló erkölcsi értékítéletét. Ezzel szemben a jogrendszerben ismert szankciók nem mindegyikét követi az erkölcsi rosszallás.

A büntető törvénykönyvek a büntetés fogalmát rendszerint nem határozzák meg. A tételes büntetőjog nem a büntetésről általában, hanem az egyes büntetési nemekről és intézkedésekről rendelkezik.

2. A büntetőjogi intézkedés fogalma.

A 20. század fordulója körül alakult ki a büntetőjogi jogkövetkezmények másik csoportja: az intézkedések rendszere. A fiatalkorú és a visszaeső bűnözők számának rohamos emelkedése, új büntetéstípusok kialakulása az addiginél hatékonyabb társadalmi védekezés szükségességét indokolták. Az ún. veszélyes állapottal szembeni védekezést azonban a korabeli felfogás nem tartotta összeférhetőnek a büntetés lényegével. Erre tekintettel, a reformiskolák hatására alakult ki előbb az elméletben, majd pedig a tételes jogokban a büntetéstől eltérő, a társadalom védelmét biztosító intézkedések vagy biztonsági rendszabályok fogalma. *Intézkedésnek vagy biztonsági rendszabálynak nevezték a bűnelkövetők bizonyos típusai ellen, azoknak a további bűnelkövetésben való megakadályozása végett, a büntetés helyett vagy mellett alkalmazott különböző állami kényszerintézkedéseket.*

A klasszikus irányzat felfogása szerint a büntetést megtorlás végett alkalmazzák, a biztonsági rendszabály ellenben mint preventív

jellegű állam intézkedés, a társadalom biztonságának célját szolgálja. A biztonsági intézkedéseknek a századforduló utáni kiépülése azt mutatta, hogy ez a szembeállítás túl merev, a valóságban az intézkedés fogalma rokon a büntetésével. Így rokonvonásai, hogy: alkalmazásának előfeltétele rendszerint valamilyen büntetendő cselekmény elkövetése, lényegében joghátrány: az adott személy tekintetében bizonyos megszorítást jelent, melynek kiállása legszemélyesebb kötelesség; az intézkedéseket is előre a törvény állapítja meg és a törvény által meghatározott esetekben és feltételek mellett a büntető bíróság alkalmazza. E rokonvonások mellett jelentősek a két intézmény közötti eltérések. A büntetés lényegében az elkövetett bűncselekmény viszonzása, melynél fogva annak nemét és mértékét általában a cselekmény súlya határozza meg. Ezzel szemben a biztonsági rendszabály elsősorban a megelőzést, illetve a társadalom biztonságát szolgálja, ezért annak megállapításánál az elkövetett bűncselekmény csak szimptómája a tettes egyéniségéből, életvezetéséből folyó közveszélyességének. Ennek megfelelően a biztonsági rendszabály (intézkedés) elsősorban az elítélt ártalmatlanná tételét, gyógyítását vagy nevelését célozza. A büntetést rendszerint a bíróság meghatározott mennyiségben szabja ki, míg a biztonsági rendszabály lényegéhez és céljához képest általában határozatlan tartalmú.

Az intézkedések rendszerén belül három alapvető típus alakult ki, úgymint: a *gyógyító jellegű intézkedések, a javító-nevelő jellegű intézkedések és a tulajdonképpeni biztonsági intézkedések. A gyógyító jellegű intézkedések* körében a kényszergyógykezelés a beszámítási képességgel nem rendelkező személyekkel szemben (kóros elmeállapotban levők: elmebetegek, gyengeelméjűek stb.) kerül alkalmazásra a legtöbb modern törvénykönyv rendelkezése szerint. Ilyen esetben az intézkedés a büntetés helyébe lép, miután hiányzik a büntetés alapvető feltétele: a beszámíthatóságon alapuló bűnösség. Gyógyító intézkedés a bűncselekményt elkövető alkoholistákkal és kábítószer-élvezőkkel szemben számos országban alkalmazott kényszerelvonó kezelés, amely azonban, az elkövető beszámítási képességének megléte esetén helyt kaphat büntetés mellett is. *A javító-nevelő jellegű intézkedések* a gyermek- és a fiatalkorú bűnelkövetők helyes irányú átnevelését, illetve a további bűnelkövetéstől való visszatartásukat szolgálják. A modern büntetőjogokban többé-kevésbé egyöntetű az a felfogás, hogy a gyermek- és fiatalkorú bűnözőket nem az elkövetett cselekmény súlya, hanem az elkövető egyénisége alapján, jövőjére, erkölcsi megjavítására tekintettel kell kezelni. A javítónevelő intézkedések célja elsősorban annak előmozdítása, hogy a fiatalkorú helyes irányban fejlődjék, és a társadalom hasznos tagjává váljék. A század eleje óta csaknem valamennyi európai államban különböző intézkedéseket vezettek be a közveszélyes munkakerülőkkel, hivatásos, szokásszerű és visszaeső bűnözőkkel szemben. Ezeknek a *biztonsági intézkedéseknek* (biztonsági őrizet, megelőző letartóztatás, dologház stb.) közös jellemzőjük a határozatlan tartamú szabadságkorlátozás, amelyet nem az elkövetett bűncselekmény jellege és tárgyi súlya, hanem az elkövető személyi veszélyessége alapoz meg. Egyes jogrendszerekben az ilyen típusú biztonsági intézkedéseket a büntetés helyett, másutt az adott bűncselekmény miatt kiszabott büntetés mellett alkalmazzák. Emellett kialakultak olyan védelmi jellegű intézkedések, mint pl. meghatározott foglalkozástól eltiltás, a bűncselekmény eszközének vagy eredményének elkobzása, amelyek célja kifejezetten preventív jellegű. Ennek a kategóriának a fogalmi köre nem egységes, számos törvénykönyvben büntetésként (mellékbüntetésként) szerepel.

A szocialista államok büntető törvénykönyvei általában az intézkedéseknek fent említett három alaptípusát szabályozzák. Elvileg elutasítják az olyasfajta, egyes polgári büntetőjogrendszerekben ismert intézkedéseket (mint pl. a nemi bűnözők sterilizációját, kasztrációját), amelyek egyaránt sértik az alkotmányban biztosított állampolgári jogokat, a törvényesség elvét, az emberi méltóságot és a személyiség integritását. A szocialista büntetési rendszerek fejlődése azt mutatja, hogy a bűnözés elleni küzdelem során a törvényesség, humanitás és célszerűség elveinek összehangolásával a gyógyító, nevelő és biztonsági intézkedések ott jutnak szerephez, ahol a hagyományos büntetések valamilyen oknál fogva hatástalanok. A büntetés és az intézkedés tehát nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő és a büntetőjog általános célját különböző módon szolgáló intézmények. Feladatuk közös: a társadalom védelme, de e cél elérésére különböző eszközökkel törekednek. A büntetés a büntetési célok elérése révén törekszik a társadalom védelmének biztosítására, míg az intézkedések a reájuk jellemző specifikus célkitűzések megvalósításával.

II. Büntetési elméletek. 1. A büntetés alapja és célja. 2. Az abszolút elméletek. 3. A relatív elméletek. 4. Az egyesítő vagy közvetítő elméletek. 5. A szocialista büntetési elméletek.

1. A büntetés alapja és célja.

Az irodalom a büntetés alapjaira és céljaira vonatkozó nézeteket, elméleti rendszereket nevezi büntetési elméleteknek. A büntetési elméletek történeti fejlődése nem egyszerűen a büntetés lényegéről, céljairól vallott nézetek, eszmék önmozgása. Végső soron „. . . a büntetés nem egyéb, mint a társadalom eszköze, hogy védekezzék életfeltételeinek megsértése

ellen . . ." (Marx.) Az azonban, hogy önvédelmének eszközét, a büntetést miképpen indokolja és milyen célok elérését várja tőle, számos társadalmi és történeti tényező, mint pl. az adott társadalom osztályjellege és struktúrája, a politikai hatalom gyakorlásának módja, a társadalom kulturális és etikai szintje stb. együtthatásának az eredménye. Végső soron absztrakt kifejtési módjuk ellenére a büntetési elméletek minden időben meghatározott társadalmi igényeket fejeznek ki. Rendeltetésük az, hogy az adott korszak társadalmi feltételei között a társadalomra és az emberre vonatkozó adott ismeretek alapján fogalmazzák meg a bűnözés elleni küzdelem célkitűzéseit és eszközeit. Figyelmük középpontjában a bűnözés elleni küzdelem büntetőjogi eszközének: a büntetőjogi büntetésnek a filozófiai-etikai, társadalmi-politikai, illetve jogi alapproblémái állnak. Alapvetően arra a két kérdésre válaszolnak, hogy *mi a büntetés alapja és célja.*

A büntetési elméletek lényegében az állam és a jog kialakulásával jelennek meg, azt követően, hogy a korábban a közösség érdekében keletkezett és a közösség által végrehajtott együttélési, erkölcsi szabályokból elkülönült az osztály jellegű norma és annak szankciója: a büntetőjogi büntetés. A büntetéssel kapcsolatos gondolkodás azonban még hosszú ideig része a vallásos világfelfogásnak és csak bizonyos társadalmi, történeti fejlettségi fokon válik el attól. A büntetési elméletek történeti kifejlődésének első állomása az ókori görög filozófia. Protagorász, Platón, Arisztotelész és mások filozófiájában a büntetéssel kapcsolatban két, alapvetően társadalmi-politikai mozzanat jelentkezik: egyrészt a fennálló társadalmi gyakorlat igazolása, másrészt pedig a vérbosszún alapuló igazságszolgáltatás etikai korlátozásának igénye. Ebből kiindulva a görög filozófia különböző utakon keresi a választ a büntetőjogi büntetés etikai és társadalmi problémáira. Így alakul ki a büntetési elméleteknek az a két fő vonala, amelyek egyfelől a bűncselekmények megelőzésének racionális társadalmi szempontjaira, másfelől a büntetés etikai tartalmára és igazolására (az igazságos megtorlás elve) helyezik a fő súlyt.

A büntetési elméletek fejlődésének második nagy történelmi állomása a felvilágosodás, a polgári forradalmak szellemi előkészítésének a korszaka. A természetjogi, későbbiekben pedig egyre inkább racionalista megalapozású elméletek a feudális büntetési rendszer kíméletlen bírálatával és az új, ésszerű büntetési rendszer kialakítására vonatkozó javaslataikkal szorosan kapcsolódtak a felvilágosodás büntetőjogi programjához: a burzsoá törvényességi követelmények (nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege, nulla poena sine crimine) elméleti megalapozásához. Emellett, összhangban a büntetőjogra vonatkozó tudományos ismeretek fejlődésével, egyre inkább specifikussá váltak: a büntetést már nem csupán etikai kategóriaként, hanem a maga különösségében, azaz büntetőjogi meghatározottságában és célrairányozottságában vizsgálták. A kor büntetési elméleteiben a büntetés etikai magyarázata és igazolása helyébe az a kérdés lép, hogy vajon milyen alapra vezethető vissza az állam büntető hatalma. A természetjogi felfogás a büntetés alapját a bűntettes és az állam közötti kapcsolatban keresi, a büntetés alkalmazását pedig annak szükségességével és hasznosságával indokolja. A büntetés „jogosságának", azaz alapjának ez a felfogása magyarázza a kor büntetési elméleteinek szoros kapcsolatát a szerződéses államelméletekhez. Az állam büntetési jogát a felvilágosodás gondolkodóinak többsége (Montesquieu, Rousseau, Beccaria stb.) a társadalmi szerződésből vezeti le. Ezzel a fikcióval a büntetés jogát az állam tényleges hatalmából származtatják és azt a büntetés által elérhető társadalmi célkitűzésekkel igazolják. Ilyen módon viszont a hangsúly az állam büntetési jogának megalapozásáról áttevődött a büntetéssel elérni kívánt célok kérdésére. Ez a szellemi fordulat jelzi azt a tényt, hogy a feltörekvő polgárság büntetőjogi eszméinek megvalósulásával az új történelmi körülmények között az elmélet alapvető feladata a büntetés céljának kidolgozása lett. Ezt az igényt a későbbiekben a különböző hasznossági (utilitarista) büntetési elméletek elégítették ki.

A 19. század végén a bűnözéssel kapcsolatos társadalmi problémák a büntetőjog-tudományt új kérdések megválaszolására késztették. Az új felfogás azoknak a büntetőjogi irányzatoknak a vitáiból alakult ki, amelyek a természet-, illetve a társadalomtudományok módszereinek és eredményeinek a felhasználásával kívánták a bűnözés elleni küzdelmet új alapokra helyezni. Az e korban született büntetési elméletek közös jellemzője az a kriminálpolitikai gondolkodás, amely a büntetés célproblémáját a jogalapprobléma fölé helyezi azzal érvelve, hogy a büntetés célszerűségében a büntetés igazoltsága, jogalapja logikailag bennefoglaltatik.

A büntetési célok problémája, azaz annak megválaszolása, hogy *mi célból* büntet az állam, már a görög filozófusoktól kezdve foglalkoztatta a gondolkodókat, politikusokat, államférfiakat. Miután az állam és az állampolgár közötti viszony egyik sarkalatos kérdéséről van szó, mindenfajta politikai, filozófiai, vallási irányzatot megtalálhatunk az e kérdésre adott válaszok mögött. A különböző korokban kialakult büntetési elméletek, az irodalomban elfogadott osztályozás szerint, három nagy csoportra oszthatók, úgymint az *abszolút*, a *relatív* és az *egyesítő vagy közvetítő elméletek*re.

2. Az abszolút elméletek felfogása szerint a büntetés egyedüli jogalapja: igazságossága, célja tulajdonképpen öncél: elégtétel a megsértett igazságért. Végső soron ezek az elméletek a

büntetés célját az elkövetett bűncselekmény igazságos megtorlásában vagy a bűnös cselekményért való igazságos bűnhődésben látják. Világnézetileg általában az indeterminizmus talaján állnak.

Az abszolút elméletek, főleg Platón megfogalmazásában voltak az uralkodó elméletek az ókor és a középkor büntetőjogi felfogásában. Eszerint a büntetés célja a történt jogtalanság jóvátétele, a sértett kiengesztelése az okozott fájdalom ellensúlyozására. Az abszolút elméletek másik jelentős csoportja szerint a bűncselekmény helyrehozhatatlan, ezért a büntetés célja az okozott sérelem megtorlása, mert miként a jó jutalmazandó, úgy a rosszat roszszal kell sújtani. Az egyes elméletek egymás között különböznek abban, hogy mit tekintenek a jogellenes támadás tárgyának, illetve mit tekintenek annak a szubjektumnak, amelynek elégtétel szolgáltatandó. Eszerint hangsúlyozzák az istenségnek, illetve képviselőinek adandó elégtétel, továbbá az erkölcsi vagy a jogrend helyreállításának szükségességét.

A klasszikus német idealista filozófia két nagy alakja, *Kant* és *Hegel* az abszolút büntetési elméletet újrafogalmazták. *Kant* szerint a büntetés az igazságosság követelménye: „kategorikus imperativusz". A büntetés egyenlőnek egyenlővel (ius talionis) való igazságos megtorlása; egyedül a megtorlás joga határozhatja meg a büntetés rendjét és mértékét. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a büntetés nem eszköz, a bűntettes ember sem az, mert ez ellentétben volna az ember erkölcsi méltóságával. A büntetés sohasem szolgálhat eszközként a bűnöző vagy a társadalom javának előmozdítására, hanem azért kell alkalmazni, mert bűncselekményt követtek el. Minden bűncselekménynek feltétlenül viszonzásban kell részesülnie, mert enélkül eltűnne az igazság, amely nélkül az emberi életnek nem volna többé értéke.

Hegel felfogásában a bűncselekmény a jog tagadása. Azáltal, hogy a bűnös a saját akaratával a jogrendnek, az általános akaratnak ellenszegül, megbüntetése híján saját akaratát emelné törvénnyé. A büntetés a jogsértés tagadása, logikai szükségszerűség. Ennyiben a büntetés megtorlás, a megsértett jog helyreállítása. A megtorlás mértékét a tett határozza meg. Szemben Kanttal, a bűncselekmény és a büntetés között nem „specifikus egyenlőséget" kell megkívánni, hanem csak az „érték" szerinti egyenlőséget.

Kant és Hegel gondolatai jelentős hatást gyakoroltak a 19. századi büntetőjogi elméletekre, elsősorban a klasszikus büntetőjogi iskolának a büntetés céljairól vallott felfogására. Elméleti megfogalmazásuk minden finomsága ellenére tanításuk az ősi bosszú és megtorlás elvének filozófiai igazolása.

3. A relatív elméletek.

A modern büntetőjogok általában elutasítják az abszolút büntetési elméleteket és jelentős részben a különböző relatív elméletekre támaszkodnak. Közös jellemvonásuk, hogy a büntetés célját általában a büntetés hasznosságában: az újabb bűncselekmények megelőzésében jelölik meg. A büntetés és a jövőbeli bűncselekmények elkövetése közötti kapcsolat felismerése folytán filozófiai alapjuk sok esetben a be nem vallott determinizmus. Ismeretelméletileg fejlettebbek tehát, mint az abszolút elméletek, mert a társadalmi jelenségek valósághű, materialista megközelítésén alapulnak. A relatív büntetési elméletek abban az alapkérdésben különböznek egymástól, hogy a büntetés célját kivel szemben, milyen módon és milyen eszközökkel lehet elérni. Ennek megfelelően különböztethetők meg az általános megelőzés (generális prevenció) és a különös megelőzés (speciális prevenció) elsőbbségét hangoztató elméletek.

A relatív büntetési elméletek térhódítása egybeesik a burzsoá büntetőjog kialakulásával. A 18—19. századi polgári büntetési rendszerek kialakításában haladó szerepet játszottak az ún. önvédelmi, a szerződési és a hasznossági elméletek. Az *önvédelmi elmélet* szerint a büntetés alkalmazását a társadalom önvédelme magyarázza: amíg az emberek társadalomban élnek együtt, addig a büntetőjogi represszió nélkülözhetetlen. A *szerződéses elméletek* az állam létrejöttét a polgárok között kötött ős-szerződésre vezetik vissza és ebből kiindulva alapozzák meg a büntető hatalom gyakorlásának jogát. Rousseau kifejtésében a társadalomba belépő egyén az őt megillető önvédelmi jogról lemondott, s azt átengedve az államnak, felhatalmazta az államot arra, hogy a szerződő polgárt megbüntethesse, amennyiben az a szerződés elvei ellen vét. C. Beccaria szerint a szerződés keretében csak az egyéni szabadság lehető legkisebb, szükséges részét kell feláldozni a jog uralmának biztosítása végett. Montesquieu nyomán vallja, hogy a büntetés, amely nagyobb, mint a közjólét fenntartásához szükséges, az természeténél fogva igazságtalan, valamint, hogy csak a törvény szabhat a bűncselekményekre büntetést. A közérdek azt kívánja, hogy a büntetés álljon arányban az elkövetett bűntett súlyával. Végső soron a büntetés célja nem lehet más, mint annak megakadályozása, hogy a bűnös új sérelmeket okozzon polgártársainak s az, hogy másokat hasonló cselekményektől visszatartson. J. P. Marat ugyancsak hangsúlyozza, hogy az igazságszolgáltatásnak nem annyira arra kell törekednie, hogy a törvénysértést megtorolja, mint inkább arra, hogy visszatartsa azokat, akik előtt felmerülhet a kísértés a törvény megsértésére.

A *hasznossági elméletek* abból indulnak ki, hogy a büntetés célja a közjónak, az emberiség boldogságának biztosítása a bűntettes legkisebb szenvedésének árán. A büntetéseket csak a társadalmi hasznosságuk igazolhatja. A hasz-

nossági (utilitárius) elmélet legerőteljesebb képviselője Jeremy *Bentham*, az angol polgári liberalizmus ideológusa. Elmélete szerint a jog fő célja az, hogy általa lehetőleg minél nagyobb számú embernek, minél nagyobb boldogsága valósuljon meg. Az állam e cél elérésére alkalmazza a büntetést, mert ezáltal nagyobb bajt hárít el a polgárok összességéről, mint amennyi szenvedést okoz vele a bűntettesnek. Minden büntetés önmagában véve rossz, ezért büntetés csak annyiban indokolt, amennyiben valamilyen nagyobb rossz elhárítása várható tőle. Következésképpen nem szabad hatástalan, megalapozatlan vagy felesleges büntetést alkalmazni. A büntetés fő célja, hogy ellenőrizze mind a bűntettes, mind mások cselekvését. A bűntettes cselekvését a büntetés vagy az akaratára gyakorolt hatás útján ellenőrzi, amikor is javítás útján hat, vagy pedig a bűntettes fizikumára gyakorolt hatás útján, amit úgy ér el, hogy megfosztja más bűntett elkövetésére való képességétől. Más személyek cselekvését a büntetés azáltal ellenőrzi, hogy példa útján hat az akaratukra. A büntetés mellékesen megvalósítandó célja a sértettnek nyújtandó elégtétel is, de egyedül ebből a célból sohasem szabad büntetést alkalmazni.

Anselm *Feuerbach* ún. pszichológiai kényszerelméletének alapgondolata: a büntetés képzetének le kell győznie a bűnelkövetést támogató képzeteket. Erre akkor képes, ha a büntetés kedvezőtlenebbnek tűnik az állampolgárok számára, mint a bűncselekmény elkövetésével elérhető előny. Az állam köteles küzdeni mindenfajta jogsértés ellen, erre azonban nem elegendő a jogsértés után alkalmazott fizikai kényszer, hanem szükség van a jogsértést megelőző pszichológiai kényszerre is. Ily módon a büntetés célja az általános megelőzés. Bentham és Feuerbach felfogása abban megegyezik, hogy a büntetés tulajdonképpeni célja az újabb bűnelkövetések megakadályozása. Míg azonban Feuerbach a büntetés alkalmazásának pszichikai hatásmechanizmusára volt elsősorban figyelemmel, Bentham ennek társadalmi tartalmát tárta fel. Valójában a két elmélet egymást kiegészíti és ez az oka annak, hogy a büntetőjogi reformiskolák büntetéselméletei az általuk feltárt alapgondolatokon nyugszanak.

A relatív büntetési elméletek a 19. század végén az ún. *célbüntetés* (Zweckstrafe) fogalmában tetőződnek, amelyet Franz *Liszt* fejtett ki a leghatásosabban. Felfogása értelmében a büntetés alapja a jogrend és a társadalom biztonsága szempontjából való hasznossága és szükségessége, illetve a büntetésnek ezen célok megvalósítása szempontjából való alkalmassága. A büntetés e célok megvalósítását különféleképpen szolgálhatja: az elkövető személyiségétől függően az ingadozó alkalmi bűnözőt elrettenti, a még javítható elkövetőt megjavítja, a javíthatatlant ártalmatlanná teszi. Az a büntetés tekinthető igazságosnak, amely e célok elérésére alkalmas. A büntetés igazságosságát tehát annak célszerűsége határozza meg.

A relatív büntetési elméletek megegyeznek abban, hogy a büntetés végső célja a társadalom védelme a bűnözéssel szemben. Arra nézve azonban, hogy ez a végső cél milyen módon érhető el, a felfogások már eltérők. Azok az elméletek, amelyek a büntetés elsődleges célját abban látják, hogy a büntetés általában tartsa vissza az állampolgárokat a bűncselekmények elkövetésétől, a büntetés általános megelőző hatására helyezik a fő súlyt, amelyet elrettentés útján kívánnak megvalósítani. A különös megelőzés célját vallók viszont azt tartják szem előtt, hogy a bűnelkövető a jövőben újabb bűncselekményt ne kövessen el. E körön belül azonban ismét különböznek a felfogások a tekintetben, hogy a büntetés különös megelőző hatását hogyan érvényesítse. Vannak, akik ezt a hatást a bűntettesnek a büntetés által való megjavítása révén akarják elérni. Ez a javítás elmélete, amely javító büntetéseket igényel. A szélsőséges pozitivista irányzatok követelése volt, hogy a bűntettest ártalmatlanná kell tenni abban az értelemben, hogy számára fizikailag lehetetlenné kell tenni újabb bűncselekmény elkövetését. E nézetek hirdették a „veszélyes állapotra" tekintettel a bűnözők deportálását, fizikai megsemmisítését vagy legalábbis a társadalomtól való teljes elszigetelésüket. Ugyanilyen alapon indokolták az ún. kiválasztó büntetéseket azokkal szemben, akik abnormis szervezetüknél fogva veszedelmes hajlandóságaikat a jövő nemzedékre átvihetik. Így javasolták például a sterilizáció, kasztráció bevezetését és általában a büntetésnek a faj mesterséges kiválasztása céljából történő alkalmazását.

A második világháború után a különös megelőzésre alapozott szélsőséges elgondolásokat a nemzetközi közvélemény és a szakirodalom általában elvetette. A legújabb polgári irányzatokban is uralkodik a különös megelőzés célkitűzése, amelyet azonban már nem büntetőjogi büntetésekkel, hanem részben büntetőjogi, részben pedig a büntetőjogon kívüli szociálpolitikai megelőző, gyógyító és nevelő intézkedések útján kívánnak elérni.

4. Az egyesítő vagy közvetítő elméletek.

Mind az abszolút, mind a relatív büntetési elméletek joggal bírálhatók abból a szempontból, hogy szélsőségesek és egyoldalúak. Gyakorlati értékük a törvényhozás szempontjából éppen ezért kétséges. Ez okból jöttek létre az egyesítő vagy közvetítő elméletek, amelyeknek lényege az ellentétek áthidalása és valamennyi büntetési cél egységbe foglalása oly módon, hogy az igazságosság, a hasznosság és szükségesség alapelvei egymást kiegészítsék. Megegyeznek abban, hogy a büntetés célját nem szabad egyoldalúan felfogni és kizárólagosan egyetlenegy elvre visszavezetni. Az igazságosság elve eszmei, a hasznosság és a szükségesség elve pedig reális szempontból igazolják a bün-

tetést. Végső soron a büntetés célját az igazságos megtorlásban és az újabb bűncselekmények megelőzésében jelölik meg.

A tettes-büntetőjogi irányzatok büntetéstani elképzeléseit a tőkés államok, különösen az erős polgári demokratikus hagyományokkal rendelkező országok, nem fogadták el a maguk teljességében. A büntetéstani irányzatok harca és elméleti vitáik végül is kompromisszumban oldódtak fel. A tőkés államok büntetési rendszere századunk első harmadában jelentősen átalakult anélkül, hogy teljesen szakított volna a büntetéshez fűződő biztosíték jellegű intézményekkel. A büntetések és intézkedések dualisztikus rendszerét viszont az egyesítő elméletek alapozzák meg.

5. A szocialista büntetési elméletek a büntetés tartalmának és céljának meghatározása során a marxizmus társadalomszemléletéből, az állami kényszer és a meggyőzés dialektikus egységéből, illetve a bűnözés mint társadalmi jelenség tudományos magyarázatából és a megelőzésre alapozott büntetőpolitikai elképzelésekből indulnak ki. Mint a szocialista erkölcsi elvekkel ellentétes felfogást elutasítják az abszolút büntetési elméleteket és a megtorlásnak büntetési célként történő felfogását.

Már a szocialista büntetőjogi szemlélet kialakulásának kezdetén a Szovjetunióban az 1919-ben kiadott büntetőjogi Vezérelvek leszögezték, hogy a büntetés nem „a bűn megtorlása, nem a bűn levezeklése". Több szocialista büntető törvénykönyv tételesen is hangsúlyozza, hogy a büntetésnek nem célja a szenvedésokozás és az elítélt emberi méltóságának megalázása. Nem kétséges ugyanakkor, hogy a büntetés lényegéhez hozzátartozik a megtorlás, az állami kényszer alkalmazása folytán okozott személyes hátrány, ez azonban nem azonosítható a büntetés céljával. Az újabb magyar jogirodalom amikor elutasítja a megtorlás célkitűzését, hangsúlyozza, hogy a büntetés alkalmazása „megtorlás" abban az értelemben, hogy egy megelőzőleg elkövetett bűncselekmény miatt kerül alkalmazásra, illetve, hogy a tettes által bűncselekményével a társadalomnak okozott hátrányt az állam hátránnyal viszonozza. A bűncselekménynek büntetéssel való viszonzása ugyanakkor magában foglalja a büntetés igazságosságának követelményét. Az „igazságos megtorlás" elve kifejezi a társadalomnak azt a jogos igényét, hogy bűntett büntetlenül ne maradjon, hogy minden bűncselekmény elkövetője nyerje el büntetését. Végső soron a szocialista büntetési elméletek a büntetés *igazságosságának, szükségességének* és *célszerűségének* elvéből indulnak ki.

A szocialista büntetési elméletek, a törvényhozással egyezően, a büntetési célok középpontjába a társadalom védelmének elvét helyezik. A jogalkotó a büntetéssel nem az igazság „örök eszméjét" kívánja megvalósítani, hanem reális társadalmi célkitűzéseket tart szem előtt. Célja a szocialista társadalmi rend védelme, amelyet büntetés alkalmazása útján, egyrészt a bűncselekmény elkövetőjének megjavításával, átnevelésével, másrészt pedig a társadalom tagjainak a bűnözéstől való visszatartásával kíván elérni. E hasznossági célkitűzések korlátja egyfelől a szocialista büntetési rendszerekben következetesen érvényesített törvényesség elve, másfelől a humanizmus elve.

A szocialista büntetőpolitika középpontjában a bűnözés megelőzésének gondolata áll és ez hatja át a törvénykönyvekben szabályozott büntetési rendszereket. A legáltalánosabban szólva: *a büntetés célja annak megelőzése, hogy a bűnelkövető és a társadalom tagjai bűncselekményeket kövessenek el.* A társadalom védelmének elve a büntetés *szükségességét* indokolja, míg a megelőzés gondolatából következik, hogy a büntetés legyen *célszerű*, legyen alkalmas a jövőbeni bűnözés megelőzésére.

A szocialista büntetési elméletek különböznek egymástól abban a kérdésben, hogy a megelőzés melyik módjára helyezik a hangsúlyt. Mind a törvényhozásban, mind az elméletben vannak hívei az *általános megelőzés* gondolatának, amelynek körében az elrettentés eszköze is helyt kap. Különös súlya van ennek a megfontolásnak az állam elleni és a személy elleni súlyos bűncselekmények elkövetőivel, illetve a jogrenddel konokul szembehelyezkedő, veszélyes visszaeső bűnözőkkel szemben. A szocialista büntetési elméletek azonban általában a *különös megelőzés* célkitűzését helyezik előtérbe és annak különböző módozatait hangsúlyozzák. Ezek között egyaránt szerepel az elítélt ártalmatlanná tételének, megjavításának és átnevelésének a gondolata.

A társadalom védelmének célja az egyes bűncselekményi kategóriáktól, illetve az egyes elkövetői kategóriáktól függően, adott esetben a különös megelőzés, más esetben az általános megelőzés szempontját helyezi előtérbe. Így például a visszaeső bűnözőkkel szemben jelentős mértékben érvényesül az a speciálprevenciós meggondolás, hogy a társadalomból hosszabb időre való kirekesztés átnevelésük feltétele. Ezzel szemben a gondatlan bűncselekmények elkövetőinél, ahol a megjavítás, átnevelés igénye többnyire fel sem merül, általában az általános megelőzés szempontja indokolja a büntetés alkalmazását.

A büntetés hatásmechanizmusából következik, hogy a büntetési rendszer, illetve a kiszabott és végrehajtásra kerülő büntetések különböző módon szolgálják a társadalom védelmét és a bűnözés megelőzését. A büntetési rendszer egésze, illetve a törvényi büntetési tétel mint kilátásba helyezett absztrakt joghátrány elsősorban a társadalom egészét befolyásolja az etikailag és jogilag elvárt magatartások irányában. Ilyen módon tehát az általános megelőzés célkitűzését szolgálja. A büntetés kiszabása egyaránt alkalmas arra, hogy befolyásolja

mind az elítélt, mind pedig a társadalom gondolkodását. Hatásában tehát megoszlik az általános és a különös megelőzés célkitűzései között. A kiszabott büntetés végrehajtásának ténye hozzájárul ugyan az általános megelőzés célkitűzésének eléréséhez is, a végrehajtás módja azonban mindenekelőtt különös megelőzési célkitűzéseket szolgál.

Míg a burzsoá törvényhozás általában kerüli a büntetés céljának törvényi megfogalmazását, addig a szocialista törvényhozásra az ellenkező álláspont a jellemző. Mind a társadalom befolyásolása, mind pedig a jogalkalmazó szervek tájékoztatása végett nagy súlyt helyez a büntetés céljának a gyakorlati élet követelményeinek megfelelő, differenciált meghatározására. A szabályozás módját illetően azonban a szocialista büntető törvénykönyvek között jelentős eltérések vannak. Egyes kódexek nem tartalmaznak idevágóan kifejezett rendelkezést, csupán a büntetőjog társadalmi funkcióiból, a büntető törvénykönyv feladatainak tételezett meghatározásából, a büntetési rendszer szerkezetéből és az egyes büntetési nemek jellegéből következtethet a jogalkalmazás a büntetés céljaira. A Német Demokratikus Köztársaság törvénykönyve külön szól a szabadságelvonás nélküli büntetések és külön a szabadságvesztés céljairól, amelyeket alapvetően a társadalom védelmében, az elítélt átnevelésében és a társadalomba való visszavezetésének előmozdításában lát. Az effajta szabályozást nyilván az a meggondolás hozta létre, hogy az egyes büntetési nemek más és más célkitűzések elérésére alkalmasak. Végül, és ez a megoldás tekinthető inkább általánosnak, a törvénykönyvek többsége arra törekszik, hogy elvi szinten, differenciáltan úgy határozza meg a büntetés céljait, hogy azok az egyes büntetési nemek alkalmazását tekintve is megfelelő irányt mutassanak a jogalkalmazás számára. E célkitűzések egyrészt a büntetés végső céljára: a társadalom védelmére utalnak, másrészt pedig annak elérése végett, eszközként, az általános és különös megelőzés különböző módozatait fogalmazzák meg. A szocialista büntetési rendszereket jellemző humanizmus és pedagógiai optimizmus megnyilvánulásaként valamennyi törvényi meghatározásra jellemző, hogy a különös megelőzés gondolatköréből az etikailag legmagasabb rendű célkitűzést, az elkövető megjavítását és átnevelését emelik ki. Az 1978. évi magyar büntető törvénykönyv megfogalmazásában a büntetés célja: a társadalom védelme érdekében annak megelőzése, hogy akár az elkövető, akár más bűncselekményt kövessen el.

III. Büntetések és intézkedések. 1. A büntetések és intézkedések osztályozása. 2. Halálbüntetés. 3. Szabadságvesztés. 4. Feltételes elítélés. 5. Javító-nevelő munka. 6. Vagyoni büntetések. 7. Jogfosztó-jogkorlátozó büntetések. 8. Erkölcsi jellegű büntetések. 9. Intézkedések.

1. A büntetések és intézkedések osztályozása. A büntetési elméletek, a büntetés céljaira vonatkozó büntetőpolitikai nézetek a büntető törvénykönyvben szabályozott *büntetési rendszer* keretében valósulnak meg. Korábban az irodalom a büntetési rendszer vagy szankciórendszer fogalmán a büntetések összességét értette. A modern jogfejlődés eredményeként azonban a büntetőjogi jogkövetkezmények rendszerében az intézkedések a büntetések mellé léptek. Ennek folytán a mai felfogás szerint a büntetési rendszer fogalma felöleli a büntető törvénykönyvben meghatározott büntetéseket és intézkedéseket egyaránt. Tágabb értelemben tehát büntetési rendszeren a büntetésekre és intézkedésekre, azok alkalmazására és végrehajtására vonatkozó szabályok összességét értjük. Szűkebb értelemben pedig a büntetési rendszer fogalma az adott törvénykönyvben szabályozott büntetések és intézkedések összességét öleli fel .

A büntetések alapvetően két szempontból, úgymint tartalmilag és formailag osztályozhatók. Az első esetben az osztályozás alapja a büntetés tartalmát kitevő joghátrány természete. Ezek szerint megkülönböztethetők: *a)* halálbüntetés, *b)* szabadságvesztő büntetések, *c)* vagyoni jellegű büntetések, *d)* jogfosztó és jogkorlátozó büntetések és *e)* erkölcsi jellegű büntetések. A formai osztályozás alapja pedig az az ismérv, amelyre tekintettel a törvénykönyv a büntetéseket csoportosítja. A legjelentősebb a büntetéseknek fő- és mellékbüntetésekre való felosztása. Ennek alapja az, hogy a főbüntetés önmagában is alkalmazásra kerülhet, míg a mellékbüntetések mindig csak valamely főbüntetés mellett szerepelhetnek. A legtöbb állam büntetőjogában a halálbüntetés, a szabadságvesztés, az egyes, vagyoni jellegű büntetések kizárólag mint főbüntetések, míg az egyes jogokat korlátozó és az erkölcsi természetű büntetések mellékbüntetésként kerülhetnek alkalmazásra. A vagyoni jellegű büntetések és a jogvesztő vagy jogkorlátozó büntetések több rendszerben egyaránt szolgálnak fő- és mellékbüntetésként. A fő- és mellékbüntetések közötti határok relatív jellegűek, a jogalkotó általában gyakorlati célkitűzésekre tekintettel sorolja az adott büntetést a fő- vagy mellékbüntetések sorába.

Az 1978. évi magyar büntető törvénykönyv rendszerében pl. a *főbüntetések*: halálbüntetés, szabadságvesztés, javító-nevelő munka, pénzbüntetés. A *mellékbüntetések*: közügyektől eltiltás, foglalkozástól eltiltás, járművezetéstől eltiltás, kitiltás, kiutasítás, vagyonelkobzás, pénzbüntetés. Az egyetlen büntetési nem, mely mind fő- mind pedig mellékbüntetésként szerepel: a pénzbüntetés.

Aszerint, hogy az adott büntetés bűntett, vétség vagy kihágás elkövetése esetén alkalmazható, egyes büntetési rendszerek különbséget tesznek ún. bűntetti, vétségi és kihágási büntetések között. Az osztályozás jogtechnikai jellegű, elvi szempontot nem érint. A magyar büntetőjog ezt az osztályozási módot nem ismeri.

A szocialista államok büntető törvénykönyvei intézkedésként a gyógyító, a nevelő és a biztonsági intézkedések egyes változatait szabályozzák. Az intézkedések rendszerének terjedelme az egyes törvénykönyvekben eltérő. beszámíbiztonsági intézkedéseknek tekintik: a Így pl. thatatlan személyekkel szemben alkalmazott kényszergyógykezelést, illetve az alkoholista és kábítószer-élvező bűnelkövetőkkel szemben alkalmazott kényszer-elvonókezelést, a fiatalkorú bűnözőkkel szemben alkalmazott nevelő intézkedéseket, a foglalkozástól eltiltást, a gépjárművezetői jogosítvány elvonását, a nyilvános fellépés tilalmát, az elkobzást, a vagyoni haszon elkobzását és az ország területéről való kiutasítást stb. A szovjet és a bolgár büntető törvényhozás sajátossága, hogy a fiatalkorú bűnelkövetőkkel szemben alkalmazott intézkedéseket nem a büntető törvénykönyv, hanem külön ifjúságvédelmi törvények szabályozzák. Az 1978. évi magyar büntető törvénykönyv pl. az intézkedés cím alatt különböző jellegű jogintézményeket foglal össze. Ezek: a megrovás, a próbára bocsátás, a kényszergyógykezelés, az alkoholisták kényszergyógyítása, az elkobzás, a visszaesőkkel szemben alkalmazható szigorított őrizet és a pártfogó felügyelet. Más helyen rendelkezik a törvény a fiatalkorúakkal szemben alkalmazható nevelő intézkedésről.

2. Halálbüntetés.

A halálbüntetés a modern büntetőjogokban a büntetési rendszer egyik legvitatottabb intézménye. Megítélése összefügg az adott társadalom világnézetével, erkölcsi, ideológiai felfogásával, a politikai hatalom gyakorlásának módjával és tradícióival.

A feudális büntetőjog gyakorlatával szemben a francia forradalmat követő liberális polgári törvényhozás mindenütt jelentős mértékben szűkítette a halálbüntetés alkalmazásának körét. Ez elsősorban a politikai jellegű, állam elleni bűncselekmények körét érintette oly mértékben, hogy a 19. század második felében csak elvétve szerepelt halálbüntetés a kontinentális törvénykönyvekben; alkalmazása gyakorlatilag az élet elleni legsúlyosabb bűncselekmények megtorlására korlátozódott. Az első világháború után a tőkés világrendszer fokozódó gazdasági és politikai válsága általában visszavetette a büntetések humanizációjának a folyamatát. A fasiszta államok széles körben vezették be a halálbüntetést nemcsak politikai, hanem köztörvényi bűncselekményekre is. A második világháború után különböző társadalmi tényezők hatására ismét a halálbüntetés szűkítésének irányzata került előtérbe. Míg azonban korábban a halálbüntetés korlátozása vagy teljes kizárása a politikai bűncselekmények területén jelentkezett, az újabb abolicionista törekvések kiterjednek az élet elleni bűncselekményekre is. A világ számos államában, pl. Európában és egyes amerikai államban eltörölték a halálbüntetést. Így pl. a fejlett tőkés államok közül Nagy-Britanniában 1965 óta, a Német Szövetségi Köztársaságban 1949 óta nincs halálbüntetés. A halálbüntetést megszüntető országokban általános megoldás, hogy a halálbüntetés felújítása állam elleni és katonai bűncselekmények miatt háború idején, vagy más, az államrendszerre nézve kritikus helyzetben törvényi lehetőség.

A 18—19. században az abolicionisták főleg etikai és filozófiai érvekkel támadták a halálbüntetést. Napjainkban a halálbüntetés kérdésében zajló vita súlypontja egyre inkább büntetőjogi és kriminológiai síkra tolódik át. Empirikus vizsgálatokra hivatkozva a nemzetközi irodalomban sokan vallják: nincs bizonyíték arra, hogy a halálbüntetés valójában visszatartó vagy elrettentő hatást gyakorol. Ezzel szemben bizonyítható, hogy azokban az államokban, ahol az emberölés miatt kiszabható halálbüntetést eltörölték, nem növekedett számottevően az emberölések száma. Az eddig halálbüntetéssel fenyegetett bűncselekmények esetében az életfogytiglani szabadságvesztés teljesen kielégíti a társadalom védelméhez fűződő igényeket.

A halálbüntetés védelmezői viszont arra hivatkoznak, hogy a társadalom biztonsága és igazságérzete két olyan alapelv, amely feltétlenül a halálbüntetés fenntartását indokolja. Hangoztatják, hogy az eddigi tapasztalatok nem elegendőek helytálló következtetések levonásához a halálbüntetés visszatartó hatásáról vagy hatástalanságáról.

Kialakulásuk forradalmi jellege és történelmi sajátosságaik folytán valamennyi szocialista ország büntetőjoga ismeri a halálbüntetést. A szocialista államok elmélete és törvényhozása a halálbüntetést elvileg elutasítja és csupán kivételesen, néhány bűncselekmény vonatkozásában tartja ideiglenesen szükségesnek. Szükségességét, az általános kriminálpolitikai megfontolásokon túlmenően, a szocialista társadalom fejlettségi foka, a belső és a külső reakciós erők ellenállásának mértéke és módja határozza meg. Ehhez képest a halálbüntetést a szocialista büntetőjog nem bosszúként, hanem a társadalom védelme eszközeként fogja fel, és létjogosultságát csak addig és olyan mértékben ismeri el, ameddig és amilyen mértékben a társadalom védelme szempontjából nélkülözhetetlen.

A halálbüntetés a szocialista államokban történelmileg csökkenő irányzatot mutat. Alkal-

mazásának körét az újabb büntető törvénykönyvek, mint pl. a lengyel és az NDK-beli, jelentősen korlátozták. A szocialista törvényhozás mindenütt a halálbüntetés kivételes jellegéből indul ki, amely abban nyilvánul meg, hogy aránylag kevés bűncselekmény elkövetése esetére helyezi kilátásba a törvényhozó, sohasem kizárólagos büntetés, hanem mindig szabadságvesztéssel vagylagosan szerepel, és csak akkor szabható ki, ha a büntetés célja más büntetéssel nem érhető el.

A szocialista törvénykönyvek a halálbüntetést a legsúlyosabb bűncselekmények, mint állam elleni, élet elleni, katonai bűncselekmények stb. miatt helyezik kilátásba. Általában meghatározzák azt a személyi kört, amellyel szemben alkalmazása kizárt. Ilyenek: a fiatalkorúak és a terhes nők. A törvényi szabályozást jellemzi az a törekvés, hogy megfelelő jogi biztosítékok kiépítésével kell kizárni a halálbüntetés téves kiszabásának lehetőségét. Ezt célozzák: a halálbüntetést kimondó ítélet fellebbezhetősége, a jogerős ítéletnek hivatalból történő kötelező felülvizsgálata még az ítélet végrehajtása előtt, a kegyelmi felterjesztés lehetősége, az átlagostól eltérő nagyságú és összetételű ítélkező testület létrehozása és a minősített többség elvének érvényesítése a halálbüntetés kiszabásánál stb.

A magyar büntetőjogban a halálbüntetés alternatív büntetésként szerepel egyes kiemelkedően veszélyes, szándékos bűncselekmény (állam elleni bűncselekmények, katonai bűncselekmények, élet elleni bűncselekmények) esetén. Vagyon elleni bűncselekmény miatt a magyar büntetőjog halálbüntetést nem ismer. Tényleges alkalmazása ennél is szűkebb körű, gyakorlatilag csaknem kizárólag élet elleni bűncselekmény miatt kerül rá sor.

3. Szabadságvesztés.

Bizonyos korai előfutáraitól eltekintve, a szabadságvesztés-büntetés a társadalmi fejlődés meglehetősen késői szakaszán jött létre: megjelenése nagyjában-egészében egybe esik a nyugat-európai tőkés államok jogrendszerének kialakulásával. Társadalmi előfeltétele a minden embert egyaránt megillető szabadság jogának általános elismerése. A mai szabadságvesztés-büntetés az újkor hajnalán az európai országokban alkalmazott deportatió (elszállítás), a kényszermunka, a fogság és várfogság, valamint a csavargó, munkakerülő személyek közmunkára való befogásának gyakorlatából alakult ki. A büntetési nem alapeszméi: a társadalom biztonsága érdekében alkalmazott ártalmatlanná tétel, a megtorló jellegű munkakényszer, a javítási célkitűzés, valamint a súlyosabb és az enyhébb jellegű bűntettesek különböző kezelésére szolgáló osztályozás elve.

A tőkés államok büntetési rendszerében a szabadságvesztés-büntetés központi helyet foglal el. Lényege: az egyén szabadságtól való megfosztása, beleértve polgári és politikai szabadságjogait is. A korabeli felfogás értelmében a szabadságvesztés ideális büntetési nem, mert a szabadság elvétele az egyéni szabadság elvén nyugvó társadalomban szigorú megtorló eszköz, amely mind az elítéltre, mind a társadalom egészére elrettentő, visszatartó hatást gyakorol. A szabadságvesztés-büntetés osztható, egyéniesíthető, közvetlen jellegű és végrehajtási módjában megfelelően igazodhat a társadalom gazdasági és kulturális szintjéhez. Tökéletes biztonságot nyújt a társadalomnak, miután fizikailag elszigeteli a bűnözőket a szabad társadalomtól, s ezzel az újabb bűnelkövetést lehetetlenné teszi. Emellett lehetőség nyílik a büntetés végrehajtásának olyan megszervezésére, amely a kötelező munkáltatás elvén alapulva, lehetőséget nyújt az elítéltek személyiségének pozitív irányú átrendezéséhez.

Ezeket az elveket a 18. század során a gyakorlatban az ún. *börtönrendszerek* próbálták megvalósítani. A *magánzárka rendszer* vagy *magánelzárás rendszer* alapgondolata szerint a szabadságvesztésre ítélteket büntetésük egész tartama alatt egymástól szigorúan elszigetelve, magánzárkában kell tartani egyrészt azért, hogy erkölcsi megjavulásuk érdekében a bűnösök magukba szálljanak, másrészt, hogy egymást erkölcsileg meg ne rontsák. A büntetés végrehajtásának célja a megtorlás, illetve a megbűnhődésen keresztül az elítéltek erkölcsi megjavítása. A rendszer gyakorlati megvalósítására első ízben az Amerikai Egyesült Államokban, Philadelphiában került sor. A magánzárka rendszert ért bírálat hatására alakult ki a *hallgató* vagy *auburni rendszer*, amelyben az elítélteket nappal szigorú beszéd tilalom mellett közösen munkáltatják, éjjelre pedig magánzárkában különítik el. Az elítélteket, magaviseletükre és szorgalmukra tekintettel, különböző osztályokba sorolják, amelyek az ellátás és az életkörülmények tekintetében különböznek egymástól. Bizonyos számú jegy ledolgozása után juthatnak az elítéltek fokozatonként magasabb osztályba (ún. jegyrendszer). A 19. század közepén Nagy-Britanniában alakult ki a börtönbüntetés *fokozatos* vagy *progresszív rendszere*, amelyben az elítéltek három fokozatban állják ki büntetésüket. Büntetésük kezdetekor, meghatározott ideig magánzárkába kerülnek. A második szakaszban nappal közös munkát végeznek és csak éjszakára kerülnek magánzárkába. Megjavulásuk tanújelét adó jó magaviseletük esetén pedig a büntetés bizonyos részének, kétharmadának, háromnegyedének letöltése után feltételes szabadságra bocsáthatók. Ezt fejlesztette tovább az *ír fokozatos rendszer* azzal, hogy a feltételes szabadságra bocsátás elé beiktatta az úgynevezett közvetítő intézetet, ahol az elítéltek már nem szigorú börtönviszonyok, hanem többé-kevésbé a szabad életre jellemző körülmények között élnek. A rendszer alapeszméje, hogy az elítéltet saját munkája és magatartása ösztönözze és szok-

tassa hozzá szabadságának visszanyeréséhez és annak helyes használatához. Az amerikai *javító rendszer* (reformatory system) részben a büntetőjogi reformiskolák elképzeléseit, részben pedig az amerikai gyakorlatias elképzeléseket valósította meg. Tulajdonképpen az angol fokozatos rendszernek a továbbfejlesztése azzal a különbséggel, hogy a megtorlást mint büntetési célt teljesen elutasítja és a büntetés-végrehajtás feladatának az elítélt megjavítását, erkölcsiségének átalakítását tekinti. Ennek érdekében nagy súlyt helyez az elítéltek szellemi és fizikai képességeinek és általános műveltségének a fejlesztésére. A javító rendszer Európában a fiatalkorúak javítóintézeteinek modelljévé vált.

Az európai tudományos közvélemény a századforduló körül általában a fokozatosság elvére alapozott börtönrendszert tekintette elfogadhatónak, amelyen belül különbség tehető a rövid, a közép- és a hosszú tartamú szabadságvesztés-büntetések végrehajtása között. Magát az angol fokozatos rendszert, bizonyos eltérésekkel, több európai ország elfogadta és hasznosította.

A 19. század végére a büntetési rendszereket általában a szabadságvesztés-büntetések széles skálája jellemzi. A fegyház-, börtön-, fogház-, elzárásbüntetés különböző változatai megtalálhatók valamennyi európai ország büntető törvénykönyvében. A 20. század elejétől kezdve azonban erősödik az a felismerés, hogy az egységes szabadságvesztés-büntetés keretein belül kell és helyes nagyobb lehetőséget nyújtani a büntetés-végrehajtás egyéniesítésére. Emellett, míg a közönséges, normális, első ízben bűncselekményt elkövető bűnözőket illetően fennmaradt a határozott tartamú szabadságvesztés rendszere, addig a visszaeső, szokásos bűnözők tekintetében a büntetést a határozatlan tartamú biztonsági intézkedések rendszere (megelőző letartóztatás, dologház, szigorított dologház stb.) váltotta fel. A második világháború után a tőkés államok börtönügyi politikájában új irányzatok jelentkeznek. Fokozódik az igény a büntetés-végrehajtás törvényességi biztosítékai iránt: több országban elfordulnak a határozatlan tartamú büntetés, illetve biztonsági intézkedés gondolatától. Az új felfogás a szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának céljául a bűnelkövetőknek a társadalomba való visszavezetését, reszocializációját tekinti. Ennek folytán pl. a skandináv pönológiai felfogás egyrészt hirdeti az elítéltek egyéni kezelésének az elvét, másrészt pedig a korábban teljesen zárt büntetés-végrehajtási intézményeket fokozatosan felcseréli a félig nyílt és nyílt intézetek rendszerével. A törvénykönyvekben a szabadságvesztés-büntetés nemeinek csökkenése figyelhető meg és manapság a legtöbb tőkés államban a szabadságvesztés két alaptípusával, egy egyhébb és egy súlyosabb nemével találkozhatunk.

A szabadságvesztés-büntetés a modern büntetőjogokban általában mint *határozott tartamban* kiszabott büntetés jelenik meg, amelynek mértéke igazodik az elkövetett bűncselekmény tárgyi súlyához és az elkövető bűnösségéhez. A szabadságvesztés-büntetés határozott tartama alkotmányos biztosíték arra, hogy az állampolgárok szabadságát semmilyen közigazgatási szerv nem, hanem csakis egyedül és kizárólag a bíróság korlátozhatja. Éppen ezért a büntető törvénykönyvekben tételesen kimondott jogelv, hogy a szabadságvesztés-büntetés csak határozott tartamban szabható ki, amelyet csak bíróság változtathat meg és azt is csak az elítélt javára (feltételes szabadságra bocsátás).

Az egyes törvénykönyvekben a kiszabható szabadságvesztés-büntetés leghosszabb tartamát illetően rendkívül eltérő rendelkezésekkel találkozunk. Korábban és különösen az angolszász jogterületen nem volt ritka a teljesen irreális mérték meghatározása sem, így pl. az USA büntetőjogában ma is találkozunk 40, 50, 90 évre szóló ítéletekkel is. Az európai, különösen az újabb keletű törvényhozás azonban reálisabban ítéli meg a kérdést, figyelembe véve egyrészt az ember szabadságvesztést elviselő képességét, másrészt pedig a társadalom biztonságához fűződő érdekeket. Ennek következtében a szabadságvesztés leghosszabb tartamát ma a különböző törvénykönyvek 15—20—25 évben szabják meg. A törvényi szabályozások rendszerint kitérnek a szabadságvesztés legrövidebb tartamának meghatározására is. Bár különböző törvénykönyvekben találkozhatunk az egy napi tartamban kiszabható szabadságvesztés-büntetés lehetőségével is, a modern felfogás általában az, hogy a rövid tartamú szabadságvesztés legalsó határát több heti vagy egy vagy több hónapi időtartamban indokolt meghatározni.

Már a múlt századi büntető törvénykönyvek is ismerték az *életfogytiglani* szabadságvesztés-büntetést, amely újabban a legsúlyosabb büntetési nemmé lép elő annak következtében, hogy a halálbüntetést egyre több állam kizárja büntetési rendszeréből. Az életfogytiglani szabadságvesztés-büntetés nem áll szemben a határozott tartam követelményével, szerepe, garanciális jelentősége ugyanaz, mint a határozott tartamban kiszabott szabadságvesztés-büntetésé. Ugyanakkor alkalmas arra, hogy a legsúlyosabb bűncselekmények elkövetőit ártalmatlanná tegye anélkül, hogy megfosztaná őket a megjavulás lehetőségétől. Általában az életfogytiglani szabadságvesztésre ítéltek is bocsáthatók feltételes szabadságra. Annak az időpontja, hogy ez legkorábban mikor következhet be, az egyes jogrendszerekben eltérő. Emellett fennáll a kegyelem révén való szabadulás lehetősége is.

A büntetőjogi reformiskolák és az északamerikai gyakorlati tapasztalatok alapján a

20. század első harmadában széles körben terjedtek el a tőkés államok büntetőjogában az ún. *határozatlan büntetések és intézkedések*. Ezek lényege, hogy a bíróság ítéletében nem határozza meg a szabadságvesztés tartamát, hanem vagy a kitöltendő büntetés legrövidebb mértékéről szól, vagy meghatározza annak várható legrövidebb és leghosszabb tartamát, amelyen belül a büntetés eredményességéhez képest további döntéstől függ a büntetés végleges tartama. Ezt pedig a végrehajtás során rendszerint a büntetés-végrehajtási szervek határozzák meg. A határozatlan tartamú büntetések és intézkedések gondolata a különös megelőzés elvének olyan túlhajtása, amely figyelmen kívül hagyja a büntetés határozottságához fűződő biztosítékokat. Ebben a rendszerben végső soron nem bírói, hanem államigazgatási szervek döntenek a személyi szabadság megfosztásának tartamáról. A határozatlan ítéletek rendszere ma elsősorban az USA büntetőjogára jellemző, míg az európai kontinensen nem annyira a szabadságvesztés-büntetés tekintetében, mint inkább az ún. biztonsági intézkedések (megelőző letartóztatás, védelmi intézkedés stb.) területén érvényesül.

A szocialista büntető törvénykönyvek büntetési rendszerében alapvető helyet foglal el a szabadságvesztés-büntetés. Alkalmazási köre ugyan fokozatosan szűkül, de még így is a kiszabott büntetések jelentős részét teszi ki. A szocialista törvények az állampolgári szabadságjogok védelme érdekében részletesen szabályozzák a szabadságvesztés-büntetések feltételeit, nemeit, végrehajtási módját. A büntető törvénykönyvekben a szabadságvesztés legkisebb mértéke 1 hónap körül ingadozik, míg legnagyobb mértéke 15—20 év körül alakul. Az életfogytiglani szabadságvesztés intézményét korábban a szocialista törvénykönyvek elutasították, újabban, különösen a halálbüntetés szűkülő irányzatának hatására, egyes kódexek visszaállították. A határozatlan tartamú szabadságvesztés-büntetést az elmélet és a gyakorlat korábban élesen elvetette, ma egyes országokban (Lengyelország, Magyarország) a visszaeső bűnözés visszaszorítása érdekében, megfelelő törvényi biztosítékok mellett, eltérő tartalommal, büntetésként vagy intézkedésként, bevezetésre került.

A szocialista országok büntetés-végrehajtását a büntetés-végrehajtási gyakorlat elszakadása a megtorlásra alapozott büntetési koncepcióktól, a büntetés *törvényességének* és *egyénesítésének* hangsúlyozása, valamint a *reszocializáció* elvének a büntetés-végrehajtási tevékenység középpontjába állítása jellemzi. A büntetés-végrehajtás célját a törvénykönyvek általában az elkövetők átnevelésében és megjavításában, a szocialista társadalmi együttélésre alkalmassá tételében, továbbá a bűnözés megelőzésében látják. Így például a magyar büntetés-végrehajtási jogszabály kimondja, hogy a szabadságvesztés végrehajtásának célja az ítéletben meghatározott joghátrány alkalmazásával, valamint a szocialista nevelési elvek és módszerek gyakorlati érvényesítésével az elítélteknek törvénytisztelő állampolgárrá való átnevelése. Emellett az egyes országok közötti gazdasági, kulturális és nem utolsósorban a bűnözés struktúrájából fakadó különbségek és sajátosságok kihatnak a büntetés-végrehajtásban alkalmazott módszerekre és eszközökre is. Így pl. jelentős eltérések vannak a szabadságvesztés-büntetés fokozatait illetően: egyes országokban két, másutt három végrehajtási fokozat létezik. Újabban több helyen kísérleteznek a nyílt és félig nyílt büntetés-végrehajtási intézetek bevezetésével. Általában a fejlődés egyrészt a büntetés-végrehajtási fokozatok csökkenésének irányába, másrészt pedig a büntetés-végrehajtás belső differenciálódásának irányába mutat. A büntetés-végrehajtás alapelvei a törvényesség, a humanizmus, az egyéniesítés és a társadalmilag célszerű munkáltatás.

Az 1978. évi magyar büntető törvénykönyv szerint a szabadságvesztés-büntetés életfogytig vagy határozott ideig tart. A határozott ideig tartó szabadságvesztés legrövidebb tartama három hónap, leghosszabb tartama 15 év, halmazati vagy összbüntetés esetében 20 év. A szabadságvesztést fegyházban, börtönben vagy fogházban hajtják végre. A három végrehajtási fokozat között jelentős eltérések vannak az elítéltek kezelését, az alkalmazott szigor fokát, az elítéltek jogait és kötelezettségeit illetően. A bíróság ítéletében rendelkezik arról, hogy az elítéltre kiszabott szabadságvesztést melyik fokozatban kell végrehajtani. A vonatkozó törvényi rendelkezés jelentőséget tulajdonít az elbírált cselekmény súlyának, bűntetti vagy vétségi jellegének, az elkövető bűnösségének, az elkövető előéletének és életmódjának, valamint a kiszabott büntetés mértékének.

A szocialista országok pönológiai elméletében és börtönügyi politikájában általános az a felismerés, hogy az *utógondozás* a szabadságvesztésre ítéltek reszocializációjának befejező folyamata. Egyes szocialista országokban az utógondozási feladatok ellátása a helyi államigazgatási és népképviseleti szervekre hárul. A másik, Magyarországon is érvényesülő felfogás szerint, az utógondozás ellátása a bíróságokhoz kapcsolódó, sajátos szervezet feladata. Mindkét megoldás az utógondozási feladatok komplex, társadalmi és szociálpolitikai jellegét hangsúlyozza és egyaránt igényli a társadalmi szervezetek bevonását e feladatok megoldásába. A magyar hatályos szabályozás szerint az utógondozás célja, hogy elősegítse a szabadságvesztésből szabadult személyeknek a társadalomba való megfelelő beilleszkedését és biztosítsa az ehhez szükséges szociális feltételeket. Mindez felöleli az arra rászoruló szabadult elítéltek segítését és támogatását (munkahely, lakás és egyéb anyagi szükségletek biztosítása),

valamint az olyan elítéltek ellenőrzését és felügyeletét, akiknél tartani kell attól, hogy újabb bűncselekményt követnek el. A pártfogó felügyelet alá helyezett személy köteles a részére a bíróság határozatában előírt magatartási szabályokat megtartani. Az utógondozás feladatának állami összefogása a bíróságokra hárul, melynek során a bíróságok mellett hivatásos és társadalmi pártfogók működnek.

4. Feltételes elítélés.

A szabadságvesztés rendszerének kiépülésével rövidesen jelentkeztek széles körű alkalmazásának kedvezőtlen társadalmi hatásai. Világossá vált, hogy a rövid tartamú szabadságvesztés alkalmazásánál a büntetés nevelő céljának megvalósítására nincs reális lehetőség, ezzel szemben az első ízben szabadságvesztésre került elítéltek ki vannak téve a visszaeső és szokásszerű bűnözők erkölcsromboló hatásának (az ún. börtönfertőzés kérdése). Ezért a századforduló körül a büntetőjogi reformiskolák egyik alapvető követelése olyan büntetési eszközök bevezetésére irányult, amelyek megfelelően helyettesíteni és felváltani képesek a szabadságvesztés-büntetést. Ilyenekként elsősorban a feltételes elítélés és a pénzbüntetés jöhetett számításba.

A feltételes elítélés intézményének előzményei megtalálhatók a legtöbb ország régi jogszokásaiban. Ilyenek pl. az angol béke-kezesség (surety for the peace), a francia biztosíték (assurement), illetve hazánkban a bíróság előtti megkövetés szokása. Az alapgondolat mindenütt azonos: szükségtelen az első ízben megtévedt embert szabadságvesztés-büntetéssel sújtani, elég, ha megfelelő szankcióval fenyegetve ígéretet tesz arra, hogy a jövőben tartózkodni fog bűncselekmény elkövetésétől. A klasszikus büntetőjogi irányzat merev jogfelfogása a méltányosságban rejlő alapgondolatot elutasította. Az intézmény kriminálpolitikai célszerűségét a reformirányzatok ismerték fel. Hirdették, hogy az első ízben megbotlott, de alapjában nem romlott embert kár, sőt kész veszedelem börtönbe küldeni. A bűnelkövetőt törvénytisztelő életvezetésre a jövőben éppen az készteti, hogy az egyébként kiérdemelt büntetés végrehajtása, vagy mellőzése a saját magatartásától függ.

A 19. század végén, a 20. század elején az Amerikai Egyesült Államokban és annak hatására az angolszász jogterületen a feltételes elítélés az ún. *próbára bocsátás* (probation) formájában jött létre, legkorábban Massachusetts államban (1878). Ennek lényege: a bíróság a vádlottat a büntetés kiszabásának mellőzésével meghatározott időre próbára bocsátja, ha a vádlott megjavulása büntetés nélkül is remélhető. A próbaidő alatt a próbára bocsátott életvezetését a pártfogó felügyelő figyelemmel kíséri, tanácsaival és intézkedéseivel igyekszik a társadalmi beilleszkedését elősegíteni. A bűncselekmény miatt felelősségre vonásra csak abban az esetben kerül sor, ha az illető a próbaidő alatt bűncselekményt követ el, vagy a számára előírt magatartási szabályokat súlyosan megsérti. Az intézményt előbb Nagy-Britannia vette át (az 1887. évi törvény), majd később a kontinensen elsősorban a skandináv országokban terjedt el.

Az intézmény másik típusa belga—francia eredetű. Belgiumban az 1888. évi törvény, Franciaországban pedig az 1891. évi törvény értelmében a bíróság az első ízben elítélt személy szabadságvesztés-büntetése végrehajtását meghatározott időre (legfeljebb 5 évre) feltételesen felfüggesztette. A század elején a legtöbb európai állam a feltételes elítélésnek ezt a válfaját: a *büntetés végrehajtásának feltételes felfüggesztését* fogadta el, míg Németországban az intézmény csökevényes alakban, az ún. feltételes megkegyelmezés alakjában honosodott meg. A büntetés végrehajtásának feltételes felfüggesztése elsősorban abban különbözik a próbára bocsátástól, hogy mellőzi a próbaidő alatt az elítélt felügyeletét.

A század eleji bizalmatlanság ellenére, amely az új intézménytől egyaránt féltette a megtorlás eszméjét, a bírói tekintélyt, a jogegyenlőséget, annak mindkét formájában bevált és jelentős tényezője lett a modern kriminálpolitikának. Hatékony, visszaesés sokkal kisebb százalékban kíséri, mint a végrehajtott szabadságvesztés-büntetést, gazdaságos és humánus büntetési eszköz. A második világháború után a tőkés államok büntetőjogában az intézmény akként fejlődik tovább, hogy a feltételes elítélés mindkét formáját gyakran egymással kombináltan alkalmazzák. Így pl. Nagy-Britanniában, ahol hosszú ideig bizalmatlanul tekintettek a kontinentális megoldásra, 1965-ben, a próbára bocsátás mellett, a büntetés-végrehajtás feltételes felfüggesztését is bevezették, azzal, hogy bizonyos kategóriájú első bűntényesek esetében alkalmazása kötelező. Ugyanakkor más országok, mint pl. Franciaország, a Német Szövetségi Köztársaság, a belga-francia intézményt kiegészítik a pártfogó felügyelet intézményével.

A szocialista államok büntető törvényhozása rendkívül nagy súlyt helyez a szabadságvesztést felváltó büntetési nemek kialakítására. Valamennyi szocialista ország büntetőjoga ismeri a feltételes elítélés intézményét, alapvetően annak belga-francia változatát. A legújabb szocialista büntető törvénykönyvek, így pl. a lengyel, az NDK, a bolgár, bevezették a felügyelettel egybekötött feltételes elítélést. Eltérőek az elméleti nézetek és a törvényi szabályozás alapállása abban a kérdésben, hogy a feltételes elítélés önálló büntetési nemnek, vagy csupán a szabadságvesztés-büntetés speciális végrehajtási módjának, illetve a büntetés kiszabását megelőző vagy helyettesítendő intézkedésnek tekintendő-e.

A magyar törvényhozás 1908-ban viszonylag szűk körben tette lehetővé a büntetés végrehajtásának feltételes felfüggesztését. (Ugyan-

ekkor vezette be a próbára bocsátást a fiatalkorúak büntetőjogában.) Az intézmény kriminálpolitikai célkitűzéseinek megfelelő széles körben csak a felszabadulás után került alkalmazásra. Az 1950. évi jogi szabályozás jelentős mértékben kiterjesztette alkalmazásának feltételeit, szűkebbre vonta a kizáró okokat. Az 1978. évi magyar büntető törvénykönyv értelmében pl. a bíróság az egy évet különös méltánylást érdemlő körülmények fennforgása esetében kivételesen a két évet meg nem haladó szabadságvesztés vagy pénzfőbüntetés végrehajtását a törvényben meghatározott próbaidőre felfüggesztheti, ha az elkövető személyi körülményeire, különösen előéletére, valamint az elkövetett bűntettre figyelemmel a büntetés célja a büntetés végrehajtása nélkül is elérhető. A felfüggesztett büntetést akkor kell végrehajtani, ha az elkövetőt a próbaidő alatt elkövetett bűncselekmény miatt szabadságvesztésre ítélik. A próbaidő kedvező eltelte esetében az elítélt nem tekinthető büntetett előéletűnek. A bíróság az elítéltet a próbaidő tartalmára pártfogó felügyelet alá helyezheti. Emellett a hatályos magyar jog mind a fiatalkorú, mind pedig a felnőtt korú bűnelkövetők vonatkozásában ismeri a próbára bocsátás intézményét is, amely rendszerint együtt jár az elkövető pártfogó felügyeletével.

5. Javító-nevelő munka.

A szocialista büntetési rendszerekben általános a tendencia a szabadságvesztés felváltására más, a büntetés megelőző és nevelő céljait szolgáló és az állami kényszer kisebb fokát igénylő büntetési eszközökkel. E körben, a feltételes elítélés és a pénzbüntetés mellett, csak a szocialista büntetőjogokra jellemző intézmény a javító-nevelő munka. A javító-nevelő munka mint büntetés lényege, hogy az elítélt a bíróság által meghatározott természetű munkát köteles végezni, az elítélt munkabéréből a bíróság rendelkezésének megfelelően meghatározott részt az állam javára le kell vonni, a munkaviszonyban álló dolgozónak azok a jogai, amelyek a büntetés céljával ellentétesek, az elítéltet nem illetik meg. Az intézményre tehát a munkával és a munkára nevelés eszméje jellemző, s a megoldás feltételezi, hogy az elítélt a szabad társadalom viszonyai között végzi a reá kirótt munkakötelezettséget és feltételezi azt is, hogy a munkahelyi kollektíva nevelőleg hat az elítéltre.

Annak ellenére, hogy a munkával és a munkára nevelés eszméje áthatja valamennyi európai szocialista ország büntetési rendszerét, megszervezésének gyakorlati nehézségei folytán nem minden ország ismeri a javító-nevelő munkát mint önálló büntetési nemet. Így nem ismeri a jugoszláv, a lengyel, a román és az NDK kódex, azonban alapeszméjét hasznosítják más büntetési nemek kialakításánál, mint pl. a próbára bocsátás az NDK kódexében, a szabadságkorlátozás a lengyel törvényben. A bolgár, a csehszlovák, a magyar és a szovjet büntetőjog szabályozása bizonyos kérdésekben eltérő, így pl. a javító-nevelő munka legrövidebb és leghosszabb mértéke, a munkabérből való levonás mennyisége, a büntetés kiállása után a jogkövetkezmények elenyészése tekintetében. Az intézmény gyakorlati alkalmazása azonban mindenütt viszonylag széles körű és hatékony. Egyes törvénykönyvek, mint pl. a bolgár és a szovjet, a javító-nevelő munka végrehajtása során jelentős mértékben támaszkodnak a munkahelyi kollektíva nevelő erejére. Ennek formája pl. a munkahelyi kollektíva kezességvállalása vagy a munkahelyi kollektíva felügyelete alá helyezés, a próbára bocsátáshoz hasonlóan.

A magyar büntetőjogban a javító-nevelő munka elvileg mindenkivel szemben alkalmazható büntetés. A törvény általában a csekélyebb társadalomra veszélyességű szándékos bűncselekményeknél és a gondatlan bűncselekményeknél alternatív büntetési nemként szabadságvesztés vagy pénzbüntetés mellett szerepelteti. Javító-nevelő munka kiszabása esetén az elítélt köteles a bíróság által meghatározott természetű munkát elvégezni, személyi szabadsága egyébként nem korlátozható. A javító-nevelő munkát rendszerint az elítélt addigi munkahelyén kell letölteni. A Szovjetunióban és Bulgáriában a javító-nevelő munka végrehajtása megtörténhet az erre a célra létesített, a büntetés-végrehajtási szervek által igazgatott munkatelepen is.

6. Vagyoni büntetések.

A primitív büntetőjogokban lényeges helyet foglal el a *vagyonelkobzás*, amely nagyon sok esetben a megtorlás elvét felváltó kompozíciós rendszerekben a legsúlyosabb büntetés, a halálbüntetés mellett vagy sokszor ahelyett szerepelt. A büntetőjog közjogi jellegének előretörése folytán a vagyonelkobzás szerepe mindinkább csökkent. A klasszikus polgári büntető törvénykönyvek összeegyeztethetetlennek tartották a vagyonelkobzást egyrészt a büntetés közjogi jellegével, másrészt a magántulajdon sérthetetlenségével. Így a legtöbb klasszikus büntető törvénykönyv (mint pl. az 1878. évi magyar Csemegi-kódex) a vagyonelkobzást semmilyen formában nem ismerte. Ezt az elvet azonban a polgári jogfejlődés már a 20. század elején áttörte.

Kétségtelen, hogy a vagyonelkobzás nem egyéniesített jellegű büntetés: az elkövetőn kívül jelentős mértékben családját sújtja. Éppen ezért a szocialista büntető törvénykönyvek általában szűk körben rendelik alkalmazni a vagyonelkobzást, így elsősorban meghatározott államellenes és egyéb, különösen súlyos bűncselekmények elkövetése esetén. Ilyen esetekben a vagyonelkobzás alkalmazását a büntetés általános visszatartó hatásának fokozása indokolja.

A magyar jog a felszabadulás után vagyonelkobzást a háborús és népellenes bűncselekmé-

nyeket elkövetőkkel szemben alkalmazott. Az 1978. évi büntető törvénykönyv értelmében pl. egyes, a törvényben külön meghatározott bűncselekmények (pl. államellenes) esetén, továbbá akkor, ha a bűncselekményt haszonszerzés céljából követték el, vagyonelkobzást kell kiszabni a 3 évet meghaladó szabadságvesztés mellett. Más esetekben vagyonelkobzást lehet alkalmazni, ha ezt a társadalom védelme szükségessé teszi, általában szabadságvesztés mellett. A vagyonelkobzás a bírói döntéstől függően kiterjedhet az elkövető egész vagyonára, vagyonának meghatározott részére vagy hányadára, illetőleg egyedileg meghatározott egyes vagyontárgyaira.

A 19. század büntetőjogi szemléletében a *pénzbüntetés* a primitív vagyonelkobzás és kompozíciós rendszer maradványa. Éppen ezért e büntetési nemmel a klasszikus kódexekben, a kihágási büntetőjog kivételével, meglehetősen szűk körben találkozunk. A pénzbüntetésben rejlő lehetőségeket a modern kriminálpolitika fedezte fel ismét, amely megalapozottan mutatta ki, hogy a pénzbüntetés kiválóan egyéniesíthető, a haszonszerzési célból elkövetett bűncselekményeknél a bűncselekmény motívumára hat, szabadságelvonással nem jár és fontos szerepet tölthet be a rövid tartamú szabadságvesztést helyettesítő eszközök sorában. Tény viszont, hogy a pénzbüntetés hatása az elítéltre jelentős mértékben függ annak vagyoni helyzetétől, ezért a tőkés társadalmakban indokoltan bírálják mint a vagyonos osztályok büntetőjogi privilégiumát. A vagyoni helyzetből fakadó különbségek a pénzbüntetés alkalmazásánál a büntetés megfelelő egyéniesítésével bizonyos fokig ellensúlyozhatók. A mai polgári büntetőjogi rendszerekben a pénzbüntetés rendkívül széles körben kerül alkalmazásra. A modern kriminálpolitika hívei előszeretettel alkalmazzák a kisebb tárgyi súlyú bűncselekmények esetében, különösen ha első bűnelkövetésről van szó.

A szocialista országok büntető törvénykönyveiben a pénzbüntetés mindenütt megtalálható. Az újabb büntető törvénykönyvekben a pénzbüntetés mint főbüntetés egyre szélesebb körben szerepel. Tényleges alkalmazása azonban szélesebb körű, mint a különös részben ezen szankcióval sújtott bűncselekmények köre, miután a bíróságoknak enyhítési joguk van szabadságvesztés-büntetés helyett is pénzbüntetést alkalmazni. Az 1978. évi magyar büntető törvénykönyvben a pénzbüntetés *főbüntetésként* szerepel a törvényben meghatározott, kisebb társadalomra veszélyességű bűncselekmények mellett. *Mellékbüntetésként* kell alkalmazni azzal szemben, akit határozott tartamú szabadságvesztésre ítéltek és megfelelő keresete, jövedelme vagy vagyona van, ha a bűncselekményt haszonszerzés céljából követte el. Végül bármely bűncselekmény miatt alkalmazható, ha feltehető, hogy ezzel az elkövetőt újabb bűncselekmény elkövetésétől hatásosabban lehet visszatartani.

A pénzbüntetés mértéke az egyes országokban különböző. Az 1961. évi büntető törvénykönyv szerint pl. legalacsonyabb összege 100 Ft, legmagasabb összege 50 000 Ft. Az 1978. évi magyar büntető törvénykönyv a pénzbüntetés intézményét a napi pénzbüntetés rendszerének bevezetésével szabályozza.

Azt a problémát, hogy az elítéltet milyen módon szorítsák a pénzbüntetés megfizetésére, az egyes törvénykönyvek eltérő módon oldják meg. Ebben a körben találkozhatunk a közadók módjára történő behajtással, a meg nem fizetés esetén közmunka kirovásával és a meg nem fizetett pénzbüntetésnek szabadságvesztésre történő átváltoztatásával (pl. olyan szabályozással, hogy a törvényben felső határral meghatározott összeg helyett egy-egy napi szabadságvesztést kell számítani). Az utóbbi módszer mutatkozik a legcélravezetőbbnek, bár elvileg joggal hibáztatható amiatt, hogy az eredetileg kiszabott büntetésnél lényegesen súlyosabb büntetést eredményez. Az átváltoztatásban rejlő méltánytalanságot ellensúlyozza az a szabály, mely szerint a pénzbüntetést helyettesítő szabadságvesztés tartama egy napnál rövidebb és egy évnél hosszabb nem lehet.

7. *Jogfosztó-jogkorlátozó büntetések.*

A 17—18. században enyhébb büntetésként széles körben alkalmazták az ún. becsületbüntetéseket. E körbe tartoztak: az *erkölcsi büntetések*: bírói dorgálás, bíróság előtti bocsánatkérés, a magyar jogban az ún. megkövetés; a *megszégyenítő büntetések*: kaloda, szégyenfa stb.; a *becsületvesztő büntetések*: jogfosztás, polgári halál és a *testfenyítő büntetések*: botozás, veszszőzés. Az újabb kor humánus felfogása, az erkölcsi jellegűek kivételével, mindezeket eltörölte. Részben az erkölcsi jellegű, részben pedig a becsületvesztő jellegű büntetésekből alakult ki a modern jogokban a jogvesztő, illetve korlátozó büntetések fogalma. Amíg azonban korábban az ún. polgári halál, amelyet széles körben alkalmaztak nemcsak a cári Oroszországban, hanem Franciaországban is a 19. század elején, kiterjedt az elítélt összes jogaira, így megszüntette annak nem csupán állampolgári jogait, de polgári jogi, családjogi jogképességét is, addig a modern jogokban általános tétel az elítélt személyiségéből, állampolgári mivoltából eredő jogok érintetlenül hagyása, s a jogvesztés csupán meghatározott jogokra terjedhet ki. A jogvesztő büntetések szélesebb körű alkalmazása csupán a 20. században feltörő kriminálpolitikai irányzatok hatására alakult ki.

A jogvesztő-jogkorlátozó jellegű büntetések köréből a Csemegi-kódex (1878) mellékbüntetésként csupán a *politikai jogok gyakorlásának felfüggesztését és a hivatal elvesztését* ismerte. A polgári halál fogalmának ilyen kettéválasztása jelzi az intézmény további fejlődésének útját is. A mai felfogás szerint e büntetések vagy

intézkedések korlátozhatják az elítélt általános állampolgári jogait, megfoszthatják őt bizonyos szülői és gyámi jogoktól, kizárhatják meghatározott foglalkozás, hivatás gyakorlásának köréből, megfoszthatják kitüntetések, kitüntető címek, katonai rang viselésétől, illetve ilyenek elnyerésétől és végül korlátozhatják mozgásszabadságát. Ebben a keretben a jogvesztő-jogkorlátozó jellegű büntetések különböző válfajait részleteiben eltérő szabályozással, helyenként intézkedésként megtalálhatjuk valamennyi szocialista büntető törvénykönyvben. E büntetések elsődlegesen a társadalom védelme, illetve az elkövető jövőbeni bűnözésének megelőzése érdekében kerülnek alkalmazásra.

Az 1978. évi magyar büntető törvénykönyv szerint pl. a *közügyektől való eltiltás* a társadalom védelme érdekében a társadalomra jelentős fokban veszélyes bűncselekmények elkövetőit zárja ki az ítélet jogerőre emelkedésétől kezdődően meghatározott időtartamra (pl. 1—10 évig) általában a köztevékenységből, a legfontosabb politikai jogok gyakorlásából. Így a közügyektől eltiltott személy nem lehet hivatalos személy, nem vehet részt államhatalmi szerv tagjainak a választásában, illetve nem választható, általában nem viselhet tisztséget társadalmi szervezetekben és nem láthat el közfeladatokat.

Míg a közügyektől eltiltás egyértelműen az elítélt politikai jogait, a közügyekben való részvételének lehetőségeit érinti, addig a *foglalkozástól eltiltás* és a *járművezetéstől eltiltás* meghatározott foglalkozások gyakorlásából zárja ki az elkövetőt. Mindkét büntetés elsősorban az egyéni megelőzést szolgálja azzal, hogy az elítéltet eleve kizárja meghatározott foglalkozás körében újabb bűncselekmény elkövetésének lehetőségétől. Erre tekintettel több büntető törvénykönyv az egyik vagy másik válfaját intézkedésként szabályozza. Mindkét intézmény ismeretes valamennyi szocialista állam büntetési rendszerében.

Az 1978. évi büntető törvénykönyv értelmében pl. a foglalkozástól eltiltás mint mellékbüntetés alkalmazható bármely főbüntetés mellett. Kiszabása a bíróság belátásától függő törvényi lehetőség olyan esetekben, amikor az elkövető a szakképzettséget kívánó foglalkozás szabályainak a megszegésével vagy az abban való járatlansága folytán követett el bűncselekményt, avagy foglalkozásának felhasználásával követett el szándékos bűncselekményt. A foglalkozástól való eltiltás sajátos formája a *járművezetéstől eltiltás*. Alkalmazásának feltétele, hogy az elkövető a jármű vezetésére vonatkozó közlekedési szabályok megszegésével vagy az azokban való járatlanság következtében követte el a bűncselekményt.

A 20. század elején számos polgári állam törvénykönyve biztonsági intézkedésként vezette be a tartózkodási hely szabad megválasztásának állampolgári jogát korlátozó *kitiltást*, illetve *kiutasítást*. Mindkettő bizonyos távoli rokonságot mutat a korábbi századokban ismert száműzetéssel, de alkalmazásának célja és jellege más irányú, eszméje a modern kriminálpolitikai célkitűzésekben keresendő. Mindkét intézményben közös az, hogy meghatározott területen való tartózkodást tilalmaz, de a kitiltás ezt az ország bizonyos részére, a kiutasítás pedig, amely csak külföldi állampolgárral szemben alkalmazható, az ország egész területére rendeli. A szocialista törvénykönyvek közül egyesek büntetésként, mások intézkedésként szabályozzák az intézmény egyik vagy másik, avagy mindkét válfaját. A magyar büntetőjog mindkét intézményt ismeri.

8. Erkölcsi jellegű büntetések.

Az ún. becsületbüntetések közül a kifejezetten erkölcsi, nevelő jellegű büntetések gondolata a tőkés társadalmi viszonyok között szükségszerűen elsorvadt. A szocialista államok törvényhozása nagy súlyt helyez a szocialista társadalmi viszonyok alapján kialakuló, kifejezetten erkölcsi, nevelő jellegű intézkedések kialakítására. A szocialista büntető törvénykönyvek többsége valamilyen formában ismeri az olyan jellegű büntetéseket, amelyeknek lényege, hogy a bíróság a társadalom erkölcsi értékítéletét kifejezve, szóban megfeddi, megdorgálja a bűncselekmény elkövetőjét és komoly formában figyelmezteti arra, hogy újabb jogsértés esetén a bíróság vele szemben súlyosabb szankciót fog alkalmazni. Ilyen büntetések a szovjet és a bolgár jogban a társadalmi megrovás. A magyar büntetőjog a század eleje óta alkalmazza hatásosan a fiatalkorú bűnelkövetőkkel szemben a *dorgálást*, illetve a *bírói megrovást* mint intézkedést, míg a felnőtt korú elkövetőkkel szemben a büntető eljárásnak *figyelmeztetéssel* történő megszüntetése tartalmazott hasonló elemeket.

9. Intézkedések.

A beszámítási képesség hiánya miatt nem büntethető veszélyes pathologikus bűnelkövetőkkel szemben alkalmazható gyógyító intézkedés a *kényszergyógykezelés*, amelynek célja a társadalom védelme a bűnelkövető gyógyítása útján. Az intézmény megtalálható valamennyi szocialista ország büntetőjogában. Kriminálpolitikai célszerűség indokolja, hogy olyan személlyel szemben, aki beszámíthatatlan állapotban bűncselekményt követ el, a bíróság is megtegye a szükséges intézkedéseket. Mivel tartalmilag szabadságkorlátozással jár, a szocialista büntetőjogok nagy súlyt helyeznek a gyógyító intézkedés törvényességének biztosítására, s ezért annak alkalmazását különböző jogi garanciákkal látják el. Az 1978. évi magyar büntető törvénykönyv szerint személy elleni erőszakos vagy közveszélyt okozó büntetendő cselekmény elkövetőjének kényszergyógykezelését kell elrendelni, ha elmeműködésének kóros állapota miatt nem büntethető és tartani kell attól, hogy hasonló cselekményt fog el-

követni, feltéve, hogy büntethetősége esetén egy évi szabadságvesztésnél súlyosabb büntetést kellene kiszabni. A kényszergyógykezelést az erre kijelölt, zárt intézetben hajtják végre. A kényszergyógykezelés határozatlan tartamú intézkedés, amely addig tart, amíg szükségessége fennáll. Megszüntetéséről a bíróság rendelkezik.

A kényszergyógykezeléshez hasonló jellegű intézkedés az alkoholistákkal szemben alkalmazható *kényszer-elvonókezelés*, amely büntetés mellett is elrendelhető. Az 1978. évi magyar büntető törvénykönyv szerint az elkövető kényszergyógyítása rendelhető el, ha bűncselekménye alkoholista életmódjával függ össze és hat hónapot meghaladó végrehajtandó szabadságvesztésre ítélik. Ilyen esetben a kényszer-elvonókezelést a büntetés végrehajtása alatt foganatosítják. Hat hónapot meg nem haladó szabadságvesztés vagy ennél enyhébb büntetés helyett, önálló intézkedésként, munkaterápiás intézeti kezelésre kötelezhető az elkövető, ha a bűncselekmény alkoholista életmódjával függ össze és az intézeti gyógykezelés feltételei fennállanak. Az intézeti gyógykezelés legfeljebb két évig tarthat, és az erre kijelölt külön egészségügyi intézetben kerül végrehajtásra. Hasonló jellegű rendelkezések találhatók a lengyel, a szovjet, a bolgár, a román és a jugoszláv büntető törvénykönyvekben a kábítószer-élvezők vonatkozásában is.

Több szocialista ország büntető törvénykönyve intézkedésként szabályozza az *elkobzást*. Az intézmény jogi természete ellentmondásos. Egyrészt büntetés jellegű, más tekintetben viszont intézkedés jellege lép előtérbe. Intézkedésként való szabályozásának indoka az, hogy célszerűsége akkor is fennáll, amikor az elkövető valamilyen oknál fogva nem büntethető, így azt vele szemben mellékbüntetésként alkalmazni nem lehetne. Akár intézkedésként, akár mellékbüntetésként kerül szabályozásra, általában elkobzás alá esnek azok a dolgok, amelyeket a bűncselekmény elkövetéséhez eszközül használtak; ha a közbiztonságot vagy közrendet veszélyeztetik; amelyek a bűncselekmény elkövetése útján jöttek létre; amelyeket a bűncselekmény elkövetője a bűncselekmény elkövetéséért kapott. Elkobzás alá esik rendszerint az a sajtótermék is, amelyben a bűncselekmény megvalósult.

Sajátos természetű intézkedés a magyar büntetőjog rendszerében a *megrovás*. Kriminálpolitikai indoka abban rejlik, hogy amennyiben a cselekmény és az elkövető veszélyessége olyan csekély fokú, hogy az a legenyhébb büntetés kiszabását sem teszi szükségessé, akkor indokolt a büntetőjogi felelősségre vonástól gyakorlatilag eltekinteni. Az 1978. évi magyar büntető törvénykönyv szerint megrovásban kell részesíteni azt, aki a cselekménye társadalomra veszélyességének csekély foka vagy csekéllyé válása miatt nem büntethető, illetve megrovásban részesíthető az, aki a cselekménye társadalomra veszélyességének megszűnése miatt nem büntethető, vagy akinek a büntethetősége a törvényben meghatározott egyéb okból szűnt meg. A megrovással a hatóság rosszallását fejezi ki és az elkövetőt felhívja, hogy a jövőben tartózkodjék bűncselekmény elkövetésétől. A megrovás nevelő intézkedés, erkölcsi jellegű hátrány, amelynek célja az elkövető törvénytisztelő magatartásra való nevelése.

Sajátos büntetőjogi eszközök alkalmazását igényli a társadalmi együttélés számára komoly veszélyt jelentő *visszaeső bűnözők* elleni küzdelem. Ezzel kapcsolatban a szocialista elméletben és büntetőjogokban eltérő álláspontok és ennek megfelelő törvényi megoldások alakultak ki. Az elmélet általában hangsúlyozza, hogy a visszaesők elleni büntetőjogi küzdelem feltétlenül összekapcsolandó társadalmi, szociálpolitikai intézkedések rendszerével. Ez a felfogás nem annyira a visszaesők különleges személyi társadalomra veszélyességéből indul ki, mint inkább abból, hogy az ismételten bűncselekményt elkövetett és ezért felelősségre is vont személy visszavezetése a társadalomba lényegesen bonyolultabb feladat, mint az egyszer bűncselekményt elkövetett személyéké. Ennek alapján alakult ki pl. a lengyel jogban a súlyos visszaeső bűnözőknek ún. társadalmi adaptációs központba való elhelyezése. Az intézkedés lényege: szociálpolitikai intézkedések kombinálása határozatlan ideig, legfeljebb 5 évig tartó szabadságkorlátozással.

A visszaesők büntetőjogi felelősségét illetően általános jogelv valamennyi szocialista büntető törvénykönyvben a társadalom védelme érdekében alkalmazott fokozott szigor. Ennek a kriminálpolitikai célnak az egyik módja adott bűncselekményeknél az ún. speciális visszaesés minősített esetként való szankcionálása a különös részben vagy, ami gyakorlatilag ezzel egyenértékű, az általános részben a büntetési keretek felemelése a speciális visszaesők tekintetében. Ez a megoldás sajátos feladatokat ró a büntetés-végrehajtásra az egyébként felemelt mértékű, de mindenképpen határozott tartamú szabadságvesztés-büntetések esetén.

Újabban felmerül a visszaeső bűnözés elleni küzdelem keretében *biztonsági intézkedések* alkalmazásának lehetősége is. Ez a megoldás abból a megfontolásból indul ki, hogy a *különösen veszélyes visszaesők* életmódjukból, többszörös büntetésükből kifolyólag veszélyt jelentenek a társadalomra, s így velük szemben az adott bűncselekmény jogkövetkezményén túlmenőleg speciális védelmi intézkedések indokoltak. A hatályos magyar szabályozás értelmében pl. azzal a többszörös visszaesővel szemben, aki a törvényben meghatározott közrend, közbiztonság, személy vagy vagyon elleni bűncselekmények miatt korábban már legalább háromszor, együttesen legkevesebb 3 évi sza-

badságvesztéssel volt büntetve; és utolsó büntetésének kitöltésétől számított 5 éven belül ismét a felsorolt bűncselekmények valamelyikét követi el és emiatt legalább két évi szabadságvesztésre ítélik, a bíróság határozatlan tartamú *szigorított őrizetet* rendelhet el. A szigorított őrizet a kiszabott szabadságvesztés letöltése után kerül végrehajtásra, tartama az 5 évet nem haladhatja meg. A szigorított őrizetből ideiglenesen elbocsátott személy meghatározott ideig pártfogó felügyelet alatt áll.

IV. A büntetés kiszabása. 1. Büntetéskiszabási rendszerek. 2. A büntetéskiszabás jogi természete. 3. A büntetéskiszabás elvei. 4. A büntetés enyhítése. 5. A halmazati büntetés kiszabása.

1. Büntetéskiszabási rendszerek.

A modern büntetőjogban általános elv, hogy büntetést csak törvény határozhat meg. Különböző megoldások alakultak ki abban a kérdésben, hogy a büntetés meghatározásánál milyen feladatmegosztás érvényesüljön a törvényalkotó, a bíróság és a büntetés-végrehajtási szervek között. Erre tekintettel különbözteti meg az elmélet a következő büntetéskiszabási rendszereket.

Az ún. *abszolút határozatlan* rendszer a feudális büntetőjogot jellemezte. Ebben a rendszerben általában még a törvény sem ír elő meghatározott büntetéseket, hanem a büntetés kiszabása a szokás alapján, a bírói mérlegelés törvény által nem korlátozott keretei között érvényesül. A rendszert a modern büntetőjogok elvetették, maradványai egyes államokban, különösen a szakrális elemekkel átszőtt jogrendszerekben, még megtalálhatók.

A bírói és közigazgatási önkény elleni tiltakozásból fakadóan a feudalizmussal szembeforduló polgárság követelése, hogy a törvény abszolút határozott módon határozza meg a büntetéseket. Az ún. *abszolút határozott rendszer* az 1791. évi francia kódexben valósult meg, amely a halálbüntetésen kívül csak határozott tartamú szabadságvesztést ismert. E rendszerben a bíróság feladata arra korlátozódik, hogy megállapítsa a vádlott bűnösségét bűncselekmény elkövetésében, és hogy a törvény szerint mi a büntetés. A rendszer kizárja a büntetés egyéniesítését, s így szükségképpen igazságtalanságra és méltánytalanságra vezet. Az 1810. évi Code Pénal éppen ezért ezt gyakorlati okokból elvetette. Az abszolút határozott büntetések rendszere az angolszász jogokban a legutóbbi időkig fennmaradt a halálbüntetés vonatkozásában, amelyet a törvény által halálbüntetéssel büntetendő bűncselekmények esetén (pl. a gyilkosság első fokozata az amerikai jogban) a bírónak kogens módon alkalmaznia kellett. A szocialista jogrendszerek abszolút határozott büntetéseket nem ismernek.

Az 1791-es kódex gyakorlati kritikájaként alakult ki *a viszonylagosan (relative) határozott büntetési rendszer*, amely a büntetés meghatározásának feladatát megosztja a törvény és a bíróság között. A törvény minden egyes bűncselekményre meghatározza a büntetés nemét és mértékének alsó és felső határát, keretét. Ezen belül a bíróság feladata az adott eset körülményeihez igazodó büntetés meghatározása. E büntetési rendszer értéke gyakorlati rugalmassága és a különböző büntetési célok megvalósításának lehetősége. Jól összeegyezteti a törvényességhez fűződő értékeket az igazságosság, méltányosság és célszerűség követelményeivel. Erre tekintettel a modern büntetőjogokban alapjában ez a büntetési rendszer a leggyakoribb.

A 20. században e rendszer továbbfejlesztése eredményeként alakult ki a *vagylagos (alternatív) büntetések rendszere*, amely szerint a bíróság a bűncselekmény elbírálása során két vagy több, a törvény által meghatározott büntetési nem között választva, szabja ki a büntetést. Az alternatív büntetések széles körű alkalmazása jellemzi a szocialista államok büntető rendszereit, amelynek folytán a büntetéskiszabási gyakorlatban tág tere van a szabadságvesztés-büntetést felváltó és helyettesítő szankciók alkalmazásának.

A 20. században a büntetőjogi reformirányzatok hatására alakult ki a tőkés államokban az ún. *relative határozatlan büntetési rendszer* és annak változatai. Ennek lényege, hogy a bűncselekményre vonatkozó büntetés nemét és mértékét ugyan a törvény határozza meg, de az adott esetben alkalmazandó büntetés mértéke a büntetés-végrehajtási szervektől, végső soron nem bírói, hanem közigazgatási szervektől függ. A bíróság tevékenysége abban áll, hogy meghatározza az adott esetre vonatkozó büntetés nemét vagy az alkalmazandó büntetés legkisebb mértékét. Következésképpen e rendszer az ún. *határozatlan tartamú elítélések* rendszere. Alkalmazása napjainkban elsősorban az Amerikai Egyesült Államok büntetési rendszerét jellemzi, míg Európában az ún. biztonsági intézkedések alkalmazásának fő elve.

2. A büntetéskiszabás jogi természete.

A büntetés kiszabására vonatkozó büntetőjogi szabályok sajátos helyet foglalnak el a büntetési rendszerben. Amíg a büntetési rendszerre vonatkozó törvényi szabályok a büntetéseket és az intézkedéseket statikusan ragadják meg, addig a büntetés kiszabására vonatkozó szabályok a büntetések alkalmazásának dinamikáját fejezik ki. A büntetéskiszabás a bíróságnak az a tevékenysége, amellyel a törvényben meghatározott keretek között a konkrét eset körülményeinek figyelembevételével a bűncselekmény miatt alkalmazott büntetés (intézkedés) nemét és mértékét meghatározza.

A büntetéskiszabási tevékenység természetéről az elméletben a vélemények eltérőek. Elsősorban a klasszikus büntetőjogi iskolát jelle-

mezte az a nézet, amely szerint a büntetés kiszabása ugyanolyan logikai művelet, mint a bűncselekmény jogi minősítése. Ez a nézet figyelmen kívül hagyta, hogy a büntetéskiszabás során a bíróságnak széles körben kell olyan körülményeket figyelembe vennie, amelyeket törvény vagy egyáltalán nem, vagy csupán nagy vonásokban szabályozott. Egyébként is a kötött jogalkalmazás logikai művelete, a szillogisztikus következtetés, összeegyeztethetetlen a relatíve határozott büntetési tételek rendszerével, amely a modern büntető-jogrendszereket jellemzi.

Az előző nézet ellenhatásaként a polgári jogtudományban a század elején az a nézet alakult ki, amelyet a későbbiekben több büntető törvénykönyv is a magáévá tett, hogy a büntetéskiszabás a bíró szabad, a törvény által nem korlátozott értékelő tevékenysége. A törvény általános tételeinek alkalmazása a konkrét esetre, az absztrakt norma és az állandóan változó valóság ellentmondásának a feloldása a szabad bírói értékelés területe. E nézeteknek bizonyos fokú haladó jellege a tőkés társadalmi viszonyok körülményei között aligha vitatható, azonban a jogirodalom megalapozottan hangsúlyozza, hogy az ilyen értelemben felfogott büntetéskiszabás elszakad a törvényben megnyilvánuló általános törvényhozói értékeléstől, azt a bíró egyéni értékelésével helyettesíti, s bár adott esetben megfelelhet a méltányosság és az egyéniesítés követelményének, egészében rombolja a törvényességet.

A szocialista büntető törvénykönyvek általában a relatíve határozott büntetési rendszer alapján állnak. A büntetési tételek, a büntetési keretek, a törvényhozó általános értékelését fejezik ki az adott bűncselekmény fogalmi körébe eső magatartások társadalmi veszélyességéről. Ehhez képest a büntetési tétel a cselekmény absztrakt társadalmi veszélyességét fejezi ki, amely elvileg felöleli a cselekmény-típuson belül elképzelhető legenyhébb és legsúlyosabb eset társadalomra veszélyességének fokát is. A büntetéskiszabás lényege éppen az, hogy a bíróság a törvényhozó általános értékelését az adott bűncselekmény konkrét körülményeire alkalmazza, azaz az absztrakt büntetési tételt *egyéniesíti, individualizálja.* Korábban az egyéniesítésen csak a bűnelkövető személyéhez kapcsolódó körülmények figyelembevételét értették. A mai felfogás szerint az egyéniesítés magában foglalja mind a bűncselekmény tárgyi, mind pedig az elkövető személyével összefüggő körülmények figyelembevételét.

A bíróság a büntetéskiszabás során nem szakadhat el a törvényhozó általános értékelésétől, a törvényhozónak a bűnözés elleni küzdelemben a büntetési célokról kialakított felfogását hivatott megvalósítani az adott ügyben kiszabott büntetés útján. Ehhez képest a büntetéskiszabás elvei egyben az állampolgári jogok védelmének és a törvényességnek a biztosítékai is, másrészt a büntetéskiszabás, a büntetés konkrét nemének és mértékének meghatározása igényli a bíróság önálló mérlegelését és értékelését, amely nélkül a büntetési célok elérése végett történő egyéniesítés lehetetlen és elképzelhetetlen.

3 A büntetéskiszabás elvei.

A büntetéskiszabás elveinek törvényi szabályozása körében alapvető jelentőségű a törvényhozó felfogása a büntetési célokról. A büntetéskiszabás természetéről vallott elméleti nézetek összefüggnek a büntetéskiszabás tartalmára, a helyes büntetés alkalmazására vonatkozó elméleti és törvényi felfogással. A klasszikus büntetőjogi felfogás megtorlásra alapozott büntetési rendszere tettarányos büntetés kiszabását igényelte. A büntetőjogi reformirányzatok a büntetéskiszabás egyéniesítését korábban az elkövető motívumaira, később pedig egyes elkövető-típusok közveszélyességére alapozták. A mai polgári felfogás bizonyos tettes-típusokra a különös megelőzést helyezi előtérbe, emellett pedig hangsúlyozza az általános megelőzés elvét, illetve a hagyományos büntetéskiszabási szempontokat.

A klasszikus kódexekkel ellentétben a modern törvénykönyvek általában arra törekszenek, hogy a jogalkalmazás számára a büntetés célját illetően legalább általános irányvonalat nyújtsanak. Olyan jogrendszerekben, ahol ezt nem a büntető törvénykönyv rögzíti, hanem a büntetés-végrehajtási jogszabályok, ezek a tételek természetszerűleg visszahatnak a büntető törvénykönyv büntetéskiszabási szabályaira és azok alkalmazására. A szocialista törvénykönyvek jellemzője, hogy felismerve a büntetési célok és a büntetéskiszabási szabályok közötti szoros összefüggés jelentőségét, tételesen meghatározzák a követendő büntetési célokat és ez szolgál kiindulópontul a büntetéskiszabási szabályok meghatározásához. Azok a szocialista törvénykönyvek, amelyek külön rendelkeznek a büntetés céljairól, a büntetés kiszabásáról szóló rendelkezéseikben általában visszautalnak ezekre a célokra és kimondják, hogy a büntetést céljának szem előtt tartásával, a törvényben meghatározott keretek között úgy kell kiszabni, hogy igazodjék a bűncselekmény és az elkövető társadalomra veszélyességéhez, a bűnösség fokához, továbbá az egyéb súlyosító és enyhítő körülményekhez. Ilyen értelmű rendelkezések vannak a szovjet, a bolgár, a magyar stb. büntető törvényekben. Következésképpen a büntetéskiszabás középpontjában a *tettarányosság elve* áll, amelyet a szocialista humánum és az egyéniesítés követelményei életszerűen korrigálnak. A büntetéskiszabás alapja tehát a törvény által meghatározott bűncselekmény elkövetésében jelentkező tárgyi társadalomra veszélyessége, míg az elkövető személyes vonásai, adott esetben személyi társadalomra veszélyessége, a büntetés céljait tekintve veendők figyelembe.

A büntetéskiszabási szabályok keretében különös jelentősége van az *enyhítő* és *súlyosító körülményeknek*. Enyhítő és súlyosító körülménynek tekint a mai felfogás minden olyan körülményt, amelyet a bíróság a büntetés kiszabásánál a büntetés céljainak megvalósítása érdekében figyelembe vesz. Jelentőségüket tükrözi az a vita, amely nyugvópontra ma sem jutott a büntetőjog-tudományban. A kérdés az, hogy célszerű-e a törvényben az enyhítő és súlyosító körülmények teljes körű vagy akár példálózó meghatározása és felsorolása. Számos kódex mind a múltban (pl. az 1843. évi magyar javaslat), mind pedig napjainkban (pl. egyes szovjet kódexek) meghatározza az enyhítő és súlyosító körülmények fogalmi körét és egyes eseteit. E megoldás mellett szól az az érv, hogy ilyen módon a bírót a törvény kötelezi bizonyos tipikus büntetéskiszabási tényezők vizsgálatára. Ezzel szemben az irodalom azt hangsúlyozza, hogy az enyhítő és súlyosító körülmények legrészletesebb meghatározása sem lehet teljes az élet ezernyi változatához képest. Részletes törvényi meghatározás tulajdonképpen megköti a bírót az adott ügyben előforduló sajátos körülmények értékelésében, s ezzel ellentmond az egyéniesítés követelményének. Az újabb büntető törvénykönyvek rendszerint a büntetéskiszabás elveit csupán általánosságban határozzák meg, de a súlyosító és enyhítő körülmények akár teljes körű, akár példálózó felsorolásától eltekintenek. Ez a megoldás jellemző a szocialista kódexek többségére.

4. A büntetés enyhítése.

A relatíve határozott büntetési rendszerek általában kizárják az adott büntetési tétel túllépését a büntetés súlyosítása irányában, ezzel szemben általában lehetőséget nyújtanak a büntetésnek a keret alsó határán is túlmenő *enyhítésére*. Adott törvényi szabályozástól függően *egy* vagy *két fokozatú enyhítési* lehetőségekkel találkozunk, bizonyos körben pedig a törvény felhatalmazhatja a bírót a büntetés *korlátlan enyhítésére* is.

Néhány modern nyugati büntető törvénykönyv, főleg a skandináv államokban és az angolszász jogterületen, egyáltalán nem határozza meg az adott bűncselekményre kiszabható büntetési nem legkisebb mértékét, az ún. speciális minimumot. Ilyen esetben a bíró a törvény általános részében meghatározott legkisebb mértékig szállhat le a konkrét büntetés kiszabásával. Ebben a rendszerben külön a büntetés enyhítését lehetővé tevő szabályokra nincs szükség. Azokban a rendszerekben azonban, ahol a relatíve meghatározott büntetési tételekre viszonylag szűk kereteket ír elő a törvény, ott általában szükség van külön enyhítést lehetővé tevő szabályok felállítására. A büntetési keretek ugyanis csak az elképzelt átlagsúlyú bűncselekmény absztrakt társadalomra veszélyességét tükrözik és nem adnak lehetőséget a határesetek és a bűncselekmény-típuson belül jelentkező, de lényegesen enyhébb súlyú cselekmények elbírálására. E tényezőkkel számolva a törvény lehetővé teheti, hogy az adott büntetési nem legkisebb mértékét vagy annál is egy fokozattal enyhébb büntetési nemet alkalmazzon a bíró, ha a törvény által meghatározott büntetési tétel legkisebb mértéke is túl szigorú lenne (egyfokú enyhítés). Ha az ilyen módon kiszabott büntetés is túl szigorú, a bíróság az eredeti büntetési tételhez képest két fokozattal enyhébb büntetést is kiszabhat. A szocialista büntető törvénykönyvek többségében az általános szabály az egyfokú enyhítési jogkör, az ezen túlmenő büntetésenyhítés csak kivételes és külön szabályozott esetekben kaphat helyt. A szovjet kódexekben viszont mind az egy, mind a két fokozatú enyhítési lehetőség általános.

Az 1978. évi magyar büntető törvénykönyv értelmében pl. az általános lehetőség a büntetés *egyfokú enyhítése*. A büntetést általában enyhíteni lehet, ha annak legkisebb mértéke a büntetés céljára, valamint kiszabásánál irányadó körülményekre figyelemmel túl szigorú. Ilyen esetben az adott büntetési nemet enyhébb mértékben lehet kiszabni, vagy az adott büntetési nem helyett enyhébb büntetési nem alkalmazható. Kísérlet és bűnsegély esetén a törvény a *kétfokú enyhítés*re is lehetőséget nyújt.

Részben méltányossági, részben kriminálpolitikai célszerűségi okokra tekintettel, több törvénykönyv meghatározott esetekben lehetőséget nyújt a büntetés *korlátlan enyhítés*ére (pl., ha a bűncselekmény kísérletét alkalmatlan tárgyon vagy alkalmatlan eszközzel követték el, ha az elkövetőt kóros elmeállapota, pl. elmebetegsége, gyengeelméjűsége stb. korlátozta a cselekmény társadalomra veszélyes következményeinek a felismerésében, vagy abban, hogy a felismerésének megfelelően cselekedjék). A büntetés korlátlanul enyhíthető például olyan zendülés, börtönzendülés esetén, amikor az elkövető az ellenszegülést önként vagy a hatóság felszólítására abbahagyta, vagy olyan közveszélyokozásnál, amikor az elkövető a közveszélyt, mielőtt abból káros következmények származtak volna, önként megszüntette. Ezekben az esetekben az elkövető tevékeny megbánása és a jogsérelem elhárítása vagy önkéntes orvoslása indokolja a különösen méltányos elbírálást.

5. A halmazati büntetés kiszabása.

Az általánostól eltérő büntetéskiszabási szabályok érvényesülnek ha a bíróság egy ítéletben az elkövető terhére több bűncselekményt is megállapít (bűnhalmazat) és a büntetést erre tekintettel szabja ki.

A *halmazati büntetés* kiszabásának szabályozását illetően a tételes büntetőjogokban és az elméletben a szabályozásnak három alapvető típusa alakult ki, úgymint: a *kumuláció*, az *abszorpció* és az *aszperáció rendszere*.

A *kumuláció elvének* alkalmazása mellett bűnhalmazat esetén is a bíróság az egyes bűncse-

lekményekre az azokra alkalmazandó büntetési tételek alapulvételével külön-külön szabja ki a büntetéseket, amelyeket azután egymást követően kell végrehajtani. Ez a rendszer az egyes bűncselekményekre előírt arányos büntetés elvéből indul ki és a több bűncselekmény miatti megbüntetést csak annyiban érvényesíti, hogy a külön-külön kiszabott egyes büntetéseket a végrehajtás során összeadatja. E megoldás általános volt a feudális büntetőjogokban, manapság csak az angolszász jogterületen fordul elő, ahol elképzelhetőnek tartják egyazon személyre, egymástól függetlenül, két vagy több életfogytiglani szabadságvesztés-büntetés kiszabását is. A kumuláció elve és gyakorlati érvényesítése nemcsak hogy nem méltányos, de több büntetési nem vonatkozásában (pl. halálbüntetés, életfogytiglani szabadságvesztés), ahol az egyik büntetés végrehajtása a másik vagy a többi büntetés végrehajtását természeténél fogva kizárja, lehetetlen is. Ilyen gyakorlati és elvi nehézségekre tekintettel az európai jogrendszerek általában a halmazati büntetéskiszabás más útjait keresik.

Az *abszorpció rendszere* a bűnhalmazatban levő bűncselekmények közül a büntetést a legsúlyosabbra irányadó büntetési tétel alkalmazásával rendeli kiszabni. A bíróság ennek a büntetési tételnek a keretei között értékeli a bűnhalmazatban levő többi bűncselekményt is. A súlyosabb bűncselekmény tehát elnyeli az enyhébbet. Az abszorpció rendszere kiküszöböli a kumuláció alkalmazásában rejlő méltánytalanságot, a társadalom védelmének szempontjából azonban ugyancsak helytelen eredményre vezet. Ilyen büntetési rendszer mellett ugyanis kockázat nélkül követhet el újabb bűncselekményeket az, aki már egy, aránylag súlyosan büntethető cselekményt megvalósított. Az abszorpció elvében rejlő eme kiküszöbölhetetlen hiányosságra tekintettel az elv nem vált általánossá, bár több állam büntető törvénykönyvében kisegítő jelleggel megtalálható.

Az *aszperáció rendszerének* kialakulását a két, előbb említett rendszer hibái magyarázzák. Lényege az, hogy a bűnhalmazatban levő bűncselekmények közül a legsúlyosabbra irányadó büntetési tétel alapulvételéből indul ki, de annak felső határát meghatározott keretek között, a több bűncselekmény elkövetésére tekintettel megemeli.

Mind az abszorpció, mind az aszperáció rendszere gyakorlatilag az elkövetőt bizonyos kedvezményben részesíti. A halmazati büntetésben jelentkező kedvezmény okát az irodalomban sokan abban látják, hogy a szabadságvesztés-büntetések kiszabása esetén az egyfolytában kiállott szabadságvesztés nagyobb hátrányt jelent az elítéltre, mint a részletekben kitöltött ugyanolyan tartam. E nézet szerint a büntetés súlya a tartam növekedésével mértani haladvány szerint nő. Más nézetek szerint, és ez jellemzi főleg a szocialista irodalmi állásfoglalásokat, a halmazati büntetésben megnyilvánuló kedvezmény indoka az, hogy a büntetés céljainak eléréséhez nincs szükség a büntetések kumulálására.

A szocialista törvénykönyvek közül egyesek (a szovjet és a bolgár) a szabályozás alapjául az abszorpció elvét, mások az aszperációt tekintik és kisegítőként használják a másik elvből adódó lehetőségeket. Az 1978. évi magyar büntető törvénykönyv pl. az abszorpció elvét juttatja érvényre a halálbüntetés és az életfogytiglani szabadságvesztés-büntetés esetén. Az aszperáció rendszerét alkalmazza, ha a törvény a bűnhalmazatban levő bűncselekmények közül legalább kettőre határozott tartamú szabadságvesztést rendel. A pénzbüntetés és a mellékbüntetések viszonylatában pedig, korlátozott keretek között, a kumuláció elvét érvényesíti.

Irodalom: Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye. 1—4. Szerk. Fayer László Bp. 1898.; *Finkey* Ferenc: Büntetéstani problémák. Bp. 1933.; *Földvári* József: A büntetés tana. Bp. 1970.; *Horváth* Tibor: Büntetésvégrehajtási jog. Bp. 1975.; *Horváth* Tibor: A jelenkori büntetési elmélete kritikai áttekintése. Állam- és Jogtudomány Bp. 1976.; *Kádár* Miklós—*Kálmán* György: A büntetőjog általános tanai. Bp. 1966.;

Kursz szovetszkogo ugolovnogo prava. Csaszt obscsaja. Red. Beljaev, A.—Sargorodszkij, M. D. Tom. 2. Leningrad, 1970.; *Piontkovszkij*, A. A.: Hegel állam- és jogbölcselete és büntetőjogi elmélete. Bp. 1972.; Kursz szovetszkogo ugolovnogo prava. Csaszt obscsaja. Red. Piontkovszkij, A. A.—Romaskin, P. Sz.—Cshikvadze, V. M. Tom. 3. Nakazanie, Moszkva, 1970.; *Sargorodszkij*, M. D.: A büntetőjogi büntetés. 1—2. köt. Bp. 1960.; *Walczak*, S.: Prawo penitencjarne. Warszawa, 1972.

Beccaria, C.: Bűntett és büntetés. Bp. 1967.; *Calliess*, R. P.: Theorie der Strafe im demokratischen und sozialen Rechtsstaat. Frankfurt am Main, 1974.; Contemporary punishment. Red. Gerber, I. R.—McAnany, P. D. Notre Dame, 1972.; *Hentig*, H.: Die Strafe. Bd. 1—2. Berlin, 1954.; *Howard*, J.: Crime and the penal system. London, 1962.; *Kaiser*, G.—*Schöch*, H.— *Eidt*, H. H. —*Kerner*, H. J.: Strafwollzug. Karlsruhe, 1974.; *Léauté*, J.: Criminologie et science pénitentiaire. Paris, 1972.; *Morris*, N.: The future of imprisonment. Chicago, 1974.; *Williams*, J. E.: The English penal system in transition. London, 1970.

Horváth Tibor

BÜNTETÉSKISZABÁS → *Büntetés*

BÜNTETÉS-VÉGREHAJTÁS → *Büntetés*

BÜNTETHETŐSÉGET KIZÁRÓ OKOK: I. A „büntethetőség akadályai" mint gyűjtő-

fogalom (489.) — II. A cselekmény büntetőjog-ellenességét kizáró okok (490.) — III. A cselekmény felróhatóságát kizáró okok (493.) — IV. A büntethetőséget kizáró egyéb okok (495.) — V. A büntethetőséget megszüntető okok (495.) — VI. A büntethetőség egyéb akadályai (497.)

I. A „büntethetőség akadályai" mint gyűjtőfogalom.

A bűncselekmény fogalmához a társadalomra veszélyes és felróható emberi cselekmény meglétén felül elválaszthatatlanul hozzátartozik az a követelmény, hogy az adott magatartást a büntető törvény büntetni rendelje, más szóval, hogy a cselekmény büntetőjog-ellenes legyen. Mind a büntetőjog, mind némely büntető törvénykönyv a büntetőjog-ellenesség fogalmának a megjelölésére a „büntethetőség" kifejezést használja. Ez a szóhasználat ebben az összefüggésben annyit jelent, hogy valamely emberi cselekményt a büntető törvénykönyv különös része pontosan körülír, büntethetővé nyilvánít, és ezáltal az állampolgárok tudomására hozza, hogy az ilyen cselekmények tanúsítóival szemben az állam szigorú kényszerintézkedést, büntetőjogi büntetést helyez kilátásba. A büntethetőség tehát büntetőjogi szakkifejezés és elsősorban azoknak a feltételeknek az összességét jelenti, amelyeknek megléte esetén valamely társadalomra veszélyes és felróható emberi magatartást a jogalkalmazó bűncselekménnyé minősít. Tágabb értelemben a büntethetőségnek egyaránt előfeltétele magának az emberi cselekménynek a megléte, annak társadalomra veszélyessége és felróhatósága, valamint az a körülmény, hogy a cselekmény büntetéssel fenyegetett voltáról a büntető törvény kifejezetten nyilatkozzék.

A büntető törvények a bűncselekmények és büntetésük meghatározása mellett tételes rendelkezésekkel bizonyos esetekre kizárják az egyébként kilátásba helyezett büntetés tényleges alkalmazását. Ennek érdekében a törvények ún. büntethetőségi akadályokat, vagyis olyan körülményeket is körülírnak, amelyeknek a fennforgása esetén a büntető törvény különös részében leírt magatartást tanúsító személyt a cselekményért nem szabad, mert nem indokolt megbüntetni. A büntethetőségi akadályok törvényi megfogalmazásának kriminálpolitikai, célszerűségi és egyéb megfontolások képezhetik az alapját, és nem hiányoznak ezek egyetlen ország büntető törvénykönyvéből sem. A törvények a legtöbbször nem különböztetnek a büntethetőségi akadályok között abból a szempontból, hogy azok milyen okból és a bűncselekmény-fogalom milyen elemének kizárásán keresztül szüntetik meg a cselekmény bűncselekményi jellegét, illetőleg akadályozzák meg büntetésének a lehetőségét. Az elmélet azonban ezt a megkülönböztetést következetesen elvégzi. A különbségtétel kiindulópontját az a körülmény képezi, hogy a büntethetőség valamilyen akadálya már a cselekmény elkövetésekor is fennforgott-e, avagy csak később, az elkövetés és az elbírálás között eltelt időben jött létre. Ennél az osztályozásnál a cselekmény büntethetőségét eleve kizáró, tehát a cselekmény elkövetésének a pillanatában is fennforgó büntethetőségi akadályokat a *büntethetőséget kizáró okoknak* nevezik. A *büntethetőséget megszüntető okok* ezzel szemben azok a büntethetőségi akadályok, amelyek az eredetileg létezett büntethetőséget utóbb enyésztetik el.

A büntethetőséget kizáró, illetőleg megszüntető okok két fő kategóriájának a megkülönböztetése mellett az irodalom további reszletes tagolást is ismer ebben a körben. Ez a tagolás a bűncselekmény-fogalom rendszerezéséhez igazodik. Ebből a szempontból különbséget lehet tenni azok között a büntethetőséget kizáró okok között, amelyeknek az elkövetéskori fennforgása esetén a cselekmény eleve nem bűncselekmény és azok között, amelyek nem a bűncselekményi minőség megvalósulását érintik, hanem csupán kriminálpolitikai megfontolásokból kiindulva, a megvalósult bűncselekmény miatti felelősségre vonásnak képezik törvényi akadályát.

Azok a büntethetőséget kizáró okok, amelyek egyúttal a bűncselekmény megvalósulását is kizárják, a cselekmény *büntetőjog-ellenességét kizáró és a cselekmény felróhatóságát kizáró okok.* Ezeket az okokat általában a büntető törvények maguk határozzák meg, mégpedig — miután valamennyi bűncselekménytípus vonatkozásában érvényesülhetnek — a törvény általános részében. A bűncselekmény fogalmára tekintettel természetesen ilyen, a törvényben megfogalmazott kizáró okok hiányában sem jön létre bűncselekmény akkor, ha valamilyen, a bűncselekmény-fogalom szerves részét képező alkotó elem hiányzik a vizsgált cselekményből. Így a törvényben külön meghatározott büntethetőséget kizáró ok hiányában sem bűncselekmény például a nem akaratlagos emberi magatartás vagy az a cselekmény, amelyről — annak ellenére, hogy látszólag kimeríti valamely törvényi tényállás elemeit — megállapítható, hogy nem veszélyes a társadalomra. Külön említést sem igényelne, hogy kizáró okok hiányában sem bűncselekmény a magatartás akkor, ha megfelelő különös részi diszpozíció bármelyik eleme hiányzik a vizsgált emberi cselekmény jellemzői közül.

Azokat a többször előforduló, típusosnak mondható körülményeket, amelyeknek a megvalósulása esetén a tanúsított cselekmény vagy egyáltalán nem vagy csupán büntetőjogi büntetést nem érdemlő mértékben, azaz elenyészően vagy igen csekély fokban veszélyes a társadalomra, a büntető törvények többnyire az általános részben, büntethetőséget kizáró okokként megfogalmazzák. Ezek az ún. *büntetőjog-ellenességet kizáró okok*, amelyeknek a fennfor-

gása esetén a tanúsított magatartás nem bűncselekmény, s ennek folytán természetesen nem is büntethető. A legtöbb büntető törvénykönyv ilyen okként határozza meg a mások javainak szükséghelyzetből való mentését vagy támadás elől történő megvédését, a magyar büntetőjog szóhasználatában a végszükségi helyzetet, illetőleg az ún. jogos védelmet.

Nem jön létre bűncselekmény akkor sem, hogyha a cselekmény elkövetésekor valamely *felróhatóságot kizáró ok* forog fenn. A felróhatóságot kizáró okok azok a körülmények, amelyek folytán hiányzik a társadalomra veszélyes cselekmény és annak elkövetője között a törvény által megkívánt aktuális pszichikus viszony, amelynél fogva a cselekmény alanyi szempontból válik büntetést érdemlővé.

A felróhatóságot kizáró okok közé tartozik elsősorban az a körülmény, ha a cselekmény elkövetője az elkövetéskor még nem töltötte be a törvény által a büntethetőséghez megkívánt életkort. A gyermekeket ugyanis a büntető törvények büntetéssel sújtani nem engedik, velük szemben csak államigazgatási eljárás rendjén, a gyámhatóság vagy más, erre feljogosított szervek tehetnek olyan intézkedéseket, amelyeknél fogva remélhető, hogy a jövőben újabb, a társadalomra veszélyes cselekményt nem fognak elkövetni.

Felróhatóságot kizáró okok az ún. beszámítási képességet kizáró okok is. Ezeken az okokon azokat a körülményeket érti a büntetőjog tudománya, amelyek lehetetlenné teszik az elkövető számára, hogy az átlagembertől elvárt módon gondolkozzék és irányítsa cselekedeteit, illetőleg döntsön és határozzon. A cselekedetei jelentőségének mérlegelésére alkalmatlan és a megfelelő akaratelhatározásra nem képes személyeket beszámítási képességgel nem rendelkezőknek, más szóval beszámíthatatlanoknak nevezi a büntetőjog. A legtöbb büntető törvénykönyv részletesen foglalkozik azokkal az okokkal, amelyek a beszámítási képességet kizárják és amelyek folytán az elkövető cselekménye már a tanúsítása pillanatában sem képez bűncselekményt. Egyes törvények ismerik az ún. korlátozott beszámítási képesség fogalmát is, amelynek fennforgása esetén a bűncselekmény megvalósul ugyan, de elkövetője enyhébben felel érte.

Ugyancsak a felróhatóságot zárja ki az elkövető bűnösségét kizáró tévedés is. E kategórián az olyan lélektani helyzetet érti a törvény, amikor a külvilág tényeiről való téves tudomásszerzés következetében az elkövető tulajdonképpen nem azt a magatartást tanúsítja, amelyet tanúsítani szándékozott. A tévedés azért sajátos büntethetőséget kizáró ok, mert a tévedés fennforgása a legtöbb törvényben nem zárja ki valamely más, olyan bűncselekmény megvalósulását, amelynek tényállási elemeit az elkövető ugyancsak megvalósította és amelyek tekintetében őt tévedés nem terhelte.

A cselekmény bűncselekményi minőségét kizáró, felróhatóságot kizáró okok az elvárhatóságot kizáró okok is. Ezeken a törvényben szabályozott, illetőleg egyes esetekben a büntetőbírói gyakorlat által kimunkált azokat a körülményeket érti a büntetőjog irodalma, amelyek folytán a cselekményt tanúsító személytől, társadalmi mércével mérve, a cselekmény tanúsításakor nem volt elvárható, hogy másképp cselekedjék és ezért nem érdemel büntetést.

A büntetőjog-ellenességet és a felróhatóságot kizáró okok mellett *a büntethetőséget kizáró egyéb okokat* is ismernek a különböző büntető törvények. Ezek legtöbbje olyan ok, amely a büntető eljárás megindítását és lefolytatását akadályozza. Fennforgásuk esetén tehát jogi akadálya van az egyébként bűncselekménynek minősülő magatartást tanúsító személy felelősségre vonásának, ezek az akadályok azonban később elhárulhatnak vagy elháríthatóak és ebben az esetben a cselekményt elkövető személy büntethetősége — miután a cselekmény elkövetésekor bűncselekmény volt — mintegy „feléled", a cselekmény tanúsítójának megbüntetése ismét lehetővé válik. Az irodalom ezeket a büntethetőséget kizáró egyéb okokat, éppen amiatt, mert a magatartás bűncselekményi jellegét nem érintik, másodlagos büntethetőségi akadályoknak is nevezi.

Ugyancsak másodlagos büntethetőségi akadályok lehetnek olyan körülmények, amelyek az elkövetés után jönnek létre és azt eredményezik, hogy az eredetileg létrejött bűncselekmény büntethetősége a törvényben tételezett valamilyen ok hatályosulása folytán elenyészik. Ezek az ún. *büntethetőséget megszüntető okok*. Az e csoportba tartozó körülmények fennforgása esetén tehát a cselekmény az elkövetés időpontjában bűncselekménynek minősül, ezt követően azonban, éppen a törvényben meghatározott valamely körülmény beállása folytán, az elkövetővel szemben büntetés nem alkalmazható.

A büntethetőségi akadályokat tehát, a mondottakat összefoglalva, a következőképpen rendszerezi a büntetőjog irodalma: *a)* a cselekmény büntetőjog-ellenességét kizáró okok, *b)* a cselekmény felróhatóságát kizáró okok, *c)* a büntethetőséget kizáró egyéb okok és *d)* a büntethetőséget megszüntető okok. A továbbiakban a büntethetőségi akadályokat ennek a rendszerezésnek megfelelően tárgyaljuk.

II. A cselekmény büntetőjog-ellenességét kizáró okok.

A cselekmény büntetőjog-ellenességét a legtöbb büntető törvénykönyv értelmében kizárja az ún. *jogos védelem*. Múlhatatlanul szükséges ugyanis, hogy a jogtalan támadásokkal szembeni védekezésre az állam feljogosítsa minden polgárát és ha az ilyen védekezéshez egyébként büntetendő cselekmény elkövetése szükséges, akkor maga a törvény zárja ki e cselekmény

miatt a megbüntetés lehetőségét. A jogos védelemben véghezvitt cselekmény elkövetője tehát, amennyiben nem lépi túl a törvény által megadott kereteket, jogosan védekezik az őt vagy a törvény által meghatározott más személyeket ért támadással szemben, és ezért cselekménye büntetőpolitikailag egyértelműen szükséges lévén, büntetést sem érdemelhet.

A törvények általában meghatározzák, hogy milyen jogi tárgyakat védelmezhet az állampolgár formálisan bűncselekményi ismérveket felmutató magatartással is. A védett érdek lehet elsősorban természetesen a védekező saját személye, élete vagy testi épsége, de lehet sok törvény értelmében a közérdek is. A közérdek fogalmát azok a törvények, amelyek a jogos védelmi helyzet körülírásánál egyáltalán használják, azt tágan értelmezik és e körbe vonják a közrend és a közbiztonság veszélyeztetésén kívül pl. a politikai közhangulat védelmének szükségességét is. Egyes törvények viszont a közérdek védelmét jogos védelem címén egyáltalán nem, mások személyének a megvédelmezését pedig csak akkor teszik büntetlenné, ha e más személyek az elkövető közvetlen hozzátartozói vagy egyébként a felügyeletére, illetőleg a gondozására voltak bízva. Eltérőek a különböző országok törvényeinek rendelkezései abból a szempontból is, hogy jogos védelem címén büntetlenséget élvez-e az a személy, aki a saját vagy mások javai ellen intézett vagy azokat közvetlenül fenyegető támadással szemben védekezik.

A magyar szocialista büntetőjog, jogos védelem címén, büntethetőséget kizáró okként ismeri el azt a cselekményt, amellyel valaki a közérdek vagy a saját, illetőleg mások személye vagy javai ellen intézett, vagy azokat közvetlenül fenyegető jogtalan támadás ellen védekezik. Ilyen meghatározás esetén a jogos védelem, más szóval a jogos védelmi helyzet első feltétele a jogtalan támadás létezése. Az irodalomban megoszlanak a nézetek arról, hogy támadásnak csak az aktív emberi magatartást lehet-e tekinteni, vagy támadásnak minősülhet-e a mulasztással megvalósított, illetőleg az állatok vagy természeti erők hatására kialakult szükséghelyzet is. Az uralkodónak tűnő álláspont szerint támadásként valóban csak emberi magatartás értékelhető, magatartáson azonban itt is mind az aktív tevékenységet, mind pedig a passzív mulasztást indokolt érteni. (A nem ember által létrehozott szükséghelyzetekből való menekülés megítélésére a végszükség alább tárgyalandó szabályai vonatkoznak.)

A mondottak értelmében támadásnak tekinthető cselekmény jogtalansága akkor állapítható meg, ha a támadó magatartás bűncselekménynek vagy egyébként jogszabályba ütköző cselekménynek minősül, éspedig az ilyen cselekmény attól függetlenül jogtalan, hogy a magatartás tanúsítója beszámítási képességgel rendelkezik-e és neki cselekménye felróható-e vagy sem. A támadás jogtalanságára való törvényi hivatkozás tehát csak a cselekmény objektíve jogellenes voltára utal. Ez az objektív jogellenesség, a jogba ütközés követelménye ezért itt nem foglalja magában a támadó személy büntetőjogi büntethetőségét megalapozó valamennyi feltétel meglétének a szükségességét.

A büntető törvények általában nem elégszenek meg azzal, hogy a támadás jogtalanságát kívánják meg a jogos védelmi helyzet létrejöttéhez. Legtöbbször kimondják azt is, hogy a támadásnak közvetlennek kell lennie, vagyis a jogos védelmi helyzet megállapításához a jogtalan támadásnak a védekezéskor vagy már ténylegesen folyamatban kell lennie, vagy pedig fenn kell állnia a támadás megkezdése közvetlen veszélyének. Ebből az is következik, hogy a támadás még nem lehet befejezett akkor, amikor az elhárító cselekményre sor kerül, mert a teljes egészében befejezett jogtalan támadás után az „elhárító" cselekmény már nem védekezés, hanem az elkövetett cselekmény megtorlása lehetne csupán.

Nyilvánvaló, hogy a büntető jogszabályok nem biztosíthatnak büntetlenséget mindenféle védekező cselekmény számára. Nem indokolt a büntetlenség elsősorban azoknál a cselekményeknél, amelyek nem szükségesek az adott fajtájú vagy mértékű jogtalan támadás elhárításához, illetőleg amelyek aránytalanul súlyosabb sérelmet okoznak a támadónak, mint amilyen szükséges és indokolt lett volna. A szükségtelen és aránytalan védekező cselekmények büntetlenül hagyása büntetőpolitikai megfontolásokba ütköznék és természetesen ellenkeznék a társadalmi közhangulattal, a közvélemény értékítéletével is. Ezért a legtöbb büntető törvény kimondja, hogy jogos védelmet csak annak a javára lehet megállapítani, akinek a cselekménye a jogtalan támadás elhárításához ténylegesen szükséges volt. Ez a követelmény eleve feltételezi, hogy a támadás ne legyen másképpen elhárítható, mint csak a bűncselekménynek minősülő magatartással. A másképpen el nem háríthatóságon azt érti a büntetőjog, hogy a jogtalan támadással szembekerülő részéről a védekezés más formája ne legyen elvárható. Bizonyos esetekben ugyanis elvárható az, hogy a jogtalan támadással szembekerülő személy a támadó elől kitérjen és a támadással szemben ne védekezzék, hanem az elől meneküljön el. A jogtalan támadással szembekerülő személy részéről ez a menekülési kötelesség természetesen csak kivételesen kívánható meg, és e lehetőség ki nem használása csak akkor nem teszi megállapíthatóvá a védekezés jogosságát, ha a jogtalanul megtámadott a saját becsületének vagy más, alapvető érdekének veszélyeztetése nélkül kitérhetett volna a támadás, illetőleg a támadással fenyegető helyzet elől. Így egyes jogok szerint megkívánható mindenki részéről a támadás előli menekülés akkor, hogyha a támadó felismerhetően elmebeteg vagy tudat-

zavarban szenvedő személy, illetőleg, ha a támadó a megtámadott személy közvetlen, felmenő ági hozzátartozója.

A jogtalan támadás elhárítására irányuló cselekmény büntetlenségéhez az is szükséges, hogy a védekező cselekmény arányos legyen a támadással. A legtöbb büntető törvény csak azt az elhárító tevékenységet tekinti szükségesnek, amely nem okoz nagyobb sérelmet, mint amelynek az elhárítására a védekező törekedett. Bizonyos jellegű támadások esetén azonban az arányosság kérdése fel sem merül, mert ilyen támadásokat a bírói gyakorlat, illetőleg az elmélet álláspontja szerint még a jogtalanul támadó személy életének a kioltása árán is büntetlenül el lehet hárítani. Ilyen támadások például az emberi élet, sőt egyes szerzők szerint a nemi erkölcs elleni erőszakos támadások is. Az arányosság követelménye tehát tulajdonképpen csak a vagyoni javak elleni és bizonyos esetekben a testi épség elleni támadások körében érvényesül, a csak a vagyoni javakat, illetőleg felismerhetően csak a testi épséget fenyegető jogtalan támadással szemben ugyanis nem fejthető ki büntetlenül olyan mértékű védekező cselekmény, amely a támadó életének kioltásával jár.

A jogos védelem megállapíthatósága kapcsán az irodalom foglalkozik azzal a kérdéssel is, hogy a jogosan védekező személy vajon csupán a tényleges támadónak okozott sérelemért nem büntethető, vagy más személynek is okozhat védekezés címén sérelmet. Az élet vagy testi épség megsértését igénylő védekező cselekményeknél, a többségi álláspont szerint csak a tényleges támadónak okozott sérelem lehet jogszerű. A vagyoni javak sérelmével járó védekezés azonban, többek szerint, jogos védelem megállapítására alkalmas akkor is, ha a támadás elhárításához szükséges cselekmény a támadón kívül más személy vagyoni érdekeit is sérti.

A legtöbb büntető törvény méltányosságból a büntethetőséget kizáró oknak tekinti, bizonyos feltételek megléte esetén, az elhárítás szükséges mértékének a túllépését is. Miután a védekező cselekmény büntetőjog-ellenességének kizártságához az elhárító cselekmény szükséges mértéke a legtöbb törvényben jogszabályi követelmény, itt tulajdonképpen már csupán a felróhatóságot kizáró okkal állunk szemben. A jogi hatás azonban a rendszeri elhelyezéstől függetlenül azonos: a legtöbb törvény szerint nem büntethető az sem, aki a jogtalan támadás elhárításának szükséges mértékét azért lépi túl, mert e mérték határait ijedtségből vagy felindulásból nem volt képes felismerni. Sőt egyes törvények, bár nem állapítják meg a jogos védelmi helyzetet, mégis a büntetés jelentős enyhítését teszik lehetővé akkor, ha a megtámadott személy ijedtsége vagy felindulása csupán korlátozta a védekezés szükséges mértékének a felismerésében. Az ijedtségnek vagy felindulásnak természetesen mindkét esetben menthetőnek kell lennie, tehát a bíróságnak nemcsak azt kell vizsgálnia, hogy a támadás elhárításához szükséges védekező cselekmény mértékének a túllépése ijedtségből vagy felindulásból történt-e, hanem azt is, hogy a túllépés mértéke arányban állt-e az ijedtség vagy felindulás fokával.

A cselekmény büntetőjog-ellenességét kizáró ok az ún. *végszükségi helyzet* is. A legtöbb büntető törvény kimondja, hogy végszükség címén nem büntethető az, aki valamilyen jogilag védett érdeket közvetlen és másként el nem hárítható veszélyből ment olyan körülmények között, amikor a védett jogi tárgyak veszélybe kerülésének nem jogtalan támadás, hanem valamilyen más körülmény volt az oka.

A végszükségi helyzetnél is egy jogi érdekveszélyeztetés büntetlenül maradó elhárításáról rendelkezik a büntető törvény és az ilyen elhárító cselekmény annak ellenére marad büntetlen, hogy az másnak, egyéb körülmények között bűncselekményként értékelhető sérelmet okoz. A jogos védelemhez képest az az eltérés, hogy a végszükségi helyzetet nem jogtalan támadás idézi elő, hanem a törvény által megszabott körben a felsorolt életviszonyok valamelyikét más módon fenyegető veszélyhelyzet keletkezik. A magyar szocialista büntetőjog a végszükségnél is a közérdek vagy a saját, illetőleg más személyének vagy javainak a közvetlen és másként el nem hárítható veszélyből történő mentését határozza meg a végszükségi helyzet alapfeltételeként. Ilyen, a felsorolt jogi javakat veszélyeztető és jogtalan támadásnak nem tekinthető helyzetet idézhet elő például vétlen emberi magatartás, de ilyen veszélyhelyzetet idézhetnek elő természeti események vagy állatok is.

A veszélynek a legtöbb törvény szerint közvetlennek kell lennie. Ugyancsak általában törvényi feltétele az ilyen veszélyt elhárító személy büntetlenül maradásának, hogy neki a veszély keletkezése, előidézése ne legyen felróható. A veszélyelőidézés akkor nem felróható, ha a veszélyhelyzetet elhárító személyt a veszély előidézésében sem szándékosság, sem gondatlanság nem terheli. Itt is, csakúgy mint a jogos védelemnél, feltétele a büntetlenségnek általában az is, hogy a veszély elhárítására felhasznált cselekmény szükséges és arányos legyen, vagyis ne okozzon súlyosabb sérelmet, mint amelynek az elhárítására hivatott volt. Egyes jogrendszerekben végszükség címén az is büntetlenül marad, aki ugyanolyan sérelmet okoz, mint amilyen súlyos sérelem őt vagy bárki mást fenyegetett. Más jogrendszerekben viszont már az azonos súlyú sérelem okozása is kizárja a végszükségi helyzet megállapíthatóságát. Az emberi élet védelme vonatkozásában az az általános nézet, hogy ha valaki a saját életét csak más halálának az előidézése árán tudja megmenteni és cselekménye az egyéb törvényi feltételeknek is megfelel, akkor az nem

lesz büntethető. Már természetesen sokkal inkább vitatott az irodalomban, hogy vajon jogosult-e bárki a saját életét két vagy több más személy életének a feláldozása révén megmenteni.

A legtöbb büntető törvény, az említett feltételeken túlmenően, kizárja a végszükség megállapíthatóságát azoknál, akiknek a veszély vállalása hivatásuknál fogva fennálló kötelességük (pl. rendőr, tűzoltó, katona stb.).

Mind a jogos védelemnél, mind a végszükségnél az elhárításhoz, illetőleg védekezéshez használt cselekmény szükséges mértékének a túllépésénél a védekező, illetőleg a veszélyt elhárító személlyel szemben jogos védelemnek van helye. A szükségesség és arányosság mértékének a túllépése ugyanis a védekezést már a törvény rendelkezései folytán jogtalanná teszi, és így az ilyen védekező cselekménnyel megtámadott személy maga is jogos védelmi helyzetbe kerül. Az irodalomban viszont vitás az, hogy az eredeti jogtalan támadó is jogos védelmi helyzetbe kerül-e, ha a vele szemben egyébként jogosan védekező személy menthető ijedtségből vagy felindulásból lépi túl a védekezés szükséges mértékét. Az uralkodónak tűnő álláspont szerint a jogtalan támadó a hivatkozott körülmény esetén nem kerül jogos védelmi helyzetbe, nem válik támadóból jogosan védekezővé.

III. A cselekmény felróhatóságát kizáró okok.

A büntethetőséget kizáró okok következő nagy csoportját a felróhatóságot kizáró okok képezik. Ezek közül első helyen igényel említést a *gyermekkor*, amely valamennyi büntető törvénykönyvben kizárja az elkövetett cselekmény megbüntetésének a lehetőségét. A büntetlenül hagyás indoka nyilvánvaló: bizonyos életkort még el nem ért, egyébként bűncselekménynek minősülő magatartást tanúsító gyermekkorú személyekkel szemben a büntetőjogi büntetés alkalmazása nem érhetné el a célját. Itt nevelő intézkedésekre van szükség, olyan átnevelésre, amelyet helyesebb nem a büntetőjog eszközeinek a felhasználásával foganatosítani. A gyermekkorúaknál ezért a törvények meg nem dönthető vélelemként veszik adottnak, hogy e személyek nem képesek cselekményük jelentőségének a belátására. Különböző törvények más-más életév elérésében határozzák meg a gyermekkor felső határát, egyes törvények a bűncselekmények alanyának tekintik a 10., mások a 12., ismét mások a 14. vagy 16. életévüket már betöltött fiatal személyeket.

A felróhatóságot kizáró okok csoportjába tartoznak a beszámítási képességet, vagy más szóval a *beszámíthatóságot kizáró okok* is. Aki nem beszámítható, az a törvények rendelkezése folytán nem válhatik bűncselekmény alanyává és emiatt cselekménye nem büntethető. A beszámítási képességet kizáró valamely ok hatályosulása esetén tehát nem bűncselekmény és természetesen nem büntethető a törvény különös részében írt feltételeknek egyébként megfelelő magatartás. Más szóval, nem valósul meg bűncselekmény akkor, ha a magatartást beszámítási képességgel nem rendelkező, azaz beszámíthatatlan személy tanúsítja.

A beszámítási képesség meglétét a törvények a gyermekkor felső határát elért személyeknél általában vélelmezik. Ez a vélelem azonban megdönthető és ha a beszámíthatatlanság fennforgásának gyanúja merül fel, a bíróságnak hivatalból meg kell vizsgálni a beszámítási képesség feltételeit. A legtöbb büntető törvény szerint nincsen beszámítási képessége annak, aki a cselekményt kóros elmeállapotban (elmebeteg állapotban, gyengeelméjűségben stb.) követte el és ennek folytán nem volt képes cselekménye társadalmi jelentőségének, társadalomra veszélyes következményeinek a felismerésére vagy arra, hogy akaratának, illetőleg az említett felismerésnek megfelelően cselekedjék. Egyes törvények elismerik az ún. korlátozott beszámíthatóság fogalmát is: enyhíteni engedik a büntetést azokkal szemben, akiket a felsorolt okok valamelyike csupán korlátozott cselekményük következményeinek felismerésében, értékelésében, illetőleg az akaratuknak vagy a hivatkozott felismerésnek megfelelő cselekvésben.

A legtöbb büntető törvénykönyv szerint nem beszámítható az, aki cselekménye jelentőségének a felismerésére, illetőleg az e felismerésnek megfelelő magatartásra kóros elmeállapota miatt nem volt képes. Az idevonatkozó esetek közül az *elmebetegség* gyűjtő elnevezés és különböző pszichiátriai kórformákat foglal össze. Ezek a betegségek az agykéreg tartós megbetegedései, amelyek a magasabb rendű idegműködésben zavarokat idéznek elő és a személyiség kóros megváltozásával járnak. A leggyakoribb ilyen elmebetegségek az ún. bénulásos, a mániás-depressziós, továbbá a hasadásos elmezavar. Ide tartoznak az öregkori elmebetegségek is.

Az elme megbetegedését jelentik a mérgezéses, más szóval intoxicatiós elmezavarok is. Ezek tulajdonképpen átmenetet képeznek az elmebetegségek és a tudatzavarnak tekinthető állapotok között. Megítélésük az azokat keletkeztető ok mibenlététől függ: az önhibán kívül elfogyasztott mérgező anyagok hatására kialakuló elmebetegség, illetőleg elmezavar a beszámíthatóságot a legtöbb törvény értelmében kizárja, vagy korlátozza, az önhibából eredő ittas vagy bódult állapot azonban számos törvény értelmében nem zárja ki a büntethetőséget. Számos szocialista büntető törvénykönyv kifejezetten kimondja, hogy az önhibából eredő leittasodás nem zárja ki a cselekmény beszámíthatóságát és az ittas személy beszámíthatatlannak elme- vagy tudatzavara ellenére nem tekinthető. A felróhatóság hiányának ilyen, a törvény által történő kivételes értékelését büntetőpolitikai megfontolások, az ittasság elleni társadalmi harc követelményei teszik szüksé-

gessé. Ha a törvény szerint az ittasság folytán önhibából keletkezett elme- vagy tudatzavar nem zárja ki a cselekmény beszámíthatóságát, akkor az ittas elkövető cselekményének elbírálásához a bíróságnak vizsgálnia kell, hogy a bűnösség milyen formáját lehet az adott magatartás kapcsán megállapítani. Ezt általában a cselekmény tárgyi ismérveinek az értékelése alapján döntik el: a bíróság azt vizsgálja, hogy a hasonló módon cselekvő, de nem ittas elkövető azonos jellegű magatartása szándékosnak vagy gondatlannak minősülne-e.

Ugyanez vonatkozik az egyébként korlátozott beszámítási képességet eredményező fokú, önhibából történő leittasodásra is. Ilyenkor is egyes büntető törvénykönyvek teljes mértékben beszámíthatónak rendelik az elkövetőt tekinteni. Ugyanakkor az e törvényeken alapuló joggyakorlat elismeri az ún. patológiás részegség beszámíthatóságot kizáró hatását. A patológiás részegség vagy leittasodás akkor állapítható meg, ha az adott személynél orvosszakértő által kimutatható az alkoholtűrő képesség hiánya, az elkövetőnél kis mennyiségű alkohol elfogyasztása is már leittasodást eredményez, e leittasodás során tudatzavar vagy tudatbeszűkülés jelentkezik és heves, rendszerint túlméretezett indulati kitörések fordulnak elő, amelyekre jellemző a részegséget megelőző időre is kiterjedő emlékezetkiesés (amnesia).

Az igazságügyi elmeszakértők többségének az álláspontja szerint nem elmebetegség és így nem befolyásolja a beszámítási képességet a pszichopátia, a kóros személyiségszerkezet. Esetenként viszont pszichopatáknál, valamint egyes neurozisoknál korlátozott beszámíthatóság állapítható meg azokban a jogrendszerekben, amelyek a korlátozott beszámíthatóság fogalmát egyáltalán elismerik.

Az elmebetegségtől megkülönböztethető a *gyengeelméjűség*. Ez a születéstől vagy a korai gyermekkortól fennálló gyógyíthatatlan elváltozás, amely sokszor egyéb, szomatikus fejlődési rendellenességgel is együtt jár. Az igazságügyi pszichiátria szerint a gyengeelméjűség három fő kórformája: az idiotizmus (gyakran testi degenerációval is együtt járó kórkép), az imbecilitás (a beteg fogalomalkotási képességének, valamint az ismeretek feldolgozására való képességnek igen hiányos volta) és végül a debilitás, a szellemi visszamaradottság (átmenet a gyengeelméjűség és a normális értelmi képességek között). A gyengeelméjűség súlyosabb formái kizárják, enyhébb formái pedig azokban a jogrendszerekben, amelyek e fogalmat elismerik, általában korlátozzák a beszámíthatóságot.

A *tudatzavar* leginkább átmeneti állapot. Oka lehet mérgezés, intoxicatio (pl. kábítószernek vagy a szellemi működés zavarát eredményező más méregnek a szervezetbe jutása) vagy élettani folyamat (pl. szülés, menstruáció, álomittasság stb.).

Az elmebetegség, a gyengeelméjűség vagy a tudatzavar vizsgálata mind fennállásukat, mind mértéküket illetően az igazságügyi elmeorvosszakértők feladata, akik a vizsgálatot a cselekmény elkövetési idejére és az elkövetőnek felróni kívánt cselekményre vonatkoztatva végzik el. A cselekmény elkövetése után bekövetkezett megbetegedés pl. nem érinti a beszámítási képesség megállapíthatóságát. Ugyanakkor azonos betegség az egyik fajta cselekmény kapcsán ugyanannál az elkövetőnél a beszámíthatatlanságra, másik fajta cselekményénél viszont a beszámítási képessége meglétének a megállapítására szolgálhat alapul. (A régebbi irodalom erre az esetre az egyes monomániákat, illetőleg az ún. lucidum intervallum létezését hozta fel példaként.)

Számos törvény a beszámítási képességet kizáró okok közé sorolja a kényszer, illetőleg a fenyegetés hatása alatt történő cselekvést is. Ezt az a kriminálpolitikai megfontolás indokolja, hogy nem érdemel büntetést az, aki a cselekményét olyan kényszer vagy fenyegetés hatása alatt követte el, amely miatt képtelen volt az akaratának megfelelő magatartásra. Egyes törvények itt is enyhített mértékű büntetés kiszabását teszik lehetővé, ha a kényszer vagy a fenyegetés csupán korlátozta, de nem akadályozta meg az elkövetőt az akaratának megfelelő magatartás tanúsításában.

A leküzdhetetlen fizikai *kényszer* (vis absoluta) tulajdonképpen már a büntetőjogilag értékelhető cselekmény létrejöttét is kizárja. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az ilyen kényszer hatására végzett testmozgás nem tekinthető akaratlagos emberi cselekménynek. A *fenyegetés* csak kivételesen lehet ugyanilyen hatású, általában csupán motíváló, befolyásoló erejű. Fenyegetésnél ugyanis az elkövető tulajdonképpen az akaratának megfelelő magatartást tanúsítja, a fenyegetés folytán azonban nem várható el tőle, hogy másképp cselekedjék. Emiatt számos törvény és több szerző a fenyegetést nem a beszámítási képességet, hanem az elvárhatóságot kizáró okok körében tárgyalja.

Az *elvárhatóságot kizáró okok* is a cselekmény felróhatóságát zárják ki. Az elvárhatóság annyit jelent, hogy bár a bűncselekmény összes többi eleme megvalósult, az elkövetőnek mégsem indokolt felróni tettét vagy mulasztását, ha a körülmények folytán akár csak ő, akár pedig más személy sem cselekedett volna másként, a másként cselekvés társadalmi mértékkel mérve nem volt megkívánható, elvárható. Az elvárhatóság megléte a gondatlan cselekményeknél általában törvényi előfeltétele a bűncselekmény megvalósulásának, más cselekményeknél viszont egyes törvények kivételesen kifejezetten elismerik az elvárhatóság hiányának büntethetőséget lehetetlenítő hatását. (Vannak szerzők, akik szerint az elvárhatóság hiánya valamennyi bűncselekménynél, éspedig külön törvényi rendelkezés hiányában is, kizár-

ja a felróhatóságot és így a büntethetőséget.) Egyes törvényekben elvárhatóságot kizáró ok pl. a hozzátartozói viszony a törvény által előírt feljelentési kötelezettség elmulasztásánál vagy az az eset, amidőn az elkövető önmagát vagy hozzátartozóját büntetendő cselekménnyel vádolná tanúzás kapcsán.

A felróhatóságot kizáró okok között szerepel a büntető törvénykönyvekben a *tévedés* kategóriája is. A tévedés általában a legtöbb törvényben a cselekmény szándékosságát zárja ki és ezért a tévedés kérdéskörével a bűnösség tárgyalásánál foglalkozunk. (→ *Bűnösség*)

IV. A büntethetőséget kizáró egyéb okok.

A cselekmény büntetőjog-ellenességét és felróhatóságát kizáró okokon kívül a büntető törvénykönyvek a büntethetőséget kizáró egyéb okokat is ismernek. Ezek kivétel nélkül ún. másodlagos büntethetőségi akadályok, mert a tanúsított magatartás bűncselekményi jellegét nem érintik. A másodlagos büntethetőségi akadályok felfoghatók úgy is, mint a büntető eljárás megindításának és lefolytatásának a negatív feltételei.

A legtöbb büntető törvénykönyv bizonyos cselekményeket csak a sértett vagy az egyébként erre feljogosított személy indítványára rendel büntetni. Ezek az ún. magánindítványra üldözendő bűncselekmények, amelyekre vonatkozólag a törvény kimondja, hogy elkövetőjüket csak magánindítvány megléte esetén lehet megbüntetni. A *magánindítvány hiánya* tehát büntethetőséget kizáró ok.

Magánindítványon azt kell érteni, ha a törvény által erre feljogosított személy (általában a sértett fél) a hatóság előtt kifejezi azt a kívánságát, hogy a sérelmére elkövetett bűncselekmény tettesét vonják büntetőjogi felelősségre. A magánindítvány előterjesztésére a törvények határidőt állapítanak meg és e határidőt általában a bűncselekmény elkövetőjének kilétéről való tudomásszerzéstől rendelik számítani. Arról is többnyire szólnak a törvényi rendelkezések, hogy az egyszer előterjesztett magánindítvány többé nem vonható vissza, továbbá, hogy bármelyik elkövetővel szemben előterjesztett magánindítvány valamennyi többi elkövetővel szemben is hatályos azoknál a bűncselekményeknél, amelyeket együttesen többen követtek el.

Másodlagos büntethetőségi akadályok a büntető eljárás lefolytatását gátló körülmények is. Ezek ugyancsak a törvény rendelkezése folytán zárják ki a cselekmény büntethetőségét. Egyes törvényekben ilyen okok a *felhatalmazás*, a *feljelentés*, illetőleg a *kívánat hiánya* mint a megbüntetés lehetőségét kizáró okok. Több büntető törvény ugyanis kimondja, hogy bizonyos bűncselekmények esetében csak a jogszabályban meghatározott szerv vezetőjének felhatalmazása alapján van helye büntető eljárásnak. Ilyen bűncselekménynek nyilvánítja némely büntető törvénykönyv a hatóság vagy hivatalos személy megsértése elnevezésű bűncselekményt, amikor is nem a hatóságot képviselő személy, tehát a tulajdonképpeni sértett, hanem a sértett felettes hatósága dönt abban a kérdésben, hogy indokolt, kívánatos-e a büntető eljárás megindítása vagy sem. Ebben a körben ugyanis csak a felettes hatóság tudja tárgyilagosan megítélni, hogy a személyt érintő sérelmek esetében az adott intézményre a büntető eljárás lefolytatásából több előny származik-e, mint hátrány.

Ehhez hasonló az az eset is, amidőn a törvény úgy rendelkezik, hogy bizonyos bűncselekményeket csak a törvényben meghatározott szervek feljelentése alapján lehet üldözni. Egyes törvényekben ilyenek például a gazdasági rend elleni bűncselekmények, amelyeknél csak a felettes gazdálkodó szerv tudja helyesen eldönteni, vajon az adott esetben tényleges gazdasági hátrány származott-e a cselekményből, a cselekmény ténylegesen kötelességszegő volt-e és így indokolt-e a büntető eljárás lefolytatása vagy sem.

A büntethetőséget kizáró ok a kívánat hiánya is egyes törvényekben. Ezen azt kell érteni, hogy a diplomáciai vagy egyéb, személyes mentességet élvező személy sérelmére elkövetett rágalmazás vagy becsületsértés miatt egyes törvények értelmében büntető eljárásnak csak a sértett diplomáciai úton kijelentett kívánatára van helye.

V. A büntethetőséget megszüntető okok.

Mint mondottuk, büntethetőséget megszüntető okok azok a törvényben meghatározott körülmények, amelyek fennforgása esetén a cselekmény, miután valamennyi törvényi előfeltételnek megfelel, elkövetése pillanatában bűncselekménynek minősül, később azonban az elkövetéstől az elbírálásig terjedő időben olyan körülmények állnak be, amelyek miatt a büntethetőség elenyészik.

A büntető törvénykönyvek büntethetőséget megszüntető okokként általában az elkövető halálát, továbbá az elévülést szabályozzák. Az *elkövető halála* esetén természetesen nincs mód büntetőjogi büntetés alkalmazására. Az *elévülés* büntetőjogi műszó és ez a büntethetőséget megszüntető ok azt a helyes kriminálpolitikai meggondolást tükrözi, hogy ha valakit a bűncselekmény elkövetése után bizonyos időn belül valamilyen oknál fogva nem vontak felelősségre, hosszabb idő elmúlása után már nem indokolt, de gyakran már nem is lehetséges a felelősségre vonása. Az időmúlás büntethetőséget megszüntető hatásának érdemi oka elsősorban az, hogy az elkövetés után a felelősségre vonásig eltelő hosszabb idő elenyészteti a büntetéstől remélhető általános vagy különös megelőző hatást. A hosszabb idő után történő felelősségre vonás ugyanis, legyen annak bármi az indoka (pl. mert az elkövető kiléte hosszú időn keresz-

tül ismeretlen maradt), aligha befolyásolhatja már kedvezően akár az elkövető személyiségének az alakulását, akár pedig a társadalom többi tagjának a magatartását. Az elévülési intézmény törvényi elfogadásának célszerűségi indoka viszont az, hogy hosszabb idő eltelte után a bizonyítékok beszerzése, illetőleg azoknak a bíróság elé tárása csak rendkívüli nehézségek árán vagy már egyáltalán nem lesz lehetséges. Mindezek miatt a legtöbb büntető törvénykönyv részletesen szabályozza az elévülés jogintézményét mint büntethetőséget megszüntető okot és attól függően, hogy az elkövető által megvalósított bűncselekményre a törvény milyen büntetés alkalmazását rendeli, az ehhez igazodó tartamban meghatározott idő eltelte után nem engedi meg többé a büntetőjogi felelősségre vonást.

Nemzetközi kötelezettségek és emberiességi meggondolások folytán számos ország törvényhozása kizárja az elévülés bekövetkezését bizonyos, a törvényekben pontosan körülírt legfontosabb bűncselekmények esetében. Ilyenek a háborús, a béke és az emberiség elleni, valamint a nemzetközi hadijogot sértő bűncselekmények.

A büntető törvénykönyvek rendszerint arról is rendelkeznek, hogy milyen időponttal kezdődik az elévülés időtartama. Általában az eredmény bekövetkezésének napján, vagy ha a cselekmény nem idéz elő a külvilágban észlelhető eredményt, akkor a bűncselekmény törvényi tényállásához tartozó elkövetési magatartás befejezése napján kezdődik meg az elévülés. Kísérlet, illetőleg előkészület esetében azon a napon kezdődik az elévülés, amelyen az elkövető a kísérlethez, illetve előkészülethez tartozó utolsó tevékenységét megvalósította. Végül a legtöbb törvény szerint azoknál a bűncselekményeknél, amelyek kizárólag valamilyen, a jogban szabályozott kötelezettség teljesítésének elmulasztásában állanak, az a nap az elévülés kezdő napja, amelyen az elkövető jogi kötelességének még büntetlenül eleget tehetett volna. Az ún. tartós bűncselekményeknél pedig, tehát azoknál, amelyeknél a tényállásba felvett elkövetési magatartás tanúsítása hosszabb időt vehet igénybe, mint amilyen pl. a személyes szabadságtól való megfosztás, az elévülés, csak a tartósan tanúsított magatartás befejezése után kezdődhetik el.

A törvényi szabályozás körében az elévülés jogintézménye kapcsán arról is gondoskodik a törvényhozó, hogy a bűncselekmény elkövetője ellen foganatosított bizonyos hatósági intézkedések szakítsák meg az elévülési határidő folyását. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ha a bűncselekmény elkövetése után a hatóságok az elkövetővel szemben intézkedéseket tesznek, az elsődleges indok, amely miatt az elévülés intézménye egyáltalán szerepel a büntető törvénykönyvekben, elesik. Aligha lehet ugyanis feledésbe merülésről szólni akkor, ha az elkövetővel szemben az adott bűncselekmény kapcsán eljárnak. Ezért a törvények általában kimondják, hogy az elévülést félbeszakítja a hatóságnak az elkövető ellen a bűncselekmény miatt foganatosított érdemi büntető eljárási cselekménye, és hogy a félbeszakítás napjával az elévülés határideje ismét folyni kezd.

Az elévülés félbeszakadása mellett a legtöbb büntetőtörvény ismeri az elévülés nyugvásának a fogalmát is. Az elévülés akkor nyugszik, ha a büntető eljárást valamilyen előzetes kérdés (pl. polgári jogi vagy államigazgatási jogi probléma) eldöntése végett felfüggesztették. Ilyenkor a felfüggesztés időtartama nem számít be az elévülés határidejébe, de nem is szakad meg az elévülés folyása, hanem a nyugvás megszűnése után minden további nélkül folytatódik. A nyugvás ideje tehát nem számít bele az elévülési időbe.

Megszünteti a cselekmény büntethetőségét a *kegyelem* is. A kegyelem az arra jogosult legmagasabb államhatalmi szervnek (hazánkban az Elnöki Tanácsnak) az az aktusa, amellyel teljesen vagy részlegesen mentesíti az eljárás, a megbüntetés vagy a büntetés végrehajtása alól az elkövetőt. E kegyelmi lehetőségek közül a tulajdonképpeni büntethetőséget kizáró ok az a fajta kegyelem, amellyel az elkövetőnek a bűncselekmény elkövetése és a cselekmény jogerős elbírálása között kegyelmeznek meg. Ez az ún. eljárási kegyelem. Az eljárási kegyelem a legtöbb törvény szerint általában egyéni kegyelem, vagyis egy meghatározott személy egy vagy több meghatározott bűncselekményére vonatkozik. Előfordul azonban közkegyelem gyakorlása is (amnesztia), amikor meghatározott bűncselekményfajták elkövetőinek, kilétüktől függetlenül, a kegyelmi rendelkezésekben írt feltételek megléte esetén megkegyelmeznek, azaz a kegyelem gyakorlására jogosult szerv kimondja, hogy a meghatározott bűncselekményfajták miatt a kegyelmi rendelkezés hatályba lépése után büntető eljárás indításának helye nincs, a már megindult eljárást pedig meg kell szüntetni.

Az eddig tárgyaltakon felül további büntethetőséget megszüntető okokat is tartalmazhatnak a különböző büntető törvénykönyvek. Ilyenek lehetnek például: kísérletnél a cselekmény befejezésétől önként elálló személy büntetlenségét és az azt kimondó rendelkezés, amely szerint kísérletért az sem büntethető, aki az eredmény bekövetkezését önként elhárította. A törvény különös részében meghatározott büntethetőséget megszüntető körülmény lehet pl. annak kimondása, hogy nem büntethető a cselekmény, ha azt az elkövető önként feljelenti, mielőtt a cselekménye a hatóságok tudomására jutott volna. A fontos államérdekekre tekintettel a szocialista büntető törvényekben gyakori annak kimondása, hogy megszűnik a kémkedés elkövetőjének a büntethetősége, ha az, akit külföldi kémszervezet beszervezett, a

kémtevékenység tényleges megkezdése előtt a hatóságnál önként jelentkezik.

VI. A büntethetőség egyéb akadályai.

A fentiekben sorra vettük a büntethetőségnek azokat az akadályait, amelyeket általában a büntető törvények határoznak meg. A különböző országok bírói gyakorlata azonban egy sor olyan körülmény fennforgása esetén is elismerheti valamilyen büntethetőségi akadály fennforgását, amely esetekről a törvény ugyan hallgat, de amelyek a történelmi fejlődés során kialakulva és az irodalom álláspontja szerint is kizárják a cselekmény büntetőjog-ellenességét. Ezek közül az okok közül a leginkább ismert a *sértett beleegyezése*. Már a régi római jog is a „volenti non fit injuria" elv alapjára helyezkedett, amelynek az a jelentése, hogy nem cselekszik jogellenesen, aki a sértett hatályos beleegyezésének a birtokában volt. A beleegyezés a legtöbb jogrendszerben csak olyan jogtárgyak vonatkozásában lehet hatályos, amelyek fölött a sértettnek egyáltalán rendelkezési joga van. Így senki sem adhat joghatályos beleegyezést saját életének a kioltására, az irodalomban pedig az is vitás, hogy a sértett beleegyezése kizárja-e a testi sértési cselekmények büntethetőségét. Természetesen egyik jogrendszer sem tekinti hatályosnak annak a beleegyezését, aki nincs az értékelő, illetőleg felismerő képességének vagy szabad akaratelhatározásának a birtokában. Így nyilvánvalóan hiányzik a hatályos beleegyezés megadására való képesség a beszámíthatatlan személynél. Az sem kétséges, hogy a beleegyezésnek, amennyiben azt a jogrendszer büntethetőséget kizáró okként fogadja el, komolynak és önkéntesnek kell lennie, meg kell továbbá felelnie a beleegyezést adó személy tényleges akaratának. A cselekmény elkövetése után adott utólagos beleegyezés nem zárja ki a cselekmény büntetőjog-ellenességét. Ugyanakkor a beleegyezés csak arra a cselekményi körre hatályos, amely fedi annak az eredeti tartalmát és a határok túllépése már megalapozza az elkövetett cselekmény büntethetőségét. Mindezek mellett az irodalomban általános az az álláspont is, hogy a közerkölcsbe ütköző, mások szerint a társadalomra káros vagy legalábbis nem hasznos cél elérése érdekében véghez vitt cselekmények büntetőjogellenességet a sértett beleegyezése sem zárja ki. (Ilyen eset lehet például az orvostudomány mindenkori állása által nem igazolt beavatkozásokba, kísérletekbe és hasonlókba történő beleegyezés.)

Az irodalomban némelyek által képviselt és egyes országok bírói gyakorlatában is elfogadott nézetek szerint az a cselekmény sem büntethető, amelyet olyan körülmények között követnek el, hogy ismeretük esetén a sértett a cselekmény elkövetésébe joghatályosan beleegyezett volna.

Egyes országok bírói gyakorlata szerint kizárja a cselekmény büntethetőségét, ha a cselekmény elismerhető köz- vagy magánérdek miatt jogszerű, de nem vonható sem a jogos védelem, sem a végszükség fogalomkörébe. Ide tartoznék a polgári jog által megengedett önsegély, a megbízás nélküli ügyvitel esete, a megfelelő keretek között gyakorolt fenyítő jog a szülők részéről és így tovább.

Kizárhatja a törvények megfelelő rendelkezése folytán vagy a bírói gyakorlat ilyen álláspontja esetén a cselekmény büntethetőségét az a körülmény is, ha valaki *hivatali állása vagy szolgálatköre* folytán úgy cselekszik, ahogyan azt a hivatal vagy állás betöltésére vonatkozó rendelkezések előírják. Nem képez tehát bűncselekményt ilyen álláspont szerint a végrehajtó tevékenysége a végrehajtást szenvedő ellenállása esetén sem, a jogos fegyverhasználat és így tovább. Ezekben az esetekben a büntethetőség akadályát természetesen csak az előírt kötelességeknek ténylegesen megfelelő cselekmény szolgáltatja. Ebbe a körbe tartozik a büntethetőségnek az a sok országban elismert akadálya is, amikor a cselekmény elkövetője az arra jogosított közhatalmi szerv jogszerű felhatalmazása alapján cselekszik. Lényegében azonban ez a kör egybeesik a hivatali vagy hivatásbeli kötelesség teljesítésének fogalomkörével.

A cselekmény büntethetőségét számos jogrendszerben az a körülmény is kizárja, ha az elkövető jogszerűen kiadott és rá kötelezően vonatkozó parancsot teljesített. A jogellenes, de az elkövetőre nézve kötelező *parancs teljesítése* adott esetben felróhatóságot kizáró körülmény lehet.

A tárgyaltakon kívül a különböző országok büntetőjog-gyakorlata, illetőleg szakirodalma még további olyan körülményeket is ismer, amelyek kizárják vagy megszüntetik valamely cselekmény büntethetőségét. Ide tartozhatik az ún. *kötelesség-kollízió* esete. Ebben az esetben az elkövető különböző, egyaránt fennálló kötelességek közül a magasabb rendű vagy legalábbis egyenrangú kötelességnek megfelelően jár el. A dolog természeténél fogva ez csak abban az esetben valósulhat meg, ha valaki az egyik kötelességének amiatt nem tesz eleget, mert mindkét kötelességének egyszerre nem volna képes megfelelni. Annak eldöntése, hogy a jog által a különböző kötelességek teljesítése előírásakor védeni kívánt érdekek közül egymáshoz képest melyek az egyenrangúak, illetőleg közülük melyik a magasabb rendű vagy értékesebb, korántsem könnyű probléma. Az elképzelhető esetek bizonyos körében azonban, különösen amikor az egyik érdek az emberi élet vagy testi épség, a kérdés viszonylag könnyen megválaszolható. Mindezek és a hasonló esetek, törvényi szabályozás hiányában, természetesen igen vitatottak az irodalomban.

Irodalom: *Balassa* László: Igazságügyi elmekórtan. Bp. 1961.; *Böszörményi* Zoltán—*Moussong-Kovács* Erzsébet: Orvosi pszichológia. Bp. 1967.; *Földvári* József: Büntetőjog. Általános rész. Bp. 1970.; *Kádár* Miklós: Magyar büntetőjog. Általános rész. Bp. 1953.; *Kádár* Miklós—*Kálmán* György: A büntetőjog általános tanai. Bp. 1966.; *Nyirő* Gyula: Pszichiátria. Bp. 1961.; Büntetőjog. Általános rész. 1. köt. Szerk. Pintér Jenő. Bp. 1973.; *Pollner* György: Az igazságügyi elmekórtan és elmeorvosi szakértői munka egyes gyakorlati kérdései. = Igazságügyi orvostan. Szerk. Somogyi Endre. Bp. 1964.; *Tokaji* Géza: Fejezetek a büntetőjog általános része köréből. 2. bőv. kiad. Szeged, 1976.; *Angyal* Pál: A magyar büntetőjog tankönyve. Bp. 1920.; *Fayer* László: A magyar büntetőjog kézikönyve. 1—2. köt. Bp. 1905.; *Finkey* Ferenc: A magyar büntetőjog tankönyve. 4. átdolg. kiad. Bp. é. n.; *Irk* Albert: A magyar anyagi büntetőjog. Pécs, 1933.

Kursz szovjetszkogo ugolovnogo prava. Csaszt obscsaja. Tom. 1—2. Red. Beljaev, N. A.—Sargorodszkij, M. D. Leningrad, 1970.; Strafrecht. Allgemeiner Teil. Hrsg. Lekschas—Renneberg, J. Berlin, 1976.; Kursz szovjetszkogo ugolovnogo prava. Csaszt obscsaja. Tom. 1—2. Red. Piontkovszkij, A. A.—Romaskin, P. Sz.—Cshikvadze, V. M. Moszkva, 1970.

Bassiouni, C. M.: Criminal law and its processes. The law of public order. Springfield, 1969.; *Baumann*, J.: Strafrecht. Allgemeiner Teil. 4. Aufl. Bielefeld, 1966.; *Bouzat*, P.—*Pinatel*, J.: Traité de droit pénal et de criminologie. I. Droit pénal général. 2. ed. Paris, 1971.; *Cross*, R.—*Jones*, P. A.: An introduction to criminal law. 7. ed. London, 1972.; *Gonzales*, A. T.—*Vance*, M.—*Helpern*, M.: Legal medicine and toxicology. New York—London, 1940.; *Hall*, J.: General principles of criminal law. 2. ed. Indianopolis, 1960.; *Hippel*, R.: Deutsches Strafrecht. Das Verbrechen. Allgemeine Lehren. Berlin, 1930.; *Jeschek*, H. H.: Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeiner Teil. 2. Aufl. Berlin 1972.; *Mezger*, E.—*Blei*, H.: Strafrecht. Allgemeiner Teil. 14. Aufl. Berlin, 1970.; *Perkins*, R. M.: Criminal law. Brooklyn, 1957.; *Stratenwerth*, G.: Strafrecht. Allgemeiner Teil. I. 2. Aufl. Köln—Berlin, 1976.

Viski László

BÜNTETŐ ELJÁRÁSJOG: I. A büntető eljárásjog funkciója és helye a jogrendszerben (498.) — II. A büntető eljárás történelmi rendszerei (500.) — III. A szocialista büntető eljárásjogok fő vonásai (502.)

I. A büntető eljárásjog funkciója és helye a jogrendszerben. 1. A büntető eljárásjog meghatározása. 2. A büntető eljárásjogi norma szerkezete. 3. Kapcsolata más jogágakkal. 4. A büntető eljárásjog önállósulásának folyamata.

1. A büntető eljárásjog meghatározása.

A büntető eljárásjog megállapítja a bűncselekmények felderítésének, a büntetőjogi felelősségre vonásnak elveit és rendjét, az ezt célzó eljárásban résztvevő alanyok (személyek, köztük a nyomozó hatóság, az ügyész, a bíróság, a sértett, a terhelt-vádlott, a védő és más személyek, mint a tanú, a szakértő) jogait és kötelességeit, valamint az eljárási cselekmények alakiságait.

A társadalomnak — szocialista társadalomnak is — számolnia kell még a bűnözéssel. Magyarországon az utolsó évtizedben a bíróságok évente mintegy 100 ezer büntetőügyet bírálnak el, de a bűnözés tényleges mértéke magasabb. Nem kerülnek ugyanis a bíróság elé pl. a csekély súlyú bűncselekmények, ha azok befejezhetők ügyészi figyelmeztetéssel, vagy azok, amelyeket fel sem derítenek, vagy az elkövetőjük ismeretlen marad.

A társadalom a bűnözéssel szemben védekezik, elsősorban azzal, hogy igyekszik megszüntetni a bűnözést előidéző okokat. Nagy fontosságot kell tulajdonítanunk a munkához való jog érvényesülésének, a szociális, a gazdasági viszonyok javításának, az általános kulturális színvonal emelkedésének, a közgondolkodás és a közmorál fejlesztésének, mint olyan tényezőknek, amelyek korlátozzák a bűnözés okainak a hatását, és ezzel a bűnmegelőzést (prevenciót) szolgálják. A védekezés második vonala: a büntetőjog alkalmazása.

A büntetőjog alkalmazása, a büntetőjogi felelősségre vonás, a büntetés kiszabása: az állam reagálása a már elkövetett bűncselekményekre. Ezért represszív (elnyomó) természetű, de emellett vallja a megelőzés (prevenció) célkitűzéseit is. A büntetőjog alkalmazásával ugyanis azt is el akarják érni, hogy az elítélt ne kövessen el újabb bűncselekményt és hogy attól mások is tartózkodjanak. De bármily célt követ is a büntetés kiszabása, mindenképpen tartalmaz jogfosztást vagy jogkorlátozást. Az elítélt elveszti személyi szabadságát, kijelölt munkahelyen kell dolgoznia (javító-nevelő munka), nem ízheti a választott foglalkozását (foglalkozástól eltiltás), nem választhatja meg szabadon lakóhelyét (kitiltás), nem rendelkezik szabadon jövedelme, vagyona felett (pénzbüntetés, vagyonelkobzás), a legsúlyosabb bűncselekmények elkövetése miatt pedig halálbüntetést szenvedhet el.

A büntetőjog alkalmazása, a társadalom védelmének ez az eszköze tehát súlyos hátrányokkal sújtja az elítéltet. Éppen ezért, vagy ezért is ideális célkitűzés, hogy a büntetőjogot mindig csak bűncselekmény elkövetőjére alkalmazzák és sohasem az ártatlanra. Történeti tapasztalatok arra tanítottak, hogy

a célkitűzés elérése bizonyos jogi biztosítékokat követel, amelyek kizárják vagy legalábbis csökkentik a büntetőjog alkalmazásában az önkényt és tévedést.

Az a kérdés, hogy történt-e bűncselekmény, ki az elkövetője, bűnös-e, és milyen büntetéssel sújtható, nem dőlhet el tetszőleges eljárás keretében és önkényesen megválasztott formák között. Nem lehet önkényes elhatározás tárgya, hogy kik, milyen jogi eszközöket és módszereket alkalmazva jogosultak részt venni az eljárásban, kik jogosultak megállapítani a bűnösséget és határozni a büntetésről. — A felsoroltakat szabályozó és más jogszabályok alkotják a büntető eljárásjogot.

2. A büntető eljárásjogi norma szerkezete.

A büntető eljárásjogi norma szerkezete tartalmazza a normában hagyományosan megkülönböztetett három elemet, mégpedig a hipotézist (feltételt), a diszpozíciót (rendelkezést) és a szankciót (jogkövetkezményt). — A hipotézis leírja azokat a feltételeket, amelyeknek bekövetkezésével a rendelkezés érvényesül. A diszpozíció valamilyen magatartást ír elő a hipotézisben leírt feltételek megvalósulásának esetére. A szankció a diszpozícióban meghatározott kötelesség megszegésének jogi következményeit írja elő. A büntető eljárás jogszabályaiban a normának e három eleme többnyire nem egymás mellett, hanem különböző lelőhelyeken található, és a jogszabályok szerkezete nem épül e hármas tagolásra. A büntető eljárási normák igazodnak a szabályozás tárgyához és ennek megfelelően hangsúlyozzák a normának egyik vagy másik elemét, a hipotézist néha ki sem fejezik. Nem ritka, sőt tipikus, hogy az eljárási jogszabály megszegésének szankcióját a rendelkezéstől elkülönítve, más fejezetben találjuk meg. Néha a szankció más törvényben is fellelhető, mint pl. a tanú igazmondási kötelességének a megszegése hamis tanúzásként a büntető törvénykönyv szerint büntetendő. A büntető eljárásjogi norma részeit és kapcsolatukat egy példán mutatjuk be: A törvény kimondja, hogy a bíróság első fokon egy hivatásos bíróból és két népi ülnökből álló tanácsban jár el. Különböző más törvényi rendelkezésekből állapítható meg, hogy ez a szabály az ún. bűntetti eljárásban érvényes. Ismét más törvényi rendelkezés szerint a fellebbezési bíróságnak hatályon kívül kell helyeznie az első fokú ítéletet, ha a bíróság nem volt törvényesen megalakítva. Ezt a normát tehát így olvashatjuk: Ha bíróság első fokon bűntetti eljárást folytat (hipotézis), akkor egy hivatásos bíróból és két népi ülnökből álló tanácsban járjon el (diszpozíció); ennek megszegésével hozott ítéletet hatályon kívül kell helyezni (szankció).

3. A büntető eljárásjog kapcsolata más jogágakkal.

A büntető eljárási jog mint a jogrendszer egyik ága, nemcsak a büntetőjoghoz, hanem más jogágakhoz is kapcsolódik. Közülük kiemelkedő jelentőségű az államjog és nevezetesen az alkotmány. Ennek rendelkezései tükröződnek a büntető eljárásjogban, kifejezésre jutnak elveiben, intézményeiben és a részletszabályokban is.

A büntető eljárásnak rokon vonásai vannak más eljárásokkal, nevezetesen a polgári, szabálysértési, fegyelmi eljárással. Mindegyikben van bizonyítás, határozat (ítélet) és más hasonló intézmények. Erősebbek azonban a különbségek, amik az eljárás tárgyából származnak. A büntető eljárásban bűncselekményekről, a polgári eljárásban azonban például szabadalomról, kártérítésről, a házasság felbontásáról, a fegyelmi eljárásban munkahelyi kötelességszegésről kell dönteni. Ezért más-más az eljárás és természetesen az erre vonatkozó jog is. Mindenfajta eljárásnak megvannak a maga sajátosságai, így a büntető eljárásnak is: egyedül itt van pl. nyomozás, vád, vádlott, védő, letartóztatás stb.

4. A büntető eljárásjog önállósulásának folyamata.

A büntetőjog és a büntető eljárásjog két önálló jogág, de szoros kapcsolatukra mi sem jellemzőbb, mint hogy büntetőjogi felelősséget megállapítani, büntetést kiszabni csak büntető eljárás keretében lehet és szabad. A gyakorlatban tehát a büntetőjog és eljárásjog alkalmazása együtt történik. E szoros kapcsolat eredményeként még a múlt századig is egy jogágazatnak tartották a büntetőjogot és büntető eljárásjogot (korábban: fenyítő törvényszéki jognak is nevezték).

A büntető eljárásjog önállósulása hazánkban a múlt században megy végbe és fejeződik be, amikor a felvilágosodás, a reformkorszak után újra napirendre kerül az egységes törvény, a kódex megalkotásának ügye. Az 1840-ben indult munkálatok eredményeként 1843-ra elkészült három törvényjavaslat; a büntetőjogról, a büntető eljárásról és a börtönrendszerről. Itt tehát a büntető eljárásjog már külön jogágként jelenik meg. A javaslatok korszerűek, haladó szelleműek voltak, szakítottak a feudális jogi szemlélettel. Mind a hazai, mind a külföldi újat akaró gondolkodók elismerését kiváltották, de megbuktak az országgyűlés konzervatív főrendjeinek ellenállásán, akik különösen az esküdtszék bevezetését ellenezték. A kiegyezés korában, átmeneti rendezés után, került sor e jogágak végleges különválasztására. Az 1878. évi büntető törvénykönyv már nem tartalmaz eljárási szabályokat. Ezeket az 1896. évi XXXIII. törvénycikk, az első magyar törvényerőre emelt büntető perrendtartás (eljárásjog) foglalta össze. Ezzel formailag is befejeződött a büntető eljárásjog és a büntetőjog különválasztása.

Az önállósulás, a büntetőjogtól való különválás indítékait abban találhatjuk, hogy más-más tárgyköröket kell szabályozni az egyik és

másik jogágban. A büntetőjog meghatározza a bűncselekményeket és a büntetéseket. A büntető eljárásjog a büntetőjogi felelősségre vonásról, arról rendelkezik, hogyan kell megállapítani és hogyan kell arról dönteni — történt-e bűncselekmény. Ezért szól a nyomozásról, tárgyalásról, fellebezésről, a vádlóról, a vádlottról, a védőről, a tanú, a szakértő szerepéről — egy sor olyan kérdésről, amiről a büntetőjogban szó sem esik.

II. A büntető eljárás történelmi rendszerei.
1. Az európai történelmi rendszerek.
2. A történelmi rendszerek Magyarországon.

1. Az európai történelmi rendszerek.

a) A büntető eljárási rendszerek történeti fejlődésük során mindig megfeleltek a társadalmi rendszert meghatározó társadalmi, politikai és gazdasági tényezőknek; a büntetőjogot az ezeknek megfelelő eljárási jogi intézmények útján alkalmazták. Számos, igen fontos eljárásjogi intézmény jött létre a korábbi rendszereket elsöprő, forradalmi úton. Így pl. a 17. századi angol és a 18. század végi francia polgári forradalom követelményei, illetőleg a forradalmak által létrehozott új jogintézmények, eljárási megoldások (vádrendszer, esküdtbíráskodás) alapjaikban rendítették meg a feudális jogrendszereket és teremtették meg a feltörekvő polgárság érdekeinek megfelelő jogot. Hasonló alapvető változások következtek be a szocialista forradalmak eredményeképpen (az igazságszolgáltatás demokratizálása, a népi ülnökök részvétele a bíráskodásban).

Az eljárásjogi intézményekben kialakult jellemző, sajátos megoldások a büntető eljárás különböző alapvető *rendszereit* alakították ki.

A büntető eljárásnak történetileg három ismert rendszere alakult ki: a vádrendszerű, a nyomozó (inkvizíciós) rendszerű és a vegyes rendszerű eljárás.

Amikor a büntető eljárás rendszeréről szólunk, ezen azt értjük, hogy melyek a működésének, szerkezetének meghatározó elvei, melyek és kit illetnek meg az eljárási fő funkciók, milyen az eljárásban a terhelt (vádlott) jogi helyzete. Az eljárásnak így felfogott rendszerét nevezik eljárási formának is, de a „formát" használják alakszerűség értelmében is, pl. az ítélet, a tanúkihallgatás formája stb.

Az eljárási rendszerek egymástól való elhatárolásában nagy jelentőségű a vádelv (akkuzatórius eljárás elve) és a vizsgálati (inkvizíciós) elv érvényesülésének a súlya.

b) A vádelvű eljárás (latinul: processus accusatorius) fő jellemzője, hogy a bírósági eljárás vád alapján folyik, és a bíróság csak annak a személynek a bűnösségéről és arról a tényállásról dönthet, amely miatt a vádló (közvádló, ügyész vagy a magánvádló) vádat emelt. A vádelv érvényesülésével összefügg a három eljárási főfunkciónak: a vád, a védelem és az ítélkezés funkciójának az elkülönülése. Minden funkciót más, egymástól független személy (alany) lát el. Vádló lehet a bűncselekmény károsultja (sértettje), vagy ennek a képviselője; az egész társadalmat, államot ért sérelem esetén pedig bármely polgár. Kialakult és állandósult időközben (Magyarországon a 19. század második felében) az állami vádhatóság, az ügyészek közvádlókként lépnek fel. A vádlottat megilleti a védekezés joga, amit személyesen vagy védő segítségével lát el. A bíróság előtt a bizonyításban ugyanazok a jogok illetik meg, mint a vádlót: tanúkat állíthat, szemlét kérhet, a tanúhoz kérdéseket intézhet, perbeszédet (védőbeszédet) mondhat. A bíróság feladata nem az, hogy önállóan is keresse az igazságot, hanem hogy döntsön a felek indítványairól, a vádról. A tárgyalás szóbeli, a bíróság meghallgatja a feleket, a vádlót és a védelmet, meghallgatja a tanúk vallomásait, a felek vitáit, vezeti a pert, de tartózkodik a vitától — és majd ítél, azaz dönt a vádról. Megállapítja a bűnösséget és büntetést szab ki, vagy felment a vád alól. A bírák között vannak választott polgárok, nem hivatásos bírák, amint ezt különösen az esküdtszék intézményében láthatjuk.

A vádelvű eljárás különböző változatokban élt és él. Jellemző volt az ókori görög városállamokra, de csak a szabad polgárok között folytatott perekben. A jelen korban leginkább az angolszász jogrendszert követő országok esküdtszéki eljárásaiban található, de sehol sem elvont fogalmi tisztaságában. A bíróság sok helyütt aktívabbá lesz, kezdeményező a bizonyításban, a tényállás felderítésében.

Az esküdtszék a polgári társadalmak jogának óhajtott és tipikus intézménye, amelynek létrehozását már a 18. század gondolkodói napirendre tűztek. Elméleti indoka az volt, hogy a nem szakbíró, esküdt, józan emberi ésszel éppúgy képes megtalálni az igazságot, mint a szakképzett bíró. Politikai indoka pedig az, hogy a polgárság tagjai közvetlenül részt kapjanak az igazságszolgáltatás hatalmából. Németországban azonban az esküdtbíráskodás mellett már a 19. század végén meghonosították az ülnök- (Schöffe-) bíráskodás olyan rendszerét, amelyben egy tanácsot alkottak a szakbírák és a nem hivatásos bírák.

c) Az inkvizíciós eljárás (vizsgáló, nyomozó elvű, régebbi nevén: faggató per, processus inquisitorius) egyik fő jellemzője az eljárási funkciók összeolvadása. A vizsgáló (inquirens) gyűjtötte össze a bizonyítékokat, elméletben a terheltet mentő tényeket is; ő adta elő az ügyet a bíróság előtt, és részese volt az ítélethozásnak. Az eljárás hirdetett célja: az igazság megállapítása. Ennek érdekében feljelentésre vagy hivatalból indul az eljárás, felderítő, nyomozó tevékenységet végzett a vizsgáló. Kihall-

gatta a tanúkat, a terheltet, szemlét tartott stb. Az iratokat a bírósághoz a vizsgáló terjesztette be, itt ő ismertette az ügyet, és ennek alapján hozott a bíróság ítéletet. A bírósági eljárás tehát a vizsgáló által leírt jegyzőkönyvek megismeréséből állt. A védő is írásban terjesztette be a védekezést, ha egyáltalán részt vett az eljárásban. Az inkvizíciós eljárás egyik jellemvonása éppen az iratok alapján (ex actis) való ítélkezés. A bíróság maga közvetlenül ritkán folytatott bizonyítást, s ezen felül az egész eljárás nem volt nyilvános, hanem titkos. Az inkvizíciós eljárás kísérő jelensége volt nem ritkán a beismerő vallomás kicsikarását célzó kínvallatás (tortúra), amit a törvények megengedtek és szabályoztak.

Inkvizíciós eljárást folytattak a feudalizmus korában a városi jogok szerint, az egyházi jog szerint (különösen az eretnekek, boszorkányok ellen), majd az abszolút monarchiák idején kiadott kódexek alapján.

d) A büntető eljárás ún. vegyes rendszere a védelvű és a nyomozó elves eljárás elemeit különböző mértékben és módon egyesítheti. Hatásában legjelentékenyebb a francia vegyes rendszer, amely a nagy francia forradalom után a napóleoni törvényhozásban fejlődött ki. Megtartja elvként az eljárás megindítását és folytatását hivatalból. Az eljárás első szakasza, a nyomozás (vizsgálat) nem nyilvános. A főszemélyek itt: az államot képviselő, a gyanú igazolására törekvő nyomozó, a vizsgáló bíró és a gyanúsított, akit korlátozott védekezési lehetőség illet meg. Az eljárás második, bírósági főszakasza az ügyész vádja alapján indult, a vádat azonban előzetesen egy bírósági tanács, az ún. vádtanács vizsgálta meg és elvetette (ami ritka eset volt), vagy kimondta a vád alá helyezést. Ezután került sor tárgyalásra, ami nyilvános, szóbeli, a vád és a védelem indítványainak meghallgatásán nyugszik — tehát kontradiktórius, a kétoldalú meghallgatás szabályait követő eljárás. A bíró (a tanács elnöke) azonban köteles tiszténél fogva lelkiismerete szerint minden intézkedést megtenni, amit az igazság megállapítására hasznosnak ítél. — A bírónak tehát lényegesen aktívabb szerep jut, mint a tisztán védelvű perben. A francia vegyes rendszert a 19. században több-kevesebb változtatással számos európai ország, többek között hazánk törvényalkotása is átvette.

2. A büntető eljárás történelmi rendszerei Magyarországon.

a) A feudalizmus végén Magyarországon a büntető eljárásnak két fő formája (rendszere) volt: az írásbeli per és a sommás szóbeli eljárás. Mindkét forma szokásjogon és egyes részleteket szabályozó törvényeken alapult. Külön eljárási szabályok szerint ítélkeztek a városok bíróságai. Az eljárást egységbe foglaló kódex nem volt. Ha írásbeli per nemesek ügyében folyt, ők szabadlábon védekezhettek, s velük szemben kényszervallatást nem alkalmazhattak, az ítélet ellen fellebbezhettek. Ha azonban jobbágyok ellen folyt, ők rendszerint fogva voltak és kényszervallatást is elszenvedhettek. A sommás szóbeli per gyorsított, egyszerűbb eljárás volt, amit jobbágyokkal szemben folytattak, s legfeljebb 3 évi börtönt szabhattak ki. A vádlott itt is fogva volt, de védő közreműködése nem volt biztosítva. Csak a halálbüntetést vagy súlyosabb szabadságvesztő büntetést kimondó ítélet ellen fellebezhettek. Habár 1791-ben a törvények a tortúrát (kényszer-, kínvallatást) megtiltották, azt a jobbágyokkal szemben titkon tovább űzték, különösen a verést. A sommás eljárási forma számos visszaélésre adott alkalmat, és a 19. században a reformkortól kezdve heves bírálatokat váltott ki (Széchenyi István, Kossuth Lajos, Nyáry Pál, Szemere Bertalan, Szalay László és mások részéről). A magyar feudális eljárás inkvizíciós természetű volt, de a nemesek elleni szabályos perek számos a védelvnek megfelelő elemet tartalmaztak. Az inkvizíciós eljárás szabályai főként az ausztriai 1656. évi Praxis criminalis (Büntető joggyakorlat) hatására terjedtek el, amelyet jogtalanul csatoltak a magyar Corpus Jurishoz (Törvénytárhoz). Érdemes még megjegyezni, hogy a nemeseket különben megillető kiváltságokat sem tartották tiszteletben a politikai perekben, a magyar jakobinusok, Kossuth, Wesselényi, Lovassyék ellen folytatott perekben, amelyeket a magyar törvényektől eltérő különleges eljárásban folytattak le.

b) Az 1848—49. évi szabadságharcot megelőző évtizedek szellemi erjedése mélyen érintette a büntetőjogi nézeteket is; a büntető eljárás reformját sürgetőnek találták. De az 1843—44-es törvényjavaslatok kudarca miatt csak jóval az osztrák törvények hatályával jellemzett abszolutizmus kora után került sor a polgári társadalom igényeinek megfelelő büntető eljárási kódex megalkotására. Ez volt az 1896. évi XXXIII. törvénycikk, a büntető perrendtartás.

Ez a kódex háromféle bírósági eljárást különböztetett meg: esküdtszéki, törvényszéki büntető tanácsi és egyesbírói eljárást. Esküdtszék elé tartoztak a legsúlyosabb bűntettek (amelyeknek törvényi büntetése öt évi börtönt meghaladt). Egyesbíró a járásbíróságon járt el enyhébb vétségi ügyekben és néhány kihágási ügyben. (A kihágások többségét a rendőrség, a helyhatóság stb. bírálta el.) A törvényszék büntető tanácsa ítélt a többi bűntett és vétség ügyében. A törvény nem mutatott következetességet, az eljárás három formája és a bűncselekmények hármas, súly szerinti, tagolása között (bűntettekre, vétségekre, kihágásokra) alig volt valami kapcsolat.

Az 1896. évi büntető perrendtartás bár sokféle kompromisszum és következetlenség árán,

mégis kodifikálta az évtizedek óta hangoztatott elveket: a védelvű eljárást, a szabad védelmet, a nyilvános, szóbeli tárgyalást, a bíróság szabad mérlegelésén alapuló bizonyítási rendszert, az esküdtbíróságot. Az eljárást két fő szakaszra bontotta: nyomozásra, ill. vizsgálatra és bírósági szakaszra.

Az 1896. évi törvény intézményesítette a polgári korszak tipikus intézményeit: a vizsgálóbírót, a vádtanácsot, az esküdtszéket.

A tárgyalás előkészítő szakaszának egyik formája a nyomozás volt, amit a városi, állami rendőrség, csendőrség, közigazgatási szervek végeztek és az államügyész (járásbírósági ügyekben a bíró) irányított. Jelentékenyebb ügyekben vizsgálat is folyt, amit szabály szerint a vizsgáló bíró (a nyomozás után is) az ügyész indítványára rendelt el és végzett. A vizsgálat célja: azoknak az adatoknak a bírói felderítése, amelyek alapján eldönthető, van-e helye tárgyalásnak. — A vizsgálóbírói intézménnyel azt az igényt kívánták kielégíteni, hogy a súlyosabb ügyekben már a tárgyalás előtt is független bíró kezében legyen a hatalom és döntés joga (pl. a vizsgálati fogság esetében). Hasonló célt követett a vádtanács. Ez a bírói fórum döntött a súlyosabb ügyekben még a tárgyalás előtt arról, megalapozott, törvényes-e az ügyész vádja. A vád alá helyezést tehát ezzel szintén bírói ellenőrzésnek vetették alá. A magyar jog szerint azonban a vádtanács a vádlottnak a vádirat ellen tett kifogásai esetén foglalkozott érdemben is az üggyel és ritkán mert ezeknek helyt adni. (Ha a terhelt nem tett kifogást, az ügy az illetékes törvényszékhez vagy esküdtszékhez került.) — Ez volt az az ok, ami miatt a vádtanács működése formálissá vált és idővel fölöslegesnek is tűnt.

Magyarországon 1848-ban vezettek be esküdtszéki eljárást, kizárólag csak a sajtóügyekben. Az 1896. évi büntető perrendtartást megelőzően heves viták folytak az esküdtszék bevezetésének lehetőségéről. Az ellenzői joggal attól tartottak, hogy a nem magyarlakta megyékben nem lesz elég a hivatalos nyelvet, a magyart tudó esküdt.

Az esküdtszéki eljárásban az ítélkezést két részre osztják. Az esküdtek döntenek a tényállásról (mi történt), a bűnösségről (bűnös-e a vádlott a terhére rótt cselekmény elkövetésében), és „igen"-nel vagy „nem"-mel válaszolnak. Döntésük, az ún. verdict alapján hozza meg a háromtagú szakbírókból álló tanács az ítéletet, kiszabja a büntetést, vagy felmenti a vádlottat. — Az esküdtszékek Magyarországon tényleges tevékenységüket 1900-ban kezdték meg, de 1919-ben a működésüket felfüggesztették, s ezt követően már sohasem újították fel.

Az első fokú bírósági eljárást követhette a a kétfokú perorvoslat: a fellebbezés és a semmisségi panasz. Ez utóbbi jogszabálysértés miatt volt bejelenthető, de nem ténykérdések miatt. Esküdtszék ítélete ellen csak semmisségi panasznak volt helye, de fellebbezésnek nem, felettes bíróság tehát csak az eljárás és a büntetőjog-alkalmazás törvényességét bírálhatta felül.

III. A szocialista büntető eljárásjogok fő vonásai. 1. Általános jellemzés. 2. A szocialista magyar büntető eljárásjog.

1. Általános jellemzés.

a) A szocialista eljárásjog új és más típust képvisel, mint a korábbi eljárásjogok. A szocialista gazdasági-társadalmi viszonyok védelmére hivatott és ez a társadalmi funkciója, célrairányultsága a legfontosabb tartalmi megkülönböztető jegye. Formájában, külsőségeiben a szocialista büntető eljárás azonban sokban hasonlít a korábbi eljárásokhoz.

Egyetlen ország vagy korszak büntető eljárásjogáról sem mondhatjuk, hogy kizárólag az „a szocialista". Országonként és korszakonként ui. több változatát ismerhettük meg. A Szovjetunió köztársaságaiban egymástól néhány részletben eltérő kódexek vannak hatályban és Magyarországon is már három egymástól eltérő szocialista kódex volt hatályban.

Az említett társadalmi rendeltetésen túl találhatók azonban olyan ismertetőjegyek és intézmények, amelyek sajátosak és jellemzőek a szocialista eljárásjogokra, főként azonban az európai szocialista országok jogára. Ezek közé sorolhatjuk a már említett szoros kapcsolatukat az ország alkotmányával, ami meghatározó az eljárásjog társadalmi funkciója, a büntető igazságszolgáltatás szervezete számára. A másik a szoros kapcsolat a büntetőjoggal. Minthogy a büntetőjog tiltja és büntetéssel fenyegeti a „társadalomra veszélyes" cselekményeket, és minthogy a büntetőjog a büntető eljárás útján hatályosul, ez a kapcsolat egyben a büntető eljárásjog társadalmi funkciójának, rendeltetésének is kifejezője.

b) A szocialista büntető eljárásjogok egyik közös, általános sajátos vonása a népi ülnökbíráskodás. Ennek gyökerei a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig nyúlnak vissza. Az 1917. évi 1. sz. dekrétum a bíróságról megszüntette a cári bírósági szervezetet és helyi bíróságokat létesített, amelyek egy állandó elnökből és két ülnökből alakult tanácsokban működtek. A forradalmi törvényszékekben (amelyek az ellenforradalmi cselekményeket bírálták el) hat ülnök működött közre. Analóg módon fejlődött a bírói szervezet a magyar Tanácsköztársaság idején a forradalmi törvényszékek létrejöttével. Megjegyezzük azonban, hogy az Ideiglenes Alkotmány 1. §-a szerint a Munkás-, Paraszt- és Katonatanácsok gyakorolták volna a bíráskodás hatalmát is, de ez a szervezet tényleg nem valósult meg. Magyarországon 1949-ben a XI. törvénnyel

vezették be az azóta is működő népi ülnökrendszert.

A népi ülnökrendszeren alapuló bíráskodás a társas bíráskodás elvét oly módon valósítja meg, hogy az elnök (a szakbíró) és az ülnökök együtt döntenek minden kérdésben (tény-, jogkérdések, a cselekmény jogi minősítése, bűnösség, büntetés stb.). A tanács tagjainak az ítélkezésben tehát azonosak a jogaik, ami egyben a bírói hatalom oszthatatlanságának elvét juttatja kifejezésre.

c) Az ülnökbíráskodásban több más elv is testet ölt, nevezetesen: a bírák választása és legfőképpen a népészvétel az igazságszolgáltatásban. Ebben és ezáltal is kifejezésre jut a szocialista büntető eljárás demokratikus jellege. Ez a jelleg uralkodó az egész eljárásban és más elvekben, intézményekben is kifejezésre jut. Közülük megemlíthetjük különösen a bírói függetlenséget, a védelem jogait, a tárgyalás nyilvánosságát, az anyanyelv használatának jogát.

d) Sajátos a szocialista büntető eljárási jogokban az ügyész szerepe is. Ennek elméleti alapjait már 1922-ben V. I. *Lenin* „Kettős alárendeltségről és a törvényességről" írott levelében felvázolta, rámutatván az olyan szervezet létrehozásának szükségességére, amely függetlenül a helyi szervektől csak a központi szerveknek alárendelve felügyel a törvényességre és biztosítja egységes értelmezését. Az ezt követő fejlődés eredményeként 1933-ban jött létre a Szovjetunió Ügyészsége össz-szövetségi hatáskörrel. Feladatai közé tartozott a törvényesség biztosítása a büntető eljárásban is. Magyarországon 1953-ban állították fel az új típusú ügyészi szervezetet, élén az országgyűlésnek felelős legfőbb ügyésszel. Az ügyészi szervezet ily módon önálló szervezetté vált, amely az igazságügy-minisztertől és a kormány más tagjaitól is független.

Az ügyésznek a büntető eljárásban, a törvényesség érvényesítésének érdekében, kettős szerepkör jut. A nyomozás során maga is végezhet nyomozási cselekményeket, de legfőképpen a nyomozó hatóságok (a rendőrség) tevékenységének törvényességi felügyeletét látja el. Ennek érdekében nyomozást rendelhet el, iratokat magához kérhet; némely határozatok, így a nyomozás megtagadása és megszüntetése, az előzetes letartóztatás csak az ő jóváhagyásával hatályos; a panaszokat ő bírálja el.

A bíróság előtt az ügyész emel vádat és képviseli a vádat. Ha a bíróság ítéletét (határozatát) törvénysértőnek tartja, fellebbezhet akár a vádlott javára is. — Ez különben is lényeges jellemvonás. Az ügyész, éppen mert a törvényesség érdekében működik, nemcsak a terhelt (gyanúsított, vádlott) ellen, hanem a mellette szóló körülményeket is köteles felderíteni és figyelembe venni. A legfőbb ügyész pedig a jogerős határozatokat is megtámadhatja óvással a törvényesség érdekében.

e) A szocialista büntető eljárásjogok további általános jellemző vonása az egyfokú perorvoslati rendszerben található. Az első fokú bíróság ítélete ellen biztosítják a fellebbezés lehetőségét, és ezt a következő felső fórum, a másodfokú bíróság bírálja el. — További, harmadfokú bíróság nincs. A másodfokú bíróság főként az első fokú bíróság eljárásának és ítéletének (határozatának) törvényességét bírálja felül. Maga nem állapít meg tényállást, vagy csak viszonylag szűk körben. Ha az első fokú eljárást vagy ítéletet jogszabálysértőnek, megalapozatlannak találja, azt hatályon kívül helyezi (ún. kasszáció, semmisítő jogkör) és új eljárást rendel el. Egyúttal iránymutatást ad, hogyan kell lefolytatni a megismételt eljárást.

Az egyfokú fellebbviteli rendszer és ezzel együtt a másodfokú bíróság kasszációs jogköre a szovjet jog fejlődésének kezdetén alakult ki. A már idézett 1917. évi 1. dekrétum megszüntetve a másodfokú bíróság tényállás- és ítéletmegváltoztatási jogát, helyette a kasszációs jogkört határozta meg. Habár az egyfokú fellebbvitel általában jellemzővé vált a szocialista jogrendszerekre, és a semmisítő (kasszációs) jogkör is többségivé vált, mégis számos részletben eltérések ismertek. A csehszlovák, lengyel, magyar jogban pl. a kasszációs jogkör mellett megtalálhatók a másodfokú bíróság jogkörében a viszonylag erőteljes reformációs (a tényállás módosítását és az ítélet megváltoztatását biztosító) jogosultságok. — A szocialista büntető eljárásjogokban főszabályként az érvényesül, hogy az első fokú bíróság állapít meg tényállást (ténybíróság) és ítél, a másodfokú bíróság pedig az eljárás törvényességét és alaposságát bírálja felül (jogkérdésekben dönt). A főszabályt azonban számos kivétel, eltérő részletszabályok törik át.

f) A törvényesség egységének a biztosítása indokolta olyan rendkívüli perorvoslat bevezetését, amellyel jogerős ítéletek megtámadhatók. A bírósági szervezet sajátosságai miatt ugyanis ott, ahol mint nálunk, különböző első fokú bíróságok (járásbíróság, megyei bíróság) működnek, nem kerül szükségképpen minden fellebbezett ítélet a legfelsőbb bírósághoz, és ennek következtében eltérő gyakorlat alakulhat ki különböző területeken. Az egységes törvényesség biztosítását szolgálja a legfőbb ügyész, a legfelsőbb bíróság elnökének kezébe helyezett eszköz: a törvényességi óvás. A szovjet jog márcsak a Szovjetunió méretei miatt is e jogosultságot decentralizálja a törvényben megjelölt más ügyészségi, illetve bírósági szervek vezetőire, a lengyel és a román törvény pedig az igazságügy-miniszternek is megadja e jogot. A törvényességi óvást a legfelsőbb bíróság vagy más felső bíróság bírálja el. A jogerős ítélet stabilitásához jelentős társadalmi érdek fűződik, s épp ezért törvényességi óvással, amely rendkívüli perorvoslat a törvényes-

ség érdekében, nem élhet az állampolgár, hanem csak a törvényesség megóvásáért felelős állami szervek. (→ *Büntető eljárás lefolytatása*)

2. A szocialista magyar büntető eljárásjog.

a) A szocialista magyar büntető eljárásjog mai alakjában közel harminc éves olyan fejlődésnek az eredménye, amely szoros kapcsolatban volt az egész társadalmat átalakító politikai erőkkel és mozgással.

A szocialista büntető eljárásjog néhány eleme már korán, a fejlődés kezdetén kialakult; ez irányban a legjelentékenyebb lépéseket az 1949. évi XI. törvény tette meg. Általánossá tette az ülnökbíráskodást szakítván az addigi szakbírói rendszerrel, és bevezette az egyfokú fellebbviteli rendszert az addigi kétfokú helyett. Az ülnökbíráskodás megvalósítása Magyarországon egyértelmű a népészvétellel az igazságszolgáltatásban, ami a népi demokratikus hatalmi viszonyok kialakulásának és megszilárdulásának a tükröződése.

b) A ma hatályos büntető eljárási törvényt megelőző jogszabályok közül különös figyelmet érdemel az 1951. évi III. törvény, az első szocialista eljárási kódex. Hatályba lépésével megszűnt az 1896. évi büntető perrendtartás és az ezt módosító számos jogszabály hatálya. Az 1951. évi törvény szocialista jogalkotás nemcsak azért, mert szocialista társadalmi viszonyok védelmére hivatott, hanem azért is, mert rendszerével, elveivel, intézményeivel a szocialista kódex jellegzetességeit viseli. E törvény szerint az eljárás nyomozással indul, amit többnyire a rendőrség végez. Fontosabb határozatait az ügyész hagyja jóvá. A bírósági tárgyalás jellegzetességei lényegében megegyeznek a ma is hatályos joggal. A törvény egyfokú perorvoslati rendszert alkalmazott. A jogerős ítéletek perújítással, illetőleg a törvényesség érdekében benyújtott perorvoslattal voltak megtámadhatók.

A törvényesség megszilárdítását, az eljárási biztosítékok növelését tűzte ki célul az 1954. évi V. törvény, a büntető perrendtartás novellája. A gyakorlat részéről azonban e törvény számos rendelkezését bírálatok érték. A fölösleges formalizmus, az írásbeliség elszaporodásának vádját hangoztatták. A kasszációs jog kibővítése (az ítélet hatályon kívül helyezése és az első fokú eljárás megismétlése), a kötelező előkészítő ülések tartása folytán az első fokú bíróságok munkaterhei hirtelen mintegy egyharmaddal megnövekedtek.

Az 1962. évi büntető eljárási kódex (8. sz. tvr.) megalkotásánál a jogalkotó elemezte a gyakorlat követeléseit és igyekezett eleget tenni a helyesnek elismert igényeknek. Ez a kódex tulajdonképpen nem egészen új jogalkotás. Szövegének legalább kétharmad része azonos a korábbi törvény szövegével, szerkezeti felépítése ugyancsak megegyezik a korábbi törvényével. A jelentékenyebb módosítások az eljárás nyomozási szakaszára, az előkészítő ülés tartására, illetőleg a fellebbezési rendszerre vonatkoztak.

Az 1962. évi törvény 1966. évi novellája (16. sz. tvr.) célul tűzte ki néhány területen a büntető eljárás gyorsítását és egyszerűsítését, s ennek érdekében új eljárási formákat vezetett be. Ezt követően is mindinkább erősödött az igény, hogy kisebb súlyú, egyszerűbb ügyekben egyszerűbb eljárás legyen folytatható. E törekvésnek, amely a rendes büntető eljárás kétfélére bontásának programját fogalmazta meg, lökést adott az 1971. évi 28. számú törvényerejű rendelet, amely a bűncselekményeket két kategóriára osztotta: bűntettekre és vétségekre. Ezután még sürgetőbben hangzott a kérdés, nem lehet-e a bűntetteknél természetüknél fogva kisebb súlyú és enyhébb szankcióval sújtható vétségeket valamelyest egyszerűbb eljárásban elbírálni, mint a bűntetteket.

c) Az 1973. évi I. törvény, a büntető eljárási kódex megalkotása során a törvényhozó szem előtt tartotta a szocialista törvényesség erősítésének és az állampolgári jogok védelmének igényét, de figyelembe vette a bűncselekmények két kategóriába való felosztását is, és törekedett az eljárás egyszerűsítésére és gyorsítására; a rendes eljárásnak már két nemét különbözteti meg: a bűntetti és a vétségi eljárást; a bizonyítási rendszer meghatározásában súlyt helyezett arra, hogy az új tudományos és technikai eredmények mind nagyobb mértékben alkalmazhatók legyenek a büntető eljárásban.

d) A szocialista büntető eljárásjogok általános jellemvonásai megjelennek a magyar jogban is. A büntető eljárásjogtól a társadalom és állampolgárok azt várják, hogy alkalmas jogi eszköze legyen a bűncselekmények felderítésének, a büntetőjogi felelősségre vonásnak, és oltalma legyen azoknak, akik bűncselekményt nem követnek el. Ez igények teljesítésének biztosítékai a büntető eljárás demokratizmusa és humanizmusa. Az eljárás demokratizmusa abban rejlik, hogy a büntető igazságszolgáltatást népi hatalom gyakorolja, és ennek érdekében is folyik. De nemcsak ebben lelhető meg, hanem elveiben is, mint a bírák választása, függetlensége, a személyi szabadság biztosítékai és más elvekben.

A büntető eljárásjog humanizmusát jellemzi, hogy a terhelt (vádlott) az eljárás olyan alanya, akit a bizonyításban a vádlóval azonos jogok illetnek meg, aki szabadon védekezhet és akinek érdekében védő járhat el, aki nem vethető alá kényszervallatásnak, sem más törvénytelen vallatási módszereknek, akit nem szabad törvénytelenül fogva tartani, aki mellett szól az ártatlanság vélelme.

Ha a magyar büntető eljárásjogot egybevetjük A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányában (1966) foglalt elvekkel, megállapíthatjuk, hogy igazodik az abban foglalt elvekhez és szabályokhoz.

Irodalom: *Balogh* Jenő: Magyar bűnvádi eljárási jog. 1. rész. Bp. 1901.; *Balogh* Jenő: A büntető perjog tankönyve. 1. köt. Bp. 1906.; *Fayer* László: A magyar bűnvádi perrendtartás vezérvonala. 4. kiad. Bp. 1905.; *Finkey* Ferenc: A magyar büntető perjog tankönyve. 4. kiad. Bp. 1916.; *Angyal* Pál: A magyar büntető eljárásjog tankönyve. 1—2. köt. Bp. 1915—1917.; *Heller* Erik: A magyar büntetőtörvénykezési jog tankönyve. Bp. 1947.; A magyar büntető eljárási jog. Szerk. Móra Mihály Bp. 1961.

Sztrogovics, M. Sz.: Kursz szovetszkogo ugolovnogo processzsza. Tom. 1—2. Moszkva, 1968—1970.; *Cieślak*, M.: Polska procedura karna. Warszawa, 1971.; *Pavlov*, St.: Nakazatelen processzsz na Narodna Reszpublika Bölgarija. Szofija, 1971.; Teorija dokazatelsztv v szovetszkom ugolovnom processzsze. Tom. 1—2. Moszkva, 1973.; Československé trestní řízení. Ucebnice. Red. Rużek, A. 2. vyd. Praha, 1971.; Explicaţii teroretice ale codului de procedură penală român. Vol. 1. Red. Dongoroz, V.—Kahane, S.—Fodor, I. etc. Bucureşti, 1975.

Schmidt, E.: Lehrkommentar zur Strafprozessordnung. Bd. 1—3. Göttingen, 1952—1960.; *Lohsing*, E.—*Serini*, E.: Österreichisches Strafprozessrecht. Wien, 1952.; *Peters*, K.: Strafprozess. Karlsruhe, 1952.; *Mancini*, V. Trattato di diritto procesuale penale italiano. 4. ed. Torino, 1956.; *Löwe*, E.—*Rosenberg*, W.: Die Strafprozessordung und das Gerichtsverfassungsgesetz. Bd. 1. 21. Aufl. Berlin, 1967.; *Bouzat*, P.—*Pinatel*, J.: Traité de droit pénal et de criminologie. Tome 2. Procédure pénale. 2. éd. Paris, 1970.; La preuve. Tome 1—4. Bruxelles, 1963—1965.

L. még az irodalomjegyzéket a Büntető eljárás lefolytatása címszónál.

Király Tibor

BÜNTETŐ ELJÁRÁSJOG-TUDOMÁNY TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON: I. A büntető eljárásjog-tudomány kezdetei (505.) — II. Az eljárásjog-tudomány 1848-ig (506.) — III. Az eljárásjog-tudomány fejlődése az első kódexig (508.) — IV. A jogdogmatika eredményei az első kódex után (510.) — V. A szocialista jogtudomány kezdetei (512.)

I. A büntető eljárásjog-tudomány kezdetei. A felvilágosodás eszméit kifejező antifeudális, a polgárság igényeihez igazodó büntető jogtudomány kezdeteit, amely a büntető eljárásjog új elveinek már teljes programját felöleli, Cesare *Beccaria* (A bűntett és a büntetés. Dei delitti e delle pene. 1764.), *Voltaire*, G., *Filangieri* Európa-szerte ismertté vált munkái jelentik. II. József büntetőjogi reformjai szintén befolyásolták a hazai társadalmi felfogást és a közgondolkodást. A felvilágosodás alapvető követelményei a büntető eljárásjog területén az őszinte humanizmus eszméi, a szembefordulás a büntetőjog és eljárás kegyetlenségével, a kínvallatás (tortúra) megtiltásának az igénye, a bizonyítékok szabad értékelésén nyugvó bizonyítási rendszernek és az esküdtszék létrehozásának a követelése voltak.

Magyarországon, 1795-ben a *büntető tervezet* (Codex de delictis eorumque poenis pro tribunalibus regni Hungariae. . .), amelyet a jogszabályalkotásra kiküldött bizottság, a Deputatio Iuridica készített (az egyik tagja, a *Szirmay* Antal által kimunkált javaslatok alapján), meghatározta az elveket, amelyekre a büntetőjog és eljárás épül. A tervezet szerint mindenféle bűntettet ugyanazon módon kell kivizsgálni, s azok az eszközök, amelyek alkalmatlanok az igazság megállapítására egyik bűntett esetén, alkalmatlanok a legsúlyosabb bűntettek esetén is.

A tervezet erélyesen tiltotta a kínvallatást: nem lehet helye „soha, semmiféle ürüggyel és semmilyen szín alatt a kétes értékű, félrevezető és alkalmatlan tortúrának, vagy az ezt helyettesítő, az igazság kiderítését célzó bármiféle erőszakos eszközök használatának". Ettől eltekintve a tervezet nem szakít végleg a feudális bizonyítással, nem kívánt esküdtszéket szervezni, márpedig e korban a szabad mérlegelésen nyugvó bizonyítás ajánlása az esküdtszék bevezetéséhez fűződött.

A tervezet azonban nem jutott el a törvény előtti egyenlőség gondolatáig. Egyházi személyeket, birtokos nemeseket vagy kellő jövedelemmel rendelkezőket csak a hűtlenség bűntette esetén lehet letartóztatni; a nemtelenekre azonban ez a kiváltság nem vonatkozik. A nemesi kiváltságot élvező személyek fölött továbbra is csakis a nemesi vármegye hatósága ítélkezhetett volna, s ezzel megtartanák e téren is az addig élvezett előjogaikat.

A tervezetet azonban a társadalmi-politikai akadályok miatt nem emelték törvényerőre.

A magyar büntető eljárásjog tudományos irodalma a 18. században, a felvilágosodás korszakában indult fejlődésnek, de igen lassan éledezett. *Bodó Mátyás* 1751-ben megjelent munkájában (Jurisprudentia criminalis) olvashatók első ízben már felvilágosult gondolatok is. *Szlemenics Pál* írta korábbi, latin nyelvű munkája (Elementa iuris criminalis hungarici. 3. kiad. 1833.) után az első magyar nyelvű büntetőjogi és eljárási könyvet („Fenyítő törvényszéki magyar törvény". 1836.). Szemléletében azonban nem lépett ki a feudális magyar jog kereteiből. *Vuchetich Mátyás* tankönyve: Institutiones iuris criminalis hungarici. 1819. kiemelkedik a 19. század első harmadának művei közül. Az első rész tárgyalja a büntetőjogot, a második az ún. gyakorlati büntetőjogot, vagyis az eljárásjogot. Ez utóbbi részben túlságosan figyelembe vette a német vizsgálópert, és kevésbé volt tekintettel a magyar joggyakorlat sajátosságaira. Vuchetich nem-

csak a hazai jogot dolgozta fel, hanem kifejtette a jogág elméletét is és jogösszehasonlító módszert is alkalmazva kitekintett más európai jogrendszerekre.

Vuchetich az inkvizíciós eljárás javára írta, hogy hivatalból, a közbiztonság megóvása érdekében a sértett kezdeményezése nélkül is el kell járni. Emellett azonban határozottan fellépett a vádlottat megillető védelem joga mellett. Érveinek kiindulópontja az ártatlanság vélelme. A védelmet a vádlott személyesen választott védő útján vagy kirendelt védő útján is elláthatja. A kínvallatást elítéli és rámutat arra, hogy a magyar írott jog nem ismerte a kínvallatást, de azt a gyakorlatban a külföldi jogok mintájára a jobbágyokkal szemben alkalmazták. A bizonyítási teher az ártatlanság vélelméből kiindulva a vádlót, illetőleg a bírót terheli. Az elítéléshez teljes bizonyosság kell; a bizonyítékokat összefüggésükben kell értékelni.

Vuchetich befogadja a felvilágosodás korában hirdetett büntető eljárásjogi nézetek többségét, a természetjog alaptételeit. Nagy érdeme, hogy ismeri az európai szakirodalmat, belőle merít, ezt tanítja és a jogi gondolkodást tágabb horizont felé irányítja.

A magyar büntető eljárásjog tudományának nagy korszaka az *1840-es években* következett el. Ennek nyitánya *Széchenyi István* fellépése, akinek a Stádiumában (1833) meghirdetett törvényei a büntető eljárást is új alapokra helyezték volna. Alapvető követelményei: a törvény előtti egyenlőség: a nem nemesek számára is biztosítani kell a személyi és vagyoni biztonságot úgy, amint azt a Werbőczy-féle Hármaskönyv megadta volt a nemeseknek; és a nyilvánosság.

Széchenyinek a Stádiumában kifejtett programja nem korlátozódott olyan szűk területre, mint a büntető eljárásjog, hanem az ország egész jövőjének az átalakítására irányult. A megjelölt célkitűzések, különösen a törvény előtti egyenlőség, a jobbágyok büntető eljárásbeli helyzetére is nagy hatással lettek volna. Jelenthették volna a polgári átalakulást, a vádlott számára a szabad védekezés esélyeit rendi különbségekre való tekintet nélkül. Széchenyi politikai művet írt, jogi, technikai problémákkal és részletekkel nem foglalkozott, megelégedett az alapvető princípiumok megállapításával. A részletek kidolgozása a szakjogászokra várt. De Széchenyié az érdem, hogy új korszak kezdetén elsőként állított fel olyan programot, amely a jog átalakításának útját jelölte ki.

Széchenyi eszméinek a megvalósítására törekedett az *1832—36. évi országgyűlés* ellenzéke, amelynek politikája azonban határozottabb és nem egy vonatkozásban messzebbre tekintő volt, mint Széchenyié. A tárgyalás alatt levő törvényjavaslatok között szerepelt a VIII. úrbéri törvényjavaslat. Az ellenzéknek kedve lett volna a Hármaskönyv első részének kilencedik címét egyszerűen kiterjeszteni a jobbágyokra. Számolt azonban a reális erőviszonyokkal, s hogy előre szaladó javaslattal minden remélt vívmánytól el ne essék, megelégedett két olyan rendelkezéssel, amely a jobbágyok személyi biztonságát szavatolta volna. Az ellenzék tervezete szerint a jobbágyokat csak miután törvényes bíráik által megvizsgáltattak és a törvények értelmében elítéltettek, szabad személyükben vagy birtokukban megtámadni; nem szabad őket előleges vizsgálat és ítélet nélkül elfogatni vagy testi büntetéssel sújtani. A személyes pörlekedési jogot a javaslat a jobbágyok minden ügyeire kiterjeszti, s megengedi hogy követeléseiket és panaszaikat bárki ellen saját nevükben bíró elejébe vigyék.

A törvényjavaslatot a király csak részben fogadta el, a legfontosabb politikai elvet, a jobbágyok személyes szabadságának az oltalmát, nem foglalták törvénybe, s így ennek a várható hatása a jobbágyok büntetőperbeli helyzetére is elmaradt.

II. Az eljárásjog-tudomány 1848-ig.

Az 1840. évi V. törvénycikk a *büntetőjogi kodifikáció* előkészítésére bizottságot küldött ki, amely nemcsak a büntetőjogi, hanem a börtönügyi és a büntető eljárási kódex elkészítését is célul tűzte ki.

Nyáry Pál statutum-tervezetet készített a büntető eljárás reformjára. (Indítvány a megyei bűnvádi eljárás lehető javítása iránt. 1841.) Az Indítvány a reform szükségét a jobbágyok ellen indított sommás eljárások terén uralkodó tarthatatlan állapotokkal indokolta. Az Indítvány az első olyan mű volt, amely megkísérelte a büntető eljárásban az új politikai eszméknek (pl. a törvény előtti egyenlőségnek) és a keresett új típusú eljárás számos elemének a meghonosítását.

Nyáry Pál Indítványa alapján a megye által kiküldött bizottság javaslatot készített „Büntetőtörvényszolgáltatási eljárás" címmel. A legfontosabb elvek: a nyilvánosság és a kötelező védelem megmaradtak az Indítvány szerint. A tervezetből azonban nem lett statutum, királyi dekrétum tiltotta meg a törvényszéknek a tervezet szerint való eljárást. Nyáry Pál fellépése azonban nem maradt minden eredmény nélkül.

A büntető eljárási kódex készítésének idején az Indítvány és az e körül támadt összetűzések adtak alkalmat a sajtónak a büntető eljárási kérdések tárgyalására és országos érdeklődés felkeltésére e tárgy iránt. *Kossuth Lajos* a Pesti Hírlapban nagy teret szentelt a büntető eljárásjogi kérdések tárgyalásának. A figyelme a büntetőjog és az eljárásjog legfontosabb, elvi jellegű kérdéseire irányult (nyilvánosság, gyermekgyilkosság, botbüntetés, a faggató per, sajtóvisszaélések és cenzúra, a büntető-

jog alapelvei, esküdtszék, védelem, fogházjavítás).

Kossuth mindig szembeállítja a nemesek és a nem nemesek büntetőperbeli helyzetét. A nemes személyi biztonsága törvényileg oltalmazott, jogokkal körülbástyázott. Megrázó képet ad a nem nemes vádlott sorsáról. Ez a kép teljesen megegyezik azzal, amit Nyáry rajzolt a jobbágyok büntetőperbeli helyzetéről az Indítványban.

Kossuth nem vetett fel a büntető eljárást illetően nálunk addig ismeretlen gondolatokat. Érdeme főként abban van, hogy hírlapi cikkekben, élénk, agitatív hangnemben írt, amivel nagymértékben hozzájárult a közvélemény felrázásához. A leírt esetek az olvasó számára élményszerűvé tették a különben túlságosan általánosaknak és elvontaknak ható eszméket. Cikkei a korabeli európai tudomány színvonalán állanak. Nem bocsátkozik ugyan túlságosan apró részletekbe, de tisztában van ezekkel is, ami a közölt különféle adatokból, idézetekből, megjegyzésekből nemegyszer kitűnik. Kossuth mint politikus természetesen nem a részleteket, hanem az egészet nézte. Szemében a büntetőjogi vagy eljárásjogi kérdések csupán egy lépcsőfokot képeztek, amelyen át kellett haladni az ország bajainak orvoslásához vezető úton. Az ő hatásának tudható be, hogy Pest megye példáját követve, más megyék is megkísérelték statutumok útján megreformálni a büntető eljárást, a sommás pert.

Az új büntető eljárás megalkotására irányuló törekvések okai közvetlenül főként a jobbágyságot sújtó állapotokra vezethetők vissza. Az említett okok mellé kisvártatva még továbbiak is csatlakoztak. A nemesi ellenzék vezetői sem érezték ugyanis magukat többé biztonságban, mihelyt a kormányzat ellenük indított politikai bűnpereket. Az ő személyes érdekükben is állott most már a lehető legtöbb jogi garanciának a megteremtése.

A kormány az 1832. évi országgyűlés tartama alatt, illetőleg ezután indított hűtlenségi vagy becstelenségi pereket. Mintegy húszra tehető ezeknek a száma; a legismertebb perbefogottak: Wesselényi Miklós, Kossuth Lajos, Lovassy László és három társa az országgyűlési ifjak közül.

Deák Ferenc a perekről folytatott országgyűlési tárgyalások során a szólás szabadságán ejtett sérelmek miatt többször felszólalt. Egyik (1839-ben) mondott beszédében felsorolta az eljáró bíróságok törvénysértéseit (a védelem korlátozásai, az állítólag szokásjogon alapuló anyagi büntetőszabályok alkalmazása stb.). Az ellenzék küzdelmei tehát politikai fórumokon folytak, politikai eszmék ütköztek össze. A felhasznált érvek politikai és jogi jelleget viseltek, mutatva a politika és a jog szoros kapcsolatát. Nem végezték el azonban a hirdetett jogi eszméknek a rendszeres dogmatikai összefoglalását.

Ezt a feladatot *Szalay László* végezte el a büntetőjog és a büntető eljárásjog területén. Ő helyezte el a forgácsokként szétszórt büntető eljárási eszméket a védelvű eljárás egységes rendszerébe, és ő fordította le a politikai-jogi eszméket jogi nyelvre.

Szalay László: A büntető eljárásról, különös tekintettel az esküdtszékekre (1841) c. munkájában fejtette először ki a büntető eljárásról alkotott nézeteit. Itt ismertette a különbséget a kutató és vádoló rendszer között; bemutatta az angol és a francia esküdtszéki büntető eljárást; foglalkozott a bizonyítás elméletével és ebből kiindulva foglalt állást az esküdtszék mellett.

Szalay tudatosan elfordult a kutató (inkvizitórius) büntető eljárástól, amelynek, mint írta: „a miazmái" a magyar büntető eljárásba is behatoltak. Szerinte nem egyes részletek szorulnak reformra, hanem az egész büntető eljárást új elvekre kell felépíteni. Az ő számára a követelt eljárási elvek (esküdtszéki ítélkezés, szóbeliség, nyilvánosság, közvetlenség a bizonyítási rendszerben) összefüggő zárt rendszert alkottak; az egyik elvből fakadt a másik, az egyik a másik nélkül nem lehetett meg. Az az új büntető eljárás, amely magában foglalja az új elvek összefüggő rendszerét, a vádoló (vagy másképp: akkuzatórius v. kontradiktórius) eljárás. Ennek eszméit (a nyilvánosság, a szóbeliség elvét, a bizonyítási elméletet, a személyes szabadság büntető eljárásbeli biztosítékait) fejtette ki Szalay az 1845—1846-ban, a Pesti Hírlapban a büntető eljárásról megjelent cikkeiben is. Szalay a kutató rendszert vádolóval és lehetőleg esküdtszéki bíráskodással akarta felváltani. A büntető eljárással szemben támasztott új igényeket, az egész büntető eljárásnak új eljárási rendszerré való formálását jogi követelmények formájában szövegezte meg.

Szalay nem tekintette azonban a jogi problémákat öncélúaknak. A jogi szempontok miatt nem hanyagolta el a társadalmi szempontokat, megértette a jog társadalmi és politikai funkcióját.

Szalay munkáiban a jogi eszmék szerves egységként sorakoznak egymás mellé; rendszert alkotnak, a büntető eljárás új rendszerét. Ez új rendszer a haladó jogdogmatika alapján, amely viszont a felvilágosodás filozófiájának, a francia forradalom eszméinek hagyatékán nőtt fel.

A büntető eljárási reformtörekvések az 1840. évi V. törvénycikk rendelkezései alapján megindult előkészítő munkák után, *az 1843—1844. évi törvényjavaslatokban* nyertek végső megfogalmazást. Bennük összegezik, ami haladót a megelőző évtizedekben a büntető eljárásról Magyarországon elgondoltak. Megalkotásukban, megfogalmazásukban Deák Ferenc, Szalay László, Eötvös József, Szemere Bertalan vállalt kiemelkedő szerepet. Két büntető eljá-

rásjogi javaslat készült, az első (I.) nem tervezte esküdtszékek felállítását, a másik (II.) emellett döntött.

A javaslatok megkülönböztették a vizsgálatot, amit bűnvizsgáló bíró látott el, a perbefogást, amiről bírói fórum döntött, a büntetőpert (a bírósági tárgyalást) és az ítélethozatalt, továbbá a fellebbezést, a perújítást mint a büntető eljárás önálló szakaszait. Érvényesítették az eljárási funkciók megosztását: elkülönült a vád, a védelem és az ítélkezés funkciója. Külön bírói szerv feladata volt a vizsgálat és a perbefogás. A tárgyalás nyilvános és szóbeli volt. A bizonyítékokat a bírák, az esküdtszéki javaslat értelmében, lelkiismeretük és meggyőződésük szerint, részrehajlás nélkül értékelik. E második (esküdtszéki) javaslat pártolói, köztük Eötvös József, Pulszky Ferenc, Deák Ferenc érveikben abból indultak ki, hogy a bizonyítás formális szabályainak törvényi meghatározásával fel kell hagyni, és helyettük inkább a bíróságok célszerű alakításával (tehát esküdtszék létrehozásával) kell garanciákat teremteni mind a társadalom, mind az egyes polgárok érdekében. A javaslatok széles körű jogosultságokat biztosítottak a védelem számára. Védő járhatott volna el már a vizsgálat folyamán, perbefogás után pedig a védő közreműködése kötelező.

A javaslatok, különösképp az esküdtszéki, a kor leghaladóbb gondolatait kódex formába ötvözték. A törvény előtti egyenlőség kinyilvánításával a feudális jogrend és büntető igazságszolgáltatás tagadását fejezték ki. A javaslatok épp ezért megbuktak a felső tábla és az udvar ellenzésén.

Az 1840-es évek javaslataiban, a politikai, tudományos munkákban megrajzolt büntető eljárás alapelveiben és rendszerében új típusú büntető eljárás akart lenni. A büntető eljárás reformjára irányuló törekvések jellegét Szalay igen érthetően határozta meg: A kodifikáció „. . .nem a' múlt' hagyományaival akar táplálkozni, 'nem lefolyt századok' intézkedések garmadájából kiszedegetni a' rendszabályokat, mellyek magán- és közéletének sinormértékül szolgáljanak. . . Mert ebben rejlik a' gyökeres revisiónak szüksége, és hogy az ész' 's az igazság' szövétnekével le akarunk világítani a' bírói tapogatózás, s a' rabulizmus oduiba; abban, hogy nem akarunk többé egyre foltozni, enyvezni. . ."

Az eszmei áramlat, amely végeredményben elvezetett a kodifikációs munkálatokhoz, és amelynek hatása érvényesült a törvényjavaslatokban, főként Franciaországból került át mihozzánk. Szalay és kortársai sokat merítettek a francia forradalmak eszmei hagyatékából. A francia törvényhozás is nagy hatással volt a haladó jogászok eszméinek a kialakítására. Az ő szemükben Eötvös szerint a francia törvényhozás „. . .typusa, vagy ha úgy tetszik tükre a' polgári haladás' eszméinek, szükségeinek, irányának; melly, úgyszólván, törvényes formulázása az újabb polgáriasodásnak".

Szokolay István Büntetőjogtana (1848) a pesti kar tankönyve volt. A mű a kor, a kodifikációs reformtörekvések haladó eszméit hirdette. A Büntetőjogtan három részre tagolódott, az első kettőt a szerző a büntetőjognak szentelte („Általános büntetőjogtan" és „A bűntettek és a büntetéseikről részletesen" címmel), a harmadik rész szólt a bűnvádi eljárásról. Szokolay meggyőződéssel bizonyította a vádló (akkuzatórius) eljárás előnyeit: a funkciók elkülönítését, a vádolás és ítélkezés elválasztását, a védő működését, a tárgyalás nyilvánosságát. Fontosnak tartotta a formális szabályoktól mentes, a bíróság szabad mérlegelésén alapuló bizonyítási rendszert. Pártolta az esküdtbíróságot és meg volt győződve, hogy bűnvádi ügyekben az igazság megállapításának legtöbb biztosítékot nyújtó fóruma a ténykérdésről ítélő esküdtbíróság.

III. Az eljárásjog-tudomány fejlődése az első kódexig.

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc ideje nem adott alkalmat a tudományban kitermelt eszmék megvalósítására. A nemzet önvédelmi harca, az ország válságos, vészben levő állapota még vésztörvényszékek megalakítását és működését is indokolta. Akkor ott elégtelennek és meg nem valósíthatónak bizonyult némely elv, például az esküdtszéki. Azután, az abszolutizmus és a polgári átalakulás után, már nemcsak az volt a főkérdés, szükség van-e új típusú büntető eljárásra, hanem az is, hogy részleteiben milyen is legyen.

A szabadságharcot követően csak lassan indult a büntető eljárásjog irodalma. Az abszolutizmus és az osztrák törvények uralma idején az osztrák jogról jelentek meg kommentárok. *Pauler Tivadar* Büntetőjogtana már a magyar jog újra való bevezetése, az 1861. évi országbírói értekezlet után három kiadásban is (1864, 1868, 1872) megjelent. A munka szinte kódexként is szolgált ebben az időben, amikor a régi magyar jogot igyekeztek hozzáigazítani a megváltozott viszonyokhoz. Pauler munkájának utolsó része a büntető eljárásjog („alaki büntetőjog"), amelyben épít mind az 1843/44. évi javaslatokra és a régi magyar jogra, mind az újabb gyakorlatra.

A büntető eljárásjog tudománya újabb lendületet a *kodifikációs munkák* megindulásával kapott, amelyek mintegy húsz évig, *1896-ig* tartottak. Több kódex-tervezet készült, de a politikai erőviszonyok, az elvi nézetkülönbségek hátráltatták a törvény megszületését.

Az eljárásjog tudománya és kodifikációja előtt akkor legfőképpen két eldöntendő kérdés állott: az egyik a büntető eljárás vádelvű jellege, annak következményei, különösen az ügyfélegyenlőség, a másik pedig az esküdt-

bíróság. Az ezekben, kiváltképp az esküdtszék ügyében való állásfoglalás szinte vízválasztó volt, amely megosztotta a kodifikátorokat és az elmélet képviselőit. A kódex elvi kérdéseit, köztük a vádrendszert behatóan és színvonalasan megvitatták jogászgyűlésen, amelynek anyagát a Magyar Jogászgyűlés Évkönyvében (1882) közreadták.

Az eljárás védelvűsége és ennek következményei bizonyult annak a kérdésnek, amelyben könnyebb volt egyezségre jutni. A korszak két neves jogásza, *Csemegi* Károly és *Fayer László*, akik között az esküdtszék megítélésében nagy távolság volt, az előbbi kérdésben azonos nézeten voltak. *Csemegi* szerint egyrészről az inkvizitórius elv és az ennek alapján kifejtett kutató rendszer, másrészről pedig a védelv és az ezt egységes szervezetbe foglaló vádrendszer össze nem egyeztethető elvi ellentétben állnak egymással. Az egyik a hatalom összpontosítására való törekvésből származott, ennek szükségei és követelményei által irányzott és szabályozott rendszer, a másik az igazságnak, a jognak mint a törvényhozás egyedüli céljának a hatalmak megosztását feltételező rendszere. A kutató rendszer lényege a bíró szinte korlátlan hatalma, a tortúra. A védelven alapuló, ezt keresztülvivő bűnvádi eljárás felel meg, a történelmi előzményekre is tekintettel, a haladás, a művelődés aspirációinak. A vegyes rendszert Csemegi elítéli. Ez a valódi jogoltalom helyett annak puszta formai látszata. *Fayer* szerint az inkvizíciós eljárás lényege: a bűncselekmények hivatalból való üldözése és ennek érdekében az anyagi igazságra törekvés. Ebből következik aztán a bíró teljhatalma, a terheltnek kizárólag vizsgálati tárggyá válása, a tortúra. A vádrendszer kialakulására a bizonyítási rendszer megváltozása folytán kerül sor. A kínvallatás eltörlése a szabad bizonyítási rendszerre vezet, s ezzel nem volt összeegyeztethető a bíró addigi jogállása. A bíró számára a formális bizonyítási szabályok eltörlése után elfogulatlanságot kellett biztosítani s ezért meg kellett őt szabadítani a bűnüldözés funkciójától. A vádoló rendszer lényege: a bizonyítékok szabad mérlegelése, külön vádhatóság, hatásos védelem, a bíró hatáskörének kizárólag ítélkezésre való szorítása. Fayer az inkvizitórius és az akkuzatórius eljárás összeházasítását nem tartja szerencsésnek. Már akkor is többen rámutattak azonban arra, hogy szükséges a kompromisszum, az ún. vegyes eljárás formájában, ahol is a tárgyalást megelőző vizsgálat, nyomozás nem akkuzatórius elv szerint folyik, mert itt a vizsgálóval szemben nem állhat egyenjogú ügyfél.

Csemegi Károly, aki két kódex-tervezet elkészítésére kapott megbízást (1882, 1886) elvetette az *esküdtszék intézményét*, és emiatt viták központjába került. Csemegi, korábban maga is az esküdtszék híve, tervezeteiben mellőzve az esküdtszéket azzal érvelt, hogy az Magyarországon nem volna mindenütt szervezhető, mert néhány vármegyében a magyar nyelvű lakosság van kisebbségben, és ilyen helyen nem tudnának elég esküdtet állítani. Az esküdtszéket egyébként a kormányzat sem akarta.

Elméleti, tudományos vonalon elsősorban *Fayer* László szállt síkra az esküdtszékért, aki több kiadást ért perjogi könyvében, számos tanulmányában mindvégig kitartott az esküdtszék eszméje mellett. Őt erre az 1843/44-es évi kodifikáció, amelynek lelkes híve és az erre vonatkozó négykötetes anyaggyűjtemény összeállítója volt, és személy szerint Deák Ferenc tisztelete és egész jogászi szemlélete is indította. Fayer a legnagyobb súlyt a büntető eljárás alkotmányos biztosítékainak megerősítésére, az egyéni szabadság biztosítékaira helyezte. Kiállt tehát az esküdtszék mellett, nem véve tudomást némely kedvezőtlen tapasztalatról.

Fayer az esküdtszék szükségességét a bizonyítékok szabad mérlegelésén nyugvó bizonyítási rendszerből vezette le. Ha nem a törvény határozza meg előre a bizonyítékok értékét, hanem a bíró mérlegelése, nő a bíró hatalma, és akkor meg kell óvni a bíróságot a tévedésektől. Ennek legjobb módszere, ha a bíróság összetétele nem homogén, tehát ha a bíróság különböző foglalkozású, képzettségű személyekből, vagyis nem állandó bírákból, hanem esküdtekből áll. Fayer statisztikai adatokkal azt is bizonyította, hogy a nem magyar többségű vármegyékben is állítható volna elég magyarul tudó esküdt. Az esküdtszékért szállt síkra *Dell'Adami Rezső*, a Pesti Napló hasábjain rendszeresen közölt cikkeiben.

Baumgarten Izidor, a 19. század második felének írója, eltérően Fayertől, a büntető eljárásjoghoz nem az alkotmányosság felől közeledett. A törvényesség biztosítékait a pontos jogi elvekben, fogalmakban kereste. Nézeteiben már a német jogtudomány erős hatásának a nyomai fedezhetők fel. „Esküdtszéki tanulmányok" (1907) c. művében számos érv alapján fordul szembe az esküdtbíróságokkal (az esküdtbíróságot Franciaországban politikai okokból vezették be; nem biztosítható, hogy a nép java vegyen benne részt; a jogalkalmazás nem bízható a jogtudatlan népre, hanem a szakmailag képzettekre tartozzék, az esküdtek és a szakbírák feladata között világos határvonal nem húzható). Gyanakvással nézte az újabb irányzatokat, amelyek a jog zártságát feloldották volna. Olyan törvényeket és jogot akart, amelyek a bírói mérlegelést szűk keretek közé szorítják.

A kodifikáció körül folytatott vitában, de különösen az esküdtszékre vonatkozó nézetek összecsapásában valóban a polgári kor büntető eljárásához tartozó intézmények megkésett bírálatáról, apologetikájáról és bevezetéséről volt szó. Hinnünk kell azoknak, akik az

egyén számára őszintén több biztosítékot reméltek az esküdtbíróságtól, mint a csak szakbírákból álló tanácstól. A vita azonban olyan időben folyt, amikor az esküdtbírósággal szemben külföldi tapasztalatok alapján már szakmai kifogásokat is felhoztak. Az esküdtszékek ugyanis természetüknél fogva inkább voltak hajlamosak felmentésre, megbocsátásra, mint a hivatásos bírákból szervezett tanácsok. Ez már önmagában, politikai és szakmai okokból egyaránt, alapot szolgáltatott támadásokra. Az esküdtszék támogatói között viszont a polgári szabadságeszme őszinte hívei, valamint azok voltak, akik azt elég megbízható és sok országban bevált, a polgárság érdekeit jól szolgáló intézménynek tartották.

A bűnvádi perrendtartásról szóló 1896. évi XXXIII. törvény volt az első e tárgyú hatályba lépett magyar kódex. E jogág történetében emiatt foglal el fontos helyet, de jelentősége van a tudomány történetében is. Ezt főként annak köszönheti, hogy a hozzá fűzött *Indokolás* jeles tudományos munka. Szerzői Scheidus Lajos, Battlay Imre, Balogh Jenő és Vargha Ferenc voltak.

A törvény bevezette a vizsgálóbírói intézményt és a vádtanácsot. A vádolás jogát az ügyészre mint közvádlóra, s néhány kisebb súlyú ügyben a magánvádlóra bízta. Súlyos ügyekben az esküdtbíróság, más ügyekben pedig a törvényszék, tanácsban, illetőleg a járásbíróság egyesbíróságként járt el; a törvény kétfokú perorvoslati rendszert vezetett be. Az Indokolás mind az intézményeket, mind az eljárás elvi felépítését kifejtette.

Az Indokolás bevezetésképpen tartalmazta a magyar bűnvádi eljárásjognak és kodifikációjának történetét, a törvényjavaslat előkészítésénél irányadó vezérszempontokat, ezután pedig az elveket és intézményeket fejtette ki. Az Indokolás szerint irányelv volt, hogy a törvény megfeleljen a magyar közjog szellemének, a nemzeti jogfejlődésnek és kellő összhangban álljon a hazai viszonyokkal, a művelődési, nemzetiségi és társadalmi viszonyokkal. De azt is hangsúlyozta, hogy a modern kor színvonalán álló tanulmányok elismert tételei, a legkiválóbb külföldi törvényhozások intézkedései és a gyakorlati tapasztalatok is útmutatóul szolgáltak. A törvény a büntető eljárás vegyes rendszerét fogadta el, de felhasználja a nyomozó rendszer megoldásait az előkészítő eljárásban, ahol a vizsgálóval szemben nem áll egyenlő jogokkal felruházott gyanúsított vagy védő. A bíróság eljárásában is az anyagi igazság megállapítására való törekvés a jellemző. Az eljárás vádra indul, de a kezdeményezést a felekre hagyja, a bíró részére főként a mások által összegyűjtött bizonyító anyagnak, a felek indítványának a megvizsgálását és a határozathozást tartja fenn. De nem engedi meg, hogy a bíró teljesen függjön a felek indítványaitól, ami megakadályozná őt abban, hogy kiderítse a való tényállást. A törvényjavaslat felhasználja mind a nyomozó, mind a vádrendszer java részét, határozott túlsúlyt engedve a vádrendszernek. Erre utalt ugyanis a hazai jogfejlődés, amely az inkvizíciós eljárás korában is híven megőrizte a vádpert.

Az Indokolás behatóan foglalkozik az esküdtszék intézményével és jogösszehasonlítás után foglal állást mellette. Szembenéz azzal a kifogással, amely szerint az esküdtszéknél nincs bizonyosság az iránt, hogy a bűnös bűnhődik, s hogy az ártatlant felmentik. Csalhatatlan igazságszolgáltatás nincs sehol sem, nem róhatók az esküdtszék intézményének bűnéül azok a gyarlóságok, amelyek az állandó bíróságok eljárásában is tapasztalhatók.

IV. A jogdogmatika eredményei az első kódex után.

A büntető eljárási törvény megalkotása, elfogadása, életbe léptetése (1900) után a tudomány feladatának tekintette a törvény intézményének a feldolgozását, rendelkezéseinek a kommentálását. Fayer László már említett munkásságán kívül figyelmet érdemelnek *Balogh Jenő* munkái, köztük elsősorban a Magyar bűnvádi eljárásjog; Általános tanok (Bp. 1901) c. műve. A szerző a jogtörténeti előzmények ismertetése után, az eljárásjog úgyszólván teljes elméletét (a bűnper fogalma, a bűnvádi eljárásjog három főrendszere — a vád-, a nyomozó-, a vegyes rendszer — az alapelvek, a bizonyítási jog általános tanai) kifejti. Semmiféle bűnvádi perjogot, tehát a hazait sem lehet szerinte mélyrehatóan tudományosan fejtegetni, ha a szerző figyelmen kívül hagyja az európai jogfejlődésre legnagyobb hatást gyakorolt perjogoknak, különösen az olasz, angol és francia eljárási jogoknak történeti és összehasonlító alapon való tárgyalását. Fontosnak tartotta az újabb perjogi és alkotmányjogi irodalom figyelembevételét is.

Balogh folytatja azt a tudományos irányt, amelyet Szalay László ösztönzött és Fayer László is követett. Mégis náluknál kevesebb illúziót táplált a büntető eljárásjog rendszere iránt. A vegyes rendszer híve, mert az akkori társadalmi viszonyok között az anyagi igazság érdekei nem engednék meg a vádrendszernek a maga elvi tisztaságában való megvalósítását. Akármennyit hangoztatják is az elméleti szakférfiak az ügyfélegyenlőségnek kívánatos voltát, bizonyos, hogy ez az egyenlőség a gyakorlatban, a dolog lényegét tekintve egyáltalán nem érthető el, és a hatályos igazságügyi szervezet mellett megvalósíthatatlan ábránd is marad. A közvádlónak állami tekintéllyel támogatott nyomasztó túlsúlya van. A védelem gyengesége, az egyenlőtlenség úgy volna eloszlatható, ha az állami közvádlóval, az ügyészszel védőhatóság állana szembe.

Az 1896. évi kódex alkalmazását segítette *A bűnvádi perrendtartás magyarázata* (kommentár 1—4. köt. Bp. 1896. 1900. 2. kiad.

1—3. köt. 1910.). Szerzői *Balogh* Jenő, *Edvi Illés* Károly és *Vargha* Ferenc voltak. A szerzők a büntető eljárás alapelveit és a történeti előzményeket is felvették a munka keretébe. A fejezetek elé elvi-történeti bevezető részek kerültek, és bennük figyelemre méltó véleményeket és megállapításokat fejtettek ki. A kommentár értékes része Vargha Ferencnek fejtegetései a terhelt jogállása közötti különbségről az inkvizíciós, illetve a védelvű eljárásban (kínvallatás megtiltása stb.). A perrendtartás rendelkezései szerinte kielégítő megoldást kínáltak. Balogh Jenőnek a bizonyítás általános tanairól szóló munkája (a 3. kötetben) e tárgykörből talán az első rendszeres magyar nyelvű munka. Balogh szerint a bizonyítás eredménye nem lesz feltétlen, apodiktikus, ún. matematikai bizonyosság, hanem több-kevesebb valószínűség; a tárgyi igazság, az emberi intézmények gyarlósága folytán, gyakran nem érvényesül. A bizonyítási jog történeti fejlődésében Balogh összehasonlítja az ókori, a középkori jogot és az újabb jogokat különböző országokban, ismerteti a kötött és a szabad bizonyítási rendszer elveit, mérlegeli hibáikat, erényeiket.

A kommentár második kiadása (1—3. köt. 1910.) már a mintegy tízéves joggyakorlatot is feldolgozta, kimaradtak innen azonban a történeti részek és csak a fejezetenkénti elméleti bevezetések maradtak meg. A kommentárnak a jogalkalmazás alakításában jelentős szerepe volt.

A kommentár összefoglalt úgyszólván mindent, amit akkor Magyarországon a büntető eljárásjogról és annak elméletéről tudtak. A polgári korszak tudománya később sem tudott sok lényegeset hozzátenni. A korábbi művekhez viszonyítva a kommentár az elveknek, elméleteknek nagyobb teret szánt, lényegesen finomította a jogszabály-magyarázatot és elmélyítette a jogdogmatikát. Ezek a büntető eljárásjog-tudománynak is jellemzői.

Auer György és *Mendelényi* László újabb kommentárjának (A bűnvádi eljárásjog. 1—5 köt. 1930—1932.) célja elsősorban gyakorlati volt. Közölte a jogszabályokat és ismertette, bírálta a joggyakorlatot. A mű többnyire nem lépte túl a jogszabály-magyarázat kereteit, és nemcsak terjedelmében, hanem színvonalában is elmaradt az előbbi kommentár mögött.

A reformtörekvések közül akkor a hivatalos irányzat elsősorban az eljárás egyszerűsítését és gyorsítását célzó javaslatokat karolta fel. A kommentár méltatja az 1930. évi XXXIV. törvénycikket a törvénykezés egyszerűsítéséről. A szerzők szerint az időközben bekövetkezett nagy történelmi események, a technika fejlődése, a racionalizálásra irányuló törekvések, egyaránt követelik a büntető igazságszolgáltatás gyorsítását és egyszerűsítését. Ezért a kétfokú perorvoslat (fellebbezés és semmisségi panasz) helyett már csak egyfokú perorvoslati rendszert javasolnak.

Az eljárás egyszerűsítésére, racionalizálására való törekvés önmagában nem kárhoztatható, és az 1930-as évek elején, a világgazdasági válság közepette még pénzügyi okokkal is jól magyarázható. De mindez akkor az elnyomás fokozódásának egyik jele volt, ami a büntető eljárás terén statáriális bíráskodásban csúcsosodott ki.

Az 1896. évi kódex megjelenésének ösztönző hatása volt a *tankönyvirodalomra* is. A legismertebbek: *Fayer* László (A magyar bűnvádi perrendtartás vezérfonala. 4. kiadás, 1905), *Balogh* Jenő (A büntető perjog tankönyve. 1906), *Finkey* Ferenc (A magyar büntető eljárás tankönyve. 1. kiadás 1899., 4. kiadás 1916.), *Lukács* Adolf (A bűnvádi per előkészítő része. 1904., amihez sorakoztak a főtárgyalásról, ill. az esküdtbíróságról írott kötetek); *Vámbéry* Rusztem (A büntető perrendtartás tankönyve. 3. kiadás, 1916), *Angyal* Pál (A magyar büntető eljárásjog tankönyve. 1915), *Irk* Albert (A magyar büntető perjog vezérfonala. 1931), *Auer* György (Magyar bűnvádi eljárási jog. 1938) c. munkái.

A tankönyvek terjedelmükben és módszerükben nagyobb eltéréseket mutatnak, mint tartalmukban. Ez utóbbira többnyire a fegyelmezett, a törvénnyel és joggyakorlattal megegyező, semmi vagy kevés kritikát tartalmazó ismeretközlés a jellemző. Elütnek azonban a későbbiektől Fayer, Balogh, Finkey munkái — az első bő történeti részével itt-ott szenvedélyes hangvétellel, az utóbbiak elméleti alaposságukkal. Népszerű lett a négy kiadást megélt Finkey-féle tankönyv, amely mind az elmélet, mind a gyakorlat igényeit jól szolgálta. Közölte a perrendtartási törvényhez fűződő ítélkezési gyakorlatot is.

Volt a jogi irodalomnak egy ága, amelyet nem sorolhatunk a jogtudomány keretébe, habár hozzá közel állt: a nevezetesebb bűnperek anyagát egészben vagy részben ismertető művek, illetőleg gyűjtemények, amelyek egy-egy időszakra jellemző dokumentumok. Nemcsak politikai szempontból, hanem az az eljárásjogi intézmények érvényesülése szempontjából is fontos a nagy politikai perekről (pl. a Wesselényi Ferenc, Rákóczi Ferenc, az aradi 13 tábornok, a magyar jakobinusok, Batthyány Lajos, Wesselényi Miklós stb. ellen lefolytatott perek) hiteles források alapján kiadott történeti anyag. A 19. századtól kezdődően a folyamatban levő vagy éppen befejezett perek anyagát is közzétették. Sokszor a védő (pl. Eötvös Károly, Landler Jenő stb.) vagy a vádló (Szöllősy Oszkár stb.) tette közzé egy-egy per anyagát. Több mű a szerkesztő neve alatt (Fayer László, Kossutány Géza, Zöldi Márton stb.) jelent meg.

Az 1930-as évek büntető eljárásjogi irodalmában tovább élt az eljárás egyszerűsítésének a gondolata és ekörül élénk vita alakult ki. Az első világháború alatt és után a büntető eljá-

ráson sokat egyszerűsítettek — felfüggesztették az esküdtszékek működését, amit aztán sohasem élesztettek fel; egyszerűsítették a nyomozást, bővítették az egyesbírói eljárást, korlátozták a perorvoslati jogosultságot, rendelkeztek a rögtönbíráskodásról és bevezetésének feltételeiről. Az eredeti kódexet a 40-es évek elejére a kiegészítő törvények alapvetően megváltoztatták.

A *hivatalos jogtudomány* képviselői főként a perorvoslati rendszert bírálták és további egyszerűsítését ajánlották. Többen az esküdtbíróság végleges törvényi megszüntetését javasolták, hivatkozva külföldi példákra is. Mások (Horvátth Dániel, Balás P. Elemér, Földvári Béla, Medvigy Gábor) főként folyóiratokban *az angol jog intézményeinek az ismertetése* révén akarták a büntető eljárásjog mélyrehatóbb változását elérni. Ennek az irányzatnak főbb követelményei: a büntető eljárásból távolítsák el az inkvizíciós elemeket és az eljárás közeledjék a tiszta vádrendszerhez. A közvádat a magánvád javára korlátozzák, illetőleg azt némely ügyekben tegyék fakultatívvá; az előkészítő eljárásban a védelem kapjon nagyobb szerepet; a vádlott kihallgatását mint intézményt meg kell szüntetni. A bíró szorítkozzék csak ítélkezésre és a bizonyítás ne az ő, hanem az ügyfelek dolga legyen. Közben nem fukarkodtak éles bíráló szavakkal sem. A büntető eljárásjogról azt mondták, hogy amióta az osztrák befolyás rányomta a bélyegét, a hatalom egyoldalúságának az aggodalma, gyanakvó szellem üli azt meg. A büntető eljárásban csak takaró ornamentika, önámító dísz a szóbeliség, a nyilvánosság, a közvetlenség és ügyfélegyenlőség is, de nem elvi élő igazság. Panaszolják a nyomozó szervek, ügyészség hatalmi túlsúlyát. Javasolják a csendőri, rendőri és ügyészi nyomozásnak mint tájékoztató adatgyűjtésen túlmenő és a tárgyaláson reprodukálható peranyagnak teljes kiküszöbölését. Az olcsóságot, gyorsaságot a peranyag ismétlését (a nyomozás, vizsgálat anyagának ismétlését a tárgyaláson) nem igénylő vádrendszer biztosíthatja.

Ezek az eszmék, gondolatok jelezték a polgári korszak magyarországi büntető eljárásjog tudományának utolsó fellobbanását. Polgári demokratikus követelmények voltak, és az akkori viszonyok között eleve meddőségre ítéltettek. A hatalom birtokosai nem a liberalizálódást, hanem az elégedelenkedők, a bele nem nyugvók fokozottabb elnyomását akarták és ennek az eszközeit kutatták.

V. A szocialista jogtudomány kezdetei.

A szocialista magyar büntető eljárásjog tudománya — napjaink tudománya. Története igazán emiatt talán nem is írható. Azok a problémák, kérdések, témák, amelyekkel ez a tudomány az elmúlt három évtizedben foglalkozott, többnyire elevenek. A válaszok, megoldások pedig, amelyek a közelmúltban hangzottak el, érvényesek, vagy ha nem, akkor is közvetlenül hatnak mostani nézeteink alakulására.

Ami a szocialista jogtudomány feladatára általánosan jellemző, az jellemző a büntető eljárásjog tudományára is. Egy szocializmust építő, majd szocialista társadalom igényeit kielégítő intézmény- és nézetrendszer kimunkálásában vesz részt, újra értékeli és átértékeli a régieket, új és részben régi elemekből új rendszert épít. Új világnézetet vall és új módszert alkalmaz.

A szocialista büntető eljárásjog tudománya hazánkban nem minden nehézség nélkül kezdett kibontakozni. Annak legfőbb oka általában a szocialista jog elméletének és különösen a szovjet büntető eljárásjognak és tudományának nem ismerésében található. Az első feladat az ismerkedés volt, amit elősegített szovjet munkák magyar nyelvű kiadása. Az elején ismeretterjesztő munkákat fordítottak le és csak később (1951-től) adtak közre magyar fordításban monográfiákat és tankönyveket is.

A büntető törvényhozás sürgős feladatok előtt állott, és ennek tulajdonítható, hogy nem várta és nem is várhatta be, míg a tudomány javaslatokat, ajánlásokat dolgoz ki. Általánosan jellemző volt, talán egészen az 1973. évi kódex előmunkálatáig, hogy a törvényhozás legalább egy lépéssel a tudományos munkák előtt járt; ezekből gyakran már csak a megtörtént jogalkotásra történő reagálást olvashatjuk ki.

Az első tudományos munkák a népbíróság kérdéseivel foglalkoztak. (1948.) A népbíráskodásban még nem a szocialista, hanem az antifasiszta jelleg dominált. A népbíróság kiállta a próbát, de a „kettős hatalom" idején nem volt egészen kifogástalan. A társadalom osztályszerkezetének a megváltozása szükségképpen magával hozta az igazságszolgáltatás változását is, ami a népi ülnök-rendszerben valósul meg; általa a nép közvetlenül vesz részt a büntető ítélkezésben. A „népi ülnök" bíráskodást majd csak az 1949. évi XI. törvény vezette be, más fontos intézkedések mellett.

Az 1948 utáni kibontakozó büntető eljárási irodalom többféle műfajban jelent meg.

A leggazdagabb — és eleinte szinte uralkodó — forma a *cikkek és tanulmányok* a Jogtudományi Közlöny, 1953 óta a Magyar Jog és a Rendőrségi (Belügyi) Szemle hasábjain. Kezdetben főként a törvényhozás és a joggyakorlat által igényelt és felvetett témákat tárgyalják, de fokozatosan kiterjed a figyelem a büntető eljárás kérdéseire is, mint az alapelvek, az alanyok jogai, az eljárási rendszer, különösen a fellebbezési rendszer, a bizonyítás és mások. Ez a műfaj szolgálja az időszerűséget, de egyúttal előkészíti átfogó tartalmú munkák kidolgozását. A jelentőségét fokozza, hogy viszonylag széles körű olvasóközönséghez jut el.

A jogszabályok és a joggyakorlat feldolgozásában, illetőleg ez utóbbinak az alakításában fontos szerepet töltenek be a *kommentárok*. 1951., az első szocialista büntetőeljárási kódex kibocsátása óta három kommentár jelent meg (1952., szerkesztő *Alapy* Gyula, 1957., szerkesztő *Molnár* László, 1967., szerkesztő *Jászai* Dezső). Egyre növekvő terjedelmük mellett mind nagyobb igényesség a jellemzőjük. Az utolsó, már vaskos kétkötetes kommentár a törvény magyarázata mellett egy-egy rész vagy fejezet elméleti kérdéseit is kifejti (pl. az alapelvekkel több mint száz oldalon át foglalkozik). Ennek következtében a kommentár többékevésbé kifejezi a tudomány akkori állapotát is.

Az *egyetemi tananyagok*, némi időbeli elmaradással követték a jogszabályalkotást, illetve a módosításokat. *Heller* Erik tankönyve (A magyar büntetőtörvénykezési jog tankönyve, Bp. 1947) után sokszorosított egyetemi jegyzetek jelentek meg, ezek többszöri kiadása után került sor *Móra* Mihály és *Kocsis* Mihály A magyar büntető eljárási jog című tankönyv kiadására (1961., szerkesztő Móra Mihály). Ez a mű a tételes jog ismertetésén és elemzésén túl a szocialista jogtudomány elméleti tételeivel (büntető eljárásjog önálló jogági volta, az eljárási cselekmény tana, az ügyfelek, különösen a magánfél jogi helyzete) is foglalkozik. Tartalmaz ezen felül jog- és tudománytörténeti fejezetet, kitér a büntető eljárásjog tudományának helyzetére és feladataira a szocialista országokban.

A szocialista irodalom gazdagodásának egyik jele a *monográfiának* mint műfajnak a terjedése. A polgári kor tudományának gyengeségét többek között ugyanis éppen a monográfiák hiánya mutatta. Ennek indokát abban kereshetjük, hogy szükséges elejétől alapjaiban végig gondolni a szocialista büntető eljárásjogot. Eközben sok régi kérdéssel is találkozunk, de ezek mind olyanok, amelyeket minden nemzedéknek önmaga számára újra kell fogalmaznia és a választ is magának kell megadnia.

Az 1960 óta megjelenő monográfiák a büntető eljárásjog alapkérdéseit tárgyalják: az eljárás rendszere, formái, a bűnüldözés, a fellebbezés, a védelem, a bizonyítás, egyes bizonyítási eszközök, a ténymegállapítás, az igazság, a bírói döntés.

A mai magyar büntető eljárásjog tudománya, mint az e tárgyú szocialista tudománynak a része, figyelembe veszi a más szocialista országokban elért eredményeket. Módszereiben, elveiben azokkal közös alapokra támaszkodik, és amellett természetesen a hazai viszonyok által meghatározottan fejlődik. Két jellemvonásának a hangsúlyozása különösen indokolt. Az egyik az, hogy a büntető eljárásjog nemcsak és nem is elsősorban technikai szabályok összegezése, hanem nem kis részében alkalmazott alkotmányjog, amelynek a társadalom és az állam szervezésében nagy jelentőségű garanciális szerep jut, amely tekintetbe veszi a büntető eljárás és jog társadalmi funkcióját: a társadalom és ezen belül az állampolgárok jogainak a védelmét. A másik az, hogy mind nagyobb mértékben kezdi alkalmazni más tudományágak, társadalom- és természettudományok megállapításait, keresve a közös érintkezési pontokat és kilépve ily módon a hagyományos keretből.

Irodalom. *Szalay* László: Publicistai dolgozatok. 1—2. köt. Pest, 1847.; Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok gyűjteménye. 1—4. köt. Szerk. *Fayer* László. Bp. 1896—1902.; *Fayer* László: A magyar büntető perjog vezérfonala. 4. kiad. Bp. 1905.; *Finkey* Ferenc: A magyar büntető pejog tankönyve. 4. kiad. Bp. 1916.; A magyar büntető eljárási jog. Szerk. *Móra* Mihály Bp. 1961.; *Király* Tibor: Fejezetek a magyar büntető eljárásjog tudományának történetéből. Egyet. jegyz. Bp. 1976. (l. még irodalom a Büntető eljárásjog és a Büntető eljárás lefolytatása címszavaknál).

Király Tibor

BÜNTETŐ ELJÁRÁS LEFOLYTATÁSA: I. Büntető eljárási alapelvek (513.) — II. A büntető eljárási jogszabályok (519.) — III. A büntető eljárás alanyai (525.) — IV. A büntető eljárási cselekmények (527.) — V. A bizonyítás (530.) — VI. A bírósági eljárást előkészítő eljárási szakasz (535.) — VII. A büntetőper lefolytatása, az első fokú bírósági tárgyalás és határozathozatal (537.) — VIII. Jogorvoslatok a büntető eljárásban (544.) — IX. Rendkívüli büntető eljárások (551.)

I. Büntető eljárási alapelvek: 1. Az alapelvek fogalma. 2. Az alapelvek kialakulásának és jelentőségének történeti vázlata. 3. Az alapelvek rendszere. 4. A magyar büntető eljárás alapelvei.

1. Az alapelvek fogalma. Az alapelvek és a büntető eljárás feladata.

A büntető eljárás alapelvei olyan általános, elvi tételek, amelyek a büntető eljárás felépítésének és rendszerének legjellemzőbb ismérveit tartalmazzák, s így összességükben meghatározzák a büntető eljárás konkrét formáját, konkrét elvi-politikai tartalmát.

A büntető eljárás felépítését, rendszerét alapjaiban a társadalmi rendszer milyensége, annak kizsákmányoló, illetőleg kizsákmányolástól mentes jellege határozza meg. A büntető eljárás felépítésében és rendszerében azonban az egyes társadalmi rendszereken belül is jelentős különbségek ismerhetők fel. E különbségek oka a politikai hatalom gyakorlásának módja. A büntető eljárást a társadalmi rendszer jellege határozza meg, ez dönti el az alapvető társadalmi viszonyok biztosítását és védelmét szolgáló politikai

viszonyok tartalmát, a politikai hatalom gyakorlásának lehetséges, illetőleg szükséges módját is. A büntető eljárás konkrét rendszerének alakítására közvetlen hatást a politikai viszonyok fejtenek ki, amelyek elsődlegesen a büntető eljárásban jelen levő állami hatalom letéteményesei: az eljárási hatóságok és az eljárás alá vont személy: a terhelt, illetőleg az eljárás további — magánszemély — résztvevői közötti kapcsolatok kialakításában jutnak kifejeződésre. E kapcsolatok — jogviszonyok — összessége alkotja a büntető eljárás rendszerét.

Az alapelvek lényegileg meghatározzák a konkrét eljárási rendszert. Az alapelvek ugyanis a történelem során kialakult, újra és újra megvitatott politikai töltésű elvi tételek, amelyek lényege és tartalma elsődlegesen az alapvető társadalmi viszonyokhoz, illetőleg a tényleges politikai viszonyokhoz kapcsolódik. Az alapelvek tartalma tehát közvetítő láncszem a társadalmi rendszer, a politikai rendszer és a büntető eljárási rendszer között. Ebből következik, hogy az alapelvek a büntető eljárásnak tudományos szempontból legjelentősebb tételei, olyan elvi tételek, amelyek tartalmát a társadalmi és a politikai rendszer viszonyainak változása, fejlődése folytán szükségképpen folyamatosan elemezni, vizsgálni és értékelni kell. Amennyiben az alapelvek, illetőleg valamely alapelv társadalmi-politikai tartalma újabb vonásokkal gazdagodik vagy megváltozik, a büntető eljárási rendszernek a tudomány közvetítésével módosulnia kell.

Az alapelvek és a büntető eljárás feladata. A büntető eljárás feladata a büntetőjogi felelősségrevonás. A büntető eljárás történetében és irodalmában a büntetőjogi felelősségre vonás iránt indított eljárás feladatának meghatározása mindenkor a legközvetlenebbül kapcsolódott a politikai hatalom gyakorlásának módjához, az állam politikai berendezkedéséhez. A büntető eljárás feladatának megfogalmazása — a legjelentősebb alapelvek kialakításával egyidejűleg — a polgári fejlődés forradalmi szakaszára jellemző. A kérdés körül a 19. században és a 20. század elején lefolyt vitában kibontakozó álláspontok szerint a büntető eljárásnak vagy az anyagi igazság megállapítása a feladata (Köstlin), vagy az állampolgári jogok biztosítása (Binding). A magyar burzsoá büntető eljárás vonatkozásában hasonló vita folyt le. A 19. század végén megalkotott büntető perrendtartás végül is kompromisszumos álláspontra helyezkedett: előtérbe helyezte ugyan az anyagi igazság megvalósítását, de a büntető eljárás (a büntető perrendtartás) számára ténylegesen feladatot nem határozott meg.

A büntető eljárás feladatának meghatározása a szocialista büntető eljárás irodalmában is vitatott téma volt. A fejlődés eredményeként a szocialista irodalomban, valamint a jogalkotásban is ma már általánosan elfogadott az a nézet, hogy az állampolgári jogok és az igazság érvényesítése a büntető eljárásban egymást nem kizáró, sőt egymást feltételező követelmények — feladatok — s ezért a büntető ejárás szerkezetét, tartalmát és rendszerét úgy kell kialakítani, hogy e kettős feladat megvalósítása lehetővé váljék.

A büntető eljárás feladatai a büntető eljárás alapelveinek körét, tartalmát lényegesen befolyásolják. A büntető eljárás rendszere szempontjából — függetlenül attól, hogy a tudomány vagy akár a jogalkotó hogyan értékel valamely alapelvet — azok az alapelvek élnek, amelyek a feladat megvalósítását segítik elő. Az alapelvek pedig, amelyek a feladattal ellentétben állóknak látszanak, ténylegesen vagy hallgatólagosan érvényüket vesztik. A büntető eljárás feladatának és alapelveinek az a kapcsolata, amelyben az alapelv a feladatnak alárendelt, szükségszerű, mert a feladat a politikai viszonyok lényegét foglalja össze és viszi át, közvetíti a büntető eljárásba. Az alapelvek és a büntető eljárás viszonyában tehát elsődleges szerepe mindig az eljárás feladatának van, amelynek tartalma a szocialista büntető eljárás vonatkozásában az objektív igazság megállapításának és a szocialista törvényesség érvényre juttatásának követelményében jelölhető meg.

2. Az alapelvek kialakulásának és jelentőségének történeti vázlata.

a) Az alapelvek történeti kialakulása és politikai alapjai.

A büntető eljárási alapelvek történeti kialakulása a politikai hatalom birtoklója: az uralkodó és az uralkodó osztály közötti hatalmi, politikai viszonyok ellentmondásainak terméke. Ennek lényege: biztosítékok megfogalmazása a legsúlyosabb felelősségre vonás és annak következményei alkalmazása esetére az uralkodóval szemben, aki — egyszersmind — a legfelsőbb bírói funkciót is teljesítette. Ezt tartalmazta az angol Magna Charta Libertatum (1215), illetőleg a magyar „Arany Bulla" (1222) is. A követelmények a fejlődés későbbi szakaszában ezeken túlnőnek: arra irányulnak, hogy a legfőbb állami és államigazgatási hatalom és az igazságszolgáltatás funkciója különüljön el. A büntető eljárás alapelveinek gyökerei tehát azokban a politikai követeléseket tartalmazó dokumentumokban fogalmazódtak meg elsősorban, amelyek az önkényes elítélés ellen, a törvényes rendben történő büntetőjogi felelősségre vonás érdekében fogalmazódtak meg. Első jelentősebb dokumentuma az angliai „Petition of Right" (1627—28), amelynek főbb követeléseiben az ártatlanság vélelmének alapelve, az igazságszolgáltatás kizárólag bíróságok útján történő megvalósításának elve, a vádelv érvényesítésének követelménye, a törvény előtti egyenlőség elve és az igazság érvényre juttatásának szükségessége egyaránt helyet kapott. A büntető eljárás alapvető garanciáit érinti továbbá a forradalom első szakaszá-

ban keletkezett „Grand Demonstrance", amely a common law bíróságok általános joghatóságát követeli. A bírósági eljárás garanciáit első ízben a leveller-programban („Humble Petition", 1648. szeptember 12.) összegezik. Az angol jogfejlődésben további két igen jelentős okmány a Bill of Rights és az Act of Settlement, amelyek elsődlegesen a bírói függetlenség szempontjából voltak kiemelkedő jelentőségűek. Az eljárás alá vont személy helyzetének alakítása, valamint a törvénytelen fogvatartás megakadályozása szempontjából az 1697-es törvény (Habeas Corpus Act), amely Locke közvetítésével jutott el Montesquieu-höz, valamint Beccaria-hoz, kiemelt példaként szerepelt a személyes garanciák és elvek biztosítása tekintetében a kontinens számára.

A büntető eljárás burzsoá alapelveinek kialakítása szempontjából nagy jelentősége van az amerikai jogfejlődésnek. Ezt a tendenciát első ízben a „Virginiai Alapjogok" (1776) juttatják kifejezésre. Az Alapjogok az angol jogfejlődés, valamint a francia felvilágosodás hatására — a törvény előtti egyenlőséget, a védelemhez való jogot és a személyes szabadsághoz, illetőleg más állampolgári jogosultságokhoz való jogok tiszteletben tartásához fűződő érdekeket fogalmazta meg (8—10. szakasz). Az Egyesült Államok Alkotmánya (1787, III. cikkely) ugyancsak jelentős biztosítékokat tartalmaz (a törvény előtti egyenlőség, a személyes szabadságjogok biztosítása). Az 1791-es alkotmánymódosítás a büntető eljárási biztosítékokat továbbfejlesztette.

A francia fejlődést a felvilágosodás irodalmi anyagán túlmenően tételesen az „Emberi és polgári jogok nyilatkozata", illetőleg az 1791-es alkotmány jellemzi. A Nyilatkozat büntető eljárásra vonatkozó és egyszersmind elvi jellegű megfogalmazást tartalmazó pontjai az eljárás megindításának és lefolytatásának törvényességét és az ártatlanság vélelmének elvét fogalmazták meg. Az 1791-i alkotmány V. fejezete a legfontosabb alapelveket rögzítette.

b) A büntető eljárási alapelvek értékelése a szocialista büntető eljárásban. A szocialista büntető eljárás felépítését és rendszerét meghatározó alapelvek tartalmát a büntető eljárási tudomány alakította ki. A büntető eljárási alapelvek köre és tartalma hosszú és kiterjedt viták forrása volt a szocialista jogirodalomban. Az elsődleges vitapont az alapelvek terjedelméhez kapcsolódott.

Az alapelvek körének meghatározásánál elsődleges szerepet az alapelvi minőség kritériumai jelentették. Kétségtelen ugyanis, hogy a büntető eljárás rendszerében egy sor elv érvényesül. Ezek közül azonban „alapelvi" rangra csupán azok emelhetők, amelyeknek a büntető eljárási rendszer meghatározása szempontjából ténylegesen jelentőségük van. Az alapelv általános elvi tétel. Minden más olyan elv, amely a büntető eljárásban érvényesül ugyan, de nem általános érvénnyel, illetőleg csupán az eljárás valamely szakaszában (pl. csupán a nyomozásban vagy csupán a másodfokú bírósági eljárásban) alapelvnek nem tekinthető. Az alapelv továbbá olyan általános elvi tétel, amely a büntető eljárásjogi rendszer lényeges vonását fejezi ki. Minden olyan elv tehát, amely általános érvényű ugyan, de a büntető eljárás rendszerének lényegi vonását nem fejezi ki, ugyancsak nem lehet alapelv.

A szocialista büntető eljárás tudományában vitatott kérdés volt a büntető eljárás feladatának és alapelveinek elhatárolása, s ezzel összefüggésben az, hogy a szocialista törvényesség és az objektív igazság megvalósítása a büntető eljárásban feladat vagy alapelv. Az uralkodó álláspont szerint a büntetőjog feladatainak megvalósítása, valamint az igazság és a törvényesség érvényre juttatása egymástól nem különíthető el. Ezek olyan feladatokat jelölnek meg a büntetőügyekben eljáró hatóságok számára, amelyek csupán együttesen valósíthatók meg. Ebből következik tehát, hogy az igazság megállapítása és a szocialista törvényesség érvényesítése a büntető eljárás legáltalánosabb követelménye, az alapelvnél magasabb szintű követelményt kifejező feladata.

A büntető eljárás egyes, legfontosabb alapelveinek tartalmáról a szocialista jogirodalomban számos nagy jelentőségű vita folyt. A vitatott alapelvek közé tartoztak különösen a védelv (az eljárási feladatok megosztásának elve, illetőleg a kontradiktórius tágyalási elv), az ártatlanság vélelmének elve és a szabad bizonyítás elve. Az említett alapelvek jelentőségét a szocialista jogirodalom és jogpolitika alapjaiban mindig elismerte. Más kérdés az, hogy éppen ezek az elvek — amelyek a büntető eljárás főszemélyeinek viszonyát legközvetlenebbül fejezik ki — a társadalmi és politikai viszonyok alakulásának változásaitól leginkább befolyásoltak.

Ma már mindezeknek a kérdéseknek alapkoncepciójában egységes nézetek alakultak ki.

3. Az alapelvek rendszere.

A büntető eljárás alapelvei általános érvényűek. A burzsoá jogirodalomban az alapelveknek ilyen jelentősége nincsen, s tényleges érvényesülésükkel csupán a perszakaszban foglalkoznak. A szocialista büntető eljárási jogban általánossá vált az a felfogás, amely szerint az alapelvek az egész büntető eljárást, annak mindkét szakaszát jellemzik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az egyes eljárási szakaszoknak, így pl. a nyomozási főszakasznak vagy a másodfokú bírósági eljárás szakaszának, nincsenek további, sajátos elvei. Ezek az elvek azonban csupán az adott szakasz sajátos belső rendszerét határozzák meg, és nem állhatnak ellentétben az általános eljárási alapelvekkel. Ilyen sajátos elv pl. a nyomozási szakaszban a gyorsaság, a másodfokú bírósági eljárás szakaszában a revízió elve a kasszáció, illetőleg a reformáció elve.

A büntető eljárás alapelveinek általános érvénye folytán a főszabály az, hogy az alapelvek általános érvényesülését mindig vélelmezni kell, azok tartalmától csupán akkor lehet eltérni, ha azt az eljárás egyes szakaszában vagy egyes eljárási cselekmények lefolytatásánál a törvény kifejezett, kivételt megállapító rendelkezésével engedélyezi. Vannak azonban olyan alapelvek, amelyek érvényesülése kivételt nem tűr. Ilyen alapelvek: a szocialista kontradiktórius tárgyalási elv, a védelem alapelve, az ártatlanság vélelmének elve, a bizonyítékok értékelésének szabadsága, az anyanyelv használatának követelménye. Az alapelvek általános érvényének a szocialista büntető eljárás továbbfejlesztése szempontjából kiemelkedő jelentősége van. Különösen érvényes ez a nyomozási eljárás szabályozására és a nyomozási szabályok alkalmazására, amely e felfogás jegyében fokozatosan közelít garanciáinak kiépítésében a bírósági eljáráshoz.

Az alapelvek rendszerezése, csoportosítása szempontjából három ismérv jelentős különösen: az alapelv megfogalmazásának jogszabályi forrása, az alapelvek tárgya, az alapelvek rendszeralakító jelentősége.

Az alapelvet az alkotmány vagy más jogszabály jelentheti ki, illetőleg fogalmazhatja meg. A rendszerezésnek ez a módja relatív értékű. Az alapelveknek alkotmányban, illetőleg egyéb jogszabályban (büntető eljárási törvény, bírósági szervezeti törvény) megfogalmazott alapelvekre történő felosztása — a jogszabályi hierarchiára tekintettel — az alapelvek súly szerinti megkülönböztetését jelentené. Alkotmányunk azonban ma még az igazságszolgáltatás szervezeti alapelvein kívül csupán a védelem alapelvét és a bírósági tárgyalások nyilvánosságának alapelvét fogalmazza meg. Más kérdés az, hogy az alkotmányfejlődésünk alakulását jelentősen befolyásolhatja az a körülmény, hogy az alkotmánynak a legjelentősebb eljárási alapelveket kell tartalmaznia.

Az alapelvek tárgyuk szerint szervezeti és működési alapelvek lehetnek.

A szervezeti alapelvek lényegében a bíróságra, a bíróság tevékenységére vonatkozó elvek, amelyek azonban a szocialista büntető eljárás egységének elismerése folytán jelentősen hatnak a nyomozó hatóság és az ügyész tevékenységére is. *(→ Bíróságok)*

A működési alapelvek azok az általános érvényű és általában a büntető eljárás valamennyi szakaszára kiterjedő és irányadó elvek, amelyek a büntető eljárás tartalmának legfőbb jegyeit — természetszerűleg a szervezeti alapelvek érvényesülésével kölcsönhatásban — meghatározzák. Az alapelvek rendszeralakító jelentősége szerinti megkülönböztetésének alapja az egyes működési alapelvek tartalma, vagyis az hogy alapvető, az eljárás három funkciójának — a vádnak, a védelemnek és az ítélkezésnek — gyakorlására jogosított, illetőleg kötelezett alanyok jogi helyzetét meghatározó előírásokat tartalmaznak-e, vagy az eljárás lefolytatásának módjával, teljesítésével kapcsolatos útmutatást foglalnak magukba. Az alapelvek között erre figyelemmel elsődleges és másodlagos elveket különböztetünk meg. Elsődleges alapelvek: a szocialista kontradiktórius tárgyalás elve; a hivatalból való eljárás alapelve; az ártatlanság vélelme, a védelem alapelve, a jogorvoslati jogosultság elve; a bizonyítékok értékelésének szabadsága; az anyanyelv használatának elve, míg másodlagos elvek: a közvetlenség elve; a szóbeliség elve és a bírósági tárgyalások nyilvánosságának elve.

4. A magyar büntető eljárás alapelvei.

a) A szocialista kontradiktórius tárgyalási elv. Az eljárási feladatok megosztása. A szocialista kontradiktórius tárgyalási elv (az eljárási feladatok megoszlásának elve), a büntető eljárásban érvényesülő funkciómegosztás, valamint a funkciókkal kapcsolatos tevékenységet ellátó alanyok (főszemélyek) kölcsönös jogi helyzetét, egymáshoz való viszonyát körvonalazza. Az alapelvnek három fő ismérve van: az eljárási funkciók elkülönítése (funkciómegosztás), a bíróság vádhozkötöttsége, és végül a vád és a védelem funkcióit teljesítő alanyok tárgyalási jogainak egyenlősége.

Az eljárási funkciók elkülönítésének szabályai a szocialista büntető eljárásban az egész eljárásra kiterjednek. A nyomozási szakaszban természetszerűleg csupán két eljárási funkció van jelen még: a bűnüldözés és a védelem. A funkciómegosztás érvényesülésének fokozott biztosítéka a gyanúsított eljárási jogainak, illetőleg a védő kötelező közreműködésének kibővítése. A bírósági szakaszban a vád, a védelem és az ítélkezési funkció egyidejűleg van jelen, és egymástól mind az alanyok, mind a tevékenység iránya tekintetében elkülönül. A szocialista büntető eljárás egységével azonban a funkciók megosztásának merev szabályai nem egyeztethetők össze. Ebből következik, hogy a büntetőügyekben eljáró hatóságok mind a nyomozási szakaszban, mind pedig a bírósági szakaszban az ún. anyagi védelem megvalósítására is kötelezettek (mentő, enyhítő körülmények felderítése, kitanítási kötelezettség stb.), és továbbá az is, hogy a nyomozási szakasz bűnüldöző hatósága (a rendőrség, az ügyész) az eljárás negatív tartalmú érdemi döntéseit (megszüntetés) is meghozni köteles, illetőleg, hogy a bíróság — a vád keretei között — aktív közreműködésre köteles.

A bíróság vádhozkötöttsége mint a funkciómegosztás következménye közelebbről három követelményt jelent: a bírósági eljárás csupán törvényes vád alapján indulhat, a bíróság az eljárást csupán olyan személlyel szemben folytathatja le, akinek a büntetőjogi felelősségre vonását a vádló a törvényes vád benyújtásakor kéri; és végül a bíróság csupán olyan cselek-

ményről (történeti tényállásról) dönthet, amelyet a vádló a törvényes vádban megjelölt.

A vád és a védelem funkcióit teljesítő alanyok tárgyalási jogainak egyenlősége az ügyféli jogosultságok érvényesülését juttatja kifejezésre. A szocialista büntető eljárási jog tudományában az ún. ügyfélprobléma az egyik legvitatottabb elméleti kérdés volt. Az ügyfélprobléma körül lefolyt viták ma már — általános szinten — befejeződtek. Kialakult és nagyjából egységesnek tekinthető a szocialista jogirodalomban az az álláspont, amely szerint az ügyféli minőség nem személyhez, hanem eljárási helyzethez kötött, objektív eljárási helyzetet jelent, amely meghatározott jogok összességének törvényi biztosításából áll. Olyan jogosultságok csoportját foglalja össze, amelyek a büntető eljárás valamely szakaszában nem ügydöntő minőségben eljáró főszemélyek közreműködését, aktív részvételét biztosítják és ellenőrzési lehetőséget adnak számukra az ügydöntő hatóságok tevékenysége felett. Az ügyféli jogosultságok ennek megfelelően két nagy csoportra oszthatók: az ügy megismerésére (a jelenléti jog, az iratok megtekintésének joga, a kérdés feltevésére, illetőleg a felvilágosítás kérésére irányuló jogosultság) és az ügy előbbrevitelére irányuló jogok (egyes eljárási cselekményekre, az eljárás egészére, az ügydöntő hatóság határozataira stb. irányuló észrevételek és a büntetőjogi igényre, az egyes eljárási cselekmények alkalmazására, a bizonyításra, a polgári jogi igényre, illetőleg a jogorvoslatra vonatkozó indítványok).

Az ügyféli jogosultságok minden — nem ügydöntő minőségben eljáró — főszemélyt megilletnek, ilyen értelemben beszélhetünk a büntető eljárásban ügyfélegyenlőségről. Az ügyfélegyenlőség elismerése tehát távolról sem jelenti azt, hogy a büntető eljárás bírósági szakaszában a közvádló — vagyis az ügyész — és a vádlott eljárási helyzete között egyenlőségi jelet húznánk. A két pozíció közötti különbség elmosása ugyanis a vádlott helyzetét gyöngítené. Az ügyfélegyenlőség a szocialista büntető eljárásban csupán azt jelenti, hogy a büntető eljárás által meghatározott jogosultságoknak van egy olyan csoportja, amelyet „ügyfélinek" nevezünk, és amely — az eljárás bírósági szakaszában korlátozástól mentesen, az eljárás nyomozási szakaszában még bizonyos, az ügy megismerésével kapcsolatos jogosultságok vonatkozásában megállapított — korlátokkal az eljárás főszemélyeit megilleti (l. még III. 2.).

b) A hivatalból való eljárás elve. A hivatalból való eljárás alapelve a büntetőügyekben eljáró hatóságok pozitív magatartását, cselekvésre irányuló kötelezettségét fejezi ki. Azt jelenti tehát, hogy a büntetőügyekben eljáró hatóságok a hatáskörükbe tartozó bűnügyekben — esetleg az erre irányuló külön kezdeményezés, indítvány hiányában is — kötelesek a szocialista büntető eljárás feladatait megvalósítani. A hivatalból való eljárás elvéből fakadó követelmények valamennyi hatóságra vonatkoznak, azonban értelemszerűen az egyes hatóságok feladatait, kötelezettségeit nem azonos tartalommal alakítják.

A nyomozási hatóságok feladata a bűncselekmények gyors és alapos felderítése, valamint a bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonásához szükséges eljárási cselekmények elvégzése. A nyomozó hatóságok kötelesek minden olyan tényt feltárni, megállapítani és rögzíteni, ami a konkrét ügyben a bűnüldözéssel kapcsolatos feladat teljesítéséhez szükséges, és egyszersmind jogosultak is arra, hogy e tennivalókat elvégezhessék. A bírósági szakaszban a bíróság aktív cselekvősége — garanciális okokból és az eljárási feladatok megosztásának következtében — csupán a vád keretei között valósulhat meg. Az aktív cselekvőség feltétele, terjedelme tehát az egyes eljárási hatóságok tevékenységében eltérő lehet, ezek az eltérések azonban a hivatalból való eljárás alapelvének általános jelentőségét nem rontják le. A hivatalból való eljárás alapelve alól azonban vannak kivételek. A kivételeket az állam büntetőjogi igényének érvényesítését korlátozó vagy e korlátozást lehetővé tevő anyagi büntetőjogi (pl. a magánindítvány, a feljelentés és a kívánat), illetőleg büntető eljárási jogi szabályok (a magánvád, továbbá a nyomozás, illetőleg a büntető eljárás mellőzése) határozzák meg.

c) Az ártatlanság vélelmének alapelve. Az ártatlanság vélelmének alapelve értelmében senki sem tekinthető bűnösnek mindaddig, amíg büntetőjogi felelősségét jogerős bírói határozat meg nem állapította. Ebben a kérdésben a viták során kialakult és ma már feltétlenül többségének mondható álláspont szerint az ártatlanság vélelmének lényege nem az, hogy a bűncselekmény alapos gyanúja miatt eljárás alá vont személyt az eljáró hatóságok kötelezően és a reális tényekkel ellentétben ártatlannak tekintsék. Az ártatlanság vélelmének helyes értelme az, hogy a terheltet mindaddig, amíg a büntető eljárás törvényes rendjében a bíróság jogerősen el nem ítéli, nem lehet korlátozni jogainak gyakorlásában és módot kell számára adni ahhoz, hogy valamennyi eljárási jogosultságával a törvény előírásainak megfelelően élhessen, s minthogy a vélelem kedvező joghelyzetet teremt a terhelt számára, a bizonyítás kötelezettsége (bizonyítási teher) az ügyben eljáró hatóságokra hárul.

Az ártatlanság vélelméből következik egy további bizonyítási szabály is, amely szerint a kétségeket mindig a terhelt javára kell értékelni, a kétséget kizáróan nem bizonyított tényt tehát a terhelt terhére értékelni nem lehet. Ezt a követelményt fejezi ki az a szabály is, hogy büntető eljárást nem lehet indítani és a már megindult eljárást meg kell szüntetni, vagy felmentő ítéletet kell hozni, ha nem álla-

pítható meg bűncselekmény elkövetése, illetőleg az, hogy a bűncselekményt a terhelt (feljelentett személy) követte el.

d) A védelem alapelve. A védelem alapelvének kiemelt jelentőségét húzza alá az a körülmény, hogy ezt az alapelvet egyes szocialista alkotmányok, illetőleg bírósági szervezeti törvények, továbbá az eljárási törvények is kinyilatkoztatják. A védelemhez való jog elve tartalmilag azoknak az eljárási jogoknak az összességét jelenti, amelyeket a jogszabály a terhelt számára azért biztosít, hogy a vele szemben érvényesített büntetőigény alapossága, valamint az eljáró hatóságok ezzel kapcsolatos tevékenysége s különösen a javára szóló körülmények vonatkozásában álláspontját kifejezésre juttathassa, az eljáró hatóságok tevékenységének lényegét megismerhesse és ezekkel kapcsolatos észrevételeit jogi hatálylyal előterjeszthesse.

A terheltnek a védelemhez való jogosultsága saját, valamint védője eljárási helyzetében fejeződik ki. Az elv megvalósulása érdekében a terheltnek joga van arra, hogy a terhére róható alapos gyanú, illetőleg vád tartalmát megismerje, a törvényben meghatározott eljárási cselekményekben részt vegyen, indítványokat, észrevételeket tegyen stb. A terheltnek ezeket a védekezés érvényesítése vonatkozásában jelentős jogait az eljáró hatóságok biztosítják: részint azzal, hogy a jogok gyakorlásának a feltételeit megteremtik, másrészt úgy is, hogy a terheltet a jogaira, jogainak tartalmára és a joggyakorlás teljesítésének vagy elmulasztásának a következményeire kitanítják.

A terhelt érdekében rendszerint az eljárás bármely szakaszában védő járhat el. A terhelt már az eljárás megindításától kezdve védőt választhat. A védőválasztás természetszerűleg a terheltnek kizárólag joga, de nem kötelezettsége. Vannak azonban olyan körülmények, amikor a védő közreműködése kötelező. A kötelező védelem eseteit az eljárási törvény részletesen szabályozza (l. még IV. 1.).

e) A jogorvoslati jogosultság elve. Az eljárásban részt vevő alanyok számára az eljáró hatóság tevékenysége ellenőrzésének, illetőleg felülvizsgálatának a kezdeményezését teszi lehetővé. A jogorvoslati jogosultság elve a büntető eljárás mindkét főszakaszában érvényesül. A jogorvoslat kezdeményezését a nyomozási szakaszban a panaszjog, a bírósági szakaszban pedig a fellebbezési jogosultság biztosítja (l. még VIII.).

f) A bizonyítékok értékelésének szabadsága. A bizonyítékok szabad értékelése azt jelenti, hogy a büntetőügyben eljáró hatóság abban, hogy valamely tényt bizonyítékként elfogad, vagy bizonyítékként figyelembe nem vesz, nem korlátozható: a törvény a bizonyíték valamiféle erejét előre nem határozhatja meg, és a törvény az értékelő tevékenységet előre felállított szabályokkal nem befolyásolhatja. A bizonyítékok szabad értékelésének elve tehát az eljáró hatóság meggyőződésének törvényi korlátozását tiltja meg. A bizonyítékok szabad értékelése azonban nem áll ellentétben a szocialista büntető eljárás keretében lefolytatott bizonyítás törvényi rendjének meghatározásával. A bizonyítékok értékelésének folyamatával kapcsolatos alapvető követelmény, hogy a bizonyítékokat a hatóságok egyenként és összességükben kötelesek értékelni (l. még V.).

g) Az anyanyelv használatának elve. Az anyanyelv használatának elve az állampolgárok törvény előtti egyenlőségének egyik biztosítéka. Ezzel kapcsolatban az eljáró hatóság egyrészt köteles lehetővé tenni, hogy az eljárásban részt vevő személy az anyanyelvén is joghatályosan teljesíthesse kötelezettségét, érvényesíthesse jogosultságait. Másrészt pedig köteles biztosítani azt, hogy a nyelv ismeretének hiánya őt az ügy megismerésében ne korlátozza. Ezért, ha az eljárásban részt vevő személy az eljárás során anyanyelvét kívánja használni, tolmács igénybevétele kötelező. Az anyanyelv használatának további biztosítéka a védő részvétele. Az eljáró hatóságok kötelesek haladéktalanul intézkedni a védő kirendelése iránt, ha a hivatalos nyelvet nem ismerő terhelt védőnek meghatalmazást nem adott.

h) A közvetlenség alapelve. A közvetlenség elve azt jelenti, hogy a bíróság határozatát kizárólag a tárgyaláson megvizsgált bizonyítékokra alapozhatja. A nyomozási szakaszban is kötelező általában az, hogy a hatóságok a bizonyítási eszközöket és az ebből nyert bizonyítékokat közvetlenül észleljék. A közvetlen észlelésre azonban általában nem az a hatóság kötelezett, amely a büntető eljárás első főszakaszának eredményeit a vádiratban összefoglalja. A közvetlenség elvének következetes érvényesülésére tehát a bírósági tárgyaláson van mód. E követelményt több részletrendelkezés is kihangsúlyozza (pl. a tárgyalás folytonosságára, valamint a bírósági bizonyítás lefolytatására vonatkozó szabályok). A közvetlenség alapelve alól azonban a büntető eljárási törvény az eljárás feladatának megvalósítása érdekében kivételeket is enged. E kivételek a bizonyítás kiegészítésének bírósági tárgyaláson kívül történő megvalósítását teszik lehetővé (kiküldött, megkeresett bíró útján történő bizonyításfelvétel, illetőleg pótnyomozás elrendelése).

i) A szóbeliség alapelve. A szóbeliség alapelve azt a követelményt fejezi ki, hogy az eljáró hatóság ügydöntő határozatát szóban lefolytatott eljárás alapján hozza meg. A szóbeliség elve a büntető eljárás mindkét főszakaszát jellemzi. Legkövetkezetesebben azonban a bírósági tárgyaláson érvényesül. Itt a bizonyítási eljárás szóban folyik, és az olyan adatok, amelyeket okiratok tartalmaznak csupán, akkor válhatnak a tárgyalás anyagává — és egyszersmind az ítélkezés alapjává —, ha azokat a bíróság a tárgyaláson felolvassa.

A büntető eljárás bírósági szakaszában okiratokkal (iratokkal) tehát csupán akkor lehet bizonyítani, ha ezt a törvény megengedi, és a bizonyítékok más módon nem szerezhetők be. A szóbeliség elvének érvényesülése továbbá előmozdítja az eljárásban részt vevő személyek jogainak érvényesülését is. Az eljárás alanyai, amennyiben nem hatóságok és cselekményeikre a törvény nem ír elő írásbeliséghez kötött formát, jogaikat általában a hatóság előtt szóban érvényesíthetik és kötelezettségeiket ugyancsak szóban teljesíthetik. A szóbeliség érvényesülésének nem mond ellent az, hogy az egyes eljárási cselekményeket vagy eljárási szakaszokat írásban rögzíteni kell. Az írásbeliségnek, ez az egyes eljárási cselekményekkel egyidejűleg, vagy azok teljesítését követően megvalósított módja az eljárás biztosítékainak érvényre juttatása, illetőleg az eljárás törvényességének későbbi megállapítása szempontjából elengedhetetlen.

j) A nyilvánosság elve. A bírósági tárgyalások — ha a törvény kivételt nem tesz — nyilvánosak. A bírósági eljárás e szakasza tehát általában bárki előtt nyitva áll, az e szakaszban történtekkel bármely állampolgár megismerkedhet. A tárgyalás nyilvánossága egyrészt lehetővé teszi az ún. általános ellenőrzést a bírósági eljárás, a bírósági ítélkezés felett, másrészt viszont módot ad arra, hogy a bírósági ítélkezés nevelő hatása az általános vagy legalábbis viszonylag általános tudomásszerzés folytán, széles körben érvényesüljön.

A nyilvánosság korlátozására indokolt esetben és csupán a törvényben meghatározott okok folytán (pl. államtitok megőrzése, erkölcsi ok) kerülhet sor. Az államtitok vagy szolgálati titok megőrzését rendszerint külön jogszabály rendezi. Erkölcsi okból a bíróság a nyilvánosságot akkor zárhatja ki, ha pl. azt az eljárás alá vont személy erkölcsi fejlődésének érdekében (fiatalkorú) vagy a bűncselekmény jellegére, illetőleg a bűncselekmény sértettjének érdekeire tekintettel (pl. nemi bűncselekmények) feltétlenül indokoltnak, szükségesnek ítéli. A nyilvánosság korlátozása az egész eljárásra vagy annak egy részére terjedhet ki. A bíróság a tárgyaláson hozott határozatát akkor is nyilvánosan hirdetheti ki, ha a tárgyalásról a nyilvánosságot kizárta.

Szabóné Nagy Teréz

II. A büntető eljárásjogi jogszabályok 1. Az eljárásjogi alapfogalmak. A büntető eljárásjog forrásai. A büntető eljárási törvény hatálya. 2. A büntető eljárási szabályok tartalmi elemei. Az eljárási jogokat és kötelezettségeket, valamint az eljárási cselekményeket rendező szabályok. 3. A büntető eljárás lefolytatásának szakaszai. A büntető eljárásjog általános és különös része. A büntető eljárási szabályokat összefoglaló törvénykönyvek szerkezete és rendszere.

1. Az eljárásjogi alapfogalmak. A büntető eljárásjog forrásai. A büntető eljárási törvény hatálya.

A büntető eljárási jog azoknak a jogszabályoknak az összessége, amelyek alapján az arra törvényben feljogosított hatóságoknak a bűncselekmény elkövetésével gyanúsított személylyel szemben, a büntető igazságszolgáltatás feladatainak teljesítése végett, el kell járniok. E szabályok egyrészt a büntető eljárásban részt vevő hatósági és magánszemélyek jogait és kötelezettségeit, másrészt pedig az eljárás során törvényileg meghatározott rendben teljesítendő eljárási cselekmények alakiságait és sorrendjét rendezik.

A büntető eljárás célja az anyagi büntető törvény alkalmazása. Az eljárás eredményességének és az abban résztvevők jogainak biztosítása érdekében az emberi társadalom fejlődése során bizonyos eljárási alapelvek alakultak ki, amelyek lényegükben a büntető eljárási tevékenység jogi szabályozásával kapcsolatos tartalmi és formai követelmények (l. még I.).

A mai büntető eljárási rendszerek kialakulása hosszas történeti fejlődés eredménye, amelynek során a szervezeti és eljárási szabályok mindig egymással összefüggésben alakultak. A megtorlás kezdeti formáitól: a személyi bosszútól, illetőleg a már valamilyen közösség nevében végrehajtott bosszútól, a törzsfőnöki és a papi bíráskodás különböző formáin át még hosszú út vezet az ókori római társadalomban kialakult, bizonyos vádrendszerű eljárást folytató ítélkezési szervezetekig (comitia, questiones perpetuae), majd a principátus időszakában kialakult nyomozórendszerű eljárásig. Mindezek a formák azonban nyomtalanul tűntek el a történelem süllyesztőjében. Az európai kontinensen, körülbelül a népvándorlás korában kialakult különféle (frank, meroving, karoling stb.) bírósági szervezeti és eljárási típusok stb. azonban már magukban hordozzák a később kialakuló alapvető eljárási rendszerek bizonyos elemeit.

A büntető eljárás történeti fejlődése során kialakult és jelenleg is általában érvényes formák közül a *vádrendszerű* eljárás alaptípusa az angolszász jogterületek büntető eljárása, amely eredetileg a normann hódítók által a szigetország területére vitt eljárási gyakorlatokból alakult ki. Leglényegesebb sajátossága az eljárási funkciók: a vádló, a védelmi és az ítélkezési funkció egymástól való elkülönítése. Ennek következtében a rendszer felfogása a büntetőperbeli feleket, a vádlót és a vádlottat mintegy magánjogi ügyfeleknek tekinti, akiket minden vonatkozásban (permegindítás, bizonyítás stb.) kezdeményezési jog illet meg és kötelezettség terhel. A vádlott bűnösségét nem-hivatalnok bírák (esküdtek) bírálják el, akik előtt az eljárás rendszerint nyilvános.

Az európai kontinens többi országában a frank inquisitio, a kánoni büntető eljárási jog

és az olasz praktikusok nyomozórendszere által is befolyásoltan, a hivatalnokbirósági szervezet és ezzel kapcsolatban a *nyomozórendszer* alakult ki, amelyben a vádló és az itélkező funkció, illetőleg, az eljárás egyes szakaszaiban az e funkciókat gyakorló szervezetek közötti elhatárolást nem találjuk meg. Az ítélkező hatóság rendszerint egyben nyomozóhatóság is, amely hivatalból jár el. A rendszer legjellemzőbb kodifikált eredményei a német-római császárságban hatályos Codex Carolina (1532), valamint XIV. Lajos francia király Ordonnance criminelle-je (1670). A vádlott az eljárás tárgya, a védelemnek alig van valamilyen lehetősége. Franciaországban alakult ki egyébként a kontinentális jogfejlődést nagyban befolyásoló hivatásos ügyészi szervezet is.

A 18. és 19. századi polgári forradalmaknak a feudális jog elleni támadásai jórészben a fennálló büntető igazságszolgáltatás embertelensége, túlkapásai, illetőleg az ezeket lehetővé tevő egész szervezeti és eljárási rendszere ellen irányultak. A forradalmak eredményeként sok, jelentős, ma is élő eljárási követelmény érvényesült az eljárásban. Az angolszász jogterületeken, számos forradalmi vívmányt alkalmazva, megszilárdult a vádrendszer. Az európai kontinensen először Franciaországban, majd főleg az itteni tapasztalatok által befolyásoltan több országban a hatalomra jutott polgárság érdekeinek megfelelően, a büntető eljárásnak ún. *vegyes rendszere* alakult ki. A vegyes rendszer az eljárás első szakaszában a nyomozórendszer sajátos megoldásait alkalmazza (hivatalból való, nem nyilvános, főleg írásbeli eljárás, a bűnüldöző hatóságok kiterjedt jogköre, a védelmi funkció részbeni korlátozása), míg az eljárás második, bírói szakaszában határozottan elkülönül egymástól a vád, a védelem és az ítélkezési funkció, és sok eljárási követelmény (szóbeliség, nyilvánosság, ügyfélegyenlőség, kétoldalú meghallgatás, bizonyítékok szabad mérlegelése stb.) érvényesül. A rendszer szervezetileg is vegyes megoldásokat fogad el: súlyosabb ügyekben rendszerint esküdtszékek, más esetekben különböző fokú hivatalnokbíróságok járnak el. (→*Bíróság*)

Az imperializmus időszakában egyes polgári államok büntető eljárása több alapvető eljárásjogi biztosítékot félretett s ebben az időszakban az eljárás az elnyomás és a megfélemlítés szinte korlátlan eszköze lett. A második világháború befejeztével az eredeti eljárásjogi garanciák közül többet ismét tételes jogi szabályba iktattak. A büntető eljárás osztályjellege ezekben az államokban mindezek dacára ma is vitathatatlan.

A szocialista társadalom eljárási rendszerei történeti fejlődés során, a szocialista társadalom védelmét, az eljárás eredményességét s ugyanakkor az alapvető emberi szabadságjogokat a szükséges törvényességi biztosítékokkal körülvevő eljárási alapelveknek megfelelően alakultak ki. A büntetőeljárás célja az eljárás tárgyául szolgáló bűncselekmény elkövetésének, valamint az elkövető személyének az objektív valóságot adekvátan tükröző: az igazságnak megfelelő megállapítása. Ha ennek alapján a vádlott büntetőjogi felelősségét meg kell állapítani, a feladat elsősorban vele szemben igazságos, általában megjavító-átnevelő, kivételes esetekben jelentős hátrányt tartalmazó (megtorló) jellegű büntetés, illetőleg intézkedés alkalmazása. Az egész büntető eljárással, különösen pedig az abban hozott érdemi határozattal szembeni alapvető igényeknek, a megalapozottságnak, a törvényességnek és az igazságosságnak mint a szocialista eljárásokban a legfontosabb követelményeknek a teljesítése biztosítja azt, hogy a szocialista eljárások magasabb rendű, az állami és a társadalmi rendet hatékonyan védő, de ugyanakkor humanitárius, emberközpontú céljai megvalósuljanak.

Az eljárási rendszerek kialakulásával párhuzamosan fejlődött ki az eljárási szabályok önálló kodifikálásának, az eljárási törvénykönyvek megalkotásának az igénye. Bár a tételes jogi rendelkezésekbe foglalt eljárási szabályok a korábbi történeti fejlődés során is kimutathatók, a polgári társadalom első modern, összefoglaló jellegű eljárásjogi szabálya, az angol vádeljárás bizonyos elemeit átvevő s lényegében az ún. vegyes büntető eljárási rendszert kiépítő francia büntető eljárási törvénykönyv (1808) volt. A napóleoni kor jogalkotásának ez az eredménye nagyjában-egészében mindmáig hatályos, és a kontinentális perjogi fejlődést nagymértékben befolyásolta. A törvénykönyv az eljárás kezdeti, bevezető szakaszában nyomozó eljárási, második, bírósági szakaszában pedig vádeljárási intézményeket épített be az eljárás egységes rendszerébe. Számos, tételesjogi szabályban is kijelentett követelménye (szóbeliség, nyilvánosság, a tárgyalási szakban az ügyfélegyenlőség, a kétoldalú meghallgatás, a bizonyítékok szabad mérlegelésének elve és az officialitás elve stb.) ma is több eljárási intézmény alapelvét jelenti (l. még I.).

Hazai vonatkozásban a büntető eljárás területén a kodifikációs törekvések eléggé korán jelentkeztek. Középkori jogalkotásunkban, amelyet a rendi (osztály) tagoltság, továbbá a polgári és büntető eljárás összefonódása jellemez, még elég ritkán találunk egy-egy, sajátosan a büntető eljárás lefolytatását szabályozó rendelkezést. A felvilágosult abszolutizmus alatt viszont már több, a központi kormányzat részéről kezdeményezett kodifikációs tevékenység valósult meg. Ilyenek mindenekelőtt a viszonylag haladó (C. Beccaria, G. Filangieri tanai által is befolyásolt) és az eljárási jogot az anyagi joggal együtt kodifikáló ún. *Szirmay* Antal-féle 1795. évi, továbbá az ehhez képest retrográd, 1827. évi javaslat, amelynek megalkotásában *Cziráky* Antalnak volt kiemelkedő

szerepe. A reformkor nagy eredményei az 1843. és az 1844. évi (ún. esküdtszéki) javaslatok, amelyek a kor haladó felfogásának megfelelően a rendi bírósági rendszer felszámolása mellett külön kódexben szabályozott egységes büntető eljárást terveztek. E javaslatok a törvények előtti egyenlőség követelményét a szabadelvű alkotmányreform egyik előkészítőjének tekintették. Különösen az esküdtszék intézményét bevezető 1844. évi javaslat volt az európai élvonalban. Törvényerőre azonban éppen haladó intézményei miatt ezek a javaslatok nem emelkedhettek. Számos, ekkor hatályba lépett tételes jogi szabály (az úriszéki bíráskodás megszüntetése, sajtóügyekben az esküdtszéki eljárás bevezetése stb.) mutatja azonban az egész büntető igazságszolgáltatási rendszer átalakítási folyamatának kezdeteit.

Az abszolutizmus ideje alatt az országra kényszerített abszolutisztikus, osztrák perrendi szabályokat alkalmazták. A kiegyezés után egyelőre nem kodifikált eljárási szabályok szerint ítélkeztek a bíróságok (ilyen volt az 1872. évi Ideiglenes szabályzat, az ún. Sárga könyv), de a kodifikáció kérdése állandóan napirenden volt, amit több, újabb tervezet, illetőleg javaslat (1882, 1886, 1888, 1895) mutat. Az alapvető vita a tervezetekkel stb. kapcsolatban az esküdtszéki ítélkezés és az ezzel kapcsolatos eljárási követelmények körül folyt, és végül is az esküdtszék híveinek győzelmével végződött. A kor szabadelvű felfogását tükröző s az első teljes büntető eljárási kódexünknek tekinthető 1896. évi XXXIII. törvénycikkbe foglalt büntető perrendtartás szerint a bűntetteket az esküdtszék bírálja el, a vétségeket és a bíróságok hatáskörébe tartozó kihágásokat pedig a hivatásos bírákból álló bíróság. A nyomozási szak után (erre jellemző a titkosság, írásbeliség és rendszerint a rendőrség által teljesített eljárás) a vádelvre épített eljárás a polgári liberalizmus számos vívmányát (a védelem, a kétoldalú meghallgatás, a tárgyalási szakban a nyilvánosság, ügyfélegyenlőség, a szóbeliség, a közvetlenség elve, a vizsgálóbíró által vezetett vizsgálat, vád alá helyezési eljárás, a bizonyítékok szabad értékelése, részletesen kiépített perorvoslati fórumrendszer stb.) valósítja meg. Alkalmazásának nehézségeit már az első világháború előtt észlelte az államvezetés, amely több kérdésben szorította vissza a haladást jelentő intézményeket. Ez a folyamat, a Tanácsköztársaság átmeneti büntető eljárási szabályai után, még fokozódott a két világháború között, amikor is további intézmények (a politikai ügyekben eljáró öttagú külön tanács, a perorvoslati jogosultság részbeni korlátozása stb.) tették illuzórikussá az 1896. évi büntető perrendtartás eredetileg kétségtelenül szabadelvű jellegét.

A második világháború befejezését követően a korábbi hatályos szabályok részbeni módosítása után (a vizsgálóbírói és a vádtanácsi intézmény megszüntetése, egyfokú perorvoslati rendszer bevezetése) az 1951. évi II. tv. az első, szocialista jellegű büntető eljárási törvénykönyvünk, amelyet az időközi társadalmi, politikai és gazdasági változásokat tükröző törvénykönyvek (1962. évi 8. sz. tvr., az 1973. évi I. tv.) váltottak fel.

A büntető eljárási törvénykönyvek mellett a büntető eljárási jog *forrásai* közé tartoznak a szocialista jogfejlődés során az eljárás legfontosabb jogelveit kijelentő (az állampolgári jogokra, egyes eljárási elvekre vonatkozó) *alkotmányi* rendelkezések. A már említett eljárásjogi források mellett ugyancsak a büntető eljárási jog forrása lehet más jogterületek (az anyagi büntetőjog, az államigazgatási, pénzügyi, polgári, nemzetközi jog, a polgári eljárásjog, a munka- és a családjog stb.) tételes jogi anyaga, amennyiben azok alkalmazására a büntető eljárásban sor kerülhet. Egyes országokban mindezek mellett az eljárási jog forrásainak tekintik a felsőbíróságok gyakorlatának anyagát is. A szocialista országokban a bírósági gyakorlat a legáltalánosabb felfogás szerint nem lehet jogforrás. A legfelsőbb bíróságoknak a jogértelmezéssel kapcsolatos irányelvei és elvi döntései azonban itt is kötelezik a jogalkalmazói szerveket. Mint a jogalkalmazói szervek döntéseit befolyásoló tényezők, ezek a felsőbírósági határozatok tehát kétségtelenül érintik az eljárásban részt vevő valamennyi személy jogi helyzetét is.

A büntető eljárási jog további forrásai a törvénykönyveket kiegészítő, értelmező, rendszerint alacsonyabb szintű jogalkotási szervek által, törvényi felhatalmazás alapján kiadott jogszabályok (kormány- vagy miniszteri rendeletek, határozatok, normatív utasítások stb.). Ezek a szabályok általában részletkérdéseket rendeznek, a társadalmi fejlődés során gyakrabban jelentkező változásokat tükrözik, s így sokszor átmeneti jellegűek s végeredményben, éppen ezáltal, a törvénykönyvbe foglalt alapvető rendelkezések tartósságát biztosítják.

A külföldi szocialista országokban a büntető eljárási jog alapvető forrásai szintén a büntető eljárási törvénykönyvek, amelyeket ezekben az országokban is több jogszabály egészít ki. Az európai szocialista országokban 1960-as évek után indult meg jelentős kodifikációs tevékenység. Ennek eredményeképpen ezekben az országokban korszerű, szocialista jellegű eljárási törvénykönyvek vannak hatályban. A kódexek alapvető elvei nagyjában azonosak. Az egységes tételes jogi fejlődést egyes szovjet eljárási törvénykönyvek, főleg a szovjet-orosz büntető eljárási törvénykönyv befolyásolták. A részletkérdésekben viszont számos, az illető ország körülményeinek, követelményeinek megfelelő, a korábbi jogfejlődést tükröző, sajátos intézkedések vannak. Ugyancsak általános jelenség több szocialista országban is, hogy az alapvető eljárásjogi alapelveket az alkotmány

is kinyilatkoztatja. A bírói gyakorlat a szocialista országok büntető eljárási jogában a legáltalánosabb, de nem egyedülálló felfogás szerint nem jogforrás. Az egyes szocialista országokban más jogágak szabályait szintén körülbelül hasonló körben kell alkalmazni.

A tételes eljárási jogszabályok alkalmazásához szorosan kapcsolódó kérdés a jogszabályok *hatályának* a kérdése is. A büntető eljárási szabályok *területi hatályát* illetően az általános szabály az, hogy a törvény az illető állam területén, valamint az állam területén kívül, de az államterülettel egy tekintet alá eső helyeken (hadihajón, katonai repülőgépen, nyílt tengeren a kereskedelmi hajón, menetközben a polgári repülőgépen stb.) rendszerint attól függetlenül hatályos, hogy az elkövető illető bel- vagy külföldi állampolgár.

Az eljárási törvény *személyi* hatálya tekintetében általános szabály az, hogy a törvényt minden esetben alkalmazni kell, ha a büntetőjogi felelősség megállapítása céljából az eljárást saját állampolgárral szemben kell megindítani, függetlenül attól, hogy az eljárás megindításának alapjául szolgáló bűncselekményt esetleg más ország területén követték el, továbbá attól is, hogy a külföldön elkövetett bűncselekményt az elkövetés helyén hatályos anyagi büntetőtörvény esetleg nem minősíti bűncselekménynek. Ha a cselekmény elkövetője külföldön tartózkodik, úgy az ő felelősségre vonása végett *kiadatását* kell kérni.

Az eljárási törvényt rendszerint alkalmazni kell a nem saját állampolgárnak külföldön, de az illető állam biztonsága vagy érdekei ellen elkövetett (pl. az állam elleni bűncselekmény, meghatározott pénz- és bélyeghamisítás, meghatározott, a béke és az emberiség elleni bűncselekmények stb.), továbbá esetleg olyan bűncselekmények esetében is, amely mind az elkövetés helyének, mind a felelősségrevonó államnak törvénye szerint büntetendő cselekmény (általános bűnüldözési feladat).

A büntető eljárási törvény személyi hatálya alól az egyes országok tételes jogi szabályai, továbbá az ide vonatkozó nemzetközi szerződések, illetőleg viszonosság alapján kialakított gyakorlat, bizonyos *kivételeket* állapítanak meg. Kötelező jellegű kivételt jelentenek a diplomáciai vagy egyéb mentességre vonatkozó szabályok. Ezek legáltalánosabb rendelkezése, hogy ilyen mentességet élvező személyekkel szemben büntető eljárást csak akkor lehet folytatni, ha az érdekelt állam a mentességről lemondott. Ilyen mentességben rendszerint az idegen államok diplomáciai képviselői és egyéb megbízottai, a nemzetközi szervezetek és egyes tisztségviselőik részesülnek. Bizonyos esetekben ugyancsak a személyi hatály alól jelenthetnek időleges kivételt a legfelsőbb államhatalmi szervek képviselőire (mentelmi jog), továbbá egyes állami feladatokat ellátó személyekre (pl. bírák, ügyészek) vonatkozó rendelkezések. Ezek értelmében ugyanis ellenük büntető eljárást csak bizonyos államhatalmi szervnek (parlament, a szocialista országokban az elnöki tanácsok stb.) hozzájárulásával lehet indítani.

A büntető eljárási törvény alkalmazása alóli nem kötelező kivétel a büntető eljárás *felajánlása*. Erre egyes országok tételes jogi rendelkezései szerint akkor kerülhet sor, amikor a területi és személyi hatályra vonatkozó szabályok alapján nem saját állampolgár elleni eljárás megindításának lenne helye, azonban célszerűbbnek mutatkozik az eljárás lefolytatását az elkövető állama igazságszolgáltatásának átadni.

A büntető eljárási szabályok *időbeli* hatálya tekintetében általános elv, hogy az eljárási törvénynek visszaható hatálya nincsen. Emellett az eljárási törvénykönyvek vagy a kiegészítő jogszabályok rendszerint naptárilag is pontosan meghatározzák azt az időpontot, amelytől kezdődően a törvényt alkalmazni kell.

2. A büntető eljárási jogszabályok tartalmi elemei. Az eljárási jogokat és kötelezettségeket és az eljárási cselekményeket rendező szabályok.

A társadalmi-politikai-gazdasági fejlődést is mindig adekvátan tükröző büntető eljárási szabályok többé-kevésbé hosszas történeti fejlődés során alakultak ki. Az eljárásjogi intézmények ennek megfelelően sokféle elemet foglalnak össze. Az elvi álláspontot kifejező kijelentések mellett sok bennük a tapasztalati úton kialakult, célszerűségi megoldás. A hatályos eljárási szabályok ennek a két fő fejlődési tendenciának megfelelően az eljárás alanyainak (l. III.) ezzel kapcsolatos eljárási jogait és kötelezettségeit tartalmazó, továbbá az eljárási alakiságokat rendező, az egyes eljárási cselekmények teljesítésénél kötelező, sokszor biztosíték jellegű szabályok lehetnek. E két főcsoportba tartozó eljárási szabályok az eljárási alapelvekben (l. I.) összefoglalt követelmények megvalósulását biztosítják.

Az eljárási jogokat és kötelezettségeket tartalmazó szabályok célja biztosítani az eljárás feladatának: az anyagi büntetőjog alkalmazásának, érvényre juttatásának, továbbá, ezzel kapcsolatban, a büntető eljárással szembeni sajátos követelményeknek teljesítését. Ezek a szabályok mindenekelőtt az állam bűnüldözési tevékenységével kapcsolatosak. Az ide tartozó szabályok legáltalánosabb jellemzője ugyanis az, hogy ezek értelmében a *bűnüldözés* bizonyos formák és biztosíték jellegű szabályok mellett, az arra jogosított hatóságok kötelessége (l. I. 4.b.). A bűnüldözési tevékenységgel kapcsolatos jogok, illetőleg kötelezettségek alapvető sajátossága, hogy a bűnüldözésre jogosított, illetőleg kötelezett hatóságoknak a tevékenységük során (anyagi büntetőjogi, büntető eljárásjogi, egyéb jogszabályok alkalmazásával kapcsolatban) a törvényességet kell megvalósítaniok. A büntetőügyekben eljáró hatóságok kötelesek a büntető eljárási jog szabályait mind

saját tevékenységükben, mind pedig az eljárásban részt vevők tevékenységében is érvényre juttatni. Eljárásuk során kötelesek tiszteletben tartani az eljárásban részt vevő magánszemélyek általános állampolgári, valamint az eljárási szabályokban lefektetett jogait.

A büntető eljárásban részt vevő személyek (l. III. 4.) jogait és kötelezettségeit szintén az eljárási szabályok foglalják össze. Kétségtelen, hogy az állampolgár jogait már a büntető eljárás megindítása is jelentős mértékben korlátozhatja, még mielőtt a végső döntés: a bíróság által hozott jogerős határozat létrejön. Az eljárás megindítása emellett számos, sajátosan eljárási kötelezettséget is ró (pl. az eljárási kényszercselekményekkel kapcsolatban tűrési kötelezettség, továbbá a megjelenési, részvételi, vallomástételi kötelezettségek stb.) az eljárás alanyaira. A törvényesség biztosítása érdekében az eljárási szabályok biztosítják az eljárás alanyai számára egyrészt azt, hogy az őket terhelő kötelezettségek, szabadságjogaik korlátozása csupán az eljárás eredményessége szempontjából lényeges, de egyébként e jogok legkisebb terjedelmű megszorítását jelentse, másrészt pedig e rendelkezések az eljárási alanyok jogainak és törvényes érdekeinek megvédhetése céljából, biztosíték jellegű intézkedések sorát foglalják tételesjogi szabályba.

Az eljárási jogok és kötelezettségek szabályozása az eljárási jogviszonyok (l. III. 1.) tartalmát határozza meg. Ezeknek a jogoknak és kötelezettségeknek az eljárás során való maradéktalan megvalósítása érdekében az eljárási szabályok másik, nagy csoportja az eljárási alakiságokat, formákat, az eljárási cselekményeket (l. IV.) szabályozza. Az idetartozó szabályok célja elsősorban, hogy biztosítsák az eljárás eredményességét, mindenekelőtt az eljárás alaposságát és gyors lefolytatását. Ugyanakkor azonban az eljárási cselekményeket szabályozó rendelkezések biztosíték jellegűek is. Rendeltetésük tehát, hogy az eredményesség biztosítása mellett az eljárásban részt vevők jogait megvédjék és őket kötelezettségeik teljesítésére szorítsák. Az eljárás eredményességét biztosító szabályok közé kell sorolni azokat a törvényi rendelkezéseket is, amelyek az eljárási cselekmények teljesítésének sorrendjét, a cselekmények egymás közötti kapcsolatait, összefüggéseit rendezik. Mindezek a szabályok szintén hosszas történelmi fejlődés során alakultak ki, és a korabeli társadalmi fejlettség állapotát, a társadalmi, gazdasági és politikai fejlődés mindenkori eredményeit is mindig tükrözik.

3. A büntető eljárás lefolytatásának szakaszai. A büntető eljárásjog általános és különös része. A büntető eljárási szabályokat összefoglaló törvénykönyvek szerkezete és rendszere.

A büntető igazságszolgáltatási tevékenységet, s ezen belül a büntető eljárás lefolytatását rendező eljárási szabályok a gyakorlati tapasztalatok során alakultak ki. Legáltalánosabb sajátosságuk, hogy nem csupán a folyamat egyes mozzanatait, az egyes eljárási cselekményeket, azok alakiságait és az egyes eljárási cselekményekkel kapcsolatosan az eljárás alanyainak jogait és kötelezettségeit szabályozzák. Ezen túlmenően ugyanis a büntető eljárásnak a célszerűségét, eredményességét legjobban biztosító láncolatot, összefüggéseket, *sorrendet* alakítanak ki az egyes eljárási cselekmények között. Ebben a sorozatban az egyes eljárási cselekmények rendszerint a megelőző cselekmények eredményeit használják fel. Az így, előbb rendszerint általánosságban, majd részleteikben is rendezett cselekménysorozatok követik az objektív valóságban végbemenő, azt a folyamatot, amely a tapasztalat során a legcélszerűbbnek bizonyult ahhoz, hogy az eljáró hatóságok a bűncselekmény elkövetésének, a bűncselekményt elkövető személy felelősségre vonásának és felelőssége megállapítása esetén a vele szemben alkalmazandó büntetés kiszabásának kérdéseiben, az ezzel kapcsolatos tényekre vonatkozóan az objektív igazságot megállapítsák és az elkövetővel szemben az anyagi törvényt alkalmazzák. Az eljárási szabályok ennek a cselekménysorozatnak a keretén belül gondoskodnak az eljárás résztvevőit megillető jogok és kötelezettségek szabályozásáról is.

A büntető eljárási feladatok teljesítésének objektív tényezők által meghatározott menete során az eljáró hatóságok értesülnek a bűncselekmény elkövetéséről, ennek alapján feltárják az ügy körülményeit, összegyűjtik a bizonyítékokat. Itt a hatóság feladata tehát a mindenoldalú feltárás, a megismerés és a feltárt tények bizonyítása. Ha mindezek alapján helye lehet az eljárás megindításának, illetőleg lefolytatásának, közbelép az állami büntetőigényt érvényesítő vádképviselet, valamint az elkövető—terhelt védelmi tevékenysége is. Amennyiben az összegyűjtött adatok alapján vádemelésnek helye lehet, megnyílik az eljárás következő szakasza: a tulajdonképpeni büntetőper, amelynek során a főszerepet az ítélkező hatóság, a bíróság veszi át.

Az eljárás lefolytatása során egyes, azonos eljárási feladatot szolgáló és ennélfogva összefüggő és időben is rendszerint egymásba kapcsolódó cselekménycsoportok az eljárásnak egy-egy *szakaszát* jelentik. Így beszélünk a nyomozás, esetleg a vizsgálat, az előkészítő eljárás, az első fokú tárgyalás és határozathozatal, a rendes és rendkívüli perorvoslati tárgyalás és határozathozatal, esetleg a büntetés-végrehajtás stb. szakaszáról. Szokásos emellett a büntető eljáráson mint a teljes folyamaton belül megkülönböztetni a *büntetőpert*, amely az eljárásnak csupán a bíróságok előtt lefolytatott részét jelenti.

A büntető eljárást általában az előbb említett szakaszoknak megfelelő sorrendben folytatják le. Az eljárási cselekmények sorrendjének sza-

bályozása is ennek a rendnek felel meg. A jogalkotási gyakorlat során azonban kialakult az eljárási szabályoknak egy másik csoportosítási módszere is. Ez a megoldás célszerűségi okokból is az egyes eljárási szakaszok lefolytatására vonatkozó cselekmények szabályozása előtt összefoglalja azokat az általános rendelkezéseket, amelyek az eljárás egész menetében érvényesek. Az újabb szocialista büntető eljárási törvénykönyvek szerkezete általában ennek a felfogásnak megfelelően alakult ki. A büntető eljárásjog tudománya szintén ennek az adott helyzetnek megfelelően alakítja ki az eljárási jog két fő részét: az általános és különös részt.

A büntető eljárási jog *általános (statikus) része* rendszerint az eljárás alapvető elveit kinyilatkoztató rendelkezésekkel kezdődik. Ezt követik a szervezeti (az eljáró hatóságok, a hatósági tagok kizárására vonatkozó) rendelkezések, továbbá a hatásköri és illetékességi szabályok. Rendszerint az általános rész foglalja össze az eljárásban részt vevő hatóságok és személyek jogállását, funkcióit, illetőleg jogait és kötelezettségeit meghatározó rendelkezéseket, valamint a legfontosabb eljárási cselekmények tekintetében az alapvető rendelkezéseket, továbbá az egész eljárás menetében érvényes szabályokat. A legtöbb eljárásban ugyancsak az általános rész tartalmazza a törvény alkalmazásával kapcsolatos legfontosabb törvényi értelmezési szabályokat is.

A büntető eljárási jog *különös (dinamikus) része* az eljárás lefolytatását rendező szabályokat, az eljárásnak a törvény által előírt menetében teljesítendő eljárási cselekményeket szabályozza abban a sorrendben, ahogyan az eljárást a valóságban le kell folytatni. Az eljárás lefolytatása során teljesítendő eljárási cselekményekkel kapcsolatban tehát az általánosan érvényes, az alakiságokat, illetőleg a jogosultságokat és kötelezettségeket előíró szabályok mellé járulnak itt az eljárás egyes szakaszaira vonatkozó s a szakasz feladatának stb. megfelelő sajátos rendelkezések.

Az eljárási cselekményeket, illetőleg az egyes cselekményekkel kapcsolatos jogosultságokat és kötelezettségeket rendező szabályoknak, a dolog természeténél fogva annak a cselekménynek jellegéhez kell mind a biztosíték jellegű intézkedések, mind pedig a cselekmény alakiságai, a büntető eljárási formák tekintetében igazodniuk, amely az eljárás tárgya. Az eljárási szabályoknak ez a differenciálása a kontinentális jogrendszerekben a francia forradalmi jogalkotásban érvényre jutott felfogás következménye. Ez a felfogás a szervezeti, illetőleg hatásköri alapvető szabályok (büntett: esküdtszék; vétség: büntetőbíróság; kihágás: békebíróság) alapján összetettebb vagy egyszerűbb eljárási formákat írt elő a bűncselekmények egyes csoportjai tekintetében. Egyes szocialista jogrendszerekben szintén jelentős mértékben érvényesül az eljárási szabályoknak az elbírálandó bűncselekmény jellege szerinti megkülönböztetése és az egyszerűbb (pl. a vétségi) és a részletesebb (pl. a bűntetti) eljárási szabályok elhatárolása. A jogalkotás-technikai megoldás rendszerint az, hogy a törvény az alapvetőnek tekintett részletesebb eljárást szabályozza. Azokat a rendelkezéseket pedig, amelyek az egyszerűbb tényállású, illetőleg az enyhébb következményekkel járó bűncselekmények esetében ezektől eltérően, bizonyos egyszerűsítéseket engednek meg, külön intézkedések tartalmazzák.

Ugyancsak az eljárási cselekmények összetettségével, illetőleg az eljárási jogosultságok szükségszerű részletezésével függ össze az eljárás többszintű, különböző és egymásnak alárendelt jellegű jogi normában való szabályozása. A szocialista országokban a bírósági szervezet és a büntető eljárás alapvető elveit rendszerint maga az alkotmány is kijelenti. *(→ Bíróságok)* E kijelentéseket a szervezeti törvény, illetőleg az eljárási törvénykönyv részletesen is kifejti. Számos esetben adódik azonban olyan helyzet, amikor, akár szervezeti kérdésektől függően (pl. hatásköri kérdések), akár a szabályozandó eljárási cselekmény alapján álló ismeretek változása miatt (pl. a szakértői szemle kötelező eseteinek előírásában), akár egyéb, a jogalkotó nézete szerint törvényi szabályozást nem igénylő részletkérdésben (pl. a bíróságok, ügyészségek belső ügyvitele, egyes eljárásokban a bírósági tanácskozás szabályai stb.) az eljárási kódex felhatalmazást ad a törvénynél alacsonyabb szintű (pl. kormány-, vagy miniszteri rendeletben való) szabályozásra. Előfordulhat az is, hogy az igazságszolgáltatási szervek stb. elsősorban jogszabály-értelmezési kérdésekben adnak ki szintén törvényen alapuló, de csupán beosztottjaikra nézve hatályos rendelkezéseket (pl. ügyészi, igazságügy-miniszteri normatív utasítások stb.). Ezek ún. belső jogszabályok. Ugyancsak egyes részletkérdésekben ad útmutatást nemcsak a jogalkalmazó szerveknek, hanem a jogkereső közönségnek is a bírósági gyakorlat. Mindezek jogforrásjellegére már történt utalás (I. II. 1.). Az eljárási törvényesség keretén belül ezek a rendszerint mindennapos gyakorlat tapasztalatain alapuló, alacsonyabb szintű jogszabályok mindenesetre célszerűek és az eljárás gyors és alapos lefolytatásának egyik biztosítékát jelentik.

Meg kell végül említeni, hogy a büntető igazságszolgáltatási politikát irányító szervek a szocialista országokban a társadalomfejlődés időszerű kérdéseihez kapcsolódó feladatok ellátásának megfelelően, hosszabb-rövidebb időre szóló *jogpolitikai irányelveket* adnak ki, amelyek az adott időszak büntetőpolitikájának megfelelően adnak útmutatást a jogalkalmazó szerveknek az igazságszolgáltatás elvi kérdéseiben.

Nagy Lajos

III. A büntető eljárás alanyai. 1. Az eljárási jogviszonyok. 2. Az eljárás alanyai. Az eljárási felek problémája. 3. A büntető eljárásban részt vevő hatóságok. Hatáskör. Illetékesség. Kizárás. 4. A büntető eljárásban részt vevő személyek. A terhelt, a védő, a sértett, a magánfél és az egyéb érdekeltek, a magánvádló. 5. A polgári jogi igény.

1. Az eljárási jogviszonyok.

A büntető eljárás tartalmát jogviszonynak tekintő, ma uralkodónak tekinthető felfogás az elméletben csak a legutóbbi időszakban — kb. a 19. század végén, a polgári perről alkotott, felfogásnak megfelelően — alakult ki. E felfogás szerint a büntető eljárásbeli jogviszony a büntető eljárás résztvevői között, az eljárási jogszabályok által meghatározott és azok alkalmazása során keletkezett jogi helyzet, kapcsolat. Az eljárási jogviszony alanyai az eljárásban fellépő és az állami büntetőigény érvényre juttatására és elbírálására jogosult hatóságok, illetőleg az eljárásban részt vevő egyéb személyek, akiknek az eljárás keretében, az eljárási cselekmények teljesítése kapcsán meghatározott jogaik és kötelezettségeik vannak. Az eljárásjogi viszony elméletének számos ellenzője van.

Az eljárási alapvető jogviszony tárgya az anyagi büntetőtörvény megsértésének alapos gyanúja miatt az állam és az elkövető között keletkezett anyagi büntetőjogi viszony létrejöttének a megállapítása, és e megállapítás következményeinek meghatározása. Az alapvető eljárási jogviszony tehát a bíróság, a vádló és a vádlott közötti jogviszony. Az állami büntetőigényt az arra jogosult hatósági személy állami vád formájában (egyes bűncselekményeknél a sértett magánvád formájában), a polgári jogi igényt a sértett mint magánfél sajátos formában, járulékos (adhéziós) perben (l. III. 5.) érvényesíti. Az eljárási jogviszonyt az eljáró hatóságok (nyomozóhatóság, ügyészség) egyoldalú akaratkijelentéssel létesítik. E jogviszonyokban a hatósági túlsúly érvényesül. Ezt a túlsúlyt az eljárási jogosultságokat és kötelezettségeket, továbbá az eljárási biztosítékokat rendező szabályok ellensúlyozzák, anélkül, hogy a dolog természeténél fogva, a terhelt személy javára a hatóságokéval azonos jogokat biztosítanának. Így a per folyamán általában a hatóságok fölérendeltsége érvényesül, de ezt egyes eljárási alapelvek (pl. az ügyfélegyenlőség, a kétoldalú meghallgatás követelménye stb.) ellensúlyozzák. (L. I.) Az eljárási jogviszonyt az eljáró hatóság (egyes esetekben a nyomozóhatóság, egyébként rendszerint a ügyészség vagy a bíróság) (l. VII. 3—4.) szünteti meg, eldöntve, hogy a cselekmény elkövetésével jött-e létre vagy sem anyagi büntetőjogi viszony. Amennyiben az eljáró bíróság a viszony keletkezésének az alapját: a bűncselekménynek a vádlott által történt elkövetését s ezzel kapcsolatban a vádlott büntetőjogi felelősségét megállapítja, kiszabja a megállapítás törvényes következményeit. A szocialista országokban általános alapelv, hogy büntetést csak bíróság szabhat ki. Ellenkező esetben az eljáró hatóság az eljárást megszünteti, vagy a vádlottat felmenti.

2. Az eljárás alanyai. Az eljárási felek problémája.

A büntető eljárási tételes jogi szabályokban foglalt jogok és kötelezettségek az eljárás *alanyait* illetik meg, akik ezeknek a jogoknak és kötelezettségeknek a körében gyakorolják az eljárási funkciókat és teljesítik az eljárási cselekményeket. Az eljárás alanyai közül az eljárás központi szereplője a bűncselekmény elkövetésével alaposan gyanúsított személy: a terhelt. Az eljárás alanyainak alapvető funkciói a vád, a védelem és az ítélkezés. Általában egységesnek tekinthető az elméletnek az az álláspontja, és a tételes jogi anyagnak ennek megfelelő rendelkezése, hogy az ítélkezési funkciót gyakorló bíróságot, éppen döntési feladatkörénél fogva, az eljárás többi résztvevőitől eltérő, különleges jogállás illeti meg. Ugyancsak különleges, de az eljárás egyes szakaszaiban változó a jogállása a bűnüldöző hatóságoknak (rendőrség, ügyészség stb.). Nem egységes azonban a felfogás abban a tekintetben, hogy az eljárás minden résztvevőjének a jogállását lehet-e az eljárás minden szakaszára kiterjedően, egyöntetűen szabályozni. Kétségtelen ugyanis, hogy pl. a vád funkcióját ellátó ügyésznek vannak bizonyos, hatósági jogköréből folyó jogosultságai és kötelezettségei. Ezek miatt nem lehet az ügyésznek az eljárás minden szakában a terhelttel, illetőleg az eljárásban részt vevő további személyekkel tökéletesen azonos jogállása. A nézetek és a tételes jogi megoldások ennek következtében eltérnek egymástól abban a vonatkozásban, hogy a büntető eljárásban a vádképviseletet ellátó hatósági szervek és a terhelt, illetőleg a vádlott tekinthetők-e egyaránt *perbeli félnek, ügyfélnek.* A szocialista eljárások többsége — köztük a hazai tételes jogi szabályok — nem tekintik az ügyészt perbeli félnek, annak ellenére, hogy számos vonatkozásban, pl. az ügyfélegyenlőség elvével kapcsolatban, az eljárás tárgyalási szakaszában a terhelt, illetőleg a védelem jogállása valóban megközelíti az ügyész jogállását, eltekintve természetesen az ügyésznek a hatósági jogkörből eredő jogosultságaitól és kötelezettségeitől. A szocialista eljárások egyébként általában az eljárásban részt vevő hatóságok és személyek szerinti csoportosításban vizsgálják az eljárás alanyainak jogállását. (L. még I. 4.a).

3. A büntető eljárásban részt vevő hatóságok. Hatáskör. Illetékesség. Kizárás.

A büntető eljárásban mint bűnüldöző hatóságok a *rendőrség (vám- és pénzügyőrség* stb.) és az *ügyészség* teljesítik a bűnmegelőzési,

illetőleg a bűnüldöző feladatokat. A nyomozás eredménye alapján ugyancsak az ügyészség látja el a vádemelés, illetőleg a vádképviselet feladatát. Az ítélkezési funkciót a törvényben meghatározott összetételben eljáró *bíróságok* látják el.

A hatásköri szabályok a bírósági szervezet fokozatain belül az egyes bíróságok jogát és kötelezettségét állapítják meg, bizonyos, a jogszabályban részletesen meghatározott ügyekben való eljárásra. A hatásköri szabály lehet *általános*, amely az azonos jellegű bűncselekményeket ugyanazon bíróság hatáskörébe utalja, vagy *kivételes*, amely szerint bizonyos bűncselekmények esetén az eljárás meghatározott bíróságok hatáskörébe tartozik. A történeti fejlődés egyes szakaszaiban (pl. a francia forradalmi törvényhozást követő jogalkotásban) a hatáskör megosztása a bűncselekmények hármas felosztásán (l. II. 3.) alapult. A fejlődés későbbi folyamán ez a megosztás következetesen már nem alkalmazható. Így ma rendszerint az eljárási törvénykönyv vagy alacsonyabb szintű jogszabály részletesen rendezi a hatáskör kérdését.

A szocialista országokban első fokon általános hatásköre a járásbíróságoknak (az ennek megfelelő szintű városi, körzeti stb. bíróságoknak) van, súlyosabb ügyekben első fokon a megyei, tartományi, kerületi, fővárosi stb. bíróságok járnak el. A legfelső bíróságok kivételesen első fokon is eljárnak. A másodfokú bíróságok a megyei stb. bíróságok, illetőleg a legfelső bíróságok.

Az *illetékességi* szabályok a büntetőügyeknek több, azonos hatáskörű bíróság közötti megosztását rendezik. A rendes (általános) illetékességi szabályban a területi elv érvényesül: eljárásra általában az a bíróság illetékes, amelynek a területén a bűncselekményt elkövették, még akkor is, ha annak eredménye máshol következett be. Kivételes esetekben a tételes jogszabály más, különös illetékességi okokat is ismer. (Ilyen pl. a terhelt lakhelye, különös illetékesség a külföldön elkövetett bűncselekmények tekintetében, több bűncselekmény elkövetése esetén az összefüggésből adódó illetékesség stb.) Meghatározott bűncselekményekre (pl. hazaárulás, kémkedés, pénzhamisítás, devizabűntett, fiatalkorú által elkövetett bűncselekmény, a közlekedés rendjét sértő egyes bűncselekmények stb.) a tételes jogi szabály feltételes vagy feltétlen *kizárólagos* illetékességet állapíthat meg.

A nyomozóhatóságok, valamint az ügyészségek hatáskörét általában belső hatásköri szabályok rendezik. Ugyancsak belső szabályok rendezik a nyomozóhatóságok illetékességét. Az ügyész illetékessége általában a bíróságok illetékességéhez igazodik. Sürgős esetekben, a megfelelő szabályok megtartásával, az ügyész akkor is eljárhat, ha egyébként az ügyben nincs illetékessége.

Az illetékességi szabályokat kiegészíti a rendszerint a legfelsőbb bíróságokat megillető *bíróküldési* jog, ti. az a lehetőségük, hogy fontos okból a jogszabályok szerint illetékes bíróság helyett a konkrét ügy elbírálásával más, azonos hatáskörű bíróságot bízzanak meg. Ugyanilyen jellegű az a szabály, hogy a legfelső bíróságok, saját döntésük alapján, első fokon is eljárhatnak.

Az eljáró hatóságok tagjainak a büntető eljárásból való *kizárása* az illető tag személyi körülményeiben, érdekeltségében gyökerező esetleges elfogultságának az eljárás során hozott döntésekben való közrehatását előzi meg, így biztosítva a pártatlan ítélkezést. A tételes törvény rendszerint a bíró személyével kapcsolatos kizárási okokat szabályozza. Általában ezekkel azonosak az ügyészség, illetőleg a nyomozó hatóság tagjait kizáró rendelkezések. (→ *Bíróságok*; — *Ügyészség*)

4. A büntető eljárásban részt vevő személyek. Az eljárás alanyainak másik nagy csoportját képezik az eljárásban részt vevő személyek. Ezeket egyes elméleti állásfoglalások, továbbá egyes országok tételes eljárásjoga ügyfeleknek tekinti. Ezek között a *terhelt*nek az eljárásban a törvény által többé-kevésbé részletesen meghatározott, sajátos jogállása van.

A büntető eljárásban terhelt az, akivel szemben az eljárást megindították. A nyomozás során megjelölése: *gyanúsított*, a vádirat beadása után: *vádlott*, a jogerős büntetés kiszabása után: *elítélt*. Bár a terheltet megillető jogok (az eljárási cselekményekben való részvétel joga, védekezési jog, indítványtétel joga stb.), illetőleg biztosítékok (az ártatlanság vélelme, a kétoldalú meghallgatás és az ügyfélegyenlőség stb. követelménye stb.) az eljárás egész folyamán érvényesülnek, a gyanúsítottat megillető jogok általában korlátozottabbak, mint a vádlott jogai. A tételes jogi szabályok ugyanakkor elég részletesen rendezik a terhelt kötelezettségeit is (megjelenési, bizonyos, mindenekelőtt az eljárási kényszercselekményekkel kapcsolatos tűrési stb. kötelezettség).

A *védőnek* az eljárásban való részvétele a terheltnek egyes szocialista jogrendszerekben az alkotmányban is biztosított joga. A védő joga és kötelessége a terhelt ártatlanságát, illetőleg enyhébb büntetőjogi megítélését megalapozó tények bizonyítása, valamint az ezekkel összefüggő jogi érvelés. Ezzel kapcsolatban a védő köteles az ügyet megismerni és minden törvényes eljárási cselekményt indítványozni, kezdeményezni s azokban eljárni. A védő nem a terhelt képviselője, jogállása önálló. A védelem bizonyos, súlyosabb bűncselekmények esetében vagy egyéb okok (pl. a vádlott fiatalkorúsága miatt) *kötelező* lehet, egyébként a védelmet a terhelt vagy hozzátartozója által *meghatalmazott* (megbízott) védő látja el. A védő rendszerint, de nem kizárólagosan, ügyvéd.

Az eljárásban részt vevő lehet továbbá a *sértett:* az a (természetes vagy jogi) személy,

akinek vagy amelynek a jogát a bűncselekmény sértette vagy veszélyeztette. A sértett a bűncselekmény alapján keletkezett polgári jogi igényét jogosult a büntető eljárás során csatlakozó (adhéziós) perben (l. III. 5.) érvényesíteni. Ha ilyenként az eljárásban fellép, a *magánfél* jogállása illeti őt meg. A sértett és a magánfél jogosult az eljárásban részt venni, a megsértett vagy veszélyeztetett jogaival kapcsolatban bizonyítási indítványokat, észrevételeket tenni s köteles ebben a körben az eljárási cselekményekben közreműködni (vallomást tenni, magát szakértői vizsgálatnak alávetni, egyes bizonyítási cselekményeket teljesíteni stb.).

Az eljárásjogban újabban felismerhető tendencia a sértett jogainak kibővítése. Ugyancsak ügyfélként szerepelhet az eljárásban az a személy, akinek jogára vagy jogos érdekére a büntető eljárásban hozott határozat közvetlenül kihat (pl. annak a dolognak a tulajdonosa, amely a bűncselekménynek tárgya volt, egyes jogrendszerekben a bűncselekmény következményeiért polgári jogilag felelős személy), továbbá a *képviselő* (pl. a sértett, a magánvádló, a magánfél képviselője) és a terhelt *segítői* (törvényes képviselő, házastárs, hozzátartozó stb.).

A *magánvádló* a vádfunkció (vádemelés és vádképviselet) gyakorlására a törvény által feljogosított sértett. A szocialista eljárásjogok általában egyes enyhébb bűncselekmények, ún. magánvádas bűncselekmények (pl. becsületsértés, könnyű testi sértés stb.) esetében adják meg a sértettnek azt a lehetőséget, hogy az ügyben magánvádlóként fellépjen. Más rendszerek az ilyen megoldás mellett, ahol a sértett ún. főmagánvádlóként vesz részt az eljárásban, ismerik az ún. pótmagánvádló intézményét. Ennél a sértettnek jogosultságot biztosítanak, hogy az eljárás megtagadása, megszüntetése, védelejtés, sőt esetleg felmentés esetén ún. közvádas ügyekben is saját személyükben vádat emeljenek, illetőleg tovább képviseljék az eredetileg az ügyész által emelt, de utóbb elejtett vádat. A magánvádlót a hatósági jellegből folyó jogosultságok nélkül általában a vádló jogai illetik meg (megismerés, indítványtétel, a vádról való rendelkezés). A legtöbb eljárási rendszer lehetővé teszi, hogy az eredetileg magánvád alakjában emelt vádat, közérdekből, az ügyész átvegye és azt képviselje.

5. A polgári jogi igény.

A bűncselekménnyel megsértett érdek esetén a magánfélként fellépő sértett jogait a büntetőperhez kapcsolódó ún. adhéziós perben érvényesítheti. Azokban az országokban, ahol a bűncselekmény következtében polgári jogilag felelős személy is bevonható a büntetőperbe a polgári jogi igénnyel kapcsolatban, őt ebben a minőségében az ügyfél jogai illetik meg. Az elkövetőnek kizárólag a konkrét bűncselekménnyel kapcsolatos kártérítési felelősségét a büntetőperben is általában a polgári anyagi jog szabályai szerint bírálják el. A kárigény a legtöbb szocialista országban csak anyagi vonatkozású lehet, egyes országokban ún. erkölcsi kár, „fájdalomdíj" stb. címén is emelhető kártérítési igény. A magánfél által érvényesített polgári jogi igény elbírálásánál ott, ahol a büntető eljárási szabályok nem rendelkeznek, kisegítőül rendszerint alkalmazni lehet a polgári eljárási szabályokat, ha azok nincsenek ellentétben a büntető eljárás rendszerével és céljaival. Egyes rendszerekben a büntetőperben már érvényesített polgári jogi igényt kötelezően a büntetőper keretében kell elbírálni. Más országok eljárásjoga szerint viszont (ilyen rendelkezés van a legtöbb szocialista országban), a polgári jogi igényt rendszerint a büntetőperben kell ugyan elbírálni, de ha a polgári jogi igény elbírálása jelentős módon késleltetné a büntetőper eldöntését, a magánfelet polgári peres útra kell utasítani. A büntetőperben hozott ítélet hatálya a polgári perben ilyen esetekben az elméletben vitatott, a tételes jogi szabályokban és a gyakorlatban különböző módon megoldott kérdés. Újabban kialakult egyes nézetek szerint szükséges az, hogy a sértettel szemben a kártérítési kötelezettséget az állam vagy valamilyen állami szerv teljesítse, az államnak pedig az elkövetővel szemben visszkereseti igényei keletkezzenek.

Nagy Lajos

IV. A büntető eljárási cselekmények. 1. Az eljárási funkciók. Vád, védelem, ítélkezés. A funkciók gyakorlása. 2. Büntető eljárási cselekmények, típusaik, teljesítésük általános szabályai. Bűntetti és vétségi eljárás. 3. Kötelező és nem kötelező cselekmények. Eljárási kényszercselekmények.

1. Az eljárási funkciók. Vád, védelem, ítélkezés. A funkciók gyakorlása. A büntető eljárás mai szerkezetében meghatározott eljárási cselekmények rendszere, egymásba kapcsolódó láncolata, sorozata, amelyben az eljárás alanyainak (l. III.) meghatározott jogállásuk, feladatkörük van. A büntető eljárás alanyai, éppen e meghatározott jogállásuk, az azok tartalmát jelentő jogok és kötelezettségek következtében, bizonyos eljárási funkciókat: a tételes jogi szabályokban meghatározott feladatokat teljesítenek. A büntető eljárás előrehaladását, mozgását és befejezését (az eljárás idegen nyelvű megjelölései is előrehaladást, mozgást jelentenek, a latin *procedere* jelentésének megfelelően) ezeknek az alapvető funkcióknak a törvényes sorrendben való teljesítése biztosítja.

A büntető eljárás folyamatos teljesítését biztosító alapvető funkciók: a vád, a védelem és az ítélkezés. A funkciók viszonylagos önállósága, egymástól való elhatároltsága szintén a társadalmi fejlődés jelentős vívmánya, amely a legjobban biztosítja az egész eljárásnak, végső

fokon az érdemi döntésnek a tárgyilagosságát és igazságosságát.

A büntető eljárást, az igazságügyi szervek törvényességi felügyelete mellett, rendszerint a bűnfelderítő-bűnüldöző szervek indítják meg. Ugyancsak ezek a szervek készítik elő a büntető eljárás második szakaszát, a büntető-*pert*. Az előkészítő szakasz vagy szakaszok (nyomozás, esetleg mint külön intézmény: a bírói vizsgálat stb.) feladata: összegyűjteni mindazokat az adatokat, amelyek a vádfunkció gyakorlása szempontjából szükségesek.

A *vád*funkció feladata az állami büntető igény érvényesítése. Az ezzel kapcsolatos legfontosabb eljárási cselekmények a vádemelés és a vádképviselet. Érvényesülése az egyes eljárásokban több-kevesebb biztosítékkal körülbástyázott *vádelv* következménye. A vádfunkciót, közhasználatú szóval: a vádat az ügyész, kivételes esetekben helyette vagy mellete a *magánvádló* (l. III. 4.) gyakorolja. A vádemelés az eljárás előkészítése során összegyűjtött adatok alapján annak kijelentése, hogy az ügyész az állami büntetőigényt érvényesíteni akarja. A törvényesen emelt vád előfeltétele a bírósági eljárás, a büntetőper megindításának. A vádemelés rendszerint írásban *(vádirat)*, különleges esetekben szóban történik. A vádképviselet folyamatos tevékenység, amelyet az ügyész (magánvádló) az egyes eljárási cselekmények kapcsán különböző formákban (indítvány, észrevétel, részvétel) fejt ki. Végső aktusa a bírósági tárgyalás anyaga alapján kialakított és rendszerint a *vádbeszédben* (VII. 1.) részletesen kifejtett végindítvány. A vádfunkció gyakorlása mellett az ügyész az egész eljárás során, az egyes eljárási cselekmények törvényességi ellenőrzését is ellátja.

A *védelmi* funkció általában ténykérdésekben a vádban foglaltak cáfolására, a vádbeli álláspontot alátámasztó bizonyítékok teljes vagy részbeni megdöntésére, jogkérdésekben pedig a terheltre nézve legkedvezőbb (a minősítésre, a büntetéskiszabásra stb. vonatkozó) döntés kieszközlésére irányul. A védelmi funkció eredményességét a szocialista országokban általában alkotmányjogi szinten s emellett az eljárási törvénykönyvekben kifejezetten is biztosított *védelem elve* (l. I. 4.d.) biztosítja. A védelmi funkciót a terhelt és a védő (l. III. 4.) gyakorolja (alaki védelem). Igen fontos eszköze a védekezésnek a bírósági tárgyalás befejezése után előadott *védőbeszéd* (l. VII. 1.). Emellett az eljárásban közreműködő hatóságok a törvénynél fogva kötelesek a terhelt javára szolgáló körülményeket is felderíteni, a bizonyításukhoz szükséges adatokat megszerezni és általában biztosítani, hogy a terhelt a tételes jogi szabályokban meghatározott módon védekezhessék (anyagi védelem). Ugyancsak az anyagi védelemnek a biztosítéka a legtöbb tételes jogi szabályban bennefoglalt az az elv, hogy a kétséget kizárólag nem bizonyított tényeket nem lehet a terhelt terhére értékelni (az *in dubio pro reo* elv).

Az *ítélkezési* funkció gyakorlása a bíróság kizárólagos feladata. Ennek során a bíróság a vád keretében határoz a vádlott büntetőjogi felelőssége és ennek következményei felett. Az eljárás korábbi folyamán az eljáró hatóságok szintén hozhatnak az állami büntetőigény tárgyában érdemi határozatokat (a nyomozás megtagadása, megszüntetése, vádelejtés stb.), ezeknek azonban rendszerint nincsen olyan hatályuk, mint a bírósági határozatnak. (L. VII. 3.)

2. *Büntető eljárási cselekmények, típusaik, teljesítésük általános szabályai. Büntetti és vétségi eljárás.*

A büntető eljárási jogviszonyokat keletkeztető, módosító és megszüntető eljárási cselekmények az eljárásban részt vevő hatóságoknak és személyeknek eljárásjogilag szabályozott és eljárásjogi hatásokat kiváltó ténykedései, jogügyletei, aktusai. A cselekmény fogalma itt tágabb, ide tartozik a nemtevés (pl. a mulasztás) is. Az eljárási szabályok számos eljárási cselekmény részletes rendjét, alakiságát stb. is meghatározzák. Ezeken túlmenően (pl. a jogképesség, cselekvőképesség, akaratkijelentések, cselekmények érvényessége, hatálya stb. tekintetében) az eljárási cselekményekre a jogügyletek általános szabályait kell alkalmazni. A büntető eljárás ezeknek az eljárási cselekményeknek a jogszabályban meghatározott módon összefüggő, egymásba kapcsolódó és folyamatos láncolatából áll. Az idevonatkozó szabályok bizonyos esetekben részletesen is meghatározzák az eljárási cselekmény alakiságait, sorrendjét, valamint az eljárásban részt vevő személyeknek az egyes cselekményekkel kapcsolatos jogait, illetőleg kötelezettségeit.

Az eljárási cselekményeket az elmélet különféle osztási alapok szerint csoportosítja. A cselekményt teljesítő alany szempontjából azok lehetnek a hatósági vagy a magánszemélyek cselekményei; jellegüknél fogva feltétlenül kötelező és nem kötelező, tehát az eljárási alany mérlegelésétől, illetőleg akaratelhatározásától függő cselekmények. Tartalmuk szerint lehetnek kényszerítő és nem kényszerítő cselekmények. Az eljárási cselekmények *alakiságait* rendszerint szintén a tételes jogi szabály határozza meg. Ezek általában az eljárási követelmények, alapelvek (l. I.), érvényre jutásának biztosítékai.

Az eljárási cselekmények érvényességének feltételei a cselekményt teljesítő alany jogosultsága és a törvényi alakiságok megtartása. Az eljárási cselekmény teljesítéséhez való jogot mint tárgyi jogot az eljárási jogszabályok keletkeztetik. Az ehhez való jogosultságot mint alanyi jogot (feladatkör, hatáskör) részben szintén az eljárási, részben viszont pl. a jogképességre, cselekvőképességre stb. vonatkozó általános szabályok rendezik. Az alakiságokat rendező

szabályok általában a hatóságokra vonatkozóan írnak elő kötöttebb formákat. A magánszemélyekre, elsősorban a terheltre vonatkozó alakszerűségek megállapításánál a jogalkotó rendszerint figyelembe veszi az anyagi védelem elvét és így egyes esetekben (pl. a feljelentés formáját, a perorvoslat bejelentésénél a pontos megjelölést stb.) a kötetlen formák érvényességét is elismeri.

A nem jogosult által (vagy a jogosult által, de akarathiányosan, illetőleg a törvényes eljárási szabályok megsértésével teljesített) eljárási cselekményhez joghatás rendszerint nem fűződik. Így pl. egyes rendszerekben minden, a bizonyítás törvényes szabályainak megsértésével felvett bizonyítás érvénytelen. Más eljárások csak egyes eljárási cselekmények érvénytelenségét mondják ki. Így pl. az akarathiányos (kényszer, fenyegetés, ígérgetés alapján tett) terhelti beismerést, a tiltó szabályok ellenére megszerzett tanúvallomást tekintik ilyennek. Az érvénytelen vagy fogyatékos eljárási cselekmény az eljárás folyamán esetleg utólag pótolható, esetleg azonban az eljárást az érvénytelen cselekménytől kezdődően meg kell ismételni (pl. a törvényes vád emelése nélkül lefolytatott bírósági eljárást).

Az eljárási cselekmények teljesítésének *általános szabályai* az eljárás minden szakára egyaránt érvényesek. A tételes jogi szabályok egyes országokban bizonyos eljárási cselekmények kötelező alkalmazását a bűncselekmény típusától teszik függővé. Így pl. az 1973. évi magyar törvénykönyv általános eljárási szabályai szerint bűntettek és a kivételként fel nem sorolt vétségek esetében *bűntetti eljárást* kell lefolytatni. A törvényben kifejezetten felsorolt — általában vétség címén folytatott, egyszerűbb megítélésű — ügyekben pedig az egyszerűbb formákat, az ún. *vétségi eljárás* szabályait kell alkalmazni. Az eljárási cselekmények teljesítése általában nincs időhöz kötve, de egyes cselekményeket bizonyos határnapon, illetőleg határidőn belül kell teljesíteni. *A határnap* a hatóság (bíróság) által valamely eljárási cselekmény teljesítésére *naptárilag* meghatározott nap. *A határidő* az az időtartam, amelyen belül valamely eljárási cselekményt teljesíteni lehet, vagy teljesíteni kell. A határidőt a *törvény* vagy az eljáró *hatóság* (bíróság) állapítja meg. A határnapon vagy a határidőn belüli teljesítés elmulasztása jogkövetkezményekkel (pl. esetleg a vonatkozó alanyi jog elveszítésével) járhat. Az önhibán kívül történt mulasztás következményeit *igazolással* lehet elhárítani. Az igazolás lehetőségét a tételes jog bizonyos esetekben (pl. a hazai eljárásban fellebbezési tárgyalás határnapjának elmulasztása) kizárja. Egyébként az igazolási eljárás feltételeit (a kérelem előfeltételei, elbírálása, jogkövetkezményei) tételes jogi szabályok részletesen rendezik.

Az eljárási cselekményeken való megjelenésre szóló felhívás az *idézés* vagy az *értesítés*. Idézni azt a személyt kell, akinek megjelenése kötelező. A megjelenés elmulasztása a tételes jog szerint különféle következményekkel (rendbírság, pénzbírság, elővezetés stb.) járhat. Értesíteni a cselekményről azt a személyt kell, akinek joga van a jelenléthez, de akinek jelenléte a cselekmény teljesítésénél nem kötelező. Az eljárási cselekmények általános szabályaihoz tartoznak még pl. a jegyzőkönyvvezetésre, a kézbesítésre, az ügyek egyesítésére és elkülönítésére, a határozathozatalra, a megkeresésre stb. vonatkozó szabályok.

3. Kötelező és nem kötelező eljárási cselekmények. Eljárási kényszercselekmények (kényszerítő intézkedések).

Az eljárási cselekmények, jellegüknél fogva kötelező és nem kötelező eljárási cselekmények lehetnek. Általában kötelező jellegűek a hatósági cselekmények közül az eljárás szakaszainak (nyomozás, tárgyalás, ítélkezés) megfelelően az egyes eljárási cselekmények *sorrendjét* meghatározó szabályok, továbbá az eljárási jogosultságok érvényesülését elősegítő *biztosíték jellegű* szabályok (védelmi jogosultság elősegítése, a kétoldalú meghallgatás, az ügyfélnyilvánosság vagy a nyilvánosság biztosítása stb.). E szabályok megsértése (pl. a védelmi funkció alaptalan korlátozása) esetleg az eljárási cselekmény érvénytelenségét jelentheti. Bizonyos esetekben a magánszemélyekre is vonatkozhatnak a cselekmény teljesítésére kötelező szabályok (a terhelt megjelenési, a tanú vallomástételi, a szakértő véleményadási kötelezettsége stb.). A nem kötelező eljárási cselekmények teljesítését az eljáró hatóság mérlegelheti (pl. a pervezetési jogkörön belül a bizonyítékok felvételének sorrendjét). A biztosíték jellegű szabályoknak a megsértése esetleg utólag pótolható (pl. a védő eredetileg elutasított bizonyításkiegészítési indítványa alapján a bizonyítás kiegészítésének, újabb bizonyítékok megszerzésének elrendelése).

A magánszemélyekre vonatkozó, kötelező eljárási cselekmények egy részének teljesítését az eljáró hatóságok *eljárási kényszercselekmények* (kényszerítő intézkedések) útján biztosítják. A kényszercselekmények, törvényes előfeltételek mellett, az állampolgárok egyes szabadságjogait (személyi szabadság, magántitokhoz, levéltitokhoz való jog, lakásjog, személyi tulajdonjog stb.) korlátozzák. Céljuk a büntető eljárás eredményességének (egyes személyek jelenlétének, tárgyi bizonyítékok megszerzésének vagy megőrzésének) biztosítása stb., az eljárás rendjének fenntartása (rendbírság), illetőleg a bűnmegelőzés.

Az állampolgári szabadságjogokat legerősebben sértő eljárási kényszercselekmény a személyi szabadság ideiglenes megvonása: a terhelt *előzetes letartóztatása*. Célja: biztosítani a terhelt jelenlétét az eljáráson, továbbá biztosítani azt, hogy a terhelt ne vonhassa ki magát az eljárás következményei alól, illetőleg a bűn-

megelőzés (a szökésnek, az eljárás eredményességének meghiúsítását célzó más törekvésnek, újabb bűncselekmény elkövetésének meggátolása stb.). Mint a személyi szabadságot súlyosan sértő kényszerintézkedésnek, alkalmazásának szigorú törvényi előfeltételei vannak. Ezek nagy általánosságban a legtöbb eljárási rendszerben azonosak. Nem egységesen szabályozott az intézkedés elrendelésének joga (nyomozóhatóságok, ügyész, vizsgálóbíró, vádtanács, bírósági tanács stb.), továbbá az előzetes letartóztatás leghosszabb tartamának, az elrendeléssel kapcsolatos jogorvoslatnak, illetőleg perorvoslatnak stb. kérdése sem. A szocialista eljárásokban az előzetes letartóztatás általában kivételes intézkedés, egyes angolszász jogrendszerekben viszont az eljárás megindításának rendszerinti következménye. Az előzetesen letartóztatott személyt megillető jogokat az egyes eljárási, illetőleg büntetés-végrehajtási jogszabályok szintén eléggé eltérően rendezik, annak a legáltalánosabb szempontnak a figyelembevételével, hogy az előzetesen letartóztatott személyt az elítélteknél kedvezőbb helyzet illeti meg. A személyi sérthetetlenséget töri át egyes rendszerekben az a tételes jogi szabály, hogy az eljárás egyes alanyai (terhelt, sértett, esetleg a tanú stb.) a bizonyítási eljárás során kötelesek az egészség vagy a testi épség sértésével vagy veszélyeztetésével nem járó szakértői vizsgálatok elvégzését *tűrni*. Szintén a személyi szabadságot korlátozza az *őrizetbevétel* intézménye, amelyet az előzetes letartóztatástól számos tekintetben (előfeltételek, elrendelési jogosultság, rövidebb időtartam stb.) eltérő szabályok rendeznek, továbbá az *elővezetés:* a határnapon meg nem jelenő terheltnek, tanúnak stb. a tárgyalás helyére hatósági kényszerrel való állítása, a terhelttel szemben kiszabott *lakhelyelhagyási tilalom*, végül egyes eljárási rendszerekben (a kóros elmeállapotú, elmebeteg, gyengeelméjű stb.) terhelttel szemben alkalmazott *ideiglenes kényszergyógykezelés*, amelyet rendszerint meghatározott egészségügyi intézetben kell végrehajtani. A személyi szabadság és sérthetetlenség ellen irányuló, illetőleg az azokat korlátozó, most felsorolt kényszerintézkedések előfeltételeit és végrehajtásukat a tételes jogi szabályok kimerítően rendezik.

Az eljárási kényszerintézkedések másik csoportja azoknak a *dolgoknak* a megszerzését és az eljáró hatóságok rendelkezésére bocsátását célozza, amelyek az eljárás céljaira (bizonyítékokként, a kárigény fedezésére stb.) szükségesek. Ezek közül részben a személyi szabadságot is érinti a *házkutatás*, illetőleg a *motozás;* nem irányul közvetlenül a személyi szabadság ellen a *lefoglalás* és a *zár alá vétel*.

Nagy Lajos

V. A bizonyítás. 1. A bizonyítás mint eljárási tevékenység. 2. Bizonyítási rendszerek. 3. A bizonyítandó tények. A bizonyítás tárgya. Az ügyretartozás (relevancia). 4. A bizonyító tények. A bizonyítási eszközök. A bizonyítékok. 5. A bizonyítási eljárás, a bizonyítékok felkutatása, megszerzése, megvizsgálása és értékelése. A bizonyítás törvényessége.

1. A bizonyítás mint eljárási tevékenység.

A büntető eljárásban a bizonyítás a legáltalánosabb értelemben azoknak az eljárási cselekményeknek a sorozata, amelyek alapján az eljáró hatóságok közvetlenül, saját érzékszerveikkel ismerik meg a bizonyítási eszközök segítségével reprodukált bizonyító tényeket, s e tények alapján hozott döntéseiket igazolják. A bizonyítás mint az eljárás egyes alanyainak a tevékenysége azokat a cselekményeket jelenti, amelyek keretében, a hatósági döntések előkészítése során, az általuk bejelentett tényállítások valóságának alátámasztására, egyes eljárási alanyok az eljáró hatóságoknak bemutatják, illetőleg a hatóságok, a maguk kezdeményezésére, megismerik és megvizsgálják a bizonyító tényeket (pl. tanút hallgatnak ki, a rendelkezésükre álló okiratot, a tárgyi bizonyítékot megvizsgálják, ellenőrzik stb.). Az eljárás során hozott hatósági döntésekkel kapcsolatban pedig a bizonyítás valamely döntést igazoló, a döntés alátámasztását célzó érvelést (pl. a vádbeszéd indokolása) fejt ki, illetőleg az a hozott döntés (pl. a bírói ítéletben foglalt egyes ténymegállapítások, jogi állásfoglalások stb.) megalapozását, indokolását jelenti.

A büntető eljárásbeli bizonyítás logikai tevékenység is, de nem azonos a filozófiai bizonyítással. A büntető eljárásban ugyanis a bizonyítás értelme sokkal tágabb. A logikai bizonyítás valamely — logikai — ítélet (hipotézis, tézis, elmélet) igazságának kimutatását jelenti olyan, logikai értelemben vett ítéletek, tételek stb. segítségével, amelyeknek az igazságát már kimutatták, igazolták, bebizonyították.

A büntető eljárásban viszont „bizonyítás"-on mindazt a tevékenységet, mindazoknak az *eljárási cselekményeknek* az összességét értjük, amelyeknek célja, hogy azok alapján az eljárásban ügyretartozó tényeket a hatóság, végső fokon az eljáró bíróság a valóságot egyenértékűen, adekvátan tükrözően megállapítsa, illetőleg, hogy valamely ezzel kapcsolatos ténybeli vagy jogi kérdésben hozott döntését érvekkel megalapozza, indokolja. A bizonyítás a büntető eljárásban tehát nem csupán gondolkodási művelet, mint a logikában, hanem a logikai művelet megalapozását célzó, *fizikai cselekménysorozat is*.

A büntető eljárásban a tényállás megállapítása a bizonyítás alapján történik. A tényállásmegállapítás az objektív valóságban egyszer megtörtént, tehát térben és időben elhatárolható, érzékeink alá fogható, büntetőjogilag ügyretartozó (releváns) *tényeknek* (összefoglalóan: a történeti tényállásnak) feltárása és meg-

ismerése, valamint a megismerés eredményeinek rögzítése (ítéleti tényállás). Az ítéleti tényállás tehát a vádbeli konkrét, egyedi történésnek gondolati újraalkotása, rekonstruálása.

A materialista filozófia tanítása szerint a világ megismerhető. A minket körülvevő anyagi világ jelenségeiről az *igazságot* az ember megállapíthatja. Az igazság a büntető eljárásban az objektív valóságban végbement egyes jelenségek, tárgyak és az eljárásbeli (hatósági, birói) megismerés eredménye közötti viszonyt fejezi ki, éspedig a megfelelést, az adekvátságot. Az igazság tehát azt jelenti, hogy a megismerés végleges eredménye, a rögzített tényállás-megállapítás, a valóságnak mindenben megfelelő, adekvát, helyes tükörképe. Az igazságtól, amely *logikai* kategória, az eljárás elmélete megkülönbözteti az igazságosságot (l. VII. 3), amely *erkölcsi* kategória.

Az eljárásbeli megismerésnek legsajátosabb ismérve az, hogy az idő visszafordíthatatlansága következtében az mindig *közvetett megismerés*. A bíróság sohasem magát az elbírálandó, konkrét releváns tényt ismeri meg saját érzékszerveivel közvetlenül, hanem azt mint a múltban (az ügyretartozó cselekmény megtörténtének időpontjában) végbement cselekményt, a jelenben (a bizonyítékok megismerésének időpontjában) megismert jelenségekből kell rekonstruálni. A múltban végbement esemény és annak nyomai (az anyagi vagy a gondolati világban megmaradt emlékképei) között ugyanis okozati összefüggés van. A múltbeli tények megismerésének a büntető eljárásban is egy *érzéki* (az eljáró hatóság tagja, a bíró stb. által érzékszerveivel felfogott jelenséggel kapcsolatban) és egy *logikai* (a nyomok stb. és a megismerendő jelenség közötti okozati kapcsolatok felállítása stb.) fokozata van. Mindezek következtében a büntető perbeli megismerés legfontosabb logikai művelete *a következtetés*.

A bizonyítási tevékenység első lépcsőfokán az eljáró hatóságok tagjai, a bírák saját érzékszerveik segítségével szerzik meg az *ügyretartozó (releváns) tények* megtörténtének az emberek (pl. a tanú) tudatában vagy az objektív világban (pl. a tárgyi bizonyítási eszközökben) megmaradt nyomait. Ezekből következtetnek *időbelileg vissza*, a bűnelkövetés időpontjában végbement jelenségre. A bizonyításban alkalmazott következtetés másik, leggyakoribb formája, amikor a már megállapított, múltbeli tényekből kell, ugyancsak múltbeli tényekre következtetni, éspedig olyan tényekre, amelyekre vonatkozóan más, közvetlen bizonyíték nincs. A bizonyítás mindkét esetében a megismerés eszköze *ténybeli* következtetés. A jogi terminológia emellett *jogi* következtetésnek nevezi a bizonyítás során alkalmazott azt a műveletet, amikor az absztrakt norma értelmezésével kapcsolatban (pl. a konkrét esetre szóló alkalmazása során) kell valamely döntést alátámasztani.

A bizonyításnak az elméletben ismert számos válfaja között gyakorlatilag a közvetlen és a közvetett bizonyítás megkülönböztetésének van jelentősége. *Közvetlen* (egyszerű) az a bizonyítás, amikor az eljáró hatóság egyenesen a saját maga által megvizsgált bizonyítási eszközökből von le a bizonyítandó tényre következtetést. *Közvetett* (összetett) a bizonyítás akkor, amikor ilyen lehetőség nemlétében az eljáró hatóság a közvetlen bizonyítás alapján levont következtetésekből kiindulva, ún. indiciumok, kisegítő tények alapján, tehát csupán áttételeken, többszörös következtetéssel tud valamilyen körülményről bizonyosságot szerezni.

2. Bizonyítási rendszerek.

A bizonyítási tevékenység annyira fontos része a büntető eljárásnak, hogy magának a tevékenységnek a törvényi szabályozása volt az elhatárolási ismérve az emberi társadalom fejlődése során a két alapvető bizonyítási rendszernek: a *szabad* és a *kötött* bizonyítási rendszernek. A szabad bizonyítási rendszer egyes formáiban a bizonyítékok szabad értékelése is alapvető elv. Itt jogszabály nem korlátozza sem a bizonyítási eszközök körét, sem pedig azok bizonyító erejét, súlyát. Ebben a rendszerben az eljáró hatóság, végső fokon a bíró határozza meg tehát azt, hogy milyen bizonyítási eszközt fogad el valamely tény bizonyítására, és a neki bemutatott bizonyítéknak mekkora bizonyító erőt tulajdonít. A kötött vagy törvényes bizonyítási rendszerekben a bizonyítékok körét a törvény határozza meg s esetleg ugyancsak a törvény határozza meg egyes bizonyítási eszközök bizonyító erejét is. A kötött bizonyítási rendszernek két formája alakult ki: a pozitív kötött rendszerben a törvény meghatározta azt, hogy mit kell bebizonyítottnak tekinteni (pl. meghatározott számú és minőségű bizonyítékot: két vagy több nem kifogásolható tanú egybevágó vallomását). A negatíve kötött bizonyítási rendszerben pedig a jogszabály azt határozta meg, hogy mit nem lehet bebizonyítottnak tartani (ilyen pl. az egy tanú nem tanú szabály).

A két alapvető rendszerből alakult ki egy harmadik, ún. vegyes rendszer. Ezek a rendszerek, vagy csupán azok egyes elemei, jellegzetességei az idők folyamán állandóan váltogatták egymást. Anélkül, hogy minden vonatkozásban érvényes általánosítást lehetne tenni, a kezdeti, primitív eljárások után, amelyekben nem volt kötött bizonyítás, a kizsákmányoló társadalmi rendszerek eljárásai közül a feudális eljárásokban a kötött, formális bizonyítási rendszerek alakultak ki. A polgári társadalmakban, különösen az angol és a francia polgári forradalmak során kialakult felfogásnak megfelelően, a szabad bizonyítási rendszerek szolgáltatták a feltörekvő polgárságnak a legmegnyugtatóbb biztosítékokat a régi rend urai: a nemesség és a klérus ellen.

A szocialista eljárások általában eljárási alapelvnek tartják a bizonyítás szabadságát és a

bizonyítékok szabad mérlegelésének az elvét. Ezt a szabályt az *eljárási alapelvek* (l. I. 4. f.) rendszerint kifejezetten is kimondják. Más kérdés, hogy ugyanezek az eljárások előírják egyes esetekben a bizonyítás meghatározott *módját* (pl. kötelező szakértői bizonyítást). A szakértői vélemény bizonyító erejét ugyanis ezekben az esetekben is maguk a bíróságok mérlegelik s az ésszerű meggyőződést ki nem váltó szakvéleményt jogosultak el nem fogadni.

3. A bizonyítás tárgya. A bizonyítandó tények. Az ügyretartozás (relevancia).

A büntető eljárásban általánosságban azokat a tényeket kell bizonyítani, amelyek *ügyretartozók (relevánsak)*: az anyagi büntető törvények és az eljárási szabályok alkalmazása végett lényegesek. Az eljárásban meg kell állapítani az ügyretartozó jogi jelentőségű egyedi *tényeket:* a térben és időben csak egyszer előforduló és ezzel körülhatárolható, az anyagi világban, a fizikai valóságban megtörtént, érzékeinkkel felfogható jelenségeket. *Az anyagi büntetőjogi* norma (a törvény, továbbá, kerettörvény esetében, az azt kiegészítő jogszabály is) értelmében ügyretartozók a konkrét emberi magatartással, továbbá a bűncselekmény alanyával és alanyi oldalával kapcsolatos tények, végül az ezekkel okozati összefüggésben álló s emiatt az elkövető magatartásának jogi megítélése szempontjából lényeges egyéb körülmények, jelenségek. Mindezek általában a bűncselekmény tárgyát és tárgyi oldalát jelentő tények. Adott esetben ügyretartozók azok a tények is, amelyek nem valósítanak meg bűncselekményt, hanem éppen azt bizonyítják, hogy bűncselekmény nem történt (pl. az okozati összefüggést, a bűncselekmény fennforgását vagy büntethetőséget kizáró tényezők: elévülés, elháríthatatlan műszaki hiba vagy természeti jelenség, öngyilkosság stb. esetében). Az ügyretartozásnak ezek szerint tehát van egy szűkebb (az anyagi büntetőtörvény alkalmazása szempontjából lényeges és általában a törvényi tényállási elemeknek megfelelő konkrét jelenségek) és egy tágabb köre (ezekhez a tényekhez kapcsolódóan, a konkrét cselekmények megítélését befolyásoló, a büntetőjogi felelősségre vonással, a felróhatósággal, elvárhatósággal összefüggő jelenségek, a büntetéskiszabást enyhítő vagy súlyosbító körülmények stb.). Az anyagi büntetőtörvény alkalmazása szempontjából ügyretartozó tények mellett ugyancsak ügyretartozók lehetnek a konkrét ügyben az *eljárási* törvény alkalmazása szempontjából (pl. hatáskör, illetékesség, tanúskodási kötelezettség stb.) lényeges tények. A bizonyíték ügyretartozását az ügyretartozó tényhez való okozati összefüggése határozza meg.

Egyes eljárási rendszerekben a hatóság bizonyítás *nélkül* is megállapíthat egyes tényeket (pl. a köztudomású, illetőleg evidens, továbbá azokat a tényeket, amelyekről a hatóságnak hivatalos tudomása van stb.). Az ilyen jelenségek körét vagy maga a törvény állapítja meg, vagy pedig ez a kör csupán a gyakorlat során alakult ki. Ugyancsak rendszerint a gyakorlat állapította meg azokat az eseteket, amelyekben a bizonyítás *kizárt* (pl. megdönthetetlen vélelmek, tudományos tételekkel ellenkező természet feletti erők létezése stb.).

4. A bizonyító tények. A bizonyítási eszközök. A bizonyítékok.

A büntető eljárásbeli megismerés, illetőleg bizonyítási tevékenység objektív adottsága a közvetettség. Az eljáró hatóságok az ügyretartozó tényeket sohasem közvetlenül, hanem áttételesen, más, olyan jelenségek segítségével ismerik meg, amelyek erre alkalmasak és amelyeket már közvetlenül, a maga érzékszerveivel is megismerhet. *A bizonyító tények* azok a jelenségek, amelyek segítségével a büntető eljárásban ez a közvetett megismerés következtetések segítségével végbemegy. A bizonyító tényeket az eljáró hatóságok a *bizonyítási eszközökből* (a bizonyítékokból, a bizonyítás forrásaiból) ismerik meg.

A bizonyítási eszközöket az elmélet sokféleképpen csoportosítja. A legáltalánosabban elfogadott álláspont a *személyi* és *tárgyi* bizonyítási eszközök szerinti csoportosítás. Eredetük szerint a bizonyítási eszközök lehetnek *eredeti* és *származékos;* rendeltetésüket, illetőleg a felhasználásukkal követett célt tekintve *terhelő* és *mentő* bizonyítékok. A különféle csoportosítások helyessége, pontossága, célszerűsége tekintetében az elméletben nem alakult ki egységes álláspont. Az egyes eljárási rendszerekben tételes jogi szabály példálózólag vagy kimerítően sorolja fel a bizonyítási eszközöket. A leggyakoribb bizonyítási eszközök: a tanúvallomás, szakértői vélemény, a tárgyi bizonyítási eszközök, az okirat, a terhelt vallomása stb. Emellett a tételes jogi szabály számos olyan eljárási cselekménysorozatot is szabályoz, amelyeknek az *eredménye* lehet bizonyítási eszköz (szemle, bizonyítási kísérlet, szembesítés, felismerésre bemutatás stb.).

Tanú az, akinek a bizonyítandó tényről tudomása van, amelyet ő is megismerés útján szerzett. A *tanúvallomás* ennek az ismeretnek az eljáró hatóságokkal, meghatározott törvényi előfeltételek, alakiságok szerint történt közlése. A tanú vallomástételének (a tanú jogai és kötelezettségei, tanúskodási képesség, tanúskodás alóli mentesség, tanúskodási tilalmak stb.), úgyszintén a tanú tudattartalmáról szóló közlésnek: a tanú vallomástételének eljárási szabályait (kihallgatási, rögzítési alakiságok, megfélemlítési tilalmak, a vallomás meghiteltetése: eskü, fogadalom stb. útján, szakértő és tolmács alkalmazása a tanú kihallgatásánál stb.) a tételes jogi szabályok részletesen rendezik. Általában ugyanezek a szabályok rendezik a tanúként kihallgatott *sértett* jogállását is.

Ha valamely jelenség rögzítéséhez, a bizonyítandó tény megállapításához vagy megítéléséhez különleges (pl. orvostani, műszaki, vegy-

tani, ballisztikai, nyomtani, pszichiátriai stb.) szakértelem szükséges, az eljáró hatóság — rendszerint az igazságügyi igazgatási szervek által vezetett szakértői jegyzékben felvett személyek közül — *szakértőt* rendel ki. A szakértő a törvényben előírt vagy külön jogszabályban meghatározott és az eljáró hatóság megítélése szerint szükséges esetekben jár el. Tevékenysége során szakértői *vizsgálatot* végez, amelynek eredményeképpen, rendszerint írásban, *szakértői véleményt* készít. Az ellentétes érdekű fél kérésére az eljáró hatóság *ellenszakértőt* rendelhet ki, illetőleg saját kezdeményezésére a szakvélemény *felülvizsgálatát* rendelheti el. Fontosabb esetekben eredetileg is két szakértő, esetleg intézmény, intézet stb. működik közre, amely együttes (kollektív) szakértői véleményt ad. A szakértői vélemény nem kötelezi az eljáró hatóságot, hanem csupán egyik lehetséges bizonyítási eszköz, amelynek bizonyító erejét az eljáró hatóság meggyőződése szerint értékeli.

Tárgyi bizonyítási eszköz minden olyan dolog (fizikai test), amely bűncselekmény útján jött létre (a hamis pénz, okirat stb.), amelyet a bűncselekmény elkövetési eszközéül használtak (fegyver, szerszám stb.), vagy amely a bűncselekmény elkövetésének nyomait hordozza (műszaki vagy vegyi úton rögzített adat: nyom, betört ajtó stb.). Ezeket az eljárás során meg kell őrizni, szükség esetén a megfelelő módon (pl. nagy tömegű tárgyi bizonyíték esetében mintavétellel stb.). Adott esetben az *okirat* (ideértve a hangfelvételt, filmfelvételt, fényképet stb.) is bizonyítási eszköz lehet. Mindezek megszerzését, illetőleg megőrzését tételes jogi szabályok biztosítják, bizonyító erejüket az eljáró hatóság az egyéb jellegű bizonyítékokkal egybevetve, meggyőződésének megfelelően, szabadon értékeli.

A terhelt vallomása szintén a bizonyítás eszköze lehet. Egyes eljárási rendszerek, különösen a történeti fejlődés során, rendkívüli jelentőséget tulajdonítottak a vallomásnak s tiltó szabály nemlétében vagy annak ellenére az eljáró hatóságok sokszor erőszakos módon is eljártak, hogy a terheltet vallomásra bírják. A szocialista jogrendszerekben a terhelt vallomása csupán az egyik lehetséges bizonyítási eszköz, amely azonban pl. beismerés esetében sem zárja ki egyéb bizonyítékok megszerzési és értékelési kötelezettségét. A terhelt kihallgatásának részletes szabályait, s ezek közül a biztosíték jellegű szabályokat a tételes jog tartalmazza. Általánosan elfogadott szabály, hogy terhelt nem köteles önmagát vádolni. Egyes eljárási rendszerek biztosítják a vallomástétel megtagadásának jogát és még az igazmondási kötelezettségét sem írják elő.

Jelentős biztosíték jellegű bizonyítási és általában eljárási szabály még az anyanyelv használatának a joga. A hivatalos nyelvet nem ismerő terheltet, tanút, sértettet *tolmács* útján kell kihallgatni. További biztosíték jellegű szabályok rendezik a kijelentéstételben gátolt (pl. süket, néma stb.) terhelt kihallgatásának részletkérdéseit. (L. I. 4.1.)

Egyes bizonyítási eszközök megfigyelésével, illetőleg vizsgálatával kapcsolatban az eljárási szabályok sajátos rendelkezéseket is tartalmaznak. Bírói vagy szakértői *szemlét* kell tartani, ha az ügyretartozó tény felderítéséhez vagy megállapításához személy, tárgy vagy helyszín közvetlen (hatósági, szakértői) megfigyelése szükséges. A szemlén részt vevők jogait és kötelezettségeit, továbbá célszerűségét számos biztosíték jellegű szabály rendezi. *Bizonyítási kísérletet* akkor kell lefolytatni (pl. látási, hallási viszonyok megállapítására, az állítólagos bűncselekmény egyes, rekonstruálható körülményeinek ellenőrzésére stb.), ha azt kell megállapítani, hogy az adott konkrét jelenség, esemény, ismert és meghatározott feltételek mellett (hely, idő, mód, körülmények stb.) a valóságban megtörténhetett-e? *A felismerésre bemutatás* személynek vagy tárgynak azonosítása céljából történik, oly módon, hogy a bizonyítási eljárás résztvevőjének (terhelt, tanú, sértett) nagyobb számú, lehetőleg azonos külsejű tárgy, előállított személy, tárgy közül vagy sajátos körülmények között (pl. fényképek megtekintése alapján) kell meghatározott személyt kiválasztani. A két vagy több vallomásttevő (pl. terhelt—tanú) ellentétes vallomása közötti ellentmondások kiküszöbölése céljából lefolytatott *szembesítésre* vonatkozó szabályokat egyes eljárási rendszerek a személyi bizonyítékokkal kapcsolatban tárgyalják.

5. A bizonyítási eljárás. A bizonyítékok felkutatása, megszerzése, megvizsgálása és értékelése. A bizonyítás törvényessége.

A bizonyítási eljárás azoknak az eljárási cselekményeknek a sorozata, amelyek eredményeként az eljáró hatóságok megismerik az ügyretartozó tényeket s azokat az ítélkezés számára az objektív valóságnak megfelelően gondolatilag ennek a megismerésnek az alapján rekonstruálják, megállapítják.

A bizonyítási eljárásban az eljáró hatóságok (nyomozóhatóságok, bíróság), illetőleg az eljárás további alanyai (vádló, terhelt, védő stb.) vesznek részt. Ezzel kapcsolatos jogaikat és kötelezettségeiket az eljárási szabályok részletesen is előírják. A bizonyítási eljárásban részt vevő személyeket megillető jogok általában biztosíték jellegűek: a kétoldalú meghallgatás, a közvetlenség, egyes eljárási szakaszokban a szóbeliség, nyilvánosság, ügyfélegyenlőség stb. követelményének érvényesülését teszik lehetővé. Az eljárásban részt vevő személyeket ezzel kapcsolatban egyes bizonyítási cselekményekre vonatkozóan általában indítványozási (ügyész), illetőleg kérelmezési (vádlotti stb.) jog, továbbá a bizonyítási cselekményeken való részvételi és az ott történtekkel összefüggően észrevételezési jog illeti meg. A jogok mellett a résztvevőket számos (pl. megjelenési, val-

lomás-, illetőleg nyilatkozattételi stb.) kötelezettség is terheli. Az eljáró hatóságok joga és kötelessége a vonatkozó eljárási cselekmények hivatalból való kezdeményezése, illetőleg a felek vonatkozó indítványainak, kérelmeinek tárgyában a döntés. Ugyancsak az eljáró hatóságok joga és kötelessége a bizonyítási eljárás lefolytatása: az elrendelt bizonyítási cselekmények levezetése, továbbá azok eredményeinek értékelése is.

A büntető eljárásban az eljáró hatóságok megismerési tevékenysége a bizonyítási eljárás során, az eljárás adatai alapján folyamatosan valósul meg, ismereteik fokozatosan alakulnak ki. Az eljárás kezdeti szakaszában, a nyomozás (l. VI. 2.) során a bűnüldöző, illetőleg bűnfelderítő hatóságok járnak el. Feladatuk a feljelentésben tudomásukra jutott cselekménnyel kapcsolatos bizonyítási eszközök felkutatása, megszerzése, megőrzése s a további eljárás céljaira való biztosítása. Emellett a terhelt, illetőleg védője saját maga is kérheti a védelmét alátámasztó adatok felkutatását és megszerzését. A nyomozó hatóságok megismerési tevékenységének eredményeit az erről szóló összefoglaló jelentés, határozat, illetőleg *a vádirat* (l. VI. 3.) foglalja össze, amely egyben megjelöli mindazokat a bizonyítási eszközöket is, amelyek bizonyítják a vádiratban foglalt *tényállításokat*. A vádiratot mind a benne megjelölt bizonyítékok teljessége, mind pedig a megjelölt bizonyítékokból levonható következtetések szempontjából, az egyes eljárási rendszerekben a bírósági tárgyalás *előkészítésének* (a közbenső eljárásnak) során most már valamilyen bírói szerv vizsgálja felül s a szükségesnek tartott kiegészítés, módosítás stb. után a tárgyaló bíróság elé terjeszti.

A bíróság az első fokú *tárgyaláson* (l. VII. 1—2.) a lehetőségekhez képest megismétli a korábbi eljárási cselekményeket, és megvizsgálja a vád és a védelem által indítványozott, illetőleg kért, s a bíróság által is szükségesnek tartott bizonyítási eszközöket (tanúvallomások, szakértői vélemény, tárgyi bizonyítékok stb.). Amennyiben akár a vád, akár a terhelt, a védelem vagy az eljárásban részt vevő más személyek (pl. a magánfél) újabb bizonyítékok megszerzését és megvizsgálását kérik, szükség esetén *a bizonyításkiegészítés* során azokat is megszerzi. Az egyes ügyretartozó tényekre vonatkozó *ténymegállapításai*, illetőleg az egész ügyre vonatkozó tényállás-megállapítása tárgyában a megvizsgált bizonyítási eszközöknek önmagukban és összefüggéseikben való értékelése alapján határoz.

A bizonyítási eljárásban az eljáró hatóság elsősorban a bizonyító tényekkel kapcsolatos ténymegismerési, tehát érzékelési-észlelési és így főleg empirikus, tapasztalati megismerési tevékenységet fejt ki. Ehhez kapcsolódik egy, a megismerés racionális fokozatához vezető, sajátos gondolkodási tevékenység: a bizonyítékok értékelése. A bizonyítékok értékelése annyira fontos alkateleme az egész eljárási tevékenységnek, hogy a történeti fejlődés folyamán a bírónak ezzel kapcsolatban adott jogosultság volt a szabad, illetőleg kötött bizonyítási rendszernek (l. V. 2.) egyik alapvető ismérve.

A bizonyítékok értékelése a hatóságok problémamegoldó gondolkodási művelete. Ennek lényege, hogy a hatóság az egyes bizonyító adatokat, tényeket először önmagukban vizsgálja meg, az adat bizonyító ereje, az adatra alapítható megállapítás, hipotézis igazságértéke tekintetében. Majd ennek az értékelésnek eredményeként az egymással ellentétes következtetésekre alapot adó adatokat egymással egybeveti s ennek az egybevetésnek: a mérlegelésnek az alapján fogadja el a bizonyítékot hiteltérdemlőnek és alapít arra, illetőleg az azzal egybehangzó több adatra ténymegállapítást, és alkot egyes ténymegállapításaiból minden ügyretartozó körülményt felölelő *tényállás-megállapítást*. A mérlegelés eredménye azonban az is lehet, hogy a hatóság nem tulajdonít hiteltérdemlőséget, bizonyító erőt a megvizsgált bizonyítéknak s az arra alapított tényállítást nem fogadja el valónak.

A bizonyítékok ilyen értékelése tipikusan bírói művelet. Az eljárásnak a bírósági eljárást megelőző szakaszában eljáró hatóságok azonban ugyanilyen tevékenységi körben, szintén értékelik az általuk megszerzett egyes bizonyítékokat s alakítják ki a megtörtént eseményekkel kapcsolatos ténymegállapításaikat.

Az értékelési művelet akkor fejeződik be, amikor a bizonyító adatok alapján gondolatilag rekonstruált történeti tényállás tekintetében kialakul az eljáró hatóság, végső fokon a bíróság *ésszerű meggyőződése*.

Az ésszerű meggyőződés alapja a tudatra ható objektív valóság: az észlelt bizonyító tények összessége. A meggyőződés tehát a bizonyítékértékelés eredményének megfelelő tudati állapotot jelenti. Lényeges eleme a céltudatosság: a történeti tényállás megismerésére koncentrált gondolkodás, az általános emberi tudás szerint rendelkezésre álló tudományos és tapasztalati eszközök felhasználása, az esetleges szubjektív elemek hatásának tudatos korlátozása stb. Az ésszerű meggyőződés mindezek eredményeképpen olyan intellektuális, értelmi szükséghelyzet, amelybe a tudatra kényszerítően ható objektív tényezők folytán kerül a bíró (az eljáró hatóság tagja) s azt a tudati állapotot jelenti, amelyben a bíró stb. a történeti tényállás gondolati rekonstruálásával kapcsolatosan az általa elfogadott döntést *bebizonyítottnak*, szükségszerűnek, egyetlen lehetségesnek, kizárólagosnak és objektíve meg nem cáfolhatónak, véglegesnek tekinti.

A bizonyítási eljárás általában múltbeli *tények* megismerésére irányul. Nincs kizárva azonban a bizonyítás a jogi érveléssel kapcsolatban sem (pl. adott jogszabály hatályossága,

a jogszabály értelmezésével kapcsolatban a vonatkozó bírói gyakorlat felfogása stb.).

A szűkebb értelemben vett bizonyítási eljárás az ésszerű döntés kialakulásával általában véget ér. Különösen a bíróság előtt lefolytatott bizonyítási eljárással függ össze azonban a hozott döntést alátámasztó érvek összefoglalása és kifejtése, az ellentétes döntésre utaló adatok megcáfolása: a bizonyítási eljárás során hozott döntések *indokolása*, amely mint logikai művelet szintén bizonyítás: a bizonyítandó (illetőleg most már bebizonyítottnak tekintett) tény és a bizonyító tények közötti okozati összefüggések kimutatása.

A bizonyítási eljárás említett, biztosíték jellegű, illetőleg kötelező alakszerűséget előíró törvényes szabályainak megtartása az eljárás minden résztvevője, tehát mind a hatóság, mind a magánszemélyek számára egyaránt kötelező. Ez biztosítja a *bizonyítás törvényességét*. A szabályok megsértése (pl. a terhelt beismerő vallomásának kikényszerítése, a bizonyítékok nem törvényes úton való megszerzése stb.) az egyes eljárási rendszerekben esetleg minden törvénysértő bizonyítási cselekmény, esetleg azonban csupán meghatározott eljárási cselekmény (pl. megfélemlítéssel stb. megszerzett terhelti beismerés, tanúvallomás) semmisségét, érvénytelenségét vonja maga után. E szabály megtartásának biztosítéka, hogy az anyagi büntetőtörvény egyes szabályok megsértését önálló bűncselekménynek nyilvánítja (pl. kényszervallatás). *Nagy Lajos*

VI. A bírósági eljárást előkészítő eljárási szakasz 1. Büntető eljárási előfeltételek. 2. Az eljárás megindítása. A nyomozás. 3. A bírói vizsgálat. 4. A vádemelés. 5. A bírósági tárgyalás előkészítése.

1. A büntető eljárási előfeltételek.

A büntető eljárás megindítása és lefolytatása az eljárás általános előfeltételeinek meglététől függ. Az eljárás ténybeli előfeltétele általában egy elkövetett bűncselekmény (alapos, nyomatékos stb.) gyanúja. Jogi előfeltétele, hogy az eljárásra hatáskörrel feljogosított és arra illetékes szerv járjon el az idevonatkozó törvényes eljárási szabályok megtartásával, különösen annak megállapítása alapján, hogy az eljárás megindításának, illetőleg lefolytatásának törvényes akadálya nincsen. Az előfeltételek fennforgása esetén az eljárás megindítható. Az eljárás lefolytatása során az egyes eljárási cselekmények teljesítésének rendszerinti előfeltétele a megelőző eljárási cselekmény eredményes lefolytatása. Az eljárás lefolytatását szabályozó tételes jogi rendelkezések meghatározzák az egyes eljárási szakaszok kötelező sorrendjét, esetleg az egyes szakaszokon belül is, eljárási cselekmények kötelező egymásutániságát. Az eljárási cselekmények teljesítésének törvényi sorrendjéből következik, hogy a hibásan teljesített vagy az egyáltalában nem teljesített s részben esetleg utólag pótolható eljárási cselekmények után következő cselekménysorozatot adott esetben szintén nemlétezőnek kell tekinteni s az eljárást a hibás stb. cselekménytől kezdődően újra le kell folytatni. Általában nem pótolható az egyes eljárási szakaszokat lezáró cselekmény (nyomozást vagy vizsgálatot befejező határozat, vádirat, első fokú bírósági határozat stb.).

Az eljárási előfeltételek egyik csoportját az eljárási szabályok rendszerint negatív megfogalmazással határozzák meg, amikor előírják az eljárási akadályokat: azokat az eseteket, amelyekben az eljárást nem lehet megindítani, illetőleg a megindított eljárást meg kell szüntetni (pl. a terhelt halála, az ügyben korábbi jogerős ítélet, terhelt büntethetőségét kizáró vagy megszüntető ok stb.). *(→ Büntethetőséget kizáró okok)*

Az eljárási előfeltételek fennforgását az egész eljárás során hivatalból ellenőrizni kell. Ha valamely előfeltétel megszűnik, az eljárás megfelelő szakasza szerint, befejező (megszüntető, felmentő stb.) döntést kell az eljáró hatóságnak hoznia.

2. Az eljárás megindítása. A nyomozás és a vizsgálat.

A büntető eljárás rendszerint feljelentés vagy az arra jogosult állami szerv (pl. rendőrség, igazságügyi rendőrség stb.) hivatalos észlelése alapján indul meg. A *feljelentés* a hatóságokhoz intézett, alakiságokhoz rendszerint nem kötött (szóbeli vagy írásbeli) közlés arról, hogy konkrét bűncselekmény történt. A személyi szabadság védelmének követelménye a büntető eljárás megindítását bizonyos feltételekhez köti. A rendszerinti feltétel az eljárásnak akár feljelentés (bejelentés), akár hivatalos észlelés alapján történt megindítása esetén az, hogy a bűnüldöző hatóság észlelje a bűncselekmény elkövetésének valamilyen fokú (a bejelentett tényeken, bizonyítási eszközökön, meghatározott adatokon stb. nyugvó) gyanúját: analógia során kialakított logikai valószínűségét. A minden alap nélküli eljárás az állampolgárokat felesleges zaklatásnak tenné ki. Nem előfeltétele az eljárás megindításának az, hogy a bűncselekményt elkövető személy is ismert legyen. Az eljárás tehát egyelőre ismeretlen személy ellen is indulhat. Ilyen esetekben az eljárás célja nem csupán a cselekmény elkövetésének, hanem az elkövető személyének a megállapítása is.

Amennyiben a feljelentett cselekmény nem bűncselekmény vagy azt korábban elbírálták vagy ha büntethetőséget kizáró, illetőleg megszüntető ok forog fenn, az eljárás nem indítható meg (a nyomozás megtagadása, a feljelentés elutasítása stb.). Amennyiben ennek nincs helye, az ismert adatok alapján az eljáró hatóság (rendőrség, ügyészség stb.) esetleg a feljelentés kiegészítése után, a nyomozás elrendelésével megindítja az eljárást.

A *nyomozás* a büntető eljárás kezdeti szakasza, amelynek feladata feltárni, összegyűjteni és biztosítani mindazokat a bizonyító adatokat, amelyek alapján a bűncselekmény elkövetése, valamint az elkövető személye és büntetőjogi felelőssége megállapítható, illetőleg amelyek esetleg mindezeket kizárják. A nyomozáson belül külön-külön tevékenységet jelent az adatok *felderítése* és azok *vizsgálata*. Az összegyűjtött adatok alapján kell az illetékes hatóságnak a *vádemelés* (l. IV. 1.), illetőleg az eljárás megszüntetése tekintetében dönteniök.

A nyomozást rendszerint a nyomozóhatóság (rendőrség, igazságügyi rendőrség, ügyészség stb.) rendeli el, illetőleg folytatja le. Kivételes esetekben (pl. vámbűntettek stb.), vagy körülmények között (pl. polgári repülőgépen, hajón stb.) más szervek is jogosultak a nyomozást lefolytatni. A nyomozás eredményességét szükség esetén az *eljárási kényszercselekmények* (l. IV. 3.) biztosítják. Kivételes esetekben, ahol a késedelem veszéllyel járna (pl. a megkezdett bűncselekmény befejezése, bizonyítékok eltüntetése, megsemmisítése stb. lehetséges), ott az eljáró hatóság a nyomozás elrendelése nélkül is teljesíti, ugyancsak az eredményesség érdekében, a *halaszthatatlan nyomozási cselekményeket*.

A nyomozás teljesítéseinek részletkérdéseit az eljárási jogszabályok (törvénykönyv, a nyomozóhatóságoknak kiadott utasítások stb.) írják elő. Az egyes eljárási cselekmények (pl. a bizonyítási eljárás stb.) tekintetében az általános eljárási szabályok az irányadók. A védelem tevékenységét egyes részletszabályok rendezik.

A nyomozás befejezése után a gyanúsítottal ismertetni kell a nyomozás eredményét s meg kell őt hallgatni védekezésére, esetleges mentő bizonyítékok előterjesztése tekintetében stb. A nyomozás eredményét mindezek figyelembevételével a nyomozóhatóság rendszerint írásbeli jelentésbe foglalja. A nyomozás eredménye alapján bizonyos esetekben (pl., ha az elkövető személye nem volt megállapítható, a felkutatható bizonyítékok a bűncselekmény elkövetését nem bizonyítják stb.) a *nyomozás megszüntetésének* lehet helye. Megszüntetésre általában egyes esetekben pl. ügyészi jóváhagyással a nyomozóhatóság vagy maga az ügyészség jogosult.

Bizonyos esetekben (pl., ha a gyanúsított ismeretlen helyen tartózkodik, elmeállapotának megfigyelése szükséges, a cselekmény elbírálása más hatóság hatáskörébe tartozó előzetes kérdés eldöntésétől függ, diplomáciai mentességre stb. vonatkozó döntést szükséges az eljárás folytatásához beszerezni stb.) a nyomozást meghatározott időtartamra *fel lehet függeszteni*.

A befejezett nyomozás iratait a nyomozóhatóság a további eljárásra illetékes szervnek küldi meg (vizsgáló, ügyész stb.).

A szocialista büntető eljárások általában nem ismerik a bírói vizsgálat (l. VI. 3.) intézményét. Egyes szovjet eljárásokban azonban a magasabb technikai stb. szakképzettséggel rendelkező (rendőrségi, ügyészi) *vizsgáló*, aki tehát nem bírósági személy, vizsgálatot folytat le. A vizsgáló itt a törvényben meghatározott legfontosabb ügyekben a nyomozószervek által megindított eljárásban veszi át az ügyet és teljesíti a vizsgálatot. A nyomozószervek az ügy átadásáig csak a halaszthatatlan nyomozási cselekményeket végzik el.

A nyomozás, illetőleg a vizsgálat során hozott hatósági intézkedésekkel szemben az eljárásnak az intézkedéssel sértett résztvevője *jogorvoslattal* (l. VIII.) élhet, amelynek elintézése rendszerint a szervezetileg fölérendelt (rendőri, ügyészi stb.) szerv, hatáskörébe tartozik. A jogorvoslat egyik eredménye lehet, hogy annak alapján meghatározott nyomozási cselekmény teljesítését rendelik el. Az ilyen esetben teljesített *pótnyomozást* általában a nyomozásra vonatkozó szabályok szerint kell lefolytatni.

3. A bírói vizsgálat.

Egyes eljárási rendszerekben a nyomozás eredménye alapján kell dönteni a vádemelés kérdésében. Más rendszerekben még egy előkészítő szakasz van: a bírói *vizsgálat*. A vizsgálat intézményét rendkívül részletesen szabályozzák egyes tőkés, nyugati országok eljárásai (pl. német, francia stb. eljárások), ahol bírói személy *(vizsgálóbíró)* közbejöttével megismétlik, illetőleg felülvizsgálják a lefolytatott nyomozási cselekményeket. Az ügyész ebben az eljárásban bűnüldözési funkciót gyakorol.

Az eljárásnak a vizsgálat eredményei alapján való megszüntetése általában ugyanazon az alapon történhetik, mint a nyomozás megszüntetése. A megszüntetés kérdésében a hatásköri szabályok (vizsgáló, vizsgálóbíró, vádtanács stb. által gyakorolható megszüntetési jog) egymástól eléggé eltérnek. A bírói vizsgálat során hozott határozatok elleni jogorvoslat elbírálása a vádtanács hatáskörébe tartozik.

4. A vádemelés.

A *vád* a bírói eljárás törvényi előfeltétele: az állami büntetőigény érvényesítésére jogosult hatóságnak (közvád), illetőleg magánszemélynek (magánvád) a bírói szervekhez intézett indítványa (kérelme), amelyben meghatározott, konkrét bűncselekmény(ek) elkövetése miatt meghatározott személy(ek)nek büntetőjogi felelősségre vonását kéri. A vádemeléssel befejeződik a büntető eljárásnak nyomozási (bírói vizsgálati) szakasza s megkezdődik az eljárás legfontosabb szakaszának: a bírósági eljárásnak, a büntető*pernek* előkészítése (az ún. közbenső eljárás).

A vád emelése az ügyésznek, illetőleg a magán*vádlónak* a *vádfunkció* (l. IV. 1.) körében teljesített cselekménye. A vádemeléssel az eljárási jogviszonyok annyiban változnak meg, hogy a nyomozóhatóságok közreműködése általában megszűnik, az ügyész bűnüldözési funkcióját nem hatóságként, hanem perbeli félként gyakorolja (ez természetesen nem érinti az ügyészségnek a törvényességi felügyelettel járó és álta-

lában hatósági jellegéből eredő jogkörét). A terheltet és a védelmet megillető ügyféli jogok innen kezdődően rendszerint teljes mértékben érvényesülnek (ügyfélegyenlőség elve). A döntési jogkört pedig, ideértve a kényszerintézkedések alkalmazásával kapcsolatos jogkört is, a továbbiakban a bíróságok gyakorolják.

A vádemelés tényleges előfeltétele általában az, hogy a nyomozás (vizsgálat, bírói vizsgálat) eredményei alapján terhelt büntetőjogi felelőssége bizonyossággal megállapítható legyen. Jogi előfeltétele, hogy a vádemelésnek a büntetőjogi felelősségre vonást kizáró, eljárásjogi akadálya ne legyen. A tényleges előfeltételekkel kapcsolatban az egyes eljárások különféle módokon szabályozzák a vádemelési követelményeket. A *vádelvnek* legkövetkezetesebben az a megoldás felel meg, amely szerint a vád tárgya csak az olyan tény lehet, amellyel kapcsolatban az ügyész kifejezetten vádat emelt.

A vádemelés rendszerint törvényi alakiságokhoz kötött, írásos formában *(vádirat)* történik, amely megszabja a bírósági eljárás kereteit. Egyes eljárások egyszerűbb esetekben kevésbé kötött formákat is ismernek *(vádindítvány)*, sőt megengedik a vád szóbeli előterjesztését is (pl. az ún. előállításos eljárásokban). A vádirat benyújtásától kezdődően a terhelt megjelölése az eljárásban: *vádlott*.

Az állami büntetőigényt érvényesítő ügyésznek a legtöbb eljárásban joga van arra, hogy az *opportunitás* elvének megfelelően a büntetőügy elbírálását lényegesen nem befolyásoló, kisebb jelentőségű cselekmények tekintetében, a *vádemelést mellőzze*. Az eljárási előfeltételek hiánya miatt a további eljárást vádemelés helyett, ebben a szakaszban is meg kell szüntetni. A vádirat jogorvoslattal rendszerint nem támadható. Egyes eljárások — ezekben a vádiratot rendszerint a vádtanács bírálja el — ismerik a vádirat elleni *kifogás* intézményét.

5. A bírósági tárgyalás előkészítése.

A büntetőügy bírósági tárgyalása egyrészt nagy és fontos állami apparátust mozgat, másrészt pedig, a nyilvánosság követelménye folytán, arról nagyszámú állampolgár szerezhet tudomást. E két okból s különösen az utóbbi körülménnyel kapcsolatban, az esetleg nem kellő tényleges alapon vagy jogi akadályok ellenére az eljárásba bevont vádlott személyi jogainak megóvására, az eljárási jogalkotás további intézményeket alakított ki, amelyek célja, hogy újból ellenőrizzék azt, hogy az adott esetben a bírósági tárgyalás megkezdésének és előrelátható lefolytatásának is minden törvényes tényleges és jogi előfeltétele fennforog-e? A különböző megoldásokat alkalmazó és az egyes eljárásokban más-más szervek által lefolytatott eljárási szakaszt összefoglalóan a bírósági tárgyalás előkészítésének, az ún. *(közbenső eljárásnak)* nevezik.

A szocialista eljárásokban a tárgyalás előkészítésére vonatkozó rendelkezések célja az, hogy még a bírósági tárgyalás megkezdése előtt a bíróság felülvizsgálhassa a tárgyalás megkezdésének tényleges és jogi előfeltételeit.

Ezt a feladatot a bírósági tanács elnöke vagy a tanács látja el, szükség esetén a vádnak és a védelemnek a meghallgatásával. Ez utóbbi esetben a bíróság rendszerint *előkészítő ülést* tart. Az előkészítő ülés alapján a bíróság az egyes szocialista eljárások szabályozása szerint különféle határozatokat hozhat (pl. az eljárást megszüntetheti, az ügy áttételét rendelheti el, az iratokat visszaküldheti az ügyésznek az eljárás kiegészítése végett stb.), vagy az ügy bírósági tárgyalását rendelheti el.

A vádiratban foglaltak felülvizsgálatával kapcsolatban sokkal részletesebb megoldások alakultak ki történetileg az angol, illetőleg francia polgári forradalmak időszakában. Az így kialakult intézményeket számos ország tételes jogi szabályai ma is fenntartják. A legjellegzetesebb megoldások az *angolszász* jogrendszerekben vannak. Itt a vádemelés tárgyában a vádlevéltervezet alapján kisebb-nagyobb számú *vádesküdtszék*, az ún. vádzsűri dönt a vád megengedhetőségéről. Ha a vádzsűri elfogadja a tervezetet, az „vádlevél" (indictement) erejére emelkedik s alapja lesz az ítélő esküdtszék előtti eljárásnak. A *francia* és ezt a megoldást követő kontinentális eljárási jogokban a hivatásos bírákból álló *vádtanács* bírálja el, a vád megengedhetősége tekintetében, az ügyész végleges vádiratát s hoz megfelelő esetben vádalá-helyezési határozatot. A hazai történeti anyagban az 1843. és az 1844. évi tervezet az angolszász megoldást (perbefogó szék, illetőleg vádesküdtszék), az 1896. évi eljárási törvény pedig a francia megoldást, a vádtanácsi eljárást választotta mintának. Ez utóbbi szabályozás 1946-ban szűnt meg.

A vádirat elfogadásával, illetőleg a vád alá helyezéssel a bírósági eljárás megkezdésének minden akadálya elhárul, és kezdetét veszi az eljárás következő szakasza: a tulajdonképpeni büntető*per*.

Nagy Lajos

VII. A büntetőper lefolytatása, az első fokú bírósági tárgyalás és a határozathozatal. 1. Az első fokú bírósági tárgyalás lefolytatása. A bíróság. A bizonyítás és a perbeszédek. 2. A határozathozatali eljárás, a tanácskozás és a szavazás. A határozat kihirdetése. 3. A bírósági határozatok fajai: a végzés és az ítélet. 4. A büntetőhatározatok jogereje. A végrehajtás perjogiszabályai.

1. Az első fokú bírósági tárgyalás lefolytatása. A bíróság, a bizonyítás és a perbeszédek.

A bíróság igazságszolgáltatási, ítélkező funkcióját a tárgyalás anyaga alapján, a tárgyaláson teljesíti. Büntetőjogi felelősséget megállapítani és ennek alapján büntetést (intézkedést) kiszabni (az egyes eljárási rendszerekben alkal-

mazott sajátos megoldásoktól, pl. a tárgyalás kitűzése nélkül kiszabott pénzbüntetéstől, az ún. büntetőparancstól és a hasonló megoldásoktól stb. most eltekintve) ugyanis alkotmányjogi rendelkezések, illetőleg az eljárási jog értelmében, csakis a tárgyalás anyaga alapján hozott bírói ítéletben lehet.

A szocialista országok eljárásjogi szabályai szerint a hivatalból való eljárás (officialitás) alapelvének megfelelően a *bíróságnak* (akár tanácsban, akár egyesbíróként jár el) a tárgyalás vezetésében aktív, tevőleges szerepe van. Az igazságszolgáltatási célokat ezek szerint nem csupán a felek által felajánlott és bemutatott bizonyítás keretében, hanem ezen túlmenően, hivatalból is elrendelt és teljesített eljárási cselekmények eredményei alapján kell megvalósítani.

A bíróság ítélkezésével a jogi feladatok teljesítése mellett politikai és társadalmi feladatokat is teljesít, védi a politikai, gazdasági és társadalmi rendet és az általános, valamint a sajátlagos *bűnmegelőzést* szolgáló intézkedéseivel, határozataival nevelő funkciót is ellát. A bírósági tárgyalási szakban a leginkább érvényesülnek a büntető eljárás alapelvei (l. I.), különösen a nyilvánosság, a szóbeliség, a kétoldalú meghallgatás és az ügyfélegyenlőség elve. Az érvényesülésnek csak objektív ok (pl. a közvetlenségnek a tárgyaláson ki nem hallgatható tanú stb.) vagy a perbeli felek sajátos jogállása (az ügyfélegyenlőségnek az ügyész közhatalmi állásából folyó jogosultságai stb.) lehet akadálya.

A tárgyaláson a bíróság tanácsban vagy egyesbíróként jár el. A tanács a szocialista országokban rendszerint egy hivatásos bíróból mint elnökből és két (kivételesen több) népi ülnökből áll. Egyszerűbb ügyekben egyes szocialista eljárások szerint is egyesbíró ítélkezhetik. A polgári jogrendszerekben a bíróságok első fokon rendszerint hivatásos bírákból álló tanácsokban, illetőleg egyesbíróként járnak el. Van olyan szervezeti rendszer is, amelyben az ítélkező laikus ülnök (Schöffen) is részt vesz. Ezekben az országokban a legsúlyosabb ügyekben első fokon esküdtszék jár el, amely rendszerint három tagból álló szakbírói tanácsból és az országok szerint változó létszámú (igen gyakran 12 tagból álló) esküdtből áll. (→ *Bíróságok*)

A bírósági tárgyalást az eljáró tanács elnöke vezeti, akinek feladata a tárgyalás rendjének fenntartása is. A bírósági tárgyalás lefolytatását az eljárási szabályok részletesen rendezik. Az egyes országokban hatályos, idevonatkozó szabályok általában eléggé egységesek. Ennek ellenére sem lehet a tárgyalás lefolytatásának egy, minden országban többé-kevésbé azonos rendjéről beszélni. Az alábbiakban a szocialista országokban általában hatályos szabályokat vizsgáljuk, annak ellenére, hogy a részletkérdésekben itt is lehetnek eltérések.

A bírósági tárgyalást előkészítő eljárási cselekmények: a tárgyalás határnapjának kitűzése és az érdekeltek idézése, illetőleg, a szükség esetén, elővezettetése. Az esküdtszéki eljárásokban az érdemi tárgyalást megelőzően kell a konkrét ügyben eljáró esküdtszéket megalakítani.

A bírósági fontosabb ügyekben a tárgyalás nem tartható meg pl. a vádlott, az ügyész, a védő stb. jelenléte nélkül. A tanács a megjelentekre figyelemmel dönt a tárgyalás megtartása vagy elhalasztása iránt.

A tárgyalás a vádlott személyazonosságának megállapításával kezdődik, majd ismertetik (felolvassák) a vádiratot. Ezután a bíróság meghallgatja a vádlottat, saját védelmére, majd elrendeli a bizonyítási eljárás lefolytatását. A vádelv következtében általános, de nem kivétel nélküli, abszolút érvényű szabály, hogy előbb a vádlottat terhelő bizonyítást kell lefolytatni és ezt követi a védelem érdekében indítványozott bizonyítás.

A bizonyítási eljárás a tárgyaláson az általános szabályok szerint (l. V.) folyik le. A vádlottat, tanúkat stb. rendszerint az elnök hallgatja ki. Az elnöki kihallgatás után a bíróság tagjai és a felek kérdéseket tehetnek fel a kihallgatott személynek. Egyes, főleg angolszász eljárásokban a kihallgatás sajátos módja az ún. *keresztkérdezés*, amikor a kihallgatás úgy folyik le, hogy a felek teszik fel a kihallgatandó személynek a kérdéseket s a vallomás lényegében ezekre, a vád és a védelem által feltett kérdésekre adott feleletekből áll.

A bíróság itt tehát *megismétli* a korábbi eljárás során végzett bizonyítási cselekményeket és a tárgyaláson saját érzékszerveivel is megismeri azok eredményét. Azokat a cselekményeket, amelyeket nem lehet megismételni (mert pl. a tanú meghalt), az eljárás során korábban rögzített adatok ismertetésével (ilyen esetben pl. a vallomás felolvastatása alapján) kell a tárgyalás anyagává tenni. Ismertetni kell továbbá az eljárás korábbi folyamán keletkezett mindazokat az iratokat, amelyeket a bírósági döntés szempontjából figyelembe kell venni. A már felvett bizonyító adatokat a bíróság akár hivatalból, akár a felek indítványára, illetőleg kérelmére hozott határozat alapján, kiegészítheti új, eddig nem vizsgált bizonyítási eszközök segítségével (új, megelőzően ki nem hallgatott tanúk, ellenőrző szakértői vélemény, bírósági szemle, kísérlet stb.). Mindezeknek a szabályoknak a célja, hogy a bizonyítás anyagát teljessé tegyék.

A tárgyaláson a feleket meghatározott (kérdezési, észrevételezési, további bizonyításfelvétel indítványozására vonatkozó stb.) jogok illetik meg, illetőleg kötelezettségek terhelik (pl. a tanú megjelenési és vallomástételi kötelezettsége, szóbeli meghallgatása esetén a szakértő nyilatkozattételi kötelezettsége stb.). Mindez a bizonyítási anyag többoldalú megismerését és ellenőrzését teszi lehetővé.

A közvetlenség elvéből (l. I. 4. h.) vezethető le az a követelmény, hogy a bírósági tárgyalás-

nak megszakítás nélkül kell lefolynia: az ügyet lehetőleg egy — a szükséghez képest folytatólagos — tárgyaláson kell befejezni. A folytonosság megvalósítását az egyes eljárások különféle tételes jogi szabályokkal biztosítják. Ilyen rendelkezés pl., hogy ha a tárgyalást bizonyos törvényi határidőn belül nem lehet folytatni, a már lefolytatott tárgyalást is meg kell ismételni. Ugyancsak általánosnak tekinthető tételes jogi szabály ezzel kapcsolatban az is, hogy a tárgyalást mindenképpen meg kell ismételni, ha a bírói tanács összetételében változás következik be.

A bizonyításra vonatkozó indítványokat, kérelmeket a bíróság pervezetési jogkörében intézi el. Döntései itt magát a bíróságot nem kötelezik és azokat utóbb maga is megváltoztathatja. Amennyiben a bíróság úgy találja, hogy a rendelkezésre álló keretek között a bizonyítás minden eszközét felderítette, illetőleg megvizsgálta, s a felek ez irányú indítványait (kérelmeit) elbírálta, a bizonyítási eljárást lezárja, s a felek *perbeszédeire* (vádbeszéd, védőbeszéd stb.) kerül a sor. A bizonyítási eljárást azonban a büntetőpernek egy későbbi szakaszában (pl. a perbeszédek után, határozathirdetés előtt stb.) újból megnyithatja, hogy az eredetileg elutasított bizonyítási indítványnak helyt adjon, vagy hogy eddig fel nem is ajánlott bizonyítást vegyen fel.

A perbeszédek során az eljárás főszemélyei: (a vádló, a vádlott, védő, magánfél vagy képviselője) a tárgyalás adatai alapján összefoglalják saját ténybeli és jogi álláspontjukat a büntetőperbe vitt kérdésekben.

A perbeszédek címzettje a bíróság. A perbeszédeket sem időben, sem pedig — az ügyretartozás keretein belül — tartalmilag nem lehet korlátozni. Az érzelmi momentumokra való hivatkozás általában nem kizárt, ha az megfelelő tényeken alapszik. A lényeg a büntetőjogi főkérdésekben való állásfoglalás kifejtése.

A *vádbeszédben* az ügyész állást foglal a vádlott büntetőjogi felelőssége, tekintetében, s amennyiben a felelősség véleménye szerint megállapítható, a felelősségi következmények kiszabásával kapcsolatos minden kérdésben. A tárgyalás eredményéhez képest az ügyész jogosult a tárgyalás egész folyamán, végső időpontban pedig vádbeszédében a vádat módosítani, új cselekményekre kiterjeszteni vagy elejteni. Mindezeket rendszerint köteles szóban meg is indokolni. Vádkiterjesztés vagy módosítás esetén rendszerint szükséges új bizonyítás felvétele is.

A vádbeszéd szerkezetét tételesjogi szabályok nem határozzák meg. Tartalmilag azonban általános követelmény, hogy a vádbeszédnek határozottan állást kell foglalnia a vádlott büntetőjogi felelősségének és felelősségre vonásának szükségessége kérdésében, meghatározott bűncselekmény miatt. Így elsősorban a történeti tényállással ,ezt követően a cselekmény minősítésével, az elkövető büntetőjogi felelősségével, végül a vele szemben alkalmazandó büntetőjogi következmények (a büntetés, illetőleg a büntető jelleg nélküli intézkedés) kiszabásával. Ez utóbbi kérdéssel kapcsolatban az ügyésznek foglalkoznia kell nem csupán a büntetést súlyosító, hanem az azt enyhítő körülményekkel is. Az ügyészi álláspontnak a tárgyalás adatai alapján történt összefoglalása a *végindítvány*. A végindítvány — a tárgyalás adatai alapján — felmentésre is irányulhat.

A vádbeszéd tartalmára vonatkozó tételes jogi szabályok országonként sokszor lényeges kérdések tekintetében is változnak (így pl. egyes eljárások szerint az ügyésznek nem szabad, más eljárások szerint viszont kötelező a büntetés mértékének tekintetében nyilatkozni). A magánvádló vádbeszédére általában ugyanezek a szabályok vonatkoznak.

A vádlottal szembeni polgári jogi igényét a büntető eljárás keretében érvényesítő magánfél, illetőleg képviselője rendszerint a vádbeszéd után szólal fel. Felszólalásában csupán a polgári jogi igénnyel kapcsolatos tény-, illetőleg jogkérdésekkel foglalkozhatik. Ezt követőleg szólalhatnak fel a perben részt vevő és a büntetőjogi felelősségre vonással érintett további személyek: a sértett, az egyéb érdekelt stb.

A védőbeszédet a vádlott vagy helyette védője tartja. A beszéd elsődleges célja a felmentő ítélet, vagy amennyiben erre, a védelem belátása szerint sem kerülhet sor, az enyhébb megítélés szükségszerűsége melletti érvelés kifejtése (a vádbeli állítások, illetőleg az ezeket az állításokat alátámasztó bizonyítás cáfolása, az azt alátámasztó bizonyítékok értékének megdöntése, a cselekmény bűncselekmény jellegének megcáfolása, a büntetőjogi felelősség megállapíthatásának kérdése, a vádbelinél enyhébb minősítés szükségszerűsége). Amennyiben a büntetőjogi felelősség megállapítása nem zárható ki, a védőbeszéd az enyhébb felelősségi fokozatot bizonyító érvelést fejt ki. A védő sem terjeszthet elő az ügyben kiszabható konkrét büntetés mértékére vonatkozó kérelmet. Amennyiben a perben a sértett polgári jogi igényét érvényesítette, a védőbeszédnek ezzel is foglalkoznia kell. Egyes eljárásokban szokásos a védelem álláspontját írásban is összefoglaló ún. *védőirat* benyújtása. Azokban az eljárásokban, amelyekben a vádlott mellett, az ő sorsától függő személyek is részt vesznek (pl. a bűncselekmény következményeiért polgári jogilag felelős személy, a bűnjelként őrzött tárgy tulajdonosa), ezek személyesen vagy képviselőjük által rendszerint a védőbeszéd után szólalnak fel. Az ügyész és a magánfél vagy képviselője válaszolhat a védőbeszédben foglaltakra s a védő a válaszokra viszontválaszt adhat.

A védelem elvéből következően a perbeszédek elhangzása után az utolsó szó joga a vádlottat illeti meg, aki ilyen módon újból alkalmat nyer arra, hogy védekezését szóban összefog-

lalhassa. Ezt sem lehet időben vagy — az ügyretartozás körén belül — tartalmilag korlátozni. A vádlott felszólalása után az elnök a tárgyalást berekeszti.

Bár a bírósági tárgyaláson maradék nélkül érvényesül a szóbeliség elve, a tárgyaláson történtek rögzítéséhez fontos érdekek fűződnek. Ezért a legtöbb ország eljárása előírja, hogy a tárgyalás eredményeit írásban *(jegyzőkönyv)*, illetőleg valamilyen más formában (hangfelvevő készülékek, film stb.) rögzíteni kell. A jegyzőkönyv (hangfelvétel stb.) tartalmára, alakiságaira, bizonyító erejére stb. vonatkozó rendelkezések az egyes országok szerint változnak. A jegyzőkönyv a legtöbb eljárásban bizonyítja nem csupán az eljárási cselekmény (pl. a tanúkihallgatás) megtörténtét, hanem annak tartalmát is (pl. a tanúvallomás lényegét), bár a jegyzőkönyv tartalmával ellentétes bizonyítást a tételesjogi szabályok rendszerint megengedik.

2. A határozathozatali eljárás, a tanácskozás és a szavazás. A határozat kihirdetése.

A tárgyalás befejezése után a bíróság tanácsülést tart. A tanácskozás rendszerinti menete az, hogy a tanács elnöke vagy az előadó bíró összefoglalja a tárgyalás anyagát. Ennek alapján a tanács tagjai közlik a ténybeli és a jogi kérdésekben kialakult álláspontjaikat, majd ha közös álláspont alakult ki, az elnök ezt az álláspontot foglalja össze. Amennyiben bonyolultabb ügyről van szó, egyes tételes jogi szabályok meghatározzák a tanácskozási sorrendet (ténykérdés — jogkérdés, vagy: tényállásmegállapítás — minősítés — büntetőjogi felelősség megállapítása — büntetéskiszabás). Gyakorlatilag azonban a tanácskozás kötetlen formában is végbemehet. A szocialista országok eljárási szabályai rendszerint előírják az elnöknek azt kötelességét, hogy a jogi megítélésre vonatkozó törvényi rendelkezésekről stb. a tanács tagjait tájékoztassa. Ugyancsak előírják e szabályok azt is, hogy a tanácskozás során a fiatalabb bírónak kell véleményét először közölni, az elnök pedig utoljára fejti ki véleményét. Erre azért van szükség, hogy az estleges befolyásolást kizárja.

Az esküdtszéki eljárásban az esküdtszék tagjai külön tanácskoznak az ún. *főesküdt* vezetésével arról, hogy a szakbírósági tanács által feltett kérdésekre milyen választ adjanak. Ezekben az eljárásokban ugyanis a döntéseket ezek a válaszok jelentik.

A tanácskozás célja az egységes álláspont kialakítása. Amennyiben ilyen nem jöhet létre, a hozandó döntésről *szavazással* kell határozni. A szavazás előtt az egyes kérdésekben az álláspontokat úgy kell rögzíteni, hogy azokra igennel vagy nemmel lehessen válaszolni. A hozott döntések a többségi álláspontot fejezik ki. Szavazategyenlőség esetén rendszerint az a döntés az érvényes, amelyre az elnök szavazott.

A tanácskozáson és a szavazáson csak a bírósági tanács tagjai és a jegyzőkönyvvezető vehetnek részt. Egyes eljárások szerint a szavazásban való részvétel a tanács tagjai számára kötelező. A tanácskozás és a szavazás a legtöbb eljárásban *titkos*, az itt történtekről a jelenvoltaknak tilos nyilatkozniok.

A bírósági tanácsnak az a tagja, aki véleményével kisebbségben maradt, jogosult álláspontját *különvéleményben* rögzíteni és azt indokolni. A különvéleményt rendszerint csupán esetleg a felettes bíróságok ismerhetik meg.

Egyes országokban a tanácskozásról és a szavazásról külön jegyzőkönyvet is fel kell venni. A tanácskozási jegyzőkönyvet szintén titkosan kell kezelni.

Az esküdtszéki szavazás rendszerint számos formai előírás keretében, az esküdteknek feltett kérdésekre, igennel vagy nemmel történik. Az esküdtszék szavazata *(verdict)* alapján azután a szakbírósági tanács hozza meg az ítéletet. Az egyes országok eljárásai szerint változik az a tételes jogi álláspont, hogy az esküdteknek feltett kérdések megválaszolása milyen tárgyú döntést jelent. Egyes eljárásokban a bűnösség (büntetőjogi felelősség) eldöntése nem az esküdtek, hanem a szakbírósági tanács hatáskörébe tartozik. Rendszerint a szakbírósági tanács szabja ki a büntetést is, bár az újabb szabályozások (pl. francia) szerint az esküdtek küldöttei a büntetéskiszabásban is részt vesznek.

A tanácskozás és a szavazás befejezése után a hozott határozatot közölni kell a perbeli felekkel. A határozatot rendszerint szóban kell, a tárgyaláson részt vevők jelenlétében, kihirdetni. A határozatnak a kihirdetés előtti írásba foglalását az egyes eljárások különféleképpen rendezik. A határozat indokolásának elkészítésére a tételes jogi rendelkezések bizonyos határidőket szabnak meg. A határozat (pl. ítélet) indokolásának írásba foglalása ugyanis, különösen a bonyolultabb, nagyobb terjedelmű ügyekben rendkívül nehéz, sok időt igénylő munka. A határozatokat a jelen nem levőkkel írásban közlik. Az érdekeltek rendszerint jogosultak arra, hogy a határozatot megszövegezés után írásban is közöljék velük.

3. A bírósági határozatok fajai: a végzés és az ítélet.

a) A bíróságnak eljárása során számos felvetődő kérdésben döntenie kell. A bírósági határozatokat a tételes jog és az elmélet többféleképpen csoportosítja. Gyakorlatilag a leginkább használatos az a csoportosítás, amely azon alapul, hogy a határozat eldönti-e vagy sem a vád tárgyává tett cselekmény kérdésében a büntetőügy érdemét. E megkülönböztetés szerint az első esetben *ítélet*, a másodikban *végzés* a bírósági határozat megjelölése.

A bíróság a büntetőper alatt minden intézkedését (pl. tárgyalás kitűzése, bizonyítás elrendelése, bizonyítási indítvány vagy kére-

lem elutasítása, az eljárás felfüggesztése stb.) végzés formájában mondja ki. Ezeknek az ún. pervezető határozatoknak legnagyobb részét nem kell, vagy nem azonnal kell indokolni (pl. a bizonyítási kérelem elutasítását csak az ítélet indokolásában). Ugyancsak rendszerint végzéssel határoz a bíróság a tárgyalás befejezése után is, annak eredményeként (pl. áttételt, megszüntetést, a bizonyítási eljárás kiegészítését, így pl. pótnyomozást elrendelő végzés). A vád tárgyában hozott, ügydöntő végzéseket a bíróságnak meg kell indokolnia. Egyes rendszerekben van olyan tételes jogi rendelkezés is, amelynek értelmében a bíróság a tárgyalás mellőzésével, végzéssel szab ki pénzbüntetést. Ilyenkor a bíróság megállapítja a vádbeli tényt, de nem állapítja meg a terhelt bűnösségét. Ilyen végzés esetében az elítélt kérheti a tárgyalás kitűzését, amikor is az eljárást a rendes szabályok szerint le kell folytatni. A végzés szerkezetére vonatkozóan, a kétféle bírósági határozat eltérő természetéből eredő különbségekkel, általában az ítéletszerkesztésre vonatkozó szabályok alkalmazandók.

b) A bíróság *ítéletet* hoz akkor, amikor a büntetőper lefolytatása után, a vádbeli cselekmény és a vádlott büntetőjogi felelőssége kérdésében és egyes esetekben ennek következményei tárgyában, tehát az ügy érdemében határoz. Az ítélet ehhez képest büntetőjogi felelősséget (bűnösséget) megállapító vagy felmentő ítélet lehet. A bíróságnak a bűnösség vagy az ártatlanság kérdésében határozott álláspontot kell elfoglalnia, a tételes jogi szabályozások csak ezt a két elintézési módot ismerik. Vagylagos, határozatlan álláspontra a bíróság nem helyezkedhetik. Ismerünk azonban olyan eljárási rendszereket is, amelyekben a törvény megengedi, hogy a bíróság a bűnösség kifejezett megállapítása nélkül valamilyen intézkedést (pl. figyelmeztetést) alkalmazzon a vádlottal szemben. Ha az eljárás tárgya több cselekmény is volt, gyakorlatilag előfordulhat, hogy az ítélet részben bűnösséget állapít meg, másik részében viszont felment.

Az ítélet a büntetőperben hozott legfontosabb bírósági határozat, amely emberi sorsok, esetleg emberi élet felett rendelkezik. Jogilag az ítélet a bíróság államhatalmi aktusa: az általános jogi normák alkalmazása az egyedi, konkrét esetre. Az ítélettel szembeni alapvető tartalmi követelmények a megalapozottság, a törvényesség és az igazságosság. Az ítélet állapítja meg, visszamenőleges hatállyal, hogy jött-e létre anyagi büntetőjogi viszony, szünteti meg az elkövetés folytán keletkezett eljárásjogi viszonyt s a marasztaló ítélet jogerőre emelkedése esetén létesíti a büntetés-végrehajtási jogviszonyt. Az ítéletben foglalt rendelkezések biztosítják az igazságszolgáltatás céljainak: az elítélt átnevelésének, illetőleg adott esetben a megtorlásnak, továbbá a az ítélet általános és különös megelőző (preventív), visszatartó hatását. Az ítéletnek mint eljárásjogi cselekménynek közvetlen célja, hogy egyetlen egységbe foglalja az eljárás során kifejtett összes eljárásjogi cselekmények eredményét.

Az ítélet *rendelkező része* általában csupán a bíróságnak azokat a rendelkezéseit tartalmazza, amelyekkel a vádlottnak meghatározott bűncselekményekben való büntetőjogi felelősségét megállapítja és a fő- és a mellék-, valamint esetleg a kiegészítő büntetést (intézkedést) kiszabja. Ismerünk olyan eljárási rendszereket is, amelyekben a törvény lehetővé teszi azt, hogy a bíróság csupán megállapítja a bűnösséget, de valamilyen, különös méltánylást érdemlő okból (pl. a bűncselekmény csekély jelentősége, a vádlott fiatal kora miatt stb.) a büntetés vagy az intézkedés kiszabását mellőzi. Ha a büntetőjogi felelősség nem volt megállapítható, felmentő ítéletet kell hozni. Ugyancsak a rendelkező rész tartalmazza azokat a *vagyonjogi hátrányokat* (pl. vagyonelkobzás, a bűnügyi költségek, a polgári jogi igény alapján támasztott követelések megfizetése stb.), amelyeket a vádlottnak a büntetőjogi felelősség megállapítása következtében tűrnie kell, valamint esetleg néhány további intézkedést (pl. a büntetőítélet végrehajtásának felfüggesztését, a vagyonelkobzást, a határozatot a bűnjelek tárgyában, a pénzfőbüntetés átszámítási kulcsát stb.).

Az ítéletek másik csoportja a bűnösséget megállapító ítélettel szemben a *felmentő* ítélet. Ha nem forognak fenn mindazok a feltételek, amelyek alapján bűnösséget megállapító ítéletet lehet hozni (bebizonyított tényállás-megállapítás, a bűncselekménynek minősülő magatartás, a vádlott büntetőjogi felelősségének megállapítása), a vádlottat fel kell menteni. A védelem elvének alkalmazása következtében általában akkor kell felmentő ítéletet hozni, ha nem nyert bebizonyítást, hogy a vádlott a vád tárgyává tett cselekményt elkövette, (az in dubio pro reo elve), ha a vád tárgyává tett cselekmény nem bűncselekmény, végül, ezeken túlmenően akkor is, ha a büntetőjogi felelősség megállapításának törvényi akadályai vannak. (→ *Bűncselekmény*) A felmentő ítéletben büntetést nem kell kiszabni. A bíróságnak azonban ekkor is döntenie kell minden, a vád tárgyává tett cselekménnyel, illetőleg a lefolytatott eljárással kapcsolatos további kérdések (polgári jogi igény, bűnügyi költségek, tárgyi bizonyítási eszközök stb.) tárgyában.

c) A büntetőítélet *indokolásának*, érvekkel való alátámasztásának követelménye az újabb kori perjogi fejlődés eredménye. Egyes eljárásokban szervezeti és eljárási szabályok képezik (pl. az esküdtszéki ítélkezésnél) az ítélettel szembeni követelmények megtartását. A szocialista büntető eljárásokban azonban a büntetőítélet írásbeli indoklásának követelményét a tételes jog minden esetben előírja.

Az ítéleti indokolás mint logikai művelet lényegében bizonyítás: a következtetés fordított művelete. Az ítéleti döntések kialakításánál a legfontosabb művelet a következtetés volt, amelynek segítségével a bíróság kialakította a maga végleges álláspontját a büntetőperbe vitt egyes kérdések (tényállás-megállapítás, minősítés, büntetőjogi felelősség megállapítása stb.) tekintetében. Az indokolásban a lényegesek ezeknek a következtetéseknek a végeredményei: az egyes ítéleti tény-megállapítások, valamint az ezekhez fűződő jogkövetkezmények megállapítása. Az ítéleti indokolás ennek megfelelően két főrészből áll: az ítéleti döntések ténybeli és jogi indokolása.

ca) A múltbeli történés megállapításával kapcsolatban az ítélet ténybeli indokolásának első részében a bíróság összefoglalja a végleges, bebizonyítottnak tekintett megállapításait az ügyretartozó történeti események gondolati visszaállításával, rekonstruálásával (ítéleti tényállás). Az ítéleti tényállásban tehát már az ezzel kapcsolatos következtetések zárótételei, illetőleg ezek láncolata szerepelnek. A bíróságnak a vádbeli történeti eseményekkel kapcsolatban a bizonyítás eredményei alapján állást kell foglalnia, a tények bebizonyítottsága esetében megállapításuk, ellenkező esetben pedig a megállapításukra vonatkozó állítások, illetőleg bizonyítékok megcáfolásának kérdésében. Az ítéleti tényállás rögzítését követő második részben a bíróság felsorolja mindazokat a bizonyítási eszközöket, és azok alapján kifejti érvelését, amelyek kialakították ésszerű meggyőződését abban a tekintetben, hogy tényállás-megállapítása az objektív valóság adekvát tükrözése s ennek következtében az ítéleti tényállást bebizonyítottnak tekinti. Az egymással ellentétes tényekre utaló bizonyító adatok bizonyító erejét a bíróság először önmagukban vizsgálja meg, majd egybeveti az eljárás során beszerzett további bizonyítékokkal s egy sajátosan bírói művelet: az *értékelés* eredményeképpen fogadja el ésszerű meggyőződését kiváltó bizonyítékul. Ehhez a részhez kapcsolódik tehát azoknak az érveknek a kifejtése is, amelyek alapján a bíróság egyes bizonyító adatokat nem fogadott el meggyőződését kiváltó erejű bizonyítékoknak. Az ilyen adatok bizonyító erejének cáfolása mellett ebbe a részbe kerül annak indokolása is, hogy a bíróság a tárgyalás során egyes bizonyítási indítványokat (kérelmeket) miért utasított el. Néha a törvény különösebben részletes indokolási kötelezettséget is előír ebben a vonatkozásban (pl. a szakértői vélemény el nem fogadásának esetére).

Az ítélet ténybeli indokolását egyes eljárási rendszerekben az ítélettel szemben támasztott megalapozottsági követelmény teljesítése jelenti, ideértve annak a feladatnak a teljesítését is, hogy az ügyretartozó tényeket, valamint a bizonyításukra szolgáló eszközöket a bíróság az eljárás során teljességükben feltárja, összegyűjtse és megvizsgálja.

cb) Az ítéleti indokolás másik jelentős része az ítéleti döntések jogi indokolása. Az ítéleti döntések kialakítása során a bíróság megvizsgálta, hogy a jogszabályi rendelkezéseknek megfelelnek-e az egyedi, konkrét jelenségek s ha a megfelelőséget megállapította, a jogi normát (az anyagi büntetőjogi szabályokat, valamint az azt kiegészítő, egyéb jellegű államjogi, polgári, nemzetközi jogi, munkajogi stb. rendelkezéseket, amikor a büntetőjogi norma csupán keretszabály) alkalmazta. Az ítélet jogi indokolása a jogi normának mint általánosnak a konkrét, egyedi esetre való alkalmazásával kapcsolatos érvelést (a cselekmény bűncselekmény jellege, a cselekmény minősítése, a büntetőjogi felelősség megállapításához szükséges jogi feltételek stb. fennforgása) foglalja össze. A mindezekre vonatkozó jogi normák megtartása biztosítja az ítélettel szembeni másik alapvető követelménynek, a törvényességnek a megtartását.

A ténybeli, illetőleg a jogi indokolással alátámasztott és a büntetőjogi felelősséget meghatározott bűncselekményben megállapító bírósági ítélet sajátos következménye a *büntetés* (intézkedés) *kiszabása*. A büntetéskiszabásra vonatkozó ítéleti rendelkezés lényegében prognosztikus, a jövőbe mutató jellegű. Megalapozásához azonban a konkrét tények (a cselekmény és az elkövető társadalomra veszélyességének, az elkövető személyiségéhez, a cselekmény tárgyi súlyához, az általános és különös megelőzéshez fűződő tényezők, a büntetéskiszabást enyhítő—súlyosító körülmények stb.) megállapítása szükséges. Mindezeket a tényezőket egyenként és összhatásukban is mérlegelni kell. A büntetés (fő- és mellékbüntetések, kiegészítő büntetések, intézkedések) nemét és mértékét az összes körülményeknek a figyelembevételével kell megállapítani. *(→ Büntetés)*

A kiszabott büntetés célját a végrehajtással valósítja meg. Azt azonban, hogy a kiszabott, nevelő célú büntetés valóban megvalósította-e célját: az elítélt átnevelését, reszocializálását, csupán a büntetés végrehajtása után lehet majd megállapítani. Ezért az elmélet, különösen újabban, hangsúlyozza a büntetéskiszabás valószínűségre alapított jellegét. Mindez azonban nem változtatja meg a büntetéskiszabás indokolásával kapcsolatban sem az indokolás lényegét. Azoknak az érveknek és ellenérveknek a kifejtése alapján, amelyeket a bíróság az erre vonatkozó döntésének kialakításakor figyelembe vett, a bíróságnak ki kell tehát mutatnia, hogy a hozott döntés az eset összes körülményeire figyelemmel, szükségszerű volt. Mindez biztosítja az ítélettel szembeni további tartalmi követelménynek: az *igazságosság* követelményének a teljesítését.

Az igazságosság mint a társadalmi-politikai-jogi intézmények által történetileg adott értékítélet az egyik legdöntőbb tényező az ítélet nevelőerejének, az általános és eseti megelőzést biztosító hatékonyságának.

cc) Az ítéleti indokolásnak tartalmaznia kell végül az ítélet további rendelkezéseivel kapcsolatban (pl. döntés az ítélet végrehajtásának feltételes felfüggesztése, a polgári jogi igény, a vagyonelkobzás, a bűnügyi költségek stb., a tárgyi bizonyítékok stb. tárgyában) a bíróság döntéseit alátámasztó érvek kifejtését.

Nem köti a bíróságot az ügyészi álláspont általában a minősítés, de ezen belül a vádban foglalt történeti események (itt egyes eljárásokban vitatott, hogy a történeti esemény azonossága mellett szükséges a törvény által védett jogi érdek azonossága is) elbírálása tekintetében és itt általában, az ún. *tettazonosság* keretében, az ügyet jogilag az ügyészi álláspontól eltérően is minősítheti. Nem köti továbbá a bíróságot az ügyészi álláspont a büntetőjogi felelősségre vonás kérdésében sem. Még kevesebb az ügyészi álláspont kötőereje a büntetéskiszabás kérdésében, ahol is egyes eljárások meg sem engedik az ügyésznek, hogy pl. a kiszabandó büntetés neme vagy mértéke tekintetében indítványt tegyen. A bíróságnak azonban döntéseit mindhárom esetben meg kell indokolnia.

Az ítéleti indokolással kapcsolatos általános követelmény végül a rendelkező rész és az indokolás közötti szigorú logikai kapcsolat, összefüggés. A kettő csupán együtt biztosíthatja az ítélettel szembeni minden tartalmi követelmény teljesítését. A logikai összefüggés követelménye általános érvényű, s a két részt csak kivételesen tekintik egyes eljárások viszonylagosan önállóknak s engednek meg, ebben az esetben pl. a rendelkező rész elleni perorvoslattól független, önálló perorvoslatot az ítéleti indokolás ellen.

Az ítéleti részek most említett sorrendjét a tételes jogi szabályok rendezik. Az említett és a hazai rendszer mellett néhány külföldi rendszerben is követett megoldással szemben ismerünk olyan tételes jogi szabályokat is, amelyek szerint az ítéleti indokolás megelőzi a rendelkező részt.

Az ítéleti indokolás követelménye tulajdonképpen a nyilvánosság követelményével függ össze. Mind az elítélt, mind pedig a társadalom jogosult megismerni azokat az érveket, amelyek alapján a bíróság mint államhatalmi szerv meghozta a büntetőítéletet, amelynek végrehajtását az állami szervek fizikai erővel is kikényszerítik. Az ítéleti indokolás nyilvánosságra hozatalával alakítja ki az ítélet a közvéleményben azt a meggyőző hatást, amely a büntetés kiszabásának és végrehajtásának mint az általános és sajátlagos bűnmegelőzés egyik eszközének eredményességét biztosítja.

4. A büntető határozatok jogereje. A végrehajtás perjogi szabályai.

Az eljárás történeti fejlődése során tapasztalati, gyakorlati szükségszerűségként alakult ki az eljárás szerkezete. A személyi szabadság biztosítása, illetőleg az eljárás esetleg téves súlyos következményeinek megelőzése szempontjából szükséges, hogy az eljárás számos, közvetlen feladataikat tekintve azonos rendeltetésű eljárási cselekmények sorozata legyen. Annak viszont, hogy ilyen módon az eljárási cselekmények sorozata a végtelenségig folytatható legyen, ellene szól a jogbiztonság követelménye. Ennek érdekében bizonyos zárhatárokat kell szabni az eljárási cselekmények folytatásának. E követelmény biztosítása céljából alakult ki az eljárási jogban a *jogerő* intézménye.

A jogerős határozat végleges, kötelező, bizonyító erejű és végrehajtható. A véglegesség azt jelenti, hogy a határozat rendes perorvoslattal nem támadható és nem változtatható meg. A bizonyító erő azt jelenti, hogy a jogerős ítéletben foglalt megállapítások a valóságot tükrözik (res judicata pro veritate habetur). A jogerős határozatnak mindenkivel szemben kötelező ereje van, ami azt jelenti, hogy a határozat jogviszonyokat létesít, vagy szüntet meg (pl. anyagi büntető jogviszony létezését visszamenőlegesen megállapítja, a büntető eljárási jogviszonyokat megszünteti, büntetés-végrehajtási jogviszonyt létesít, vagy megszüntet). A kötelező erőből következik, hogy a határozat, szükség esetén állami kényszer erejével is, végrehajtható. A jogerős határozatnak kötőereje is van: az a bíróság, amely azt hozta, a határozatát maga nem változtathatja meg. A véglegesség alóli kivételes eset az, amikor a határozat rendkívüli perorvoslattal megtámadható. A megtámadás a kötelező erőt és a végrehajthatóságot is esetleg felfüggesztheti.

A szocialista eljárásokban a jogerő fogalma a most vázolt általánosabb vonásokban megközelítően azonos. Abban is azonosság ismerhető fel, hogy nem minden határozatnak, hanem általában csak a bíróság ügydöntő határozatainak (pl. bírósági megszüntető végzésnek, a büntetőítéletnek) van jogereje. Egységes végül a felfogás általában abban is, hogy a nyomozóhatóságok, valamint a bíróságok pervezető határozatai nem emelkedhetnek jogerőre, hanem azokat a határozatot meghozó hatóság vagy a bíróság esetleg maga is megváltoztathatja. A jogerőre emelkedés időpontja a szocialista eljárásokban általában az a nap, amikor a perorvoslatra jogosultak bejelentették, hogy nem kívánnak azzal élni (illetőleg a bejelentett perorvoslatukat visszavonták), amikor a perorvoslatra nyitva álló határidő lejárt, vagy amikor a másodfokú bíróság határozatát meghozta. A polgári államok eljárásában, ahol kétfokú a perorvoslat, a jogerőre emelkedés

időpontját rendszerint a harmadfokú bíróság határozatának meghozatala jelenti.

A büntető határozatok *végrehajtását* az egyes országok tételes jogi szabályai eléggé eltérő módon rendezik. Egyes országokban ezeknek a szabályoknak egy részét a büntető eljárási kódex tartalmazza, más részét pl. alacsonyabb szintű jogszabályok. Nem ritka az az eset sem, amikor bizonyos fajta büntetések végrehajtását szabályozza csupán az eljárási törvénykönyv, míg más büntetési fajták végrehajtására egyéb, külön jogszabályok rendelkeznek. *(→ Büntetés)*

A szocialista fejlődés általában arra mutat, hogy a büntetés-végrehajtást (vagy csupán bizonyos nemű büntetések, illetőleg intézkedések végrehajtását, pl. a javító-nevelő munka, a szabadságvesztő stb. büntetések végrehajtását) összefoglaló jellegű külön jogszabályok rendezik. Ugyanakkor azonban egyes büntetések végrehajtását (pl. hazai eljárásjogunk szerint a halálbüntetés végrehajtását) maga az eljárási törvénykönyv szabályozza.

Nagy Lajos

VIII. Jogorvoslatok a büntető eljárásban. 1. A büntető jogorvoslatok fogalomköre, jogi szabályozása és csoportosítása. 2. Rendes perorvoslati rendszerek. 3. Rendkívüli perorvoslatok.

1. A büntető jogorvoslatok fogalomköre, jogi szabályozása és csoportosítása.

a) A büntetőügyekben eljáró hatóságok és magánszemélyek tevékenysége során számolni kell a tévedés lehetőségével. Különösen a hatóságok téves, megalapozatlan döntései, esetenként különböző mértékben, veszélyeztethetik a büntető eljárás alapvető feladatának teljesítését, az igazság és a törvényesség megvalósítását.

Akár a hatóság, akár az eljárás résztvevői hibás eljárási cselekményeinek kijavítására szolgálnak a *jogorvoslatok* (Rechtsmittel, recours, zsaloba). Már az ókori görög és római tiszta vádelves eljárásban is, amelyben a népgyűlés első és utolsó fokon döntött, kérni lehetett, hogy a népgyűlés újra foglalkozzék az üggyel és újabb döntést hozzon (perújítás). A büntető eljárás inkvizitórius rendszerében, különösen annak modernebb, újkori formájában a külön szervezett bíróságok határozatai ellen már többféle jogorvoslati lehetőség volt. A napóleoni büntető eljárási kódex (1808) hatása alatt kialakult kontinentális jogokban a büntető perorvoslatoknak szerteágazó rendszerei voltak ismeretesek. Az angol vádelves eljárás hosszú ideig idegenkedett a jogorvoslatoktól, mert a fellebbviteli bíróságok szervezetét és eljárását megoldhatatlannak tartotta. De az 1907. évi Criminal Appeal Act óta már az angol jog is ismeri az egyfokú perorvoslatot az esküdtbírósági ügyekben. A szocialista eljárási jogokban kialakulásuktól kezdve (így már az 1923. évi szovjet-orosz büntető eljárási törvényben is) általánosan elfogadott a hibás (törvénysértő, megalapozatlan) hatósági határozatok, intézkedések ellen igénybe vehető jogorvoslati jog. Egyes szocialista kódexek (pl. magyar, szovjet-orosz) a jogorvoslati jogosultság elvét az eljárási alapelvek közé sorolják.

A jogorvoslat egyrészt *indítvány* (kérelem), amelyben az arra jogosított a hatóság vagy a saját hibás eljárási cselekménye által előidézett joghátrány megszüntetését és újabb, a törvénynek megfelelő határozat, intézkedés hozatalát kéri, rendszerint egy magasabb fokú hatóságtól. Másrészt a jogorvoslat egyenlő magával az újabb, törvényes *határozattal*, intézkedéssel, amelyet a jogorvoslati eljárás eredményeként a hatóság hoz (a jogsérelmek tényleges orvoslása, a jogok, érdekek veszélyeztetésének elhárítása).

A jogorvoslat gyűjtőfogalmába tartozik: a panasz, kijavítás, kimentés, igazolás, fellebbezés, perújítás törvényességi óvás; a magyar jogban ismert ún. tárgyalás tartása iránti kérelem stb. Viszont még tág értelemben sem tekinthetők jogorvoslatoknak az olyan eljárási cselekmények, mint a büntető eljárásban előforduló előterjesztések, indítványok, kérelmek, azután a bejelentés, visszavonás, pótlás, a büntetés végrehajtásának elhalasztása, félbeszakítása vagy a kegyelem iránti kérelem és más hasonlók. Különféle szempontokból ezek az eljárási cselekmények is összefüghetnek ugyan joghátrányok elkerülésének szándékával, de valójában nélkülözik a jogorvoslat sajátlagos fogalmi elemeit.

b) A jogorvoslati jogosultságot kifejező eljárási szabályok meghatározzák, hogy kik, milyen határozat (intézkedés, más eljárási cselekmény vagy annak elmulasztása) miatt, milyen feltételek mellett, milyen jogorvoslati eszközt vehetnek igénybe. Az arra jogosítottak kezdeményezhetik a jogorvoslati eljárást, amely az egyéb eljárási szakaszoktól rendszerint elkülönül. A jogorvoslati eljárás szabályai kiterjednek a jogorvoslatok használatára, elintézésére, a hatóságok döntési jogkörére. Ezeknek elvi jelentőségű része adja a jogorvoslati rendszert.

A *jogorvoslatok jogi szabályozása* körében felmerülő problémák: a jogorvoslat megengedése a büntető eljárás nyomozási szakában; az eljárás bírósági szakában (a perben) használható jogorvoslatok fajtái; a rendkívüli jogorvoslatok; a jogorvoslatok felől döntő hatóságok szervezete, jogköre.

A 19. század második felére és a 20. század első évtizedeire kifejlődött kontinentális eljárási jogokban a büntető jogorvoslatok bonyolult, minden részletre kiterjedő jogi sza-

bályozásával találkozunk. Az újabb reformtörekvések erőteljesen sürgetik a jogorvoslati eljárás egyszerűsítését, gyorsítását.

A szocialista büntető eljárásjogok a jogorvoslatokat olyan elvi alapokon szabályozzák, amelyek összhangban vannak a büntető eljárás feladatairól kialakított társadalmi és jogpolitikai felfogással. A jogorvoslatok szerves részét alkotják az egész büntető eljárásnak. Az eljárási alapelvek érvényesülnek a jogorvoslatokra vonatkozó szabályokban is.

Az egyes jogrendszerek általában az eljárás résztvevőinek széles körét ruházzák fel a határozatok (intézkedések stb.) megtámadási jogával. Így jogorvoslattal élhet a terhelt, a védő, az ügyész; továbbá, bizonyos körben, a terhelt örököse, nagykorú hozzátartozója, törvényes képviselője, azután a magánfél stb. Jogorvoslattal támadható a bűnügy eldöntését befolyásoló minden kérdés, a tényállás, a büntető anyagi és eljárási jogszabályok alkalmazása. Az eljárás egyszerűsítését és gyorsítását szolgálja, ha a jogorvoslat csupán egyfokú (ez a szocialista jogban általános). Szűkebb körben a jogerős bírói határozatok ellen is lehet jogorvoslattal élni.

c) A büntető jogorvoslatok többféleképpen *csoportosíthatók*. Egyes jogorvoslatokat a büntető eljárás valamennyi szakaszában igénybe lehet venni (pl. kijavítás, igazolás), másokat csak a nyomozási (panasz) vagy csak a bírósági szakaszban (pl. fellebbezés). A bírósági határozatok ellen használható jogorvoslatokat *perorvoslatok*nak hívják.

Az eljárás bírósági szakaszában ismert perorvoslatok rendesek vagy rendkívüliek aszerint, hogy nem jogerős, avagy jogerős bírósági határozatok ellen irányulnak. Rendes perorvoslat pl. a fellebbezés, rendkívüli perorvoslat a perújítás, törvényességi óvás stb.

Devolutív (átszármaztató) hatályú a jogorvoslat, ha elbírálásának joga az első fokon eljárt hatóságról a magasabb fokú hatóságra hárul át. Általában ilyenek a nyomozásban a panasz és a bírósági eljárásban ismert rendes perorvoslatok (fellebbezés stb.), valamint, az eljárás egyes szakaszait illetően a rendkívüli perorvoslatok is. A nem devolutív hatályú jogorvoslat elbírálásának joga megmarad a megtámadott határozatot hozó hatóságnál. Ilyen az igazolás (eljárási határidő, határnap elmulasztása miatt), a kimentés (idézésre való meg nem jelenés esetén, a magyar jogban csakis előzetesen), a kijavítás (szám- vagy elírási hibák esetén), továbbá az új tárgyalást illetően a perújítás és a törvényességi óvás.

Bizonyos jogorvoslatok a megtámadott határozat (intézkedés) végrehajtását megakadályozzák; ezek a halasztó vagy felfüggesztő (szuszpenzív) hatályú jogorvoslatok. Ilyen pl. az ítélet elleni fellebbezés. Viszont a végzés elleni fellebbezéshez felfüggesztő hatály csak kivételesen fűződik.

Egyes jogorvoslatok (pl. kijavítás, fellebbezés, törvényességi óvás) a hatóságok téves (törvénysértő, megalapozatlan vagy egyébként fogyatékos) határozatai, intézkedései ellen, mások (pl. igazolás, kimentés) az eljárás résztvevőinek hibás eljárási cselekményei, mulasztása esetén vehetők igénybe. A jogorvoslat fogalma és rendeltetése szempontjából közömbös, hogy a jogsérelmet a hatóságnak, avagy az eljárás résztvevőinek a hibája, mulasztása vagy akár objektív körülmény (pl. perújításnál az új bizonyíték addig ismeretlen volta) okozta-e.

2. Rendes perorvoslati rendszerek.

a) A rendes perorvoslatok teszik leginkább lehetővé a korábbi jogsértések következményeinek elhárítását, illetőleg esetleges későbbiek megelőzését. A rendes perorvoslatokra vonatkozó, elvi jelentőségű szabályokban az egész jogorvoslati rendszer tükröződik. Ezeknek alapgondolata az, hogy a téves, törvénysértő bírósági határozatok jogerőre emelkedésének megakadályozására a leghatékonyabb eljárásjogi eszközöket kell biztosítani. A rendes perorvoslatokat elbíráló (fellebbviteli) bíróságok között különösen jelentős a legfelsőbb bíróságok tevékenysége, amelyek a szocialista alkotmányok értelmében elvi irányítást gyakorolnak minden bíróság, így a fellebbviteli bíróságok ítélkező munkája felett is.

A rendes perorvoslatok rendszerét néhány alapvető kérdés jogi szabályozásának a módja határozza meg. Ezek: a fellebbviteli lehetőség fokozatai (egy vagy több fokú fellebbvitel); a fellebbviteli felülbírálat terjedelme; a fellebbviteli bíróság döntési jogkörének jellege; a fellebbviteli bíróság érdemi határozatának korlátai (a tényálláshoz kötöttség és a súlyosítási tilalom).

A tételes jogszabályokban kifejeződnek a rendes perorvoslatok rendszerét meghatározó elvek. E perorvoslati elvek alapjául szolgálnak a perorvoslatok részletszabályozásának (ún. dinamikus szabályok). Ezek a részletes rendelkezések kiterjednek a perorvoslati jogosultság tartalmára, a perorvoslatra jogosultak körére, a perorvoslat bejelentésére, a perorvoslati eljárásban résztvevők eljárási jogosítványaira és kötelezettségeire, a fellebbviteli bíróságok eljárására, határozatainak tartalmi és formai kellékeire stb.

b) Alapvető kérdés, hogy hány fokú legyen a fellebbvitel? Büntetőügyekben régtől fogva igen elterjedt a *több fokú fellebbvitel rendszere*, kivéve az ún. főbenjáró bűnügyeket, amelyekben az egyfokú fellebbvitel volt az általános. A több fokú fellebbvitel módot ad a másodfokú bíróság tévedéseinek orvoslására is. Az újkori nyomozó rendszer nevezetes jogalkotása, a Constitutio Criminalis Carolina (1532) még a harmadik bírói fórum határozata ellen is engedett jogorvoslatot (az egyetem tanári karához). De később az 1808. évi francia Code

alapján álló jogterületeken (olasz, belga, holland jog) és bizonyos változatokban, az osztrák—német jogban is, illetőleg az ezek továbbfejlesztéseként kialakult modern (kontinentális) burzsoá jogrendszerekben mind a mai napig viszonylag széles körben a kétfokú fellebbvitel és így három bírói fórum eljárása az elfogadott. Az első fokú perorvoslatot rendszerint fellebbezésnek (Appel, Berufung); a másodfokú perorvoslatot semmisségi panasznak (pourvoi en cassation, Nichtigkeitsbeschwerde) nevezik, bár a terminológia változó. Ugyanakkor a nagyobb jelentőségű bűnügyekben, amelyekben általában az esküdtbíróság jár el, az egyfokú fellebbvitel maradt az uralkodó.

A szocialista büntető eljárási kódexek kezdettől fogva az *egyfokú fellebbvitelt* honosították meg, vagyis ugyanabban az ügyben legfeljebb két bíróság eljárását. Az egyfokú fellebbviteli rendszer megfelelően szervezett és jól működő elsőfokú bíróságok létezését feltételezi. Az egyfokú fellebbviteli rendszerben elkerülhető a bűnügyek intézésének túlzott elhúzódása, s ezáltal biztosítani lehet a büntető igazságszolgáltatás időszerűségét.

A kétfokú fellebbviteli rendszerben az első rendes perorvoslattal általában a tény- és jogkérdés egyaránt támadható; a második rendes perorvoslattal, különböző változatokban, már csak a jogkérdések. Vagyis a kétfokú fellebbviteli rendszerben is csak egy ízben lehet igénybe venni ugyanazt a fajta rendes perorvoslatot. Tehát pl. a teljes ténybeli és jogi orvoslást biztosító fellebbezést egyszer (az első fokú bíróság határozata ellen); a kizárólag jogorvoslást adó semmisségi panaszt is csak egyszer (a másodfokú bíróság határozata ellen).

A szocialista eljárási jogokban kialakult egyfokú fellebbviteli rendszer módot ad az első fokon elbírált tény- és jogkérdések összességének felülbírálatára. (Mindamellett a felülbírálat eredményeként a tényállás érdemi megváltoztatásának a lehetősége korlátozott.) De az egyfokú fellebbviteli rendszerben ismert első, illetőleg másodfokú bíróságok lehetnek szakmailag különbözően szervezettek, eljárási garanciákkal eltérően körülbástyázottak. Pl. az 1973. évi magyar büntető eljárási törvénykönyv szerint a járásbíróság kizárólag első fokon hozható határozatát a megyei bírósághoz mint másodfokú bírósághoz, a megyei bíróság első fokon hozott határozatát pedig a Legfelsőbb Bírósághoz lehet egyfokú rendes perorvoslattal (elnevezése szerint fellebbezéssel), némely tételes jogban a végzéseket felfolyamodással, panasszal megtámadni. A jogorvoslati jogosultság elvének következetes érvényesülése érdekében egyes szocialista kódexek (pl. a magyar, román) a legfelső bíróságoknak első fokú, kivételes hatáskörben hozott határozatai ellen is engednek rendes perorvoslatot, amelyet a legfelsőbb bíróságoknak az első fokú tanácstól eltérő szervezetű tanácsa bírál el.

c) *A felülbírálati jogkör (revízió)* értelemszerűen hozzátartozik a perorvoslat fogalmához, a felülbírálat tartalmát illetően azonban eltérő tételes jogi megoldások lehetségesek. Látszólag a fellebbviteli bíróságnak, amely magasabb fokú bíróság, legalább olyan, sőt elvileg nagyobb felülbírálati (és döntési) jogkörrel kell rendelkeznie a bűnügy érdemi megítéléséhez tartozó minden kérdésben, mint az első fokú bíróságnak. Gyakorlati okokból azonban a másodfokú bírósági jogkör szabályozásánál más megfontolások is érvényesülnek. Az első, illetőleg a másodfokú bíróság jogkörének azonossága ugyanis mindenekelőtt feltételezné az első fokon lefolytatott bizonyítás másodfokon való teljes megismétlésének a lehetőségét. Ez azonban ténylegesen alig valósítható meg, mivel az időmúlás folytán a bizonyítékok szükségképpen erőtlenednek stb. Ehhez képest a másodfokú bírósági jogkör az első fokú bíróságétól eltérő vonásokat mutat, s így maga a fellebbviteli eljárás nem új első fokú eljárás, hanem sajátos ellenőrzési, felülbírálati teendők sorozata.

A fellebbviteli felülbírálat fogalomkörén belül egyrészt a felülbírálat terjedelmére, másrészt annak jellegére vonatkozóan a tételes jogok többek között attól függően adnak választ, hogy egy- vagy kétfokú fellebbviteli rendszerről van-e szó. Kétfokú fellebbvitel esetén ugyanis meg kell oldani nemcsak az első fokú, hanem a másodfokú döntés felülbírálatának a problémáit is.

A *felülbírálat (revízió) terjedelmét* érintő eljárási szabályok meghatározzák, hogy a fellebbviteli bíróság az első fokú határozat mely rendelkezéseit bírálhatja felül: a tény- és jogkérdések összességét, avagy azoknak csak bizonyos részét. A kétfokú fellebbviteli rendszerben mód van a felülbírálati feladatok megosztására a fellebbviteli bíróságok között. A második bírói fórum rendszerint mind a tény-, mind a jogkérdések felülbírálására jogosult, a harmadik fórum azonban már általában csak jogkérdésekkel (s csak kivételesen ténykérdésekkel) foglalkozik. Így a fellebbezést elbíráló második fórum teljes, a semmisségi panasz felől döntő harmadik fórum nem teljes felülbírálati jogkört gyakorol. Nem teljes felülbírálati jogkör érvényesül az egyfokú fellebbvitelt megvalósító esküdtbírósági eljárásban is, ahol általában csak jogkérdésekben van perorvoslatnak helye (semmisségi panasz).

A szocialista eljárási jogokban általános szabály, hogy a másodfokú, s egyben utolsó bírósági fórumnak teljes, a tény- és jogkérdésekre egyaránt kiterjedő felülbírálati joga van. A másodfokú bíróság jogköre azonban teljesen új tényállás megállapítására általában nem terjed ki, hanem csak arra, hogy az első fokú ténymegállapításokat szükség esetén helyes-

bítse, kiegészítse (reformáció). Ha az első fokú ítéleti tényállás súlyos megalapozottsági hibákban szenved, az ítéletet hatályon kívül kell helyezni (kasszáció). Egészen eltérő tényállás megállapítása ugyanis, a közvetlenség, szóbeliség és a kontradiktórius eljárás alapelvének érvényesítése mellett, az első fokú bíróságra tartozik, amely, az egyesbíráskodás viszonylag szűk körének kivételével, népi ülnökök közreműködésével ítélkezik. Ugyancsak hatálytalanítani kell az első fokú ítéletet, ha az eljárás során az eljáró bíróság az eljárási szabályok lényeges rendelkezését megsértette.

A *felülbírálat jellege* azt fejezi ki, hogy a revíziót hogyan, milyen közelebbi módozatok és feltételek mellett gyakorolják. A különféle perorvoslati rendszereknek közös jellemzője, hogy a fellebbviteli bíróságok a felülbírálati teendőket jelentős részben nem a jogorvoslat szabta keretekben, hanem hivatalból végzik.

A hivatalból történő felülbírálatnak a következménye a fellebbviteli bíróságok aktivitása az igazság megállapításában és a törvényesség megvalósításában. Ez pedig feltételezi, hogy a fellebbviteli bíróságot a büntetőjogi fő kérdések (tényállás megállapítása, alapvető eljárási szabályok, bűnösség, minősítés, büntetés) megítélésénél a felülbírálat során ne korlátozza a perorvoslat tartalma. A fellebbviteli bíróság tehát a perorvoslat folytán ugyan, de általában nem a perorvoslat keretei között bírálja felül az ügyet. A fellebbviteli bíróság a perorvoslatban kifejtett ténybeli és jogi állásponthoz kötve nincs. Így pl. akkor, ha a vádlott vagy a védő csak a büntetés enyhítéséért él perorvoslattal, a fellebbviteli bíróság nem csupán a büntetésre vonatkozó első fokú ítéleti rendelkezéseket bírálja felül, hanem a tényállás, a bűnösség és a minősítés kérdésében hozott döntést, valamint az eljárási szabályok alkalmazását is.

A széles körű és lényegében hivatalból történő fellebbviteli felülbírálat elvét a szocialista büntető eljárási kódexek rendelkezései kifejezésre juttatják. Így pl. az 1973. évi magyar törvény szerint a másodfokú bíróság, ha a törvény kivételt nem tesz, a fellebbezéssel megtámadott ítéletet az azt megelőző bírósági eljárással együtt arra tekintet nélkül bírálja felül, hogy ki, milyen okból fellebbezett. A legtöbb burzsoá kódex szerint a fellebbviteli bíróságnak a felülbírálat során általában igazodnia kell a perorvoslat kereteihez, de bizonyos kérdésekben a felülbírálatot hivatalból teljesíti (az ún. hivatalból figyelembe veendő semmisségi okok rendszere; formai szempontból ehhez hasonló a szocialista kódexek közül a lengyel). A szabályozás tényleges tartalma mind a két megoldásnál közel van egymáshoz: a bűnügy érdemi eldöntését érintő kérdésekben a felülbírálat független a perorvoslat tartalmától, azaz hivatalból történik. Pl., ha csupán az ügyész élt perorvoslattal a vádlott terhére, nincs akadálya az enyhítésnek; avagy egyes súlyos eljárási szabálysértéseket figyelembe vesznek akkor is, ha azok miatt senki nem élt perorvoslattal.

Mindamellett minden perorvoslati rendszerben vannak az első fokú bíróság határozatának olyan részei, amelyeket a fellebbviteli bíróság hivatalból nem, hanem csak akkor bírálhat felül, ha azokat a perorvoslat kifejezetten támadta. Ilyen perorvoslati támadás hiányában a határozat ezekben a részeiben első fokon jogerőre emelkedik *(részjogerő)*. Így általában hivatalból nem lehet felülbírálni a felmentő vagy az eljárást megszüntető rendelkezést, továbbá a határozat egyéb részeit akkor, ha perorvoslatot csak egyes járulékos kérdésekben (bűnügyi költség, polgári jogi igény) jelentettek be (a részjogerő tárgyi vonatkozásai). Ugyancsak nem bírálhatók felül az első fokú határozatnak azokra a vádlottakra vonatkozó részei, akiket a perorvoslat nem érintett (a részjogerő alanyi terjedelme). De a tételes jogok egyes esetekben a perorvoslattal nem érintett vádlottakkal kapcsolatos részjogerőt feloldják. Így elsősorban akkor, ha a perorvoslattal érintett vádlott felmentésének vagy vele szemben az eljárás megszüntetésének van helye és ugyanezek az okok a perorvoslattal nem érintett vádlott tekintetében is fennállanak (favor defensionis).

d) A fellebbviteli bíróság döntésének jellegét illetően az egyes perorvoslati rendszerekben alapvetően két megoldási mód ismeretes. Az egyik szerint a fellebbviteli bíróság a jogorvoslást jelentő, új érdemi döntését maga hozza meg; a másik megoldás szerint a fellebbviteli bíróság, a hiányosságok megállapítása és megfelelő iránymutatás mellett, csupán hatálytalanítja a törvénysértő vagy megalapozatlan első fokú határozatot és új első fokú eljárást rendel el. A fellebbviteli bíróság új érdemi döntése ennek a bíróságnak, míg a megsemmisítő határozatot követő új első fokú eljárás az első fokú bíróságnak a nagyobb jelentőségét jelzi.

Amikor a fellebbviteli bíróság a felülbírálat eredményeként az első fokú bíróság határozatának helyébe a saját érdemi határozatát helyezi, megváltoztató döntést hoz és az ilyen perorvoslati rendszer *reformatórius* (reformációs) jellegű. Ha viszont a határozatot megsemmisíti és új eljárást rendel el, ún. *kasszatórius* (kasszációs) perorvoslati rendszerről beszélünk. Történeti kialakulását tekintve az utóbbi a francia, az előbbi jórészt a német—osztrák jogterületen és annak hatása alatt a régi magyar jogban honosodott meg. Mind a reformációs, mind a kasszációs rendszer a maga tisztaságában ma már csak fejlődéstörténeti múlt. A modern eljárásjogok különböző arányban keveredve alkalmaznak perorvoslati rendszerükben reformációs, illetőleg kasszációs elemeket. A burzsoá jogrendszerek túlnyomó részükben, a szocialista eljá-

rási jogok pedig szinte teljesen *vegyes* jellegűeknek tekinthetők a fellebbviteli bíróság döntési jogköre szempontjából.

Miként a felülbírálati, akként a döntési jogkör is megosztható a különböző fellebbviteli bíróságok között, illetőleg ugyanannak a fellebbviteli bíróságnak különféle döntései tekintetében. Ha a fellebbvitel több fokú, az első fokú perorvoslatot (fellebbezést stb.) elbíráló fellebbviteli bíróság döntési jogköre rendszerint vegyes jellegű; a tényállás megállapítása és az anyagi jogszabályok alkalmazása során reformatórius, az eljárási szabálysértések orvoslásánál pedig kasszatórius (mindkét esetben korrektívumokkal). Minthogy e rendszerekben a másodfokú döntés ellen még egy perorvoslat (semmisségi panasz stb.) használható, mód van másodfokon a tényállás egészének reformációjára (az első fokon felvett bizonyítás teljes megismétlésére, az összes bizonyítékok újraértékelésére). E teljes tényállási reformációnál érvényesülhetnek a legfontosabb eljárási alapelvek (közvetlenség, szóbeliség, kontradiktórius elv stb.). Ugyanakkor a harmadik bírósági fórum döntése általában megsemmisítő (kasszációs), amit a francia jog hatása alatt álló tételes jogok többsége tisztán, vagyis az anyagi és eljárási jogkérdéseket illetően egyaránt, más kódexek csak az eljárási szabálysértések orvoslása körében valósítanak meg. Egészen kivételesen a harmadik bírósági fórum maga is kiküszöbölheti a tényállás bizonyos nyilvánvaló (logikai okszerűtlenségben, iratellenességben megmutatkozó stb.) hibáit. A burzsoá jogrendszerekben azokban az ügyekben, amelyekben a fellebbvitel egyfokú (esküdtbírósági ügyek), a második fórum általában csak kasszatórius döntési jogkörrel rendelkezik. Az egyéb ügyekben érvényesülő több fokú fellebbvitel során pedig a másodfoknak vegyes, a harmadfoknak kasszatórius a döntési jogköre.

A szocialista eljárási jogok egyfokú fellebbviteli rendszerében sem a reformáció, sem a kasszáció nem határozza meg kizárólagosan a fellebbviteli bíróság döntési jogkörét. Többékevésbé vegyes rendszerek alakulnak ki, amelyek között azonban túlsúlyra juthat a megváltoztató, illetőleg a hatályon kívül helyező jogkör. Így a szovjet és a bolgár megoldás jelentősen a kasszációs, a többi szocialista, így a magyar szabályozás is a reformációs jellegű döntési jogkör irányában tolódik el. A ténykérdés nem vagy csak kisegítőleg tűri meg az új érdemi, megváltoztató határozatot; a lényeges eljárási szabálysértések orvoslásának módja a kasszáció; míg az anyagi jogszabályok helytelen alkalmazásának kijavítása általában a reformációs, megváltoztató döntéssel történik.

A *tényállás* megállapítása tekintetében megváltoztató, új érdemi döntés megengedése csak akkor indokolt, ha ehhez a másodfokú bíróság rendelkezik mindazokkal az eljárásjogi eszközökkel, amelyeknek a bizonyítás lefolytatását illetően az első fokú bíróság birtokában van. Ellenkező esetben a másodfokú bíróság az iratok alapján, tehát a közvetlen, szóbeli és kontradiktórius eljárás mellőzésével foglalna állást a bizonyítékok hiteltérdemlőségének kérdésében, amellyel kapcsolatos meggyőződését az első fokú bíróság a bizonyítási anyag közvetlen észleléséből merítette.

Ugyanakkor mind az egy-, mind a több fokú fellebbviteli rendszerekben általánosan elfogadott, hogy a *súlyos eljárási szabálysértések* az első fokú eljárás megismételtetésével járnak, vagyis ilyenkor a fellebbviteli döntés kasszációs (abszolút hatályon kívül helyezési okok). Kisebb jelentőségű eljárási szabálysértések esetén a hatályon kívül helyezés a fellebbviteli bíróság mérlegelésétől függ (relatív hatályon kívül helyezési okok). Az *anyagi jogszabálysértések* orvoslásának módja viszont rendszerint a reformáció, minthogy itt nem merülnek fel a hibás ténymegállapítások, illetőleg az eljárási szabálysértések korrekciójával együttjáró sajátosságok (a bizonyítékok közvetlen észlelése, illetőleg az új, törvényes első fokú eljárás alapján való döntés szükségessége).

e) Az eljárási szabálysértések orvoslásánál kevésbé, de a tényállás megállapításának kérdésében és az anyagi jogszabályok alkalmazása körében még a túlnyomóan reformációs perorvoslati rendszerekben is érvényesülnek bizonyos *kötöttségek a fellebbviteli döntésnél.* A kétfokú fellebbviteli rendszerekben a második bírósági fórum általában fel van jogosítva a tényállás teljes reformációjára, de a hamadik bírói fórum már csak a jogkérdésekben határoz, tényállás-változtatási joga nincs, s érdemi határozatát az alsó bíróságok által megállapított tényállásra köteles alapítani. Az esküdtbírósági ügyekben, amelyekben a fellebbvitel egyfokú, a másodfokú bíróság a tényálláshoz kötve van, érdemben csak jogkérdésekben dönt, alapvető tényállási hiányosság esetén hatályon kívül helyezésre és új alsó fokú eljárás elrendelésére kerül sor (kasszáció).

Az egyfokú perorvoslati rendszert megvalósító szocialista jogokban a másodfokú bíróságnak a tényállás tekintetében általában vegyes döntési jogköre van; kisebb tényállás-megállapítási hiba esetén reformációs, súlyos fokú megalapozatlanság orvoslására pedig kasszációs lehetőséggel. Túlnyomórészt elfogadott a *tényálláshoz kötöttség* valamilyen formája. Korlátlan tényállás-változtatási és bizonyítási lehetőség esetén ugyanis fontos eljárási alapelvek érvényesülése és a népi ülnökök működésén alapuló büntető igazságszolgáltatás e jellege problematikussá válnék. Ezért általában a szabályozás az, hogy a másodfokú bíróság az érdemi határozatát az első fokú bíróság által megállapított tényekre köteles alapítani, és saját maga csak kisebb megalapozottsági hi-

bákat orvosolhat. Súlyos tényállás-megállapítási fogyatékosság (megalapozatlanság) esetén a másodfokú bíróság hatályon kívül helyezi az első fokú határozatot és új első fokú eljárást rendel el.

A teteles jogok a fellebbviteli bíróság érdemi döntését a *büntető anyagi jogszabályok* alkalmazása körében is korlátozzák. Csaknem valamennyi perorvoslati rendszer ismeri a súlyosítási tilalom *(reformatio in peius tilalma)* valamilyen változatát. Ez az intézmény a 19. század elején alakult ki a francia, majd a német törvényhozás alapján, s elterjedt a modern jogrendszerekben is. Lényege szerint egyrészt a részleges jogerő, másrészt a vádelv egyfajta megnyilvánulási formája: ha a vádlott terhére perorvoslattal nem éltek, az alsó bíróság ítéletének büntetésre vonatkozó rendelkezése jogerőssé válik abban az értelemben, hogy a fellebbviteli bíróság annál súlyosabbat nem, hanem csak enyhébbet szabhat ki.

A súlyosítási tilalom elvének egyik változata szerint a fellebbviteli bíróság az első fokon felmentett személy elítélésére, illetőleg az elítélt büntetésének súlyosítására egyáltalán nem, hanem csak arra jogosult, hogy erre irányuló perorvoslat esetén e célból az alsó bíróság határozatát hatályon kívül helyezze és új első fokú eljárást (határozathozatalt) rendeljen el (*teljes, abszolút* súlyosítási tilalom). A másik megoldás mellett a fellebbviteli bíróság súlyosíthat ugyan, de csak az esetben, ha a vádlott terhére perorvoslattal éltek (*viszonylagos—relatív* súlyosítási tilalom). A tiszta kaszszációs perorvoslati rendszernek az abszolút súlyosítási tilalom felel meg, mivel maga a fellebbviteli bíróság anyagi jogkérdésekben sem hozhat megváltoztató döntést, sem a vádlott javára, sem terhére, hanem ennek szüksége esetén a határozat megsemmisítésével új eljárást rendel el. Viszont a reformációs (és a vegyes) perorvoslati rendszerek általában a relatív súlyosítási tilalmat fogadják el. Ezekben általános jelleggel fel van jogosítva a fellebbviteli bíróság az anyagi jogkérdésben a megváltoztató döntésre és így, bizonyos feltételek esetén, a büntetés súlyosítására is.

Az a gondolat, hogy a fellebbviteli bíróságoknak a vádlott hátrányára szóló érdemi döntéseit korlátozni kell, egyrészt a *jogorvoslati jogosultság*, másrészt a *favor defensionis* elvének a következménye. Ha a büntetést a fellebbviteli bíróság akkor is súlyosíthatná, ha csak a vádlott javára éltek perorvoslattal, e perorvoslati jogot nem lehetne kockázatmentesen gyakorolni. Ebben az esetben ugyanis a védelmi perorvoslat használata azzal a veszélylyel járna, hogy a vádlott helyzetén a fellebbviteli bíróság esetleg nem enyhíteni, hanem súlyosítani fog. Ez pedig sértené a védelem eljárási alapelvét.

A reformatio in peius tilalmának törvényi szabályozása mind a burzsoá, mind a szocialista jogokban a részletekben eltérő. Elsősorban abban, hogy a tilalom csak az első fokon felmentett vádlott elítélésére, illetőleg az elítélt büntetésének súlyosítására vonatkozik-e, avagy a súlyosabb minősítésre, illetőleg az egyes hátrányos rendelkezésekre is. Pl. a csehszlovák jog a szigorúbb büntetés, az NDK-kódex a súlyosabb intézkedés alkalmazását, a lengyel jog általában a vádlott hátrányára való döntést nem engedi meg a vádlott terhére szóló perorvoslat hiányában; a kaszszációs rendszerű szovjet-orosz eljárási törvény a súlyosabb jogi minősítés vagy büntetés végett történő hatályon kívül helyezést köti a vádlott terhére szóló fellebbezéshez. A 1973. évi magyar büntető eljárási törvény a felmentett vádlott elítélését és az elítélt büntetésének súlyosítását tilalmazza akkor, ha nem éltek terhére fellebbezéssel. A vádlott terhére bejelentett fellebbezés hiányában is mód van azonban súlyosabb minősítésre (de az nem járhat a büntetés súlyosításával), valamint a büntetés fogalmi körén kívül eső intézkedésekre (kivéve a szigorított őrizetet). A súlyosítási tilalom, egyes kivételektől eltekintve, a hatályon kívül helyezést követő új első fokú (megismételt) eljárásban is érvényesül.

3. Rendkívüli perorvoslatok.

a) Bizonyos esetekben módot kell adni a jogerős bírósági határozatok helyességéről szóló vélelem (res iudicata pro veritate habetur) megdöntésére. Jogerős határozattal szemben általában kizárt a rendes perorvoslat használata *(alaki jogerő)*, valamint az, hogy ugyanannak a személynek, ugyanazt a cselekményét újabb rendes eljárásban ismét elbírálják *(anyagi jogerő)*. Az utóbbiban kifejeződő „ne bis in idem" elvét azonban a rendkívüli perorvoslatok törik át azokban a kivételes esetekben, amikor a jogerős bírósági határozatokban súlyos tévedések, törvénysértések fordulnak elő.

A rendkívüli perorvoslatok jogi természetüket tekintve két csoportba sorolhatók. Az egyik esetben a jogerős bírósági határozat meghozatala *után* felmerült ténykörülmények (új bizonyítékok, ún. novumok) adnak okot és módot a jogerős bírói határozat megtámadására (perújításnak, újrafelvételnek stb. nevezett rendkívüli perorvoslatok). A másik ilyen eszköz már a jogerős bírósági határozat *meghozatalakor* megvalósult törvénysértés (esetleg ténymegállapítási hiba) orvoslására szolgál (törvényességi óvás, perorvoslat a jogegység érdekében és más, olykor elvi tartalmukban is lényegesen eltérő jogintézmények). A jogerős bírósági határozatok kisebb, nem érdemi jellegű fogyatékosságainak orvoslására egyéb jogi eszközök állnak rendelkezésre (igazolás, kijavítás, az ún. különleges eljárások stb.).

b) A jogerős bírói határozat ellen *új ténykörülmények* alapján megtámadási jogot biz-

tosító rendkívüli perorvoslat, a *perújítás* (újrafelvétel, Wiederaufnahme, révision) kezdetben csak az elítélt javára volt használható. Egyes régebbi eljárási rendszerekben a király vagy a fejedelem kegyelmi aktusa következtében (ex gratia) adott lehetőség volt az ártatlanul elítélt elleni per újrafelvételére. Minthogy azonban egyes jogterületeken a bizonyítékok hiányában felmentettekkel (absolutio ab instantia) szemben újabb terhelő adat felmerülése esetén korlátozás nélkül lehetett az eljárást lefolytatni, visszahatásként a francia forradalmi törvényhozás, majd a napóleoni eljárási kódex kizárta a perújítást, s ugyanúgy eltörölte a kegyelmezési jogot is; később ezeket újra bevezették. A német—osztrák jogterületen ez az intézmény meghonosodott, éspedig mind a terhelt javára, mind terhére szóló lehetőséggel.

A szocialista eljárási jogokban a perújítás a törvényben pontosan meghatározott feltételek *(perújítási okok)* fennállása esetén, de az elítélt vagy felmentett terhelt terhére többkevesebb korlátozással vehető igénybe. Így a magyar jog szerint perújításnak a terhelt terhére annak életében, az elévülési időn belül és csak akkor van helye, ha büntethetősége még nem szűnt meg. A szovjet-orosz és a román kódex az újabb tények felderítésétől számított egy éven belül, az NDK joga az ítélet jogerőre emelkedésétől számított öt éven belül enged perújítást a terhelt terhére; a lengyel törvény a súlyosabb büntetésre irányuló perújítást kizárja. Az alapvető perújítási okok általában: a bűnösséget, a büntetést lényegesen befolyásoló új bizonyítékok; az alapügyben bűncselekményt megvalósító visszaélések felszínre kerülése (hamis bizonyítékok, a bíró súlyos kötelességszegése).

Perújításra jogosultak az ügyész (mind a terhelt javára, mind annak terhére), továbbá a terhelt javára maga a terhelt, védő, egyes esetekben a hozzátartozók stb. A kérelem (indítvány) felől előbb ún. előzetes határozatot kell hozni. A *perújítás megengedhetőségéről* szóló ez az előzetes döntés a burzsoá jogrendszerekben általában az alapügyben első fokon eljárt bíróságra, a szocialista jogokban az első fokú bíróságra, vagy az első fokú bíróság szerint illetékes másodfokú bíróságra tartozik. Egyes jogokban (pl. szovjet-orosz, NDK) a megengedhetőség kérdésében negatíve nem a bíróság, hanem az ügyész határoz; ti. abban az esetben, ha az eljárás résztvevői által előterjesztett perújítási kérelem alaptalan. Ha a kérelem alaposnak látszik, azt a bírósághoz kell továbbítani előzetes döntés végett.

A perújítás megengedhetőségéről szóló döntést követő eljárás szabályai már a legtöbb jogrendszerben azonos elvekre épülnek. Ha a perújítási kérelem (indítvány) elutasítására ok nincs, a bíróság a perújítást elrendeli és az ügyet az alapügyben eljárt vagy más (törvényes hatáskörű és illetékességű) bírósághoz utalja új első fokú eljárás *(perújítási tárgyalás)* lefolytatása végett. E tárgyalás alapján kerül sor a perújítással megtámadott határozat egészben vagy részben való hatályon kívül helyezésére, avagy hatályban tartására. Csaknem valamennyi tételes jogban, így a magyar jogban is érvényesül azonban e döntésnél a reformatio in peius tilalma. A perújítási eljárás eredményeként ugyanis nem lehet a terhelt terhére szóló határozatot hozni, ha a perújítási kérelmet (indítványt) a javára terjesztették elő.

c) A rendkívüli perorvoslatok másik tipikus intézménye a (gyűjtőnévvel) *törvényesség érdekében használható perorvoslat.* Ezzel a rendkívüli perorvoslattal akkor lehet a jogerős bírósági határozatot megtámadni, ha az már a meghozatalakor törvénysértő (vagy ténybelileg megalapozatlan) volt. A napóleoni és az annak alapján álló többi eljárási kódex a törvény érvényesülése (recours dans l'intérêt de la loi), illetőleg a közérdek vagy az igazságosság biztosítása végett (recours dans l'intérêt public ou de la justice) engedte meg, kivételesen, a jogerős bírósági határozatok megtámadását. Ez az intézmény a német—osztrák jogterületen különböző változatokban honosodott meg. A szocialista jogok jórészt eltérő eljárásjogi és jogpolitikai rendeltetéssel szabályozzák. A szovjet-orosz eljárásban a jogerős bírósági határozatok felügyeleti úton való felülvizsgálata felel meg neki, a csehszlovák jog törvényességi panasznak, a román jog rendkívüli fellebbezésének, az NDK, a lengyel és a magyar kódex törvényességi óvásnak nevezi. A magyar szakirodalomban és a joggyakorlatban is tükröződő egyes nézetek a törvényességi óvást nem tulajdonképpeni perorvoslatnak, hanem sajátos eljárásjogi intézménynek tekintik.

A törvényességi óvás benyújtására általában a legfőbb ügyész, a Legfelsőbb Bíróság elnöke (néhol az igazságügy-miniszter is) jogosult. Az óvást a Legfelsőbb Bíróság bírálja el, rendszerint nem kontradiktórius eljárásban, de nyilvános ülésben, az eljárás résztvevőinek felszólalási lehetőségével. Elvi kérdése a jogi szabályozásnak a törvényességi óvás alapján hozható *határozat jellege és keretei.* A burzsoá jogokban e határozat hatálya csak kivételesen terjed ki az eljárás résztvevőire, közelebbről a terheltre, de akkor is csak a javára (ha ti. törvénysértéssel ítélték el, vagy törvénysértően súlyos büntetést alkalmaztak). A szocialista jogrendszerekben a törvényességi óvással megtámadott határozatot vagy teljes terjedelmében, vagy bizonyos korlátozásokkal lehet felülbírálni és hozható a terhelt javára vagy terhére szóló döntés. Az 1973. évi magyar büntető eljárási törvény szerint a Legfelsőbb Bíróság a törvényességi óvás elbírálásánál kötve van az óvás irányához és terjedelméhez; az

óvást a megtámadott határozat meghozatala idején hatályos jogszabályok és — amegalapozatlanság kivételével — a megtámadott határozatban megállapított tényállás alapján bírálja el. A szovjet-orosz törvény a törvényességi óvás alapján a határozat teljes törvényességi felülvizsgálatát biztosítja a Legfelsőbb Bíróságnak, a csehszlovák törvény a felülvizsgálatot az óvással érintett személyekre korlátozza, az NDK joga pedig csak azt a kötöttséget tartalmazza, hogy a terhelt javára emelt óvás esetén nem lehet a terhére szóló határozatot hozni.

A törvényességi óvás elbírálásánál a Legfelsőbb Bíróság döntési jogköre egyebekben, pl. az 1973. évi magyar büntető eljárási törvény szerint is igen széles körű; az alaptalan törvényességi óvást elutasítja, az alapos óvás folytán pedig a törvénysértést vagy megalapozatlanságot megállapítja; az utóbbi esetben a törvénynek megfelelő és az érdekeltekre kiható döntést is hozhat, avagy a megtámadott bírósági határozatot hatályon kívül helyezi és új eljárást rendel el. A reformatio in peius tilalmának sajátos megnyilvánulása a magyar jogban, hogy a törvényességi óvás alapján a megtámadott határozatban foglaltnál a terheltre hátrányosabban rendelkezni csak akkor lehet, ha az óvást a megtámadott határozat jogerőre emelkedésétől számított egy éven belül terjesztették elő. A törvényességi óvás alapján hozott legfelsőbb bírósági határozatok általában elvi iránymutatásul szolgálnak az alsóbíróságok számára a helyes jogalkalmazásra.

Cséka Ervin

IX. Rendkívüli büntető eljárások: 1. A különleges eljárás általános fogalma. 2. A különleges eljárás a szocialista büntető igazságszolgáltatásban. 3. A külön eljárások a szocialista büntető igazságszolgáltatásban.

1. A különleges eljárás fogalma.

a) Különleges eljárás általános értelemben minden olyan eljárási forma, amely az ügydöntő hatóságra, az eljárási jogviszonyok tartalmára vagy a lefolytatott eljárás céljára tekintettel a büntető eljárásjogi törvényben meghatározott rendes eljárástól különbözik. A különleges eljárás ilyen legtágabb értelemben vett fogalmának tartalma tehát magában foglalja a külön büntető igazságszolgáltatási fórumok előtt folyó eljárásokat, az általános igazságszolgáltatási fórumok által lefolytatott, rendestől eltérő eljárásokat, és a külön, valamint az általános igazságszolgáltatási fórumok nem büntetőjogi felelősségre vonás tárgyában, hanem ahhoz kapcsolódó vagy azzal összefüggő jogkérdésekben szükséges állásfoglalásait előkészítő eljárási módozatokat is. A különleges eljárás általános meghatározásának ez a tulajdonképpen nemleges irányú megközelítése, hogy tehát az az eljárás, amely nem rendes eljárás, az különleges eljárás lehet csupán, a fogalom kereteit oly mértékben tágította ki, hogy azon belül további, immáron konkrét és mégis általánosan jellemző ismérveket úgyszólván nem lehetett felfedezni. Meggyőzően bizonyítják ezt a megállapítást azok az adatok, amelyek a 19. század végén, illetőleg a 20. század első évtizedeiben kialakult büntető igazságszolgáltatási rendszer tagolódását jellemzik. (Ezeket részletesen is felsorolja *Balogh* Jenő — *Edvi Illés* Károly— *Vargha* Ferenc munkája: A bűnvádi perrendtartás magyarázata 2. kiad. 1—3. köt. Bp. 1909—1910.)

A különleges eljárások = gyűjtőfogalom összetettségét a jogirodalom már a felszabadulás előtt is megkísérelte feloldani, de az általános fogalom rendszerezésének elemzése, csoportosításának és rendező elveinek kimunkálása elmaradt. Így aztán lényegében a „különleges eljárás" meghatározás is többféle magyarázat alapjául szolgált, és számos más helyettesítő, illetőleg alárendelt fogalom szinonimájaként, illetőleg alternatívájaként tárgyalták. A rendes eljárástól eltérő eljárások jellemzése, pontosabban: elnevezése kapcsán a meghatározások sokaságával találkozunk. Szerzőnként váltakozva szóltak e tágabb fogalomkörben különleges, kivételes, különös és külön eljárásokról.

b) A felszabadulás előtti jogirodalomban a „különleges eljárás" fogalom a legkülönfélébb büntető igazságszolgáltatási formákat jelenthetett. Így pl. *Fayer* László (A magyar bűnvádi perrendtartás vezérfonala. Bp. 1905.) szerint nincsen „különleges eljárás", és csupán „külön", illetőleg végleges érvénnyel meg nem határozott speciális eljárást határoz meg a törvény. *Finkey* Ferenc szerint (A magyar büntető eljárás tankönyve. Bp. 1905.) „külön eljárás" minden olyan procedúra, amelyet, bár büntetőjogi felelősségre vonás eldöntése végett folyik le, mégis nem a büntető eljárásjogi kódex, hanem más jogszabály határoz meg. A bűnvádi eljárás Kommentárja (Balogh—Edvi Illés—Vargha, 2. kiad.) pedig a rendszerezés szempontjából elsődlegesen a fórumok eltérő voltát hangsúlyozza. Különbséget tesz ezért a rendes, valamint a különös bíróságok (amelyeknek hatásköre bizonyos ügyekre korlátozódott, illetőleg amelyek csupán a terhelteknek bizonyos csoportjaira nézve gyakorolja a büntető bíráskodást, pl. a közigazgatási hatóságok, a konzuli bíróságok és a katonai bíróságok, végül a kivételes bíróságok (pl. a rögtönítélő bíráskodás) között. A Kommentár szerint a büntető igazságszolgáltatás rendszerében kell számon tartani a különleges eljárásokat is. Ilyenek pl. az eljárás ismeretlenek és szökevények ellen, kikérés, kiadatás, elkobzás iránti (objektív) eljárás, a magánjogi igény érvényesítése és biztosítása, az előzetes letar-

tóztatás beszámítása utólag, a pénzbüntetés átváltoztatása szabadságvesztés-büntetéssé, utólagos összbüntetésbe foglalás, eljárás nyomtatvány útján elkövetett bűncselekmény miatt, kártalanítás. *Angyal* Pál (A magyar büntető eljárásjog tankönyve. 2. köt. Bp. 1927.) megkülönbözteti a rendes (törvényszék, járásbíróság előtti), különleges (kiadatási, sajtóeljárás, fiatalkorúak, ismeretlenek stb. elleni), kivételes (kártalanítási, helyreigazítási) és esetleges (gyorsított, rögtönítélő) eljárást.

A felszabadulást követően *Heller* Erik (A magyar büntetőtörvénykezési jog tankönyve. Bp. 1949.) szerint a rendes eljárásoktól eltérő eljárási formák a külön eljárások (a külön büntető igazságszolgáltatási fórumok előtti eljárás, valamint a rendes bíróságok előtt folyó külön büntető igazságszolgáltatási tevékenységgel kapcsolatos eljárások) és a különleges eljárások. A *Móra* Mihály által szerkesztett tankönyv (A magyar büntető eljárásjog. Bp. 1961.) a rendestől eltérő eljárási formákat céljaik szerint csoportosította. Különleges eljárásoknak nevezte a rendestől eltérő eljárásoknak azt a csoportját, amelyet a bíróságok nem a büntetőjogi főkérdés eldöntése végett, hanem egyéb, a határozathoz vagy annak végrehajtásához járuló, illetőleg a büntető igazságszolgáltatás lefolytatásával más módon összefüggő jogi kérdések eldöntése végett foganatosítanak. A különleges eljárások csoportjából kiemelten és elkülönítetten „Külön eljárások" címszó alatt tárgyalta viszont azokat az eljárási formákat, amelyek keretei között a bíróságok az általános eljárási szabályoktól részben eltérő szabályok szerint teljesítik a büntetőjogi felelősség eldöntésére irányuló feladataikat.

2. A különleges eljárások a szocialista büntető igazságszolgáltatásban.

a) A különleges eljárások fogalma a szocialista büntető igazságszolgáltatás rendszerében azoknak, a büntetőjogi felelősség megállapítására közvetlenül nem irányuló eljárási formáknak az összességét jelenti, amelyekben a büntető határozat kijavításáról, végrehajtásáról, következményeinek megszüntetéséről vagy nemzetközi, illetőleg egyéb eljárási vonatkozású kérdésekről egyszerűsített keretek között a bíróságnak kell döntenie. A különleges eljárások körét és számát éppen ezért több tényező határozza meg. A büntető ítélet kijavítását célzó különleges eljárások tartalma, amelyek lényegében a jogerős határozatban előforduló jogalkalmazási hiba kiküszöbölését teszik lehetővé, elsődlegesen a rendkívüli jogorvoslatok és ezen belül is a törvényességi óvás törvényi, valamint a gyakorlatban kialakult feltételeinek meghatározásától függ. Az ítélet végrehajtásával, illetőleg a büntető ítélet következményeinek megszüntetésével kapcsolatos eljárások az állampolgári jogok, az elítélt számára biztosított garanciák vagy éppen az elítélt magatartása folytán szükségessé váló állami rosszallás oldaláról közelíthetők meg. A nemzetközi vonatkozású különleges eljárások tartalmát és terjedelmét a jogsegélyegyezmények, a viszonosság vagy egyéb, általános érvényű nemzetközi jogi szabályok határozzák meg. Végül az egyes ún. eljárási vonatkozású kérdések különleges eljáráskénti megfogalmazása garanciális ok folytán vagy felelősség megállapításának helyettesítése okából került a különleges eljárások közé.

b) A különleges eljárások csoportosításánál elsődlegesen az egyes különleges eljárások céljából, funkciójából kell kiindulnunk. Amint az már a fogalommeghatározásból is kitűnik, a különleges eljárásoknak lényegében négy csoportját különböztethetjük meg. Az első csoporthoz tartoznak azok a különleges eljárások, amelyek célja a büntető ítélet utólagos — rendkívüli jogorvoslat igénybevétele nélkül történő — kiigazítása. Ez azonban természetesen nem jelenthet ténykorrekciót, csupán jogi korrekciót. Ezekben az eljárásokban ugyanis a bíróságok nem változtathatják meg az ítélt dolog lényegét, de kiigazíthatják azokat az ítéleti rendelkezéseket, amelyeket a jogerőre emelkedett ítéleti tényállás *egyes* jogi következményeivel kapcsolatban meghatároztak. A különleges eljárások szabályai tehát nem adnak módot a bíróságoknak arra, hogy a büntetőjogi felelősség megállapításával kapcsolatos büntetéskiszabási rendelkezések lényegét bírálják felül. Azt engedik meg csupán, hogy az ítéletben meghatározott büntetés további jogi következményeinek a nem jogszabálynak megfelelő rendelkezéseit kijavítsák, illetőleg az ítélkezés során elmulasztott, kifelejtett, törvény által egyébként előírt rendelkezések tárgyában való döntést pótolják. A kijavítás, pótlás célját szolgáló különleges eljárások a magyar büntető igazságszolgáltatás rendszerében pl. a következők: a szabadságvesztés végrehajtási fokozatának utólagos megállapítása, a feltételes szabadságra vonatkozó rendelkezés utólagos módosítása, a pénzbüntetés helyébe lépő szabadságvesztés utólagos meghatározása, mellékbüntetés utólagos kiszabása, a járművezetéstől eltiltás utólagos beszámítása, a vagyonelkobzás utólagos kiterjesztése, elkobzás utólagos kimondása, az előzetes fogvatartás utólagos beszámítása, a bűnügyi költségre vonatkozó utólagos rendelkezés.

A második csoport a büntető ítélet végrehajtása, illetőleg a végrehajtást megelőzően vagy azt követően jelentkező és garanciális okokból bírósági állásfoglalásra váró jogkérdések eldöntésére irányuló eljárásokat foglalja össze. Ez a csoport az előzőnél lényegesen összetettebb. Mindenekelőtt átfogja azokat a különleges eljárásokat, amelyek a büntető ítélet végrehajtásához tapadnak. Ezek a magyar büntető igazságszolgáltatás rendszerében pl. a következők: feltételes szabadságra bocsátás,

a feltételes szabadságra bocsátás megszüntetése, más munkahely vagy munka kijelölése a javító-nevelő munka végrehajtásánál, a javító-nevelő munka végrehajthatósága megszűnésének megállapítása, a javító-nevelő munka átváltoztatása szabadságvesztésre, a pénzbüntetés átváltoztatása szabadságvesztésre, a vagyonelkobzás módosítása, a kényszergyógykezelés felülvizsgálata, a kényszer-elvonókezelés módjának megváltoztatása, a próbaidőre felfüggesztett büntetés utólagos felfüggesztése. E csoporthoz sorolhatjuk továbbá az utólagos összbüntetésbe foglalást, az előzetes letartóztatás Legfelsőbb Bíróság által történő meghosszabbítását, az előzetes letartóztatásért a törvényben meghatározott feltételek fennállása esetén lefolytatható kártalanítási eljárást, s végül, bár talán külön csoportot is alkothatna, az elkobzásra irányuló (tárgyi) eljárást.

A harmadik csoporthoz azok a különleges eljárások tartoznak, amelyek célja a büntető ítélet jogkövetkezményeinek megszüntetése, vagy a jogsértő ítélet következtében elszenvedett hátrányokért való kártalanítás. Ide tartozik a büntetett előélethez fűződő hátrányok alóli bírósági mentesítés és a jogerős ítélet alapján kitöltött szabadságvesztés-büntetésért vagy kényszergyógykezelésért megítélendő kártalanítási eljárás és a visszatérítés. Végül a különleges eljárások negyedik csoportjához tartoznak azok a bírósági döntést igénylő ügyek, amelyek a nemzetközi szerződések vagy a viszonosság alapján a bűnüldözés és büntető igazságszolgáltatási feltételek módjának összehangolását segítik elő. Nemzetközi vonatkozású különleges eljárások közé soroljuk: a kiadatási eljárást, a büntető eljárás felajánlását és a bűnügyi jogsegély igénybevételével kapcsolatos eljárásokat.

c) A különleges eljárások általános szabályai a különleges eljárások alá tartozó ügyek tárgyának jellegére tekintettel, messzemenően érvényesítik az egyszerűsítés, valamint a viszonylag gyors elbírálás követelményeit és kifejezik a különleges eljárások tartalmát és célját körvonalazó sajátosságokat is. A szocialista büntető eljárás egységességének elvéből következik azonban, hogy mindazokat a jogviszonyokat, eljárási jogokat és kötelezettségeket, illetőleg eljárási cselekményeket, amelyekre a különleges eljárások általános vagy különös szabályai eltérő rendelkezéseket nem határoznak meg, az általános eljárási szabályoknak megfelelően kell teljesíteni. A különleges eljárások között azonban — a kitűzött cél jellegére tekintettel — az általános eljárási szabályok szempontjából különbséget kell tennünk az ún. büntető eljárási különleges eljárások és az igazgatási jellegű különleges eljárások között. Az utóbb említett eljárásokban (az enyhébb végrehajtási fokozat kijelölése, a feltételes szabadságra bocsátás, a feltételes szabadságra bocsátás megszüntetése, a javító-nevelő munka végrehajthatósága megszüntetésének megállapítása, a kényszer-elvonókezelés módjának megváltoztatása) kivétel nélkül a büntetés végrehajtásának kapcsán felmerült, utólagos jogi kérdésekben kell dönteni. Nem sért tehát biztosítéki elveket az, hogy ezekben az ügyekben az eljárás bírósági ugyan, de igazgatási jellegű. Az igazgatási jelleg legfőbb vonásai: az eljáró hatóság a megyei bíróság által kijelölt bíró, az érdekeltek (védő) részvétele korlátozott, a jogorvoslati jogosultság általában kizárt.

A különleges eljárások másik csoportjában elsődlegesen a büntető eljárás általános szabályai érvényesülnek. Ezek, az ún. büntető eljárási különleges eljárások lényegében a következőkben térnek el az általános eljárásra megállapított szabályoktól: az eljárás hivatalból vagy az ügyész, a terhelt, illetőleg a védő indítványára indul; általában az a bíróság jár el, amely a különös eljárást megelőzően (alapügy) első fokú ügydöntő határozatot hozott; a bíróság népi ülnökök közreműködése nélkül, egyesbíróként jár el és az iratok alapján dönt, szükség esetén meghallgatja az ügyészt, a terheltet és a védőt; bizonyítás felvétele esetén tart csupán tárgyalást; a bíróság határozata ellen az ügyész, a terhelt és a védő fellebezhet; a másodfokú bíróság a fellebbezéseket tanácsülésen bírálja el; a bűnügyi költségek viselését az alapügynek megfelelően dönti el a bíróság.

3. A külön eljárások a szocialista büntető igazságszolgáltatásban.

a) A külön eljárások fogalma a szocialista büntető igazságszolgáltatás rendszerében azokat a büntetőjogi felelősségre vonás céljából meghatározott sajátos eljárásokat foglalja magába, amelyek az egységes büntető igazságszolgáltatási fórumrendszer keretei között az egyes ügyekben az általánostól eltérő büntető eljárási jogviszonyok érvényesülését is kifejezik. A szocialista törvényesség érvényesülésének ugyan elengedhetetlen feltétele az, hogy a büntetőjogi felelősségre vonás törvényes rendje egységes legyen. A büntetőjogi felelősségre vonás rendjének általános érvénye és egysége azonban nem jelenti azt, hogy minden bűnügyben, függetlenül az eljárás tárgyául szolgáló bűncselekmény súlyától, jellegétől, valamint az eljárás alá volt személy kilététől, illetőleg a bűnügy egyéb körülményeitől, az eljárási jogviszonyok és az eljárási cselekmények minden mozzanatának és a reájuk vonatkozó minden részletszabálynak egyeznie kell. Az egyes bűnügyekben ugyanis vannak olyan feltételek, amelyek bizonyos fokú — a büntető eljárás feladatait, alapelveit, rendszerét és lényegi tartalmát nem érintő — eltérést éppen a büntető igazságszolgáltatás hatékonyságának növelése érdekében, szükségszerűvé tesznek. Ennek a szükségszerűségnek a felismerése folytán tehát, a szocialista büntető eljárásban

forma-differenciálás érvényesül, amely a magyar büntető igazságszolgáltatási rendszerben két irányban: az általános eljárás kétszintű szabályozásában és a külön eljárások meghatározásában fejeződik ki. Az általános eljárás keretei között differenciálást a rendes eljárás két formára való bontása: a bűntetti és a vétségi eljárás meghatározása juttatja kifejezésre. (L. IV. 2). A büntető igazságszolgáltatás differenciálásának másik módja a külön eljárások kialakítása.

b) A külön eljárások csoportosítása szempontjából mindenekelőtt a külön eljárás megalkotásának célját kell alapul venni. A magyar büntető igazságszolgáltatási rendszerben a külön eljárásokat, ennek megfelelően, két nagy csoportra oszthatjuk: az első csoportba tartoznak azok a külön eljárások, amelyekben az általánostól eltérő rendelkezések az anyagi jogban gyökereznek (fiatalkorúak elleni eljárás, magánvádas eljárás, katonai büntető eljárás) és a második csoporthoz pedig azok a külön eljárások, amelyek anyagi büntetőjogi alapokat is figyelembe véve ugyan, de mégis elsődlegesen az elbírálás egyszerűsítésének jegyében állapítanak meg „külön" szabályokat (bíróság elé állítás, pénzbüntetés kiszabása tárgyalás mellőzése esetén). A csoportosítás ismérvei között azonban jelentősége van az elbíráló fórumnak, valamint a külön eljárási forma általános eljárási formákhoz fűződő viszonyának is.

Az elbíráló fórumok szerint különbséget teszünk a rendes és a külön bíróságok előtt lefolytatott külön eljárások között. A külön bíróságok a szocialista büntető igazságszolgáltatás egységes rendszerén belül helyezkednek el ugyan, de a bírósági tanács speciális összetétele folytán az általános bírósági fórumoktól mégis különböznek (a fiatalkorúak bíróságai, katonai bíróságok). Mindez azonban nem jelenti azt, hogy pl. a fiatalkorúak bírósága és a fiatalkorúak elleni külön eljárás szabályai, illetőleg a katonai bíróság és a katonai büntető eljárás szabályai között kizárólagos és kivételt nem tűrően egyértelmű kapcsolat áll fenn csupán. A fiatalkorúak elleni eljárás szabályait ugyanis, amennyiben az ügy elbírálás végett hozzájuk kerül, a rendes bírósági fórumok is kötelesek alkalmazni. Ugyanakkor a fiatalkorúak bírósága az általános eljárás szerint is köteles eljárni (felnőttkorú és fiatalkorú bűnügyeinek együttes tárgyalása). A fiatalkorúak bírósága továbbá a törvényben meghatározott feltételek fennállása esetén más, nevezetesen a bíróság elé állítás mint külön eljárás szabályai szerint is eljárhat. A katonai bíróságok előtt katonai büntető eljárás mint külön eljárás mellett bíróság elé állítás, illetőleg tárgyalás mellőzésével kiszabott pénzbüntetés mint külön eljárás is alkalmazásra kerülhet.

A rendes bírósági fórumok feladataikat rendszerint az általános eljárási szabályok keretei között valósítják meg. A törvényben meghatározott feltételek esetén a rendes fórumok előtt a következő külön eljárások folyhatnak: a magánvádas eljárás (kizárólagos érvénnyel), a fiatalkorúak elleni eljárás (összefüggés esetén, ha az ügyek elkülönítése nem lehetséges), a bíróság elé állítás és pénzbüntetés kiszabása tárgyalás mellőzésével. A külön eljárásokat továbbá csoportosíthatjuk aszerint is, hogy a differenciált általános eljárási formákhoz (bűntetti eljárás, vétségi eljárás) hogyan kapcsolódnak. Eszerint vannak olyan külön eljárások, amelyek bűntetti, illetőleg vétségi típusú eljárásokban egyaránt lefolytathatók (magánvádas eljárás, katonai büntető eljárás, bíróság elé állítás), ismerünk olyan külön eljárást, amely a bírósági szakaszában kizárólag bűntetti eljárás keretei között valósulhat meg (fiatalkorúak elleni eljárás), és végül van olyan külön eljárás is, amelynek általános alapeljárása csupán vétségi eljárás lehet (pénzbüntetés kiszabása tárgyalás mellőzésével).

c) Külön eljárások tartalma azoknak a sajátos eljárási jogviszonyoknak az összességét jelenti, amelyeket a törvény az általános eljárásjogi tartalmától eltérően határoz meg. Az egyes külön eljárások tartalma a külön eljárás funkciójának, céljának a függénye.

A *fiatalkorúak* elleni büntető eljárás külön eljárás jellegét az eljárás alá vont személy életkora alapozza meg. A fiatalkorúak (pl. a 18. életévet be nem töltött személyek) elleni büntető eljárás kiemelt célja a nevelés feladatainak előtérbe helyezése, az egyéniesítés legszélesebb körű megvalósítása. E célkitűzések elérését hivatottak biztosítani a fiatalkorúak elleni eljárásra vonatkozó speciális szabályok, amelyek között két csoportot különböztethetünk meg. Az első csoporthoz tartoznak a fiatalkorúak elleni büntető eljárás és az általános, valamint más külön eljárások viszonyáról, a fiatalkorúak ügyeiben eljáró hatóságokról és résztvevőkről, továbbá az egyes sajátos bizonyítási és kényszerintézkedésekről szóló rendelkezések. A második csoportba tartoznak azok az eltérő szabályok, amelyek a büntető eljárás lefolytatására, dinamizmusára nézve állapítanak meg az általános eljáráshoz képest eltéréseket. *(→ Fiatalkorúak büntetőjoga)*

A *magánvádas* eljárás mint külön eljárás a sértettnek biztosít az állami büntető igény érvényesítésével kapcsolatban kiemelt helyzetet abból a célból, hogy egyes, csekélyebb jelentőségű bűncselekmény konkrét üldözésének a tárgyában és az ilyen bűncselekményért való büntetőjogi felelősségre vonás szükségességének kérdésében elsődlegesen az ő akarata érvényesülhessen. A magánvádas bűncselekmények alapján indult külön eljárásban tehát elsősorban a sértett a kezdeményező és a bűnüldözési funkció teljesítésére (a vádképviseletre) az ő aktív magatartását meghatározó és biztosító sajátos rendelkezések jellemzők.

A további sajátos eltérések részben a magánvádra üldözendő bűncselekmények jellegéből, másrészt a szocialista büntető eljárásban végső soron általános érvénnyel biztosított ügyészi vádmonopólium érvényesüléséből adódnak. A magánvádas bűncselekmények elbírálása során a hatóság elsődleges célja a kibékítés. E cél elérése végett sajátos a magánvádas eljárás bírósági előkészítése, de a magánvádló és a bíróság közötti későbbi jogi kapcsolatok néhány vonása is (pl. vélelmezett vádelejtés). Az ügyészi vádmonopólium általános érvényesülésére irányuló előírások ezzel szemben a magánvádas eljárás mint külön eljárás lefolytatásának határait szabják meg (ügyészi vádátvétel, a magánvád kizárása a fiatalkorúak elleni és a katonai eljárásból).

A *katonai büntető eljárás* sajátos feladata az, hogy védje és erősítse a Népköztársaság fegyveres erőinek és fegyveres testületeinek szolgálati rendjét és fegyelmét, biztosítsa harckészültségüket, védje a honvédelem érdekeit s ezzel együtt az állam belső és külső biztonságát. A katonai büntető eljárás speciális szabályai éppen ezért többségükben a büntető eljárás statikus részére vonatkoznak, s csupán néhány olyan eltérés van, amely az az eljárás lefolytatását, vagyis az egyes eljárási szakaszokat érinti. A statikus részt illetően ki kell emelni a katonai büntető eljárás hatályára, a katonai eljárás hatóságaira, a hatáskörre, illetékességre, az egyes résztvevőkre, illetőleg a kényszerintézkedésekre vonatkozó, a dinamikus részt illetően pedig a fegyelmi útra utalást viszonylag széles körben biztosító szabályokban kifejeződő jelentősebb eltéréseket.

A *bíróság elé állítás*, valamint a *pénzbüntetés kiszabása tárgyalás mellőzésével* a büntetőügy egyszerűbb és gyorsabb elbírálását hivatott biztosítani. A bíróság elé állítás mint külön eljárás legfőbb célja az, hogy a büntetőjogi felelősség eldöntésének időpontját a bűncselekmény elkövetésének időpontjához a legjobban közelítse. Az elbírálás meggyorsításához fűződő érdek azonban csupán akkor helyezhető előtérbe, ha a konkrét bűnügyben minden olyan feltétel megvan, amely a törvényes és igazságos bírósági döntés meghozatalához szükséges. Jelentős érdek fűződik továbbá ahhoz is, hogy a bíróság elé állítás mint külön eljárás alkalmazása csupán meghatározott súlyú bűncselekményi kört öleljen fel. E követelmények a bíróság elé állítás törvényi feltételeiben következetesen kifejezésre jutnak. A bíróság elé állítás általánostól eltérő szabályai továbbiakban az egyes büntető eljárási szakaszok lefolytatására irányuló eltéréseket tartalmazzák, és azt célozzák, hogy az elkövetés—elbírálás közötti idő legrövidebb tartama ténylegesen elérhető legyen. A pénzbüntetés kiszabása tárgyalás mellőzésével olyan külön eljárás, amelyet a bíróságok csupán a legcsekélyebb jelentőségű bűncselekmények elbírálása során alkalmazhatnak. A pénzbüntetés kiszabása tárgyalás mellőzésével ugyancsak a gyorsítás és egyszerűsítés igényeit fejezi ki, de ennél a külön eljárásnál mégis az egyszerűsítésre irányuló törekvés érvényesítése tekinthető elsődlegesnek, hiszen az intézmény lehetővé teszi azt, hogy a büntető eljárás bírósági szakasza a tárgyalás előkészítésének fázisában befejeződjék. Az egyszerűsítésnek ily mérvű érvényesítése a szocialista törvényesség és az igazság megvalósításának a követelményével csupán akkor egyeztethető össze, ha a külön eljárás alkalmazásánál a bíróságok a megalapozott és törvényes döntéshez szükséges adatok, bizonyító tények birtokában vannak, és a döntés előkészítését olyan előzményekre alapozhatják, amelyek az írásbeliség ellenére is alkalmasak a büntetőjogi felelősségre vonással kapcsolatos meggyőződés kialakítására.

Szabóné Nagy Teréz

Irodalom: *Balogh* Jenő: Magyar bűnvádi eljárási jog. 1. rész. Bp. 1901.; *Fayer* László: A magyar bűnvádi perrendtartás vezérvonala. 4. kiad. Bp. 1905.; *Balogh* Jenő: A magyar büntető perjog tankönyve. Bp. 1906.; *Finkey* Ferenc: A magyar büntető perjog tankönyve. 4. kiad. Bp. 1916.; *Angyal* Pál: A magyar büntető eljárásjog tankönyve. 1—2. köt. Bp. 1915—1917.; *Heller* Erik: A magyar büntető törvénykezési jog tankönyve. Bp. 1947.; A magyar büntető eljárásjog. Szerk. Móra Mihály Bp. 1961.; *Balogh* Jenő—*Edvi Illés* Károly—*Varga* Ferenc: A bűnvádi perrendtartás magyarázata. 2. kiad. 1—3. köt. Bp. 1909—1910.; *Auer* György—*Mendelényi* László: A bűnvádi eljárási jog. 1—6. füz. Bp. 1930—1934.; A büntető eljárás kommentárja. 1—2. köt. Szerk. Jászai Dezső. Bp. 1967.; *Székely* János: A szakértő szerepe és lehetősége a büntető eljárásban. Bp. 1950.; *Nagy* Lajos: Fellebbezés a büntetőperben. Bp. 1960.; *Király* Tibor: Védelem és a védő a büntető ügyekben. Bp. 1962.; *Kertész* Imre: A kihallgatási taktika lélektani alapjai. Bp. 1965.; *Szabóné Nagy* Teréz: A büntető eljárási rendszer alapjai. Bp. 1966.; *Nagy* Lajos: Tanúbizonyítás a büntetőperben. Bp. 1966.; *Cséka* Ervin: A büntető ténymegállapítás elméleti alapjai. Bp. 1968.; *Gödöny* József: Bizonyítás a nyomozásban. Bp. 1968.; *Szabóné Nagy* Teréz: A büntető eljárás egyszerűsítése. Bp. 1970.; *Király* Tibor: Büntető ítélet a jog határán. Bp. 1972.; *Kertész* Imre: A tárgyi bizonyítékok elmélete. Bp. 1973.; *Szabóné Nagy* Teréz: A szocialista büntető igazságszolgáltatás egységesítése és differenciálása. Bp. 1974.; *Nagy* Lajos: Ítélet a büntetőperben. Bp. 1974.; *Szabóné Nagy* Teréz: Vétség, bűntett, súlyos bűntett. Bp. 1977.

Sztrogovics, M. Sz.: Kursz szovjetszkogo

ugolovnogo proceszsza. Moszkva, 1958.; *Cselcov*, N. A.: A szovjet büntető eljárás Bp. 1954.; *Cselcov*, N. A.: Szovetszkij ugolovnüj proceszsz. 4. ed. Moszkva, 1962.; *Poljanszkij*, N. N.: Voproszü teorii szovetszkogo ugolovnogo proceszsza. Moszkva, 1956.; *Elkind*, P. Sz.: Szuscsnoszt szovetszkogo ugolovnogo proceszsza. Leningrad, 1963.; *Jakub*, M. L.: Demokraticseszkie osznovü szovetszkogo ugolovnogo proceszsza. Moszkva, 1960.; Strafverfahrensrecht. Lehrbuch. Berlin, 1978.

Bouzat, P.—Pinatel, J.: Traité de droit pénal et de criminologie. Tome 2. Procédure pénale par P. Bouzat. 2. éd. Paris, 1970.; *Garraud*, R.: Traité théorique et pratique d'instruction criminelle et de procédure pénale. Tome 3. Paris, 1912.; *Schmidt*, E.: Lehrkommentar zur Strafprozessordnung. 2. Aufl. Göttingen, 1964. L. még a Büntető eljárásjog c. cikkhez fűzött irodalomjegyzéket.

BÜNTETŐJOG, BŰNÜGYI TUDOMÁNYOK:

I. A büntetőjog fogalma, rendszere (556.) — II. A tőkés államok büntetőjoga (559.) — III. A szocialista államok büntetőjoga (562.) — IV. A büntetőjog-tudomány irányzatai (565.) — V. A szocialista büntetőjog-tudomány módszertani alapjai (569.) VI. Büntetőjog-tudomány a bűnügyi tudományok rendszerében (571.)

I. A büntetőjog fogalma, rendszere. 1. A büntetőjog fogalma. 2. A büntetőjog rendszere. 3. A büntetőjogi szabályozás tárgya. 4. A büntetőjog feladata, a büntetőjogi szabályozás sajátosságai.

1. A büntetőjog fogalma.

A büntetőjog fogalmi köre felöleli az adott államban érvényesülő hatályos büntetőjogi szabályok összességét. Az irodalom megkülönbözteti a büntetőjog fogalmát tárgyi és alanyi értelemben. A büntetőjog tárgyilag azoknak a jogszabályoknak az összessége, amelyek az államban a büntetendő cselekményekre, a büntetésekre, a büntető eljárásra és a büntetések végrehajtására vonatkoznak, azaz, amelyek meghatározzák a bűnözés elleni küzdelem feltételeit, eszközeit, szerveit és rendjét (ius poenale). Alanyi értelemben pedig a büntetőjog az államnak az egyénekkel szemben fennálló azt a jogát jelenti, hogy a társadalom közös érdekeit sértő vagy veszélyeztető cselekményeket büntetés terhe alatt eltilthatja és a tilalom megszegőit megbüntetheti (ius puniendi), még egyszerűbben: az állam jogosultsága a bűnözés elleni küzdelemben.

A büntetőjog az állam arra feljogosított szervei által kibocsátott jogszabályok összessége, amelyek az állami, társadalmi, gazdasági rend és az állampolgárok személyének és jogainak védelme érdekében meghatározzák a büntetőjogi felelősség körét, azaz a büntetendő cselekményeket és elkövetésük esetén az alkalmazandó büntetéseket, illetőleg intézkedéseket, továbbá a büntető eljárás feltételeit, rendjét és szervezetét, valamint a törvényes eljárásban kiszabott büntetések és intézkedések végrehajtásának módját. Társadalmi funkcióját tekintve a büntetőjog a bűnözés elleni küzdelem módszerére és eszközeire, tárgyára és alanyaira vonatkozó jogszabályok összessége.

A széles értelemben vett büntetőjog részben az igazságszolgáltatási szervek funkcióira, részben pedig az adott szabályok jellegére tekintettel tovább tagolódik. Napjainkban a modern államok büntetőjoga három részre oszlik: az *anyagi büntetőjog*ra, a *büntető eljárási jog*ra (ún. alaki büntetőjogra) és a *büntetés-végrehajtási jog*ra.

Az *anyagi büntetőjog* a bűnözés elleni küzdelem alapvető, statikus szabályait tartalmazza. Meghatározza, hogy mely cselekmények elkövetése esetén az elkövető milyen büntetéssel, illetve más jogkövetkezménnyel sújtható. Szabályozásának középpontjában a büntetőjogi felelősség, annak feltételei és jogkövetkezményei meghatározása áll. Ennélfogva központi fogalmai: a bűncselekmény, az elkövető és a büntetés.

Az anyagi büntetőjog címzettjei részben az állampolgárok, részben pedig a bűnözés elleni küzdelemben részt vevő állami vagy társadalmi szervek. Szabályai az arra feljogosított állami szervek eljárásában valósulnak meg. Az anyagi büntetőjog mint tartalom mindig meghatározott formában, éspedig a büntető eljárásjog és a büntetés-végrehajtási jog formájában valósul meg.

A *büntető eljárásjog* szabályai az anyagi büntetőjoghoz képest másodlagos és dinamikus jellegű szabályok. Bűncselekmény elkövetése esetén meghatározzák a büntető eljárásra feljogosított állami szervek: a rendőrség, ügyészség, bíróság működését. Meghatározzák a büntető felelősségre vonás rendjét, a büntető eljárás feltételeit, az eljárási cselekményeket, az abban részt vevő állampolgárok és állami vagy társadalmi szervek jogait és kötelezettségeit, az eljárás módját és formáját.

A *büntetés-végrehajtási jog* úgyszintén másodlagos az anyagi büntetőjoghoz képest. Szabályai, a büntető eljárási joghoz hasonlóan, elsősorban dinamikusak. Feladata: a büntető eljárásban jogerősen meghozott ítéletben kiszabott büntetőjogi büntetés végrehajtásának jogi szabályozása. Ennek megfelelően szabályozza a büntetés-végrehajtási állami szervek működését, a büntetések végrehajtásának feltételeit és módjait, az elítélt, illetve a büntetés-végrehajtási intézmény jogait és kötelességeit.

A három büntetőjogi ágazat között az összefüggés rendkívül szoros, specializálódásuk történelmileg és társadalmilag meghatározott. Fejlődésükben a meghatározó szerepet az anyajogág: az anyagi büntetőjog játssza. A három

jogágazat közül, joganyaguk elkülönülése folytán, elhatárolódnak egymástól az anyagi és az eljárási jog. A jogrendszeren belül mindkettő önálló jogágazat. Ezzel szemben viszonylagosak a határok az anyagi büntetőjog és a büntetés-végrehajtási jog között. A büntetés-végrenajtás, elsősorban a szabadságvesztés jellegű büntetések és intézkedések végrehajtásának jogi szabályozottsága az anyagi büntetőjog hosszú történelmi múltjával szemben csak az újabb idők terméke. A büntetési rendszerrel összefüggésben büntető törvénykönyvek határozzák meg rendszerint a büntetés-végrehajtás alapvető szabályait. Emellett a modern jogrendszerekben általános tendencia a büntetés-végrehajtás jogi kérdéseinek átfogó, külön jogszabályban, eshetőleg büntetés-végrehajtási kódexben megjelenő szabályozása. A büntetés-végrehajtási jog, megtartva szoros kapcsolatát az anyajogággal, társadalmi funkciójára, a szabályozott joganyag terjedelmére, valamint tárgyának és módszerének sajátosságaira tekintettel viszonylag önálló jogterületnek tekinthető.

2. A büntetőjog rendszere.

Az anyagi büntetőjog belső rendszere hosszas történeti fejlődés eredményeként a mai büntetőjogokban két fő részre, ún. *általános rés*zre és *különös rés*zre tagozódik.

Az *általános rész* tartalmazza azokat az általános szabályokat, amelyek minden bűncselekményre egyaránt irányadók. Lényegében olyan, a büntetőjog történeti kifejlődése során kialakult konkrét szabályok általánosítása útján létrejövő fogalmi meghatározások, illetve jogintézmények rendszere, amelyeknek funkciója a büntető törvények egységes alkalmazásának biztosítása. Lényegében a három központi fogalom: a bűncselekmény, az elkövető és a büntetés körül helyezkednek el, a velük kapcsolatos fogalmakat, jogintézményeket rendezik. Mint ilyenek, jelentős részben a tudományos gondolkodás termékei, amelyek törvényi megfogalmazást nyertek. A biztosíték jellegű szabályoktól eltekintve közvetlenül tulajdonképpen a bűnüldözési, igazságszolgáltatási szervekhez szólnak azzal, hogy meghatározzák tevékenységük feltételeit, a bűncselekmény fogalmát és eszközeit: a büntetési rendszert.

A büntető törvénykönyvek általános részében a következő főbb szabálycsoportok és jogintézmények találhatók: a büntető törvény feladata; a büntető törvény hatálya (a területi, időbeli és személyi hatály kérdései); a bűncselekmény és a büntetőjogi felelősség fogalma; a büntethetőség tárgyi és alanyi feltételei (az előkészület és kísérlet, a tettesség és részesség, a szándékosság és a gondatlanság stb.); a büntethetőséget kizáró és megszüntető okok (kóros elmeállapot: elmebetegség, tudatzavar, ittasság, kényszer és fenyegetés, tévedés, jogos védelem és végszükség stb.); a büntetések és intézkedések rendszere; a büntetés kiszabásának általános szabályai; mentesítés a büntetett előélethez fűződő hátrányok alól (rehabilitáció), a fiatalkorúakra és amennyiben nincs külön katonai büntető törvénykönyv, a katonákra vonatkozó külön rendelkezések; értelmező rendelkezések.

A büntető törvénykönyv *különös része* meghatározza az egyes büntetendő cselekményeket és büntetésüket. Meghatározza azokat az emberi cselekményeket, amelyek az adott büntetőjog-rendszerben büntetendők. Ehhez képest e szabályok mindig konkrét, az állampolgárokhoz címzett magatartásszabályok, szankcionált tilalmak vagy parancsok formájában.

A büntető törvénykönyvek különös részének belső rendszerét illetően nagyok az eltérések. A joganyag belső rendszerezését befolyásolják az adott ország hagyományai, nemzeti sajátosságai, gazdasági struktúrája és nem utolsósorban jogi kultúrája. Ugyanakkor a belső szerkezet kialakítását logikailag meghatározza a büntetőjogilag védendő értékeknek a csoportosítása és egymáshoz való kapcsolata. A büntetőjogilag védendő értékek a jogi terminológiában: jogtárgyak, alapjában három, a társadalmi viszonyok többé-kevésbé összefüggő körén belül helyezkednek el, amelyeknek középpontjában az *állam*, a *társadalom* és az *egyén* áll. Ehhez képest a büntető törvénykönyvek különös részében, ha nem is azonos elnevezéssel, de többé-kevésbé minden ország kódexében megtalálhatók: az állam elleni (politikai) bűncselekmények, az államigazgatás, igazságszolgáltatás elleni bűncselekmények, a hivatali bűncselekmények, a közbiztonság és közrend elleni bűncselekmények, a közlekedés biztonsága elleni bűncselekmények, a gazdasági bűncselekmények, a vagyon elleni bűncselekmények, a személy elleni bűncselekmények, az emberi szabadság és méltóság elleni bűncselekmények, a nemi erkölcs, illetve a család és az ifjúság elleni bűncselekmények és esetleg a katonai bűncselekmények.

A büntető törvénykönyv különös része szerkezetének kialakításánál általában a védett jogtárgyak csoportosításának elve vezeti a törvényalkotót. A különös rész szerkezetét jelentő egyes fejezetek a társadalmi élet körülhatárolt területei ellen irányuló támadásokat foglalják össze, az azonos fejezetbe csoportosított törvényi tényállások elsősorban a társadalmi viszonyoknak egy adott körét védik. A büntetőjog a társadalmi viszonyok más területét védi az egyik és más területét a másik fejezetbe foglalt törvényi tényállásokkal. Ez az elhatárolás azonban nem tekinthető egyértelműnek, ugyanis az egy-egy fejezeten belül elhelyezett tényállásokban írt magatartások büntetőjogilag releváns hatása gyakran más védett társadalmi viszonyok területére is kiterjed. Így pl. a rablás törvényi tényállásában foglalt cselekmény egyaránt sérti a sértett vagyoni és személyi szabadságát. Ugyanakkor egy jogtárgyat védhet több törvényi tényállás is, minthogy az

adott társadalmi viszony több oldalról, különböző módokon is sérthető vagy veszélyeztethető. Ez magyarázza, hogy azonos fejezeten belül több törvényi rendelkezéssel is találkozunk azonos jogtárgy, pl. az emberi élet, testi épség stb. védelmében.

A büntető törvénykönyv általános és különös részének rendelkezései között az összefüggés szoros és kölcsönös. Amellett, hogy az általános rész rendelkezései tartalmazzák az összes bűncselekményre egyaránt érvényes szabályokat, az általános és a különös dialektikája folytán az általános rész rendelkezései csakis és kizárólag a különös rész rendelkezésein keresztül érvényesülhetnek. A jogalkalmazásban a különös részben meghatározott bűncselekmény tényállásának megállapítása után merülhet fel az általános rész rendelkezéseinek az érvényesítése.

3. A büntetőjogi szabályozás tárgya.

A büntetőjogi szabályozás tárgya végső soron a *bűnözés mint jogilag értékelt társadalmi jelenség*. A jogi értékeléssel kapcsolatban a büntetőjog elméletének régi problémája azoknak a kritériumoknak a megállapítása, amelyek a bűncselekménnyé nyilvánított magatartásokat minden időben jellemzik. Napjainkban is számos polgári álláspont vallja a bűncselekményt ontológiai kategóriának (az ún. természetes bűncselekmény fogalma), amelynek lényegét egyesek az erkölcsellenességben, a normaellenességben, mások a cselekmény társadalomellenességében látják. E nézetekkel szemben a marxista büntetőjog-tudomány hangsúlyozza egyrészt a bűncselekmény-fogalom történeti-társadalmi meghatározottságát és ezzel elveti a bűncselekménynek mint örök emberi kategóriának idealista felfogását. Másrészt pedig vallja, hogy az adott emberi cselekmény társadalomra veszélyessége mint tartalmi kritérium mellett, a bűncselekmény-fogalom legáltalánosabb vonása, amely bármely adott bűncselekményt az állam elleni bűncselekményektől kezdve az élet elleni bűncselekményeken keresztül a közlekedési bűncselekményekig jellemez: a cselekmény büntetőjog-ellenessége, azaz, hogy az adott emberi magatartást a büntetőjog bűncselekménynek minősíti. A társadalomra veszélyes, azaz objektíve társadalomra káros vagy ennek lehetőségeivel fenyegető cselekmény bűncselekménnyé nyilvánítása nem a jogalkotó „önkényének" a függvénye. A jogalkotó, bár szuverén és csak az alkotmányos rend által korlátozott tényleges hatalom, nem független a társadalom objektív törvényszerűségeitől. A szocialista állam a társadalom objektív mozgástörvényeinek ismeretében tudatosan arra használja társadalomirányító és -ellenőrző eszközeit, és ezek sorában a büntetőjogot, hogy a társadalom normális életfeltételeinek és fejlődésének biztosítása végett a jogilag befolyásolható káros jelenségeket elhárítsa. Ennek keretében nyilvánítja a társadalomra veszélyes, azaz az uralkodó társadalmi viszonyokra, azok elemeire és hordozóira nézve sértő és veszélyeztető jellegű cselekményeket bűncselekménnyé.

A büntetőjogi szabályozás közvetlen tárgya *a bűncselekmény elkövetése folytán a bűnelkövető és az állam között keletkező társadalmi viszonyok összessége*. A büntetőjog azokat a társadalmi viszonyokat szabályozza, amelyek az állam által védett szocialista társadalmi viszonyok elleni legsúlyosabb támadások során keletkeznek. A büntetőjogi szabályozás folytán e társadalmi viszonyok a büntetőjogviszonyok formáját öltik fel. A büntetőjogviszony alanyai egyik oldalon az állampolgár, másik oldalon az állam. A büntetőjogviszonyban az állam jogosított és bizonyos esetekben kötelezett arra, hogy megállapítsa a tényállást, adott esetben büntetést szabjon ki, kötelezett arra, hogy a büntetőjogi repressziót csak a törvényben megszabott keretek között alkalmazza. A jogsértő állampolgár kötelezett arra, hogy alávesse magát a büntetésnek és jogosított arra, hogy a bíróság vele szemben a büntetést csak a törvényben megszabott feltételek, bűncselekmény elkövetése esetén és csak a törvényben meghatározott módon alkalmazza.

4. A büntetőjog feladata, a büntetőjogi szabályozás sajátosságai.

Az anyagi büntetőjog feladatát a bűnözés elleni küzdelemben elfoglalt helye, szerepe határozza meg. Míg a polgári törvényhozás általában kerüli társadalmi szerepének, a konkrét társadalmi-történeti viszonyok által meghatározott osztályfunkciójának feltárását és legfeljebb a büntetőjog általános társadalomellenőrző szerepéről beszél, addig a szocialista büntetőjogra jellemző társadalmi feladatának, osztályszerepének nyílt vállalása. Általában szólva, a büntetőjog feladata az adott állami, társadalmi rend, az állampolgárok alapvető jogainak és érdekeinek védelme a társadalomra veszélyes emberi magatartásokkal szemben.

A büntetőjog feladatát, az adott államban kialakult társadalmi rend védelmét azáltal teljesíti, hogy az említett társadalmi rendet megtestesítő társadalmi viszonyokat sértő vagy veszélyeztető magatartásokat büntetés kilátásba helyezésével tilalmazza. Jellegzetessége tehát: *a társadalmilag elvárt magatartásszabályok elfogadtatása, kikényszerítése a büntetőjogi büntetés kilátásba helyezése útján*. Akkor is erről van szó, ha kivételesen a büntetőjog parancsot ad valamely társadalmilag elvárt magatartás tanúsítására. Így tilalmazza például az emberölést (ne ölj), a lopást (ne lopj), parancsolja a baleseti helyzetbe jutott vagy balesetet elszenvedett személy megsegítését (nyújts segítséget a bajbajutottnak) és e parancsok megszegőit rendeli büntetni. E pozitív vagy negatív módon megfogalmazott büntetőjogi normák mögött minden esetben meghatározott, társadalmilag elvárt magatartásszabály áll, amelynek meg-

sértését a büntetőjog büntetés kilátásba helyezésével tilalmazza.

A büntetőjogi büntetés azonban sohasem öncélú, a tilalom megszegőjét azért éri büntetés, hogy jövőbeni magatartását az elvárt magatartásszabályok irányítsák. A büntetés kilátásba helyezése a szocialista büntetőjogokban általában a megelőzés gondolatából fakad, mint ahogy egészében idegen tőle a büntetésnek megtorlásként, bosszúként való felfogása. Végső soron a büntetőjog társadalmi feladatát azzal teljesíti, hogy *a társadalomra veszélyes cselekmények bűncselekményként történő meghatározásával és büntetéssel való tilalmazásával, elkövetésük esetén pedig a büntetőjogi felelősségre vonással és a megfelelő büntetés alkalmazásával az állampolgárokat a társadalmilag kívánatos és elvárt magatartás tanúsítására neveli, és ezzel a jövőben lehetséges jogsértéseket megelőzi.*

A büntetőjog alapvető sajátossága egyrészt funkciójában, másrészt sajátos hatóterületében keresendő. Míg a jogágazatok többségét meghatározott körű társadalmi viszonyok szabályozása jellemzi, addig a büntetőjog alapvető funkciója a társadalmi viszonyok védelme. Emellett a büntetőjog nem is egynemű, hanem különböző, heterogén jellegű társadalmi viszonyok védelmére törekszik. Védelme kiterjed a társadalomban létező életviszonyok legszélesebb körére. Alapvetően olyan társadalmi viszonyoknak nyújt védelmet, amelyeket más jogágak normái szabályoznak. Léteznek azonban olyan életviszonyok is, amelyek nem szerepelnek egyetlenegy jogág szabályozási körében sem, társadalmi jelentőségüknél fogva azonban a büntetőjogi védelmet a jogalkotó rájuk is kiterjeszti. Ha ebben a körben a büntetőjog valamilyen tiltó vagy parancsoló szabályt alkot, így pl. a közlekedési balesetekkel kapcsolatban megteremti a baleset színhelyén való megállás és a segítségnyújtás felajánlásának kötelezettségét, az addig csak erkölcsi norma hatálya alá tartozó életviszonyt nemcsak védi, oltalmazza, hanem egyben jogilag is szabályozza.

A büntetőjogot a többi jogágtól alapjában az különbözteti meg, hogy szabályai a büntetőjogi (kriminális) büntetés alkalmazásának feltételeiről, módjairól rendelkeznek. Más jogág területén is találkozunk megtorló, represszió intézkedésekkel, ilyen pl. a pénzbírság, az elzárásbüntetés az államigazgatási jogban, a fegyelmi büntetések egy része a munkajogban stb. Meghatározott represszió intézkedések azáltal válnak büntetőjogi büntetéssé, hogy azokat bűncselekmény elkövetése miatt a bíróság meghatározott eljárás keretében jogkövetkezményként szabja ki és meghatározott rendben kerülnek végrehajtásra.

Más jogágazatokkal szemben sajátossága elsősorban szabályozásának módszeréből: a *büntetőjogi büntetéssel való fenyegetés* eszközéből fakad. A büntetőjogi tilalmak és parancsok mögött is az állampolgároknak az államhoz fűződő alapvető politikai viszonya húzódik meg, melynél fogva egyfelől az alkotmányban rögzített állampolgári jogok, másfelől pedig az állampolgárnak az a kötelezettsége áll, hogy tartsa meg a társadalmi együttélésnek jogi erőre emelt normáit. A büntetőjog a maga általánosságában ennek az általános politikai viszonynak az alapján jön létre, ennek negatív vetülete az állam részéről a tiltó és az állampolgárok részéről az engedelmeskedésre szorító oldala. A büntetőjogi szabályozás tárgyául szolgáló társadalmi viszonyok kettőssége folytán a büntetőjog helyzete sajátos a jogrendszerben. Joggal hasonlítható az államjoghoz, s azon belül is az alkotmányjoghoz, szinte annak negatív párdarabja. Ennek alapja az a politikai viszony, amely az állampolgár és az állam között fennáll, amelynél fogva folyamodhat az állam meghatározott társadalmi viszonyok védelmében „ultima ratio"-ként a büntetőjogi szabályozás módszeréhez.

II. A tőkés államok büntetőjoga. 1. A feltörekvő polgárság büntetőjogi nézetei. 2. A polgári büntetőjog kialakulása Európában, büntetőjogi jogterületek. 3. A tőkés államok büntetőjogának fejlődése a 20. században.

1. A feltörekvő polgárság büntetőjogi nézetei. Az európai kontinensen a modern értelemben vett büntetőjog kialakulása a 18. század végén, a 19. század közepén összefügg a kor alapvető társadalmi folyamatával: *a polgári társadalom és állam létrejöttével.* A tőkés társadalmi viszonyok kialakulása és az ennek nyomán fellépő éles társadalmi ellentmondások, politikai küzdelmek korában a feudális büntetőjog lényegi sajátosságai, nyílt osztályegyenlőtlensége, partikularizmusa, embertelensége stb. folytán szembekerült a társadalmi haladás irányával. Az írott büntetőjog teljes vagy részleges hiánya, a büntető eljárásnak a kínvallatásra alapozott rendszere, a kegyetlen és barbár büntetési rendszer, a bíróságok megvesztegethetősége és önkénye, a királyi hatalom közvetlen beavatkozása az igazságszolgáltatás menetébe, szemléletesen bizonyították: a feudális büntetőjog a politikai elnyomás durva és embertelen eszköze az uralkodó társadalmi réteg kezében a társadalom túlnyomó többségével szemben. A polgári büntetőjogi felfogás a feudális társadalmi viszonyok elleni általános tiltakozás talaján alakult ki. Elemei, különösen az állampolgárt a hatalom önkényével szemben védő garanciális elvei, megjelennek a 18. század végi Európa polgárosuló országainak filozófiai, jogi irodalmában, sőt egyes jogalkotásaiban is, illetve az éppen akkor függetlenné váló észak-amerikai államok alkotmánytörvényeiben. Így például a nullum crimen sine lege követelménye egyidőben bukkan fel egy-

részt az amerikai Virginia, Maryland 1776. évi alkotmányaiban (az „ex post facto-law" tilalma), másrészt Európában II. Józsefnek az 1787. évi törvénykönyvében, a Josephina-ban. Az új büntetőjog kialakulása azonban nem ezekben az országokban, hanem a polgári átalakulás klasszikus hazájában, Franciaországban ment végbe, ahol annak ideológiai előzményei, nemkülönben eredményei a legkövetkezetesebben jelentkeztek.

A nagy francia forradalom eszmei előkészítésében alapvető szerepet játszott a fennálló rendszer bírálata és ennek alapján az igazságszolgáltatás ésszerű megszervezésének ügye. A büntetőjog, az igazságszolgáltatás eljárási és szervezeti kérdései az állampolgári jogok biztosítása és a feudális önkény kiküszöbölése szempontjából politikai kérdésekként merültek fel. A küzdelem az értelem, a türelem és elsősorban az emberiesség jegyében, egyrészt a kínvallatás és a halálbüntetés ellen, másrészt pedig egy, az ember lényéhez méltó, az új társadalmi viszonyoknak és ideológiának megfelelő büntetőjog megalkotására irányult. Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Diderot, Holbach, Helvetius, Beccaria, Brissot, Marat egyaránt, habár különböző társadalmi erőket képviselve és az egyenlőség gondolatának eltérő felfogása alapján, a feudalizmus elleni küzdelem egyik központi kérdésének tekintette az új büntetőjog megteremtését.

A hatalomra törő burzsoázia büntetőjogi nézeteit a legsikerültebben foglalta össze C. Beccaria, akinek nevét és 1764-ben „Dei delitti e delle pene" címen megjelent munkáját rövidesen egész Európában Rousseau és Voltaire nevével együtt emlegették. Beccaria a racionalista filozófiára és természetjogra támaszkodva nemcsak a feudalista büntetőjog rendszeres kritikáját adja, hanem elméletileg meg is alapozza az új büntetőjogi felfogást. A társadalmi szerződés rousseau-i gondolatából vezeti le, hogy csak a közjó érdekében és csak törvény állapíthat meg büntetést. Ennek célja: a tettest újabb bűncselekmény elkövetésében megakadályozni, másokat pedig bűncselekményektől visszatartani. Jobb a bűncselekményt megelőzni, mint büntetni. Fellép a kínvallatás és a halálbüntetés ellen, a büntetés arányossága mellett annak határozott mértékét és személyes voltát hirdeti.

Beccaria és a francia enciklopédisták eszméi rövid idő alatt visszhangra találnak egész Európában. Filangieri Olaszországban, Hommel, Michaelis, Quistorp Németországban, Sonnenfels Ausztriában, Bentham és Howard Angliában hirdetik a humanista büntetőjog eszméit. Nagy Frigyes 1756-ban Poroszországban eltörli a tortúrát, II. Lipót 1786-ban Toscanában, II. József 1787-ben Ausztriában és Magyarországon a halálbüntetést. A feudális büntetőjogot végső soron azonban csak a francia forradalom söpri el.

Annak ellenére, hogy a francia forradalom ideológusainak elméleti kiindulópontját, a racionalista természetjogot a tudomány nem igazolta, alapjában helyesen, reálisan fogalmazták meg a valamennyi elnyomott társadalmi réteg érdekében fellépő polgárság *büntetőjogi programja*t. Ennek lényege: a büntető törvény legyen világos, közérthető, nyilvánosan kihirdetett; a büntető törvény előtt minden állapolgár egyenlő; a gondolat nem, csupán a külvilágban megnyilvánuló emberi cselekmény legyen büntethető; csak azt a cselekményt lehet büntetni, melyet elkövetése előtt a törvény büntetendőnek nyilvánított (nullum crimen sine lege elve); a bűncselekmény csak olyan büntetéssel büntethető, melyet a törvény annak elkövetése előtt az adott bűncselekményre megállapított (nulla poena sine lege, nulla poena sine crimine elve); a büntetés legyen célszerű, igazságos és arányos; a büntetési rendszerből ki kell iktatni az ún. minősített (kínzó jellegű) halálbüntetéseket, a testcsonkító büntetéseket, s a halálbüntetés alkalmazását szűk térre kell korlátozni; a bíróságnak nincs joga a törvényt értelmezni; a közkegyelem és az egyéni államfői kegyelem jogát el kell törölni.

A forradalom ideológiai előkészítőinek büntetőjogi elképzelései a forradalom győzelmével előbb az *emberi és állampolgári jogok 1789. évi deklarációjában*, majd pedig a *büntető törvényhozásban* öltöttek testet. Az 1791-es francia Code pénal jogilag is rögzíti a nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege és a nulla poena sine crimine elvét, eltörli a törvény előtti rendi kiváltságokat és az ún. vallási bűncselekményeket, megszünteti a testi és megbélyegző büntetéseket, a halálbüntetést négy esetre szorítja és a büntetési rendszer alapjává a határozott tartamú szabadságvesztést teszi. A törvénykönyv irreális, célszerűtlen rendelkezéseit, mint pl. a törvény bírói értelmezésének tilalmát és az abszolút határozott büntetési tételek rendszerét, Napóleon 1810. évi Code pénal-ja módosította.

2. A polgári büntetőjog kialakulása Európában, büntetőjogi jogterületek.

A kontinensen közvetve vagy közvetlenül a francia kódex inspirálja a büntetőjog kialakulását. Belgiumban, Hollandiában, Svájcban és az olasz államokban a francia hódítás lépteti életbe a Code pénal-t, hogy majd annak hatására az érintett államok kidolgozzák saját büntető törvénykönyveiket (az 1819. évi nápolyi, az 1820. évi pármai, az 1853. évi toscanai törvénykönyvek stb.). Napóleon bukása után a francia hatást az európai reakció erői egy időre visszavetik, azonban Közép-Európában a 19. század 30-as, 40-es éveiben, Európa többi részén pedig a század második felében a polgárosulás eszméi a büntetőjog területén is több-kevesebb következetességgel uralomra jutnak. A német birodalom területén a büntetőjog kialakulásának legjelentősebb állomásai az 1813. évi bajor,

az 1845. évi badeni, az 1851. évi porosz, majd az egységes 1871. évi német birodalmi büntető törvénykönyvek.

A század második felében az európai kontinensen létrejött büntető törvénykönyvek többékevésbé visszavezethetők a *francia* és a *német kódexekre* (a klasszikus irányzat kódexei). Délkelet-Európában is ez a hatás érvényesült, ahol Szerbiában 1860-ban, Romániában 1874-ben adtak ki büntető törvénykönyvet. A skandináv államokban hasonlóképpen a század 60-as éveiben születnek átfogó büntető törvények (Svédország 1864, Dánia 1866, Izland 1869). A cári Oroszország csak jelentős késéssel követi az európai jogfejlődést; az 1845., illetve 1866. évi büntető törvénykönyvek a feudális abszolutizmus jellegzetes termékei, az 1903-as büntető törvénykönyv tekinthető a klasszikus irányzat késői szülöttének. Hazánkban 1878-ban jött létre az első, modern értelemben vett büntető törvénykönyv.

A tőkés, illetve a nem szocialista államok büntetőjogi rendszerei, eltérő vonásaiknál, belső, jogtechnikai sajátosságaiknál fogva, *jogterületekre* tagolódnak.

Az európai kontinensen kialakult büntetőjogi rendszerektől, s különösen annak formájától jelentősen eltér mind történelmi kialakulásában, mind pedig jelenlegi helyzetében és fejlődési tendenciáiban az ún. *angolszász jogterület* vagy másképpen a *common law rendszere*, amely felöleli Nagy-Britanniának és volt gyarmatbirodalmainak (India, Ausztrália, Kanada stb.), illetve az USA-nak büntetőjogát.

Az *angol büntetőjog*, a kontinentális hatásoktól függetlenül, sajátos módon alakult ki. A büntetőjogi jogforrásrendszert még ma is a szokás és a bírói gyakorlat, a precedens-rendszer képezte esetjog (case law) jellemzi, amelyet csak részben egészít ki a törvényjog (statute law). Fogalomrendszere a kontinentális büntetőjogtól gyökeresen eltér, az eljárásjogias szemlélet áthatja az anyagi büntetőjogot is. Az angol büntetőjogi szemléletben a kodifikált büntetőjog: a büntetőjog valamennyi szabályát magában foglaló, az esetjog és a törvényjog ellentétét feloldó egységes büntető törvénykönyv gondolata nem tudott meggyökeresedni. Átfogó, egységes büntető törvénykönyve Nagy-Britanniának jelenleg sincs. A kodifikációt részben helyettesítő jogrendezési, jogegységesítési törvények a 19. század második felében elsősorban a büntetési rendszer alapvető intézményeinek szabályozására irányultak. A századforduló körül több törvény született a büntetés-végrehajtásról, a próbára bocsátásról, a fiatalkorú és a szokásos bűntettesekkel szemben alkalmazott biztonsági intézkedésekről stb. A két világháború között és a későbbiekben erősödött az a törekvés, hogy az adott joganyagot szelektáló, a hatályos szabályokat összefoglaló, ún. konszolidációs törvényekkel rendezzék a büntetőjog egyes részterületeit. Az ilyesfajta szabályozás nem érinti ugyan az esetjog és a precedens-rendszer elvét, csupán a statute law anyagát. Az elmúlt negyedszázad során ilyen külön törvényekkel szabályozták a gyakorlati szempontból legjelentősebb bűncselekménycsoportok, mint pl. az élet elleni, vagyon elleni stb. bűncselekmények joganyagát. Emellett újabban nagy jelentőséget tulajdonítanak a büntetési rendszer szabályozásának, így pl. 1948-ban, majd 1965-ben került sor ismételten a szabadságvesztés-büntetés, próbára bocsátás, utógondozás stb. átfogó reformjára.

A common law elvei érvényesülnek a volt angol gyarmatbirodalom országainak büntetőjogában, azzal az eltéréssel, hogy itt a büntetőjog általában kodifikált formában jelenik meg.

Az *Amerikai Egyesült Államok büntetőjogá*nak fejlődése, különösen az északkeleti államokban, a század elejéig az angol büntetőjoggal tartott lépést, a századforduló körül azonban, a common law rendszerét fenntartva, egyes államokban önálló büntető törvénykönyvek születtek. Az egyes tagállamok büntetőjogi autonómiáját elismerve, csupán az Unió ellen elkövetett bűncselekményekre és néhány kiemelt bűncselekménycsoportra, pl. emberrablás, van egységes szövetségi törvény. A második világháború után a kodifikációs törekvések erősödtek, tudományos intézetek gondozásában több ún. minta büntető törvénykönyv (legutóbb az 1962-ben elkészített és azóta többször kiegészített Model Penal Code) látott napvilágot, azonban egységes büntető törvényhozás európai értelemben a mai napig nem alakult ki. Az észak-amerikai büntetőjog főleg a szabadságvesztés új típusú intézményeinek gyakorlati kikísérletezésével, a határozatlan tartamú ítéletek gondolatával és a fiatalkorú bűntettesek modern kezelésével hatott a világ büntetőjog-fejlődésére.

A tőkés világ modern büntetőjogi rendszerei alapjában vagy a kontinentális francia—német alapozású büntetőjog vagy a common law rendszerére tekintettel osztályozhatók. Ennek megfelelően beszél az irodalom *francia jogterületről*, *német jogterületről*, *angolszász jogterületről* stb. A kontinentális büntetőjogból sarjadt ki az ún. *spanyol jogterület*, amely a mai Spanyolország, Portugália és a dél-amerikai államok büntetőjogát öleli fel. A német büntetőjog hatása pedig egyes közel- és távol-keleti államok büntetőjogában, pl. Japán büntető törvénykönyveiben, mutatható ki. A common law-rendszer kivételével valamennyi jogterületre a büntetőjog kodifikáltsága a jellemző.

3 A tőkés államok büntetőjogának fejlődése a 20. században.

A büntetőjog klasszikus irányzata a tőkés államokban a 20. század végéig őrzi a liberális és demokratikus eszméket. Jogegyenlőséget és jogbiztonságot teremtő intézményeivel, antifeudális élével szolgálja a társadalmi hala-

dást, megnyitja az utat a büntetőjog humanizálódása előtt. Ugyanakkor kielégíti a tőkés társadalmi viszonyokból fakadó osztályigényeket: biztosítja a tőkés állami, társadalmi rendet; *alapvető társadalmi funkciója a tőkés társadalmi viszonyok védelme a büntetőjogi megtorlás eszközével.* A század végén, a 20. század elején mindinkább gyengülnek a tőkés államokban a büntető törvényhozásban addig érvényesülő vagy legalábbis formálisan alkalmazott demokratikus eszmék. E változás valódi oka nem a büntetőjogi eszmék „önmozgása", hanem az imperialista államok uralkodó köreinek politikai gyakorlata.

A 20. század első felének büntetőjogi fejlődését a jó szándékú tudományos útkeresés mellett retrográd büntetőjogi változások jellemzik. A büntetőjog fejlődését egyre inkább a tettes-büntetőjogi irányzatok határozzák meg, amelyeknek gyakorlati következményei *a büntetőjogi biztosítékok korlátozásában, a nullum crimen sine lege, a nulla poena sine crimine elv áttörésében, így pl. analógia bevezetése a fasiszta német jogban, a személyi társadalomra veszélyesség címén alkalmazott határozatlan és igazgatási jellegű biztonsági intézkedések bevezetésében és nem utolsósorban a büntetőjogi megtorlás általános fokozásában jelentkezik.* Egyes államokban, különösen az antidemokratikus politikai rendszerekben visszaállítják, illetve kiterjesztik a halálbüntetést, a politikai bűncselekményeket ismét közönséges bűncselekményekként büntetik, az ún. állambiztonsági vagy a társadalmi rend védelméről szóló külön törvények a büntetőjogi megtorlás élét a munkásmozgalom és a haladó, baloldali mozgalmak ellen fordítják. Ennek során alakul át a tőkés büntetőjog szankciórendszere és létrejön az a dualista büntetési rendszer, amely egyrészt megőrzi a klasszikus intézményeket és elveket, másrészt viszont az ún. biztonsági őrizet különböző formáinak megteremtésével utat nyit az önkénynek a fennálló társadalmi rend ellenfeleivel való leszámoláshoz.

A tőkés államok büntetőjoga a 20. század második felében rendkívül változatos képet mutat. Léteznek évszázados törvénykönyvek, mint pl. a francia Code pénal, amelynek tartalmát az időközben bekövetkezett módosítások jelentősen átformálták, emellett pedig a második világháború után számos új törvénykönyv jött létre, mint pl. a svéd 1965. évi, a görög 1950. évi büntető törvénykönyv, a Német Szövetségi Köztársaság 1971-ben elfogadott, az általános részt tartalmazó törvénye, Ausztria 1974. évi büntető törvénykönyve, amelyek a legújabb burzsoá büntetőjogi nézeteket tükrözik. Erős jogegységességi törekvések érvényesülnek a skandináv országokban, ahol emellett nem annyira az átfogó kodifikációra, mint inkább a gyakorlati büntetőpolitika céljait jobban szolgáló állandó jogrevízióra és részleges törvényalkotásra helyezik a hangsúlyt. Elavult vagy modern formában, konzervatív vagy modern eszmékre támaszkodva e törvénykönyvek társadalmi funkciója azonos: a modern imperialista állam és társadalom rendjének, alapvető intézményeinek védelme. Napjainkban a tőkés büntetőjog a válság idejét éli: a növekvő bűnözésnek nem tud gátat vetni, jogi eszközei, büntetési rendszerének intézményei erre, mindenekelőtt társadalmi okok következtében, alkalmatlanok.

III. A szocialista államok büntetőjoga. 1. A szocialista büntetőjog rendszere. 2. A szocialista büntetőjog alapelvei. 3. A magyar büntetőjog fejlődése.

1. A szocialista büntetőjog rendszere.

A büntetőjogi rendszerek sorában önálló helyet foglal el a Szovjetunió és a szocialista államok büntetőjoga, a *szocialista büntetőjog rendszere.* A Szovjetunió történetileg viszonylag rövid idő alatt alakította ki a szocializmus eszmevilágával és a proletárdiktatúra érdekeivel összhangban álló büntető jogrendszerét. 1922-ben jelent meg a szovjet állam első, átfogó büntető törvénye, amelyet rövidesen követett a büntető eljárás és a büntetés-végrehajtás törvényi szintű jogi szabályozása is. A húszas — harmincas évek kodifikációja után napjainkban a fejlett szocializmus társadalmi viszonyait tükröző 1958. évi össz-szövetségi törvény alapján kiadott köztársasági büntető törvénykönyvek összegezik a több évtizedes szovjet jogfejlődés időtálló elveit. A második világháború után az európai szocialista államokban az 50-es években kibocsátott büntető törvénykönyvek eszmei célkitűzéseiket illetően sokat merítettek a szovjet büntetőjog fejlődésének tapasztalataiból anélkül, hogy elszakadtak volna a büntetőjog területén is megnyilvánuló nemzeti, kulturális hagyományoktól, vagy figyelmen kívül hagyták volna a büntetőjogi védelem szempontjából lényeges nemzeti sajátosságokat. A szocialista országokban a 60-as években új büntető törvénykönyvek születtek (Bulgária, Csehszlovákia, Német Demokratikus Köztársaság, Lengyelország, Magyarország, Románia), vagy a korábbi kódexet erőteljesen módosították (Jugoszlávia).

Ezek a büntető törvénykönyvek, hasznosítva a büntetőjog és a büntetőjog-tudomány szocialista fejlődésének eredményeit, formailag nagy hasonlatosságot mutatnak a tőkés államok törvénykönyveivel. Általános és különös részre oszlanak, egyes jogintézményeik és rendelkezéseik formailag sokban megegyeznek a polgári büntetőjog jogintézményeivel és rendelkezéseivel. A formai hasonlóság azonban eltérő társadalmi tartalmat takar. A szocialista büntetőjog társadalmi tartalma osztálymeghatározottságában és feladatában rejlik. Feladata, hogy *védje a szocialista társadalmat, a szocialista állami, társadalmi és gazdasági rendet, valamint az*

állampolgárok személyét és jogait, a legsúlyosabb, a társadalmi együttélést sértő és veszélyeztető, társadalomra veszélyes cselekményekkel szemben. Jogi megoldásaiban is számos területen, elsősorban a büntetési rendszert és a büntetőjogilag védendő társadalmi értékek körét illetően, különbözik a tőkés államok büntetőjogától. Fejlődésének fő iránya: a büntetőjog humanizálódása, a büntetőjogi megtorlás területének és fokának csökkenése, a büntetőjog társadalomellenőrző és nevelő szerepének kiteljesedése.

A szocialista országok büntetőjoga napjainkban változatos képet mutat. Az egyes országok törvénykönyveinek részletmegoldásait jelentős mértékben befolyásolja az adott ország jogi kultúrája és hagyományai mellett a bűnözés dinamikája és struktúrája. A jogi megoldásokban mutatkozó eltérések és nemzeti sajátosságok mellett azonban a szocialista büntető törvénykönyveket a szocialista társadalmi rend lényéből adódó azonos célkitűzések és büntetőjogi alapelvek jellemzik. Amellett, hogy a büntetőjogot áthatják a szocialista jog általános elvei, mint pl. a szocialista törvényesség, a szocialista demokratizmus elvei stb., sajátos, büntetőjogi alapelveknek tekinthetjük a *törvényesség*, a *humanizmus elvét*, a *társadalom védelmének elvét*, a *bűnösségen alapuló felelősség elvét*, *a tettarányos felelősség elvét*, a *büntetőjogi felelősség differenciálásának elvét*, a *büntetések egyéniesítésének elvét*.

2. A szocialista büntetőjog alapelvei.

A büntetőjogi felelősségre vonás során alkalmazott büntetés a társadalom többségének érdekében kerül alkalmazásra a társadalom jelentéktelen kisebbségével szemben. A büntetőjogi büntetést meghatározó célszerűségi gondolatot, a társadalom védelmének elvét, a kifejlett szocialista büntetőjogban a törvényesség, a szocialista humanizmus stb. elvei ellensúlyozzák és ezzel megteremtik az összhangot a társadalom védelmi igénye és etikai felfogása között.

A *törvényesség elve* a büntetőjogban abban jut kifejezésre, hogy bűncselekményt csak törvény állapíthat meg, büntetést csak törvény határozhat meg, büntetni csak bűncselekmény miatt lehet. A nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege és a nulla poena sine crimine elvének érvényesülését a szocialista társadalmi viszonyok között reális társadalmi érdekek, nevezetesen az állampolgári szabadságjogok következetes biztosításának igénye indokolják. Az állampolgári szabadságjogok elismeréséből, az állampolgári egyenlőség és jogbiztonság gondolatából folyik, hogy a szocialista büntetőjog valamely emberi cselekményt csak akkor tekint büntethetőnek, ha azt a törvény a cselekmény elkövetése előtt bűncselekménynek minősítette és meghatározott büntetéssel rendelte sújtani. Önmagában a cselekmény, még kevésbé a személy társadalomellenessége büntetés alapjául nem szolgálhat; valamennyi szocialista büntető törvénykönyv szerint a bűncselekmény fogalmi ismérve annak büntetőjog-ellenessége. A törvényesség követelménye magában foglalja a büntető eljárás megindításának és lefolytatásának, az elkövetett cselekmény jogi minősítésének és az elkövető megbüntetésének a törvényessége iránti követelményt egyaránt.

A *humanizmus elve* áthatja a szocialista büntetőjog valamennyi rendelkezését. Jelenti elsősorban a büntető eljárásban felelősségre vont személy emberi méltóságának, személyi jogainak és érdekeinek figyelembevételét. A büntetőjog a jogrendszerben sajátosan emberközpontú szabályrendszert képez, amelynek mind a védelmi, mind pedig a felelősségi centrumában az ember áll. A büntető törvénykönyv alapvető feladata, hogy védelmet nyújtson az állampolgárok személyét, életét, testi épségét, szabadságát, személyi méltóságát és jogait sértő vagy veszélyeztető cselekményekkel szemben. A büntetőjogi felelősség, végső soron a büntetőjogi büntetés alkalmazásának célja a személyiség helyes irányú kifejlődésének előmozdítása. Ezért a szocialista büntetőjoggal összeférhetetlen a megtorlás, a bosszú, a puszta fizikai szenvedésokozás, az emberi méltóság megalázása. A büntetés célját valamennyi szocialista büntető törvénykönyv a társadalom védelmén túlmenően, alapjában a társadalomba való visszavezetésben látja.

A *társadalom védelmének elvéből* kiindulva a szocialista jogalkotó a büntető jogszabályok megalkotásával nem az igazság „örök eszméjét" kívánja megvalósítani, hanem reális társadalmi célkitűzéseket tart szem előtt. Célja a szocialista állami és társadalmi rend védelme, amelyet büntetés, illetve intézkedés alkalmazása útján, a bűncselekmény elkövetőjének megjavításával, átnevelésével, másrészt pedig a társadalom tagjainak a bűnözéstől, a büntetések kilátásba helyezése útján történő visszatartásával kíván elérni. Az alapelvvel összhangban a szocialista büntetőjog a bűncselekményt tartalmilag társadalomra veszélyes cselekménynek tekinti, amely e jellegénél fogva igényli a büntetőjogi beavatkozást. Ezzel a nullum crimen sine lege elvén túlmenően a szocialista büntetőjog a bűncselekmény genézisének világos, társadalmi, történeti magyarázatát is nyújtja. Az elv kifejezi egyben a büntetőjog társadalmi meghatározottságát, célkitűzéseinek elkötelezettségét is.

A *bűnösségen alapuló felelősség elve*, elutasítva az objektív felelősség eszméjét, kifejezi a személyes felelősség gondolatát, amely szerint a büntetőjogi felelősség alapja a felróható emberi magatartás. Ez az elv azt a felismerést hasznosítja, hogy a büntetéssel befolyásolni csak annak a gondolkodását és magatartását lehet, aki megfelelő értelmi képességekkel rendelkezik ahhoz, hogy cselekménye lehetséges következményeit felismerje és ennek alapján magában

megfelelő akaratot alakítson ki a törvényben helytelenített magatartástól való tartózkodásra. Következésképpen megjavítani, nevelni csak a megfelelő kort elért és normális (nem elmebeteg, gyengeelméjű, zavart tudatállapotú) egyént lehet, azaz olyan személyt, aki magatartásának következményeit bűnösen, szándékosan vagy gondatlanul idézte elő. Büntetőjogilag beszámíthatatlan személy felelősségre vonása értelmetlen és célszerűtlen, mert nem alkalmas sem az adott egyén, sem a társadalom jövőbeni magatartásának befolyásolására.

A *tettarányos felelősség elve*, a proporcionalitás elve, azt fejezi ki, hogy meghatározott arányosság álljon fenn az elkövetett bűncselekmény és a kiszabott büntetés között. A büntetés határa „a tett határa" legyen. Az elv a szocialista büntető törvényekben úgy valósul meg, hogy az adott bűncselekményekre a jogalkotó a cselekmény társadalomra veszélyességével arányban álló büntetést rendel alkalmazni. Nincs azonban szó holmi mértani vagy természetbeni arányosságról. A szigorú arányosság érvényesítését mind a jogalkotásban, mind a jogalkalmazásban egyrészt a szocialista humanizmus elvéből, másrészt pedig az egyéniesítés elvéből fakadó meggondolások enyhítik. Ugyanakkor az arányosság elve kifejezi azt a gondolatot is, hogy az elkövetett bűncselekménnyel arányban nem álló, akár a túl enyhe, akár a túl súlyos büntetés alkalmazása igazságtalan és célszerűtlen.

A *büntetőjogi felelősség differenciálásának elve* szerint a szocialista büntetőjog egyrészt különböztet az elkövetett bűncselekmények társadalomra veszélyességének súlya, másrészt a bűncselekményt elkövető személy bűnösségének és személyi társadalomra veszélyességének foka között. E különbségekre tekintettel alakult ki a szocialista büntetőjogokban a bűncselekmények osztályozása, a büntetendő cselekmények két vagy három csoportja. Így pl. a magyar büntetőjog ezek szerint különböztet bűntett és vétség között, melynek jelentősége mind az adott büntetendő cselekmény törvényi büntetési tételében, mind pedig az egyéb jogkövetkezményekben megnyilvánul.

A *büntetés egyéniesítésének (individualizációjának) elve* a differenciálás elvéből fakad. Míg azonban az előbbi törvényhozói szinten fejeződik ki, az egyéniesítés elve a jogalkalmazásban irányadó. Az elv azt fejezi ki, hogy a bűncselekményre törvényileg meghatározott büntetést az adott ügyben megmutatkozó egyedi körülményekre tekintettel úgy kell kiszabni, hogy a büntetési célok az elkövető vonatkozásában megvalósuljanak. Az elv tehát elutasítja a formalisztikus és merev szemléletet, amely csak az általános szabályt, a törvényi büntetési tételt veszi figyelembe és ezzel a jogalkalmazót az általános törvényi tétel keretei között az eset életbeli konkrétságának, egyedi sajátosságainak figyelembevételére ösztönzi.

3. A magyar büntetőjog fejlődése.

A középkor folyamán a királyi törvényhozás mellett a magyar büntetőjog főleg szokásjogi alapokon fejlődött. Werbőczy István Hármaskönyve (Tripartitum) a középkori büntetőjogi és eljárásjogi szabályok rendszertelen foglalata. A 17. századtól kezdve az ítélkezésre hatást gyakorolt a magyar törvénytárba becsempészett alsó-ausztriai büntető törvénykönyv, a Praxis Criminalis. Az újabb kori magyar büntetőjog fejlődése a 18. század végén, a 19. század elején indult el. Büntető törvénykönyv-tervezetek születtek 1795-ben, 1827-ben és 1843-ban.

Az első magyar büntető törvénykönyv, amelyet kodifikátora után a szakirodalom *Csemegi-kódex*ként tart nyilván, 1878-ban jött létre. A kódex a magyar liberálkapitalizmus kiemelkedő jogalkotása, amely a klasszikus büntetőjog alapelveinek, elsősorban a nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege és a nulla poena sine crimine elveinek megvalósításával jelentősen hozzájárult a feudális jogbizonytalanság felszámolásához és a burzsoá törvényesség kiépítéséhez (az 1878. évi V. törvény).

A törvénykönyv koncepciója és rendelkezései nem hagynak kétséget osztálytartalma tekintetében. A kódex alapvető feladatának tekinti a tőkés termelési viszonyok és a feudálkapitalista állami rend védelmét. Egyik kiindulópontja a magántulajdon intézményének védelme. Egyes vagyon elleni bűncselekmények elkövetőit szigorú büntetésekkel fenyegeti, a szinte csupán tőkések által elkövethető cselekményeket viszonylag enyhébben ítéli meg. Minthogy a 70-es években az ipar fejletlensége folytán a szervezett munkásmozgalom kialakulásának kezdetén tartott, az uralkodó osztály nem látta szükségesnek, hogy politikai hatalmának védelméhez túlzottan szigorú eszközöket alkalmazzon. Ez a magyarázata annak, hogy a törvény jogilag politikai jellegű bűncselekményeket nem ismert és a természetüknél fogva ilyen bűncselekményeket, mint pl. a törvény elleni izgatást, meglehetősen enyhe büntetéssel fenyegette.

A szerkezeti megoldást illetően a kódex általános és különös részre tagolódik. Az általános rész felöleli a büntetőjog valamennyi általános jogintézményét, így részletesen tárgyalja a törvény területi és személyi hatályát, a bűncselekmény fogalmát, a büntethetőség feltételeit, a büntetéskiszabás irányelveit stb. A klasszikus elveknek megfelelően a főbüntetések három fajtáját szabályozza, úgymint: a halálbüntetést, a szabadságvesztést és a pénzbüntetést. A halálbüntetést szűk térre szorítja, alkalmazását csupán két bűncselekményi kategóriában engedi meg: az uralkodó meggyilkolása és a közönséges gyilkosság esetén. A kódex büntetési rendszerének gerince a szabadságvesztés.

A *Csemegi-kódex* a klasszikus büntetőjogi iskola felfogása szerint a bűncselekményt elvont jogi jelenségként kezelve, a fő súlyt a büntetőjogi fogalmak és intézmények szabatos meghatározására helyezte és nem méltatta kellő figyelemre a bűntettes egyéniségét. Már a század körüli tudományos kritika kimutatta: a kódex a klasszikus büntetőjogi irányzat kiválóan megfogalmazott, de mindenképpen elkésett terméke, amely képtelen megbirkózni a 20. század bűnözési és jogalkalmazási problémáival. A modern kriminálpolitikai irányzatok a magyar büntető jogrendszer átépítését abban a szellemben kívánták elvégezni, amelynek legjelentősebb határkövei: az 1908. évi büntető novella a feltételes elítélés bevezetéséről, illetve a fiatalkorúakra vonatkozó büntetőjogi rendelkezésekről, az 1913. évi törvény a fiatalkorúak bíróságának felállításáról és a dologházi őrizet bevezetéséről, az 1928. évi büntető novella a szigorított dologház bevezetéséről. Mindezek eredményeként a büntetőjogrendszer elvi egysége megbomlott, a klasszikus alapelveken nyugvó törvény rendelkezéseit a személyi veszélyességre és a társadalmi védekezésre alapított biztonsági intézkedések rendszere áttörte. Emellett a törvénykönyv különös részének egységét fellazították azok a heterogén tartalmú jogszabályok, amelyek a század elejétől kezdve a büntető törvénykönyv különös részi rendelkezéseit számos területen módosították, illetve kiegészítették.

Annak ellenére, hogy a Csemegi-kódex hiányosságai a felszabadulást követően ismertek voltak, az adott politikai, társadalmi körülmények között nem kerülhetett sor azonnal egy új, a népi demokrácia célkitűzéseinek megfelelő büntető törvénykönyv megalkotására. Sürgető feladatokat oldottak meg azok a jogszabályok, amelyeknek célja a háborús és népellenes bűnösök felelősségre vonása (a népbíráskodásról szóló 1945. évi rendeletek), a demokratikus államrend védelme (a demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről szóló 1946. évi törvény), illetve a gazdasági spekuláció letörése és a közellátás biztosítása volt (a gazdasági rend büntetőjogi védelméről szóló 1946. évi rendelet). A törvénykönyv kirívó fogyatékosságainak kiküszöbölése jegyében született meg az ún. III. Büntető novella 1948-ban, amely az elmebeteg bűnelkövetőkkel szemben alkalmazható gyógyító intézkedések bevezetésén túlmenően számos különös részbeli rendelkezést módosított.

A szocialista államrend és az egész jogrendszert meghatározó alkotmány létrehozása után, 1950-ben került sor a büntető törvénykönyv új általános részének létrehozására. A törvény a büntetőjog intézményeit szocialista alapokra helyezte és a társadalom védelmének elvéből kiindulva alapjaiban átformálta a büntetőjog felelősségi és büntetési rendszerét. Elvetve a bűncselekmény formális meghatározását, a materiális bűncselekmény-fogalom alapjává a büntetendő cselekmény társadalomra veszélyességét tette. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a szocialista törvényességnek megfelelően, bűntett csak a törvény által annak nyilvánított társadalomra veszélyes cselekmény lehet (nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege elve).

A büntető törvénykönyv új általános részének megalkotása után a következő években számos, a büntetőjog különös részébe tartozó jogszabály jelent meg, így pl. a tervgazdálkodás büntetőjogi védelméről és a társadalmi tulajdon büntetőjogi védelméről (1950), az állami és a hivatali titok büntetőjogi védelméről és a fiatalkorúakra vonatkozó büntetőjogi rendelkezésekről (1951) stb.

Az időközben felgyülemlett joganyag szükségessé tette a hatályos büntetőjogi szabályok rendezését. 1952-ben az Igazságügyminisztérium közzétette a Hatályos Anyagi Büntetőjogi Szabályok Hivatalos Összeállítása (BHÖ) című jogszabálygyűjteményt. A gyűjtemény kiadása elsősorban a gyakorlati jogalkalmazás feladatait kívánta egyszerűsíteni, érdeménél fogva azonban jelentősen hozzájárult a különös részbeli joganyag szerkezeti egységének kialakításához.

Az 50-es évek második felében indult meg az a kodifikációs munka, amely 1961-ben új büntető törvénykönyv megalkotására vezetett. A törvénykönyv létrehozta a magyar büntetőjog tartalmi és formai egységét, kiküszöbölte a burzsoá eredetű jogszabályokat és megteremtette az általános rész rendelkezéseibe szervesen beilleszkedő, szocialista elveken nyugvó különös részbeli jogszabályok egységes rendszerét.

Az 1961. évi büntető törvénykönyv megalkotása után az időközben bekövetkezett társadalmi fejlődésre figyelemmel, az 1971. évi büntető novella a bűncselekmény fogalmának és egyes jogkövetkezmények újjászabályozása mellett jelentősen módosította az állam elleni bűncselekmények, a közlekedés körében elkövetett bűncselekmények, egyes népgazdaság elleni és tulajdon elleni bűncselekmények szabályozását. Új büntető törvénykönyv megalkotására került sor 1978-ban. Az 1978. évi IV. tv. a szocialista büntetőjog fejlődésének hazai és nemzetközi tapasztalataival, és a társadalmi viszonyok fejlődésével összhangban differenciálta a büntetőjogi felelősség körét és mértékét és a korszerű követelményeknek megfelelően továbbfejlesztette a törvény büntetési rendszerét.

IV. A büntetőjog-tudomány irányzatai. 1. A büntetőjog-tudomány kialakulása. 2. Tettbüntetőjogi irányzat: a klasszikus büntetőjogi iskola. 3. Tettes-büntetőjogi irányzatok: az antropológiai és a szociológiai iskola. 4. A közvetítő iskola. 5. Polgári büntetőjog-tudomány a második világ-

háború után. 6. Büntetőjogi nemzetközi társaságok.

1. A büntetőjog-tudomány kialakulása.

A büntetőjog-tudomány mint a büntetőjogra vonatkozó ismeretek meghatározott rendszere egyrészt a büntetőjog gyakorlatából, másrészt pedig a tárgyának megismerésére irányuló elméleti tevékenységből alakult ki. Mint ilyen, a büntetőjog fejlődésével együtt, azzal kölcsönhatásban formálódott meghatározott ismeretrendszerré. Kialakulása és megerősödése a 18—19. században zajló polgári átalakulás korára esik.

A büntetőjog elméleti feldolgozása az olasz egyetemeken indul meg a 12—13. században a római jog összegyűjtésének, magyarázatának és az újabb társadalmi igényekhez való alkalmassá tételének keretében. Az ún. glosszátorok és posztglosszátorok, másképpen az olasz praktikusok, munkáiban már megtalálhatók az absztrakt jogi gondolkodás, a jogi tételekből vont elméleti általánosítás elemei. A középkor folyamán a büntetőjog tudománya nagyjából a tételes jog többé-kevésbé rendszerezett ismeretére korlátozódik. A polgári átalakulást megelőző eszmeáramlatok, a reneszánsz, a reformáció és még inkább a felvilágosodás hatására erősödik egyrészt a büntetőjog humanizálásának igénye, másrészt pedig a büntetőjog kritikai, rendszerező, elméleti megismerésének szükségessége.

A francia forradalom előtt és még utána is hosszú ideig a büntetőjogot részben teológiai, részben pedig spekulatív filozófiai alapokon tárgyalják. Az előbbi irányzat a vallás alaptételeiből, míg az utóbbi meghatározott filozófiai rendszerekből (Kant, Fichte, Hegel) az „észjog" segítségével vezeti le a büntetőjog elveit, fogalmait. A nagy polgári átalakulás korában, számos előzmény után, végül is a francia enciklopédisták által összegezett, a racionális természetjog elvére támaszkodó ideológia alapján válik a büntetőjog-tudomány mindinkább fogalomképző, tételes, a gyakorlathoz kapcsolódó tudománnyá. A végső lökést ehhez a 19. századi európai büntető törvényhozás adta. A hatalomra jutott polgárság büntető törvénykönyvei, a polgári igazságszolgáltatás kiépítése és gyakorlata teremtette meg a tudományos kutatás tárgyát: az adott állam területén hatályos egységes, írott büntetőjogot.

A büntetőjog-tudomány különböző tudományos irányzatainak kialakulását és fejlődését végső soron a bűnözés elleni küzdelem társadalmi igényei, az emberről és a társadalomról kialakított tudományos ismeretanyag és nem utolsósorban a kor társadalomszemléletét jellemző egyéb tényezők (politika, erkölcs, kultúra, jogi hagyományok stb.) befolyásolják. A különböző, egymással szemben álló elméleti rendszerek, az ún. iskolák vagy irányzatok, két, szorosan összefüggő alapkérdésre adnak választ: *miben áll a bűncselekmény, illetőleg a bűnözés lényege és ehhez képest melyek a bűnözés elleni küzdelem célkitűzései és eszközei.*

2. Tett-büntetőjogi irányzat: a klasszikus büntetőjogi iskola.

Az ún. klasszikus büntetőjogi iskola a kibontakozó, fejlődő tőkés társadalom büntetőjogtudománya, amely a polgári demokratikus ideológiának megfelelő büntetőjogi rendszer kiépítését és tudományos megalapozását szolgálja. A bűncselekményt és a büntetést társadalmi tartalmától elvonatkoztatva mint jogi jelenséget vizsgálja, a büntetőjog-tudomány feladatául a tételes jog értelmezését, elveinek és intézményeinek logikailag zárt rendszerbe foglalását tekinti. Innen az iskola másik elnevezése: dogmatikus irányzat. Valójában az iskola a legszélsőbb túlzásba vitte a jogászi szabatosságot. Szemléletéből kiesik az ember és a társadalom reális léte, nem a bűncselekmény tettesét, hanem a törvényben elvontan meghatározott bűncselekményt, a tettet vizsgálja. Kiindulópontja tett-büntetőjogi, amely tudatos visszahatás a feudális büntetőjog szubjektivizmusára.

A klasszikus büntetőjogi iskola *vezérgondolatai:*

Bűncselekmény az a külvilágban lejátszódó akaratlagos emberi magatartás, melyet a törvény annak elkövetése előtt büntetés kilátásba helyezésével tilalmazott (nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege). Az elv és annak törvénybefoglalása, illetve tudományos tantétellé emelése, társadalmilag haladó, biztosíték a feudális önkénnyel és jogbizonytalansággal szemben. Formális mivolta azonban gátolja a büntetőjog osztálytartalmának, társadalmi funkcióinak felismerését, nevezetesen azt, hogy a jogalkotó mire tekintettel nyilvánítja az adott cselekményt bűncselekménnyé.

A büntetőjogi felelősség alapja a szabad akarattal elkövetett cselekmény (nulla poena sine crimine). A bűncselekmény lényege a jogban és a törvényben megnyilvánuló általános akarat megsértése annak folytán, hogy az elkövető szabad akaratából tudatosan választja az etikailag és jogilag elvetendőt: a bűncselekmény elkövetését. Az egyén felelősségét akaratszabadságán alapuló individuáletikai felelőssége határozza meg. Az irányzat felelősségelméletének filozófiai alapja az indeterminizmus.

Az indeterminista felfogásból következően az irányzat büntetéselméletét a megtorlás gondolata hatja át. Eszerint: a büntetés az elkövetett bűncselekmény igazságos megtorlása, amely nem szükségképpen a kegyetlen, súlyos büntetést jelenti, hanem azt, hogy a büntetés mint a „rossz"-nak a jutalma, akkor igazságos, ha a „rosszat" „rosszal" viszonozza, mert így kívánja az igazság eszméje, az erkölcsi kategorikus imperativusz (Kant), a megsértett jogrend helyreállítása (a jogépségi büntetés elmélete) stb.

Az igazságos megtorlás elvéből következően a büncselekmény súlyával és az elkövető bűnösségével kell arányban állnia. Ez a tettarányos vagy proporcionális büntetés elve.

A klasszikus büntetőjogi irányzat elvein, tudományos megalapozásán alakult ki Nyugat-Európa büntetőjogrendszere a 19. században. A későbbi, sok tekintetben ellentétes szellemi irányzatok ellenére vezéreszméi részben ma is jellemzik a büntetőjog-tudományt.

3. Tettes-büntetőjogi irányzatok: az antropológiai és a szociológiai iskola.

Nyugat-Európában a 19. század utolsó harmadában a növekvő társadalmi feszültségek és a tőkés rendszer belső ellentmondásainak kiéleződése következtében a klasszikus büntetőjogi irányzat tudományos felfogása már nem elégítette ki a bűnözés elleni küzdelemhez fűződő társadalmi igényeket. A növekvő bűnözés és ezen belül a visszaeső, hivatásszerű bűnözők növekvő súlya, valamint a fiatalkori bűnözés rohamosan növekvő méretei olyan kérdéseket vetettek fel, melyeket a klasszikus elmélet, éppen jogközpontúságánál fogva, nem tudott megválaszolni. A büntetőjog-tudománynak módszertani fordulatot kellett végrehajtania, amelyhez a filozófiai alapokat a pozitivista filozófia szolgáltatta.

A század végén kialakuló büntetőjogi reformmozgalmak, szakítva a dogmák zárt világával és az absztrakt „tett" szemléletével, a tudományos vizsgálódás súlypontját az elkövető személyére helyezték. Felfogásuk szerint a tettnek, az emberi cselekménynek csak annyiban van önálló jelentősége, amennyiben *kifejezi elkövetőjének a benne örökletesen meglevő bűnözési hajlamból vagy/és a környezeti hatásból eredő személyi veszélyességét.* Innen közös jellemzőjük: tettes-büntetőjogi irányzat. Valamennyi irányzatra jellemző egyrészt a szabad akarat tagadása, másrészt a pozitivizmus szellemével összhangban, a determinizmus mechanikus, vulgáris felfogása. Az új irányzatok művelői főként az embertan és társadalomtudományok módszereinek és eredményeinek felhasználásával kívánták a büntetőjog-tudományt új alapokra helyezni. Ennek eredményeként alakult ki az *antropológiai* és a *szociológiai iskola.*

Az *antropológiai iskola* Cesare *Lombroso* olasz orvos nevéhez fűződik, bár első csírái jóval korábbra nyúlnak vissza. Lombroso tételeit a „L'uomo delinquente" címmel megjelent művében (Milano, 1872—1876) fejtette ki. Eszerint a büntetőjogot a tettessel mint emberrel szoros kapcsolatban kell tárgyalni; a bűnözés elleni küzdelem érdekében a bűnözés okát, a bűnös embert kell vizsgálni. Elméletének lényege: a bűnözési hajlam mint a primitív lény atavisztikus vonása, az emberrel vele született és a bűnöző típus külső jegyek alapján felismerhető. Később tételeit több ízben is módosította, így pl., hogy a bűnözés oka a degenerációban keresendő, majd pedig, hogy közvetlen kapcsolat áll fenn az epilepszia és a bűnözési hajlam között. Mindvégig azonban kitartott ama nézete mellett, hogy a bűnözők kb. egyharmada sajátos típusnak: a testileg és lelkileg különleges tulajdonságokkal rendelkező „született bűntettes" típusának tekinthető (Lombroso-típus).

Lombroso megállapításait már a korabeli tudomány elvetette, egzakt módon azokat szerzőjük soha nem igazolta, azonban azzal, hogy kutatásainak középpontjába a bűnöző embert állította, a kriminológia egyik irányzatának megalapozójává vált, s ugyanakkor jelentősen befolyásolta a büntetőjogi gondolkodást is. A bűnözés lényegéről vallott felfogásának, annak, hogy biológiai okok determinálják a bűnöző ember magatartását, gyakorlati következményei a büntetőjogi felelősség alapkérdéseit érintik. Az irányzat hívei elvetették az indeterminista individuáletika talaján álló felelősségi és büntetési rendszert és ehelyett a „veszélyes állapot" koncepciójára alapozott biztonsági intézkedések rendszerét szorgalmazták.

A *szociológiai iskola* az ember vizsgálatával szemben a bűncselekmény társadalmi okaira, illetve a bűnöző személy társadalmi környezetére helyezte a fő súlyt, vizsgálat alá véve az ún. bűnözési tényezőket (faji, nemzeti, vallási hovatartozás, évszaki és éghajlati viszonyok, gazdasági helyzet, munkanélküliség, a kenyérárak alakulása stb.). Végkövetkeztetései ugyanazok, mint az antropológiai irányzaté, de az uralkodó körök számára előnyösebb és tudományosabb színezetű elméleti megalapozással. Eszerint a bűnözés a környezeti hatások által abszolút mértékben determinált magatartás, amellyel szemben a társadalomnak meg kell védenie önmagát. A bűnöző individuáletikai alapokon felelőssé nem tehető, mivel veszélyes állapot hordozója. Vele szemben nem büntetés, hanem *biztonsági intézkedés az indokolt.* A társadalomra veszélyes embert olyan helyzetbe kell hozni, hogy ártani ne tudjon, mégpedig mindaddig, amíg ez szükséges. Ezeket a tételeket különösen a bűnözés új jelenségeinek (visszaeső bűnözők szervezett alvilága a nagyvárosokban, a koldusok, csavargók, prostituáltak prekriminális tömegei stb.) vizsgálatára alapozták, büntetőpolitikai javaslataik e problémák megoldását célozták. Minthogy pedig pl. a visszaesés megszüntetése érdekében a bűnöző elemek, degeneráltak, csavargók stb. fizikai megsemmisítését erkölcsi megfontolásokból nem vállalták, az egyetlen lehetséges megoldásnak a biztonsági intézkedések és a határozatlan tartamú büntetések rendszerét ajánlották.

A reformirányzatok hívei által felállított tétel, amely szerint nem a cselekményt, hanem a tettest kell büntetni, hosszú időre két táborra osztotta a büntetőjog-tudományt. A vita valójában akörül folyt, hogy az egyént cselekmé-

nyéért, bűnösségének és a cselekmény tárgyi súlyának arányában kell-e büntetni, vagy pedig a cselekmény csupán indokul szolgál arra, hogy az egyén ún. személyi veszélyessége alapján alkalmazzanak vele szemben biztonsági intézkedést. Tett- vagy tettes-büntetőjog: *bűnösség miatti felelősség vagy veszélyes állapot miatti társadalmi védekezés* — ez a kérdés lényege.

A tettes-büntetőjogi iskolák felfogása szerint, miután a bűnözés lényege a biológiailag vagy a társadalmi környezet által abszolút determinált magatartás, a „veszélyes állapot", „személyi társadalomra veszélyesség" fennállása esetén nem megtorló jellegű és tett-arányos büntetésnek, hanem csakis a veszélyes állapothoz igazodó biztonsági intézkedéseknek lehet helye. A biztonsági intézkedések közös jellemzője pedig, hogy megszűnnek a büntetőjognak a büntetések határozottságában, illetve a bűncselekmény elkövetése előtt alkalmazott megelőző intézkedés esetén a nulla poena sine crimine elvében kifejezésre jutó garanciái és ezzel megnyílik az elitéltekkel szembeni önkény lehetősége. Ez a veszély különösen fennáll, ha a biztonsági intézkedések végrehajtása közigazgatási útra terelődik, s így megszűnik a bírói ellenőrzés lehetősége. A tettes-büntetőjogi irányzatok szélsőséges képviselői, a dolgok logikájának megfelelően, biztonsági intézkedések alkalmazását bűncselekmény hiánya esetén is lehetségesnek tartották olyan személyekkel szemben, akiket életvitelükre, életmódjukra, elmeállapotukra tekintettel „veszélyes állapotúaknak" tartottak. Így pl. az antropológiai irányzat egyes hívei azt javasolták, hogy orvosokból és jogászokból az egész lakosság ellenőrzésére és a „veszélyes állapotnak" kiszűrésére bizottságot kell felállítani, amelynek döntése alapján kell a javíthatatlant ártalmatlanná tenni vagy legalábbis az egészséges társadalomtól elkülöníteni.

4. A közvetítő iskola.

A büntetőjogi irányzatok harca végül is kompromisszumhoz vezetett: a 20. század első harmadában a tőkés államok olyan gyakorlati büntetőpolitikát alakítottak ki, amely hangsúlyozta ugyan bizonyos büntetőjogi biztosítékok fenntartását, de ugyanakkor teret nyitott a *veszélyes állapotra alapozott biztonsági intézkedések rendszerének* is. Az átmenetet ehhez az ún. közvetítő vagy más néven harmadik iskola elmélete biztosította.

A *közvetítő iskola* a klasszikus és a tettes-büntetőjogi irányzatok összeegyeztetésére törekedett. Felfogásában a felelősség szociáletikai, a bűncselekmény nem egyszerűen büntetőjogilag tilalmazott, hanem társadalomellenes magatartás. A tettes antiszociális személyiség; a cselekmény a tettes antiszocialitásának hordozója. Az irányzat nem adja fel a nullum crimen sine lege elvét és az arányos büntetés elvét, de az utóbbit a szokásos bűnözőkkel, csavargokkal, valamint elmebetegekkel szemben a biztonsági intézkedések rendszerével egészíti ki.

E nézetek alapján a tőkés államok büntetőjogrendszere századunk első harmadában, felében jelentősen átalakult anélkül, hogy teljesen szakított volna a büntetőjogi biztosítékok klasszikus intézményeivel. Többé-kevésbé a szociológiai irányzat nézeteinek hatása alatt jött létre az 1902. évi norvég, az 1930. évi dán, az 1930. évi olasz, az 1937. évi svájci törvény és számos dél-amerikai köztársaság büntető törvénykönyve a 30-as években. Végletes formában valósították meg az antropológiai és a szociológiai iskolák egyes javaslatait a fasiszta államok, ahol a „biztonsági intézkedések" nemcsak a bűnözés elleni küzdelem, hanem a politikai elnyomás célját is szolgálták. Az európai tőkés államok büntetőjoga dualista vonásokat öltött: *a törvénykönyvek elveit és büntetési rendszerét a klasszikus felfogás jellemzi, külön törvények viszont megnyitják a lehetőséget a fiatalkorú, visszaeső, szokásszerű bűnözőkkel, csavargókkal szemben a személyi veszélyességükre tekintettel alkalmazott biztonsági intézkedésekre.*

5. Polgári büntetőjogtudomány a második világháború után.

Míg a múlt század végén, a jelenlegi század elején a büntetőjog-tudomány helyzetét a különböző irányzatok közötti éles harc, a nézetek szembenállása jellemezte, a második világháború után mindez jelentősen megváltozott. A büntetőjogi irányzatoktól leváltak a különböző kriminológiai áramlatok, ezáltal a bűnözés lényegéről, okairól folyó viták kikerültek a büntetőjog-tudomány köréből. Másrészt általánossá vált az a felismerés, hogy a bűnözés elleni küzdelemben a büntetőjog garanciális elvei és intézményei nem nélkülözhetők. Ennek következtében a viták áttolódtak a dogmatika (mint pl. a finális cselekménytan kérdésére) vagy a büntetéstan meghatározott területére anélkül, hogy a büntetőjog alapproblémáit érintenék. Ma is megkülönböztethetők ugyan pl. a neoklasszikus vagy a szociológiai irányzatok, de már korántsem a korábbi szélsőséges formában, s így inkább megközelítési módot, módszert jeleznek, mint határozott, jól elkülöníthető irányzatot. A második világháború után a polgári büntetőjog-tudomány körében megjelenő újabb eszmeáramlatok részben szociológiai indíttatásúak, részben a fasiszta büntetőjogi elmélettel és gyakorlattal kapcsolatos történeti tapasztalatok fényében a pozitivista nézetektől, bevezetett intézményektől való elfordulást és nem utolsósorban a szocialista büntetőjog-tudomány mind erőteljesebb nemzetközi jelentkezésének, új problémafelvetésének hatását jelzik.

Az újabb eszmeáramlatok közül jelentőségénél fogva kiemelkedik az *új társadalomvédelem irányzata*, amely elismerve a büntetőjog alapvető garanciális intézményeit, a modern szociológia eszközei alapján kívánja a büntető-

jogot „jogiatlanítani" és a bűnözés elleni küzdelmet új alapokra helyezni. A mozgalom kriminálpolitikai programját 1947-ben megtartott első kongresszusa körvonalazta, amelynek középpontjában a *tettes-büntetőjogi szemlélet és az egyéniesítés* gondolata áll. Átfogó célkitűzései: a halálbüntetés eltörlése, a szabadságvesztés helyettesítése nevelő és biztonsági intézkedésekkel, elsősorban a fiatalkorúak, alkoholisták, kábítószer-élvezők, pszichopaták esetében, a feltételes ítéletek kiszélesítése és általában a rendőri megelőzési módszerek széles körű bevezetése. A mozgalom rövidesen több ágra szakadt. Egyik ága a büntetőjog klasszikus elveinek, különösen a bűnösségi elvnek, valamint a klasszikus büntetőjogi intézményeknek teljes felszámolását hirdeti. Ez az irányzat folytatása a korábbi tettesbüntetőjogi irányzatoknak, azzal az eltéréssel, hogy nézeteik filozófiai megalapozásaként nem a pozitivizmusra, hanem az egzisztencializmusra támaszkodnak.

A mozgalom másik, mérsékeltebb ága, melynek megalapozója a francia M. *Ancel*, hisz az egyén felelősségében, megtartja a nulla poena sine lege és a nulla poena sine crimine elvét és a klasszikus büntetőjog intézményeit, de a hangsúlyt nem a büntetőjogi felelősségre és a büntetésre helyezi, hanem a bűncselekmények megelőzésére és az elítélteknek a társadalomba való visszavezetésére. Egészében a speciális megelőzés gondolatköréből indul ki: hangsúlyozza, hogy a klasszikus büntetési rendszert felváltó nevelő és gyógyító intézkedések rendszerének elsődleges feladata a társadalom védelme mellett: az egyénnek a bűnözéstől való megóvása, védelme, a már bűnözött egyén reszocializálása. Újabban a mozgalom nagy figyelmet szentel a büntető eljárás kérdéseinek is. A nevelő, gyógyító, szociális intézkedések egyéniesítése érdekében javasolják a bírósági eljárás kettéválasztását, amely szerint a tényállás megállapítása után az elkövetőt személyiségvizsgálatnak kell alávetni és annak eredményeként hozná meg egy esetleg másképpen szervezett bíróság vagy más testület az elkövető egyéniségének megfelelő intézkedést.

Az új társadalomvédelem irányzata ma Nyugat-Európában az összekötő kapocs a klasszikus büntetőjogi gondolkodás és a modern angolszász szociológiára, kriminológiára alapozott individuális jellegű, a jóléti állam büntetőpolitikai koncepcióját megalapozó nézetek között. Amennyiben fenntartja az állampolgári szabadság büntetőjogi biztosítékait és ugyanakkor oldja a klasszikus burzsoá büntetési rendszer merevségeit, úgy a jelenlegi tőkés társadalmi viszonyok között bizonyos progresszivitást képvisel. A büntetőjog „jogiatlanításának" jelszava azonban, amely a tételes jogot a szabad bírói mérlegeléssel, a törvényileg előre szabályozott büntetést az inkább igazgatási jellegű intézkedéssel kívánja felváltani, végső soron aláássa a burzsoá törvényesség biztosítékait.

6. Büntetőjogi nemzetközi társaságok.

Mint korábban, úgy napjainkban is a büntetőjog-tudomány fejlődésében, irányzatainak kialakulásában, az új tudományos elméletek konfrontációjában és a gyakorlati büntetőpolitika kialakításában jelentős szerepet játszottak és játszanak a különböző tudományos *nemzetközi szervezetek*. Az Union International de Droit Pénal utódjaként több mint fél évszázada működő *Nemzetközi Büntetőjogi Társaság* (Association Internationale de Droit Pénal) működése kiterjed szinte az egész világra, bár hagyományainál fogva a legszélesebb tudományos bázissal Európában rendelkezik. Széles körű kongresszusai napirendjén elsődlegesen büntetőjogi és büntetőpolitikai kérdések szerepelnek. A második világháború után jött létre a *Nemzetközi Kriminológiai Társaság* (Société Internationale de Criminologie), a kriminológia különböző irányzatainak teremt fórumot. Az *új társadalomvédelem* irányzata ma már szintén önálló nemzetközi szervezettel (Société Internationale de Défense Sociale) rendelkezik. A *Nemzetközi Pönológiai Társaság* (Fondation Internationale Pénale et Pénitentiaire) a börtönügy és a pönológia elméleti és gyakorlati szakembereit tömöríti. A nemzetközi tudományos életre a második világháború után az együttműködésre törekvés, sőt bizonyos értelemben a tudományok közötti határok elmosódása a jellemző. Büntetőpolitikai témák szerepelnek valamennyi társaság nemzetközi rendezvényein, mint ahogy neves kriminológiai, pönológiai szakemberek tagjai a kifejezetten jogi profilú szervezeteknek is. Emellett új vonása a nemzetközi tudományos életnek a szocialista országok fokozódó részvétele és szellemi befolyása csaknem valamennyi tudományos szervezet működésében.

V. A szocialista büntetőjog-tudomány módszertani alapjai. 1. A büntetőjog-tudomány tárgya és feladata. 2. A büntetőjog-tudomány módszerei.

1. A büntetőjog-tudomány tárgya és feladata.

A klasszikus büntetőjogi iskola módszertanát a merev *jogközpontú* felfogás jellemezte. Eszerint a bűncselekmény és a büntetés merőben jogi jelenségek, a büntetőjog-tudomány tárgya az e fogalmak köré csoportosuló jogszabályok, jogintézmények összessége; feladata a tételes büntetőjog rendszerezése, elemzése és logikai hiányosságainak feltárása. A pozitivista reformirányzatok, annak érdekében, hogy a bűnözés valóságjelenségeit bevonják a büntetőjog-tudomány vizsgálódási körébe, az új kanti *módszertani dualizmus* alapján szembeállították egymással az okozati folyamatokat leíró tudományokat és a társadalmi értékeket, követel-

ményeket leíró normatív tudományokat. Ennek következtében a jogdogmatika művelését tekintették egyedül a büntetőjog-tudomány feladatának, míg a bűnözés és a bűnözés elleni küzdelem valóságjelenségeinek vizsgálatát más, nem normatív jellegű tudományok (kriminológia, pönológia) tárgykörébe utalták. A polgári irodalomban kísérletek történtek arra is, hogy, nem utolsósorban a módszertani ellentétek feloldása érdekében, kialakítsák a széles értelemben vett büntetőjog-tudomány rendszerét, amelyben egyik oldalon a normatív jellegű büntetőjog-tudomány, a másik oldalon pedig az ontologikus jellegű kriminológia és pönológia, illetve a teleologikus jellegű kriminálpolitika helyezkedik el.

A szocialista büntetőjog-tudomány módszertani szemléletét a dialektikus materializmus határozza meg. Tárgyának és feladatainak felfogásában, nemkülönben módszereiben élesen különbözik a polgári büntetőjog-tudománytól. A szocialista büntetőjog-tudomány a polgári felfogásokkal ellentétben a büntetőjog központi fogalmait: a bűncselekményt, az elkövetőt és a büntetést olyan jelenségeknek tekinti, amelyekben a *társadalmi tartalom dialektikus egységet alkot a jogi formával.* Következésképpen a büntetőjogot nemcsak normatív megnyilvánulásának formájában, hanem társadalmi-történeti tartalmában, létét és fejlődését meghatározó társadalmi törvényszerűségekkel együtt szemléli. Tudományos érdeklődésének középpontjában egyrészt a bűncselekmény és a büntetés, másrészt pedig a bűnözésnek mint társadalmi jelenségnek, s az ellene folytatott küzdelemnek sajátosan jogi eszközei állanak. Így a szocialista büntetőjog-tudomány tárgya kettős síkon helyezkedik el: egyrészt a *büntetőjog normatív síkján,* másrészt a *büntetőjogot létrehívó életjelenség — a bűnözés síkján.* A büntetőjognak azonban csak abban az összefüggésben tárgya a bűnözés, amennyiben az jogilag értékelhető és jogi eszközökkel befolyásolható.

A szocialista büntetőjog-tudomány a büntetőjog társadalmi összefüggéseit illetően figyelemmel van egyrészt a jogot alakító társadalmi, politikai célkitűzésekre, másrészt a büntetőjog társadalmi hatására. Ennek során tanulmányozza: a hatályos büntető jogszabályokat, azaz a tételes büntetőjogot, a hatályos büntetőjogon alapuló joggyakorlatot, azaz a jogalkalmazást, a hatályos joganyag történeti előzményeit és elemzi a büntetőjog jövőbeni továbbfejlődésének lehetőségeit. A jog művelésében azonban nem célt, hanem eszközt lát arra, hogy a büntetőjog szabály- és intézményrendszerét a bűnözés elleni küzdelem céljaira tekintettel hatásosabbá tegye.

A büntetőjog-tudomány jellegében, más társadalmi tudományokhoz hasonlóan, sajátosan fonódnak össze a tisztán elméleti, illetve az alkalmazott tudományi jelleg elemei. Tudományos feladatát ugyanis meghatározott célból végzi. Célja, hogy a bűnözés elleni küzdelem elméleti alapjainak és gyakorlati következtetéseinek kidolgozásával megfelelő visszahatást gyakoroljon a társadalomra. Ehhez képest beszélhetünk a büntetőjog-tudomány büntetőpolitikai, tudományos, pedagógiai, ideológiai feladatairól.

2. A büntetőjog-tudomány módszerei.

A büntetőjog-tudomány tárgyának megismerése és tudományos feladatainak teljesítése végett tárgyát meghatározott módszerrel vizsgálja. *Módszertana* sajátos, tárgyának megfelelő alkalmazása a dialektikus materializmus általános elveinek és ismeretelméletének. Ebben a körben sajátos szerepük van a *logikai,* a *történeti,* a *jogösszehasonlító* és a *szociológiai* módszereknek.

A büntetőjog-tudomány alapvető feladata a tételes büntetőjog elemzése, rendszerezése, logikai összefüggéseinek kimunkálása. Tárgyának megismerésében alapvető szerepet játszik a *logika,* másképpen a *dogmatika,* amelynek célja a jogi fogalmak jelentéstartalmának feltárása, a hatályos joganyag fogalmi megragadása, a jogi fogalmak közötti viszony meghatározása és végső fokon a büntetőjogi fogalmak rendszerének kiépítése. A dogmatika mint módszer felméri, rendszerezi a hatályos jog anyagát, hozzájárul a jogalkalmazás egységének biztosításához és a büntető törvényhozás továbbfejlődéséhez. Logikai zártsága azonban nem jelenti az elszakadást a reális világtól, még kevésbé a jogi fogalmaknak önmagukban való szemléletét. A reális, a kriminálpolitikai célkitűzéseket figyelembe vevő dogmatika támaszkodik egyrészt az emberrel és a társadalommal foglalkozó tudományok eredményeire, másrészt pedig a büntetőjog társadalmi funkciójára. A dogmatika eredményei olyan tartalmas absztrakciók, ún. típus-megoldások, amelyek a tételes jogból kiindulva, de egyben azon felül is emelkedve, a jogintézmények kiépítésében támpontul szolgálnak a jogalkotónak.

A *történeti módszer* a hatályos joganyag időbeli előzményeit, a büntetőjog, illetve a büntetőjog-tudomány történeti fejlődését, az egyes büntetőjogi intézmények és eszmék történeti alakulását tárja fel. A történetiség itt társadalmiságot is jelent, az adott jogszabályt, intézményt vagy eszmét meghatározott társadalmi-történeti fejlődésben közelíti meg, annak részben társadalmi-történeti meghatározottságát, részben pedig társadalmi hatását vizsgálja.

A *jogösszehasonlító módszer* arra ad választ, hogy adott társadalmi problémát a különböző büntető jogrendszerek milyen módon közelítenek meg, hogyan szabályoznak. Ennek során egyaránt helye van mind a különböző, mind az azonos társadalmi rendszerek büntetőjogi intézményeit illető összehasonlításnak. Nem csupán az azonos jellegű jogintézmények összehasonlításáról van szó, hanem, és gyakorlati jelentősége elsősorban ebben áll, az adott jog-

intézmény azonos és eltérő vonásainak, az eltérő szabályozás okainak és hatásának feltárásáról. Más államok jogának, joggyakorlatának megismerése a jobb szabályozási módok alkalmazására, a büntető törvényhozás továbbfejlesztésére ösztönöz, ennek következtében a jogalkotás nélkülözhetetlen eszköze.

A *szociológiai módszer* a társadalmi fejlődésnek, illetve a társadalmi fejlődés egy meghatározott szakaszában végbemenő társadalmi folyamatoknak a büntetőjogra gyakorolt hatását elemzi. Másrészt azt vizsgálja, hogy a büntetőjog egésze vagy egy meghatározott intézménye hogyan hat a társadalmi életre. Mindkét vetületben az elméleti megismerésen felül elsődlegesen a büntetőpolitika kialakításához és ezen keresztül a jogalkotáshoz járul hozzá.

VI. Büntetőjog-tudomány a bűnügyi tudományok rendszerében. 1. A bűnügyi tudományok rendszere. 2. Büntetőjog-tudomány és büntetőpolitika.

1. A bűnügyi tudományok rendszere.

A büntetőjogi gondolkodásban csak lassan tört utat magának az a felismerés, hogy a bűncselekmény, illetve a bűnözés olyan sokoldalú, alapjaiban társadalmilag meghatározott biopszichikai jelenség, amelynek megismerése, még inkább az ellene folytatott küzdelem elméleti megalapozása nem tekinthető egyetlen tudományág kizárólagos feladatának. A klasszikus büntetőjogi irányzat a bűnözés elleni küzdelmet csak jogi eszközökkel látta megvalósíthatónak. Ennek keretében felhasználta a más tudományok által feldolgozott ismereteket is, amelyeket e funkciójuk folytán a büntetőjogtudomány segéd- és melléktudományainak tekintett. Így alakult ki az a felfogás, amely a bűnözésre vonatkozó tudományos ismereteket oly módon foglalta rendszerbe, hogy annak középpontjába a büntetőjog-tudományt helyezte, míg az összes egyéb, a bűnözéssel és a bűnözés elleni küzdelem kérdéseivel foglalkozó tudományokat hozzá képest mellé- vagy alárendelt helyzetbe állította.

A szocialista büntetőjog-tudományban általános az a felismerés, hogy a bűncselekményt elkövető ember és cselekménye: a bűncselekmény (a bűnözés) és az ellene irányuló küzdelem olyan összetett társadalmi jelenség, amelynek megismerése, elméleti magyarázata nem szorítható be a büntetőjog-tudomány alapvetően normatív jellegű metodikájának és szemléletének kereteibe, hanem ezt a feladatot a bűncselekménnyel (bűnözéssel) foglalkozó tudományok rendszere végzi el. Olyan tudományágak, mint a kriminológia, kriminalisztika, igazságügyi orvostan, kriminálstatisztika stb. tárgya a legáltalánosabb síkon közös: a bűncselekmény, a bűnöző személy, a bűnözés és a bűnözés elleni küzdelem jelenségei. Közös a feladatuk is: a bűnözés leküzdésére a legalkalmasabb, leghatékonyabb eszközök kidolgozása. Ezen az általános tárgyon és feladaton belül azonban különböznek a vizsgálat tárgyára és módjára, illetve szemléletére tekintettel. Amíg a büntetőjog-tudomány a bűncselekményt és a büntetést mint *jogi fogalmak*at vizsgálja, szemléletére és módszerére a *logika* a jellemző, addig e tudományágak tárgyukat a *társadalomtudományok*, illetve a *természeti és* a *műszaki tudományok módszereivel vizsgálják*. Következésképpen e tudományágak tárgyukra és módszerükre tekintettel önállóak, közös feladataik azonban szorosan összekapcsolják és egymásra utalják őket. Viszonylatukban az ún. mellék- és segédtudományi jelleg csupán szoros kapcsolatukat és egymásrautaltságukat, illetve a büntető-jogtudományhoz való viszonyukat jelzi. Tudományrendszerezési szempontból azonban nem a büntető-jogtudomány és segéd-, illetve melléktudományainak rendszeréről, hanem a *bűnügyi tudományok rendszeréről* beszélünk, amelynek keretében helyezkednek el az egyes, a bűnözést és a bűnözés elleni küzdelem részjelenségeit, illetve ugyanazon jelenségek különböző oldalait vizsgáló önálló tudományágak.

A bűnügyi tudományok rendszerébe tartoznak a széles értelemben vett büntetőjog szaktudományai: a *büntető anyagi jog*, a *büntető eljárási jog* és a *büntetés-végrehajtási jog*. A rendszer többi tagja a bűnözés és az ellene irányuló küzdelem valamely reális jelenségével foglalkozik. Így a bűnöző embert vizsgálja: az *igazságügyi orvostan* és *elmekórtan*, az *igazságügyi lélektan*, a *bűnügyi pedagógia*. A bűnözést mint összetett társadalmi jelenséget vizsgálja: a *kriminológia* és annak egyes szakágazatai (kriminálétiológia, kriminálantropológia stb.). A kriminológia leghasznosabb segédeszköze és részben forrása a *bűnügyi statisztika*, amely a bűnözés állapotáról számszerű adatokkal szolgál. A büntetőjogi büntetés reális jelenségeit, a büntetésnek, különösen a szabadságvesztés végrehajtásának feltételeit, módját stb., illetve társadalmi hatásait vizsgálja a *pönológia*. *(→ Büntetések)* Végül a bűnüldözés nem jogi jelenségeit, a nyomozás, bűnfelderítés, s általában a tárgyi bizonyítás módszertanát, taktikáját és technikáját vizsgálja a *kriminalisztika* (bűnügyi nyomozástan). *(→ Büntető-eljárási jog; Büntető eljárás lefolytatása; Kriminológia; Kriminalisztika; Kriminálpszichológia; Igazságügyi orvostan; Igazságügyi statisztika)*

E szaktudományok létrejöttét elsősorban a bűnözés elleni küzdelem reális, társadalmi igényei indokolják. A tiszta elméleti megismerés feladatán kívül e tudományok *funkcionálisan* is kapcsolódnak a bűnözés elleni küzdelem különböző feladatait betöltő állami szervek tevékenységéhez. Így a bűnüldözést, az elkövetett bűncselekmények feltárását, elkövetőjük felderítését közvetlenül szolgálja a kriminatisztika, kriminálpszichológia; a bűncselek-

ményt elkövető személy felelősségre vonásához szolgáltat adalékokat az igazságügyi orvostan, elmekórtan, kriminálpszichológia; a büntetésvégrehajtás feladatait támogatja a pönológia, kriminálpszichológia, kriminálpedagógia stb. A bűnözés általános, társadalmi szintű jelenségeinek megértéséhez nyújt kulcsot a kriminológia, kriminálstatisztika.

2. A büntetőjog-tudomány és büntetőpolitika. A büntetőjog-tudomány és társtudományai eredményeinek gyakorlati hasznosítása a törvényhozásban és jogalkalmazásban a *büntetőpolitika* közvetítésével történik.

A klasszikus kapitalizmus korában az állami-politikai viszonyokat kizárólag jogi köntösben megjelentető jogászi világkép a büntetőjog osztályfelettiségének és politikától való függetlenségének látszatát teremtette meg. E jogközpontú felfogás alapvető sajátossága a jogon kívüli büntetőpolitikai célkitűzések és eszközök fel nem ismerése, illetve létezésük tagadása. A szó mai értelmében büntetőpolitika csak akkor alakulhatott ki, amikor utat tört magának az a felismerés, hogy a bűnözés okai az emberi akaraton kívül álló tényezőkben is rejlenek. Az imperializmus korának büntetőpolitikáját a pozitivista irányzatok alapozták meg, amelynek egyik jellegzetessége, hogy a bűnözés jogközpontú szemléletének felszámolása együtt jár a törvényesség lazításával. Egyedül a szocialista társadalmi viszonyok teremtik meg annak lehetőségét, hogy a tudatosan kidolgozott büntetőpolitika a törvényesség megszilárdításának irányába hasson.

A szocialista felfogásban a büntetőpolitika nem „művészet" vagy sajátos tudomány, hanem egyrészt állami gyakorlat, másrészt a gyakorlatot meghatározó elvek, elméleti és gyakorlati felismerések, a bűnözés elleni küzdelem stratégiáját és taktikáját meghatározó célkitűzések összessége.

A szocialista állam büntetőpolitikája azokra a célkitűzésekre és a megvalósításukra szolgáló büntetőjogi és más, a bűnügyi tudományok által kidolgozott eszközök alkalmazására vonatkozó elveket jelenti, amelyek a bűnözés megelőzését és visszaszorítását célozzák. Minthogy a büntetőpolitika az általános politika része, tartalmát és célját a társadalom osztályszerkezete, az állam általános politikájának elvei és módszerei határozzák meg (a büntetőpolitika általános elemei). A büntetőpolitika alakulását azonban jelentős mértékben befolyásolja, sőt meghatározza egyrészt a bűnözés helyzete, másrészt pedig a bűnözés elleni küzdelem jogi és nem-jogi eszközeinek hatékonysága (a büntetőpolitika speciális elemei). Ehhez képest *a büntetőpolitika elméleti alapjait részben a marxizmus általában, részben pedig a bűnözés és a bűnözés elleni küzdelem törvényszerűségeit feltáró tudományok szolgáltatják.*

A szocialista társadalom viszonyai között a bűnözés társadalmilag meghatározott biopszichikai jelenség, melynek folytán az ellene irányuló küzdelem jellegét, módszereit és eszközeit e minősége határozza meg. A szocialista országok tapasztalatai azt mutatják, hogy bár a bűnözés társadalmi alapját: az ember kizsákmányolását az új társadalmi viszonyok kiküszöbölték, továbbra is érvényesülnek olyan tényezők, amelyek a bűnözés bázisát alkotják (különböző társadalmi folyamatok által kiváltott társadalmi feszültségek, nem osztály jellegű társadalmi ellentmondások stb.). A bűnözés elleni küzdelem különböző társadalmi szinteken differenciáltan valósul meg. A társadalom szocialista átszervezése, a szocialista gazdasági rendszer alapján új típusú társadalmi, kulturális, emberi viszonyok rendszerének kialakulása objektíve a bűnözés ellen hat. Valamennyi szocialista országra jellemző a bűnözés csökkenése mellett a bűnözés struktúrájának és dinamikájának jelentős átalakulása. Hosszabb történelmi-társadalmi fejlődési időszakot alapul véve, a bűnözés elleni küzdelem legáltalánosabb célkitűzése a szocialista társadalomban a *bűnözés megelőzése*, az adott társadalmi-gazdasági struktúrában a bűnözést kiváltó és elősegítő társadalmi tényezők hatásának gazdaságpolitikai, szociálpolitikai, kultúrpolitikai korlátozásával. E körben a büntetőpolitika találkozik a szociálpolitikával, különösen a gyermek- és a fiatalkorúak bűnözésének megelőzése, illetve a visszaeső bűnözés megelőzésének területén. Külön síkon jelentkeznek a bűnözés megelőzésének speciális: kulturális, igazgatási és technikai jellegű eszközei. A megelőzésnek ilyen jelentőségére tekintettel a szocialista irodalomban általánosan elfogadott tétel, hogy a bűnözés elleni küzdelemben a büntetőjogi büntetés szükséges és elkerülhetetlen, de nem az egyedüli és az elsődleges eszköz.

A bűnözés megelőzésének büntetőjogi módszerei és eszközei az individuális emberi magatartással szemben jutnak szerephez. *A büntetőpolitika fő célkitűzése a bűnözés egyedi szintjén is a megelőzés, amelynek alapvető módszere: az állampolgárok tudatának befolyásolása a társadalmilag elvárt magatartás követésére a büntetőjog eszközeivel.* E körben a büntetőpolitika nem mondhat és nem is mond le a büntetőjogi eszközök lényegében rejlő represszív hatások felhasználásáról sem. A büntetőjogi befolyásolás eszközeinek természetes korlátja egyrészt az eszközöknek e célra való alkalmazása, másrészt a büntetőjogi módszerek és eszközök alkalmazásának összhangja a törvényességi követelményekkel. A szocialista büntetőpolitika általánosan elfogadott tétele, hogy *a büntetőpolitikai célkitűzések és módszerek nem törhetik át a nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege és nulla poena sine crimine garanciális elveit.*

A bűnözés elleni küzdelem állami és társadalmi megszervezése korunkban számos tudományág szervezett együttműködését igényli. A tudományok által rendelkezésre bocsátott

eszközök célszerű, a társadalmi valóság jelenségeinek megfelelő kiválasztását segíti elő a büntetőpolitika. Miután a szocialista társadalom mai fejlődési fokán a bűnözés elleni küzdelem alapvetően állami és jogi tevékenység, melyet az állam a büntetőjog normáival szabályoz, a büntetőjog-tudomány jelentős szerepet tölt be a büntetőpolitikai szemlélet alakításában és ezen keresztül a büntető törvényhozás továbbfejlesztésében. Egyrészt bírálja a hatályos büntetőjogot, másrészt pedig a bűnügyi tudományok leszűrt tapasztalataiból a bűnözés ellen folytatott állami és társadalmi küzdelem stratégiája és taktikája számára elméleti alapot teremt. Ennek során a célszerű büntetőpolitikai elképzeléseket a törvényesség, az állampolgári szabadságjogok és a szocialista humánum követelményeivel veti egybe. Végső soron a büntetőjog-tudomány feladata a *büntetőpolitikai szemlélet elméleti alapjainak, a bűnözésre és a bűnözés elleni küzdelemre vonatkozó tudományos ismereteknek az összegezése*, illetőleg *a büntetőpolitikai célszerűség, a szocialista humánum és az állampolgári szabadságjogok védelmét biztosító törvényesség közötti összhang megteremtése.*

Irodalom: *Angyal* Pál: A magyar büntetőjog tankönyve. Bp. 1920.; *Békés* Imre: A büntetőjog általános része. Magyar büntetőjog. 1. Bp. 1973.; *Fayer* László: A magyar büntetőjog kézikönyve. 1—2. köt. Bp. 1905.; *Finkey* Ferenc: A magyar büntetőjog tankönyve. 4. kiad. Bp. 1914.; *Horváth* Tibor: A marxista—leninista büntetőjogtudomány tárgya és módszertanának alapvonásai. Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője. Bp. 1961.; *Horváth* Tibor: A szocialista állam büntetőpolitikájának alkotó tényezői. Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője. Bp. 1960.; *Irk* Albert: A magyar anyagi büntetőjog. Pécs, 1928.; *Kádár* Miklós—*Kálmán* György: A büntetőjog általános tanai. Bp. 1966.

Kursz szovjetszkogo ugolovnogo prava. Csaszt obscsaja. Tom. 1—2. Red. Beljaev, N. A.—Sargorodszkij, M. D. Leningrad, 1970.; *Piontkovszkij*, A. A.: Hegel állam- és jogbölcselete és büntetőjogi elmélete. Bp. 1972.; Kursz szovjetszkogo ugolovnogo prava. Csaszt obscsaja. Tom. 1—3. Red. Piontkovszkij, A. A.— Romaskin, P. Sz.—Csihkvadze, V. M. Moszkva, 1970.;

Ancel, M.: La défense sociale nouvelle. 2. éd. Paris, 1966.; *Bouzat*, P.—*Pinatel*, J.: Traité de droit pénal et de criminologie. Vols 1—3. Paris, 1970.; *Hall*, J.—*Mueller*, G. O. W.: Criminal law and procedure. 2. ed. New York, 1965.; *Jackson*, R. M.: The machinery of Justice in England. 4. ed. Cambridge, 1966.; *Jescheck*, H. H.: Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeiner Teil. Berlin, 1969.; *Williams*, G.: The proof of guilt. 3. ed. London. 1963.

Horváth Tibor

BÜNTETŐJOG-TUDOMÁNY TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON: I. A büntetőjog-tudomány kezdetei (573.) — II. A büntetőjog-tudomány és az 1843. évi büntetőjogi törvényjavaslatok (574). — III. A büntetőjog-tudomány és az 1878. évi büntető törvénykönyv (575.) — IV. Büntetőjog-tudomány a két világháború között (577.) — V. A szocialista büntetőjog-tudomány (578.)

I. A büntetőjog-tudomány kezdetei. 1. A büntetőjog-tudomány megjelenése a 18. század közepén. 2. Az 1795. évi büntető törvénykönyv-javaslat.

1. A büntetőjog-tudomány megjelenése a 18. század közepén.

A késő középkor társadalmi-történelmi viszonyai és jogfejlődése Magyarországon nem kedveztek a büntetőjog-tudomány kialakulásának. A 16—17. században a folytonos török háborúk, az elkeseredett vallási és politikai küzdelmek és a Habsburg-önkény a feudális jogéletet a teljes széteséssel fenyegették. Átfogó, egységes büntető törvénykönyv nem volt. Werbőczy Hármaskönyve, amelyet törvény sohasem, csak a szokás szentesített és tartott érvényben, büntetőjogi rendelkezéseket szétszórtan, hézagosan tartalmazott. A Habsburg-kormányzat a 17. század végén Magyarországon kiadatta az Alsó-Ausztria részére készült törvénykönyvet, amely Praxis Criminalis címmel a Corpus Juris Hungarici 1696. évi kiadásához függelékként csatolva, ténylegesen alkalmazásra került.

A büntetőjog-tudomány kialakulása jelentős részben az egyetem és az egyházi akadémiák fejlődéséhez kapcsolódik. Az 1777-ben kiadott Ratio Educationis értelmében a büntetőjog oktatása a bölcsészeti alapozáson felül a természetjog, illetve a hazai tételes jog és törvénykezési gyakorlat oktatását öleli fel. A magyar büntetőjog-tudomány első termékei a 18. század közepével jelennek meg. *Huszthy* István egri jogakadémiai tanár 1745-ben jelenteti meg „Jurisprudentia practica" c. munkáját, amelyet 1746-ban *Gochetz* Gábor „Systema praxis criminalis", majd 1751-ben *Bodó* Mátyás pozsonyi tanár „Jurisprudentia criminalis" c. munkája követ. Mindhárom munka az anyagi és az eljárási jog többé-kevésbé rendszertelen összefoglalása. Mint a jogtudományi művek általában, a büntetőjogi irodalom is kezdetben latin, majd német nyelvű.

2. Az 1795. évi büntető törvénykönyv-javaslat.

Az abszolutizmus korában a Habsburg-kormányzat több ízben is megkísérli a magyar igazságszolgáltatás átszervezését és korszerűsítését. II. József 1778-ban Magyarországon életbe lépteti az osztrák büntető törvénykönyvet, a Sanctio Criminalis Josephina-t. Császári rendeletek szüntetik meg a kinvallatást és korlátozzák a halálbüntetés alkalmazását.

A magyar büntetőjogi gondolkodás megerősödését jelzi az 1790—91. évi országgyűlés határozata alapján latin nyelven elkészített *1795. évi első magyar büntető törvénykönyv javaslata.* (Codex de delictis eorumque poenis.) A javaslat irodalmi előhírnökének tekinthetők *Hajnóczy* József, *Batthyányi* Alajos és egy névtelen szerző füzetei a büntetőjogi reform kérdéseiről.

A javaslat az első lépés Magyarországon egy korszerű büntető törvénykönyv megalkotására. Alapelveiben már a felvilágosodás eszméi jelentkeznek. A *Beccaria* által összefoglalt polgári büntetőjogi nézetek és követelmények olasz *(Filangieri)* és osztrák közvetítéssel *(Sonnenfels)* jutnak el hazánkba. Az elmaradott társadalmi és politikai viszonyok hatására a felvilágosodott természetjog polgári elvei sajátosan keveredtek a kor feudális büntetőjogi nézeteivel. Kimondja a javaslat a nullum crimen sine lege elvét, de fenntartja az ezzel összeférhetetlen szokásjogot. A büntetések alkalmazásában nem ismer el rendi különbségeket, kivéve a vesszőzést. A büntetés céljának az elkövető és az állampolgárok visszatartását tekinti hasonló bűncselekmények elkövetésétől, sőt célul tűzi ki az elkövető megjavítását is. Büntetési rendszere erőteljesen közelít a polgári elképzelésekhez: a halálbüntetést szűk körben, mindössze hat esetre tartja fenn; a szankciórendszer középpontjában már a szabadságvesztésbüntetés áll. A javaslat „Alapelvek" c. fejezete részben jogpolitikai megfontolásokat (a nullum crimen sine lege elve, a büntetés célja, a törvény feladatai stb.), részben pedig a büntetőjog általános tételeit, mint pl. a törvény területi és személyi hatálya, a szándékosság és a gondatlanság fokozatai, az előkészület és a kísérlet büntetendősége, a büntetés célja, büntetéskiszabási irányelvek stb. rögzíti, míg külön fejezetben határozza meg az egyes bűncselekményeket és azok szankcióit. A feudális életviszonyoknak tett engedmények éppen az utóbbi körben jelentkeznek; a tervezet egy sor idejétmúlt vallásellenes bűncselekményt (istenkáromlás, eretnekség stb.), valamint más, tipikusan a feudális szemléletet tükröző büntetőjogi rendelkezést tartalmaz.

Az 1795. évi kódex-tervezet minden fogyatékossága ellenére jelentős állomása a magyar büntetőjogi gondolkodásnak. Közvetlen kapcsolódást jelent az európai szellemi áramlatokhoz, önálló jogalkotási készség megnyilvánulása. Egyes eljárásjogi rendelkezéseit külön helytartótanácsi rendeletek léptetik életbe, szövegét a 19. század elején többször is kiadják.

Az 1795. évi büntető törvénykönyv tervezetét az udvar, nem utolsósorban progresszív elvei miatt, elutasította. A haladó eszmékkel szemben erősödő reakció légkörében készített 1827. évi törvényjavaslat jelentős visszalépés az előzőhöz képest. A javaslat szaporította a halállal fenyegetett bűntettek számát, fenntartotta a rendi különbségeket a büntető igazságszolgáltatásban stb.

II. Büntetőjog-tudomány és az 1843. évi büntetőjogi törvényjavaslatok. 1. A reformkorszak büntetőjogi irodalma. 2. Az 1843. évi büntetőjogi törvényjavaslatok.

1. A reformkorszak büntetőjogi irodalma.

A századforduló táján már több kisebb értekezés jelenik meg egyes büntetőjogi intézményekről, mint pl. a kegyelmezési jogról, a felségsértésről stb. A magyar büntetőjog rendszeres és tudományos feldolgozása a 19. század második tizedében indul meg *Szlemenits* Pál pozsonyi jogtanár munkájával (Elementa juris criminalis Hungarici. Pozsony, 1817), amely előbb latinul, majd 1836-ban „Fenyítőtörvényszéki magyar törvény" címmel magyarul is megjelent. A legelső tudományos értékű kézikönyv *Vuchetich* Mátyás pesti egyetemi tanár „Institutiones juris criminalis" c. munkája 1819-ből. A negyvenes évektől feltűnnek a rendszerező jellegű kézikönyvek, mint például *Szokolay* István: Büntető jogtan. Pest, 1848 és *Kassay* Adolf: Büntető magyar jogtan. Pest, 1848. A társadalmi hatású büntetőjogi gondolatokat azonban nem a hivatalos tudomány fejtette ki, hanem a reformkorszak megújhodást sürgető politikus nemzedéke, amelynek a jogrendszer és ezen belül a büntetőjog kodifikációja elsőrendű társadalmi-politikai feladatot jelentett: eszközt a polgári társadalmi rend kiépítésére.

A rendi alkotmány megdöntése, a jogegyenlőség és a népképviselet eszméjének bevezetése feltételezte az igazságszolgáltatás reformját és a büntetőjog kodifikációját. A reformkor vezető politikusai szinte kivétel nélkül a büntető igazságszolgáltatás reformjával kapcsolatban vívták első politikai csatáikat. *Széchenyi* István abból a megfontolásból, hogy a jogegyenlőségi reformokat a nemességgel szemben közvetlen módon keresztülvinni lehetetlen, a kerülő utat ehhez a büntetőjog és eljárás reformjában látta. Stádium című, 1833-ban kiadott munkájában 12 pontban foglalta össze a törvény előtti egyenlőség érdekében megvalósítandó javaslatait. A leglényegesebbek: a nemesek személyes szabadságára vonatkozó kiváltságok kiterjesztése a nem nemesekre és egységes, írott büntető törvénykönyv kidolgozása. *Kossuth* Lajos a jobbágyság helyzetének könnyítése végett sürgette a büntetőjogi reformot és követelte a politikai bűncselekményekre vonatkozó jogszabályok újrafogalmazását.

A büntetőjogi kodifikáció az ország tudományos és politikai érdeklődésének középpontjába került. 1839-ben a Magyar Tudományos Akadémia pályadíjat tűzött ki a halálbüntetés kérdésének megvizsgálására, amelyet *Szemere* Bertalan: A büntetésről, különösen a halál-

büntetésről (Buda, 1841) című műve nyert el. Egészében a közfigyelem a büntetési rendszer és ezen belül főleg a szabadságvesztés-büntetés megreformálására irányult. Monográfiák sora jelzi, hogy jogász alapképzettségű reformkori politikusaink a hivatalos tudomány tantételeitől elfordulva, a nyugati országok törvényhozási, ítélkezési és börtönügyi tapasztalatait dolgozzák fel széles európai látókörrel. *Szemere* Bertalan, *Eötvös* József és mások előbb útleírásaikban, majd önálló művekben megteremtik a magyar börtönügyi irodalmat. (A jelentősebbek: *Szemere* Bertalan: Terve egy építendő javító fogháznak. Kassa, 1838.; *Eötvös* József: Vélemény a fogházjavitás ügyében. Pest, 1838.; *Eötvös* József és *Lukács* Móric: Fogházjavitás. Pest, 1842.) Gyakorló jogászok nagy érdeklődéssel fordulnak az alapvető büntetőjogi elméleti kérdések felé (így például *Csatskó* Imre: Büntetőjogi elméletek s halálbüntetés. Győr, 1843., *Sárváry* Jakab: A büntetésről s különösen a halálbüntetésről. Pest, 1844.). *Szalay* László, a centralisták legtehetségesebb jogászalakja, elméleti munkáival a kodifikáció általános elméleti és büntetőjogi alapkérdéseit világítja meg (Codificatio, Pest, 1840., A büntető eljárásról, különös tekintettel az esküttszékekre. Pest, 1841.).

2. Az 1843. évi büntetőjogi törvényjavaslatok.

Az 1840. évi országgyűlés a magyar igazságszolgáltatás megreformálására országos bizottságot hozott létre. Az országgyűlési utasítás értelmében a kodifikáció alapja az 1827. évi büntető törvénykönyv javaslata, azonban az országos kodifikációs bizottság ezen tudatosan túlment és alapjaiban új kódex-tervezeteket dolgozott ki a büntetőjog, a büntető eljárás és a börtönügy területén.

*A bűntettekről és a büntetésekről szóló anyagi jogi törvényjavaslat*ot a *Deák* Ferenc elnöklete alatt működő bizottság hozta létre *Pulszky* Ferenc, *Szalay* László, *Szemere* Bertalan *Klauzál* Gábor és mások közreműködésével. Formájában modern törvénykönyv: az anyagot általános és különös részre tagolja. A büntetendő cselekmények két csoportját különbözteti meg: a bűntetteket és a kihágásokat. A büntetőjogi felelősség feltételeit részletesen szabályozva nagy súlyt helyez a kísérlet, a részesség és más jogintézménynek pontos megfogalmazására és általában a büntetőjogi felelősség határvonalainak pontos meghatározására. A tervezet a korabeli nyugat-európai törvényhozás és tudomány állásához képest korát megelőző lépéseket tett a büntetési rendszer területén. A halálbüntetést valamennyi bűncselekményre nézve kiiktatta; szankciórendszerében a szabadságvesztés-büntetés (rabság vagy fogság) került a központi helyre. Ezenkívül büntetésként szabályozza a közhivatal elvesztését, a pénzbüntetést és a bírói megdorgálást. Sajátos a tervezet büntetéskiszabási rendszere is: minimumot nem ismer, a büntetési tételeknek csak maximumai vannak a törvényben megállapítva. A legsúlyosabb bűncselekményre is kiszabható a legcsekélyebb büntetés, sőt a javaslat megengedi a rabságról a fogságra, a fogságról a megdorgálásra való átmenetet is.

A különös rész a bűncselekmények négy nagy csoportját szabályozza: a személy, a vagyon, a társadalom elleni, végül pedig az állam érdekei ellen irányuló cselekményeket. E felosztásban nem nehéz felismerni a Code pénal hatását, az egyes fejezeteken belül azonban a magyar társadalmi viszonyoknak megfelelő sajátos bűncselekményfajtákkal találkozunk. A büntetendő cselekmények másik nagy csoportját, a rendőri kihágásokat, a javaslat függeléke tartalmazta.

Az 1843. évi büntető törvénykönyv javaslata eredeti és korának viszonyai között határozottan progresszív jogalkotás. Amellett, hogy jelentős mértékben támaszkodott a nyugat-európai országok törvényhozására és büntetőjog-tudományára, elvi jelentőségű megoldásaiban, így elsősorban a büntetési rendszer kialakításában, új utakon járt.

A törvényjavaslatot az országgyűlés 1843 őszén folyamatosan tárgyalta. Annak ellenére, hogy az országgyűlés többsége a javaslat szellemével és rendelkezéseivel egyetértett, eljárási okok miatt (a megyei követeknek nem volt utasításuk a törvény elfogadására), és talán nem utolsósorban Deák Ferenc távolléte következtében, a napirendről lekerült. Ehhez hozzájárult az is, hogy a konzervatív összetételű főrendi tábla a tervezetet, különösen a halálbüntetés és a botbüntetés megszüntetése miatt, elvileg elutasította. A javaslatnak azonban még így is nagy hatása volt a magyar igazságszolgáltatásra. Haladó elveit, elsősorban a testi büntetések megszüntetését, a halálbüntetés korlátozását, a szabadságvesztés-büntetés széles körű bevezetését és végrehajtásának szabályozását stb. a bírói gyakorlat tette magáévá és hasznosította. Egyes megyékben helyi statutumokkal törölték el a botbüntetés alkalmazását.

III. Büntetőjog-tudomány és az 1878. évi büntető törvénykönyv. 1. Irodalom a neo-abszolutizmus idején. 2. Az 1878. évi büntető törvénykönyv és irodalma. 3. Reformirányzatok a büntetőjogi irodalomban és a jogalkotásban.

1. Irodalom a neo-abszolutizmus idején.

A szabadságharc bukását követően, 1852-ben a neo-abszolutizmus hatályon kívül helyezi a magyar büntetőjogot és az osztrák büntető törvénykönyvet lépteti életbe. A büntetőjogi irodalmat csak az a fajta hivatalos tudomány képviseli, amely a büntetőjogi reformgondolatokat tudatosan elkerülve, legfeljebb a fennálló jog kommentálását tekinti feladatának. A politikai kiegyezés előjeleként 1861-ben az

Országbirói Értekezlet Ideiglenes Törvénykezési Szabályai visszaállítják az 1848 előtti büntető törvények hatályát, mellőzve azonban a rendi különbségeket és a testi büntetések alkalmazását. Az átfogó büntető kódex hiánya és a 48 előtti feudális, elavult magyar joggyakorlathoz való visszatérés folytán kialakult helyzetben jelentős hatást gyakorolt *Pauler* Tivadarnak, a pesti egyetem tanárának több kiadásban megjelentetett „Büntetőjogtan" című kétkötetes kézikönyve. (3. kiad. Bp. 1872—1873.) Ebben *Pauler* egyrészt a magyar büntetőbírói gyakorlatra és az 1843. évi javaslatra, másrészt pedig a német észjogi iskola tanaira és az osztrák büntető törvénykönyvre támaszkodva, a büntetőjogi ismereteknek olyan szerencsés kompilációját hozta létre, amely egyszerre szolgált jogszabályként, kommentárként és tankönyvként.

A kiegyezést követően sürgős szükséggé vált a büntetőjog kodifikációja. Az igazságügyi kormányzat arra az álláspontra helyezkedett, hogy az 1843. évi büntető törvénykönyv-javaslatot, némi átdolgozással, sürgősen törvényerőre kell emelni. Az új tervezet elkészült, azonban különböző okok folytán az Igazságügy-minisztérium azt félretette és *Csemegi* Károlyt bízta meg egy új tervezet kidolgozásával. A tervezetet az országgyűlés másfél éves vita után elfogadta. „A magyar büntető törvénykönyv a bűntettekről és vétségekről" címet viselő 1878. évi V. törvénycikk 1880. szeptember 1-én lépett életbe.

2. Az 1878. évi büntető törvénykönyv és irodalma.

Az első magyar büntető törvénykönyv, amelyet kodifikátora után a szakirodalom *Csemegi-kódex*ként emleget, a magyar liberálkapitalizmus kiemelkedő jogalkotása. A liberális büntetőjog alapelveinek, elsősorban a nullum crimen sine lege és a nulla poena sine lege elvének megvalósításával jelentősen hozzájárult a feudális jogbizonytalanság felszámolásához és a burzsoá törvényesség kiépítéséhez. A kódex a klasszikus büntetőjogi iskola irányzatának tanítását vette alapul. Ennek megfelelően a fő súlyt a büntetőjogi fogalmak, intézmények szabatos meghatározására helyezi. Mint ilyen, a szabatosság, a jogászi fogalomalkotás szempontjából egyike a múlt század legjobban megfogalmazott európai törvénykönyveinek.

Csemegi a büntető törvénykönyv elkészítéséhez szinte az egész európai szakirodalmat felhasználta. Különösen támaszkodott az 1870. évi osztrák javaslatra, a német és a belga büntető törvénykönyvekre, valamint az olasz törvényjavaslatra. A büntető törvénykönyv tudományos és egyben gyakorlati értékét jelentősen emelte az úgyszintén általa készített indokolás, amely az egész büntetőjog területét felölelően, monografikus részletességgel, alapvetően a jogösszehasonlítás módszerét felhasználva fejti ki nemcsak a büntető törvénykönyv egyes rendelkezéseinek magyarázatát, hanem a büntetőjog általános elveit és tanait.

A Csemegi-kódex egyrészt eredménye, másrészt ihletője a tudományos büntetőjogi gondolkodásnak. A javaslat irodalmi előzményei ugyan nem tekinthetők gazdagnak, inkább csak folyóiratcikkek, tanulmányok, vita- és előadásanyagok jelzik, de amint törvényerőre emelkedett, számos értékes munkát inspirált. A század végére különböző szerzőktől hat új büntetőjogi tankönyv és egy háromkötetes kommentár jelent meg, amelyeket szerencsésen egészítettek ki jelentős elméleti monográfiák a tettességről és a részességről, a kísérletről, a külföldi büntető törvényhozásról, a bűncselekmény fogalmáról stb. Emellett jelentős művek születtek a büntetőjog-történet és a börtönügy területén is. *Pulszky* Ágost és *Tauffer* Emil: „A börtönügy múltja és jelen állása" (Pest, 1867.) c. munkája a környező államokban jelentős visszhangot váltott ki. *Schick* Sándor: „A büntetőjog őskora" (Pest, 1878.) c. könyve a nagy összefoglaló jellegű európai jogtörténeti munkák sorában helyezkedik el. A tankönyv- és a tudományos irodalmat a szakfolyóiratokban (Magyar Igazságügy, Büntetőjog Tára, Jogtudományi Közlöny) megjelenő elméleti polemikus, illetve a gyakorlatot magyarázó és bíráló kisebb terjedelmű értekezések sora egészíti ki. Jelentős tudományos értéket képvisel a Magyar Tudományos Akadémia gondozásában 1898-ban megjelentetett 1843. évi büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye, illetve a Csemegi-kódex teljes előmunkálatait tartalmazó anyaggyűjtemény kiadása 1880-ban.

3. Reformirányzatok a büntetőjogi irodalomban és a jogalkotásban.

A századforduló idején a rohamosan fejlődő magyar kapitalizmus ellentmondásai és társadalmi problémái rövidesen jelezték a Csemegi-kódex kriminálpolitikai korszerűtlenségét és hiányosságait. A jogalkalmazásban egyre inkább kiütköztek a törvénykönyvnek a túlzott jogászi pedantériából és szerkezetének bonyolultságából fakadó belső fogyatékosságai.

A magyar büntetőjog-tudomány, amelynek első nagy generációja a század végén egyértelműen a klasszikus irányzathoz tartozott, a századforduló idején már az új irányzatok zászlaja alá felsorakozva vette tudományos kritika alá a hatályos büntető jogrendszert. Az antropológiai irányzatnak ugyan rendkívül csekély számú követője támadt, de a pozitivista gondolkodás egészében áthatotta a magyar büntetőjog-tudományt. A vezérgondolatokat a szociológiai irányzat mérsékeltebb elemeit át vevő, ún. közvetítő irányzat eszméi szolgáltatták. Az irodalomban kiújult a vita a büntetőjogi elmélet alapkérdéseiről. *Pikler* Gyula és *Somló* Bódog jogelméletének hatására az újabb felfogás elutasította a merev indeterminizmust és a bűncselekmény kizárólagos jogi szemléletét. A bűnösség, a jogos védelem, illetve

egyes különös részbeli intézmények új szemléletű feldolgozása mellett *Vámbéry* Rusztem kriminológiai szellemű tankönyve, a fiatalkorúakról és a visszaesőkről írt munkái képviselik többek között az új irányzat térhódítását. A kriminológia, kriminálszociológia kialakulásával párhuzamosan erősödik az ún. büntetőpolitikai irányzat, amely elsősorban a büntetési rendszer kérdéseivel foglalkozik. Ebből a körből kiemelkedik *Fayer* László és később *Finkey* Ferenc tevékenysége; mindketten széles körű tudományos apparátussal bizonyítják a büntetési rendszer elavultságát és tesznek értékes, korukat megelőző jellegű javaslatokat a büntetési rendszer továbbfejlesztésére. *Vajna* Károly és *Dombóvári* Géza jogtörténeti kutatásai a magyar büntetési rendszer területén méltó folytatása a reformkor pönológiai irodalmának.

Viszonylag rövid idő alatt, a századforduló körül a magyar büntetőjog-tudomány felzárkózott az európai tudományok szintjére. A tudományos életre jellemző a sokirányú érdeklődés, a különböző szakterületek alkotó művelése. A vezető elméleti büntetőjogászok, mint pl. Balogh Jenő, Angyal Pál, Fayer László, Finkey Ferenc stb. az anyagi jogon kívül alkotóan művelik az eljárási jogot, a pönológiát, illetve a büntetés-végrehajtási jog tudományát is. Széles körű elméleti érdeklődésükre jellemzők jogbölcseleti tanulmányaik.

1888-ban megindulnak a Csemegi-kódex revíziójára irányuló kodifikációs előmunkálatok, amelyek eredményeként az első világháborúig mintegy 10 törvénytervezet készül, de még az országgyűlési tárgyalás szintjéig sem jutnak el. Új büntető törvénykönyv megalkotására sem ebben, sem a két világháború közötti időszakban nem került sor. Novelláris módosítások lépnek életbe a büntető törvénykönyv egyes területein, amelyek jelzik a kor és a büntetőjogtudomány legégetőbb problémáit.

A tudományos érdeklődés középpontjába a századforduló idejére a bűnözés helyzetében bekövetkezett változások folytán a fiatalkori és a visszaeső bűnözés elleni küzdelem jogi eszközeinek kidolgozása és általában a büntetőjogi rendszer teljes átalakításának jogi problémái kerültek. *Balogh* Jenő, *Finkey* Ferenc és mások tevékenysége alapján a tudományos irodalomban általánossá vált az a felfogás, hogy a fiatalkorúakra vonatkozó tételes jogi rendelkezések elavultak és a fiatalkorúak büntetőjogát a szociológiai felfogás jegyében kell újjáalkotni. A fiatalkorúak büntetőjogának és a gyermekvédelem ügyének lényeges kérdéseit vitatta meg Budapesten 1899-ben a nemzetközi gyermekvédelmi kongresszus, valamint 1905-ben a Nemzetközi Börtönügyi Bizottság hetedik kongresszusa. A kongresszusok ajánlásai, valamint a hazai büntetőjogi irodalom állásfoglalásai készítették elő az 1908-ban megjelent ún. első büntető novellát, amely alapvetően átalakította a fiatalkorúakra vonatkozó rendelkezéseket, másrészt pedig a fiatalkorúak bíróságának bevezetését 1913-ban. Ezekkel a rendelkezésekkel a magyar büntetőjogban megtörténtek az első lépések a bűnözés elleni tervszerű védekezés megvalósítására és létrejött a javító és erkölcsi jellegű büntetés intézménye. Hasonló jelentőségű lépés az ugyancsak az első büntető novellával bevezetett, a büntetés feltételes felfüggesztésének intézménye, amely áttörte a bűncselekmény—büntetés közötti szükségszerű összefüggés elvét. Egészében ezek az újítások a reformiskolák győzelmét jelentették a klasszikus irányzat jogközpontú szemlélete felett. Megtörtént a klasszikus irányzatú büntetőjogi rendszer áttörése, amelyet a kor tudományos elképzeléseiben a büntetőjog teljes átépítésének kell követnie.

IV. Büntetőjog-tudomány a két világháború között. 1. Irodalom a két világháború között. 2. Reformtörekvések a jogalkotásban.

1. Irodalom a két világháború között.

Amíg a századforduló idején a magyar büntetőjog-tudományt a szellemi pezsgés, az új utak keresése, a különböző irányzatok vitái s egészében a büntetőjog-tudomány különböző irányzatainak alkotó művelése jellemezte, addig a két világháború közötti helyzetre majdnem az ellenkező megállapítás tehető. Az egymással élesen szembenálló büntetőjogi irányzatok lassan háttérbe szorulnak. A közvetítő iskola irányzata általánossá válik. Bár az irányzat eredeti felfogásában teret kíván nyújtani mind a szociológiai, mind másfajta megközelítési módnak, az első világháború utáni szellemi légkör és gazdasági helyzet nem kedvez a bűnözés valóságának feltárására irányuló kutatásoknak. Így a közvetítő iskola nagy reformgondolatai is jórészt háttérbe kerülnek, és a korszak büntetőjogi irodalmában mindjobban a dogmatika uralkodik.

A kor büntetőjogi irodalmára *Angyal* Pál budapesti egyetemi tanár munkássága nyomta rá bélyegét. Nagy, átfogó tankönyvei mellett szerkesztője és szerzője „A magyar büntetőjog kézikönyve" című sorozatnak, amely 21 kötetben, elsősorban a gyakorlati igényekre tekintettel felöleli csaknem az egész különös rész joganyagát. A feldolgozás iránya egyértelműen a jogdogmatika és azzal szoros összefüggésben a vonatkozó bírói gyakorlat bemutatása, ami mellett a jogtörténeti, elméleti vagy kriminológiai kitekintésnek csupán rendkívül szűk hely maradt. *Finkey* Ferenc büntetőjogi munkássága hasonló jellegű, ennél jelentősebbnek lehet tekinteni erőfeszítéseit, amellyel a magyar büntetés-végrehajtás tudományos megalapozását végezte el és rendkívül kevés előzménnyel a magyar börtönügyi tudomány alapjait rakta le. „A börtönügy jelen állapota és reformkérdései. Budapest, 1904." és „Büntetéstani

problémák. Budapest, 1933." című művei európai színvonalon foglalják össze a tudományág problematikáját és vetik meg a magyar börtönügy alapjait.

A klasszikus formátumú tankönyv-irodalomból kriminológiai szemléletükkel és újszerű tematikájukkal kiválnak *Irk* Albert és *Hacker* Ervin tankönyvei anélkül, hogy a polgári büntetőjog szemléleti kereteit áttörték volna. *Hacker* Ervin szinte az egyedüli a kor irodalmában, aki büntetőjogi munkásságát összeköti kriminológiai, kriminálstatisztikai kutatásokkal.

Amíg a századfordulót a nagy elméleti kérdések sokoldalú vitája jellemezte, addig a világháború után a magyar büntetőjogi irodalom mindinkább gyakorlati jelleget öltött. A csekély számú kivétel körébe tartozik *Heller* Erik (Szubjektivizmus és objektivizmus a büntetőjogban. Kolozsvár, 1944.; A büntetőjogi elméletek bírálata. Budapest, 1924.) és *Balás* P. Elemér (Az okozatiság büntetőjogi problémája Bp. 1936.) tevékenysége.

Általában megállapítható, hogy a büntetőjogi irodalom burzsoá jellegű, ezen belül azonban jelentős különbségek találhatók mind a politikai, mind a tudományos alapkérdések tekintetében. A német és osztrák orientáció az irodalomban szinte monopolhelyzetet foglal el, a francia és angol, olasz stb. irodalom ismerete, s még inkább a tudományos viták figyelemmel kísérése a század elejei helyzethez képest erősen korlátozódott. A tudományos célt szolgáló munkák is túlnyomóan a tételes jogot tárgyalják, különös tekintettel a bírói gyakorlatra, míg az elméleti kérdések vizsgálata viszonylag háttérbe szorul. A korszak legjobb büntetőjogi munkái a szintetizáló jellegű tankönyvek és gyakorlati célokat szolgáló kézikönyvek, kommentárok.

A magyar büntetőjog-tudomány és képviselőinek társadalmi elkötelezettsége nem hagy kétséget maga után: a büntetőjog-tudomány művelésével a tőkés társadalmi rendet szolgálják. Elméletileg támogatják az egyre inkább a büntetőjogi megtorlásra építő büntetőpolitikát, ugyanakkor többségükben ragaszkodnak a büntetőjog garanciális elveihez és hagyományaihoz. Képviselőik közül egyesek rokonszenvvel figyelik a szélsőséges tettes-büntetőjogi és kifejezetten fasiszta büntetőjogi eszmék előretörését, többségükben azonban védelmezik a tett-büntetőjog elveit és a törvényhozás területén kitartanak a klasszikus jogelvek, valamint az állampolgári szabadság garanciái mellett. Ellentmondásos magatartásuk sok esetben magyarázza viszonyukat a kodifikáció soron következő problémáihoz.

2. Reformtörekvések a jogalkotásban.

Az első világháború, majd a nyomában járó politikai és gazdasági megrázkódtatások hosszú ideig gátolják a kodifikációs munkálatok továbbfolytatását. A 30-as évek közepén ismét előtérbe került a hatályos büntető törvénykönyv átfogó revíziója, amelyet elsősorban tudományos oldalról vetettek fel és indokoltak. Átfogó kodifikációra mégsem került sor, ehelyett a törvényhozás a jogszabályok hosszú sorát alkotta meg az éppen felmerülő szükségletek kielégítésére.

A büntetőjog fejlődésének irányát egyrészt az ország fokozódó fasizálódásának tendenciái, másrészt pedig a tettes-büntetőjogi elméletek előretörése jellemezte. Az állam és a társadalom hatályosabb védelméről megalkotott 1921. évi hírhedt törvény éle, szakítva a Csemegi-kódex liberális felfogásával, egyértelműen a munkásmozgalom és a haladó társadalmi erők ellen irányult. Az első világháború és az utána következő gazdasági és politikai válságok tovább erősítették a „veszélyes állapotra" alapozott kriminálpolitikai törekvéseket. A magyar büntetőjog az első lépést ebben az irányban már megtette az első világháború előtt, amikor az ún. közveszélyes munkakerülők vonatkozásában bevezette a határozatlan, bár viszonylag rövid tartamú dologház-büntetést. Ezt az utat követte 1928-ban az ún. második büntető novella, amely szigorított dologház néven ugyancsak határozatlan tartamban rendkívül szigorú büntetést helyezett kilátásba a többszörösen visszaeső bűnözőkkel szemben.

Az a rendkívül szélsőséges tettes-büntetőjogi irányzat, amely elsősorban a fasiszta Németország és Olaszország büntetőjogi elméletét és gyakorlatát jellemezte, hazánkban korlátozottabban érvényesült. A 30-as években viszont számos olyan, fasiszta jellegű jogszabály jelent meg, az ún. faji törvények, a honvédelmi törvény, amelyek a jobboldali politika és a háborús felkészülés jegyében a büntetőjog és a büntető igazságszolgáltatás területére is kihatottak (rögtönítélő bíráskodás, vezérkari különbíróság felállítása stb.). Bizonyos mértékig oldotta a burzsoá igazságszolgáltatás merevségét az 1940-ben hozott törvény a büntető ítéletekhez fűződő hátrányos jogkövetkezmények korlátozásáról és megszüntetéséről.

V. A szocialista büntetőjog-tudomány. 1. A Tanácsköztársaság büntetőjoga. 2. A szocialista büntetőjog-tudomány kialakulása és fejlődése.

1. A Tanácsköztársaság büntetőjoga.

A magyar szocialista büntetőjog és jogtudomány gyökerei a Tanácsköztársaság idejére nyúlnak vissza. A szocialista forradalom alapvetően megváltoztatta a büntetőjog tartalmát és formáját. A Forradalmi Kormányzótanács rendelete értelmében „A Magyar Tanácsköztársaságban a büntető közhatalom gyakorlásának a célja az, hogy egyrészt a proletárdiktatúrát minden támadástól megvédelmezze, másrészt pedig a dolgozó proletárok jogos egyéni érdekeinek oltalmára szolgáljon". Új büntető tör-

vénykönyv megalkotására az Igazságügyi Népbiztosság megtette az első lépéseket, a terv megvalósítására azonban már nem kerülhetett sor. A Tanácsköztársaság viszonylag kevés számú önálló büntetőjogi normát alkotott, s azok is elsősorban átfogó jellegű rendelkezéseket tartalmaztak. Kormányzótanácsi rendeletek határozták meg a büntető ítélkezés feladatait és azokat a bűntetteket, amelyek a legveszélyesebb támadást jelentették az új társadalmi rend ellen. Az elvi rendelkezések alapján a forradalmi törvényszékek gyakorlata formálta az egyes bűncselekmény-típusok tényállását. Így a bíróságok nemcsak a proletárdiktatúra érdekeivel nem ellenkező, régebbi keletű írott jogot alkalmazó szervek voltak, hanem a jogalkotó szerepét is betöltötték. E funkciónak a terjedelmét a szocialista büntetőpolitika irányelvei és a proletár jogtudat határozták meg.

A büntetési rendszer alapját a hagyományos büntetési nemek képezték, azonban a bíróságok széles körben alkalmazták a büntetés végrehajtásának feltételes felfüggesztését, valamint a dolgozó osztályhelyzetű elítéltek tekintetében a politikai jogok gyakorlásának elvesztését és a bírósági megrovást. Megtörténtek az első lépések a büntetés-végrehajtás átszervezésére, amelynek vezérlő gondolatát, a burzsoá megtorlás elvének elutasítása mellett, a javítás és a nevelés, illetve a megelőzés és a társadalom védelme szolgáltatta. Az igazságszolgáltatási szervek tevékenységét támogatta az újonnan létesített Országos Kísérleti Kriminológiai Intézet tudományos munkássága.

A Tanácsköztársaság jelentős jogirodalmat nem hagyott maga után. A jogalkotás új társadalmi tartalma, illetve a szocialista felfogás megjelenése a büntetőjog területén azonban előre vetítették a szocialista büntetőjog-tudomány csaknem teljes problematikáját.

2. A szocialista büntetőjog-tudomány kialakulása és fejlődése.

A felszabadulást követően a büntetőjog-tudomány területén lezajló változások leglényegesebb vonása a tudományág művelésének marxista társadalomelméleti megalapozása. A tudományág szemléletét formáló tényezők sorában jelentős szerepet játszott a Büntető törvénykönyv Általános része (1950), amely új, csak a szocialista büntetőjogra jellemző fogalmaival, elsősorban a bűncselekmény tartalmi meghatározásával, valamint a büntetőjogi védelem új értékrendszerével a büntetőjog-tudományt fogalmi rendszerének és módszertanának átértékelésére késztette.

Ez az átértékelés a dialektikus és történelmi materializmus módszertani és filozófiai elveinek alapján folyt le, amelynek keretében rendkívül nagy segítséget jelentett a szovjet jogtudomány eredményeinek hasznosítása. Az 50-es évek büntetőjog-tudományát alapvetően a büntetőjogi intézmények, a büntetőjog-tudomány kategóriáinak, eszméinek és módszerének átértékelési folyamata jellemezte, amelyben a tankönyv- és jegyzetirodalom dominált. *Kádár* Miklós budapesti egyetemi tanár 1952-ben kiadott „Magyar büntetőjog" című tankönyve jelezte a szocialista büntetőjog-tudomány első jelentős eredményét. A tankönyv elsősorban a szovjet büntetőjog-tudomány eredményeire támaszkodva összefoglalta a kialakulóban levő szocialista büntetőjog alapelveit és intézményeit, kialakította a büntetőjog-tudomány rendszerét, meghatározta a büntetőjog művelésének gondolatkörét. Az 1950-es évek végén jelentkeznek az első jelentős monográfiák, nagyobb elvi jelentőségű tanulmányok.

Míg az 50-es évek irodalmára főként egyfajta „szocialista jogi pozitivizmus" a jellemző, a 60-as évek irodalmában egyre nagyobb hangsúlyt kapnak az elméleti kérdések; a kriminológiai szemlélet, a jogösszehasonlító módszer és az elvi alapok tisztázása után előtérbe kerül a büntetőpolitikai javaslatok megfogalmazása. Az 50-es évek második felében a büntetőjog-tudomány továbbfejlődésének újabb lendületet adtak az első szocialista büntető törvénykönyv kodifikációs előmunkálatai. Ennek hatására gazdag monográfia-irodalom alakult ki. Marxista módszertani alapokon jelentős művek születtek az általános rész körében a bűnösség, a tettesség és a részesség, a bűncselekmény kifejlődésének stádiumai, a bűncselekménytan és a halmazat, a büntetéstan területén. „A büntetőjog általános tanai" címmel *Kádár* Miklós és *Kálmán* György műve immár elsősorban a hazai tudomány eredményeire támaszkodva dolgozta fel tárgykörét.

Emellett a büntetőjog-tudomány mind erőteljesebben fordult a különös részbeli problémák kutatása felé. Elméleti igényű monográfiák jelentek meg az állam elleni bűncselekményekről, az élet, testi épség elleni bűncselekményekről, az ifjúság, család, nemi erkölcs elleni bűncselekményekről, az igazságszolgáltatás elleni bűncselekményekről, a becsülétvédelemről, a hivatali bűncselekményekről, a közlekedési bűncselekményekről, a hivatalos személy elleni erőszakról, a közhangulat káros befolyásolásával elkövetett bűncselekményekről, a közrend és közbiztonság elleni bűncselekményekről, a gazdasági vezetők büntetőjogi felelősségéről stb.

Az elmúlt évtizedek fejlődésének jelentős eredménye az egyoldalú jogdogmatikai módszer meghaladása. Az előrelépés elsősorban a szociológiai és a jogösszehasonlító módszer alkalmazását és a mélyebb elméleti megalapozásra való törekvést jelentette. A 60-as évek elején lezajlott elméleti viták és szemléleti változások eredményeként megváltozott a büntetőjog-tudomány kutatási tematikája és módszere. Uralkodóvá vált az a kutatási módszer, amely a vizsgált kérdés társadalmi, gazdasági kiindulópontjainak szociológiai felmérésére támaszkodva dolgozza fel a problematika

jogdogmatikai oldalait és vizsgálja az adott jogintézmény társadalmi hatékonyságának problémáit. Mindez nem jelenti a jogdogmatikai kutatások jelentőségének csökkenését vagy háttérbe szorulását. Tudományos művelését egyre fokozottabban igényli mind a jogalkotás, mind a jogalkalmazás, amelyet jól dokumentál a büntető törvénykönyv 1968-ban megjelent tudományos igényű kommentárja. Az elméleti jellegű és monografikus mélységű tanulmányokat felölelő gazdag folyóirattermés bizonyos értelemben jobban tükrözi a büntetőjog és a büntetőjog-tudomány tematikájának gazdagodását és időszerű problémáit, mint a hosszabb átfutási időt igénylő könyvirodalom. A büntetőjog-tudomány eredményeit gazdagítja a jogalkalmazással összefüggő kérdések tudományos feldolgozását tárgyaló, gyakorló jogászok tollából származó széles körű folyóirat-irodalom is.

Az utóbbi tíz év gyorsan fejlődő jogirodalma alapján kirajzolódnak a magyar büntetőjog-tudomány szellemi arculata és művelésének aspektusai. A büntetőjogi kutatásokban továbbra is alapvető szerepet töltenek be a büntetőjog és a büntető igazságszolgáltatás alapkérdéseit vizsgáló munkák. A technikai és tudományos forradalom, illetve az emberrel foglalkozó tudományok viharos fejlődése következtében a büntetőjog-tudománynak újra kell fogalmaznia álláspontját *a büntetőjogi felelősség és a büntetőjogi szankciórendszer elméleti alapkérdéseiről.* A büntetőjog-tudomány művelésének elméleti, dogmatikai és büntetőpolitikai aspektusai viszonylagosak, nem az alapkérdésekben való szembenállást, hanem a téma megközelítésének és vizsgálatának a különböző módját jelzik. Így a dogmatikai módszer jellemző a bűncselekménytan területén általában, míg a büntetőpolitikai megközelítés, a társadalmi hatékonyság kérdésfelvetése dominál a büntetéstani problémák területén. Emellett valamennyi módszer kisegítő eszköze a *jogösszehasonlítás,* amelynek hagyományai a magyar büntetőjog-tudományban erősen élnek.

A magyar büntetőjog-tudomány az utóbbi évtizedekben jelentős eredményeket ért el. Irodalma felöleli a büntetőjog csaknem valamennyi jelentős intézményét. Tematikájában és módszereiben felzárkózott a szocialista országok jogtudományának szintjére, eredményeit a nemzetközi irodalom is számon tartja. Az 50-es évek végétől kezdődően a magyar büntetőjog-tudomány eredményeinek elismerése a magyar büntetőjogászoknak a nemzetközi tudományos életbe való aktív bekapcsolásával függ össze. Az eredmények elsősorban a szocialista országok szaksajtójában váltak ismertté, de számos munka jelent meg a tőkés országok jogi szaklapjaiban is.

Irodalom. *Eckhart* Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században. Bp. 1954.; *Fayer* László: Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye. 1—4. köt. Bp. 1898.; *Finkey* Ferenc: A magyar büntetőjog tankönyve. 4. átdolgozott kiadás. Bp. 1914.; *Hajdu* Lajos: Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex tervezete. Bp. 1971.; *Horváth* Tibor: A marxista—leninista büntetőjog-tudomány tárgya és módszertanának alapvonásai. Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője. Bp. 1961.; *Kádár* Miklós—*Kálmán* György: A büntetőjog általános tanai. Bp. 1966.; *Löw* Tóbiás: A magyar büntető törvénykönyv anyaggyűjteménye. Bp. 1880.; *Szabó* András: A fiatalkorúak és a büntetőjog. Bp. 1961.; *Vermes* Miklós: A kriminológia alapkérdései. Bp. 1971.

Horváth Tibor

BŰNTETT → *Bűncselekmény*

BŰNÜGYI NYOMOZÁSTAN → *Kriminalisztika*

BŰNÜGYI TUDOMÁNYOK → *Büntetőjog*

C

CENTRALIZÁCIÓ → *Helyi igazgatás*

CSALÁD → *Családjog*

CSALÁDJOG: I. A családjog kialakulása (581.) — II. A házasság joga (593.) — III. A család joga (599.) — IV. Gyámsági jog (611.) — V. A családjog nemzetközi vonatkozásai (613.)

I. A családjog kialakulása. 1. A család mint társadalmi és jogi jelenség. 2. A család alakulatai. 3. A régi magyar családi modellek. 4. A kis család a polgári és a szocialista rendben. 5. Összeomlott családok. 6. A család szilárdsága és korszerű főfeladatai. 7. A csonka családok. 8. A jelenkori család modelljének funkciói. 9. A család szabályozásának helye a jogrendszerben. 10. A családjog szabályozásának alapelvei.

1. A család, mint társadalmi és jogi jelenség. A család közös elődöktől, vagy legalább egy közös elődtől leszármazóknak az elődök szűkebb vagy tágabb köre és egymás irányában fennálló tartós, a résztvevők magatartására kiható viszonylag kis társadalmi egység, többkevesebb szervezettséggel, amelynek saját tagjai érdekét szolgáló közös feladatai vannak, ha pedig részesei anyagi javakkal rendelkeznek, az egységként szemlélet meghatározott vonatkozásokban ezekre is kihat. A család kötelékébe egyesek a család más tagjaival való vérségi vagy nemi kapcsolat nélkül is tartozhatnak. Család már akkor van, amikor nemcsak maga nem részesül szabályozásban, de a tagjai közti viszonyok jognak nevezhető szabályozása is hiányzik. A vagyoni fogalom jogi szabályozása viszonylag széles körű volt és magas fejlődési fokon állt, amikor a családi viszonyokat még mindig csak a jog fogalmi körén kívül eső magatartási szabályok rendezték. A jogon valójában kívül maradt családot és az annak tengelyében álló házasságot azonban az állam és a jog megjelenése pillanatától elismerte. Nemcsak az embernél észlelhető az a biológiai adottság, hogy születése után hosszú ideig külső (szülői) segítség nélkül sem helyváltoztatásra, sem táplálékа megszerzésére nem képes. Ez vetíti vissza az írott történelem előtti időre a gyermekükről gondoskodó szülők együttmaradásának modelljét. Az anya szerepe kezdetben domináns, később válik a gyermek az apa családjának tagjává, ahol gyermek gyanánt (filiae loco) kizárólagos családi helyet kap maga az anya is. Ez az anyajogú családot felváltó apajogú családi modellben később fakultatívvá válik, sőt feloldódik. A hatalomváltást a férfi javára a haszonállatok tulajdona vonja magával, amelyeket ő akar gyermekeire örökíteni. Mégis éppen az öröklésben az anyai ági öröklés sokáig küzd éppen a főrangúak közt az apai ági örökléssel szemben.

A történelmi idők kezdetén már az apajogú család az uralkodó, ez válik a jog jelenségévé. A jogi szabályozottsága azonban messze elmarad. Hivatkoznak arra, hogy a görögöknek a házasságra, a család középpontjára, nem is volt külön szavuk, és találkozunk azzal a szemlélettel, hogy a házasság jogintézménnyé tulajdonképpen csak akkor válik, amikor Bölcs Leó, keletrómai császár (457—474) érvénytelennek nyilvánítja azt a házasságot, amelyet nem az egyház által megszabott alakszerűségek mellett, egyházi áldással kötnek. (Hasonló a magyar Kálmán király decretuma II. könyvének 15. fejezete.) Túlzás azonban a család és házasság intézményei teljességének jogon kívül helyezése a kötelező alakszerűségek megjelenéséig és addig, amíg a család tengelyében a tartós házastársi együttélés minden formaság nélkül a családnak a törvény által elismert tengelyévé válhat. De a család és a házasság intézményét befolyásolóan tett állami jellegű intézkedések kezdettől külön jelleget mutattak. Napjainkban is észlelhető helyenként az a jelenség, amely nálunk már az 1894. évi egyházpolitikai törvényekkel megszűnt, hogy a vallás szabályainak éppen a házasságra vonatkozó rendelkezései megtartották az állam által szankcionáltságukat. A magatartási szabályok megosztása a két forrás közt a feudális korra jellegzetes.

A családjog szabályainak — bár a magánjog burzsoá kori keretei közt — önálló részben összefoglalása a 19. század pandektista tudományának eredménye. Ez az összefoglalt anyag a francia Code civilben még szét volt szóródva. (Rheinstein, Schüller-Freienfels.)

2. A család alakulatai.

A történelmi idők kezdetén már az apajogú nagycsalád a mai európai népek történeti elődeinél uralkodó modell, amely a magántulajdonnak is első kerete, és ezért nemcsak személyek, hanem személyek és dolgok összességét jelenti (familia).

Az ókori Róma modelljére és a feudális rendet is jellemző patriarchális nagycsaládi modellre jellegzetes, hogy kettőnél több egymást követő nemzedéket fog egységbe, akik közös őstől származtak, illetőleg a közös őstől származó férfi családtagok valamelyikével házasodtak össze.

Ennek a modellnek három közelebbi jellegzetességekben eltérő típusa alakult ki:

A római patriarchális nagycsaládban az államhatalom felsőbbségének elfogadása mellett a családfő — pater familias — megtartotta a családon belül az élet és halál feletti döntési jogot és a gyermeke rabszolgaként eladásához való jogát is magába foglaló hatalmát. Ura az egységben tartott családi vagyonnak, ami a nemzetségi tulajdon maradványa. A családtagok szerző tevékenysége is ezt a vagyont gyarapítja. Családfői minősége kizárólagos. Aki apai hatalom (patria potestas) alatt áll, csak egy családhoz tartozhatik. A feleség is a férje, illetőleg a férjével közös hatalom alá kerülhet, vagy külön család tagja marad, amikor a gyermeke is a férj és nem az ő családjába kerül. A patria potestas nem tételezi fel a pater familias házasságban élését, lehet, hogy csak személyi állapotot: az önjogúság teljességét jelenti.

A római állam kezdetben nem is egyes polgárok, hanem familiák foglalata (Rheinstein).

Az árutermelés elterjedése — annak körében az egyén termelő és kereskedő tevékenységének jelentőssé válása a naturálgazdálkodás viszonyaihoz mért — ezt a családi modellt egyre inkább aláásta. A császárkor a teljes patria potestast fokozatosan a szülő fegyelmezési és nevelési hatalmára tereli vissza. A Bölcs Leó keletrómai császár által az érvényesség szempontjából ünnepélyes vallási formában kötött házasság már családalapító és nem csupán egy meglevő családot, a pater familiasnak alávetetteket növelő szerep jut. Utat tör magának a gyermek mindkét szülője irányában egyidejűleg érvényesülő családi kapcsolata, az a családi modell, amelyben a férj, a feleség és a közös gyermekek alkotják az alapjában két generációs kis családot. A germán nagycsaládban nem alakul ki a hatalomnak egy személy kizárólagos hatalmáig fejlődése. A férjhez menő nő megtartja a szülői családhoz tartozását, élvezve főleg annak védelmét az új családja tagjaként is. A családfő jogállása (mundium, Mundschaft, Vogtschaft) a család közösségébe tartozók feletti hatalommal egyszerre jelenti a gondozásukra és oltalmazásukra való kötelezettséget is.

A nyugat-európai népek családi rendjére a feudalizmus katonai rendjében, de később is nem a bizánci császári korban már nagyjából felbomlott római, hanem inkább a germán nagycsaládi modell volt befolyással. Ez a modell azonban kezdettől nem egységes. Idő és hely szerint változatos képet mutat. Az állami befolyás és a kereszténységre áttérés után az egyházi befolyás különböző mértékben érvényesül.

A germán nagycsalád bizonyos állami funkciókat is ellát a kisebb közössége körében. Fegyveres erővel is védi a család vagyoni és egyéb érdekeit.

A központi hatalom megerősödésével a vagyonbiztonság növekedése éppen ennek a funkciónak a sorvadását vonta maga után. A kis családi modell azokon a területeken is, ahol az árutermelés még elmaradott, kialakul. A kereskedelem virágzását mutató dél-európai részeken a római családi modell hatása érezhető, de ennek nem a patriarchális régi formája, hanem a leszármazáson (cognatio) alapuló, házassággal születő kiscsaládi modellje érvényesül.

Nem a nagycsaládi formának a kis család modelljével való kiszorítása következik be, hanem a két modell egymás mellett található fel a társadalom összetételéhez képest helyenként az egyik, helyenként a másik túlsúlyával.

A germán család átalakulhat egy harmadik nagycsaládi modellé, amely háztartási közösséget nem feltétlenül igénylő, a családi vagyon egységét óvó jelleget mutat. Többnyire azzal alakul, hogy az örökhagyó halála után az örököstársak önkéntesen mellőzik a hagyatékon megosztozást. Osztatlan közös családi vagyon létesítését támogatja a svájci polgári törvénykönyv.

Ilyen történelmi családi vagyonközösség mint nagycsaládi modell található a szerb és a bolgár zadrugában és Oroszországban. Jelenleg is él pl. a Pireneusokban.

3. A régi magyar családi modellek.

A történelembe belépő magyarság már régóta apasági rokonsági rendben élt, amelyen alapuló családokban több egymást követő nemzedék él közösségben. Molnár Erik megállapította, hogy az anyajognak (a rokonság anyai ágon számításának) bukását — a maga idején — a honfoglaló magyarság elődei körében is az okozta, hogy a haszonállatok tulajdona a férfiakhoz került, akiknek azok gondozásához a fiak segítségére volt szüksége, és az apa ezért is az állatait a fiaira kívánta örökítetni, bár az anyasági öröklési rendnek az felelt volna meg, hogy az anyaági testvérei vagy anyaági nővérének gyermekei örököljenek. Ennek a megoldásnak ősi gyökere, hogy a közös anyától születés a vérrokonságnak sokkal megbízhatóbb bizonyítéka, mint a meghatározott apától származás, amelynek biztonságát olyan drasztikus eszközökkel alapozták meg, mint a házasságtörő asszony megölése.

Ezért az anyai ági családi kapcsolat szerinti *öröklés* a főrangúak közt az anyajog megszűnése

után is harcban állott a fiúgyermeknek az apa utáni öröklésével. Bizonyára határozott különbséget kell tennünk a nő családfői hatalma közt, amelyre ekkor már nem törekedett, és az öröklési rend anyai ági rokonság alapítása közt, de az utóbb említett az előbbinek maradványa. Az anyai ági öröklési igény visszaütése jelentkezik a magyar Árpád-kori trónviszályokban. A királynak több esetben is küzdenie kell azért, hogy utána a fia jusson a trónra és ne a vele közös anyától származó fiatalabb testvére.

Megállapítható az is, hogy a középkori magyarság termelési viszonyainak a kettőnél több nemzedéket összefogó nagycsaládi modell felelt meg, de a magyar adatok is bizonyítják, hogy emellett már a fejlődés viszonylagos korai szakaszán megtaláljuk a két nemzedékes, a szülőpárra és közös gyermekekre korlátozott kiscsaládi modellt. Az abszolút monarchia korában is a nagycsaládot tekinthetjük az uralkodó társadalmi modellnek, még abban a rétegben is, amelynek megélhetési bázisát már nem a családhoz kötött és az adományozóra visszaháramló forgalomképtelen birtok, hanem ipari, kereskedelmi vállalkozás alkotja. Ezek is öltheznek ugyanis a feudális kötöttség képletéhez hasonló alakot. Tekintet nélkül az öröklött vagyon jellegére, a 18. században is gyakorlati jelenség az örököstársak nagycsaládi közösségben maradása.

A polgári rendben tipikus kiscsaládi modell idején is fel lehetett fedezni a nagycsaládi gondolat maradványát, inkább talán a férj családfői hatalmának a feleségével szembeni biztosítását. Az 1874. évi XXIII. tv. 2. §-a a házasságkötés nagykorúsító hatályát csupán a nőkre korlátozottan mondta ki. Ennek az volt a következménye, hogy az esetleg kiskorú férj megmaradt az apai hatalom alatt, a férjhez ment nő azonban felszabadult az addig felette érvényesülő szülői hatalom alól, hogy az így eltávolított atyai hatalom ne ütközzék össze a férje által megszerzett családfői hatalommal.

4. A kiscsalád a polgári és a szocialista rendben.

A polgári forradalom által kialakult társadalmi rendben a tulajdoni rend, a kötöttségek alól feloldott föld áruvá válása és elaprózódása, az ipari termelés fejlődése, a gyáripar előtérbe lépése a család termelési egység jellegét feloldva azt inkább fogyasztási egységgé alakította. A társadalom ehhez mért alakulása főleg a városi lakosság körében a kétnemzedékes, a szülőpárból és a közös gyermekekből alakuló kiscsaládi modellt igényelte és az is vált uralkodóvá. A mezőgazdaság körében nagyobb életereje maradt a három nemzedéket felölelő családnak, de ennek szerepe is csökkent a fejlődés folyamán.

A kapitalista társadalomban a kiscsalád modellje mindvégig tipikus maradt, de jellegzetességeiben igen jelentős változásokon ment keresztül. A kezdeti modell voltaképpen kevés hasonlóságot mutat a jelenkori kapitalista rendben érvényesülő modellel.

A polgári rend kezdeti szakának modellje a francia forradalomnak az egész életre szóló megkötések elleni küzdelme folytán laza kötelékre építette a családot, a forradalmi lendülettel szakító polgári törvénykönyv volt az, amely a polgári átalakulás során a többi államoknak is példaképévé vált. A család körében erős konzervatizmus érvényesült különösen a családfő hatalmának elismerésével. A férjnek a feleség feletti hatalmát maga Napóleon a tulajdonhoz hasonlította, a gyermekek feletti szülői hatalom is az apáé volt. A férj kezében egyesült a családi vagyon. A feleségnek a házasság előtt megvolt vagyona is a férj kezén levő vagyonközösségbe került. A kiskorú gyermek vagyonkezelésének is hasonló sorsa volt, annak jövedelméről a családfő nem tartozott elszámolással. A szélsőséges megoldással szemben a magyar jog azt az enyhítést ismerte, hogy a feleség vagyonát nem vonta be a családi vagyon közösségébe, és ha a feleség annak kezelésével a férjet külön meg is bízta, ezt a megbízását vissza is vonhatta. Ezzel szemben lehetséges volt és a vagyonos osztályban tipikus volt a nő vagyonának ún. hozományul lekötése, amit azután már nem lehetett a férji kezelésből visszavonni. Az irodalom mégis a magyar házassági vagyonjog legkiemelkedőbb intézményének a női szabadvagyont tekintette, azzal indokolva, hogy a feleség a gyakorlat szerint a hozományul le nem kötött vagyona feletti szabad rendelkezési jogáról szerződéssel sem mondhat le. A házasság ügyeiben a férjet illeti a döntő szó, aminek anyagi jellegű indoka, hogy a család szükségleteinek fedezetéről gondoskodás elsősorban a férj kötelezettsége, a feleséget tehát a modell mintegy „eltartottként" szemléli, nincs azonban a döntő szó feloldva arra az esetre sem, ha a megélhetési bázist a feleség hozományul lekötött vagyona szolgáltatja. A klasszikus kapitalista családi modell jellegzetességei közül egyeseknek inkább példaszerű kiemeléséből nem maradhat ki egy magyar különleges megoldás, amelyben a régi rendi különbségek megőrzésével is találkozunk, mégpedig olyan erőteljesen, hogy azokat csak a polgári forradalom legelemibb követelményeinek teljesítésére törekvő első szakában szüntette meg a felszabadulás utáni jogalkotás. (1946. XII. tv.) A feudális jog (1840. VII. tv. 18. §) a parasztság körében a házassági életközösség idején előállt vagyonnövekedés felét közszerzeményi részesedés címén a házastársnak juttatta. Ez a feles osztozkodás mindkét házasfél szerzeményére kiterjedt anélkül, hogy életükben a szerzemény felett a házasfelek mindenikének a szabad rendelkezési jogát érintette volna: korlátozás csak az ingyenes, a végintézkedésben való rendelkezés tekintetében érvényesült. Ez érvényesült a jobbágyokon kívül a volt jobbágyok társadalmi helyzetében levő mezőgazda-

sági lakosság, a munkások, iparosok és kereskedők körében is, de nem illette közszerzeményi igény a nemes házastársát és értelmiségi foglalkozást folytató magas képzettségű személy (honoratior) házastársát sem. A közszerzemény megosztásából kizártak körét megelőző időben kiterjesztette az olyan jellegű szerzeményekre, amelyek megszerzésében a házastárs nem tud részt venni (Nizsalovszky).

Ezt a modellt a nők egyenjogúságát egyik fő programpontjaként hirdető szocializmus kezdettől fogva támadta, és a szocializmus útjára lépő államok mindenikének az első jogalkotási lépései közé tartozott a modell gyökeres átalakítása úgy, hogy az a feleségnek a férj uralma alatt állása helyett két egyenjogú dolgozó személyes vonzalmon alapuló tartós szövetségének képét mutassa. Az új szocialista kiscsaládi modell nem tekinti túlhaladottnak és nem fordul szembe ellenségesen azzal a formával, amelyben a feleség minden munkaerejét a háztartás vezetésére és gyermekei gondozására, nevelésére fordítja. Sőt éppen a magyar példa mutatja, hogy messzemenő állami segítséggel, a gyermekgondozási segéllyel előmozdítja azt, hogy a dolgozó nő átmenetileg, amikor a gyermekének, vagy gyermekeinek erre legnagyobb szükségük van, erre az életformára térjen át, hogy utóbb kereső foglalkozást jelentő hivatásához visszatérjen.

A szocialista kiscsaládi modell mellett a háromnemzedékes modell is előfordul, és még sokáig elő fog fordulni. Okai közül kettőt kell kiemelni. Az egyik ok, amikor a házasságot kötő fiatalok lakáskérdésének nincs más megoldása. A másik, a felmenők magas életkora és az abból folyó gondozásuk szükséglete. Ennek az oknak az elhárítása van a leginkább kezdetleges fokon. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy kevéssé látszik megalapozottnak az a megállapítás, amely szerint a mezőgazdaság gépesítése egyfelől, a kollektivizálása másfelől a szocializmusban egy csapásra kiküszöbölte volna a korábbi modell maradványait (König).

A szocialista család modelljét az NDK 1965. évi családjogi törvénykönyvének bevezetése határozza meg a következő, a magyar szemlélettel egyező módon: „A család a társadalom legkisebb sejtje, egy életre kötött házasságon és azokon a különösen szoros kapcsolatokon nyugszik, amelyek a férfi és a nő közötti érzelmi viszonyból és a család minden tagja közötti kölcsönös megbecsülés és kölcsönös bizalom viszonyaiból adódnak." Kiemeli a törvény a korábbi idők modelljével szemben újfajta családi viszonyok létrejövetelét is. „A kizsákmányolástól mentes alkotó munka, az emberek közt ezen alapuló elvtársi kapcsolatok, a nő egyenjogúsága az élet minden területén és a minden állampolgár rendelkezésére álló továbbképzési lehetőség előfeltételei a család megszilárdításának és tartóssá, boldoggá tételének." Ez a családdal szemben a társadalom igényeit kifejező, feladatait kitűző meghatározás az egy férfi és egy nő közti kapcsolatra utalással érzékelteti a kiscsalád modelljének előtérbe állítását.

A szocialista családi modellhez hasonló megoldás felé közeledés észlelhető a kapitalista államokban is, de nem mint egy régen élő terv megvalósításának eszköze, hanem annak a gazdasági kényszernek a hatása alatt, amelyet az ipar rohamos haladása idézett elő. A női nem egészének a termelőmunkába való bevonása, amely a szocialista államoknak kitűzött célja volt, a kapitalista államokban gazdasági jelenségek okozta kényszerként jelentkezett. Következményeként pedig a nők, a feleségek vagyoni vonatkozású további alárendelt helyzetének feloldása, az az egyenjogúsítás, amit már Engels is feltételezett a kapitalista rend bizonyos fejlődési szakán.

A feleség házon kívüli keresőfoglalkozás vállalásának térhódítására bizonyságul szolgál Magyarországon, hogy 100 háztartásra a munkás háztartások körében 1965-ben 161, 1974-ben 175 kereső esett. A szellemi foglalkozást folytatók körében az 1965. évi 172 kereső létszám elérése folytán az 1974-re nem emelkedett már számottevően: 173 volt. Nem lehet kétséges, hogy a második kereső az esetek többségében a feleség. Ehhez hozzá kell vennünk, hogy 1975-ben az 5 millió 085 ezer aktív keresőből 2 millió 850 ezer volt férfi és 2 millió 235 ezer nő.

A kapitalista modell ilyen alakulása és a szocialista modell közt az a lényeges különbség, hogy a kapitalista rendben még a nők egyenjogúsítására irányuló törekvések első sorában a nők előtt addig elzárt életpályák megnyitása állt, tehát a családon kívüli egyenjogúsításukat szorgalmazták a munkaerejük felhasználásának biztosítására, a férj és a feleség egyenlő családjogi jogállásba helyezése viszont szocialista kezdeményezésre elsősorban a szocialista államokban valósult meg. A kapitalista megoldások vagyonjogi indítékból származnak és elsősorban vagyoni kérdések megoldására irányulnak, a szocialista megoldás pedig éppen a nem vagyoni, elsősorban személyes viszonyok harmonikus alakulását kívánja szolgálni. A kapitalista megoldások a családfői hatalommal (férji, szülői) szemben tesznek engedményeket és igyekeznek megőrizni belőlük, amit lehet, a szocialista jog a családban senki javára nem segíti elő hatalom gyakorlását és az esetleges mégis fellépő ilyen törekvéseknek útját igyekszik állni.

Példaként elsősorban az NSZK 1957. június 18-i ún. Gleichberechtigungsgesetz-ére („egyenjogúsító törvény") utalok. Megalkotása előtt szóhoz jutott az a nézet is, hogy az Alaptörvény (alkotmány) 3. §-ával, amely a nők egyenjogúságát deklarálja, ellentétben áll a család szilárdságát védő 6. §-a, mert a nők egyenjogúságának teljes megvalósulása szükségképpen aláássa a család szilárdságát. Ebből csak komp-

romisszumos megoldás következhetett. Az 1952 júniusában nyilvánosságra került kormányjavaslat — bár nagyon letompítva — mint nélkülözhetetlent, még a férj döntő szavát is fenntartotta, és a nő háztartáshoz kötöttségéből mentette, ami menthető volt. Az új kapitalista gazdasági helyzettől ez a törvény a meghozatala idején éppen olyan arányban volt elmaradva, mint a maga idején a Bürgerliches Gesetzbuch (az 1896. évi német polgári törvénykönyv).

Az 1965. július 13-i francia törvény is erősen vagyonjogi beállítottságú. Bizonyos mértékig a főtárgyán kívül kiterjed a házastársak személyes viszonyára, visszafejlesztve a még Napóleontól származó, feleség feletti tulajdon szemléletét. A reform megvalósulása után azonban még mindig sok momentum őrzi a hanyatlóban levő férji uralom maradványait. Végigvonul a törvényen, hogy a két házasfélnek eltérőek a család érdekében betöltendő feladatai és a férj megmarad a család fejének, ha az ebből folyó jogokat köteles is a családi közösség érdekében gyakorolni. A francia szemlélet ma is az, hogy harmadik személyek irányában a férj demonstrálja a család mint egység létét. A nő keresménye feletti rendelkezési hatalma pedig annak az álláspontnak a tükröződése, hogy nem hiányozhat a közösségi vagyon egyik eleme tekintetében sem a közösség valamelyik tagjának döntő szava. A megoldás elviseli, hogy ez a döntő szó bizonyos körben a vagyonelemet megkereső feleséget illesse. A francia törvénynek a nők javára tett engedménye elegendő arra, hogy a Napóleon óta érvényesülő vagyonközösségi rendszer ezzel gyakorlatilag vagyonelkülönülési rendszerré alakuljon át.

Ezek után mégis túlzás lenne azt mondani, hogy a kapitalista kiscsalád modelljének korszerű átalakulása a szocialista megoldások felé erőteljesebben közeledve sehol sem következett volna be, vagy ne lenne előkészülőben. Így Ausztriában az 1975. július 1-i törvény kifejezetten a házasságból folyó személyes jogviszony új rendjének meghatározását tűzi ki céljául. A házastársak egymás iránti személyes jogait és kötelezettségeit egyenlőeknek nyilvánítja, de utal az eltérő rendelkezésekre mint kivételekre, ami a férji előjogok bizonyos maradványainak fenntartását jelenti.

5. Az összeomlott családok.

Hogy a családi modellnek egy deformálódott alakja az, amikor abból a kiscsalád gerincét alkotó házasfelek valamelyike hiányzik, bizonyos, akár valamelyik házasfél halála, a családi közösségből kiűzése vagy onnan véglegesen történő eltávozása következtében. A csonkává válás külső törvényes megnyilatkozása a házasság felbontása. Ez általában bírói ítélettel történik, de a gyermektelen házasságok közös megegyezéssel való felbontását a szovjet-orosz Családjogi törvény szerint bizonyos előzetes eljárás után az anyakönyvi hivatal végzi.

Egyes államokban — főleg még élő kánonjogi hatás alatt — a házasságok hivatalosan deklarálhatóan és a felek új házasságkötését lehetővé tevően történő felbonthatóságát nem ismerik. Olaszországban ez az utóbbi időben változott meg, de Argentínában, Brazíliában, Chilében, Columbiában, Írországban, Máltában és Spanyolországban tovább él. Portugáliának az a külön megoldása van, hogy csak a katolikus egyház előírásai szerint kötött házasságok felbontása van kizárva.

A felbonthatatlanság feloldása után meginduló bontóperek igen magas száma azt mutatja, hogy a felbonthatatlanság csak azt akadályozta meg, hogy a valójában összeomlott házasság — mint akadály — eltávolításával annak helyén egészséges új házasság és család szülessék. De nem kíséri mindenki részéről aggodalom azt sem, ha a bontási ráta magassága a későbbiek során is megmarad és azoknál a házasságoknál is megmutatkozik, amelyek már a törvényben deklarált felbonthatóság idején jöttek létre. Rheinstein is arra utal, hogy nem a bontásoknak az ítélkezési statisztikai alapon kifejezett nagy száma a döntő jelentőségű, hanem a társadalmi rendeltetésük betöltésére alkalmatlanná vált házasságok száma. Azt az érvet, hogy a bontások számának jelentős növekedése a házasság intézményének veszélyeztetésével a promiscuitas útját nyitja meg, König azzal látja megcáfoltnak, hogy a bontások számával párhuzamosan a házasságkötések száma is növekedik, és a lakosság házasságban élő százaléka sem csökken, nem találja azonban megállapíthatónak, hogy a második házasság mindig jobban sikerülne, mint az első. Magyarországon a házasságkötések száma 1960—1975-ig évi 88 566-ról 103 636-ra növekedett, ugyanakkor a válások száma 16 590-ről 26 200-ra, 1000 házasságkötéssel 1960-ban 187,3 válás állt szemben, míg 1975-ben 252,8. Az 1000 lakosra jutó házasságkötések száma 1960-ban 8,9-et, 1975-ben 9,8-at tett ki, ugyane két évben 1000 lakosra 1,7, illetőleg 2,5 bontás esett. Azt lehet tehát megállapítani, hogy a bontások növekedésével a házasságkötések számának növekedése nem tart lépést, amit elárul az is, hogy a 15 évesnél idősebb lakosság családi állapot szerinti megoszlása úgy alakult, hogy 1960-ban 67,8, míg 1976-ban 66,8% volt házas családi állapotú, az elvált családi állapotúak pedig 1960-ban 2,0, 1976-ban 3,9%-ot tettek ki. Ugyanebben az időszakban az elvált családi állapotúak újabb házasságkötésének arányszáma elég csekély ingadozást mutat ahhoz, hogy abból komoly következtetést lehetne valaminő fejlődési tendenciára vonni. Ami a végül is felbontott házasságok fennállásának időtartamát illeti, könnyen belátható, hogy a fiatalok közt fordul elő leginkább a könnyelmű párválasztás, aminek következményeként a válás elég hamar bekövetkezik. A meggondolatlanságnál fogva eleve összeomlásra ítélt házas-

ságkötések elleni védekezésnek is eszköze a házasság előtti családi és nővédelmi tanácsadáson való kötelező részvétel és ugyancsak általánosan a házasságkötési szándéknak az anyakönyvezetőnél való bejelentése és a házasság megkötése közé iktatott harminc napi meggondolási idő (l. II. 2.).

A ténylegesen felbomlott családi állapot fennmaradását nem lehet kizárólag a házasság felbontathatatlanságának vagy a bontás nehezítésének tulajdonítani. Egy magyarországi felmérés (Lőcsei Pál) eredménye szerint a jogi házassági kötelékben élők közt nagy számmal vannak, akiknek ez a valóságos családi állapotukkal „inkongruens", mert külön élnek. Ez alátámasztja azt az uralkodónak mondható mai nézetet, hogy nem a bíró keze alatt omlik össze a család gerincét alkotó házasság, hanem a házasság omlott össze előbb, és ezen az sem változtat, ha bírói bontás nem következik.

Azzal a meghaladott nézettel szemben, mintha a házasságok tömeges felbontása a szocializmus útjára lépés előtti okokra lenne visszavezethető, és az akkor nem elég szilárd alapokra épített házasságok bomlása adná a fő tömeget, egy olyan, a bontások számát növelő tényezőre kell utalnunk, amelyet nem is lehet célunk visszafejleszteni a házasságok szilárdságának fokozása érdekében. Ez a tényező a nő helyzetének jelentős változása a fejlett iparral rendelkező társadalomban, amely a nőknek a termelési munkába való bevonását és ezzel önálló létalapjának, külön társadalmi szférájának megteremtését jelenti. A nőnek a háztartáson kívüli foglalkozása növeli a biztonságát és megszünteti azt a helyzetet, hogy társadalmilag elfogadható létfeltételeket csupán a férjén keresztül kaphat. A gazdasági és társadalmi függetlenség, vagy legalább lényegesen kisebb, sőt mindkét oldalon jelentkező függőség azt vonja maga után, hogy a nő könnyebben szánja rá magát a házasság felbontásának kezdeményezésére és nem hajlandó — egzisztenciális okokból — elviselni a férjnek kifogásolható magatartását.

Előfordul azonban az is, hogy a bíró töri össze az életképes, társadalmi feladatának betöltésére alkalmas családot az ítéletével, mert az a megfontoltság, amely életképtelen házasságok létrejöttére vezet, éppenúgy vezethet életképes házasságok lerombolására. Fokozottabban kellene a bontás felé elinduló házastársak segítségére sietnie a társadalomnak és — ha lehet — a visszafordíthatatlanság látszatát megszüntetnie. Alig van a családjognak kérdése, amelyben az elvi álláspontok és a gyakorlati tapasztalatok annyira szétágazóak volnának, mint ebben a kérdésben. Találunk egyes amerikai államokból származó rendkívüli sikerességet mutató adatokat. Például azt, hogy a bíróságon kívüli békéltető szerv elé került házasságok 71%-át sikerült megmenteni. Találkozunk viszont azzal a jelenséggel is, hogy a törvényhozás — legalább bizonyos körre szóláon — az eddig kötelező békéltetést elejtette. Ez következett be pl. 1974-ben Svédországban. Az új szabály szerint, ha a felek a bontásban megegyeztek, annak kimondását nem kell megelőznie a különélés bizonyos időre szóló elrendelésének és a korábban kötelező békéltetésnek sem kell megtörténnie. Más a helyzet, ha az összeomlóban levő családhoz 16 éven aluli gyermek is tartozik. Ebben az esetben a bontás — mint megegyezés hiányában általában — hat hótól egy évig terjedhető különélés mint meggondolási idő után következhetik csak be. Ha azonban a tényleges különélés már két év óta tart, ez az azonnali bontásra ad lehetőséget.

A társadalmi szervek által bíróságon kívül végzett békéltető tevékenységének egyes helyeken mutatkozó meglepő sikere másutt merő formasággá süllyedése azzal az eredménnyel, hogy a jogalkotás azt teljesen elejti, véleményem szerint a békéltetésben buzgólkodók rátermettségén, egyéni adottságain, bizalomgerjesztő egyéniségén, emberismeretén és szakavatottságán múlik. Egyelőre nagyon kevés helyen sikerült megfelelő számban a házasságok akut, könnyen gyógyítható betegségeinek eredményes orvosaira találni. Szocialista környezetben több reménység nyílik a megfelelő személyek toborzására és kiképzésére, ami a házasság és család védelmében igen fontos feladat lenne.

A magyar megoldás a család megmentése érdekében nem fordul kétes értékű törvényes akadályok eszközeihez, de a meggondolatlanságnak reális eszközökkel igyekszik az útját állni a bontás körében is tág teret engedve — kötelező erő nélkül — a társadalmi szervezetek családvédő és mentő tevékenységének, amire való készség a különböző társadalmi szervezetekben nagymértékben meg is nyilatkozik.

A házasság felbontására alapot adó magatartások törvényi tényállásainak felsorolását, még inkább azt a szemléletet, hogy a házasfelek egyikének vétkes magatartása adhat jogot a nem vétkes félnek — mintegy különleges szankcióként — a bontás kérésére, a magyar szocialista törvényhozás már eleve elejtette, és általában komoly és alapos ok megállapításától tette függővé a bírói felbontást. Ebből vezette le a Legfelsőbb Bíróság, hogy a felek erre irányúló megegyezése a házasság felbontására a megromlására vezető okok és körülmények vizsgálata nélkül alapot ad. Végül a családjogi törvény 1974. évi szövege a bontás alapjául a házaséletnek a házasfelek között *teljes és helyrehozhatatlan megromlását* emeli ki. A házasság felbontása iránti perben (l. II. 4. a.) azonban az első (békéltető) tárgyaláson a házasság felbontása még nem következhetik be, hanem legalább 30 napos időközzel lehet a második tárgyalást kitűzni. Az illeték fele részét is ebben az időszakban kell leróni. Bacsó Jenő

megállapítása szerint a bíróságokhoz benyújtott bontókeresetek 1/3-a esetében az illeték második felét a keresettel fellépő fél nem fizeti be, és ezzel a bontási szándékát feladja. Ez arra mutat, hogy a bontókereset benyújtása valóban az esetek nagy számánál nem jelenti még a család összeomlását.

6. A család szilárdsága és korszerű főfeladatai.

A rohamos iparosodás és a mezőgazdaságban is az ipari jellegű termelés térhódítása sok tradicionális családi feladat kiesését vonta maga után. Ezzel szemben a család megmaradó feladatai mellett a korszerű új feladatok kialakulása és ezzel az új családi modell egyre határozottabb körvonalakhoz jutása a kapitalista rendben és folyamatban van, bár a két folyamat közt jelentős, a társadalmi rend jellegének eltéréséből fakadó különbségeket lehet felismerni.

Bizonyos, hogy a család bizonyos egykori funkciói a szocialista társadalomban is elsorvadtak. Általában már nem termelő, hanem fogyasztó egység. A családon kívüli keresőfoglalkozás folytatása egyre növekvő méreteket ölt a feleség oldalán is, a csupán háztartással és gyermekneveléssel foglalkozók aránya pedig csökken. Erre mutat — amint említettük — az egy háztartásra jutó aktív keresők számának növekedése. Kevesebb a család kulturális funkciója is. Ennek csupán egyik példája, hogy a tömegkommunikációs eszközök (rádió, televízió) juttatják el a családi környezetbe azokat a kulturális élményeket, amelyekhez hasonlókat egymásnak korábban maguk a család tagjai nyújtottak. A gyermekgondozás körében a bölcsődéktől a legmagasabb szintű kiképzésig egyre növekvő mértékben veszik át a korábban a család által végzett funkciókat az állam megfelelő intézmények egyre sűrűsödő hálózatának kiépítésével. Nem maradhat említés nélkül a háztartási munkák gépesítése és a háztartáson belüli élelmezésről gondoskodás könnyítése. Fejlődőben van a családi feladatok köréből a munkából kiöregedettekről való gondoskodás kiemelése is és közintézményekre bízása.

Mindez a család és az egész társadalom számára általában szakszerűbb, gazdaságosabb, az általános jólétet inkább előmozdító megoldásokat hozott.

Téves lenne azonban a maradék nélküli általánosítás. A régi feladatok közül mindenesetre megmaradt a családoknak az utódokról való gondoskodás feladata, mégpedig nem csupán számszerű, hanem minőségi értelemben is. A helyesen kifejtett családi nevelési tevékenység a bürokratikus vonásokat teljesen levetkőzni csak a legritkábban tudó közintézményi neveléssel szemben fölényben van, ami egyik vezérlő elve az összeomlott család gyermekeinek elhelyezése felől dönteni hivatott bíróságnak. A Családjogi Törvényben is ez a gondolat: a családi nevelés értékelése jut kifejezésre azzal, hogy a gyermek máshol elhelyezésére — a korábbi szövegtől eltérve — nemére és korára tekintet nélkül akkor hatalmazza fel, illetőleg utasítja a bíróságot, ha a szülők bármelyikénél való elhelyezés a gyermek érdekeit veszélyezteti. Ebben az esetben sem közintézmények következnek a szülők után, hanem a szülői kiscsalád kereteibe már nem tartozó nagyszülői kiscsalád feladata növekedhetik a késői gyermekgondozással, neveléssel. A családi nevelés első helyét megerősítette az ifjúsági törvény is, az állam megfelelő segítségét helyezte kilátásba a szülőknek e feladatuk betöltésében. A gyermek 16 éves korban válhatik függetlenné.

7. A csonka családok.

Találkozunk azzal a nézettel, amely szerint a gyermektelen család nem igazi család, amihez képest a gyermektelen házasságok felbontását valójában ki is kellene hagyni a bontási statisztikából. Nem lehet vitás, hogy a szocialista kiscsaládi modellnek igen lényeges eleme a gyermek. A szovjet-orosz családjogi törvény kiemeli, hogy a szocialista társadalom a legnagyobb figyelmet szenteli az anyaságra ösztönzésre és megállapítja, hogy az anyák javára minden szociális-egzisztenciális előfeltételt biztosítanak a boldog anyaság egybekapcsolásához az egyre nagyobb aktív és alkotó részvétellel a termelő és társadalmi életben. A NDK családjogi törvénye szerint a házassági életközösség a gyermek születése és nevelése által bontakozik ki teljesen és nyer beteljesedést.

Ha gyermektelen házasságot bontanak fel, illetőleg a gyermektelen házaspár számolta fel minden vonatkozásban az együvé tartozást és rendezkedett be tartósan új életre, egyik oldalon sem marad olyan jelenség, amelyet a modell szempontjából családnak lehetne nevezni.

Más a helyzet, ha a felbontott házasságból gyermek származott, akinek sorsáról a szülőknek gondoskodniok kell. Elsősorban ilyenkor áll előttünk csonka család, amely a gyermekről vagy gyermekekről gondoskodó volt szülőpár egyike körül alakul. Több gyermek esetében a bontás, illetőleg az összeomlás előtt egy teljes családból két csonka család is alakulhat. A gyermek és esetleg a volt házastárs tartásdíja nem hasonló családalakító tényezők, mint a családi közösségben élés. Több gyermek esetére meg kell jegyezni, hogy a két csonka családra oszlás jelenségét is ritkábbá teszi a törvény új szövegének az a megoldása, amelynek eredményeképpen az esetek többségében valamennyi gyermek ugyanahhoz a szülőhöz kerül.

A csonka család külső támogatót is nélkülöz, ha az együttélésnek valamelyik szülő halála vet véget. Ez tipikus a harmonikus családnak abban a létszakában, amikor *már* az együttélő csoportot csupán a házastársak alkotják. Ilyenkor érvényesülnek a családi kapcsolatnak azok a másodlagos jelenségei, mint a pénzbeli szolgáltatássá ridegülő tartási kötelezettség, de ilyenkor lehet, hogy a harmadik, felmenő nemzedék beolvad a kétnemzedékes családba, jelen-

tős feladatokat vállalva a háztartás és gyermekgondozás körében. A családi környezet gondozó és nevelő funkciójának értékelése jut kifejezésre abban is, hogy a gyámhatósági eljárás szabályai az állami gondozásba vételt szűk keretek közt, szükség esetére engedi meg, aminek nemcsak, sőt nem is elsősorban a gondozás költségeivel való takarékosság a motívuma.

A szocialista állam népesedéspolitikai céljainak megvalósítása a törvény által házasságnak elismert tengely körül alakuló család feladata. Ennek negatív jellegű symptomája, hogy a házasságon kívül előállt terhesség megszakítása enyhébb előfeltételek mellett megengedhető. Ezért lehet felvetni azt a kérdést, vajon az alkotmány szempontjából lehet-e családnak tekinteni azt a helyzetet, amikor az anya egy vagy több házasságon kívül született gyermekével él háztartási közösségben, amikor egyaránt lehetséges, hogy a gyermekek apjával élettársi viszonyban él, vagy nem és az apát csupán tartásdíj fizetési kötelezettség terheli, vagy esetleg olyan személy nincs, akit a tartásdíj fizetésére lehetne kötelezni.

Az ilyen formában csonka család képletében különbséget kell tennünk a gyermekek és az anya helyzete közt.

A szocialista jogszemléletbe ütközik, sőt a haladó polgári szemlélettel sem egyeztethető már össze a nem házasságból született gyermek hátrányos jogállása. Amikor a felszabadulás után az első jelentős jogalkotási lépések egyike volt az 1946. XXXIX. törvény, amely ezt a hátrányos jogállást megszüntette, azoknak a halvány maradványoknak a feloldása, amelyek a nem házasságból született gyermek jogállását mégis megkülönböztethetővé tették, az 1952. évi családjogi törvény feladata maradt. Ezt tette teljesen egységessé a szülő és a házasságból vagy azon kívül született gyermek közti viszonyt.

Meg kell viszont állapítani azt is, hogy a diszkrimináció a kapitalista államokban is visszafejlődőben van, amiről már a gyermekekről szóló 1960. évi dán törvény is tanúskodott; jelentős előrehaladást jelent a NSZK-nak a nem házasságból származott gyermek jogállásáról szóló 1969. augusztus 19-i törvénye, a leszármazásról szóló 1972. január 3-i francia törvény pedig annyira gyökeres előhaladást mutat, hogy olyan álláspontot is hallottunk, amely szerint véglegesen leszámolt a házasság tradicionális (napóleoni) fogalmával.

A magyar jog sem biztosítja a házasságon kívül született gyermeknek az apai családi háztartás körébe beilleszthető és ezzel az apa meglevő házasságon alapuló családja harmóniájának feldúlását. Sőt egy ilyen helyzet kialakulásával szemben éppen a gyermek érdekét védi azzal, hogy a rendszerinti esetben az anya gondviselése alatt hagyja. De azt kell mondanunk, hogy a nem házasságból született gyermek teljes gyermeki jogállással ugyan, de mégis csonka családi környezetben él akkor is, ha ebben a családi környezetben a házasságon kívüli apa is jelen van.

A szocialista szemlélettel összeegyeztethető az a szemlélet, hogy az élettársi viszony nem tekinthető ugyanolyan családnak, amelynek védelmét az alkotmány közvetlenül ígéri, de az ilyen együttélésből származó gyermek érdekében arra mégis alkalmazni kell a családra korlátozott védelmi szabályokat. Végelemzésben ebből arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a gyermek szempontjából az ilyen környezet a családdal egyenértékű, ha a törvény kifejezett kivételt nem tesz, a házasságon kívül együttélők szempontjából pedig a családdal egyenlő elbánáshoz a megfelelő esetre szóló jogszabály kifejezett rendelkezése kell. A család szabályainak az ilyen helyzetekre kisugároztatásának lehetősége van tehát nyitva.

8. A jelenkori család modelljének funkciói.

A család régi modelljének jelentős egykori családi funkciók meghaladottá válása folytán a megüresedő keretek új tartalommal kitöltése egyaránt törekvése a szocialista és a kapitalista jogászoknak és szociológusoknak. A szocialista családpolitikának mindenesetre az új tartalom tudatos fejlesztése egyik kitűzött fő célja. Jellegzetes azonban az is, hogy ez a törekvés semmi vonatkozásban sem irányul a nők gazdasági, tudományos és társadalmi tevékenysége korlátozására, hanem ellenkezőleg, a nők teljesen egyenjogú és egyenrangú érvényesülésének biztosításával párhuzamosan halad.

Ami a teljes család újonnan kialakult funkcióit illeti — eltekintve most a társadalom utánpótlásáról való gondoskodástól — Joffe és Gwiazdomorski szocialista részről, Robert McIver és René König kapitalista részről egymást sokban megközelítőleg írják le az urbanizáció és az ipar rohamos fejlődése melletti jelenkori családi rendnek társadalmi, gazdasági és ideológiai funkcióit.

Joffe kifejti, hogy a szocialista család tagjai közti viszonyból hiányoznak az egyéni törekvések és uralmi elemek. Szerinte a család már nem zárt egység, hanem olyan érdekeket szolgál, amelyek a társadalmi érdekekkel harmonikusan kapcsolódnak. Ehhez hozzáfűzzük, hogy a helyzetnek így kell alakulnia egyfelől azért, mert a család létfeltételeinek a családfő mint egyetlen kereső jövedelmére alapítottsága szűnt meg és a több keresős család egyre inkább válik tipikussá a többi keresők (feleség, gyermek) személyi függőségét is megszüntetve vagy csökkentve, továbbá azért is, mert az egyéni tevékenységek egyidejűleg szolgálják a családi közösség és a társadalom érdekeit.

Hogy a hatalmi elemek helyét mi foglalja el a szocialista család típusában, azt Gwiazdomorski — kissé lírai hangvétellel — fejti ki. A házasságot új társadalmi feladatok betöltésére alkalmassá tevő eszközök közül kiemeli a házasság méltóságának felemelését, nagyobb

hangsúly helyezését az érzelmi elemekre, és arra az intenzív együttélésre, amely igazi vonzalmon épül. Ezek keretében McIver is arra utal — a kapitalista környezetben is hasonló létjogosultságú követelményként, amelynek azonban a házassággal kapcsolatos viszonyok vagyoni szemlélete erős érvényesülési akadálya —, hogy a házastársak egymás iránti szerelmének kell az elveszett tartalmi elemek pótlására bensőséges közösséggé fejlődnie, és ennek a családi otthon melegségét fokozni kell a szülők és gyermekek közti viszonyban is. Ami elveszett, König — a szocialista szemlélet Engels által történt kifejezésétől nem állva távol — azt állapítja meg, hogy az urbanizáció és ipari forradalom hatása alatt összeomlott családi modell valójában csak a politikai és gazdasági szempontból legfelsőbb osztályoknak volt az életformája, a városi lakosság alsóbb rétegei számára korábban is más modell volt hozzáférhető, minek folytán téves általánosítás a korábbi funkciók elvesztésének általánosítása.

Ami pedig a gyermekeket illeti, az ember fizikai születése szinte kevésbé fontos, mint a „második" születése: a szociális-kulturális lényé. Erről a *második születésről* gondoskodik éppen a család, ez a szocializáció egyik sajáto funkciója.

9. A család szabályozásának helye a jogrendszerben.

A szocialista jogirodalom — ha nem is ellentmondás nélkül — uralkodó szemléletében részleteiben is kidolgozta a családjog különválásának elvi alapjait. Müller-Freienfels a lengyel szerzők egész sorára hivatkozása mellett, akik a különválasztás mellett nyilatkoznak, azt is megmutatja, hogy kezdetben magában a Szovjetunióban is a külön tárgyalás inkább technikai, gyakorlati, mint igazi alapelvi megfontolásokon épült fel, később azonban ott is, mint a szocialista országokban általában, az elvi szemlélet vált dominánssá. Tarhov, Szverdlov és Dembo szovjet írók mellett főleg Bratuszra lehet igazolásul támaszkodni. Az álláspont lényegét legrövidebben talán Tarhovnál találjuk összefoglalva, aki szerint a polgári jogi fogalmakat, amelyek a vagyoni viszonyokra vonatkoznak, nem lehet a családi viszonyokra kiterjeszteni.

Az uralkodó felfogásnak azonban vannak tekintélyes ellenfelei is. A szovjet irodalomban Tadevoszjan, Viljanszkij és Joffe, a lengyelben — több követővel — Czahórski. Joffe szerint a családi jogállást meghatározó, illetőleg befolyásoló jogcselekmények azok, amelyek igazi jogi jelleget mutatnak és nem a családtagok egymás közti viszonyainak, a család alapját tevő magatartási szabályok, amelyek különleges jelleget mutatnak. Különleges jellegük van elsősorban személyiségi jogi vonatkozásokban a szerzői és feltalálói jogoknak is, mégis megtartják a helyüket a polgári jog keretein belül. Joffe úgy látja, hogy ugyanígy régi helyén maradhat a családi jog is, emellett a külön tartott családi jog szabályozási módszere is azonos maradt a polgári anyajoggal. Végül a családi jogviszonyok tartóssága, az azokhoz fűződő alanyi jogok átruházhatatlansága, jellegük kogens volta — ami a családjogban sem általános, a polgári jog egyéb részeiben nem ismeretlen — szintén nem lehet jogágalakító momentum. Ehhez hozzákapcsolja Viljanszkij érveléséből azt, hogy a visszterhesség hiánya sem családjogi specialitás. A lengyel irodalomban többek által képviselt negatív álláspont leszűrt végső összefoglalásaként idézhetjük Czahórskit. Komoly szeparatista érvnek tartja ugyan Tarhovnak azt az érvét, hogy a szocialista társadalomban a családi viszonyok — a burzsoá szemlélettel szemben — mindenekelőtt személyes viszonyok, a vagyoni viszonyok pedig alárendelt szerepbe szorulnak, viszont a szocialista polgári jog is jelentékeny nem vagyoni jellegű kérdésekre terjed ki. Ezért nincs biztosítva, hogy nem lenne kielégítő rendszerező megoldás a családjognak a polgári jog keretén belül juttatott megkülönböztetett elbánás, a polgári jog keretéből való erőszakos kiszakítás nélkül.

A magyar jogelméletben Szabó Imre kiindulása, hogy a családjogi viszonyok *aránylag önálló* jogviszonyfajtának tekintése jogosult, bár a családjogon belül elhelyezett viszonyfajták önmagukban is elég bonyolult képet mutatnak. Továbbhaladva az egyedi jogviszonyok három fajtájának egyikeként mint önálló kategóriát említi az élet újratermelésével közvetlenül összefüggő családi viszonyokat.

A szocialista családjog önálló jogági jellege mellett félreérthetetlenül foglal állást Eörsi, amikor éppen annak a magyarázatát keresi, hogy a kapitalista rendben a családjog a polgári jog keretében tudott maradni. A családjognak — amint kifejti — a gazdálkodás jogába tartozását igen erős társadalomgazdasági momentumok indokolják mindaddig, amíg a család termelési és fogyasztási közösség. Ezt a szerepet tölti pedig be ősidőktől kezdve a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételéig. „A kapitalizmusig ez a beletartozás ellentmondásmentes . . . A termelési eszközök társadalmasítása folytán a család fokozatosan megszűnik termelési egység lenni és . . . lassan csökkenő mértékben marad fogyasztási egység. Az áruviszonyok ennek következtében egyre inkább kivonulnak a családi viszonyokból. Ennek eredményeképpen a *családjog kapcsolatai a polgári jog alapjaival megszakadnak.*"

A családjog önálló jogággá válásának elvi alapját tehát Eörsi vezeti vissza a leghatározottabban a tulajdoni és társadalmi viszonyok szocialista átalakulására, ami tulajdonképpen a többi szeparatista nézeteknek is kevésbé világos kifejezés mellett a háttérben van.

Maga a Joffe állásfoglalásának a gyengéjét éppen a családi viszonyok jogi jellegének szűk körre szorításában látom. Ha igaz, hogy a csa-

ládi jogállást meghatározó, illetőleg befolyásoló jogcselekmények mutatnak igazi jogi jelleget, éppen ezeknek a jogcselekményeknek a körében mutatható ki a jogcselekményekre kiépített legáltalánosabb polgári jogi jogszabályok alkalmazhatatlansága. Bratusz véleményét találtam ezután a legmeggyőzőbbnek. Eszerint: „A családviszonyok a szocialista társadalomban elsősorban a házastársak, valamint szülők és gyermekek közötti nem vagyoni személyi kapcsolatokon alapulnak. A családjogban a személyi viszonyok a döntők, a vagyoni viszonyok alárendelt jelentőségűek. A családban fennálló viszonyok nem öltik fel azokat a pontosan meghatározott konkrét formákat, amelyek a polgári jogi kötelezettségekre annyira jellemzők. A polgári jognak a kötelmi jog általános részét szabályozó számos rendelkezése a tartási jogviszonyokra sem alkalmazható." Ehhez kapcsoltam azt a nézetemet, hogy éppen az ilyen legáltalánosabb szabályok alkalmazhatósága kapcsolja a jogviszonyokat a jogág egységébe, ami a polgári jog és családjog viszonylatában ehhez képest lehetetlen. Ehhez azonban nem elég a polgári jog szabályok alkalmazhatatlanságának negatívuma, hanem szükséges a családjog általános szabályainak léte, hogy a családjog területének kiválása után is maradnak a polgári jogban személyi jogi vonatkozású szabályok, az éppenúgy nem akadályozhatja a szeparatista megoldást, mint az, hogy a tipikusan családjogi viszonyok szabályai a jogág keretébe vonnak a szoros összefüggés révén vagyonjogi kérdéseket, így a házassági vagyonjog és a tartási viszonyok körében. Ezért túl merev a csehszlovák megoldás, amely a házassági vagyonjogot a családjogi törvényből kihagyva, azt a polgári törvénykönyvbe helyezte vissza. Egyébként is az, hogy a polgári jog keretében megmaradtak bizonyos személyi jellegű jogviszonyok, nem lehet érv amellett, hogy olyan hatalmas egynemű jogviszonyokból álló jogviszonycsoport szabályozása, mint amelyet családjog néven ismerünk, a maga egészében ott maradjon. A családjogi jogviszonyok önmagukban is megállapítható változatossága sem szól a kiemelés ellen, mint ahogy ezt Szabó Imre sem hozza fel erre irányuló érvként, sőt a jellegbeli azonosság melletti változatosság a különválasztást indokolttá teszi a szabályozás teljessége érdekében. Az alkotói jogok a legszemléltetőbb példái a személyiségi és vagyoni jogok összefonódásának, ami éppen a vagyoni vonatkozások súlyával tartja őket a polgári jog keretében.

A családi kapcsolaton alapuló magatartási szabályoknak a vagyonjogi szabályoktól eltérő jellegét, amely jogátalakító tényező, elsősorban abban látom, hogy az alany joga kötelezettségeket is magában foglal, sőt a jogosultság megállapítása sokszor egyenesen csak azt a célt szolgálja, hogy a kötelezettnek kötelezettségei teljesítésére messzebb menő lehetőséget nyújtson. A szocialista társadalomban a jogok kötelezettségi oldala a társadalommal szemben általános jellegű ugyan, a családjogi viszonyokban azonban nemcsak az állam, hanem a jogviszony két alanya közti viszonyban is észlelhető ez az összefonódás. Ez a jelenség vezet azokhoz a nézetekhez, amelyek a családi viszonyon alapuló jogokat és kötelezettségeket a jog területén kívül helyezik. A Joffe nézetével rokon ez a nézet a családi jogviszonyoknak csak a vagyoni vonatkozásait tekinti a jog által szabályozottnak. A véleményem szerint helyes álláspont az, hogy a családi viszonyokra vonatkozó magatartási szabályok — bár igazi jogszabályok — át vannak itatva morális momentumokkal, különleges, a vagyonjogi szabályokkal szembenálló személyiségi jogi jellegük van, de a személyi jogállás meghatározásán kívüli vonatkozásban jellegzetességük két vagy több alany közti viszony ilyen különleges jellegű alakulása. Nem sikerült és nem is sikerülhetett a családjog polgári jogi szemléletének a családi viszonyból eredő jogokat és kötelezettségeket az eleve felállított kategóriákba bekényszeríteni. *(→ Polgári jog)*

Mindezek alapján szocialista társadalmi szükségletet látok arra, hogy a családjog szabályozása teljes önállósághoz és önállóságában teljességhez jusson. Ez a megoldás azt a szükségletet elégíti ki, hogy azok a tudományágak, állami szervek és társadalmi szervezetek, amelyek a házasság és a család ügyeivel hivatottak foglalkozni, az ezeket érintő jogszabályokat egyszerre és egészként tudják szemlélni és ne legyenek kénytelenek más — tőlük lényegileg távoleső — jogterületeken keresni a családra vonatkozó problémák megoldását. Ezt a szükségletet alátámasztja, hogy más tudományágak is egyre intenzívebben foglalkoznak a család és a házasság társadalmi és jogi vonatkozásaival, részben messzemenő segítséget nyújtva a családjog tudományos művelőinek és gyakorlati alkalmazóinak, részben pedig a maguk területén igényt tartva a családjog területén elért eredményekre. Ez a terület egyre inkább interdiszciplinárissá fejlődik.

10. A családjog szabályozásának alapelvei.

A család rendjének kialakulására és fejlődésére igen nagy hatással vannak a társadalomban a tulajdoni rend alakulásához képest érvényesülő és uralkodóvá váló nézetek. Az uralkodóvá válást különböző nézetek harcbanállása előzi meg az ugyanolyan rendszerű társadalmon belül is. A szocializmus építése során uralkodó jelleggel alapelvekké válnak — amint Szabó Imre mondja — a munkásosztály tudományos alapon kidolgozott politikájának vetületei. A család rendjére nézve uralkodóvá váló nézetek, ha azokat a jogalkotó magáévá teszi, a családjog alapelveivé válnak.

Az alapelvek ilyen értelmű kikristályosodásának a családjogban az ad döntő jelentőséget, hogy a család rendjére vonatkozó elveknek a

tükröződése a jogszabályokban és a jogszabályok által megszabott magatartások követelése teszi csak valósággá a családnak azt a modelljét, amely meghatározott társadalmi rendben és helyen kívánatos.

A szocializmus építésének útjára lépés, illetőleg a fordulat előfeltételeinek a tulajdoni és termelési viszonyok alakulása folytán lehetővé válása idején sem lehetett az alapelveknek teljes kicserélődését megállapítani, de meg lehetett azok két csoportját különböztetni aszerint, hogy azok a kapitalista társadalomban is követésre méltónak talált alapelvek voltak, amelyeknek a szocialista tulajdoni rendre áttérés csak a valóságos érvényesülését kívánta tökéletesebben megvalósítani, vagy pedig olyan alapelvek, amelyek egyenesen harcos állásfoglalást jelentettek velük ellentétes kapitalista elvekkel szemben. A családjog kapitalista környezetbeli fejlődése ennek a csoportosításnak elvette az élét. Elsősorban arra gondolok, hogy a mezőgazdasági lakosság sokszor megállapított konzervativizmusa számos vonatkozásban őrzött olyan családi elgondolásokat, amelyek a városi lakosság számára már ott is elavultnak tűntek. A technika rohamos fejlődése, az ezzel járó urbanizáció és nem utolsósorban magának a mezőgazdaságnak a gépesítése, amely a mezőgazdaságban foglalkoztatottak lélekszámát is lényegesen csökkentette, az érintett tradicionális elvek gyöngülését vonta maga után, hogy azután magukat az eddig uralkodó családjogi alapelveket is átalakulóban vagy módosulóban találjuk. Viszont új elveket a legjelentősebb szerephez juttat a közfelfogás.

a) A családtervezés. Ennek egyik igen világos példája a házasságra épülő családok feladatként a lakosság utánpótlására irányuló kötelezettségekkel való terhelésének fenntartása mellett *a családtervezés jogának elismerése*, amit többek között az Egyesült Nemzetek illetékes bizottságának Teheránban 1968-ban tartott konferenciája a következőképpen fogalmazott: „A szülők hivatottak szabadon és felelősségteljesen megállapítani gyermekeik számát és a születésük közötti időszakokat." A határozat ezt a tételt emberi alapjogként deklarálja, de beleillik a női egyenjogúság előhaladásának vonalába, sőt — úgy látszik — még a házasságban élő nő esetében is a döntés egyedül a nő joga. Más kérdés, hogy ha a feleség a férjétől az utódot ennek meghatározott kívánsága ellenére megtagadja, ez végül a házasélet teljes és helyrehozhatatlan megromlásához is vezethet. Ez — úgy látszik — viszonylag ritkán fordul elő. Az egyik statisztikai felmérés anyagában pl. a felbontott házasságok 1,3%-ánál volt a megromlás oka az utód szándékos megtagadása, viszont 4,9%-ában a feleségnek fel nem róható meddőség.

A családtervezés jogának családjogi alapelvként megfogalmazását a családjogi törvénykönyvben nem találjuk. Annak legélesebb megnyilatkozása a terhesség megszakításának legalizálása volt 1956-ban. Ez azonban nemcsak azzal a következménnyel járt, hogy a születési arányszám nem töltötte be a társadalmi feladatát, hanem nagymértékben veszélyeztette a nők egészségét és a később vállalni kívánt utódai sorsát. Ebben a kérdésben vezetett be lényeges változást és adott a családtervezés jogának új fogalmazást egy 1973. évi minisztertanácsi határozat, amely — más, a népesedés kedvező alakulását előmozdító intézkedéseken kívül —

aa) alapjában változatlanul elismeri a házastársak családtervezési jogát;

ab) a jog negatív irányú gyakorlását az abortusz veszélyét elkerülő fogamzásgátlás útjára tereli a megfelelő felvilágosítás és az alkalmas eszközök megszerzésének megkönnyítése mellett;

ac) a gyermekhez fűződő örömök, a családi boldogság előmozdítására messzemenő anyagi és egészségügyi gondozást biztosít;

ad) a művi abortuszt továbbra sem helyesli és bizonyos életkorok között engedélyhez köti, aminek egészségügyi vagy szociális indoka is lehet.

b) A női egyenjogúság fejleményei. Az az alapelv, amelynek megvalósulásáért a munkásmozgalom kezdetétől fogva a leghatározottabban küzdött és komoly eredményeket is ért el a modern kapitalista társadalom keretei között is, a nők egyenjogúságának megvalósítása. Ennek a keretében észlelhető a kitűzött célok folytonos fejlődése, a gondolat teljes megvalósulásának útjában álló akadályok fokozatos elhárítása, amely folyamatot még a szocializmus keretei közt sem lehet lezártnak tekinteni. A nőképzés, oktatás széles körűvé és magas színvonalúvá fejlesztése után a különböző életpályák egyre szélesebb körének a nők előtti megnyitása, a politikai jogok gyakorlásához a férfiakkal egyenlő feltételek biztosítása, például a választói jog és választhatóság tekintetében, a dolgozó nőnek ugyanolyan munkáért a férfiakéval egyenlő munkabér fizetése a nem kimerítően felsorolt eredmények, illetőleg teljesen még el nem ért célok. A társadalmi téren való érvényesülés előhaladásától elmaradva következett be a nő családon belüli jogállásának javítása, a férji döntő szó felszámolása, a gyermekkel szemben a két szülő egyenlő jogállásának biztosítása. A napirenden levő kérdés, hogy a nőnek az utódokról való gondoskodás körében betöltött különleges és elháríthatatlan szerepe, amelynek terhét a férfi számára elérhetetlen anyai örömök ellensúlyozzák, ne kívánják áldozatul a nő politikai, társadalmi és tudományos életpályájának megtörését. Az anyai hivatás ezen a téren se hozza őket hátrányos helyzetbe azokkal a nőtársakkal szemben, akik hasonló képességek birtokában a háztartást vezető anya örömeiről és gondjairól lemondva, a másik életformát teljesen feladva, haladnak az ér-

vényesülés felé. A másik — hasonlóan időszerű — annak a felismerése és széles körű gyakorlati érvényesítése, hogy a vezetés és irányítás körében sem hátrányosabbak a női adottságok.

Ebben a kérdéskörben a nők tudományos és vezetői pozíciókba emelkedésének csak az akadályait szabad elhárítanunk. Az esélyek gyermek okozta romlását kell a már eddig is feltárt és előreláthatóan ezután még gazdagodó eszközökkel elhárítani. Ameddig *nem szabad* elmenni, a tehetség, a hajlandóság nélkülieket kedvezőbb statisztikai adatok érdekében a kényszer határáig irányítani a tudomány, illetőleg a vezetés felé. A rátermettségnek és bizonyos áldozatoktól vissza nem riadásnak az intézményes támogatással kell találkoznia. A teljes választási szabadság — amint ezt korábbi állásfoglalásaim összefoglalásaként a fentiek során is kiemeltem — nézetem szerint az egyenjogúságnak egyik nélkülözhetetlen tényezője.

Egy másik fejlődési vonal a családon belüli munkamegosztás igazságosabbá tétele. Valóban frappáns az időmérlegnek Szalai Sándor által közölt adata arról, hogy a házon kívüli keresőfoglalkozás által le nem kötött ún. szabad időből az anya mennyire aránytalanul többet tölt gyermekgondozási feladatokkal, de főleg az elemi gondoskodás körébe vágókkal, mint az apa. Ezen az arányon valóban lehet, sőt kell is a dolgozó anyák javára változtatni. Az időmérés azonban annak megállapítása nélkül, hogy az idő a házon kívül, különösen a munkahelyen, mivel telik, nem ad hű képet. Igen nagy különbségek lehetnek a különböző foglalkozásokhoz mérten a munkából hazatérő házastársak által a munkahelyen kimerített energiában. A nehéz testi munkát végző férj nem lehet képes egyenlő arányban megosztani az otthon feladatait azzal a nővel, aki automatizált üzemben korszerű gépek működésének figyelemmel kísérését végzi. De éppen így lehetséges, hogy a komoly fizikai munkát végző férj energiavesztesége sem ér fel a feleségének egy nagyüzem vezetője mellett végzett, joggal idegölőnek nevezhető munkájával. Véleményem szerint a felmérést — bár nehezen megvalósítható — mindenesetre kívánatos lenne a két tényező kombinációjával végezni és a nő otthoni elfoglaltságának hosszabb időtartamát a házon kívüli munka jellegével kompenzálni, amely elvárhatóvá teszi nagyobb megmaradó energiakészlet családi felhasználását. Itt sem szabad feledni, hogy a család szilárdságának alapját a férfi és a nő közti személyes vonzalomban látjuk és ebben a vonzalomban a nemek közötti különbségeknek — amelyek bizonyos szűkebb körben az otthoni munkamegosztásban is tükröződnek — elfogulatlan komoly anatómiai, biológiai és pszichológiai megállapításokra támaszkodva — nem szabad elhalványulniok. Más szóval tartózkodnám a statisztikai célú olyan intézkedésektől, amelyek a nők elnőietlenedését mozdítják elő, megfosztva az emberi életet, főleg a családot a legszebb jelenségeitől.

Ez az a gondolat, amit a reformkor haladó szellemeinek a nőkérdésben képviselt nézeteiből — természetesen sok vonatkozásban korszerűsítve — megőrzésre méltónak tartok. Részletes kifejtését Madách akadémiai székfoglaló előadásában találtam meg (A nőről különösen esztétikai szempontból), költői összefoglalását pedig a Tragédia bizánci színében Tankrédtől halljuk:

Majd állati vágyának eszközéül
Tekinti a nőt, és durvult kezekkel
Letörli a költészet hímporát
Arcárul, önmagát rabolva meg
Szerelme legkecsesb virágitól; —
Majd istenűl oltárra helyezi.
És vérzik érte és küzd hasztalan,
Míg terméketlen hervad csókja el —
Mért nem tekinti és becsűli nőül,
Nőhivatása megjelölt körében?

c) A párválasztás szabadsága. Az alapelvek folyamatos fejlődésének egy másik példája a párválasztás szabadsága. Ez nehezen tört utat magának. A természeti társadalmak általános szokása a nővétel volt. A kereszténység a párválasztás szabadságának ugyan kedvezett azzal, hogy a házassági kötelék végleges létrejöttét a két fél megegyezésével és a házasság elhálásával befejezettnek tekintette, de a házasságkötés adásvétel jellegének a szokásoktól való eltűnését Magyarországon mégis csak Kálmán király idejére szokás tenni. Jelentős változást hozott a házasságkötés tridenti (1545—63) formulája, amely szerint a házasság érvényességéhez szükséges, hogy azt az illetékes plébános és két tanú előtt kössék. Ez a titkos házasságok elleni védekezés mellett alkalmat adott a házasulók szüleinek a párválasztásba beavatkozásra, amit a világi törvények ki is használtak a párválasztásba való szülői beleegyezést néhol még a nagykorúság elérése után megkövetelve, ami később halasztó hatályú tanácskérési kötelezettséggé enyhült ott is, ahol fennmaradt.

A tridenti zsinat után a párválasztás szabadságának jelentős korlátjává vált a katolikus egyház állásfoglalása a különböző vallásúak házasságával szemben. Az állami jogként is érvényesülő kánonjog szerint a házasságot érvényesen csakis a katolikus fél plébánosa előtt csak akkor lehetett megkötni, ha a nem katolikus házasuló beleegyezett abba, hogy nemi különbség nélkül, minden a házasságból születendő gyermeket a katolikus vallásban neveljenek. A vegyes vallású országokban ebből eredt bonyodalmakat egyes pápai rendelkezések törekedtek enyhíteni. Így az ún. Lambruschini-féle utasítás 1841-ben kijelentette, hogy Magyarországon a tridenti forma nélkül (vagyis a nem katolikus plébános) előtt kötött

ún. vegyes házasságok — bár tilosak — érvényesnek tekintendők. Az 1907. évi Ne temere rendelet elismerte a gyermekek vallására vonatkozó megegyezés nélkül is a katolikus lelkész passzív jelenlétében kötött házasság érvényességét. Ezek a könnyítések a kánonjogi törvénykönyv hatálybalépésével (1917) megszűntek, viszont az 1894. évi házassági törvény által bevezetett kötelező polgári házasság mellett a felekezeti különbség a házasság állami elismerése szempontjából jelentőségét vesztette, bár a törvény a házasságkötés előtt a gyermekek vallása felőli megegyezés államjogi hatályát elismerte (l. II. 1). Ez a törvény továbbá a felbonthatatlanság elvi kijelentése mellett kivételképp vétkességi alapon a vétlen fél kérelmére, esetleg kétoldalú vétkesség megállapításával minden összetört házasság — új házasságkötésre jogosító — felbontását megengedte, ami a párválasztási szabadságot is szolgálta (l. II. 1).

A társadalmi szokások, a tényleg gyakorolt szülői hatalom azonban máig sem szabadította fel a házasodni kívánókat a párválasztásra gyakorolt külső befolyás alól. Szocialista környezetben a vagyoni jellegű eszközök (öröklésből kizárás) kevésbé alkalmasak az igazi házasságkötési szándék meghamisítására, de a társadalmi státusz, lakóhely és foglalkozás szempontjából egymásnak leginkább megfelelő fiatalok egymás felé terelése és ebben a két család tagjainak jelentős szerepe nem tagadható.

Nizsalovszky Endre

II. A házasság joga. 1. Bevezetés. A házasság kialakulása. 2. A házasság létrejötte. 3. A házastársak jogai és kötelezettségei. 4. A házasság megszűnése és érvénytelensége.

1. Bevezetés. A házasság kialakulása.

A tridenti zsinat (1564) szabálya (l. I. 10. a) csak a 17. században vált Magyarországon általánossá. Az egyház állapította meg a házasság alakiságait, a házassági akadályokat, amelyek alól egyes esetekben felmentés volt adható. A házassági perek egyházi bíróság elé tartoztak. A házasság felbontását a 13. századtól kezdődően a katolikus egyház nem ismerte el. Az érvénytelenség kimondására azonban az egyházi törvényekben meghatározott feltételek mellett volt lehetőség.

A protestantizmus elterjedésével a protestánsok házassági perei saját egyházi bíróságaik elé kerültek, ami azonban csak Erdélyben valósult meg teljesen. Bár II. József a házassági pereket általában a világi bíróságok elé utalta, halála után ez csak a protestáns házasokra nézve maradt fenn. A katolikusokra változatlanul az egyházi bíráskodás volt érvényben.

Az így kialakult jogi helyzet a házassági köteléki jog kérdésében igen bonyolult volt, mert mindegyik vallásra a saját egyházi joga volt irányadó, vegyes házasságúakra pedig mindkét házasuló saját jogát kellett alkalmazni. Ezen a meglehetősen tarka képen változtattak az 1894. évi XXXI. törvény és az ehhez kapcsolódó jogszabályok, amelyek Magyarországon bevezették a polgári házasságkötést és valamennyi házassági ügyben a polgári bíráskodást. Ezáltal amellett, hogy a házassági jog és a házassági bíráskodás egységessé vált, ezek a törvények haladó polgári reformot is megvalósítottak a házassági ügyeknek az egyházak kezéből való kivételével.

A kapitalista jog szerint — amelyet a polgári házasság legelsőként történő bevezetésével kapcsolatban a francia jog fejez ki — a házasság polgári jogi szerződés, amelyet a férfi és a nő avégből kötnek, hogy közösségben éljenek, egymásnak kölcsönös támogatást nyújtsanak, egymás iránt hűségesek legyenek a férj mint a család fejének vezetése alatt. Ez a felfogás megfelelt a kapitalista magyar jog házasságfelfogásának, és ezt tükrözi a házassági jog szabályozása is nemcsak a vagyonjogi, hanem a köteléki kérdésekben is (ez tükröződik a vagyonjogi szerződésekre jellemző házasság-megtámadási okokban, az akarathibák értékelésében stb.). Kétségtelen azonban, hogy a fenti meghatározásnak nem minden eleme szükséges olyan értelemben, hogy az a kötött házasságot érvénytelenné tenné. Nem vizsgálja azt az anyakönyvvezető, hogy valóban létesítettek-e életközösséget, valóban megvalósulhatott-e a hűség, egymás támogatása stb. A házasság ennek hiányában is létrejött, más kérdés azonban, hogy az említett feltételek hiánya okot adott a házasság felbontására.

A házasságot — mint életényt — rendszerint megelőzte és ma is megelőzi a *jegyesség*. A házassági jogunk korábbi szabályai a jegyességre vonatkozóan csak azt a rendelkezést tartalmazták, hogy abból nem származik igény a házasságkötésre. A kötendő házasságra tekintettel egymásnak adott ajándékok visszakövetelésére azonban a kapitalista polgári jog megadta a visszakövetelés lehetőségét és bírósági gyakorlatunk erre ma is módot nyújt.

A *házassági vagyonjog* a felszabadulás előtt nem volt törvénybe iktatva, azt a szokásjog szabályozta. A menyasszony vételára mint „hitbér" élt tovább a magyar jogban és formailag az csak 1946-ban szűnt meg. A házassági vagyonjog a házasulók származása szerint vagy a férj főszerzői minőségén alapult (nemesek és honoráciorok), vagy pedig közszerzemény jellegű volt (nem nemesek, polgárok) (l. I. 4). Fennmaradt a külön vagyon (a nőnél ez női szabadvagyonként élt).

A házasság felbontását az 1894. évi XXXI. törvény csak a törvényben meghatározott bontó okok alapján tette lehetővé. A bontó oknak a perben való bebizonyítása a házasság felbontását vonta maga után. A törvényi bontó okok közül az ún. „hűtlen elhagyás"-ban jelentkező bontó okot a gyakorlat azonban hamarosan fel-

használta arra, hogy ennek egyszerű bizonyításával — lényegében a házasság felbontásában való burkolt megegyezéssel — érje el a házasság megszűnését.

Az 1894. évi XXXI. törvény a házasság felbontását nem ismerő egyházakkal kötött kompromisszumként szabályozta az ún. „ágytól és asztaltól elválás" intézményét, ami vagyonjogilag és életközösség szempontjából a házastársakat külön választotta, de a köteléket nem érintette. Új házasságot tehát nem lehetett ilyen esetben kötni.

Mindezek a szabályok a felszabadulást követően módosultak. A házassági kötelék kérdésében az 1945-ben alkotott kormányrendelet lehetővé tette a közös megegyezés alapján történő bontást, felismerve azt a gyakorlatot, amely a hűtlen elhagyás bontó okába burkoltan ugyanezt már megvalósította. A szabályozás azonban ennél szigorúbb volt, mert csak két évi házasság után tette lehetővé a közös megegyezés alapján történő bontást. Lehetővé tette továbbá e rendelet a házasság felbontását ötéves különélés esetében, továbbá akkor, ha az egyik házasfél gyógyíthatatlan elmebeteg. Mindezek a bontó okok azért jelentősek, mert mellőzték az említett esetekben a vétkesség kimondását.

A felszabadulást követően került sor azoknak a nyíltan vagy burkoltan fasiszta jogszabályoknak a hatályon kívül helyezésére is, amelyek a házasságkötést korlátozták (1941. évi XV. törvény). Köztudott volt, hogy azok a házasulók, akik az említett törvény hatálya alatt nem köthettek polgári házasságot, felekezetük lelkésze előtt kötötték azt meg. Ezeket a házasságkötéseket családjogunk elismerte, feltéve, hogy az említett egyházi házasságkötést követően valamelyik fél nem kötött újabb — szabályos — polgári házasságot.

Ezek a szabályok voltak hatályban az első szocialista családjogi törvényünk megalkotásáig (1952. évi IV. tv.). A törvényt közvetlenül megelőző években a házassági jogunk annyiban változott, hogy fokozatosan egyszerűsödtek a házasságkötés szabályai, megszűnt a kihirdetés intézménye, csökkent az ún. házassági tiltó okok köre, végül pedig megszűnt a házasságkötést megelőző kötelező orvosi vizsgálat.

Az első szocialista családjogi törvényünk 1953. január 1-én lépett hatályba és az 1974. évben történt egységes szerkezetbe foglalása az alapvető elveket érintetlenül hagyva ezt a törvényt fejlesztette tovább. Figyelembe vette a bírósági gyakorlat tapasztalatait, valamint a szocialista államok jogfejlődését is.

2. A házasság létrejötte.

A családjogi törvény nem határozta meg, mi a házasság. A törvényben kifejezésre jutó alapelvekből azonban világosan megállapítható, hogy a házasság *egy férfi és egy nő egyenjogú, szabad, egy életre szóló önkéntes szövetsége, amely családot létesít, és jogokat, valamint kötelezettségeket keletkeztet.* A házasság csak a törvényben megállapított szabályok megtartásával jön létre. Ez a meghatározás utal a házasság monogám voltára, a házasfelek egyenjogúságára (l. I. 10. c), a házasságkötés, a párválasztás szabadságára, de emellett kiemeli a házasságkötés alapvető jelentőségét: a család alapítását.

A szocialista jogi felfogás a házasságot családjogi kapcsolatnak tekinti, elveti a házasságról mint szerződésről alkotott kapitalista felfogást. A házasság nem vagyonjogi ügylet, nem szerződés, hanem a férfi és a nő önkéntes és szabad szövetsége a család alapítására és így társadalmi jelentőségű. A házasság akkor válik jó kapcsolattá, ha az mind a házasulók, mind pedig a társadalom érdekeinek megfelel. A házastársi kapcsolat ennek megfelelően nem egyszerű jogi kötelék, hanem azt áthatja a szocialista erkölcs, a kölcsönös szeretet, egymás iránti tisztelet és megbecsülés.

Ahhoz, hogy a házasság be tudja tölteni ezt a rendeltetését, szükséges, hogy a házasulók meggondoltan válasszák meg jövendőbelijüket, kapcsolatukat tartóssá tegyék és — elsősorban a születendő gyermekek érdekében — ne kerüljön sor a házasság felbontására. A házasság szilárdságát, tartós voltát a szocialista jogszabályok jogi eszközökkel is biztosítják. Ez a jogi védelem két irányban történhet: vagy szigorítja a jogszabály a házasságkötés feltételeit, hogy így a házasulók alaposan megfontolhassák szándékukat, vagy pedig szigorítják a jogszabályok a házasság felbontását. A magyar családjog az előbbi megoldást választotta: szigorította a házasságkötés feltételeit, hogy így elkerülhető legyen a könnyelműen, meggondolatlanul kötött házasság.

a) A házasságkötés feltételei. Ahhoz, hogy az anyakönyvvezető a házasságkötésnél közreműködhessék, szükséges, hogy a házasulók igazolják, hogy házasságkötésüknek nincs akadálya, illetőleg, hogy ezeket elhárították.

aa) A házasságkötési szándék bejelentése és a házasság megkötése között legalább *harminc nap határidőnek* kell eltelnie. A tanács igazgatási szakigazgatási szerve kivételesen indokolt esetben e határidő alól felmentést adhat. A határidő közbeiktatásának az indoka az, hogy a házasulók megfontolhassák házasságkötési szándékukat és e határidő alatt beszerezzék a házasságkötéshez még szükséges felmentéseket, engedélyeket, részt vegyenek a tanácsadáson stb. Éppen ezért csak kivételes esetben kerülhet sor a határidő alóli felmentésre.

A házasuló, ha a házasságkötéskor még nem töltötte be 35. életévét és első alkalommal köt házasságot, köteles a *család- és nővédelmi tanácsadáson részt venni.* Az orvos nemcsak a családtervezés problémáiról beszélget el vele, hanem arról is, hogy nincs-e valamelyik házasulónak olyan betegsége vagy fogyatékossága, ami a születendő gyermekre káros lehet. Az orvos külön beszél mindegyik házasulóval, de

az a helyes, ha a házasulók tájékoztatják egymást problémáikról, sőt esetleg közösen beszélnek egymással az orvos előtt.

A házasságkötéshez szükséges, hogy a férfi a 18., a nő a 16. évét a házasságkötés időpontjában betöltse. A gyámhatóság kivételesen engedélyezheti a házasságkötést annak a férfinak, aki a 16. és annak a nőnek, aki a 14. évét betöltötte. A gyámhatóság az engedély megadása során gondosan vizsgálja, hogy a kiskorú mind fizikailag, mind értelmileg elég fejlett-e arra, hogy önálló családot alapítson, hogy leendő gyermekeit felnevelje. Vizsgálja, van-e a házasulóknak megfelelő lakása, munkaviszonya, illetőleg, hogy egyáltalán indokolt-e ebben a korban már a házasságkötés. A gyámhatósági gyakorlat szerint önmagában az a tény, hogy a menyasszony terhes, még nem indokolja a házasságkötést. A gyermek elismerésére, az apaság megállapítására és így a gyermek családi jogállásának rendezésére megvannak a megfelelő jogi eszközök. Nem indokolt, hogy a kiskorú leány olyan házasságot kössön, amely előbb-utóbb felbontásra kerül, mivel ilyenkor sok esetben csak az a cél, hogy „a gyermeknek nevet adjanak", hogy „házasságból" szülessék.

Magyarországon házasságot köthetnek *külföldi állampolgárok* is, akár másik külföldivel, akár pedig magyar állampolgárral. Igazolniok kell azonban hazájuk hatóságának igazolványával, hogy a házasságkötésnek hazai joguk szerint nincs akadálya. Ha ilyen igazolással nem rendelkeznek, az Igazságügyi Minisztérium adhat felmentést. A házassági akadályokat a külföldi hazai joga szerint kell elbírálni, azonban két olyan házassági akadály van, amely a Magyarországon való házasságkötést mindenképpen kizárja: fennálló házasság, illetőleg a rokoni és a törvényben meghatározott örökbefogadási kapcsolat.

ab) A házasságkötés *törvényes akadályait* a törvény tételesen felsorolja. Ezek megegyeznek az érvénytelenség okaival. Ennek lényege az, hogy a törvény már eleve tiltja a házasságkötést, ha olyan ok áll fenn, ami a megkötött házasságot érvénytelenné tenné. Ezek: a fennálló másik házasság (kettős házasság tilalma), a rokoni kapcsolat (egyeneságon, továbbá a testvéri és féltestvéri kapcsolat), az örökbefogadó és az örökbefogadott közötti viszony, a cselekvőképtelenség (akár mint kiskorú, akár mint gondnokság alá helyezett vagy egyébként anélkül is cselekvőképtelen személy), a házasságkötési korhatár (16. és 18. év) el nem érése, illetőleg engedély hiánya.

ac) A házasságkötést megelőzően a házasulók tehetnek *nyilatkozatot* születendő gyermekük családi nevére, a vőlegény *elismerheti* menyasszonya nem házasságból született gyermekét a magáénak. A menyasszony a házasságkötést megelőzően köteles nyilatkozni arról, hogy a házasságkötés után milyen *nevet* visel.

b) A házasság megkötése. A házasság akkor jön létre, ha az *együttesen* jelenlevő házasulók az *anyakönyvvezető* vagy a tanács végrehajtó bizottságának hivatalosan eljáró más kiküldöttje előtt *személyesen* kijelentik, hogy egymással házasságot kötnek. Ebből a meghatározásból következik, hogy a házasság az anyakönyvvezető előtt tett *kijelentéssel létrejön*, az anyakönyvi bejegyzés csupán deklaratív hatályú.

A házasságot csak személyesen lehet kötni, képviselő útján nem jön létre házasság. A házasság nyilvános, két tanú jelenléte szükséges. Kivételesen a házasságot máshol is meg lehet kötni (pl. ünnepélyes házasságkötés esetében üzemben vagy társadalmi szerv helyiségében).

Ha a házasuló betegsége vagy balesete folytán olyan állapotba jutott, hogy halála bármikor bekövetkezhet, a házasulóknak elég nyilatkozatot tenniük, hogy a házasságuknak nincs törvényes akadálya, illetőleg, hogy a szükséges engedélyt vagy felmentést megkapták. A házasságot annak bejelentése után nyomban meg lehet kötni (30 napos várakozási idő nincs, a család- és nővédelmi tanácsadáson részvétel nem szükséges). A közeli halál beálltának lehetősége sem ad azonban önmagában felmentést olyan akadály alól, amely nem hárítható el (pl. kettős házasság, rokoni kapcsolat).

3. A házastársak jogai és kötelességei.

A házasság megkötésével a házastársak között személyes és vagyoni jogviszonyok keletkeznek. A házasfeleknek egyenlő jogaik, egyenlő kötelezettségeik vannak, és a házasélet, a család összes lényeges kérdésében egyetértésben kell dönteniük.

a) A házastársak személyes jogviszonyai. A házastársak személyes jogviszonyai jogok és kötelezettségek összességét jelentik, de egyben az erkölcs parancsai is, amelyek a házastársak egymás közötti kapcsolataiból származnak. Ennek megfelelően a házastársak *hűséggel* tartoznak egymásnak és kötelesek egymást támogatni. *Lakásuk* helyét egyetértve választják meg. Ettől a megállapodástól a másik házastárs beleegyezése nélkül csak alapos okból lehet eltérni (pl. áthelyezés, egészségi okok). Egyik házastárs sem kényszeríthető arra, hogy a másik házastárssal együtt éljen, de ha a különélés nem indokolt, ez már jele lehet a házastársak elhidegülésének. A házastársak foglalkozásukat önállóan választják meg. Az ehhez szükséges képzésben, továbbképzésben a házastársaknak egymást támogatniuk kell.

A házasságkötés alkalmával a *feleség* választhat, hogy férje *családi nevét viseli-e*, vagy megtartja a saját leánykori nevét. A férjet ilyen választási jog nem illeti meg. A feleség által választható névviselési formák (pl. Bakó János és Kalmár Erzsébet házasságkötése esetében) a következők: *aa)* Bakó Jánosné (ehhez hozzákapcsolhatja leánykori nevét: Bakó Jánosné Kalmár Erzsébet); *ab)* Bakóné Kalmár Erzsébet; *ac)* Bakó Erzsébet; *ad)* Kalmár Erzsébet.

A házasság megszűnése után a volt feleség szabadon választhat, hogy megtartja-e a házasság fennállása alatt viselt nevét, vagy pedig más formát választ. Ha azonban a házasság alatt a „-né" toldatos névviselési formát nem használta, ezt a házasság megszűnése után sem választhatja. Új házasságkötés után a korábbi férje nevét „-né" toldattal nem használhatja.

A bíróság a feleség névviseléséről a bontóperben nem dönt. Ha azonban a férj kéri a volt feleség „-né" toldatos névhasználattól való eltiltását, ezt csak akkor teheti meg, ha a bíróság a feleséget szándékos bűncselekmény miatt jogerősen szabadságvesztésre ítélte. A férj halála esetében a névviseléstől való eltiltást az ügyész kezdeményezheti.

b) *A házastársak vagyoni jogviszonyai.* A vagyoni jogok és kötelezettségek a házassági életközösség előtt megvolt vagy annak fennállása alatt szerzett vagyontárgyak tulajdoni helyzetére, a megszerzett jogokra és keletkezett kötelezettségekre vonatkoznak. E szabályok vonatkoznak a házastársak felelősségére, és a vagyoni viszonyok közé tartoznak a házastársi tartás és a közös lakás használatára vonatkozó jogok és kötelezettségek is. A házastársi vagyonközösség: családjogi közösség, amely lényeges vonásokban eltér a polgári jogi vagyonközösségtől.

ba) *A házassági vagyonjog.* A házasság megkötésével — az életközösség tartamára — a házastársak között vagyonközösség keletkezik. Ennek megfelelően mindaz, amit a házassági életközösség fennállása alatt akár együtt, akár külön-külön szereztek (de ami nem tartozik a törvény által felsorolt különvagyoni tárgyak körébe), egyenlő arányban tulajdonukká válik. A szerzéssel tehát egyenlő (fele) arányban tulajdonos lesz az a házastárs is, aki esetleg a vagyontárgy megszerzésével kapcsolatos szerződés megkötésében nem vett részt, vagy pedig vagyoni hozzájárulása nem olyan arányú, mint a másik házastársé.

A vagyonközösséget a házasság megkötése előtt nem lehet kizárni. Nem lehet tehát a házasságkötés előtt alku tárgya, hogy ki, milyen arányban járul hozzá a közös vagyon képzéséhez, vagy pedig, hogy egyáltalán létesítenek-e a házastársak közös vagyont. A házasság megkötése után azonban a bíróság bármelyik házastársa kérelmére megszüntetheti a vagyonközösséget. A kérelmet indokolni kell. Ok lehet erre az is, ha az egyik házastárs munkakerülő életmódjával károsítja a közös vagyont.

A *közös vagyonba* tartozik mindaz, amit bármelyik házastárs szerez (pl. adásvétel, csere stb. útján). A feltaláló, újító, szerző, a művész és más szellemi alkotást létrehozó személy alkotása nem közös vagyon. A közös vagyonba csak az életközösség fennállása alatt esedékes díjak tartoznak. Közömbös viszont az, hogy a szerző mikor alkotta meg azt a művét, amelyből a díjak befolynak.

A közös vagyonhoz tartozó tárgyakat mindkét házastárs *használhatja, azokat közösen kezelik*, a fenntartással és kezeléssel járó költségeket közösen fedezik, elsősorban a közös vagyonból. A vagyonközösség felosztásáig — függetlenül attól, hogy esetleg az életközösség már korábban megszűnt — a közös vagyonhoz tartozó tárgyakat csak a házastársak közös egyetértésével lehet elidegeníteni vagy azokkal bármilyen rendelkezést tenni. A vagyonközösség fennállása alatt a visszterhes ügyletet a másik házastárs hozzájárulásával kötöttnek kell tekinteni, kivéve, ha az ügyletkötő harmadik tudott, vagy a körülményekből tudhatott arról, hogy a másik házastárs az ügylethez nem járult hozzá. Ez a helyzet pl. akkor, ha a vagyontárgy jelentős értékű, vagy a harmadik személy tudott arról, hogy a házastársak külön élnek.

A házastársaknak a közös vagyon mellett — amelyben egyenlően részesednek — megmarad a *külön vagyonuk*, amely kizárólagos rendelkezésük alatt áll. Csak az a külön vagyon, amelyet a törvény annak minősít. Ha pedig valamely vagyontárgyról nem állapítható meg egyértelműen, hova tartozik, a bírósági gyakorlat szerint a közös vagyonba tartozónak kell azt tekinteni. A törvény szerint a külön vagyonba tartoznak: a házastársnak a házasságkötéskor megvolt vagyontárgyai; a házasság fennállása alatt örökölt vagy ajándékba kapott vagyontárgyai; a személyes használatra szolgáló és szokásos mértékű, illetőleg mennyiségű vagyontárgyai; a külön vagyon értékén szerzett vagyontárgyak.

A közös vagyonnak mint a család anyagi bázisának erősítését szolgálja a törvénynek az a rendelkezése is, hogy 15 évi házassági életközösség után a különvagyoni tárgy *helyébe* lépett, közös életvitelt szolgáló vagyontárgy közössé válik. Ilyen hosszú házassági együttélés után ugyanis aligha lehet pontosan megállapítani, hogy a volt különvagyoni tárgy értéke és a házastársak közös keresete mennyiben vegyült össze a különvagyon helyébe lépett új vagyontárgyban.

A házastársak *vagyoni felelőssége* a közös vagyon, illetőleg a külön vagyon tekintetében aszerint áll fenn, hogy az a tartozás, amelyet ki kell fizetni, melyik házastársat terheli. A „vagyon" kifejezés mind az aktívákat, mind a passzívákat egyaránt magában foglalja. Ha tehát a tartozás közös (pl. közös lakás karbantartása, közös háztartási berendezések javítása), a tartozásért az egész közös vagyon felel, és ha abból nem telik ki, a házastársak saját külön vagyonukból is kötelesek hozzájárulni a költségekhez. Ha azonban a tartozás csak az egyik házastársat terheli (ún. külön adósság: pl. az egyik házastárs által okozott kár megtérítése), ezért a közös vagyonnak csak az a félrésze felel, amely az adós házastársat megilleti, és emellett az adós házastárs felel a saját teljes különvagyonával is. A másik házastárs az ilyen tarto-

zásért sem különvagyonával, sem pedig a vagyonközösségből őt illető résszel nem felel.

bb) *A házastársi tartás* egyenlő mértékben jogosítja és terheli a házastársakat. A házasság fennállása alatt a házastársak tartása a közös háztartás költségei között jelentkezik. Ezt a házastársak keresményéből és egyéb közös vagyonából kell fedezni. Ha ez nem elég, ahhoz a házastársak külön vagyonukból is kötelesek hozzájárulni. Ugyanez vonatkozik arra az esetre, ha a házastársak a közös háztartást fenntartva élnek külön, mint pl. tartós kiküldetés, más helységben dolgozás, máshol történő hosszabb tartamú gyógykezelés esetén.

Ha a házastársak nincsenek közös háztartásban, hanem külön élnek, a tartási kötelesség a különélő házastárs javára csak akkor áll fenn, ha a tartásra önhibáján kívül rászorul és nem érdemtelen.

A házasság felbontása után a rászoruló és nem érdemtelen házastárs tartásdíjat követelhet a másik házastárstól. Tartásdíjra jogosult a házastárs akkor is, ha nem a házasság felbontásakor, hanem azt követően vált rászorulttá (pl. megrokkant). A házasság felbontása után eltelt öt évet követően azonban csak kivételesen méltányos esetben lehet tartásdíjat megítélni.

Érdemtelen a tartásdíjra az a házastárs, aki a házasság erkölcsi alapját a házasság felbontására is kiható magatartásával olyan súlyosan sértette meg, hogy a tartás a másik házastársra a szocialista társadalmi felfogás szerint méltánytalan lenne.

A házastársi tartásdíjra való jogosultság új házasságkötéssel megszűnik, és az újabb házasság megszűnése után sem éled fel.

bc) *A közös lakás használata* mindkét házastársat egyenlően megilleti. Ha azonban a házastársak külön élnek, vagy a házasságot felbontották, a közös használat rendezésénél a családvédelmi szempontokat is figyelembe kell venni. A lakás használatánál a lehetőség szerint először annak megosztását kell alkalmazni. Ha erre nincs mód, a bíróság — éppen a családvédelmi érdekekre tekintettel — az egyik házastársat a lakás kizárólagos használatára is feljogosíthatja. Ezt a bíróság megteheti akár bérelt lakásról, akár a házastársak személyi tulajdonában álló lakásról van szó.

4. A házasság megszűnése és érvénytelensége. A házasság *megszűnik*, ha bármelyik házastárs meghal, vagy a bíróság a házasságot felbontja. A házastárs *holtnak nyilvánítása* önmagában még nem szünteti meg a házasságot. Ha tehát a tévesen holtnak nyilvánított házastárs visszatérne, nem kell újabb házasságot kötni. Megszűnik azonban a házasság, ha a túlélő házastárs újabb házasságot köt. A holtnak nyilvánítás tehát csak lehetőséget ad újabb házasságkötésre. Ettől eltekintve a holtnak nyilvánításnak családjogi szempontból is ugyanez a hatálya, mint a házastárs halálának [pl. a fogamzási idő (l. II. 2. a) e házasságból született gyermek esetében a halál vélelmezett időpontjától számít]. (→ *Személyek*)

A házasság érvénytelenné nyilvánítását csak a bíróság mondhatja ki. Ennek megtörténte esetében azonban a házasságot úgy kell tekinteni, mintha meg sem kötötték volna.

A családjogi törvény a házasságkötés alakjára vonatkozó egyes rendelkezéseket olyan alapvetőnek tekint, hogy azok hiányában a házasságot *létre sem jöttnek* (nem létezőnek, non existens) kell tekinteni. Annak megállapításához, hogy a házasság „nem létező", nem kell bírósági ítélet. Ezt bármelyik eljáró hatóság vagy bíróság más perben is megállapíthatja. A „nem létező" házasság nem akadályozza egyik fél házasságkötését sem. Nem létező a házasság, ha azt nem anyakönyvvezető előtt kötötték (pl. lelkész, magát anyakönyvvezetőnek feltüntető személy vagy anyakönyvi szakvizsgát nem tett tanácsi dolgozó). Nincs házasság, ha nincs házasságkötési nyilatkozat, vagy azt képviselő tette. Akkor sincs házasság, ha a nyilatkozatot a házasuló nem arra a személyre vonatkozóan tette, akivel együtt volt az anyakönyvvezető előtt.

a) *A házasság felbontása.* Alkotmányunk védi és erősíti a házasság intézményét. Társadalmunkban is adottak a szilárd, tartós házasság feltételei. Nem lehet mellőzni azonban annak figyelembevételét, hogy az emberek közötti kapcsolatok módosulhatnak, felbomolhatnak, új kapcsolatot keresnek. Figyelmet kell fordítani a meggondolt, felelősségteljes házasságkötésre, de tudomásul kell venni a megromlott házastársi kapcsolat tarthatatlan voltát, és lehetővé kell tenni, hogy a kapcsolatot megszüntessék. Ha pedig úgy döntenek, hogy mindketten kívánják a bontást, lehetővé kell tenni, hogy kulturáltan, egymást nem sértve váljanak el. Erre tekintettel törvényünk lehetővé teszi a teljesen és helyrehozhatatlan megromlott, társadalmi rendeltetésének betöltésére alkalmatlanná vált házasság felbontását.

A családjogi törvény nem ismer valamilyen konkrét, meghatározott bontó okot, amelynek fennállása önmagában is lehetővé tenné a bontást. A házasság felbontására olyan objektív élethelyzet esetében kerülhet sor, amelynek előidézője egy vagy több ok vagy az okok láncolata lehet, feltéve, hogy ez a házasélet teljes megromlására, vagyis arra vezetett, hogy — Marx szavaival — „holt" házasságról van szó. Az ilyen házasság már csak formális, jogi kapcsolat belső tartalom nélkül. Fenntartását sem egyéni érdek, sem társadalmi érdek nem kívánja, sőt nem kívánja azt a gyermek érdeke sem, aki a szülők házasságának megromlása folytán olyan légkörben él, amely fejlődésére káros.

A házasság felbontása független attól, hogy melyik fél adott okot a bontásra. A családjogunk *nem ismeri a vétkességi elvet* a házasság felbontása esetén. Más kérdés, hogy a házasság-

hoz szorosan kapcsolódó egyéb kérdések eldöntésénél a bírósági gyakorlat szerint egyáltalán nem közömbös, hogy a házastársak magatartása a házasság erkölcsi alapjairól vallott felfogásunkkal megegyezett-e. Így a házastárs tartására, a gyermek elhelyezésére, láthatására, a közös lakás használatára vonatkozó igények elbírálásánál sor kerülhet annak vizsgálatára is, hogy a házastárs magatartása összhangban állott-e a házasságról vallott felfogással.

A házasság felbontása felől a bíróság dönt, és ennek során azt vizsgálja, hogy a házasság teljesen és helyrehozhatatlanul megromlott-e. A bíróság megkísérli a házasfelek *kibékítését*. Ha ez nem vezet eredményre, ezen az első tárgyaláson még a bíróság nem bontja fel a házasságot, hanem újabb tárgyalást kell tartania. A statisztikai adatok meggyőzően mutatják, hogy ez a két tárgyalás indokolt. Ha ugyanis nem volt kibékülés, ez még nem jelenti azt, hogy a házasfelek ragaszkodnak a bontáshoz. A statisztikai adatok szerint (l. I. 5.) ui. a beadott bontókeresetek egyharmadában sohasem születik bontóítélet. A per megszűnik a házasság felbontása nélkül.

A házassági per egész folyamán a bíróság gondosan vizsgálja a *kiskorú gyermek helyzetét*. Így a szükséghez képest ideiglenesen is gondoskodik tartásáról, elhelyezéséről. Vizsgálja, hogy a házasság felbontása milyen hatással lenne a gyermekre. Figyelembe kell azonban vennie, hogy az ellenséges vitákkal mérgezett légkörben történő együttélés hátrányosabb a gyermek számára, mint a bontás folytán előállott új helyzet. A bontás megkímélheti a gyermeket — mondja a Legfelsőbb Bíróság — „a szülők szüntelen vitája során rendszerint fellépő súlyos nevelési hibák káros hatásától".

A családjogi törvény lehetővé teszi, hogy a házasfelek *egyező akaratnyilvánítás* mellett kérjék házasságuk felbontását. Ilyen esetben a bíróság nem tárja fel a házasság egész történetét, a bontásra vezető okok láncolatát, hanem a felek egyező akaratnyilvánításából, valamint abból a befolyásmentesen létrejött megállapodásukból, hogy a házassággal kapcsolatos legfontosabb kérdéseket közös egyetértéssel rendezték, következtet arra, hogy közöttük a kapcsolat teljesen és helyrehozhatatlanul megromlott.

A házasfeleknek — a bontásra vonatkozó egyező akaratnyilvánítás mellett — meg kell egyezniük a kiskorú gyermekük elhelyezésében, láthatásában, tartásában, a házastársi tartásban, illetőleg a közös lakás használatában. Ha valamely kérdésben nem tudtak megállapodni, azt a bíróság elé kell tárniuk, és a bíróság ezekben a kérdésekben a bontással együtt dönt. A kiskorú gyermek érdekében azonban a szükséges intézkedéseket (elhelyezés, tartás) akár ideiglenes intézkedéssel is soron kívül megteheti.

A törvény nem kívánja meg, hogy a házasfelek a közös vagyon megosztásában is megegyezzenek. Ezt nem teszi a bontás feltételévé, mivel a vagyoni viták bonyolultsága, elhúzódása esetleg tovább rontaná a házasfelek közötti viszonyt, ami pedig az egyező akaratnyilvánításon alapuló bontás kérelmezésekor viszonylag megnyugodott. Célszerű azonban — és erre a bíróságok a figyelmet felhívják —, ha a felek a vagyonjogi kérdésekben is megegyeznek, mert ezáltal elejét veszik egy esetleg hosszan elhúzódó vitának.

A *közös vagyon megosztásánál* a bíróság a méltányosság elvét tartja szem előtt úgy, hogy egyik fél sem juthat méltánytalanul hátrányosabb helyzetbe. A vagyon megosztásánál emelkedik ki különösen a házastársi vagyonközösség családjogi jellege, a polgári jogi vagyonközösségektől eltérő volta. A házastársi vagyonközösség megosztásánál nem lehet fillérre elszámolni úgy, mint egy polgári jogi társaságnál. Figyelembe kell venni azt is, hogy a házasélet folyamán több külön vagyoni tárgyat a házastársak elhasználtak, feléltek. Ezeket a tárgyakat a tulajdonos házastárs rendszerint elszámolási kötelezettség nélkül bocsátotta közös használatba. Elszámolásra nem is került volna sor, ha a kapcsolat a házasfelek között nem romlik meg. Éppen ennek a vagyonjogi szemléletnek a háttérbe szorításaként határozta meg a törvény és a bírósági gyakorlat a vagyon megosztásánál irányadó szempontokat: a vagyon megosztásánál a közös vagyon védelmét kell szem előtt tartani; vagyonmérleget kell készíteni, és a törvényben megállapított felefele arányban kell a vagyont megosztani, a vagyontárgyakat rendszerint természetben kell kiadni; figyelembe kell venni a közös vagyonból a külön vagyonba vagy viszont történt beruházásokat, kezelési és fenntartási költségeket, de figyelembe kell venni a házasfeleknek akkor elhangzott nyilatkozatait is (pl. lemondtak a megtérítésről vagy egyáltalán semmi kikötést nem tettek a közös használatba adásnál); a közösen elhasznált vagy felélt közös vagyon megtérítésére csak kivételesen és különösen indokolt esetben kerülhet sor; a hiányzó közös, illetőleg különvagyont nem kell megtéríteni, ha az életközösség megszűnésekor egyáltalán nincs közös vagyon, vagy annak a házastársnak, aki megtérítésre köteles lenne, nincs külön vagyona.

b) A házasság érvénytelensége. Érvénytelen a házasság, ha azt fennálló házassági akadály (érvénytelenségi ok) ellenére kötötték. A házasság érvénytelenségét csak bíróság jogerős ítélete mondhatja ki. Mindaddig, amíg ez meg nem történt, a házasságot érvényesnek kell tekinteni (természetesen az sincs kizárva, hogy az érvénytelenné nyilvánítás előtt a bíróság bontókereset alapján felbontja a házasságot).

Érvénytelen a házasság: ha a korábbi házasság fennáll, rokonok között jött létre (a törvény által meghatározott rokoni fok esetében), azt cselekvőképtelen kötötte, vagy a házasuló

nem érte el a házasságkötési korhatárt. Érvénytelen továbbá a házasság, ha az anyakönyvvezető nem hivatalos minőségben járt el (pl. lakásán keresték fel a házasulók), vagy pedig a házasulók a házasságkötéskor nem voltak együttesen jelen.

A házasságot — érvénytelenné nyilvánítása esetében — úgy kell tekinteni, mintha azt meg sem kötötték volna, egyes joghatások azonban fennmaradnak ugyanúgy, mint érvényes házasság esetében: az érvénytelen házasság a gyermek családi jogállását nem érinti, őt házasságból született gyermeknek kell tekinteni; a volt feleség a házasság alatt használt nevét tovább is viselheti, illetőleg az érvénytelenné nyilvánítástól számított 60 nap alatt bejelentheti az anyakönyvvezetőnek, milyen nevet kíván tovább viselni; az a házastárs, aki az érvénytelenség okáról nem tudott (jóhiszemű volt), vagyoni jogviszonyait illetően ugyanolyan elbírálás alá esik, mintha a házasság érvényes lett volna; ha mindkét házastárs jóhiszemű volt, azok a szabályok irányadók, mint a házasság felbontása esetében.

Bacsó Jenő

III. A család joga. 1. Bevezetés. A rokonság. 2. A leszármazás. 3. Az örökbefogadás. 4. A családbafogadás. 5. A szülő és gyermek közötti jogviszonyok. 6. A rokonok tartása.

1. Bevezetés. A rokonság.

A család kis társadalmi egység, amelynek kötelékébe a közös elődtől leszármazók (vérségi kötelék), a házassági kapcsolatban álló férfi és nő (a házastársak), valamint e jogszabály által a családba vérségi kötelék vagy házassági kapcsolat nélkül beillesztett személyek (örökbefogadottak, családba fogadottak) tartoznak.

A közös elődtől leszármazók közötti kapcsolat a *rokonság*. Egyenes ágon rokonok azok, akik közül az egyik a másiktól származik (szülő—gyermek, nagyszülő—unoka stb.). Oldalágon rokonok azok, akiknek legalább egy közös felmenő rokonuk van, ők maguk azonban egyenes ágon nem rokonok. A két gyermek, akiknek akár csak az egyik szülőjük közös, oldalágon rokonok. Az apa és fia azonban egyenes ágon rokonok, mert a fiú az apától származik, bár közös felmenő rokonuk is van (nagyapa stb.).

A családhoz tartozásból jogok és kötelezettségek származnak. Ezek részben személyes (pl. családi jogállás, névviselés), részben vagyoni jellegűek (tartás, illetőleg a házastársak között a házastársi vagyonközösség). A családhoz tartozáshoz nemcsak a családjog, hanem más jogterületek is fűznek joghatásokat. Ilyen mindenekelőtt az öröklési jog, ilyen jogokat és kötelezettségeket állapítanak meg az eljárásjogok. *(→Öröklési jog; Polgári peres és nemperes eljárás)* A családhoz tartozáshoz jogi hatásokat fűz több igazgatási jog is (pl. lakásügyi, pénzügyi, honvédelmi, anyakönyvi jogszabályok).

Társadalmi értelemben a család tágabb kört is felölelhet, mint amit a családjog meghatároz. Ilyen értelemben a család kötelékébe egyesek leszármazási, illetőleg házastársi kapcsolat, örökbefogadás vagy családbafogadás nélkül is tartozhatnak. Így az élettársat, a családbafogadás nélkül a családban nevelkedő gyermeket a társadalom a család körébe tartozó személyeknek ismeri el, és egyes jogszabályok — elsősorban a társadalombiztosítási rendelkezések, de emellett egyes polgári jogi (lakásbérleti és igazgatási) szabályok is — joghatásokat fűznek hozzá. A családi jog azonban csak azok között létesít jogokat és állapít meg kötelezettségeket, akik a családjog szabályai szerint tartoznak az említett körbe.

A családjogi szabályok célja a családhoz tartozás mindenkivel szemben történő vitán felül való meghatározása. Más vonatkozásban jelenti ez azt is, hogy a jogok és kötelezettségek csak ezzel és nem más családdal szemben állanak fenn. Ezért a családi jogállás: „jogilag értékelt családi kapcsolat fennállása".

A család szilárdsága és korszerű főfeladatai cím alatt (l. I. 6.) már utaltunk arra, hogy a család funkciói ugyan gyökeresen változtak, de ma is megmarad egyik legrégebbi feladata az utódokról való gondoskodás. Az állam feladatainak ellátásában jelentősen támogatja a családot, mégis a gyermekek felnevelése — legalábbis bizonyos korig — a családon belül, a jó családi közösségben valósulhat meg a leghatékonyabban. A család az az otthon, amely a már serdült gyermeket is tovább neveli és végig kíséri mindaddig, míg önállóvá lesz, és maga is új családot alapít.

Annak érdekében tehát, hogy a családnak ez a funkciója érvényesülhessen, szükséges a családhoz tartozásnak jogilag történő megállapítása, vagyis a családi jogállás biztosítása. Ez azt jelenti, hogy a családhoz tartozás jogi megállapításával jogilag is értékelhetővé válik az a kapcsolat, ami eddig vérségi (biológiai) kapcsolatban vagy egyrészt családi nevelésben nyilvánult meg.

2. A leszármazás.

A családhoz tartozásnak — a családi jogállás elnyerésének — legtermészetesebb formája a leszármazás. A leszármazás biológiai tény. Ahhoz azonban, hogy a családjog is jogi hatásokat fűzzön a leszármazáson alapuló rokoni kapcsolathoz, szükséges a tényleges kapcsolat jogi elismerésének szabályozása. A leszármazás egy meghatározott szülőpárhoz: az apához és az anyához való tartozást jelenti. A családjog annak érdekében, hogy ez a leszármazás minél egyszerűbben és minél könnyebben bizonyítható legyen, létrehozza az egységes apaság vélelmét. Függetlenül attól, hogy a gyermek szülői a gyermek születésekor házasságban éltek-e, vagy utólag kötöttek-e házasságot, illetőleg egyáltalán házasságra léptek-e, a kapcsolatukból származó gyermeknek ők jogilag is a szü-

lői, a gyermek az ő gyermekük, családi jogállását e két szülő által alkotott családban nyeri el. Más kérdés, hogy ha ez a szülőpár nem alkot önmagában családot (pl. nem élnek egymással házasságban), melyik lesz az a család, amelyhez a gyermek tartozni fog. A gyermek ahhoz a kis családi közösséghez fog tartozni nevelés, gondozás szempontjából, amelyben az őt gondozó szülő — rendszerint az anya — él. Jogilag azonban annak a családnak is a tagja, amelyhez a másik szülő tartozik.

Ez a probléma azonban nem a jogi kapcsolatok elismerésében, hanem elsősorban a gyermek nevelésénél, a szülői ráhatás egységességének biztosításában jelentkezik. E nehézségek feloldása az életben úgy történik meg, hogy a gyermek a vérségi kapcsolattól függetlenül jogilag is abba az új családi körbe kerül, amelybe őt a gondozó szülő magával viszi. Ennek formája az örökbefogadás, illetőleg az egyszerűbb családbafogadás. Ebből következik az is, hogy az apasági vélelem önmagában sohasem ad közvetlenül családi nevelést, és nem is célja ennek nyújtása, csupán elősegítése annak, hogy ilyen családi nevelés létesülhessen a vér szerinti családban is.

Bármennyire is célszerű és szükséges, hogy a gyermek meghatározott — akár nem a vér szerinti — családi körbe tartozzék, ahol egységes szülői ráhatás érvényesülhet mind apai, mind anyai részről, nem lehet mellőzni a családi jogállás biztosítását abban a családban, ahová a gyermek a biológiai leszármazás folytán tartozik. Ennek a jogi hatásai nem elsősorban a nevelés és a gondozás ellátásában jelentkeznek, hanem abban, hogy a gyermek a családi, a hozzátartozói, rokoni kapcsolatokhoz fűződő jogi hatások tekintetében a vér szerinti családjához tartozzék (névviselés, tartás, öröklés stb.).

Ennek érdekében válik szükségessé annak jogi meghatározása, ki a gyermek apja, esetleg — kivételesen — ki az anyja. A családi jogálláshoz fűződő érdek jelenti tehát azt, hogy a leszármazó „jogilag elismert családi kötelékben éljen". Ez a családhoz tartozás éppen ezért nem csupán biológiai kapcsolat, hanem társadalmi viszony is.

A családhoz tartozás, a családi jogállás szabályozása ezért minden társadalomban szorosan összefüggött az adott társadalmi viszonyokkal. A felszabadulást megelőzően a családi jogállás csak a házasságból való leszármazás, illetőleg kivételesen az államfői kegyelem útján volt elérhető. Az apai elismerés csak utólagos házasságkötés esetében tette a gyermeket törvényessé, de a házasságtörésből származó gyermek így sem volt törvényesíthető, vérfertőzésből származó gyermeket pedig még államfő sem törvényesíthetett. Az államfői kegyelem egyébként is csak az apával létesített rokonságot, de az apa rokonaival már nem. Apaság megállapítása iránti pert, illetőleg teljes hatályú elismerést utólagos házasságkötés nélkül a kapitalista magyar jogszabályok nem ismertek. A leszármazás védelme érdekében ismerték azonban a gyermek „törvénytelenítését", amely a nem férjtől származó gyermeket a családból kivette.

A Tanácsköztársaság rövid fennállása alatt a családjog terén éppen a gyermek egyenjogúsítása vonatkozásában alkotta meg a legelőremutatóbb jogszabályait. Lehetővé tette ugyanis az apai elismerést, amely a gyermeket a szülők utólagos házasságkötése nélkül is törvényesítette, és ugyanilyen hatállyal lehetővé vált az apaság bírói megállapítása (a Forradalmi Kormányzótanács VII. számú rendelete). Az így törvényesített gyermeket mindazok a jogok és kötelezettségek megillették, mint a házasságból született gyermeket is.

A Tanácsköztársaságot követő ellenforradalmi korszak ezeket a jogszabályokat, az e jogszabályokon alapuló elismerő nyilatkozatokat és apaságot megállapító bírósági ítéleteket hatálytalannak minősítette, sőt az erre vonatkozó bejegyzéseknek az anyakönyvből való törlését is elrendelte.

Csak a felszabadulást követően került sor a házasságon kívül született gyermek családi jogállásának rendezésére. Az 1946. évi XXIX. tv. hatályba lépése nemcsak a még rendezetlen családi jogviszonyok rendezését tette lehetővé, hanem a korábban államfői kegyelemmel törvényesített gyermekek jogállását is mindenben a házasságból származó gyermekek jogállásával azonosnak mondta ki. Az anyakönyvi és a gyámügyi gyakorlat pedig elismerte a Tanácsköztársaság alatt az akkori jogszabályoknak megfelelően tett apai elismerő nyilatkozatokat és apaságot megállapító ítéleteket.

a) Az apaság vélelme. A családjogi törvény az apaság egységes vélelmének meghatározásával azt juttatja kifejezésre, hogy a vélelem mindig visszahat a gyermek születésének időpontjára, függetlenül attól, hogy milyen alapon jött létre.

Az élet természetes rendje, hogy a gyermekek a szülők házasságából származnak. Az apasági vélelemnek az alapvető formája a szülők *házasságkötése.* Emellett az apaság vélelmét lehet megállapítani az apa teljes hatályú *elismerő* nyilatkozata, az apaság *bírósági úton való megállapítása* alapján, továbbá akkor, ha az anya a gyermek születése után házasságot köt, és férje *elismerő nyilatkozatot tesz.*

A magyar családjog az apaság „vélelméről" szól, anyaság „vélelmét" azonban nem ismeri. Az utóbbi esetben bizonyosságról, tényről van szó, az előbbi esetben pedig nagyfokú valószínűségről, amely a bizonyosságot is elérheti.

Az apaság vélelmét meg lehet dönteni annak bizonyításával, hogy a leszármazás kizárt. Másrészről azonban a mi családjogi törvényünk ismer olyan tényállást, amikor az apaságnak a vélelme is hiányzik, illetőleg amikor a vélelem nem támadható meg (a kizárt apaságot is mint létező apaságot fogadja el). Ez a helyzet a művi

beavatkozás (artificialis inseminatio) útján származó gyermek esetében. Ilyenkor, ha az anya nem él házasságban, az apaság megállapításának nincs helye (erre sem a gyermek, sem az apa — a donor — nem jogosult, apai elismerés azonban lehetséges). Nincs helye az apaság vélelme megdöntésének, ha az anya házasságban él, és a művi beavatkozás férjének beleegyezésével történt. A megtámadás kizárása független attól, hogy a donor maga a férj vagy más személy.

aa) Házasságon alapuló apasági vélelem. A gyermek apjának azt kell tekinteni, akivel az anya a fogamzási idő kezdetétől a gyermek születéséig eltelt idő vagy annak legalább egy része alatt házassági kötelékben állott. Az apaság vélelméhez a házasság jogi fennállása szükséges, függetlenül attól, hogy a házastársak ténylegesen együtt éltek-e. A fogamzási idő a gyermek születésétől visszafelé számított 182—300 nap mindkét határnap hozzászámításával. Bizonyítani lehet azonban, hogy a gyermek fogamzása ezt megelőzően vagy ezt követően történt.

A törvénynek ez a megoldása a gyermek számára kedvező, mert az apaság vélelméhez csupán az szükséges, hogy a gyermek fogamzása időpontjának csak legalább egy részé alatt vagy születésekor az anya házasságban éljen. A házasság érvénytelensége a gyermek származása szempontjából közömbös. Inkább elméleti probléma, hogy ha az anya a gyermek születésekor kettős házasságban él (amelyek közül az első tehát érvényes, a második érvénytelen), az apaság vélelme melyik férjével szemben áll fenn. Az irodalom álláspontja e téren megoszlik. Mivel az érvényes és az érvénytelen házasság jogi hatása a gyermek származása szempontjából azonos, gyakorlatilag is indokoltabb Nizsalovszky Endre álláspontjának az elfogadása, aki szerint az apaság vélelmét a második (érvénytelen) házassághoz célszerű fűzni. Ez a következtetés vonható le a családjogi törvénynek abból a rendelkezéséből is, hogy ha a nő a házasságának megszűnése után újabb házasságot köt, gyermeke apjának az új férjet kell tekinteni akkor is, ha a korábbi házasság megszűnése és a gyermek születése között háromszáz nap nem telt el.

A fogamzási idő számítása szempontjából a házasság létrejötte a házasság megkötésének napja, megszűnésének időpontja pedig a házasság felbontását kimondó ítélet jogerőre emelkedésének időpontja, illetőleg a férj halála, holtnak nyilvánítása esetében pedig a halál vélelmezett időpontjaként megállapított nap.

Annak megállapításához, hogy a fogamzásidő a 182—300 nap közé esett-e, vagy attól eltér, nem szükséges feltételenül bírósági út (pl. apaság megállapítása), mert ezt a gyermek születésének anyakönyvi bejegyzése alkalmával az anyakönyvi hatóságok is megállapíthatják (pl: kórházi bizonyítvány becsatolásával).

ab) Az apaság elismerése. Az apaság vélelme fűződik ahhoz, ha a férfi a gyermeket a magáénak ismeri el. Erre kétféle módon kerülhet sor: vagy teljes hatályú apai elismeréssel, vagy pedig úgy, hogy a férj a gyermek anyjával házasságot köt, és annak nem házasságból származó gyermekét a magáénak elismeri. Az utóbbi esetben az elismerés bizonyos tekintetben egyszerűbb. Apai elismerő nyilatkozatot csak személyesen lehet tenni. A korlátozottan cselekvőképes férfi nyilatkozatához szükséges törvényes képviselőjének a hozzájárulása is. Cselekvőképtelen személy elismerő nyilatkozatot nem tehet. Az apai elismerést nem lehet semmilyen feltételhez kötni (pl. tartásdíj követeléséről való lemondást, elhelyezést kikötni).

Az apai elismerés feltétele, hogy sem az anya házassága, sem ítélet, sem más férfi által történt elismerés alapján nem lehet más férfit a gyermek apjának tekinteni, továbbá, hogy az elismerő férfi és a gyermek között legalább 16 év korkülönbség van. Az elismerő nyilatkozat akkor válik teljes hatályúvá, ha ahhoz a gyermek anyja, és ha nem ő a gyermek törvényes képviselője, a törvényes képviselő (gyám, eseti gondnok), továbbá ha a gyermek a 16. évét már betöltötte, ő is hozzájárul.

Ha az elismerő nyilatkozatot tevő férfi a gyermek anyjával házasságot köt, a hozzájáruló nyilatkozatokra nincs szükség. Ennyivel tehát az elismerés alakja egyszerűbb. A családjogi törvény azonban további feltételt kíván, nevezetesen nem lehet a házasságkötés alkalmával joghatályosan elismerni azt a gyermeket sem, akinek a javára a bíróság más férfit apaság megállapítása nélkül tartásra kötelezett. A házasságkötés során tett elismerő nyilatkozat emellett csak akkor hatályos, ha a nyilatkozat megtételét követően legalább hat hónapon belül az anya és az elismerő férfi a házasságot megkötötte.

Elismerő nyilatkozat tételére sor kerülhet apaság megállapítása iránti perben is. A bíróság figyelmezteti az alperesként bevont férfit, hogy elismerő nyilatkozat tétele esetében egyszerűbb eljárással — és kevesebb költséggel — nyílik lehetőség az apaság vélelmének megállapítására. Ha a vélelmezett apa megteszi a nyilatkozatot, azt a bíróság átteszi a gyámhatósághoz a szükséges hozzájáruló nyilatkozatok beszerzése és az anyakönyvi bejegyzés végett. Ha ez megtörtént, a pert megszünteti.

Az elismerő nyilatkozatot gyámhatóság, anyakönyvvezető, bíróság vagy közjegyző előtt, külföldön akár az ottani közjegyzőnél, akár a magyar külképviseleti hatóságnál meg lehet tenni. Ha a szükséges hozzájáruló nyilatkozatok beszerzése akadályba ütközik, azt a gyámhatóság pótolhatja.

Az elismerő nyilatkozat az apasági vélelem jogi megállapításának a legegyszerűbb formája. Ennek indoka, hogy az élettapasztalatok szerint elismerő nyilatkozatot az tesz, aki a gyer-

meknek valóban vér szerinti apja. Azt a tényt azonban, hogy az elismerő és a gyermek között van-e vérségi kapcsolat, az eljáró hatóság vagy bíróság egyik esetben sem vizsgálja. Ez a gyakorlatilag célszerű megoldás magában rejti azonban annak lehetőségét, hogy az elismerő nyilatkozatot nem a vér szerinti apa teszi (ún. „szívességből" tett nyilatkozat). Teszi ezt az anyára tekintettel, a gyermek iránti szeretetből, a kötendő házasság okából, a család egységének biztosítása érdekében. Ez önmagában még nem okozna problémát, ha azok a feltevések, amelyeket ő ehhez a nyilatkozathoz fűzött (pl. tartós házasság, a gyermek viszonozza az ő szeretetét stb.) valóban valóra válnak. Sok esetben azonban ez nem történik meg, és — különösen a házasság felbomlása után — mindent elkövetnek az elismerő nyilatkozat hatálytalanítása iránt.

ac) Az apaság bírói megállapítása. Az apaság bírói megállapítására akkor kerül sor, ha a gyermek szülei születésekor nem éltek házasságban, és elismerő nyilatkozat alapján sem lehet az apaság vélelmét megállapítani. Minthogy a gyermeknek joga van arra, hogy jogilag is elismert családi kötelékben éljen, családi jogállásának rendezése bírósági úton történik meg. A bírósági megállapításnak természetesen nemcsak akkor van helye, ha a vélelmezett apa tagadja, hogy a gyermek tőle származik és ezért nem hajlandó elismerő nyilatkozatot tenni, hanem akkor is, amikor elismerő nyilatkozat tételére egyáltalán sor nem kerülhet: tehát ha a vélelmezett apa és a gyermek között nincs meg a 16 év, a vélelmezett apa nem él, vagy él, de cselekvőképtelen, vagy korlátozottan cselekvőképes ugyan, de hozzájáruló nyilatkozat nincs és azt a gyámhatóság sem pótolta, továbbá sor kerülhet akkor is apasági perre, ha más férfit kötelezett a bíróság apaság nélkül tartásdíj fizetésére, és így az anya újabb házasságkötése alkalmával elismerő nyilatkozatra nem kerülhetett sor.

Az apaság megállapítása iránti pernek határideje nincs. Az megindítható akár az apa, akár a gyermek halála után is. Kizárt azonban apasági per indítása, ha a házasságban nem élő anya művi beavatkozás (artificialis inseminatio) útján hozta világra gyermekét.

A családjogi törvényt hatálybaléptető 1952. évi 23. sz. törvényerejű rendelet pl. az apasági per megindítására csak azt a korlátozást szabja, hogy aki nagykorúságát az 1946. évi XXIX. törvény hatálybalépésekor (1947. június 1.) már betöltötte (ez akkor 20 év volt), apasági pert nem indíthat.

Az apasági pert az apa vagy a gyermek, a gyermek halála után pedig leszármazója indíthatja meg.

A bíróság az apaságot a családjogi törvényben megállapított feltételek fennállása esetében állapíthatja meg. Ezek: a fogamzási idő alatt *a)* a férfi és a gyermek anyja életközösségre utaló körülmények között együtt éltek, illetőleg *b)* huzamosabb nemi viszonyt folytattak. Meg lehet állapítani az apaságot abban az esetben is, ha az előbbi feltételek nem állnak fenn, de *c)* a férfi az anyával a fogamzási idő alatt nemileg érintkezett, és az összes körülmények gondos mérlegelése alapján alaposan következtethető, hogy a gyermek ebből a nemi érintkezésből származott.

A családjogi törvény nem tartalmaz olyan szabályt, amely kizárná az apaság megállapítását, ha az anya a fogamzási időben többekkel is folytatott nemi érintkezést. Ennek legfeljebb a bizonyítás szempontjából lehetnek nehézségei, de nem zárja ki a törvény a gyermeknek (vagy akár az apának) azt a jogát, hogy a biológiai leszármazást bizonyíthassa.

Az életközösségre utaló körülmények között való együttélésnek, illetőleg a huzamos nemi viszony folytatásának bizonyítása egyszerű. Nehezebbé válik azonban a bizonyítás, ha az anya az említett idő alatt másokkal is folytatott nemi viszonyt, továbbá a *c)* pont alatti esetben. A leszármazás bizonyítására ui. legtöbbször csak közvetett bizonyítékok állnak rendelkezésre (pl. tanúk igazolják a kapcsolatot, levelezések, nyilatkozatok vagy éppen egyéb adatok, bejelentő lapok az együttélést, a huzamosabb nemi kapcsolatot vagy pl. távollét, akadályoztatottság folytán a nemi érintkezés megtörténtét).

Szűk a köre azonban azoknak az orvosszakértői vizsgálatoknak, amelyek nem a nemi kapcsolatra, hanem közvetlenül a leszármazás tényére adnak bizonyítékot. Ezek: a vércsoportvizsgálat, az antropológiai vizsgálat, a nemzőképesség vizsgálata. Az öröklésbiológiai tényezők vizsgálatának eredménye egységes olyan vonatkozásban, hogy ha az egyik a leszármazás kizártságát igazolja, akkor a másik vizsgálat sem lehet leszármazást bizonyító vagy akár valószínűsítő sem. Ebből következik, hogy ha a vércsoportvizsgálat eredménye kizárt volt, más — pl. antropológiai — vizsgálatot elrendelni szükségtelen. A gyakorlatban azonban ennek a jelentőségét sokszor félreértik, és a közvetett bizonyítékok (pl. tanúvallomások) segítségével kísérlik megcáfolni a leszármazásra közvetlenül utaló bizonyítékokat. A vércsoportvizsgálat kizáró eredménye a legkorszerűbb orvostudományi eredmények alapján ma természettudományos bizonyíték, amely csak azonos másik vizsgálattal cáfolható. Ilyen esetben a vizsgálat megismétlése egyébként is célszerű, mert olyan tényezők játszhatnak közre, amelyek a vizsgálat eredményét befolyásolhatják. Így pl. általában nem lehet vércsoportvizsgálatnál természettudományos eredményt elérni, ha a gyermek 8 hónaposnál, illetőleg 1 évnél fiatalabb. Az eredményt befolyásolhatja az is, hogy a vérvételnél nem jártak el kellő gondossággal (személyazonosság megállapítása, vizsgálathoz használt vérsavók esetleg nem megfelelő állapota stb.).

Megnehezíti az apasági per lefolytatását többekkel való nemi érintkezés esetében az is, hogy a magyar eljárásjogi szabályok szerint egy perben csak egy személyt lehet vélelmezett apaként perbe vonni. Csak akkor lehet más személy ellen pert indítani, ha az előzőleg perbevont személy esetében a bíróság a keresetet elutasította. Ha pedig a vércsoportvizsgálat nem hozott kizáró eredményt, és így egyéb bizonyítékok alapján kell dönteni, a bíróságnak csak olyan eszközök állnak rendelkezésére, hogy azokat a személyeket, akikkel az anya a fogamzási idő alatt nemileg érintkezett, tanúként kihallgatja, esetleg vércsoportvizsgálatokat is elrendel.

Az orvostudomány fejlődése lehetővé tette a szerostatisztikai vizsgálatok bevezetését, amire fokozatosan már sor kerül. Ennek lényege az, hogy nemcsak negatív irányban — kizáró jelleggel — lehet véleményt kapni, hanem a szakértői vélemény pozitív irányban is kimondhatja nagyfokú valószínűséggel, illetőleg bizonyossággal, hogy a vizsgált személy a gyermek apja-e.

A bíróság az apaság megállapítása iránti kereset elutasítása esetében dönthet úgy, hogy az apaság megállapítása nélkül tartásdíj fizetére kötelezi azt a férfit, akivel az anya a gyermek fogamzási idejében nemileg érintkezett. Nem kerülhet azonban sor a tartásdíj fizetésre, ha nyilvánvalóan lehetetlen, hogy a gyermek az említett nemi érintkezésből származzék. Ez a helyzet a kizáró vércsoportvizsgálati eredmény, nemzőképtelenség vagy más olyan ok esetében, ami kizárja az említett érintkezésből való leszármazást. A bírósági gyakorlat értelmében kizárt a leszármazás akkor is, pl. ha az anya már teherben volt, amikor az utóbb említett férfival folytatott nemi érintkezést, vagy pedig teherben volt a perbe vont férfival, de elvetélt.

Az apaság megállapítása nélkül tartásdíjra való kötelezés jogi jellegét az irodalom vitatja. Vannak, akik (polgári jogi jellegű, esetleg kártérítési) követelésnek minősítik. Kétségtelen azonban az, hogy az intézmény családjogi jellegű, a gyermekről gondoskodik addig is, amíg az állam az ilyen gyermeket anyagilag is teljesen ellátja. Kétségtelen az is, hogy reális eredményekre akkor lehet e téren számítani, ha a bizonyítási eszközök nemcsak az apaság kizártságát mutatják, hanem azt is bizonyítják, hogy ki a vér szerinti apa.

b) *Az anyaság megállapítása.* Az anya személye a szülés ténye alapján vitán felül áll. Éppen ezért az anyai jogállás betöltetlensége atipikusnak mondható. A római jogban is ismert „mater semper certa est" elve azonban az idők folyamán úgy vált problematikussá, hogy az anya gyermekét elhagyta, kórházi szülés esetében előfordult a gyermek elcserélése, illetőleg az, hogy a szülő nő hamis adatokat jelentett be az intézetben, és ezért az azonosságának megállapítására nem volt mód. Ilyen és hasonló esetek orvoslására a családjogi törvény is szabályozza az anyaság megállapítását. A per indítására a gyermek (halála esetében leszármazója), illetőleg az jogosult, aki azt állítja, hogy ő a gyermek anyja.

A családjogi törvény „anyaság vélelmének megdöntése" iránti pert nem ismer, bár a bírósági gyakorlat ennek lehetőségét az előfordult néhány esetben nem zárta ki. Ilyen pernek gyakorlati jelentősége azonban elenyészően csekély, és a legtöbb esetben a vitás kérdések igazgatási úton megoldhatók. Ha ugyanis gyermek elcseréléséről vagy pl. valótlan adatok bemondásáról van szó, amelyeket a kórház értesítése alapján az anyakönyvbe bejegyeztek, ezt akár a helyes újabb kórházi bejelentés alapján vagy az anyakönyvvezető előtt lefolytatott anyakönyvi kiigazítási eljárás alapján helyesbíteni lehet.

A másik megoldási mód pedig abból következik, hogy ha valaki annak megállapítása iránt indít pert a bíróság előtt, hogy az anyja nem az anyakönyvbe bejegyzett anya, ezáltal végeredményben kettős kereseti kérelmet terjeszt elő: állapítsák meg, hogy *a*) az anya az általa megjelölt személy és *b*) aki be van jegyezve az anyakönyvbe, nem anya (tehát így jelentkezik ugyanabban a perben az anyaság vélelmének megdöntése iránti igény is).

Az anyaság megállapítása iránti perben a bíróság a származási perekre vonatkozó szabályok szerint jár el. A legfontosabb bizonyítékok ilyen perekben is a vércsoportvizsgálat és az antropológiai vizsgálat eredménye.

Az anyaság megállapítása iránti pernek amellett, hogy az anyakönyvbe bejegyzett anya helyett más személyt kell anyának tekinteni, az a jogi hatása van, hogy az anya személyének változása vitássá teszi az apaság vélelmét is. Ha ui. az apaság vélelme az anyával kötött házasságon alapul, az anya személyének változása folytán megdől az apaság vélelme is.

c) *Az apaság vélelmének megdöntése.* A családjogi törvény az apaság vélelmét állítja fel, ennek megfelelően lehetőséget nyújt a vélelem megdöntésére. Az apaság vélelmének egységéből következik, hogy a törvény a meghatározásnál sem tesz különbséget abban a tekintetben, milyen alapon áll fenn az apaság vélelme: az apaság megtámadásának jogi alapja minden esetben az, hogy a vér szerinti leszármazás nem áll fenn. Ez viszont azt is magával vonja, hogy megtámadásra — ilyen alapon — akkor is sor kerülhet, ha az apaság vállalása annak tudatos ismeretében történt, hogy a gyermek nem származik a vélelmezett apától (pl. szívességből történt elismerés esetében).

Ebből következnek azok a szabályok, hogy az apaságot akkor lehet megtámadni, ha a férfi a fogamzási időben a gyermek anyjával nemileg nem érintkezett, vagy pedig érintkezett ugyan, de lehetetlen, hogy a gyermek tőle származzék. A leszármazásnak művi beavatkozás (artifi-

cialis inseminatio) útján való lehetővé válása folytán a törvény az apaság vélelmének megtámadását — házasságban élő anya gyermeke esetében — csak akkor teszi lehetővé, ha férje a művi beavatkozáshoz nem járult hozzá. A megtámadás határideje egy év, amely a gyermek megszületéséről való tudomásszerzésről, illetőleg annak a ténynek a tudomásra jutásától számít, amelynek alapján az apaság vélelme megtámadható.

Az apaság vélelmének megtámadására a gyermek, a vélelmezett apa, a gyermek halála után leszármazója jogosult. Az ügyész megtámadásra egyrészt akkor jogosult, ha sem a gyermek, sem annak leszármazója nem él, másrészt pedig, ha az apára irányadó határidő már lejárt, és nyomós indokok az apa érdekében szükségessé teszik a per megindítását.

Az apaság vélelmének megdöntése iránti per célja is a biológiai leszármazásnak megfelelő családi kapcsolat létrehozása. Mindaddig ugyanis, míg az apaság vélelme — habár tévesen is — fennáll, a valóságos vér szerinti kapcsolatnak megfelelő jogi kapcsolat nem hozható létre. Először a korábbi vélelmet kell megdönteni, és akkor kerülhet sor a vér szerinti kapcsolatnak megfelelő apaság megállapítására (akár újabb per, akár elismerés, akár házasságkötés alapján).

A perbeli bizonyítás vagy arra irányul, hogy a nemi érintkezés a fogamzási időben kizárt volt (pl. a férfi külföldön, kórházban, szanatóriumban volt). Érzelmi „távolság" rendszerint a szívességből tett elismerés esetében fordul elő. A gyermek fogamzása idejében ui. lehet, hogy az anya és az elismerő nem is ismerték egymást, vagy ha ismerték is, nem volt közöttük olyan vonzódás, amely a nemi kapcsolathoz is vezetett volna. Ha a megtámadás alapja az, hogy bár volt nemi érintkezés, de a gyermek abból nem származhatott, a bizonyítás lényege az orvosszakértői vizsgálat (vércsoportvizsgálat, antropológiai vizsgálat, nemzőképesség vizsgálata stb.).

A családjogi törvény az apaság vélelmének megtámadására a vélelem tartalmi valótlansága esetében (tehát objektív tények alapján) ad lehetőséget. Ebből következik az is, hogy a törvény elejtette a nyilatkozatok akarathibáira alapított megtámadás lehetőségét, miként azt az 1946. évi XXIX. tv. ismerte. *(→ Szerződés érvénytelensége)* Ennek az apai elismerő nyilatkozat, nevezetesen a szívességből tett nyilatkozatok esetében lehetne jelentősége. A szívességből tett nyilatkozatokat ui. nem kellő felelősséggel teszik meg, amit elősegít az a jogszabályi rendelkezés is, hogy a tartalmi valótlanság alapján maga az apaság vélelme támadható meg, és nem kell annak bizonyításával foglalkozni, vajon az elismerés tévedés, megtévesztés vagy esetleg kényszer hatására jött létre. A törvény reálisabbnak látta az objektív tényeket alapul venni. Ez egyébként megfelel a családjogi törvény ama következetes álláspontjának is, hogy az akarati hibákat sem itt, sem pedig a házassági nyilatkozatok vonatkozásában nem értékeli. Ez egyébként összefügg azzal a tényleges helyzettel is, hogy mind a házasság, mind az örökbefogadás felbontása, mind pedig az apaság vélelmének megdöntése az objektív tények alapján áll, amelyek egyszerűbben bizonyíthatók, mint az esetleges akarathiba fennállása.

3. Az örökbefogadás.

Az örökbefogadás nemcsak a magyar, hanem a legtöbb külföldi jogban is régóta fennálló olyan jogintézmény, amelynek tartalma az idők folyamán a nemzetségfenntartó, vagyont egy kézben egyesítő szerződésből a gyermek nevelésének és gondozásának egyik hatékony eszközévé vált. Az örökbefogadás a felszabadulás előtti magyar jogban is elsősorban vagyonjogi szerződés volt, amelynek célja az örökbefogadott örökössé tevése, a vagyon egy kézben tartása volt, és ehhez adott névviselést, megkönnyítette az állampolgárság, bizonyos címek, rangok megszerzését stb. Az örökbefogadás családjogi jellegű vonásai csak kiskorúak örökbefogadása esetében és itt is csak akkor jelentkeztek, ha a szülői jogok is átszállottak az örökbefogadókra (adoptio plena). Az örökbefogadás mind e vonása mellett jellegzetessége volt azonban mindig, hogy az örökbefogadottat valamilyen formában a család tagjává tette („befogadta"), és ennek révén juttatta örökösi helyzetbe, adott névviselési jogot stb. Ebből az elemből fejlődött az örökbefogadás valóban családjogi intézménnyé, amely ma valamennyi szocialista jogban a gyermek családi közösségben való nevelését biztosítja.

A felszabadulást követően a magyar jog még lehetővé tette a nagykorúak örökbefogadását is (ahol a családjogi-nevelési célzat már nyilvánvalóan nem érvényesülhetett). Az alkotmányt (1949) követő igazgatási és gyámhatósági gyakorlat fokozatosan fejlesztette az örökbefogadást családjogi intézménnyé: kiskorúaknál minden esetben vizsgálta, valóban fennáll-e a családtaggá fogadás (a nevelési célzat), nagykorú örökbefogadását akkor tette lehetővé, ha az örökbefogadandó már kiskorúsága idején az örökbefogadók családjában nevelkedett, de magára az örökbefogadásra csak utóbb került sor.

Ilyen körülmények között került sor a családjogi törvényben foglalt szabályozásra, amely kiemelte az örökbefogadás célját: családi kapcsolat létesítését és családi nevelést az örökbefogadó családjában. Ezt a kapcsolatot, a befogadott gyermeknek az örökbefogadók családjába való beillesztését még szilárdabbá tette a törvény 1960. évi módosítása, amely nemcsak az örökbefogadó és az örökbefogadott, hanem az örökbefogadó rokonai és az örökbefogadott között is rokoni kapcsolatokat hozott létre, egyben pedig — az örökbefogadás tartamára

— jogilag is kiemelte az örökbefogadottat a vér szerinti családjából, és — bizonyos kivételekkel — jogilag is megszüntette az örökbefogadott és a vér szerinti rokonai közötti kapcsolatot. Fennmaradt azonban az örökbefogadottat vér szerinti rokonai után illető öröklési jog, valamint a vérségi kapcsolatból származó házassági akadályok, a büntető jog terén a vérfertőzés büntethetősége. Az örökbefogadóknak az örökbefogadott vér szerinti szüleiként való anyakönyvezése esetében (ún. „titkos" örökbefogadás) azonban öröklési jogi kapcsolatok csak az örökbefogadók (azok rokonai) és az örökbefogadott (és leszármazói) között állanak fenn.

Mai jogunk szerint tehát az örökbefogadott gyermeket az örökbefogadók családjában ugyanaz a jogállás illeti meg, mint az örökbefogadók vér szerinti gyermekét mind az örökbefogadók, mind azok rokonai tekintetében, és ez a kapcsolat kiterjed az örökbefogadott leszármazóira is.

a) Az örökbefogadás létrejötte. Az örökbefogadás az örökbefogadni szándékozók kérelmére a gyámhatóság engedélyével jön létre („hivatalból" nincs örökbefogadás vagy örökbeadás). Ehhez szükséges az örökbefogadni szándékozók, valamint az örökbefogadandó törvényes képviselője egybehangzó nyilatkozata. Az örökbefogadásnak a gyakorlatban három alaptípusa van:

aa) Az örökbefogadó *rokongyermeket* vagy éppen házastársának előző házasságából származó gyermekét fogadja örökbe (ez utóbbi a leggyakoribb). Ebben az esetben az örökbefogadó és az örökbefogadandó törvényes képviselője ismerik egymást, nyilatkozataikat egymásra tekintettel teszik meg. A gyermekre (ha 12—14 éven aluli), valamint harmadik személyre nézve azonban az örökbefogadás titkos (az iratokat nem tekinthetik meg stb.), ami teljessé az örökbefogadás anyakönyvi bejegyzésével válik.

ab) Az örökbefogadó *állami gondozott* gyermeket fogad örökbe. A gyermeket az intézeti gyám képviseli, a vér szerinti szülők nem tudhatják meg, ki fogadja örökbe a gyermeket, az eljárás végig titkos. A vér szerinti szülőket a gyámhatóság meghallgatja, és ha a gyámhatóság arra a meggyőződésre jut, hogy a gyermek visszakerülhet vér szerinti szüleinek családi környezetébe, megszünteti az állami gondozást. Ellenkező esetben azonban az örökbefogadást engedélyezi, és ezáltal a gyermeket az örökbefogadók családjának tagjává teszi, oda beilleszti.

ac) A vér szerinti szülők *gyermekükről lemondanak*, és őt a gyámhatóságnak örökbeadás céljából átadják. Ha a gyámhatóság nyilatkozatukat elfogadja, a gyermeket intézetben helyezi el és gondoskodik örökbeadásáról. A vér szerinti szülők a lemondás folytán gyermekük tekintetében minden jogukat elvesztik, és sem az örökbefogadók személyéről, sem pedig az örökbefogadás tényéről nem szerezhetnek tudomást. Az örökbefogadási eljárás mindvégig titkos.

Az örökbefogadás engedélyezése során a gyámhatóság gondosan megvizsgálja mind az örökbefogadók alkalmasságát, mind pedig azt, hogy a gyermek örökbeadható-e.

Örökbefogadó csak az lehet, aki erkölcsileg, egészségileg mindenben alkalmas arra, hogy az állam a gyermek nevelését rábízza: megfelelő munkaviszonnyal rendelkezik, van lakása, családi körülményei kiegyensúlyozottak. Az örökbefogadó ezért csak teljesen cselekvőképes, nagykorú személy lehet, akinek szülői felügyeleti jogát a bíróság nem szüntette meg, és aki nem áll közügyektől eltiltást kimondó bírósági ítélet hatálya alatt.

Örökbefogadott csak kiskorú lehet. A kiskorúnak nem lehet olyan testi vagy értelmi fogyatékossága, amely őt alkalmatlanná tenné az örökbeadásra. Az örökbeadás célja ui. olyan szülő—gyermeki kapcsolat létrehozása, ahol kialakulhat a szilárd érzelmi kötődés, és a kapcsolat tartóssá válik.

A mi jogunk örökbefogadás esetében sem ismer semmiféle faji, származási vagy hasonló megkülönböztetést. Férfi és nő egyaránt lehet örökbefogadó. Nem akadálya az örökbefogadásnak, hogy az örökbefogadónak már van gyermeke. Bár a törvény korkülönbséget az örökbefogadó és az örökbefogadott között nem állapít meg, mégis célszerű olyan korkülönbséget megkívánni, amely lehetővé teszi a szülő—gyermeki kapcsolat kialakulását. Célszerű az is, ha házaspár fogad örökbe (ami úgy is megtörténhetik, hogy a házastárs a másik házastárs gyermekét fogadja örökbe), mert így a szülői ráhatás teljessége érvényesül. Nem kizárt azonban az egyedülálló által történő örökbefogadás sem, ha ez az örökbefogadott számára képes családi közösségben való nevelést nyújtani.

b) Az örökbefogadás jogi hatásai azt biztosítják, hogy a befogadott gyermek olyan jogokkal és kötelezettségekkel váljék a befogadók családjának tagjává, mintha azok vér szerinti gyermeke lenne. Ennek érdekében az örökbefogadó szülőket szülői felügyelet illeti meg, örökbefogadott gyermekük közös gyermekükké válik. Rokoni kapcsolat jön létre az örökbefogadók rokonai és az örökbefogadott gyermek között. Az örökbefogadók jogosultak az örökbefogadott gyerekük családi és utónevét meghatározni. Az örökbefogadott az örökbefogadók családi nevét viseli és csak kivételes esetben tartja meg korábbi — vér szerinti — családi nevét (pl., ha már serdültebb, ezt a nevet ismerik, iskolai bizonyítványai is erre a névre szólnak, illetőleg olyan nevet visel, amelyhez érdeke fűződik, pl. vér szerinti apja e néven közismert és megbecsült személyiség stb.). Az örökbefogadók kérhetik a gyermek utónevének megváltoztatását is, amelyet a gyámhatóság engedélyez.

Az örökbefogadással kölcsönös tartási jogok és kötelezettségek keletkeznek az örökbefoga-

dott gyermek és az örökbefogadók, valamint azok rokonai között ugyanúgy, mint a vér szerinti rokonság esetében. Az örökbefogadott gyermek ugyanúgy örököl az örökbefogadás útján rokoni kapcsolatba került személyek után (és ők is utána), mint a vér szerinti rokon. Az örökbefogadott gyermek azonban az örökbefogadás fennállása alatt is örököl vér szerinti rokonai hagyatékában (az ún. „titkos örökbefogadás" kivételével, l. fenn).

Az örökbefogadással az örökbefogadó és az örökbefogadott között házassági akadály jön létre, amely csak az örökbefogadás felbontásával hárítható el. Nincs azonban házassági akadály az örökbefogadó egyéb vér szerinti rokonai és az örökbefogadott között (még ha a jogilag létesült rokoni fok olyan is, amely vérrokonok között házassági akadályt jelentene). Változatlanul fennmarad azonban a házassági akadály az örökbefogadó és vér szerinti rokonai között annyiban, amennyiben ezt a családjogi törvény akadálynak tekinti.

Az örökbefogadás titkosságának és ezáltal az új családba való beillesztésének egyik leghatékonyabb eszköze az, hogy az örökbefogadott születését újból anyakönyvezni kell, és az örökbefogadókat kell vér szerinti szülőkként bejegyezni.

c) Az örökbefogadás *hatálytalanná válik*, ha az örökbefogadó és az örökbefogadott között olyan jogilag elismert vérségi kapcsolat létesül, amely az ugyanolyan kapcsolatnak örökbefogadás útján való létesítését szükségtelenné teszi. Hatálytalan lesz ennek megfelelően az örökbefogadás, ha az örökbefogadó a befogadott gyermeket teljes hatállyal a magáénak ismeri el, vagy bíróság állapítja meg apaságát. Ugyanez vonatkozik arra az esetre is, ha a bíróság megállapítja, hogy az örökbefogadó anya a gyermek vér szerinti anyja.

A családjog szerint az örökbefogadás *felbontható*. Ha a felbontásban mind az örökbefogadó, mind pedig az örökbefogadott (kiskorú esetében a törvényes képviselője) megegyeznek, a felbontásról a gyámhatóság dönt.

Megegyezés hiányában a bíróság dönt. Felbontásnak akkor van helye, ha az örökbefogadás társadalmi célját és rendeltetését nem képes betölteni, vagy pedig akár az örökbefogadó, akár az örökbefogadott olyan magatartást tanúsít, amely miatt az örökbefogadás a másik félre elviselhetetlenné válik. Az örökbefogadás akkor nem képes társadalmi célját és rendeltetését betölteni, ha nem alakult ki a tartós harmonikus szülő—gyermeki kapcsolat (pl. a gyermek gyógyíthatatlan betegséget hozott magával). Az elviselhetetlen magatartás akkor is okot ad a felbontásra, ha az nem szándékos. Mindezek jelentik a legfőbb akadályt annak a kapcsolatnak a kialakulásában, amely az örökbefogadás alapját képezné.

Az örökbefogadás felbontásával az örökbefogadás joghatásai — a névviselés kivételével — megszűnnek, a gyermek — jogilag — visszakerül vér szerinti családjába, de a gyámhatóság, ha a gyermek még kiskorú, esetleg újabb örökbefogadás kezdeményezése útján dönthet családi neveléséről.

Az örökbefogadás felbontása azonban a megszerzett jogokat nem érinti. Így a már megörökölt hagyatékot pl. nem lehet visszakövetelni az örökbefogadottól azon az alapon, hogy utóbb a kapcsolat megszűnt. Az örökbefogadás felbontása esetén az eljáró hatóság, illetőleg gyámhatóság dönt arról, hogy az örökbefogadott megtarthatja-e az örökbefogadás útján szerzett családi és utónevét. A név fenntartására rendszerint akkor kerül sor, ha a gyermek már az új nevén vált ismertté, és hátrányos lenne részére a korábbi családi név visszavétele.

4. A családbafogadás.

A gyermek részére családi nevelést nyújt a gyermek családbafogadása. Ez az örökbefogadásnak egyszerűbb formája, mert csak a szülői jogok gyakorlását és kötelességek teljesítését ruházza a családba befogadó szülőkre. Sem rokoni kapcsolat, sem öröklési jogok, sem névviselés, sem anyakönyvi bejegyzés nem jár a családbafogadással.

A névváltoztatásra illetékes Belügyminisztérium azonban kérelemre a befogadott gyermek családi nevét a családbafogadók nevére változtathatja. A családbafogadók kötelesek a befogadott gyermeküket úgy tartani, nevelni és gondozni, mint a vér szerinti szülők. A családbafogadás fennállása alatt a vér szerinti szülők felügyeleti joga szünetel.

A családbafogadás a gyámhatóság hozzájárulásával jön létre olyan feltétellel, hogy a vér szerinti szülő felügyeleti jogáról lemond a családbafogadó szülő javára, a befogadót a gyámhatóság gyámul kirendeli.

A vér szerinti szülő a más család által befogadott gyermekét bármikor jogosult magához venni. Ha a nevelőszülő a gyermek visszaadását megtagadja, a vér szerinti szülőnek a gyermek kiadása iránt pert kell indítania ellenük. Ha a bíróság a gyermeket kiadja, a vér szerinti szülő felügyeleti joga feléled, ha pedig a kiadás iránti keresetet elutasítja, a gyermek a befogadók családjában marad, és a befogadó szülők mint gyámok gyakorolják továbbra is jogaikat és kötelezettségeiket.

5. A szülők és a gyermekek közötti jogviszonyok.

Az utódról való gondoskodás a társadalom és legkisebb közösségének, a családnak egyik legrégibb feladata. A magáról gondoskodni nem tudó gyermek ellátása, gondozása, nevelése, testi és értelmi fejlődésének előmozdítása a szülők joga és kötelessége volt és ma is az. A család számos funkciója közül az utódokról való gondoskodás az, ami ma is változatlanul fennáll, és ami éppen ezért a leghatékonyabb a családi közösségben, mert itt érvényesül a legjobban a közvetlen szülői ráhatás.

A társadalom fejlődése a családi viszonyokra mindig befolyást gyakorolt. A patriarchális családban az apának mint családfőnek korlátlan hatalma a családtagok és így a gyermekek felett összefüggött azzal, hogy a családfőé volt a családi vagyon összessége, és annak osztatlan közösségben való használata folytán a családfő nemcsak a vagyon, hanem a családhoz tartozók felett is hatalmat gyakorolt.

A kapitalista tulajdoni viszonyok mellett is megmaradt az apa szinte korlátlan hatalma gyermekei fölött, és mellette az anyát csak a gyermek gondozásával és nevelésével kapcsolatos feladatok illették meg. A nők egyenjogúsága a családi jogok és kötelezettségek terén csak a nő általános egyenjogúsításával együtt valósult meg.

Hazánkban a felszabadulást követő első jogszabályok valósították meg a szülők egyenlő jogait és kötelezettségeit a gyermeket illető jogok és kötelezettségek tekintetében. Bár az egyenlőség az apa és az anya jogai és kötelességei tekintetében már teljes volt, mégis a jogszabályok szülői „hatalomról" beszéltek, és csak a családjogi törvény módosította ezt a kifejezést a szülők és gyermekek közötti kapcsolatot jobban kifejező szülői „felügyelet"-re.

A szülői felügyelet jogi szabályozása annak felismerésével függ össze, hogy a gyermek felneveléséhez nemcsak a szülőknek fűződik közvetlen érdekük, hanem magának a társadalomnak is. Ez tükröződik abban is, hogy az állam mind szélesebben vonja a jogi szabályozás körébe a szülő—gyermeki jogviszonyt is.

A szülő—gyermeki jogviszony alapja a gyermek nevelése, gondozása és ebből következnek a szülői felügyelethez tartozó egyéb jogosítványok és kötelezettségek. Ugyanakkor, ahogy a szülőnek vannak jogai és kötelezettségei, velük szemben a gyermeknek éppen úgy vannak szüleivel szemben jogai és kötelezettségei is, amelyek a gyermek jogállásából, szüleivel szembeni helyzetéből folyóan sajátosan jelentkeznek (gyermeki engedelmesség, illetőleg szüleinek támogatása, segítése stb.).

a) A *szülői felügyelet* a szülőket megillető jogok és kötelességek összessége, amely a gyermek születésével, örökbefogadásánál az örökbefogadó határozat jogerőre emelkedésével, apaság megállapításánál az ítélet jogerőre emelkedésével, apai elismerésnél ennek megtörténtével kezdődik, és tart a gyermek nagykorúságának eléréséig, a szülő vagy a gyermek haláláig vagy a felügyeleti jog megszüntetéséig.

A szülői felügyeletet a szülők a gyermekük érdekében kötelesek gyakorolni. Ha nem ez történik, az állam a felügyeleti jogot tőlük elvonhatja. Ez a szülői felügyeleti jog megszüntetésével, bírósági ítélettel következik be.

aa) A bíróság *megszünteti* a szülői felügyeleti jogot, ha a szülő kötelességeit elhanyagolja, gyermeke sérelmére jogaival súlyosan visszaél, testi jólétét, értelmi vagy erkölcsi fejlődését veszélyezteti, úgyszintén, ha a szülőt a bíróság valamelyik gyermek ellen elkövetett szándékos bűncselekmény miatt szabadságvesztésre ítélte. Ha a szülők együtt élnek, a bíróság a másik (nem vétkes) szülő felügyeleti jogát is megszüntetheti, ha úgy látja, hogy ő éppen a vétkes szülő befolyása folytán nem képes gyermekük érdekeit megfelelően képviselni. A szülői felügyeleti jog csak akkor áll vissza, ha a bíróság újabb ítéletével jogerősen így dönt. A szülői felügyelet visszaállítására csak akkor kerülhet sor, ha megszűntek azok a körülmények, amelyek a felügyeleti jog megvonását indokolták, és nincs olyan új ok sem, ami a szülői jogok visszaállítását kizárná. Ha időközben a gyermek nagykorúvá vált (vagy akár a szülő, akár a gyermek meghalt), a szülői felügyeleti jog visszaállítására irányuló kereset általában tárgytalan. Egy vonatkozásban mégsem kizárt a keresetindítás. Ha ugyanis a jogszabályok a szülői felügyelet megszüntetését kimondó ítélethez egyéb joghatást is fűznek, a szülőnek érdekében áll annak igazolása, hogy azok az okok, amelyek az ítéletet szükségessé tették, már nem állanak fenn. Ez a helyzet akkor, ha pl. a szülő, aki ilyen ítélet hatálya alatt áll, örökbe kíván fogadni egy gyermeket. Ennek ugyanis akadálya lenne a szülői felügyeletet megvonó ítélet. Éppen ezért jogot kell adni a szülőnek ilyen keresetindításra akkor is, ha már saját vér szerinti gyermeke nagykorúvá vált.

ab) A szülői felügyelet a gyermekről való rendszeres gondoskodást, ügyeinek folyamatos ellátását kívánja meg. Vannak azonban olyan tények, amelyek ezt sok esetben a szülők hibáján kívül lehetetlenné teszik. Ezekben az esetekben a törvény értelmében a felügyeleti jog *szünetel*, és a felügyeleti jogot a másik szülő látja el. Ha pedig a másik szülő erre bármely oknál fogva nem lenne képes. a gyámhatóság a gyermek részére gyámot rendel.

A szülői felügyelet szünetelése a törvényben megállapított tények bekövetkezésével, külön határozat nélkül beáll, és éppen így a szülői felügyelet gyakorlásának lehetővé válásával (a kizáró tények megszűnésével) visszaáll. Szünetel a felügyeleti jog a szülők tényleges akadályoztatása folytán (cselekvőképességben korlátozott, ismeretlen helyen távol van). Szünetel akkor is, ha a gyermek a különélő másik szülő gondviselése alatt áll (ez a helyzet általában az elvált házastársak esetében), továbbá az állami gondozott gyermek vonatkozásában, aki intézeti gyámság alatt áll. A családbafogadásnak a szülői jogokról való tudatos lemondás a feltétele, és szükséges, hogy ehhez a lemondáshoz a gyámhatóság is hozzájáruljon. Itt a konkrét tény tehát nem elég, hanem szükséges a hozzájáruló gyámhatósági határozat is ahhoz, hogy a szülői felügyeleti jog szünetelése bekövetkezzék. A felügyeleti jog visszaállása azonban már határozat nélkül azzal a ténnyel is bekövetkezik, hogy a vér szerinti szülő a gyermeket magá-

hoz veszi és neveli. Csupán akkor van szükség bírósági útra (ahogy azt fentebb kifejtettük), ha a családbafogadó szülő a gyermeket nem adja vissza.

ac) A szülői felügyelet a jogok és kötelességek összessége, amelyek részben *személyi*, részben pedig *vagyoni* jellegűek. A családjogi törvény a vagyoni jellegűek közé sorolja a gyermek tartását is mint a gondozás egyik elemét. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a tartás nem a szülői felügyeletből folyik, hanem a szülő és a gyermek közötti rokoni kapcsolatból. Ez akkor mutatkozik meg, ha a szülői felügyeletet a bíróság megszüntette, vagy az szünetel. Ilyen esetben valamennyi szülői jog és kötelezettség megszűnik, illetőleg szünetel, de a szülő tartási kötelessége változatlanul fennáll. Éppen ezért a szülő és a gyermek közötti tartási viszonyokat (gyermektartás, szülőtartás) a rokontartásra vonatkozó fejezetben tárgyaljuk.

b) A szülők és a gyermekek közötti *személyes jogviszonyok* a gyermek nevelésével, gondozásával állanak összefüggésben, illetőleg ahhoz szorosan kapcsolódnak. A gyermek nevelése, iskoláztatása magában foglalja a gyermek képviseletét, életpálya kiválasztását, munkába állítását. Lényegében azt a kört öleli fel, amelyet a törvény is a gondozás és nevelés, valamint törvényes képviselet címszó alatt foglal össze.

ba) A szülők joga és egyben kötelessége, hogy gyermeküket gondozzák, tartsák, testi, értelmi és erkölcsi fejlődésében elősegítsék. Biztosítaniuk kell a gyermek szocialista szellemben történő nevelését. Arra kell törekedniük, hogy a gyermek egészséges, művelt, erkölcsös, a szocializmus eszméjéhez hű, hazáját, népét szerető, a szocializmus építésében hasznos munkával közreműködő emberré váljék.

A szülői jogok és kötelességek mellett a *gyermeknek* is van joga és kötelessége. Jogosult arra, hogy családi körben nevelkedjék, szülői őt tartsák, gondozzák. Emellett azonban kötelessége, hogy szülei iránt tisztelettel viselkedjék, nekik engedelmeskedjék és fáradozásaik eredményességét tőle telhetően elősegítse.

bb) A szülői felügyelet körében a szülők jogosultak arra, hogy a *gyermek családi és utónevét* meghatározzák. A gyermek vagy az apja, vagy az anyja családi nevét viseli. Az anya családi nevét azonban csak akkor viselheti, ha anyja a házasságkötés után saját leánykori nevének viselését fenntartotta. Az utónevet a szülők szabadon választják meg. Legfeljebb két utónevet lehet az anyakönyvbe bejegyezni. Ha a szülők a gyermek nevében nem jutnak megegyezésre, a gyámhatóság dönt. A már megállapított név megmarad akkor is, ha a szülők házasságát felbontották vagy érvénytelenné nyilvánították. A névtől eltérni (megváltoztatni, a másik szülő családi nevét felvenni) csak a névváltoztatás engedélyezésére illetékes Belügyminisztérium engedélyével szabad.

bc) A szülői felügyelet körében a szülők joga és kötelessége, hogy gyermeküket *maguk neveljék* a saját családjukban. Éppen ezért bárkitől követelhetik, hogy a gyermeket részükre *kiadja*, ha jogtalanul tartja magánál. A szülők egyébként egymás között maguk döntik el, hogy a gyermeket *kinél helyezik el*, ha nem élnek együtt. Elhelyezés lehetséges valamelyik szülőnél vagy másnál (rokonnál, más személynél, illetőleg intézetben, diákotthonban, gyermekintézményben).

Vita esetében, ha a szülők nem tudnak megegyezni, vagy a szülőnél való elhelyezés nem felel meg a gyermek érdekeinek, a *bíróság* — a másik szülő, a gyámhatóság vagy az ügyész kérelmére — *dönt a kiskorú elhelyezéséről*. A gyermeket annál a szülőnél, vagy — ha ez veszélyezteti a gyermek érdekét — ott kell elhelyezni, ahol a kiskorú kedvezőbb testi, értelmi és erkölcsi fejlődése biztosítva van. A gyermek elhelyezésénél tehát *kizárólag a gyermek érdekeit* kell figyelembe venni. A gyermek kora, neme az elhelyezésnél csak mint a sok közül egyik tényező jön figyelembe, de nem a döntő. Gondosan ügyelnek a bíróságok arra is, hogy az elhelyezésnél testvéreket ne válasszanak el egymástól. Fontos az is, hogy a gyermek elhelyezését csak akkor módosítsák, ha az a gyermek érdekeit szolgálja, mert a környezetváltozás a gyermek fejlődésére általában hátrányos. Előfordul, hogy a szülő nem engedi, hogy a nála elhelyezett gyermekét a a másik szülő (az elvált házastárs) látogassa, szeretetét kimutathassa, így a volt házastársak közötti ellenszenvnek a gyermek könnyen áldozatul eshet. A Legfelsőbb Bíróság az elhelyezésre vonatkozó elvi döntésében ezért kimondta, hogy „bármilyen ellenszenv vagy gyűlölet tölti is el a házastársakat egymással szemben, nem szabad, hogy ennek közös gyermekük áldozatul essék . . . A volt házastársak akkor járnak helyesen . . . ha a gyermek érdekeit nézik, és e tekintetben egymással egyetértésre törekszenek." (XXXVII. sz. elvi döntéssel módosított XXI. sz. elvi döntés.)

bd) A szülő jogosult arra, hogy ha a gyermeket nem nála helyezték el, vele *érintkezzék*, őt rendszeresen *látogathassa*. A gyámhatóság a gyermek korától, egészségi állapotától függően, tanulmányaira is tekintettel határozza meg, hogy a gyermeket mikor, hol és hogyan lehet látogatni (pl. kisebb korban levőt csak annál a szülőnél, ahol elhelyezték, serdültebb korút pedig magával is viheti a szülő). Ebben a kérdésben is elég sok vita van az elvált házastársak között. Ezért tette függővé a törvény 1974. évi módosítása a házasságnak az egyező akaratnyilvánítás alapján történő felbontását attól, hogy a házastársak a gyermek láthatása kérdésében is a bíróság előtt megegyezzenek (egyébként a kérdésben a gyámhatóság dönt).

be) A szülők jogosultak meghatározni azt, hogy a gyermek milyen *életpályára* készüljön. Ennek során figyelembe kell venni a gyermek hajlamait, testi és értelmi képességeit. A tizenhatodik életévét betöltött gyermek — a gyámhatóság engedélyével — a szülői házat elhagyhatja és *munkát vállalhat*, illetőleg szövetkezeti tagsági viszonyt létesíthet. Ha a szülő és a gyermek között az életpálya kijelölésével kapcsolatban vita van, a gyámhatóság dönt. A gyámhatóságnak mindent el kell követnie, hogy a kiskorú megfelelő, számára alkalmas életpályát válasszon, ami megfelel képességeinek, továbbá ne hagyja abba tanulmányai folytatását csak azért, mert pillanatnyilag kedvezőbb — bár szakképzettséghez nem kötött — munkát vállalhat.

bf) A szülőket együttesen illeti meg a gyermek *törvényes képviseletének* joga. Kötelesek gyermeküket mind annak személyi (nem vagyoni), mind pedig vagyoni ügyeiben képviselni, érdekeit védelmezni. Vagyoni ügyekben az egyik szülő a másiknak meghatalmazást adhat gyermeke képviseletére, nem vagyoni ügyekben csak együttesen járhatnak el. Nem képviselheti a szülő a gyermekét, ha a törvény azt kizárja (érdekellentét, személyi állapotra vonatkozó per). Vannak olyan nyilatkozatok, amelyeket a szülő egyáltalán nem tehet meg (legszemélyesebb nyilatkozatok, pl. kiskorú *házasságkötése*), másokat pedig csak gyámhatósági jóváhagyással tehet érvényesen (pl. a kiskorú tartására, öröklésére vonatkozó nyilatkozat). A kiskorú védelmét jelenti az a rendelkezés is, amely szerint még gyámhatóság jóváhagyásával sem érvényes a kiskorú által vagy a kiskorú képviseletében tett olyan nyilatkozat, amellyel a kiskorú valamit elajándékoz, jogokról ellenérték nélkül lemond, vagy ellenérték nélkül kötelezettséget vállal.

bg) A szülőnek joga van arra, hogy gyermeke részére *gyámot nevezzen*, vagy egyes személyeket a *gyámságból kizárjon*. Ez az intézkedés arra az esetre szól, ha a szülő valamely okból nem gyakorolhatná felügyeleti jogát (pl. halála esetében, amikor is végrendeletben tehet ilyen intézkedést). A gyámhatóság a gyám kijelölésénél a szülő kívánságát figyelembe veszi, de a gyermek érdekében attól eltérhet.

c) A szülők és a gyermekek közötti vagyonjogi jogviszonyok, a vagyonkezeléssel és a eredménnyel való rendelkezéssel függenek össze.

ca) A szülők joga és kötelessége, hogy gyermekük *vagyonát kezeljék*, kivéve, ha a törvény a vagyonkezelést elvonja (pl. gyermek olyan vagyona, amelynek kezeléséből a szülőket kizárták, vagy a vagyonkezelés jogát a gyámhatóság elvonta, továbbá nem kezelik a szülők a gyermek munkával szerzett eredményét). A szülők a gyermek vagyonát számadási kötelezettség nélkül kezelik, a gyámhatóság azonban vagyonkezelésüket ellenőrzés alá vonhatja. A szülők a gyermeknek általuk kezelt vagyonát a gyermek szükségleteire kötelesek fordítani, és anyagilag is felelősek a kezelésük alatt álló vagyonért.

cb) A gyermek — ha 14. életévét betöltötte — szabadon rendelkezik azzal, amit *munkával megkeres*, ha azonban szülőinek háztartásában él, köteles a *háztartás költségeihez* megfelelő mértékben *hozzájárulni*.

6. A rokonok tartása.

A szocialista államokban a család már nem termelési egység, a családtagok mind fokozottabban vesznek részt a társadalmi munkában, egyre kevesebb az eltartásra ráutalt családtag. Az állam emellett fokozatosan átveszi a családok terhét, illetőleg támogatja őket feladataik ellátásában. Mindamellett vannak jócskán olyan funkciók, amelyeket a család lát el. Így még hosszabb időn át is zömmel a család feladata marad — az állami gondoskodás mellett — az arra rászorult idős korú családtagok, valamint a gyermekek ellátása, gondozása.

A családjogi tartás részben a házastársak kölcsönös tartási jogait és kötelességeit szabályozza, amelyről a házasságra vonatkozó fejezetben szóltunk, részben pedig a rokontartásra vonatkozik, amelynek szabályait itt tekintjük át.

a) A rokontartás feltétele a tartásra *ráutaltság* (a rászorultság). Az jogosult tehát tartást követelni, aki életkoránál vagy egészségi állapotánál fogva magát eltartani nem képes (teljesen vagy akár csak részlegesen is munkaképtelen). A kiskorú gyermek a tartásra mindenképpen rászorul addig, amíg iskoláit el nem végzi, az életpályához szükséges szakképzettséget nem szerzi meg, illetőleg amíg egyébként — kötelező iskoláinak elvégzése után — önálló kereső tevékenységet nem folytat.

A rokontartás feltétele az is, hogy a tartásra jogosult ne váljék a tartásra *érdemtelenné*. Az érdemtelenség csak nagykorú rokon esetében merülhet fel, kiskorúnál ilyen feltételt a törvény nem ismer. Az érdemtelenséget a bírósági gyakorlat általában olyan magatartásban jelöli meg, amely a szocialista erkölcsi felfogás szerint a jogosultat méltatlanná teszi arra, hogy a kötelezettől tartásdíjat követeljen. Konkrétan az érdemtelenséget a bírósági gyakorlat a szülő vonatkozásában határozza meg. Az a szülő, aki gyermekével szemben szülői kötelességének nem tett eleget, gyermeke nevelését, gondozását elhanyagolta, a társadalmi felfogás szerint nem méltó arra, hogy gyermekétől tartásdíjat kérjen. Ugyanígy a nagykorú továbbtanuló gyermek sem követelhet tartásdíjat a kötelezettől, ha vele vagy vele együttélő közeli hozzátartozójával szemben súlyosan kifogásolható magatartást tanúsított. Ennek a bírósági gyakorlatnak a jelentőségét külön kiemeli az, hogy itt rendszerint elvált házastársak gyermekéről van szó, a gyermek pedig annak a szülőnek a befo-

lyása alatt áll, akivel él, és így előfordul, hogy a másik (a különélő) szülővel vagy annak második házastársával, esetleg az új házasságából származó gyermekével szemben tanúsít olyan magatartást, amelyet a társadalom súlyosan elítél.

Családjogi törvényünk a *rokontartásra jogosultságot* az egyenes ági rokonok körében állapítja meg. Oldalágon csak a nagykorú testvért kötelezi kiskorú testvérének eltartására. A rokontartást (a rokontól követelhető tartást) a törvény szerint mindig megelőzi a házastárstól követelhető tartás. Rokontól tehát csak akkor lehet követelni tartást, ha házastársa nincs, illetőleg a házastárs nem képes tartást nyújtani.

A *tartási kötelezettség* a legközelebb álló rokont terheli (elsősorban a leszármazót a felmenő iránt, ha pedig leszármazó nincs, vagy nem képes a tartásra, a tartásra jogosultat a felmenője köteles eltartani). Ha a közelebbi rokon nem képes a tartásra, a tartás a távolabbi rokonok feladata. Több együttesen kötelezhető rokon (pl. testvérek) között a tartási kötelezettség kereseti, jövedelmi és vagyoni viszonyaik, valamint teljesítő képességük arányában oszlik meg. Nem köteles azonban mást eltartani, aki saját szükséges tartását is veszélyeztetné. Ez alól kivétel a szülő, aki kiskorú gyermekével saját szükséges tartásának rovására is köteles megosztani mindazt, ami rendelkezésére áll.

b) A *rokontartás mértékét* a törvény összegszerűen nem határozza meg. A tartás fejében ui. a kötelezett saját anyagi viszonyaihoz képest *mindazzal köteles* a jogosultat ellátni, ami annak *megélhetéséhez szükséges*. Kiskorú esetében ez a nevelés és *taníttatás* költségeire is kiterjed. Ugyanez a helyzet továbbtanuló és arra érdemes nagykorú gyermek esetében is. Az öregkoruknál fogva egyébként tehetetlen és gondozásra szoruló rokon esetében a tartási költség a *gondozási* költségeket is magában foglalja. Ez a szülőre is vonatkozik, aki nagykorú gyermekétől szintén követelhet tartásdíjat.

A tartást akár természetben, akár pénzben lehet nyújtani. A bírósági gyakorlat a felek megegyezésének hiányában az összes körülmények mérlegelése alapján állapítja meg, melyik a tartásnak méltányosabb formája. Idősebb rokonnál a természetbeni ellátás célszerűbb. A háztartásban élő akár idősebb rokon, akár gyermek természetben kap ellátást. Ha azonban nem egy háztartásban élnek, célszerűbb a pénzben való fizetés, amelyet a gondozó a tartásra ráutalt rokon szükségleteire köteles fordítani.

c) A *gyermektartást* mint a rokontartásnak egyik formáját a családjogi jogszabályok jelentőségénél fogva külön rendezik. Ez a külön szabályozás nemcsak a jogosultak és a kötelezettek meghatározásában és a tartásdíj feltételeinek sajátos megállapításában jelentkezik, hanem abban is, hogy a jogszabály konkrétan meghatározza a tartásdíj mértékét, sőt arról is gondoskodik, hogy a tartásdíjat valóban arra a gyermekre fordítsák, aki arra jogosult.

A gyermektartás szabályai vonatkoznak a *vér szerinti* (akár házasságból, akár házasságon kívül született) gyermekre és az *örökbefogadott* gyermekre egyaránt. A családban *nevelt* gyermekre, illetőleg a másik házastársnak a családban nevelkedő (de örökbe nem fogadott) gyermekére ezek a szabályok csak annyiban vonatkoznak, hogy az utóbbiak részére a tartás csak a kötelezett háztartásában, természetben jár. A magyar családjog lehetővé teszi, hogy ha az apaság megállapítása nem lehetséges és apai elismerő nyilatkozat sincs, a gyermek tartásdíjat kapjon attól a férfitól, akivel az anya a fogamzási időben érintkezett (l. III. 2.). A tartásdíjat ugyanolyan mértékben és módon kell megfizetni, mint vér szerinti gyermek esetében.

A *gyermektartásdíj mértéke* általában a kötelezett munkabérének és egyéb jövedelmének gyermekenként 20%-a. A kötelezett munkabérének 50%-ánál többet megállapítani nem lehet (több gyermek esetében tehát a bíróság az 50%-ot megosztja). A tartásdíj összegének megállapításánál a bíróság figyelembe veszi a gyermek szükségleteit, valamint azt is, hogy a kötelezettnél a tartásdíj összegének megállapítása nem veszélyezteti-e más gyermekek tartását (esetleg kedvezőtlen helyzetbe kerülne). A családjog tehát nem állapít meg bizonyos irányösszegeket, hanem az átlagos 20%-ból kiindulva a bíróság mérlegelésére bízza, hogy adott esetben minden körülményt figyelembe véve milyen összegű tartásdíjat tart indokoltnak.

A gyermektartásdíjat a bíróság vagy *határozott pénzösszegben*, vagy pedig a munkabér meghatározott *százalékában* állapítja meg. Az utóbbi megállapításnak az a jelentősége, hogy a munkabér emelkedésével arányosan emelkedik a tartásdíj összege is. A vonatkozó jogszabály szerint azonban a munkabér csökkenése nem vonja magával a tartásdíj csökkenését, mert az nem lehet kevesebb, mint amelyet a bíróság a tartásdíj első ízben való meghatározásánál alapösszegként megállapított. Így tehát, ha a havi munkabér 2 500 Ft, 20%-os tartásdíj esetében a gyermek havi 500 Ft-ot kap. Ezt az összeget a bíróság alapösszegként megjelöli. Ha ezt követően a kötelezett munkabére havi 3 000 Ft-ra emelkedik, a tartásdíj összege (20%) 600 Ft, 4 000 Ft munkabér esetében 800 Ft lesz. Ha pedig a munkabér 2 000 Ft-ra csökken, akkor is megkapja a gyermek az alapösszeget — az 500 Ft-ot —, nem pedig a 20%-nak megfelelő 400 Ft-ot. Az alapösszegtől csak a bíróság újabb határozata alapján lehet eltérni.

A gyermektartásdíjat a bíróság általában *határozatlan időre* állapítja meg. Ha tehát a gyermek felnő, keresővé válik, a kötelezettnek kell a bírósághoz fordulnia a tartásdíj fizetésének megszüntetése iránt.

A tartásdíjat a *munkabérből* az összes *többi követelést megelőzően* kell levonni. Ha a jogosult a végrehajtást csak a munkabérre kívánja, a bíróság közvetlenül (végrehajtó közbenjötte nélkül) felhívja a vállalatot, hogy a tartásdíjösszeget vonja le és fizesse ki a gyermek törvényes képviselőjének.

d) A *gyermektartásdíj állami előlegezésére* akkor kerül sor, ha a kötelezett ismeretlen helyen tartózkodik, vagy a tartásdíj más okból átmenetileg behajthatatlanná válik. Ilyen esetben a jogosult kérelmére a bíróság elrendelheti a tartásdíjnak az *állam által való előlegezését*. A bíróság — a végrehajtó közbenjöttével — megállapítja, hogy a tartásdíj valóban behajthatatlan-e. Ha igen, megvizsgálja, hogy a gyermeket gondozó szülő mennyiben képes pótolni a hiányzó tartásdíjat. Ennek figyelembevételével rendeli el a korábbi határozatában megállapított egész tartásdíjnak vagy egy részének előlegezését. Ez az intézkedés lényegében azt jelenti, hogy az állam átveszi a behajtás terhét, nyomoz a kötelezett után, és tőle — késedelmi kamattal együtt — behajtja az előlegezett tartásdíjösszegeket. Ez természetesen nem mentesíti a kötelezettet a tartásdíj nem fizetésének elmulasztásáért fennálló büntetőjogi felelőssége alól.

Bacsó Jenő

IV. Gyámsági jog 1. Bevezetés. 2. Állami gondoskodás a kiskorúakról. 3. A gyámság.

1. Bevezetés.

A kiskorúakról való gondoskodást, érdekeinek védelmét minden társadalom alapvető feladatának tekintette. Ezek a feladatok elsősorban a családra (nagycsaládra), illetőleg a nemzetségre hárultak, majd az állam fokozatosan ellenőrzése alá vonta a gyermekek érdekeinek védelmét. Mindez a családi-nemzetségi vagyon megóvásával, egy kézben tartásával, megőrzésével és átszállásának biztosításával függött össze. Ennek eredménye lett, hogy Magyarországon is már a feudalizmustól kezdődően a gyámi (lényegében a vagyonkezelői) tiszt a gyermek (árva) rokonait illette meg, mégpedig abban a sorrendben, ahogy a birtok is átszállott volna. Ezzel egyidőben fejlődött ki az állami ellenőrzés rendszere úgy, hogy az állam a gyám kijelölését, a gyám ellenőrzését nem hagyta a családok kezén, hanem állami ellenőrzés alá vonta. Az ezt ellátó szervekből alakultak ki a gyámhatóságok, amelyek mint hatósági intézmények fejlődtek tovább. A gyámhatóságok azonban nemcsak a kiskorúak vagyonjogi védelmét látták el, hanem azokét a nagykorúakét is, akik testi vagy értelmi fogyatékosságuk folytán nem voltak alkalmasak a vagyon kezelésre, illetőleg egyéb ügyeik intézésére.

A feudális és kapitalista magyar jogban a gyámság intézménye a vagyonkezeléssel és a családfői (apai) hatalommal annyira összefonódott, hogy gyámul csak férfit lehetett kirendelni. A nő csak saját vagy örökbefogadott gyermekének lehetett „természetes és törvényes gyámja", ha az apa nem gyakorolhatta apai hatalmát. A nő más gyermek felett gyámságot nem viselhetett. Ez csak a gyámság jellegének megváltozásával, családi elemeinek kialakulásával módosulhatott. A felszabadulást követően alkotott első jogszabályaink között is ezért szerepel az, amely a gyámság viselésére a nőket és a férfiakkal egyenlő módon feljogosította.

A gyámság családjogi elemei a felszabadulást megelőzően úgy jelentkeztek, hogy a vagyonkezelés mellett fokozatosan ellátta a gyám a gyermek gondozásával járó feladatokat is. A gyámság valóban családjogi intézménnyé azonban a gyámi feladatoknak a családjogi törvényben való rögzítésével vált, amikor is a törvény kimondta, hogy a „gyám a gyámsága alatt állónak gondozója, vagyonának kezelője és törvényes képviselője", továbbá, hogy a „szülői felügyeletet gyakorló szülő jogaira és kötelességeire vonatkozó rendelkezések megfelelően irányadók a gyám jogaira és kötelességeire is".

A kiskorúakról való gondoskodás mint alapvető állami feladat jelentkezett — már a családjogi törvény megalkotását követően is — azokban a jogszabályokban, amelyek az elhagyott gyermekekről, intézeti gondozásukról szóltak, illetőleg hatékony intézkedéseket tettek lehetővé a gyermeknek a reá nézve káros családi környezetből való kiemelésére.

Míg azonban a korábbi jogszabályok meglehetősen egysíkúan szabályozták a gyermek érdekében tehető intézkedéseket, a családjogi törvény 1974. évi módosítása során törvényben is megfogalmazódott az az egységes koncepció, amelyet a kiskorúakról való „állami gondoskodás" névvel lehet összefoglalni. Ezek a rendelkezések felölelik a család, a kiskorú érdekében tehető igazgatási jellegű, valamint családjogi tartalmú intézkedések egész sorát. Az intézkedések között szerepel a gyermekről való gondoskodásnak az a formája is, amely állami intézetben való elhelyezésben, örökbeadásban, illetőleg gyám kirendelésében jelentkezik. Az örökbeadásról már a III. fejezet szólt, itt a gyámrendelést megelőző állami gondoskodásról, majd a gyámságról szólunk.

A magyar jogban a kiskorúak, illetőleg a nagykorúak érdekeinek védelmére mindig két külön, de egymással rokon intézmény szolgált. A kiskorúak érdekvédelme ui. a gyámság, a

nagykorúak érdekvédelme pedig a gondnokság útján jutott érvényre. Ez a megkülönböztetés ma is változatlanul megvan, jóllehet a két intézmény tartalmában lényegesen eltér a korábbi feudális, illetőleg kapitalista magyar jog hasonló nevű intézményétől.

Az egyes államokban más megoldások is vannak a két intézmény személyi hatálya tekintetében. Ezek abból indulnak ki, hogy a kiskorúak különböző korcsoportjai eltérő gondozási, vagyonképviseleti stb. feladatokat igényelnek. A serdültebb korúak esetében pedig az ellátandó feladatok közelebb állnak ahhoz, amit a mi jogunk a gondnokság útján old meg. Így egyes szocialista jogok pl. 14 éves korig a kiskorút gyámság alá helyezik, 14 éves kora betöltésével pedig már a gondnokság intézménye útján biztosítják érdekvédelmét a cselekvőképességükben korlátozott felnőttekkel azonos módon.

2. Állami gondoskodás a kiskorúakról.

Annak törvényben kimondása mellett, hogy a kiskorú gyermek gondozása, nevelése, tartása alapvetően a szülők joga és kötelessége, az állam mindig ott áll a szülők mellett, védi támogatja, erősíti a családot, hogy feladatait ellátthassa. Ha a család a megtett intézkedések ellenére sem alkalmas a gyermek nevelésére, fejlődésének elősegítésére, az állam kiemeli a gyermeket abból a környezetből és egyéb módon gondoskodik róla.

Ennek megfelelően az állami gondoskodás is többrétű: családot támogató, a gyermeket a családban hagyó vagy onnan átmenetileg máshova helyező intézkedés, vagy pedig a családi környezetből a gyermeket szükség esetén kényszerrel is eltávolító intézkedés. Ennek az eredménye lehet utóbb a korábbi családi környezet végleges elhagyása a gyermek részéről és örökbefogadás útján új családi otthon nyújtása.

a) A *család támogatása* körében a gyámhatóság védő és óvó intézkedéseket tehet. Meghallgatja, figyelmezteti a szülőket vagy a serdült korút. Kötelezheti a szülőt, hogy gyermekét bölcsődében, óvodában, diákotthonban stb. helyezze el, támogatja őt a hely biztosításában. Szükség esetén megkeresi a tanács állandó bizottságát, a munkáltatót, az illetékes szakszervezeti szervet, a lakóbizottságot, hogy a szülőt megfelelő magatartásra bírják rá.

A gyámhatóság eseti — pénzbeni vagy természetbeni — segélyt folyósíthat, szükség esetén pedig rendszeres havi nevelési segélyt ad a kiskorú részére. Emellett, ha szükséges, a kiskorú részére intézeti elhelyezést biztosít.

Mindezeknek az intézkedéseknek a lényege az, hogy a szülő *felügyeleti jogát nem érintik.* Ezért ilyen intézkedésekre is csak akkor kerülhet sor, ha a családi környezet megfelelő, a szülők jogaikat és kötelességeiket helyesen gyakorolják, vagy pedig ha megfelelő tanácsadással, figyelmeztetéssel elérhető, hogy a családi környezet helyesen lássa el feladatait. Éppen ezért a gyermek intézeti elhelyezésére is csak olyan esetben kerül sor, ha a szülők *önhibájukon kívül* nem láthatják el feladatukat (pl. a szülő tartós betegsége), vagy pedig egyéb szociális körülmények miatt nem tudnak a gyermekre állandóan ügyelni, őt gondozni (pl. más helységbe járnak dolgozni, esetleg csak hét végén térnek vissza). Ebből következik az is, hogy az ilyen típusú intézeti elhelyezés a szülői felügyeletből csak a gondozás jogát veszi át, de egyébként a szülői felügyeleten alapuló egyéb jogok és kötelességek továbbra is a szülőt illetik, illetőleg terhelik.

Ezekhez az intézkedésekhez tartozik — annak ellenére, hogy a szülő a felügyeleti jogát átmenetileg nem gyakorolja — a *családbafogadás* intézménye is.

b) A *gyermek kiemelése* a feladatait el nem látó családi környezetből állami gondozásba vétel útján történik. Ez az intézkedés a kiskorúakról való állami gondoskodás körében tehető gyámhatósági intézkedések között a legszigorúbb, de egyben a leggyorsabb és leghatékonyabb. Akkor kerül rá sor, ha a szülők feladataikat nem látják el, a kiskorú fejlődését, egészségét veszélyeztetik. Az intézkedés lényege az, hogy a gyámhatóság a kiskorút szükség esetén azonnal kiemeli a családi környezetből és állami gyermeknevelő-intézetben helyezi el. Ilyen esetben a szülői felügyeleti jogok *szünetelnek.* A szülők — míg az állami gondozás fennáll — csak arra jogosultak, hogy gyermeküket látogassák, ügyében őket meghallgassák. A gyermek törvényes képviselője az intézet vezetője vagy helyettese (az intézeti gyám). Ilyen esetben, ha a kiskorú további fejlődése érdekében az örökbefogadás látszik legcélravezetőbb eszköznek, ahhoz a vér szerinti szülők hozzájárulására nincs szükség (tehát a gyámhatóság enélkül is engedélyezheti az örökbefogadást).

Az állami gondozásba vétel tartama alatt a szülő köteles *gondozási díjat* fizetni az állam részére. A gondozási díj gyermekenként a kötelezett munkabérének általában 20%-a, amely összeget a gyámhatóság — a szülő anyagi helyzetére tekintettel — mérsékelheti.

Állami gondozásbavételre akkor is sor kerülhet, ha a kiskorú szülei ismeretlenek, ismeretlen helyen tartózkodnak, vagy meghaltak, és nincs olyan rokonuk, akiknél a gyermeket el lehetne helyezni.

Az állami gondozásbavétel a *gyámhatóság határozatával* jön létre és szűnik is meg. Ha a gyermek nagykorúságát eléri, az állami gondozás megszűnik, és őt az intézetből el kell bocsátani.

Megszűnik az állami gondozás akkor is, ha a gondozásbavétel feltételei már nem állanak fenn, vagy a kiskorút örökbe fogadják.

Az intézetben gondoskodnak a gyermek neveléséről, tartásáról, megfelelő oktatásáról,

szakképzettség megszerzéséről. Ha a kiskorú a képzést az intézetben töltött ideje alatt nem tudja befejezni, őt az állam támogatja abban, hogy azt továbbfolytathassa.

3. A gyámság.

A családjogi törvény értelmében a kiskorú szülői felügyelet vagy gyámság alatt áll. A szülői felügyelet, illetőleg a gyámság ezért egymást kizáró intézmények. Ennek megfelelően akár szünetel a szülői felügyelet, akár pedig a bíróság azt megszüntette, a gyámhatóság a kiskorú részére gyámot rendel. Ha természetesen az akadályozottság csak az egyik szülő vonatkozásában áll fenn, a másik szülő gyakorolja teljes jogkörrel a felügyeleti jogot, és ilyen esetben gyám kirendelésére nincs szükség.

Minden hatóság, hivatal, bíróság, más szerv köteles a gyámhatóságot értesíteni, ha eljárása során észleli, hogy a kiskorú részére *gyámot* kell rendelni. A gyámhatóság ilyen esetben gyámul az arra legalkalmasabb személyt rendeli ki. Gyámként elsősorban azt kell kijelölni, akit a szülő maga megnevezett (és mellőzni kell azt, akit a szülő a gyámságból kizárt). Ilyen személy hiányában vagy pedig ha ez a személy nem alkalmas a gyámság ellátására, a gyámhatóság más arra alkalmas személyt rendel ki elsősorban a rokonok köréből.

a) A gyám a gyámsága alatt álló kiskorú *gondozója, vagyonának kezelője* és *törvényes képviselője.* Működésében a gyámhatóság rendszeres felügyelete és irányítása alá tartozik. A gyámhatóság a gyámot rendszeresen ellenőrzi, intézkedéseit megváltoztathatja (ha a kérdésben való döntésre a bíróság jogosult, pl. a kiskorú elhelyezése — csak a bíróság járhat el). A gyám az általa kezelt vagyonról rendszeresen köteles számot adni, és működésének megszűnésével végszámadást kell a gyámhatóság elé terjesztenie.

b) A gyám működése a kirendelésétől egészen addig tart, amíg gyámságra szükség van. Ha tehát pl. a kiskorú szülője alkalmassá vált feladatának ellátására, vagy a kiskorút örökbe fogadják, a gyámság megszűnik. Ugyancsak megszűnik a gyámság a gyermek nagykorúvá válásával.

A gyámhatóság a gyámot *felmenti*, ha tisztét nem tudja ellátni. *Elmozdítja* a gyámhatóság a gyámot, ha jogaival súlyosan visszaél, kötelességeit elhanyagolja, vagy olyan cselekményt követ el, amely miatt a gyámságra méltatlanná válik.

c) A gyám működésének megszűnése után köteles a gyámhatóságnak jelentést tenni, a gyámolt vagyonáról pedig végszámadást előterjeszteni.

A gyám jelentésében köteles beszámolni a működése alatt történt fontosabb eseményekről. Így a gyámolt személyével kapcsolatban a neveléséről, tartásáról, elhelyezéséről, a tett intézkedésekről, a gyermek és rokonai közötti kapcsolatokról stb. A jelentésben a vagyonra vonatkozóan meg kell jelölnie, hogy a gyámság átvételekor volt-e kiskorúnak vagyona, és ha igen, azt hogyan kezelte. Ha a vagyon jövedelmező volt, el kell számolnia arról, mire használta fel a jövedelmet (pl. a gyermek taníttatására, tartására stb.) vagy pedig, hogy azt a gyámolt részére megőrizte (takarékbetétbe helyezte). Ha a vagyon állagának megóvása végett karbantartási vagy egyéb munkákra volt szükség, ezt is fel kell tüntetni a jelentésben. Külön be kell számolni arról, ha valamely vagyontárgy értékesítésére került sor.

A gyám elszámolásával kapcsolatban a gyámhatóság további felvilágosításokat, kiegészítéseket kérhet, ha pedig a gyám ezt nem teljesíti, ellene számadási pert indíthat (akár az új gyám, akár kirendelt eseti gondnok útján). Amennyiben a gyám kárt okozott, és azt a gyámhatóság felhívására nem téríti meg, ellene a gyámhatóság pert indít. A gyám felelősségére egyébként a polgári jog kártérítési felelősségre vonatkozó szabályai irányadók. A gyám számadási felelősségének elévülésére a családjogi törvény külön határidőt: egy évet állapít meg. Ha azonban a felelősség alapja tiltott cselekmény, a gyámmal szemben is az általános elévülési idő az irányadó.

A gyámolt nagykorúvá válása esetén a gyámnak a nagykorúval kell elszámolnia.

Bacsó Jenő

V. A családjog nemzetközi vonatkozásai. 1. Bevezetés. 2. A házasság anyagi érvényessége. 3. A házasság alaki érvényessége. 4. A házastársak személyi jogviszonyai. 5. A házastársak vagyoni jogviszonyai. 6. A házasság felbontása. 7. Örökbefogadás. 8. Leszármazás. Szülő és gyermekek közötti jogviszonyok. Rokonság. 9. Gyámság és gondnokság

1. Bevezetés.

A különböző jogrendszerek jogszabályai a családi jog területén is összeütközésekbe kerülhetnek egymással. Ezek a *jogszabály-összeütközések* akkor állanak elő, ha a családi jogviszony több jogrendszerhez kapcsolódik. Megoldásuk *kétféle módon* történhetik: vagy *közvetlen* (direkt) módon, közvetlen magatartási szabályok alkotása útján, vagy *közvetett* (indirekt) módon, kollíziós normák útján.

2. A házasság anyagi érvényessége.

A házasság anyagi érvényessége tekintetében egyes jogrendszerek a felek jogát *diszjunktíve* alkalmazzák, vagyis mindkét házasulóra a *saját* joga irányadó, mások pedig *kumulatíve* alkalmazzák és a házasságot csak akkor tekintik érvényesnek, ha *mind a két* fél joga szerint érvényesen jött létre. (→*Kollíziós jog*)

A házasság anyagi érvényességét egyes *tőkés* jogrendszerek a házasságkötés helyének joga, a *lex loci contractus* (valamennyi kollíziós szabályra) szerint bírálják el (pl. bizonyos korlátozásokkal az Amerikai Egyesült Államokban, Argentínában, Costaricában, Guatemalában, Paraguayban, Peruban, belföldi házasságkötéseknél egyes feltételek kivételével Dániában, régebben Angliában), más jogrendszerek a lakóhely joga, a *lex domicilii* szerint (pl. Angliában jelenleg az 1931. február 6-án kelt skandináv egyezmény szerint 1953. március 25-i alakjában), ismét mások (a legtöbb jog, pl. az NSZK-ban a polgári törvénykönyvet életbeléptető törvény EGBGB. 13. § 1. bek., az 1902. évi hágai egyezmény, Franciaország) a felek hazai joga, a *lex patriae* szerint.

A *szocialista* országok közül a Szovjetunióban az 1968. június 27-i „Alapok" szerint belföldi házasságkötésnél a *lex fori* irányadó, tehat a *lex loci contractus*, a külföldi házasságkötés viszont elismerendő, ha az vagy a felek *statutum personale-jának*, vagy a *lex loci contractusnak* megfelel. Az 1963. évi *csehszlovák* törvény 19. §-a szerint mindegyik fél hazai joga irányadó diszjunktíve külön-külön, ugyanígy az 1965. évi lengyel törvény 11. cikke szerint. A *diszjunktív* alkalmazást írják elő a szocialista országok egymással kötött jogsegélyszerződései is. Ezzel szemben a két fél hazai joga *kumulatíve* alkalmazandó az 1964. évi *albán* törvény 5. és az *NDK* családjogi törvényét életbeléptető törvény 15. §-ának 1. bekezdése szerint.

Magyarország nemzetközi magánjoga szerint irányadó a felek személyes joga, és ha ez különböző, mindegyik házasulóra a saját személyes joga. Ha a házasulók egyike sem magyar állampolgár, akkor sem lehet a házasságot megkötni, ha a házasságkötésnek a magyar jog szerint elháríthatatlan akadálya van (1974. évi I. tv. — családjogi törvény — 7. és 8. §-a). Ilyenek a korábbi házasság akadálya, az egyenes ági rokonság, testvéri kapcsolat, örökbefogadó és örökbefogadott kapcsolata.

3. A házasság alaki érvényessége.

A *tőkés* országokban egyes államok (pl. az Egyesült Államok, Anglia, Dánia, Japán) a házasságkötés helye formájának követését általában kötelező erővel ruházzák fel, más államok (pl. az NSZK, az USA egyes államai, Belgium, Franciaország, Svájc) viszont különbséget tesznek belföldön és külföldön kötött házasság között és a belföldön kötött házasságnál kívánják meg kötelező erővel a belföldi formák betartását.

A *szocialista* államok közül a Szovjetunió 1944 előtt elismerte az alaktalan házasságkötést, jelenleg azonban az összes szocialista államok a *lex loci celebrationis* szerint bírálják el a házasság alaki érvényességét.

A *magyar* nemzetközi magánjog pl. a házasságkötés idejében hatályba levő *lex loci celebrationist* tekinti irányadónak, de a külföldön magyar külképviseleti szerv előtt kötött házasság Magyarországon kötött házasságnak tekintendő.

4. A házastársak személyi jogviszonyai.

A házastársak személyi és vagyoni jogviszonyainak szabályozása szintén egész más elveken nyugszik a tőkés és a szocialista országokban. A *tőkés országok* jogszabályai a férfi és a nő egyenlőtlen jogállását rögzítik a személyi jogviszonyok tekintetében a névviselés, lakóhely-változtatás, a felek egymással szembeni kapcsolata kérdésében. A *szocialista jog* ezzel szemben nem ismeri a férfi és a nő, a házastársak közötti megkülönböztetést, és nem biztosít egyik félre részére sem előjogokat.

A *szocialista jogok* közül a *csehszlovák* törvény 21. §-a szerint a felek mindenkori közös hazai joga irányadó, és ha nincs közös hazai joguk, a *lex fori*. A *lengyel* törvény 17. §-a szerint a mindenkori közös hazai jog, ennek hiányában a két házas fél közös lakóhelyének joga, és ennek is hiányában a *lex fori*. Az *albán* törvény 8. cikke és az *NDK* törvényének 16. §-a szerint a közös hazai jog nemlétében a lex fori alkalmazandó. A *lex fori* alkalmazása lép előtérbe a *szovjet* jogban is.

Magyarország nemzetközi magánjoga értelmében a házastársak személyes jogviszonyaira — ideértve a házastársi névviselést — az a jog az irányadó, amely az elbírálás idején a házastársak közös személyes joga volt. Ha ez különböző, utolsó közös személyes jogukat, illetőleg a közös lakóhely jogát kell alkalmazni. Így rendelkeznek jogsegélyegyezményeink is (NDK 27., román 23., lengyel 32., albán 28., csehszlovák 19. cikk). A személyes jogot tekinti irányadónak az 1905. június 17-i hágai egyezmény 1. cikke is.

5. A házastársak vagyoni jogviszonyai.

Eltérés van a tőkés és szocialista jogok között a házastársak vagyoni viszonyainak szabályozása tekintetében is. A *tőkés jogokban* széles körben nyílik lehetőség a szerződési úton való rendezésre, minek folytán a tőkés házassági vagyonjog két részre oszlik: a törvényes és a szerződéses házassági vagyonjogra.

A *szocialista országok*, Csehszlovákia (21. §), Lengyelország (17. §), Albánia (8. §), az NDK (16. §), a magyar bírói gyakorlat és jogsegélyszerződéseink, szemben a tőkés országokkal, a házastársak személyi és vagyoni jogviszonyaira *egységes* kollíziós szabályt alkalmaznak, és a vagyoni jogviszonyokhoz sorolják a házastársi tartást és a vagyonjogi szerződést is.

A magyar jog — mint a többi szocialista jogrendszer — egységes kollíziós szabályt alkalmaz a házastársak személyi és vagyoni jogviszonyok elbírálásánál. A magyar nemzetközi magánjog határozza meg az alkalmazandó jogot és eszerint is a felek közös személyes joga irány-

adó, ilyennek hiányában pedig utolsó közös lakóhelyük joga.

6. A házasság felbontása.

Egyes *tőkés államok* nem ismerik el a házasság felbontását, csak az ágytól és asztaltól való elválasztást ismerik (pl. Spanyolország és egyes dél-amerikai államok). Más államok csak meghatározott felekezetekhez tartozó házastársak részére engedik meg a házasság felbontását (a mohamedán jogok). Ismét mások megengedik a bontást, de az ágytól és asztaltól való elválasztást nem ismerik. Különbözőképpen vannak szabályozva a különböző országokban a bontó és válóokok is, vannak egyes esetekben feltételes, máskor feltétlen bontó okok. A tőkésországok általában a hazai bíróságok joghatóságát ismerik el, egyesek pl. Törökország, kizárólagosan.

A *szocialista országokban* nem ismerik el az olyan intézkedéseket, amelyek a házasság felbonthatóságát kizárják. Ezenkívül nem ismerik a házasságnak a vétkességre alapítottan, valamelyik fél hibájából való felbontását sem, mert egyszerűen a házasság társadalmi rendeltetését tartják szem előtt, amikor arra a megállapításra jutnak, hogy a házastársak közt a viszony annyira elhidegült, hogy társadalmi rendeltetésének betöltésére képtelen.

A magyar nemzetközi magánjog szerint a külföldön lakó magyar állampolgár bontó perében hozott határozatot elismerjük, egyébként magyar állampolgár személyállapotára vonatkozó perben a magyar bíróságok joghatósága *kizárólagos*. Az NDK-szerződés (28. cikk), továbbá a román (24.), lengyel (33.), albán (29.) és csehszlovák (20.) szerződések szerint a külföldi bíróságok eljárhatnak magyar állampolgárok házassági pereiben, ha mind a két házasfél az illető ország területén lakik.

7. Örökbefogadás.

Egyes *tőkésországok* (pl. Portugália és egyes dél-amerikai országok) egyáltalában nem ismerik az örökbefogadást. Csak gyermekek vagy fiatalkorúak fogadhatók örökbe pl. Angliában, Svédországban vagy az USA egyes államaiban. Az USA egyes országaiban az örökbefogadott gyermek jogállása azonos a törvényes házasságból származó gyermek jogállásával, Franciaországban viszont a törvényhozó taxatíve meghatározza az örökbefogadott gyermek jogait.

A *szocialista jogokban* az örökbefogadás arra szolgál, hogy a kiskorú gyermekek nevelését, gondozását, tartását családi keretek között biztosítsa. Az örökbefogadó jogát rendelik alkalmazni a lengyel (22. szakasz 1. §-a), a csehszlovák (26. § 1. bek.), az albán (10.) és az NDK törvények (20. §) is.

A nemzetközi magánjog szerint magyar állampolgár kiskorúnak külföldi által való örökbefogadása csak a gyámhatóság jóváhagyásával érvényes, és ez a magyar jog alapján vizsgálja meg, hogy az örökbefogadás feltételei fennforognak-e. Jogsegélyszerződéseink többsége [bolgár (24.), NDK (33.), szovjet (30—32.), román (33.), lengyel (36.), albán (32—34.), csehszlovák (24.)] szerint általában az örökbefogadó hazai joga alkalmazandó, ha azonban az örökbefogadáshoz a gyermek vagy más személy vagy hatóság hozzájárulása is szükséges, ezt a gyermek hazai joga szerint kell elbírálni. Ez alól csupán a jugoszláv egyezmény 36. cikke tartalmaz kivételt, mert ez kumulatíve az örökbefogadó és az örökbefogadott hazai jogának együttes alkalmazását rendeli.

8. Leszármazás. Szülő és gyermekek közötti jogviszonyok. Rokoni tartás.

A tőkésországok jó részében lényeges különbséget tesznek a törvényes házasságból származó „törvényes" gyermek és házasságon kívül született „törvénytelen" gyermek és a szülők közötti jogviszony szabályozása között. A gyermek *törvényessége* ezekben az országokban az apa vagy a két szülő személyes joga, hazai joga vagy lakóhelyének joga szerint bírálandó el, mégpedig a legtöbb közép-európai országban az anya férjének hazai joga szerint. A *törvényes születés hatásai* is általában az apa hazai joga vagy lakóhelyének joga szerint bírálandók el vagy a szülők közös személyes joga és csak kivételesen az anya joga szerint. A *törvénytelen gyermek jogviszonyai* a *lex fori* (USA, Anglia, montevideói szerződés) vagy a felek személyes joga szerint bírálandók el (német, francia jog, olasz polgári törvénykönyv) és csak ritkán a gyermek személyes joga szerint (Código bustamente 64; 1929. december 5-i finn törvény).

A *szocialista jogok* nem tesznek különbséget a házasságban és a házasságon kívül született gyermek jogviszonyai között, és a gyermekre kedvezőbb helyzetből kiindulva a gyermek hazai jogát tekintik általában irányadónak.

A *magyar* nemzetközi magánjog szerint apaság vagy anyaság megállapításának, továbbá az apaság vélelmének megdöntése kérdésében a gyermeknek a születésekor hatályban volt személyes joga irányadó. Egyébként a szülők és a gyermek között fennálló jogviszonyra a gyermek személyes joga az irányadó. Magyarországon lakó, továbbá a magyar állampolgár gyermek ügyében a magyar jogot kell alkalmazni, ha a gyermekre ez a kedvezőbb.

9. Gyámság és gondnokság.

A *tőkés országokban* a joghatóság és az alkalmazandó jog meghatározásának problémája a gyámság és gondnokság területén össze van kapcsolva egymással.

A *szocialista országokban* a szocialista jogok egy részében a gyámság és gondnokság megkülönböztetése nem abban a formában történik, mint a magyar jogban, amely a kiskorúak feletti gyámságot a családi jogba, a nagykorúak feletti gondnokságot pedig a polgári jogba

helyezi el, hanem mind a két intézményt a családi jog keretében szabályozzák.

A *magyar* nemzetközi magánjog értelmében a gyámság alá helyezésnek és a gyámság megszűnésének előfeltételei tekintetében a gyámság alá helyezendő, illetőleg a gyámság alatt álló személy személyes joga az irányadó. Magyar állampolgár gyámsági ügyeiben a magyar gyámhatóságnak kizárólagos joghatósága van. Magyarországon lakó nem magyar állampolgár elhelyezésének, tartásának és gondozásának érdekében a magyar gyámhatóság is eljárhat. Erről értesíti az illetékes külföldi hatóságot.

Szászy István

Irodalom: Magyar magánjog. 2. köt. Családi jog. Főszerk. Szladits Károly Bp. 1940.; *Bacsó* Ferenc—*Mikos* Ferenc: A házasságon kívül született gyermek jogállásáról szóló 1946. évi XXIX. tv. magyarázata. Bp. 1947.; *Nizsalovszky* Endre: Magyar családi jog. Bp. 1949.; A magyar családi jog főbb kérdései. Tanulmánygyűjtemény. Bp. 1953.; *Szigligeti* Viktor: Házassági vagyonjog. Bp. 1959.; *Pap* Tibor: A házasság intézménye a népi demokratikus jogban. Bp. 1959.; *Csiky* Ottó—*Simor* Antal: A családjogi tartási kötelezettség, gyermekelhelyezés. Bp. 1962.; *Nizsalovszky* Endre: A család jogi rendjének alapjai. Bp. 1963.; *Pap* Tibor: Magyar családi jog. Bp. 1967.; *Bacsó* Jenő: Az örökbefogadás. Bp. 1968.; *Bacsó* Jenő—*Csiky* Ottó—*Petrik* Ferenc—*Szigligeti* Viktor—*Tallós* József: A családjogi törvény magyarázata. Bp. 1971.; *Csiky* Ottó: A gyermek családi jogállása. Bp. 1973.; *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útja. Bp. 1975.; *Pap* Tibor: Magyar családi jog. Bp. 1976.; *Ferenczy* Árpád: A nemzetközi magánjog kézikönyve. Bp. 1911.; *Világhy* Miklós: Bevezetés a nemzetközi magánjogba. Egységes jegyzet. Bp. 1966.; *Réczei* László: Nemzetközi magánjog. 3. kiad. Bp. 1961.; *Bacsó* Jenő—*Rády* Géza—*Szigligeti* Viktor: Családjog. Bp. 1955.; *Szászy* István: Magyar nemzetközi magánjog. Törvénytervezet és indoklás. Bp. 1949.; *Szászy* István: Az európai népi demokráciák nemzetközi magánjoga. Bp. 1962.; [angol nyelven: 1964.]; *Tallós* József—*Király* István: Nemzetközi vonatkozású kérdések az igazságügyi szervek gyakorlatában. Bp. 1964.; *Szászy* István: Jogszabály-összeütközések. Bp. 1973.

Szverdlov, G. M.: Szemejnoe pravo evropejszkih sztran narodnoj demokratii. Moszkva, 1964.; *Szverdlov*, G. M.: Szovetszkoe szemejnoe pravo. Moszkva, 1958.; *Rjaszencev*, V. A.: Szemejnoe pravo. Moszkva, 1971.; *Bratusz*, N.: A szovjet polgári jog tárgyai és rendszere. Bp. 1964.; Az európai szocialista országok családjogi törvényhozása. Szerk. Pap Tibor Bp. 1969.; Introductions aux droits socialistes = Association Internationale de Droit Comparé. Bp. 1971.; Medzinarodna Konferencia rodinného prava socialistickyh krajin. Bratislava, 1971.; /Acta Facultatis Juridicae Unitersitatis Comenianae. IV./.; Internationale Familienrechtskonferenz 21—24 Oktober 1969, in Jena Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Jena 19. Jg. H. 6. 1970. /Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe. 3./; *Lunc*, L. A.: Nemzetközi magánjog. Bp. 1951.; *Lunc*, L. A.: Mezsdunarodnoe csasztnoe pravo. Tom. 1—2. Moszkva, 1959—1963. 2. ed. Tom. 1. 1970.

König, R.: International Encyclopedia of comparative law. Vol. 6. Persons and family. Chapter 1: Sociological introduction; *Rheinstein*, M.: International encyclopedia of comparative law. Vol. 6. Persons and family. Chapter 1. Introduction. The family and the law.; *Kegel*, G.: Internationales Privatrecht. München—Berlin, 2. Aufl. 1964.; *Raape*, L.: Internationales Privatrecht. Berlin—Frankfurt a./M. 1961.; *Battifol*, H.: Traité élémentaire de droit international privé. 4. éd. Paris, 1967.; *Graveson*, R. H.: The conflict of laws. 5. ed. London, 1965.; *Ehrenzweig*, A.: A treatise on the conflict of laws. St. Paul, 1962.; International law. Leyden, 1967.; *Valladao*, H.: Direito internacional privado. Vol. 2. Rio de Janeiro, 1973.; *Bergmann*, A.—*Ferid*, M.: Internationales Ehe- und Kindschaftsrecht. Berlin—Frankfurt a/Main, 1954. [folyamatosan kiadott kiegészítésekkel.]

CSALÁDJOGTUDOMÁNY TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON:

I. Bevezetés (616.) — **II.**. A szocializmus útjára lépés előtt (617.) — **III.** A szocialista törvénykönyvön alapuló családjogi jogtudomány (620.)

I. Bevezetés.

A családjog tudományos művelése minél inkább helyezkedik a családjog önálló jogágaként szemléletének alapjára, annál inkább elárulja a tudományterület infiltráltságát más társadalomtudományok (szociológia, pszichológia, népesedéstudomány, statisztika) és természettudományok (biológia, orvostudomány) elemeivel. Ez azonban nem változtat azon, hogy szorosan vett jogi vonatkozásaiban a jogtudományok sorába tartozik, és ennek folytán alkalmazkodnia kell a leglényegesebb mondanivalóiban a hatályban levő, az éppen fennálló termelési és társadalmi viszonyok, tulajdoni rend által meghatározott jogszabályokhoz.

Ez pedig azt a követelményt állítja fel a tudománytörténet ismertetőjével szemben, hogy ne érje be a tudomány eredményeinek keletkezési időrendjével, hanem arra is figyelemmel legyen, hogy ezek az eredmények a jogfejlődés melyik szakára vonatkoznak. Ehhez képest egy korai időszakra vonatkozó, lényegében jogtörténeti jellegű művet a tárgya korához kapcsolva kell érinteni. A saját koruk-

hoz szóló írásoknak is háromféle aspektusát különböztethetjük meg. Amint különösen az egyházpolitikai törvények (1894. évi XXXI.—XXXIII. tv.) esetében látjuk, évtizedeken át tartott az irodalom küzdelme a képviselőház Irányi Dániel javaslatára 1873. február 24-én elfogadott, a kötelező polgári házasságra a házasság szekularizálására irányuló határozata és a törvény meghozatala közt. A törvény tudományos feldolgozását, gyakorlatának kialakítását viszont nem hosszú idővel követi a kritikai irodalom: reformgondolatok egyre erőteljesebb felvetése mint a kérdés tudományos feldolgozásának harmadik szakasza. Másik példaként említhető, hogy a nem házasságból született gyermek jogállásának kérdése már az 1871. évi II. magyar jogászgyűlés napirendjére került, de ezt az 1877. évi gyámsági törvény megoldatlanul hagyta, úgy hogy — a Tanácsköztársaság rövid ideig érvényesült megfelelő megoldását leszámítva — a kérdés körüli vitákat véglegesen csak az 1946. évi törvény zárta le.

Az előcsatározások szakaszánál rekedt meg a tudományos munkára ösztönző nagy ereje mellett a családjognak a polgári törvénykönyv tervezetében elhelyezkedő része a javaslatok törvényerőhöz jutásának elmaradása miatt. Különösen a házassági vagyonjog területének gazdag irodalmában egységes haladó gondolatként érvényesült a rendi különbségek megszüntetésének kívánalma és az addig a közrendűekre korlátozott szerzeményi közösség általánosítása. E kérdés tudományos feldolgozóiként Grosschmid Bénit és Kolozsváry Bálintot kell már most kiemelnünk.

Az alábbiakban a korábbi idők jogfejlődésének és tudományának részben a jogtörténet körébe vágó rövid áttekintése után a fő figyelmet a szocializmus építésének útjára lépett Magyarország egyik első: a családjogot mint egész jogágat felölelő törvénykönyvének kívánják szentelni, bemutatva a jogtudomány szerepét annak előzményeiben és alkalmazása során.

A megelőző korbeli családjog tudományos fejlődésének felmérésére leginkább a polgári jogi tankönyvirodalom alkalmas, amely a családjogot mindig felöleli. Ezenkívül a dualizmus kora és a felszabadulást közvetlenül megelőző időszak vonatkozásában egyes, a jog nagyobb területére kiterjedő, a múlt eredményeinek bemutatását sem elmulasztó vállalkozásokra kell utalnunk, amelyek nem kevesebb figyelmet fordítottak a múltba visszatekintésre, annak szakirodalmát is méltatva. Az egyik ilyen vállalkozás volt a Fodor Ármin által szerkesztett ötkötetes Magyar magánjog (Bp. 1899—1906.), amelynek keretében Fodor Ármin a házassági jog történetét, Jancsó György a házassági jogot, Sipőcz László a szülők és gyermekek közti jogviszonyokat, valamint a gyámságot és gondnokságot, Gaár Vilmos a törvényesítést és örökbefogadást dolgozta ki. A másik átfogó vállalkozás a Magyar Jogi Lexikon volt (Bp. 1893—1907.), amelynek a házasság és a család intézményét érintő címszavait a világirodalom akkori állását is figyelembevéve a családjog legjobb magyar művelői írták, sokszor kilépve a kor irodalmát általában jellemző pozitivista, dogmatikus, gyakorlati célokra koncentrált kereteket, amire a vagyonjogi kérdésekkel ellentétben a családjognak már maga a tárgyköre általában ösztönzött — bár a kapitalista magántulajdoni rend irányítása alól nem oldhatott fel. Kiemelkedő példa Somló Bódognak a házasságról írt címszava. A címszavakat részletes bel- és külföldi bibliográfia kíséri.

A harmadik hasonló méretű és az említett előnyös vonásokat a többi részekben is fokozott mértékben mutató vállalkozás Magyarországnak a második világháborúba belépését közvetlenül megelőzően indult és befejezéséhez már a háború alatt jutott. Ez a Szladits Károly szerkesztésében megjelent hat kötetnyi terjedelmű Magyar magánjog volt, amelynek 2. kötete tartalmazza a családjog magas színvonalú kidolgozását. A házasság intézményét Almási Antal dolgozta fel erős egyéniségéből következően új utakat keresve. Inkább a polgári szemlélet járt útjain haladt a rokonság, gyermeki jogállás kidolgozásával Csorna Kálmán, míg Szokolay Leó a gyámhatósági gyakorlat minél teljesebb értékelésével, a szociológiai szemlélet beépítésével az időszerűvé vált komplex feldolgozás előfutárjának is felfogható.

Az Országbírói Értekezlettől 1934-ig terjedő idő magánjogi irodalmának a családjogot is felölelő teljes bibliográfiáját Szladits Károly irányításával Újlaki Miklós állította össze (Bp. 1930. és 1935.) és (az utolsó öt év anyagát külön kötetben) bocsátotta közre.

II. A szocializmus építésének útjára lépés előtt. 1. A honfoglalás és állammá alakulás előtti családi szokások. 2. A hitújítás és dualizmus közt. 3. A dualizmus kora. 4. A házassági törvény után.

A magyar államalapítástól a szocializmus építésének útjára lépéséig terjedő évezredet a házasság és család joga szempontjából a következő korszakokra kíséreljük meg bontani:

a) a honfoglaló magyarság államszervezetének kialakulásától a hitújításig terjedő korszaka, amelynek vége történetesen Werbőczi Hármaskönyvének megalkotásával, a török hódoltság kezdetével és a könyvnyomtatás elterjedésével is egybeesik;

b) Werbőczitől a polgári jogrendre áttérésig, lényegileg a dualizmus koráig, illetőleg az Országbírói Értekezletig terjedő, a feudális jelleggel összetartott kor;

c) az Ideiglenes Törvénykezési szabályoktól az egyházpolitikai törvények megalkotásáig

(1894. évi XXXI—XXXII. tv.) terjedő polgári átalakulás kora, jelentős feudális elemek megőrzésével;

d) a házasság laicizálásától, illetőleg szekularizálásától a felszabadulás utáni, a feudális maradványok fokozatos felszámolására irányuló, de a szocializmus útjára lépést még nem jelentő jogalkotásig.

Az egyes — kizárólag a magunk aktuális céljára szolgáló — periodizálás természetesen nem jelenti homogén korszakok megkülönböztetését. Mindegyiken belül voltak jelentős fordulatok. Így a *b*) pontban említett Werbőczihez kapcsolt korszakon belül igen jelentős fordulatot jelentett a felvilágosultság hatása, különösen II. József 1786. március 6-án kelt rendeletében. Az utolsó helyen említett időszak egyöntetűségét is megtöri egyfelől a Tanácsköztársaság családjogi szempontból is jelentős rövid időszaka és ellenkező előjellel a második világháború idejének nyílt fasiszta jogalkotása. De különösen nem lehet a családjog tudománya vonatkozásában merev határokat vonni éppen abból a már említett okból, hogy a tudományban előbb jutnak szóhoz bizonyos haladó álláspontok, mintsem azok a jogban tükröződnének. Erre a polgári házasságon kívül a házasságon kívül született gyermek ügyét hozhatjuk fel második példaképp.

*1. A honfoglalás és állammá alakulás előtti családi szokások*at már Timon Gardézi perzsa író tudósítása (1050—1052) nyomán ismerteti, aki a leírását Dzshámi azóta elveszett írására alapította. A házasságkötésben eszerint lényegileg nővásárlási szertartás jelentkezett. A leányt a családja adta férjhez. Tagányi Károly kutatásai mutatták ki, hogy a nővásárlás régi szokásának maradványait a kereszténység felvétele után is sokáig követték, aminek maradványai még a 17. században is feltalálhatók. A Tagányi által elért eredmények nyomán a korra vonatkozó jogtörténeti irodalom általában reá hivatkozik.

A keresztény királyság megvalósulásával a házasság tekintetében a kánonjog szabályai váltak irányadóvá és érvényesült az egyházi bíróságok hatáskörének kiterjesztése is, amivel szemben a világi igazságszolgáltatási szervek ellenállása néha erőteljes volt. Mégis a királyi jogalkotásban is számos nyomát találjuk a kánonokra utalásnak és annak, hogy a világi jog voltaképpen kánonjoginak minősülő szabályokat gyarapít. A kánonjogi bíráskodás Mohács előtti térfoglalását Bónis György mérte fel.

Az Árpád-kori házassági vagyonjogról Illés Józsefnek jelent meg tanulmánya, Simon Zsigmond pedig a régi magyar házassági jogot Kálmán király már említett dekrétumáig terjedő időre jellemzi. Wenzel Gusztávnak az 1848 előtti magánjogról írt munkájára kell még utalnunk (1885).

2. A hitújítás (Werbőczi) és a dualizmus között a házasság ügyében a tudományos irodalomra is nagy hatású volt II. József rendelete a protestánsokról.

A 18. század végén és a 19. században a családjog tudományának állását a tankönyvirodalomból lehet megismerni, amely a magánjog egészének keretén belül fordít megfelelő figyelmet a családjog — elsősorban a házasság és házassági vagyonjog — ügyének.

A felekezeti különbségek megfelelő figyelembevételével a korra általában jellemző szemlélet, az észjogi, természetjogi kiindulás, az a nézet, hogy a család ügyeiben jelentős részben nem a jog magatartási szabályai a döntő jelentőségűek tekinthetők közös vonásoknak. A férj családfői döntő szava, a gyermekek feletti atyai hatalma, vagyoni uralma a polgári rend megvalósítására törekvésekkel mint feudális alapelgondolások nem vesztettek erejükből. Fleischhacker János 1795-ben latin nyelven megjelent könyvét azért kell megemlítenünk, mert a korábbi magánjogi könyvek bőséges bibliográfiáját adja. Huszti István a Werbőczi-követőktől eltérve tőle független rendszer felépítésére elsőként törekszik.

A kor írásai közül a legnagyobb tekintélyhez jutott a családjog vonatkozásában is *Frank* Ignácnak a feudális kor családjogának összefoglalását is tartalmazó könyve.

Frank a javak nyeréséről-vesztéséről szóló nagy terület első részében a személyes szabadságról szól, mégpedig elsősorban állampolgári (citoyen) értelemben. A rész második könyve „A szabadságról vérségi és házi kör tekintetében" cím alatt a nemzetséghez és házi körhöz tartozás részletes tárgyalása, a személyi jogállás különböző vonatkozásainak megvilágításával. A történeti iskola felé forduló Frank is abból az állásfoglalásból indul ki, hogy „ezeknek van kétségkívül többféle oldala", de kifejezetten lemond a tárgyalás teljességéről mondván: „itt csak arról szólhatunk, a'mi törvény hatása alá tartozik", „A rokonságról, sógorságról" szólva érinti „vérhiba" néven azok hátrányos jogállását, akik törvénytelen ágyból származtak, valamint az ilyen hátrányok elhárításának lehetséges eszközeit.

A házasság és a férj ház körüli „gazdai" hatalma és az atyai hatalom után végezetül a gyámságot és gondnokságot (gondviselést) tárgyalja a feudális kor végső, saját korához szóló összefoglalása.

A későbbi időből származó munkák sorából ki kell emelnünk a történeti jogi iskola fő magyar képviselőjének munkáját az egész eddig tárgyalt kor magyar magánjogáról.

*3. A dualizmus korá*nak a családjog körébe vágó első nagyobb törvényben szabályozott kérdéskörét a gyámügyi és gondnoksági ügyek alkották. Az 1877. évi XX. törvény — a címének kereteit lényegileg túllépve — a kiskorú gyermek és atyja közti jogviszony rendezésére is kiterjedt. A törvénynek már a hamar (1882) sorra került módosítását is felölelő részletes

feldolgozását Sipőcz László írta meg, és ugyanő volt, aki az általános polgári törvénykönyv gyámságról és gondnokságról szóló résztervezetét elkészítette, majd a kérdéskör feldolgozását a Fodor szerkesztette magánjogban is nyújtotta.

A polgári törvénykönyvnek a szülőkről és gyermekről szóló résztervezete (1892) Králik Lajostól származik.

A házasság ügyét — nemcsak a vegyes házasságokat és a felbonthatóságot érintve — Irányi Dániel már említett képviselőházi határozati javaslatát megelőzően és azt követően egyre inkább fellendülő irodalom tárgyalta. De sok mondanivaló adódott a fennálló helyzetből: a különböző felekezeti jogoknak a jogirodalom egyaránt kénytelen volt figyelmet szentelni.

Az 1894. évi házassági törvényt megelőző politikai jellegű polémiát, egyháziak és világiak közti publicisztikai harcot nem kell nyomon követnünk. Jogi vonatkozásban nem hagyhatjuk említés nélkül az öröklési külön törvényjavaslat és a házassági törvény közötti elsőbbségi vitát, amelyet a házassági törvény annak ellenére nyert meg, hogy nem rendezte a házassági vagyonjogi kérdéseket, amelyek rendezésének hiánya volt Grosschmid szerint az öröklés szabályozásának legfőbb akadálya.

A házassági törvény jogi, főleg kodifikációs előzményeiről Grosschmid Béni nyújtott a maga nemében egyedülálló képet két terjedelmes kötetben.

A nagy jelentőségű törvény javaslatát és megalkotása után élő anyagát természetesen széles körű irodalom kísérte. A kodifikátorokon kívül említsük meg Raffay Ferenc, Szászy-Schwarcz Gusztáv és Sztehlo Kornél ellenjavaslatait.

*4. A házassági törvény megalkotásá*val a megelőző politikai, de a jogirodalomra is átcsapó viták végül elcsitultak, de a köteléki jog: az érvénytelenség és bontás kérdései a kommentárirodalmon kívül is az érdeklődés előterében maradtak és a dualizmus korának utolsó szakaszát nem lehet a törvény körüli vitáktól mentesnek tekinteni.

A polgári törvénykönyv előkészítő anyagából ez a kérdéskör kiesett, mert már az 1900-ban közzétett első tervezet a házassági kötelék ügyében a törvénykönyvön kívül meglevő szabályozásra utalt. A meglevő törvény bontási szabályainak szigorítására és enyhítésére irányuló javaslatok állandó harcban álltak egymással, a házassági törvényben felismerhető kánonjogi hatások kiküszöbölésére éppen úgy észlelhető volt törekvés, mint főleg a törvényhozásban részes katolikus főpapság részéről természetesen elsősorban, azok szaporítására. A törvény változatlanul maradása mellett is képzelhető volt enyhébb és szigorúbb gyakorlat és komoly kísérlet jelentkezett a beteg, de nem halott házasságok gyógyítására irányuló bírói tevékenység fejlesztésére (pl. Alföldy Dezső). A bomlásban levő házasságok megmentésére eljárásjogi intézkedések is történtek, korábban elejtett eszközök újraélesztésével (1930. évi XXXIV. tv.).

A felszabadulás utáni jogalkotás új bontási okok szabályozásával, különösen a vétkesség helyett az orvosló bontás elismeréséről, a megegyezésének — bizonyos feltételek mellett — a bontás okául elfogadásával az irodalom korábbi haladó követeléseit igyekezett kielégíteni, de az 1952. évi törvény megalkotásáig az irodalomnak nem sok alkalma maradt a házassági kötelék körébe vágó rendelkezések tudományos feldolgozására. Nizsalovszky Endre tankönyve foglalta össze azt a jogállapotot, amely közvetlenül az 1949. évi népköztársasági alkotmány hatálybalépése előtt e téren fennállott.

A köteléki jog kérdésének 1894-ben bekövetkezett megoldása után a figyelem fokozott mértékben irányult a házastársak közti vagyoni viszonyok felé, amelyek a kapitalista rendben a férji uralmat kifejezve döntő jelentőségűek voltak. A házastársak személyes viszonyainak az elhanyagoltságát sem panaszolhatjuk.

Ami a házassági vagyonjogot illeti, afelől, hogy a rendi és foglalkozásbeli okból fakadó társadalmi állás különbözőségének fennmaradása elviselhetetlen, kétség sem merült fel. Grosschmid Béni házassági vagyonjogi tervezete a felszabadulás előtti tárgyalások során uralkodó helyzetet töltött be. Később azonban a házastárs közszerzeményi igényének követelési jogként, dologi (tulajdoni) jelleg nélküli beállítása és a különvagyon restitúciós igénye koncentrikus támadások tárgya lett. Ezek eredménye a családjogi törvénykönyvben jutott azután, a következő fejlődési szakaszban a házastársak egyenjogúságának — mint elsőrendű szocialista követelménynek maradéktalanul eleget tevő — reális vagyonközösségi rendszer kogens megvalósítása kapcsán, érvényesüléshez.

A századfordulónak a házassági vagyonjogra vonatkozó irodalmából, de a szerző életművéből is kiemelkednek Kolosváry Bálintnak a jogösszehasonlítás eszközeit is messzemenően alkalmazó munkái.

A családi kapcsolatok köréből érdemes kiemelni a nem házasságból született gyermekek jogállásának a kérdését, amelynek feudális kori és az 1877. évi törvény által is érintetlenül hagyott megoldása a haladóbb polgári szemléletet nem elégítette ki. A kérdést már az 1871. évi Magyar Jogászgyűlés a napirendjére tűzte, ahol az indítványt Katona Mór terjesztette elő. A további irodalom úgyszólván megszakítás nélkül napirenden tartotta a kérdést.

Azt a felszabadulás utáni jogalkotásnak első, nagyobb terjedelmű családjogi vonatkozású törvénye oldotta meg, a múlt feudális maradványait teljesen felszámoló, a radikális polgári szemléletnek és a szocialista szemléletnek a találkozását tükröző módon.

Az időszak utolsó családjogi összefoglalásaként Nizsalovszky Endrének a köteléki jog vonatkozásában már említett tankönyvét lehet megemlítenünk, amely a korábbi tankönyvek által követett rendszerbe törekedett az 1945 utáni valamennyi, az alkotmány előtt hatálybalépett polgári haladást jelentő jogszabályt beilleszteni.

III. A szocialista törvénykönyvön alapuló családjogi jogtudomány.

A szocialista jogszemlélet az 1945 utáni jogirodalomban egyre növekvő erővel jelentkezett, sőt a nem házasságból született gyermek jogállásának szabályozása körüli irodalmat már kevés kivétellel így minősíthetjük. Hasonló minősítést érdemel az 1949. évi alkotmány családjogi következményeit értékesítő irodalom és gyakorlat, amelynek jellemzőjeként lehet a házastársi tartásnak és az özvegyi jognak mindkét nemre kiterjesztésére utalni. Valójában határvonalat az 1952. évi családjogi törvény előkészítő ankétja anyagának közzétételével (1953) húzhatunk. A törvény megalkotása után jelentős útmutató megnyilatkozás volt Bacsó Ferencnek a családjogi törvény és az egyik kodifikátornak, Mikos Ferencnek az egész törvényművet méltató dolgozata. A Vas Tibor és Pap Tibor szerkesztésében megjelent tanulmánygyűjtemény csakhamar alaposabb kifejtését nyújtotta az újszerűen vizsgálható fontosabb kérdéseknek. Ezt nyomon követte az új törvény szemléletében való kifejtésre törekvő egyetemi jegyzet (Nizsalovszky Endre).

Igen nagyra értékelhető nemcsak a gyakorlat, hanem a tudomány fejlődése szempontjából a családjogi törvény részletes kommentárja (Bp. 1955. szerzői Bacsó Jenő, Rády Géza és Szigligeti Viktor) és amelynek hosszú időn át a családjog művelői előtt igen nagy tekintélye volt.

Ennek a jeles munkának a szerepét vette át — közvetlenül a népesedéspolitikai fordulat előtt — a közben kifejlődött hatalmas irodalmat és a Legfelsőbb Bíróság számos kötelező erejű és más fontos problémákat kiküszöbölő állásfoglalását teljes mértékben értékesítő, 1971. július 1-ével lezárt kommentár (A családjogi törvény magyarázata Bp. 1971.).

E mű alapos bibliográfiai része számot ad a két kommentár közötti időben a családjogi irodalom tudományos termésről, amelynek még a fontosabb szemelvényeit is messze vezetne ismételni. Ki kell mégis emelni Pap Tibor egyetemi jegyzetét (1962) és tankönyvét (1967).

A családjogtudomány fejlődésének jellemzésére — az egyes művek megjelenési időrendjét figyelmen kívül hagyva — utalunk arra is, hogy csaknem teljes monográfia-sorozat alakult ki a főbb tárgykörökről.

A monográfia-sorozat általános bevezetéseként lehet tekinteni Nizsalovszky Endre: A család jogi rendjének alapjai c. munkáját (1963), amelynez Pap Tibornak a házasság intézményének szocialista jogösszehasonlító módszerrel megírt tanulmányát csatolhatjuk (1959). A házassági vagyonjog monografikus feldolgozását Szigligeti Viktor nyújtotta (1959). További fontosabb monografikus feldolgozások foglalkoztak az apasági és származás megállapítása iránti egyéb perek, a családjogi tartási kötelezettség, gyermekelhelyezés, gyermek családi jogállásának, az örökbefogadásnak stb. kérdésével.

A házasságok felbontásának és ehhez kapcsolódva a házassági vagyonjogi kérdéseknek kezdettől széles körű folyóirat-irodalma volt, amelynek nagy lendületet adott a Legfelsőbb Bíróságnak a megegyezéses bontásokkal elsősorban foglalkozó 3. sz. és a vagyonközösség megosztása körül felmerülő bonyolult kérdések megoldását kereső 5. sz. irányelve.

Sok figyelemben részesültek a vagyonjogi kérdésekben a szocialista gazdasági rend részben előrelátott, részben a várakozástól eltérően alakult fejleményei, a személyi tulajdon tárgykörének tényleges alakulása.

Az 1919. évi Tanácsköztársaság családjogi intézkedéseit Pap Tibor dolgozta fel. Említést érdemlő vita merült fel akörül, hogy a Tanácsköztársaság idején a házasságon kívül született gyermek apai elismerésének teljes hatályt biztosító jogszabály hatálybanléte idején történt apai elismerés hatálya megismétlés nélkül visszaállt-e a kérdés új, a Tanácsköztársaság szabályozásával tartalmilag egyező új szabályozással. A gyakorlatban végül az az álláspont jutott uralomra, hogy az akkori elismerések a Tanácsköztársaság jogalkotását megsemmisítő 1920. évi rendelkezések ellenére a szocializmus útjára lépéssel megkapták a teljes hatályukat öröklési jogi vonatkozásban is.

Mint az orvostudománnyal elválaszthatatlanul kapcsolatban álló kérdést kell érintenünk a házasságon kívül született gyermek apaságának megállapítása és a meglevő apasági vélelem megdöntése körében a vércsoportok szerepét és az ilyen vizsgálatok eredményeinek értékelését.

A családjogtudomány e fejlődési szakaszában egyre fokozódó szerep jutott — a jogtudomány többi ágához hasonlóan — a jogösszehasonlításnak és a nemzetközi kapcsolatok ápolásának. Nemcsak a magyar családi jog feldolgozása során jutott nagy szerep a külföldi megoldásoknak, hanem nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk azoknak a kétévenkénti, az európai szocialista államok családjogászai közt megtartott összejöveteleknek, amelyek 1965-ben Varsóban, 1967-ben Pécsett, 1969-ben Jenában, 1971-ben Pozsonyban, 1973-ban Szófiában kerültek megrendezésre, és amelyek anyagait közzé is tették.

Amint az egyes korábbi történeti korszakokon belül is észleltünk egyes, a kor lényeges jellemzőit közvetlenül nem érintő, de mégis

jelentős fordulatokat, éppen úgy a szocializmus építésének útjára lépés óta is beállt egy hasonló jellegű, a családjog tudománya szempontjából nem jelentéktelen fordulat. A Párt illetékes szerveinek állásfoglalása nyomán, amelyet jelentős társadalmi megnyilatkozások előztek meg, létrejött népesedéspolitikai miniszertanácsi határozat, az annak szellemében kibocsátott rendelkezések, valamint a családjogi törvénykönyvnek az 1974. évi I. törvénybe foglalt egységes szövege a szocialista családjogtudományra is kihatással van. Jelen alakulásában figyelembe kell vennünk a tárgyalás körének erős kiterjedését, más tudományszakokkal való kapcsolatai kiépítésének előtérbe lépését.

A társadalmi szervezetek, állami szervek különösen annak a hatása alatt vették vizsgálat alá a családnak a szocialista rendben betöltött feladatait, általában a család és házasság intézményének harmonikus beilleszkedését, hogy nemkívánatos jelenségeket kellett észlelni és a szocialista családi jog egyik legfontosabb célja: a nők egyenjogúsítása abban a nem formális értelemben, hogy a társadalom minden vonatkozásban az érvényesülésüknek éppen olyan nyílt útja legyen, mint a másik nemhez tartozóknak, maradéktalanul nem valósult meg.

A konkrét jelenségek, amelyek a családjogi és egyéb a család és házasság intézményéhez kapcsolódó kutatásokat mozgósították: *a*) a házasságok felbontásának magas és egyre növekvő arányszáma; *b*) a természetes szaporodás igen alacsony, a kívánatosnak felismert utánpótlásnál alacsonyabb mértéke; *c*) a megengedett terhesség-megszakítások nagyarányú igénybevétele, ami a később szülő nők és gyermekeik tekintetében hátrányos tüneteket vont maga után.

A családjogi törvénykönyv sok más intézkedéshez kapcsolódó módosításai mégsem voltak olyan jelentősek, hogy a fentiekben említett nagy kommentárt meghaladottá tették volna. A főbb, a tudományos feldolgozás szempontjából még elintézettnek nem tekinthető új kérdéseket röviden a következőkben foglaljuk össze: *a*) a házasságkötések komolyságának biztosítására a házasságkötési szándék bejelentése és tényleges megkötése közé meggondolási idő iktatása; *b*) a házasságkötési cselekvőképesség korhatárának a népesedéspolitikai szempontokkal összhangban való új szabályozása; *c*) a házasság felbontásának, különösen a felek megegyezésére alapítás esetében a nyitva maradó kérdések kiküszöbölésére törekvő megoldása; *d*) a nőnek a házasság felbomlása utáni névviselése körében az eddig gyakran felrótt visszásságok feloldása; *e*) a vagyonközösség megosztása kérdésében a bírói gyakorlatban felmerült és irányelvvel megoldani megkísérelt bonyodalmak tisztázása; *f*) a művi beavatkozás eredményeként született gyermek származási kérdésének biztonságot nyújtó megoldása; *g*) az örökbefogadás körében annak teljes hatálya felé haladás és az örökbefogadás létrejöttének bizonyos fokú megkönnyítése; de a célját vesztett örökbefogadási kötelék feloldásának a megkönnyítése is; *h*) a gyermek elhelyezése körüli kérdéseknek a gyermek érdekében vitán felül helyezése.

A családjogtudományban egyre gyakoribb a különböző tudományszakok és társadalmi szervezetek összefogása a család és a házasság intézmények sokoldalú, interdiszciplináris vizsgálatára. Ennek eredményei azok az összefoglaló tanulmánykötetek, amelyekben szociológusok, statisztikusok, a népesedéstudomány művelői, egyenesen a családvédelem szolgálatában álló társadalmi szervezetek a jogászi munkával összekapcsolják a tevékenységüket. Ennek példájául a modern házasság problémáiról szóló, komplex kutatási módszert alkalmazó monográfiára lehet hivatkozni. Jelentős, az új szakaszt megnyitó gyűjtemények: Család és házasság a magyar társadalomban (1971) és Tanulmányok a nők helyzetéről (1972) címmel jelentek meg.

Végezetül még meg kell emlékeznem a családjogi tudományos kutatások egyik értékes segédeszközéről. A szocialista államok családjogi törvényeinek magyar fordítását Pap Tibor részletes magyarázatokkal kísérve bocsátotta ki (Bp. 1969.). A további kutatásoknak ezt a nélkülözhetetlen eszközét állandóan a valóban élő joggal összhangban tartani fontos feladat a tudományos munka továbbfolytatása szempontjából.

Irodalom. A magyar családi jog főbb kérdései. Állam- és Jogtudományi Intézet könyvtára 6. sz. Bp. 1953.; *Bónis*, G.: Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn vor 1526. Zeitschr. der Savigny Stiftung. Kanonistische Abteilung XLIX. 1963.; *Csizmadia* Andor—*Kovács* Kálmán—*Asztalos* László: Magyar állam- és jogtörténet Bp. 1972.; *Fleischhacker*, J.: Institutiones Juris Hungarici. — Posonii, 1795.; *Frank* Ignác: A közigazgatás törvénye Magyarhonban. Pest, 1845.; *Grosschmid*, B.: A házassági törvény. 1—2. Bp. 1908—1909.; *Grosschmid*, B.: A szerzemény családi-, vagyon- és öröklési jogunkban. Bp. 1903.; *Horvát* István: Magyar Ország gyökeres régi nemzetségeiről. Pest, 1820.; *Kolosváry* Bálint: Reformok és reformtörekvések a külföldi házassági vagyonjogok terén. Bp. 1897.; *Kolosváry* Bálint: Házassági vagyonjog. Bp. 1898.; *Kolosváry* Bálint: A szerzeményi közösség. Bp. 1900.; *Nizsalovszky* Endre: A család jogi rendjének alapjai. Bp. 1963.; *Tagányi* Károly: Hazai élő jogszokásaink gyűjtéséről. Bp. 1919.; *Wenzel* Gusztáv: Az 1848 előtti magánjog tekintettel átalakulására. Bp. 1885.

Nizsalovszky Endre

CSELEKVŐKÉPESSÉG → *Személyek*

D

DEMOKRATIKUS CENTRALIZMUS → *Helyi igazgatás*

DEVIZAJOG → *Pénzügyi jog*

DIPLOMÁCIAI ÉS KONZULI JOG: I. A diplomáciai és a konzuli intézmény kialakulása (622.) — II. Tudománytörténeti kezdetek (622.) — III. A diplomáciai és konzuli jog fogalma, alanyai és rendszere (624.) — IV. A diplomáciai és konzuli jog forrásai (625.) — V. A belső állami jogok szerepe (625.) — VI. Az államok közötti diplomáciai kapcsolatok (626.) — VII. Államok és nemzetközi szervezetek közötti kapcsolatok (629.) — VIII. Nemzetközi szervezetek kapcsolatai nemzetközi szervezetekkel (630.) — IX. A konzuli kapcsolatok (631.) — X. Fokozott büntetőjogi védelem (632.)

I. A diplomáciai és a konzuli intézmény kialakulása.

Amióta az emberi társadalom államokba szerveződött, az államok közötti kapcsolatok is szükségszerűen kialakultak. Erre a célra már az ősi időkben hírvivőket, futárokat, alkalmi követeket, követségeket küldöttek a fejedelmek egymáshoz. Az alkalmi követségek intézménye, lényegét tekintve, máig fennmaradt.

Az állandó követségek intézménye Európában az olasz városállamok (Velence, Firenze, Milano stb.) között kezdett meghonosodni az időszámításunk szerinti 15. században. Egyes kutatók szerint Luxemburgi Zsigmond magyar király és Filippo Maria Visconti milanói fejedelem voltak az elsők, akik 1425 és 1432 között állandóan tartottak egymásnál letelepedett követeket. Az állandó diplomáciai képviseletek intézménye a 16. században elterjedt és a 17. század közepe táján Európában általánossá vált. Az azóta eltelt századok alatt jogi keretei is mind határozottabb alakot öltöttek.

A konzuli intézmény kialakulását a tudomány a nemzetközi kereskedelem megindulásával és fejlődésével hozza kapcsolatba. Nyomai már a görög és római társadalomban is megvoltak (proxenia, praetor peregrinus). A középkorban különösen Bizánc, illetve Konstantinápoly volt állomáshelye több olasz és francia kereskedőváros és a kievi orosz fejedelemség konzulainak, akik ott a küldő városállam telepeseinek érdekeit képviselték és bírói jogokat is gyakoroltak. A telepesek és konzuljaik jogait Konstantinápoly bukása után a hódító török birodalomtól kieszközölt ún. kapitulációk biztosították. A kapitulációk rendszere a kapitalizmus felemelkedése idejében a Közel- és Távol-Keleten is elterjedt és még e század elején is fennállt. Sorsát az pecsételte meg, hogy az új szovjet állam a cári kormány által egyenlőtlen szerződésekkel szerzett jogokról lemondott.

A 19. században az európai és amerikai államok a reciprocitás és számos kétoldalú szerződés alapján alakították ki kölcsönös konzuli kapcsolataikat.

A diplomáciai és konzuli kapcsolatok hagyományos intézményei megmaradtak azután is, hogy a független államok száma, a gyarmati rendszer összeomlását követőleg, robbanásszerűen megnövekedett. A legújabb időkre esik a nemzetközi szervezetek szerepének megnövekedése és ezzel az ún. multilaterális diplomácia új intézményeinek keletkezése. Erre az időszakra jellemző a diplomáciai és konzuli kapcsolatok szokásjogi úton kialakult szabályainak kodifikálására, rendszeresítésére, pontosítására irányuló törekvés is.

II. Tudománytörténeti kezdetek.

A tárgyi értelemben vett követségi jog tudományának kezdetét *H. Grotiustól*, a nagy holland jogásztól szokták számítani. Grotiusnak azonban ezen a téren is voltak elődei, akik között Ayrault, Gentilis és Hotman a legnevezetesebbek.

P. Ayrault az 1576-ban megjelent művében már rámutat arra, hogy korának követeit meg kell különböztetni a Digestákban említett legatusoktól, akik rendszerint római provinciákat, tehát Róma szempontjából nem külállamokat, képviseltek. Az idegen követek kiváltságainak magyarázatára már Ayraultnál megtalálhatók a későbbiekben sokszorosan kidolgozott elméletek, a területenkívüliség és a képviseleti elv csírái.

A funkcionális szükségszerűség „modern" elméletének alapjai sem hiányoznak Ayrault elmélkedéseiből. „Az emberek nem élhetnek

örökös háborúságban" — írja. „Lévén egymásnak rokonai és ugyanannak a világnak a polgárai, reá vannak kényszerítve arra, hogy időnként békét kössenek. Evégből szükséges, hogy azok, akik hajlandók a fegyverek, a tűz és vér közepette elmenni az ellenfélhez és vele tárgyalásokat folytatni, teljes biztonságban és a szentekhez hasonló sérthetetlenség állapotában legyenek. Egyébként ki vállalna ilyen veszélyes feladatot?"

A. Gentilis 1585-ben és *J. Hotman* 1603-ban megjelent művei különösen azzal a kérdéssel foglalkoznak, hogy mi történjék azzal a követtel, aki ura megbízásából vagy egyébként összeesküvést szít a fogadó fejedelem ellen. Mindketten jogi szakértőként szerepeltek abban az eljárásban, amelyet Erzsébet angol királynő indíttatott az összeesküvés szervezésével vádolt Mendoza spanyol követ ellen. Ez az eset, nemkülönben a Stuart Mária skót királynő követe ellen korábban emelt hasonló vád bőven adott lehetőséget elméleti fejtegetésekre — a skót ügy annál is inkább, mert ebben az Erzsébet által fogvatartott Mária, tehát a küldő fejedelem, szuverenitása is kétségre adott okot. A tudósok fejtegetései nem zárták ki a kiváltságaival visszaélő követ megbüntetését, de a politikai bölcsesség mindkét ügyben tényleg csupán a követek kiutasítására vezetett. Grotius — aki a követi jogot nem annyira a természetjogból, mint a „nemzetek közötti megegyezésen alapuló" ius gentiumból származtatja — a háború és béke jogáról írt korszakalkotó művében elődeinél következetesebben foglal állást a követ sérthetetlensége és a fogadó állam joghatósága alóli mentessége mellett. Korának divatja szerint állásfoglalásait a görög és római történelemből vett példákkal illusztrálja, de világosan látja és mondja, hogy a római tartományok és városok követeinek a helyzetét nem lehet a korabeli követekével azonosítani. Csak a szuverén uralkodókat illeti alanyi értelemben vett követségi jog (ius legationis), a provinciák követei nem tarthatnak igényt a nemzetközi jog védelmére. Általában Grotiust tekintik a területenkívüliség elmélete megalapítójának. A követek nem tartoznak a helyi joghatóság alá, mert a nemzetek, „amint fikció útján mintegy azonosítják őket a kiküldő személyével, ugyanúgy hasonló fikcióval mintegy a területen kívülinek tartják őket (ita etiam fictione simili constituerentur quasi extra territorium) és ennek folytán nem esnek annak a népnek a törvényei alá, amely között tartózkodnak". Úgy látszik azonban, hogy Grotius valójában nem e fikciókban, hanem a a fogadó állam beleegyezésében látja a követi kiváltságok végső indító okát. A követséget nem kell mindig fogadni, a fogadást — kellő okkal — mindig vissza lehet utasítani, de ha a fejedelem fogadja a követet, akkor „mintegy hallgatólagos megállapodás alapján" részesítenie kell őt a követi kiváltságokban. Ebből következik, hogy a sérthetetlenség nem illeti a követet abban az államban, amelynek területén engedély nélkül átutazik. Ha a követ a fogadó állam törvényét csekély mértékben sérti meg, akkor azt Grotius szerint el kell hallgatni, súlyosabb eset kiutasítást vonhat maga után és kérelmet a küldő fejedelemhez, hogy a vétkest büntesse meg, vagy adja ki.

Grotius még azt hirdette, hogy az állandó követségek fogadására nincsen nemzetközi jogi kötelezettség, mivel az ilyenekre nincsen szükség és a régiek is megvoltak nélküle — ámde ez a gyakorlat a tizenhetedik században általánossá vált. Ez a gyakorlat hozta létre az egy-egy fővárosban megtelepedett követségekből tevődő diplomáciai testületeket és a vég nélküli bonyodalmakat az egyes testületeken belüli rangsorkérdésekben. Az állandó követségek szaporodása további nehézségeket okozott: az egymással vetekedő követek kísérete megnőtt, a kíséret tagjai — akik között a fogadó állam polgárai is voltak — adósságokba, lovagias és kevésbé lovagias ügyekbe keveredtek. Mindezek megannyi jogi kérdést vetettek fel és anyagot adtak a nemzetközi jogi irodalomnak. Meddig terjed a követ fegyelmi vagy büntető joghatósága a kísérete tagjai felett, nyújthat-e a követ menedéket a követségen vagy a követi rezidencián, mennyiben jogos a követségi negyedhez való jog (ius quarteriorum), meddig terjed a követ joghatósági mentessége, kísérete igényelheti-e azt? Mindezekben és hasonló kérdésekben már számos vitás ügy keletkezett abban az időben, amikor a De Foro Legatorum, a holland C. *Bynkershoek* hatalmas műve, megjelent (1721). Bynkershoek már sokkal inkább a korabeli gyakorlatot és nem a görög és római precedenseket dolgozza fel. Főleg joghatósági kérdések foglalkoztatják mind büntető, mind polgári jogi vonatkozásokban. Állást foglal a kiváltságok okául felhozott elméletek kérdésében is. Idézi Grotius területenkívüliségi fikcióját, de azt kizárólag a követ személyére nézve tartja alkalmazhatónak és nem a követi rezidenciára. Kritizálja a képviseleti jelleg elméletét. Ezt különösen Wicquefort találta olyannak, amely joghatósági mentességet biztosít a követnek azon az alapon, hogy az szuverén uralkodóját képviseli, akinek egy másik szuverén nem áll felette. Bynkershoek szerint ez csak a képviselet keretében végzett tevékenységre nézve indokolhatja a mentességet, de nem az e kereten kívüliekre nézve, pl. bűncselekmények vagy személyes adósságok tekintetében. Szerinte a nemzetek hallgatólagos megállapodása az, hogy a követ mind büntető, mind polgári ügyben a saját uralkodója joghatóságának marad alávetve. Bynkershoek már regisztrálja azt a korábban elítélt szokást, hogy a követet felesége és gyermekei is elkísérik és azt, hogy őket is mentesség illeti.

Talán a legtöbbet idézett klasszikus a diplomáciai jog irodalmában *E. Vattel*, akinek 1758-ban megjelent Nemzetközi Jog-a több fejezetben foglalkozik a követségi joggal. A kiváltságok tekintetében Vattel a funkcionális szükségességet látja különösen fontosnak. A követnek ne kelljen semmi csapdától félnie, ténykedését ne zavarja semmi bosszantás, ne reméljen semmit a fogadó fejedelemtől, de ne is féljen tőle. Hasonló ez Montesquieu gondolatához, aki nem sokkal előbb arra hivatkozott, hogy ha a követet meg lehetne büntetni, úgy hamisan vádolhatnák, ha adósságért börtönbe vethetnék, az adósságot koholhatnák (De l'esprit des lois, 1748). Vattel mutatott rá arra, a modern diplomáciában is alapvető követelményre, hogy a kiváltság nem jelenthet szabadosságot és a követnek tiszteletben kell tartania a fogadó ország törvényeit és szokásait. A konzuli kapcsolatokkal és a konzul helyzetével keveset foglalkozott a klasszikus tudomány. Ennek oka az lehet, hogy a konzult általában nem tekintették a küldő fejedelem képviselőjének és kiváltságokkal sem ruházták fel. Ezt a felfogást hirdette — a sporadikusan mutatkozó ellentétes gyakorlattal szemben — *A. Wicquefort*. Szerinte a konzulok csupán kereskedők, akik ugyan ítélkeznek a honfitársaik között felmerülő vitákban, mindazonáltal lakhelyük bíróságainak joghatósága alá tartoznak mind polgári, mind büntető ügyekben és helyzetük nem azonosítható a követekével. Ezt az álláspontot hirdette Bynkershoek is tagadván a konzulok képviseleti jellegét. Vattel viszont, azon az alapon, hogy a konzul megbízatását a szuveréntől kapja és e minőségében fogadja őt a területi szuverén, azt tartja, hogy a konzult „bizonyos mértékig" megilleti a jus gentium védelme.

Magyarország történelmi helyzete, illetve a Habsburgoktól való függősége magyarázza azt, hogy a magyar tudomány figyelme csak későn, a 19. században fordult a diplomáciai jog kérdései felé. Az első monografikus mű *Pauler* Tivadar 1853. évi akadémiai értekezése „A követek területenkívüliségéről." *Áldásy* József „A követek területenkívülisége" c. műve 1896-ban, *Asztalos* Jenő „A területenkívüliség, különös tekintettel a magyar törvényhozásra" c. könyve 1904-ben jelent meg. Valamennyi mű a korabeli európai irodalom áramlatainak feldolgozása.

A diplomáciai és konzuli jog a nemzetközi közjog részének, illetőleg egyik fejezetének tekintvén, annak irodalma és tudományának története a kezdetek után a nemzetközi jogtudomány egészének történetébe olvad.

III. A diplomáciai és konzuli jog fogalma, alanyai és rendszere.

A diplomáciai és konzuli jog a nemzetközi jognak azokból a szabályaiból áll, amelyek az államok között a diplomáciai kapcsolatokat, a konzuli kapcsolatokat, a diplomáciai és konzuli képviseletek létesítését és megszüntetését, e képviseletek és tagjaik feladatát, kiváltságait és mentességeit szabályozzák. A fogalom az újabb időkben bővül azokkal a szabályokkal, amelyek az államok és a nemzetközi szervezetek közötti kapcsolatok kialakulása és intézményessé válása következtében jönnek létre.

E meghatározásból folyik, hogy a diplomáciai és konzuli jog a nemzetközi jog része és ennek folytán alanyai is azonosak a nemzetközi jog alanyaival, vagyis a szuverén államokkal. Az államok gyakorlata azonban a korlátozott nemzetközi jogalanyisággal bíró ún. kormányközi nemzetközi szervezeteket is felruházza a diplomáciai jogosultságok egyes vonatkozásaival.

Emellett szórványosan egyes különleges alakulatok, pl. a Szentszék, menekült kormányok, gyarmati sorban élő nemzetek felszabadító mozgalmai is részesülnek diplomáciai jogosultságokban.

A diplomáciai és konzuli jog anyaga a következő rendszerbe foglalható:

a) az államok közötti diplomáciai kapcsolatok (az ún. klasszikus diplomácia),

b) az államok és a nemzetközi szervezetek kapcsolatai,

c) a nemzetközi szervezetek kapcsolatai más nemzetközi szervezetekkel (mindhárom kategóriában vannak állandó és alkalmi kapcsolatok),

d) konzuli kapcsolatok.

Hangsúlyozni kell, hogy az első három *(a—c)* kategória közé nem lehet egyenlőségjelet tenni természetüket és különösen fontosságukat illetően.

Az államok érintkezése és együttműködésük szempontjából természetesen elsőrendű fontosságú az állandó diplomáciai kapcsolatok hálózata. Ezt hasznosan egészíti ki az alkalmi missziók — és közülük különösen az egyre gyakoribbá váló magas szintű (államfői, kormányfői, külügyminiszteri stb.) találkozók — rendszere. A nemzetközi jog szabályai a legszilárdabban az államközi diplomáciára — és abban az állandó diplomáciára — vonatkozólag kristályosodtak ki.

Az államok és a nemzetközi szervezetek viszonyában kialakult diplomácia jelentőségében ugyan óriásit nőtt az utóbbi évtizedekben, de a dolog természeténél fogva nem pótolhatja a hagyományos diplomáciai formákat. Szabályai még nem egyetemes jellegűek, illetve ezt a jelleget leginkább az Egyesült Nemzetek Szervezete vonatkozásában közelítik meg.

A nemzetközi szervezetek egymással való kapcsolatai az előbbiekhez képest jelenleg alárendeltek, jobbára technikai jelentőségűek. E kapcsolatok szabályai hézagosak, azokat az egyes szervezetekre vonatkozó általános, illetve

alkalomszerűen megállapított rendelkezések tartalmazzák.

A konzuli kapcsolatokról alább, a IX. fejezetben lesz részletesebben szó.

IV. A diplomáciai és konzuli jog forrásai. 1. A nemzetközi szerződések. 2. A nemzetközi szokásjog.

1. A nemzetközi szerződések.

Abból a felfogásból, hogy a diplomáciai és konzuli jog a nemzetközi jog része, következik, hogy forrásai is azonosak a nemzetközi jog forrásaival. A diplomáciai és konzuli jog forrásai között is kiemelkedő szerepe van a nemzetközi szerződéseknek. Ez különösen ma, a különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élésének és egyúttal a nemzetközi jog kodifikációjának korszakában van így.

Az Egyesült Nemzetek Szervezete a kodifikációs tevékenysége során jelentékeny munkát végzett a diplomáciai és konzuli jog területén. Ez a munka messze meghaladja a korábban csupán az Amerika-közi vonatkozásban létrejött regionális kodifikáció jelentőségét. Különös sikert aratott a Nemzetközi Jogi Bizottság tervezete alapján létrejött 1961. évi Bécsi Szerződés a diplomáciai kapcsolatokról, amelynek eddig több mint 125 állam (közöttük Magyarország is) részesévé vált. Ez a szerződés szabályozza az állandó diplomáciai képviseletek és tagjaik jogi helyzetét. A szerződést a Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1965. évi 22. sz. törvényerejű rendelete hirdette ki. A szerződés világosan magán hordja annak jegyeit, hogy szövegének létrehozásában a szocialista államok képviselői részt vettek. Sok más között például szolgálhat erre a bevezetőben foglalt az az utalás, hogy a diplomáciai kapcsolatokra vonatkozó jogszabályok kodifikálása előmozdítja az államok baráti kapcsolatait „tekintet nélkül alkotmányjogi és társadalmi rendszerük különbözőségére".

A speciális (egyedi, alkalmi) missziókra vonatkozó 1969. évi szerződés még nem lépett hatályba; azt eddig csak néhány állam erősítette meg.

Az államok és a nemzetközi szervezetek kapcsolatai körében tevékenykedő diplomácia szabályai tárgyában sok egyedi többoldalú nemzetközi szerződés rendelkezik. Ilyen például az ENSZ Alapokmánya 105. cikke alapján az Egyesült Nemzetek kiváltságaira és mentességeire vonatkozóan 1946-ban létrejött multilaterális egyezmény, valamint az Egyesült Nemzetek és az Egyesült Államok mint az ENSZ fogadó országa között 1947-ben kötött kétoldalú székhelyegyezmény. (Az állandó képviseletekről nagyon röviden rendelkezik az ENSZ közgyűlés 1948. évi 257(III) sz. határozata.)

Az egyéb nemzetközi szervezetekkel kapcsolatban is nagyszámú nemzetközi szerződés jött létre, amelyek az államok képviseletének a kérdésében is jogforrásul szolgálnak. Ilyenek pl. a szakosított szervezetek kiváltságaira és mentességeire vonatkozó 1947. évi egyezmény, a KGST jogképességéről, kiváltságairól és mentességeiről szóló 1959. évi egyezmény, a Duna Bizottság jogképességéről, kiváltságairól és mentességeiről szóló 1963. évi egyezmény és számos székhelyegyezmény stb.

1975 márciusában jött létre a „Bécsi Szerződés az államok képviseletéről az egyetemes jellegű nemzetközi szervezetekkel való kapcsolataikban". Ennek a célja az, hogy az előbb említett számos egyedi szerződés helyett egységesen rendezze a tárgya körébe tartozó jogviszonyokat. Ma még nem tudható, hogy ezt a célt sikerül-e elérnie és ha igen, mikor.

Számos kétoldalú egyezmény rendelkezik a nemzetközi szervezetek egyes állandó vagy alkalmi missziói helyzetéről az egyes államokban.

A konzuli kapcsolatok sajátos természetéből folyik, hogy az államok belső jogának különbözősége folytán, különösen a konzuli funkciók vonatkozásában sok nehézségbe ütközik a többoldalú rendezés. Ez az egyik oka annak, hogy az 1963. évi Bécsi Szerződés a konzuli kapcsolatokról kevésbé sikeres, mint az 1961. évi Bécsi Szerződés (részeseinek száma jelenleg mintegy kilencvenöt). Az államok a legújabb időkben is kötnek a konzuli képviseleteik és tagjaik feladatait, kiváltságait és mentességeit meghatározó kétoldalú szerződéseket. Magyarország is számos ilyen szerződést kötött.

2. A nemzetközi szokásjog.

A diplomáciai és konzuli jognak is legrégibb forrása a szokásjog, amely az e téren jelentékeny mértékben előrehaladt kodifikációs munkák következtében háttérbe szorult, de jelentőségét ma sem vesztette el. Mint fentebb láttuk, a speciális (egyedi, alkalmi) missziók vonatkozásában jelenleg nincsen hatályos kodifikációs szerződés. De még az állandó képviseletek vonatkozásában is van szerepe a szokásjognak, egyfelől azoknak az államoknak a tekintetében, amelyek az 1961. évi bécsi szerződéseknek nem részesei, másfelől részletkérdések tekintetében, amelyeket ez a szerződés nem szabályoz.

Az általánosan elismert jogelvek közül a diplomáciai és konzuli jogban a különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élésének elve, a jóhiszeműség, a tisztesség, a bona fides, a szótartás elve bír kiemelkedő jelentőséggel.

V. A belső állami jogok szerepe.

A diplomáciai és konzuli jogban, ha azt a nemzetközi jog részeként fogjuk fel, az egyes államok belső jogának nincsen jogforrási jellege. A belső jognak azonban a nemzetközi jog és különösen a diplomáciai és konzuli jog szempontjából fontos hármas szerepe van:

a) Magába olvasztja, átalakítja, transzformálja a nemzetközi jognak azokat a szabályait, amelyeknek a belső jogban érvényesülniök kell és előírhatja az érvényesülést biztosító eljárási szabályokat;

b) szabályozhat olyan életviszonyokat, amelyeket a nemzetközi jog nem, vagy nem kielégítően rendez (pl. kimondhatja a diplomaták külföldi gépjárművezetői jogosítványainak elismerését); a nemzetközi gyakorlaton túlmenő kedvezményt nyújthat az idegen diplomatáknak vagy konzuloknak általában vagy csak egyes relációkban éspedig a viszonosságtól függően vagy attól függetlenül;

c) az ilyen — *b)* alatt említett — szabályok a példa ereje vagy a reciprocitás követelménye folytán hatással lehetnek más államok gyakorlatára és ezen az úton a nemzetközi jog fejlődésére.

Fontos belső jogi szabályok példájául szolgálhat a Szovjetunió 1926. évi és 1976-ban megújított konzuli szabályzata, illetve az 1927. évi és 1966-ban újból kiadott rendelkezése a Szovjetunió területén levő idegen diplomáciai és konzuli képviseletekről és a Svájci Szövetségi Tanács 1948. évi határozata az ENSZ európai hivatalához és más nemzetközi szervezetekhez küldött képviseletek jogállásáról. Hazánkban a diplomáciai vagy egyéb mentesség esetén szükséges eljárásról legutóbb az 1973. évi 7. sz. törvényerejű rendelet intézkedett.

VI. Az államok közötti diplomáciai kapcsolatok. 1. Az állandó diplomáciai kapcsolatok. 2. A speciális (egyedi, alkalmi) missziók. 3. Nemzetközi diplomáciai értekezletek.

1. Az állandó diplomáciai kapcsolatok.

Az állandó (rezidens) diplomáciai képviseleteken alapuló diplomáciai kapcsolatokra, a képviseletek, azok vezetői és tagjai helyzetére, kiváltságaira és mentességeire vonatkozó jogi rendezés alapvonalaiban szilárdan kialakultnak tekinthető. Ez nagyrészben az e téren végzett kodifikációs munka érdeme. Az 1961. évi bécsi szerződést a diplomáciai kapcsolatokról az államoknak nagy többsége ratifikálta, rendelkezéseit — amelyek túlnyomó többségükben a már korábban kialakult szokásjogi szabályokat rögzítik — az általános nemzetközi jog szabályainak lehet tekinteni.

Ezeknek a szabályoknak rövid — és nem kimerítő — foglalata a következő:

a) A diplomáciai kapcsolatok felvételéhez és állandó diplomáciai képviseletek létesítéséhez az érdekelt államok kölcsönös megegyezése szükséges. A megegyezés alakszerűséghez nincsen kötve, az létrejöhet az államokat erre a célra képviselni jogosult bármely szervek között. A kapcsolat felvételének megfelelő publicitást szoktak adni (sajtókommüniké stb.). A diplomáciai kapcsolat két állam között a kölcsönös, teljes elismerés nyilvánvaló jele.

b) Az állandó diplomáciai képviselet feladatköre: *ba)* képviseli a küldő államot a fogadó államban; *bb)* védelmezi a fogadó államban a küldő állam, valamint a küldő állam honosainak érdekeit a nemzetközi jog által megengedett keretekben; *bc)* tárgyal a fogadó állam kormányával; *bd)* tájékozódik minden megengedett módon a fogadó államban levő viszonyokról és fejleményekről és ezekről jelentést tesz a küldő állam kormányának; *be)* előmozdítja a baráti kapcsolatokat a küldő és a fogadó állam között és fejleszti a gazdasági, kulturális és tudományos kapcsolataikat. A diplomáciai képviselet konzuli tevékenységet is végezhet (l. alább IX. 1. és 4. alatt). Ezek a feladatkörök évszázados tradíciók során alakultak ki. A *ba—bd)* alatt felsoroltakat a latin representatio, protectio, negotiatio és informatio szavakkal is szokták jelezni.

c) A képviselet vezetője kiküldéséhez (akkreditálásához) a fogadó állam előzetes beleegyezése (agrément) szükséges. Ezt bizalmas úton szokták megkérni és megadni, illetve — ritka esetekben — megtagadni. A megtagadást a fogadó állam nem köteles megindokolni.

Az állandó diplomáciai képviseletek vezetői elvileg három osztályba tartoznak, nevezetesen: *ca)* az államfőhöz akkreditált nagykövetek vagy nunciusok (ez utóbbiak a Szentszék képviselői) és az ezekkel egyenrangú egyéb képviseletvezetők osztályába; *cb)* az államfőhöz akkreditált követek, miniszterek és internunciusok osztályába; *cc)* a külügyminiszterhez akkreditált ügyvivők osztályába. Magyarország diplomáciai kapcsolataiból teljesen eltűnt a követi és az állandó ügyvivői kategória — ez a helyzet túlnyomólag másutt is.

Ha a képviselet vezetőjének állása nincsen betöltve vagy tevékenységének gyakorlásában akadályozva van, ideiglenes ügyvivő *(chargé d'affaires ad interim)* jár el helyette.

d) A képviselet személyzete a vezetőn kívül egyéb, diplomáciai ranggal bíró személyeket (követ, követ-tanácsos, tanácsos, titkár, attasé stb.) foglalhat magába, ők alkotják a képviselet diplomáciai személyzetét. A képviselet személyzetéhez tartozik még az igazgatási és műszaki személyzet (irodavezető, könyvelő, rejtjeles, rádiós stb.) és a kisegítő személyzet (hivatalsegéd, szakács, takarító, kertész és hasonlók).

A küldő állam szabadon dönt arról, hogy kit nevez ki az állandó diplomáciai képviselete személyzete tagjául. E vonatkozásban mégis figyelembe kell venni a következőket:

Idegen állampolgár és különösen a fogadó állam polgára kinevezéséhez a diplomáciai személyzet tagjául be kell szerezni a fogadó állam hozzájárulását.

A katonai, tengerészeti és légügyi attasék kinevezéséhez előzetes hozzájárulást kell kérni

a fogadó államtól, ha az utóbbi ezt minden állam viszonylatában megköveteli.

A fogadó állam — anélkül, hogy elhatározását indokolnia kellene — a képviselet személyzetének bármely tagját — sőt a képviselet vezetőjét is — *persona non grata*-nak (ezt a kifejezést csak a diplomáciai ranggal bíró személyek vonatkozásában alkalmazzák) vagy el nem fogadhatónak nyilváníthatja, és a küldő államnak ehhez a döntéshez igazodnia kell.

A képviselet személyi állományában bekövetkezett minden végleges és ideiglenes változásról értesíteni kell a fogadó államot.

A képviselet személyzetének létszáma nem haladhatja meg a tárgyban esetleg létesült állapodást és megállapodás hiányában az ésszerű kereteket; ez utóbbiakat a képviselet szükségleteihez és a fogadó államban fennálló körülményekhez kell mérni.

e) A képviselet szervezetét a küldő állam, annak államigazgatási joga határozza meg. A szervezés kérdése jobbára csak nagyobb létszámú képviseletnél merül fel és a funkciók megosztásából, osztályok kialakításából, vezetők és alárendeltek meghatározásából és a szükséges ellenőrzés rendszerének kiépítéséből áll. A képviselet vezetőjének felügyelete alatt egy vagy több helyettes irányíthatja az — esetleg több csoportra oszló — politikai osztály, az esetleges konzuli osztály, a számvevőség, könyvelés, műszaki (rejtjelző, telekommunikációs) stb. osztályok munkáját. A diplomáciai képviselet általában a küldő állam külügyminisztériuma irányítása alatt áll, a katonai (tengerészeti, légügyi) attasé hivatalát emellett a honvédelmi, a képviselet kereskedelmi osztályát (a kereskedelmi képviseletet) szakmai vonatkozásban a külkereskedelmi minisztérium irányíthatja. A szocialista országok — közöttük Magyarország — gyakorlatában előfordul, hogy kereskedelmi képviseletet létesítenek olyan országban is, amelyben diplomáciai vagy konzuli képviseletük nincsen.

f) A küldő állam az állandó diplomáciai képviselet vezetőjét vagy a diplomáciai személyzet tagját több államhoz akkreditálhatja, illetve kinevezheti. Ehhez valamennyi fogadó állam hozzájárulása szükséges. Ha a képviselet vezetője több államba van akkreditálva, úgy ideiglenes ügyvivő vezetheti a küldő állam képviseletét abban az államban, amelyben a vezető (nagykövet, követ) éppen nem tartózkodik.

g) A diplomáciai testület szűk értelemben a fogadó államba akkreditált valamennyi állandó diplomáciai képviselet vezetőjéből, tág értelemben minden diplomáciai rangú tagjából áll. Néha a családtagokat is ideértik. A testület feje, a doyen, a fogadó államba legrégebben akkreditált, legmagasabb (nagyköveti) osztályú képviseletvezető. Egyes országok elismerik a Szentszéknek azt az előjogát, hogy a pápai nuncius legyen a mindenkori doyen. A diplomáciai testületet a fogadó államban egyes ünnepélyes alkalmakra meghívják. Más alkalmakkor a doyen kap a testület képviseletében meghívást. A doyennek a nemzetközi jog nem biztosít különleges jogokat, erre nézve egyöntetű gyakorlat sincsen. Előfordult, hogy a doyen a diplomáciai képviseletek megbízásából fellépett a fogadó állam kormányánál a diplomáciai testületet érintő kérdésekben.

h) A diplomáciai képviselet bármely okból történő megszűnése esetében a fogadó állam tartozik előmozdítani, hogy a diplomáciai képviselet tagjai és családtagjaik hazaköltözhessenek. A képviselet helyiségeit és irattárát védelemben kell részesítenie. A küldő állam ezek őrzésével — a fogadó állam részéről elfogadható — harmadik államot bízhat meg és az ilyen harmadik államra rábízhatja saját, valamint állampolgárai érdekeinek védelmét.

i) Az állandó diplomáciai képviseletek és tagjaik kiváltságai és mentességei.

A bécsi szerződés a diplomáciai képviseletek és tagjaik privilegizált helyzetének valamennyi elemét a kiváltságok és mentességek gyűjtőnév alá vonja. Nyomán a modern nemzetközi jogi irodalom is felhagyott azzal — az általában kevés sikerrel járó — törekvéssel, hogy az egyes jogosultságokat a kiváltság, másokat a mentesség címszó alatt osztályozza.

Ami a kiváltságok és mentességek úgynevezett elméleti alapjait illeti, a modern tudomány a területenkivüliség elméletét, amely egy téves következtetésekre alkalmat adó fikción alapul, teljességgel elavultnak tartja. Bár a képviseleti jelleg és a funkcionális szükségesség elméleteire a bécsi szerződés bevezető sorai utalást tartalmaznak, ezek jelentősége is nagyon leszűkült. Az egyes kiváltságok és mentességek fennállását és mértékét nem az elméletek, hanem az államok gyakorlatában kialakult és nagyrészben kodifikált szokásjog határozza meg.

Az állandó diplomáciai képviseletet megillető kiváltságok és mentességek közül a sérthetetlenség kiváltsága a legfontosabb. Ez kettős irányban érvényesül. Az egyik az, hogy a fogadó állam hatósági közegei a képviselet helyiségeibe (épületébe, kertjébe, telkére) — ideértve a képviseletvezető rezidenciáját is — nem léphetnek be, csak a képviselet vezetője hozzájárulásával. A másik a fogadó állam ama különös kötelessége, hogy minden megfelelő intézkedéssel megvédje a képviselet helyiségeit bármely behatolás és kártétel ellen, megakadályozza a képviselet nyugalmának megzavarását és méltóságának megsértését. A sérthetetlenség különösen vonatkozik a képviselet irattárára, okmányaira és levelezésére.

A képviseletnek széles körű jogosultsága van kormányával és hazája többi diplomáciai, valamint konzuli képviseleteivel való szabad érintkezésre a posta és távközlés minden eszközével, futár útján, nyíltan vagy rejt-

jelezve. A fogadó állam sérthetetlenséget biztosít a futároknak, a diplomáciai poggyászt közegei nem nyithatják fel és nem tarthatják vissza.

A képviselet általában mentes a fogadó állam joghatósága alól. Ez a mentesség a képviseletet mint a küldő állam szervét már az idegen állam joghatósági mentessége alapján is megilleti. A képviselet ellen egyébként a fogadó állam bírósága előtt pert indítani már azért sem lehet, mert a képviselet — a túlnyomórészt érvényesülő álláspont szerint — nem önálló jogi személy.

A képviselet sem helyi, sem országos jellegű adóval, illetékkel — a szolgáltatások (pl. vízdíj, villany stb.) díját ide nem értve — nem terhelhető. A hivatalos céljaira szolgáló berendezési és egyéb tárgyak tekintetében vámmentessége van.

A lobogó és címer használatára vonatkozó jog a képviselet helyiségei, a vezető rezidenciája és közlekedési eszköze tekintetében általánosan elismert.

A képviselet vezetőjét és tagjait megillető fontosabb kiváltságok és mentességek.

A személyi sérthetetlenség nemcsak annyit jelent, hogy a diplomáciai képviselet vezetője és a diplomáciai, valamint az igazgatási és műszaki személyzet tagjai és családtagjaik nem tartóztathatók le és őrizetbe nem vehetők, hanem azt is, hogy a fogadó állam illő tiszteletet bánik velük és minden megfelelő intézkedést megtesz a személyük, szabadságuk és méltóságuk bármely sérelmének megakadályozására.

A joghatósági mentességük alapján ellenük sem büntető eljárást, sem — néhány kivételtől eltekintve — polgári pert nem lehet indítani a fogadó állam bíróságai előtt. Joghatósági mentességük kiterjed a rendőri és államigazgatási eljárásra és a végrehajtási eljárásra is. Nem kötelesek tanúvallomást tenni. Bizonyos kivételektől eltekintve mentesek a fogadó állam adó- és illetékjogszabályai alól. Közmunka végzésére, katonai szolgálatra vagy egyéb közteher viselésére nem kötelezhetők. Jelentős vámmentességben és a társadalombiztosítási szabályok alóli mentességben is részesülnek.

A diplomáciai képviselő a fogadó államban egyéni haszonra nem gyakorolhat kereskedelmi tevékenységet vagy más foglalkozást.

A kisegítő személyzet tagjai csak a hivatali tevékenységük vonatkozásában mentesek a fogadó állam joghatósága alól, illetményeik nem adókötelesek, és feltéve, hogy a küldő állam vagy harmadik állam társadalombiztosítási szabályai kiterjednek rájuk, nem tartoznak a fogadó ország társadalombiztosítási rendszerébe. Az igazgatási és műszaki személyzet tagjai és családtagjaik, valamint a kisegítő személyzet tagjai csak a fogadó állam által megengedett mértékben részesülnek kiváltságokban és mentességekben abban az esetben, ha a fogadó állam polgárai vagy annak állandó lakosai.

A kiváltságok és mentességek az arra jogosult személyeket attól az időponttól fogva illetik meg, amikor állásuk elfoglalása céljából a fogadó állam területére lépnek. Ha kinevezésük idején a fogadó állam területén tartózkodnak, akkor attól az időponttól kezdve, amikor a kinevezést a fogadó állam külügyminisztériumának tudomására adták.

A küldő állam bármikor lemondhat bármely diplomáciai mentességben részesülő személy joghatóság alóli mentességéről. A lemondásnak mindig kifejezettnek kell lennie.

Ha a kiváltságokban és mentességekben részesülő személy megbízatása véget ér, kiváltságai és mentességei a fogadó ország elhagyásakor szűnnek meg, vagy akkor, amikor az evégre adott ésszerű határidő lejárt. A hivatali kötelességek teljesítése során végzett cselekmények tekintetében az említett időpontokat követően is fennmarad a jogosult személy mentessége a fogadó állam joghatósága alól.

A harmadik állam (tehát az, amelyik sem a küldő, sem a fogadó állam), ha területén a diplomáciai képviselő, az igazgatási és műszaki személyzet tagja vagy családtagjaik átutaznak, köteles ezeknek sérthetetlenséget biztosítani és az átutazáshoz szükséges minden egyéb mentességet megadni. Ez a kötelezettség azonban csak az illető személyeknek az állomáshelyre való utazása, illetve onnan való hazautazása tekintetében áll fenn.

Sérthetetlenség és védelem jár az átmenő diplomáciai futároknak és futárpostának, át kell engedni az átmenő diplomáciai levelezést, ideértve a rejtjeles és számjeles üzeneteket.

Általános szabály, és ez a diplomáciai és konzuli kapcsolatok minden ágára egyaránt vonatkozik, hogy a kiváltságokkal és mentességekkel visszaélni tilos. Az azokra jogosult személyeknek tiszteletben kell tartaniok a fogadó állam törvényeit és szokásait. A fogadó állam belügyeibe való beavatkozás meg nem engedhető. Ebből folyik a diplomáciai és konzuli helyiségekben nyújtott menedék (azilum) általánosan elismert tilalma. (A latinamerikai államok azonban egymás között szerződésileg elismerték a diplomáciai azilum intézményét.) Ugyancsak általános elv, hogy a fogadó állam a diplomáciai és konzuli kapcsolatokra vonatkozó szabályok alkalmazása során az államok között nem tehet hátrányos megkülönböztetést.

2. A speciális (egyedi, alkalmi) missziók.

A speciális, ad hoc missziók intézménye voltaképpen ősibb, mint az állandó, rezidens képviseleteké. Az állandó követségek megjelenése azonban nem szüntette meg a speciális missziókat, amelyek a modern időkben különösen megszaporodtak és igen különböző jellegűek lehetnek. Államfők, kormányfők, külügy- és más miniszterek és kíséretük látogatásai más államokbeli partnereiknél, akár ünnepélyes (protokolláris) célokból, akár tár-

gyalások folytatására és szerződés kötésére, ún. utazó nagykövetek vagy alacsonyabb szintű személyek, szakértők, delegációk küldése az egyik állam részéről a másikhoz, mind a speciális missziók körébe tartozik. Ugyanaz a küldöttség sorban több államhoz is küldhető, és két, illetve több állam közös missziót is küldhet egy vagy több harmadikhoz. Két vagy több állam missziója harmadik állam területén is találkozhat az utóbbi beleegyezésével: ez már az államok delegációiból álló konferenciák világába vezet.

A speciális missziók küldése és fogadása nem feltételezi szükségszerűen a küldő és fogadó állam közötti diplomáciai vagy konzuli kapcsolatok fennállását.

Az 1969. évi kodifikációs szerződés lényegileg az állandó diplomáciai képviseleteknek járó kiváltságokat és mentességeket biztosítja a speciális missziók vezetőjének, diplomata, igazgatási és műszaki személyzetének és a misszió helyiségeinek.

Ha a speciális missziót államfő, kormányfő külügyminiszter vagy egyéb magas rangú személy vezeti, akkor azt különösen kiterjedt kiváltságok, kedvezmények és mentességek illetik.

3. Nemzetközi diplomáciai értekezletek.

Nemzetközi értekezleteken ezúttal az olyan összejöveteleket értjük, amelyeken államok képviselői (ún. teljhatalmú meghatalmazottak) találkoznak egyes kérdések megbeszélése, megállapodások létesítése végett. Az ún. multilaterális diplomáciának ez a formája nem szükségszerűen történik nemzetközi szervezet keretében. A legújabb időkből példa erre az európai biztonsági és együttműködési konferencia, amely 1973 és 1978 között Helsinkiben, Genfben és Belgrádban ülésezett, és ülését 1980-ban Madridban folytatja, valamint az 1973 óta Bécsben ülésező értekezlet a közép-európai haderő és fegyverzet csökkentéséről. Az előbbiben a fogadó államok (Finnország, Svájc és Jugoszlávia) képviselői is részt vettek, az utóbbinak Ausztria csupán házigazdája, de nem résztvevője. Az államokat képviselhetik diplomaták vagy — különösen az értekezlet ünnepélyes fázisaiban — államfők vagy kormányfők.

Az eljárási szabályokban a résztvevőknek kell megállapodniok. Az államok képviselőit, a delegáció többi tagjait, hivatalos helyiségüket stb. illető kiváltságok és mentességek tárgyában a fogadó állammal kell megállapodásra jutni. Ugyancsak megállapodás útján kell rendezni a nélkülözhetetlen titkárság, tolmácsok, fordítók és egyéb segédszemélyzet kiválogatását, alkalmazását, munkafeltételeit és esetleges mentességeiket.

VII. Államok és nemzetközi szervezetek közötti kapcsolatok. 1. E kapcsolatok természete és fajtái. 2. Tagállamoknak a nemzetközi szervezetekhez rendelt állandó képviseletei. 3. Nem-tagállamok állandó megfigyelő képviseletei. 4. Tagállamok alkalmi küldöttségei a nemzetközi szervezetek egyes szerveihez és az e szervek által összehívott konferenciákhoz. 5. Megfigyelő küldöttségek szervekhez és konferenciákhoz. 6. Nemzetközi szervezetek állandó és alkalmi missziói államokhoz.

1. E kapcsolatok természete és fajtái.

A nemzetközi szervezetek funkcionálásának szükségszerű velejárója az, hogy az államok e szervezetek keretében alkalmi — és újabban állandó — képviselők útján diplomáciai tevékenységet folytassanak. A diplomáciának ez az újszerű formája a klasszikus, az államközi diplomáciához sokban hasonlít, de attól egyúttal lényegesen különbözik is. Ennek a diplomáciának a jelentős része is tulajdonképpen államok közötti diplomácia — a nemzetközi szervezet csak a keretet adja meg ahhoz, hogy az államok diplomáciai képviselői egymással tárgyaljanak — az ülésteremben az ügyrend szabályai szerint és — hasonlóbban a hagyományos formákhoz — az üléstermen kívül is. A tagállam és a nemzetközi szervezet kapcsolata azonban nem azonos a két — egymástól független — szuverén állam kapcsolatával. A nemzetközi szervezet testületi szervei nemcsak hogy nem függetlenek a tagállamoktól, hanem egyenesen azokból, illetve képviselőikből állnak. A titkárság pedig a szervezeti alkotmány előírásaihoz és az arra illetékes testületi szervek utasításaihoz van kötve. A helyzeti különbségből számos részletkérdés különbözősége fakad. A nemzetközi szervezetnek pl. nincsen beleszólása abba, hogy a képviseltetésére jogosult állam kivel képviselteti magát e vonatkozásban, ismeretlen az agrément és a persona non grata intézménye. Joghatósági kérdések is más vetületben jelentkeznek, nevezetesen csak a nemzetközi szervezet tevékenységének teret adó fogadó állam joghatósága vonatkozásában.

Ami a nemzetközi szervezetek állandó és alkalmi missziói illeti, ezeket még kevésbé azonosíthatjuk a hagyományos diplomáciával, mivel ezek rendszerint szorosan meghatározott és nem szükségképpen politikai jellegű feladatok végzésére küldött megbízottakból állnak. Realitás azonban, hogy ilyen missziók — bárhogy nevezzék is azokat — vannak, hogy azok néha fontos politikai feladatokat látnak el (gondoljuk az ENSZ egyes misszióira) és hogy némelyek széles körű diplomáciai kiváltságokkal és mentességekkel rendelkeznek.

2. Tagállamoknak a nemzetközi szervezetekhez rendelt állandó képviseletei.

Ilyen képviseleteket már a Nemzetek Szövetsége mellé is rendeltek a tagállamok, de azok jogi helyzete akkor nem volt tisztázott. Az ENSZ fennállása első éveiben alakult ki az ENSZ New York-i székhelyéhez rendelt

állandó képviseletek intézménye. Ilyen képviselete most már minden tagállamnak van. Számos tagállam tart fenn állandó képviseletet az ENSZ európai hivatala mellett Genfben is. Ez utóbbiak gyakran az ott székhellyel bíró szakosított szervezetek mellett is ellátják az állandó képviseletet. Az állandó képviseletek rendszere — bár különböző szervezési formákban — elterjedt a többi szakosított és egyéb szervezetek mellett is (pl. UNESCO, ICAO, Nemzetközi Atomenergia Ügynökség, KGST stb.).

3. Nem-tagállamok állandó megfigyelőképviseletei.

Az ENSZ New York-i székhelyén alakult ki az ilyen képviseletek létesítésére vonatkozó gyakorlat. Svájc létesített először 1946-ban megfigyelő-képviseletet, követte több más állam, amely csak utóbb nyerte el az ENSZ tagságot (pl. Ausztria, Olaszország, Finnország, Japán és Magyarország is). Később az ENSZ európai székhelyén, Genfben is létesültek ilyen állandó megfigyelő-képviseletek. Jelenleg is fenntart ilyen képviseletet — egyebek között — Svájc és a Szentszék.

4. Tagállamok alkalmi küldöttségei a nemzetközi szervezetek egyes szerveihez és az e szervek által összehívott konferenciákhoz.

A tagállamok általában ad hoc missziókat, delegációkat küldenek a nemzetközi szervezetek közgyűléseire, egyes szerveinek üléseire és az általuk rendezett konferenciákra.

5. Megfigyelő küldöttségek szervekhez és konferenciákhoz.

Ezek lehetnek nem-tagállamok megfigyelő küldöttségei vagy olyan tagállamok megfigyelő küldöttségei, amelyek a kérdéses szervben vagy konferencián nem bírnak teljes jogú tagsággal. Az is előfordul, hogy egy tagállam, amely teljes joggal részt vehetne egy konferencián, saját szántából határoz úgy, hogy magát csak megfigyelővel képviselteti.

Mindezeknek a 2—5. alcím alatt említett képviseleteknek és küldöttségeknek jogi helyzetét, kiváltságait és mentességeiket részben a vonatkozó nemzetközi szerződések határozzák meg, részben (különösen a megfigyelők vonatkozásában) a gyakorlat szentesítette. Az egyetemes jellegű nemzetközi szervezetek vonatkozásában egységesítésre törekvő 1975. évi bécsi szerződés az államok küldöttségei, illetve azok tagjai számára széles körű kiváltságokat és mentességeket irányoz elő.

6. Nemzetközi szervezetek állandó és alkalmi missziói államokhoz.

A nemzetközi szervezeteknek általában nincsenek olyan jellegű állandó diplomáciai képviseletei, mint az államoknak. Egyes meghatározott célokra azonban számos nemzetközi szervezet tart fenn missziót, irodát, képviselőt egyes (tag vagy nem-tag) államokban. Például szolgálhatnak: az ENSZ információs központjai számos fővárosban, az ENSZ fejlesztési alapjának rezidens képviseletei fejlődő országokban, a FAO összekötő irodái, az Arab Liga információs irodái sok fővárosban stb.

Az ilyen missziók létesítése az illető nemzetközi szervezet alapokmányának rendelkezése vagy a szervezet illetékes szervének döntése alapján történik — a fogadó állam hozzájárulásával. Gyakori dolog, hogy nemzetközi szervezetek megbízottai a szervezet megbízásából az egyes államok vezetőihez vagy más illetékes szerveihez utaznak az illető szervezet kompetenciájába tartozó ügyekben. Az ilyen alkalmi misszióban a szervezet részéről részt vehet a titkárság vagy más adminisztratív szerv vezetője vagy tagja egyedül, vagy többedmagával, vagy — ha a szervezet illetékes fóruma így határoz — a titkárságon kívülálló személy vagy csoport. A misszió célja a legkülönbözőbb lehet: pl. tájékozódás és tájékoztatás az illető állam tagsági felvétele előtt, tárgyalás a szervezet és az illető állam között kötendő szerződés előkészítése végett, jószolgálat stb. A misszió feladatait a szervezet határozza meg, fogadásáról az illető állam dönt. Mind az állandó, mind az alkalmi missziót, illetve tagjait annyiban illeti meg kiváltság és mentesség, amennyiben azt a fogadó állam nemzetközi szerződés alapján vagy egyébként megadja.

VIII. Nemzetközi szervezetek kapcsolatai nemzetközi szervezetekkel.

Az előbbiekben rámutattunk arra, hogy az államok és a nemzetközi szervezetek kapcsolatait nem lehet azonosítani az államok közötti hagyományos diplomáciával. Ez fokozottabban áll a nemzetközi szervezeteknek más nemzetközi szervezetekkel való kapcsolataira, amelyekre nézve nagyon konzervatív álláspontból kiindulva felvethető, hogy egyáltalában tárgyunk körébe tartoznak-e. Ha azonban figyelembe vesszük a tényeket, akkor meg kell állapítanunk, hogy ilyen kapcsolatok részben állandó, részben alkalmi jelleggel fennállanak, és a nemzetközi együttműködés bővülése következtében mind gyakoribbá válnak. Ha következetesen figyelembe vesszük, hogy a nemzetközi szervezet képviseletében eljáró személyeket vagy küldöttségeket nem lehet minden további nélkül a diplomatákra vonatkozó szabályok alá vonni, akkor a fennálló hasonlóságok alapján bízvást tárgyunk körébe vonhatjuk ezeket a kapcsolatokat is.

Az ENSZ több szakosított szervezete állandó összekötő (liaison) irodát tart fenn az ENSZ New York-i székhelyén. Legújabban, az ENSZ közgyűlése 1974. évi határozata szerint mind a KGST, mind az Európai Gazdasági Közösség képviselői útján megfigyelőként részt vesz az ENSZ közgyűlés munkájában. Az Afrikai Egységszervezet már 1965-ben kapott hasonló meghívást.

A nemzetközi szervezetek képviselőinek alkalomszerű találkozása sem ritka dolog. Az

ENSZ és szakosított szervezetei koordinációs bizottságot alakítottak, amelynek évenkénti ülésein a szervezetek vezető tisztviselői vitatják meg az együttműködésük során felmerülő kérdéseket. A KGST és az Európai Gazdasági Közösség között — érintkezésük jelenlegi kezdeti folyamatában — alkalmi küldöttségek útján teremtődik kapcsolat.

Számos nemzetközi szervezet küld megfigyelő delegációt más nemzetközi szervezet által rendezett, államok teljhatalmú meghatalmazottaiból álló diplomáciai értekezletekre, pl. az ENSZ által rendezett kodifikációs konferenciákra.

Mindezeket az összekötő, megfigyelő, tárgyaló küldöttségeket és tagjaikat annyiban illeti különleges státusz, kiváltság vagy mentesség, amennyiben azt a fogadó állam általában vagy ad hoc jelleggel biztosítja.

IX. A konzuli kapcsolatok. 1. A konzuli kapcsolatok jellege. 2. A konzuli feladatok. 3. A konzuli védelem és a diplomáciai védelem viszonya. 4. A konzuli képviseletek kategóriái. 5. A képviselet vezetője és személyzete. 6. A konzuli képviselet megszűnése. 7. Kiváltságok és mentességek.

1. A konzuli kapcsolatok jellege.

A konzuli intézmény az államok közötti kapcsolatokban sajátos szerepet tölt be. A konzuli képviseletek is részét alkotják a külügyminiszteri irányítása alatt álló ún. külügyi apparátusnak. Ez bizonyos összefonódást eredményez a két szolgálati ág, a diplomáciai ág és a konzuli ág személyzete között. A diplomáciai képviseletek — mint láttuk — általában jogosultak konzuli teendők végzésére, a konzuli képviseletek vezetői viszont csak kivételesen és ritkán kapnak megbízást valódi diplomáciai feladat végzésére. A konzul általában nem képviselője, nem szócsöve a küldő államnak, rendszerint nem a fogadó állam központi szerveivel, még kevésbé annak kormány- vagy államfőjével van kapcsolatban, hanem a helyi szervekkel. A küldő állam a fogadó államhoz a dolog természeténél fogva csak egy állandó diplomáciai képviseletvezetőt (nagykövetet, követet) akkreditál, s a diplomáciai képviselet általában a fogadó állam fővárosában van, viszont konzuli képviselet a fogadó államban, annak hozzájárulásával több helyütt létesíthető. Azt, hogy a küldő állam a fogadó államban hol létesítsen és hány konzuli képviseletet és azoknak milyen legyen a rangja (főkonzulátus, konzulátus, alkonzulátus vagy konzuli ügynökség) és működési köre milyen területre (konzuli kerületre) terjedjen ki, a küldő és fogadó állam határozza meg. Konzuli kapcsolatra léphetnek olyan államok is, amelyeket diplomáciai kapcsolat nem fűz össze.

2. A konzuli feladatok.

A szokásos konzuli feladatok az 1963. évi bécsi szerződés nem kimerítő felsorolása szerint (a felsorolt feladatok meghatározását jelentősen rövidítve és egyszerűsítve) a következők: *a)* a küldő állam honosainak védelme a fogadó államban; *b)* a küldő és fogadó állam kereskedelmi, gazdasági, kulturális, tudományos és politikai kapcsolatainak előmozdítása; *c)* tájékoztatás a fogadó állam kereskedelmi, gazdasági stb. viszonyairól, ezekről jelentéstétel és felvilágosítás adása; *d)* útlevél- és vízumügyek; *e)* segítség és támogatás a küldő állam honosai részére; *f)* eljárás közjegyzői és anyakönyvvezetői ügyekben; *g)* eljárás hagyatéki ügyekben; *h)* eljárás gyámsági és gondnoksági ügyekben; *i)* a küldő állam honosainak perbeli képviselete; *j)* bírósági és peren kívüli iratok továbbítása; *k)* a küldő állam hajói és repülői feletti felügyelet; *l)* e hajók és repülőgépek és személyzetük részére segítségnyújtás, esetleg a személyzettel kapcsolatos vitás ügyek rendezése; *m)* minden egyéb feladat, amellyel a küldő állam a konzuli képviseletet megbízza és amelyet a fogadó állam nem ellenez.

3. A konzuli védelem és diplomáciai védelem viszonya.

A konzuli védelem a fogadó állam belső fórumain történik, a fogadó állam jogrendszerének a keretében, az érintett természetes vagy jogi személy érdekében, képviseletében és sokszor meghatalmazása alapján. Utóbbi az ügy ura, ha jogáról lemond, a konzuli érdekvédelem tárgytalanná válik. Az eljárás megelőző jellegű, célja az, hogy a belső fórumok a védelemben részesített személy jogát ne sértsék és ne kövessenek el a nemzetközi jogot sértő cselekményt.

Diplomáciai védelemre rendszerint akkor kerülhet sor, ha az ügyet a belső fórumok már lezárták (ha a fél már kimerítette a belső jogorvoslati utat). Az államközi síkon játszódik le. Az ügy ura az állam, amely saját jogán lép fel, rendszerint azon az alapon, hogy a fogadó állam vagy szervei nemzetközi jogba ütköző magatartást tanúsítottak a küldő állam honosa ügyében és ezért a küldő állam nemzetközi jogi felelősséggel tartozik.

4. A konzuli képviseletek kategóriái.

A konzuli feladatokat elláthatják: *a)* diplomáciai képviseletek (azok konzuli osztályai); *b)* konzuli képviseletek. A konzuli képviseleteket vezethetik: hivatásos konzulok (consules missi), akik a küldő állam köztisztviselői és tiszteletbeli konzulok (consules electi), akik nem alkalmazottai a küldő államnak, hanem azzal csak szerződéses viszonyban állnak; ezek általában a fogadó államban lakó polgárok, akik főfoglalkozásuk mellett mellékesen vállalják a tiszteletbeli konzuli megbízatást. A tiszteletbeli konzulok — a küldő állammal kötött szerződésüknek megfelelően — sok esetben csak bizonyos konzuli feladatok végzésére

jogosultak, másokra (pl. anyakönyvvezetői funkciókra) nem. Kiváltságaik és mentességeik általában korlátozottak. Magyarország jelenleg nem küld és nem is fogad tiszteletbeli konzult.

5. A konzuli képviselet vezetője és személyzete. A vezetőt a küldő állam nevezi ki, a kinevezésről okiratot (pátens) állít ki. Ezt — rendszerint diplomáciai úton — a fogadó államhoz továbbítja. A vezető csak akkor léphet hivatalba, ha a fogadó állam a kinevezést elfogadta (exequatur). A kinevezés és elfogadás egyszerűsített formában (pl. jegyzékváltás útján) is történhet. A vezető, rangja szerint, négy osztályba tartozhat. Lehet főkonzul, konzul, alkonzul vagy konzuli ügynök. Az ugyanegy állomáshelyen működő vezetők (a konzuli testület tagjai) egymás közötti rangsorát osztályba tartozásuk és ezen belül elfogadásuk (az exequatur megadásának) időpontja határozza meg. Azok a képviseletvezetők, akik tiszteletbeli konzulok, ugyane rendszer szerint rangban követik a hivatásosokat.

A konzuli képviselet személyzete állhat a vezetőn kívül: konzuli rangú beosztottakból, ők a konzuli tisztviselők; az igazgatási és műszaki, valamint kisegítő személyzetből.

Kinevezésükhöz a fogadó állam hozzájárulása nem szükséges, de arról és a személyzet létszámában előállott minden változásról a küldő államnak a fogadó államot értesítenie kell. A létszámra vonatkozóan a küldő és fogadó állam között létrejött megállapodás irányadó, ennek hiányában a fogadó állam megkívánhatja, hogy az a küldő állam számára objektíven szükséges ésszerű mértéket ne haladja meg.

A fogadó állam a konzuli képviseletek konzuli rangú beosztottait is persona non gratanak, illetve a többi beosztottak bármelyikét el nem fogadhatónak nyilváníthatja.

6. A konzuli képviselet megszűnése. A diplomáciai kapcsolatok megszűnése két állam között nem jár szükségképpen a konzuli kapcsolatok megszakításával. Az érdekelt államok kifejezetten vagy hallgatólag megállapodhatnak abban, hogy konzuli képviseleteiket egymás területén fenntartják azután is, hogy diplomáciai képviseleteiket bezárták. Ha a konzuli kapcsolatok megszakadnak, a fogadó állam tartozik a személyzet és családtagjaik eltávozását elősegíteni, és tartozik megvédeni a konzuli képviselet helyiségeit és irattárát.

7. Kiváltságok és mentességek. A nemzetközi gyakorlatban a konzuli kiváltságok és mentességek nem alakultak ki olyan szilárdan, mint az állandó diplomáciai képviseleteket, azok vezetőit és tagjait megillető kiváltságok és mentességek. A konzuli kiváltságokat és mentességeket a nemzetközi szerződések szabályozzák, de ez a szabályozás nem egyöntetű. Hosszabb időre visszatekintve a kiváltságok kiterjesztésének irányzata állapítható meg. A múlt században az a felfogás volt a túlnyomó, hogy az idegen államok konzulai a fogadó állam joghatósága alá tartoznak, és kiváltságuk és mentességük csak annyiban van, amennyiben azt a fogadó állam nemzetközi szerződés alapján vagy egyébként nyújtja. Az 1963. évi bécsi diplomáciai konferencia azonban már azt vélte megállapíthatónak, hogy bizonyos mértékű kiváltságok és mentességek szokásjogilag kialakultak és a konzuli képviseleteknek és tagjaiknak nagyjából a következő kiváltságokat és mentességeket biztosította:

A konzuli képviseletek helyiségeit, irattárát, okmányait sérthetetlenség illeti, a képviselet jogosult a nemzeti lobogó és címer használatára, a helyiségek adómentesek, a képviselet szabadon érintkezhet a küldő állammal lényegileg oly módon és terjedelemben, mint azt a diplomáciai képviselet teheti. A képviselet jogosult a fogadó államban a küldő állam honosaival — a letartóztatott személyekkel is — érintkezésbe lépni avégből, hogy a konzuli védelem funkcióját gyakorolhassa. A konzuli funkciókért díjakat szedhet, ezek a bevételek a fogadó államban adómentesek.

A konzuli tisztviselőket és az igazgatási és műszaki személyzet tagjait — feltéve, hogy a küldő állam polgárai — sérthetetlenség illeti. Ez a sérthetetlenség azonban, amely a családtagokra nem terjed ki, korlátozott. Súlyos bűncselekmény elkövetése esetében ugyanis őket őrizetbe lehet venni vagy le lehet tartóztatni. Joghatósági mentességük csak a hivatalos feladataik gyakorlása során elkövetett cselekményeik tekintetében áll fenn. A tanúskodási kötelezettség alól is csak a hivataluk gyakorlásával kapcsolatos tények tekintetében mentesek.

Az említett körbe tartozó személyek — családtagjaikkal együtt — egyéb kedvezmények mellett — a fogadó államban adómentességre és vámmentességre is jogosultak.

Az 1963. évi szerződést követően azonban egyre több olyan kétoldalú egyezmény jön létre különösen a szocialista államok gyakorlatában, amelyben a felek a konzuli kiváltságokat és mentességeket a diplomáciai kiváltságok és mentességek mértékében vagy azt megközelítőleg állapítják meg.

A személyi kiváltságok és mentességek időtartamát illetően a konzuli képviselet tagjaira nézve is általában olyan szabályok az irányadók, mint a diplomáciai kiváltságok és mentességek időtartamára vonatkozóak. Ugyanez áll a joghatósági mentességről való lemondásra.

A harmadik állam kötelezettségeit az 1963. évi bécsi szerződés a konzuli képviselet átutazó tagjai vonatkozásában a diplomáciai képviseletek átutazó tagjainak kijáró mértékben állapítja meg.

X. Fokozott büntetőjogi védelem.

A nemzetközi jog alapján sérthetetlenségre jogosult személyeket a fogadó állam részéről

különös védelem illeti. Ha e különös védelem ellenére az ilyen személy erőszakos bűncselekmény áldozatává válik, az ilyen bűncselekményt az államok, illetve azok ügyészi és bírói szervei — annak politikai jelentőségére is tekintettel — általában súlyosabban ítélik meg. Az ENSZ közgyűlése 1973-ban a Nemzetközi Jogi Bizottság tervezete alapján arra is tekintettel, hogy „a diplomáciai képviselők és más nemzetközileg védett személyek ellen elkövetett bűncselekmények ... komolyan veszélyeztetik az államok közötti együttműködéshez szükséges normális nemzetközi kapcsolatokat", egyezményt fogadott el a nemzetközileg védett személyek, ideértve a diplomáciai képviselők ellen elkövetett bűncselekmények megelőzéséről és megbüntetéséről. Nemzetközileg védett személy az egyezmény szerint — egyebek között — az államfő (az államfői funkciókat ellátó testület tagja), a kormányfő, a külügyminiszter, ha idegen országban tartózkodnak és velük levő családtagjaik, az állam-, illetve a kormányközi nemzetközi szervezet képviselője vagy tisztviselője.

Az egyezményben részes államok kötelezik magukat arra, hogy belső jogukban bűncselekménnyé nyilvánítják a nemzetközileg védett személyek ellen elkövetett gyilkosságot, emberrablást vagy egyéb támadást, továbbá az ilyen személyek hivatalos helyiségei, lakása vagy közlekedési eszközei ellen elkövetett támadást, és e cselekményeket „megfelelő büntetéssel" büntetni rendelik. A részes államok kötelesek megállapítani joghatóságukat az ilyen cselekmények tekintetében négy esetben:

ha a cselekményt területükön, hajójuk vagy repülőgépük fedélzetén követték el; ha a tettes állampolgáruk; ha a cselekményt az általuk megbízott személy ellen követték el; ha a tettes a területükön tartózkodik és kiadatására nem kerül sor.

Az egyezmény kulcsrendelkezése az, hogy a részes államnak a tettest (gyanúsítottat) vagy ki kell adnia vagy ügyét kivétel és haladék nélkül saját jogszabályainak megfelelően át kell adnia saját illetékes hatóságának vádemelés végett. Az egyezmény egyébként követi a repülőgéprablók üldözése tárgyában alkotott hágai és montreáli szerződések rendszerét, és több rendelkezést tartalmaz az egyezmény részeseinek együttműködése tárgyában a kérdéses bűncselekmények megelőzése és megtorlása végett.

Irodalom: *Ustor* Endre: A diplomáciai kapcsolatok joga. Bp. 1965.

Levin, D. B.: Diplomaticseszkij immunitet. Moszkva, 1949.; *Bliscsenko*, I. P.—*Durdenevszkij*, V. N.: Diplomaticseszkoe i konszulszkoe pravo. Moszkva, 1962.; *Bliscsenko*, I. P.: Diplomaticseszkoe pravo. 1972.

Cahier, P.: Le droit diplomatique contemporain. Genève—Paris, 1962.; *Moussa*, F.: Manuel de pratique diplomatique. Bruxelles, 1972.; *Mattingly*, G.: Renaissance diplomacy. London, 1955.; *Satow*, E.: A guide to diplomatic practice. London, 1973.; *Lee*, T. L.: Consular law and practice. New York, 1961.; *Ayrault*, P.: L'ordre, formalité et instruction judiciaire dont les anciens grecs et romains ont usé les accusations publiques, conférés au styl et usage de nostre France. Paris, 1576.; *Gentilis*, A.: De legationibus libri tres, 1585.; *Hotman*, J.: L'Ambassadeur, 1603.; *Grotius*, H.: De jure belli ac pacis, 1625. (magyar fordítás: A háború és béke joga. Bp. 1960.); *Bynkershoek*, C.: De foro legatorum, 1721.; *Wicquefort*, A.: L'ambassadeur et ses fonctions. Cologne, 1715.; *Vattel*, E.: Le droit des gens. Leyden, 1758.

Ustor Endre

DISZKRÉCIÓ → *Jogalkalmazás; — Államigazgatási eljárás*

DISZPOZÍCIÓ → *Jogszabály*

DOLOGI JOG → *Tulajdonjog*

DÖNTÉS → *Államigazgatási eljárás; — Polgári peres és nemperes eljárás; — Büntető eljárás lefolytatása*

E

EGYEDI SZERVEK → *Államigazgatás szervezete*

EGYESÜLT NEMZETEK SZERVEZETE → *Nemzetközi szervek szerepe a mai államközi kapcsolatokban.*

EGYETEMLEGESSÉG → *Szerződés*

EGYHÁZAK JOGAI: I. Az egyház szerepe az államban (történet és jelen) (634.) — II. Az egyén vallási meggyőződése, helyzete, vallásszabadság (640.) — III. Az egyházak jogi helyzete (642.)

I. Az egyház szerepe az államban (történet és jelen).

Az egyházi jogok tárgyalását egyrészt az egyház oldaláról közelíthetjük, amikor az egyház szerepét és jogait vizsgáljuk az államban, másrészt az egyes vallásfelekezetekhez tartozó egyéneknek e minőségükből folyó jogait világítjuk meg általános fejlődésükben és konkréten a magyar állam változó történelmi viszonyai között. Külön vizsgáljuk végül az egyházi jogok (kánonjog) érvényesülését.

A természetfölötti erőket vagy hatalmakat azonos módon elismerő, azonos ideológiát valló emberi közösségek a vallásfelekezetek vagy egyházak. Az ókori többistenhitet megdöntő kereszténység Európában, Mohamed követői Elő-Ázsiában és Észak-Afrikában, Brahma, illetve Buddha követői Ázsiában már az ókorban megteremtik egy-egy földrész vagy ország ideológiai közösségeit, melyek az államok megjelenésével azokba beépülve az államhatalmat kézben tartók támaszává válnak.

Az állam és az egyházak viszonyában a történelmi fejlődés során sokféle kapcsolat alakult ki. A kapcsolatok még egy egyház és az állam viszonyában is egyes történelmi korszakokban változnak. Európában a katolikus egyház a feudális kor első századaiban uralkodó helyet foglalt el, szervezete beilleszkedett a feudális állam rendszerébe. Ennek ellenére a kapcsolatok az állammal az egyes országokban különféleképpen fejlődtek. A nyugat-római császárságban az államegyháziság rendszere alakult ki, mely a császár részére az egyházi szervezet felállításába, törvényalkotásába messzemenő beleszólást biztosított. Ennél tovább ment az Európa keletén létrejött bizantinizmus caesaropapizmus rendszere, ez az államfőt az államegyház világi fejévé avatta. Míg a keleti kereszténységben ez a rendszer a feudalizmus későbbi századaiban is tovább élt, Nyugat-Európában a pápaság megerősödésével az államegyháziság részben átalakult. Az invesztitúra-harcban a pápa az egyház részére szerez fokozott befolyást a főpapi kinevezésekre és lenyesi a fejedelmi hatalom túlhajtásait. Mivel azonban az egyes országok fejedelmei főhűbérurak voltak, javadalomadományozási befolyásuk a főpapi javadalmak tekintetében is sértetlen maradt. A feudális állam és az egyház szoros kapcsolata folytán az egyes államok jogába behatolt az egyházi jog (kánonjog), elsősorban a nyugati országokban a katolikus egyház joga, melyet a világi ügyekben is eljáró egyházi bíróságok alkalmaznak. A keleti országokban önálló egyházjog alakult ki, melynek az országon belüli érvényesülése — gyakran világi bíróságok előtt is — hasonló vagy nagyobb jelentőségű, mint a nyugati államokban a katolikus kánonjogé.

Lényeges változás áll be az állam és az egyház viszonyában a nyugati államokban a reformációval. Ahol a reformáció győz, átveszi az államban az államegyház szerepét, míg másutt a katolikus egyház küzd az államhatalmi szférából eddig kiszorult egyházakkal az egyeduralom megtartásáért. Egész kivételes s bizonyára előremutató kapcsolat volt az önállósult erdélyi fejedelemségben már a 16. században kialakult ún. koordinációs rendszer, melyben az egyetlen államegyház helyét a négy bevett vallás (recepta religio) hatalmi osztozkodása foglalta el. Hátránya volt azonban, hogy belőle minden más egyház — így a görögkeleti is — kívülrekedt.

Az állam és egyházak viszonyában a 18. században változást hoz a felvilágosult abszolutizmus, mely Európa-szerte megvalósítja a toleranciát, majd a 19. században állandósítják a koordinációs rendszert. A felvilágosodás — mely az egyházak közvetlen befolyását az állami tevékenységre erőteljesen kikezdte — a nagy francia forradalom 1793. évi alkotmányában az állam és egyház szétválasztását *(szeparáció)* is megvalósította. A szeparációt a francia forradalomnál tartósabban biztosította az Amerikai Egyesült Államok ma is érvényben

levő 18. századi alkotmánya, illetve 1786-ban hozott vallásügyi törvénye, mely e klasszikus polgári követelést — bár burzsoá korlátokkal — rögzítette.

A polgárság győzelme a legtöbb államban *a bevett vallások koordinációs rendszerét* teremtette meg. Először csak a bevett keresztény vallások koordinációjáról volt szó, később mindenütt bevett vallássá nyilvánítják az izraelita vallást is, miután hitelveit és szervezetét beillesztették a polgári államrezon kereteibe. Ebben a koordinációs rendszerben megmaradnak a régi államegyház egyes közjogi vagy magánjogi vívmányai, nem utolsósorban az egyházi birtokok; ezek a volt államegyház számára kiemelkedő helyet biztosítanak. A bevett vallások mellett mindig vannak kisebb jogállású ún. elismert vagy csak tűrt vallásfelekezetek; e háromlépcsős rendszerben a különböző felekezetek jogállásában igen jelentős különbségek vannak. A bevett vallásfelekezetek (egyházak) beépülnek az állami mechanizmusba, élvezik az államok anyagi támogatását, egyházi adóikat az állam éppúgy behajtja, mint saját bevételeit. A koordináció előnyeit nem élvező egyházak, még inkább a szekták a messzemenő állami védelemben nem részesülnek. Rendőri ellenőrzésnek, sőt nemritkán zaklatásnak vannak kitéve.

Az állam és egyházak szoros összeépülése a liberális polgári ideológia megvalósítása mellett már — mint láttuk — meggyengült. Franciaországban visszatért a 93-as alkotmány szeparációs elképzelése és e század elején törvény valósítja meg az állam és egyház szétválasztását (1905), mely — legalább részben — napjainkig is érvényesül. Az európai államok legtöbbje azonban a polgári alkotmányok idején is megelégszik a bevett egyházak koordinációs rendszerével s a polgári kizsákmányolást támogató bevett egyházakat a már említett messzemenő kedvezményekben részesíti.

Nagyobb változások történtek az államok és egyházak viszonyában az I. világháborút követő *forradalmak* idején. E tekintetben elöljárt a forradalmi Oroszország, mely az 1918. január 23-i szovjet dekrétumban kinyilvánította: „az egyház el van választva az államtól". Hasonló rendelkezést találunk a Magyar Tanácsköztársaság alkotmányában is: „A dolgozók igazi lelkiismereti szabadságát azzal védi a Tanácsköztársaság, hogy elválasztja teljesen az egyházat az államtól . . ." (11. §.)

Míg a szocialista országokban az állam és egyházak viszonylatában a szeparáció következett be, azokban az államokban, ahol az első világháborút követően a békére való átmenet nem járt olyan forradalmi átalakulással, mint Szovjet-Oroszországban vagy Magyarországon, legfeljebb jelszavakban használják az állam és egyház szétválasztását anélkül, hogy az tényleg megvalósulna. A weimari alkotmány pl. felszámolja a koordinációs rendszert, helyébe azonban *az állami felügyeleti rendszert* (Staatskirchenhoheit) állítja. A bevett egyházak itt megmaradnak közjogi testületeknek, melyek adót vethetnek ki, de már az állam az egyházat nem tekinti az állami szervezet részének. Sőt, egyes tagállamok alkotmányukban kimondták az állam és egyház elválasztását. Ausztriában a háború utáni baloldali vezetés ki akarta mondatni a szeparációt, mivel azonban a baloldal már 1920-ban kisebbségbe került, a radikális egyházpolitikai reformok nem kerültek megvalósításra, sőt a későbbi jobboldali előretörés során, 1933. június 5-én a Vatikán és Ausztria a katolikus egyházra igen kedvező konkordátumot kötöttek. Ismét más volt a helyzet Csehszlovákiában. A csehszlovák burzsoá vezetők a cseh állam újjászületését előkészítő 1918. október 18-i washingtoni deklarációban az állam és egyház szétválasztásának elvét rögzítették. Mikor azonban az uralmat átvették — az Európában megerősödő ellenforradalmi irányzatok hatására — az összes konzervatív erőkkel, így az egyházakkal is szövetkeztek. Az állam és egyház viszonyát a nyugati államokban a két világháború között sűrűn kötött konkordátumok világítják meg, melyeknek rendelkezéseihez hasonló volt a többi egyházak helyzete is az egyes burzsoá államokban.

Ezekben a konkordátumokban [Lettország 1922, Bajorország 1925, Lengyelország 1925, Franciaország 1926. évi konvenció, Litvánia 1927, Csehszlovákia 1928 modus vivendi, Portugália 1928. és 1929. évi konvenciók, 1940. évi konkordátum, Olaszország 1929 (Lateráni szerződés), Románia 1929, Poroszország 1929, Baden 1933, Németország 1933, Ausztria 1934, Equador 1937 modus vivendi, Haiti 1940, Spanyolország 1941. évi konvenció] az államok biztosították a hitgyakorlás szabadságát, a klérus és a hívek szabad érintkezését, megállapították a Vatikán követküldési jogát. Az egyes államokban elismerték az egyházak köztestületi jellegét, jogi személyiségét, önkormányzati jogát, bevételeikről való gondoskodást (egyházi adóztatási jog), néhol az adó állami behajtását, az egyházi házasságot (legalább fakultatív alapon), egyházi ünnepek munkaszüneti nappá nyilvánítását, egyházi iskolák fenntartását, a hitoktatásnak — gyakran állami anyagi támogatással — biztosítását. Több államban az egyházi személyek továbbra is beépültek az állami szervezetbe (törvényhozás, igazgatás, igazságszolgáltatás). A klérus tagjai fokozott büntetőjogi védelemben részesültek, mentességet vagy könnyebbítést élveztek a katonai szolgálatban s az egyházi ingatlanok egy részének (templom, paplak stb.) adómentességet vagy adókedvezményt biztosítottak. Mindezek a kapcsolatok ma is fennállnak a kapitalista államokban, ahol az egyházak messzemenő kedvezményeket élveznek. A konkordátumok létrehozása a második világháború után is

folytatódott. Így kötött a Vatikán konkordátumot 1953-ban Spanyolországgal, 1954-ben Dominicával, konvenciót 1956-ban Boliviával, konvenciót 1960, 1962, 1969 és 1972-ben Ausztriával, 1969-ben a Saarlanddal, 1970-ben Bajorországgal, 1970-ben és 1973-ban Rajna—Pfalzcal, 1971-ben Svájccal, 1973-ban Alsó-Szászországgal.

Az állam és az egyházak kapcsolataiban azok szeparációját — amit a polgári államokban nem vagy nem következetesen valósítottak meg — a szocialista államok valóra váltották. A Szovjetunió 1936. évi alkotmánya megismételte az 1918. évi dekrétumban az állam és egyház szétválasztására vonatkozó normát, s követték ezt a tételt a második világháborút követően kibocsátott szocialista alkotmányok. Ez azt jelenti, hogy az egyházak az egyes államokban nem tekinthetők köztestületnek, de mint magántársulatok az egyesülési szabadság általános keretei között, többször az állam és az egyes egyházak között kötött szerződések (megállapodások) adta lehetőségekkel élve önkormányzati jogokat gyakorolnak. Jogszabályaik, amelyeket maguk alkotnak, nem lehetnek ellentétben az állam jogrendjével, egyébként több államban állami megerősítést is nyernek. Míg a Szovjetunió 1929. évi törvénye az egyházi javakat állami tulajdonba vette s azokat az egyháztagoknak használatra adja át, a II. világháború utáni szocialista alkotmányok és jogszabályok kifejezetten meghagyják az egyházak tulajdonában az egyházi működéshez szükséges épületeket és ingatlanokat, vagy a bírói gyakorlatban elismerik az egyes egyházak, egyházközségek jogi személyiségét s biztosítják részükre mindazokat a jogokat, másrészt megkívánják mindazokat a kötelességeket, amelyeket az alkotmány vagy egyéb jogszabályok a jogi személyek, vagy a klérus tagjait illetően a természetes személyek számára előírnak.

Ami *az egyházi és világi jog viszonyát* illeti, a feudális korban a világi jog szerint is az egyházi jog egyes jogviszonyok (pl. házasság) elbírálásánál kizárólagosan érvényesült. Más vonatkozásokban azzal, hogy egyházi személyek részt vettek az állami bíráskodásban — világi szabályozás nemlétében — az egyházi jogot —, a középkorban a katolikus egyházi jogot — kiegészítőleg használták. Nem szabad azt sem elfelejteni, hogy a középkori egyetem jogi oktatása a római és a hazai jogon (jus patrium) kívül a kánonjogon nyugodott, s így az egyetemet végzettek kánonjogi tudása a jogesetek megoldásánál termékenyítőleg hatott. (Meg kell jegyezni, hogy a katolikus egyházjog, a Corpus Juris Canonici szerint az állami jogot az egyházjogban is kisegítő jogforrásnak tekintették s ezt a Codex Juris Canonici — ha nem is kifejezett elismeréssel — a gyakorlatban ma is kisegítő jogforrásnak tekinti, hacsak a világi jog nincs ellentétben az egyházi jog valamely kifejezett kánonjával.)

A burzsoá államok közül több (Franciaország, USA) az állam és egyház szétválasztásának alapján állott, s ezekben az állami jog terén az egyházi jog szerepe — még kiegészítésképpen is megszűnt. Mindazokban az államokban azonban, ahol a szeparációt egyáltalán nem vitték keresztül, egészben vagy legalább részben (fakultatív) megmaradt egyes világi ügyekben is (különösen házassági jog, anyakönyvezés) az egyházi jogok érvényesülése. Az állam és egyházak közötti jogi kapcsolatok azonban mindinkább felszámolódtak, noha anyagilag a burzsoá állam jelentősen dotálta az egyházakat. Mivel azonban az egyházi jogok tanítása az egyetemeken megmaradt, ezek az oktatás folytán is bizonyos befolyással voltak a jogéletre. Legerősebb befolyással egyes polgári államokban a muzulmán jog (Törökország, az arab államok és több afrikai állam) s a talmud (Izrael), sőt a görögkeleti egyházi jog (Görögország, Románia, a cári Oroszország, Szerbia, Bulgária stb.) is az egyháznak az államban elfoglalt társadalmi és jogi jelentősége folytán érvényesült. Ezeknek nagyobb hatása volt, mint a katolikus vagy a protestáns többségű polgári államoknál saját többségi egyházjoguknak.

Míg a burzsoá államokban ez a helyzet a második világháború után is megmaradt, a szocialista államokban — elsősorban a Szovjetunióban — az egyházi jogok csupán az egyházak önkormányzatán belül érvényesültek. Az állam ennek megvalósításához nem adott ugyan brachium saeculare-t, mint az előző korszakokban, de engedte, hogy az egyházi önkormányzat keretében érvényesüljenek az egyházak azon belső jogszabályai, amelyek nincsenek ellentétben a szocialista állam szabályaival. A népi demokratikus államokban, ha — mint Magyarországon — az állam és egyházak között a modus vivendit illetőleg megegyezés jött létre, az állam kifejezetten is elismerte az egyházak önkormányzati jogának belső ügyekben való hatályosságát.

Magyarországon az állam és egyház kapcsolatai az államalapítás után a feudális állam általános törvényszerűségei szerint fejlődtek. Először itt is a nyugati államegyháziság rendszere alakult ki. I. István király eleinte királyi hatalmából merítve, mint bármely más európai uralkodó intézkedett egyházi ügyekben, felosztotta az országot egyházmegyékre, gondoskodott az egyházak jövedelméről (birtokok, tized) ellátta az egyházat főpapokkal, akik felett felügyeletet gyakorolt. Utódai nálunk is lemondtak az invesztitúráról, a főpapi székek betöltésében a kánoni választások érvényesültek, amelyhez azonban a király beleegyezése kellett (consensus regius). A 14. században Magyarországon is érvényesültek a pápai rezervációk, a pápa jogfenntartása a főpapi javadalmak betöltésére. Ezeket Károly Róbert szívesen vette, mivel királyi székének elnyeré-

sét a pápai politika hathatósan segítette s érdekeik azonosak voltak. Fia, I. Lajos alatt azonban elváltak a pápai és királyi érdekek s a király harcolt a pápai beavatkozás ellen. A harc Zsigmond alatt dől el, amikor az egyházszakadást megszüntető konstanzi zsinaton (1414—1418) a jelenlévő biborosok megígérik a megválasztandó pápával annak elismertetését, hogy a pápa a jövőben csak a magyar király előterjesztésére nevez ki főpapokat. Így alakul ki százados fejlődésben a magyar királyok kegyúri joga, mely bár kifejezetten elismerve nem lett, a gyakorlat annyira állandóvá tette, hogy Mátyás király a pápával szemben arra mint az ország szabadságára (libertas regni) hivatkozott.

A magyar állam és az egyház viszonyát legrészletesebben megállapító királyi kegyúri jogot (főkegyúri jogot — jus supremi patronatus) Werbőczi rögzíti Tripartitumában. A királyi kegyúri jog jogalapját négy okra vezeti vissza: *a*) arra, hogy minden egyházat nálunk a királyok alapítottak, *b*) a pápa e jogok gyakorlására I. Istvánnak felhatalmazást adott, *c*) a királyok ezzel a joggal több évszázadon át éltek és e jogot *d*) a konstanzi zsinat általkiadott „bulla" is tartalmazza. Werbőczi érvei nem állják ki a történelem kritikáját: *a*) Nálunk számos egyházat nem a királyok, hanem feudális urak, nemzetségek, főpapok alapítottak. *b*) A pápai felhatalmazást tartalmazó ún. Szilveszter-bulláról egyháztörténész (Karácsonyi János) a század elején bebizonyította, hogy hamis. István király nem kapott felhatalmazást. Abban a korban a királynak nem is volt szüksége rá, egyház körüli tevékenysége királyi hatalmából eredt. *c*) István után — mint láttuk — nálunk is érvényesültek a kánoni választások, pápai rezervációk. *d*) A konstanzi ígéretnek volt ugyan történelmi magva, de a királyi kegyúri jogot jogkeletkeztető pápai „bulla" nem ismerte el. Werbőczi a tényleges helyzetet rögzíti le, amihez elhihető indokokat keresett. A jogok rögzítése azonban a királyi kegyúri jog gyakorlatát állandóvá tette s a királyi udvar, de a magyar főpapok is (pl. Pázmány Péter) most már a Tripartitumra hivatkozással védik a pápai udvar kételyeivel szemben is magyar államfőknek immár szokásjoggá váló egyházi jogosítványait, aminek gyakorlását Rómában is elismerték.

Jelentős változások történtek az állam és egyházak viszonyában a reformáció után. Magyarországon a protestantizmusnak több árnyalata jelent meg, ezek közül legelterjedtebb volt a kálvini református és a lutheri evangélikus vallás. Ezek is kezdetben antifeudális irányzatúak, elterjedésük és megszilárdulásuk után azonban beépülnek az állam uralkodó társadalmába. Jelentkeztek népi reformációs mozgalmak is Magyarországon (pl. anabaptisták). Ezek mindvégig megtartották antifeudális színezetüket s ezért az uralkodó osztály kegyetlenül elnyomta őket. A három részre szakadt ország nyugati felében a Habsburg-uralkodók a katolikus nagyklérus segítségével a már győzelmes reformációt visszaszorították. A török uralom alá jutott területen a mohamedán állam az új hit terjedésével szemben közömbös volt. Erdélyben, mint láttuk, a reformáció diadalra jutása után — miután a katolikus püspökség javait szekularizálták — megteremtették a négy recepta religio (református, evangélikus, unitárius és katolikus) koordinációs rendszerét; ebből azonban kimaradtak a tűrt vallásnak nyilvánított görögkeletiek.

Magyarországon a katolikus egyház továbbra is élvezte Mohács előtti jogállását, főpapjai megtartották a Habsburg-uralkodók területén levő birtokaikat, közjogi kiváltságaikat a törvényhozásban, közigazgatásban és bíráskodásban. A protestáns egyházak és papjaik a Habsburg-uralkodó és erőszakszervezete részéről állandó üldöztetést szenvedtek. Az Erdélyből irányított „vallásháborúk" jelszavai és a békekötések feltételei között mindig ott szerepel a protestáns egyházak és híveik szabadságának biztosítása, ezeket a Habsburg-Magyarországon ismételten törvénybe iktatták (1608. évi koronázás előtti decrétum I. cikkely, 1625. évi XXII., 1647. évi V. tc.-ek). A törvények ellenére a Habsburg-uralkodók és kormányszerveik a 17—18. században folytatták a protestáns egyházak és tagjaik üldöztetését. E célt segítették azok a királyi rendeletek (Explanatio Leopoldina 1691, Carolina Resolutio 1731), melyek a vallásszabadságot biztosító törvények önkényes magyarázatával a protestánsok szabad vallásgyakorlatát csak egyes ún. artikuláris helyekre szorították s az egyházak szabad működését akadályozták. Noha II. József 1781-ben kiadott türelmi rendelete számos jogsérelemnek véget vetett, a rendelet sem a katolikus egyház kiemelkedő, sem a protestáns egyházak hátrányos helyzetét nem számolta fel. A felvilágosodás hatására az 1790/1791. évi országgyűlésen sikerült a két nagy protestáns egyház (református, evangélikus) önkormányzati szabadságát törvénybe iktatni (1791. évi XXVI. tc.). A görögkeleti egyház is szenvedett időnként szorongattatást a 18. század végén ugyancsak Habsburg-uralom alá került Erdélyben (görögkeleti románok) és a Magyarországhoz tartozó Kárpátalján (görögkeleti kisoroszok), mert a Habsburg-politika e területeken a görögkeleti egyház papjait és híveit át akarta téríteni a katolikus egyházba. Ennek részbeni sikere az ún. görögkatolikus püspökségek létrehozását eredményezte, melyeket az esztergomi érsekprímás egyházi joghatósága alá rendeltek. A görögkeletiek nagyobb része megmaradt továbbra is az ortodox hitben. Szabadon élvezték a vallásszabadságot a görögkeleti szerbek. Ezt dokumentálta az 1791. évi országgyűlés törvénye a görögkeletiek vallásszabadságának törvénybeiktatásáról (1791. évi XXVII. tc.). Főpapjaik 1792-ben ülés- és szavazati jogot is kaptak

az országgyűlésen (1792. évi X. tc.), amit előbb csak a katolikus főpapok élveztek. Végül az izraeliták — noha politikai jogaikat a feudális államban megszorították és felekezetüket tűrt egyháznak tekintették — vallásukat türelmi taxa lefizetése mellett szabadon gyakorolhatták. Mindezek az engedmények nem változtatták a katolikus egyház kiemelkedő jogállásán.

Az 1848. évi polgári forradalom s a márciusi törvényhozás hozott alapvető változást az állam és egyházak viszonyában. Megszüntette a katolikus egyház kiemelkedő jogállását azzal, hogy az államegyháziság eddigi rendszere helyett bevezette a bevett keresztény egyházak koordinációját, melyben a katolikus mellett a református, evangélikus, az erdélyi Unio miatt az unitárius és a görögkeleti ortodox egyházak szabadságát, egyenlőségét és viszonosságát törvény biztosította. (1848. évi XX. tc.) Formáljogilag tehát felszámolták a katolikus egyház megkülönböztetett helyzetét, ugyanakkor azonban nem gondoskodtak az eddigi egyházi vagyon szekularizálásáról, ezek jövedelmének aránylagos elosztása jelentette volna gazdaságilag is az egyenlőség megvalósítását. A törvényhozás nagy hiányossága a zsidó emancipáció elodázása volt, ezt csak a szabadságharc alatti szegedi törvényhozás pótolta, de a szabadságharc leverésére következő neoabszolutizmus idején a törvényt nem hajtották végre. Az állam és egyház szétválasztásának kérdése csupán az egyházak és az iskolák elválasztása tekintetében merült fel, de Eötvös miniszter haladó javaslatát a főrendi tábla elgáncsolta.

A szabadságharc leverését követő neoabszolutizmus idején 1855-ben I. Ferenc József osztrák császár Rómával konkordátumot kötött, melynek hatályát Magyarországra is kiterjesztette. A konkordátumban lemondott a magyar királyokat megillető főkegyúri jog egyes jogosítványairól (pl. nagyprépostok kinevezése), a legnagyobb egyházi alapítványi vagyont (vallásalap, tanulmányi alap) átadta a katolikus egyháznak, lemondott a placetum regium gyakorlásáról, s általában egyházi téren az eddigi josefinista egyházpolitikát felszámolva, Rómának engedményeket tett. I. Ferenc József egyházpolitikai engedményeit a magyar nagyklérus sem fogadta szívesen s az ultraaulikus Scitovszky János hercegprímás, akit a bécsi érsek alá rendelés fenyegetett, kénytelen volt azért is tiltakozni, hogy a prímási joghatóság alól kivett görögkatolikus román püspökségek fölé Gyulafehérváron érsekséget szervezzenek. A neoabszolutizmus a protestáns egyházak eddigi autonómiáját is fenyegette. Az 1859. évi protestáns pátens az egyházi szervezetet az új állami beosztáshoz kívánta kényszeríteni, a pátenset azonban Thun Leó miniszter bukása miatt nem hajtották végre.

Az állam és az egyházak közötti kapcsolat visszaállt az 1848-as alapokra a kiegyezés után. A konkordátum érvényét a püspöki kar többsége sem kívánta feszegetni, a placetum regiumot pedig — minden lemondás ellenére — I. Ferenc József osztrák császár és magyar király az I. Vatikáni zsinat idején újból alkalmazásba vette a monarchia mindkét államában. Az állam és egyház szétválasztása felé azonban nem történtek elhatározó lépések, noha Deák Ferenc, a kiegyezés egyik létrehozója és vezetőpolitikusa 1873. évi nagy egyházpolitikai beszédében lerögzítette liberális egyházpolitikájának célját: az állam és egyház szétválasztását. A szintén liberális Eötvös miniszternek meg kellett elégednie egy közös, állami iskolákat tervbevevő, de az országgyűlési tárgyalásokon így is megnyírbált iskolai törvénnyel s az izraeliták egyenjogúságának törvénybeiktatásával „polgári és politikai jogok tekintetében" (1867. évi XVII. tc.). A dualista korszak uralkodó osztályainak sok volt a deáki és eötvösi liberalizmus is; a felsőház reformja alkalmából nem hogy kihagyták volna a főrendiház tagjai közül a katolikus főpapokat, hanem bevették a protestáns egyházak vezető egyházi tisztségviselőit. A század végén fellángoló liberalizmus mégis néhány lépést tett előre. A házasságügy rendezetlensége és az ötféle egyházi jogon ügyködő bíráskodás között vergődő házassági jog egységesítése század végi egyházpolitikai törvényekhez vezetett, melyek részben módosították az állam és az egyházak viszonyát. Törvény valósította meg a kötelező polgári házasságot, kivették az anyakönyvvezetést az egyházak kezéből s állami anyakönyvvezetést létesítettek, paritásos alapon szabályozták a vegyes házasságból származó gyermekek vallását (sexus sexum sequitur) és bevett vallásnak minősítették az eddig elismert vallásnak nyilvánított izraelita hitfelekezetet (1894—1895 évi egyházpolitikai törvények). Az egyházpolitikai törvények hatására a Magyarországon eddig érvényben volt bevett keresztény vallásfelekezetek koordinációs rendszere helyébe a bevett vallásfelekezetek koordinációs rendszere lépett, amely háromfázisú szervezetében a legtöbb jogot a már említett bevett egyházak élveztek. Kisebb jogaik voltak a számbelileg is jelentéktelenebb ún. elismert vallásfelekezeteknek, míg az el nem ismert felekezetek, szekták csupán a gyülekezési és egyesülési jog általános szabályai szerint tevékenykedhettek.

A 19. század végi egyházpolitikai törvények az izraelita felekezettel kiegészített bevett vallásokat építették be az állami mechanizmusba. Ezek részére adtak önkormányzatot, képviseltetésük biztosítva volt a törvényhozásban, megengedték az egyházi adók kivetését, gondoskodtak azok állami behajtásáról, biztosították fegyelmi határozataikhoz az állami karhatalmat (brachium saeculare). A bevett egyházak számára folyósítottak állami és községi segélyeket, vállalták a hitoktatók fizetését, iskoláik anyagi támogatását, papjaiknak pedig

illetménykiegészítést (kongrua) adtak. Valamely egyház bevetté nyilvánítását törvény végezte. Az elismert egyházaknál elég volt a miniszter rendelete annak megvizsgálásával, hogy a vallás hitelvei nem ellenkeznek-e valamely jogszabállyal, s van-e egyházközség fenntartásához elegendő személyi és anyagi erő. Így nyilvánították 1905-ben elismertté a baptista vallást (77.002/1905. VKM.). Csupán a mohamedán vallásnak elismertté nyilvánítása igényelt 1916-ban törvényi becikkelyezést, mert a mohamedánok többnejűségét összhangba kellett hozni a bigámiát tiltó magyar jogszabályokkal (1916. évi XVII. tc.). A dualizmus egyházpolitikai rendelkezései tehát nem biztosították a felekezetek egyenjogúságát, mert azt csak a bevett vallásokra értették. Sőt a bevett vallások között is az egyenjogúság csupán jogi értelemben valósult meg, mert az egykori államvallás beépítettsége az állami mechanizmusba, valamint a mintegy kétmillió hold földbirtokon nyugvó gazdasági hatalma a katolikus egyház számára továbbra is kimagasló helyet biztosított a bevett vallások között.

Az állam és az egyházak közötti jogi kapcsolat fokozatosan módosult a polgári demokratikus forradalom alatt, majd új alapokra helyeződött a Magyar Tanácsköztársaság idején. A forradalom által létrehozott polgári demokratikus kormány nem látta elsőrendű feladatának a kialakított viszony megbolygatását. A kormányban ugyan részt vettek a szociáldemokraták, akiknek 1903. évi programja az állam és az egyházak tekintetében a teljes szétválasztást hirdette s az egyházat magánegyesülésnek tekintve a szekularizációt követelte. A kormány azonban eleinte nem hogy a szétválasztás felé tett volna lépéseket, hanem pl. a katolikus egyház irányában az államfők által előbb gyakorolt főkegyúri jogot fenntartani kívánta. A néptömegek forradalmi nyomása azonban elmozdította a holtpontról a régi állapotokhoz való ragaszkodást. Ennek eredménye lett, hogy 1919. januárban egy néptörvény különválasztott a közoktatásügyi minisztériumtól egy vallásügyi minisztériumot (1919. évi V. sz. néptörvény). Az új minisztérium feladata lett volna az állam és egyház szétválasztásának megvalósítása. Erre azonban nem maradt idő: a polgári kormány március 21-én átadta a hatalmat a Magyar Tanácsköztársaság forradalmi kormányzótanácsának.

A polgári kormány tétovázó intézkedéseit az állam és az egyházak viszonyának szabályozásában a Tanácsköztársaság határozott s a marxizmus elvi alapján nyugvó egyházpolitikája váltotta fel, mely a lenini elveknek megfelelően a lelkiismereti szabadság biztosítása végett szétszakította azokat a kötelékeket, melyek az államot az egyházakkal, elsősorban a katolikus egyházzal évszázadokon keresztül egymáshoz fűzték. E tekintetben a Tanácsköztársaság már értékesítette a fiatal szovjet állam tapasztalatait s az elválasztást kimondó azonos elvi alap — mint láttuk — megnyilatkozik mindkét állam alkotmányjogi deklarációiban. A Magyar Tanácsköztársaság létrejötte után csakhamar sor került az egyházi s az általuk kezelt alapítványi vagyonok köztulajdonba vételére. Nem kerültek azonban köztulajdonba a templomok, a nyilvános kápolnák és rendszeres használatra szánt imaházak s a szükséges felszerelések. A köztulajdonba vételt végző Liquidáló Hivatal (később: Bizottság) a helyi direktóriumok segítségével e célra kirendelt bírák irányítása mellett messzemenő fokozatossággal végezte feladatát. Így megengedte, hogy a kisebb egyházi birtokok évi termését a korábbi javadalmasok megkapják. A Bizottság egy rendelete részletesen meghatározta a likvidálás utáni állapotot is: „Az egyházaknak mint magántársulatoknak joguk van a hitközségenként való szervezkedésre az általános gyülekezés, és egyesülés keretein belül, s papjaik eltartásáról az egyházi szükségletek fedezéséről önkéntes adományokból gondoskodhatnak."

A Tanácsköztársaság megdöntése után az ellenforradalmi kormány egyik első rendelkezése volt, hogy az állam és az egyházak kapcsolataiban éppúgy visszaállítsák a jogfolytonosságot, mint az állami élet egész területén. Míg Európa más polgári országaiban a nép forradalmi mozgalmai alapján — az első világháború után is — legalább kísérletet tesznek az állam és egyházak elválasztása felé, a Horthy-korszak uralkodó osztályai a század végi liberális egyházpolitikai törekvéseket is megtagadják. A győztes ellenforradalom egyre növekvő anyagi támogatással, az egyházi bevételek állami behajtásával, az állami szervezet kulcspozícióiban az egyházi képviseletek messzemenő biztosításával az állam és az egyházak jelentős összefonódását éri el.

A felekezeti egyenjogúságra vonatkozó jogszabályok az ellenforradalom két világháború közti államában eleinte formálisan érvényben maradtak, bár a gyakorlatban, sőt a törvényhozásban is (numerus clausus-törvény) találunk diszkriminációs megkülönböztetéseket egyes felekezetekhez tartozóknál — különösen az értelmiségi pályákon való elhelyezkedésben. A korszak második felében megkezdődött az izraelita vallásfelekezet és a felekezethez tartozók, majd e felekezetből keresztény hitre tértek üldözése is. Az 1942. évi VIII. tc.-kel a fasiszta törvényhozás az izraelita vallásfelekezetet bevett vallásfelekezeti jogállásától megfosztotta, megszüntette állami segélyezését, megtiltotta az izraelita hitfelekezetbe való belépést.

A Horthy-korszak egyházpolitikája a bevett keresztény egyházak érdekeinek védelmét szolgálta s ezért új vallásfelekezetek elismerésére nem került sor. Az elkeseredett paraszti tömegek azonban nem érezték jól magukat a Horthy-

rendszert támogató bevett vallások keretében, sokan új felekezetekbe tömörültek, a szektákhoz menekültek. Bár az 1895. évi XLIII. tc. szerint a szekták követői egyénileg jogosítva voltak vallásukat az ország törvényeinek és a közerkölcsiség kívánalmainak korlátai között külsőleg is kifejezni és gyakorolni, az állami szervek azonban rendészeti ellenőrzés ürügye alatt sokszor megbénították a szekták működését. 1926-ban a belügyminiszter körrendeletben utasította a rendőrhatóságokat a szekták működésének visszaszorítására. A szekták elleni hatósági vegzatúra során a 18 éven aluliakat nem engedték a szekták vallásos összejöveteleire; ennek ellenére a szekták terjedése a következő években sem csökkent.

Az egyházak bevételi forrásait a Horthy-korszakban is elsősorban a birtokok biztosították. A katolikus egyháznak a trianoni veszteségek és a földbirtokreform után 1935-ben még 835 145 kat. hold földbirtoka maradt, ehhez járultak a több mint 100 000 holdnyi alapítványi birtokok és az iskolai földek. A korszak során a protestáns és a görögkatolikus egyháznagyok kaptak állami juttatásból középbirtokokat úgy, hogy a korszak második felében a református egyház mintegy 100 000, az evangélikus egyház 21 000, a görögkeleti egyház 3400 és az izraelita felekezet 1200 kat. hold birtokkal rendelkezett. Az egyházi birtokok is erősen kapitalizálódtak, vállalatokkal kooperáltak. Ennek ellenére állandóan anyagi nehézségekkel küzdöttek s az állam sok esetben kénytelen volt különböző segítséggel az eladósodott egyházi birtokokat szanálni. Emellett az állam központi és helyi segélyekkel, iskolák, templomok építéséhez adott nagy összegű hozzájárulással, sokféle adó- és illetékkedvezménnyel támogatta az uralkodó osztályok politikáját segítő egyházakat. Az állam segítette az alsópapság egyházi bevételeinek (egyházi adó, párbér) közadók szerinti behajtását.

Noha a Habsburg-ház detronizálásával (1921. évi XLVII. tc.), nemkülönben az új egyházi törvénykönyv (Codex Juris Canonici) rendelkezései folytán a katolikus egyházzal szemben élvezett főkegyúri jog gyakorlása szünetelt (1920. évi I. tc. 13. §, 1937. évi XIX. tc.), egyes jogosítványait (pl. kegyúri bíráskodás, vagyonfelügyelet) gyakorolták az állami hatóságok. A főpapi kinevezési jog tekintetében a kormánynak sikerült egy megegyezést (intesa semplice) létrehozni a Vatikánnal, hogy Róma a főpapi kinevezések előtt megkérdi a kormányt, nincs-e kifogása a jelölt ellen s a kormány kifogást tehet. Emellett saját jelöltjeit is közölheti a Vatikánnal, amely ezt esetleg figyelembe is veszi. Noha a megegyezés a Vatikán kezét nem kötötte meg, annak végrehajtása során mégis egyre jobban érvényesült a kormány álláspontja. Főleg Serédi Jusztinián hercegprímássá történt kinevezése (1927) után alakult ki olyan gyakorlat, hogy a kormány rendszerint megállapodott a prímással a kinevezendő személyre s ezt az együttes akciót a Vatikánban figyelembe vették.

II. Az egyén vallási meggyőződése, helyzete, vallásszabadság.

Az egyén vallási meggyőződésének kinyilvánítását vagy valamely vallásfelekezethez tartozásának megválasztását a vallásszabadság biztosítja. A vallásszabadságnál tágabb kategória a lelkiismereti szabadság, mely az egyének világnézetének szabad megválasztását biztosítja, vagyis azt, hogy az egyén valamely vallásfelekezethez tartozás helyett idealista felfogás mellett is vallásfelekezeteken kívül álljon (deizmus), vagy éppen a tudományos világnézetet vallva materialista alapokra helyezkedjék (ateizmus).

Az ókori államokban az egyes népek vallásai szorosan összefonódtak az államhatalommal és szervezetükkel beépültek az állami mechanizmusba. Az államvallásokat ezért az egyes államok kényszereszközökkel is támogatták s az uralkodó osztályok államára veszélyes újításokat (pl. a római birodalomban a kereszténységet) üldözték. Nem volt jobb a helyzet a feudális korban sem, ahol az államegyházak monopolizálták a kultúra és ideológia terjesztését s ezért minden más vallás szabadságát többékevésbé megszorították. A protestantizmus küzd a feudális Európában először a vallásszabadságért (nantes-i ediktum 1598, vesztfáliai béke 1648). Bár ahol a protestantizmus az állami ideológia kisajátításában győzelmet aratott, épp olyan türelmetlenül üldözte (pl. Angliában) az előbbi államvallás vagy más vallások követőit, mint azok előbb a protestánsokat. A 18. században azonban a felvilágosodás, majd a polgári forradalom során a vallás-, sőt a lelkiismereti szabadság biztosítása is bekerült az alkotmányokba (Franciaország, USA). Ez azonban nem válik általánossá. A polgárság győzelme után a burzsoá alkotmányok megelégednek a vallásszabadság törvénybeiktatásával s a bevett vallások koordinációs rendszerében különböző hátrányokkal sújtják a nem bevett felekezethez tartozókat. A lelkiismereti szabadság biztosítását csupán a szocialista alkotmányokban találjuk, elsőnek az 1918. január 23-i szovjet dekrétumban: „Minden polgárnak joga van bármely vallást követni, vagy semmiféle vallást nem követni." (3. pont.)

Ezt a szabályt az 1936. évi alkotmány akként ismételte meg, hogy „a vallás gyakorlásának szabadsága és a vallásellenes propaganda szabadsága minden polgár elismert joga" (124. art.). Hasonló rendelkezéseket találunk a második világháború után keletkezett szocialista alkotmányokban is, melyek többsége egyrészt kifejezi az állam és egyház szétválasztását, másrészt ezzel összefüggésben vagy anélkül,

de mindenképpen elismerik a vallás- vagy a lelkiismereti szabadság biztosítását. E szocialista alkotmányok szövegében a vallásszabadság kérdésének megfogalmazása és főként részletezése összefüggésben volt az államok történeti alakulásával s fejlődésük adott gazdasági és társadalmi viszonyaival. Az 1960. évi csehszlovák alkotmány a lelkiismereti szabadság biztosítása mellett azt is kinyilvánította, hogy mindenki végezhet vallásos cselekményeket, amennyiben azok nincsenek ellentétben a törvénnyel, de ugyanakkor azt is rögzítette, hogy az nem nyújthat kielégítő okot arra, hogy valaki kivonja magát a törvény által rárótt kötelezettség alól (32. art.). A Német Demokratikus Köztársaság ugyanez évben hozott alkotmánya minden polgár számára biztosítja vallásos hitének megvallását és a vallásos tevékenysége folytatását (38. art.). Más helyen pedig kijelenti, hogy minden polgár világnézeti meggyőződésétől függetlenül rendelkezik azonos jogokkal és kötelességekkel (19. art. 1. bek.). Hasonló biztosítékot nyújt a Lengyel Népköztársaság új módosított alkotmánya is, mely szerint az állampolgárok . . . felekezetre való tekintet nélkül egyenlő jogot élveznek az állami, a politikai, a gazdasági, a társadalmi és a kulturális élet minden területén. Ennek az elvnek megsértését, de ugyanakkor bármely, így felekezeti szempontok alapján közvetlen vagy közvetett előjogok biztosítását, illetve a jogok korlátozását a törvény bünteti. Tiltja az alkotmány többek között a „vallási különbségek miatt történő" gyűlölködést, megvetést vagy viszálykeltést, illetve az emberek megalázását (81. art.). A módosított alkotmány is változatlanul biztosítja a lelkiismereti és vallásszabadságot. Ezt részletesebben is kifejti, mikor megállapítja, hogy az egyházak és más felekezetek szabadon gyakorolhatják vallásos tevékenységüket. Az állampolgárokat nem szabad vallásuk gyakorlásától vagy a szertartásokon való részvételtől eltiltani, de tilos bárkit is vallás gyakorlására vagy a szertartásokon való részvételre kényszeríteni (82. art.). A legújabb alkotmányok közül még a jugoszláv alkotmány egyfelől a lengyelhez azonos módon nemzetiségre, fajra, nemre, nyelvre, vallásra . . . való tekintet nélkül egyenlő jogokat és kötelességeket állapít meg (154. art.), a hitvallást szabadnak és magánügynek deklarálja. Az államtól különválasztott vallási közösségek szabadok a vallási ügyek intézésében és a vallási szertartások végzésében, egyházi iskolákat azonban csak lelkészképzésre létesíthetnek. Alkotmányellenesnek minősítenek minden, a vallási tevékenységgel kapcsolatos politikai visszaélést. Az alkotmány kifejezetten megengedi, hogy a társadalmi közösségek anyagilag támogassák a vallási közösségeket, melyeknek törvényben megállapított határok között tulajdonjoguk lehet ingatlanokra (174. art.). Az időrendben legutolsó szocialista alkotmány (1976. febr.) a Kubai Köztársaságé, mely annak kijelentése mellett, hogy a tevékenységét és közoktatását a tudományos materialista világnézetre alapozza, elismeri és biztosítja a lelkiismereti szabadságot, valamennyi állampolgárnak azt a jogát, hogy bármilyen hitet valljon s az általa választott vallást a törvények tiszteletben tartása mellett gyakorolja. A vallásos intézmények tevékenységét törvény szabályozza (54. art.) éppúgy, mint a lelkiismereti szabadságot szintén biztosító 1965. évi román alkotmányban is (30. art.).

Magyarországon a vallásszabadság kérdése főleg a reformáció elterjedésével lépett előtérbe, bár ismerünk a kereszténység állami berendezkedése után törvényeket a pogányság tilalmáról, majd a 13. századtól egyházi és állami intézkedéseket a római katolikus hittől elszakadt eretnekek, szakadárok, sőt a görögkeleti ortodoxok ellen. Legalábbis a régi görögkeleti kolostorok egy részét a 13. században katolikusok vették át. Mikor a 16. században a reformáció Magyarországon is fellépett, először törvénybe iktatják a luteránusok kiirtását az országból és megégetését [Lutherani . . . comburantur 1525. évi (rákosi) IV. tc.]. Ezt azonban részben a protestáns vallások rohamos elterjedése, részben a török terjeszkedésével s Erdély különválásával járó állandó hadihelyzet és bizonytalanság megakadályozták. Erdélyben — mint láttuk —, bár némi megszorítással, megvalósították a négy egyházhoz tartozók vallásszabadságát, míg az uralkodó osztályok a többi vallás követőivel türelmi politikát folytattak. Magyarországon — bár békeszerződések és törvények biztosították a protestánsok vallásszabadságát, ez csak korlátozottan érvényesült, s a vallásszabadságot valóban csak az 1848—49-es törvényhozás biztosította. A dualizmus egyházpolitikai harcai során született meg az 1895. évi XLIII. tc. a vallásszabadságról, amely 1. §-ában kinyilvánítja: „Mindenki szabadon vallhat és követhet bármely hitet vagy vallást, és azt az ország törvényeinek, valamint a közerkölcsiség kívánalmainak korlátai között külsőképp is kifejezheti és gyakorolhatja." „Senkit sem szabad törvényekbe vagy közerkölcsiségbe nem ütköző vallási szertartás gyakorlásában akadályozni vagy hitével nem egyező vallási cselekmények teljesítésére kényszeríteni." A lelkiismereti szabadságot e törvény kifejezetten nem biztosította. Az 5. § ugyan megengedi, hogy „mindenkinek szabad a törvényekben megállapított feltételek mellett . . . valamely vallásfelekezetből kilépni, vagy valamely vallásfelekezetbe belépni", mégis az állam a felekezeten kívüli állapotot bizonyos előfeltételek korlátai között csupán megtűri. Aki tehát felekezeten kívül akar kerülni, annak már el kell érni az annus discretionis-t, a 18. éves életkort, csak egymaga léphet ki eddigi felekezetéből, vagyis nem viheti magával gyermekeit, akiket továbbra is a tör-

vény által előírt vallásban tartozik felnevelni, végül a felekezeten kívüli előbbi egyházából történő kilépése után is 5 éven át adófizetője marad elhagyott felekezetének.

A vallásszabadság szélesebb körű biztosítását a Tanácsköztársaság alkotmányában találjuk, mely szerint: „Vallását mindenki szabadon gyakorolhatja", s a „dolgozók igazi lelkiismereti szabadságát... védi a Tanácsköztársaság..." (11. §) Mindezek biztosítására — mint láttuk — megtörtént az egyház és állam szétválasztása.

Az ellenforradalom győzelme után visszaállt a dualizmuskori állapot s a vallásszabadságot is újból deklarálták.

A nem bevett felekezethez tartozók, különösen a szekták tagjai azonban rendőri megfigyelés alatt álltak, mivel a kormány a szekták mozgalmait az állam rendjére „aggályos jelenségnek" tartotta. 1939-ben a háború küszöbén a belügyminiszter egyes szekták működését rendelettel megszüntette (363.500/1939. VII. B. M. r.). Láttuk, hogy az ellenforradalmi kormányok — különösen a korszak végén — az izraelita felekezethez tartozókkal szemben állampolgári jogaik tekintetében milyen korlátozásokat vezettek be, s a fasiszta terror nem elégedett meg a jogi korlátozásokkal, az izraelita hitfelekezethez tartozók százezreit, még ha onnan kiléptek, vagy kikeresztelkedtek, a hitlerista haláltáborokba hurcolta.

III. Az egyházak jogi helyzete. 1. A felszabadulás utáni helyzet általában. 2. Egyes egyházak jogi helyzete.

1. A felszabadulás utáni helyzet általában.

A felszabadulás utáni demokratikus átalakulás során legelőször hatályon kívül helyezték mindazokat a jogszabályokat, melyek az izraelita hitfelekezetet és e hitfelekezethez tartozókat bármi hátránnyal sújtották (1946. évi XXVI. tc.). Maga a törvénybe iktatott párizsi békeszerződés is megszüntetett minden különbséget a felekezeti egyenjogúság tekintetében s ezt külön törvény (1947. évi XXXIII. tc.) hasonlóképpen biztosította. Ezt követte az alkotmány rendelkezése a vallás- és lelkiismereti szabadság biztosításáról, az egyház és az állam különválasztásáról (1949. évi XX. tc. 54. §; később az 1972. évi I. tc. 63. §-a is megismételte). Az elvi jellegű kijelentések után az állam megszüntette az egyházak beépülését az állami mechanizmusba. A vallásszabadság elismerése ugyanakkor szükségessé tette, hogy az egyház és az állam kapcsolatainak szabályozására az állam a nagyobb számú hívőt számláló egyházakkal szerződéseket kössön, melyekben az egyházak elismerik a Magyar Népköztársaság államrendjét, kijelentik, hogy részt vesznek az államépítés munkájában, a békéért folyó mozgalomban. Ugyanakkor a kormány biztosítja a teljes vallásszabadságot s meghatározza az egyházi élet szabad működési körét (istentiszteletek tartását, vallásoktatás lehetővé tételét állami iskolákban, szeretetmunkát, egyházi sajtó működését). Elismeri az egyházak önkormányzati tevékenységét azokban a keretekben és módon, amelyekben ezt a tevékenységet mindenkori állami jóváhagyással ellátott egyházi törvények szabályozzák. Az állam átmeneti időre — amely azonban napjainkban is tart — személyi és dologi államsegélyt folyósít részben a lelkészek ellátására (illetmény, nyugdíj), részben az egyházi épületek, templomok fenntartására. Az állam a papi utánpótlás biztosítására az egyes egyházak számára megfelelő számú középiskolát az államosítás alól kivett s biztosította a felsőfokú lelkészképzők szabad működését. Az állam a katolikus püspökökkel is kötött külön megállapodást, de csak Magyarországra érvényes katolikus egyházi törvények nem készülnek, az általános katolikus egyházi törvények (jelenleg a Codex Juris Canonici) vannak hatályban. Ezek nem kerülnek állami megerősítésre, és csak annyiban érvényesülhetnek, amennyivel nincsenek ellentétben a Magyar Népköztársaság törvényes jogszabályaival. A kevesebb tagot számláló egyházakkal (görögkeletiek, a szabad egyházak közösségébe tartozó vallásfelekezetek: baptisták, adventisták, methodisták stb.) az állam nem kötött külön szerződést. Jogállásuk azonban lényegileg azonos a többi egyházakéval.

Noha az egyházak jogi személyisége nincs külön törvényben deklarálva, azok jogi személyek, amit a velük kötött szerződések ténye is bizonyít és az állandó joggyakorlat is elismer. Hogy az egyes egyházakon belül ki rendelkezik jogi személyiséggel, az egyházak önkormányzati szervezete (belső törvénye) állapítja meg. Az egyházak és a vallásszabadság büntetőjogi védelemben részesülnek, pl. az 1961. évi V. tv. 127. §-a a felekezet elleni izgatást bűncselekménynek minősíti s a 138. § ismeri a vallási csoport elleni bűntettet. Az 1978. évi IV. tv-be iktatott új büntető törvénykönyv 148. §-a pl. változatlanul bünteti a felekezetek elleni izgatást, a 156. § a vallási csoportok tagjainak a súlyos testi vagy lelki sérelmet okozókat, míg a 269. § a a közösség megsértésének bűncselekményei kategóriájába sorolja a felekezet vagy hozzá tartozó személy elleni gyűlölet keltésére alkalmas cselekményeket.

Az egyházi tisztségviselők kinevezése és működése tekintetében a Magyar Népköztársaság nem gyakorolja a feudális korból származó főkegyúri jogot a katolikus egyházzal szemben (1957. évi 22. sz. tvr. preambuluma) sem, de az állami szuverenitás érvényesítése végett az újonnan kinevezett (megválasztott) egyházi személyek működéséhez — valamennyi egyházban — előzetes engedélyt kell kérni. Magasabb egyházi tisztségviselőknél a Népköztársaság Elnöki Tanácsa, alacsonyabbaknál az Állami Egyházügyi Hivatal, illetve a megyei

(fővárosi) tanácsok elnöke adja a hozzájárulást (1957. évi 22. sz. tvr.). A katolikus főpapi állások betöltésénél az Elnöki Tanács hozzájárulását megelőzi, hogy a Magyar Népköztársaság kormánya a Vatikánnal esetenként megállapodik. Általánosabb megállapodás először 1964. szeptember 15-én jött létre s ez magában foglalta a püspöki kinevezéseket, a papok állampolgári esküjét s rendezte a Rómában levő pápai Magyar Intézet helyzetét. Ezóta a főpapi kinevezéseket újabb megegyezés (pl. 1969, 1973) előzi meg.

Az egyházi személyek és egyházi alkalmazottak jogviszonyait saját egyházuk törvényei és egyéb szabályzatai rendezik. Ezek nem állami alkalmazottak, érdekükben azonban a Munka Törvénykönyve és más jogszabályok (pl. nyugdíj biztosítása) mutatis mutandis érvényesülnek. Egyes szociális jogszabályok (pl. betegségi biztosítás) kifejezetten is kiterjednek az egyházi tisztségviselőkre is (1955. évi 39. sz. tvr. 20. §, 71/1955. M. T. r. 61.§).

2. Az egyes egyházak jogi helyzete.

Az egyházi jogok, amelyeket nemcsak a katolikusoknál, de más egyházaknál is kánonjognak neveznek, több vonatkozásban érvényesülnek. A középkori európai egyetemeken a római jog és a hazai jog (jus patrium) oktatásán kívül a kánonjog volt az egyetemi oktatás főpillére s alapelvei hatással voltak a feudális államok jogfejlődésére. Sőt a feudális államokban hosszú ideig az egyházi jogok érvényesülése bizonyos jogterületeken kizárólagos volt, másutt az állami jogszabályok mellett vagy pótlására az egyházi jogok is érvényesülhettek. Magyarországon a korai feudalizmusban igen széles volt az egyházi jog érvényesülési köre. Ez elsősorban az egyházi bíróságok judikatúrájában jelentkezett. Különösen a családjog és az öröklési jog körében volt lehetősége az egyházi jogszolgáltatásnak, azonkívül az egyházi személyek ügyei — néhány kivételtől eltekintve — egyházi bíróságok elé tartoztak (privilegium fori). Az általános, minden országra kiterjedő kánonjog (a keleti egyházakban a nomokánonok) mellett az egyes országokban partikuláris egyházjog is érvényesült, mely zsinatokon alkotott törvényekben vagy az egyházi bírósági gyakorlatban kialakult szokásjog formájában jelent meg. A zsinati törvényhozás nemegyszer összeolvadt az állami törvényhozással, melyről nálunk Szent László, Kálmán királyok által vezetett zsinatok tanúskodnak. Az egyházi jogok széles körű érvényesülése — a világi jogi szférában is — természetesen csak az államvallásokra vonatkozott. Némileg megváltozott a helyzet a reformáció elterjedésével. Egyrészt már ezt megelőzően kezdték az államokban az egyházi jogok érvényesülését háttérbe szorítani azzal, hogy az egyházi bíróságok hatásköréből egyre több világi ügyet kivettek (Mátyás törvényei), másrészt az elterjedt új vallások is megalkották a maguk egyházi bíróságait, amelyek igyekeztek a saját egyházukhoz tartozó ügyekben saját egyházi szabályaik szerint ítélkezni. Hosszú, elkeseredett vita folyt az egyes egyházi bíróságok hatásköre tekintetében az államvallás és a reformált vallásfelekezetek között. Azokban az országokban (német fejedelemségek, Svájc egyes kantonjai stb.), ahol a protestáns vallások valamelyike mint államvallás elfoglalta a katolikus egyház eddigi helyét, az államvallásnak kijáró elsőbbséget, a kocka megfordult s itt az új államvallás egyházi joga fokozottabban érvényesült. Szinte egyedülálló egyensúly volt Erdélyben a fejedelmi korban, ahol — mint már említettük — a négy bevett vallás (recepta religio), a református, evangélikus, katolikus és unitárius egyenlő jogokat élveztek és saját önkormányzati ügyeikben saját egyházi jogaikat használhatták. A recepta religiónak ekkor még el nem ismert görögkeletiek vagy az Erdélyben élő izraeliták hasonlóképpen használhatták saját egyházi jogaikat s az egyházközségi igazgatás és bíráskodás viszonylag széles önkormányzati keretekben folyt. A feudális kor végi magyarországi állami törvényekkel (1791. évi XXVI. és XXVII. tc.-ek) a két nagy protestáns egyház és a görögkeleti egyház számára adott önkormányzat ez egyházakban is termékenyítőleg hatottak az egyházi jogok fejlesztésére.

A burzsoá korszak első törvényhozása — mint említettük — 1848 márciusában megszüntette a katolikus egyház privilegizált helyzetét, s a bevett egyházak koordinációs rendszere mindezek számára biztosította saját ügyeikben saját egyházi jogaik érvényesülését és ezt házassági ügyekben — a vegyes házasságoktól eltekintve — valamennyi bevett egyház részére elismerte. A burzsoá államokban, így Magyarországon is megindult egy törekvés az állam és egyházak elválasztása felé, ami különösen az USA-ban, majd e század elején Franciaországban valósult meg. Magyarországon a múlt század végén törvény léptette életbe a polgári házasságot, behozták az állami anyakönyvezést (1894—5), s ezzel megszorították az egyházi jogok és egyházi bíróságok érvényesülését polgári ügyekben. Megmaradt azonban különösen a katolikus egyház viszonylatában a magyar királyi főkegyúri jog s ennek következtében kegyúri ügyekben a mindig egyházi vezetés alatt álló minisztériumi katolikus ügyosztály legmagasabb kegyúri bíráskodási jogköre.

Az állam és egyház elválasztását — mint láttuk — a szocialista államok valósították meg. Magyarországon az 1949. évi alkotmány tartalmazta ennek kinyilvánítását, de ugyanakkor a lelkiismereti szabadság és a felekezetek egyenjogúságának biztosítását is. Az országban jelentősebb számú hivővel rendelkező egyházakkal az állam szerződést kötött, melyben biztosítja az egyházak önkormányzatának szabad gyakorlását s ebbe beletartozik az egyházi jogok alkotásának s az önkormányzat

keretén belül való érvényesülésének szabadsága is. Az egyházi jogok elismerése a felekezetek egyenjogúságának az alkotmányban biztosított joga alapján vonatkozik valamennyi vallásfelekezetre.

Az egyházi jogok érvényesülésének általános feltétele, hogy azok az önkormányzati jogkörbe tartozó ügyeket szabályozzák, s ne legyenek ellentétben az állam törvényeivel és törvényes jogszabályaival. Különös feltétele, hogy minden egyes egyházban a jogalkotásra hivatott szervek alkossák s azokat az állami szervek (Állami Egyházügyi Hivatal elnöke) megerősítéssel lássák el. Nem kerül külön elbírálás alá a katolikus egyháznak az egész világra érvényes kánonjogi törvénykönyve, de ennek kánonjai sem lehetnek ellentétben a magyar jogszabályokkal. A katolikus egyház vonatkozásában is a hazai belső önkormányzatra vonatkozó szabályok megvizsgálás és állami hozzájárulás alá kerülnek, mivel azonban ezek nem törvények, hanem belső szabályok (pl. püspöki konferencia ügyrendje, egyházi egyesületek alapszabályai, Actio Catholica ügyrendje, egyházi szeretetszolgálat szabályzata), nem jutnak a hivatalos lapban is közzétételre kerülő megerősítéshez, csupán egyszerű tudomásulvételhez.

Az egyes egyházi jogok tartalmának vizsgálata egyúttal feltárja a vallásfelekezetek szervezetének és működésének szabályait, melyek magában foglalják az egyházak alkotmány- és közigazgatási jogát. Az alábbiakban az egyes egyházak viszonylatában kíséreljük meg felvázolni az egyházak jogainak forrásait s bennük szervezetüknek és működésüknek szabályait.

a) *A katolikus egyház* szervezetének szabályait elsősorban az egyházi törvénykönyv, a Codex Juris Canonici tartalmazza. Ennek a törvénykönyvnek a célja volt a szétszórt egyházjogi anyag szerves egészbe foglalása és a központosítás irányában megreformálása. A kódexet XV. Benedek pápa 1918. május 19-én léptette életbe. A törvénykönyv öt könyvre oszlik. Az első általános szabályokat közöl a jogforrásokról, a második a személyekről, a harmadik a dolgokról, a negyedik az eljárásjogról és az ötödik az anyagi büntetőjogról szól. A kódexből világossá válik a katolikus egyház szervezete, amely a pápaságon és a püspökségeken nyugszik. A pápa segítői a bíbornokok, a római kúriai hatóságok, a kongregációk, a pápai bíróságok, végül a pápai hivatalok.

Magyarországon a katolikus egyház 10 egyházmegyére oszlik, melyek élén püspök (a saját egyházmegyén kívül több egyházmegye felett felügyeletet gyakorló érsek) áll. Az első érsek, egyben az ország prímása az esztergomi, aki rendszerint egyúttal az egyház bíbornoka. A püspökök (érsekek) tanácsadó testületei a káptalanok (főkáptalanok), segítői még a segédpüspökök vagy a koadjutorok. Ha a püspök valamely okból nem láthatja el egyházmegyéje vezetését, annak ellátására a pápa apostoli adminisztrátort rendel. Vannak olyan egyházi személyek, akik egy bizonyos terület felett teljes püspöki joghatóságot gyakorolnak. Ezek az ún. nullius apátok, mint amilyen a magyarországi bencés szerzetesrend feje, a pannonhalmi főapát. A püspököket, érsekeket, segédpüspököket, koadjutorokat, kanonokokat a kánonjog szerint a pápa nevezi ki. Magyarországon a pápai kinevezéstől függő egyházi állások betöltőinek működéséhez állami hozzájárulás is szükséges.

Minden egyházmegye (főegyházmegye) plébániákból mint alapsejtekből áll. Magyarországon az állami jogban ezeket a plébániákat egyházközségeknek nevezzük. A plébániát a püspök (érsek) tölti be s nevezi ki a plébánost, aki a plébánia területén a lelkipásztorkodást ellátja. Több plébánia felett a felügyeletet az esperes látja el, aki rendszerint egyik idősebb, tapasztaltabb plébános.

A kollektív egyházkormányzás s az egyházi döntés legfőbb szervei az időlegesen működő zsinatok (synodus). Ilyen az összegyház püspökeinek és szavazati joggal felruházott prelátusainak tanácskozása, az egyetemes zsinat (concilium oecomenicum). Legutóbb 1962—1965. években folyt a II. Vatikáni egyetemes zsinat, mely XXIII. János pápa irányításával a katolikus egyház szervezetének korszerűsítését (aggiornamento) is szolgálta. A II. Vatikáni zsinat emelte ki az egyes országokban a püspökkari értekezletek jelentőségét. Vannak ezenkívül nemzeti (tartományi) és egyházmegyei zsinatok. Magyarországon nemzeti zsinatot 1822. év óta nem tartottak, egyházmegyei zsinatok gyakrabban voltak.

Az egyházi jogvitás ügyekben a bíráskodás első fokon a püspöki szentszékek, a másodfokú bíráskodás az érseki főszentszék elé kerül. Régi szokás, hogy Magyarországon minden egyházi per a prímási főszentszéket is megjárja. A legfőbb bíró a pápa, aki bíróságai útján (Sacra Romana Rota és Signatura Apostolica) ítél.

b) *A Magyarországi Református Egyház* szervezetét az egyház legfőbb törvényhozó testületének, a zsinatnak törvényei állapítják meg. Az 1791. évi XXVI. tc. biztosította már vallási ügyeiknek önkormányzati keretekben szabályozását. A törvényhozó zsinatokra az állam felügyelés végett biztost küldhet, másrészt a zsinaton hozott törvényeket az államfő (ma az állam nevében az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke) megerősíti. A ma is érvényben levő hat egyházi törvényt a VII. budapesti zsinat 1967-ben fogadta el. Az I. tc. a Magyarországi Református Egyházról és szolgálatáról szól, a II. tc. az egyház alkotmányáról és kormányzatáról, a III. tc. az egyházi szolgákról és alkalmazásukról, a IV. tc. az egyház háztartásáról, az V. tc. a Református Lelkészi Nyugdíjintézetről és a VI. tc. az egyházi törvénykezésről. A legutóbb 1976-ban tartott budapesti zsinat a törvények végrehajtási rendeleteit szabályoz-

ta. Az egyházi testületeknek joguk van arra, hogy hatáskörükben az egyházi törvényeknek, a felsőbb egyházi testületek szabályrendeleteinek és az alsóbb egyházi testületek önkormányzati jogának sérelme nélkül szabályrendeletet alkossanak. A szabályrendelet a felettes egyházi hatóságok jóváhagyásával válik kötelező erejűvé.

A református egyház alkotmánya a zsinatpresbiteri elven épül fel, ami annyit jelent, hogy a helyi gyülekezetet a maga köréből választott presbiterek kormányozzák, a felsőfokú kormányzás tekintetében pedig olyan gyűlések rendelkeznek, amelyek elvileg a gyülekezeti vének gyűléséből küldött képviselőkből alakulnak. A Magyarországi Református Egyháznak önkormányzati joggal bíró testületei az egyházközségek, az egyházmegyék és az egyházkerületek. Ezeknek megfelelő fokozatokban az egyházi hatóságok egyházközségiek, egyházmegyeiek és egyházkerületiek. Az egyházat egyetemesen érintő ügyeket a zsinat intézi.

Az egyházközség az egyház tagjainak meghatározott területen élő s az egyházi törvény szerint szervezett gyülekezete. Társegyházközség több államigazgatási község területére terjed. Szórványok azoknak az államigazgatási községeknek területén vannak, ahol református egyháztagok elszórtan, külön egyházközségi szervezet nélkül élnek. A missziós egyházközségeket nagyobb szabású, más vallásúak közt el szórtan élő egyháztagokból szervezik. Az egy házközség tisztviselői: a lelkész (beosztott lel kész, segédlelkész), az egyházközségi gondnok a presbiterek, a jegyző, a kántor, a pénztáros a bizottsági előadók és külön megbízottak, az egyházfi és a harangozó. A presbiterek az egyházközség „lelki és anyagi javainak sáfárai", akiket az egyházközség életének felelős irányítására a férfi egyháztagok közül választanak. Számuk legkevesebb 4. Az egyházközség köteles feladatait a presbiterium végzi, mely üléseit legalább negyedévenként tartja. A presbiterium az egyházközségnek mindazt a jogát gyakorolja, amit egyházi törvény másnak hatáskörébe nem utal. A lelkészt az egyházkerület és a presbiterium közreműködésével alakított jelölő bizottság jelöli. A választás az egyházközség választóinak gyűlésén a jelöltek közül közfelkiáltással vagy titkos szavazással történik.

Több egyházközségnek az egyházi kormányzás és igazgatás céljából felsőbb hatósággá egyesülése *az egyházmegye*. Szervei: az egyházmegyei közgyűlés, egyházmegyei tanács, az egyházmegyei bíróság, az egyházmegye elnöksége, tisztségviselői és alkalmazottai, kiküldött bizottságok és küldöttségek. Az egyházmegyei tanácsot a közgyűlés meghatározott időközi feladatok végzésére alakítja. Az elnökség az egyházmegye élén álló esperesből és az egyházmegyei gondnokból áll, s hatáskörébe azok az ügyek tartoznak, amelyeket a törvény értelmében a két elnöknek együtt kell intéznie.

Több egyházmegyének az egyházi kormányzás és igazgatás céljából felsőbb hatósággá egyesülése alkotja az *egyházkerületet*. Szervei: az egyházkerületi közgyűlés, az egyházkerületi tanács, az egyházkerületi bíróság, az esperesi és gondnoki értekezlet, az egyházkerületi lelkészjelölő bizottság, az egyházkerület elnöksége tisztségviselői s alkalmazottai, kiküldött bizottságok és küldöttségek. Legfőbb tisztviselők a püspök és a főgondnok, továbbiak a választott tanácsbírák, lelkészi és világi főjegyző, jegyzők, a jogtanácsos, a gyűjteményi igazgató, a püspöki titkár, a pénztáros, a számvevő és a levéltáros. A püspöknek az egyházkerületben lelkészi állásának kell lennie.

Az egyházkerületi közgyűlés tagjai az egyházkerületi főbb tisztviselők (püspök, főgondnok, illetve helyetteseik), minden egyházmegyéből az esperes, az egyházmegyei gondnok vagy törvényes helyetteseik, az egyházkerületi tanácsbírák, főjegyzők és jegyzők, az egyházkerületi jogtanácsos, a gyűjteményi igazgató, a lelkészek és világiak választott képviselői s az egyházkerület területe szerint illetékes teológiai akadémia egy-egy tanárképviselője. Az egyházkerületi közgyűlés a hatáskörébe utalt feladatok időközi teljesítésére egyházkerületi tanácsot alakít. Az egyházkerületi közgyűlés tanácskozik és intézkedik az egyházkerületre tartozó minden egyházi iskolai igazgatói ügyben, ha csak azt a törvény az egyházkerületi bíróság hatáskörébe nem utalja.

A Magyarországi Református Egyház törvényhozó, határozó és legfőbb intézkedő testülete a *zsinat*. Hatáskörébe tartozik az egyház tanainak megvizsgálása és megállapítása, az egyház alkotmányának, törvényeinek hozatala és általában a legfőbb intézkedési jog. Tagjai a püspökök, főgondnokok, a presbiteriumok által választott zsinati képviselők, a tanárképviselők, a zsinati tanácsos, a jogtanácsos, a gyűjteményi főigazgató. A zsinat a törvényhozás körébe nem tartozó feladatok időközi teljesítésére Zsinati Tanácsot alakít. A Zsinati Tanács elnöksége a Zsinat elnöksége. Ez képviseli a Magyarországi Református Egyházat, intézkedik az állam által az egyházhoz küldött törvényes rendelkezések végrehajtása iránt, s gondoskodik a Zsinat és a Zsinati Tanács határozatainak végrehajtásáról.

Az egyház önkormányzati testületei és intézményei önállóan gazdálkodnak s jogosultak az egyház tagjainak önkéntes adományait összegyűjteni. Az egyház egyetemes szolgálatai anyagi feltételeinek biztosítására az Országos Református Egyházi Közalapot tartja fenn. Ebből segélyezi az önfenntartásra nem képes egyházközségeket, az alkalmazottakat, tanintézetet és szeretetintézeteket. Gondoskodik a külügyi és ökumenikus szolgálat, az egyházi igazgatás szükségleteiről. A Közalap bevételei elsősorban az egyházközségek hozzájárulásából, sajtóbevételekből, államsegélyekből állnak. A

református egyházban a lelkészi képesítésű alkalmazottak ellátásáról a Református Lelkészi Nyugdíjintézet gondoskodik. A nyugdíjintézet szervezetét és szolgáltatásait az 1967. évi VI. egyházi tc. szabályozza, s ez lényegében összhangban áll az állami nyugdíjszabályokkal.

Az egyház *bírói hatalma* fegyelmi ügyekre és olyan igazgatási ügyekre (pl. nyugdíjügyekre) terjed ki, amelyeket az egyházi törvény bírói hatáskörbe utal. Az egyházi bíróságok: az egyházközségi bíróság, az egyházmegyei bíróság, az egyházkerületi bíróság és a zsinati bíróság. A bíróságok szervezete az egyes szervek egyházi és világi vezetőiből és választott tagokból áll. A törvény (1967. évi VI. egyházi tc.) részletes szabályokat tartalmaz a bírói eljárásról és a fegyelmi jogról.

c) A Magyarországi Evangélikus Egyház államjogi helyzetét ugyanolyan állami törvények s az állammal kötött egyezmények szabályozzák, mint a református egyházét. Az egyház alkotmányát a burzsoá korban az 1891-ben kezdődött országos zsinaton szabályozták, amit 1937-ben kiegészítettek. Legutóbb 1966. december 8-án és 9-én tartottak országos zsinatot, amely az egyház alkotmányát és jogi rendjét hat törvényben állapította meg. Ezeket 1966. december 21-én az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke megerősítette. Az I. egyházi törvény a Magyarországi Evangélikus Egyházról (egyházalkotmány) szól, a II. egyházi törvény az egyház szolgálatának rendjéről, a III. törvény a felkészítésről az egyházi szolgálatra, a IV. törvény az egyház szeretetszolgálatáról, az V. törvény az egyház háztartásáról és a VI. törvény az egyházi bíráskodásról (l. Egyházi törvények. A Magyarországi Evangélikus Egyház Törvénykönyve. Budapest, 1967.).

A Magyarországi Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyház — röviden: a Magyarországi Evangélikus Egyház — a Magyarországon élő evangélikusok közössége. Az egyház állandó önkormányzati testületei a gyülekezet (egyházközség), az egyházmegye, az egyházkerület, az országos egyház és törvényhozó s legfőbb intézkedő testülete, a zsinat. Az egyház két egyházkerületre oszlik: a déli és az északi evangélikus egyházkerületekre, amelyek mindegyikének székhelye Budapesten van.

Az evangélikus egyházi szervezet legkisebb sejtje a gyülekezet (egyházközség). Az olyan egyházközség, melyben a lelkészi állás székhelye van: anyagyülekezet. Leánygyülekezet, ahol nincs önálló lelkész, de külön presbiteriuma van. Az evangélikus egyháznál is találkozunk a szórvány fogalmával, mint a reformátusoknál. Olyan két vagy több volt anyagyülekezet, vagy ha korábbi szerződés alapján több gyülekezet közösen tart fenn lelkészi állást: a társgyülekezet. A gyülekezetnek irányító és képviseleti hatósága: a gyülekezeti közgyűlés. Tagjai a lelkészek, a felügyelő, a gondnok, a pénztáros, a számvevőszék elnöke, a jegyző és a 18. évet betöltött mindkét nembeli egyháztagok. A gyülekezet kisebb jelentőségű belügyeiben a gyülekezeti presbiterium jár el. Ennek tagjai a gyülekezet funkcionáriusai és a közgyűlés által választott (8—50) presbiter. A gyülekezet elnöksége a lelkész és a felügyelő, akik önállóan intézkednek mindazokban az ügyekben, melyek nincsenek a közgyűlés vagy a presbiterium számára fenntartva. A lelkészt a presbiterium választja, de a választhatóságot a püspök állapítja meg. Ha a presbiterium választása meghiúsul, a püspök élhet a kinevezési joggal.

Az egyházmegye egy meghatározott földrajzi területen levő gyülekezetek magasabb egyházkormányzati szerve. Az egyházmegye szervei az egyházmegyei közgyűlés, az egyházmegyei presbiterium, az egyházmegyei elnökség (esperes és egyházmegyei felügyelő).

Az egyházkerület meghatározott földrajzi területen levő gyülekezetek és egyházmegyék felsőbb egyházkormányzati szerve. Az egyházkerület szervei: az egyházkerületi közgyűlés (az egyházkerület képviseleti és kormányzó hatósága). Ez választja a püspök és az egyházkerületi felügyelő kivételével — az egyházkerület összes tisztviselőit. Tagjai az egyházkerületi tisztviselők, az egyházkerületi presbiterium és bíróság tagjai, az egyházmegyei elnökségek és az egyházmegye választott képviselői. Az egyházkerület egyéb szervei az egyházkerületi presbiterium, az egyházkerületi elnökség (püspök és egyházkerületi felügyelő). E szervek hatásköre hasonló, mint az egyházmegye szerveié, csak a hatáskör egyházkerületi, így szélesebb.

Az országos egyház az ország területén levő gyülekezetek, egyházmegyék és egyházkerületek legfelső egyházkormányzati szerve és a Magyarországi Evangélikus Egyház egészét érintő ügyeket intézi. Szervei: az országos egyházi közgyűlés, presbiterium, országos egyházi elnökség (országos egyházi felügyelő és a hivatalára nézve idősebb püspök). Az elnökség képviseli és kormányozza a Magyarországi Evangélikus Egyházat, elnöksége az országos egyházi közgyűlésnek, az országos presbiteri ülésnek és a zsinatnak. Az elnökség alkalmazza az országos egyház valamennyi alkalmazottját. Az országos egyházi felügyelő rendelkezésére országos egyházi iroda áll, melynek vezetője az országos egyházi főtitkár.

A zsinat a Magyarországi Evangélikus Egyház törvényhozó és legfőbb intézkedő testülete. Az egyház és az állam közötti egyezmények kötése a zsinat hatáskörébe tartozik. A zsinat tagjai az országos egyházi elnökség, valamint az egyházkerületi elnökségek tagjai, az egyházmegyék választott képviselői, az egyházkerületek 4—4 küldötte, az országos egyház 8 küldötte és a Teológiai Akadémia két tanára. A zsinat tartama hat év, munkáját ülésszakokban végzi.

Olyan ügyekben, amelyekben a zsinat nem rendelkezett, de az egyház folyamatos életével

összefüggésben időközben zsinati hatáskörbe tartozó törvényerejű rendelkezés vált szükségessé, az országos egyházi presbiterium hoz törvényerejű rendeleteket. Ezeket a zsinatnak összeülése után be kell mutatni.

Az egyházi szolgálatra való felkészítést a Teológiai Akadémia végzi. Az egyház gondoskodik a kántorképzésről és a sajtószolgálatról. A lelkészképzés és továbbképzés tudományos és nemzetközi szinten tartását az Evangélikus Országos Könyvtár és Levéltár szolgálja. Az egyház a gyülekezeti tagok felé, a rászoruló gyülekezetek felé és az egyházi alkalmazottak felé szeretetmunkát végez. A szeretetmunka megszervezését a Diakoniai Osztály látja el. Az egyházi alkalmazottak ellátása a nyugdíjosztály hatáskörébe tartozik.

Az Evangélikus Egyház valamennyi önkormányzati testületének önálló háztartása van, „a maga terhét hordozza". De hordozza a többiek terhét is és hozzájárul a közös és közegyházi szükségletek fedezéséhez. A gyülekezet tagjai „önként vállalat egyházfenntartói járulék fizetésével bizonyítják a gyülekezethez való tartozásukat".

Az egyház bíróságai: az egyházmegyei, az egyházkerületi bíróságok és az országos egyházi bíróság. A bíróságok hatáskörébe tartoznak a fegyelmi vétségek, a választásokkal kapcsolatos panaszok feletti döntés, az egyházi szervek és testületek, alkalmazottak vagyonjogi és alkalmaztatási viszonyából, valamint a jogellenes cselekményekből származó minden kereset felett való döntés.

d) Az unitárius egyház szervezete. Az unitárius vallás első ízben Erdélyben terjedt el, ahol egyike lett a 16. századtól a négy bevett vallásnak. Erdélyen kívül a 19. század közepéig nem volt olyan nagyszámú hívője, hogy külön egyházi szervezetet alkotott volna. Ezért az unitárius egyház közjogi helyzetét azok a törvények szabályozták, amelyek Erdélyben a többi vallásfelekezetnek az államhoz való viszonyát meghatározták. Erdélyben széles körű önkormányzatot élvezett, melynek szabályait 1848 után, miután az 1848. évi XX. tc. Magyarországon is bevett vallássá nyilvánította, az Erdélyen kívüli magyarországi egyházközségekre is kiterjesztették. 1851-ben készítették el az egyházi alkotmánytervezetet, de a neoabszolutizmus kormánya azt nem erősítette meg. Ennek ellenére az unitárius egyház az egyházi alkotmány alapján állt, amit 1899., 1902., 1904. és 1923. években módosítottak. A két világháború között az Erdélyben működő egyetlen püspökség megtartotta szervezeti kapcsolatait a magyarországi unitárius egyházközségekkel, ezt azonban a második világháború után szervezetileg felszámolták s a magyarországi unitárius egyház önállósult. A Magyarországi Unitárius Egyház 1968. augusztus 21-én tartott zsinati tanácsa mondotta ki önállóságát. Eszerint a Magyarországi Unitárius Egyház maga alkotja saját törvényeit és rendszabályait, s ezek szerint igazgatja és kormányozza magát. Ez az önigazgatás és önkormányzás „alkotmányos szervezetének megfelelően, fokozatos egyházi hatóságok által történik, melyek első fokon egyházközségi, másodfokon egyetemes egyházi hatóságok", mely utóbbiakat egyházi főhatóságnak nevezzük. A Magyarországi Unitárius Egyház és önkormányzati jogú testületei, illetve intézményei jogi személyek. Az egyház a maga által hozott egyházi törvényeket magyarázza, módosítja, vagy szükség szerint eltörli, illetve újakat alkot. Az egyházi törvény az állami törvényekkel nem állhat ellentétben, — érvényessé az állam megerősítésével válik. A püspök és a főgondnok egyházi választása érvényességéhez előzetes állami hozzájárulás szükséges.

Az 1968. évi zsinat során törvényt alkottak az unitárius egyház hatóságairól és tisztségviselőiről (I. tv.), a lelkészek és énekvezérek választásáról és kinevezéséről (II. tv.), s végül az Egyház Nyugdíjtanácsának szabályzatáról.

e) A görögkeleti (orthodox) egyház alkotmánya látható főt nem ismer. Az egyház feje Krisztus, akit a földön nem képvisel fizikai személy. Az alkotmányos hatalom teljességét az egyetemes zsinat bírja. Egyetemes zsinatnak nevezik az egyetemes keresztény egyház püspökeinek gyűlését, amely akkor ül össze, amikor az egész egyházat érintő kérdések ezt szükségessé teszik. Összesen hét egyetemes zsinat ült össze, az utolsó 787-ben.

Az egyházi jogforrások a kánonok. Ezek lehetnek: az apostoli kánonok és az egyetemes zsinat kánonjai, helyi zsinatok kánonjai és a szentatyák. A keleti egyházban is külön rendet képez a klerus, de az egyház kormányzásában és a jogszabályalkotásban részt vesznek a laikus elemek is. Az egyház az egyes államokon belül az államhatalommal szoros kapcsolatban és sajátlagosan fejlődött: önálló és független (autokefal) ún. nemzeti egyházak alakultak és az egyház egyetemét érintő ügyekben a kapcsolatok meglehetősen lazák. Egyetemes zsinatot nem tartanak s az egyház egyetemét érintő kisebb ügyekben a konstantinápolyi patriarcha által egybehívott autokefális egyházfők consensusa határoz. Az egyes autokefális egyházakon belül az egyház legfőbb papjai a patriarchák. A patriarchák és püspökök között csak a joghatósági hatalom tekintetében van különbség, az ún. rendi hatalom szempontjából egymás között egyenlők. Az egyetemes egyház kánoni egységét ennek ellenére a közös hitelvi forrásai tartják össze.

A görögkeleti egyházban általában, így Magyarországon is nagyobb befolyása van a világi jognak. Az egyház hazai szervezetét s az államkormányzathoz viszonyát törvények és régebben királyi rendeletek szabályozták. Így az egyház szervezetét elsősorban állami jogforrásokból lehet felvázolni. Az 1791. évi XXVII. tc.

biztosította Magyarországon a szabad vallásgyakorlatot (Erdélyben az 1791. évi LX. erd. tc.). Az 1848. évi XX. tc. a görögkeletiek vallásbeli és iskolai ügyekben való intézkedési jogát állami felügyelet mellett újból biztosította. Az 1864. évben összehívott és 1865-ben Karlócán folytatott szerb nemzeti kongresszus a hazai görögkeleti egyházat szerb és román egyháztartományokra osztotta, amit azután az 1868. évi IX. tc. törvénybe iktatott. Ezután az egyes egyházak szervezetét több miniszteri és kormányrendelet szabályozta (768, 769/1871. VKM., 6551/1911. ME., 4224/1912. ME.).

A görögkeleti egyház hazai szervezetéből az első világháború után fennmaradt a budai görögkeleti szerb egyházmegye, ennek élén a budai görögkeleti szerb püspök állott. A második világháború óta püspöki helynök látja el az egyházmegye (17 egyházközség) kormányzását. Az egyházmegye a belgrádi görögkeleti szerb patriarcha joghatósága alá tartozik s a budai püspök a belgrádi szent synodus tagja. Fennmaradt a román egyházmegye is Gyula székhellyel, egyházmegyei konzisztóriummal, 17 egyházközséggel püspöki vikárius vezetése alatt. Egyházi főhatósága a Bukaresti Patriarchátus. Vannak Magyarországon egykori görög és magyar egyházközségek is, amelyek 1941 óta külön adminisztratúra alá tartoznak. A magyar esperesség Budapest székhellyel 9 egyházközséggel esperes-adminisztrátor vezetése alatt. Joghatósága kiterjed a hazai magyar és orosz egyházközségekre és szórványra, beleértve a görög híveket is. Egyházi főhatósága a Moszkvai Patriarchátus. A Magyar Orthodox Adminisztratúra a Moszkvai Patriarchátus kánoni oltalma alatt áll s belső szabályait is ez erősíti meg. Végül van két bolgár egyházközség a budapesti parochus vezetése alatt, akinek joghatósága kiterjed a hazai bolgár szórványokra is. Egyházi főhatósága a Szófiai Patriarchátus.

f) A magyar izraelita vallásfelekezet szervezete. Magyarországon az izraelita vallásfelekezethez tartozó hitközségek az 1868. évi kongresszus után háromféle alapon szervezkedtek. A legnagyobb részt alkották a kongresszus szabályzatát elfogadó kongresszusi hitközségek vagy röviden csak „izraelita hitközségek", a kisebb részt az autonóm hittörvényű izraelita hitközségek, röviden „ortodox izraelita hitközségek". Voltak végül olyan hitközségek is, amelyek egyik szabály szerint sem szervezkedtek újra, hanem a kongresszus előtti állapotban maradtak. Ezek voltak a „statusquo ante hitközségek".

A népköztársasági alkotmány meghozatala után a magyarországi izraeliták egységes országos szervezetben egyesültek. Megalkották az egységes szervezetről szóló szabályzatot, amit a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1950-ben jóváhagyott. Még az egyesülés előtt a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája Intézőbizottsága és a Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitfelekezet központi irodája mint a Magyarországi Izraelita Hitfelekezet törvényes képviseleti szervei a magyar kormánnyal megállapodást kötöttek, melyben a kormány többek között biztosította a hitfelekezet önkormányzati jogkörét.

E szabályok alapján a ma már egységes szervezet alsó, közép- és felső tagozatra oszlik. Az alsó tagozat a hitközségek, középtagozat a községkerületek és szerveik, felső tagozat pedig a Magyar Izraeliták Országos Képviselete, a Magyar Izraeliták Országos Intézőbizottsága, a Magyar Izraeliták Országos Irodája, az Izraelita Központi Felekezeti Bíróság és a Rabbitanácsok.

A hitközség a zsidó vallási élet alapkerete. Lehetnek önálló hitközségek, melyek zsinagógát tartanak fenn és rabbijuk (vagy rabbihelyettesük) van. A fiókhitközség rendes istentiszteletet tart, de rabbija (vagy rabbihelyettese) nincs. A hitközség szervei a képviselőtestület és az elöljáróság. A rabbit mint a hitközség vallási fejét a hitközségi (hitközségi kerület) közgyűlés titkos szavazással választja. A választást ezenfelül az összes választóképes hitközségi tagok szavazásának kell megerősítenie, az eredményt a szavazatok kétharmada dönti el.

A községkerületi intézmény célja, hogy a területén levő hitközségeket egybekapcsolja, feladataik megvalósítását, kölcsönös támogatásukat biztosítsa s felügyeletet, ellenőrzést gyakoroljon. Összesen hat községkerületet szerveztek.

A magyar izraeliták hitfelekezeti főhatósága az *intézőbizottság*. Az intézőbizottság tagjai: az Országos Rabbiképző Intézet igazgatója, az Országos Rabbitestület elnöke, a budapesti hitközség rabbisága alatt álló és a volt ortodox szervezethez tartozó hitközségek rabbijai közül az általuk kiküldött egy-egy rabbitag, a községkerületek elnökei, további választott rabbik és világi tagok, akik közt a volt ortodox szervezeteknek is meghatározott keretet kell biztosítani. Az intézőbizottság képviseli általában a Magyar Izraeliták Országos Szervezetét, őrködik a vallás- és lelkiismereti szabadság felett, összehívja és előkészíti az országos képviselet tanácskozásait, intézkedik az állami rendeletek s egyházi határozatok végrehajtásáról, végső fokon bíráskodik és gyakorolja a határozatban meghatározott egyéb jogokat. A központi igazgatás legfontosabb teendőit az országos iroda látja el, amelyben különösen jelentős szerepe van az élén álló elnöknek.

Az országos képviselet a magyar izraelitáknak egyetemes érdekű ügyeik intézésre alakult legfőbb testülete. Feladata, hogy „a hitfeleknek módot adjon arra, hogy az izraelita vallásfelekezet igazgatásában alkotmányosan részt vehessenek, véleményüket nyilváníthassák, határozatokat hozzanak és a felekezeti igazgatási szerveknek irányítást és útmutatást adjanak". Az országos képviselet tagjai az Országos

Rabbiképzőintézet igazgatója és teológiai tanárai, valamint felekezetpolitikai szempontból jelentős önálló hitközségek rabbijai, akiket a községkerületek választanak.

Az egyházi szervezet *anyagi* bázisa a hitközségi adó, a községkerületi járulék és az országos járulék. Állami támogatás, adományok egészítik ki a bevételeket.

A Központi Felekezeti Bíróság Budapesten székel s elnökből, három alelnökből, huszonnégy rendes és tizenkét póttagból áll. Az összes tagokat az országos képviselet választja a hitközségek adófizető tagjainak sorából. A bíróság eljárásában az állami polgári perrendtartás elvei az irányadók. A Központi Felekezeti Bíróság ítélete ellen csak a felekezeti munkavállalók fegyelmi ügyeiben (állásvesztés, nyugdíjazás kimondása esetén) lehet fellebbezéssel az intézőbizottsághoz fordulni.

g) Egyéb vallásfelekezetek jogai. Magyarországon az említett nagyobb számú hivőt számláló egyházak mellett működnek más vallásfelekezetek. Ilyenek a Magyarországi Szabad Egyházak Tanácsába tömörült vallásfelekezetek, amelyeket a két világháború között részben elismert felekezeteknek, részben szektáknak neveznek. Ez utóbbiak rendőrhatósági ellenőrzés alatt állottak. Ma a Szabad Egyházak Tanácsába tartozó hitfelekezetek közül a baptista, az adventista, a methodista és a nazarénus hitfelekezetek különállóan is élvezik a hitfelekezetek jogállását, szervezeti szabályaikat az állam önállóan is megerősítette s e jogok szerint élhetnek. A Szabad Egyházak Tanácsába tartozó többi volt szekták szabályzatai mégnem kaptak állami megerősítést, de vallásgyakorlatuk megengedett és garantált.

Az iszlám vallás. Különleges jogállása volt Magyarországon is az iszlám vallásnak, melynek elismeréséről külön törvény, az 1916. évi XVII. tc. rendelkezett.

Az iszlám vallást követő muzulmán országokban — mintegy 30 muzulmán vagy muzulmán többségű államot ismerünk — a jog a vallási és isteni eredeten alapszik. A muzulmán jog éppen úgy egyházi jog, mint a keresztény kánonjog a szó eredeti értelmében (ecclesia), a hivők közösségének joga. Csakhogy míg a muzulmán jog a legapróbb részletekig elválaszthatatlan része az iszlám vallásnak és aki nem engedelmeskedik a muzulmán jognak, az vétkezik, amelyért a muzulmán hit szerint a túlvilágon bűnhődnie kell, a keresztény egyházak nem ismernek egy általános keresztény jogot, sőt még a római egyházban is külön joga van a latin rítusnak, külön a keleti rítusú keresztényeknek. A kánonjog itt tehát csak kiegészíti az állami jogokat, illetve olyan jogterületeket (egyházi szervezetek, kánoni eljárás) szabályoz, amelyet az állam nem tart saját jogterületének. Noha a muzulmán jog kizárólagosságra törekszik, ma már egyetlen muzulmán országban sem uralkodik kizárólagosan. A muzulmán jog területén kívülálló viszonyokban különböző állami közigazgatási szabályokkal találkozunk, s a muzulmán országokban is egyre nagyobb szerepe van egyrészt a szokásjognak, másrészt a törvényi jognak is. Az iszlám országaiban sem lehet a társadalmat a vallási közösségekkel azonosítani s életviszonyaikat nem rendezhetik kizárólag a Korán, a Szunna (hagyomány), az Idzsma (a jogtudósok által helyeselt normák) és az analógia, a muzulmán jog e négy alapvető jogforrására vonatkozó szabályai. Szerepük van még a szokásjognak és az állami törvényeknek, ezek azonban általánosságban kétségkívül a muzulmán jog alapelvein nyugodnak, az elveknek érvényesítését széles területen biztosíthatják. Napjainkban a szocialista országokhoz tartozó (Szovjetunió egyes országai, Albánia) volt muzulmán államokban az állam és egyház elválasztása folytán a muzulmán jog már nem állami jogforrás, de a muzulmán jog az egyházi önkormányzat keretében érvényesül.

Magyarországon a muzulmán jog kezdettől fogva nem volt állami jogforrás, az iszlám vallás elismeréséről szóló 1916. évi XVII. tc. meghatározta azokat a kereteket, amelyekben az iszlám vallás szabályai érvényesülhettek. A második világháború után már mohamedán egyházközségek nincsenek Magyarországon nyilvántartva.

Irodalom: *Berki* Feriz: Az ortodox kereszténység. Bp. 1975.; *Bihari* Ottó: Les relations entre l'Etat et les Eglises dans les pays socialistes = Droit Hongrois — Droit Comparé. Bp. 1970. 259—274. p.; *Csizmadia* Andor: Le développement des relations juridiques entre l'Etat et les Eglises en Hongrie (1000—1944) uo. 253—258 p.; *Csizmadia* Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Bp. 1966.; *Mester* István: A világi jog hatályossága az egyházi jog területén. Bp. 1941.; *Schmidt* Péter: Lelkiismereti és vallásszabadság = Állampolgárok alapjogai és kötelességei. Bp. 1965.

Jacobi, E.: Staat und Kirche in der Sowjetunion. Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl Marx Universität. Leipzig, 4. Jhg. 1954/5.; *Perszic*, M. M.: [A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és az egyház különválasztása az államtól.] Voproszü Isztorii, 1954. 11. sz.; *Pietrzak*] M.: Historia ksztaltowania sie rozdziatu kosciola i państwa. Czasopismo Prawno-Historyczne. Tom. XVII—XXVIII. 1976.; *Świątkowski*, H.: Wyznaniow prawo państwowe. Warszawa, 1962.; *Vašečka*, F.: Buržoázny stát a cirkev. Bratislava, 1957.

A vallásszabadságról szóló nyilatkozat (Declaratio de libertate religiosa) II. Vatikáni Egyetemes Zsinat, Bp. 1966.; *Catalano*, G.: Il diritto di libertá religiosa. Milano, 1957.; *Krisnaswami*, M. A.: Étude des mesures discriminatoires dans le domaine de la liberté de religion et des pratiques religieuses. Nations

Unies. Conseil économique et social E (CN. 4.) Snb. 2. (200. 9. nov. 1959. 20. p.); *Lanarés*, P.: La liberté religieuse dans les Conventions internationales et dans le droit public général. [h. n.] 1964.; *Melichar*, E.: Das Problem der religiosen Freiheit. Zeitschrift für öffentliches Recht. 18. (1939.); *Pfeffer*, Ch.: State and Freedom. Boston, 1953.; *Plöchl*, W.: Das Religions-Freiheitsdekret des Zweiten Vatikanischen Konzils. Thessaloniki, 1968.

Csizmadia Andor

ELÉVÜLÉS → *Büntethetőséget kizáró okok; — Polgári jog*

ELLENŐRZÉS → *Állami ellenőrzés*

ELNÖKI TANÁCS → *Magyarország alkotmánya*

ELŐKÉSZÜLET → *Bűncselekmény elkövetési szakaszai*

EMBERI JOGOK: I. Az alkotmányos jogok (650.) — II. A nemzetközi emberi jogok (651.) — III. Az emberi jogok Magyarországon (655.)

I. Az alkotmányos jogok. 1. Az emberi jogok jellege. 2. Az ifjú Marx álláspontja. 3. Az állampolgári jogok.

1. Az emberi jogok jellege.

Az emberi jogok olyan alkotmányi és *nemzetközi jogi* intézmény, amelynek az a hivatása, hogy intézményesített alakban védje az állampolgár jogait az állami szervek túlkapásai ellen, és segítse az emberi életfeltételek és az emberi egyéniség kibontakozását. Az elmélet és úgyszólván az emberi jogokról szóló irodalom egésze az emberi jogok gyökereit a görög társadalomig viszi vissza s eredetüket az ókorban vagy az ókor klasszikusainak műveiben keresi, holott e jogok társadalmi gyökereit az emberi egyenlőség igényének reális felmerültében kell keresni, ez pedig a társadalom fejlődésének az a foka, amikor már célul tűzhette ki a vagyoni, a politikai és az egyéb megkülönböztetések eltörlését, a rabszolga, a jobbágy jogi helyzetének gyökeres megváltoztatását és a polgárok összességével jogilag egyenlővé tételét. Ezzel az univerzális egyenlőség-eszmével együtt járt a termelésben alapvetően új eszme uralomra törése: ez pedig a szabadság-eszme, mégpedig nem abszolút elvont alakjában, hanem mint a vállalkozás szabadsága, azaz mint a gazdasági szabadság, amelyet azután általános szabadságeszménnyé szélesítettek ki. Egyenlőség a társadalom politikai életében, szabadság a tulajdoni viszonyokban és a gazdasági életben: ezek voltak az emberi jogok tulajdonképpeni társadalmi alapjai, még ha a későbbiekben e két összetevő eszme el is keveredett egymással, felcserélődött is egymással, illetve látszólag önállósodott is.

Az emberi jogok leszögezésére a francia forradalomban a „deklaráció" formáját választották és ez szinte általános forma lett: 1789. augusztus 28-án a francia alkotmányozó nemzetgyűlés megfogalmazta „Az ember és a polgár jogainak a deklarációját". A deklaráció mint alkotmányos forma nagyon hasonlított azokra a korábbi alkotmányos okmányokra, amelyekben a király elismerte és leszögezte a nemesek előjogait, mintegy szerződést kötött velük jogaik biztosítására. Ilyesfajta deklarációk és szerződések voltak az alkotmánytörténetben az alkotmányos Billek, a Charták; rendszerint a szerződés formáját választották a király és a nemesi parlament között, sőt még az emberi jogok deklarációjának is adtak bizonyos olyan jelleget, mintha benne az elvont állam és a polgárok kötöttek volna szerződést a polgárok jogainak biztosítására. Ezt annál inkább megtehették, minthogy az emberi jogokat olyan alapjogoknak tekintették — így szólt a rájuk vonatkozó elmélet —, amelyek állítólag az állam alapítására vonatkozó társadalmi szerződés előtt is megillették az embert és biztosítva is voltak számára már az őstársadalomban. Ezen a szálon azután visszavezették néha az emberi jogokat még a római jogba is, a ius gentiumot mint minden embert állampolgárságától függetlenül megilletett jogot az emberi jogokhoz közel hozva. Az emberi jogok eredetét illető ilyen felfogást, amely egy, a 16. században keletkezett politikai eszményt visszavetít a távoli múltba és teljesen más célú és más rendeltetésű intézmény alakjához hasonlít, bizonyos külső hasonlóság miatt, *hamis visszavetítésnek* nevezzük. Az emberi jogok jellegzetesen az új kor terméke, a modern politikai élet kibontakozásának a terméke, a polgári társadalom terméke, mint Marx mondotta: a modern állam terméke és esetleges velejárója, a polgári politikai és jogi irodalomnak is következménye.

2. Az ifjú Marx álláspontja.

Az ifjú Marx: „A zsidókérdéshez" című munkájában kifejtette elméletét az emberi jogok kettős arculatáról. Az emberi jogok alanya, az ember ugyanis a modern társadalomban kettős arculatú. Az ember egyik arca az önző, egyéni, embertársával farkasként szembenálló embert mutatja, akinek a jelszava a teljes szabadság embertársával szemben, a kizsákmányolásé is. A másik arca az embernek a politikai arculata, amelyben a politikailag emancipált ember mint az állam polgára, mint annak tagja szerepel, amikor is már nem a szabadság az uralkodó jelszava és sajátsága, hanem az egyenlőség, az egyenlő jogok, azok egyforma mennyisége. Az elmélet az előbbiből származtatta az úgynevezett szabadságjogokat, amelyek az embernek állítólag szabad területét jelölték ki az állammal szemben, amelybe maga az állam sem nyúlhat bele; a másik lett volna

a kötött terület, amelyben az embert már társadalomba való tagolódása miatt kötelességek terhelik: ennek a középpontja a politikai ember (Marx: A zsidókérdéshez. Marx—Engels Művei, 1. köt. Bp. 1957., 363 skk.). Az emberi jogok fejlődése során azonban ez a két oldal egybeolvadt, összeötvöződött, s az emberi jogokban ma együtt találjuk az egyenlőnek születést a tulajdon szabadságával, az egyesülési szabadságot a vállalkozás szabadságával. Az emberi jogok többé-kevésbé egységes masszává olvadtak, s az elméleti alap és kiindulópont a homályba merült.

Minthogy az emberi jogok az államban mint állampolgári jogok jelentkeztek, olyasféle jogokként, aminőket az ember az állammal kötött társadalmi szerződéssel szerez, jogi helyük az alkotmányjog lett, még közelebbről a modern polgári demokrata országok alkotmányai alkotmányos ígéretekként fejezték ki az állampolgári jogokat, messzire elhagyva a fejlődés menetén az állampolgári kötelességeket, amelyekkel az állampolgárok tartoznak a közösségnek: az állampolgári jogok egyoldalú jog lett, amin valamit segítenek a szocialista államok alkotmányai, visszahozva a kötelességeket is. Az alkotmányoknak ezek az alapvető állampolgári jogai jellegükben kérdésesek. Vannak közöttük olyanok, amelyek annyira egyszerűek és félreérthetetlenek, hogy közvetlenül az alkotmányból folyó hatásuk van, egyenesen az alkotmány erejénél fogva hatnak. Vannak viszont olyanok (és ez a többség, illetve ebbe az irányba terelik általában a jogok fejlődését), amelyeknek érvényesítéséhez külön végrehajtási szabályra van szükség, amelyekhez tehát egy újabb jogszabálynak kell tapadnia. Ez a helyzet gyengíti az emberi jogok alkotmányos erejét, elmossa közvetlen alkotmányos jelentőségüket, minthogy az alkotmányok semmit vagy nagyon keveset szólnak a jogok végrehajtásáról. Zajlik ugyan bizonyos irodalmi vita arról, hogy ezek az alapjogok mennyiben foghatók fel úgy, mint közvetlenül érvényesek, de a gyakorlat erőteljesen az áttételes érvényesítés irányába tereli a fejlődést.

3. Az állampolgári jogok.

Az alkotmányoknak az emberi jogokkal foglalkozó részeibe foglalt jogokat állampolgári jogoknak, a jogok jellegénél fogva pedig alkotmányos alapjogoknak nevezik. Ebből úgy tűnik, mintha az adott állam az alkotmányával csak a saját állampolgárainak biztosítaná az alapjogokat, s ez igaz is annyiban, hogy a jogok teljességét, teljes skáláját, beleértve a politikai életben való részvétel jogát: a választás jogát, és jogot az állam szerveinek a megválasztására, tényleg fenntartja az állampolgárainak. A modern demokratikus állam azonban egyrészről a menedékjoggal biztosít tartózkodási jogot területén a felfogása miatt külföldön üldözött embernek, mégpedig ma már viszonosság nélkül, emellett fenntart bizonyos további alapvető jogokat (az élet jogát, a szabadságét, részben a társulásét is) minden személynek, aki az állam területén lakik: ez korábban kifejezett viszonosságot igényelt, ma azonban egy hallgatólagos és feltételezett viszonosságban lehet a politikai alapját meglelni. Ebben az esetben és ilyen helyzetben állampolgári jogokat nem-állampolgár élvez, pontosabban, nem a saját állam polgára élvez. Ennek az elméleti magyarázata abban van, hogy az állam ilyen esetben tulajdonképpen nem az embert ismeri el *„emberi"* mivoltában. Az állam ekkor is, egyébként is egy politikai lényt, egy zoon politicont ismer el; adott esetben is ez a politikai lény és e minőségében került elismerésre, noha nem is az adott állam, hanem egy más állam polgára vagy nincsen megállapítható állampolgársága, de van polgári qualitása. Az a fogalom tehát, hogy állampolgári jogok, nem az adott állam polgárát illető jogokat jelenti egyedül, hanem azt, hogy az illetőt, akit esetleg külföldi, állampolgárként, állampolgári minőségében illetik meg a jogok, állampolgárnak tekintik őt is, még ha nem is teljes állampolgárnak, hanem például külföldi állampolgárnak. Ezért az alkotmányjog, de a jogelmélet is, változatlanul állampolgári jogokról beszél ebben az esetben is: az állampolgári jogokat tehát úgy is meg lehetne jelölni, hogy azok alkotmányos emberi jogok vagy az államon belüli emberi jogok.

Természetesen nem egyedül az alkotmányjog az állampolgári jogok hazájának kizárólagos területe. A büntetőjog például rengeteg garanciális szabályt tartalmaz, amelyek némelyike már önálló emberi joggá emelkedett és így nyert leszögezést; a családjog újabban szintén számos emberi jogot tartalmaz, pontosabban számos családjogi intézményt ültettek át az emberi jogok talajára; a polgári jog sem mentes az emberi jogoktól; a munkajogban is sok az emberi jog. Így végeredményben azt lehet mondani, hogy az egész jogrendszer, az eljárási jogok is, sőt azok különösen, bizonyos értelemben az állampolgári jogok felbontását tartalmazza. Ez a helyzet, amely a jogrendszernek belső felépítettségét és logikáját jelzi, de még inkább jelzi mai fejlődési tendenciáját. Amikor egy kis emberi jogot plántálnak ide is, oda is, ez nem jelenti azt, mintha e folyamattal az állampolgári jogok felbomlanának jogági jogokra, illetőleg a jogági jogok többsége állampolgári jogokként létezne. Igen bonyolult szerkezeti viszony építi be az állampolgári jogokat a jogrendszerbe, illetőleg extrapolálja a jogrendszerből e jogokat alkotmányos jogokként.

II. A nemzetközi emberi jogok. 1. Az emberi jogok nemzetközi kezdete. 2. Az emberi jogok nemzetközi védelmének első lépései. 3. A regionális egyezmények. 4. Az ENSZ munkájának értékelése. 5. Az emberi jogok kettős fejlődése. 6. Az emberi jogok természetjogi magyarázata . 7. Az egyenlőség és

a diszkrimináció tilalma. 8. Az emberi jogok fajainak csoportosítása. 9. A gazdasági, szociális és kulturális jogok.

1. Az emberi jogok nemzetközi kezdete. Az emberi jogoknak mint jogintézménynek egy másik ága a nemzetközi jogban vert gyökeret: a nemzetközi jognak olyan intézménye lett, amely a nemzetközi jog síkjára viszi az államok polgárainak, sőt az államtól függetlenül tekintett egyéneknek, az embernek mint olyannak bizonyos alapvető jogait és meghatározott nemzetközi jogi biztosítékokat is nyújt számára, illetőleg az államokat kötelezi az emberi jogok megtartására s azok kötelezettséget is vállalnak, hogy e jogok érvényesítését az államon belül biztosítják. Jelenleg az Egyesült Nemzetek Szervezetének (ENSZ) egyik központi gondja az emberi jogok problémája; e jogokkal különben rendkívül sokat foglalkozik.

2. Az emberi jogok nemzetközi védelmének első lépései. Az emberi jogok nemzetközi védelmének eszméje tulajdonképpen már az első világháború előtt felmerült, de bizonyos realitáshoz csak utána jutott a Nemzetek Szövetségének égisze alatt, mégpedig mint csoportjog, mint üldözésnek kitett emberi csoportok védelmének, mint *kisebbségnek* a joga. Ez akkor még tökéletlen kísérlet volt, de a húszas években már felmerült nem-hivatalosan az emberi jogok szélesebb védelmének eszméje; a harmincas években már tervezetek is készültek nemzetközi deklarálásukra. A döntő lökést nemzetközi síkra emelésükhöz a második világháború adta, amelynek során mind egész embercsoportok, mind az egyének tömege pusztult el anélkül, hogy bárminő védelemben részesült volna. Ezért a négy nagyhatalom az ENSZ alapokmánya tervezetének kiegészítéseként benyújtott javaslataiban felvetette, hogy már az ENSZ alapokmánya szögezze le a nemzetközi közösség egyik alapelveként az emberi jogok egyetemes védelmét, létesítsen ezzel foglalkozó nemzetközi bizottságot. Az alapokmány szinte csak említette néhány helyen az emberi jogokat anélkül, hogy feloldotta volna és megkísérelte volna meghatározni azokat; később, hosszas előkészület és beható tárgyalás után, 1948. december 10-én az ENSZ harmadik Közgyűlése elfogadott egy nyilatkozatot, mégpedig az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát, amely ugyan csak elvi jellegű deklaráció maradt s vált az államokat kötelező okmánnyá, de végül is mintegy feloldotta az alapokmány szövegét, mintegy definiálta az emberi jogokat; a tagállamok pedig nagy többségükben elfogadták a deklarációt, illetőleg ezt fogadták el az emberi jogok alapokmányának. Az előkészületek ezzel nem fejeződtek be, hanem tovább folytak annak érdekében, hogy deklaráció helyett vagy mellett külön nemzetközi egyezmény jöjjön létre az emberi jogok védelmére; előzetesen az volt az általános felfogás, hogy egyetlen egyezmény jön majd létre, amelyben egyesülnek a polgári és politikai jogok a deklarációban még csak említett gazdasági, szociális és kulturális jogokkal; később — azzal a nem reális indokkal, hogy külön-külön állítólag könnyebb lesz csatlakozókat találni az egyik vagy a másik egyezményhez — két egyezménytervezet készült, s ezt a kettőt fogadta el az ENSZ közgyűlése 1966-ban: egyet a polgári és politikai jogokról, egyet pedig a gazdasági, szociális és kulturális jogokról. Az előbbihez egy fakultatív jegyzőkönyv járult, amelynek esetleges aláírói elfogadják az állampolgárok jogát egyéni panaszoknak benyújtására az első egyezmény, a polgári és a politikai jogokról készített egyezmény védelmére vonatkozó rendelkezések állítólagos állami megsértése esetén. Az egyezményeket, az úgynevezett általános paktumokat igen sok állam ratifikálta. Emellett — főleg a polgári és politikai jogok terén — s főleg az egyenlőség biztosítása terén számos rész-egyezmény született a faji megkülönböztetés tilalmáról, a nők jogairól, a rabszolgaság tilalmáról, az állampolgárság nélküliségről és így tovább. Az ENSZ mellett annak szakosított intézményei is igen sok nemzetközi egyezmény-tervezetet készítettek, így a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet, az UNESCO stb., amelyeknek az államok egyedi aktussal részeseivé váltak.

3. A regionális egyezmények. Az ENSZ-nek az emberi jogok védelmét illető általános munkája mellett kísérletek történtek és történnek úgynevezett *regionális egyezmények* kötésére (európai egyezmény, Róma 1952, amerikai San José 1969). A dolog lényege nem a jogok különbségében áll, vagyis az egyetemes egyezmények tulajdonképpen fedik a regionális egyezmények tárgyi tartalmát, a biztosított jogokat; a különbségek az érvényesítés módjában adódnak. Az emberi jogok egyetemes védelme valójában a nemzetközi jog két tradicionális elvében akad fenn; ez a két elv: az államok szuverenitása, amely kizárja, hogy nemzetközi szervezet beleavatkozzék az állam belügyeibe. Ismeretes a sok vita, amely e körül az ENSZ-ben zajlik s különösen az alapokmány 2. szakasza 7. pontjának értelmezése körül dúl, amely szerint az állam belső joghatóságának körébe tartozó ügyekbe az ENSZ nem avatkozhat bele. A másik akadályozó elv az egyén jogalanyisága a nemzetközi jogban. Az ENSZ égisze alatt készült egyezmények nem adtak még kísérleti megoldást egyik irányban sem, s az államokat csak tájékoztatásra és időszakos jelentéstételre kötelezték; ilyen jelentések kötelező megtételéről, a jelentéseket megvizsgáló bizottságokról, javaslatok készítéséről és benyújtásáról, esetleg kivételesen vizsgálóbizottságok kiküldéséről van bennük szó: ezekkel a módszerekkel azonban az emberi jogok érvényesítése nehezen megy előre, minthogy a legtöbbször nincsen szó az államok közvetlen felelősségre

vonásáról az emberi jogok rendszeres biztosításának megsértése miatt, vagyis mindentől függetlenül a kulcspont nem az államok, amelyek a középpontban állanak a nemzetközi közösség és az egyén között; az egyezmények az államokat nem kötelezik közvetlenül. Ami az egyén jogalanyiságát illeti, a két regionális egyezmény, egymást példázva, illetve követve, elismeri bizonyos esetben az egyedi jogalanyiságot s egyfajta panasztételi jogot engedélyez a nemzetközi regionális szervezet által működtetett bizottságnál. Ezt azonban csak nagyon nehezen lehet érvényesíteni, a panasz megengedhetősége rengeteg kautélához van kötve; sok a benyújtott panasz, ami azonban csak formaság, mert nagyon kevés, mindössze néhány a megengedett panasz, s az eljárásnak így inkább bizonyos reklám-íze van, vagy arra jó, hogy például szolgáljon, ahogyan mondják, elriasszanak másokat a panaszolthoz hasonló, kifogásolható magatartástól. Létesítettek nemzetközi bíróságot is az emberi jogok védelmére, de itt felek csak az államok lehetnek, jelesül akkor, ha egyik állam fellép egy másik állam ellen.

4. Az ENSZ munkájának értékelése.

Ha egészében értékelni akarjuk az ENSZ munkáját az emberi jogok terén, azt lehet mondani, hogy a legtöbbet tett a polgári és politikai jogok, jóval kevesebbet a gazdasági, a szociális és a kulturális jogok terén. Ez az aránytalanság az első tételünk az ENSZ munkájának bírálatát illetően. Második tételünk, hogy az ENSZ az emberi jogok „anyagi jogát" jóval jobban kidolgozta, mint az eljárási oldalt, amely mindeddig torzó maradt. Igaz, hogy ez nyilván a dolog nehezebbik része, mert hiszen egyéneket is direkt nemzetközi jogokhoz akarnak juttatni, akiket illetően az adott állam politikai alapja, sajátos felfogása is szerepet játszik. Az ENSZ bármiféle hasonló szervezettel annak a vádnak és valóságos veszélynek teszi ki magát, hogy beleszól egy önálló állam belügyeibe, akár egy állampolgár érdekében; kiteszi az államokat annak, hogy az ENSZ fóruma előtt megtámadják őket az emberek bizonyos csoportjaival való bánásmód miatt. Még ha a közös nemzetközi fellépés elvileg indokoltnak is tűnik, hiányzik egy egységesen kidolgozott eljárás ilyen közös fellépéshez [lásd az apartheid ügyében évek óta folytatott tehetetlen politikát az ENSZ köreiben, amely most újonnan az apartheid bűnét megtorló és kizáró egyezménytervezet elfogadásával jutott el újabb deklaratív pontig (1973)]; politikai tanácsadás jogcíméül használnak fel valamely állam belső politikájából eredő megoldást az emberi jogokat illetően (lásd a szocialista államokkal szemben követett politika példáját). Pedig az emberi jogoknak itt, tudniillik az egyezmények érvényesítésénél van az igazi nemzetközi kérdése s az ENSZ-nek ezen, a végrehajtásra vonatkozó, eredményes visszaélést kizáró módszereken kellene fáradoznia. Azzal, hogy az ENSZ horizontálisan terjeszti ki az emberi jogok védettnek nyilvánított területét, s minduntalan új és új egyezményeket (valójában deklarációkat) alkot, még nem viszi előre nemzetközileg az emberi jogok ügyét.

5. Az emberi jogok kettős fejlődése.

Az emberi jogoknak ez a kettős: állami és nemzetközi fejlődése napjainkban hat egymásra; az államon belüli fejlődés a tulajdonképpeni anyagi mozgató, az új jogok kimunkálásának a terepe, a nemzetközi jog az átvevő terület, amely nemzetközi méretűvé nagyít valamely jogot, végül visszavetíti azt az alkotmányjogba, esetleg egyenesen valamely állam alkotmányába is. Ennek a kölcsönhatásnak megvannak az előnyei és a hátrányai is. Előnyei, hogy egyes államok például magukévá teszik, egyenesen alkotmányukba iktatják az egész egyetemes deklarációt, mint az emberi jogok nemzetközi alapokmányát, s így akárhogy is, lesz-e vajon belőle állami realitás vagy sem, mégis csak növelik hazájukban az emberi jogok súlyát és jelentőségét. Hátránya, hogy az emberi jogoknak feszesen állampolgári jellege, a belső jog adta fegyelem, az érvényesítésnek szigorú alkotmányos garanciái elsápadnak, inkább jelszóvá válnak, semmint jogintézményekké. Az emberi jogok a nemzetközi visszhang erejénél fogva jobban behatolnak a közéletbe, de inkább jelszóvá lesznek, követelménnyé, s ugyanakkor határozott jogintézmény helyett inkább köddé foszlanak.

6. Az emberi jogok természetjogi magyarázata.

Az emberi jogok gyökeresen és jellegzetesen elváló fajai egybefolyásának veszélyét okozza, hogy többé-kevésbé egységes elméleti magyarázatot igyekeznek adni mind az alkotmányos, mind a nemzetközi jogoknak; ez a magyarázat pedig az emberi jogok természetjogi magyarázata. E szerint az emberi jogoknak az eredete az államon kívül található, de kívül a nemzetközi közösségen is; az ember jogairól, mégpedig vele született, az állam előtti társadalomban, sőt őt azon kívül megillető jogairól van szó, amelyek nem a társadalomból, nem is az államból származnak, hanem az emberrel mint olyannal együtt járnak; ennélfogva eleve, a priori kötelezik a nemzetközi társadalmat és eleve kötelezik az államot is. Így persze az emberi jogoknak nincsen értelmük, ilyen abszolút követelményeket a társadalom nem ismer, s az állam sem ismer el. Ebben az alakjukban az emberi jogok csak az égbe vetített másai földi vágyaknak és követelményeknek, hogy az ifjú Marxhoz nyúljunk ismét vissza: az emberi jogok nemzetközi szinten *nemzetközi* követelmények, amelyek az államon belül lesznek realitássá, az alkotmányokban fogalmazódnak meg állami jogokként. Emellett azonban az emberi jogok nemzetközi realitása több is, mint egyszerű szociális posztulátum, mivel nemzetközi megfogalmazásukkal egyfajta nemzetközi realitást nyertek. A realitásnak egy bizonyos nemzetközi foka társul a realitás mélyebb, megalapozot-

tabb állami fokával és így jön napjainkban létre az emberi jogok egysége, egyöntetű intézménye, amely az irodalomban így, egységesen jelenik meg, de realitását változatlanul két síkon őrzi és valósítja meg.

Annyi bizonyos, hogy az emberi jogok nem természetjogi eredetűek, nem állnak sem az állami, sem a nemzetközi jogrenden kívül, hanem *a pozitív jog* intézményei, mégpedig a pozitív alkotmányjogé és a pozitív nemzetközi jogé. Az a tény, hogy különböző megközelítésekkel jutnak el hozzájuk az alkotmányjogban és a nemzetközi jogban, nem vezethet egyfajta olyan keverékfelfogáshoz, amelyben az emberi jogok valamiféle abszolút, az emberben rejlő követelménnyé, eleve adott, az államon és társadalmon kívül álló, velük született joggá váljanak, és egységesen, a homályban maradva, természetjogként szerepeljenek. Az emberi jogok érvényesülésének egyik feltétele, hogy ezt a természetjogi misztikumot lehámozzuk róluk, s elvileg is visszavezessük reális társadalmi mivoltukhoz: olyan társadalmi követelmények jogi kifejezésének fogjuk fel őket, amelyeket a társadalom megérlelt és az állam képes megvalósítani. Az emberi jogok között a fő jog, mely esedékessé vált, amelynek megvalósításához a társadalom már megteremtette a feltételeket, az *egyenlőség* mint alapvető politikai jog.

7. Az egyenlőség és a diszkrimináció tilalma. Az egyenlőség, melyet először a klasszikus burzsoá alkotmányok szögeztek le, az emberi jogok nemzetközi életében mindenféle diszkriminációtól való mentességgé fejlődtek; a belső és külső jogrendszerben egyaránt tilos az embernek embertől való megkülönböztetése, embercsoportnak embercsoporttól való megkülönböztetése nem, faj, a bőr színe, a nemzeti eredet, a származás, a vallás vagy bármi más megkülönböztetési elv alapján. Ez a polgári társadalom nagy elvi vívmánya volt, tudniillik a jogi egyenlőség leszögezése a különböző társadalmi osztályok tagjai számára, az esetleges valóságos egyenlőtlenség állapotának gyakorlati fennmaradása mellett. E valóságos egyenlőtlenség felszámolását csak a szocialista társadalom tűzi és tűzheti ki célul és valósíthatja meg. Az ENSZ egyik nagy vívmánya, általában is, nemcsak az emberi jogok tekintetében, hogy széles síkon, a külön egyezmények sorában vette sorra az egyes megkülönböztetéseket és tiltotta meg egyenként is azokat; a faji megkülönböztetésnek különös társadalmi jelentőséget kell tulajdonítani s itt az ENSZ sok mindent szögezett le; az általános deklaráció és az egyezmények a különböző megkülönböztetési módokat külön is felsorolják; egyes megkülönböztetések konkrét megnyilvánulásairól külön nemzetközi egyezmények szólnak (így a faji megkülönböztetésről, az apartheidről). Ha keressük valamiben az emberi jogok nemzetközi leszögezésének egyetemes jelentőségét az emberi fejlődés és a történelem szempontjából, úgy azt ebben találhatjuk meg: ez a kettős egyenlőség leszögezése, egyrészről az egyének között mint individuumok között, másrészről az embercsoportok között, együtt tehát az individuális és a csoportjogok. A diszkrimináción (megkülönböztetésen) rendszerint csak a faji diszkriminációt értik: kétségtelenül ez a legjellegzetesebb és legelítélendőbb alakja, de másféle diszkrimináció is van. Az UNESCO által az oktatásban alkalmazott diszkrimináció tilalmáról készített egyezmény, illetőleg nyilatkozat gazdagon sorolja fel a lehetséges diszkriminatórius okokat.

8. Az emberi jogok fajainak csoportosítása. *G. Jellinek*, aki az állampolgári jogokkal államjogászként behatóan foglalkozott, az egyénnek az államon belüli helyzetét négy státusz megkülönböztetésével jellemzi. G. Jellinek (System der subjektiven öffentlichen Rechte, 2. Utánnyomás. Tübingen, 1919., 86—87. o.) beszélt az alávetettségről (status subjectionis), az ember negatív státuszáról, az állami beavatkozástól mentességről (status libertatis), a pozitív státuszról és az aktív státuszáról: a negatív státusz a tilalmak rendszere, amelyekkel a jogrendszer övezi az embert; a pozitív státusz a cselekvési szabadság státusza, míg az aktív státusz a politikai igényeket illetőleg szűkebb értelemben vett politikai jogokat jelentik. A felosztás nem logika nélküli, de szintén egy, a politikai társadalmon kívül álló ember-centrikus látószögei tükröz, s nem a közösséget, a társadalmat és az államot tartja szem előtt. Az ilyen mechanikus felosztás helyett jobb megközelítés az emberi jogok tartalmának aszerint való megkülönböztetése, hogy vajon az egyént mint egyént vagy pedig az egyént mint egy közösség tagját illeti-e a jog.

Először azonban a csoportosításnál azt kell figyelembe venni, hogy az emberi jogok történetileg keletkeztek; bizonyos tilalmakat tartalmaztak a feudális rendszerrel szemben; egyes jogok egyenesen a feudalizmus megtagadásai. A korlátlan cenzúra helyett a levéltitok tiszteletben tartása, a büntetőjogi önkénnyel szemben a büntető eljárás garanciái, az ártatlanság vélelme, az önkényes letartóztatás tilalma, a lakás sérthetetlenségéhez való jog, az őrizetbe vétel idejének korlátozása: mindezek a jogok részint a társadalom fejlődése következtében, részint a technikai eszközök tökéletesedése folytán számos új problémát vetnek fel.

A büntetőjogi garanciák például a kétszáz év alatt, amennyi az emberi jogok léte, jelentősen kiszélesedtek és ma elvileg már úgyszólván minden büntetőjogi rendelkezés garanciális, és egyfajta büntetőjogi emberi jogot képez. A telefonbeszélgetések lehallgatásának, levelek nyomnélküli felbontásának technikai lehetőségei pl. új módon vetik fel a levéltitok, a telefon és távirati közlés védelméhez fűződő hagyományos jogokat. Így nyilvánvalóan

anakronizmusként hat ha az emberi jogoknak ez a fajtája sok más joggal együtt, mint pl. a rabszolgaság tilalma, mint az emberi személyiség elismerése változatlan formában szerepel az emberi jogok listájában. A fejlődést tekintve, e jogoknak tehát valamilyen módon megvan a maguk időszerűsége, ma is, legfeljebb a modern technikához jobban illeszkedő módon kell őket kifejezni.

Az emberi jogok további felosztása: egyrészről az *egyedi jogok* és másrészről azok az egyedi jogok, amelyek kollektíve érvényesíthetők, vagyis amelyek *kollektív jogok*. Az egyedi jogok a szabad mozgás joga, a testi épséghez való jog, és így tovább, vagyis azok a jogok, amelyeket az ember egyedül, önmagában is képes gyakorolni, vagy amelyek reá nézve egyedül és önállóan is érvényesek. A kollektív jogok az egyesülési jog, a gyülekezési jog, a kisebbségi jog: ezeket szintén az emberek gyakorolják, de csak csoportban, más emberrel együtt gyakorolhatják: ezek a csoportjogok vagy kollektív jogok.

9. A gazdasági, szociális és kulturális jogok. Az emberi jogoknak merőben új fajtái 1917 után alakultak ki az első szovjet alkotmányban (1918). E jogok azon a felismerésen alapultak, hogy az addig ismert egyedi vagy kollektív jogok, amelyek mint politikai jogok, vagyis a politikai társadalom szervezetéből folyó jogok, végeredményben attól függenek, hogy milyenek az uralkodó gazdasági viszonyok, milyen a társadalom szociális és a kulturális helyzete; az emberi jogok épületének az alapjai a gazdasági, a szociális és a kulturális jogok, amelyek egyrészről társadalmilag alapjai a többi jognak, másrészről maguk is beilleszkednek az emberi jogok rendszerébe: ezek tehát kettősen meghatározottak. E jogokban az 1917. évi orosz forradalom hozta meg a maga hozzájárulását az emberi jogokhoz. Igaz, hogy a megvalósulás módja más a gazdasági, szociális és kulturális jogoknál, mint a politikai jogoknál, de az alkotmányoknak ezt figyelembe véve kell megteremteniük az emberi jogok érvényesítésének komplex rendszerét és teljes rendjét. A gazdasági, a szociális és a kulturális jogok a szovjet példa nyomán már bizonyos mértékig kifejeződtek a weimari alkotmányban is (1919), s lassanként otthonossá lettek minden modern alkotmányban. Nemzetközi szinten már a Dumbarton Oaks-i ENSZ alapokmány-szöveg tervezetéhez fűzött négyhatalmi megjegyzésekben is kifejezésre jutottak, ha ugyan egyelőre még tökéletlen formában is. Az egyetemes deklaráció azután határozottan kifejezte őket, igaz, hogy korcs, leszűkített alakban, háttérbe szorítva őket és előtérbe állítva a klasszikus emberi jogokat, vagyis a tradicionális jogokat. Végül az 1966. évi második általános paktum már kifejezetten és részletesen a gazdasági, a szociális és a kulturális jogokról szól. Igaz, hogy benne az államok kötelezettsége csak úgy szerepel, hogy azok erejükhöz képest igyekezzenek e jogokat megvalósítani, ami sápadt ajánlás. Tény az, hogy egyes konzervatív kétkedőket kivéve, a gazdasági, a szociális és a kulturális jogokkal végleg kiegészült az emberi jogok katalógusa s napjainkban már ezek is beletartoznak az emberi jogok sorába.

Az 1966. évi két általános ENSZ-paktum sajátsága, hogy mindkettő 1. §-ukként egyaránt beiktatta a jogok sorába a nemzetek önrendelkezési jogát és a természeti kincsekkel mint nemzeti vagyonukkal való rendelkezés jogát. Az ENSZ ezzel eleget tett egyik fontos nemzetközi morális kötelezettségének, elismerve minden nemzet jogát az önálló nemzeti létre és állami szuverenitásra, de a megoldás azért suta, mert ez a jog valójában több mint az emberi jogoknak egyik kollektív fajtája: bizonyos értelemben előfeltétele maguknak az emberi jogoknak is, de bizonyos értelemben a nemzetközi közösség előfeltétele és alapja is; ugyanakkor a garanciák, amelyeket az emberi jogokhoz fűznek, nem lehetnek elegendők az önrendelkezési jog biztosításához, amelyhez a Biztonsági Tanács intézkedésére van szükség, s amely egy-egy állam egészét illeti. Remélhető, hogy ez az eredmény, amely maga nem lebecsülhető, a nemzetközi élettel tovább fog fejlődni és elnyeri méltó helyét az ENSZ rendszerében is, politikai garanciáival együtt, ami nem lehet egyedül egy **önálló** deklaráció vagy konvenció.

III. Az emberi jogok Magyarországon. 1. Az előzmények. 2. Az emberi jogok a népi demokratikus alkotmányban és a módosított alkotmányban. 3. Az emberi jogok és a szocialista jogok.

1. Az előzmények.

Az emberi jogok magyarországi története szegénynek nevezhető: a francia forradalomnak Magyarországon a Habsburg-reakció volt a visszahatása. Azokkal a forradalmárokkal, akik ezt az eszmét felkarolták és megpróbálták Magyarországon is meghonosítani, kíméletlenül végeztek (Martinovics, Hajnóczy). A reformkorban az úgynevezett doktriner irány egyik-másik képviselője (Szalay László) felvetették a francia forradalom nyomán a gondolatot, de nem így tették Kossuthék, akik a német liberális forrásokban (így lásd Welcker—Rotteck: Staatslexikona, amelyből elméleti műveltségüket főként merítették), hiába keresték az emberi jogok címszavát, ez akkor Németországban ismeretlen volt. Az emberi jogok az 1848-as forradalomban sem kaptak nagy visszhangot, s tulajdonképpen kimaradtak az 1867-es osztrák—magyar kiegyezést követő alkotmányos rendszer épületéből is. Az új, a kiegyezés utáni jogrendszer nemcsak nem iktatta e jogokat alkotmányos igényű törvényekbe, nem foglalkoztatta vele a parlamentet, de egyes rész-területeinek szabályozásánál megelégedett a ren-

deleti szabályozással (így például belügyminiszteri rendelettel szabályozták az egyesülési jogot). A közjogi irodalomban később (lásd Tomcsányi Móric: Magyarország közjoga. Bp. 1931., 166 skk.) felemlítődött és tárgyaltatott is az emberi jogok intézménye, de a magyar jogból nagyon kevés példára tudott hivatkozni: tulajdonképpen az egész közjogi gondolkodásból az emberi jogok kimaradt, mint a politikai gondolkodásból s mint az egész sajtóból is.

2. Az emberi jogok a népi demokratikus alkotmányban és a módosított alkotmányban.

Az emberi jogok intézményét Magyarországon az első népi demokratikus alkotmány vezette be 1949-ben, a szovjet 1936. évi alkotmány példája nyomán. Ez az első írott magyar alkotmány rendszerbe foglalta az állampolgári alapvető jogokat, felsorolva utánuk az állampolgári kötelességeket is, bár kevésbé gazdagon, mint a jogokat. Az emberi jogokkal kapcsolatban többféle probléma merült fel; először el kellett ismertetni magukat az emberi jogokat mint intézményt. Másodszor tisztázni kellett, hogy hol és mennyiben hatnak e jogok közvetlenül az alkotmányból folyóan, hol pedig nem mások, mint az államra rótt olyan alkotmányos kötelességek, amelyeket a jogrendszernek kell valóra váltani; végül pedig — és ez volt a kulcskérdés — vitás volt egy ideig, hogy az emberi jogok a politikai rendszer része csak vagy egyben a jogié is, vagyis jog is és politika is együtt, tehát csak politikai ígéret-e, vagy jogosítvány is már egyben. Ennek az elméleti egységes megoldását megtalálni hosszabb ideig tartott s még talán ma sem állítható, hogy teljes mértékben behatolt volna a közgondolkodásba.

Az 1972. évi módosított alkotmány bővítette az emberi jogok körét, s fokozta érvényesülésük jogi és politikai feltételeit, egyben jobban beillesztette az egész intézményt a jogrendszerbe is. Először is bevezette az emberi jogok kettős alkotmányos rendjét, ami annyit jelent, hogy az emberi jogok egyike-másika szerepel már az alkotmány első részében, ahol az állami, politikai és az egész társadalmi rendszerről van szó, melynek az emberi jogok már integráns részei; ez áll különösen a gazdasági, a szociális és a kulturális jogokra, s minden olyan egyéb jogra (például a családdal és az ifjúsággal kapcsolatos jogokra), amelyet az állam közvetlenül és társadalmi-politikai rendszeréből folyóan, éppen mint szocialista állam biztosít. Másodszor az emberi-állampolgári jogok szerepelnek az alkotmány külön fejezetében, ez alkalommal az állampolgárokra vetítetten megfogalmazva, leszögezve és biztosítva. Ez a kettősség egyébként az új szocialista alkotmányok általános sajátsága. A módosított alkotmány továbbá alapvető változást vezetett be a jogosított személyek körének megjelölésénél. Az első alkotmány egyes jogoknál azokat még csak a dolgozók számára biztosította, s nem az állampolgársági mivolttal kapcsolta közvetlenül egybe: a módosított alkotmány most már minden állampolgárnak biztosítja alapvető jogait, tekintet nélkül gazdasági, társadalmi státuszára. Végül az új alkotmány leszögezi az „emberi jogoknak" érvényesülését mindenki számára és így beiktatja alkotmányos életünkbe és az ország jogrendjébe az emberi jogok általános-nemzetközi vonalát is.

3. Az emberi jogok és a szocialista jogok.

Hasonló a fejlődés a többi szocialista országban is. A szocialista országok ma élen járnak az emberi jogok deklarálásában és biztosításában, e jogok rendszerének kidolgozásában és leszögezésében. Ezt természetesen más módon teszik, mint a nyugati országok és ez ürügyül szolgál a nyugati országoknak, hogy közvetlenül vagy nemzetközi fórumok előtt támadják a szocialista országokat.

Irodalom: *Szabó* Imre: Az emberi jogok mai értelme. Bp. 1948.; *Beér* János—*Kovács* István—*Szamel* Lajos: Magyar államjog. Bp. 1960.; *Szabó* Imre: Emberi jogok. Bp. 1968. /Korunk tudománya/; *Kovács* István—*Szabó* Imre: Az emberi jogok dokumentumokban. [Szöveggyűjtemény bevezető tanulmányokkal.] Bp. 1975.

Klenner, H.: Studien über die Grundrechte. Berlin, 1964.; *Mozohina*, A. G.: Szvoboda licsnoszti i osznonüe prava grazsdan v szocializszticseszkih sztranah Evropi. Moszkva, 1965.; *Büchner—Uder—Menzel*, W.: Demokratie und Grundrechte. Berlin, 1967.; *Farber*, I. E.: Prava cseloveka, grazsdanina i lica v szocializszticseszkom obscsesztve. Pravovedenie 1967.; *Movcsan*, A. P.: Mezsdunarodnaja zascsita prav cseloveka. Moszkva, 1958.

Brunet, R.: La garantie internationale des droits de l'homme. Genève, 1947.; Menschenrechte in Staatsrecht und im Völkerrecht. Hrsg. Winkler, G. Karlsruhe, 1967.; The United Nations and human rights. Eighteenth Report of the Commission to Study the Organisation of Peace. New York, 1968.; *Cranston*, M.: What are human rights? New York, 1962.; *Verdross*, A.: Naissance et signification de la Déclaration universelle des droits de l'homme. Louwain—Paris, 1964.

Szabó Imre

EMBERI JOGOK NEMZETKÖZI VÉDELME

→ *Emberi jogok*

EMBERI KÖRNYEZET JOGI VÉDELME:

I. Általános kérdések (657.) — II. A környezetvédelmi jogszabályok történeti előzményei (658.) — III. A környezetvédelem szervezeti felépítésének főbb vonásai (659.) — IV. A környezetvédelem jogi szabályozásának rendszere. (660.) — V. A környezetvédelmi szabályok érvényesülését szolgáló szankciók (661.) — VI. A környezet jogi védelmének nemzetközi jogi kérdései (662.)

I. Általános kérdések.

Emberi környezeten elsősorban azoknak a természeti tényezőknek az összességét értjük, amelyek adott helyen és időben közösen hatnak az emberi élet biológiai feltételeire (természeti környezet). Az emberi környezet fogalmi köréhez tartozik ezenkívül az ember által saját szükségleteinek megfelelően alakított környezet (települési környezet). Utóbbi nem természetes módon, hanem emberi munkával jön létre és általában emberi tartózkodásra szolgál.

A környezet jogi védelmét szolgáló szabályok szempontjából általában nem tekintik környezetnek a munkahelyi környezetet, mert az más, sajátos célú, például munkavédelmi, egészségügyi szabályozás hatálya alá tartozik. Ennek az álláspontnak a helyességét azonban egyesek vitatják, mert a munkahelyi környezet is a települési környezet fogalmi köréhez tartozik. Ezenkívül a környezetvédelmi szabályok érvényesülését — ha áttételesen is — a munkahelyeken is biztosítani kell.

A környezeti károsodások azok a káros környezeti hatások, amelyek a természeti vagy települési környezetben társadalmilag veszélyes szennyeződéseket vagy másfajta károsodásokat idéznek elő. Ezek vagy természeti okokra (természeti kártételek), vagy emberi tevékenységre (károkozó magatartásokra) vezethetők vissza. Károkozó magatartásnak kell tekinteni a természeti kincsek mértéktelen felhasználását is. Ehhez képest a környezetvédelem az emberi környezet megóvása egyfelől a természeti kártételekkel, másfelől az emberi tevékenységre visszavezethető káros jelenségekkel szemben. A technika egyre gyorsabb fejlődésével járó tudományos-műszaki forradalom hatására különösen az emberi tevékenységre visszavezethető káros jelenségekkel szembeni védelem jelentősége fokozódik.

A természeti kártételek és az emberi tevékenységből eredő káros jelenségek megfelelő magatartásokkal, céltudatos emberi tevékenységgel háríthatók el, amit a jognak kell szabályoznia. Így a jog a termelőerők fejlődése által megszabott lehetőségek és határok között az emberi környezet védelmére megfelelő magatartási szabályokat állapít meg. Ennek célja eleinte inkább a már bekövetkezett károsodások kiküszöbölése vagy csökkentése volt (defenzív védelem), újabban egyre inkább az esetleges hátrányos jelenségek megelőzését szolgáló környezetformálás (offenzív védelem) áll előtérben. Utóbbinak különös jelentősége a települési környezet védelme szempontjából van. Ennek egyik eszköze a környezetvédelmi követelményeknek a tervkészítés folyamata során történő következetes érvényesítése.

A környezet védelme szempontjából sajátos szerepük van azoknak a magatartási szabályoknak, amelyek az embernek a természethez való viszonyával összefüggésben állapítanak meg meghatározott magatartást vagy a termelésben követendő eljárásokra vonatkozóan tartalmaznak kötelező útmutatást (technikai normák). Ezek azonban rendszerint az emberek egymás közötti viszonyára vonatkozó magatartási szabályokhoz szorosan kapcsolódnak, amennyiben megsértésük egyben jogi norma megsértését is jelentheti.

Az emberi környezet védelménél a védelem közvetlen tárgya maga a környezet, éspedig vagy a maga egészében, vagy az egyes környezeti objektumok. A védett tárgyak egyre több károsodással szemben részesülnek védelemben, emellett ezek olykor kumulatíve jelentkeznek és így minőségileg is új veszélyt jelentenek.

A környezeti tárgyak védelme azonban nem öncél, mert oltalmuk végeredményképpen az emberek és rajtuk keresztül az egész társadalom érdekeit szolgálja. Közelebbről az emberek életének, egészségének, anyagi és szellemi javainak megóvásáról van szó az egyre szaporodó környezeti ártalmakkal szemben. Az emberi környezetet érő károsodások, szennyeződések és egyéb ártalmak ugyanis végeredményképpen az emberre veszélyesek és így a környezet védelme közvetve mindig a társadalmi érdekek oltalmát jelenti.

Az emberi környezet védelméről szóló jogszabályok szerkezeti felépítése különböző lehet. Így egyes államok jogszabályalkotási gyakorlatában találkozunk olyan megoldásokkal, amelyek a védeni kívánt *környezeti objektumok* felsorolásából indulnak ki és azoknak a tágabb vagy szűkebb felsorolását tartalmazzák. Általában egyfelől a környezet természeti tényezői, másfelől az emberi települések és az emberi tevékenységgel létrehozott egyéb objektumok között különböztetnek.

A szabályozás másik típusa az, amikor a jogszabályi rendelkezések elsősorban a *károsító jelenségekhez* kapcsolódnak, és abból indulnak ki, hogy a jogszabály mely jelenségekre kerül alkalmazásra. Így vannak jogszabályok, amelyek kifejezetten csak meghatározott jelenségfajtákra (levegőszennyezés, zaj, rezgés stb.) vonatkoznak, mások ugyan általános jellegűek, azonban egyes ártalomtípusokat kizárnak szabályozási körükből.

Végül vannak *vegyes* típusú szabályozások, amelyek elsősorban az emberi környezetet alkotó tárgyak fő csoportjainak védelmét szabályozzák, ugyanakkor a szennnyező tevékenységek szerinti csoportosítást is alkalmazzák. Utóbbinak egyik változata, amely az embert, illetve környezetét közvetve vagy közvetlenül veszélyeztető jelenségeket és magatartásokat különösen a települési környezet védelmével hozza kapcsolatba.

Környezetvédelmi szabályokkal csaknem minden jogág területén találkozunk, és ezért vannak olyan kísérletek, amelyek a környezet károsítását és az azzal szembeni védelmet önálló társadalmi viszonyoknak felfogva a

reá vonatkozó joganyagot új, önálló jogágnak tekintik. Ennek alátámasztására különösen a szankciórendszer egységes sémájára (prevenció, reparáció, represszió) szoktak hivatkozni.

Mégha egyesek úgy vélik is, hogy a környezetvédelem új, sui generis társadalmi viszonyt hoz létre, és így a környezetvédelmi szabályok új jogág csíráit bontakoztatják ki, utalni kell arra, hogy a környezet és a környezeti tárgyak védelmét nem lehet a meghatározó jellegű alapviszonyokból, a veszélyeztetett vagy védendő terület fő viszonyait esetleg komplex módon szabályozó joganyagból kiragadni. Egyébként is az önálló jogággá válásnak nem a szankció a feltétele, mert az mindig csak következmény, amely az adott társadalmi viszony szabályozását kiegészíti, annak hatályosulását biztosítja.

Az önálló jogágiságot megalapozó tényezők tehát a környezetvédelemnél nem forognak fenn. Az is kétségtelen azonban, hogy a környezetvédelem komplex intézmény, amelynek különböző vonásait különböző jogágak keretében rendezik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a környezetvédelem nem tartozik egyetlen jogághoz sem. A környezetvédelem mindazoknak a jogágaknak az integráns része, amelyek az egészséges emberi környezet kialakítását sajátos eszközeikkel és módszereikkel segítik elő. Ezzel abban a vonatkozásban is állást foglaltunk, hogy a környezetvédelem egyik jogághoz sem tartozik kizárólagosan.

II. A környezetvédelmi jogszabályok történeti előzményei.

Az emberi környezet védelme a *ma* problémája, mert a tudományos-technikai forradalom korszakában a környezeti károsodások egyre inkább olyan méreteket öltenek, amelyek az azokkal szembeni védekezés új koncepcióját teszik szükségessé. Így került a probléma az elmúlt évtizedben egyre inkább a jogi érdeklődés homlokterébe is. Ez azonban nem jelenti azt, hogy régebbi korokban e kérdés teljesen ismeretlen volt, mert a természet egyes összetevőinek oltalma formájában a probléma az emberi civilizációval csaknem egyidős.

A történeti előzmények sorában utalhatunk arra, hogy már Platon szorgalmazta olyan törvény meghozatalát, amely szerint az, aki mások vízében — akár forrásvíz, akár összegyűjtött esővíz az — kárt okoz, köteles legyen a forrást vagy a medencét megtisztítani és a kárt megtéríteni. A római jogban is találunk rendelkezést a folyók védelméről. Így közérdeket szolgált az a praetori edictum, amelynek értelmében tilos volt a köztulajdonban levő folyón vagy partján bármi olyat cselekedni, vagy abba bármit bevezetni, hogy a víz folyása az előző állapothoz képest megváltozzék. Az ősi mesterség, a szénégetés is sok kárt okozott a természetnek, különösen az erdőállománynak, mert roppant mennyiségű fát igényelt, különösen a fémkohászat megindulásával, mert a vas megmunkálásához szükséges hőmérsékletet csak a levegővel szított faszénnel lehetett elérni. Megjelentek tehát az ezzel kapcsolatos korlátozó intézkedések a városi szabályrendeletekben, amelyek tilalmazták a mértéktelen erdővágásokat. Más vonatkozásban is találunk a városi jogokban rendelkezéseket, amelyek a környezet védelmét szolgálták. Így pl., amikor előírták, hogy a szemetet a házfalak vagy utak mentén felhalmozni vagy a szennyvizet az utcára levezetni nem szabad, e rendészeti jellegű szabályok a környezet egészségesebbé tételének is szolgálatot tettek. Különösen indokolttá tették a hasonló rendelkezések kibocsátását a gyakori járványok. A bányászat fellendülésével azután a bányajogba is belekerültek a környezet oltalmát szolgáló rendelkezések, amelyek egyfelől bizonyos védőövezetekben a külszíni talajbontásokat korlátozták, másfelől a bányavizek tisztítását rendelték el. Az erdőgazdálkodás területén a későbbiekben II. Lipót 1790. évi dekrétumáról, majd I. Ferenc 1807. évi dekrétumáról kell megemlékezni, amelyek többek között az erdő állagának védelméről is rendelkezéseket tartalmaznak.

Fokozott mértékben lépett előtérbe a környezet védelmének problémája az iparosodás fellendülése folytán. A 18. században Nagy-Britanniában egyre több eseti döntéssel lehet találkozni a füst okozta mind hatalmasabb szennyeződés megakadályozására, majd a 19. században az egyes országokban alkotott ipartörvények az egyéb ipari ártalmak (pl. a zaj) korlátozásáról is rendelkeztek, egyebek között olyan irányban, hogy középületek szomszédságában bizonyos káros környezeti hatásokat okozó üzemek létesítése tilos. Ebben az időszakban a közegészségügyi kívánalmak fokozott érvényesítése is hozzájárult a környezeti tényezők minőségének javításához.

A természet mint a maga egészében védendő objektum a két világháború közötti időben hívta fel egyes államok jogszabályalkotásának figyelmét, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a föld, vizek, levegő stb. védelmének egymástól független szabályozása már nem tudja betölteni feladatát. Majd a hatvanas években a termelési mód és a termelési technika egyre gyorsuló átalakulása nyomán keletkező nem kívánatos vagy ártalmas hatások koncentráltsága az emberi környezet még átfogóbb védelmének szükségességét tűzte napirendre. Az ekkor alkotott környezetvédelmi törvények egy része a környezeti ártalmak minél szélesebb körével szemben kíván védelmet nyújtani, más részük csak egyes meghatározott ártalmakkal szembeni védelmet tartja feladatának. Ezekkel egy sorban kell említést tenni azokról a természetvédelmi törvényekről is, amelyek szabályozási körüknél fogva tartalmilag a környezetvédelem feladatait látják el. A fejlődés alaptendenciája abban fog-

lalható össze, hogy az államok jogszabályalkotásai a környezeti tárgyak kölcsönös kapcsolatait mind átfogóbb összefüggéseikben vonják szabályozási körükbe.

III. A környezetvédelem szervezeti felépítésének főbb vonásai.

A környezet szennyeződése az emberiségre nézve a társadalmi rendszerektől függetlenül jelent veszélyt. Ugyanakkor a környezeti károsodásokkal szembeni védelem már nagymértékben az adott társadalmi és gazdasági viszonyok függvénye. A polgári államokban a hatékonyabb környezetvédelmi intézkedéseknek gyakran az egymással ellentétes irányban ható érdekek állnak útjában, amennyiben a kielégítő szabályozásnak nemegyszer az az akadálya, hogy azt az egyéni érdekek szempontjából aggályosnak tartják. A hatvanas évektől kezdődően ez az állapot annyira súlyosodott, hogy az iparilag fejlett államok kormányai az erők szabad játékát nem nézhették tovább tétlenül. Szerveket hívnak életre, amelyeknek feladata a környezetvédelem hatósági feladatainak ellátása. Ilyenek az egyes országokban létesült környezetvédelmi minisztériumok vagy más központi szervek (hivatalok). Találkozunk emellett ún. koordináló tanácsokkal is minisztériumi szint felett vagy valamely minisztériumnak alárendelten. Ezek a megoldások azonban nem zárják ki egymást, hanem egymást kiegészítően létezhetnek. Környezetvédelmi minisztériummal találkozunk többek között Angliában, Franciaországban, Dániában és Ausztriában, míg az Egyesült Államokban és Japánban Környezetvédelmi Hivatal működik. Koordináló tanács jellege van Japánban a Környezetszennyezés-ellenőrző Konferenciának, amely az érdekelt minisztériumok és ügynökségek vezetőiből áll és a Német Szövetségi Köztársaságban a Környezetügyi Kormánybizottságnak, amely a környezetvédelmi feladatok koordinálásáért felelős szövetségi belügyminisztérium alatt működik.

A környezetvédelem államigazgatási feladatainak a polgári államokra jellemző koncentrálása azonban nem jelenti azt, hogy a szóban forgó államokban a szakminisztériumok ágazati felelőssége megszűnnék az általuk irányított környezetvédelmi problémák rendezéséért. Sőt előfordul, hogy egyes államokban valamely ágazati minisztérium a környezetvédelmi feladatok ellátásának fő letéteményese. Így pl. Svédországban a mezőgazdasági minisztérium felelős a környezetvédelmi feladatok ellátásáért. Itt az Állami Természetvédelmi Hivatal a mezőgazdasági minisztérium mellett működik. Ahol környezetvédelmi minisztérium vagy a környezetvédelmi feladatokat ellátó más szerv létesült, az ágazati minisztériumok kötelesek a környezet szennyeződésével összefüggő szabályozások tekintetében az előbbi véleményét kikérni.

A környezetvédelmi feladatok alsóbb szinteken való ellátása a polgári államokban mindig az adott ország közigazgatási berendezkedésétől függően az alsóbb fokú közigazgatási hatóságokra hárul. Ennek megfelelően a szervek lehetnek tartományi, kerületi, járási, városi vagy községi szervek.

A szocialista országokban az ipar felfejlesztésének szempontja egy ideig háttérbe szorította a környezetvédelmi kívánalmak kellő figyelembe vételét. A hatvanas évektől kezdődően azonban itt is felülkerekedett az a megfontolás, hogy az ipar fejlesztésének kívánalmát a környezet megóvásának követelményével összhangba kell hozni. Erre annál inkább lehetőség volt, mert a szocialista társadalmi termelési adottságok között inkább megvannak a feltételek a gazdasági növekedés és a környezetvédelem össztársadalmi érdekeket szolgáló harmóniájának megvalósítására, mint a polgári államokban, mert a termelőeszközök társadalmi tulajdona lehetőséget nyújt a központi tervezésre és a társadalmat érintő közvetlen környezeti kihatások megakadályozására.

A szocialista országokban a környezetvédelem szervezeti felépítésének jellemzője, hogy a környezetvédelmi feladatok ellátására hatósági jogkörrel rendelkező önálló központi államigazgatási szervekkel csak kivételesen találkozunk, minthogy a környezetvédelemről való gondoskodás elsősorban az ágazati szervekre — szakminisztériumokra — hárul. Ez a helyzet a Szovjetunióban és általában a népi demokratikus országokban. A környezetvédelmi érdekek gondozására életre hívott országos — kormánybizottság jellegű — szervek (környezetvédelmi tanács, környezetvédelmi bizottság) rendszerint koordináló, véleményező és ellenőrző jogkörrel rendelkeznek. Kivétel ebből a szempontból a Lengyel Népköztársaság, ahol Közigazgatási, Területgazdálkodási és Környezetvédelmi Minisztérium működik, ennek hatásköre azonban elsősorban a helyi államigazgatási szervek megszervezésének és működésének biztosítása, és a környezetvédelem, különösen a vizek, a növényzet, valamint a légkör szennyezése elleni védelem feladatainak csak egy részét alkotja. Az NDK-ban Környezetvédelmi és Vízgazdálkodási Minisztérium létesült, amely a korábbi Vízgazdálkodási Hivatal feladatait vette át. Magyarországon az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal elnöke a levegő és természet védelmével és a zaj elleni védelemmel kapcsolatos tevékenységek irányítását látja el, továbbá feladatok hárulnak reá a környezetalakítás és védelem egyéb területén is. Bulgáriában a Környezetvédelmi Bizottság a Minisztertanács önálló, funkcionális hatáskörű szerve, és mint ilyen a koordináláson, véleményezésen és ellenőrzésen túlmenő jogosítványokkal is rendelkezik.

A szocialista országokban a környezetvédelem helyi jelentőségű kérdéseinek szervezeti megoldása általában a tanácsrendszerre épül,

amelynek keretében egyes országokban a területgazdálkodással és környezetvédelemmel külön osztályok foglalkoznak.

IV. A környezetvédelem jogi szabályozásának rendszere.

A környezetvédelem problematikája *alkotmányos szinten* a polgári államokban csak újabban jelentkezik. Az a kívánalom, hogy mindenki egészséges környezetben éljen és viszont mindenki felelősséggel tartozzék a környezeti feltételek megóvásáért és megjavításáért, közelebbről azután a környezetvédelmi törvények szintjén jut kifejezésre.

A szocialista országokban is csak az *újabb* alkotmányokban találunk rendelkezéseket a környezet védelméről, éspedig vagy a társadalmi berendezkedésről szóló fejezetekben, vagy az állampolgári jogok és kötelezettségek sorában, vagy mindkét helyen.

Az első típusú szabályozáshoz tartozik a Bolgár Népköztársaság 1971. évi alkotmánya, amelyben a társadalmi-gazdasági rendszerről szóló fejezet foglalja magában azt a rendelkezést, hogy a természet, a természeti kincsek, a víz, a levegő és a talaj, valamint a kulturális emlékek védelme és oltalma az állami szervek és a vállalatok, a szövetkezetek és a társadalmi szervek, továbbá minden állampolgár kötelessége. Hasonlóképpen rendelkezik a Csehszlovák Szocialista Köztársaság 1960. évi alkotmánya a társadalmi rendről szóló fejezetében, amikor kimondja, hogy az állam gondoskodik a természet gazdagításáról, általános védelméről és a hazai táj szépségeinek megőrzéséről, hogy ezzel megteremtse a nép jólétének mind gazdagabb forrásait és olyan megfelelő környezetet alakítson ki, amely használ a dolgozók egészségének és lehetővé teszi felüdülésüket.

A második típusú szabályozás példájaként a Magyar Népköztársaság Alkotmányának 1972. évi módosítása említhető, ahol az állampolgárok alapvető jogairól és kötelességeiről szóló fejezetben az egészség védelméhez való jog biztosítékai sorában az emberi környezet védelmére is utalás történik, ezenkívül az alkotmány az állampolgárok alapvető kötelezettségei között az ország természeti és kulturális értékeinek oltalmazásáról is rendelkezik.

A harmadik típushoz az 1974. évi jugoszláv alkotmány és a lengyel alkotmánynak 1976. évi módosítása sorolható, amelyek a környezet védelméről egyfelől a társadalmi-gazdasági rendről szóló fejezetben tartalmaznak rendelkezéseket, másfelől az egészséges környezethez, illetve a környezet nyújtotta előnyök igénybevételéhez való jogot mint állampolgári jogot és a környezet megóvásának kötelezettségét mint állampolgári kötelezettséget statuálják.

Az *emberi környezet védelméről szóló törvények* is országonként eltérőek. Így a polgári államok közül az Amerikai Egyesült Államokban a környezetvédelem területén szövetségi szinten olyan jogszabályokkal találkozunk, amelyek az egyes igazgatási ágak tevékenységét koordinálják és általános elveket állapítanak meg. Ezek közül a legfontosabb a nemzeti környezeti politikáról szóló 1969. évi törvény, amely minden hatóságnak és szövetségi tisztviselőnek kötelességévé teszi, hogy működésük során a környezetvédelem kívánalmaira legyenek tekintettel. *Japánban* a környezetvédelem általános problémáit a környezet szennyeződésének ellenőrzéséről szóló 1967. évi törvény összegezi, és elsősorban azokat az eszközöket határozza meg, amelyek útján a közigazgatási hatóságok a különböző környezeti károsodásoknak elejét vehetik, illetve mértéküket csökkenthetik. A *Német Szövetségi Köztársaságban* a levegőszennyeződések, zajok, rezgések és ehhez hasonló egyéb folyamatok folytán előálló káros környezeti hatások elleni védelemről szóló 1974. évi törvény is a szennyezésekkel szembeni védekezést helyezi előtérbe.

A szocialista államok környezetvédelmi törvényeinek fő jellemzője, hogy a környezetvédelem elveinek, céljainak és feladatainak meghatározása mellett a jogvédelmet minden fontos környezeti tárgyra kiterjesztik, emellett átfogják a veszélyes jelenségek és folyamatok legfontosabb típusait is. A jogszabályok tehát a környezet védelmének általános és az egyes részterületek legfontosabb szabályait határozzák meg. A szocialista államok közül átfogó természetvédelmi törvényekkel a *Szovjetunió egyes szövetségi köztársaságai* rendelkeznek, a népi demokratikus államok közül a *Német Demokratikus Köztársaság* 1970-ben, *Románia Szocialista Köztársaság* 1973-ban és a *Magyar Népköztársaság* 1976-ban alkotott környezetvédelmi tárgyú törvényt.

Az is nyilvánvaló továbbá, hogy a környezetvédelmi kódexek az ágazati jogszabályokat nem teszik feleslegessé, éppen ezért az olyan államokban is, ahol van környezetvédelmi törvény, az ágazati jogszabályok környezetvédelmi rendelkezései tovább élnek, csak rendelkezéseiket kell a környezetvédelmi törvény szabályaival összhangba hozni és alkalmazni. Azokban az államokban pedig, amelyek környezetvédelmi törvényt nem alkottak, a környezet védelmének jogi szabályozása teljes mértékben az ágazati normákra nehezedik. Így pl. a Szovjetunióban szövetségi szinten kizárólag ágazati törvényekkel találkozunk. Ezek sorában említést lehet tenni többek között a földjogi törvényhozás alapjairól (1968), a vízügyi törvényhozás alapjairól (1970), a természeti kincsekről (1975). Az ezekbe a törvényekbe foglalt alapelveknek a figyelembevételével jöttek létre az egyes köztársaságok megfelelő ágazati törvényei. Hasonló konstrukcióval egyes polgári államokban (Svájc, Ausztria) is találkozhatunk. A népi demokráciák közül kizárólagosan az ágazati normákon alapul a környezetvédelem rendszere Csehszlovákiában és

Lengyelországban, jóllehet átfogó környezetvédelmi törvény kibocsátását ezekben az országokban is napirendre tűzték.

A jogi szabályozás rendszere a környezet megóvása és fejlesztése érdekében több oldalú fejlesztésre szorul. Mindenekelőtt az ágazati normákat kell a környezetvédelmi törvények alapelveivel összhangba hozni és kiegészíteni. Továbbá elkerülhetetlenül szükség van az ágazati normáknak a korszerű kívánalmak figyelembevételével történő átvizsgálására, annál is inkább, mert azok már eltérő keletkezési idejükre tekintettel sem állnak azonos szinten. Amíg egyes részterületeken a szabályozás kielégítőnek mondható, más területeken a jogszabályi rendezés még csak kialakulóban van. Így a zajjal, rezgésekkel és sugárzásokkal szembeni védelem jogi eszközeinek kifejlesztése több országban még csak megvalósításra vár.

V. A környezetvédelmi szabályok érvényesülését szolgáló szankciók.

Az egészséges környezetért való felelősség eddig kialakult formái az államigazgatási jogi, polgári jogi és büntetőjogi felelősség. Ehhez képest a környezetvédelmi szabályokba ütköző magatartások szankcionálására szolgáló joghátrányok is államigazgatási jogi, polgári jogi és büntetőjogi szankciók. Jellemzőjük, hogy nem zárják ki egymást, hanem kumulatíve is alkalmazhatók.

a) A környezeti tényezők *államigazgatási jogi védelme* a környezetvédelem alaptípusa. Ehhez képest a környezetvédelmi érdekeket sértő magatartások esetében is az államigazgatási szankciók lépnek először működésbe. Ennek oka kézenfekvő: az államigazgatási hatóságok tudnak leggyorsabban és leghatékonyabban fellépni a környezet károsításával szemben.

A környezet védelme érdekében alkalmazható államigazgatási szankciók sokfélék lehetnek és a környezet tervszerű alakítását és megóvását egyaránt szolgálhatják. Közülük egyik legfontosabb az ún. *környezetvédelmi bírság*. Ez gyűjtőfogalom és alatta többek között a szennyvízbírságot, a csatornabírságot és légszennyezési bírságot szokták érteni. Ezek köre azonban a környezetvédelmi jogszabályok továbbfejlődése során előreláthatólag bővülni fog. A vétkesség a környezetvédelmi bírságok kiszabásának általában nem feltétele, ami azonban nem jelenti azt, hogy a vétkesség kiszabásuk szempontjából teljesen közömbös lenne: vannak esetek, amikor a vétlenség a bírságot csökkentő körülményként jön figyelembe.

Ha a környezet védelme érdekében megállapított kötelezettségek megszegése *szabálysértés* tényállását valósítja meg, szabálysértési bírság vagy büntetés kiszabásának lehet helye. A szabálysértési tényállások a környezetvédelmi kódexeknek gyakran önálló fejezetét alkotják. Környezetvédelmi szabálysértés szándékosan vagy gondatlanul elkövetett cselekmény lehet, a büntethetőség általános feltétele tehát a felróhatóság. A környezetvédelem érdekében alkalmazható szabálysértési szankciók általában gondatlan cselekményekhez is kapcsolódnak.

Államigazgatási szankció jellege van a *környezetszennyező tevékenység korlátozására, illetőleg megszüntetésére irányuló államigazgatási tevékenységnek is*. Ezek alkalmazására elvileg akkor kerül sor, ha a szóban forgó tevékenység korlátozásához vagy megszüntetéséhez fűződő társadalmi érdek nagyobb, mint az üzem további működéséhez fűződő gazdasági érdek. Figyelemmel azonban arra, hogy legtöbbször fennálló beruházásokat érint, az egyébként indokolt esetekben sem kerül mindig alkalmazásra.

b) Az emberi környezetet veszélyeztető tevékenységgel való károkozás a bekövetkezett kár és a tevékenység okozati összefüggése alapján *kártérítési felelősséget* is maga után vonhat. E felelősségi forma a tételes jogoktól függően lehet vétkességi és objektív felelősségi alakzat. Előfordulhatnak olyan megoldási lehetőségek is, amelyek szerint a felelősség formailag vétkességi felelősség, tartalma, szigorúságának foka azonban olyan jellegű, hogy az valójában az objektív felelősséget közelíti meg. A fejlődés tendenciája az, hogy a környezetvédelemmel kapcsolatos kártérítési kérdésekben a jogszabályalkotó és bírói gyakorlat egyre inkább az objektív felelősség irányába halad. A magyar szabályozás szerint, aki az emberi környezetet veszélyeztető tevékenységével másnak kárt okoz, a polgári törvénykönyvnek a fokozott veszéllyel járó tevékenységre vonatkozó szabályai szerint köteles a kárt megtéríteni.

c) A környezetvédelmi szabályok megszegésének legsúlyosabb eseteit a tételes jogok *bűncselekménynek* minősítik. A büntető törvények egyre több államban tükrözik a környezetet veszélyeztető magatartások társadalomra veszélyességét. Ezt elsősorban az előidézett káros eredmény súlya határozza meg. Több állam joga pénzbüntetéssel sújtja azokat, akik a környezetvédelmi jogszabályok meghatározott rendelkezéseit figyelmen kívül hagyják. Egyes államok jogszabályai szerint a környezetvédelmet sértő bűncselekmény minősített esete, ha a bűncselekmény folytán emberi életre veszély származott, vagy ha a tettes cselekményével súlyos testi sértést okozott.

Kimunkálásra vár a környezetvédelmi rendelkezések megszegésének esetére a munkajogi (anyagi és fegyelmi) felelősség hatályosulása, amely eddig csak szűk körben érvényesül. Ez a kérdés összefügg a környezetvédelmi szabályoknak a munkahelyi környezetre történő kiterjesztésével. Amilyen mértékben a munkahelyi környezet közvetlenül vagy áttételesen a környezetvédelmi szabályok uralma alá kerül, olyan mértékben fog az e szabályok megszegésével kapcsolatos munkajogi felelősség is előtérbe lépni.

VI. A környezet jogi védelmének nemzetközi jogi kérdései.

A környezet védelme egyetemes emberi probléma, minthogy az többé-kevésbé a világ valamennyi országát érinti. Ez teszi szükségessé, hogy az államok a környezet védelme terén kiszélesítsék és elmélyítsék a nemzetközi együttműködést, korlátozzák a tudományos-műszaki haladás által az emberi környezet állapotára gyakorolt kedvezőtlen hatásokat.

A környezetkárosítás nemzetközi jogi vetületének egyik alapesete, amikor valamely állam környezetszennyező tevékenységének hatása más állam területén is érezteti hatását, vagy kizárólag csak ott következik be. További eset, amikor a káros környezeti hatás egyetlen állam joghatósága alá sem tartozó területen (pl. nyílt tengeren, világűrben stb.) következik be, tehát közvetlenül egy állam sem szenved sérelmet.

Nemzetközi környezetvédelmi rendelkezéseket a nemzetközi szervezetek határozatai, a többoldalú nemzetközi szerződések és a kétoldalú nemzetközi szerződések tartalmazhatnak. Általánosságban megállapítható, hogy e nemzetközi jogi normák egymást kölcsönösen kiegészítik.

A nemzetközi szervezetek közül az *Egyesült Nemzetek Szervezetéről* kell elsősorban megemlékezni, amely a hatvanas évek vége óta egyre nagyobb figyelmet szentel a környezetvédelmi kérdéseknek. Kezdeményezésére került sor 1972-ben a stockholmi környezetvédelmi világértekezletre, amely a környezetvédelemre vonatkozóan több okmányt fogadott el. Ezek sorában a „Nyilatkozat az emberi környezetről" felhívja a figyelmet a vízben, a levegőben és az élőlényekben a szennyeződés veszélyes méretű szintjére. Az értekezlet állásfoglalása nyomán jött létre az ENSZ Környezetvédelmi Programja (UNEP), melynek letéteményese az ENSZ új szakosított szerve. Vezető testülete az Igazgató Tanács, amelynek tagja többek között a Szovjetunió és több más szocialista ország is. Mellette titkárság működik, amelynek feladata a környezetvédelmi tevékenységnek az ENSZ szervezetén belül történő koordinálása.

A környezetvédelem egyes kérdéseinek az ENSZ egyéb szakosított szervei is sokoldalú figyelmet szentelnek. Így az ENSZ Nevelésügyi Tudományos és Kulturális Szervezete (UNESCO) 1970-ben fogadta el az Ember és a bioszféra (MAB) programot, amely több részkutatási feladatot határoz meg. Az ENSZ Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezete (FAO) már eddig is fontos konkrét intézkedéseket tett a vízgazdálkodás és vízvédelem, a földhasználat és a talajvédelem, a növényi értékek védelme, az erdők, nemzeti parkok stb. védelme érdekében. Az ENSZ Egészségügyi Világszervezete (WHO) több olyan program kidolgozásában vett részt, amely a környezeti ártalmakkal függ össze. Az ENSZ Leszerelési Bizottsága foglalkozik a környezet katonai célokra való megváltoztatásának tilalmával.

Fontos környezetvédelmi feladatok hárulnak egyes regionális nemzetközi szervezetekre is. Ezek sorában említést lehet tenni a nyugati világ fejlett államait magában foglaló Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezetről (OECD) és az Európai Közösség intézményeiről, elsősorban az Európa Tanácsról. A szocialista országok vonatkozásában a KGST környezetvédelmi feladatait kell kiemelni. A KGST keretében a tudományos-műszaki együttműködés feladatai között szerepel a környezetvédelem és a környezetfejlesztés, valamint a természeti erőforrások ezzel kapcsolatos ésszerű felhasználásának 1980-ig terjedő időszakra vonatkozó programja. E program külön témája a környezetvédelemre vonatkozó jogi szabályozás tudományos alapjainak kidolgozása.

A környezetvédelem kérdéseit érintő többoldalú nemzetközi szerződések sorában mindenekelőtt az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia záróokmányaként Helsinkiben 1975-ben aláírt nemzetközi szerződésről kell megemlékezni, amely célkitűzésként említi az országok közötti együttműködést a környezetvédelem minden területén. Az újabb többoldalú nemzetközi környezetvédelmi megállapodások közül különösen figyelemre méltó átfogó szabályozási körénél fogva az 1974-ben aláírt dán—finn—norvég—svéd egyezmény, amely a folyók, a tenger, a tengerfenék és a légkör szennyezése elleni küzdelem széles skáláját fogja át, foglalkozik továbbá a zajjal, a rezgésekkel, a hőmérsékleti változásokkal és a radioaktív sugárzással mint sajátos környezeti ártalmakkal. Más jellegűek azok a többoldalú nemzetközi egyezmények, amelyeket konkrétabban meghatározott környezetvédelmi cél érdekében kötöttek. Ilyen például a balti-tengeri halászatról és az élőállomány megőrzéséről szóló egyezmény, amelyet 1973-ban Dánia, Finnország, NDK, NSZK, Lengyelország, Svédország és a Szovjetunió kötött, felismerve, hogy a Balti-tenger nagymértékű szennyezettsége csak az államok széles körű együttműködésével küzdhető le. A Rajnára és Dunára vonatkozó nemzetközi együttműködésről szóló többoldalú egyezmények is lehetőséget adnak e folyamok szennyezését korlátozó intézkedések megtételére, annál is inkább, mert a vízminőség fenntartása és javítása csak a folyamok egészére vonatkozó komplex program keretében valósítható meg.

A *kétoldalú* környezetvédelmi vonatkozású megállapodások sorában a víz tisztaságának védelme érdekében kötött egyezmények állnak előtérben, ami a vizek általános szennyezettségéből fakadó veszéllyel függ össze. A különböző kétoldalú növényvédelmi egyezmények a növényi ártalmak elterjedésének kívánják elejét venni. Újabb keletűek a levegő tisztaságá-

nak védelmére kötött egyezmények. Utóbbiaknak különösen azok a rendelkezései érdemelnek figyelmet, amelyek a szerződő feleknek a levegő szennyeződésének megakadályozása érdekében fennálló különböző kötelezettségeit állapítják meg.

A nemzetközi környezetvédelmi jog még csak kialakulóban van. Megvizsgálásra vár különösen az államok nemzetközi felelőssége arra az esetre, ha az egyes államok egymásnak környezeti kárt okoznak. Meg kell közelebbről állapítani a nemzetközi jogi felelősség anyagi jogi és eljárási jogi kérdéseit. Ennél az államok szuverenitásának és jogegyenlőségének elvére egyaránt figyelemmel kell lenni. A környezetnek az államok szuverenitásából folyó szabad hasznosítására vonatkozó jog csak addig terjedhet, amíg ez más államok érdekeit nem sérti és nem akadályozza, hogy más államok a területükön levő környezeti tárgyakat hasonló módon vegyék igénybe. A nemzetközi jog általánosan elfogadott elveinek és szabályainak tehát a környezetvédelem területén is érvényt kell szerezni.

Irodalom: *Kilényi* Géza: A környezetvédelmi bírság. Jogtudományi Közlöny, 1975.; Polgári jogi eszközök a környezetvédelem szolgálatában. Jogtudományi Közlöny, 1976.; *Láng* István: A környezetvédelem nemzetközi és hazai vonatkozásai. Gödöllő, 1974.; *Nagy* László—*Bogyay* Mária: Környezetvédelem a népi demokratikus országokban. Jogtudományi Közlöny, 1974.; *Tamás* András: Az emberi környezet védelmének egyes állam- és jogelméleti kérdései. Jogtudományi Közlöny, 1974.; Jogi felelősség a környezetért. Jogtudományi Közlöny, 1977.

Brzezinski, W.: Legal protection of natural environment in Poland. Wroclaw, 1974.; *Kolbaszov*, O. Sz.: Ekologija: politika — pravo. Moszkva, 1976.; *Luby*, Š.: Problémy a úlohy právnej úpravy ochrany a tvorby životného prostredia v socialistických krajinách. Trenčianské Teplice, 1975.; *Lustacz*, L.: Prawo a ochrona srodowiska, Warszawa, 1975.; *Madar*, Z.: Problèmes généraux de la réglementation de l'environment en Tchécoslovaquie. Bulletin de droit tchécoslovaque. 1975.; *Semsucsenko*, Ju.: UNEP-Organ OON po ochoroni nakolisnoho szeredoviscsa. Radjanszke pravo, 1976.; *Szajnov*, P.: Zascsita na prirodata. Pravni izszledovanija. Szofia, 1970.

Grad, F. P.: Environmental law. New York, 1971.; *Kimminich*, O.: Das Recht des Umweltschutzes. München, 1972.; *Kiss*, A. Ch.: Survey of current developments in international environmental law. Morges, 1976.; *Lamarque*, J.: Droit de la protection de la nature et de l'environment. Paris, 1973.; *Mayda*, J.: Új környezetvédelmi koncepciók és modellek szükségessége. Jogtudományi Közlöny 1976.

Trócsányi László

EMBERI KÖRNYEZET NEMZETKÖZI JOGI VÉDELME → *Emberi környezet jogi védelme*

ENGEDELMESSÉG → *Jogkövetés; — Jogviszony*

ENYHÍTŐ KÖRÜLMÉNYEK → *Büntetés*

ERKÖLCSI (NEM VAGYONI) KÁR → *Polgári jogi felelősség*

ÉRTELMEZÉS → *Jogszabály; — Jogforrás; — Jogalkalmazás*

ÉRVÉNYTELENSÉG → *Szerződés érvénytelensége*

F

FEGYELMI FELELŐSSÉG → *Anyagi és fegyelmi felelősség a mezőgazdasági termelőszövetkezetben; — Anyagi és fegyelmi felelősség a munkajogban*

FEGYVERES ÖSSZEÜTKÖZÉSEK ÉS A NEMZETKÖZI JOG: I. A jus ad bellum problémája a múltban és jelenben (664.) — II. A jus in bello (666.) — III. A háború áldozatainak védelme (669.) — IV. A háborús bűnösök (671.) — V. A fegyveres összeütközések hatása a nemzetközi jogi kapcsolatokra (672.) — VI. A fegyverkezés korlátozása és a leszerelés (674.)

I. A jus ad bellum problémája a múltban és a jelenben.

A nemzetközi jog a múltban az államok békés kapcsolatait, illetőleg fegyveres összeütközéseit rendező normákból állott, sőt még ma is — bár egészen más arányban és más jelleggel — ilyen tartalmú szabályokból tevődik össze. Az államok között ugyanis békés érintkezés, együttműködés vagy pedig fegyveres összeütközés — háború — állhat fenn. A háború a mindennapi szóhasználat szerint két vagy több állam egymással vívott fegyveres küzdelme, vagy — más meghatározás szerint — „... az egymás ellen erőszak alkalmazásával harcolók állapota". Akár állapotnak, akár cselekménynek vagy cselekmények sorozatának tekintjük a háborút, lényege az erőszak, éspedig a fegyveres erőszak alkalmazása állam és állam között.

A nemzetközi jog történetét vizsgálva, a legrégibb idők óta megfigyelhető az a törekvés, hogy az államok közötti fegyveres összeütközéseket jogilag szabályozzák, éspedig mind a háború megindítására irányuló cselekményeket, mind pedig a fegyveres összeütközések során tanúsítandó magatartást, pl. az alkalmazható harci eszközök és módszerek, a támadható és elpusztítható célpontok tekintetében. A háborúval kapcsolatos nemzetközi jogszabályok előbb kristályosodtak ki, az értelmezésükkel, alkalmazásukkal összefüggő problémák előbb vonták magukra a jogtudósok figyelmét, mint a békés kapcsolatokra vonatkozó szabályok, amelyeknek elméleti rendszerezése, problémáik megoldása kevésbé tűnt égetőnek. A nemzetközi jogtudomány úttörői (Franciscus de Vitoria, Baltazar de Ayala, Albericus Gentilis) számtalan értekezést szenteltek a háborúk jogának elemzésére és Hugo Grotius nagy műve („De jure belli ac pacis") már címéből is kitűnően a háborús kapcsolatok szabályaira helyezte a súlypontot. A háborúval kapcsolatos szabályokat a szakirodalom a fent említett két szempontnak megfelelően két részre osztotta, megkülönböztetve a háborúhoz való jogot, a *jus ad bellum*-ot a háborúban alkalmazandó jogszabályoktól, az ún. „*jus in bello*"-tól.

A jus ad bellum az államoknak, illetve uralkodóiknak azt a jogát jelentette, hogy más államokkal és azok uralkodóival fennálló vitáikat fegyveres erőszak alkalmazásával maguk döntsék el. A háborút tehát az államok közötti viták eldöntése eszközének tekintették. „Ultima ratio regum" (a királyok végső érve) — hirdette a XIV. Lajos ágyúira vésett felírás. Grotius is azt mondotta, hogy „a háború ott kezdődik, ahol hiányzik a bírói döntés". Következésképp mindaddig, amíg egy jogrendszerben nem alakulnak ki a viták eldöntésének jogilag szabályozott formái, az erőszak alkalmazása elkerülhetetlen.

A feudalizmus korának Európájában az egyház igyekezett korlátozni a keresztény államokat gyengítő háborúkat, mindenekelőtt azzal, hogy tiltotta az ún. „magánháborúkat", azaz nem ismerte el a szuverénnek nem minősülő feudális nagyurak háborúindítási jogát, továbbá azáltal, hogy bizonyos napokon fegyvernyugvást, „Treuga Deit" rendelt el, főleg pedig oly módon, hogy megkülönböztette az igazságos és az igazságtalan, azaz a jogosan és a jog ellenére indított háborúkat. A háborúindítás jogos oka nem lehet más, mint az elszenvedett jogtalanság — tanította Vitoria —, és ezt a felfogást vallotta a nemzetközi jogtudomány számos klasszikus művelője, köztük Grotius is. Hangsúlyozták azonban azt is, hogy nem mindenfajta jogtalanság adhat okot háború megindítására, hanem csakis olyan, amelynek súlya arányban áll a háborúval együttjáró vérontással, tűzzel és pusztítással.

Ezek a természetjogi érveléssel előadott tételek azonban a 18. század végétől kezdve

mindinkább háttérbe szorultak és a kapitalizmus korának nemzetközi jogában általánossá vált az a felfogás, hogy a háborúindítás joga az állami szuverenitás egyik lényeges eleme, amelyet a nemzetközi jog nem korlátozhat. Éppen azért nem a háború indításának, hanem a hadviselés módjának szabályozására törekedtek. (Bizonyos korlátozást jelentett ugyan az amerikai államok kezdeményezésére létrejött 1907. évi Drago—Porter-egyezmény, amely szerint az anyagi követelések behajtása érdekében tilos fegyveres erőszakot alkalmazni, ennek azonban önmagában nem lehetett döntő jelentősége.)

A marxizmus—leninizmus tanításai szerint a háborúk a kizsákmányolásra épülő osztálytársadalom szükségszerű velejárói. Lenin „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelső foka" című munkájában az imperializmus egyik ismérvének minősítette a föld újrafelosztására irányuló törekvéseket és ennek következményeként az imperialista háborúkat. Az imperialista háborúkat — mint például az első világháborút is — a legélesebben elítélte és azt hirdette, hogy a világháborút polgárháborúvá, a kizsákmányoló osztályok ellen irányuló háborúvá kell átalakítani. A marxizmus—leninizmus tehát nem helyezkedik pacifista álláspontra, nem ítél el mindenfajta háborút, hanem történetileg indokoltnak — igazságosnak — tartja azokat a háborúkat, amelyeket egyes népek, illetőleg nemzetek folytatnak területük és függetlenségük védelmében, valamint azokat a harcokat is, amelyeket az elnyomott és leigázott népek vívnak szabadságuk visszaszerzése érdekében.

Az első világháború minden addigit felülmúló veszteségei és pusztításai, valamint a marxizmus—leninizmusnak az Októberi Forradalom során győzedelmeskedő eszméi a háborúkra vonatkozó hagyományos felfogást lényegesen átformálták és elindították azt a folyamatot, mely a háborúkkal kapcsolatos nemzetközi jogszabályok gyökeres megváltozásához vezetett. Az első világháborút lezáró Párizsi Békekonferencia Wilsonnak, az USA akkori elnökének irányítása alatt szövegezte meg a szocialista forradalom hatásának ellensúlyozására, de a tőkés államok érdekeinek szem előtt tartásával a Nemzetek Szövetségének Egyezségokmányát. Az Egyezségokmány megtiltotta más államok területi épsége vagy politikai függetlensége ellen irányuló ún. hódító háborúkat, és más vonatkozásban is korlátozza a háborúindítási jogát, a Nemzetek Szövetsége azonban képtelennek bizonyult arra, hogy e rendelkezéseket a gyakorlatban is érvényesítse. Jogi szempontból jelentős lépés volt a háborúhoz való jog korlátozásának történetében az 1928. évi Briand—Kellog vagy más néven Párizsi Paktum, amelyhez 60 állam csatlakozott és amelynek értelmében az államok lemondtak a háborúról mint a nemzeti politika eszközéről. A gyakorlatban azonban ez a paktum is hatástalan maradt.

A hitleri Németország által kirobbantott második világháború borzalmai általánossá tették azt a meggyőződést, hogy az egész emberiség elemi érdeke újabb háború kitörésének megakadályozása. Nincs és nem lehet olyan jogvita, a nemzetközi jognak olyan súlyos megsértése, amely indokolhatná a tömegpusztító fegyverek megjelenése következtében az emberiség létét és egész civilizációját fenyegető háborús katasztrófát. Szükségessé vált tehát az államok háborúindítási jogának feltétlen eltörlése. Az új korszak nemzetközi jogának alapelveit az Egyesült Nemzetek Szervezete 1945-ben elfogadott Alapokmánya összegezte, amely annak megállapítása után, hogy az ENSZ tagállamai kötelesek nemzetközi vitáikat békés eszközökkel rendezni, második cikkének 4. pontjában kötelezte tagjait arra, hogy „nemzetközi kapcsolataikban tartózkodjanak más állam területi épsége vagy politikai függetlensége ellen irányuló, vagy az Egyesült Nemzetek céljaival össze nem férő bármely más módon megnyilvánuló erőszakkal való fenyegetéstől vagy erőszak alkalmazásától."

Ez a rendelkezés a mai nemzetközi jog egyik legfontosabb alapelvét fogalmazza meg, amely az államok háborúindításhoz való jogának eltörlését jelenti. Ezzel a rendelkezéssel a háború megszűnt a nemzetközi jogviták elintézésének eszköze lenni, nemzetközi deliktummá vált, sőt az általánosan elfogadott álláspont szerint a nemzetközi deliktumok legsúlyosabbikának, bűncselekménynek minősül.

A múltban az egymással küzdő felek jogi helyzete azonos volt, a háborúindítás megtiltása ezt a megítélést alapvetően megváltoztatta. Míg a támadó fél cselekménye nemzetközi deliktumnak minősül, a megtámadott állam a *jogos védelem* állapotába kerül és — amint azt az Alapokmány 51. cikke kimondja — egyénileg vagy kollektíven, azaz más államokkal együtt kifejtett önvédelmi harca során jogosan alkalmazhat fegyveres erőszakot a támadóval szemben. Ennek során tett intézkedéseit azonban haladéktalanul az ENSZ Biztonsági Tanácsának tudomására kell hoznia, miután az általa kifejtett önvédelem semmiképpen sem érinti a Biztonsági Tanácsnak a nemzetközi béke fenntartása vagy helyreállítása tekintetében fennálló kötelezettségeit. A Biztonsági Tanács feladata ugyanis a béke veszélyeztetésének, megszegésének vagy támadó cselekmény fennforgásának megállapítása és annak eldöntése is, hogy milyen — szükség esetén akár „légi, tengeri és szárazföldi erő felhasználásával járó" — műveleteket foganatosítson a béke fenntartása vagy helyreállítása érdekében. Közérdekből — *szankcióként* — tehát fegyveres erőt is alkalmazhat a békét veszélyeztető vagy megszegő állam ellen. Az ENSZ tagjainak kötelessége, hogy a Biztonsági

Tanács határozatait az Alapokmánynak megfelelően elfogadják és végrehajtsák.

Miután a háború különböző helyzetben levő államok különbözőképpen minősülő cselekményeinek összessége, a maga egészében nem is értékelhető egységesen. Az Alapokmány rendelkezései nem is a háborúról szólnak (amennyiben ezt a kifejezést használják, történeti utalások formájában teszik), hanem a béke veszélyeztetéséről, a béke megszegéséről, illetőleg támadó cselekmény elkövetéséről, és — amikor csak lehetséges — mi is fegyveres összeütközésről, a fegyveres összeütközések során alkalmazandó jogszabályokról szólunk. A támadó cselekmény vagy ismertebb nevén, az *agresszió* voltaképpen fegyveres összeütközés kirobbantása. Az Alapokmány nem határozta meg a támadó cselekmény fogalmát és így ennek a feladatnak a megoldása az ENSZ-re hárult. Az agresszió meghatározásának kidolgozását az USA és egyes nyugat-európai államok sokáig ellenezték, arra hivatkozva, hogy egy minden sajátos körülményt figyelembe vevő definíció kidolgozása lehetetlen, egy hiányos meghatározás viszont csapda lenne a jóhiszemű, ugyanakkor pedig hasznos útbaigazítás a rosszhiszemű állam számára. A szocialista országok kitartó és következetes küzdelmének eredményeként azonban 1974-ben végül mégis sikerült elfogadtatni az ENSZ Közgyűlésén a hosszú évek munkájával kidolgozott meghatározást. A meghatározás szerint agressziónak minősülnek az alábbi cselekmények, akár hadüzenettel, akár hadüzenet nélkül követik el azokat: valamely állam területének inváziója, megtámadása, katonai megszállása vagy fegyveres erőszak alkalmazásával történő annexiója; egy állam területének bombázása vagy más fegyverek által való megtámadása; valamely állam szárazföldi, tengeri vagy légierői, vagy polgári tengeri- és légiflottája ellen intézett támadás; egy másik állam területén a fogadó állam beleegyezésével állomásozó fegyveres erőknek a megállapodással ellentétes módon való felhasználása vagy jelenlétüknek a megállapodás tartamán túl való meghosszabbítása; az a tény, hogy egy állam területét egy másik állam rendelkezésére bocsátja agresszió elkövetése céljából; fegyveres bandák, zsoldosok támogatása, amelyek a fenti cselekményeket követik el stb.

A mai nemzetközi jog szabályai és a marxizmus—leninizmusnak a háborúra vonatkozó tanításai tehát összhangban állanak egymással. A nemzetközi jog tiltja a más állam területi épsége és politikai függetlensége ellen irányuló támadást, elismeri a támadással szemben az egyéni vagy kollektív önvédelem jogosságát és — a népek és nemzetek önrendelkezési jogának az Alapokmány 1. cikkének 2. bekezdésébe való felvételével — az önrendelkezési jog gyakorlása érdekében folytatott antikolonialista küzdelmek jogosságát is.

II. A jus in bello.

A háborúhoz való jog eltörlése, az agresszió elkövetésének megtiltása azonban még nem küszöbölte ki a fegyveres erőszakot a nemzetközi életből. Mindaddig, amíg előfordulnak az államok között fegyveres összeütközések, szükség van a harcban álló felek magatartásának jogi szabályozására is. Az az állam, amely támadást indít egy másik ellen, agressziót — nemzetközi deliktumot — követ el, felelős azonban azért is, ha hadműveletei során nem tartja be a hadviselésre vonatkozó nemzetközi jogszabályokat. A megtámadott állam — amiként azt fentebb kimutattuk — az agresszióval szemben jogosan védekezhet minden rendelkezésre álló erejével, de nem választhatja meg szabadon az elhárítás eszközeit (pl. nem alkalmazhat gáz- vagy baktériumfegyvereket), és az ellenség harcképtelenné vált, foglyul ejtett katonáit emberséges bánásmódban kell részesítenie. Mindez vonatkozik azokra a megtorló intézkedésekre is, amelyeket a Biztonsági Tanács a támadó állam megfékezése és megbüntetése érdekében szankcióként foganatosít. A hadviselés szabályozását az indokolja, hogy fegyveres összeütközések esetén mindaddig, amíg nem sikerül a béke helyreállítása, a nemzetközi jog feladata, hogy a fegyveres összeütközésekkel járó pusztításokat és szenvedéseket a lehető legkisebb mértékre korlátozza. Az erőszakkal való fenyegetésnek és az erőszak alkalmazásának eltiltása éppen ezért nem helyezte hatályon kívül a hadviselés módjára vonatkozóan kialakult ún. harcjogi szabályokat. Azok ma is a nemzetközi jog részét alkotják, betartásuk támadóra és megtámadottra nézve egyaránt kötelező.

A hadviselés jogát az 1899-es, illetőleg az 1907. évi hágai konferenciákon kodifikálták. 1899-ben egyezményt fogadtak el a viszályok békés rendezéséről (az Állandó Választott Bíróságról), a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól az annak mellékletét képező Szabályzattal, továbbá egyezményt a sebesültek és betegek védelméről szóló 1864-es genfi egyezmény elveinek a tengeri háborúban való alkalmazásáról. Nyilatkozatban ítélték el a konferencián résztvevő államok a fojtó- vagy mérges gázok terjesztését célzó lövedékek, valamint az emberi testben ellapuló golyók alkalmazását. Nyolc évvel később, a második hágai konferencián újból szabályozták, de az államok szélesebb körének — 26 helyett 43 állam — részvételével a három fenti egyezményben foglalt kérdéseket és több új egyezményt is alkottak, így például az ellenségeskedések megkezdéséről, a semleges hatalmak és személyek jogairól és kötelességeiről, az ellenséges kereskedelmi hajókkal való bánásmódról, a kereskedelmi hajóknak hadihajókká való átalakításáról, az önműködő ütközőaknák elhelyezéséről stb. A szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól szóló 1907. évi

IV. egyezmény 2. cikke a következőket mondotta: „Az 1. cikkben említett Szabályzatban, valamint a jelen Egyezményben foglalt rendelkezések csak a szerződő Hatalmak közt és csakis abban az esetben alkalmazhatók, ha a hadviselő felek mindannyian részesei az Egyezménynek." Ez az ún. „si omnes" elv ma már túlhaladott. Az Egyezményt és a Szabályzatot az első világháborúban általánosan alkalmazták, jóllehet a hadviselők egyike — Montenegró — nem volt részese az egyezménynek. Az azóta létrejött és a háború áldozatainak védelmére vonatkozó egyezmények nem is tartalmazzák a si omnes elvet. A mai felfogás szerint — amit a nürnbergi Nemzetközi Katonai Bíróság is képviselt — a hágai szabályzatnak a hadviselésre vonatkozó előírásai időközben a nemzetközi szokásjog részeivé váltak és az említett egyezményhez való kifejezett csatlakozás hiányában is szokásjogi úton kötelezik az összeütközésben részes államokat.

A hágai jog legfontosabb rendelkezéseit az alábbiakban foglaljuk össze:

Ami a hadműveletek megindítását illeti, az 1907. évi III. Hágai Egyezmény I. cikke kimondotta, hogy „az ellenségeskedéseknek nem szabad megkezdődniök előzetes és minden kétséget kizáró értesítés nélkül, amely akár megokolt hadüzenetnek, akár ultimátumba foglalt feltételes hadüzenetnek alakjába foglalható". Ez a rendelkezés ma már némi kiegészítést és magyarázatot igényel. Az elsőként egy másik államhoz intézett hadüzenet — fegyveres támadás bejelentése — még annak feltételhez vagy határidőhöz kötött formája is támadó cselekménynek, agressziónak minősül, tehát az ENSZ Alapokmánya értelmében tilos. Az agresszor államok az utóbbi évtizedek folyamán nem is üzentek soha hadat, mert nem akartak lemondani a meglepetésszerű támadás által nyújtott katonai előnyökről. Mégsem mondhatjuk azonban azt, hogy a hadüzenet teljesen elvesztette volna jelentőségét, sőt a kollektív biztonság keretében új értelmet kapott. A támadó államhoz intézett hadüzenet vagy ultimátum azon államok részéről, amelyek az agresszió áldozatának segítségére szándékoznak sietni, alkalmas eszköz lehet arra, hogy a támadót agressziójának folytatásától visszariassza és a kérdés békés rendezésére készségesebbé tegye.

A hadüzenet (az ultimátum lejárta) vagy az ellenségeskedések megkezdése hadüzenet nélkül *hadiállapot* bekövetkezését vonja maga után. „Az egyetlen jogos cél, amelyet az államok a háború folyamán maguk elé tűzhetnek — állapította meg az 1868. évi szentpétervári deklaráció bevezetése — az ellenség katonai erőinek gyengítése." A nemzetközi jog tehát nem ismeri el az ún. totális háború jogszerűségét. A fegyveres küzdelem nem az ellenséges állam egész lakossága, hanem annak hadserege ellen folyik. A hadműveletekben nem az egész lakosság vesz részt, hanem csupán egy részük tekinthető hadviselőnek. Ezek közé tartoznak a Hágai IV. sz. Egyezmény mellékletét képező Szabályzat I. cikke, illetve az azt kibővítő 1949. augusztus 12-i III. Genfi (hadifogoly) Egyezmény 4. cikke értelmében az összeütköző felek fegyveres erőinek tagjai, a néphad (milícia) és az önkéntesek csapattestei, ideértve a szervezett ellenállási mozgalom tagjait (tehát a partizánokat is), bárhol tevékenykedjenek, abban az esetben, ha

a) élükön olyan személy áll, aki alárendeltjeiért felelős,

b) meghatározott és messziről felismerhető megkülönböztető jelvényt viselnek,

c) fegyvereiket nyíltan viselik és

d) hadműveleteikben a háború törvényeihez és szokásaihoz alkalmazkodnak.

Hadifoglyok, továbbá, elfogatásuk esetén a fegyveres erőket követő, de azoknak nem közvetlen részét alkotó személyek (haditudósítók, szállítók, munkaszolgálatosok stb.), valamint a kereskedelmi tengerészet és a polgári repülés személyzetének tagjai.

A meg nem szállt területek önként fegyvert ragadó lakosságát is hadviselőnek kell tekinteni, ha fegyvereit nyíltan viseli és a háború törvényeit és szokásait tiszteletben tartja. Ezeket a szabályokat az 1974—77. évi genfi diplomáciai konferencia továbbfejlesztette, illetve módosította — figyelembe véve a gyarmati uralom, az idegen megszállás és a fajüldöző rendszerek ellen folytatott gerilla-hadviselés tapasztalatait. A konferencia által kidolgozott I. kiegészítő jegyzőkönyv szerint az összeütköző felek erői minden olyan fegyveres és szervezett csoport, amely alárendeltjeik magatartásáért felelős parancsnokság alatt áll. Olyan fegyelmi rendszernek kell alávetni őket, mely biztosítja a fegyveres összeütközések során alkalmazandó jogszabályok megtartását. A fegyveres erők tagjai kombattánsok — azaz joguk van az ellenségeskedésekben részt venni, de kötelesek minden támadás, illetve a támadást megelőző katonai felfejlődés során fegyvereiket nyíltan viselni.

Hadszíntér a hadviselő felek szuverenitása alá tartozó terület (szárazföld, vízi terület, légitér), tengeri háborúban a nyílt tenger és annak légitere is. Nemzetközi szerződések bizonyos területeket kivonhatnak a hadműveletek köréből, így például az 1959. évi washingtoni egyezmény értelmében nem használható fel hadműveletek céljaira a déli sarkvidék (Antarktisz) és az 1967-es egyezmény 4. cikke szerint a Hold és más égitestek sem.

Az alkalmazható hadviselési eszközök és módszerek vonatkozásában az 1907. évi IV. Hágai Egyezményhez csatolt Szabályzat 22. cikke megállapította: „A feleknek nincs korlátlan joguk az ellenségnek ártó eszközök megválasztásában." Tilos mérget vagy mér-

gezett fegyvereket használni, az ellenséghez tartozó egyéneket orvul megölni, a magát megadó ellenfelet megölni, kijelenteni, hogy kegyelemnek nincs helye. Tilos olyan harci eszköz alkalmazása, mely szükségtelen bajokat, felesleges szenvedést idéz elő és a már harcképtelenné tett személy biztos halálát okozza. Tilos a mérges gázok, valamint hasonló folyadékok és eljárások felhasználása és az 1925. évi genfi jegyzőkönyv értelmében a bakteriológiai fegyverek alkalmazása. Tilos az ellenséges tulajdont elpusztítani vagy elvenni, kivéve, ha azt a háború követelményei okvetlenül megkívánják. Tilos nem védett városok, helységek támadása vagy bombázása és a fosztogatás. Kímélni kell a vallási, valamint művészeti és tudományos célú épületeket. Az 1954. május 14-i Hágai Egyezmény különleges védelmet biztosít a műemlékek számára.

A hadicsel alkalmazása megengedett, míg a kémkedés büntetendő cselekmény, de a katonai egyenruhában végzett felderítő tevékenység nem minősül kémkedésnek. A hadművelet során szükségessé válhat, hogy a szembenálló erők parancsnokai tárgyalásokba bocsátkozzanak egymással. Békekövetnek kell tekinteni azt a fehér zászlóval jelentkező egyént, akit a hadviselő felek egyike felhatalmazott tárgyalások folytatására. A békekövetnek, valamint az őt kísérő kürtösnek, zászlóvivőnek, tolmácsnak sérthetetlenségre van joga. A békekövetet az ellenfél parancsnoka nem köteles fogadni, sérthetetlenségét azonban tiszteletben kell tartania. (A katonai megszállással összefüggő kérdéseket a háború áldozatainak védelméről szóló III. részben tárgyaljuk.)

A fentebb felsorolt tilalmak nem jelentik azt, hogy minden nem tiltott hadieszköz vagy hadviselési mód alkalmazása megengedett lenne. Az 1907. évi IV. Hágai Egyezmény bevezető része leszögezte „miszerint nem lehetett a Magas Szerződő Felek szándéka, hogy az előre nem látott esetek írott megállapodás hiányában a hadseregek vezetőinek önkényes megítélésére legyenek bízva . . . helyénvalónak tartják megállapítani, hogy azokban az esetekben, amelyekről az ezúttal elfogadott Szabályzat nem rendelkezik, a lakosság és a hadviselők azoknak a nemzetközi jogi elveknek oltalma és uralma alatt maradnak, amelyek a civilizált nemzetek között megállapított szokásokból, a humanitás törvényeiből és a közlelkiismeret követelményeiből folynak". A szerzőjéről „*Martens*-clausulának" nevezett alapelv jelentőségét a haditechnika rohamos fejlődése csak fokozta. Új fegyver alkalmazása kifejezett tilalom hiányában sincs megengedve, ha különösen kegyetlen és felesleges szenvedéseket okoz, vagy ha hatása térben és időben nem meghatározott célpontra vagy célpontokra irányul.

A légitérben a hágai konferenciákat megelőzően hadműveletek nem folytak és ezért a légiháború kérdéseit sem szabályozhatták. 1924-ben ugyan Hágában tervezetet dolgoztak ki a légiháború szabályairól, de ez a tervezet nem vált a tételes nemzetközi jog részévé. A szárazföldi hadviselés szabályainak általános elvei azonban alkalmazandók a levegőben, illetve a levegőből folytatott hadműveletekre is, így a katonai és nem katonai célpontok közötti különbségtétel is. Ez a szabály az újabb idők légi hadműveletei során sajnálatos módon nem érvényesült, mert a II. világháborúban, a koreai és a vietnami háborúk során kíméletlenül támadtak lakónegyedeket, polgári épületeket az ellenfél lakossága erkölcsi ellenálló erejének megtörése céljából. Ez azonban nem tette a megengedett és a tiltott célpontok közötti különbségtétel szabályát túlhaladottá. Az előbb említett háborúk eseményei egyébként is egyértelműen bebizonyították, hogy a korlátlan légitámadásokkal a kívánt célt nem lehet elérni és hogy a háborús pusztítások felesleges, sőt bűnös kiterjesztését jelentik.

A fentiekből logikusan következik az ún. tömegpusztító fegyverek alkalmazásának tilalma. Az 1945. augusztus 6-án Hirosimára ledobott atombomba hetvenezer polgári személy azonnali halálát okozta és igen sokakat ért olyan sugárfertőzés, amelynek következtében évekkel az ellenségeskedések befejezése után pusztultak el. Azóta a Hirosimára ledobott atombomba pusztító erejét sokszorosan felülmúló nukleáris fegyvereket készítettek, amelyek képesek egy kisebb ország egész lakosságát a szó szoros értelmében megsemmisíteni. Az ilyen tömegpusztító fegyverek alkalmazását nemzetközi szerződésekbe foglalt kifejezett tilalom hiányában sem ismerhetjük el a nemzetközi joggal összeegyeztethetőnek.

A tengeri háborúra is vonatkoznak a szárazföldi hadviseléssel kapcsolatban már említett alapvető jogelvek, de számos speciális jogszabályra is rá kell mutatni. Amióta a kalózkodás jogát az 1856. évi Párizsi Tengerjogi Nyilatkozat értelmében eltörölték tengeri hadműveleteket csak állami hadihajók folytathatnak. Kereskedelmi hajókat azonban át lehet alakítani hadihajókká, ha az állam közvetlen ellenőrzése alatt állanak, hazájuk hadihajóinak megkülönböztető jelvényeit viselik, parancsnokaik az állam szolgálatában, a hajó személyzete pedig katonai fegyelem alatt áll, és végül, ha a hajó hadműveletei során a haditörvényeket és a szokásokat megtartja.

A hadviselő felek kereskedelmi hajói, amelyek a háború kitörésekor ellenséges kikötőben tartózkodnak, a kikötőt azonnal vagy megfelelő határidőn belül elhagyhatják. Nem lehet elkobozni azt a hajót, mely a kikötőt vis major okából a megadott határidőn belül nem hagyhatta el, vagy amely — nyílt tengeren járva — nem tudott az ellenségeskedések kitöréséről. Ezeket azonban le lehet foglalni, de a háború után vissza kell szolgáltatni. Az ellenséges hajó-

kon levő ellenséges rakományok elkobozhatók. Tilos le nem horgonyzott, önműködő ütközőaknák elhelyezése, illetőleg olyan ütközőaknák, torpedók használata, amelyek horgonyukról elszabadulva vagy célukat tévesztve nem válnak ártalmatlanná. Tilos nem védett városok, helységek, kikötők ágyúzása, a kikötőkben levő katonai létesítményeket, hadihajókat azonban meg lehet semmisíteni. A tengeri hadviselés jogának a szárazföldi hadviselés jogától leginkább eltérő vonása, hogy elismeri az ellenséges magántulajdon zsákmányolásának jogát.

A hadviselés szabályai több ízben utalnak a katonai követelményekre, a háborús szükséghelyzetre, mint amelyek bizonyos rendelkezések alkalmazását korlátozzák vagy felfüggesztik. Nem fogadható el azonban az, a régebbi német szakirodalomban hangoztatott nézet, amely szerint „Kriegsräson geht vor Kriegsmanier" vagy „Not kennt kein Gebot" és amely a háborús szükséghelyzetre vonatkozással a hadviselés szabályainak általános mellőzésére akart felhatalmazást adni. A hadviselés szabályait a katonai követelmények figyelembevételével állapították meg, és — amennyiben nem utalnak kifejezetten ezekre — minden körülmények között betartandók.

III. A háború áldozatainak védelme.

A fegyveres összeütközésekkel kapcsolatos nemzetközi jogszabályok elkülönült csoportját alkotják azok a normák, amelyek az összeütközések áldozatainak védelmére vonatkoznak. Ezt a szabályösszességet nevezzük *humanitárius nemzetközi jognak.* Van olyan álláspont is, amely szerint a humanitárius nemzetközi jog a háború áldozatainak védelmét szolgáló normák mellett magába foglalja az emberi jogok érvényesítésével és tiszteletben tartásával kapcsolatos jogszabályok összességét, továbbá a hadviselés szabályait is, ezt a felfogást azonban nem fogadhatjuk el, mert az emberi jogok védelme elsősorban a belső jog és nem a nemzetközi jog területére tartozó kérdés, másrészt pedig a hadviselés joga a maga egészében nehezen minősíthető humanitárius jellegűnek. Ezért a humanitárius nemzetközi jog elnevezést a fentebb meghatározott szűkebb értelmezésben használjuk. Miután a háború áldozatainak védelméről szóló egyezményeket Genfben dolgozták ki, rendelkezéseik összességét genfi jognak is nevezik, megkülönböztetésül a hadviselés szabályait tartalmazó „hágai jog"-tól, vagyis az 1899-es és az 1907-es hágai konferenciákon kidolgozott és a fentiekben már ismertetett egyezmények rendelkezéseitől.

A genfi jog fejlődésének kiindulópontja Henry *Dunant* kezdeményezése volt, aki a solferinói csatatéren szerzett megrázó élményeinek hatása alatt — az ütközet sebesültjei ugyanis kellő orvosi ellátás hiánya miatt ezrével pusztultak el — azt javasolta, hogy minden országban már béke idején alakítsanak önkéntes segélyszervezeteket a háborús sebesültek és betegek ápolására, az államok pedig kössenek olyan megállapodást, amely e segélyszervezetek működésének alapjául szolgál. Az ennek nyomán 1864-ben Genfben kidolgozott egyezmény újszerűsége miatt számos ponton kiegészítésre és módosításra szorult. A fegyveres összeütközések viszonyai között önkéntes segélyszervezetek aligha képesek a feladatok megfelelő ellátásra és ezek védelmét ún. semlegesítésük sem biztosíthatja. Az 1906. július 6-i genfi egyezmény éppen ezért elhagyta az elsőből mindazt, ami alkalmazhatatlannak bizonyult, ugyanakkor pedig lényegesen kibővítette a rendelkezések körét, amelyet az 1929. július 27-i egyezmény fejlesztett tovább, egyidejűleg pedig új hadifogoly-egyezményt dolgoztak ki. Mindezeknek ma már inkább csak történeti jelentőségük van, mivel az 1949. augusztus 12-én aláírt négy genfi egyezmény az egész problémakört átfogóan és minden addiginál részletesebben szabályozta. Az eredetileg csupán a szárazföldi haderő sebesültjeire és betegeire vonatkozó védelem fokozatosan kiterjedt a tengeri haderők sebesültjeire, betegeire és hajótörötteire, a hadifoglyokra és a megszállt területek polgári lakosságára is.

A hágai és a genfi jog között kétségtelenül igen szoros a kapcsolat, hiszen nem egy vonatkozásban kiegészítik egymást. (Az 1907. évi X. Hágai Egyezmény például a genfi egyezménynek a tengeri haderők sebesültjeire és betegeire való alkalmazásáról szól, míg az 1949. évi III. és IV. egyezmény a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól szóló hágai Szabályzatnak rendelkezéseit egészíti ki és fejleszti tovább.) Amíg azonban a hágai jog az elmúlt hét évtized során nemigen bővült, addig a genfi jog — a szó szűkebb értelmében vett humanitárius nemzetközi jog — hatalmas arányokban fejlődött. Ez azzal magyarázható, hogy a hágai jognak — a hadviselés szabályainak — fejlesztése ellentétben állna a fegyveres összeütközések kiküszöbölésére irányuló törekvésekkel és az erőszak alkalmazásának tilalmáról szóló alapelv hitelét gyengítené. A genfi jog nem a hadviselést akarja szabályozni, hanem a hadműveletek által veszélyeztetett ember védelmét fokozni, ami természetesen a fegyveres összeütközésben résztvevő felekre nézve jogokat és kötelességeket állapít meg, de mégsem a tiltott, az államok kapcsolataiból száműzni kívánt erőszak jogi jellegét erősíti, hanem az áldozatok oldaláról közelítve meg a problémát, az ő védelmük szempontjait helyezi előtérbe. Ez a megközelítés már nincs ellentétben az erőszak alkalmazásának tilalmával és ezért a genfi jog erősítése nem tesz kérdőjelet az erőszak alkalmazásának tilalmát kimondó alapelv után. A nemzetközi jog fejlődését ezen a területen éppen abban látjuk, hogy a genfi jog fokozatosan magába olvasztja az eredetileg

más szellemben és más nézőpontból alkotott hágai jogot.

Az 1949-es genfi egyezmények részesei kötelezték magukat arra, hogy minden körülmények között tiszteletben tartják és tartatják az egyezményeket. Az volt a céljuk, hogy a humanitárius elveket minél szélesebb körben érvényesítsék. Az egyezmények rendelkezéseit tehát minden fegyveres összeütközésre alkalmazni kell, akkor is, ha a hadiállapot beálltát valamelyik fél nem ismeri el és valamely fél területének megszállására, abban az esetben is, ha az nem ütközik katonai ellenállásba. Kötelező az egyezmények alkalmazása, ha az összeütköző felek egyike nem részese az egyezményeknek, de elfogadja és alkalmazza azok rendelkezéseit. Az alapvető emberbaráti elveket a szerződő feleknek a polgárháborúk során is alkalmazniok kell. Így például tilos az ellenségeskedésben részt nem vevő, harcképtelenné vált vagy magukat megadó személyek megölése, megcsonkítása, a kegyetlen bánásmód, a kínzás és a kínvallatás, a túszok szedése, a megalázó és lealacsonyító bánásmód stb.

Az egyezményekben foglaltakon túlmenően a felek külön megállapodásokat is köthetnek, ezeknek a rendelkezései azonban nem rosszabbíthatják az egyezmények által védett személyek helyzetét. A védett személyek (sebesültek, betegek, hadifoglyok, a megszállt területek polgári lakossága) jogaikról nem mondhatnak le.

Az egyezmények alkalmazása a felek egyetértésével kijelölt védőhatalmak közreműködése és ellenőrzése mellett történik. A védőhatalmak tevékenysége mellett a genfi jog betartásának másik garanciája az egyéni büntetőjogi felelősségrevonás rendszere. A részes államok ugyanis kötelezték magukat megfelelő törvényhozási intézkedések meghozatalára abból a célból, hogy megbüntessék azokat, akik az egyezmények rendelkezéseit súlyosan megsértették, vagy megsértésére utasítást adtak. Az ilyen cselekmények elkövetőit állampolgárságra való tekintet nélkül saját bíróságaik elé kell állítaniok, vagy ítélkezés céljából át kell adni a bűncselekmény üldözésében érdekelt más szerződő félnek. Súlyos jogsértésnek minősül a védett személyek szándékos megölése, kínzása, az embertelen bánásmód — ideértve a biológiai kísérleteket is —, nagy fájdalom szándékos előidézése, testi épség vagy egészség elleni súlyos merénylet elkövetése, valamint a védett javaknak a katonai szükség által nem indokolt nagyméretű önkényes és törvénytelen megsemmisítése vagy eltulajdonítása. Védett személyek ellen represszáliákat alkalmazni nem lehet. Végül a genfi jog hatályosulását segíti elő az a rendelkezés is, mely a feleket kötelezi a genfi egyezmények terjesztésére és oktatására. A védett személyekre vonatkozó legfontosabb rendelkezések az alábbiakban foglalhatók össze:

A harcképtelenné vált sebesülteket, betegeket és hajótörötteket (az 1949. évi I. és II. genfi egyezmények) minden körülmények között tiszteletben és védelemben kell részesíteni. Tilos őket szándékosan orvosi ellátás vagy ápolás nélkül a biztos pusztulásnak kitenni és tilos velük szemben nemzetiségi, faji, politikai vagy egyéb szempontok szerint diszkriminációt alkalmazni, gyógyítás terén egyedül az orvosi szempontok adhatnak elsőbbséget. A halottakat — személyazonosságuk megállapítása után — tisztességesen el kell temetni.

A polgári lakosságot nem szabad zaklatni azért, mert sebesült vagy beteg katonákat ápolásban részesített. Különleges védelem illeti meg a betegek és sebesültek gyógyításával foglalkozó személyeket (orvosok, ápolónők, sebesültszállítók stb.), valamint a tábori lelkészeket is. Amennyiben az ellenfél hatalmába kerülnek, nem minősülnek hadifoglyoknak, de visszatarthatók olyan mértékben, amennyiben ezt a hadifoglyok száma és egészségügyi helyzete szükségessé teszi. Ebben az esetben a hadifoglyokat megillető kedvezményekben részesülnek, de ezen túlmenően biztosítani kell számukra azt is, hogy hivatásuknak megfelelő tevékenységet folytassanak. Az egészségügyi intézmények épületei, felszerelései, raktárai, szállítóeszközei rendeltetésüktől el nem vonhatók, míg ezekre a sebesülteknek és betegeknek szükségük van.

Az egészségügyi szolgálat tagjainak, a kórházaknak, kötözőhelyeknek, szállítóeszközöknek megkülönböztető jelvénye a fehér alapon nyugvó vörös kereszt (vörös félhold, vörös nap és oroszlán). A nemzetközi jog tiltja az e jelvényekkel való visszaélést.

A fegyveres konfliktusok védelemben részesülő áldozatainak harmadik csoportját (l. az 1949. évi III. Genfi Egyezményt) a hadifoglyok alkotják. Hadifoglyoknak tekintendők a haderők bármely részéhez tartozó személyek — tehát a népfelkelők és a partizánok is —, ha a másik fél, az ellenség, hatalmába kerülnek. A hadifoglyok az ellenséges kormánynak, nem pedig az őket fogságba ejtő egyéneknek vagy csapatoknak a hatalma alatt állanak, tehát az iránt tanúsított bánásmódért elsősorban az állam felelős. Ennek a bánásmódnak mindenekelőtt emberségesnek kell lennie. Nem lehet a foglyokat becsületükben és emberi méltóságukban megsérteni. A sebesült vagy beteg hadifoglyokat megfelelő orvosi kezelésben, szükség esetén kórházi ellátásban kell részesíteni. Nem lehet velük szemben kényszert vagy megfélemlítést alkalmazni katonai értesülések szerzése végett.

A hadifoglyokat a hadműveletektől távol, egészséges és tiszta táborokban kell elhelyezni, élelmezésükről és megfelelő ruházkodásukról gondoskodni kell úgy, hogy egészségük kárt ne szenvedjen. A hadifoglyokat nem lehet megerőltető vagy megalázó munkára igénybe venni.

A tiszteket csak akkor lehet munkára alkalmazni, ha önként vállalkoznak rá. A hadifoglyok munkafeltételeinek azonosaknak kell lenniök a hasonló munkát végző polgári személyekéivel. Az egészségügyi és biztonsági előírásokat az ő javukra is alkalmazni kell. A hadifoglyok büntető vagy fegyelmi úton felelősségre vonhatók, ennek során azonban tekintetbe kell venni, hogy a foglyok nem tartoznak hűséggel az őket fogva tartó államnak. Szökés miatt csak fegyelmi büntetés szabható ki, még ismételt szökés esetén is. A foglyok büntetése nem lehet súlyosabb, mint amilyen büntetést hasonló cselekmény elkövetése miatt a fogolytartó állam fegyveres erőihez tartozó személyekkel szemben szabnak ki. Az eljárás során a védelem és a jogorvoslat tekintetében a fogolynak ugyanolyan jogai vannak, mint a fegyveres erőkhöz tartozó személyeknek. Az eljárásról és a meghozott ítéletről a védő hatalmat értesíteni kell.

A hadifoglyok számára biztosítani kell az otthonukkal való érintkezést. A foglyok leveleket küldhetnek és kaphatnak, ezek számát korlátozni és tartalmukat ellenőrizni lehet. A hadifoglyokat nyilvántartásba kell venni, személyazonossági adataik pontos megjelölésével, és az adatokat a Tájékoztató Irodával közölni kell, mely a védő hatalom, illetőleg a Központi Iroda útján értesíti azt a hatalmat, amelyhez tartoznak. Mindegyik fél ugyanis köteles Tájékoztató Irodát felállítani, amelynek feladata a fél hatalmában álló védett személyekre vonatkozó felvilágosítások átvétele és továbbítása. Hasonlóképpen össze kell gyűjteni a halottakra vonatkozó adatokat is.

Az ellenségeskedések befejezésével a hadifoglyokat haza kell szállítani. A büntető eljárás alá vont foglyokat az eljárás befejezéséig, illetőleg a büntetés kitöltéséig vissza lehet tartani.

Az 1949. évi IV. Genfi Egyezmény, amely a polgári lakosságnak háború idején való védelméről szól, többek között egészségügyi és biztonsági övezetek (helységek), valamint semlegesített övezetek létesítéséről rendelkezik, hogy a sebesülteket, betegeket, gyermekeket, terhes nőket és kisgyermekes anyákat megvédjék a háborúval járó veszélyektől. A legfontosabbak azok a szabályok, amelyek a katonailag megszállt területek lakosságát védelmezik a megszálló hatalom önkényével szemben. Mindenekelőtt az alapvető emberi jogok biztosítását, a hátrányos megkülönböztetések tilalmát írják elő és a nők becsületének védelmét. Tilos a védett személyeket arra használni, hogy jelenlétükkel bizonyos pontokat vagy vidékeket a hadműveletektől mentesítsen. Tiltja az Egyezmény a csoportos büntetéseket, a túszok szedését, a fosztogatást. Az idegenek a megszállt területet elhagyhatják, ha távozásuk nem veszélyezteti az állam biztonságát. Speciális rendelkezéseket állapít meg az ún. „*menekültek*" számára. A védett személyek nem szállíthatók olyan hatalom területére, amely nem részese az Egyezménynek. Tilos a védett személyek egyéni vagy tömeges deportálása, de egyes övezetek részlegesen vagy teljesen kiüríthetők, ha azt a lakosság biztonsága vagy parancsoló katonai okok megkövetelik.

A megszálló hatalom felelős a közrend és a biztonság fenntartásáért, köteles gondoskodni a lakosság élelmezéséről, egészségügyi ellátásáról, a tulajdon védelméről, a gyermekek neveléséről stb. Biztosítania kell a vöröskeresztes szervezetek működését is. Az Egyezmény részletesen szabályozza a büntetőhatalom gyakorlását, és azt is, milyen feltételek mellett lehet a megszállt területen levő személyeket őrizetbe venni, internálni. Az ezzel kapcsolatos rendelkezések hasonlóak azokhoz, amelyek a hadifoglyok őrizetére vonatkoznak.

A mai nemzetközi jog értelmében a katonai megszállás nem ad jogot a megszállt terület státuszának megváltoztatására, annexiójára. A IV. Genfi Egyezmény megállapítja, hogy a védett személyek semmilyen címen sem fosszthatók meg jogaiktól és hogy a megszálló hatalom nem telepítheti át saját polgári lakossága egy részét a megszállt területre.

Az 1974—77. évi genfi diplomáciai konferencia megerősítette és továbbfejlesztette a humanitárius nemzetközi jog szabályait. Két jegyzőkönyvet alkotott, amelyek közül az első a nemzetközi jellegű fegyveres összeütközésekre vonatkozik. Ezek közé tartoznak a gyarmati uralom, az idegen megszállás és a fajüldöző rendszerek elleni harcok is. A Jegyzőkönyv kiegészíti az 1949. évi négy genfi egyezmény rendelkezéseit és — többek között — megerősíti a polgári lakosság védelmét az ellenségeskedésekből adódó veszélyekkel szemben, tiltja lakónegyedek és általában polgári javak bombázását, rendezi az ún. gerillák vagy partizánok jogi helyzetét stb. A II. Jegyzőkönyv az 1949. évi genfi egyezmények közös 3. cikkét egészíti ki és a nem nemzetközi jellegű fegyveres összeütközések, vagyis a polgárháborúk áldozatainak védelméről szól — az 1949. évi egyezményekkel, illetve az I. Jegyzőkönyvvel azonos szellemben, de azoknál jóval szűkebb terjedelemben.

IV. A háborús bűnösök.

A fegyveres összeütközésekre vonatkozó nemzetközi jogszabályok betartásának fontos biztosítéka a megsértésükért felelős személyek egyéni büntetőjogi felelősségre vonása. A nemzetközi jog szabályainak betartásáért ugyan elsősorban az államok felelősek, de emellett fennáll közegeik egyéni felelőssége is, éspedig nemcsak a hágai jog, hanem — amint láttuk — a genfi egyezmények rendelkezéseinek súlyos megsértéséért, sőt — továbbmenve — az agresszió előkészítéséért és végrehajtásáért is. Ezeket a személyeket nevezzük háborús bűnö-

söknek. Már a Versaillesi Békeszerződésben szó volt arról, hogy II. Vilmos császárt vád alá helyezik „a nemzetközi erkölcs és a szerződések szentségének" megsértéséért, e rendelkezésnek azonban nem lett foganatja. A II. világháború folyamán az 1943. október 30-i moszkvai deklaráció kimondotta, hogy a háború során a fasiszták által elkövetett kegyetlenkedésekért felelős személyeket bűncselekményeik elkövetési helyén bíróság elé fogják állítani és meg fogják büntetni. A szövetséges nagyhatalmak által Londonban 1945. augusztus 8-án aláírt egyezmény megállapította a német háborús főbűnösök — tehát olyan személyek, akiknek bűncselekményei nem voltak egyetlen ország területéhez köthetők — feletti ítélkezésre hivatott Nemzetközi Katonai Törvényszék szervezetét, az alkalmazandó anyagi jogi, valamint eljárási szabályokat. A vádlottakat az alábbi bűncselekmények valamelyikének elkövetéséért vonták felelősségre:

a) A béke elleni bűncselekmények, azaz támadó, illetve nemzetközi szerződésbe ütköző háború előkészítése, kirobbantása vagy folytatása, az ebben való részesség és az erre irányuló szövetkezés.

b) Háborús bűncselekmények, vagyis a hadviselés törvényeinek és szokásainak megszegése.

c) Az emberiség elleni bűncselekmények, azaz a polgári lakosság lemészárlására, kiirtására, rabszolgasorba vetésére, deportálására, politikai, vallási vagy faji okból való üldözésére irányuló cselekmények.

A Nemzetközi Katonai Törvényszék 1945. október 18. és 1946. október 1. között Nürnbergben ülésezett és 24 vádlott felett ítélkezett, akik közül tizenkettőt halálra, hármat életfogytiglani fegyházra ítélt, hármat felmentett, a többit pedig hosszabb szabadságvesztés büntetéssel sújtotta. A Bíróság nem fogadta el a védelemnek a nullum crimen sine lege elvre alapított érvelését, mert a vádlottak cselekményei hatályos nemzetközi szerződésekbe ütköztek és nem fogadta el bűnösséget kizáró okként a felsőbb parancsra való hivatkozást sem, mert a jogellenes parancs végrehajtását meg kell tagadni. Az ilyen parancs legfeljebb enyhítő körülményként vehető figyelembe.

A japán háborús főbűnösök felelősségre vonását a tokióí Nemzetközi Katonai Törvényszék végezte el 1948-ban, Habarovszkban pedig szovjet katonai bíróság vonta felelősségre a baktériumháború előkészítésével vádolt japán személyeket.

A nürnbergi ítéletben foglalt elveket, amelyek a világ közvéleményének általános egyetértésével találkoztak, az Egyesült Nemzetek Közgyűlése 3 (I) és 95 (I) sz. határozataiban egyhangúlag tudomásul vette és a nemzetközi jog hatályos szabályainak ismerte el. Az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottsága elkészítette az emberiség békéje és biztonsága ellen elkövetett bűncselekmények kódexének tervezetét.

A nürnbergi, a tokióí és a habarovszki perek mellett még számos katonai és polgári bíróság előtt került sor háborús bűnösök felelősségrevonására és elítélésére, de igen soknak sikerült megmenekülnie a jogos felelősségrevonás elől. A világ demokratikus közvéleményének álláspontja szerint a háborús bűnök nem évülnek el. Ezt fejezte ki az ENSZ Közgyűlésének 1968. november 26-án hozott határozata, mely jóváhagyta a háborús bűnök és az emberiség elleni bűnök el nem évüléséről szóló egyezmény tervezetét. Az egyezmény kötelezi az államokat e cselekmények elkövetőinek kiadására és arra, hogy olyan belső jogszabályokat hozzanak, amelyek megakadályozzák a háborús és az emberiség elleni bűncselekmények üldözésének és megbüntetésének korlátozását.

V. A fegyveres összeütközések hatása a nemzetközi jogi kapcsolatokra.

Fegyveres összeütközés kitörése két állam között megszakítja a közöttük fennálló diplomáciai kapcsolatokat — ha ezek felfüggesztésére, illetőleg megszakítására már előbb nem került volna sor. A két állam diplomáciai képviseletének tagjai a lehető legrövidebb időn belül el kell hogy hagyják a fogadó állam területét. Az állam érdekeinek képviseletét egy semleges állam veszi át. Megszűnnek a két állam között fennálló konzuli kapcsolatok is. A hadiállapot beállta megszünteti a két állam között kötött bilaterális szerződések hatályát, a multilaterális szerződések hatályát pedig a két állam viszonylatában felfüggeszti. Ez természetesen nem vonatkozik azokra a nemzetközi szerződésekre, amelyeknek tárgya éppen a hadviselés szabályozása vagy a háború áldozatainak védelme.

A hadban álló államok — amennyiben ezt biztonsági szempontok megkövetelik — az ellenséges állam polgárait fokozott ellenőrzés alá helyezhetik, szabad mozgásukban korlátozhatják és végső esetben internálhatják. Az ellenséges állam ingó és ingatlan vagyonát gyakran elkobozzák, ez azonban nem általános szabály, nem mindig kerül rá sor. Az ellenséges állam polgárainak vagyona elvileg sérthetetlen, de represszália címén gyakran kerül sor ezek zárolására, sőt elkobzására is.

A fegyveres összeütközésben részt nem vevő államok rendszerint nyilatkozatban állapítják meg a hadviselő felekhez való viszonyukat, — ún. semlegességi deklarációt tesznek.

A *semlegesség* olyan jogviszony, amelynek tartalmát a háborúban részt vevő és a háborúban nem álló államok között kialakuló jogok és kötelezettségek adják meg, és amelyeket az 1907. évi V. és XI. hágai egyezmény rendelkezései szabályoznak. A semleges állam egyik hadviselőt sem részesítheti előnyben a másikkal szemben, hanem köteles mindkettő iránt azonos magatartást tanúsítani. Szembe kell szállnia minden — bármely oldalról jövő —

kísérlettel, mely ezzel az elvvel össze nem egyeztethető előnyök biztosítására törekszik. (Például semleges állam területének igénybe vétele katonai felvonulás céljaira.)

A semleges állam tehát elsősorban tartózkodásra és pártatlanságra van kötelezve. Ilyen magatartás tanúsítása esetén az állam joggal igényelheti, hogy semlegességét a hadviselő felek tiszteletben tartsák. Tiszteletben kell tartaniok mindenekelőtt a semleges állam területének sérthetetlenségét, amelyet semmiféle háborús cselekmény elkövetésére sem használhatnak fel, tehát a haderőkkel való összeköttetés, távíró- és rádióállomások létesítésére és utánpótlás szállítására sem. Ha a hadviselő felek haderőihez tartozó személyek lépnének területére, köteles azokat lefegyverezni és megakadályozni, hogy a háborúban ismét részt vegyenek. A szökött hadifoglyokat befogadhatja, de részükre megfelelő tartózkodási helyet jelölhet ki. A semleges állam nem szállíthat fegyvereket és hadianyagot a hadviselőknek, de nem köteles megakadályozni, hogy polgárai ilyenek szállítására vállalkozzanak. Ezen a téren is egyenlő magatartást kell tanúsítania minden irányban.

Speciális szabályok rendezik a semlegesség kérdéseit a tengeri háborúban. A hadviselő felek hajói a semleges államok parti vizeit és kikötőit felkereshetik, azonban ott 24 óránál tovább nem tartózkodhatnak, hajókár vagy vihar kivételével, amelynek megszűnte után kötelesek azonnal távozni. A semleges állam nem engedheti meg azt sem, hogy vizein olyan hajót szereljenek, vagy fegyverezzenek fel, amelyet hadműveletekben való részvételre akarnak felhasználni. Saját biztonsága érdekében különböző korlátozásokat és tilalmakat léptethet életbe, de ezeket valamennyi hadviselő fél irányában azonos módon köteles alkalmazni.

A semleges államok kereskedelmi tevékenységüket a tengeri háború idején elvileg zavartalanul folytathatják. Semleges államok polgárainak hajói és árui is elkobozhatók blokádtörés, hadi dugáru szállítása és a semlegességgel össze nem férő cselekmény elkövetése miatt, de mindenkor csak szabályszerű zsákmánybírósági eljárás alapján.

Ami a semleges állam légiterét illeti, az éppúgy sérthetetlen, mint szárazföldi vagy vízi területe. Katonai repülőgépek a légitérbe nem hatolhatnak be, ha mégis megtennék, a semleges állam köteles ezeket leszállásra kényszeríteni. Polgári légi járművek áthaladását engedélyezheti, ezen a téren azonban valamennyi hadviselő fél irányában azonos magatartást kell tanúsítania.

A háborús semlegesség jellege és jelentősége az ENSZ Alapokmányának elfogadása óta lényegesen megváltozott. Míg régebben a háború kiszélesedésének megnehezítését szolgálta, ma bizonyos körülmények között a támadó, agresszor államok számára nyújthat előnyt. Az Alapokmány által létrehozott biztonsági rendszerben nincs is helye a régi típusú hagyományos semlegességnek (Svájc nem is vált az Egyesült Nemzetek Szervezetének tagjává). Az Egyesült Nemzetek tagjai ugyanis nem tanúsíthatnak azonos — pártatlan — magatartást a békét megszegő, támadó cselekményt elkövető állam és az agresszió áldozata iránt. A tagállamok kötelesek a Biztonsági Tanácsnak a támadó állam megfékezése érdekében hozott határozataihoz alkalmazkodni, az elrendelt szankciókat végrehajtani és ugyanakkor a kollektív biztonság értelmében segítséget nyújtani a megtámadott állam részére. Ezen nem változtathatnak az állam által előzetesen vállalt kötelezettségek sem, mivel az Alapokmány kimondja, hogy a tagállamoknak az Alapokmányból folyó kötelezettségeit illeti meg az elsőbbség más megállapodásokból folyó kötelezettségekkel szemben.

Mindezek ellenére sem mondhatjuk azonban azt, hogy a semlegesség intézménye teljesen elavult volna. A Biztonsági Tanács érvényes és kötelező határozatainak hiányában a háborús semlegesség intézményének és szabályainak továbbra is megvan a maguk jelentősége és hasznossága, amennyiben hozzájárulnak az ún. helyi lokális-háborúk kiterjedésének megakadályozásához.

A háborús semlegességtől meg kell különböztetnünk az állandó semlegesség intézményét. Az állandóan semlegesített állam nemcsak háborúban, hanem a béke idején is köteles tartózkodó, pártatlan magatartást tanúsítani, és ezért nem csatlakozhat politikai vagy katonai szövetséghez és nem vállalhat olyan kötelezettségeket, amelyek egy másik állam vagy államcsoport támogatását foglalják magukba. (Nem tévesztendő össze ezzel az ún. pozitív semlegesség vagy más néven el nem kötelezettség, mely a harmadik világ ún. fejlődő országai külpolitikájának megjelölése.)

A békés nemzetközi kapcsolatok helyreállításának előfeltétele a hadműveletek megszüntetése. A hadműveletek közös megegyezéssel történő megszüntetése a *fegyverszünet*. (A fegyverszünettől meg kell különböztetni a fegyvernyugvást — tűzszünetet —, mely az ellenséges katonai parancsnokok között létrejövő rövid időre, meghatározott területre vonatkozó megállapodás az ellenségeskedések átmeneti felfüggesztésére, a halottak eltemetése stb. céljából.) Ideiglenes és részleges — csak egyes frontszakaszokra kiterjedő fegyvernyugvásra a modern háború viszonyai között ritkán kerül sor, de például a vietnami háborúban is volt rá példa. A fegyverszüneti megállapodások feltételei, amelyeket általában a szemben álló haderők főparancsnokai állapítanak meg, a hadműveletek felfüggesztéséről, egyes területek kiürítéséről, a hadfelszerelés átadásáról vagy megsemmisítéséről szólnak. A

fegyverszüneti feltételek megsértése az egyik fél által jogot ad a másik félnek a fegyverszünet felmondására. A fegyverszünet felmondásáról, az ellenségeskedések újbóli megkezdéséről az ellenfelet értesíteni kell.

A II. világháború végén a hitleri Németország hadereje feltétel nélkül kapitulált, azaz a hadműveletek befejezéséről szóló okmány feltételeket nem tartalmazott és a győztes szövetséges hatalmak korlátlan rendelkezési jogot biztosítottak a maguk számára Németország egész területén.

A fegyverszüneti megállapodások rendszerint csak katonai jellegű rendelkezéseket tartalmaznak, a Magyarország és a szövetséges hatalmak által kötött 1945. január 20-i moszkvai fegyverszüneti egyezmény katonai rendelkezések mellett politikai, gazdasági szabályokat is foglalt magába, és ezért ún. előzetes békeszerződésnek tekinthető.

A hadiállapotot jogilag általában békeszerződés zárja le, illetve szünteti meg, mely formailag a hadviselő államok kölcsönös megállapodása a háború utáni békés kapcsolatok feltételeiről, s így politikai, katonai és gazdasági jellegű rendelkezéseket tartalmaz. Ha a háború az egyik fél győzelmével és a másik fél vereségével fejeződik be, a békeszerződés feltételeit voltaképpen a győztes állam diktálja, amelyet a legyőzött kényszer hatása alatt fogad el. Ez a kényszer azonban a régi nemzetközi jogi felfogás szerint a békeszerződés érvényességét nem befolyásolta, mivel nem az állam képviselőjével, hanem magával az állammal szemben alkalmazott kényszer volt, és a békeszerződésben a legyőzött állam nevében aláíró megbízott államának tényleges — bár kényszer hatása alatt kialakított — akaratát fejezte ki. A mai nemzetközi jog értelmében a békeszerződéseknél alkalmazott kényszer a legyőzött agresszort sújtó szankciónak tekintendő, biztonsági rendszabályként vagy büntetésként fogható fel.

VI. A fegyverkezés korlátozása és a leszerelés.

A nemzetközi jog az erőszak alkalmazása mellett az erőszakkal való fenyegetést is tiltja — amelynek egyik formája a nagyarányú fegyverkezés. A technika fejlődésével kibontakozó és mindinkább meggyorsuló fegyverkezési hajsza nemcsak nagy terheket ró az egyes államok gazdasági életére, hanem hozzájárul a nemzetközi feszültség fokozódásához is. A régi ismert mondás szerint a fegyverek idővel maguktól is elsülnek — vagyis a fokozódó fegyverkezés háborús konfliktusok közvetlen forrásává válhat. Ez magyarázza meg a fegyverkezés korlátozására irányuló erőfeszítéseket. Már az 1899. évi Hágai Békekonferencia összehívásának egyik fő célkitűzése a fegyverkezés korlátozását célzó megállapodás kidolgozása volt, ezen a téren azonban a konferencia nem ért el semmiféle eredményt. A Nemzetek Szövetségének Egyezségokmánya is a szervezet feladatává tette a leszerelés megvalósítását (a legyőzött államokkal kötött békeszerződések valóban tartalmaztak fegyverkezést korlátozó rendelkezéseket), az általános leszerelés azonban nem valósult meg, sőt az 1932—33. évi leszerelési konferencia kudarca után Németország minden addigit meghaladó fegyverkezésbe kezdett. A II. világháború után a fegyverkezés korlátozásának és a leszerelésnek a problémája új dimenziót kapott az ún. tömegpusztító fegyverek felfedezésével. Egy esetleges termonukleáris háború az egész emberiség számára végzetes katasztrófát jelentene. Az Alapokmány az ENSZ Közgyűlésére ruházta a leszerelést irányító elvek kidolgozását, a hidegháború éveiben azonban a leszerelés megoldása terén egy lépéssel sem sikerült előbbre jutni. Az USA először egy amerikai irányítás alatt álló atomtröszt megalakítását szorgalmazta *(Baruch-terv)*, majd a helyszíni ellenőrzés bevezetését akarta minden tényleges leszerelés előfeltételévé tenni. Az általános leszerelés ma is igen távol van még a megvalósulástól, de a nemzetközi feszültség enyhülésével sikerült néhány jelentős részeredményt elérni. Ezekből az tűnik ki, hogy a problémakörön belül a súlypont áthelyeződött bizonyos fegyverfajták kifejlesztésének, gyártásának és felhalmozásának tilalmára. E megállapítások között feltétlenül említést érdemel az 1963. évi részleges „atomcsend" egyezmény, mely megtiltja a föld alatti robbantások kivételével a nukleáris kísérletek végzését. Ezek vonatkozásában nincs szükség helyszíni ellenőrzésre, mert az általánosan ismert és alkalmazott műszerek segítségével a nukleáris kísérletek ténye, sőt a felrobbantott nukleáris töltet nagysága is megállapítható — kivéve a föld alatt végzett kísérleteket. Az 1968-as ún. atomsorompó szerződés értelmében az atomhatalmak kötelezték magukat arra, hogy nem adnak át atomfegyvereket, sőt azok előállítására szolgáló berendezéseket sem olyan államok számára, amelyek ilyenekkel még nem rendelkeznek, az utóbbiak viszont arra kötelezték magukat, hogy nem állítanak elő, nem vesznek át és nem is szereznek be másoktól atomfegyvereket, illetve azok előállításához szükséges berendezéseket (a nagyhatalmak közül Kína és Franciaország nem csatlakozott az említett megállapodásokhoz). Az 1972. április 10-i megállapodás a biológiai, bakterológiai és toxin fegyverek kifejlesztésének, gyártásának és felhalmozásának tilalmáról szól. Folyamatban vannak a kémiai fegyverekre vonatkozó hasonló jellegű egyezmény kidolgozásának munkálatai. Párhuzamosan folynak egyes térségek atomfegyvermentes övezetté való nyilvánításával, illetőleg az ún. hagyományos fegyverek és haderők csökkentésével kapcsolatos tárgyalások, mint pl. a közép-európai haderők csökkentésére vonatkozóan Bécsben.

Nagy jelentősége van a Szovjetunió és az USA közötti SALT egyezménynek. Az eddigi részmegállapodások hozzájárultak a nemzetközi feszültség enyhítéséhez és ezen keresztül a nemzetközi jog fő feladatának — az államok közötti békés kapcsolatok fejlesztésének megvalósításához.

Irodalom: *Szabó* Imre: A nürnbergi per és a nemzetközi büntetőjog. Bp. 1946.; *Herczeg* István: A támadó háború eltiltása és az agresszió meghatározása. Bp. 1964.; *Hajdu* Gyula: A semlegesség. Bp. 1958.; *Flachbart* Ernő: Ahadifoglyok büntetőjogi felelőssége a nemzetközi jog szerint. = Szentpéteri Kun Emlékkönyv. 1945. *Rudenko*, R. A.: Njürnbergszkij proceszsz. Tom. 1—7. Moszkva, 1957—1961.

Lauterpacht, H.: Oppenheim's International law. Vol. 2. Disputes. War and neutrality. 7. ed. London, 1952.; *Castren*, E.: The present law of war and neutrality. Helsinki, 1954.; *Pictet*, J.: Le droit humanitaire et la protection des victimes de la guerre. Leiden, 1973.; *Veuthey*, M.: Guerilla et droit humanitaire. Genève, 1976.

Herczegh Géza

FELELŐSSÉG ALKALMAZOTTAKÉRT: I. A problémakör (675.) — II. Intézménytörténet (675.) — III. A szocialista megoldás (676.) — IV. A szocialista szervezetek felelőssége a magyar jogban (677.) — V. Magánalkalmazottak (678.) — VI. Államigazgatási, bírósági és ügyészségi jogkörben okozott kár (678.)

I. A problémakör.

Az alkalmazott munkája végzése során *a)* tanúsíthat olyan magatartást, amely a munkáltatója *szerződésszegésére* vezet (pl. a rádiószervíz műszerésze hanyagul javítja meg a rádiót), és *b)* okozhat *szerződésen kívül* kárt a munkáltatójától eltérő személynek (pl. az asztalos segédei, amikor elviszik megjavítani a szekrényt, leejtik azt valakinek a lábára). Az első esetkörben jóformán minden modern jogban a másik szerződő féllel szemben a munkáltató felelős. A második esetkörben viszont a modern jogokban vagy a munkáltató, vagy a munkáltató mellett a munkavállaló is felelős. Ez az utóbbi a polgári jogi deliktuális felelősség egyik speciális esete.

Az alkalmazottért való felelősség körében nemegyszer nehezen megoldható határesetek is vannak, mégpedig két vonatkozásban:

a) vitás lehet, hogy a felelősség a szerződésszegésre vagy a szerződésen kívüli felelősségre, vagy bármelyikre vonatkozó szabályok szerint ítélendő-e meg. Ez a probléma aszerint oldódik meg, hogy hogyan határolja el a jog a kontraktuális felelősséget a deliktuálistól.

b) deliktuális felelősség esetén vitás lehet, hogy a munkáltató (is) felel-e, vagy csak a munkavállaló, a munkaviszonyától függetlenül. Ennek a megoldása attól függ, hogy hogyan vonja meg a jog az alkalmazottért való felelősség körét (l. IV. 3.).

Az alkalmazottért való deliktuális felelősség különböző szempontok szerint differenciálódik. A szocialista jogban a fő esetkör az, amikor egy gazdálkodó szervezet (l. IV. 1.) alkalmazottja vagy tagja okoz kárt; külön szabályok érvényesülnek, ha a károkozó magánalkalmazott (l. V.) és ha a kárt államigazgatási, bírósági vagy ügyészségi jogkörben okozták (l. VI.).

II. Intézménytörténet. 1. Előtörténet. 2. Kapitalizmus.

1. Előtörténet.

Az alkalmazottakért való felelősség modern jogának előfeltétele a jogilag szabad, a munkáltatóhoz munkaszerződéssel kapcsolódó dolgozók megjelenése, vagyis a burzsoá termelési viszonyok elterjedése. Ezt megelőzően legfeljebb a kérdés előtörténetéről lehet beszélni.

A törzsi, nagycsaládi patriarchális közösségekben eredetileg kollektív felelősség érvényesült, de a magántulajdon megjelenésével a családfő vált felelőssé családtagjai, házanépe, rabszolgái károkozásaiért. Ezeknek a közösségeknek a felbomlásával, nem utolsósorban az áruviszonyok fejlődésének hatására uralkodóvá vált az a nézet, hogy mindenki csupán a saját károkozásáért felel, tehát az alkalmazott károkozásáért csak az alkalmazott felelős. Minthogy azonban ez a károsultak érdekeit az alkalmazottak alacsony fizetőképessége miatt nem elégítette ki, először kialakult az az elv, hogy az úr felel azért a kárért, amelyet a szolga az ő utasítására okoz, majd a szolga károkozása esetén vélelmezni kezdték (vagyis feltételezték) azt, hogy a kár az úr utasításai folytán következett be (*Anglia*, 17—18. század, az *iszlám* joga a jelenkori kodifikációkig). Ez a megoldás olyan viszonyoknak felel meg, amelyek közepette az alkalmazottak többnyire az úr személye és a ház körüli cselédek vagy legalábbis patriarchális-személyi viszonyban állnak az úrral.

2. Kapitalizmus.

Az alkalmazottakért való felelősséget társadalmi problémává az ipari forradalom, a manufaktúráról a gyárakra való átmenet és a termelőerők ezt követő nagyarányú fejlődése növesztette. Ezek a tényezők a károkozások számának és súlyának nagymérvű megnövekedésére vezettek, és ennek következtében az alkalmazottak kizárólagos felelőssége két oldalról is túlhaladottá vált. A károkozó *alkalmazottakra* elviselhetetlen és magatartásuk felróhatóságával arányban nem álló terhet rótt ez a felelősség, és alacsony fizetőképességük miatt ez a megoldás a *károsultak* érdekeit sem szolgálta jól: gyakran maradtak úgyszólván minden kártérítés nélkül. Itt ezért a munkásosztály egyik nem alapvető követelése széles körök érdekeivel találkozott, és ennek követ-

keztében az ipari fejlődésnek indult burzsoá országokban érvényre jutott az az elv, hogy *az alkalmazott károkozásáért mellette, vele egyetemlegesen a munkáltató is felel.* Ezt az elvet elméletileg is alátámasztották, mégpedig elsősorban azzal, hogy az alkalmazott a munkáltató érdekében dolgozik, őt gazdagítja, és ezért a munkáltatónak viselnie kell az alkalmazott károkozásának bizonyos kockázatát; a vállalkozásnak mintegy üzemi költsége a fizetendő kártérítési összeg. Hivatkoznak arra is, hogy munkáltató és munkavállaló között fölé- és alárendeltségi viszony van, márpedig a fölérendelt nem szabadulhat teljesen a pozíciójával járó kockázattól. Felhoznak továbbá az osztályharc lefojtása érdekében oly gyakori szociális érveket is, ezeknek gyakran adnak hamis patriarchális színezetet: a gazdagnak helyt kell állnia az általa összefogott, kevéssé tehetős közösségért.

A jogi megoldásokat illetően megkülönböztetik a felelősséget a jogi személy *szervei*, illetve a *vezető tisztviselők* károkozásaiért, valamint a felelősséget az *alkalmazottakért*. A szervek és vezető tisztviselők károkozása a jogi személy *saját* károkozásának számít, és ezért a felelősség *közvetlen:* a jogi személy ilyenkor a *saját* károkozásáért felel a polgári jogi felelősség megfelelő szabályai alapján. Más alkalmazottak esetén kerül sor az alkalmazottakért fennálló felelősség szabályainak alkalmazására. Ebben a körben a megoldások struktúrája kétféle:

a) a munkáltató a *saját* vétkességéért felel (közvetlen felelősség): az alkalmazottal egyetemlegesen felelős, ha nem bizonyítja be, hogy a károkozó alkalmazott kiválasztásában, utasításokkal ellátásában és felügyeletében vétlen. Ezt a megoldást a késleltetett polgári forradalmak jogrendszerei — a *német* és *osztrák* jog — tették magukévá, érthetően, mert ez a megoldás a kisipar testére szabott: a tulajdonos munkáltató személyes kiválasztó, utasító és felügyelő tevékenységét adottnak veszi; ezért marad a felelősség közvetlen. Nagyvállalati viszonyok közepette a szabály alkalmazhatatlannak bizonyult; a legváltozatosabb jogászi trükkökkel oldják meg manapság az NSZK-ban az idevágó problémákat. A burzsoá *magyar* jog is ezt a megoldást fogadta el.

b) A munkáltató *más személyért* — az alkalmazott vétkes károkozásáért — felelős (közvetett felelősség): a saját vétlensége esetén is beáll az alkalmazottal egyetemleges felelőssége, ha alkalmazottja vétkesen kárt okozott. Míg tehát az előbbi megoldás szerint a munkáltató felelősségét a *saját* vétkessége váltja ki, addig e megoldás szerint az *alkalmazotté*. Ez a nagyipari modellre épülő megoldás elsősorban a korán iparosodó *Angliában*, majd a *francia* jogban honosodott meg.

A különböző jogrendszerek továbbá lényegesen eltérnek egymástól aszerint, hogy a munkáltató milyen tevékenységi körön belüli károkozásokért felelős. A legszűkebb felelősség akkor áll fenn, ha a munkáltató csak az alkalmazott *munkakörében* okozott károkért felel. Ennél tágabb felelősségre vezet az az elv, amely szerint a felelősség az alkalmazott munkavégzése *alkalmával* okozott károkért felelős; van, ahol a munkáltató gyakorlatilag minden, *a munkaidő alatt és a munkahelyen* gondatlanul okozott kárért felel, ideértve az ún. *anonim* károkat, amelyeknél nem lehet megállapítani, hogy a kárt konkréten melyik munkavállaló okozta, de bizonyítható, hogy a károkozás vétkesen történt. Másfelől sokszor vitatott, hogy mennyiben felel a munkáltató a munkavállaló *szándékos* vagy *bűncselekménynyel* elkövetett károkozásaiért; azt azonban ma már kevéssé vitatják hogy a *hatáskörrel való visszaélés* kiválthatja a munkáltató felelősségét.

A tipikus burzsoá megoldás tehát az, hogy az alkalmazott károkozásáért meglehetősen széles körben *egyetemlegesen felel a munkáltató és a károkozó munkavállaló.* A munkavállaló tényleges felelősségrevonása azonban igen ritka, és újabban némely országban a törvényhozás korlátozta az alkalmazott saját felelősségét.

III. A szocialista megoldás.

A természetadta közösségek objektív felelőssége, a családfő felelőssége, a munkáltató saját vétkességén alapuló felelőssége és az alkalmazott vétkességén alapuló felelőssége kiegészült az ez idő szerint legmodernebb megoldással, amely előtt az utat a társadalmasítás nyitotta meg. Ez formálisan a szervek és vezető tisztviselők károkozásaiért fennálló közvetlen felelősséget általánosítva feloldja a német—osztrák és az angol—francia megoldást, magasabb szintre emelve az alkalmazottakért fennálló felelősséget. Ez a negyedik megoldástípus érvényesül az európai szocialista országok többségében.

Ezt a megoldást főként a szovjet *Sz. Bratusz* és *A. Venediktov* dolgozta ki; az ő munkáik nyomán vette azt alkalmazásba a *szovjet* bírósági gyakorlat, majd tette azt magáévá a törvényhozás. Ennek kiindulópontja az, hogy a szocialista gazdálkodó és igazgatási szervezetek dolgozói kollektívákat alkotnak. Márpedig egy kollektívában a kollektíva minden tagjának a tevékenysége — akár vezető beosztásban van, akár csupán végrehajt utasításokat — a kollektíva tevékenységének számít. Ebből először az következik, hogy a szocialista jogokban valójában *nem is az alkalmazottakért való felelősségről van szó*, hanem a gazdálkodó vagy igazgatási szervezet *közvetlen* felelősségéről, továbbá ez a felelősség nemcsak ezekre a szervezetekre terjed ki, de a *szövetkezetekre is*, amelyek magvát nem alkalmazottak, hanem tagok alkotják. A második következmény az,

hogy miután a vállalat vagy szövetkezet a kártérítést megfizette, a kollektíva felelősségre vonja károkozó tagját, amiért a kollektívának kárt okozott; ez a felelősség azonban gondatlan károkozás esetén a munkajog és szövetkezeti jog szabályai szerint nem az okozott kárhoz igazodik, hanem havi jövedelme meghatározott százalékában van kifejezve, és nem okoz nagy megterhelést az alkalmazottnak. Ennek nemcsak a dolgozók alacsony fizetőképessége az oka, hanem az is, hogy a dolgozó munkavégzés közbeni károkozása korántsem kizárólag az ő felróható magatartására vezethető vissza: hatással van rá pl. a munka megszervezése, a munkakörülmények, a munkafegyelem kiépítése és kikényszerítése, a megfelelő munkabeosztás, megfelelő védőberendezések rendelkezésre bocsátása és ezek használatának biztosítása stb. A károkozásban tehát bizonyos nem mérhető mértékig mindig vannak *kollektív* elemek is. Egyébként e koncepció egyik oka egyrészt az is, hogy ha munkavégzés során gondatlanul okozott károkért a felelősség erősen korlátozott, akkor ennél nem lehet magasabb az alkalmazott polgári jogi felelőssége sem, másrészt az, hogy a kifizetett és a dolgozótól beszedett kártérítés különbözete a kollektíva szervezetét terheli.

E különbözet terhének viselése attól függ, hogy milyen szervezetről van szó. *Államigazgatási* szervezet esetén ez teljes egészében az állam kára, vagyis össztársadalmi kár. *Állami vállalatoknál* e különbözeti kár egy részét a tulajdonos állam viseli (csökken a nyeresége; össztársadalmi kár), egy része pedig a vállalatot (a fejlesztési alap csökkenése) és a valamennyi dolgozót terheli (a részesedési alap csökkenése); ez a kettő vállalaton belüli kárelosztásra vezet. *Szövetkezetek* esetén pedig az egész különbözeti kárt a tagság mint a tulajdonosok összessége viseli (szövetkezeti kárelosztás). Emellett a kár egy, a jövedelméhez mért csekély részét a károkozó dolgozó viseli; ez anyagilag nem terheli túl és mégis kifejti a felelősségtől elvárt megelőző-nevelő hatást. Vállalati és szövetkezeti károkozás esetén tehát a tényleges eredmény egyfajta *kollektív* felelősség, az említett „kollektív károkozás"-nak megfelelően és az eredményből való kollektív részesedés ellentételeként. Ez a szervezeten belüli kárelosztás révén egyfelől elnyeli a nagy károkat, másrészt az egész kollektívára kifejthet megelőző-nevelő hatást, tehát a biztosítás és a felelősség modern funkcióit egy bizonyos mértékig egyaránt megvalósíthatja. E szabályozás eredményeképpen tehát megvalósul az össztársadalmi és a csoporton belüli kárelosztás, valamint az egyéni felelősség.

Összegezve: a szocialista megoldás eredményeképpen a munkáltató nem a károkozó alkalmazott *mellé* kerül, hanem *a helyébe lép*, az alkalmazott elvileg *teljes* felelősségét pedig felváltja *erősen korlátozott* felelőssége.

IV. A gazdálkodó szervezetek felelőssége a magyar jogban. 1. A károkozó. 2. A károsult. 3. A tevékenységi kör. 4. A vétkesség 5. Kimentés. 6. A dolgozó felelőssége.

A magyar jog megoldása a III. alattiakban kifejtett koncepción alapul (1977. évi polgári törvénykönyv, 348. §).

1. A károkozó.

Állami szerv, állami vállalat és tröszt, szövetkezet, jogi személyiséggel rendelkező társulás, egyesület, társadalmi szervezet, munkaközösség csakis alkalmazottja vagy tagja útján okozhat kárt. A felsoroltak — *a szocialista szervezetek* — minden polgári jogi deliktuális károkozása tehát az itt kifejtett szabályok szerint alakul, kivéve, ha a károkozás fokozottan veszélyes tevékenységgel kapcsolatban következett be.

2. A károsult.

A károsult elvileg mindenki lehet, kivéve természetesen azt a munkajogba, illetve a szövetkezeti jog szabályai alá tartozó esetet, amikor a dolgozó a szocialista szervezet vagyontárgyaiban okoz kárt. Ezt a törvény úgy fejezi ki, hogy ez a felelősségi alakzat a *„harmadik személy"*-nek okozott károkért áll fenn. A szabályozás elsősorban arra az esetre vonatkozik, amikor ez a harmadik személy a vállalaton, szövetkezeten kívül áll, ideértve egy másik vállalatot vagy szövetkezetet is. Bonyolultabb a helyzet, ha a kárt az egyik dolgozó a másik ugyanott dolgozónak okozza. Ha a károsult ezáltal üzemi balesetet szenved, vagy a károkozás abban áll, hogy valaki lop az üzemi öltözőből, a munkajogi felelősség szabályai kerülnek alkalmazásra. A lehetséges károsultak — a harmadik személyek — köréből azonban a dolgozótársat eleve nem lehet kizárni (l. IV. 3.).

3. A tevékenységi kör.

A *szovjet* gyakorlatban a vállalat csak azért a kárért felel, amelyet a dolgozó a *munkakörében* okozott. Ugyanilyen rendelkezést tartalmazott az 1959. évi magyar polgári törvénykönyv is, a bírósági gyakorlat azonban ezt a szabályt nagymértékben kiterjesztően értelmezte: a Legfelsőbb Bíróság kimondta, hogy a szocialista szervezet felelőssége akkor is beáll, ha „az alkalmazott ugyan nem kifejezetten munkakörében eljárva okozta a kárt, de a munkakörénél fogva került olyan helyzetbe, amelyben azután a kárt okozta". Felelőssé tette például a bíróság egy kövezőmunkás munkáltatóját azért a kárért, amely úgy következett be, hogy a kövezőmunkás, aki egy másik vállalat telepén dolgozott, munka közben felült egy, a telepen álló vontatóra, elindította és nekiment egy falnak. A kárt nem a munkakörében, de a munkavégzéssel kapcsolatban okozta: ez teremtette meg a lehetőséget a károkozásra.

A polgári törvénykönyv 1977. évi szövege

magáévá tette ezt a bírósági gyakorlatot, amikor kimondta, hogy a munkáltató akkor felelős, ha az alkalmazott a *„munkaviszonyával összefüggésben"* okoz harmadik személyeknek kárt. E tág megfogalmazás alapján a bíróság megállapítja a szocialista szervezet felelősségét, ha a kár munka közbeni enyelgés, ugratás, legénykedés következménye, ideértve a munka közbeni verekedést is, mert mindez a munkafegyelem súlyos megsértése, vállalati ügy. Felelt például az a vállalat, amelynek árukihordója egy hógolyóval meg akart dobni egy fodrászlányt, de a fodrászat kirakatüvegét találta el és törte össze. A polgári törvénykönyv 1977. évi szövege szerint a szándékos bűncselekménnyel való károkozás (pl. lopás, sikkasztás harmadik személy terhére, szándékos emberölés), ha azt a munkavégzés során követik el, beletartozik a szocialista szervezet felelősségi körébe.

A vállalat felelőssége különösen széles körű, ha a dolgozó munkaköréhez tartozik az, hogy idegen vagyontárgyakat kezeljen (pl. vasutasok a fuvarárut), vagy hogy a megrendelő lakásán végezze a munkát (szerelők, szobafestők). Itt az járul hozzá a felelősség kiterjesztéséhez, hogy fokozott biztonságra van szükségük azoknak, akik nincsenek abban a helyzetben, hogy vigyázzanak vagyontárgyaikra.

A szocialista szervezet felelősségének a határai elvileg addig terjednek, amíg *szerves kapcsolat* van a dolgozói tevékenység és a kár között, vagyis amíg az okozati összefüggés a kettő között releváns. Ez az okozati összefüggés különösen akkor szakad meg, ha a kárt olyan rendkívüli módon okozták, vagy olyan önálló, elsősorban szándékos, kizárólag az alkalmazott érdekei és indulata által motivált, illetve a dolgozó és a károsult közötti magánügy lebonyolítása körébe tartozó magatartás közbeiktatásával okozták, amelynek elhárítása szocialista szervezettől nem várható el.

4. A vétkesség.

A szocialista szervezet felelősségének előfeltétele a vétkesség. Az elmondottak értelmében a dolgozó vétkes magatartása a szocialista szervezet vétkességének számít. Közömbös tehát a jogi személy felelőssége szempontjából, hogy a vétkességet az igazgató, vezető tisztviselő vagy más dolgozó magatartása valósította-e meg, sőt, minthogy a vétkesség a magyar jogban az ellenkező bizonyítása hiányában fennáll, „anonim" vétkesség (l. II. 2. b.) is elegendő: nem kell bizonyítani azt, hogy melyik dolgozó magatartása vezetett a károkozásra. Ennek a kérdésnek csak a dolgozó személyes felelőssége (l. IV. 6.) szempontjából van jelentősége.

5. Kimentés.

Ha a szocialista szervezet dolgozója harmadik személynek kárt okoz, a szocialista szervezet a fentiek értelmében két körülmény bizonyításával mentheti ki magát a felelősség alól:

a) a dolgozó a kárt *nem a munkaviszonyával összefüggésben* okozta,

b) a szocialista szervezet *egyik dolgozóját sem terheli* vétkesség.

Mindkét irányú kimentés nehezen érhető el, különösen állami vállalatok vonatkozásában. A szocialista szervezeteknek ugyanis olyan nagy lehetőségeik vannak a károk megelőzésére, olyan nagy érdekek fűződnek e lehetőségek kiaknázásához, végül ez a megoldás olyan jól kombinálja a reparációt, a káreloszlást, valamint az egyéni és kollektív ösztönzést (l. III.), hogy a bíróságok ritkán állapítják meg, hogy a kár nem a munkavégzéssel kapcsolatban következett be, és még ritkábban, hogy a szocialista szervezetet vétkesség nem terheli. Ez az utóbbi kimentési lehetőség csaknem arra a körre szorul, ahol már objektíve, minden szocialista szervezet számára elháríthatatlan külső ok vezetett a károsodásra.

6. A dolgozó felelőssége.

Ha a szocialista szervezet a dolgozó károkozása miatt kártérítést fizetett, a munkajogi vagy szövetkezeti jogi felelősség szabályai szerint fordulhat a dolgozó ellen. Ez a felelősség gondatlan károkozás esetében a dolgozó keresetéhez viszonyított alacsony összeg.

V. Magánalkalmazottak.

A magánmunkaviszonyok körében az üzemet nem lehet egységes kollektívának tekinteni. Ennek ellenére a magánmunkáltató alapjában ugyanúgy felel, mint a szocialista szervezet, noha itt *más személyért* való felelősségről van szó, akárcsak a burzsoá jogokban.

Egy lényeges különbség mégis van, mégpedig a károsult érdekeinek védelme, a reparációs funkció érdekében. A károsult ugyanis könnyen kártérítés nélkül maradhat, ha a magánmunkáltató nem eléggé fizetőképes, vagy ha felhagy az iparával és ipari munkássá lesz, abbahagyja az egyéni gazdálkodást, meghal, vagy ismeretlen helyre távozik. Ezért a polgári törvénykönyv kimondja, hogy amennyiben a kártérítést a munkáltatón nem lehet behajtani, annyiban a kárért a károsulttal szemben a károkozó munkavállaló felel (mögöttes felelősség).

VI. Államigazgatási, bírósági és ügyészségi jogkörben okozott kár. 1. Intézménytörténet és összehasonlítás. 2. A szocialista megoldások. 3. A magyar jog.

Az alkalmazottért való felelősségnek, illetve a szocialista szervezet felelősségének sajátos esete az, amikor a kárt államigazgatási, bírósági vagy ügyészségi jogkörben okozzák.

1. Intézménytörténet és összehasonlítás.

Az uralkodó mint szuverén nem kötelezhető kártérítésre. Amikor az uralkodó magánvagyo-

nát elválasztották a kincstár vagyonától, ezt az elvet az államra is átvitték *(állami immunitás)*. Ebből az következett, hogy legfeljebb a károkozó állami alkalmazottat lehetett felelőssé tenni, de az államot nem.

a) Ez a felfogás tarthatatlanná vált, amikor az állam egyre növekvő mértékben fogott gazdasági tevékenységbe. Egyre nehezebb lett a kártérítést megtagadni pl. akkor, ha az állami vasút valakit elgázolt. Elismerték, hogy az állam a gazdasági tevékenysége során okozott károkért felel. Vitás maradt azonban, hogy felel-e az igazgatási tevékenysége körében okozott károkért. Sokáig az a felfogás érvényesült, hogy mivel a közigazgatás a lakosság érdekeit szolgálja, a közigazgatás hibáinak kockázatát is annak kell viselnie, aki ennek folytán károsodik. Újabban azonban erősen tért nyert az a nézet, hogy ezt a kockázatot az egész lakosságnak, vagyis az államnak kell viselnie. Ezzel összhangban a *burzsoá* jogalkotás tendenciája a II. világháború óta az, hogy az állam felelőssége a közigazgatás során okozott károkra általában kiterjed, és némely államban az eljáró állami alkalmazott személyes felelőssége csökken. Az állam kártérítési felelősségét illetően nagyjából három szféra alakult ki: az állami *immunitás* megmaradt területe (közhatalmi aktusok, egyre szűkülő körben); a *voltaképpeni állami felelősség* a közigazgatás körében (többnyire kiterjed az állami iskolákban, kórházakban, az állami útfenntartás körében okozott károkra és gyakran az igazgatási célra használt gépjárművekkel okozott károkra is); az állam felelőssége a *gazdasági tevékenysége* során okozott károkra a polgári jogi felelősség gazdasági területekre szabott szabályai alapján.

A voltaképpeni (az igazgatás körében okozott károkért fennálló) állami felelősség jogi megoldásai igen változatosak. Van, ahol erre a területre is *a polgári jog egyébkénti szabályai alkalmazandók*, ha nem áll fenn az állami immunitás *(Anglia, USA)*, van, ahol erre a területre *speciális polgári jogi szabályokat* kell alkalmazni *(NSZK, Ausztria)*, és van, ahol *közigazgatási jogi felelősség* érvényesül és a közigazgatási bíróságnak van az idevágó perekre hatásköre *(Franciaország, Svájc)*. Igen változatos a kép abban a vonatkozásban is, hogy mennyiben alkalmazhatók az állami felelősség szabályai a törvényhatóságok, községek károkozásaira. A burzsoá állami felelősség kiterjedését és súlyát illetően meg lehet állapítani, hogy leginkább az *angol és az angol hatás alatt álló* jogterületeken folytatnak erős utóvédharcokat az állami immunitás szűk körre szorítása ellen; a „korai polgári forradalom" jogában a kapitalizmust megelőzően kialakult tradíciók sok területen túlélték korukat. Vannak országok, ahol az állam széles körben az alkalmazott vétkes magatartásáért — bizonyos körben csak súlyos gondatlanságáért — felelős *(Franciaország)*. Végül előfordul, hogy az állam az igazgatás körében okozott károkért a vétkességre tekintet nélkül felel *(Svájc)*.

b) Forradalmi időkben és a forradalmat követő években az osztályharc különösen éles, az új államapparátus még gyakorlatlan; ezért az állam felelőssége az igazgatás során okozott károkért aligha valósítható meg, mert azt a hatalomból kiszorított osztályok az új állam elleni támadásokra kihasználhatnák. Ezért a *szocialista* forradalmakat követő években az állami felelősség *(Bulgária* kivételével) nem vagy alig valósult meg; az OSZFSZK 1923. évi polgári törvénykönyve például kimondta, hogy az állam csak akkor felel, ha ezt külön törvény kimondja, de ilyen külön törvényt csak igen csekély számban bocsátották ki. A politikai viszonyok konszolidálódását követően azonban a szocialista államok is elismerték az állami felelősség elvét és azt különböző mértékben és módon meg is valósították: *Magyarország* 1960-ban, a *Szovjetunió* 1961-ben, *Lengyelország* és *Csehszlovákia* 1964-ben, *Románia* 1965-ben, *Jugoszlávia* 1949-ben arra az esetre, ha a károkozó alkalmazottól a kár nem hajtható be, 1952-ben a helyi államigazgatási szervek károkozásaira és 1968-ban általános hatállyal, az *NDK* 1969-ben.

2. A szocialista megoldások.

A szocialista államokban a speciális állami felelősség az államigazgatási károkozásokra terjed ki, több államban a bírósági és ügyészségi károkozásokra is, *Lengyelországban* pedig az állami kórházakban okozott károkra is. E felelősségi szabályok alkalmazandók állami tevékenységet kifejtő nem-állami szervek és állampolgárok károkozásaira is (pl. a szakszervezetek társadalombiztosítási igazgatási tevékenysége, önkéntes rendőrök szolgálatában elkövetett károkozásai, *Lengyelország*ban az az eset, amikor rendőri felkérésre állampolgár részt vesz a bűnüldözésben, vagy amikor fuvarozó a hadsereg egységeit szállítja, az *NDK*-ban, ha a kárt az egészségügyi igazgatásban önként részt vevő állampolgár okozza).

A felelősség általában jogellenes határozatokért, intézkedésekért vagy a határozathozatal, intézkedés jogellenes elmulasztásáért áll be, de *Romániában* egyfelől az intézkedésekkel okozott károk a polgári jogi felelősség általános szabályai alá esnek, másrészt meghatározott körben (honvédelem, állambiztonság stb.) az állam nem felel.

A *szovjet* gyakorlat az állami felelősséget a munkakörben okozott károkra korlátozza, a *lengyel* és *jugoszláv* jog viszont idevonja a teendők ellátása alkalmával okozott károkat is.

A *szovjet* és a *bolgár* jog az állam felelősségét ugyanúgy rendeli elbírálni, mintha nem állami felelősségről volna szó. A vétkesség bizonyítására van szükség *Jugoszláviában*. A vétkesség megállapítását alapjában büntető ítélettől vagy

fegyelmi határozattól tette függővé 1977 előtt a *magyar* jog és határozattal okozott károk esetén a *lengyel* jog. A lengyel jog azonban méltányosságból is megállapíthatóvá teszi az állami felelősséget, vétkesség hiányában is. Végül a vétkességtől független az állami felelősség *Csehszlovákiában* és az *NDK*-ban; *Romániában* vitás, hogy az állami felelősség vétkességen alapul-e vagy attól független.

Több államban az állami felelősség bizonyos előfeltételektől függ. Előzetes igazságügyminisztériumi vizsgálat szükséges *Csehszlovákiában*, határozattal való károkozás esetén a a határozat előzetes megsemmisítése szükséges *Csehszlovákiában* és *Jugoszláviában*, *Romániában* akkor, ha a fél a határozat megsemmisítését kéri és nemcsak kártérítést igényel, kártérítést is csak a határozat megsemmisítése esetén kaphat. Határozattal való károkozás esetén *Lengyelországban* előzetes büntető vagy fegyelmi elítélésre van szükség az állami felelősség megállapításához. Végül több államban nem állhat be az állami felelősség, ha a károsult előzőleg nem merítette ki a rendes államigazgatási jogi perorvoslatokat.

Az *NDK*-ban az állami felelősség kérdése államigazgatási eljárás keretében kerül eldöntésre, a többi államban bírósági eljárás során.

3. A magyar jog.

a) A polgári törvénykönyv értelmében ez a felelősségi alakzat az államigazgatási, bírósági és ügyészségi jogkörben okozott károkra vonatkozik. Államigazgatási jogkörben okozott kárnak a bíróság azonban csak azt a kárt tekinti, amely „a közhatalom gyakorlása során kifejtett szervező-intézkedő tevékenység, illetve ennek elmulasztása" következtében áll be. Az államigazgatási szervek gazdasági részlegeinek károkozásáért vagy az irodai, irattári munkával okozott károkért való felelősségre tehát a szocialista szervezetek felelősségére vonatkozó általános szabályok irányadók. Vagyontárgyak jogellenes hatósági lefoglalásával okozott károk az állami felelősség speciális szabályai alá tartoznak, de a lefoglalt tárgyak hatósági őrizete során elkövetett mulasztásokkal okozott károk már nem. További szűkítést jelent az a bírósági állásfoglalás, hogy az állami felelősség szabályai nem alkalmazhatók, ha a kárt ugyan a közhatalom gyakorlása során okozták, de nem *kifejezetten a szolgálati feladatok teljesítésekért*. Ha pl. az őrszolgálaton levő katona játszik a fegyverével és véletlenül megsebez valakit, a fokozottan veszélyes tevékenységre vonatkozó szabályok érvényesülnek és nem az erősen korlátozott állami felelősség. Ugyanez a helyzet, ha egy bűnöző üldözése közben leadott lövés egy járókelőt talál el.

b) A károkozás egyébként állhat valamilyen jogellenes *határozat* kiadásában (pl. lakáskiürítés jogellenes elrendelése), állhat jogellenes *intézkedésben* (a jogos lakáskiürítési határozat jogellenes végrehajtása), valamint határozathozatal vagy intézkedés jogellenes *elmulasztásában*.

c) Az állami felelősség alapján kártérítési igényt csak akkor támaszthat a károsult, ha előzetesen államigazgatási eljárásban az összes rendes perorvoslati lehetőséget igénybe vette. Először tehát államigazgatási úton kell orvoslást keresni. Az államigazgatási szervek döntése azonban a bíróságokat nem köti.

d) Az államigazgatási szerv elleni kártérítési igény *elévülési ideje rövidebb*, mint más felelősségi alakzatoké: egy év.

e) Az államigazgatási szervek felelősségére vonatkozó szabályok a *bírósági és ügyészségi* tevékenységre is vonatkoznak.

f) A felelősség *alanya* nem maga az állam, hanem az az állami szerv, amelynek alkalmazottja a kárt okozta. Ami az alkalmazottat illeti, ennek saját felelőssége ugyanúgy alakul, mint a szocialista szervezeteké általában.

Irodalom: *Eörsi* Gyula: Private and governmental liability for the torts of employers and organs = International Encyclopedia of Comparative Law. XI. Torts. cpt. 4. Hamburg, é. n.

Atiyah, P.: Vicarious liability in the law of torts. 1967.; Haftung des Staates für rechtswidriges Verhalten seiner Organe. Hrsg. H. Moster, Köln—Berlin, 1967. l. még irod. Polgári jogi felelősség.

Eörsi Gyula

FELELŐSSÉG A NEMZETKÖZI MAGÁNJOGBAN: I. A felelősség értelme a nemzetközi magánjogban (680.) — II. A hagyományos kapcsolóelv: a lex loci delicti commissi (681.) — III. A lex loci delicti alkalmazásával kapcsolatos elméleti és gyakorlati problémák (683.) — IV. A magyar jogtudomány álláspontja (686.)

I. A felelősség értelme a nemzetközi magánjogban.

A nemzetközi magánjogban a felelősségnek szűkebb értelme van, mint a polgári jogban: csupán a szerződésen kívüli károkozásért való felelősséget vonják ide, mert a szerződésszegésért való felelősséget a szerződésre egyébként irányadó jog határozza meg.

A nemzetközi elemmel bíró deliktumra alkalmazandó jog azért vet fel — az egyéb kollíziókhoz képest is — bonyolult problémát, mert a felelősséget kiváltó esemény általában véletlenszerű, és ezért az alkalmazandó jog meghatározásának kérdése csak *utólag* vetődik fel; a felek korábban jogviszonyban nem álltak, ezért sem az akarati autonómia, sem a jogszabályválasztás hiányában alkalmazásra kerülő kapcsolóelvek nem nyújtanak segítséget. Minthogy pedig emellett a 20. század nagy technikai-gazdasági változásai, az új ipari forradalom a kollíziós jogban nem találtak olyan visszhangra, mint az anyagi jogban, a deliktumokra alkalmazandó jog hagyományos felfogása és a gaz-

dasági-társadalmi valóság közötti szakadék a nemzetközi magánjogi felelősség területén valóságos „forradalomhoz" vezetett, amely a hagyományos kapcsolóelv uralmát alapjaiban érintette. A deliktumokra alkalmazandó jog ma a nemzetközi magánjog kétségkívül legvitatottabb, legbizonytalanabb kérdése.

II. A hagyományos kapcsolóelv: a lex loci delicti commissi.

A deliktumokra alkalmazandó jogként még a kanonisták és a statutisták dolgozták ki a 13. században a lex loci delicti commissi kapcsoló elvét, amely a későbbiekben általános elfogadásra és alkalmazásra talált, a deliktumokra alkalmazandó jog kiválasztásának általános, egységes rendező elvévé lett. Eszerint: a deliktum következtében előálló felelősségre *a jogsértés helyének joga* alkalmazandó. A későbbi ettől eltérő, a lex fori alkalmazását a közrend sérelme címén ajánló javaslatokat *(Savigny, Wächter, Mazeaud, Wortley)* általában elutasították azzal, hogy ily módon a civiljogi felelősséget a büntetőjogival állítanák párhuzamba, illetve kezelnék az utóbbival azonosan (a későbbiekben viszont éppen a büntetőjogi kapcsolatot domborítják ki — l. alább *Szászy, Graveson)*.

A lex loci delicti alkalmazásának indokolásaként a következő megfontolások alakultak ki. Egyesek szerint a deliktummal olyan *kötelem* keletkezik, amelyet akceptálni kell, bárhová is kerüljön a felelős személy; a kötelem forrása viszont nem változhat aszerint, hogy éppen hol tartózkodik a károkozó, a kapcsoló elv tehát csak az elkövetés helyének joga lehet *(Wolff, Frankenstein, Holmes* bíró *obligatio*-elmélete az Egyesült Államokban). Mások szerint (pl. *Kegel)* a deliktum a mindenkivel szemben ható abszolút szerkezetű *dologi* jogokhoz hasonlítható, mivel egy tetszés szerinti személy sérti egy másik tetszés szerinti személy jogait. Ismét mások a *territoriális* gondolatot hangsúlyozzák, kifejtve, hogy a deliktum által érintett állam érdeke elsősorban az, hogy felségterületén a rendet, közbiztonságot fenntartsa; a deliktum tulajdonképpen mindenkinek érdekét, a *közérdeket* sérti, hiszen ez kívánja meg, hogy az elkövetési hely jogrendjét mindenki tartsa tiszteletben; *(Cheshire, Batiffol, Kegel)* néhányan pedig kifejezetten ki is mondják, hogy a lex loci alkalmazásának indoka a *deliktumnak a territoriális* hatályú *büntetőjoggal való kapcsolata*, a bűncselekményhez való hasonlósága *(Szászy, Graveson)*.

Lényegében ugyanerre az eredményre jut *Rabel*, aki a problémát a jogi norma magatartását befolyásoló funkcióján keresztül közelíti meg: úgy véli, hogy a deliktumot a mindenkori szociális *környezetnek* megfelelő jog alapján kell megítélni.

A lex loci delicti egyeduralmát jelző nézetek megfelelően tükröződnek az ezt elfogadó államok *jogalkotásában* és *jogalkalmazási* gyakorlatában is. Franciaországban a Code civil 3. szakaszából vezették le és alkalmazzák következetesen ezt a kapcsolóelvet, Ausztria külön jogszabály híján bírósági gyakorlatában alkalmazza, Olaszországban a Codice civile 25. szakasza szögezi le, Svájcban szokásjogilag kerül alkalmazásra; ugyanezen az alapon áll a Benelux-államok egységes nemzetközi magánjogi törvénytervezete is (1969). A legutóbbi időkig kétség nélkül alkalmazták a lex loci delicti elvét az Egyesült Államokban is.

Egészen más alapon áll az angol jog. *Savigny* nézetéhez igen közel álló álláspontja a Phillips v. Eyre ügyben alakult ki (1870., L. R. 6 Q B.). Eszerint külföldön elkövetett, de az ügy valamilyen angliai kapcsolatára (tartózkodási hely, állampolgárság) tekintettel angol bíróság előtt perelt deliktumra az angol jog, tehát a *lex fori* alkalmazandó két feltétellel: egyrészt a deliktum alapján támasztott igénynek olyannak kell lenni, hogy az perelhető legyen az angol jog alapján is; másrészt viszont követelmény az, hogy a cselekmény az elkövetés helyén — tehát a lex loci delicti szerint — ne legyen jogszerű. Az angol jog felfogását nem követték még az Egyesült Államokban sem. Elsősorban azt bírálják, hogy ezen az alapon akár közös állampolgárságú felek esetén is a károsult olyan igények megtérítéséért perelheti az éppen Angliában tartózkodó károkozót, melyet hazai joguk nem tenne lehetővé *(Wolff)*; hogy a lex loci delicti szerinti jogszerűtlenség kritériuma (magánjogi vagy büntetőjogi jogellenesség kell-e) nem egyértelmű *(Cheshire)*; hogy ez a felfogás alapvetően a hazai (angol) károkozót védelmezi *(Szászy)*.

A német burzsoá jogfelfogás nem fogadja el sem a lex loci delicti, sem a lex fori kizárólagos alkalmazását, hanem a két szempont *kombinálásával* operál. A német polgári törvénykönyvet életbe léptető törvény (EBGB, 1900) 12. szakasza kimondja, hogy német állampolgárnak külföldön véghezvitt deliktuma alapján a lex loci delicti-t kell ugyan alkalmazni, azonban az e jog alapján támasztott igények *nem haladhatják meg a német jog alapján* megítélhetőt. A német megoldást bírálók úgy vélik, hogy az — az angol jog felfogásához hasonlóan — közrendi okokra hivatkozva túlzottan védi a károkozó belföldi állampolgárt. *(→Kolliziós jog)* Ez a jelleg nyilvánvaló, mert német állampolgárságú sértett esetén ugyanez a korlátozás nem alkalmazandó, bizonyos esetekben pedig kifejezetten igazságtalan döntéshez vezethet *(Raape, Kegel, Binder)*. Meg kell jegyezni, hogy a lex loci delicti kapcsolóelvét még 1942-ben áttörte egy — a háborús viszonyokkal kapcsolatban kiadott — jogszabály, amely német állampolgárok egymás közti külföldi károkozásaira a közös hazai jogukat rendelte alkalmazni.

A lex loci delicti kizárólagos vagy a lex forival kombinált alkalmazásán alapuló álláspon-

tok látszólag magától értetődő és egyszerűen alkalmazható megoldást nyújtanak. A jogalkalmazási gyakorlat viszont — és nehézségei nyomán az elmélet is — azzal a problémával küzd, hogy *melyik helyet kell a jogsértés helyének* tekinteni. Előfordul ugyanis, hogy a cselekvés és a károsodás bekövetkeztének helye elválik, vagy valamelyik eseményre (a cselekvésre vagy a károsodásra) több helyen került sor. (Példa: országhatáron át leadott puskalövés; az országhatár egyik oldalán bekövetkezett robbanás a határ másik oldalán is kárt okoz.) Az elmélet és a gyakorlat is ingadozik a cselekvés és a károsodás helye között; nagyjából mégis a *cselekvés* helyét tekinti *locus delicti*-nek a francia, az olasz, a svájci, a görög, a skandináv és az osztrák jogfelfogás, valamint a német burzsoá elmélet. A burzsoá német jogalkalmazás ezzel szemben arra az álláspontra helyezkedik, hogy a cselekvés és a károsodás helye közül annak a helynek a jogát kell alkalmazni, amelynek joga a károsultra nézve *kedvezőbb*; ezek közül a károsult jogosult kiválasztani az alkalmazandó jogot (ugyanez vonatkozik arra az esetre is, ha több elkövetési vagy károsodási hely van).

Az Egyesült Államokban nagy tekintélyre emelkedett az American Law Institute által kidolgozott második nemzetközi magánjogi (jogkönyvszerű) kompiláció (Restatement Second of Conflict of Laws — 1968.), amely az ún. *last event rule* alapján áll: eszerint az a hely tekintendő a jogsértés helyének, amelyen a károkozó felelőssé tételéhez szükséges *utolsó* esemény bekövetkezett: ez az álláspont tehát a károsodás bekövetkezte helyének jogát kívánja alkalmazni, hiszen káros eredmény nélkül nincs felelősség sem.

Az angol jogrendszer a deliktum helyének meghatározásában nem érdekelt ilyen mértékben, csak annyiban, hogy a cselekmény a jogsértés helyén sem lehet jogszerű — a jogsértés helyén pedig a cselekvés helyét érti.

Végül a modern technika vívmányai a csak nagyon vázlatosan jelzett problematikát még tovább bonyolítják: az *A* országban sugárzott rádió- vagy televíziós adás *B* és *C* országban való vétele kárt okoz egy *D* országban élő személynek; tovább bonyolódik a probléma, ha az adást *E* állam fölött lebegő mesterséges hold segítségével sugározzák. A deliktum helyének meghatározása — a territoriális alapállás — szintén megoldhatatlan probléma elé állítja a jogalkalmazót.

A *szocialista* országok jogi megoldásai alapvetően a lex loci delicti commissi-t fogadják el, de ezt a lex fori-val kombinálják. A *szovjet* nemzetközi magánjog tudománya a lex loci delicti alapvető elfogadása mellett hangsúlyozza, hogy a külföldi jogot csak bizonyos, a közrendből fakadó korlátozásokkal lehet alkalmazni. *Lunc* és *Peretyerszkij-Krülov* egybehangzóan kiemelik, hogy felelősséget csak olyan cselekmény alapoz meg, amely a szovjet jog szerint is jogellenes. A szocialista együttélés szabályaival állna ellentétben a felelősség megállapítása olyan magatartásért, melynek jogellenességét a szovjet jog nem ismeri el; a külföldi jog alkalmazásának törvényes minimuma tehát a lex fori, vagyis a szovjet jog szerinti jogellenesség. Szovjet bíróság továbbá nem alkalmazhat olyan jogkövetkezményeket sem, amelyeket a szovjet jog nem ismer (erkölcsi kár). *Lunc* megjegyzi, hogy emellett a szovjet bíróság — a külföldi jog alkalmazásától függetlenül is — alkalmazni köteles a szovjet polgári törvényhozás alapjainak azt a szakaszát, amely lehetővé teszi a kártérítés mértékének a károkozó vagyoni helyzetéhez igazítását. A lex loci delicti hatókörét tehát a szovjet jogrend, a *közrend* szempontjából mellőzhetetlen, alapvető jelentőségű elvek *szűkítik*. Nem alkalmazható a lex loci delicti akkor sem, ha szovjet állampolgár okoz külföldön kárt a szovjet államnak, szovjet szervezetnek vagy másik szovjet állampolgárnak.

A lex loci delicti alkalmazását írja elő az 1948. évi *csehszlovák* nemzetközi magánjogi törvény, hatókörét a szovjet jogi felfogáshoz hasonlóan oly módon korlátozza, hogy a csehszlovák közrenddel ellentétes, a csehszlovák jog által nem ismert (például erkölcsi) kárfajta megtérítése iránti igényt nem ítél meg. Ugyancsak a lex loci delicti alapján áll az 1926. évi *lengyel* nemzetközi magánjogi törvény 11. §-a.

Az *NDK-ban* 1975-ben alkotott nemzetközi magánjogi törvény 17. §-a **ál**talános szabályként a lex loci delicti-t rendeli alkalmazni. Hozzáteszi azonban — nyilvánvalóan összefüggésben a német jog korábban már ismertetett jogszabályi előzményével —, hogy ha a károkozó és a károsult ugyanazon államban honos, vagy bír lak-, illetve székhellyel, úgy ez a jog alkalmazandó.

A *jugoszláv* szabályok (az osztrák polgári törvénykönyv és a felszabadulás előtti szerb polgári törvénykönyv), valamint a nemzetközi magánjogi törvény tervezete a lex loci delicti alapján állnak. A bírósági gyakorlat a jogsértés helyének megállapításánál mind a cselekmény, mind az elkövetés helyét figyelembe veszi. Megjegyzendő, hogy a Legfelsőbb Bíróság közelmúltban (1970) hozott elvi döntése a legszorosabb kapcsolat elve alapján áll.

A *magyar* nemzetközi magánjog álláspontja hosszú ideig hagyományosan a lex loci delicti általános érvényű alkalmazása volt. A felszabadulás előtti bírósági gyakorlatunk ezt azzal indokolta, hogy a deliktum feltételeit és jogi hatásait rendező magánjogi szabályok szoros kapcsolatban állanak a territoriális jellegű büntetőjoggal (a Kúria 7674/1905. sz. határozata); ugyancsak a büntetőjogi szemlélet beszivárgására utal az, hogy a deliktum helyének tekintették mindazokat a helyeket, ahol a tényállás bármely része, vagy akár az eredmény megvalósult; végül nyilvánvaló német hatás alatt kimondották, hogy külföldi magyar bíró-

ság előtt nem bírhat nagyobb igénnyel, mint a hazai állampolgár (I. G. 646/1901—1902).

A felszabadulás utáni nemzetközi magánjogi tudományunk a legutóbbi időkig — két alább tárgyalandó kivétellel — lényegében változatlanul a lex loci delicti álláspontjára helyezkedett. *Világhy* szerint ez az elv a magyar nemzetközi magánjog érvényben levő szabálya. A lex loci delicti következetes érvényesülését emelte ki *Szászy* is. A felszabadulás előtti kúriai gyakorlatban kialakított elvekhez járult a későbbiekben az a szovjet jog felfogásánál már megismert szempont, mely szerint a felelősségnek törvényes minimuma a cselekmény magyar jog szerinti jogellenessége. *Réczei* szerint a szocialista együttélésből folyó szabályról van szó, amely ily módon közrendi jellegű. Nemzetközi magánjogi törvénytervezetünk is alapelvként a lex loci delicti alkalmazását írja elő; ha azonban a károkozó és a károsult személyes joga azonos, ez alkalmazandó. A magyar jog szerinti jogellenesség törvényes minimum, a magyar jog által nem ismert jogkövetkezmény nem alkalmazható.

Ha a deliktum helyének nincs jogrendje (Északi Sark), *Szászy* szerint a károkozó hazai joga alkalmazandó. Hajón (nyílt tengeren) és repülőn (levegőben) véghezvitt károkozásnál a lobogó (bejegyzés) joga irányadó.

III. A lex loci delicti alkalmazásával kapcsolatos elméleti és gyakorlati problémák.

Századunk nagy technikai változásai nemcsak mennyiségileg növelték meg addig elképzelhetetlen mértékben a károkozás egyes fajait, hanem új károkozási fajtákat is kitermeltek. A légi közlekedés mindennapossá válása például kétségessé tette a lex loci delicti megállapítását, ha az utasok egymásnak okoznak kárt a gép fedélzetén. Az elmélet erőltetettnek tűnő konstrukciókkal kísérletezik: amíg a repülőgép a földön fut, gépjármű módjára kell megítélni; ha a levegőbe emelkedett azon állam joga irányadó, amelynek területe fölött repül; nyílt tenger fölött — a hajók analógiájára — a lobogó joga *(Graveson)*. A potenciális károsult pozíciója, igényei tehát óráról órára változnak. A probléma ugyanez, és a lex loci delicti következetes alkalmazása esetén abszurd eredményekhez vezet országhatárokat túllépő tengeri vagy közúti közlekedés esetén is.

A mai napig nem jutott nyugvópontra a *locus delicti* meghatározásának problémája; mint láttuk, az elmélet mind a cselekvés, mind a károsodás helyéhez szolgáltat érveket, a gyakorlat pedig ingadozik egyik vagy másik megoldás között, vagy kombinálja őket. Problematikus a több cselekvési vagy károsodási hely megítélése is, az irodalomban rámutatnak arra, hogy a jogsértés helyének egyetlen helyhez való kapcsolása mechanikus, sokkal liberálisabb szabályra lenne szükség *(Graveson, Wolff)*. Kézenfekvő ugyanakkor hogy a jogsértés helyének eldöntése nélkül a lex loci delicti commissi kapcsolóelve nem egyértelmű, a nemzetközi magánjog tulajdonképpeni célját, a bírói vagy peren kívüli) jogi döntések összhangját („Entscheidungsharmonie") így nem tudja biztosítani.

A deliktumokra alkalmazandó jog legújabbkori történetében fordulópontot jelentett J. H. *Morris „proper law"*-elmélete. 1951-ben megjelent tanulmányában kétszeresen is újszerű álláspontra helyezkedett. Egyrészt teljesen elvetette a lex loci delicti általános szabálykénti alkalmazását, másrészt elvetette azt a felfogást, hogy lehetséges minden deliktumra egyetlen egységes, általános érvényű kapcsolóelvet kialakítani. Azt javasolta, hogy a lex loci delicti többé ne legyen a felelősség döntő faktora; az alkalmazandó jogot minden egyes esetben külön kell az eset sajátos körülményei szerint megállapítani azzal, hogy figyelembe kell venni a deliktum helye mellett az állampolgárságot, a lakhelyet, tartózkodási helyet stb. Jóllehet Morris felfogása nem talált általános követésre (bírálói azt vetették a szemére, hogy tagadja az általános megragadását, a szabályalkotás lehetőségét — *Ehrenzweig* „give-it-up theory"-nek nevezte), jelentősége mégis igen nagy, hiszen első ízben tett kísérletet arra, hogy a nemzetközi magánjogi felelősség kérdését a különféle — fentiekben vázolt — álláspontok erősen teoretizáló színezetű holtpontjáról elmozdítsa.

A lex loci delicti válságát két — a jogi irodalomban nagy visszhangot, számos kommentárt kiváltott — jogeset tette nyilvánvalóvá. A híresé vált *Babcock v. Jackson* eset [12 N. Y. 2d 273, 191 N. E. 2d 275 (1963)] volt az, amely a bevezetőben említett „forradalmat" elindította (összefüggésben azzal, hogy a szövetségi államberendezkedésű Egyesült Államokban az államok eltérő joga folytán a kollízió jelentősége, gyakorisága sokkal nagyobb, mint a kontinensen). A tényállás szerint két New York-államban lakó amerikai állampolgár kirándult a szomszédos Kanadába, ahol az egyik kárt okozott a másiknak; a New York-i bíróság felismerte a lex loci delicti alkalmazásából adódó ítélet képtelen következményeit, és a felek közös hazai jogát alkalmazta. Hasonló tényálláson alapult a másik szintén sokat idézett *Boys v. Chaplin*-eset [1968. 2 W. L. R. 328 (C. A.), 2 Q. B. 1 aff'd.]; a tényállás szerint két Máltán katonáskodó angol között történt a károkozás — az angol bíróság az angol jogot alkalmazta.

A jogi irodalomban a lex loci delicti különböző variációit bírálva rámutatnak arra (különösen: *Binder)*, hogy a lex loci delicti kizárólagos alkalmazása súlyos problémákat okoz; a lex fori-val való kombinációja főszabályként, alapvetően ugyancsak alkalmatlan a vita eldöntésére, és az 1900. évi német megoldás szerinti szélsőséges eredményre vezet; a jogalkalmazási gyakorlatban pedig tág teret nyit a közrendre

való — adott esetben indokolatlan — hivatkozásnak; a lex fori kizárólagos alkalmazása — amint az angol jogfelfogásnál láttuk — korlátlanul kitágítja a közrend alkalmazási lehetőségét, sőt oda vezet, hogy minden civiljogi deliktumot a közrend szférájába vonnak.

Az *újabb megoldási kísérletek* alapvető elgondolása, kiinduló pontja az a felismerés, hogy lehetetlen felállítani egy mindent átfogó, minden deliktumra egyaránt alkalmazható kapcsoló elvet. *Trutmann* egyenesen az egész nemzetközi magánjogi kollíziós norma-alkotási metódust, ennek elméleti alapjait bírálva azt veti a nemzetközi magánjog tudományának szemére, hogy görcsösen ragaszkodik egy általános érvényű elv felállításához, ezt absztrakt normává merevíti, majd az egyedi esetet pusztán logikai művelettel kívánja megoldani; a kollíziós elvek tetszetősségével a formalizmus és a norma mechanikus alkalmazása állnak szemben. A szocialista jogi irodalomban *Lunc* — bár egységes lex loci delicti alapján marad — felhívja a figyelmet arra, hogy a kapcsolóelv alkalmazása az egyes deliktumok esetében speciális kérdéseket vet fel.

Ma a nemzetközi magánjogot általában is — és ebben a lex loci delicti válságának nem kis szerepe van — az újabb elméleti megközelítések burjánzása jellemzi. A *legszorosabb kapcsolat* elvére építő felfogás azt vallja, hogy a deliktumra alkalmazandó jog meghatározásánál abból kell kiindulni: melyik joggal (hellyel) áll az esemény a legszorosabb kapcsolatban *(Morris, Cheshire, Restatement Second,* a szocialista irodalomban ilyen utalás *Szászynál).*

A többféle formában jelentkező *érdekeltségi elméletek* közös gyökere a valamely jog alkalmazásához fűződő érdekeltség. *Currie* az *államok,* a kormányok érdekeltségét elemzi, és arra a következtetésre jut, hogy a leginkább érdekelt állam joga alkalmazandó; megítélése szerint a deliktum helyének állama mindig érdekelt, legfeljebb ehhez képest más állam érdekeltsége erősebb. *Von Mehren* és *Trautman* álláspontja centrumában a *jogrendszer* érdekeltsége áll; a deliktumra az elsődleges érdekeltséget felmutató jogrendszert kell alkalmazni: elsődleges az érdekeltség a deliktumhoz fűződő különösen szoros kapcsolat vagy többszörös érdekeltség esetén.

Cavers felismeri, hogy az érdekelemzés önmagában nem vezet megnyugtató eredményre, ezért ő nem is általában az állam, a kormány vagy a jogrendszer érdekeltségét keresi, hanem közvetlenül az *anyagi norma célkitűzését,* és annak a konkrét esethez fűződő kapcsolatát. Így állítja fel „preferencia elveit" *(principles of preference),* amelyek általában végül is a deliktum helye jogának alkalmazását írják elő, de ha a *felek között* különleges kapcsolat van, akkor e viszony „székhelyének" jogát kell alkalmazni. Az anyagi norma célkitűzésének keresésében implicite benne levő értékkategóriát emeli ki és állítja középpontba a „jobb jog"-ot kereső ún. *better law*-elmélet *(Leflar).* Eszerint az alkalmazandó jog meghatározásának központi kérdése — egyéb kritériumok mellett — a jobb jog kiválasztása; Leflar jobb jogon azt a jogot érti, melynek társadalmi-gazdasági hatása kedvezőbb. Hangsúlyozza azonban, hogy az egyik jogrendszer nem valamiféle szubjektív preferálásáról van szó, a mérce objektív; nem a felek valamelyikének szubjektív, hanem valamelyik *jogrendszernek* objektív preferálásáról van szó.

A harmadik nagyobb elmélet-csoport (amelynek Rabellel való rokonságát általában elfelejtik) különféle elnevezésekkel a deliktum *szociális környezetét* állítja az alkalmazandó jog kiválasztásának központjába. *(Kahn-Freund* a „social environment"-ről, *Kegel* a károsult érdekeinek védelmében beszél a szociális környezetről.) A gondolatot legalaposabban a szociális beágyazottság elmélete („soziale Einbettung") fejti ki *(Binder):* a lex loci delicti általános szabályként továbbra is fennmaradhat, azonban a különleges esetekre tekintettel kivételek konstruálására van szükség. A kivételek megalkotásának fő szempontja az, hogy a kollíziós jogi választást is — a cselekmény szociális beágyazottságának megfelelően — ebbe a környezetbe kell „beágyazni", a deliktumot ennek a jognak az uralma alá kell helyezni.

A fenti elméletek fő vonulatainak kombinálásával operál a *teleologikus* kapcsolásra építő elmélet *(Trutmann).* Ez egyfelől az Egyesült Államokban kialakult érdekeltségi elméleteket, másfelől a szociális beágyazottság szempontját, ennek (és *Morris)* nyomán pedig a felek jogos elvárásait állítja a kollíziós normaalkotás középpontjába. Az első szempont az anyagi jog, ezen keresztül az állam célkitűzését, érdekeltségét vizsgálja, amihez a felek jogos elvárásaként adott esetben a közös lakhely (a szociális környezet) jogának alkalmazása jön figyelembe. A. A. *Ehrenzweig* sok vitát kavart — és nem kis részben félreértett — *lex fori-elmélete* jogalkotó vagy bíró alkotta norma híján — az ilyen irányú igen erős jogalkalmazási tendenciára is tekintettel — a lex fori alkalmazását ajánlja.

Hazai jogirodalmunkban *Mádl* találóan jellemezte ezt a helyzetet: elmélet elmélet hátán. A kérdés az: *mennyiben hoznak újat* ezek az elméletek a lex loci delicti-hez képest? Mindenekelőtt arra kell rámutatni, s hogy a „forradalmi" lendület lelohadni látszik akkor, amikor az elmélet kifejtése után konkrétan új kollíziós normát kellene kínálni. A fenti elméletek végső konklúziója és egyben újdonsága ugyanis — a lex loci delicti ostorozása után — az, hogy e szabályt általános szabályként továbbra is fenn kell tartani, de sajátos vonásokat felmutató speciális esetekre (amikor a lex loci delicti nyilvánvalóan torz eredményhez vezet — példa: ugyanazon állam polgárai külföldön egymásnak okoznak kárt) különös szabályokat, kivételeket alkotnak.

Ez érthetővé válik akkor, ha a főbb elméleti vonulatokat egymással összevetjük. Mindenekelőtt szembe tűnik az elgondolások kritériumainak erősen *szubjektív* jellege. A legszorosabb kapcsolat megállapításához, az állam—kormány—jogrendszer érdekeltségének leméréséhez objektív mércét aligha lehet kidolgozni, mint ahogy annak eldöntése, hogy az eset melyik jogrend szociális környezetébe van beágyazva, tulajdonképpen az ahhoz fűződő kapcsolat szorosságának, illetve a szóban forgó kollízióban levő szociális környezetek érdekeltsége összemérésének függvénye.

Ez pedig egy másik problémára hívja fel a figyelmet: az egyes elméletek nem is olyan nagyon különböznek egymástól; inkább *más-más oldalról* közelítik meg azt a tényt, hogy a lex loci delicti sok esetben igazságtalan döntéshez vezet. Azt, hogy melyik állam stb. érdekelt, az esethez fűződő kapcsolatának szorossága dönti el. Az, hogy Cavers és Leflar bizonyos elveket vagy a jobb jogot preferálja, végső soron a lex loci delicti nyújtotta megoldásnál kedvezőbb, igazságosabb megoldás keresésének csupán két vetülete. De a szociális beágyazottság szempontjának figyelembe vétele sem jelent mást, mint azt, hogy a lex loci delicti szerinti döntés adott esetben nem abba a szociális környezetbe ágyazódik be, nem azzal adekvát, amellyel a legszorosabb kapcsolatot felmutatja.

Úgy tűnik tehát, hogy a fenti elméletek — más nyelven ugyan, de — ugyanazt mondják: a lex loci delicti igen sok esetben *véletlenszerű*, általános alapelvkénti alkalmazása ezért nem indokolható, a kollíziós kapcsolás létrehozatalára *nem alkalmas*. Ez az általános kifogás (amely ebben az általánosságban éppen azért nem jelenik meg az elméletekben, mert azok végül is nem vetik el általában, csak részkérdésekben a lex loci delicti-t) konkrétan a már ismertetett szempontok kiemelésében jelentkezik (a deliktum helyének a deliktumhoz fűződő kapcsolata nem a legszorosabb, nem a deliktum helye a legérdekeltebb, a deliktum nem a *locus delicti* szociális környezetébe van beágyazva).

Ugyanakkor elsikkad az a nagyon jelentős szempont, hogy a fenti elméletek gondolatmenete szerint a lex loci delicti akkor alkalmazható: ha kapcsolata a deliktummal a legszorosabb, ha a deliktum helyének érdekeltsége a legerősebb, ha a deliktum egyben a deliktum helyének szociális környezetébe van beágyazva. Úgy tűnik tehát, hogy ezek az elméletek szégyenlős formában ugyan, de *szélső kivétellé szorították a lex loci-t*. A jövőben a lex loci delicti-t ezek szerint nem önmagában azért alkalmaznák, mert a deliktum helyének jogáról van szó, hanem azért, mert a deliktum helyének joga tartalmilag kielégíti a fenti szempontokat, vagyis: a deliktum helye a legszorosabb kapcsolatot, érdekeltséget stb. felmutató hely, azaz most már főszabályként sem a lex loci delictit, hanem a legszorosabb kapcsolatot, érdekeltséget stb. felmutató jogot alkalmazzák.

Az ismertetett elméleteket — némi leegyszerűsítéssel — összefoglalva azt lehet mondani, hogy azok *negatív* formában fogalmazzák meg azokat a kifogásokat, amelyek a lex loci delictivel szemben felmerülnek, de e kifogásokat nem fordítják át pozitíve kollíziós normává, hanem az egyes — általuk kivételesnek nevezett — esetekre kísérelnek meg erősen kazuisztikus színezetű és szubjektív alapú kollíziós megoldásokat kidolgozni, amivel éppen a nemzetközi magánjogi felelősség problémájában az általános megragadásáról, az absztraháló jellegű normaalkotásról mondanak le. Az az általános tanulság, ami a fenti elméletekből adódik: ti., hogy a legszorosabb kapcsolatot felmutató, legérdekeltebb, „legjobb" stb. jogot kell alkalmazni, túlzott általánosságánál, közhelyszerűségénél és szubjektív megítélésnek alávetettségénél fogva kollíziós norma alkotására, a nemzetközi magánjog létének értelmét adó egységes ítélkezés megvalósítására nem alkalmas.

Ahhoz, hogy e célt a deliktumokra alkalmazandó jog meghatározásánál is szolgálni lehessen, két kérdést kell eldönteni: egyrészt azt, hogy lehetséges-e a deliktumokat általában átfogó kapcsolóelv felállítása, másrészt azt, hogy tartalmilag, pozitíve milyen szempont álljon e kapcsolóelv centrumában.

Nem lehet azonban azt mondani, hogy a deliktuális felelősség területén kialakuló pezsgés eredménytelen lett volna. A Hágai Nemzetközi Magánjogi Konferencia 1968-ban a *közúti balesetekre* szűkítetten *egységes kollíziós normát* dolgozott ki. A Konvenció (Convention on the law applicable to traffic accidents) alapszabályként fenntartja a lex loci delicti alkalmazását, azonban tételesen felsorolt kivételes esetekben — ha a felek a regisztrálás helyéhez szorosabban kapcsolódnak — a jármű regisztrálási helyének joga alkalmazandó. A jogi irodalom (például *Beitzke, Trutmann, Nadelmann, De Nova)* bírálatban részesítette a Konvenciót részben azért, mert a megoldás a károkozó érdekeit részesíti előnyben, részben pedig azért, mert ezzel összefüggésben a tőkeerős biztosítótársaságok érdekeit szolgálja, akiknek a konferencia menetére gyakorolt befolyása nem volt titok. Azt azonban általában elismerik, hogy az adott körülmények között létrehozható legreálisabb kompromisszum olyan kérdésben, amelyben az egy asztalhoz ült, egymástól jelentősen eltérő angolszász és kontinentális jogok képviselői végül is meg tudtak egyezni. (Magyarország számára ezzel kapcsolatban fontos az a körülmény, hogy a Konvenció alkalmazása a csatlakozó állam számára akkor is kötelező, ha nem-csatlakozott állammal kapcsolatosan vetődik fel a deliktumra alkalmazandó jog meghatározásának kérdése. Minthogy pedig 1976-ban Jugoszlávia is csatlakozott a Konvencióhoz,

magyar viszonylatban való alkalmazására számítani kell.)

IV. A magyar jogtudomány álláspontja.

Nemzetközi magánjogunk tudománya a lex loci delicti elvének válságával kapcsolatos vitákra viszonylag hamar reagált.

Mádl Ferenc 1968-ban és 1969-ben kifejtette, hogy a lex loci delicti ma már elavult büntetőjogias szemléletet, az állam büntetőjogi szuverenitásán alapuló megfontolásokat tükröz. Minthogy az egyes országok anyagi joga között nem jelentéktelen eltérések vannak, a földrajzi hely képében megjelenő véletlennek a károkozás következményeinek rendezése szempontjából igen nagy jelentősége van. Kritikai megjegyzéseit abban foglalja össze, hogy a lex loci delicti commissi az igazságos megoldás *akadályává* vált. Szerinte két igen fontos szempontra kell figyelemmel lenni: egyrészt arra, hogy a károkozásra alkalmazandó jogot ne a véletlen határozza meg, másrészt arra, hogy a kapcsolóelv alkalmasint ne a biztosítót védje a törékeny egzisztenciájú károsulttal szemben. Mádl szerint a rendezés központjába a károsult optimális kártalanítását kellene helyezni. Ezt a szempontot olyannyira érvényesíteni kell, hogy ha a károkozás helye szerinti jog nyújtja az optimális kárpótlást, akkor akár a lex loci delictit kell alkalmazni. Legáltalánosabb formulaként ily módon a „jobb jogot" ajánlja, csatlakozva a már ismertetett ún. *better law*-elméletekhez; ezen túl a bíró mérlegelésére bízná a károsult számára legkedvezőbb jog kiválasztását. Hozzáteszi, hogy ez a megoldás egyet jelent a szabadabb bírói mérlegelés előtérbe helyezésével, másrészt annak feltételezésével, hogy a bírót valóban az optimális megoldás keresése, a ténylegesen „jobb jog" kiválasztása vezeti.

Mádl felfogásával kapcsolatban *Vörös* úgy vélte, hogy nem lenne helyes a károkozással bármilyen címen összefüggésben levő jog alkalmazásának megengedése; önmagában az a tény, hogy egy jogrendszer — ha még oly laza kapcsolatban áll is a deliktummal, de a károsultra nézve kedvezőbb — nem preferálható egy nála lényegesen szorosabb kapcsolatot felmutató, bár a károsultra nézve kedvezőtlenebb jogrendszerrel szemben; így ugyanis ismét a véletlennek juttatnánk szerepet. A károsult optimális kártalanításával egyetértve arra hívta fel a figyelmet, hogy önmagában a jobb jognál pontosabb körülhatárolásra van szükség.

A lehetséges megoldás útjainak keresésénél abból célszerű kiindulni, hogy a nemzetközi magánjogi felelősségre vonatkozó kollíziós norma létjogosultságát igazoló, egységes ítélkezést biztosító kollíziós normára szükség van, azonban ennek olyannak kell lennie, amely kellően — de nem túlságosan — *általános*, ugyanakkor kellően *objektív*. Figyelemmel kell lenni arra is, hogy ha már a deliktum bekövetkezett, az alkalmazandó jog *előreláthatósága* is olyan kollíziós normát követel, amelyre mind a felek egymásközti viszonyukban, mind pedig az esetleges biztosítóhoz való viszonyukban biztonságosan számíthatnak; ez a peren kívüli rendezés esélyét is növeli. A biztosítás elterjedése a nemzetközi magánjogi felelősségi normát nem teszi feleslegessé, hiszen a biztosító által nem fedezett károk, valamint a biztosító visszkeresete vonatkozásában az alkalmazandó jog meghatározására továbbra is szükség van.

A kollíziós norma megalkotását *két* feloldhatatlannak látszó *ellentmondás* teszi szinte kilátástalanná. Egyrészt a károkozó érdeke azt kívánja, hogy ne legyen kénytelen magasabb kártérítés fizetésére, mint amekkorát hazai viszonyaihoz szabott teherbíróképessége el tud viselni; a károsult érdeke viszont a teljes reparáció.

A másik probléma: a nemzetközi magánjogi jogalkalmazási gyakorlat szociológiai valóságában feltárt „otthon maradási" tendencia, amely színvonalas elméleti kifejtését Ehrenzweig *lex fori*-elméletében nyerte el, és amely ma is élő olyan tendencia, amellyel nem számolni lehetetlen. Arról van szó, hogy a külföldi jog alkalmazása nem egyszerűen a holt betűnek megfelelő mechanikus döntést jelent, hanem megkívánja a helyi viszonyok egyáltalán nem felületes ismeretét is amellett, hogy a jogszabály tényleges jogalkalmazási gyakorlatának ismerete természetes követelmény (ennek figyelmen kívül hagyásával esetleg olyan döntést hoz a fórum, amelyet az alkalmazott külföldi jog bíróságai másodfokon megsemmisítenének, ha az ítéletet ottani bíróság hozta volna). Az egyes államok jogalkalmazási gyakorlata ezért előszeretettel hivatkozik a *közrendre* és ezen a címen a kollíziós szabály által felhívott jog helyett az esetek nagy többségében (anélkül, hogy az ítéletben ehhez kollíziós megfontolásokat, ezeken alapuló kollíziós döntést fűzne) gyakorlatilag a lex fori-t alkalmazza, vagy pedig legfeljebb a közrendre hivatkozva jelentős részében mellőzi az alkalmazandó külföldi jogot. A külföldi jog bizonytalan talajáról a biztos hazai joghoz való visszahúzódást — a fenti nagyon is valóságos jogalkalmazási nehézségek folytán — tulajdonképpen nem is lehet csodálni. Ha viszont ez a körülmény nagyban-egészében tudomásul veendő tény, akkor ennek elméleti konzekvenciáit is le kell vonni; felesleges újabb kapcsolóelvet keresni, ha alkalmazása elé az előzőekhez hasonló akadályok tornyosulnak. Ennek a problémának perjogi vetülete az, hogy például hazai bírósági gyakorlatunk a károsult által lakhelyén indított keresetet joghatóság hiányára és arra hivatkozva utasítja el, hogy joghatósággal a deliktum helyének bírósága bír; a bíróság így a külföldi jog alkalmazását perjogi érveléssel kerüli el.

Az *elsőnek* említett ellentmondást illetően szembe kell nézni azzal a ténnyel, amelyet a korábbi és az újabb elméletek igen szembetű-

nően megvilágítanak: a nemzetközi magánjogi felelősség alapjában még ma is büntetőjogias szemléletet tükröz; a nemzetközi magánjogban még *nem ment következetesen végbe a büntetőjogi és a magánjogi felelősség szétválása.* Ez a nagy jelentőségű körülmény — a territoriális elv újrafogalmazása — húzódik meg a különféle érdekeltségi és kapcsolatkutató elméletek mögött. Amikor a (legszembetűnőbben a territorialitás alapján álló) érdekelemzések (például *Trutmann)* olyan eredményre vezetnek, hogy a deliktum helyének állama stb. érdekelt abban, hogy területén magatartási, különösen például közlekedésrendészeti szabályait, megtartsák; hogy a károkozó lakhelyének állama stb. érdekelt abban, hogy a károkozót vagy biztosítóját a túlzott vagy csalárd igényektől megvédje; hogy a károsult lakhelyének állama stb. végső soron közössége érdekelt abban, hogy a károsult kára megtérüljön, akkor az utóbbi két esetben nem mondott mást, mint azt, hogy a károsult és a károkozó érdekei eltérnek egymástól, hiszen az állami stb. érdekeltség mögött valójában ezek az érdekek állanak. Leegyszerűsítve a kérdést: az államot (mint szuverént) ebben a körben nem az érdekli elsősorban, hogy a károsult kapott-e kártérítést (ez elsődlegesen a vagyonjog problémája), hanem az, hogy az általa felállított, adott esetben károkozáshoz vezető magatartási szabályait megtartották-e; az állam már a károkozást megelőzően, a károkozás lehetőségének puszta felmerültekor „érdekelt" abban, hogy magatartási szabályait betartsák (szankcionálja például a megengedettnél gyorsabban hajtó gépjárművezető magatartását, szabályszegését, jóllehet kár még be sem következett). Az állam által felállított szabályrendszer jellegét fellépésének jellege adja meg: az állam nem a vagyonjog alanyaként, hanem szuverénként lép fel, az ennek megfelelő szabályrendszer pedig igazgatási-büntetőjogi. A vagyonjogi kártérítés nem is az állam érdekét szolgálja, hanem a károsultét. Az államnak magatartási szabályai betartására irányuló érdekeltsége mögött nem vagyonjogi, hanem igazgatási-büntetőjogi szabályai betartására irányuló érdeke áll. Nem vitás azonban, hogy ezek a szabályok és a betartásukra irányuló érdekeltség (az állami érdekeltség fent elsőként említett esete) kívül esik a nemzetközi magánjog tárgyán, elemzése a nemzetközi magánjog szempontjából hasznosítható eredményhez nem vezet. Amit elemezni kell, az a másik két eset: a *károkozó* és a *károsult érdekkonfliktusa.*

Minthogy a marxi jogfelfogás a jogot az alapul fekvő társadalmi-gazdasági viszonyok többé-kevésbé adekvát tükrözéseként fogja fel, a felek érdekkonfliktusának elemzésénél is abból kell kiindulni, hogy a károsult és a károkozó meghatározott társadalmi-gazdasági viszonyok között él. A károsultnak sem például a deliktum helyén kell reparálnia kárát, hanem szokásos tartózkodási helye, lakhelye viszonyai között. Ennek megfelelő igényeit az e viszonyoknak megfelelő jog határozza meg. Ugyanígy a károkozó teherbíróképességét a szokásos tartózkodási helyének, lakhelyének társadalmi-gazdasági viszonyai, az ezáltal meghatározott jogi normák fejezik ki (biztosítás esetén a probléma a biztosítási díjakon keresztül más dimenzióban ugyan, de lényegében ugyanígy vetődik fel). A kárt tehát nem lehet a társadalmi-gazdasági viszonyoktól elszakítva absztraktul kezelni, hanem csak egy *meghatározott társadalmi-gazdasági viszonyok között élő károsult káraként* felfogni. A deliktum szereplőinek pozícióját (igényeinek mértékét, teherbíróképességét) tehát *lakhelyük joga* fejezi ki. Bármiféle e két jogrendszertől különböző jog alkalmazása (például a deliktum helyéé) azt jelentené, hogy ezen keresztül olyan társadalmi-gazdasági viszonyokhoz mérjük, olyanokat mércéül véve mérlegeljük a felek érdekkonfliktusát, amellyel semmiféle kapcsolatuk nincs. Megítélésünk szerint a deliktumra alkalmazandó jogként tehát csak két jog: a károsult vagy a károkozó lakhelyének joga jöhet figyelembe.

Jogosan vethető fel a kérdés: mint minden felelősségnek, a nemzetközi-magánjogi felelősségnek is legalább két funkciója kell legyen: a prevenció és a reparáció. A reparáció a fenti megfontolások alapján biztosítottnak látszik, de hová tűnt a prevenció? Arra kell figyelemmel lenni, hogy a nemzetközi magánjog utaló normák összessége; az irodalom ezért nevezi találóan „empty law"-nak, üres jognak. Ténylegesen közvetlenül nem ad utasítást, hogy milyen magatartást kell tanúsítani, csak azt mondja meg, hogy ezt a szabályt hol keressük. Ennek megfelelően a nemzetközi magánjogi felelősségtől (mintegy előre tekintve) preventív funkciót számon kérni nem lehet (erre csak az anyagi jog alkalmas). Ismét olyan problémával állunk szemben, amelyet a nemzetközi magánjog a maga sajátos eszköztárára, egész rendeltetésére figyelemmel megoldani nem csupán nem tud, de ez nem is a feladata. A nemzetközi magánjogi felelősség feladata csak az lehet, hogy utólag, a kár bekövetkeztekor a *reparációban* legyen a károsult segítségére; ha tehát a kollíziós norma ezt a funkcióját betölti, a tőle elvárható maximumot nyújtja.

Nézetünk szerint ezért a deliktumra alkalmazandó jog kiválasztásánál a középpontba a *károsult* kára *reparációjának* kell kerülnie, amely mögött másodlagosan figyelemmel kell lenni arra is, hogy a *károkozót* a túlzott, a társadalmi-gazdasági viszonyokkal való kapcsolatra vonatkozóan elmondottak alapján indokolatlannak, *méltánytalanul súlyosnak tűnő igényektől megóvjuk.*

A károsult és a károkozó érdekkonfliktusát tehát olyan kollíziós normával látszik lehetségesnek feloldani, amely szerint a deliktumra *elsősorban a károsult lakhelyének* (esetleg: szokásos tartózkodási helyének) jogát kell alkal-

mazni, *de ha a károsultra a károkozó lakhelye* (szokásos tartózkodási helye) *szerinti jog kedvezőbb*, akkor *ezt a jogot*. Ily módon a károkozó sem kénytelen a károsult tetszőleges választása szerint túlzó módon kiválasztott valamely harmadik jog alapján kártérítést fizetni, legfeljebb annyit, amennyit a károsult saját társadalmi-gazdasági viszonyait tükröző joga előír; ennél többet csak akkor kell fizetnie, ha a saját lakhelye szerinti jog többet nyújt — ez viszont nem jelent számára diszkriminációt, hiszen csak ugyanolyan kártérítésre köteles, mint amennyit saját lakhelyén élőnek való károkozás esetén kellene fizetnie. Megjegyzendő, hogy a jogellenesség kérdésének eldöntésénél a cselekmény helyének igazgatás-büntetőjogi szabályait is alapul kell venni (pl. közlekedésrendészet).

Ezzel a megoldással azonban nem sikerült feloldani a *másik* említett, a lex fori-val és a *közrenddel* kapcsolatos ellentmondást. Változatlanul fennáll például a probléma: hogyan ítéljen meg külföldi károkozó esetén a hazai károsultnak magyar bíróság a károkozó reá nézve kedvezőbb joga alapján olyan igényt, amelyet adott esetben a francia jog ugyan ismer, de megítélése a közrenddel ellentétes. Általánosabban: változatlanul szembe kerültünk a külföldi jog alkalmazásával kapcsolatos komoly elméleti és jogalkalmazási problémákkal. Nézetünk szerint a probléma megoldását nemcsak a nemzetközi magánjog területén kell keresni; olyan joghatósági (nemzetközi perjogi) szabályra van szükség, amelynek révén a külföldi jogot a fórum alkalmazza.

Bírósági gyakorlatunk — mint láttuk — azt mutatja, hogy a lex loci delicti kapcsolóelve a *nemzetközi polgári eljárásjogba* is beszivárgott; kivételesen azonban előfordul, hogy a magyar bíróság a károkozás helye szerinti bírósághoz teszi át a pert. Látható, hogy az alkalmazandó anyagi joggal kapcsolatos megfontolásaink eljárásjogi konzekvenciáját is le kell vonni. A nemzetközi magánjogi kollíziós norma hatályosulását csak úgy lehet biztosítani, ha lehetővé teszszük, hogy a *károsult-jogosult* választása szerint *mind lakhelyén, mind* pedig az *alperes-károkozó lakhelyén* perelhessen. Ez a választás *összefüggene* az anyagi jogra vonatkozó kollíziós normával: ha a károsultra lakhelyének joga látszik kedvezőbbnek, saját lakhelyén perel — ilyenkor a bíróság a deliktumra alkalmazandó jogot *lex fori*-ként alkalmazza, hiszen a kettő egybeesik. Ha viszont a károsultra a károkozó lakhelye szerinti jog kedvezőbb, akkor a pert saját érdekében ennek lakhelye szerinti bíróság előtt indíthatná meg; a bíróság az alkalmazandó jogot megint csak *lex fori*-ként alkalmazná.

A megoldás *előnye* a korábbi javaslatokkal szemben az lenne, hogy *egyetlen*, a deliktumokra általában érvényes kollíziós norma kialakításával a nemzetközi magánjogi felelősség általános célját: az egységes ítélkezést és konkrét célkitűzését: a reparációt a nemzetközi magánjog által kínált lehetőségek keretei között megvalósítaná; mindenki számára viszonylag kedvezően oldaná meg a károkozó és a károsult érdekkonfliktusát, ugyanakkor kikapcsolná azokat a — jelenleg is lényegesnek tartott — vitatémákat, mint például: mi tekintendő a deliktum helyének, a közrend mennyiben szorítja ki a külföldi jogot stb. Másfelől lehetővé válna az, hogy bár a károsult adott esetben külföldi jog alapján jut kártérítéshez, ezt a jogot ne olyan bíróság kényszerüljön alkalmazni, amely a külföldi jog alkalmazása során szinte megoldhatatlan nehézségbe ütközik, hanem olyan, amelyik a szóban forgó jogrendszer előírásai között otthonosan mozog.

Irodalom: *Mádl* Ferenc: Új szakasz a magyar nemzetközi magánjogban? Állam- és Jogtudomány 1968.; *Mádl* Ferenc: Vívódás a valósággal a nemzetközi magánjogban. Állam- és Jogtudomány 1969.; *Réczei* László: Nemzetközi magánjog. Bp. 1958.; *Szászy* István: Az európai népi demokráciák nemzetközi magánjoga. Bp. 1962.; *Világhy* Miklós: Bevezetés a magyar nemzetközi magánjogba. Bp. 1972.; *Vörös* Imre: A jogegységesítés jelene és perspektívái. Állam- és Jogtudomány 1970.; *Vörös* Imre: Néhány megjegyzés a nemzetközi magánjogi felelősségről egy monográfia kapcsán. Jogtudományi Közlöny 1974.

Bystricky, R.: Zaklady mezinárodníno práva soukromého. Praha, 1958.; *Lunc*, L. A.: Mezsduradnoe csasztnoe pravo. Oszobennaja csaszt. Moszkva, 1963.; *Pak*, M.: Delikt na odgovornost za prouzrokovanu stetu u medjunarodnom privatnom pravu. Beograd, 1972.; *Pereterszkij—Krilov:* Mezsdunarodnoe csasztnoe pravo. Moszkva, 1959.

Beitzke, G.: Die 11. Haager Konferenz und das Kollisionsrecht der Strassenverkehrsunfälle. Rabels' Zeitschrift 1969.; *Binder*, H.: Zur Auflockerung des Delikstatus. Rabels' Zeitschrift, 1955.; *Battifol*, H.: Droit international privé. Paris, 1967.; *Cavers*, D.: The choice-of-law process. Ann Arbor, 1965.; *Cheshire*, G. C.: Private international law. Oxford, 1961.; *Currie*, B.: Selected essays on the conflict of laws. Durham N. C. 1963.; *de Nova*, R.: Das Haager Übereinkommen über das auf Strassenverkehrsunfälle anwendbare Recht. = Ius privatum gentium. Tübingen, 1969.; *Ehrenzweig*, A. A.: Private international law. Leyden, 1967.; *Frankenstein*, E.: Internationales Privatrecht. Berlin, 1929.; *Graveson*, R. H.: The conflict of laws. London, 1960.; *Kahn*, O.—*Freund:* Delictual liability and the conflict of laws. = Recueil des Cours de l'Académie de Droit International de la Haye. 1968.; *Kegel*, G.: Internationales Privatrecht. Berlin, 1964.; *Leflar*, R.: Choice influencing considerations in the conflict of laws. New York University Law Review, 1966.; *Mehren*, A. — von *Trautmann*, D.: The law of multistate problems. Boston—Toronto, 1965.; *Morris*, J. H. C.: The

proper law of a tort. Harward Law Review, 1950—51.; *Raape*, L.: Internationales Privatrecht. Berlin, 1961.; *Rabel*, E.: The conflict of laws. A comparative study. Vol. 2—3. Ann Arbor, 1960—1964.; *Savigny*, C. F. von: System den heutigen römischen Rechts. Berlin, 1849.; *Trutmann*, V.: Das internationale Privatrecht der Deliktsobligationen. Basel—Stuttgart, 1973.; *Wächter*, C. G.: Über die Collision der Privatrechtsgesetze verschiedener Staaten. Archiv für die civilistische Praxis 1841—1842.; *Wolff*, M.: Das internationale Privatrecht Deutschlands Berlin, 1954.; *Wolff*, M.: Private international law. Oxford, 1950.

Vörös Imre

FELLEBBEZÉS → *Büntető eljárás lefolytatása*; — *Polgári peres és nemperes eljárás.*

FELMONDÁS A MUNKAJOGBAN → *Munkaszerződés*

FIATALKORÚAK BÜNTETŐJOGA: I. A fiatalkorúak büntetőjogának fogalma és kialakulása (689.) — II. A fiatalkorúak büntetőjogának általános része (692.) — III. Eljárási szabályok (695.) — IV. A fiatalkorúak büntetőjogának kapcsolata a gyermek- és ifjúságvédelemmel (695.)

I. A fiatalkorúak büntetőjogának fogalma és kialakulása. 1. A fiatal kor mint átmeneti társadalmi helyzet és ennek tükröződése a büntetőjogban. 2. A fiatalkorúak büntetőjogának fogalma. 3. A fiatalkorúak büntetőjogának kialakulása.

1. A fiatal kor mint átmeneti társadalmi helyzet és ennek tükröződése a büntetőjogban.

Amióta modern értelemben vett büntetőjogról beszélni lehet, különösen a polgári büntetőjogi rendszerek kialakulása óta, a büntetőjogi felelősségre vonás során mindig különbséget tettek gyermekek és felnőttek között. E megkülönböztetés alapja az, hogy a gyermek, illetve ifjú fejlődésben levő személyiség. Magatartásának és viselkedésének meghatározottságában két körülmény játszik döntő szerepet: az egyik, hogy a gyermekkorból a *felnőttkorba érés* stádiumában van, a másik, hogy egy történelmileg meghatározott periódus *felnövekvő nemzedékének tagja.*

A felnőtté érés nem egyszerűen biológiai érési folyamatot jelent, hanem a gyermek pszichikai, tudati és erkölcsi sajátosságainak fejlődését is. A személyes tulajdonságokat és pszichés sajátosságokat a gyermek tevékenysége során sajátítja el. Az az élethelyzet, amelyben a gyermek tevékenységét kifejti, meghatározza e tevékenység formáit, ugyanakkor meghatározott feltételeket és követelményeket közvetít a gyermek számára.

A gyermek mint a felnövekvő nemzedék tagja a fejlődés és a nevelés során a szocializáció folyamatában válik felnőtté: képessé válik a társadalmi alkalmazkodásra, a társadalmi életbe való beilleszkedésre. A társadalmi életbe való bekapcsolódás szükségessé teszi a magatartási szabályok elsajátítását. *A magatartási szabályok és a közösségi követelmények elsajátítása* folyamatosan megy végbe. Ismeretes, hogy ez az elsajátítás kezdetben viselkedési minták átvétele útján történik és ennek alapja a mintát nyújtó személyhez fűződő érzelmi kapcsolat. A magatartási szabály megértése, az erkölcsi indítékok alapján történő cselekvés csak 14—15 éves korban fejlődik ki; az erkölcsi indítékok kifejlődése, a szabály magáévá tétele és meggyőződéssé válása a gyermek intellektusának fejlődését feltételezi. Kezdetben a szabály mint *külső követelmény* jelenik meg, személyileg jelentőssé olyan mértékben válik, amilyen mértékben *belső meggyőződés lesz.* A nevelés során a gyermek nemcsak a társadalmi követelményrendszert sajátítja el, hanem azt a *tudást, szakismeretet* is, amely lehetővé teszi számára, hogy elfoglalja helyét a társadalmi munkamegosztásban. Amikor a fejlődés során változnak a külső létfeltételek, ezzel együtt változnak azok az *intézményes keretek is,* amelyek közt a gyermekről való gondoskodás történik, és amelyek más-más elvárásokat közvetítenek számára és más-más *felelősséget* ruháznak rá. A pszichikai, tudati és erkölcsi sajátosságok mellett ezek jellemzik az átmeneti társadalmi helyzetet.

A büntetőjog a fiatalkorúak életviszonyainak eme sajátosságait akként tükrözi, hogy a fiatalkorúak büntetőjogi felelősségének meghatározásánál a felnőtt korúakra vonatkozóaktól eltérő szabályokat hoz létre. Amikor a fiatalkorú bűncselekményt követ el, a *jogi normában* kifejezésre jutó társadalmi követelménnyel kerül szembe, ezért a következménynek is jogi síkon kell jelentkeznie. Ugyanakkor — éppen a fiatalkorúak életviszonyainak sajátosságaiból következően — a büntetőjogi eszközök nem nélkülözhetik a pedagógiai tartalmat. Büntetőjogunk azt az álláspontot képviseli, hogy a bűncselekményért való felelősség érvényesítésénél a fiatalkorúakkal szemben is *büntetőjogi* eszközöket kell igénybe venni, a végrehajtás során azonban az intézmények kialakításánál a *pedagógia* módszereit kell alkalmazni.

2. A fiatalkorúak büntetőjogának fogalma.

Amikor a büntetőjog a fiatalkorúakkal kapcsolatos szabályait megalkotja, néhány kulcskérdésben választás elé kerül és ezekben állást kell foglalnia. Az állásfoglalást nemcsak a büntetőjog-tudomány fejlettségi szintje határozza meg, hanem azoknak a társadalmi viszonyoknak a fejlettségi szintje is, amelyek között a büntetőjog funkcionál. Így a büntetőjog a megfelelő intézmények kimunkálásánál a bűnözés elleni harc *társadalmi szükségletéből* indul ki és mindenkor figyelembe veszi azt az *intézményrendszert* is, amelyet az adott társadalom a gyer-

mekekről és fiatalokról való gondoskodásra létrehozott. Figyelembe veszi továbbá a pszichológia, pszichiátria, az orvostudományok, a bűnözéssel foglalkozó társtudományok, a szociológia, tehát mindazon tudományok eredményeit, amelyek az emberrel, az emberi viszonyok különböző oldalaival foglalkoznak.

A fiatalkorúak büntetőjogában elsősorban az *életkor*, illetve az *értelmi képesség* kérdése merül fel. El kell dönteni, hogy a fiatalkorúak *büntetőjogi felelősségének* meghatározásakor a jog milyen kritériumot használjon. A kritérium kialakításánál egyszerűen az *életkori* sajátosságokból kiindulva *korhatár* meghatározásával nyilvánítsa-e az elkövetőt fiatalkorúvá, vagy abból a feltételezésből kiindulva, hogy a társadalomellenes cselekmény megítéléséhez az *értelem* bizonyos fejlettségi foka szükséges, az *értelmi képesség* adott fokában jelölje-e meg a határt. Ez a kérdés a büntetőjog fejlődése folyamán mindig szorosan összefüggött azzal a kérdéssel, hogy a fiatalkorúak büntetőjogi felelősége azonos-e a felnőtt korúak büntetőjogi felelősségével, hogy tehát a *felelősség feltételei* megegyeznek-e. Ennek meghatározásakor két megoldás lehetséges: vagy eltér a fiatalkorúak felelősségének *alapja* a felnőtt korúak felelősségének alapjától, vagy azonos az alapja, de eltérőek a *következményei*. Az eltérő vagy azonos, de eltérő következményekkel járó felelősségi szabályok kialakításának elvi alapja a bűnözés megelőzésén, a bűncselekmény elkövetésétől való visszatartáson túl a fiatalkorúak *nevelésének* gondolata.

Hazai jogunkban a fiatalkorúakra vonatkozó büntetőjogi rendelkezések a büntetőjog szerves részét képezik, de azon belül önálló rendszert alkotnak. Az elkövetők adott körére, a fiatalkorúakra vonatkozóan ezek a szabályok eltéréseket tartalmaznak az általános büntetőjogi szabályokhoz képest, tehát — minthogy a fiatalkorúakkal szemben csak ezek alkalmazhatók — ebben a körben speciálisak.

A fiatalkorúakra vonatkozó büntetőjogi szabályok a büntetőjog általános elvein alapulnak. A fiatalkorúak büntetőjogi felelősségének *alapja* ugyanaz, mint a felnőtt korúaknál: bűncselekmény elkövetése. Azok a feltételek, amelyek szerint a fiatalkorú *a büntetőjogi felelősség alanyává* válik, megegyeznek a felnőtt korúakra vonatkozó feltételekkel. A különbség a büntetőjogi felelősség *következményeiben, a fiatalkorúak különleges büntetőjogi elbírálásában* rejlik, és ez az a döntő ismérv, amely elhatárolja a fiatalkorúak büntetőjogát az általános szabályoktól. A különleges büntetőjogi elbírálás alapja a nevelési elv, amely abban a szabályban nyer megfogalmazást, hogy a bűncselekményt elkövető fiatalkorúakkal szemben *elsősorban* nevelő intézkedést kell alkalmazni. A nevelő intézkedések jellegüket tekintve ugyanúgy büntetőjogi szankciók, mint a büntetések, de pedagógiai tartalommal telítettek és e körben felváltják a büntetést. A nevelési elv nemcsak az intézkedések rendszerében, hanem a büntetéskiszabási elvekben is tükröződik.

Végül meg kell említeni azt, ami a pedagógiai elv érvényesülése szempontjából döntő jelentőségű, ti., hogy a fiatalkorúak büntetőjogának kialakítása és alkalmazása szorosan összefügg a gyermek- és ifjúságvédelem helyzetével és funkcionálásával is, amire még visszatérünk.

3. A fiatalkorúak büntetőjogának kialakulása. Mint láttuk, a fiatalkorúak büntetőjogát az különbözteti meg az általános büntetőjogtól, hogy a fiatalkorúak — átnevelésük érdekében — a felnőtt korúaktól eltérő büntetőjogi elbírálásban részesülnek.

A fiatalkorúak eltérő büntetőjogi elbírálásának eszméje és a megfelelő büntetőjogi intézmények kimunkálása hosszabb történeti fejlődés eredménye. Ennek első fázisa a fiatalkorúak felnőtt korúakétól *eltérő büntetőjogi helyzetének* felismerése volt, amely felismerés először a polgári társadalom megszilárdulásakor, az első burzsoá büntetőtörvény megalkotásakor fogalmazódott meg.

A burzsoá büntetőjog kifejlődését megelőzően a fiatalkorút úgy tekintették, mint „kicsi bűnözőt". E megítélésnek csak a büntetés kiszabása során, a büntetés mértékét illetően volt következménye, a büntetőjogi felelősség feltételeinek kérdését nem érintette, az elbánás azonos volt a felnőtt korúakéval. Ez a periódus felöleli az egész ó- és középkort, s a francia polgári forradalom győzelmével fejeződik be.

A nagy francia forradalom ideológiai áramlatai a büntetőjog-tudomány fejlődésére meghatározóak voltak; ekkor, a 18. században jelent meg a klasszikus büntetőjogi iskola.

A klasszikus büntetőjogi iskola elméletét a szabad akaratra építette: eszerint minden emberi lénynek, így a fiatalkorúnak is szabadságában áll, hogy maga ítélje meg a rosszat és a jót, minden ember, így a fiatalkorú is fel van ruházva szabad akarattal, hogy válasszon rossz és jó között. E tan felelősségi rendszerének két központi intézménye a beszámíthatóság és a bűnösség volt. *(→ Bűnösség)* Itt is érvényesült a bűnösségi elv, de a bűnösségi megítéléséhez a fiatalkorúak vonatkozásában fel kellett venni egy további kritériumot, amelynek alapján el lehet dönteni, hogy a fiatalkorú *képes-e megítélni cselekedeteit*. Ekkor jelent meg először a fiatalkorúak büntetőjogi felelősségének kérdéskörében a speciális felelősségi feltétel, az *ítélőképesség* (discernement) fogalma. Az ítélőképesség ebben a felfogásban mint sajátos beszámíthatóság jelenik meg. Ezt a jogi konstrukciót ebben a formájában a személyiségnek csak az *intellektuális szférája* érdekelte, vagyis, hogy a személyiség képes-e a saját tetteinek jelentőségét *felfogni*. Az akaratot itt még feltételezték: a szabad akarattal rendelkező személyiség, ha már felfogta cselekménye jelentősé-

gét, képes akaratát ennek a felfogásnak megfelelően irányítani.

Az ítélőképesség fogalmát elsőként a francia polgári törvényalkotás, az 1791. évi francia büntető törvénykönyv, a Code pénal hasznosította. Ha a vádlott a bűncselekményt 16. életéve betöltése előtt követte el, az esküdtek arról határoznak, hogy a vádlott ítélőképessége birtokában követte-e el a bűncselekményt, vagy anélkül. Az ítélőképesség *fogalmát* azonban sem az első burzsoá büntető törvénykönyv, sem az azt követő és a fogalmat szintén alkalmazó 1810. évi francia büntető törvénykönyv nem határozta meg. Továbbra is nyitva maradt a kérdés: miben áll a fiatalkorúak ítélőképessége? Sem az elmélet, sem a gyakorlat nem adott pontos választ erre a kérdésre. Az elmélet megfogalmazása szerint az ítélőképesség a fiatalkorúnak az a képessége, hogy meg tudja különböztetni a rosszat és a jót, és fel tudja fogni cselekedetének megengedettségét, illetve tiltottságát. Ez a körülírás az ítélőképességet erkölcsi kategóriává teszi, holott eredeti szándéka szerint világos, pontosan megragadható fogalmat akart volna nyújtani. A gyakorlat még kevésbé kielégítő választ adott, a bírák önkényesen alkalmazták az ítélőképesség fogalmát.

A büntetőjog-tudomány fejlődése során megjelenő új áramlatok, amelyek a bűnözés okainak kutatását, a bűnözés megelőzését helyezték előtérbe és amelyeket ezért összefoglalóan kriminológiai iskoláknak nevezünk, új problémákra mutattak rá. Különösen a pozitivista és a szociológiai iskolának volt nagy elméleti hatása, amely később az európai törvényhozásokban is megmutatkozott. Ezek az iskolák figyelmüket elsősorban *a bűncselekmény elkövetőjének személyiségére* fordították. Megközelítésük lényege, hogy a szabad akarat koncepcióján alapuló bűnösségfogalmat felváltják a materiális bűnösségfogalommal, felelősségi tanaik szerint pedig a cselekmény a személyiség tényleges állapotát, beállítódását tükrözi. A felelősségi rendszer ilyen átépítése kihatott a büntetési rendszerre is, lehetőség nyílt a bűncselekmény és a büntetés elszakítására. Így jutottak el az állami beavatkozás körét szélesítő büntetési rendszerhez, a határozatlan tartamú büntetés és a biztonsági intézkedések bevezetésének követelményéhez.

Ez az egyébként korántsem minden vonatkozásban haladó felfogás bizonyos értelemben pozitív kihatással volt a fiatalkorúak büntetőjogi felelőssége kérdésének fejlődésére: az ítélőképesség fogalmát az *érettség, szellemi fejlettség* fogalma kezdte felváltani. Az új irányzatok hatása elsősorban az elkövető, így a fiatalkorú elkövető személyiségének tanulmányozásában, a *fiatalkorúak különleges büntetőjogi kezelésének* követelményében és ennek nyomán a nevelő intézkedések körének kiszélesítésében mutatkozott meg.

A fiatalkorúak különleges büntetőjogi kezelése azt jelenti, hogy *nevelő jellegű kényszerintézkedések* alkalmazhatók a bűncselekményt elkövető fiatalkorúakkal szemben, míg ugyanazért a bűncselekményért a felnőtt korú elkövetővel szemben *büntetést* szabnak ki. A fiatalkorúak megkülönböztetett büntetőjogi elbírálásának szabályai Európában a századfordulón alakulnak ki. A törvények és törvényjavaslatok három korhatárt különböztetnek meg. Egy bizonyos korhatáron alul büntetőjogi felelősségre vonásnak nincs helye (gyermekkorúság). Meghatározott korhatáron túl viszont csak büntetés alkalmazható. Az alsó és felső korhatárok között van egy átmeneti időszak, amely alatt büntetések vagy büntetést helyettesítő intézkedések egyaránt alkalmazhatók. Az 1909. évi német törvényjavaslat, illetve az 1917. évi osztrák gyermekvédelmi törvény szerint erkölcsi és szellemi érettség hiányában, illetve a beszámíthatóság hiányában bűncselekményt elkövetett fiatalkorúra nem lehet büntetést kiszabni, de nevelő intézkedés, illetve kényszernevelés alkalmazható. Elítélés esetén védőfelügyelet, illetve utólagos kényszernevelés rendelhető el. Az 1916. évi svájci büntető törvénykönyv-javaslat szerint a bűntettes fiatalkorúval szemben csak javító intézkedés alkalmazható. Erkölcsi züllöttség vagy veszélyeztetettség esetén kényszernevelésnek volt helye.

Miután a büntetőjogi reformtörekvések nem oldottak meg a fiatalkorúakkal kapcsolatban felmerült minden problémát, a legújabb korban, a két világháború között, de különösen a II. világháború után egy, az egész büntetőjogról alkotott felfogást érintő új áramlat jelent meg Európában: a társadalomvédelem, illetve az *új társadalomvédelem* irányzata. A társadalomvédelem kriminálpolitikai koncepció, amely a bűnözés elleni küzdelemben a társadalomvédelmi és nevelő szempontokat helyezi előtérbe a büntető-megtorló szempontokkal szemben. A középpontban a tettes személye és a bűncselekményre való összes állami reakció egyéniesítése áll. Követelményei között legfontosabb a tudományos elveken alapuló személyiségmegítélés, a reszocializáció, a nevelő hatású rendszabályok alkalmazásának további kiszélesítése, különösen a *fiatalkorúak büntetőjogában*. A büntetéseket illetően követelték a szabadságvesztés-büntetés helyettesítését nevelő és biztonsági intézkedésekkel elsősorban a *fiatalkorúaknál*, pszichopatáknál, kábítószer-élvezőknél és visszaesőknél, a büntetés végrehajtásának próbaidőre felfüggesztése és a feltételes szabadságra bocsátás intézményének további kiszélesítését. A későbbiek során az irányzat az *antiszociális állapot* kategóriáját kezdte előtérbe helyezni, mert — mint a társadalomvédelem képviselői hirdették — az emberrel foglalkozó tudományok már lehetővé teszik *a fiatalkorúaknál és a serdülőknél* az antiszocialitás megállapítását, ezért az elkövető vizsgálata, megfigyelés és nevelés

útján történő *befolyásolása* idejében meg kell hogy kezdődjék. Az antiszociális állapot kategóriájának bevezetésével az irányzat a büntetőjogi eszközök kikapcsolását célozta.

Hazai jogfejlődésünkben is végigkövethetjük az említett büntetőjogi iskolák, eszmeáramlatok hatását.

A fiatalkorúak büntetőjogi helyzetét átfogóan rendező jogalkotásról szintén csak a polgári társadalom kialakulásától beszélhetünk, bár az 1843. évi büntetőjogi javaslatban is megtaláljuk ennek kezdeményeit. Az első rendszeres törvény az 1878. évi V. törvény, a Csemegi-kódex volt, amely a klasszikus büntetőjogi elveken alapult. A fiatalkorúak vonatkozásában alkalmazta a discernement intézményét: a fiatalkorú akkor büntethető, ha megvan a cselekmény jelentőségének felismeréséhez szükséges belátási képessége. Ha nincs meg ez a belátási képesség, a fiatalkorút javítóintézetbe lehet utalni. A büntetőjogilag felelős (belátási képességgel rendelkező) fiatalkorúval szemben ugyanolyan fajtájú, de enyhébb mértékű büntetések voltak alkalmazhatók, mint a felnőtt korúakkal szemben.

A Csemegi-kódexet 1908-ban követte az I. büntetőnovella, amely szakított a klasszikus büntetőjogi tanokkal, a szociológiai iskola követelményeinek engedett teret, és elsőként rakta le az új típusú szankciórendszer alapjait azzal, hogy kialakította a fiatalkorúak különleges büntetőjogi kezelését. A különleges elbírálás elsősorban a *felelősségi feltételek* és a büntetési rendszer szabályaiban jelentkezett. A felelősségi feltételeket illetően a belátási képességet mint a fiatalkorúakra vonatkozó különös beszámíthatóságot felváltotta az *értelmi és erkölcsi fejlettség* feltételével. A felelősség kérdését illetően csak annak vizsgálatát követelte meg, hogy a büntethetőséghez szükséges érettség fennforog-e, azonban nem határozta meg, hogy milyen a büntethetőséghez szükséges értelmi és erkölcsi fejlettség. A fiatalkorúak különleges büntetőjogi kezelését az *intézkedések* bevezetése jelentette. Azzal a gyermekkorúval szemben, aki 12. életévét még nem töltötte be és bűntettet vagy vétséget követett el, illetve azzal a fiatalkorúval szemben, aki a bűntett vagy vétség elkövetésekor tizenkettedik életévét meghaladta, de tizennyolcadik évét még nem töltötte be és a büntethetőséghez szükséges értelmi és erkölcsi fejlettsége nem volt meg, ezért büntetőjogi felelősségre nem volt vonható, bírói intézkedéseket (házi felügyelet, házi vagy iskolai fenyítés, javítóintézetbe utalás) lehetett alkalmazni. Intézkedésként dorgálást, próbára bocsátást, illetve javító-nevelést lehetett alkalmazni azzal a fiatalkorúval szemben, aki megfelelő értelmi fejlettséggel rendelkezett. Azzal, hogy a kényszereszközök alkalmazásának nem volt feltétele a büntetőjogi felelősség megállapítása, a novella áttörte a felelősség-büntetés elvét.

Az 1908. évi büntetőnovella eljárásjogi következményeit az 1913. évi VII. törvény vonta le, amelynek alapján létrehozták a fiatalkorúak bíróságait. A törvény alapfelfogása szerint a fiatalkorúak kriminalitása elleni küzdelemben a megelőzés elvének intézményesítését úgy kell biztosítani, hogy a megelőző intézkedéseket elrendelő és foganatosító hatóság a bíróság legyen.

A szocialista büntetőjog új alapokra helyezte a bűncselekmény, a büntetőjogi felelősség kérdését és ennek megfelelően átépítette a büntetési rendszert is. A szocialista jogfejlődés előfutáraként kell megemlíteni a Tanácsköztársaság idején kialakult alapkoncepciót és jogi rendezést. Az alapelv az volt, hogy a felnövekvő nemzedékről való gondoskodás során elsősorban a szociálpolitikának kell teret engedni. A gyermek testi és lelki védelme nem merülhet ki passzív, a bajokat utólagosan korrigáló tevékenységben, hanem e védelemnek aktívnak, megelőző jellegűnek kell lennie és ki kell terjednie az új nemzedék szellemi, testi, egészségügyi és szociális szükségleteinek kielégítésére. Az aktív gyermekvédelem átfogja az oktatást, szakképzést, világnézeti-erkölcsi nevelést, a sportolási lehetőségeket és a népjóléti intézkedések egész területét. Ezt az aktív gyermekvédelmi rendszert egészítette ki az *igazságügyi gyermekvédelem*, amelynek feladata az erkölcsi romlás veszélyének kitett vagy társadalomellenes magatartást tanúsító gyermekek kisegítő szociális nevelése volt. A szociális nevelés eszköze nem a megtorlás, hanem a megelőzés. A szükséges nevelő intézkedéseket a gyermekügyi biztosságok tették meg. A Tanácsköztársaság idején a gyermekeket és fiatalkorúakat illetően lemondtak a megtorlásról, büntetésről és a büntetőjogi felelősségre vonásról. Ennek indoka az volt, hogy a gyermekek és fiatalkorúak társadalomellenes cselekményeinek okát az ifjúságnak a tőkés társadalmi rend és különösen az imperialista háború által előidézett válságos helyzetében látták, ezért a büntetést nem tartották megfelelő eszköznek a fiatalkori bűnözés elleni harcban.

II. A fiatalkorúak büntetőjogának általános része. 1. Felelősségi szabályok. 2. Büntetési rendszer: intézkedések és büntetések, büntetéskiszabási elvek. 3. A nevelő intézkedések és a szabadságvesztés-büntetés pedagógiai tartalma.

1. Felelősségi szabályok.

A fiatalkorúak ugyanúgy, mint a felnőtt korúak, a büntető törvény által társadalomra veszélyesnek minősített cselekmény, a *bűncselekmény* elkövetéséért felelnek büntetőjogilag. A felelősségre vonhatóság szubjektív feltétele az, hogy a bűncselekmény elkövetése a fiatalkorú elkövetőnek felróható legyen. Csak annak róható fel a bűncselekmény elkövetése, aki rendelkezik azzal a képességgel, hogy magatartásá-

nak társadalomra veszélyes jellegét felismerje és e felismerésnek megfelelően cselekedjék. Ez a képesség a beszámítási képesség. A fiatalkorúak büntetőjogi felelősségre vonása során éppen úgy szükséges a beszámítási képesség megléte, mint a felnőtt korúaknál, de ez egyben elegendő is. Jelenlegi büntetőjogunk nem kívánja meg a beszámítástól eltérő külön feltétel, erkölcsi vagy szellemi érettség meglétét. Ezzel szemben több szocialista büntető kódex, így az NDK büntető törvénykönyve, a lengyel, a román és a jugoszláv büntető törvénykönyvek eltérő szövegezéssel, de lényegében az ítélőképesség meglétének vagy hiányának alapján szabályozzák a fiatalkorúak büntetőjogi felelősségét.

Annak, hogy jelenlegi büntetőjogunk nem ír elő speciális, a beszámíthatóságra vonatkozó szabályokat, az alapja az, hogy a fiatalkorúak társadalmi helyzetének sajátosságai és életkori sajátosságaik a cselekvés alapvető vonásait, alapvető lélektani folyamatait nem változtatják meg, a pszichés folyamatokban megmutatkozó sajátosságok nem érintik a cselekvés pszichés oldalának alapvető azonosságait a fiatalkorban és felnőttkorban. Az értelmi fejlettséget azonban meg kell követelni a beszámítási képesség megállapíthatóságához, mert ha nincs meg a társadalmi követelmények felismerése vagy a felismerés lehetősége, a büntetőjogi kényszernevelés elveszti értelmét: az ítélőképesség birtokában a követelménynek megfelelő cselekvés tanúsítására való késztetést. Éppen ezért a büntetőjognak meg kell jelölnie azt a korhatárt, amely felett ez az értelmi fejlettség *általában* feltételezhető, amely felett tehát a fiatalkorú elkövetőt az ellenkezőjének a kiderüléséig beszámításra képesnek kell tekinteni. Hazai jogunkban ez az életkor a 14. életév. Nem büntethető tehát, aki 14. életévét még nem töltötte be. A fiatalkorúakra vonatkozó rendelkezéseket pedig arra kell alkalmazni, aki a bűncselekmény elkövetésekor 14. életévét meghaladta, de 18. életévét még nem töltötte be. A korhatár kérdése — amellett, hogy a büntetőjogi felelősségre vonhatóság feltételét határozza meg — a törvényhozó értékelésére tartozik. A törvényhozó a fiatalkorúak életviszonyaiból indul ki, ezért a szocialista büntető törvénykönyvek az eltérő életviszonyoknak megfelelően különböző életkori határokat állapítanak meg. A fiatalkorúak büntetőjogi felelőssége tehát nem a büntetőjogi felelősség különleges esete. A büntetőjog azonban a kényszereszközök kialakításánál számol a fiatalkorúak társadalmi helyzetének sajátosságaival, életkori sajátosságaikkal és *a nevelő intézkedések* intézményében kialakítja a *különleges büntetőjogi kezelés* eszközeit. A fiatalkorúakkal szemben alkalmazott nevelő intézkedés vagy büntetés célja elsősorban annak előmozdítása, hogy a fiatalkorú helyes irányba fejlődjék és a társadalom hasznos tagjává váljék. Ennek érdekében a bűncselekményt elkövető fiatalkorúval szemben *rendszerint* nevelő intézkedést kell alkalmazni. Büntetést akkor kell kiszabni a fiatalkorúra, ha a nevelő intézkedés alkalmazása nem mutatkozik *célravezetőnek*.

2. Büntetési rendszer: intézkedések és büntetések, büntetéskiszabási elvek.

Az 1978. évi IV. tv. egységesítette az intézkedéseket. A fiatalkorúakkal szemben ugyanazokat az intézkedéseket lehet alkalmazni, mint a felnőtt korúakkal szemben, kivéve a szigorított őrizetet. A fiatalkorúakkal szemben alkalmazható ezen kívül a javítóintézeti nevelés. A *bírói megrovás* abban áll, hogy a bíróság megmagyarázza a fiatalkorúnak cselekménye társadalomra veszélyességét, rosszallását fejezi ki a bűncselekmény elkövetése miatt és felhívja őt, hogy a jövőben tartózkodjék társadalomra veszélyes cselekmények elkövetésétől. A *próbárabocsátás* esetében a bíróság a végleges határozat meghozatalát egy évre elhalasztja és erre az időre magatartási szabályokat állapít meg. Ha a fiatalkorú a próbárabocsátás ideje alatt kifogástalan magatartást tanúsít, a bíróság megállapítja, hogy a fiatalkorú a próbát kiállotta és az eljárást — intézkedés, illetve büntetés mellőzésével — megszünteti. Ha a fiatalkorú a próba ideje alatt bűncselekményt követ el, vagy a számára előírt magatartási szabályokat súlyosan megsérti, a bíróság vele szemben javítóintézeti nevelést rendel el, vagy büntetést szab ki. *Javítóintézeti nevelést a* bíróság akkor rendel el, ha a fiatalkorú eredményes nevelése, a környezeti ártalmakra tekintettel, csak intézeti elhelyezéssel biztosítható. A javítóintézeti nevelés tartamát a bíróság nem határozza meg, viszont legtovább a fiatalkorú 19. életévének betöltéséig tarthat. A *pártfogó felügyeletet* az 1978. évi IV. tv. szintén intézkedésként szabályozza.

A *különleges büntetőjogi elbírálás* a nevelő intézkedéseknél a következő rendelkezésekben nyilvánul meg: elsődlegesen és rendszerint nevelő intézkedéseket kell alkalmazni. A bírói megrovás, próbárabocsátás és a javítóintézeti nevelés időbeli korlát nélkül, a fiatalkorúság bármely stádiumában alkalmazható. A próbárabocsátás a próba sikertelensége esetén megismételhető. A próba sikerét a magatartás jövőbeli determinálása érdekében ugyanúgy bírói határozattal kell megállapítani, mint sikertelenségét. A próbárabocsátással egyidejűleg megállapított magatartási szabályok érvényesülését és ezzel a próba sikerét egyúttal pártfogó felügyelet elrendelése is biztosítja. Javítóintézeti nevelés esetén azt, aki legalább egy évet az intézetben töltött és ezalatt megjavulásának jelét adta, az intézetből feltételesen el lehet bocsátani. Ha az elbocsátás alatt a fiatalkorú kifogástalan magatartást tanúsít, az elbocsátás véglegessé válik. Az ideiglenes elbocsátás pártfogó felügyelettel is egybeköthető és sikertelensége esetén büntetés alkalmazása helyett a javítóintézeti nevelés folytatását rendelheti el a

bíróság. A javítóintézeti nevelés határozatlan tartamú kényszernevelése nem változtatható át határozott tartamú szabadságvesztéssé.

A nevelési elv nemcsak abban tükröződik, hogy a fiatalkorúak büntetési rendszere vezette be a nevelő intézkedések intézményét, hanem abban is, hogy kizárja minden olyan *büntetés* alkalmazását, amely alkalmatlan az alapvető büntetőjogi feladat megvalósítására: a fiatalkorúak bűnözésének megelőzésére, a jövőbeli magatartás pozitív irányú meghatározására és a követelménynek megfelelő magatartás választására. Így nem szabható ki fiatalkorúra halálbüntetés és életfogytig tartó szabadságvesztés. A határozott időre kiszabható szabadságvesztés esetén is érvényesülnek bizonyos enyhítő rendelkezések. A fiatalkorúra kiszabható szabadságvesztés *leghosszabb* tartama rövidebb, mint a felnőtt korúakra kiszabható szabadságvesztésé. A szabadságvesztést külön büntetés-végrehajtási intézetben kell végrehajtani és ott különös gondot kell fordítani a fiatalkorú erkölcsi nevelésére és oktatására. Az 1978. évi magyar büntető törvénykönyv szerint pl. a szabadságvesztésnek a fiatalkorúak külön büntetés-végrehajtási intézetében való végrehajtását nem szakítja félbe a felnőtt korúvá válás, az elítélt 21. életévének betöltéséig maradhat ebben az intézetben.

Az egyéb büntetőjogi büntetések kiszabását a fiatalkorúak büntetőjoga rendszerint külön feltételhez köti, pl. pénzbüntetést csak keresettel vagy vagyonnal rendelkező fiatalkorúval szemben lehet alkalmazni.

3. A nevelő intézkedések és a szabadságvesztés-büntetés pedagógiai tartalma.

A *bírói megrovás* szóbeli megintés, az elkövetett bűncselekménnyel szembeni erkölcsi és jogi rosszallás, amelyet egyéb következmény, illetve jogi korlátozás nem követ. Az erkölcsi és jogi rosszallás a többi nevelő intézkedésnek is tartalma, de míg azokat jogfosztó vagy szabadságkorlátozó intézkedések követik, a bírói megrovás esetén ezek elmaradnak. A bírói megrovás nevelő hatása abban rejlik, hogy a fiatalkorút a bírói fórum szembesíti cselekménye erkölcsileg elvetendő voltával. A bírói megrovás a fiatalkorú tudatára hat, jogtudatát, erkölcsi ismereteit kívánja bővíteni. Mivel a bírói megrovás egyszeri eljárási aktus, alkalmazása akkor indokolt, ha a fiatalkorú nevelési helyzete egyébként megfelelő és nincs szükség hosszabb nevelői folyamatra, illetve ha a fiatalkorú nem súlyos bűncselekményt követett el.

A *próbárabocsátás* a feltételes elítélés egyik változata. A bíróság az ítélet meghozatalát elhalasztja, tehát a fiatalkorú büntetőjogi felelőssége csak a próbaidő sikeres elteltével enyészik el. Hogy ez az intézkedés elérje célját, olyan ellenőrzési és felügyeleti szabályokkal kell egybekapcsolni, amelyek elősegítik a próbaidő sikerét. A próbárabocsátás intézménye a bíróság részéről két eljárási cselekmény teljesítésével jár: az első tisztázza a bűncselekmény elkövetésének tényét, körülményeit, megállapítja a fiatalkorú bűnösségét és a végleges jogkövetkezmény kiszabását egy évi próbaidőre elhalasztja. A második során a bíróság a próba sikerét vagy sikertelenségét állapítja meg.

A próba idejére a bíróság konkrétan megfogalmazott magatartási szabályokat határoz meg a fiatalkorú számára, amelyek megtartását pártfogó ellenőrzi és segít az előírások megtartásában. A próba sikerének elbírálása során a bíróság azt értékeli, hogy a fiatalkorú ezeket a magatartási szabályokat betartotta-e, életvitele alkalmas-e annak megállapítására, hogy az intézkedés elérte vele szemben a célját.

A próbárabocsátás gyakorlati végrehajtása során tárul fel az a kapcsolat, amely a büntetőjogi, valamint a gyermek- és ifjúságvédelmi, szociálpolitikai intézmények között van. A fiatalkorú életvitelének megváltoztatásában, további bűncselekmények elkövetésétől való visszatartásában nem lehet csak büntetőjogi eszközökkel eredményt elérni. A szociálpolitikai intézkedéseknek éppen az a céljuk, hogy a szocializáció folyamatában elmaradt vagy hibásan érvényesült társadalmi hatásokat pótolják, illetve helyrehozzák.

A megrovás és a próbárabocsátás itt vázolt jellegzetességei késztették a törvényhozót arra, hogy az 1978. évi büntető törvénykönyvben kiterjesztette alkalmazhatóságukat a felnőtt korúakra is.

A *javítóintézeti nevelés* szabadságelvonással járó, határozatlan időre szóló nevelő intézkedés, amelynek tartama a nevelés eredményességéhez vagy eredménytelenségéhez igazodik. Javítóintézeti nevelést akkor kell elrendelni, ha a fiatalkorú nevelése csak intézeti elhelyezéssel biztosítható, ha tehát ki kell emelni addigi környezetéből, meg kell változtatni azt a nevelési helyzetet, amelyben a fiatalkorú addig élt. Ez két körülmény miatt válhat szükségessé: vagy mert eddigi környezete nem *alkalmas* a fiatalkorú nevelésére, vagy mert olyan korrekciós nevelésre van szükség, amelyre az eddigi környezet nem *képes*. A fiatalkorúak büntetési rendszerének egyik sajátossága, hogy a fiatalkorút lehetőleg addigi környezetében kell meghagyni, lehetőleg a társadalom egyéb lehetőségeit és nem a büntetőjog intézményeit kell felhasználni a fiatalkorúak bűnözése elleni küzdelemben. Ezzel függ össze az a később ismertetendő intézményrendszer, amely mintegy megelőzi a büntetőjog intézményeit, illetve azokkal párhuzamosan alkalmazható.

A *szabadságvesztés*-büntetés pedagógiai tartalma annak a nevelési folyamatnak a tartalmától függ, amelynek a fiatalkorú elítélt a büntetés-végrehajtási intézetben alá van vetve. Ez a nevelési folyamat kényszernevelés, az elítélt nem vonhatja ki magát alóla. E nevelési folyamatnak elő kell segítenie, hogy a fiatal-

korú elítélt büntetése kiállása után beilleszkedjen a társadalomba. A beilleszkedés feltételeit azonban meg kell teremteni elsősorban azzal, hogy *a munka társadalmi szerepét* meg kell értetni a fiatalkorúval. Ezért a fiatalkorú elítélt a büntetés-végrehajtási intézetben munkát végez és munkájáért bért kap. Módja van szakmunkás-képesítést szerezni a szabadságvesztés ideje alatt. De nemcsak szakmai tudást szerezhet, hanem — ha büntetése megkezdéséig nem fejezte be — befejezheti általános iskolai tanulmányait is. Arra is van lehetőség, hogy középiskolai tanulmányokat folytasson. A szabadságvesztés végrehajtása során különös gondot kell fordítani a fiatalkorú erkölcsi fejlődésére is.

III. Eljárási szabályok.

A fiatalkorúakkal kapcsolatos igazságügyi eljárást illetően két alapvető rendszer alakult ki. Az egyik átfogja a veszélyeztetett és a bűncselekményt elkövető fiatalkorúakkal kapcsolatos összes eljárást és szervezetében elkülönül az igazságszolgáltatás rendszerétől. Ez az *igazságügyi gyermekvédelem* rendszere. E rendszerben a központi helyet a *fiatalkorúak bírósága* foglalja el, amely csak azoknak a fiatalkorúaknak az ügyeivel foglalkozik, akik bűncselekményt követtek el. Azokkal, akik veszélyezett környezetben élnek és antiszociális magatartást tanúsítanak, illetve azokkal a gyermekkorúakkal, akik bűncselekménynek minősülő cselekményt követtek el, de életkoruk miatt még nem büntethetők, polgári bíróság foglalkozik, amelyik úgynevezett család-bíróságként működik. A büntetőjogot ugyanis ebben a rendszerben a polgári törvénykönyv családjogi rendelkezései egészítik ki, amelyek bírói beavatkozást és megelőző intézkedéseket írnak elő olyan esetben, amikor a gyermek egészsége, biztonsága, erkölcsi fejlődése veszélybe került. Ez a rendszer van ma érvényben az angolszász jogterületen és Franciaországban. A másik rendszerben a bíróság csak akkor jár el, ha a fiatalkorú *bűncselekményt követett el*, szervezetileg pedig a fiatalkorúak bírósága beépül az igazságszolgáltatás egységes rendszerébe. Emellett létezik a gyermek- és ifjúságvédelem rendszere. Az 1978. évi magyar büntető törvénykönyv és az 1973. évi büntető eljárási törvénykönyv a második rendszer szerint szabályozza a fiatalkorúakkal kapcsolatos igazságszolgáltatást. A fiatalkorúak bírósága nem különül el a bíróság egységes rendszerétől, de a fiatalkorúak ügyeiben a bíróság állandó tanácsa *mint fiatalkorúak bírósága* jár el.

A fiatalkorúak büntetőjogi felelősségre vonása során bizonyos eltérésekkel ugyanazok az eljárási szabályok érvényesülnek, mint a felnőtt korúak vonatkozásában. Ezek az eltérések egyrészt a fiatalkorúak ellen folytatott büntető eljárást *biztosíték jellegű rendelkezésekkel* veszik körül, másrészt az eljárást is a fiatalkorú *nevelésének* eszközévé teszik. A fiatalkorúval szemben folytatott büntető eljárás során biztosítani kell, hogy a fiatalkorú maradéktalanul gyakorolhassa a védelemhez való jogát, illetve, éppen fiatalkorúsága miatt, ezt a lehetőséget törvényes képviselőjének (szülő, gondozó) is meg kell, adni. Ezt szolgálja az a szabály, hogy a fiatalkorú elleni eljárásban *védő részvétele kötelező*. A törvényes képviselő úgy járhat el, mint a védő. A nyomozás során jelen lehet a fiatalkorú kihallgatásánál, a tanúk kihallgatásánál, szakértő meghallgatásánál és egyéb nyomozási cselekményeknél, észrevételeket tehet, indítványozhatja kérdések feltevését, felvilágosításokat kérhet, megtekinthet iratokat. A bírósági tárgyalás során meg kell őt hallgatni. Ha a törvényes képviselő akadályozva van jogainak gyakorlásában, vagy a fiatalkorúnak nincs törvényes képviselője, illetve ha a törvényes képviselő a fiatalkorúval együtt követte el a bűncselekményt, a nyomozó hatóság, az ügyész, illetve a bíróság eseti gondnok kirendelése végett a gyámhatósághoz fordul.

Az eljárásban *az ügyész részvétele is kötelező*. Ügyészként a fiatalkorúak ügyésze jár el. A fiatalkorúak ügyésze az ügyészség általános szervezetéhez tartozik, de munkája során csak a fiatalkorúak ügyeivel foglalkozik, csak a fiatalkorúak elleni büntető eljárásban vesz részt.

A fiatalkorúak bíróságának összetételében is érvényre jut a pedagógiai szempont: az egyik népi ülnök mindig pedagógus.

A büntető eljárást úgy kell lefolytatni, hogy az előmozdítsa a fiatalkorú helyes irányú fejlődését. Az eljárás során, szükség szerint, kezdeményezni kell a fiatalkorú érdekében védő- és óvóintézkedés elrendelését, illetőleg a fiatalkorú nevelését, gondozását vagy felügyeletét elmulasztó személlyel szembeni intézkedést. E kezdeményezés a büntető eljárás minden szakában, tehát a nyomozás, az ügyészi eljárás és a bírósági tárgyalás szakában megtehető. A fiatalkorúval szemben folytatott büntető eljárás során fel kell deríteni a fiatalkorú körülményeit, életviszonyait, egyéniségét. Ennek érdekében környezettanulmányt kell készíteni. Személyiségének megismerésére, ha ez az ügy megítélése szempontjából szükséges, pszichológus szakértő közreműködését kell igénybe venni. *(→ Büntető eljárás lefolytatása)*

IV. A fiatalkorúak büntetőjogának kapcsolata a gyermek- és ifjúságvédelemmel. 1. A védő- és óvóintézkedések. 2. Az utógondozás és a pártfogó felügyelet.

1. A védő- és óvóintézkedések.

A fiatalkori bűnözés csökkentésének és megelőzésének kérdése alapvetően társadalmi kér-

dés, melynek megoldása során szociálpolitikai és pedagógiai eszközöket kell igénybe venni. A büntetőjogi kényszerrendszabályok nem kizárólagos és nem is a legfontosabb eszközök. A gyermek- és ifjúságvédelem rendszere az ifjúság nevelésének intézményei és a büntetőjogi intézmények között foglal helyet, alapvető feladata a bűnözővé válás szubjektív feltételeit megteremtő, kedvezőtlenül alakuló nevelési helyzet időben való korrigálása.

A fiatalkorúak büntetőjoga és a gyermek- és ifjúságvédelem rendszere az igazgatási úton elrendelhető védő- és óvóintézkedések intézményén keresztül kapcsolódik egymáshoz. A védő- és óvóintézkedések megtétele a gyámhatóság hatáskörébe tartozik. A gyámhatóság a gyermek- vagy a fiatalkorú érdekében akkor rendel el védő- és óvóintézkedést, ha a kiskorú erkölcsi fejlődése, nevelése, gondozása a szülő vagy a gondozó környezetében nincs biztosítva. A gyámhatóság hatáskörébe tartozik az intézkedés akkor is, ha gyermekkorúval szemben kell eljárni olyan cselekmény miatt, amely egyébként megvalósít valamely bűncselekményt, de elkövetője gyermekkorúsága miatt nem büntethető, vagy ha a környezetében erkölcsi züllésnek van kitéve, illetve, ha a züllés útjára lépett. A gyámhatóság ezeket az intézkedéseket saját kezdeményezéséből teszi meg, vagy akkor, ha ez iránt a nyomozó hatóság, az ügyész vagy a bíróság megkeresi.

A gyámhatóság, mint a gyermek- és ifjúságvédelem legfontosabb hatósági szerve, egy sor intézkedést tehet, amivel a fiatalkorú élethelyzetét, nevelése feltételeit és jogi helyzetét konkrétan befolyásolja (a szülő és a kiskorú meghallgatása, a kiskorú figyelmeztetése stb.). A gyámhatóság kezdeményezheti a szülői felügyelet megszüntetését, tartásdíj követelés érvényesítését, a kiskorú környezetének megváltoztatását, a szülő büntetőjogi felelősségre vonását és kényszerelvonó kezelés alá vonását. A gyámhatóság elősegíti a kiskorú munkába helyezését. Ha a kiskorú erkölcsi fejlődését a szükséges anyagi eszközök hiánya gátolja, a gyámhatóság közbenjárhat a szülő munkafeltételeinek megjavítása érdekében, szükség szerint segélyt is folyósíthat. Ha a védő- és óvóintézkedés nem járt ereménnyel, vagy attól eredmény nem remélhető, a gyámhatóság a kiskorú állami gondozásba vételét rendeli el.

2. Az utógondozás és a pártfogó felügyelet. A fiatalkorú sorsának figyelemmel kísérése nem ér véget a bírósági ítélet elhangzásával. A fiatalkorú a büntetőjogi intézményeknek az általános gyermek- és ifjúságvédelmi rendszerrel való kapcsolata folytán pártfogó felügyelet alatt áll a próbárabocsátás tartama alatt, a reá kiszabott javító-nevelő munka ideje alatt, a javítóintézeti nevelésből való ideiglenes elbocsátás ideje alatt, valamint a felfüggesztett szabadságvesztés próbaideje és a feltételes szabadságrabocsátás ideje alatt. A felügyeletet a hivatásos, illetve a társadalmi munkában dolgozó pártfogók látják el. A pártfogók feladata, hogy a felügyeletükre bízott kiskorú magatartását állandóan figyelemmel kísérjék, helyes irányú erkölcsi fejlődését előmozdítsák és a kiskorú gondviselőjét (szülő, gyám, nevelő) nevelési tevékenységében támogassák.

Irodalom: *Szabó* András: A fiatalkorúak és a büntetőjog. Bp. 1961.; *Vigh* József: A fiatalkori bűnözés és a társadalom. Bp. 1964.

Veillard, M.—Cybulsky, H.: Les jeunes délinquants dans le monde. Neuchâtel. 1963.

Szabó András—Sebes Ágnes

FOGLALKOZÁSI BETEGSÉG → *Társadalombiztosítás*

FÖDERÁCIÓ: I. A föderáció lényege. Elhatárolása a konföderációtól, a perszonáluniótól és a reáluniótól (696.) — II. A föderatív államok államszervezetének és jogalkotásának néhány általános vonása (697.) — III. A polgári föderáció kialakulása Nyugat-Európában és az USA-ban (697.) — IV. Marx, Engels, Lenin nézetei a föderációról (698.) — V. A szocialista föderáció — a nemzeti kérdés megoldásának egyik államjogi eszköze (699.) — VI. A szocialista föderáció alapelvei (699.) — VII. Központi államszervezet a szocialista föderációban (700.) — VIII. A szocialista autonómia (701.) — IX. Polgári nézetek a föderációról (702.)

I. A föderáció lényege. Elhatárolása a konföderációtól, a perszonáluniótól és a reáluniótól.

A föderáció két vagy több állam egyesülése egy államban. Az ilyen egyesülés lényege, hogy az alapító államok és az ezekhez később csatlakozó államok állami státuszukat, a szocialista föderációban pedig szuverenitásukat is megtartják. Szuverenitással és állami státusszal rendelkezik az egyesülő államok által létrehozott új állam: a szövetségi állam, azaz *az unió is.*

Az évszázadok során az államok között különböző formájú szövetségek alakultak ki. Államok közötti szövetség a konföderáció, a perszonálunió és a reálunió is. *A konföderáció* két vagy több állam állandó szövetsége, a szövetséget kötő államok azonban nem hoznak létre új, szövetségi államot, mint a föderációban. A föderatív kapcsolatokat az államjogba, míg a konföderációs jellegűeket a nemzetközijogba tartozó normák rendezik. A konföderációs szövetségben az egyes tagállamok belső törvényhozásai általában függetlenek egymástól, bár rendszerint vannak olyan tanácskozó szerveik, amelyek meghatározott kérdésekben egységes álláspontot igyekeznek te-

remteni az egyes tagállamok között. Valóságos központi hatalom nem létezik, a tanácskozó szerv határozatai rendszerint csak a tagok egyhangú állásfoglalása alapján jöhetnek létre. Az összetartozás lazasága folytán a konföderációk nem voltak tartósak. Vagy feloszlottak, és a tagok külön folytatták állami létüket, vagy szorosabb lett ezek kapcsolata és szövetségi államba (föderációba) tömörültek. A legrégibb államszövetség a három svájci őskanton szövetsége volt a 13. században, amelynek mozgalmas története a napóleoni korszak után azzal fejeződött be, hogy kialakult a svájci kantonok föderatív állama.

A perszonálunióba tömörült államokban közös az államfő. *A reálunió* a perszonálunió továbbépített alakja: ebben a közös államfőn kívül már vannak közös állami szervek is. A reálunió jellegzetessége még, hogy rendszerint államjogilag is biztosítja a perszonálunió folyamatosságát.

A föderációba tömörült államok közötti szálak lényegesen szorosabbak, sokrétűbbek, mint azok, amelyek az egyéb szövetségbe tömörült államokat összekötik. A föderáció és az egyéb szövetségek közötti különbségek a szövetség fejlődésének tendenciájában és államszervezete felépítésében is megmutatkoznak.

II. A föderatív államok államszervezetének és jogalkotásának néhány általános vonása.

A föderatív államnak és szervezetének, valamint jogalkotásának legáltalánosabb közös vonásai az alábbiakban foglalhatók össze: *a)* a szövetségi állam (az unió) léte és szuverenitása; *b)* a tagállamok (szövetségi köztársaságok a Szovjetunióban, államok az USA-ban, kantonok Svájcban, tartományok az NSZK-ban stb.) államisága; *c)* a szövetségi állam és a tagállamok jogkörének megosztása és szövetségi alkotmányban való rögzítése; *d)* a szövetségi államban legmagasabb törvényhozói, végrehajtói és bírói szervek működnek. Ezek mellett, minden önálló állami résznek külön legfelsőbb törvényhozói, igazgatási és bírói szervei is vannak; *e)* az unió törvényhozói szervei általában kétkamarásak: a szövetségi kamarán kívül létrehoznak egy másik kamarát is, amely a szövetség tagállamainak speciális érdekeit képviseli a legfelsőbb törvényhozói testületben. Ilyen köztársasági kamara pl. a Szovjetunióban a nemzetiségi tanács, Csehszlovákiában a nemzetek kamarája, Jugoszláviában a népek vecsé-je, az USA-ban, Ausztráliában a szenátus, az NSZK-ban a „Bundesraat", azaz a föderatív tanács stb.; *f)* a tagállamok alkotmányai, törvényei és egyéb jogszabályai nem tartalmazhatnak a szövetségi szabályozással ellentétes előírásokat. Ha a tagállam által elfogadott jogszabály szövetségi jogszabályt sért, a szövetségi jogszabály hatályos; *g)* a tagállamok állampolgárai egyben a szövetség állampolgárai is.

A föderatív államok államszervezetében és jogalkotásában domináló közös vonások az államok föderatív állami berendezkedésére vezethetők vissza. Az, hogy a szocialista és a kapitalista föderatív államok államszervezetében sok a hasonlóság, lehetővé, mi több, szükségessé teszi a föderatív államok államszervezetének általánosítását. Az általános vonások léte és ezek felszínre hozása nem jelenti az állam osztálytartalmának és társadalmi berendezkedésének hasonlóságát Az államok osztályjellege a föderatív államokban ugyanolyan jelentős, mint az unitáriusakéban. Társadalmilag hamis lenne, ha a föderáció kérdéseit az állam osztályjellegétől függetlenül kezelnénk. Annál is inkább, mivel a szocialista föderáció a kialakulásában, a fejlődésében csakúgy, mint a föderatív kapcsolatok jellegében, lényegesen különbözik a kapitalista föderációtól. A szocialista föderáció: a nemzeti kérdés megoldásának egyik fontos államjogi eszköze. A kapitalista föderációhoz a föderatív államok többségében nem kapcsolódik nemzetiségi kérdés, az államok föderációs kapcsolatainak kialakulása a legkülönbözőbb gazdasági, kül- és belpolitikai okokra vezethető vissza.

III. A föderatív jellegű államok kialakulása Nyugat-Európában és az USA-ban.

A föderáció Európában az abszolút monarchia viszonyai között alakult ki. Amerikában pedig a volt angol gyarmatokon az anyaországtól való elszakadásuk nyomán, a tőkés viszonyok kialakulásával egyidejűleg. Európában — természetesen — nem valamennyi abszolút monarchia vette fel a föderatív formát. Franciaországban pl., amely 1789 előtt Oroszország mellett Európa leghatalmasabb feudális abszolút monarchiája volt — a polgári átalakulás nem a föderalizmus, hanem az unitarizmus útján ment végbe. (Az 1791. évi polgári monarchikus alkotmány pl. egykamarás törvényhozói testületet: törvényhozó nemzetgyűlést hívott létre.) Az angol grófságok sem tudtak ellenállni a központosított végrehajtó hatalomnak, elsősorban az uralkodó praerogatíváinak. Utóbbiak elé kizárólag a parlament állított a 18. századtól kezdődően bizonyos korlátokat. Egészen más képet mutat Svájc és a német államok útja. Ami az utóbbiakat illeti a Német-Római Szent Birodalom a francia polgári forradalom időszakában több mint 3000 szuverén és csaknem 1500 félszuverén államocska laza konglomerátuma volt. A napóleoni háborúk korában az 1805. austerlitzi csata után Napóleon a tőle függő 16 német állam részvételével megalkotta a Rajnai Szövetséget. Ez a szövetség azonban nem föderatív, tehát államjogi, hanem konföderatív, tehát nemzetközi jogi államszövetségi kapcsolatot jelez. Lényegében ugyanilyen jellegű kapcsolatokon nyugszik a Rajnai Szövetség megszűnése után létrehozott 1814-es

Német Szövetség is. A szövetség alapokmányának első szakasza szerint „Németország szuverén fejedelmeinek és városainak szövetsége". Föderatív állam volt azonban az 1866-ban életre hívott Északnémet Szövetség (Staatenbund), amelynek azok a fejedelemségek (tartományok) voltak a tagjai, amelyek birodalmi rendi státuszt élveztek. A föderáció létrehozása főként a legerősebb államnak, a porosz királyságnak uralmi *törekvését* és e törekvések győzelmét fejezte ki. Ezt az Északnémet Szövetség 1867. április 16-án életbe léptetett alkotmánya pl. azáltal is rögzíti, hogy a Szövetség élén annak elnökeként a porosz király állt. Tisztsége örökletes, a király képviseli nemzetközi jogilag a Szövetséget, hadat üzen, békét köt stb. Európa legrégibb föderatív állama: *Svájc.* 1847 decemberében jött létre az ún. Sonderbund veresége után. A svájci burzsoázia radikális köreinek érdemeként tartják számon azt, hogy a svájci konföderáció, az „Eidgenossenschaft" — a konföderatív állam elnevezés megtartása mellett — ténylegesen föderációvá alakulhatott át. A törvényhozói hatalom gyakorlására kétkamarás szövetségi gyűlést, a végrehajtóéra pedig szövetségi tanácsot hoztak létre. A svájci föderáció — a föderatív kapcsolatok fejlődésének eredményeként — jelenleg 22 kantonból áll.

Az Amerikai Egyesült Államok az Angliától való elszakadásuk után 1776-ban az eladdig független 13 gyarmat föderációjaként jött létre. Ténylegesen azonban az államok közötti kapcsolatok inkább konföderációs vonásokat mutattak, hiszen az államok egyesülésének célja — ahogy azt a Függetlenségi Nyilatkozat is kifejezi — a külső ellenséggel szembeni védekezés volt. Az államok közötti föderatív kapcsolatok a múlt század második felében alakultak ki. Az államok ebben az időben kötöttek egymással szoros államjogi szövetséget. És bár napjainkban az Unió centralizálási és a tagállamok partikuláris törekvései egyaránt hangot kapnak — az USA államjogilag ma is föderatív állam. Megjegyzendő, hogy a többi burzsoá föderatív államban is észlelhetők centralizálási tendenciák. A szövetségi államok centralizálási törekvéseinek intenzitása azonban különböző, ami az adott állam gazdasági, szociális, kül- és belpolitikai helyzetének sajátosságaira vezethető vissza.

IV. Marx, Engels, Lenin nézetei a föderációról.

Marx és Engels — a föderatív államok gyakorlatából arra a következtetésre jutottak, hogy a föderációs megoldás nem teremt kedvező feltételeket sem a proletariátus osztályharcához, sem pedig a kisebb nemzetek függetlenségi törekvéseihez. Engels, a liberális burzsoázia eszmei képviselőivel folytatott vitáiban a svájci föderáció kérdéseit érintve, cáfolta azt az abban az időben elterjedt nézetet, mintha a svájci föderáció nyújtaná a legtöbb biztosítékot a demokratizmus és a szabadság érvényesüléséhez. *Marx és Engels* az akkori Németország föderatív állammá való átszervezésének tervét is ellenezték. A „Neue Reinische Zeitung" hasábjain több ízben is visszatértek a német föderációval kapcsolatos liberális elképzelésekre. A liberális demokraták — írták — a szabadság és az egyenjogúság jegyében képzelik el a német föderatív állam létrehozását. A föderatív forma — a liberális kispolgári elképzelésekkel ellentétben — nem a haladás ügyét szolgálná, hanem az akkori német viszonyokra annyira jellemző partikularizmust és ezáltal a német feudalizmust erősítené. A későbbiek során Marx a párizsi kommün példájával bizonyította, hogy a szabadságjogok és az egyenlőség tényleges biztosítása nemcsak föderatív, hanem unitárius államban is lehetséges. Marx és Engels a föderatív formát a nemzetiségi kérdés megoldására sem tartották alkalmasnak. Ellenezték a föderatív megoldást, mert azt tapasztalták, hogy azokban a föderációkban, amelyekben több nemzet él és ezek a nemzetek kisebb állami alakulatokba tömörülnek — a nemzetek egyenjogúsága előbb vagy utóbb fiktívvé válik. A nagy, a gazdaságilag erősebb nemzet és állama elnyomja, majd kisemmizi, végül pedig bekebelezi a kisebb, gyengébb, kevésbé fejlett nemzetek lakta államokat. Marx és Engels nem tartotta lehetségesnek, hogy a nemzetek önrendelkezési joga egy államon belül megvalósuljon. Mivel azonban mindkettőjük szemlélete történelmi materialista volt — nem zárták ki a föderáció megalakításának lehetőségét bizonyos esetekben és körülmények között. Ugyanis előfordulhatott, hogy a föderáció előrelépést jelentett egy régebbi állapothoz képest. Helyeselték pl. Anglia és Írország föderatív kapcsolatát, amely Írország számára előrelépést jelentett egy régebbi, nagyobb függőséggel járó kapcsolathoz képest.

Lenin is cáfolta azt a „különösen a kispolgári demokrácia soraiban rendkívül elterjedt előítéletet, hogy a föderatív köztársaság feltétlen több szabadságot jelent, mint a centralisztikus...", — „azok a tények, amelyeket Engels az 1792-es—1798-as centralizált francia köztársaságra felhozott, ezt megcáfolják. A valóban demokratikus centralisztikus köztársaság *több* szabadságot biztosított, mint a föderatív. Vagy másként: a történelemben ismert *legnagyobb* hely, terület stb. szabadságát *a centralisztikus*, nem pedig a föderatív köztársaság biztosította." (V. I. Lenin: 33. kötet. Kossuth Könyvkiadó 1965. 67. lap.) Lenin a „Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdésre vonatkozóan" című munkájában is természetesnek tartotta, hogy a marxisták a föderációt és a decentralizációt egyaránt ellenezték. Mert „amíg és amennyiben a különböző nemzetek egységes államot alkotnak, a

marxisták semmi esetre sem fogják hirdetni sem a föderatív elvet, sem a decentralizációt. A centralizált nagyállam hatalmas történelmi lépés a középkori szétforgácsoltságtól az egész világ jövendő szocialista egysége felé." (Lenin Művei. 24. köt. Kossuth Könyvkiadó 1970. 141. old.) A demokratikus centralizmus elvére épülő állam marxista elméletét továbbfejlesztve, az Októberi Szocialista Forradalomban kialakult helyzetre figyelemmel, Lenin a föderációval kapcsolatos addigi nézetét felülvizsgálta, helyeselve *a nemzetek önrendelkezési jogán és teljes egyenjogúságán* nyugvó föderációs megoldást Szovjet-oroszországban.

A szocializmus győzelme után még két országban hoztak létre a nemzetek önrendelkezési jogán alapuló föderációt: a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban és a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságban. A többi szocialista államban a nemzeti kérdést az unitárius állam keretei között oldják meg. A föderáció Csehszlovákiában és Jugoszláviában a nemzetiségi kérdés megoldásának egyik fontos államjogi eszköze. Azt, hogy egy szocialista ország a nemzetiségi kérdés megoldását föderatív vagy pedig unitárius állam keretei között keresi-e, különböző körülmények határozzák meg. Ilyenek pl. a lakosság nemzeti összetétele, a nemzetiségiek száma, területi elhelyezkedése, gazdasági és kulturális színvonala, a nemzetek közötti államjogi kapcsolatok jellege stb. A nemzetiségi kérdés megoldásának államjogi eszközei nem stagnálnak. Változásuk egyik példája Csehszlovákia, amely 1968-ig unitárius állam volt.

V. A szocialista föderáció — a nemzeti kérdés megoldásának egyik államjogi eszköze.

Az első szocialista föderáció soknemzetiségű államban, Szovjet-Oroszországban alakult ki. A forradalom utáni dekrétumok közül az 1917. november 15-i az „Oroszország népeinek jogairól" szóló deklaráció már rögzíti a nemzetek egyenjogúságát és önrendelkezési jogát (a különválást és az önálló állam alapítását is beleértve). A deklaráció megszüntetett mindennemű nemzeti és nemzeti vallási előjogot és megnyitotta az Oroszország területén élő nemzetiségek előtt a szabad fejlődés útját. A szovjet föderáció szempontjából igen lényeges az 1918. január 28-i dekrétum „Az oroszországi köztársaság föderatív intézményeiről". Eszerint a föderáció alanyai azok a népek lehetnek, amelyek „sajátos életmódjuk és nemzeti összetételük tekintetében" különböznek más nemzetektől. Annak módját viszont, hogy egyes — sajátos életmódjuk és nemzeti összetételük tekintetében különböző területek és nemzetek miképpen vesznek részt a föderációban, maguk a nemzetek határozzák meg. Ami pedig a különválási jog realizálhatóságát illeti, erre példa Török-Örményország, Lettország, Észtország, Litvánia, Azerbajdzsán, Grúzia és több, a Távol-Keleten elhelyezkedő köztársaság kiválása és önálló államiságuk megteremtése, közvetlenül 1917 után.

A Szovjetunió mint föderáció négy állam önkéntes szövetségeként jött létre 1922. december 30-án. Ma a Szovjetunióban élő több mint 100 nemzetiség és nemzetiségi csoport közül 53 a szovjet föderáció alanya. A Szovjetunió nemzetei az önrendelkezési jogukat különböző formák között gyakorolják. A szovjet föderáció jelenleg 35 nemzeti államból (15 szövetségi és 20 autonóm köztársaságból) és 18 nemzeti állami alakulatból (8 autonóm területből és 10 autonóm körzetből) áll.

A Csehszlovák Szocialista Köztársaság a közös államban élő cseh és szlovák nemzet szövetségi állama. A Jugoszláv Államszövetség 6 tagállamból és 2 autonóm tartományból áll.

VI. A szocialista föderáció alapelvei.

A szocialista föderáció legfontosabb alapelvei: az önkéntesség, egyenjogúság, a nemzeti szuverenitás. *Az önkéntesség* mint a nemzetek önrendelkezési jogának megnyilvánulása — a szocialista nemzeti politika egyik alappillére. Lényege, hogy a nemzeti akarat kialakítása, illetve annak kinyilvánítása külső befolyástól (pl. annektálás) mentes legyen. A köztársaságok szövetségbe való egyesülésének *önkéntességét* a szocialista alkotmányok garantálják. A szocialista föderáció a köztársaságok teljes *egyenjogúságán* alapszik. Megvalósulásának a politikai és társadalmi bázison nyugvó garanciái: *a*) a szövetséges köztársaságok azonos hatáskőre; *b*) a köztársaságok területének integritása; *c*) a köztársasági állampolgárság; *d*) az azonos számú képviselet a szövetség legfelsőbb népképviseleti szervében; *e*) a majorizálási tilalom (Csehszlovákia); *f*) a paritás elve.

Föderációs alapelv a *nemzeti szuverenitás*, amelyen az idegen nemzeti közösségtől való állami különválás és önálló nemzeti állammá alakulás értendő (1. V. I. Lenin. 25. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1970. 259. lap). A kiválás lehetőségét a Szovjetunióban és Csehszlovákiában egyaránt alkotmány biztosítja. E joggal azonban ez ideig (1922, a Szovjetunió, és 1968, Csehszlovákia megalakulása óta) a szocialista föderáció tagállamai nem éltek. A nemzetek önrendelkezési jogának és szuverenitásának biztosítása ugyanis a szocialista államokban a nemzetek közötti kapcsolatok szorosabbá tételével párosul.

A nemzetek szuverenitása a szövetségi köztársaságok *állami* szuverenitásában is testet ölt, amely, a föderációban *a jogoknak és a kötelességeknek* sajátos ötvözete. A szövetségbe tömörült nemzeti államoknak és állami alakulatoknak ugyanis nemcsak joguk van a szuverenitásra és az önrendelkezésre, hanem a másik nemzet önrendelkezési jogának tiszteletben tartása egyben kötelességük is. Az unió

mint szövetségi állam és a nemzeti államok joggal várhatják el egymástól a szuverenitás kölcsönös és teljes tiszteletben tartását.

VII. Központi államszervezet a szocialista föderációban.

A szocialista föderáció államszervezetének sajátossága: a központi államszervezet megkettőződése. Az össz-szövetségben és a tagállamokban a legfelsőbb népképviseleti, a kormányzati és a bírósági szervek egyaránt megtalálhatók. Ez az államszervezeti megoldás az egy szövetségi államon belüli „több államra való tagozódás" következménye. Az össz-szövetség szuverenitásából folyó feladat- és hatásköröket az unió, a tagállamokéból következőket pedig a köztársaságok központi szervei gyakorolják.

Össz-szövetségi hatáskörbe tartozik általában: *a) az államépítés* körében — a szövetségi alkotmány elfogadása és módosítása, a szövetségi alkotmány és a köztársasági alkotmányok összhangjának biztosítása; a szövetségi államszervezet kialakítása; a szövetség területi felségjoga, az egységes szövetségi állampolgárság; *b) a gazdasági és a kulturális élet felsőbb irányítása* területén: — a szövetség népgazdasági tervének és költségvetésének elfogadása, a külkereskedelem megszervezése, az adók és a bevételek meghatározása, a bankok, az ipari és a mezőgazdasági üzemek és intézetek igazgatása, am ennyiben ezek szövetségi jellegűek, a pénz- és hitelügy vezetése, hitelek felvétele stb; *c) a külkapcsolatok és a honvédelem vitelével összefüggő szövetségi teendők:* a szövetség külpolitikájának kialakítása és vitele, a szövetséget érintő nemzetközi szerződések megkötése és ratifikálása, a szövetségi külkereskedelem megszervezése, döntés a béke és a háború kérdéseiben, az ország védelmének a megszervezése, a fegyveres erők irányítása, az államhatárok és az ország területének védelme; *d)* föderációs hatáskör még új köztársaságnak a szövetségbe való felvétele, a szövetségi köztársaságok közti határok változásainak megerősítése, új autonóm formáció alakításának jóváhagyása.

Az össz-szövetségi hatáskört gyakorló szövetségi szervek a Szovjetunióban a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa, a Legfelsőbb Tanács Elnöksége, a kormány, a minisztériumok, az állami bizottságok és egyéb országos hatáskörű szervek, a Szovjetunió Legfelsőbb Bírósága és legfőbb ügyészsége. Csehszlovákiában: a legfelsőbb népképviseleti szerv: a kétkamarás szövetségi gyűlés, központi szerv még a szövetségi gyűlés elnöksége, a köztársasági elnök, a kormány, a minisztériumok és egyéb központi ágazati szervek, a köztársaság legfelsőbb bírósága, legfőbb ügyészsége és az alkotmánybíróság. Jugoszláviában a Szövetségi Szkupstina, a köztársasági elnök, a szövetségi végrehajtó Vecse, a legfelsőbb bíróság és az alkotmánybíróság.

A Szovjetunió és Csehszlovákia legfelsőbb népképviseleti szervei kétkamarásak. A Szovjetunió legfelsőbb tanácsának egyik háza a szövetségi tanács, a másik a nemzetiségi tanács. A nemzetiségi tanácsot úgy alakítják ki, hogy minden egyes szövetségi köztársaság 32—32, autonóm köztársaság 11—11, autonóm terület 5—5, az autonóm körzet pedig 1—1 küldöttet küld ebbe a kamarába. A csehszlovák szövetségi gyűlés házai: a 200 tagú népi kamara és a 150 képviselőből álló nemzetek kamarája. A népi kamara képviselőit területi, a nemzeti kamara küldötteit pedig nemzeti alapon választják. A nemzetek kamarájában mindkét köztársaságot azonos számú (75—75) küldött képviseli.

A két ház egyenjogúságának jogi biztosítékai mindkét államban: hogy *a)* a törvénykezdeményezés joga mindkét kamarát egyenlően illeti meg; *b)* a legfelsőbb népképviseleti szerv aktusainak elfogadásához mindkét házbeli képviselők többségének — alkotmánytörvény esetén minősített többségének — szavazata szükséges; *c)* az össz-szövetség legfelsőbb szerveinek (prezídium, kormány stb.) megválasztásához mindkét kamara többségi állásfoglalása szükséges; *d)* a két kamara között felmerülő esetleges nézeteltéréseket paritásos alapon rendezik; *e)* a legfelsőbb népképviseleti szerv belső szerveit úgy alakítják ki, hogy abban mindkét kamara képviselői egyenlő számban foglaljanak helyet.

A legfelsőbb népképviseleti szerv *elnökségét* mindkét szocialista föderációban létrehozták. A Szovjetunió legfelsőbb tanácsának elnöksége: prezídium jellegű szerv, a csehszlovák szövetségi gyűlés elnöksége a szövetségi gyűlés belső szerve. A két elnökség szervezete — a jellegbeli eltérés ellenére is — hasonló. Mindkettő magán viseli a szocialista föderáció jegyeit. A Szovjetunióban az elnökségbe minden köztársaság (szám szerint 15) elnökhelyettesi szinten képviselteti magát. Csehszlovákiában az elnökség tagjai közül 20 képviselőt a népi kamara, 20-at pedig a nemzetek kamarája választ oly módon, hogy az utóbbi 20 közül 10 képviselő a cseh, 10 pedig a szlovák köztársaság állampolgára.

Jugoszláviában a *Népek Vecséje*, a legfelsőbb népképviseleti szerv: a Szövetségi Szkupstinának a föderatív szerve. Ennek tagjait a köztársasági szkupstinák kamarái és a tartományi szkupstinák választják (köztársaságonként 20—20, tartományonként pedig 10—10 képviselőt). A Népek Vecséjének jogosítványai meghaladják a többi kamaráét. Így pl. amennyiben jogszabály előírja, hogy az össz-szövetséget érintő valamely kérdésben a két kamara együttes állásfoglalása szükséges, az egyik kamara mindig a Népek Vecséje. Így pl. a Jugoszláv Kormány (a Szövetségi Végrehajtó Vecse) elnökének, helyettes elnökeinek és tagjainak, valamint az alkotmánybíróság elnöké-

nek és bíráinak, továbbá a Jugoszláv Legfelsőbb Bíróság elnökének és más magasrangú hivatalos személyeknek a megválasztásához, kinevezéséhez, illetőleg felmentéséhez a Szövetségi Szkuptsina két kamarájának együttes hozzájárulása szükséges. A két kamara közül az egyik: a Népek Vecséje. Ezen kívül a Népek Vecséje gyakorolja mindazokat a jogokat, amelyek a Vecse nemzeti-képviseleti jellegéből fakadnak. Így ez a Vecse vitatja meg és dönti el a nemzeti köztársaságoknak mint a föderáció alanyának jogosítványaival és Jugoszlávia föderatív felépítésével összefüggő egyéb kérdéseket.

A szocialista föderáció államszervezetének ismérvei a Szovjetunió és Csehszlovákia *kormányának összetételé*ben is tükröződnek. A Szovjetunió Minisztertanácsának a 15 szövetségi köztársaság minisztertanácsának az elnöke — hivatalból a tagja. Csehszlovákiában alkotmányos előírás értelmében: ha a kormány elnöke a cseh köztársaság állampolgára, úgy az elnökhelyettesi posztra a szlovák köztársaság állampolgára nevezendő ki (és megfordítva). Csehszlovákia kormányának ülésén — tanácskozási joggal — a köztársaságok kormányainak az elnökei is részt vesznek.

A Szovjetunió föderatív berendezkedése a Legfelsőbb Bíróság összetételében is megnyilvánul. A köztársaságok legfelsőbb bíróságainak elnökei ugyanis egyúttal az Unió Legfelsőbb Bírósága elnökének helyettesei.

Az ügyészség a Szovjetunióban és Csehszlovákiában egyaránt szövetségi szerv. Az ügyészség élén a szövetség legfelsőbb népképviseletei által kinevezett legfőbb ügyész áll. A köztársaságok ügyészei (illetőleg főügyészei) a legfőbb ügyésznek alárendelten működnek.

Csehszlovákiában és Jugoszláviában alkotmánybíróságot is létrehoztak. Feladatai közül föderatív jellegűek: *a)* szövetség és szervei és valamelyik köztársasági szerv, illetőleg a szövetség és a köztársaság szervei közötti, valamint *b)* a köztársaságok és azok szervei közötti hatásköri viták eldöntése. Megjegyzendő, hogy Csehszlovákiában az alkotmánybíróságra vonatkozó rendelkezések nem léptek hatályba.

VIII. A szocialista autonómia.

A szocialista autonómia nemzeti, területi és állami autonómia. Tartalmában és formájában más, mint az ún. „nemzeti kúria" és a „kulturális autonómia". Az első lényege, hogy a „kisebbségi" nemzet is képviseltessék a törvényhozói szervben, az utóbbié pedig, hogy a kisebbségi nemzetek — nemzeti kultúrájuk ápolására — anyanyelvi iskolákat, népművelési intézményeket, együtteseket stb. létesíthetnek és tarthatnak fenn. A szocialista autonómia azért *nemzeti és területi*, mert autonóm formáció alakítására az a nemzet (nemzetiségi csoport) jogosult, amelynek saját területe van. És azért *állami*, mivel az autonómiának saját jogalkotó, végrehajtó és igazságszolgáltatási szervei vannak. Az autonómiákban az életviszonyokat az autonóm formáció jogalkotó szervei által hozott aktusok rendezik. A szocialista föderációk közül két államban hoztak létre autonómiát: a Szovjetunióban és Jugoszláviában.

A Szovjetunióban a már jelzett hármas követelménnyel összhangban az autonómiának három formája jött létre: az autonóm köztársaság, az autonóm terület és az autonóm körzet.

A három közül az első — mint arra elnevezése is utal — állam.

Az autonóm köztársaságnak saját *alkotmánya* van, amelyet az autonóm köztársaság legfelsőbb tanácsa fogad el és a szövetségi köztársaság legfelsőbb tanácsa hagy jóvá. Az autonóm köztársaság területe — *a köztársaság területi felségjogából* folyóan — az autonóm köztársaság hozzájárulása nélkül nem változtatható meg. Az autonóm köztársaságban központi állami szervek működnek: legfelsőbb tanács, a legfelsőbb tanács elnöksége, minisztertanács, legfelsőbb bíróság. A törvényességre a Szovjetunió legfőbb ügyészének alárendelt köztársasági ügyész felügyel.

Az autonóm köztársaság legfelsőbb szervei — jogalkotó szervek, amelyek törvények, törvényerejű rendeletek, rendeletek, határozatok elfogadására jogosultak. A köztársasági törvények a köztársaság egész területén hatályosak, ezek azonban nem állhatnak ellentétben a szövetségi köztársaság jogszabályaival.

Az autonóm köztársaság *hatásköre* a köztársaság politikai, gazdasági, kulturális életével összefüggő valamennyi kérdésre kiterjed. A köztársaság maga irányítja a köztársasági alárendeltségű gazdasági, oktatási és tudományos szerveket, intézményeket és intézeteket. Az autonóm köztársaságnak saját állampolgársága van.

Az autonóm terület nem állam, hanem államigazgatási autonómiával rendelkező nemzeti, területi állami alakulat. Az államigazgatási autonómia érvényrejutásának biztosítéka — a többi között: hogy az autonóm terület határai — az autonómia beleegyezése nélkül — nem változtathatók meg; az autonóm terület népképviseleti és végrehajtó-rendelkező szervei a szövetségi köztársaságok központi szerveivel közvetlenül is érintkezhetnek; a határterület szervei nem semmisíthetik meg és nem helyezhetik hatályon kívül az autonóm terület szerveinek jogsértő rendelkezéseit, csupán felfüggeszthetik azokat; az autonóm terület nem köteles a határterület határozatát végrehajtani, ha azzal nem ért egyet. A vitás kérdésben a szövetségi köztársaság szerveihez halasztó hatályú előterjesztést tehet. A határterület és az autonóm terület vitájában a köztársaság központi szervei döntenek. Az autonómia terü-

letén a hivatalos nyelv — az autonómiának nevet adó nemzet anyanyelve.

Az autonóm körzet a Szovjetunió kisebb lélekszámú, a múltban elmaradott északi nemzeteinek államigazgatási önkormányzata. Az autonóm körzet szervei az itt élők anyanyelvén működő tanácsok és tanácsi szervek, amelyek a terület szerveinek alárendelten tevékenykednek. Az autonóm körzet jogkörét jogszabály rendezi.

A szovjet autonómia mindhárom formájával kapcsolatban érvényes az a megállapítás, amely szerint az autonómia szervezett kapcsolatot teremt a köztársasági centrumok és az azoktól távoleső területek között. Jelentős szerepe volt és van ma is az autonómiában élő nemzetek és nemzetiségi csoportok politikai, gazdasági és kulturális előrehaladásában.

Jugoszláviában autonóm tartományok vannak. Itt más autonóm formációk nem alakultak ki. Az autonóm tartomány nem állam, hanem nemzeti, állami, területi önkormányzat. Az autonóm tartomány társadalmi, politikai szervezetét, államszervezetét, a munkaszervezeteket, az állampolgárok legfontosabb jogait és kötelességeit az autonóm tartomány alapszabályzata, a statutum tartalmazza.

IX. Polgári nézetek a föderációról.

Aki a polgári államfejlődés alapkérdéseit kutatja, azt tapasztalja, hogy a különböző államelméleti koncepciók, nézetek, általában megelőzték az állami élet főbb változásait, pl. az államforma, az államszervezet, az államtípus stb. átalakulását. A föderáció kivétel e főszabály alól. A föderatív állam kialakulása megelőzte a föderációval összefüggő elméleteket. Az USA-nak mint államszövetségnek a megalakulása felkészületlenül találta a polgári teoretikusokat a föderáció kérdéseit illetően. Ennek tudható be, hogy az első polgári elméletet, amely a *„szuverenitás megosztásának* elve"-ként vált ismertté, a 18. század végén, az USA megalakulása után dolgozták ki. Ez az elmélet a Montesquieu-féle hatalommegosztási elméleten nyugszik, annak sajátos változataként. Montesquieu, mint ismeretes, a főhatalmat három részre osztotta: az állam törvényhozói, végrehajtói és bírói hatalmára. Ez a horizontális hatalommegosztás a föderáció elméletének első kiművelőinél vertikálissá alakulva a szuverenitás megosztásának elméleteként jelentkezik. Ennek az elméletnek a legfontosabb tétele szerint a főhatalmat az össz-szövetségi állam és a tagállamok egyaránt gyakorolhatják, mivel a szuverenitás a föderatív államban az össz-szövetség és a tagállamok között megoszlik. Ez az elmélet az amerikai közélet hivatalos doktrínája volt az amerikai föderáció fejlődésének korai szakaszában (az USA 1787-es alkotmányának elfogadásától a 19. század első feléig). Az USA Legfelsőbb Bírósága is ennek az elméletnek a jegyében hozta meg ítéleteit. A Mc. Culloch v. Maryland ügyben hozott döntésben pl. a legfelsőbb bíróság kimondta, hogy „Amerikában a szuverenitásból fakadó hatáskörök (power of sovereignty) megoszlanak a szövetségi hatalom és a tagállamok hatalmai között. A hatalom gyakorlói szuverének a számukra biztosított hatáskörökben és nem szuverének azokban a hatáskörökben, amelyeket más hatalomnak adtak át." (l. W. Anderson: The National Government of the United States, New York, 1946, p. 66).

A szuverenitás megosztásának elmélete Németországban is elterjedt. Németország a 19. század második felében még konföderáció volt. A liberális kispolgárság köreiben fokozatosan előtérbe került a föderáció létrehozásának a követelése. A kispolgárság ugyanis a szétdaraboltságban jelentkező teljes decentralizálást és a centralizált hatalom létrehozását egyaránt ellenezte. A szuverenitáson alapuló föderáció felelt meg legjobban a liberális kispolgárság törekvéseinek.

A szuverenitás megosztásának elmélete az imperializmus időszakában elveszti egyeduralmát. Új elméletek keletkeznek és a szuverenitás elméletét — kisegítő elvként — akkor veszik csak elő, amikor leplezni akarják a szövetségi állam fokozódó centralizálási törekvéseit.

A jelzett elmélettől lényegesen különbözik az, amely a múlt század elején terjedt el az USA-ban és amely *a tagállamok kizárólagos és teljes szuverenitásának elismerését hirdette.* Ennek az elméletnek szellemi atyja, az ún. „nullifikációs doktrína" kidolgozója: D. Madison volt. E doktrína lényege, a tagállamok jogosultságának maximális kiterjesztése. E doktrína értelmében a köztársaságok (tagállamok) jogosultsága még a föderatív szervek által hozott aktusok megsemmisítésére is kiterjed, feltéve, ha azok a tagállamok hatáskörébe tartozó kérdésekben intézkedtek. Annak eldöntése, hogy egy kérdés a szövetség vagy a tagállam hatáskörébe tartozik, a doktrína szerint a tagállam kizárólagos hatáskörét képezi. A tagállamok szeparatista törekvéseit kifejező elmélet főként a déli államokban, a Dél ültetvényesei között terjedt el. Utóbbiak ugyanis erős ellenállást fejtettek ki a rabszolga-kereskedelem betiltását követelő északi államokbeli kereskedelmi-ipari tőkésekkel szemben, akik egy erősen centralizált szövetségi állam létrehozására törekedtek.

A tagállamok kizárólagos szuverenitásának elismerését követelték a bajor partikularisták is, akik féltették önállóságukat az Északnémet Szövetség tagjaitól, elsősorban Poroszországtól, amely a Szövetségben hegemón szerepet töltött be. A bajorok szószólója, a szeparatista elmélet kidolgozója M. Seydel volt. Seydel spekulatív módon, a tényeket és a történelmi szükségszerűséget figyelmen kívül

hagyva dolgozta ki a tagállamok kizárólagos szuverenitásának elméletét, pontosabban annak bajor változatát. M. Seydel szerint a szuverenitás egysége és oszthatatlansága a szuverenitás lényegéből fakad, attól elválaszthatatlan. A szövetségi állam azért sem lehet a szuverenitás letéteményese — írta Seydel, mert ha a tagállamok kizárólagos s teljes szuverenitása a szövetségbe lépésükkel megszűnnék, úgy maga a szövetség sem jöhetne létre. Ezzel lényegében Seydel megkérdőjelezte a föderáció létjogosultságát és az államoknak csupán két fajtáját ismerte el: az unitárius államot és a konföderációt. Így ez az elmélet teljesen figyelmen kívül hagyta azt, hogy a burzsoá föderációk létezése — tény. A szövetség szuverenitását tagadó elméletnek ma már csak néhány szeparatista követője van. A tőkés föderáció fejlődésének útja — nem a szövetség szuverenitásának elhalása és a tagállamok kizárólagos szuverenitása, hanem a hatalomnak a szövetségi szervek kezében való koncentrációja. Nem tekinthető véletlennek, hogy napjainkban a szövetség hatáskörét a „hatáskörök hatásköre"-ként jelzik. Ugyanis ma a szövetségi államoknak reális lehetőségük van arra, hogy különböző csatornák útján saját hatáskörüket a végletekig kiszélesítsék.

A központi (szövetségi) hatalom centralizációs törekvései és lehetőségei fokozatosan erősödnek. A „tagállamok kizárólagos szuverenitásának elmélete" politikai jelentőségét elveszítette. Napjainkban már nincs neves képviselője.

Az imperializmus korában a különböző elméletek közül a „*centralisztikus* elmélet" a legelterjedtebb. Képviselői közül legnevesebbek: P. Laband, G. Jellinek (Németország), W. Willoughby és J. Mattern (USA).

Laband és Jellinek doktrínájának legfőbb célja a porosz hegemónia szükségességének elméleti alátámasztása koruk Németországában. Laband és Jellinek tagadták a Német Birodalom tagállamainak szuverenitását. Szerintük a szuverenitás egyetlen letéteményese maga a Német Birodalom, élén a porosz királylyal, a Német Birodalom császárával.

Laband szerint az állam legfontosabb ismérve — a hatalom gyakorlása *saját jogon*. Ezzel Laband azt jelzi, hogy az állam a hatalmat nem a szuverén szövetségtől kapott felhatalmazás, hanem saját szabad akaratelhatározása alapján gyakorolja. Jellinek is a „saját jog" híve volt. Többször is kifejtette, hogy az állam legfontosabb, elengedhetetlen ismérve a hatalom gyakorlása saját erőből és saját jogon. Ezen a föderáció államára vetítve azt kell érteni, hogy a föderáció tagállamainak a jogai elsődlegesek, tehát nem származnak az össz-szövetségi hatalomtól. A saját jog kifejeződése pl. — a két jogtudós szerint — az is, hogy a tagállamok a hatalmat saját törvényhozásuk útján gyakorolják, hogy maguk állapítják meg államszervezetük alapjait. Laband és Jellinek szerint tehát a föderáció tagállamai nem szuverének ugyan, de saját joguk alapján a hatalom gyakorlói.

A jelzett két amerikai jogtudós: W. Willoughby és J. Mattern nemcsak a tagállamok szuverenitását vonták kétségbe, hanem azok államiságát is. Elméletük lényege: a szuverenitás és az államiság éles különválasztása. Az államokat két csoportra osztották: a szuverenitással rendelkező államok és a szuverenitással nem rendelkező államok csoportjára.

A „saját jog" elméletét korunk jogtudósai közül többen is magukévá tették. T. Mauntz nyugatnémet jogtudós szerint mivel a Német Szövetségi Köztársaság tagállamai már a szövetségi állam megalakulása előtt is fennálltak és többségük saját alkotmánnyal is rendelkezett, a szövetségbe való lépéssel ezek az államok nem vesztették el saját jogukat. Maunz véleménye szerint a Német Szövetségi Köztársaságban sem az össz-szövetségi állam, sem pedig a tartományok joga nem származékos, mivel egyik állam hatalma sem vezethető vissza egy másik állam hatalmára. T. Mauntz azonban Labanddal és Jellinekkel ellentétben nem zárja ki a tagállamok szuverenitását. Álláspontja szerint a Német Szövetségi Köztársaságban a szuverenitás megoszlik a szövetség és a szövetség tagjai között.

Szólni kell még egy sajátos polgári elméletről, a „*föderáció dualista koncepciójá*"-ról. Legnevesebb képviselői: K. C. Wheare és tanítványa: J. Hendry (USA), valamint A. Jascsenko (század eleji Oroszország). A dualista elmélet — csakúgy, mint a szuverenitás megosztásának elve —, a hatalommegosztás elismerésén nyugszik, arra épül. A wheare-i koncepció lényege a szövetségi és a regionális (utóbbin Wheare a tagállamokat érti) hatalmak között egy olyan hatalommegosztás feltételezése, amely megteremti a hatalmak egyensúlyát, feleslegessé téve a hatalmak közötti alá- és fölérendeltségi viszony kialakítását. Utóbbit — Wheare szerint — egy magas szintű koordinálási rendszer pótolja. Wheare és Hendry szerint a hatalommegosztás elve a legkövetkezetesebben az USA-ban és az Ausztrál Államszövetségben érvényesül. Szerintük ebben a két államban a szövetségi hatalom és a tagállamok hatalma egymástól függetlenül létezik, a szövetség tevékenysége — lényegében a tagállamok állami életének koordinálására szorítkozik. Meg kell jegyezni, hogy ez a felfogás nem tükrözi a tényleges helyzetet. Sem az USA-t, sem pedig az Ausztrál Államszövetséget illetően. Így pl. az USA 1787-es alkotmánya a szövetségi alkotmányt, a szövetségi törvényeket és a szövetség által kötött nemzetközi szerződéseket az ország legmagasabb szintű akaratelhatározásaként ismeri el. Az alkotmány szerint a tagállamok alkotmányai és törvényei nem állhatnak ellentétben a

szövetség alkotmányával és törvényeivel. Ez az alkotmányi előírás napjainkban is érvényes. A centralizációs törekvések hatására pedig az össz-szövetség által hozott aktusok száma és jelentősége lényegesen meghaladja az egyes köztársaságokban elfogadott jogszabályokat. Lényegében hasonló képet mutat az Ausztrál Államszövetség alkotmánya és alkotmányfejlődése. Az Államszövetség alkotmánya a szövetségi törvények számára elsőbbséget biztosít a köztársasági törvényekkel szemben. Ekképp a szövetség elsőbbséget és a tagállamok szubordinációját mindkét államszövetségben alkotmány útján szabályozták. Ez a szubordináció semmiképpen sem fogható fel a „koordináció" wheare-i szinonimájaként.

A. Jascsenko elmélete annyiban különbözik Whearee-től, hogy előbbi szerint a föderáció természeténél fogva dualista jellegű, a szuverenitás forrásának megkettőződése folytán. A burzsoá föderációban — véli Jascsenko — a szuverenitásnak sem a szövetségi, sem pedig a köztársasági hatalom nem kizárólagos forrása és hordozója. A szuverenitás a szövetségi és a köztársasági szerveket együttesen illeti meg. Ezzel — lényegében Jascsenko szerint — létrejön a szövetségi és a köztársasági hatalom „szintézise". Ezért nevezte Jascsenko az elméletét „szintetizáló" elméletnek.

Végül szólni kell még egy elterjedt polgári elméletről: a föderáció *szövetkezeti* elméletéről, az ún. „kooperatív elmélet"-ről. A kooperatív föderalizmus a szolidarizmus egyik módosított és valamelyest modernizált változata. A kooperatív föderalizmus elmélete abból a feltételezésből indul ki, hogy a szövetségnek és a szövetség tagjainak az érdeke és tevékenysége egybeesik. Ebből fakadóan a szövetség és a tagállamok szolidárisak egymással. Az összszövetség és a tagállamok szervei között kooperációs kapcsolatok jönnek létre, egy ésszerű munkamegosztás alapján. A szövetség és a tagállamok közötti szoros együttműködésnek a teljes érdekazonosság az alapja, az érdekek harmóniája. Az elmélet hívei ugyanakkor elismerik, hogy még egy idillikus együttműködés során is szükség van az összállami érdekeket kifejező vezetőre. Ez a vezető pedig maga az államszövetség. A tagállamok — a szövetség vezetése alatt — részt vesznek az összállami feladatok realizálásában. Így alakul ki — hirdetik e nézet képviselői — a föderalizmusnak egy magasabb formája, amely jelentősen különbözik a korai, az ún. „klasszikus" föderalizmustól. Utóbbit a szövetség és a tagállamok érdekeinek polarizációja jellemezte. A kooperatív elmélet képviselőinek többsége amerikai. Közülük az ismertebbek: E. S. Corwin, J. Ferguson, D. E. Mc. Henry, V. V. Thusby, M. G. Burns, J. W. Peltason.

Napjainkban a „szövetkezeti elmélet" egyre szélesebb tért hódít. G. B. Alexandrenko szovjet jogtudós szerint a „szövetkezeti elmélet" térhódításának az a magyarázata, hogy napjainkban az állami szervek koordinált tevékenysége az állammonopolista tőke rendkívül fontos érdeke. Ugyanis a tőkés expanzió gazdasági és politkai előfeltétele valamennyi föderatív (szövetségi és köztársasági) szerv összehangolt tevékenysége. A tények Alexandrenkót igazolják. Az utóbbi évtizedben a föderatív államokban (elsősorban az USA-ban) az együttműködésnek sokféle formája alakult ki. Ilyen a 36 amerikai állam által létrehozott és azok érdekeit egyeztető közös szerv: a Council of Staates Governments, e szerv élén álló Board of Managers, a föderációs szubszidiumok (federal grantsin aid) stb. A szubszidiumokból pl. a tagállamok kérésük alapján részesedhetnek.

Megjegyzendő, hogy a kooperatív elmélet semmiképp sem sorolható a haladást képviselő polgári elméletek közé. Főként azért nem, mert abból a feltételezésből indul ki, hogy a kooperatív kapcsolatokon alapuló föderatív állam „osztály feletti" és mint ilyen minden tagjának érdekeit egyenlően képviseli. Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy az államok osztályfelettiségével kapcsolatos mindennemű elmélet tudományosan nem tekinthető megalapozottnak.

A polgári föderációval kapcsolatos nézetek — ellenmondásosságuk ellenére is figyelemreméltóak. És bár a föderáció elmélete az első polgári föderáció létrejöttekor még nem alakult ki, a föderációs koncepciók a későbbiek során igen nagy szerepet játszottak a föderatív államok fejlődésében. Elmélettörténeti jelentőségük is vitathatatlan.

Irodalom: *Alexandrenko*, G. V.: Burzsoaznüj federalizm. Kiev, 1962.; *Kiricsenko*, M. G.: Rolj zakonodatelsztva v nacionaljnom goszudarsztvennom sztroiteljsztve Szojuza SZSZR. Moszkva, 1974.; *Lepëskin*, A. J.: Szovjetszkij federalizm. Moszkva, 1976.; *Mauntz*, T.: Goszudarsztvennoe pravo Germanni (FRG i GDR). Moszkva, 1959.; *Misin*, A.: Centralnüe organü vlaszti burzsuaznüh goszudarsztv. Moszkva, 1972.; *Safir*, M. A.: Kompetencija Szojuza SZSZR i szojüznüh reszpublik. Moszkva, 1969.; *Safir*, M. A.: SZSZSZR — szocialiszticseszkoje szojuznoe goszudarsztvo. Moszkva, 1971.; *Tumanov*, V. A.: Kritika szovremennüh burzsoaznüh teorij o goszudarsztve i prave. Moszkva, 1972.; *Tumanov*, V. A.: Politicseszkij mechanizm diktaturü monopolij. Moszkva, 1974.; *Zlatopolszkij*, D. L.: SZSZSZR — federativnoe goszudarsztvo. Moszkva, 1967.; *Zlatopolszkij*, D. L.: Formü nacionaljnoj goszudarsztvennoszti narodov SZSZSZR. Moszkva, 1975. *Csisztjakov*, O. I.: Problemü demokratii i federalizma v pervoj szovetszkoj konsztitucii. Moszkva, 1977.

Anderson, W.: The national government of the United States. New York, 1946.; *Battifol*, H.: Le fédéralisme aux États-Unis. Revue

d'Historie Politique et Constitutionelle. Paris, 1937. 722. és köv. p.; *Duverger*, M.: Institutions politiques et droit constitutionnel. Paris, 1960.; *Jellinek*, G.: Die Lehre von den Staatenverbindungen, Berlin, 1882.; *Jellinek*, G.: Das Recht der modernen Staates. Berlin. 1900.; *Ferguson*, J. H.—*Mc Henry*, D. E.: The American system of government. New York — London—Toronto, 1956.; *Laband*, P.: Das Staatsrecht des Deutschen Reiches. 4. Aufl. Bd. 1—4. Freiburg, 1901.; *Mattern*, J.: Concepts of state, sovereignty and international law. Baltimore, 1828.; *Seydel*, M.: Kommentar zur Verfassung für das Deutsche Reich. Freiburg—Leipzig, 1973.; *Thusby*, V. V.: Interstate cooperation. Washington, 1953.; *Willoughby*, W.: The fundamental concepts of public law. New York, 1924.; *Wheare*, K. G.: Federal government, 3. ed. Oxford, 1956.

Bajáki Veronika

FÖDERATÍV ÁLLAM → *Állam mint a nemzetközi jog alanya*

FÖLDHASZNÁLAT → *Földjog*

FÖLDJOG (általában): I. A földjog fogalma (705.) — II. A földjog kialakulása a szocialista jogrendszerben, különös tekintettel a szovjet földjogra (707.) — III. A földjog kialakulása a magyar szocialista jogrendszerben (710.) — IV. A földjog fejlődési perspektívája a magyar jogrendszerben (711.)

I. A földjog fogalma. I. a földjog önálló jogágazati ismérvei. 2. A földjog fogalma a magyar jogban.

1. A földjog önálló jogágazati ismérvei.

A földjog a magyar szocialista jogrendszer önálló ágazata. Önálló jogágazati mivolta elsősorban és mindenekelőtt azoknak a földjogi viszonyoknak a sajátosságaiban keresendő, amely viszonyok megkövetelik azt, hogy azokkal külön jogágazatban foglalkozzanak a szocialista jogrendszerben.

Általánosságban megfogalmazva: földjogi viszonyoknak a földdel kapcsolatos, jogilag szabályozott társadalmi viszonyokat nevezzük.

a) A földjogi viszonyoknak megvannak a maguk jellemző sajátosságai. A földjog által szabályozott földviszonyok *első* jellemző sajátossága az, hogy a földjogi viszonyok emberek, az állam és jogi személyek közötti viszonyok.

Amennyiben a földjogi viszony csupán emberek és jogi személyek közötti viszonyként jelentkezik, annyiban alanyait illetően nem különbözik egyéb jogviszonyoktól, mivel általában minden jogviszonyra jellemző az, hogy emberek között jönnek létre. Ennyiben tehát a földjogi viszonyok szerves részét képezik az adott állam joga által szabályozott társadalmi viszonyoknak, az adott jogrendszer által összefogott viszonyoknak. Amennyiben azonban azt a tényt vesszük alapul, hogy a földjogi viszonyok alanyai emberek és jogi személyek, valamint az állam egyaránt lehet, hogy az állam úgyszólván minden földjogi viszonyban — konkrétan és nem csak mögöttesen — jelen van valamilyen formában, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a földjogi viszonyok önálló sajátosságai már e jogviszonyok alanyainak a körében is kimutathatóan jelentkeznek.

b) A földjog által szabályozott földjogviszonyok *második* jellemző sajátossága az, hogy *meghatározott* tárgyra vonatkozóan jönnek létre. A földjogi viszony tárgya mindig olyan emberi (állami) magatartás, amely *a földet* érinti, a földre mint dologra vonatkozik. A föld általános jellemző sajátosságai: A föld a természet és nem az emberi munka terméke. A föld a természetnek olyan terméke, amelyet nem lehet elfogyasztani, nem lehet csökkenteni és nem is szaporítható. A föld terjedelme korlátozott. A föld gazdaságilag és jogilag is monopolizálható. A föld más tárgyakkal nem helyettesíthető. A föld minden természetes érték forrása. A föld nem munkatermék, tehát értéke nincs. A föld funkciója a társadalmi élet különböző területein eltérő. A föld általános jellemző sajátosságai, valamint a mezőgazdasági jellemző sajátosságai (a föld a mezőgazdaságban termelő és munkaeszköz; a föld rendeltetésszerű használata nem rontja, hanem javítja a föld termelékenységét stb.) olyanok, amelyek a földet megkülönböztetik az egyéb dolgoktól, s amelyek eredményeként a föld a földre vonatkozó társadalmi viszonyok, illetőleg földjogi viszonyok sajátos tárgyaként jelentkezik.

A földjogi viszonyoknak ez a sajátossága annyiban általános is, tehát minden jogviszony tárgyára jellemző sajátosság, amennyiben a jogviszonyok általában valamely tárgyra vonatkozóan jönnek létre, s ez a tárgy általában a jogviszonyok esetében meghatározott emberi (állami) magatartás. Annyiban azonban már speciális a földjogi viszony tárgya, hogy a földjogi jogviszonyban az emberi (állami) magatartás *mindig a földet érinti*, a a földre mint dologra vonatkozik.

Ez a megállapítás azonban nem fedi pontosan a földjogi viszonyok körét, mivel a földdel kapcsolatban számos olyan, jogilag szabályozott társadalmi viszony van, amely nem tekinthető földjogi viszonynak. Így pl. az állam szuverenitása az állam határain belül elterülő földeket érinti, mégsem tekinthető földjogi viszonynak, hanem elsősorban az államjog és a nemzetközi jog területét érintő fogalom; vagy pl. a földadó sem földjogi, hanem pénzügyi jogi fogalom stb.

A földjogi viszonyok tehát szűkebb kört alkotnak, mint a földdel kapcsolatos összes jogviszonyok köre. A földjogi viszonyokra általában az a jellemző, hogy ezekben a jogilag szabályozott viszonyokban a föld mint e jogviszonyok tárgya csak *meghatározott funkcióban* szerepel. A földjogi viszony magát a földet érintő olyan társadalmi viszony, amelyben *a föld mint mindenféle termelő és nem termelő emberi tevékenység feltételeként szerepel.* Földjogi viszonyról tehát csak akkor beszélhetünk, ha a jogilag szabályozott társadalmi viszonyban a föld ebben a funkciójában szerepel.

A földjogi viszonyok tehát elsődlegesen és legfontosabb részükben a földre vonatkozó *vagyoni viszonyok.* Másként kifejezve ezek a vagyoni viszonyok a földtulajdoni és a földhasználati viszonyok.

c) A földjogi viszonyok *harmadik* jellemző sajátossága az, hogy bár e viszonyok legfontosabb részét a földtulajdoni és a földhasználati viszonyok alkotják, ide tartoznak a *föld igazgatásának szabályai* is, amelyek szervesen kapcsolódnak a földtulajdoni és a földhasználati viszonyokhoz. A föld igazgatásának jogviszonyai a mai viszonyaink között kétfélék lehetnek; éspedig: egyrészt lehet *tulajdonosi földigazgatás,* amely szervesen beletartozik a társadalmi (állami, szövetkezeti, társadalmi szervezeti) földtulajdonjog tartalmába, ahhoz hasonlóan, mint a birtoklási, használati és a rendelkezési jog; másrészt lehet *állami földigazgatás,* amely *mindenféle földtulajdon* esetében az állam gazdasági szervező és közhatalmi funkciójából következik.

d) A földjogi viszonyok *negyedik* jellemző sajátosságaként kell kiemelni azt, hogy a földjogi viszony egyben *a föld védelmét* is szolgáló emberi magatartás, tehát magában foglalja a föld védelmének jogviszonyait is, kiemelve ezek között is a mezőgazdasági rendeltetésű földek védelmét szolgáló jogi szabályokat.

e) A földjogi viszonyok *ötödik* jellemző sajátosságaként tekinthető az, hogy a földjogi viszonyban a jogviszony alanyait olyan alanyi jogok illetik meg és kötelezettségek terhelik a földet illetően, amelyben a felek az egyenjogúság és mellérendeltség, illetőleg az alá- és fölérendeltség helyzetében vannak. Ennek megfelelően a földjogi viszonyok *szabályozásának módszere komplex,* amely komplex szabályozási módszerben az egyenjogúság és mellérendeltség, valamint az alá- és fölérendeltség komplex rendszere érvényesül.

A földjogi viszony fogalmát az elmondottak alapján a következőképpen határozhatjuk meg: *a földjogi viszony olyan komplex jogviszony, amely egyes emberek és jogi személyek, valamint az állam között a földre vonatkozóan fennálló valamely meghatározott — vagyoni (földtulajdoni és földhasználati), földigazgatási és földvédelmi jellegű — tevékenységre vagy attól való tartózkodásra irányuló jogilag szabályozott kapcsolat, amelynek alapján a feleket az egyenjogúság és a mellérendeltség, valamint az alá- és fölérendeltség komplex egységét alkotó rendszerében alanyi jogok illetik és kötelezettségek terhelik.*

Mindez azt mutatja — ami egy jogágazat önállósága szempontjából a legfontosabb —, hogy a földjogi viszonyok a jogviszonyoknak olyan önálló körét alkotják, amelyek bár szorosan kapcsolódnak az egyéb jogviszonyokhoz, azoktól el is határolódnak, mert megvannak azok a specifikus sajátosságai, amelyek önálló csoportba sorolják ezeket a jogviszonyokat.

Ha mindezeken túlmenően még azt is figyelembe vesszük, hogy a földjog alapvető gazdaságpolitikai szerepet is játszott a mezőgazdaság szocialista átszervezésében, általában a szocialista jellegű földhasználati rendszer megteremtésében és a földtulajdoni viszonyok szocialista átalakításában — ha figyelembe vesszük azt, hogy a jelenlegi fejlődési periódusban alapvető földbirtok-politikai jelentőségű szerepet tölt be a földtulajdon és a földhasználat szocialista egységének a megteremtésében, s így a teljesen szocialista jellegű földtulajdoni és földhasználati viszonyok tartósításában — akkor önkéntelenül is le kell vonni azt a következtetést, hogy a földjog önálló jogágiságát az említett *gazdaságpolitikai tényezők* is messzemenően indokolták és indokolják ma is.

Tagadhatatlan, hogy azt a hatalmas átalakulást, amely Magyarországon a kisárutermelő paraszti mezőgazdaságtól a szocialista nagyüzemi mezőgazdasághoz vezetett, s az ezzel kapcsolatos különböző földbirtok-politikai intézkedéseket egyetlen hagyományos jogág keretében sem lehetett volna megoldani úgy, hogy a jog a maga eszközeivel messzemenően elő is segítse ezt a forradalmi átalakulást.

Mivel a földjogi viszonyok zömét vagyoni viszonyok alkotják, a földjogi viszonyokat el kell határolni a polgári jog által szabályozott vagyoni viszonyoktól. Az elhatárolás azért szükséges, mert ha elhatároló ismérvek nincsenek, abban az esetben a földjogi vagyoni viszonyok nem különböznek a polgári jog által szabályozott vagyoni viszonyoktól, s így a földjogi viszonyok elkülönítését a polgári jogi vagyoni viszonyoktól csupán gazdaságpolitikai, földbirtokpolitikai indokkal lehetne megmagyarázni.

A földjogi viszonyok a következőkben különböznek a polgári jog által szabályozott viszonyoktól:

Szocialista viszonyok között a földjogi vagyoni viszonyok területén olyan sajátos áruviszonyok érvényesülnek, amelyek eltérnek mindazoktól az áruviszonyoktól, amelyek a polgári jog által szabályozott vagyoni viszonyokra jellemzőek. Ennek az eltérésnek a lényege az, hogy *a földjogi vagyoni viszonyok területén csak nagyon korlátozott mértékben, csak*

szocialista fejlődési irányba és csak állami felügyelet mellett érvényesülhetnek az árujellegű, áruformájú, de egészében véve nem tipikusan árutartalmú viszonyok.

A földtulajdoni rendszer olyan szervesen összetartozó egységet alkot, amelyet megbontani nem lehet abban a formában, hogy szétválasztjuk a benne meglevő áru- és nem árujellegű vagyoni viszonyokat, s annak megfelelően osztódnak szét a földjogi viszonyok a különféle jogágak között. A földjogi vagyoni viszonyok ebben *a komplex egységben sajátosak*, és ezen túlmenően abban, hogy a földjogi vagyoni viszonyokat nem lehet elszakítani a földigazgatási és földvédelmi viszonyoktól sem, vagyis nemcsak a földjogi vagyoni viszonyok, hanem *általában a földjogi viszonyok is komplex egységet alkotnak*, ami a polgári jogi vagyoni viszonyok esetében nem található meg.

A földjogi viszonyok esetében *a szabályozás módszere is komplex*, míg a polgári jogban szabályozott vagyoni viszonyok esetében a szabályozás módszerére az egyenjogúság és a mellérendeltség rendszere a jellemző, addig a földjog szabályozásának komplex módszerében az egyenjogúság és mellérendeltség, valamint az alá- és fölérendeltség együttesen alkotják a szabályozás módszerét.

2. A földjog fogalma a magyar jogban.

Mindaz, amelyet a földjog önálló jogágazati ismérvei címszó alatt kifejtettünk, lényegében megadja a megfelelő alapot ahhoz, hogy a földjog fogalma meghatározható legyen. Ha mindahhoz még hozzátesszük azt is, hogy a földjog területén ma elsődleges feladat a földtulajdon és a földhasználat szocialista egységének a megteremtése, valamint aláhúzzuk azt az alapvető követelményt is, hogy szocialista viszonyok között hangsúlyozottan megköveteli a szocializmus építésének az érdeke azt, hogy minden föld a maga gazdasági rendeltetésének megfelelően meg legyen művelve, illetve használva legyen — akkor a magyar földjog fogalmát a következőkben adhatjuk meg:

A földjog a magyar szocialista jogrendszernek olyan új önálló ágazata, amely — a szocializmus építésének érdekeivel összhangban — a földtulajdon és a földhasználat szocialista egységének teljes megteremtésére törekedve szabályozza a földjogi viszonyokat, minden föld gazdasági rendeltetésének megfelelő művelése és használata érdekében.

II. A földjog kialakulása a szocialista jogrendszerben, különös tekintettel a szovjet földjogra 1. A földtulajdon árujellege alakulásának meghatározó szerepe a földjogi szabályok jogrendszerbeni elhelyezkedésére nézve. 2. A földről szóló lenini dekrétum szerepe az önálló szovjet földjog kialakulásában. 3. A szovjet földjog jellemző sajátosságai.

1. A földtulajdon árujellege alakulásának meghatározó szerepe a földjogi szabályok jogrendszerbeni elhelyezkedésére nézve.

Közismert, hogy a kapitalista állam jogrendszerében a földtulajdon éppen úgy magántulajdon, mint minden más áru, annak ellenére, hogy a föld természeti és közgazdasági sajátosságai ennek a megoldásnak lényegileg ellentmondanak. Az is közismert, hogy ez az ellentmondás olyan erős, hogy tulajdonképpen a kapitalista árutársadalom szabadabb fejlődése érdekében minden földmagántulajdont meg kellene szüntetni, s helyette általánossá tenni a kapitalizmus fejlődése érdekében is az állami földtulajdont. Ennek ellenére a történelemben eddig még nem fordult elő, hogy a burzsoázia a hatalomra kerülése után egységesen állami tulajdonba vette volna a földet, s annak megfelelően rendezte volna be a maga kapitalista gazdasági és társadalmi rendszerét. Hogy ez nem történt meg, azt *Marx* részben azzal indokolja, hogy a burzsoázia már maga anyagilag érdekeltté vált a földmagántulajdon megtartásában, másrészt pedig tartott attól a *politikai* következménytől, hogy a nagy magántulajdon ellen intézendő egy ilyen radikális támadás könnyen forradalmasíthatja a munkás és egyéb nincstelen rétegeket, akik aztán támadást intézhetnek a tőkés üzemek magántulajdona ellen is. Ez a kettős indoka annak, hogy a burzsoázia a hatalomra kerülése után sem szünteti meg a földmagántulajdont, hanem ahelyett a földmagántulajdon viszonyait is igyekszik a kapitalista gazdasági és társadalmi berendezkedés lényegéhez hasonlóvá változtatni. Ennek a tevékenységnek az eredménye az, hogy a kapitalista államban a földtulajdont igyekeznek szabad árutulajdonná tenni és ezzel elérni azt, hogy a tőke viszonylag szabadon behatolhasson a mezőgazdaságba is, s ott is az iparhoz hasonló földkoncentráció jöjjön létre fejlett kapitalista mezőgazdasági nagyüzemek formájában.

A mezőgazdaságban a kapitalista fejlődésnek ez a tendenciája abban az esetben is, ha a nagybirtokrendszer feudális kötöttségekkel terhes (ún. porosz út), és ez a tendencia akkor is, amikor a szabad paraszti földmagántulajdon alapján megy végbe a kapitalista fejlődés (ún. amerikai út). A két fejlődési útnak csupán a módszerei, a sajátosságai eltérőek, de a végeredmény mindkét esetben ugyanaz — vagyis egy *fejlett kapitalista nagyüzemi mezőgazdaságnak a létrejötte*, amely megfelelő szoros gazdasági és politikai szálakkal kapcsolódik a kapitalista nemzetgazdaság más ágaihoz.

Ehhez a fejlődéshez a jog értelemszerűen megadja a maga eszközeivel a megfelelő segítséget. Ennek a segítségnek a lényege az, hogy a földtulajdon és általában a földjogi viszonyok szabályozása a magánjog keretében megy végbe, s „szabad" magántulajdonra jellemző módon igyekszik szabályozni a föld-

jogi viszonyokat úgy, hogy az ne akadályozza, illetve elősegítse a kapitalista nagybirtokrendszer, illetve nagyüzemi gazdálkodás kialakulását és megerősödését, akár az amerikai, akár a porosz fejlődési úton megy is végbe a mezőgazdaság kapitalista fejlődése.

A földmagántulajdon árujellege tehát meghatározott cél érdekében van beállítva a kapitalista gazdasági és társadalmi berendezkedésben, s a jogi eszközökkel tudatosan törekednek arra, hogy a földtulajdonnak ez az árujellege a kívánt kapitalista fejlődési irányba hasson. Ez a fejlődés pedig — akár a porosz, akár az amerikai fejlődési utat vesszük alapul, mindenképpen elsősorban és döntő mértékben a nincstelen, illetve kevés földdel rendelkező parasztság rovására megy végbe — sőt, fejlett kapitalista körülmények között még a paraszti nagygazdaságok sem kerülhetik el a sorsukat, mert zömükben ezek is a kisebb paraszti birtokok sorsára jutnak, valamilyen formában beolvadnak a tőkés nagygazdaságokba.

Érthető, hogy ilyen gazdasági vagy gazdaságpolitikai célok elérése csak úgy lehetséges, ha a jog olyan területen szabályozza a földjogi viszonyokat, ahol a piac törvényei szabadabban érvényesülhetnek, ahol „kívülről" nem nagyon szólhatnak bele a dolgok alakulásába, ahol csupán „két szabad fél" egyenjogú megállapodása stb. határozzák meg a dolgok alakulását. Ez a jogterület pedig a tőkés jogrendszerben a földjogi viszonyok számára a magánjog területe. A *magánjog* keretében szabályozott földjogi viszonyok minden lehetőséget megadnak ahhoz, hogy a korszerű tőkés nagybirtokok földkoncentrációja minél kevesebb akadályoztatás mellett menjen végbe — s ha ehhez a magánjog szabályai nem elégségesek, segítségül hozzák a tőkés államot is a maga „közjogi" eszközeivel (pl. tagosítások állami eszközökkel való megvalósítása).

A szocialista gazdasági és társadalmi berendezkedéstől nemcsak hogy idegen a szabad árujellegű földmagántulajdon intézménye, hanem teljesen, vagyis lényegét illetően ellentmond ez a földmagántulajdon a szocializmusnak. Természetes, hogy a földmagántulajdon nem minden formája mond ellent a szocializmusnak azonos súllyal. Másként kifejezve ez azt jelenti, hogy a kisárutermelő paraszti földmagántulajdon — ha árutulajdoni konstrukciójában ellent is mond a szocializmusnak — belátható ideig „megfér" a szocialista gazdasági és társadalmi berendezkedésben mint a saját „munkaföldhasználaton" alapuló paraszti földmagántulajdon. Szabad árutulajdoni mivoltában azonban még a paraszti földmagántulajdon sem kerülhet összhangba a szocializmussal, illetőleg *olyan ellentmondás van a paraszti földtulajdon és a szocializmus között, amely ellentmondást csak a paraszti földmagántulajdon terhére lehet és kell is feloldani.*

Ennek az ellentmondásnak a feloldása lényegét illetően nem lehet más, mint a szocializmus viszonyai között meglevő *földmagántulajdon magántulajdoni árusajátosságainak a megszüntetése*, illetve olyan korlátozása, amely gyakorlatilag a paraszti földmagántulajdon magántulajdoni árusajátosságainak a megszűnésével egyenlő.

A paraszti földmagántulajdon magántulajdoni árujellegének a megszüntetése, illetve a minimálisra való korlátozása elvileg is megalapozva két területen megy végbe. *Egyrészt* végbemegy úgy, hogy *meghatározott állami adminisztratív intézkedésekkel* korlátozzák a földmagántulajdont — pl. a föld adásvételének engedélyhez kötése, a bérbeadás szabályozása, az öröklés korlátozása stb. —, vagyis olyan állami intézkedéseket hoznak, amelyek megakadályozzák az esetleges kapitalizálódási tendenciákat a földmagántulajdon területén, illetve gátolják az elproletarializálódást. *Másrészt a szocialista gazdasági és társadalmi környezet* is korlátozza a földmagántulajdon árujellegének, éspedig magántulajdonra jellemző árujellegének az érvényesülését, mert ettől a környezettől *objektíve* idegen a földmagántulajdon árujellegének az érvényesülése.

Ha mindehhez még hozzátesszük azt is, hogy a szocializmus viszonyai között megjelennek a szocialista földhasználati formák, egyre nagyobb mértékben tért hódít a szocialista földhasználat kollektív és személyi formája is, hogy megjelennek a szocialista földtulajdoni formák is stb. — akkor teljesen érthetővé válik, hogy a paraszti földmagántulajdon árujellege olyan hatalmas átalakuláson megy végbe, amelynek a végeredménye csak az lehet, hogy a paraszti földmagántulajdon szocialista társadalmi és személyi földtulajdonná alakuljon át.

Bármilyen földtulajdoni rendszer is legyen egy szocialista államban, a lényeg minden esetben az, hogy ez a földtulajdoni rendszer nem lehet olyan árujellegű, mint a földmagántulajdon. A földmagántulajdon árujellegének a megszüntetése minden szocialista államban alapvető célkitűzés, olyan általános törvényszerűség, amely alól egyetlen szocializmust építő állam sem vonhatja ki magát. Más kérdés, hogy a gyakorlatban ezt az alapvető törvényszerűséget hogyan valósítják meg az szocializmust építő egyes államokban.

Így pl. a Szovjetunióban teljesen radikálisan úgy oldották meg ezt a problémát, hogy minden földet egységesen állami társadalmi tulajdonba vettek, s ezzel a föld megszűnt az áruforgalom tárgyaként szerepelni.

Ezzel szemben az európai szocialista államokban a paraszti földmagántulajdon uralkodó körülményei között indult el a mezőgazdaságban a szocializmus építése, s ezekben az államokban a paraszti földmagántulajdon árujellegét kellett úgy korlátozni, hogy annak körülményei között is sikeresen megindulhas-

son és be is fejeződhessen a mezőgazdaság szocialista átszervezése. Ezekben az államokban tehát a földmagántulajdon árujellegének az állami adminisztratív korlátozása, valamint a szocialista környezet objektív korlátozása vezetett oda, hogy a földmagántulajdon magántulajdoni árusajátosságai a minimálisra korlátozódtak, illetve gyakorlatilag úgyszólván megszűntek. Ebben az értelemben véve a földmagántulajdon ezekben az országokban is kikerült az áruforgalomból, legalábbis a magánjellegű áruforgalomból — de *számos árujellegű intézkedés történt abban az irányban, hogy ez a paraszti földmagántulajdon közvetlenül is szocialista földtulajdoni formává alakuljon át,* vagyis állami, termelőszövetkezeti társadalmi, illetőleg személyi tulajdonná váljon.

Teljesen érthető, hogy ennek a lényeges változásnak — vagyis annak, hogy a földtulajdon megszűnik magántulajdoni árukként szerepelni — a jogban is tükröződnie kell. A szocialista jogban ez tükröződik is abban az értelemben, hogy a földjogi szabályok kikerülnek a polgári jogi szabályok közül, illetve a polgári jog keretei közül, s helyette teljesen új jogágazat, a földjog keretében nyernek elhelyezést. *A földjog megjelenése a szocialista jogrendszerben tehát olyan új jogágazat megjelenése, amely létét annak köszönheti, hogy a szocializmus viszonyai között a föld magántulajdoni árujellege megszűnik és a föld vagy teljesen kikerül az áruforgalomból, vagy pedig csak olyan áruforgalmi szabályok érvényesülhetnek, amelyek eredményeként a föld szocialista földtulajdoni formává alakulhát át.*

2. A földről szóló lenini dekrétum szerepe az önálló szovjet földjog kialakulásában.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme eredményeként új földjogi rendszer jött létre a Szovjetunióban. A földről szóló dekrétum, amely 1917. november 8-án jelent meg, az első földjogi törvény volt a Szovjetunióban. Felmérhetetlen történelmi jelentősége abban van, hogy örökre felszámolta a Szovjetunióban a feudális és feudálkapitalista nagybirtokrendszert és lerakta a szovjet földjogi törvényhozás fejlődésének alapelveit. A földről szóló dekrétum megvalósította a Szovjetunióban minden föld nacionalizálását az országban és kizárólagossá tette minden földre nézve az állam tulajdonjogát.

Másként kifejezve ez azt jelenti, hogy *a szovjet* földjogi rendszer a kizárólagos állami földtulajdonjogon alapul, s mióta a földről szóló dekrétum megjelent, azóta mindenféle földjogi jogviszony az egységes és kizárólagos állami földtulajdonjog alapján jött és jön létre, illetve fejlődött és fejlődik ma is. Ennek megfelelően a Szovjetunióban, illetve az egyes szovjet szövetséges köztársaságokban megjelenő földjogi törvényhozás alapvető vonása az, hogy ezek a szabályok teljes egészükben összhangban vannak, s összhangban is kell lenniük a jövőben is a földről szóló lenini dekrétum alapvető elveivel és szabályaival.

Mivel a föld nacionalizálásával nemcsak az abszolút földjáradék szűnt meg a Szovjetunióban, hanem a föld is kikerült az áruforgalomból, megszűnt árukként szerepelni, az ilyen kizárólagos állami földtulajdonjog alapján létrejövő jogviszonyok is olyanok, amelyeknek *árujellegű sajátosságuk nincs,* áruviszonyoknak tekinteni ezeket a földjogi viszonyokat nem lehet. Éppen ezért ezeknek a földjogi viszonyoknak a szabályozása már nem fér el a polgári jog keretei között, hanem külön jogágban: a földjogban nyernek szabályozást.

3. A szovjet földjog jellemző sajátosságai.

A Szovjetunióban földjogról a földről szóló lenini dekrétum megjelenése óta beszélhetünk, mivel a szovjet jogban lényegében ettől az időtől kezdve foglalkoznak önálló jogág keretében a földjogi viszonyokkal. Ennek vitathatatlan alapját adja az egységes és kizárólagos állami földtulajdonjog és az ezen alapuló, nem árujellegű földhasználati viszonyok.

A szovjet földjog szerepe azonban ennél nagyobb, illetve történelmi szerepe szélesebb, mint csupán a földjogi viszonyok művelése.

Szélesebb ez a szerep azért, mert lényegében 1920—1940-ig a földjogban nem csupán a földjogi viszonyokkal foglalkoztak, hanem ennek keretében foglalkoztak a kolhozjogviszonyokkal is. Ha ezt pontosabban meg akarjuk fogalmazni, akkor azt kell mondanunk, hogy ebben a fejlődési időszakban a szovjet földjog keretében két olyan jogágazatot műveltek, amelyek a legszorosabb kapcsolatban vannak egymással, éspedig a földjogot és a kolhozjogot. Kétségtelen, hogy mindkét jogágazat fejlődése — de különösen a kolhozjog fejlődése — vezetett szükségszerűen oda, hogy 1938—39-től kezdve a kolhozjogot is önálló jogágazatként művelik a Szovjetunióban az önálló földjog mellett.

Az 1970-es években a szovjet jogászok között is felvetődik a kolhozjognak olyan továbbfejlesztése, amelyet a fejlődés ezen a területen szinte szükségszerűen felvet egy esetleges „mezőgazdasági jog" vagy más elnevezés és tartalom megjelölésével. Ezek a viták azonban nem érintik a földjogot mint önálló jogágazatot — legfeljebb oda vezetnek, hogy a földjog keretén belül is hangsúlyozottan előtérbe kerülnek bizonyos olyan kérdések, amelyek eddig talán nem megfelelő súllyal szerepeltek a szovjet földjogi tudományban és oktatásban. Ilyenek pl. az erdőalappal és a vízjogi rendszerrel való behatóbb foglalkozás igénye, valamint a földjoghoz szorosan kapcsolódó környezetvédelmi jogalkotás. Ugyancsak vita folyik a földhasználat ingyenessége és visszterhessége körül, pontosabban arról, hogy a földnek szovjet viszonyok között is lehet „ára", van „értéke" stb., de ezek a viták a szovjet földjogban érezhetően még nem jelentkeznek,

a szovjet közgazdászok körén túl ez a vita még nem ment. A szovjet földjog alapja ma is az az egységes állami földtulajdon, amely nem árutulajdon és ennek megfelelően a földtulajdonon kialakult szocialista földhasználati rendszer sem árujellegű. Ez a két alapvető sajátosság, valamint az az igény, hogy minden földet gazdasági rendeltetésének megfelelően megműveljenek, lényegében meghatározza a szovjet földjog fogalmát is, amelyet az 1971-es földjogi tankönyv a következőkben fogalmaz meg: *A földjog a szovjet szocialista jog ágazata, amely a föld nacionalizálása alapján szabályozza a földviszonyokat a földhasználók között, az egységes állami földalap elosztása és a föld racionális megművelése céljából, összhangban a kommunizmus építésének érdekeivel.*

III. A földjog kialakulása a magyar szocialista jogrendszerben. 1. A földjogi szabályok jogrendszerbeni helye a népi demokrácia fejlődésének első szakaszában (1945—1949). 2. A földjogi szabályok jogrendszerbeni helye a fordulat éve (1948—1949) után, különös tekintettel a mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom megjelenésére. 3. A földjog és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog kiemelt szoros kapcsolata és kölcsönhatása.

1. A földjogi szabályok jogrendszerbeni helye a népi demokrácia fejlődésének első szakaszában (1945—1949).

Magyarországon 1945-ben a népi demokratikus földreform végrehajtása eredményeként örökre megszűnt a feudálkapitalista nagybirtokrendszer, s annak helyén általánossá vált a magyar mezőgazdaságban a kisárutermelő paraszti gazdálkodás. Ez a kisárutermelő paraszti gazdálkodás a szabad paraszti földmagántulajdon-jogon alapult (bizonyos megkötések csak a földreform során juttatott földek esetében voltak). A földhasználati viszonyok ugyancsak a szabad paraszti földmagántulajdonra jellemző módon alakultak, s így akár a tulajdonjog címén, akár valamely származékos földhasználati jogcímen (pl. haszonbérlet) használták is a földeket, egészében véve *a kapitalista jellegű áruviszonyok érvényesültek mind a földtulajdon, mind pedig a földhasználat területén.*

Ennek megfelelően az akkori magyar jogrendszerben a földjogi viszonyok szabályozása a magánjog keretében valósult meg, amely — ha nem is kodifikált formában, de — tartalmazta mindazokat a legfontosabb földjogi szabályokat, amelyek az akkori viszonyok között ezen a területen jelentkeztek. Kétségtelen, hogy bizonyos mértékben már ebben az időszakban is „kilógott" a juttatott földek szabályozása a magyar magánjog kereteiből, valamint pl. a nagyhaszonbérletekre kimondott állami előhaszonbérleti jog sem kifejezetten a magánjog szabályai szerint alakult — de mindez egészében nem változtatott azon a tényen, hogy *a népi demokrácia fejlődésének első szakaszában a földjogi viszonyok egészében véve a magánjog keretébe tartoztak, ott nyertek szabályozást mindaddig, amíg a jogrendszerben magánjogról és nem polgári jogról beszélhettünk.* Igaz, hogy ebben az időszakban a gazdasági jog keretén belül is történtek kísérletek arra, hogy bizonyos földjogi viszonyokkal foglalkozzanak, éspedig elsősorban a népi demokratikus földreformhoz kapcsolódva — de ezek a kísérletek sem változtattak azon az alapvető tényen, hogy a földjogi viszonyok a magánjog keretében kerültek szabályozásra.

2. A földjogi szabályok jogrendszerbeni helye a fordulat éve (1948—49) után, különös tekintettel a mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom megjelenésére.

A népi demokrácia fejlődésének első szakasza azzal zárul, hogy politikai területen eldől a ki kit győz le harc a munkásosztály javára és létrejön a fordulat évével a proletárdiktatúra. Ez a parasztság szempontjából többek között azt is jelentette, hogy a magyar mezőgazdaság fejlődési útja is eldőlt, vagyis egyértelműen *a termelőszövetkezeti fejlődési út került előtérbe.*

A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom létrejötte és fejlődése szükségszerűen megkövetelt egy sor intézkedést a földtulajdoni és a földhasználati viszonyok területén is. Ezeknek az intézkedéseknek a lényege az volt, hogy részben állami adminisztratív eszközökkel, részben pedig a szocialista gazdasági és társadalmi környezet erősítésével a földmagántulajdon és általában *a földjogi viszonyok magánárujellegét „korlátozni, csökkenteni kellett"*, illetve meg kellett szüntetni ahhoz, hogy a mezőgazdaságban sikeresen haladhasson előre a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődése.

Azok a földbirtok-politikai intézkedések, amelyek ezen a területen a fordulat évében és azt követően létrejöttek, alapvetően érintették a paraszti földtulajdoni és földhasználati rendszer árujellegét, magántulajdoni jellemző sajátosságait. Olyan intézkedések voltak ezek, amelyek miatt a földjogi viszonyok már nagyon erősen „kilógtak" a magánjog, illetve most már a polgári jog keretei közül. Ebben az időszakban rövid ideig az a megoldás kerül előtérbe, hogy az akkor még meglevő gazdasági jog keretén belül foglalkozik a jogtudomány ezekkel az újabb földbirtok-politikai intézkedésekkel, de ugyanakkor a gyakorlatban még mindig a magánjog, illetőleg a magánjog helyett kifejlődő polgári jog keretein belül nyer szabályozást minden olyan földjogi viszony, amelyet az újabb szabályozások, az újabb földbirtokpolitikai intézkedések még nem érintettek.

A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom megjelenése szintén számos új földjogi problémát hoz magával, amelyek ugyancsak nem férnek el a magánjog, illetve a polgári jog keretei között. Ezért ezekkel a termelőszö-

vetkezeti földjogi kérdésekkel is *a gazdasági jog keretében* foglalkozik a jogi oktatás és a jogtudomány is, de értelemszerűen nem olyan súllyal, mint amilyen gyakorlati jelentősége ezeknek a földjogi kérdéseknek ténylegesen van, illetve volt abban az időszakban.

3. A földjog és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog kiemelt szoros kapcsolata és kölcsönhatása. A jelenlegi magyar szocialista jogrendszer tagozódása alapjaiban a fordulat éve után, az 1950—51-es években alakult ki. A gazdasági jog, amely bizonyos földjogi és termelőszövetkezeti jogi kérdésekkel is foglalkozott, megszűnt, s helyébe új diszciplínaként létrejött a mezőgazdasági jog.

A mezőgazdasági jog létrejötte a földjog fejlődése szempontjából azt jelentette, hogy mindazokkal a földbirtok-politikai kérdésekkel, amelyek a földmagántulajdon és magánföldhasználat árujellegét érintették, valamint a mezőgazdasági termelőszövetkezetekkel és az állami gazdaságokkal kapcsolatos földjogi kérdésekkel a mezőgazdasági jog keretében foglalkozott a magyar jog. A mezőgazdasági jog keretén belül tehát már nagyobb mértékben volt szó földjogi kérdésekről is, de emellett a földjogi kérdések többi részével a polgári jog keretében foglalkoztak, illetve annak keretében kellett foglalkozni.

Az 1950-től 1957-ig terjedő időszakban tehát a földjog jelentős részével *a mezőgazdasági jog* foglalkozik, jelentős része azonban *a polgári jog*, sőt az *államigazgatási jog* keretében helyezkedik el, vagyis még sem az oktatásban, sem a tudományban nem alakult ki az egységes földjog mint jogágazat. A legdinamikusabban természetesen a földjognak az a része fejlődik, amely szorosan kapcsolódik a mezőgazdasági termelőszövetkezetekhez, s amelyekkel ennek megfelelően a mezőgazdasági termelőszövetkezetekkel együtt a mezőgazdasági jog keretén belül foglalkozott a magyar jogtudomány. Néhány év elteltével a jogtudomány eljutott oda, amikor már a jogfejlődés alapján arra az álláspontra kellett helyezkednie, hogy *a mezőgazdasági jog keretén belül tulajdonképpen két új, önálló jogágazat jelent meg, éspedig a földjog és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog.* Bár a fejlődés ebben az irányban már az ötvenes évek közepén megindult, lényegében 1957—58-ra tehető az az időpont, amikorra általánosan elfogadottnak tekinthető lett az a nézet, hogy a földjogot és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogot önálló jogágazatként kell művelni, de úgy, hogy közöttük a hagyományosan és a fejlődés által szükségszerűen magával hozott és kialakult kapcsolat továbbra is megmaradjon.

IV. A földjog fejlődési perspektívája a magyar jogrendszerben.

A magyar földjog mint a magyar szocialista jogrendszer önálló ágazata 1957 óta dinamikusan fejlődött és eljutott arra a szintre, hogy a gyakorlat számára mind a jogalkotás, mind a jogalkalmazás területén jelentős segítséget tud nyújtani. Továbbfejlődését jelentős mértékben befolyásolja a földbirtokpolitika további alakulása, de az alapvető fejlődési iránya már ma is egyértelmű; azon az úton kell haladnia, hogy a magyar földtulajdoni és földhasználati viszonyok mindegyikében létrejöjjön és uralkodóvá váljon a földtulajdon és a földhasználat szocialista egysége, hogy megszilárduljon és maradéktalanul biztonságos legyen minden szocialista földtulajdoni és földhasználati jogviszony.

Emellett az alapvető célkitűzés mellett azonban még számos területen adódik feladat a magyar földjogi tudomány előtt. Ezeknek a feladatoknak a felsorolása talán nem szükséges, de összegezni lehet abban a lényeges feladatban, hogy a földjog tudományának minden területen elő kell készíteni egy *földjogi kódex* megjelenését, amely a földjogi viszonyok minden területét átfogóan tartósan rendezheti azokat a szocialista földjogi viszonyokat, amelyek Magyarországon a szocialista fejlődés során ma már kialakultak, s amelyeknek jogi szabályozottsága is olyan, hogy a közeljövőben is lehetséges egy földjogi kódex elkészítése.

Irodalom: *Nagy* László—*Seres* Imre: A termelőszövetkezeti törvény. Bp. 1961.; *Nagy* László: A szocialista szövetkezeti tulajdon = Szövetkezeti Enciklopédia. Bp. 1978.; *Seres* Imre: A föld tulajdonjoga a magyar mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Bp. 1958.; *Seres* Imre: Az 1945. évi földreformról. Állam- és Igazgatás, 1965.; *Seres* Imre: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdonjog. Bp. 1968.; *Seres* Imre: A mezőgazdasági rendeltetésű állami földtulajdon kezeléséről. Jogtudományi Közlöny, 1974.; *Seres* Imre: A földjogi kérdések a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Bp. 1975.; *Seres* Imre: Földtulajdoni és földhasználati viszonyaink 30 éves szocialista fejlődéséről. Jogtudományi Közlöny, 1975.; *Seres* Imre: A szocialista állam és a földtulajdon. Jogtudományi Közlöny, 1977.; *Tanka* Endre: Az állami szocialista földtulajdonjog kutatásának néhány elméleti alapkérdése. Jogtudományi Közlöny, 1978.; *Vass* János: A tartós földhasználatról. Jogtudományi Közlöny, 1978.

Seres Imre

FÖLDNYILVÁNTARTÁS → *Földjog; — Polgári jog*

FÖLDRENDEZÉS → *Földjog*

FÖLDTULAJDONI FORMÁK: I. Fogalom (712.) — II. A magyar földtulajdoni rendszer kialakulása a népi demokratikus földreformtól napjainkig (714.) — III. Az egyes földtulajdoni formák Magyarországon (718.) — IV. A magyar földtulajdoni rendszer fejlődési perspektívája (724.)

I. Fogalom. 1. Általános megjegyzések. 2. A földtulajdonjog általános fogalma a magyar szocialista jogtudományban. 3. Az egyes földtulajdoni formák a szocialista jogrendszerekben.

1. Általános megjegyzések.

A tulajdonjog olyan általános kategória, amellyel behatóbban a polgári jog foglalkozik. *A földtulajdonjog* viszont már olyan sajátos tulajdonjogi kategória, amelyre állnak ugyan az általános tulajdonjogi jegyek, de megvannak a specifikus vonásai is, amelyek megkülönböztetik a földtulajdonjogot az egyéb tulajdonjogi viszonyoktól.

2. A földtulajdonjog általános fogalma a magyar szocialista jogtudományban.

A földtulajdon-jogviszony sajátosságát — a tulajdonjogviszony általános fogalmához képest — elsősorban és döntően az adja meg, hogy mi a földtulajdon-jogviszony közvetlen tárgya. Ez a közvetlen tárgy pedig a föld.

A föld a tulajdonjogviszony sajátos tárgya. A föld azért sajátos tárgya a tulajdonjogviszonynak, mert a földnek olyan sajátosságai vannak, amelyek megkülönböztetik a társadalmi viszonyok tárgyát képező egyéb dolgoktól. A földnek ezek a sajátosságai részben *általánosak*, tehát a földek gazdasági rendeltetésétől függetlenül mindenféle földre vonatkoznak — részben pedig *mezőgazdasági jellegű* sajátosságok, amelyeket azért kell kiemelni, mert a föld minden társadalom életében elsősorban a mezőgazdaság és ezen keresztül a társadalom élelmiszerrel és nyersanyaggal való ellátása terén alapvető jelentőségű.

A föld általános jellemző sajátosságai a következők:

a) A föld a természetnek és nem az emberi munkának a terméke.

b) A föld a természetnek olyan terméke, amelyet *nem lehet elfogyasztani*, nem lehet *csökkenteni*, de ugyanakkor *nem* is *szaporítható*.

c) A föld terjedelme — mivel a föld nem csökkenthető és nem szaporítható — *korlátozott*, vagyis mindenkor egyforma mennyiségben létezik. Mivel a föld terjedelme korlátozott, értelemszerű, hogy a föld az emberek által *monopolizálható*, s ennek megfelelően az emberiség monopolizálja is a földet. A földnek ez a monopolizálása felfogható *gazdasági és jogi értelemben véve* is. Gazdaságilag a földet mint a gazdálkodás tárgyát, mint a tevékenység színhelyét monopolizálják — jogilag pedig a földet a föld tulajdonjogán keresztül monopolizálják. Ezért is hangsúlyozzuk a földtulajdon-jogviszony általános fogalmában azt az elemet, hogy e jogviszonyban az egyik fél magatartása mindig tulajdonosi, monopolizált helyzetben tanúsított magatartás. Mind a gazdasági, mind a jogi monopolizálásnak megvan a maga értelme. A földnek mint a gazdálkodás tárgyának a monopolizálása a *különbözeti földjáradék* elsajátítását teszi lehetővé — a föld tulajdonjogi monopolizálása pedig a földmagántulajdon elsajátítása esetében az *abszolút földjáradék* elsajátításához vezet. A társadalmi földtulajdon esetében az abszolút földjáradék megszűnik, mivel a társadalmi tulajdon kizárja az abszolút földjáradékot eredményező tulajdonjogi monopóliumot.

Hangsúlyozni kell mindezzel kapcsolatban azt is, hogy adott esetben a föld gazdasági és jogi monopóliuma külön-külön is jelentkezhet. Jogilag szabályozott társadalmi viszonyok között azonban főszabálynak azt kell tekinteni, hogy *a föld gazdasági monopolizálása minden esetben függvénye a föld tulajdonjogi monopóliumának.* Másként kifejezve ez azt is jelenti, hogy a föld tulajdonjogi monopóliumának elsődleges szerepe van a föld gazdasági monopolizálása esetében is. Itt is meg kell azonban említeni azt, hogy szocialista átalakulás esetében gyakori jelenség, hogy a föld gazdasági monopóliuma elszakad a föld tulajdonjogi monopóliumától és olyan önállóságra tesz szert, amely maga után vonja a föld tulajdonjogi monopóliumának a megváltoztatását is — vagyis *a föld gazdasági monopóliumához igazodik a föld tulajdonjogi monopóliuma is.*

d) A föld a természetnek olyan terméke, amely általában *mással nem helyettesíthető*. Ebből értelemszerűen következik, hogy a földet meg kell tartani, meg kell őrizni és általában olyan célokra szabad és helyes használni, amely használat a föld rendeltetésének megfelelő stb.

e) A föld minden lehetséges termelési ágban szerepet játszó *termelési feltétel, minden emberi tevékenység színhelye.* A föld tehát nemcsak a mezőgazdaságban szerepet játszó termelési feltétel, hanem a népgazdaság minden ágában megvan a maga szerepe és jelentősége.

f) A föld jelentősége és *funkciója* a társadalom életének különböző területein *eltérő*. Így pl. a föld a mező- és erdőgazdaságban az egyik legfontosabb, alapvető termelőeszköz, de ugyanakkor olyan munkaeszköz is, amely a termelés folyamatában nem használódik el, amely a munka produktumába nem megy át, sőt a föld értéke annak rendeltetésszerű használata esetén csak javul. A föld a föld méhének kincsein keresztül a bányászatban *a haszonértékek tárháza*, az iparban pedig mint alap, mint hely, mint az ipari tevékenység színhelye szerepel. Ehhez hasonló szerepet tölt be az emberi települések esetében is, az ember legszűkebb értelemben vett létezésének is alapja, helye.

g) A föld minden természeti érték (kincs) forrása, amit az emberiség létezéséhez és fennmaradásához felhasznál.

h) A föld nem munkatermék, tehát értéke nincs. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a földnek nincs használati értéke. *A földnek van használati értéke*, csak olyan értéke nincs, amelyet absztrakt emberi munka alakít ki. *A földnek* — annak ellenére, hogy nem az emberi munka terméke

— *van ára.* Pl. a tőkés társadalmi rend a földet éppen úgy áruvá tette, mint minden más dolgot. Ezért a földjogi viszonyokat is a magánjog keretében szabályozta. A tőkés társadalomban a föld ára nem más, mind a föld bérbeadásából származó jövedelem tőkésítése.

Ezzel szemben ott, ahol minden föld nacionalizálva van (pl. Szovjetunió), a föld teljesen *ki van véve az árufogalomból,* mivel ott minden föld az állami társadalmi tulajdon kizárólagos tárgyaként szerepel. Az európai szocialista államok fejlődése szintén olyan úton halad, amely fokozatosan megszünteti a föld magántulajdoni árusajátosságait és a szocialista földtulajdoni viszonyokat teszi általánossá. Ebben a folyamatban azonban *a föld szocialista tulajdoni formái is tartalmaznak bizonyos árusajátosságokat, de nem magántulajdoni jellegű árusajátosságokat.*

A szocialista földtulajdoni formák (állami társadalmi tulajdon, szövetkezeti társadalmi tulajdon, személyi tulajdon) szocialista sajátosságai két forrásból tevődnek össze. *Egyrészt* abból, hogy ezek a földtulajdoni formák is bizonyos értelemben vett gazdasági és jogi monopóliumot jelentenek a föld felszínének meghatározott részein. *Másrészt* abból, hogy a szocialista viszonyok között már nem nagyon lehet megkülönböztetni a föld természetes termékenységét attól a gazdasági termelékenységtől, amiben nemcsak az előző nemzedékek munkája, hanem a jelenlegi társadalom talajjavító és egyéb termékenyítő tevékenysége is megtestesül.

A társadalomnak ezt a földben rögzített tőkéjét Marx *„föld-tőke"*, „La terre-Capital" elnevezéssel jelöli és állótőkének tekinti. Ez a föld-tőke javítja a földet mint termelőeszközt, növeli a föld értékét, de Marx hangsúlyozza azt is, hogy ennek a föld-tőkének semmi köze nincs a földjáradékhoz. Ezen a föld-tőkén keresztül a föld a benne megtestesülő értékek hordozójává válik annak ellenére, hogy a föld a maga természetes formájában nem az emberi munka terméke, hanem a természet terméke. A földre fordított beruházásoknak, *a föld termékenysége érdekében eszközölt beruházásoknak tehát van értékük, amelyet szocialista viszonyok között is figyelembe kell venni.* Emellett szocialista viszonyok között is igen lényeges szempont — különösen a kevés földdel rendelkező országokban —, hogy a mezőgazdasági gazdálkodó szervek földterületének csökkentése olyan gazdasági veszteségeket eredményezhet az ilyen gazdálkodó szervezeteknél, amelyeket ha nem térítenek meg, igen hátrányosan befolyásolhatják, esetleg lehetetlenné tehetik az adott gazdálkodó szervezet működését.

Mindez azt szemlélteti, hogy *a föld a szocialista viszonyok között sajátos értékviszonyok hordozója,* ami a többi sajátossággal együtt azt mutatja, hogy a föld a tulajdonjogviszonynak sajátos tárgya. Nálunk ugyancsak tért hódít ez a szemlélet. Ez jogszabályban is jelentkezik, éspedig az állami telkek esetében megállapított egyszeri igénybevételi díj és amellett az évenként rendszeresen fizetendő telekhasználati díj formájában, valamint a használatbavételi díj ellenében létrejövő tartós földhasználat esetében.

A föld mezőgazdasági jellegű sajátosságai a következők:

a) A föld a mező- s erdőgazdaságban alapvető jelentőségű termelő- és munkaeszköz, de nem értékalkotó tényező a használati értékek előállításánál. A mezőgazdasági munka produktivitása nagymértékben függ a föld termelékenységétől és fekvésétől. Ebből következik, hogy azonos munkamennyiség azonos nagyságú, de eltérő termelékenységű és fekvésű földek esetében kisebb vagy nagyobb termékmennyiséget eredményezhet —, fordítva; azonos termékmennyiségben kisebb vagy nagyobb munkamennyiség ölthet testet.

b) A mezőgazdasági rendeltetésű föld sajátossága az is, hogy *a föld rendeltetésszerű használata nem rontja, hanem javítja a föld termelékenységét.* A föld tehát — mint mezőgazdasági munkatárgy — eltérőleg az egyéb munkatárgyaktól — a használat folytán nem válik rosszabbá, nem használódik el, hanem ellenkezőleg, megtartja az állagát, sőt rendeltetésszerű használat esetén még javul is a minősége.

c) A modern társadalom mezőgazdasági kultúrája javítja ugyan a föld termelékenységét, mert ugyanazon a földterületen egyre többet képes termelni — de ezzel egyidejűleg — *elsősorban a nagyfokú iparosodás eredményeként* — egyre *csökkenti a mezőgazdasági rendeltetésű földek területének nagyságát.* Így egyre nagyobb gondot kell fordítani a meglevő mezőgazdasági rendeltetésű földek védelmére, különösen a kevés földdel rendelkező, illetőleg a kevés mezőgazdasági rendeltetésű földdel rendelkező országok esetében.

A földnek mind az általános sajátosságai, mind a kiemelt mezőgazdasági jellegű sajátosságai rendkívüli jelentőségűvé teszik a földtulajdoni viszonyokat — vagyis lényegében és egészében véve annak a kérdésnek a fontosságát, hogy a föld birtoklásának és a vele való rendelkezésnek a kérdése a társadalom adott fejlettségi fokán, adott osztályviszonyok mellett milyen megoldást nyer. A föld magántulajdona a földjáradék különböző formáinak magánelsajátítását teszi lehetővé, a föld tőkés magántulajdona a föld áruvá tételével, az ebből húzható, jobbára spekulációs nyereségre stb. vezet. A föld szocialista társadalmi tulajdona viszont a föld minden irányú tervszerű kihasználását teszi lehetővé az egész dolgozó társadalom javára.

A földre vonatkozó társadalmi viszonyok a mezőgazdaság területén a legkiemelkedőbb jelentőségűek, ahol a föld termelőeszközként és egyben munkaeszközként is szerepel. A mező- és erdő-

gazdasági rendeltetésű földekre vonatkozó viszonyok kiemelkedő jelentőségét még fokozza a mezőgazdaságnak a szocialista nagyüzemi termelés alapjára helyezése, a gyorsan fejlődő ipar és a növekvő igényű lakosság ellátása megfelelő mennyiségű nyersanyaggal, élelmiszerrel.

3. Az egyes földtulajdoni formák a szocialista jogrendszerekben.

A földtulajdonjog beletartozik az adott társadalomban meglevő tulajdoni formák valamelyikébe, esetleg többjébe vagy mindegyikébe. *A földtulajdonjog tehát soha nem jelentkezik önálló tulajdonjogi formaként*, sem a kapitalista jogrendszerben, sem pedig a szocialista jogrendszerben. A kapitalista államokban a földtulajdon, pl. a magántulajdonjogban szabályozott tulajdoni forma, de nem beszélnek külön földtulajdonjogról és külön magántulajdonjogról.

A Szovjetunióban és Mongóliában a föld kizárólag csak az állami társadalmi szocialista tulajdonjog körébe tartozhat, csak annak lehet egyik kizárólagos tárgya, s ennek következtében sem mezőgazdasági termelőszövetkezeti (kolhoz), sem pedig személyi vagy magántulajdonban nem lehet.

Az európai szocialista államokban — a második világháború után kialakult európai szocialista államok összességét véve alapul — *a föld tárgya lehet bármely, a jogrendszer által elismert tulajdonjogi formának*, vagyis lehet állami társadalmi tulajdonban, társadalmi szervezet vagy szövetkezet társadalmi csoporttulajdonában, az állampolgárok személyi tulajdonában, és lehet az állampolgárok kisárutermelő magántulajdonában is.

Ha viszont nem az európai szocialista államok összességét, hanem az egyes szocialista államokat vesszük alapul, abban az esetben már azt tapasztalhatjuk, hogy nem minden európai szocialista államban lehet bármely elismert tulajdoni formának tárgya a föld. Minden európai szocialista államban lehet a föld állami társadalmi tulajdonban és kisárutermelő egyéni magántulajdonban, de vannak olyan szocialista államok is, ahol a föld nem vagy csak nagyon korlátozott mértékben lehet társadalmi szervezet, illetőleg szövetkezet tulajdonában, s vannak olyan európai szocialista államok is, amelyek elismerik ugyan a személyi földhasználatot, de azzal egyidejűleg nem ismerik el a föld személyi tulajdonjogát, azt, hogy a személyi tulajdonnak meghatározott mértékben és körülmények között a föld is tárgya lehet.

II. A magyar földtulajdoni rendszer kialakulása a népi demokratikus földreformtól napjainking. 1. Az 1945. évi földreform által kialakított földtulajdoni rendszer. 2. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom hatása a földtulajdoni rendszer alakulására. 3. A mezőgazdaság kollektivizálása folytán kialakult földtulajdoni rendszer.

1. Az 1945. évi népi demokratikus földreform által kialakított földtulajdoni rendszer, különös tekintettel a kisárutermelő paraszti földmagántulajdon uralkodóvá válására.

Magyarországon a feudálkapitalista nagybirtokrendszert az 1945. évi népi demokratikus földreform számolta fel, amelyet az 1945. március 15-én megjelent 600/1945. ME sz. rendelet alapján hajtottak végre. Ezt a rendeletet 1945 őszén az 1945. évi VI. tv. emelte törvényerőre.

A földosztás a megművelt földterület 34,8 százalékára terjedt ki. Juttatásban — a házhelyigénylőket nem számítva — mintegy 650 000 személy részesült. A földekkel együtt igénybe vették a nagybirtok minden élő és holt felszerelését, készleteit is, továbbá a kastélyokat, kúriákat, gazdasági épületeket, kisegítő üzemeket, a nagybirtok mezőgazdasági üzemeit stb.

A földosztás jogi megoldása az volt, hogy *megváltás* címén igénybe vette az ezer hold feletti birtokokat teljes egészében, a 100 és 1000 hold közöttieket pedig 100 holdat meghaladó részükben. A szőlők és gyümölcsösök 20 holdat meghaladó részükben kerültek igénybevételre. *Elkobzás* címén vették igénybe a hazaárulók, volksbundisták és más népellenes elemek földbirtokát teljes egészében. A mezőgazdasági termeléssel élethivatásszerűen foglalkozó személyek földbirtokát 200 holdig, az ellenállási mozgalomban részt vett személyekét pedig 300 holdig *mentesíteni* lehetett. Mentesek voltak továbbá a községi és a közbirtokossági legelők is.

A különböző jogcímeken igénybe vett földekből a földosztás céljaira állami *földalap* létesült. Ennek a földalapnak a későbbiek során kiosztásra nem került részei lettek az egyéb állami földekkel együtt az állami földalap magvai. Ennyiben a földosztás a föld részleges nacionalizálását is megvalósította. A földreform céljaira szolgáló állami földalapba tartozó földek többségét azonban az állam telekkönyvileg is az arra igényjogosult dolgozó parasztok *magántulajdonába* adta.

A földreform során magántulajdonba adott földek fölötti rendelkezés jogát azonban a törvény különböző korlátozásoknak vetette alá. Ezek a korlátozások három irányban jelentkeztek, éspedig:

a) a föld elidegenítésének és megterhelésének 10 éves tilalmában;

b) ugyanerre az időszakra vonatkozóan az öröklési jog korlátozásában;

c) abban, hogy a juttatott föld megművelésének nagymérvű elhanyagolása esetén a figyelmeztetésen túlmenően a törvény lehetővé tette a juttatott föld megvonását.

Mindez azt mutatja, hogy a földreform során az arra igényjogosult személyeknek tehermentesen magántulajdonba adott földek tulajdonjoga tartalmát illetően *korlátozott földmagántulajdon* volt. Ez a korlátozás közvetlenül mindenekelőtt azt a helyes célt szolgálta, hogy meg-

akadályozza az újonnan földhöz jutottak elproletarizálódását — de ugyanakkor ezek az intézkedések alkalmasak lettek arra is, hogy a földmagántulajdon ilyen korlátozása mellett a későbbiekben megindulhasson a mezőgazdaság szocialista átszervezése.

A földkérdésnek a népi demokratikus földreform által alkalmazott megoldása létrehozta a munkás-paraszt szövetség anyagi bázisát, elindította a demokratikus forradalmi átalakulást, s jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a felszabadulással beindult demokratikus forradalmi átalakulás szocialista forradalmi átalakuláshoz vezessen.

A földkérdésnek a népi demokratikus földreform és a szovjet földnacionalizálás útján való megoldása látszólag teljesen eltérő egymástól. Ennek ellenére *a tartalom, a lényeg* mindkét megoldás esetében azonos, s az alapvető célkitűzés azonossága mellett csak a megoldás módjában különböznek egymástól. Ez a különbség a történelmi fejlődésben gyökeredző eltérő adott körülményekből következett.

A népi demokratikus földreform és a szovjet földnacionalizálás *közös* vonásait a következőkben lehet megjelölni:

a) a nagybirtokrendszer teljes szétzúzása;

b) a földnek a dolgozó parasztság kezére adása;

c) a nagyparaszti birtok érintetlenül hagyása;

d) gyors, radikális végrehajtás felülről jövő támogatással a munkások és a parasztok saját akciói révén;

e) olyan kisárutermelő paraszti földhasználati rendszer létrejötte, illetőleg általánossá válása, amelyről már — az egyéb feltételek megléte esetén — közvetlenül át lehet térni a szocialista mezőgazdaság megteremtésére.

A különbség a népi demokratikus földreform és a szovjet földnacionalizálás között az, hogy míg a Szovjetunióban minden föld egységesen *állami* tulajdonba került, nálunk a népi demokratikus földreform érintetlenül hagyta a paraszti földmagántulajdont, a földosztás céljaira igénybevett nagybirtok földjei pedig az arra igényjogosult dolgozó parasztság magántulajdonába, kisebb részében pedig állami tulajdonba kerültek. A különbség lényege tehát az, hogy *milyen jogi formában* oldotta meg a nagybirtokrendszer szétzúzását és az elkobzott földnek az arra igényjogosult parasztság kezére adását a szovjet földnacionalizálás, illetőleg a népi demokratikus földreform.

A népi demokratikus földreform során szétosztott földek tulajdonjogilag a meglevő paraszti földmagántulajdonhoz igazodtak. Tehát amíg a Szovjetunióban a föld nacionalizálása mindenféle földmagántulajdont megszüntetett — így a parasztok földmagántulajdonát is —, de minden földet (mint a gazdálkodás tárgyát) meghagyott, illetőleg átadott a parasztok egyéni (és közös) művelésébe ingyenes és örök használatba — addig a népi demokratikus földreform csak a nagybirtokosok földmagántulajdonát szüntette meg, de a paraszti földmagántulajdonhoz nem nyúlt, és a szétosztott földeken a dolgozó parasztoknak magántulajdonjogot adott.

Bár az alkalmazott földtulajdonjogi forma szempontjából nyilvánvaló különbség van a föld nacionalizálása és a népi demokratikus földreform között, *közös vonásuk* mégis az, hogy a nagybirtokrendszer megszüntetése után mindkét esetben *egyszerűbbé* és *egyöntetűbbé* válik a földtulajdoni rendszer, és e földtulajdoni alapokon mindkét esetben olyan földhasználati viszonyok jönnek létre (uralkodóvá válik a kisárutermelő paraszti földhasználat), amelyről — a szükséges egyéb körülmények fennállása esetén — már át lehet térni a következő nagy feladat megvalósítására: a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság megteremtésére.

A föld nacionalizálása, illetőleg a mezőgazdaságnak a népi demokratikus földreform eredményeként megindult fejlődése terén az elsődleges szempont eszerint az, hogy az alkalmazott földtulajdonjogi rendszer alapján mindkét esetben olyan földhasználati rendszer jöjjön létre, amelyről majd át lehet térni a mezőgazdaság szocialista átszervezésének megvalósítására. Ezt a földhasználati rendszert a föld nacionalizálása és a népi demokratikus földreform egyaránt létrehozza, s így közöttük az alapvető gazdasági célkitűzés szempontjából nincs különbség. Ez is, az is általánossá teszi a paraszti gazdaságokat, amelyek a mezőgazdaság szocialista átszervezése során itt is és ott is közös termelőszövetkezeti gazdaságokba tömörülnek. *A népi demokratikus földreform is, akárcsak a föld nacionalizálása a Szovjetunióban, nemcsak a feudálkapitalista nagybirtokrendszert számolta fel örökre, vagyis nemcsak a burzsoá forradalmi átalakulás utolsó szava volt, hanem egyben lépés is a szocializmus felé.*

2. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom (1948—49) megjelenésének hatása a magyar földtulajdoni rendszer alakulására.

Magyarországon a népi demokratikus földreform után, vagyis 1945-től 1949-ig terjedő fejlődési időszakban, a munkás-paraszt demokratikus diktatúra időszakában a földtulajdoni és a földhasználati viszonyok területén a következő feladatokat kellett elvégezni:

Meg kellett védeni és erősíteni a földreformmal létrehozott paraszti földtulajdoni rendszert, vissza kellett verni a volt nagybirtokosok és tőkés nagybérlők földreform elleni támadásait.

Amennyire az adott politikai és gazdasági viszonyok engedték, gátat kellett vetni a paraszti kisárutermelés polarizáló tendenciáinak; a kulákosodásnak egyfelől, a proletarizálódásnak másfelől, és uralkodóvá kellett tenni a mezőgazdaságban a *saját munkán alapuló földhasználatot.*

A kisbirtokosok és a mezőgazdasági munkások támogatásával, a munkás-paraszt szövetség erősítésével, az állami földtulajdon fokozatos gyarapításával, a földművesszövetkezetek erősítésével stb. fel kellett halmozni az előfeltételeket a mezőgazdaság szocialista átszervezésének megkezdéséhez.

Magyarországon 1948—49-ben, vagyis a fordulat évében *előtérbe kerül* a mezőgazdaságban *a mezőgazdaság szocialista átszervezésének feladata.* Ennek a feladatnak a megkezdéséhez meghatározott lépéseket kellett tenni a földmagántulajdonnal kapcsolatban, valamint a földhasználati viszonyok területén is. Ezeknek az intézkedéseknek a lényege az volt, hogy *a földmagántulajdont alkalmassá kellett tenni arra, hogy annak körülményei között is megindulhasson, sikeresen haladhasson előre és megvalósulhasson a mezőgazdaság szocialista átszervezése.*

A törvényhozásnak két területen kellett megfelelő rendelkezéseket hoznia, éspedig a magángazdálkodás és a termelőszövetkezeti gazdálkodás területén.

a) A magángazdálkodás területén mindenekelőtt a földmagántulajdon korlátozása volt az elsődleges feladat. Ezen a téren jelentős lépés volt az állam előhaszonbérleti jogának kimondása a nagyhaszonbérletekre, a földműveléssel nem élethivatásszerűen foglalkozó személyek földjeire és a jogi személyek tulajdonában levő földekre. Az *állami előhaszonbérleti* jog gyakorlása eredményeként jelentős mennyiségű föld került a földbérlő szövetkezetek, termelőszövetkezeti csoportok és egyénileg dolgozó parasztok használatába. Tulajdonképpen a földbérlő csoportok és az első termelőszövetkezeti csoportok ezeken a földeken alakultak meg, vagyis ténylegesen ezzel a rendelettel indult be nálunk a mezőgazdaság szocialista átszervezése.

A földmagántulajdon árujellegének korlátozása terén kiemelkedő jelentőségű jogszabály volt a 13 000(1948./XII. 22.) Korm. sz. rendelet, amely *a mezőgazdasági ingatlanok forgalmát államigazgatási engedélyhez kötötte,* vagyis korlátozta ezeknek az ingatlanoknak az áruforgalmát.

Ugyancsak a földmagántulajdon radikálisabb korlátozását szolgálta a gazdag parasztok részére 1949-ben megadott az a jogszabályi lehetőség, hogy földjüket ingyenesen vagy ellenérték fejében az állam tulajdonába vagy használatába felajánlhatták.

Ilyen és ezekhez hasonló állami intézkedések vezettek oda, hogy *mindezekkel az állami korlátozásokkal a földmagántulajdon alkalmassá vált arra, hogy annak körülményei között sikeresen haladhasson előre a mezőgazdaság szocialista átszervezése,* a mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom kibontakozása. A földmagántulajdon állami korlátozásának a lényege az, hogy a korlátozás a földmagántulajdon legjelentősebb — kapitalista jellegű — árutulajdoni sajátosságait érinti, azokat a sajátosságokat, amelyek kedveznek a tőkés fejlődési tendenciáknak, s leginkább gátolják a mezőgazdaság szocialista átszervezését a földmagántulajdon körülményei között. *A földmagántulajdon állami korlátozása ennek következtében szerves része a földmagántulajdon társadalmasítási folyamatának, hiszen a földmagántulajdon társadalmasításának* tulajdonképpen lényege, célja az, hogy a földtulajdon magántulajdoni árujellege megszűnjön, és a föld teljes egészében a termelési érdekek szolgálatába kerüljön a mezőgazdaságban. Mindezek alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy *mindaz az állami korlátozás, amelyet a szocializmust építő állam a földmagántulajdonnal kapcsolatban érvényesít, egyben a földmagántulajdon társadalmasítási folyamatának egy-egy jelentős állomása.*

b) Ami a mezőgazdasági termelőszövetkezeti gazdálkodást illeti, a párt 1948-ban hirdette meg a mezőgazdasági termelői szövetkezés útját. A termelőszövetkezeti mozgalom nálunk a földmagántulajdon mellett és sok tekintetben annak ellenére ment végbe, ami nagyban befolyásolta a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődését, a termelői szövetkezés egyes típusainak belső felépítését. Ugyanakkor azonban *a termelészövetkezeti mozgalom döntően befolyásolja a földmagántulajdon alakulását, mert fokozatosan átalakítja, szocialista jellegűvé teszi mind a földtulajdoni, mind a földhasználati viszonyokat a mezőgazdaságban.*

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek megjelenése tehát egyben sajátos földtulajdoni és földhasználati viszonyok megjelenéséhez vezetett az eddigiek mellett. E viszonyok sajátossága az, hogy a föld belátható ideig megmarad a szövetkezeti parasztok tulajdonában, de ezeken a földeken termelőszövetkezeti társas, közös földhasználat valósul meg. Ez a közös földhasználat túlnyomó részben a termelőszövetkezeti tagok saját munkáján alapul, tehát lényegét illetően szocialista jellegű *közös munkaföldhasználat.*

A termelőszövetkezeti közös földhasználat a szövetkezeti tagok földjének *egyesítése* révén valósult meg, akik lehetőleg összefüggő, egy vagy több tagban álló, nagyüzemi gazdálkodásra alkalmas táblákba vonják össze a tagosítás során a földjeiket, amelyeken a gépi művelés és a fejlettebb agrotechnika előnyei leginkább kibontakozhatnak, ahol a termelőerők nem forgácsolódnak szét, vagyis a föld szocialista termelőszövetkezeti nagyüzemi koncentrációját valósítják meg. Ez a földkoncentráció feltétlenül szükségessé teszi a *földrendezést,* illetőleg *a tagosítást,* amelyet ezeknek az érdekeknek megfelelően 1949-ben, illetve 1951-ben új módon szabályoztak a részleges, illetőleg az általános tagosítás formájában. Ezek a rendelkezések — az e téren elkövetett végrehajtási hibák ellenére is — kétségtelenül a mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom érdekében tett beavatkozást jelentettek a földmagántulajdon

jogába — tehát mint állami intézkedések egyben a földmagántulajdon korlátozásai közé is sorolhatók. A termelőszövetkezeti nagyüzemi földkoncentráció lényege a földtulajdont érintő változás szemszögéből nézve az, hogy a dolgozó parasztok bevitték földjüket a termelőszövetkezetbe, ezzel a földtulajdonuk részjogosultságainak döntő részét önként átengedték a termelőszövetkezetnek, s ilyen módon maguk tették meg az első döntő lépést földmagántulajdonuk társadalmasítása útján.

A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalomnak a termelőszövetkezeti közös gazdaságok mellett másik sajátos, de a közös gazdaságtól elszakíthatatlan intézménye a *háztáji gazdaság* kialakulása. A háztáji gazdasággal együtt kialakult *a háztáji földhasználat — mint szocialista jellegű személyi földhasználat*, mint a saját munkán alapuló személyi földhasználat egyik megjelenési formája. A személyi jellegű háztáji földhasználatnak is van tulajdonjogi visszahatása, amennyiben ez is döntő szerepet játszott abban, hogy a magyar földjog a későbbi fejlődés során intézményesen elismerje és jogilag is szabályozza a személyi földtulajdont, amelyről még a későbbiekben bővebben lesz szó.

3. A mezőgazdaság kollektivizálása folytán kialakult földtulajdoni rendszer, különös tekintettel a termelőszövetkezeti közös használatban levő földekre, valamint a személyi földtulajdonra. A földtulajdon és a földhasználat szocialista jellegű egységének a megteremtése.

A mezőgazdaság tömeges kollektivizálásának befejezése után a termelőszövetkezetek megerősítése, megszilárdítása került előtérbe. Ennek során egyre jobban világossá vált, hogy a termelőszövetkezeti közös földhasználat biztonságának, tartósságának kialakulását mind jobban gátolja, zavarja a termelőszövetkezeti közös földek vegyes tulajdonjogi helyzete. Zavarja az a tény, hogy a föld, amelyen a termelőszövetkezet gazdálkodik, tulajdonjogilag nem a termelőszövetkezeté, hanem az államé, a termelőszövetkezeti tagoké, illetőleg a termelőszövetkezeten kívülálló harmadik személyeké. A termelőszövetkezeti közös gazdálkodás tehát egyre jobban előtérbe hozta annak szükségességét, hogy *a mezőgazdasági termelőszövetkezetben minél előbb meg kell teremteni a földtulajdon és a földhasználat egységét.* Az egységet úgy kell megteremteni, hogy a termelőszövetkezeti közös földhasználathoz kell igazítani a termelőszövetkezeti közös földek tulajdonjogi helyzetét is. A földtulajdon és a földhasználat ilyen egységének a megteremtését különösen aktuálissá tette a gazdaságirányítás új rendszerének bevezetése, mivel ebben a rendszerben a termelőszövetkezetek nagyobb tulajdonosi gazdasági önállósága — vállalatszerű gazdálkodásának bevezetése — fokozottan megköveteli a termelőszövetkezet közös vagyoni bázisának a megteremtését is, vagyis azt, hogy a gazdálkodáshoz szükséges alapvető mezőgazdasági termelőeszközök a tulajdonjog erejével legyenek biztosítva a termelőszövetkezetek számára.

A földtulajdon és a földhasználat egységének a megteremtése a termelőszövetkezetekben szükségszerűen azt vonta maga után, hogy ezt az egységet lehetőleg minden szocialista földhasználati forma esetében meg kell valósítani, vagyis az elv olyan, amelynek minden szocialista földhasználati forma esetében érvényesülnie kell. Ennek jegyében jött létre a földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztéséről szóló 1967. évi IV. számú törvény, amely 1968. január 1-vel lépett hatályba.

E földtörvény rendelkezéseinek megfelelően belátható időn belül minden olyan föld, amelyen a termelőszövetkezeti közös gazdálkodás folyik, megváltással, önkéntesen, fokozatosan és ellenérték fejében a termelőszövetkezetek tulajdonába kerül. Ezzel *intézményessé válik a termelőszövetkezeti földtulajdon*, s ebben a formában jön létre a termelőszövetkezetekben a földtulajdon és a földhasználat egysége.

Ezzel egyidejűleg a törvény létrehozta *az állami gazdaságokban is a földtulajdon és a földhasználat egységét* abban a formában, hogy minden olyan állami gazdasági földet, amely még nem volt az állam tulajdona, megváltás ellenében állami tulajdonba vették.

Ugyancsak intézményessé tette a törvény a személyi földtulajdont. Ez egyben azt is jelenti, hogy az állampolgárok jelentős részénél a személyi földhasználat a személyi földtulajdonon alapul.

A gazdaságirányítás új rendszerére való áttéréssel egyidejűleg tehát *a jog a maga eszközeivel egyértelműen biztosítja minden szocialista földhasználati forma esetében a földtulajdon és a földhasználat egységét.* Ezt az egységet a földhasználat szocialista formájának megfelelően hozza létre, s ezzel a mezőgazdaságban is véglegesen biztosítja a szocializmus győzelmét.

A föld tulajdonjoga és a földhasználat joga szocialista egységének a megteremtése lényegét illetően jogi eszközökkel azt a gazdasági tényt fejezi ki, hogy az elmaradt tulajdonjogi viszonyokat igazítja a fejlettebb gazdálkodás igényeihez. Tagadhatatlan ugyanis az, hogy pl. mindaz a föld, amelyen a termelőszövetkezeti nagyüzemi gazdálkodás folyik, gazdasági és nem jogi értelemben véve teljes egészében a termelőszövetkezet tulajdonát képezi, s a jog csak ezt a gazdasági tényt igyekszik a maga eszközeivel realizálni akkor, amikor ezt a földet tulajdonjogilag is a termelőszövetkezet tulajdonaként kívánja elismerni. Mindez egyben azt a törvényszerűséget is mutatja, hogy *a fejlettebb gazdálkodási forma szükségszerűen magával hozza a tulajdoni viszonyok, az elmaradottabb tulajdoni viszonyok magasabb szintre való emelését is.* (Megjegyzendő, hogy a földtulajdon és a földhasználat szocialista egysége, mint a Szovjetunió példája mutatja — más jogi formában is megvalósulhat.)

III. Az egyes földtulajdoni formák Magyarországon. 1. Az állami társadalmi földtulajdon. 2. A termelőszövetkezeti társadalmi földtulajdon. 3. A termelőszövetkezeti tagok földtulajdona. 4. Személyi földtulajdon. 5. Földmagántulajdon.

1. Az állami társadalmi földtulajdon.

Az állami társadalmi földtulajdonjog *alanya* az állam. Ebben a vonatkozásban a magyar jogalkotásban bizonyos kettős földtulajdonjogi felfogás érvényesül. Ennek a kettős földtulajdonjogi felfogásnak a lényege az, hogy az állami földtulajdonjog mint egységes egész társadalmi földtulajdonjog mind az államnál mint tulajdonosnál, mind a kezelőnél mint tulajdonosnál jogilag szabályozottan is jelentkezik. [9/1969. (II. 9.) Korm. sz. rendelet, 2. §, 6. §, stb.] Más szavakkal kifejezve: az egységesnek tekintett állami földtulajdonjog alanya államitársadalmi szinten az állam, de társadalmi csoportszinten (kollektíva), vagyis az állami és társadalmi szerveknél mint kezelőknél levő állami földek tekintetében az állami földtulajdonjog alanya az egyes állami, illetőleg társadalmi szerv mint jogi személy. Állami mező- és erdőgazdasági ingatlant csak állami szerv kezelhet.

Az állami társadalmi földtulajdonjog *tárgya* gazdasági rendeltetésére való tekintet nélkül mindaz a földterület, amely bármilyen jogcímen az állam tulajdonába került. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy *a föld felszínének tulajdonjoga a föld méhének kincseire és a természeti erőforrásokra nem terjed ki.* A föld méhének kincsei és a természeti erőforrások teljes egészükben és kizárólagosan az állami tulajdonnak a tárgyai és forgalom tárgyát nem képezhetik. (Egyébként a szocialista jog főszabályként mindig különválasztja a föld felszínének és a föld méhének a tulajdonjogát úgy, hogy ha a föld felszíne nem is mindig, de a föld méhének kincsei mindig az állami társadalmi tulajdon kizárólagos tárgyát képezik.)

Az állam tulajdonát képező felszíni földterület egy része *kizárólagos*, más része *nem kizárólagos tárgya* az állami földtulajdonnak. Így pl. a föld felszínén is az állam kizárólagos tulajdonában vannak nálunk a folyóvizek, csatornák és természetes tavak medre, a folyóvíz elhagyott medre és a folyóvízben újonnan keletkezett sziget, a közutak és közterek. Bizonyos kivételektől eltekintve az erdőket is az állami földtulajdon kizárólagos tárgyának kell tekinteni. *Az állami földtulajdon kizárólagos tárgyai főszabályként forgalomképtelenek,* vagyis mások tulajdonába nem kerülhetnek. A föld felszínének állami tulajdont képező többi része nem kizárólagos tárgya az állami tulajdonnak, vagyis részt vehet az áruforgalomban.

Az állami földtulajdonjog *tartalma* a tulajdonosi részjogosítványok szerint a következőképpen alakul:

A birtoklás joga mind az államot, mind az állami földek kezelőit megilleti, de a birtokvédelem eszközeivel elsősorban a kezelők jogosultak és kötelesek is élni.

Az államot mint földtulajdonost megilleti a használat és a haszonszedés joga. Az állami földtulajdonosi használati jog fő funkciója a föld rendeltetésszerű tényleges használatának a megvalósítása. Ezt főszabályként nem közvetlenül maga az állam valósítja meg, hanem erre hivatott szervein keresztül gondoskodik az állami földek rendeltetésszerű használatáról. E rendeltetésszerű használat nemcsak jog, de egyben kötelezettség is.

Az államot mint földtulajdonost megilleti a rendelkezési jog. Az állami földtulajdon esetében a rendelkezési jognak mint jogosultságok összességének az érvényesülését alapvetően az határozza meg, hogy *az adott földtulajdon mennyire forgalomképes és mennyire nem az.* Nálunk az állami földtulajdon túlnyomó része szocialista árujellegű földtulajdon. Az állami földtulajdon esetében a rendelkezési jog kiterjed a föld birtokának átengedésére, a föld használatára vagy hasznai szedésére való jog átengedésére, a tartós földhasználat létrehozására és a tulajdonjog átruházására. Az állami tulajdonban levő földet megterhelni nem lehet. Az állami földtulajdonra is vonatkozik az a tilalom, amely szerint ingatlan tulajdonjogával felhagyni nem lehet. (1978. évi polgári törvénykönyv 112. §.)

Az államot mint földtulajdonost megilleti *a tulajdonosi igazgatási jog.* Ezen keresztül, ennek segítségével valósul meg mind a használati, mind pedig a rendelkezési jogosultságok összessége. Az állami tulajdonosi igazgatási jog nem azonos az államnak a közhatalmi funkciójából következő és mindenféle földtulajdonnal kapcsolatos földigazgatási jogával még abban az esetben sem, ha nagyon gyakran mindkétféle igazgatási jogot ugyanaz az állami szerv (pl. földhivatal) gyakorolja.

Az állami földtulajdon *megszerzésének jogcímei* általában ugyanazok, mint a tulajdonszerzés általános jogcímei. Vannak azonban olyan tulajdonszerzési jogcímek, amelyek elsősorban az állami földtulajdon gyarapodását szolgálják. Ezek a sajátos földtulajdonszerzési jogcímek a következők:

az államosítás, az állami megvásárlási jog, az állami vételi jog, az állami elővásárlási jog, az önkéntes földfelajánlás, a földcsere és a kisajátítás.

Az állami földtulajdonjog megszűnése kivételes jelenség. Kivételes jelenség azért, mert a forgalomképtelen állami földtulajdon esetében az állam (állami szerv) rendelkezési joga nem terjed ki a földtulajdon megszüntetésére — a korlátoltan forgalomképes állami földtulajdon esetében pedig az állami földtulajdonjog átruházása csak abban a körben lehetséges, amelyben a jogszabály azt megengedi. (Nem tekinthető

az állami földtulajdonjog megszűnésének a föld tartós használatba adása sem — 1976. évi 33. sz. tvr. — annak ellenére, hogy az a használónak közgazdaságilag mintegy saját személyi földtulajdont eredményez.)

Mindezek mellett az állami földtulajdonjog megszűnésének gyakori esetei azok a tulajdonváltozások, amelyek kisajátítások, földrendezések, tagosítások és közvetlen önkéntes földcserék alkalmával végbemennek. Ezek tartalmukat illetően különböző jogi formában végbemenő földcseréknek tekintendők, amelyek végső soron nem eredményezik a tulajdon állományának csökkenését, s így az állami földtulajdon ilyen módokon való megszűnése a tulajdoni állomány csökkenése nélkül szolgálja a földtulajdon és a földhasználat szocialista jellegű egységének megteremtését.

Az állami földek használatának legáltalánosabb földhasználati jogcíme a kezelésbe és használatba adás. Az állami földek kezelésbe adása történhet: állami gazdaság, cél- és tangazdaság, kísérleti gazdaság számára elsősorban a mezőgazdasági rendeltetésű földek esetében, míg az egyéb rendeltetésű földeket az említetteken túlmenően elsősorban állami szervek, intézmények, intézetek és vállalatok kapják kezelésbe. A mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél az állami földek használata az ingyenes és tartós használatba adás jogcímén alapul.

Az állami földek kezelésbe és használatba adása lehet ingyenes és visszterhes. Az állami telek esetében a kezelésbe és használatba adás minden esetben visszterhes az egyszeri igénybevételi díj megfizetése vonatkozásában és főszabályként a telekhasználati díj évenkénti rendszeres fizetésének kötelezettségében.

Az állami földek kezelésbe és használatba adásának *határideje* főszabályként *tartós* földhasználatot eredményez.

Az állam tulajdonát képező földek túlnyomó részben állami szervek kezelésében és használatában vannak, amelynek részletes szabályait *az állami ingatlanok kezelői joga* tartalmazza.

Az állami földek használati joga elvileg minden esetben megszűnhet, amely megszűnés lehet ideiglenes és lehet végleges is.

2. A termelőszövetkezeti társadalmi földtulajdon.

A termelőszövetkezeti társadalmi földtulajdonjog *alanya: az egyes önálló mezőgazdasági termelőszövetkezet mint jogi személy.* A termelőszövetkezeti földtulajdon tehát termelőszövetkezeti gazdálkodó egység szintjén *csoporttulajdon*, s így *teljes összhangban van az egyes termelőszövetkezetekben folyó csoportszintű gazdálkodással.* Emellett a csoportszintű jellegzetessége mellett a termelőszövetkezeti földtulajdonnak az oszthatatlanságában (oszthatatlanság = földet nem lehet kivinni a tsz-ből; a tsz. megszűnése esetén a földet a tsz., illetve szövetkezeti célra kell hasznosítani, végső soron pedig úgy kell hasznosítani, mint az állami földtulajdont) kifejezésre jut a földtulajdon össztermelőszövetkezeti, össz-szövetkezeti és ezeken túlmenően *az össznépi jellege is.* Mivel a termelőszövetkezetben a tulajdonosi kollektíva a tagsági jogviszonyon keresztül kötődik a termelőszövetkezethez, *a termelőszövetkezeti földtulajdon alanya a termelőszövetkezeti tagokból összetevődő tulajdonosi kollektíva.* Így e tulajdonosi kollektívának a termelőszövetkezeti alkalmazottak nem tagjai.

A termelőszövetkezeti földtulajdonjog *tárgya* gazdasági rendeltetésére való tekintet nélkül mindaz a földterület, amely bármilyen jogcímen a termelőszövetkezet tulajdonába kerül. *A termelőszövetkezeti földtulajdonjog csak a föld felszínére terjed ki.* A termelőszövetkezet tulajdonában lehet föld a külterületen, belterületen és a zártkertben is, de a földtulajdon elsődleges tárgya a külterületi mezőgazdasági rendeltetésű földterület, amely a termelőszövetkezet közös használatában van. A föld gazdasági rendeltetése és művelési ága szempontjából a termelőszövetkezeti földtulajdon tárgyi köre jogilag nem korlátozott, de a célja elvileg körülhatárolja azt a földterületet, amely a termelőszövetkezet tulajdonába kerülhet.

A termelőszövetkezet földtulajdonjog *tartalma* a termelőszövetkezetet mint tulajdonost megillető jogokból és kötelezettségekből tevődik össze. „A termelőszövetkezetet a tulajdonában vagy egyéb címen használatában levő föld tekintetében megilleti a birtoklás, a használat és a hasznok szedésének a joga, továbbá — e törvényben meghatározott keretek között — a rendelkezés joga. A termelőszövetkezet köteles teljesíteni mindazokat a kötelezettségeket, amelyeket a jogszabályok a földtulajdonosra és a földhasználóra megállapítanak." (Földtörvény 12. §.) Eszerint a termelőszövetkezeti földtulajdonjog tartalmilag mintegy „kisugárzik", „kivetődik", gyakorlati érvényesülésében „kiterjed" azokra a termelőszövetkezeti közös földekre is, amelyek ugyan még nincsenek jogilag a termelőszövetkezet tulajdonában, de amelyeknek a jogi perspektívája a jogszabályban is lefektetve egyértelműen az, hogy azok előbb vagy utóbb, de meghatározott jogi úton a termelőszövetkezet tulajdonába kerüljenek.

Abból kiindulva, hogy a termelőszövetkezeti földtulajdonjog tartalma általában a birtoklási, használati, rendelkezési és a tulajdonosi igazgatási jogosultságok összessége, a termelőszövetkezeti földtulajdonjog tartalma a tulajdonosi részjogosítványok szerint a következőképpen alakul:

a) A termelőszövetkezetet mint tulajdonost megilleti a *birtoklás joga* a tulajdonát képező minden földön. Ennek a tulajdonosi birtokjognak a fő funkciója a föld rendeltetésszerű használatának biztosítása, amit főszabályként közvetlenül maga a földtulajdonos termelőszövetkezet valósít meg. Itt a tulajdonosi birtokjog a tulajdonosi birtoklás tényére támaszkodik. A

termelőszövetkezet azonban abban az esetben sem veszti el a tulajdonosi birtokjogát, ha a föld használatát a jogszabály adta keretek között másnak átengedi. A termelőszövetkezetet az ilyen földön is megilleti a birtokvédelem joga. A termelőszövetkezet a maga tulajdonosi birtokvédelmi jogát a polgári törvénykönyv birtokvédelmi szabályai szerint gyakorolhatja.

b) A termelőszövetkezetet mint földtulajdonost megilleti *a használat és a hasznok szedésének a joga.* A termelőszövetkezeti tulajdonosi használati jog fő funkciója a föld rendeltetésszerű, tényleges, saját termelőszövetkezeti közös használatának a megvalósítása. A termelőszövetkezetnek mint tulajdonosnak nemcsak joga, de egyben kötelessége is a föld rendeltetésszerű használatának a megvalósítása, főszabályként a termelőszövetkezeti kollektíva saját munkájával, vagyis e földhasználat *saját munkán alapuló kollektív földhasználat.*

Eltérően pl. a magánföldhasználóktól, a termelőszövetkezet földhasználati joga — a külön jogszabályok rendelkezése szerint — kiterjed a felszíni bányászati tevékenységre, továbbá a vízgazdálkodás érdekeinek sérelme nélkül a termelőszövetkezet tulajdonában és használatában levő földekkel határos vizek medrének üzemi célokra és üzemszerűen történő használatára, valamint a hasznok szedésére.

A termelőszövetkezet üzemszerű nádkitermelési joga — a nádgazdasági vállalat kezelésében álló nádterületek kivételével — az üzemi területéhez közvetlenül csatlakozó vagy abba beleékelődő nádasokra illeti meg.

A termelőszövetkezet a vizek medrének üzemi célokra és üzemszerűen történő használata megkezdése előtt köteles azt megfelelő időben a medret kezelő vízügyi szervnek bejelenteni.

c) A termelőszövetkezetet mint földtulajdonost megilleti *a rendelkezési jog.* A rendelkezési jog a termelőszövetkezeti társadalmi földtulajdon esetében is jogosultságok összessége, mint általában mindenféle földtulajdonjog esetében.

A termelőszövetkezeti földtulajdonjog esetében a rendelkezési jogot alapvetően az határozza meg, hogy *a termelőszövetkezeti földtulajdon mennyiben árutulajdon és mennyiben nem az.* Nálunk a termelőszövetkezeti földtulajdon alapvetően nem árutulajdon, de a fő jellegzetessége mellett szocialista árutulajdoni jellege is van. Ennek megfelelően a rendelkezési jog is nem árujellegű és árujellegű rendelkezési jogosultságokból tevődik össze.

A termelőszövetkezetnek a földdel való rendelkezési jogára jellemző, hogy annak a törvényben meghatározott módon való gyakorlása közvetlenül a járási földhivatal felügyelete alatt valósul meg, vagyis — eltekintve a háztáji föld juttatásával kapcsolatos egyes rendelkezésektől — *a földhivatal hozzájárulása, illetőleg engedélye szükséges minden olyan jogcselekményhez, amely a földdel való rendelkezési jog gyakorlásának minősül.*

A termelőszövetkezeti földtulajdon esetében a rendelkezési jog kiterjed a föld használatára vagy hasznai szedésére való jog átengedésére és a tulajdonjog átruházására. A termelőszövetkezet tulajdonában álló földet megterhelni nem lehet. A termelőszövetkezeti földtulajdonra is vonatkozik az a tilalom, amely szerint ingatlan tulajdonjogával felhagyni nem lehet (1977. évi polgári törvénykönyv 112. § 2. bek.).

A termelőszövetkezet háztáji föld vagy illetményföld céljára földet adhat tagjai és alkalmazottai, továbbá lakóházépítés céljára tagjai használatába. Ezekre a célokra a földhasználati jog átengedése ingyenes.

Szocialista szervezet részére a termelőszövetkezet a földhasználati jogot térítés ellenében átengedheti. A termelőszövetkezet a föld használatának a jogát kívülálló magánszemélynek időlegesen sem engedheti át.

A termelőszövetkezeti földtulajdon esetében a rendelkezési jog kiterjed a termelőszövetkezeti földek elidegenítésére, ami földcsere és adásvétel útján valósulhat meg az erre vonatkozó külön jogszabályi rendelkezések szerint.

d) A termelőszövetkezetet mint földtulajdonost megilleti *a tulajdonosi igazgatási jog.* A tulajdonosi igazgatási jog segítségével, azon keresztül valósul meg mind a birtoklási és használati, mind pedig a rendelkezési jogosultságok érvényesülése. A tulajdonosi földigazgatást mint gazdasági igazgatást a termelőszövetkezetben kollektív és egyedi vezető szervek valósítják meg.

A termelőszövetkezeti földtulajdonjog megszerzésének módja eléggé sajátos. Eltekintve a személyi tulajdonban levő föld adásvétel útján történő megszerzésétől, valamint a termelőszövetkezet számára is adott polgári jogi tulajdonszerzés más általános szabályaitól, a földjogi törvény szerint a termelőszövetkezeti földtulajdon létrejöttének módjai a következők:

ingyenes átadás; megváltás; felajánlás; termelőszövetkezeti vételi jog.

A termelőszövetkezeti földtulajdon megszerzésének ezeket a módjait részletesen elsősorban a földtörvény, de amellett egyéb jogszabályok is szabályozzák. Mindennek célja az, hogy a termelőszövetkezeti közös gazdálkodás földjei — jelenleg az ott meglevő állami földtulajdon kivételével — belátható időn belül a termelőszövetkezet tulajdonába kerül, s ebben a formában valósuljon meg a termelőszövetkezetekben a földtulajdon és a földhasználat szocialista egysége.

A termelőszövetkezeti földtulajdonjog megszűnése — mivel ez a földtulajdon alapvetően nem árutulajdon — kivételes jelenség. Megszűnhet földcsere és adásvétel útján. A termelőszövetkezeti földtulajdon adásvétel útján szocialista szervezet, illetve állampolgár személyi tulajdonába kerülhet, valamint kisajátítása során állami társadalmi tulajdonná válhat.

3. A termelőszövetkezeti tagok földtulajdona. Ebbe a tulajdonjogi fogalmi körbe azt a földtulajdont soroljuk, amely a termelőszövetkezeti tag, illetve a vele közös háztartásban élő személyek tulajdonában van, de a föld a termelőszövetkezet közös használatában van. *Ez a földtulajdoni forma* gazdaságilag már termelőszövetkezeti társadalmi csoporttulajdon, jogilag azonban még a termelőszövetkezeti tag „társas gazdálkodás alatt álló földmagántulajdona" (Eörsi Gyula) „részleges földmagántulajdona" (Világhy Miklós), „szövetkezett földtulajdona" (Seres Imre).

A termelőszövetkezeti tag tulajdonát képező föld bevitelének és a bevitt föld termelőszövetkezeti használatának *jogcíme: a földtulajdonos termelőszövetkezeti tagsági jogviszonya.*

Ennek megfelelően: *a termelőszövetkezeti tag földtulajdonának a termelőszövetkezet közös használatába való bevitele a földnek a tulajdonos termelőszövetkezeti tagsági jogviszonyához kötötten a termelőszövetkezet közös használatában való egyesítése.* Olyan földtulajdon ez, amelynek legjellemzőbb *alanyi* sajátossága az, hogy az ingatlannyilvántartási (telekkönyvi) tulajdonos tagja a termelőszövetkezetnek. *A termelőszövetkezeti tag földtulajdonának az alanya tehát a termelőszövetkezeti tag, illetőleg a vele egy tekintet alá eső személyek.*

A termelőszövetkezeti tag földtulajdonának *tárgya* a termelőszövetkezet közös használatában egyesített az a földtulajdon, amelyet tulajdoni részarányban nyilvántartanak a termelőszövetkezeti közös földek között, de amely földtulajdon már egyedileg meghatározható földparcellához nem kapcsolódik, hanem csak eszmeileg fejezhető ki.

A termelőszövetkezeti tag földtulajdonának *tartalma* a tulajdonjog tartalmi részjogosítványainak sorrendjében haladva tartalmilag az alábbiak szerint alakult:

a) A termelőszövetkezeti tag tulajdonát képező földnek a termelőszövetkezet közös használatában való egyesítése *a tulajdonosi birtoklási jog társadalmasítását eredményezi, vagyis a birtoklási jog tulajdonosi erővel a termelőszövetkezetet illeti meg.*

b) A termelőszövetkezeti tag földtulajdonának *használati joga* a földtulajdonos termelőszövetkezeti tagsági jogviszonyának eredményeként *társadalmasítva lett.* Ennek megfelelően a termelőszövetkezeti tag földtulajdonának használati joga és a hasznok szedésének a joga csak a termelőszövetkezetet illeti meg.

c) A birtoklási és a használati jogtól bizonyos fokig eltérően alakul a termelőszövetkezeti tag közösben levő földtulajdona esetében *a rendelkezési jog.* Ha e rendelkezési jogot három nagy csoportra bontjuk, akkor a következőket tapasztalhatjuk:

ca) A föld használatát, a termelést, a gazdálkodó tevékenységet szolgáló rendelkezési jogosultságokat (pl. földcsere stb.) *társadalmasítottak.* S így ezek tulajdonosi erővel kizárólag a termelőszövetkezetet illetik meg.

cb) A magánjellegű áruforgalommal kapcsolatos rendelkezési jogosultságok (pl. adásvétel, ajándékozás, megterhelés stb.) *egy része megszűnik,* mivel a termelőszövetkezeti tag földtulajdonosnál nem maradhatnak anélkül, hogy ne zavarnák a termelőszövetkezeti közös gazdálkodás érdekeit — a termelőszövetkezetnek viszont ezekre a jogosultságokra nincs szüksége, mert a termelőszövetkezet nem magán, hanem szocialista jellegű gazdálkodást folytat.

Az áruforgalommal kapcsolatos rendelkezési jogosultságok *másik része társadalmasodik,* a termelőszövetkezetet illeti meg, de nem eredeti, hanem módosított formában, a termelőszövetkezethez igazítva. Az áruforgalmi rendelkezési jogosultságok *harmadik része megmarad a termelőszövetkezeti tag földtulajdonosnál,* de ugyancsak módosulva úgy, hogy az, illetve annak érvényesülése végső soron a termelőszövetkezet érdekeit szolgálja. (Pl. a tag eladhatja földjét a termelőszövetkezet tulajdonába.)

cc) A rendelkezési jogosultságok harmadik csoportja az *örökléssel kapcsolatos rendelkezési jogosultságok, amelyek egészében véve továbbra is a termelőszövetkezeti tag földtulajdonost illetik meg.* Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy ennél a földtulajdonnál is érvényesülnek az öröklési jog általános szabályai, de az örökség realizálása már eltér a szokásostól. Ennek az eltérésnek a lényege az, hogy a föld az öröklés eredményeként sem kerülhet el a termelőszövetkezettől, hanem továbbra is a termelőszövetkezet közös használatában marad, ha az örökös termelőszövetkezeti tag — illetve a termelőszövetkezet tulajdonába kerül megváltás ellenében abban az esetben, ha az örökös termelőszövetkezeten kívülálló személy. Itt kell megemlíteni, hogy a haszonélvezetre jogosult túlélő házastárs, ha a haszonélvezeti jogát fenntartja, a földjáradék őt illeti meg, s a föld ilyen esetben mindaddig nem kerülhet a termelőszövetkezet tulajdonába, amíg a haszonélvezeti jog fennáll.

A rendelkezési joggal kapcsolatban vázlatosan leírt változások azt mutatják, hogy a termelőszövetkezeti tag földtulajdonán fennálló rendelkezési jog szétbomlása és két alanyhoz: a termelőszövetkezethez és a termelőszövetkezeti tag földtulajdonoshoz való kapcsolódása nem egyszerű mechanikus és egyenlő szétválás, hanem olyan változással egybekötött szétválás, amelynek eredményeként a rendelkezési jogban uralkodóvá vált jogosultságok a termelőszövetkezetet illetik meg — a tulajdonosnál maradt rendelkezési jogosultságok pedig azzal szemben alárendelt szerepet játszanak, illetőleg több vonatkozásban kifejezetten azt segítik elő, hogy a termelőszövetkezeti tag földtulajdona termelőszövetkezeti földtulajdonjoggá alakuljon át.

A termelőszövetkezeti tag földtulajdona esetében *a tulajdonjog önállósult részjogosultságai*

is jelentős változáson mennek keresztül, amennyiben azok egy része megszűnik (pl. az értékjogok), más része a termelőszövetkezethez kapcsolódik (pl. a szolgalmak), harmadik része pedig a termelőszövetkezeti tagnál marad (pl. a törvényen alapuló haszonélvezet).

Mint már szó volt róla, a termelőszövetkezeti tag a közösbe bevitt földje esetén megtartja ingatlannyilvántartási (telekkönyvi) tulajdonjogát. Ezt a tulajdonjogot azonban nem konkrétizálják a tag bevitt földjére, hanem együttesen tüntetik fel a termelőszövetkezet egész birtoktestére vonatkozóan. A termelőszövetkezeti tag ingatlannyilvántartási tulajdonjoga tehát megmarad, de a tagosítás eredményeként az csak tulajdoni részesedésként jelentkezik.

Külön ki kell emelni, hogy a termelőszövetkezeti tag földtulajdonost megillető legfontosabb tulajdoni materiális jogosítvány *a földjáradékra való jog*, amely a tulajdonost mindaddig megilleti és törvényileg is kikényszeríthető, amíg a föld a termelőszövetkezeti tag tulajdonában van.

Mivel a termelőszövetkezeti tag földtulajdona csak erősen korlátozottan árutulajdon, megszűnése csak a jogszabályban meghatározott módon lehetséges, éspedig csak úgy, hogy a föld tulajdonjoga adásvétel (esetleg ajándékozás), illetőleg megváltás útján *a földet ténylegesen használó termelőszövetkezet tulajdonába kerül.* A termelőszövetkezeti tag földtulajdona tehát semmilyen formában nem kerülhet el a termelőszövetkezet közös használatából.

4. A személyi földtulajdon.

A személyi tulajdon minden szocialista tulajdonjogi rendszerben intézményesen elismert tulajdonjogi forma. Különbség van azonban az egyes szocialista országok tulajdonjogi rendszere között abban a vonatkozásban, hogy milyen körben, a tulajdonjognak milyen tárgyi körére nézve ismeri el a személyi tulajdont. Így pl. egyes szocialista államok joga nem ismeri el azt, hogy a föld is lehet személyi tulajdonban, más szocialista államok jogrendszere viszont a föld személyi tulajdonát is elismeri.

A magyar szocialista tulajdonjogi rendszer szintén ismeri és alkotmányosan biztosítja a személyi tulajdont, és ennek keretében *intézményesen elismeri a föld személyi tulajdonát is.* Magyarországon az állampolgárok személyes szükségleteinek kielégítése érdekében személyi tulajdonában lehet a jogszabályban meghatározott mértékben lakó- és üdülőtelek (tanya és a tanya körüli terület), valamint mezőgazdasági terület, amellyel a tulajdonos szabadon rendelkezik.

A személyi földtulajdon nálunk fokozatosan alakult ki a földmagántulajdonból, illetőleg amikor már intézményesen elismert földtulajdoni forma lett, a földmagántulajdon mellett a társadalmi földtulajdonból is kialakulhatott és jelenleg is létrejöhet. Ez a személyi földtulajdon két fő irányban fejlődött és fejlődik ma is, éspedig; *egyrészt a lakó- és üdülőtelek* területén, *másrészt* a belterületi és zártkerti *mezőgazdasági rendeltetésű földek* területén. Mindez azt mutatja, hogy kialakulása ahhoz a tényleges helyzethez kapcsolódik, amikor *a föld kifejezetten és közvetlenül személyes szükséglet kielégítésére szolgál*, vagyis mentes a kizsákmányolási lehetőségektől. A személyi földtulajdon kifejezi azt a gazdasági (gazdálkodási) törvényszerűséget, hogy *a föld* — bármennyire is alapvető termelőeszköz, amelynek a szocializmus viszonyai között főszabályként társadalmi tulajdonban kell lennie —, *ha törvényileg korlátozott kis mértékben van az állampolgárok tulajdonában, objektíve alkalmatlan arra, hogy magántulajdoni jellegű árusajátosságai érvényesülhessenek és a kizsákmányolás lehetőségét sem hordozza magában.* Másrészt a szocialista áruviszonyok között mintegy tehermentesíti a társadalmi földtulajdonon folyó korszerű árutermelést, a korszerű nagyüzemi gazdálkodást stb., vagyis mint személyi földtulajdon szerves részévé válik a szocialista tulajdoni rendszernek, a szocialista gazdasági és társadalmi berendezkedésnek.

A személyi földtulajdonjog *alanya* lehet minden magyar állampolgár. (Lakó- és üdülőtelek tulajdonjogának alanyai nem magyar állampolgárok is lehetnek.) Az állampolgár jogalanyiságát ebben a vonatkozásban befolyásolja a család: a házastársak és kiskorú gyermekeik és a házastársakkal együtt lakó nagykorú nőtlen és hajadon gyermekeik. Befolyásolja azért, mert *egy személy, illetőleg egy család tulajdonában legfeljebb egy lakótelek és egy üdülőtelek lehet.* (Lakó- és üdülőtelek több személy közös tulajdonában is lehet.)

A személyi földtulajdonjog *tárgya* lakó- és üdülőtelek, mezőgazdasági rendeltetésű földterület a belterületen és zártkertben, valamint a tanya és a tanya körüli földterület — *minden esetben a jogszabályban meghatározott mértékben.*

A lakó- és üdülőtelek tárgyi köre: egy lakás és egy üdülő, vagy egy lakás és egy beépítetlen üdülőtelek, vagy egy beépítetlen lakótelek és egy üdülő-, vagy egy beépítetlen lakótelek és egy beépítetlen üdülőtelek. A lakó- és üdülőtelkek méreteit a város (község) rendezési terve, annak hiányában a helyben szokásos teleknagyságra figyelemmel — az Országos Építésügyi Szabályzatban előírt telekmértékhatárok között — a helyi tanács végrehajtó bizottsága állapítja meg.

A mezőgazdasági rendeltetésű földterület tárgyi köre: a belterületen levő föld 6000 négyzetméterig; a zártkertben levő földterületből a szőlő és gyümölcsös, valamint a szőlő és gyümölcstermelésre kijelölt zártkerti terület — a tényleges művelési ágtól függetlenül — 3000 négyzetméterig, az egyéb zártkerti terület pedig összesen 6000 négyzetméterig.

A tanya és a tanya körüli terület tárgyi köre: a lakóépület és a lakóépület fennállásáig a tanyával termelési összefüggésben levő, legfeljebb 6000 négyzetméterig terjedő mezőgazdasági rendeltetésű földterület.

Mindebből az is kitűnik, hogy a személyi földtulajdon tárgyának pontos megállapításánál négy tényezőt kell figyelembe venni, éspedig: *a földterület gazdasági rendeltetését*, annak területi elhelyezkedését, vagyis *fekvését* (belterület, zártkert), a terület *nagyságát* (legfeljebb 6000 négyzetméter), és az állampolgár személyi földtulajdonra való *alanyi jogosultságát*. A személyi földtulajdon tárgyának pontos meghatározása csak ennek a négy tényezőnek együttes megléte és összhangja esetében lehetséges. Amennyiben ezek közül bármely ismérv hiányzik, abban az esetben már aligha lehet személyi földtulajdonról beszélni a konkrét esetben.

A személyi földtulajdonjog *tartalma* a szokásos tartalmi részjogosítványokból tevődik össze, vagyis a tulajdonost megilleti a birtoklás joga, a használat és a hasznok szedésének a joga, valamint megilleti a jogszabályok keretei között a rendelkezés joga. A személyi földtulajdonra is vonatkozik az az általános tétel, hogy a jog egyben kötelezettség is, ami azt hivatott elősegíteni, hogy a személyi földtulajdon tárgya rendeltetésének megfelelően használva legyen, illetőleg amíg rendeltetésének megfelelően nem használható (pl. beépítetlen telek), addig — ha ez lehetséges — mezőgazdasági termelési célra kell használni. Amennyiben a személyi földtulajdon a tulajdonos alanyi helyzeténél fogva szocialista szervezethez kapcsolódik (pl. termelőszövetkezeti tag), abban az esetben a használati és rendelkezési jogot befolyásolja a tulajdonos tagsági vagy munkajogviszonya (pl. a termelőszövetkezeti tag a személyi földtulajdonán gyakorolja a háztáji földhasználati jogát).

A személyi földtulajdonjog *megszerzése és megszüntetése* általában a polgári jogban ismert tulajdonszerzési és megszűnési szabályok szerint megy végbe. Leggyakoribb megszerzési és megszüntetési jogcím az *adásvétel*, amely mellett komoly szerepet játszik ma is az öröklés útján végbemenő tulajdonváltozás.

A személyi földtulajdonjog megszerzésénél és megszűnésénél beszélni kell arról a sajátos esetről is, amikor a tulajdonjog alanyában nem következik be változás, ennek ellenére személyi földtulajdon létrejöttéről vagy megszűnéséről van szó. Ilyen eset pl., amikor a földmagántulajdonosnak a személyi földtulajdon mértékére csökken a földtulajdona, vagy amikor a személyi földtulajdonos földje földmagántulajdonná válik valamilyen oknál fogva. Ezekben az esetekben csak a földtulajdon *jellege* változik, a magántulajdon személyi tulajdonná, a személyi tulajdon magántulajdonná alakul át, de *a földtulajdonjog alanyában változás* nem *következik be*. Tömegesen a földmagántulajdon személyi földtulajdonná akkor alakult át a tulajdonjog alanyában bekövetkező változás nélkül, amikor a földtörvény intézményessé tette Magyarországon a személyi földtulajdont, s meghatározta azokat az ismérveket, amelyek alapján személyi földtulajdonról lehet szó annak összes jogi következményeivel együtt. Mindezek mellett hangsúlyozni kell azt is, hogy a személyi földtulajdon nemcsak a földmagántulajdonból jöhet létre, hanem az állami és termelőszövetkezeti földtulajdonból is, illetve fordítva — nemcsak földmagántulajdonná alakulhat át, hanem állami és termelőszövetkezeti földtulajdonná is válhat egyes tulajdonszerzési, illetve megszűnési jogcímeken keresztül.

5. A földmagántulajdon.

A földmagántulajdon Magyarországon csak államilag korlátozott formában, tehát *korlátozott földtulajdon* formájában létezik. Terjedelme az ország földterületéhez képest minimális, legfeljebb annak 1—2%-ában lehet kifejezni. A földmagántulajdon nálunk legfeljebb *a kisárutermelésre jellemző keretek közöl' létezhet*, függetlenül attól, hogy a föld kinek a tulajdonát képezi. A földmagántulajdon korlátozása részben az erre vonatkozó jogszabályokban előírtaknak megfelelően valósul meg, de emellett *korlátozza* a földmagántulajdon magántulajdoni jellemző sajátosságainak érvényesülését az *a túlnyomó részben szocialista gazdasági és társadalmi környezet is*, amelyben a földmagántulajdon és az azon alapuló magángazdálkodás még lehetséges.

A földmagántulajdon-jog *alanya* csak állampolgár vagy nem szocialista jellegű jogi személy lehet. Termelőszövetkezeti tag vagy a vele egy tekintet alá eső személy kisárutermelő gazdálkodás folytatására alkalmas földmagántulajdon alanya nem lehet.

A földmagántulajdon-jog *tárgya* a birtokmaximum keretei között mező- és erdőgazdasági ingatlan lehet, amelynek terjedelme — a nem tulajdonjogi jogcímen használt földeket is figyelembe véve — élethivatásszerűen, mezőgazdasági termeléssel foglalkozó személyek esetében a 3 hektárt nem haladhatja meg.

Bár a földmagántulajdonosok esetében a belterület és az üdülőterület is a földmagántulajdonhoz kapcsolódik, ma már jogilag — miután a személyi földtulajdon intézményessé vált Magyarországon, *a telek- és üdülőterület a földmagántulajdonosok esetében is személyi tulajdonnak minősül*. Ez másként kifejezve azt is jelenti, hogy a földmagántulajdonosnak személyi földtulajdona is lehet, mégpedig lakóvagy üdülőtelken.

A földmagántulajdon-jog tartalmát a birtoklási, használati és a rendelkezési jogosultságok összessége alkotja, amelyek közül elsősorban és döntő mértékben a magán-árujellegű

rendelkezési jogosultság az erre vonatkozó jogi szabályozásban korlátozott.

A földmagántulajdon megszerzése a tulajdonszerzés általános polgári jogi szabályai szerint lehetséges, de minden esetben hatósági hozzájárulással, illetve engedélyezéssel és a birtokmaximum keretei között. Megszűnése ugyancsak a polgári jog általános szabályai szerint lehetséges, de ezek mellett külön jelentőségre tett szert a földfelajánlás és a vételi jog.

IV. A magyar földtulajdoni rendszer fejlődési perspektívája.

Amennyire a magyar földtulajdonjogi rendszer jelenlegi fejlődési fokáról az belátható, annak további fejlődését illetően a következőket állapíthatjuk meg:

a) A magyar földtulajdonjogi rendszer fejlődésének alapvető elve a belátható jövőben is az, hogy *a földtulajdon és a földhasználat szocialista egysége maradéktalanul megvalósuljon* azon a fejlődési szinten, amilyen szocialista fejlettségi szinten áll a szocialista jellegű földhasználati rendszerünk.

b) Ennek az alapvető elvnek megfelelően az állami társadalmi földtulajdon esetében már maradéktalanul létrejött a földtulajdon és a földhasználat egysége az egyes állami földhasználati alanyok esetében. Várható, hogy az állami földtulajdon a jövőben is folyamatosan gyarapszik, tehát mennyiségében nő és emellett kikristályosodnak azok a tulajdonosi jogosultságok, amelyek az állami társadalmi földtulajdon esetében azokat az állami szerveket és vállalatokat megilletik, amelyek az állami társadalmi földtulajdont kezelik.

c) A mezőgazdasági termelőszövetkezeti közös földek esetében általánossá válik a termelőszövetkezeti földtulajdon, vagyis egészében véve minden olyan föld a termelőszövetkezet tulajdonába kerül, amelyen a termelőszövetkezeti nagyüzemi gazdálkodás folyik.

d) A társadalmi földtulajdonnak nem csupán a termelőszövetkezeti csoporttulajdona válik általánossá a termelőszövetkezetekben, hanem ezzel egyidejűleg az egyéb szocialista kollektív földhasználati alanyok esetében is kifejlődik a társadalmi földtulajdon csoporttulajdoni szinten jelentkező földtulajdoni rendszere.

e) Az intézményessé tett személyi földtulajdon tovább kristályosodik és rendeződik a személyi földtulajdon két nagy csoportja (telek- és üdülőterület, illetve mezőgazdasági földterület) közötti kölcsönös kapcsolat.

f) A még meglevő korlátozott földmagántulajdon fokozatosan átalakul részben személyi földtulajdonná, részben pedig társadalmi földtulajdonná, vagyis a korlátozott földmagántulajdon fejlődési perspektívája a megszűnés. (Irodalom a Földjog címszónál.)

Seres Imre

FÖLDVÉDELEM: I. A környezetvédelem, a természetvédelem és a földvédelem összefüggése (724.) — II. A rendeltetésszerű művelés kötelezettsége (725.) — III. A termőtalaj védelme és javítása (725.) — IV. A föld, illetőleg a termőtalaj értékelése (726.) — V. A föld kivonása a mező- és erdőgazdaságból (727.)

I. A környezetvédelem, a természetvédelem és a földvédelem összefüggése.

E három egymással összefüggő, egymást kiegészítő fogalom értelmezése tekintetében a felfogások nem mindenben egyeznek, s bizonyos értelemben más és más felfogásban használja e terminológiákat a nemzetközi jogirodalom is. A legtágabb — mind tudományági, mind pedig a jogtudományon belüli jogági szempontból interdiszciplináris — terület a környezetvédelem. Ha ugyanis a *környezetvédelem* szempontjából a védelem tárgyának a makrokörnyezetet (a tájat és a benne elhelyezkedő települést) kell tekinteni — amely mögött ott áll a környezetvédelem centruma, az ember —, akkor jogi értelemben a környezetvédelem „természetes" tárgya a talaj, a víz, a levegő, a természetvédelmi területek, a mezőgazdasági rendeltetésű területek, az élővilág és „mesterséges" tárgya az emberi települések. A környezetvédelem célja: megelőzni, visszaszorítani és leküzdeni azokat a környezeti ártalmakat, amelyek a technikai fejlődés káros kísérőjelenségeként, urbanizációs vagy egyéb civilizációs ártalomként fenyegetik az emberiséget. Ebbe a körbe tartozik a föld, a víz, a levegő, az élővilág, a táj és a települési környezet megóvása. A környezetvédelem fogalma tehát a legtágabb kör, amely — jogi szempontból — egyaránt intézménye a földjognak, államigazgatási jognak és polgári jognak. (1976. évi II. törvény) *(→ Emberi környezet jogi védelme)* Ezen belül helyezkedik el a *természetvédelem*, amely alapjában véve földjogi intézmény, államigazgatási vonzatokkal. A hagyományos — és úgyszólván a világ valamennyi természetvédelmi törvényében, így a magyar természetvédelmi törvényben is kifejezésre jutó — természetvédelmi koncepció lényege, hogy a föld felszínének valamely része — különleges vagy ritka képződménye, növény vagy állatvilága — érintetlenül maradjon a tudományos kutatás, az ismeretterjesztés és az emberi felüdülés számára. (Az 1977. évi 23. sz. tvr-tel módosított 1961. évi 18. sz. tvr.) Újabban egyes országok jogi szabályozásában utat tör a komplex természetvédelem, amely minden oxigéntermelő területet magában foglal: erdőterületeket, mezőgazdasági területeket, növényzettel borított „kultúrterületeket", vizeket stb. Ez a szemlélet a természeti környezetet kölcsönösen összefüggő elemek komplexumaként fogja fel. Ilyen felfogásban készült az 1961. évi szov-

jet természetvédelmi törvény, s ezért a szovjet és a bolgár irodalom a környezetvédelem terminológiája helyett a természetvédelem fogalmát használja. A *földvédelem* fogalma az előző két fogalomnál szűkebb és célja a rendelkezésre álló földmennyiséggel való ésszerű gazdálkodás biztosítása, s ezen belül is a mezőgazdasági rendeltetésű földek mennyiségi és minőségi védelme. A földvédelem intézménye tehát *tipikusan földjogi intézmény*, amelynek szabályozása az 1977. évi 25. sz. tvr-tel módosított 1961. évi VI. sz. földvédelmi törvényben jut kifejezésre. Ennek megalkotása mögött — más országok földvédelmi törvényeihez hasonlóan — az a meggondolás állt, hogy egy ideig a termelékenység növekedése, a mezőgazdaság technikai színvonalának fejlődése ellensúlyozhatja e a termelésből kieső földek mennyiségét, de egy bizonyos ponton túl semmiféle technika nem pótolhatja a hiányzó földmennyiséget. A földvédelem fogalmába tartozó tulajdoni (használati) *kötelezettségeknek* és *korlátozásoknak* az a célja, hogy minden földet arra használjanak fel, amire az legalkalmasabb, s valamennyi földhasználó a rendelkezése alatt álló területen a föld rendeltetésének megfelelő gazdálkodást folytasson, hogy a legjobb területek megmaradjanak a mezőgazdasági termelés körében, s az egyéb létesítmények olyan területre kerüljenek, amelyek mezőgazdasági művelésre nem vagy kevésbé alkalmasak.

II. A rendeltetésszerű művelés kötelezettsége. A föld rendeltetésszerű megművelésének kötelezettsége a jogirodalomban már régebben felmerült. A *weimari* demokratikus polgári alkotmány szerint a föld megművelése és kiaknázása a földbirtokosnak a közösséggel szembeni kötelezettsége. A magyar földvédelmi jogszabályok értelmében a rendeltetésszerű művelés kettős kötelezettséget jelent: *a)* a földhasználók a használatukban levő, mezőgazdaságilag hasznosítható területen kötelesek *mezőgazdasági* művelést folytatni és *b)* ezen belül a földön a *művelési ágnak* megfelelő mezőgazdasági termelést kell folytatni mindaddig, amíg a föld művelési ágát meg nem változtatják, vagy a földet más célra ki nem vonták a mezőgazdasági termelésből. A kettős kötelezettség zavartalanságát szolgálják azok a rendelkezések, amelyek tiltják, hogy másnak a használatában levő földön bárki is a föld rendeltetésével ellentétes tevékenységet folytasson. A megengedett tevékenység is csak akkor folytatható, ha az nem jár a rendeltetésszerű használat sérelmével (függőpályák építése stb.). A magyar földjogban tehát a földhasználati jog és kötelezettség *szerves egységet* alkot.

A földeket *művelési ágak* szerint tagoljuk. A művelési ágak aránya fejezi ki alapvetően a mezőgazdasági termelés szerkezetét, s ezért meghatározott mezőgazdasági termeléspolitika meghatározott művelési ág-arányokat tételez fel. Magyarországon a földeket az alábbi művelési ágak szerint tagoljuk: szántó, rét, legelő, szőlő, gyümölcs, kert, erdő, nádas. A mezőgazdasági vállalatok önállóságából következően általában — a gazdasági ösztönzők rendszerét és hatását szemmel tartva — maga a tulajdonos vagy a földhasználó dönt a művelési ágak arányairól, illetve azok megváltoztatásáról, ám a változás végrehajtása *állami engedélyhez* kötött. A művelési ág változási engedély csak akkor támadható meg, ha a művelési ág változása valamely törvényes érdeket sért (kérelem pl. véderdő kitermelésére). Az engedély kiadása bizonyos esetekben *külön feltételhez* kötött. Így pl. a szőlő- és gyümölcstelepítés esetében a kérelemre az engedély csak akkor adható ki, ha a telepítés a jogszabályok által kijelölt termőtájakon és termesztési körzetekben történik. A művelési ág változási engedélyt előzetesen kell kérni, s a kiadott engedély egy évre szól. Kivételes esetekben a művelési ág változása *hatóságilag is elrendelhető*, így pl. elrendelhető egyes területek beerdősítése a telepítési költségek megtérítése mellett, a terület használója kötelezhető a városok községek stb. környékének beerdősítésére. A mezőgazdasági rendeltetésű föld művelési ágának engedély nélküli megváltoztatása esetén a földhasználó köteles a földet a nyilvántartás szerinti művelési ágba visszaállítani.

A földek rendeltetésszerű megművelését hivatott elősegíteni a szankciórendszer is: a mezőgazdasági termeléssel foglalkozó nagyüzemek a felróható okból meg nem művelt földjeik után térítést kötelesek fizetni (aranykoronában nyilvántartott kataszteri tiszta jövedelem ezerszeres szorzatának megfelelő forintösszeget).

III. A termőtalaj védelme és javítása. A földvédelem intézményének szerves része a termőtalaj védelme, amely a talajok termőképességének fenntartását, illetőleg javítását célozza. A föld termőképességét kétféle veszély fenyegeti: a *mesterséges*, tehát az emberi beavatkozás kapcsán keletkező, a másik a *természeti erők* — főként a víz és a szél — romboló hatására keletkező kártétel. Mindamellett figyelembe kell venni, hogy Magyarország termőtalajának jelentős része gyengén termő savanyú, szikes, erodált és homoktalaj.

A talajok termőképességének megóvása és fokozása népgazdasági (állami) és üzemi (vállalati) feladat. Egy nagyobb összefüggő területen a vízrendezés, folyószabályozás az üzemek teherbíróképességét meghaladó feladat, ezért az ezzel kapcsolatos beruházások társadalmi feladatnak minősülnek, s a népgazdaság erejéhez, illetőleg a mezőgazdasági távlati feladatok igényeihez igazodva valósulnak meg. A termőképesség védelme és fokozása jogilag is szabályozott üzemi feladat is, s ezért a jogszabályok a földhasználó kötelezettségévé teszik a termőtalaj megóvását.

Ezért mondja ki a törvény, hogy a *földhasználók kötelesek minden rendelkezésükre álló vagy általuk igénybe vehető eszközzel a talaj termőképességét fenntartani és növelni, a talajpusztulásnak kitett földeket a természeti erők pusztításától megóvni.* A termőtalaj védelmére irányuló tevékenység magában foglalja a talajjavítást, talajvédelmet és a vízrendezést, s ezt szaknyelven komplex meliorációs tevékenységnek nevezzük. A nagyüzemi gazdaságokban üzemi meliorációs tervet kell készíteni; az abban foglalt tevékenységet az állam anyagilag támogatja és ösztönzi.

A talajjavítás elsősorban vállalatgazdaságtani és agrotechnikai kérdés, ám a talajvédelemre vonatkozó kötelezettségeket jogszabályok állapítják meg. E szabályok a talajvédelem *agrotechnikai, hidrotechnikai és a talajvédő gazdálkodás* elveit, illetőleg rendszabályait tartalmazzák. A termőtalaj megóvása érdekében a földhasználónak az alábbi főbb kötelezettségei vannak:

a) A terület művelési ágát úgy kell megválasztani, hogy azok összhangban legyenek a talajvédelmi előírásokkal (pl. a szántóterületek 0—17%-os lejtésű területre kerüljenek, a 17%-osnál nagyobb lejtőket kivételesen lehet szántónak hagyni, a 25%-on felüli lejtőkön nem lehet szántóművelést folytatni. A művelési ág megválasztásával párhuzamosan kell végrehajtani a talajvédő táblásítást. A víz vagy a szél által okozott talajpusztulásnak kitett területeken minél dúsabb, a talajfedettséget leginkább biztosító növényféleségeket kell termeszteni, és olyan művelési módot kell alkalmazni, amely lehetővé teszi a csapadékvíznek a talajba való szivárgását. Végül azokon a területeken, amelyeknek talaját a víz és a szél károsító hatásától másképpen megvédeni nem lehet, állandó növényi kultúrákat (szőlő, gyümölcsös, erdő stb.) kell telepíteni, s gondoskodni kell azok szakszerű fenntartásáról.

b) Ahol a termőtalajok képességét agrotechnikai eljárásokkal vagy növényi kultúrák telepítésével sem lehet megoldani a talajvédelmet, úgynevezett *vízépítési beavatkozással* (hidrotechnikai intézkedésekkel), más szavakkal műszaki védelmi rendszer (sáncolás, teraszozás, vízfeleslegek elvezetése, vízfeleslegek tárolása) kiépítésével kell biztosítani.

c) A *talajvédő gazdálkodás* rendszabályai, illetőleg módszerei már nem annyira a jog, hanem inkább a gazdálkodás területére tartoznak (talajfelszín kialakítása, talajvédő vetésforgók alkalmazása, talajvédő gyepgazdálkodás stb.) s találkozásuk a joggal eléggé áttételes.

A talajvédelem és a talajjavítás jelentős költségtényező. A népgazdaság érdekeire tekintettel a talajvédelmi munkálatok és létesítmények egy részét az *állam finanszírozza,* más részüknél olyan *támogatási rendszert* biztosít és érvényesít, amely érdekeltté teszi a földhasználót a talajvédelem és talajjavítás megvalósításában. Végül a jog szervezeti keretet biztosít ahhoz, hogy a földhasználók sokszor nagyobb területet átfogó talajjavítási tevékenységet *közös erővel* oldják meg, mert e tevékenység megvalósítható akár társulási formában, akár pedig úgy, hogy a vízgazdálkodási társulat végzi el a feladatot.

A termőtalaj pusztulása nemcsak a természeti erők működése és nemcsak helytelen mezőgazdasági tevékenység folytán következik be, hanem előidézhetik azt mezőgazdaságon kívüli *emberi behatások is.* Olykor elkerülhetetlen, hogy egyes munkálatok során (külszíni fejtés, föld alatti kutatások, fúrások, hulladéktárolás stb.) a termőtalaj pusztulása vagy nagymérvű rongálása ne következzék be. Gyakran azonban az elkerülhetetlennél nagyobb pusztítást okoz a felületes, gondatlan emberi magatartás. Éppen ezért az 1976. évi II. tv. a környezetvédelemről *tiltja* a földnek hulladékkal és más módon való szennyezését, kimondva, hogy hulladékot és vegyi anyagot — halmazállapotra tekintet nélkül — csak jogszabályban vagy hatósági rendelkezésben meghatározott módon szabad felhalmozni, illetőleg a földbe juttatni.

IV. A föld, illetőleg a termőtalaj értékelése.

A tervgazdálkodáson alapuló szocialista rendszerben különös jelentősége van a föld értékelésének, s ezt alapvetően három tényező határozza meg: *a)* a föld a nemzeti vagyon tekintélyes része, Magyarországon a földben megjelenő nemzeti vagyon értéke becslések szerint kb. 3—400 milliárd Ft-ra tehető, *b)* a földértékelésnek rendszere nagy szerepet játszik az üzemi gazdasági döntések megalapozásában, hiszen a mezőgazdasági nagyüzemekben a termelés elsődleges feltételeinek megteremtése után nagyobb szerephez jutnak azok a kérdések, amelyek a termelés differenciáltságából és a gazdaságos termelésre való törekvésből erednek. Az üzemek döntik el anyagi eszközeik ésszerű felhasználásának módját, s ezért a kis termelésű erodált talajok védelme, differenciált trágyázása, a szikesek javítása, aszályra érzékeny területek öntözése mind beruházási kérdés is. Annak viszont, hogy a lehetőségeket az üzemek milyen sorrendben és mértékben valósítják meg, azt nagymértékben befolyásolja az olyan földértékelési rendszer, amely a melioratív eljárások hatékonyságát tükröző reagálási számot is tartalmaz. *c)* A reális földértékelés, illetőleg annak forintban kifejezhető összege jelentős tényezője az olyan jogviszonyoknak, illetőleg jogi eljárásoknak, amelyek keretében megvalósul a föld ellenértékének (pl. kisajátítás) vagy bizonyos kártalanításnak megállapítása, s minthogy nem lényegtelen (pl. a kisajátítási eljárásban is használt) *reálérték* megközelítése, megalapozottnak tekinthető az a feltevésünk, hogy a reális föld- és

talajértékelés egyben a földvédelem hatékony eszköze is, mert jelenlegi jogunk szerint ugyanis kártérítés vagy kártalanítás csak a növényzetben bekövetkezett károkért állapítható meg, „földár" hiányában a talaj állagában bekövetkezett — akár kémiai, akár biológiai hatású — romlásért kártalanítás vagy kártérítés nem állapítható meg.

Magyarországon még az 1875. évi VII. tc. által létrehívott és alapjában véve adózási célokat szolgáló kataszteri nyilvántartás van érvényben. E nyilvántartás a föld átlagtermésén alapuló tiszta jövedelmét (hozadékát) fejezi ki aranykoronában. Az immár egy évszázados értékelési rendszert mind közgazdasági, mind agrártudományi oldalról többen vitatják és sürgetik a modern nagyüzemi gazdálkodás feltételeinek jobban megfelelő, a természeti viszonyokban fennálló különbségeket jobban tükröző olyan értékelési rendszer kidolgozását, amely egyebek között lehetővé teszi a föld reális árának megállapítását. A viták jelenlegi stádiumában az új értékelési rendszer szükségességében a különböző tudományágak — éppúgy, mint az agrárpolitika — képviselői egyetértenek, de nem ilyen nagy a nézetazonosság a módszer kidolgozása tekintetében. Mindenesetre alakulóban vannak azok a csomópontok, amelyek integrálásával az új rendszert fel lehet építeni. Példálózva ilyenek: olyan genetikai talajosztályozási rendszer, amely a talajjellemzők alapján számítható ki (talajérték) és pontszámban fejezhető ki, azt kiegészítő olyan pontrendszer kidolgozása amelyek az út- és vasúthálózat közelségét stb. juttatják kifejezésre (közgazdasági értékszám stb.). Mindenesetre hangsúlyoznunk kell, hogy a föld értékelési rendszerének kidolgozása agrártudományi és közgazdaságtudományi feladat, azonban jelentős abban a jognak a szerepe a rendszer végső jogi megfogalmazásánál és egyes jogintézmények hatékony működésénél. A megváltozott társadalmi és gazdasági követelményeknek megfelelően a talaj és földértékelés (ennek megfelelő földár) bevezetésével a jog — ezen belül a földjog — a földvédelem hatékonyabb eszközéhez jutna.

V. A föld kivonása a mező- és erdőgazdaságból.

A földvédelmi törvény hatálybalépése előtt a különböző létesítmények helyének kijelölésénél helytelen gyakorlat volt tapasztalható. Egyrészt a létesítmények céljára különösebb indokoltság nélkül gyakran éppen a legjobb minőségű szántóterületeket vették igénybe, másrészt a földek igénybevételénél a föld bizonyos fokú pazarlása volt tapasztalható. Olyan gyors ütemben fogyott a mezőgazdasági rendeltetésű föld — ami egyébként aggasztó világjelenség —, hogy az ütem lassítása érdekében a jog eszközeit kellett igénybe venni. Ezért a földvédelmi törvény alapelvként mondja ki, hogy a különböző létesítményeket olyan területekre kell telepíteni, amelyek mezőgazdasági termelésre nem vagy nem kellően hasznosíthatók. A földnek a mezőgazdaságból való kivonását *engedélyhez* köti. Az engedélyt előzetesen kell kérni, mert a beruházás megvalósításával kapcsolatos egyéb (területfelhasználási, építési stb.) engedélyek csak ezt követően adhatók ki, és a beruházáshoz hozzákezdeni, kisajátítást elrendelni és hitelt folyósítani csak a területkivonási engedély felmutatása esetén lehet. A törvény megszabja az engedélyezés feltételeit:

a) ipari és más beruházás céljára a föld a mezőgazdasági termelésből akkor engedhető ki, ha az igényelt terület mezőgazdasági termelés céljára nem alkalmas, és gazdaságosan belátható időn belül alkalmassá sem tehető és *b)* a beruházás céljára csak akkora terület engedélyezhető, amekkora a létesítmény felépítéséhez, megvalósításához szükséges. A földnek a mezőgazdasági termelésből való kivonásához a föld nagyságától és művelési módjától függően különböző szintű államigazgatási szervek előzetes engedélye szükséges. *c)* A mezőgazdasági rendeltetésű vagy belterületen nagyüzemi mezőgazdasági műveléssel hasznosított föld termelésből való kivonásáért a föld minőségi osztályától és művelési ágától függő térítést kell fizetni. A földvédelmi törvény hatálybalépése óta a mezőgazdasági rendeltetésű földek csökkenési üteme érzékelhetően lelassult: csökkent az egy-egy beruházás céljára igénybevett terület nagysága. A szabályokat 1977-ben mégis szigorítani kellett. A környezetvédelem és földvédelem olyan új összefüggéseket hoz felszínre, amelyeket a jognak sem lehet megkerülni. A mezőgazdasági rendeltetésű földek mennyiségének védelme nem kizárólag élelmiszertermelési kérdés, hanem egyben az oxigéntermelő területek védelmét is jelenti. A kisajátítási koncepció is tehát bizonyos mértékű revízióra szorul. Európa kisajátítási törvényeire nagyrészt az jellemző, hogy azokban a közérdeket az ipari társadalom igényei és az ezzel összefüggő közlekedés, urbanizáció testesíti meg a termőföldden szemben. Márpedig a mezőgazdasági rendeltetésű földek kettős funkciója feltételezheti a kisajátítási közérdek kitágítását: adandó esetben, az urbanizációs ártalmak megelőzése és csökkentése érdekében, erdő- és mezőgazdasági kultúrák meghonosítását célzó környezetvédelmi célú kisajátítással.

Irodalom: *Molnár Imre:* A környezetvédelem földjogi vonatkozásai. Jogtudományi Közlöny 1974.; *Nagy László:* A környezetvédelem jogi aspektusai. Magyar Tudomány 1971.; *Stefanovits—Fórizs—Máté:* A földértékelés talajtani alapjai és természettudományi vonatkozásai, Bp. 1973., *Vági Ferenc:* Az aranykorona-érték és a termőföld minősítése, Pénzügyi Szemle 1970.

Nagy László (Gödöllő)

G

GAZDASÁGI ÉS PÉNZÜGYI TEVÉKENYSÉG → *Állami ellenőrzés*

GAZDASÁGI INTEGRÁCIÓ JOGA → *Nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga; — Jogegységesítés a KGST-n belül.*

GAZDASÁGI TEVÉKENYSÉG JOGI SZABÁLYOZÁSA: I. A gazdasági termelési viszonyok jogi tükrözéséről általában (728.) — II. A gazdasági tevékenység jogi szabályozásának főbb sajátosságai a burzsoá jogokban (730.) — III. A gazdasági viszonyok jogi szabályozásának jellemzői a szocializmusban (735.)

I. A gazdasági termelési viszonyok jogi tükrözéséről általában. 1. A gazdaság, mint alap, a jog mint felépítmény. 2. A jog gazdaságban játszott szerepe.

1. A gazdaság mint alap, a jog mint felépítmény.

A gazdaság és a jog viszonya régóta foglalkoztatja a filozófiai, a k özgazdasági,a szociológiai és a jogi irodalmat egyaránt. A nyugati irodalomban többen, némileg történetielten módszerrel ugyan általában, de adalékokban rendkívül gazdagon vázolják azt, hogy egészen a római társadalomtól kezdődően a filozófiában, a közgazdasági elméletben és a jogban milyen nézetekben, hogy jelentkezett ez a viszony.

A kapitalizmust megelőző társadalmakban a gazdaság és jog viszonyának kérdése nem tisztán jelentkezett (talán a római társadalom egy rövid időszakát leszámítva, amikor az áruviszonyok, illetve jogi szabályozásuk relatíve elkülönül), ugyanis a gazdasági viszonyok részben családi, nemzetiségi viszonyokkal, részben pedig közhatalmi viszonyokkal forrtak össze.

A kapitalizmusnak az a törekvése, hogy elhatárolja egymástól a közszférát és a magánszférát, magánszférán alapvetően a gazdasági viszonyokat értve, *törvényszerűen* felvetette a gazdaság és jog viszonyának *viszonylag önállósult tárgyalását.* A közgazdasági irodalomban főleg Adolf *Wagner*, a szociológiai irodalomban Max *Weber*, jogi irodalomban pedig Rudolf *Stammler*, nálunk *Navratil Ákos* és *Moór Gyula* sokoldalúan elemezte ezt a problémát. Ezek a munkák számos *értékes részelemet* tartalmaznak, amelyek a jog, illetve a gazdaság viszonyára vonatkozó marxista felfogás kialakításánál is felhasználhatók, alapvetően azonban *idealista felfogásból* indulnak ki és egy vulgarizált „marxizmussal" vitatkoznak.

A burzsoá jogi elméletre igen nagy hatást tett *Stammler*nek az a tétele, amely szerint a *jog a társadalmi életnek a formája, a gazdaság pedig az anyaga, tartalma.* A jog és a gazdaság tehát nem két önálló jelenség, hanem ugyanannak a jelenségnek két szükségszerűen egybefüggő oldala, a jog azonban logikai (habár nem időbeli vagy oksági) *előzmény. Stammler*nek azt a felfogását, amely nem ismer el jogtól független gazdasági jelenséget, már a burzsoá irodalomban is bírálták *Savigny*-nek arra a tételére is visszanyúlva, amely szerint nem minden társadalmi viszony tartozik a jogviszonyok területére, bár egyetlen társadalmi viszony sincs onnét egyszer s mindenkorra kizárva. A magyar *Navratil Ákos* fejtette ki például azt, hogy különböztetni kell ún. elemi és másodlagos gazdasági jelenségek között. Az elsők a jogi rendtől teljesen függetlenek, a másodlagosak viszont egyenesen és kizárólag a jogi rend következményei (például a jövedelemelosztás módjai), azonban természetesen ismer vegyes gazdasági és jogi jellegű jelenségeket is. Hasonlóan Moór Gyula is: *a)* jogilag nem szabályozott közgazdasági jelenségek, *b)* nem gazdasági tartalmú jogi jelenségek és *c)* jogilag szabályozott gazdasági jelenségek között differenciál, felhasználva Max *Weber*nek azt a tételét, amely szerint nemcsak a gazdaság tágabb, mint a jog, hanem a jog is tágabb, mint a gazdaság.

A marxizmus alapvető tanítása, hogy a jogot végső fokon a gazdaság határozza meg. A gazdaság tehát az alap és a jog a felépítmény része. Ugyanakkor azonban a marxizmus nem állítja azt, hogy a jog a gazdaság puszta reflexe, hanem a gazdaság és a jog között *bonyolult kapcsolatrendszert* tételez. A jog mint felépítmény visszahat a gazdaságra, eközben a tükrözés során relatíve öntörvényű sajátosságait is érvényesíti, viszonylagos önállósággal rendelkezik.

Az azonban kétségtelen, hogy részben a Marxot követő szociáldemokrata irodalom,

részben pedig a szocializmus alapjai lerakásának korszakában elég sokáig a szocialista közgazdasági és jogi elmélet erről a kapcsolatról eléggé vulgármaterialista módon nyilatkozott. A szocialista jogi irodalomban is sokáig olyan álláspont volt az irányadó, amely a gazdaság és jog kapcsolatát egyszerűen a *gazdaságot szabályozó jogszabályokkal* azonosította és nem bontotta ki a gazdasági-termelési viszonyok jogi tükrözésének differenciált sajátosságait. A személyi kultusz dogmatikus maradványának leküzdése azonban lehetővé teszi, hogy a gazdaság és jog viszonyát a marxista alaptételekből kiindulva, a *maga bonyolultságában és differenciáltságában fejtsük ki.*

2. A jog gazdaságban játszott szerepe.

Véleményünk szerint a jog gazdasági életében betöltött funkcióit az alábbiak szerint lehet leegyszerűsítve jellemezni:

a) A gazdasági termelési viszonyok fejlettebb szocialista politikai gazdaságtani elméletének kidolgozása, amely részben rámutatott arra, hogy a termelési viszonyoknak *különböző területei* (termelés, forgalom, elosztás, fogyasztás), *különböző relációi* (technikai és társadalmi), végül *alapvető és felszíni* (gazdálkodási) formái vannak, még jobban aláhúzza azt a tételt, hogy a *gazdasági viszonyok jelentős része,* különösen pedig a technikai-gazdasági relációk egész sora *nem részesül jogi szabályozásban.* Bár a szocialista irodalomban is van olyan nézet, amely szerint „a termelési eszközökhöz való minden materiális viszony szükségszerűen jogviszony alakjában jelenik meg" *(Szabó Imre),* igen elterjedt az a felfogás, amely szerint a gazdaság jelentős része a jogon kívül helyezkedik el.

b) Ott is, ahol a gazdasági viszonyok jogi szabályozásban részesülnek, a korábbi állásponttal szemben ma már egyre jobban tért hódít az a nézet, hogy a *jog nem közvetlenül,* hanem a vegyes alap—felépítmény jellegű *gazdálkodási formákon keresztül* szabályozza a gazdasági termelési viszonyokat. A gazdasági viszonyok legközvetlenebb kifejezője nem a jog, hanem a jog szabályozó hatása beépül a gazdálkodási formába és így hat a gazdasági termelési viszonyokra.

c) A jog nem egyszerűen formája, kerete a gazdasági viszonyoknak, hanem úgy hat vissza, úgy befolyásolja azokat, hogy beleviszi a jellegzetes jogi eszközöket a gazdálkodási formába. *Szabó Imre* szavaival élve az állam jogi transzformáló szerepe a *gazdasági viszonyok minőségi megváltozásával* jár. A jogilag szabályozott gazdasági viszonyok nem egyszerűen a gazdaság és jog mechanikus mennyiségi összegét képezik, hanem egy olyan sajátos, *minőségében új anyagi tartalmú ideológiai viszonyt,* amely viszonylagos önállósággal, felépítményi jelleggel deformálva tükrözi vissza a gazdasági viszonyokat. A jognak speciális, a gazdasággal közvetlenül össze nem függő feladatai, következésképpen sajátos eszközei vannak és ezért a valóságában egységes egészet képező, jogilag tükrözött termelési viszonyok *gazdasági és jogi szemléletmódja relative* eltér.

A szocialista termelési viszonyok uralkodóvá válása előtti gazdasági helyzet, összekapcsolódva a direkt tervutasításos rendszerrel (l. III. 2.) szükségképpen a *jog biztosító, kötelező és kényszerelemét juttatta elsősorban kifejezésre.* Az állam teljes népgazdasági keresztmetszetben a részelemekre is kiterjedően szervezte a gazdaságot, e szervezés relatíve szükségképpen adminisztratív, utasítás jellegű, a jogi lehetőségeket nagymértékben a háttérbe szorította. Talán ebből ered az a jelenleg is elég széles körben elterjedt filozófiai-közgazdasági vélemény, mely szerint a gazdaságban a jog durva, formális, adminisztratív eszköz, amely csak megengedésben és tilalomban tud gondolkodni. Mihelyt azonban a szocializmus teljes felépítésének szakaszában létrejön a szocializmus anyagi-műszaki bázisa, megszűnnek az antagonisztikus osztályviszonyok, a jog funkciója a gazdálkodási formában szinte *egyenlő súllyal válik kettőssé.* A funkció részben továbbra is a védelem, a biztosítás, a kötelezés, azonban a *jog progresszivitása* erőteljesen növekszik, a jog új típusú ösztönzőbefolyásoló normák kialakításával, jellegzetes jogi eszközök gazdasági szabályozóvá változtatásával aktívan közreműködik a gazdaság fejlesztésében. A jog tehát finomító hatást gyakorol, egyes esetekben differenciálja, másutt integrálja a gazdasági-termelési viszonyokat.

Az nyilvánvaló, hogy a gazdálkodási formát szabályozó jogszabály relatív statikusságával és általánosított jellegénél fogva, *leegyszerűsített* kifejezése a gazdaságnak. Ugyanakkor azonban amennyit a gazdasági viszony az általánosított és statikus jogi kifejezési mód következtében veszít elevenségéből, ugyanannyit *gazdagodik* is a jogi szabályozás által. A jog finomító tendenciája *elsősorban* a jognak azt a tulajdonságát hasznosítja, hogy egy és ugyanazon gazdasági eredménnyel járó gazdálkodási magatartás a jog fényében *eltérő tényállási alternatívákat* ölthet. A jog elsősorban azért tudja többféle módon is kifejezni ugyanazt a gazdasági folyamatot, mert *jogágazatilag és jogintézményileg differenciált,* az egyes jogágak szabályozási módszere eltérő. Nyilvánvaló, hogy a szabályozás módszerét végső soron a szabályozás tárgyát képező társadalmi viszonyok befolyásolják, de ez csak *végső összefüggés,* s a jognak bizonyos korlátok között választási szabadsága van a szabályozás módszereinek megválasztásában, az egyes jogágazati eszközök, jogintézmények variálásában.

d) A gazdaságot szabályozó jogszabályoknak új típusú sajátosságai bomlanak ki. A gazdaságban *egyre kevésbé kerülnek alkalmazásra a tipikus jogi magatartásszabályok,* részben „túlgeneralizált" (például tervezés) vagy túl „alulgeneralizált" (alacsony szintű technikai

normák) jelentkeznek *(Kulcsár)*. Ugyancsak jelentős probléma a gazdaságot szabályozó jogi normák *gyors változása*, igen nagy száma, a rendkívül alacsony jogforrási szintű feladatmeghatározó, ajánló, technikai normák elburjánzása. E vonatkozásban a jogi elméletben a legkülönbözőbb felfogások jelentkeznek. Van olyan felfogás, amely ezt a folyamatot pusztán *helyteleníti*, az általános magatartásszabályozás visszaállítását kívánja a gazdaságban és lényegében ezt az egész folyamatot téves, helytelen útnak minősíti. Egy másik felfogás elismeri e folyamat realitását, és e gazdaságot szabályozó új típusú normák szerves behelyezését kívánja a jog rendszerébe, megjegyezve azt, hogy a jelen pillanatban e jogszabályok érvényesülési mechanizmusa nincs kidolgozva, tehát újra kell gondolni az egész jogszabálytant és a jogszabályok hatályosulását. Végül van egy harmadik álláspont, amely külön akarja választani a jogszabályt és a gazdaságot szabályozó államigazgatási normát, s ez utóbbiak vonatkozásában kíván specializált új megoldásokat kialakítani.

Véleményünk szerint a második felfogás a helyes. Nyilvánvaló, hogy ez a folyamat, amely részben túlgeneralizált, részben alulgeneralizált jogszabályokat alkalmaz a gazdaságban, huzamosabb ideig realitás és a szocialista jognak jelentős szerepe van nemcsak a magatartás-, hanem a *folyamatszabályozás*ban is. Ehhez azonban a hagyományos jogforrástan és jogalkalmazás-elmélet változtatás nélkül nem alkalmas.

f) A jognak a gazdaságban való érvényesülését nem lehet egyszerűen azonosítani azokkal a jogszabályokkal, amelyek a gazdaságot szabályozzák, hanem ezek hatályosulása, e *jogszabályok hatékonysága* alapvető kérdés. Ezeknek a jogszabályoknak a jelentős része ugyanis a gyakorlatban alig érvényesül, továbbá az önmaguk rendszerében jó jogszabályok a gazdaságban sokszor hátrányosnak bizonyulnak. Megállapítható, hogy egy-egy gazdasági jogszabálynak számos ki nem számítható mellékkövetkezménye lehet, továbbá, hogy többnyire egy és ugyanazon szabályhoz jó vagy rossz mellékkövetkezmények egyaránt járulhatnak. Végül a jog *stabilitási igénye*, a jogbiztonságra való törekvés egyre jobban ütközik a gazdasági-technikai követelmények rendkívül gyors változásával és e vonatkozásban még *végérvényes megoldásra nem jutottunk*. Általánosságban csak az állapítható meg, hogy a *túl kevés jogszabály* és a *túl sok jogszabály*, a túl sok módosítás és az indokolt módosítások nagymérvű késlekedése egyaránt zavarja a gazdasági folyamatok zavartalan lebonyolítását.

g) Ehhez hozzá kell tenni azt is, hogy a jog, illetve a jogi elmélet *egyenlőtlen fejlődése* e vonatkozásban is megmutatkozik. Az utóbbi időben a filozófiában *Lukács György* elemezte rendkívül találóan ezt a folyamatot, azt, hogy hogyan válhatott például a római rabszolgatartó jog — a kontinentális burzsoá társadalom egészen más gazdasági körülményei között — a tőkés jog alapjaivá. A jog tradíciókra való hajlamossága (ún. konzervativizmusa), továbbá az a sajátosság, hogy egy bizonyos jogi megoldás egészen más társadalmi körülmények között is funkcionálni tud, a gazdaság jogi tükrözésében is sajátos megoldásokra vezet. Nyilvánvaló e vonatkozásban, hogy helytelen pusztán azért elvetni egy jogi megoldást, mert eltérő társadalmi rendszerben funkcionált, ugyanakkor viszont nem szabad a jog tradíciókra való hajlamosságát túlhajtani, a pusztán dogmatikai-szerkezeti megmerevítést követni, hanem a jogrendszert folyamatosan hozzá kell igazítani a meg-megújuló társadalmi követelményekhez.

h) Végül a gazdaságot szabályozó jognak be kell épülnie a gazdaságpolitika megvalósításába. Nyilvánvaló, hogy a gazdaságpolitika és a gazdasági jogpolitika között nincsen alap—felépítményi meghatározottság. Ezek az egész és a rész viszonyában vannak: a *gazdasági jogpolitika a gazdaságpolitika része*, sajátos eszközeivel kell azt szolgálnia. Tág értelemben a jog is gazdasági szabályozó. Ugyanakkor viszont a gazdaságpolitikának figyelembe kell vennie a jog viszonylag öntörvényű sajátosságait, teherbíró és alakító képességeit. Ha valami a gazdaság szabályozásában hibásnak bizonyul, tapasztalatok szerint ez általában gazdaságpolitikai és jogi hibák *közös* eredőjeként jelentkezik.

II. A gazdasági tevékenység szabályozásának főbb sajátosságai a burzsoá jogokban.

1. Liberálkapitalizmus. 2. Állam-monopolkapitalizmus.

1. Liberálkapitalizmus.

A liberálkapitalista elmélet a közjog-magánjog szétválasztást a kontinensen *abszolút törvényszerűséggé* emelte, a közjogot alapvetően a közérdek jogának fogta fel, a magánjogot pedig a magánérdek jogának. Az éjjeliőr-állam ideológiájának megfelelően a közjogot az állami élet, a politikai élet jogának, a *magánjogot pedig a gazdasági* élet és a család jogának minősítették, azaz a *gazdaságot mindenestül a magánjogba utalták*. A burzsoá „természetjogiasítással" szemben viszont megállapítható, hogy a gazdasági élet tisztán mellérendeltségi, túlnyomórészt *diszpozitív* jellegű polgári jogi szabályozása. A polgári jogi jogviszonyok és a polgári jogi szabályok sajátosságai a vertikális politikai viszonyoktól való elválasztása csak a római társadalom egy viszonylag rövid időszakára volt jellemző a kapitalizmus előtt, de az antik, a feudális (germán), illetve az ázsiai termelési módban egyáltalán nem érvényesült.

a) Az a tétel, hogy a közjog a közérdek érvényesülésének joga, a magánjog pedig a magánérdek érvényesülésének a joga, mint köz-

ismert, *Ulpianustól* származik. *Ulpianus* a közjog által szabályozott életviszonyok területét alapvetően az állami szervezetre, illetve a vallási szervezetre korlátozta (Publicum ius in sacris in sacer totibus in magistratibus consistit), a magánéletviszonyokra pedig a magánjogot vonatkoztatta. Ebből következett *Papinianus*nak az a tétele is, mely szerint a ius publicum kényszerítő, *kogens* jellegű, a ius privatum pedig alapvetően *diszpozitív* jellegű, miután a magánérdeket tartja szem előtt.

Helytelen azonban a római jog közjogát a kapitalizmus közjogával, magánjogát pedig a kapitalizmus magánjogával azonosítani, mert a kapitalista közjog alapvetően a munkásosztály közvetlen elnyomását szolgálja, viszont a római jogi közjog közvetlenül csak a másodlagosan kizsákmányolt szegény szabadok politikai elnyomását biztosította, a rabszolgák kizsákmányolását a magántulajdont szabályozó magánjog tette lehetővé. A kapitalista magánjogban továbbá az állam gazdasági tevékenysége körében magánjogi viszonyok alanya lehet, míg a magánjog Rómában az államra általában nem vonatkozott. Más volt az életviszonyoknak az a területe is, amelyet e két jogágazat a rómaiaknál, illetve a kapitalizmusban felölelt; például a Rómában nem ismert büntetőjog egyik része, az ún. közbűncselekmények a közjog, a másik része, az ún. magánbűncselekmények, a magánjog keretébe került, szemben a kapitalista büntetőjoggal, amely egyértelműen közjogi jellegű.

A feudalizmusban a közjog—magánjog megkülönböztetés ismét nem érvényesül, és tulajdonképpen már a császárkori Rómában is egyre inkább kezdte elveszíteni jelentőségét. Róma végső korszakában egyben bizonyos, az imperializmusra emlékeztető jelenségek is megjelentek (állami beavatkozás például a nagyvárosok életének biztosításába, kartelljogi kezdetek stb.). Az, hogy a feudalizmus gazdaságában nem választották széjjel a közjogot a magánjogtól, ahogy a tulajdoni, illetve közhatalmi elemek itt összeolvadtak, akkor is igaz, ha például a római jogi hagyományok alapján Magyarországon a Werbőczi-féle Tripartitum (Prológus 2. tétel 3. §) az ulpiánusi definíciót tartalmazza. Nem ismeri továbbá ezt a megkülönböztetést a korai polgári forradalom joga, az angolszász common law sem, és a common law egyesítő felfogása általánosan elterjedt az angol jog hatása alatt álló területeken. Alapvető oka ennek a *feudális hagyományok beépülése a gazdaság* jogába. Ez aztán tradicionális okokból ma is fennáll az angolszász jogterületen, mivel a 19. század végétől kezdődően már tapasztalható a közjog—magánjog szétválasztás válsága a kontinensen, s így nem csábít a közjog-magánjog elválasztás Angliában való átvételére.

b) A közjog—magánjog szétválasztás a francia forradalom alapján terjedt el az európai kontinensen, ahol kialakult a burzsoá és a citoyen megkülönböztetése. „Az ember kettős életet él, egy égit és egy földit, a politikai közösségben való életet, amelyben önmaga előtt közösségi lénynek számít és a polgári társadalomban való életet, amelyben magánemberként tevékenykedik, a többi embert eszköznek tekinti, önmagát eszközzé alacsonyítja le" *(Marx)*. A magánjog a burzsoá joga, amely a gazdasági hatalmat biztosítja, meghatározza azokat a kereteket, amelyben a burzsoá társadalom kezdeti időszakában a formális jogegyenlőség és az egyenlő alanyi jogok lehetővé teszik a gazdasági hatalom szabad érvényesítését, a közjog pedig a citoyen joga, amely állami kényszerrel biztosítja a tőke érvényesülésének rendjét. A magánjog tehát az egyes tőkések joga, a közjog az össztőkéseké, és ennek felel meg a klasszikus ulpiánusi definíció felújítása: a magánjog a magánérdekek, a közjog a közérdek érvényesítésének joga.

A közjog—magánjog szétválasztást természetszerűen a burzsoá elmélet nem csak a közérdek—magánérdek elkülönítésére alapítja. Az ún. érdekelmélet mellett eléggé elterjedt kiegészítő felfogásként az ún. *rendelkezési teória*, amelynek lényege, hogy ahol kényszerítő szabály van, az a közjog, ahol pedig diszpozitív szabály van, az a magánjog területére tartozik, illetőleg az ún. *hatalmi elmélet*, amely szerint a fölé- és alárendeltségi viszonyok a közjog, a mellérendeltségi viszonyok a magánjog körébe tartoznak. Nyilvánvaló, hogy mindezen felfogások mellett sem lehet minden esetben élesen egymástól a magánjogot és a közjogot a gazdaság területén elhatárolni, mint ahogy *Grosschmid* írja: „Maga e válaszvonal alapeszméjében kategórikus, részleteiben esetleges... a magánjog és a köz- vagy nyilvánjog határai nem egyenes vonalak, miként az Amerikai Egyesült Államok egyes államai közötti határok, hanem csipkések."

Hozzá kell ehhez tenni, hogy a közigazgatási jognak a gazdaság területéről való eltávolítása sohasem lehetett teljes (kisajátítás, adójog, a tulajdonkorlátok csírái). Ugyanakkor viszont a 19. század liberálkapitalista elmélete igyekezett kizárni a közigazgatás területéről a magánjog alkalmazásának minden lehetőségét, amely a francia jogban a contrat administratif (igazgatási szerződés) kezdettől-kezdve való fennállása, illetve a domaine public joga folytán sohasem lehetett olyan erős, mint Otto Mayer, Laband, Jellinek német közigazgatási jogi elméletében. Ez utóbbi elmélet szerint, amely Magyarországon is igen nagy hatást gyakorolt: ott, ahol az állam közérdekből tevékenykedik, a magánjog alkalmazása fogalmilag kizárt és a közigazgatás minden jogviszonyát közjogi alapon kell megítélni. Ez tehát ún. *alanyi teória*, amelyhez kiegészítő elemként hozzácsatolják általában az ún. *fiskus*-elméletet, amelynek lényege az, hogy ha egy gazdaságirányítási cselekménynek vagyonjogi következ-

ményei vannak, akkor az a magánjogba tartozik, ha pedig a jogkövetkezmények nem vagyoni jellegűek, akkor a cselekvés a közjog szabályai alá esik.

Mindennek következtében részben a magánjog apolitikussá tételére törekvés, az absztraktfogalomképzés, a formáljogi eszközök elterjedése jellemző a liberálkapitalizmus gazdasági szabályozására, másrészt az, hogy mindkét jogág a gazdaság területén is *nem a komplexitást* keresi, hanem igyekszik minél jobban elhatárolódni, a határeseteket minimumra csökkenteni. Hozzá kell azonban ehhez tenni, hogy a közigazgatási jog fogalmi kiépítése a magánjog mintájára történt, ennek megfelelően a polgári alanyi jognak az alanyi közjogok, a jogi személynek a közjogi személy, a szerződésnek az államigazgatási aktus tana felel meg, bár a korábbi elmélet egymástól a jognak e két részét szélesen elkülönítette.

c) Lényeges sajátossága a liberálkapitalizmusnak az is, hogy *mind a közjogot, mind a magánjogot az állam és az egyén*, illetve *egyén és egyén kapcsolatára építi fel*, az alapkategóriák szintjén a gazdasági szervezetek, a *vállalatok sok szerepet nem játszanak*. Ez a közigazgatási jog vonatkozásában azt jelenti, hogy az államigazgatási egyén—állam viszonyt a jogállamiság jegyében a hagyományos burzsoá jogtechnika igen részletesen, biztosítékokkal övezve kiépíti, de a feudális abszolutizmus analógiájára merev technikai alá- és fölérendeltségi, gyakorlatilag *jogviszony nélküli állapotot hoz létre a közigazgatási szervezeten belül*, ahova természetesen az akkor még alárendelt jelentőségű állami vállalatok és a jóléti intézmények is beletartoztak.

A magánjogban szintén az egyénre kidolgozott kategóriákat viszik át a szervezetekre; példa erre a jogi személy elméletek jelentős része, különösen a fikciós elmélet. A vállalatok jogát pedig a burzsoá elmélet fő iránya a kontinensen átutalta a pragmatikusnak nevezett alapelmélet nélküli speciális magánjogba, a *kereskedelmi jogba*. Aligha tekinthető véletlennek, hogy míg a francia jog a feudális idők rendi hagyományai elleni harc jegyében a polgári törvénykönyvében nem ismerte el a jogi személy intézményét, addig a francia kereskedelmi jogban a részvénytársaság jogi személyisége kezdettől nem volt vitás. Mint ahogy az sem véletlen, hogy a vállalatok joga a kereskedelmi jog vonatkozásában a közjog és magánjog elkülönítése következetesen a liberálkapitalizmus fénykorában sem ment végbe, a közjogi elem a kereskedelmi társasági formákban jelentkező vállalatalapításnál, a versenyszabályok biztosításánál mindig megvolt.

A kereskedelmi jog, amely számtalan vonatkozásban az általános civiljog előőrse volt, ezt a szerepet eredetileg a fokozatosan növekedő állami beavatkozás joga vonatkozásában is betöltötte és csak a legutóbbi időben vált éppen a gazdasági jog, a kartelljog és a munkajog önállósulása folytán ismét éppen a *magánjog legindividuálisabb részévé*, mivel ezt az „úttörő" szerepet a már említett utóbbi három jogág vette át *(Radbruch-Zweigert)*.

A kereskedelmi jog alapvetően tehát a *magánjog vállalati részeként* alakult ki, már a burzsoá forradalom győzelme előtt. Külön tartása eleve nem érvényesült a polgári forradalom után Angliában, ahol a Law Merchant már korábban beolvadt a common lawba, jelentősen gazdagítva az utóbbit.

A kereskedelmi jog különtartása főleg a francia és a német burzsoá jogcsoportra jellemző; itt ezt a régi kódexekhez való ragaszkodás konzerválja. Ugyanakkor azonban a liberálkapitalista időszak végével *jelentős törekvések mutatkoztak már a kontinensen is a kereskedelmi jog és általános polgári jog különtartásának megszüntetésére* (először: az 1881. évi egységes svájci kötelmi törvény; ezt követte az olasz 1941. évi Codice civile). A francia polgári törvénykönyv II. világháború utáni félbeszakadt munkálatai is a kereskedelmi jog különállásának megszüntetése alapján folytak, az új holland *Meijers*-féle polgári törvénykönyv-tervezet szintén szakít a kereskedelmi jog különállásával stb. *(Rotondi)*. Általában megállapítható, hogy a kereskedelmi jog új, gyakorlatiasabb megoldásai áthatnak a magánjog területére. Történeti távlatban ezért indokolt az a megállapítás, amely a kereskedelmi jogot a burzsoá polgári jog történetében perspektivikusan múló epizódként jellemzi *(Eörsi)*.

2. Állam-monopolkapitalizmus.

a) Míg a liberálkapitalizmusban a közjogi és a magánjogi viszonyokat egymástól viszonylag jól el lehetett határolni, az imperializmusban, különösen pedig az állam-monopolkapitalizmusban már nem ez a helyzet. A magántulajdon rendszerének fenntartása érdekében az állam kénytelen a magántulajdoni viszonyokba, az össztőkések képviselőjeként egyre erőteljesebben beavatkozni. A tőkés—munkás ellentmondások úgy kiéleződnek, a szociális problémák annyira megnövekednek, hogy szükséges az ún. *szociális jog* Otto *Gierke*, Joseph *Unger*, Léon *Duguit*, Erich *Jung* stb. nyomán történő kiépítése.

A termelőerők növekedése, a technikai-tudományos forradalom az államot vállalkozóvá, továbbá egyre növekvő mértékben gazdasági irányítóvá teszi. A nemzetközi gazdasági integráció tovább fokozza az állami beavatkozás szükségességét — kialakul a tőkés állam egymással összefüggő *belső és nemzetközi gazdasági szervező funkciója*.

Mindezek következtében a közjog—magánjog különbségei a gazdaság területén *elrelativizálódnak*, végbemegy e két jogterület közeledése, vegyülése, egymásba való átcsapása. A magánjog „szocializálódik", a tulajdoni, illetve szerződési korlátok a *magánjog immanens részévé* válnak, a magánvállalatok széles körben

végeznek *közfeladatokat*, ugyanakkor az állam közigazgatási feladatainak ellátásánál, az állami befolyásolás körében rendszeresen használ fel *polgári jogi eszközöket*. Az állam szerződéseket köt az állami megrendelések vagy szubvencionálás körében, vállalatait egyre inkább magánjogi formába öltözteti, részvénytársaságként szerepelteti stb. Számtalan vegyes forma, *kétlaki jogi helyzet* alakul ki, mint például a szerződésekhez hasonló megállapodások, kvázikontraktusok az állami makroökonómiai tervek megvalósítása körében vagy vegyes állami-magán kereskedelmi társaságok vonatkozásában: ezeknek közfeladataik folytán a kereskedelmi társaságok általános szabályaihoz képest speciális előjogaik vannak.

Alapvető jelenség tehát, hogy a közjogi szemlélet behatol a civiljogba, amely megszűnik a magánérdek joga lenni, a közjogi kötelezettségek beépülnek a legfontosabb polgári jogi intézményekbe. A közjog behatolása a magánjogon belül meglehetősen lényeges strukturális változásokat okoz: megjelenik a magánjog egyes részeinek, elsősorban a társulásoknak ún. szervezeti-jogi felfogása, a szerződéses viszonyok pedig ismét státuszok kialakítása felé haladnak *(Maine)*, csakhogy már nem valamifajta patriarchális családi, hanem a tőkés érdekszövetségek által meghatározott státuszokhoz. A magánjogi felfogás a gazdaság területén lassan elbúcsúzik a hagyományos fogalomképző és történeti szemlélettől és eljut a *szociológiai* vagy más szóval *funkcionális* szemléletig. Eszerint az egyes polgári jogi intézmények rendeltetése, felhasználási módja a gyakorlatban az élet különböző területein eltérően érvényesül és állandóan változik. Emiatt természetszerűen erősödik a pragmatikus esetjogi szemlélet, amely a tőkés jog számos képviselője szemében a common law-hoz való közeledésnek tűnik.

b) A liberálkapitalista közigazgatás a gazdaság terén is ún. *jogállami közigazgatás* volt; alapvető tulajdonsága a *szoros törvényhez kötöttség*. Ez ebben a vonatkozásban azt jelentette, hogy az állami gazdasági beavatkozásnak közigazgatási úton csak törvény által meghatározott esetekben van helye, az állampolgár pedig csak a jogszabály pontosan meghatározott tartalmának köteles magát alávetni.

A technikai fejlődés és az osztályellentétek éleződése miatt azonban egyre jobban kiütköznek a pusztán jogalkalmazó közigazgatás hiányosságai, és ennek megfelelően *Forsthoff* 1938. évi könyve nyomán megjelenik az ún. szolgáltató közigazgatás, az életfenntartó jellegű közigazgatás (Leistungsverwaltung, Daseinvorsorge). Az állami közigazgatás gazdasági szolgáltatásai, például a közlekedés és az energiaszolgáltatás éppen olyan fontossá, sőt fontosabbá válik, mint egy jogszabály betartása. A közigazgatási jog korábbi felépítése az állami kényszer-individuális szabadság párosára épül, amely viszont már nem felel meg a Daseinvorsorge körében létrejövő gazdasági szolgáltatási jogviszonyok céljaira. Az állam ebben a körben alapvetően nem kötelez, hanem nyújt valamit, ad valamit, ezért ír már Walter *Jellinek* is Geberverwaltungról.

Az ipari forradalom következtében az állam már nem valamiféle elemi létszükségletekről köteles gondoskodni, hanem egyre növekvő mértékben olyan kérdésekről is, hogy megfelelő áruválaszték álljon rendelkezésre stb. A közigazgatás által kielégítendő gazdasági szükségletek állandóan változnak, körük egyre bővül. A francia, olasz közigazgatás már régen a gazdasági beavatkozást állította tevékenysége középpontjába; ez nehezebben tör át a német elméletben.

Míg *Forsthoff* a 60-as évek elején is alapvetően a jóléti, szociális, kulturális szolgáltatásokra gondolt és a szolgáltató közigazgatás modelljeként is az állam—állampolgári viszonyt tartotta szem előtt, addig az 1960-as évek második felétől kezdődően az NSZK-ban is egyre jobban átvált a szolgáltató közigazgatás *tervező, gazdasági támogató és befolyásoló közigazgatássá*, amelynek középpontjában már nem az állampolgár, hanem a különböző vállalatok állnak. A gazdaságirányítás kérdésével foglalkozó államigazgatási szerzők alapvetően a szolgáltatási közigazgatás elveit alkalmazzák a gazdaságirányításra, ugyanakkor azonban megállapítható, hogy az állami gazdaságirányítási egységes jogi elmélet Nyugaton *még egyáltalán nem alakult ki*.

c) A közjog magánjogba való behatolása folytán a magánjog számos területen egyre jobban tért veszít. A magánjogról leválnak a közjog által legerősebben érintett területek; ilyen elsősorban a valamikor tisztán szerződési jogi jellegű, de ma már szinte egyenlő mértékben közjogi—magánjogi jellegű munkajog, a szociális jogból kialakult *társadalombiztosítási jog* és a későbbiekben még tárgyalandó *gazdasági jog*. Ez a leválási folyamat bizonyos mértékben a kereskedelmi jogot érintően a *társasági jog* elkülönülése, a verseny-kartell- és konszernjog önállósodása tekintetében is előrehaladt. Olyan új jogágak jelennek meg továbbá, amelyben a közjog-magánjog megkülönböztetésnek eleve csak kisebb jelentősége lehet csak a „vegyes szakjogi" jelleg miatt. A magánjog tehát általános jelleggel *szűkül* még akkor is, ha figyelembe vesszük azt, hogy a közigazgatásban felhasznált polgári jogi eszközök folytán a magánjog is visszahat a közigazgatási jogra, megjelenik a közigazgatási jog részeként a Verwaltungsprivatrecht *(Siebert)*. A magánjog zsugorodása azonban ennek az ellenfolyamatnak a figyelembevételével is megállapítható; a közjog és a magánjog *egyensúlyi helyzet a gazdaságban* a tőkés állami gazdaságirányítás következtében *megbomlott*, a közjog fölébekerült a magánjognak. Itt érdekes *eltérés van a*

francia és a német típusú közigazgatási gyakorlat között: a franciák nem idegenkednek a vegyes, egymásba fonódó igazgatási-vagyonjogi intézmények felhasználásától, ezzel szemben a német elmélet igyekszik a „közigazgatási polgári jogot" (Verwaltungsprivatrecht) az igazgatás többi részétől relatíve minél jobban *elkülöníteni (Wolff, Rupp, Jech).*

d) Viszonylag bővebben kell beszélnünk a *burzsoá gazdasági jog* kérdéséről, mivel a gazdasági jog nem egyszerűen egyik a sok ún. vegyes szakjog közül, hanem *közvetlen összefüggésben van* a bomlást közvetlenül kiváltó, erősödő állam-monopolkapitalista gazdaságirányítással; a léte és tartalma ennek megfelelően közvetlen gazdaságpolitikai érdekeket érint.

A gazdasági jog az első világháború táján elsősorban mint a *német nyelvű* burzsoá irodalom terméke keletkezett. Az utóbbi időben azonban általánosan elterjedt a francia, angol és olasz jogban is. Ma már általában nem a gazdasági jog léte a kérdéses, hanem tárgyának körülhatárolása, még akkor is, ha figyelembe veszszük, hogy a jogágak elhatárolása a burzsoá felfogásban *sokkal kevésbé lényeges,* mint a szocialistában.

A gazdasági jog Németországban az első világháború táján keletkezett, elsősorban Y. W. *Hedemann* révén. Ezt követően ciklikus erősödése, illetve csökkenése volt tapasztalható Nyugat-Európában (uralkodó elmélet volt a fasiszta Németországban, relatíve háttérbe szorult a második világháború után, az utóbbi időben viszont egyre erősödik). Lényegében *három nagyobb, számtalan alvariációval* rendelkező gazdasági jogi irányzat létezik:

da) A gazdasági jog azonos az egész gazdaságot szabályozó jogrendszerrel, amelyet a gazdaságossági szellemnek kell áthatnia (az ún. *„korszellem" elmélet).* A korszellem elmélet a gazdasági jogot alapvetően mint *módszert* fogja fel, mégpedig olyan módszert, amelynek az egész gazdasághoz kapcsolódó jogot át kell hatnia. Ez tehát a gazdasági jogot törvényszerűen *szuperjogággá* teszi. Valamikor *Hedemann* e szellem jegyében hirdette meg a gazdasági jogot és *Kuncz Ödön* révén Magyarországon elsősorban ebben a szellemben jelentkezett. Ma főleg a praktikus, a különböző ipari, mezőgazdasági stb. területek jogi szabályozását leíró francia, olasz és belga kézikönyvek helyezkednek erre az álláspontra, elméleti képviselői relatíve kevesebben vannak (például a német *Wiethölter, Schmidt Rimpler* vagy a francia *Fromont).*

db) A gazdasági jog az *állam beavatkozása a gazdaságba, a magánvállalkozás állami korlátozása,* illetőleg az *állami gazdaságirányítás, a makroökonómia joga.* A háború előtt főleg Hedemann 30-as években írt művei, *Böhm, Scheuner, Hämmerle* és *Huber* csatlakozott ehhez a felfogáshoz; Huber a második világháború után is fenntartotta a gazdasági jogot konfliktusjogként értékelő felfogását. Ma Nyugat-Németországban *Rinck* és *Badura* nyomán uralkodó irányzatnak tekinthető ez a felfogás. Ide tartozik még az osztrák *Fröhler,* az angol *Schmitthoff* és az amerikai *Buxbaum* álláspontja is. A gazdasági jog ebben a felfogásban kihasítja az alkotmányjogból az ún. *gazdasági alkotmányjogot* és az *államigazgatási jog gazdasággal foglalkozó részét.* Ez eléggé világosan elhatárolható a mikroökonómia jogát képező kereskedelmi jogtól azzal a kiegészítéssel, hogy a verseny-, kartell- és társulási jog lényegében a gazdasági jog és a kereskedelmi jog között helyezkedik el.

dc) A harmadik irányzat a gazdasági jogot mint *vállalati jogot* kívánja kiépíteni oly módon, hogy a gazdasági jog kiterjed a vállalatok fölérendeltségi és mellérendeltségi külső, valamint belső viszonyaira nézve is. A vertikális viszonyok vontakozásában az alkotmányjog gazdasági része *kimarad* a gazdasági jogból, a gazdasági államigazgatási jog viszont *megkettőződne,* hiszen csak egy része, nevezetesen a vállalatok és az állam közigazgatási kapcsolatai tartoznának a gazdasági jogba. A mellérendeltségi kapcsolatok vonatkozásában a gazdasági verseny, vállalati érdekszövetség-képződés és a társulás szabályai a gazdasági jogba tartoznak, általában azonban a tulajdon és a szerződések jogát e felfogás meghagyná a polgári jog keretében. A belső viszonyok közül többnyire a vállalati belső szervezet és működés jogviszonyait vonják a gazdasági jogba, az egyedi munkaviszonyokat viszont nem; a kollektív szerződések pedig vegyes jellegű intézmények volnának (főleg svájciak *Hug* nyomán, például *Gygi,* további még a háború előtti német irodalomból *Goldschmidt,* a jelenlegi osztrákból *Koppensteiner).*

e) A közjog és a magánjog elkülönítése tehát nyilvánvalóan válságban van a tőkés államokban. A tőkés irodalom kisebbsége eljut addig, hogy *Kelsen* nyomán ma már tagadja a közjog és a magánjog alapmegkülönböztetés létjogosultságát, pl. a német *Bullinger,* aki a magánjog és a közjog helyére egy ágazatilag tagolt „közös jog"-ot (Gemeinrecht) képzel el. Azok a gazdasági jogi szerzők is, akik a gazdasági jogot mint önálló jogterületet kívánják kialakítani, beszélnek a gazdasági jogban a közjogi és magánjogi szabályok elválaszthatatlan és sokszor ki nem mutatható keveredéséről és ezáltal a megkülönböztetés elhagyhatóságáról. A *többségi álláspont* azonban az, hogy a közjog és a magánjog elhatárolása megváltozott módon, áthatásokat, vegyüléseket és határeseteket elismerve, de azért fenntartandó; mint *Raiser* kifejti „egy demokratikus államban irreális a közjog és magánjog különbségének eltüntetése", mert a közjog és a magánjog különböző alapelveken, azaz a közön és a magánon alapul. Szocialista szempontból ehhez hozzátehetnénk, hogy a *termelési eszközök magántulajdona ab-*

szolút határt szab a burzsoá jellegű állami gazdaságirányításnak, és ezért a magántulajdoni „szabadság" bizonyos határon túl meggátolja a közjog behatárolását a magánjogba, a teljes összeolvadást.

III. A gazdasági viszonyok jogi szabályozásának jellemzői a szocializmusban. 1. Az első szovjet gazdasági jogi elmélet. 2. A gazdaság és a jog kapcsolatának „hagyományos" jogágak keretében való kialakítása. 3. A szocialista gazdasági reformok és a gazdasági jog.

1. Az első szovjet gazdasági jogi elmélet.

A szocialista forradalom győzelme a régi államgépezet szétzúzását, a *régi kizsákmányoló jog megdöntését* jelentette. Ez a tény, továbbá az, hogy a marxizmus klasszikusai a jogot erősen kapcsolták az árutermeléshez, amelyet a hadikommunizmus kiküszöbölni igyekezett, általában a gazdaság terén a joggal szemben ellenséges érzülethez vezetett. *Gojbarg* A vagyonjog alapjai című munkájában még 1924-ben is a jogot a vallásnál is mérgezőbb és kábítóbb ópiumnak nevezte és *Sztucska*, ez idők vezető szovjet jogtudósa az 1920-as évek elején azt igyekezett bizonyítani, hogy a jog nem a *maga egészében* ellenforradalmi jellegű, hanem forradalmi szerepe lehet.

A NEP korszak és az OSZFSZK 1922 polgári törvénykönyve véget vetett a jog és különösen pedig az állami írott jogszabály általános elutasításának, de a jog gazdaságban betöltött szerepe még huzamosabb ideig nem tisztázódott. *Rejszner* 1925-ben a szovjet jog osztályszempontból való többrétűségének elve alapján például a munka törvénykönyvét proletárjognak, a földjogi törvényt kispolgári jognak, a polgári törvénykönyvet pedig burzsoá jognak minősítette. Ezzel ellentétesen olyan koncepció is jelentkezett, mely szerint a polgári jognak semmilyen osztálytartalma nincs.

Amíg a társadalmi tulajdon tervszerű irányításának a csírái jelentkeztek, addig *Sztucska* és *Pasukanisz* (egyébként nem teljesen egyezően) az egységes polgári jog alapján álltak, legfeljebb a normativista felfogással az új típusú jogviszonyokat helyezték előtérbe — ez világosan megmutatkozik *Sztucska* Osztályállam és polgári jog című munkájában. Mihelyt azonban a társadalmi tulajdon népgazdasági terv alapján történő egységes gazdaságirányítási rendszere a 20-as évek végén kialakult és az állami iparban az áruviszonyok rendkívül háttérbe szorultak, megjelent a kétszektoros jog és ezzel együtt az önálló gazdasági jog koncepciója.

A gazdaság jogi szabályozására vonatkozó első nagyszabású szocialista koncepció a *Sztucska* és *Pasukanisz* nevéhez fűződő első szovjet gazdasági jogi elmélet volt. Ennnek lényege az volt, hogy a társadalmi tulajdon területén már nem jog érvényesül, hanem csak dolgok, folyamatok szervezése és igazgatása, a társadalmi tulajdonon kívül viszont nem szocialista viszonyok vannak, az ezeket szabályozó polgári jog valódi jog, de egyben burzsoá maradvány, amelynek napjai meg vannak számlálva. A társadalmi tulajdon területén tehát nincsen valódi jog, és a felszínen meglevő jogi formát pusztán a nem-szocialista jellegű viszonyokra vonatkozó jogi szabályozás fennmaradása indokolja, de ez puszta forma. Az első szocialista gazdasági jogi elmélet tehát jelentős mértékben összefüggött azokkal az illúziókkal, amelyek az állam és a jog gyors elhalására számítottak. Ez a koncepció a 30-as évek közepéig uralkodó volt a Szovjetunióban és bár nem akart jogot alkotni, mégis a gazdasági viszonyok jogi szabályozása terén *számos lényeges új megoldás* kidolgozása fűződik hozzá (például az operatív vállalati igazgatási jog, a tervszerződések első konstrukciójának kialakítása stb.).

2. A gazdaság és a jog kapcsolatának „hagyományos" jogágak keretében való kialakítása.

a) Az a folyamat, amely a Szovjetunióban az állam jelentős mértékű megerősödését idézte elő, *egyre jobban ellentmondott* a gazdasági jogot megalapozó jogelméleti koncepciónak. Az állam elhalásáról már egyáltalán nem volt szó, úgyszintén a jogéról sem, az áruviszonyok is makacsul érvényesültek még és a jogtudat *(Reiszner)*, a konkrét jogviszonyok *(Sztucska)* dominálása helyett előtérbe kerültek az állami jogszabályok, illetőleg azok következetes betartása és betartatása a gazdaság területén is. Bár a gazdasági jog hívei igyekeztek alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez, például *Gincburg* a 30-as évek közepén már a személyi tulajdon egyes jogviszonyait is a gazdasági jogba sorolja, bekövetkezik az 1930-as évek közepén a gazdasági jog adminisztratív elvetése. A *Visinszkij* által túl is hajtott ún. normatív jogi elmélet alapján jön létre az új szocialista koncepció, amelynek lényege, hogy az egyes jogágak fölött helyezkedik el az államjog és ez alatt egymás mellett a különböző jogágak, mégpedig a gazdaság jogi szabályozásában elsősorban érdekelt polgári jog, államigazgatási jog, pénzügyi jog, munkajog stb. A Visinszkij-féle felfogás *alapvetően politikai és nem gazdasági jellegű volt*, a jogágak felépítésében a gazdasági tényezőket alig vette figyelembe.

Ezért is nem sikerült a gazdasági viszonyok terén a polgári jog és az államigazgatási jog következetes elhatárolása — ez indokolja a a szovjet irodalomban a *vagyoni viszonyok fogalmáról* folyó több mint 20 éves vitát. A szerzők egy része a vagyoni viszonyokat a termelési viszonyokkal teljes körűen *azonosította* (például *Kolganov, Godesz*), más része azokat a termelési viszonyok jogi-akarati formájának nevezte (például Sz. Sz. *Alekszejev, Koselov*) — ilyen alapon a polgári jog és az államigazgatási jog elhatárolása nyilván nem lehetséges. Más szer-

zők viszont a vagyoni viszonyokat a forgalmi, az áruviszonyokkal azonosítják *(Genkin, Joffe, Venediktov, Bratusz, Kecsekjan)* — ez azonban az államigazgatási vagyoni viszonyokra egyáltalán nem jellemző.

b) A *Visinszkij*-féle felfogás a szocialista országokban jelentős mértékben ma is él, sőt az uralkodó jogtudományi irányzatnak tekintendő. Időközben azonban számos kérdésben finomodott.

Mindenekelőtt a későbbi történeti fejlődés egyértelműen igazolta azt, hogy a szocialista gazdasági jog elismerése *nem szükségképpen* kapcsolódik össze az állam elhalására vonatkozó tézisekkel. A Szovjetunióban 1956 után a szocialista gazdasági jog feléledt és ma több szocialista országban uralkodónak tekintendő (l. III. 3.).

Másrészt meg kell jegyezni azt, hogy bár a Visinszkij-féle felfogás bírálta a köz- és magánjog felosztást, és ez a szétválasztás annyiban valóban megszűnt, hogy a tervlebontó államigazgatási normák *messzemenően behatoltak* a vállalati gazdasági kapcsolatokba, ugyanakkor viszont a *jogi módszertan vonatkozásában a közjog és a magánjog elválasztásának jogtechnikai módszerei jelentős mértékben továbbéltek.* Ebben nagy szerepet játszott a *direkt szocialista tervgazdálkodás* felépítése, az a rendszer, amely a gazdasági részkérdésekben is államigazgatási szervek kezében összpontosította a gazdasági döntéseket, az állami vállalatot pedig az államapparátus részeként, a hierarchikus államigazgatási láncolat végén álló termelő-szolgáltató-elosztó egységnek minősítette és a központi döntéseket *államigazgatási aktusként jelentkező tervutasítások* bontották le a vállalatokra.

Ebből adódott a direkt tervgazdálkodásnak az a vonása, hogy a *gazdaságirányítás az állami vállalatokkal szemben alapvetően a belső államigazgatási alárendeltségi eljárás* voltaképp jogviszonynak alig nevezhető keretében folyt. A gazdaságirányítási tevékenységet *államigazgatási szervek* látták el, lényegében olyan típusú szervek, amelyek a szocialista átalakulás előtt is gazdasági rendészeti funkciókat láttak el. Ezeket a gazdasági államigazgatási szerveket a szocialista állam *megsokszorozta, kibővítette, differenciálta, működésük tartalmát jelentősen növelte, jellegében a negatív rendészet helyett a pozitív rendelkező gazdaságirányítás felé fordította, működési módszereinek jogi megjelenítésén azonban lényegében nem változtatott.*

A szövetkezeti szektor irányában az állami gazdaságirányítás a jogi tükrözésben *hatósági eszközökként* jelentkezett, az állami vállalatok vonatkozásában pedig a teljes alá- és fölérendeltség ún. belső államigazgatási jogviszonyában valósult meg. A gazdasági vezetés elsősorban *nem átfogó nagy jogszabályokkal*, hanem a tervlebontás egyedi, államigazgatási aktusaival történt. Ebből adódik az, hogy a szocialista elmélet elhagyta ugyan a német közigazgatási jogi elméletből a reakciós államelméleti részt, ugyanakkor viszont számos vonatkozásban felhasználta az Otto Mayer elméletének több elemét, köztük az államigazgatási szervezeten belüli jogviszonyok érdemi tagadását. A vállalatirányítással kapcsolatban vállalati jogosultságokat nem ismertek el, és a vállalatirányításból kizárták más jogágak, például a szerződések intézményeit. Általában a *politikai igazgatásban kialakult eszközöket alkalmazták a gazdaságban.*

c) Ennek a felfogásnak, amely a 30-as évek közepén a Szovjetunióban kialakult, jelentős hadállásai vannak ma is. *A szocialista vállalatirányítás speciális jogi dogmatikájának kialakítása jórészt elmaradt*, a gazdaságirányítási jogi kérdések vonatkozásában erős elmaradottság tapasztalható: államigazgatási oldalról többnyire a politikai igazgatásban kialakult elvek mechanikus alkalmazására kerül sor. A gazdaságirányítás „A népgazdaság igazgatása" címen az államigazgatási jog különös részébe kerül ahelyett, hogy hasonlóan a szocialista polgári joghoz, átkerülne az *általános részbe*, annak *megújítását* szolgálná.

Erőteljesen érvényesülnek továbbá a polgári jogi formák anyajogági maradványai, részben az államigazgatási jogra való átvitel, részben a vállalati belső viszonyok vonatkozásában is. Ma is van olyan szocialista jogelméleti felfogás, amely hangsúlyozza ugyan, hogy bár a közérdek és a magánérdek régi értelemben vett megkülönböztetésnek a szocialista társadalomban nincsen helye, de a tág értelemben vett államjog és a tág értelemben vett polgári jog szerkezeti módszerei kettőssége a szocializmusra változatlanul érvényes *(Szabó Imre)*.

d) Visszatérve a gazdasági jogra, a szocialista gazdasági jog keletkezésének volt egy második hulláma is, nevezetesen a *népi demokratikus országokban.* Itt ugyanis az államosított szektor joga és az állampolgárokra irányadó jog között *fáziseltolódás* következett be, az államosított szektor joga gyors fejlődésnek indult és telítődött a hagyományos polgári jogtól idegen elvekkel, intézményekkel, az állampolgárokra irányuló polgári jog mozgása viszont az 1945-től 1948-ig terjedő szakaszban jóval *lassúbb* volt. Kialakult tehát egy speciális jog, az *államosított szektor joga*, amely könnyen megtalálta a gazdasági jog elméletét.

Ezért a népi demokratikus országokban általában mindaddig, amíg a szovjet vita eredménye nem vált ismeretessé, a gazdasági jogot képzelték a társadalmi tulajdon jogának. A szovjet gazdasági jog elutasításának tudomásulvétele azonban a gazdasági jog iránti igényeket valamennyi népi demokratikus országban átmenetileg *megszüntette.*

A látszólagos kivétel *Jugoszlávia*, ahol mindvégig beszéltek gazdasági jogról. Jugoszláviában azonban az állami tulajdon és általában a tulajdonosi gazdaságirányítás hiánya folytán a jogrendszer tagozódása eléggé a burzsoá közjog

és magánjog elkülönítésére rímel vissza, és amit Jugoszláviában gazdasági jognak neveznek, lényegében a *kereskedelmi joggal* egyenlő. Erre ott azért is szükség van, mert minden szövetségi köztársaságnak külön-külön polgári joga van, a gazdasági viszonyok azonban *egységes* nemzeti jogot kívánnak a gazdasági forgalom céljára.

e) A gazdasági jogi elmélet az 1956—59 között éledt újra a Szovjetunióban, most már függetlenül a Pasukanisz—Sztucska-féle állam- és jogelmélettől, teljes mértékben a társadalmi tulajdon belső jogágazati komplexitása alapján. Újbóli megjelenése jelentős mértékben összefüggött a *gazdaságirányítás jogi szabályozásában* észlelt hiányosságokkal.

Tadejovszján, Pavlov és *Laptev* arra mutatott rá, hogy a *Visinszkij* nevéhez fűződő irányzat ténylegesen a hagyományos közhatalmi dogmatikával operált a gazdaságirányításban és a hagyományos árutulajdonjogi fogalmakat használta fel a polgári jogban. Ezért e szerzők abból indultak ki, hogy az államigazgatási jog és a polgári jog elválasztása a társadalmi tulajdon területén nem helyes, mert ezek összeolvadása tapasztalható, *egységes és új típusú komplex gazdasági jogviszonyok* alakultak ki. A gazdasági jog alapja most már a gazdaságirányítási és a vagyonjogi viszonyok *egybeolvadása* a társadalmi tulajdon területén. Jól látszik ez főleg *Laptev* munkáiban, aki a gazdasági jog alanyait a szocialista gazdasági szervezetekben, tárgyát a tervezési-szervezési és vagyoni viszonyok elszakíthatatlan egységeként létrejövő „*komplex* szervezési-tervezési és vagyonjogi viszonyokban", módszerét az alárendeltség, egyeztetés, ajánlás, megegyezés eszközeinek *együttes* jelentkezésében látja.

Nem egészen világos — és azóta sem teljesen tisztázódott ebben az új gazdasági jogi elméletben a *szövetkezeti*, illetve a *munkajoghoz* való viszony — történtek és történnek ma is kísérletek e jogágak beolvasztására, a gazdasági jogot valló szerzők túlnyomó többsége azonban tartózkodik e jogágak érintésétől, nem kíván a gazdasági jogból még erősebben szuperjogágat képezni. Az agrárjog elmélete azonban a mezőgazdaság terén eléggé az iparra profilozott gazdasági jogi elmélet elvein áll.

A gazdasági jogi koncepcióról az 50-es évek végén, a 60-as évek elején heves viták folytak a Szovjetunióban és szinte valamennyi népi demokráciában. Általános elfogadásra azonban csak az NDK-ban és Csehszlovákiában került az 1960-as évek elején. Ennek kodifikációs tükrözése a csehszlovák 1964. évi gazdasági törvénykönyv, amely a társadalmi tulajdon igazgatási és szerződéses viszonyait az állampolgári polgári jogviszonyoktól elkülönítve szabályozta (az NDK-ban eddig a gazdasági jog elméleti uralma ellenére gazdasági törvénykönyv nem jött létre). A többi országban a gazdasági jog általában vereséget szenvedett, a Szovjetunióban és Lengyelországban azonban kisebbségi irányzatként mindvégig fennmaradt. Az utóbbi időben a gazdasági jogra vonatkozó felfogás terjedését, illetve visszaszorulását *alapvetően a szocialista gazdasági reformok irányai befolyásolják.*

3. A szocialista gazdasági reformok és a gazdasági jog.

A *szocialista gazdaságirányítási reformok* — amelyek a 60-as évek elejétől kezdődően a 70-es évekre áthúzódóan szinte valamennyi európai szocialista országban hullámzóan, be nem fejezett tendenciákat hozva, de egyértelműen megnyilvánulnak — *közös célra irányulnak: a gazdaságirányítás tökéletesítésére* az extenzív fejlődésről az intenzív fejlődésre való áttérés kapcsán. Ennek lényege az *áru- és pénzviszonyok* fokozottabb figyelembevétele a termelőerők fejlettsége alapján.

Jugoszláviát, amelyet a társadalmi önigazgatás bevezetése speciálissá tesz leszámítva, a szocialista gazdasági reformoknak *két jogi szempontból* megkülönböztethető válfaja van, amelyet leegyszerűsített, nem túlságosan helyes néven nevezve *tervszerű piacszabályozási indirekt szocialista tervgazdálkodási rendszernek, illetve decentralizált szocialista tervgazdálkodási rendszernek* szokásos nevezni. E két variáns jogi felépítése az állami gazdaságirányítás és tulajdonjog, valamint az átfogó tervgazdálkodás *közös talaján* egymástól jelentősen eltér és ez a népgazdaság jogi szabályozására nagymértékben kihat.

a) Az ún. *tervszerű piacszabályozás* rendszerének jogi felépítése leegyszerűsítve a következő:

aa) A makroökonómiai gazdaságirányítási és a *mikroökonómiai* gazdálkodási szféra *elvi elválasztásra* kerül, e két szint egymástól minőségében válik el.

ab) Ennek következtében a gazdaságirányítási szervek *tisztán államigazgatási szervként*, a vállalatok pedig *tisztán gazdálkodó szervként* működnek. Főszabályként *kiesnek* közülük a vegyes gazdálkodó, illetve egyben gazdaságirányító *középirányító szervek*, az *önálló gazdasági elszámolás nem terjed ki a vertikális irányítási relációkra.*

ac) A középirányító szervek hiánya következtében a vállalatirányítás ebben a variánsban *tisztán államigazgatási formában* realizálódik, mégpedig *jogszabályi* úton, illetőleg a zömmel ugyancsak jogszabályi formában jelentkező *gazdasági szabályozó* rendszer útján, az *egyedi operatív vállalatirányítási intézkedések pedig elvileg a kivételre szorulnak.*

ad) A szocialista gazdálkodó szervek, köztük az állami vállalatok is *elkülönülnek* a gazdaságirányító államigazgatási szervektől, és fejlett szocialista árutermelést folytatva, *gazdasági vállalkozásnak* minősülnek.

ae) Nincsen tervlebontás, a népgazdasági tervek egyetlen fajtájának sincs közvetlenül

a vállalatok irányában kötelező ereje; a népgazdasági terv a gazdaságirányító szerveket kötelezi, amelyek ennek alapján állapítják meg a vállalatokra közvetlenül irányadó gazdasági szabályozó rendszert.

af) A vállalatok közötti gazdasági kapcsolatok alapvetően *piaci kapcsolatok*, a vállalatok között piaci mechanizmus alakul ki.

E variáns felépítése *alapvetően ellentmond a gazdasági jogi koncepciónak*, amely az állampolgárokra vonatkozó államigazgatási és polgári jogi viszonyokat elkülöníti a vállalatokra vonatkozó államigazgatási és polgári jogi viszonyoktól. Itt viszont a vállalatok felé irányuló gazdaságirányítás jogi *formáját* tekintve nagymértékben *hasonul* bármely gazdálkodó alany felé irányuló gazdaságirányításhoz, a vállalati szerződések pedig ugyancsak *áruszerződési típusokban* jelentkeznek, bár tartalmuk természetszerűen sok vonatkozásban *más*, mint az állampolgári szerződéseké. Mindebből következik, hogy azokban az országokban (és ez elsősorban Magyarországra áll, ahol ez a variáns a legkövetkezetesebben került végrehajtásra), ahol ezt a variánst alkalmazzák, a *gazdasági jog elterjedése ellentétben állna a tervgazdálkodási forma felépítésével*, és ezért nincs is sok jövője. Mindezek alapján érthető, hogy a gazdasági jognak ma *Magyarországon számottevő elméleti bázisa nincsen.*

b) A *decentralizált indirekt tervgazdálkodási* variánsban a reform alapja a *szakágazati gazdálkodó-irányító nagyszervezet* mint speciális *új típusú középirányító szerv.* E speciális középirányító szervek irányító funkciót fejtenek ki nemcsak az alájuk rendelt vállalatok irányában, hanem az iparágukhoz tartozó, de hierarchikusan alájuk nem rendelt állami vállalatok, szövetkezetek irányában is, azaz a *„profilgazda"* elv érvényesül.

E modellben az *önálló gazdasági elszámolást a gazdaságirányításra* is kiterjesztik, a középirányító szervnek saját önelszámolása van, az alárendelt vállalatokat pedig azok önelszámolására tekintettel kell irányítania. Az egyesülés és kombinát nem pusztán nagyvállalat, hanem irányító szerv is, a vállalat és a szövetkezet ebben a variánsban relatíve csekély önálló szerepet tölt be. E nagyszervezetek monopolhelyzeténél fogva e variánsban a piac és a verseny jogintézményei nem épülnek ki, a vállalati szerződések elszakadnak a hagyományos áruszerződésektől, sőt a korábbi tervszerződésektől is, kialakul a gazdasági kooperációs szerződések láncolata, amelyben a koordinációs és áruelemek egymással vegyülnek.

A decentralizált variáns nagyon kedvez a gazdasági jog elterjedésének. A nagyszervezetek létrejötte, a hozraszcsot differenciált kiterjesztése ugyanis azt eredményezi, hogy a gazdasági jog hívei által elméletileg vallott belső jogági komplexitás nem egyszerűen csak a hagyományos államigazgatási és a hagyományos polgári jogi elemek egyszerű egymásra rakását jelenti, mint például a direkt tervgazdálkodás tervszerződési intézményeiben. Mivel az önálló gazdasági elszámolásra alapozó vállalatirányítás tartalmában és módszerében eltér a hagyományos közhatalmi államigazgatástól, a vállalatok között a nagyszervezetek keretében, illetve a nagyszervezetek által végbemenő kooperáció pedig a szokásos piaci áruszerződésektől, a *létrejövő vegyes irányítási és vagyonjogi intézmények minőségileg valóban mások lesznek, mint a polgári jog és az államigazgatási jog társadalmi tulajdonon kívüli intézményei.*

Ez egyfelől ezekben az országokban a szocialista állam *politikai* államiságának és a *gazdasági* államiságának viszonylagos szétválasztására ösztönöz, másrészt azt eredményezi, hogy a társadalmi tulajdon vegyes igazgatási és vagyonjogi intézményei, illetve a hagyományos államigazgatás jogi, illetve polgári jogi intézmények közötti különbség *nagyobb* lesz, mint az államigazgatási jogi, illetve a polgári jogi intézmények azonossága a társadalmi tulajdon körében és azon kívül. Például egy vállalati kooperációs szerződés jogilag már közelebb lesz egy egyesülések közti tervegyeztető-szervező megállapodáshoz, mint az állampolgárok adásvételi szerződéséhez.

c) A fentiek alapján helytelennek kell tekinteni a jelenkori szocialista gazdasági jog *absztrakt* és *abszolút* helyeslését vagy elutasítását. A tervszerű piacszabályozási irányt követő variánsokban a gazdasági jog elfogadása nem célszerű, ezzel szemben a decentralizált indirekt tervgazdálkodás rendszerében adekvát módon fejezi ki a gazdasági alapot.

Megítélésünk szerint az indirekt tervgazdálkodás decentralizált rendszere és a gazdasági jogi elmélet ezen országokban való erősödése közötti *objektív összefüggés* eléggé nyilvánvaló, bár az is kétségtelen, hogy ideológiai, tradicionális és más tényezők folytán az összefüggés nem kényszerítő, hanem *tendenciaszerű*, egyes országokban pedig nem érvényesül. Bulgária például a decentralizált tervgazdálkodás egyik legkövetkezetesebb gyakorlati megvalósítója, mégis ott a gazdasági jog elmélete tulajdonképpen nem is jelentkezett. A már korábban uralkodó helyzetbe került NDK és csehszlovák gazdasági jogon kívül megállapítható azonban a gazdasági jog erősödése a Szovjetunióban, Lengyelországban és a legutóbbi időben Romániában is.

A gazdasági jog elméletének több irányzata alakult ki a külföldi szocialista országokban. A szovjet gazdasági jogi irányzat kevéssé elméleti jellegű, továbbá *igazgatási jogias:* a népgazdasági igazgatás különböző területeire koncentrál elsősorban. Ismeretes a csehszlovák, illetve román irodalomban főleg egy *szerződési részre*, tehát a polgári jogból kivett tervszerződésekre koncentráló irányzata a gazdasági jognak, ahol a gazdasági irányítási vonatkozások kapnak

kevésbé jelentős szerepet — a csehszlovák 1964. évi gazdasági törvénykönyv túlnyomó többségét a gazdasági szerződések teszik ki.

Végül a legteoretikusabb, továbbá a legtöbb területet átfogó, az *NDK gazdasági joga*, amely már egységes rendszert is kialakított. E rendszer főrészei: *a)* a tervezés és a gazdasági vezetés joga (Planungs- und Leitungsrecht), *b)* azok a szervezeti formák, illetve módszerek összefoglalása, amelyek a vállalatirányításban, illetve vállalati gazdálkodásban helyt kapnak (szervezési jog, Organisationsrecht), *c)* a kooperáció joga (Kooperationsrecht), azaz a kooperáció jogi formái, a külső és belső szerződésszerű, de egyben igazgatási megállapodások és végül *d)* egy ún. Sicherungsrecht, amely a gazdasági folyamatok jogi *biztosítása* címén különböző joghátrányokat, szankciókat, anyagi érdekeltségi és hitelezési megoldásokat tartalmaz.

A gazdasági jogot tagadó irodalomban ezért jogosan hangzik el a gazdasági jogi irányzatnak az a bírálata, amely szerint ez az irányzat a jogi megalapozású rendszert elejti, a *jogi elemeket elvékonyítja* és a jogintézményeknek nem tulajdonít jelentőséget *(Eörsi)*. Ez a bírálat általában jogos, mert a jog közvetlenül gazdasági folyamatokra való ráépítése számos olyan hátránnyal jár, amelyeket gazdasági jogi szerzők sokszor nem tudnak megszüntetni, a gazdasági jogi munkák sok esetben alig térnek el a politikai gazdaságtani vagy gazdasági szervezéstani munkáktól.

Ugyanakkor azonban az utóbbi időben megfigyelhető, hogy a gazdasági jogi irányzat is kezdi kialakítani saját jogi dogmatikáját. Jelentős elméleti eredményeket ért el például a vállalatirányítás önálló gazdasági elszámolásra alapított eszközeinek kidolgozása, a vállalati belső szervezet és működés jogi rendjének kialakítása, a pusztán formális polgári jogi személyiség meghaladása, a kooperációs társulás intézményeinek kialakítása és a strukturált állami tulajdonjogfogalom kidolgozása vonatkozásában.

Az a körülmény, hogy Magyarországon tervgazdálkodási formák felépítéséből kifolyóan jogosan nem alkalmazzuk a jogágazatok *belső komplexitására* építő gazdasági jogi elméletet, nem jelentheti azt, hogy meg kell maradni a politikai igazgatásnak a gazdaság területére való változtatás nélküli alkalmazásánál és a vállalaton belüli viszonyoknak a jogon kívül hagyásánál.

E vonatkozásban különösen jelentős *Eörsi* Gyula *külső komplexitásra* vonatkozó elmélete, amely a merev jogági széttagoltság meghaladásával, a jogi intézmények megtartásával javasolja a *gazdaság totális jogi tükrözését* megvalósítani. Erre vonatkozik Eörsi struktúraelmélete, amely a korábbi jogágazati tagozógást meghaladva három nagy viszonycsoportot dülönböztet meg, nevezetesen: *a)* az állam és a kazdasági alanyok közötti államjogi, államigazgatási jogi és pénzügyi jogi *külső vertikális ún. nagykollektíva-viszonyokat*, és *b)* a mellérendelt horizontális külső árukapcsolatokban megnyilvánuló *autonómstruktúra-viszonyokat* és végül *c)* a vállalaton belüli ún. *kiskollektíva-viszonyokat*, amelyeket a dolgozói egyenlőség és a munkamegosztásból folyó fölé és alárendeltség ellentmondása jellemez.

A nagykollektíva-viszonyok terén egyre jobban elfogadja a magyar irodalom azt az elvet, hogy a politikai igazgatás intézményeinek másolása helyett szükség van a *gazdaságirányítás* (elsősorban a vállalatirányítás) *önálló jogi dogmatikájának*, relative önálló jogszabályi, jogforrási, jogalkalmazási elméletének kialakítására. Ez nem azt jelenti, hogy a gazdaságirányítás körében teljes mértékben fel kell adni a politikai igazgatás körében kialakult klasszikus közigazgatási elveket, hanem csak azt, hogy csak azt kell átvenni, ami ezen a területen is használható, s a nem hasznosítható elemek helyett új eszközök kidolgozására van szükség. Ugyancsak lényeges, hogy a *gazdaságirányításban ne csak államigazgatási jogi, hanem a külső komplexitás módszerét követve a polgári jogi, munkajogi és más jogági eszközöket is használjunk.*

A másik igen lényeges feladat a gazdaság jogi tükrözése vonatkozásában a *vállalati belső jogosultságok és kötelezettségek kiépítése* a mai munkajog, illetve szövetkezeti jog továbbfejlesztésével. A szocialista munkajog ugyanis eddig alapjában a munkavállaló—munkáltató kétszemélyes viszonyainak jogi tükrözése, noha ezek a viszonyok valójában nem kétszemélyesek, hanem kollektívek. Jobban megfelelne a szocialista realitásoknak, ha a munkajog az állami vállalatok teljes belső szervezetét és működését, az egyes szervezeti egységek egymásközti kapcsolatát, a belső anyagi érdekeltség és önelszámolási viszonyok jogi tükrözését is kifejezné és a munkaviszonyt alapvetően kollektív viszonynak tekintené (Eörsi). Van olyan felfogás is azonban, amely ez utóbbi viszonyokat egy *önálló belső vállalati jogba* utalná, amelybe perspektivikusan nemcsak az állami vállalat belső viszonyai, hanem sajátosságukat megőrizve, relatív önállósággal a vállalatszerűen gazdálkodó szövetkezetek, illetve a közös vállalatok belső viszonyai egyaránt beletartoznának *(Sárándi, Sárközy)*. Ezeket a vállalati jog kialakítására, illetve a munkajog átalakítására vonatkozó felfogásokat a munkajog hagyományos felfogásának hívei, de bizonyos mértékig a szövetkezeti oldalról is erőteljesen vitatják.

Végül mindezek a gazdasági alapjogágazatok egyáltalán nem érintik azt a lehetőséget, hogy elsősorban praktikus okokból akár alapjogágakon *keresztülfekvő*, tehát több alapjogágból táplálkozó *másodlagos jogágakat* képezzünk (például földjog). A biztosítási jog kapcsán *Rajher* az 1940-es évek közepén felvetette ezt a

gondolatot, amelyet a szovjet irodalomban számosan osztanak (pl. *Tolsztoj, Kraszavcsikov*). — Sz. Sz. Alekszejev egyenesen a *jogrendszer másodlagos alkotóköveinek* nevezte ezeket a „kvázi jogágakat".

Irodalom: *Eörsi* Gyula: Tulajdonosok és kollektívák jogágazatai, differenciálódás és integrálódás a szocialista jogrendszerben. 13. Akad. II. Oszt. Közl. 1963.; *Eörsi* Gyula: A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról. Bp. 1968.; *Eörsi* Gyula: Jog—gazdaság—jogrendszer-tagozódás. Bp. 1968.; *Mádl* Ferenc: Az új gazdasági jogi elmélet kérdéséhez. ÁJI Értesítője 1961. 1—2.; *Sárközy* Tamás: Indirekt gazdaságirányítás, vállalati árutermelés és a tulajdonjog. Bp. 1973.; *Sárközy* Tamás: A gazdaságirányítás és a vállalatok. Bp. 1979.; *Samu* Mihály: A szocialista jogrendszer tagozódásának alapjai. Bp. 1964.; *Világhy* Miklós: A gazdasági jog problémája. Bp. 1951.; *Világhy* Miklós: Áruviszony és a polgári jog. Állam- és Jogtudomány 1968. 2.; *Fürst* László: A magánjog szerkezete. Bp. 1934.; *Moór* Gyula: A gazdasági élet és a jogi rend. Bp. 1935.

Bratusz, Sz. M.: A szovjet polgári jog tárgya és rendszere. Bp. 1964.; *Bratusz*, Sz. M.: K deszjatiletiju osznov grazsdanszkogo zakonodatelsztva SZSZSZR. Moszkva, 1971.; *Joffe*, O. F.: Razvitie civiliszticseszkoj müszl v SZSZSZR. Leningrad, 1975.; *Knapp*, V.: A termelésirányítás és az állam- és jogtudományok. Bp. 1962.; *Heuer*, O. K.—*Klinger*, M.—*Panzer*, M.—*Pflicke*, K.: Sozialistisches Wirtschaftsrecht — Instrument der Wirtschaftsführung. Berlin, 1971.; *Laptev*, M.: Hozjajsztvennoe pravo. Moszkva, 1970.

Begriff und Prinzipien des Wirtschaftsrecht. Frankfurt, 1971.; *Bullinger*, M.: Öffentliches Recht und Privatrecht. Stuttgart, 1968.; *Hedemann*, J. W.: Grundzüge des Wirtschaftrechts. Jena, 1922.; *Huber*, E.: Wirtschaftsverwaltungsrecht. Tübingen, 1953.; *Renner*, K.: Die Rechtsinstitute des Privatrechts und ihre soziale Funktion. Wien, 1929.; *Piepenbrock*, W.: Der Gedanke eines Wirtschaftsrechts in der neuzeitlichen Literatur bis zum ersten Weltkrieg. Köln, 1964.

Sárközy Tamás

GAZDASÁGI VITÁK ELDÖNTÉSE → *Bíróságok*; — *Polgári peres és nemperes eljárás*

GONDATLANSÁG → *Bűnösség*

GONDNOKSÁG → *Családjog*

GYÁMSÁG → *Családjog*

H

HÁBORÚ TILALMA → *Nemzetközi jog alapelvei; — Nemzetközi szervek szerepe a mai államközi kapcsolatokban; — Fegyveres összeütközések és a nemzetközi jog; — Állam nemzetközi felelőssége*

HATÁROZAT → *Államigazgatási eljárás*

HATÁSKÖR → *Államigazgatási eljárás; — Büntető eljárás lefolytatása; — Polgári peres és nemperes eljárás.*

HATÉKONYSÁG → *Jogfogalom; — Jogalkotás; — Jogkövetés.*

HATÓSÁGI TEVÉKENYSÉG → *Államigazgatási eljárás*

HASZNÁLATI JOGOK → *Tulajdonjog*

HASZONÉLVEZET → *Tulajdonjog*

HÁZASSÁG → *Családjog*

HÁZASSÁGON KÍVÜL SZÜLETETT GYERMEK → *Családjog*

HÁZSZABÁLY → *Országgyűlés*

HÁZTÁJI GAZDASÁG. I. Fogalma, funkciója (741.) — II. A háztáji gazdaságra való jogosultság (742.) — III. A háztáji gazdálkodás keretei (743.) — IV. A háztáji gazdaság és a közös gazdaság együttműködése (744.) — V. A háztáji vagyon mint a személyi tulajdon sajátságos alakzata (745.) — VI. A háztáji gazdaság megszűnése, illetőleg átalakulása (745.)

I. Fogalma, funkciója.

A háztáji gazdaság a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok kisegítő gazdasága, amelynek célja a tagok és családtagok háztartási szükségleteinek kielégítése és jövedelmének fokozása. A háztáji gazdaság tehát önellátó gazdaság, de ez nem zárja ki, hogy árutermelést is folytasson. (1967. évi III. tv. a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről.) Létrejötte a termelőszövetkezeti tagságon alapul, a közös gazdasággal szerves egységet alkot, némely vonatkozásban sajátos jogállással rendelkezik, s ezt külön szabályok fejezik ki. Jogi szempontból a háztáji gazdaság — a szövetkezeti jog részeként — a tagsági jogviszonyban foglalt tagsági közreműködési kötelezettség vagyoni részjogosítványának sajátos jogintézménye.

A háztáji gazdaság szükségességét és funkcióit gazdasági és politikai szerepén keresztül, történelmi fejlődésében és változásában lehet megítélni. Ezek a tényezők a következők:

a) Megkönnyíti a szövetkezetekbe való belépés előtt álló egyénileg gazdálkodó parasztnak a döntést, a közös gazdálkodás útjára való átmenetét, a közös gazdálkodással együtt járó nagyüzemi kötöttségekkel való fokozatos megbarátkozást, mert a háztáji gazdaság — különösen az első években — mintegy szelepül szolgál a régi és megszokott gazdálkodási és életmód — bizonyos korlátok közötti — levezetésére;

b) a korszerű technikán és az üzemszervezési megfontolások által kialakított vállalati munkamegosztáson alapuló modern gazdaság kialakulásáig kiegészítő foglalkoztatást, ezáltal természetbeni és pénzbeni jövedelemforrást nyújt a szövetkezet tagjának és a családtagoknak;

c) tehermentesíti a közös gazdaságot és a falusi kereskedelmi hálózatot olyan termékek és termények előállításától, illetve forgalmazásától, amelyekre a háztáji gazdaság alanyának a háztartás folyamatos ellátása érdekében szüksége van, de a fejlődés adott szakaszában a közös gazdaság, illetve a falusi kereskedelmi hálózat nem képes biztosítani;

d) végül a nagyüzemi termelésben nem használható — de társadalmilag még szükséges — álló- és forgóeszközökkel és ugyancsak a háztáji keretében hasznosítható munkaerőkapacitással számottevő mennyiségű árut is termel.

A háztáji gazdaság szükségességével, létével — az agrárpolitikai elképzelések és a szövetkezeti jogi szabályok — a termelőszövetkezeti mozgalom kezdetétől számoltak. A kezdeti években azonban nem volt világos és egységes az elképzelés a célt és a perspektívát illetően. A viták különösen a háztáji gazdaság árutermelő funkciója, illetve jogképessége körül kulmináltak. A realitások talaján azután fokozatosan alakultak a nézetek, amelyek — az átmeneti

szabályok után — a mai, hosszabb távra szóló szabályozásban csapódtak le. A háztáji gazdálkodás helyzetének reális megítélése nemcsak gazdálkodási, hanem demográfiai, társadalomátrétegződési és természetesen jogi kérdés is, s mind e szempontokat az adott fejlődési szakasz diktálta követelményeknek megfelelően kell a jognak szabályoznia. A háztáji gazdálkodás megítélése és szabályozása a realitás próbaköve volt és az ma is, hiszen a háztáji gazdaság népgazdasági szerepe jelentős volt az elmúlt évtizedben, és ma is igen számottevő; átalakulása is hosszabb időt vesz igénybe. Az 1975. évi általános mezőgazdasági összeírás 800 000 háztáji gazdaságot talált. 1975-ben a háztáji gazdaságok használatában volt az összes mezőgazdasági rendeltetésű földterület 6,3%-a, az állattenyésztésben pedig a baromfiállományból 38, a sertésállományból 30, a szarvasmarha-állományból 22, a juhállományból 6%-ot tett ki a háztáji gazdaságok részesedése.

II. A háztáji gazdaságra való jogosultság.

A háztáji gazdaság létrejötte és fenntartása a termelőszövetkezeti tagsághoz tapad. Annak jogosultja tehát nem a „termelőszövetkezeti család" vagy a „közös háztartás", mint bizonyos mértékig volt — az 1967. évi szabályozást megelőzően —, hanem minden termelőszövetkezeti tag, függetlenül attól, hogy egy adott családban hány termelőszövetkezeti tag van. Minthogy a háztáji gazdaság vagyontárgyainak legfontosabbja, a háztáji földhasználat a szövetkezetben végzett munkateljesítményhez igazodik, a jelenlegi szabályozás automatikusan kizárja annak lehetőségét, hogy a háztáji gazdálkodást valaki annyira túlméretezze, hogy annak fenntartása a közös gazdálkodás rovására menjen. Megjegyeznénk, hogy — a szövetkezet szociális funkciójából következően — az öreg, rokkant vagy tartósan munkaképtelen termelőszövetkezeti tag is jogosult háztáji gazdaság fenntartására, s őt a háztáji föld használatának joga a munkavégzéstől függetlenül megilleti.

A háztáji gazdaságra való jogosultság elsősorban a háztáji gazdaság vagyontárgyainak terjedelme, illetőleg e vagyontárgyak tulajdonjoga szempontjából mértékadó.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetbe belépő családtagok egymás közötti vagyonjogi viszonyait a belépés előtt a polgári jog általános szabályai és a családjogi törvény rendelkezései — az ország többi lakosaival egységes módon — szabályozzák. Ez a jogi megoldás helyénvaló is, mert hazánkban — a felszabadulás előtt és után — a városi és falusi családok jogállása között a mezőgazdaság kapitalizálódásának előrehaladottsága folytán nem volt külön jogi szabályozás. Ebből azonban az is következik, hogy a háztáji gazdaságok jogállásának és vagyonjogi viszonyainak szabályozásánál a társadalmi gazdasági fejlődési viszonyok által meghatározott alapokról kellett kiindulni. Abból, hogy a magyar mezőgazdaságban ismeretlen az olyan paraszti vagyonközösségi forma, amely a háztáji gazdaságban élő, illetőleg annak munkájában résztvevő személyeket egyenlő vagyonjogi helyzetben részesíti, másfelől abból, hogy a hatvanas évekre a hajdani paraszti családok helyett a falvakban a vegyes család vált uralkodóvá — s azóta ez a tendencia még csak erősödött —, amelynek egy-két tagja nem a mezőgazdaságban, hanem az iparban vagy a népgazdaság más területén dolgozik. Másfelől a háztáji gazdaság szabályozásánál azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a tagsági viszony a szövetkezet és tagja, nem pedig a szövetkezet és a család között jön létre.

Mindezeket azért kellett elmondanunk, mert a mezőgazdasági termelőszövetkezetek — jogilag eléggé át nem gondolt és nem elég pontosan fogalmazott — 1953. és 1955. évi mintaalapszabályainak rendelkezéseiből —, hogy ti. a háztáji gazdaságban megtartható vagyontárgyakat a termelőszövetkezeti család tartja tulajdonul — jogtudományunk művelői közül egynéhányan azt a következtetést vonták le, hogy nálunk létrejött a háztáji gazdaság vagyontárgyai felett a család minden tagjára kiterjedő osztatlan hányad nélküli vagyonközösség, s a háztáji gazdaság jogalanya a termelőszövetkezeti család mint sajátos jogalany, amelyik valahol a természetes és a jogi személy között áll. Sőt, a szociológia egyes művelői, még ma is hangsúlyozzák, hogy a falu és a szövetkezet kapcsolatában a döntő a szövetkezeti család és a szövetkezet kapcsolata. Holott a régi mintaalapszabályok említett rendelkezései csak az egy családban visszatartható vagyontárgyak mennyiségi felső határát szabályozták, és azt akarták kifejezésre juttatni, hogy egy családon belül a visszatartási jog a törvény szerinti tulajdonost illeti meg. Az 1959. évi 7. sz. tvr. a termelőszövetkezetekről részben pontot tett a vita végére, mert már nem használta a termelőszövetkezeti család fogalmát, hanem kimondta, hogy a termelőszövetkezeti tag — a vele közös háztartásban élő családtagjaival együtt — jogosult a háztáji gazdaság fenntartására, illetőleg a vagyontárgyak visszatartására. Még tovább lépett az 1967. évi III. sz. tv. — és félretéve a közös háztartás fogalmát is —, kategorikusan kimondotta, hogy a háztáji gazdaság jogalanya a termelőszövetkezeti tag. Ennek folytán helyreállt a háztáji gazdaság jogalanyának és a tulajdonjognak, illetőleg használati jogának egysége.

Ennélfogva a háztáji gazdaságban a tulajdonosi címen megtartható vagyontárgyaknak mindig azok a személyek a tulajdonosai, akik e vagyontárgyaknak korábban is tulajdonosai voltak, illetőleg akik a szövetkezetbe való belépés után bármilyen címen tulajdonjogot sze-

reztek a háztáji gazdaságban levő vagyontárgyakra. A termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdaságaiban továbbra is a házastársi közös- és különvagyon elve uralkodik, s ehhez igazodik a tartozásokért való felelősség is. A bíróságok pl. a termelőszövetkezeti tagok házasságának felbontása esetén is éppúgy a családjogi törvények rendelkezéseihez igazodnak, mint bármely állampolgár esetében. Ami pedig a kötelmi jogot vagy a háztáji gazdaság vagyontárgyaira nézve a szövetkezettel kötött megállapodásokat illeti, a kötelembe nem a család mint különleges jogalany, hanem a jogosult tag lép.

A háztáji gazdaságban megtartható vagyontárgyak jelzett tulajdonjogi helyzete nem zárja ki, hogy a háztáji gazdaságban családi jellegű munkamegosztás valósuljon meg. Ez azonban már nem a jog területe, hanem a család belső ügye. S egy ilyen családi munkamegosztás nem nyújthat elég alapot a termelőszövetkezeti család külön jogállását alátámasztó romanticizmusra, mert a fejlődés útja nem a családjogi differenciálódás, a falusi család külön jogállása már régen megszűnt.

Végül ami a szövetkezeti jogon belüli jogállást illeti, a fejlődés eredményeként a kezdetben a közös gazdaságtól csaknem teljesen különálló, erősen személyi és autarchikus gazdaság a szövetkezettel való, és lépésről lépésre erősödő kapcsolata révén olyan szerves egységévé vált a szövetkezetnek, amelyben a gazdasági és a jogi egymásrautaltság sok szála fűzi össze e két gazdaságot. Ezt a valóságot rögzítette az 1967. évi III. sz. tv. is: „A közös és a háztáji gazdaság egymással szorosan együttműködő szerves egység." Ez az együttműködés kiterjedhet minden, a termelőszövetkezet üzemi tevékenységébe tartozó feladatra. Az 1977. évi szabályozás (1977. évi 9. sz. tvr. és ennek végrehajtására kiadott MT és MÉM rendeletek) a háztáji gazdaságot már a termelőszövetkezet egyik *üzemágának* tekinti, amelyben a termelés és értékesítés feltételeinek megteremtése elsősorban a közös gazdaság feladata.

III. A háztáji gazdálkodás keretei.

A háztáji gazdaság magában foglalja: *a)* a háztáji földet, *b)* a háztáji gazdálkodás célját szolgáló gazdasági épületeket, *c)* a háztáji állatállományt és *d)* a háztáji gazdálkodás folytatásához szükséges anyagokat, munkaeszközöket és kisgépeket.

a) A termelőszövetkezet közös földjéből háztáji föld használatára a termelőszövetkezet minden tagja jogosult — függetlenül attól, hogy van-e visszatartható földterülete vagy nincs —, ha a termelőszövetkezet által megállapított munkamennyiséget teljesítette. A mezőgazdasági termelőszövetkezetben ugyanis a munkaidő tartalmát — az évszakoknak és a munka természetének és mennyiségének megfelelően — napi heti, havi vagy a munkaidőszakra vonatkozó keretben a vezetőség állapítja meg, s ez tagonként évi 1500, nők részére 1000 munkaóránál kevesebb nem lehet. A háztáji föld mértéke tehát a végzett munkamennyiséghez igazodik és a szövetkezet által megállapított *munkaminimumhoz* kötött 3000 négyzetmétertől — a végzett munkától függően — 6000 négyzetméterig (830—1668 négyszögöl) terjed. Ezen belül a háztáji szőlő és gyümölcs területe nem haladhatja meg a 3000 négyzetmétert. A két határérték között a végzett munkamennyiségen túl a háztáji föld mértékét még a gazdálkodás helyi viszonyaira (föld minősége, termeszthető kultúrák, lakóhelytől való távolság stb.) és a tag szociális helyzetére (ellátásra szoruló családtagok száma, egészségi állapot stb.) tekintettel kell megállapítani.

A háztáji földre való jogosultságnak meghatározott munkamennyiséghez való kötése nem vonatkozik az öreg, rokkant vagy tartósan munkaképtelen termelőszövetkezeti tagra, akit háztáji földhasználati joga a munkavégzéstől függetlenül megillet. A háztáji föld mértékébe be kell számítani a tag *személyi tulajdonában* levő földet. A tag lakótelke, üdülőtelke meghatározott részének (ház körüli kert, mezőgazdasági művelésre is alkalmas üdülőtelek, be nem épített telekrész stb.) a háztáji föld területébe való beszámításának szabályait a termelőszövetkezet — a helyi viszonyokra tekintettel — alapszabályban határozza meg.

b) Háztáji gazdálkodás célját szolgáló épületeknek kell tekinteni azokat az épületeket, amelyek a belépéskor nem esnek beviteli kötelezettség alá, így a háztáji gazdasághoz tartoznak a lakótelken (portán), a tanyai belségen és a zártkertben levő gazdasági épületek. A jelenlegi helyzet ellentmondásos: a szarvasmarhatartás vonatkozásában az épület-kapacitás kihasználatlansága áll fenn, míg a korszerű sertés- és baromfifajták esetében nem teljesen biztosított az igényes elhelyezés.

c) A mezőgazdaság szocialista átszervezésének első éveiben a háztáji állatállomány mértékét magas szintű jogszabályok limitálták. E hatáskör végül is a fejlődés eredményeként részben önkormányzati jogkörbe került, amennyiben az 1041/1969. (XII. 7.) Korm. sz. határozat feloldotta a háztáji gazdaságban tartható állatlétszám korlátozását. A háztáji gazdaságban tartható állatok létszámát (tehén, sertés, juh, baromfi stb.) a termelőszövetkezet alapszabályában maga jogosult és természetesen köteles megállapítani. Figyelemmel kell lennie azonban arra, hogy a háztáji állattartással és gondozással járó tennivalók ne akadályozzák a tagot a tagsági viszonyból származó kötelezettségek teljesítésében. A lótartási tilalom 1977-ig hatályban maradt. S mert e rendelkezés gyakorlatilag elvesztette jelentőségét, amióta maximálisan 10 HP erejű kertitraktor is tartható a háztáji gazdaságban, az 1977. évi szabályozás értelmében a háztáji gazdaságban

ló tartásához — az alapszabály rendelkezésén túlmenően — a vezetőség hozzájárulása is szükséges.

A kezdeti maximálás elsődleges oka az volt, hogy meg kellett teremteni a *közös állattenyésztés alapjait.* Azonban már 1961-ben, tehát a tömeges átszervezés befejezésekor, a felügyeletet ellátó tanácsi szervek a szövetkezet kérelmére engedélyezhették a háztájiban tartható állatállomány létszámának felemelését. Lényegében hasonló szabályt tartalmazott az 1967. évi III. sz. törvény is, végül az annak módosítását tartalmazó 1971. évi 34. sz. tvr. [visszanyúlva a már említett 1041/1969. (XII. 7.) Korm. sz. rendeletre] elrendelte a háztáji gazdaságban tartható állatállomány számszerű korlátozásának a megszüntetését.

Időnként azonban ellenkező irányú fejlődési periódusnak vagyunk tanúi. Túlnyomórészt *objektív* (a rendszeres foglalkoztatást és jövedelmet biztosító nagyüzemi szervezet kialakulása, a falusi életkörülmények megváltozása stb.), részben azonban *szubjektív* (a háztáji gazdaság országos és helyi jelentőségét lebecsülő nézetek stb.) okok következtében időnként bizonyos fokú visszaesés tapasztalható a háztáji állattartásban, ezért azt nem annyira korlátozni, sokkal inkább ösztönözni kell. A háztáji gazdaság ma még a szövetkezeti termelés jelentős kapacitása, következésképp a jogszabályok — az állattartási korlátozás feloldása mellett — és egy sor anyagi természetű ösztönzővel (termelési hitel, állami támogatás stb.) törekednek a háztáji termelési kedv fenntartására. [Vö. pl. a 13/1976. (V. 27.) MT. sz. rend.] Ezen túlmenően az a munka, amelyet a tag a szövetkezettel kötött megállapodás alapján háztáji gazdaságában állatok tartására, illetve zöldség- és gyümölcstermesztésre fordít, a közös gazdaságban végzett munkának számít, s alapjává válik a nyugdíj és egyéb társadalombiztosítási szolgáltatások, valamint a szövetkezettől járó különböző juttatások megszerzésének.

d) A háztáji gazdaságban — a technikai fejlődésre figyelemmel — nemcsak kéziszerszámok, munkaeszközök — tarthatók, hanem mindazok az anyagok (műtrágya, növényvédőszer stb.), amelyek a termelés megfelelő technikai színvonalon és gazdaságosan történő viteléhez szükségesek. A 43/1969. (XII. 4). PM—MÉM együttes rendelet az állattenyésztéshez szükséges kisgépek, felszerelések vásárlása érdekében jelentős állami támogatást biztosít. Ennek ellenére a háztáji gazdaságok technikai felszereltsége alacsony szinten mozog.

IV. A közös gazdaság és a háztáji gazdaság együttműködése.

Az elmondottak alapján kézenfekvő, hogy a háztáji gazdaság nem megtűrt maradványa az egyéni gazdálkodásnak, hiszen a közös gazdasághoz tapadó egység, azaz a *közös gazdaság és a háztáji gazdaság szervesen együttműködő, szerves egységet alkot.* A kettő közötti munkamegosztás elsősorban gazdaságilag jelentős (segít a foglalkoztatási gondok megoldásában, lehetővé teszi olyan hulladékok hasznosítását, amelyek különben veszendőbe mennének stb.), hanem jogilag is néhány fontos tényezőt eredményez:

a) A termelőszövetkezet vezető szerveinek kötelessége állandóan *vizsgálni* és napirenden tartani a háztáji gazdaság helyzetét és fejlesztési lehetőségét. A közös gazdaság és a háztáji gazdaság közötti együttműködés terjedelmét és módját úgy kell kialakítani, hogy a tagok, a termelőszövetkezet és a népgazdaság érdekei összhangban álljanak.

b) A termelőszövetkezet terveiben *meg kell tervezni* a háztáji gazdaság és a közös gazdaság közötti együttműködéssel kapcsolatos feladatokat: a háztáji állatok értékesítését, takarmányszükségletet, a közös gazdaság útján a háztáji gazdaság részére történő beszerzéseket stb. Fontos tudni, hogy az együttműködés kiterjedhet minden termelőszövetkezeti üzemi tevékenység körébe tartozó feladatra.

c) A közgyűlés bizottságaként a szövetkezet tagjaiból szervezett *háztáji bizottságot* kell létrehozni és belső normában rendezni kell feladatának, működésének pontos szabályait. E bizottság fő feladata a közös és a háztáji gazdaság kapcsolatát erősítő tényezők felkutatása, kidolgozása, s ezzel kapcsolatban javaslatok kidolgozása a vezetőség számára.

d) A háztáji gazdaságok mind a termékeik értékesítésére, mind a beszerzésre önállóan köthetnek külső személyekkel szerződést. Ha e tevékenységet a szövetkezet közbeiktatásával végzik, a közös gazdaság és a háztáji gazdaság közötti termelési és árukapcsolatok kialakítása és szervezetté tétele érdekében a szövetkezet vezetősége és a háztáji gazdálkodást folytató tag között *megállapodást köthet.* A megállapodásnak két formája ismeretes: az *ún. általános háztáji megállapodás* és a háztáji keretében végzett munkára szóló *munkamegállapodás.* Az előbbi lényegében a háztáji és a közös gazdaság termelés és árukapcsolatát, a közös gazdaság által nyújtott szolgáltatásokat (növényvédelmi, építkezési stb. munkák), a közös gazdaság által a háztáji javára történő beszerzéseket (műtrágya stb.), a közös gazdaságon keresztül történő termékértékesítést s végül nem utolsósorban a tag által a közösben teljesített munkáját foglalja magában. A másik megállapodás körülhatároltabb. Lényegében ez nem más, mint a háztáji gazdaság állattartásra, gyümölcs és zöldség termelésére vonatkozó munkamegállapodás. E megállapodásban rögzített és a háztáji gazdaságban végzett munka *a közös gazdaságban végzett munkának számít.* A munkamegállapodás alapján jóváírt munkanapok beszámítanak a fizetett szabadsághoz, a szülési és betegségi segélyhez, a háztáji föld kijelölé-

séhez, a gyermekgondozási segélyhez, valamint a nyugdíjjogosultsághoz megkívánt munkateljesítménybe. A munkamegállapodás alapján a háztáji gazdaságban végzett munka közben vagy azzal összefüggésben bekövetkezett baleset, ha megállapodásban vállalt munkáért munkanapot kell jóváírni, üzemi balesetnek minősül.

e) A termelőszövetkezet vezetősége, tisztségviselői, szakemberei közül a szükségleteknek megfelelően egy vagy több személyt megbízhat a háztáji gazdaságok termelésének szervezésével, szakmai vezetésével. A kijelölt szakember a termelőszövetkezetben betöltött munkakör mellett vagy kizárólag erre függetlenítve végezheti feladatát. A háztáji gazdaságok szervezésében, szakmai vezetésében eredményesen közreműködő szakemberek év végén prémiumban részesülhetnek.

V. A háztáji vagyon mint a személyi tulajdon sajátos alakzata.

A háztáji gazdaság körébe tartozó vagyontárgyak egészében, a háztáji földből pedig a belterületen, zártkertben vagy közvetlenül a tanya körül levő — tehát az ún. állandósított háztáji — földek személyi tulajdonban vannak. A háztáji személyi tulajdont — megkülönböztetésül az állampolgárok fogyasztási javai felett fennálló személyi tulajdontól — *korlátozott* személyi tulajdonnak nevezhetjük. Több okból kifolyólag, mert: *a)* a jogszabály a háztáji gazdaság körébe tartozó egyes vagyontárgyak és a személyi tulajdonban levő háztáji föld elidegenítése esetére a termelőszövetkezet számára elővásárlási jogot biztosíthat, *b)* ha a termelőszövetkezeti tag a személyi tulajdonában levő háztáji földet elidegeníti, pótlására nem kaphat kijelölt háztáji földet a termelőszövetkezettől és *c)* a termelőszövetkezeti tag köteles a háztáji földet rendeltetésszerűen használni és személyesen vagy családtagjaival megművelni. E korlátozások abból következnek, hogy a szövetkezeti tulajdon és a háztáji gazdaság személyi tulajdona feltételezi és kiegészíti egymást, a kettő között aktív kölcsönhatás van, következésképp a háztáji tulajdon mozgásában nem idegenedhet el a szövetkezeti tulajdontól. A háztáji tulajdon gyakorlatilag a szövetkezeti tulajdon alapján jön létre — s ez a tétel annál valóságosabb, minél kevésbé adott a belépés során az eredetileg egyéni gazdálkodást szolgáló vagyontárgyak „visszatartása" — s az előbbi visszahat az utóbbi fejlődésére. A kölcsönhatás elsősorban a közös gazdaság és a háztáji gazdaság közötti üzemi kapcsolatokban jut kifejezésre. Tulajdonjogi szempontból e kapcsolatok jelentőségét az húzza alá, hogy egyrészt ezen keresztül gyarapodik a háztáji vagyon, másrészt ezen keresztül válik a háztáji tulajdon — mint személyi tulajdon — a szövetkezeti tulajdon gyarapodásának egyik forrásává. Az ipari és a fogyasztási szövetkezeti ágazatokban a személyi tulajdonnak a szövetkezeti cél érdekében való mobilizálását a részjegy jogilag is nevesített intézménye szolgálja. A háztáji gazdaság tehát úgy is felfogható, hogy az 1971. évi III. sz. egységes szövetkezeti törvényben előírt, a tag és a szövetkezet közötti vagyoni kapcsolatoknak egy sajátos, csak a mezőgazdasági termelőszövetkezetre jellemző formája.

Mint említettük, a háztáji föld egy része személyi tulajdonban van, más részét a tag a szövetkezettől személyi használatba kapja. Akinek nincs visszatartható háztáji földje, az a háztáji földet egészében a szövetkezettől kapja személyi használatra. Korábban többen vitatták azt a lehetőséget, hogy a háztáji föld egyáltalán személyi tulajdonban lehessen. Ha azonban elismerjük a termelőszövetkezeti tag lakóházának, valamint a háztáji gazdálkodásra használt egyéb vagyontárgyainak (munkaeszközeinek) személyi tulajdonát, az említett földeknek is osztozniok kell a többi vagyontárgyak jogi sorsában, mert: *a)* rendeltetésüket tekintve egyaránt személyi fogyasztási szükségletet szolgálnak és *b)* a fennálló társadalmi-termelési viszonyok éppúgy, mint a szövetkezeti kollektíva viszonyai — ezzel összehangban a szövetkezeti jogszabályok által tartalmazott biztosítékok — kizárják annak lehetőségét, hogy az más munka kizsákmányolásának forrásává váljék.

VI. A háztáji gazdaság megszűnése, illetőleg átalakulása.

A háztáji gazdaság megszűnéséről kettős értelemben beszélhetünk: *a)* ha megszűnik a háztáji gazdaság alanyának termelőszövetkezeti tagsága, értelemszerűen megszűnik a háztáji gazdaságra való jogosultsága is, *b)* és szólhatunk az intézmény történelmi perspektívában való megszűnéséről, helyesebb azonban ez esetben átalakulás folyamatáról beszélni.

Mint említettük a háztáji gazdaság részesedése a szövetkezeti parasztság ellátásában és a lakosság ellátását biztosító árutermelésben ma még figyelemre méltó, ha azonban a fejlődés dinamizmusát vizsgáljuk, más képet kapunk. 1960—1975 között a háztáji gazdaságok termelésének évi növekedése—a szövetkezeti közös gazdaságok 5,9%-os növekedéséhez képest—mindössze 2,3%-os volt. Fejlődött ugyan a tojástermelés, a sertéshízlalás, de a szarvasmarhatartás, a tejtermelés és a zöldségtermelés visszaesett, s ezt a folyamatot a különböző preferenciák sem tudták tartósan megállítani. Ennek a csökkenésnek több oka van: mindenekelőtt a szövetkezeti nagyüzem stabilizálódása, amely jövedelembiztonságot nyújt tagjainak, a változó paraszti gondolkodás, a falu urbanizációs fejlődése stb. A különböző demográfiai vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a háztáji gazdálkodás alapvetően az első, tehát a termelőszövetkezetbe belépett volt egyéni

gazdálkodók generációjához tapad, s amilyen mértékben csökken annak a rétegnek a súlya, olyan mértékben csökken a háztáji gazdálkodás is. A technikailag korszerű nagyüzem kialakulása, a falusi életkörülmények megváltoztatása és a generációváltás következtében a hagyományos háztáji gazdaság tehát fokozatosan átalakul, s ennek az átalakulásnak a csírái már napjainkban megjelentek. Ennek főbb irányai:

a) A nagyüzem teljesen vagy nagyobb részben integrálja, tehát a szövetkezeti termelés és áruértékesítés szerves részévé teszi a háztáji gazdaságot. Az ilyen integráció a baromfi- és tojástermelésben elkezdődött.

b) A háztáji gazdaság az ország egyes területein ház körüli kertészetté (újabban kialakult terminológiával: „mezőgazdasági részfoglalkozássá") alakul és így játszik bizonyos szerepet az önellátásban és a foglalkoztatásban. Az ilyen háztáji termelésben egyre inkább a kedvtelés, a hobbiszerű kikapcsolódás játszik szerepet.

c) Élnek a szövetkezet tagjai a szövetkezeti jogszabályoknak azzal a rendelkezésével, hogy a háztáji föld vagy annak egy része helyett a szövetkezet vezetése — a termelési költségek levonásával — évenként a háztáji földek átlagos termésének megfelelő terményjuttatást biztosítson.

Irodalom: *Nagy* László: A termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdasága a népi demokráciában. Bp. 1959.; *Csizmadia* Ernő—*Nagy* László: A közös és a háztáji gazdaság kapcsolata. Társadalmi Szemle, 1960. 9. sz.; *Erdei* Ferenc: A háztáji és kisegítő gazdaságok helye és szocialista mezőgazdaságban. Tudomány és mezőgazdaság Bp. 1967. 3. sz.; A termelőszövetkezeti közös és háztáji gazdaságok kapcsolata. Szerk.: Molnár Imre. Bp. 1971.; *Csizmadiáné Székely* Magda: A háztáji és kisegítő gazdaságok. = Szövetkezeti enciklopédia. Szerk. Nagy László. Bp. 1978.

Nagy László
(Gödöllő)

HELYI IGAZGATÁS: I. A helyi igazgatásról általában (746.) — II. A helyi-területi igazgatás történelmi kialakulása és alapvető típusai (747.) — III. A helyi-területi igazgatás fokozatai (749.) — IV. A helyi területi igazgatás alakulása a Magyar Népköztársaságban (750.)

I. A helyi igazgatásról általában. 1. A helyi-igazgatás fogalma. 2. A helyi-területi igazgatás szervezetének és hatáskörének főbb jellemzői.

1. A helyi igazgatás fogalma.

A helyi igazgatás fogalmához rendszerint többfajta értelmezés kapcsolódik. Széles, társadalmi-politikai értelemben a helyi és területi egységenként választott képviseleti szervek, önkormányzati testületek, valamint igazgatási szervezetük átfogó meghatározását jelenti. Ezért gyakori, hogy a helyi igazgatás fogalma a helyi önkormányzat fogalmával váltakozva, szinonim fogalomként használatos. Államigazgatási jogi értelemben fogalma viszont szűkebb: kifejezetten a helyi, valamint területi egységekben levő igazgatási szervezetet értik alatta, annak megkülönböztetése nélkül, hogy adott igazgatási szervezet választott önkormányzati testületek keretében működik, vagy a központi kormányzati szerveknek alárendelt, dekoncentrált igazgatási szervezetként végzi tevékenységét. Terminológiai szempontból mind a szocialista, mind a nyugati tudományos irodalom és alkotmányi szabályozás a helyi igazgatás fogalmát rendszerint mint gyűjtőfogalmat használja s a városi és községi igazgatásnak, valamint a magasabb területi szintek: a járások, megyék igazgatásának együttes jellemzésére alkalmazza; a területi igazgatás fogalmát inkább a regionális igazgatás összefüggésében használják. A különböző értelmezések megegyeznek abban, hogy a helyi igazgatás fogalomköréhez tartozó szervek általában minden országban a legnagyobb számú képviseleti és igazgatási szervezetet jelentik, amelyek mint közhatalommal felruházott szervek az állam területének egészén, minden állami területi egységben: a községektől a tartományokig biztosítják a közfunkciók megvalósítását.

A helyi-területi igazgatás szervezetének és feladatainak jelzése előrevetíti, hogy tartalmának megközelítése számos, összetett problémát vet föl. Ezek közül legjelentősebbnek tekinthetők: a helyi-területi igazgatás státusa és a központi kormányzati szervekhez való viszonya; a helyi-területi igazgatás szerepe, funkciói, a tevékenység anyagi-pénzügyi alapjai. A helyi-területi igazgatás jellemző vonásainak feltárásához ugyanakkor nélkülözhetetlen, hogy a vizsgált országok politikai rendszerének s ezen belül állami berendezésének jellemzőiből induljunk ki, minthogy a helyi-területi igazgatás minden országban a politikai rendszer és az állami szervezet integráns része, s ebből kiindulva közelíthetők meg szervezetének és funkcionálásának összetett problémái, a különböző egységek feladatai. A kiindulás és szemlélet e követelményei mellőzésével a helyi-területi igazgatás lényegi-tartalmi összefüggései nem tárhatók föl, illetve a hasonlóságok és eltérések mechanikus összevetése megtévesztő sematizmushoz vezethet. A gyakran azonosan használt tradicionális fogalmak ugyanis más tényleges tartalmat fejeznek ki: míg a község Jugoszláviában a társadalmi önigazgatás elvére épülő politikai berendezkedés egyik alapelemét jelenti s területi kereteit tekintve több városi és falusi településből álló, a korábbi járások nagyságrendjében jelent-

kező egység, közbenső állami-területi fokozatok nélkül integráns része a társadalmi és állami berendezkedésnek, más országokban viszont általában a falusi jellegű állami-területi alapegységeket értik alatta vagy esetleg nem is használatos fogalom (pl. Szovjetunióban); Lengyelországban, Bulgáriában, Romániában a járási állami-területi egységeket megszüntették, ugyanakkor megnövelték a megyék és vajdaságok számát stb.

Mindebből az is kitűnik, hogy a helyi-területi igazgatás tanulmányozásában az összehasonlítás feltételezi tehát a szervezeti felépítés és tevékenység normatív szabályozáson túli, a társadalom politikai intézményrendszerében, gazdasági viszonyai kölcsönhatásában való vizsgálatát, másfelől azonban azoknak a többékevésbé általánosan ható tényezőknek a figyelembevételét, amelyek a technikai fejlődés és az urbanizáció, a növekvő szolgáltatási igények kielégítése és a területi társadalmi-gazdasági tervezés következtében a helyi igazgatás szervezetének és tevékenységének alakulásában érvényesülnek.

2. A helyi-területi igazgatás szervezetének és tevékenységének főbb jellemzői.

Egyik leglényegesebb elem a helyi-területi igazgatás általános jellemzéséhez a hatásköri keretek meghatározása. A hatáskör ugyanis koncentrált, jogi kifejezése a különböző szervek helyzetének, szerepének és egymáshoz való viszonyának az állami szervek rendszerében. A helyi-területi igazgatási szervek tevékenységét tekintve ilyen értelemben decentralizált vagy dekoncentrált hatáskörben ellátott tevékenységről beszélünk. A hatáskörök decentralizációja általában az önkormányzati státus bizonyos fokú érvényesülésével jár együtt s a közügyek meghatározott körének önálló intézésében nyilvánul meg; a lakosság által választott képviseleti szervek meghatározott körben döntési és ellenőrzési jogosítványokkal rendelkeznek. A hatáskörök területi decentralizációjának természetesen különböző fokozatai vannak, amelyek tényleges gyakorlása ugyanakkor összefügg pénzügyi lehetőségeikkel. A hatásköri decentralizáció feltételei mellett a helyi-területi igazgatást általában az alábbiak jellemzik:

a) a helyi alapegységek — községek és városok — lakossága közvetlenül választja meg képviseleti testületét, hasonlóan közvetlen választással — vagy egyes országokban közvetett módon — alakítják ki a felsőbb fokozatú állami-területi egységek képviseleti szerveit;

b) a képviseleti szervek hatáskörükben irányítják és ellenőrzik az igazgatási szerveket; az igazgatási szervek tevékenységükért felelősek a választott képviseleti testületek előtt;

c) a képviseleti szervek által választott, azoknak felelős végrehajtó szervek irányítják és ellenőrzik a szakigazgatási tevékenységet; a szakigazgatási tevékenység helyi-területi irányításában és ellenőrzésében egyidejűleg a felsőbb fokozatú szakigazgatási szervek meghatározott jogosítványokkal rendelkeznek;

d) a helyi-területi képviseleti testületek tevékenységük ellátásához általuk elfogadott költségvetéssel, saját bevételi forrásokkal és állami támogatással rendelkeznek.

A dekoncentrált hatáskörben végzett helyi-területi igazgatás — a fentiektől eltérően — viszont azt jelenti, hogy a szervezet felépítése, a tevékenység irányítása és ellenőrzése centralizált módon történik; a tevékenységgel kapcsolatos hatásköri jogosítványok a központi szervek által delegáltak s gyakorlásuk módja az igazgatási hierarchia rendjében meghatározott. Egyes polgári államokban a helyi-területi igazgatás e szerint a szervezeti és működési elv szerint valósul meg, általában azonban a decentralizált és dekoncentrált helyi-területi igazgatási szervek egymás mellett vagy azonos szervezeti keretben működnek.

Összegezve: a fenti összefüggésekből kiindulva vizsgálható, milyen jellegű helyi-területi igazgatás funkcionál a különböző országokban; milyen egységek tartoznak ehhez a típusú igazgatáshoz; milyen szervezeti-jogi viszonyok érvényesülnek a különböző helyi-területi igazgatási fokozatok között; milyen formai és tartalmi hasonlóságok, különbözőségek állapíthatók meg a különböző társadalmi-gazdasági rendszerhez tartozó országok helyi-területi igazgatásában.

II. A helyi-területi igazgatás történelmi kialakulása és alapvető típusai. 1. A helyi-területi igazgatás a polgári állam szervezetében. 2. A helyi-területi igazgatás a szocialista állami szervek rendszerében.

1. A helyi-területi igazgatás a polgári állam szervezetében.

A helyi-területi igazgatás klasszikus értelemben az európai forradalmak következményeként bontakozott ki, ugyanakkor a konkrét társadalmi feltételektől függően különböző országokban sajátos szervezeti formákban valósult meg. A polgári állam kialakulása politikai központosításhoz, az állami intézmények ennek megfelelő kialakításához kapcsolódott, a kormányzati és közigazgatási centralizáció érvényesítése a korábbi helyi-területi rendi intézmények megszüntetésével, illetve a rendi társadalomban kivívott városi, községi önállósággal rendelkező szervek átalakításával járt együtt. A központosított polgári állam a közhatalom érvényesítésének az ország egész területére való kiterjesztése és érvényesítése érdekében minden állami-területi egységben kialakítja az állami igazgatási szervek egymással összefüggő rendszerét, amely a különböző országokban a forradalmi átalakulás fokától függően centralizált helyi-területi igazgatási

struktúra meghatározásában vagy a korábbi hagyományosan kialakult helyi-területi önkormányzati igazgatás fokozatos átalakulásában nyilvánult meg. A helyi-területi igazgatás szervezeti felépítése és jogi szabályozása következésképpen országonként változó: egyes országokban a feudalizmus viszonyai között kivívott önálló városi státus, az iparosodottság foka és a céhek városirányításra gyakorolt szerepe, másutt az egyházi szervezetek köztevékenysége (iskolai oktatás, szegényügy és szociális ügyek ellátásában) stb. azok a tényezők, amelyek a helyi-területi igazgatás alakulását befolyásolják. Azokban az országokban, ahol a feudális viszonyok a polgári átalakulás követelményeivel összefonódva jelentkeztek, ott a hagyományos feudális, nemesi szervezeti-igazgatási viszonyok és a központosított polgári közigazgatás kompromisszumaként alakult ki a területi-helyi igazgatás szervezete. A helyi-területi igazgatás önállósága természetesen a történetileg korábban kialakult szervezeti keretben és területi egységekben is jelentősen megváltozott, mert a polgári állam feltételei között elsősorban *állami igazgatási funkciókhoz kapcsolódik*, az államtól kapott közhatalmi felhatalmazásokon alapul, hatásköre gyakorlásában központi állami szervek által alkotott jogszabályoknak érvényesítésével jár el, s a kormányzati szervek felügyelete és ellenőrzése alatt végzi tevékenységét.

A 19. század általában tehát a helyi-területi önkormányzati igazgatás törvényi szabályozásának időszaka a polgári országokban, a század második fele viszont az állami közigazgatás területi-helyi szervezete kiépítésének s a korábbi helyi-területi önkormányzati igazgatás e szervezetbe történő beépítési periódusának: „államosításának" tekinthető. Az utóbbi egységesítési folyamat egyes országokban évtizedeken át éles politikai-pártharcokban, parlamenti vitákban zajlott a municipalisták és centralisták, az önkormányzati igazgatás hívei és az erős végrehajtó hatalom képviselői között, ebben a periódusban kialakított szervezeti megoldások és jogi szabályozások azonban lényegileg napjainkig megmaradtak legtöbb polgári országban.

2. A helyi-területi igazgatás a szocialista állami szervek rendszerében.

Alapvető változás következett be a helyi-területi igazgatás rendszerében, funkciójában, a helyi szervek más állami szervekhez való viszonyában a szocialista forradalom eredményeként. Először Oroszországban, majd a Szovjetunió minden köztársaságában, a második világháború utáni időszakban pedig a szocialista társadalom építésének útjára lépett országokban kialakult és alkotmányban megerősítést nyert a lakosság által választott, tanácsokra épülő helyi-területi igazgatás egységes rendszere.

A helyi-területi tanácsok az állami szervek rendszerében elfoglalt helyükből és szerepükből következően összetett funkciókat látnak el. Mint az államhatalom hordozói a helyi lakosság választott képviselőiből alakulnak, területi keretekben biztosítják az állami akarat megvalósítását és döntenek a helyi-területi élet különböző kérdéseiben, irányítják és ellenőrzik a helyi-területi igazgatás szervezetét. E funkciók eredményes ellátásához jogszabályilag biztosított hatáskörrel rendelkeznek. Hatáskörük egyfelől az általános állami, igazgatási feladatok helyi-területi megvalósításában nyilvánul meg, másfelől az állami-területi egységek jellegével, sajátosságaival, az állampolgárok szükségletei kielégítésével függenek össze. Utóbbi — helyi, területi jellegű feladatokhoz kapcsolódó — hatásköri önállóságuk általában nagyobb, míg a központilag meghatározott feladatok ellátását tekintve kötöttebb. Helyzetüknek, funkcióiknak és hatáskörüknek említett összetettsége fejeződik ki az 1971. évi magyar tanácstörvényben, miszerint a tanácsok a nép hatalmát megvalósító államnak a demokratikus centralizmus alapján működő népképviseleti, önkormányzati és államigazgatási szervei.

A szocialista országok helyi-területi tanácsai megvalósítják a képviseleti szerveket általában jellemző lényeges funkciókat: területi kereteikben — a megyék, járások, városok, községek területén — vezetik és szervezik a gazdasági-kulturális, szociális tevékenységet, irányítják és ellenőrzik a lakosság különböző szükségleteit kielégítő intézmények munkáját, biztosítják a közrendet és az állampolgárok alapjogainak védelmét; koordinációs szerepet látnak el a nem tanácsi termelő és gazdálkodó egységek, vállalatok lakosságot érintő szociális, kulturális, egészségügyi stb. tevékenysége tekintetében, feladataik megvalósításában együttműködnek más állami szervekkel és társadalmi szervezetekkel. A tanácsokat általában jellemző funkciók és ellátásukkal kapcsolatos hatáskörök terjedelme természetesen változik a tanácsi fokozat szintjétől, az adott állami-területi egység nagyságától, jellegétől és sajátosságaitól függően. Ebből következően feladataik megvalósításához a községi, városi, megyei tanácsok különböző terjedelmű hatáskörrel rendelkeznek.

A helyi-területi tanácsok tevékenységüket üléseiken, az általuk választott végrehajtó bizottságok általános irányító szervező és ellenőrző tevékenységével, állandó apparátusuk folyamatos munkájával, a különböző tanácsi bizottságokra támaszkodva, valamint a választott tanácstagok választókerületi munkáján keresztül látják el. A helyi-területi tanácsok végrehajtó szervei rendszerint általános hatáskörrel rendelkező kollektív szervek (választott elnökből, elnökhelyettesekből és tagokból állanak). A községi, városi, vajdasági igazgatás

irányítása más szervezeti formában valósul meg 1975-től Lengyelországban, ahol a tanácselnökből és a tanácsi állandó bizottságok elnökeiből általános irányító és ellenőrző hatáskört gyakorló elnökség alakult, a tanács állandó igazgatási apparátusát ugyanakkor kinevezett polgármester, illetve vajda irányítja. A tanácselnöki funkció tényleges szerepét jelentősen növeli az állami, gazdasági és társadalmi szervek együttműködését tekintve Lengyelországban és Romániában az a körülmény, hogy ezt a megbízást, valamint a társadalom politikai irányítását adott állami-területi egységben biztosító párttitkári funkciót ugyanazon személy látja el. A helyi-területi tanácsok végrehajtó szervei a felsőbb szintű állami szervek, valamint az őket közvetlenül megválasztó tanácsok határozatai alapján biztosítják a tanácsok hatáskörébe tartozó gazdasági, kulturális, szociális és kommunális tevékenység folyamatos irányítását. E tevékenységükben tehát *kettős alárendeltség* érvényesül: egyfelől a felsőbb szintű tanács végrehajtó bizottságának, központilag a minisztertanácsnak, másfelől az őket közvetlenül megválasztó tanácsnak vannak alárendelve.

A községek kivételével általában minden állami-területi egységben differenciált, önálló hatósági jogkörrel rendelkező, osztályokra és igazgatóságokra tagolódó, állandó apparátus végzi a folyamatos államigazgatási tevékenységet. E szakigazgatási szervek alárendeltségüket és tevékenységük irányítását tekintve a tanács végrehajtó bizottságához tartoznak, ugyanakkor a felsőbb szintű szakigazgatási szerv, végső soron az illetékes minisztérium irányítja szakmai igazgatási tevékenységüket. A tanácsi szakigazgatási szervek és a felsőbb szakigazgatási szervek szervezeti-jogi kapcsolatai országonként a szervezeti alárendeltség és szakirányítási kapcsolatok között váltakoznak.

Mint jeleztük, a tanácsi típusú helyi-területi igazgatás keretében a szocialista országokban a szervezeti formák és kapcsolatok különböző változatai alakultak ki. Ezek jellemzői a politikai intézményekhez való kapcsolatban (párt-, tanácsi szervek, népfront szervezetek viszonyában, a képviseleti testületek választásának módozataiban, egymandátumos és többmandátumos választókerületek, közvetett választások a magasabb területi képviseleti testületekbe, delegációs képviseleti rendszer stb.), a területi igazgatási fokozatok számában és egymáshoz való viszonyában jelentősen eltérnek egymástól. Említett különbözőségek azonban a szocialista politikai rendszer egységén belül, az állami berendezkedés és tevékenység *közös alapelvei* keretében bontakoztak ki és valósulnak meg, lényegében az egyes országok körülményeivel, az adott történelmi időszak feladatai eredményes megvalósításának társadalmi-gazdasági viszonyaival függenek össze.

III. A helyi-területi igazgatás fokozatai. 1. Az állam területi beosztása és az igazgatás területi fokozatai. 2. A helyi-területi igazgatás fokozatai közötti kapcsolatokról.

1. Az állam területi beosztása és az igazgatás területi fokozatai.

A helyi-területi igazgatás jellemzőit tekintve lényeges probléma: *hány fokozatú az igazgatási szervezet* felépítése. A helyi-területi igazgatás ugyanis legtöbb országban több szinten, több fokozaton valósul meg, s az állam területi beosztásának megfelelő keretekben: községekben és városokban, járásokban és megyékben, tartományokban és régiókban működik. Az egyes fokozatok ugyanakkor mind méreteiket és jellegüket, mind pedig erőforrásaikat tekintve különböznek egymástól.

Az európai országok többségében kialakult többfokozatú igazgatási struktúrának részben történeti hagyományai vannak; elsősorban azonban egyes országok területi kiterjedése, a településhálózat jellege, a falusi alapegységek nagysága, száma és erőforrásai indokolják a két- vagy háromfokozatú helyi-területi igazgatási struktúrát. Egyfokozatú helyi igazgatás csupán néhány ország (Ausztria, Finnország és Görögország) igazgatási szervezetére jellemző. Azonban ezekben az országokban is a központi kormányzati szervek magasabb fokú egységekben dekoncentrált szervei közvetítik és látják el a területi igazgatási tevékenységet. Jugoszláviában a községek mint a társadalmi önigazgatás egy-egy várost és több falusi települést átfogó egységei közbenső fokozatok nélkül kapcsolódnak a társadalmi és állami szervek köztársasági rendszerébe.

A helyi-területi igazgatás struktúrájában a községek és városok jelentik az alapegységeket. A társadalmi-történelmi átalakulás sajátos körülményeivel függ össze, hogy számos polgári országban a helyi-területi igazgatás jogi szabályozása nem tesz különbséget a falusi községek és a városok között; mindkét alapegységet a „község" kategóriájához sorolja, következésképpen a városi és a falusi községek ugyanazon jogi státussal rendelkeznek, azonosak szervezeti-jogi kapcsolataik a felsőbb területi egységekkel, elvileg többé-kevésbé azonos funkciókat látnak el. A formálisan egyenlő jogi státus ugyanakkor lényeges különbségeket takar: a kisebb és gyengébb falusi községek fokozottabb függősége érvényesül, gyakorlatilag nem képesek ugyanazon funkciók ellátására, mint a nagyobb és gazdaságilag tehetős városok stb. Gyakran azonban a városok magasabb járási, megyei státusban vannak, funkcióik és tevékenységük pénzügyi alapjai, kapcsolati viszonyaik is ennek felelnek meg.

Általában megállapítható, hogy a falusi alapegységek területi kereteinek kiszélesedése, a községek társulásai, a községegyesülések és községösszevonások, a kibontakozó urbanizáció

hatása, a területi tervezés és fejlesztés regionalizálásban összefoglalható jelentkezése megkérdőjelezi a hagyományos fokozatok fenntartását és napirendre tűzi a többfokozatúság reformját. Kétségtelen, hogy az említett tendenciák érvényesülése legtöbb országban — a szocialista országok egy részében is — a kétfokozatú helyi-területi igazgatás irányába mutat, ugyanakkor a szervezeti megoldás módozatai az egyes országok adottságaitól, a településhálózat jellegétől, az alapegységek nagyságától, számától, a köztük levő távolságtól, a közlekedési viszonyoktól is függenek.

Az alapegységek: községek és városok valamint a központi kormányzati szervek közötti legmagasabb területi fokozatok: a megyék, tartományok, vajdaságok stb. igazgatási szervezete mind az állami feladatok megvalósítása, mind pedig a terület és a települések kiegyenlített fejlesztése szempontjából különösen jelentősek. Mint előzetesen arra utaltunk: az iparosodás felgyorsulása, a szocialista országok többségében a mezőgazdasági nagyüzemek optimális kereteinek kialakulása; a termelési feltételek alakulása, a technika és a közlekedés fejlődése az utóbbi évtizedben meghaladta a hagyományos területi struktúrákat és a *regionalizmus* összetett jelenségéhez vezetett. Regionalizmus alatt lényegében a jelenleginél nagyobb, olyan területi egységek kialakítását értik, amelyek szervezetét elsősorban gazdasági, tervezési, területfejlesztési tényezők határozzák meg. Ez a folyamat az országok többségében még a kezdeténél tart; egyes országokban lényegében külön területi szervezet nélküli központi tervezési körzetet jelent (Magyarország), más országokban viszont a területi képviselet és igazgatás új, a korábbi hagyományos kereteknél nagyobb kiterjedésű fokozata (Olaszország, Franciaország).

2. A helyi-területi igazgatás fokozatai közötti kapcsolatokról.

A többfokozatú helyi-területi igazgatási struktúra egyik fontos eleme a különböző fokozatok kapcsolatának szabályozottsága, továbbá a helyi-területi igazgatás és a központi kormányzati szervek kapcsolatának szervezeti-jogi rendje.

Az igazgatás különböző területi fokozatai közötti kapcsolatok döntő mértékben attól függenek, hogy adott ország politikai rendszerében és állami berendezkedésében milyen helyet foglal el a helyi-területi igazgatás szervezete. A különböző területi igazgatási fokozatok közötti kapcsolatok tartalma ettől függően a törvényességi felügyelet és a közvetlen alárendeltségből következő irányítás széles skáláján váltakozik.

A politikai-jogi irodalomban és az államépítés gyakorlatában a 19. század elejétől a napjainkig sokat vitatott probléma: hogyan rendezzék a helyi-területi igazgatás központi kormányzati irányításának, a különböző igazgatási fokozatok közötti kapcsolatoknak, valamint a helyi-területi egységek önállóságának problémáit. Az európai államok többségében ezek a kapcsolatok általában hierarchikusan strukturáltak, más szóval a magasabb területi egység igazgatási szervei jelentős jogosítványokkal rendelkeznek az alacsonyabb területi egységek igazgatási szervei tekintetében.

A szocialista országokban a demokratikus centralizmus elvén felépülő helyi-területi igazgatás egysége és a különböző területi fokozatok képviseleti és igazgatási szervei hatáskörének egymáshoz szervesen kapcsolódó, ugyanakkor differenciált meghatározása, az igazgatási szervezet felépítésében és tevékenységében érvényesülő kettős alárendeltség, illetve kettős irányítás szervezeti-jogi rendezettsége jelentik a kapcsolatok legfontosabb meghatározó elemeit.

A polgári államok többségében a központi állami szervek (kormány, belügyminisztérium, közügyek és helyi ügyek minisztériuma) kinevezett képviselője felügyeli a különböző helyi-területi önkormányzatok tevékenységét, irányítja és ellenőrzi a dekoncentrált területi igazgatási szerveket. Angliában, ahol a helyi önkormányzatok és igazgatási szerveik önállók s elvileg nem tartoznak a magasabb területi egységek szervezeti kereteibe, a különböző helyi-területi feladatok és szolgáltatások ellátásához központilag biztosított pénzügyi eszközök juttatásának szabályozása és felhasználásuk ellenőrzése jelenti elsősorban a kormányzati irányítás legfontosabb módozatát.

IV. A helyi-területi igazgatás alakulása a Magyar Népköztársaságban. 1. A nemzeti bizottságok mint a helyi képviselet új típusú szervei. 2. A tanácsok rendszere és a helyi-területi igazgatás kialakulása. 3. A helyi-területi tanácsok és igazgatási szervezetük jellemzői a harmadik tanácstörvényben.

1. A nemzeti bizottságok mint a helyi képviselet új típusú szervei.

Magyarországon a II. világháborút követően — mint a demokratikus pártokat és a szakszervezeteket egységbefogó Magyar Nemzeti Függetlenségi Front helyi szervei — az ország egyes területeinek felszabadulásával egyidejűleg községekben és városokban, majd a megyékben *nemzeti bizottságok* alakultak. A nemzeti bizottságok szervezték 1944 végén, 1945 elején a helyi köztevékenységet, egyidejűleg ellátták a helyi képviseleti szervek szerepét, irányították a helyi igazgatást. A nemzeti bizottságok később még egy ideig mint társadalmi-politikai szervek funkcionáltak, illetőleg közreműködésükkel alakultak újjá a helyi, területi önkormányzatok és formálódott a helyi-területi igazgatás. A felszabadulás után belső és külső körülmények, valamint a politikai erőviszonyok alakulása indokolták, hogy a helyi-területi

igazgatás Magyarországon néhány más népi demokratikus országtól eltérően nem a nemzeti bizottságok szervezeti kereteire épült. Már egy 1945. január 4-én kiadott kormányrendelet (14/1945. M. E. sz. rendelet) kimondotta, hogy a nemzeti bizottságok mint a demokratikus pártok helyi szövetségei politikai szervek, maguk tehát ne illeszkedjenek be a közigazgatás szervezetébe. A nemzeti bizottságok és a helyi-területi önkormányzatok összetett problémája a koalíción belül kiéleződött ellentmondások következtében fokozatosan tehát háttérbe szorult; az államapparátus *központi* kiépítése, a koalíciós parlamenti viták, a pártok közötti tárgyalások és szövetségek — egyik oldalról; másfelől az alulról kibontakozó, népi tömegmozgalom váltak az új demokrácia felfogásával és érvényesítésével kapcsolatos ütköző pontokká.

Az új típusú helyi hatalom és igazgatás kialakításában legjelentősebb változás az *1949. évi alkotmány és azt hamarosan követő 1950. évi első tanácstörvény* elfogadásával következett be.

A Magyar Népköztársaság 1949. évi alkotmánya az állami berendezkedés alapintézményei között határozta meg a helyi-területi képviseletek és igazgatás új típusú szervei: a tanácsok felépítésének és működésének fő vonásait, részletes törvényi szabályozásukra ezt követően, az *1950. évi* I. tv., *az első tanácstörvényben* került sor.

2. A tanácsok rendszere és a helyi-területi igazgatás kialakulása.

A tanácsi szervezet Magyarországon tehát alkotmányi törvényhozási úton került kialakításra: először a megyékben, majd a járásokban, végül a városokban és községekben került sor a tanácsok megalakítására. A tanácsrendszer ily módon történt létrehozása összefüggött azzal, hogy az ország felszabadulásával egyidejűleg megalakult nemzeti bizottságok érdemi tevékenysége — mint arra utaltunk — a koalíciós kormányzás feltételei között már 1945 első felében megszűnt; néphatalmi szervekből a politikai pártok konzultatív szerveivé alakultak át, s a hagyományos megyei és helyi önkormányzatok mellett a központi irányítású dekoncentrált igazgatási szervek és intézmények széles hálózata épült ki a megyékben. A tanácsrendszer fokozatos létrehozása ugyanakkor a dekoncentrált szervek és intézmények többségének a tanácsok — elsősorban a megyei tanácsok — alárendeltségébe vonását is jelentette.

A tanácsrendszer kiépülése szempontjából másik jelentős körülmény, hogy míg korábban a járásokban csak dekoncentrált igazgatási szervek működtek, az alkotmánynak és az első tanácstörvénynek megfelelően a járásban is kiépült a teljes tanácsi képviseleti és igazgatási szervezet. Ez akkor indokolt is volt, mert az önálló tanáccsal rendelkező községek száma jelentősen megnövekedett: 1125 olyan községben is választottak tanácsot, ahol korábban önálló igazgatási szerv nem működött, s ez az összes községi tanácsok 40%-át jelentette. A járási tanácsi szervek — bár szerepük a nagyközségek és városok felé egyes vonatkozásokban mechanikusan eltúlzott volt — fontos feladatokat láttak el az állami feladatok helyi megvalósításában. Ebben a periódusban a városok többsége is a járási tanácsok irányítása alá tartozott, következésképpen alacsonyabb jogi státusba került, mint a tanácsrendszer kialakulását megelőzően volt.

Hiányos maradna a tanácsrendszer első esztendeiről vázolt kép, ha nem jeleznénk, hogy 1950—53 között súlyos teherként nehezedett a fiatal tanácsi szervezetre a szövetségi politika torzulása, a hatalom bürokratikus centralizálása s akadályozta önállóságuk és demokratikus tevékenységük kibontakozását.

Az 1954. évi *második tanácstörvény* (1954. évi X. tv.) a korábbi esztendők tanulsága alapján, a tanácsok demokratikus működésének, igazgatási szerveik felelősségének fejlesztése érdekében pontosabban meghatározta a különböző tanácsi szervek: tanács, végrehajtó bizottság, ágazati igazgatási szervek feladatát és hatáskörét; módosította az első tanácstörvényben szabályozott alá- és fölérendeltségi viszonyokat; kialakította a VB-ok és az ágazati igazgatási szervek *kettős alárendeltségét*. A tanácsok és VB-aik szerepének, valamint az ágazati igazgatási szervek felelősségének erősítését szolgálta, hogy a második tanácstörvény kialakította az ágazati igazgatási szervek önálló hatósági jogkörét és körültekintően szabályozta vezetőik jogosítványait.

Lényeges változást hozott a második tanácstörvény a városok és tanácsi szerveik jogi státusában is; a városokat a járásokkal egyenlő jogi státusra emelte, ugyanakkor a társadalmi és gazdasági szempontból legjelentősebb városok a megyékkel egyenlőképpen közvetlenül a kormányhoz, illetve a Népköztársaság Elnöki Tanácsához kapcsolódtak.

3. A helyi-területi tanácsok és igazgatási szervezetük jellemzői a harmadik tanácstörvényben.

Az 1971. február 10-én elfogadott 1971. évi I. tv. sorrendben *harmadik tanácstörvény* alapkövetelményeit az MSZMP X. kongresszusa az államhatalom erősítésében, a központi irányítás hatékonyságának fokozásában s ezzel egyidejűleg a tanácsok önállóságának és önkormányzati tevékenységének fejlesztésében jelölte meg. Következésképpen a tanácstörvény elvi megalapozása, a tanácsok szervezeti felépítésének és hatáskörének szintenkénti rendezése, központi irányításuk és helyi önállóságuk biztosítékainak differenciált szabályozása az említett követelmények egyidejű érvényesítésével függ össze.

a) A tanácsok *központi* irányításában résztvevő állami szervek hatáskörét, szervezeti rend-

jét és eszközeit — a korábbi szabályozásoktól eltérően — az 1971. évi tanácstörvény külön fejezetben részletesen meghatározta. Eszerint az *Országgyűlés* a legfelsőbb irányító szerepében lényegében három irányú feladatot lát el:

— törvényben határozza meg a tanácsok feladatait, hatáskörét, szervezeti felépítésük és tevékenységük alapvető szabályait;

— törvényben határozza meg a tanácsok tevékenységének anyagi-pénzügyi alapjait, költségvetésük és fejlesztési alapjuk központi állami támogatásának ötéves tervperiódusra biztosított összegét (évenkénti bontásban és növekvő nagyságrendben);

— ellenőrzi említett témakörökben alkotott törvények, országgyűlési határozatok végrehajtását.

Az Országgyűlés említett jogosítványaiból is kitűnik, hogy azok nemcsak a központi állami irányítás érvényesítésének fontos biztosítékai, hanem egyidejűleg a tanácsok önállóságának erősítését, önkormányzati jellegük kibontakozását is szolgálják.

A *Népköztársaság Elnöki Tanácsának* irányító szerepe — a jogszabályalkotás hagyományos formája mellett — a *tanácsok alkotmányos felügyeletében nyilvánul* meg. Az alkotmányos felügyelet egyik fontos elemeként rögzíti a törvény a tanácsok önkormányzati jogairól történő gondoskodást. E jogvédő funkció értelme és célja lényegében a tanácsok alkotmányos működését, valamint önállóságát biztosító törvényi rendelkezések betartásának ellenőrzésében, más szóval a tanácsok hatáskörét, szervezeti felépítését és tevékenységét lényegesen érintő jogalkotás figyelemmel kísérésében fogalmazható meg.

A tanácsok központi irányításában bekövetkezett leglényegesebb változás kétségtelenül az, hogy a *Minisztertanács* irányító tevékenysége a korábbi törvényi szabályozásnál szélesebb s az *egész tanácsi szervezetre* kiterjed. A kormány szerepének növelése egyfelől a megyei és helyi tanácsok önkormányzati jellegének kibontakozásában szemlélhető, új törvényi szabályozását másfelől közel három évtized államvezetési tapasztalatai támasztják alá. A Minisztertanács irányító tevékenységével kapcsolatos hatáskörök, az irányítás eszközei és módszerei természetesen különböznek attól függően, hogy a tanácsi képviseleti szervekről vagy végrehajtó bizottságaik irányításáról van szó.

A tanácsi *képviseleti szervek* irányítását tekintve különösen jelentős jogosítványa a Minisztertanácsnak, hogy — a korábbi törvényi szabályozástól eltérően — *megsemmisítheti* a megyei tanácsok törvénysértő vagy a társadalom érdekeit sértő rendeleteit és határozatait. A Minisztertanácsnak ez a korábbinál szélesebb, irányító hatásköre — a már említettek mellett — összefügg azzal is, hogy a megyei tanácsok hatásköre megnövekedett a területi társadalmi-gazdasági tervezésben és a településhálózat megyei alakításában, a nem tanácsi szervekkel való együttműködés területi szervezésében, és különösen a közös érdekű szociális, kulturális kommunális beruházások és szolgáltatások koordinálásában.

A tanácsrendszer egységének mindig megkülönböztetett jelentőségű területe volt a *Minisztertanács* és a tanácsok végrehajtó bizottságai közötti kapcsolatok szabályozása. Ismeretes, hogy a szocialista országok állami felépítésében a demokratikus centralizmus keretében az alá- és fölérendeltségi viszonyok különböző megoldásai alakultak ki a központi kormányzati és a helyi-területi tanácsi szervek között, s a kapcsolatok szervezeti formái és jogi rendezettsége egy országon belül is változtak. Magyarországon az 1950. évi tanácstörvény — egyfelől a tanácsrendszer kialakításának körülményeiből, másfelől pedig az államhatalom egyoldalúan centralisztikus felfogásából eredően — még a felsőbb szintű igazgatási szerveknek való differenciálatlan alárendeltségét rögzítette. Az 1954. évi tanácstörvény a korábbi évek gyakorlatának kritikája és tanulságai alapján már gondosan meghatározta a különböző tanácsi szervek alá- és fölérendeltségi viszonyait, s a *kettős alárendeltség* szervezeti elve szerint rendezte a végrehajtó bizottságok és az ágazati igazgatási szervek horizontális és vertikális kapcsolatait. Az 1971. évi tanácstörvény módosította a tanácsok igazgatási szerveinek jogi helyzetét; a tanácsok végrehajtó bizottságai működnek továbbra is kettős alárendeltségben, a tanácsok ágazati igazgatási szervei viszont *szervezeti alárendeltségi* szempontból a végrehajtó bizottság szervei, *szakmai* irányításukat ugyanakkor a megfelelő ágazati igazgatási szervek, központilag a megfelelő minisztériumok látják el.

b) A tanácsi szervek önállóságát, felelősségét alá- és fölérendeltségi viszonyait tekintve meghatározó jelentősége van a *hatáskörök* jogi szabályozásának. Az 1971. évi tanácstörvény abból az elvből indul ki, hogy *tanácsok hatáskörének egységén belül* minden tanácsi szervnek: a tanácsnak, a végrehajtó bizottságnak, az ágazati igazgatási szerveknek *önálló hatásköre* van és a jogszabályokban biztosított hatáskörükben önállóan járnak el. Módosult tehát a korábbi, 1954. évi törvényi szabályozás, amely még nem határolta el következetesen a különböző tanácsi szervek feladatait és hatáskörét, s a kialakult gyakorlat ezért nehezítette a különböző tanácsi szervek önállóságának és felelősségének érvényesítését. A hatáskörök differenciált szabályozását megkövetelte az államigazgatási eljárás általános szabályairól hozott 1957. évi IV. sz. törvény is, amelynek alkalmazása a különböző tanácsi szervek hatáskörének pontos megállapítását feltételezte az állampolgárok ügyeinek intézésében, s így jogaik és jogos érdekeik érvényesítésének fontos törvényi biztosítékaként is szemlélhető.

Az 1971. évi tanácstörvény fontos, gyakran vitatott rendelkezése, hogy a tanács *egyes hatáskörének gyakorlását* végrehajtó bizottságára átruházhatja. Az átruházás lehetősége nem általános és nem érintheti a tanács kizárólagos hatáskörébe tartozó legfontosabb döntési jogosítványok átadását. Egyes hatáskörök *gyakorlásának* átruházásáról — minthogy tartós állapotról van szó — a tanácsok szervezeti és működési szabályzatukban rendelkeznek. Az átruházott hatáskörök gyakorlását tekintve a tanácsok végrehajtó bizottságaikat továbbra is utasíthatják, határozataikat megsemmisíthetik, vagy megváltoztathatják. Ugyanakkor a tanácstörvény biztosítja a végrehajtó bizottság önállóságát is, amennyiben központi kormányzati szervek által jogszabályban meghatározott saját hatáskörében jár el. Ebben az esetben a tanács nem rendelkezik a megsemmisítés vagy megváltoztatás jogával; pontosabban jogszabálysértés esetén a határozat végrehajtását függesztheti föl; a határozat felülvizsgálata azonban a felettes végrehajtó bizottság hatáskörébe tartozik. A helyi tanács ugyanakkor a megyei tanács végrehajtó bizottságának döntésével szemben előterjesztést nyújthat be a Minisztertanácshoz.

Ami a tanácsi ágazati igazgatási szervek helyzetét illeti, kettős alárendeltségük megszűnésével — mint említettük — a tanácsok alárendeltségébe s ugyanakkor egyidejűleg *kettős irányítás* alá tartoznak. Ez a megkülönböztetés egyfelől azt fejezi ki, hogy a végrehajtó bizottság — amennyiben jogszabály másként nem rendelkezik — megsemmisítheti, vagy megváltoztathatja az ágazati igazgatási szerv határozatait; másfelől a felettes ágazati igazgatási szervek (minisztériumok, országos hatáskörű szervek) a végrehajtó bizottságok közreműködésével és elsősorban jogszabályi formában látják el irányító tevékenységüket. Megjegyezzük, hogy a tanácstörvény rendelkezései értelmében a végrehajtó bizottság — jogszabályban pontos meghatározott keretek között — *egyes* hatáskörök gyakorlását szerveire átruházhatja. A minisztériumok és a tanácsi szervek kapcsolatát tekintve a törvény abból indul ki, hogy a tanácsok önállóságának növelésével nem csökkenhet a minisztériumok felelőssége az ágazati igazgatási feladatok, az országos ágazati politika területi érvényesítéséért. Ebben a jogkörükben a minisztériumok szabályozzák a megfelelő ágazati igazgatási szervek feladatait, hatáskörét. A minisztériumok felelőssége az ágazati politika és igazgatás ellátásáért abban is kifejezésre jut, hogy az ágazati igazgatási szervek vezetőinek kinevezése előtt a tanács végrehajtó bizottságának a felettes tanács szakigazgatási szervének vezetőjét, illetőleg a minisztert a tervezett intézkedésről tájékoztatnia kell, a kapott véleményt a végrehajtó bizottság javaslatával együtt kell a tanács elé terjeszteni stb. A tanácsi szervek hatáskörének, alá- és fölérendeltségi viszonyainak differenciált törvényi rendezése összhangban van tehát a tanácsok önállóságának és központi irányításuk hatékonyságának kölcsönhatásában felmerülő követelményével.

Irodalom: *Beér* János: A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon (1945—1960). Bp. 1962.; *Bihari* Ottó: Az államhatalmi-képviseleti szervek elmélete. Bp. 1963.; *Erdei* Ferenc: Településpolitika — közigazgatás — urbanizáció. Bp. 1977.; *Madarász* Tibor: Városigazgatás és urbanizáció. Bp. 1971.

Jakimovics, J. V.: Mesztnüe organü goszudarsztvennoj vlaszti evropejszkih sztran narodnoj demokratii. Moszkva, 1964.; *Jovičić*, M.: Struktura i teritorialna osnova lokalne samovprave u evropskim zemljama. Beograd, 1974.; *Lukjanov*, A. I.: Razvitie zakonodatelsztva o szovetszkih predszavitelnih organah vlaszti. Moszkva, 1978.

Humes, S.—*Martin*, E.: The structure of local governments throughout the world. The Hague, 1961.; *Leemans*, A. F.: Changing patterns of local government. The Hague, 1970.; *Marcau*, J.: Administration régionale, locale et municipale. Paris, 1972.

Halász József

HIERARCHIA → *Államigazgatás szervezete*

HIPOTÉZIS → *Jogszabály*

HITELRENDSZER → *Pénzügyi jog*

I

IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS → *Bíróságok; — Ügyészség*

IGAZSÁGÜGYI ORVOSTAN: I. Az igazságügyi orvostan fogalma; helye a tudományok rendszerében (754.) — II. Az igazságügyi orvosszakértő szerepe az igazságszolgáltatásban (754.) — III. Az igazságügyi orvostan főbb vizsgálati területei (755.) — IV. Igazságügyi méregtan (toxicolgia) (757.)

I. Az igazságügyi orvostan fogalma; helye a tudományok rendszerében.

Az igazságügyi orvostan az orvostudomány szakágazata, amely orvosi és természettudományi felismeréseket állít a jogalkotás és a jogalkalmazás szolgálatába. A büntető, polgári, családi, biztosítási stb. jog szakbavágó problémái képezik az alapot e tudományág kialakulásához. Ugyanakkor a tudományos tevékenység kereteit az adott jogszabályok és jogi előírások, tartalmát pedig nagymértékben éppen az orvosi és természettudományok határterületeinek (vegytan, fizikai, biológia stb.) szakadatlan fejlődése határozza meg.

Az igazságügyi orvostan — mint alkalmazott tudomány — fő feladatai ennek megfelelően a bűnüldöző hatóságok munkájának segítése, közreműködés a büntető és polgári perbeli ténymegállapítás feladatainak ellátásában, a balesetek megelőzésében, sőt az elhalálozás okainak tanulmányozásán keresztül a kórmegelőzési intézkedések kidolgozásában stb. Mint látható, a feladatok igen sokrétűek és ennek megfelelően több tudományág a maga rendszerezési feladatainak megoldása során is figyelemmel van az igazságügyi orvostan diszciplínájára. Így egyes szerzők az egységes bűnügyi tudományok rendszerében foglalkoznak az igazságügyi orvostan kérdéskörével, mások az anyagi és alaki büntetőjog segédtudományának tekintik. Ismét mások a kriminalisztika és az igazságügyi orvostan szükségszerű, szoros kapcsolatából kiindulva vagy az utóbbit tekintik az előbbi tudományág részének, vagy pedig a határterületek vizsgálatára is kiterjedő koncepcióval, orvoskriminalisztikáról szólnak. Valamennyi rendszerezési kísérlet e tudományág sajátos, komplex jellegét tükrözi. Helyes megközelítésben az igazságügyi orvostan, mint az orvostudományok önálló ága, mindazokkal a jogi és más tudományokkal kapcsolatban áll, amelyek körében felhasználásra kerül. Ez azonban nem indok arra, hogy tudományrendszerezési szempontból is ezek keretei közé olvadjon.

II. Az igazságügyi orvosszakértő szerepe az igazságszolgáltatásban.

Az igazságügyi orvostannak a büntető, illetve polgári bíróságok gyakorlatában és más eljárásokban történő alkalmazására általában az igazságügyi orvosszakértői működésen keresztül kerül sor. Az igazságügyi orvosszakértő igénybevételére akkor van szükség, ha valaki életével, testi épségével, egészségével, illetve halálesettel kapcsolatos vagy egyéb szakkérdésben orvosi szakismeretre van szükség ahhoz, hogy a hatóság a szóban forgó ügyben érdemileg helyesen tudjon állást foglalni. Így orvosszakértő alkalmazására kerül sor bűnügyben boncolás elrendelésekor, holttest kihantolásánál, csontmaradványok vizsgálatára; polgári ügyekben a belátási képesség, illetve cselekvőképesség, az egészségi állapot vagy a munkaképesség-csökkenés vizsgálatára, közlekedési ügyekben véralkohol-vizsgálat céljára stb. Az igazságügyi orvosszakértő, illetve elmeszakértő feladata hatósági eljárások során az elmeállapot vizsgálata is. Gyakran kerül sor igazságügyi orvosszakértő igénybevételére apasági ügyekben, a származás megállapítása céljából is.

Az igazságügyi orvosszakértői (és elmeorvosszakértői) tevékenység szakképesítéshez van kötve. Az orvosi diplomával rendelkezők megfelelő gyakorlati idő, illetve előírt vizsgák letétele után igazságügyi orvostani szakvizsgát tehetnek, amelynek sikeres kiállása esetén az igazságügyi orvosszakértők jegyzékébe történő felvételüket kérhetik. Az igazságügyi orvosszakértők egy része állandó szakértőként főhivatásszerűen végzi munkáját, mások alkalmi kirendelés alapján, esetenként kijelölt szakértőként működnek.

Az igazságügyi szakértői szervezetre vonatkozó szabályok értelmében az állandó igazságügyi szakértők, szakértői intézetek, illetőleg irodák, az orvostudományi egyetemek igazságügyi orvostani intézetei, illetőleg a Belügyminisztérium állományába tartoznak. Az igazságügyi szakértői intézetet a tevékenységi körébe

tartozó szakágban a nyomozó hatóságok, illetőleg igazságszolgáltatási szervek vehetik igénybe, de az intézet más állami szerv vagy társadalmi szervezet, továbbá a védő, a jogi képviselő, illetőleg a büntető eljárás más résztvevője, valamint magánszemély számára is adhat szakvéleményt, amennyiben ez az igazságügyi, illetőleg a bűnüldöző szervek megbízásából származó feladatainak ellátását nem akadályozza és azzal nem összeférhetetlen. Az igazságügyi orvostan szakterületén az igazságügyi szakértői intézetek, az egyetemi igazságügyi orvostani intézetek, illetőleg a Belügyminisztérium állandó szakértőinek működése felett az egészségügyi minisztert szakfelügyeleti jog illeti meg. A kijelölt, tehát nem állandó, igazságügyi orvosszakértő e tevékenység ellátására a szakértői névjegyzékbe való felvétellel válik jogosulttá. A névjegyzékbe a kijelölt szakértőt az illetékes főügyésszel egyetértésben a fővárosi, illetőleg a megyei bíróság elnöke, több megye vagy az egész ország területére illetékes szakértőt pedig az igazságügyminiszter a legfőbb ügyésszel egyetértésben veszi fel. Kijelölt igazságügyi szakértő akkor vehető igénybe, ha állandó szakértő vagy szakértői szerv igénybe vétele akadályba ütközik. Kijelölt igazságügyi szakértő hiányában megfelelő szakértelemmel rendelkező személy, illetőleg szerv is kirendelhető szakértői feladatok ellátására. Az igazságügyi orvosszakértők szaktanácsadóként vizsgálataikban, illetve véleményadásokban történő közreműködésre más szakképesítéssel rendelkező orvosokat, illetve más szakterületen működő szakértőket (például kriminalisztikai szakértőt) is igénybe vehetnek.

Az igazságügyi orvosszakértők tevékenységének főbb területei: a különböző szakértői szemlék, illetve orvosszakértői vizsgálatok, amelyek alapján adott esetben orvosi látlelet vagy bizonyítvány kerülhet kiadásra, továbbá a véleményadás iratok alapján (pl. megelőzően beszerzett látleletek alapján vélemény adása a sérülés jellegére, gyógytartamára stb.), valamint a bírósági tárgyaláson vagy más hatósági eljárás során személyesen történő véleményadás. A tevékenység jellegéhez képest kerül sor boncjegyzőkönyvek, halottszemlejegyzőkönyvek és más, a szakértő által elkészítendő okmányok kiadására is. Általánosságban azt lehet megállapítani, hogy az ilyen okmányok a címen kívül két fő részből; a leleti részből — azaz az észleltek vagy a vizsgálat eredményeinek leírásából — és a véleményből, vagyis a szakértőkhöz feltett kérdésekre adott válaszból állnak. Azokban az esetekben, amikor határozott vélemény nem adható, az orvosszakértő valószínűségi véleményt is adhat, amelyben természetesen meg kell jelölni a valószínűség megállapított mértékét is.

Ha az orvosszakértő lelete vagy véleménye homályos vagy hiányos, a bizonyított tényekkel ellentétben állónak látszik, a hatóság más alkalmas szakértőt hívhat fel véleményadásra, illetve elrendelheti a vélemény felülvizsgálatát. Ilyen esetben az Egészségügyi Tudományos Tanács Igazságügyi Bizottsága dönt, amely kijelölt szakreferens előterjesztése alapján ad véleményt a vitás kérdésekben. *(→ Büntető eljárás lefolytatása; — Polgári peres és nemperes eljárás)*

III. Az igazságügyi orvostan főbb vizsgálati területei.

Az igazságügyi orvostan egyik legfőbb vizsgálati területe az igazságügyi *thanatológia*, azaz a halottakkal kapcsolatos vizsgálatok. Ebben a körben a halottkémlelés a leggyakoribb feladat. A halottkémlelés az a tevékenység, amelynek során megállapítják a halál beálltát és nyilatkoznak arra, hogy mi volt annak oka. A halottkémlelés szabályait államigazgatási rendelkezések határozzák meg, amelyek a halottvizsgálat elvégzésének idejére és módjára vonatkozó előírások mellett mint egyik legfontosabb előírást azt tartalmazzák, hogy a halottvizsgálat során meg kell állapítani: a haláleset valamely bűncselekmény következménye-e. Ha ennek gyanúja felmerül, megfelelő módon gondoskodni kell az előírt hatósági eljárások lefolytatásának lehetővé tételéről.

A halottvizsgálat során a halál bekövetkeztét, illetőleg ennek időpontját általában az ún. hullajelenségek alapján állapítják meg. E hullajelenségek közé tartozik a halott bőrszínének elváltozása, a hullafoltok kialakulása, a végtagokban mutatkozó hullamerevség létrejötte, majd a késői hullajelenségek körében a holttest rothadása és egyéb romlási elváltozásai. Amennyiben a halottkém rendkívüli halált állapít meg, köteles gondoskodni a holttest felboncoltatásáról. Rendkívüli halálnak tekinti az igazságügyi orvostan az erőszakos halált (pl. bűncselekmény, baleset vagy öngyilkosság következtében beállott halál), az orvosi gyógykezelés közben vagy azzal összefüggésben beállott halált, valamint a tisztázatlan halálokokat, amelyek közül a leggyakoribb a látható külső ok nélküli, rövid időn belül bekövetkező hirtelen halál. Holtan talált ismeretlen személynél is boncolás elrendeléséről kell gondoskodni.

A boncolás a halál oka megállapításának objektív módszere. Az igazságügyi orvostan a boncolások fajtái közül a kórboncolás és a hatósági boncolás kérdéseivel foglalkozik. A kórboncolás célja a kórházban meghaltak esetében az orvosi megállapítások ellenőrzése és a halál okának megállapítása. A hatósági boncolás feladata a rendkívüli halálesetek tisztázása. E célból általában rendőrorvosi boncolásra kerül sor. Bűncselekmény alapos gyanúja esetén azonban bírósági boncolást rendelnek el, amelyet mindig két igazságügyi orvosszakértőnek kell elvégeznie. A boncolásról jegyzőkönyv készül, amelyben a boncoló orvosok véleményt nyilvánítanak az adott ügy szem-

pontjából lényeges kérdésekben. Ha a bűncselekmény gyanúja a holttest eltemetése után merül fel és a boncolástól még eredmény várható, erre a célra elrendelhető a holttest kihantolása (exhumálása) és az azt követő bírósági boncolás.

Az igazságügyi orvosszakértő különleges feladata az ismeretlen azonosságú holttest boncolása, illetve a talált holttestrészek vagy csontrészletek alapján közreműködés a holttest személyazonosságának megállapításában.

A hirtelen bekövetkező halálesetenél az ügyek nagy többségében nincs szó erőszakos halálról, hanem természetes halálokok idézik elő a halál hirtelen bekövetkezését. Az igazságügyi orvostan a természetes körülmények között létrejött hirtelen halál okait három csoportra osztja: az élettel össze nem egyeztethető súlyos elváltozások (pl. súlyos agyvérzés), a relatíve súlyos kórbonctani elváltozásokkal járó megbetegedések (pl. szívizomhasadás) és a kóros elváltozást nem okozó, „negatív" bonclelettel járó esetek kategóriáit különbözteti meg. Leggyakrabban a szív és a nagyerek megbetegedései váltanak ki hirtelen halált, de ugyanígy gyakran találkozik a boncoló orvos a légzőszervek hirtelen halált okozó megbetegedéseivel (pl. gégevizenyővel vagy idegen test félrenyelésével), heveny hasi katasztrófákkal és nemegyszer a központi idegrendszer betegségeivel is (pl. roncsoló agyvérzéssel, gennyes agyhártyagyulladással stb.). A hirtelen halál létrejöttében egyébként nagy szerepet játszanak az azt kiváltó egyéb tényezők, illetve ilyen tényezők együtthatása. Ide sorolják legújabban az időjárási frontátvonulásokat és az elhaltnál fennálló hajlamosító tényezőket (pl. fejlődési rendellenességeket) is.

A sérülések vizsgálata és véleményezése az igazságügyi orvostan ugyancsak fontos szakterülete. Ilyen tevékenységet nemcsak az igazságügyi orvosszakértők, hanem a gyakorló orvosok is rendszeresen végeznek az orvosi bizonyítványok kiállítása során, amelyekben elsősorban a vizsgált egyén sérülésének jellegéről, okáról és gyógytartamáról nyilatkoznak. A sérülések különböző fajtái ismeretesek: mechanikai sérülések, egyéb fizikai ártalmak (pl. égés vagy elektromos behatás), vegyi és biológiai ártalmak stb. Minden sérülés vizsgálatánál fontos megállapítani, hogy azt milyen ok (tehát pl. milyen eszköz vagy behatás) hozta létre, mikor keletkezett és azt a sérülést az elhalt önkezével okozhatta-e. A gyógytartam megállapításánál a büntetőjogi elbírálás megalapozásához pl. az 1978. évi magyar büntető törvénykönyv szerint a 8 napon belül és azon túl gyógyuló sérüléseket kell egymástól elkülöníteni. Bonyolult feladat holttesteken talált sérülések vizsgálatánál annak megállapítása, hogy a sérülés még az elhalt életében keletkezett-e. Erre a kérdésre legtöbbször szövettani vizsgálatok révén lehet választ kapni.

A külső erőszak által okozott sérülések körében metszett, szúrt, vágott sérüléseket, tompa erőbehatás folytán keletkezett elváltozásokat, lövési sérüléseket stb. különböztet meg a szakirodalom. A metszett, szúrt és vágott sérülések elkülönítésére elsősorban a seb jellemzői nyújtanak lehetőséget, így a seb alakjának, a sebszélek jellegének, a folytonosság-megszakítás mértékének és más elváltozásoknak a vizsgálata. A tompa erőbehatás által okozott sérülések hámhorzsolást, hámzúzódást, néha repesztett sebet, gyakran azonban csonttörést és más, súlyos fizikai elváltozásokat eredményeznek. A tompa sérülések a koponyán agyrázkódást vagy agyzúzódást, koponyaűri és más vérzéseket okozhatnak, míg a mellkas tompa sérülései a szív és tüdő, a has tompa sérülései pedig egyéb belső szervek különböző fokú és nemegyszer belső vérzés folytán is halált okozó sérüléseit okozzák. Sajátos, de jól elkülöníthető tompa erőbehatásos sérülések a közlekedési balesetek folytán bekövetkező sérülések.

A lövési sérülések kapcsán szakvélemények adásához a lőfegyverek ismerete szükséges. Ilyen ismeretek birtokában az igazságügyi orvosszakértő a bemeneti nyílás és környéke, a lőcsatorna és a kimeneti nyílás vizsgálata révén megfelelő következtetéseket tud levonni a lövés távolságára, irányára, önkezűségére stb. vonatkozólag. Jellegzetesek a robbanások által okozott sérülések is, különösen azok, amelyeket a kézben tartott tárgyak felrobbanása okoz. A robbanásos sérüléseknél a nagy kiterjedésű roncsolások mellett legelsősorban a repeszdarabok által okozott sérülésekből lehet a keletkezés okára következtetni.

Gyakran előforduló és igen fontos vizsgálati területe az igazságügyi orvostannak a *fulladásos halál* tanulmányozása. Fulladásos halált idézhet elő a légzőnyílások elzáródása, a légutak idegen test okozta elzáródása (pl. falat beékelődés), oxigénhiány, de leggyakrabban a nyak elszorítása és a vízbefulladás. A nyak elszorítása körében az akasztás, a zsinegelés és a kéz általi megfojtás különböztethető meg. Mindhárom előidézési módnak jellegzetes külső, illetve a boncolás által feltárható nyomai vannak. A vízbefulladásnál nagy szerepet játszik a halál ilyen okának laboratóriumi bizonyítása, amelynek legalapvetőbb módszere az ún. diatóma-vizsgálat. E vizsgálat alapja az, hogy az élő személy vízbefulladása esetén a fuldoklás közben kelekezett érfalszakadásokon keresztül a vérkeringésébe a vízből származó idegen anyagok kerülhetnek, míg a már holtan a vízbe kerülteknél ilyen anyagok jelenléte nem mutatható ki.

A *hő- és hidegártalmak*, valamint a röntgensugarak, rádióaktív anyagok és az elektromos áram okozta elváltozások *felismerése* és véleményezése az igazságügyi orvostan ugyancsak fontos területe. A hőártalmak körébe a négy

súlyossági fokozatba osztható égési sérülések, valamint az égés okozta szervi elváltozások tartoznak. Különleges feladat elégett holttestnél annak megállapítása, hogy az égés élőben ment-e végbe, vagy sem. Ritkábban fordul elő a hőguta halált okozó változata. Nem jellegzetes a napszúrás által kivételesen előidézett halál boncolási lelete sem. A kihűlés és fagyás hatására bekövetkező lehűléses halál boncolási lelete egymagában nem specifikus és ezért az ilyen halál okát legtöbbször az eset összes körülményei figyelembe vételével lehet csak megállapítani.

A modern technika sajátos hatásai a *röntgensugarak* és *radioaktív anyagok által okozott károsodások*. A sugárzó anyagok túlzott behatása, így pl. sugárkezelésnél a túladagolás súlyos szövetkárosodásokat, fekélyképződést és rosszindulatú daganatos folyamatokat okozhat. De ugyanígy súlyos, halálos következményekre vezethet a sugárérzékenységet fokozó tényező és a sugárbehatás összhatása is.

A halottvizsgálat, boncolás elvégzése, valamint a sérülésekkel kapcsolatos szakértői tevékenység mellett az igazságügyi orvostannak egyéb szakterületei is vannak. Ilyen többek között a munka- és keresőképesség-csökkenés megállapítása. Különösen polgári peres eljárásban kell igen sokszor véleményt nyilvánítani valamelyik fél munkaképességére nézve. Munkaképesség-csökkenés állapítható meg akkor, ha valaki betegség vagy sérülés következtében munkáját csak csökkent értékkel tudja ellátni. Ennek fokát hatósági bizottságok százalékos formában állapítják meg. Rokkantság megállapítására pedig akkor kerül sor, ha a beteg vagy a sérült a munkaképességét a jogszabályokban meghatározott módon és mértékben véglegesen vagy tartósan elvesztette. A rokkantság fokának reális megállapítása széles körű szakmai és általános emberi tapasztalatokat igénylő feladat.

Gyakran van szükség szakértői vélemény nyilvánítására a nemi élettel kapcsolatos kérdésekben is. Elsősorban a nemi bűncselekmények elkövetőjének vagy sértettjének vizsgálata, valamint a nemi ösztön kóros és jogi következményekkel járó megnyilvánulásainak szakvéleményezése tartozik ebbe a körbe.

Igazságügyi orvosszakértő végzi a vizsgálatokat a gyermek származásának megállapítását célzó ügyekben is. Legtöbbször az apaság bírói megállapítása kapcsán kerül sor ilyen vizsgálatokra. Ebben a körben az orvosszakértő vércsoportvizsgálatot, antropológiai-örökléstani, illetve nemzőképességi vizsgálatot végezhet és szülészeti lelet alapján is adhat szakvéleményt. A származásmegállapítási vizsgálatok körében szerephez jutnak a kriminalisztikában ismert daktiloszkópiai vizsgálatok is.

Szülészeti szakkérdésekkel összefüggésben az igazságügyi orvosszakértő magzatelhajtás gyanúja és újszülött sérelmére elkövetett emberölés esetében ad szakvéleményt. Ez utóbbi körben különösen fontos annak a kérdésnek az eldöntése, hogy a magzat élve vagy halva, illetőleg az újszülött éretten és életképesen született-e. Az igazságügyi orvostan egyik legrégebbi vizsgálati eljárása is ebben a körben került kidolgozásra: a tüdő úszópróba, amely azon a megfigyelésen alapszik, hogy az élve született újszülött tüdeje a víz felszínén úszik.

Felelősségteljes feladata az igazságügyi orvosszakértőnek, hogy nyilatkozzék az *orvosok foglalkozási szabályainak megsértésével* kapcsolatos ügyekben. A nem szabályszerűen, az orvostudomány mindenkori ismeretanyagának is megfelelően végzett orvosi tevékenység esetében az orvost etikai, fegyelmi, kártérítési, sőt súlyos esetben büntetőjogi felelősség is terheli. Abban a kérdésben, hogy adott esetben az orvos a foglalkozási szabályainak megfelelően járt-e el vagy sem (ez utóbbi esetben szólnak „orvosi műhibáról"), általában az igazságügyi orvosszakértőnek kell nyilatkoznia.

A bűnügyek felderítése és a tárgyi bizonyítékok beszerzése, illetőleg értékelése területén az igazságügyi orvosszakértő gyakran működik közre *kriminalisztikai vizsgálatok* elvégzésében is. Így elsősorban a vér- és váladékfoltok, valamint a haj- és szőrszálak vizsgálata tartozik az orvosszakértő feladatkörébe.

Az igazságügyi orvostan keretei között sajátos ismeretrendszert képez az *elmeállapot* orvosszakértői vizsgálatára vonatkozó tudnivalók összessége. A szakterület speciális voltára tekintettel ebből az ismeretanyagból külön szakorvosi vizsga is tehető. Az igazságügyi elmeszakértők a hatósági eljárások során az elmeállapot megfigyelésével és véleményezésével teljesítik elsődleges feladatukat. Az elmeállapot vizsgálatára a büntetőjogi beszámíthatóság véleményezésénél, az ún. kényszerelvonókezelés elrendelésénél, az alkoholisták kényszerelvonó-kezelésével kapcsolatos ügyekben adandó véleményezés körében, valamint a cselekvőképesség megállapítását célzó polgári peres ügyekben kerül sor. A cselekvőképesség hiánya esetén ugyanis a szakértői vélemény alapján az egyén gondnokság alá helyezhető.

IV. Igazságügyi méregtan (toxicologia).

Az igazságügyi orvostannal szoros kapcsolatban levő önálló tudományág az igazságügyi méregtan (forenzikus toxikológia). Ez a tudományág a mérgekkel és mérgezésekkel kapcsolatos szakértői kérdések megválaszolásával foglalkozik. A magyar igazságügyi méregtan vagy más szóval bírósági vegyészet már a 18—19. században önálló szerephez jutott a jogszolgáltatás gyakorlatában. Némely művelője (mint pl. Felletár Emil) az általa kidolgozott eljárások és vizsgáló módszerek révén világhírűvé vált. A bírósági vegyészek nyomán már több mint 100 évvel ezelőtt létrehozták Budapesten az Országos Bírósági Vegyészeti

Intézetet, amely napjainkban is végzi a méregtani vizsgálatok zömét.

A méreg, vagyis az olyan anyag, amely kis mennyiségben a szervezetbe jutva egészségkárosodást vagy halált idézhet elő, a leggyakrabban szájon át, ritkábban belégzésen, sőt bizonyos esetekben az ép bőrön keresztül felszívódva juthat a szervezetbe. Az élő személy gyomortartalmának, vizeletének vagy vérének vizsgálata alapján, halott esetében a meghatározott hullaszervek előírás szerinti csomagolásban a laboratóriumba juttatása után végezhető vizsgálatával lehet a mérgezés tényét, illetve azt bizonyítani, hogy mi okozta a méreghatást. Az igazságügyi méregtan vizsgáló eljárásai lehetővé teszik a maró szerek, nehézfémek, gyógyszerek, kábítószerek, ételek stb. által okozott mérgezések kimutatását. Régebben igen gyakran kerültek vizsgálatra a lúgmérgezések által okozott öngyilkossági esetek. Híres bűnperekben került sor az arzénmérgezés megállapítására is. Üzemi és munkahelyi ártalmakkal kapcsolatban nem ritka az ólommérgezés kimutatása. A modern növényvédő szerek elterjedésével egyre gyakoribb a bőrön át is mérgező vegyszermérgezések előfordulása. Különösen öngyilkosságra utaló esetekben jut nagy jelentőséghez a különböző gyógyszerek, elsősorban az izgatószerek által okozott mérgezés szakértői bizonyítása. Legtöbbször nem okoz nehézséget a nikotinmérgezés bizonyítása sem, és igen jellegzetes tünetegyüttes jellemzi mind a külső jelek, mind a bonclelet szempontjából a szénmonoxid-mérgezést, amely elsősorban a háztartási gázkészülékek használatával kapcsolatos baleseteknél és öngyilkosságoknál jut jelentőséghez. Főként nyáron többször előfordul az ételmérgezések elszaporodása és minden felvilágosító tevékenység ellenére még mindig sokszor szed áldozatokat a gombamérgezés.

Önálló szakterülete az igazságügyi toxikológiának az alkoholmérgezésekkel kapcsolatos kérdések véleményezése. A szeszes italok fajtái szerint változó mennyiségű alkoholt tartalmaznak, de már igen kis mennyiségű alkoholnak a szervezetbe jutása is kimutatható idegrendszeri hatásokkal jár. Az enyhe alkoholos befolyásoltságtól a halálos alkoholmérgezésig terjedő széles skála minden fokozata előfordul az orvosszakértői vizsgálatok gyakorlatában. Miután bizonyos bűncselekmények, továbbá a közlekedési balesetek és az ittasság között törvényszerű a kapcsolat, természetes, hogy a modern tudomány számos eljárás rendelkezésére bocsátásával igyekszik megkönnyíteni a szakértők munkáját az ittasság tényének és fokának megállapításánál. Az egyéni alkoholtűrő képességtől ugyancsak függő alkoholos befolyásoltság mértéke is szerephez jut számos cselekmény megítélésénél és ennek számszerű kifejezésére a véralkohol-koncentráció mértékének százalékos meghatározását használja a szakértői gyakorlat. A szervezetbe kerülő alkohol bomlása során ugyanis a vérben mérhető alkohol-koncentráció keletkezik. 65—70 kg testsúlyú férfi esetében 44 g alkoholt tartalmazó szeszesital elfogyasztása a vérben 1 ezrelékes véralkohol-koncentrációt idéz elő. E koncentráció a kiürülés eredményeképpen óránként 0,15 ezrelékkel csökken, a szervezetben tehát 1 óra alatt 7 g alkohol ég el. A tapasztalati és kísérleti adatok ismeretében a véralkohol-koncentráció fokának kimutatására szolgáló laboratóriumi módszerekkel megállapítható, hogy valamely cselekmény elkövetése időpontjában milyen fokú alkoholos befolyásoltság állott fenn a vizsgált egyénnél. Hosszú ideig szinte kizárólag a Widmark-féle vizsgáló eljárást alkalmazták, legújabban azonban a gázkromatográfiás vizsgálat van egyre inkább elterjedőben, mert ez a legkisebb mérvű véralkohol-koncentrációt is teljes bizonysággal és specifikusan mutatja ki.

Az alkoholos állapotra gyanút keltő esetekben egyszerű módszerekkel előpróbákat is végeznek. Ilyen előpróba a közlekedésrendészet által alkalmazott befúvásos alkoholszonda igénybevétele is. E szonda vegyi anyagainak elszíneződése az alkoholos befolyásoltság alapos gyanúját kelti, amelynek alapján sor kerül az alkoholfogyasztás tényének bizonyítására szolgáló eljárások alkalmazása érdekében a vér-, illetve vizeletminták levételére és laboratóriumi vizsgálatra küldésére.

Az igazságügyi toxikológia és elmekórtan közös vizsgálati területe az ún. atípusos részegség az alkohollal szemben túlérzékeny egyéneknél, akiknél a viszonylag kis mennyiségű alkohol elfogyasztása által előidézett heveny alkoholmérgezést súlyosan kóros reakciók, ködös állapotok, érzékcsalódások jellemzik. Ennek az állapotnak a szakértői véleményezése annál is fontosabb, mert míg bűncselekmény elkövetése esetén az ittas, vagy akár az idült alkoholista személy teljes felelősséggel tartozik, addig az atípusos részegség kórállapotában levő személynél ezt a körülményt büntethetőségét kizáró vagy korlátozó oknak tekintik.

Irodalom: *Somogyi* Endre: Az igazságügyi orvostan alapjai. Bp. 1968.; *Hansen.* G.: Gerichtliche Medizin. Leipzig, 1965.; *Prokop.* O.: Lehrbuch der gerichtlichen Medizin. Berlin, 1960.; *Gonzales* T.—*Vance* M.—*Helpern* M.: Legal medicine and toxicology. New York—London, 1940.

Viski László

IGAZSÁGÜGYI PSZICHOLÓGIA → *Kriminálpszichológia*

IGAZSÁGÜGYI STATISZTIKA: I. Az igazságügyi statisztika fogalma, tárgya, helye a szakstatisztikák rendszerében (759.) —

II. A magyar igazságügyi statisztika kialakulásának történeti előzményei (761.) — III. Az igazságügyi statisztika rendszere, az adatgyűjtés, az elemzés módszerei (763.)

I. Az igazságügyi statisztika fogalma, tárgya, helye a szakstatisztikák rendszerében.

Az igazságügyi statisztika a jogi jelenségekkel foglalkozó szakstatisztikák egyike.

A *szakstatisztika* kifejezéssel arra az általánosan elfogadott megkülönböztetésre utalunk, amely a társadalmi, gazdasági életnek s a természettudományoknak szerteágazó tárgyaira irányuló statisztikai tevékenységet a statisztika elméletével, módszertanával foglalkozó *általános statisztikától* választja el.

A szakstatisztikák rendszerezése napjaink tudományos kutatásának vitatott tárgya. A szakstatisztikák tagozódásában képviselt irányzatok még nem jutottak közös nevezőre. A közöttük folyó vita megfelelőképpen tükröződik az igazságügyi statisztikának az utóbbi másfél évtized alatt fellendült módszertani irodalmában is.

A jogrendszer tagozódásának hálózatát gondolatban áttekintve közvetlenül belátható, hogy a társadalmi, gazdasági életviszonyok sokasága a dialektikus összefüggések bonyolultsága és a gyors történeti változások folytán nehéz feladat elé állítja azt, aki maguknak a jogi jelenségeknek rendszerezésére vállalkozik.

A jogágak rendszere a jogi jelenségekkel foglalkozó szakstatisztikák rendszerezéséhez mindenesetre alapvetést ad, de a jog által szabályozott társadalmi, gazdasági viszonyoknak a sokrétűsége a rendszerezés teljessége és tisztasága elé további akadályokat is gördít.

A pénzügyi joggal például a pénzügyi statisztika vitathatatlanul összefügg. Ennek ellenére a pénzügyi statisztikát aligha sorolhatjuk a jogi szakstatisztikák közé. Másik példaként említhető a házasság intézménye, melyet a családjog szabályoz. Mégis a házasságkötés egyértelműen a népesedési statisztika tárgya, viszont a házasság érvénytelenítésére, felbontására (a „válás"-ra) vonatkozó statisztikai adatgyűjtés szerves része a népesedési, de egyúttal az igazságügyi statisztikának is.

Az igazságügyi statisztikán kívül a jogi jelenségek megfigyelésével foglalkozó, önállósult szakstatisztikák között említhetjük elsősorban az államhatalom központi és helyi szervei (országgyűlés, tanácsok) működésével kapcsolatos statisztikákat. Az államjog, alkotmányjog szemszögéből nézve, politikai és történelmi vonatkozásainál fogva is kiemelkedik ezek közül a *választási statisztika*, az államhatalom különböző funkcióit tekintve pedig az *államigazgatási statisztika*.

Módszertani szempontból eddigelé kevésbé kidolgozott, de feltétlenül e csoportba tartozó szakstatisztikának tekinthető a *jogszabályok statisztikája*. Ennek jogpolitikai jelentőségét jelzik a jogszabály-nyilvántartás fejlesztésére irányuló hivatalos törekvések és tudományos igények, s a jogszabályok statisztikája módszereinek kidolgozására tett kezdeményezések.

Nincs ugyan egyértelműen kialakult állásfoglalás arról, hogy mik tartoznak a jogi jelenségekkel foglalkozó szakstatisztikák rendszerébe, ám enélkül is nyilvánvaló, hogy az *állampolgári jogok* (emberi jogok, szabadságjogok) érvényesüléséről beszámoló statisztikai adatgyűjtések közül jó néhányat olyan önállósult szakstatisztikának lehet tekinteni, ami a jogi jelenségekkel foglalkozó csoporthoz is sorolható.

A vázlatosan említett, jogi jelenségekkel összefüggő szakstatisztikák rendszerében *az igazságügyi statisztika* — jelenleg, hazai vonatkozásban — *azokra a jogesetekre vonatkozó adatok módszeres gyűjtése, feldolgozása és elemzése, amelyek a hatályos büntető és polgári eljárásjog, valamint végrehajtási jog szabályai szerint eljáró jogalkalmazó szervek hatáskörébe tartoznak.*

E meghatározáshoz néhány megjegyzést kell fűznünk.

A *jogeset* nem mindig azonos az igazságügyi statisztika különböző részeiben megfigyelt statisztikai sokaságok felvételi egységével. A feljelentett bűncselekmény pl. felvételi egysége a bűnözés statisztikájának, de a számbavétel pillanatában még nem feltétlenül jogeset, mert lehetséges, hogy a nyomozó hatóság a feljelentésből vagy a feljelentés kiegészítése során szerzett adatokból megállapítja, hogy a feljelentett cselekmény nem bűncselekmény, s ezért a nyomozást megtagadja. Ez esetben a feljelentett cselekmény felvételi egysége a *bűnözési statisztikának*, bár, az anyagi büntetőjog szempontjából tekintve, *nem jogeset*. Ámde az ugyanerre a cselekményre vonatkozó határozat már úgy kerül a *bűnüldözési statisztika* adatai közé, mint a nyomozást megtagadó határozattal elintézett, a büntető eljárásjog szerint ilyenképpen szemlélt *jogeset*.

Az igazságügyi statisztika tárgyát egyes szerzők nem a jogesetben, hanem a *jogviszony*ban látják. A jogviszony azonban túlságosan széles fogalmi kört ölel fel, semhogy azt az igazságügyi statisztika meghatározásához *genus proximum*-ként használhatnók. A jognak ugyanis az egyedi jogviszonyokban való zavartalan, szabályos érvényesülése mérhetetlenül nagyobb részét alkotja a jog társadalmi valóságának, mint az a „csekély" számú jogeset, amelyről az igazságügyi statisztika beszámol.

A jogkövető magatartások megszámlálhatatlan tömege a statisztika minden eszközét latbavetve is hozzáférhetetlen. Ennek talán legszemléletesebb példái a tiltó, vagyis nemtevést parancsoló jogtételek. Az az állampolgár, aki sohasem valósítja meg a sikkasztás büntetőjogi tényállását, minden pillanatban jogi kötelezettséget teljesít, vagyis e bűncselek-

mény tilalma tekintetében az állam és az állampolgár között fennálló jogviszony alanyaként tölti életét.

Vannak másrészt jogesetek, amelyek mögött nincs jogviszony. Ilyen például egy haláleset, amelyet bűncselekmény gyanúja révén a bűnüldözési statisztika számba vesz, jóllehet a nyomozás eredménye később az lesz, hogy öngyilkosság történt s ez a jog szempontjából olyan *casus*, amelynek jogviszonyhoz történetesen nincs köze.

A most említett példa egyúttal átvezet az igazságügyi statisztika határterületére, amely ugyancsak bonyolult módon veti fel az igazságügyi statisztika fogalmának *differentia specifica*-ját.

Ennek a határnak a kérdése a 19. században, a *morálstatisztika* irányzatának előtérbe kerülésével merült fel és egyértelműen máig sem oldódott meg. Az úgynevezett *deviáns magatartásokat*, mint a bűnözést, a szabálysértéseket, az öngyilkosságot, a prostitúciót, az alkoholizmust, a kábítószerrel élést és más, a társadalom által általánosan elfogadott magatartásmintáktól eltérő társadalmi jelenségeket úgy is szemlélhetjük, mint az igazságügyi statisztika tágabb értelemben felfogott tárgyait.

Ezek köre történetileg, valamint adott időpontban a különböző társadalmi osztályok, rétegek, csoportok megítélése szerint is változó, illetve különböző.

A szó igaz értelmében a deviáns magatartások közé elsősorban éppen a bűncselekmények tartoznak. Így is kezdi a felsorolást minden morálstatisztikus. De azt, hogy valamely történelmi időpontban és meghatározott jogrendszert tekintve mi tartozik az igazságügyi és mi a rajta kívül eső morálstatisztikai tárgykörbe, csak a tételes eljárásjog mondhatja meg. Ami ezen a határon innen van, az az igazságügyi statisztika tárgya, ami túlesik rajta, a szociológia és az általa felhasznált külön statisztikai adatgyűjtés tárgya.

Természetes dolog, hogy az igazságügyi statisztikus a legnagyobb érdeklődéssel tekint a tárgyával közvetlen szomszédságban levő társadalmi, jogi jelenségek statisztikai adataira, sőt azokat gyakran együtt, egymással szoros összefüggésben elemzi.

Ilyen például a *gyermekbűnözés*. A büntetőjog ezt a fogalmat nem ismeri, helyesebben mondva a gyermekkort büntethetőséget kizáró oknak tekinti. Sok statisztikusnak, kriminológusnak mégis igaza van abban, hogy az ún. gyermekbűnözés az egyéb büntetőjogi, bár nem büntethető normaszegésekkel együtt a bűnmegelőzés és általában a társadalom védelme érdekében mellőzhetetlen ismeretforrás az állami, társadalmi intézkedések megtételéhez. Ehhez pedig nélkülözhetetlen a szoros értelemben vett igazságügyi statisztika határai mentén húzódó társadalomerkölcsi terület térképének, a demográfiai, szociológiai összefüggéseknek s a mindezek mélyén működő és ható gazdasági alap viszonyainak ismerete. Vonatkozik ez az igazságügyi statisztika büntetőjogi és polgári jogi fejezetére egyaránt.

A tudományos szocializmus alapján gondolkodó valamennyi igazságügyi statisztikus azonos állásponton van abban, hogy a bűnözés megelőzése, a büntető- és a polgári jog érvényesülése, az állampolgári jogok sértetlensége s az állampolgári kötelességek maradéktalan teljesítése, egyszóval a szocialista törvényesség megvalósítása érdekében kifejtett állami és társadalmi erőfeszítés eszközei között az igazságügyi statisztikának fontos szerepe van.

A fenti meghatározás lehetővé teszi az igazságügyi statisztika tárgyait befogadó határnak a mindenkor hatályos jogrendszerre figyelemmel levő, egyértelmű kijelölését. Ezt elméleti és gyakorlati szükségletek egyformán megkívánják. A statisztikai munka lényege ugyanis az összehasonlítás. Összehasonlítani azonban csak olyan sokaságokat szabad, amelyeknek tartalma akár időben, akár térben logikusan egybevethető. Ez a követelmény a statisztika valamennyi ágára érvényes, de megvalósításának problémái talán éppen az igazságügyi statisztikában vetődnek fel a legbonyolultabb módon.

A fokozott módszertani nehézségek abból származnak, hogy a jogi jelenségek nem puszta, kézzelfogható darabjai az egyetemes materiális valóságnak, hanem itt a tárgy és a megfigyelő közé még egy nagyon bonyolult, térben és időben mindenütt és gyakran változó közeg, a *jog* ékelődik.

A jog és annak változása az igazságügyi statisztika művelőjét arra kötelezi, hogy az adatgyűjtés, adatfeldolgozás és az adatok elemzése során mindig figyelemmel legyen a jogi közeg *formális tényezőjére*. A statisztikai számokat a jogon kívül alakító társadalmi valóság elemei, amiket a szakirodalom az igazságügyi statisztika adatait befolyásoló *materiális tényezőknek* nevez, csak azután kerülhetnek vizsgálódásai tárgylencséje elé, midőn már a statisztikai sokaság adataiból a lehetséges mértékig kiszűrte a jog történeti változásaiból és területi eltéréseiből eredő formális tényezőket.

Megjegyezzük, hogy az igazságügyi statisztika irodalmában módszertani érdekből szétválasztott *formális* és *materiális* tényezők mélyebb megfontolással jórészt csak az elemző munka technikáját segítő megkülönböztetést jelentenek. A jog változása ugyanis szintén a társadalom materiális valóságából ered s így az említett megkülönböztetés csupán annyit mond, hogy az igazságügyi statisztika adatait befolyásoló formális tényezők *jogszabályok*ban, a materiális tényezők szociológiai értelemben szemlélt *emberi magatartások*ban nyilvánulnak.

Az előadottakat azért tartjuk fontosnak, mert az igazságügyi statisztika fogalmának és tárgyának meghatározása, s más szaksta-

tisztikáktól való elhatárolása csak az általános statisztika módszertani alapelveivel összhangban történhetik helyesen.

A statisztikai tudomány legáltalánosabb alapfogalmai közé tartozik a *statisztikai szám* fogalma. Ez abban különbözik a *matematikai szám*-tól, hogy az utóbbi minden tartalmi mozzanattól elvonatkoztatott, merőben absztrakt mennyiség, míg a statisztikai szám tapasztalati érték, amely elválaszthatatlan annak társadalmi, gazdasági vagy természettudományos tartalmától, minőségi jellemzőitől. A statisztikai szám ennélfogva kizárólag a hozzátartozó, pontosan megjelölt fogalommal *együtt* értelmezhető.

Arra, hogy az igazságügyi statisztika tárgyát valóban a mindenkor hatályos eljárási jog hatásköri rendelkezései szabják meg, bőven akad példa a büntető és a polgári jogban egyaránt.

Az igazságügyi statisztika meghatározásából következik (amiről a szakirodalomban alig esik szó), hogy ennek a szakstatisztikának a polgári perrendtartás rendelkezései folytán értelemszerűen tárgyai a *választott bírósági eljárások* is. Erre azért is szükséges rámutatnunk, mert napjainkban a nemzetközi gazdasági kapcsolatoknak minden állam, nem utolsósorban a Magyar Népköztársaság szempontjából növekvő jelentősége van.

Az előadott példákon kívül sokat lehetne felsorolni annak ábrázolására, hogy az igazságügyi statisztika tárgyát alkotó jogesetek köre mindenkor a büntető és a polgári eljárásjog hatásköri rendelkezéseitől függ. A jog változásait az igazságügyi statisztika adatgyűjtési rendszerének pontosan követnie kell, mert másként lehetetlenné válnék homogén tartalmú idősorok képzése egy-egy jogintézmény működésének, a bűnözésnek, a polgári, gazdasági, munkaügyi peres és nemperes ügyek számának alakulásáról.

Az igazságügyi statisztika szigorúan jogi alapokra épülő csoportosítási ismérvei, jogilag azonos tartalmú nómenklatúrái adják fő biztosítékát annak, hogy a jogesetek térbeli és időbeli, gazdasági vagy egyéb társadalmi tényezők által determinált statisztikai sokaságát a megkívánt egzaktsággal mérhessük és magyarázhassuk. Csupán így érthető el a szociológiai, kriminológiai és nem utolsósorban a jogpolitikai elemek érvényesülésének, a jogalkalmazói gyakorlat alakulásának olyan igényű statisztikai ábrázolása, amelyet az igazságügyi statisztika hivatalos és tudományos művelőitől az állam, a jogalkotó, a jogalkalmazó és az állampolgár megkíván.

II. A magyar igazságügyi statisztika kialakulásának történeti előzményei.

Az igazságügyi statisztika történetének kutatása közben éppúgy, mint más szakstatisztikák múltjának feltárása során meg kell különböztetni azt a *gyakorlati tevékenységet*, amelynek eredményeként statisztikai számok birtokába jutunk, a statisztika módszertanának, elméletének *tudományától*.

A statisztika mint gyakorlati tevékenység évezredekkel ősibb múltú a statisztikai tudomány kialakulásánál. Mondhatni, egyidős az állammal. Erre utal a *statisztika* szó etimológiája is.

Az állam már az ókorban is főleg politikai, gazdasági, kincstári és katonai érdekekből vette igénybe a statisztikai adatgyűjtés eszközét.

Arról nincs ismeretünk, hogy kifejezetten igazságügyi célú adatgyűjtéseket az ókorban, még kevésbé a középkorban, elrendelt volna az állam. Ám a statisztika és a jogélet kapcsolatát már az ókori Róma is számos történeti ténnyel bizonyítja.

Bármilyen nagy hatással volt a római államszervezet példája és a római jog Európa állam- és jogtörténetének későbbi alakulására, tudatos jogpolitikát tükröző statisztikai adatgyűjtéssel a 17—18. századig nem találkozunk. Ehhez csak a polgári forradalmat előkészítő feltételek, a felvilágosodás korának tudományos eredményei s a hanyatló hűbéri társadalom osztályharcai között menekvést kereső központi hatalom igényei hozták meg a történelmileg szükséges kezdeti alapokat.

A hanyatló magyar rendi társadalom partikuláris jogrendszerét az abszolutizmus uralkodói a 18. század második felében kezdték a központi hatalom erősítésére irányuló kodifikációs törekvésekkel ostromolni.

Fényes Elek „Magyarország statisztikája" című, 1843-ban megjelent művében utal arra, hogy bizonyos büntető ítélkezési adatokat már több mint száz esztendővel azelőtt nyilvántartottak.

Ismert tény, hogy Mária Terézia 1757-ben igazságügyi statisztikai adatszolgáltatást rendelt el, amely előírta, hogy a törvényhatóságok küldjenek jelentést a helytartótanácsnak a tömlöcökben fogvatartottak számáról, bűncselekményeikről, a kiszabott büntetésekről és a bíróságok elé vitt polgári perekről.

Az igazságügyi statisztika történetének voltaképpeni kezdetéül nem véletlenül tekinti az irodalom a 17. és 18. századot. Ebben az időben találkozik ugyanis a történelmi fejlődés magasabb lépcsőjére törekvő polgári állameszme az újkori tudomány teljesítményeivel.

Az emberiségnek nemcsak földrajzi, csillagászati, fizikai, természetrajzi világképe, matematikai eszköztára szélesedett ki közismert történelmi alapjain, hanem a társadalomtudományok is új formában tették fel saját kérdéseiket és azelőtt ismeretlen módon válaszoltak rájuk.

A statisztika ebben a korszakban kezdi máig sem csökkenő ütemű tudományos fejlődését. Az ún. *német leíró iskola* (H. Conring, G. Achenwall, A. L. Schlözer), az angol *politikai aritmetika* (W. Petty, J. Graunt. E. Halley,

J. P. Süssmilch), valamint a *valószínűségszámítás* (B. Pascal, J. Bernoulli, A. de Moivre, P. S. Laplace, C. F. Gauss stb.) rakta le annak a statisztikai tudománynak az alapjait, amely a kor gazdasági, társadalmi, politikai igényeit, az állam ősrégi tájékozódási szükségleteit minőségben megváltozott, magasabb fokon sietett kielégíteni.

A Mária Terézia által elrendelt igazságügyi statisztikai adatgyűjtésnek és a statisztikai tudomány kialakulásának időbeli egyezését mi sem bizonyítja jobban, mint a „Planum Juridicae Facultatis", illetve a „Ratio Educationis", amely a statisztika oktatását az 1770-es évektől kezdve a jogászképzés szerves részévé tette.

A felvilágosodásnak és a polgári demokratikus eszméknek az időszerű politikai szükségletekhez közeledése jogi vetületben szembetűnőbb módon mutatkozott a büntető jogalkotás terén, mint a polgári jog kodifikációjára irányuló törekvésekben. A jobbágyság millióinak jogfosztottsága ugyanis a legdurvább módon az önkényesen, jog és törvény nélkül ítélkező úriszékek, pallosjoggal felruházott uradalmak és a törvényhatóságok büntető eljárásaiban nyilvánult meg.

Ez egyik magyarázata annak, hogy az igazságügyi statisztika történetével foglalkozó irodalom szinte kizárólag a bűnügyi adatgyűjtéseket tárgyalja.

Hivatalosan is kifejezett igény először az 1843. évi büntető törvényjavaslat előkészítése során jelentkezett az ország bűnügyi helyzetének általános felmérésére, amikor az 1840. évi V. törvény országos választmányt küldött ki „a büntető- és javítórendszer kidolgozására".

Az országos választmány javaslatára a nádor országos statisztikai adatgyűjtést rendelt el az 1831—40. években a törvényhatósági, a városi és az úriszéki börtönökben letartóztatottak számáról, továbbá a börtönök állapotáról, végül pedig a halálbüntetés tényleges alkalmazásának adatairól.

Minden bizonnyal ez volt az első eset, amikor a büntetőjogi törvényhozás tudatosan, tervszerűen kívánta igénybe venni az állami, hivatalos adatgyűjtést abból a célból, hogy a tervezett jogintézmények vitája során az elméleti elgondolásokhoz a bírósági gyakorlatnak, s a bűnözés számszerű adatainak ismeretét is felhasználja.

Az 1843. évi törvényjavaslat a magyar büntetőjogi civilizáció nagy kárára nem emelkedett törvényerőre. Csak megkezdte működését, de nem valósíthatta meg céljait a Szemere Bertalan vezetése alatt álló belügyminisztérium kebelében 1848-ban felállított Országos Statisztikai Hivatal sem, melynek szervezője és igazgatója Fényes Elek volt.

A szabadságharc leverése után a hivatalos statisztikai adatgyűjtések irányítását a bécsi statisztikai hivatal vette át.

Bach lemondását követően a magyar központi statisztikai hivatal létrehozására irányuló munkálatok megindulásával egyidejűleg, 1861-ben az Országbírói Értekezlet megalkotta az Ideiglenes Törvénykezési Szabályokat. Ennek az lett a következménye, hogy a magyar ítélkezés eredményeinek statisztikai kimutatása többé nem illett össze az ausztriaival, s így mindinkább szükségessé vált, hogy a magyar jognak megfelelő statisztikáról gondoskodjanak.

Az országos statisztikai tanács arra az álláspontra helyezkedett, hogy a kodifikáció érdekében meg kell indítani a statisztikai adatgyűjtést. Ennek a döntésnek köszönhető, hogy bár sok tekintetben hiányos, de már 1867-től kezdődően folyamatos bűnügyi statisztikai adatokkal rendelkezünk.

Az adatgyűjtés kezdeti hiányosságai azzal magyarázhatók, hogy a bűncselekményi tényállásokat szabatosan meghatározó büntető törvény és a mai értelemben vett bűnüldöző, bírósági szervezet és eljárásjog hiányában teljesen reménytelen dolog a büntetőjogi statisztika módszeres művelésére gondolni. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a büntetőjogi statisztikában a megfigyelési egységek csoportosításának alapvető ismérve a törvényben tényállásszerűen meghatározott bűncselekmény.

A bűntettekről és a vétségekről szóló 1878. évi V., és a kihágásokról szóló 1879. évi XL. törvény hatálybalépése az előadottak szerint jelentős állomása az igazságügyi statisztika történetének.

Az adatgyűjtést az 1900. év elején korszerűsítették. Erre a büntetőjog újabb kodifikációját célzó törekvések miatt nagy szükség volt. A Csemegi-kódex ti. már életbelépésének idején egy letűnőben levő büntetőjogi irányzatot képviselt.

A 20. század első évtizedétől kezdve a büntető törvénykönyv számos módosításával és kiegészítésével összhangban a büntetőjogi statisztika is lépést tartott. Ezt a folyamatot a Központi Statisztikai Hivatal kiadásában megjelent Statisztikai évkönyvek és más közlemények híven tükrözik. (Az utóbbiak közül kiemelkedik: „A magyar szent korona országainak bűnügyi statisztikája az 1904—1908. évekről" — Budapest, 1910, és „A magyar birodalom bűnügyi statisztikája az 1909—1913. évekről" — Budapest, 1919.)

A háborús események miatt az adatgyűjtés 1918—20. között szünetelt.

A Magyar Tanácsköztársaság fennállásának rövid ideje miatt nem foghatott hozzá a központi statisztikai szolgálat szocialista átszervezéséhez, és erre a büntetőjogi statisztika tekintetében az igazságügyi népbiztosnak sem volt lehetősége, mint ahogyan az új büntetőkódex megalkotására is csupán az első intézkedéseket tudta megtenni.

A két világháború között a Központi Statisztikai Hivatal irányításával a bűnügyi adat-

gyűjtés az 1910 után kialakult rendszerben folyt tovább.

A második világháború pusztításai miatt a felszabadulás után egyelőre szerényebb keretek között indult meg újra a háború alatt megszakadt igazságügyi statisztikai adatgyűjtés. Amint a büntető törvényhozás számára 1945-ben elsősorban azoknak a jogszabályoknak a megalkotása jelentkezett halaszthatatlan tennivalóként, amelyeknek célja a háborús és népellenes bűnösök felelősségre vonása és a demokratikus államrend védelme volt, úgy az igazságügyi statisztika terén is elsősorban a népbíróságok ítélkezésére vonatkozó adatgyűjtés indult meg.

Az ország gazdasági helyreállításának előrehaladása, s az egész további jogfejlődést meghatározó alkotmány létrehozása után nemcsak a jogrendszer szocialista megalapozása került napirendre, hanem az állami statisztika egész rendszerével együtt az igazságügyi statisztika szocialista átszervezése is.

Az adatgyűjtések irányítását és központi feldolgozását 1951. május 1. napjával az igazságügyminiszternek az Országos Tervhivatal elnökével és a Központi Statisztikai Hivatal elnökével egyetértve kiadott 9000/1951. IM számú rendelete az Igazságügyi Minisztérium feladatkörébe utalta, és ugyanakkor az adatok feldolgozását megyei bírósági szintre decentralizálta. A rendelet célkitűzése a szocialista statisztika programjának elvi alapjából indult ki. Eszerint a statisztika azért derít fel objektív tényeket és bennük rejlő összefüggéseket, hogy a valóságot, a törvényszerűt megismerve a valóságra visszahasson, vagyis tudatos tevékenységgel segítse elő a fejlődést.

A 20. században újabb forradalmi változás történt a természettudományok és a technika világában. Megjelentek a nagy teljesítményű elektronikus számítógépek és velük együtt megszületett a statisztika történetében új korszakot nyitó kibernetika és információelmélet.

Az igazságügyi statisztika büntetőjogi fejezetének művelése a számítástechnika eszközeit 1964. január 1. óta veszi igénybe. Ekkor lépett életbe a belügyminiszter és a legfőbb ügyész közös utasítása az egységes bűnügyi statisztikai adatgyűjtés, feldolgozás és tájékoztatás bevezetéséről.

Nem véletlen, hogy a statisztikának mint gyakorlati tevékenységnek a tudomány vívmányaival való újabb találkozása 1964 után az igazságügyi statisztika olyan fellendülését indította meg, amelynek rövid idő alatt elért komoly eredményei nagy jövőt ígérnek.

A magyar *polgári jogi statisztika* kibontakozása a polgári törvénykönyv megalkotására, az 1848. évi XV. törvénnyel elrendelt kodifikáció megvalósítására irányuló kísérletek sorsában osztozott. A bíróságok csupán ügyforgalmi és a bírói fórumok szerint csoportosított tevékenységi adatokat állítottak össze évenként az ügyviteli szabályok szerint vezetett lajstromok, ügykönyvek alapján. (Ezek lényegesebb részét a Központi Statisztikai Hivatal közzétette a Magyar Statisztikai Évkönyv köteteiben.) Egyedül a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvény alapján felbontott és érvénytelenített házasságokról rendelkezünk 1895 óta részletesebb adatokkal, de ezek is inkább a népességstatisztika, mint az igazságügyi statisztika céljait szolgálták.

A polgári jogi statisztika történetében lényeges változást szintén az 1951. esztendő hozott, amikor hatályba lépett az igazságügyminiszter 55 000/1951. IM számú rendeletével kiadott II. számú Igazságügyi Statisztikai Utasítás. Ez egyszerűsítette, de egyúttal sűrűbb időszakokra írta elő a régi, évenként készült, bürokratikus ügyforgalmi jelentéseket, s bevezette tízféle polgári eljárásban az ítélet tartalmára és az ügy más érdemleges mozzanatára is kiterjedő adatgyűjtést.

III. Az igazságügyi statisztika rendszere, az adatgyűjtés, az elemzés módszerei. 1. A rendszerezés alapja. 2. Büntetőjogi statisztika. 3. Polgári jogi statisztika. 4. Ügyforgalmi statisztika.

1. A rendszerezés alapja.

Az igazságügyi statisztika anyagának rendszerezésére kétféle felosztási alap (principium divisionis) kínálkozik. Egyik az adatszolgáltatást végző *jogalkalmazó szerv*, másik az *adatgyűjtés tárgya*, amely egyúttal magába foglalja s egyben meghatározza az adatgyűjtés célját, illetve módszerét is.

A következőkben az utóbbi szempontot választjuk osztályozási alapul, de ezen belül figyelmet fordítunk a szervezeti jellegű összefüggésekre is.

2. Büntetőjogi statisztika.

Mindenekelőtt megjegyezzük, hogy a *büntetőjogi statisztika* elnevezést számos szerző használja, főleg az utóbbi évek módszertani irodalmában. Gyakran azonban szinonim értelemben találkozunk a *bűnügyi statisztika* és a *kriminálstatisztika* kifejezéssel is.

a) A bűnözés statisztikája a bűncselekményekből, illetve az elkövetőkből álló sokaságot mint társadalmi tömegjelenséget vizsgálja. A *nullum crimen sine lege* elvénél fogva alapvető nézőpontja a hatályos büntetőjogra támaszkodik, de a múlt század óta az ún. klasszikus büntetőjogi szemléletet felváltó szociológiai irányzat, a kriminológia és a bűnözéssel foglalkozó más tudományágak fejlődése folytán mind a bűncselekmény, mind az elkövető oldaláról számtalan gazdasági, társadalmi, politikai, művelődési, demográfiai, földrajzi és egyéb (pl. kriminalisztikai, pszichológiai, victimológiai) összefüggésben is vizsgálja a bűnözést.

A bűnözés statisztikájának kétféle megfigyelési (felvételi) egysége van. Egyik a feljelen-

tett, illetve a nyomozó hatóság saját észlelése alapján *ismertté vált bűncselekmény*, másik az *elkövető*.

Korábban a bűnözés statisztikája főként csak a jogerősen elítéltek adataira támaszkodott. De az elítéltek, illetve a bíróság által felelősségre vont vádlottak száma már az 1950-es évek eleje óta nem fejezhette ki a bűnözés egész, megismert terjedelmét, mert a büntető anyagi és eljárási jog több jogintézmény bevezetésével a nyomozás szakában is lehetővé tette a bűncselekmény miatt indított eljárás érdemi lezárását.

Marxnak és Leninnek a statisztika alkalmazására és módszertani fejlesztésére is kiterjedő tudományos munkássága erkölcsi kötelességként írja elő a társadalmi valóság teljes megismerését és kendőzetlen feltárását. A bűnözés statisztikája is erre a teljességre törekszik.

Statisztikai módszerekkel azonban csak az *ismertté vált bűnözés* mérhető és elemezhető. A rejtve maradt, ún. *latens bűnözés* terjedelmére azonban statisztikai becslések alapján következtetni lehet.

Egyes bűncselekmények ismertté válását, területenként és időben is, változó mértékben befolyásolja az állampolgárok, illetve a sértettek *feljelentési készsége*, *kriminális érzékenysége*. A bűncselekmények egész sora tekintetében maga a törvény is biztosítja a bűnözés egy részének rejtve maradását a *magánindítvány* intézménye révén.

A megismert és a rejtett bűnözés közötti rész aránya függ továbbá a bűnüldöző szervek, az állami és a szervezett társadalmi *ellenőrzés* munkájának eredményességétől is.

Helyesen mutatnak rá egyes szerzők a bűnözés terjedelmét kifejező statisztikai számokat befolyásoló tényezők között a *büntető jogpolitika* minden társadalmi rendszerben történetileg tapasztalt helyes vagy torz irányban érvényesülő hatására.

Érinthetik a bűnözési statisztika adatait a *felvétel hibái* is. E hibák mértékét azonban minden lelkiismeretes statisztikus ismeri, mert ellenőrzi.

A *bűnözés tárgyi oldalát* kifejező, ismertté vált bűncselekmények száma az egységes rendőrségi és ügyészségi bűnügyi adatszolgáltatásban a nyomozás megfelelő szakában kitöltött kérdőívek adatai szerint egyenlő azoknak a bűncselekményeknek összességével, amelyek miatt indított eljárásban vádemelést vagy más érdemi eljárást indítványoztak, illetve eszközöltek a nyomozó hatóságok.

A *bűnözés alanyi oldalán* az elkövetők száma egyenlő azoknak a gyanúsítottaknak számával, akikkel szemben a nyomozást az említett, megfelelő határozattal fejezték be. Kiegészítik ezeket a magánvád alapján a járásbíróság által számbavett vádlottak, függetlenül attól, hogy az eljárást a magánvádló vádelejtése vagy más ok folytán a bíróság megszünteti, illetve ítéletet hoz.

Ez tehát a bűnözés tárgyi és alanyi oldalát átfogó legteljesebb kör, amit a büntetőjogi statisztika számba vesz. A kétféle felvételi egység összefüggő feldolgozása az *azonosítási számok* bevezetésével valósult meg. A módszer jelentősége különösen azokban az esetekben nyilvánvaló, amikor egy személy több bűncselekményt vagy ha több személy közösen egy bűncselekményt követ el. Az azonosítási szám segítségével egy-egy kérdéscsoport mélyrehatóbb vizsgálatához reprezentatív felvétel végrehajtására, valamint a bírósági bűnügyi statisztika és a rendőrségi-ügyészségi statisztika rendszerének összekapcsolására is lehetőség nyílik.

Az adatfeldolgozás alapvető csoportképző ismérve a bűncselekmény. A büntető törvénykönyv különös részében meghatározott bűncselekmények alapeseteiből, minősített és privilegizált tényállásaiból képzett statisztikai sort azután a feldolgozási táblákon kombinálni lehet a bűncselekményekről, illetve az elkövetőkről gyűjtött valamennyi kérdéscsoporttal.

A bűnözés mint társadalmi tömegjelenség statisztikai elemzésénél az első válaszra váró kérdés: mekkora a bűnözés *terjedelme* (volumene). A terjedelem számszerű kifejezése ugyanis logikus kezdő lépés ahhoz, hogy az időben bekövetkező változásokat, a bűnözés csökkenő vagy növekvő irányú *fejlődését* (dinamikáját), illetve szerkezeti *összetételét* (struktúráját) elemezhessük.

A statisztikai elemzés általánosan alkalmazott egyszerűbb eszközei a viszonyszámok, átlagok.

Kiemeljük ezek közül a *kriminalitási arányszám*nak nevezett intenzitási viszonyszámot, amely az idő és a tér kategóriáiban bűncselekményi csoportosításban vagy a bűnözés egészét tekintve a nemek aránya és a népesség kormegoszlása változásából eredő heterogén tényezőt kikapcsolja, hogy a bűnözést időben és térben standard számokkal jellemezhesse.

A bűnözés fejlődését *dinamikus viszonyszámok*kal, összetételét *megoszlási viszonyszámok*kal, alternatív ismérvek esetén (pl. férfi—nő) *koordinációs viszonyszámok*kal, gyakoriságuk valamely szempontból nézett eltéréseit a *szóródás* mérésére használt statisztikai eszközökkel, bármilyen tárgykörben pedig a *grafikus ábrázolás* módszereivel vizsgálja. Régóta igénybe veszi a büntetőjogi statisztika a *standardizálás* módszerét is.

A bűnözés időbeli alakulásának, térbeli eloszlásának és sok társadalmi, gazdasági, demográfiai, sőt etnográfiai tényező által meghatározott adatait a modern számítástechnikai lehetőségek birtokában a hagyományos módszereknél igényesebb matematikai eszközökkel is elemezzük. Ezek részletesebb ismertetése nem lehet feladatunk, de a bűnözés mérésére használt újabb módszerek közül, legalább példálózva, megemlítjük a *bűnözési index*eket, a *korreláció*, illetve *asszociáció* mérését, a *faktoranalízis*t, a

bűnözés előrejelzésére alkalmasnak kínálkozó *trendszámítást* és a *kriminalitási táblákat*.

b) A bűnüldözés és a bírósági ítélkezés statisztikája a bűnözés mint társadalmi tömegjelenség felszámolásáért folytatott küzdelem eseményeiről, eredményeiről számol be. A számok tükrében bemutatja a jogalkalmazás jogpolitikai irányelveinek, a szocialista törvényesség érvényesülésének adatait a büntető eljárás egyes szakaszaiban.

Közismert dolog, hogy a büntetőjog annál jobban tölti be nevelő és bűnmegelőző célját (specialis, generalis prevenció), minél hamarabb követi a bűnelkövetést a felelősségre vonás. Ezért a bűnüldözési statisztika fontos jogpolitikai feladatot teljesít, amikor méri az *eljárás időtartamát*.

A *nyomozás eredményességét* jelző statisztikai mutatószám szintén a törvényesség és a jogpolitika hatásfokát fejezi ki az eljárás nyomozási szakában.

A *vád eredményességét* az mutatja, hogy a vádlottak milyen százalékát ítéli el jogerősen a bíróság, illetve milyen jogcímen hoz velük szemben felmentő vagy az eljárást megszüntető határozatot.

Az *első fokon eljárt bíróság ítélkezésének* vizsgálatához a *fellebbezési eljárás*ban hozott határozatok statisztikája tartalmaz hasznos adatokat.

A *bírósági büntetőjogi statisztika* leggazdagabb része a jogerős határozattal befejezett büntető ügyek vádlottaival szemben alkalmazott büntetések, intézkedések, illetve felmentés vagy az eljárás megszüntetése esetén e határozatok törvényes jogcímek szerint csoportosított statisztikája. Ez a legrégebben művelt és közismert források alapján általánosan ismert fejezete az igazságügyi statisztikának.

A Legfelsőbb Bíróság *törvényességi óvás* alapján hozott határozatairól beszámoló statisztikai adatok szintén fontos adalékokkal szolgálnak a jogalkalmazás törvényességének figyelemmel kíséréséhez.

c) A büntetés-végrehajtás és az *utógondozás*, illetve a *pártfogó felügyelet statisztikája* szervesen kapcsolódik a jogerősen elítéltekről beszámoló bírósági statisztika adataihoz. Innen szerez az állam a jogpolitikája szempontjából fontos, általános értesüléseket arról, hogy mennyiben valósul meg a büntetőjog fő célja: a büntetés útján a szocialista társadalmi együttélés szabályainak megtartására, valamint az állampolgári fegyelemre való nevelés.

Időbeli sorrendben az ítéletet követően először a *megyei bírósági büntetés-végrehajtási irodák* adatszolgáltatása tájékoztat a szabadságvesztésre, javító-nevelő munkára, valamint a javító-nevelő munkát és a pénzbüntetést szabadságvesztésre átváltoztató bírósági határozattal érintett elítéltek számáról, az utógondozásról és a pártfogó felügyelet tevékenységéről számos ismérv szerint.

Gazdagabb ennél a büntetés-végrehajtási statisztikának az a része, amelynek adatait a *büntetés-végrehajtási intézetek* szolgáltatják.

3. Polgári jogi statisztika.

Az igazságügyi statisztikának ez a fejezete felöleli mindazokat a peres és nemperes eljárásokat, amelyek a polgári perrendtartás szabályai szerint eljáró jogalkalmazó szervek hatáskörébe tartoznak.

Itt sem hagyjuk szó nélkül, amit a latens bűnözéssel kapcsolatban megjegyeztünk, hogy a polgári jogviszonyból eredő vitáknak szintén ismeretlen sokasága intéződik el a jogalkalmazó hatóságok igénybevétele nélkül, s így az igazságügyi statisztika számára rejtve marad. Ezért a polgári jogi statisztika, a büntetőjogi statisztikához hasonlóan, csak azokat a jogeseteket veheti számba, amelyekben a jogalkalmazó szerv eljár.

Az igazságügyi statisztika irodalmában találkozunk olyan véleményekkel, hogy a polgári jogi statisztika adatgyűjtési rendszere a büntetőjogi statisztikához képest elmaradt. E vélemények azonban nem térnek ki az általuk kifogásolt elmaradás okainak mélyebb elemzésére. Nem gondolnak arra, hogy amíg a büntetőjog önként kínálja a bűncselekmények teljes körét felölelő taxatív osztályozást, valamint az elkövetővel szemben alkalmazható szankciók szintén zárt rendszerét, addig a polgári jogeseteknek ilyen taxációját nem lehet megteremteni és a különböző polgári jogvitákban hozott döntésekből sem lehet alkotni olyan tartalmilag diszkrét csoportosítást, mint a büntetésekből, intézkedésekből, felmentő vagy az eljárást megszüntető határozatokból.

A polgári anyagi és eljárási jog természetében rejlő, az előadottaknál még sok részletkérdéssel tovább is magyarázható okok az igazságügyi statisztikában erős összefüggésbe kerülnek az adatgyűjtés általános módszertani törvényszerűségével. Nevezetesen azzal, hogy semmiféle statisztikai adatgyűjtés számára nem engedhető meg, hogy átlépje az adatgyűjtés észszerűen meghatározott célja és az adatgyűjtésre, adatszolgáltatásra fordított munka arányának ökonomikus határát.

A polgári jogi statisztika az 1951. évi újjászervezés után az adatigények kielégítésének más, célszerűbb útját választotta. Miután kiderült, hogy a polgári eljárások egyes fajtáira irányuló folyamatos adatgyűjtéssel járó bírósági munka nincs arányban azzal az eredménnyel, amelyet a jogalkalmazás fölötti felügyelet értékesít, az Igazságügyi Minisztérium ezeket az adatgyűjtéseket fokozatosan megszüntette és ugyanakkor a bírósági ügyvitel szabályai szerint vezetett lajstromok, ügykönyvek átalakításával kiépítette a polgári perek és nemperes ügyek tárgyuk szerint megfelelően részletezett számbavételét.

Ez a rendszer nem enged ugyan betekintést valamely polgári jogintézmény részleteibe, biz-

tosítja azonban annak lehetőségét, hogy akár jogszabály-előkészítés, akár a jogalkalmazás felügyelete, akár valamely tudományos adatigény kielégítése céljából bármelyik ügycsoportban egyszeri, időszakos, teljes körű, részleges vagy reprezentatív adatgyűjtést hajtsanak végre.

Ilyen adatgyűjtésre az elmúlt évtizedekben számos alkalommal sor került. E felvételek eredményeinek azonban csak kisebb részét tették közzé. Ezzel magyarázható, hogy a statisztika módszertani irodalmában a polgári jogi statisztika fejlődésével elégedetlen véleményekkel találkozunk.

a) A polgári peres ügyek statisztikáján belül a *járásbíróságok hatáskörébe tartozó* perek csoportosítása a polgári jog rendszerét követve felöleli és részletezi mindazokat az ügycsoportokat, amelyeket az eljárási törvény a járásbíróság hatáskörébe utal.

A perek összességéből kiemelve külön ismerteti a bírósági meghagyásból, valamint fizetési meghagyásból alakult perek számát.

A bíróságokról szóló 1972. évi IV. törvény hatálybalépése óta külön adatgyűjtés folyik a járásbírósági hatáskörbe tartozó gazdasági perekről is megfelelően részletes csoportosításban.

A *megyei bíróságok* mint első fokon eljáró bíróságok hatáskörébe utalt polgári perek száma a járásbírósági peres ügyforgalomnak egy százalékát sem éri el. Ezért a folyamatos adatgyűjtés e pereket csak a legfontosabb ügycsoportok szerint veszi számba.

A *megyei bíróság* hatáskörébe tartozó gazdasági pereket a bírósági statisztika már ismét sokoldalúan részletezi.

A *munkaügyi bíróságok* statisztikai adatszolgáltatása a peres ügyeket az eljárás tárgya szerint ugyancsak az elmélet és a gyakorlat szükségleteinek megfelelően csoportosítja.

A járásbíróságok, az első fokon eljáró megyei bíróságok és a munkaügyi bíróságok ügyeiben az adatgyűjtés beszámol az *eljárás eredményéről* aszerint, hogy mennyi volt a tárgyaláson ítélettel, bírósági meghagyással, áttétellel és egyéb módon, illetve a tárgyaláson kívül hozott ítélettel, végzéssel s az utóbbiak közül a keresetlevél elutasításával befejezett perek száma.

A *megyei bíróságok mint másodfokon eljáró bíróságok* a fellebbezett polgári, gazdasági és munkaügyi perekről az első fokú eljárások osztályzásának megfelelő csoportosításban szolgáltatnak adatokat.

A *másodfokú eljárás eredményét* tükröző adatok, hasonlóan a büntetőjogi adatokhoz, az első fokon eljárt bíróságok ítélkezésének minőségére vetnek fényt. Beszámolnak a helybenhagyó, a részben, valamint egészben megváltoztató ítéletek, a különböző jogcímek alapján az első fokú határozatot hatályon kívül helyező végzések, valamint a másodfokú bíróság által elrendelt bizonyítások számáról.

A *Legfelsőbb Bíróság* a hatáskörébe tartozó (hatáskörébe vont) ügyekről, a fellebbezés, illetve törvényességi óvás alapján elbírált ügyekről saját adatgyűjtést végez.

b) A polgári nemperes ügyek statisztikája a járásbíróság elé utalt nemperes eljárások, a közjegyzői ügyek részletes csoportosítását, a munkaügyi bíróságok és a megyei bíróságok polgári és gazdasági nemperes ügyeire, a cégügyekre vonatkozó adatokat rögzíti.

c) A végrehajtási statisztika a megyei bírósági végrehajtói irodák, illetve a bírósági végrehajtók által elintézett ügyekről a végrehajtói intézkedések szerint csoportosított adatokat közöl.

A polgári jogi statisztika előadott, vázlatos ismertetésének befejezéséül kiemeljük, hogy a polgári jogi statisztikának szerves része az *ügyészi polgári jogi tevékenységről* beszámoló adatgyűjtés. Ez ügyszakonként részletesen tájékoztat az ügyész által indított keresetekről, fizetési meghagyás kibocsátása iránti és perújítási indítványokról, fellebbezésekről, törvényességi óvásokról, egyéb eljárások kezdeményezéséről s mindezek eredményéről.

A statisztikai elemzés módszerei a polgári jogi statisztika különböző területein hasonlóak a büntetőjogi statisztikáról szóló részben ismertetett módszerekhez. Ezért részletesebb taglalásukat mellőzzük.

4. Ügyforgalmi statisztika.

A jogalkalmazó szervek munkájának mennyiségi alakulásáról az ügyforgalmi statisztika tájékoztat.

Szervezéstudományi szempontból más szakstatisztikák, elsősorban az államigazgatási statisztika számára is hasznosíthatók azok a módszerek, amelyek az igazságügyi statisztikának ebben a régóta művelt ágában kialakultak.

Az ügyforgalmi statisztika sajátos módszertana a büntető és polgári *eljárási jog*gal szorosan összefüggő *ügyviteli szabályzat*ok rendelkezéseire épül.

Az ügyforgalmi adatgyűjtések az *ügyek*ből álló statisztikai sokaságot két minőségi ismérv szerint csoportosítják. Egyik ismérv az eljárás neme, a másik az eljárás helyzete.

E két ismérv szerint összeállított sorok olyan statisztikai táblát alkotnak, amelyen az egyes ügyszakokban az eljárás helyzetét jelző számok mérlegszerű összefüggést tartalmaznak.

Az ügyforgalmi statisztika jelentősége nem annyira elméletében, mint inkább a jogalkalmazó hatóságok tevékenységét irányító szervek mindennapos gyakorlati tájékoztatásában nyilvánul.

Egyrészt az ügyek összességében és eljárási nemenként külön bontva, országosan és az egyes jogalkalmazó szervek szerint tájékoztat arról, hogy időben s területenként miként alakul az érkezett ügyek száma, mennyi ezzel szemben az elintézett ügyek mennyisége, s ami sokszor a vezetés és felügyelet fő gondja: mennyi a mindenkor elintézésre váró ügymennyiség.

Az eljárás gyors lebonyolításához nemcsak a jogalkalmazó szervek esetenként felgyülemlő, fokozottan nehéz munkaterhe, hanem a törvényes határidők megtartása és a jogalkalmazás jogpolitikai irányelvei szempontjából is komoly érdekek fűződnek.

Az ügyforgalom statisztikájának ezért mindig sarkalatos kérdése, hogy miként alakul az eljárás időtartama, illetve adott időszakokban nő, vagy csökken az elintézésre váró ügyek száma. Az eljárás időtartama és a folyamatban levő ügyek mennyisége között szoros összefüggés van.

Azonos létszámú, változatlan ütemben működő jogalkalmazó szerveknél pl. megnőhet a folyamatban levő ügyek száma akár az érkezett ügyek számának növekedése, akár a nem növekvő számú ügyek bonyolultabb természete miatt. Ha az utóbb említett tényezők mellett ráadásul a szervezet személyi változásaival vagy valamely jogszabály hatálybalépésével kapcsolatos okok is közrejátszanak, ezek törvényszerűen az eljárás meghosszabbodását, a régebben érkezett ügyek arányának növekedését, vagyis az ügyhátralék felgyülemlését idézik elő. Más esetekben, pl. az eljárási szakra is kiterjedő szélesebb körű közkegyelem vagy az eljárást egyszerűsítő jogszabályok hatályba lépése folytán meg is rövidülhet az eljárás időtartama, csökken a folyamatban levő ügyek száma, amely mindenkor az érkezett és befejezett ügyek különbségének függvénye. Érthető ezek szerint, hogy a jogalkalmazó szervek működése fölötti felügyelet szempontjából igen fontos a folyamatban levő ügyek alakulásának állandó szem előtt tartása.

Arra a kérdésre, hogy hosszabb időszakot vagy főként az egyes szervek helyzetét összehasonlítva viszonylag hol kisebb vagy nagyobb az ügyhátralék, az *abszolút szám*ok alig adnak választ. Erre csak a statisztika módszertanában kidolgozott *viszonyszám*ok révén kapunk egyértelmű tájékozódást. Jelen esetben a kívánt viszonyszám a folyamatban levő ügyek számának az átlagos ügyérkezéshez mért aránya. Ez nem más, mint az elintézésre váró ügymennyiség és a megelőző időszakban érkezett ügyek havi átlagának hányadosa.

Az ügyforgalmi statisztika adataiból indul ki a jogalkalmazó szervek munkaterhének vizsgálata a létszámviszonyok és az ellátandó feladatok összefüggésében. A különböző eljárásjogi intézmények hatályosulása, a célratörő pervezetés, ügyintézés érvényesülése tükröződik többek közt a tárgyalások elnapolásának, elhalasztásának gyakorisági mutatóiban, az egy tárgyalási napra kitűzött ügyek viszonyszámaiban, az egy bíróra, ügyészre, rendőrre, ügyintézőre eső érkezett és befejezett ügyek hányadosaiban.

A jogalkalmazás munkafolyamatainak mérésére az ügyforgalmi statisztika hagyományos mutatószámai mellett várható, hogy az informatika újabb eszközei is teret hódítanak az igazságügyi statisztika mindennapos gyakorlatában.

Irodalom: *Balázs* József: A bűnügyi statisztika elméletének első felmerülése és kialakulása a statisztikai tudományban. Szeged, 1968.; *Balázs* József: A magyar bűnügyi statisztika kialakulása és fejlődése. Szeged, 1969.; *Borsi* Zoltán—*Halász* Kálmán: A bűnözés megismerésének statisztikai módszerei. Bp. 1972.; Kriminálstatisztika és kibernetika. Szerk. *Dávid* Gábor, Bp. 1976.; *Földvári* József—*Vigh* József: Kriminológia. Bp. 1968.; *Hoóz* István: Igazságügyi statisztika. Bp. 1966.; *Kovacsics* József: Statisztika. Bp. 1974.; *Kovacsics* József (szerk.): Kriminálstatisztika. Bp. 1974.; *Kovacsicsné Nagy* Katalin: Kriminalitási táblák. /A Népességtudományi Kutató Intézet közleménye/ Bp. 1974.; *Kőves* Pál—*Párniczky* Gábor: Általános statisztika. Bp. 1973.; *Kulcsár* Kálmán: Társadalom, politika, jog. Bp. 1974.; *Szabady* Egon (szerk.): Bevezetés a demográfiába. Bp. 1963.; *Szabó* András: Társadalmi-gazdasági fejlődés és a fiatal korosztályok bűnözése. Bp. 1972.; *Szabó* Imre: A jogelmélet alapjai. Bp. 1971.; *Szilágyi* György: A statisztikai tudomány köre és ágazatai. Statisztikai Szemle. Bp. 1975.; *Gercenzon*, A. A.: Bírósági statisztika. Bp. 1951.; *Yule*, G. U.—*Kendall*, M. G.: Bevezetés a statisztika elméletébe. Bp. 1964.

Tiba István

IGAZSÁGÜGYI SZERVEZET → *Bíróságok; — Ügyészségek*

ILLETÉKESSÉG → *Államigazgatási eljárás; — Büntető eljárás lefolytatása; — Polgári peres és nemperes eljárás*

IPARJOGVÉDELEM: I. Fogalom (767.) — II. Nemzetközi intézménytörténet (768.) — III. Magyar intézmény- és tudománytörténet (773.) — IV. Magyar iparjogvédelmi intézmények (774).

I. Fogalom. 1. Az iparjogvédelem területe. 2. Az iparjogvédelem sajátos vonásai. 3. A jogi szabályozás.

1. Az iparjogvédelem területe.

A szellemi alkotásokon belül sajátos szerepet játszanak a tudományos-műszaki alkotások, illetőleg az ezekkel kapcsolatos jogviszonyokat szabályozó jogintézmények. A természettudományos-technikai alkotások jelentőségének fokozódása a gazdasági-társadalmi fejlődésben korunk egyik legjellegzetesebb tendenciája, amit a „tudományos-műszaki forradalom", a „tudomány termelőerővé válása" közismert terminológiája is élesen juttat kifejezésre. A tudományos kutatás és a gazdasági (termelési) tevékenység közötti szoros és intenzív kapcsolat hatékony megszervezése, a tudományos-műszaki eredmények gyors és zökkenőmentes gyakorlattá válásának biztosítása — számos egyéb,

pl. szervezési, közgazdasági stb. módszer alkalmazása mellett — nem nélkülözheti a megfelelő jogi szabályozást sem. Azt a jogterületet, amely elsősorban a *műszaki alkotások jogi problémáinak* szabályozására hivatott, nevezzük hagyományosan az iparjogvédelem vagy ipari tulajdon jogterületének.

Ez a *terminológia* a történeti fejlődés során alakult ki, s a nemzetközi gyakorlat hagyománya tartja fenn. A mögötte fekvő jogterület azonban jóval szélesebb, mint amit az elnevezés kifejezni látszik. Kétségtelenül a terület modern értelemben vett szabályozása szoros kapcsolatban áll az ipari forradalommal, azonban korántsem csupán az ipar területén keletkezett, vagy ott hasznosítható találmányok, vagy más, gyakorlatban hasznosítható, értékes megoldások oltalmát célozza, hanem a gazdasági élet más területei (pl. a forgalom vagy szolgáltatások stb. területe) számára jelentős alkotások, vagy éppen a technika fogalmi körét túllépő (biológiai jellegű) megoldások jogi szabályozására is kiterjed. Hasonlóan megtévesztő lehet az „ipari tulajdon" meghatározás, amely a szellemi alkotásokhoz fűződő jogok ún. tulajdoni koncepcióját tükrözi. Ez a koncepció történetileg a klasszikus polgári forradalmak kodifikációjának ideológiai alapját képező természetjogi elméletben leli gyökerét. A szocialista jogtudomány nem fogadja el ezt a koncepciót, noha a tulajdonjogra nézve kimunkált számos szabályozási megoldás — a jogviszonyok szerkezeti rokonságára építve — haszonnal alkalmazható ezen a jogterületen is. A nemzetközi kapcsolatokban (sőt a legújabb nemzetközi megállapodásokban is) meghonosodott ez a terminológia.

Ugyancsak a történelmi fejlődés esetlegességei tükröződnek a hagyományosan az iparjogvédelem területébe sorolt intézmények *heterogén* jellegében. Centrális fontosságú területét a műszaki alkotásokkal, azok jogi oltalmával foglalkozó — tág értelemben vett — *találmányi jog* (szabadalmi jog) képezi. Ide soroljuk azonban az ún. *vállalat-* és *árujelzők* oltalmát szolgáló jogintézményeket is, mint pl. a védjegy. Ennek alapját az képezi, hogy az ilyen jelzések általában szoros kapcsolatban állnak a megjelölt termék megfelelő műszaki színvonalával, s ezért a jelzés használatára jogosult számára a forgalomban, a versenyben előnyös pozíciót biztosítanak. Az iparjogvédelem körében továbbá nagy jelentősége van az ún. *versenyjog*nak is: a műszaki fejlesztés versenyeszköz is, továbbá az ún. tisztességtelen versenycselekmények gyakran a találmányokhoz vagy árujelzőkhöz kapcsolódó oltalmi jogok sérelmét is jelentik. A versenyszabályok azonban lényegében a gazdasági igazgatás eszköztárába tartoznak, ezért ezeket ebben a címben csak utalásszerűen érintjük.

A tudományos-műszaki eredmények létrehozásában és elterjesztésében, az ilyen alkotások és a rájuk épülő megjelölések oltalmának biztosításában különböző jogágak játszhatnak szerepet. Ennek a komplex jogrendszeri relevanciának elismerése mellett azonban a jogrendszerek többsége, így a szocialista jogok is, hagyományosan a *polgári jog* keretében, mint annak sajátos vonásokat mutató, viszonylag *elkülönült területét* szabályozzák az iparjogvédelmi intézményeket.

Ehhez képest iparjogvédelemnek nevezzük a műszaki alkotásokhoz, árujelzőkhöz fűződő érdekek jogi oltalmát biztosító intézmények, továbbá a gazdasági tevékenység, a verseny során követendő megfelelő magatartás szabályozását nyújtó, alapvetően a polgári jog módszerét alkalmazó s annak viszonylag önálló területeként jelentkező szabályok összességét.

2. Az iparjogvédelem sajátos vonásai.

Az iparjogvédelmi szabályozásnak a polgári jog ágazatán belüli viszonylagos elkülönülése az általános polgári jogi viszonyoktól alapjában két tényezőre vezethető vissza.

Az egyik az iparjogvédelmi jogviszonyoknak az a sajátossága, amely a személyi és vagyoni elemek szoros kapcsolataként, s a *személyi elemek*nek az átlagos polgári jogviszonyokhoz képest *kiemelkedő szerepe*ként fogalmazható meg. Ez folyik abból, hogy az iparjogvédelem a szellemi alkotások jogterületének egy sajátos köre, ezért a szellemi alkotások jogi szabályozására irányadó általános meggondolások itt is érvényesülnek.

A másik — elsősorban a műszaki alkotások, a találmányok szabályozásánál fellelhető — vonás a szellemi alkotás létrejöttében szerepet játszó *különböző érdekszintek* együttes érvényesülésének a követelménye. Általában minden szellemi alkotásra, de hangsúlyozottan a műszaki jellegű alkotásokra áll az a megállapítás, hogy az egyén (a feltaláló) alkotó jellegű és elismerést érdemlő tevékenysége — különösen fejlett ipari viszonyok közepette — elválaszthatatlanul összefonódik a társadalmi környezet hatásaival, az alkotás számára megfelelő ösztönzést, szervezeti kereteket, finanszírozást biztosító előnyökkel. Ehhez képest a jogi szabályozásnak együtt kell biztosítania az egyén alkotó érdekeit és az alkotásokat elősegítő össztársadalom, a közreműködő kollektívák, illetőleg a munkahelyi közösségek érdekeit is.

3. A jogi szabályozás.

Ez tükröződik az adott jogrendszer szabályozási megoldásaiban is. Ehhez képest az alapvetően *polgári jogi* jellegű szabályozást a jelenkorban *igazgatási* és *munkajogi* szabályok egészítik ki. Ez vezethet az alkotásoknak nyújtott oltalmi forma vonatkozásában tapasztalható eltérő megoldásokra is. Ebben természetesen jelentős szerephez jut az adott társadalmi rendszer jellege, illetőleg az adott állam gazdaságirányítási koncepciói.

II. Nemzetközi intézménytörténet. 1. Előtörténet. 2. A burzsoá fejlődés. 3. Nem-

zetközi oltalom. 4. Szocialista megoldások. 5. Jelenkori problémák. 6. Nemzetközi magánjogi kérdések.

1. Előtörténet.

A műszaki alkotások, találmányok története egyidős az emberiség történetével. Ezeknek a műszaki alkotásoknak a jogi szabályozás körébe vonása azonban jóval későbbi fázishoz kapcsolódik. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy a *rabszolgatartó társadalmak*ban a szellemi alkotásokkal, így a műszaki alkotásokkal kapcsolatos társadalmi viszonyok kívül estek a jog szféráján, noha ebben a korban sem kevés ilyen alkotás került kidolgozásra, elsősorban a haditechnika körében (Arkhimédész), de békésebb területeken is (pl. a római vízvezeték-rendszerek).

A *feudalizmus* korában sem változott lényegesen a kép. A gótikus katedrálisok építéséhez szükséges magas fokú szakértelem, tervezés biztosítása a hűbéri alárendeltség keretében történt, speciális jogi szabályozást nem igényelt. A szellemi alkotó jogi értékelését legkorábban a reneszánsz valósította meg, s egyre gyakrabban adtak ki királyok, fejedelmek ún. *privilégiumok*at, amelyek az alkotók részére kiváltságos helyzetet, már jogilag biztosított monopolhelyzetet teremtettek. A feudális társadalmi-jogi struktúra azonban modern értelemben vett, sajátos szabályozását a szellemi alkotások oltalmának nem adta, hanem a feudális jogi formákat terjesztette ki erre a feudalizmuson túlmutató új jelenségre is.

A műszaki alkotások sajátosságainak jogi tükröztetése elválaszthatatlan a termelőerők megfelelő fejlettségi fokától, illetőleg a termelési viszonyoknak ehhez igazodó struktúrájától, tehát szorosan kötődik az ipari forradalomhoz, illetőleg az árutermelés uralkodóvá válásához, egyszóval a *tőkés társadalmi rend*hez. Erre a kapcsolatra utal az a tény is, hogy a műszaki alkotások, találmányok megfelelő jogi szabályozására először ott került sor, ahol a tőkés árutermelés csíráit is a legkorábban felfedezhetjük, az olasz városállamokban, illetőleg Angliában. Az iparjogvédelem története két olyan jelentős dokumentumot tart számon, amelyekben megfogalmazódtak olyan elvek, illetőleg megoldások, amelyekre a későbbi szabadalmi kodifikáció is támaszkodik. Az első ilyen jogi szabályozást az ún. velencei dekrétum nyújtotta 1474-ben, a másodikat — az 1623. évi angol Statute of Monopolies. Ez utóbbi — bizonyos vonatkozásban — még ma is a common law rendszer élő jogintézményének minősül.

2. A burzsoá fejlődés.

A tőkés társadalmi rend kialakulása során, ennek jogi felépítménye megteremtésénél a tőkés jogrendszerek — az előző pontban hivatkozott előzményekre támaszkodva — fogalmazták meg a műszaki alkotások sajátosságait tükröző sajátos oltalmi forma, a *szabadalom* jogintézményének lényegét. A már említett angliai szabályozás mellett az USA-beli és a napóleoni kodifikáció érdemel említést, amelyek — a lényegi azonosság mellett — bizonyos sajátosságokat felmutató szabályozási modellként értékelhetők a szabadalom vonatkozásában. A szabadalom a találmány alkotójának (vagy annak jogán másnak) az állam által biztosított meghatározott időre (általában 15—20 évre) szóló kizárólagos, *abszolút szerkezetű* jogosultsága, amelynek alapján a szabadalommal oltamazott találmány felhasználása tekintetében (bizonyos közérdekű korlátok között l. IV. 2. c.) kizárólagos rendelkezési lehetőséget nyer. Emellett a szabadalmi eljárás keretében a találmány lényege közzétételre kerül, s az oltalmi idő letelte után az bárki által hasznosítható közkinccsé válik.

A szabadalmi rendszer elméleti alátámasztására a *burzsoá* jogtudomány számos *koncepciót* fejtett ki; ezek szoros kapcsolatban állnak általános társadalom- és jogfilozófiai nézetekkel. Némelyek mintegy „társadalmi szerződés"-ben látják az intézmény gyökerét. Ezt a társadalom, illetőleg az állam köti a feltalálóval, s benne szolgáltatás (a találmánynak minősülő megoldás nyilvánosságra hozatala a társadalom érdekében) és ellenszolgáltatás (időleges monopolhelyzet biztosítása) áll szemben. Mások a feltalálónak a társadalmilag hasznos tevékenységért járó jutalmazás vagy az ilyen tevékenységre való ösztönzés jogi eszközének tekintik a szabadalmi rendszert. Ugyancsak jellegzetes — a francia és angolszász elméletben, továbbá a nemzetközi terminológiában még élő — koncepció a természetjogi gyökerű tulajdoni elmélet, amely szerint a feltalálót szellemi terméke felett „tulajdonjog" illeti meg. Az imperialista szakaszban lépett fel egyrészt — a tulajdonjogi koncepciót finomítva, az oltalmazni kívánt érdekek sajátosságait jobban kifejezésre juttatva — az „immateriális javak" kategóriájára épülő elmélet (Kohler, Troller), illetőleg — irracionális faktorokkal is operálva — a személyiségi jogok koncepciója (Gierke). Ezeknek az elméleteknek fogyatékosságait nem egy esetben maga a burzsoá jogtudomány is feltárta, de ritkán jutott el addig, hogy a már Marx által világosan felismert gazdasági funkciójára és feltételezettségére épített volna. Még a legszintébb e vonatkozásban Elster, aki rámutatott a szabadalom versenyeszköz-szerepére. A fenti elméleteknek a szocialista jogtudomány által adott értékelésére és bírálatára — az általánosabb összefüggésekre tekintettel — részletesebben a „Szerzői jog" címben térünk ki.

Az elméleti megközelítések eltéréseitől függetlenül, a szabadalmi oltalom intézménye a tőkés jog- és gazdasági rendszerekben általános jelleggel — és lényegében azonos konzekvenciákkal — elterjedt. Ez a jogintézmény megfelelt a tőkés árutermelés sajátos igényeinek, sikerrel hatott közre gazdasági alapja fejlesztésében, megszilárdításában, illetőleg a termelő-

erők, a műszaki színvonal fejlődésének biztosításában, ösztönzésében. Nem jelenti ez azt, hogy akár az elmélet, akár a gyakorlat feltétlenül és egyértelműen pozitív értékeléssel fogadta a szabadalmi rendszert. Már az első kodifikációk idején hangzottak el ellenvetések; egyes államokban (Hollandia, Svájc) csak nehezen tört utat magának ez a jogintézmény. Az aggályok ellenére a szabadalmi rendszer kiállta az idők próbáját, s immár közel két évszázada sikerrel alkalmazzák a világ különböző társadalmi és jogrendszereiben. Ezt az életképességet alapjában nem érinti, hogy — különösen napjainkban — az intézmény bizonyos válságjelei jelentkeznek, s ezzel kapcsolatban élesedő bírálatok, megreformálására, korszerűsítésére irányuló indokolt javaslatok hangzanak el. Különösen a munkaviszony keretében létrehozott (szolgálati jellegű) találmányok jogi szabályozása, az államnak a műszaki fejlesztés befolyásolásában játszott növekvő szerepe, a fejlődő országok sajátos érdekei képezik a szabadalmi reformelképzelések főbb területeit.

Amit az iparjogvédelem centrális fontosságú területéről, a szabadalmi-találmányi jogról mondtunk, nagyjából áll az iparjogvédelem többi területére is. A védjegy, illetőleg általában a vállalat- és árumegjelölések fontosságának elismerése és szabályozása ugyanúgy a tőkés termelés uralkodóvá válásának függvénye és következménye, mint a szabadalmi rendszer elterjedése. E szabályozások lényege ugyancsak a megjelölés használójának állami elismeréssel biztosított kizárólagos jogosultsága. Ezek az intézmények is eredményesen funkcionálnak napjainkig, bár nem lényegtelen módosulásokkal.

3. Nemzetközi oltalom.

A tőkés árutermelés lényegi azonossága következtében a szabadalom intézményének jogi szabályozása is lényegében azonos megoldásokhoz vezetett az egyes jogrendszerekben. Attól függően azonban, hogy milyen eltérések mutatkoztak a kodifikáció konkrét társadalmi-gazdasági környezetében, különösen attól, hogy pl. következetes, korai vagy elkésett polgári átalakulás jellemzi-e az adott állam társadalmi és jogrendszerét, továbbá a sajátos tradícióktól, illetőleg a szabadalmi rendszerrel kapcsolatos elvi-elméleti koncepcióktól is függően, az egyes jogrendszerek szabályozásai nem jelentéktelen eltéréseket mutattak. Ez a körülmény hátrányosan érintette a kibontakozó tőkés világpiac fejlődését, a nemzetközi gazdasági kapcsolatotokat. Ezért már a 19. század közepén komoly törekvések születtek az iparjogvédelmi nemzeti szabályozások közelítésére. Az imperializmus kibontakozásával összefüggő gazdasági szükség végül a 19. század utolsó harmadában e jogegységesítés terén konkrét eredményekhez vezetett.

Ennek a jogközelítésnek, az iparjogvédelem *nemzetközi egységesítésének* alap-chartája az 1883-ban kötött *Párizsi Uniós Egyezmény*. Az Egyezmény átfogja az iparjogvédelem egész területét, a szabadalmi jogot, a különböző megjelölésekhez fűződő jogokat, a versenyjog problémáit. Leszögez néhány alapvető elvet, nevezetesen az egyenlő elbánás elvét, az oltalmak függetlenségének elvét, emellett megfogalmaz néhány olyan szabályt, amelyek a nemzeti szabályozások közelítésében szerepet játszanak, mint a tranziteszközökkel vagy a kényszerengedély feltételeivel kapcsolatos szabályok. Igen jelentős, és a szellemi (műszaki) alkotások nemzetközi oltalmát, ezzel a nemzetközi műszaki kooperációt nagymértékben elősegítő intézményt vezetett be az egyezmény, az ún. uniós elsőbbség elvét, amelynek értelmében egy adott országban történt szabadalmi bejelentés alapján más uniós országban történő — megfelelő határidőn belüli — újabb bejelentés az első bejelentés dátumához igazodik.

Az egyezmény beváltotta a hozzáfűzött reményeket. Erre mutat a nem csupán törekvésében, de a résztvevők számában is tükröződő *univerzális* jelleg. Az egyezményhez csatlakozó államok száma különösen a II. világháborút követően ugrásszerűen megnőtt, s ma már több, mint 80 résztvevője van; szinte minden iparilag-műszakilag fejlett állam, valamennyi európai szocialista ország is tagja az Uniónak. Az a megállapítás azonban, hogy az egyezmény lényegében jól szolgálja a nemzetközi műszaki-gazdasági kooperációt, a békés együttélést, nem jelenti azt, hogy nem szorul tökéletesítésre. Az egyezmény aláírása óta már több esetben sorra került revíziója (utoljára 1967-ben Stockholmban) számos vonatkozásban továbbfejlesztette az alapegyezmény koncepcióit, megoldásait. E revíziók és általában az iparjogvédelem terén szükséges együttműködés problémáinak megoldását segíti elő az egyre szilárdabbá és átfogóbbá váló szervezeti keret, amely 1967-ben egy átfogó, az iparjogvédelem és a szerzői jog területén kötött nemzetközi egyezmények gondozására hivatott szervezet, a *Szellemi Tulajdon Világszervezete* (WIPO) megalakításához vezetett. A WIPO 1974 óta az ENSZ szakosított szervezeteként tevékenykedik.

A Párizsi Uniós Egyezmény jelenleg is a legátfogóbb, valóban alapegyezménye az iparjogvédelmi együttműködésnek. Mellette azonban az iparjogvédelem egyes részterületeit, intézményeit érintő egyéb egyezmények is jöttek létre, amelyek kapcsolata a Párizsi Uniós Egyezménnyel többé-kevésbé szoros (ún. mellékegyezmények). Ezek a *mellékegyezmények* már nem mutatnak olyan mérvű univerzalitást, mint az alapegyezmény, résztvevőik, aláíróik száma korlátozottabb, de kétségtelenül növekvő. Ilyen mellékegyezmények a szabadalmi együttműködés körében a strasbourgi (1971) a nemzetközi szabadalmi osztályozásról, továbbá a washingtoni (1970) ún. Szabadalmi Együttműködési Szerződés (PCT), amely utóbbinak több

szocialista ország, így hazánk is aláírói közé tartozik. A védjegyek nemzetközi oltalmának részletkérdéseit alapvetően a védjegyek nemzetközi lajstromozásáról szóló madridi (1891) és a védjegyek nemzetközi osztályozásáról szóló nizzai (1957) megállapodások rendezik. További ilyen említésre méltó egyezmények az eredetmegjelölések oltalmával (Lisszabon, 1958), az ipari mintákkal (Hága, 1925, Locarno, 1968, Bécs, 1973) kapcsolatos egyezmények, továbbá az ugyancsak 1891. évi madridi megállapodás a hamis árumegjelölések megakadályozásáról.

4. Szocialista megoldások.

A szocialista átalakulás számos vonatkozásban hagyományos jogintézmények, jogi szabályok új tartalommal való megtöltése, formailag tradicionális intézmények funkcióváltása útján ment végbe. Lényegében a tőkés jogrendszerben kifejlesztett iparjogvédelmi intézményeket használtuk fel (szabadalom, védjegy) az újszerű gazdasági viszonyok szabályozására is. A szocialista jelleg elsősorban a jogviszonyok jellegzetes alanyai, a tartalom, nevezetesen a közérdekű korlátok szabályozása stb. terén érvényesült, de új intézmények kialakulását is tapasztalhatjuk.

Például a találmányok oltalmára hagyományosan felhasznált szabadalmi forma mellett a szovjet jogrendszer bevezette az ún. *szerzői tanúsítvány* intézményét, először 1919-ben, majd — a NEP-korszakban való szünetelés után ismét — 1931-től. Ennek az oltalmi formának a lényege az, hogy a feltalálónak — anyagi és erkölcsi ösztönzése, érdekeltsége mellett — rendelkezési jogot találmánya felett nem biztosít; a találmány rendelkezési joga az államot illeti, s bárki ingyenesen és felhatalmazás nélkül hasznosíthatja azt. Hasonló oltalmi formát több más szocialista állam is bevezetett.

Egy következő — más jogrendszerekben sem teljesen ismeretlen, de ritkán és más jelleggel szabályozott — jogterület, amely a szocialista iparjogvédelmi rendszerben került következetes kifejlesztésre és szabályozásra, az ún. *újítási jog.* A szocialista társadalmi-gazdasági rend nagy súlyt helyez valamennyi dolgozó bevonására az alkotó tevékenységbe, a műszaki fejlesztés tömegbázisának biztosítására. Ennek hatékony eszköze az újítók, ésszerűsítők ösztönzése, részükre megfelelő jogosultságok biztosítása.

A szocialista jogrendszerek iparjogvédelmi szabályozásának alakulásában két tendenciát szükséges kiemelnünk. Az egyik az európai szocialista országokban a 60-as évektől kibontakozó *gazdasági reform*koncepciók hatása az iparjogvédelemre. A műszaki fejlesztés, a minőség emelésének követelménye, másrészt a vállalati kezdeményezés és az árukapcsolatok jelentőségének fokozódása megnöveli az iparjogvédelmi intézmények fontosságát is és szükségessé teszi korszerűsítésüket. A másik tendencia a KGST gazdasági *integrációja,* amelynek keretében mellőzhetetlenné válik a tagállamok iparjogvédelmi kooperációjának fejlesztése, az erre a területre vonatkozó nemzeti szabályok közelítése, illetőleg egységesítése is. Ennek a törekvésnek már vannak eredményei.

5. Jelenkori problémák.

Napjaink gazdasági és műszaki fejlődése *néhány új kérdést,* illetőleg néhány kérdést új módon vet fel az iparjogvédelem területén. Az alapproblémát abban jelölhetnénk meg, hogy az iparjogvédelmet szorosabban integrálni kell az átfogó tudományos-műszaki politika, illetőleg az ezt szolgáló szabályozó és intézményrendszer egészébe. De több lényeges kérdés vár megoldásra a szoros értelemben vett iparjogvédelem területén is, amelyekből néhányat az alábbiakban felvázolunk.

Megfigyelhető mindenekelőtt — párhuzamosan bizonyos tudomány- és iparágak rohamos fejlődésével — a találmányi *oltalom* körébe vont alkotások körének *szélesedése.* Jelzi ezt a tendenciát már a vegyi termékekre adható ún. termékoltalom előretörése a modern szabadalmi kodifikációban, de még inkább a hagyományos körön kívül, vagy annak perifériáján elhelyezkedő alkotásfajtáknak a szabadalmi oltalom körébe történő bevonása. Kiemelkedő fontosságú ezek sorában a mikrobiológia területére eső találmányokravonatkozó szabályozás. Az ilyen találmányokat számos jogrendszer szabadalmaztathatónak minősíti, itt azonban sajátos szabályozási megoldásokra is szükség van (pl. a mikroorganizmusok letétbe helyezése). Az említett alkotásfajták szabadalmazhatóságát egyes jogrendszerek már korábban is elismerték, az új ezen a téren az ilyen jogrendszerek arányának jelentős növekedése. Újabb törekvés az ún. *fajtaoltalom*nak, tehát az új növény- és állatfajták oltalmának a szabadalmi körbe bevonása, oltalmuknak a szabadalom intézményével való biztosítása. Ez a törekvés még viszonylag új, s — noha már 1961-ben nemzetközi egyezmény is született e vonatkozásban — még csak néhány állam iparjogvédelmi rendszere (köztük hazánké is) ismeri el az ilyen eredmények szabadalmaztathatóságát.

Még problematikusabb az ún. *software* (számítógépprogramok) oltalmazásának megoldása az iparjogvédelem intézményrendszerében. Bár néhány ország bírói gyakorlatában szórványosan megfigyelhető olyan tendencia, amely a programok oltalmára a szabadalmi formát alkalmasnak tartja, a jogrendszerek túlnyomó többségében kifejezett rendelkezés (pl. francia, lengyel) vagy a találmány-fogalmat értelmező gyakorlat kirekeszti a szabadalmazhatóság köréből ezeket a — kétségtelenül növekvő gazdasági jelentőségű — alkotásokat, s csak a szerzői jog szabályai által biztosít részükre — nem eléggé hatékony — oltalmat. Újabban többen helyezkednek arra az álláspontra, hogy a programok részére speciális — és nemzetközileg egységesítendő — oltalmi szabályokat kell kialakítani.

Egy következő jelenség az ún. *know-how* szerepének növekedése. A know-how fogalmát illetően széles körű elméleti vita folyik, abban azonban az ellentétes nézetek vallói is egyetértenek, hogy know-how-nak azokat a műszaki megoldásokat, tapasztalatokat, információkat kell tekinteni, amelyek gazdasági értékkel bírnak, forgalomképesek, tekintet nélkül arra, hogy védi-e azokat valamilyen intézményesített oltalmi forma, pl. szabadalom. Az eltérő álláspontok főként a titkossági elem értékelése terén mutatkoznak. A fogalmi tisztázatlanság ellenére a gyakorlatban, elsősorban a szerződéses gyakorlatban egyre növekvő szerepet játszik a know-how, általában az oltalmazott találmányokhoz kapcsolódva, de számos esetben önállóan, fontosságban sokszor túllépve a szabadalmon. A helyes felfogás szerint a know-how-t is jogi védelem illeti meg, ez azonban nem abszolút szerkezetű, kizárólagos, mint pl. szabadalom vagy szerzői tanúsítvány esetén, de a versenyszabályok vagy a polgári jog általános szabályai (esetleg más jogág, pl. a büntetőjog is) bizonyos oltalmat nyújtanak a know-how alkotójának vagy használójának. (A magyar polgári törvénykönyv 1977. évi reformja során a jogalkotó megfogalmazta a know-how általános védelmét.)

A kutatások, a tudományos tevékenység nagymérvű fejlődésével, szervezettebbé és költségesebbé válásával összefüggésben jelentősen megnő a gazdálkodó és kutató vállalatok, szervezetek szerepe a találmányok létrehozatalában. Ehhez képest növekszik az egyéni találmányokkal szemben a vállalati, *szolgálati találmányok* száma és súlya. Ez különösen a feltaláló és a munkáltató helyes érdekösszhangját, ösztönzését biztosító szabályozás szükségességét veti fel; ennek valódi lehetőségét elvileg csak a szocialista jogrendszer biztosítja. Vannak azonban törekvések a nemzetközi iparjogvédelmi egységesítés terén is a kérdésnek a feltalálók érdekeit is szolgáló megoldására.

A műszaki fejlesztésnek a modern gazdaságban elfoglalt kiemelkedő szerepe, súlya, egyre növekvő, a nemzeti jövedelem számottevő hányadát kitevő költségei szükségessé teszik általában is az *állami beavatkozás*nak e vonatkozású megerősítését, a szocialista gazdasági rendben pedig a társadalmi tulajdon és a tervszerű fejlődés törvénye ezt a követelményt még hangsúlyosabban helyezik előtérbe. Ezt a követelményt tükrözi egyrészt a szocialista, de számos fejlett tőkés államban is a kutatásfejlesztés tervezése, a kutatóintézetek hálózatának kifejlesztése, általában az állami tudományirányítás sokoldalú kibontakozása. Jellegzetes tendencia továbbá az állami tudományirányítás szerződéses módszereinek alkalmazása, az ún. *kutatási szerződések* növekvő szerepe.

Végül a *nemzetközi* iparjogvédelmi *együttműködés* modern tendenciáiról kell még megemlékeznünk. Tovább fejlődik, finomodik a Párizsi Unióra épülő *univerzális* együttműködés, amelynek keretében egyrészt új problémák megoldása válik szükségessé, másrészt a jelenlegi normákat kell időről időre a modern követelményekhez igazítani. Egyik aktuális feladat a fejlődő országok sajátos érdekeinek érvényesítése az uniós együttműködés terén; ezt azonban a fejlett tőkés országok ellenállása nehezíti.

Az univerzális jellegű együttműködés mellett azonban megfigyelhető egy másik tendencia is: a szűkebb körű, *regionális* jellegű gazdasági és ezzel párhuzamosan iparjogvédelmi kooperációra törekvő csoportosulások intenzív fejlődése. Találunk ilyet a fejlődő (elsősorban latin-amerikai és afrikai) országok között is, de a két — e vonatkozásban is — legdinamikusabban fejlődő gazdasági integrációs csoport a KGST és az Európai Gazdasági Közösség. A nyugat-európai iparjogvédelmi egységesítés jelentős állomását jelentik az 1973. évi müncheni (Európai Szabadalom) és az 1975. évi luxemburgi (Közösségi Szabadalom) megállapodások, amelyek hatálybalépése jelentős erőfeszítéseket, a belső iparjogvédelmi rend jelentős átalakítását is igényli. Komoly lépések történtek már a KGST relációjában is, s a Komplex programra épülve ez az együttműködés egyre intezívebbé válik.

6. Nemzetközi magánjogi kérdések.

Az iparjogvédelmi vonatkozásokat is magában foglaló nemzetközi gazdasági kapcsolatok szélesedése magától értetődően felvet *nemzetközi magánjogi problémákat* is. Kevésbé az oltalom vonatkozásában, itt ugyanis a territorialitás elve érvényesül. A szabadalmi oltalomból folyó jogosultságok körében már inkább merülnek fel ilyen problémák, nevezetesen a *közös találmányok* kérdéskörében, amikor a feltalálók, illetőleg a találmánnyal rendelkezők különböző államok polgárai vagy jogi személyei. Még élesebben jelentkeznek a nemzetközi magánjogi aspektusok a szerződéses kapcsolatok, különösen a licenciaszerződések területén.

Az iparjogvédelem nemzetközi kihatásai szükségessé teszik azoknak a *kapcsoló elveknek* a megállapítását, amelyek szükség esetén meghatározhatóvá teszik az alkalmazandó jogot. Az irodalom és a gyakorlat kimunkált már néhány ilyen kapcsolóelvet. Így a találmány oltalmának megszerzése, az oltalom tartalma, stb. tekintetében a lex loci protectionis (az oltalom megadása szerinti ország joga) alkalmazandó, szolgálati találmány esetén a díjazásnál (közös vagy nemzetközi szervezet) a feltaláló hazai joga vagy a lex loci laboris (a munkavégzés országának a joga), licenciaszerződések esetén — a felek ellenkező kikötése hiányában — a licenciaadó államának a joga, stb.

Az e területen kialakuló jogviszonyok bonyolultsága, komplex, nemcsak jogi elemeket tartalmazó jellege folytán nem mindig jelent megnyugtató megoldást bármely kapcsolóelv alkal-

mazása. Az érdekeltek nagyobb biztonsága érdekében megfigyelhető tendencia — amint a nemzetközi magánjogi viszonyok egyéb területein is — a *direkt szabályozás* (a nemzetközi viszonyok szabályozása) előretörése. Az univerzális vagy regionális megállapodásokra épülve számos részletkérdés vonatkozásában jönnek létre két- vagy többoldalú megállapodások. Ilyenként kell megemlítenünk nevezetesen a KGST keretében 1973-ban kötött egyezményt, amely a gazdasági vagy tudományos-műszaki együttműködés során létrejött, tehát közös találmányokkal kapcsolatos kérdéseket rendezi, ideértve a résztvevő feleknek az oltalom megszerzésével, a találmány feletti rendelkezésével, a hasznok és költségek viselésével, a feltalálók jogainak biztosításával stb. kapcsolatos részletes rendelkezéseket. Ilyen és hasonló megállapodások mind a szocialista államok között, mind más relációban növekvő számban találhatók.

III. Magyar intézmény- és tudománytörténet. 1. A burzsoá korszak. 2. A szocialista fejlődés.

1. A burzsoá korszak.

Noha az Osztrák—Magyar Monarchiában a tőkés fejlődés viszonylag későn bontakozott ki, a 18. században már létrejött a társadalmi igény az iparjogvédelmi törvényhozásra. Részben ennek, részben az amerikai—francia kodifikációnak hatására adta ki Ferenc mint osztrák császár, 1820-ban a találmányokról szóló rendeletét. A magyar szabadalmi jog még ezt követően is lényegében az *osztrák szabályozás* uralma alatt állt, kiterjedt hazánkra is az 1832. évi, majd az 1848—49-es forradalom bukását követően az 1852. évi osztrák szabadalmi törvény hatálya. Ezt mint gazdasági fejlődésünk követelményeinek megfelelőt az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok továbbra is alkalmazandónak rendelték.

A *kiegyezést követően* meginduló nagyobb ütemű tőkés fejlődés során növekedett a találmányok szerepe is; ebben az időszakban nem kevés jelentős magyar találmány is született. Ennek következtében a 19. század végére lényegében megvalósult az iparjogvédelem lényeges területeinek átfogó és önálló hazai kodifikációja. Az 1895. évi XXXVII. törvénycikk a szabadalmakról és az 1890. évi védjegytörvény jelentik ennek a folyamatnak legfontosabb lépéseit; az ipari minták oltalmát 1907-ben szabályozták. A szabadalmi törvény hatálybalépésével párhuzamosan 1895-ben létrejött az önálló magyar Szabadalmi Hivatal is.

A gazdasági fejlődés szükségessé tette a nemzetközi kooperációba történő aktív bekapcsolódást. Hazánk 1909-ben csatlakozott a Párizsi Uniós Egyezményhez és a mellékegyezményekhez, majd később is minden lényegesebb, az iparjogvédelem területére eső nemzetközi egyezményhez, ideértve a WIPO létrehozását előíró egyezményt (l. II. 3.).

E jogszabályok lényegében megfeleltek a *tőkés szabadalmi rendszer* általános sajátosságainak, tükrözték és elősegítették a magyar tőkés gazdasági rend fejlődését. A szabályozás — koncepciója és egyes részletmegoldásai tekintetében — előbb az osztrák, később elsősorban a német szabályozási modellt követte. Az 1945 előtti magyar szabadalmi gyakorlat megfelel a kor igényeinek, magas színvonalú volt az (1920-ban a Szabadalmi Hivatal átalakulásával létrejött) Szabadalmi Bíróság tevékenysége is.

Akárcsak a szabályozási modell vonatkozásában, a *jogtudomány* terén is megfigyelhető — mind 1945 előtti civilisztikánkban általában, mind a szellemi alkotások, a találmányok jogi problémái tekintetében különösen — az osztrák—német orientáció (különösen Kohler hatása). Az iparjogvédelem kérdései a jogirodalomban főként részkérdéseket elemző cikkekben, kommentár jellegű feldolgozásokban jelentkeztek. Átfogó elméleti feldolgozásra ebben az időszakban nem került sor, a szabadalmi jog elméleti kérdéseivel azonban számos neves jogtudós (Beck, Hoff, Nizsalovszky) foglalkozott.

2. A szocialista fejlődés.

A Tanácsköztársaság idevágó jogszabályait (a Népgazdasági Tanácsnak a Tudományos Műszaki Tanácsról, a találmányokról és a gyártási titkokról szóló 49., 52. és 53. sz. rendeleteit) nem számítva, 1945 után nyílt meg a lehetőség a szocialista társadalmi-gazdasági rend kialakulását tükröző *szocialista* jellegű *iparjogvédelmi szabályozási* rend kialakítására. A jogalkotót azonban elsősorban az alapvető, állami-társadalmi rendszerünk lényegesebb kérdéseit érintő területek szabályozása foglalkoztatta, az iparjogvédelem terén ezért még huzamos ideig a régi szabályokat alkalmazták a megváltozott gazdasági alapoknak megfelelő tartalommal. Az iparjogvédelem kérdéseinek újraszabályozására — az újítás jogintézményének bevezetésétől eltekintve — csak a gazdasági reform bevezetése során került sor, s még akkor sem minden területen.

A gazdaság szocialista építése szükségessé tette minél szélesebb rétegek mozgósítását a műszaki fejlesztés érdekében. Ez a követelmény eredményezte a szocialista *újítási jog* kialakulását a szovjet tapasztalatok alapulvételével. Ennek a területnek első szabályozására 1948-ban került sor, azóta számos esetben került újraszabályozásra, utoljára 1974-ben.

Ugyancsak a szovjet jogrendszer tapasztalatai alapján vezették be a *szerzői tanúsítvány* intézményét. Az ugyancsak 1948. évi szabályozás azonban nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, tízéves hatálya alatt nem tudott meghonosodni, a hagyományos szabadalmi oltalmi forma előnyeivel szemben lényeges többletet nyújtani. Ezért 1957-től ismét kizá-

rólag a szabadalmi oltalmi formát ismerte el jogrendszerünk, s az 1969. évi kodifikáció során is a korábbi kedvezőtlen tapasztalatok alapján döntött úgy a jogalkotó, hogy nem vezeti be újra a szerzői tanúsítványt.

Természetesen a szabadalmi rendszer sem eredeti szabályozási formájában érvényesült. Számos kisebb-nagyobb módosítás igazította hozzá a megváltozott gazdasági-társadalmi viszonyokhoz. Kiemelést érdemel ezek sorában a *szolgálati találmányok* kérdéseinek szabályozása.

1948-ban alakult meg az Országos Találmányi Hivatal, amely a korábbi Szabadalmi Bíróság helyébe lépve, azonban lényegesen kiterjedtebb funkciókat is ellátva, vált a műszaki fejlesztés, illetőleg az iparjogvédelem országos irányító hatóságává.

Mint mondtuk, a múlttól örökölt, de társadalmi változásainkhoz igazított szabályozások egy ideig biztosíthatták a műszaki alkotások oltalmát, a szocializmus építésében történő hatékony felhasználásukat. Az alapvető kodifikációs feladatok, az egyes jogágak átfogó szabályozása után azonban egyre sürgetőbben került napirendre a szellemi alkotások területének új, szocialista jellegű és korszerű szabályozásának igénye. Az *iparjogvédelmi kodifikáció* napirendre kerülése éppen akkor vált valóban aktuálissá, amikor a gazdaságirányítási rendszer átfogó reformjára is sor került.

Hasonlóan az 1945 előtti időszakhoz, a *jogtudomány* viszonylag kevés figyelmet fordított a szellemi alkotások, nevezetesen az iparjogvédelem kérdéseire. A jogirodalomban elsősorban praktikus jellegű, kommentár szerepű publikációkat találunk, az elvi-elméleti problémákat fejtegető cikkek főként a kodifikáció előkészítésének fázisában szaporodtak meg. Az iparjogvédelem és általában a szellemi alkotások szocialista szabályozásával, a szabályozás szocialista koncepciójával átfogó jelleggel elsősorban a civilisztika egyetemi oktatói (Nizsalovszky és Világhy) foglalkoztak. Az eddig legátgondoltabb koncepciót Világhy fejtette ki, aki a sajátos elosztási viszonyokra építette fel elméletét.

A kodifikációt széles körű elméleti és gyakorlati vita előzte meg. Az *új szabályozás*nak egyrészt figyelembe kellett vennie a szocialista gazdasági-társadalmi rend által támasztott követelményeket, másrészt megfelelő összhangot kellett biztosítania a KGST keretében már intenzíven folyó egységesítési-közelítési törekvésekkel, az iparjogvédelmi vonatkozású nemzetközi egyezményekkel, az iparjogvédelem területén megfigyelhető modern fejlődési tendenciákkal. Döntő szerepet játszott a kodifikáció során gazdaságirányítási reform-koncepciónk néhány jellegzetessége is, elsősorban a vállalati kezdeményezés fokozott ösztönzése. Ezeket a követelményeket alapjában sikeresen elégítik ki az új jogi normák: a találmányok szabadalmi oltalmát szabályozó 1969. évi II., illetőleg a védjegyjogot kodifikáló 1969. évi IX. törvény, továbbá az újítási jogot szabályozó 38/1974. (X. 30.) MT. sz. rendelet és az ipari minták oltalmáról szóló 1978. évi 28. sz. tvr.

IV. Magyar iparjogvédelmi intézmények.
1. Bevezetés. 2. Találmányi-szabadalmi jog. 3. Újítás. 4. Védjegy. 5. Mintaoltalom. 6. Szerződések. 7. Megoldandó feladatok.

1. Bevezetés.

Iparjogvédelmi intézményeink bemutatásához a *műszaki fejlesztéssel* kapcsolatos szabályozásrendszerből kell kiindulni, mert ebben a keretben fejti ki hatását ez az intézményrendszer.

A gazdasági reform egyik sarkalatos álláspontja szerint a szocialista gazdálkodás intenzívvé válásának egyik legdöntőbb tényezője a tudományos-műszaki fejlesztés, illetőleg a kutatási-fejlesztési eredmények gyakorlati bevezetésének meggyorsítása, hatékonyabbá tétele. A műszaki fejlesztés színvonalának emelésében számos tényező játszik szerepet: megfelelő (központi és vállalati) szervezet, távlati tervezés, átfogó kutatási-fejlesztési politika kimunkálása, a műszaki fejlesztésre ösztönző gazdasági szabályozók alkalmazása, az oktatás és továbbképzés reformja stb. Ennek az átfogó rendszernek hatékony összetevője a megfelelő *jogi szabályozás* általában, s ennek keretében az iparjogvédelem területének korszerű szabályozása.

E terület szabályozásában több jogágazat együtthatása tapasztalható. Kiemelkedő szerepet játszik a *polgári jog* módszerével kiépített jogi struktúra. A műszaki fejlesztés központi irányítása, szervezése, tervezése szempontjából jelentős feladatai vannak a *gazdasági igazgatás* jogának. A *munkajogi* szabályozás elősegíti egyrészt a megfelelő vállalati belső struktúra kialakítását, a műszaki fejlesztés, illetőleg iparjogvédelem funkciójának megfelelő vállalati szervezet létrehozását, továbbá létrehozza a munkaviszonyban alkotott műszaki alkotások (szolgálati találmány, újítás) megfelelő szervezésének, ösztönzésének feltételeit. Jelentős szerephez jut a *pénzügyi jog* is: utalunk pl. a kutató-fejlesztő szervezetek működését befolyásoló szabályozók kidolgozására, a sajátos, a műszaki fejlesztést szolgáló pénzügyi források (műszaki-fejlesztési alap, esetleg hitel) biztosítására, a műszaki fejlesztésre ösztönző jövedelemelvonási, esetleg szubvencionálási szabályokra.

Ezekkel összefüggésben és együttműködésben vizsgálandó az iparjogvédelem jelenlegi szabályozási rendszere. Ennek országos irányítását elsősorban az *Országos Találmányi Hivatal* látja el, amely az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság felügyelete alatt az iparjogvédelem országos hatósága. Hatósági feladatai mellett ellát más (nyilvántartási, jogszabályelőkészítési, információs és dokumentációs,

oktatási, a nemzetközi kapcsolatokkal összefüggő stb.) funkciókat is.

2. Találmányi-szabadalmi jog.

Az iparjogvédelem centrális területe a találmányi-szabadalmi jog. Hatályos szabadalmi törvényünkben, az 1969. évi II. tv.-ben tükröződnek a szocialista találmányi jog sajátosságai, a szocialista jogtudomány eredményei éppúgy, mint a hazai és nemzetközi tapasztalatok értékelése, valamint az iparjogvédelem terén szükséges jogközelítés követelményei.

Figyelemmel a nemzetközi együttműködés elősegítésének követelményére, gazdaságirányítási rendszerünk sajátosságaira, valamint korábbi hazai tapasztalatainkra, a jogalkotó nem vezette be (újra) a szerzői tanúsítványos oltalmi formát, hanem a találmányoknak *csupán* egy oltalmi formáját, a *szabadalmat* ismeri el. Ezt az oltalmi formát — korszerűsítve — szocialista jogrendszerünk szerves és hatékony intézményeként építettük ki.

a) Szabadalmi törvényünk — összhangban a KGST keretében kidolgozott ajánlásokkal is — a szabadalmaztatható *találmány kritériumai* körében az újdonság, a gyakorlati alkalmazhatóság, továbbá a műszaki és a haladó jelleg követelményeit állítja fel. Bármely feladat megoldása akkor tekintendő műszaki jellegűnek, ha az a termékben vagy a termelési eljárásban változást jelent; idesorolja a jogszabály a mérési, analitikai, továbbá a növénytermesztési és állattenyésztési eljárásokat is. A gyakorlati alkalmazhatóság követelménye lényegében az ismételt reprodukálás lehetőségét kívánja meg a találmánytól. A szabadalmaztathatóság szempontjából akkor minősül újnak egy megoldás, ha az nem jutott olyan mértékben nyilvánosságra, hogy azt a szakember megvalósíthassa. Törvényünk tehát az újdonság vonatkozásában az ún. abszolút újdonság elvének következetes elismerésére támaszkodik, azaz nem kaphat oltalmat az a találmány, amellyel lényegileg azonos megoldás a szabadalmi bejelentés időpontjában (az ún. uniós elsőbbség vagy kiállítási elsőbbség esetében korábbi időpont az irányadó) akár bel-, akár külföldön publikálásra került (újdonságrontó közlemény), vagy a szakember számára kellő információt nyújtó módon nyilvánosan használatba vették. Szabadalmi törvényünknek az újdonság tekintetében elfoglalt álláspontja megfelel a modern szabadalmi jogalkotások, így a szocialista találmányi jogok megoldásainak, az elv alkalmazása azonban talán kissé túl szigorú. Nevezetesen az újdonságrontó közlések körébe vonja a feltaláló saját publikációit, illetőleg a jogellenes publikációkat is, amelyekre nézve egyes jogrendszerek bizonyos kedvezményeket szoktak nyújtani. Végül a haladó jelleg követelményén a jogszabály a szabadalommal oltalmazni kívánt megoldás vonatkozásában azt érti, hogy az haladja meg a technika addigi színvonalát, elégítsen ki eddig ki nem elégített szükségleteket vagy már kielégített szükségleteket előnyösebben.

A fenti találmányi kritériumok alól két irányban is ismer *kivételeket* szabadalmi törvényünk. Egyrészt kiterjeszti a szabadalmi oltalom lehetőségét a biológiai módszerekkel, illetőleg annak területén elért bizonyos eredményekre, nevezetesen a mikroorganizmusokra, valamint az új növény- és állatfajtákra. Ezekkel kapcsolatban részben a szabadalmazhatósági kritériumok megfogalmazásánál, részben az oltalmi eljárás területén állít fel a jogszabály speciális szabályokat. Kizárja viszont a törvény a szabadalmi oltalom köréből a kémiai eljárással nyert termékeket, a gyógyszereket és élelmiszereket. Ez a hagyományos koncepció, amelyet különösen a 19. századi német elmélet és az arra épülő kodifikáció képviselt, részben a kémia akkori színvonalára, részben — a gyógyszerek és élelmiszerek vonatkozásában — társadalmi érdekekre épített és hivatkozott. Az említett területek modern fejlődése, nevezetesen a műanyagipar lehetőségei, illetőleg a társadalmi-gazdasági konzekvenciákkal kapcsolatos aggályokat nem mindenben igazoló tapasztalatok számos modern szabadalmi törvény alkotóit arra indították, hogy elismerjék a kémiai eljárással létrehozott termékek vonatkozásában az ún. termékszabadalom lehetőségét. Mindamellett — elsősorban gazdasági megfontolásokból — még számos jogrendszer helyezkedik szabadalmi törvényünkkel azonos álláspontra és nem teszi lehetővé a hivatkozott területen a termékoltalmat. Szabadalmi oltalmat tehát törvényünk értelmében a vegyi termék nem nyerhet, csak az előállítására szolgáló eljárás (eljárási szabadalom). Az eljárásra adott szabadalom azonban bizonyos — közvetett — oltalmat az előállított termék vonatkozásában is nyújt. Ha ugyanis ugyanazt a terméket valaki más eljárás útján állítja elő, a jogszabály azt a vélelmet állítja fel, hogy a terméket a szabadalmazott eljárással állították elő, s vita esetén az új eljárást alkalmazónak kell ez utóbbi tényt bizonyítania. Kizárt végül a szabadalmi oltalomból az a — egyébként a törvényi kritériumoknak megfelelő — találmány, amely jogszabályba vagy a szocialista erkölcs normáiba ütközik.

b) A szabadalmi oltalomra elsősorban a találmány alkotója, a *feltaláló* jogosult, ez az igénye azonban átruházható. Sajátos szabályok irányadók az ún. *„szolgálati" találmányok*ra, amelyek számban és értékben növekvő jelentőségűek. A munkaviszony vagy más szerződéses viszony keretében folytatott tevékenység során létrejött találmányok felett a rendelkezési jog, ideértve a szabadalom igénylésének jogát is, a munkáltatót, illetve a szerződés jogosultját illeti meg. A feltalálót azonban ilyen esetben is megilletik az alább érintendő személyiségi jellegű jogosultságok, s találmánya hasznosítása esetén megfelelő díjazás jár neki; ennek össze-

gét a felek megállapodása, vita esetén pedig a bíróság állapítja meg.

A szocialista találmányi jog sajátossága a feltaláló jogainak nem csupán vagyoni vonatkozásban, hanem a *személyhez fűződő jogok* terén is következetes és átfogó kiépítése. A feltalálót, illetőleg a szabadalmast tehát részben személyi, részben vagyoni jellegű jogok illetik meg. Az előbbiek közé soroljuk a szerzőséghez fűződő jogot (pl. a szabadalmi okiratoknak a feltalálót szolgálati találmány esetén is fel kell tüntetniük), az integritás, torzításmentesség jogát, valamint és elsősorban a feltalálónak azt a jogát, hogy eldöntse, nyilvánosságra kívánja-e hozni találmánynak minősülő alkotását, s ha igen, szabadalmi eljárás keretében, vagy anélkül. Ez utóbbi jog bizonyos körben a szolgálati találmány feltalálóját is megilleti, a munkáltatónak átadott találmány tekintetében azonban már csak a munkáltató dönthet a nyilvánosságra hozatalról. A szabadalmast megillető *vagyoni jogosultságok* a szabadalom abszolút szerkezetéből folynak, azaz a szabadalmazott megoldást az oltalmi idő alatt kizárólag a szabadalmas, illetőleg más rendszerint csak az ő hozzájárulásával használhatja fel, s az erre adott engedély ellenszolgáltatásául kapott díj biztosítja vagyoni érdekeit. A szabadalmazott találmány értékesítése történhet a szabadalom átruházása útján vagy ún. licenciaszerződés keretében (l. IV. 6.).

c) A szabadalmi jog kizárólagos jellege általában sem jelent korlátlanságot, s a szocialista szabadalmi-találmányi jog e főként *közérdekű korlátokat* következetesen ki is építi. Ilyen közérdekű korlát mindenekelőtt a kényszerengedély: ha a szabadalmas a törvényben meghatározott időn belül a találmányt a népgazdaság szükségleteinek megfelelő módon és mértékben önhibájából nem hasznosította, bármely belföldi vállalat kérheti a saját részére kényszerengedély megadását; kényszerengedély adható továbbá, ha a találmány egy másik szabadalom nélkül nem hasznosítható (gátló szabadalmak). A kényszerengedély az eredeti szabadalmast nem fosztja meg jogosultságai gyakorlásától, továbbá őt díj illeti meg; ennek összegét vita esetén a bíróság állapítja meg.

A feltaláló, illetőleg szabadalmas jogait a szabadalmi törvény *szankciók* kilátásba helyezésével védi. Ezek — a büntetőjogi és igazgatási konzekvenciák mellett — a Ptk-nak a személyiségi jogok oltalmát biztosító rendelkezéseivel összhangban kerülnek kiépítésre. Aki a feltaláló jogait megsérti, bitorlónak nevezzük. Ha ez a jogsértő magatartás szabadalommal nem oltalmazott találmányra vonatkozik, találmánybitorlásról, ha már oltalmazott találmányra, szabadalombitorlásról beszélünk. Találmány- vagy szabadalombitorlás esetén a sérelmet szenvedő a bitorlás megállapítását, eltiltást vagy abbahagyást, elégtételt, lefoglalást, a gazdagodás kiadását igényelheti. Mindezek objektív alapú szankciók, a bitorlás puszta tényére épülnek. Amennyiben a bitorlás vagyoni hátrányhoz vezet és a bitorló magatartása felróható, a polgári jogi kártérítési felelősség szabályai kerülnek alkalmazásra. Ennek során kiemelt szerepet játszik az általános kártérítés intézménye. A találmánybitorlás egy speciális variánsa esetén, amikor a feltaláló találmányát más jogellenesen szabadalmazásra jelenti be, a jogkövetkezmény abban áll, hogy a szabadalmat a tulajdonképpeni jogosultra kell átruházni.

d) A szabadalmi oltalmat az Országos Találmányi Hivatal adja meg az előírt *eljárás* során. Az ún. bejelentési rendszert, amikor érdemi vizsgálatra nem kerül sor és a szabadalmaztathatóság akadályainak bizonyítási terhét a konkurrensekre hárítják, a szocialista találmányi jog (mint általában a fejlett jogrendszerek) nem alkalmazza. Az érdemi vizsgálat azonban — figyelemmel korunk információ-inflációjára — rendkívül munka- és időigényes, a szabadalmi eljárás nagymérvű elhúzódásához vezethet. Szabadalmi jogunk is áttért a számos modern szabadalmi törvény által alkalmazott (először az NDK és Hollandia szabadalmi jogában kidolgozott) eljárásra, az ún. *halasztott vizsgálati* eljárásra. Ennek lényege az eljárás fázisokra osztottsága, amelynek során először csak alaki és néhány érdemi kritérium fennállását vizsgálják, s ennek alapján a bejelentő ideiglenes oltalmat kap. Ezt követően 4 éven belül előterjesztett kérésre vagy hivatalból kerül sor a teljes érdemi vizsgálatra s ennek alapján a szabadalom megadására vagy a bejelentés elutasítására. Ez az eljárási variáns kedvezően hat az értéktelenebb találmányok kiszűrésére és a vizsgáló szervek tehermentesítésére.

Szabadalmi törvényünk, amint erre már utalás történt, széles körben teszi lehetővé a bírósági eljárást. A szabadalmi eljárás az OTH előtt államigazgatási jellegű, azonban minden, a feltaláló vagy szabadalmas lényeges jogait érintő döntés *bírósági felülvizsgálat* alá vonható. Törvényünknek ez a megoldása jelentősen megnöveli a találmányokhoz fűződő jogok garanciális biztosítottságát.

3. Újítás.

Mint a szocialista jogrendszerek általában, hazai jogunk is nagy súlyt helyez a műszaki alkotások tömegbázisának, az *újítások*nak megfelelő jogi szabályozására. A hatályos szabályozás arra törekszik, hogy az újítások szabályozásában a szellemi alkotás-jelleget következetesen levonva, biztosítsa mind az újítók személyiségi és vagyoni érdekeit, mind a vállalati és népgazdasági érdekeket.

Az újítás fogalmi *ismérvei* között — hasonlóan a találmány fogalmánál látottakhoz — szerepel az újdonság követelménye, itt azonban csak az ún. relatív újdonságot kívánjuk meg, vagyis azt, hogy az adott megoldást az adott vállalatnál nem alkalmazták és alkalmazását bizonyíthatóan nem is tervezték. Ugyancsak

fogalmi kellék a megoldás hasznossága, illetőleg — negatív megfogalmazással — minőségromlástól mentessége. Szemben azonban a szolgálati találmánynál ismertetett szabályozással, újításként nem értékelhető a munkaköri kötelességnek minősülő eredmény, kivéve, ha jelentős alkotó tevékenységnek minősül.

A korábbi — túlzottan munkajogias — szabályozásokkal szemben a hatályos újítási rendelet *következetesebben* törekszik beilleszteni az újítást a műszaki szellemi alkotások, s szabályozását az alapjában *polgári jogi* jellegű iparjogvédelmi szabályozás körébe: az újítást nemcsak az újító díjazást érdemlő szellemi alkotásának tekinti, hanem a vállalat olyan vagyonának is, amellyel árukként is rendelkezhet.

Részletesen rendelkezik a szabály az újítót megillető erkölcsi elismerés (személyiségi jogosultságok) kérdéseiről éppúgy, mint anyagi ösztönzésének biztosításáról. Az újításokra vonatkozó szabályozásnak másrészt figyelemmel kell lennie az újítások *vállalathoz kötöttségére*, nevezetesen arra, hogy az újítási tevékenység szorosan kapcsolódik a vállalati tevékenység egészéhez, az újító munkaköri feladataihoz, s a vállalat részére — amint erre utaltunk — az újítás vagyoni, esetleg forgalomképes értéket jelent. A hatályos szabályozás sokban rokon a szolgálati találmányok szabályozásával, hiszen — ha újdonságban és színvonalban lényeges különbség van is e két alkotás-kategória között — szociológiai környezetük erősen közelálló. Mindenesetre a szabályozás megerősíti az újító pozícióját, következetesebben fűzi díjazását az elért hasznos eredményhez, s e vonatkozásban alapvető funkciót biztosít a felek (a vállalat és az újító) megállapodásának, szerződésének. A díjazást, vita vagy a szerződés nélküli hasznosítás esetén, a nagyobb garanciákat nyújtó bírósági eljárásban állapítják meg.

Ésszerű szabályozást nyújt a rendelet a vállalati rendelkezési jog, nevezetesen az *újítás*nak minősülő alkotások *vállalatközi forgalma* tekintetében. A felhasználni jogosult vállalat az újítást át is adhatja, s ez a rendelkezés tulajdonképpen a know-how (vagy legalábbis annak egy tekintélyes része) forgalmának szabályozási alapjaként is tekinthető. Hangsúlyozni kell, hogy az átadásban az újító is érdekelt, díjazásra még ingyenes átadás esetén is jogosult.

Végül még egy mozzanat érdemel említést. A hatályos szabályozás megszabja a vállalatok *szervezési feladatait* is az újítómozgalom fejlesztése, a műszaki alkotások tömegbázisának kifejlesztése érdekében. Ide tartozik, hogy a vállalatok kötelesek — figyelemmel a közös állami-szakszervezeti irányelvekre — részletes újítási szabályzatok kidolgozására.

Szemben a többi műszaki alkotás ráfordításainak termelési költségként való elszámolásával, az újítási díjak fedezetének alapja a részesedési, illetőleg béralap, kivéve a beruházásokkal kapcsolatos újításokat. Elterjedt felfogás szerint ez a finanszírozási rend az újítók ösztönzését nem szolgálja megfelelően, mert érdekeiket szembeállítja a többi dolgozó anyagi érdekeivel.

4. Védjegy.

A minőség fokozásában, a fogyasztók érdekvédelmében, a vállalatközi verseny terén jelentős szerepet játszanak a különböző vállalat- és árumegjelölések, tetszetős csomagolások. Ide sorolhatók a vállalat nevére, a cégre történő utalások, különösen a nemzetközi forgalomban jelentős eredet- és származásmegjelölések, de a legnagyobb jelentőségű és hagyományú ilyen intézmény kétségtelenül a *védjegy*.

Védjegytörvényünk (1969. évi IX. tv.) megoldásai tükrözik mind a nemzetközi szabályozásban és gyakorlatban kitapintható legmodernebb tendenciákat, mind népgazdaságunk érdekeit.

Egyik jellegzetes tendenciája védjegytörvényünknek a megkülönböztetésre alkalmas *jelölések körének szélesítése*. A szokásos kétdimenziós (ábra vagy betű) jelölések mellett ismeri a háromdimenziós megjelölést, továbbá a hang- és fényjelzéseket is. Ugyancsak a modern törekvéseket tükrözi a törvény, amikor a termékekre vonatkozó védjegyek mellett elismeri a szolgáltatásokra alkalmazható védjegyet is.

A védjegyoltalom megszerzését illető variánsok közül törvényünk a *lajstromozás*sal szerezhető oltalom koncepcióját érvényesíti. Védjegyként tehát az a megjelölés nyer oltalmat, amelyet — a megfelelő eljárás során — az OTH nyilvántartásba vesz. A védjegyoltalom — hasonlóan a szabadalomhoz — *abszolút szerkezetű* jogosultságot biztosít jogosultja részére, az adott megjelölést más csak az ő engedélyével használhatja, az engedély nélkül azonos vagy a megtévesztés veszélyét rejtően hasonló megjelölés használata bitorlás, s lényegében a polgári törvénykönyvön alapuló, és a szellemi alkotásokkal kapcsolatos jogok megsértése esetén általában alkalmazható szankciókat vonja maga után.

A szabadalmi szabályokhoz hasonlóan a védjegy tekintetében is ún. *használati kényszert* ismer védjegyjogunk, mint számos más jogrendszer is. Itt azonban a megfelelő használat elmulasztása nem kényszerengedély kiadásához, hanem a védjegyoltalom megszűnéséhez vezet.

A védjegyjog szabályozásánál nyomatékos hangsúlyt kap a fogyasztók „goodwill"-jének (a védjegyjogosult üzleti jóhírének) oltalma. Ez tükröződött a védjegybitorlás fogalmi köre megvonásánál, ez játszik szerepet az ún. közismert megjelölések — még lajstromozás hiányában is megálló — oltalmának megállapításánál. [A védjegytörvény 3. § (1) c. pontja értelmében nem nyerhető tehát oltalom olyan megjelölésekre, amelyek a fogyasztók előtt közismertek, notóriusak, pl. Coca-cola stb., még akkor sem, ha ez a közismert megjelölés Magyarországon nem került lajstromozásra.] Ez a szempont

döntő a *védjegy átruházásá*nak szabályozásánál is. Ezért, noha — összhangban a modern nemzetközi tendenciákkal — védjegytörvényünk szakít a védjegyjog „vállalathoz kötöttségének" koncepciójával, tehát lehetővé teszi a védjegyhez fűződő jogosultság önálló fogalmát (l. IV. 6. b.), ezt mégis ahhoz a feltételhez fűzi, hogy az átruházás nem vezethet a fogyasztók megtévesztéséhez.

5. Mintaoltalom.

Hagyományosan megkülönböztetjük a használati mintát (Gebrauchsmuster) és az ún. ízlésmintát (Geschmacksmuster). A hazai jogunkban szabályozott ipari mintaoltalom az ízlésmintára vonatkozik.

A jogszabály az ipari mintát nem műszaki kategóriaként fogja fel, hanem lényegében *esztétikai jellegű* aspektusból közelíti meg. Valamely terméknek azt a külső, tetszetős kialakítását kívánja oltalmazni, amely új, eredeti, megkülönböztető jellegű. Az árut kelendőbbé, vonzóbbá tevő kialakítás (forma) természetesen rendelkezhet műszaki előnyökkel is, illetőleg lehetőségeit (pl. egy autókarosszériánál stb.) a műszaki feltételek erősen behatárolják, mégis az oltalmazott alkotás itt nem műszaki, hanem esztétikai természetű. Ezzel kapcsolatosak a gyakorlatban jelentkező elhatárolási nehézségek az ipari minta és a műalkotás között, illetőleg a párhuzamos oltalmak (szerzői jogi és ipari mintaoltalmi) lehetőségének problémája. Néhány jogrendszer nem is tartalmaz speciális szabályozást a mintaoltalomra, hanem a szerzői jogi oltalom körébe vonja azt. A műszaki aspektusoknak inkább limitatív szerepük van. Így az új jogszabály kizárja az oltalmat az olyan minták tekintetében, amelyek kizárólag a termék műszaki megoldásának következményei, vagy amelyek a termék rendeltetését hátrányosan befolyásolják.

A mintaoltalom — hasonlóan a védjegyéhez — *lajstromozás* útján jön létre. Az oltalmazhatóság feltételeinek megállapítása érdemi hatósági — lényegében a szabadalmival azonos eljárás során történik.

Hatályos jogunk a mintaoltalmat maximálisan 10 évre teszi lehetővé. Az 1978. évi tvr. rendelkezéseket tartalmaz a szolgálati minták, illetőleg az ipari minta licenciaszerződések tekintetében is.

6. Szerződések.

Az iparjogvédelem hagyományosan az alkotások oltalmának kellő kiépítését, viszonylag részletes szabályozását tekintette feladatának. Kevésbé vagy egyáltalán nem vonta érdeklődési és szabályozási körébe az iparjogvédelem terén létrejövő *szerződéses kapcsolatok*at. Az iparjogvédelem, illetőleg a műszaki fejlődés mai szintje szükségessé teszi, hogy a jogi szabályozás kiterjedjen ezekre az aspektusokra is.

A szerződéses módszerek alkalmazásának a műszaki alkotások vonatkozásában kettős funkciója lehet. Elősegíthetik az új eredmények, alkotások létrejövetelét és sikerrel szervezhetik meg a létrejött és rendszerint oltalmazott eredmények elterjesztését, bevezetését.

a) Az első fázist szolgáló szerződésfajta az ún. *kutatási szerződés.* Ez alkalmas egyrészt a kutatók és a műszaki fejlesztésben érdekelt konkrét felhasználók kapcsolatának megszervezésére, másrészt az állami kutatásirányítás korszerű módszereként is hatékonyan alkalmazható. A kutatási szerződések gyakorlata szélesedik, és az iparjogvédelem területének átfogó rekodifikálása, illetőleg a gazdaságirányítási rendszer reformja kapcsán szabályozása is megtörtént [az 1/1968.(I. 11.) OMFB. sz. rendelettel közzétett általános feltételek]. A hatályos szabályozást az 1977. évi polgári törvénykönyv (412—414. §§), illetőleg a 7/1978. (II. 1.) MI. sz. r. és az 1978. évi 4. tvr. tartalmazza.

A kutatási szerződések sajátos feltételeit elsősorban az határozza meg, hogy tárgya — a kutatás — valamilyen fokban mindig bizonytalansággal, az új *kockázat*ával jár. Ez indokolja a szerződő felek állandó és rendkívül intenzív együttműködésének jelentőségét, a díjmeghatározási variánsok kialakítását, továbbá a kutatási kockázatnak a szerződésszegés és a felelősség szabályozása terén történő honorálását, nevezetesen a kártérítés korlátozásával. Figyelemmel arra, hogy a szerződéses kutatás eredménye gyakran lehet olyan műszaki megoldás, amely találmányként szabadalmazható, a szerződésben rendezni kell az e feletti rendelkezést is. Ha a felek nem szabályozzák ezt a kérdést, az általános rendelkezési jog a kutatót illeti meg.

A kutatási szerződés — kötelmi jogi struktúráját tekintve — több variánst foglalhat magába. Attól függően, hogy a sikertelen kutatás kockázatát a felek melyikére telepítik, vállalkozási vagy megbízási jellegű lehet a szerződés, a tipikus kutatási szerződés inkább *megbízási vonások*at mutat. Szabályozza még a rendelet a szoros értelemben vett kutatás és a sorozatgyártás közötti fázisokra (prototípus, nullszéria stb.) kötött szerződéseket, ezeknél a vállalkozási jelleget helyezve előtérbe, továbbá a kutatási feladatok megoldására létrehozott társulást.

Hangsúlyozni kell, hogy az említett általános szabályok diszpozitív jellegűek.

b) Nagyobb hagyományai vannak a *licenciaszerződéseknek*, de kifejezett szabályozásukat korábbi találmányi jogunk nem tartalmazta. A hatályos szabadalmi törvény néhány lényeges rendelkezést már ad a licenciaszerződésekre nézve, modelljét azonban a hagyományos, ún. szabadalmi vagy tiszta licenciaszerződés képezi. A gyakorlatban azonban a licenciaszerződések *fogalmi köre tágult*, a know-how fontosságának előtérbe kerülésével a licenciaszerződés rendszerint vegyesen tartalmazza a szabadalommal védett találmány feletti rendelkezésre épülő engedélyt és know-how átadását, sőt gyakran az utóbbi a jelentős.

A licenciaszerződések terén a know-how előretörése alapján mondhatjuk azt, hogy a licenciaadó szolgáltatása már nem puszta engedélyadásban áll, hanem a *pozitív szolgáltatási elemek* túlsúlyba kerültek. Végeredményben különböző módszerekkel (betanítás stb.) biztosítania kell, hogy a licenciavevő az átadott megoldást megfelelő színvonalon reprodukálhassa.

Lényeges eleme a licenciaszerződéseknek a szerződő felek kooperációja, a kölcsönös információ, vagy éppen a megoldás továbbfejlesztésének rendelkezésre bocsátása formájában.

Ugyancsak sajátos feltételek jelentkeznek a szavatossági és felelősségi kérdések terén. Ezeknek a feltételeknek megfogalmazásánál tükröződnie kell egyrészt a műszaki alkotásokkal még ebben a fázisban is együttjáró bizonyos információs és műszaki rizikónak (kártérítési korlátozások), másrészt előtérbe kerülnek a jogszavatossági problémák.

A védjegyhez fűződő jog átruházásának megengedettségéből logikusan folyik, hogy lehetséges a védjegy használatára engedélyt is adni. A törvény rögzíti a védjegy-licenciaszerződések néhány lényeges szabályát, amelyek közül itt csak azt a sajátosságot emeljük ki, hogy a védjegy használója köteles a megjelölt terméket megfelelő színvonalon, minőségben előállítani, illetőleg forgalmazni, s a licenciaadó jogosult ezt a minőséget ellenőrizni.

7. *Megoldandó feladatok.*

Az iparjogvédelmi jogalkotás és jogalkalmazás előtt néhány időszerű feladat is áll. E feladatokat megszabja gazdasági-társadalmi fejlődésünk, a tudományos-műszaki forradalom, a növekvő jelentőségű nemzetközi kooperáció, s ezen belül elsősorban a szocialista gazdasági integráció követelményei.

Számolni kell mindenekelőtt az oltalmi kör szélesedésének irányzatával. Ezzel kapcsolatban alighanem újra át kell gondolni a *vegyi termékek* szabadalmazhatóságával kapcsolatos koncepciónkat. Megfontolást érdemel a *software* problematikája, részére hatékonyabb jogi oltalmat kell intézményesen biztosítani.

Megfontolandó az oltalmi formák gazdagításának szükségessége is, nevezetesen a *felfedezések* intézményes oltalmának bevezetése vagy a *használati minta* oltalmának meghonosítása. Törekednünk kell arra, hogy a gazdasági jelentőségben növekvő *know-how* jogi oltalma is hatékonyabban érvényesüljön.

Fontos feladat az iparjogvédelmi szabályozás nemzetközi, s ezen belül regionális jellegű, a KGST integrációs folyamatához kapcsolódó egységesítése, közelítése. Ez hatályos intézményeink újra átgondolását, elemzését, más jogrendszerek megoldásainak mélyebb megismerését teszi szükségessé. A *nemzetközi egységesítés*nek nem csupán az oltalmi szabályok közelítését kell célul tűznie, hanem a nemzetközi *együttműködés* lehetőségeinek kihasználását is az információ, a dokumentáció, a vizsgálati eljárások ésszerűbb és gazdaságosabb megszervezése érdekében.

Mindezek a jogalkotási, s részben jogalkalmazási feladatok szilárd elméleti alapokat igényelnek. Még továbbfejlesztésre vár a szocialista iparjogvédelem átfogó elvi-elméleti koncepciója, következetes elhelyezése a szocialista jogrendszerben.

Mind az elméleti megközelítésnek, mind a jogalkotási koncepcióknak a szocialista jog alapvető funkciójából, gazdasági feltételezettségéből kell kiindulniuk. Ennek során alapvető követelmény a műszaki alkotások ösztönzését biztosító adekvát jogi szabályozás kimunkálása, az alkotás folyamatában szerepet játszó valamennyi tényező, érdekszint helyes reprezentációjának biztosítása.

Irodalom: *Beck* Salamon: Szabadalmi jog = Magyar magánjog. Szerk. Szladits Károly. 1. köt. Bp. 1941.; *Bobrovszky* Jenő: A tudományos-műszaki eredmények jogi védelme a szocialista gazdasági integrációban. Bp. 1978.; *Hoff* György: Szabadalmi jog. Pécs, 1939.; *Nizsalovszky* Endre: Polgári jog. Szellemi alkotások joga. Bp. 1957.; *Világhy* Miklós: A szellemi alkotások joga. Bp. 1975.

Antimonov, B. Sz.—*Flejsic*, E. A.: Izobretatelszkoe pravo. Moszkva, 1960.; *Boguszlavszkij*, M. M.: Patentnüe voproszü mezsdunarodnüh otnosenij. Moszkva, 1972.; *Dozorcev*, V. A.: Ohrana izobretenij v SZSZSZR. Moszkva, 1967.; *Eminescu*, Y.: Dreptul de inventator. Bucureşti, 1969.; Erfinderrecht der DDR. Berlin, 1965.; *Müller*, G.—*Schönfeld*, G.: Die rechtliche Regelung der wissenschaftlich-technischen Zusemmenarbeit der Mitgliedländer des RGW unter den Bedingungen der sozialistischen Wirtschaftsintegration. Berlin, 1972.; *Rajgorodszkij*, V.: Izobretatelszkoe pravo v SZSZSZR. Moszkva, 1949.; *Rjaszencev*, B.: Szovetszkoe izobretatelszkoe pravo. Moszkva, 1960.

Baxter, J. W.: World patent law and practice. London, 1968.; *Devant*, P.—*Plasseraud*, R.—*Gutman*, R.—*Jacquelin*, H.—*Lemoine*, M.: Brevets d'invention. Paris, 1971.; *Franceschelli*, R.: Trattato di dirito industriale. Vols. 1—2. Milano, 1960.; *Gierke*, O.: Deutsches Privatrecht. Leipzig, 1895.; *Kohler*, J.: Lehrbuch des Patentrechts. Mannheim/Leipzig, 1908.; *Reimer*, E.: Patentgesetz und Gebrauchmustergesetz. Köln, 1968.; *Rotondi*, M.: Diritto industriale. Padova, 1965.; *Roubier*, P.: Le droit de la propriété industrielle. Vols. 1—2. Paris, 1952., 1954.; *Terrel:* On the law of patents. London, 1965.; *Troller*, A.: Immaterialgüterrecht. Bd. 1—2. Basel/Stuttgart, 1968., 1971.; *Ulmer*, E.: Die Immaterialgüterrechte im internationalem Privatrecht. 1975.

Lontai Endre

IURISDICTIO—JOGHATÓSÁG → *Római jog*

IUS GENTIUM → *Római jog;* — *Nemzetközi jog*

J

JÁRÁS → *Állami területi beosztás; — Helyi igazgatás*

JELÖLÉS → *Képviseleti rendszer*

JOG: I. A jog lényege (780.) — II. A jogforrás lényege (786.) — III. A jogkövetés (788.) — IV. A jog kialakulása és fajai (788.) — V. A jog típusai (791.) — VI. A szocialista jog (792.)

I. A jog lényege. 1. A magatartási szabályok. 2. A jog mint intézmény. 3. Az állam és a jog. 4. Állami és állam-mentes jog. 5. A társadalmi és a jogviszonyok. 6. A jogi felépítmény és a jog mint tudatforma. 7. A jogi szankció. 8. A jog a társadalmi viszonyok között.

A jog legáltalánosabb fogalmi eleme, hogy *társadalmi jelenség*, vagyis a társadalomban helyezkedik el; ennél tovább menve azt mondhatjuk, hogy a társadalomnak berendezkedésében, szervezetében és szervezettségében *intézmények rendszere*, egyben pedig a maga egészében *egy társadalmi intézmény*. Ha — egyelőre a legáltalánosabban tartva a kérdést — a jog összetevő elemeit keressük, azokat két fő részre oszthatjuk. A legköznapibb megközelítése szerint a jog magatartási szabály (erre még visszatérünk); másik eleme az állami jelleg, a magatartási szabályokhoz tartozó állami vonások, a szabályokat létrehozó és érvényesítő apparátus, vagyis állami magatartási szabály. Nézzük meg egyelőre ezt a két, a jognak külső megjelenését jellemző sajátságát közelebbről.

1. A magatartási szabályok.

A jogba foglalt vagy *a jogi magatartási szabályok* az emberek viselkedésére vonatkozó, a *vissza-visszatérő* magatartási fajtákra egyazon érvénnyel vonatkozó s az individuálisan meg nem határozott *személyek csoportjára* vonatkozó, valaminő oknál fogva egy bizonyos kötelező erővel rendelkező előírások fajai. A magatartási szabályokat illetően azoknak két fajtáját Kant élesen elkülönítette: szerinte *a heteronóm* szabályok a külső-jogi szabályok, a külső parancsok, míg az *autonóm* szabályok belső-erkölcsi parancsok, az *én* diktálja azokat. Ez a jogelméletben nem ritka és többé-kevésbé a legtöbb irányban fellelhető megkülönböztetés egyrészről magában a jogban, a jogon belül érvényesült és belsőleg is megkülönböztetni igyekezett a jogot aszerint, hogy mennyiben járt együtt a jogkövetés az arra irányító mozgatóval, a külső parancs a belső meggyőződéssel. Emellett a kettősség elvi-minőségi elkülönítéshez is vezetett egyrészről az önállóan elismert erkölcsi szabályok és másrészről a jogszabályok között: sőt, ezekhez még a magatartási szabályok egyéb fajait, így például az illemszabályokat is hozzátette. Ezeknek a fajtáknak egymástól való megkülönböztetése különböző ismérvek szerint történik: először és alapjaiban aszerint, hogy a megkívánt magatartásnak milyen a társadalmi jelentősége, továbbá milyen a vele szemben valószínűleg fellépő társadalmi erők súlya, alapjaiban — és ebben az irányban kell a lényeget keresni — mi egy adott társadalom fő osztályainak a viszonya ezekhez.

A magatartási szabályok fajai azonban nem tiszta képletek. Viszonylag a legtisztábbak *a jogi szabályok*, de mindenekfelett azért, mert ezek meghatározott formákban megjelennek, megfogalmazódnak, joggá lesznek, míg a többiek könyvekben, szokásokban élnek és onnan olvashatók ki; azt mondhatjuk, hogy jellegükön, társadalmi súlyukon kívül mindegyiküknek más a keletkezési módjuk és más a megjelenési alakjuk is. Sajátságuk továbbá, hogy átfedik egymást, mégpedig különösen a jogi és az erkölcsi magatartási szabályok fedik át egymást. A közöttük levő kölcsönös viszony bizonyos értelemben ezenkívül az *egymást támogatás*, érvényesülésük kölcsönös segítésének a viszonya; e tekintetben nemcsak a közvetlen érvényesülésé, hanem a közfelfogásban való elterjedésé is. Minderről majd a jog fogalmáról és az erkölcsről szólva bővebben teszünk említést.

Minden, arra feljogosított személytől vagy szervtől eredő, elvi általánosságában bizonyos mértékig kötelező szabályt normának neveznek. A norma *egyfajta magatartás megszabott mértéke*. Logikai szerkezetének lényege, hogy olyan, nem-oksági viszonyt szab meg, amelynél bizonyos előzménynek bizonyos következményei kell hogy legyenek, mégpedig szinte automatikusan. Logikai képlete nem a „ha . . .

akkor," ami az oksági viszonyé, hanem a „ha... akkor kell". A következmény ennélfogva nem természettudományos szükségszerűséggel következik be, hanem parancsnál, valamely kényszerítő erőnél fogva. Ugyanakkor a jogi normának más, társadalmi jelentése is van; egyfajta előírt magatartásfajtánál *az átlagosat* írja elő; a norma társadalmi mértékkel mérve olyan átlagosan mért magatartás, amelynek teljesítésére is átlagos az igény, ezt várják el az emberektől, s nem többet.

A szocialista jogirodalom különbséget tesz a társadalmi és technikai norma között (Szocialiszticseszkoe pravo = Marxisztszko-leninszkaja obscsaja teorija goszudarsztva i prava, 3. köt. Red. Lukaseva, A. 215. o.). Valamely ipari termék előállítására vonatkozó szabály vagy előírás, az előállítási kísérletek tapasztalt átlagos eredménye, amely egyfajta új előállításnak az átlagos menete, *technikai norma*, a műszaki életben lejátszódó vagy érvényesülő szabályszerűség. A technikai norma ebből a szempontból nézve, természettudományos jelenség, valaminő természeti tárgy vagy képződmény létrejöttének, pontosabban előidézésének átlagos sémája. *A társadalmi norma* az, amiről az előbb mint magatartási szabályról és annak fajtáiról szólottunk: e téren a társadalom politikai szervezete, illetve politikai szervei hozzák létre azt a kényszerítő erővel is biztosított magatartási szabályt, amelyet joginak nevezünk. *A jogszabály a legerősebb társadalmi norma.*

Az élet egyes területein azonban a természeti és társadalmi norma között a választóvonal nem ilyen éles. Azt a normát ugyanis, amely egyfajta természeti folyamat előidézésére vonatkozik, lehet olyan normába öltöztetni, amely társadalmi, sőt jogi. Az a norma például, amely a kazán kezelésére vonatkozik, tehető társadalmilag is kötelezővé, jogi előírássá, az acélöntés szabályai öltöztethetők jogszabály alakjába is. Ebben az esetben a jelenség elvileg úgy bontható fel, hogy itt a jogi norma nem más, mint olyasvalamire vonatkozó parancs, amely természeti folyamat megindítására vagy levezetésére kötelez: keret-parancs, amelynek tartalma maga a technikai norma — a technikai norma társadalmi norma ruháját ölti magára.

A technikai fejlődéssel, a termelés bonyolultabbá válásával, a termelő tevékenységet kísérő veszély növekedésével az ilyen, vegyesnek nevezhető normák száma egyre nő. A jogi matéria nagymértékben telítődik a termelés vagy az elosztás technikájára vonatkozó normákkal, amelyek teljesen úgy viselkednek — illetőleg őket ugyanolyan viselkedésre kényszerítik az állami szervek —, mint az „igazi" jogot. Ez sok szempontból eltorzítja a jogot, de a jogot illető felfogást is: a jognak ezeket a vonatkozásait inkább lehet olyanoknak tekinteni, mint amelyek a társadalom egészét szolgálják, mintha kevésbé lennének osztálynormák. Ezekhez járulnak azok a szabályok is, amelyek az állam politikai tevékenységéhez kapcsolódnak: így az államivá tett egészségvédelem, a közösségi öntevékenységből állami feladattá lett tűzoltás, az oktatásügy és még sok egyéb; ezek az osztálytársadalomban is össztársadalmi normáknak tűnnek. Látható egyébként, hogy a felsorolt példák mindegyike elsősorban *a közigazgatási jog* körébe tartozik, de nem csak oda. Ez a helyzet megszüli a maga új büntetőjogát, amely ugyan már származékos büntetőjog — polgári jogi jogviszonyokat is keletkeztet, de ez — ismételjük — nagyrészben az „igazi" joghoz járuló, új képződmény. De hát mi az, amit „igazi" jogon értünk? Várjun erre még egy kicsit a felelettel.

2. A jog mint intézmény.

A jog két értelemben is intézmény, sőt, ha jobban bontjuk, háromban is: egyes, a jog által kialakított intézményekből áll (birtoklás, rokonság); másrészről maga a jog, mint egész, egyfajta társadalmi intézmény, a társadalomnak egy bizonyos, meghatározott célra használható intézménye, jelensége, végül és tulajdonképpen a társadalomhoz viszonyul, a társadalomnak egy intézménye, mely a társadalom egy másik intézményével együtt, egyben, összekapcsolva létezik, de különösen és önállóan hat és érvényesül. A jognak ilyen alapvető testvérintézménye, párja, vele együtt hat s az utóbbinak elszakíthatatlan érvényesítő eszköze: *az állam.* Ez oda is vezet többek között, hogy a jogot általában állami intézménynek tekintik és viszont is: az államot jogintézménynek. Ez utóbbi és még említendő felfogással függ össze és a jogállam elképzelésének egyik indoka: erről még szólunk.

3. Az állam és a jog.

Az állam a jog különböző vonatkozásaihoz kapcsolódik; úgy tűnik, hogy különböző szinten kapcsolódik hozzá. Ezek a különböző szintű összefüggések együtt, egybekapcsolva adják a jog és az állam elméleti és gyakorlati egységét: ami állami, az egyben jogi is, és fordítva; ami jogi, az egyben állami is. Kezdjük a jog létrejöttével, alkotásával, létrehozásával. A jog alkotásának módját, menetét meghatározott jogi előírások szabályozzák az állam, az állami tevékenység számára; azt, amit az állam érdemben e tekintetben meghatároz, a jog fogalmazza meg: hogy mit tehet az állam, az külsőleg jogi dolog. Ez az egész azt a látszatot kelti, mintha az állam nemcsak valami jogi dolog lenne, hanem fordítva: egyenesen a jog hozná létre az államot. Holott itt kettős, olyan kapcsolatról van szó, amely egymással nem egyenlő.

Az állam mint intézmény és az egyes állami intézmények jogi alakban jönnek létre, jogi ruhát öltenek magukra, így is léteznek, külsőleg jogintézmények, de a lényegüket, társadalmi szerepüket és mibenlétüket illetően saját pro-

filjuk van, önálló jellegűek, sajátosan államiak, egyben, sőt elsősorban politikai-hatalmi intézmények. Ha mindezt, a politikai-hatalmi jelleget egyszerűen jognak tartják, tulajdonképpen ezzel elrejtik az állam lényegét, társadalmi-szervezeti tartalmát s jogi formáját tekintik lényegének. Más a helyzet, ha a jog oldaláról nézzük a dolgot. Az állam úgy alkotja a jogot, mint a lényeget, nem pedig mint formát: létrehoz egy társadalmi intézményt, jogi megjelenést ad egy társadalmi viszonynak, átalakítja azt joggá, jogviszonnyá. Ez a közöttük levő viszony első, kezdeti vagy *fő eleme*.

Az állam másik szerepe a jogot illetően, hogy egész apparátusával, szervezetével érvényre juttatja a jogot, olyan rendszert teremt és tart fenn, amely jogkövetésre indítja az embereket, a társadalmat a maga egészében és általánosságában *jogkövető társadalommá* teszi: a társadalom a maga általánosságában — a jogszegő magatartások kivételesek és viszonylag csekély számúak — követi a jogot. Az állam ezt különböző szervei útján éri el, amelyekkel közvetve hat a társadalomra, annak egészére, az emberek tömegére: erre neveli az embereket, erre szoktatja őket. A harmadik vonatkozás akkor kerül előtérbe, ha a tömeges jogkövetés menetében fennakadás támad, ha valamely jogkövetési viszony elakad, nem zajlik a jog előírásának megfelelően; valamely egyedi jogviszonyban a felek nem teljesítenek, törvényszabta kötelességeiknek nem tesznek eleget: az adós nem fizet, a kölcsönvevő nem fizeti a kikötött kamatot; vagy valaki nem a jog szerint viselkedik, magatartása nem fegyelmezett, előírásszerű, a társadalom rendjét megszegi, bűntettet követ el.

Az utolsónak említett két vonatkozásnak nagyban-egészben közös, egyetlen apparátusa van: a bíróság, a jogalkalmazó állami szervezet. Az első vonatkozás, a jogalkotó tevékenység külön szervezettel rendelkezik, amely valójában a társadalom hatalmi-politikai szervezetével mint az állammal azonos, s annak egyik alapvető tevékenysége. Ez utóbbi az államszervezet törvényhozó feladatának tűnik, vagyis mintegy önálló funkció; valójában azonban joglétrehozó funkció, nem törvényalkotás a dolog lényege, hanem *jog* létrehozása. Az utóbb említett kettős feladatot ellátó vagy két funkció *jogalkalmazó* funkciónak tűnik, de nem pontosan az, hanem a jogot érvényesüléshez juttató és jogi alakban jelentkező társadalmi *konfliktust feloldó* funkció

4. Állami és állam-mentes jog.

Minden jogtudománynak és jogelméletnek alapvető kérdése úgyszólván keletkezésétől kezdve, hogy vajon csak az állam hoz-e létre jogot, vagyis kényszerrel kötelezővé tett magatartási szabályt, vagy másképpen megfogalmazva vajon csak az jog-e, amit az állam hozott létre? A klasszikus és a pozitivista elméleti irányok egyértelműen csak *az állami jogot* ismerik el jognak, mégpedig az állam által alkotott jogot; a modernebb szociológiai irányok szélesebb fogalmat adnak a jognak, s eszerint az létrejöhet nem-állami úton, illetve az is jog lehet, amit nem az állam hoz létre (így pl. *Ehrlich*, E: Grundlegung der Soziologie des Rechts. München — Leipzig, 1913.). Az utóbbi felfogás szerint a jogalkalmazó szervek, a bíróságok is tulajdonképpen jogalkotó szervek. Ez valójában a korábbi szokásjogi felfogásnak egy késői, egy modern vetülete; a szokásjog is csak akkor lesz szokás*jog* ugyanis, ha a jogalkalmazó állami szervek jognak deklarálták, eseti jellegén túl általános érvényűnek elismerték. E felfogás szerint a jogalkotás kettőt jelent tulajdonképpen; a jog újként létrehozása vagy pedig a jog jogként deklarálása; minden egyébként, ami e körül zajlik, amit itt hirdetnek, az nem más, mint zavaros beszéd, a fogalmak összekeverése.

Nem kérdéses, hogy vannak magatartási szabályok, vannak társadalmi normák, amelyeket a társadalom alakított ki, amelyek eredetükben még nem-jogi magatartási szabályok; ezeket azonban később az állam — akár a jogalkotó szervei útján, akár a jogalkalmazó szervei útján — transzformálja, jognak jelenti ki, államivá teszi, állami elemmel egészíti ki, vagy másképpen szólva állami joggá, vagyis azzá teszi, amit éppen jognak nevezünk; amiből ez az állami elem hiányzik, az lehet társadalmi jelenség, társadalmi szokás, társadalmi kötelesség, de nem jog. Ehrlich, az élő jogot keresve, azt a házassági szerződésekben, a kereskedelmi és bérleti szerződésekben, bankhitel, zálog- és kölcsönszerződésekben, a végrendeletekben, az öröklési szerződésekben, társaságok és kereskedelmi társaságok alapító okmányaiban stb. véli megtalálni (i. m. 400. o.); a jog állítólag ezekben él, ezekben realizálódik. Amde e szerződések vagy írásbeli okmányok nem tartalmi jellegüknél, tartalmuknál fogva válnak joggá, hanem állami elvi megerősítésük, jogkövetkezményeik folytán. A jognak mint fogalomnak, alapvető eleme az államiság; e nélkül a magatartási szabály még nem jog, e jellegnek megszűntével pedig a jog elveszti jogi jellegét. A társadalmi rendszerben, a társadalmi viszonyok rendjében a jogot ez az államiság kvalifikálja joggá; az a kérdés, hogy vajon ez ab ovo történik-e, hogy már így keletkezik-e, vagy miután társadalmilag a szabály létrejött, akkor lett államivá, átalakult s csak ekkor lesz joggá, az másodlagos kérdés a lényeghez képest; az a jogkeletkezés menetének kérdése, de nem magának a jognak, a jog mibenlétének a problémája.

5. A társadalmi és a jogviszonyok.

A jog legegyszerűbb, úgyszólván közismert szemlélete — s ennek többirányú előzménye is van az elméletben — azt pusztán magatartási szabálynak tekinti (Austin szerint az közön-

séges állami parancs), amely csak formájában és megjelenésében különbözik a más alakba öltözött magatartási szabálytól. Abban a tekintetben, hogy a különböző magatartási szabályok, azok különböző alakjainak a tartalma vagy pontosabban jellege között van-e eltérés, kevéssé tesznek különbséget, noha ilyen különbséget többé-kevésbé feltételeznek; az olyan felfogásokban, amelyek a jogban csak valami külsőséget, csak alakot látnak, a tartalmi elemet rendszerint másból deriválják: így például a jogot az erkölcsből származtatják. Az elméletnek azonban minden társadalmi jelenséget önmagában vett jelenségnek kell tekinteni, amelynek önálló társadalmi magyarázata van, noha természetesen átfedő kettősség is felfedezhető egyes jelenségek társadalmi jellege között.

Azok számára, akik a jogban többet látnak, mint egyszerűen csak magatartási szabályt, sőt mint csak egyfajta alakot — nyilvánvalóvá lesz, hogy a jog mint magatartásszabály, mint a külseje valaminek, valami másnak, a tartalomnak az alakja. Különben a csak alakot látó felfogás vezet a formalizmushoz. Valamely magatartásszabály — minden magatartásszabály — egy feltételezett, alakba öntött társadalmi viszony, kapcsolat az emberek vagy azok egyes csoportjai között; mindenesetre soha nem egy embernek egy dologhoz való viszonya, hanem legfeljebb emberek közötti és ugyanakkor dologra vetített viszony, az azzal való rendelkezés viszonya. A jogi *szabály* legfeljebb egy keret, amelyet *emberi viszonyok* töltenek meg tartalommal: maga a jog nem ez a keret, noha a szabály bizonyos állandósággal kitöltött keret, s a jelentkező (meghatározott módon keletkező) keret mindig ugyanazt az alakot veszi fel (itt kell keresni a jogot illető felfogásbeli alapvető tévedés, a jogi formalitást illető, csak keretet látó szemlélet eredetét). A jog ugyanis fogalmilag mindig társadalmi viszony, vagyis társadalomban élő, a társadalom tagját alkotó emberek viszonya. A jog ezek szerint *mindig társadalmi viszony*. Az, amit köznapilag jognak neveznek, s amit a jogtudomány is ennek nevez, az nem más, mint valami jogon kívüli, talán jogon túli társadalmi viszony alakja. Ebből adódik a jognak társadalmi felfogása.

Ez a megközelítés mindjárt mutatja, hogy az általános társadalmi-jogviszonyok, vagyis a jogviszonyok, mint általánosság, felbomlanak *egyedi* társadalmi-jogviszonyokra, hogy az általánosság egyedi viszonyokként jelentkezik. A tulajdonjog például egy társadalmi viszonynak általános jogi kifejeződése, amely egyes konkrét tulajdonjogi viszonyokban realizálódik; ezek az egyedi viszonyok közös sajátosságokkal rendelkeznek a tulajdon egy meghatározott fajtájára egy meghatározott társadalmi rendszerben, meghatározott társadalmi viszonyok között. Ez az általánosság ezek szerint egyben — s ez ismét a zavart adó körülmények egyike — többséget, sokaságot is jelent, több azonos jellegű tárgy egyedi tulajdonát, amely mindegyikének egy-egy egyéni tulajdonosa van, a tulajdonjog egy-egy egyéni tulajdonságot realizál, egy-egy egyéni tulajdonjogi viszonyt valósít meg. Az egységnek és a sokaságnak ez az egybeölelkezése, egyesülése fogalomzavart okoz, minthogy gyakorlatilag a tulajdonjogi viszony nem más, mint egy-egy egyedi tárgyra vonatkozó és egy-egy személyt másokkal szemben megillető tulajdonjog; amit a tulajdonjogra vonatkozó magatartási szabály — a jogszabály — kifejez, tartalmilag egyéninek fogja fel a tulajdonjogot, amellyel kapcsolatban az általános csak az azonos esetekben ismétlődő helyzet általánossága.

Fő vonatkozásában, lényegében ezért a jog — tartalmát tekintve — meghatározott társadalmi viszonynak csak az alakja, a formája; többé-kevésbé elkülönített, önállósult forma, vagy a tartalomhoz nagyon is tapadó forma. E tekintetben a társadalmi jelenségeknek egész rangsora van, maga a társadalom pedig, mint egész, szintén a társadalmi viszonyok — fontosabb vagy kevésbé fontos viszonyok — egész sora, miközben ezek a viszonyok egymásra vannak vonatkoztatva, összefüggenek, de egyes jogi oldalaikkal nem teszik ki az adott társadalmi viszony egészét (pl. a tulajdonjogi viszony közgazdasági, jogi, erkölcsi, anyagi és ideológiai viszony egyben, a jogi tehát csak egyik, igaz, hogy talán leglényegesebb oldala). A jog mint általánosság azzal a tulajdonsággal rendelkezik, hogy egy-egy más, nem szorosan jogi társadalmi viszony egészét nem fejezi ki; a tulajdonjog a jognak csak egy része; a tulajdonjog mint egység több társadalmi viszony egysége, egybevetítése. Ezért az az egyedi vetület, amit például a jog ad a tulajdonról (egyedi tulajdonjog), nem lehet teljes, csak egy vonzatát adja a tulajdon intézményének, vagyis a jog *társadalmilag tökéletlen;* a jog szempontjából releváns vetületét adja a tulajdonnak, de ez nem a teljes intézmény vagy pontosabban *nem a teljes társadalmi viszony*.

Az tehát, amit *jogtudomány* címén tanulunk, tulajdonképpen a jognak mint társadalmi jelenségnek csak egy vetületéről szól, annak egy része; másrészről a jognak társadalmiságával együtt való szemlélete nem ad teljes társadalmi jelenséget, nem adja az egészet, azt társadalmiságában külön és vetületeiben kell elemezni. E tekintetben a jogtudománynak túl kell mennie a sajátos, önmagába vett jogtudományon; nemcsak szűken jogtudomány, hanem valójában társadalomtudomány. Csak a jogtudomány szoros keretei között maradva ebből bizonyos tökéletlenség, korlátozottság adódik a jogtudományra nézve, amivel eleve számolni kell.

6. A jogi felépítmény és a jog mint tudatforma. Annak a folyamatnak, melynek menetében a társadalmi viszony jogviszonnyá transzformálódik, olyan tudatos folyamatnak kell lezajlania, amely az emberek tudatán megy keresztül, mégpedig egybefonódva kettősen: a forma a maga egészében átmegy az emberi tudaton, a jogintézménynek mint egésznek alakul ki az általános jogtudata; emellett az egyedi jogviszonyról megvan az embereknek az egyéni tudata, mint elvont fogalom is, de úgy is, mint egyéni, egyetlen viszonyra vonatkoztatott konkrét tudat. Nézzük most meg ezeket, egyelőre általánosságban, majd később, a jogtudatnál részleteiben is.

Általános jelenség, hogy a jogot a jogtudattal azonosítják, minthogy ahhoz, hogy magatartás és viselkedés legyen belőle, át kell mennie a tudaton; a jog eszerint tudati jelenség, különbözik az államtól, amelyet tárgyi valóságnak (épület, katonaság) tekintenek. A jog e felfogásban rejlő akarat, magatartásra való indítás. Ez a felfogás mindkét oldalon téves; az állam nem csak dolog, tárgy, hatalom, erő, hanem tudat is, politikai tudat, emberi közösségérzés, szolidaritás; a jog viszont nem csak tudattartalom, meggyőződés, felfogás, hovatartozás, kötelességérzés, mindenre irányuló akarat vagy tiltakozás, hanem egyben a szervezett jogi intézmények sora, a bíróság, a börtön, a végrehajtó, a kényszerítés szervezete. Más szóval: az állam nem egyedül dologi-hatalmi, a jog pedig nem egyedül tudati; mindkettőben mindkettőből van valami: ezért egységes, egybekapcsolódó társadalmi jelenség a kettő.

Marx híres előszavában a politikai gazdaságtan bírálatához beszél a társadalmi forradalomról, amelyben a társadalom anyagi termelőerői összeütközésbe kerülnek a meglevő termelőviszonyokkal (vagy — mondja — ami annak csak jogi kifejezése, a tulajdonviszonyokkal). A társadalmi forradalomban különbséget kell tenni „a termelés gazdasági feltételeinek anyagi, természettudományos pontossággal megállapítandó alakulása és a jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai, egyszóval: *ideológiai formák* között, melyekben ez az összeütközés az emberekben tudatossá válik s melyekben azt megvívják" (Marx—Engels: Válogatott művek, 1. köt. Bp. 1949. 340. o.). Marx itt két értelemben beszél a jogról, mindkét értelemben mint *a gazdasági alapon épülő felépítményről*, mint a gazdasági alap függvényéről. Az egyik értelemben a jogintézményekről van szó, a viszonyokról (például a tulajdonjogi viszonyok, ugyanígy a politikai viszonyok, a családi viszonyok stb.), vagyis azok a társadalmi jelenségek, amelyeken a jog áthat — a másik értelemben pedig kifejezetten mint tudatformáról: úgy, ahogyan egy viszony, egy helyzet az emberek általános (és egyedi) tudatában él; a jog tehát társadalmi intézmény és egyben tudatforma. Ez vezethet a jog olyan felfogásához, amikor minden jogi jelenséget vagy az egyik, vagy a másik oldalon könyvelnek el: az vagy intézmény, vagy tudat; holott *a jog kettős jelenség*, amely intézmény is, jogtudat is, a kettő egysége. Minthogy a jogi jelenségek mindegyikének köze van a tudathoz, minthogy — marxista kifejezéssel — azok átmennek a tudaton, a jogot mint egészet a társadalmi jelenségek egyetlen formájához, a jogtudathoz kapcsolják; a jog, mondják, a társadalmi tudat része, mint tudat, mint ideológia egyben, része az általános társadalmi ideológiának. Ez túlzott leegyszerűsítés. Bizonyos, hogy a jogi jelenségek mindegyike, egy intézmény létesítése, a hozzá csatlakozás, e folyamat során átmegy a gondolkodáson, átmegy a tudaton, tudatos jellegű, pontosabban ez által ideológiai jellegű dolog, de önmagában nem azonos az ideológiával. Az, amit jogi ideológiának hívnak, az más, az a jogról mint egészről alkotott nézetek, a jogfelfogás összessége, mégpedig irányított összessége, de a jog mint olyan ennél szélesebb, gazdagabb valami. Mindennek megértése bonyolult szellemi műveletet igényel.

Az egyedi jogviszonyok létrejötte, módosulása és megszűnése mindig olyan aktus, amely a tudatra vonatkozik, mindig tudatos, még akkor is, ha hanyagság, figyelmetlenség folytán egyes elemei nem tudatosak, azaz az illető személy nincsen tudatában a jogviszony jelentőségének, vagy valamely vonatkozásának. Minthogy a tudaton való ez az áthaladás szándékot formál, szándékhoz vezet, akaraton alapszik, akaratot formál, amely a jogviszonyhoz vezet, ezért a jogot mint olyat a maga egészében akarati jelenségnek nevezik, ami nem helytelen, csak nem lehet ezt sem kizárólagos magyarázatnak tekinteni, nem lehet a jognak ezt az elemét, ezt a sajátságát a jog döntő tényezőjének, magvának tekinteni, nem lehet a jogot az akarattal behatárolni. A jog „akarati" elmélete ezért téves, egyoldalú; noha van benne igaz elem, nem a teljes igazság. *(→ Jogtudat)*

7. A jogi szankció.

A jog olyan társadalmi jelenség, amely valaminő magatartást kötelezően előír, megtilt vagy megenged. A magatartás megfelelő követését, az attól való tartózkodást vagy annak követését szankció kilátásba helyezésével biztosítja. A jog ebből a szemszögből nézve két részből áll: egyfajta rendelkezésből, tilalomból vagy megengedettségből, másrészről pedig a jogi szankcióból (erről bővebben a jogfogalomnál). Van olyan jogfelfogás, amely éppen ebben az elemben, a szankcionáltságban látja a jog lényegét (szankciós szemlélet). A szankció általában kétségtelenül kelléke a jognak, annak velejárója, de inkább járuléka, semmint lényege, emellett nem ugyanolyan jellegű része a jogviszonynak, mint annak társadalmi lényege.

A jogi szankció különben különböző módon jelentkezik mind fajtában, mind nagyságban, mint módban is. A szankciók fajtái az idővel is fejlődnek, de vannak egyes jogágakra jellemző szankciók is. Egy-egy szankciófajta nagysága önmagában is változik, különböznek nagyságuk vagy súlyuk szerint egymás között is. Ami a módot illeti, van, amikor a magatartási szabályból közvetlenül folyik a szankció: a büntetőjog olyan magatartásokat határoz meg, amelyek bekövetkezte magában hordozza a szankciót: a tolvajt megbüntetik; a jogalkalmazó szerv a kifogásolt magatartás elkövetésének megállapításával együtt állapítja meg a bizonyos szankciót, amely magából a jogalkalmazó aktusból ered. Van olyan szankció, amelyet a jogalkalmazó szerv csak kilátásba helyez; pl. az adóst kötelezi tartozása megtérítésére, a kártevőt a kár megtérítésére és az elsődleges szankció ebben a döntésben áll; a szankció ebben az esetben kettéválik: az egyik oldala a felelősség megállapítása, a kötelesség jogalapjának a meghatározása, a tartozás fennállásának rögzítése; ezt az aktust rendszerint összekötik egy olyan határidővel, amelyen belül a felelős (az adós, a kötelezett) szabadon teljesít, kifizeti a tartozást, megfizeti a kárt. Ha ez nem történik meg „önként" (holott ez sem önként történik), úgy a jogalkalmazó szerv közvetlenül és végrehajtható módon, ismételt aktussal állapítja meg az adós tartozását, a megtérítendő kárt, olyan határozatban, amely közvetlenül végrehajtható. Az ilyen végrehajtásra külön végrehajtási határozat is kell, és külön végrehajtási szervezet van, amely olyan, mintha szinte új eljárás (végrehajtási eljárás) lenne. Mindez a végrehajtás, a szankció, a végrehajtás neme, a jognak mint eljárásnak, mint társadalmi viszony alakjának *a technikája*, amely sajátos eljárással jár.

8. A jog a társadalmi viszonyok között.

A lényeget a jogban abban látjuk, hogy az *társadalmi viszony*. Hogyan helyezkedik el a társadalmi viszonyok rangsorában? Marx és Engels elméletének lényegét és egyben alapját abban a megkülönböztetésben látjuk, amelyet Marx a korábban már idézett híres előszóban a gazdasági alap és az azon emelkedő *felépítmény* között tett; ez a megkülönböztetés rangsort jelent, a meghatározó és a meghatározott társadalmi tényező közötti megkülönböztetést. A termelési viszonyok mint társadalmi viszonyok az alap, a meghatározó, az elsődleges a társadalomban, amelyen egy egész felépítmény épül a különböző viszonyok sorával; a többi társadalmi viszonyok, a politikai, a jogi viszonyok, a családi viszonyok, a házassági viszonyok, a rokoni viszonyok, az eszmei viszonyok, az erkölcsi viszonyok, a kulturális viszonyok, az irodalmi viszonyok — egyszóval röviden mindazok a viszonyok, amelyek az emberek között lehetségesek, a társadalmi viszonyok különböző formái. Ennek a hierarchiának megfelelően a termelési viszonyok az a gazdasági alap is, amelyen a jog mint felépítmény épül: a jog felépítmény az alapon; a jogot meghatározó végső tényezőt a termelésben, a gazdaságban kell keresni. Ez a társadalom tengelye, váza.

Itt azonban a társadalomnak egy olyan sajátságával találkozunk, amely a jog megértését különösen nehézzé teszi. Marx említett előszavában azt írja, hogy a termelési viszonyoknak a tulajdonjog csak kifejezése. Ez annyit jelent, hogy a termelőviszonyok joggal rendelkező, a jogot ismerő társadalomban mindig jogi külsőben jelennek meg, mindig jogviszonyokként jelentkeznek. Ez okot adott az újkantiánus iskola egyes képviselőinek (így Stammlernek: Gesellschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung), hogy a gazdaságnak formát adó jogot tekintse elsődlegesnek, vagyis azt az alakot, amelyben a termelési-gazdasági viszony mindig megjelenik, a formát ezzel a lényegi viszony elé helyezze. Ez természetesen nem igaz; a termelési viszony az, amely meghatározza a tulajdonjogi viszony formáját; erre Marx számtalanszor utalt A tőkében. A termelési viszony egy elsődleges, egy alap-társadalmi viszony, s ebben az esetben a tulajdonviszony mint jogviszony a termelési viszonnyal mint ezzel az alaptársadalmi viszonnyal egy szinten látszik állni.

A jogviszonyok szintjén továbbhaladva láttuk, hogy a viszonyok élén áll a termelési viszony, amely végső fokon közvetlenül meghatározza a tulajdonviszonyt, annak alakjában jelenik meg, közvetve pedig meghatározza a jogviszonyok mindegyikét, a jogot a maga egészében. A termelési viszonyon mint alapon épülnek fel a már felépítmény jellegű *politikai viszonyok*, a társadalom politikai rendszere, amelytől közvetlenül függ a jog politikai meghatározottsága. Mindezekben az esetekben a jog valami idegent fejez ki jogviszony alakjában; a jog gazdaságinak és a joginak egyfajta egysége, összetétele; a jogviszony mindezekben az esetekben valami tőle idegent, más társadalmi viszonyt fejez ki, ennek példája az állampolgári jogviszonyok, amelyekben a gazdasági és az állami-politikai helyzet egyaránt tükröződik. Csak külső alak a munkaviszony jogviszonyformája, társadalmilag nem a jogviszonyjelleg dominál a családi viszonyokban. A jogviszonyok továbbá maguk is alapjai lehetnek más jogviszonyoknak: az eljárási jogviszonyok például ráépülnek az úgynevezett anyagi jogviszonyokra, noha önálló létük, életük van; e jogviszonyoknak közvetlen alapja is jogviszony. Így épül ki a társadalmi viszonyoknak az a hierarchikus rendszere, amely képének Marx, Engels és Lenin lerakták az alapjait. Ebben az egész társadalmi rendszerben, az egyes viszonyfajták összességében a jognak az alapvető sajátsága, hogy más társadalmi viszonynak a kifejeződése, miközben maga is társadalmi viszony: társadalmi viszonyoknak más

társadalmi viszonyok alakjában való kifejezése; a folyamat abban áll, hogy itt társadalmi viszonyoknak politikai viszonyok (az állam) közvetítésével jogviszonyokká transzformálásáról van szó. A társadalmi viszonyoknak ebben az egész hálójában vannak egymáshoz közelebb álló, egymást jobban befolyásoló vagy egymás által jobban befolyásolt és vannak egymástól távolabb álló társadalmi viszonyok. Látható, hogy a joghoz tartozó két alapvető viszony, a jogra befolyással levő két fő társadalmi viszony a gazdasági viszony, mint minden társadalmi viszony végső meghatározója és az ezen alapuló politikai viszony, amely a jognak jellegzetes kifejező formája.

Ha mindezzel kapcsolatban feltesszük a jog funkciójának a kérdését, ami ma elsősorban nem a jogelmélet, hanem a jogszociológia kérdése, úgy azt mondhatjuk, hogy külsőleg a jog társadalmi funkciója éppen ez a formában való kifejezés, ez a visszatükrözés, tartalmilag viszont az adott társadalmi viszonynak formát adva, egyben annak a viszonynak a realizálása, érvényre juttatása. Ez persze csak a jog funkciójának lényegi jelzése; a jognak emellett még számos jogi, társadalmi és egyéb funkciója van: a társadalmi élet bizonyos fajtájú szervezése, a „társadalmi ellenőrzés", azaz társadalmi viszonyok létrehozása és azok létrejöttének elősegítése, visszahatás a társadalomra. Mindez a jog funkciójának szélesebb távlatát érinti.

II. A jogforrás lényege. 1. A jogforrás lényege. 2. A törvény elsődlegessége. Az alkotmány. 3. A jogalkotó szerv a szocialista országban.

1. A jogforrás lényege.

Érdemes mindjárt bevezetőben megjegyezni, hogy a római jog nem tulajdonított akkora jelentőséget a jogforrásnak, mint a későbbi jogtudomány; a római jog irodalmában a jogforrásnak rendszerként való kidolgozása szinte teljesen hiányzik. A középkor aprólékos glosszáló-elemző munkája után a jogforrások rendszerének kidolgozása *az újkorra*, közelebbről a tőkés társadalomra várt, amikor a nemzeti, önálló jogrendszerek kialakultak. Az okok élén szerepelt a parlamentek szerepének átalakulása, a politikai hatalommegosztás a királlyal, azaz összegezve a politikai és jogi hatalomnak új megszerveződése, a modern állam (ahogyan Marx mondja) létrejötte, végül pedig a közigazgatás kifejlődése és kiterjedése, azaz az állami tevékenység gazdagodása. Tény az, hogy napjainkra létrejött a jogforrások egész bonyolult rendszere, sőt a rendszerre vonatkozó tan vagy inkább tanok sora.

A mai polgári jogtudomány középpontjában az a jogforráselmélet áll, amely alapvető megkülönböztetést tesz az anyagi és az alaki jogforrás között, miközben a kettő megfogalmazása többféle; ez egyik oka a jogforráselméletek sokaságának. Az a felfogás például, amely szerint az anyagi jogforrás az a szerv, amelytől a jog ered, amely a jogot alkotja, az alaki pedig az, amelyben megjelenik (törvény, rendelet), nyilvánvalóan szűk és félreértésekre adhat okot: egy anyagi jogforrástól ugyanis többféle alaki jogforrás is eredhet; emellett úgy tűnik, mintha az „anyagi" jogforrás a jog lényegére vetne világot, az alaki pedig csak a formára, azaz a jog formájára. Mindez nem áll; az „anyagi" jogforrás tulajdonképpen nem anyagi, csak az alakihoz viszonyítva az, és az alaki sem pusztán alaki.

A feladat, amelynek megoldására itt törekedni kell, az, hogy kellő megkülönböztetést tegyünk az egyik oldalon maga a jog, a másikon pedig a jog *forrása* között. Nem kreálhatunk olyan jogforrás-fogalmat, melynek causa specifica-ja egyben a jognak is fogalmi eleme, mert ebben az esetben a jogforrás üres fogalom maradna. A jog lényegéből kiindulva bizonyos, hogy a jogforrás fogalma csak valami járulékos, csak másodlagos, csak külső lehet: a kérdés eleve elveszti mély elméleti, lényegi jelentőségét. Előtűnik ugyanis, hogy a jog mint társadalmi jelenség, mint társadalmi viszony, mint lényeg merőben más, mint a jog forrása; az utóbbi tulajdonképpen az előbbinek csak külső alakjára, csak megjelenésére vonatkozik. A jogforrás nem más, mint a jognak *megjelenési formája*, külső oldala; a jogforrás-tan, amely valaha olyan jelentős volt és hozzákapcsolták a jog lényegéhez (állami vagy nem-állami eredetű jog, szokásjog stb.) a szocialista jogelméletben csak a jog technikájának tekinthető. Ezért maga a képletes szó sem tekinthető pontosnak: a jogforrás nem az, amiből a jog ered, vagyis nem az a szerv, amely a jogot létrehozza, hanem az az alak, amelyben a jog megjelenik, elvont alakjában megfogalmazódik; ezért például egyetlen jogalkotó szervtől többféle jogforrás is eredhet (így például az országgyűléstől, az Elnöki Tanácstól törvény, országgyűlési határozat, törvényerejű rendelet, elnöki tanácsi határozat, a kormánytól kormányrendelet, kormányhatározat).

Az egyes államok jogforrásainak a kérdése tulajdonképpen nem elméleti, hanem pozitív jogi kérdés; az alkotmány az az okmány, amely feleletet ad arra a kérdésre, hogy milyen jogforrásokat ismernek, milyenek lehetségesek az adott országban. A marxista—leninista jogelmélet feladata ezzel kapcsolatban mindenekelőtt az a demisztifikálás, amely a jogforrások jelentőségét illetően azzal történik meg, hogy azok csak a jog megjelenési formáinak minősülnek; további kérdései bizonyos kulcskérdések a jogforrási rendszerben, így pl. a publicitás kérdései.

A dolog elméleti oldala után a jogforráselmélet hagyományosnak tűnő egyes részkérdései maradnak hátra.

2. A törvény elsődlegessége. Az alkotmány. A szocialista jogrendszer alapelve, hogy benne a törvény az elsődleges, a legmagasabb fokú jogforrás, a törvények közül is kiemelkedik az alkotmány. A törvényben fejeződik ki ugyanis a legfőbb államhatalmi szerv politikai közvetítésével a népakarat. A jogszabályi hierarchia élén a törvény áll, neki egyetlen más szintű jogszabály sem mondhat ellent; benne a politikai és a jogi hatalom egyesül, s ez adja elsődleges jogforrási erejét.

A törvények sorából kiemelkedik *az alkotmány*, amelyet a szocialista országokban nem egy külön alkotmányozó nemzetgyűlés, vagyis nem egy külön, csak az alkotmány megállapítására hivatott szerv vagy testület, hanem az államhatalom normális legfelső szerve, rendes jogszabály: törvény alakjában hoz létre. Az alkotmány ilyenképpen maga is törvény, de azt az országgyűlés kvalifikált többséggel hozza létre, vagyis sajátos törvény, továbbá azt az országgyűlést bizonyos esetben és módon helyettesítő elnöki tanács (államtanács) se létre nem hozhatja, se nem módosíthatja.

3. A jogalkotó szerv a szocialista országban. A szocialista országban csak a jogalkotásra felhatalmazott szerv alkothat jogot, meghatározott eljárás menetén; a szocialista jog tehát mindig *alkotott jog*. Ebből az is folyik, hogy a szocialista jog — a fejlődés mai szakaszán — egyben mindig írott jog is; nincsen tehát szocialista szokásjog. Azok a szokások, amelyek az írott joghoz tapadnak, a jogalkotó gyakorlat sajátságai vagy jelentéktelen járulékok. Ez a kérdés is, amely egy másik fő kérdése volt a polgári jogelméletnek, szintén jelentőségét vesztette szocialista viszonyok között, noha a burzsoá jogelméletben és jogi világban szinte változatlanul vitatkoznak rajta. A bíró a törvényből, a rendeletekből és más írott forrásokból ismeri meg a jogot; a szocialista elmélet nem fogadja el a dualista jogforrás-felfogást. Az állam jogi szervei eszerint vagy jogalkotó, vagy jogalkalmazó szervek; a jogalkotó szervek egyben a központi politikai-népképviseleti szervek. A bíróságoknak nincs joguk jog alkotására, csak alkalmazására; az utóbbi során „etiam aliquid addit" (Bacon), azaz valamit hozzátehet, ami azonban nem lényegi.

A szocialista elmélet természetesen ismeri a jogforrások sokfajtájúságát, úgy hogy azok kiegészítik egymást. Ez a komplementaritás azt jelenti közelebbről, hogy az alkotott jog *élő jog*, vagyis azonos a gyakorlatilag alkalmazott joggal. A jog alkalmazottsága, élő volta bizonyos értelemben az alkotott, s csak leírt jogon, mindig egyfajta alkalmazási gyakorlatot csatol hozzá. Ezt a gyakorlatot a jogalkalmazó szervek mindig figyelembe veszik, sőt kötelesek figyelembe venni; egyesek esetleg ezt a gyakorlatot tekintik ma is szokásjognak. Az azonban, amit korábban szokásjognak tekintettek, a jogalkalmazó szervek-nek, a felsőbb bíróságoknak az a joga volt, hogy *írott jog nélkül* döntsenek, s ennek a döntésnek jogi hatása legyen: példaképpen szolgáljon hasonló esetre. Ez az utóbbi az úgynevezett precedens-jog (angolszász jog), amikor is a felső bíróság egy-egy döntése (jobban mondva tulajdonképpen a döntés indokolása) például szolgáljon minden más hasonló esetre: ebből állt az angol precedens-jog, a common law, de ma már nemcsak ebből, hanem ebből és törvényekből, alkotott jogból is; jogforrási rendszere tehát, lényegében hasonlóan a román-germán jogrendszerhez, dualistává lett. Ott, ahol a kétféle jogforrás együtt létezik, viszonyuk lehet a párhuzamosság, az egyaránt érvényesség, vagy lehet az egymást kiegészítés viszonya; tudniillik a szokásjog egészíti ki az írott jogot, amelyet azért általában elismernek fő forrásnak.

A jogforrás utóbb említett kettőssége a jog történeti fejlődésével alakult ki. Már a római jogban a praetori jog különössége, a középkorban a bíróságok, pontosabban a jogalkalmazási privilégiummal rendelkező királyok vagy az általuk megbízottak különállása — mindehhez a tradicionálisnak nevezhető jogforrási kettősséghez vezettek. Végül a tőkés jogban jutott egyensúlyba ez a kettősség, vált a kétféle eredet egyenjogúvá, lett a jogforrási rendszerből két, nagyban-egészben egyenjogú egység.

A modern szocialista jog meghaladja a fejlődésnek ezt a fokát és meg is kell objektíve haladnia; ezért nem is foglalkozunk sokat vele. Az alapkérdés a modern világban arra redukálódik, hogy vajon van-e a bírónak jogalkotási joga, jogforrás-e a jogalkalmazás? Azok az elemek, amelyek a törvényhez a jogalkalmazás során járulnak és bizonyos értelmezési elemeket, jogalkalmazási elveket tartalmaznak, részei a jogalkalmazási gyakorlatnak, amely a törvényekhez és jogszabályokhoz tapad; kötelező erejük a bírói joggyakorlat erejéből, jelentőségéből, nem pedig valamiféle szokásjogból fakad. Ezek az írott jog járulékai, kísérő jelenségei, de nem a jogforrás önálló fajai. A szokásjog, akár védik egyesek, összetévesztve azt a bírói gyakorlat erejével, akár nem, eljátszotta történelmi szerepét s nem lehet helye egy modern jogrendszerben; nem egy polgári jogrendszerben egyébként máris úgy él (mégpedig jó régen), mint másodrangú, mint kisegítő, mint járulékos jogforrás (így szól róla az 1904-es svájci polgári törvénykönyv). Egyesek legalább ezt a szerepét meg akarnák őrizni nálunk, szocialista feltételek között; ez azonban elvileg csorbítaná a néphatalom legfelső képviseletének kizárólagos jogalkotási jogát, illetőleg átvinné azt beosztott szervekre és alkalmazott személyekre, tisztviselőkre, ami ellen már a feudális abszolutizmus ellen küzdő forradalmárok felléptek. *(→ Alkotmány; — Magyarország alkotmánya.)*

III. A jogkövetés.
1. A jogkövetés és a jogalkalmazás. 2. A jogismeret.

1. A jogkövetés és jogalkalmazás.
A joggyakorlatot az „élő" jognak nevezik; a joggyakorlat során kerülnek megvitatásra és eldöntésre a konfliktusos ügyek, azaz olyan ügyek, amikor az állampolgár akár egy másik állampolgárral, akár az állammal kerül konfliktusba: az a felfogása, hogy „a jog szerint" neki van igaza, több jár neki stb. De ha „élő" jogról úgy beszélünk, mint a jogalkalmazásról, hol vannak a nem-konfliktusos esetek, azaz az olyan esetek, amikor az állampolgárok naponta millió és millió esetben követik a jogot, a jog szerint cselekszenek, a jognak megfelelő aktust végeznek? Kétségtelen, hogy a „sima" jogkövetés számára is alapvető jelentőségűek a konfliktusos esetek, hiszen mintegy azok mutatják meg, hogy hogyan válik zökkenő esetében élővé az írott jog, de azért a törvény e konfliktusos joggyakorlat nélkül is követhető. A jogélet mindenesetre nem két tagból, hanem háromból áll: a jogforrások, a jogkövetés és a jogalkalmazás. Az a szemlélet, amely a középsőt kihagyta, a jog konfliktusos szemlélete, torz jogéletet tartott a szeme előtt; megfelel többé-kevésbé a burzsoá társadalomnak és az emberek viszonyának e társadalom jogához, de nem felel meg az egészséges társadalomnak, a szocializmusnak.

2. A jogismeret.
Ahhoz, hogy az állampolgárok követhessék a jogot, ismerniök kell azt, annak előírásait. Az értékelő momentumot egyelőre kihagyva (ez a jogtudatban jut majd kifejezésre) ez *a jogismeret*et a jog érvényesülésének, a jog önkéntes követésének a konstitutív eleme. Érdemes megjegyezni, hogy a burzsoá jogtudomány egyáltalán nem, vagy csak alig foglalkozott a kérdéssel, s a konfliktusos esetet, a jogalkalmazást tartotta szem előtt. Ez feltehetően összefüggött azzal a társadalmi ténynyel, hogy a lakosság túlnyomó része érthetően szemben állott a fennálló joggal, amely érdekei nem szolgálta, s a megismertetés ezt a szembenállást csak fokozta volna. A szocialista jogrendszerben azonban ez a kérdés jelentős kérdésként, mondhatjuk: alapvető kérdésként merül fel.

A jogrendszer mint a magatartási szabályok rendszere arra a társadalmi fikcióra épül, hogy a jogot mindenki, minden állampolgár ismeri; a jog nem-tudására nincsen bizonyíték, vagy csak nagyon minimális körben és kivételesen: ez praesumptio iuris ac de iure, amely nem tűr ellenbizonyítást. Azt, hogy a jogot elvileg mindenki ismeri, mindenkit a jog ismerőjének tételeznek fel, korábbi törvénykönyvek kifejezetten ki is mondották; így például az 1878. évi magyar büntető törvénykönyv 81. §-ának negatív fogalmazása szerint a büntető törvénykönyv nem tudása vagy téves felfogása a beszámítást (ti. bűntettként beszámítást) nem zárja ki. A tétel természetesen nem felel meg a valóságnak: a szociológiai tény a jognak egy nagymértékű nem-ismerése; a társadalom nem vagy nem eléggé gondoskodik arról, hogy a jogot széles körben megismerjék; másképpen szólva a jog megismerésének nemjogi módszerei, indirekt módszerei vannak, amelyek nem intézményesek, csak melléktermékként vezetnek a jog megismeréséhez. Újabban kezdik bevezetni az állampolgári ismeretek tanítását az iskolákban; ez azonban legfeljebb általános magatartási tájékoztatást ad, de nem jogismeretet.

A jogismeret ennek ellenére, közvetett úton terjed; nő az általános műveltségből, hat az irodalmon, filmen keresztül; vele együtt nő a jogérvényesülés is. Ebbe a folyamatba beilleszkedik a jogtudat fejlődése is. (→*Jogtudat*) A szocialista jogrendszerben nem egyszerűen a jog megismertetéséről van szó, egyszerű jogpropagandáról, hanem az arról való meggyőzésről is, hogy az adott jog helyes és szükséges, követése kívánatos, vagyis a jogismeret terjesztésével együtt a jogtudat formálásáról is. A jogismeret terjedésével és vele együtt a jogtudat formálódásával a jog egyre inkább érvényesül a társadalomban, mégpedig egyre inkább érvényesül külön kényszerítő intézkedés nélkül, vagyis önkéntesen, meggyőződés alapján. A folyamat elméleti végén, amikor a jogtudat már igenlően magába foglalja az egész jogot és a jogkövetés teljes egészében önkéntessé válik, a jog elhal, megszűnik jognak lenni, elveszti lényeges attribútumát, mely joggá teszi: a kényszerrel való érvényesítést vagy annak a lehetőségét. A jogismeret azonossá válik a jogtudattal.

IV. A jog kialakulása és fajai. 1. A természetjog, a mai jogbölcseleti irányok. 2. A jogszociológiai irány. 3. A pozitív jog elmélete. 4. A marxista jogelmélet.

1. A természetjog, a mai jogbölcseleti irányok.
Térjünk vissza ahhoz a kérdéshez, hogy vajon a jog csak az állammal kapcsolatos-e, vagy anélkül is van léte, és nézzük meg a jog területi hatályára vonatkozó felfogásokat is.

Már a római jogban megkülönböztetést tettek a római polgárt megillető jog, a római ember joga és az idegenek joga között — jus gentium —; utóbbiról az volt a vélemény, hogy az mindenkire vonatkozik, mindenkit megillet, azt mindenkinek ismernie kell és mindenkire érvényesül. Minthogy ezt a megkülönböztetést az ember hovatartozásához kötötték, tulajdonképpen ezzel állampolgári megkülönböztetést tettek a római polgár és az idegen között; a római bírói szervek azonban előbb-utóbb egyaránt alkalmazták mind a kettőt, illetve

mindenkinek nyújtottak megfelelő esetben jogsegélyt. Az elmélet azonban — és még nem is annyira a római jog elmélete — lassan értékmegkülönböztetést tett a kétféle jog között: a jus gentiumot (amely függetlenül érvényes a római polgárságtól) általános emberi jognak, természetjognak, a természetjog egy ősi formájának fogta fel, szemben a területileg vagy adott esetben személyileg kötött állampolgári joggal. Ugyanebben a gondolatmenetben, amely már a glosszátorokkal megkezdődött és különösen — más társadalmi okoknál fogva ugyan — a 15. és 16. században kibontakozott, a társadalmi-jogi fejlődés menetében elvi-elméleti különbséget, mégpedig keletkezésbeli és rangsorbeli, továbbá érvényességi különbséget tettek a pozitív jog és az emberi természet joga között, amely nem állami alkotás, egyben eloldották az utóbbit az államtól. Ez az utóbbi az állam fölött álló természetjog volt, amelyet egyben emberi jognak tekintettek s amely állítólag velünk született, amely sérthetetlen és elidegeníthetetlen volt, érvénye nem függött az állam elismerésétől, biztosítéka nem az állami kényszerítő erő, hanem a belső erkölcsi erő, az emberi felfogás és meggyőződés és az emiatti követés. A 17—18. század természeti-emberi joga a pozitív jog fölött lebeg, sőt arra is kisugárzik, abban is megnyilvánul, az államban az is érvényes, de garanciája államon kívüli. A dolog lényegét tekintve, a természetjog egyfajta társadalmi követelményként jelentkezett, világi, de nem állami jogként és nem is isteni jogként — bár volt ilyen variánsa; valójában a bekövetkező pozitív jogra nézve felállított követelménynek volt felfogható. Társadalmilag a feltörő polgárság igénye fogalmazódott meg benne a jövő jogaként. Gyakorlati érvénye még nem volt, a jogalkalmazó szervek legfeljebb indokolásként használták döntéseikhez. Ez volt az úgynevezett forradalmi természetjog, minthogy az eljövő polgári forradalom társadalmi igényéről állították, hogy az az emberi természetből ered és annak felel meg. Vannak társadalmi rendszerek, melyekben a pozitív jogtól eltérő, azzal szembenálló természetjogként — a pozitív jog felett álló jogként — nem haladó, hanem nagyon is maradi jogot hirdetnek, amelynek forrását ma a Corpus juris canoniciben (1917), a pápai törvénykönyvben vélik felfedezni.

A természetjog a 15—16. században egybefolyt az emberi joggal, olyan, a polgári társadalom forradalmi követelményeiként jelentkező jogosítványokkal, amelyek a pozitív jogot állítólag megelőzték, az emberi természetből fakadtak; ennek eredetét vissza is vetették egészen az ókorig és az egész organikusan kibontakozó jogfejlődésben mindenütt felfedezni vélték az emberi jogok gyökereit. Ily módon a középkorban egy ideig egy hármas jogfelosztás alakult ki, mert az említett kettőhöz (pozitív jog, természetjog vagy emberi jog) hozzáfűzték az isteni jogot is, amely még örökebb és változtathatatlanabb, mint az úgynevezett emberi jog, amely pedig szintén változhatatlan és elidegeníthetetlen. Később a különbségtétel az isteni és az emberi jog között elsápadt, mert az emberi jogot is isteni eredetűnek tüntették fel, s a pozitív jog fölött csak egy réteget tételeztek fel, amely lehetett természeti vagy isteni eredetű. Később a 16. században Grotius csak a természetjogról beszélt, amely megváltoztathatatlan, az isten sem módosíthatja s amely mint emberi jog, a pozitív jognak ellenpólusa; Grotius idejében ezek követelmények voltak a fennálló joggal szemben. E felfogás szerint a jog kettősségéről van szó és eszerint a pozitív jog mellett máris létezik egy természetjog vagy az emberi jog, amely szintén él, de nem-jogilag él. A jogtudományban ma is vannak képviselői egy ilyen, a pozitív jog fölött álló jognak, noha újabban más megközelítéssel nyúl hozzájuk az értékelő filozófia, de szintén társadalomkritikaként és társadalmi igényként; a közfelfogás ma is úgy véli, hogy a tízparancsolat mint „isteni" vagy „emberi" jog inkább jog, mint az állam alkotta jog, s az államtól függetlenül követést igényel. Ez az álláspont elmossa a különbséget a jog és más társadalmi normák, így az erkölcs között, minthogy a pozitív jogból szinte kiemeli természetjogként a benne levő és az erkölccsel azonosuló elemeket, amelyek kötőerejét nem az államban láttatja, hanem az erkölcsben, a lélektani erőben stb. A nemzetközi jogban azután más céllal és módon, de szintén államfeletti jogként visszatérő emberi jog erősíti a jogfelfogásokban a pozitív jog fölött álló és erkölcsileg kötelező „örök" jognak az illúzióját. A ma érvényes és ma művelt jogelméleti irányok közül az egyik még változatlanul *a természetjogias irány*, vagyis az állami-pozitív jogon felül egy pozitivitás-fölötti természetjognak, örök jognak vagy jogelveknek a feltételezése. Ez a feltételezés aszerint nyer tartalmat, hogy vajon milyen érték védelmét tulajdonítják elsősorban a jognak, amely fő, alapértéket elsősorban állítólag a természetjog védi? Ez az irány ma *a jogfilozófiai irány* a jogelméletben, mert szorosan kapcsolódik a filozófiához, és annak modern irányaihoz, napjainkban elsősorban az értékfilozófiához. A jog által védendő érték természetesen lehet társadalmi érték is, amikor is a jogfilozófiai irány egy ma érvényesnek tekintett értéket állít a középpontba: társadalmilag például a demokráciát, a társadalmi egyenlőséget, a társadalmi érdeket, a jogegyenlőséget, a szabadságot, a tulajdon szabadságát, a vállalkozás szabadságát, az egyént, az egyén szabadságát. Ezeknek a jogi értékfilozófiáknak egyik fő jellemzője, hogy a konstrukciójuk absztrakt: aprioristikus érték-tételként indulnak ki egy posztulált értékből, amely nem következménye, bizonyításra váró folyománya a fejtegetésnek,

hanem premisszája, amelyre azután a jogfilozófiai fejtegetés épül, következik. Ez jellemző általában a mai polgári jogfilozófiákra, amelyek legtöbbje az erkölcsöt állítja a középpontba, azt posztulálja a legfőbb értékként, mégpedig nem a pozitív erkölcsöt, hanem az absztrakt erkölcsöt, az erkölcsöt önmagában véve, elvont fogalomként. Ezzel társadalmilag ez a jogfilozófia jogigazoló lesz, mert a pozitív jogot úgy értékeli, mint amely nagyban-egészben megfelel az erkölcs követelményeinek. Társadalomkritikája ezért legfeljebb korrektív, a fennállón valamit javítani akar, de alapjaiban azzal egyetért.

2. A jogszociológiai irány.

A polgári jogelmélet ma érvényesülő második, mondhatni divatos és a jogfilozófiai irányynyal konkurráló iránya *a jogszociológiai.* Itt meglehetősen nagy a zűrzavar; jogszociológián egészen különböző dolgokat értettek és értenek, különböző jogszociológiai felfogások voltak érvényesek Max Webertől Ehrlichig, s ma tucatszám nőnek a követő epigonok vagy eredeti jogszociológus gondolkodók. Ezért nagyon nehéz a jogszociológiáról mint egységes irányról ma beszélni.

A jogszociológia felfogás eredetét elméletileg valószínűleg arra a jogfilozófiai irányra lehet visszavezetni, amely Kant nyomán a jogban megkülönböztette a „van" tényoldalt, a létezőt a „kell" oldaltól, a normatív parancstól. Hogy az újkantiánus jogfilozófiában azután a „kell" oldal, a „Sollen" vált normaként egyedül joggá, mint a kellő magatartást előíró paranccsá, s a „van" vonatkozás szinte eltűnt (az ti., hogy mi „van", mi érvényesül), az a jogfilozófia sajátos sorsa; a jogszociológia a létezőt, a tény-oldalt kezdte elemezni, s ezért viszont mindenekelőtt teljesen adós maradt a kell-oldal magyarázatával, az elmélettől, a norma okának elemzésétől; egy-egy konkrét társadalmi helyzetből vonta le mindjárt a szabályt is. Számára mindezeknél fogva nem a normarendszer volt az érdekes és ma sem az, hanem a jogalkalmazás, a „jog élete". Ez a felfogás ugyan Ehrlichtől ered, de elterjedését az amerikai jogfelfogás valósította meg; az Egyesült Államokban az angol common law mintájára a jogalkalmazásban fejlődött a jog. Ebből az angolszász tényleges helyzetből egyoldalú, prakticista következtetéseket vontak le. Ez a jogalkalmazási irányzat egyben el is torzítja a jogszociológiát, amelynek mai irányaiban, különösen az amerikai mintára épülőkben, a jogalkalmazás lesz a jog lényege, nem pedig az alkotott jog; ennélfogva nem az állam hatalmi szerveit tekintik jogalkotó szervnek, hanem az ugyancsak állami jogalkalmazó szervet; ezzel tulajdonképpen megdőlt az a klasszikus felfogás, amely szerint az állam politikai szerve egyben a legfőbb és a jogot is kizárólag alkotó szerve. A szociológiai irány — éppen amerikai mintára — rendkívüli szerepet (talán túlzottat) tulajdonít a jognak a társadalomban, annak szervezésében, irányításában: a jogászt a társadalom mérnökeinek tekinti, Roscoe Pound után social engineering-ről szól; a jog a „társadalmi kontroll" eszköze, amikor is a társadalmi kontroll nem a megtörtént és lezajlott folyamatok ellenőrzése, hanem a folyamatok irányítója; ez az irányítás a jogalkalmazás útján zajlik, amelyhez képest az írott jog, a törvény csak hipotéziseket állít fel bekövetkezendő viszonyokra, csak jóslás, nem logikai következmény. Mindenesetre sok hibája, félrevezető tévedése mellett ennek az iránynak alapvető érdeme, hogy visszafordította a jogelmélet figyelmét a társadalmi valóság irányába, nem rekedt meg a normánál (sőt talán túlzott mértékben el is hagyta azt), a jog társadalmi szerepét állította előtérbe, szóval olyan kérdésekkel foglalkozott és foglalkozik, amelyeket a jogfilozófia elhanyagolt. Talán azt lehet a jogszociológia terhére írni, hogy nem „lényeg"-tudomány, nem a jog lényegével foglalkozik, hanem működésével és hatásával; nagyon kitűnő *kiegészítő tan* egy olyan jogelmélethez, amely a jog lényegét elemzi.

3. A pozitív jog elmélete.

A 19. században kialakultak Európa-szerte a nemzeti jogok, s ezeken belül az egyes jogágak; külön-külön az egyes társadalmi viszonyok jogi megfelelői. Ezek fölött létre kellett hozni valami közöset, a fogalmak közösségét, egyfajta pozitív jogi általánosságot. Ehhez járult, hogy az angolszász jog, mint a common law joga, maga is széteső volt, s a fogalmakat nem egyértelműen használta, úgy, hogy ott is létre kellett hozni egy új iskolát, amely létre is jött, mint az Austin-féle iskola; ez bizonyos értelemben unifikálta a fogalmakat és létrehozta az analitikai jogfilozófiai iskolát.

Mindez együtt szigorúan a pozitív jog alapján megteremtett egyfajta pozitív jogi általánosságot, a pozitív jog elméletét, egyfajta, *a pozitív jog bölcseletét:* ez a 19. század vége felé jött létre, és a 20. század elején átadta a helyét az újkanti érték-filozófiának. Lényegéből folyóan és a pozitív joghoz való tapadásánál fogva többnyire a pozitív jog közös általános fogalmaiból vagy intézményeiből indult ki, vagy oda jutott, azokhoz mint végkövetkezményekhez; a jogforrás, a jogintézmény, a jogviszony, a jogrendszer, a jogág, a kötelezettség, a felelősség és így tovább, ezek lettek a középponti fogalmai.

Ilyen módon a jogelméletnek három fő irányát különböztetjük meg s a többi elméleti irányok többé-kevésbé csatlakoznak egyikmásik fő irányhoz, vagy azok egyikéhezmásikához sorolhatók. A jogelméletnek ilyenképpen szintén három fő tendenciája van: a jogfilozófiai, a jogszociológiai és a pozitív jogi; ehhez járulnak különböző kísérletek, amelyek mind a három irányt szintetizálni akarják.

4. A marxista jogelmélet.

Ilyen szintetizáló iránynak lehet tekinteni az itt bőven tárgyalt marxista—leninista irányt, a marxista jogelméletet, amely a jogot mindhárom szempontból többé-kevésbé arányosan és együtt tárgyalja. Társadalmiságából adódóan, minthogy a jogot társadalmi viszonyként tárgyalja, a jogszociológiai irányhoz közeledik, sőt legalábbis egyfajta jogszociológiát hoz létre; a jogot a társadalmi viszonyok közül az termelési viszonyok felépítményének fogva fel, a jogi ideológiát elemezve a jogtudatnak nagy szerepet tulajdonítva, a jogfilozófiát közelíti meg. Végül pedig a pozitív jog intézményeit elemezve, s azokat az elméleti kérdésekbe illesztve, a típusokat az egyes társadalmi rendszerek szerint megkülönböztetve és bennük az intézményeket elhatárolva, a pozitív jog bölcseletéhez jut. A marxista—leninista jogelmélet ilyenképpen *szintétikus jogelmélet*, amelyet nem lehet a jogbölcselet egyik vagy másik irányához csatolni vagy közelíteni, sem pedig a jogelmélet egyik vagy másik irányának tartani, noha újabban vannak kísérletek, melyek a marxista—leninista jogelméletet jogfilozófiának kívánják tekinteni. A marxista—leninista jogelmélet ebben a hármasságban fejlődik, gazdagszik anélkül, hogy egyik vagy másik irány kizárólagos foglyává lenne.

V. A jog típusai. 1. A jogtípus fogalma. 2. A jogtípus csoportjai. 3. A szocialista jog, a társadalmi viszonyok és a társadalmi magatartás.

1. A jogtípus fogalma.

A történelmi jogfejlődés során különböző tipikus, azaz egy-egy meghatározott fajta társadalmi rendszerre jellemző jogrendszerek alakultak ki, illetőleg ilyeneknek a képét alakították ki elvont általánosságukban. Ezeket a különböző jogrendszer-fajtákat *jogtípusoknak* nevezzük. Egy-egy jogtípusra alapvetően jellemző, hogy azonos jellegű termelési viszonyokon alapszik, illetőleg ennek megfelelően azonos osztályviszonyokon nyugszik, ilyeneket fejez ki és véd. Az azonos jogtípushoz tartozás nem jelent okvetlen azonosságot vagy abszolút hasonlóságot: az ugyanazon jogtípushoz tartozó jogrendszerek különbözőek is lehetnek felépítésükben, szerkezetükben, de mindvégig azonos marad társadalmi jellegük: azonos termelési viszonyokra épülnek és azonos az uralkodó osztály, melyet a jog elsősorban szolgál. Minthogy a közös ismertetőjel a termelési viszonyok és az azonos osztályviszonyok, nyilvánvalóan a jogtípusok megfelelnek az állam megfelelő fajtáinak, azaz típusainak, sőt az egyes társadalmi formációknak is, amelyek azonos társadalmi rendszert jellemeznek.

Az egész polgári tudomány egyik alapvető és tulajdonképpen meg nem oldott kérdése, hogy hogyan lehet felosztani a jogot, a történelemben előforduló különböző jogi formák között csoportosításokat lehet és hogyan elvi alapon végrehajtani. Megtörténik, hogy megkülönböztető jelként valami külsőt vesznek, a külső jelet, például a jogforrás-rendszert, az írott vagy íratlan jogot, az igazságügyi szervezet felépítését. A marxizmus—leninizmus azonban a legfőbb csoportosítás: a jogtípus megkülönböztető jelét tulajdonképpen magán a jogrendszeren kívül: a társadalmi rendszerben, annak azonosságaiban vagy különbségeiben keresi. Ebből következik, hogy a fő csoportosítás ismérve tulajdonképpen jogon kívüli ismérv, olyan tényező, amely a jogot végső fokon kívülről meghatározza. Egyesek azt is mondják, hogy a jog ilyen megkülönböztetése egyszínű, nem hoz elő semmi jellegzetes jogi sajátosságot. A jogtudomány azonban itt is társadalomtudomány és a társadalom fajtákra osztásának megfelelően osztja a jogot nagy csoportokra. Ezzel a marxista—leninista jogtudomány külső, társadalmi ismérvvel megoldotta a jogrendszerek csoportosításának alapvető kérdését.

2. A jogtípus csoportjai.

Világtörténeti méretekben mérve, s a termelési viszonyok nagy kettéosztását követve, tulajdonképpen csak kétféle fő jogtípusról lehetne szó: a kizsákmányoló társadalmi rendszerek jogáról, vagyis a kizsákmányoló jogtípusról és a kizsákmányolásmentes társadalmi rendszer jogáról, a szocialista jogtípusról. Ez alapjaiban igaz; a kizsákmányoló rendszeren belül is vannak azonban olyan jogtípusok, amelyek érdemesek a megkülönböztetésre, sőt egyenesen igénylik azt: kialakulnak ilyen külön csoportok, elkülönülnek, egyedi sajátságokkal rendelkeznek. Ezért a kizsákmányoló jogtípusokat is felosztjuk *a)* rabszolgatartó jogtípusra, *b)* feudális jogtípusra és *c)* tőkés jogtípusra, szemben a szocialista jogtípussal.

Mindegyik kizsákmányoló jogtípusnak megvan a maga társadalmi sajátsága, jellegzetessége mellett a jogi sajátossága. A rabszolgatartó jogtípusból szinte kiugrik a magánjog, a maga kiépített rendszerével, logikus felépítésével vagy uralmi területével. Ezt a magánjogot (római jog) recipiálta egy alapjaiban ugyanolyan jellegű kereskedelemmel rendelkező társadalmi rendszer joga: a burzsoá jog, s ebből építette fel saját jogát. A jogtörténet nagy csaló látszata, hogy egy típusnak mutatja a római és a tőkés magánjogot, holott azoknál csak társadalmi hasonlóság vezetett a jog későbbi felhasználására és látszólagos azonosságára. A feudális jogrendszerben az egységes jogrendszer helyett kialakultak a privilégiumok rendszerei; a jog individualizálódott, pontosabban csoportjogokra szakadt, a társadalmi osztályok vagy rétegek külön-külön jogrendszerrel rendelkeztek, amelyek együtt éltek, párhuzamosan léteztek. Végül a jog lényegének adekvát típusa a burzsoá jogrend-

szer, amely a jog lényegéből folyó alapelvet: az egyenlőség elvét, *a jogegyenlőséget* hozta napvilágra s elvileg mindenki számára érvényes jogrendszert épített: más kérdés, hogy hogyan felelt meg a jogegyenlőség a tényleges egyenlőségnek; a gyökeres különbség, amelyet csak a szocialista jog orvosolt, itt nyilvánvaló. A szerződéses szabadságra és a vállalkozás szabadságára épülő polgári jogrendszer messzemenő kifejlődési lehetőséget nyitott a jog előtt; létrejött a *par excellence* jogrendszer, amely a tőkésosztály kifinomult eszközévé lett, árnyalt, sokrétű, bonyolult jogrendszerré egy olyan társadalomban, amely mindent jogi alakban akar kifejezni. A társadalmi viszonyok rögtön és okvetlenül jogi köntöst öltenek magukra, minden társadalmi elem jog és jogviszony alakjában jelentkezik, a társadalom jellegzetesen jogi társadalom, amelyet át- meg átsző a jogviszonyok és jogviták sora. A jog finom hálóként átszövi a társadalmi élet minden zegét-zugát; a burzsoá társadalom uralkodó világnézetét Engels jellegzetesen „jogi világnézetnek" nevezte.

3. A szocialista jog, a társadalmi viszonyok és a társadalmi magatartás.

A szocialista jogtípusnak egyik feladata, hogy megszüntesse ezt az agyon-jogosított rendszert és visszaállítsa a jogot a megfelelő helyére: a minden-jogiságot megszüntesse, a szocialista társadalmi rendszer megszilárdításának és továbbfejlesztésének *eszközévé* tegye. Ez szigorúan csak jogi szempontból visszafejlődésnek tűnik a burzsoá rendszerhez képest, a szocialista társadalom elveszti par excellence jogi jellegét, nem fordít mindent jogi nyelvre, nem lát mindenben jogot, a jog nem uralkodó viszony a társadalomban; ez azonban nem visszalépést jelent a korábbihoz képest, hanem annak meghaladását; a jog elkerül arra a helyre, amelyet társadalmilag megérdemel, amely valójában megilleti; elsősorban elveszti azt a jellegét, hogy a társadalmi viszonyok társadalmiságának elrejtését szolgálja.

Emellett a jog, tudniillik a szocialista jog, mindig úgy szabályozza a társadalmi viszonyokat, hogy ezzel emelje az emberi magatartás szintjét: ezzel előre hajtja a szocialista társadalmat, mindig magasabb igényt támaszt vele szemben, noha ugyanakkor úgy tűnik, mintha el is szakadna tőle. A szocialista jog megindulást jelent azon az úton, amelyen a jog és a társadalom közötti szakadás, elkülönülés és elválás csökkenni kezd, a társadalmi fejlődés arra az útra lép, hogy a társadalmi viszonyok találkozzanak a jogviszonyokkal, átmenjenek egymásba, végül is egybeessenek, a jogi elkülönülés, a sajátosan jogi forma megszűnjék és ezzel kezdetét vegye a jog elhalása: olyan társadalom jöjjön létre, amely a maga társadalmiságában mutatja a társadalmi viszonyt, nem pedig jogiságában, melyben a társadalom önmagát szabályozza, az ember átveszi önmaga meggyőződésébe, tudatába és önmagában hordja a viselkedési szabályokat. Ez nehéz, bonyolult társadalmi folyamat, amelyben a társadalom fejlődése siettetésének együtt kell haladnia a jogiság, a kényszerítés csökkenésével, majd teljes eltűnésével. Ezért a szocialista jog új utakat épít, új módszereket alkalmaz, valóban új rendszer a kizsákmányoló jogokhoz képest, még akkor is, ha külön formáiban viszonylag sokáig őrzi a régit.

VI. A szocialista jog. 1. A szocialista jogtípus. 2. A szocialista jogrendszerek. 3. A pozitív szocialista jogok. 4. A szocialista jogok fejlődésének fő vonásai. 5. A szocialista jog további csoportjai és fajai. 6. A szocialista jog alapelvei.

1. A szocialista jogtípus.

A szocialista jog a szocialista termelési viszonyokon épülő és a szocialista osztályviszonyoknak megfelelő jogrendszerek gyűjtőfogalma; keretébe tartozik a szovjet jogrendszer és a népi demokratikus országok joga. Alapvető két jellegzetessége a termelési eszközök szocialista társadalmi tulajdona és a munkásosztály politikai hatalma, vezető szerepe a társadalomban. Minthogy a jogrendszer létrehozója és érvényesítője, a termelési viszonyoknak jogviszonyokra fordítója itt is, mint minden társadalomban, a politikai hatalom, azaz a szocialista állam, a szocialista jogon általában és röviden a szocialista állam által létrehozott jogot értik; ez azonban olyan rövidítés, amely figyelmen kívül hagyja a politikai viszonyok tartalmát, azaz az osztályviszonyokat, a termelési viszonyokat, a szocialista munkaviszonyokat, az újfajta családi viszonyokat, s magával a politikai hatalommal közvetlenül összefüggő alkotmányos és igazgatási viszonyokat. Ezeknek az összes viszonyoknak jogi kifejeződése teszi ki együtt a szocialista jogot.

A szocialista jog a szocialista társadalomban jön létre; az első szocialista jogot, a szovjet jogot a szocialista államban hozták létre a Nagy Októberi Forradalommal 1917-ben. A szovjet jog szolgált például az 1918-as évek próbálkozó szocialista forradalmainak, így a Magyar Tanácsköztársaság 1919. évi jogának; a szovjet jog vált mintájává, útmutatójává később, a második világháború után a népi demokratikus jogrendszereknek. A szovjet jog útmutatásával és vezetésével létrejött a szocialista jogrendszerek nagy családja, a szocialista jogtípusból mint elvont elméleti fogalomból társadalmi realitás lett. Azóta is mindvégig a szovjet jog volt az útmutató; jogintézményeivel megoldási például szolgál a többi szocialista ország számára. Természetesen tévedés lenne feltételezni a szovjet jognak valaminő automatikus követését; e tekintetben a szovjet jog útmutató szerepe mellett ma már a népi demok-

ratikus jogrendszerek a maguk eredeti történelmi elemeivel, de még inkább eredeti új jogintézményeivel, jogi megoldásaival hozzájárulnak a szocialista jogrendszerek közös nagy családjának kincsestárához, gazdagítják a szocialista jog tapasztalatait.

A szovjet jogtípusba tartozó jogrendszerek fejlődése kettős utat mutat. A merőben *történeti* fejlődés élén az 1917-ben keletkezett szovjet jogrendszer áll, melyet követtek a második világháború után a népi demokratikus jogrendszerek. *Elméletileg* a szocialista jogrendszereknek közös-általános fejlődésük van, együtt fejlődésükről lehet szó, amelyben a kommunizmus építésének szakaszában járó szovjet társadalom jogrendszere tulajdonképpen együtt fejlődik a szocializmus fejlett építésén munkálkodó népi demokratikus államok jogrendszereivel; a példákat és tanulságokat egymástól veszik s a társadalmi fejlődés hátrább álló szakaszán álló népi demokratikus jogrendszerek is szolgáltathatnak példát az élen járó szovjet jogrendszernek. Ezért is a szovjet jogrendszerrel egybekapcsolódóak az összes szocialista jogrendszerek.

2. A szocialista jogrendszerek.

A szocialista jogtípusnak alfajai mint elvont fogalomnak társadalmilag realizálódó alfajai: *a szocialista jogrendszerek:* ezek a szovjet rendszer és a népi demokratikus jogrendszerek. Ezek mind a szocialista jogtípushoz tartoznak, de a szocializmus építésének különböző sajátságait mutathatják fel, mindvégig megtartva a típus azonosságát, azaz a jog lényegét. Ennélfogva a jogtípus mint legfelső, legelvontabb fogalom alatt a jogrendszer fogalma helyezkedik el, amely még mindig mint elvont fogalom szerepel, mint konkrét-létező jogrendszerek válfaja-csoportja: így a szovjet jogrendszer, noha bizonyos, 1917—1919-es kísérletektől eltekintve egyetlen tulajdonképpeni tartós előfordulási esete van, egyben egyfajta jogrendszer is; a népi demokratikus jogok egy másik fajta jogrendszer, amelyből már több a konkrét előfordulási eset. Egyébként a jogrendszerek említett két fő szocialista fajtájának történetileg egymást követő sora van; ahogyan a történelem létrehozta a szovjet jogrendszert az első világháborút követő történelmi viszonyok közepette, úgy létrehozta a népi demokratikus jogrendszereket a második világháború után. A történetiség itt kereszteződik a jogrendszerek logikai csoportosításával.

3. A pozitív szocialista jogok.

Végül a szocialista jogtípus harmadik kategóriája, harmadik szintje *a konkrét jogrendszerek fajtái,* az egyes nemzeti jogrendszerek mint létező realitások: a csehszlovák, a magyar, a román, a bolgár, a jugoszláv, a lengyel jogrendszerek, a Német Demokratikus Köztársaság jogrendszere stb. Ez a fogalom már effektív létezés, ez már tényleg „van", ezek hatályos jogrendszerek, amelyek a felsőbb, elvont fogalomba foglalhatók: ezek a szocialista jogtípus konkrét, ma létező fajai.

4. A szocialista jogok fejlődésének fő vonásai.

A szocialista jogrendszereknek sajátos fejlődési útja volt, illetve van. A második világháború után létrejött több szocialista jogrendszer előtt egyetlen létező szocialista jog, a szovjet jog példája lebegett, ezért fejlődésükben kétségtelenül nagymértékben követték ennek a példáját. Emiatt a szocialista jog egyes nyugati magyarázói a népi demokratikus jogokat mint a szovjet jog részeit, válfajait, megvalósulási formáit, eseteit, sőt mint a szovjet jog részeit fogta fel. A fejlődés azután rávezette a szocialista jog nyugati bírálóit is, hogy belássák: minden egyes szocialista ország joga önálló szocialista jog, amelyet sajátos jelek és sajátosságok jellemeznek.

Eközben a szocialista jogok maguk is hatalmas változáson mentek keresztül. Míg korábban nagy szerepet játszott bennük a régi, a szocialista forradalmat megelőző jog, mintegy a folytonosság érvényesült egyes területein, addig az újonnan kifejlődött jog lényege már nem a történelmi múlt, hanem a társadalmi jelen lett, az új társadalmi viszonyok, a konkrét társadalmi adottságoknak megfelelően alakultak ki az egyes szocialista jogrendszerek. Ha korábban az egyszínűség uralta a szocialista jogokat, vagyis a hasonlóság volt rájuk a jellemző, ma a sokszínűség. Korábban a szocialista jog közös elvi magvai uralták a jogrendszereket, amelyekben ezek mellett kevéssé akadt nemzeti sajátosság; napjaink szocialista jogrendszereiben megmaradtak a közös elvi vonások, a jogok szocialista jellegének alapjai, de mellettük kialakultak az egyedi sajátságok, létrejött a szocialista jogok szembetűnő sokfélesége. Ha korábban éppen a példák hiánya és főként a szovjet jog példájának követése olyan látszatot kelthetett kívülállókban, mintha egyedül a szovjet jog léteznék, a népi demokratikus jogok csak annak követői, ma az a vélemény uralja a nyugati politikusokat, hogy ahány szocialista állam, annyi fajta szocialista jogrendszer, hogy már elveszett a szocialista jogból a közös elvi általános, nem maradt csak az egyedi. A két szélsőséges nézetfajta mindegyike téves, felületes, szélsőségesen leegyszerűsített szemlélet. Napjaink szocialista jogát is változatlanul jellemzik a közös-elvi-szocialista alapvető vonások, de az egyes jogrendszereket jellemzik már kialakult új egyedi sajátosságok is, amelyek nem mondanak ellent az általános-közösnek.

5. A szocialista jog további csoportjai és fajai.

Az eddigiekben az európai szocialista országokat tartottuk szem előtt; ez ma már nem elegendő. A szocialista országoknak létrejött egy ázsiai csoportja, amelynek sajátosságairól egyelőre még keveset tudunk, de mindenesetre egy határozottan elkülönülő, elvi alapjaiban kétségtelenül szocialista jogrendszerekről van

szó, melyeket feltehetően igen nagy különbségek jellemeznek a belső helyzetek sokfélesége miatt. Ezekről mint önálló csoportról beszélhetünk, anélkül, hogy sok külön-külön sajátságukra hivatkozhatnánk. Nem lehet végül említés nélkül hagyni az egyetlen amerikai népi demokratikus fajtájú államot, Kubát sem, amelynek jogfejlődése, a múlt jogtól való elszakadása azok között a sajátos társadalmi feltételek közepette zajlik, amelyek Kubára jellemzők. Mindenesetre Kubát és bontakozó jogrendszerét szintén bele kell számítani a szocialista jogtípus megjelenési formáiba, mégha jogrendszerének kevéssé alakultak is ki markáns vonásai; ez bizonyára be fog következni.

6. A szocialista jog alapelvei.

A szocialista jog alapvető vonása, hogy népi jog, ami negatíve megfogalmazva annyit jelent, hogy nem jogász-jog, vagyis a jog nemcsak a jogásznak szól, hanem hordozója a nép: a szocialista jog és annak végrehajtói mindent elkövetnek, hogy a szocialista jog mindinkább a nép által megismert (és vallott) jog legyen, a szocialista jog a nép véleményét és meggyőződését fejezze ki. A közérthetőségnek, a megértettségnek és az ismertségnek a nagyon nehezen megvalósítható igénye a szocialista jog alapvető jellegzetessége, vagy jobban mondva ez az igény az alapvető törekvése. Ezért különböző módszereket érvényesít a jog népivé tétele érdekében (népszerűsítés, terjesztés, a bírák beszámolása választóiknak). Emellett magának a szocialista jognak a szerkezete is olyan, hogy ezt a megértést elősegítse, vagyis igyekszik jól igazodni a társadalmi viszonyokhoz. A megérthetőség egy másik feltétele a szigorúan, áttekinthetően és érthetően szerkesztettség. Maga az elmélet is segíti ezt a folyamatot.

A szocialista jog elméleti fő vonása mindenekelőtt abban jelentkezik, hogy a szocialista jogot *áttekinthető rendszerbe* foglalják és alapvető elvekbe, *alapelvekbe* foglalják össze. Ezek az alapelvek a jogalkotásnak és a jogalkalmazásnak, illetőleg a jogkövetésnek egyaránt elemei, amelyek mintegy átfogják az egész szocialista jogot. A szocialista jognak ezek az alapelvei elsőrendű segítséget jelentenek a jogértelmezésben, segítik a szocialista jognak szocialista irányba való alkalmazását.

A szocialista jog alapelvei egyrészről azonosak *a szocialista társadalomnak*, a termelésnek, a szocialista együttélésnek a jogra is érvényes elveivel (kizsákmányolásmentesség, szocialista együttműködés); az alapelvek másik csoportja a társadalmi szervezet elveivel azonos, azaz *a politikai alapelvek*, amelyek jog alakjában is kifejeződnek (így a párt vezető szerepe, az államszervezet közvetlen alapelve: a demokratikus centralizmus, a hatalom közösségi megszervezésének az elve). Sajátos, külön jogi alapelvei vannak magának a szocialista jognak: ezek a sajátos jogi alapelvek (így a közösségi érdek uralma az egyéni érdek felett, a szocialista demokrácia). A központi alapelv és a szocialista jog legfőbb alapelve *a szocialista törvényesség*. Ez az elv az Októberi Forradalomból nőtt ki és azóta funkciót is változtatott; kezdetben azoknak a törvényeknek a feltétlen érvényesítését jelentette, melyeket a forradalom alkotott (az új jog); később a fogalom kiszélesedett és a fogalom neve is megváltozott: a forradalmi törvényesség helyett a szocialista törvényesség elnevezést használták, ami az egész érvényes új jogra is vonatkozott. Lényege az a felismerés volt, hogy nem lehet a szocialista társadalmat felépíteni egyfajta feltétlen fegyelem nélkül, amelynek szabályait és alapvető feltételeit a szocialista törvények adják meg. Lassanként a fejlődés menetében a szocialista törvényesség fogalma szélesedni kezdett, elvileg is beleolvadtak olyan elvek, amelyek gazdagították a tartalmát, így a szocialista igazságosság, a méltányosság; a törvények szigorú alkalmazása mint alaptartalom megmaradt, mégpedig most már a jog egészére, nemcsak a néhány új forradalmi törvényre vonatkozóan, de egyben más felbontást is igényelt újféle értékelő fogalmakra, mint például az igazságosságra, jogbiztonságra és így tovább.

Maga a szocialista törvényesség nem rövidíthető le egyszerűen a törvények szigorú betartásának és betartatásának a tényére; a törvények alkalmazása maga is a „miként" alkalmazásnak a kérdése, a jog szocialista irányban való alkalmazása; az alkalmazás a társadalmi összefüggésben való alkalmazást jelenti, a törvénynek, a rendeletnek, a gyakorlathoz viszonyított alkalmazását, az állampolgár és az egész jogalkalmazó szervezet, de egyúttal a jogalkotó szervezet jogszerű eljárását, legfelül külön is kiemelve az alkotmányosság megtartását mint igényt. A szocialista törvényesség a szocialista jogéletet átható, annak minden vonatkozására kiható alapelv, amely értelmező, az alkalmazást elősegítő és egyben a törvények általános érvényesítését ellenőrző elv is, amelynek megtartásán az állami szervek, a társadalmi szervek és az állampolgárok egyaránt őrködnek. Emellett megvan a szocialista törvényesség védelmének törvényes rendje, számos törvényszabta útja és külön eljárása.

Irodalom: *Samu* Mihály: A szocialista jogrendszer tagozódásának alapja. Bp. 1964.; *Szotáczki* Mihály: A jog lényege. Bp. 1970.; *Peschka* Vilmos: A modern jogfilozófia alapproblémái. Bp. 1972.; *Szabó* Imre: A szocialista jog. Bp. 1963.; *Szabó* Imre: A jogelmélet alapjai. Bp. 1971.; Állam- és jogelmélet. 3. kiad. Szerk. Samu Mihály. Bp. 1978.; Markszisztko-leninszkaja obscsaja teorija goszudarsztva i prava. Tom. 1—4. Moszkva, 1970—1973.; *Miczkevicz*, A. V.—*Sebanov*, A. F.: Teorija goszudarsztva i prava. 2. kiad. Moszkva, 1974.; *Kerimov*, D. A.: Filoszofszkie problemü prava.

Moszkva, 1972.; *Tumanov*, V. A.: Burzsuaznaja pravovaja ideologija. Moszkva, 1971.; Marxistisch-leninistische Staats- und Rechtstheorie. Lehrbuch. Berlin, 1975.

Szabó Imre

JOGÁG → *Jogforrás;—Jogrendszer;—Jogszabály*

JOGALKALMAZÁS I. A jogalkalmazás mint összetett társadalmi-jogi folyamat (795.)— II. Jogértelmezés és tényminősítés (798.) — III. A jogalkalmazás alkotó szerepének különös esetei (801.) — IV. Jogalkotás és jogalkalmazás dialektikus összefonódása (809.)

I. A jogalkalmazás mint összetett társadalmi-jogi folyamat. 1. A jogalkalmazás mint konfliktusfeloldás és mint a jog realizálása. 2. A jogalkalmazás jogi és nem-jogi összetevői. 3. Az általános és egyes dialektikája a jogalkalmazásban.

1. A jogalkalmazás mint konfliktusfeloldás és mint a jog realizálása.

Alapfunkcióját tekintve eredetében a jog nem más, mint a társadalmi konfliktusoknak adott — uralkodó — osztályérdekektől befolyásolt feloldása révén olyan társadalmi rend biztosítása, amely ezeknek az érdekeknek megfelel. Valószínűsíthető — s a primitív közösségek etnikai tanulmányozása különösen támogat egy ilyen feltevést —, hogy a társadalmi *reguláció* bölcsőjénél a *konfliktusfeloldás*, illetőleg annak standardizálására irányuló törekvés állt. Történelmileg a konfliktusfeloldás először eseti módon, a vitás helyzet konkrét arculatától, egyedi vonásaitól meghatározottan történt. Csupán a fejlődés későbbi fokán vált ki a konfliktusfeloldás gyakorlatát adott mederbe terelő, azt tartalmában és formájában standardizáló normarendszer, amely eleinte magából a gyakorlati konfliktusfeloldás tényeiből táplálkozott, annak kiemelkedő és általánosítható példáit avatva mintává, utóbb azonban már ilyen minták tudatos képzéséből gyarapodott. A konfliktusfeloldás gyakorlatának önállósult döntési mintákkal történő befolyásolása a fejlődés viszonylag kései fokán végül oda vezetett, hogy e minták, ezek objektivációs rendszerei a társadalmi élet egészének a befolyásolása, megtervezése és megszervezése elsődleges eszközeivé váltak. Valamilyen konfliktusfeloldás szükséglete már bizonyosan az ősközösségi társadalomban is felmerült. Ennek olyan gyakorlata azonban, amely antagonisztikusan elkülönült csoportok különérdekeitől befolyásolt standardizálásra épp e különérdekek biztosítása végett törekszik, csak a kizsákmányolással született osztálytársadalom terméke. Minthogy itt már a konfliktusfeloldás elkerülhetetlen szükségképpeniséggel a társadalom többségének egy kisebbség által való elnyomásának is a kifejeződése, elégtelenné váltak a társadalmi reguláláas ama primitív lehetőségei, amelyeket a konfliktusfeloldás eseti gyakorlata hordozott. Az a tény tehát, hogy a társadalom tagjai közötti eseti konfliktusok feloldása immár a társadalom többségének a kisebbség által történő rendszeres elnyomásával — ha nem is minden esetet specifikusan determináláon, de a konfliktusfeloldás lényegi általánosságát, tendenciáját, kereteit, formáját illetően — feltétlenül összekapcsolódott, a konfliktusfeloldásban magában is lényegi változásokat feltételezett. A konfliktusfeloldás osztályjellegű lett — a létrejövő állam e célból intézményesített szervének a privilégiuma. Eljárása szintén specifikussá vált: a fejlődés során keretét, lefolyásának mikéntjét egyre átfogóbban rögzítették, formalizálták, és lehetséges tartalmát is egyre növekvő mértékben előre rögzített *magatartási-döntési mintákhoz* kapcsolták. Ebben a sajátos *formai*-jogi fejlődésben bontakozik ki az a jog, mely társadalmi regulatív és osztályfunkcióját immár nem a konfliktusfeloldás tényleges gyakorlatában oldottan, hanem specifikus közvetítőként létrehozott objektivációkkal: a jövendő döntéseket — és ezáltal a jövendő magatartásokat — előlegező, önállósult *norma-struktúrákkal* látja el.

A társadalomfejlődés során a különböző társadalmi komplexusok kialakulásával és viszonylagos elkülönültségük fokozódásával, a társadalmi viszonyok ennek megfelelő bonyolulttá és szövevényessé válásával egyre átfogóbb és mélyrehatóbb szükséglet jelentkezik az e komplexusok közötti *közvetítés* funkciója — a társadalmi élet mind szélesebb területeinek a jog regulatív formái alá rendelése, a társadalmi viszonyoknak jogi objektivációkon keresztül *jogviszonyokként történő tükröztetése* iránt. Azok az objektivált norma-struktúrák, amelyek eredetileg a konfliktusfeloldás standardizálására és ily módon bizonyos fokú megtervezésére jöttek létre, a társadalmi élet mind nagyobb területeit érintő *szervezési* formáivá válnak. A jog *regulatív- és osztályfunkciójának* betöltésében a konfliktusfeloldási gyakorlatot standardizáló döntési minták képzése így önállósodik, a jog egyik fő megjelenésévé, funkcionálási módjává lesz. A társadalom társadalmiasodása folyamatában nem csupán arról van tehát már szó, hogy a *különböző komplexusok* stb. között közvetítsenek, hanem arról is, hogy e közvetítés mikéntjét, tartalmát, kihatásait egyre tudatosabban alakítsák, tervezzék — vagy is ne csupán az osztályerőviszonyok pillanatnyi adott állapotától, de a társadalmi szükségletek, tendenciák és törvényszerűségek felismerésétől és rendező erővé állításától is befolyásolttá tegyék.

A tudatos jogalkotás társadalmi-politikai súlyának és jelentőségének növekedése ilyen

körülmények között a látszat számára bizonyos mértékig szükségképpen elhomályosítja a konfliktusfeloldás történelmi-időbeni elsőbbségét, eredendőségét. E látszat mögött azonban egy nagyon is valóságos hangsúlyeltolódás — mondhatnánk: szerepcsere — húzódik. Míg ugyanis a jog eredetében a standardizáló minta a konfliktusfeloldásnak funkcionálisan alárendelt volt, most a társadalmi tervezés és befolyásolás egyre hatalmasabb (a társadalmiasult társadalomnak új minőséget kölcsönző) előtérbe kerülésével a jogalkalmazás „meghosszabbításává": az általános síkján *megtervezettnek* az egyediben való *realizálásává* változott.

A fejlettsége jelen szintjén a jogalkalmazás fogalmilag nem más, mint érvényes jogszabályokban megjelölt specifikus szervnek érvényes jogszabályokban meghatározott mintákat követő olyan eljárása, amelynek során valamely egyedi eset tényeinek hivatalos megállapításával s az így megállapított tényeknek az érvényes norma-struktúrákban rejlő (a tényekre vonatkoztatottan értelmezett) magatartási és döntési mintákra vetítésével, majd ennek eredményeként e minták szerinti minősítésével s végül a bennük hozzárendelt jogkövetkezmény levonásával egyedi jogviszonyokat létesít, módosít, vagy szüntet meg, amivel a jogi objektivációban kifejezett általánost az egyedi esetben érvényre juttatja, realizálja.

2. A jogalkalmazás jogi és nem-jogi összetevői.

A konfliktusfeloldásnak jog *alkalmazásává* válása ilyen módon hosszú történelmi fejlődés eredménye. Maga a jogi értelemben felfogott, állami kényszerrel támogatott konfliktusfeloldás is különféle átmeneti formákon keresztül fejlődött, míg jogi tényezőktől befolyásolt konfliktusfeloldásból jogalkalmazásként megjelenő jogrealizálássá nem lett. Fejlődésének ez a foka már a jog viszonylag önállósult *társadalmi létkomplexusként* a maga specifikus jellegében való kibontakozását és egymástól is megkülönböztetett — s viszonylagos önállósággal szintén specifikusan elkülönülő — részintézményekként és részfunkciókként való megtestesülését és kifejeződését feltételezte, ami a jogalkotást és jogalkalmazást most már egymással is *konfrontált* jelenségekként állította előtérbe.

A jogfejlődésben a jogalkotás és jogalkalmazás fokozódó elkülönülése egymásközti kapcsolatukban, a jogalkalmazásnak a jogalkotástól való kötöttségei alakulásában is új és új helyzeteket jelzett. E fejlődés általánosságban egyenes vonalú volt — azaz a jogalkotás és jogalkalmazás mind határozottabb *polarizálódása* felé tartott; ezzel egyidejűleg azonban kölcsönös kapcsolatuk és visszacsatoltságuk alakulásában ezeket egymáshoz közelítő ellentétes irányú mozgás is végbement.

Általánosságban elmondható, hogy e fejlődés a jogszolgáltatás eseti jellegű nem-jogi meghatározásától a jogalkalmazásnak csupasz és mechanikus törvénymondásra való visszaszorítása kísérletéig a legkülönbözőbb állomásokat és végleteket befutotta. Ez azonban nem módosítja egyfelől annak tényét, hogy a jogszolgáltatás mindenekelőtt konfliktusfeloldás: olyan társadalmi tevékenység tehát, amelyet elvileg ugyanazok a társadalmi tények, szükségletek és törvényszerűségek határoznak meg, mint amelyek az objektivált közvetítés közegében, az alkotott jogban is kifejeződnek. Másfelől figyelembe kell vennünk, hogy jellegénél fogva a jog nem vállalhatja a társadalmi tevékenységnek konkrét totalitásában való megtervezését-megszervezését, s így nem vállalhatja a jogszolgáltatás mechanikus végrehajtássá történő redukálását sem. Vagyis a jogalkalmazás a jogi közvetítés társadalmi természeténél fogva *szabad mozgásteret* — többé vagy kevésbé szűket vagy tágat — feltétlenül biztosít a jogalkalmazónak.

Ha a konfliktusfeloldás jogi kötöttségei alakulásában a különféle megoldásokat tipizálni kívánjuk, mindenekelőtt a konfliktus*feloldó* és a konfliktus*eldöntő* megoldások között kell különbséget tennünk. A konfliktusfeloldás valószínűen, leginkább ősi gyakorlata szerint (amit számos afrikai, ázsiai, óceániai, dél-amerikai stb. törzs jogi gyakorlatában, illetőleg túlélő formákként Japánban, Indiában, sőt Kínában ma is megfigyelhetünk) a vitás felek közt egy általuk tisztelt harmadik személy folytat le nem formális módon békéltető vagy egyeztető eljárást — olyant, amelyben minden előzetes mintához való feltétlen kötődés nélkül a vitás ügy konkrétumaiból indulnak ki, hogy mindkét fél számára elfogadható, méltányos és meggyőző eredményekhez érkezzenek el. Korábbi konfliktusfeloldások tapasztalatai, az ezekből levonható minták legfeljebb mint példák jöhetnek itt figyelembe. A békéltető-egyeztető eljárásból hiányzik a tulajdonképpeni alkalmazó elem. Előzetesen kialakított minta híján ezért nem kívülről az esetre ráerőszakolt megoldásról van szó. Ami itt bekövetkezik, az a konfliktus tényleges megszüntetése, feloldása — olyan eredmény tehát, amelynél (a Japánban használatos kifejező képpel élve) egyik fél sem „veszíti el", de „megőrzi" arcát.

A konfliktuseldöntő megoldásban ezzel szemben formális eljárás során, előzetesen formális módon rögzített döntési mintát alkalmaznak a vitás ügy hivatalosan megállapított tényállására. Ebben az eljárásban a vitás felektől függetlenülő *hivatalos* jelleg, az eljárás alaki és tartalmi *formalitása* és mindenekelőtt egy már előzetesen létrehozott *külső* eszköznek — az érvényes döntési mintának — a felekre és ügyükre való *alkalmazása* dominál. Az európai fejlődésben ez a konfliktuseldöntő eljárás a római jog fejlődésének viszonylagos kései fokán: a jog fogalmiasításával bontakozott ki és vált általánossá. A klasszikus kor klasszikus római felfogásában ugyanis a jog még a maga konkrét-

ságában igazságos, konfliktusfeloldó eseti megoldást jelentette; — előzetesen tételezett szabályok ekkor inkább csak ugródeszkaként, semmint premisszákként szolgáltak az ilyen megoldáshoz vezető út megtalálásában. A római jogfejlődés posztklasszikus időszaka, a polgári racionalizmus matematikai-axiomatikus gondolata, egyes feudális abszolutizmusoknak a bírót a fejedelem által alkotott jog csupasz végrehajtójává korlátozó gyakorlata jelezték a fejlődés egyes összetevőit, amelyek csúcspontjukat végül is a győzelmes polgárság berendezkedésében: az *exegétikus* jogalkalmazásnak a döntést merev jogszabályi *szillogizmusként* való felfogásában érték el. Ez a csúcspont sarkítottan szélsőséges volt; az exegétikus felfogást a gyakorlat — mindenekelőtt társadalmi okokból — szükségképpen meg is haladta. A jogszabályt mint a szillogisztikus következtetés előtételét nihilizáló *szabadjogi mozgalom* azért születhetett meg, mert a jogalkotás hallgatása miatt a monopolkapitalista fejlődés szükségletei a múlt század vége felé csak a joggyakorlaton keresztül törhettek maguknak utat. A szabadjogi mozgalomnak az ellentétes pólushoz csapódó szélsőségessége századunk első harmadában lassan szintén meghaladott lett. Az alapvető jogi kötöttségen belül a közvetlen társadalmi meghatározásnak tág teret biztosító az a jogalkalmazási képlet, ami ezután megszilárdult, a jogalkalmazást már nem egyszerűen logikai műveletként fogja fel, a deduktivitás gyakorlatát azonban a *kontinentális* jogalkalmazás specifikusan jellemző meghatározójaként végső soron meghagyja.

Az európai fejlődés másik alternatívája az *angolszász* jogalkalmazási modell volt, mely történelmileg az angol királyi bíróságok korai központosításához, a jogfejlesztés bírói útjának elsődlegességéhez, processzuális szemléletéhez kapcsolódott. A korai középkori gyakorlat folytonosságának terméke a bíró alkotta *esetjog*, amelynek a jogelvet tartalmazó indokolási része (a *ratio decidendi*) a 19. században véglegesen megszilárdult *precedens-szabály* szerint az eset körén túlmenően is az azonos, vagy alsóbb fokú bíróságok döntése számára általánosan érvényes. Az esetjog gyakorlata, minthogy rengeteg a precendens és ezek tartalmilag az egyedihez közelítenek, nem a deduktív elvre, hanem az *induktivitásra* épül. Jogi megalapozás szerint az angolszász eljárás abból áll, hogy a bíró összegyűjti s tanulmányozza a rokonítható eseteket, majd a megkülönböztetés technikája (a *method of ‚distinguishing'*) révén ezeken tovább munkálva dolgozza ki a saját esetében követendő mintát. Jogalkalmazó aktusa így maga is másokat kötelező precedenssé lesz, amelynek hatálytalanítása, kötelező erejétől megfosztása *(overruling)* csak felsőbb bíróságok által, nyilvánvaló ésszerűtlenségük kimutatása esetén történhet. Az ilyen jogalkalmazást rendkívül szövevényessé, alig előreláthatóvá-kiszámíthatóvá teszi a precedensek tömegének nyomasztó gyorsasággal szaporodó évszázados egymásra halmozódásán túl az is, hogy — az ún. kötelező erőtől megkülönböztetett — meggyőző erővel *(persuasive authority)* más források is rendelkezhetnek. Angliai vagy egyesült államokbeli bíróságokon ezért vehetnek figyelembe nemcsak a Brit Nemzetközösség valamely távoli tagállamában vagy az Egyesült Államokon belül egy másik szövetségi államban hozott döntéseket, de olyanokat is, amelyek egy harmadik állam teljességgel idegen precedensjogában születtek. A lehetséges döntési alapok körét még tovább szélesíti, hogy valamely ügy vonatkozásában meggyőző erőt nemcsak a formai érvényességgel bíró jogi objektiváció, de bármilyen döntési motívumként felhasználható anyag (pl. bárhol született jogtudósi állásfoglalás, bárhol elfogadásra váró törvényjavaslat stb.) egyaránt hordozhat.

A deduktivitás és induktivitás elvi szembenállása a jogalkalmazás hagyományosnak tekintett kontinentális és angolszász felfogásában a jogalkalmazási művelet alapvető mozgásfolyamata kiinduló pontjának és irányának a szembenállását is jelzi. Az angolszász felfogás az egyedi ügy *egyedi* meghatározottságaira koncentrál: azokból indul, hogy az ügynek az egyedi feltételek közt kielégítő megoldását biztosító minta egyedi *kialakításához* elérkezzen. Az európai kontinensen hagyományosult felfogás ezzel szemben egy előzetesen kialakított és normatíve rögzített norma-struktúra kisebb és/vagy nagyobb fokú *általánosságából* indul, hogy ennek az egyes esetre való vonatkoztatásával az egyediben való *realizálásához* jusson el. Ennek következtében, jog alkalmazásáról és realizálásáról a szó szoros értelmében tulajdonképpen csak a kontinentális jogalkalmazási mintában beszélhetünk. A kontinentális és az angolszász felfogás között azonban az ellentét korántsem olyan éles már, mint amilyen akár egy évszázaddal ezelőtt volt. Jelenkori fejlődésük tendenciájában bizonyos közeledés, vagy inkább kölcsönös kompromisszum érezhető. A kontinentális jogban a joggyakorlat jogképző jelentősége mutat növekedést, az angol-amerikai jogban viszont a tudatos jogalkotásnak, sőt a kodifikációnak a joggyakorlat standardizálásában juttatott szerep. — Napjaink kontinentális rendszerei közül talán Svédország távolodott el leginkább a szorosan szillogisztikus modelltől, ahol megújuló és egyre erősbödő kísérletek történnek arra, hogy a jogalkalmazásban a törvényi minta követését e minta konkrét társadalmi hasznosságának a megdönthető vélelmétől tegyék függővé.

A szocialista jog a konfliktuseldöntés kontinentális hagyományait örökölte; — ennek elfogadtatására törekedett a részben eltérő hagyományokkal rendelkező ázsiai szocialista államokban is. A csupán általános direktíváktól

befolyásolt forradalmi jogszolgáltatás átmeneti időszakának a lezárulása után azonban sem az exegézis, sem a szabadjog szélsősége nem jelentkezett benne, hanem a törvényesség alapelvül való elfogadása folytán az írott jog kizárólagosságára és a jogalkalmazás ez által történő meghatározottságára törekedve egyenletesen fejlődött. Elfogadott jogpolitikai elvei értelmében a bírói jogképzést kerülendőnek ítéli, ugyanakkor azonban a jogalkotásnak a társadalmilag tipikusra koncentrálásával s a tipikus esetek megoldására bizonyos általános elvek beiktatásával lehetőséget biztosít a jogalkalmazónak arra, hogy a jogon belül és ne azzal szembeszegülésre kényszerítve végezze el az egyediesítés adaptáló munkáját.

3. Az általános és egyes dialektikája a jogalkalmazásban.

Bármilyen jogalkalmazási modellt fogadunk is el, abban a pillanatban, hogy valamilyen magatartás vagy döntési minta érvényesítésére sor kerül, a jogalkalmazás *logikai* műveletté is lesz. A jogalkalmazás logikai vonatkozásai ezért okvetlenül figyelmet és kidolgozást érdemelnek — ez azonban csak a jogalkalmazás alapvető társadalmi meghatározottságán belül, ennek való alárendeltségében lehet eredményre vezető.

A jogalkalmazás olyan dialektikus társadalmi-jogi folyamat, amely formállogikailag kimerítően le nem írható és meg nem határozható. Ha a jogalkalmazást valaminő, az automatikában ismert fekete dobozként fognánk fel, bármilyen jogalkotási modellt feltételezzünk is, a hivatalosan betáplált jogszabályi és tényállási *in-put*-okból *out-put*-ként nem kapnánk meg az ítéletet mint logikailag szükségszerűen következő normatív eredményt. Két alapvető dolgot jelent ez, mely minden jogalkalmazásra jellemző. Egyfelől azt, hogy a jogalkalmazásban döntési premisszákként — vagy legalábbis azokhoz kapcsolódva, azokat erősítve vagy gyengítve, támogatva vagy semlegesítve — nemcsak szorosan vett jogszabályi és tényállási információk, vagyis érvényes norma-struktúrák és az eset tényeit feltáró megismerőértékelő tételek szolgálnak. Politikai és jogpolitikai értékeléseken, társadalmi és állami (egyebek közt jogszolgáltató) szervek gyakorlatán, tömegkommunikációs fórumokon, s nem utolsósorban az eljáró bíró saját személyes tapasztalatain keresztül olyan társadalmi ítéletek és értékelések kapcsolódnak ezekhez, amelyek a jogalkalmazás szociológiai *szituációját* összességükben meghatározzák. E különös összefüggésből vizsgálva az igazságügyi igazgatás sem egyéb, mint egy társadalmi-történelmi szituáció politikai értékelésének többékevésbé formalizált közvetítése a bíró részére — jogalkalmazási szituációjának az alakítására. Az a *történelmi* társadalmiság, amelyet a jogalkotás norma-struktúrákként formalizáltan a jogalkalmazás felé közvetít, kiegészül egy másodlagosan determináló, a jogalkalmazás társadalmi kötöttsége szempontjából mégis meghatározó fontosságú *közvetlen* társadalmisággal. Másfelől azt is jelenti, hogy a jogalkalmazásban lezajló folyamatok nem rendelkeznek logikai szükségképpeniséggel — filozófiai általánosítással kifejezve — azért, mert az általános és az egyes között formális azonosság: egymás által való legalább egy irányban teljes tartalmazás sohasem jöhet létre. Az egyes ugyan az általánost s a különöst részben magában foglalja, kapcsolatuk azonban legfeljebb csak dialektikus azonosságot, de nem közvetlen, kölcsönös vagy teljes megfelelést eredményez.

II. Jogértelmezés és tényminősítés. 1. A jogértelmezés és tényminősítés összefonódása mint a jog aktualizálása s az eset tényeire vontkoztatott konkretizálása. 2. A jogértelmezés módszerei. 3. A jogértelmezés és tényminősítés társadalmi kondicionáltsága.

1. A jogértelmezés és tényminősítés összefonódása mint a jog aktualizálása s az eset tényeire vonatkoztatott konkretizálása.

A jogalkalmazás olyan jogi mozgásfolyamat, amelyben az objektivált norma-struktúra általánosának és valamely konkrét eseti tényállás egyesének az *egymásra vetítése* végbemegy. Vagyis ha a jogalkotást olyan mozgásfolyamatnak fogjuk fel, ami a társadalmi gyakorlat totalitásának a konkrét egyediségéből indul, hogy az abban rejlő lényegi általános feltárásával annak a különös szintjén történő rögzítéséhez érkezzen, úgy a jogalkalmazás ezzel ellentétes irányú és előjelű folyamat, ami a különös szintjén rögzített általánosnak az egyeshez történő közvetítését: arra alkalmazva abban realizálását célozza.

A jogalkalmazás mozgásfolyamatának két szélső pontjaként ily módon két kategória adott, amelyet egymásra kell vetítenünk: egyfelől az érvényes jog a maga összességében, és másfelől az eldöntendő ügy a maga konkrét tényeiben. Az egymásra vetítés oly módon megy végbe, hogy egyfelől az érvényes norma-struktúrák halmazából az esetre vonatkoztatható norma-struktúrákat kiválasztjuk és kellő jelentésüket az esetre vetítetten megállapítjuk, ugyanakkor másfelől az eset tényeit kellően megállapítjuk és ezeket a maguk konkrét egyediségéből a norma-struktúrák általánosába emelve az ezekben rögzített magatartási minták valamelyikének a megvalósulásává minősítjük. Az általunk vizsgált összefüggésben tehát a jogalkalmazás nem más, mint a megfelelő jogi objektivációk fogalmi jelentésének az értelmezése, az eldöntendő ügy megfelelő tényeinek a megállapítása, és a jelentésében erre tekintettel értelmezett norma-struktúra fogalmi tartalma alá vonása. Azt jelenti ez, hogy sem

a kellő jogszabály kiválasztása és *értelmezése*, sem a kellő tényállás megállapítása és *minősítése* nem általában, valami elvont műveletként, hanem egyik a másikra tekintettel, annak érdekében azt magában foglalva történik. Összefonódottságuk nemcsak funkcionálisan, de magában a jogalkalmazás tényleges aktusában is egymást át- meg átszövő elválaszthatatlan egységet alkot. Ezen az egységen belül társadalmilag, tulajdonképpeni specifikus jényegét tekintve az egész folyamat *punctum saliense* a tényminősítésben van. Ekkor és ebben történik valóban a közvetítődés, az egymásra vetítődés. Ekkor és ebben válik az eldöntendő ügy a maga konkrét tényeivel új minőséggé: a döntési mintaként alkalmazandó jogi normastruktúra alá rendelt kategóriává.

2. A jogértelmezés módszerei.

Az előbbiekben a jogértelmezést és tényminősítést egységükben mint a jog aktualizálását és adott eset tényeire vonatkoztatott konkretizálását fogtuk fel. Ami tehát a jogalkalmazásban a norma-struktúra általánosából induló mozgást illeti, a feladat az, hogy az adott esetre figyelemmel a norma-struktúra fogalmi tartalma feltárásával *terjedelme* határait megvonjuk, hogy ezáltal az eset egyesének a norma általánosa alá tartozása megállapítását lehetővé tegyük. A norma-struktúra fogalmi tartalmának feltárásával a terjedelme meghatározása, vagyis a kérdéses struktúra nyelvi formája jelentésének a pontos meghatározása a jogértelmező tevékenység.

A jogot értelmező a jogalkalmazás során természetszerűleg támaszkodhat mások (a jogalkotó vagy a dogmatikai jogtudomány) által elvégzett értelmezésekre. Saját értelmezése alól azonban ez nem mentesítheti, mivel az adott esetiségre vonatkoztatott, annak eldöntésére érvényes jelentésfeltáró munkát magának kell elvégeznie. Az értelmezés tárgya egyébként is egy nyelvi formában megtestesülő norma-struktúra. A norma-struktúra tehát a maga részéről szükségképpen olyan általános tartalmakat közvetít, amelyek *nyelvi közvetítése* egyébként is csak egy *besoroló általánosítás* révén mehet végbe. A norma-struktúra általánosa ily módon a nyelvi forma általánosán keresztül közvetítődik az egyeshez. Ez magyarázza, hogy minden egyedire vetítésben — azaz minden jogalkalmazásban — elengedhetetlenül szükséges a jogi általánosnak az eset konkrétságával szembesített értelmezése.

A jogértelmezés részben megismerő tevékenység, és ennyiben azokkal a folyamatokkal, amelyek az általános interpretáció-elmélet vizsgálatának tárgyai, bizonyos fokú rokonságot mutat. Az a tény azonban, hogy a tényminősítéssel való kapcsolódása révén sajátos funkció betöltésére hivatott, mégis specifikus jelenséggé avatja. E vonatkozásban döntő arculatát abból nyeri, hogy *hivatalos* eljárás részét képezően eredménye az ügy eldöntésében vitathatóságot kizáró jogi *érvényességet* nyer. A jogértelmezésnek az interpretáció más fajtáitól elkülönítő specifikuma ily módon abban rejlik, hogy olyan, mindenekelőtt gyakorlati célú, ugyanakkor formálisan meghatározott társadalmi folyamatba ágyazódik bele, amelynek a mindenkori konkrét társadalmi funkcióját figyelmen kívül hagyó ismeretelméleti elemzése félrevezető lenne.

Az értelmezésnek történelmileg különféle módszerei hagyományosultak, amelyek az idők során bizonyos sorrendiségbe szerveződtek. Ám ezek nem elméleti kategóriák: azonos alapon felosztottnak, következetesen elhatároltnak vagy teljesnek nem tekinthetjük ezeket. A jogértelmezés módszereit illetően ritkán találkozunk egyébként jogalkotói szabályozással: — már csak azért is, mert kimerítő szabályozásuk elvileg lehetetlen. Megkísértése ugyanis óhatatlanul *regressus ad infinitum*-hoz vezetne, mivel az értelmezést szabályozó szabályok az értelmezés szüksége alól maguk sem lennének mentesek.

A jogértelmezés módszereit illetően a szocialista jogtudomány egyfelől a módszertani egységet hangsúlyozza, másfelől a hagyományosult felosztást kritikailag átvéve nyelvtani, logikai, rendszertani és történeti módszerek közt tesz különbséget. A *nyelvtani* értelmezés a norma-struktúra nyelvi formájának szintaktikai és szemantikai elemzésére; *a logikai* értelmezés e struktúra és nyelvi formája logikai összefüggéseinek az elemzésére; a *rendszertani* értelmezés a norma-struktúrának nagyobb egységekben, végső soron a jogrendszer egészében mutatkozó összefüggései elemzésére; a *történeti* elemzés pedig a norma-struktúra jogalkotói kialakítása történelmi összefüggéseinek, vagyis a norma-struktúrában rögzített jogalkotói cél elemzésére irányul. A nyelvtani értelmezésben a jogi nyelv mint a természetes nyelvtől elvileg megkülönböztetett *mesterséges nyelv* elemzése; a logikai értelmezésben a történelmileg hagyományosult (és részben kölcsönösen ellentétes irányú és eredményekre vezető) *logikai argumentumok* vizsgálata; a rendszertani értelmezésben a jogrendszeren belüli *összhang* vagy ellentmondás esetleges tényeiből adódó következtetések levonása; és végül a történeti értelmezésben a jogszabályok alkotását *előkészítő anyagok* vizsgálata lép előtérbe.

Szembetűnő egyfelől, hogy a nyelvtani és logikai módszerek egymástól világosan elhatárolódnak, a rendszertanitól azonban legfeljebb csak annyiban, hogy a norma-struktúrában magában, vagy pedig annak a jogrendszer más összetevőivel való viszonyában vizsgálják a kérdéses nyelvtani és logikai összefüggéseket. Másfelől viszont a szocialista jogértelmezés egyik megkülönböztető jegye, a norma-struktúráknak a maguk társadalmi-gazdasági funkciójában és determináltságában való vizsgálata kívülreked e felosztáson, vagy — a rendszertani

értelmezés részeként — csupán csak mesterkélt elhelyezést nyer. Kérdésesnek tűnik ezért, vajon nem lenne-e indokolt ezt az értelmezési irányt a szocialista jogértelmezés sajátosan adekvát lehetőségének tekintenünk, mint ahogyan a polgárság gyakorlati-jogi szükségleteinek a kielégítésére ötödik módszerként az ún. *teleologikus* módszer volt elfogadott.

3. A jogértelmezés és tényminősítés társadalmi kondicionáltsága.

Hagyományos kifejezés szerint az értelmezési művelet eredménye — egy előzetesen feltételezett jelentéshez viszonyítva — lehet *kiterjesztő, helybenhagyó* vagy *megszorító*. Hogy e kiterjesztés, helybenhagyás vagy megszorítás valójában érinti-e az értelmezett norma-struktúra történeti jelentését, vagyis hogy a jogalkalmazói értelmezések láncolatában e jelentés önmagával azonos marad-e, vagy valamilyen irányban fejlődik, eltérő válaszokat adnak a különféle — statikus és dinamikus — értelmezési ideológiák és gyakorlatok. A *statikus* felfogás szerint az értelmezés nem változtat és nem is változtathat a történeti jelentésen. A kiterjesztő, helybenhagyó vagy megszorító eredmény ezért csak látszólagos, mert az értelmezés mindig a történeti jelentést feltáró-megállapító: *deklaratív* jellegű. A *dinamikus* felfogás ezzel szemben a norma-struktúra történeti jelentését egy mozgó kontinuum kezdőpontjának tekinti; olyan kiindulási *pontnak*, amely a jogalkalmazás gyakorlatában eltűrt vagy előnyben részesített értelmezési szabályok felhasználásával bármely eltűrt vagy előnyben részesített eredményhez elvezethet. A szocialista jogpolitika — ha nem is doktrinér merevséggel, de — lényegében a statikusként jelzett felfogást tartja a törvényesség elvével összeegyeztethetőnek. Ez a gyakorlatban természetszerűleg a részleges megvalósultság talaján nyugvó továbbfejlődés elvét, tendenciáját jelenti. Másfelől a jogértelmezés eredményének a statikus felfogása nem feltételezi a jogalkalmazási folyamat egészének, közvetlen társadalmi-politikai meghatározottsága elhanyagolását. Csupán annak a kívánalmára irányuló állásfoglalás, hogy funkciója betöltése során a jogalkalmazó ne hágja túl a jogalkotó jogi formában rögzített történeti akaratát.

A jogalkalmazási folyamat alkotó jellege, vagyis a jogalkotói közvetítésen túlmenő *közvetlen* társadalmi-politikai meghatározása már a döntési premisszák kialakításánál megkezdődik. Az az elképzelés ugyanis, hogy a jogalkalmazás modellje a „Minden ember halandó — Caius ember — Caius halandó" klasszikus szillogisztikus formulájában kielégítően megadható, és az az elképzelés is, hogy a jogalkalmazás logikailag szükségszerű kapcsolatok láncolatával formálisan rekonstruálható, egyaránt tévútra vezető. Mert a jogalkalmazási folyamatban először is a *döntési premisszák* nem készen adottak, hanem hivatalosan, egyedi alkotó módon épp az eljárás folyamatában alakítandók ki. Másodszor, a döntési szillogizmusban (ha megkíséreljük egyáltalán a jogértelmezés és tényminősítés gazdagságának leegyszerűsítő formállogikai rekonstrukcióját), a „Caius ember" helyén álló megfelelő alttétel, mely a *releváns tényállás* állítását foglalja magában, korántsem egy egyszerű megismerő ítéletben kifejezett állításból áll. Két, jellegében eltérő, egyaránt döntő műveletet foglal magában: részben az eset tényeinek a maguk tényszerűségében való összegyűjtését (*X* ezt és ezt cselekedte), részben és döntően az így összegyűjtött tényeknek a norma-struktúrában rögzített magatartásmeghatározás jogi általánosa alá való rendelését, annak megvalósulásaként történő normatív kifejezését (*X* cselekvése lopás).

A jogalkalmazási folyamatban tehát a döntési premisszák nem készek, hanem a vitathatást kizáró módon *hivatalos* jelleggel és *normatív* érvényességgel magában e folyamatban kialakítandók. Nos a jogalkalmazó számára alkalmazandó norma-struktúraként elvileg az egész (adott számú norma-struktúrát tartalmazó) jogrendszer adott. E rendszerben adott számú tényálláshoz adott számú jogkövetkezmény tartozik, és ezek sorában a jogalkalmazónak kell az eset tényeinek (az ún. konkrét tényállásnak) feltárásával és hivatalos megállapításával, valamint az így feltárt és megállapított tények minősítésének és az alkalmazás szempontjából számba jöhető norma-struktúrák értelmezésének egymásbafonódó és egymásba kölcsönösen átmenő műveleteivel a szóban forgó eset és egy kiválasztott, a norma-struktúrában meghatározott magatartás (az ún. törvényi tényállás) között olyan azonosságot létrehoznia, ami a fenti magatartáshoz tartozó jogkövetkezménynek az esetre való vonatkoztatása alapjává válhat. Nyilvánvaló tehát, hogy a jogalkalmazónak először az eset konkrét, jelenségformájához stb. tapadó *tárgynyelven*, azaz a maga közvetlen tényszerűségében, mindennemű értékelés nélkül kell meghatároznia az eset tényeit, majd ezeket a tényeket kell immár *értékelve*, a norma-struktúrában rögzített jogi általánosban (vagyis: meta-nyelven) kifejezve megfelelően értelmezett törvényi tényállássá minősítenie, ami már lehetővé teszi a jogkövetkezmény ezt követő levonását. Az eset tényeinek a minősítése így korántsem egyszerűen a tényekben rejlő benső meghatározottságok kibontását, hanem a tárgynyelvi leírásnak a normarendszer sajátos értékelést tükröző fogalomrendszere alá való *normatív* rendelését jelenti, ami a tényfeltárás (önmagában csupán teoretikusként is felfogható) aktusát a tényekre való visszahatás közvetlenül cselekvő *gyakorlati* aktusává alakítja át.

Hogy a tényminősítésből minden megelőző kontemplatív, megismerő teoretikus elem menynyire kiszorul, jól mutatja, hogy e szakaszban már nincsen lehetőség az általános és az egyes

között egy csupán dialektikus azonosság állítására, vagyis arra, hogy csak bizonyos vonatkozásban, bizonyos jegyeit illetően vonjuk az egyest az általános alá. A minősítés szükségképpen egy *alternatív kizárólagosság* megvalósítását: egy kettős választási lehetőségben valamely oldallal a *maradéktalanul teljes és formális* azonosulást jelenti, mert a tények adott normatív fogalom alá rendelése (s a normatíve ehhez kapcsolt jogkövetkezmények többé vagy kevésbé automatikus levonása) csak feltétel nélkül, egészében, kizárólagosan történhet anélkül, hogy ez a minősítésnek (s a jogkövetkezmények levonásának) bármiféle más lehetséges minősítésre tekintő vagylagosságát, megosztottságát, részekre bontását vagy fenntartásokkal övezését magában foglalhatná. A jogalkalmazói okfejtés és következtetés látszólagosan megismerő — ám a megismeréstől csupán csak alátámasztott-támogatott — folyamatát ezért hordozza egy olyan forma, amely hivatalos jellegű és normatív érvényességű —, vagyis az e folyamatot meghatározó közvetlenül gyakorlati alkotó döntési elemek vitathatóságát kizárja.

Az ebben rejlő formális meghatározatlanság és meghatározhatatlanság az, ami már a jogalkalmazás szerkezeti sajátságai folytán is lehetővé teszi a társadalmi elemnek a jogalkalmazás jogi folyamatába való közvetlen benyomulását.

III. A jogalkalmazás alkotó szerepének különös esetei. 1. A joghézag és kitöltése. 2. Általános és értékelő tartalmú tételek alkalmazása. 3. Diszkrecionárius és méltányos jogalkalmazás.

1. A joghézag és kitöltése.

Általában azt a helyzetet, amikor a jog nem tartalmaz választ egy adott kérdésre, holott tartalmaznia kellene, *joghézag* fennállásának nevezzük. Vagyis a joghézag olyan esetet feltételez, amely nem vonható az érvényes jog norma-struktúráiban rögzített magatartásminták egyike alá sem, noha kellene, hogy az eset valamely jogi norma-struktúra révén rendeződjék.

Annak eldöntésében, hogy a jognak mikor *kellene* tartalmaznia ilyen választ, a hézagproblémа eltérő megközelítései eltérő megoldásokkal élnek. Attól függően, hogy a hézagproblémát a jogi objektivációban magában is *formálisan* rögzített követelmények, avagy csupán a társadalmi *valóságban* formálódó követelmények oldaláról közelítjük meg, az egyik felfogás a hézagfogalmat az érvényes jog tételezett követelményrendszerére (pontosabban: a szabályozásra irányuló s magában a jogi objektivációban normatíve kifejezett jogalkotói akaratra és a joghézag-kitöltés ebből következő jogalkalmazói kötelezettségére) figyelemmel alakítja ki, míg a másik felfogás egy az érvényes jogon kívül eső kritériumot tekint döntőnek: a joghézag fogalmát az objektíve rendezést igénylő társadalmi viszonyok köréből kiindulva határozza meg, és a tételezett jogi posztulátum előbbi kritériumának legfeljebb csak a jogalkalmazói hézagkitöltés jogszerű lehetősége tekintetében tulajdonít bizonyos fokú jelentőséget. E két lehetőség közt a választás az eltérő elméleti koncepcióktól, jogalkalmazási ideológiától vagy jogpolitikai orientációtól függ.

A joghézagprobléma alapjának elméleti megítélésében történelmileg kétféle irányzat bontakozott ki, melyek a 19. század második felében — csaknem napjainkig hatóan — végletes szélsőségességgel meg is fogalmazódtak. Az egyik a jog logikai zártságát vallotta, a másik pedig nyitottságát. A *logikai zártság* irányzata az érvényes jog norma-struktúráinak a halmazát *elvileg teljes* és ennyiben *befejezett* rendszernek tekinti. Úgy fogja fel a jogot, mint amiben a jogalkotó mindazokat a norma-struktúrákat tételezte, amelyeket tételezni akart. Azért tekinti teljesnek és befejezettnek a norma-struktúrák rendszerét, mert felfogása szerint a jogalkotó, formalizált-rögzített akarata révén a tételezésre irányuló akaratát elvileg átfogja. Ebből következik, hogy bármilyen eset merüljön is fel, a norma-struktúrák zárt rendszere önmagában elégséges választ ad: általános magatartásmeghatározásaival vagy átfogja, vagy nem fogja át az eset konkrétságát. Ha az eset egyetlen magatartásmintának sem rendelődik alá, úgy ez is teljes értékű válasz — azt jelenti, hogy a jogalkotónak a szabályozásra irányuló akaratán a kérdéses eset kívül maradt. Miután pedig a jog minden esetre határozott — pozitív vagy negatív tartalmú — választ ad, elvileg kizártak a joghézagok; nem merülhet fel a jogalkalmazói aktussal történő kitöltésük dilemmája sem. Az érvényes norma-struktúrák halmazát *nyitott rendszerként* felfogó másik irányzat ezzel szemben a jogot elvileg befejezetlennek: hézagosnak, és ilyenként kitöltendőnek tekinti. Úgy becsüli, hogy a hézagok és kitöltésük a jogalkotói jogképzés természetszerű kiegészítői.

Sarkítottságukban ezek a jogrendszer zártságát, illetőleg nyitottságát valló felfogások elvi tartalmukban ellentétesek, és ezeknek ellentétes gyakorlati következmények is kell hogy megfeleljenek. A 19. század második felében azonban, amikor e két megközelítés megmerevedett, valójában nem egymással szemben, hanem egymást támogatva fejtettek ki hatást. A jog zárt rendszerként való felfogásával ugyanis elvileg egy statikus értelmezés áll összhangban, a nyitottként való felfogásnak pedig egy dinamikus jogalkalmazás felel meg. Mégis, a szabadversenyes kapitalizmus felváltásakor, a szabadjogi mozgalom közegében a jogrendszer nyitottsága hitvallását a joghézagok tömegességéről, szükségképpeniségéről, a héza-

gok szabad kitöltéséről egyáltalán nem ellensúlyozta a társaság irányzata a maga végtelenségével; — csupán annyit ért el, hogy a jogmódosító jogfejlesztésnek a hézagkitöltés álarca mögött folyó gyakorlatát tovább finomították: a jogértelmezés leplébe burkolták.

A hézagprobléma a jogalkalmazásban az eset érdemben való jogi eldöntésének társadalmi szükségessége és a jogi szabályrendszer hallgatása konfliktusaként merül fel. Így alakulása, megválaszolása a jogalkalmazás fejlődésével párhuzamosan a különböző történelmi feltételeknek megfelelő megoldásokat mutat. A középkori világkép nyers kifejeződéseként a 10—12. században egyes szerzők értékelése szerint az istenítélet volt az íratlan szokásjog kitöltésének leginkább elterjedt eszköze. A 13—15. században, az írott jogforrások gyarapodásával — és különösen a városokban a racionálisabb formák kialakulásával — megjelenik az alkotó értelemhez, az analógiához, a tapasztalt öregekhez, avagy a felsőbb bíróságok hézagkitöltő döntéséhez való fordulás. A központi hatalom és törvényhozás előtérbe kerülése, ugyanakkor a polgári rétegek erősödése s fejlődő árucsereviszonyok szabályozására irányuló érdek mind szélesebb elismertetése magyarázza, hogy a 16—18. században nemcsak az írott jogforrások hierarchizált rendszere alakul ki és válik a jog fő megjelenési formájává, de emellett általános elfogadást nyer (különösen a polgári viszonyok tekintetében) a *ius commune scriptum*, ami a római jognak a kor gazdasági szükségleteihez adaptált, továbbfejlesztett változatát jelenti mindenütt Európában. A jusztinianuszi példa nyomán a középkorban bizánci és orosz autokratizmusok, majd a feudális abszolutizmus centralizáló igényei szélsőséges kifejeződéseként néhány olasz törpefejedelemség, állami méretekben pedig a II. Frigyes által kodifikált porosz területi jog kísérli meg a hézagkitöltés uralkodói privilégiummá tételét és ezzel a bírói tevékenységnek csupasz végrehajtási eszközzé történő degradálását. Az instrumentális jelenségek önmagában vett semlegességéről tanúskodik, hogy a történelmi fejlődés dialektikája az abszolutisztikus uralkodói igény e kifejeződését a francia forradalomban a forradalmi törvényhozásnak a bírói szabotázstól történő megóvása eszközévé fordította át. Gyakorlatilag persze hamarosan kudarcot szenvedett, és a hatalommegosztás polgári igénye sem tette lehetővé további fenntartását. — A napóleoni polgári törvénykönyv (1804) egyszerűen általános döntési kötelezettséget állapított meg, az ítélkezésnek a törvény hallgatása, homályossága vagy elégtelensége ürügyén való visszautasítása megtiltásával. A joghézagprobléma kontinentális megoldásai közt a *negatív szabályozás* ilyen típusa áll az egyik szélső ponton, míg a másikon a *pozitív szabályozás* lehetőségei foglalnak helyet. Egyéb forrás (analogia legis vagy juris) hiányában a hézagkitöltésben a bírót az osztrák polgári törvénykönyv (1811) a természeti jogelvekhez utasítja; a svájci polgári törvénykönyv (1907) lehetővé teszi a döntési mintának a doktrína és a joggyakorlat figyelembevételével a bíró által történő eseti kialakítását. Eltérő típust képviselnek azok a megoldások, amelyeknél a rendszer hézagai egy másik rendszer elveivel, norma-struktúráival stb. töltetnek be. Ennek csíráit már az ó- és középkorban, sőt bizonyos fokig a ius commune scriptum európai gyakorlatában is láthattuk, formalizált megoldássá alakulását azonban csak az új- és legújabb korban fennálló vagy múlt gyarmati alárendeltség kifejeződéseként érte el.

Ami a zártság vagy nyitottság történelmi gyakorlatát illeti, a jogfejlődésben jobbára sikertelenek azok a kísérletek, amelyek a jog zárt rendszerként történő érvényesítésére törekednek. Általánosnak, a polgárság uralomra jutása után csaknem kizárólagosnak azok a megoldások minősülnek, amelyek elvi megalapozásukban vagy gyakorlati irányukban a nyitottként való felfogáshoz közelítenek. Ami a szocialista jogelmélet állásfoglalását illeti, a maga részéről nem a polgári alternatívák közötti választásra tör, hanem arra, hogy ezek egyoldalúságait meghaladva a hézagproblematikára olyan választ fogalmazzon, ami lehetővé teszi ennek a törvényesség követelménye szocialista értelmezésével összhangban álló megalapozását. Ennek jegyében elismeri, hogy a jogalkotó mulasztásának és utóbb született jelenségeknek köszönhetően a jogban előfordulhatnak hézagok, másfelől azonban jogpolitikai értékelésekből kiindulva kívánatosnak tartja, hogy ezek a jogalkalmazás folyamán elvileg kitölthető hézagoknak csak feltételesen minősüljenek. E feltétel nem más, mint a jogalkotónak a kérdés átfogására a jogalkotási műben kifejezett objektivált akarata. Akkor beszélhetünk tehát jogalkalmazói úton kitölthető joghézagról, ha az érvényes jog rendelkezéséből vagy szövegösszefüggéséből kiviláglik, hogy a szabályozásra irányuló jogalkotói akarat elvileg átfogja a kérdéses helyzet szabályozását.

E jogpolitikai értékelés szerint a jogalkalmazói hézagkitöltés elvi lehetősége gyakorlati lehetőséggé az *analogikus jogalkalmazás* feltételeinek az adottsága esetén válik. Az analogikus jogalkalmazás egyfelől olyan esetet feltételez, amelynek konkrét tényállását az érvényes jog norma-struktúráiban az általános síkján rögzített tényállások egyike sem fogja át, másfelől azonban — ugyancsak érvényes jogi norma-struktúrában, az általános síkján rögzítetten — feltételezi egy olyan tényállás meglétét, amely az eset konkrét tényeit *lényegi* jegyeik, vonatkozásaik stb. tekintetében átfogja, s az eltérés csak ezekhez képest nemlényegi, vagyis az adott összefüggésben elha-

nyagolható különbségként jelentkezik. A jogalkalmazó tehát kétszeresen is specifikus alkotó szerep betöltésére kényszerül. Részben annak eldöntésében, hogy az érvényes jog rendszeréből kiviláglik-e a jogalkotónak az adott kérdés rendezésére irányuló akarata, részben és mindenekelőtt pedig annak eldöntésében, hogy a konkrét tényállásnak a jogszabályi tényállásnak hasonlóságában az azonosságok vagy a különbözőségek minősülnek-e az adott eset tekintetében lényeginek és figyelembeveendőnek. Csupán formális aspektusból eldönthetetlen a kérdés, vajon közvetlenül alkalmazható norma-struktúra híján a szóban forgó esetet jogilag szabályozatlannak kell-e minősítenünk (az *argumentum a contrario* esete), avagy épp ellenkezőleg, egy hasonló tényállás megléte alapján analogikus módon a szóban forgó esetre is érvényesítenünk kell a közvetlenül csupán a hasonlóra szabott jogalkotói szabályozást (az *argumentum a simile* esete). Eldönthetetlen ez a kérdés, mert formális nézőpontból *logikailag önkényes* műveletet takar. Amint ugyanis az előbb kifejtettük, végső soron a tényminősítés sohasem dialektikus részazonosságra való következtetést, hanem egy adott kategóriának való teljes alárendelést követel. Ilyen módon viszont a jogi analógiáról beszélni csupán fikciós kifejezés, mert bármilyen mértékű hasonlóságról legyen is szó a valóságban, az analogikus minősítés sohasem dialektikus azonosságra, részazonosságra, hasonlóságra való következtetést, hanem az eset rendszerbeli helyének kijelölésében határozott metszést, a jogkövetkezmények közösségében kifejeződő formális és teljes azonosítást, az esetek egy más osztályába való vonást és abban maradéktalan feloldást foglal magában. A joghézagprobléma eseti megoldásakor a hasonlóság lényegiségéről szóló döntés így nemcsak lehetővé teszi, de egyenesen előfeltételezi az eldöntendő esetnek konkrét társadalmi összefüggéseiben való mérlegelését, ami már eleve szélesebb érvényesülést biztosít a jogalkalmazási folyamat közvetlen társadalmi meghatározása számára.

Noha az eddigiek során egységes jelenségként tárgyaltuk, a hézagprobléma nem azonos módon vetődik fel a jogrendszer egészében. A polgárság feudalizmusellenes küzdelme ugyanis politikai vagy gazdasági nézőpontból kulcsfontosságú területeken a polgároknak a bírósági-igazgatási önkénytől való oltalmát feltételezte. Ennek egyik leghatékonyabb módja a bírói és az igazgatási eljárás garanciákkal való övezése volt: annak elfogadtatása, hogy megfelelő tételes törvényi rendelkezés hiányában bűntett elkövetését megállapítani, büntetést kiszabni, illetőleg adót követelni nem lehet. Ennek megfelelően e polgári hagyomány örökségeképp a büntető törvénykönyvek általában tartalmazzák a *nullum crimen sine lege* és a *nulla poena sine lege* elveit, és ezzel a joghézagprobléma felvetését e garanciális szempontból döntő vonatkozásokban kizárják. Kivétel viszonylag ritkán és ekkor is többnyire rövid időszakokban, sajátos történelmi feltételektől befolyásoltan fordul elő. Németországban például 1933 után, a weimari alkotmány lerombolásával ezeket a korábban kodifikált garanciális elveket hatálytalanították. A Szovjetunióban a specifikus társadalmi feltételek közt a forradalmi jogszolgáltatásról a kodifikált jogrendszer kötött alkalmazására való áttérés biztosítására az első büntető törvénykönyvek provizórikusan lehetővé tették az analógia felhasználását, míg a szovjet büntetőjog teljes rendszerének a kiépítésével néhány évtized után ez szükségtelenné nem vált.

2. Általános és értékelő tartalmú tételek alkalmazása.

Az analogikus jogalkalmazás sajátos jellegét az adja, hogy rendelkezésre áll ugyan norma-struktúra, csupán az eset közvetlen eldöntésére nem alkalmazható, mivel a norma-struktúrában meghatározott tényállás nem fogja át az eset tényeit: egyes jegyeiben azonos, ám másokban különböző a konkrét tényállástól. Az analogikus jogalkalmazás alkotó szerepe, a jogon túlmutató jellege így annak az eldöntése, vajon az azonosságok vagy a különbözőségek bizonyulnak-e az eset jogi eldöntése szempontjából jelentősebbnek. Vannak olyan jogalkalmazási típusok és helyzetek, amelyek sajátosságát nem egyszerűen egy adott norma-struktúra hiánya és egy csak hasonló norma-struktúra jelenléte adja, hanem legalábbis meghatározott területet illetően, a norma-struktúrák teljes hiánya, és ezzel a jogszolgáltatásra kényszerítő társadalmi-jogi feltételek között egy olyan jogalkalmazás megalapozása, amely számára normatív forrásul csak *jogilag tételezett nem-jogi tartalom* szolgál. Lehetséges, hogy jogi vákuum: a jogi objektiváció primitív embrionális fejlettségi állapota idéz elő ilyen szükséghelyzetet. Lehetséges viszont az is, hogy a jogalkotó tudatosan emeli jogi rangra a nem-jogit, hogy ezzel olyan felemás helyzetet hozzon létre, amelyben maga a jogi nyit utat a társadalmiság közvetlen benyomulása, vagy esetleg éppen e joginak a társadalmiság által való — jogi keretek között lezajló — határozott visszaszorítása felé.

A jogalkotás történeti elemzése tanúsítja, hogy a fejlődés során a *tartalmi* érvényességnek *formális* érvényességgel való felváltódása milyen messzenyúló változásokat eredményezett. Korántsem csupán az érvényesség adott formáihoz kötését, külső jelekkel való rögzíthetőségét és külső jelekből történő felismerhetőségét, hanem azt is, hogy a formális érvényesség tárgya tetszőlegessé, parttalanná tágult: mindaz, ami e külső jeleket hordozza, formailag érvényes. A tartalmi érvényesség tárgyai még természetüknél fogva érvényességre igényt tartó képződmények voltak: társadalmi

gyakorlatban megtestesült vagy nyelvi formában objektivált parancsok, norma-struktúrák. Formális érvényesség tárgya viszont mindaz lehet, amit a jogalkotó ilyenként vagy ilyenné objektivál: nemcsak norma-struktúrák, de társadalmi értékelések, célkitűzések, általános tartalmú direktívák — végső soron tetszőleges tárgyról tetszőleges nyelvi formában kifejezett szövegek. S ehhez járul még, hogy a formális érvényesség még e nyilvánvalóan mesterkélt, visszájára fordult érvényességteremtésben sem csupán öncélú normativitás hordozója. Jogi vákuum esetén vagy a tételes jog egyébkénti rendelkezése folytán még e norma-struktúra híján is, döntési alapul egyébként nem alkalmas képződmények a jogszolgáltatás normatív alapjaivá, beszámítási pontjaivá válhatnak.

Történelmileg ilyen helyzetek elsősorban a jog legprimitívebb formáiban merültek fel. Még a középkor folyamán is, a 12. századig terjedően ismerünk olyan eredeti jogalakulásokat (mindenekelőtt a hajdani római birodalom peremvidékétől is távoleső európai és ázsiai területeken), amelyeknek szájhagyomány útján fennmaradt, sőt írásban rögzített „törvénykönyve" is alig tucatnyi rendelkezésre terjedt. E már jogilag szervezett közösségek jogszolgáltatása az e norma-struktúrák mögött álló célszerűségi megfontolások alapján döntött az akkor is már lényegesen összetettebbé vált társadalmi konfliktusokban. Más módon és feltételek közt ez ismétlődött meg Észak-Amerikában a 17. században is, amikor a különböző, Angliából vallási okokból menekült és szoros közösségekben szervezett kisebbségek a honi jog követése helyett laikus elöljáróik és bíráik vezetésével kizárólag a Biblia írott szövegét fogadták el érvényesnek. A több mint két évezredes, Mózes törvényeiként fennmaradt normaanyag, valamint a különféle bibliai direktívák, értékelések, jóslatok képezték viszonylag hosszú időn keresztül eseti jogszolgáltatásuk normatív alapját. — Századunkban a szocialista forradalmak részben olyan feltételek közt zajlottak le, amikor a régi jog egészét egy aktussal hatályon kívül helyezték és új jogot nem intézményesítettek helyette. Az új jogalkotás a forradalom továbbvitele szempontjából döntő fontosságú területeken bizonyos szabályozást természetszerűleg elvégzett, ez azonban többségében közvetlenül politikai jellegű és jelentőségű volt — feladatokat, célkitűzéseket, általános magatartási direktívákat meghatározó. A forradalmi jogszolgáltatás konkrét eseti alapja így szükségképpen a jogszolgáltatóknak a forradalmi törvényhozás közvetítette politikai célkitűzések, feladatmegjelölések, általános direktívák által csupán keretbe foglalt, attól orientált, ezen belül azonban önálló egyedi értékelést feltételező *forradalmi jogi meggyőződése* volt. — Ismeretesek olyan helyzetek, amelyekben a formálisan kiépített jogrendszerben gyakorlati feloldásra, a jognak bármilyen aktuális politikai szükséglethez történő azonnali és átmenettelen adaptálására a jogrendszeren kívülálló megnyilatkozásokat, politikai objektivációkat közvetlenül a jog körébe vonnak, hogy ezáltal biztosítsák a jog belső erodálását. Gyakorlatilag úgy valósítják meg, hogy a jogforrási rendszer csúcsaként, a jog egészét meghatározó elsődleges érvényességű forrásként *közvetlenül politikai* megnyilvánulásokat tételeznek, vagy érvényesítenek, és ezzel a jog egészét — a maga formális garanciáival egyetemben — e rendkívül rugalmas, mindennemű aktuális politikai szükségletet azonnal tükröző politikai megnyilvánulások közvetlen függvényévé teszik. Ilyen törekvést tükrözött a náci Németországban kibontakoztatott doktrína, miszerint a birodalmi vezér megnyilvánulásai a nép jogi „szellemének" közvetlen kifejeződései, és mint ilyenek, az írott joggal mint közvetett kifejeződéssel szemben elsődleges érvényességűek. — Kínában a kulturális forradalom jogi átmenete nyomán a jogszolgáltatás arra irányuló tendenciát mutat, hogy a hagyományos jogi objektivációk elvont általánosa csak a vezető pártmegnyilvánulások, ezek központi tömegkommunikációs lebontása konkrét egyedi és aktualizáló szűrőjén átszűrve, a napi feladatokhoz alkalmazva, ezeknek alárendelten érvényesüljön. Ezt az irányzatot még támogatja az előzetesen rögzített általános norma-struktúrákat mint döntési mintákat elutasító ősi kínai hagyomány bizonyos fokú előretörése.

Az ilyen helyzetek ugyan összességükben sem jellemzőek a jogfejlődésre; átmeneti jelenségekként annak perifériáján helyezkednek el. A történelmileg atipikus azonban sarkítottságában mégis alkalmas a történelemben tipikusan érvényesülő bizonyos tendenciák, így a jogalkalmazásban a *közvetett* (a jogi objektivációkkal közvetített *formális*) és a *közvetlen* (a jogalkalmazási szituációban *nem-formálisan* érvényesülő) társadalmi meghatározás különbségének világos és szembeszökő jelzésére.

Az első példa sajátszerűségét az adja, hogy primitívsége folytán a jogban csak kisszámú és rendkívül rudimentális norma-struktúrák léteznek, azonban mégis ezeknek kell döntési alapul szolgálniok a jogi döntést igénylő társadalmi konfliktusok összességére. A másodikban egy olyan vallási hit bizonyul döntőnek, amely szerint érvényes egy olyan revelált szent szöveg, amely valaminő benső fogalmi szükségképpeniséggel megfelelő mélységben és tartalommal mindenkor érvényes választ ad minden felvethető kérdésre. A harmadik példában a forradalmi átmenet dialektikája, a forradalmi cselekvés döntően politikai irányítása és az annak korlátozatlanságára irányuló gyakorlati szükséglet követeli a régi jog teljes meghaladását, ugyanakkor az új jognak a forradalmi rög-

tönzést nem korlátozó kialakítását. Ezért nyernek a jogi objektivációk olyan formát, amik anélkül is, hogy a maguk közvetlenségében magatartási vagy döntési mintákat megfogalmaznának, a jogszolgáltatás normatív alapjául szolgáló forradalmi jogi meggyőződést a követendő stratégia vagy taktika általános vonásaiban mégis alakítják. E három típus annyiban mutat benső közösséget egymással, hogy a jogszolgáltatásnak nem normastruktúrákon való alapultsága nem egy egyébként fennálló és követett jogfeloldás igényének köszönhető, hanem annak a történelmileg kondicionált körülménynek, hogy az adott helyzetben nem állt és nem is állhatott rendelkezésre megfelelő mélységben és tartalmisággal kiépített más jog. — A következő példában viszont lényegét illetően arról van szó, hogy egy formális garanciákkal övezett, megfelelő mélységben kiépített jogi objektiváció-rendszert szükség esetén a törvényesség látszatával is félretehessenek (Németország), illetőleg hogy egy dekonszolidáló politikai küzdelem időszakában visszatérhessenek a teljességében fel sem számolt, a felszín alatt tovább munkáló, a forradalmi mozgalom hagyományaival egyébként is jobban harmonizáló jogi hagyományhoz (Kínai Népköztársaság). E negyedik példában tehát határozottan egy fennálló formális jog fokozatos *erodálásáról*, bomlasztásáról kell beszélnünk. — Míg azonban a fejlődés egészében ez *atipikus*, ugyanakkor a jog *egészének* gyakorlati felfüggesztésére irányul. Ötödikként meg kell különböztetnünk egy mindezektől eltérő és különváló példát is, mely a gyakorlati jogfeloldást más történelmi feltételek között, más módon és hatással teszi, napjaink polgári fejlődésében ugyanakkor *tipikussá* növekedő általánosságot ér el. Ez a *generálklauzulák* alapján történő jogalkalmazás típusa.

A jog már a klasszikus római fejlődésben is ismert általános elveket, amelyeket vagy kialakítandó részrendelkezések alapjaként, vagy különféle tételes rendelkezések közös vonásainak az általánosításaként fogalmazott meg. A közép- és újkori fejlődésben ezek az elvek szerepet kaptak a doktrinális jogfejlesztésben csakúgy, mint a természetjog axiomatikus rendszerteremtő kísérleteiben; majd végezetül a jogot rendszerként átstruktúráló klasszikus polgári kódexekben is megjelentek. A francia polgári törvénykönyv több általános elve, majd a német polgári törvénykönyv generálklauzulái és ezek nyomán számos, az angolszász rendszereket is érintő megoldás jelzik az utat egy olyan lehetőség felé, ami valósággá csak a megváltozott társadalmi viszonyoktól érkező hívásra lett.

A szabadversenyes kapitalizmus jogi berendezkedését a monopolizálódás feltételeihez adaptáló szabadjogi mozgalom maga is részben generálklauzulákra támaszkodott, ám a generálklauzulák túlélték a szabadjog szélsőségességét, hogy egy újfajta konszolidált, a kódex-jog és a bírói jog között közvetítő törvényesség alapjaivá legyenek. Mert századunkban kitűnt, hogy a gyors gazdasági-technikai fejlődés, az osztályellentétek tompításának-kiegyenlítésének szükségessége nem tűr tartós részletszabályozást, sőt merev jogosultság-kötelezettség kategóriákat sem. A polgári társadalomnak egyfelől szüksége van a kódex-jog rendszerére és norma-struktúráinak összességére, másfelől azonban szüksége van egy biztosító szelepre is, hogy ezen keresztül az esetenkénti feszültségeket a törvényesség (legalábbis formai) sérelme nélkül levezethesse. Megoldásként az a lehetőség adódik, hogy a kodifikált jogrendszert még a norma-struktúrákkal átfogott területeket illetően is a generálklauzulák segítségével szükség esetén nyitottá tegyék, hogy esetenként a jogokban korlátozásokat, a felelősség megállapításban pedig kiterjesztéseket érvényesíthessenek.

Noha mindezek lényege a jogfeloldás, a generálklauzulák gyakorlata alapjellegében mégis eltér a negyedik példában leírtaktól. Mindenekelőtt a jogfeloldás nem a jog egészére, hanem csak egyes ágaira, különösen a magánjogra vonatkozik. S ez sem az írott norma-struktúrák egy csoportjának egyszerű félretételéből áll, hanem finoman manipulált gyakorlati adaptálásából: részrendelkezései gyakorlati módosításából, vagy még inkább e módosításoknak az írott kódex-jog mellett valaminő *külön*rendként történő érvényesítéséből. Adaptációja tehát lényegesen finomabb, a törvényesség formai követelményeit is kielégítő. Ennek külön nyomatékot ad, hogy nem a jogforrási hierarchia csúcsára mesterségesen ráépített önálló értékrendről van szó, hanem a kódex rendszerébe szervesen beépülő, közvetlenül jogi jellegű olyan alapelvről, ami egyfelől a kódex szabályozási rendszerét teljességében is áthatja, másfelől azonban lehetősége van arra, hogy közvetlenebb társadalmisága révén a külső feltételekre érzékenyebben reagálva, a kódex részletrendelkezéseivel szemben külön is érvényesüljön. Az egyéb példáktól eltérően úgy tetszik, hogy a generálklauzulák gyakorlata nemcsak átmeneti jelenség. A fejlődés távlatai ugyan nem tisztázottak, annyi mindenesetre tény, hogy a monopolisztikus fejlődés a generálklauzulák kivételes jogadaptálását máris általános jogpolitikai elvvé formálta. Olyan félutas megoldás ez a polgári társadalom számára, ami a múlt örökségéből megőrzi a kodifikáció rendszerességét s a törvényesség eszméjét, egyszersmind azonban meghatározott korlátok közt és irányokban ezek meghaladása lehetőségét is biztosítja. Olyan adaptációhoz teremt alapot, ami a múlt felé kerete és normaanyaga révén kötött ugyan, ezek egységes jogpolitikává szerveződő (és mégis eseti) meghaladása lehetőségével azonban a kaput a jövő felé is tágra nyitja.

Mindezekben az esetekben olyan jogi (vagy jogivá tett) objektivációkról van szó, melyek norma-struktúrát nem rejtő általános elvi vagy értékelő tartalmuk ellenére azért nyernek jogi minőséget, hogy (norma-struktúrák hiányában) a jogalkalmazást *orientálják*, vagy (norma-struktúrák jelenléte esetében) *eltérítsék* a norma-struktúrák követésétől. Mindezek jogalkalmazói jellegével szemben, a preambulumok gyakorlata a jogalkotásra orientált.

A *preambulumok* a jogfejlődés kezdetén mint az alkotott-írott jog ideologikus keretei jöttek létre. A korai abszolutizmusokban a törvényhozó öntetszelgését hordozták; a középkor rendi berendezkedésében az uralkodó és a rendek egyezkedésének törvényi rögzítései lettek; majd mindezek összegezéseként kialakult napjainkban is alkalmazott formájuk, ami tipikus funkciója szerint a törvényi rendezés fő indokait vagy célkitűzéseit hordozza. Mivel norma-struktúráiban a jog normatíve ki nem fejezett célok megvalósításának az útjait rögzíti, a preambulum az, ami rámutathat az eszközmagatartással elérni kívánt célra, egy tilalom sajátos okára, azaz a jogalkotót vezérlő szempontokra, a szabályozás társadalmi hátterére, mozgató rugóira. Ugyanakkor a preambulum nyelvi forma, ami a jogi érvényesség formális érvényességként való intézményesedésével a norma-struktúrákkal együtt maga is érvényességet, elvileg kötelező normativitást nyer. Azok a mondatok, amik tehát eredeti funkciójukban meggyőzésre, okokról vagy célokról történő felvilágosításra, történelmi-politikai értékelésre, a törvényhozó jövőbeni tevékenysége előlegezésére vagy egyszerűen az ünnepélyesség retorikus hangsúlyozására szolgáltak — most normatív jelleget vesznek fel, sőt normatív jelentőségnek is alapjaivá válhatnak.

A preambulumok formailag a jogihoz, tartalmukban a nem-jogihoz közelítenek. Kétarcúságuk az, ami sajátos közvetítődést, játéklehetőséget biztosít a jogi és a nem-jogi között; ez az, amiért a preambulum egy politikai kompromisszumot rejtő *jogi kompromisszum*nak is kifejeződésévé, a szabályozás felemás formájává válhat. A preambulum-tartalom norma-struktúrát nem rejtő tételei, sőt jelzős kapcsolatai, legkülönfélébb nyelvi-logikai összefüggései is adott politikai érdekek vagy jogi szükséghelyzetek jelentkezése esetén „megtermékenyülnek", és nemcsak normatív jelentőségűvé, de egyenesen jogok és kötelezettségek forrásaivá válnak. Több országban például az emberi jogok elismerését csupán alkotmány-preambulumok deklarációiban mondták ki, amit néhány évtized elmúltával immár egyszerűen a törvényhozó történeti megnyilatkozásának tekintenek (India), avagy elvi kötelezőségét továbbra is vallják ugyan, de ennek gyakorlati érvényesíthetősége felettébb vitás (Franciaország). Az Amerikai Egyesült Államokban például az alkotmány-preambulumnak a jövendőre való utalásából következtettek a tagállamok kilépésének az alkotmányos tilalmára, a belső nyugalomra való utalásából pedig arra, hogy a Szövetségi Kongresszus hatáskörébe tartozik a nemzetbiztonságot védő különféle kommunistaellenes intézkedések meghozatala. A japán alkotmánynak pedig alig egy évtizeddel a meghozatala után az egyoldalú lefegyverezésről szóló tételeit a preambulum alapján gyakorlatilag hatálytalanították (azzal érvelve, hogy a kérdéses rendelkezést a világ egysége és békés fejlődése utóbb utópiának bizonyuló reményében hozták). A preambulumok közvetlen jogalkalmazói felhasználásának a gyakorlata a polgári államokban olykor tehát a jogok szűkítése vagy nem rendezett kérdések tilalommá fordítása irányába mutat. Olyan kivételes esetekben pedig, amikor az egyént vagy a közösséget illető jogosultság jogalkalmazói érvényesítésére normatív alapul kizárólag a preambulum-szöveg szolgál (mint pl. a sztrájkjog a francia alkotmány-preambulumban), e jogok normatív forrását többnyire elmossák, hogy a jogban immanens, a preambulumtól csupán deklarált alapelvekként kezelhessék azokat.

A szocialista jogalkotás kiterjedten él mind generálklauzulaszerű általános elveknek a kódex rendszerébe való építésével, mind a jogalkotót vezérlő megfontolásoknak preambulum-formában történő rögzítésével. A szocialista törvényesség követelményének az uralkodó jogpolitikai elvek szellemében történő értelmezésével azonban összeegyeztethetetlen, hogy a jogalkalmazás gyakorlatában ezek az érvényes norma-struktúrák módosításához vagy gyakorlati továbbfejlesztéséhez vezessenek. A kódexekben rögzített általános jogelvek egyfelől a kódex tételes szabályozási rendszerét átható, annak általánosított kifejezését adó elvek, és egyszersmind a jogfejlődés tendenciájának olyan jelzései, amelyek a tételes rendelkezések értelmezésének a társadalmi-jogi közegét megszabják, sőt a jogfejlesztés útját is meghatározzák. A szocialista jogpolitika ily módon nem tekinti kívánatosnak, hogy a jogalkalmazásban a norma-struktúrák helyett közvetlen döntési alapként történő felhasználást ilyen általános elvek vagy preambulumokban foglalt értékelő tételek nyerjenek. Ez alól csak azok az általános elvek képeznek kivételt, amelyek a polgári és a büntető kódexekben a társadalmilag tipikusra méretezett szabályozásnak az atipikustól való leválasztására szolgálnak. Az alanyi jogosultságnak a rendeltetésszerű joggyakorláshoz való kapcsolása a polgári törvénykönyvben és a bűntettnek vagy büntethetőségnek az eset konkrét társadalomra való veszélyessége feltételéhez kötése a büntető törvénykönyvben így jogalkalmazói döntés közvetlenül normatív alapjaivá vál-

hatnak. Ez azonban nem feltételezi a tételes norma-struktúrák módosítását, továbbfejlesztését vagy gyakorlati feloldását — csupán az atipikusnak bizonyuló eset eldöntésében a tipikusra méretezett rendelkezések helyett az atipikusra szabottnak a döntési alapként való felhívását célozza.

3. Diszkrecionárius és méltányos jogalkalmazás.

A törvény és az igazságosság kapcsolatát elemezve már Arisztotelész rámutatott egy szükségképpeni fogalmi ellentmondás lehetőségére, aminek gyökere nem a törvény rossz voltában, hanem magában az általa szabályozott emberi cselekvés tárgyának a természetében van. A törvény ugyanis nem lehet más, mint általános érvényű, átlagon alapuló — bizonyos dolgok azonban kisiklanak az általánosként történő megragadás, az átlagként való szabályozás alól. Ezek törvényi rendelkezése ezért lehetetlen feladat. A *határozatlan* megragadásához a leszboszi ólom mérővesszőhöz hasonlatos szerszám szükségleltetik: olyan, ami nem marad meg változatlan formában, de magukhoz a megmérendő dolgokhoz idomul.

Az igazságos, célszerű szabályozás szükségének és ugyanakkor lehetetlenségének konfliktusa a jogfejlődésben számtalan formában és módon felvetődött — elkülönültönállósult intézményi megoldása azonban nem született meg mindaddig, amíg a kivételesség, az esetiség küszöbét át nem lépte, hogy a jogi szabályozás állandósult, tipikus problémájává hatalmasodjon. Történelmileg az *igazgatási tevékenységnek* az újkori feudális abszolutisztikus rendszerekben robbanásszerűen megugró növekedésével következett mindez be, amikor a politikai hatalom a társadalmi élet legkülönfélébb — pénzügyi, gazdasági, katonai, egészségügyi, oktatási stb. — szektorainak állami igazgatásként történő szervezésébe kezdett, s e szervezés elvégzésére bürokratikus elven fölépülő intézményi apparátust, egységes mozgatására pedig megfelelő szabályrendszert létesített. Az igazgatás kezdettől fogva felemás arculatot hordozott. Egyfelől az állami politika megvalósításának egyik legfontosabb eszköze, s ezért egységes mozgatása közvetlenül technikai szükségletein túl is elkerülhetetlenül szükséges, hogy funkcionálása irányait, formáit, más társadalmi-politikai tevékenységekhez való viszonyát illetően, jogi közvetítésen menjen keresztül. Másfelől viszont e standardizáláson belül olyan szabályozásról van szó, amelynél adott célhoz rendelten az eszközmagatartás a különös szintjén nem meghatározható. Az igazgatási jogalkalmazás adott mederbe tereléséhez tehát nem arra van szükség, hogy a jogalkalmazói döntési tevékenységben megkívánt, mértékként szolgáló eszközmagatartást specifikálják, hanem hogy ennek előzetes meghatározhatatlanságára tekintettel a jogalkalmazóban az elérendő célt tudatosítsák és döntési tevékenységét e célnak alárendelten *orientálják*. E természeténél fogva — a politikumot kevésbé merev jogi közvetítések közbeiktatásával szolgálva, így változásaira is közvetlenebbül reagálva — az igazgatási jogalkalmazás az igazságszolgáltatási jogalkalmazástól nagymértékben különválva fejlődött.

A merev, norma-struktúráival a döntési tevékenységet szorosan körülhatároló, eredményeit is pontosan előrelátó jogi közvetítés azt a látszatot eredményezte, mintha az *igazságszolgáltatási* jogalkalmazás egy arctalan, az ideálisként felfogott eviláginak a leképezését megtestesítő jog és igazság érvényre juttatása volna, szemben az *igazgatási* jogalkalmazással, mely aprópénzre váltja és cseppfolyósítja a jog e mozdulatlan igazságát, hogy konkrét személyi-tárgyi környezetétől függően egy pragmatikus célszerűség megközelítésére vagy elérésére irányuljon. Az igazgatási jogalkalmazás valóban kevesebb formasággal és ceremóniával övezett. S mivel társadalmisága közvetlenebb, érzékenyebben reagál nemcsak az eldöntendő ügy egyedi vonásaira, de az azokról kialakított szubjektív benyomásokra és értékelésekre is. Különbségük mégsem abban rejlik, hogy az igazságszolgáltatási jogalkalmazás normákon alapszik, míg az igazgatási jogalkalmazás merőben célszerű. Ha az állami politikai tevékenység e két alapvető formájában csupán a hangsúlyokat kívánjuk jelezni, úgy a *norma-orientáltság* s a *cél-orientáltság* között bizonyos fokú súlybeli változásról valóban megemlékezhetünk. Ami azonban a jogalkalmazás tényleges folyamatát, struktúráját, a jogi közvetítés oldaláról történő lényegi meghatározását illeti, minden ilyen egyszerűsítő-szembeállító jellemzés félrevezető. Az igazgatási jogalkalmazás alapjául szolgáló szabályozás ugyanis szintén norma-struktúrák révén történik. Ami viszont lényegi különbség, az az, hogy e normastruktúrák a normaalkalmazás tényállási feltételéről vagy az annak esetén követendő magatartásról szóló részükben nem egy formailag szorosan definiált tényhelyzetet vagy magatartást specifikálnak, hanem azt a kérdéses tényhelyzet vagy magatartás társadalmi közegében és tartalmi környezetében *feloldják*, illetőleg a mindenkori konkrét célszerűségi értékelés és a hatékonyságra törő gyakorlati megfontolások függvényévé téve csupán *körülhatároló általánosságukban* specifikálják.

Az igazgatási tevékenységnek a jogi szabályozás iránt megnyilvánuló e kompromisszumos szükséglete alakította ki *diszkréciót*. A diszkréció különböző társadalmi feltételek közt, különböző tendenciáktól vezettetve különféle elméleti magyarázatokat kapott. Hol a totalitarisztikus regulálatlan igazgatási önkénnyel azonosították, hol benne ismerték fel a jogalkalmazásnak a formális logikai meghatározás alól kicsúszó minden dialektikus mozzanatát. Hol a szocialista igazgatástól idegen,

régi gyökerű torzulásnak látták, hol a jogalkalmazás közvetlen társadalmisága lehetőségét vele azonosították. Pedig a diszkréció nem más, mint a norma-struktúrákkal történő szabályozás egyik specifikus formája. Sajátosságát az adja, hogy a normaalkalmazás feltétele, s a normatív minősítés alapja itt nem egy formailag szigorúan definiált magatartás, hanem magatartások le nem zárt halmaza („például", „különösen", „és így tovább"), egy önálló értékelést feltételező csupán tartalmilag körülírt helyzet („ha a kiskorú erkölcsi fejlődése veszélyeztetett") és így tovább. Akkor viszont, ha ez a feltétel konvencionálisan megállapítható, úgy a követendő magatartás vagy a jogkövetkezmény formailag szigorú definiálása az, ami hiányzik, specifikálatlan. Ebben az esetben a jogalkalmazói rendelkezés vagy a szankciólevonás nyugszik célszerűségi — azaz elvileg vitatható alapon. A nyitottság jelentkezhet egy adott szankció-nemen belüli mérték nyitottságában (pl. gyermektartás, pénz- vagy szabadságvesztés-büntetés minimum- és maximum-határok közötti megvonása); eltérő nemek egymás közti nyitottságában (pl. számos specifikált, de a feltételeit illetően élesen el nem határolt intézkedési lehetőség kiskorú erkölcsi veszélyeztetettsége esetén; a szabadságvesztés- v. halálbüntetés alternatívája); maga a szankció-nem megválasztásának nyitottságában (pl. „szükséges intézkedés"); bármilyen nem választásának vagy nem-választásának a nyitottságában (pl. a „megtagadható", „megadható" fakultativitása).

A diszkrecionárius jogalkalmazás jellemzője hogy nemcsak azonos tényállás, de azonos minősítés esetén is többféle, formailag egyként törvényes döntés lehetősége áll fenn — olyan lehetőségek, amelyek közül bármelyiknek az igazolását is csupán a formális törvényességnek a tartalmiság irányában való meghaladása, azaz közvetlenül társadalmi, célszerűségi stb. mozzanatok és megfontolások figyelembevétele adhatja. Még ha különbségük olykor mennyiséginek mutatkozik is, társadalmi szerepjátszásában, közvetlen jelenségformájában is a diszkréció elkülönült minőséget képez, mely fejlődésében, mozgásstruktúrájában többnyire élesen elválik mind a joghézagkitöltés, mind a generálklauzulák vagy a preambulumok gyakorlatától. Joghézag esetében a döntő kérdés ez: ad-e a jog az adott kérdésre választ? rendezése a jog szabályozási körébe tartozik-e? A diszkrécióra nem ilyesfajta kérdés a tipikus, mert szabályozási rendszere terjedelmének a határai tudatosan nyitottak. Joghézag természetszerűleg diszkréciós szabályozásban is előfordulhat. A diszkréció esetén tipikus minősítési problémát mégis az különbözteti meg a joghézagproblémáktól, hogy a jogalkotást teljesnek és befejezettnek értékeli, döntően célszerűségi megfontolásoktól függ, s a jogalkotás irányában ezért kritikai elemet nem tartalmaz. A generálklauzulák s a preambulum quasi-rendezésétől viszont az különbözteti meg, hogy ez utóbbiak magatartási mintaként szolgáló norma-struktúrát nem hordoznak. A diszkréciós szabályok viszont rendelkeznek norma-struktúrával, még ha ezek tartalma nem is több, mint a *meghatározatlan meghatározása.*

Hosszú utat futott be a jogfejlődésben a *méltányosság* gondolata is. Ez azonban nem egy azonos jelenség vagy intézményi megoldás fejlődése volt; a legkülönfélébb eljárások húzódtak meg a méltányosság égisze alatt. Közös jellemzőjük mindössze az, hogy — Arisztotelész kifejezésével élve — a törvényt helyesbítették ott, ahol túlzott általánossága miatt hézagosnak bizonyult; vagyis a törvényesség általánossága s az igazságosság egyedisége közötti konfliktusban közvetítő közegként, az eseti döntést befolyásoló *korrektívumként* szolgáltak. Ez azonban a méltányosságot jogtechnikai eszközként még nem specifikálja. Méltányosságként jelentkezett a klasszikus római jogfejlődésben az írott jog (*ius strictum*) merevségét a méltányosság általános elvével oldó eseti joggyakorlat (*ius aequum*) csakúgy, mint az angolszász jogfejlődésben a perkezdeményezés procedurális-alaki feltételeire koncentráló és annak függvényeként fejlődő bírói jog (*common law*) mellett az abban megoldatlan vagy csak igazságtalanul megoldható ügyek eldöntésére a kancellár királyi felhatalmazásból folytatott és intézményesült egyedi méltányosságú jogalkalmazása (*equity*), ami ezután szintén megmerevült, formális, különállását a múlt század közepéig megőrző szuverén rendszerré fejlődött, — holott jogtechnikailag az egyik a generálklauzulák gyakorlatának a korai példája, míg a másik az állam politikai egységén belül a jogfejlődésnek elkülönült intézményi apparátusoktól támogatott hivatalos és formális megkettőződése példája.

A fenti összefüggésben a méltányosságot a diszkréciós szabályozás sajátos megnyilvánulásaként fogjuk fel. Olyan megoldás, amikor a normaalkalmazás feltételeül szolgáló (vagy annak eredményeként elrendelt) magatartást, formailag szorosan körülhatároló norma-struktúráival egyébként mélyreható és átfogó rendezést célzó — vagyis egészében nem-diszkréciós — szabályrendszerében a jogalkotó egyes kiválasztott norma-struktúrák feltételt, rendelkezést vagy szankciót megállapító részében a norma-struktúrától eltérő *méltányos* alkalmazást kifejezetten lehetővé tesz, hogy a kódex-rendszer viszonylagos zártságát egyedi vonatkozásokban és irányokban feloldva részkérdeseket illető diszkréciót biztosítson. Kifejezetten méltányosságra (azaz a konkrét ügynek a norma-struktúra általánosában nem tartalmazott egyedi összefüggései mérlegelésére) felhívó rendelkezés természetszerűleg előfordulhat diszkréciós szabályozási rendszerekben

is. A „méltányos" alkalmazás lehetőségére vagy kötelezőségére történő felhívás a polgári és az eljárási törvénykönyvek eszköztárának az egyik jogtechnikai összetevője, az egyébként formailag szorosan körülhatárolt normastruktúrák valamelyik elemének a feloldása és ezzel *fakultatív* döntési lehetőség biztosítása — azaz az eseti igazságosságnak, célszerűségnek stb. az általános jogszerűség sérelme nélkül történő érvényesítése — céljából. Ebben különbözik a generálklauzulák gyakorlatától. A méltányossági jogalkalmazást ugyanis nem a szabályrendszer egészére kivetített, normastruktúrát nem hordozó elv alapozza meg, hanem a szabályozás rendszerében egyes kiválasztott norma-struktúráknak a diszkrecionális feloldása a feltétel, rendelkezés vagy szankció megállapítása során méltányos eltérés engedélyezése céljából.

IV. Jogalkotás és jogalkalmazás dialektikus összefonódása. 1. A normaalkotási és normaalkalmazási folyamatok közös gyökere és társadalmi meghatározottsága. 2. A jogalkotói és jogalkalmazói jogfejlődés dialektikus egymásbajátszása. 3. A jogalkotás és jogalkalmazás funkcionális egymásrautaltsága.

1. A normaalkotási és normaalkalmazási folyamatok közös gyökere és társadalmi meghatározottsága.

Elemzésünk során a jogalkotás és a jogalkalmazás mint a jog két alapvető mozgásfolyamata jelent meg előttünk. Láttuk, hogy sem a jogalkotás, sem a jogalkalmazás nem önmagában elégséges öntörvényű entitások a történelem színpadán, hanem közös gyökerű, egymásba fonódó jelenségek, amelyek egymástól megkülönböztetetté, egymás mértékével mértté, egymásnak alárendelt, de mégis viszonylagosan önállósult képződményekké csak a jog előtörténetének lezárulásával: bizonyos fokú *társadalmi munkamegosztásnak* a jog területén is jelentkező hatásával váltak. E két mozgásfolyamat kapcsolatát így nem egy aprioriszt ikusan adott metafizikus mozdulatlanság jellemzi. A jog mint totalitás szintjéről tekintve, olyan közös kondicionáltságú, egymástól is feltételezett és befolyásolt képződmények ezek, amelyek egymáshoz mért súlya, jelentősége, kapcsolatuknak mellérendeltséggé vagy alárendeltséggé alakulása a társadalmi összefejlődés tendenciájától, adott szükségleteitől és tényeitől függ. A jogalkotásról és jogalkalmazásról a még értelmes általánosítás szintjén azt mondhatjuk, hogy a társadalmi gyakorlatból a konfliktusfeloldás eszközeként egységes képződményként nőttek ki, majd a konfliktusfeloldás megtervezésével, standardizálásával e két tevékenység viszonylagosan önállósult tevékenységi formákká *differenciálódott*, amelyek különféle arculatokat hordozva, de egymásra utaltan, változó mélységű és irányú funkcionális kapcsolatban fejlődtek tovább.

A jogalkotás és jogalkalmazás kapcsolatát az határozza elvileg meg, hogy a jogra alapvetően jellemző mozgásfolyamatok a társadalmi viszonyoktól a jogi normákig és onnan ismét a társadalmi viszonyokig terjedő folyamatok. Ez a társadalmi viszonyoktól induló és a normák közvetítésével ugyancsak a társadalmi viszonyokhoz érkező mozgás azonban nem egyszeriségében lezárt vagy egy irányú folyamat, hanem egy folytonosan megújuló s nem szűnő mozgás olyan folyamata, amely a *visszacsatolás* mozzanatát is magában foglalja. E mozgás két szélső pontján egyfelől a társadalmi viszonyok, másfelől az ezek gyakorlati befolyásolására ezeket leképező jogi normák állanak. A jogi mozgásfolyamatok alapjaként megjelenő társadalmi viszonyok konkrét empirikus jegyek totalitását, konkrét egyediséget testesítenek meg. Ez azonban egyszersmind az e totalitásban rejlő és feltárható lényegi általánosság mozzanatát is tartalmazza. Az egyedihez az általános törvényszerűségei szerint való közvetítésre, az egyedinek az általános törvényszerűségei szerinti történő alakítására a norma hivatott, mely közvetlenül gyakorlati befolyásolást célzó manipuláló és egyben manipulált formaként az általános és az egyes között a különös szintjén helyezkedik el. A jogi mozgás alapvetően a társadalmi viszonyoktól indul, hogy az ezekben rejlő lényegi általános megismerésével a jogalkotásban elérje az általánosnak a különös szintjén történő rögzítését, hogy a jogalkalmazás e különösséget, majd az egyediben ismét a társadalmi viszonyok és lényegi általánosuk felé fordítsa, és ezzel újból megvalósítsa, újra létrehozza az általános és az egyes egymásra vonatkoztatott konkrét egységét. A jogi mozgásfolyamatnak éppen ez a célja, hogy az általános, különös és egyes egymásba történő átmenetét folytonosan, újból és újból biztosítsa.

A maga közvetlenségében a jogalkotás a társadalmi viszonyoktól indul, a jogalkalmazás a társadalmi viszonyokat célozza. A jogalkotás azonban e mozgásnak nem előzménytelen kiindulópontja, a jogalkalmazás pedig nem ilyen végpontja. Hiszen a társadalmi viszonyoktól a normákig és onnan ismét a társadalmi viszonyokig megtett út maga sem egy-egy metafizikusan elkülönült entitás, hanem egy állandóan ismétlődő, önmagát folytonosan módosultan újra képző mozgásfolyamatnak csupán viszonylagos érvénnyel, mesterségesen elkülönített szakasza. Azok a társadalmi viszonyok képezik az alapját, amelyek épp e mozgásfolyamat eredményeként maguk is alakítottak. Alakítottak, azaz a különös révén történő közvetítődés viszonylagos állandósága ellenére is folytonosan megújultak. Sőt, e mozgásfolyamat még a jogalkotás és jogalkalmazás viszonyában, kölcsönös egymást váltásában és visszacsatoltságában sem csupán jogi, hanem

mindenekelőtt — és éppen lényegét illetően — társadalmi-jogi folyamat.

Az a tény, hogy a társadalomfejlődés közvetítéseket teremt, majd sajátos munkamegosztásként, elkülönült tevékenységekként végzi magát e *közvetítést* és ennek standardizálása végett *objektivált mértékek* kialakítását, nem kizárólagosítja ennek valamelyik viszonylagosan önállósult ágára az egész folyamat közvetlen társadalmi meghatározottságát. A közvetítés számára mértéket szabó objektivációs formát, a jogi norma-struktúrát a jogalkotás hozza létre, ez azonban nem függeszti fel az alapvető társadalmi-gazdasági folyamatoknak a jogi mozgásfolyamat egészére gyakorolt befolyását. Mivel tehát a társadalmi-gazdasági determináció a jogi mozgásfolyamat egészét — a közvetítőt és a közvetítettet — illetően egyaránt érvényesül, a társadalmi összkomplexustól, annak összmozgásától függ, hogy a közvetítő létkomplexus képes lesz-e funkciója betöltésére, vagy a társadalmi-gazdasági összmozgás félresöpri azt, és nélküle tölti be a közvetítő feladatát. A jogi normastruktúra tehát csak annyiban válik ténylegesen közvetítővé, amennyiben összhangban van az összkomplexussal és fejlődési tendenciáival, és kielégíti objektív szükségleteit. Ha tehát a jogalkotást és jogalkalmazást végső soron ugyanazok a társadalmi-gazdasági tényezők determinálják, úgy ez azt jelenti, hogy mind a jogalkotásban, mind a jogalkalmazásban e tényezők *megkettőzött* módon: részben a jogi mozgásfolyamat másik oldalától *közvetítetten*, részben önállóan, *közvetlenül* jelentkeznek. Ezért kettős kötöttségű, *társadalmi-jogi* folyamat a jogalkalmazás. Közvetett meghatározásként társadalmiságát a jogalkotás során objektivált norma-struktúra közvetíti, de közvetlenül is társadalmivá válik e norma-struktúra alkalmazása során — ami a jogalkalmazás formai bizonytalanságainak *tartalmi bizonyosságra* váltásában, logikai nem-szükségképpeniségeinek *társadalmi szükségképpeniségbe* fordításában, vagyis a jogalkalmazás mint adott keretek között lezajló szervezeti döntés sok szálból összeszövődő szituációjában jut kifejezésre.

2. A jogalkotói és jogalkalmazói jogfejlődés dialektikus egymásbajátszása.

A jogalkalmazás kettős kötöttsége azt jelenti, hogy e két meghatározás nemcsak egymást erősítő lehet, de egymással szembefutva gyengíthetik, sőt le is rombolhatják egymást. A jogfejlődés egyfelől kitermelte a jogi objektivációt mint a jogi közvetítés olyan mértékét, mely a társadalom történetében, *társadalmiasodásában* egyre nagyobb jelentőségre tett szert és amelyet egy átfogóan szervezett ipari társadalom ma már tartósan aligha nélkülözhet; másfelől viszont közel két évezred kudarcba fúlt kísérleteivel bebizonyította, hogy a jogalkotás törekedhet ugyan a jogalkalmazás alkotó szerepének szélsőséges visszaszorítására, ám a viszonylagos meghatározatlanságot belőle ki nem iktathatja — mechanikus végrehajtásra nem kárhoztathatja. A két elképzelhető végleten belül a jogfejlődés a legkülönfélébb arculatokat hordozta, a jogalkotást vagy a jogalkalmazást tolva előtérbe.

Általános tendenciaként csupán a jogalkotás fokozódó térhódítását állapíthatjuk meg. Az a jogalkotási és jogalkalmazási modell azonban, ami a polgári forradalmak győzelmét követő szabadversenyes kapitalizmus adekvát kifejeződése volt, alig egy évszázad alatt végleg válságba került, mert a monopolisztikus fejlődés kihívására kielégítő választ adni nem tudott. A válságból a kiutat a jogalkotás és jogalkalmazás modelljének fordított irányú és előjelű kialakításában keresték; a jogalkotásról mint elkülönült funkcióról történő lemondásban s a jogfejlesztés feladatának gyakorlati jogalkalmazói feladatként való megoldásában. Ez a véglet szintén átmenetinek bizonyult. Ám nem azért, hogy újabb szerepcserébe kezdjen, hanem hogy a jogalkotás helyzetét oly módon stabilizálja, ami azt (a jogalkotótól a jogalkalmazó rendelkezésére bocsátott eszközzel, a jogalkotótól megszabott irányban és keretek között) egyszersmind labilizálja.

A szocialista jogalkalmazás exegétikus túlzásokat a saját rendszerében nem ismert. Véletlen időbeli egybeesésnek köszönhetően a szocialista forradalmak egyébként is a szabadjogi mozgalom európai diadalútja idején fogtak hozzá a szocialista társadalom jogi berendezéséhez. Akkor tehát, amikor fejlődésük konszolidálásába kezdtek, már nemcsak az exegézis, de az ezt felváltó szabadjogi mozgalom negatív tapasztalataiból is meríthettek. A szocialista forradalom a polgári múlt teljes meghaladását követelte. Olyan jogot intézményesítettek, ami a jogalkalmazói adaptációt és általában a visszacsatolás formáit a törvényesség, sőt a törvény elsődlegessége sérelme nélkül biztosítja, miközben betervezetten befejezetlennek, a társadalmi fejlődéstől aktualizáltan folyamatosan aktuális feladatnak tartja magát a jogalkotást is. Általánosságban így a jogalkotással s a jogalkalmazással valóban mint a jog mozgásfolyamatának elszakíthatatlanul egymásrautalt két oldalával számol. Olyanokként, amelyek nem egymás ellen, de éppen egymás érdekében feltételezik egymást. A jelenből kiindulva ezért bizonyosnak tetszik, hogy a belátható jövő nem a jogalkalmazás elsorvasztását, hanem éppen alkotó jellege és viszonylagos önállósága még fokozottabban tudatosodott és társadalmiasult kibontakozását vonja maga után.

3. A jogalkotás és jogalkalmazás funkcionális egymásrautaltsága.

A jogalkotás és jogalkalmazás mozgásfolyamatának az iránya egymással ellentétes, ennek lényege és specifikus létértelme azonban nem önmagában, hanem a másikban — pontosabban a másikkal való funkcionális összekapcsolt-

ságában van. Szükségképpeni egymásrautaltságuk így közösséget jelent a jognak mint társadalmi totalitásnak a síkján. Ha eltekintünk a jog részkomplexusaitól és ezek sajátos funkciómegosztásától, és figyelmünket a jogra mint komplexitásában is egységes, más komplexusoktól elkülönült közvetítő létkomplexusra koncentráljuk, úgy e szemszögből az összkomplexus általánosságának és különösen az ezt koncentráltan kifejező politikumhoz való viszonyának a talaján a jogalkotás és jogalkalmazás végső soron az állami politika két *egymás mellé rendelt eszközeként* jelenik meg. Ugyanis a közvetlen társadalmiság nemcsak a jogalkotás privilégiuma. A jogalkalmazásnak a jogalkotás általi közvetítettsége adja *specifikumát*, közvetlenül is érvényesülő meghatározottsága pedig a jog körén túlmutató közvetlen *gyakorlati fontosságát*.

Irodalom: *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Bp. 1975.; *Kiss* Géza: A jogalkalmazás módszeréről. Bp. 1909.; *Kulcsár* Kálmán: A politikai elem a bírói és az államigazgatási jogalkalmazásban. = Jubileumi tanulmányok. Pécs, 1967.; *Kulcsár* Kálmán: A szituáció jelentősége a jogalkalmazás folyamatában. Állam- és Jogtudomány 1968.; *Markó* Jenő: A jogalkalmazás tudományának alapjai. Bp. 1936.; *Nagy* Endre: Diszkréció és bürokrácia. Állam és Igazgatás 1972.; *Nagy* Lajos: Ítélet a büntetőperben. Bp. 1974.; *Peschka* Vilmos: Gondolatok a joghézagról és a jogi analógiáról. Jogtudományi Közlöny 1966.; *Szabó* Imre: A jogszabályok értelmezése. Bp. 1960.; *Szabó* Imre: Méltányosság a szocialista jogban. Jogtudományi Közlöny 1970.; *Varga* Csaba: A preambumok problémája és a jogalkotási gyakorlat. Állam- és Jogtudomány 1970.; *Varga* Csaba: A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról. Állam- és Jogtudomány 1971.

Lazarev, V. V.: A joghézag és kiküszöbölésének módja. Bp. 1977.; *Nedbajlo*, P. E.: Primenenie szovetszkih pravovüh norm. Moszkva, 1960.; *Pigolkin*, A. Sz.: Tolkovanie normativnüh aktov v SZSZSZR. Moszkva, 1962.; *Wróblewski*, J.: Zagadnienia teorii wykladni prawa ludowego. Warszawa, 1959.; *Wróblewski*, J.: Sądowe stosowanie prawa. Warszawa, 1972.

Aarnio, A.: On legal reasoning. Turku, 1977.; *Bolding*, P. O.: Reliance on authorities or open dabate? Two models of legal argumentation. = Scandinavian Studies in Law XIII. Stockholm, 1969.; *Brusiin*, O.: Über die Objektivität der Rechtsprechung. Helsinki, 1949.; *Esser*, *J.*: Grundsatz und Norm in der richterlichen Fortbildung des Privatrechts. Tübingen, 1964.; Le problème des lacunes en droit. Publ. par Ch. Perelman, Bruxelles, 1968.; Le raisonnement juridique. Publ. par H. Hubien, Bruxelles, 1971.; *Makkonen*, K.: Zur Problematik der juridischen Entscheidung, Turku, 1965.; *Villey*, M.: Questions de logique juridique dans l'historie de la philosophie du droit. = Études de logique juridique II. Bruxelles, 1967.; *Wasserstrom*, A.: The judicial decision. Toward a theory of legal justification. Stanford, 1961.

Varga Csaba

JOGALKOTÁS I. A jogalkotás történeti formálódása (811.) — II. A jogalkotás elméleti alapjai (817.) — III. A jogalkotás legfejlettebb formája: a kodifikáció (821.)

I. A jogalkotás történeti formálódása: 1. A jogalkotás kezdetei. 2. A spontán és az ellenőrzött jogfejlődés párhuzamossága az ókori és középkori rendszerekben. 3. Az írott jog kizárólagosságára való törekvés az újkori rendszerekben. 4. A jogalkotói jog kizárólagosságának igénye a szocialista jogfejlődésben.

1. A jogalkotás kezdetei.

Fő funkcióit illetően a jog a társadalmi rend, a társadalmi viszonyok *normatív* és *osztály*jellegű szabályozását célozza (→ *Jog*). A regulatív és az osztályfunkció e konkrét egységében kötődik a jog az államhoz. A társadalom egyes tagjaira háruló kötelezettségek rögzítése, vagyis egy regulatív funkció iránti szükség már a társadalmi munkamegosztás viszonylag igen alacsony fokán is felmerült. Egy olyan egyszerű kooperáció is, mint például a vadászat, szükségessé tehette valamilyen regulatív forma kialakítását. Amikor a rabszolgaság intézményének kialakulásával a társadalom történetében először az osztálytagozódás, a társadalom ellentétes érdekű részekre szakadása végbement, létrejött az állam, elkülönült erőszak-apparátussal az elnyomottak féken tartására. A regulatív funkciónak az osztályfunkcióval egységben történő betöltésére ekkor alakult ki a jog. Ám az a jog azonban, ami ekkor létrejött, elemi formájában csak *szokás*jog volt; vagyis nem csupán a vallási, erkölcsi stb. normáktól nem differenciálódott, de a mindennapi társadalmi gyakorlat egészével is még szervesen egységesülő volt. E szokásjog a társadalmi praxis egészétől megkülönböztetetlenül állott fenn, annak tényszerűségében osztozott. Érvényessége, normativitása is e mindennapi gyakorlat tényszerűségéhez kapcsolódott; annak folytonosságán, szokásszerűként való *áthagyományozódottságán* nyugodott. Ennek megfelelően a korai osztálytársadalom rendkívül lassú társadalmi-gazdasági fejlődésével egységben, az alakuló, új és új formát öltő társadalmi gyakorlat tényszerűségébe ágyazottan fejlődött.

Ami a jog külső arculatát, specifikus képződményként való meghatározódását illeti, az egyetemes jogfejlődésben talán legnagyobb jelentőségű váltás e korai osztálytársadalomban akkor következett be, amikor az ősi szokásjog objektívált formát nyert és alkotottá lett. Noha tipikus előfordulásaikat illetően e két

mozzanat konkrét történelmi egységben jelentkezett, mégis egyfelől a jog külső formához kötése, abban megtestesítése és *objektiválása*, másfelől pedig tudatos tételezése és *alkotása* között elvileg különbséget kell tennünk. Amint ezt leginkább tisztán az ókori mezopotámiai fejlődés példázza, a korai osztálytársadalmak akkor, amikor a fémmegmunkálásra való áttéréssel, a víz és a vízenergia fokozott felhasználásával stb. ugrásszerűen felgyorsuló gazdasági és társadalmi fejlődésnek indultak — ami részben gyakoribb, részben intenzívebb rabszolgaszerző hadjáratokat tett lehetővé és szükségessé, a belső viszonyokat illetően pedig az osztálytagozódáson túlmenően is differenciáló társadalmi ellentétek születéséhez, a külső viszonyokat illetően pedig idegen népeket is maga alá rendelő birodalomalakulásokhoz vezetett — parancsoló szükségként vetődött fel az *ősi szokásjog tudatos alakítása*, és ennek a birodalom egészében azonnali és egységes *szétsugároztatása* — azaz egységes szabályrendszerként birodalmi joggá tétele. Az a körülmény tehát, hogy a felgyorsuló gazdasági fejlődés, az árucsere, a kereskedelem és az uzsora különféle korai formáinak kialakulásával s elmélyülésével a társadalmi ellentéteknek az úr és rabszolga viszonyán túlmenő fokozódó differenciálódása a jogalakulásba való uralkodói *beavatkozás* szükségét; a rabszolgaszerző háborúk, a víz és vízenergia felhasználásával kapcsolatos állami közmunkák stb. pedig egységes *hivatalnokapparátus*, valamint ennek egységes mozgatását biztosító *szabályrendszer* kialakítása szükségét; végezetül a birodalommá alakulás, számos eltérő szokásjogi hagyományú néptörzs és néptöredék közös politikai uralom és jog alá rendelése a birodalomban érvényesülő jog bizonyos fokú *egységesítésének* a szükségét hozta magával; — mindez alapjaiban rendítette meg az *ősi szokásjog* addig kétségbevonatlan egyeduralmát. Lassan, fokozatosan, a jogi szabályozás s konfliktusfeloldás iránti szükséglet gyakorlati kielégítése során ekkor bontakoztak ki azok az alkotott-írott jogi formák, amelyek az egyetemes jogfejlődésben egyre általánosabbakká, a jogot formailag egyre kizárólagosabban megtestesítőkké lettek.

Alkotottságában és történelmileg ehhez kapcsolódó írott formájában lett a jog a társadalmi befolyásolás tudatos, tervezett, akart, ellenőrzött eszköze. Egyfelől — ami *alkotottságát* illeti — az a jog, ami eddig a társadalmi viszonyokkal s az ezt kifejező gyakorlattal nagybanegészben azonosultan és megkülönböztethetetlenül, e viszonyok és gyakorlat folytonosságától és *hagyományozottságától* támogatottan nemcsak mozdulatlan, de mozdíthatatlanul szent és sérthetetlen volt, most *emberi akarathoz kapcsolt*, attól függő, elvben változó és változtatható jelenséggé lesz. Másfelől pedig — ami objektiváltságát illeti — külsőlegesítésével, más jelenségektől megkülönböztető formanyerésével, *társadalmi objektivációként* megalkotásával létrejön és önállósult formában megjelenik a jog *normastruktúrája*. Ilyen önállósult társadalmi „legyen!"-ként kivetítése az, ami biztosítja, hogy a jog eszközével végzett társadalmi rendezés a *formális racionalitás* minimumával rendelkezzék. Ez az a forma, ami lehetővé teszi, hogy a jog a maga társadalmi gyakorlatában is *kiszámítható* legyen, mert ez az az objektivált forma, ami formálisan is ellenőrizhető módon adott mederbe tereli, *standardizálja* a jogszolgáltatás gyakorlatát. Ez az a forma tehát, ami nemcsak kifejezetten számot tart a jogi motívumoktól is befolyásolt tudatos követésre, de egyben nyilvánvalóvá és bárki által formálisan is lemérhetővé-ellenőrizhetővé teszi annak igényét, hogy a jogszolgáltató döntés megelőző uralkodói döntés folyománya, konkrét esetre *alkalmazása* legyen.

Az az egyidejűség, összefonódás, ami a jog alkotottá és objektiválttá válásának tipikus útjait elsősorban az ókori Kelet történetében, de egyes afro-ázsiai rendszerekben napjainkban is megfigyelhetően jellemezte, nem csupán véletlen történelmi találkozás, egybeesés volt. A jognak tudatosan tételező emberi akarat függvényévé tétele írott formában való objektiválásával sokszoros egymást erősítő kölcsönhatásban ment végbe. Ezek közül legjelentősebbként két mozzanatra utalunk. Egyfelől arra, hogy történelmileg mind az antikvitásban, mind számos afro-ázsiai jog napjainkban zajló modernizálásában maga a jog objektiválása is végső soron alkotottá tételéhez egyengeti az utat. Abban nyilvánul meg e hatás, hogy írott formához kapcsolása, írott objektivációként megtestesítése leszakítja a jogot hagyományszerűségében megkövült hordozójától — így az ősi szokásjog, illetőleg az afro-ázsiai törzsi szokás vagy szakrális szövegekben rögződött szent jog mozdulatlanságáról. Az addig más módon fennállt jognak formális eljárás során jóváhagyott törvényhozási szövegben rögzítése és megtestesítése közvetlenül szándékolt hatásként, vagy legalábbis végső soron mutatkozó következményként szükségképp a jognak a *formális* tételezés *akarati* aktusához való kapcsolását vonja maga után. Másfelől emlékeztetnünk kell arra, hogy *csupán objektiválása* révén lesz a jog valóban *önállósult* jelenséggé, a társadalmi feladatkitűzés és a tényleges társadalmi cselekvés közé ékelődő *közvetítő* kategóriává. Az viszont, hogy önállósult objektivációs képződményként a jog a közvetítés kategóriája lett, történelmileg egybeesett (és ott, ahol ez még nem beteljesült feladat, napjainkban is egybeesik) annak határozott politikai, társadalmi és gazdasági igényével, hogy a jog valóban a tudatos, *társadalomformáló* központi *célkitűzés* szolgálatában álló eszköz legyen.

Azzal a ténnyel, hogy alkotottá lesz, megváltozik a jog érvényességének a forrása is. Immár nem a szokásszerűen hagyományo-

zódottan fennállás tényszerűségéhez, hanem a tudatos emberi alkotás akarati aktusához, illetőleg az ezt formálisan megtestesítő és képviselő írásbeli objektivációhoz tapad. Ezzel természetszerűleg egy másik változás is bekövetkezik: a formátlan *tartalmi érvényesség* — a tételező alkotás aktusához, illetőleg az ezt megtestesítő formához kapcsoltan — egy külső jelekből határozottan felismerhető és azonosítható *formális érvényességnek* adja át a helyét. Ezáltal támogatottan a jog látszólag szabadon alkotott-alakított, valóban és *nyiltan közvetítő* kategóriává lesz. Ez a jog az, ami egy felgyorsult fejlődést mutató társadalomban is alkalmas arra, hogy gazdasági alapjának s az azokban bekövetkezett változásoknak megfeleljen, illetőleg hogy adott társadalmi-gazdasági feltételek között s adott hatalmi helyzet birtokában alkalmazást egy tudatos társadalomformáló akarat szolgálatában nyerjen.

2. A spontán és az ellenőrzött jogfejlődés párhuzamossága az ókori és középkori rendszerekben.

Az a változás amelyről az imént szóltunk, a megelőző jogi berendezkedést megrázkódtatta ugyan, de abban közvetlen vagy rögtöni törést nem eredményezett. Az alkotott-írott formák megjelenésével olyan lassú, fokozatos fejlődés kezdődött el, mely több mint három évezreden keresztül az egymásmellettiség, a párhuzamosság jegyeit hordozza magán.

Az i. e. 2500—2000 közötti időkből ránk maradt első írott törvények csaknem egyöntetűen ún. reformtörvények voltak, ami részben megelőző szabályozások létére, részben és mindenekelőtt azonban e legkoraibb ismert jogi objektivációk sajátos ideológiai töltésére utal. Arra, hogy az alkotott-írott jogra való áttérés nem volt törések nélküli, magától adódóan természetes. Ezek az archaikus emlékek egyfelől meglepően fejlett, kazuisztikájukban is az általánosság-elvontság iránti igényt mutató nyelvi formát hordoztak, egyszersmind azonban az egyeduralomra törő egyszemélyi hatalom csupán lassú elvilágiasodásáról tanúskodnak. Szövegükben és megnevezésükben azért jelentkeztek reformtörvényekként, mert az ősi szokásjogot módosító-felváltó funkciójukat az isteni rendnek, az emberek romlása miatt szükségessé vált restaurálása ideologikus köntösébe burkolták. Eszerint a törvényt adó evilági hatalom csak egy száj, amelyen keresztül a hatalom forrása, az istenség megnyilvánul, az isteni rendet helyreállítva. Az elvilágiasodás felé vezető következő lépcsőfok az, amikor a törvényt szabó, a fölötte álló, néki hatalmát kölcsönző istenség megbízásából és dicsőségére cselekszik. Ennek fejlettebb változata (a törvényi műve bevezető és záró részében megjelenő) Hammurabi, aki e mozzanatokat a jusztiniánuszi képre — az uralkodót ékesítő kard és törvény hasonlatára — emlékeztetően a maga nevében, egyes szám első személyben megfogalmazza. A folytonosság és mozdulatlanság látszata, azaz a jogújító szándékot és művet ideologikusan övező *restitúciós-restaurációs szemlélet* ugyanakkor nem csupán az archaikus jog jellemzője. Az ókor és középkor csaknem egész jogalkotási gyakorlatát végigkíséri ez. Megjelenési formája különböző lehet. Mindenekelőtt és leggyakrabban az említett restitúciós-restaurációs szemlélet, mely részben még a középkor alkonyán hozott nagy reformtörvényeket is áthatotta. Ideologikus módon ez valamilyen isteni mintához kötötte a tudatos teremtő emberi aktussal létrehozott törvények érvényességét, annak forrását. A korai görög, római stb. törvényhozás számos példájában a *túlvilági-isteni* minta a figyelembe vett országok és törvényhozások képében *távoli* világgá szekularizálódott. A jog voluntarisztikus, akarati, tehát önkényes jellegét már Platon előtti görög bölcselők is koruk despotáival foglalkozó írásaikban felvetették. E nézettel akkor kibontakozottan szemben állt, és lényegesen mélyebb elméleti-irodalmi kiművelést nyert a természetjog gondolata, ami az antigonéi dacos kiállásban a maga részéről szintén a folytonosság igényét és ebben az isteni rend például szabását hordozta. Mindennek csupán a feudális társadalmi és ideológiai feltételekhez adaptált, külsőleg teljesen profán foglalata volt a *„régi, jó"* jog középkori felfogása, mely szerint „tulajdonképpeni" érvényesség csupán az idő által szentesítetten fennállóhoz, azaz a hagyományszerűségében önmaga érvényességét bizonyított joghoz tapadt.

E különféle kifejeződéseknek általánosított formát adva azt mondhatjuk, hogy mind az ókor, mind a középkor élt a tudatos, gyakran törvényi formájú jogalkotás eszközével, a jogteremtő-jogújító szándékot azonban ideologikusan közömbösítette, annak a nem-alkotottság látszatát adva. Az isteni elrendezettség hitével, az emberek közötti rendnek a kozmikus rend részeként való felfogásával olybá tüntette fel, mintha a jog, mely igényt tart e névre, nem mesterséges, hanem csak *a természetben organikus* képződmény lehetne. Mindez azonban a hagyomány által fennálló, fennállása tényénél fogva öröklődő és a tudatosan teremtő emberi aktussal mesterségesen képzett jog párhuzamosságával és ambivalenciájával együtt nem volt más, mint a jogra mint a társadalmi közvetítés sajátosan elkülönült, sajátos formai jegyeket hordozó, tudatosan képzett és alakitott eszközére való áttérés vajúdásának a kifejezése. Korántsem zárja ki sem az ókori, sem a középkori fejlődésből a szorosan vett jogalkotást. Ám utal arra, hogy egyfelől ez nem játszott kizárólagos vagy döntő szerepet, és másfelől gyakran kényszerpályákra kényszerült, amint ez az elvben magánjellegű, ún. *doktrinális* jogalkotás számos példájában megjelent.

3. Az írott jog kizárólagosságára való törekvés az újkori rendszerekben.

A feudális széttagoltság, a politikai hatalom elaprózódottsága jogi partikularizmust ha-

gyott örökül. Egy-egy államnak tekintett politikai egységen belül csaknem kaotikus összevisszaságban éltek és érvényesültek egymás mellett kodifikált és szokásjogi barbár törzsi népjogok; doktrinális munkák; helyi feltételekhez adaptált római jog; statutumokban és jogkönyvekben rögzített városi jogok; és mindezeket átszőve és alig elkülönülve régmúlt és jelen uralkodóktól alkotott királyi aktusok csakúgy, mint megbukott vagy királyi jóváhagyásra fel sem terjesztett kodifikációk. Általánosan jellemző ez örökségre, hogy jogforrásokká váltak benne a kolostori továbbmásolások során önkényesen beiktatott adaptáló módosítások, céltudatosan alkotott durva hamisítványok, a legkülönfélébb praktikus, akár didaktikus-oktatási célból született munkák, magánkodifikációk, jogtudósi feldolgozások. Gyakorlatilag jogérvényesség a feudális jogszolgáltatásban jogként alkalmazotthoz tapadt; a nem-jogként született termékek is az uralkodói hivatkozások, a jogként alkalmaztatás *gyakorlata* folytán váltak többé-kevésbé már hivatalosként továbbhagyományozott jogforrássá.

Ezzel egyidőben egyszersmind a formális jogérvényesség csírái is kibontakoztak. Erre utalnak az alkotott jog egymásra halmozódó módosításai, a gyakran megismételt és revideált jogösszefoglalások, és az általános igény az érvényes — legalábbis írott — jog összegyűjtésére, *egy* törvényhozási testben való összefoglalására, amely igény olyan erős volt, hogy az abszolutizmus hajnalán Angliában is valóságos kodifikációs kezdeményezésekhez vezetett. Azt a körülményt, hogy az alkotott-írott jog kizárólagosságára való törekvés és ezzel a jogi érvényesség formális megalapozása nemcsak a *centralisztikus joguralásra* törekvő központi királyi hatalom törekvése volt, hanem hatalmas mértékben a feltörekvő polgárságnak a formálisan *racionális jog* iránt mutatkozó gazdasági érdekeltsége támogatta, jól mutatta, hogy a fejlett kommunális gazdálkodású olasz városokban már igen korán kialakult a statutumok elmélete. Ennek keretében a 12—14. század között legalábbis elvileg elfogadásra talált a *lex posterior derogat priori* elve, mely a tételező aktussal alkotott jog formális érvényességét elvileg megalapozva kimondta, hogy ellentmondás esetén nem a „régi, jó" jog, hanem az újonnan tételezett jog az érvényes.

A centralizálásért folyó politikai küzdelem során, e közegben jelennek meg az uralkodó törekvései, erős akarattal a központi jog uralásra. Különös összetevője és ösztönzője ennek részben a bizonyos fokú *birodalmi jogegységesítés*, ami feltételezi a regionális szokásjogok egységesítő felváltását; részben számos új területen *központi rendezés* elvégzése, amit a pénzügyek királyi kézbe vétele, a központi hadseregszervezés, az ipartámogatás és az újkori abszolutizmusokban felmerülő számos más államivá váló feladat tesz szükségessé; és mindezzel a gazdaságilag és politikailag egyaránt megalapozott igény az *igazgatás* új, átfogóbb, szervezettebb formáira, mely természetszerűleg feltételezi az igazgatást ellátók egységes szabályrendszerrel való egységes mozgatását. A jog tudatosan alkotott, írott, egységes formái iránt megmutatkozó uralkodói és bürokratikus igény azonban, mint láttuk, csak a befolyásoló társadalmi tényezők egyik oldalát képviselte. A másik oldalon — úgy, ahogyan a városlakó polgárság az árucsere, a kereskedelem, az ipari tevékenység fejlesztése érdekében már korábban viszonylag erősen racionális jogrendszert hívott létre — a polgárság előtérbe nyomulásával, érdekeinek egyre fokozottabban általánosként elismertetésével most a kalkulálhatóságot biztosító racionális formák iránti igénye is egyre általánosabbként jelenik meg, és az egységesítő, racionalizáló tudatos jogújítás egyik leginkább számottevő feszítő erejévé lesz.

Az abszolutizmusokká fejlődéssel — lényegében a 16—18. században — a szokásjognak formálisan alkotott-tételezett, írott joggal való felváltása Európa nagy részében végbement. Ez az alkotott-írott jog, hosszú vajúdása kifejeződéseként számos közbenső szakaszt feltételezett. Így a területi szokásjogok területenként történő írásba foglalását, revideálását, bizonyos mérvű harmonizálását; az ilyen módon szövegszerűvé tett, már manipulált jog uralkodói tételezéshez kapcsolását; egységesen szabályozó központi résztörvényekkel való részleges hatálytalanítását; és végezetül nemzeti jogegységesítő kodifikációkkal való felváltását. A jogalkotás egyeduralmához utat kovácsoló szokásjog-egységesítésben unifikáló tényezőkként közrehatottak olyan összetevők is, mint egy-egy központi (vagy kiemelkedő értékű) szokásjog, jogkönyv, doktrinális feldolgozás, avagy a tovább alakított római jogi örökség valaminő állami vagy államok közötti közös jogként való felhasználása. Az alkotott-írott jog kizárólagossága irányába tartó fejlődést különös élességgel példázza, hogy a jusztiniánuszi rendelkezés ihletése nyomán több korai abszolutisztikus rendszer (Bizánc, Oroszország, egyes itáliai fejedelemségek stb.) az általa alkotott összefoglaló kodifikációs műben alkalmazható jogként csak az uralkodótól tételezettet ismerte el, — megtiltva e jog bárminemű módosítását, fejlesztését, vagy akár a jogértelmezés körében maradó adaptálását.

A maga módján e vajúdást segítette a természetjog és a jogpozitivizmus ideológiája történelmi hatásának sajátos egybefonódása. Az újkorban a *természetjog* már nem a mindennemű rögzített jog ellenében, az újszövetségi Pál apostol szellemében fogant, de nem is az isteni jog feltétlenségét az emberi jog nyomorúságával szemben hangoztató skolasztikus ideológia volt. Hanem a ráció, a természeti rend és értelem olyan hitvallása, amelyből egy szabályrendszer

dedukálható, mely a kozmikus rend részeként még akkor is érvényes lenne, ha feltennénk, hogy nem él ember, aki ezt tapasztalhatná. Egy ilyen természetjogi racionalizmus adott talajt ahhoz, hogy filozófusok és jogászok gondolatilag *konstruáljanak* jogokat, melyek a feudális privilégiumok s a partikularizmus és irracionalizmus ellen szegezett élükkel a polgárság érdekeit is tükröző, most megalkotandó jog előképéül szolgáltak. Gyakorlati hatásukban ezért nem gyengítették, hanem éppen erősítették az elméletileg ekkor kibontakozó pozitivista jogfelfogás hatását, mely minden formájában az uralkodói jogalkotást, érvényességének tartalmi jegyekről leváltan formai kritériumokhoz kapcsolását, a hagyományszerűség megtagadását, elvi önkényességét támogatta. Ezért mondhatjuk, hogy eldöntetlen, ugyanakkor (betöltött funkcióját illetően) irreleváns is maradt a kérdés, vajon az újkori jogi gondolkodás olyan megalapozó nagyságai, mint Hobbes, voltaképpen természetjogászoknak vagy jogpozitivistáknak minősültek-e?

A polgári forradalom és társadalmi átalakulás a 19. században teljes áttörést hozott Európában. A tudatosan alakított, formálisan racionális jog teljes *rendszere* jött ekkor létre. Ez a jog valóban *nemzeti és egységes* volt, melyben nem kísértett többé Voltaire kifakadása, mely szerint a Franciaországnak nevezett területen átutazó többször cserél jogot, mint ahányszor postalovat vált. A feudalizmus anakronizmusával leszámoló, a polgárság alapvető vívmányait rögzítő volt, amelyben a jog egész rendszerét illetően tudatosan alakított, és ezzel valóban nagykorúvá lett. Az alkotott-írott jog ekkor úgy tűnt, valóban a *kizárólagosság* diadalához érkezett. Kizárólagosítása irányában munkált a feudális önkény minden tekintetben való meghaladásának túlzásokat is eredményező kényszere (pl. a francia forradalmi törvényhozás védelmében az értelmezési tilalom bevezetése a *référé législatif* intézményével); a polgárság és racionalizmusa politikai és gazdasági győzelmének az eufóriája; a létrejött törvényhozási munkáknak a liberálkapitalizmus szükségleteivel való tényleges harmóniája — azok a tényezők tehát, amik hamarosan általában az írott jogalkotás, a törvényhozás, a kodifikáció erőteljes felértékeléséhez, majd végül fetisizálásához vezettek. E szemléletnek volt a terméke a bírót gúzsba kötő, a lehetőség mértékében mechanikus, csak deduktív jogszolgáltatásra szorító — ún. *exegétikus* — jogalkalmazási gyakorlat is, mely a század folyamán Franciaországban, Németországban és másutt is egyeduralkodó kizárólagosságra tett szert.

A jogalkotásnak a szabadversenyes kapitalizmusra jellemző ily módon való túlértékelése azonban paradoxikus módon egyszersmind a jogalkotás gyakorlati elhanyagolásához is vezetett. A század utolsó évtizedeiben fokozatosan jelentkeztek, majd egyre parancsolóbban kielégítést követeltek a monopolkapitalizmusba torkolló fejlődés igényei. A polgárság, mely a forradalmi átalakulás adekvát jogát tudatosan megteremtette, továbbfejlődése útját jogalkotással már nem egyengette. Azok a társadalmigazdasági szükségletek, melyek a fennálló jogban változást, adaptálást, új területekre kiterjeszkedő átfogó szabályozást követeltek, kielégítést csupán a tényleges joggyakorlatban nyertek. A jogalkotás hallgatása szülte meg a *szabadjogi mozgalmat* — azt az elméletivé is terebélyesedő gyakorlati mozgalmat, mely a továbbfejlődés egyetlen lehetőségét a jogalkotói jog *feloldásában*, bírói joggal történő módosításában lelte meg. Az alkotott-írott jognak a szabadjogi mozgalomban történő nihilizálása szélsőséges reakció volt az exegétikus joggyakorlat szélsőséges túlzására. Ezért akkor, amikor a mozgalmat kiváltó specifikus társadalmigazdasági feltételek megszűntek (illetőleg a monopolkapitalizmus szükségleteit kielégítő jogi kifejeződést nyertek), vagyis századunk második harmada táján lassan a jogalkotói és jogalkalmazói jogfejlesztés közt is bizonyos egyensúlyi helyzet teremtődött, mely immár jogalkotási alapú és általa keretbe fogott — bár számottevő teret enged az adaptáló jogalkalmazói továbbfejlesztésnek.

4. A jogalkotói jog kizárólagosságának igénye a szocialista jogfejlődésben.

A szocialista forradalom nemcsak a kizsákmányolás egy formáját, de magát a kizsákmányolást váltotta fel. Ez magyarázza, hogy noha formáját illetően magasan fejlett alkotott-írott, formailag is racionalizált jogokat mondhatott elődjének, a társadalmi-gazdasági berendezkedést hűen tükröző jogi berendezkedéshez teljes, a lényegi meghatározás tekintetében diszkontinuus váltásra volt szüksége.

Az első szocialista forradalmak között Szovjet-Oroszország tételesen is kimondottan, a Magyar Tanácsköztársaság pedig gyakorlatilag eltörölte a régi jogot. Mivel az új rend forradalmi jogalkotása nem léphetett fel azzal az igénnyel, hogy rögvest átfogó, teljes terjedelemben kidolgozott jogrendszert intézményesítsen, jogalkotási úton csupán a forradalom eredményeinek a biztosítása szempontjából döntő jelentőségű rendszabályokról gondoskodhatott, illetőleg arról, hogy az eljáró forradalmi bíróságok számára általános direktívákkal szolgáljon. Ily módon mind Szovjet-Oroszországban, mind a Magyar Tanácsköztársaság gyakorlatában olyan *jogi vákuum* jött létre, melyet nem tölthettek be mással, mint a forradalmi tömegeknek központi direktívákkal nagy vonalakban befolyásolt vagy adott mederbe terelt *önkezdeményezésével*, illetőleg az igazgatási és jogszolgáltató hatóságok eljáró tagjainak *forradalmi jogi meggyőződésével*. A szocialista forradalom felfelé ívelő szakaszában következésképp sajátos módon felcserélődött a viszony a poli-

tikum és a jog között. Az általános direktívákban testet öltő forradalmi jogalkotás közvetlenül politikai iránymutatásokat és célkitűzéseket hordozott, míg a jog sajátlagos standardizáló funkciója helyébe a forradalmi jogi meggyőződés köntösében a közvetlen — a napi helyzetet s a forradalom taktikai megfontolásait is tükröző — politikum került. Az új gazdasági politikára való áttéréssel, a forradalmi fejlődésnek konszolidált útra térítésével azonban — ami magában foglalta az egységes jog és egységes törvényesség igényét is — rendkívül gyors jogalkotási, törvényhozási és kodifikációs munka indult meg. Vagyis ekkor az egységes, alkotott, kizárólag írott jogrendszer-építés útjára léptek, aminek a jog gyakorlati alkalmazása-végrehajtása síkján az ügyészi felügyelet ugyanekkor történő kiépítése felelt meg. Az írott jog kizárólagosságára való áttérés természetszerűleg nem csupán elhatározás kérdése volt. A forradalmi periódusnak megfelelő módszerek meghaladására, a jogalkotói és jogalkalmazói munka élesebb elhatárolása fokozatosságának a biztosítására, az átállás különféle időleges kompromisszumokkal való támogatására a Szovjetunióban olyan átmeneti formákat engedélyeztek, amelyek a bíróságok számára alkotó közreműködést (pl. a büntetőjogi analógia néhány évtizedes továbbélését) még lehetővé tettek.

A II. világháborút követően született népi demokratikus államok közül Jugoszlávia volt az az ország, amelyben a megelőző jogot teljes egészében hatályon kívül helyezték; a többi országban viszont lehetővé tették a régi jognak az új rend szelleme és törvényhozása keretei közt történő, az új rend szükségleteihez adaptált további felhasználását. Jugoszláviát kivéve így ezekben az országokban jogi űr legalábbis formailag nem keletkezett. A bíróságok szorosan alkotó szerepe mégis nagy volt: mellőzhetetlennek bizonyult nemcsak a hiányzó jog pótlásában, de a meglevő jognak az új rend szükségleteihez adaptált érvényesítésében is. A bíróságok jogformáló és jogadaptáló tevékenysége időleges engedélyezésével párhuzamosan ezért lassan, fokozatosan kezdtek hozzá a szocialista jogrendszer teljességre törekvő jogalkotói kiépítéséhez.

Megállapíthatjuk, hogy eseti kivételektől eltekintve a szocialista országokban általánosnak bizonyul az a jogpolitikai igény, hogy a szocialista jog valóban a szocialista állam jogalkotó szervei által alkotott magatartási szabályok összessége legyen. Ez az igény pozitív követelményként magában foglalja mindenekelőtt (a szabályozás *hierarchikus szintjét* illetően) a *törvényi* rendezés elsődlegességét, valamint (a szabályozás *minőségét* illetően) azt, hogy minden alkalmas területen ez *kodifikációs* formájú végrehajtás legyen. *Negatív* követelményként ez elsősorban a szokásjog és a bírói jog kiküszöbölését jelenti.

Az alkotott-írott jog kizárólagossága célul tűzését a mai tapasztalatokkal is szembesítve a szocialista jogelmélet általánosságban reális, követhető és követendő jogpolitikai igénynek tekinti. Mindazonáltal mind a Szovjetunió, mind az európai népi demokratikus országok tekintetében meg kell állapítania, hogy az ebben foglalt követelmények sora korántsem beteljesült; inkább csak változatlanul érvényesülő tendencia. Figyelembe kell vennie továbbá azt is, hogy a társadalmi forradalmuk során szocialistává alakult országok korántsem azonos történelmi múlttal, társadalmi és jogi hagyománnyal és örökséggel rendelkeznek. Feltételeik oly mértékben eltérőek, hogy külön-külön kell megemlékezni Albániáról, amelynek északi, állattenyésztő hegyi törzsektől lakott részében a szokásjog még mindig számottevő szerepet játszik, valamint az ázsiai szocialista országokról, ahol az európaitól oly nagymértékben eltérő, hagyományos ősi jogfelfogás és joggyakorlat több eleme még tovább él. Specifikus nyomatékot ad ennek az a körülmény, hogy egyszersmind ezek azok az országok, amelyek (számos tényező hatására) társadalomfejlesztésük konszolidált útját is visszavették; — gyakorlati politikájukban azt dekonszolidálták. Végezetül, a szocialista jogelmélet számára változatlanul aktuális feladat annak új elméleti eredményekkel és gyakorlati tapasztalatokkal szembesített eldöntése, vajon a jogalkotás és jogalkalmazás valóban következetesen és élesen szétválasztott, elkülönült szervek egymástól megkülönböztetett feladataként jelentkezik, és kell is hogy jelentkezzék-e; illetőleg, hogy e feladatmegosztásban milyen szerepet és jelentőséget kell tulajdonítanunk a bírói gyakorlatban rejlő standardizáló hatásnak és mindenekelőtt a legfelsőbb bíróságok által alkotott, a bíróságokat s így közvetve az állampolgárokat is kötelező irányelveknek, elvi döntéseknek.

Az elmélet leginkább általánosítható álláspontja szerint az alkotott-írott jog kizárólagosságának igénye a szocialista jogban változatlanul fennáll: ez az a forma, mely a szocialista törvényesség követelményeinek mai ismereteink szerint is a legjobban megfelel. Az előbbi kérdések igenlő megoldása esetén abban rejlik tehát a szocialista jogelmélet feladata, hogy az alkotott-írott jog kizárólagossá tételének adekvát eszközeit kidolgozza. Ami a jogrendszer kodifikáltsági állapotának és szintjének a jogváltozás menetében és mozgásában való megtartását illeti, látni fogjuk, hogy a *rekodifikáció* szocialista gyakorlata a kontinentális polgári jogfejlődésben megoldatlan dilemmát lényegében kielégítően megoldotta. Látni fogjuk azt is, hogy a kódex szabályozási rendszere nyitottságának egyszersmind zártságának szocialista megoldása a tipikusra koncentráltsággal milyen rugalmasságot biztosít — egyúttal a bírói jogalkalmazás valóban alkotó közreműködését is feltételezve — a jogi szabályozásnak. Éppen eb-

ben az összefüggésben válhat érdekessé a jogalkalmazói jogalakítás egyes, akár szórványos eseteinek tanulmányozása. Mert amint a megelőző pontban említett tapasztalat is erre utal, a jogrendszerben nem engedélyezett jogképzés akkor lép ténylegesen előtérbe, s válik szélesebb társadalmi-jogi jelentőségű problémává, amikor valóságos gazdasági stb. szükséglet áll mögötte — olyan, amelyre a jogalkotás (mely válaszolásra a jogalkotás s a jogalkalmazás közti feladatmegosztás következtében egyedül hivatott) nem reagál.

II. A jogalkotás elméleti alapjai. 1. A jogi objektiváció lényege és társadalmi jelentősége. 2. Normatartalom és értékelő tartalom a jogi objektivációban. 3. A jogi objektiváció szintjének kérdése.

1. A jogi objektiváció lényege és társadalmi jelentősége.

Annak érdekében, hogy a Marx és Engels által a társadalmi viszonyok fogalomkörében összevont különböző társadalmi összefüggések és viszonylagosan önállósult létszférák ontológiai jellegét megvizsgálva ezek következményeit láthatóvá tegye, a társadalmi lét ontológiájának szentelt művében Lukács a társadalmat magát *komplexusokból álló komplexusként* elemezte. Olyan komplexusokból tevődik szerinte össze a társadalmi lét, amelyek között a közvetítés funkciója szükséges. E funkció betöltésének a kényszere ezért különböző *közvetítő létkomplexusokat* hív életre. Ezek sorában kitüntetett helyet foglal el a jog mint a társadalmi *célkitűzés* és a tényleges társadalmi *cselekvés* közé ékelődő közvetítő kategória. A társadalmi létben mint komplexusokból álló komplexusban szakadatlan kölcsönhatás zajlik le az egyes részkomplexusok, illetőleg maga az összkomplexus és egyes részei között. Nyilvánvaló, hogy az a komplexus, mely azzal a specifikus funkcióval jött létre, hogy az egyes komplexusok közt közvetítéseket teremtsen, sajátszerű funkcióját csak akkor töltheti be, ha maga is *létszerű* jelleget ölt. A jogban tehát mint közvetítő kategóriában, amelynél a közvetítés *reguláláshól*, vagyis a társadalmi magatartás előre rögzített *minták* szerinti alakításából áll, a társadalomfejlődés adott fokán, a társadalmi viszonyok összetettsége adott szintjén döntő jelentőségű lesz, hogy e minta *önálló formát hordozó*, a maga formaiságában is *megragadható* legyen. Ahhoz tehát, hogy létszerű funkcióját — a más komplexusok közt azokat és kapcsolatukat alakító közvetítés funkcióját — betölthesse, létszerű jelleget kell felvegyen; ez az, ami *objektiváltságot* jelent. Mint a jogalkotás kezdeteinél láttuk, genezisében a jogi objektiváció nem volt más, mint a jognak a társadalmi gyakorlat osztatlan egységéből norma-struktúraként való kiválása, magatartási mintaként kivetítése, fogalmiasítása, írásban rögzített és tételezett szöveghez kapcsolása.

A jog mint specifikus közvetítő létkomplexus jellegét döntően az szabja meg, hogy lényegi tartalmát, irányát, minőségét stb. az összkomplexus, vagyis a társadalmi (gazdasági, politikai stb.) mozgás a maga összfolyamatában alapvetően meghatározza; az ezek adta kereteken belül — és épp az egyes komplexusokat befolyásoló, ezek mozgását standardizáló funkcionálás érdekében — viszont autonómiával rendelkezik. A meghatározott általi meghatározás különösen jellemzően nyilvánul meg abban, hogy a gazdasági viszonyok és ezek koncentrált kifejeződéseiként a politikai viszonyok egyfelől a jogot végső soron determinálják, másfelől viszont éppen az ezekre való visszahatás, ezek rögzítése, mozgásuk adott mederbe terelése képezi a jog sajátszerű feladatát. Mit jelent ez? Jelenti részben azt, hogy a jog a külső világban *formális jegyekből is felismerhető önállósult erővé:* a mindennapi gyakorlatból leképezett, de arról leszakított és vele konfrontált objektivációvá vált. Jelenti azt is, hogy sajátszerű mivoltában ez a leképezés nem csupán és egyszerűen megismerő, de ezen nyugodva és ezt felhasználva mindenekelőtt *közvetlenül gyakorlati* tevékenység eredménye. Következésképp az, hogy a jog az őt szülő és kondicionáló társadalmi feltételeknek megfelel, nem csupán és egyszerűen ismeretelméletileg, de mindenekelőtt és a maga közvetlenségében létszerű funkciójából, funkcióbetöltésre való alkalmasságából, funkcionáltatása sajátos társadalmi-történelmi dialektikájából adódik és ezekből kiindulva magyarázható.

A marxista jogelmélet sarkalatos tételében tehát, amely szerint a jog lényege társadalmiságában nyilvánul és ragadható meg, a társadalmiság mindenekelőtt közvetlenül gyakorlati jelleget és meghatározottságot jelent. Az őt szülő és általa alakítandó *társadalmi praxisban* rejlik a jog lényege. Az állam szerepe ily módon az alkotott-írott jog formálásában nem csupán és nem egyszerűen egy merevítő tükörkép objektiválása, hanem mindenekelőtt a társadalmi viszonyok, ezek mozgása és fejlődési tendenciája megismerése alapján ezek különféle mozzanatainak *transzformálása* a kérdéses társadalmi viszonyok alakítására alkalmas *gyakorlati kategóriává.* E joggá transzformálás az, ami a kérdéses folyamat jellegének helyes kifejezése szerint ismeretelméleti torzítottsággal, vagy még pontosabban gyakorlati manipulálttsággal jellemzett, sajátlagosan jogi leképezését adja az alapulfekvő — meghatározó és viszontmeghatározandó — társadalmi viszonyoknak.

2. Normatartalom és értékelő tartalom a jogi objektivációban.

A jog a társadalmi célkitűzés és a tényleges társadalmi cselekvés közé ékelődő, közvetítő kategória. Szabályozó és osztályfunkciójának betöltésében a társadalmi viszonyok alakítását

azáltal éri el, hogy az emberi magatartásokat szabályozza. Az emberi magatartások szabályozása teleologikus tételezések során keresztül valósul meg. Ha most közelebbről kívánjuk megvizsgálni a közvetítés folyamatát, amelyben a társadalmi célkitűzés és a tényleges társadalmi cselekvés közé egy teleologikusan létrehozott objektiváció ékelődik, a közvetítés hordozója, akkor a következőket látjuk: megismerő tevékenysége során az ember a cselekvése és az annak hatása közötti kauzális viszonyt oksági ítéletben megfogalmazva tudatosítja. Ugyancsak felismeri és tudatosítja, hogy egyéni és társadalmi reprodukciója szempontjából milyen hatások kívánatosak. Különböző egyéni és társadalmi minőségeiben adott, és felismert érdekeit ennek alapján mint kívánatos hatásként elérendő célokat megfogalmazza. Ily módon a feltételes oksági ítélet, hogy ha *X*-et teszem, *Y* következik be, kapcsolódik egy értékítélethez, mely *Y* hatás hasznosságát, kívánatosságát állapítja meg. Ebből a két ítéletből konklúzióként egy további értékítélet adódik, mely *Y* hasznosságát, kívánatosságát immár *X* vonatkozásában állapítja meg. Nos, ebben a konstrukcióban egyfelől szembetűnő, hogy a megismerés eredményét az emberi szükségletre vonatkoztatva általánosítja: a tevékenység hatását, majd a kauzális viszonyból következtetve magát a tevékenységet a közösség szükségleteire *vetítve* fejezi ki. Másfelől e konstrukció olyan általánosítás, ami lehetővé teszi a társadalmi tevékenységek *megszervezését*. Szembetűnő ugyanis, hogy ezen ítéletek egyikében sem *X* vagy *Y* létezése állapíttatik meg; — bennük csupán a társadalmi cselekvés és hatása, valamint a társadalmi szükséglet közötti összefüggések vannak léttel bíróként feltételezve. Ez a struktúra lehetőséget teremt így az oksági összefüggés *jövőbe vetítésére*, a lehetőségek területén megtervezett összefüggések kifejezésére, ami már közvetlenül a társadalmi magatartás teleologikus alapon történő megtervezéséhez, megszervezéséhez, az emberi cselekvés *reguláláshoz* vezet el.

A társadalmi magatartás befolyásolása azáltal történik, hogy pozitív vagy negatív *következményeket* kapcsolunk a hatásukban pozitív vagy negatív módon értékelt cselekvésekhez. A társadalmi reguláláshoz ily módon nem megvalósítandó célja, de megvalósult alapja a kérdéses cselekvések társadalmi értékességének lemérése. A regulatív forma, mely az egyes cselekvésekhez pozitív vagy negatív következményt kapcsol, a megfelelő irányú következmények elrendelésével már megszüntetve megőrzött, transzformált formája az adott társadalmi hatás és az azt előidéző tevékenység hasznosságát illető értékítéletnek. Ez az a pont, amelynél a cselekvés és hatása közötti társadalmi összefüggést megállapító feltételes oksági ítélet, valamint az ezeket a társadalmi szükségletekre vetítő értékítélet *norma*-struktúrába fordul. A norma-struktúrában a maga közvetlenségében már sem az oksági ítélet, sem az értékítélet nem szerepel. Ami megmarad belőlük, csupán egy a társadalmi magatartás gyakorlati reguláláshoz szolgálatában álló forma: a (kauzálisan társadalmilag kívánatos vagy nem-kívánatos eredményhez vezető) cselekvés és a tanúsításához normatíve rendelt (tanúsítására vagy nem-tanúsítására ösztönző) pozitív vagy negatív következmény specifikálása. Ez a regulatív forma a norma, amelyben a megelőzően kívánatosként felismert cél érdekében kívánatosként elismert cselekvés *önállósult céllá* lesz: ez az a forma, amelyben maga a megmért válik mértékké. Ebben rejlik a jog mint önállósult létre szert tevő objektiváció, mint a társadalmi célkitűzés és a tényleges társadalmi gyakorlat közé ékelődő közvetítő kategória viszonylagos autonómiája,— az a tulajdonsága, hogy kiemelkedik a társadalmi praxis közvetlenségéből azért, hogy magával e társadalmi praxissal szembeszegezett legyen.

A norma-struktúra ismeretelméleti-logikai megalapozásában a cselekvés és eredménye közötti kauzális összefüggést rögzítő feltételes oksági ítéletnek az adja a sajátos jelentőségét, hogy nem áll fenn egy irányú, közvetlen és szükségképpeni megfelelés az *Y* hatás társadalmi hasznosságát rögzítő értékítélet és az *X* cselekvést előíró norma között: a célok és eszközök sohasem állnak egymást ekvivalens módon meghatározó, behelyettesíthető viszonyban. Ebből következik, hogy a norma-struktúrának annyiban, amennyiben társadalmi tervezésre, társadalmi reguláláshoz, a társadalom tagjai közti konfliktusok vitássá tételt kizáró feloldására törekszik, a rendszerében előírt megengedett vagy tilalmazott magatartás specifikálására — fogalmi megragadására és meghatározására — kell koncentrálnia. A jogalkotásnak mint specifikus reguláló tevékenységnek korántsem az tehát sajátszerű feladata, hogy védendő értékeket meghatározzon, megvalósítandó eredményeket gondolatilag előlegezzen, azaz hogy célkitűzéseket fogalmazzon meg, hanem hogy az ezek realizálása szempontjából számba jöhető magatartásokat kiválassza, ezeket alkalmasságuk szerint értékelje s rangsorolja, és az ennek eredményét kifejező feltételes oksági ítélet alapján kiemelje azt a leginkább alkalmasnak ítélt magatartást, amit majd a meghatározott formában és technikával kialakított normában *céllá transzformált eszköztevékenységként* fogalmaz meg. Ennek megfelelően a jogalkotás alapvető, tulajdonképpeni alkotó szakaszai azok a norma-struktúra képzését szükségképpen megelőző szakaszok, amelyek során a lehetséges célok és tevékenységek tömegéből a jogalkotó által előnyben részesített kívánatos célok és alkalmas tevékenységek kiválasztása és meghatározása, egy adott cél s egy adott tevékenység funkcionális összekapcsolása, vagyis egy tevékenységnek mint eszköztevé-

kenységnek az önállósult céllá való minősítése megtörténik. Valamely társadalmi célkitűzés normává transzformálása ilyen módon minden esetben egy eszköztevékenység autoritatív kiválasztását és célként történő normatív kifejezését és önállósítását előfeltételezi.

Általánosságban megállapítható, hogy a jogi objektiváció sajátlagos — tipikus és kívánatos — tartalmát a normák képezik. A jogi érvényesség *formális* kritériumokhoz való kapcsoltsága következtében azonban (annak köszönhetően tehát, hogy az újkori fejlődés eredményeként a jelenkori jogrendszerek számottevő részében a megfelelő állami szerv által megfelelő eljárás során tételezett: jogként írásba foglalt és kibocsátott szöveg a maga egészében jogi érvényességet nyert), — a jogalkotással létrehozott szövegekben normativitással nem csupán és nem is szükségszerűen csak norma-tartalmak rendelkeznek. A jogszabályi szövegek — tipikus és döntő, valóban és közvetlenül reguláló norma-tartalmaikon túl — gyakran magukban foglalnak különféle *értékelő* tartalmakat. Ezek jelentkezhetnek a tételes rendelkezések (azaz a norma-tartalmak) szövegszerű kifejezésében oldottan, de szerepelhetnek a jogszabályi szöveg önállósult helyein — így (az ókortól napjainkig) a tételes rendelkezéseket megelőző preambulum-formákban és (főként az ókori s a középkori jogfejlődésben) a tételes rendelkezéseket záró epilógus-formákban is.

Mihelyt a jogi érvényesség formális körülbástyázottságát — amelyen jogi életünk e rendkívül szövevényes és bonyolult kapcsolatokat mutató, a maga részéről is igen összetett részkomplexusokból álló komplexus egésze nyugszik — elfogadjuk, ellenkező tételes rendelkezés hiányában nem tehetjük vitássá, hogy tekintet nélkül norma-tartalmára vagy értékelő tartalmára, a jogként alkotott szöveg egésze *normativitással* rendelkezik. Norma-struktúra hiányában ugyan — mint láttuk — reguláló funkciót nem tölthet be, ez azonban korántsem zárja ki, hogy a normatív szövegben található más norma-struktúrákhoz kapcsolódva *elvi normativitáson* túl tényleges gyakorlati *normatív jelentőséggel* is ne rendelkezzék. Ezek az értékelő tartalmak kezdetben a jog alkotása tényének ideologikus leplezésére (a folytonosság, a restitutív jelleg bizonyítására) szolgáltak, míg napjainkban főként a jogalkotót vezérlő társadalmi célkitűzések rögzítésére, azaz alkotottságának motívumai révén történő hangsúlyozására. Közös mozzanat, hogy az értékelő tartalom a kor feltételeinek megfelelően mindkét esetben a címzettek meggyőzését célozta. Közös az eszközük is — ami nem más, mint az elvont norma-struktúrának az őt feltételező társadalmisághoz kapcsolása. Ezen túlmenően megemlítjük, van az értékelő tartalomnak egy legújabb kori felhasználása is, különösen alkotmányokban. Ekkor az értékelő tartalommal a preambulumban elvégzett quasi-rendezés egy politikai kompromisszum kifejeződése: norma-struktúrával történő szabályozásra alkalmatlan, vagy valójában szabályozni nem kívánt kérdéseknek a látszat-szabályozása.

3. A jogi objektiváció szintjének kérdése.

Általánosságban véve a jog — mint az előbbiekben láttuk — a társadalmi viszonyoknak specifikus norma-struktúrák sorában történő leképezése, e viszonyokra való visszavetítésük, ezek alakító befolyásolása céljából. A társadalmi viszonyok megtestesülnek tehát a jogban — de megszüntetve megőrizetten: norma-struktúrákká transzformáltan. Láttuk azt is, hogy a norma-struktúra már nem megismerő, hanem azon túlmutató — azt *eszközzé* kovácsoló tudatos akaratot, közvetlenül gyakorlati cselekvést jelentő aktust rejt magában. Ez a *közvetlenül gyakorlati* jelleg és jelentőség magyarázza, hogy ha a jognak a társadalmi mozgásfolyamatokban közvetítő-reguláló eszközként való funkcióbetöltése konkrét értékét, a történelmi feltételeinek való megfelelését mérlegeljük, elsődlegesen nem ismeretelméleti megfontolásokból, de gyakorlati szerepjátszása tényeiből kell kiindulnunk. A jogi objektiváció sajátszerű létét éppen az adja, hogy tételezésével, azaz objektivációs forma-nyerésével leszakad a megelőző megismerési folyamatoktól, és mint viszonylagos önállósággal rendelkező létkomplexus viszonylag önállósult életet él. Ugyanakkor azonban ez objektiváció genezisének a vizsgálata során döntő jelentőséget kell tulajdonítanunk azoknak a megismerési folyamatoknak, amelyek a norma-struktúra elvi alapjául szolgálnak, s így — végső soron és sokszoros instrumentális-technikai áttétellel — a jognak az őt kondicionáló történelmi feltételekkel való gyakorlati adekvációját is megalapozzák.

A társadalmi viszonyok joggá való transzformálásának sajátos útjában az első problémát az jelenti, hogy azok a viszonyok, amelyek a jogban megjelennek — vagyis azok a komplexusok, amelyek közt a jog közvetítéseket teremt —, korántsem egyneműek, azonos súlyúak vagy jelentőségűek. A társadalmi lét összkomplexusán belül az egyes komplexusok egymással és az összkomplexussal más és más kapcsolatban állnak. A különböző komplexusok és az ezeket kifejező különböző társadalmi viszonyok *hierarchikus rendbe* szerveződnek, amelynek csúcsán a végső fokon meghatározó termelési viszonyok állnak. A jog azonban, éppen mert sajátosan transzformált technikai kifejeződés, nem tükrözi e különféle társadalmi komplexusoknak és viszonyoknak sem egymás közötti, sem a jogi közvetítéssel szemben mutatkozó különbségeit. A jog egy meghatározott síkra; a *norma-struktúrák síkjára* vetíti le a jellegében és súlyában olyannyira különböző társadalmi komplexusok és viszonyok teljes gazdagságát. Egy olyan struktúra, amelynek sajátszerűsége éppen abban áll, hogy eszközmagatartások és ezekhez normatíve rendelt következmények specifiká-

lásával az emberi magatartás befolyásolása révén más komplexusok és viszonyok közt közvetítőül szolgál, a maga eszközeivel közvetlenül nem juttathatja kifejeződésre az általa tükrözött komplexusok és viszonyok benső sajátosságát.

Az a jogalkotásra jellemző társadalmi-jogi mozgásfolyamat, mely e különféle fajtájú és hierarchikus szintű társadalmi komplexusoktól és viszonyoktól indul, hogy végezetül a jogi normához érkezzen, olyan szélső pontok közötti mozgás, amelyek az általánosság különböző szintjein helyezkednek el. A jogalkotási folyamat kiindulópontjául szolgáló viszonyok különféle konkrét jegyek totalitását: a konkrét egyediséget testesítik meg. E konkrét egyediség azonban egyszersmind magában foglalja a szóban forgó totalitásban rejlő és abban feltárható lényegi általánosság mozzanatát is. Ami pedig a jogi norma általánosságát illeti, megállapítható, hogy csak az egyediség s az általánosság között elhelyezkedő és közvetítő *különösség* szintje alkalmas arra, hogy biztosítsa a jogalkalmazásban a norma-struktúrának a konkrét egyedi esetre való olyan vonatkoztatását, ami a konkrét eset egyediségén túl a közvetítést az érintett komplexus és viszony társadalmi lényegéhez és általánosságához is létrehozza. A jogalkotás társadalmi-jogi mozgásfolyamatában az emberi megismerés tehát elsőként feltárja a kérdéses társadalmi komplexusokban és viszonyokban mint konkrét egyedi jelenségek totalitásában rejlő *lényegi általános* mozzanatát, ami azután a jogalkotás második szakaszában egy olyan norma-struktúra alkotásához vezet el, ami már lehetővé teszi a lényegi általánosság és a konkrét egyediség közötti kapcsolatteremtést a *különös* szintjén, az egyedi jelenségekből képzett konkrét totalitás *tipikus* elemeinek a rögzítésével.

Míg az a körülmény, hogy a jogi objektivációban a különféle hierarchikus szintű és súlyú társadalmi komplexusok és viszonyok különbözőségei nem tükröződnek, a norma-struktúrában történő leképezés szerkezeti sajátsága, addig a regulatív formában a visszatükrözés és szabályozás általánossága szintjének olyan kialakítása, ami lehetőséget teremt a regulatív forma alá vont társadalmi komplexusoknak és viszonyoknak konkrét egyediségétől a bennük rejlő lényegi általánosig vezető megragadására, már a jogalkotás történelmi fejlődésének a terméke. A jogalkotás kettős gyökerű. A maga történetiségében tükrözi egyfelől saját kondicionáló társadalmi feltételeit, tükrözi azonban másfelől azokat az instrumentális-technikai tapasztalatokat is, amelyek a jogalkotás tulajdonképpeni formaadó szakaszában: a megismerési folyamat eredményének alkalmas normastruktúrává való transzformálása során felhalmozódtak. Ez magyarázza, hogy a különösség szintjén történő szabályozás viszonylag kései termék. Míg a jog norma-struktúrája a maga hármas — feltételre, rendelkező és szankcionáló részre — tagoltságával már csaknem a legkoraibb írott jogi formákban megjelent, addig ezek szabályozási szintjét még sokáig a *kazuisztika*, az egyediséghez közelítés jellemezte.

A kazuisztikus szabályozási szint gondolata összefügg a szabályozási teljesség mennyiségi felfogásával. A jogi szabályozás olyan technikája, mely arra törekszik, hogy a lehetségesen előforduló eseteket a maguk konkrét megjelenéséhez tapadóan egymás mellett felsorakoztassa, mindenekelőtt az ősi primitív, valamint a feudalizmusból kinőtt abszolutisztikus szabályozási rendszereket jellemezte. Mindkettőt áthatotta ez a csupasz *mennyiségi* —, mondhatni: primitivizálóan *aritmetikai* — felfogás. Mégis jelentősen különböznek abban, hogy míg az ősi jogi formák kazuisztikumát a szabályozás rendszertelensége, véletlenszerű egymásrarakódottsága magyarázta, az abszolutisztikus szabályozásban épp a rendszer-gondolat (megengedhetetlenül leegyszerűsített) mennyiségi összegként való felfogása szolgáltatta a kazuisztika ideologikus talaját.

A kazuisztikus szabályozás a norma-struktúrát egyedi meghatározottságok irányában tolja szélsőséges módon el. Ezzel szemben az a szabályozás, amit *általános elvekkel* történő rendezésnek nevezünk, a norma-struktúrát az általánosság irányában torzítja el. Csakúgy, mint a kazuisztikus szabályozás, az elvi szabályozás is a legprimitívebb jogi formák sajátja volt. A kazuisztikustól eltérően azonban elsősorban nem az írott, hanem az íratlan, a szájhagyományként fenntartott és hivatásos törvénymondók (a *lag saga* stb.) emlékezetében megőrzött szokásjogok sajátosságát képezte. A végletek nem kivételes összefonódását jelzi, hogy amíg a kazuisztikus szabályozási mód gyámolítóra talált a bírói jogfejlesztésben (a legjellegzetesebb korai áramlatokat idézve pl. az ősi zsidó jog a rabbinikus gyakorlatban, avagy az erre több vonásában emlékeztető középkori skolasztikus gyakorlatban), az elvi szabályozás számos túlélő formája a maga részéről viszont biblikus vagy általában természetjogi forrásokra támaszkodott (mint pl. különféle protestáns közösségek biblikus joga Észak-Amerikában a gyarmati időszakban).

Bármilyen mennyiségi egymásmellettiséget érjen is el a kazuisztikus szabályozás, szükségképpen *látszat-teljességet* valósít meg, mert a lehetséges casusokat át nem foghatja. Az elvi szabályozás teljessége szintén látszat-teljesség. Hiszen ha norma-struktúrája át is fog valamely adott esetet, azt kellő mélységben nem szabályozza. A kazuisztikus módszer ún. *külső* hézagosságával ily módon az elvi szabályozást *belső hézagossága* áll szemben. Az ilyen rendezés éppen úgy a szabályozás és nem-szabályozás közötti *kompromisszum* kifejeződése, mint egy preambulumban, értékelő tartalmakkal elvégzett quasi-szabályozásé. Ez a tulajdonsága, és

a bírói jogfejlesztés előtt tárt kapuk nyitása magyarázza gyakori jelenlétét a 20. századi polgári törvényhozásban. E tulajdonságával áll összefüggésben az is, hogy mind az elvi, mind az értékelő tartalmú szabályozást a szocialista forradalmi átmenet jogalkotása is valaminő benső szükségképpeniséggel felhasználta.

Az újkori jogfejlődésben bontakozott ki első csíráiban a tipikusra méretezett jogalkotás, mely első kiteljesedését néhány klasszikus polgári kódexben érte el. Ugyanakkor a szocialista jog volt az első, mely jogrendszer-építése konszolidált útra terelésével mind a kazuisztikus, mind az elvi szabályozás formáit meghaladta, és ezeket a lehetőség határáig kiküszöbölte, és tudatosan választott és elméletileg is kidolgozott elvként kizárólagos formává a tipikusra koncentrált szabályozást tette meg.

III. A jogalkotás legfejlettebb formája: a kodifikáció. 1. A kodifikáció prekapitalista előformái. 2. A kodifikáció klasszikus típusának formálódása a polgári jogfejlődésben. 3. A szocialista kodifikáció és perspektívái. 4. A kodifikáció rendszerszerűségének előnyei: a kódexek dialektikus záró és nyitó szerepe a jogfejlődésben.

1. A kodifikáció prekapitalista előformái.

A kodifikációs előformák születése azonos az írott jog első formáinak születésével. Azok az írott jogi objektivációk, amelyek néhány évszázaddal az írás felfedezése után az ősi Mezopotámiában megjelentek, terjedelmük, benső tartalmi összefüggéseik és kazuisztikájukban az egymásra következés valamelyes fokú teljessége révén kodifikációs *előformáknak* bizonyuló vonásokat hordoztak. Kódexszerű képződmények, reform-törvényhozások eredményét öntötték szilárd formába: nem azért hozattak létre, hogy felváltsák az ősi szokásjogot, hanem hogy amellé egy módosító s kiegészítő egységes *külön*rendet intézményesítsenek. Az a forma — amelyet eredendően a felgyorsuló fejlődés igényei jogi tükröztetésének, a birodalmi igazgatás kiépítésének és egy ezzel harmonizáló jogegységesítésnek primer szükséglete kényszerített ki, — a jog alakítása és szétsugároztatása instrumentumaként olyan hatásosnak bizonyult, hogy számos archaikus kódexszerű alkotás követte, részben azonban nem csupán a jogmódosítás, hanem a szokásjogot többé vagy kevésbé háttérbe szorító jogösszefoglalás érdekében is.

A kodifikáció e korai előfordulásaiban is olyan eszköz, mely a jog *alkotására* és írottként *objektiválására* egyaránt szolgál. Az írottként objektiválás nemcsak rögzíti, de bárki számára megismerhetővé is teszi a jogot. A kodifikációs formákat ezért már e kezdetleges megnyilvánulásaiban is a *jogismeret* demokratizmusának biztosítására is felhasználták. Kínában például az i. e. első évezred derekán az elnyomott tömegek forradalmi mozgalmat indítottak a jognak törvénytáblákban való írásbeli összefoglalására, hogy magukat a mandarin-igazságszolgáltatás esetlegességének az önkényétől megóvják. Osztálykompromisszumot jelző módon ugyanilyen küzdelem tükröződik a római XII táblás törvény Livius-féle eredetmondájában is.

A római birodalom a maga fejlett jogéletével — különösen a császárkorban — a kodifikáció eszközét széleskörűen felhasználta mind a jogtudósi jog, mind a törvényhozói jog összefoglalására, megmerevítésére, fejlesztésük időleges *lezárására*. Jusztiniánusz kodifikációja a római birodalom hanyatlásakor született, egy birodalmi restauráció hátsó gondolatával. Saját feltételei között anakronisztikus volt a benne foglalt teljesítmény — magának *a* jognak *egy* törvényhozási testben való összefoglalása — mégis alkalmassá tette a római jog adott tartalmú szabályrendszerként való történelmi átmentésére, továbbá arra, hogy kodifikációs technikájával magát az írott jogi objektivációs formát továbbadja a következő társadalmi berendezkedés számára.

A különféle barbár néptörzsek, amelyek a római birodalom bukásával — részben a letűnt birodalom területén — történelmükben elsőként államalakulatokká szerveződtek, törzsi joguk írásba foglalását végső soron szintén mind e minta alapján hajtották végre. Egyes kiemelkedő (pl. bizánci) termékeken túl a középkorra jellemző kodifikációs megnyilvánulások mindenekelőtt a feudális széttagoltság politikai-társadalmi megosztottságát kifejező kompromisszumos formák voltak. Legjellegzetesebb reprezentánsai egyfelől a széttagoltság jogi nyomorúságát közvetlenül is tükröző, *coutumiers*-nek nevezett szokásgyűjtemények, másfelől a jövő fejlődést előlegező városi *statutumok*, jogkönyvek. Mindamellett mind a szokásgyűjtemények, mind a városi jogkönyvek saját ellentmondásos feltételeik hű tükrei voltak. Ugyanis a szokásgyűjtemények elvben csupán memóriasegítőként szolgáltak — vagyis a jogszolgáltatásra anélkül gyakoroltak standardizáló hatást, hogy a hűbérúr önkényét elvileg csorbították volna. A jogkönyvek viszont, amelyek a polgárság gazdasági stb. törekvéseinek korai lecsapódásai voltak, a racionális jogi formáknak készítették az utat.

2. A kodifikáció klasszikus típusának formálódása a polgári jogfejlődésben.

A feudális abszolutizmusok megélénkülő törvényhozása legnagyobbrészt kodifikációs (vagy részkodifikációs) formákban jelentkezett. Míg a megelőző kodifikációk valaminő *mennyiségi* szemléletben fogantak, az abszolutizmus kodifikációs törekvései már egy *minőségi* szemléletnek készítették az utat. Azok a kódexszerű képződmények, amelyekkel eddig találkoztunk, a fennálló jog esetleges reformálásán túl nem céloztak többet, mint a hatályos jog *terjedelmi összefoglalását*. Első, archaikus

előfordulásaikban már döntő áttörést hajtottak végre a jognak a szokásszerű gyakorlatról leszakításában, önállósult norma-struktúrákként történő objektiválásában. Mihelyt azonban a jog e technológiai formálása létrejött, ezen lényegileg többé nem változtattak. A terjedelmi jogösszefoglalás tehát, amit e kodifikáció megvalósított, egy egyszerű aritmetikai művelethez volt hasonlatos: a kódex lényegében — bizonyos ismétléseket illető rövidítésekkel, harmonizálást célzó módosításokkal — csupán egymáshoz rendezetten felsorakoztatta az addig szétszórt norma-struktúrákat. Akkor azonban, amikor a felgyorsuló gazdasági-társadalmi fejlődés a feudális abszolutizmusokban szerteágazó jogreformokat, jogegységesítéseket, a kiterjedt igazgatás szükségleteivel párhuzamosan pedig mindenekelőtt széles területek jogi szabályozás alá vonását tette szükségessé, — a jogkodifikáció terjedelmi átfogása már nem volt elégséges, megoldást nem jelenthetett. Mennyiségi összegezés helyett a jog technológiai átstrukturálására volt szükség, hogy az áttekinthetőség, az átfoghatóság és ezen belül a bizonyosság követelményeinek ez új feltételek közt megfelelhessen.

A jognak *logikai* kapcsolataiban is feldolgozott *fogalmakként* való kezelése már a klasszikus antikvitás római jogában megkezdődött, hogy a középkor posztklasszikus doktrinális fogalomelemzésében és rendszerezésében magas fokot érjen el. A racionalizmus filozófiája az új kor hajnalán az *egyetemes matematikai* világképet a kor tudományosságában egyeduralkodó szemlélettté és módszerré tette, amivel az *axiomákban történő gondolkodás* is — természettudományi és társadalomtudományi vonatkozásokban egyaránt — általánossá lett. A természetjog a maga skolasztikus fejlődésével és rendszer-gondolatával e racionalista világkép bűvöletében szintén axiomatikus jellegűvé lett, mely a természet és az értelem felismert alaptörvényeiből deduktíve vezetett le olyan rendeket, amelyeket elsőbb rendű érvényességűnek hitt a fennálló rendekkel szemben. Ilyen és hasonló előzmények bábáskodtak a minőségi kodifikáció születésénél. Irányzatok, amelyek maguk sem voltak mások, mint az áttekinthető, előrelátható, kiszámítható, *kalkulálható* formák iránti egyre hatalmasabb kielégítést parancsoló polgári igény ideologikus kifejeződései. Az a forma, amelyik a racionális tőkekalkuláció előrelátthatósági és kiszámíthatósági igényeinek a jogban a leginkább megfelelt, a *minőségi* kodifikáció *rendszer*-formája volt. A norma-struktúrák ebben különböző általánosságú, hierarchikusan egymáshoz kapcsolt tételek olyan rendszereként nyertek megszervezést, amely lehetővé tette hatalmas mennyiségű normaanyag világos áttekinthetőséget, kölcsönös következtetéseket, s még esetleges hézag esetén is analogikus döntést biztosító, viszonylag kis terjedelemben történő összegezését. Az abszolutisztikus törvényhozás hatalmas előrelépést tett ugyan a minőségi kodifikáció lehetőségeinek a kibontakoztatása irányában, tulajdonképpeni áttörést azonban nem hozott, mert tartalmilag visszahúzó kompromisszumokba süllyedt, vagy visszájára fordította magát a rendszer-gondolatot. Legékesebb példája ennek a porosz *Allgemeines Landrecht* (1794), — az a több mint húszezer szakaszos, szörnyszülöttként nyomasztó általános területi törvénykönyv, amely a rendszer-gondolat teljességigényét a mindent-előrelátás és mindent-szabályozás szenvedélyes akarásától fűtve az egyedihez közelítő *kazuisztikus teljességként* értelmezte, és ezért belső rendszerének gigantikus megtervezése ellenére is inkább zsákutcát jelző tehertétellé lett.

A kodifikáció klasszikus burzsoá típusának a világra segítése a francia forradalom műve volt. A forradalomból győztesen kikerült polgárság a feudalizmus lerombolásával szerzett vívmányait, az új rend alapjait sűrítette a törvénykönyvbe. Abban, hogy a *Code civil* (1804) képében a klasszikus kodifikáció hosszú vajúdás után megszületett, természetszerűleg számos tényező játszott közre. Az átfogó kodifikációra irányuló eddigi kísérletek egyöntetű kudarca, egy politikailag egységessé kovácsolódó nemzetben a *jogegység* hiányának kiáltó anakronisztikuma, a győzedelmes politikai forradalomtól hozott radikális *jogújítás* és nem utolsósorban Napóleonnak *presztízsigénytől* támogatott kodifikációs akarata segítették a kodifikáció ügyét diadalra. A Code civil példátlanul szétsugárzó sikere — forradalmi előzményén és rendkívül nagyfokú tartalmi adekvációján túl — csaknem fél évezred francia jogfejlődésébe való ágyazottságában és ugyanakkor forradalmian radikális jogújító jellegében; szabályozási rendszerének rögzítettséget kölcsönző zártságában és ugyanakkor a joggyakorlattól történő belső fejlesztésnek utat engedő nyitottságában; azaz a szélsőségek sarkítottságát kerülő *kiegyensúlyozottságában* rejlett. Számos évtizeddel később, már lényegesen eltérő feltételek közt ugyanennek a klasszikus kodifikációs típusnak szintén világszerte hatást gyakorló reprezentánsai lettek még a feudalizmussal való kompromisszumban gyökerező német polgári törvénykönyv (1896), valamint a monopolkapitalizmushoz érkező polgárosultságot tükröző, szerkezetében és megformálásában rendkívül kifejező svájci polgári törvénykönyv (1907) is.

A rendszerteremtő, a jogot technológiájában átformáló és ezzel új minőséget létrehozó kodifikáció az európai kontinensen azért születhetett meg, mert a nemzeti jogegységesítés feladatát a polgári feltételekhez való adaptálás feladatával egységben, egy aktusban hajtotta végre. Angliában, ahol a politikai struktúra s a jogszolgáltatás központosítottsága partikularizálódást eleve nem engedélyezett, és a jognak a polgári szükségletekhez adaptálása is a polgári átala-

kulás kompromisszumos jellegét kifejezve fokozatosan, a kontinuitás mozzanatának hangsúlyozásával ment végbe, e két tényező hiánya miatt nem volt olyan döntő erő, amely egy kodifikációs áttörést támogathatott volna — és ezért a 19. században fellángolt kodifikációs mozgalmak szükségképp az esetjogi berendezkedést sértetlenül megőrző kompromisszumhoz vagy egyenesen kudarchoz vezettek. Némileg eltérő volt a helyzet a brit gyarmatokon, illetőleg Észak-Amerikában, ahol az angol jog transzportálásának kényszere, illetőleg a hagyományos feltételeiről leszakított angol jog adaptálásának a szükséglete sajátos kodifikációs közvetítéseket teremtett. Persze a francia Code civil sikerét kondicionáló feltételek történelmileg körülhatároltak voltak, ezért önmagukban nem magyarázhatják a francia kódexnek kontinensek során át sugárzó hatását. Ami formáját illeti, a Code civilben megtestesült kodifikációs objektiváció hamarosan túlnőtt konkrét meghatározásain, és tulajdonképpeni társadalmi gyökereit s eredeti meghatározottságait megszüntetve megőrizetten a kontinentális jogforrási rendszer hagyományos, jelképszerű ismertetőjévé lett. Ami pedig tartalmát illeti, kivételesen nagyfokú adekvációja révén s szerencsés formájától is erősítetten a polgári átalakulás jogi megtestesítőjévé vált, és így mint az európaizáló jogmodernizálás eszköze számos európai, dél-amerikai, ázsiai stb. államban közvetlenül nyert befogadást.

A burzsoá kodifikáció a rendszerteremtő, a jog egészét *rendszerként megszervezettségében* feltételező kódex-formát a kontinentális jogforrási rendszer megkülönböztető alapjává tette, a jogalkotási gyakorlat élő tagjává azonban ezzel még nem avatta. A szabadversenyes kapitalizmus igényeit kifejező polgári kódexek hajdani adekvációja egyébként is történelmileg szükségszerűen körülhatároltnak bizonyult. S mivel a továbbfejlődés során a monopolisztikus tendenciák jelentkezését, az általuk érlelt szükségletek egyre fokozódó nyomását nem követte sem rekodifikáció, sem új jogalkotás, a gazdaságfejlődés szükségletei a joggyakorlaton keresztül törtek maguknak utat. Ezzel egyfelől bizonyossá vált, hogy a klasszikus polgári kodifikáció történelmileg egyszeri esemény, mely a polgári átalakulás korához kapcsolódott. Ennek következtében e kodifikáció szükségképpen hanyatlásnak indult. S minthogy végül is a törvényhozás nem sietett a kódex segítségére, hogy a szükséges módosítások átvezetésével a jogforrási rendszer élő tagjaként megtartsa, a *jogmegtestesítés* szerepéből is szükségképpen ki kellett esnie, hogy ne maradjon meg immár másnak, mint a bírósági jogfejlesztés új és új eredményei *rendszertani hálójának, szervező közegének.*

3. A szocialista kodifikáció és perspektívái.

Eltérő feltételek közt, minőségileg új feladatok betöltésére született a szocialista kodifikáció a szocialista forradalmakat követő társadalmi átalakulások során. A forradalmi átalakulás konszolidált útra terelése — ami a jogszolgáltatásnak is egy átfogóan és mélyen kiépített szabályrendszer alá rendelését, és ily módon a jognak is, gyakorlatának is egységét feltételezte — szükségképpen erőteljes kodifikációs hullámba torkollott, aminek végső eredménye az érintett országok jogrendszerének többé-kevésbé teljes kiépítése volt. Ez a folyamat, amiben a kodifikáció vezető szerepet játszott, a Szovjetunióban néhány év alatt befejeződött, mert a forradalom során a régi jog eltörlésével előidézett jogi űr gyors betöltést követelt. A népi demokráciákban, ahol (Európában pl. Jugoszlávia kivételével) a régi jognak az új keretek között korlátozott és ellenőrzött, de mégis irányadó jogforrásként való felhasználása tovább folytatódott, az új, szocialista jogrendszer kodifikációs kiépítése lassabban, több előkészítő munkát engedélyezve következett be. Egyes esetekben (pl. Német Demokratikus Köztársaság, Románia, Szerb Szocialista Köztársaság) a megelőző polgári kódex megfelelő módosításokkal mind a mai napig felhasználhatónak bizonyult — többségükben azonban gyökeresen új, szocialista kódexek születtek.

A szocialista kodifikáció jelentőségét fokozta, hogy az esetek számottevő részében nem csupán az új szocialista berendezkedés szükségleteit tükröző jog kodifikált formában történő megalkotásáról, de egyszersmind erre rakódóan különböző *többlet-funkciók* vállalásáról volt szó. Egyes országokban (pl. Magyarország) a szocialista kodifikációra hárult nemcsak a bevégezetlenül maradt, kompromisszumokba fulladt *polgári átalakulás beteljesítése*, de magának a feudális elemekkel átitatott *bírói és szokásjognak egységes* és átfogó törvényhozói joggal — kódexjoggal — való *felváltása* is. Más országokban (pl. Lengyelországban, ahol korábbi területi szétszakítottsága eredményeként különböző recipiált jogok voltak érvényben) a szocialista kodifikáció vállalta az előbbieken túlmenően a *nemzeti jogegységesítést* is. Több ország (Albánia és az ázsiai népi demokratikus államok) a szocialista kódexek képében sajátította el először valóban az *európai* értelemben felfogott jogot mint jogalkotási úton előzetesen kialakított és formálisan tételezett magatartási szabályoknak a címzettek részére alanyi jogosultságokat biztosító, a jogszolgáltató szervek számára kötelezően döntési alapként szolgáló rendszerét.

Az a tény, hogy politikai és társadalmi-gazdasági konszolidálásukkal egyidejűleg a szocialista államok joguknak kodifikált rendszerré történő építésére, s ebben a lehető teljes kodifikáltság elérésére törekedtek, egy másik — és általánosabb — tényben, a *szocialista törvényesség* követelményének a szocialista jogélet egészét meghatározó általános posztulátumként való elfogadásában leli magyarázatát. A törvényesség kívánalmának előtérbe kerülése,

formális kritériumokkal is mérhető biztosításának szükségessége volt az a döntő ok, ami ennek intézményesítése egyik, a jogalkotás síkján jelentkező előfeltételeként létrehozta a szocialista kodifikációt.

Szemben a polgárság klasszikus kódex-eszményével, mely racionalisztikus-axiomatikus szemléleti múltjával, a természetjog uralmának valóra váltását célzó ideologisztikus hátterével egyenesen az örök létet igényelve született, a továbbfejlődés kijózanító-megújító hatására azonban eredeti szerepköréből kicsöppent, hogy hamarosan a másik végletbe, a kizárólagos jogmegtestesítés szerepéből a jog rendszertani pilléreinek csupasz jelzése szerepkörébe essen — a szocialista kodifikáció hasonló megmerevítő megörökítést igénylő hamis tudati múlttal nem rendelkezett. Eleve azzal az igénnyel jött létre, hogy *tartósan*, de *nem merevítően* fogja át a jogot. Egyfelől ezért törekedett egy sajátos, a *tipikus* megragadására koncentráló és ebben a zártság és nyitottság között a társadalmi fejlődés követelményeinek megfelelő *dialektikus átmeneteket*, összjátékot biztosító szabályozási technika kialakítására; és másfelől ezért számolt eleve majdani felváltása szükségességével, amit kellőképpen kifejezésre juttat az, hogy már első megvalósulásaiban is periodikus meghaladását és megújítását tervezve, a *rekodifikáció* perspektívájának az elvi elismerésével jött létre.

A rekodifikáció mint önmaga felülmúlásának, felváltva megújulásának, s ezzel a megszüntetve megőrzés mindkét irányban lehetségesen teljes, periodikusan visszatérő megvalósításának eleve betervezett igénye és gyakorlattá tett lehetősége, a szocialista kodifikáció kiváltságos jellemzőjeként *típusképző* jeggyé vált a kodifikáció történetében. A szocialista kodifikáció elsőnek bizonyult abban, hogy az ismételt kodifikáció jelenségét *általánossá* tette, hogy benne ez a kodifikációs folyamatok természetszerű, megújulóan realizálandó céljaként *pozitív* minősítést ért el. A szocialista kodifikáció avatta tehát a kódex-képzés eszközét a jogalkotásnak olyan minőségévé, mely a jognak magasabb fokú rendszerként megszervezésével nemcsak szilárd vázat és tartalmi folytonosságot kölcsönöz, de magában foglalja a változási folyamatok felhalmozódása társadalmi szükségszerűségének felismerését és ezek érvényesülésének jogi objektiválással történő támogatását is.

4. A kodifikáció rendszerszerűségének előnyei: a kódexek dialektikus záró és nyitó szerepe a jogfejlődésben.

Áttekintésünkben meglehetősen sok arculatot hordozó kép bontakozik ki a kodifikációról. A társadalmi-gazdasági berendezkedés eltérő jellegétől és jogi igényeitől függően részben hasonló, ám részben eltérő kodifikációs szükségleteket fogalmaztak meg az eltérő korok. Legáltalánosabb fogalma szerint ezért a kodifikáció nem más, mint *jogrögzítő írásbeli jogösszefoglalás*. Történelmileg erre rakódtak azután különféle rétegek, amelyek lassan állandósult jegyekké, az egyes partikuláris kodifikáció-fogalmak tulajdonaivá váltak. Az ókori és középkori fejlődésben így kezdett kibontakozni az az új- és legújabb kori fejlődésben megszilárduló jegy, ami szerint a kodifikáció önmagában is *formai érvényességgel* rendelkező jogrögzítő írásbeli összefoglalás. Továbbá, — ami a mennyiségi s a minőségi szemléletű kodifikációk megkülönböztetése révén az egész kodifikáció-történet legdöntőbb pontjának tűnik — így vált tulajdonképpeni sajátlagos, immár specifikumát kölcsönző jeggyé, hogy a kodifikáció a jog egészét vagy egyes részeit különböző, általánosságú, egymásnak hierarchikusan alárendelt tételek egységes és összefüggő *rendszereként megszervező*, önmagában is formai érvényességgel rendelkező jogrögzítő írásbeli jogösszefoglalás.

A kodifikáció mint a jogalkotás technikailag legkicsiszoltabb lehetősége már előformáiban is vezető szerepet vitt a jog fogalmiasításában, kategóriáinak logikaiként is kezelhető kategóriákként történő elfogadtatásában. Ez volt az alapja minden szigorúan deduktív jogalkalmazási igénynek csakúgy, mint minden dogmatikai-doktrinális rendszerező és továbbfejlesztő feldolgozásnak. A klasszikus kodifikáció e fogalmiasítást egy új minőséghez, a jog mélységében történő technológiai átformálásához: egy mesterséges képződményként kialakított, más komplexusoktól elkülönülő, de önmagában is összefüggő, önállósult rendszer elemeiként való megfogalmazásához vezette el. A kódex-rendszernek a jogalkotás társadalmi gyakorlatát érintő legfontosabb tulajdonsága az, hogy a benne foglalt norma-struktúráknak a formális jogérvényesség s a törvényesség szempontjából oly fontos *zártságot* biztosítja, ugyanakkor e norma-struktúrákat a rendszeren belül bizonyos fokig mégis *nyitva* hagyja a bírósági jogalkalmazásban az egyediesítés és az adaptáló munka biztosítása céljából. Ennek különféle eszközei már a klasszikus polgári kodifikációkban kidolgozást nyertek. A kódexnek zártságában is nyitvatartása eszközei és belső lehetőségei az exegétikus joggyakorlat időszakában csupán szunnyadóak voltak. Akkor viszont, amikor a monopolizálódás szükségletei elkerülhetetlenné tették a liberális elveken nyugvó joggyakorlatnak ez új szükségletek kielégítésére való átállítását, a jogalkotás hallgatása miatt ezeknek az eszközöknek szinte visszaélésszerű felhasználása volt csupán az, ami lehetővé tette a jognak bírói fejlesztés révén történő adaptálását. Történelmileg ilyen adaptálásban játszottak szerepet a kódexben foglalt elvi tételek a francia; generálklauzulák a német; és a joghézag esetén engedélyezett bírói jogalkotás a svájci gyakorlatban.

A szocialista kodifikáció a zártság és nyitottság dialektikus egységét azzal kívánja elérni,

hogy szabályozását a társadalmilag *tipikusra* méretezetten adja. A tipikusnak a különösség szférájában való megragadása teszi lehetővé, hogy a törvényhozó mozgásukban, a megszűnve megmaradás és megmaradva megújulás dialektikájában rögzítse a társadalmi viszonyokat. Ugyanakkor a társadalmi viszonyok nem nyugvó, de *dinamikájukban* és fejlődésükben való leképezése a társadalmi megőrzés és változás olyan egyidejű szolgálatára nyújt lehetőséget, amely alkotó munkát vár a jogalkalmazótól, de nem feltételezi szükségképpen jogalkalmazása tényleges jogfejlesztő-jogmódosító hatását. Amellett, hogy a szabályozásnak és szintjének a jogalkalmazó számára kellő mozgási teret hagyó meghatározása a tipikusra méretezett — a szocialista kodifikáció számol az előre nem látottal, azaz a jogszabályszerkesztési hiba nyomán létesülő *szubjektív* és a fejlődés új tényeiből kinövő *objektív atipikussal* is, és ezek megoldásában sajátos utat mutat. Ennek lényege abban áll, hogy a szabályozás rendszerében néhány általános — közvetlen társadalmi jelentőséget hordozva a kérdéses rendezés átfogó elvi keretét képező — szabály vagy elv megfogalmazásával lehetőséget biztosít a jogalkalmazónak arra, hogy egy egyébként releváns jogtétel alkalmazását mellőzze, és más szabály(ok) alapján döntsön. *A rendeltetésszerű joggyakorlás* kötelezettségének kimondásával — pontosabban, az alanyi jogosultságok ily joggyakorláshoz kapcsolásával (ami nem más, mint a joggal való visszaélés klasszikus polgári kódexekben kifejezetten megfogalmazott tilalmának általánosító megfordítása) — a szocialista polgári törvénykönyvek például e konkretizálást csupán a jogalkalmazási folyamatban nyerő mozgékony értékeléssel relativizálták a tipikusra szabott, azt illető jogkövetkezményeket. Ezzel az atipikus, mely itt a jogok rendeltetésére felfűzve jelenik meg, egy *külön* rend alkotójává lesz: nem kíván immár sem mesterkélt (de formailag jogellenes), sem társadalmilag el nem fogadható (bár formailag jogszerű) megoldást. A büntető törvénykönyvekben azáltal történik az atipikus leválasztása, hogy a kodifikátor a bűntett fennállását és/vagy a büntetés kiszabását a kódex általános és különös részeiben meghatározott tényállásszerűség elemein túl a cselekmény *konkrét társadalomra veszélyességéhez* kapcsolja. Miután a részletszabályokkal rendezni szándékolt tipikus határait megvonta, a tipikus e jogalkotói felfogása lehetőséget biztosít a jogalkalmazónak mind a társadalmi valósággal való alkotó konfrontációra, mind az adaptációra.

Kialakításában tehát a kódex rendszerként történő meghatározottsága, általános és különös részre tagoltsága; szabályozási szintjének az általános és az egyedi között a különös szintjén közvetítő, egymásba átcsapásukat biztosító dialektikája; szerkezeti elemei, mint mindenekelőtt a szabályozás társadalmiságához való közvetlen átmenetet értékelő tartalma révén biztosító preambulum, valamint a részletrendezés körülhatárolásában és az atipikus leválasztásában norma-alapként szolgáló általános tételek: — vagyis a rendszer minden összetevője, mely részt vesz a szabályozásban, egyaránt a kodifikáció lezárását *és* viszonylagos nyitvatartását, a módosító beavatkozásnak való ellenállást *és* a továbbfejlesztés ösztönzését (legalábbis adott mederbe terelését) szolgálja. Anyagában ily módon a kódex eleve az önmagával csupán mozgásirányának tendenciájában azonos, rögzítettségében is fejlődő, zártságában is kitárulkozó összetett tartalmi-szerkezeti meghatározottságot hordozza. A társadalmi változás és megőrzés dialektikájának egyidejű, nem szünetelő konfrontációt és visszacsatolást igénylő szolgálatában a szocialista kodifikáció technológiája oldaláról ez nyújt lehetőséget a reform reformjának végrehajtására: a folytonos, előzetesen tervezett — mert a kódex rendszerébe ágyazott — adaptációra és az előbbi alapjára, kereteire, szerkezetére és talán rendszerére épülő, újabb változási-megőrzési folyamatokat indító rekodifikációra.

Irodalom: *Peschka* Vilmos: Jogforrás és jogalkotás. Bp. 1965.; *Peschka* Vilmos: Célszerűség a munkafolyamatban és a jogi normában. Állam- és Jogtudomány 1968.; *Szabó* Imre: A kodifikáció problémái a jelenlegi tapasztalatok és feltételek tükrében. Állam- és Jogtudomány 1962.; *Szabó* Imre: A kodifikáció időszerű általános kérdései. Jogtudományi Közlöny 1969.; *Szabó* Imre: A jogelmélet alapjai. Bp. 1971.; *Varga* Csaba: A kodifikáció mint társadalmitörténelmi jelenség. Bp. 1978.; *Varga* Csaba: A kodifikáció és határai. Állam és Igazgatás 1978.

Kerimov, D. A.: Kodifikacija i zakonodatelnaja tehnika. Moszkva, 1962.; *Naschitz*, A. M.: Teorie şi tehnică în procesul de creare a dreptului. Bucureşti, 1969.; Pravotvorcsesztvo v SZSZSZR. Red. A. V. Mickievics, Moszkva, 1974.; Zakonodatelsztvo i zakonodatelnaja dejatelnoszt v SZSZSZR. Red. P. P. Ureev, — P. I. Szedugin, Moszkva, 1972.

Gagner, S.: Studien zur Ideengeschichte der Gesetzgebung. Stockholm, 1960.; *Thibaut*, A. F. J.—*von Savigny*, F. G.: Programmatische Schriften. Hrsg. Hattenhauer. München, 1973.

Varga Csaba

JOGBÖLCSELET → *Jogelmélet tudománytörténete Magyarországon*

JOGCSALÁD → *Összehasonlító jog*

JOGEGYENLŐSÉG: I. A jogegyenlőség fogalma és az állampolgári egyenlőség jelentése (826.) — II. A jogegyenlőségi eszme eredete és polgári felfogása (827.) — III. Az állampolgári jogegyenlőség szocialista értelme-

zése (829.) — IV. A jogegyenlőség alkotmányi szabályozása a fejlődő országokban (834.)

I. A jogegyenlőség fogalma és az állampolgári egyenlőség jelentése.

A jogegyenlőség vagy más szóval az állampolgári egyenjogúság összetett jelentésű jogi fogalom, az emberek társadalmi egyenlőségének *egyik* lényeges meghatározása.

Minden állam alkotmányos rendszere meghatározott alapelvekre épül, amelyek az állampolgárok politikai státusát adott országban meghatározzák, az államhoz és szerveihez, valamint egymáshoz való viszonyát koncentráltan kifejezik. Szocialista országokban az állampolgárok politikai státusát meghatározó elvek között a jogegyenlőség különösen fontos helyet foglal el, minthogy a többi elvnél teljesebben fejezi ki az állampolgárok politikai és jogi helyzetének lényegét.

Bár a jogegyenlőség történetileg az emberek társadalmi egyenlőségének eszméjében gyökeredzik, tartalmában és politikai értelmében ehhez kötődik, azonban nem fogja át és nem meríti ki az állampolgári egyenlőség összetett, szociológiai jelentését. A jogegyenlőség az állampolgári egyenlőséggel összevetve *szűkebb* fogalom; azoknak a *jogi követelményeknek* a kifejezése, amelyek érvényesülését az állampolgárok számára alkotmányos szabályok és törvényi előírások biztosítják.

Az emberek, az állampolgárok egyenlősége tehát a jogegyenlőségnél szélesebb, *társadalmi-történeti kategória:* tartalmának és jelentésének alakulása mindig szorosan összefüggött a korra jellemző és a lakosság egy-egy csoportját alapvetően érintő és sértő egyenlőtlenségek megszüntetésének követelésével. Az egyenlőségeszmék következésképpen különböző jelleggel merülnek fel, ugyanakkor minden történeti periódusban más-más egyenlőségi eszmék válnak általános társadalmi jelentőségűvé. Ennek megfelelően az egyenlőség tartalma és társadalmi jelentősége egyaránt módosul. Ez természetesen nem jelenti, hogy a társadalmi fejlődés korszakainak változásával egyben a korábbi társadalmi egyenlőtlenségek maradéktalanul eltűnnek. Maradványaik a társadalomban és az emberek tudatában is gyakran tovább élnek, s a lakosság széles rétegeit vagy csoportjait sértő egyenlőtlenségek hatására ismételten felélednek (pl. vallási vagy nemzeti-nemzetiségi egyenlőtlenségek).

Évszázadok társadalmi küzdelmei vezettek az emberek viszonylagos, kezdeti elképzeléseitől az emberek jogegyenlőségének általános — állami és társadalmi — elismeréséig. A társadalmi fejlődés követelményeként a polgári felvilágosodás ideológiájában fogalmazódott meg és a polgári forradalom eredményeként vált a jogegyenlőség az állami berendezkedés és tevékenység egyik meghatározó, vezető elvévé. Ilyen értelemben írta Engels, hogy a jogegyenlőség történelmi produktum, melynek létrehozásához bizonyos történelmi viszonyok voltak szükségesek, amelyeknek szintén hosszú történelmi folyamat volt az előfeltételük. Kétségtelen, hosszú és küzdelmes út vezet a polgári forradalmak alkotmányleveleiben foglalt jogegyenlőségtől az elnyomott és kizsákmányolt nép jogairól szóló lenini dekrétumig, az állampolgári egyenlőség elvének minden alapjogra és kötelességre, a társadalom berendezkedésére s az egész közéletre való kiterjesztéséig. Az is nyilvánvaló, hogy az állampolgári egyenlőség jelentésének különböző társadalmi és gazdasági alapról, különböző világnézeti-elméleti felfogásból történő megközelítése szükségszerűen eltérő következtetésekhez vezet. Ezek a lényegi különbözőségek azonban nem csorbítják a társadalom történeti fejlődésének menetében kivívott jogegyenlőség és törvény előtti egyenlőség társadalmi jelentőségét. S ha ma újra olvassuk az emberek egyenlőségéről szóló régi írásokat, az angol forradalom radikális szárnyának követeléseit rögzítő alkotmánylevelet, vagy kézbe vesszük a francia polgári forradalom emberi és polgári jogokról szóló nyilatkozatát — szembetűnő *az egyenlőség, közelebbről a jogegyenlőség megvalósításának különböző társadalmi rendszereken áthúzódó és máig ható társadalmi igénye.*

Mindez egyben jelzi azt is, hogy az állampolgári egyenlőség szocialista felfogása mennyire összetett követelményrendszert jelent s amikor megvalósítását társadalmi berendezkedésünk egyik alapvető célkitűzéseként ismerjük el, egyben arra is kötelezettséget vállalunk, hogy mindazt megvalósítjuk, amit az emberi társadalom fejlődése korábbi történeti szakaszaiban tűzött napirendre.

A társadalmi egyenlőség szocialista felfogásának az a kiinduló alaptétele, hogy a munkásosztály hatalomra kerülésével nyílik meg a tényleges lehetőség az állampolgári egyenlőség társadalmi méretű megvalósítására. A munkásosztály ugyanis csak úgy tudja magát felszabadítani és egyenlővé tenni, ha egyidejűleg az egész társadalmat is megszabadítja az osztálytársadalom terhétől és az osztályegyenlőtlenségektől. Az alapvető termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételével felszámolja a társadalmi egyenlőtlenség alapvető bázisát és megteremti a társadalmi egyenlőség nélkülözhetetlen előfeltételét. A társadalom tagjai döntő többségükben munkájukból élő dolgozók lesznek és egyformán alakul viszonyuk a termelőeszközökhöz, s munkájuk alapján részesülnek a nemzeti jövedelemből. Az állampolgárok előtt egyenlő esélyek nyílnak képességeik kibontakoztatására, s arra, hogy ennek megfelelően vegyenek részt a társadalom életében.

Értékrendszerünkben az állampolgári egyenlőség tehát többet jelent, mint pusztán jogegyenlőséget. Elválaszthatatlan egy olyan tár-

sadalmi rendszer felépítésétől, amelyben végérvényesen megszűnik a kizsákmányolás minden lehetősége, az emberek értékét és megbecsülését a társadalomnak nyújtott munkájuk határozza meg.

Az alapvető osztályegyenlőtlenségek felszámolása azonban még nem jelenti egyben valamennyi egyenlőtlenség automatikus megszűnését is. Köztudott, hogy pl. a nők és nemzetiségek egyenjogúságának alkotmányi deklarálása és számos pozitív intézkedés ellenére menynyi még a tennivaló, hogy a művelődéshez való jog egyenlő érvényesülését anyagi nehézségek és hátrányos körülmények mennyire megnehezítik. Az osztályegyenlőtlenségek helyébe tehát más típusú egyenlőtlenségek lépnek, amelyek egymásra is ráépülnek, összefonódnak. Az oktatási lehetőségek egyenetlenségei pl. meghatározóan befolyásolják a képzettség megszerzését, következésképpen a munkamegosztásban elfoglalható helyet, végső soron a személyi jövedelem mértékét, a kialakítható életmód szintjét.

Az osztályantagonizmusok megszüntetésével ugyan megteremtettük az *alapját* mindenfajta társadalmi egyenlőtlenség fokozatos megszüntetésének; a társadalmi feltételek, lehetőségek és esélyek azonban még nem mindenki számára váltak egyenlővé.

Az egyenlőségkövetelésenek tehát a szocialista társadalomban jelentős valóság-tartalma van; mindenfajta társadalmi egyenlőtlenség megszüntetése azonban csak hosszú történeti fejlődés eredményeként, a társadalmi viszonyok további tudatos alakításával valósítható meg. *A szocialista jogegyenlőség tehát egyik oldalról a már elért társadalmi egyenlőség jogi kifejezését és biztosítékrendszerét jelenti*, másik összefüggésében viszont minden alapjog és kötelesség egyenlőségét követeli meg, s *a társadalmi egyenlőség megteremtésének irányában jelent előrelépést.*

II. A jogegyenlőségi eszme eredete és polgári felfogása. 1. A jogegyenlőség társadalmi-történeti indítékai. 2. A jogegyenlőség polgári alkotmányi szabályozásának jellemzői.

1. A jogegyenlőség társadalmi-történeti indítékai.

Az egyenlőségi eszme politikai-jogi értelemben való megjelenése — mint említettük — szorosan összefügg a 18. század társadalmi mozgalmaival, elsősorban a polgári forradalmakkal. Általában az észak-amerikai államok függetlenségi harcával és az 1789. évi francia polgári forradalommal asszociálják megjelenését. Mint a törvény előtti egyenlőség követelése — már az 1640—60 között lefolyt nagy angol forradalom radikális szárnyának javaslataként felmerült. Az „Agreement of the People" c. javaslat (1647) különösen azt hangsúlyozta, hogy minden kiadott vagy kiadandó törvény minden személyt egyenlőképpen kötelezzen, semmilyen állás, rend, okmány, hivatali fokozat, születés vagy rang ne jelentsen kivételt a rendes jogi eljárás alól, aminek mások alá vannak vetve. Franciaországban a polgári forradalom tűzi zászlajára és fogalmazza meg az 1789-ben kiadott „Az emberi és polgári jogok deklarációja"-ban a jogegyenlőség jelszavát mint a feltörekvő polgárság egyik fő követelését a feudális rendi megkülönböztetésekkel és privilégiumokkal szemben. Hogy az állampolgári jogegyenlőség a társadalmi fejlődés egy bizonyos szakaszán meghatározott osztálytartalommal jelenik meg, eleve arra is utal, hogy fogalma társadalmi tartalmától elszakítva — egyedül a formai elemek összefüggéseit vizsgálva, sem keletkezésében, sem későbbi alakulásában nem ragadható meg, s ugyanígy nem tárhatók fel enélkül az állampolgári egyenlőség és az állampolgárok alapjogainak és kötelességeinek összefüggései sem.

A polgári egyenlőségi törekvések hatékony eszmei előkészítését a felvilágosodás korának kiváló filozófusai biztosították. A társadalmi szerződés funkciójából kiindulva angol és francia filozófusok alaptétele szerint az állam előtti természetes állapotban az emberek egyenlőek voltak, ez az állapot a társadalmi szerződéssel szűnt meg. A természetes állapotban az emberek egyenlőségben születtek — írja Montesquieu —, de képtelenek voltak ebben az állapotban megmaradni és ezért államba szerveződtek. A szervezett társadalomban az eredeti egyenlőséget elvesztették és most már csak a törvények által válhatnak ismét egyenlőkké. Rousseau „Társadalmi szerződés"-e szerint az emberek a természetes szabadság állapotából a társadalmi szerződéssel az egyezményen alapuló szabadság állapotába jutottak, az egyenlőséget következésképpen úgy fogta fel, mint amelyet a természet helyezett az emberek közé, s a különbségeket pedig ők állították föl.

A jogegyenlőség eszméjének elterjesztésében nagy szerepe volt a természetjogi tanításoknak, amelyek alátámasztották a feltörekvő polgárság követeléseit: a feudális társadalmi privilégiumok és kiváltságok megszüntetését, egyenlő lehetőségek és feltételek biztosítását a politikai és társadalmi élet különböző területein. Az egyenlőségi eszmék szerepének és elterjedésének jelentőségét vizsgálva mégis elsősorban a gazdasági és társadalmi fejlődésben találhatók meg azok az okok, amelyek a polgári egyenlőségi törekvéseket kiváltották s e törekvések jellegét, tartalmát, kereteit meghatározva ugyanakkor az egyenlőségi eszmék és tanítások indítékaként is szolgáltak. A jogegyenlőség követelése a kibontakozó tőkés termelési viszonyokból fakadt, a gazdaságilag megerősödött polgárságnak abból a felismeréséből, hogy a feudális viszonyok és a rendi jog

akadálya a fejlődésnek. A feudális jog tipikusan és nyíltan osztályjellegű volt, a feudális földbirtoktulajdon alapján rögzítette az emberek különböző társadalmi helyzetét. A polgárság követelései közvetlenül tehát nem gazdasági jellegűek voltak, nem egyenesen a gazdasági egyenlőtlenségek ellen irányultak, hanem a rendi társadalom feudális jog által rögzített privilégiumainak megszüntetését célozták. A jelentős gazdasági pozíciókkal rendelkező, fejlődő városi polgárság, iparos és kereskedő rétegek politikai, jogi, társadalmi helyzetüket tekintve hátrányban voltak a rendi társadalom feudális előjogokat élvező nemességével szemben.

Az 1789. évi „Déclaration des droits" a törvény egyenlőségét, a bíróság előtti egyenlőséget, a közhivatalokba jutás egyenlő lehetőségét és az egyenlő adózási kötelezettséget mondotta ki. Az emberek egyenlősége a feudális privilégiumokkal szemben került megfogalmazásra. Tehát nem arról volt szó, hogy a törvényeket általában felhasználják a feltételek egyenlősítésének eszközeiként. Egyedül a feudális földtulajdonnal kapcsolatos előjogokat és kötelezettségeket érintették szükségszerűen. A Konvent 1793. március 18-i dekrétumában kimondta, hogy halálbüntetést alkalmaz mindenkivel szemben, „aki javasolja vagy megkísérli az agrártörvényeket vagy más törvényeket a nem feudális területre, a kereskedelmi vagy ipari tulajdonra kiterjeszteni". A hatalomra jutott polgárság alkotmányaiban az egyenlőségi követelések elé került a tulajdon jogának tisztelete és védelme, a magántulajdon szabadsága, amit a természetes és elidegeníthetetlen jogok közé soroltak. A feltörekvő polgárság egyenlőségi törekvése tehát nem elvont általánosságban, hanem mint a polgári jogegyenlőség konkrét követelése jelentkezett, az alapvető emberi jogok egyenlőségét, formailag mindenkire egyaránt érvényes törvényhozást, jogszabályokban rögzített egyenlő lehetőségek biztosítását jelentette.

2. A jogegyenlőség polgári alkotmányi szabályozásának jellemzői.

A polgárság megelégedett az egyenlőség jogi jellegű deklarálásával és alkotmányi rögzítésével. Távol állt tőle, hogy ez a „természetes és elidegeníthetetlen jog" egyetemesen, a társadalom minden osztályára nézve a gyakorlatban is megvalósuljon.

Az alkotmányi szabályozásokból kitűnően a jogegyenlőség lényegében olyan álláspontot jelentett, amely szerint elvileg *mindenkire egyaránt érvényes jogszabályok* vannak hatályban. A jogegyenlőség ilyen értelmű felfogása azonban csak a burzsoázia gazdasági, politikai, társadalmi egyenjogúságának biztosítékául szolgált; részletes kifejtését éppen a polgári gazdasági viszonyok rendezése területén, a Code civil-ben nyerte el.

A polgári forradalmi korszak befejeződése után, a burzsoázia hatalmának megszilárdulásával, illetve egyes országokban a feudalizmussal kötött osztálykompromisszumot követően a polgári jogegyenlőség általános elve és jogi biztosítékainak köre egyre inkább szűkül, fokozatosan a törvény előtti egyenlőség elvében nyer alkotmányi megfogalmazást.

A jogegyenlőségnek lényegében a törvény előtti egyenlőségre való leszűkítése — amelyben az állampolgári egyenlőség legkülönbözőbb korlátozásai elférnek — teljes mértékben megfelelt a hatalmon levő uralkodó osztályoknak abból a tényből következően is, hogy a törvényeket az uralkodó osztály a maga érdekeinek megfelelően állapítja meg. A törvény előtti egyenlőség elve történelmi alakulása és érvényesítése során tehát a jogalkalmazó szerveket — elsősorban az igazságszolgáltatási szerveket és az igazgatási szerveket — kötötte és arra kötelezte, hogy a törvényeket mindenkire egyformán alkalmazzák. A polgári társadalom valósága világosan bizonyítja a jogegyenlőség gyakorlati érvényesülését illetően a kizárólag jogi garanciák elégtelenségét, illetve jogi biztosítékainak gazdasági sikra tolódását. A mind számban, mind szervezettségben és politikai érettségben megerősödött munkásosztály nem elégszik meg a jogegyenlőség deklarálásával, formális jogi biztosítékaival — történelmi tapasztalatok bizonyítják annak fiktív mivoltát —, hanem az állampolgári egyenjogúság gazdasági-társadalmi biztosítékait is meg akarja teremteni.

Az újabb polgári alkotmányok közül a Német Szövetségi Köztársaság 1949. évi alkotmánya és az 1958-ban elfogadott francia alkotmány, amelyek a belső társadalmi-politikai ellentmondások fokozott kiéleződésének feltételei között jöttek létre, az állampolgári egyenjogúság érvényesülésének követeléseit tekintve lényegében az általános jogegyenlőség és a törvény előtti egyenlőség ünnepélyes kijelentésére korlátozódnak. Az NSZK alkotmánya kimondja ugyan azt az elvet is, hogy az állampolgárok nem élveznek előnyt, illetve nem szenvedhetnek hátrányt nemük, származásuk, fajuk, nyelvük, hitük, vallási, politikai véleményük miatt. A II. világháborút követően elfogadott polgári alkotmányok közül külön figyelmet érdemel az 1948. évi olasz alkotmány, melynek az állampolgári jogegyenlőségről szóló rendelkezései a haladó demokratikus erők és a széles néptömegek befolyását tükrözik. Az alkotmány a bevezető elvek között mondja ki, hogy minden állampolgár egyenlő társadalmi méltósággal rendelkezik nemre, fajra, nyelvre, vallásra, politikai meggyőződésre, személyi, társadalmi helyzetére való tekintet nélkül és egyenlő a törvény előtt. Emellett az alkotmány azt is előírja, hogy a köztársaság feladata azoknak a gazdasági és szociális jellegű akadályoknak az eltávolítása,

amelyek ténylegesen korlátozzák az állampolgárok szabadságát és egyenlőségét, zavarják az emberi személyiség teljes kibontakozását és valamennyi dolgozó valóban hatékony részvételét az ország politikai és társadalmi szervezeteiben.

A polgári jogirodalomban és egyes alkotmányokban is kifejezésre jut annak felismerése, hogy a jogegyenlőség alkotmányi deklarálása ma már önmagában elégtelen és megvalósulásához gazdasági jellegű biztosítékok szükségesek, hogy a törvény előtti egyenlőség önmagában — ahogyan azt a francia Déclaration megfogalmazta és a korai polgári alkotmányok tartalmazták — nem felel meg a mai kor követelményeinek stb. A törvény előtti egyenlőség elvén — ezek szerint is — ma már nemcsak egyedül az 1789. évi Déclaration által megfogalmazott jogegyenlőség elvét kell érteni, hanem a törvény egyenlő védelmét, egyenlő elbánást, a képzési lehetőségek egyenlőségét, közfunkciókba jutás egyenlőségét a nemi, faji, nyelvi, vallási, születési feltételektől, szociális helyzettől és politikai véleményektől függetlenül stb. A polgári társadalmi viszonyok között is felmerül tehát a jogegyenlőség fogalmi köre szélesítésének, illetve a jogegyenlőség egyes területeken való fokozottabb érvényesítésének szükségessége.

III. Az állampolgári jogegyenlőség szocialista értelmezése. 1. Az állampolgári jogegyenlőség szocialista értelmezéséről. 2. Az állampolgári jogegyenlőség tartalmának és alkotmányi szabályozásának fejlődése.

1. Az állampolgári jogegyenlőség szocialista értelmezéséről

A szocialista állampolgári jogegyenlőség nem a polgári alkotmányok által deklarált formális jogegyenlőség egyszerű megismétlése. Tartalmában teljesebb egyenlőséget jelent, amelynek megvalósulását a szocialista társadalmi és gazdasági rendben levő biztosítékok garantálják. A szocialista egyenjogúság valamennyi állampolgár politikai egyenlőségének elvén nyugszik, felöleli az állami, gazdasági és társadalmi élet egészét. Ennek az egyenlőségnek az alapvető termelési eszközök társadalmi tulajdona az alapja, amely mellett minden ember számára egyformán megszűnik a kizsákmányolás lehetősége; a munka mindenki számára egyformán társadalmi kötelezettséggé válik, ugyanakkor mindenki előtt egyenlő lehetőségek nyílnak, hogy képességének és képzettségének megfelelően vegyen részt a termelésben, a társadalom életében s végzett munkája mennyiségétől és minőségétől függő viszontszolgáltatáshoz jusson. A szocialista jogegyenlőség elve magában foglalja minden ember egyenlő részvételi jogát a közügyekben, megerősítést nyer az állampolgárok jogi státusának egyenlőségében, vagyis a lakosság valamennyi csoportja egyenlő alapvető jogaiban és kötelességeinek egyenlőségében.

Nyilvánvaló tehát a társadalom gazdasági alapja és az állampolgári jogegyenlőség közötti összefüggés, a társadalmi és gazdasági viszonyok elsődleges, meghatározó szerepe és hatása az állampolgári egyenjogúság tartalmának alakulására. Az állampolgári egyenjogúság szocialista fogalma egyaránt átfogja és jelenti a szocialista jogegyenlőséget és a törvény előtti egyenlőséget, minden állampolgár egyenlő alapjogait és kötelességeit a gazdasági, társadalmi-politikai, kulturális életben. Ugyanakkor az állampolgári egyenlőség új tartalma kialakulásának irányába mutat, amikor már megszűntek az alapvető társadalmi egyenlőtlenségek és fokozatosan átformálódnak maguk a társadalmi osztályok is.

Ebből az is következik, hogy az állampolgári jogegyenlőség fogalmát nem lehet a törvény előtti egyenlőség fogalmával felcserélni, illetve azonos fogalomként kezelni. A törvény előtti egyenlőség elve ugyanis, ha azt sajátos értelmében fogjuk fel, nem jelentene mást, mint a szocialista törvényesség megtartásának biztosítását. Szocialista feltételek között állampolgári jogegyenlőség érvényesülésének más biztosítékai is vannak, illetve az állampolgárok és a szocialista állami szervek tevékenységét és egymáshoz való viszonyát meghatározó más, alapvető biztosítékok is garantálják érvényesülését.

Az állampolgári egyenjogúság érvényesülése az állampolgári alapjogok megvalósulásának fontos előfeltétele, jellegét tekintve általánosabb, s ugyanakkor szélesebb értelemben merül fel, és ezért a jogi biztosítékok és azok differenciált fejlesztésének szükségessége is a társadalmi-politikai, gazdasági, kulturális, szociális élet különböző területein jelentkezik. Másrészt szervesen összefügg azokkal a tényleges körülményekkel és feltételekkel, amelyek meghatározóan befolyásolják a jogi biztosítékok érvényesülésének hatékonyságát.

Az állampolgári jogegyenlőség tartalma nem egyszer s mindenkorra adott, változik a gazdasági, társadalmi-politikai, kulturális viszonyok alakulásától függően. Ezzel kapcsolatban gyakran az az alapvető kérdés merül fel: hogyan biztosítja a szocialista állam az állampolgárok magatartásának egyenlő, azonos törvények és magatartási szabályok alapján történő elbírálását, hogyan alakul a törvény előtti egyenlőség és a szocialista törvényesség viszonya; a jogok egyenlősége, az általánosság nem szenved-e sérelmet abból következően, hogy a szocialista állam törvényei nem biztosítanak minden területen mindenki számára egyenlő jogokat; tiltják pl. az olyan szervezkedést vagy egyesülést, amelynek célja a szocialista állam célkitűzéseivel ellentétes stb.

A kapitalista társadalomból a szocialista társadalomba való átmenet, maga a szocialista

forradalom — amely az egyes országok történelmi, társadalmi adottságaitól, a belső osztályerőviszonyok alakulásától s a társadalmi haladás erőinek nemzetközileg elért sikereitől függően — különböző formákban valósult meg, a volt uralkodó osztályok tagjai gazdasági és politikai jogainak fenti körülmények által befolyásolt erőteljesebb vagy gyengébb korlátozásával járt együtt. A korlátozások tartalmát és időbeli terjedelmét ennek megfelelően több tényező határozta meg, így különösen az osztályharc élessége az adott államban és a dolgozó osztályokkal ellentétes érdekű osztályok magatartása a szocialista építés során. A Szovjetunióban pl. mind a szocialista forradalom, mind az új társadalmi és gazdasági berendezkedés építése éles osztályharcban ment végbe. A volt kizsákmányoló osztályok nyílt ellenállása a polgárháborúban, a külföldi intervenció, a hosszú évekig tartó gazdasági blokád kiváltotta a kizsákmányoló elemek korlátozásának szükségességét. A népi demokratikus osztályok többségében a szocialista forradalom viszonylag békés úton realizálódott, a társadalom építésének nyugodtabb feltételei alakultak ki. Ennek következtében a népi demokratikus országok többségében már a fejlődés első szakaszában nem volt szükség a volt kizsákmányoló osztályok politikai jogainak, ezek között választójogának olyan mérvű korlátozására, mint amely a szovjet fejlődésben az 1936. évi alkotmány elfogadásáig érvényesült. Az általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójog megteremtése minden népi demokratikus országban közvetlenül a felszabadulás után az első választások előtt napirendre került. Egyes országokban a szocialista fejlődés sajátos feltételei következtében volt szükség bizonyos időleges korlátozásokra, egyes társadalmi rétegek választójogból való kizárására. Romániában az 1950. és 1952. évi választójogi törvények alapján meg voltak fosztva választójoguktól a volt földesurak, ipari vállalkozók, bankárok, kereskedők; az öt személynél több bérmunkást alkalmazó ipari és kereskedelmi vállalatok tulajdonosai, valamint azok a személyek, akiket mint háborús bűnösöket vagy a béke és emberiség elleni bűncselekményt elkövetőket fosztottak meg politikai jogaiktól. Más népi demokratikus országok alkotmányai nem korlátozták a volt osztályidegen állampolgárok választójogát. A választáson részt vehettek, azonban az állam osztályjellegéből és megszilárdításának feladataiból következően az államhatalmi szervek tagjai sorába általában nem kerülhettek be.

Nemcsak a politikai jogok, hanem más állampolgári alapjogok gyakorlása is szorosan kapcsolódik az állampolgári jogegyenlőség tartalmának kialakulásához. A művelődéshez való jog érvényesülését vizsgálva pl. az 1949. évi magyar alkotmány kimondta, hogy a dolgozók részére biztosítja e jog gyakorlását. Bár ez az alkotmányi megfogalmazás nem volt pontos; az általános iskolai oktatásban szociális származásra való tekintet nélkül kötelező volt a gyermekek részvétele, azonban a közép- és felsőfokú oktatásban a munkás- és parasztszármazású fiatalok a korábbi években érvényesülő hátrányosabb helyzetének felszámolása érdekében alkalmazásra került a származás szerinti elbírálás követelménye. A szocialista társadalom alapjainak lerakása után az osztálykülönbségek fokozatos megszűnésével azonban feleslegessé vált ez a megkülönböztetés, a pályázók rátermettsége és felkészültsége az alap felvételük mérlegeléséhez. A művelődéshez való jog tehát az állampolgárokat lényegében egyenlően illeti meg.

Mint a Szovjetunió és a népi demokratikus országok tapasztalatai mutatják, a szocialista társadalom megerősödésével és fejlődésével a demokrácia a többség demokráciájából fokozatosan az egész nép demokráciájává fejlődik. Lehetővé válik az állampolgárok egyenjogúságának megvalósítása nemcsak nemüktől, nemzetiségüktől, vallásuktól, hanem szociális származásuktól, múltbeli vagyoni helyzetüktől függetlenül. Ezért a szocializmus felépítése időszakának alkotmányaiban valamennyi állampolgári jog és kötelesség minden állampolgárt egyformán illet meg a gazdasági, állami társadalmi-politikai és kulturális élet minden területén.

A modern polgári jogi és szociológiai irodalom képviselői közül többen a szocialista egyenlőségi eszme tartalmával és gyakorlati megvalósulásának vonzó társadalmi hatásával az egyenlőség tartalmának túlzott kiszélesítését vetik szembe. Szerintük a szocialista „teljes egyenjogúság" célkitűzése figyelmen kívül hagyja a természetes különbözőségeket s azok erőszakolt megszüntetésével minden ember mechanikus egyenlősítésére törekszik.

Lenin az egyenlőség szocialista felfogásával kapcsolatban éppen azt hangsúlyozta, hogy az egyenlőségnek az osztályok megszüntetésén *kívül eső* fogalma polgári előítélet, a minden ember egyenlősítésének vádjával a szocializmus eszméit már régóta támadják, pedig az egyenlőség szocialista értelmezésében az osztályok megszüntetését tűzte ki célul. A szocialista társadalmi berendezkedés kiépítése nem jár együtt az emberek minden irányú egyenlősítésével. Ez utópisztikus elképzelés, hiszen az emberek között olyan természeti adottságokból folyó különbözőségek vannak, amelyek nem szüntethetők meg. Az állampolgári jogok és kötelességek szocialista egyenlősége nem jelenti az állampolgárok közötti tényleges különbségek elhanyagolását. Ezt nemcsak az bizonyítja, hogy a szocialista alkotmányok külön hangsúlyozzák az állampolgárok nemek, nemzetiségek, felekezetek stb. szerinti megkülönböztetésének tilalmát —

ezt egyébként a polgári alkotmányok is tartalmazzák —, hanem elsősorban az, hogy a szocialista alkotmányok a gazdasági, társadalmi-politikai, szociális jogok és biztosítékok egész rendszerét rögzítik, amellyel lehetővé is teszik az egyes állampolgárok természetes adottságaival, nemével, nemzetiségével, családi helyzetével, képzettségével, társadalmi termelésben elfoglalt helyzetével, egészségi állapotával stb. összefüggő tényleges különbségek figyelembevételét.

Az állampolgári egyenjogúság a polgári alkotmányok általános jogegyenlőségi és törvény előtti egyenlőségi deklarációtól eltérően a szocialista államokban nem korlátozódik csak a politikai és jogi egyenlőség rögzítésére, hanem szervesen kapcsolódik a gazdasági, társadalmi-politikai, szociális jogokhoz és biztosítékokhoz. A szocialista alkotmányok és törvényalkotás éppen az állampolgári egyenjogúság megvalósítása érdekében különös gondot fordítanak arra, hogy az állampolgári jogok és kötelességek egyenlősége nemektől, nemzetiségi és faji hovatartozástól függetlenül az állami, gazdasági, társadalmi-politikai, kulturális tevékenység minden területén megvalósuljon. A nemek közötti egyenjogúságot nemcsak a munkához, pihenéshez, képzéshez stb. való egyenlő jog rögzítésével biztosítják, hanem olyan különböző gazdasági, szociális jogosítványok útján is, amelyek elősegítik a nők sajátos társadalmi, családi helyzetének, adottságainak stb. figyelembevételét. Mindazok a sajátos jogok és kedvezmények, amelyeket a szocialista állam a nők egyenjogúságának megvalósítása érdekében biztosít (munkakedvezmények a terhes anyák számára, szülési szabadság, a gyermekgondozási segély három évre történő biztosítása, fizetés nélküli szabadság a munkahely megtartásával a kiskorú és beteg gyermek gondozása érdekében, bölcsőde- és óvodai hálózat szélesítése, a háztartási munkát megkönnyítő közszolgáltatások rendszerének szélesítése stb.), hogy a női jogegyenlőség minden területen megvalósuljon.

A különböző nemzetiségek sajátos érdekeinek figyelembevétele (az államszervezet felépítésében, választásoknál; az anyanyelv szabad használatának és az anyanyelven való oktatás lehetőségének biztosítása, a nemzeti kultúra és szokások ápolásának támogatása stb.), a nemzeti, faji megkülönböztetés, gyűlölködés és széthúzás mindennemű hirdetésének törvényi eltiltása, illetve büntetése ugyancsak arra irányul, hogy a különböző nemzetiségű állampolgárok alapvető jogaik érvényesítésében semmiféle hátrányt ne szenvedjenek. Ilyen értelemben a szocialista alkotmányok a nők, nemzetiségek egyenjogúságának biztosítása érdekében külön jogokat, illetve garanciákat rögzítenek. Ezek a különbözőségek azonban nem sértik az állampolgári jogegyenlőség elvét, nem társadalmi privilégiumokat tükröznek, hanem a társadalom gondoskodását éppen a társadalmi egyenlőség minél teljesebb érvényesülése érdekében. A szocialista jog, amikor megállapítja ezeket a külön szabályokat, arra törekszik, hogy — figyelembevéve az emberek között levő természetes különbségeket, amelyek semmiféle társadalomban nem szünthethetők meg — minden állampolgár részére szociális értelemben is egyenlő lehetőségeket biztosítson a társadalom életében való részvételre.

Az állampolgári egyenjogúság nem jelenti valamennyi állampolgár konkrét jogosítványainak és kötelességeinek mechanikus azonosítását. Az állami iparban dolgozók jogai és kötelességei különböznek a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjainak jogaitól és kötelességeitől; eltérnek egymástól a különböző hivatású, szakmájú dolgozók jogai és kötelességei; az egyes állampolgárok családi, szülői jogai és kötelességei családi helyzetüktől függően alakulnak stb. Ezek a különbségek magától értetődő tények. Az emberek különböznek egymástól munkájuk után kapott jövedelmük felhasználásában, szükségleteik kielégítésében is, így ezzel összefüggésben különböző vagyoni jogokra tesznek szert. Szellemi törekvéseik, tehetségük befolyásolja foglalkozásuk megválasztását, kulturális igényeiket és szükségleteiket.

Marx „A góthai program kritikája" c. munkájában meggyőzően mutatott rá arra, hogy a tényleges különbségek a kommunista társadalom első fokán az állampolgárok jogi státusának különböző formában való realizálásához vezetnek. A szocializmus feltételei között — bár nem ismerünk el semmiféle osztálykülönbséget — *egyenlő mérték, egyenlő jog* alkalmazása a különböző tényleges helyzetben levő állampolgárokra, akik a társadalomnak különböző mennyiségű munkát adnak, a szükségleti cikkek elkerülhetetlen egyenlőtlen elosztását eredményezi. Az osztályantagonizmusból következő alapvető különbségek és egyenlőtlenségek felszámolása, a szocialista társadalmi egyenjogúság megvalósítása nem jár együtt az állampolgárok közötti *valamenynyi* különbség mechanikus megszűnésével. Az egyes állampolgárok egyéni alanyi jogai és kötelességei, amelyeket különböző tényleges körülmények között, különböző jogviszonyokban szereztek, nem lehetnek minden állampolgár esetében egyformák. Teljes egyenlőséget csak teljesen egyenlő feltételek között lehet biztosítani, míg egyenlőtlen feltételek esetén az egyenlőség elvének biztosítása érdekében eltérő feltételek biztosítása szükséges.

Ezek a követelmények nincsenek ellentétben a szocialista törvényesség minden területen való érvényesítésével. A szocialista törvényességnek az állampolgári egyenjogúsággal való összefüggése a szocialista országokban éppen azzal kapcsolatban állít nagy és felelős

feladatokat a jogalkotó szervek elé, hogy lehetőleg törvényekben és jogszabályokban figyelembe vegyék az állampolgárok társadalmi és egyéni körülményeit, az egyenlő jog által okozható aránytalanságok enyhítésének lehetőségeit. Az olyan túlzottan általános rendelkezéseket tartalmazó jogszabályok ugyanis, amelyek széles kaput nyitnak a jogalkalmazó szervek előtt a társadalmi és egyéni körülmények, különbözőségek stb. szubjektív mérlegelésére, a szocialista törvényesség követelményeit és az állampolgári egyenjogúságot sértő döntések keretéül is szolgálhatnak. Más szóval minden olyan diszkréció, amely megengedi, hogy azonos jogi feltételek esetén valamely jogalkalmazó szerv egyedi ügyekben más-más határozatot hozzon, valójában ellenkezik a szocialista jogegyenlőség követelményeivel. A szocialista jog a társadalmi viszonyokra vonatkozó szabályokat ezért eleve úgy igyekszik általános érvénnyel meghatározni — írja Szabó Imre —, hogy az egyéni körülmények és lehetséges eltérések már a jogszabályban megfelelő szerephez jussanak. Ez részben az általános és az egyéni érdek közötti egyezés alapelvének figyelembevételét jelenti a jogszabályban, részben pedig nyilvánvalóan azt a törekvést fejezi ki, hogy a szocialista jog nagyobb mértékben legyen képes érdemben elősegíteni az egyenlőséget. A szocialista jognak ez a törekvése nem azonos a viszonyok kazuisztikus jogi szabályozásával; megvalósítása éppen azáltal lehetséges, hogy a szocialista jogalkotás a társadalmi viszonyok elmélyült elemzésén alapul.

A szocialista államok, amikor alaptörvényükben, az alkotmányban rögzítik minden állampolgár jogainak egyenlőségét nemzetiségre, fajra, nemre, vallásra stb. való tekintet nélkül a gazdasági, állami, kulturális, társadalmi és politikai élet minden területén — *az alapvető politikai, gazdasági és kulturális jogok egyenlőségét rögzítik.* Ezen belül azonban nem zárják ki az alapjában egyenjogú állampolgárok konkrét, tényleges helyzetével, adottságaival összefüggő különbözőségek érvényesülését. Ezért nem lehet az egyenjogúság elvét úgy értelmezni, mint a különböző korú, foglalkozású, nemű, nemzetiségű állampolgárok jogi helyzetének teljes, mechanikus egyenlőségét.

A szocialista egyenlőség elve azonban nemcsak valamennyi állampolgár ilyen értelmű egyenjogúságát jelenti, hanem alapvető kötelességeik egyenlőségét is. Engels 1891-ben a szociáldemokrata pártprogram tervezetéhez fűzött kritikai megjegyzéseiben hangsúlyozta az egyenlő kötelességek kimondásának fontosságát a jogegyenlőség érvényesítése szempontjából. Az állampolgárok egyenjogúságának a kötelességek egyenlőségével történő kiegészítése a jogok és kötelességek szoros kapcsolatát jelzi. Arra mutat, hogy a jogok és kötelességek együttesen és szerves összefüggésben alkotják az állampolgárok jogi státusát. Az állampolgárok egyenlő jogainak biztosítása mellett a kötelességek terhének eltérő megosztása megfosztaná a jogegyenlőséget tartalmától és értelmétől. A jogegyenlőség szocialista értelemben azt jelenti, hogy a társadalom minden tagjára ugyanaz a jogi szabályozás érvényes, és hogy a társadalom egyetlen tagja sem élvez különleges jogosítványokat, de nincs is terhelve különleges kötelezettségekkel. A törvényekben biztosított jogokkal mindenki egyaránt élhet — minden tényleges nemi, nemzetiségi, felekezeti stb. különbségre tekintet nélkül —, és hogy e tényleges különbségek nem szolgálhatnak alapul az állampolgári kötelességek teljesítése alóli mentesítésre.

A szocializmus feltételei között a jogok és kötelességek egysége megteremti minden állampolgár számára a jogok és kötelességek egyenlőségét is. Minden állampolgárt egyaránt terhelő kötelezettségként mondják ki a szocialista országok alkotmányai, hogy mindenki egyformán köteles tiszteletben tartani a szocialista együttélés szabályait, becsületesen ellátni munkáját, eleget tenni társadalmi kötelezettségeinek, óvni és erősíteni a szocialista tulajdont és teljesíteni a szocialista haza védelmével rá háruló feladatokat.

A szocialista társadalom feltételei között azonban még nem valósítható meg a társadalom tagjainak teljes egyenlősége, mert az feltételezi a falu és város, a munkásosztály és a parasztság, a fizikai és szellemi munka közötti hátrányos különbségek megszűnését is. A társadalom tagjainak ilyen magasabb értelmű egyenlősége a társadalmi fejlődésnek későbbi szakaszában valósul majd meg, s mind a termelési eszközökhöz való viszonyban, mind a termékek szükségletek szerinti elosztásában, mind a munkának életszükségletté válása történelmi jelentőségű folyamatában realizálódik. Ez az egyenlőség azonban már nem a jogok és kötelezettségek egyenlőségében fejeződik ki, hanem a személyiség és a társadalom érdekeinek teljes, harmonikus egységében, a sokoldalúan fejlett ember egészséges, ésszerű szükségletei teljes kielégítésében.

2. Az állampolgári jogegyenlőség tartalmának és alkotmányi szabályozásának fejlődése.

Az állampolgárok egyenjogúsága a szocialista államokban koncentráltan fejezi ki az állampolgárok jogi helyzetének lényegét. Nem az állampolgárok egyik jogosítványát jelenti, hanem az állampolgárok jogi státusának alapvető elvét, mely minden alapjogra és kötelességre kihat, mindegyik lényeges eleme. Az állampolgári egyenjogúság, éppen ebből az alapelvi jellegéből következően, az állampolgárok jogi helyzete meghatározásának olyan elsődleges követelménye, mely az egyes állampolgárok, az állam és társadalom közötti viszonyban minden esetben a konkrét jogszabályok keretében kialakuló jogosítványok

alapjául szolgál. Az állampolgárok alkotmányos jogai és kötelességei a fejlődéssel együtt gazdagodó általános alapelvekre épülnek; közöttük fontos helyet foglal el az állampolgárok alapjogai és kötelességei egyenlőségének elve, melynek kiemelkedő jelentősége az állami, gazdasági, társadalmi élet minden területén megmutatkozik. Az állampolgári egyenjogúság megvalósulása a szocialista demokrácia érvényesülésével is elválaszthatatlanul összefügg, fejlődésének nélkülözhetetlen feltétele. Az alapjogok és kötelességek egyenlőségének elve, az állampolgári egyenjogúságot konkretizáló alapjogok valamennyi alapjoggal és kötelességgel szerves egységet alkotnak, ugyanakkor szorosan kapcsolódnak a szocialista társadalmi rend felépítésének alapelveihez is.

Ezekre a tartalmi összefüggésekre és kapcsolatokra figyelemmel válaszolhatók meg megalapozottan az állampolgári egyenjogúság alkotmányi szabályozásával kapcsolatos problémák; vagyis az, hogy az állampolgárok egyenjogúságának elve a társadalmi rend alapelvei között is kifejezést nyer, ugyanakkor az állampolgárok egyenjogúsága a hozzátartozó jogokkal és kötelességekkel, azok fontosabb biztosítékaival önálló jogcsoportként, az állampolgári jogok és kötelességek keretén belül is fontos helyet foglal el. Egyébként az állampolgári egyenjogúság alkotmányi szabályozásának történeti fejlődése is ilyen értelmű tendencia kibontakozását bizonyítja.

Az első szovjet szocialista alkotmányok és a népi demokratikus országok alkotmányai az átmenet feltételeinek és követelményeinek, az egyes államok osztályjellegének megfelelően — mint az állampolgárok jogi helyzetét meghatározó alapvető követelményt — rögzítették az állampolgári egyenjogúság elvét. Az állampolgári egyenjogúság tartalma a szocialista építés folyamán a társadalmi ellentmondások fokozatos megszűnésével azonban mélyült és gazdagodott, jelentőségének felismerése növekedett, ennek megfelelően politikai, gazdasági, társadalmi biztosítékainak rendszere kiszélesedett. Mindez kifejezésre jut az állampolgári egyenjogúság alkotmányi szabályozásának fejlődésében is. Az újabb alkotmányok és alkotmánymódosítások ezért differenciáltabban, a szocialista társadalmi fejlődésben elért eredményeknek megfelelően rögzítik az állampolgári egyenjogúság elvét és kapcsolatát az állampolgári jogokhoz és kötelességekhez. Az állampolgári egyenjogúság elvének a társadalmi renddel való szerves kapcsolatából, az állampolgárok jogi státusát meghatározó jellegéből, valamint minden alapjoggal és kötelességgel való összefüggéséből következően pl. az 1970-es években elfogadott szocialista alkotmányok vagy alkotmánymódosítások egyik jellemző vonásaként említhető meg az állampolgári egyenjogúság általános jellegű rendelkezésének az alapjogok és kötelességek *bevezető* szakaszaiban történő elhelyezése. Az állampolgári jogegyenlőség ilyen összetett kiemelkedő politikai-jogi természetét és tartalmát fejezi ki a Kubai Köztársaság 1976-ban elfogadott alkotmánya, amely „Az egyenlőségről" *külön fejezetben* — az alapvető jogokról, kötelességekről és biztosítékokról rendelkező alkotmányi fejezetet megelőzően — rendelkezik a jogegyenlőség érvényesítésének legfontosabb területeiről és biztosítékainak fejlesztéséről.

Előzőekből következtethető, hogy az állampolgári jogegyenlőség érvényesülését szolgáló konkrét jogok és biztosítékok csoportja a társadalmi-gazdasági feltételek változásával alakul tartalmában és jellegében is. A jogoknak ebben a körében általában a társadalom egyes csoportjainak, tagjainak olyan állampolgári alanyi jogai kerülnek szabályozásra, amelyek az adott feltételek között — tekintettel az állampolgárok sajátos körülményeire — a jogegyenlőség elvének érvényesülését segítik elő, illetve garanciális jellegűek. Ezek között a női egyenjogúsághoz, a nemzetiségi jogegyenlőséghez tartozó jogok megvalósulása és biztosítékok *tényleges* érvényesülése kiemelkedő fontosságú.

Minden szocialista állam alkotmánya rögzíti a nemek egyenjogúságának elvét, a nők egyenjogúságát a gazdasági, állami, kulturális, társadalmi-politikai tevékenység minden területén. Az alkotmányok kimondják, hogy a nők szabadon választhatják meg hivatásukat, az iskolai képzésben, különböző képzettségek megszerzésében a férfiakkal egyenlő jogon vesznek részt, megállapítják azokat a fontosabb biztosítékokat is, amelyek szükségesek a jogegyenlőség megvalósításához.

Kétségtelen, hogy a nemek egyenjogúságának gyakorlati megvalósításában még sok, a múltból visszamaradt, korszerűtlen hagyományt, előítéletet kell felszámolni, amelyek a nők hivatásával, társadalmi szerepével stb. kapcsolatában tovább élnek. Ma még bizonyos ellentmondás van a női és férfi egyenjogúság között a termelési, kulturális, társadalmi-politikai tevékenységben, a családi viszonyokban. Mindez megnehezíti a nőknek a társadalom életében való aktívabb részvételét, ami pedig jogegyenlőségük érvényesítésének elengedhetetlen feltétele.

Az állampolgári jogegyenlőség elvéből következik, hogy a nemzetiségek jogai és kötelességei minden tekintetben azonosak a többi állampolgárokéval. A soknemzetiségű szocialista államok alkotmányai a nemzetiségi egyenjogúság érvényesülését magában az államszervezet felépítésében és működési rendjében is biztosítják. A nemzetiségi egyenjogúság biztosítékai között általában rögzítik a nemzetiségi nyelv használatának jogát, az anyanyelven történő oktatáshoz való jogot, a nemzetiségi kultúra ápolását. A női és nemzetiségi egyenjogúság biztosítékaiként a szocialista alkot-

mányok általában külön büntető jellegű rendelkezéseket tartalmaznak, amelyek kimondják, hogy a nők egyenjogúsága érvényesülésének bármilyen formában történő akadályozását a törvény bünteti, illetve a nemzetiségi, faji megkülönböztetés, gyűlölség vagy türelmetlenség szítása büntetendő cselekmény.

Az állampolgári egyenjogúság érvényesülésének a szocialista társadalmi és gazdasági rendben levő alapvető biztosítékai nem teszik feleslegessé, ellenkezőleg: tényleges és maradéktalanul érvényesülésük fokozottan igényli azoknak a sajátos jogi formáknak és garanciáknak szélesítését, amelyek az egyenjogúság minden területén való megvalósulását elősegítik. Másik oldalról az állampolgári jogegyenlőség érvényesülésének differenciáltabb feltárása, a politikai és gazdasági garanciák mellett a jogi garanciák részletesebb kidolgozása nemcsak az állampolgári jogegyenlőség hatékonyabb érvényesülését szolgálja, hanem lehetővé tesz az állampolgári alapjogok szocialista tartalmának mélyebb és sokoldalúbb feltárásait s ezzel szerepük és jelentőségük pontosabb meghatározását is.

IV. A jogegyenlőség alkotmányi szabályozása a fejlődő országokban.

A II. világháború után a gyarmati elnyomás alól felszabadult és önálló államisággal rendelkező ázsiai-afrikai országok többsége a polgári alkotmányoktól eltérően és szélesebb körben rögzíti az állampolgári jogegyenlőséggel kapcsolatos rendelkezéseket. Ezekben az alkotmányi szabályokban — mint az állampolgári alapjogok alkotmányi rendezéseiben általában — egyes államok az Egyesült Nemzetek Alapokmányában foglalt jogokat és az 1948-ban elfogadott Emberi Jogok Általános Nyilatkozatát vették alapul, míg más — különösen a korábban francia gyarmati fennhatóság alá tartozó — országokban az alkotmányok alapjogokról szóló rendelkezései az 1958. évi francia alkotmány befolyását is tükrözik. Kétségtelen azonban, hogy a jogegyenlőség részletesebb — a törvény előtti egyenlőségen túlmutató — ünnepélyes deklarálása az elnyomott népek általánosabb egyenlőségi törekvését is kifejezésre juttatja. Ez annál inkább érthető, mert az egyenjogúságot a gyarmattartó államok formálisan is csak az anyaország polgáraira terjesztették ki és az országhoz tartozó gyarmatok lakosságára nem.

A felszabadult gyarmati országok, amelyek közül számosan feudális, gyakran törzsi, nemzetiségi, gyarmati megosztottság után léptek a nemzeti államiság felépítésének útjára, alkotmányaik preambulumában nyilatkoztatják ki, hogy az emberi jogok fajra, vallásra, nemzetiségre, származásra, nemzetre való tekintet nélkül mindenkit megilletnek, minden nemzetiség egyenlő. Alkotmányaik hangsúlyozzák minden állampolgár jogainak és kötelességeinek egyenlőségét és az államnak azt a törekvését, hogy minden állampolgárnak biztosítsa a teljes fejlődéshez szükséges feltételeket. Külön alkotmányi rendelkezések mondják ki minden faji, vallási, nemzetiségi diszkrimináció, regionalista és partikularista propaganda eltiltását és szigorú büntetését. Ez utóbbi rendelkezések különösen azért jelentősek, mert az új államok, amelyek a gyarmatosítás során megállapított határok és belső ellentétek között alakultak ki, a neokolonializmus gyakran megosztásra irányuló behatolási kísérletei között építik nemzeti államukat.

A felszabadult országok alkotmányai az egyenjogúság körébe tartozó jogok lényegileg azonos meghatározása mellett egyes jogokat tekintve eltérnek egymástól. Több alkotmányban az egyenjogúságnak mint az „elidegeníthetetlen és szent emberi jog"-nak deklaratív jellege domborodik ki, elmarad a női egyenjogúság kimondása, addig más, az állampolgári egyenjogúság tartalmát jobban kibontó alkotmányok nemcsak a női egyenjogúságot rögzítik, hanem azt is, hogy a nőket egyenlő munkáért egyenlő bér illeti; minden állampolgár egyenlő lehetőségek mellett léphet állami szolgálatba, illetve űzhet bármilyen foglalkozást stb. Az eltérő alkotmányi szabályozás az önálló nemzeti fejlődés útjára lépett országok sajátos feltételeivel, társadalmi-politikai fejlődésével függ szorosan össze. Hogy az egyenjogúság alkotmányokban kinyilvánított alapvető szabályai mennyiben realizálódnak és mennyiben maradnak ünnepélyes deklarációk, végső soron társadalmi és gazdasági fejlődésük irányától, az egyenjogúság gazdasági, társadalmi-politikai biztosítékainak fokozatos megteremtéstől függ.

Irodalom: *Marx—Engels:* Válogatott Művei. 3. köt. Széljegyzetek a német munkáspárt programjához. Bp. 1976.; *Marx—Engels:* Művei. 22. köt. Az 1891-es szociáldemokrata programtervezet kritikájához. Bp. 1970.; *Engels:* Anti-Dühring. Bp. 1950.; Erkölcs és jog. Egyenlőség. *Lenin*: Művei. 29. köt. = Az első összoroszországi iskolán kívüli oktatási kongresszus. Bp. 1953.; *Rousseau*, J. J.: A társadalmi szerződés. Bibliotheca kiadó, (Bp.) é. n.; *Rousseau*, J. J.: Az emberek közötti különbségek. Bp. 1905.; *Burdeau*, G.: Les libertés publiques. Paris, 1961.; *Gassin*, F.: Les droits de l'homme en droit comparé. Faculté Internationale de Droit Comparé. Luxemburg, 1959.; *Sundhom*, I.: Über das Gleichheitsprinzip als politisches und ökonomisches Problem. Berlin, 1962.; *Szabó* Imre: A szocialista jog. Bp. 1963.; *Voevodin*, D.: [A szovjet állampolgárok alkotmányos jogai és kötelességei] (orosz nyelven) Moszkva, 1972.

Halász József

JOGEGYSÉGESÍTÉS → *Összehasonlító jog; — Polgári jog; — Jogegyesítés a KGST-n belül*

JOGEGYSÉGESÍTÉS A KGST-N BELÜL: I. A jogegységesítés követelménye és sajátosságai (835.) — II. A jogegységesítés eredményei és feladatai (837.) — III. A KGST-n belüli jogegységesítés rendszerként való fejlesztése (838.)

I. A jogegységesítés követelménye és sajátosságai. 1. Jogegységesítés követelménye általában és a KGST-ben. 2. Döntéshozatal. 3. Jogegységesítés sajátosságai.

1. Jogegységesítés követelménye általában és a KGST-ben.

Évszázadunk második felében a termelőerők fejlődésén alapuló nemzetközi munkamegosztás rohamosan fejlődik. A termelés gyors növekedésén belül bővül a termelt áruk köre, a tudományos, technikai forradalom során új és új iparágak jelennek meg. A gazdaságos méretű termelés a modern tömegtermelés az egyes országok határain túllépő munkamegosztást és az egyes országok belső piacait meghaladó méretű értékesítési lehetőséget igényel. Ez a nemzetközi gazdasági együttműködés mennyiségi és minőségi fejlődését eredményezi. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok mennyiségi növekedésén túl, a korábban uralkodó hagyományos adásvételi kapcsolatokat egyre inkább kiegészítik komplex, a kutatási, fejlesztési, termelési és értékesítési folyamat egészét átfogó nemzetközi együttműködési kapcsolatok. Növekszik az állam szerepe a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szervezésében, nőnek az integrációs törekvések.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok bővülése és fejlődése szembetalálkozik azzal a problémával, hogy az e viszonyokat szabályozó nemzeti jogok egymástól eltérőek, az e kapcsolatokat szabályozó magánjogi, polgári jogi, kereskedelmi jogi normák országonkénti különbözősége, az irányadó jog kiválasztása és tartalma terén a felek között fennálló bizonytalanság e kapcsolatok biztonságos lebonyolódásának egyre jelentősebb akadályává válik. Ez a felismerés eredményezi a nemzetközi jogegységesítési törekvések felgyorsulását, mind az indirekt (kollíziós normák egységesítése), mind pedig a direkt (a közvetlen anyagi rendezést tartalmazó) normák egységesítése terén.

Ez a jogegységesítési folyamat mind regionálisan (az országok egyes csoportjai közötti kapcsolatban), mind univerzálisan (elvileg az egész világra kiterjedően) fejlődik. A regionális jogegységesítés, az intenzív gazdasági kapcsolatban álló országok közötti jogegységesítés feltételei általában kedvezőbbek és így e téren az előrehaladás is gyorsabb.

Az európai szocialista országok, szocialista gazdaságuk gyors fejlesztésére, politikai, társadalmi céljaik anyagi bázisainak gyors kiépítése érdekében már 1949-ben létrehozták a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsát, megkezdték integrációjuk kiépítését. A szocialista államok együttműködése az egyes országokban megteremtett egy típusú gazdasági alapra, a termelési eszközök társadalmi tulajdonára, az egy típusú államrendre, a munkásosztály vezette nép hatalmára, az egységes ideológiára, a marxizmus—leninizmusra támaszkodik. A gazdasági együttműködés mind szélesebb kiépítése itt is felveti a jogegységesítés követelményét. Ez az együttműködés első évtizedében összhangban azzal a ténnyel, hogy az együttműködés alapvető formája ebben az időszakban a kereskedelmi kapcsolatok egyre bővülő tervszerű fejlesztése, elsősorban a nemzetközi adásvétel jogi szabályozásának terén megvalósuló jogegységesítésre irányul. A gazdasági kapcsolatok formáinak bővülése eredményeként az együttműködés második évtizedében a jogegységesítési törekvések már az integrációban megvalósuló kibővült kapcsolatok egészének körére kiterjednek. Az együttműködés további elmélyítését és tökéletesítését, valamint a KGST tagállamok szocialista gazdasági integrációjának fejlesztését célzó, 1971-ben a KGST XXV. ülésszaka által elfogadott Komplex Program, a gazdasági együttműködést mint rendszert tárgyalja és ezzel összefüggésben felveti egységes jogi rendszer megteremtésének követelményét, amelynek anyagát, de legalábbis alapvető részét a jogegységesítés eredményei alkotják. Ez nyomatékosan felveti a jogegységesítési munka gyors fejlesztését. Sajátosságait az együttműködés rendszerének sajátosságai határozzák meg.

2. Döntéshozatal.

A jogegységesítési feladatok megoldásának egyik kiindulópontja a KGST-nek mint integrációnak a jellegével függ össze. A jogegységesítés során ugyanis abból kell kiindulni, hogy a szocialista gazdasági integráció nem jár együtt nemzetek feletti szervek létrehozásával. Ez kihat a jogegységesítési feladatok megoldásának szervezetére, valamint a jogegységesítési munka eredményének jellegére is. A jogegységesítés a KGST állandó bizottságai, különösen pedig a KGST tagországok jogi kérdésekkel foglalkozó képviselőinek értekezlete keretében készíthető elő. Az ott, illetve a KGST Végrehajtó Bizottságában az érdekelt országok képviselői által egyhangúan elfogadott okmányok — a KGST alapokmányának megfelelően elfogadott — olyan ajánlások, amelyeket az érdekelt tagországok megvizsgálnak és 60 napon belül közlik megvizsgálásuk eredményét. A tagországok jogtudományában uralkodó az a nézet, hogy az ily módon létrejött ajánlást elfogadó egybehangzó közlések az ajánlások, illetve egybehangzó nyilatkozatok tartalma szerinti nemzetközi szerződést hoznak létre. Ugyanakkor növekvő az a felismerés, hogy ez a módszer sok bizonytalansági elemet tartalmaz. Így például kidolgozatlan, hogy mi a helyzet, ha a megvizsgálás

eredményeképpen adott nyilatkozatok tartalmilag eltérnek egymástól, a KGST-nek adott elfogadó nyilatkozat kik között hoz létre nemzetközi jogi kötelezettséget, mi a fenntartások helyzete, mi a hatása valamely állam negatív válaszának a többi állam közötti viszony alakulásában, hogyan módosíthatják egyes résztvevők utóbb jogaikat, illetőleg kötelezettségeiket. Mindez felveti a KGST döntéshozatali rendszerének továbbfejlesztését. Az utóbbi években ugyanakkor erősödik az a törekvés, hogy az ajánlások helyett a jogegységesítés eredményét a tagországok ne ajánlásba, hanem kifejezetten nemzetközi szerződésbe foglalják.

A jogegységesítésre a KGST egész intézményrendszerének fejlődése, bővülése hatással van. A KGST belső szervezetének differenciálódása, KGST intézetek létrehozása, a KGST tagországok által létrehozott és a KGST-vel szerződéses alapon együttműködő, a KGST célkitűzéseit előmozdító szervezetek létrehozása, a KGST mint szervezet nemzetközi kapcsolatainak bővülése, a KGST munkájába szerződéses és más alapokon bekapcsolódó országok megjelenése mind hatással van a jogegységesítés fejlődésére, az egységesítendő normaanyag tartalmára és terjedelmére. A jogegységesítés eredményei az egyes országok jogrendszerének — egymással azonos tartalmú — részévé válnak.

3. A jogegységesítés sajátosságai.

A KGST tagországok közötti kapcsolatokban a jogegységesítés fontos sajátossága, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok állami tervezése és irányítása, a nemzetközi gazdasági együttműködés méreteire és területeire tekintettel nem korlátozódik a polgári jogi kapcsolatok szabályozása terén megvalósuló jogegységesítésre. Fontos célkitűzése az integrációnak, hogy a polgári jogi kapcsolatok szféráján túl is a nemzeti jogok tartalmának harmonizációja, közelítése és ahol ez szükséges, egységesítése révén kedvező feltételeket teremtsen az integrációs folyamatok kibontakozásának.

Ugyanakkor megállapítható, hogy a jogegységesítés fő területe az integráció fejlődésének jelenlegi szakaszában a polgári jogi kapcsolatokra irányadó szabályok egységesítése. A polgári jogi kapcsolatoknak e területén specifikus jellemző vonásuk azonban nagyfokú determináltságuk és összefonódásuk az államközi, nemzetközi jog által szabályozott kapcsolatokkal. A kapcsolatok determináltsága az együttműködés tervszerűségével, az állam vezető szerepével és e szerep gyakorlásának módszerével függ össze.

A tagországok gazdaságpolitikájuk alapvető kérdéseinek konzultációja, a hosszú lejáratú (15 éves), középtávú (5 éves) és rövid távú (1 éves) tervek egyeztetése alapján határozzák meg az áruk nemzetközi forgalmának volumenét, naturális és érték-összetételét. A tervek egyeztetése alapján a tagországok 5 éves, illetőleg éves árucsereforgalmi megállapodásokat kötnek, amely nemzetközi jogi kötelezettségként tartalmazza az utóbb polgári jogi szerződés alapján kölcsönösen szállítandó árukat, valamint azt a nemzetközi jogi kötelezettséget, hogy az országok gondoskodni fognak arról, hogy a polgári jogi szerződések a polgári jog alanyai között létre jöjjenek (ennek módszere az adott ország gazdaságirányítási rendszerétől és az abban alkalmazott módszerektől függ).

A polgári jog érintett alanyait az államok kötelezik a polgári jogi szerződések megkötésére. Az államok között létrejött nemzetközi jogi szerződések tehát, noha önmagukban a polgári jog alanyai között jogok és kötelezettségek rendszerét nem hozzák létre, nagy fokban determinálják a szerződések alanyait, a szerződés tárgyát, a teljesítés időpontját, sőt az árak megállapításának módszere is államközi, a nemzetközi jog körébe tartozó szerződésben rögzített.

Ugyancsak determinálják a polgári jogi szerződések tartalmát a tagországok között létrehozott szakosítási és kooperációs szerződések, hosszú távú célprogramok, egyes nagylétesítményekre létrehozott vagy közös beruházásokat tartalmazó nemzetközi jogi szerződések. E determináció mellett is jelentős a szerepe a polgári jogi szerződésnek. Ha bármelyik fél nem köti meg a polgári jogi szerződést, a másik azt polgári jogi eszközökkel kikényszeríteni ugyan nem tudja, a nemzetközi jogilag nem rögzített szerződéses tartalom kialakítása, illetőleg a nemzetközi jogi szerződésben megállapított szerződéses tartalom pontosítása azonban a polgári jogi szerződésre marad, a felek jogait és kötelezettségeit pedig kizárólag a polgári jogi szerződés alapján lehet megállapítani. Mégis, az említett determináció nagymértékben kihat a polgári jogi jogegységesítésre.

A közgazdaságilag és a polgári jogi viszony tartalma szempontjából is esszenciális elemek determináltsága előtérbe állítja a szerződés ily módon nem determinált tartalmára vonatkozó polgári jogi szabályozás egységesítésénél a kogens szabályokkal történő szabályozás igényét. A determinált ár alapján kötelezően lebonyolítandó forgalom kiegyensúlyozott volta igényli, hogy a szerződések óriási tömegében a szerződés tartalmának az árra kiható, azzal korrelációban álló, a felek jogait és kötelezettségeit rögzítő elemei, így különösen a teljesítés, a teljesítés helye, módozatai, a felelősség kogens vagy csekély eltérési lehetőséget biztosító szabályban legyenek rögzítve. Így a polgári jogi jogegységesítésben itt túlnyomó a — csekély eltérést lehetővé tevő — relatíve kogens szabály és viszonylag kevés a polgári jogi szabályozásra egyébként jellemző diszpozitív szabály. (A szabályozásban persze megtalálhatók az eltérést lehetővé nem tevő kogens szabályok is.)

A polgári jogi forgalom determináltságával függenek össze a polgári jogi felelősség kidolgozásának sajátosságai is. A determináltság ugyanis igen problematikussá teszi az *elállás* szerződésszegés esetén történő alkalmazását, hiszen alternatív szükségletkielégítési forrás a szerződésszegés időpontjában, illetve azt követően rendszerint nem áll rendelkezésre. Ugyancsak problematikus a *kártérítés* szabályozásának kidolgozása. A tagországokban érvényesülő eltérő árviszonyok igen nehézzé teszik a kárnak, illetve mértékének megállapítását. Mindez arra vezet, hogy szerződésszegés esetére a polgári jogi felelősség alapvető intézményévé a szerződéses ár arányában megállapított kárátalány, az ez idő szerint még vétkességi alapú, tendenciájában azonban mind a választott bírósági gyakorlatból, mind pedig a tagországok jogtudományának álláspontjából következően mindinkább a vétkességtől függetlenné váló *kötbér* válik. A tagországok tudománya, de a gazdasági gyakorlat is egyre gyakrabban és nyomatékosabban veti fel azonban a kártérítés és elállás jogintézményének az egységesített jogba való beillesztését, annál is inkább, mivel a tapasztalat szerint — noha egységesített jog híján a nemzeti jogok még nem egységesített jogszabályanyaga is alkalmazásra kerül az integrációs kapcsolatokban — a gyakorlatban a polgári jogi forgalomban elsősorban az egységesített joganyagban kidolgozott jogintézmények kerülnek alkalmazásra. Látni kell, hogy az olyan, az áru—pénz viszonyok fejlettségével összefüggő polgári jogi kategóriák, mint diszpozitivitás, kártérítés vagy elállás a KGST tagországok közötti gazdasági kapcsolatok jellegével, az áru—pénz viszonyok érvényesülésével, azok közgazdasági feltételeinek alakulásával függnek össze és a jogi szabályozás nem szakadhat el a szabályozott gazdasági kapcsolatok fejlettségétől.

A KGST-ben folyó jogegységesítés mind az anyagi jogi szabályok, mind a kollíziós normák egységesítését átfogja. E kétfajta jogegységesítés nem is különül el egymástól. Azokban a már egységesített jogszabályokban, ahol az anyagi jogi szabályok egységesítése volt a célkitűzés, a jogviszony direkt módszerrel nem egységesített szabályozása egységes kollíziós normát kapott. A fejlesztés további célkitűzése az egységes kollíziós norma hatóterületének szűkítése, az anyagi jogi jogegységesítés fejlesztése, bővítése útján.

A jogegységesítés nem igazodik teljes mértékben a jogrendszer klasszikus, illetve a nemzeti jogokban meglevő tagozódásához. (A tagországok jogrendszerének tagozódása — különösen a gazdasági jog megjelenésével — egyébként is eltér egymástól.) Így például megtalálható az adott jogviszonyra vonatkozó anyagi és eljárásjogi szabályoknak egy jogegységesítés keretében történő összefoglalása.

A jog egységesítése mellett *általános feltételek*, valamint az utóbbi időben egyre elterjedettebb *mintafeltételek*, adott jogviszonyokat szabályozó szerződésekhez *útmutatók*, *alapelvek* kidolgozása is segíti a jogegységesítést. (Alapelvek nemcsak a polgári jogi szerződést kötő felek, hanem az államigazgatási, pénzügyi jogi, stb. szabályozást kialakító államok részére is készülnek.) E formák részben a tagországok államigazgatási jogának, pénzügyi jogának harmonizációját, közelítését szolgálják, más részük pedig a feleket ösztönzi a KGST szervezetei által kidolgozott és alkalmazásra ajánlott megoldásoknak szerződésükbe való felvételére. Ilyen megoldások alkalmazását különösen ott tapasztaljuk, ahol a jogegységesítés feltételei még nem értek meg.

Sajátos problémája a jogegységesítésnek a tervszerű fejlődésből adódó hosszú lejáratú, tartós kapcsolatok jogi szabályozásának kidolgozása és egységesítése, különösen a szakosítási és kooperációs szerződések, de más hosszú lejáratú szerződések terén is, ahol a polgári jog eszközeivel biztosítani kell hosszabb, 5—10 éves időszakra — szükségképpen változó körülmények között — a felek szerződéses érdekeinek kielégítését. Az ilyen szerződések biztonságos beszerzési és értékesítési lehetőséget kell hogy teremtsenek azzal, hogy a szállítandó áru minőségének, esetleg mennyiségének és árának pontos meghatározása a műszaki fejlődéstől, az igényektől és árviszonyoktól függően a felek későbbi megállapodására marad. Az ilyen szerződésnek a felek számára jogi biztonságot nyújtó kialakítása a KGST-ben folyó jogegységesítési munka egyik legnehezebb kérdése.

II. A jogegységesítés eredményei és feladatai.

a) A KGST-ben folyó gazdasági együttműködés első, jogegységesítési feladatokat igénylő területe az adásvétel volt. Ennek megfelelően a tagországok 1958-ban elfogadták a KGST Általános Szállítási Feltételeket, amely valamennyi tagország belső jogának, jogrendszerének részévé vált. Ennek továbbfejlesztése a KGST 1968. évi Általános Szállítási Feltételei, majd újabb, eddig nem egységesített szabályok egységesítésével ez idő szerint az 1968/1975. évi Általános Szállítási Feltételek a hatályosak. Az Általános Szállítási Feltételek alapvető normaanyaga relatíve kogens (eltérési lehetőség csak a jogszabály preambulumában írt feltételek jelenléte esetén van), korlátozott mértékben találunk kogens és diszpozitív szabályokat is. Közvetlen jogegységesítés, amely a nem egységesített anyagi normák tekintetében egységes kollíziós normát tartalmaz. Lehetőség nyílott a szerződés megkötése, a szerződés tartalma és a felelősség, valamint az elévülés és jogvesztés egyébként a nemzetközi jogegységesítés folyamatában általában külön-külön egységesített kérdéseinek egy jogegységesítés

keretében történő, szervesen összekapcsolt megoldására, valamint ugyanannak a jogegységesítésnek a rendszerében az igényérvényesítés, az eljárási jog egyes kapcsolódó szabályai egységesítésére is. A tagországok jogtudományában megoszlik az álláspont a tekintetben, hogy a KGST Általános Szállítási Feltételei csak az adásvételre, vagy valamennyi az áruk nemzetközi forgalmára vonatkozó polgári jogi szerződésre (tehát bérletre, haszonkölcsönre, stb.) kiterjed-e. A jogszabály felépítéséből, rendelkezéseinek tartalmából következően csak az adásvétel és vállalkozás szabályozását tűzték ki a jogszabály alkotói, tény azonban, hogy éppen mivel egységesített jog egyéb szerződéstípusokra nincsen, az egyéb árumozgást szabályozó szerződéses típusba tartozó jogviszonyokra a gyakorlat *mutatis mutandis* e feltételrendszert alkalmazza. Ezt alátámasztja magának a jogszabálynak a hatályt megállapító bevezető rendelkezése is.

Lényegében az áruforgalommal összefüggő jogegységesítés a KGST Általános Szerelési Feltételei, valamint a KGST Műszaki Szolgálat Általános Feltételei is, amelyek a leszállított termékekkel összefüggő szerelési feladatokat (tehát az adásvételi típusú szabályhoz néhány vállalkozási elemet), illetve a szállított termékekre vonatkozó garanciális és garancián túli szolgáltatásokat szabályoznak.

b) Már a KGST Általános Szállítási Feltételei is tartalmazták azt a szabályt, hogy a felek közötti jogvitát az alperes országában levő kereskedelmi kamara mellett szervezett választott bíróság bírálja el. E megoldás a gyakorlatban bevált és ezért a tagországok multilaterális nemzetközi szerződésükben ezt a megoldást kiterjesztették valamennyi az egymás közötti gazdasági kapcsolatokból eredő jogvita rendezésére azzal, hogy a szerződés az egységes és kizárólagos hatáskörű — tehát a rendes bíróságok hatáskörét általában kizáró — ilyen fórumrendszer mellett tartalmazza a választott bírósági határozatok elismerésének és végrehajtásának kötelezettségét is.

További intézkedés volt a *választott bíróságok minta-szabályzatának* kidolgozása, amelynek alapján ma már valamennyi tagország választott bíróságának eljárási szabályzata lényegében azonos és csak a mintaszabályzat által lehetővé tett eltérések érvényesülhetnek. Megjegyzendő, hogy egyes tagországok jogtudományában, irodalmában felmerül az a kérdés, hogy az ilyen módon kialakított rendszer választott bírósági rendszernek minősíthető-e, arra tekintettel, hogy a fórum hatáskörét, illetőleg illetékességét nem a felek, hanem jogszabály állapítja meg. Az eljárás jellege, módja, a választott bírák kiválasztásának lehetősége, eljárásuk rendje azonban aláhúzza e fórum választott bírósági jellegét.

c) A fentieken kívül még számos területen folyik jogegységesítési munka. Egységes szabályrendszer (szerződés vagy ajánlás) készül az államoknak a nemzetközi jogi szerződések síkján egymással szemben vállalt gazdasági kötelezettségeiért fennálló anyagi felelősségéről és a felelősség megállapításának és érvényesítésének rendjéről. (Ez számos, a polgári jogi jogviszonyra kiható rendelkezést is tartalmaz.) A jogegységesítés fontos területe a szakosítási és kooperációs szerződésekre vonatkozó egységes jog kidolgozása. Fontos jogegységesítési terület a KGST nemzetközi gazdálkodó szervezeteinek — a nemzetközi gazdálkodó egyesülésnek, a nemzetközi gazdálkodó társulásnak, valamint a közös vállalatnak — jogi szempontból történő kidolgozása. E fő típusok közül a nemzetközi gazdálkodó egyesülés jogi személyiséggel nem rendelkező, inkább koordinatív feladatokat ellátó szervezet, míg a nemzetközi gazdálkodó társulás mind koordináló, mind pedig termelő tevékenységet elláthat, a nemzetközi közös vállalat pedig önálló jogi személyiséggel rendelkező, elsősorban termelési tevékenységet végző társaság.

d) A tudományos-műszaki együttműködés jogi formáinak megteremtésére az egyszerű szerződéses kapcsolatok mellett koordináló központok, ideiglenes nemzetközi tudományos-műszaki kollektívák, önelszámolású nemzetközi tudományos, termelő egyesülések és más szervezetek jogi kereteinek együttes kidolgozása folyamatban van. Ugyancsak erőteljes munka folyik a találmányok, a szabadalmak, a szabványok területén a szabályozás közelítésére, egységesítésére. Az együttműködésnek számos olyan területe van, ahol még jogegységesítő munka nem indult meg, de annak lehetőségeit és általában az egységes szabályozás igényét a Komplex Program rendelkezései alapján a tagországok célszerűnek látják.

A fentiekből egyébként is látható, hogy a KGST keretében a jogegységesítési munka túlterjed a polgári jog területén, illetőleg a polgári joggal rokon területeken megvalósuló jogegységesítés területén és az együttműködés jogi kereteinek kidolgozása, a jogegységesítés és a jogközelítés a jogterületek széles körét átfogja. A gazdasági viszonyok összefonódottsága, valamint a jogi szabályozás összefüggése indokolja, hogy az integrációs kapcsolatok keretében megvalósuló jogegységesítés keretében létrejövő egységes jogot, sőt — egyes nézetek szerint — az integrációs kapcsolatokat érintő még nem egységesített, de az egységesített joggal együttható nemzeti jogi normákat — amelyek egy része a további jogközelítő és jogegységesítő munka tárgya — egységes rendszerben kezeljük, fejlesszük.

III. A KGST-n belüli jogegységesítés rendszerként való fejlesztése. 1. Jogi mechanizmus, általános jogi rendszer. 2. Jogági elkülönülés.

1. Jogi mechanizmus, általános jogi rendszer. A KGST-ben megvalósuló gazdasági együttműködés mindinkább összefüggő rendszerré szerveződik — ennek a ténynek a KGST Komplex Programja már intézményes kifejezője — és kialakul, mind erőteljesebben fejlődik az együttműködés *gazdasági mechanizmusa.* E rendszer gazdasági mechanizmusának fejlesztése szükségképpen felveti az együttműködés gazdasági rendszerét kifejező fejlesztését, a jog eszközeivel előrevivő *jogi mechanizmus* megteremtésének követelményét. E mechanizmus elemei fokozatosan alakulnak ki és szorosan kapcsolódnak egymáshoz. Összefüggésükben való fejlesztésük rendszerként való szemléletüket és kezelésüket igényli.

Maga a KGST Komplex Programja is több vonatkozásban utal e megközelítés követelményére. A Komplex Programnak a KGST tagállamok együttműködése jogi alapjainak tökéletesítéséről szóló XV. fejezete kifejezetten kimondja, hogy a szocialista gazdasági integráció fejlesztése szükségessé teszi *az együttműködés jogi alapjainak tökéletesítését.* Az ezzel kapcsolatos egyik alapvető feladat a KGST tagállamok *általános jogi rendszerének* fejlesztése, amely kedvező jogi feltételeket teremt az együttműködés elmélyítéséhez. A Komplex Program bizonyos eligazítást ad az általános jogi rendszer elemei tekintetében is. Az általános jogi rendszer kidolgozásának keretében az együttműködés főbb területeinek jogi szabályozása a feladat. A Komplex Program említett fejezete a népgazdasági tervek koordinációját, a közös beruházásokat, a gyártásszakosítást és kooperációt, a tudományos és műszaki kutatásokat, ideértve a tudományos műszaki dokumentációk és információk átadását és felhasználását, a műszaki segítségnyújtást és a szakértők küldését, a KGST tagállamok területén sokoldalú alapon létrehozandó szervezetek és vállalatok jogi helyzetének szabályozását tekinti ilyen területnek. Ugyancsak ilyen területnek tekintendő e fejezet más rendelkezéseiből következően az áruforgalommal kapcsolatos jogegységesítés továbbfejlesztése, a találmányok, áruvédjegyek és ipari minták jogi védelmében kifejtett együttműködéssel kapcsolatos kérdések kidolgozása, az államok által vállalt gazdasági kötelezettségek teljesítéséért viselendő anyagi felelősség kidolgozása. A tagországok jogtudományának számos képviselője azonban helyesen hívja fel a figyelmet, hogy a jogi rendszer elemeinek áttekintésénél, kidolgozásának tervezésénél nem lehet a KGST tagállamok együttműködése jogi alapjainak tökéletesítéséről szóló említett XV. fejezet rendelkezéseire korlátozni a munkát. A Komplex Program egésze, a gazdasági együttműködés különböző területeinek összefüggő megtervezése és megszervezése során igényli az azzal kapcsolatos — lehetőséghez képest egységesített — szabályozás létrehozását. A Komplex Program egyes fejezetei kifejezetten említenek, de más fejezetek is — ahol erről kifejezetten nem történik említés — ugyancsak felvetnek egységes jogi szabályozási követelményeket.

A Komplex Program szerint az együttműködés jogi alapjainak tökéletesítése a KGST tagállamok, valamint azok gazdálkodó, tudományos-kutató és egyéb szervezetei gazdasági és tudományos-műszaki együttműködését szabályozó, továbbá az érdekelt KGST tagállamok által létrehozandó nemzetközi gazdasági szervezetek tevékenységét szabályozó normatív okmányok kidolgozása és elfogadása, az együttműködés megvalósítása során felmerülő vitás kérdések megoldására vonatkozó módszerek és rend tökéletesítése, a megfelelő nemzeti jogi normák közelítése, valamint azok egységesítése útján valósul meg.

Látható tehát, hogy az említett jogviszonyok alanyai és maguk a jogviszonyok is, nemcsak polgári jogi területre szorítkoznak, hanem a nemzetközi közjog, de alaposabb megközelítésben számos más jogág által szabályozott jogviszonyt is érintenek.

Az integráció jogi mechanizmusába tartozó szabályozásnak, elsősorban a jogegységesítés eredményeinek ilyen komplex rendszerként való szemlélete a tagországok jogtudományában számos, a továbbfejlesztés szempontjából lényeges kérdést vetett fel. E jogi mechanizmus mennyire jelent a tagországok jogától elkülönült, elkülönítendő vagy elkülöníthető rendszert? Ez összefügg azzal a kérdéssel is, hogy a jogegységesítés eredményein túl sorolunk-e és ha igen, mely joganyagot soroljuk a jogi mechanizmus rendszerébe. Kétségtelen ugyanis, hogy az integrációs együttműködés gazdasági folyamatait nemcsak a már egységesített joganyag, hanem a még nem egységesített vagy egységesítésre nem is szánt joganyag is szabályozza. Az egységesített, az egységesítésre kitűzött, a csupán harmonizálni tervezett, vagy éppen ilyen kategóriába nem sorolt nemzeti jogi szabályozás együttesen érvényesül az integráció adott szakaszában, az integrációban létrejövő gazdasági kapcsolatok szabályozásaként az integráció jogi rendszereként a tagországok jogtudománya általában szűkített szemlélettel a már egységesített, illetőleg harmonizált joganyagot tekinti. Ez helyes is, mert egyebek között orientál a rendszer építésének irányába. De nem lehet figyelmen kívül hagyni az ilyen módon szemlélt rendszer fentiekből adódó rendkívül szoros kapcsolatát, a rendszerbe nem sorolt, de a gazdasági viszonyokra azzal egységben ható nemzeti szabályozással.

A jogegységesítési feladatok a polgári jog mellett más jogágakra kiterjedően is felvetődnek, mégpedig szorosan összefonódva a polgári jogi jogegységesítéssel. Ez a jelenség — ahogy az már lenni szokott — e téren is fel-

lobbantja a gazdasági jogi megközelítés alternatíváját, azt, hogy az együttműködés egységesített joganyaga mint rendszer a gazdasági jog szabályozási módszere szerint, tehát az egyes jogágakra jellemző rendszerépítkezés elveit és módszereit átlépve komplex és a gazdasági életviszonyokhoz rendelt, azok rendszerét követő szabályozás legyen. A gazdasági viszonyt a több jogág sajátos módszerével történő, az egyes jogágakra jellemző, de azok sajátosságait megtartó megközelítés, a jogágak szabályrendszereinek együtthatása és a specifikumokat feloldó, a gazdasági viszonyokat rendszerező elemként tekintő megközelítés tudományos érvei e területen azonosak a gazdasági jog vitájában általában is felmerülő szempontokkal. Hozzá kell tenni, hogy itt az állam szerepe következtében az államközi, nemzetközi jogi — tehát polgári jogon kívüli — szabályozás összefonódása a polgári jogi szabályozás szférájával szükségképpen nagyobb fokú, mint a gazdasági jogi szabályozást nem követő országok nemzeti jogában. (Ez csak látszólag növeli a gazdasági jogi megközelítés indokoltságát, hiszen a kérdés nem úgy merül fel, hogy komplex, sokoldalú vagy egy klasszikus jogágra redukálható szabályozás, hanem hogy a komplex jogi szabályozás a jogi vagy közgazdasági megközelítést használja-e rendszerképző elvként.)

Tovább erősíti a gazdasági jogi megközelítés szemléletét a jogintézményeknek a Komplex Program gazdasági mechanizmusa rendszerében való megjelenése. Ha azonban ezt, a jogi szabályozásnak ilyen, az egyes együttműködési formákhoz rendelt kidolgozását elfogadnánk rendszerképző tényezőnek, úgy nemcsak a jogi szabályozás módszerének, logikájának a gazdasági életviszonyok fejlesztését segítő felhasználásáról, de a rendszer harmonikus fejlesztésének lehetőségéről is lemondanánk. Így például a Komplex Program rendszerében az együttműködés gazdasági mechanizmusának áttekintésekor a tudományos-műszaki együttműködés szervezeti formái és jogi alapjai megteremtésénél merül fel a nemzetközi önelszámolású *termelési egyesülések* létrehozásának követelménye, az együttműködés gazdasági mechanizmusának egy más területén, a közvetlen kapcsolatok bővítésének területén pedig a nemzetközi gazdálkodó szervezetek egyik formájaként a *nemzetközi gazdálkodó egyesülések* jogi kereteit kell kialakítani. Nyilvánvaló, hogy az együttműködés gazdasági mechanizmusa szempontjából ez két külön területet szolgáló jogi forma, a jogi megközelítés szempontjából azonban mindkét egyesülésnél azonos kérdésekről az együttműködés keretét szolgáló társasági jog kialakításában, a jogi személyiséggel rendelkező és ilyen jogi személyiséggel nem rendelkező különféle szervezetek kialakításáról van szó. Ugyancsak nyilvánvaló például, hogy noha a szakosítás és kooperáció a gazdasági mechanizmusában az áruforgalomtól különböző, a termelés területét is átfogó kapcsolati forma, a polgári jogi felelősség kidolgozása mind a szakosítási és kooperációs kapcsolatokat, mind pedig az adásvételi kapcsolatokat érintő kérdés. Az együttműködés jogi mechanizmusa tehát nem izoláltan — egy-egy gazdasági intézményhez kapcsolódóan — kell hogy kialakuljon, hanem a jog rendszerében megközelítve egymással összefüggésben álló rendszerként kell azt kidolgozni.

A jogviszonyok összefonódása, s még inkább az integrációs kapcsolatok mint gazdasági életviszonyok sok esetben minőségileg új tartalma ugyanakkor figyelmeztet a gazdasági életviszony tartalmának megfelelő jogi szabályozási módszerekkel való közelítés fontosságára még akkor is, ha ez a nemzeti jog adott jogága által nem vagy éppen más jogág által használt szabályozási módszerek, eszközök, jogintézmények használatát igényli. Így például az államok gazdasági kötelezettségeiért vállalt anyagi felelősség egységes szabályozása sem tisztán nemzetközi jogi, sem pedig tisztán polgári jogi megközelítésben nem nyújthat hatékony szabályozást, vagy a szakosítási és kooperációs szerződések államok közötti, nemzetközi jogi kötelezettséget létesítő szerződéses kapcsolatát világosan meg kell különböztetni a szabályozás rendszerében és módszerében az ennek alapján létrejövő polgári jogi kapcsolatoktól. De a két jogviszony szoros összefonódása a nemzetközi jogviszonyban számos, a nemzetközi közjogban egyébként általánosan használt módszer, eszköz kiszorulását eredményezi és számos a polgári jogban szokásos szabályozás igényét veti fel.

Az életviszonyokat tehát a jogra jellemző és az életviszonyok sajátosságait figyelembe vevő módon kell megközelíteni.

2. Jogági elkülönülés.

A tagországok jogtudományában — a gazdasági jogi megközelítéstől függő — további vitatott kérdés, hogy a tagországok jogrendszerében *önálló jogág-e* az integráció egységesített és — esetleg ezzel együttesen — harmonizált joganyaga. (Önálló jogágként való kezelése a gazdasági jogi megközelítés logikus következménye.) A kérdés nem az, hogy az egységesített, illetve harmonizált joganyag rendszerként kezelendő és fejlesztendő-e; ebben teljes az egyetértés a tagországok jogtudományában, hanem hogy a joganyag különállása jogágként való különállást jelent-e, tehát, hogy megvannak-e a jogágra jellemző rendszerképző tényezők. Az önálló jogág léte mellett érvelők dinamikus szemléletet igényelve a fejlesztés során a jogági jelleg egyre markánsabb megjelenésére számítanak.

A jogági elkülönülés szemlélete a már tárgyalt elvi meggondolások mellett nehézséget jelent más szempontból is:

— az országok többségének belső jogrendszeri tagozódása nem gazdasági jogi szemléletű;

— az integráció Komplex Programja az integráció gazdasági célkitűzéseit a mindenoldalú és a két, illetve többoldalú együttműködés együttes érvényesülésével kívánja elérni. Ezt a Komplex Program több helyen is hangsúlyozza. Az integráció jogi mechanizmusának áttekintése és fejlesztése során e három együttműködési formát együttesen, egymással is összefüggő rendszerként kell megközelíteni és fejleszteni. Például a szovjet—magyar—tehát bilaterális — szakosítási és kooperációs általános feltételek részei a szakosítást és kooperációt szabályozó jogi rendszernek, és összhangban kell hogy legyenek a valamennyi tagország között létrejövő multilaterális szakosítási és kooperációs feltételekkel. Jogági elkülönülés esetén a bilaterális és többoldalú kapcsolatokat szabályozó joganyag helyzete legalábbis bizonytalanná válik;

— felveti az olyan univerzális szerződések helyzetének kérdését, amelyekben nemcsak a KGST-államok tagok és általában a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra vonatkozó jogot relációk szerinti jogágakra bontja;

— a nemzetközi gazdasági jog koncepciója mellett érvelők szerint az a közös vezetés jogi eszköze; ez a megközelítés érinti a szuverenitás szemléletét, továbbá a szocialista közösség egymás közötti viszonyainak és a tagországok harmadik országokkal fennálló kapcsolatának szabályozását is.

Az integráció jogi rendszerének építése a Komplex Program 15—20 éves időszakának reális parancsoló követelménye. Relatíve zárt elkülönült rendszerként való megjelenése az integráció gazdasági mechanizmusa fejlesztésének e szakaszában érvényesülő alapvető elvekből, a szabályozás tervezett terjedelméből, a nemzeti joghoz való viszonyból adódóan nem reális követelmény.

A jogi szabályozásnál is fontos feladat az integrációs fejlődés stratégiai céljainak és taktikai feladatainak együttes, mindkettőt figyelembe vevő, de jól megkülönböztető szemlélete annál is inkább, mivel a taktikai feladatok megoldása is történelmileg jelentős időszakot fog át.

Irodalom: *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Bp. 1975.; *Mádl* Ferenc: Juristische Fragen der Entwicklung einer wirtschaftlichen Integration in den COMECON-Ländern. Stuttgart, 1971.; *Seiffert*, W.: Sozialistische ökonomische Integration. Rechtsfragen. Berlin, 1974.; *Szász* Iván: A KGST Általános Szállítási Feltételek. Bp. 1974.; Osznovüe pravovüe problemü. Red. Uszenko, E. T. Moszkva, 1975.

Szász Iván

JOGEGYSÉGESÍTÉS A NEMZETKÖZI GAZDASÁGI KAPCSOLATOKBAN → *Nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga; — Jogegységesítés a KGST-n belül*

JOGELMÉLET TUDOMÁNYTÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON: I. A feudális természetjog (841.) — II. A pozitivista jogbölcselet (843.) — III. Az újkantiánus jogbölcselet (846.) — IV. A felszabadulás utáni jogelmélet (847.)

I. A feudális természetjog. 1. Martini követése. 2. A kantiánus irány. 3. A reformerek.

1. Martini követése.

A jogelmélet maga nem régi tudomány: az újkorral vette kezdetét, amikor a jogról való gondolkodás — a vallástól való elválással és az abból kiválással — önállósodott, önálló tudománnyá formálódott. Ez a természetjogi iskolánál következett be: röviden szólva a természetjog volt az, amelynek első próbálkozásaival, majd kibontakozásával zajlott le az önállóvá formálódás, s napjainkban a Grotius-féle természetjogi irányról beszélünk úgy, mint az első tulajdonképeni *világi jogbölcseletről.* A jogelméletet eredetileg egyrészről a bölcselet részeként művelték s művelői a nagy bölcselők voltak (Kant és Hegel), akik mintegy a jogon próbálták ki bölcseletük helytállóságát; talán innen ered a „jogbölcselet" elnevezés is. Hegel jogelméleti könyvét egyrészről még természetjognak nevezi, másrészről pedig „Grundlinien der Philosophie des Rechts"-nek nevezte, azaz jogfilozófiának, jogbölcseletnek. A jogelmélet másik eredőjét a jogászoknál, a jogtudományok művelőinél keressük, akik kellő elvonatkoztatással a pozitív jogoktól, először a római jog vidékén, annak univerzális értéket és jelentőséget tulajdonítva, majd később ettől önállósodva, valóban a jogból kiindulva, annak keresték a jogbölcseletét vagy elméletét. A magunk részéről jogelméletnek nevezzük a legkülönbözőbb tudományokat, amelyek *a jog általánosságának* vizsgálatát tűzik ki célul. Ebben az értelemben beszélünk magyar vonatkozásban is a jogelmélet megjelenéséről Magyarországon.

Magyarországon a jogelmélet kezdetben nem az egyébként is elhanyagolt bölcseleti ágból fakadt, hanem jogászok voltak kezdettől fogva a mesterei: talán azt lehetne mondani, hogy nagyon is jogászok vagy szűken mérten jogászok, akik a pozitív, az akkor érvényes jog (a Corpus iuris) révületében maradtak és rekedtek meg. Ez volt a magyar jogelmélet történetének első szakasza (három szakaszt fogunk ebben megkülönböztetni). Ebben az első szakaszban a magyar jogbölcseletben az osztrák, feudálissá fajult természetjogból, az abszolút monarchiát igazoló természetjogból merítették az ihletet. A hivatalossá ütött jogbölcseletbe, amely az egyetemen és a jogakadémiákon gyökerezett meg (a jogakadémiákon még frissebb volt az élet és a gondolkodás és az új gyorsabban vert gyökeret, mint az egyetemeken: amikor a budapesti Pázmány Péter Egyetem még élesen elutasította Grotiust, a sátor-

aljaújhelyi jogakadémián Kazinczy Ferenc már Grotiust tanulta; amikor a Pázmány Egyetem még erősen megrögződött a kanti bölcseletben és jogbölcseletben, a pápai jogakadémián már hegeliánus fők tanítottak új szellemben), mondottuk: ebbe a hivatalos jogbölcseletbe csak halkan szólhatott bele Martinovics, de még inkább jogbölcseleti szempontból Hajnóczy József, aki a maga történeti szemléletével a feudális magyar jogba igyekezett beoltva látni a francia forradalom magyar eszméit, elsősorban a tulajdonszerzés jogának egyenlőségét.

A kor uralkodó és a Habsburgok önkényuralmát készségesen kiszolgáló, a Grotius-féle forradalmi természetjogot feudális természetjogra fordító nagy képviselője Martini volt, akinek jogbölcseletét nem lehet másképpen, mint laposat jellemezni. Ebben két társadalmi szerződésről: a pactum unionis és a pactum subjectionis-ról volt szó, de tulajdonképpen csak a második játszott szerepet, mégpedig olyan abszolútul, hogy ellene nem volt orvosság. Ezt a Karl Anton *Martini*-féle elferdült természetjogot igyekeztek színezni vagy magyarba ültetni azok a szerzők, akik vékony kis füzetecskékben jelentették meg rendszerint nem önálló, s nem nagyon haladó brosúráikat. Ezek a brosúrák rendszerint vidékről eredtek (Pozsony, Kassa, Komárom, Győr stb.). Maga Martini nem dicsekedhetett nagy eredetiséggel, mert ő Christian *Wolff*nak volt egyszerű követője s így tulajdonképpen az a Martini-féle alapfelfogás, amely a természetjogot csak legfeljebb az érvényes pozitív jog hézagait kitöltő jognak fogta fel, nem önálló koncepció. A jogbölcseletet óvatos-szerény módon művelők közül érdemes megemlíteni két szélsőségként az egyik oldalon *Vuchetich* Mátyást (Kassa), aki „De origine civitatis" című kicsi könyvében legalábbis megvédeni igyekszik Grotiust s iskoláját, a másik oldalon pedig *Álbely* Antalt (Komárom, 1831), aki vitatta az emberi jogok létét és kiállt Filmer elavult, középkori államkeletkezési elmélete mellett („Philosophiae iuris praecognita"). A többi szerző színvonalban körülbelül e között helyezkedett el (lásd egyébként erre a korra nézve is Pauler Tivadar: Adalékok a haza jogtudomány történetéhez. Bp. 1878.).

2. A kantiánus irány.

A magyar jogelméletnek a következő szakasza még mindig ehhez az előszakaszhoz vagy első szakaszhoz tartozik, és még mindig nem eredetiséggel jellemezhető szakasz: ez a kantiánusnak nevezhető szakasz, amelynek egyébként maga Pauler Tivadar is egyik lelkes követője volt. Jellemző, hogy nyolcvan évig, kb. 1770-től 1850-ig a magyar jogelméletet a Wolff—Martini—Kant-féle jogbölcselet jellemezte, s e tekintetben nem volt előrehaladás, szemben az államelmélettel, amely időközben mégiscsak elmozdult. A korra jellemző, hogy Szibenliszt Mihály győri jogakadémiai tanár hatalmas, kétkötetes művet jelentetett meg a természetjogról, s ez a mű az osztrák Kant-követő Zeiller és Egger művének volt egyszerű kommentárja, minden eredetiség nélkül: ezt maga Szibenliszt is elismeri, s még a Kant-követő Krugot fűzi hozzá forrásul, minthogy a jogi szerzők rendszerint nem fordultak közvetlenül a klasszikusokhoz. Jellemző, hogy az 1820—1823-ban megjelent e műnek négy ív híján szó szerinti másolatát adta ki eredeti műként Banó István kolozsvári jogtanár 1836-ban Kolozsvárott. Ez a kanti másolós irány azért lassan megmozdult s későbbi követői valamiféle eredetiséget azért már felmutattak; ezek közül kettőt említünk külön. Az egyik Virozsil Antal, pesti egyetemi tanár, később a nádor fiának nevelője, aki háromkötetes művet jelentetett meg latinul (Almási Balogh Pál kritikájából: „Vajha honi nyelven készült volna!"). 1833-ban kiadott és haladónak nem nevezhető, de azért már mégsem Martinit, mint inkább Kantot követő művéért (Jus naturae privatum methodo critica deductum. vol. 1-3. Pest, 1833.) feljelentették, amire a kar válaszában azzal védte meg Virozsilt, hogy nincsen benne új módszer... Minthogy Virozsil nem tudott magyarul, 1848-ban eltávolították az egyetemről, de 1849-ben az osztrákok őt nevezték ki az egyetem rektorául.

A másik, ennél talán érdekesebb egyéniség, s eredetibben Magyarországhoz kapcsolódó jogbölcselő a későbbi kúriai bíró, Csatskó Imre győri jogakadémiai tanár volt, akinek az volt a jellemzője, hogy lehiggadt gondolkodó volt, de hiányzott belőle a tudományos előrehaladásnak minden jele: elveti ugyan a feudális természetjogi irányt, de elveti egyben a burzsoá irányt is. Művében — „Bevezetés a természeti jogba és a tiszta általános természeti jog" — Győr 1839. — a Kant nyomán kialakult kompromisszumos jogbölcseleti eszmék tükröződtek: a természetjogot csak mint a pozitív jog kiegészítőjét fogadja el. Konzervatív politikai felfogása volt nyilván az alapja, hogy egy időben könyvcenzorrá is kinevezték.

3. A reformerek.

Külön, mondjuk így: laikus iránya volt a jogbölcseletnek Magyarországon az, amit a 19. század első felében a doktrinér politikusok és általában a doktrinér szerzők műveltek. Szalay Lászlót kifejezetten jogelméleti szakembernek lehet tartani, de volt ilyen elem Eötvös Józsefben, Lukács Móriczban s másokban is ez időkből. E reformereknek a jellegzetessége, amelyet Szalay fejezett ki a legvilágosabban, hogy a jogbölcseletben is a haladást követik: „Igen is, mi utánozzuk Angliát és Franciaországot; jele, hogy nem akarjuk utánozni Braunschweigot és Schwarzburg-Rudolfstadtot" — írta a kodifikációval és Magyarország alkotmányos fejlődésének irányával kapcsolatban Szalay; ugyanezt a vonalat vonatkoztatta a jogbölcselete fejlődésére is (Publicistai dolgozatok, 1. kötet Pest, 1847,

207. o.). Azt írja, hogy az 1791-től 1827-ig terjedő időszak tespedésének oka „nem csekély mértékben az összes jogi irodalom példátlan lelketlenségében is keresendő" (Publicistai dolgozatok, 2. köt. Pest 1847., 18. o.). A törekvéseknek, amelyek a jogbölcseletnek a megújítását is célul tűzték ki, nem lett folytatása; a forradalom bukása után a pesti egyetemre visszatért Virozsil Antal, aki — igaz — már nem jogbölcseletet tanított, s előtérbe került a feltétlenül kantiánus Pauler Tivadar. Az utóbbit végülis már zavarta az általa vallott kanti elméletnek apriorisztikus jellege s ezért hajlott bizonyos mértékig már a pozitív jogból levont tanulságok felé is; ehhez az összehasonlító jogot látta a jogbölcselet megfelelő kisegítő tudományának.

Említést kell tenni az 1848—49-es forradalom idején a vésztörvényszék ügyészeként működött s egy ízben halálbüntetés kiszabását és végrehajtását elért jogászról, akit in effigie, képletesen kivégeztek — nevét kiszögezték a bitófára —, Kornis Károlyról. A márciusi ifjakhoz tartozó jogász 1848—1849-ben röpiratokban fejezte ki a polgári reformereszméket messze meghaladó gondolatait. Ezek és egész fiatalos lendülete különösen a királyság és a királyi kormányforma ellen irányultak, s érvelésében nem nélkülözött bizonyos jogelméleti ihletet (A kormány rendszerről szózat a néphez. 1. füzet. Vác 1848., Az alkotmányos fejedelmi kormányrendszerről. 2. füzet. Pest-Buda 1848., A szabadságról szózat a néphez. Szeged 1849.).

II. A pozitivista jogbölcselet. 1. Pulszky Ágost jogbölcselete. 2. Pikler Gyula. 3. Somló Bódog pozitivizmusa.

A magyar jogelméletnek a 19. század végén — a 20. század elején következett be a fénykora, akkor tetőzött, mégpedig *a polgári pozitivista jogbölcselettel.* Ennek az iránynak három kiemelkedő képviselője Pulszky Ágost, Pikler Gyula és Somló Bódog voltak. Mindhármuk közös jellemző vonása, hogy igyekeztek túljutni a kantiánus és a még előbbi jogbölcseleti irányokon és egyaránt támadták ezeknek alapvető gondolatát, a természetjogot: ennek megmerevedett, apriorisztikus formái ellen mindnyájan tollat ragadtak, vagy pontosabban Pulszky mérte az irányra a döntő csapást. Pikler mérte rá a végső csapást és Somlóra csak a megerősítés feladata maradt. Az említettek elérték a jogelmélet európai magaslatát. Pulszky könyve megjelent angol nyelven is, igaz, hogy e könyv alapján azon a nyelvterületen inkább a történeti jogi iskola (Savigny, Puchta) képviselőjének tartják. Pikler német és angol nyelven megjelent pszichológiai tanulmányaival szerzett nevet és hírnevet magának. Somló pedig, igaz, hogy fejlődésének második szakaszában, annyira ismert volt a német nyelvterületen művei által (A Juristische Grundlehre. Leipzig, 1917. meg sem jelent magyarul, csak egy része, sokszorosítva), hogy valósággal német szerzőnek tekintik (Felix Somló néven).

1. Pulszky Ágost.

Pulszky Ágost jogbölcseleti főműve „A jog- és állambölcsészet alaptanai" címmel 1885-ben jelent meg Budapesten. Benne Pulszky először is leszámolni igyekszik a korábbi két nagy ellenféllel, a történeti és az észjogi (a kantiánus) iránnyal. Kiindulási pontja, amely szerint a helyes tudományos igény a tapasztalati államnak és jognak történeti megmagyarázása és a jövőbe kivetítése: „okadatolni azt, ami van, ebből következtetni arra, aminek lenni kell". Ezt a pozitivista elvet azonban nem tudja végig követni. Könyve legjobb részének azt a történeti elemzést tartották, amelyben a jog „összetes alapelvét" igyekszik kimutatni, az egymásra következő eszményeket, az úgynevezett „életérdeket" mint fő mozgató erőt. Hogy elkerülje a történeti iskola merevségét, Pulszky a maga jogbölcseletét relativizálja; a társadalmat mozgató eszmény „mindig viszonylagos és alanyi jellegű és ennélfogva a történet folyamán átalakuló" (42. o.). Tulajdonképen egyfajta idealista megoldásig jut el, miközben messzemenően agnosztikus és megismerhetetlennek fogja fel a történelem végső mozgatóerőit. Idealizmusa abban fejeződik ki, hogy végül is az eszményt tartja a meghatározó társadalom mozgatóerőnek s ezek kutatását jelöli meg a jogbölcselet feladataként. Az eszmények nála valójában nem mások, mint az életérdekek kifejeződései, eszmei megnyilvánulásai: így a végső, objektivizálható pont: az életérdek. Pulszky hét történelmi érdekkört — életérdeket — eszményt tételez fel: a vérségi, a helyi szomszédsági érdekkört, a fogyasztási vagyon gyűjtésének érdekkörét, a vallási, a nemzetiségi, a nagykörű gazdasági érdekkört és a jövőre nézve az emberiségi érdekkört. Biztos, hogy Pulszky gondolatvilágának egyik nagyon pregnáns oldala a történetiség, s ebben bizonyára csak megerősítette, hogy többíves tanulmányt készített H. S. Maine: A jog őskora c. könyve magyar kiadásához. (Budapest, 1875.) Gondolkodásának a másik vonatkozása menthetetlenül egyfajta új észjog, az eszmények relativista világa, amelyre különösen a jogot illető nézeteit építi. A jog „főelvét", alapvető eszmei tartalmát keresi ennek során, amely szerinte csak pszichológiailag ragadható meg, azaz a jogeszme tulajdonképpen szubjektív fogalom. Pulszky a maga jogfelfogását „cselekvőségi elméletnek" nevezi, s a legtökéletesebb jognak azt tekinti, „amely mellett a legnagyobb egyéni cselekvőség a legkisebb állami cselekvőség árán érvényesíthető" (297. o.). Ez az elv a liberális állam, a keveset beavatkozó állam elve.

Nem folytatjuk Pulszky művének ismertetését: az elmondottakból nyilvánvaló, hogy Pulszky nagyra tört, zárt elméletet kívánt adni,

amely nemcsak az államot és a jogot, hanem az egész társadalmat, annak fejlődését is megmagyarázná. Elvileg helyesen szakadt el a két konzervatív iránytól, a történeti iskolától és a kanti észjogtól, de tartalmilag maga is egy újfajta, mindenesetre egyetemes történeti felfogáshoz jutott, a jog főelvével és eszményeivel pedig az észjoghoz hasonló apriorisztikus alapelvet posztulált. Mindenesetre és eszmei korlátozások ellenére, Pulszkynak sikerül túlvinni a magyar jogbölcseletet a kantiánizmuson, és sikerült törekvéseiben egy pozitivista jogbölcseletet felrajzolni, amely részleteinek kimunkálásánál Pulszky a pozitív tényekre támaszkodott, a valóságra. Érdemes megjegyezni, hogy a jogbölcseleten kívül mást is előadott a pesti egyetemen, a pozitív jog bölcseletéhez hasonló tantárgyat is, amelynek bölcseleti magánjogi és bölcseleti államjogi része volt; ez nagyban-egészben megfelelt a magán-természetjog és a természetes közjog hajdani természetjogi kettős felosztásának.

2. *Pikler Gyula.*

A hármas legkiemelkedőbb tagja abból a szempontból, hogy a legeredetibb elméletig jutott el, amiben persze elengedhetetlen előzmény volt Pulszky jogbölcselete, *Pikler Gyula* volt. Pikler is a Társadalomtudományi Társaságból indult ki, amely annak idején, a századfordulókor a magyar társadalomtudomány elmaradottságát felismerve, annak művelését tűzte ki célul. Kezdetben egyesítette magában a különböző irányokat, így a konzervatív társadalomtudományt a haladóval: ez időben Pulszky volt mintegy a közvetítő a két szárny között, ő volt a Társaság elnöke is. 1906-ban azután, amikor a konzervatívok kiváltak a Társaságból s abban tisztán a polgári radikálisok maradtak, Pikler lett a Társaság elnöke, aki így itt is Pulszky nyomdokaiba lépett, a katedrán csakúgy tehát, mint a társadalomtudományban.

Pikler Gyula fényesen induló pályájának kezdetén tanulmányokat írt Ricardóról és Spencerről: első könyve már mint egyetemi magántanár által írt könyv, 1892-ben jelent meg (Bevezetés a jogbölcseletbe). A „jogbölcselet" elnevezést provizórikusnak tartotta: azt írta, hogy azt csak azért nevezik bölcseletnek, mert még tökéletlen . . . „A jogbölcseletet, ha majd bizonyos fejlettségi fokot fog elérni, a jog tulajdonképpeni tudományának, jogtudománynak fogják nevezni" (5—6. o.). Az említett könyv tulajdonképen előkönyv, kezdet, amely még nem felelt meg Pikler későbbi, igazi elméletének, a belátásos elméletnek. Ebben a könyvben Pikler határozottan agnosztikus volt, nem akart állást foglalni, de állásfoglalás nélkül nincs könyv, nincs mű s így valójában ebben mégis állást foglalt. Elvi kiindulópontja a pszichofizikai parallelizmus volt, a testinek és a lelkinek a párhuzamossága. Már korán külön foglalkozott a lélektannal, s abban támaszkodott Berkeley szubjektív idealista elméletére is. Jogbölcseletének alapja e könyvében az, hogy az emberi cselekedetek valójában az anyag változásai és az idegfolyamatok egy formáját képezik az energiaváltozásnak. Ezt „természettudományi" felfogásnak tekintette, s a társadalom fejlődését az ember természetéből magyarázta — itt Spencerhez közelít, a társadalmat és fejlődését anyagrészek csoportosulásának, együttes hatásának tekintette. Az államot és a jogot szerinte végül is tagjainak természete határozza meg. Pikler szerint a jogbölcselet a jognak az emberi természettel, nem pedig a társadalom természetével való összefüggését hivatott megállapítani: ebben van a dolog, a társadalom és a jog lényege. Az emberben, írja Pikler, boldogságkereséséből kifolyólag kialakul valamiféle „jogérzet", egy helyességi, jogossági érzelem, amely tulajdonképen a jog irracionális végpontja, amely tovább már nem elemezhető: itt van a záróköve a jogbölcseletnek, ez a jog végső forrása; „a jogérzet mélyen benn van az emberi lélek belsejében és nem szorul logikai bizonyítékokra" (47. o.). Itt zárul, ennél a feloldatlan és feloldhatatlan pontnál Pikler Gyula jogbölcseletének első, agnosztikus fejezete, amelytől a második fejezet majd élesen különbözik: a jogérzetnél mint végső pontnál, amelyre nincsen értelmes tudományos magyarázat, mert a jogérzet az emberi lélek mélyén rejlik.

Pikler tulajdonképpeni főműve, amelyben már önálló elméletet fejtett ki, az 1897-ben megjelent „A jog keletkezéséről és fejlődéséről". Ha első művében a fő tüzet a természetjogi-észjogi irány ellen nyitotta, amelyet spekulatívnak talált, s feltétlenül elvetett a maga apriosztikus mivoltában, most a történeti irány ellen nyitott tüzet. A Puchta-féle és Savigny-féle „népszellem" Pikler számára elviselhetetlen valami: szerinte nincsen népszellem, az nem egység, azt fel kell tudományosan bontani az egyének cselekedeteit meghatározó tényezőkre. Itt van Pikler elméletének egyik lényeges eleme és egyben egyik alapvető hibája, de első könyvével közös pontja is: a társadalmat nem mint társadalmat látja, hanem azt egyénekre bontja, az egész jogbölcseletben az egyén mozgatóit keresi, ezért nem „objektív" tudományt, hanem „szubjektív" elméletet keres és teremt. Innen ered nagy vitája 1908-ban Somló Bódoggal is, amelynek során az „objektív" szociológiát azzal a váddal illeti, hogy az egyént mozgató tényezőket figyelmen kívül hagyja: csak szubjektív szociológia lehetséges, az lehet helyes, a társadalom csak az egyénekben ragadható meg. Az embereket nézve, Pikler arra a következtetésre jut (nem teljesen figyelmen kívül hagyva Bentham ultilitarizmusát és Hume agnoszticizmusát), hogy az egyének cselekedeteit mindig bizonyos opportunizmus, a „célszerűségi belátás" határozza meg: innen Pikler irányának az elnevezése is: *„a belátásos elmélet"*.

Ez a belátásos elmélet racionális alapokon nyugszik, azon, hogy az emberek belátása a jónak és a rossznak racionális megkülönböztetésére épül. Az emberek legkiválóbbjai azok, akik felismerik a jót, a követendőt, a bevezetendőt, s a többiek követik ezeket. E tekintetben a fő mozgató erő: az ismeretek; az emberek olyan társadalmat létesítenek, olyan jogot teremtenek, amelyek adott ismereteiknek megfelelnek s aminőt helyesnek, megvalósítandónak, ésszerűnek, célszerűnek tartanak (l. Szabó Imre: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon, Bp. 1955. 235. o.).

A „belátásos elmélettel" sok mindent meg lehet magyarázni: így különösen a társadalmi mozgalmakat, a társadalom fejlődését is, bár keletkezését nem. A jogot illetően is sok nyitott kérdés marad megválaszolatlanul: miért követik a jogot azok is, akik nem látják be annak célszerűségét, vagy egyelőre még nem látják be? E felfogás sutasága különösen a szűkebben vett jogelmélettel kapcsolatban derül ki; ha a jog a józan belátás szülötte, akkor egyaránt érvényesnek kell lennie az egész társadalomra. Ha a jogszabályok lényegükre nézve mind „összeműködő szabályok", s „rendszerint általánosan mindenki számára hasznosak", akkor a jogban nincsenek osztály-elemek vagy osztály-különbségek. Ezt Pikler ugyan nem fogadja el, de magyarázata a jelenségre, az osztály-jellegre nem más, mint az, hogy „az elnyomó szabályok csak kivételesek", „a jog szabályainak csak egy faját képezik és mondhatjuk ritkább, rendellenes fajtát" (i. m. 190—191. o.). Vagyis végül is mindenki helyesli a pozitív jogot, a pozitív jog az egész társadalom joga, mégpedig az egyéni belátáson átfolyó joga. Ha a nép nem is látja világosan, hogy a műveltebb osztályok által javasolt intézmények helyesek, mégis engedelmeskedik azoknak, s ezt „azon általános meggyőződésből teszi, hogy az urak jobban tudják, mit kell tenni és hogy azon intézmények neki is javára vannak" (192. o.). Ez tehát, bárhogyan vesszük, osztályközömbös elmélet, amelyet illetően elcsúszott Pikler mértéke; a társadalom és annak tagozódása helyett az egyént nézi és csakis azt, s ez végül is elméletileg tévútra viszi.

Az egyén-centrikus szemlélet vitte túl Piklert az egész jogbölcselet keretein is, minthogy azt kezdte ezután keresni, hogy mi az a folyamat, amelynek menetében a belátás zajlik, s amely az embereket a „műveltebb osztályok" által átlátott jog felé viszi. Ezért kíváncsiságának tere később a pszichológiai folyamat lesz, amelynek vizsgálata felé már korábban is fordult, s amely felé a 20. század második évtizedében kizárólag fordul, hagyva mintegy a jogbölcseletet a lélektan kedvéért. Ennek az új elemzésnek során — egyébként lényegében még az említett nagy könyvében — odajut, hogy az emberek idegpályáin különböző ingerek mozognak, s az ingerek ütközése és harca során a győztes inger az, amely tovább jut s amely a cselekvéshez vagy a meggyőződéshez vezet. A későbbiek során Pikler, aki nagy következetességgel, tudományágak határait átlépve haladt az általa felvetett kérdések megoldásának irányába, később az ingerfolyamatoknak még elvontabb útjait kereste és pszichofiziológiai kutatásokba fogott. Tulajdonképpen a 20. század első évtizedében abbahagyta a jogelmélet művelését, noha még két kötete jelent meg, amelyekben belátásos elméletét igyekezett bizonyítani: az egyik az emberi egyesületekről és az állam keletkezéséről és fejlődéséről, a másik a büntetőjog bölcseletéről szólt. Ami az államot illeti, nagy vihart keltett a belátásos elmélet alapján álló az a megállapítása, hogy az állam mögött nem kell semmiféle misztikumot látni, az állam ugyanúgy keletkezik, mint egy kereskedelmi társaság vagy egy karaván, vagyis célszerű okokból.

Ez utóbbi elem fényt vet arra, hogy Piklert ilyesfajta megállapításaiért nyilván nagyon támadták, mégpedig több oldalról: így a keresztes ifjak már 1901-ben bírálták egyetemi előadásait, továbbá a konzervatív és a klerikális elemek interpelláltak ellene a parlamentben, könyvet írtak tanai ellen. A támadásra elegendő jogcímet hozott össze: egyrészről a nemzeti mítoszt sértő belátásos elméletét magát, továbbá a Társadalomtudományi Társaság elnöki tisztét s 1908-ban a pécsi Szabadtanítási Kongresszuson való nyílt fellépését a vallással és az istenhittel szemben. Piklernek jelentős szerepe volt a polgári radikalizmus eszmei alapjainak lerakásában, s ezért társadalmilag elismerés illeti őt jogbölcseleti elméletének végső fokon minden idealizmusa ellenére. 1920-ban állítólagos forradalmi magatartása miatt nyugdíjazták s 1937-ben Magyarországon halt meg: e 17 év alatt teljes irodalmi passzivitásba kényszerítették. A támadások, amelyek különösen a pécsi Szabadtanítási Kongresszuson való szereplése miatt érték, később alábbhagytak, s a magyar parlamentet más gondok kezdték foglalkoztatni, mint Pikler „tanár úr" elfajulásai.

3. Somló Bódog pozitivizmusa.

A hármas harmadik tagja, Somló Bódog már nem egyértelmű szereplő. Ifjúkorában Pikler tanítványaként kezdi működését, majd a természettudományos szociológia felé hajlik és itt össze is ütközik mesterével: élete második felében azonban már határozottan az újkantiánus jogbölcseletnek a híve, s ezt mintegy bevezeti — csaknem közvetlenül, de tanítványai útján szintén — Magyarországon is. Úgy tűnik, mintha élete egyik alapvető céljának, legalábbis kezdetben, a századfordulót közvetlenül követőleg a történelmi materializmus bírálatát tűzte volna ki. Elismeri, hogy ez az elmélet jutott el egyedül az osztályharchoz (amelyet ő később tagad), de a gazdaság elsődlegességének hangsúlyozása szerinte túlzás, s legalább ennyire igaza van Stammlernek is, aki a jog elsődle-

gességét hangsúlyozza a gazdasággal szemben. Első könyvében, az 1898-ban Budapesten megjelent „A nemzetközi jog bölcseletének alapelvei"-ben Pikler belátásos elméletét igyekszik alkalmazni és bizonyítani a nemzetközi jog példáján. Budapesten 1903-ban megjelent könyvében, az „Állami beavatkozás és individualizmus"-ban, már főleg a történelmi materializmust bírálja, s természettudományos magyarázatot igyekszik Spencer nyomán adni az állam útjának. Eszerint az állami beavatkozás nem más, mint a természetes kiválasztások központi irányítása és biológiai beavatkozás, a represszív állami kiválasztás helyett a preventív kiválasztás. „Az az ideál, amely felé haladunk: az alkalmatlan utódok produkálásának megakadályozása; illetve: lehetőleg alkalmas utódoknak a megfelelő számban való produkálása" (i. m. 107. o.). Végeredményben, bármilyen magyarázatot is adott légyen az állami beavatkozás szükségességének, tulajdonképpen azt hangsúlyozta, hogy az imperializmus szakaszába lépéssel lejár a „laissez faire, laissez passer"-elv s megnő az állami beavatkozás szükségessége: az imperialista centralizálás és beavatkozás szükségszerűsége mellett állt ki. Ez némileg ütközött polgári radikális felfogásával és későbbi ilyen szerepével (1906-tól a Társaság titkára lett), s ezért mintegy az állami beavatkozás egyensúlyozására egyúttal a politikai szabadságot igényelte az államtól, ami nyilvánvaló logikai ellentmondás.

Somló még ezt követően is kitartott a pozitivista irány széles útján, így jogbölcseleti előadásaiban (Kolozsvár, 1906) s a Huszadik Századba írt tanulmányaiban. Mindinkább azonban s különösen Stammler hatására elfordult a pozitivizmus helyett „a helyes jog" kérdéseinek tanulmányozása felé. Ezzel pedig és ezen az úton átevezett az újkantiánus jogfilozófia vizeire, abbahagyta a szociológiai irányzatot; amely az új álláspontja szerint a jogbölcseletnek már csak segédtudománya lehet. Stammler nyomán ő is két nagy kérdést lát a jogbölcseletben: *a jog helyessége* kérdését és *a jogfogalom* kérdését. Somló előbb, kezdetben a helyesség kérdésével foglalkozott és az érték problémáját vizsgálta ebből a szempontból; később, 1917-ben Leipzigben kiadott „Juristische Grundlehre" című könyvében azonban már a jogfogalom kérdésének tanulmányozására tért át. Ami a helyességet illeti, e tekintetben Somló a jog helyessége legfőbb, alapvető értékmérőjének az erkölcsöt tekintette, mégpedig a létező, a pozitív, az érvényes, a keresztény erkölcsöt: „nincsen más erkölcs, mint valamely pozitív morál", írta „A jog értékmérői" c. tanulmányában a Huszadik Században (1910. július). A későbbiek során mind messzebb ment azután az erkölcs követésében és egészen Kantig jutott: amint ez a halála után kiadott művéből kitűnik („Gedanken zu einer ersten Philosophie, Berlin und Leipzig, 1926.), az apriorisztikus, az abszolút érték posztulálásához jutott, mint legfőbb értékmérőig.

III. Az újkantiánus jogbölcselet. 1. Somló Bódog alaptana. 2. Moór Gyula jogbölcselete. 3. Horváth Barna jogbölcselete.

1. Somló Bódog alaptana.

A Juristische Grundlehre-ben Somló egy jogi alaptant alkotott, amely vagy önálló elméleti tudomány, vagy a jogelmélet egy része, s ebben megkülönböztette egymástól azokat a fogalmakat, amelyek minden jog szükségszerű előfeltételei, amelyek a jog tartalmához képest apriorisztikus fogalmak, s ezektől elválasztotta a jog tartalmi fogalmait. Míg a többi jogtudományok ilyen vagy amolyan szempontból meghatározott jogi tartalmat vizsgálnak, ez a diszciplína „*a jogi forma* kutatására irányul..." (i. m. 5. o.). Somló Austint jelöli meg e tekintetben szellemi elődéül, aki maga szintén a jogi fogalmakkal foglalkozott a precedens-jog angolszász világának meglehetősen szétszórt fogalomvilágában, valójában azonban nem annyira Austint követte, mint inkább kortársát, Stammlert. Bizonyos konzervativizmus is jellemzi őt a magyar jogéletet illetően, forrásrendszere a régi jog felé mutat, a szabadjogi iskolát elutasítja stb. Központi fogalmainak egyike a hatalom, s e téren különbséget vezet be az állami hatalom és az általa posztulált úgynevezett jogi hatalom között, amely mintegy beilleszkedik a jog és az állami hatalom közé; gyakorlatilag azonban, mint írja, a jogi hatalmon az államot értette; ez tehát mesterségesen beiktatott kategória. Elméletében az imperialista érdekvilágban mozog, a hatalmat túlzottan hangsúlyozza, a nemzetközi jogot tagadja, a magánjogias autonómiával szemben határozottan közjogias, állami beavatkozást hirdető álláspontot képvisel; a minden erkölcsi tartalomtól mentes jogot igenli, elismeri az illegitim állami ténykedéseket, a szabadságjogokat egyszerű közjogi ígéretekként fogja fel. Ez mind olyan osztályjogi felfogást tükröz, amely az imperializmusnak kedvez. „... A hatalmat nem szabad a fizikai hatalommal — a jogi hatalmat általában a hatalommal, még kevésbé a jogot a hatalommal, sem pedig a hatalmi rendszert a kizsákmányoló rendszerrel összetéveszteni" (i. m. 114. o.): ezekkel a tételekkel valójában feltárja, milyen következtetések adódnak vagy adódhatnak rendszeréből.

2. Moór Gyula jogbölcselete.

Említettük már, hogy mekkora szerepet nyert Somló Európa-szerte „Juristische Grundlehre" című könyvével, bevezetve ezzel Magyarországon is az újkantiánus jogfilozófiát, s ez úton mintegy negatív választ adott a magyar pozitivista jogbölcseletre. Ezt az újkantiánus jogfilozófiát Magyarországon Somló tanítványa, Moór Gyula folytatta. Moór jogbölcseletét Somlónak ez a követése, ez a bizonyos fokig

ismétlés és utánzás jellemzi, mindenesetre a gondolati eredetiség nagyfokú hiánya. Elméleti álláspontját az eklekticizmus hatja át. „A jogi személy elméletéről" írt könyvében (1931) például Kelsen és az osztrák iskola „beszámítási-pont"-elméletét vette át és adaptálta; „Bevezetés a jogfilozófiába" című (1923) zsebkönyvszerű összeállításában megkísérelte korának háromféle, de többé-kevésbé egy irányú újkantiánus munkájában összeegyeztetni, s egyben olyan jogfilozófiát teremteni, amelyben a jogi alaptan (nagyrészt Somló nyomán), a jogi értéktan nemkevésbé sokban Somló után, de a korabeli újkantiánus filozófiai irányokkal is egyezően és a jog okozatos összefüggései (a jogszociológia) egyesülnének. Joggal állítható, hogy ebből az irányoknak csak egymás mellé állítása jött létre, de nem igazi tartalmi-eszmei egységes elméleti irány: a „van" és a „kell" nem tevődnek szerves egységbe, vagyis nem sikerült feloldania a jogelmélet tradicionális ellentmondását és megoldani hagyományos problémáját. „Macht, Recht, Moral" című 1922-ben kelt német nyelvű tanulmányából is kitűnően, a jog alapvető ismérvét a kényszerben látja s így a jogot a hatalomhoz fűzi, miként azt Somló tette. A jog és a puszta erőparancsok között a különbséget abban látja, hogy a jog „a legerősebb hatalomtól" ered, vagyis tulajdonképen az államtól, amelyet azonban nem nevez meg. Hogy miként, miért, hogyan történik ez a keletkezés, erre nem ad megnyugtató választ. Moór élesen megkülönbözteti a jogot az erkölcstől, és a jogot és a kényszert egyaránt erkölcsileg közömbösnek tartja: ő is eszmei magaslatba emeli, mint Somló, az erkölcsöt.

3. Horváth Barna jogbölcselete.

Végül a sort *Horváth Barnával* zárjuk, aki szintén a húszas évek jogbölcselője volt. Nézeteinek itt csak lényegére utalunk. Eszerint a jog menthetetlenül a „kell" és a „van" különállása, s hogy közöttük egységet teremtsünk, egybe kell nézni őket (szinoptikus elmélet), egybevetni, összehasonlítani; de egyesíteni nem lehet őket. Az absztrakt jogtétel nézése ugyanis maga nem elegendő a jogeset nélkül, „az elvont jelentés" mellett a „szemléletes tény" is számít. A jog nem „olyan egységes ismerettárgy, mint a tapasztalati valóság vagy a logikai jelentés" (Bevezetés a jogtudományba, Szeged 1932., 74. o.). A jog lényege a jogtétel és a jogeset ellentéte, a jog szétszakadozottsága, amelyeket egybe kell vetni, együtt kell nézni, hogy helyes képet kapjunk a jogról. A jogszociológiáról Berlinben 1934-ben megjelentetett könyvében azt írja, hogy a jog lényege, specialitása, társadalmi sajátsága az, hogy a jog végül is eljárás: a szokás, az erkölcs, az erkölcsiség, a konvenció és a jog közül a jog a legkifejlettebb eljárás, a szilárd alap, „a társadalmi hatalom alapstruktúrájának nélkülözhetetlen, nem elmellőzhető eleme" (i. m. 213. o.).

IV. A felszabadulás utáni jogelmélet. 1. Az esedékes feladatok. 2. Az új elmélet meghonosítása.

1. Az esedékes feladatok.

A történeti elemzés végére érve, hadd említsük meg azt a mintegy harminc évet, amely Magyarország felszabadulása (1945) óta eltelt, s amelynek menetében a marxista—leninista jogelmélet Magyarországon is kialakult és meghonosodott. Bizonyos, hogy a jogelmélet előzményeiben is több olyan elemet találni, amely felhasználható, de legalábbis a marxista—leninista elmélet által megoldandó vagy megválaszolandó kérdéseket vet fel (pl. a jogelmélet egysége, a „van" és a „kell", a szinoptikus elmélet, az eljárás szerepe és így tovább). A magyar jogbölcseletre azonban a felszabadulással közvetve kettős feladat hárult: egyrészről le kellett küzdeni az uralkodó jogfelfogást, meg kellett haladnia a polgári jogelméletet és különösen az addig uralkodó újkantiánus jogbölcseletet. Nem lehet azt mondani, hogy ezt a feladatot a magyarországi marxista—leninista jogelmélet maradéktalanul ellátta volna. Igy a „van" és a „kell" ellentmondása a jogban ma is része a jogi gondolkodásnak, a szokásjogban a nem-jogalkotó által létrehozott jog még ma is élő előítélet, a kelseni felfogás és különösen annak Moór által történt közvetítése ma is élő jelenségek a magyar jogi gondolkodásban. Ezek az eszmék nem egyszerűen csak az elméletben, hanem inkább az ágazati jogtudományokban ragadtak meg és onnan hatnak ki az általános jogi gondolkodásra — de az elméletben is élnek. A múlt jogelméleti gondolkodásával való szakításra tett kísérletet Szabó Imre: „A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon" c. könyvében (Budapest, 1955.).

2. Az új elmélet meghonosítása.

A másik esedékes feladat az új jogelmélet, a marxista—leninista jogelmélet meghonosítása volt Magyarországon, s egyben ennek az elméletnek művelésébe való szerves belekapcsolódás. Ezt a feladatot, úgy tűnik, jobban megoldotta a magyar jogelmélet, illetve ma is a megoldás útján halad: ebben a munkában részt vettek és részt vesznek a magyar jogbölcselet mai művelői: Antalffy György, Szotáczki Mihály, Peschka Vilmos, Samu Mihály, Péteri Zoltán, Vas Tibor, Szabó Imre és még sokan mások. A munka menetén készülnek rész-monográfiák, de történnek kísérletek szintézisre, egységes marxista—leninista jogelmélet kidolgozására is. Ennek menetében a fejlődés új eleme az a szoros baráti együttműködés, amely a szocialista országok jogelméleti szakembereit egybefűzi: találkozásaik során felmerülnek közös problémáik és egymást segítik a megoldás menetében. Talán elfogultság nélkül lehet azt mondani, hogy a szocialista országokban a marxista—leninista jogelmélet fő kérdése az összhang megteremtése az úgynevezett jogfilozófia, vagyis a

polgári rendszertől örökölt értékfilozófia, továbbá a jogszociológia, azaz a jogi társadalomtudomány és a jogi alaptan, vagyis a jogi fogalomtan között — végül is egy egységes marxista—leninista jogelmélet létrehozása, ezeknek az elemeknek az integrálása egyetlen tudományban, egy teljes jogelméletben. A szocialista jogelméleti szakemberek között vannak, akik e három elemből egyiket-másikat kiemelik és mintegy a középpontba állítják: így vannak, akik a marxista—leninista jogelméletet kizárólag jogfilozófiának tekintik, de ez nem általánosan elfogadott. A kibontakozás útja valószínűleg egy ennél gazdagabb elmélet lesz. Nem lehet végül szó nélkül elmenni a mellett az érdem mellett, amelyet a szovjet szocialista jogelmélet szerzett azzal, hogy 1917 óta számtalan alakban felvetette és megoldáshoz segítette a jogelmélet problémáit, s végül is létrehozott egy olyan, ma is érvényesnek elismert jogelméletet, amely mintegy az alapja és a gerince a szocialista országokban ma művelt jogelméletnek, egyben pedig kiindulási elmélete lehet az új, továbbfejlődést képviselő szintetikus marxista—leninista jogelméletnek.

Irodalom: *Pauler* Tivadar: Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez. Bp. 1878.; *Eckhart* Ferenc: A Jog- és Államtudományi Kar története. A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története. 2 köt. Bp. 1936.; Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története. Főszerk. *Sinkovics* István 1945—1970. Bp. 1970.; *Szabó* Imre: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon Bp. 1955.

Szabó Imre

JOGFILOZÓFIA → *Jogelmélet tudománytörténete Magyarországon.*

JOGFOGALOM: I. A jog mint magatartási szabály (848.) — II. A jog mint magatartási szabályok rendszere (848.) — III. A jogszabály szerkezete (848.) — IV. A jogrendszer szerkezete (849.) — V. Az állam által szankcionáltság (850.) — VI. A jog mint akarat (850.) — VII. A jogi akarat tartalma (851.) — VIII. A szocialista jog fogalma (852.) — IX. Kétféle jogfogalom. (852.) — X. A szocialista jog nevelő szerepe (853.)

I. A jog mint magatartási szabály.

A jogfogalomról már szólottunk a jog tárgyalásakor. *(→Jog)* Itt most összefoglalva és intézményesen beszélünk róla. Az oldal, mely e tekintetben lényeges és elsősorban szóba kerül — szó volt már róla a jog tárgyalásakor —, a jognak az a vonása, hogy *magatartási* szabály, vagyis egyfajta parancs bizonyos magatartásra s így a magatartási szabályoknak egy fajtája. Ezzel függ elsősorban össze a jogtudat is.

A jognak ez a magatartási szabályjellege lényeges vonása, s a jognak mint fogalomnak közvetlen megközelítése; a társadalomnak olyan jelensége, noha annak távolról sem kizárólagos ismérve és nem is annyira alapvető jelensége, mely az emberi magatartásokra vonatkozik; e tekintetben azonos vagy kapcsolatos más magatartási szabályokkal és különbözik is azok más fajaitól. Itt mindenesetre csak annyit hangsúlyozunk, hogy a jog megközelítéséhez ez az elem nem elegendő. Az, hogy a jog magatartásszabály, valójában a jognak csak külső jele, csak burka; a társadalmi szabály-mivolt valaminő helyzet, mégpedig társadalmi helyzet előidézésére, megváltoztatására vagy megszüntetésére irányul, s itt kell a jog lényegét keresni.

Joggal lehet mondani, hogy a jog számtalan definíciójának úgyszólván mindegyike a magatartási szabályjellegnél köt ki, s ennélfogva elkönyveli a jogot egyféle társadalmi magatartási parancsként. Ha ez elegendő lenne, távol maradnánk a jog társadalmi lényegétől. Egyelőre azonban meg kell elégedni a jog közvetlen definíciójával s ez a magatartási szabályok egy fajtájaként könyveli el a jogot.

II. A jog mint magatartási szabályok rendszere.

Ehhez pluszként erről az oldalról tekintve hozzájárul, hogy a jog nem egyszerűen csak magatartási szabály, hanem azoknak, vagyis a magatartási szabályoknak a rendszere; e szabályok logikus rendben épülnek fel és függnek össze egymással; ez a logikai rend kettős. Egyrészről logikus rend jellemzi a jog egy részét, egy úgynevezett jogterületet, vagyis egyfajta társadalmi viszonyt, amelyet a jog szabályoz: a családdal foglalkozó magatartási szabályoknak például megvan a maguk logikus rendje; másrészről a jognak mint egésznek, mint összességnek megvan a maga logikai rendje, a jogrendszer összessége, egésze. E kettősségben kell vizsgálnunk a jogot mint rendszert.

III. A jogszabály szerkezete.

A jog egyes magatartási szabályokból építi fel a jogintézmény rendszerét csakúgy, mint az egészének rendszerét. Az egyes magatartási szabály, az egyes jogszabály, logikailag tulajdonképpen három elemből tevődik össze. A jogszabály átlagos szerkezetében első elem *a hipotézis*, azaz egyfajta helyzet feltételezése, már a jogszabályban egy bizonyos helyzet megszerkesztése; ennek fenn kell állania, hogy a jogszabály alkalmazásra kerüljön. A második eleme a jogszabálynak a *diszpozíció* vagy a rendelkező rész, amely megmondja, hogy meghatározott hipotétikus helyzet előálltakor minek kell történnie, mit kényszerít ki az állami szerv, minek kell bekövetkeznie? Végül a harmadik elem a *szankció*, vagyis annak meghatározása,

hogy a magatartási szabály előírásának nemkövetésekor mi következik be, a hipotézis meglétekor, a diszpozíció elmaradásakor mi adódik, minek *kell* történnie.

Ez persze csak egy olyan séma, amelyből ki lehet kezdetben indulni, de vannak atipikus jogszabályok, mégpedig egész jogterületeken, amelyeknek nem ilyen a felépítése, a rendszere. Ilyen atipikus terület az alkotmányjog, amelyben nem találjuk rendszerint a hipotézist, vagy pedig a szankciót és külön jogszabály az, amely mintegy védi az alkotmányos szabályt, meghatározza hozzá a szankciót: a jogszabály elemei elszakadnak egymástól. Ilyen atipikus jogterület továbbá a büntetőjog, amelynek szabályaiból eltűnik a külön diszpozíció; nincsen olyan szabály, amely azt mondaná ki, hogy tilos lopni, csak a lopási hipotézis van meg és hozzá a szankció. A büntetőjogi szabályok atipikus szerkezetére a jogi logikát művelők már sokszor rámutattak, de ez a logikai különbség nem változtat a büntetőjog elvi lényegén, amely a dolog érdemét tekintve ugyanaz, mint a többi jogszabályé. Azt is mondják, hogy ezzel a szerkezettel és a belső szerkezetek kérdésével a jogi logika foglalkozik; külön jogi logika azonban valójában nincsen, csak általános logika van, amely érvényesül a jogra nézve is, mégpedig az előbb jellemzett módon: a felrajzolt hármas szerkezet többé-kevésbé azonos más magatartási szabályokkal. A jog itt még alig válik el a magatartási szabályok általánosságától vagy más szabályok szerkezetétől, például az erkölcsétől.

IV. A jogrendszer szerkezete.

A jog külső, az egészet átfogó szerkezete, vagyis az egész jogrendszer szerkezete a jognak mint általánosnak meghatározott jogviszonyoknak megfelelően *jogágakra* bomlása és az egyes jogágakból egységes jogrendszerré, joggá mint egésszé összetevődése. A jogtörténet messzi távlatába nyúlik vissza a jog feloszlása közjogra és magánjogra, azaz a társadalom politikai szervezetére vonatkozó joganyag (közjog) elválása a magánviszonyokra vonatkozó magánjogtól (ius publicum est quod ad salus rei publicae spectat, ius privatum enim quod ad singulorum utilitatem, mondotta annak idején Ulpianus). Ezzel a jognak két nagy csoportja alakult ki, amelynek mindegyike ismét csak felbomlott kisebb egységekre. A közjogba az alkotmányjog, a közigazgatási jog, a pénzügyi jog, a büntetőjog, a bírói eljárások jogai tartozik. Itt az állam beavatkozása közvetlen és rendelkezési joga az egyéni akarattól vagy kezdeményezéstől többé-kevésbé független, amelyben alá- és fölérendeltségi viszonyok vannak, illetőleg alakulnak ki. A másik nagy terület a magánjog területe, ahol jogilag egymás mellé rendelt egyének, elvileg és jogilag egyenjogú egyének kerülnek egymással jogviszonyba; itt a mellérendeltségi viszony dominál. Ide tartozik a szorosan vett magánjog, a családjog, a munkajog, a termelőszövetkezeti jog és így tovább. A jog minden magatartási szabályának meg kell találnia a maga szűkebb helyét valamely jogág keretében, s ezen keresztül be kell iktatódnia a jogrendszerbe.

A jogrendszernek van bizonyos történeti mozgása is, ha ez ugyan nagyon lassú; új jogágak alakulnak ki, vagy szakadnak le az anya-jogágról (így a családjog, a munkajog a magánjogról); erre rendszerint a társadalmi rendszerek változásakor kerül sor; ugyanakkor azonban a jogágaknak van bizonyos folytonosságuk, így a szocialista jog jogágai között sok olyan van, amely megvolt, illetve megvan a polgári jogrendszerben is, és további létezése könnyen a jogfolytonosság hamis látszatát kelti. Ami ugyanis az azonos elnevezésű, sőt hasonló tárgyú jogágat illeti különböző jogrendszerekben, a jogágak tartalma gyökeresen átalakulhatott, miközben elnevezésük változatlanul megmaradt. Itt társadalmilag nem a jogág a társadalmi egység, az csak szervezési gyűjtőpont, hanem a társadalmi jogrendszer; noha a jogágaknak sora ezért azonos vagy hasonló, maga a jogrendszer társadalmilag alapvetően új és más.

A jogrendszert illetően ezenkívül más csoportosítások is léteznek. Így a burzsoá jogrendszerben ma is többé-kevésbé érvényes az általunk is említett és a római jogig visszanyúló közjog — magánjog felosztás, mégpedig úgy, mintha két jogágfajtáról lenne szó, holott ez két jogág-csoport, amely mindegyikébe több jogág tartozik. A jogrendszernek ilyen kettéosztása, amely — mint említettük — a római jogból ered, a szocialista jogrendszer számára elfogadhatatlan. E kettéosztás ugyanis, amely nem jogági felosztás, hanem csak a jogágak csoportosításának egy fajtája, nem találja meg a felosztásnak azt az ismérvét, amely a szocialista jog számára elfogadható. Kialakult alapja a burzsoá jogban ugyanis a felosztásnak a módszere, mégpedig a jogi szabályozás mikéntje: a közjog parancsol, benne alá- és fölérendelt alanyok szerepelnek, egy-egy jogviszony alá- és fölérendeltből áll, míg a magánjogban, mint mondottuk, a mellérendeltség uralkodik, egyenlő jogú alanyok szerepelnek benne. Ez nem áll a szocialista jogra nézve, amelyben még a polgári jogi viszonyokban is van bizonyos alá- és fölérendeltségi elem, azaz a jogalanyok társadalmi helyzetbeli különbsége is előfordulhat. Ezért, de az elméleti igazság okából is, a szocialista jogrendszer a jogágakra oszlás ismérveként elsősorban nem a szabályozás *módszerét* ismeri el, hanem a szabályozás *tárgyát*, azaz azt a jogviszonyt, amelyről szó van, s amelynek a vonzata egy bizonyos szabályozási mód, egyfajta szabályozási módszer; egy-egy jogágra mindenekfelett a szabályozási tárgy a jellemző, s ahhoz járul a szabályozási mód, amelybe többek között egyfajta sajátos szankció-rendszer is

beletartozik, amely azután több jogágban is alkalmazható (pl. büntetőjogi típusú szankciórendszer).

V. Az állam által szankcionáltság.

A jog további ismérvének tekintik általában, amint arról a jogról szólva említést tettünk, az államhoz való viszonyát, mégpedig alkotottságát és állami szervek által való alkalmazását is. A jog a legáltalánosabban *az állam által alkotott* magatartási szabály, vagyis a magatartási szabályoktól (erkölcs, szokás, illem) megkülönböztetett, kiemelt, sajátos fajta. Ehhez hozzáfűzik rendszerint azt is, hogy a jog az állam által szankcionált jelenség. Ez a legszélesebben annyit jelent, hogy valaminő magatartási szabály létrejön a jogon kívül, például szokás útján, azután egy adott pillanatban az állam szankcionálja, vagyis jogszabályként ismeri el és megfelelő szankciót fűz hozzá: a szokásból szokásjog válik. Ez tehát a szokásjog, amelyről már említést tettünk: itt az játszik döntő szerepet, hogy melyik az a jogi szerv, amely alkotja (esetleg létrehozza) és még inkább melyik az, amelyik szankcionálja a szabályt, vagyis joggá teszi. Vajon szankcionálhat bárminő szokást a jogalkalmazó szerv? A szovjet jogfejlődés egy korai szakaszában előfordult (ez a polgárháború időszaka), hogy a jogalkalmazó szerveket csak bizonyos irányelvekkel látták el, amelyek alapján szankcionálhattak az irányelvekben és a törvénykönyvekben (ha voltak) kifejezetten meg nem fogalmazott magatartásokat, bűntetté nyilváníthattak bizonyos magatartást. Ennek az időszaknak már vége, ez történetileg 1921-ben befejeződött. Mindarról, amit a szokásjogról általában mondunk, a szocialista jogot illetően csak azt állíthatjuk, hogy az említett jogalkalmazói szankcionálás jelenleg már csak jogtörténeti fogalom, amely előfordult a történelem során, de a ma működő-létező szocialista jogban már nem fordul elő, ahogyan a szokásjog a maga egészében sem létező valami már. A szocialista jogban azt, amit a jogi gyakorlat hozzátesz a leírt joghoz, nem tekinthetjük szokásjognak: ez nem alkot új jogot, nem pótolhatja a törvényt, nem mondhat ellent annak, legfeljebb magyarázhatja azt, de ez nem szokásjog, hanem joggyakorlat. Kétségtelen, hogy a joghoz az állam szankciót fűz, de megállapítja egyben vele együtt a hipotézist és a diszpozíciót is, mégpedig — s ebben van a lényeg — az alkotmányos rendben felépült szocialista jogban az alkotmány által *jogalkotásra* felhatalmazott szervek végzik el mindezt, tehát a szankcionálást is, amelyet ezek szerint nem szükséges többé a jogfogalom meghatározásánál kiemelni, elválasztani a jog többi elemeitől, mintha külön szervek alkothatnák amazt és emezt. Ez azt is jelzi, hogy a szocialista joggal együtt változik maga a jogfogalom is, mert a burzsoá jogban a különálló szankcionálás még gyakori jelenség, vagy egyes burzsoá jogrendszerekben (angolszász jogrendszer) legalábbis az. Az változatlanul jogi ismérv marad a szocialista jogban is, hogy az állam a jogi magatartási szabályhoz szankciót fűz, követésüket szankcióval kényszeríti ki, megszegésüket szankcióval sújtja, de ez nem befolyásolja azt, hogy hogyan alakul a szocialista jogélet, a jogalkotás és jogalkalmazás belső rendje és munkamegosztása. A jog tehát szankcióval fenyegetett magatartási szabályok rendje marad általánosságban a szocializmusban is.

VI. A jog mint akarat.

Marx és Engels a „Német ideológiá"-ban azt írták, hogy a jogot vagy akaratként, vagy hatalomként lehet felfogni; saját jogfelfogásuk, azaz a marxista jogfelfogás szerint a jog az akaratnak és a társadalmi viszonynak az egysége. Az akarati jogfelfogás Kanttól ered s Marxék tulajdonképpen Kant általános akaratát oldották fel és bontották ki osztályakarattá, azaz a társadalom egy-egy csoportjának az akaratává; a jog ezek szerint — s ezt Marx és Engels a Kommunista Kiáltványban kifejezetten meg is mondották — egy-egy osztály, mégpedig a társadalmilag uralkodó osztály akarata, amely azonban nem független, nem önkényes, mint Kant feltételezte, hanem a termelési viszonyok adott állapotától függő, s nem is az egész társadalom általános akarata, hanem osztályakarat, csoportakarat. Ezek szerint a jognak további fogalmi eleme, hogy akarat, mégpedig osztályakarat. Ezt a tételt nem szabad vulgarizálni s nem szabad minden egyedi jogviszonyban vagy jogviszonyfajtában okvetlenül és közvetlenül kimutatni az osztályakaratot; ez a tétel a jog egészére nézve áll, egy adott társadalom jogára, azaz most már látjuk: magatartásszabály-rendszerére.

De a jognak kizárólag az akaratra visszavezetése egyáltalán nem egyoldalúság-mentes: itt ismét hadd utaljunk a Német ideológiára. Az akaratra való kizárólagos visszavezetés a jognak csak — igaz, hogy átfogó, csoportos szinten de szintén csak — szubjektív felfogását jelentené és a jogban nem objektív viszonyt, nem az embereknek egymáshoz való reális kapcsolatát látná. Ezért a jog definíciójában szereplő elemhez, az osztályakarathoz hozzá kell venni a másik alapként a jogviszonyelemet, azaz a társadalmiság egy más vetületét, mégpedig olyan osztályakaratot, amely egy bizonyos fajta kapcsolatra, vonzatra vonatkozik; az akarat nemcsak a termelési viszonyok által kötött, illetve meghatározott, de társadalmilag egyébként is, az adott jogviszony társadalmiságához képest is az. A marxista—leninista jogelmélet ennélfogva nem sorolható be az úgynevezett akarat-elméletek közé, ahogyan nem sorolható be a szociológiai elméletek közé sem, mert egyaránt társadalmi viszonyokra vonatkozik s egyben azoknak az akarattal

való kombinációját tárgyalja. Ez a kettősség ismét a marxista—leninista jogelméletnek olyan sajátsága, amely eredetinek mondható, s amellyel meghaladja a szokásosan kvalifikált polgári elméleteket.

Világos, hogy a jogfogalomban a társadalmi viszony-oldal a tartalmi, a lényegi oldal, amely szerint az egyes jogviszonyfajták egymástól megkülönböztethetők: a marxista jogfogalom a folyománya annak, hogy a marxista—leninista jogelmélet *társadalmi jogelmélet*. Az akarat ehhez képest a megformálódás, a jelentkezés alakja: Marx A tőké-ben azt írja a gazdasági viszonyról, hogy annak jogi viszony vagy akarati viszony alakjában kell kifejeződnie; a „személyek gazdasági jellemálarcai csak megszemélyesítései azoknak a gazdasági viszonyoknak, amelyek hordozóiként egymással szembelépnek" (A tőke, 1. köt. Bp. 1967. Marx—Engels: Művei, 23. köt. 87. o.).

Az akarat a joggal kapcsolatban több szinten jelentkezik. Az alapvető akarat az a társadalmi, azaz osztályakarat, amely az adott jog jellegét és az adott társadalmi rendszerhez való viszonyát alapvetően megszabja. Ehhez járul az állami akarat, azaz az az akarat, amely az állami szerv útján nyilvánul meg és állami akarat alakjában fejezi ki az osztályakaratot — például a törvényhozó szerv akarata, amely törvénnyé emeli, törvénnyé teszi az osztályakaratot, azaz törvényként erősít meg egy, az osztály érdekeit szolgáló helyzetet. Vannak, akik egyenesen megkülönböztetik a törvénnyé emelő (a jogot létrehozó) és a törvényben (jogban) kifejeződő akaratot [Alexandrov N. G.: A jog lényege (oroszul) Moszkva 1950., 27. o.]; ez azonban túlzott szétválasztása az akarati elemnek, egységének oktalan megbontása. Ez a két akarat, az osztály- és az állami akarat, hangsúlyozzuk, a jog általánosságának a szintjén mozgó, az egész jogot érintő akarat, amely persze a maga elvontságában jelentkezik és nem bontható határozottan fel és egészen pontosan meg sem határozható.

Az akarat második szintje a jogviszonyba foglalt vagy a jogviszonyhoz tapadó akarat, vagyis az az akarat, amely valamely jogviszonyt létrehoz, fenntart, érvényre juttat: egyedi-konkrét akarat tehát, amelyben természetesen benne van a társadalmi-általános akarat is, de mégis dominál benne az egyedi elem. Ennek vizsgálata természetesen másképpen zajlik, mint az általános akaraté. Vaskos elméleti hiba lenne a kétféle akarat, a két szint összekeverése; jelesül olyan helyzetekben áll fenn ilyen veszély, amikor például állami szerv olyan egyedi aktusáról van szó, amelyben mint egyed, mint magánszemély lép fel. Gyakori tévedés például, hogy amikor állami vállalatnak teljesen normális, a vállalat rendeltetésének megfelelő aktusát csak azért, mert állami tulajdonban levő vállalatról, állami vállalatról van szó, az állami akarat egy fajta megnyilvánulásának fogják fel. A régi szóhasználatot használva, az egyik esetben az állami akarat, például az országgyűlés akarata egy törvény létrehozására, *közjogi* akarat; a vállalat akarata egy ügylet lebonyolítására *magánjogi* akarat: az előbbi esetben az akarat fogalma egy kollektív testület döntésére alkalmazott, bizonyos mértékig átvitt értelmű fogalom, az utóbbi esetben egy — akár kollektív — szerv döntésre jogosult tagjának, egy egyénnek vagy egyéneinek szubjektíve is, egyedileg is igazi (pszichológiai értelemben vett) akarata, amelyre vonatkozik a filozófiának és a logikának az egyén akaratát illető minden szabálya érvényesülnek az akaratot gátló és befolyásoló tényezők, az akarat teljességét vagy hiányosságát a tudatos akarat és a nem egészen tudatos akarat (gondatlanság) közötti különbségek. Ez az akaratnak másik, talán második világa, amely bizonyos értelemben sajátosan jogi, szinte már a jogi technikához tartozik, igazi és szűken csak jogi elem a jogviszonyban. A marxista—leninista jogelméletben sok tévedést okozott és útvesztéshez vezetett az akarat ilyen, ma is elő-előforduló határozott megkülönböztetésének és szétválasztásának az elmaradása.

VII. A jogi akarat tartalma.

Nyitva maradt még az a lényegi kérdés, hogy a most már helyesen felfogott és a jog szempontjából alapvető jelentőségű osztályakarat társadalmilag mire irányul? Említettük, hogy a jog rendeltetése meghatározott jogviszonyok létrehozása s az akarat ezeknek a jogviszonyoknak a létrehozására irányul. Milyenek ezek a jogviszonyok? Mi ezeknek a jellemzőjük? A jogviszonyok valakinek az érdekében jönnek létre, valakinek az érdekét szolgálják, valakit valaki érdekében köteleznek: ez a lényegük, ez a fő tartalmuk. Ha itt ismét extrapoláljuk az egyedi jogviszonyokból az általánosat, vagyis azt vizsgáljuk, hogy általában milyen jogviszonyokról van szó, kiderül, hogy a jogviszonyfajta, amelyre a jog irányul, egy-egy osztály érdekét szolgálta, mégpedig mindig azét az osztályét, amelynek a kezében vannak az anyagi javak, a termelőerők, és a politikai hatalom: olyan típusú jogviszonyfajták kereteit teremti meg, amelyek megfelelnek az ő osztályérdekeinek. Az osztályérdek ilyenkor egybeesik az egyedi érdekkel is, de csak általában esik egybe, azaz rendszerint egybeesik; egyedileg nézve az egyes viszonyokat eltérések, sajátosságok is adódhatnak. Ismeretes Marx példája a fiatal burzsoáról, aki elvileg igenli a családot, miközben személy szerint függetleníti magát attól, a vallásos zsidóról, aki folyton kijátssza elvileg vallott vallását (Német ideológia, Marx—Engels: Művei, 3. köt. Bp. 1960., 167. o.). Ez a helyzet az érdekkel; az általános érdek általában érvényesül, de egyedi jogviszonyokban eltérés is adódhatik tőle. Ami belőle fogalmi elemként tapad a joghoz

az az uralkodó osztály általános érdeke, amelybe mintegy belebúvik az egyéni érdek, mégpedig jól-rosszul. Végül is az uralkodó osztály általános érdeke fogalmi eleme a jognak, a jog tartalmának.

Ilyen módon most már megvan a jognak minden fogalmi eleme, amely nem azonos a jog tudományos fogalmával, noha nem esik messze tőle. Ez a fogalmi elem a marxista—leninista jogelmélet adta fogalmi meghatározás, amely ezek szerint abból áll, hogy a jog a magatartási szabályok egy sajátos fajtája: e sajátosság abban áll, hogy az állam alkotja meg őket s az állam fűz nem-követésükhöz szankciót. A jog továbbá az uralkodó osztály akaratát fejezi ki, amely arra irányul, hogy védje az uralkodó osztály általános társadalmi érdekeit. Ennyit gyűjtöttünk egybe a jog fogalmi elemeiből.

VIII. A szocialista jog fogalma.

De vajon ez a fogalmi megközelítés érvényes-e a szocialista jogra is? Számos kérdés merül itt fel és vár itt megválaszolásra. Mindenekelőtt az az elméleti kérdés, hogy egyáltalán lehetséges-e egységes jogfogalom a kizsákmányoló és a kizsákmányolást tiltó jogra nézve? Kérdéses, van-e egy olyan általános jogfogalom, amely átfog minden létező jogrendszert, vagy pedig külön-külön kell jogfogalmakat keresnünk? A látszat az egységes jogfogalom irányába mutat, de a dolog mélyére tekintve, mást találunk.

A különböző jogfogalmak tartalmát illetően a szocialista jognál nyilvánvaló mindenekelőtt, hogy az is magatartás-tartalom, annak egy faja és azok rendszere, amelyek szintén az államtól erednek és a szocialista állam szankciójával biztosítottak, vagyis külsőleg megfelelnek más jogrendszereknek, azokkal azonosak. Gyökeresen más azonban annak az osztálynak az akarata, más maga az az osztály is, amelytől a szocialista magatartásra vonatkozó szabály és azok rendszere ered. Ez is osztályakarat, azonban a társadalomnak túlnyomó többségét képviselő akarat a társadalom kisebbségével szemben, ami más összefüggést ad a jog egészének, továbbá más melléktulajdonságokkal ruházza azt fel. A kényszer, azaz a szankcionáltság továbbra is alkotó tényezője marad a jognak, pontosabban a magatartási szabálynak, de az más jellegűvé válik, más összefüggésű és hatású kényszerről van szó: az emberek túlnyomó többsége elvileg általános társadalmi tudatánál fogva kész lenne a szocialista magatartási szabály önkéntes követésére, de az, tudnillik a szocialista jogszabály vagy olyan messzire mutat előre, a jövőbe, vagy olyan távol esik még a konkrét viszonyra vonatkozó tudattól, hogy egyelőre a kényszer szükséges benne; nem azért, hogy a szocialista ember érdekeivel homlokegyenest ellenkező magatartási szabályt kényszerítsen ki, hanem társadalmi esedékességénél korábban kényszerítsen ki egyfajta magatartást, fegyelmezettebbé tegye az önként is vállalt magatartást, siettessen egy társadalmi helyzetet, amely magától még nem állt volna be. A kényszer tulajdonképpen azonos itt is, ott is, de más és más célt szolgál, más a rendeltetése, ennélfogva más az alkalmazási mechanizmusa, más a gyakorlati jelentkezése. Ugyanez a helyzet az érdeknél is; itt is természetesen, mint az akaratnál, nem az egyedi akaratot és érdeket nézzük, hanem a közösségi, az általános akaratot és érdeket.

A szocialista és a nem-szocialista jog között az alapvető különbség, hogy az egyik (ti. a szocialista) a társadalom többségének, majd a fejlődés folytán egészének a joga, vagyis más a társadalom viszonya hozzá, s ha ugyanaz a feszültség jelentkezik is benne helyenként, ennek a feszültségnek más az indoka, lebonyolódásának más a mechanizmusa. A jogtudomány sajátsága és alapvető jellegzetessége, hogy egyformán tárgyalja e más és más jelentőségű jogi fogalmakat, bizonyos értelemben a közösfelületest emeli ki belőlük, ahelyett, hogy arra helyezné a súlyt, ami ebben a közösben eltérő, sőt egyenesen ellentétes: igaz, ebben az esetben túl kell lépnie a jogi formán, amit egyesek a jogtudomány kizárólagos témájának tekintenek (formalizmus) s el kell jutnia a jog társadalmi lényegéig és tartalmáig. Már pedig az utóbbi elem és vonatkozás nélkül nincs jogtudomány, mert az nem jogtudomány; az csakis formatudomány lenne, egyfajta szerkezettudomány, s nem is tudja így megközelíteni a jogfogalmat, a jog lényegi elemeit.

IX. Kétféle jogfogalom.

Mindebből az következik, hogy a jogfogalmat kétféle felfogásban tekinthetjük: mondhatjuk, hogy egyetlen egységes jogfogalom létezik, függetlenül attól, hogy mi a jog társadalmi tartalma. Ebben az esetben nincsen különbség a szocialista és a nem-szocialista jog között, ami nyilvánvalóan társadalmilag hamis, nem helytálló következtetés. A rabszolgatartó jognak, a feudális jognak és a burzsoá jognak a társadalomhoz való viszonya, függetlenül attól, hogy más és más osztályok jogát és érdekeit védi, azonos mégis abban az alaphelyzetben, amelyben a jog a társadalomhoz viszonyul s a különbség az, amely az osztályok szerint alakul, egyfajta, még társadalmilag is helytálló általánosítás mellett elenyészik; arról van tudniillik szó, hogy az uralkodó osztály mindegyikben kizsákmányoló osztály, amely szemben áll a társadalom többségével. Ezért végeredményben megkülönböztethetjük *a)* a kizsákmányoló rendszerek jogát mint fogalmi meghatározást, mint fogalmi közösséget, mint az azonos, egységes jogfogalom közös-alapvető elemét. Másrészről megkülönböztetjük *b)* a szocialista jogot mint a kizsákmányolás-mentes társadalom jogát. Ez a kizsákmányolás-mentes jog másféle társadalmi rendszerben, másféle funkciókkal

helyezkedik el, mint a jog a kizsákmányoló társadalmakban: jog ez is, azonos jelei is vannak a kizsákmányoló társadalmak jogával, de a lényeget és a társadalmi szerepet illetően mégis új típusú, más jog, mint a korábbi. Ebből következik, hogy a szocialista jog fogalmába bele kell építeni olyan elemeket, amelyek erre az új társadalmi funkcióra utalnak, s amelyek újszerűségét nyilvánvalóan mutatják; ezekkel együtt pedig új típusú jogról van szó, amelynek új tulajdonképpen a fogalma is; egy *új általános jogfogalom* jön létre. Ezek szerint tehát kétféle jogfogalom létezik, mint általánosság. Elképzelhető, hogy a kétféle jogfogalom fölött posztulálunk még egy általános, az előbbieknél általánosabb jogfogalmat, de akkor — mint láttuk — elveszítjük a jogfogalom társadalmi tartalmát és csak üres jogfogalmat, azaz olyan fogalmat kapunk, amelyből hiányzik a társadalmi lényeg, hiányzik az értelem.

A kétféle jogfogalom utolsójával, a szocialista jogfogalommal kapcsolatban feltehető a kérdés, hogy vajon miért van konfliktus a társadalom és a jog között, vajon miért nem követik önként a jogot, vajon miért van itt is szükség külön apparátusra, amely kényszerít, ügyel a követésre? Ennek többféle oka is van. Az első oka a szocialista társadalom tervszerű fejlődésében, tervszerű felépítésében van; a tervezés menetében a társadalom vezető erői olyan magatartást írnak elő az állampolgárok részére, amely meghaladja átlagos felfogásukat, amely előbbre mutat, magasabbra vonja a kívánt magatartási szintet, mint amit spontánul teljesítene. Többre kényszeríti, mint ami az adott tudati helyzetéből önként folynék. Ennek a többnek, a magasabbnak a kikényszerítésére a külön apparátus még szükséges. De szükséges ez a külön apparátus azért is, mert a szocialista jog egyik alapvető feladata, hogy összhangot teremtsen az egyéni és a társadalmi érdek között, vagyis megtanítsa az embereket egyéni érdekeiknek a társadalmi érdek alá rendelésére; ehhez is szüksége van a szervezett kényszerre. Végül szükség van rá azért is, hogy segítse az embereket a társadalmi érdeknek nemcsak a követésére, de már a felismerésére is, önmagának a társadalmi érdekkel való azonosítására.

X. A szocialista jog nevelő szerepe.

Ez utóbbi indok miatt beszélünk külön a szocialista jog előrevivő, az embereket előre mozgató és tudatukat fejlesztő progresszív szerepe mellett e *jognevelő szerepéről* is. Önmagában a jog is, már a maga írott alakjában is nevelő hatású, de tulajdonképpeni nevelő szerepe az alkalmazásban tűnik elő, mégpedig mind a közvetlen alkalmazásban, valakikre tehát, akik a jogvitákban szerepelnek, mind az alkalmazásban mint követendő példában, vagyis az alkalmazás hatásában másokra, harmadik személyekre. A szocialista társadalom megteremti annak a feltételeit, hogy az emberek az alkalmazási példa nyomán viselkedjenek: anyagi érdekeik, társadalmi helyzetük nem hajtja őket a kifogásolt magatartás okvetlen követésére, hanem utat mutat a magatartás-változtatás felé: ez a szocialista jog olyan új vonása, amelyre a kizsákmányoló jogoknál intézményesen nincsen lehetőség, minthogy bizonyos társadalmi helyzetek, amelyek jogellenes magatartást szülnek, eleve adottak és tartósan létezők.

E két új vonás, a szocialista jog új módon a társadalmi haladást segítő, *progresszív* szerepe és egyben *nevelő szerepe*, a szocialista jogot új módon építi be a szocialista társadalomba, új szerepet ad neki, s magát a jogfogalmat is kibővíti ezekkel az elemekkel, amelyek szükségszerű vonások. Ezek az elemek többek között arra szolgálnak, hogy újfajta magatartásokat, új viszonyt idegezzenek be a társadalomba: a jogkövetést önkéntessé tegyék, a kényszert és a kényszerrel való fenyegetést egy öntudatos, öntudattal rendelkező emberekből álló társadalomban kiküszöböljék. Itt jutunk el ismét ahhoz a ponthoz, amelyen a jog elhal; a jog mint jog, mint külön apparátussal biztosított kényszerszabályok rendszere, megszűnik ilyen lenni, s az önként követett szabályok rendszerévé válik.

Irodalom.: → *Jog.* *Szabó Imre*

JOGFORRÁSI RENDSZER. I. A jogforrás fogalma (853.) — II. A törvényhozás és a rendeletalkotás (858.) — III. Az úgynevezett jogalkalmazói (bírói) jogalkotás (szokásjog) (865.)

I. A jogforrás fogalma. 1. Materiális és formális belső és külső jogforrás. 2. A jogforrás genetikus és gnoszeológiai fogalma. 3. A jog és a jogforrás viszonya. 4. Konkrét jogforrások.

1. Materiális és formális, belső és külső jogforrás.

A jogforrás fogalmának meghatározására a jogelméletben és a jogtudományban számos kísérlet történt. *(→Jog)* A jogforráselméletben közel sincs egyetértés abban a kérdésben, mit értünk a jogforrás fogalmán, hogyan kell a jogforrás fogalmát meghatározni. E problémát illetően a jogtudományban általánosként jelentkező, egységes álláspont kialakulásáról nem beszélhetünk. A jogelméletben és a jogtudományban a jogforrás fogalmát többféleképpen határozzák meg, e fogalom lényegét és tartalmát illetően számos, egymástól többé-kevésbé, kisebb vagy nagyobb mértékben eltérő felfogás és definíció jött létre.

E jogforrás-fogalmi definícióknak mintegy rendezett összefoglalását, sűrítését jelenti a jogforrás fogalmának a jogelméletben és a jogtudományban sztereotip olyan meghatározása, amely *materiális* és *formális*, illetve *belső* és

külső jogforrást különböztet meg. A jogforrásfogalom materiális és formális meghatározásának a megkülönböztetése elsősorban az angol jogtudományra jellemző, amely azonban nem jelenti azt, hogy kizárólagosan az angol jogelmélet sajátja. A jogforrás materiális fogalmán azokat a jelenségeket értjük, amelyek a jog tartalmának eredetére utalnak, azokat a tényezőket, amelyekből a jog tartalma származik. A jogforrás fogalmának formális meghatározása viszont azokat a tényezőket és jelenségeket jelenti, amelyekből a jog ereje és érvényessége fakad. Ennek a materiális és formális jogforrásmeghatározásnak klasszikus megfogalmazását adja Salmond: „A formális forrás az, amiből a jogok hatalma ered. A materiális források viszont azok, amelyekből a jogok anyaga, nem pedig érvényessége származik." A jogforrás fogalmának materiális és formális definíciói mellett különösen az újkantiánus jogfilozófia hatására széles körben meghonosodott a belső és a külső jogforrás fogalma. A belső jogforrás azt a tényezőt jelenti, amelyből a jog származik, a külső jogforrás pedig azt a megnyilvánulási formát, amelyben a jog megjelenik. A jogforrás fogalmának materiális és formális meghatározása szemszögéből tekintve, a belső és a külső jogforrás fogalma lényegében nem más, mint a jogforrás formális fogalmának további részletezése és tagolása, a jogforrás fogalmának a formális jogforrásfogalomra redukálása. A külső jogforrás megkülönböztetése azonban egyúttal egy új és lényeges mozzanatot is bevisz a jogforrás fogalmába, amelynek a jogforrási elméletre és az egész jogtudományra nézve jelentős kihatása volt, nevezetesen a jog megismerésének szempontját, a jogforrásnak megismerési forrásként felfogását.

2. A jogforrás genetikus és gnoszeológiai fogalma.

Ha a jogforrás fogalmának a jogelméletben és a jogtudományban található ezeket a fontosabb meghatározásait közelebbről megvizsgáljuk, kitűnik, hogy a jogforrás általános fogalmát lényegében kétféleképpen határozzák meg: Egyfelől a jogforrás fogalmának a jogforráselméletben kimunkált az a definíciója áll előttünk, amely a jogforrás fogalmát *a jog keletkezésével, létrejöttével és kialakulásával összefüggésben határozza meg.* A jogforrás fogalmának a jogforráselméletben kifejtést nyert ezt a meghatározását *genetikus jogforrás-fogalmi* definíciónak nevezzük, szemben a jogforrás fogalmának a jogtudományban kialakult másik tipikus meghatározásával, amely lényegében a külső jogforrás fogalmát jelenti, és a jogforrást mint megismerési forrást definiálja, *a jogforrás ún. gnoszeológiai fogalmával.*

A jogforrás fogalmának tisztázására irányuló, a jogtudományban található meghatározások elsőként megjelölt csoportját, a jogforrás fogalmának genetikus definícióját az jellemzi, hogy a jogforrás általános fogalmát azokból a társadalmi, politikai, ideológiai jelenségekből absztrahálja, amelyek a tárgyi joggal meghatározott összefüggésben állanak. Ennek az összefüggésnek a lényege az, hogy a megjelölt jelenségek és az objektív jog olyan okozati viszonyban vannak egymással, amelyben a tárgyi jog meghatározott jelenségek okozataként, eredményeként jelentkezik. E jogforráselméleti koncepció szerint a tárgyi jogot létrehozó tényezők és okok a jog forrásai. A jogforrás fogalmán tehát azokat a jelenségeket értjük, amelyek a tárgyi jog keletkezését előidézik. A jogforrás genetikus fogalmát klasszikusan fogalmazza meg Savigny: „Jogforrásoknak az általános jog, tehát éppúgy a jogintézmények, mint az ezekből absztrakció által képzett egyes jogszabályok keletkezési alapjait nevezzük."

A jogforráselméletben kialakult másik tipikus jogforrásfogalmi definíció, amely a jogforrást megismerési forrásnak (fontes cognoscendi) tekinti, a jogforrás gnoszeológiai meghatározása. A jogforrás fogalmának gnoszeológiai meghatározása mind alapvető kérdés felállítását, mind a fogalomalkotás, az absztrakció alapjául szolgáló jelenségeket és összefüggéseket tekintve, lényegében különbözik a jogforrás fogalmának genetikus definíciójától. Míg a jogforrás fogalmának genetikus meghatározását kidolgozó jogelméletek alapkérdése a jog keletkezési folyamatára, a jogot alakító okokra és tényezőkre irányul, addig a jogforrás fogalmának gnoszeológiai definíciójára épülő jogforráselméleti koncepció problémafelvetésének magva az, hogy miből ismerjük meg a jogot, honnan tudjuk, hogy jogi jelenséggel állunk szemben, melyek azok a források, amelyekből jogi ismereteinket nyerjük. A külső jogforrás fogalma lényegében gnoszeológiai jogforrásfogalom: „A jogi előírásoknak számos lelőhelye van és ezeket szemléletes kifejezéssel *jogforrásoknak* jelölik, minthogy ezekből, hasonlóan a vízforrásokhoz, amelyből a nemes vizet, a jogtételeket kell, hogy merítsük." (Nawiaski) A jogforrásfogalom genetikus meghatározásának a jog keletkezési folyamatára koncentráló kérdés felállítását tehát a jogforrásfogalom gnoszeológiai definíciójának ismeretelméleti problémafelvetése váltja fel. Az alapkérdés megfogalmazásának megfelelően a jogforrásfogalom gnoszeológiai meghatározását kimunkáló koncepciók a fogalomalkotó absztrakció során egészen más jellegű és természetű jelenségekből és összefüggésekből indulnak ki, mint a jogforrás fogalmának genetikus definíciói: az utóbbiak számára tárgyul és alapul azok a tényezők és összefüggések szolgálnak, amelyek a jog keletkezését, létrejöttét és alakulását előidézik és befolyásolják, a gnoszeológiai meghatározások viszont a jogforrás fogalmát azokból a jelenségekből és formákból absztrahálják, amelyekben a jog megjelenik és amelyekből a jogot megismerhetjük.

A jogforrás fogalmának lényegében ez a kétfajta definíciója uralja a jogforráselméletet.

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a gnoszeológiai vagy a genetikus jogforrásfogalomra épülő jogforrástani koncepciók a konkrét jogforrások megjelölésében is egyetértenek. Egyáltalán nem, sőt a genetikus és a megismerési jogforrásfogalmi meghatározásokra alapozó jogforráselméletek a legkülönbözőbb, eltérő konkrét jogforrásokat határozzák meg, különféle konkrét jogforrások megjelölésére ágaznak szét. A jogforrásfogalom definíciójának meghatározására, valamint a genetikus vagy a gnoszeológiai jogforrás alapján a konkrét jogforrások megjelölése az adott jogforráselméleti koncepció alapvető jogfelfogásától függ. A jogforrásfogalom és az ennek alapján meghatározott konkrét jogforrás, valamint az általános jogfelfogás tartalmának és jellegének megfelelően alakul az adott jogforráselméleti koncepció társadalmi szerepe és funkciója is. A jogforrásnak mind a genetikus, mind a gnoszeológiai definíciója szoros, kölcsönös kapcsolatban van az általános jogelméleti koncepcióval, a jogfelfogás jellegével. Míg azonban a jogforrás fogalmának genetikus meghatározása a jogforrás fogalmát és problematikáját elsősorban és lényegében a *jogalkotás* szemszögéből nézi, addig a jogforrás fogalmának gnoszeológiai definíciója a jogforrásfogalom és a jogforrástan súlypontját inkább a *jogalkalmazás* felé tolja el, a jogforrás fogalmát a jogalkalmazó oldaláról ítéli meg, a jogforráselmélet problematikáját a jogalkalmazás folyamatához igazítja.

A jogforrás fogalmának a jogelméletben, illetve a jogtudományban kidolgozott meghatározásaiból kitűnik, hogy a jogforrás fogalmának definiálására irányuló kísérletek központi problémája egységes általános fogalom létrehozása: a materiális és a formális, illetve a genetikus és a gnoszeológiai jogforrásfogalom dualizmusának megszüntetése és meghaladása. A jogforrásfogalom kettőssége, a genetikus és a megismerési jogforrásfogalmi definíciók meghaladásának, valamint az egységes általános jogforrásfogalom meghatározásához közeledésnek az útját a jog és a jogforrás összefüggésének tisztázásában látjuk.

3. A jog és a jogforrás viszonya.

A jogforrás fogalmának két alapvető meghatározása, a jogforrás genetikus és gnoszeológiai fogalma a jog és a jogforrás között lényegére és jellegére nézve gyökeresen különböző kapcsolatot feltételez. Míg a jogforrás genetikus fogalmának alapját a *tárgyi jog* és a jogforrás olyan belső viszonya jelenti, amelynek tartalma az, hogy a jogforrás és az objektív jog *okozati* összefüggésben vannak egymással, melyben a jogforrások mint okok a tárgyi jogot, mint eredményt és okozatot létrehozzák, kiváltják, addig a jogforrás gnoszeológiai fogalma a jog és a jogforrás közötti kapcsolatot — ha nem is nyíltan és kifejezetten — figyelmen kívül hagyja, pontosabban a jogot és jogforrást nem közvetlenül, hanem közvetetten, *a megismerés mozzanatának közvetítésével* hozza viszonyba egymással, ugyanis a jogforrás az, amelyből a jogot megismerjük. Közelebbi vizsgálódás során azonban kitűnik, hogy a jogforrásnak ez a definíciója a valóságban mégis a jog és a jogforrás meghatározott, közvetlen kapcsolatát feltételezi és fejezi ki, csakhogy a jog és a jogforrás között feltételezett ez a kapcsolat sajátos jellegénél fogva rejtettebb és kevésbé szembetűnő. A jog és a jogforrás összefüggése ugyanis ebben az esetben nem kauzális kapcsolatot jelent, a jog és a jogforrás között — a gnoszeológiai jogforrásfogalom szerint — lényegében *azonossági* viszony van, a két jelenség, a jogforrásfogalom megfogalmazásának értelmében azonos egymással. A dologról, a tárgyról szerzett közvetlen tapasztalataink és ismereteink forrása nem más, mint maga a tárgy, az objektum. Az objektív jogot is magából a tárgyi jogból, a jogszabályok összességéből ismerjük meg, ilyenformán a jogforrás és a jog lényegében azonosak egymással. Megváltozik a helyzet, ha a gnoszeológiai jogforrásfogalom jelentését nem a tárgyi jogra vonatkoztatjuk, hanem úgy fogjuk fel, hogy ebben az esetben a szubjektív, az *alanyi jog* forrásáról van szó. Az alanyi jog vonatkozásában ugyanis lehetséges, hogy a tárgyi jogot jogforrásnak, az alanyi jogot előidéző tényezőnek tekintsük, azaz a jogforrás és a jog (szubjektív jog) között okozati viszonyt feltételezzünk. Aligha tévedünk, ha a jogforrás kétfajta fogalmának alapjául szolgáló, a jog és a jogforrás között fennálló összefüggés értelmezésében megnyilvánuló lényeges eltérést arra a körülményre vezetjük vissza, hogy a jogforrás fogalmát genetikusan meghatározó jogforráselméleti koncepciók a jog és a jogforrás kapcsolatát, valamint a jogforrást mindenekelőtt a jogalkotás problematikája szempontjából, a gnoszeológiai jogforrásfogalmat kimunkáló jogforráselméletek viszont főként a jogalkalmazás szemszögéből vizsgálták. A jogalkotás vonatkozásában nyilvánvaló, hogy jogforrásként elsősorban a tárgyi jogot létrehozó tényezők jelentkeznek, s az objektív jog és a jogforrás kapcsolata kauzális viszonyként jelenik meg. A jogalkalmazási folyamatban pedig az összefüggések megváltoznak, a jogalkalmazó érdeklődését elkerüli a tárgyi jog keletkezési folyamata, s figyelme elsősorban saját munkájára, arra irányul, hogy számára honnan ered a jog, miből ismeri meg a jogot, honnan nyeri jogi ismereteit, mi hozza létre az egyes személyek alanyi jogát a konkrét jogviszonyokban. A jogforrás fogalmának e két alapvető és tipikus meghatározásában, illetve a jog és a jogforrás összefüggésének kétféle felfogásában és megítélésben tehát a *jogalkotás* és a *jogalkalmazás*, a *tárgyi és az alanyi jog* dialektikus ellentmondása húzódik meg. (→ *Jog*; — *Jogalkotás*; — *Jogalkalmazás*)

Az objektív jognak a társadalmi és a jogi jelenségek körében elfoglalt helye és jelentősége, a tárgyi jognak az alanyi joggal és kötelezett-

séggel szembeni elsődlegessége a jogforráselméleti és a jogforrási fogalom vonatkozásában arra utal, hogy a jogforrások megjelölésénél elsősorban az objektív jogra legyünk figyelemmel, a *tárgyi jog forrásait* kutassuk, s ennek következtében a jogforrásfogalom kidolgozásánál kiindulási alapnak a jogforrás és az objektív jog közötti viszonyt tekintjük. Alanyi jogról és kötelezettségről csak az objektív jog létezése esetén beszélhetünk, az alanyi jog tehát a jogforrásokkal csak közvetetten, a tárgyi jog közvetítésével kerül kapcsolatba, minek folytán a jogforrások és az alanyi jogok és kötelezettségek viszonya másodlagossá és kevéssé jelentőssé válik. Fontos és lényeges: egyrészt a jogforrások és eredményük, a tárgyi jog viszonya, másrészt az objektív jog és az alanyi jogok és kötelezettségek, a jogviszonyok kapcsolata. Természetesen ez a két összefüggés nem választható el mereven egymástól, ezek dialektikusan egységes folyamatot alkotnak, mely folyamat két fő szakasza, a jogkeletkezés, a jogalkotás menete és a jog realizálási folyamata, a jogviszonyok és a jogalkalmazás mozzanata kölcsönösen feltételezik egymást.

Az eddigi fejtegetésekből kitűnik, hogy a jog és a jogforrás kapcsolatának a lényegét — szemben a jogot és a jogforrást lényegében azonosító jogforráselméleti koncepciókkal — abban látjuk, hogy a jogforrás és a jog viszonya a jogforrás és a tárgyi jog olyan összefüggését jelenti, amelyben a jogforrások az objektív jogot, a jogszabályokat előidéző, létrehozó jelenségként, a jogi normák pedig a jogforrás következményeként, eredményeként jelentkeznek. A jog mint társadalmi jelenség sajátos társadalmi mozgásában, amely a társadalmi viszonyok, a jogszabályok és a jogviszonyok összefüggésében játszódik le — vázlatosan és leegyszerűsítve — lényegében két fő szakaszt, kétirányú társadalmi tendenciát figyelhetünk meg: az egyik a jogi normák a társadalmi viszonyok alapján való létrejövetelének, a jogszabályok keletkezésének és kialakulásának, a másik a jogszabályok a társadalmi viszonyokra való hatásának, a jogviszonyokban, az alanyi jogokban és kötelezettségekben, és végül a társadalmi viszonyok alanyai konkrét magatartásában történő realizálódásának folyamata. A jogforrás és a tárgyi jog viszonyának mint sajátos kauzális összefüggésnek a felfogásából kitűnik, hogy a jogforrás vagy jogforrások a jogi-társadalmi mozgásnak az első etapjában helyezkednek el és játszanak fontos szerepet. A jog forrásait tehát a társadalmi viszonyoktól, a jogi normák létrejöttéig végbemenő társadalmi folyamatban kell keresni. A társadalmi viszonyoktól a jogszabályokig terjedő sajátos társadalmi mozgásnak, a jog keletkezésének és kialakulásának lényegét az a sajátos kauzális viszony foglalja magában és fejezi ki, amely a jogot előidéző társadalmi jelenségek, tényezők, valamint a jogi normák között áll fenn. A jogforrás fogalmát e társadalmi jelenségekből és abból az okozati kapcsolatból absztraháljuk, amely e társadalmi tényezőket a jogszabályokkal sajátos módon összekapcsolja. Ezért a társadalmi viszonyoktól a létrejött jogszabályokig terjedő társadalmi mozgásnak és folyamatnak a lényegét jelentő, azt a sajátos mozzanatát és elemét kutatjuk, amely a tárgyi jog keletkezését illetően elengedhetetlen, meghatározó jellegű, amely nélkül a jogszabályok nem jöhetnének létre, amely a tárgyi jogot közvetlenül létrehozza. A jogforrás fogalmának meghatározása során tehát a tudományos absztrakció arra irányul, hogy a társadalmi viszonyoktól a jogi normák kialakulásáig terjedő, rendkívül bonyolult és összetett társadalmi folyamatból, a társadalmi mozgásban jelentős szerepet játszó számos társadalmi tényezőből és jelenségből az egész folyamatot jellemző és kifejező lényeges elemeket, mozzanatokat emelje ki és definiálja. Ennek figyelembevételével és megfelelően a jogforrás fogalmát a következőképpen határozhatjuk meg: *jogforrás az a specifikus társadalmi jelenség, tényező vagy viszony, amely az objektív jogot (a jogi normák összességét) közvetlenül előidézi, létrehozza.*

4. Konkrét jogforrások.

A jogforrás fogalma, általánosságánál és elvontságánál fogva, sokféle társadalmi tényező és tartalom felölelésére alkalmas. Az alapvető jogfelfogástól függ, hogy a jogforrás fogalmának e definícióját tartva szem előtt, konkrétan mely jelenséget vagy jelenségeket tekintjük a jog forrásának. Logikailag kifejezve, a jogforrásnak e fogalma alapján a legkülönbözőbb konkrét jogforrások határozhatók meg. A jogforrás fogalmának a jelentősége abban van, hogy megjelöli a társadalmi jelenségeknek és viszonyoknak azt a körét, amelyben a konkrét jogforrásokat keresnünk kell, feltárja a jogforrás és a jog kapcsolatának a lényegét, s ezzel megszabja a konkrét jogforrások keresésének és a jogforráselméleti kutatásoknak határozott irányát.

A konkrét jogforrások meghatározásával kapcsolatosan feladatunk az, hogy a jogforrás fogalma alapján megkeressük azt a társadalmi jelenséget, amely kizárólag és közvetlenül a jog létrehozására irányul, és így kifejezi és tartalmazza a jog keletkezésének lényegét és specifikumát.

A jogot közvetlenül létrehozó ezt a jelenséget, amelyben a jogkeletkezés folyamatának lényeges eleme és tényezői mint valami gyűjtőmedencében futnak össze, amely a jogképződés menetének ezeket a fontos mozzanatait mint komponenseket egy eredőben egyesíti, az állam specifikus, kizárólag a jog keletkezésére irányuló tevékenységi formájában, *az állami jogalkotó tevékenységben* látjuk. Az állam sajátos jogalkotó munkája az a végső közvetítő mozzanat, amely a jogkeletkezés folyamatának többi tényezőit, illetve ezek hatásait felfogva, összegyűjtve és magában foglalva, a jog létrejöttét

közvetlenül kiváltja, előidézi. A jogképződés folyamatának lényeges elemei és tényezői e közvetítő, formáló és alakító csatornán keresztül, az állami jogalkotó tevékenység útján hozzák létre a jogot. A termelési viszonyok számos áttételen és közvetítésen keresztül érvényesülő meghatározó jellege és hatása végül is az állam jogalkotó tevékenysége folytán nyer jogi kifejeződést a jogszabályokban. Ugyanez a helyzet az osztályakarat és az államakarat vonatkozásában is: az osztályakarat és az államakarat jogi tükröződése csak az állami jogalkotó szervek aktív formáló, teremtő munkájának eredményeként jön létre. Az államnak a jog keletkezésével kapcsolatos meghatározó szerepe pedig konkrétan az állami szervek jogalkotó tevékenységében nyilvánul meg. De nemcsak a jogkeletkezési folyamatnak ezek a legfontosabb, lényegesként kiemelt elemei és tényezői, hanem a jog kialakulásának menetében közreható más, kevésbé jelentős mozzanatok befolyása is végül az állam jogalkotó tevékenységének közvetítésével érvényesül a jogkeletkezési folyamat eredményében.

Az állami jogalkotó tevékenység mint a jogkeletkezés menetének végső, lezáró, a jogot közvetlenül létrehozó tényezője természetesen nem egyszerűen a jogképződés folyamatában közreható és szerepet játszó több jelenséget átfogó, befogadó, hanem aktív, alkotó és formáló mozzanat. Az állami jogalkotó tevékenység és a jog kialakulásában aktívan résztvevő, egyéb társadalmi, politikai és ideológiai tényezők között fennálló viszonyt nem szabad mechanikusan és egyoldalúan úgy felfogni, hogy a jogképződés menetébe bekapcsolódó jelenségek hatására a jog az állam jogalkotó tevékenységében, e tényezők szerepének és jelentőségének felismerése és tükröződése útján mechanikusan létrejön. Az állam jogalkotó tevékenysége és a jogkeletkezési folyamat más tényezői olyan dialektikus kölcsönhatásban, összefüggésben vannak egymással, amelyben nemcsak a jogképződés menetének említett mozzanatai gyakorolnak hatást az állami jogalkotó munkára s ezen keresztül e munka eredményére, a jogra, a jogi normákra, hanem ez a speciális állami jogalkotó tevékenység is aktív alkotó módon fogja át ezeket a mozzanatokat és sajátos módon jogi formákban fejezi ki.

Az állami jogalkotó tevékenység és a jogkeletkezési folyamat többi eleme és tényezője közötti viszony lényegét filozófiailag a hegeli értelemben vett „aufheben" kifejezés segítségével ragadhatjuk meg. A hegeli „aufheben" — mint ismeretes — egyszerre jelenti a megszüntetést (a negációt), a megőrzést (a konzerválást) és a magasabb szintre való felemelést. Az állam jogalkotó tevékenysége és a jog kialakulásában szerepet játszó egyéb jelenségek összefüggésének lényege az, hogy az állami tevékenységnek ez a specifikus fajtája és formája a jogképződési folyamat többi mozzanatát megszüntetve, megőrizve és magasabb szintre emelve foglalja magába. A jogkeletkezés menetének lényeges elemei és mozzanatai, valamint az állami jogalkotó tevékenység között fennálló dialektikus viszony alapján lehet csak az állam jogalkotó munkájának a jog létrejöttében betöltött szerepét és jelentőségét, az állami jogalkotó tevékenységet mint a jogot közvetlenül létrehozó társadalmi jelenséget megérteni.

Az állami jogalkotó tevékenység és egyrészt a jog, másrészt a jogkeletkezési folyamat egyéb tényezői közötti összefüggés megvilágításának eredményeképpen feltárul előttünk az a sajátos társadalmi jelenség, amely a jogképződés menetének lényeges mozzanatait dialektikusan átfogva, a jogot közvetlenül létrehozza, amely így a jogforrás fogalma alapján konkrét jogforrásként meghatározható. Az állam jogalkotó tevékenysége, az a sajátos, specifikus, kizárólag csak a jogot létrehozó és egyedül a jogkeletkezés folyamatára jellemző társadalmi jelenség, amely a jogforrás fogalmának individualizált alkalmazását, az egyedivel való összekapcsolását jelenti. Ennek alapján és megfelelően a *jog konkrét forrásán* az állami tevékenység specifikus fajtáját, *az állam jogalkotó tevékenységét értjük.*

A jogforrás fogalmát mint a jog keletkezését közvetlenül előidéző specifikus tényezőt definiáltuk. A jogforrásfogalomnak e definíciója alapján, ennek keretei között a jog konkrét forrásaként a jogot közvetlenül létrehozó, a jog egész keletkezési folyamatát koncentráltan kifejező állami jogalkotó tevékenységet jelöljük meg. De az állam jogalkotó tevékenysége ugyanakkor az állami szervek konkrét jogalkotó tevékenységének különböző fajtáit és formáit fogja át, az állami jogalkotó tevékenység e specifikus fajtái a jog tulajdonképpeni, mindenkori konkrét forrásai. Eszerint a jog konkrét forrásai az állami jogalkotó tevékenység, illetve ennek különféle konkrét megnyilvánulási formái. Az állami jogalkotó tevékenység tehát a mindennapi jogi élet gyakorlatában különféle fajtákban és formákban jelentkezik. Az állam ugyanis jogalkotó tevékenységét különböző szervein keresztül fejti ki. Attól függően, hogy a konkrét jogalkotó munkát végző állami szerv az állami szervek hierarchiájában hol helyezkedik el, milyen specifikus minősége, mire irányul alapvető tevékenysége, last but not least a hatályos pozitív jog hogyan szabályozza tevékenységét általában, s különösen felruházza-e jogalkotó hatalommal, az állami jogalkotó munka egymástól olykor jelentősen eltérő vonásokat felmutató sajátos fajtákra, formákra bomlik. Mindezek a mozzanatok együttesen lényegében meghatározzák a konkrét jogforrások jellegét, helyét és szerepét a jogrendszerben. A jogelméleti vizsgálódás figyelme tehát nem a jogalkotó tevékenység eredményére, a kibocsátott jogi normákra, azok formájára,

sajátos vonásaira irányul, hanem azokra a mozzanatokra, amelyek a jogi normákat létrehozó állami tevékenységet jellemzik, mely utóbbinak sajátosságai éppen azok, amelyek a jogi jelenségformák (jogi normák) specifikus vonásait meghatározzák. Ez egyúttal mindjárt azt is jelzi, hogy a különböző állami szervek tevékenységének abból a szempontból való vizsgálata, hogy az jogi normát eredményez-e, vagy sem, szakítást jelent a jog és a jogforrások pozitivista felfogásával, mert — bár nem hagyja figyelmen kívül a jogalkotási folyamat jogi szabályozottságának jelentőségét — a jogforrásokat elsősorban nem attól függően határozza meg, hogy a hatályos pozitív jogi szabályozás mit minősít azoknak.

Így a magyar jogrendszerben jelenleg a következő konkrét jogforrásokat különböztethetjük meg:

a) az Országgyűlés törvényhozó tevékenységét [a Magyar Népköztársaság Alkotmánya 1949. évi 20. törvény 19. § (3) bek.],

b) az Elnöki Tanács törvényerejű rendeletalkotását [30. § (6) bek.],

c) a Minisztertanács rendeletalkotó munkáját [35. § (2) bek.],

d) az egyes miniszterek rendeletalkotó tevékenységét [37. § (3) bek.],

e) a tanácsok rendeletalkotását [43. § (2) bek],

f) a bíróságok, kiváltképpen a Legfelsőbb Bíróság és az egyéb jogalkalmazó szervek jogalkotó tevékenységét.

E felsorolásból kitűnik, hogy az első öt konkrét jogforrás a Magyar Népköztársaság Alkotmányában is elismert jogalkotó tevékenység, csupán a hatodikként megjelölt, az ún. bírói jog vagy jogalkalmazási jogalkotás, az, amely az alkotmány szerint nem tekinthető jogforrásnak. Mindez azonban mit sem változtat egy, a valóságos helyzetre figyelő és koncentráló, szociológiai beállítottságú jogforráselméleti vizsgálódásnak azon az eredményén és következtetésén, hogy valójában az állami szerveknek nemcsak az alkotmányban ilyenként elismert tevékenysége minősül jogalkotásnak, azaz jogforrásnak, hanem azoknak a kétségkívül alapvetően jogalkalmazó szerveknek a tevékenysége is, amely ténylegesen jogi normákat eredményez. A bírói jog problémájának elemzésére a továbbiakban még sor kerül, itt csupán annak bizonyítására említettük meg, hogy a konkrét jogforrásoknak olyan vizsgálata, amely nem a konkrét jogi jelenségformákra, jogi normákra, hanem az ezeket eredményező állami tevékenységre és folyamatra koncentrál, szükségképpen túlmegy a pozitív jog határain, s így a jogforrásokat illetően is a valóságos társadalmi, jogi helyzetet adekvátabban ragadja meg.

Természetesen a konkrét jogforrásokat a különböző állami jogalkotó tevékenységi fajtákban látó megközelítés nemcsak a bírói jogalkotás vonatkozásában tárja fel a pozitivista megközelítés korlátait s nyit kaputa jog szélesebb társadalmi valósága felé. A konkrét vizsgálódások gyakran kimutatják, hogy az Elnöki Tanács törvényerejű rendeletalkotása, vagy a Minisztertanács, illetve a miniszterek rendeletalkotó tevékenysége nem marad meg az alkotmány által meghatározott hierarchikus keretekben. Így az alsóbb fokú állami szerv jogalkotó tevékenysége olykor túlmegy a jogforrási hierarchiában felette elhelyezkedő állami jogalkotás által számára kijelölt határokon. Mégis — ha az ez ellen fellépni hivatott felettes állami szervek, kiváltképpen pedig a jogalkotás törvényessége felett őrködni köteles Elnöki Tanács és ügyészség nem lép fel az ilyen állami jogalkotó tevékenység ellen — az állami szerveknek ez a számukra nyújtott törvényes kereteket meghaladó tevékenysége is jogalkotásnak minősül. A konkrét jogforrásoknak tehát az állami szervek olyan konkrét tevékenységeként való meghatározása, amely jogi normát eredményez, a tényleges és valóságos jogforrások adekvát meghatározását teszi lehetővé: túlmegy a pozitív jogon, a jogi pozitivizmuson és szociológiai beállítottságú.

II. A törvényhozás és a rendeletalkotás. 1. Törvényhozás és társadalmi viszonyok. 2. Törvényhozás és osztályakarat. 3. A rendeletalkotás. 4. Rendeletalkotás és osztályakarat. 5. A rendeletalkotás érvényessége. 6. A rendeletalkotás és társadalmi viszonyok.

Törvényhozáson általában a legfelsőbb államhatalmi szervnek kimondottan jogalkotásra irányuló tevékenységét értjük. A tulajdonképpeni törvényhozással, az állam kimondottan törvényalkotó tevékenységével a történelem során mindvégig, az ókortól napjainkig minden államilag szervezett társadalmi formációban találkozunk. Gondoljunk csak az ókori törvénykönyvekre, Hammurabi vagy mások törvényeire, a feudális korszak törvényhozásának produktumaira, a különféle eljárásjogi és kereskedelmi kódexekre, nem is szólva a kapitalista állam jelentős törvényalkotó tevékenységéről, a klasszikus polgári kódexekről és a törvényhozás legfejlettebb formáját kialakító szocialista törvényalkotásról. Jóllehet az ókori rabszolgatartó és a feudális berendezkedésű államok jogrendszereiben is a törvényhozói tevékenység jelentős megnyilvánulásaira bukkanunk, s ezek a törvényalkotási folyamatok a mai értelemben vett törvényhozásnak nem egy lényeges elemével rendelkeznek, mégis a törvényalkotás folyamatának e kezdetleges, primitív megnyilvánulásai, amelyek lényegében a fennálló szokásjogi úton kialakult jogi normák kisebb-nagyobb módosításokkal történő rögzítését, összefoglalását jelentik, nem helyezhetők egy szintre a polgári s még kevésbé a szocialista állam törvényhozó munkájával. A törvényho-

zás tipikus, kifejlett jogalkotási módként először a kontinens polgári államaiban jelenik meg, a történelem során eddigi legkifejlettebb formájában a legnagyobb súlyra és jelentőségre a szocialista államokban tett szert. A törvényhozás mint tipikus jogképződési mód tehát a kontinentális kapitalista és a szocialista társadalmi formációk jogrendszereire jellemző. De a kapitalista és a szocialista állam törvényhozó tevékenységének jellegében, tartalmában és formájában is lényeges és alapvető különbségek mutatkoznak, s a kétféle törvényhozást nem is lehet azonosként értékelni, hanem látni és hangsúlyozni kell e kétfajta törvényalkotási folyamat tartalmi és formai eltéréseit, valamint a törvényhozásnak mint a polgári és a szocialista jogrendszer tipikus jogképződési módjainak az adott társadalmi formációkban eltérő súlyát és jelentőségét, nevezetesen, hogy míg a törvényhozás a kapitalista államokban nem is mindenütt és mindig, addig a szocialista típusú jogrendszerekben általában elsődleges és meghatározó jelentőséggel rendelkezik.

1. Törvényhozás és társadalmi viszonyok.

Az állam törvényalkotó tevékenységének mint konkrét jogforrásnak jellemző vonásait vizsgálva mindenekelőtt az a kérdés vár megválaszolásra, hogy a törvényhozásban milyen feltételek állanak fenn a szabályozásra kerülő konkrét társadalmi relációnak, illetve a társadalmi viszonyok totalitásában elhelyezkedésének figyelembevételére. Ezt a kérdést lényegében az dönti el, hogy a törvényhozás munkáját végző állami szervnek, a törvényhozási folyamat tulajdonképpeni hordozójának milyen a kapcsolata az adott társadalom egészével, a társadalmi viszonyok totalitásával, mennyiben tudja a társadalomban uralkodó lényeges viszonyokat átfogni és a szabályozandó konkrét társadalmi relációval való vonatkozásokat feltárni. A döntő mozzanat tehát az, hogy a törvényhozást végző állami szerv milyen helyet foglal el az államgépezetben, milyen specifikus apparátussal rendelkezik, dolgozik, és meddig terjed hatóköre a társadalmi összmozgás átfogását, valamint a konkrét társadalmi reláció feltárását illetően. A törvényhozás munkáját általában, a szocialista jogrendszerekben pedig kiváltképpen képviseleti szerv, a legfelsőbb államhatalmi szerv végzi. A legfelsőbb államhatalmi szervnek, hazánkban az országgyűlésnek, az alkotmányban leszögezett egyik fontos feladata és jogköre, hogy törvényeket alkot, tehát hogy kimondottan jogalkotó tevékenységet fejt ki. A törvényhozás joga az országgyűlést illeti meg. Abból a tényből, hogy a törvényhozás a legfelsőbb államhatalmi szerv tevékenységi körébe tartozik, a törvényhozási folyamat vonatkozásában is jelentősnek ítélt mozzanat, a rendezendő társadalmi relációnak a társadalmi viszonyok totalitásában való figyelembevétele tekintetében lényeges következtetések vonhatók le. A legfelsőbb államhatalmi szervnek mint törvényhozónak az államapparátusban elfoglalt elsődleges és specifikus helyzeténél fogva rendkívül kedvező lehetősége van arra, hogy a társadalmi viszonyok totalitását, a társadalmi összmozgást figyelemmel kísérje. Az államhatalom legfelsőbb szervének specifikus felépítése az, hogy benne — mint a népszuverenitás kifejeződésében — a legszélesebb dolgozó tömegnek a közvetlen, egyenlő és titkos választás alapján kijelölt képviselői, tehát a társadalmi viszonyok legkülönfélébb területén dolgozók vesznek részt, nagyban megkönnyíti a különféle társadalmi viszonyok specifikus állapotának és a rendezendő konkrét társadalmi relációval való vonatkozásainak feltárását. Még jelentősebb ebben a viszonylatban az a körülmény, hogy a törvényhozó testületnek mint az államhatalom legfelsőbb szervének elsődleges és kiemelkedő helye van az állami szervek rendszerében, ami közvetlenül abban nyilvánul meg, hogy az államapparátus más szervei alá vannak rendelve a törvényhozó, legfelsőbb államhatalmi szervnek. Ennélfogva a törvényhozó testületnek egyedülálló lehetősége van arra, hogy a legkülönfélébb társadalmi viszonyok területén működő speciális állami szervek véleményét az adott társadalmi viszonyok mint jogi szabályozási tárgyak, a társadalmi viszonyok totalitásában elfoglalt helyzetét, az egyes társadalmi viszonyfajtákkal való kapcsolatát illetően kikérjék. Ebben a munkában és folyamatban különösen hasznosak lehetnek a szakigazgatási szervek, a minisztériumok, valamint a Legfelsőbb Bíróság és a Legfőbb Ügyészség tapasztalatai.

Ha a törvényhozás helyzetét és szerepét a társadalmi viszonyok általánosságának, objektív törvényszerűségeinek feltárásában és figyelembevételében kedvezőnek ítéltük is meg, még mindig kétséges lehet, hogy a törvényhozás menetében mennyiben sikerülhet és hogyan mehet végbe a társadalmi viszonyok szubjektív, egyedi és esetleges jelenségformáinak átfogása, megragadása és kifejezése. Nem véletlen, hogy a különféle polgári jogelméletekben a törvényhozással szemben leggyakrabban felhozott érv éppen az, hogy a törvényhozási folyamatban a társadalmi viszony egyedi és esetleges megjelenési formáit, a konkrét egyedi esetek rendkívüli gazdagságát nem lehet megragadni és átfogni. A látszat valóban ez. A törvényhozási folyamat közvetlen hordozója és irányítója, a legfelsőbb államhatalmi szerv mint jogalkotó testület az államapparátusban elfoglalt helyzeténél, felépítésénél, feladatánál és funkcióinál fogva valóban távolabb áll a társadalmi viszonyok konkrét, egyedi és esetleges jelenségformáitól, mint más állami szervek, pl. a bíróságok, s a társadalmi viszonyok közvetlen egyedi, konkrét megnyilvánulásaival többnyire csak áttételeken, közvetítő mozzanatokon keresztül kerül kapcsolatba. A törvényhozásban a társadalmi viszonyok e konkrét, egyedi megnyilvá-

nulásainak megragadása és kifejezése tehát nem közvetlenségükben történik. A törvényhozás munkáját végző legfelsőbb államhatalmi szerv saját és neki alárendelt apparátusával, a különböző államhatalmi, államigazgatási és társadalmi szervekkel, a bíróságokkal és ügyészségekkel kialakult sajátos és eleven kapcsolata folytán a jogi szabályozást igénylő társadalmi viszonyok konkrét egyedi jelenségformáinak olyan bőségét képes felhalmozni és átfogni, amely biztosítja az ezek alapján történő olyan általánosítást, illetve tipizálást, amely a társadalmi viszonyok konkrét egyedi megnyilvánulásaival közvetlen kapcsolatban levő jogalkalmazó szervek számára lehetővé teszi a konkrét egyes társadalmi esetek közvetlen rendezését.

Minthogy a törvényhozó testületnek, az államhatalom legfelsőbb szervének tudatos jogalkotásra irányultsága, speciális helyzete és szerepe a társadalomban és az állami szervek rendszerében, kedvező lehetőséget teremt mind a társadalmi viszonyok minőségére, objektív törvényeire és általánosságára való, a jogalkotás szempontjából lényeges koncentrálásra, mind a társadalmi viszonyok mennyiségi jellege, az egyedi, konkrét jelenségformákban végbemenő változások közvetett figyelemmel kísérésére, ebből magától értetődően következik, hogy a törvényhozás a társadalmi viszonyokban lezajló mennyiségi és minőségi változásokat és fejlődést jól nyomon kísérheti. Ha tehát a törvényhozó szerv a társadalmi viszonyok általánosságát és minőségét a közvetítő mozzanatokon és csatornákon keresztül nyert konkrét egyedi esetek és vonások alapján határozza meg, s a törvény tartalmát a társadalmilag különösre és tipikusra alapozza, akkor a polgári jogelméletekben gyakori ellenvetés, hogy a törvényhozás nem képes a társadalmi viszonyok állandó és szakadatlan változását átfogni és követni, megalapozatlanná válik.

2. Törvényhozás és osztályakarat.

A törvényhozással mint tipikus jogforrással összefüggésben további kérdés, hogy a törvényhozás menetében hogyan, milyen feltételek között megy végbe az adott társadalmi jogi tartalomra vonatkozó általános osztályakarat megállapítása. Minthogy a jogalkotás menetében az uralkodó osztály reális, tényleges általános akarata kell hogy érvényesüljön, az osztályakaratnak ezt a lényegi általánosságát az osztályhoz tartozó egyéneknek az adott társadalmi-jogi tartalomra vonatkozó valóságos, egyedi akarataiból, a közvetlen, empirikus tapasztalatok és megállapítások alapján kell meghatározni. Ezért a törvényhozás folyamatában is az első és jelentős feladat az uralkodó osztály tagjai az adott törvényhozási tárggyal kapcsolatos empirikus akaratának feltérképezése, majd ennek alapján az általános osztályakarat megállapítása. Az uralkodó osztály általános akaratának feltárásához és megállapításához — mint Lenin hangsúlyozta — az uralkodó osztálynak megfelelő politikai szervezetre van szüksége. Az uralkodó osztály jogszabályokban kifejeződő általános akaratának kialakítása, megszervezése, jelentős részben az állami szervek erre irányuló tevékenységében megy végbe. Nyilvánvaló, hogy az államapparátus élén álló, egész gépezetet átfogó legfelsőbb államhatalmi szerv speciális és rendkívül előnyös helyzetben van az uralkodó osztály általános akaratának meghatározása során. S itt ismét a legfelsőbb államhatalmi szervnek az államapparátusban elfoglalt specifikus, kiemelkedő és elsődleges helyzetére és nemcsak az állami, hanem az egyéb társadalmi szervezetekkel való sajátos és lényeges kapcsolatára kell utalni. A legfelsőbb államhatalmi szervet mint a törvényhozás alanyát azonban nemcsak az államapparátusban elfoglalt kiemelkedő helyzete és az állami, társadalmi szervekkel fennálló átfogó jellegű kapcsolata teszik rendkívül alkalmassá az uralkodó osztály akaratának megállapítására, hanem — szocialista viszonyok között — a legfelsőbb államhatalmi szerv specifikus felépítése s ezáltal az uralkodó osztállyal, illetve az egész társadalommal való közvetlen és eleven kapcsolata, nevezetesen az, hogy az államhatalom legfelsőbb szervét mint a népszuverenitás megtestesítőjét az osztály és a társadalom tagjai, az állampolgárok közvetlenül választják. Az a lényeges és sajátos körülmény, hogy a törvényhozási folyamat hordozója olyan állami szerv, mégpedig legfelsőbb államhatalmi szerv, amelynek tagjai közvetlen és egyenlő választás folytán az uralkodó osztály, illetve a társadalom legszélesebb tömegeiből, a legkülönfélébb területeken és rétegekben, csoportokban élő és működő képviselőkből tevődnek össze, jelentős mértékben megkönnyíti és biztosítja az uralkodó osztály tényleges, reális általános akaratának megállapítását. A törvényhozó testületnek közvetlenül választott tagjai, a legfelsőbb államhatalmi szervnek alárendelt apparátus, a törvényhozó szervnek a legkülönfélébb társadalmi, politikai és tudományos szervezetekkel való közvetlen és eleven kapcsolata — ezek azok a csatornák, amelyeken keresztül az uralkodó osztály tagjainak tényleges, egyedi, empirikus akarata a törvényhozási folyamatba áramlik, és amelyek alapján a törvényhozás menetében a törvényhozási tárgyra vonatkozóan az uralkodó osztály reális általános akarata megállapítást nyer.

A törvényhozás mint tipikus jogforrás vonatkozásában sem közömbös, hogy e jogalkotási mód keretében konkréten hogyan megy végbe a készülő jogszabály normativitásának kialakulása, milyen az általános államakaratként kifejeződés folyamatának tartalma és jellege. A törvényhozás menetében az uralkodó osztály akaratának államakaratként kifejeződése széles nyilvánosság előtt, a legfelsőbb államhatalmi szerv ülésein, élénk és nyilvános tárgyalásban,

vitákban megy végbe, amelyet az állampolgárok legszélesebb tömege a rádión, sajtón és más hírforrásokon keresztül állandó figyelemmel kísérhet. Ezt a nyilvánosságot fokozza, hogy a fontosabb törvénytervezetek széles körű, nyilvános megvitatásra kerülnek. A törvényhozásnak ez a nyilvánossága lehetővé teszi, hogy az állampolgárok a törvényhozás munkájába betekintsenek, s a törvényhozási folyamat eredményeképpen létrejövő törvény tartalmával megismerkedjenek. A törvényhozásban hozott jogszabályról az állampolgárok tehát nemcsak a törvényeket közzétevő hivatalos lapból szereznek tudomást, hanem szélesebb körű és mindenki számára közvetlenül hozzáférhető orgánumok és hírforrások alapján. A törvényhozási folyamatnak ez a nyilvánossága és a törvények tartalmának a legszélesebb tömegek részéről történő megismerését rendkívüli módon megkönnyítő és biztosító körülmények a törvényhozásnak mint tipikus jogforrásnak lényeges, pozitív vonásai.

A törvényhozás menetében a kialakított társadalmi-jogi tartalom normativitása egyetlen aktussal, az adott tartalom osztályakarati értékelésének államakaratként, törvényként kijelentésével történik. A törvényhozási tárgyat képező osztályakarati értékelésben részesült társadalmi jogi tartalom azáltal, hogy államakaratként, törvényi formában kifejezésre juttatták, általános jogi érvényességet, normativitást nyer. A törvény azáltal, hogy a legfelsőbb államhatalmi szerv jelentette ki jogszabályként, létrejöttének pillanatában bizonyos általános érvényességgel rendelkezik, mert az egész államapparátusra nézve kötelező e jogi norma megtartása és megtartatása, tekintettel arra, hogy az államapparátus élén álló legfelsőbb szerv alkotta. Csak ha a további realizálódási folyamatban nyilvánvalóvá válik, hogy a törvény nincs vagy nem is volt összhangban az objektív társadalmi-gazdasági viszonyokkal, s egyes állami szervek, elsősorban a jogalkalmazók mellőzik az adott törvényt vagy azzal szemben álló döntéseket hoznak, s a törvényhozó legfelsőbb államhatalmi szerv nem képes vagy nem is akar ezzel a tényleges akarattal szembefordulni, illetve ezek nyomán új törvényt hozni, akkor következik be az objektív társadalmi-gazdasági viszonyok hatására az a helyzet, hogy az ilyen törvény érvényessége csupán formálissá válik és elveszti tényleges társadalmi normativitását. A törvényhozás menetében tehát a társadalmi-jogi tartalomnak általános államakaratként törvény formájában kifejezése a törvénynek egyetlen aktussal általános érvényességet kölcsönöz, s csak a törvény általános érvényességének rendszerint ritkán és csak kiélezett helyzetekben csorbítása vagy teljes felszámolása mehet végbe hosszabb időtartamot igénylő, tartós társadalmi-jogi folyamatban. A törvényhozás esetében tehát a törvény normativitása egyetlen aktus eredménye, és csak e normativitás lerontása, azaz a törvény normativitása viszonylatában negatív folyamat történhet lassú és hosszas társadalmi-jogi processzusban, nem pedig a törvény normativitásának kialakítása. A törvényhozásban alkotott jogszabály, a törvény normativitása mindaddig fennáll, amíg a törvényhozó szerv azt hatályon kívül nem helyezte, míg a törvény érvényessége vonatkozásában negatív jellegű, említett társadalmi-jogi folyamat a törvény tényleges társadalmi-jogi normativitásának megszűnését azáltal, hogy ugyanarra a társadalmi reakcióra új jogi normát hoz létre, nyilvánvalóvá nem teszi.

A törvényhozással mint konkrét jogforrással kapcsolatosan felvetődő egyik legfontosabb kérdés a törvényhozási tartalomnak a kérdése, nevezetesen, hogy miért a törvényhozási szabályozást, a törvényformát igénylik a legállandóbb jellegű, legtipikusabb és legjelentősebb társadalmi viszonyok. Miután a törvényhozásnak mint állami jogalkotó tevékenységnek és konkrét jogforrásnak a legfontosabb jellemző vonásait tisztáztuk, ez a kérdés is megvilágítható. A törvényhozási folyamatnak a lényegi jogi megformálás szakaszában jelentkező az a lényeges pozitív vonása, hogy a törvényhozás menetében az uralkodó osztály akaratának államakaratként kifejeződése, a kétféle akarat közötti harmonikus összhang s az osztályakarati tartalom meghatározó szerepe maradéktalan érvényesül, illetve a törvényhozás feltételei erre maximális lehetőséget nyújtanak, alapvetően indokolja, hogy a legfontosabb, legállandóbb és legtipikusabb társadalmi viszonyokat feltétlenül a törvényhozás útján kell rendezni. A társadalomban uralkodó osztály érdeke az, hogy általános akarata a legjelentősebb, legállandóbb és legtipikusabb társadalmi viszonyokat illetően teljes mértékben érvényesüljön. S minthogy a törvényhozás az a tipikus jogforrási és jogalkotási mód, amelynek keretében az uralkodó általános osztályakaratnak államakaratként maradéktalan kifejeződése a legjobban biztosított, ebből magától értetődően következik, hogy az uralkodó osztály szempontjából legfontosabb társadalmi viszonyok jogi szabályozását a törvény lássa el. (→ *Jogalkotás*)

3. A rendeletalkotás.

A törvényhozástól mint konkrét jogforrástól, meg kell különböztetni az állami szervek rendeletalkotó tevékenységét. Rendeletalkotáson mint konkrét jogforráson a legfelsőbb államhatalmi szervnek alárendelt államhatalmi és államigazgatási szervek kimondottan jogalkotó tevékenységét értjük.

A törvényhozás konkrét elemzésénél láttuk, hogy a törvényhozási folyamat alakulását, e processzus lényeges elemeinek sajátos jelentkezését közvetlenül a törvényhozási folyamat közvetlen alanyának, a törvényhozás munkáját végző legfelsőbb államhatalmi szervnek jellege, az államapparátusban elfoglalt speciális

helyzete, a többi állami és társadalmi szervezetekkel való sajátos kapcsolata határozza meg. Ezért a rendeletalkotás konkrét tárgyalásánál is helyesnek tűnik a rendeletalkotási folyamat hordozójának, a rendeletalkotó állami szerveknek azokból a lényeges és sajátos vonásaiból, jellegükből, az állami mechanizmusban elfoglalt speciális helyzetükből és feladataikból kiindulni, amelyek a rendeletalkotási folyamatban az államakarati megformálás egyes mozzanatait illetően meghatározóak lehetnek. Ha a rendeletalkotási folyamat alanyaiként megjelenő állami szerveket nézzük, akkor elsősorban e rendeletalkotó szerveknek, amelyek — rendszerint — végrehajtó szervek, az uralkodó osztállyal való kapcsolatát kell figyelembe venni. A törvényhozó, legfőbb államhatalmi szervvel egybevetve általában elmondható, hogy a rendeletalkotó, rendszerint végrehajtó állami szerveknek az állam társadalmi bázisával, az uralkodó osztállyal való viszonya több vonatkozásban is eltér a törvényhozó szervnek az uralkodó osztállyal való kapcsolatától. Míg az utóbbi relációt az jellemzi, hogy ez az osztállyal mint társadalmi totalitással való közvetlen kapcsolat, addig a rendeletalkotó szervek és az uralkodó osztály viszonyáról ez nem állítható. Szocialista viszonyok között a rendeletalkotó állami szervnek az uralkodó osztállyal mint egésszel való kapcsolatát általában a *közvetítettség*, az jellemzi, hogy a rendeletalkotó állami szervet az uralkodó osztály nem közvetlenül, például közvetlen választás útján, mint a törvényhozó legfőbb államhatalmi szervet, hozza létre, hanem — attól függően, hogy az adott állami rendeletalkotó tevékenységet ellátó szerv hol helyezkedik el az állami szervek rendszerében — a közvetlenül választott legfőbb államhatalmi szerv, vagy még további állami szervek közbeiktatásával, további áttételeken és közvetítéseken keresztül. Amennyiben pedig a rendeletalkotó állami szerv ugyan közvetlen választás útján jön létre, mint pl. a helyi államhatalmi szervek esetében, a rendeletalkotó tevékenységet végző állami szervnek az uralkodó osztállyal való közvetlen kapcsolata nem az osztállyal mint társadalmi totalitással, hanem csak az uralkodó osztály meghatározott területén élő vagy működő részével alakul ki s az osztály egészével, további részeivel való viszonya szintén közvetítéseken alapul. A rendeletalkotási folyamat alanyának az állami szervek rendszerében elfoglalt speciális helyzete s ennek következtében az uralkodó osztállyal való kapcsolatának közvetettsége és áttételes jellege jelentős mértékben meghatározza a rendeletalkotó szerveknek az államapparátus más tagjaival s a társadalmi szervezetekkel való viszonyát is: attól függően, hogy a rendeletalkotó szerv hol helyezkedik el az állami szervek rendszerében, szűkül az alárendelt szerv köre és növekszik a fölérendeltek száma, közvetlenebbé vagy lazábbá válik a társadalmi szervezetekkel való kapcsolata, illetve bizonyos társadalmi szervezetekkel alakul csak ki eleven együttműködés stb. Nagy fontosságú a rendeletalkotási folyamatot illetően, hogy a rendeletalkotó szervnek milyen a jellege, feladatköre, felépítése és főleg az, hogy a rendeletalkotási folyamat alanyának mennyiben feladata a jogalkotás s ez milyen helyet foglal el általános feladatkörében, mennyiben keveredik jogalkalmazási elemekkel és tevékenységgel. Mert a rendeletalkotó állami szervek tulajdonképpen jogalkotók ugyan, rendszerint azonban jogalkalmazó szervek is egyben, ami az adott állami szerv felépítésére, szerkezetére, működésére, tevékenységi módszereire is rányomja bélyegét.

4. A rendeletalkotás és osztályakarat.

A rendeletalkotó állami szervek vázolt általános jellemző vonásainak hatása a rendeletalkotási folyamatban, mindenekelőtt a társadalmi-jogi tartalom osztályakarati értékelésének, az uralkodó osztály az adott társadalmi tartalomra vonatkozóan fennálló általános akaratának megállapításában jelentkezik. A rendeletalkotó szerveknek az államapparátusban elfoglalt speciális helyzete, az, hogy a törvényhozó legfőbb államhatalmi szervtől eltérően, kapcsolata az állami szervekkel rendszerint kétirányú: egyrészt alá-, másrészt fölérendeltségi viszonyban vannak, az uralkodó osztály általános akaratának feltárásában és meghatározásában is megmutatkozik. A rendeletalkotási folyamat alanyának az uralkodó osztállyal való ez a két irányban is közvetett kapcsolata az osztályakarat feltérképezése és megállapítása tekintetében annyit jelent, hogy a rendeletalkotó szerv egyfelől alárendelt szervein keresztül, másfelől felettes szervei útján szerez tudomást az uralkodó osztálynak az adott társadalmi tartalom vonatkozásában fennálló akaratáról. Az alárendelt állami szerveknek ezt az osztályakaratot feltérképező és közvetítő szerepét, ennek a jogalkotási folyamatban jelentőségét a törvényhozással kapcsolatosan érintettük, ez itt csupán annyiban módosul, hogy általában szűkebb azoknak az alárendelt állami szerveknek a köre, amelyek a rendeletalkotó szervvel, az uralkodó osztály akaratának meghatározásában együttműködnek, miáltal az így feltárt osztályakarat általánossága szűkebbé válik, s így gyakran nem az osztálynak mint társadalmi totalitásnak, hanem csak egy részének akaratát tartalmazza. Ezt van hivatva kipótolni és korrigálni az a sajátos közvetítő csatorna, a rendeletalkotó szervnek az állami mechanizmusban fölöje helyezett szervvel vagy szervekkel való viszonya, illetve az uralkodó osztály akaratáról ezúttal nyert ismeretei. Az állami szervek hierarchiájának élén álló, vezető, irányító szervek, különösen az államhatalom legfőbb szerve — mint erről szó volt — jobban át tudja fogni az osztály mint társadalmi totalitás akaratát, mint az államapparátusban alacsonyabb szinten elhelyezkedő rendeletalkotó. A rendeletal-

kotási folyamat alanya az egész osztályra kiterjedő áttekintést, az uralkodó osztály akaratának általánosságát rendszerint e felettes szervek, elsősorban a legfőbb államhatalmi szerv tevékenységéből meríti. Ezért a szocialista jogforrás-rendszerekben általános az a szabály, hogy a rendeletalkotó tevékenység a törvényhozással és a magasabb fokú rendeletalkotással nem ellenkezhet. A rendeletalkotó szerv saját és az alárendelt szervek tevékenységén keresztül az uralkodó osztály akaratáról szerzett ismereteit a felettes jogalkotások tartalmát alkotó osztályakarat általánosságával egészíti ki. A társadalmi-jogi tartalomra vonatkozó osztályakaratot a rendeletalkotó szerv — miként a törvényhozó is — nemcsak más állami és társadalmi szervek közvetítésével tárja fel, hanem saját közvetlen tevékenységével is. És éppen a rendeletalkotó fórumoknak ebből az osztályakarat meghatározására irányuló közvetlen tevékenységéből hiányzik az a lényeges sajátosság és mozzanat, amely a törvényhozásnál döntőnek mutatkozott. A rendeletalkotó szerv felépítésére, összetételére, arra gondolunk, hogy míg a törvényhozó testület az uralkodó osztály, illetve a társadalom legszélesebb tömegeinek közvetlenül választott képviselőiből áll, akik munkájuk során az osztállyal állandó és eleven kapcsolatot tartanak fenn, addig a rendeletalkotó szervet az osztály nem közvetlenül választja, másrészt terjedelme, összetétele rendszerint nem teszi alkalmassá arra, hogy az osztállyal mint társadalmi totalitással az egészre kiterjedő eleven viszonyt alakítson ki. Már utaltunk arra, hogy még akkor is, ha a rendeletalkotó szerv közvetlen választás eredménye, mint a helyi államhatalmi szervek esetében, nem az egész osztállyal, hanem annak csak egy részével kerül közvetlen kontaktusba. Ez a körülmény lényeges és meghatározó jelentőségű a törvényhozás és a rendeletalkotás viszonyában: a rendeletalkotás részben azért nem éri el a törvényhozási folyamatban lezajló jogalkotó munka szintjét, mert az uralkodó osztályakarat általánosságának meghatározásánál kedvezőtlenebb és hátrányosabb helyzetben van, mint a törvényhozó testület.

Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a törvényhozó legfőbb államhatalmi szervnek az uralkodó osztállyal való közvetlen, széles körű és átfogó, eleven kapcsolata folytán a minimálisra csökken a lehetősége annak, hogy a törvényhozásban megformálódó államakarat az osztályakarattól elidegenedjék. Más a helyzet a rendeletalkotási folyamatban. Minthogy a rendeletalkotási folyamat alanyaiként fellépő állami szervek az államapparátusban elfoglalt speciális helyzetüknél fogva, az uralkodó osztállyal mint társadalmi totalitással általában csak közvetett viszonyban állnak, könnyebben alakulhatnak ki olyan, az uralkodó osztály akaratával szembefutó, attól jelentősen eltérő specifikus érdekeik és akaratuk, amelyek az uralkodó osztály akaratának a rendeletalkotási folyamatban államakaratként kifejeződését befolyásolják. Az a lényeges körülmény, hogy a rendeletalkotó állami szervek összetételükben, létrejöttükben és felépítésükben szűkebbek és zártabbak, mint a törvényhozó legfőbb államhatalmi szerv, hogy tagjaikat közvetlenül nem az uralkodó osztály egésze jelöli ki, hogy felépítésüknél, összetételüknél fogva az osztályra mint társadalmi totalitásra általában nem terjednek ki, mi több, az állami szervek rendszerében is általában olyan helyet foglalnak el, amely nem teszi lehetővé az államapparátus egész mechanizmusának áttekintését sem, jelentős mértékben megszabja a rendeletalkotó szervek határait az osztályakarat államakaratként megformálásában. A szűkebb és zártabb, általában nem az egész osztályra kiterjedés, az osztály egyes részeivel közelebbi és közvetlenebb kapcsolat, az állami munkában is körülhatároltabb területre szorítkozás, az osztállyal olykor többszörös közvetítéseken keresztül fenntartott kapcsolat — mindezek teret nyújtanak a rendeletalkotó szerv szűk körű, speciális érdekeinek és akaratának kialakulása számára. Ennek az érvényesülését van hivatva megakadályozni a rendeletalkotó szervek jogalkotó tevékenységének a jogforrási rendszer hierarchiájában megvalósuló többszörös ellenőrzése, főképpen az, hogy a rendeletalkotás — mint arról már volt szó — csak a törvényhozás és a magasabb rendeletalkotás keretei között mozoghat és azzal nem kerülhet szembe.

5. A rendeletalkotás érvényessége.

Ebben az összefüggésben fontos mozzanat, hogy az érvényesség kialakulása a rendeletalkotásnak jellemző, lényeges vonása. A rendeletalkotó állami szerv — mint említettük — tulajdonképpeni jogalkotó, ami annyit jelent, hogy az állami szervek rendszerében alkotmányosan jogalkotásra kijelölt fórum, amelynek sajátságos feladata és joga, hogy működése során jogi normákat hozzon létre. A rendeletalkotó tehát — miként a törvényhozó is — egy aktussal, azzal, hogy a szabályozandó társadalmi viszonyt kifejező társadalmi-jogi tartalmat államakaratként, rendeletnek jelenti ki, jogi normát alkot, ezt a társadalmi-jogi tartalmat általános érvényességgel ruházza föl. Csakhogy míg a törvényhozásban a jogszabály, a törvény tényleges társadalmi érvényességét meghatározó objektív gazdasági-társadalmi viszonyoknak a törvény ekképpen kialakított érvényességére való hatása egy oldalról nyilvánult meg, nevezetesen abban, hogy a törvényhozás és a társadalmi viszonyok közötti inkongruencia folytán, a gazdasági-társadalmi viszonyoknak a normativitást meghatározó ereje az állami jogalkalmazó szerveknek a törvény rendelkezéseitől eltérő vagy azzal szembefutó tevékenységében a törvényhozás normativitását illetően negatív társadalmi-jogi folyamat jött létre, addig a rendeletalkotás

esetében a rendeletalkotó szerv egyetlen aktusával, az adott társadalmi tartalom rendelet formájában államakaratként kijelentésével létrehozott normativitás vonatkozásában a tényleges társadalmi-jogi érvényességet meghatározó objektív gazdasági-társadalmi viszonyoknak a rendeletalkotás során ekképp alkotott jogi normativitásra hatása két irányban jelentkezik. A rendeletalkotás érvényességét nemcsak a rendelettel szembe kerülő objektív társadalmi-gazdasági viszonyok hatására a rendeletet alkalmazó állami szervek tevékenységében a rendelet érvényességét illetően negatív jellegű társadalmi-jogi folyamat érinti, hanem ugyancsak az objektív társadalmi-gazdasági viszonyokat kifejező, ezáltal hatásukat közvetítő törvényhozás vagy magasabb fokú rendeletalkotás is. Ha ugyanis a rendeletalkotás folyamatában olyan jogszabály jön létre, amely a törvényhozással vagy magasabb szintű rendeletalkotással ellenkezik, akkor a törvényhozó vagy a fölérendelt rendeletalkotó, illetve a jogalkotás törvényessége felett őrködő más állami szervnek közrehatása folytán az ilyen rendelet érvényességét veszti. Ha viszont az ilyen tartalmú rendeletalkotással szemben az illetékes állami szervek nem lépnek fel, hanem afelett szemet hunynak, s az a rendeletet alkalmazó szervek tevékenységében gyakorlattá válik, akkor — miként a törvényhozással és a rendeletalkotással kapcsolatosan a jogalkalmazó szervek a jogszabály rendelkezéseivel szembefutó tevékenységében az adott jogi norma érvényességét negatíven érintő folyamat — jelen esetben ugyane tevékenységben a szóban forgó rendelet normativitását kialakító, illetve megerősítő, pozitív jellegű folyamat jön létre. A rendeletalkotás menetében alkotott jogszabály normativitásának kialakulását jellemző, a törvényhozástól eltérő másik vonása a rendelet érvényessége kialakulási folyamatának korlátozottabb nyilvánossága. A nyilvánosságnak és a hozzáférhetőségnek ez a korlátozottsága már a rendeletek közzétételénél megmutatkozik, mert jóllehet a meghatározott, magasabb szinten folyó rendeletalkotás produktuma éppúgy az országos szintű hivatalos lapban kerül kihirdetésre, mint a törvényhozás alkotása, az alacsonyabb szintű rendeletalkotás közzétételéről már ez sem mondható el, mert ezek a szűkebb körű, nehezebben hozzáférhető és ezért korlátozott nyilvánosságú tárcalapokban, közlönyökben jelennek meg. A rendeletalkotás nyilvánosságát illetően még jelentősebb azonban, hogy maga a jogalkotási folyamat, különösen az osztályakarat államakarati megformálása a rendeletalkotó szervek olyan ülésein és tárgyalásain megy végbe, amelyek egyáltalán nem rendelkeznek a törvényhozási folyamatra jellemző széles körű hozzáférhetőséggel, a dolgozó tömegek, különösen az uralkodó osztály részére a rendeletalkotás során nem nyílik olyan lehetőség a munkafolyamatba betekintésre, azaz állandó figyelemmel kísérésre, mint a törvényhozás esetében.

6. Rendeletalkotás és társadalmi viszonyok.

Lényeges sajátossága a rendeletalkotásnak, hogy a szűkebb tevékenységi körrel és hatáskörrel felruházott rendeletalkotó szervek, különösen az állami szervek rendszerében alacsonyabb szinten elhelyezkedők, amelyek ennél fogva nem a társadalom egészére, a társadalmi szervek totalitására, hanem ennek csak bizonyos területeire vagy szelvényeire koncentrálnak, kevéssé képesek a társadalmi viszonyok egészét, a nagy társadalmi összefüggéseket felölelni. Külön kell hangsúlyozni e vonatkozásban annak a jelentőségét, hogy milyen szintű rendeletalkotásról van szó, mert míg a törvényerejű vagy más felsőbb szintű rendeletalkotás esetében a társadalmi viszonyok totalitásának átfogása alig marad el a törvényhozás menetében elérhetőtől, sőt mondhatni lényegében azonos azzal, addig az állami szervek rendszerében alsóbb fokon elhelyezkedő rendeletalkotó fórumok esetében a helyzet lényegesen megváltozik. E rendeletalkotási folyamatok látóköre már a társadalmi viszonyok olyan szűk területére redukálódik, a rendeletalkotást végző ezeknek az állami szerveknek a tevékenysége annyira a konkrét társadalmi viszonyokra koncentrálódik, hogy a rendeletalkotási folyamatokban az egyedi, helyi, szakmai szempontok a nagy társadalmi összefüggéseket könnyen eltorzíthatják, illetve azokról a rendeletalkotó figyelmét elvonhatják. Ezzel függ össze a rendeletalkotásnak az a sajátos vonása, amely a társadalmi viszonyok visszatükröződése során ugyancsak jelentősnek ítélt tevékenységben, a társadalmi viszonyok konkrét egyedi, esetleges jelenségformáinak figyelembevételében nyilvánul meg. Az a körülmény, hogy a rendeletalkotás munkáját végző egyes szervek oly közel kerülnek a konkrét társadalmi matériához, hogy a jogalkotó szerv és a rendezendő konkrét társadalmi viszony közötti kritikai távolság csökken, e társadalmi relációk konkrét, egyedi megnyilvánulási formáinak hatásosabb feltárásával járhat együtt.

Melyek a törvényhozásnak és a rendeletalkotásnak alapvető jellemző vonásai? Mind a törvényhozást, mind a rendeletalkotást mindenekelőtt az jellemzi, hogy ezek a jogalkotási folyamatok és tevékenységek tudatosan, kimondottan és kizárólagosan jogi normák létrehozására, jog keletkeztetésére irányulnak. A törvényhozó és a rendeletalkotó szervek jogalkotó tevékenységük során közvetlenül jogszabályok létrehozására törekszenek, ez sajátlagos, lényegi céljuk és feladatuk, tehát a jogi normákat nem valamely tulajdonképpeni más feladat megoldását célzó tevékenység folyamán közvetetten, nem szándékoltan, mintegy a lényegi funkcióiktól eltérően, melléktermékként alkotják, hanem tudatosan, direkt módon és kizárólagosan mint tulajdonképpeni jogalkotók és törvényhozók.

A törvényhozásnak és a rendeletalkotásnak e tudatosan jogi normák alkotására koncentráltságával összefüggésben a törvényhozásnak és a rendeletalkotásnak általában kiemelt és hangsúlyozott, alapvető jellemző vonásaként megfogalmazott tulajdonsága: általánossága és absztraktsága. A törvényhozásnak és a rendeletalkotásnak tartalmi általánossága, nevezetesen az, hogy a törvényhozás és a rendeletalkotás a társadalmi viszonyok tipikusságán és az osztályakarat általánosságán alapul, a legteljesebb összhangban van a törvényhozás és a rendeletalkotás érvényességének formai általánosságával, azzal, hogy e jogalkotási módokban, e jogforrásokban mindig valamit mindenki számára érvényes magatartási szabályként mondanak ki. A törvényhozásban és a rendeletalkotásban tehát az említett általános társadalmi, osztályakarati tartalom ennek megfelelő általános jogi megformulázásban fejeződik ki. A törvényhozás és a rendeletalkotás általánosként fogalmazza meg követelményeit és rendelkezéseit olyképpen, hogy ezek a társadalom minden tagjára nézve vagy a személyek túlnyomó többsége számára érvényes, követendő normaként jelennek meg. E két jogforrás útján létrejött jogszabály tehát nemcsak tartalmi általánossága, hanem érvényességének formai általánossága folytán is általános jellegű.

A törvényhozásban és a rendeletalkotásban kialakuló jogi norma formai általánosságával kapcsolatosan kell megemlíteni a törvényhozási, illetőleg rendeletalkotási úton létrejött jogszabály másik jellemző formai sajátosságát, amelyet szükségszerűen e két jogforrás eddig kiemelt, főleg tartalmi vonatkozásai határoznak meg: a törvényhozás és a rendeletalkotás eredményeként előálló jogszabály meghatározottságát, szilárdságát, rögzítettségét. A törvényhozás és a rendeletalkotás útján a jogi norma szabatosan meghatározott és rögzített formában jön létre. A törvényhozásnak és a rendeletalkotásnak ez a sajátos, szilárd és külsődleges formája éppen az, ami az így kialakuló jogszabálynak objektív jelleget nyújt. A törvényhozás és a rendeletalkotás útján létrejött jogi norma rögzített és meghatározott külsődlegessége ugyanakkor lehetőséget nyújt a törvényes tartalom meghatározott általánosságban való megismerésére. *(→ Jogalkotás)*

III. Az úgynevezett jogalkalmazói (bíróí) jogalkotás (szokásjog). 1. A szokásjog fogalma. 2. Törvényhozás és jogalkalmazói jogalkotás viszonya. 3. A Legfelsőbb Bíróság elvi döntéseinek és irányelveinek jogforrási jellege. 4. A jogforrások hierarchiája.

1. A szokásjog fogalma.

A szokásjogot, a szokásjogi jogalakulás folyamatát és lényegét illetően két alapvető jogforráselméleti koncepció figyelhető meg a jogelméleti irodalomban: az ortodoxnak nevezett szokásjogi elméletek szerint a szokásjog a társadalmi viszonyokban, az emberek egymásközti magatartásaiban, közvetlenül és ténylegesen, bizonyos időtartamon keresztül végbemenő gyakorlati folyamat eredménye, mely jogalkotási processzusban az állami, akár kimondottan jogalkotó, akár jogalkalmazó szerveknek nincs szerepük, illetve csak annyi, hogy az ily módon kialakult jogot felismerjék, nyilvánosságra hozzák és alkalmazzák; a szokásjogi jogalakulásnak modernebb felfogása viszont azt vallja, hogy az állam jogalkotó vagy jogalkalmazó szerveinek közreműködése nélkül jogról egyáltalán nem lehet beszélni, még szokásjogról sem, mert a szokásjogi jogképződés nem az ortodox jogforráselméleti koncepció elképzelése alapján megy végbe, hanem úgy, hogy az állami jogalkalmazó szervek a társadalom bizonyos szokásait szankcionálják, jogi normává teszik, joggá emelik. Az alapvető probléma tehát, amely a két szokásjogi koncepciót egymástól elválasztja, az, hogy egyáltalán milyen szerepe és mekkora jelentősége van az államnak, az állami szerveknek, az állami jogalkotó és jogalkalmazó szerveknek az ún. szokásjogi jogképződésben, vagy pedig a szokásjogi jogalakulás e szervek tevékenységétől és közreműködésétől függetlenül megy-e végbe.

A jogtörténeti kutatások azt mutatják, hogy a szokásjog a történelmi fejlődés menetében lényegében kétféle módon, egyrészt bizonyos szokásoknak az állami jogalkotó vagy jogalkalmazó szervek által történő szankcionálása útján, másrészt pedig a jogalkalmazó szervek, elsősorban a bíróságok a konkrét jogeseteket megoldó tevékenységében, döntéseiben jönnek létre. A szokásjogi jogképződés első változata arról tanúskodik, hogy lényegében nem másról, mint valamely a szokás útján kialakult normának az állami jogalkotó vagy jogalkalmazó tevékenység folytán joggá alakításáról, jogi tételezéséről, állami szankcionálásáról van szó. Így tehát a szokás, e szokás menetében kialakult magatartási szabály már készen áll, létezik akkor, amikor a tulajdonképpeni jogalkotási folyamat megkezdődik. A szokás folytán keletkezett norma az állami jogalkotó tevékenység különböző megnyilvánulási módjain keresztül, különféle meghatározott állami jogképződési folyamatokban az egyes jogrendszerek sajátosságainak megfelelően törvényhozás, rendeletalkotás vagy bírói jogalkotás útján válik joggá, jogszabállyá. A tulajdonképpeni jogalkotó folyamatoknak ebben az esetben a szokással csupán annyi kapcsolatuk van, hogy valamely szokásból alkotnak jogi normát. Az állami jogalkotó tevékenység azért még aligha tekinthető szokásjogi jogképződésnek, hiszen akkor — ezen az alapon — gyakran a törvényhozás vagy akár a kodifikáció sem lenne más, mint szokásjogi úton történő jogalkotás.

Az ún. szokásjogi jogképződés másik módja lényegében a jogalkalmazó szervek, elsősorban

a bíróságok jogszolgáltató tevékenységét jelenti. A szokásnak ebben az esetben nincs különösebb jelentősége. Már említettük, hogy a bíróság is szankcionálhat szokás útján kialakult normát azáltal, hogy az eléje kerülő konkrét esetben ennek megfelelően dönt. A jogkeletkezést illetően azonban nem a szokás, hanem a szankcionáló bírói döntés a lényeges, az ilyen jogkeletkeztető folyamatokat tehát helyesebb e lényeges mozzanatukat illetően megragadni és jogalkalmazói, bírói jogalkotásnak tekinteni. A jogalkalmazó szervek, a bíróságok azonban nemcsak a szokásból, hanem más forrásokból is meríthetik a konkrét esetet eldöntő új szabály tartalmát. Meghatározott feltételek és körülmények fennforgása esetén ilyenkor is jogalkotással állunk szemben, csakhogy nem szokásjogi jogképződéssel, hanem úgynevezett bírói jogalkotással. Igaz, hogy a bírói jogalkotásnak olyan módjával is találkozunk, ahol a jogképzésnek a megszokás folyamata, a tartós és ismétlődő, állandósuló gyakorlat is elemét képezi, de ekkor bírói vagy jogalkalmazói gyakorlatról, vagy szokásról van szó, tehát állami szervek konkrét jogeseteket eldöntő tevékenységében megnyilvánuló jogalkotásról, lényegében nem szokásjogi, hanem úgynevezett bírói jogképződésről.

A történeti és elméleti vizsgálódások tehát azt igazolják, hogy egyrészt a szokásjogi jogképződésnek az a módja, amelyet az ortodox szokásjogi elméletek mint az állami szervek tevékenységétől független jogkeletkezést képzeltek el, egyáltalán nem létezett és fordul elő, másrészt pedig az a jogképződési folyamat, amelyet szokásjoginak szokás tekinteni és az objektív történeti fejlődésben valóban fellelhető, lényegét tekintve nem szokásjogi, mert benne a szokás szerepe és jelentősége nem meghatározó, hanem jogalkalmazói, elsősorban bírói jogalkotás, olyan jogképződés, amely a konkrét jogeseteket eldöntő jogalkalmazó szervek tevékenységében megy végbe. Külön hangsúlyozni kell, hogy helytelenül leszűkítve és korlátozva, nemcsak a bíróságok jogalkotó tevékenységét kell szem előtt tartanunk, amikor a „szokásjogi" jogképződést objektív tartalmánál megragadó jogképződési folyamatról beszélünk, hanem a bíróságok mellett a többi állami jogalkalmazó szerv olyan tevékenységét és gyakorlatát is, amely végső fokon jog alkotásához vezet.

2. Törvényhozás és jogalkalmazói jogalkotás viszonya.

A jogalkalmazói (bírói) jogalkotás legproblematikusabb kérdése: melyek a jogalkalmazó szervek jogszolgáltató tevékenysége jogalkotássá minősítésének feltételei? A kérdés lényege az, hogy a törvényhozás milyen álláspontot foglal el a jogalkalmazói, bírói jogalkotással szemben: elismeri, engedélyezi és megtűri, vagy pedig a bírói jogalkotást tiltja, lehetőségét kizárja és nem ismeri el a jogalkalmazó szervek tevékenységét jogalkotásnak. Az e kérdésre adott válaszok jellegétől függően alakul a jogalkalmazói jogalkotás helyzete, jellege és jelentősége az adott jogrendszerben.

A törvényhozás és a jogalkalmazói jogalkotás kapcsolatának jogelméleti vizsgálatakor mindenekelőtt abból kell kiindulni, hogy a jogforrások történetét logikailag sűrítve, melyek azok a tipikus relációk, amelyek a törvényhozás és a jogalkalmazói jogalkotás történetében mind ez ideig megfigyelhetők. A törvényhozás és a jogalkalmazói jogalkotás kapcsolatának történelmi megjelenései a következő tipikus relációkba sűríthetők: *a)* a törvényhozás engedélyezi a jogalkalmazói jogalkotást, *b)* a törvényhozás a jogalkalmazói jogalkotást tiltja, *c)* a jogalkalmazói jogalkotást a jogalkotó szerv tűri.

Az első esetben arról van szó, hogy a törvényhozás a jogalkalmazói jogalkotásnak szabad teret enged, és bizonyos feltételek mellett és határokon belül jogalkotásnak ismeri el a jogalkalmazó olyan jogszolgáltató tevékenységét, amely a hatályos jogszabályok kereteit meghaladva vagy egyáltalán ezek rendelkezéseitől eltérően, sőt esetleg ezeket lerontva, új normákat hoz létre, pontosabban az elé került konkrét esetet ezen új, általa kialakított norma alapján dönti el. Ekkor a jogalkalmazó viszonylag szabad kezet kap s az állam, a törvényhozás engedélyével döntésében jogot alkot, s az általa így kialakított normát a törvényhozás jogszabálynak ismeri el. A törvényhozás és a jogalkalmazói jogalkotás viszonyának másik tipikus esete, amikor a törvényhozás nem engedi és nem ismeri el a jogalkalmazó jogalkotását, hanem a jogalkalmazóknak egyenesen megtiltja, hogy jogot teremtsenek, s tevékenységüket kizárólag a hatályos jogszabályok alkalmazására, a konkrét jogeseteknek e normák alapján történő eldöntésére redukálja. Éppen a jogalkalmazói jogalkotás tilalma következtében alakult ki a jogfejlődés történetében a törvényhozás és a jogalkalmazói jogalkotás között az a harmadikként jelzett tipikus kapcsolat, amelynek lényege az, hogy a jogalkalmazók a törvényes tilalom ellenére, többnyire a jogértelmezés leple alatt, a fennálló hatályos jogszabályokat kiegészítik, vagy éppen lerontó normákat alkotva, ezek alapján döntöttek az eléjük került esetekben.

Ez a törvényhozás és a jogalkalmazói jogalkotás kapcsolatának történeti megnyilvánulásait vázoló, végül is jelenségszintű leírás csak arról tájékoztat bennünket, hogy empirikus történeti megjelenésében a törvényhozás és a jogalkalmazói jogalkotás között milyen kapcsolatok alakultak ki, de egyáltalán nem tárja fel a törvényhozás és a jogalkalmazói jogalkotás valóságos társadalmi összefüggésének lényegét. Már a törvényhozás és a jogalkalmazói jogalkotás kapcsolatának második típusa jelzi, hogy a probléma közel sem olyan egyszerű, hogy csupán annak alapján megítélhető

lenne, miszerint a törvényhozás engedélyezi a jogalkalmazói jogalkotást vagy sem. Hiszen a jogalkalmazói jogalkotásnak a törvényhozás által való tilalma — mint az a harmadik típusban közvetlen kifejezésre is talál — önmagában nem dönti el a törvényhozás és a jogalkalmazói jogalkotás valóságos kapcsolatának jellegét, aminthogy az sem, hogy a törvényhozás a jogalkalmazói jogalkotást engedélyezi. A kérdés sokkal bonyolultabb annál, semhogy pusztán a pozitív jogi rendelkezések körében maradva tisztázható lenne. Jól érzékeltethetjük ezt azzal, ha arra utalunk, hogy míg a törvényhozási tilalom mellett is lehet jogalkalmazói jogalkotásról szó, addig a törvényhozási engedélyezés mellett a jogalkalmazói jogalkotás egyáltalán nem kétségtelen. A törvényhozás és a jogalkalmazói jogalkotás összefüggésének lényege ugyanis abban a kérdésben koncentrálódik, hogy tulajdonképpen mi dönti el a jogalkalmazói döntés jogi norma jellegét, azaz általában melyek a jogszabállyá minősítés feltételei. A jogi normának az a lényeges sajátossága, amely a jogszabályt a konkrét bírói, jogalkalmazói döntéstől megkülönbözteti, érvényességének általánosságában van. Míg a konkrét jogalkalmazói döntés csak az adott individuális esetre nézve érvényes, addig a jogszabály érvényessége mindig bizonyos általánossággal rendelkezik. A jogi norma nemcsak egy bizonyos, konkrét esetben, hanem az ugyanabba a típusba tartozó minden esetre érvényes. Ebből következik, hogy csak az a jogalkalmazói döntés minősülhet jogi normának, amely nemcsak az adott konkrét esetre szólóan, hanem ezen túl, más esetekben is bizonyos általánossággal érvényes. Azt tehát, hogy mikor beszélhetünk jogalkalmazói jogalkotásról — akár engedélyezi, akár tiltja a törvényhozás a jogalkalmazói jogalkotást —, mindig a jogalkalmazói döntés érvényességének jellege határozza meg. Hogy ez mennyire így van, az különösen jól megfigyelhető a törvényi tilalom ellenére kialakuló jogalkalmazói jogalkotás, az ún. desuetudo esetében.

A jogalkalmazói jogalkotás általános törvényhozói tilalmának megsértésekor éppúgy, mint a valamely konkrét jogszabályi rendelkezést lerontó bírói, jogalkalmazói rendelkezés esetében arról van szó, hogy a jogalkalmazó jogszolgáltató tevékenysége nem a törvényes rendelkezések keretei között megy végbe, hanem azokat átlépve, a jogalkotó szervek normáival ellentétben, úgy, hogy a jogalkalmazó az eléje került ügyben a saját maga által felállított norma alapján dönt. Hogy ez a jogalkalmazó által kreált, a törvényhozással szembefutó norma a jogalkotó szervek rendelkezései ellenére jogszabálynak minősül-e, hogy valóban jogalkalmazói jogalkotással állunk-e szemben, az egy meglehetősen bonyolult és összetett társadalmi folyamat jellegétől és tartalmától függ. Ha a jogalkalmazónak a törvényi tilalom ellenére történő jogszolgáltatása egy adott esetre nézve szórványos és eseti, ha csak elenyészően csekély számban fordul elő, hogy a jogalkalmazó az eléje került, konkrét esetet nem a törvényes rendelkezések, hanem az általa alkotott norma alapján dönti el, olyannyira, hogy az társadalmi méretekben nem észlelhető és számottevő, vagy korrigálása — a törvénynek megfelelően — még a jogalkalmazás folyamatában megtörténik, akkor a jogalkalmazó jogalkotásáról éppúgy nem beszélhetünk, mint általában a jogi norma érvényességének megszűntéről, ha a szóban forgó normát egyes esetekben megsértették és így ez a jogszabály nem érvényesül. A jogi norma érvényessége abban az értelemben is társadalmi jellegű, hogy a jogszabály nem konkrét, egyedi esetre vonatkozó érvénnyel, hanem az érvényesség társadalmi általánosságának igényével nyer megfogalmazást. Ez azt jelenti, hogy a jogi norma az egész társadalom, vagy legalábbis a társadalom meghatározott csoportjai vonatkozásában érvényes, s ezt az érvényességet a jogszabály eseti, szórványos, nem feltűnő, társadalmi méretekben és tekintetben jelentéktelen megsértése, hatástalansága nem érinti. A norma érvényessége vonatkozásában csak annak van jelentősége, ha a jogi norma bizonyos általánosságban nem érvényesül. Aligha kell hangsúlyozni, hogy a jogalkalmazók törvényes rendelkezések ellenére történő jogszolgáltató tevékenységének általánossága egyrészt a jogi szabályozás, a jog érvényessége alapjául szolgáló társadalmi viszonyok alakulásának és változásának következménye, másrészt abból adódik, hogy a nem érvényesülő jogi norma mellől valamilyen formában elmarad, hiányzik az állami kikényszerítés. A jogalkalmazói jogalkotás a törvényhozás ellenére ugyanis akkor jön létre, amikor a jogalkotó szervek alkotta jogszabályok elmaradnak a társadalmi viszonyok fejlődésétől, s a jog megváltoztatásának igénye lép fel. Ha törvényhozás nem képes vagy nem akarja a szükséges változtatásokat a jogban jogi normák alkotásával végrehajtani, akkor a társadalmi viszonyokkal, a mindennapi élettel közvetlenebb és elevenebb kapcsolatban levő jogalkalmazó kényszerül a jogot a társadalmi viszonyok új követelményeihez igazítani. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha az illetékes, erre hivatott állami szervek jogalkotó tevékenységgel nem teszik feleslegessé a jogalkalmazói jogalkotást, illetve a jogalkalmazói jogalkotást tiltó törvényes rendelkezéseknek — ha kell, kényszerítő eszközökkel való — érvényesítésével nem tudják útját állni a jogalkalmazói jogalkotás széles körű és tömeges elterjedésének, vagy amikor a jogalkalmazói jogalkotást tiltó törvényes rendelkezés érvényességét formálisan nem érintve szemet hunynak a kialakuló jogalkalmazói jogalkotás felett, s azt lényegében elismerik, jóváhagyják.

3. A Legfelsőbb Bíróság elvi döntéseinek és irányelveinek jogforrási jellege.

A jogalkalmazói jogalkotás e két tipikus megnyilvánulási módja — a törvényhozás engedélyével történő jogalkalmazói jogalkotás és a törvényhozás tilalma mellett kialakuló jogalkalmazói jogalkotás — között mintegy középhelyet foglal el a jogalkalmazói jogalkotásnak az a sajátos formája, amelyet a törvényhozás tűr; érvényességének általánossága azonban nem a jogalkalmazó jogellenes jogszolgáltató tevékenységének ismétlődésén, gyakorlatán alapul. A törvényhozás által eltűrt jogalkalmazói jogalkotás e típusának pregnáns példája a szocialista jogrendszerekben figyelhető meg, amelyek — mind a vonatkozó pozitív jogi rendelkezések, mind a szocialista jogtudományi irodalom szerint — nem ismerik el a jogalkalmazó jogalkotó tevékenységét, a bírói jog létét, de bizonyos korrektív szerepét tűrik. A törvényhozás és a jogalkalmazói jogalkotás viszonylatának szóban forgó specifikus megnyilvánulását a szocialista államok legfelsőbb bíróságainak azokban az elvi döntéseiben látjuk, amelyek a hatályos, érvényben levő jogszabályok kereteit meghaladva, a jogi normát új elemmel bővítik. Hangsúlyozni kell, hogy nem általában a legfelsőbb bíróságoknak a szocialista alkotmányokban rögzített arról a tevékenységéről van szó, amelynek során a legfelsőbb bíróság a bírói gyakorlat egységének a kialakítására, a jogszabályok értelmezésének keretein belül maradva elvi döntéseket bocsát ki. Ebben az esetben ugyanis a legfelsőbb bíróságoknak az alkotmány és a törvényhozás által nyújtott sajátos jogszabály-értelmezési jogáról és e joggal élésről van szó. A legfelsőbb bíróság elvi döntéseinek jogforrási jellegével kapcsolatosan a szocialista jogtudományban és jogirodalomban kialakult vitából, valamint a vonatkozó tételes jogi rendelkezésekből kitűnik, hogy a pozitív jog szabályai szerint a legfelsőbb bíróságnak az a tevékenysége, hogy elvi döntéseket bocsát ki, nem minősül jogforrásnak és jogalkotásnak. A legfelsőbb bíróság elvi döntéseinek jogforrási jellegéről folytatott polémiából ugyanakkor az is világos, hogy a legfelsőbb bíróságok, túllépve a jogszabályok által nekik nyújtott jogok határait, az elvi döntések meghozatalakor gyakran új jogi normákat alkotnak.

A törvényes tilalom ellenére kialakuló jogalkalmazói jogalkotást vizsgálva, láttuk, hogy a jogalkalmazói jogalkotás a törvény negatív rendelkezése ellenére, lényegében a jogalkotó vagy más illetékes állami szervek tényleges, hallgatólagos beleegyezése vagy ellenzése mellett kifejeződő, jogellenes jogalkalmazói gyakorlat folytán jön létre. Mi a helyzet a legfelsőbb bíróság olyan elvi döntése esetében, amely a törvényi tilalom megsértésével új jogi normát alkot? A törvény, a pozitív jogi rendelkezések nem nyújtanak a legfelsőbb bíróságnak jogot arra, hogy jogi normát hozzon létre. A bírói jogalkotás törvényes tilalma tehát a legfelsőbb bíróság elvi döntései vonatkozásában is fennáll. A legfelsőbb bíróságnak a törvénnyel szembefutó elvi döntése azonban nem a folyamatos ismétlés, az állandósuló gyakorlat folytán nyer bizonyos általános érvényességet, hanem azáltal, hogy a döntés a legfelsőbb bíróságnak, az állami, elsősorban a bírói szervek rendszerében elfoglalt, speciális helyzeténél fogva már meghozatalakor az összes bíróságok vonatkozásában kötelező érvényű. „A Legfelsőbb Bíróság irányelvei és elvi döntései a bíróságok számára kötelezők." (A Magyar Népköztársaság Alkotmánya 1949. évi XX. törvény 47. §.) A legfelsőbb bíróság elvi döntéseinek a bíróságok vonatkozásában fennálló ez a kötelező érvénye természetesen azt jelenti, hogy a legfelsőbb bíróság elvi döntései a bíróságok közvetítő mozzanatán keresztül az állampolgárok vonatkozásában is kötelező érvényűek és hatásúak. A legfelsőbb bíróság elvi döntésében megfogalmazott új normaelem tehát kihirdetésétől fogva jogszabályi kiegészítést s a legfelsőbb bíróság ilyen tevékenysége bizonyos mértékig jogalkotást jelent mindaddig, amíg a szóban forgó elvi döntést az állam illetékes szervei — minthogy ez a törvénynek a bírósági jogalkotást tiltó rendelkezését sérti — hatályon kívül nem helyezik.

A törvényhozás és a jogalkalmazói jogalkotás összefüggésének a marxista jogelmélet aspektusából történő eddigi elemzéséből megállapítható, hogy a törvényhozás és a jogalkalmazói jogalkotás kapcsolatát éppúgy nem elegendő és helytelen csak a törvényhozás, a kimondottan jogalkotásra kijelölt állami szervek erre vonatkozó rendelkezéseinek tükrében tanulmányozni, mint kizárólag a jogalkalmazó szervek jogszolgáltató tevékenységének oldaláról vizsgálni. A szűk körű és korlátozott pozitivizmus, a törvények tartalmára korlátozás nem vezet helyes eredményre, akárcsak az sem, ha a jogi normák érvényességének társadalmiságát egyoldalúan csak a jogalkalmazó szervek tevékenységében kutatjuk. A jogalkalmazói jogalkotás problémájának mind a kizárólagosan a törvény és a törvényhozás oldaláról való szemlélete, mind a kérdéssel kapcsolatosan elsősorban a jogalkalmazó szervek jogszolgáltató tevékenységét a vizsgálódás homlokterébe állító jogelméleti eljárás végső fokon egyaránt az államhatalmi ágak megosztásáról szóló, klasszikus montesquieu-i tanításra vezethető vissza. A jogalkalmazói jogalkotás problémájának, a jogalkotó és a jogalkalmazó szervek, a törvényhozás és a bíróságok rivalizálásaként való felvetése ugyanis lényegében azon az államelméleti megállapításon alapul, mely szerint a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom intézményesen el vannak választva egymástól, mert csak ezek szétválasztása és elkülönítése révén lehet az állam-

polgárok alapvető jogainak védelmét az állam önkényével szemben biztosítani. A korlátoltan pozitivista elméletek a törvényhozó hatalom szuverén önállóságából és különállásából indulva ki, a törvénynek a jogalkalmazói jogalkotás kérdésében elfoglalt álláspontját és rendelkezését tartják mindenhatónak. A jogalkalmazói jogalkotás kérdését a jogalkalmazó szervek oldaláról vizsgáló szociológiai, realista és más elméletek viszont a bírói, végrehajtó hatalom elkülönültségét és önálló erejét hangsúlyozzák a törvénnyel és a törvényhozó hatalommal szemben, s a jogalkalmazó szervek jogszolgáltató tevékenységének jogalkotó jellegét nem tekintik a törvényhozás függvényének, sőt a jogalkalmazói gyakorlatnak a törvényt hatálytalanító erőt tulajdonítanak. A valóságban azonban az államhatalom egységes, és helytelen az államhatalom egységét felbontva, az állam különböző, egymással szemben álló hatalmi ágairól, a hatalom megosztásáról beszélni. Marx rámutatott arra, hogy nem az államhatalom megosztásáról és az államhatalmi ágak elválasztásáról van valójában szó, hanem az állami szervek, az államgépezet működésében megnyilvánuló munkamegosztásról. Az államhatalom egységes, ezért nem helyes a jogalkalmazó szerveknek a jogképződés vonatkozásában kifejtett tevékenységét úgy felfogni, hogy a jogalkalmazó szervek, a bíróságok a törvényhozással, a tulajdonképpeni jogalkotó szervekkel rivalizálva, a törvényt lerontva, a jogképződést illetően nagyobb, hathatósabb erővel, hatalommal rendelkeznek, mint a tulajdonképpeni jogalkotó fórumok. A jogalkotás menete végső soron a társadalmi viszonyok fejlődésétől, lassúbb vagy gyorsabb átalakulásától, változásától függ. A jogképződés azonban a társadalmi viszonyoktól és más tényezőktől meghatározottan nem kizárólag a törvényhozás, a tulajdonképpeni jogalkotó szervek munkájában megy végbe. A jogalkotó és a jogalkalmazó, általában az állami szervek tevékenységének sajátos, egymásbafonódása, kölcsönös kapcsolata és összefüggése eredményeképpen alakul ki a jogképződés meghatározott módja és formája, az úgynevezett jogalkalmazói jogalkotás is. A jogalkalmazói szervek jogalkotása nem egyedül a jogalkalmazó szervek tevékenységétől függ, hanem— eltekintve attól, hogy ebben végső fokon a társadalmi-gazdasági viszonyok játszanak meghatározott szerepet — az állam egységes hatalmától. Az adott körülmények között kialakuló jogalkalmazói jogalkotást tehát a tulajdonképpeni jogalkotó és jogalkalmazó, az államhatalmi és az államigazgatási szervek, a bíróságok és az ügyészségek tevékenysége együttes hatásának eredménye. Az úgynevezett jogalkalmazói jogalkotás esetében nem a tulajdonképpeni jogalkotó és a jogalkalmazó szervek kisebb vagy nagyobb hatalmáról, hanem a különféle állami szervek tevékenységének sajátos összefüggéséről, kölcsönös kapcsolatáról van szó. A törvényhozás és a jogalkalmazói jogalkotás összefüggését tehát mindenekelőtt társadalmiságában, a társadalmi-gazdasági viszonyok által való meghatározottságában és az államhatalom egységének szemszögéből lehet megérteni és megmagyarázni.

4. A jogforrások hierarchiája.

A jogforrásoknak lényegében két nagy csoportját különböztethetjük tehát meg: a törvényhozást és a rendeletalkotást; ehhez járul az úgynevezett jogalkalmazói jogalkotás. Ezek a jogforrások sajátos rendszert alkotnak, a jogforrások hierarchiáját alakítják ki. A jogforrások hierarchiája szemben a Kelsen—Merkl-féle lépcső-elmélettel, amelynek értelmében a jogforrások hierarchiája nem más, mint egy sajátos logikai összefüggés, egy sajátos logikai sorozat, amelynek élén az alapnorma áll, és az alapnormából következnek az összes többi jogforrások, illetve ezek érvényessége, egészen a konkrét individuális döntésekig bezárólag, nem a jogforrásoknak a formális logika segítségével felépített lépcsőzetes rendje, hanem az állami szervek jogalkotó tevékenységének sajátos, valóságos viszonyát fejezik ki. A jogforrások hierarchiája tehát a jogforrásokat jelentő jogalkotó tevékenységeket kifejtő szerveknek az államszervezeten belül elfoglalt és alkotmányosan meghatározott helyén és szerepén alapszik. A jogforrási hierarchia a jogalkotó tevékenységeknek, a jogforrásoknak olyan rangsorát jelenti, amelyben a magasabb rangú jogalkotó tevékenységnek az alacsonyabb rangú alá van rendelve, az utóbbi az előbbinek nem mondhat ellent, azt nem módosíthatja, nem helyezheti hatályon kívül stb. A jogforrási hierarchia megfelel annak a helynek és szerepnek, amelyet a jogalkotó tevékenységet kifejtő szervek az állami szervek rendszerében elfoglalnak; ilyenképpen elkülönülnek egymástól az államhatalmi szervek és az államigazgatási szervek jogalkotó tevékenysége, illetve jogforrásai, az országos hatáskörű és a területi hatáskörű szervek jogforrásai stb. Az általunk vázolt jogforrások hierarchiáját lényegében az jellemzi, hogy a jogforrási rendszer élén a törvényhozás áll, és ez alatt helyezkednek el a különböző rendeletalkotó tevékenységek és végül a jogalkalmazó szerveknek ún. jogalkotása. A jogforrási hierarchián belül különös jelentősége van annak, hogy az államhatalmi szervek, az államigazgatási szervek, illetve a jogalkalmazó szervek jogalkotó tevékenységéről van-e szó. A különböző jogalkotó tevékenységek közötti eltérések, különbségek több vonatkozásban is nagyban befolyásolják a jogforrások hierarchiáját. Mindenekelőtt az államhatalmi szervek jogalkotó tevékenységének azt a sajátos vonását kell kiemelni, hogy az államhatalmi szervek jogalkotó tevékenysége főként az állampolgárok magatartására vonatkozik, vagy legalábbis azok alapvető részét rendezi

s ebből a szempontból megkülönböztetett helye van a jogforrások hierarchiájában. Ugyanakkor az államhatalmi szervek jogalkotó tevékenységéhez képest az államigazgatási szervek úgynevezett jogalkotó tevékenysége elsősorban végrehajtási jellegű; azaz az államigazgatási szervek jogalkotó tevékenysége lényegében államhatalmi szervek jogalkotó tevékenységeinek végrehajtását szolgálja. Még inkább ez a helyzet a kimondottan jogalkalmazó szervek jogalkotó tevékenységével, hiszen a jogalkalmazó szervek lényegi, elsősorbani feladata és tevékenysége a törvényhozás és a rendeletalkotás által kibocsátott jogi normáknak az adott konkrét esetekre való vonatkoztatása, alkalmazása. Az államigazgatási szervek végrehajtó tevékenysége során kifejtett úgynevezett jogalkotó tevékenység és a kimondottan jogalkalmazó szervek úgynevezett jogalkotó tevékenysége mint jogforrások közötti lényeges különbség azonban az, hogy míg az államigazgatási szervek jó részének jogalkotó tevékenységét a törvényhozás engedélyezi, sőt kifejezetten feltételezi, addig a kimondottan jogalkalmazó szervek bizonyos jogalkotó tevékenysége a törvényhozás ellenére a törvényhozási tilalmat megsértve jön létre. Ez a sajátosság nagyban meghatározza a jogalkalmazó szervek jogalkotó tevékenységének és a kimondottan jogalkalmazó szervek úgynevezett jogalkotó tevékenysége mint jogforrásoknak a jogforrási hierarchiában elfoglalt helyét, szerepét és jelentőségét. A jogforrási rendszer, a jogforrási hierarchia lényege tehát az, hogy a jogforrási hierarchia élén álló törvényhozás meghatározza a jogforrási rendszerben elhelyezkedő egyéb jogforrások tartalmát, területét és érvényességét, és hogy a törvényhozás alatt elhelyezkedő egyéb jogforrások sem tartalmukat, sem érvényességüket tekintve nem kerülhetnek szembe a törvényhozás által meghatározott, számukra biztosított érvényességgel és tartalommal. Ez azonban — mint láttuk — csupán a pozitív jog világában, a törvényhozási szabályozás keretei között van így, valójában a jog társadalmi, szociológiai valóságában, a jogforrási hierarchián belül olykor ellentmondások keletkeznek és a jogalkotó tevékenység valóságos lefolyása, a különböző állami szervek, kiváltképpen a végrehajtó és a kimondottan jogalkalmazó szervek tevékenysége olykor olyan jelleget ölt fel, amely tulajdonképpen jogalkotásnak, jogforrásnak minősül, és így a törvényhozási kereteket meghaladva a jogforrási hierarchia rendszerében helyezkedik el. Mindez arra mutat, hogy a jogforrási hierarchia nemcsak hogy nem pusztán logikai rendszer, de nem is egyszerűen a pozitív jogi normák rendszere, a pozitív jogban szabályozott jogalkotási tevékenységek rendszere, hanem egy sajátos társadalmi jogi struktúra, amelyen belül — természetesen — elsősorban a törvényhozási szabályozás dominál, de a jogalkotói tevékenységek konkrét valóságos helyzete és szerepe az, amely ennek a rendszernek a belső felépülését és mozgását meghatározza. A különböző állami jogalkotó tevékenységek helyzete, szerepe és jelentősége pedig — mint láttuk — végső fokon a mindenkori gazdasági-társadalmi viszonyok jellegének és alakulásának függvénye.

Irodalom: *Szamel* Lajos: A jogforrások. Bp. 1958.; *Szabó* Imre: A szocialista jog. Bp. 1963.; *Peschka* Vilmos: Jogforrás és jogalkotás. Bp. 1965.

Peschka Vilmos

JOGFORRÁSOK → *Nemzetközi szervek szerepe a mai államközi kapcsolatokban*; — *Nemzetközi jog alapelvei*; — *Nemzetközi szerződések joga.*

JOGGAL VALÓ VISSZAÉLÉS → *Munkaszerződés*; — *Polgári jog.*

JOGI FOLYÓIRAT → *Jogi információ*

JOGI INFORMÁCIÓ: I. Jogismerés és jogi információ (870.) — II. A tételes jogszabályanyag közzétételi forrásai (873.) — III. A jogalkalmazási gyakorlat közzétételi forrásai (875.) — IV. Jogi irodalom (876.) — V. Jogi lexikonok, enciklopédiák (880.) — VI. A jogi információszolgáltatás továbbfejlesztése. A jogi informatika (881.) VII. Jogi információ külföldön (883.)

I. Jogmegismerés és jogi információ. 1. A jogi információ. 2. Az információszolgáltatás feladatai. 3. Az információszolgáltatás szervezeti formái. 4. A jogi információszolgáltatás forrásai. 5. Az információszolgáltatás módszere és szakterületei. A szelektív információ.

1. A jogi információ.

A jogismeret a jogtudat fejlődésének egyik állomása, a szocialista jogtudat egyik eleme. A tételesjogi szabályok ismerete a jogalkotást, illetőleg a jogalkalmazást és jogkövetést befolyásoló egyéb tényezők ismerete mellett, mindenkinek az érdeke és kötelessége, csak különböző fokon; és a jogismeret bizonyos szinten állampolgári kötelesség is, amely a jogkövetésnek, a jogi szabályok által meghatározott magatartás önkéntes tanúsításának elsődleges feltétele.

Jogi információn a legáltalánosabb értelemben a jogalkotási, jogalkalmazási és jogkövetési tevékenységhez tartozó minden fajta anyagra (a normatív jellegű szabályok megalkotására, a társadalmi gyakorlatban való érvényrejuttatásukra, valamint, mindezekkel összefüggésben, az elméleti, tudományos, illetőleg gyakorlati célú jogirodalmi eredményekre, közleményekre stb.) vonatkozó tájékoztatást, adatot, tartalmi ismeretet értjük.

A jogi szabályok sokasága, a jogszabály előkészítésénél és alkalmazásánál, valamint a

jogkövetésnél figyelembe veendő társadalmi, politikai és gazdasági tényezők felderítése és azok egymáshoz való viszonya, valamint a norma alkalmazásával kapcsolatban felmerülő értelmezési kérdések nagy és szétágazó területe különösen napjainkban, a tudományos-műszaki fejlődés által megnövelt jogi szabályozás, olyan nagyszámú ismeretet jelent, hogy azok összegyűjtése, rendezése, nyilvántartása és az azok alapján szolgáltatandó információk tömege egy személy által alig áttekinthető. Kétségtelen emellett, hogy ezekkel kapcsolatban más-más a jogalkotó, a jogalkalmazó vagy az állampolgár számára szükséges és elegendő ismeretek mennyisége és minősége

2. Az információszolgáltatás feladatai.

Jogi információk *szolgáltatásán*, ugyancsak általános értelemben, mindenfajta jogi információ, adat, tartalmi ismeret gyűjtését, tárolását, rendezését, nyilvántartását és az igénylők rendelkezésére való bocsátását értjük. A jogi információszolgáltatás nagy kiterjedésű, állandóan mozgásban, fejlődésben levő területről, meghatározott szempontok szerint gyűjti össze, rendezi és közvetíti a váltakozó szükségletek kielégítése céljából kért adatokat. Ezeknek az adatoknak a terjedelme, tartalma, jellege stb., az igény természete, illetőleg az adat stb. felhasználásának célja szerint is változik.

A jogi információszolgáltatás szervesen kapcsolódik egyes társadalomtudományok, illetőleg a társadalmi gyakorlat területén, valamint a jogi tevékenység által érintett határterületeken, elsősorban az emberi magatartásra és a társadalmi jelenségekre vonatkozó információkat szolgáltató, s általában fejlettebb információs szervezettel működő rendszerekhez is (pl. a statisztikai stb. információk vonatkozásában). Ennek ellenére megalapozott mennyiségi és minőségi igények miatt jogi területen a hagyományos módszerek felhasználása már nehezen tud lépést tartani az információtömeggel, illetőleg az áradat következtében egyre fokozódó igényekkel. Éppen ezért a jogi információszolgáltatásnak elsődleges feladata, hogy az információs igényeknek megfelelően, *elhatárolja az egyes szakterületeket* (tételes jog, jogalkalmazási gyakorlat, irodalom stb.) s ezzel már meghatározott, jóval szűkebb körre korlátozza az információs igényeket, illetőleg szolgáltatásokat, majd, hogy az egyes szakterületeken *belül* — szintén az információs igényeknek megfelelően — megteremtse a lehetőségeket a *különböző szintű, mélységű* adatszolgáltatásra. (L. részletesen az 5. alpontot.)

3. Az információszolgáltatás szervezeti formái.

Az információszolgáltatás *szervezeti* megoldásai is rendkívül változatosak. Az információszolgáltatás kezdeti formája az adatgyűjtemény (pl. könyvtár) keretében szervezett és általában még legnagyobb részben hagyományos eszközökkel dolgozó ún. könyvtári reference-szolgálat. Ez a szervezeti forma, bár ma is rendkívül fontos szerepet tölt be az információk kezelésében, semmiképpen sem tudja az egyre növekvő információtömeg teljes nyilvántartásának stb. feladatát ellátni. Az információszolgáltatás céljaira szervezett sajátos intézmények (információs-dokumentációs központok, adatbankok stb.), amelyek az információs feladatok teljesítéséhez már a korszerű eszközöket használják fel, a kért információ minősége szerint, általában kétféle módon közlik az igénylőkkel a szükséges adatokat, ismereteket. Közvetlen szolgáltatásként a konkrét esetben, az általuk kezelt adatgyűjtemény alapján adnak, esetleg a tájékoztató szervhez közvetlenül kapcsolt távközlő berendezések útján, meghatározott kérdésekre vonatkozó, eseti információt. Más esetekben viszont az információt szolgáltató szervek nem csupán konkrét esetekre vonatkozó adatokat (pl. jogszabályhelyet, jogszabályszöveget, jogesetmegoldásokat stb.) közölnek, hanem *információs eszközöket* állítanak elő (jogszabálymutató, enciklopédia, bibliográfia stb.), amely megadja az elsődleges tájékoztatást (pl. jogszabályhely, annak tartalmi összefoglaló ismerete, elméleti megoldásokkal kapcsolatos forráshelyek stb.) a keresett információval kapcsolatban.

A szervezeti megoldások keresése sem csupán gyakorlati feladat. Így pl. a jogi információszolgáltatás módszereinek, eszközeinek kidolgozása, alkalmazása egyes, kisebb szakterületeken, majd egységes, integrált jogi információs rendszer kiépítése egy-egy ország területén, továbbá, bizonyos meghatározott területeken a nemzetközi együttműködés megszervezése a fejlődés távolabbi perspektíváiban stb. a gyakorlati kivitelezést megelőzően, sokrétű, a gyakorlati kérdés megoldását elősegítő elvi-elméleti tevékenységnek is a feladata.

Mindez nem csupán és nem kizárólag a szervezeti kérdések megoldását célozza, annak ellenére, hogy a megfelelően kiépített információs szervezet az egyik legfontosabb előfeltétele az információs tevékenység eredményességének. A szervezeti problémákhoz hasonló súllyal jelentkezik ugyanis az információszolgáltatás működési, funkcionális kérdéseinek megoldásával kapcsolatos feladatok ellátása is. Így pl. egy-egy országon belül is: az információk terjedelme, jellege, az információkra jogosultak köre, az adatszolgáltatásért való felelősség kérdése, a tárolt adatok nyilvánossága, s mindezektől függően a gyűjtés, a rendezés és a visszakeresés rendszere és alapvető szempontjai, eszközei stb. az erre vonatkozó elméleti irodalomban, illetőleg a megvalósított információs rendszerekkel kapcsolatban jelentkező kérdések.

Az általános információtudománynak ma már kötetekre menő irodalma van (l. pl. az *Introduction to information science*. Ed. by T. Saračevič. New York—London, 1970. c.

gyűjteményes munkában közölt bibliográfiákat). A jogi területre vetített, sajátos információs problémák kidolgozásával kapcsolatban összefoglaló jellegű munka a *Pravovaja informacija* (Moszkva, 1974.) c. gyűjteményes mű. Az információszolgáltatás gépesítésével viszont több szakfolyóirat (Informatica i Diritto [Milano]. Datenverarbeitung im Recht [West-Berlin]. Law and Computer Technology [Washington] stb.) foglalkozik. Mindezek ellenére az információkezelés, más területekhez viszonyítva, jogi területen még nem túlzottan kimunkált kérdés. A jogi információszolgáltatási gyakorlat ma még általában a hagyományos, legtöbb esetben „kézműves" megoldásokat használja. A fejlődés útjait kereső irányzat, a jogi informatika (l. VII.) gyakorlatilag is megvalósítható, illetőleg megvalósított eredményeket, még eléggé szűk területeken ért el.

4. A jogi információszolgáltatás forrásai.

A jogi információszolgáltatás különféle információs *források* alapján történik. Az egyes források értéke változó. Így egészen más a tételes jogszabály alapján adott információ (pl. a konkrét esetre vonatkozó, hatályos jogszabályról), mint az erre vonatkozó, de tételesjogi erővel nem bíró, tehát nem kötelező elméleti fejtegetésről adott tartalmi felvilágosítás értéke. Annak ellenére, hogy sem a jogalkotás, sem a jogalkalmazás szempontjából általában nem hanyagolható el ez utóbbi anyag sem, az információszolgáltatás elsődleges szempontja a kért információ *célja*, s az adott információ alapja a célnak megfelelő értékű forrás. Az információs források értéke a forráshoz kapcsolódó szolgáltatás jellegét, módszereit, eszközeit stb. is meghatározza. Az azonos vagy megközelítőleg azonos, egymással összefüggő információs tevékenységből így a jogi információszolgáltatás egyes szakterületei alakultak ki.

5. A jogi információszolgáltatás módszere. A szelektív információ. Az információszolgáltatás szakterületei.

A jogi információszolgáltatás legáltalánosabb sajátossága a *kiválasztó (szelektív) módszer*. Az információszolgáltatás elméletében és gyakorlatában felmerült szempontok, illetőleg követelmények ugyanis szükségessé tették olyan szolgáltatási rendszerek kiépítését, hogy az adatszolgáltatás bizonyos, meghatározott *fontossági szintek* szerint történjen és elsődlegesen a szolgáltató válogassa ki az adott konkrét feladat megoldásához szükséges és elegendő adatokat. Amennyiben pedig az adott esetben különféle fontossági szintű, részletesebb információszolgáltatás szükséges és lehetséges, úgy a szolgáltató megfelelő szintű, részletesebb, nagyobb mennyiségű információs anyagot bocsát rendelkezésre s azokból maga a felhasználó szűri ki a számára hasznos adatokat. A két határeset között természetesen átmeneti esetek is lehetnek. Mindez eleve szükségessé teszi az adatgyűjtő, rendező és főleg a visszakeresési rendszernek ennek a módszernek alapján történő kiépítését, abból kiindulva, hogy a gyűjtési stb. szempontok kidolgozásánál a *felhasználó igényeinek* kielégítése minden más szempontot megelőz.

A jogalkotással, jogalkalmazással és jogkövetéssel kapcsolatos információszolgáltatásban kiválasztó (szelektív) módszer alkalmazása szükségszerű. Egyrészt ugyanis az ezekkel a tevékenységekkel összefüggő nagyszámú adat, másrészt pedig a döntéseknél rendelkezésre álló idő rendszerint korlátozott volta általában gyors és a legszükségesebb adatokra korlátozott információszolgáltatást igényel. Egyes jogalkotási, nagyobb elvi jelentőségű jogalkalmazási, vagy általában az elméleti kérdések kidolgozásánál viszont feltétlenül szükséges a kérdések mindenoldalú, tehát többszintű, bő információs anyagra támaszkodó vizsgálata. Itt az ennek az igénynek megfelelő mennyiségű és minőségű információ kiválogatása már nem maradhat a szolgáltató szerv feladata, hanem a rendelkezésére bocsátott, lehetőleg teljes anyagból a felhasználó válogat. Átmeneti esetek itt is lehetségesek.

A jogi információszolgáltatás rendszerét ennek megfelelően kell kiépíteni. Itt elsődlegesen abból kell kiindulni, hogy az információszolgáltatás alapja egy olyan anyagrendezési rendszer, amely a szolgáltatónak és a felhasználónak az adandó információ tárgyának, tárgykörének a gyors és pontos visszakeresését lehetővé teszi. Nehezebb kérdés itt a fontossági szintek elhatárolása. Elsősorban is a *tételes jogszabályanyag*, tehát pontosan elhatárolható terület az, ahol a konkrét ügyek eldöntéséhez rendszerint az adatok azonnali szolgáltatása szükséges. Ezen belül a válogatás a *jogforrási szintek* (törvény, törvényerejű rendelet, minisztertanácsi rendelet stb.), tehát formai szempontok szerint is elkülöníthető. A jogi információszolgáltatás gyakorlatában elsődleges szerepe van a konkrét esettel kapcsolatos hatályos tételesjogi szabályra vonatkozó gyors és pontos adatszolgáltatásnak. A tételes jogszabályanyag minden irányú jogi tevékenység (jogalkotás, jogalkalmazás, jogkövetés) szempontjából tehát alapvető fontosságú. A tételesjogi anyaghoz kapcsolódó és a *jogalkalmazási gyakorlatról*, a konkrét ügyekben hozott és értelmezési, minősítési stb. kérdéseket eldöntő határozatok anyagáról adott információ szintén minden irányú jogi tevékenység számára adott esetben szükséges lehet. Ezen az anyagon belül is kell és lehetséges formai alosztásokat (bírósági, államigazgatási szervek gyakorlata, ezeken belül a különböző döntési szintek gyakorlata stb.) keresztülvinni, ami a konkrét visszakeresési szempontok kidolgozását lehetővé teszi. Az elméleti, *jogtudományi irodalom*, a jogi tevékenység egyes területei szerint, más és más gyűjtési stb. szempontok kidolgozását teszi szükségessé. Az információ-

szolgáltatás szelektivitását itt nagyon megnehezíti az, hogy az anyagon belüli bontással kapcsolatban a formai szempontok (pl. könyv, tanulmány stb.) csak egészen szűk körben mozoghatnak s a rendszerint tartalmi értékelés alapján rendezendő folyóirati irodalom rendkívül nagy terjedelmű, amelyben igen nehéz értékelés alapján a különböző fontossági szintekre való bontás. Bár a gyakorlat különböző módszerekkel kísérel meg itt egységes adatgyűjtési, illetőleg feldolgozási szempontokat kidolgozni (pl. a területi, nyelvi időpontok szerinti alosztások, szempont szerinti alosztások — így pl. elméleti, gyakorlati igényű tanulmányok stb., a folyóiratok minőségi szintje szerinti alosztások — tudományos, gyakorlati, népszerűsítő anyag stb., a tételesjogi vagy a jogalkalmazási anyaghoz való kapcsolatokat feltüntető feldolgozási szempontok stb.), az egységes adatkezelési szemlélet hiánya miatt az információszolgáltatás ezen a területen mozog a legnehezebben megvonható határok között.

A jogi információszolgáltatás hagyományos területein felmerülő ezek a problémák, a dolog természeténél fogva, fokozottabb élességgel jelentkeznek az információszolgáltatás újabb területein, ahol a számítástechnikai módszerek alkalmazása (l. VII.) az adatgyűjtési stb. tevékenységnél irányadó szempontok kidolgozásánál még további nehézségeket jelent. Ott viszont, ahol ezek a kérdések egységes szempont szerint rendezhetők — így pl. a jogszabályanyagra, a jogalkalmazási gyakorlatra vonatkozó információknál a már említett szintekre való bontás stb. —, a gépi információszolgáltatás alapján kiépített, célszerű információs rendszer minden irányú jogi tevékenységnek megbízható adatszolgáltatója lesz.

A jogi információszolgáltatás ma alkalmazott, legtöbbször hagyományos eszközeit, az alábbiakban az információszolgáltatási tevékenység egy-egy sajátos területéből, az információszolgáltatás *szakterületeiből* kiindulva vizsgáljuk. A szakterületek kialakulását lényegében az előbb említett kiválogató-információszolgáltatási módszer határozta meg, amely egyelőre gyakorlati szükségszerűségből kiindulva alakította ki ezeket a szakterületeket. De éppen az a felismerés, hogy a módszer következetes alkalmazása szükségszerű a jogi információszolgáltatás területén, a módszer tudatos továbbfejlesztésének kérdései egyre inkább előtérbe kerülnek mind a gyakorlati, mind pedig az elméleti munkában.

Az alábbiakban a már említett kiválogatási módszer alkalmazása szempontjából kialakult fontossági sorrendet is tekintetbe véve mindenekelőtt a jogalkotási és jogalkalmazási szempontból lényeges jogszabályanyaggal, az ehhez kapcsolódó jogalkalmazási és jogkövetési gyakorlattal, végül az irodalmi, elméleti anyaggal foglalkozó, az egyes szakterületekre vonatkozó információkat gyűjtő, rendező és szolgáltató, összefoglaló megjelöléssel „kezelő" tevékenységet tekintjük át. Ennek megfelelően az alábbiakban elsősorban a tételes jogszabályanyag, illetőleg az ehhez kapcsolódó jogalkalmazási gyakorlat közzétételi forrásait mint a jogmegismerés, alkalmazás és jogkövetés alapvető, hiteles eszközeit tekintjük át (l. II—III.), ezt követően foglaljuk össze a jogi irodalom, a jogi könyvészet, a jogi kézikönyvek, jogi bibliográfiák (l. IV.), majd a jogi lexikális művek (l. V.) anyagát. A jogi információszolgáltatás továbbfejlesztésével kapcsolatos kérdések összefoglalása (l. VI.) után röviden áttekintjük a külföldi joganyagok tájékoztatási eszközeit (l. VII.).

Az egyes szakterületek mind a gyűjtendő anyag, mind pedig ennek az anyagnak rendezése és nyilvántartása, illetőleg az ennek alapján szolgáltatandó információk jellege tekintetében egymástól többé-kevésbé eltérnek. Viszont az egyes szakterületeken belül általában azonosak az adatkezelési szempontok és az információs követelmények. Ezért az egész információs tevékenység problémáinak ilyen csoportosításban való vizsgálata az áttekintés biztosítása mellett a gyakorlati szempontok érvényesülését és a gyakorlati megoldások kidolgozását is biztosítja.

II. A tételes jogszabályanyag közzétételi forrásai. 1. A hatályos jogszabályanyag közzétételi forrásai. 2. A történeti jogszabályanyag közzétételi forrásai. 3. Jogszabálymutatók.

1. A hatályos jogszabályanyag közzétételi forrásai.

A jogalkotási és jogalkalmazási tevékenység területén használatos információs források között a jogmegismerés terén a legnagyobb gyakorlati jelentőségük kétségtelenül a tételes jogszabályanyag közzétételi forrásainak: a tételes jogszabályanyagot (törvények, és alacsonyabb szintű jogszabályok) közlő hiteles kiadványoknak van. A legkülönbözőbb közzétételi megoldásokkal szerkesztett, ilyen jellegű kiadványoknak két alaptípusa van: az anyagot folyamatosan, esetleg rendszeres időközökben is közlő, ún. *folyamatos (kurrens)* közlemény és a nagyobb időszak anyagát összefoglaló *visszatekintő (retrospektív)* mű.

A tételes jogszabályanyagnak az általános érdekkörbe tartozó — külön jogszabály (nálunk pl. az 1974. évi 24. sz. tvr.) által meghatározott — részét hazánkban 1945 óta és jelenleg is a *Magyar Közlöny* c. kurrens kiadványban (szerk. a Minisztertanács Titkársága, megjelenik 1945-től szükség szerinti időközökben, félévenként tárgy- és számmutatóval) kell közzétenni. Ugyanez a jogszabály állapítja meg, hogy a *Határozatok Tára* c. hivatalos kurrens kiadványban milyen anyagot kell közölni. Ugyancsak időszakos jellegű, hiteles

időszaki közzétételi forrás, az évenként megjelenő: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*, (Bp. 1949-től) c. munka, amely a törvényeket, a törvényerejű rendeleteket, azok indokolásait, a kormányrendeleteket és határozatokat, valamint a Magyar Közlönyben közzétett miniszteri rendeleteket közli, ez utóbbiakat minisztériumok szerint csoportosítva. Nagyobb időszak anyagát foglalja össze a: *Hatályos jogszabályok gyűjteménye* c. hivatalos jellegű kiadvány. Az eddigi négy kiadás (1. kiad. az 1945—1958. évek anyaga, Bp. 1960.; 2. kiad. az 1945—1963. évek anyaga, Bp. 1964—1965.; 3. kiad. az 1945—1968. évek anyaga, Bp. 1969—1970.; 4. kiad., az 1945—1972. évek anyaga, Bp. 1973—1974.) általában ötévenként jelent meg. Az 1978-ban megkezdett, hét kötetre tervezett kiadás az 1945—1977. évek anyagát (az 1. köt. a törvények, országgyűlési határozatok, törvényerejű rendeletek és népköztársasági elnöki tanácsi határozatok, a 2. köt. a minisztertanácsi rendeletek és határozatok, a 3—5. kötetek a miniszteri rendeletek, valamint az országos hatáskörű szervek által kiadott jogszabályok, a 6—7. kötetek a nemzetközi tárgyú törvények, törvényerejű rendeletek, népköztársasági elnöki tanácsi határozatok, minisztertanácsi szintű jogszabályok és miniszteri rendeletek anyagát) tartalmazza. A kötetek használatát külön szám- és tárgymutató könnyíti meg.

A törvények előkészítő anyagát: a javaslatok szövegét, az országgyűlési tárgyalási anyagot jelenleg az *Országgyűlési Értesítő* (az Országgyűlés összehívási napjával jelzett és folyamatosan, az ülések sorszáma szerint megjelenő részekből álló kötetekben), illetőleg — a javaslatok szövegét és az országgyűlési bizottsági tárgyalások anyagát tartalmazó — *Országgyűlési irományok* (szintén az összehívás napjával jelzett, folyamatos, sorszámmal ellátott anyag) közlik.

2. A történeti jogszabályanyag közzétételi forrásai.

A történeti tételes jogszabályanyag kurrens közzétételi forrása 1848-ban a felelős minisztérium megalakulása után a Pesti Hírlap külön rovata, 1848. jún. 8—1849. júl. 1. között a *Közlöny* volt. Az abszolutizmus ideje alatt az Allgemeines Reichs- und Regierungsblatt für das Kaisertum (Wien, 1849—1852.) utóbb a Landes-Regierungsblatt für das Königreich Ungarn (1853—1859., magyar nyelvű kiadása a: Magyarországot illető országos kormánylap). A kiegyezéstől (1867—1919. márc. 21.) a *Budapesti Közlöny*, a *Tanácsköztársaság* (1919. márc. 21—aug. 2.), a *Hivatalos Közlöny* (1919. aug. 2—7.), a *Budapesti Közlöny* (1919. aug.—1944. dec.) volt a hivatalos lap. A *Magyar Közlöny* 1945 óta a jogszabályok hivatalos közzétételi forrása.

A tételesjogi anyagot folyamatosan közlő kiadványok mellett a történeti anyagra vonatkozóan is gyakorlatilag nagy jelentőségűek a nagyobb időszak vagy jogterület anyagát összefoglaló *jogszabálygyűjtemények*. Legrégebbi — nem hivatalos kiadványként megjelent — jogszabálygyűjteményünk a *Mosóczi* [*Mossóczy*] Zakariás és *Telegdi* Miklós által kiadott: *Decreta constitutiones et articuli... Hungariae...* (Tyrnaviae, 1584.), ennek átdolgozott 3. kiadását *Szentiványi* Márton tette közzé: *Corpus juris seu decretum generale...* címen (Tyrnaviae, 1698.). Itt jelenik meg először a Corpus juris elnevezés. A gyűjteményt ettől kezdve sokszor kiadták, utóbb *Kovachich* Márton György és *Kovachich* József Miklós: *Vestigia comitiorum apud hungaros...* (Budae, 1790. több kiegészítéssel: Supplementum...) című munkájukkal egészítették ki. Utolsó kiadása: Corpus decretorum juris hungarici. Decretum generale... Hungariae partiumque eidem adnexarum. Tomus 1—3. Budae, 1844—1848. 1830-tól kezdik a törvényeket, az addig hivatalos latin mellett, magyar nyelven is közzétenni. Az első nagyobb magyar nyelvű gyűjtemény: *Magyar országgyűlési törvénykönyv*. (Szerk. Gegus Dániel, Pest, 1866.). Az abszolutizmus korának jogszabályait az: *Új törvénytár*. 1—13. köt. Pest, 1853—1857. c. kiadvány tartalmazza. Magánjellegű gyűjtemény *Toldy* Ferenc (A magyar birodalom alaptörvényei. Buda, 1866.) c., latin—magyar nyelvű munkája.

A kiegyezés után a törvények hivatalos és hiteles szövege az: *Országos Törvénytár. Corpus Juris*. c. kiadványban jelent meg (1867—1949.). Az egy évben kiadott törvényeket a *Törvények gyűjteménye* (1876—1948.) c. hivatalos gyűjtemény közölte, a nemzetiségek nyelvén (eredetileg horvát, német, szerb, szlovák és román nyelven, 1920 óta csak németül) is. A helyhatósági történeti jogszabályanyag legteljesebb gyűjteménye: *Kolosváry* Sándor—*Óvári* Kelemen: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. 1—5. köt., a 2., 4. és 5. kötetben 1—2. rész (Bp. Akadémia Kiadása, 1885—1904). Sok esetben tételesjogi vonatkozású (kiadványok, előkészítés, tervezetek, ellentervezetek, viták stb.) történeti anyagról is áttekintést adó bibliográfiák: *I. Tóth* Zoltán: *Magyar történeti bibliográfia*. 1825—1867. 3. köt. Bp. 1970., és *Kosáry* Domokos: *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*. 1. köt. 1. Általános rész I—II. Bp. 1970.

A hivatalos kiadványokon kívül számos, üzleti vállalkozásként közreadott gyűjtemény is megjelent (Lampel, Pfeiffer, Eggenberger, Ráth). A történeti vonatkozású törvényanyag ma legkönnyebben a *Corpus juris Hungarici. Magyar Törvénytár. Millениumi emlékkiadás.* 1000—1895. Külön kötetekben az erdélyi törvények és a Hármaskönyv. Bp. 1899-től. Szerk. Márkus Dezső (utóbb folyamatosan 1896—1949. 1905-ben nem jelent meg, szerk. Márkus Dezső, utóbb mások.) és a *Codex Hungaricus — Magyar Törvények*. 1687—1918.

(Bp. 1911—1919. Szerk. Grecsák Károly és mások.) c. kiadványokban hozzáférhető. A történeti vonatkozású jogszabályanyagra újabb, válogatott gyűjteményünk: *Történelmünk a jogalkotás tükrében.* Szerk. Csizmadia Andor—Beér János. Bp. 1966. Egy-egy időszakot tekintenek át: *Az 1848/1849-es népképviseleti országgyűlés.* Szerk. Beér János. Bp. 1954., *A Magyar Tanácsköztársaság jogalkotása.* Szerk. Halász Pál—Kovács István—Peschka Vilmos. Bp. 1959. c. művek. A rendeleti jogszabályanyag hivatalos gyűjteménye a: *Magyarországi rendeletek tára* (1—80. évf. 1867—1946.) A Tanácsköztársaság tételesjogi anyagát a: *Tanácsköztársasági Törvénytár.* A Forradalmi Kormányzótanács és a népbiztosságok rendeleteit (1—5. füz. Szerk. Pongrácz Jenő, Bp. 1919.) c. nem hivatalos gyűjtemény közli. Az 1945—1948. évek még érvényben levő rendeletei anyagát a hivatalos lapok mellett a már említett: *Hatályos jogszabályok gyűjteménye* c. kiadvány tartalmazza.

3. Jogszabálymutatók.

A tételesjogi anyagról elsődleges tájékoztatást adó, sajátos információs eszköz a *jogszabálymutató.* Újabb kiadási gyakorlatunkban 1958 óta [az akkor közzétett: *Hatályos jogszabályok mutatója.* 1945—1957. (Bp. 1958.) óta] nem tesznek közzé önálló jogszabálymutatót. Az elsődleges tájékoztatást a Magyar Közlöny féléves mutatói, a Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteményének éves mutatói, végül a Hatályos jogszabályok gyűjteménye 4. kötetében (az utolsó, 4. kiad. 1974-ben) adják.

A történeti anyagra vonatkozóan a legjobban használható a közelmúltra a: *Magyar törvények és egyéb jogszabályok mutatója.* (1939. évi 2. kiad. Szerk. Ladik Gusztáv stb. Szombathely, 1939. 1—4. pótfüzetekkel. Bp. 1940—1943.). Ezen a művön kívül a reformkor kezdetétől (pl. *Eötvös* Ignatius: Extractus synoptico-encyclopedicus legum in Corpore Juris Hungarici contentarum. Budae, 1829., és: Index synopticus actorum comitialium . . . Budae, 1829., *Mike* Sándor: Index alphabeticus articulorum diaetalium . . . Principatus Transsylvaniae. Claudiopoli, 1832—1848. stb.) számos munka jelent meg. A századvégen Knorr Alajos, Székács Ferenc, Fényes Vince stb., az első világháború előtt Márkus Dezső, Grecsák Károly, Ladik Gusztáv, Térfy Gyula, Petrovay Zoltán, Térfy Béla stb. munkái voltak egy-egy időszak hatályos anyagára a leggyakrabban használt segédművek.

III. A jogalkalmazási gyakorlat közzétételi forrásai. 1. A hatályos tételesjogi anyag jogalkalmazási gyakorlata. 2. A történeti anyag jogalkalmazási gyakorlata.

1. A hatályos tételesjogi anyag jogalkalmazási gyakorlata.

Az információszolgáltatásnak fontos forrása a tételesjogi anyaghoz szorosan kapcsolódó jogalkalmazási gyakorlat is. Bár a bírói gyakorlat jelenlegi jogrendszerünkben nem jogforrás, annak ismerete mind a jogalkotó és jogalkalmazó, mind pedig a jogkereső közönség szempontjából igen lényeges. A bírói gyakorlat tartalmi megismerését és nyilvántartását biztosító munkaeszközök jelentősége éppen ezért a jogi információszolgáltatás területén kiemelkedő. A műfaj a legutóbbi száz esztendőben jelentős fejlődésen ment keresztül. Jelenleg a kialakult leggyakoribb formák: az időszakos és a sokszor egy vagy több jogág területét visszamenőlegesen feldolgozó és tárgyi rendezésben közlő kiadványok. A Legfelsőbb Bíróság irányelveit és elvi döntéseit emellett jelenleg (1974. évi 24. sz. tvr.) közzé kell tenni a hivatalos lapban, a Magyar Közlönyben.

A bírósági gyakorlat válogatott anyagát közlő időszakos kiadvány a *Bírósági Határozatok* c. havi folyóirat (1953-tól, jelenleg is), amely a Legfelsőbb Bíróság irányelveit, elvi határozatait, kollégiumi állásfoglalásait, valamint a bíróságok fontosabb eseti határozatait (döntvényfej és az indoklás megfelelő részei) közli. Az 1972. évi igazságügyi szervezeti reform előtt a gazdasági bíróságok anyagát a *Döntőbíráskodás* (1960—1972.) c. havi folyóirat közölte. 1973 óta a gazdasági bíráskodás anyagát is a Bírósági Határozatok teszi közzé.

A Bírósági Határozatok anyaga alapján közzétett fontosabb szakági gyűjtemények: a *Büntetőjogi döntvénytár* (Bp. 1854—1977 között 1—6. kötet) és *Büntető elvi határozatok* (Bp. 1973.); a *Polgári jogi döntvénytár* (Bp. 1953—1977 között 1—6. kötet) és *Polgári, gazdasági és munkaügyi elvi határozatok.* Bp. 1976.; *A gazdasági perek döntvénytára.* Bp. 1978.

Az államigazgatási szervek gyakorlatára vonatkozó határozatgyűjtemény a: *Hatósági állásfoglalások* (Szerk. Varga József. Bp. 1959.) c. kiadvány.

2. A történeti anyag jogalkalmazási gyakorlata.

A történeti anyagban a legrégibb visszatekintő gyűjtemény a *Planum tabulare sive decisiones curiales* etc. c. hivatalos jellegű összeállítás (Posonii, 1800.), valamint a rákövetkező időkben kiadott magánjellegű gyűjtemények (Czövek István, Molnár István — ez utóbbihoz Haraszty György készített repertóriumot — stb. latin, illetőleg magyar nyelvű gyűjteményei). A korábban is kiadott számos, fontos gyűjtemény után hazánkban a reformkorban kezdték meg a felső bíróságok (Kúria, budapesti Ítélőtábla) minden ítéletének nyomtatásban való közzétételét. Ez a gyakorlat utóbb megszűnt, de ezt követően sok további gyűjtemény, sorozat, időszakos kiadvány tette a legfontosabb anyagot mindenki számára hozzáférhetővé. A provizórium időszakának anyagát *Kallós* Lajos közli (Debrecen, 1862.). A kiegyezés után a Jogtudományi Közlöny különböző címeken (Curiai Határozatok stb.) folya-

matosan (hetenként, havonként stb.) megjelent mellékleteinek anyagát foglalja össze a *Döntvénytár* [1870—1881-ig 1—28. folyam, 1882—1895, új (második) folyam 1—40. kötet, az egész gyűjtemény 29—68. folyama, harmadik folyam 1895—1905, 1—27. kötet, az egész gyűjtemény 69—95. kötete, negyedik folyam 1—6. kötet, az egész gyűjtemény 96—101. kötete] c. hatalmas, nem hivatalos jellegű gyűjteménysorozat, amely mindmáig egyedülálló hazai viszonylatban. A Döntvénytár büntetőjogi része csak 1901-ig terjed, ezt követően külön jelenik meg a *Büntetőjogi Döntvénytár*, 1906-tól az egész gyűjtemény szakági döntvénytárakra bomlik és megfelelő *(Magánjogi Döntvénytár, Hiteljogi Döntvénytár, Közigazgatási Jogi Döntvénytár)* címeken jelenik meg. Ezenkívül számos, s szintén nem hivatalos jellegű további döntvénytár (Magyar Döntvénytár 1—21. köt. 1904—1916., Grillféle Döntvénytár, 1—21. köt. 1904—1916. stb.) jelent meg. A Kuria teljes ülési határozatainak, jogegységi döntvényeinek hivatalos közzétételi forrása a *Polgárijogi határozatok tára* (1—8. köt. Bp. 1917—1938.) és a *Büntetőjogi határozatok tára* (1—9. köt. Bp. 1907—1935). A két világháború közötti időszak anyagára a legrészletesebb a *Jogi Hírlap* c. időszakos kiadvány döntvénytársorozata (Magánjog 1—5. köt., Büntetőjog 1—5. köt., Polgári eljárási jog 1—5. köt., Hiteljog 1—5. köt.). A közigazgatási vonatkozású történeti anyagot illetően a Jogtudományi Közlöny melléklapjaként kiadott *Közigazgatási Döntvénytár* (Bp. 1908—1932) a legbővebb gyűjtemény.

A történeti vonatkozású döntvényanyaghoz számos, magánvállalkozásként kiadott mutató (Vajdafy Emil, Boronkay István, Bodó Farkas, Brommer Andor, Tatics Péter—Sándor Aladár stb.) készült. A felszabadulás után a Jogtudományi Közlöny adott ki döntvénytárakat *(Magánjogi, Büntetőjogi* stb. *Döntvénytár)*. Hivatalos jellegű volt a Legfelsőbb Bíróság elvi tanácsának határozatait összefoglaló munka (Bp. 1—3. köt. 1951—1953.).

IV. A jogi irodalom. 1. A jogi könyvészet. 2. Az állam- és jogtudományi bibliográfiák. Az általános bibliográfiák jogi anyaga. 3. A jogi kézikönyvek. 4. A jogi folyóirati irodalom.

1. A jogi könyvészet.

A könyvészet a könyv ismeretével, éspedig nem csupán a külső adatoknak ismeretével, hanem a könyv és általában minden, egyszer megjelent vagy folyamatosan megjelenő kiadvány tartalmának, minőségének, történeti és jelenlegi jelentőségének ismeretével foglalkozó tudomány. A bibliográfia a könyvészeti tevékenység egyik eredménye, az információszolgáltatás mindmáig legelterjedtebb eszköze. A bibliográfia mai fogalmának kialakulása hosszas fejlődés eredménye. A megjelölés eredetileg könyvírást, könyvmásolást jelent, s csak a 18. sz. második felében kezdték azt a „könyvekről írás" értelemben használni. A bibliográfia eredetileg enciklopédikus tudomány, minthogy magának a tudománynak a jellege is enciklopédikus volt. A tudományok fejlődésében megindult szakosodási folyamatot a bibliográfia tudománya és a bibliográfiai gyakorlat is párhuzamosan követte.

A jogi könyvészet a tudományág, illetőleg a gyakorlati tevékenység területén, a rendszerint nagyobb terjedelmű, önállóan, tehát könyv formájában megjelent monografikus jellegű művek mellett a kisebb terjedelmű munkákat (időszakos, gyűjteményes művekben megjelent tanulmányok, cikkek stb.) is feldolgozza, nyilvántartja és rendezi. Egyes, sajátos, lényegében ilyen jellegű kiadványokról (jogszabálygyűjtemények, szövegkiadások és jogszabálymutatók, a bírói, illetőleg hatósági gyakorlatot feldolgozó művek stb.) már korábban is (II.—III.) megemlékeztünk. Bár általában ezek a kiadványok is beletartoznak a jogi bibliográfiák gyűjtőkörébe, az alábbiakban elsősorban a *jogi irodalom* könyvészetével foglalkozunk és a következőkben először a jogi bibliográfiákról adunk áttekintést. A bibliográfia a műfaj jellege miatt csak elsődleges adatokat adhat a tárgykörre vonatkozó irodalomról. Ezután térünk rá a tartalmi feltárást is adó kézikönyvek anyagára, valamint a sokkal nehezebben áttekinthető folyóirati anyag könyvészeti kezelésére. Ezzel kapcsolatban elsősorban a folyóiratokról mint az időszakos irodalom közzétételi forrásairól adunk áttekintést. Előre kell itt bocsátani, hogy a bibliográfiának tartalmilag is számos válfaja van: az egyszerű címleírást közlő bibliográfiától a tárgyilag is rendezett vagy éppen a tartalmat is feltáró, magyarázó (annotált) bibliográfiáig. További alapvető válfajai a *folyamatos* (kurrens: az anyag megjelenését több-kevesebb időközzel követően, folytatólagosan összeállító) és a *visszatekintő* (retrospektív: egy-egy történetileg meghatározott időszak anyagát összefoglaló és bizonyos rendszerben közlő) bibliográfia.

2. Állam- és jogtudományi bibliográfiák. Az általános bibliográfiák jogi anyaga.

Hazai vonatkozásban a jogi bibliográfiai irodalom mint önálló műfaj, elég későn jelentkezik. Az egész jogi irodalmat — tehát mind a könyv-, mind pedig a folyóirati anyagot — feldolgozó munka csupán a felszabadulás után jelent meg *(Állam- és jogtudományi bibliográfia.* Összeáll. Nagy Lajos. 1945—1972-ig két-, utóbb háromévenként, összesen 11 kötetben továbbá a: Bibliography of Hungarian legal literature. 1945—1965. Bp. 1966., c. válogatott bibliográfia). Félévenként folyamatosan közöl válogatott bibliográfiát a hazai könyv- és folyóirati anyagról az *Acta juridica*

c. folyóirat. Ezt megelőzően csupán a polgári jog területén jelent meg önálló jogi bibliográfiai munka (*Újlaki* Miklós: Hetven év magánjogi irodalma. 1861—1930. Bp. 1930. és: Öt év magánjogi irodalma. 1930—1934. Bp. 1935.). Ezeken kívül számos, kisebb-nagyobb időszakot feldolgozó szakági bibliográfiát ismerünk anélkül, hogy a felszabadulást megelőző időszakra vonatkozóan összefoglaló, minden jogágra kiterjedő jogi bibliográfiánk lenne.

A *könyvanyagot* illetően, megfelelő segédmunka hiányában, a jogi kutatás a felszabadulást megelőző időszakra a már említett, szakági bibliográfiákon kívül csak az *általános* házai könyvészeti munkákból szerezhet elsődleges tájékoztatást. A legfontosabb ilyen munka az 1531—1711. közötti időszakra *Szabó* Károly munkája (Régi magyar könyvtár. 1—4. köt., a 3. kötettől Hellebrandt Árpáddal, Bp. 1879—1898.). A munkához számos kiegészítés jelent meg, s ez a munka volt az alapja az Országos Széchényi Könyvtár gondozásában megjelent: Régi magyarországi nyomtatványok. 1. köt. 1473—1600. Bp. 1971. c. újabb könyvészeti munkának. Az 1712—1910. közötti időszakra alapvető *Petrik* Gézának (részben *Kiszlingstein* Sándorral és *Barcza* Imrével közösen kiadott): Magyarország bibliográfiája, illetőleg: Magyar könyvészet c. munkái (ezeket 1965-től kezdődően hasonmás kiadásban is közzéteszi az Országos Széchényi Könyvtár). Az 1910—1920. évek anyagát *Barcza* Imre és *Kozocsa* Sándor Magyar Könyvészet (Bp. 1939—1942.) c. munkája dolgozza fel. 1920—1935. időközben csak egyes időszakokra van, nem hivatalos jellegű munka. 1936-ban kezdte meg a Széchényi Könyvtár a *Magyar Könyvészet* c. éves összeállításait kiadni, de ez csak 1941-ig jelent meg. Végül 1946-tól kezdődően a mai napig megjelenő *Magyar Nemzeti Bibliográfia* (időszakos közleményként, utóbb éves, illetőleg többéves összesítésekben is) oldotta meg a teljes hazai irodalmi anyag bibliográfiai összeállítását. A korábbi általános bibliográfiákban a jogi anyag kutatása elég körülményes, egyes köteteknek semmiféle mutatója és így tárgymutatója sincsen. A Magyar Nemzeti Bibliográfia füzetei, illetőleg kötetei viszont már füzetenként tárgyi rendezésében is közlik az anyagot.

Más forrásmunka hiányában, ugyancsak a könyvanyagra vonatkozóan segítik a kutatást a korábban divatos, nyomtatott könyvtári katalógusok. Hazánkban *Márki* József érdeme az első ilyen jellegű munka (Címmutató . . . az Egyetem s Pest város könyvtárainak . . . jogi s államtani műveihez. Pest, 1965—1867.). Példája utóbb követőre is talált: *Kudora* Károly (Jogi könyvtár. Bp. 1910.) folytatta Márki gyűjtését (1867—1910.).

A hazai *másodfokú* általános bibliográfiák közül: *Szentmihályi* János—*Vértesy* Miklós: Útmutató a tudományos munka magyar és nemzetközi irodalmához. (Bp. 1963. c.) munkáját, valamint az Országos Széchényi Könyvtár gondozásában 2—3 évenként megjelenő sorozatot (A magyar bibliográfiák bibliográfiája) kell megemlíteni. A századfordulón és a 20. sz. elején számos nagykönyvtárunk adott ki jogi (pl. Országgyűlési Könyvtár, a belügy-, földművelésügy-, igazságügy-, pénzügyminisztérium, a Közigazgatási Bíróság könyvtára stb.) vagy általános jellegű gyűjtőkörébe tartozó művekről (pl. a Statisztikai Hivatal Könyvtára, a budapesti Egyetemi, Iparkamarai stb. Könyvtár stb.) nyomtatott katalógust. Mindezek szintén hasznos, kisegítő tájékoztatási forrásként használhatók a megfelelő időszak könyvanyagára. A jogi bibliográfiák — a műfaj jellegéből eredő korlátok miatt — csupán a legszükségesebb, első információt tudják adni a vonatkozó anyagról. A szelektív információ követelményeinek azonban ezek az információk már nem felelnek meg. A *tartalmi* feltárásra irányuló információs eszközök közül — a jogszabályi, illetőleg a jogalkalmazási gyakorlati anyaghoz való szoros kapcsolatuk következtében — a *jogszabálymutatót* (II. pont 3. alpont), illetőleg a *jogalkalmazási gyakorlat* mutatóit (III. pont 1—2. alpont) fentebb már tárgyaltuk. Részletesebb elemzést kívánnak a jogi irodalomra vonatkozó információs eszközök körében a kézikönyvekben foglalt információk, illetőleg a nagy terjedelmű folyóirati anyagra vonatkozó információs eszközök kérdései.

3. A jogi kézikönyvek.

A jogi kézikönyv sajátos műfaj: a jogrendszer vagy egy-egy jogág ismereteinek és az ismeretek közötti összefüggéseknek rendszeres, időtálló jellegű feldolgozása, szintézise, amelynek feladata a tudományág teljes problematikájának, elért eredményeinek tükrözése, a feltárt általános fejlődési irányzatok, tendenciák összefoglaló elemzése alapján a felismert perspektíváknak, továbbá a kapcsolódó kutatási feladatoknak a vázolása. Ehhez járul — tételesjogi műveknél — a normatív megoldások lehetőségeinek, továbbfejlesztésének keresése. A kézikönyv a tételesjogi anyag magyarázata mellett, a vonatkozó joggyakorlat összegyűjtésével és elemzésével, továbbá rendszerint bő irodalmi utalásaival és jó áttekinthetőségével, kezelhetőségével visszamenőlegesen rendkívül fontos információs eszköz s ezért ilyenként való tárgyalása is indokolt.

A kézikönyv jól elhatárolható a kommentártól, egy-egy alapvető jelentőségű kódex magyarázatos szövegközlésétől. A kommentár feladata a keretébe tartozó jogszabályok és a tételesjogi részekhez kapcsolódó anyag (bírói és államigazgatási gyakorlat, magyarázatok, rendeleti, utasítási anyag stb.) mindennapos, gyakorlati használatra szánt összegyűjtése, és rendezése. Információs eszközként való felhasználása elsősorban az akkor hatályos jogszabályanyagra, valamint az ahhoz kapcsolódó

jogalkalmazási gyakorlatra vonatkozóan elsődleges fontosságú. Felhasználási lehetősége az illető kódex hatályosságának idejére korlátozott.

A kézikönyv előbb említett sajátosságaitól eltérően az egyetemi tankönyv elsődleges feladata az oktatás: a tankönyv a megtanulásra alkalmas ismeretanyagot tartalmazza, a jogág alapvető ismereteit foglalja össze, olyan terjedelemben, formában és olyan módszer segítségével, amely a legjobban, a legcélszerűbben biztosítja ezeknek az ismereteknek a közvetítését és elsajátítását. A tankönyv módszere az, hogy a legfontosabb ismeretanyagnak a megtanulására szánt formában való közlése mellett tudományos általánosítással, rendszerezéssel feltárja az ismeretanyagban azokat az elméleti összefüggéseket, amelyek a gyakorlat általánosítását lehetővé teszik és továbbfejlesztésének útját megmutatják. A tankönyvet a kézikönyvtől tehát terjedelmi, tartalmi és módszerbeli különbségek határolják el.

Hazánkban a felszabadulást követően nem nyílt még alkalom arra, hogy egy-egy jogág teljes szintézisét, a fenti követelmények keretében, részletesen feldolgozzák. Ennek oka elsősorban jogrendszerünknek a politikai, társadalmi és gazdasági fejlődés által meghatározott dinamikus mozgása, amely nem tette lehetővé azt, hogy a szükségszerűen hosszasabb időt igénylő feldolgozó munkát el lehessen végezni. Emiatt hazánkban a felszabadulás utáni jogfejlődést illetően kézikönyvek helyett az egyetemi tankönyvek használhatók egy-egy jogágnak legfontosabb problémáit összefoglaló szintéziseként. Minthogy tankönyvek anyagának egy része — különösen a tételesjogi anyagot tartalmazó részek — a jogfejlődés következtében elavul, a nyomdai úton közzétett tankönyvet időközben számos, sokszorosított úton közzétett kiegészítés hozza naprakész állapotba.

Hazánkban a szocialista jogrendszerünk kialakulását követően a következő egyetemi tankönyvek jelentek meg: Állam- és jogelmélet. Szerk. Samu Mihály 3. kiad. Bp. 1978.; *Beér* János—*Kovács* István—*Szamel* Lajos; Magyar államjog. 4. kiad. Bp. 1972.; *Bihari* Ottó: Összehasonlító államjog. Bp. 1967.; *Bihari* Ottó: Államjog. Bp. 1977.; Magyar államigazgatási jog. Általános rész. Szerk. Szamel Lajos. 4. kiad. Bp. 1976.; Magyar államigazgatási jog. Szerk. Szamel Lajos. Bp. 1. Általános rész. 2. kiad. 1978., 2. Különös rész. 3. kiad. 1973.; *Világhy* Miklós—*Eörsi* Gyula: Magyar polgári jog. 3. kiad. Bp. 1973.; *Csanádi* György: Polgári jog. 3. kiad. Bp. 1976.; *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Jogtípusok, jogcsoportok és jogfejlődés útjai. Bp. 1975.; *Weltner* Andor: A magyar munkajog. 1—2. köt. 2. kiad. Bp. 1960—1962.; *Csanádi* György: Munkajog. 2. kiad. Bp. 1975.; *Pap* Tibor: Magyar családi jog. 2. kiad. Bp. 1972.; Mezőgazdasági jog. Földjog. Termelőszövetkezeti jog. Szerk. Nagy László—Seres Imre. Bp. 1966.; Mezőgazdasági jog. 1. köt. Földjog. 2. köt. Mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog. Szerk. Seres Imre. 2. átdolg. kiad. Bp. 1974.; *Kádár* Miklós: Magyar büntetőjog. Általános rész. 2. utánny. Bp. 1955.; *Névai* László: Magyar törvénykezési szervezeti jog. Bp. 1961.; Magyar polgári eljárásjog. Szerk. Beck Salamon—Névai László. 2. kiad. Bp. 1962.; *Névai* László—*Szilbereky* Jenő: Polgári eljárásjog. 5. kiad. Bp. 1977.; A magyar büntető eljárásjog. Szerk. Móra Mihály. Bp. 1961.; *Búza* László—*Hajdu* Gyula: Nemzetközi jog. 4. kiad. Bp. 1968.; *Haraszti* György—*Herczegh* Géza—*Nagy* Károly: Nemzetközi jog. Bp. 1976.; *Réczei* László: Nemzetközi magánjog. 3. kiad. Bp. 1961.; Magyar állam- és jogtörténet. 2. kiad. Szerk. Csizmadia Andor. Bp. 1975.; *Bónis* György—*Sarlós* Márton: Egyetemes állam- és jogtörténet. 2. kiad. Bp. 1957.; *Marton* Géza: A római magánjog elemeinek tankönyve. Institúciók. 4. kiad. Bp. 1963.; *Brósz* Róbert—*Pólay* Elemér: Római jog. 2. kiad. Bp. 1976.

A felszabadulást megelőzően számos olyan jogi kézikönyv jelent meg (pl. *Szladits* Károly: Magyar magánjog. 1—6. köt. Bp. 1938—1942.; *Angyal* Pál: A magyar büntetőjog kézikönyve. 1—21. köt. Bp. 1927—1943.), amely nemzetközi szinten is az akkori legmagasabb mértéket képviselte s a korabeli anyagra ma is hasznos információs forrás.

4. A jogi folyóirati irodalom és könyvészete.

Sokkal nehezebb a tájékoztatás a nem könyv alakban megjelent, tehát nem önálló könyvtári egységet képező jogi irodalomra vonatkozóan. A jogi irodalom szempontjából kiemelkedő jelentősége van a folyóirati irodalomnak, amely rendszerint gyorsan reagál a politikai, gazdasági és társadalmi élet változásaira, s a jogalkotás terén előkészíti a tételesjogi változásokat. A jogalkalmazás területén pedig a felvetődő kérdések kritikai feldolgozásával egy-egy részletkérdésben is elősegíti a jogalkotói akarat helyes, célszerű végrehajtását. A folyóirati anyagról való információszolgáltatás azonban, ennek az anyagnak szétszórtsága, a legutóbbi időben rendkívüli bősége stb. következtében igen nehéz. Bár egyes bibliográfiák (így pl. *Szinnyei* József Repertóriumának 1—2. kötetei, Bp. 1874—1876.) a folyóirati anyagot stb. is feldolgozzák (a Repertórium a történettudományi anyagot az 1778—1873. évekről a folyóiratokból stb., 1731—1880. évekről a hírlapanyagból is feldolgozza) s ezenkívül egyes folyóiratok önállóan is jelentetnek meg, az illető folyóirat anyagát tartalmazó repertóriumot (így pl. a Jogtudományi Közlöny az 1865—1890. és az 1865—1904. évekre), ezen a területen maguknak az elsődleges forrásoknak: a jogi folyóiratoknak a felderítése, megismerése és nyilvántartása is rendkívüli nehézségekkel jár.

Az 1945. évet követően megjelenő, élő jogi folyóirati irodalomról, illetőleg jogi anyagot is

közlő időszakos kiadványokról a már említett Állam- és jogtudományi bibliográfiák részletesen is beszámolnak. Nincsen azonban olyan áttekintő munka, amely az ezt megelőző fejlődési időszakról áttekintést adna.

Az állam- és jogtudományi folyóirati irodalom rendszerint a jogi szakfolyóiratokban jelenik meg, azonban igen sokszor előfordul, hogy valamely társadalomtudományi határterület szakfolyóirata közöl értékes jogi anyagot. A történeti jellegű jogi folyóirati irodalom közzétételi forrásait nehéz áttekinteni. A második világháború követően, 1946-ban indult meg a hazai jogi folyóirati irodalom, de jelentősebb fejlődést csupán a hatvanas évek kezdetén tapasztalunk.

A *Jogtudományi Közlöny* új folyama 1946-ban indult mint általános jellegű jogi szakfolyóirat. Melléklapja (1957-től) a külföldi jogi anyagot közlő *Dokumentációs Szemle*. Ugyancsak új és ma is élő jogi folyóiratunk a *Magyar Jog* (1954-től, 1967—1975 között címe: *Magyar Jog és Külföldi Jogi szemle*). Tudományos jellegű folyóiratunk az *Állam- és Jogtudomány* (előbb, 1958—1961 között: Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője). Idegen nyelvű tudományos jogi folyóiratunk az *Acta juridica* (a MTA idegen nyelvű folyóirata, 1959-től); ismertető jellegű idegen nyelvű folyóiratok a Magyar Jogász Szövetség idegen nyelvű folyóiratai (*Revue de Droit Hongrois, Hungarian Law Review, Obzor vengerszkogo prava*).

Szakági jellegű folyóirat az *Állam és Igazgatás* (1949—1951 között: Állam és Közigazgatás, 1957—1958-ban nem jelent meg). Egyetemeink jogi karai által sorozatban vagy periodikusan, de nem rendszeres időközökben közzétett kiadványok: *A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi karának actái* (1959-től, általában évenként 1—2 füzetből álló kötet), *Acta Universitatis Szegediensis* (1963 óta kiegészített címe: . . . de Attila József nominatae). *Acta Juridica*. 1955-től, általában évenként 1—6 füzetből álló kötet). *Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata* (1958-tól füzetenként, folyamatos számozással), valamint a budapesti kar által, idegen nyelveken kiadott évkönyv, az *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio iuridica* (1959-től). Emellett számos társadalomtudományi vagy általános jellegű folyóiratban (Társadalmi Szemle, Gazdaság- és Jogtudomány, Munkaügyi Szemle, Külpolitika, Külgazdaság, New Hungarian Quarterly, Magyar Tudomány, Belügyi Szemle, Ügyészi Értesítő stb.) jelennek meg jogtudományi cikkek.

A történeti anyagot illetően hazai jogi irodalmunk kezdeteit szintén az általános jellegű időszakos közleményekben kell keresnünk. A reformkorban a *Tudományos Gyűjtemény*ben (1817—1836.), illetőleg a *Tudománytár*ban (1837—1844.) továbbá az [1.] *Athenaeum*-ban (1837—1842.) illetőleg az *Académiai Értesítőben* (1840-től) stb. jelentek meg az első, tudományos igényű jogi cikkek. Az első, önálló jogi folyóiratnak a Szalay László szerkesztette, rövid életű *Themis*-t (1837—1838.) kell tekintenünk. A korszakban fontos jogi cikkek jelentek meg a Pesti Hírlapban. A szabadságharc után a Szokolay István szerkesztésében megjelenő *Törvénykezési* (egyidőben: Törvényhozási és Törvénykezési) *Csarnok* (1859—1884.) volt hosszabb életű folyóirat. A provizórium időszakában (1866.) indult a *Jogtudományi Közlöny*, amely megindulásakor egyesült a Dárday Sándor által 1865-ben alapított *Jogtudományi Hetilap*pal. A Jogtudományi Közlöny nevesebb szerkesztői Dárday Sándor, Fayer László, Vámbéry Rusztem voltak, számos melléklapja, döntvénygyűjteménye is volt (Curiai Ítéletek, utóbb: Curiai Határozatok 1869—1904., továbbá több szakági döntvénytár stb.). A folyóirat 1934-ben ideiglenesen megszűnt, az új folyam 1946-ban indult meg.

A 19. sz. második felében indult s rendszerint egy-egy nevesebb jogi szerző nevével fémjelzett, jelentősebb folyóiratok a *Magyar Igazságügy* (szerk. Lőw Tóbiás, utóbb Tarnai János, Kozma Sándor stb., 1874—1893.), a *Jogi Szemle* (1889—1893., szerk. Márkus Dezső, melléklapja: Jogesetek . . .). Inkább gyakorlati jellegű kérdésekkel foglalkozott a *Jog* (1881—1908., előbb: Magyar Ügyvédek Lapja). A szakági folyóiratok közül talán a legrégibb jelentős lap a *Büntető Jog Tára* (1880-tól, szerk. Németh Péter, utóbb Angyal Pál, Degré Miklós, Zehery Lajos, melléklapja 1897—1912. között a Polgári Törvénykezés). A folyóirat utóbb (1912-től) a *Bűnügyi Szemle* címen (szerk. Angyal Pál) 1920-tól a Magyar Jogi Szemle melléklapja lett. Elterjedt közigazgatási szaklap volt a Boncza Miklós indította *Magyar Közigazgatás* (1885-től), általános jellegű, gyakorlati jellegű lap volt az *Ügyvédek Lapja* (1884—1933., melléklapja: Jogesetek. . .).

A 20. sz. elején új, haladó jellegű nívós folyóiratként indult meg a *Jogállam* (1902—1938., szerk. Edvi Illés Károly, Baumgarten Nándor, Gaár Vilmos, Szalai Emil stb.). A szakági folyóiratok közül a közigazgatástudományi irányzatú *Városi Szemle* (1908—1948.) mellett, az időszak érdeklődési körének megfelelően, a *Kereskedelmi Jog* (1904—1908.), az *Iparjogi Szemle* (1884—1933.) és társlapja a *Szerzői Jog* (1906—1914.), a *Telekkönyvi Szaklap* (1896—1939.) stb. voltak jelentősebbek.

Az első világháborút követően indul a *Magyar Jogi Szemle* (1920—1944., szerk. Angyal Pál, utóbb Nagy Dezső Bálinttal, Nizsalovszky Endrével). Számos melléklapot, illetőleg döntvénytárat (Magánjog Tára, Polgári Törvénykezési Jog Tára, Hiteljog Tára, Büntetőjog Tára stb.) is adott ki. Ugyanerre az időre esik a *Polgári Jog* (1925—1938., szerk. Meszlény

Artur, Beck Salamon) megjelenése. Főleg melléklapként kiadott, esetmegbeszélésekkel közölt döntvénytárakat adott ki a *Jogi Hírlap* (1927—1944.) c. folyóirat. Ebben az időszakban alakul át a korábban (1885-től) sorozat formájában megjelenő Magyar Jogászegyleti értekezések (több sorozatban, illetőleg kötetben) folyóirattá: *Magyar Jogászegyleti Értekezések és Egyéb Tanulmányok* (1933—1943., utóbb: *Jogászegyleti Szemle* 1947—1948.) címen.

V. Jogi lexikonok, enciklopédiák. 1. A mai lexikális formák kialakulása. 2. Az általános enciklopédiák, lexikonok mint jogi információs eszközök. 3. Jogi szaklexikonok, enciklopédiák.

1. A mai lexikális formák kialakulása.

Az információszolgáltatás sajátos eszköze az enciklopédikus mű. A lexikon és az enciklopédia valamely adott időszaknak az általános érdeklődési körbe — mint szaklexikon: meghatározott, szűkebb ismeretterülethez — tartozó, legfontosabb, lényeges és korszerű ismereteket foglalja össze, közérthetően, az áttekinthetőséget biztosító módszerekkel. A jogi szaklexikonnak mint műfajnak mai formái kb. az utolsó néhány évszázadban alakultak ki. Az egyetemi oktatásban „alaptan"-ként, prolegomenaként használt, és szintén enciklopédiának nevezett művek, még nem betűsoros, hanem logikus, a tudományág mindenkori fejlődési fokának áttekintését biztosító rendszerben dolgozták fel anyagukat. Ezzel párhuzamosan alakultak ki a mechanikus-betűsoros elrendezésű formák. A fejlődés folyamán az a differenciálódási folyamat is jelentkezett, hogy — még az enciklopédikus formát megelőzően — másik önálló formaként a szintén betűsorban rendezett, de kisebb cikkekből álló lexikoni forma alakult ki. E lexikon tömör megfogalmazásban, de a nagyobb összefüggések feltárása nélkül dolgozza ki ismeretanyagát, míg az enciklopédia ezekre az összefüggésekre is figyelemmel van, s általában nagyobb terjedelmű, sokszor önálló tanulmánynak is beillő szócikkekből áll. A különböző formák természetesen lényeges, módszerbeli, tartalmi stb. eltéréseket is jeleznek. A határok azonban sokszor elmosódnak, több enciklopédikus mű viseli a lexikon elnevezést és fordítva. Napjaink információáradata nem teszi az enciklopédiát és a lexikont szükségtelenné, hanem inkább a további fejlődés és a szakosítás irányába hajtja azt.

2. Az általános enciklopédiák, lexikonok mint jogi információs eszközök.

A jogi szaklexikonok, enciklopédiák műfajának kialakulásáig a jogi információszolgáltatás elsődleges eszközei az általános, minden ismeretet felölelő lexikonok voltak. Ez a jelenség a szaklexikonok kialakulása után sem, sőt máig sem szűnt meg teljesen. Jogi szaklexikon nemlétében ugyanis csupán az általános, illetőleg a határterületi lexikon adhat elsődleges eligazítást az anyagban.

Az általános enciklopédiák, illetőleg lexikonok legújabb kori fejlődésében nagy szerepe volt a *Diderot* szerkesztésében megjelent Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences c. hatalmas vállalkozásnak (1751—1772. között 28 kötet, utána még 7 kötet, már nem Diderot szerkesztésében), amely a feudális gazdasági és államrendszer, valamint a klerikalizmus radikális kritikájával, a polgári szabadságjogok eszméinek terjesztésével egyik szellemi előkészítője volt a francia polgári forradalomnak. Ez az enciklopédia volt az őse azoknak a hatalmas vállalkozásoknak, amelyek napjainkban is élnek és egyre nagyobb terjedelemben, az időközi fejlődést feldolgozó kiegészítő kötetekkel korunk egyre növekvő ismerethalmazát foglalják össze és rendezik.

Hazánkban az általános lexikális irodalom a reformkorban indult. A *Közhasznu esméretek tára* (1—12. köt. Pest, 1831—1834.) eredetileg a Brockhaus-féle Conversations Lexicon fordításának készült, sok eredeti, névvel ellátott, magyar vonatkozású szócikk is van benne. Kiegészítései az: *Ujabb kori ismeretek tára* (1—6. köt. Pest, 1850—1855) és a *Jelenkor* (Pest, 1858.). A Pauler Tivadar jogi enciklopédiáját (l. 3. pont) követően a *Pallas Lexikon* (1—16. kötet, 1—2. pótkötet, Bp. 1893—1900.) a hiányt pótló, általános lexikon. A hazai jogi lexikális irodalomban határkövet jelentő Márkus Dezső-féle jogi lexikont (l. 3. pont) követően nem jelent meg általános jogi szaklexikon. Erre az időszakra csak az általános lexikonok — továbbá néhány szakági, illetőleg még ennél is szűkebb területre szorítkozó lexikális munka mellett — adnak, a jogi vonatkozású anyagra is, elsődleges tájékoztatást. A felszabadulás előtti időszakra a legrészletesebb a *Révai Lexikon* (1—21. kötet, Bp. 1911—1935.), a haladó jellegű *Társadalmi Lexikon* (szerk. Madzsar József. Mell.: A szociális mozgalmak krónikája. 1750—1928. Bp. 1929.), a felszabadulást követően pedig az *Új magyar lexikon.* (1—6. kötet, Bp. 1959—1962.)

A lexikon jellegű tájékoztatási eszközök során kell megemlékeznünk a jelentősebb jogi tevékenységet kifejtő személyek, illetőleg a jogi szerzők *életrajzi adatait*, illetőleg bibliográfiáit közlő művekről. A jogi szerzőkről ilyen, összefoglaló jellegű munka nincsen, s az életrajzi adatokat is közlő Magyar Jogi Lexikon mellett csupán kisebb időszakokat, illetőleg sajátos területeket feldolgozó műveket ismerünk. (Pl. *Toldy* István: A magyar politikai szónoklat kézikönyve. 1—2. köt. Bp. 1866.; *Pauler* Tivadar: Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez. Bp. 1878. az Akadémiai emlékbeszédek c. sorozat, *Eckhart* Ferenc: A budapesti jog- és államtudományi kar története 1667—1935. Bp. 1936. stb.) A jogi írók életrajzi adatait, vala-

mint legfontosabb művek felsorolását tehát elsősorban az általános jellegű bio-bibliográfiákban, valamint a lexikonokban kell keresni. Alapvető ebben a vonatkozásban is *Szinnyei* Józsefnek megbecsülhetetlen értékű, mindmáig standard munkája (Magyar írók élete és munkája. 1—14. köt. Bp. 1891—1914.). Az ennek kiegészítéseként *Gulyás* Pál által megkezdett munka (Magyar írók élete és művei. 1—6. köt. Bp. 1939—1944.), sajnos, befejezetlen maradt. Kb. 300 jogi író adatait tartalmazza a *Magyar életrajzi lexikon* (1—2. köt. Bp. 1967—1969.). Meg kell itt még jegyezni, hogy a Közhasznu esméretek tárától elkezdve minden jelentős általános lexikonunk közöl jogi szerzőkre vonatkozó adatokat is. Az általános jellegű bio-bibliográfiákról részletes tájékoztatást ad újabban *Kosáry* Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. 1. köt. I. Általános rész. Bp. 1970. 119. s köv. old.

3. Jogi szaklexikonok, enciklopédiák.

A jogi „enciklopédiát" mint oktatási tárgyat a 17. sz. végén *Martini, Schmaus, Hunnius* stb. a német egyetemeken kezdték tanítani, tankönyveik az első jogi szaklexikonok. Nálunk *Otrokócsi Fóris Ferenc* munkája (Breve specimen introductionis in jurisprudentiam methodicam. Tyrnaviae, 1699.) az első, ilyen jellegű munka. A Hármaskönyv ismeretkörében megragadt hazai jogéletben, a 19. sz. első felében is csak a középkori eredetű, feudális tételes jogra vonatkozó ismereteket és a kapcsolatos bírói gyakorlatot feldolgozó, latin nyelvű lexikális munkák jelennek meg. Köztük *Kubinyi* Sándor (Enchiridion lexici juris inclyti Regi Hungariae, Posonii, 1798.), *Bencsik* József (Repertorium juris publici, privati et criminalis, seu Index universalis. Posonii, 1821.), *Kassics* Ignác (Enchiridion seu extractus benignarum normalium ordinationum, regiarum, Tomus 1—3. Pestini, 1794—1824.) munkái, bár nem pontosan a mai értelemben felfogott jogi enciklopédiák, körülbelül az ennek megfelelő funkciókat teljesítették.

A reformkorban a *Közhasznu esméretek tárának* a jogi anyaga, a korabeli, leginkább fiatal szerzők névaláírással ellátott szócikkei az egyetlen lexikális forrás a korra. Nagyon használatos volt azonban ebben az időben a *Rotteck—Welcker*-féle Staatslexikon (1—15. köt. Altona, 1834—1843., utóbb további kiadások).

A forradalom és szabadságharc után *Virozsil* Antal német nyelvű munkája (Encyclopädie und Metodologie des juridisch-politischen Studiums. Ofen 1852.) egyetemi oktatási célokat szolgált, nagyobb hatása nem volt. Jelentősebb munka *Pauler* Tivadar eredetileg szintén oktatási célokra írt műve (Jog- és államtudományok enciklopédiája). A logikus felépítésű — nem betűsoros — munka, más könyvészeti munka hiányában a korabeli elméleti irodalmat is befolyásolta gazdag, elsősorban német irodalmi forrásokat feltáró, de a korabeli hazai anyagot is figyelembe vevő apparátusával. A A mű négy kiadása (Pest, 1850—1871.) úgy is mint igen ritka hazai jelenség, szintén ennek bizonyítéka. Pauler enciklopédiája után, a 19. század végén és a századfordulón csupán az általános lexikonok jelentek meg s egészen a *Magyar jogi lexikon* (szerk. Márkus Dezső. 1—6. köt. Budapest, 1898—1907.) megjelenéséig az időszak jogi ismeretanyagára is ezek használhatók.

A Magyar Jogi Lexikon bár neve szerint „lexikon", tartalmilag inkább enciklopédia. A lexikon az adattári részek mellett neves szerzők által szignált és a kor színvonalán álló tanulmányokból áll.

A mű az elméleti kérdéseknek az irodalmi források megjelölésével is alátámasztott kidolgozása mellett áttekintést adott az akkor már többé-kevésbé kialakult polgári jogrendszer tételesjogi anyagáról is. A lexikon hosszú időn keresztül volt megbízható, elsődleges információkat adó kézikönyv. A munka mind az elméleti kérdésekben, mind az ismertetett tételesjogi anyagban hűen tükrözi egyrészt a század végi haladó nézeteket rögzítő jogintézmények problémáit, másrészt pedig a jogrendszerben még érvényben maradt anakronisztikus, feudális jogintézmények anyagát. Felróható hibája az egyes szócikkek aránytalansága. Értéke a fejlődéstörténeti adatok tekintetében mindmáig megmaradt.

Bár egyes, kisebb jogi szakterületeken jelentek meg, alacsonyabb szintű jogi lexikális munkák, általános jellegű vagy éppen tudományos igényű jogi lexikális munka a Márkus-féle lexikon óta nem jelent meg hazánkban. Az 1960-as évek elején megindultak ugyan a munkálatok egy jogi szaklexikon kiadása érdekében. Ezek azonban a szerkesztő (*Beér* János) halála és egyéb okok miatt nem fejeződhettek be. Egyes részterületekre vonatkozó lexikonok: *Diplomáciai és nemzetközi jogi lexikon*. Szerk. Hajdu Gyula. 2. átdolg. kiad. Bp. 1967, *Államigazgatás A-tól Z-ig*. Szerk. Besnyő Károly. Bp. 1973. stb.

VI. A jogi információszolgáltatás továbbfejlesztése. A jogi informatika.

A jogi információk mennyiségi és minőségi emelkedése az információszolgáltatást új feladatok elé állítja. A tudományos-műszaki haladás és az ezzel egybefüggő társadalmi fejlődés jelentős mértékben befolyásolja a jogi információáramlás terjedelmét, mozgási sebességét s megnehezíti a döntés-előkészítést. Az informatika: az információk logikus és automatikus kezelésének a tudománya a jog területén is jelentős eredményeket ért el s a számítástechnikai módszereknek a jogi információszolgáltatásba való bevonása jelenleg az egyetlen megoldásnak látszik a robbanásszerűen megnövekedett számú jogi információkezelési, összegyűjtési, rendezési, nyilvántartási, vissza-

keresési és az ezek alapján teljesített információszolgáltatási feladatok ellátására.

Az elektronikus számítógépek jogi információkezelés céljaira való felhasználásának gondolata a számítógépek gyakorlati célokra való felhasználásával egyidejűleg hódított tért. Egyes országokban, megfelelő kísérleti előkészítés után, gyakorlati eredményeket is elértek. Egybekapcsolt, integrált teljes jogi információs rendszer kiépítése csupán egy országon belül is, még a jövő feladata.

A jogi információkezelés fő területei a tényadatok és a normaadatok (illetőleg az ezekhez kapcsolódó jogalkalmazási, elméleti, irodalmi stb. adatok) kezelése. A jogilag jelentős tényekre vonatkozó adatok kezelésével az igazságügyi statisztika foglalkozik. A jogszabályanyagra vonatkozó információkezeléssel kapcsolatban kialakult felfogás és az itt alkalmazott megoldások szerint az adatgyűjtő stb. tevékenységnek az eddigi gyakorlatban kialakult, legfontosabb területeinek megfelelően kell az információkezelést megszervezni, majd ezeket az adatokat kell az egységes jogi információs rendszerbe beépíteni. Ugyancsak általánosnak tekinthető ma az az álláspont is, hogy jogi területen a számítástechnika általában a norma- stb. adatok gyűjtésére, rendszerezésére stb. tehát *információk szolgáltatására*, azaz általában — a kivételtől eltekintve — *nem döntésre* hanem csupán a döntések előkészítésére alkalmas. Az ezt a feladatot ellátó intézmények *jogi adatbank* módjára hasznosíthatók. Az automatizált információkezelés ugyanis nem alkalmas jogalkalmazási feladatok megoldására ott, ahol az elemeire bontott döntési folyamatnak bármely szakaszában mérlegelő-értékelő tevékenységet kell kifejteni. Végül ugyancsak gyakorlati tapasztalatokon alapul az a felfogás is, hogy a számítástechnikai módszereket ezen a téren elsősorban a közvetett információszolgáltatásra: az információkezelés hagyományos eszközeinek (mutatók, indexek, repertóriumok stb.) előállítása céljából lehet és kell alkalmazni. Mindez előre jelzi azt, hogy a számítástechnikai módszerek felhasználásával végzett információszolgáltatást az *információ jellegétől*, illetőleg a szolgáltatandó információ minőségétől függő területeken differenciáltan kell megszervezni.

A jogi információszolgáltatásnak a gyakorlatban kialakult, hagyományos szakterületei a jogszabályokról (azok hatályáról, tartalmáról, esetleg teljes hatályos szövegéről stb.), a bírói és államigazgatási szervek gyakorlatáról, lényegében tehát a jogszabályanyag értelmezéséről, végül a jogalkotási és jogalkalmazási kérdésekről szóló, elméleti, tudományos vagy a közvetlen gyakorlati célú jogi irodalomról szóló információk kezelése, illetőleg szolgáltatása. A különböző szakterületekkel kapcsolatos feladatok megoldásánál az egyes sajátosságokat figyelembe kell venni az információszolgáltatási feladatoknak számítástechnikai módszerekkel való megoldásával kapcsolatban is. Ez a szempont mindenekelőtt az információszolgáltatás céljaira tárolt adatok mennyiségével és terjedelmével kapcsolatban vetődik fel. Itt meg kell jegyezni, hogy a tárolás tekintetében különböző olyan megoldásokat is ismerünk, amelyek a mikrofilmtechnika alkalmazásával keresik a gyakorlati lehetőségek kidolgozását. Ezeknél a rendszereknél tehát maga a tárolás nem számítástechnikai gépekben történik, hanem egyéb módokon (mikrofilm, mikrokártya stb.) és csupán a visszakeresésnél (pl. mutatók készítése) vesznek igénybe ezek a rendszerek számítástechnikai megoldásokat. Jelenlegi általános felfogás szerint azonban a jövő fejlődés útja az adatoknak elektronikus gépekben való tárolása.

A számítástechnikai gépekben tárolható információmennyiség tekintetében az állásfoglalás a technikai fejlődés (a beviteli technika megoldása, tárolókapacitás stb.) függvénye. A jogi információszolgáltatással kapcsolatban a tárolási igény, az egyes szakterületeknek megfelelően, különböző módon vetődik fel. Bizonyos fajta információk (pl. jogszabályszövegek) teljes szövegükben való tárolásához igen fontos érdek fűződik. Másfajta információkat elegendő tömörítve (pl. a jogalkalmazási gyakorlatot, a bírósági stb. határozatokat az ún. döntvényfejek szövegével), míg ismét másokat (pl. az irodalmi adatokat) csupán a legfontosabb, a visszakeresési lehetőségeket, illetőleg tartalmi feltárást jelentő adatok szerint feldolgozva szükséges tárolni. A legnagyobb gyakorlati jelentősége természetesen a jogszabályanyag gépi tárolásának van, ahol az olyan megoldás kiépítése a cél, amely a jogszabályszövegekben beállott változásokat, a normaszövegek módosításait, közvetlenül tudja követni.

Az információs adatok tárolása mellett az információszolgáltatás másik, legfontosabb problémája a tárolt adatok *visszakeresésének* megoldása. Közismert, hogy a jogszabályszövegek mennyisége napjainkban milyen arányban nő, változik, módosul. A hatályos rendelkezés megállapítása egyre inkább nehézséget okoz. Ugyanez a helyzet a tételes jogszabályanyaghoz, a jogalkotási, illetőleg a jogalkalmazási kérdésekhez kapcsolódó ítélkezési gyakorlat és az elméleti irodalom tekintetében is. A nagy tömegű adatból a szükséges információk kiválasztása ennélfogva az egész jogi információszolgáltatás alapvető problémája. A megoldást az egyes rendszerek különböző módon keresik. A legáltalánosabb módszer a jogi *kulcsszó-tár* (tezaurusz) összeállítása, illetőleg ennek a fejlődéssel összhangban tartott, folyamatos továbbfejlesztése. A kulcsszó-tár gépi programozásra alkalmas módon és a megfelelő részletezéssel, ún. deszkriptorok segítségével a megközelítési szempontok lehető

széles skáláját (a lehetséges legközelebbi tartalmi kapcsolat, forrás, időpont, nyelv stb.) tartalmazza, amelyek segítségével az adattömkelegből ki lehet szűrni a konkrét esetben szükségest. A tezaurusz-szerkesztésnek ma már önálló, nagyterjedelmű irodalma van, azonban a jogi tezaurusz-készítés eredményei nem mindig teljesen kielégítőek s állandó továbbfejlesztést igényelnek. Ismerünk olyan visszakeresési rendszereket is, ahol először jogágak (államjog, államigazgatási, büntető, polgári stb. jog) szerint építik ki a visszakeresési rendszert. Itt az állandó átfedési lehetőségek okoznak nehézségeket. Lehetséges továbbá olyan visszakeresési rendszer, amely a törvénykönyvek szerint (paragrafus, bekezdés stb.) rendezi az anyagot. Itt viszont, egyéb nehézségek mellett — a törvénykönyvek ugyanis nem fogják át a teljes jogterületet és így jelentős anyagot kell külön rendszer szerint rendezni — külön veszély az, hogy a törvénykönyvek hatályon kívül helyezése esetén az egész visszakeresési rendszert is módosítani kell, vagy esetleg teljesen át kell azt dolgozni. A visszakeresési módszerek tekintetében tehát nem beszélhetünk még általánosan elfogadható módszerekről. Az általános törekvés mindenesetre az, hogy a szakterületi információkat egyetlen, egységes információs rendszerbe kell foglalni. Ennek egyik előfeltétele az is, hogy a különféle szakterületeken (jogszabály, jogalkalmazási gyakorlat, irodalom) *egységes* visszakeresési rendszert kell alkalmazni.

Hazai vonatkozásban — az információszolgáltatás hagyományos eszközei tekintetében viszonylagos jó ellátottság mellett — a számítástechnikai módszereknek az államigazgatásba való bevezetése terén, a kísérleti munkákon kívül, bizonyos gyakorlati eredményeket értünk el egyes szakigazgatási részterületeken. A jogi információszolgáltatás egységes rendszerének kiépítése terén még az elméleti alapok kidolgozásánál tartunk.

VII. Jogi információ külföldön. 1. A nemzetközi (több ország anyagát feldolgozó) jogi könyvészet. 2. Fontosabb külföldi nemzeti szakbibliográfiák.

1. A nemzetközi (több ország anyagát feldolgozó) jogi könyvészet.

A jogi információszolgáltatási tevékenység külföldön is általában megfelel az illető ország társadalmi rendszere, illetőleg politikai és gazdasági helyzete által meghatározott fejlődési foknak. Jelentős szerepet visznek ezen a téren a különböző nemzetközi szervezetek, intézmények is.

A legjelentősebb információs eszköz a földkerekség akkori országainak anyagát feldolgozó retrospektív nemzetközi munka a *Catalogue des sources de documentation juridique dans le monde. — A register of the legal documentation in the world* (2. éd. Paris, Unesco, 1957. 423 p.) c. munka, amely országonként közli angol vagy francia nyelven a legfontosabb törvénykönyveket, tételesjogi anyaggyűjteményeket, jogforráskiadványokat, jogi folyóiratokat és az összefoglaló jellegű legfontosabb bibliográfiákat, valamint kutatóintézeteket, társadalmi jogászszervezeteket stb. Bár az egyes országokra vonatkozó részei egyenlőtlenek és az egész munka elavult, korának anyagára mindmáig a leghasználhatóbb munka.

Hasonló jellegű munka a szocialista országok anyagára az NDK jogi információs központjának gondozásában megjelent: *Katalog juridicseszkih dokumentacionnüh isztocsnikov szocialiszticseszkih sztran — Catalogue des sources de documentation juridique des pays socialistes — Register of Legal documentation of Socialists States* (Red. L. *Nagy*, Potsdam—Babelsberg, 1976—1978. soksz.), amelynek 1. füzete a szovjet és a német, 2. füzete lengyel és a magyar, 3. füzete a jugoszláv és a román, 4. füzete a csehszlovák és a bolgár anyagot, 5. füzete az 1977. jan. 1-ig megjelent kiegészítő anyagot tartalmazza. Az egyes országok tételesjogi anyagára vonatkozóan a legátfogóbb jellegű információs eszköz az *Annuaire de législation française et étrangère* (Paris, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique) c. évkönyv, amely rövid kivonatokban ismerteti az egyes országoknak az adott évben hozott legfontosabb jogszabályait.

A folyóirati jogi irodalomról adnak hosszabb idő óta pontos adatszolgáltatást az *Index to legal periodicals*, illetőleg az *Index to foreign legal periodicals* c. periodikus kiadványok. Az előbbi az angol nyelvterületeket dolgozza fel. Az utóbbi pedig (1960-tól, London—Leiden) a földkerekség összes fontosabb jogi folyóiratainak anyagát dolgozza fel; két kiadásban is közreadják: negyedévi füzetekben és két-három éves összesítésekben, kumulációkban. Újabban a fontosabb gyűjteményes munkákat is elemzőleg dolgozza fel. A londoni Institute of Advanced Legal Studies és az American Association of Law Libraries gondozásában megjelenő munkából 1974-ig 5 összesítés jelent meg.

A határterületek anyagára a legjobb elsődleges tájékoztató eszközök a Comité international pour l'Information et la Documentation en Sciences sociales (Paris) gondozásában a *Bibliographie internationale des sciences sociales* c. sorozatban megjelenő éves összesítések, amelyek egyes kötetei (... de science politique, ... de science économique, ... de sociologie, ... d'anthropologie sociale et culturelle stb.) egyes kötetek 1950-től, folyamatosan nemzetközi válogatott adatgyűjtést tartalmaznak.

Végül mint ugyancsak nemzetközi anyagot feldolgozó segédmunkát kell megemlíteni a *Liste mondiale des périodiques spécialisés dans les sciences sociales* (4. éd. Paris, Unesco, 1976. folyam atos kiegészítésekkel) c. kiadványt

amely a földkerekség társadalomtudományi — köztük állam- és jogtudományi — folyóiratainak legfontosabb adatait közli.

A külföldön kiadott *jogi bibliográfiai* művekről összefoglaló áttekintést ad *Stollreither*, Konrad: Internationale Bibliographie des juristischen Nachschlagewerke. Frankfurt am Main, Klostermann, 1955. c. másodfokú bibliográfia, amely első részében az általános bibliográfiákat és a bibliográfiai segédkönyveket, a második részben az általános jogi segédkönyveket, a harmadik részben az egyes jogi szakágak bibliográfiáit sorolja fel. A munka csupán a nagyobb nyugati jogterületekre vonatkozóan közelíti meg a teljességet, a szocialista országokra vonatkozó anyaga — még gyűjtési időszaka tekintetében is — erősen hiányos. Ugyancsak kevés értékű hazai vonatkozásban A. *Meloncelli* munkája (Sistema della bibliografia giuridica. Milano, 1977.).

Részben ugyancsak elavult és csupán történeti értékű *Fuchs* Wilhelm: Juristische Bücherkunde című, a hagyományos jogi tájékoztatás alapvető segédmunkája (I. Darstellender Teil. 5. durchgearb. Aufl. Göttingen, Schönhütte, 1953.), amely bevezetést ad a jog- és államtudományok, valamint a segédtudományok bibliográfiájába, áttekintést ad a jogi könyvészet történetéről, elméletéről és összeállította a legfontosabb jogi bibliográfiák jegyzékét. További részei (jogi kézikönyvtár tervezete, mutatók) csak korábbi (3—4.) kiadásaiban ismertek. A külföldi anyagot csak válogatva közli, a magyar anyag még ehhez viszonyítva is rendkívül hiányos és elavult.

A hivatalos anyagokra jó összefoglalás: *Études des bibliographies courantes des publications officielles nationales*. Réd. J. Meyriat (Paris, 1958.) c., francia—angol nyelvű kiadvány, valamint az egyéb bibliográfiai adatokat tartalmazó: *Government publications*. Publ. Library of Congress. Ed. by. V. Palić, 4. ed. Washington, 1975. c. munka.

Az általános jellegű külföldi másodfokú bibliográfiák közül a legismertebbek: *Besterman*, Theodore: A world bibliography of bibliographies and of bibliographical catalogues, calendars, abstracts, digests, indexes and the like. 2nd ed. 1—3. vol. London. 1950.; *Bohatta*, Hans—*Hodes*, Franz: Internationale Bibliographie der Bibliographien; ein Nachschlagewerk. Frankfurt am Main, V. Klostermann, 1950. 652 p.; *Totok*, U.—*Weitzel*, R.: Handbuch der bibliographischen Nachschlagewerke. 2. Aufl. Frankfurt am Main, 1959.

2. Fontosabb külföldi nemzeti szakbibliográfiák.

Az eddigi tapasztalatok, ideértve a Catalogue des sources de documentation újabb kiadásával kapcsolatos kísérletek sikertelenségét is, azt mutatják, hogy ma már lehetetlen az egyes országok legfontosabb hagyományos információs eszközeiről is összefoglaló képet adni az illető ország részvétele nélkül. Ez indította az Association Internationale des Sciences juridiques vezetőségét (1967.), hogy a jogi információszolgáltatásban érdekelt más, nemzetközi szervezetek (Comité international pour la documentation des sciences sociales, International Association of Law Libraries) közreműködésével megkezdette a nemzeti jogi bibliográfiák közzétételét. Ebben a sorozatban számos szocialista ország válogatott bibliográfiája szerepel. A sorozatban jelent meg:

Bibliography of Czechoslovak legal literature. 1945—1958. Ed. by V. *Knapp*, Praha, 1959.; Literature on Soviet law. Index of bibliography. Resp. secr. M. M. *Boguslavsky*. Moscow, 1960.; Bibliography of Hungarian legal literature. 1945—1965. Ed. by *L. Nagy*. Budapest, 1966.; Bibliographie juridique roumaine. 1944—1968. Ed. by Tr. *Ionaşcu*—D. *Rusu*. Bucureşti, 1969. ua. (2. köt.) 1969—1972., 1974.; Bibliography du droit yougoslave Red. B. T. *Blagojević*. 1945—1967. 2. éd. Paris—La Haye, 1969.; Bibliographie rechtswissenschaftlicher Literatur der DDR — Bibliography of law literature of the GDR. 1949—1973. Potsdam—Badelsberg, 1976.; (angol vagy francia magyarázó szövegekkel, címfordításokkal), továbbá egyéb országok [Bibliography of German law in English and German. A selection. Intr. F. *Baur*. Tübingen—Karlsruhe, 1964. kieg. 1964—1968. Karlsruhe, 1969.; Bibliographie du droit français. 1945—1960. Red. R. *David*. Paris—La Haye, 1964.; Bibliographie du droit canadien. Red. R. *Boult*. Montréal, 1977.; Bibliografia juridica boliviana. Red. *Duran*, P. Curo, 1957.; Bibliografia sumaria de derecho mexicano. Red. *De la Villa*, M.—*Zambrano*, J. L. Mexico-City, 1957.; A bibliography of Indian law. By. *Alexandrovicz*, C. H. (London—Madras, 1958. stb.)] nemzeti jogi bibliográfiája.

Az eddig említett vállalkozásoktól függetlenül számos országban jelent meg általános jellegű jogi bibliográfia. A legnevezetesebbek ezek közül: A legal bibliography of British Commonwealth of Nations. 2. ed. By W. H. *Maxwell*—L. F. *Maxwell* Vols. 1—8. London, 1955-től; *Grandin*, Artur: Bibliographie générale des sciences juridiques, etc. . . de 1800 à 1925. Tomes 1—3. Paris, 1926—1951-ig 19 kiegészítéssel; *Bosly*, H.—*Del Marmol*, Ch.—*Goossens*, C.: Répertoire bibliographique du droit belge. Liège, 1957-től, pótlásokkal; *Reinikainnen*, V.: Bibliographia juridica finnica. 1809—1948. Helsinki, 1951.; *Seppälä*, M.—*Seppälä*, E.: Littérature juridique de la Finlande 1949—1958. Helsinki, 1959.; *Cañizares*, F. Sola de—*Villavicencio*, F.: Bibliografia juridica espagnola. Barcelona, 1954.; Polska bibliografia prawnicza. Zeszyt 1—10. Red. K. *Koranyi*—I. *Kuczyńska*—W. *Czahórski* etc. 1944—1969. Warszawa, 1962-től; *Picard*, D.—*Jarcier*, F.: Bibliographie générale et raisonnée du droit belge. Bruxelles, 1862.; *Søndergaard*,

J.: Dansk juridisk bibliografi. København, 1973—1976.; *Coleman*, R.—*Haley*, J. O.: An index to Japanese law. 1967—1973. Tokyo, 1975.: *Iuul*, St.—*Malström*, A.—*Søndergaard*, J.: Scandinavian legal bibliography. Stockholm—Göteborg—Uppsala, 1961.; The law in the United States of America. A selective bibliographical guide. New York, 1965.; Legal bibliography and use of law books. 2. ed. By *Beardsley*, A. S.—*Orman*, C. C. Brooklyn, 1947.; *Haukass*, K.: Bibliographie juridique norvégienne. Oslo, 1957.; *Napoletano*, V.: Dizionario bibliografico delle riviste giuridiche su leggi vigenti. 1865—1954. Milano, 1956.; Bibliographie du droit luxemburgeois. Red. Maul, R.—Heiderscheid, R. etc. Bruxelles, 1967.; *Grisoli*, A.: Guide to foreign legal materials; Italian. Dobbs-Ferry N. Y. 1955.; Schweizerisches Recht — Droit suisse. Bearb. Z. *Teitler*, Zürich, 1969.; Svensk juridisk literatur. 1865—1956. Red. Nils *Regner*. Stockholm, 1957.; a Latin-Amerika országairól (Argentína, Bolívia, Chile, Ecuador, Mexico, Paraguay, Peru, Uruguay, Venezuela) H. *Clagett* szerkesztésében és a Library of Congress gondozásában megjelent bibliográfiai sorozat (1947-től) stb.

Az összehasonlítójogi és a nem angol jogi anyagra a legnagyobb vállalkozás: *Szladits* (Károly), Ch. jun.: A bibliography of foreign and comparative law. Books and articles in English (New York, 1955-től) c. munka, valamint az általa szerkesztett: Guide to foreign legal material c. sorozat.

Az összefoglaló jellegű jogi bibliográfiák mellett a külföldön számos szakági jogi bibliográfia jelent meg. A szovjet jogban az egyes szakágak anyagát foglalja össze a moszkvai Állam- és Jogtudományi Intézet által kiadott sorozat. A további bibliográfiai, illetőleg jogi enciklopedikus munkákról az említett nemzeti jogi bibliográfiák adnak áttekintést.

Irodalom: *Nagy* Lajos: A jogi informatika előkérdései. Állam- és Jogtudomány 1969.; *Nagy* Lajos: A hazai jogi bibliográfiai irodalom vázlata. Jogtudományi Közlöny 1953.; *Nagy* Lajos: A hazai jogi lexikális irodalom vázlata. Állam- és Jogtudomány 1975.

Pravovaja informacija. Red. Sebanov, A. Z.—Sljapov, A. R. Moszkva, 1974.; A számítástechnikai módszereknek a jogtudományban való alkalmazásával kapcsolatos elméleti kérdésekre: *Knapp*, V.: O vozmozsnoszti iszpolzovanija kiberniteszkih metodov v prave. Moszkva, 1965.; továbbá: Voproszü kibernetiki i pravo. Red. Kudrjavcev, V. N. Moszkva, 1967.; Pravovaja kibernetika. Red. Kudrjavcev, V. N. Moszkva stb. c. gyűjteményes munkák.

Haft, Fr.: Datenverarbeitung im Recht. Berlin, 1970.; Informatics and administration. Brusselles, 1977.; *Bing*, J.—*Harold*, Tr.: Legal decisions and information systems. Oslo, 1977.; *Bibent*, M.: L'informatique appliquée à la jurisprudence. Paris, 1977.; Rechtstheorie und Rechtsinformatik. Red. Winkler, G. Wien—New York, 1975.; *Buffelan*, J. P.: Introduction à l'informatique juridique. Paris, 1975. A tárgykörre vonatkozóan: az *Informatica i Diritto* (Milano) c. szaklap időközönként igen részletes bibliográfiákat tesz közzé.

Nagy Lajos

JOGHATÓSÁG → *Kolliziós jog*; — *Polgári peres és nemperes eljárás*

JOGHÉZAG → *Jogalkalmazás*

JOGI KÖNYVÉSZET → *Jogi információ*

JOGINTÉZMÉNY → *Jog*

JOGI OKTATÁS: I. A jogi oktatás kezdetei (885.) — II. A jogi oktatás 1848 után (893.) — III. A felszabadulás utáni korszak (901.)

I. A jogi oktatás kezdetei. 1. Történeti előzmények. 2. A jogi oktatás intézményeinek kialakulása.

1. Történeti előzmények.

Amióta a társadalmi munkamegosztás Magyarországon is létrehozta a jogászi hivatást, időről időre felmerült hazai egyetem alapításának és a középkorban egyedül tanított jogi tárgyak (római és kánonjog) oktatásának a szükséglete is. Sajnos egyik középkori egyetemünk sem élt néhány évtizednél tovább. A veszprémi káptalani iskolát, ahol jogot is tanítottak, 1276-ban feldúlták. I. Lajos pécsi egyeteméről (1367) egyetlen olasz jogtanár néhány évi működését ismerjük csak. Zsigmond óbudai egyeteméről (1395, majd 1410.) három egyházjogász professzor vett részt a konstanzi zsinaton. Nem bizonyos, hogy Mátyás pozsonyi alapítása (1465) felölelte a jogtudomány oktatását. Egyikük sem élte túl az alapító halálát. Tudjuk, hogy Báthory István kolozsvári jezsuita egyetemének (1581) sem volt jogi kara.

Az ellenreformáció szükségleteinek leginkább megfelelő két (teológiai és bölcsészeti) kara volt Pázmány Péter prímás nagyszombati egyetemének is (1635). Az új (elvileg négy tagú) kar rangban a teológiai kar után következett, saját jelvényei voltak, és dékán igazgatása alatt állott. Ezt a tisztet felváltva az egyházjogot oktató jezsuita és valamelyik világi tanár viselte.

A nagyszombati jogi fakultás alapítólevelének tekinthető megállapodás szerint (1667) a kar négy tanára közül egy a római, egy a kánonjogot, kettő pedig a hazai jogot adta elő, a Hármaskönyv és a törvények alapján. Az egyiknek az anyagi joggal kellett foglalkoznia,

a másiknak az alakival (ide vonva a római és kánonjogi eljárást is), különös tekintettel az ügyiratok formuláira. Franciaországban 1679-ben tanították először a hazai jogot, XIV. Lajos alapító aktusa következtében Párizsban. Német jogot csak 1709-ben kezdett előadni Georg Beyer, a wittenbergi pandektista. A nagyszombatiak tehát megelőzték a kontinens országait, kétségtelenül azért, mert a gyakorlatra való előkészítésre gondoltak. A korabeli bécsi jogi karon a hallgatók semmit sem sajátítottak el az osztrák tartományok jogából.

Gyakorlatilag a hazai jogot csak 1672-től oktatta a szak egyetlen tanára, Dvornikovics Mihály győri kanonok. A tanártestület is csak 1696-ban egészült ki négyre. A hazai jog két tanára reggel héttől 3/4 8-ig adott elő, ezután következett az egyházjog háromnegyed órája. A római jogász naponta fél egytől 1/4 3-ig tanított. A hazai jog egész anyagát a 18. században 12—15 év alatt lehetett befejezni, a diákok tehát kétéves tanulmányi idejük alatt csak egy töredékével ismerkedtek meg. A tanárok diktáltak; az előadások csak a forrásokat ismertették és magyarázták. A tanulmányi haladásról a nyilvános vitatkozásokon adtak számot.

A nagyszombati jogi kar megalapítása után nehéz időket élt át. Az alapítványi tőke jórészt nagybirtokosoknál volt kihelyezve, akik a felkelések, éhínség, pestislátogatta időkben alig fizettek valamit. A tanárok tehát nehezen jutottak fizetésükhöz. Az 1670-es évek nagy részében és a Rákóczi-szabadságharc idején minden oktatás szünetelt. Az egyházjog tanárai általában kétévenként váltották egymást, tárgyukban nem tudtak elmélyülni; de a többi tárgyban is alig működött kiemelkedő egyéniség a kor első századában.

Mária Terézia korában a felvilágosult abszolutizmus az államigazgatás megjavítása érdekében beavatkozott a jogi kar életébe. A helytartótanács érdeklődése arra indította az esztergomi káptalant, hogy az oktatás rendje és a tanulmányi fegyelem kérdéseiről szabályzatot bocsásson ki (1760). A káptalan megszüntette a hazai jog két tanára közötti különbségtételt; ezentúl mindketten felváltva adták elő mind az anyagi, mind az alaki jogot. Két év alatt az egész anyagot be kell fejezniük. Még ebben az évben a királynő is közölte intencióit a helytartótanács felterjesztése alapján. Hangoztatta, hogy a jogi karra is érvényesek az egyetem szabályai, engedelmességgel tartozik a (jezsuita) rektornak. A két év alatt befejezendő hazai jog tanárait kötelezte arra, hogy írják le előadásaikat, és a kar megjegyzéseivel együtt terjesszék fel hozzá. A többi tárgy tanárának előírta a tankönyveket: a római jogból Heineccius és Westembergius munkáit. A romanistát kötelezte (a büntetőjogon kívül) a természetjog előadására is, erre a Grotius-követő Vitriarius Institucióit rendelte tankönyvnek. A kar és a jezsuiták kifogásait a protestáns szerzők ellen elhárította a helytartótanács, hiszen ugyanezeket tanították a bécsi karon is. A hazai jog tanárai egyébként a Hármaskönyv mellett használatba vették Szegedi János Tyrociniumát és Huszty István Iurisprudentia practica-ját. A királynő megállapította a tanárok fizetését, és igazgatót állított élükre.

Egy évtized múltán a királynő a kar létszámát ötre emelte, a tanárok fizetését pedig több mint kétszeresére. Viszont a kinevezési jogot magának tartotta fenn, s a kar élére világi embert állított Tolvay Ferenc kerületi táblai elnök személyében. Ugyancsak 1770-ben az egész egyetemre vonatkozó tanulmányi szabályzat (Norma) keretében jórészt megismételte a jogi karra vonatkozó megelőző rendelkezéseit. Egyben részletesen megszabta az egyes tanárok kötelességeit is. A „természetjog és általános közjog" új tanszékére és az egyházjogéra — hogy febroniánus szellemben oktassák — a királynő Bécsben nevelt jogászokat nevezett ki, a római jog és a hazai jog eddigi tanárait pedig megerősítette (1770). Meghagyta a tanároknak, hogy az előírt tankönyvekhez ragaszkodjanak, és ha saját munkájukat kívánják előadni, előbb szolgálati úton terjesszék fel hozzá. Minden tanár egyben részletes utasítást is kapott arra nézve, hogyan és miből kell tantárgyát előadnia, hogy kérdezzen és osztályozzon, milyen tételeket tűzzön ki nyilvános vitatkozásra. Az egyházjogban Paul Joseph Riegger bécsi professzor, a természetjogban Anton Karl Martini ugyancsak bécsi jogtanár, az abszolutizmus legkedveltebb jogtudósa könyveit tették kötelezővé. De a legjellemzőbb újítás a „politiko-kamerális tudományok" tanszékének felállítása volt. Ez a felvilágosult abszolutizmus közigazgatási és közgazdasági elveit foglalja össze. A tanszéket a királynő (egyelőre) a bölcsészeti karon szervezte meg, tanárává Joseph Sonnenfels bécsi professzor ajánlottját nevezte ki, és legjobb diákjainak 8 ösztöndíjat biztosított. Az új rend szerint a kar még 1770-ben titkos szavazással dékánjává választotta Lakics Györgyöt, az egyházjog tanárát.

A jezsuita rend feloszlatása (1773) újabb rendelkezésre adott alkalmat. A királynő biztosai bemutatták a karnak a bécsi jogi kar Szabályzatát, melyet 1775-ben a vele megegyező Rendtartás (Planum iuridicae facultatis) követett. Eszerint a kar elöljárója az igazgató; ellenőrzi a tanárok előadásait, módszereiket csakúgy, mint a hirdetett tanokat. Csekélyebb a választott dékán hatásköre; az igazgató helyettese, az egyetemi tanácsban részt vesz, kezeli a kar jövedelmeit. A tanárokat a királynőnek kell kinevezésre felterjeszteni; nemcsak tárgyukat kell az előírt tankönyvekből előadniuk, hanem tudományos munkákat is ki kell adniuk. A karon tanított öt tárgyat három évre beosztva kellett hallgatni. Az öt rendes tanár

tárgyai csak annyiban változtak, hogy a hazai jog egyik professzorának az eljárásjogon kívül tárgyalnia kellett az európai államok statisztikáját (tulajdonképpen az államok leírását) a bécsi Gottfried Achenwall munkája alapján és a magyar közjog vázlatát, szigorú ellenőrzés mellett. Ebben az évben kapta meg első szigorlati szabályzatát is, amely a bécsi karét követte. A tantárgyak bizonyított lehallgatása után a jelöltnek a tanári kar előtt három „szigorú vizsgát" kellett tennie, majd értekezést írnia, kinyomatnia, végül nyilvános vitára bocsátania. Ezután doktorrá avatták és „bekebelezték" a karba. Klerikusok külön egyházjogi doktorátust is tehettek.

Mária Terézia átfogó közoktatásügyi reformja, a Ratio Educationis (1777) a kart csak kevéssé érintette. A gimnáziumok utolsó osztályában előírta a természetjog és a hazai jog tanítását; az állami szolgálat igényeinek megfelelően megszervezte a kerületi akadémiák jogi tanfolyamait. Tanáraikat persze az egyetem képezte ki, és mindent tanított, amit az akadémiák, ezenkívül római jogot és egyházjogot is. Hogy vezető szerepét jobban betölthesse, a királynő a kart áthelyezte Budára.

A Budára helyezéskor a kar már hat tanszékből állott, mert a politiko-kamerális tudományok is ide kerültek át. A megszaporodott tárgyakat már csak három év alatt tudta előadni, s ezt 1779-től meg is engedték neki. Ezekben az években bekérték a tanároktól kéziratait, hogy a jónak találtakat tankönyvül lehessen kiadni, de éveken át nem készültek el.

A budai években kiterjedt a dékán feladatköre. Az előző évi dékán (a prodékán) helyettesítette. A kar rangidős tagja (a senior) végezte a Ratio értelmében a karra háruló cenzori feladatokat. A tanárok pályázat alapján, királyi kinevezéssel nyerték el tanszékük et; a kar tett javaslatot versenyvizsga alapján az akadémiák tanszékeinek betöltésére is. A tanító testület egy-két — alkalmi helyettesítésre hivatott — rendkívüli tanárral és a tanári hivatásra majdan alkalmas ún. repetensekkel egészült ki; ezeket az egyetemi tanács nevezte ki, és ösztöndíjjal gondoskodott megélhetésükről.

Az állami irányítás II. József alatt tetőpontjára hágott. A kalapos király világosan meghatározta a jogi oktatás célját; jó állami tisztviselőket kell képeznie. Amikor a kormányszékeket és a Kúriát 1783-ban Budára helyezte át, az egyetemnek át kellett költöznie Pestre. II. József reformjai a bécsi egyetemen megindított reformok mintáját követték. 1784-ben megszüntette az egyetemi tanácsot és a kari igazgató tisztét, amelyben a tudomány haladásának legnagyobb akadályát látta. Ezentúl a helytartótanács elnöke, illetve a hivatalában felállított tanulmányi bizottság látta el az egyetem felügyeletét. A tanárokat ugyan nem kötelezték új pályázatra, de bekérték diplomájukat és az előadásukhoz használt kéziratot. Az igazgatói hivatal eltörlésével tehát nem csökkent az állami ellenőrzés szigora. II. József valamennyi karon a bécsi tankönyvek használatát rendelte el. A magyar közjogra nézve több szerzővel is próbálkoztak, de az elkészült művek természetesen nem feleltek meg az udvar felfogásának. Ezért a császár egyelőre szüneteltette a magyar közjog előadását. Bécs példájára négy évre emelte a jogi stúdium időtartamát, de ez jobbára papíron maradt. Új tárgyként jelentkezett a jogi enciklopédia (a közjog helyett), az ügyviteli stilus és az egyháztörténelem. Tehát az egyetem jogi kara is hivatalnokképzővé alakult.

Azt is elrendelte a császár, hogy az ügyvédségre készülőknek előbb az egyetemen vagy valamelyik akadémián szigorú vizsgát kell megállniuk. Ezt később kiterjesztette azokra is, akik közigazgatási pályára akartak menni. Újra szabályozta a szigorlatok rendjét is. A doktorrá avatásnál egyszerű fogadalmat kívánt meg, amelyben az állam szolgálata szerepelt első helyen. Érdemes apák fiainak megengedte, hogy az ő védnöksége alatt (sub auspiciis regis) avattassák fel magukat. A nagy szünetet őszről július—augusztusra tette át, intézkedett a szó szerinti magoltatás és a sok jegyzetelés ellen, és bevezette a tandíjat, amit a kitűnő szegény tanulók mentessége és az ösztöndíjak ellensúlyoztak.

A jozefinus rendszer bukása után az 1790/91-i országgyűlés a rendi nacionalizmus szellemében kívánta átalakítani a közoktatást. Erre bizottságot küldött ki Ürményi József elnöklete alatt, aki már megnyitójában hangoztatta, hogy Magyarország statisztikáját, közjogát és történelmét eredeti források alapján kell tanítani. A bizottság javaslata (Coordinatio studiorum iuridicorum) már nemcsak a jövendő hivatalnokok képzését tekintette a jogi oktatás feladatának, hanem azokét is, akik hivatalon kívül akarnak a közügyekkel foglalkozni. E célból részletesen meghatározta a tanítandó tárgyakat, és állást foglalt — mint maga a jogi kar is — a József-bevezette négyéves oktatás megtartása mellett. A bizottsági tervezetek azonban a francia forradalom okozta rémület és a reakció megerősödése miatt papíron maradtak. A helytartótanács ismét lelkükre kötötte az előadóknak, hogy semmit se tanítsanak, ami a „közjólétre" veszélyes lehet. Szorgalmazta ugyan a nyilvános vitatkozásokat, de csak a főhatóság-jóváhagyta tételek alapján. A kilencvenes évek rendi visszahatásának egyetlen eredménye, hogy a magyar nyelv és irodalom a karon is, az akadémiákon is rendes tárgy lett, és a közhivatalra pályázóknak magyar nyelvtudásukat a tanárok igazolványával kellett bizonyítaniuk.

Teljesen konzervatív irányú volt a második Ratio Educationis is (1806), mely az egyetemi jogi oktatást ismét három évre szállította le,

és a jogi kart gyakorlatilag az akadémiákkal tette egyenlővé. A tanszékeket most már az egyetemen is versenyvizsga alapján töltötték be. A Ratio az egyetemnek tartott fenn bizonyos történeti és államtudományi tárgyakat. Visszaállította a magyar közjogot, bevezette a kereskedelmi és váltójogot, a bányajogot és a hűbéri jogot. Az 1810-es években felvetődött az osztrák jog pesti (és kolozsvári) előadásának terve, mely csak a király tehetetlenségén hiúsult meg; viszont az egyenlő képesítés érdekében másfél évtizeden át tanítottak magyar magánjogot Bécsben. A magyar nyelv kari oktatását viszont maga a kar hiúsította meg. 1820-ban visszaállították az igazgató tisztségét. Fő feladata a felsőbb rendelkezések pontos végrehajtásának ellenőrzése lett, de nagy befolyást élvezett a tanszékek betöltésénél is. A tanároknak tilos volt helytartótanácsi engedély nélkül mást előadni, mint amire megbízásuk szólt és különösen a kormányzatot bírálni.

Számos tanár kiöregedése, a tanszékek késedelmes betöltése, az aprólékos és bizalmatlan főhatósági ellenőrzés ezekben az évtizedekben a kar hanyatlását idézték elő. Az igazgatók többnyire idős emberek voltak, a dékánok hatásköre pedig összezsugorodott. Többszöri próbálkozása ellenére csak a király halála után (1835) kapta vissza a tanári testület a dékánság viselésére való jogát. Külső ember viselte ebben az időben a kari jegyző tisztét is.

A jogi oktatást a szentszövetségi reakció a 18. századi szinten konzerválta. A könyvellátás is siralmas volt; 1828-ban Franknak kellett kérnie a Planum Tabulare beszerzését, s a hallgatóknak még 1834-ben sem tudták a Corpus Jurist a kezükbe adni. A nem hazai jogi tárgyakból még mindig Martini, J. J. Pehem, Johann Sax régi tankönyveit kellett használni. Újat csak az 1840-ben becikkelyezett váltójogi törvény oktatása jelentett.

1839-ben kiterjesztették az igazgató hatáskörét mind a tanulmányi, mind a fegyelmi ügyekre. Más rendeletek a tanárok fokozott politikai ellenőrzését hagyták meg neki. Szerencsére ebben a nehéz időszakban a kar kiemelkedő tanára, Frank Ignác látta el az igazgató helyettesítését. 1844-ben a II. tc. alapján egyes tárgyak előadásában a latinról áttértek a magyar nyelvre, a következő évtől pedig ez lett a kar hivatalos nyelve is. A kar 1845-i részleges reformjavaslatait elvetették.

2. A jogi oktatás intézményeinek kialakulása.

a) Akadémiák és joglíceumok. A nagyszombati karon kívül a jogi oktatás műhelyeit az ellenreformáció korának vallásfelekezeti harcai teremtették meg. A protestánsok iskoláikat — ahol tehették — felsőfokú oktatást is nyújtó intézménnyé fejlesztették, helyenként egy-egy jogi tanszékkel is ellátva. A katolikusok viszont az ellenreformáció harcos rendjének, a jezsuitának az akadémiáit igyekeztek felvirágoztatni, egyetemmé fejleszteni. Szempontjaikat legvilágosabban Foglár György c. püspök fejezte ki az egri líceum alapítólevelében (1740): kevés a katolikus ügyvéd, még a prelátusok is kénytelenek bizalmas irataikat eretnekekre bízni, tehát ilyeneket kell nevelni, meg olyan férfiakat, akik kellő jogtudás birtokában szembeszállhatnak a megyegyűléseken az eretnekek bőbeszédűségével.

Az evangélikusok korai törekvései között a régi eperjesi iskola tíz osztályossá való fejlesztését említhetjük (1665); itt tartott jogi előadásokat az erdélyi szász Pancratius Mihály, aki magyar közjogi-történeti munkát is publikált. A Thököly- és Rákóczi-mozgalmak után azonban a kollégiumnak még az épülete is elveszett. A 18. század húszas éveitől a pozsonyi evangélikus kollégiumban természetjogot és politikát tanítottak, a késmárki kollégium 1742-i szabályzata pedig megkívánta a jogi ismeretek, az 1765-i a természetjog és az „egyetemes jog" tanítását.

Ugyancsak a középfokú oktatás továbbfejlesztéséből jöttek létre a reformátusok jogi tanfolyamai. A nagyhírű sárospataki kollégiumban 1709—1710-ben elsőnek tanított természetjogot és „észjogot" Simándi István. A kolozsvári kollégiumban 1733—1742 között jogtanárként működött Huszti András, de utódáról jó ideig nem tudunk. Debrecenben Szilágyi István tanított először 1742-ben természeti és nemzetközi jogot. Az oktatás tartalmáról alig tudunk valamit.

A katolikus intézmények között a nagyszombati egyetem megalapítását két évtizeddel később a kassaié követte. I. Lipót egyetemi kiváltságokkal ruházta fel az intézményt. A teológiai és bölcsészeti kar mellett itt sem létezett jogi kar, csak egyházjogi tanszék 1712 óta. Ugyanez volt a helyzet a jezsuiták 1698 óta újra működő kolozsvári egyetemén is, egészen az 1770-es évekig. A legfiatalabb jezsuita akadémia 1745-ben nyílt meg Győrött, teológiai karán a kánonjognak is volt tanszéke. A hamarosan az első karhoz csatlakozó bölcsészeti karon 1754-ben, majd 1762 és 1767 között természetjogot is tanítottak. Ezek az „egyetemek" azonban nem a világi értelmiség kiképzésével foglalkoztak.

Ezért a katolikus iskolák között egyedülálló volt az egri líceum. 1740-ben Foglár György c. püspök alapította. Intézetét az egri püspökre, az egri káptalanra és Heves—Külső-Szolnok megyére bízta, felügyeletét a Kúriára ruházta. Az országgyűlés hálája jelétül törvénybe iktatta az alapítványt (1741. évi XLIV. tc.). Az oktatás már 1740-ben megkezdődött; az első jogtanár, Huszty István mellé már néhány év múlva egy második is lépett. Az alapító halála után, 1755-ben a Kúria szabályzatot adott a líceumnak. E szerint élén a direktor (egy kanonok) állott, az oktatást két jogtanár látta el, a harmadik történelmet és matematikát tanított egy személyben. Kinevezésük a püspö-

köt illette. Bentlakó hallgatók csak katolikus nemes ifjak lehettek, de „nyilvános hallgató" minőségben szabad királyi városi polgárok fiai is. A tanfolyam két évig tartott, az év végi vizsgán való bukás kizárást vont maga után. Vizsgabizonyítvány nélkül senki sem mehetett gyakorlatra az ország rendes bírói vagy az ítélőmesterek mellé. A fegyelmi hatóságot a tanári testület és az iskolai főhatóságok küldöttei látták el. Előírta a Kúria a gyakorlati oktatást is.

Pest város jogi szakiskoláját a városi patriciátus igényei hívták életre. Ezt 1756-ban alapította a karintiai származású Perghold Pál Lukács jogi doktor, alkalmasint a városi vezetőréteg fiainak kiképzésére. Az előadások csak a római és a kánonjogot ölelték fel. A királynő 1771-ben a jogi iskolát megszüntette.

A jogi oktatás szétágazó és felekezetileg tagolt intézményei megértek az állam beavatkozására. Különösen aktuálissá lett ez akkor, amikor a pápa 1773-ban eltörölte a jezsuita rendet, s így a katolikus „egyetemek" válságba jutottak. A változtatás tendenciájára jellemző, hogy a királynő a kolozsvári jezsuita egyetemet — az erfurti mintájára — felekezetközi intézménnyé kívánta tenni, a jogi tárgyakat azonban már 1774 végétől a bécsinek a mintájára kezdték tanítani. A szűkebb Magyarországon elsőnek a győri intézet alakult újjá — mint „királyi akadémia" — 1776-ban. Egy évre rá nyerte el ezt a rangot a Kassán létezett jezsuita egyetem utóda, valamint az áthelyezett egyetem helyett Nagyszombatnak juttatott intézmény. Utoljára Nagyváradon jött létre akadémia 1780-ban, de bölcsészeti karához csak 1788-ban járult a jogi kar.

Az átfogó magyar közoktatási reform, a Ratio Educationis (1777) 25. §-ában megállapította az öt „királyi akadémia" székhelyét: Győr, Kassa, Nagyszombat, Nagyvárad, Zágráb. A Ratio értelmében az akadémiák jogi tanfolyamainak teljesen gyakorlati célt: az állami tisztviselők kiképzését kellett szolgálniuk. Hiányzott tehát tantervükből az egyetemen tanított római jog és kánonjog, viszont oktatniuk kellett a magyar közjogot, a „hazai jogot", a közigazgatást, a közgazdaság- és pénzügytant, az európai államok statisztikáját és az (újabb kori) egyetemes történelmet. Az akadémiai tanszékeket a budai egyetemen hirdetett és a rendi különbség nélkül nyitva álló pályázat alapján, a versenyvizsga eredményéhez képest, a helytartótanács véleményezése után a királynő töltötte be.

Ez a rendszer már az abszolutizmus teljes ellenőrzését jelentette tisztviselőképző intézetei fölött. Az akadémiák jogi oktatásának minden kérdését a helytartótanács döntötte el, a budai (majd pesti) jogi kar véleményezése után; ide küldték be ellenőrzés végett előadásaik vázlatát, sőt a könyvek beszerzésére vonatkozó javaslataikat is. Itt tartották meg a tanszékek betöltését megelőző versenyvizsgákat, azaz írták a jelöltek professzori felügyelet mellett zárthelyi dolgozataikat. A négy magyarországi akadémia közül kettőnek a székhelye is megváltozott II. József korában. 1784-ben a nagyszombati akadémia Pozsonyba költözött át, a győrit pedig Pécsre helyeztek át, s innen sok folyamodás után csak 1802-ben térhetett vissza.

A konzervatív szellemű második Ratio Educationis (1806) az akadémiai oktatást még jobban kiépítette, és az intézetek jogi tanfolyamait háromévessé kívánta tenni, ez azonban nem valósult meg, 1810-ben hivatalosan is elejtették. Az egyetem elvileg többet adhatott, mint azok, de az oktatásnak három évre való leszállítása miatt ezt nem tudta megvalósítani. A Ratio az egyetem és az akadémiák közötti egyenlőség alapján úgy rendelkezett, hogy a tanulmányi idő, a szünidő, a tankönyvek és vizsgák mindkét fajta intézetben azonosak legyenek. Az akadémiai végzettség ugyanazokra a közhivatali állásokra képesített, mint az egyetemi.

Ennek a rendszernek az alapján működtek tovább a királyi akadémiák a 19. század első felében, különösebb esemény nélkül. 1833-ban Szepesy Ignác püspök kibővítette pécsi bölcsészeti tanfolyamát kétéves jogtanodával, melyen két tanár működött (a hazai jog tanára világi volt). Az országgyűlés az 1836. évi XXIV. tc.-be iktatta az alapítást. Erdélyben Mária Terézia 1774-ben alapította meg a kolozsvári jogi kart, amely II. József óta mint a királyi líceum jogi tanfolyama működött tovább; a hazai jog 1776-tól fennálló tanszékén olyan irodalmilag termékeny professzorok tanítottak, mint Sósmezei *Vajda* László és Zetelaki *Sebestyén* Gergely.

Az iskolafenntartási jogot biztosító 1791. évi XXVI. tc. alapján jelentős fejlődésnek indult a feudalizmus utolsó fél századában a protestáns jogtanítás. Az evangélikusok nagy hagyományú eperjesi tanintézetében 1815-ben éledt fel a jogi oktatás, melyet az évtizedekig tanító *Csupka* András tett híressé. 1844-ben megnyílt a német tanítási nyelvű nagyszebeni jogakadémia. A református jogtanítás még szélesebb körre terjedt ki. 1793-ban Sárospatakon szerveztek hazai jogi tanszéket, melyet a feudális jogtudomány egyik legnagyobb művelője, *Kövy* Sándor látott el. Hasonló tanszéket állított fel néhány évre rá Debrecen is, de az első professzor, *Széplaky Pál* csak 1800-ból ismert. A negyvenes években működő *Szűcs* István jogtanár már a magyar jog történeti alapon való kifejtését sürgette. 1832-ben jogtanítás kezdődött a pápai kollégiumban. Kecskemétet pedig 1835-ben a király líceumi rangra emelte, kétéves jogi tanfolyammal. 1836-ban gróf Butler János alapítványából Máramarosszigeten is létesült egy jogi tanszék, magyar tanítási nyelvvel.

Erdélyben a nagyenyedi református kollégiumban már 1792-ben volt tanára a politikai-jogi tárgyaknak, 1820-tól pedig itt tanított az [id.] *Szász* Károly, akit reformkori haladó irányú fellépése miatt az abszolút kormány büntetésből a matematika oktatására szorított. Még a 18. század végén kezdett működni a marosvásárhelyi kollégiumban *Dósa* Gergely jogtanár, akit 1831-ben a század legnagyobb erdélyi jogásza, *Dósa* Elek követett tanszékén. Ugyancsak korán feléledt a legnagyobb tradíciójú kolozsvári református jogi oktatás is.

Haladó irányú fejlődés mutatkozott egyes akadémiákon a szemináriuminak nevezhető módszer tekintetében. Elsőnek az egri líceumnak a Kúriától adott szabályzata rendelte el 1755-ben, hogy a hallgatók az első év utolsó hónapjaitól kezdve alakítsanak megyéket, kerületi és királyi táblákat; osszák meg a szerepeket, aki nem bíró, legyen peres fél, a hétszemélyes táblát pedig a plénum képviselje a tanár elnöklete alatt. Emellett gyakorlati órákon oldjanak meg jogeseteket a tanár vezetésével. Mária Teréziának a jogi karnak adott 1770-i utasítása szerint a hazai jog tanára alakítson bíróságokat (a tényleg fennállók mintájára) a hallgatókból, és szabályosan folytasson le különféle pereket. A nagy hatású sárospataki professzor, *Kövy* Sándor megvalósította a gyakorlati oktatást. Hallgatói 1813-ban az egyházkerület jóváhagyásával vármegyét és királyi táblát alakítottak, s a perek lefolytatásában kiosztották egymás között a szerepeket. A diákok olyan tüzes megyegyűlési beszédeket tartottak, hogy tíz évi működés után a helytartótanács betiltotta „vármegyéjüket". A polgári átalakulásra törekvő ifjúság aktivitását a metternichi reakció semmilyen rendszabálya sem tudta megfékezni.

b) A jogi oktatás tudományos jelentősége. A magyar jogtudomány művelése későn és vontatottan indult meg. A 17. században alig jött létre néhány jogi munka. Az egyetem jogi karának megalapítása sem hozott lényeges változást.

A nagyszombati korszakban elsőnek a hazai jog tanárai mutattak fel tudományos eredményeket. *Koller* Ferenc több évtizedes működése alatt feldolgozta a magyar anyagi jogot, a Hármaskönyv, a törvények és Kitonich alapján, valamint az eljárásjogot az egyes perfajták szerint, a gyakorlati célnak megfelelően bőséges iratmintákkal. *Bencsik* Mihály mint Nagyszombat város követe az 1712—15-i országgyűlésen elérte egy bizottság kiküldését, amelynek ő lett az előadója. Ez a bizottság javaslatokat tett a még nem szabályozott magyar büntetőjogra vonatkozólag; az országgyűlés ugyan csak keveset iktatott belőlük törvénybe (1723. évi X—XII. tc.), de munkálata nyomán indult meg a hazai büntetőjogi irodalom. *Khlósz* Pálnak az egyházi bíróságokról közzétett munkája (1756) az elméleti fejtegetéshez bőségesen adott formulákat, különösen a házassági perekre vonatkozóan.

A 18. században *Szegedi* János jezsuita, az egyházjog tanára emelkedik ki társai közül. Ő is a hazai jogot művelte. Legnagyobb hatású munkája az öt kiadást megért Tripartitum iuris Hungarici tyrocinium (1734), mely a Hármaskönyv szövegét törvényekkel, Kitonich és az 1712—15-ben kiküldött jogi bizottság megjegyzéseivel, római és kánonjogi utalásokkal bővíti.

Mária Terézia egységesítő reformjainak során új tárgyak és új tanárok vonultak be a nagyszombati (budai, pesti) egyetemre. A természetjog tantárgya azt az „észjogi" irányt ültette át, amelyet Christian Wolff dolgozott ki, s amely a természetjog eredeti forradalmi vonásait lehántva az abszolutizmus elméleti igazolását nyújtotta, és a feltétlen engedelmesség kötelezettségét plántálta bele a leendő hivatalnokok agyába. Wolff tanításainak ügyes kompilátora, a már említett Martini két könyvében fejtette ki ezt a megszelídített természetjogot; munkáit a magyar jogi karon 1777-től 1848-ig tanították, holott közben (a jogbölcselet haladásának megfelelően) már Bécsben is félretették. Martini tanait igyekezett népszerűsíteni névtelenül kiadott (1778) természetjogi munkájában *Lakics* György, akit az új, abszolutista egyházi jogra Bécsben képeztek ki, és erre a tanszékre is neveztek ki Budára. Tantárgyából háromkötetes munkát (Instituciók, 1779) írt.

A politiko-kamerális tudományok oktatására az udvarnak nem sikerült jelentős tanárt találnia; akik tanították, természetesen Sonnenfels eszméit terjesztették. Mindamellett a század végén *Gyurkovits* Ferenc francia szimpátiákat árult el, *Barits* Béla, a statisztika tanára pedig a rendi visszahatás idején névtelenül az angol király végrehajtó hatalmáról, valamint az angol és a magyar alkotmány hasonlóságáról értekezett (1790). Bár az analógiát nem sikerült bebizonyítania, láthatóan arra törekedett, hogy — ha már a francia példára nem lehet hivatkozni — a magyar alkotmányt legalább az angol intézmények színvonalára fejlessze.

A 19. század meghozta a régi hazai jogrendszer nagy szintéziseit. 1814-ben jelent meg *Kelemen* Imrének, a tárgy pesti tanárának Institutiones iuris Hungarici privati c. könyve három kötetben, melyet egy kötet „magánjogtörténet" vezet be. Természetesen nem az intézmények történetéről van szó, hanem a királyok szerint csoportosítva az országgyűlések és a politika történetéről. A karnak rendkívül elismerő véleménye ellenére a helytartótanács nagy terjedelme miatt nem engedélyezte tankönyvként való használatát.

Nem sokkal később adta ki *Vuchetich* Mátyás, a büntetőjog professzora Institutiones iuris criminalis Hungarici (1819) c. munkáját, amely a szak első tudományos terméke. Ezt

már, rövidítés után, elfogadta a helytartótanács a jogi kar és az akadémiák tankönyvének. Vuchetich még fiatal kassai tanár korában írt egy jogbölcseleti munkát (1802), amelyben a Martini-elméletet hazai támadójával szemben védelmezi. Munkássága egyedülálló annyiban, hogy feldolgozta a hűbérjog elemeit is (1823).

Ebben az időben, ismét bécsi közvetítéssel, utat találtak már a jogi karra is Kant eszméi, amelyeknek tanítását a helytartótanács még 1795-ben, a jakobinus mozgalom okozta rémület hatására az egész országban eltiltotta. Ezt mutatja *Virozsil* Antalnak, a természetjog és a magyar közjog tanárának munkássága. Bár Virozsil mind a magyar reformkor törekvéseivel, mind a magyar nyelvvel hadilábon állt, a cenzúra nem engedélyezte könyvének tanítását és a diákok közötti terjesztését.

A kanti észjog hívének mutatkozott a kassai akadémia fiatal tanára, *Frank* Ignác is a magyar magánjogról írott első munkájában (Specimen... 1823, kéziratban már 1820). A rövidre fogott műnek a legjelentősebb vonása a jogtörténeti kutatás szükségességének hangoztatása. Néhány év múlva a pesti egyetemre, a hazai jog tanszékére került, és hamarosan kiadta élete fő munkáját (Principia iuris civilis Hungarici, 1829). Amikor az 1844. évi II. tc. alapján bevezették a magyar nyelvű oktatást, Frank átdolgozta és magyarul adta ki művét, melynek végleges címe: A közigazság törvénye Magyarhonban (1845—46).

Összevéve tehát a nagyszombati (pesti) jogi kar tudományos munkásságában is a régiben való megmaradást hirdette, és az abszolutizmust szolgálta. A Szent Szövetség minden haladást elfojtó kultúrpolitikája gondoskodott róla, hogy olyan tanár ne kerülhessen a karba, és ne maradhasson meg ott, akit haladó nézetekkel lehetne gyanúsítani.

Az akadémiák és líceumok tudományos érdeme elsősorban az, hogy teret biztosítottak olyan fiatal tehetségeknek, akik azután az egyetemen folytatták pályájukat. *Huszti* András kolozsvári ref. jogtanár még az erdélyi jogról kiadott munkája (1742) előtt rendkívül ízes magyar nyelven kidolgozta, Odera Frankfurt-i tanára, Johann Gottlieb Heineccius nyomán, a politika tankönyvét, melyet azonban a gubernium nem engedett tanítani. Kortársa, *Huszty* István, az első egri jogi professzor terjedelmes munkájában feldolgozta a hazai jogot, beleértve a büntetőjogot is, munkája 1760 táján a nagyszombati egyetemnek is tankönyve lett; előbb a tanár kezdeményezése folytán, majd a királynő utasítására.

A 19. században [id.] *Szász* Károly nagyenyedi jogtanár magyarul adta hallgatói kezébe a hazai jog valamennyi ágára vonatkozó tanításait (a perjogi 1942-ben jelent meg). Szász pesti kollégáival ellentétben a haladás mellett emelt szót 1834-ben, amikor az erdélyi országgyűlésen Vízaknát képviselte. Az ellene indított per felmentéssel végződött, de jogi tanszékét 1839-ben fel kellett cserélnie a matematikával. *Dósa* Elek marosvásárhelyi professzor, a szabadságharc idején Marosszék kormánybiztosa, börtönbüntetésének letöltése után adta ki az erdélyi jog nagy szintézisét (Erdélyhoni jogtudomány. 1—3. köt. 1861).

c) *A hallgatóság.* A jogi ismereteket hazánkban a 17—18. században általában a középkori módon, egy-egy ítélőmester vagy ügyvéd melletti gyakorlatban, a „patvarián" szerezték meg. Minthogy az ügyvédi vizsgát csak 1769-ben vezették be, ez a „kézműipari kiképzés" megfelelt a társadalom igényeinek. Érthető tehát, hogy a Nagyszombatban működő jogi karnak jó ideig csak kevés hallgatója volt. Az első adat szerint számuk 35 és 50 között mozgott; ez a szám 1762-ben 45 volt, 1770-ben 70-re emelkedett. De csak a hazai jog előadásait hallgatták ennyien, a római jogra pl. mindössze tizenketten jártak. 1760-ban elrendelték, hogy a jezsuita irányítású egyetemre protestánsokat is vegyenek fel; ezzel a hagyományos külföldi egyetemlátogatásnak akarták útját vágni.

Az ifjúság Nagyszombatban is, akárcsak a kor külföldi egyetemein, nehezen tűrte a fegyelmet. Nem segített az egyetemi bíróságon kiszabott karcer, még a kizárás sem. Ezért a primás adott ki fegyelmi szabályzatot, az egri líceum mintájára, 1764-ben. A joghallgatóknak a felvételkor erkölcsi és tanulmányi bizonyítványt kellett bemutatniuk, a kar „albumába" beiratkozniuk, a kezdés után két héten belül megjelenniük. Nemcsak vasár- és ünnepnapon, de hétköznapon hajnalban is misét kellett hallgatniuk, legalább havonta meggyónniuk (erről bizonyítványt kellett hozni), és — a protestánsok kivételével — a Mária-kongregációt látogatniuk. Tilos volt a kocsmák és rosszhírű házak látogatása, a tánc, az éjjeli kóborlás, a gyűléseken való részvétel, a nemesi díszkardon kívül a fegyverviselés, dohányzás az utcán, tűzgyújtás az erdőben stb.

A fegyelmi szabályzatnak nem sok foganatja volt. Ezért 1771-ben már a helytartótanács újította meg. Előírta az évenkénti két vizsgát és a bukottak kizárását. Újra megtiltotta a polgárok és családtagjaik bántalmazását, szidalmazását és „a jó erkölcsökkel ellenkező" utcai dohányzást. A szabályzat és a kizárással való fenyegetés ellenére a rendzavarás olyan méreteket öltött, hogy maga az egyetemi tanács kérte 1772-ben királyi biztos kiküldését. Nagyszombat városa köteles volt szükség esetén karhatalommal segíteni az egyetemi tanácsnak.

A Budára való áthelyezés után a tanács ismét kihirdette a fegyelmi szabályokat. A templomban való illetlen viselkedés, a lányokkal való fecsegés kizárást vont maga után. A hallgatókat felhívták egymás kihágásainak feljelentésére. A városi karhatalom felhatal-

mazást kapott az „éjjeli kóborlók" meg a gyanús helyek látogatói, de különösen a kártyázók letartóztatására. 1789-ben a helytartótanács megengedte a színházlátogatást és a bálokon való részvételt, de továbbra is tiltotta a nyilvános tánctermek és a kocsmák látogatását; az ott talált ifjakat a rendőrség elfoghatta. Szankcióként az ösztöndíj ideiglenes vagy végleges elvesztését és az ország összes főiskoláiból való kizárást jelölte meg.

Időközben ugyanis bevezették az ösztöndíjat és a tandíjat. Ösztöndíjat a Ratio Educationis értelmében először csak az ún. repetensek kaptak, olyan kitűnő diákok, akik tanári és tudományos pályára készültek. A jogi karnak mindössze egy, 1780 óta két repetens jutott. Az intézmény nem vált be, ezért II. József alatt megváltoztatták a szabályt: a repetensekre szánt 200 forintot három részre osztva az uralkodó adományozta a legjobb hallgatóknak, akik a kari utánpótlást szolgáltathatták. További ösztöndíjakra nyújtott fedezetet a tandíjbevétel. 1785-ben bevezették az évenkénti 15 forintos tandíjat (kitűnő szegény diákok mentességet kaptak), s ennek bevételéből 100 forintos ösztöndíjakat adományozott a király. II. József halála után eltörölték a tandíjat.

A jozefinus rendszer kapcsolatot teremtett az egyetem és az ügyvédi pályán, illetve a közhivatalokban való elhelyezkedés között. A kar javaslatára elrendelte, hogy ügyvédi vizsgára csak az bocsátható, aki a jogi karon vagy egy akadémián az előírt tárgyakból sikeresen vizsgázott. A jelentkezőnek minden résztvevő tanár után egy aranyat kellett fizetnie. A közigazgatási elhelyezésért folyamodóknak az egész jogi tanfolyam elvégzését kellett igazolniok. Az egyetemi tanács viszont köteles volt a kitűnően végzett és jó magaviseletű hallgatók jegyzékét évente a helytartótanáccsal és az állásnak megfelelő megye főispánjával is közölni. Az utóbbi azután gyakorlatra hívta be a kiválóan végzetteket.

Az egyetemi (és akadémiai) vizsgák képesítő jellege megnövelte a hallgatók létszámát. II. József korában a vizsgát tett jogtanulók száma (a három-, illetve négyéves tanfolyamon) kereken 80 és 120 között mozgott, a századfordulón sohasem maradt a száz alatt, az 1800-as években pedig másfélszáz körül ingadozott. Javult a fegyelmi helyzet is. A helytartótanács mindenesetre bevezette a magaviselet osztályozását.

A 19. század első felében országszerte megnövekedett a jogtanulók létszáma. A pesti karon mindig legalább 150-en tanultak, de az 1825/26. tanévben a létszám váratlanul 302-re szökött fel. A pozsonyi akadémia hallgatósága általában 100 és 150 között volt, az említett tanévben azonban közel 200. Győr még az 1820-as években sem érte el a 150-es létszámot. A nagyváradi akadémián az 1827/28. tanévben jártak a legtöbben, 104-en, ezt csak a korai negyvenes évek múlták felül egy-két tucattal. Az egri joglíceum általában 100 alatt maradó létszáma is 1825-ben (163) és 1846-ban tetőzött (156). A pécsi líceumé általában nem érte el a százat, csak a negyvenes években lendült fel. Ezek derekán az ország összes jogtanulóinak létszáma valamivel ezer fölött volt, közülük kb. 20% tanult a pesti karon.

A jogi stúdium iránti érdeklődés hirtelen megnövekedése az 1820-as évek derekán (ami mögött alkalmasint politikai motívumokat sejthetünk) intézkedésre sarkallta a főhatóságokat. 1828-ban elrendelték, hogy ezentúl csak azt vegyék fel a jogi karra (1830-tól az akadémiák kurzusaira is), aki a bölcsészeti tanfolyamon minden tárgyból 1-es osztályzatot kapott. A felsőbb évekre is csak 1-es jeggyel lehetett bekerülni. A 2-es osztályzat évismétléssel járt, második esetben pedig kizárást vont maga után. Ez a rendszabály nem segített a hallgatóság alacsony nívóján. A jogi kar 1845-i memoranduma panaszolta, hogy sokan megfelelő tehetség és előkészület nélkül jönnek az egyetemre, még egy nyelven se tudnak értelmesen beszélni. A tudományos érdeklődés is minimális, az elsőévesek százon felüli száma a felsőbb évfolyamokon felére, sőt harmadára csökken. Ezt a megállapítást támogatja a doktorrá avatások csekély száma (évenként 4—5), amihez persze a magas avatási díjak is hozzájárultak.

A memorandum elmulasztott rámutatni arra, hogy az ifjúság egyre inkább elidegenedett a lojális, a 18. században megrekedt jogi kartól. Ezzel szemben szenvedélyesen érdekelte a politika, a polgári átalakulásra irányuló mozgalom, amely először a nyelvművelés formájában jelentkezett. 1832-ben jogászok és bölcsészek a magyar nyelv ápolására Nemes Kompánia néven társaságot alapítottak; az egyetem elnöke sietett az egyletet feloszlatni. Az akadémiákon is sorra alakultak a reform szellemében működő társaságok, klubok. Ezért a helytartótanács 1837-ben nemcsak az összes ifjúsági egyesületet tiltotta be, hanem a politikai tárgyú beszédek és költemények elmondását is a nyilvános vizsgákon. 1842-ben a kar magyar nyelvművelő egyesület alakítását utasította el.

A joghallgatók mégis inkább töltötték idejüket Kossuth Tudósításainak kollektív olvasásával, mint az előadásaikat diktáló tanárok óráinak látogatásaival. 1844-ben a diáktársulatok az Egyetemi Magyar Társulatba olvadtak össze, lapot akartak kiadni, és kapcsolatot kerestek az akadémiákkal. A következő évben a helytartótanács ismét valamennyi egyesületet betiltotta, ez azonban már számos vármegye tiltakozását váltotta ki; a Magyar Társulat pedig „magánkörré" alakult. A retorzió csak azt érte el, hogy a diákifjúság 1848-ban rendkívüli hevességgel lépett fel az egész oktatási rend és tanárai ellen.

II. A jogi oktatás 1848 után. 1. A pestibudai jogi kar. 2. Az új egyetemek jogi karai. 3. A jogakadémiák 1848 után.

1. A pesti-budai jogi kar.

a) Az 1848. márciusi napokban elemi erővel jelentkezett a tanszabadság gondolata, melyet az ifjúság belefoglalt a pozsonyi országgyűléshez intézett követeléseibe is. A főrendek ellenkezése ellenére hamarosan létrejött az egyetemi törvény (1848. évi XIX. tc.), mely az egyetemet közvetlenül a közoktatási miniszter hatósága alá rendelte, kimondotta a tanulás és a tanítás szabadságát, és lehetővé tette, hogy kívülálló személyek is oktathassanak. A miniszter, Eötvös József a jogi kart is felszólította olyan javaslat tételére, mely a kar időszerű átalakítására vonatkozott. A javaslatot Frank Ignác készítette el, a tapasztalatból származó sok előre mutató gondolattal. Bár ezek egyelőre nem valósulhattak meg, a reformmunkálat nem maradt hatástalan Eötvösnek egyetemi alapszabály-tervezetére.

A helytartótanács már március 18-án intézkedett a magyarul nem tudó tanárok felmentéséről és magyarul tudók alkalmazásáról. Virozsilt és két társát nyugdíjba küldték, helyettük rendkívüli tanárokat neveztek ki. Közülük a fiatal *Kornis* Károly volt a legjelentősebb; ő nemcsak röpiratokban harcolt a köztársaságért és a nép jogaiért, hanem elvállalta a budapesti vésztörvényszék ügyészi tisztét is; ő volt a kar egyetlen tagja, aki tevékenyen a szabadságharc mellé állott. A régi tanárokkal szemben a hallgatóság annyira bizalmatlan volt, hogy az előadások április 3-i újrakezdésekor még *Frank* Ignácot sem akarta meghallgatni. Pedig ő volt az, aki 1849 elején, Pest császári megszállásakor kibúvót talált a hűségeskü letétele alól. Ő szövegezte májusban a visszatért magyar kormányhoz intézett hódoló irat óvatos szövegét is. Július folyamán rektora is volt az egyetemnek.

A szabadságharc folyamán szünetelt a tanítás. Leverése után a kar tagjait igazolásra szólították fel, sőt együttesen a haditörvényszék elé citálták, de végül is csak (a forradalommal rokonszenvező) *Tipula* Sándort bocsátották el állásából. (Kornis elbujdosott, később in effigie felakasztották.) Az új tanárokat Geringer Károly császári biztos nevezte ki. Az előadások 1849/50-ben még magyarul folytak, de a tárgyak nagy részére nézve fokozatosan bevezették a latin és a német nyelvet. A bécsi vallás- és közoktatásügyi miniszter 1850 februárjában szabályozta a kar szervezetét, a (kinevezett) dékán hatáskörét és a kari ülés működését, egyben szigorúan megtiltotta a „politikai izgatást". Virozsilnak mint az egyetemi tanács elnökének felhívására a kar javaslatokat tett a jövendő tanulmányi rendre, de ezek háttérbe szorultak a Habsburg-birodalom egységes oktatási reformjával szemben, mely gróf Thun nevéhez fűződik.

Leo Thun-Hohenstein közoktatásügyi miniszter javaslatára a császár Pestre is kiterjesztette a pesti egyetemekre azt a tanulmányi rendet, mely az „osztrák" egyetemeken (pl. Bécsben, Prágában és Krakkóban) érvényben volt; ez elsősorban az államvizsgák rendszerét jelentette (1850). Csak a magyar magánjog előadásában tértünk el a birodalom jogi karaitól. Sajátos módon fenntartotta a császári rendelet a tanszabadságnak 1848-ban Ausztriában is elfogadott elvét, és biztosította a tanári testületeket, hogy a minisztérium szándékainak megvalósításában „nagyfokú autonómia áll rendelkezésükre"! Ez mindenesetre több volt, mint amit a 18. századi abszolutizmus megengedett.

Az első abszolút intézkedések során új tárgyakat vezettek be, melynek előadását helyettes tanárok látták el; ezek a büntetőjog, a politikai tudományok, a váltójog, a közigazgatási és pénzügyi jog, valamint az osztrák jog voltak. 1852 elején Thun javaslatára a császár négy új tanárt nevezett ki, s ezzel a kar rendes tanárainak száma kilencre emelkedett. Rendezték fizetésüket is, és bevezették a leckepénz intézményét. A magántanárság is az osztrák rendszer kiterjesztésével honosodott meg a karon (1853). A képesítés módja a benyújtott értekezés elbírálása, kollokvium és próbaelőadás megtartása volt. Ha nem katolikusok pályáztak, az eljárás lefolytatása előtt a miniszternek kellett jelentést tenni. Ugyancsak ebben az időben kapott a dékán először egy díjnokot segítségül (1858), ő azonban a másik két kar írásbeli teendőit is ellátta.

Thun-Hohenstein egyetemi reformjának betetőzése, az 1855-ben a birodalom valamennyi egyetemére kötelezően kiadott új jogi oktatási tanterv és szigorlati szabályzat a teljes egyenlősítés jegyében a kar elosztrákosítását tűzte ki céljául. Az osztrák tárgyak léptek előtérbe, s a tanszékeket olyanokkal töltötték be, akik németül tudtak előadni. Annál nagyobb volt az ifjúság öröme, amikor a Monarchia vereségei folytán 1860 elején visszaállították a kar autonómiáját (február 22-én választott a kar ismét dékánt), majd októberben az 1848 előtti oktatási nyelvet. A kar azonnal elhatározta, hogy minden tárgyat magyarul fognak előadni; ezt azonban nem volt könnyű végrehajtani, hiszen a tanárok fele nem tudott magyarul. Nekik megengedték ugyan a latin nyelvű előadást, de hallgatókra nem számíthattak. Ezért 1861 derekán a császár rendelkezési állományba helyezte őket; többségük más „osztrák" egyetemre került. A kar ismét állást foglalt a tanszabadság elve mellett, a tanszékeket pedig a 48 előtti módon, pályázat és hármas jelölés útján töltötte be.

1867-ben a felelős magyar kormányban ismét Eötvös József lett a vallás- és közoktatás-

ügyi miniszter. Felhívására a kar bizottságban foglalkozott a szükséges intézkedésekkel. Hitet tett a tanszabadság mellett, s ennek érdekében több rendes tanár kinevezését kívánta, hogy egy-egy tárgyat minél többen adjanak elő. Kívánta a magántanárság fejlesztését is, amely szerinte nemcsak a tanszabadság „talpköve", hanem a professzori utánpótlás legjobb eszköze. Hangoztatta, hogy a jogi oktatásnak nemcsak a tisztviselők képzése, hanem a tudományos szellem fejlesztése is feladata. Viszont a tanulmányi szabadosság ellen megkívánta a négy évfolyamon összesen 17 kollégium kötelező hallgatását, és meghatározta az egyes tárgyak óraszámát, az államvizsgák és szigorlatok rendjét is. Az utóbbi kérdéseket végül is az 1870-es évek rendeletei döntötték el.

A polgári korszakban kialakultak az egyes tanszékek körvonalai. A politiko-kamerális tudományoknak 1849 óta nem volt tanára; amikor a király 1868-ban kinevezte *Kerkapoly* Károlyt a politika tanszékére, egyúttal létesített egy kereskedelmi és váltójogi tanszéket is a karon. Ugyanakkor állította fel és töltötte be a közjog és a közigazgatási jog tanszékét, elválasztva ezt a közgazdaságtantól. Az európai jogtörténet tanszéke (eddig *Wenzel* Gusztáv adta elő a magánjog mellett) 1871-ben önállósult, a büntetőjogé két évvel később. 1871-ban külön tanszék lett az „alkotmányi és közigazgatási politika", melyet a kar javaslatainak mellőzésével, politikai érdemeiért *Szilágyi* Dezsővel töltöttek be. Talán ezért szilárdult meg a kar álláspontja az évtized végén abban a kérdésben, hogy a rendes és rendkívüli tanárságot csak pályázat vagy formális meghívás útján lehet betölteni. Viszont már a kiegyezés óta sorra képesítették a magántanárokat, akiktől joggal várták a tanári utánpótlást. (Jellemző, hogy visszautasították *Dell'Adami* Rezső ügyvédet, aki élesen támadta a magyar magánjog feudális-romantikus szemléletét.) Különösen érdemes magántanárok nyilvános rendkívüli tanári címet kaphattak.

A tanszékek alapítása folytán megnőtt a kar létszáma is: az 1874/75. tanévben már 16 rendes és feleannyi magántanár tanított. A meghirdetett előadások száma még nagyobb mértékben szaporodott. Nem sokkal előbb emelték a tanárok fizetését (1869), hangsúlyozva egyúttal az egyetem állami, nem felekezeti jellegét. A kar éles ellenzése ellenére a miniszter 1890-ben megszüntette az addigi leckepénz-rendszert, mely a hallgatók és az órák számához igazodó többletjövedelemet jelentett. A professzorok az 1912. évi LXV. tc. óta 70 éves korukban mentek nyugdíjba, de ezt a korhatárt a kar javaslatára a miniszter felemelhette. A kar növekvő tanári és hallgatólétszámmal, de sokáig primitív viszonyok között folytatta munkáját. 1871-ig mindössze három terme és egy tanári szobája volt, a dékán pedig, amikor külön helyiséget kapott, ezt kénytelen volt a beosztott irodatiszttel megosztani. Mindezek ellenére a korszak folyamán szívesen pályáztak a kar tanszékeire, meghívás csak kivételes esetben fordult elő (először *Fayer* László esetében, 1893).

A világháború idejére a kar fizikailag és (mint látni fogjuk) szellemileg is elöregedett, többségében konzervatív álláspontra helyezkedett. Érthető tehát, hogy a Károlyi-kormány kultuszminisztere, Lovászy Márton 1918 novemberében először *Somló* Bódog kolozsvári professzor gyorsított eljárással történt kinevezésével frissítette fel, majd hamarosan új tanszékeket szervezett az összehasonlító magánjog és nemzetközi jog, a gazdaságpolitika, és szociológia tárgyköréből. Be is jelentette ezekre *Balog* Elemér, *Varga* Jenő és *Rónai* Zoltán kinevezését. Világos volt, hogy a polgári radikalizmus és a szociáldemokrácia felfogásának megfelelően a kar jog- és államtudományi jellegét, legalább részben, társadalomtudományivá kívánja alakítani. A jogi kar, mely a jelölésre egy heti időt kapott, tiltakozott a kinevezések ellen, de Lovászy lemondása miatt ezt már nem volt módjában a miniszternek kifejezni.

Lovászy utóda, Kunfi Zsigmond 1919 januárjában a kar jelölési, illetve meghívási jogának mellőzésével kinevezte az új tanszékek professzorait *Ágoston* Péter, *Farkas* Géza, *Jászi* Oszkár, *Kovács* Gábor, *Rónai* Zoltán, *Varga* Jenő és *Vámbéry* Rusztem személyében. A kar tiltakozott, és megtagadta az eskü kivételét az újonnan kinevezettektől; álláspontját az egyetemi tanács is magáévá tette. Kunfi fenyegetésére annyit megengedett, hogy az új tanárok működhessenek, ha a minisztertanács felesketi őket. Február 4-én Jászi Oszkár lett az egyetem kormánybiztosa és Vámbéry Rusztem a kar kinevezett dékánja. Az annyira esedékes reformra Kunfi hamarosan bizottságot küldött ki.

A Tanácsköztársaság átfogó reformot készített elő, de ebben a konzervatív tanárok nyilván nem kaphattak helyet. Miután a Közoktatásügyi Népbiztosság az egyetem vezetésével *Dienes* Pált bízta meg, a melléje rendelt hatos bizottságba pedig a jogi kar részéről Vámbéryt delegálta, április 7-én megszüntette a jogi kari előadásokat és vizsgákat. Április 24-én megalkotta az egyetem ideiglenes szervezeti szabályzatát, dékánná pedig ugyancsak Vámbéryt nevezte ki. A kar helységeit a Marx—Engels Munkásegyetem foglalta el. A tanácskormány megbízottja a karon *Hebelt* Ede eperjesi professzor lett. Nyilvánvaló volt, hogy az eddigi jogi oktatást forradalmian új szervezet és személyzet fogja felváltani, de ennek megvalósítására a Tanácsköztársaságnak már nem jutott ideje.

Leverése után a régi kar sietett visszaforgatni a történelem kerekét. Szomorú tény,

hogy első javaslata a numerus clausus életbe léptetésére vonatkozott, a nemzetiségek, fajok és vallásfelekezetek arányos felvételi létszámával. A Tanácsköztársaság kinevezéseit érvényteleneknek jelentette ki, a Kunfitól származók közül csak Somló Bódogét tartotta fenn. A többit eltiltotta az egyetemi tanári cím használatától, és egyszer s mindenkorra kizárta a budapesti tanárságból. Vámbérytől még a Kunfi-korszak előtt élvezett nyilv. rk. tanári címét is elvette. *Pikler* Gyulát, aki a forradalom alatt Bécsben élt, a kar javaslatára elbocsátották.

A Horthy-korszak nem hozott nagyobb eseményt a kar történetében. A húszas években szinte változatlanul folytatódott a Ferenc József-i kor. Több haláleset után 1928-ban egyszerre öten vonultak nyugalomba, a kar ezután majdnem teljesen kicserélődött. Bár tagjai között voltak kiváló tudósok is, a kormány ügyelt arra, hogy az új professzorok közé ne kerüljön be egy Pikler-típusú, a konzervatív összhangot megbontó egyéniség. A tanári kar 1930/31-ben 17 tagból állott, de elhalálozások folytán hamarosan leapadt a 15-ben megállapított „normálstátusra".

Az állóvizet csak *Magyary* Zoltán kinevezése (1930) kavarta fel. Mint racionalizálási kormánybiztos tervezetet készített a jogi oktatás reformjára, s ezt a miniszter véleményezésre megküldte a karnak (1932). A kari vélemény a javaslatot „a jelen nyugtalansággal, elégedetlenséggel, elkeseredéssel és nyomorúsággal teljes szociális atmoszférában" időszerűtlennek tartotta, és élesen elutasította. Kidolgozta viszont a részleges reform tervezetét, s ezt közzé is tette. Bár a munkálat alkalmasnak látszott arra, hogy orvosolja a jogtanítás legkiáltóbb hibáit, s az Országos Felsőoktatási Kongresszus is lényegében magáévá tette (1936), megvalósítása a fegyverkezés és a háborús viszonyok között elmaradt. Így a kar régi szervezetében, elavult tanulmányi és vizsgarend alapján működve érte meg a felszabadulást.

b) A tanulmányi és vizsgarend. 1848 tavaszán Eötvös József miniszter megszüntette a hallgatók számjegyekkel való osztályozását, majd az új tanulmányi rendszer behozataláig felfüggesztette a „szigorú" vizsgákat. A jogi kar is felhívást kapott egy reformjavaslat elkészítésére. Ezt Frank Ignác mint h. igazgató még a hónap folyamán benyújtotta. A javaslat a tanszabadság elvi alapján áll, azaz egyrészt eltörli a kötelező tankönyveket, lehetővé teszi a tanárnak saját meggyőződése előadását, másrészt megengedi a diáknak a tanárok közötti választást, a tárgyak sorrendjének meghatározását. A tanszabadságból következik a magántanári intézmény szabályozása is, a német egyetemek mintájára Kívánja a javaslat újabb tanszékek szervezését, többek között a közigazgatási jog számára. Egyszóval az eddigi hivatalnokképzőből önképzésre nevelő, igazán tudományos intézetet akar teremteni.

Eötvös 1848. szeptemberi egyetemi alapszabály-tervezete nem egy ponton (főleg az egyetemi esküdtszék tekintetében) fel is használta Frank javaslatát. A forradalom sodrában azonban az egyetemi reform nem léphetett életbe. Thun-Hohenstein elsőnek új tanszékeket szervezett és töltött be: a magyar közigazgatási jogét, a büntetőjogét és az osztrák jogét; a bölcsészeti karról áthelyezte az államszámviteltan tanszékét. Átfogóan az 1850. július 29-i császári elhatározás terjesztette ki az osztrák egyetemek rendszerét a pestire. Legnagyobb változás az elméleti államvizsga bevezetése volt. A tanulmányok befejezése után három részben kellett letenni, az „általános" vizsga mellett egy „bírói" és egy „államjogi-közigazgatási" részben.

A doktorátus előfeltételéül az 1850-i legfelső elhatározás a teljes négyévi tanfolyam elvégzését szabta meg. Az 1852-i pátens viszont csak azt bocsátotta ügyvédi vizsgára, aki megszerezte a jogi doktorátust.

Az 1855. szeptember 25-i császári elhatározás teljesen egységesítette a pesti egyetem tanrendjét és vizsgarendjét a birodalom többi egyetemeiével. Jellemzői a Habsburg-ház német birodalmi igényeinek és osztrák nacionalizmusának érvényre juttatása és a reakciós történeti-jogi iskola hatása voltak. A jogi képzés 8 félévig tartott, a következő sorrendben: I. év: német birodalmi történelem és jogtörténet, a római jog és története. II. év: általános német magánjog, jogbölcselet és (külön) a jogtudományok enciklopédiája, egyházjog. III. év: osztrák polgári jog, büntető anyagi és eljárási jog, politikai tudományok. IV. osztrák perjog és peren kívüli eljárás, osztrák kereskedelmi és váltójog, politikai tudományok, osztrák statisztika. A „politikai tudományok" cím alatt a nemzetgazdaságtan, pénzügytan és közigazgatástan kapott helyet. A jogbölcselet mindössze egy félévre szorult és merő tantörténetté lett. A közigazgatási és pénzügyi jog nem kötelező tárggyá alakult.

Megváltozott a vizsgák 1850. évi rendje is. Négy félév után a történeti tárgyakból le kellett tenni a jogtörténeti államvizsgát és az állami szolgálatba készülőknek a 8. félév végén a bírósági jellegű jogtudományi, valamint az államtudományi államvizsgát. A vizsgabizottságokat a tanárokból és kívülálló szakemberekből nevezték ki. A vizsgák nyelve a német volt. Az egész rendszer csak abban különbözött az osztrák egyetemekétől, hogy a magyar magánjog továbbra is szigorlati tárgy maradt.

1860 véget vetett a kar elosztrákosításának. A császár először a tanítási nyelvre nézve állította vissza az 1848 előtti állapotot. A kar egyhangúlag elhatározta, hogy minden tár-

gyat magyarul kell előadni; az egyes kollégák kedvéért megengedett latin nyelvű előadásokra nem jöttek el a hallgatók. Bevezették a magyar közjogot, a magyar közjog bekerült az államtudományi államvizsga (1869), majd a jogtörténeti szigorlat (1872) tárgyai közé is. A kar javaslatai között különösen a bifurkáció gondolata került előtérbe: a jogtudományi és az államtudományi képzést mind az államvizsgáknál, mind a doktorátusnál szét akarták választani. Kari szövegezés alapján adta ki a miniszter az új vizsgarendet 1874-ben. 1875 elején a király kiadta az új szigorlati szabályzatot is. Négy évi szabályszerű jogi tanfolyam hallgatása után kétféle doktorátust lehetett szerezni: jogtudományit és államtudományit. (Előfeltétel volt még a másik szakból letett államvizsga.) A három jogtudori szigorlat tárgyai: Jogbölcselet a nemzetközi joggal, római jog, egyházjog. Magyar közjog, magánjog, osztrák polgári jog. Büntetőjog és eljárás, váltó- és kereskedelmi jog, polgári törvénykezés. A két államtudományi szigorlat tárgyai: Jogbölcselet, magyar közjog, politika. Közgazdaságtan és pénzügytan, a magyar és az osztrák állam statisztikája, magyar közigazgatási és pénzügyi jog. A vizsgabizottságok a dékánból és a szigorlati tárgyak rendes tanáraiból állottak. A nyilvános vitatkozás elesett, de a disszertáció követelményét fenntartották. 1879-ben a miniszter a karral egyetértve a határidők és az ismétlés következményei tekintetében szigorításokat rendelt el a vizsgaszabályzaton.

A törvényhozás ez időben szabályozta a jogi vizsgák minősítő hatályát. Az 1874. évi törvények (XXIV., XXXIV. és XXXV. tc.) a bírótól csak vizsgákkal igazolt jogi képzettséget (tehát államvizsgát) kívántak meg, az ügyvédi vizsgákhoz és a közjegyzőséghez azonban jogi doktorátust (az utóbbihoz még az ügyvédi vagy bírói vizsgát is). A köztisztviselők minősítésére az 1883. évi I. tc. az államtudományi és (részben) a jogtudományi államvizsgát, vagy akármelyik doktorátust kívánta meg.

A tanulmányok rendszerében fontos újítást jelentett a szemináriumok megalapítása. 1873-ban Trefort kezdeményezésére a kar már kiküldte két tagját Bécsbe a gyakorlati módszer tanulmányozására, de jelentésük alapján elvetette a szemináriumokat, akárcsak a kortárs bécsi professzorok. A miniszter később megújította javaslatát, s ennek alapján, bár a kar még mindig az új módszer ellen foglalt állást, az 1885/86. tanévben megkezdte működését *Vécsey* Tamás római jogi és *Földes* Béla nemzetgazdasági-statisztikai szemináriuma. A magyar jogászgyűlésen (1889) is erőteljesen kívánták a jogi oktatás gyakorlatiasabbá tételét; Vécsey külön gyakorlati órák bevezetését sürgette. Ezek a századforduló miniszteri reformjavaslataiban is helyet kaptak. Sikeresen működött *Fayer* László büntetőjogi szemináriuma; ezt a kar helyiségkérdésének megoldása után (1905) több hasonló követte.

Századunk elején két lényeges változás történt a vizsgarendben. 1901-ben a miniszter törölte a jogbölcseletet a második alapvizsga tárgyainak sorából. 1911-ben királyi elhatározással új szabályzat jelent meg az egyetemek és jogakadémiák tanulmányi és vizsgarendjéről, melynek legfontosabb újítása a (magánjogot és büntetőjogot felölelő) harmadik alapvizsga behozatala volt a 6. félév végére. Kisebb változtatások voltak még a század elején a magyar jogtörténet vizsgatárgyként való előírása és a pénzügyi jogi tanszék megszervezése.

A Horthy-korszakban mind érezhetőbbé vált a jogi oktatás elavultsága és a reform szükségessége. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1932-ben megküldte a jogi karoknak Magyary Zoltán racionalizálási kormánybiztos tervezetét, mely láthatóan túlságosan meg akarta szigorítani a jogtanítást, súlypontját a közigazgatási képzésre helyezvén. A budapesti kar ezt még abban az évben elvetette és egy „partiális reform"-ra tett javaslatot. A jogi oktatás megrekedt az 1870-es években behozott tanulmányi és vizsgarendben, melynek alapjait még Thun-Hohenstein vetette meg.

c) *A jogi oktatás tudományos jelentősége.* Az a jogi kar, amely 1848 előtt minden eszközzel fékezni igyekezett ifjúságának forradalmi lendületét, nem válhatott a forradalom jogtudományának képviselőjévé. Az egyetlen kivétel *Kornis* Károly volt, aki ezekben a napokban lett a büntetőjog rendkívüli tanára. Röpirataiban az észjog nevében hirdette a királyság intézményének tarthatatlanságát, a polgári köztársaság helyességét, az igazságot mint a társadalom célját, a szabadságukért küzdő népek szolidaritását. 1849 jogbölcseletének képviselője a bukás után természetesen nem működhetett tovább, a kar életében nem jutott már szerephez.

Pauler Tivadar, aki Eötvös kinevezettje létére csökkentett fizetéssel 1849 után is megmaradhatott a karon, Kant követőjének tartotta magát, és több „észjogi" munkát tett közzé. Sokkal jelentősebb Büntetőjogtana (1864—65), amely a provizórum idejében megakadályozta az idegen jog alkalmazását, és pótolta a magyar büntető törvénykönyv hiányát. Ha Pauler kompromisszumot hozott létre az észjog és a történeti jogi iskola felfogása között, *Wenzel* Gusztáv az utóbbinak volt lelkes híve.

Az abszolutizmus idejében nevezték ki *Karvasy* Ágostont, aki elsőnek írt magyar nyelvű könyvet a politikai tudományokról, ide értve a nemzetgazdaságtant és a pénzügytant is (1845). Ő szakított először a hosszú ideig kötelező Sonnenfels-iskolával. Kollégája, *Récsi* Emil a „közigazgatási törvénytudomány" első magyar feldolgozását adta; főként az osztrák

Moritz Stubenrauch nyomán haladt, de felhasználta a helytartótanács és a magyar kamara rendeleteit is (1854—55). Récsi utóda, *Kautz* Gyula államelméleti munkásságában eklektikus módszerrel dolgozott, világosan a burzsoázia mellett foglalt állást, de ellensége volt a köztársaságnak. A közgazdaságtanban — elsősorban Wilhelm Roscher követőjeként — elsőrangú tankönyvet alkotott (1863), amellett a nemzetgazdaságtani eszmék fejlődését európai távlattal ismertette (1868).

A kiegyezés után került a pesti karra *Apáthy* István, aki a kodifikáció területén tűnt ki. Neki köszönhető a kereskedelmi törvény, a váltótörvény és a csődtörvény tervezete. *Hajnik* Imre a magyar burzsoá jogtörténetírás első nagy alakja. Korai munkáiban már hatalmas olvasottságról és európai látókörről tett tanúságot, de ő volt egyik megalapozója annak a nacionalista elméletnek is, hogy a magyar jogfejlődés gyökeresen (közjogias jellegében) különbözik Európáétól. *Vécsey* Tamás a római jog művelését emelte európai szintre.

Ugyancsak a hetvenes években nevezték ki *Pulszky* Ágostot, aki ekkorra H. S. *Maine:* „A jog őskora" lefordításával tűnt ki. Már az ehhez fűzött jegyzeteiben bírálta az észjogot, de egyúttal a történeti jogi iskolát is. „A jog- és állambölcselet alaptanai"-ban (1885) a hazai pozitivista állam- és jogbölcselet megalapítója lett. Kollégája, *Kerkapoly* Károly, bár valószínűleg használta Morgannak az ősi társadalomról szóló művét, ugyancsak a burzsoázia igényeinek adott hangot, határozottan munkásellenes éllel, és alapjában konzervatív-reakciós állambölcselő volt.

A nyolcvanas években kolozsvári tanszékről került Budapestre *Plósz* Sándor. Legnagyobb érdeme a polgári peres eljárásról szóló 1911. évi I. tc. több évtizedes munkával való előkészítése volt; a német és osztrák perjogot jól ismerte, de nem követte szolgailag. Ugyancsak Kolozsvárról jött a magyar polgári magánjog nagy alakja, *Zsögöd (Grosschmid)* Béni. Ő pályája során tudatosan törekedett a német és osztrák magánjog átvételének kiküszöbölésére, a magyar jog nemzeti jellegének megőrzésére. Fejezetek kötelmi jogunk köréből c. műve (1898) és Jogszabálytana (1905) új fogalmi konstrukciókkal gazdagították és magyarabbá tették magánjogunkat, de egy konzervatív-nacionalista cél érdekében.

Concha Győző is a kolozsvári jogi karon kezdte meg tanári pályáját. Ötvenhat éven át tanított, és a félfeudális-liberális állambölcselet legnagyobb tekintélye lett. Vele szemben *Pikler* Gyula a burzsoá szociológia lelkes híve és terjesztője volt; benne tetőzött a pozitivista állam- és jogbölcselet Magyarországon. [„A jog keletkezéséről és fejlődéséről" (1897)].

A századfordulón működött *Szászy-Schwarz* Gusztáv mint Jehring tanítványa a római jog alapos tudásával fejlesztette tovább a magánjog elméletét. *Fayer* László a büntetőjogi reformtörekvések előharcosa volt, s elsősorban a büntető eljárásjog nálunk elhanyagolt tudományának művelője. *Balogh* Jenő munkássága a büntető eljárásjog kodifikációját, a vele kapcsolatos szervezeti reformok végrehajtását, a büntető törvénykönyv revízióját, a börtönügyi és igazságügyi igazgatási reformokat, valamint a választott bíráskodást ölelte fel. *Magyary* Géza a polgári perjogot foglalta elsőnek tudományos rendszerbe; azt mondták róla, hogy a semmiből teremtette meg ennek a tudományágnak az irodalmát.

Az 1918-as Népköztársaság Kolozsvárról Budapestre hozta át *Somló* Bódogot. Pályája során különböző állam- és jogbölcseleti irányokhoz csatlakozott. Nagy műve, a Juristische Grundlehre (1917) elsősorban a jog fogalmát elemzi. Élete végén szembefordult a forradalmakkal.

A Horthy-korszakban a budapesti kar tanárai közül *Szladits* Károly emelkedett ki.

Moór Gyula újkantiánus elmélete jól szolgálta a fennálló rendet. *Eckhart* Ferenc az uralkodó feudális-nacionalista felfogás elleni éles támadásával, a szentkorona-tan kritikájával (1931) új utat vágott a jogtörténet művelésében, nem lépve túl polgári korlátain. *Gajzágó* László különösen a nemzetközi jog történeti előzményeinek feldolgozásával, *Marton* Géza a felelősség problémájának kutatásával és római jogi tankönyvével szerzett megbecsülést, *Nizsalovszky* Endre a civilisztika egyik legátfogóbb művelője, a kereskedelmi jogban és az eljárásjogban is maradandót alkotott. *Magyary* Zoltán megszervezte a Magyar Közigazgatástudományi Intézetet, és az elavult magyar államigazgatást európai meg amerikai tanulságok alapján igyekezett modernizálni.

Összefoglalva a polgári korszakban a budapesti jogi kar sokkal nagyobb szerepet vitt a jogfejlesztésben és a tudományos életben, mint azelőtt. Mind a 19., mind a 20. században a Magyar Tudományos Akadémia sok tagja került ki a karról. Törvényjavaslatoknál már az 1870-es évek óta többször kértek a kartól szakvéleményt, de még nagyobb jelentőségű volt az egyes tagjai által kifejtett kodifikációs tevékenység (Plósz Sándor, Balogh Jenő, Szladits Károly).

A fiatalabb állam- és jogtudományi karok és a jogakadémiák ebben a korszakban is bőven szolgáltatták az utánpótlást. Láttuk, hányan kerültek át Kolozsvárról Budapestre, a trianoni béke után Szeged, Pécs és Debrecen jeles professzorai jutottak budapesti tanszékhez. Mindvégig Kolozsvárt tanítottak korszakunkban a magyar törvényhatósági statutumok kiadásával érdemeket szerzett *Kolosváry* Sándor és *Óvári* Kelemen, a jeles romanista *Farkas* Lajos, a politika művelője, *Balogh* Artur és sokan mások. Itt, illetve Szegeden működött az új nemzetközi jogi irányok iránt rendkívül érzé-

keny *Búza* László, a közjogi dogmatizmus egyik megalapítója, *Polner* Ödön, a gazdaságtörténetben maradandót alkotó *Kováts* Ferenc, a népesedési statisztikában eredményes *Schneller* Károly, a nemzetközi magánjognak külföldön is elismert művelője, *Szászy* István. Pécsett működött a magánjogtörténetben kiváló *Holub* József és a Kisebbségi Intézetet alapító *Faluhelyi* Ferenc. Végül Debrecen adta Budapestnek *Marton* Gézát, a kitűnő romanistát.

c) *A hallgatóság.* Az egyetemi és akadémiai ifjúság lelkesen vett részt az 1848-as forradalmi megmozdulásokban. A kassai akadémia joghallgatói februárban, a tilalom ellenére az ellenzéki nemesség (a „szegénylegények") gyűléseit látogatták. Kossuth március 3-i beszédét több pozsonyi akadémista hallgatta meg, s ezért fejenként fél napi elzárással fizetett. Különösen élénk volt a mozgalom Pesten: az ifjúság március 18-án fogalmazta meg követeléseit, melyeknek lényege az egyetem függetlensége, a tanítás és a tanulás szabadsága volt. Kívánságait a tanári kar is helyeselte, és a pesti közcsendi bizottmány küldöttsége vitte Pozsonyba. Az országgyűlés megalkotta az 1848. évi XIX. tc.-et. Április 2-án a pesti hallgatók Eötvös kultuszminiszternek mondták el kívánságaikat és a tanárok iránti bizalmatlanságukat. Forrongott a vidék is; a pozsonyi akadémisták május elején önhatalmúlag nyomultak be a tanácsterembe, és vettek részt az intézet tanácsülésén.

A szabadságharc bukása után a legtöbb akadémia szünetelt, a pesti kar pedig csak olyanokat vehetett fel, akik bizonyíthatóan nem vettek részt a forradalomban. Természetes, hogy a létszám nagyon megcsappant, de az 1849 őszén beiratkozott 51-ről lassan ismét a félezer fölé nőtt. Az ötvenes évek vége felé közel hetven szegényebb hallgató élvezett ösztöndíjat. Ugyanekkor az állami jogakadémiák létszáma (a zágrábival együtt) alig haladta meg összesen a 160-at. A hallgatók ellenzékisége kifejeződött az 1857. évi jogászbálon, amelyen férfiak és nők egyaránt magyar ruhában jelentek meg, majd két évre rá a magyar tanítási nyelv érdekében Bécsbe vitt petícióban. 1860 elején három pesti kávéházban nyilvánosan elégették a frissen megindult magyar nyelvű kormánylapot. A provizórum alatt a tüntetésekért kiszabott fegyelmi büntetéseket, kizárásokat visszavonták, sőt a joghallgatók „segélyző egyletét" is engedélyezték (1862), de a politizálás szigorú tilalma mellett.

A kapitalizmus gyors fejlődése fellendítette a jogi pályák iránti keresletet. A pesti kar hallgatósága az 1860-as években már ezer körül mozgott. Soraiban ott voltak az izraelita diákok is, akiknek felvételét ugyan már 1827-ben megengedték, de gyakorlatilag még 1841-ben is lehetetlenné tették. Most az 1867. évi XVII. tc. értelmében egyenjogúságot élveztek, néhány évre rá a kar kérésére az egyházjogi doktorátus megszerzésére való jogukat is kimondotta a miniszter. Az 1880-as években már a budapesti kar túlnépesedéséről beszéltek. Ebben az évtizedben a létszám már mindig meghaladta az 1500-at, az 1890-es években pedig éppen rohamosan nőtt, míg a századfordulón már 3500-nál is több volt. Pedig ekkor már javában működött a kolozsvári jogi kar is, melynek létszáma ugyancsak a kilencvenes években szökött fel alig 300-ról közel ezerre. A jogakadémiákon 1900-ban egyenként legfeljebb 250, legalább 90 hallgató tanult, de összesen mégis 1600-nál többet láttak el. Éppen az új egyetemeket felállító 1912. évi XXXVI. tc. indokolása mutatja ki, hogy az ország összes joghallgatóinak létszáma évötödös átlagban 1886—1890 közt 2559, 1896—1900 között 4785, 1906—1910 közt már 6220 volt.

A hallgatóságnak ez a mértéktelen megnövekedése nem lehetett hatástalan a szorgalomra és a tanulmányi színvonalra.

A panaszokon Csáky Albin kultuszminiszter a személyes beiratkozás kikényszerítésével, a szorgalmi idő meghosszabbításával, kötelező kollokviumok előírásával, adjunktusok és repetitorok alkalmazásával kívánt segíteni (1890), terveit azonban a budapesti kar ellenállása meghiúsította. A leckelátogatás ellenőrzését (névsorolvasás) a kar többször megkísérelte, de el is ejtette, mivel, úgymond, a hallgatóknak csak egyharmada fér be a tantermekbe. Concha Győző a századfordulón javaslatot tett a közhivatali, társulati, ügyvédgyakornoki alkalmazás és a jogtanulás összeférhetetlenségére, s a kar (némileg szelídítve) el is fogadott egy ilyen határozatot (1903), de végrehajtani nem tudta.

A nők felvétele elől több alkalommal elzárkózott a budapesti kar. 1912-ben azután királyi elhatározás engedte meg a nők beiratkozását (rendkívüli hallgatókként) az államszámviteli tanfolyamra. Két évre rá a kar (a Feministák Egyesületének kérésére) már támogatta a jogi stúdium megnyitását a nők részére, sőt magántanári képesítésüket is. A Horthy-korszakban azonban, a numerus clausus hatálya alatt, már időszerűtlennek nyilvánította a kérdést.

Az ellenforradalmi korszak súlyos jogfosztó intézkedésekkel kezdődött. 1919 szeptemberében a kar a szigorlatokra és a doktoravatásra jelentkezőktől a Tanácsköztársaság alatti magatartásuk igazolását kívánta meg. Az 1920. évi XXV. tc., a hírhedt „numerus clausus" a vallásfelekezetek felvételi számarányának követelményével a zsidó hallgatók számát igyekezett a minimumra szorítani. Ezóta a karra felvehetők száma, melyet a kultuszminiszter állapított meg, általában 550 volt, az összes hallgatói létszám pedig megközelítette a 2500-at.

Míg a reformkorban vagy a provizórium idejében a joghallgatók a nemzeti függetlenség, a haladás oldalán állottak, a Horthy-korszakban az ún. bajtársi egyesületek gondoskodtak róla,

hogy a reakciós táborba sorakoztassák fel őket. A diáknyomor enyhítésére Budapesten az 1929/30. tanévben megszervezett Diákjóléti és Diákvédő Iroda volt hivatva.

2. Az új egyetemek jogi karai.

A kiegyezés után a rohamosan fejlődő magyar kapitalizmusnak egyre több jogászra és államigazgatási szakemberre volt szüksége. Igényeinek az egyetlen jogi kar és a kis létszámú akadémiák már nem feleltek meg. A második egyetem székhelyéül természetesen kínálkozott Kolozsvár. Az erdélyi unióbizottság az [id.] Szász Károly javaslatára már 1848 augusztusában kimondta, hogy a kolozsvári líceumot tudományegyetemmé kell kiegészíteni, a pesti mintájára szabályozni és egyenesen a közoktatásügyi miniszternek alárendelni. Eötvös József báró második kultuszminisztersége idején kezdeményezte is az egyetem felállítását, törvényjavaslatot is nyújtott be ebben a tárgyban (1870), de hamarosan meghalt. Utóda, Trefort Ágoston nyújtott be újabb javaslatot, amely az 1872. évi XIX. tc.-ben törvénnyé is vált. Ez a tanszabadság alapján négy karból álló egyetemet szervezett Kolozsvárt.

A kolozsvári jogi kar 12 tanszékkel indult meg, ezek száma fokozatosan 16-ra nőtt. Az a nemes verseny, amelyet a pesti kar az előkészítő tárgyalások során üdvözölt, később teljesen elfajult. Bár az erdélyi karnak olyan kiváló tanárai voltak, mint *Grosschmid* Béni, *Kolosváry* Sándor és *Bálint*, *Farkas* Lajos, *Balogh* Artúr, *Navratil* Ákos, *Finkey* Ferenc és *Somló* Bódog, a hallgatók létszámának rohamos növekedése a „keleti diplomagyár" kétes hírnevét szerezte meg neki. A kilencvenes években súlyos panaszok hangzottak el a jogtanulók hanyag óralátogatására, hiányos készültségére.

A csak 1897-ben kiadott alapítólevél szerint az egyetem felvette Ferenc József nevét. A háborús évek természetesen itt is visszaesést jelentettek. 1918/19. II. félévére már ismét ezrével iratkoztak be a hallgatók, de a román királyi csapatok 1918 karácsonyi bevonulása véget vetett a magyar egyetem működésének. 1919 májusában a tanárok megtagadták a hűségesküt a román hatóságoknak, mire azok május 12-én jelképes erőszak alkalmazásával átvették az egyetemet. Ezután a jogi kar tanárai Budapesten folytatták előadásaikat. A tartós megoldást a Szegedre való áthelyezés hozta meg számukra.

Szeged már a 19. század elejétől szeretett volna jogakadémiát kapni, az 1870-es években pedig már a harmadik egyetemért küzdött. Kívánsága most teljesült: előzetes tárgyalások után az 1921. évi XXV. tc. „ideiglenesen" ide helyezte a kolozsvári egyetemet. Ez még az év októberében megnyílt; a jogi kar az ítélőtábla volt épületét kapta meg. Itt működtek többek között *Polner* Ödön, *Búza* László, *Kováts* Ferenc és *Schneller* Károly. Sajnos az immár négy jogi kar versenyében a szegedi kétes értékű elsőséget ért el. Az égetően szükséges tanulmányi és vizsgarendreformra, mint másutt, itt sem került sor.

Az 1940. évi XXVIII. tc. úgy rendelkezett, hogy az 1872-ben alapított egyetem visszatér Kolozsvárra. A Szegeden felállított tudományegyetem jogi karát átmenetileg szüneteltette. A jogi kar több üresedésben levő tanszékét betöltötték; az átköltözés után teljes létszámmal, 14 taggal kezdte meg működését. 1945 után a szegedi egyetem jogtudományi kara újból megkezdte működését.

A kolozsvári egyetemalapítás után megindult a magyar városok versenye a harmadik egyetemért. Városaink anyagi áldozatoktól sem riadtak vissza. Az évtizedeken át vitatott problémát az 1912. évi XXXVI. tc. úgy oldotta meg, hogy egyszerre két új egyetemet állított fel, a tanszabadság alapján, „fokozatos fejlesztés mellett", Pozsonyban és Debrecenben. A pozsonyi jogi kar 1914. év őszén meg is nyílt. Tanárai között volt *Polner* Ödön és *Kérészy* Zoltán. A kar pozsonyi működése nem tett ki egy évtizedet. 1919. szeptember 22-én a csehszlovák hatóságok átvették az egyetemet. A jogi kar ugyan még három év türelmi időt kapott, de 1921. augusztus végén ez is megszűnt.

A pozsonyi jogtanárok Budapestre költöztek, követve a már itt működő bölcsészeti és orvoskart. Itt tanítottak 1923 júliusáig. Az 1921. évi XXV. tc. az Erzsébet királynőről elnevezett egyetemet Pécsre helyezte át, de csak 1923 októberében nyitották meg. A hallgatók száma az 1930-as években 800—1000 között ingadozott.

Debrecenben működött az egyetlen jogi kar, amely alapításától megszűnéséig nem változtatta székhelyét. Az egyetemet, mint láttuk, az 1912. évi XXXVI. tc. állította fel. Belejátszott ebbe az, hogy a város már évtizedek óta harcolt a protestáns egyetemért, anyagi áldozatokat is hozott, és itt állott fenn a háromszakos ősi kollégium. Ez adott először otthont az új jogi karnak is, mely 1914-ben 8 tanárral kezdte meg működését. A tanszékek száma a húszas évek végére 13-ra emelkedett, de a hallgatóké még akkor is csak az 500 felé járt. A jogi karok versenyében tehát Debrecen messze elmaradt Szeged mögött. A kar tanárai közül *Marton* Géza emelkedett ki.

Bizonyos fokú jogi oktatás folyt még az 1920. évi XXXI. tc.-kel létrehozott budapesti közgazdaságtudományi karon, melynek egyik szakcsoportja a közigazgatást is felölelte. A kart az 1934. évi X. tc. a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem ötödik karává tette; ennek egyik osztálya volt a közigazgatási osztály. Minthogy a doktorrá avatás joga is megillette, a budapesti jogi kar érzékenyen reagált a konkurrenciára.

3. A jogakadémiák 1848 után.

1848/49 folyamán az akadémiai (líceumi) tanítás szünetelt, mert a hallgatóság jó része a

nemzetőrséghez csatlakozott. Az abszolutizmus éveiben csak az állami intézetek működtek tovább; Pécsett maga a püspök tiltotta el a tanítást, Egerben egy év után a kormányzat szüntette azt meg, csak Debrecen vegetált 1856-ig. A szünetelés oka egyrészt a német tanítási nyelv megkövetelése volt, másrészt a felekezeti akadémiai ifjúságnak a szabadságharc eszményeihez való ragaszkodása. A provizórium idején azután a felekezeti intézetek is sorra feléledtek, utolsónak a pécsi joglíceum (1865) és a máramarosszigeti jogakadémia (1869).

A Thun-féle reformok a „császári-királyi jogakadémiákat" is érintették. Fenntartásukat a bécsi kormány egyelőre szükségesnek ítélte, csak nívójukat akarta emelni. Mindenekelőtt leválasztotta róluk a bölcsészeti tanfolyamot, és a gimnázium felső, VII. és VIII. osztályává tette (1850). Az ezentúl jogakadémiáknak nevezhető intézetek tanfolyamát három évre emelte fel (1855), de a „szigorúan tudományos" tárgyakat, mint a római jogot, jogtörténetet és a közgazdaságtant az egyetemnek tartotta fenn. Jogakadémiai tanárok képzésére ösztöndíjakat létesített a miniszter, azzal a kikötéssel, hogy az ösztöndíjasoknak két évig a bécsi egyetemen kell tanulniok. A felekezeti jogi stúdiumok bizonyítványait csak akkor ismerték el, ha megfeleltek az állami akadémiákkal szemben támasztott követelményeknek. (Hároméves kötött tanfolyam és bírósági államvizsga.) 1861-ben a helytartótanács a kir. jogakadémiákon hat tanszék szervezését rendelte el, és újra szabályozta a három éven át előadandó tárgyakat. Ezután a felekezeti jogakadémiák egész sora kezdte újra működését, és kapott nyilvánossági jogot.

A kiegyezés után felmerült a jogakadémiák új rendezésének szükséglete. Az 1870-i magyar jogászgyűlés kifejezte azt a kívánságát, hogy egyenlősítsék őket az egyetem jogi karával. A 12. 917/1874. VKM sz. rendelet, az állami jogakadémiák szervezeti szabályzata ezt majdnem teljesen meg is valósította. Célja az volt, hogy ezek az intézetek túlnőjenek egy szakiskola nívóján, a tudomány művelésére is előkészítsék hallgatóikat, és az immár két magyar jogi karral versenyre kelhessenek, a tanszabadság elvi alapján. Ezért a jogakadémiai oktatást négy évre emelte, az egyetemen is bevezetett két alapvizsgával, a tanfolyam végén pedig jogtudományi vagy államtudományi államvizsgával. A szigorlatoztatás, doktorrá avatás és magántanári képesítés joga azonban nem illette meg a jogakadémiákat. Minthogy azonban ugyanakkor az 1874. évi XXXIV. tc. 5. §-a az ügyvédi vizsgára bocsátás egyik feltételéül a jogtudori szigorlatot követelte meg, az egyetemmel való egyenlősítés természetesen nem valósulhatott meg.

1884-ben kiterjesztették a jogakadémiákra az egyetemek új tanulmányi és vizsgarendjét. Ebben az évtizedben a megszüntetésükre való törekvés jutott előtérbe, főleg létszámuk csökkenése folytán. Az egyházi fenntartó hatóságok ugyan nemlegesen válaszoltak a miniszter 1880-i, megszüntetést célzó felhívására, de az állami akadémiák közül 1886/87-tel megszűnt a nagyszebeni, 1891/92-vel pedig a győri intézet. A kolozsvári egyetem megalapítása már előbb véget vetett az erdélyi magyar katolikus és protestáns jogtanításnak, később pedig a pozsonyi egyetem magába olvasztotta az ottani állami, a debrecenié az ottani református jogi oktatást.

A 20. század elején tehát összesen tíz jogakadémia (joglíceum) állott fenn: egy állami (Kassa), két „királyi", a tanulmányi alapból fenntartott (Nagyvárad, Pozsony), két érseki, illetve püspöki (Eger, Pécs), egy ág. h. evangélikus (Eperjes), négy ev. református (Debrecen, Kecskemét, Máramarossziget, Sárospatak). Az 1912-i egyetemalapítások révén számuk újabb kettővel csökkent. A trianoni béke következtében többségük a határon kívül esett. A megmaradtak mind felekezetiek voltak, és 1923. szeptember 1-étől kezdve nem kaptak államsegélyt. A pécsi joglíceum az Erzsébet Tudományegyetem áttelepítése folytán ugyanakkor megszűnt, illetve abba beolvadt.

A Horthy-korszakban a jogászközvélemény sokszor hangoztatta az elavult jogi főiskolák megszüntetésének kívánságát, ezt azonban a kormány egyházpolitikai szempontok miatt nem teljesítette. Tovább élt az egri érseki joglíceum, melynek fenntartását 1923 után teljesen az érsek vállalta magára. A kecskeméti jogakadémián 1924-ig öt tanszéket tartott fenn a város, kettőt a kecskeméti egyházközség és egyet az egyházkerület; ekkor „egyetemes református jogakadémiává" alakult, melynek fenntartásához a magyar református egyház is hozzájárult. Az akadémia ügyeit a konvent által kiküldött kormányzóbizottság intézte. Az eperjesi jogakadémia 1919-ben Miskolcra települt át, és itt mint a tiszai ág. h. ev. egyházkerület jogakadémiája folytatta működését. A fenntartó jogait az egyházkerületi elnökség vette át.

A kormány a Kolozsvárral kapcsolatos nagy átszervezést fel akarta használni a jogakadémiák fokozatos megszüntetésére. Ez lehetett a célja az 1940. évi XXVIII. tc.-be foglalt rendelkezésnek: a jogakadémiákon az 1941/42. tanévtől kezdve csak két évfolyam működik, a jogi karokon érvényes tanulmányi rend szerint; a hallgatók a második alapvizsga után egyetemen folytatják tanulmányaikat. A helyes irányú kezdeményezés azonban nem valósult meg; a 24. 724/1941. VKM., a 31.600/1942. VKM. és a 9.250/1943. VKM. sz. rendeletek évről évre azonos szövegben megengedték, hogy a következő tanévben a törvény ellenére 4 évfolyam működjék az egyetemek módján, és hogy a harmadik alapvizsgát is le lehessen tenni. Mindössze azt a megszorítást tették, hogy a felsőbb évfolyamokra csak azt lehet felvenni, aki már

az előző évben is az akadémián járt, harmadik alapvizsgára pedig csak azt lehet bocsátani, aki a másodikat is ott tette le. Így a három jogakadémia (joglíceum) is megérte a felszabadulást. *Bónis György*

III. A felszabadulás utáni korszak. 1. A jogi oktatás intézményei: a tudományegyetemek állam- és jogtudományi karai. 2. Egyéb jogi oktatási intézmények. 3. A tanulmányi és vizsgarend 4. A jogi oktatás tudományos jelentősége. 5. A hallgatóság.

1. A jogi oktatás intézményei: a tudományegyetemek állam- és jogtudományi karai.

Hazánk felszabadulása új korszakot nyitott a magyar jogi felsőoktatás történetében is. A fasizmus szétzúzása megteremtette a jogi oktatás demokratikus szellemű átalakításának feltételét.

A legelső feladatok közé tartozott az ellenforradalmi rendszer diszkriminációs intézkedéseinek a felszámolása. 1945-ben a kormány megnyitotta a tudományegyetemek jog- és államtudományi karait a nők előtt, megszüntette a faji és vallási megkülönböztetéseket, a feudális jellegű kiváltságokat.

Az egyetemi jogászképzés a felszabadulás után a budapesti, a debreceni, a pécsi és a szegedi tudományegyetemek jogi karán indult meg. Az első esztendőkben az egyetemi szervezet, az oktatók és a hallgatók társadalmi összetétele lényegesen nem változott meg. Az 1946. évi reform az oktatás tartalmát alig érintette. Az 1946/1947. tanévben a budapesti karon Baranyai Jusztin változatlanul előadta az egyházi jogot, a szociális haladásról és a kereszténységről Mihelics Vid hirdetett kollégiumot.

Az új demokratikus állami szervezet részére szakemberek kellettek. A régi rendszert kiszolgáló közhivatalnoki kart új szellemű szakemberekkel kellett felváltani. Ezért hozták létre 1945-ben Budapesten, majd később a vidéki karokon is az esti munkástanfolyamot, amely munkásokat és parasztokat képezett ki közigazgatási munkakörök ellátására, és kiegészítő tanulmányok útján lehetővé tette a jogi doktori oklevél megszerzését is. A budapesti tanfolyamot Hébelt Ede szervezte, a tanfolyam tanárai között találjuk Beér Jánost, Csizmadia Andort, Harrer Ferencet és Szabó Imrét. A tanfolyamon végzettek közül 108-an jogi doktori oklevelet szereztek és sokan kerültek felelős vezető jogászi munkakörökbe.

A dolgozók munka melletti egyetemi továbbtanulását az 1947/1948. tanévvel megindított esti tagozatú oktatás intézményesítette.

A fordulat éve lényeges változást hozott a jogi felsőoktatásban. A kommunista jogászok a jogi oktatás szocialista szellemű átalakítását sürgették és hangsúlyozták, hogy nem a régi oktatási módszerek megreformálására, hanem egy alapvetően új, a népi demokrácia követelményeire alapított oktatási rendszer kiépítésére van szükség. A társadalmi életben bekövetkezett fordulatnak a jogi oktatásban való érvényesítését követelték.

Az 1948. évi reform megtette az első lépéseket az oktatott tananyag demokratikus szellemű átértékelése irányában és a reform megvalósításával együtt fontos intézkedések történtek az új szemléletű oktatás személyi feltételeinek megteremtése érdekében. Azok a — nagyobbrészt idősebb — professzorok, akik a népi demokratikus átalakulást nem tudták követni, megváltak a katedrától. Nyugdíjba vonult Gajzágó László, Heller Erik, Kuncz Ödön, Moór Gyula, Sárffy Andor és mások. Helyükre haladó gondolkodású jogászokat hívtak az egyetemekre, köztük Beér Jánost, Hajdu Gyulát, Kádár Miklóst, Kovács Istvánt, Névai Lászlót, Szabó Imrét és Világhy Miklóst. Az ő nevükhöz fűződik a szocialista magyar jogtudomány alapjainak kidolgozása. A régi professzorok közül csak a legkiválóbbak értették meg a kor követeléseit és állították tudásukat a szocializmus szolgálatába. Ki kell emelnünk közülük Búza László, Eckhart Ferenc, Mártonffy Károly és az európai hírű Marton Géza nevét.

E reform során választották szét a jogi és közigazgatási képzést, ennek helyességét azonban a gyakorlati tapasztalatok nem igazolták.

1949-ben a kormány, elegendőnek tekintve három jogi kar fennállását, a jogakadémiák megszüntetésével egyidőben a debreceni jogi kar működésének „további rendelkezésig" való szüneteltetését határozta el.

A szocialista jogi felsőoktatás alapjainak lerakása az 1950—1953. évek reformsorozatához fűződik. Ekkor mondta ki először jogszabály, hogy felsőoktatásunk célja „marxista—leninista tudással felvértezett szakemberek képzése". A reformok megvalósításának fontos feltétele volt az egyetemi szervezet átalakítása. A kormány az elavult, feudális jellegű egyetemi szervezeti formát hatálytalanította és az egyetemeket a rektori egyszemélyi vezetés elve alapján szervezte újjá. A korábbi egyetemi címeket — a címzetes nyilvános rendes tanári, illetve címzetes rendkívüli tanári, valamint magántanári címeket — megszüntették és szabályozták a tudományos minősítés rendszerét. Bevezették a tudományok kandidátusa és a tudományok doktora fokozatot. A jogászi egyetemi végzettséget jelölő doktori cím adományozását is átmenetileg megszüntették.

Az új egyetemi szervezettel összefüggésben alakultak ki a jogi egyetemeken ma is érvényben levő oktatói munkakörök: az egyetemi tanár, az egyetemi docens, az egyetemi adjunktus, az egyetemi tanársegéd és a gyakornok. Az oktatói állások betöltésénél pályázati rendszert vezettek be. A megváltozott oktatási formákkal együtt megnőtt a jogi kari oktatók lét-

száma, a professzorok mellett az asszisztencia is növekvő feladatokat kapott az oktatásban.

Az egyetemi jogi oktatás gyakorlatiasabbá formálását célozta a szakmai gyakorlat bevezetése, amely különféle változtatásokkal az ezekben az években hozott reformintézkedések maradandó értékű kezdeményezésének bizonyult.

Az esti tagozatú jogászképzés mellett 1951-ben megindult a levelező tagozat, először Budapesten, majd három, illetve négy évre rá Pécsett és Szegeden is. Az 1950-es évek közepére az esti tagozat megszüntetését határozták el, így a munka mellett tanulók számára egyedül a levelező tagozat biztosította a jogi egyetemi végzettség megszerzésének lehetőségét. 1960-ban újból visszaállították az esti tagozatot.

Az 1950-es évek elején a jogászi munkakörök társadalmi megbecsülésének hiánya, a jog társadalmi jelentőségéről és perspektívájáról — a jog közeli elhalásáról — vallott nézetek nem tették nagyon vonzóvá a jogászi pályát. Nem erősítette a jogi egyetemi végzettség tekintélyét az sem, hogy a bírói és ügyészi munkaköröket egyetemi végzettség nélkül is be lehetett tölteni.

Az egyetemek jogi karai mellett 1949-ben a kormány új tudományos kutatóhelyet hozott létre, az Állam- és Jogtudományi Intézetet, amely néhány év múlva (1955) a Magyar Tudományos Akadémia intézethálózatába került.

1954-ben megszüntették a jogászképzés bifurkációját és megteremtették az egységes jogi végzettséget. 1956-ban a jogászi foglalkozást jelző doktori címet visszaállították és a korábbi években végzett jogász évfolyamokat utólag avatták doktorrá.

Megváltozott a jogi karok vezetésének mechanizmusa is. Míg a felszabadulás előtt és az azt követő fél évtizedben általában évenként váltották egymást a jogászprofesszorok a dékáni tisztségben, addig az 1950-es évek elejétől hároméves időszakra megbízott dékánok látták el — nemegyszer két perióduson át is — a megnövekedett adminisztrációs feladatokkal járó vezető tisztet. A karok vezetésével járó tudományos, gazdasági és oktatási feladatok ellátásában a dékánt egy vagy több dékánhelyettes segíti. Fontos szerepet kaptak a karok vezetésében a társadalmi szervezetek is.

Az SZKP XX. kongresszusa nagy hatással volt hazai jogi egyetemi oktatásunk fejlődésére is. A szocialista törvényesség megtartásával, a jogtudomány szerepének hangsúlyozásával, az elmélet és gyakorlat egységének fontosságával kapcsolatos megállapítások komoly visszhangot váltottak ki jogászprofesszoraink között is, akik önkritikusan értékelték a jogtudomány dogmatikus szemléletű művelésében elkövetett hibákat. A jogtudomány és a jogi oktatás megújulásának kibontakozását derékba törte az 1956. évi ellenforradalom.

Az ellenforradalom leverését követő politikai fejlődés a jog és a jogászság társadalmi megítélésében döntő változást hozott. A szocialista társadalmi viszonyok megszilárdulásával kiszélesedtek a jogászi munka lehetőségei. Az ifjúság körében fokozódott a jogi pálya iránti érdeklődés, a társadalmi értékelésben megnőtt a jogászi hivatás presztízse. A hetvenes években a nappali tagozatra való négy-ötszörös túljelentkezéssel a jogi egyetemek a legnépszerűbb felsőoktatási intézmények közé kerültek.

A hatvanas évek oktatási reformjának irányelvei jótékony hatással voltak a jogi felsőoktatás reformmunkálataira is. Ez elsősorban a tananyag korszerűsítésére irányuló törekvésekben, a szakmai gyakorlatok rendszerének továbbfejlesztésében, az elmélet és gyakorlat kapcsolatának erősítésében és a hallgatók marxista világnézeti képzésének fokozásában nyilvánult meg. Az oktatási törvény nemcsak lezárása volt a reformoknak, hanem egyben alapja is a hatvanas esztendők további reformmunkálatainak.

Az oktatási törvény alapján az egyetemek szervezetére és vezetésére vonatkozó új jogszabályok jelentek meg, amelyek növelték az egyetemek önállóságát és kiszélesítették az egyetemi belső demokráciát. Az egyetemek széles körű jogokat kaptak az oktató és a tudományos munka irányításában.

Az 1962-ben bevezetett egyetemi címeket, a címzetes egyetemi tanári és címzetes egyetemi docensi címet, a miniszter a tudományok doktorai és kandidátusai, valamint kiváló gyakorlati szakemberek részére adományozza. Mindhárom jogi karon számos kiváló szakember részesült ilyen címekben.

Az 1960-as évek második felében a jogi felsőoktatási reformmunkálatok során ismét felmerült a jogászképzés differenciálásának a gondolata. Az erre vonatkozó elképzelésekre jelentősen hatottak az új gazdasági mechanizmus 1968. évi bevezetésével kapcsolatosan előtérbe került jogi feladatok is. A jogászi tevékenység specializálódása és az oktatás differenciálásának hazai lehetőségei vezettek 1969-ben a jogi karokon az ún. ágazati képzés rendszerének bevezetéséhez, amelyben a nagyobbrészt közös tanterv alapján folyó képzés a felsőbb évfolyamokon lehetőséget nyújt a jogászi tevékenység alapvető irányainak megfelelő szakismeretek szerzésére.

A jogi karok belső szervezeti felépítése a hagyományos tanszéki struktúrát követi. Ez alapjaiban a tételes jogi tárgyaknál a jogrendszer tagozódásához igazodik. A hetvenes években felmerült a több tanszéket egyesítő, integrált oktatási-kutatási szervezeti egységek — tanszékcsoportok, illetve intézetek — kialakításának az igénye.

A legutóbbi esztendőkben javasolták az 1949 óta szünetelő debreceni jogi kar újbóli megnyitását. Ez kedvezően éreztetné hatását elsősorban Borsod és Szabolcs-Szatmár megye jogászellátásában, de a jogtudományok művelésében is.

A felszabadulást követő harminc esztendő a jogi felsőoktatásban a reformok szakadatlan vonulatában telt el. Ezek a reformok legnagyobb részükben valóságos társadalmi igényeket fejeztek ki és újításaik maradandó értékként épültek be oktatási rendszerünkbe. De az egymást néhány esztendős „pihenőkkel" követő változások olykor kellő átgondolás nélkül kerültek bevezetésre. Az elmúlt esztendőkben a tantervet és az oktatási formákat is egyre inkább az állandósulás jellemzi. A szocialista jogi felsőoktatás kialakításának és megszilárdításának korszaka volt a felszabadulást követő harminc év.

2. *Egyéb jogi oktatási intézmények.*

a) A jogakadémiák. A felszabadulás előtti jogi oktatásban jelentős szerepet betöltött jogakadémiák közül az egri, a kecskeméti és a miskolci érte meg a felszabadulást. A tudományegyetemek jogi karainak és a jogakadémiáknak közös tanulmányi rendje folytán a jogi oktatás felszabadulás utáni első reform-rendeletei érintették a jogakadémiákat is. Végbizonyítványt itt is lehetett szerezni, a doktori értekezésre bocsátásra és a doktori szigorlat kivételére azonban csak a jog- és államtudományi karok voltak jogosultak.

1948-ban a jogakadémiákat államosították. Az államosítási törvény miniszteri indokolása előre vetítette a jövőt, amikor megállapította: „A jogakadémiák jelentőségüket vesztett, idejét múlt intézménye kérdésének ésszerű rendezését eddig kizárólag különállásuk akadályozta". 1949-ben aztán a kormány mindhárom jogakadémiát megszüntette.

b) A Bírói és Államügyészi Akadémia. Az ítélőbírói és államügyészi kar népi demokratikus szellemben gondolkodó szakemberekkel való megújítása érdekében a kormány 1949-ben „büntető bírói és államügyészi akadémiát" létesített, amely az igazságügyminiszter felügyelete alatt működött. Ez népi származású dolgozók részére biztosította a büntető bírói és államügyészi feladatok betöltéséhez szükséges ismeretek és képesítés megszerzését. A tanfolyam egy évig tartott, elvégzése iskolai előképzettséget nem követelt meg. A szakmai oktatás középpontjában a büntetőjog, a bűnvádi eljárási jog, valamint a bírói és államügyészi szervezetre vonatkozó ismeretek állottak. A tanfolyam elvégzéséről adott oklevél büntető ügyekben ítélőbírói és államügyészi tennivalók ellátására képesített.

Egy év múlva az intézményt átszervezték, elnevezése „bírói és államügyészi akadémia" lett. Az akadémia által adott oklevél most már megszorítás nélkül ugyanolyan hatállyal bírt, mint az egyébként a bírói és államügyészi állásokra megszabott képesítés. Ez a képzési forma csak átmeneti megoldás volt, mert időközben az egyetemek mind több szakmailag és politikailag egyaránt jól felkészült jogászt bocsátottak ki kapuikon. Az akadémia betöltötte hivatását. Végzett hallgatóinak jó része pótlólag elvégezte a jogi egyetemet is. A kormány 1954-ben megszüntette.

c) A Tanácsakadémia. Az 1952-ben Budapesten létrehozott Tanácsakadémia igazgatási szakismereteket oktató intézményként jött létre, a belügyminiszter irányítása alatt. A helyi tanácsi igazgatási munkakörök betöltéséhez szükséges politikai és szakmai ismeretek megszerzését biztosította. Az itt szerzett oklevél a jogi egyetem második évfolyamára való beiratkozásra jogosított. Az akadémián végzettek szép számban éltek is ezzel a lehetőséggel.

1958-ban a tanulmányi időt két évre emelték, amelyből egyet levelező úton, egyet pedig bentlakásos elhelyezéssel kellett elvégezni. Az akadémia felügyelete a Kormány Titkársága Tanácsszervek Osztályához került.

1963-ban Veszprémben és Szombathelyen is Tanácsakadémiát létesítettek. Az új szabályozás az akadémia feladatát a tanácsok végrehajtó bizottságainak elnökei, elnökhelyettesei és titkárai államigazgatási és gazdasági képzésében határozta meg. A tanulmányi időt ismét egy évre szállították le.

1970-ben egy intézménnyé egyesítették a három tanácsakadémiát, valamint a korábbi Tanácsigazgatási Szervezési Csoportot. E csoportból hozták létre a Tanácsigazgatási Szervezési Intézetet. A Tanácsakadémia a Kormány Tanácsi Hivatala vezetőjének felügyelete alatt szakoktatási, továbbképzési és tudományos kutatási feladatokat látott el. A szakoktatás keretében a helyi tanácsok végrehajtó bizottságainak titkárait és más igazgatási szakembereket képezték, ezenkívül képzést nyújtott a helyi tanácsok végrehajtó bizottságai elnökeinek, feladata volt továbbá a tanácsi vezetők továbbképzése és közreműködött az államigazgatási szakvizsgák lebonyolításában. A szakoktatás tartamát ismét két évre emelték. Az itt szerzett oklevél a jogszabályban meghatározott munkakörök betöltésére képesített. A Tanácsakadémia 1978-ban megszűnt.

d) Az Államigazgatási Főiskola. A Tanácsakadémia továbbfejlesztése útján 1977-ben a Minisztertanács Tanácsi Hivatala elnökének felügyelete alatt budapesti székhellyel Államigazgatási Főiskolát létesítettek, amelynek feladata szakemberek képzése tanácsi és más államigazgatási munkakörök betöltésére. A nappali tagozaton a kiképzési idő három év. Az oktatás az 1978/1979. tanévben indult meg. A jogszabály lehetőséget ad a tanulmányok folytatására a tudományegyetemek állam- és jogtudományi karain. A korábban a Tanácsakadémián végzettek kiegészítő tanulmányokkal a főiskolán oklevelet szerezhetnek. A Tanácsigazgatási Szervezési Intézet helyett a Minisztertanács Tanácsi Hivatala elnökének felügyelete alatt önálló tudományos kutatóintézetet hoztak létre, az Államigazgatási Szervezési Intézetet.

e) A Rendőrtiszti Főiskola. A korábbi rendőrségi szakképzési és oktatási formák mellett 1970-ben Budapesten felsőfokú képesítést nyújtó Rendőrtiszti Főiskolát hoztak létre. Feladata a belügyminiszter által meghatározott tiszti munkakörök betöltéséhez szükséges politikai és szakmai képzés nyújtása. Az oktatás 1971-ben indult meg. A főiskola tantervében jelentős súllyal szerepelnek jogi tantárgyak is. Az oktatásban részt vesznek a budapesti jogi kar oktatói és a tudományos intézetek munkatársai is. A főiskolán szerzett oklevél kiegészítő tanulmányok útján biztosítja a jogi oklevél megszerzését.

f) A jogi továbbképzés. A Jogi Továbbképző Intézet 1973-ban jött létre mint az Eötvös Loránd Tudományegyetem intézete, az egyetem rektorának felügyelete alatt. A továbbképzés elvi irányítására hivatott Továbbképző Tanácsban részt vesznek az összes érdekelt intézmény képviselői. Az Intézet az egyetemi továbbképzés keretében a jogászok szakismereteinek elmélyítését, a jogászi hivatás ellátásához szükséges új tudományos eredmények megismertetését biztosítja és meghatározott szakirányú jogi továbbképzést nyújt. Az Intézet szervez jogi ismereteket nyújtó tanfolyamokat jogi végzettséggel nem rendelkező, egyéb területeken dolgozó szakemberek részére is. Az Intézet előadói egyetemi oktatók, tudományos kutatók és kiváló gyakorlati szakemberek közül kerülnek ki.

A jogi továbbképzésben jelentős eredményeket ért el a Magyar Jogász Szövetség, a magyar jogászság társadalmi szervezete. Az ügyvédi-jogtanácsosi szakvizsgára készülőknek szervezett kötelező tanfolyamokon kívül egyes területeken rendszeres továbbképzésről gondoskodik, a jogszabályalkotás folytán felmerülő igényeket céltanfolyamok szervezésével elégíti ki. Továbbképzési rendszerének középpontjában a vállalati jogászok továbbképzése áll.

3. A tanulmányi és vizsgarend.

a) A budapesti munkástanfolyam. A munkástanfolyamnak munkásokat és parasztokat munkájuk mellett kellett kiképeznie közigazgatási munkakörök ellátására. A kétéves tanfolyamon heti tíz órában folyt az oktatás. Az órákat délután tartották az egyetem épületében. Az első tanévben gazdaságtörténeti és gazdaságpolitikai, pénzügytani és gazdaságstatisztikai alapismereteket, munkajogi, büntető anyagi jogi és eljárási jogi ismereteket, valamint a közjog és a közigazgatási jog elemeit oktatták. A második év tárgyai a következők voltak: kereskedelmi jog, polgári perjog, szakközigazgatási és pénzügyi jogi ismeretek, ipari közigazgatás és közigazgatási munkajog, községi és városi közigazgatási praktikummal. Hasonló tanterv alapján oktattak a vidéki munkástanfolyamokon is.

A tanfolyamot legalább jó minősítéssel elvégzők beiratkozhattak a munkásszemináriumra és hat-hat hónapos időközökben alapvizsgákra és ugyancsak hat-hat hónapos időközökben szigorlatokra és írásbeli értekezésre voltak bocsáthatók. Így megszerezhették a jogi doktorátust.

b) A jogi karok nappali tagozata. Az egyetemi jogi oktatás 1946. évi reformja elsősorban a tanulmányi és vizsgarendet korszerűsítette. Az új szabályzat előírta az óraszámot, meghatározta a kötelező főkollégiumokat és „kiskollégiumok" hallgatásával a szakképzésre is lehetőséget adott. A régi külön jogtudományi és külön államtudományi doktori fokozatot egyesítette és egységes jog- és államtudományi doktori fokozatot létesített. Az ún. alapvizsgák hagyományos rendjét érintetlenül hagyva, négy doktori szigorlatot rendszeresített: történeti, elméleti, közjogi és magánjogi szigorlatot. A régi doktori disszertáció helyett zárthelyi doktori értekezést vezetett be a szabályzat. A „mezei jogászság" intézményét nem számolta fel, fenntartotta a fakultatív óralátogatást. Az oktatott tantárgyak körén alig változtatott. Nem változott számottevően az oktatott tantárgyak tartalma sem.

1948-ban került sor a jogi egyetemi oktatás második reformjára. Ennek során a jog- és államtudományi karokat jog- és közigazgatástudományi karokká szervezték át. Ez azzal járt, hogy három éven át közös tanulmányokat folytattak a hallgatók, s a negyedik évfolyamon kellett választaniok a jogtudományi és közigazgatás-tudományi szakképzés között. A reform számos új tantárgyat vezetett be, így a szociológiát, a gazdaságtörténetet, a gazdaságpolitikát, a munkajogot és a szövetkezeti jogot, míg más tantárgyaknak a tartalma változott meg. A politika c. kollégiumot az államtan a politikai rendszerek történetével, a jogfilozófiát az általános állam- és jogelmélet, a kereskedelmi jogot a gazdasági jog váltotta fel. Megszűnt az államvizsga, helyette évvégenkénti kollokviumokat és szigorlatokat írtak elő. A végbizonyítványt a negyedik szigorlat után adták ki.

E reform során történtek meg az első lépések a tantárgyak marxista szellemű átalakítása irányában és ezt értékeljük a reform legjelentősebb eredményének. A reform kedvezőtlen következménye volt viszont az, hogy aránytalanul megnövelte a hallgatóság terheit, de ez a tananyag mégsem felelt meg a gyakorlati igényeknek.

Az 1950—1953. évek reformintézkedései három alapvető célkitűzés valóra váltására törekedtek: a marxista—leninista ideológiai oktatás kiszélesítésére, a képzés minőségének és színvonalának emelésére és a túlterhelés kiküszöbölésére.

Bevezették, három évfolyamon át oktatott tantárgyként. a marxizmus—leninizmust, emellett két éven át a politikai gazdaságtant. Nagyobb óraszámot kapott az általános állam- és jogelmélet, a harmadik és negyedik évfolyamokon megkezdődött a szovjetjogi tárgyak oktatása. A korábbi civilisztikai tárgyak helyét a

polgári jog, a munkajog, a földjog és a termelőszövetkezeti jog vette át. Bevezették az orosz nyelv kötelező oktatását.

1951-től a joghallgatók részére is nyári „termelési" gyakorlatot szerveztek. Ezek céja az elméletben tanult ismeretek gyakorlati alkalmazásának elsajátítása volt.

Az 1951-ben kiadott új egyetemi tanulmányi szabályzat előírta az előadások és gyakorlatok kötelező látogatását és ezzel véget vetett az „in absentia" folytatható tanulmányoknak.

Az 1952/1953. tanévtől a doktori szigorlatok helyett újból az államvizsgát írták elő és a helyszínen írandó ún. doktori értekezés helyett a diplomamunkát vezették be. Államvizsgát marxizmus—leninizmusból és állam- és jogelméletből, ezenkívül az államigazgatási szakon államjogból és államigazgatási jogból, a jogi szakon pedig büntetőjogból és polgári jogból kellett tenni.

Az 1954-ben bevezetett új tanterv megszüntette a jogi és államigazgatási képzés kettéválasztását. Ezzel újból egységessé vált a jogászképzés. Az új tantervben tükröződött a szocialista jogrendszer kialakulása, az alapvető törvények megalkotása, a jogrendszer tagozódásának új felfogása. Az oktatásban az első évfolyamra az elméleti alapvetést adó tárgyak kerültek, új tárgyként vezették be a törvénykezési szervezeti jogot, csökkentették a szovjetjogi tárgyak számát és egységesítették az államvizsgákat.

Az 1957/1958. tanévtől az oktatást öt évre emelték fel. Főkollégiumként bevezették a kriminalisztikát és a lélektant is. A tételes jellegű szovjetjogi tárgyak helyét a szovjet állam- és jogrendszer alapjai c. kollégium vette át. Bevezették a nemzetközi magánjogot és a politikai és jogi tanok történetét, a párttörténet helyét a tudományos szocializmus vette át, amely a filozófiatörténettel kibővült filozófia és a politikai gazdaságtan után kapott helyet az oktatásban. Az állam- és jogelmélet a negyedik évfolyamra került — szintetizáló tárgyként —, az első évfolyamra pedig a bevezetés az állam- és jogtudományokba c. kollégium. Az államvizsgán hat tárgy szerepelt: a polgári jog és a polgári eljárási jog, a büntetőjog és a büntető eljárási jog, az államjog és az államigazgatási jog. Elméleti tárgyból nem volt államvizsga. A nyári gyakorlat helyét az ötödik tanévben teljesített munkahelyi gyakorlat foglalta el.

Az 1963. évi reform az oktatás idejét ismét négy évre csökkentette és kiegészítette egy hathónapos zárógyakorlattal. Új főkollégiumokat vezetett be: a szervezéstudományt, a szociológiát, a kriminológiát, az etikát, a bevezetés az állam- és jogtudományokba című diszciplínát pedig beolvasztották az államjog oktatásába. Az eljárási jogok államvizsgatárgyakból ismét szigorlati tárgyakká váltak, viszont újból államvizsgatárgy lett az állam- és jogelmélet. Még a reform előtt megszűnt a törvénykezési szervezeti jog oktatása. A szovjet állam- és jogrendszer alapjai című kollégium helyét a szocialista állam- és jogrendszerek fejlődése című, kötelezően meghirdetendő speciális kollégium váltotta fel.

Az 1968/1969. tanévtől bevezetett reform két fő célkitűzés valóra váltására törekedett: az oktatás hatékonyságának és szakirányú differenciálásának fokozására.

A reform leglényegesebb újítása az ún. ágazati képzés meghonosítása és a gyakorlati foglalkozások arányának jelentős növelése volt. A kilenc félévre emelt oktatási időben az ún. alapképzés keretében oktatják az alapvető történeti, ideológiai és tételesjogi tárgyakat, valamint néhány, az előző reformok során bevezetett egyéb tárgyat. Az első két tanévben csak alapképzés folyik. Az ötödik félévtől kezdődően növekvő arányban kerül sor az ágazati tárgyak oktatására. Mindhárom karon három ágazatot alakítottak ki, az alapvető jogászi munkaterületek fő irányainak megfelelően. Ezek igazságszolgáltatási, gazdasági és igazgatási szakirányú képzést adnak. Az ágazati képzés ellenére a jogi doktori oklevél egységes maradt. A zárógyakorlatot az évközi, az oktatás rendes menetébe jobban integrált szakmai gyakorlatok váltották fel.

Az államvizsga tárgyai: az állam- és jogelmélet, az államjog és az államigazgatási jog, a büntetőjog és a polgári jog. Az új oktatási rend tapasztalatai általában kedvezőek.

c) A jogi karok esti és levelező tagozata. Még működött a munkástanfolyam, amikor 1947-ben a kormány létrehozta az esti tagozatot azoknak a kereső foglalkozású dolgozóknak, akik korábban akaratuk ellenére nem folytathattak egyetemi tanulmányokat. A tagozat tanulmányi és vizsgarendje lényegében a „rendes kurzus" szabályainak alkalmazását írta elő. A nappali tagozattal azonos tanterv, az óralátogatási rendszer gyakorlatilag csak az egyetem székhelyén lakók számára nyitott továbbtanulási lehetőséget.

A vidéken lakó dolgozók részére olyan oktatási formát kellett kialakítani, amely a rendszeres egyetemi oktatási foglalkozásokon való részvétel nélkül, elsősorban a hallgatók önálló munkáján alapuló felkészülésével ad módot a jogi oklevél megszerzésére. Ez vezette a kormányt 1951-ben a levelező oktatás létrehozására. Először a budapesti karon indult meg a levelező oktatás ötéves tanulmányi idővel. A két oktatási forma párhuzamos működése négy éven át tartott. Az esti tagozaton tapasztalt nagyarányú lemorzsolódás és az oktatók túlterheltsége miatt az 1954/1955. tanévben az esti tagozat működését beszüntették. 1954-ben Pécsett, 1955-ben Szegeden is megindult a levelező képzés. A dolgozók egyetemi képzése ezután 1960-ig csak a levelező tagozaton folyt. Az első években a levelező hallgatók részére az egyetem székhelyén tartottak konferenciákat.

1954-ben a levelező oktatás új tanterve készült el. A főhatóság félévenként egy konferencia tartását írta elő és az egyetemi székhelyeken konzultációs központok szervezését rendelte el. A tanterv a nappali tagozat tantervére épült, azzal az eltéréssel, hogy a tárgyakat rövidebb szemeszter-számban oktatták, a logikát pedig nem oktatták.

A felsőoktatási reform keretében 1960-ban a főhatóság az esti tagozat újbóli megindítását és a levelező tagozattól való különválasztását rendelte el. Az esti tagozat visszaállításával ez az oktatási forma az egyetem székhelyén lakók részére, a levelező tagozat pedig a vidéken élő dolgozóknak biztosította a továbbtanulás lehetőségét.

A levelező tagozat hallgatói részére a Magyar Jogász Szövetség közreműködésével konzultációs központokat szerveztek, amelyeket a három kar felügyelete alá rendelték. Ezek működését azonban rövidesen egyre több bírálat érte, amelyek jórészt azzal függtek össze, hogy az ott oktató gyakorlati szakemberek kevés oktatási tapasztalattal rendelkeztek.

1966-ban született meg a levelező oktatás új tanterve. Ennek alapján a konzultációs foglalkozásokat az egyetem székhelyén, a kar oktatói tartják. Félévenként négy alkalommal két-kétnapos konzultációkra kerül sor. A tanterv csak az alapvető történeti, ideológiai és tételesjogi tárgyak kötelező helyét határozta meg, egy sor kollokviumi tárgy felvételének rendjét a hallgatók választására bízta.

Az esti tagozat — alapjaiban ma is érvényes — új tanterve 1963-ban született meg. Az esti tagozaton a képzési idő öt év. A legjelentősebb változást a korábbi rendhez képest a gyakorlati órák számának növelése jelentette. Az esti és a levelező tagozaton nem vezették be az ágazati képzést, a képzés anyaga tehát egységes. A tanterv beosztása az esti tagozaton, szemben a levelező tagozattal, kötelező előírások szerint történik.

4. A jogi oktatás tudományos jelentősége.

a) A jogi karok tudományos tevékenysége. A felszabadulás előtt hazánkban az állam- és jogtudományok művelése súllyal az egyetemeken és a jogakadémiákon folyt. A fordulat évéig a jogi tudományos élet vezető posztjait nagyrészt a régi professzorok tartották kézben, de a jogi szaksajtóban és a jogászszervezetekben egyre erősödött a marxista képzettségű kommunista jogászok hangja. A fordulat évét követően közülük számosan az egyetemekre kerültek.

Az egyetemek jogi karai a szocialista állam- és jogtudományok alapjainak kidolgozásában és fejlesztésében kiemelkedő szerepet játszottak. Az Állam- és Jogtudományi Intézet létrehozásával tovább bővült az állam- és jogtudományi kutatások bázisa. Az egyetemek és az intézet között szoros szakmai-tudományos együttműködés alakult ki, az intézeti kutatók közül többen az egyetemeken is tanítanak. Az állam- és jogtudományi tudományos fokozattal rendelkezők jelentős része került és kerül ki a három jogi karról, több egyetemi tanárt a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választott.

A jogi karokon oktató neves tudósokat rendszeresen felkérik az állami élet különböző területein adódó jogi feladatok megoldásában való közreműködésre, jogszabály-előkészítési munkában részvételre, tanulmányok, szakvélemények készítésére, állami és társadalmi bizottságok, delegációk tagjaként végzendő munkára. A jogi karokon folyó tudományos tevékenység eredményei igen sok irányban mutatkoznak meg.

Számottevő tudományos értéket képviselnek az egyetemi tankönyvek és a tankönyvpótló jegyzetek is. (→ *Jogi információ*) A jogi karok önálló kiadványokat jelentetnek meg. A jogi kari oktatók számos nemzetközi tudományos fórumon képviselik a hazai állam- és jogtudományokat. A tudományos irodalomban jelentős helyet foglalnak el a jogi kari oktatók monográfiái és tanulmányai.

Az egyetemi kutatások legfontosabb feladata színvonalas, a tudományok legújabb eredményeit hasznosító egyetemi tananyagok kidolgozása. Az egyetemi kutatások társadalmi hasznossága közvetlenül és elsősorban a jól képzett hallgatókban fejeződik ki.

b) A jogi karok tudományos kiadványai. A felszabadulás előtt a karokon működő szemináriumok tudományos kiadványokat, sorozatokat jelentettek meg. A felszabadulást követő első esztendőkben e hagyomány folytatásának nem voltak meg a feltételei, csak néhány tanulmányt tettek közzé a budapesti szemináriumok és intézetek. Egy kiadást ért meg csupán a szegedi Acta is 1948-ban.

Az 1950-es évek elején a karok néhány évkönyvet és tanulmánykötetet adtak ki, ezek azonban nem váltak rendszeres fórumává a jogászoktatók tudományos munkássága eredményeinek. Az 1950-es évek közepétől a kari oktatók mennyiségében is megnövekedett tudományos munkássága és a karok tudományos tekintélye is indokolta, hogy önálló kiadványokkal jelentkezzenek. A szegedi jogi kari Acta jelent meg először, 1955-ben (Acta Universitatis Szegediensis. Sectio politico-juridica, később Acta Universitatis Szegediensis de József Attila nominatae. Acta juridica et politica), ezt követte 1958-ban a pécsi Studia-sorozat (Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata) és 1959-ben a budapesti Acta (Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae) megindulása. Mindhárom sorozat azóta folyamatosan megjelenik és reprezentálja a jogi karokon folyó rendszeres és sokirányú tudományos munkát. A budapesti egyetemen más tudományterületeken megjelenő idegen nyelvű Annalesek mintájára 1959-ben megkezdődött a kari oktatók tanulmányainak idegen nyelvű sorozatban való publikálása

(Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Iuridica). Idegen nyelven a szegedi Acta és a pécsi Studia is tesz közzé tanulmányokat. Impozáns képet nyújtott az utóbbi kar tudományos munkájáról a pécsi egyetem alapításának 600. évfordulója alkalmából kiadott kétkötetes „Jubileumi tanulmányok".

1970-től kezdődően a budapesti kar több tanszéke indított önálló sorozatot. Az államjogi, a polgári jogi, a polgári eljárásjogi, a római jogi, a statisztikai és a jogtörténeti tanszékek kiadványaiban az elmúlt években számos monográfia és tanulmány jelent meg.

5. A hallgatóság.

a) Az ifjúsági szervezetek. A felszabadulást követően az oktatás megindításában, az ahhoz szükséges feltételek megteremtésében jelentős részt vállalt a karok hallgatósága. A politikai szervezetek kezdettől nagy jelentőséget tulajdonítottak az egyetemi ifjúság megnyerésének. A Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (MADISZ) diákközpontja az egyetemeken szervezeteket hozott létre. 1946 novemberében jött létre a Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége (MEFESZ), amely 1950-ig, az új egyetemi szervezet megteremtéséig sok állami feladatot is ellátott a jogi karokon. A budapesti karon intenzív munkát végzett a Joghallgatók Segítő és Tudományos Egyesülete.

Az egyetemek szocialista átszervezésével együtt, 1950 nyarán alakult meg a Dolgozó Ifjúsági Szövetség (DISZ), amely az 1956. évi ellenforradalmi események kapcsán történt megszűnéséig az egyetemi ifjúság tevékenységének szervezője és mozgósítója volt. A DISZ biztosította először a hallgatóság intézményes képviseletét az egyetem vezető szerveiben.

Az ellenforradalom leverését követően 1957 tavaszán a jogi karokon is megalakultak a Kommunista Ifjúsági Szövetség szervezetei. A KISZszervezi egyetemeinken a hallgatóság politikai, szakmai, kulturális és sporttevékenységét.

A joghallgatók tudományos tevékenységének szervezeti kereteit a tudományos diákköri mozgalom biztosítja. A kétévenként megrendezésre kerülő országos diákköri konferenciák a hallgatók színvonalas tudományos tevékenységéről tanúskodnak.

b) A hallgatóság létszáma és összetétele. A felszabadulás előtt a joghallgatók aránya az összes egyetemi hallgatók között kiugróan magas volt. Az 1930/1931. tanévben arányuk meghaladta a 37%-ot. A felszabadulást követően ez az arány meredeken csökkent, de ez persze összefüggött új felsőoktatási intézmények létesítésével és más felsőoktatási ágazatok ugrásszerű fejlődésével is. 1952/1953-ban az összes egyetemi és főiskolai hallgatók 3,4%-a, 1974-ben 4,5%-a volt jogász.

A felszabadulást követő első másfél évtizedben a nappali tagozatú hallgatók száma folyamatosan csökkent. Míg 1938/1939-ben a négy jogi karon összesen 3557 volt a hallgatók létszáma, 1945/1946-ban ez a szám 3264-re, 1949/1950-ben 1846-ra, 1955/1956-ban 1077-re csökkent.

A felszabadulást közvetlenül követő években a hallgatóság szociális összetétele számottevően nem változott meg, csak az ötvenes évek elejétől növekedett a munkás- és parasztszármazású hallgatók aránya. 1950/1951-ben a három jogi karon a munkás- és parasztszármazású hallgatók aránya 43%, 1955/1956-ban 57% volt.

Az 1960-as évektől növekedett a nappali tagozatú hallgatók létszáma és aránya. Az 1960/1961. tanévben a három kar 278 hallgatót vett fel a nappali tagozatra, 1965/1966-ban 346-ot, 1974/1975-ben pedig már 505-öt. Az elsőéveseknek több, mint a fele nőhallgató.

Gyökeresen megváltozott az esti és a levelező tagozat arculata. Az esti tagozat átlagéletkora csak néhány évvel haladja meg a nappaliét, azok tanulnak itt, akik valamilyen okból nem kerülhettek be a nappali tagozatra. A levelező tagozat pedig az egyetemi székhelyen kívül lakó dolgozók számára teremti meg a jogi tanulmányok lehetőségét.

A végzett jogászok létszáma az ötvenes években szélsőségesen ingadozott. Az 1950. évi 457 végzett jogásszal szemben 1955-ben csak 291 szerzett oklevelet. 1960-tól kezdődően a szakemberszükséglet távlati tervezése alapján évente 600 és 700 körül alakult a végzett jogászok száma. 1974-ben 677 joghallgató szerzett oklevelet az ország egyetemein.

c) A felvételi rendszer. Az 1948-ban bevezetett egyetemi felvételi rendszer célja a szakemberszükséglet figyelembevételén kívül elsősorban a munkás- és parasztszülők gyermekei egyetemi felvételének elősegítése volt. A felvételi bizottságok a pályázó szociális helyzetét is figyelembe vették. 1948-tól szervezték meg a szakérettségire előkészítő tanfolyamokat, amelyek szintén az egyetemi hallgatóság szociális összetételének megváltoztatását célozták.

A felvételi vizsgákat egyetemeinken az 1952/1953. tanévtől kezdődően vezették be. Ugyanez évtől két évre emelték a szakérettségis tanfolyam tartamát. Ekkor alakultak ki a jogi kari felvételi vizsga alapjai: magyar nyelvből és irodalomból, valamint történelemből kellett szóbeli és írásbeli vizsgát tenni. Az 1955-ben bevezetett előzetes iskoláztatási bizottsági, illetve üzemi elbírálást 1963-ban, a felvételi rendszer átfogó reformja kapcsán szüntették meg. E reform leglényegesebb változtatása az addig érvényesült származás szerinti megkülönböztetés eltörlése volt. Az új rendelet a felvételi keretszámokon belül szigorúan az összpontszámok sorrendjében rendelte a felvételt. 1968-ban ez akként módosult, hogy feloldották az elért pontszámhoz való szigorú kötöttséget és a pályázókat a felvételi vizsgán megfeleltek szélesebb köréből veszik fel. A jogszabályban

meghatározott kitüntetések tulajdonosait és ezek gyermekeit a megfeleltek köréből minden más jelentkező előtt fel kell venni.

A jogi kari felvételi rendszer korszerűsítésének munkálatai már hosszabb idő óta folynak.

1974-ben a kormány lehetőséget nyitott szakmunkás képesítésű fizikai dolgozók felsőfokú tanulmányaira. A jogi karok az előkészítő tanfolyamot az 1975/1976. tanévben indították meg.

Györgyi Kálmán

Irodalom: *Barankay* Lajos: Felsőoktatásunk kibontakozása az újkorban. Pécs, 1943.; *Beér* János—*Szabó* Imre: A jogi felsőoktatás újjáalakításának kérdéséhez. Jogtudományi Közlöny 1948.; *Bisztray* Gyula: Az erdélyi tudományos élet és egyetemi gondolat = Erdély magyar egyeteme. Bp. 1942.; *Boda* Ernő: A hazai jog oktatása a patvarián. = Kolosváry B. Emlékkönyv. Bp. 1939.; *Bozóky* Alajos: A nagyváradi kir. akadémia százados múltja, 1788—1888. Bp. 1889.; A Budapesti Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karának véleményes jelentése a jogi oktatás reformja tárgyában. Bp. 1932.; *Csizmadia* Andor: A hazai jog oktatása a XVIII. század második felében és Huszty István Jurisprudentia Practica-ja. Jogtudományi Közlöny, 1967.; *Eckhart* Ferenc: A jog- és államtudományi kar története 1667—1935. = A Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem története 2. köt. Bp. 1936.; Az egyetemi jog- és államtudományi karok tanulmányi és vizsgarendjére vonatkozó szabályzatok. Szeged, 1932.; *Horváth* Pál: Frank Ignác történelmi szerepének megítéléséhez. = Acta Fac. Pol. Jurid. Univ. Sc. Budapestiensis de R. Eötvös nominatae. 14. tom. Bp. 1972.; Die juristische Bildung in der Slowakei und Ungarn bis zum J. 1848. = Acta Fac. Jurid. Univ. Comenianae. Bratislava, 1968.; *Horváth* Pál—*Vigh* József: L'histoire de la Faculté de Droit de l'Université „Eötvös Loránd" de Budapest (1667—1967) Bp. 1967.; *Kováts* Andor: Vázlatok a kecskeméti jogakadémia történetéhez. = Emlékkönyv a Kecskeméten működő egyet. ref. jogakadémia fennállásának századik évfordulójára. Kecskemét, 1932.; *Lengyel* Alfréd: A Pécsi Királyi Akadémia története (1785—1802). = Jubileumi tanulmányok. 1. köt. A pécsi egyetem történetéből. Pécs, 1967.; Magyar felsőoktatás. Közzéteszi Hóman Bálint. 2. köt. Jogi és közgazdasági szakosztály. Bp. 1937.; A magyar királyi jogakadémiák és joglyceumok története. Pest, 1873.; *Máthé* Gábor—*Révész* Tamás: Az esti és levelező oktatás fejlődése az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán. Bp. 1972.; *Meznerics* Iván—*Torday* Lajos: A magyar közigazgatás szervei. 1867—1937. Bp. 1937.; *Nagy* István: Az egyetemi ifjúság 1848-ban. = Tanulmányok az állam és jog kérdései köréből. Bp. 1953.; *Németh* Ambrus: A győri tudomány-akadémia története... 1—4. rész. Győr 1897—1915.; *Nizsalovszky* Endre: Szladits Károly. 1871—1956. Magyar Tudomány 1956.; Ua.: Frank Ignác, a jogtörténeti iskola — és a szabadságharc. = Jogtörténeti tanulmányok 3. köt. Bp. 1974.; Sinkovics István (főszerk.): Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945—1970.; Bp. é. n.; *Szabó* Imre: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Bp. 1955.; *Szladits* Károly: Zsögöd-Grosschmid Béni, a magyar jogtudomány szabadságharcosa. Jogászegyleti Szemle 1948.; *Udvardy* László: Az egri érseki joglíceum története. 1740—1896. Eger, 1898.; *Varga* Sándor: A pozsonyi jogakadémia az abszolutizmus és a dualizmus korában (1850—1914). = Jogtörténeti Tanulmányok. 3. köt. Bp. 1974.; *Vigh* József: A jogászképzés tizenegy éve (1945—1956) a statisztikai adatok tükrében. Bp. 1958.; *Zsigmond* Ferenc: A debreceni református kollégium története. Debrecen, 1938.

JOGI SZEMÉLY: I. Jogi személy a burzsoá elméletben (908.) — II. Jogi személy a szocialista fejlődésben (913.)

I. Jogi személy a burzsoá elméletben. 1. Jogi személy-elméletek. 2. Közjogi és magánjogi jogi személy. 2. A magánjogi jogi személyek fajai.

1. Jogi személy-elméletek

A jogi személy jogi természete a burzsoá magánjogi irodalom egyik *régi vitakérdése.* Ennek a kérdésnek főleg jogelméleti szempontból van jelentősége, nevezetesen, hogy miképp illesszék be a jogi személy fogalmát a jog fogalomrendszerébe. Tételesjogi szempontból a burzsoá elmélet részben a *negatív meghatározásból* indul ki, nevezetesen, hogy a jogi személy jogok és kötelezettségek olyan alanya, amely nem természetes személy, részben pozitíven abból, hogy a jogszabályból derül ki az, milyen célszervezeteket ruházott fel polgári jogi személyiséggel, jogképességgel az állam.

A római jogi irodalom főleg a közjogi jogi személyekkel foglalkozott. Általában megállapítható azonban az, hogy elméleti szempontból a jogi személyben nem láttak mást merő *fikció*nál. Ezen az állásponton voltak a középkorban a glosszátorok és a kánonisták is: a különböző önkormányzati, rendi testületeket *képzelt személy*nek (ficta persona) tekintették. Ilyen értelemben lehet megtalálni például a közjogi önkormányzati testületek és alapítványok vonatkozásában a fikciós elméletet a magyar feudális elméletben *Virozsil*nál vagy *Frank* Ignácnál.

A felvilágosodás természetjogi iskolája ellenséges érzülettel viselkedett a középkori rendi, testületi szervezkedéssel szemben. Ezért érthető, hogy elméleti vonatkozásban folytatta a fikciós elméletet, nem látott a jogi személyiségben mást, mint puszta elnevezést, amely az

egyéneknek valamilyen sokaságát jelöli meg. A 19. század német történeti iskolája *(Kierulff, Puchta, Savigny)* ugyancsak a fikciós elméletet vette át olyan formában, hogy azt a jogi technika céljára képzett nyelvi rövidítésnek, *kifejezésbeli metaforá*nak minősítette és abban kizárólag terminológiai kérdést látott. Ez a fikciós elmélet jelentős mértékben ma is uralkodó *Franciaországban* (a gyakorlatias francia jog általában nem sokat időz a jogi személy-elméleteknél) és *Angliá*ban, ahol ugyancsak nincs a jogi személy terminológiának különösebb jelentősége.

A 19. század második felében azonban Németországban a fikciós elméletet egyre jobban kiszorították a jogi személyiség *realitáselméletei*. A realitáselméletek a jogi személyben valamifajta valóságot látnak, e valóságról való álláspontok azonban különbözők. Van olyan elmélet, amely a jogi személyiségben lelki realitást *(Zitelmann)*, erkölcsi realitást *(Binder)* vagy jogi realitást, illetőleg legelterjedtebb és egyben legszélsőségesebb változatában *Gierkénél* az *emberhez hasonló* testi-lelki realitást, akaróképes organizmust látott.

Eléggé alaposnak tűnik az a magyarázat, hogy a realitáselmélet kapcsolódik a közjogi tudomány hirtelen fejlődéséhez Németországban. A közjogi elmélet ugyanis nem tudott megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy az államban mint a legfőbb közjogi szervezetben ne lásson mást egyszerű fikciónál. Másrészről az ún. *organikus filozófia* és szociológia ugyancsak az államban és az egyéb társadalmi szervezetben természeti organizmushoz hasonló szerves lényeket látott, és ezt vitte át ez az elméleti irányzat a magánjogra.

Ugyanakkor viszont a realitáselméletnek tekintélyes filozófiai ellenzéke volt annak a természettudományos felfogásnak megfelelően, amely vonakodott realitásként az emberi létezéstől eltérő formákat is elismerni. Ennek megfelelően a 19. század végén Németországban a jogi személy-elméleteknek egy másik csoportja tűnt fel, amely a jogi személy szervezeti fogalmát voltaképpen *helyettesíteni* igyekezett vagyoni jellegű kategóriákkal.

Ennek felel meg *Windscheid* elmélete, amely a jogi személyben az *alanytalan jogok* egyik esetét látta, vagy *Brinz*, aki a jogi személyt meghatározott cél érdekében lekötött vagyonnak fogta fel. Brinz célvagyon elméletén alapszik a magyar *Szászy-Schwarz* Gusztáv felfogása, aki szintén a jogalany helyett olyan alanytalan jogokról beszélt, amelyeket a rendeltetésük, céljuk tart össze. *Jehring*, illetőleg *Stammler* viszont másik oldalról kiindulva a jogi személy jogainak valódi alanyát a jogokat ténylegesen élvező egyénekben látta.

A Windscheidtől Stammlerig felsorolt fenti elméletek tulajdonképpen már megindultak a *jogi személy fogalmi kiküszöbölésének* útján, tulajdonképpen abba az irányba, amelyet valamikor a fikciós elmélet vonatkozásában éppen a német burzsoá jogtudomány igyekezett meghaladni. Ennek felel meg teljesen végső formában a *Duguit-*, illetve *Kelsen*-féle elmélet, amely a jogi személyen túlmenően a jogalany és az alanyi jog fogalmát is kiküszöböli és ennek megfelelően a jogi személyben sem lát mást, mint egy csomó *tárgyi jogszabály*t, a jogszabályoknak komplexumát, a *jogrendnek egy részét*.

Magyarországon a jogi személy-elméletek vonatkozásában jelentős szerepet töltött be *Moór Gyulá*nak Kelsen jogfilozófiáján alapuló az az elmélete, amelynek lényege, hogy a jogi személy esetében a jog a jogi személy szerveinek cselekvését magának a jogi személynek *számítja be*. A jogi személy tehát a tételesjog alkotása. A jog a realitás egyes darabjait, „pszichofizikai valósággal bíró emberi cselekedeteket" foglal a jogi személy esetén jogalanyi tevékenységgé össze, a jogi személy tehát nem más, mint „normatív kapcsolatokkal egységbe foglalt szervi cselekvéseknek a beszámítási pontja."

A jogi személyiség burzsoá elméleteit áttekintve azt tapasztalhatjuk, hogy tulajdonképpen a jogi személy-elméletek rövid domináló szerepe után a burzsoá irodalomban a jogi személy jelentősége relatíve visszaszorul. Ez felel meg jelentős mértékben a gyakorlat fejlődésének is; számos olyan alakzat jött létre, például a burzsoá állami vállalatok körében vagy a laza szerződési kapcsolatokkal összefonódott vállalatokból álló konszernek esetében, holdingok, amelyek nem jogi személyek ugyan, de a vagyonjogi forgalomban teljes értékűen tudnak funkcionálni.

2. Közjogi és magánjogi jogi személy.

A burzsoá elmélet eredetileg szinte kizárólagos álláspontja szerint a jogképesség s ennek megfelelően a jogi személyiség is a magánjoghoz kötődik, tehát kizárólag ott kaphat szerepet. Az alapvető kontinentális magánjogi irányzat ma is abból indul ki, hogy a *jogi személyiség magánjogi fogalom.*

Közjogi jogi személyiség tehát voltaképpen nincsen. Helyesebben: lehet ugyan közjogi alapítású jogi személyről beszélni, de ez a közjogi jogi személyiség végső soron szintén magánjogi személy, nevezetesen egy olyan szervezet jogképességét jelöli, amely ugyan egy meghatározott közcélt kell hogy szolgáljon, de feladata ellátása során a gazdasági forgalomban jelentkezik, és ezért magánjogi természetű jogi személyiséggel ruházzák fel. Legfeljebb annyit szoktak a magánjogi munkák általában megengedni, hogy voltaképpen elvileg a közjogi alanyi jogot és a közjogi jogi személyiséget is meg lehet végső soron konstruálni, de mivel a közjogban az egyes intézmények jogkörét mindig speciális szabályok állapítják meg, a jogi személyiség általános fogalmának a közjogra való kiterjesztése túl sok értelemmel nem jár. Ehhez azt is hozzá szokták tenni, hogy a magánjogi okból keletkező ún. valóságos jogi

személyek keletkezése és működése természetszerűen *feltételez* közjogi elemeket is (például engedélyezés stb.), de ez a jogi személyiség polgári jogi jellegén nem változtat.

A közigazgatási jog részéről a nagy ellentámadást ebben a vonatkozásban Georg *Jellinek* 1892-ben megjelent Alanyi közjogok című könyve jelentette. Jellinek abból indult ki, hogy ha a közigazgatásban elismerjük a jogviszonyok létét, akkor *közjogi jogi személy*nek is lennie kell. Ellenkező esetben ugyanis e szervezeteket illető alanyi közjogoknak nem lenne alanya, márpedig alanytalan alanyi jog, pusztán tárgyi reflexjog nem ismerhető el. Otto *Mayer* Jellinek munkájára támaszkodva az 1900-as évek elején kialakítja az önálló közjogi jogi személyiség elméletét, amelyről azóta többször kimutatták, hogy voltaképp a *polgári jogi jogi személyiség kényszerű adaptációját* jelenti. Mayer még az államot, illetve községi törvényhatóságot nem ismerte el jogi személyként (a mai uralkodó német és francia elmélet már elismeri), ugyanakkor viszont egyfelől a polgári jogi egyesület fogalmának megfelelően beszél *köztestületek*ről (öffentliche Körperschaften), illetve az alapítványnak megfelelően *közintézet*ekről (öffentliche Anstalt). A *köztestület*nek két fajtája van; az ún. *passzív* alakulatok, amelyek voltaképpen magánszemélyek államigazgatási úton elrendelt kényszertársulásai, másrészt az *aktív alakulatok*, amelyek közigazgatáson belüli önkormányzattal rendelkező decentralizált szervezetek; ezekre jellemző a közhatalom igénybevételének lehetősége.

A közintézetnek csak az egyik altípusa a polgári jogi alapítványnak megfelelő közalapítvány. A másik alfaj az a szervezet, amelyet az anyaközülettől gyakorlati okokból elkülönítettek és esetleg jogi személyiséggel felruháztak.

A közintézet tehát szűkebb értelemben olyan közigazgatási intézményt jelent, amely valamilyen tartósan fennálló közérdek szolgálatában áll, a működéséhez szükséges anyagi és személyi eszközök elkülönítésre kerülnek. Az ilyen intézet *minden külső jogviszony*a teljes egészében az államigazgatási belső jog alá tartozik. Érdekes, hogy a német elmélet a mai napig a *hatóságok*at, tehát a közhatalom elsődleges hordozóit *nem minősíti* közigazgatási jogi személyeknek, ezeknek a voltaképpen valóságos közintézményeknek a jogi személyisége a közfelfogás szerint szétrobbantaná az állam egységét. Általában inkább az államot mint egészet minősíti az újabb irodalom *Mayer*rel ellentétben jogi személynek.

Az államigazgatási formában jelentkező állami vállalatok jelentős része vagy jogképesség nélküli vagy jogképességgel rendelkező intézetnek minősül a mai német nyelvű burzsoá irodalomban is. Megjegyzendő, hogy az 1920-as évek elején a magyar irodalomban *Ereky* István a közintézmények és a közintézetek mellett harmadik kategóriaként létrehozta a *közüzemek* csoportját. Ezáltal a magyar elmélet a burzsoá német elméletet megelőzően alakította ki az állami vállalat önálló formáját. A közüzemnél ugyanis hamarabb felismerhető, az, aminek teljes elismerésében a német irodalmat az Anstalt-kategória a mai napig gátolja, nevezetesen, hogy a *közszolgáltatás* igénybevételét nem lehet az államigazgatási belső jog hatálya alá vonni.

A közjogi és magánjogi személyek között fennálló különbséget a francia irodalom sajátosan határozza meg. Itt magánjogi jogi személynek (personne morale privée) tekintik az olyan jogi személyt, amely anyagi haszon szerzésére létesült, közjogi személynek (personne morale publique) pedig az olyat, amelynek célja közhatósági funkció gyakorlása vagy közérdekű cél megvalósítása (service public). Az első csoportba tartoznak a magánjogi egyesületek, alapítványok és a kereskedelmi társaságok. Az utóbbiba *a)* az állam, a hatóság és a község, *b)* az établissement public, amely a közigazgatásnak önállósult szerve, végül *c)* az établissements d'utilité publique, amely nem alkotó része a közigazgatásnak, hanem a magánosok egyesülése közhasznú feladatok biztosítása érdekében.

Az établissement public-ra eredetileg minden vonatkozásban a *közjog*ot kellett alkalmazni, míg az établissement d'utilité publique-ra főszabályként a magánjogot. Az *állami gazdaságirányítás* erősödése folytán azonban e két szervtípus között az eredetileg sem tiszta határok *tovább mosódtak*. A fejlődés következő állomása az *ipari és kereskedelmi* établissement public függetlenedése a valódi service publictól — az előbbiben a nyereségcentrikus működést folytató állami vállalkozások közigazgatási jogi formában kialakult válfajáról van szó.

A közjogi jogi személyiség fogalmának létrejöttével a jogi személy fogalma voltaképp *jogelméleti*, illetve általános jogtani szintre került, hiszen már nemcsak egy jogág fogalmáról van szó. Bár a magánjogi dogmatika uralkodó hatása az általános jogelmélet szintjén is mindvégig érezteti hatását, egyes jogelméleti szerzők, így pl. *Hamel*, *Michoud* vagy a magyar *Moór* Gyula már az 1920—30-as években igyekszik kifejleszteni a jogi személy egységes elméletét, amelyben a *jogi személy szervezeti jellegű, azaz az embertől eltérő jellegű jogalanyt jelent, függetlenül attól, hogy milyen jogági természetű jogai vagy kötelezettségei vannak.*

Így a jogi személyiség elszakad a vagyonjogi képességtől, kialakul az állami közigazgatásra nézve az az absztrakt szabály, hogy lehet: valamely szervezet közjogi jogi személy úgy, hogy nincsen vagyoni, tehát polgári jogi jogképessége, ez a szervezet elvileg lehet közigazgatási jellegű szervezet, de kivételesen magánjellegű szervezet is (például a közjog által létrehozott magánosokból álló kényszertársulás), vagy fordítva: létezhet olyan közigazgatási szer-

vezet, amely csak polgári jogi jogalanyisággal rendelkezik, tehát nem közjogi jogi személy és megilletheti az adott szervezetet mind a két jogalanyiság.

A második világháború utáni elméletben már megjelent a jogi személyiség *alkotmányjogi fogalma* is, összefüggésben az alkotmányjogi tulajdon kialakulásával, illetve az állampolgári alkotmányos jogok egy részének gazdasági szervezetekre való kiterjesztésével. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a közjogi jogi személyiség tartalmának általános kialakítása ez ideig még nem sikerült, alapvetően változatlanul csak a magánjogi jogi személyiségnek tud a burzsoá irodalom tartalmat adni.

3. A magánjogi jogi személyek fajai.

a) A kontinentális polgári jogtudományban a magánjogi jogi személyeket két nagy csoportra szokásos osztani, nevezetesen megkülönböztetik a *személyösszességeket vagy testületek*et (universitas personarum) és a *vagyonösszességeket vagy alapítványt* (universitas bonorum). Ez a szembeállítás, amely nem minden jogrendszerben létezik, számos határesetet produkál, így olyan jogi személyek is vannak, amelyek nem oszthatók be egyik csoportba sem. Nyilvánvaló továbbá az is, hogy a testület jogi személyisége tényleges vagyoni jogok nélkül nem érvényesülhet, az alapítvány pedig nem töltheti be célját anélkül, hogy ne lenne valamifajta szervezete. Vagyis az egyesületnél is jelentkeznie kell bizonyos mértékű *vagyon*nak és az alapítványnak is van *szervezet*e.

A polgári jogi személyek első nagy csoportja a magántestület, amely a köztestületekkel szemben olyan nem közhatalmi funkcióra alakult személyösszesség, amely jogképességgel van felruházva. Magántestület rendszerint *önkéntes társulás* alapján jön létre, kivételesen azonban előfordulhat magánszemélyek kényszertársulása is, amely a magántestületek speciális formája. A kontinentális jogok jelentős részében, köztük a magyar jogban is a magántestületet erősen megkülönböztették a magánjogi társaságtól. A felszabadulás előtti magyar jog magántestületet és ennek megfelelően egyesületet csak jogi személy formában ismert, a francia jog nem jogképes egyesülete a magyar jogban nem létezett.

A magántestületeknek két alapvető fajtáját lehet megkülönböztetni: az *egyesület*et és a jogi személyiséggel rendelkező *kereskedelmi társaságok*at. A magánjogon belül csak az egyesület kerül tárgyalásra, a vállalati jellegű kereskedelmi társaságok jogi szabályozására, ahol van kereskedelmi törvény, a *kereskedelmi jog*ban kerül sor. Az egyesület ugyan kivételesen vállalatot is rejthet magában, általában azonban az egyesület, bár gazdasági célú természetszerűen lehet, nem vállalati tevékenységre alakul.

A burzsoá polgári jogi irodalomban egyébként általában vita folyik abba a kérdésben, hogy minden cégnévvel rendelkező kereskedelmi társaság jogi személy-e vagy sem, tehát hogy a közkereseti vagy a betéti társaságnak van-e jogi személyisége. Általában azonban az irodalom többsége azon a véleményen van, hogy puszta cégnév nem jelent jogi személyiséget.

Az egyesület — ide nem értve a kereskedelmi társaságokat — olyan *általános* fogalom a burzsoá polgári jogban, amely alá minden önkéntes alapítású testület tartozik, feltéve, hogy különleges szabályozásánál fogva nem esik más nemű jogi szabályozás alá. Az egyesületen belül egyes jogokban jelentős szerepe van a *gazdasági* és az *eszmei célú egyesületek* közötti megkülönböztetésnek. A magyar felszabadulás előtti jogban ennek nem volt olyan jelentősége, mint a francia vagy az olasz jogban. Az egyesület is folytathatott gazdálkodást, és egyéni cég alatt kereskedőnek is minősülhetett. Általában azonban az egyesület nem gazdálkodó tevékenységre alapul; a legjelentősebb fajtái kulturális, szociális jellegű célokra jönnek létre.

Az *alapítvány* olyan jogi személyiséggel felruházott célszervezet, amelyben valamely önállósított vagyontömeg meghatározott, többnyire tartós cél szolgálatára van rendelve. Az alapítványnál *sem a vagyontömeg*, hanem az arra rendelt *szervezet* a jogi személy.

Az alapítvány a római jog nyomán alakult ki; a posztklasszikus korban (az 5—6. században) jelentek meg a végrendeletekben olyan rendelkezések, amelyek egy vagyont meghatározott kegyes célra (pia causa), rendszerint kórház vagy szegényház céljára önálló belső igazgatási rend és szervezet megszabásával rendeltek. Ezeket az önigazgatással rendelkező vagyontömegeket azután személyként kezelték. Hasonló funkciót tölt be a common law-ban a *trust* és az iszlám jogában a *vayf*.

Az alapítvány voltaképp *mesterséges jogi személy*, végképp eltűnik mögötte a szervezetet alkotó ember, „tiszta jogi produktum". Ez az oka annak, hogy a szocialista jogok egy része, így a magyar jog is az alapítványnak mint a jogi személyek speciális fajtájának elismerésétől *tartózkodik*.

b) Mind az egyesület, mind az alapítvány kötelmi jogi jellegű. Az egyesület alapjául társulási szerződés, az alapítvány keletkezéséhez pedig egyoldalú jognyilatkozat szükséges. A burzsoá jogirodalomban vitás, hogy az alapítványrendelés a jogügyleteknek mennyire önálló típusa (ún. *kreatív ügylet* — *Grosschmid* és *Szladits* tagadó álláspontot foglalt el). Valamennyi burzsoá jogrendszerben kell azonban emellett az egyesület, illetve az alapítvány jogérvényes létrejöttéhez valamifajta állami hozzájárulás is.

Az egyesület, illetőleg az alapítvány megalakulásánál való állami közreműködés szempontjából lényegében *három rendszer ismeretes*. Nevezetesen: az *engedélyezési* vagy kon-

cessziós rendszer, a *normatív feltételek rendszere* és végül a *szabad egyesületalapítás, illetve alapítványrendelés.* A koncessziós rendszer esetében, amely a római jogra általában jellemző volt, és ma különösen az angolszász jogokat jellemzi, minden egyes esetben szükség van a jogi személy létrejöttéhez engedélyre. Hasonló a helyzet általában a francia jogokban is. A normatív feltételek rendszere esetében az állami szervek csak a törvényes előfeltételek fennállását vizsgálják, egyedi engedélyre nincsen szükség. Ez jellemző általában a német burzsoá jogcsaládra. És végül a szabad testület, illetve alapítványrendelés volt a jellemző a felszabadulás előtti Magyarországon és általában irányadó a skandináv, illetve svájci burzsoá jogokra.

Megjegyezzük, hogy az állami közreműködés mind az egyesület, mind az alapítvány vonatkozásában nem ér véget az azok létrejötténél való közreműködéssel. A burzsoá országokban az egyesületre, illetve az alapítványra vonatkozó magánjog mellett ismeretes az egyesületre, illetve alapítványra vonatkozó *közjog*, amelynek lényege a működő egyesületek feletti *felügyelet*, illetve ennek keretében esetleg a jogi személy megszüntetése iránti intézkedés (felosztalás).

Igen lényeges kelléke mind az egyesületnek, mind az alapítványnak a *szervezeti szabályzat.* E kétféle szervezeti szabályzat jogi természete között azonban lényeges különbség áll fenn. Amíg az egyesületnél az alapszabály szerződési szabálynak minősül és ezért az alapító szerződés, mely az alapszabályokat nem tartalmazza, semmisnek tekintendő, addig az alapítványnál a szervezeti szabály, amelyet általában alapítólevélnek neveznek, magánjogi szempontból nem mellőzhetetlen része az alapítványi ügyletnek. Hiánya esetén ugyanis az állami felügyeleti hatóság fogja meghatározni az alapítvány szervezetét. Mindez a későbbiekre is kihat, ugyanis amíg az egyesület szervezeti szabályának módosítása csaknem kizárólag az egyesület tagjainak jogosítványa és az államnak megváltoztatására általában nincs befolyása, addig az alapítvány szervezeti szabályának módosítása felügyeleti jogánál fogva elsősorban az állami felügyeleti szervek kezében van. Az alapítvány vagyonát az alapító akaratának megfelelően kell kezelni és az alapítvány céljára kell fordítani, továbbá amennyiben az alapító az alapítvány kezelésére utasításokat adott, ettől csak akkor szabad eltérni, ha követésük az alapítvány érdekével ellenkezik. A felügyeleti hatóság azonban az alapítvány kezelését a kijelölt intéző szervtől vagy tagjától elvonhatja és másra bízhatja, sajátos szabályokat rendelhet el a kezelés vonatkozásában.

Az egyesületi szervezet vonatkozásában meg lehet különböztetni a *közösségi akaratkialakítás szerveit*, az *ügyvivő szerveket* és a *képviseleti szerveket.* Az egyesület legfőbb szerve a *közgyűlés*, a tagok összesége. Ennek a főfeladata az alapvető egyesületirányítási döntések meghozatala. Az egyesület ügyvivő szerveit az alapszabályok határozzák meg (például a választmány, az igazgatóság, elnökség stb.). Az egyesületnek továbbá az ügyvivő szerveken kívül képviselő szervei is vannak, bár az ügyvivő szervek rendesen egyúttal képviselő szervek is.

Az egyesületnek lehetnek sajátos önkormányzati szervei, például *fiókegyesületek* és *helyi csoportok* is. A legtöbb kapitalista ország joga elismeri az egyesülésen belül a fiókszervezetek vagy helyi csoportok önálló jogi személyiségének lehetőségét is.

Az alapítvány vonatkozásában abból kell kiindulni, hogy az alapítványnak nincsenek központi szervei, mint az egyesületnek, hanem csak ügyvivő és képviselő szervei. Az alapítvány általános ügyvivő és képviselő szerve az *intézőszerv*, amely az alapítványt kezeli és az alapítványt az alapítványi hatóságokkal és harmadik személyekkel szemben képviseli. Az intézőszervet rendszerint az alapító jelöli ki, ugyanakkor azonban a felügyeleti hatóságnak általában jogában áll az intézőszervet módosítani.

Az alapítvány élvezői nem tagjai az alapítványnak, hanem csupán a nekik járó szolgáltatásokat követelhetik a harmadik személy javára kötött szerződés, illetve a végrendeleti hagyomány szabályai alapján. Ezzel szemben az egyesületnek sajátos jogokkal rendelkező tagjai vannak. E jogok vonatkoznak részben az egyesületi életben való személyes részvételre (például szavazati jog, aktív és passzív választójog, indítványtételi jog), részben pedig meghatározott szolgáltatások követelésére (például berendezések és tárgyak használatára, az egyesülési vagyon meghatározott hányadára feloszláskor stb.). Az egyesülési tagokat kötelezettségek is terhelik, amelyek részben vagyonjogi, részben pedig személyi szolgáltatásokra irányulnak.

Az egyesületi tagság vagy az alapításban való részvétellel vagy az egyesületbe való belépéssel jön létre. Az egyesületbe való belépés jogi természete a burzsoá irodalomban általában vitás. Az alapvető felfogás jelenleg, hogy ennek *szerződés* jellege van, s a belépőnyilatkozat az egyesület részéről elfogadásra szorul. Az egyesületi tagság megszűnhet a tag halála vagy valamely alapszabályban meghatározott feltétel beállása esetében, megszűnhet a tag vagy az egyesület egyoldalú jogügylete folytán, azaz a tag kilépése vagy kizárása által.

c) Az egyesület, illetve az alapítvány jogképessége vonatkozásában általában abból lehet kiindulni, hogy minden olyan joggal, illetve kötelezettséggel rendelkezhetnek, amelyek természetüknél fogva nem kötődnek az emberhez — természetszerűen speciális szerzőképességi

korlátozások előfordulnak. A burzsoá jogok egyik része szerint tehát (a felszabadulás előtti magyar magánjog szerint is) a *jogi személy jogképességét annak célja vagy szervezeti szabálya általában nem korlátozza.* A külföldi jogok egy része viszont — a legerősebben az angolszász jog — a jogi személy jogképességét annak *céljához* köti; az angol jog szerint csak a királyi engedélyen alapuló testületeknek van korlátlan jogképessége. Minden más testület csak olyan cselekményt végezhet, amelyre szervezeti szabálya kifejezetten felhatalmazza, vagy amely szervezeti szabályzatában meghatározott céljával kellően indokolva van. E korlát megszegésének következménye az ügylet semmissége *(ultra vires)*. Az ultra vires elvnek a common law-ban nagy gyakorlati jelentősége van és azt a kereskedelmi társaságokra is alkalmazzák, az Amerikai Egyesült Államokban viszont a kereskedelmi társaságok vonatkozásában az ultra vires elv jelentőségét a gyakorlat erősen csökkentette. A burzsoá német jogcsoportban az ultra vires elmélet sohasem volt jelentős. Ezzel szemben a régebbi francia ún. *specialitási elmélet* nem tette lehetővé jogi személyek ingyenes vagyonszerzését, ez az elv azonban a későbbiek során korlátozódott és ma már az ultra vires szabály általában Franciaországban sem érvényes.

II. Jogi személy a szocialista fejlődésben.

1. Általános fejlődésmenet. 2. A szocialista jogi személy-elméletek lényege. 3. A jogi személyek fajai a szocialista országokban.

1. Általános fejlődésmenet.

A jogi személy kategóriájának a szocialista elmélet a szovjet fejlődés során a 30-as évek közepéig *nem tulajdonított nagyobb jelentőséget*; inkább dogmatikai-történeti jelleggel tartotta fenn. Ennek az okai a következők:

a) Mindenekelőtt a direkt szocialista tervgazdálkodásban kialakult nagyfokú centralizáció, az *állami szektor monolit egysége.* Az OSZFSZK 1922. évi polgári törvénykönyve az állami vállalatot még jogi személynek minősítette, az 1923-as trösztrendeletben azonban már csak a tröszt volt jogi személy és az állami vállalat nem, kivéve a kiemelt, ún. autonóm vállalatokat. Sokáig rendkívül nehezen látta ugyanis az elmélet összeegyeztethetőnek az *állami vállalat jogi személyiségét az állami tulajdon egységével és oszthatatlanságával,* bár arra meg-megújuló kísérleteket tett. Az állami vállalat jogi személyisége ezt követően a Szovjetunióban *tételesjogi*lag csak az 1961-es Alapokkal nyert elismerést. Az *állami költségvetési szervek jogi személyiségét* a direkt tervgazdálkodásnak szinte egész tartalma alatt a Szovjetunióban *tagad*ták, és még az 1950-es évek közepén is vitás volt.

b) Az első szovjet gazdasági jogi elmélet a társadalmi tulajdonon belül nem ismert el valódi jogot, a technikainak vélt gazdasági jog körében viszont szó szerint igyekezett ragaszkodni *Lenin*nek azon álláspontjához, hogy nem a corpus iuris civilist kell alkalmazni a polgári jogviszonyokra. Ennek megfelelően a szovjet első gazdasági jogi elmélet keretében *Pasukanisz, Gincburg* és mások igyekeztek a régi terminológiát a társadalmi tulajdon terén újjal felváltani. Így alakult ki az állami vállalat jogi személyisége helyett az operatív igazgatási jog kategóriája stb.

c) A mezőgazdaság kollektivizálásáig szövetkezet a Szovjetunióban alig volt, tehát az 1928—32. évekig csak egyéb magánvállalat vagy egyéb állampolgári jogi személy jött volna számba. A NEP korszak 1925 körüli merevedésével azonban a magánvállalatok, illetve külföldi vállalatok működésüket befejezték, az erős politikai centralizmus pedig nem tette lehetővé nagyobb számú állampolgári egyesület létrejövetelét sem.

A gazdasági jogi elmélet bukása az 1930-as évek közepén *ismét előtérbe helyezte* az örökölt magánjogi kategóriákat, így a jogi személyiség fogalmát is. Ebben nyilvánvalóan közrejátszott a szövetkezetesítési folyamat befejeződése, a *szövetkezet*nek mint szocialista jogi személynek megjelenése. A szocialista jogi személyiség alapjait főleg *Bratusz*, illetve *Venediktov* dolgozták ki az 1940-es évek második felében. A szocialista jogi személyek fejlődéséhez hozzájárult a XX. Kongresszus utáni légkörben az *állampolgári egyesületek elterjedése*, továbbá a *vállalati önállóság* fokozatos *növekedése* is. A Szovjetunióban az állami vállalat is az 50-es évek második felében döntőbizottsági gyakorlat útján ténylegesen jogi személlyé válik.

Mindehhez hozzá kell tenni, hogy az európai népi demokratikus országokban a jogi személyiség eleve nagyobb jelentőséget játszott. Részben ezekben az országokban az igen rövid ideig tartó gazdasági jogi epizód a jogi személy kategóriáját nem érintette; ebben a római jogi hagyományok nagyobb ereje is közrejátszott. Másrészről az *állami vállalat mindvégig jogi személy maradt*, hatályban maradtak a népi demokratikus országok jelentős részében a kereskedelmi társasági formák is. Az *állami költségvetési szerv*ek a népi demokratikus országok jelentős részében már az 1950-es évek elején jogi személynek minősültek, *eléggé gyorsan* lezajlott általában a *szövetkezetesítési* folyamat is, és a népi demokratikus átalakulás sajátosságai folytán nagyobb szerepet játszottak az egyesületek is.

A jogi személy *domináló szerepre* a szocialista elméletben az *1950-es évek közepén* jutott. Ez meglátszik a szocialista polgári jogi kodifikációkban, amelyek szinte valamennyien teljes mértékben a jogi személy kategóriájával

operálnak, a társadalmi és egyéni tulajdon körében egyaránt (még a gazdasági jog alapján álló csehszlovák gazdasági jogi törvénykönyv is). Az állami szektor monolit egysége annyira fellazul, hogy az *állami gazdálkodó szervek jogi személyisége* mellett az *állami költségvetési szervek jogi személyisége* is általánosan elismerésre került, az állami gazdálkodó szerveknek pedig *valamennyi válfaja* jogi személyiséget kap. Az állami vállalat jogi személy, az állami vállalati szabályokat pedig alkalmazzák a szövetkezeti szövetségek (központok), illetve társadalmi szervezetek *vállalataira* is; ezáltal ezek is jogi személlyé válnak. Jogi személyek a különböző típusba tartozó szövetkezetek; ezekkel az alapítói akaratból elkülönült alvagyonra rendelt ún. *intézménytípusú* jogi személyekkel szemben megjelent a *személyegyesülés* (l. II. 3.) jellegű jogi személyiség is a szocialista jogokban.

Szétválnak továbbá az állampolgárok által létrehozott nem-gazdasági jellegű jogi személyek is, részben társadalmi szervezetekre, részben egyesületekre. Egyes szocialista országokban továbbá változatlanul létezik az örökölt alapítványi intézmény. (A magyar polgári törvénykönyv az alapítványt megszüntette.)

Az 1960 as évek második felétől kezdődően megfigyelhető egyfelől a *szocialista jogi személyiség alkalmazási körének tágulása*, másik oldalról viszont *szűkülése* és elméleti hasznosságának relatív megkérdőjelezése is. Egyrészről a különböző belső vállalati jogi személy *társulás*ok, illetve a *nemzetközi társulás*ok megjelenésével, valamint az állami gazdálkodó szervek belső differenciálódásának folytatódásával nő a jogi személynek minősülő szervek köre. Ugyanakkor viszont főleg azokban a szocialista országokban, amelyek *új típusú középirányító szerv*ként egyesüléseket, illetve kombinátokat hoznak létre, az alárendelt vállalatok jelentős része *jogi személyiségét elveszti*, ugyancsak ezen országokban a szövetkezeti típusok egy része (például ipari szövetkezetek) is megszűnnek. Mindez az *NDK*-ban, amelynek a legfejlettebb a gazdasági jogi elmélete, azzal jár, hogy a jogi személyiség kategóriáját az állami gazdasági szervek vonatkozásában nem használják. Az NDK állami vállalatairól szóló szabályzatai 1970-es években a jogi személyiség kimondását mellőzték. Az egyesülést, a kombinátot, a vállalatot, sőt egyes szerzők a vállalati önelszámoló egységet egyaránt *jogképes*nek tekintik, de ez a jogképesség nem polgári jogi jellegű, nem a jogi személyiségben áll, hanem államigazgatási, munkajogi, pénzügyi jogi és egyéb jogokat egyaránt jelent. Az NDK 1975-ös polgári törvénykönyve a jogi személyiség kategóriáját használja ugyan szocialista szervezetek vonatkozásában is, de csak az állampolgárokkal kapcsolatos jogviszonyokban. A belső önelszámolás kapcsán más országokban is csökkent a jogi személyiség jelentősége.

Érdekes módon a jogi személyiség elrelativizálódása terén találkozik a decentralizált tervgazdálkodás túlnyomó részben gazdasági jogias irodalma a *jugoszláv önigazgatási koncepció* jogával. A jugoszláv ún. társult munka alapszervezetei összetett munkaszervezetekben tömörülnek; ez az utóbbi minősül vállalatnak. A társadalmi munka alapszervezetei belső és külső polgári jogi jogalanyisággal ugyancsak vagylagosan rendelkezhetnek.

2. A szocialista jogi személy-elméletek lényege. A szocialista polgári jogi elmélet általában elhatárolja magát a burzsoá jogi személy-elméletektől. *Mesterkélt*nek ítéli mind a fikciós, mind a realitás, mind a célvagyon-elméletet, nem is beszélve a jogi személyt a tételes joggal azonosító elméletről.

A szocialista elmélet újdonsága a jogi személy-elmélet területén elsősorban az, hogy erőteljesen hangsúlyozza a *jogi személy tulajdoni alap*ját. A jogi személyek egyik típusában a tulajdonos alvagyont különít el vagyonából, a másiknál pedig a jogi személyiség *tulajdonközösség*en alapszik (l. II. 3.). Hangsúlyozza továbbá a szocialista elmélet, hogy a jogi személy nem más, mint bizonyos *társadalmi viszony-komplexumok sajátos formája*: eltérő társadalmi-gazdasági viszonyok húzódnak meg az állami közhatalmi, illetve költségvetési szervek, a szövetkezetek vagy a társadalmi szervezetek, illetve egyesületek mögött.

A szocialista jogban is a tételesjog határozza meg, melyek a jogi személyek. A jogi személy, mint erre még kitérünk, három módon keletkezhet; közvetlenül jogszabály alapján, állami tulajdonosi rendelkezéssel vagy tulajdonosi rendelkezéssel, illetve önkéntes társulással és annak állami elismerésével. Vannak azonban olyan *elméleti ismérv*ek, amelynek alapján az állam a jogalkotás során cselekszik. Ezek az elméleti kritériumok az irodalomban alakultak ki, és ezek alapján történik a tételesjog, illetve a tételesjog által megszabott cselekmények révén a konkrét jogi személyek kialakítása.

A jogi személyre vonatkozó főbb ismérveket a többségi álláspont alapján ismertetjük. Hangsúlyozzuk azonban, hogy minden egyes kritérium önmagában is vitás, továbbá, hogy a szerzők egy része egyes ismérveket nem ismer el, továbbá az egyes kritériumoknak más és más jelentőséget tulajdonítanak. (E nézeteltérések sokban összefüggnek azzal a kérdéssel, hogy a jogi személyt mennyiben tekintik csak polgári jogi jelenségnek.) A jogi személy alapvető kritériumai ennek megfelelően a következők:

a) A jogi személy alapvető ismérve az *alapítótól vagy az alapítóktól való függetlenedés.* A *személyegyesülés*i jellegű jogi személyeknél ez azt jelenti, hogy a tagok belső viszonyát el kell választani a társulás mint egész harmadik személyekkel szembeni külső jogviszo-

nyaitól. Az ún. *intézmény* jellegű jogi személyeknél pedig az *alapítót kell elválasztani az alvagyonra rendelt szervezettől.* Ez jelenik meg például abban a szabályban, hogy az alapító nem felel a jogi személy tartozásaiért. Vannak, akik ennek megfelelően a jogi személy alapvető ismérvét a *korlátolt felelősség*ben látják. Megítélésünk szerint azonban a korlátolt felelősség nem önálló ismérv: részben nem minden jogi személyre vonatkozik, részben azoknál a jogi személyeknél, ahol megvan, az alapítóktól való függetlenedés következménye.

b) Polgári jogi személyiségre egy szervezetnek akkor van szüksége, ha *valamilyen mértékben megjelenik a gazdasági forgalom*ban. Nem feltétlenül igaz az, hogy jogi személyiségre nem belső szükségességből, hanem az áruforgalomban való részvétel intenzitása miatt van szükség. Ez utóbbi ugyanis csak a vállalati jellegű jogi személyeket jellemzi. A *gazdasági forgalmi szempont* nem minden esetben és minden szervezetnél döntő a jogi személlyé nyilvánításban — mint *Venediktov* rámutatott: amikor a jog valamely szocialista szervezetet jogi személlyé nyilvánít, akkor figyelembe veszi a jogviszonyok polgári jogon kívüli egyéb területeit is. Vannak ugyanis olyan szervek, például *gazdálkodást koordináló társulások* vagy a *társadalmi* szervezetek, amelyeknél a gazdasági-forgalmi és vagyoni felelősségi motívumok önmagukban nem indokolnák a jogi személyiséget, de azt szükségessé teheti a *szervezet működésének jellege, a szervezet nagysága, s az ezzel kapcsolatos munkaügyi és pénzügyi tényezők,* a *nemzetközi érintkezésben való fellépés,* az *államigazgatási felügyelet hatékonyabb biztosítása* stb. Más szóval elvileg a jogi személyiség biztosítása azoknál a szervezeteknél is indokolt lehet, amelyek hivatali-iroda jellegűek és nem vagy alig lépnek fel a gazdasági forgalomban. Ugyanakkor azonban mégis a gazdasági forgalomban való fellépés bizonyos mértéke feltétlenül szükséges a jogi személyiséghez: lehet, hogy a jogi személy alapvetően nem gazdasági forgalmú jellegű, de *feladatainak megvalósítása mégis szükségessé teszi, hogy bizonyos mértékben vagyoni jogai és kötelességei legyenek.* Ha ugyanis ilyen egyáltalán nincsen, akkor nincs értelme a jogi személyiség elismerésének.

c) Ugyancsak lényeges a szervezet *huzamossága, relatíve tartós működése.* Igen rövid ideig tartó szervezeteket ugyanis a jog általában nem ismer el a vagyonjogok önálló alanyának.

d) A szovjet irodalomban számos olyan szerző akad, aki a jogi személy lényegét abban látja, hogy az *saját nevé*ben vesz részt polgári jogviszonyokban. *Venediktov,* illetve *Genkin* álláspontja szerint a különböző szervezeti alárendeltségre, a vagyonelkülönítésre, illetőleg a vagyoni felelősségre vonatkozó formák nagy változatossága kizárja annak lehetőségét, hogy ezekből az ismérvekből a jogi személy megállapítható legyen. A döntő ismérv kizárólag az, hogy az a jogi személy, aki a polgári forgalomban a saját nevében lép fel. Venediktovot erre az álláspontra alighanem elsősorban az indította, hogy a vállalati önálló elszámolás nemcsak jogi személy vállalatoknál jelentkezett, hanem anélküli belső egységeknél is, ezáltal pedig a vagyonelkülönítés, vagyoni felelősség az állami vállalat jogi személyiségének megalapozására nem volt eléggé meggyőző. Ezzel szemben *Bratusz* azt az álláspontot alakította ki, hogy polgári jogviszonyokban önállóan részt venni, saját nevében fellépni, ez annyit jelent, mint jogalanyként fellépni; az a képesség, hogy valaki a polgári forgalomban saját nevében léphet fel, nem kritériuma a jogalanyiságnak, hanem éppen *maga a jogalanyiság,* a meglevő jogalanyiság kifejezése. Ez ellen az álláspont ellen az szól, hogy saját néven a polgári forgalomban nemcsak jogi személyek lépnek fel, hanem egyszerű társaságok is. A közös cégnév pedig önmagában a jogi személyiséghez kevés.

e) Lényeges kelléke a jogi személyiségnek, hogy rendelkezzék *állandó szervezett*el, amely a tagok változásától, a dolgozók ki-, illetve belépésétől függetlenül változatlan. Az állandó szervezetet *ügyintéző* és *képviselő szervek* alkotják. E szervek alapvető vonásait a jogi személyre vonatkozó jogszabály, illetőleg e jogszabály alapján *alapszabály,* szervezeti vagy működési szabályzat állapítja meg.

Elvileg előfordulhat és a gyakorlatban is előfordul, hogy egy jogi személy egy másik jogi személy polgári jogi szempontból belső elkülönített része vagy másként kifejezve, *egy jogi személyen belül egy másik jogi személy is működik*: egy szerv belső, valamilyen szempontból önállósított (például önelszámoló) egysége polgári jogi személyiséget kap. Ezt az irodalomban egyes szerzők *részleges jogi személyiség*nek nevezik; ez azonban vitatható, mert a szervezeti egység polgári jogképessége harmadik személyek felé a külső forgalomban teljes és nem részleges. A magyar polgári törvénykönyv elvileg lehetőséget ad arra, hogy jogszabály valamely jogi személy szervezeti egységét ugyancsak jogi személynek minősítse; az egyesületek helyi fiókja esetében erre kifejezett jogszabályi rendelkezés van is. A jogi személyen belüli jogi személyiség kérdése a szocialista nagyvállalatokon belüli önelszámoló egységek kapcsán régi vitatémája a szocialista irodalomnak, újabban, mint láttuk, felvette a jogi személyiség *általános elrelativizálódását.* Megítélésünk szerint a nagyvállalaton belüli egységek esetében *nem* a polgári jogi jogi személyiség biztosítása a lényeges, hanem egy olyan *belső vállalati jogalanyiságé,* amely a vállalati központtal szemben biztosítja az egység részére decentralizált jogokat. Ez tehát egészen más minőségű eset, mint az ún. részleges jogi személyiség.

f) Igen lényeges az, hogy a jogi személy *állam által elismert céllal* rendelkezzék. Lehetséges, hogy ezt a célt az állam kifejezetten támogatja, de legalábbis meg kell tűrnie, más szóval jogilag *tilos* vagy *lehetetlen* célra jogi személy nem jöhet létre. Ez a cél lehet *politikai* jellegű, *társadalmi* jellegű vagy *gazdasági* jellegű. A jogi személyek *többségének* célja gazdasági jellegű. Ebből következik, hogy politikai, társadalmi célra a *b)* pontban elmondottak alapján csak akkor jön létre polgári jogi személy, ha a cél elérése szükségessé teszi, hogy a szervezet a gazdasági forgalomban legalább minimális mértékben fellépjen, tehát önálló vagyoni jogai és kötelezettségei legyenek.

A célnak a szocialista jogi személyeknél nagy jelentősége van, mivel az uralkodó szocialista elméletben és Magyarországot kivéve valamennyi szocialista ország tételes jogában a *jogi személy jogképessége e célhoz igazodik*, azaz az ultra vires szabály itt is érvényesül (relatív jogképesség). A jogi személy céljával ellentétes szerződések érvénytelenek. Hozzá kell azonban ehhez tenni, hogy a célhoz kötöttség elvét huzamosabb idő óta valamennyi szocialista országban *nem kezelik mereven*. A jogi személy céljának körébe eső jogviszonyokat érvényesnek ismeri el a gyakorlat akkor is, ha a szabályzatában nincs kifejezett rendelkezés, amely megengedi az ilyen jogviszonyok létesítését, de az adott jogviszony nem ütközik vagy nem kifejezetten ellentétes a jogi személy céljával. A törvények kifejezett rendelkezése szerint továbbá a célhoz kötöttségből folyó tilalom nem vonatkozik olyan jellegű jogviszonyok létesítésére, amelyek a *szocialista együttműködést* mozdítják elő.

A magyar gazdaságirányítási reform életbelépése után azonban a magyar irodalomban megjelent és a külföldi szocialista irodalomban is szórványosan előfordul egy olyan álláspont, amely szerint a *relatív jogképesség elve a szocialista jogokban nem feltétlen követelmény* és az abszolút jogképesség is elfogadható (*Eörsi, Sárándi*). Ez az álláspont abból indult ki, hogy a fejlett szocialista áruviszonyok körében a célhoz kötöttség elve alapján nem lehet a vállalati szerződéseket érvénytelennek tekinteni. Ez a gazdasági forgalmat veszélyeztetné, a vállalat partnerének és a szerződések összefüggése folytán további vállalatoknak a jogos érdekeit a semmisség sérthetné. A vállalati tevékenységi körök tágabb és általánosabb körülírása ugyanis sok esetben számottevően megnehezíti egy vállalat számára annak felismerését, hogy a másik fél tevékenységi körébe *belefér*-e a tervezett szerződés teljesítése. Ezért a tevékenységi kör túllépésének a semmisség nem megfelelő szankciója. Minthogy a tevékenységi körök meghatározásának a fő funkciója a népgazdaság szakosításának megoldása, az erre vonatkozó előírásokat megszegő vállalatot *államigazgatási úton* (például gazdasági bírsággal), illetőleg e szervezet vezetőit *munkajogi úton felelősségre kell vonni*. A magyar polgári törvénykönyv 1977-es módosítása elfogadta ezt az álláspontot, a jogi személyek eddigi relatív jogképességét abszolúttá változtatta, kimondván, hogy ha jogszabály kivételt nem tesz, a jogi személy mindazon vagyoni és személyi jogok és kötelezettségek alanya lehet, amelyek jellegüknél fogva nem kötődnek természetes személyekhez.

g) A jogi személy lényeges ismérve, hogy a tagok vagyonától *elkülönített vagyonnal* rendelkezik. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a rendelkezési jognak nem kell abszolútnak lennie, továbbá annak nem kell feltétlenül tulajdonjogon alapulnia. Mindezek ellenére azonban jelentkezik a szocialista irodalomban (főleg Lengyelországban) egy olyan nézet, hogy *saját tulajdonjog nélküli jogi személy elvi képtelenség*. Ha ugyanis a szocialista elmélet a jogi személyiséget a tulajdonjogra alapítja, akkor nehéz arra az álláspontra helyezkedni, hogy a legfontosabb szocialista jogi személy, az állami vállalat a vagyonának tulajdonosa soha és semmilyen mértékben sem lehet.

Emellett szükséges, hogy az elkülönült vagyonnak megfelelően a jogi személy önálló vagyoni felelősséggel rendelkezzék. Itt is hangsúlyozni kell, hogy e *felelősség nem mindig jelent egyedüli felelősséget*, lehetséges, hogy mögöttesen mások is felelnek a jogi személy tartozásaiért, az önálló felelősség bizonyos fokú megjelenése azonban szükségszerű. Emellett a szocialista polgári jog általában abból indul ki, hogy a jogi személy, mint ilyen, általános jelleggel felel az alkalmazottai vagy tagjai e minőségükben elkövetett károkozásaiért.

A polgári jogi személyiség független a szervezet politikai fontosságától (például a magyar jogban a szakszervezet vállalati szerve jogi személy, a pártszervezet viszont nem minősül annak. Ez abból adódik, hogy a szakszervezetnek főleg az üdülés vonatkozásában számos vagyoni jellegű feladata van, ez viszont a vállalati pártszervezetre nem áll).

3. A jogi személyek fajai a szocialista országokban.

A jogi személyeket a szocialista társadalomban különböző szemszögből lehet csoportosítani. A legfontosabb csoportosítások az alábbiak:

a) Úgynevezett *intézmény típusú*, illetve *személyegyesülés típusú jogi személyek megkülönböztetése*. Az irodalomban ez a legalapvetőbb és legáltalánosabb elfogadott megkülönböztetés.

Intézmény típusú jogi személyről beszélünk akkor, amikor a tulajdonos vagyonából alvagyont különít el, és arra szervezetet rendel. Intézmény típusú jogi személyek az állami vállalatok és egyéb állami gazdálkodó szervek, az állami költségvetési szervek (az *összes állami*

jogi személy), továbbá a társadalmi szervezetek (szövetkezeti szövetségek és központok) és az egyesületek vállalatai.

A személyegyesülési jogi személyek tág értelemben vett társulási szerződés útján jönnek létre. E csoportba tartozik valamennyi szövetkezet, illetve valamennyi gazdasági társulás útján keletkező jogi személy (közös vállalat, szövetkezeti közös vállalkozás, részvénytársaság, korlátolt felelősségű társaság, nemzetközi társulás útján létrejövő jogi személyek, továbbá az egyesületek. (→ *Társulás*)

A szövetkezeteket és az egyesületeket a szűkebb értelemben vett (áruegyesülési jellegű) társulások fogalmába nem tartozónak tekinti a szocialista elmélet. Aligha vitatható azonban, hogy tág értelemben a szövetkezet és az egyesület vonatkozásában is társulási alapú személyegyesülésről van szó.

Véleményünk szerint a társadalmi szervezetek egyik csoportba sem sorolhatók. A társadalmi szervezetek ugyanis közvetlenül jogszabály alapján jönnek létre, általában semmifajta megállapodás a tagok által a jogi személy létrehozására nem szükséges, külön állami vagy más hatósági elismerésre sincsen szükség. Sőt olyan társadalmi szervezetek is léteznek, mint például Magyarországon a Hazafias Népfront, amelynek még kifejezett tagsága sincsen.

b) Az *alapítás módja* szerint az alábbi jogi személyeket lehet megkülönböztetni:

— *Közvetlenül jogszabály* alapján létrejövő jogi személyek, ide alapvetően a társadalmi szervezetek tartoznak.

— *Állami elismerés nélküli tulajdonosi rendelkezéssel* létrejövő jogi személyek. Ez nyilvánvalóan csak az állam által alapított jogi személyeknél fordulhat elő. A szocialista irodalomban általában ezeket a jogi személyeket *hatósági rendelkezés* útján létrejövő jogi személyekként szokásos jellemezni (*Világhy*). Valójában azonban hatósági aktusra az állami jogi személyek egyetlen fajtájának létrehozásánál sem kerül sor. Az állami költségvetési szervek *belső államigazgatási jogviszony* alapján jönnek létre, a vállalatokat pedig speciális gazdaságirányítási-vállalatirányítási tulajdonosi jogviszony keretében alapítják. A létrejövetel aktusa tehát *államigazgatási* ugyan, de nem hatósági.

— *Tulajdonosi rendelkezés állami elismerése alapján*; így jönnek létre a szövetkezeti szövetségek és központok, valamint a társadalmi szervezetek és az egyesületek vállalatai.

— *Tág értelemben vett társulási szerződéssel, illetőleg annak állami elismerésével.* Az állami elismerés történhet egyedi engedélyezéssel, tehát koncesszió útján, illetőleg normatív feltételek vizsgálata alapján. A szocialista országokban általában a társulási úton létrejövő jogi személyek túlnyomó többségében az állami elismerés kifejezett engedéllyel történik. Az állami elismerés történhet *több fázis*ban, tehát például, hogy szükséges az illetékes szerv engedélye, valamint a nyilvántartásba vétel, de lehetséges, hogy a nyilvántartásba vétel egyben állami engedélyezésnek is minősül. A nyilvántartásba vétel a jogi személy keletkezése szempontjából lehet pusztán *deklaratív* vagy *konstitutív* hatályú is. A nyilvántartásba vétel azonban nem feltétlenül minden esetben az állami elismerés formája, egyéb célokat is szolgálhat, például az állami vállatoknál.

c) Tulajdonforma szerinti osztályozás. Ebből a szempontból megkülönböztethetők az alábbi jogi személyfajták:

— *Állami jogi személyek.* Ide tartoznak összefoglalóan az állami gazdálkodó és költségvetési szervek. E csoportosításnál csak az állami alapítás szempontjából vesszük figyelembe a jogi személyeket és azok *belső funkcióbeli eltérései* nem jutnak kifejezésre. Éppen ezért ez az osztályozás alapvetően a direkt tervgazdálkodásban volt általában jellemző az irodalomban. Az állami szerv mint a jogi személyek önálló kategóriája a gazdaságirányítási reform óta kezd elkopni.

— *Szövetkezetek.* Ide a különböző típusú szövetkezetek tartoznak, amelyek tág értelemben vett csoporttulajdon alapján jönnek létre.

— Az *állampolgári tulajdonjog* alapján létrejövő jogi személyek. Ebbe a csoportba elsősorban az egyesületek tartoznak, függetlenül attól, hogy az egyesület milyen mértékű állami támogatásban részesül.

— A szűkebb értelemben vett *gazdasági társulás* alapján létrejövő jogi személyek. Az irodalom általában ezeket nem tekinti önálló jogi személy fajtának: az állami vállalatok társulásait az állami jogi személyek közé sorolja, a szövetkezetek által közösen alapított jogi személy társulásokat a szövetkezetek közé. Holott egy szövetkezeti közös vállalat nem rendelkezik a szövetkezeti ismérvekkel, hanem szövetkezeti jellemvonások nélküli, jogi személyek által alapított másodlagos vállalat. Úgyszintén az állami vállalatok által alapított közös vállalat sem az állam vállalata, hanem a vállalatok vállalatának minősül. Nyilvánvalóan csak vegyes tulajdonformába sorolható állami vállalatok és szövetkezetek közös társulása vagy ha egy közös vállalat tovább társul. Ugyanakkor helytelen a fejlett szocializmusban a társulások kapcsán a jogi személyek között *magánvállalatok*ról beszélni. Állampolgárok által létrehozott vállalati típus ugyanis Jugoszláviát kivéve a szocialista országokban általában nincsen. A részvénytársaság és a korlátolt felelősségű társaság alapvetően szocialista vállalatok egymásközti társulásainak formájául szolgál, tehát nem magánvállalat. Úgyszintén nem lehet magánvállalatnak tekinteni a nemzetközi társulás révén létrejövő részvénytársaságokat, korlátolt felelősségű társaságokat vagy egyéb közös vállalatokat sem.

— *Társadalmi szervezetek.* A társadalmi szervezetek alapvetően állampolgároknak a szervezetei. Ugyanakkor viszont Magyarországon a gazdaságirányítási reform után *vállalatok társadalmi szervezetei* is létrejöttek. Véleményünk szerint ebbe a csoportba kell sorolni alapvetően a nem állami irányítási feladatokat ellátó, hanem *érdekképviseleti* jellegű szövetkezeti szövetségeket. E szövetkezeti szövetségek ugyancsak nem szövetkezetek, hanem speciális, szövetkezetek érdekeit szolgáló társadalmi szervezetek.

d) Végül a jogi személyeket *funkció*juk szerint is osztályozhatjuk, és ebből a szempontból *gazdálkodó*, illetve nem *gazdálkodó szervezeti jellegű* jogi személyeket különböztethetünk meg.

Az alapvetően gazdálkodó szervezetek közé a következő jogi személyek tartoznak:

— Az állami vállalat összes altípusával (például vállalatszerűen gazdálkodó intézet, kommunális vállalat, közüzem, továbbá a trösztök és a tág értelemben vett pénzintézetek).

— *Vállalatszerűen gazdálkodó szövetkezetek*, elsősorban tehát a mezőgazdasági termelőszövetkezetek, az ipari szövetkezetek, a kereskedelmi szövetkezetek. Ezzel szemben véleményünk szerint nem minősül gazdálkodó jellegű szövetkezetnek a *lakásszövetkezet*, illetőleg a *takarékszövetkezet* — a *fogyasztási szövetkezetek* pedig határesetet képeznek. A magyar szövetkezeti törvény ugyan a szövetkezetek valamennyi fajtáját, köztük a lakásszövetkezetet és a takarékszövetkezetet is vállalatnak nevezte, de ezek a szövetkezetek valóságos vállalatszerű működést viszont nem folytatnak.

— A *társulás* útján keletkező közös vállalatok valamennyi formája (például a magyar jogban a közös vállalat betéti társulás, részvénytársaság, illetve korlátolt felelősségű társaság is).

— A *szövetkezeti szövetségek, illetve központok vállalatai.*

— *A társadalmi szervezetek és egyesületek vállalatai.*

Alapvetően *nem gazdálkodó jellegű jogi személy*ként különböztetendők meg az alábbi jogi személyek:

— *Állami költségvetési* szervek. Ebbe a csoportba tartoznak az államhatalom, az államigazgatás, a bíróság és az ügyészség polgári jogi személyiséggel rendelkező szervezeti egységei. E szervek alapvetően a rájuk bízott vagyont kezelik, azzal nem gazdálkodnak, nyereségszerzésre bizonyos mértékben is törekvő gazdálkodást nem folytatnak. Mindez nem zárja ki azt, hogy a költségvetési szervek bizonyos fajtáinál a költségvetési vagyon kezelésének *rugalmas*abb formái legyenek kialakítva, kialakuljon valamilyen korlátolt mértékű és részleges *költségvetési gazdálkodás* (folyószámlás költségvetési szervek, költségvetési üzemek). Ez azonban nem éri el a vállalati mértéket. Ugyancsak, főleg külföldi szocialista országokban előfordul, hogy államigazgatási szervek, illetőleg azok belső szervei (főleg minisztériumoknál *részleges, sajátos önálló elszámolást* kapnak). Ez esetben sem valódi gazdálkodó szervi működésről van szó, hanem arról, hogy az önelszámolásra való átállítással kívánják e szervezetek gazdaságirányító tevékenységét tökéletesíteni.

— Társulás útján keletkező *koordinatív jellegű jogi személyek.* Ezek a szervezetek alapvetően, hivatali irodajellegű koordinatív tevékenységet folytatnak és legfeljebb másodlagosan korlátozott mértékben folytatnak gazdálkodó tevékenységet. Ebbe a csoportba tartozik a jogi személyiséggel rendelkező, nem középirányító szerv jellegű, hanem társulással keletkező egyesülés.

— Társadalmi szervezetek.

— Egyesületek.

— Ez az osztályozás sem kifogástalan; különösen a külföldi szocialista országokban számos határeset akad. Ilyen elsősorban az önelszámolás alapján működő speciális vállalatirányító középirányító szerv, tehát az egyesülés és kombinát.

Irodalom. *Eörsi* Gyula: A tulajdonjog fejlődése. 1—2. Bp. 1951.; *Eörsi* Gyula: A szocialista polgári jog alapproblémái. Bp. 1965. *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Bp. 1975.; *Világhy* Miklós: Áruviszonyok és a polgári jog. Állam- és Jogtudomány 1968. 3.; *Ereky* István: A jogi személyek. Városi Szemle 1928—1929.; *Moór* Gyula: A jogi személyek elmélete. Bp. 1931.; *Szászy-Schwarz* Gusztáv: A jogi személy magyarázata. Bp. 1906.

Bratusz, M. N.: Juridicseszkie lica v szovetszkom grazsdanszkom prave. Moszkva, 1947.; *Joffe*, O. F.: Razvitie civilisztiszeszkoj müszli v SZSZSZR. Leningrad, 1975.; *Venediktov*, A. V.: Goszudarsztvennaja szocialiszticseszkaja szobsztvennoszt'. Moszkva, 1948.

Duguit, L.: Les transformations générales du droit privé depuis le Code Napoléon. Paris, 1922.; *Fabricius*, M.: Relativität der Rechtsfähigkeit. Frankfurt, 1963.; *Gierke*, O.: Das Wesen der Menschlichen Verbände. Tübingen, 1902.; *Kelsen*, H.: Hauptprobleme der Staatslehre. Berlin, 1925.; *Nass*, M.: Person, Persönlichkeit und juristische Person. München, 1964.; *Weber*, W.: Die Körperschaften, Anstalten und Stiftungen. Jena, 1937.; *Wolff*, M. I.: Organschaft und juristische Person. Hamburg, 1933.; *Jellinek*, G.: System der subjektiven öffentlichen Rechts. Freiburg, 1892.; *Mayer*, O.: Die juristische Person und ihre Verwertbarkeit im öffentlichen Recht. Tübingen. 1908.; *Michoid*, L.: La théorie de la personnalité morale et son application en droit français. Paris, 1924.; *Mommsen*, T.: Zur Lehre von den römischen Korporationen. Weimar, 1904.

Sárközy Tamás

JOGI TÉNY → *Jogviszony*

JOGKÉPESSÉG → *Személyek*

JOGKÖVETÉS: I. A jogkövetés fogalma (919.) — II. A jogkövetés alapja (920.) — III. A jogkövetés mint politikai viszony (924.) — IV. A jogkövetés jellegzetességei (925.) — V. A jogkövetés a kapitalizmusban (925.) — VI. A jogkövetés jellegzetességei a szocialista társadalomban (926).

I. A jogkövetés fogalma.

Tágabb értelemben a jogkövetés a tételes jog előírásaival egyező magatartást, illetve az ily módon létrejött társadalmi állapotot jelenti. Szűkebb értelemben az állampolgároknak a jogi előírásokkal egyező magatartását jelöljük ezzel a kifejezéssel. A továbbiakban a jogkövetésnek ezt a szűkebb értelmét tartjuk szem előtt. A jogkövetésnek különböző szintjeit vizsgálhatjuk: felfoghatjuk legáltalánosabban a jog egészének társadalmi érvényesüléseként, az egyénnek a jogrendszer egészével való megegyezéseként és az egyes jogi norma előírásával egyező konkrét egyedi magatartásként. A jogkövetés mindig viszonyítást fejez ki, amennyiben a tételes jog viszonylag egyértelműen meghatározott magatartási elvárásához viszonyítjuk az életbeli magatartást. Mivel csak egyes jogrendszereket jellemez az, hogy jogszabályok bizonyos általánossággal és viszonylag egyértelműen előre meghatározzák a követendő magatartást, jogkövetésről csak viszonylag fejlett jogrendszer esetén beszélhetünk.

A jogtudomány és a jogelmélet hosszú időn át elhanyagolta a jogkövetés elméleti tanulmányozását, elsősorban azért, mert a jogi szabályozás és a jogalkalmazás döntően éppen ott kényszerül beavatkozni, ahol nem követik a jogot, ahol tehát valamilyen konfliktus keletkezik. Ez némiképp pragmatikus szemléletre vezetett, mely a vitás kérdéseket, illetve jogvitákat állította középpontba. Ugyanilyen szemléleti korlátozottság jellemzi azt az államelméleti-eljárásjogi indíttatású irányzatot is, mely mindenkor az állami szervek, a hatóságok beavatkozását tartotta a jogiság kizárólagos kritériumának. A jogkövető magatartás jelentőségét ugyan a politikaelmélet nemegyszer felvetette, különösen olyan korszakokban, amikor az engedelmesség alapjai a társadalmi feszültségek folytán az előtérbe kerültek, de ezek többnyire megrekedtek a moralizálás és a vitairatok szintjén, és a jelenség társadalmi összefüggéseinek vizsgálatával adósak maradtak. Ehhez ugyanis a jog társadalmi összefüggéseinek felismerésére lett volna szükség, hiszen csak a jog társadalmi funkciójának ismeretében lehetséges a jogkövetés mint társadalmi tömegjelenség megismerése és az ettől való eltérések lényegének feltárása. A marxizmus és az ettől való eltérések lényegeinek társadalomelmélete e területen is döntő fordulatot eredményezett, amennyiben kimutatta a jog osztályfunkcióját. Ennek fényében felismerhetővé vált az, hogy a jog társadalmi méretű követésében az osztályérdekeknek és az osztályuralomnak milyen szerepe van. A jogkövetés mint konkrét individuális jelenség a komplex viselkedéselméleti megközelítés társadalomtudományi elterjedésével vált egzakt tudományos problémává, bár a tényleges mechanizmusok feltárása még ma sem mondható megnyugtatónak. A viselkedéstudományi felismerések azonban csak egyes, a jog tényleges társadalmi összefüggései iránt érzékeny jogtudományi irányzatokban találnak érdeklődésre. A szociológiai szemlélet erősödésével a jogkövetés problémája — részben a fokozódó bűnözés hatására, valamint a monopolkapitalista állam fokozott társadalomszervező tevékenységével összefüggésben — ugyan kap bizonyos figyelmet a burzsoá jogi elméletekben, mégis, érthetően, elsősorban a marxista—leninista jogtudományok keretében válik igazán vizsgált problémává, itt lesz a jogelmélet önálló kategóriája. Ez a megnövekedett jelentőség összefügg a szocialista társadalmi viszonyok újszerű vonásaival és a szocialista jog társadalmi funkciójával. Ezt a jogot már nem a kizsákmányoló viszonyok konzerválása jellemzi, hanem a dolgozók bekapcsolása a szocialista építésbe, a konfliktusok csökkentése, az állami kényszergépezetnek a szocialista tudattól vezetett emberekkel való fokozatos felváltása.

A jog követése annak címzettjei által mindenkor a jog érvényesülését jelenti. A jog érvényesülése természetesen nem feltétlenül jár a jog hatékonyságával, mivel ez utóbbi tartalmaz egy további értékelemet is: a jogalkotó által szándékolt céllal való társadalmi megegyezését. Történelmileg nem kivételes, hogy a jogalkotó által megkívánt magatartások megvalósulása ellenére sem jött létre az a cél, társadalmi állapot, amelyet e magatartás előírásával a jogalkotó elérni szándékozott, illetve a megvalósult magatartásoknak társadalmilag olyan mellékhatásai voltak, amelyek ellentétben álltak a jogalkotó értékrendjével (diszfunkció). A jog nemcsak a jogkövetés, hanem a jogalkalmazás útján is érvényesülhet. Ez a fajta érvényesülés azonban az állampolgári jogkövetéssel realizált érvényesüléshez képest rendszerint másodlagos, amennyiben éppen és csakis akkor kerül rá sor, ha a jogkövetés elmaradt. Ennek megfelelően elmondhatjuk, hogy a jogalkalmazás többnyire korrektív jellegű: a jogkövetés hiányosságainak kiigazítására, egyéni, illetve társadalmi kikényszerítésére, a jogkövetés elmulasztásával jelentkező hibák orvoslására szolgál. Számos olyan jogalkalmazói aktus van azonban, különösen az államigazgatás terén, amelyben nem a jogkövetés pótlására irányul a hatósági tevékenység,

sőt a jogalkalmazói aktus következtében sem kerül sor valamiféle állampolgári jogkövetésre.

A jogkövetés és jogalkalmazás közötti kapcsolatban egy általánosabb szinten az előbb említett eltéréseket szintetizáló dialektikus kölcsönhatás valósul meg, amennyiben a következetes jogalkalmazás, a törvényesség erősíti a jogkövetést, másfelől, a jogkövetés meghatározza a jogalkalmazás társadalmi kereteit, és végső fokon megadja a norma és az egész jogrend társadalmi érvényességét. A jogkövetés teljes hiányát nem hagyhatja hosszú távon figyelmen kívül a jogalkalmazó, sőt a jogalkotó sem: azok a szabályok, amelyeket társadalmilag nem követnek, idővel a jogalkalmazónak olyannyira kényelmetlenné válnak, hogy azok alkalmazásától rendszerint kénytelen eltekinteni, amennyiben társadalmi presztízsét meg akarja őrizni. E helyzetben a desuetudo sajátos esetével találkozhatunk, amit azonban a normával szembeni társadalmi ellenállás észlelésekor a jogalkotó a szabály módosításával megelőzhet.

A jogkövetés mint a jog társadalmi szintű érvényesülése konkrétan az egyes normák konkrét követésében valósul meg. E megvalósulás történhet jogviszonyokban és — bizonyos normáknál — azon kívül is. A jogviszonyban realizálódó jogkövetés lehet két állampolgár közti kölcsönös viszony, amikor pl. egy szerződés esetében a jogkövetés a normaszerű magatartás mellett a szerződésszerű — a felek által kikötött — magatartás tanúsítását is jelenti. A szerződés azonban ezzel még nem válik normává, mint Kelsen véli, hanem a jognak a szerződés betartására vonatkozó szabálya érvényesül. Ugyancsak jogviszony keretében valósul meg a jogkövetés, ha a jogviszony egyik alanya jogkövető állampolgár, a másik az állam (illetve ennek egy konkrét szerve: pl. adóügyi viszonyban). Bonyolultabb a helyzet akkor, ha a jogszabály valamilyen magatartástól való tartózkodást ír elő, illetve valamilyen magatartást tilalmaz, és ez előírás érvényesül, vagyis nem jön létre konkrét jogviszony. A jogkövetés ilyenkor éppen a jogviszony létrejöttének elkerülésében áll (pl. valaki a jog előírásának megfelelően nem öl).

II. A jogkövetés alapja.

Az eddigiekben a jogkövetést mint a normának megfelelő magatartást, illetve társadalmi cselekvést jellemeztük: a jogi előírással való egyező állapot létrejötte azonban nincs szükségképpen közvetlen okozati kapcsolatban a jogi előírással. A mindennapi élet számtalan, jogi szempontból jogkövetésnek minősíthető ügylete, magatartása szubjektíve nem jogkövetés, mivel a magatartást a személy anélkül tanúsítja, hogy magatartása jogiságának tudatában volna. A jogászi világszemlélet Engels által bírált hibájába esnénk, ha ezeket az eseteket konkrét jogkövetésként értelmeznénk, társadalmilag azonban valóban a jog által megkívánt rend valósul meg bennük, vagyis ebben az összefüggésben jogkövetésről beszélhetünk. A jogkövetésnek azonban se nem szükséges, se nem elégséges oka a norma. A jogkövetés társadalmi alapját csak a társadalmi jelenségek együttes hatásának figyelembevétele esetén tárhatjuk fel. A marxista társadalomelmélet igazolta, hogy „a társadalom gazdasági szerkezete az a reális alap, amelyen a jogi és politikai felépítmény emelkedik". Így a gazdasági viszonyok határozzák meg végső fokon azokat az osztályakarati viszonyokat, melyek a jogban öltenek kifejezést és ugyanezen gazdasági viszonyok határozzák meg azokat az *érdekeket*, melyek a cselekvések irányítói. Ezek az érdekek aztán többnyire társadalmilag megegyeznek a jogi előírásokkal. Alapvetően ez az egyezés biztosítja, hogy a jog társadalmilag érvényesülni képes. Ezen alapvető gazdasági gyökerű egyezés nélkül a jog minden állami kényszer ellenére előbb-utóbb elveszti hatékonyságát, és az államhatalom előbb-utóbb tönkremegy (Marx). A gazdasági viszonyok által meghatározott jogkövető társadalmi jogérvényesülés tehát nincs szükségképpen tekintettel a jogi szabályokra, pusztán a gazdasági viszonyok és az ezekre épülő érdekek befolyásolhatják ezeket a cselekvéseket oly módon, hogy azok egybe fognak esni a jogi szabályokkal, mégpedig pusztán azon ténynél fogva, hogy e szabályokat e gazdasági viszonyoknak relatíve legmegfelelőbbé tették, s így az egyéni cselekvés, amennyiben gazdaságilag az adott rendszerben racionális, meg fog egyezni a jogi előírással, mivel éppen a gazdaságilag relatíve racionálisat fejezi ki általánosan követendőként a jogszabály. Ezt az ideális és csak tendenciaszerűen érvényesülő állapotot fejezi ki Marx A tőkében, amikor az egyenértékű árucseréről és ennek jogi formájáról ír.

Az ezen össztársadalmi értelemben vett gazdasági meghatározottság mellett azonban a jogkövetésnek konkrét motívuma is lehet gazdasági-kalkulatorikus, nevezetesen az a megfontolás, hogy azért célszerű a konkrét esetben jogszerűen eljárni, mert ez biztosítja majd a jogi védettséget. (→ *Jogalkalmazás*)

A jogi előírásokkal egybeeső magatartások motívumait helytelen lenne a közvetlen gazdasági meghatározottságra szűkíteni. Marx és Engels sokszor hangsúlyozták, hogy ők a gazdasági elemet csak végső soron tartották meghatározónak. Ugyanakkor a gazdasági szféra által végső fokon meghatározottan számos olyan felépítményi elem van, amelyek befolyásolják a magatartást, s mivel a felépítményi elemek közt, részben közös meghatározó társadalmi-gazdasági alapjuk, részben kölcsönhatásaik folytán egyfajta megegyezés létezik, így ezek a nem közvetlenül gazdasági magatartás-motívumok is a jogilag előírttal egyező eredményre vezetnek, bár miközben az egyén ezek hatására

cselekszik, az adott esetben alkalmasint egyáltalán nem törődik azzal, hogy mi a jog előírása. A magatartás ilyen befolyásolói között különösen nagy szerepe van a különféle normarendszereknek, nevezetesen az erkölcsnek és a vallásnak. Egyszerűbb társadalmi szerkezetekben a jog alig vált el ezektől, így még természetesebb volt, hogy az erkölcsös, kegyes magatartás jogkövetőnek minősült. A társadalmi fejlődés során azonban egyre inkább elszakadtak egymástól ezek a normarendszerek és a differenciálódás során bizonyos ellentétek is keletkeztek köztük. Bizonyos társadalmi helyzetekben ezek az ellentétek az egyes normarendszerek mögött álló intézmények, szervezetek harca folytán egymás nyílt tagadásává válhattak (pl. a korai polgári forradalmak idején a vallási normarendszer nevében fordultak a világi-feudális hatalom ellen).

Az egyes normarendszerek ellentéte vagy legalábbis eltérései ma sem kizártak, mégis az a tény, hogy a társadalom fejlődésével az egész társadalmat átfogó vallás vagy erkölcs lehetősége szinte a minimálisra csökkent, az ellentmondást másodlagos jelentőségűvé teszi. Ugyancsak csökkenti az ellentmondást az a tény, hogy a jog ma már sokkal szélesebb területet fog át, mint a vallás és az erkölcs, így a jogkövetésnek számos olyan esete adódik, ahol a magatartás erkölcsileg közömbös. Az erkölcsnek mint magatartásszabályozónak hatékonysága emellett azért is gyengül, mert a társadalmak differenciálódásával többféle erkölcs is él egymás mellett párhuzamosan, s bár az uralkodó osztály erkölcse bizonyos fokig monopolhelyzetben van, többek közt a tömegkommunikációs eszközök fölött gyakorolt ellenőrzés, valamint éppen jogalkotó hatalma révén, mégis más osztályoknak és rétegeknek is sajátos, ezzel ellentétes elvárásai alakulnak ki. Az erkölcsi jellegű magatartás-befolyásolás továbbá azért is problematikus, mivel modern társadalmakban az egyén nem egyetlen csoport tagja, és a különböző társadalmi csoportok normái közt gyakran ellentét keletkezhet. Ez a konfliktus a kívülről vezérelt embernek nevezett típus elterjedése folytán mind gyakoribb. Abban az esetben azonban, ha az egyén cselekvését valamilyen egységes, belső morál határozza meg, a konfliktus lehetősége kizárt, bár ugyanakkor a belső morális előírás követése gyakran eltérhet a jogilag megkövetelttől, azaz nem feltétlenül válik a jogkövetés motívumává.

Szocialista társadalmi viszonyok között a szocialista társadalmi erkölcs szerepe növekszik a joggal egyező magatartások meghatározásában, mivel a szocialista erkölcs és a szocialista jog között igen szoros a kapcsolat, ellentétük mint társadalmi tömegjelenség kizárt. Ugyanekkor a szocialista erkölcs, mivel a társadalom egészének objektív érdekeit fejezi ki, az egész társadalom számára bensővé tehető és internalizálódik is.

Az eddigiekben azokról a tényezőkről volt szó, amelyek mint magatartásirányítók, a jogilag megkívánttal azonos viszonyokat hívnak életre anélkül, hogy a magatartás tanúsítója magára a jogi normára vagy a jogrendre tekintettel lett volna. Tulajdonképpeni jogkövetésről azonban csak akkor van szó, ha a magatartás éppen a jogi norma előírására tekintettel lesz jogszerűvé. (Hogy mégsem szűkítjük le ennyire a jogkövetés fogalmát, annak mindenekelőtt az az oka, hogy gyakorlatilag nem lehet eldönteni — társadalmilag pedig talán nem is érdemes —, hogy az adott jogkövető magatartásnak mi volt a konkrét motívuma.) Ahhoz, hogy a magatartás a jogi előírást figyelembe vehesse, az előírásnak megismerhetőnek, sőt konkrétan ismertnek kell lennie. A jogi előírások megismerhetősége jogrendszerenként változik, a szocialista jogot azonban a jogszabályok világos szövege, hozzáférhetősége, egyre szélesebb körű társadalmi ismertség jellemzi. A szocialista jogrendszerekben megvalósul az a demokratikus követelmény, hogy az állampolgárok jogi helyzetét csak olyan jogi normák szabályozhatják, amelyeket számukra hozzáférhetővé is tesznek. A szocialista államokban jelentős társadalmi erőfeszítések történnek a jog megismertetésére, s emellett a jogalkalmazók kötelessége, hogy kiküszöböljenek minden olyan hátrányt, mely a jogszabályok esetleges nemismeréséből származik.

A jogi előírások az állampolgárok előtt alapvetően két formában jelentkeznek: jogszabályi elvontságukban és az állampolgárhoz intézett közvetlen utasításban (parancsban). A jogi normák közvetlenségéből, illetve közvetettségéből adódó eltérések ellenére a jogkövetés alapvető okai azonosak. Nyilvánvaló, hogy a kétféle helyzetben eltér némileg a jogkövetés mechanizmusa, amennyiben a konkrét utasítás, mivel az rendszerint valamilyen szervezeti keretben jelentkezik, személyesebb jellegű, közvetlenebb, esetenként világosabb is, továbbá a szervezetben kialakult előzetes alárendeltségi viszonyok, valamint a személyiségformálódás tekintély iránti engedelmességet képző tényezői (családban: szülői tekintély; iskolában: tanárok stb.) ezen utasításokat többnyire csaknem automatikusan végrehajtandóvá teszik, különösen, ha az utasítás nem ellentétes valamilyen értékkel vagy individuális érdekkel. Az absztrakt norma felszólító ereje kisebb, különösen olyan jogi normák esetében, amelyeket nem mindig lehet valamilyen konkrét közösséghez, referenciacsoporthoz kapcsolni. Az állampolgárok viszonylag ritka esetben ismerik meg ezeket az absztrakt normákat közvetlenül az alaki jogforrásból, inkább a hírközlés és másodlagos információs csatornák szolgálnak a megismerés forrásaiul. Lényegében ugyanezen forrásokban jelenik meg az absztrakt norma hatékonyabb formájában: szokásként. A szokássá vált normát vagy konkrét előző jogkövetési

(jogalkalmazási) példák jelenítik meg, vagy legalábbis megismerésük során a tartalmi információt a referenciacsoportban elfogadottságra utalás kíséri, ami követésük jelentős, sőt döntő motívuma lehet.

Mivel a jogkövetés tulajdonképpen tartós állapot, rendszeresen és szinte állandóan választást követelne: a jogszabály szerint vagy más normák alapján cselekedjünk-e. Ez nemcsak gazdaságtalan, de egyben lehetetlen is; a cselekvések döntési folyamata nagymértékben automatizált. Ez az automatizáltság lényegében a korábbi megelőző cselekvési minták csaknem mechanikus követését jelenti, vagyis szokásszerű. A jogkövetés szempontjából minden történelmi korszakban óriási jelentősége volt a szokásszerű jogkövetésnek. A szokásszerű jogkövetés esetén az egyénben többnyire fel sem merül az, hogy másképpen is cselekedhetne, a cselekedetnek nem tulajdonít erkölcsi vagy jogi motívumot, hanem az mintegy a természetes, az egyedül lehetséges és magától értetődő cselekvésnek tűnik. A tradicionális társadalmakban a szokásszerű alapvető fontosságú volt, éppen ez okozta e társadalmak változásellenességét, illetve igen lassú változását. A szokásszerű jogkövetés egyébként sajátos jogfejlesztési technikákat alakít ki, amint az a bírói jogfejlesztés esetén — klasszikus formájában Angliában — megfigyelhető. A szokásszerű jogkövetés esetén önmagában értéket jelent az, hogy a szokás régi, az ősöktől származik. (Ezt esetleg még kiegészítette egyes társadalmakban az isteni eredet mítosza.) A modern viszonyok között érvényesülő felgyorsult társadalmi fejlődéssel ez a szokásszerű jogkövetés háttérbe szorult, részben mert a jogi változások túl gyorsak ahhoz, hogy szokássá változhassanak, de a társadalmi élet azon területein, ahol még tradicionális életviszonyok érvényesülnek, továbbra is nagy szerepe van a szokásnak. A jog nem-szokásszerű, hanem törvényhozói (vagyis nem rejtett) változtatása, az új szabályok a szokásjog ellenállásába ütköznek, vagy legalábbis nélkülözik a szokásjogi beidegzettség támogató erejét. A jogi norma elfogadása szempontjából ilyenkor alapvető, hogy az egyes előírások a jogrendszer részeiként jelennek meg, az egyén pedig szocializációja során megtanulja, hogy a jogrendet, mint olyat, általában elfogadja. Ennek az elfogadásnak lényeges eleme, hogy a jogszabályok olyan szervezet, illetve szervezetek akaratnyilvánulásai, amelyeket az állampolgár a szocializációs folyamatban megtanult tekintélyként tisztelni. A jogszabályokat azért fogadják el, mert az államtól származnak. Az állam tisztelete a különböző szociálizációs mechanizmusok (család, iskola, hírközlés) hatására szükségképpen kialakul, pszichológiai alapja valószínűleg az állam mint legerősebbnek érzékelt társadalmi hatalom iránti félelem, illetve ennek szocializált leküzdése a hatalmasságában félelmetessel való *azonosulás* útján.

Az állam s különösen a modern centralizált államok természetesen — tudatosan vagy sem — jelentős erőfeszítéseket tesznek arra, hogy ideológiai hatalmuk segítségével erősítsék az állami intézkedések ilyen, a jogszabályt kibocsátó erő, illetve közvetlenül a jogrend legitimitása presztízsén (M. Weber) alapuló elfogadását. Ugyanilyen irányban hat az is, hogy a jogrend számos erkölcsi szabályt is tartalmaz, vagyis egyes részeiben erkölcsileg is követendő, s ez az egész rendszernek az erkölcsösség látszatát kölcsönözheti. A jogrendszer elfogadását erősítik továbbá azok az etikai tanítások, melyek a jogrend követését erkölcsi vagy vallási kötelességgé teszik, s ezek — nem véletlenül — olykor az uralkodó osztály hivatalos erkölcsévé válnak. Szt. Pál e szempontból jellemző és máig ható egyházi tanítása szerint például az állam Isten akaratából áll fenn, az államnak való engedelmesség tehát, bármit parancsoljon is, vallási kötelesség.

Mégis, tekintettel arra, hogy kizsákmányoló társadalmakban a jogkövetés végső fokon a kizsákmányoló viszonyok elfogadtatását jelenti, ehhez ideológiai eszközök önmagukban nem elegendők: ahhoz, hogy az uralkodó osztály érdekeit tükröző szabályok szokássá menjenek át, kényszerre van szükség. A jog specifikuma egyebek közt abban áll, hogy az államhatalomra támaszkodva a jogkövető magatartás esetére valamilyen jutalmat, állami jogvédelmet vagy legalábbis az állami kényszertől való mentességet biztosít, míg a normától eltérő magatartás esetén valamilyen kényszert alkalmaz ennek megbüntetésére, vagy a kívánt állapot létrehozatalára. Kizsákmányoló viszonyok között éppen a kényszer kilátásba helyezése és alkalmazása jellemzi a jogot, mint ahogy a kizsákmányolt osztályokat is éppen az erőszak, illetve az azzal való fenyegetés tartja vissza a jogrendben rögzített állapotok megváltoztatásától. A jognak ez a sajátsága az egyes normák szintjén is megfigyelhető: a jogi normának fogalmi eleme a szankció. A jogkövetés sajátos jogi motívuma tehát a kilátásba helyezett jogkövetkezmény, különösen a kényszer. Helytelen lenne azonban a jogot a kényszerrel azonosítani, és a jogkövetés okát a kényszertől való félelemben keresni. „Az elvont vagy szigorú értelemben vett jogot mindjárt, eleve mint olyan *jogot* definiálni, amelyre hivatkozva kényszert szabad alkalmazni, annyi, mint azt egy következményénél megragadni, amely csak a jogtalanság kerülőútján lép fel." (Hegel.) Már Spinoza rámutatott arra, hogy pusztán a kényszermonopóliumra alapozva tartósan nem állhat fenn egyetlen jogrend sem, mivel az állam tényleges erejének minden gyengülése azonnal anarchiára vezetne.

Kétségtelen, hogy a kényszer alkalmazásával rövid távon lehet eredményt elérni, és egy-egy új társadalmi rend kialakításában az erőszak szerepe óriási. A túlzásba vitt kényszer azonban

végső fokon eredménytelen lesz, mert abban az esetben, ha különböző súlyú cselekményeknek egyaránt végletesek a jogkövetkezményei, ha aránytalanok a büntetések, ez társadalmi fanatizmusra, a súlyosabb bűncselekmények elszaporodására, esetleg engedetlenségre, végső fokon lázadásra vezethet. Az arányos szankciórendszer különösen a felvilágosodás óta szerepel a haladó büntetőjogászok programjában.

Az egyes jogrendszerek közt lényeges különbség van a kényszerítő jellegű szankciók súlya, szerepe szempontjából. A szocialista jogban mindinkább csökken a kényszert kilátásba helyező szabályok száma, fokozódik a jog meggyőző ereje, valamint a pozitív jogkövetkezmények kilátásba helyezése. A kényszer az egyes jogágak szerint is változik: leginkább a büntetőjogot jellemzi a tilalmak kényszerrel való érvényesítése, míg más jogágakban a hangsúly inkább a jogkövető magatartásnak nyújtott állami támogatáson van, ami azonban a másik féllel szemben bizonyos kényszer alkalmazását vagy legalábbis ilyennel való fenyegetést jelent. A polgári jogban különösen, de más jogágakban is szerepe van az érvénytelenségnek, aminek elsődleges következménye éppen az állami kényszerrel való támogatás megtagadása.

A kényszertől való félelem elégtelenségének belátása már a 16. századtól arra indított egyes természetjogászokat, hogy a jogkövetésben szerepet játszó racionális megfontolásokat hangsúlyozzák. (A klasszikus észjogi érvelésben ez úgy hangzott, hogy mivel a jogrend tökéletesen ésszerű, és az emberek is az ész diktátumát követik, tehát követniük kell a jogot.) Később az evolucionizmushoz kapcsolódó irányzatok is a racionális belátással magyarázták az engedelmességet. Jellemző ebből a szempontból Pikler Gyula elmélete. Adott esetben valóban belátható egy-egy norma társadalmi célja, és az egyén e társadalmi célkitűzést magáévá téve elfogadja az annak eszközéül szolgáló szabályt is. Ugyancsak racionális megfontolásokon alapul a jogkövetés akkor, ha az egyén belátja, hogy a szabály követése megfelel egyéni érdekeinek. Az előbbi eset empirikusan ritka, az utóbbiról sem igazolható általános elterjedtsége, társadalmi szinten pedig az osztálytársadalom alapviszonyainak szabályozására hivatott normák esetén csak az uralkodó osztály érdekkövető jogi magatartását magyarázza, más osztályok, rétegek esetében csak a partikuláris vagy individuális érdekkel esik egybe a jogkövetelte magatartás, és ez az össztársadalmi, illetve osztályszempontból csak eseti.

A jogi előírásnak szokássá alakulása, illetve a szokás jogilag kötelezővé tétele esetén a jogkövetés társadalmilag igen erős lesz, ugyanakkor a jogi változtatásokkal szemben az ilyen szokásszerű beidegzések a legerősebb ellenállást fejtik ki. A szocialista jogfejlesztés is számol a szokásszerű beidegződésekkel: ilyen megfontolásokból tartották fenn például a magyar polgári törvénykönyvben az egyébként sokak által feudálisnak vélt ági öröklést.

Bármilyen konkrét oka vagy okegyüttese legyen is a jogkövetésnek, kétségtelen, hogy az társadalmilag csak akkor válik tartóssá, ha valamilyen megerősítési mechanizmus biztosítja fennmaradását. A társadalmi interakcióban számos ilyen folyamat figyelhető meg: különféle felelősségi rendszerek, társadalmi szankciók; de megerősítő szerepe van a mások jogkövetésének, mint példának, és a saját korábbi jogkövetésnek is. A jogrendszerben sajátos mechanizmus, a jogalkalmazás, biztosítja e folyamatot, különösen pedig a kényszer és jutalom mint jogkövetési motívumok a jog szervezett érvényesítését. A jogalkalmazás hat az adott ügyben szereplő személyre, aki a szankciót elszenvedi, valamint ennek mikrokörnyezetére. Emellett azonban szélesebb társadalmi hatása is van, konkrétságában és általánosságban is. A jogalkalmazásnak a jogkövetésre gyakorolt konkrét társadalmi hatásáról akkor beszélhetünk, ha ez a döntés elterjedt, ismertté válik, ami különösen modern hírközlési viszonyok mellett nem számít kivételesnek. Ily módon ugyanúgy hat, mint a jogkövetés más szocializációs elemei, biztosítva azonban a visszacsatolást. A jogalkalmazói aktus társadalmi hatása a jogkövetés szempontjából annyiban általános, amennyiben más hasonló döntések alapjává lesz, vagy más hasonló döntésekkel együtt biztosítja a jogszabályi előírásnak megfelelő viszonyok létrehozatalát, vagyis objektíve része annak a folyamatnak, melynek során a jog — a jogkövetéstől függetlenül vagy éppen annak ellenére — érvényesül. E jogérvényesülés mint társadalmi jelenség azonban visszahat magára a jogkövetésre is. A következetes jogalkalmazás ugyanis részben egységes cselekvési motivációként hat, másrészt kiszámíthatóvá teszi a cselekvés következményeit. Hatásának döntő mozzanata azonban abban keresendő, hogy megszilárdítja a társadalmi intézményeket, amelyek aztán társadalmi funkciójukat kifejezve viszont képesek a jogkövetés szintjének emelésére. Ilyen hatást azonban csakis következetes jogalkalmazástól várhatunk, míg az ellentétes döntések a zavart fokozzák és nem vezetnek társadalmi jogkövetésre. Végül a legkövetkezetesebb jogalkalmazás sem képes megváltoztatni a társadalmi viszonyokat: a termelőerők meghatározta társadalmi összefüggéseket a jogalkalmazás nem törheti át, nem alakíthat ki tartósan a társadalmi viszonyoktól elszakadt jogkövetést. A Kemal Atatürk által Törökországban bevezetett európai intézmények a legszigorúbb bírósági jogalkalmazás mellett sem érték el a kívánt eredményt, a lakosság továbbra is életviszonyainak megfelelően élt: a gazdaságilag szükséges, de tiltott többnejűség kétmillió törvénytelen gyermeket „teremtett".

Az individuális jogkövetés szociológiai és pszichológiai hátterének vizsgálatára az utóbbi években történtek ugyan erőfeszítések, de az eredmények igen ellentmondók. Úgy tűnik, hogy az egyes személyek jogkövetésmódja alapvetően kapcsolódik társadalmi osztályuk, rétegük sajátos jogkövetéséhez, vagyis alapvetően ahhoz, mennyiben felel meg a jog az adott osztály érdekeinek, illetve ezen érdekeket miként tudatosították. Ezen túlmenően az egyes jogi normák megítélésében konkréten többféle mechanizmus játszhat szerepet, ezeket azonban az érdek rendezi meghatározott struktúrába. Más tapasztalatok szerint az egyénnek a jogi rendelkezésekkel kapcsolatos álláspontja és viselkedése az ember személyiségével is igen szorosan összefügg és a jog követése vagy nem követése egy-egy konkrét esetben a személyiség adaptív jellegétől függ. Önmagában azonban az alkalmazkodóképesség, a konformizmus nem magyarázza meg a jogkövetést, mivel éppen e tulajdonság alapján kialakulhat deviáns magatartás is, ha az egyén olyan szubkultúra iránt konform, amelynek értékei és előírásai eltérnek a jogétól.

III. A jogkövetés mint politikai viszony. A jogkövetés politikai viszony, amennyiben az állampolgárnak mint a politikai közösség tagjának e közösség iránti kötelezettségeit fejezi ki. A politikailag szervezett társadalomban élő embernek be kell tartania az együttélési szabályokat, kénytelen elfogadni az adott uralmi viszonyokat. A jogkövetésnek ezt a kötelezettségi oldalát elsősorban az államjog hangsúlyozza. Ennek szokásos ideológiája, hogy az egyén és az állam között valamiféle szerződéses kapcsolat áll fenn, melynek értelmében az egyén hűséggel tartozik az államnak, az állam pedig támogatással, bizonyos jogok elismerésével az egyénnek. E gondolat a társadalmi szerződésről szóló különféle elméletekben bontakozott ki. Mivel a társadalmi szerződésnek semmiféle történelmi alapja sincs, és a valóságban a hatalmi viszonyok megszépítéséről és — ezen ideologikus megszépítéssel — egyben megerősítéséről van szó. A jogkövetést lehet ugyan ideologikusan valamilyen szinallagmatikus vagy elkötelezettségi alapra helyezni és ezzel mozgásba hozni az igazságossági képzeteket, ami valóban alkalmas arra, hogy megerősítse a jogkövetési-engedelmességi érzést, de ténylegesen a jogkövetés alapja az a tény, hogy az államhatalomra támaszkodó uralkodó osztály képes ennek tényleges kikényszerítésére, illetve megfelelő eszközei vannak arra, hogy a jogkövető magatartásra vonatkozó kötelezettség érzését kialakítsa. Az uralkodó osztály állama és joga iránti engedelmességi kötelezettség korlátai nem szerződési fenntartásokból, elidegeníthetetlen jogokból származnak (mint Locke vélte). E kötelezettség annyiban nem teljes, amennyiben az uralkodó osztály hatalma nem korlátlan, hanem a konkrét történelmi erőviszonyoktól függ.

Az engedelmességet mint politikai kötelezettséget mindmáig leghatásosabban az a Szokratész határozta meg, akit éppen a törvényekkel szembeni általánosan engedetlen magatartása miatt ítéltek el athéni polgártársai. Miközben Szokratész az állam iránti hálából az állami törvények iránti erkölcsi tartozást és abszolút engedelmességi kötelességet kovácsolt, felismerte azt is, hogy engedelmesség nélkül nincs társadalmi együttélés és ebben a társadalmi funkcióban látja a jogkövetési kötelezettség másik alapját. Mivel az ember nem élhet társadalmon kívül, egyszerűen létfenntartásánál fogva kénytelen társadalomban, vagyis engedelmességben élni. Ebből azonban nem következik, hogy éppen az adott politikai hatalom iránt köteles engedelmességet tanúsítani.

A keresztény természetjog előretörésével az engedelmességi viszonyban az evilági politikai viszony az isteni rend mögé húzódott: a hatalomnak való engedelmesség az isteni parancs iránti vallási kötelezettséggé lett. A kereszténység hanyatlásával és a társadalmi osztályok nagyobb aktivitásával olyan elméletek igyekeztek megalapozni az engedelmességet az új, forradalmi úton létrejött politikai hatalom iránt, amelyek a nép saját akaratából származtatták az engedelmességet (szerződéselméletek). Így Hobbes az engedelmességet a társadalmi egyesülés céljából vezette le, Locke pedig már elismerte a tömeges ellenállás, a felkelés jogát, amennyiben a szerződést megsértik. Végül Rousseau egyfelől kijelentette ugyan az egyénnek a közakarat alá való rendeltségét, másfelől azonban úgy vélte, hogy csakis a nép jogosult a közakaratot alakítani. Ennyiben tehát az ember engedelmességi kötelezettsége lényegében a saját akaratának való engedelmességből származik. E felfogás már arra utal, hogy az engedelmesség önmagukkal szembeni kötelesség ott, ahol a törvényeket valóban a lakosság alkotja. A tőkés társadalmakban azonban ez mindig legfeljebb csak jelenségszinten érvényesülhet. Ugyanakkor nem vitás, hogy az állampolgári jogok az engedelmesség bizonyos „csereértékét" képviselhetik. Apologetizmusba csapó illúzió azonban azt feltételezni, hogy az állampolgári jogok feltétlenül ellenértékei az engedelmességnek: ezek megadása ugyanis mindig a konkrét osztályviszonyoktól függ. A szocialista jogban alapvetően újszerűen vetődik fel a kérdés. Itt az engedelmesség valóban a saját aktusok iránti engedelmesség lesz, a törvények megtartásának kötelezettsége pedig, amit számos szocialista alkotmány kimond, a jogok és kötelezettségek egyensúlyát fejezi ki.

A jogkövetés mint politikai viszony természetszerűleg túlmegy az állam és az adott jogrend keretein: a politika adott esetben az államhatalom megváltoztatását feltételezi. A politikai változással — amennyiben sikeres — termé-

szetszerűleg jogosulttá válik a korábbi engedetlenség, és az engedelmesség esetlegesen utólagos felelősségre vonásra vezet (mint a háborús bűnösök pereiben). Az engedelmesség történelmileg azonban csak kivételesen minősül kockázatosnak, mivel az új rendnek is szüksége van önmaga iránti engedelmességre.

IV. A jogkövetés jellegzetességei.

A jogkövetés, amennyiben a jogszabályra tekintettel történik, kétségkívül tudatos aktus; s ha nem is a jogszabályra tekintettel valósul meg a jogilag előírttal egyező magatartás, a magatartás meghatározása mindenesetre más tudati elemektől függő, tehát tudatos. Ezt a tudatosságot fejezi ki a jogtudat kategóriája. A jogkövetést meghatározó jogtudat mint a társadalmi tudat része, amely nem egyszerűen az egyéni tudatok összessége, jelen esetben azt fejezi ki, hogy a jogra vonatkozó társadalmi tudat tartalmazza a jogszabályok követendőségét. Egyéni értelemben a konkrét jogtudat szempontjából is nyilvánvaló, hogy ez a tudat tartalmaz egy olyan mozzanatot, mely a jogszabályokat, illetve az egyes konkrét jogszabályt követendővé teszi. A jogtudat mint társadalmi tudat a jogkövetés szempontjából természetesen osztályonként, illetve rétegenként változó és az osztályok objektív helyzete által meghatározott, hiszen nyilvánvalóan másként jelentkezik a jog követendősége az ellentétes érdekű és helyzetű osztályok tudatában. Az egyéni jogtudat szempontjából is az osztályhelyzet az alapvető jelentőségű.

A jogtudat elsősorban a társadalmi viszonyok jogiságának tudatát jelenti. Utaltunk már arra, hogy nem minden társadalmi viszonyt, illetve nem minden magatartást értékel vagy érez a jogkövető személy úgy, mintha azokban valamely jogi norma előírását teljesítené. A társadalmi viszony jogiságának tudata elsősorban a társadalmi viszony, illetve magatartás ritkaságától függ, emellett szerepet játszik a szóban forgó ügy materiális értéke, valamint a konfliktus bekövetkezésének esélye és az ettől való félelem. A mindennapi élet szokásos ügyletei, a már szokásossá vált magatartások esetében a jogiság tudata nem vetődik fel, szubjektíve tehát a jogkövetés nem realizálódik, objektíve azonban igen. A konfliktusveszély esetén nyilvánvalóan a tudat más értékelő elemei is jelezhetik, hogy az adott ügy akár morálisan, akár más szempontból aggályos, annak valaminő további következménye lehet, esetlegesen jogi következménye is. A társadalmi viszony, illetve magatartás jogiságának felismerése azonban nemcsak az adott szituáció jellegétől, illetve rendkívüliségétől függ, hanem bizonyos szubjektív tényezőktől is, amely szubjektív tényezők a jogkövető magatartást kifejtő személy oldalán jelentkeznek. A magatartás jogi jellegének felismerése függ ugyanis az egyén társadalmi helyzetétől, iskolázottságától, korától stb. Nyilvánvaló, hogy kulturális tényezők jelentős mértékben hozzájárulnak a jogi jelleg felismeréséhez. Nem kevésbé jelentős a foglalkozási jelleg szerepe, hiszen az egyén mindennapi munkakörében a sajátos beidegződések folytán kialakulhat az egyébként joginak minősülő cselekvések rutinszerűvé válása, s ezzel jogi jellegük megszűnése vagy legalábbis e jelleg értékelésének tompulása. Alacsony szintű jogtudat esetén általában nem a pozitív joggal való összefüggés áll az előtérben, vagyis nem a megismerési és — a pozitív jog szempontjából reflexív — gondolati aktus a jellemző, hanem emócionális elemek vannak túlsúlyban. Ez utóbbi figyelhető meg akkor, amikor a „jogérzék", illetve az igazságérzet alapján ítélnek meg egy-egy konkrét életbeli helyzetet.

A jogkövetés a jogtudat szempontjából különféle szinteken valósulhat meg aszerint, hogy mi az a jogi egység, amelyet az egyén követendőnek tart. Így a jogtudat adott esetben csak egy-egy normára terjed ki, de lehet ennél szélesebb, amennyiben egy egész jogi helyzetet, jogintézményt, a pozitív jog egészét fogja át, vagy a jogra vonatkozó tételekkel operál általában. Nyilvánvaló, hogy ez az utóbbi megközelítés, mely természeténél fogva tulajdonképpen a társadalmi jogtudat tárgya, az egyéni jogi gondolkodást nem jellemzi. Ugyanakkor a már korábban említett teleologikus, a jogrendszer egészével, annak valamennyi célkitűzésével azonosuló jogkövető a jogot a pozitív jog egészében, sőt annak társadalmi összefüggéseinek keretében ragadja meg.

V. A jogkövetés a kapitalizmusban.

A kizsákmányolás viszonyai közepette a jogkövetés határozott osztálysajátosságokat mutat. Az ellentétes érdekű osztályok jogkövetése szükségképpen más-más alapokon nyugszik, hiszen a jog, amelyet követni kell, mindig az uralkodó osztály akaratának és érdekének kifejeződése. Ennek megfelelően az uralkodó osztály alapvetően a saját érdekeit követi, mivel saját jogának előírásait tartja be. Egyénileg azonban az uralkodó osztály tagjai, miközben formailag egyetértenek a joggal, igyekeznek azt kijátszani. Ennek klasszikus példáját figyelhetjük meg az adójogi szabályok megsértésénél. Ezt a — csak formális — jogkövetést megkönnyíti az, hogy a jogalkalmazók csupán formai egyenlőséget biztosítanak a jogesetek elbírálása során, és az uralkodó osztály tagjait kedvezményben részesítik.

A kizsákmányolt osztályok jogkövetését az jellemzi, s ez különösen a munkásosztályra vonatkozik, hogy a jogot csak tűrik. E tűrés alapja az uralkodó osztály rendelkezésére álló kényszerítő eszközökben keresendő. Ugyanakkor a munkásosztály tudatosodásával, erejének növekedésével mind gyakoribbá válik, hogy a jogrendszerbe olyan elemek kerülnek, amelyek a fennálló rendszer keretei között bizonyos

fajta engedetlenséget jogilag elfogadottá tesznek: ez különösen a munkások szervezkedés- és sztrájkjogára vonatkozóan figyelhető meg. Az egyes munkások természetesen nem szükségképpen érzik a követendő jogot tehernek, s nem kizárólag a kényszer motiválja jogkövetésüket, illetve azt, hogy kerülik a konfliktust a fennálló rendszerrel. A jogrendnek vannak olyan szabályai, amelyek a kizsákmányolás szempontjából másodlagosak, s egyszerűen a társadalmi együttélésből származnak, de ezen túlmenően is a korábban már tárgyalt mechanizmusok általában alkalmasak arra, hogy biztosítsák az egész lakosság jogkövetését. Amennyiben a jogkövetésre motiváló — alkalmasint manipuláló — eszközök nem állnának fenn, úgy az adott jogrend elvesztené empirikus érvényességét és a társadalmi rend is megdőlne. Történelmileg azonban érvényesül az a tendencia, hogy a munkásosztály végső fokon megszabadul a jogrendszer és az államrend legitimitása presztízsének súlyától és ilyenkor közös osztálycselekedetben, forradalomban valósítják meg engedetlenségüket.

Az engedetlenségnek ilyen forradalmi formája mellett a kizsákmányoló társadalmakban ismeretesek ennek nem társadalmi méretű megnyilvánulásai is. Az individuális engedetlenség a jog polgári kritikájának megnyilvánulása. Ezeknek hátterében az áll, hogy az uralkodó osztály nem egységes, és morális alapon, valamilyen rétegérdeket képviselve, illetve egyénileg vagy kisebb csoportban, alkalmasint az uralkodó osztály tagjai is szembefordulnak az államrenddel.

A polgári engedetlenség mint részben individuális jellegű cselekvés mind a mai napig érvényesül egyes nyugati államokban, különösen az USA-ban, ahol bizonyos határok között ezt tolerálják is mindaddig, amíg nem veszélyezteti az alapvető osztályviszonyokat.

Az engedetlenség aszerint különbözik, hogy az egész jogrendet vagy annak csupán egyes intézményeit tekinti a bírálat tárgyának. A polgári engedetlenségi mozgalmakban egyébként a résztvevők maguk is tisztában vannak cselekvésük jogellenességével, és alapjaiban elfogadják a társadalmat, melyben élnek. Így elvileg jogosnak tartják az ezért járó büntetést is, melyet azzal a feltett szándékkal vállalnak, hogy a büntetés kiszabásának igazságtalanságán keresztül a jogalkalmazókat, illetve az egész társadalmat ráébresszék az adott szabályozás helytelenségére.

VI. A jogkövetés jellegzetességei a szocialista társadalomban.

A szocialista társadalomban, ahol a szocialista jog az egész dolgozó nép érdekeit és akaratát fejezi ki, nyilvánvalóan nincsen lényeges különbség az egyes osztályok és rétegek jogkövetési motivációjában, hiszen alapvetően azonos a viszonyuk a joghoz, mely saját érdekeiket fejezi ki. Mivel a jog mindinkább felöleli a szocialista erkölcs követelményeit is, a jogkövetés motivációjában egyre nagyobb szerepet kapnak az erkölcsi tényezők is. Ugyanakkor a jogkövetés, éppen az adott társadalmi sajátosságok, a népszuverenitás tényleges érvényesülése folytán, tulajdonképpen a saját akarat követését jelenti. A jogkövetés motivációjában természetesen mind nagyobb szerepe van a racionális belátásnak és megértetésnek, és a szocialista jogrendszerekben nagy erőfeszítéseket tesznek a jogpropaganda fejlesztésére, ami biztosítja, vagy legalábbis hozzájárul ahhoz, hogy a dolgozók megértsék a jogszabályok célját. Mivel ez azonos a szocialista építéssel, amelynek célkitűzéseit a lakosság magáénak vallja, így az egyes jogi normákat is elfogadja. Csökken a jogkövetéssel szemben ható szubkultúrák szerepe, illetve lehetősége is, hiszen a társadalom osztályai és rétegei közti különbségek mindinkább eltűnőben vannak. A szocialista jogkövetés új minőségi vonása, hogy a kényszerrel szemben fokozatosan előtérbe kerül a meggyőzés szerepe, s emellett a büntető szankciók mellett mind több a jutalmazó szankció is.

Irodalom: *Ágoston* Péter: A törvényismerési kötelesség a magánjogban. Huszadik Század, 1907. jan.—jún.; *Kulcsár* Kálmán: A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban. Bp. 1961.; *Kulcsár* Kálmán: Szervezeti jogkövetés — egyéni jogkövetés. Jogtudományi Közlöny, 1975.: *Kulcsár* Kálmán; A jogszociológia alapjai. Bp. 1976.; *Szabó* Imre: Társadalom és jog. Bp. 1964.; *Szabó* Imre: A jogelmélet alapjai. Bp. 1971.; *Szandtner* Pál: Az alattvalói engedelmesség problémája. Nagyvárad, 1914. M. *Boruczka*, M.—*Arciowa*, H.: Legalism vs. conformity and opportunism. = The Polish Round Table. 1967.; *Podgórecki*, A.—*Kurczewski*, *J.*—*Kwasniewski*, *J.*—*Los*, *M.*: Poglady spoleczenstwa polskiego na moralnósc i pravo. Warszawa, 1971.; Pravovaja kultura i voproszü pravovogo voszpitannija. Red. Bojkov, A. D. etc. Moszkva, 1975.; Problemü metodologii i metodiki pravovedenija. Red. Kerimov. O. A.— Kudrjavcev, V. N. etc. Moszkva, 1974.

Blegvad, P. B. M.—*Nielsen*, J. N.: Recht als Mittel des sozialen Wandels. = Jahrbuch für Rechtstheorie und Rechtssoziologie. 1972.; *Kelsen*, H.: What is Justice? (Collected essays). Berkeley — Los Angeles, 1960.; *Klein*, F.: Die psychischen Quellen des Rechtsgehorsams und der Rechtsgeltung. Berlin, 1912.; Compliance and the law. Red. Krislov, S. etc. London, 1972.; *Schwartz*, R.—*Orleans*, S.: On legal sanctions. University of Chicago Law Review 1967.; *Sumner*, G. W.: Folkways. Boston, 1906.; *Weber*, M.: Rechtssoziologie. Neuwied, 1967.

Sajó András

JOGORVOSLATOK → *Államigazgatási eljárás; — Büntető eljárás lefolytatása; — Polgári peres és nemperes eljárás*

JOGOS VÉDELEM → *Büntethetőséget kizáró okok*

JOGÖSSZEHASONLÍTÁS → *Összehasonlító jog*

JOGPOZITIVIZMUS → *Jog*; — *Jogelmélet tudománytörténete Magyarországon*

JOGRENDSZER: I. A jog rendszer-jellege (927.) — II. A jog rendszerének történeti formálódása (929.) — III. A jog rendszerszerűségének megnyilvánulási formái (931.) — IV. A jogrendszer tagozódása (932.)

I. A jog rendszer-jellege. 1. A jog mint önmagában is összefüggő kifejezés. 2. A rendszerek általános jellemzői. 3. A jog mint rendszer.

1. A jog mint önmagában is összefüggő kifejezés.

Legáltalánosabb meghatározás szerint a jog olyan társadalmi képződmény, amelynek elsődleges feladata, hogy különböző társadalmi viszonyok közt a *közvetítés* eszköze legyen. (→ *Jog*) A társadalmi közvetítés szolgálatában álló önállósult képződmények sorában a jogi közvetítés alapvető sajátossága abban áll, hogy e feladatot a társadalmi magatartás regulatív formákkal történő normatív befolyásolásával, végső soron állami kényszertől támogatva tölti be. Közvetítő létkomplexusként tulajdonképpeni specifikus jellegét akkor nyerte el, amikor leszakadt a mindennapi társadalmi gyakorlatról, és abból kivetített, önállósult kategóriává: a társadalmi célkitűzés és a tényleges társadalmi cselekvés közé ékelődő, ezekkel szembesítve ezek között is közvetítő képződménnyé lett. Ilyen összetett társadalmi-jogi folyamatban vált *objektivált* kategóriává, és nyerte el norma-struktúráját. Az a tény, hogy norma-struktúraként való objektiválásával leszakadt a társadalmi gyakorlat tényszerűségéről, és attól megkülönböztetett, azzal szembefordított, gondolatilag előlegezve annak mintájául szolgáló kategóriává lett, már önmagában jelzi, hogy kibontakozott formájában a társadalmi gyakorlattól függetlenülő *viszonylagos önállóságra* tett szert.

A jog a társadalmi viszonyokat sajátosan jogi viszonyokként tételezi, és ezek alakításával befolyásolja a társadalmi viszonyokat. Így, noha a maga közvetlenségében nem ismeretelméletileg értékelhető megismerő kategória, hanem a gyakorlati cselekvés szolgálatában álló objektiváció, mely bár a megismerésen nyugszik, döntő meghatározását mindenekelőtt gyakorlati jellege adja — mégis nyilvánvaló, hogy közvetítő feladatát csak akkor töltheti be, ha valami módon hű tükre a társadalmi viszonyoknak. Annak érdekében, hogy a társadalmi viszonyokra hatást gyakorolhasson, ezek jogi leképezése nem elszigetelt egyedi norma-struktúrákban történik, hanem ilyen struktúrák egymásra vonatkoztatott *halmozásában*. A jogi objektiváció elemi egysége, az egyedi norma-struktúra azért kettős kötöttséget hordoz: részben a megfelelő társadalmi viszonyokhoz, részben a jogi komplexushoz. Annak érdekében tehát, hogy funkciójának megfeleljen, a norma-struktúrának nemcsak a társadalmi viszonyokhoz való kapcsolatában, de a *norma-struktúrák összessége összefüggéseiben is adekvát* kifejeződésnek kell lennie. A jogi felépítmény viszonylagos önállóságát, gazdasági meghatározottságán belüli viszonylagos autonómiáját példázva ezért írhatta Engels (1890. október 27-én K. Schmidthez címzett levelében), „A modern államban a joggal szemben nemcsak az a követelmény, hogy megfeleljen az általános gazdasági helyzetnek, hogy e helyzet kifejezése legyen, hanem az is, hogy *egy önmagában összefüggő* kifejezés legyen, amely nem csapja arcul saját magát belső ellentmondásokkal. Ezt elérendő, a gazdasági viszonyok tükrözése mindinkább veszít hűségéből."

A jogi objektiváció mint norma-struktúrák halmaza tehát nem egyszerű mennyiségi összesség. Nem izolált egyedi norma-struktúrák szervezetlen halmazából, esetleges és véletlenszerű egymásmellettiségéből tevődik össze. A jogi objektiváció adott mennyiségnek *önálló új minőséggé* szerveződő összessége. Elemei a norma-struktúrák a maguk kölcsönös egymásra vonatkoztatottságukkal és az alapvető jogi mozgásfolyamatokban — egységesként vagy legalábbis az egység elemeiként betöltött szerepükkel. A jogi norma-struktúráknak új minőséggé szerveződő halmaza a jogrendszer.

2. A rendszerek általános jellemzői.

A természet és a társadalom világának különféle képződményei, jelenségei rendszerekké szerveződnek. Attól függően, hogy az anyagi világban vagy nyelvi-gondolati konstrukciókként léteznek-e, *valóságos* vagy *teoretikus* rendszerekről beszélhetünk. Legáltalánosabb meghatározás szerint a rendszer egységek halmaza, amelyek közt a viszonyok halmaza oly módon rögzített, hogy adott viszonyokról más viszonyokra vagy valamilyen magatartásra deduktív következtetések lehetségessé válnak. A rendszer minőségét összetevőinek szervezettsége, benső összefüggése, ezek mértéke és milyensége szabja meg. Lényegét tehát nem összetevőinek csupasz mennyisége és egymásmellettisége alkotja, hanem ezek között olyan kölcsönös viszonyok és meghatározottságok fennállása, ami lehetővé teszi, hogy adott viszonylatrendszeren belül egyes összetevőkből és viszonyaikból más összetevőkre és viszonyaikra következtessünk, illetőleg hogy a valóságos világban keressük e viszonylatrendszer realizálódását — olyan tényhelyzeteket, amelyek meghatározott összetevők és viszonyaik eseteként a rendszernek (terminusaiban meghatározott) minősítését adják.

Önmagában a rendszer rendkívül tág fogalom. Legkülönbözőbb halmazokat foglalhat

magában, ezek rendszerként való létezésének azonban van egy bizonyos objektív hierarchiája. Attól a ponttól indul, amikor tárgyak laza halmazát affinitások még alig fűzik át, vagyis a rendszer összetartó erői csak arra elégségesek, hogy közömbösítsék a centrifugális erők hatását; és addig ível, amikor a rendszer minden eleme minden más elemhez olyan szorosan kötődik, hogy sokszoros átfonódásuk révén minden elem már a puszta létével is a többit erősíti és a centripetális hatás leküzdése, bármely elem kiiktatása szükségképpen az összes többi kimozdításával, a rendszernek mint rendszernek az összeomlásával jár. A rendszer magasabb minőségét belső szervezettségének, koherenciájának, kölcsönös egymásrautaltságának és zártságának az adott foka adja. A rendszerfejlődés íve, az alig-rendszer állapottól egy olyan szigorúan szoros zártság felé tart, amelyben a rendszer összetevői közötti kapcsolatok nemcsak szükségképpeniek, de formailag-logikailag is egy irányú meghatározottságokat — minden összetevőt minden más összetevővel szükségszerűként determináló viszonylatrendszert — hordoznak.

A laza koherenciájú *alig-rendszer* állapotban különféle véletlenszerűségeknek, esetlegességeknek, alternatíváknak, bármilyen belső mozgásnak helye van. Ennek köszönhető, hogy az ilyen rendszerekben következtetéseket vonhatunk le bizonyos összetevőkből, más, e rendszeren belüli összetevőkre. Ez azonban kategorikus törvényszerűségre, logikai szükségképpeniségre igényt nem tarthat. A rendszer elemeinek a laza hálójában érvényesülő összefüggések kimunkálása ezért elsősorban *induktíve* történhet. A rendszerfejlődés csúcsán álló halmazokban viszont a rendszer elemei közötti összefüggések annyira törvényszerűek, hogy a rendszerben magában kimunkálhatók azok az alapelemek, amelyekből adott következési szabályok elfogadásával a rendszer összes eleme egyértelműen, logikai szükségszerűséggel, formailag rekonstruálhatóan kikövetkeztethető — azaz alapelemek, amelyek elvileg a rendszer egészét magukban foglalják. Az ilyen rendszerekben semmi esetlegességnek nincs helye. Mindennemű mozgás a rendszer összeomlását vonná maga után; ezért e rendszerek szükségképpen megmerevedettek. Ám belső kohéziójuk olyan magas fokú, hogy feltárásához, a rendszernek a tárgyi valóságban feltárható esetei rendszerbeli minősítésének a megállapításához csupán *deduktív* eljárások elégségesek. Ez, vagyis a rendszer egészének néhány axiómából deduktíve történő szükségképpeni levezetését biztosító modell az, amelynek klasszikus mintájául a geometria euklidészi kifejtése szolgált.

Attól függően, hogy a rendszer összetevői és összefüggései egyszer s mindenkorra adottak-e, vagy változási folyamatoknak vannak kitéve, *statikus* és *dinamikus* rendszerekről beszélhetünk. Az anyagi és a társadalmi lét magával a mozgással egyértelmű, így a valóságos rendszerek csakis dinamikusak lehetnek. Ez azzal a következménnyel jár, hogy az anyagi és a társadalmi világ rendszerei magas fokú szervezettséget és belső koherenciát nyerhetnek, ám nem axiomatizálhatók. Az axiomatikus modell csak absztrakcióként, a valóságot mozgásától megfosztó és mozdulatlanná merevítő elméleti rendszerben képzelhető el.

3. A jog mint rendszer.

A jog mindenekelőtt gyakorlati objektiváció. Közvetítő kategória, mely a társadalmi célkitűzés és a tényleges társadalmi cselekvés közé ékelődik, hogy adott magatartásoknak és társadalmilag kívánatos következményeiknek gondolati megtervezésével önállósult céllá vált mintaként a társadalmi gyakorlatot hatékonyan befolyásoló, a társadalmi viszonyokat jogviszonyokként való alakításukkal alakító gyakorlati eszköz legyen. Láttuk, hogy a jogi objektiváció norma-struktúrái nemcsak a társadalmi viszonyokkal állnak meghatározottsági és viszontmeghatározási kapcsolatban, de egymástól is feltételeztetnek, olyan szoros összefüggésben állnak, hogy szükségképpen normastruktúrák rendszereként szerveződnek meg. Általánosságban ezért elmondható, hogy a társadalmi viszonyok rendszerének normastruktúrák adott rendszere felel meg.

Létszerű funkcióját, vagyis a különféle társadalmi viszonyok közti közvetítést a jog csak akkor töltheti be, ha mindezektől viszonylag függetlenülően maga is létszerű jelleget nyer. A maga létszerűségében a jogi objektiváció olyan gyakorlati rendszer, mely csakúgy, mint a benne feldolgozott-tükrözött társadalmi viszonyok, szakadatlan mozgásban és változásban van. Következésképpen mind a társadalmi viszonyok, mind az ezeket tükröző jogi normastruktúrák rendszere *dinamikus* rendszer. E ponton látszólag ellentmondásba kerülünk saját korábbi megállapításunkkal. A társadalmi viszonyok szüntelen alakulásával, mássá levésével, egymásba való átmenetének megállást nem ismerő folyamatával szemben ugyanis a norma-struktúra merevítő módon fogja át e viszonyok lényegi általánosát, hogy valamely eszközmagatartás adott normatív következményekkel kísért elrendelésével, tiltásával vagy engedélyezésével a társadalmi célkitűzéstől és a tényleges társadalmi cselekvéstől is megkülönböztetett önállósult mintává és ezzel a társadalmi magatartás gyakorlati befolyásolása eszközévé avassa azt. A társadalmi viszonyok dinamikájával szemben e viszonyok normastruktúrákként történő kivetítésének a nyugvó jellege csak akkor lenne valóságos, ha a jog objektiválást merőben teoretikus aktusként fognánk fel. A norma-struktúra látszólagos, formai merevsége és rögzítettsége azonban az egyedi norma-struktúra és ezek halmaza tekintetében egyaránt dinamikus, mozgó tartalmat takar. Mindenekelőtt azért, mert a jogi objekti-

váció mint rögzített norma-struktúrák rendszere nem egyszer s mindenkorra adott, kész, befejezett rendszer. *Kontinuum* ez, mely a szüntelen változás állapotában van. A jogképződés hivatalos vagy megtűrt folyamatai állandóan új norma-struktúrákat adnak e rendszerhez, amelynek eredményeként a terjedelme bővül, módosulást szenved, vagy egyes összetevőiben megszűnik, érvényességét elveszítve. A jogképződés folyamatával párhuzamos a jogmegszűnés folyamata, és e két folyamat a maga összhatásában — ha lassan is, de állandó mozgásban tartja a jogi objektivációrendszert, mely még önmagával azonosnak is csak egy pillanatfelvétel időmetszetében minősülhet.

Figyelembe kell még vennünk, hogy a jogi norma-struktúra mindenekelőtt *gyakorlati objektiváció*, ami *nyelvi formában* rögzítődik és kerül kifejezésre. A jog gyakorlati meghatározottsága és nyelvi formában való közvetítettsége két következményt von maga után. Egyfelől azt, hogy a nyelvi jelentés vitathatatlanul éles körülhatárolást biztosító vonalakkal sohasem meghatározható, mert a nyelvi formában kifejezett tartalom általánosságától függetlenül is a nyelv eleve az általánosság adott síkján közvetít, csak besoroló általánosítással élhet. Másfelől a jelentést korántsem csupán az egyes szavak stb. külön-külön felfogott jelentéseinek az összege határozza meg, hanem az a nyelvi összefüggés, társadalmi környezet és helyzet is, amelyben a nyelvi forma rögzítődik, elhangzik, vagy aktuális jelentésében értelmezést nyer. A jogi norma-struktúra jelentése nem valami elvont dolog, önmagában feltárulkozó entitás, hanem a jog mint összetett társadalmi komplexus egyik eleme, mely konkrét jelentését és jelentőségét csak e komplexus egészében, belső mozgásában és összmeghatározásában kapja meg. Tehát a jog nemcsak azért örökös mozgásban, szakadatlan alakulásban és mássá levésben levő kontinuum, mert a jogképződési folyamatok a norma-struktúráiban folyamatosan változásokat eredményeznek, hanem azért is, mert gyakorlatilag érvényesülő *konkrét jelentése* nem a norma-struktúrától elvontan és izoláltan meghatározott: ez *a jogi összkomplexus mozgása egészének a függvénye.*

A jog ezért valóságos dinamikus rendszer, amelynek minden egyes eleme kölcsönös feltételezettségben áll minden más elemével, gyakorlati jelentését és jelentőségét csak ezekkel való összefüggésében nyeri el — önmagával mozdulatlanul azonosnak, logikai szükségképpeniséggel adott, bármely állapotában alternatívátlanul törvényszerű rendszernek mégsem minősülhet. A belső szervezettség és koherencia rendkívül magas fokát érheti el, de axiomatikusan mégsem rekonstruálható. Ennek az a szerkezeti oka, hogy a jogi norma-struktúrák közötti összefüggések nem formálisak: olyan társadalmi-célszerűségi értékeléseken nyugvó *tartalmi összefüggések* ezek, amelyek az általánostól a különös felé nem valami deduktív egyértelműséggel és szükségképpeniséggel következnek. A jogalkotás alkotó jellege éppen abban van, hogy e tartalmi összefüggéseket kidolgozza: a célul tűzött hatásokhoz vezető eszközmagatartásokat kiválassza, ezeket a norma-struktúrában magatartási és döntési mintákká alakítsa.

A jogrendszer dinamikus és gyakorlati jellegéből következik, hogy — ugyancsak Engels idézett levelének kifejezésével élve — a jogrendszer kimunkálásakor hiába „igyekeznek egy harmonikus jogi rendszert létrehozni, azután ... a további gazdasági fejlődés hatása és kényszerítő ereje ezt a rendszert mindig újra meg újra áttöri és új ellentmondásokba keveri". Azaz a jogrendszer *fejlődő* rendszer — koherenciája, ellentmondásmentessége csak viszonylagosan megvalósuló, folytonosan megújuló követelmény. Éppen, mert fejlődő rendszer, ellentmondásai csupán átmenetileg oldhatók fel, mivel a feloldottak helyébe szükségképpen újak meg újak jönnek. Ellentmondásai folytán a jogrendszernek feszültségeket is el kell viselnie, melyek kritikus időszakokban rendkívül mélyrehatóak lehetnek. Ezek nemcsak a jog belső, formai ellentmondásait tükrözik, de az állami-politikai gyakorlat esetleges belső meghasonlottsága vagy tartalmi ellentmondásossága is kifejeződik bennük. A jogfejlődésben persze atipikus határeset, amikor tűrőképességét egy forradalmi megrázkódtatás áttöri és a jogrendszer szétesik. Bizonyos *feszültség* azonban minden jogfejlődés velejárója — éppen dinamizmusának kifejezője. Szükségképpeni melléktermék ez, amelynek lehetséges mérséklése és tompítása nemcsak a jogalkotásnak, de a jogi komplexus egész mozgatásának is az egyik feladata. Ilyen mérséklés irányba hat az a *jogértelmezési elv* is, amelynek értelmében a norma-struktúra jelentése megállapításakor lehetőleg olyan jelentést kell előnyben részesíteni, mely a rendszer harmóniáját erősíti, esetleges diszharmóniáját pedig csökkenti. (→ *Jogforrási rendszer*)

II. A jog rendszerének történeti formálódása. 1. Jogrendszer a prekapitalista formációk jogában. 2. A polgári társadalom jogának magas fokú rendszerré szerveződése. 3. Jogrendszer a szocialista jogban.

1. Jogrendszer a prekapitalista formációk jogában.

A jogalkotás történeti vizsgálata arról győz meg bennünket, hogy az írott-alkotott jog előtérbe kerülése, majd a jog alapvető objektivációs formájává válása csak a jogfejlődés rendkívül hosszú folyamata megkoronázásaként, a polgárosodás hajnalán következett be. Mind az ókor, mind a középkor fejlődésében

az írott-alkotott jog a jognak csupán egyik lehetősége volt: a jogi formák döntően csak a ténylegesen jogként történő alkalmazás gyakorlatához tapadó tartalmi érvényességgel rendelkeztek. A különféle jogforrások egymástól alig befolyásolt egymásmellettiségének, továbbá a politikai-jogi partikularizmusnak köszönhetően különféle regionális, személyi stb. jogi rendszerek sokasága érvényesült egy adott állam területén is.

Önálló minőséget képező kategóriaként nem jött létre jogrendszer a korai írott-alkotott jogi formák legjelentősebb megnyilvánulásaiban, az archaikus kódexekben sem. Noha a *kazuisztikus egymásrakövetkezés és teljességigény* már felfedezhető bennük, mégis csak esetleges rendszerek voltak, melyek rendszerjellege csupán norma-struktúrák *objektív együvéfoglaltságában* nyilvánult meg. A rendszerszerűség felé a legelemibb nyitást csak a klasszikus római jogfejlődés jelentette, amikor a joggyakorlati és jogtudósi jogfeldolgozások a norma-struktúrák *logikailag* is kezelhető jellegét felismerték és ezzel a jogi fogalomelemzés s a dogmatikai rendszerezés alapjait megvetették.

2. A polgári társadalom jogának magas fokú rendszerré szerveződése.

Lényegében a jog doktrinális művelésének a módszere és igénye volt az, amit az ó- és középkori fejlődés értékes örökségként maga után hagyott. Az árutermelés és az árucserekapcsolatok fellendülése először a városi kommunálgazdaságokban, majd a polgárság előretörésével magukban a feudális abszolutizmusokban is új igényeket, a kapitalisztikus berendezkedést előlegező követelményeket hozott a jogfejlődésbe. A racionális tőkekalkuláció alapján az előreláthatóság és kiszámíthatóság iránti, sajátosan gazdasági eredőjű polgári szükségletre gondolunk. Ez az, ami az új felfedezésektől, a tudomány termelőerővé válásától támogatva a matematikai gondolkodásnak központi helyet biztosított a tudományokban, és nemcsak a filozófiában fedezte fel a rendszer-gondolatot, de az axiomatikus eszményt általában is a természettudományi és társadalomtudományi gondolkodás alapvető elvévé tette, meghonosítva a jog dogmatikai kifejtésében és az ekkor uralkodó természetjogi bölcseletben egyaránt az axiomatikus gondolatot.

A *formálisan racionalizált, kalkulálható formák* iránt megnyilvánuló polgári igény, majd az abszolutizmus központi uralomtól betöltendő megnövekedett feladatok elvégzésére létrehozott bürokrácia egységes mozgatásának az igénye a jog összefüggő, egységes, rendezett *rendszerként* való megszervezését követelte. Doktrinális jogfeldolgozások, városi jogalkotások, természetjogi inspirációjú axiomatikus eszményben fogant teoretikus kodifikációk és végezetül a kibontakozó abszolutizmus törvényhozása és részkodifikációi jelzik az utat a jog minőségi rendszerré való kovácsolásához.

E folyamatot tetőzik be a polgári forradalmakat kísérő ama kódexek, amelyek az írott-alkotott jogot a jog uralkodó megjelenési formájává teszik, ugyanakkor kifejezetten rendszerszerűségében szervezve meg. Ezek azok a formák, amik a jog szabályozási területének egy-egy összefüggő részét általános elvek és ezeknek a különös szintjén történő tartalmi-instrumentális lebontását eredményező altételek és kivételek rendszereként juttatják kifejeződésre. A rendszerszerű szervezéssel ily módon a burzsoá árutermelés előretörése idején olyan jogot hoztak létre, ami *struktúrájában* is a végsőkig *idomul* a társadalom összetett szerkezetéhez.

3. Jogrendszer a szocialista jogban.

A polgári jogfejlődés során alkotott kódexek a kazuisztika mennyiségi teljességigényét a különféle általánosságú norma-struktúrákból elvi alapokon szervezett rendszer *minőségi teljesség igényével* meghaladták ugyan gyakorlatilag, a jogalkotás némasága s az exegétikus jogalkalmazás szorítása közegében ez mégis statikus keretek Prokrusztész-ágyának bizonyult, amelyet a monopolizálódó polgári fejlődés dinamizmusának át kellett törnie, hogy a részletrendelkezések norma-struktúráinak a félretételével vagy feloldásával a döntési tevékenységben meghatározó forrássá magukat az általános elveket tegye meg. A 19—20. századi polgári fejlődésben a szembenálló szélsőségek között így egyfajta robbanás következett be, ami magukat e jogi kereteket is többszörösen megkérdőjelezte. Ezzel szemben a szocialista társadalom akkor, amikor fejlődésének konszolidált útra térésével jogrendszerének egységes és összefüggő, átfogó és teljes, a jelent *dinamikájában* tükröző és ezért a jövőt is előlegező, a társadalmilag *tipikusra* való koncentrálással az atipikust sem elhanyagoló rendszerként történő kiépítésébe kezdett, dinamizálta magukat e fogalmi és rendszertani kereteket. Egységes, kellően mély és tartós szabályozásra törekedett és ezt a szabályozás szintjének az alkalmas megválasztásával, a tipikusra történő koncentrálással valósította meg. Ezen túl még *közvetlenül társadalmi-tartalmi meghatározások* is beépítődnek a szocialista jog szabályozási rendszerébe, hogy e rendszert a társadalom irányában a maga formaiságában is viszonylagosan nyitva hagyják.

A jogot jellemző formai meghatározáson belül a társadalmi-tartalmi meghatározás lehetőségének közvetlen biztosítása, vagyis a jog szorosan vett *jogiságán* belül is a *társadalmiságnak* kiválasztó vagy módosító jelentőség biztosítása nemcsak a szocialista jognak a dinamikus társadalmi-gazdasági fejlődésben való dinamikus funkcionálását segíti elő, de egyszersmind lehetővé teszi a jognak mint formai objektivációinak szilárdként, standardi-

záltan standardizálóként történő megmaradását. A szocialista törvényesség ugyanis nem csupán jogalkalmazási követelmény. Jelenti és feltételezi egyszersmind a jognak mint írott-alkotott objektiváció-rendszernek a társadalmi-jogi változás nem szűnő folyamatában is egységesként és ellentmondásmentesként történő megmaradását. A szocialista törvényesség nem mozdulatlanná merevítő statikusságra tör: az egységesként és ellentmondásmentesként való megmaradást épp a jog dinamizmusában célozza. *(→ Jogforrási rendszer)*

III. A jog rendszerszerűségének megnyilvánulási formái. 1. A jog mint fogalmak és tételek rendszere. 2. A jog mint az államakarat egységes kifejeződése. 3. A jog mint normák állami kényszertől egységesen támogatott rendszere.

1. A jog mint fogalmak és tételek rendszere. Ha a jogi objektiváció mint norma-struktúrák halmaza rendszerszerűségének jellemzői és megnyilvánulásai iránt érdeklődünk, úgy azt elsődlegesen fogalmak és tételek rendszereként kell elemeznünk. A norma-struktúrák mesterséges emberi konstrukciók, olyan gondolati képződmények, amelyek a társadalmi célkitűzés és a tényleges társadalmi cselekvés közé ékelődve ez utóbbi mintájául, ennek standardizálására szolgálnak. A jog mint fogalmak és tételek rendszere egyfelől meghatározott formai vonatkozások és viszonyok hálózata és rendezett összessége, amely másfelől konkréten adott tartalmaknak kifejeződése is. Mint rendszer tehát a jog formájában és tartalmában egyaránt egységet képez. *(→ Jog)*

Közvetlen jelenségformájában ez az egység mindenekelőtt *formai egység*. Elsődlegesen ellentmondásmentességet jelent, aminek lehetségesen teljes megvalósítására a jogrendszer esetlegesen jelentkező ellentmondásainak feloldására hivatott jogértelmezési elvek szolgálnak. *Vertikális* irányban a jogforrási hierarchia rendező elve teremt tiszta helyzetet: A formai érvényesség ugyanis hierarchizált: vertikális ellentmondás esetén a magasabb hierarchikus szintű norma-struktúra tekintendő érvényesnek. Azonos hierarchikus szintű norma-struktúrák ütközése, azaz *horizontális* ellentmondás esetén az időben később alkotott-tételezett norma-struktúra minősül érvényesnek. Az ellentmondások feloldását segíti egy további elv is: azonos tartalomra vonatkozó eltérő általánosságú norma-struktúrák ütközése esetén a *különös*, vagyis a végrehajtási részletrendezést megvalósító norma-struktúra tekintendő érvényesnek. A jogi objektiváció fogalom- és tételrendszerként felfogott formai egysége persze csak külső kifejezése, logikai vetülete a jogi szabályozás *elvi-tartalmi egységé*nek. *(→ Jogforrási rendszer)*

A jog dinamikus gyakorlati rendszer. Formai és tartalmi egysége ezért folyamatosan megvalósuló és mégis mindig megvalósulatlan, mert a társadalmi-gazdasági fejlődéssel folyamatosan újratermelődő feszültségek és ellentmondások feloldását feltételező követelmény. Tényleges ellentmondásmentesség csak egy olyan ideális logikai rekonstrukcióban vagy utópiában létezhetne, amilyet például Max Weber alkotott a szabadversenyes kapitalizmus végsőkig racionált jogalkotási-jogalkalmazási modelljének ideáltípusáról. Csak egy ilyen végsőkig logicizált vízióban lehet a jog olyan rendszer, amely hézagokat és ellentmondásokat nem ismer; amely tisztán logikai úton minden esetre deduktív alkalmazást lehetővé tesz; amelynek a fényében végül is egyetlen magatartás sem minősülhet másnak, mint a rendszerben objektivált követelmények megsértésének vagy megvalósításának. Az utópizmusnak a visszautasítása, a jogrendszer gyakorlati jellegének a hangsúlyozása persze nem a formai és tartalmi egység tagadását jelenti, hanem ellenkezőleg: éppen folytonosan aktualizált aktualitását, a csupán tendenciaszerűségére való rámutatást. Ilyen egység, vagyis a belső feszültségektől és ellentmondásoktól való mentesség magas foka szükséges ahhoz, hogy törvényességről — a jogi objektiváció-rendszer társadalmi hatásgyakorlásának pusztán instrumentális lehetőségéről — egyáltalán beszélhessünk. A jogrendszer formai és tartalmi egysége ezért olyan követelmény, amely a törvényesség megvalósulása és folyamatos újramegvalósítása egyik mozzanataként alapvető elv mind a jogalkotás, mind a jogalkalmazás számára.

2. A jog mint az államakarat egységes kifejeződése.

A jog anyagának és formájának az egysége nem más, mint a jogalkotás és jogalkalmazás egymásba fonódó folyamatainak a terméke, vagyis a jog ilyenként — és nem másként — történő objektiválására és fenntartására irányuló állami akarat kifejeződése. A jog születésében, mozgásában és folyamatos reprodukciójában közvetlenül meghatározó az állami-jogi jelenségeket létrehozó-tételező állami akarat, ami viszont végső soron a maga részéről nem más, mint összetett társadalmi-gazdasági determinációk transzformált kifejezése. A jog tartalmi és formai egysége ezért a jog mögött álló érdekeket egységes céllá és rendeltetéssé szervező *teleologikus egység* is, aminek alapját, értelmét, érvényesülése lehetőségeit a társadalmi-gazdasági fejlődés ellentmondásosságában is megnyilvánuló *szociologikus egység* adja meg. *(→ Jog)*

A társadalmi-gazdasági fejlődés azonban nem reflexszerűen termeli ki a jogot; annak csak végső meghatározója. A társadalmi-gazdasági fejlődés belső összefüggései és ennek jogi kifejezése között párhuzamosság ezért csak kölcsönös tendenciájukat illetően állapítható

meg — annyiban, amennyiben ennek a szociologikus egységnek a helyes felismerése, transzformálása, objektiválása stb. révén az állami akarat is, teleologikus egységként, kifejezést ad. A jog mint társadalmi objektiváció tekintetében ezért döntő fontosságú egyfelől formailag objektivált reális egysége, másfelől az ezt közvetlenül teremtő, tételező-alkotó állami akarat teleologikus egysége.

A formai, a tartalmi, a teleologikus és a szociologikus egység elvi megkülönböztetése jelentőségteljes, mert a társadalmi létezés különböző szintjein elhelyezkedve egymással nemcsak kölcsönös megfelelésben, de kölcsönös diszharmóniában is lehetnek. Különösen a formai és a teleologikus egység tekintetében szükséges rámutatnunk arra, hogy formailag bármilyen is a jog, az államakarat objektiváló tételezése azt *épp ilyenségében* adott, ilyenségében *létszerűvé tett objektív rendszerré* avatja. Logikai vagy tartalmi ellentmondásaitól sőt rendszertelenségétől függetlenül is a jogot tételező és fenntartó állami akarat olyan objektív rendszerként érvényesíti azt, mely formai érvényessége révén éppen adott formájában normativitást nyer — azaz a jogalkalmazó számára éppen adott rendszer-mivoltában kötelező lesz.

3. A jog mint normák állami kényszertől egységesen támogatott rendszere.

Az államakarat egysége végső soron a jogrendszer egészének állami kényszertől való támogatottságában és fenntartottságában nyer társadalmi érvényességet. Az egyedi norma-struktúrából esetenként hiányozhat az ahhoz egyedileg rendelt szankció — a norma-struktúrák rendszerét mégis állami kényszerhez kapcsoltnak kell tekintenünk. *A jogrendszerhez tartozás* az egyedi norma-struktúrának már önmagában is *új minőség*et kölcsönöz: egy, az adott közösségben kényszermonopóliummal rendelkező állami kényszerrendhez való tartozás minőségét. Jogtechnikailag lehetséges, hogy norma-struktúrák sorához egy szankcionálás kapcsolódjon; és az is lehetséges, hogy a szankcionálás épp egy magatartás garantált szankciómentességében jusson kifejezésre. A jogrendszer egészének az állami kényszertől való támogatottsága ezért olyan általánosítás, amely az objektiváció szintjén a jogrendszer formai összefüggéseiben, társadalmi realitását illetően pedig a jog tényleges gyakorlati funkcionálásában jut kifejeződésre.

IV. A jogrendszer tagozódása. 1. A jogrendszer tagozódásának történetisége. 2. Elvi alapok a jogrendszer tagozódásában. 3. A jogrendszer tagozódásának elsődlegesen gyakorlati jellege és jelentősége.

1. A jogrendszer tagozódásának történetisége.

A jogrendszer rendszerszerűsége nemcsak az egyedi norma-struktúrák szintjén adott: a jogrendszer az egész és az alapegységeit képező egyedi norma-struktúrák között viszonylagosan elkülönülő átfogó részek, *közbenső egységek*, *közvetítő szintek* adott számát tételezi fel. Történelmileg, amint az írott jogi objektiváció mennyiségileg számottevő halmazzá növekedett és fogalmiasítása megindult, megjelent az igény ezek átfogóbb egységekbe való tagolására is. Első kibontakozását a klasszikus római jogfejlődésben nyerte el, amikor az írott jogalkotást kiegészítő jogtudósi munkálatok a jog fogalmi rendszerezéséhez elvezettek. Ulpianusz megfogalmazása szerint ekkor történt a jognak *közjogra* és *magánjogra* való felosztása ama kritérium alapján, hogy az egyes norma-struktúrák a közhaszon vagy a magánhaszon javát szolgálják-e elsődlegesen.

Az újkorban doktrinálisan és gyakorlatilag, az ágazati kodifikációk révén kísérletek születtek a közjog és magánjog nagy csoportjain belül mélyebb és részletezőbb tagolásra. A klasszikus polgári kodifikációk egyöntetűen jogági kodifikációkként jöttek létre. Mindazonáltal a jogrendszer tagozódásának problémája a közjog és magánjog megkülönböztetésének a megalapozása maradt. Csakúgy, mint az árucsereviszonyok viszonylagos fejlettségét feltételező klasszikus római jogban, a szabadversenyes kapitalizmus kontinentális jogában is a közjog és magánjog felosztása a társadalmi-gazdasági viszonyok és jogi tükrözésük adekvát kifejeződése volt. Felosztási alapként kerestek új kritériumokat (a legáltalánosabb szerint a közjogra az állam és polgárai alá- és fölérendeltségi viszonya jellemző, míg a magánjogban nagyfokú magánautonómia érvényesül), és végül is a köz- és magánjog kettőssége oly hatalmassá növekedett, hogy saját történelmi feltételein túl ehhez ragaszkodtak a monopolisztikus fejlődés során is, amikor az állami beavatkozás a magánszférának gondolt gazdasági stb. területeken is egyre állandósultabb és kiterjedtebb lett, amikor *vegyes szakjogok* néven már a köz- és magánjog kettősségét meghaladó közöttes jogágak (gazdasági jog, munkajog stb.) jöttek létre.

A köz- és magánjogra történő felosztás mai bírálata nem néhai adekvációja, hanem a megörökítésére irányuló tendenciák történelmietlensége ellen irányul. A szocialista jogfejlődés nyilvánvalóvá tette elvi meghaladottságát, és egy aprioriszitikus kettősség visszautasításával arra törekedett, hogy a jogrendszer tagozódását elméletileg alapozza meg. Lényeges felismerések ellenére azonban következetesen kibontott, gyakorlati próbát is kiállott válaszhoz nem érkezett el. A lefolyt viták többnyire egy-egy részproblémára sarkítottak voltak, kellő elméleti szintézishez alapot így összességükben sem nyújthattak. Ez a tény magyarázza azt is, hogy a legkülönfélébb hátterű álláspontok gyakran tisztán elméletieknek tűntek fel, elvi támaszként ismeretelméleti

érveket szerepeltettek, a jogrendszer adott tagozódását szükségképpeniként és kizárólagosként jelenítették meg, ami annak kiélezett kérdésfeltevéséhez is elvezetett, vajon a *tagolás* emberi aktusa — helyes eljárás esetén — egyáltalán az objektív tagolódástól megkülönböztethető-e.

Az elméletinek tetsző válaszadás kizárólagosságigényét a gyakorlat több ponton is megkérdőjelezte. Anélkül, hogy a társadalmi-gazdasági berendezkedésben vagy ennek jogi tükrözésében lényegi különbségek mutatkoztak volna, egyes szocialista jogrendszerekben gyakorlati megfontolásokból vagy merőben szubjetív okokból *különféle jogágak* intézményesedtek (törvénykezési jog, törvénykezési szervezeti jog, gazdasági jog, javító-nevelő munka joga, avagy az államigazgatási jog hiánya a Német Demokratikus Köztársaságban stb.); az elfogadott jogágakban elméletileg ki nem küszöbölt *következetlenségek* megmaradtak (áttételesség az államjogban, átfedések az államjogban és az államigazgatási jogban, nemvagyoni viszonyok a polgári jogban stb.); sőt az elvileg független jogágak közötti specifikus kapcsolatok rendszertani alapjai, *jogági csoportot* képező jellegük elméletileg szintén megválaszolatlanok maradtak (államjog az államigazgatási joggal, polgári jog a családjoggal, polgári jog és termelőszövetkezeti jog különkülön a földjoggal, az ún. anyagi jogok az eljárási jogokkal stb.).

2. Elvi alapok a jogrendszer tagozódásában. A szocialista elmélet egyöntetű állásfoglalása szerint mindennemű tagozódás alapját a *tárgy természete,* tényleges tulajdonságai és összefüggései szabják meg. Mivel a jog a társadalmi viszonyokból transzformált, azok gyakorlati alakítása érdekében objektivált kategória, történtek kísérletek a jognak a *társadalmi viszonyok* típusai szerint történő felosztására. Egy ilyen kiindulás a jogot társadalmiságánál fogva ragadja meg, ám önmagában kielégítő eredményhez nem vezethet, mert a jog gyakorlatiságát, instrumentális meghatározottságát nem veszi kellőképpen figyelembe. A társadalmi viszonyok rendszere specifikus gyakorlati közvetítések révén tükröződik a jogban, így annak rendszerét közvetlenül nem határozhatja meg. Mások ezért a jogi norma-struktúrákban rögzített *eszközmagatartások* típusaira koncentráltak — kielégítő eredményhez azonban ez sem vezetett. Mert a jogi norma-struktúrák nem csupán eszközmagatartásokból állanak: egy adott magatartás jogi rögzítésének az értelmét, eszközmagatartássá való tételét éppen pozitív vagy negatív minősége adja meg, ami a kérdéses magatartáshoz rendelt *jogkövetkezmény*ben: a szankcionálás adott módjában és mértékében jut kifejeződésre. A társadalmi viszonyokhoz vagy a norma-struktúrában rögzített magatartáshoz mint tárgyhoz képest alárendelt kritériumként így nyert elfogadást a *szabályozási módszer* a jogrendszer tagozódása elvi alapjainak a feltárásában.

Az egyedi norma-struktúra és a jogrendszer között közvetítő szintekként ezen az alapon fogadták el a *jogintézmény* és a *jogág,* illetőleg további közvetítőkként az *al-jogág* és a *jogági csoport* kategóriáját.

3. A jogrendszer tagozódásának elsődlegesen gyakorlati jellege és jelentősége.

A jog mint mesterséges emberi konstrukció olyan összetett, folytonos mozgásban levő kontinuum, mely mutat határozott *sűrűsödési pontokat* állandó mássá-levésében is. A norma-struktúráktól átfogott társadalmi viszonyok, az azokban rögzített eszközmagatartások, az ezekhez kapcsolt normatív következmények a maguk összetartozásában és elkülönülésében nagyban-egészében jelzik ugyan e sűrűsödési pontokat, az objektivált jog kontinuumában azonban nem vonnak éles cezúrákat: nem szabdalják azt elkülönült egységekre. A jog folytonos mozgása eleve viszonylagossá tesz minden statikusnak tetsző tagozódást, ezen túl bármely időmetszetében is oly sok szálból összeszövődő, oly sokirányú kapcsolatokat hordozó komplexum a jog, hogy semmiképp sem szerveződik olyan rendszerré, amelynek bármely tagozódása szükségképpeni, más tagozódást kizáró lenne. Gyakorlati jellegének köszönhetően tagozódásában számos tényező játszik még szerepet. Ezek sorában említést a kérdéses szabályozás társadalmi-gazdasági súlya, az állami szervrendszeren belüli procedurális elkülönülése, kodifikálásának-kompilálásának önállósága, továbbá saját instrumentális hagyományai, fogalomkészletének és dogmatikai feldolgozásának hagyományos elkülönültsége stb. érdemelnek.

A jogrendszer tagozódásának a kérdése egyébként sem tisztán teoretikus. A jogági hagyományú rendszerekben a norma-struktúrák alkotása már eleve a meglevő *hagyományos keretekre* — rendszerre, norma-struktúrákra, fogalomkészletre, szankciófajtákra stb. — tekintettel megy végbe. Az új jogképzés vagy e keretekbe ágyazódik, vagy épp ezek lazításarobbantása szándékával történik. Akkor pedig, ha a joganyag rendezésének — kodifikálásának vagy kompilálásának — igénye veti fel a tagozódás kérdését, úgy megkülönböztetett hangsúllyal e rendezés *gyakorlati* indítékai jelentkeznek. A tagozódás hagyományszerűségére utal az is, hogy a kérdés ilyen élességben csak a *kontinentális* rendszerekben ismeretes — az angol-amerikai jogban például e dilemma csak a jogrendezés nyiltan gyakorlatias aspektusú problémájaként vetődik fel.

Ebből következően tehát a tagolás *objektív alapon,* de nem magában és magáért történik. A joggal gyakorlatilag foglalkozók azok, akik a jogi objektivációt tényleges tulajdonságai alapján, sűrűsödési pontjait követve, gyakorlati igényektől stb. is befolyásoltan

különféle egységekre *tagolják*. A tagolás tehát mindenekelőtt *gyakorlati* jellegű és jelentőségű: a célszerű szabályozási, eljárási, kényszeralkalmazási formák keresése, elkülönítése, a belső összefüggések rendszerként történő kifejezése és megerősítése érdekében történik. S éppen, mert a hagyományszerűség a gyakorlatszerűséggel találkozik, egyébként azonos társadalmi-gazdasági feltételek mellett is az egyes országok jogintézményi-jogági rendszere eltérhet egymástól. Ez magyarázza, hogy adott jogintézmények és jogágak elfogadása miért bizonyulhat olykor a jogtípusnál is tartósabbnak. E körben ezért — mivel azonos célt különféle jogintézményi és jogági konstrukciók eltérő hatásfokkal szolgálhatnak — a jogösszehasonlításnak különösen jelentős szerepet kell tulajdonítanunk. *(→ Jog)*

Irodalom: *Moór* Gyula: A jogrendszer tagozódásának problémája. Bp. 1937.; *Peschka* Vilmos: Vita a magyar népi demokratikus jogrendszerről és tagozódásáról. Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője 1960.; *Pólay* Elemér: A római jogrendszer tagozódásának kérdése. Szeged, 1957.; *Samu* Mihály: A szocialista jogrendszer tagozódásának alapja. Bp. 1964.; *Samu* Mihály: A jogrendszer tagozódása. = Állam- és jogelmélet. Szerk. Samu Mihály. Bp. 1970.; *Szabó* Imre: A szocialista jog. Bp. 1963.; *Varga* Csaba: A kódex mint rendszer. Állam- és Jogtudomány 1973.; *Varga* Csaba: A jog és rendszerszemléletű megközelítése. Magyar Filozófiai Szemle 1976.

Alekszeev, Sz. Sz.: Obscsüe teoreticseszkoe problemü szisztemü szovetszkogo prava. Moszkva 1961.; *Alekszeev*, Sz. Sz.; Sztruktura szovetszkogo prava. Moszkva, 1975.; *Perić*, B.: Struktura prava. 1. köt. Zagreb, 1964.; *Rot*, *H.*: Jednosć si podzialy systemu prawa socjalistycznego. Wroclaw, 1971.; *Sebanov*, A. J.: Szisztema szovetszkogo prava. Moszkva, 1971.

Coing, H.: Geschichte und Bedeutung des Systemgedankens in der Rechtswissenschaft. Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht. 1957.; Le pluralisme juridique. Publ. par. J. Gilissen. Bruxelles, 1971.; Les antinomies en droit. Publ. par Ch. Perelman. Bruxelles, 1965.; *Lévy-Bruhl*, H.: Tensions et conflits au sein d'un même système juridique. = Cahiers internationaux de sociologie. 1961.; *Raz*, J.: The concept of a legal system. Oxford, 1970.; The division and classification of the law. Ed. by Jolowicz, J. A. London, 1970.

Varga Csaba

JOGSZABÁLY: I. A jogszabály fogalma (934.) — II. A jogszabály elemei és szerkezete (939.) — III. A jogszabály érvényessége (951.)

I. A jogszabály fogalma.

A jogirodalomban általában jogszabályon a jog megjelenési formáit, az ún. formális jogforrásokat, a különböző törvényeket, rendeleteket értik. Valójában azonban a jognak ezek a megjelenési formái, a különféle törvények és rendeletek rendszerint több jogszabályt (jogi normát), azaz olyan, az állam által alkotott magatartási szabályt tartalmaznak, amely az uralkodó osztály akaratát fejezi ki, és amelynek érvényességét az állam kényszerítő ereje biztosítja. Ezért, amikor jogszabályról szólunk, akkor ezen nem a jognak ezeket a megjelenési formáit, az ún. formális értelemben vett jogforrásokat értjük, hanem a jog alapegységét jelentő, imént jellemzett magatartási szabályt, amely rendszerint az említett formális jogforrásokban jelenik meg. *(→ Jogforrás)*

A fogalmi tisztázás érdekében a jogszabályt azonban nemcsak a jog megjelenési formáitól, az ún. formális jogforrásoktól kell elhatárolni, hanem a jogi formában megjelenő technikai normáktól is. A jogszabály lényegében és elsősorban társadalmi szabály, társadalmi norma. Míg a technikai norma az embernek a természethez való viszonyával összefüggően ír elő meghatározott magatartást, általában a termelésben követendő eljárásra nézve tartalmaz kötelező utasítást, addig a társadalmi norma, így a jogszabály is, kifejezetten az emberek egymásközti viszonyára vonatkozó magatartást szabályozza, vagyis az adott társadalmi rendszer alapján és feltételeinek megfelelően az embereknek más emberekhez való viszonyát és ennek érdekében az állami szervek és egyéb szervezetek tevékenységét rendezi.

A jogi norma megjelenésének feltétele tehát, hogy az egyes ember a munka révén nemcsak a természettel mint objektummal szemben lép fel szubjektumként, hanem a többi emberrel szemben is, ugyanakkor maga is objektum lévén a többi ember számára. Az embernek a természettel és a többi emberrel a munka során kialakuló kapcsolata, az a tény, hogy az ember társadalmi lényként, a társadalmi viszonyok hordozóiként jelenik meg, a jogi norma keletkezésének elengedhetetlen társadalmi feltétele. Ez a tény azonban elvontan és önmagában, nevezetesen, hogy az ember munkája révén társadalmi lénnyé fejlődött, a jogszabály létezését nem alapozza meg. A jogtörténet tanúsága szerint van olyan periódusa az emberi fejlődésnek, amikor jogi normák létezéséről még nem beszélhetünk. Ahhoz, tehát, hogy a jogi normák sajátos társadalmi objektivációként megjelenjenek, nem elegendő az embert mint társadalmi lényt s a társadalmi viszonyok létezését elvontan feltételezni, hanem a társadalmi viszonyok meghatározott fejlettségi foka szükséges. A filozófiai általánosság szintjén kifejezve, a jogi normák kialakulásához vezető társadalmi folyamat döntő mozzanata: partikularitás és nembeliség kapcsolatának meglazulása.

A munka révén — mint Marx rámutat — a magát a természetből társadalmi lényként

kidolgozó ember egyszerre partikuláris és nembeli lény (Gattungswesen). A primitív emberi társadalmat az jellemzi, hogy benne a nembeli elem teljesen eluralkodik az egyedi felett. A természetadta közösségben az egyedeknek a közösséghez kötődése olyan közvetlen és erős, hogy a partikuláris igényeket magától értetődő természetességgel alávetik a nembeliséget reprezentáló közösségnek. Az emberi munka és főleg a kialakuló munkamegosztás következtében a partikularitásnak és a nembeliségnek ebben az egységében és szoros kapcsolatában jelentős változás áll be. A munka megosztása a termelés és az elsajátítás közös voltának aláásásával, azzal, hogy az egyesek általi elsajátítás túlnyomóvá válik és kialakul a csere majd az árutermelés, egyfelől azt eredményezi, hogy megjelenik az emberi partikularitás legáltalánosabb és legtudatosabb formája, az egyéni érdek, másfelől partikularitás és nembeliség közé olyan szociológiai tényezők és mozzanatok ékelődnek, mint az emberi csoportok és osztályok, amelyek a partikularitás és az általánosság egységét fellazítva, ezeket egymással összekapcsolják. Létrejön a partikularitás, az egyéni érdek és a nembeliség, a közös, a társadalmi, illetve az osztályérdekek ellentéte. Megjelenik tehát az a történelmi szükséglet, hogy partikularitás és nembeliség eltávolodását és ellentmondásosságát áthidalják és feloldják, hogy a társadalmon belül keletkezett ellentéteket a rend keretei közé vezessék és azon belül tartsák. Ez a szükséglet váltja ki azokat a társadalmi objektivációkat, amelyek a partikularitás határainak kijelölésével, illetve a partikularitás meghaladásával a nembeli lényeg, az emberi értékek kifejlődését, a partikularitásnak a nembeli felé közeledését, a nembeliségbe emelkedését elősegítik és megvalósítják. Az a társadalmi objektiváció, amely kifejezetten azért jött létre, hogy a társadalom belső ellentétei közepette az ellenkező gazdasági érdekű osztályok ne emésszék fel magukat és a társadalmat meddő küzdelemben, az állam, amely látszólag a társadalom felett álló hatalomként a társadalmon belüli osztályösszeütközéseket tompítja és a rend korlátain belül tartja. Az állam olyan társadalmi jelenség, amely a jogi norma megjelenése és létezése tekintetében lényeges jelentőségű. Az állam ugyanis az a társadalmi objektiváció, amelynek a jogi norma létezésével kapcsolatos szerepe és funkciója a jogszabályt az egyéb társadalmi normáktól és magatartási szabályoktól elsődlegesen megkülönbözteti.

Mindebből világos, hogy a jogi norma nem más, mint egyike azoknak a társadalmi objektivációknak, amelyek partikularitás és nembeliség ellentmondásos összefüggésében közvetítő mozzanatként jelennek meg. A jogi norma sajátosságai mindenekelőtt abban a helyzetben mutatkoznak meg, amelyet partikularitás és nembeliség kapcsolatában betölt. A jogszabálynak ezt a sajátos pozícióját egyfelől az a funkció határozza meg, amely a partikularitás határainak kijelölésében áll, másfelől pedig az, aminek vonatkozásában és szempontjából a partikularitásnak ezeket a határait megvonja. A jogi norma szabályozó, rendező funkcióját ugyanis közvetlenül és elsődlegesen nem az emberi nem lényegéből fakadó általános követelmények határozzák meg, hanem az egyedi partikularitás és az emberi nem között elhelyezkedő, ugyancsak közvetítő szerepet betöltő adott társadalom, illetve az abban uralkodó osztály érdekei és jellege. Ami itt lényeges és döntő: a jogi norma történeti konkrétsága, osztálytartalma és az állammal való szoros kapcsolata, az a tagadhatatlan tény, hogy a jogszabály a partikularitás és a nembeliség kapcsolatában alapvetően csak arra képes, hogy a partikularitást az uralkodó osztály, illetve az adott társadalom követelményeinek alárendelje és csak ezen keresztül emelje a nembeli követelmények szintjére. Mint ez már jelzi, a jogszabály csak sajátos eszközök, módszerek, sajátos strukturális és kategoriális felépítése folytán jelenhet meg ilyen sajátos közvetítő mozzanatként.

Az emberi munka nemcsak azokat az általános társadalmi feltételeket termelte ki, amelyek következtében — többek között — olyan sajátos társadalmi objektivációk szükséglete jött létre, mint a jogszabály, hanem egyúttal azokat a konkrét élettényeket, relációkat és mozzanatokat, amelyeknek sajátos kifejeződése az emberi tudatban, elrendeződésük, új összefüggésekbe kerülésük az objektív valóság sajátos visszatükröződésében a jogi normának fontos tartalmi és formai elemeit, sajátos kategóriáit és kategoriális felépítését jelentik. Az emberi munka folyamata és struktúrája, tágabban fogalmazva az emberi gyakorlat nemcsak a logikai kategóriákat, hanem az olyan társadalmi objektivációk, mint a jogszabályok strukturális elemeit, sajátos kategóriáit, alakzatait is meghatározzák.

A jogszabálynak mint a társadalmi viszonyokat visszatükröző sajátos objektivációnak struktúráját, kategoriális felépítését mindenekelőtt teleologikus jellege határozza meg. A jogszabály akárcsak az emberek gazdasági és társadalmi viszonyait szabályozó egyéb szervezetek, intézmények teleologikus tételezések eredményeként jön létre. Mi több, magában a jogi normában egy sajátos teleologikus tételeződés fejeződik ki. A célkitűzés, az eredmény jövőbeni, eszmei előlegezése a jogszabálynak lényeges mozzanata: miként a munkafolyamatban az eredmény már a munka megkezdésekor a képzeletben eszmeileg már fennáll, a jogi normában is az az emberi magatartás, amelynek előidézésére, befolyásolására, szabályozására létrejött, mint eredmény eszmeileg már a tényleges, a jogszabály hatására megvalósult maga-

tartást megelőzően megvan. A jogi normában is eszmeileg, célként felépül az az emberi magatartás, amelyet a norma tételezője, az állam, illetve az állam illetékes szerve kiváltani, megvalósítani kíván. A jogszabály mint magatartási szabály meghatározott magatartásokat, illetve magatartásoktól való tartózkodást ír elő, tilt vagy megenged, azaz előre körülírja, meghatározza azokat a magatartásokat, illetve jellegzetes vonásaikat, amelyeknek az emberek mindennapi életében megvalósulását, illetve elmaradását célozza. Ez a jogszabályban a társadalom tagjai elé megvalósítandó célként tűzött emberi magatartás még csak mint nem valóságos van elgondolva, ami éppen a jogi normában kifejeződését követően, esetleg éppen ennek hatására realizálódik a konkrét, tényleges emberi tevékenységben és magatartásban. Általában a munkafolyamatnak, az emberi gyakorlatnak és a jogszabálynak közös sajátossága, hogy célt tételez, hogy — mint Hegel mondja — „*léttel bírónak* gondolunk olyasmit, ami még nem valóságos".

A jogszabály teleologikus jellegével kapcsolatosan mindenekelőtt ennek kauzális meghatározottságát és megalapozottságát kell hangsúlyozni. A jogszabály meghatározott emberi magatartást ír elő megvalósítandó célként. A jogi normának ez a céltételezése azoknak az oksági összefüggéseknek a felismerésén nyugszik, amelyek e célként megjelölt emberi magatartás mint ok és közvetlen vagy közvetett objektív okozatai között állanak fenn. A jogszabály teleologikus tételezése annak a tapasztalatán, ismeretén alapul, hogy egyfelől valamely egyedi, konkrét, meghatározott emberi magatartásnak mi az objektíve szükségszerűen beálló, konkrét egyedi következménye, másfelől, hogy általában az ilyen magatartások és közvetlen következményeik, közvetve társadalmilag milyen viszonyokat hoznak létre, vagy hogyan alakítják az adott társadalmi relációkat. A jogszabályban megnyilvánuló teleologikus tételezés tehát lényegében meghatározott kauzális összefüggések felismerésén alapul és arra irányul, hogy a kauzális kapcsolatok közvetlen és közvetett eredményét, következményét bizonyos feltételek mesterséges előállításával előidézze. A jogszabály mintegy megtervezi a kauzális összefüggéseket azzal, hogy az okot, a meghatározott eredményeket előidéző emberi magatartást célként tételezi. Minthogy a jogszabály funkciója arra irányul, hogy a társadalmi viszonyokat rendezze, szabályozza, és a társadalmi viszonyok alakulása hordozóik magatartásától, tevékenységétől függ, a jogi norma csak úgy töltheti be feladatát, ha az emberi magatartás mint ok és a társadalmi viszony mint okozat közötti kapcsolatot olyanképpen formálja meg teleologikusan, hogy az adott társadalmi viszony alanyai számára a társadalmi viszony meghatározott alakulását előidéző emberi magatartást célként tételezi. Ilyenformán a kauzális összefüggésben okként szereplő emberi magatartás céllá transzformálódik, amelynek okaként most már sajátos módon a jogszabály jelentkezik.

A jogszabály meghatározott emberi magatartást ír elő célként, hogy realizálódása folytán okként olyan okozatot hozzon létre, mint az adott társadalmi viszony vagy viszonyok bizonyos irányú rendezése, amelyek a jogi norma távolabbi céljait jelentik. A jogszabály azonban nemcsak a távolabbi, közvetett céljait, hanem közvetlen célját, a szóban forgó emberi magatartást sem valósítja meg közvetlenül. Ahhoz, hogy a jogi norma közvetlen célja, a meghatározott, előírt emberi magatartás létrejöjjön, a jogszabály további jelentős mozzanatokat csúsztat a jogi normában foglalt és a valóságos, konkrét emberi magatartás közé, amelyben ismét a jogszabály objektiválós jellege nyilvánul meg. Arról van szó, hogy a jogszabályban nemcsak bizonyos emberi magatartást tételeznek a jogalanyok számára célként, hanem a jogszabály — hogy a magatartás a cél realizálódását elősegítse és biztosítsa — a célként tételezett emberi magatartásokhoz az általa mint ok által kiváltott okozattal azonos, vagy attól eltérő jogkövetkezményeket helyez kilátásba. A jogszabályban tehát nemcsak egy meghatározott, objektív kauzális összefüggés rövidített, specifikus, teleologikus kifejeződése megy végbe, hanem a megtervezett oksági viszony realizálódását egy, a jogszabályban megfogalmazott másik kauzális láncolat kilátásba helyezett közbeiktatásával érik el. A jogszabály céljaként tételezett emberi magatartáshoz mint okhoz nemcsak a magatartás objektíve bekövetkező okozata, hanem egy újabb, a jogi norma mint társadalmi objektiváció által kilátásba helyezett okozat, a jogkövetkezmény is fűződik.

A jogszabály mint jelenség a közvetlen szemléletben a következő strukturális sajátosságokat mutatja a kauzális összefüggések vonatkozásában. A jogszabály mint magatartási szabály önmagában tulajdonképpen két feltételes relációt tartalmaz: egyrészt a jogi norma kimondja, hogy bizonyos körülmények fennforgása esetén meghatározott magatartást *kell* tanúsítani; másfelől a jogszabálynak ez a *legyenje* (Sollenja) abban a feltételes kapcsolatban fejeződik ki, hogy amennyiben ez az előírt magatartás realizálódna, vagy nem valósulna meg, ilyen, illetve olyan jogkövetkezményeknek *kell* beállniok. A jogszabály struktúrájában jelentkező *legyen* jelleg abban mutatkozik meg, hogy az első relációban körülírt magatartás realizálódásától függően meghatározott jogkövetkezményeknek *kell* bekövetkezniök.

A kauzális összefüggésnek a jogszabályban teleologikus formában megjelenése tehát olyan sajátos módon történik, hogy ezt a célt a jogi normáb an további specifikus okozatokkal

következményekkel fűzik össze, mely kilátásba helyezett jogkövetkezmények egyik funkciója éppen abban van, hogy a jogszabályban megjelölt, megvalósítandó cél realizálódását elősegítse és biztosítsa. Így a kauzális összefüggésből kiemelt ok a jogi norma sajátos teleológiájában úgy jelenik meg célként, hogy azt mint okot a jogszabályban művi úton, a kauzális viszonyok egyes mozzanatainak kiemelésével, átalakításával, sajátos visszatükrözésével új, a jelenségek objektív folyamataiban eddig nem tapasztalt okozatokkal, következményekkel kapcsolják össze, kimondva, hogy a célként tételezett magatartás realizálódásakor, illetve elmaradásakor a meghatározott jogkövetkezményeknek is be kell állniok. A *legyen*-struktúra az, hogy A esetén B-nek *kell* bekövetkeznie, tehát egy társadalmi realitás, objektiváció belső szerkezeteként jelenik meg. A tényállás, az előírt magatartás és a hozzáfűzött jogkövetkezmény vázolt kapcsolatának legyen-jellege a jogi normán, e társadalmi objektiváción belül áll fenn. Magában a jogszabályban a meghatározott emberi magatartás és jogkövetkezmény még nem valóságosak, még csak „léttel bírónak gondoltak", s mint ilyenek a legyennel vannak összekapcsolva. A jogszabály e strukturális és kategoriális sajátossága, hogy a benne kifejezett emberi magatartás és az ahhoz fűzött, kilátásba helyezett jogkövetkezmény csak a jövőben lesz valóságos. Ez a jövőben valóságos emberi magatartás és jogkövetkezménye a jelenben azáltal hat, hogy már valamilyen formában, a jogszabály formájában előzetesen létezik. A jogszabálynak ez a sajátos létezési módja, érvényessége, hogy mint érvényes létezik, azáltal nyeri el életbeli, gyakorlati igazolását, hogy a jogszabályban „léttel bírónak gondolt", a legyen a tényleges emberi magatartásokban és társadalmi viszonyokban általában megvalósul, azaz kauzális sorokat hoz működésbe.

A jogszabály teleologikus jellegét vizsgálva, kitűnt, hogy a jogi norma objektív kauzális társadalmi folyamatok sajátos teleologikus *visszatükröződése*. Abból a tényből, hogy a jogszabály sajátos visszatükröződési formát jelent, következik, hogy a jogszabály mint a visszatükröződés minden fajtája ugyanazt az objektív társadalmi valóságot ábrázolja. A jogszabályban tehát lényegében ugyanaz a társadalmi valóság tükröződik, mint a társadalmat reflektáló más visszatükröződési formákban. Ebből a tényből és megállapításból szükségszerűen következik, hogy nemcsak a visszatükröződés tárgyaként jelentkező társadalmi viszonyok ugyanazok, hanem a társadalmi valóságot kifejező kategóriák is (lényeg, jelenség, ok, cél, egyes, különös, általános stb.). Mindez azonban egyáltalán nem jelenti a különböző visszatükröződési fajták közötti különbségek elmosását, sem pedig azt, hogy az objektív valóság valamiféle mechanikus, fotokopikus másolásáról van szó. A világ extenzív és intenzív végtelensége az embert arra kényszeríti, hogy alkalmazkodjék saját szükségleteihez és érdekeihez, hogy öntudatlanul válogassa, emelje ki azokat a mozzanatokat a visszatükrözés során, amelyek a cselekvés szempontjából döntőnek bizonyulnak. Ez történik a jogi normával kapcsolatosan is. A jogszabályt az különbözteti meg a más visszatükröződési fajtáktól, ahogyan benne a visszatükrözés világának konkrét felépítésében a döntő társadalmi mozzanatok, kategóriák kiválasztása, kiemelése, specifikus hangsúlyozása, csoportosítása végbemegy. Arról van szó, hogy a jogszabályt mint sajátos társadalmi objektivációt a társadalmi viszonyokat feldolgozó más visszatükröződési formáktól lényegileg az különbözteti meg, hogy az objektív társadalmi valóságnak főként mely viszonyaira, oldalaira, mozzanataira koncentrál, s azokat milyen kategóriákba, a kategóriák milyen csoportosításával, elrendezésében tükrözi vissza. A társadalmi objektivációk és visszatükröződési formák eltérése és különbségei csak ezen azonos kiindulási pont alapján tisztázhatók. Ám a jogszabály esetében — mint egyetlen visszatükröződési forma esetében sem — a társadalmi valóságnak ezekben az általános filozófiai kategóriákban kifejeződése nem mutatkozik meg közvetlenül. A különböző társadalmi objektivációk és visszatükröződési formák — talán csak a filozófia kivétel ez alól — közvetlenül nem az említett kategóriák (általánosság, különösség, típus stb.) formájában jelennek meg. Ez a kategoriális szerkezet, ezeknek a kategóriáknak sajátos összefüggései, vonatkozásai alkotják lényegileg az adott társadalmi objektiváció sajátos struktúráját és belső felépítését, de ez nem közvetlenül, hanem csupán közvetítéseken keresztül nyilvánul meg, s azokat ezekből a közvetlen jelenségformákból kell a tudományos megismerésnek kihámozni. Nincs ez másként a jogi normával sem. A jogszabály mint visszatükröződés a maga közvetlenségében nem az említett általános jellegű kategóriákban jelenik meg. A jogszabálynak mint a társadalmi viszonyok sajátos visszatükröződésének az említett általános kategóriákban meghatározott sajátos struktúrája, kategoriális szerkezete, közvetlenül sajátos jogi fogalmakban, formulákban, kategóriákban és megfogalmazásban fejti ki hatását.

Aligha kétséges, hogy a jogi norma mint sajátos társadalmi objektiváció belső struktúrájának, mint a társadalmi viszonyok sajátos visszatükröződése kategoriális szerkezetének megértését nagyon megnehezíti a jogszabály és a nyelvi kifejezése közötti dialektikus összefüggés. A jogi norma, a jogszabály ugyanis mindig bizonyos megfogalmazásban, bizonyos nyelvi kifejezésben jelenik meg, mely utóbbit szokás „normatétel"-nek, „normamondat"-nak vagy „normakijelentés"-nek nevezni. Hogy a jogszabály nyelvi megformulázása még

közvetettebbé, még nehezebben hozzáférhetővé teszi azt a genetikus kapcsolatot, mely a különböző társadalmi tények, struktúrák és a jogszabály elemei, kategoriális szerkezete között fennáll, jól mutatja a „normamondat", a „normatétel" grammatikai szerkezetének vizsgálata. A jogirodalomban általában elterjedt, hogy a jogszabálynak sajátos nyelvi kifejezési formája az imperatív mód, illetve deontikus mondat, nevezetesen amelyben a „kell", „lehet", „nem szabad" stb. deontikus igék szerepelnek. A jogi normák nyelvi megformulázása azonban valójában gazdag változatosságot mutat, s azok nemcsak a felszólító módú vagy a deontikus mondatokban, hanem gyakran egyszerű kijelentő mondatokban is megjelenhetnek. (Pl. „Az eladó viseli az átadással és az ingatlannyilvántartásban feltüntetett állapot rendezésével kapcsolatos költségeket" 1977. évi IV. törvény 369. § stb.) Mindezt azért kell általános jelleggel kiemelni, mert a jogi norma tisztázását célzó, sok elméleti törekvés éppen azon az alapon jut olykor téves következtetésekre, hogy a jogszabályt milyen nyelvi formában fogalmazták meg. Tekintettel azonban a nyelvi megformulázás gazdagságára és arra, hogy a jogszabály a legkülönfélébb grammatikai típusú mondatokban (felszólító, kijelentő, jelen és jövő idejű stb.) megjelenhet s nincs kizárólagos nyelvi forma-típusa, óvakodnunk kell attól a gondolattól, hogy a jogszabályok fogalmi tanulmányozását a beszéd bizonyos nyelvi formáinak logikai tanulmányozására alapozzuk.

Amikor a jogszabálynak mint visszatükröződésnek sajátos kategoriális szerkezetét fel akarjuk tárni, akkor nem elég — amennyiben tételezett jogi normával állunk szemben — a nyelvi megformulázásból a tulajdonképpeni jogi normát (norma-jelentést vagy normatartalmat) kiolvasni, hanem a jogszabály — többnyire nyelvileg kifejezett, tételezett — közvetlen elemeiben, oldalaiban, fogalmaiban, kategóriáiban kell azt az általános kategoriális szerkezetet felmutatni, amely lényegében a jogszabály mint visszatükröződés sajátos felépítését jelenti. Ez természetesen csak azokkal a társadalmi viszonyokkal és emberi magatartásokkal való összefüggésben lehetséges, amelyek szabályozására, rendezésére tulajdonképpen irányul. Mert a visszatükröződés belső kategoriális felépítését mindig adott tárgya, illetve azok a mozzanatai határozzák meg, amelyek a mindenkori cselekvés szempontjából döntőnek mutatkoznak. Az emberek a kitűzött cél és feladat — a jogszabály esetében a társadalmi viszonyok, illetve az emberi magatartások szabályozása — szempontjából állapítják meg a tárgyak, tények, relációk és magatartások objektíve meglevő tulajdonságait és ezeket a jogszabály funkciójára összpontosítva és redukálva megkísérlik közös nevezőre hozni, egynemű közeggé gyúrni. Minden társadalmi objektivációban — a jogszabályban is — bizonyos redukció, beszűkítés megy végbe, nevezetesen az objektív társadalmi valóság tényeit, viszonyait, tulajdonságait a kitűzött cél szempontjából negatíve vagy pozitíve értékelik és ennek megfelelően bizonyos meghatározásokat — amelyek a cél szempontjából döntőnek mutatkoznak — előtérbe, másokat — amelyek a cél elérése vonatkozásában közömbösek, sőt egyenesen akadályozónak bizonyulnak — a háttérbe helyeznek, azaz az adott társadalmi mozzanatokat a meghatározott cél és feladat aspektusából egyneműsítik. A társadalmi valóságnak a jogi normában visszatükröződése során azok a tulajdonságai, meghatározásai bizonyulnak lényegesnek, amelyek a kitűzött cél, a társadalmi viszonyok és az emberi magatartások rendezését leginkább megkönnyítik, elősegítik. A jogszabálynak, illetve a jognak erre a homogén jellegére s ebből szükségképpen következő, a valóságot beszűkítő, redukáló voltára mutat rá Szabó Imre, amikor a jog bizonyos „társadalmi érzéketlenségéről", arról szól, hogy a jog „a nemegyenlő értékű és nem-egyenlő gyakoriságú, *háromdimenziós* társadalmi viszonyokat a jogrendszer *kétdimenziójú* síkjára vetíti le". A tulajdonképpeni társadalmi feladat és rendeltetés, az emberi magatartások és ezen keresztül a társadalmi viszonyok szabályozása, rendezése szempontjából döntőnek mutatkozó társadalmi relációk és mozzanatok tehát a jogszabályban sűrítve, egyneműsítve, rövidítve, a jogszabály sajátos elemeiben és szerkezetében (a jogszabály alanya, tárgya, a tényállás, a rendelkezés, a szankció, a jogkövetkezmény stb.) fejeződnek ki. A jogszabály mint jelenség közvetlenül megjelenő kategóriái, fogalmai, szerkezeti elemei ilyenképpen elrejtik a jogi norma valóságos belső kategoriális felépítését és struktúráját, azt, ami a jogszabályt mint visszatükröződési formát a más visszatükröződésektől lényegileg megkülönbözteti.

A jogszabállyal mint visszatükröződési formával kapcsolatosan még egy általános jellegű, a jogelméleti irodalomban sokat vitatott kérdést kell érinteni: nevezetesen a jogszabály igazságértékét. A probléma kérdés formájában megfogalmazva a következőképpen hangzik: lehet-e a logikai igazság és hamisság kategóriáit a jogi normára vonatkoztatni? Elmondható-e, hogy a jogszabály ismeretelméleti aspektusból nézve, igaznak vagy hamisnak minősül?

Kiindulásképpen megállapíthatjuk, hogy a jogszabály mint társadalmi objektiváció rendeltetése és feladata — mint arról szó volt — egyáltalán nem a valóság megismerése, a valóság valamely tényének vagy összefüggésének megállapítása. A jogszabály nem kijelentés arról, ami van, hanem előírása annak, aminek lennie kell. A jogszabály nem a valóság megismerésére irányuló logikai ítélet, hanem a társadalmi valóság szabályozására irányuló jogi

előírás, rendelkezés. Sem a valóság megismerése, sem valamely valóságos tény vagy összefüggés megállapítása nem teszi ki a jogszabály lényegét. A jogszabály tehát nem logikai kijelentés vagy ítélet, s mint ilyen nem ismeretelméleti kategória.

Ebből magától értetődően következik, hogy a jogszabály vonatkozásában egyáltalán helytelen és jogosulatlan a logikai igazság és hamisság kérdését felvetni. A jogszabály sem logikai ítélet, sem ismeretelméleti kategória nem lévén, logikailag se nem igaz, se nem hamis nem lehet. Röviden: ismeretelméleti értelemben a jogszabálynak nincs igazságértéke. Minthogy a jogszabály nem a valóság megismerésére irányuló, a valóság valamely tényét vagy összefüggését megállapító kijelentés, nem minősülhet igaznak vagy hamisnak sem a valóság vonatkozásában. Helytelen volna azonban mindebből arra következtetni, hogy a megismerésnek és a logikai igaznak és hamisnak egyáltalán nincs szerepe és jelentősége a jogszabály vonatkozásában. Ahhoz, hogy a jogszabály meg tudja valósítani társadalmi rendeltetését és feladatát, a társadalmi viszonyok szabályozását, mindenekelőtt ismerni kell azokat az objektív törvényszerűségeket, amelyek a társadalmi viszonyokban érvényesülnek. Nem kevésbé elengedhetetlen azoknak a konkrét szituációknak, emberi relációknak, helyzeteknek és magatartásoknak az ismerete sem, amelyek a jogszabály által szabályozásra kerülő társadalmi viszonyok hordozói mindennapi életükben és tevékenységükben fellépnek, illetve amelyeket kifejtenek. Mindez azt mutatja, hogy a jogszabály mint társadalmi objektiváció létrejöttében az emberi megismerésnek fontos szerepe van. De tekintettel arra, hogy a megismerés a jogi normának csak egyik fontos eleme, a logika szabályainak érvénye a jogi norma vonatkozásában csak részlegesen, korlátozottan, a megismerés mozzanatára redukáltan áll fenn. Ezért tartjuk elhibázottnak és érvényességi körét megengedhetetlenül túllépőnek az olyan kérdésfeltevést, amely a jogszabálynak logikai értelemben vett igazságát vagy hamisságát firtatja. A logikai igazságra és hamisságra kérdezés a jogszabályt illetően csak annyiban jogosult, amennyiben a jogszabályban jelentős mozzanatként jelentkező megismerésre és ennek eredményét képező megállapításokra irányul.

II. A jogszabály elemei és szerkezete.

Azoknak a mozzanatoknak a sorában, amelyek a jogszabálynak az imént elemzett teleologikus struktúráját elrejtik és ugyanakkor érvényre juttatják, mindenekelőtt azt kell megvizsgálni, amit általában a jogi norma *tárgyak*ként lehet megjelölni. A jogi normában célként kitűzött emberi magatartásról, arról az elérendő, megvalósítandó eredményről van szó, amely sajátos, központi helyet foglal el a jogi norma által szabályozásra kerülő társadalmi relációk és emberi magatartások totalitásában. A jogi norma ugyanis rövidített, koncentrált formájában csupán annyit fejez ki, hogy egy meghatározott emberi magatartás célként tételezett.

A jogszabály tárgyát jelentő teleologikusan tételezett emberi magatartásoknak két fő csoportját különböztethetjük meg: a *cselekedet*et és a *tevékenység*et. A tevékenység és a cselekedet közötti különbség és összefüggés abban mutatkozik meg, hogy a tevékenység általában több és többféle cselekedetből áll. Így a fokozott veszéllyel járó tevékenység pl. a gépkocsi üzemeltetése a legkülönfélébb cselekedeteket öleli fel. A jogi norma tartalma lehet ez a tevékenység általában, de e tevékenység során kifejtett valamely cselekedet is. A polgári jogban megtaláljuk pl. a fokozott veszéllyel járó tevékenységre általában vonatkozó azt a szabályt, hogy a fokozott veszéllyel járó tevékenység folytán előálló kárt meg kell téríteni. A büntető jogszabály pedig — többek között — arról rendelkezik, hogy a fokozott veszéllyel járó tevékenység során kifejtett olyan cselekedet, amely a foglalkozási szabályok megsértésével életet veszélyeztet, meghatározott büntetéssel büntetendő. A jogszabály tárgyaként kifejeződő cselekménynek vagy cselekedetnek még további két nagy csoportját különböztethetjük meg: a *tevés*t, a tettet és a tevéstől való *tartózkodás*t, a nem-tevést. Anélkül, hogy most a jogi norma tárgyaként megjelenő emberi cselekvések e két csoportjának a szabályozás jellegére, módjára és a jogszabály nyelvi megformulázására való jelentős hatását taglalnánk, csupán a cselekvésnek két fajtája, a tevés és a tartózkodás eltérő jellege alapján a jogszabályokat szokás *pozitív*, illetve *negatív* normaként megkülönböztetni. Pozitívek azok a jogszabályok, amelyek valaminek a tevését, negatívek, amelyek valaminek a nem-tevését, a valamitől való tartózkodást tételezik célként.

Annak a teleologikus tételezésnek, amely a jogszabályban kifejeződik, lényeges és sajátos mozzanata, hogy a célt *ki* és *kinek* tűzi ki. Az, aki ennek a teleologikus tételezésnek alanya, tehát aki a célt kitűzi, a jogi norma *autoritásaként*, kibocsátójaként, alkotójaként jelenik meg, míg azok, akiknek számára a célt megvalósítandóként tételezik, a jogszabály *alanyait* jelentik. Mindenekelőtt a jogszabályt kibocsátó autoritást vizsgáljuk meg. A jogszabály alkotójának, kibocsátójának az államot, illetve az állam meghatározott szervét tekintjük. Ez a tény, hogy a jogszabályt az állam alkotja és bocsátja ki, szoros összefüggésben van az állam kényszerítő hatalom voltával és a jogszabály kikényszerítésével, illetve a jogszabályban kifejeződő szankcióval: „a jog olyan apparátus nélkül, mely kényszeríteni tud a jogszabályok betartására — semmi." (Lenin) Összes Művei 33. köt. Budapest, 1965. 90. p.

Az az autoritás, amely a jogi normában kifejeződő teleologikus tételezés alanya, aki a célt kitűzi: az állam, illetve az állam meghatározott szerve. Ez a tény azonban a jogszabályban közvetlenül gyakran nem fejeződik ki. Nem tükröződik közvetlenül azért, mert a jogszabály a maga koncentráltságában és rövidítettségében gyakran csak annyit mond, hogy valamely emberi magatartás mint cél megvalósítandó és nem jelzi, hogy ezt a célt ki tételezi. A jogszabály kibocsátója azért nem jelenik meg mindig jogi normában közvetlenül, mert a jogszabály tételezése, nyelvi megformulázása során a kifejezés ökonomikussága azt igényli, hogy a kibocsátó autoritásnak minden egyes jogszabályban megnevezését mellőzzék. Ezért gyakran a jogszabályban megformulázott teleologikus tételezés olyanként jelenik meg, amelynek nincs alanya. Ez azonban csak a jogszabály nyelvi megformulázásának, tételezésének következménye, de nem a jogszabály lényegi sajátossága. Minden jogszabálynak van ugyanis kibocsátó autoritása, alkotója. A jogszabály tételezése során azonban ezt a konkrét alkotó, kibocsátó szervet általánosan, olyképpen jelölik meg, hogy az nem csupán egy konkrét jogi norma, hanem több jogszabály szerzőjeként, kibocsátójaként szerepel. Ez a jelenség annak a következménye, hogy a jogalkotó szervek rendszerint egy aktussal több jogi normát bocsátanak ki és fogalmaznak meg. A jognak azok a megjelenési formái, amelyek egyszerre több jogszabályt vagy a jogi normák egész rendszerét tartalmazzák, a kódexek, törvények, és rendeletek — az ún. alaki jogforrások —, amelyeknek konkrétan minden jogrendszerben meghatározott állami szerv, absztrakte pedig az állam a kibocsátója. Így a Magyar Népköztársaság polgári törvénykönyvében megfogalmazott számos jogi normának a konkrét kibocsátója az országgyűlés, elvontan pedig a Magyar Népköztársaság mint állam. Ez a „törvény" megjelölésből és a kódex bevezető rendelkezéseiből napnál világosabban kitűnik. Értelmetlen lenne, mert a kifejezés, a megfogalmazás ökonomikusságának mondana ellent, ha az országgyűlés vagy a Magyar Népköztársaság minden egyes jogszabályban kibocsátó autoritásként megismétlődne. *(→ Jogforrási rendszer)*

A jogszabály sajátos teleologikus struktúrája a teleologikus tételezés alanya mellett azokat a személyeket is feltételezi, akik a jogszabályban célként tételezett emberi magatartást megvalósítják. Ezek a személyek a jogszabály *alanyai* vagy *címzettjei*. Ha a jogszabály címzettjeit közelebbről megvizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy azokra jellemző sajátosság: bizonyos fokú általánosság. Röviden arról van szó, hogy abban a teleologikus tételezésben, amelyben a tételezés alanya és megvalósítója már elválik egymástól, mindkét oldalon, mind a tételező, mind a realizáló vonatkozásában egy konkrét egyed és több személy is elképzelhető. Léteznek olyan jogelméleti koncepciók, amelyek ezt a jogszabályban kifejeződő teleologikus tételezés alanyára és megvalósítójára nézve is érvényesnek tekintik. Ennek a jogelméleti felfogásnak az értelmében a jogszabály alanya vagy címzettje egy konkrét individuum is lehet. Többek között ezen a megfontoláson alapul az individuális normákról, valamint a jogszabály parancs jellegéről szóló elmélet. A jogszabályban kifejeződő teleologikus tételezésnek sajátos vonása, hogy az, aki számára a cél tételezése történik, a jogi normában sohasem egy konkrét személy, hanem a személyek bizonyos köre és általánossága. A jogszabály vagy korlátozás nélkül, az adott állam mindig polgárához vagy mindazokhoz az emberekhez szól, akik bizonyos meghatározott vonásokkal rendelkeznek. A jogszabály alanyait tekintve lehet *általános* és *különös*. Általános akkor, ha címzettje korlátozás nélkül a társadalom minden tagja, különös, amennyiben alanya csupán a társadalom meghatározott csoportja, rétege vagy bizonyos, a jogszabályban körülírt feltételeknek megfelelő személy. A Magyar Népköztársaság Alkotmányában foglalt jogszabályoknak pl. minden magyar állampolgár alanya. A munka törvénykönyvében megfogalmazott jogszabályok jó részének viszont csak meghatározott korral, nemmel, szakképzettséggel stb. rendelkező személyek a címzettjei. És ilyen az alanyok körét konkretizáló meghatározások bármely jogág jogi normáit illetően kimutathatók.

Miként a jogszabály kibocsátója, alanyai, címzettjei sincsenek minden egyes jogszabály nyelvi megformulázásában közvetlenül megjelölve. A jogi tételezés gazdaságossága, rövidítettsége, valamint ama tény folytán, hogy rendszerint több jogi norma egyszerre, együttesen, egy aktussal és egy, ún. alaki jogforrásban jelenik meg, a jogszabály alanya is rendszerint külön jogtételben nyer megfogalmazást és nem kerül sor minden egyes jogszabályban megismétlésére. Így pl. a Magyar Népköztársaság polgári törvénykönyve külön részben foglalkozik a polgári jogi normák alanyaival, a személyekkel: az emberrel, az állammal, a jogi személyekkel és azok egyes fajtáival. A polgári jogszabályok alanyainak ez a tételezése és körülírása egyúttal annyit jelent, hogy minden polgári jogi norma alanyaként — további ismételt kifejezés nélkül — ezek a személyek tekintendők. Nincs ez másként a többi jogágba tartozó jogszabályok tételezésénél sem, legfeljebb a jogszabály nyelvi kifejezése konkrétságának, közvetlenségének fokában mutatkozik eltérés, ami azután a jogszabály alanyának tüzetesebb, részletesebb, olykor ismétlődő megjelenésében fejeződhet ki.

Azt az összetett, sokrétű kapcsolatot, amely a jogszabály autoritása, alanya és tárgya között

fennáll, a jogszabálynak azok az elemei fejezik ki, amelyeket a jogirodalomban általában *hipotézisnek, diszpozíciónak és szankciónak* nevezünk. Ez a sajátos teleologikus, normatív reláció tulajdonképpen kétirányú kauzális sorokat hoz mozgásba: egyfelől a jogszabály alanyának olyan magatartását váltja ki, amelyet a jogszabály autoritása célként, megvalósítandóként tételezett; másfelől pedig e magatartás realizálásának azokat a hatásait, következményeit, amelyek a megkövetelt magatartás megvalósulásához — az egyébként objektíve beálló okozatok, eredmények mellett, azokon túl — a jogalkotó autoritás közrehatása folytán állanak be. Ennek a kétirányú kauzális sornak a beindítását a jogszabály lényegében teleologikus struktúrája közvetlenül azokban a normaelemekben objektiválja és fejezi ki, amelyek megállapítják, hogy a jogszabály tárgyaként meghatározott emberi magatartás megkövetelt, megengedett vagy tiltott, hogy ez a magatartás milyen társadalmi feltételek mellett tanúsítandó, valamint hogy milyen jogkövetkezmények állnak be a célként tételezett és megvalósult, illetve meg nem valósult emberi magatartás következtében a jogszabálynak és autoritásának a társadalmi relációk jelzett kauzális összefüggéseibe való beépülése folytán.

Hogy a jogszabálynak ezek az elemei, amelyek a jogi norma autoritása, alanya és tárgya között a tulajdonképpeni teleologikus-normatív kapcsolatot megteremtik, rendkívül sok, fontos problémát rejtenek magukban, mi sem bizonyítja jobban, mint a számtalan jogszabálytani koncepció, amely a jogszabálynak ezeket a mozzanatait vizsgálja. A hagyományos jogelméleti felfogás a jogszabálynak három szerkezeti elemét különbözteti meg: a hipotézist, a diszpozíciót és a szankciót. Ezzel szemben számos olyan álláspont alakult ki, amely vagy a hipotézist, vagy a szankciót nem tekinti a jogszabály szükségképpeni általános elemének, így egyfelől csak a diszpozícióról és a szankcióról, másfelől a hipotézisről és a diszpozícióról beszél mint a jogszabály elengedhetetlen mozzanatairól. Azok a jogelméleti koncepciók, amelyek szerint a hipotézis a jogi normának nem szükségképpen eleme, azzal érvelnek, hogy vannak olyan jogszabályok, amelyeknek hatálya feltétel nélkül minden állampolgárra kihat, hogy a jogi normák jelentős részének, pl. a büntetőjogi normáknak a hipotézis nem immanens része, mert ezekben a jogszabályokban a hipotézist és a diszpozíciót nem lehet egymástól elválasztani, és amit gyakorta hipotézisnek neveznek, nem más mint maga a norma, és végül, hogy a szocialista társadalomban kialakultak olyan speciális jogszabályok, mint a feladat-normák, amelyekből a hipotézis szintén hiányzik. A szankciót a jogszabály elemei közül számőző jogelméleti nézetek azt hangsúlyozzák, hogy számos olyan jogszabály létezik, amelynek nincs kényszerítő szankciója, hiszen az állam a jog egy részét, de nem minden egyes jogi normát szankcionál, valamint hogy sok jogszabályt egy másik jogi norma lát el szankcióval. A jogelméleti irodalomban általánosnak mondható az a koncepció is, amely nem tesz különbséget hipotézis, diszpozíció és szankció között, hanem a jogszabálynak e mozzanatokat átfogó, két elemét emeli ki: a tényállást és a jogkövetkezményt. Ez a felfogás általánosságánál fogva részben többet, részben kevesebbet mond, mint az imént vizsgált teóriák. Kevesebbet, mert nem jelzi a hipotézis és a diszpozíció — igaz, egymásba átmenetelük és szoros összefonódottságuk folytán olykor nehezen felmutatható — különbségét, eltérő szerepét és funkcióját; többet, mert a jogkövetkezmény nemcsak a hagyományos értelemben vett szankciót jelenti, hanem a jogszabály diszpozíciójában megjelölt magatartás megvalósulásához fűződő valamennyi joghatást.

Nem tekintjük feladatunknak e jogszabálytani koncepciók konkrét kritikai elemzését, hiszen a következő fejtegetésekből minden bizonnyal kitűnik majd, hol térünk el a szóban forgó felfogásoktól és mennyiben értünk egyet azokkal. Annyit azonban mindenképpen előre kell bocsátani, hogy azok a problémák, amelyek a jogszabály tradicionális értelemben vett három eleme, a hipotézis, a diszpozíció és a szankció körül folynak, jórészt azon alapulnak, hogy figyelmen kívül hagyják a jogszabály és a jogi normatétel, azaz a jogi norma és nyelvi megformulázása közötti inkongruenciát. S itt most nemcsak arról van szó, hogy egy jogszabály több jogtételben vagy több alaki értelemben vett jogforrásban találhat kifejezésre, hanem arról is, hogy pusztán a nyelvi megformulázás önmagában, a különböző nyelvi, szintaktikus rövidítések és összevonások önmagukban is táptalajul szolgálnak az eltérő jogszabálytani koncepciók és az elméleti tévedések számára. Minthogy a jogszabályt az objektív társadalmi viszonyok normatív visszatükröződésének tartjuk, magától értetődő, hogy ezt a sajátos társadalmi objektivációt, kategoriális felépítését nem közvetlen jelenségformáiból, hanem azokból az alapvető belső strukturális összefüggésekből próbáljuk megérteni és megvilágítani, amelyek társadalmi szerepének és feladatának ellátására tulajdonképpen alkalmassá teszik.

Ezeket az alapvető strukturális összefüggéseket mindenekelőtt azok a társadalmi szükségletek és feladatok határozzák meg, amelyek kielégítésére és megvalósítására a jogszabály mint társadalmi objektiváció létrejön. A jogszabály, hogy társadalmi rendeltetésének és feladatának eleget tegyen, meghatározott emberi magatartásokat ír elő megvalósítandóként. A jogi norma belső strukturális felépítését tehát az határozza meg, hogy a tulajdonképpeni társadalmi szükségletet kielégítő emberi maga-

tartás megvalósuljon, amit olyképpen ér el, hogy egyfelől megjelöli ezt az emberi magatartást mint megvalósítandót, másfelől ennek az emberi magatartásnak a jogszabályban kifejezett legyen (Sollen) jellegét nemcsak — sőt nem is elsősorban — azzal teremti meg, hogy megvalósítandónak mondja ki, hanem döntő módon azzal, hogy a meghatározott emberi magatartás megvalósulásához speciális következményeket, joghatásokat fűz. Ezért szóltunk arról, hogy a jogszabály teleologikus-normatív struktúrája a társadalmi viszonyokban két irányú kauzális sorokat hoz mozgásba. Amikor ennek a belső teleologikus-normatív struktúrának a jogszabályban, annak kategoriális felépítésében való közvetlen kifejeződését vizsgáljuk, akkor — természetesen — azokra a mozzanatokra kell koncentrálnunk, amelyek kifejezetten és közvetlenül ezt a belső teleologikus-normatív szerkezetet fejezik ki sajátos módon. A fő kérdés tehát az, hogyan lehet a társadalmi szükségletet kielégítő emberi magatartást úgy kifejezni, hogy a hozzáfűzött meghatározott következmények folytán a címzett azt megvalósítsa.

Lényeges a jogszabálynak már vizsgált autoritása, alanya és tárgya közötti sajátos, teleologikus-normatív kapcsolat. Ezt a kapcsolatot a jogszabály a jogirodalomban általánosnak mondható felfogás szerint egy hipotetikus ítéletben fejezi ki. (Kelsen, H.: Reine Rechtslehre. Wien, 1960. 106—107. p.) A hipotetikus normatív tétel a következőképpen hangzik: ha van tényállás, kell hogy legyen jogkövetkezmény. Az a jogelméleti megállapítás, hogy a jogszabály lényeges mozzanatát jelentő kapcsolatot egy hipotetikus normatív tétel fejezi ki, lényegében adekvátan ragadja meg a jogszabály valóságát, de elvontságánál, annál fogva, hogy csupán tényállást és jogkövetkezményt különböztet meg, illetve csak e két mozzanatot hozza egymással vonatkozásba, a jogszabály relációnális gazdagságát elszegényíti és nem mutatja fel az ún. hipotézis és a diszpozíció, illetve a szankció lehetséges konkrét kapcsolatait. Ezt korrigálandó állítja Kelsennel szemben Cossio (Cossio, C.: Panorama der egologischen Rechtslehre. Die ontologische Begründung des Rechts. Herausg. von A. Kaufmann. Bad Homburg vor der Höhe, 1965, 278. p.) azt, hogy a jogszabály szóban forgó elemeinek kapcsolatában nem hipotetikus, hanem diszjunktív ítéletet kell látni. Cossio szerint, ha van tényállás, akkor kell teljesítésnek lenni, vagy ha nincs teljesítés, akkor szankciónak kell lenni. Ez a jogelméleti tétel arra törekszik, hogy egyrészt kifejezze a jogszabályban a magatartás és a feltételek közötti relációt, másrészt pedig azt, hogy a nem rendeltetésszerűen megvalósuló magatartáshoz (diszpozícióhoz) mint feltételhez további jogkövetkezmény, szankció járul. A diszjunktív ítélet tehát vagylagosan két feltételt és két következményt tartalmaz, mint megvalósítandót. A jogszabály jellegét vagy tartalmát jelentő relációt Cossio diszjunktív ítélete azonban csak részben fejezi ki, mert figyelmen kívül hagyja azt a jogi norma teleologikus-normatív struktúráját illetően rendkívül fontos tényt, hogy a jogszabály jogkövetkezményt nemcsak a feltételhez rendelt emberi magatartás elmaradásához, hanem realizálódásához is fűz. Tehát ha a meghatározott feltételek fennforgásakor a jogszabály tanúsítja az előírt magatartást, akkor is kell, hogy további joghatások álljanak be és nemcsak akkor, ha a magatartás, a teljesítés elmarad (szankció). Itt nyilvánvalóan a tiltó, főképpen a büntetőjogi normák szankciós jellegének megengedhetetlen általánosítása, minden jogszabály tekintetében érvényesnek feltételezése az, ami a valóságos helyzetet és összefüggéseket eltorzítja.

Azok a jogelméleti koncepciók, amelyek a tényállásnak és a jogkövetkezménynek az összekapcsolódását a jogszabályban az extenzív implikáció logikai kapcsolatával fejezik ki, látszólag nem mondanak többet, mint azok, akik a jogszabályt hipotetikus normatív tételként határozták meg. Az extenzív implikáció formulája ugyanis a következőképpen hangzik: mindig ha van A., akkor van B. Ha azonban a jogi normát közelebbről megvizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a jogszabályban nem egy, hanem két extenzív implikációt figyelhetünk meg. Az egyik a jogszabály hipotézise és a diszpozícióban előírt emberi magatartás között áll fenn, a másik a szóban forgó magatartás és a hozzáfűzött jogkövetkezmények között. Ugyanez lényegében két hipotetikus normatív tétellel is kifejezhető, de ezek nem diszjunktíve — mint Cossio állítja —, hanem konjunktíve kapcsolódnak össze: ha fennforognak a feltételek, kell legyen meghatározott magatartás, ha van meghatározott magatartás, kell legyen jogkövetkezmény.

Akár kettős implikációnak, akár két hipotetikus tételnek fogjuk fel azt a kapcsolatot, amely a jogszabály autoritását, alanyát és tárgyát összefűzi, ebből az nyilvánvalóan kitűnik, hogy a jogszabály teleologikus-normatív struktúrája a jogi normában közvetlenül csak olyan kategóriákban fejeződhet ki, amelyek mind a megvalósítandó magatartást, mind e magatartás tanúsításának feltételeit, mind pedig a realizált magatartáshoz fűződő jogkövetkezményeket tartalmazzák. Az extenzív implikációnak, illetve a hipotetikus tételnek a jogszabályban megkettőzése feltárta, hogy minden jogszabálynak az autoritás, az alany és a tárgy kapcsolatát kifejezendő, három eleme kell legyen: hipotézise, diszpozíciója és jogkövetkezménye (szankciója). A legkevésbé sem tudunk tehát egyetérteni azzal a felfogással, amely a jogszabályt lényegében a diszpozícióra redukálja. A jogi normának lényegében a diszpozícióval azonosítása, akár

azért történik, hogy a diszpozíciónak a jogszabály szerkezetében megkülönböztetett helyét és funkcióját hangsúlyozza, akár azért, hogy a hipotézisnek és a szankciónak a jelentőségét csökkentse, ezek esetleges elmaradását igazolja, mindenképpen figyelmen kívül hagyja azt az alapvető teleologikus-normatív struktúrát, ami a jogszabályt tulajdonképpen meghatározza. E teleologikus-normatív struktúrában ugyanis mind a hipotézisben, mind a diszpozícióban és a szankcióban kifejezett társadalmi mozzanatoknak olyan lényeges szerepük és funkciójuk van, amelyek közül bármelyiknek az elmaradása az egész teleologikus-normatív struktúra megbomlását, s így a jogszabálynak mint társadalmi objektivációnak a megszűnését eredményezi. Ez mindjárt világossá válik, ha a jogszabálynak ezt a három elemét, a *hipotézist, a diszpozíciót és a jogkövetkezményt* a jogi norma teleologikus-normatív struktúrája vonatkozásában konkréten megvizsgáljuk.

A jogszabály teleologikus-normatív struktúráját vizsgálva, rámutattunk arra, hogy a megvalósítandó magatartásnak a jogszabályban célként tételezése meghatározott társadalmi viszonyok, körülmények, helyzetek fennállását feltételezi. A jogalkotó olyan társadalmi viszonyra vagy helyzetre nézve tételez célként és megvalósítandóként meghatározott magatartást, amelyek mellett a célzott magatartás realizálódása meghatározott társadalmi okozatokat, következményeket eredményez. Ebből következik, hogy a jogszabályokban előírt emberi feltételek esetén van a jogalkotó szempontjából értelme. A lehetőség tehát a jogszabályban előírt magatartás elengedhetetlen előfeltétele. Mégis számos olyan jogelméleti koncepció létezik, amely kétségbe vonja, sőt tagadja, hogy a *hipotézis* a jogi normáknak szükségképpeni eleme. Ezek a felfogások azon a megtévesztő látszaton alapulnak, hogy szerzőik a jogszabály hipotézis elemét nagyon sokszor a konkrét, hatályos jogszabályokat vizsgálva, egyszerűen nem találják. Márpedig ha jelentős számú jogi normából a hipotézis hiányzik, akkor jogos és megalapozott az a megállapítás, hogy a hipotézis a jogszabálynak nem elengedhetetlen része. Amint hogy jogos és nem meglepő az a tétova kétely sem, amely immár két egymásnak ellentmondó állítás hallatán keletkezik: egyfelől kifejtettük, hogy a jogszabály teleologikus-normatív struktúrájában az előírt magatartás mindig meghatározott lehetőségek, képességek meglétét feltételezi; másfelől viszont többen mutatnak fel olyan jogi normákat, amelyekből a hipotézis (az előírt magatartás feltétele) hiányzik. Ám ez a kétely könnyedén eloszlatható, ha feltárjuk azokat a tényezőket és okokat, amelyek a hipotézist mint a jogszabály szükséges elemét tagadják. Itt valamiféle megtévesztő látszatról van szó, amely alapvetően két jelenségből táplálkozik. Egyrészt abból, hogy a jogszabály hipotézise nem a konkrét jogi normában foglaltan, a diszpozícióval és a szankcióval együtt, a törvénynek vagy rendeletnek nem egy helyén van megfogalmazva, mi több, gyakran előfordul, hogy az előírt magatartás feltételeit (jogképesség, cselekvőképesség stb.) általánosságban, több jogszabály vonatkozásában — mintegy kiemelten és elkülönítetten — határozzák meg. Másrészt nagyon sok olyan jogszabály létezik, amely a benne előírt magatartás feltételeit (hipotézisét) egyszerűen meg sem fogalmazza, nem is mondja ki. Mint az mindkét esetből látható, ismét a jogszabály és a jogi norma nyelvi, logikai megformulázása során az előírt magatartás feltétele részben vagy egészben elrejtőzik, eltűnik. De ez — hangsúlyozzuk — csak a jogszabály megjelenésének megtévesztő látszata. Valójában minden jogi norma teleologikus-normatív struktúrája meghatározza az előírt magatartás bizonyos feltételeit.

Ami az elsőként említett esetet, azt illeti, hogy a jogszabály hipotézise nem a konkrét jogszabályba foglaltan, hanem az alaki értelemben vett több jogforrásban vagy ugyanazon jogforrásban több helyütt, mi több, általánosságban és elkülönítetten nyer megfogalmazást, ehhez aligha szükséges bármit is hozzáfűzni. Nyilvánvaló, hogy a jogszabálynak, sőt több jogi normának együtt is van hipotézise, azaz meghatározott emberi magatartások, bizonyos körülmények, lehetőségek, képességek esetére előírtak. Látszólag más a helyzet azokkal a jogszabályokkal, amelyek az előírt magatartás feltételeit nem mondják ki, nem fogalmazzák meg. A jogelméleti irodalomban ezeket a jogszabályokat *kategorikus* jogi normáknak nevezzük, szemben a *hipotetikus* jogi normákkal. A kategorikus jogszabályok a meghatározott magatartást feltétlenül, illetve mindenkorra, minden esetre bármilyenek legyenek is a körülmények, írják elő. A hipotetikus jogi normák viszont az előírt emberi magatartás meghatározott feltételeit is tartalmazzák. A kategorikus jogszabályok pregnáns példái azok, amelyek valamilyen magatartástól való tartózkodást, valaminek a tilalmát írják elő: ne ölj, ne lopj stb. Kelsen helyesen mutat rá arra, hogy az ún. kategorikus jogi normákban megfogalmazott emberi magatartásnak is vannak feltételei, sőt a valamely magatartástól való tartózkodás is csak meghatározott feltételek mellett lehetséges. Csak meghatározott feltételek megléte esetén lehet lopni, ölni stb., illetve e magatartásoktól tartózkodni. E megállapítás igazságát támasztják alá azok a kivételek is, amelyeket csaknem minden jogrendszer tartalmaz, az imént említett tartózkodást, tilalmat, előíró normák alól. Így csaknem minden jogrendszerben találunk olyan jogszabályokat, amelyek körülírják azokat a feltételeket, amikor az emberölés, a lopás stb. nincsen tiltva. Az ún. kategorikus

jogszabályoknak is van hipotézisük, legfeljebb az nincs külön megfogalmazva. Ezeknek a jogi normáknak is magától értetődően hipotézisük azok az általánosan megfogalmazott feltételek, amelyek a jogképességet, cselekvőképességet, büntethetőséget határozzák meg. De ezen túlmenően az előírt konkrét magatartásnak is mindig vannak meghatározott feltételei, azok a körülmények, helyzetek, relációk, amelyek mellett a kívánt magatartás tanúsítása egyáltalán lehetséges. Hogy ezek a konkrét feltételek a jogszabályokban nincsenek kimondva, külön megfogalmazva, az a jogi gondolkodás és a jogi norma ökonomikusságának, a nélkülözhetetlen gondolati és kifejezési rövidítéseknek tulajdonítható. Így az ún. kategorikus jogszabályok jelentős részénél, különösen a meghatározott magatartástól való tartózkodást, a tilalmat előíró jogi normák esetében lerövidített szillogizmussal (syllogismus decurtatus), entimémával állunk szemben. Az entimémára jellemző, hogy benne a szillogizmus valamely alkotórészét, tehát a premisszák valamelyikét nem fejezik ki, a nyelvi kifejezésben elhagyják, hozzágondolják, hozzáértik. Ez történik az ún. kategorikus jogszabályokban is, nevezetesen az előírt magatartás feltételét (hipotézisét) mint annak a szillogizmusnak felső tételét, melynek alsó tétele a diszpozíció és konklúziója a jogkövetkezmény, elhagyják, nyelvileg nem fejezik ki, csak a másik premisszához hozzágondolják és hozzáértik. Ezért tűnik úgy, hogy az ún. kategorikus jogszabályoknak nincs hipotézisük. De mind a jogszabály teleologikus-normatív struktúrájának, mind nyelvi-logikai kifejezésének elemzése megszünteti a jogszabály jelenségének ezt a megtévesztő látszatát.

A jogi norma autoritását, alanyát és tárgyát összefűző sajátos teleologikus-normatív kapcsolat másik lényeges mozzanata: a jogszabály *diszpozíciója*, rendelkezése. A jogszabály diszpozíciója az, amely a jogi norma tárgyát jelentő emberi magatartást a jogalanyok számára közvetlenül normatív célként kitűzi. Afelől tehát, hogy a jogszabály tárgyaként megjelölt emberi magatartást a jogalanynak tanúsítania kell vagy lehet, a jogi norma diszpozíciója rendelkezik. A jogi norma tárgyát jelentő emberi magatartás megvalósítandó célként a jogszabály rendelkező részében jelenik közvetlenül meg. A jogszabály diszpozíciója kimondja, hogy a hipotézisben körülírt feltételek fennforgása esetén a jogszabály alanyának (alanyainak) a jogi norma tárgyaként meghatározott emberi magatartást kell vagy lehet tanúsítania.

A jogszabály diszpozícióját elemző jogelméleti irodalom központi kérdése, hogy valójában mit jelent a jogszabálynak az a rendelkezése, amellyel a jogi norma tárgyát képező emberi magatartást megparancsolja, tiltja, megengedi, sőt e magatartás tanúsítására felhatalmaz, feljogosít, jogosítványt ad. A jogirodalomban általánosnak mondható az a felfogás, amely diszpozíciójuk alapján *parancsoló, tiltó* és *engedő* jogi normákat különböztet meg. Vannak azonban olyan jogszabálytani koncepciók, amelyek az említett diszpozíciók mellett vagy némelyikük helyett felhatalmazó, jogosító és jogosítványt biztosító rendelkezésekről beszélnek. A jogszabály diszpozíciója valóban gyakran többféle módon is megfogalmazható, mégis általában azt állapíthatjuk meg, hogy a jogszabály diszpozíciójának jellegét a szabályozandó konkrét társadalmi viszonyok és a jogi norma teleologikus-normatív struktúrája határozzák meg. Egészen jól látható ez, a jogelméletben legkevésbé problematikusnak tekintett, *parancsoló* és *tiltó* diszpozíciók kapcsolatát illetően is. A modern jogszabálytani és joglogikai vizsgálódások a parancsoló és a tiltó diszpozíciók viszonyát interdefinitív kapcsolatként jellemzik. A jogszabály tevést, nem nemtevést, meghatározott cselekedetet vagy attól való tartózkodást ír elő. A jogszabály diszpozíciója tehát vagy tevésre, vagy nem-tevésre, a cselekedettől való tartózkodásra irányul. Ennek megfelelően a diszpozíció a jogalanynak vagy meghatározott cselekedet kifejtését, vagy attól való tartózkodását parancsolja meg. Egykönnyen belátni, hogy a meghatározott cselekedettől való tartózkodás parancsa tilalomként is kifejezhető, mégpedig olyképpen, hogy a jogszabály diszpozíciója megtiltja azt a cselekedetet, amelytől a tartózkodást parancsként előírta. És megfordítva, a meghatározott cselekedetre irányuló parancs az ilyen cselekedettől való tartózkodás tilalmaként is megfogalmazható. Pusztán a jogszabály diszpozícióját tekintve tehát teljesen közömbös, hogy a jogi norma tárgyát jelentő emberi magatartás a jogalany számára parancsként vagy tilalomként jelenik meg. Logikailag az interdefinitivitás vitathatatlan: a parancsnak tilalomba és a tilalomnak parancsba átfordítása az előírt emberi magatartásnak tevésként vagy a cselekvéstől tartózkodásként megfogalmazásával logikailag hibátlan. Ám mint gyakorta, ezúttal is, a logikailag kifogástalan megállapítás a jog, konkrétan a jogi normák világában nem bizonyul teljesen kielégítőnek, a valóságos társadalmi-jogi összefüggéseket adekvátan visszatükrözőnek. Ahhoz azonban, hogy ezt belássuk, nem elég a jogszabály diszpozícióját önmagában, a jogi norma más elemeitől függetlenül vizsgálni. Amint ugyanis a jogszabály diszpozícióját a hipotézissel, de különösen a jogszabály tárgyával és jogkövetkezményeivel való összefüggésben, azokkal együtt elemezzük, kitűnik, hogy a jogszabály totalitása vonatkozásában nem teljesen közömbös az, hogy a jogszabály diszpozíciója parancsoló vagy tiltó. A jogkövetkezmények kiválasztása, meghatározása, beállásuk feltételeinek körülírása mindig a teleologikusan tételezett, megvalósítandó

emberi magatartás mint célzott eredmény felől történik. A célként tételezett, realizálandó emberi magatartás jellegétől és természetétől, általánosabban attól a társadalmi viszonytól, amelyben ez az emberi magatartás egyáltalán előfordulhat és megvalósulhat, függ a jogszabályban kilátásba helyezett jogkövetkezmény jellege és hogy az milyen feltételek mellett, milyen relációban áll be.

A jogszabály diszpozíciójának parancsoló, illetve tiltó jellegét vizsgálva, a jogelméletben a figyelmet általában arra koncentrálják, hogy a jogszabály tárgyát jelentő emberi magatartás cselekvésben vagy a cselekvéstől való tartózkodásban, tevésben vagy nem-tevésben áll. Ez nem véletlen és nem is meglepő, mert egyfelől látszólag nem jelentéktelen az, hogy a jogszabály valamely cselekedetet, tevést, vagy pedig attól való tartózkodást akar a címzett jogalanyokból kiváltani; másfelől viszont éppen az emberi magatartás e két formája teszi lehetővé, hogy ugyanaz az emberi magatartás a jogszabály diszpozíciójában parancsként és tilalomként is megfogalmazódhat: egyszer mint cselekvés parancs formájában, másszor mint a szóban forgó cselekvéstől való tartózkodás tilalma és vice versa. Az utóbb említett tény azonban már jelzi, hogy a jogi normának a tevésre vagy nem-tevésre irányultsága a jogszabály diszpozíciójának jellegét önmagában még nem határozza meg, mert mind a pozitív cselekvést, mind az attól tartózkodást a parancsoló és a tiltó diszpozíciókkal egyaránt ki lehet fejezni. Nem változik a helyzet akkor sem, ha a parancsoló és a tiltó diszpozíciók kapcsolatát a hozzájuk fűzött jogkövetkezményekkel vizsgáljuk. Hiszen a tiltó diszpozíció esetén a jogszabály a rendelkezésében tiltott cselekedet megvalósulásához fűzi a jogkövetkezményt, a parancsoló diszpozíciót tartalmazó jogszabály pedig a diszpozícióban előírt ugyanazon cselekvéstől való tartózkodás elmaradásához. Ugyanahhoz a jogkövetkezményhez attól függően, hogy diszpozíciója a tevést tiltja, vagy az attól tartózkodást parancsolja, a jogszabály parancsoló és tiltó diszpozíciójával egyaránt eljuthat.

A jogszabály tehát a meghatározott cselekedetet tiltó vagy az attól való tartózkodást parancsoló diszpozícióval ugyanazt a jogkövetkezményt válthatja ki. De nem ugyanazon az úton és módon. Ha a figyelmet közvetlenül a jogszabály diszpozíciójára és a hozzá kapcsolódó jogkövetkezményre magára fordítjuk, akkor feltárul a parancsoló és a tiltó diszpozíciók társadalmi meghatározottsága és a jogszabály teleologikus-normatív struktúrához kötöttsége. A parancsoló, a tiltó diszpozíciók és jogkövetkezményeik kapcsolatát vizsgálva ugyanis figyelmen kívül maradnak a jogszabály tárgyát képező konkrét magatartásformák, amelyek a tiltó és a parancsoló diszpozíciók interdefinitivitásának megalapozásával tulajdonképpen ezek disztinkcióját jelentéktelenné teszik, és így a szóban forgó kérdés tisztázását tulajdonképpen csak terhelik és zavarják. Most a vizsgálódás centrumába pusztán a jogszabály tiltó és parancsoló diszpozícióját és az ezekhez fűzött jogkövetkezményeket s a kettő kapcsolatát helyezzük. A közvetlen szemléletben akkor a következőket látjuk: a parancsoló diszpozíció esetében a jogszabály vagy a diszpozíció realizálódásához, vagy nem-realizálódásához, a diszpozíció negációjához fűz jogkövetkezményeket. Tiltó diszpozíciót tartalmazó jogszabály jogkövetkezménye is kapcsolódhat mind a tiltó rendelkezés realizálódásához, mind megsértéséhez. Tiltó diszpozíciójú jogszabályok esetén általános természetesen az, hogy a jogszabály jogkövetkezményt a tiltó diszpozíció nem-realizálódásához fűz. Ezt példázza a büntetőjogi normák túlnyomó többsége. Elképzelhető olyan jogszabály is, amely a tiltó diszpozíció megvalósításához is fűz jogkövetkezményt, de ez a jogkövetkezmény semmiképpen sem lehet negatív, azaz szankció. Az a jogszabály ugyanis, amely tiltó diszpozíciójának realizálódásához negatív jogkövetkezményt, szankciót fűz, éppúgy önellentmondó és értelmetlen, mint a parancsoló diszpozíciót tartalmazó jogszabály, amely diszpozíciójának megvalósulását negatív jogkövetkezménnyel, szankcióval kapcsolja össze. Mindebből mindjárt az is kisejlik, hogy a jogkövetkezménynek a tiltó vagy a parancsoló diszpozíció realizálódásához, illetve nem-érvényesüléséhez kapcsolódása meghatározza a jogkövetkezmény jellegét, azt, hogy az utóbbi negatív (szankció) vagy pozitív (joghatás) legyen. A tiltó és a parancsoló diszpozíciójú jogi normák eddigi vizsgálatából az tehát világos, hogy mindkét fajta diszpozíciónak mind megvalósulása, mind nem-realizálódása jogkövetkezménnyel járhat. Diszpozíciójuk és jogkövetkezményük kapcsolatát tekintve tehát a tiltó és parancsoló diszpozíciójú jogi normák logikailag éppúgy interdefinitíveknek bizonyulnak, mint korábban a konkrét magatartásformák és a hozzájuk fűződő jogkövetkezmények relációi alapján. Mégis, ha a tiltó és a parancsoló diszpozíciót tartalmazó jogszabályokat és a hozzájuk kapcsolódó szankciókat egyfelől a jogszabály teleologikus-normatív struktúrájának központi mozzanatát jelentő célként tételezett, megvalósítandó emberi magatartás, másfelől a jogszabály rendelkezésének való engedelmesség aspektusából alaposabban szemügyre vesszük, nem jelentéktelen következtetésekre juthatunk. Mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy — jóllehet logikailag tiltó diszpozíció pozitív jogkövetkezménnyel is összekapcsolható — a tiltó diszpozíciót tartalmazó jogszabályokra tipikusan az jellemző, hogy a tiltó diszpozíció sérelme esetére, nem-realizálódását illetően állapítanak meg jogkövetkezményt, mégpedig annak negatív formáját, szankciót. Nem egé-

szen így áll a helyzet a parancsoló diszpozíciójú jogszabályokkal. A jogszabályok parancsoló diszpozíciója valóban mind realizálódásához, mind nem-realizálódásához fűzött jogkövetkezménnyel, illetve szankcióval fellelhető. Mind a tiltó, mind a parancsoló diszpozíciót tartalmazó jogszabályokban közös az, hogy a diszpozíció nem-realizálódását negatív jogkövetkezménynyel, szankcióval kapcsolják össze. Ennek lényege abban van, hogy a jogszabály által célként tételezett emberi magatartást ezek a jogszabályok közvetve, azáltal kívánják elérni, hogy a meg nem valósuló, akár tiltó, akár parancsoló diszpozícióhoz negatív jogkövetkezményt fűznek. Ilyenformán mind a parancsoló, mind a tiltó diszpozíciójú jogszabályok a célként tételezett emberi magatartást az ezzel ellentétes emberi magatartás tanúsításától való távoltartással, az ilyen magatartás kifejtéséhez kapcsolt szankcióval, közvetve váltják ki.

Ha most a figyelmet azokra a parancsoló, illetve tiltó diszpozíciót tartalmazó jogszabályokra fordítjuk, amelyek diszpozíciójuk *megvalósulásá*hoz fűznek jogkövetkezményt, akkor itt a jogkövetkezmény beállásának strukturális körülményeit illetően az előbb vizsgált tiltó és parancsoló diszpozíciójú jogi normákhoz képest jelentős eltérést állapíthatunk meg. Azt már korábban jeleztük, hogy a jogkövetkezmény ezekben az esetekben csak pozitív (joghatás) lehet, és semmiképpen sem negatív (szankció), mert az utóbbi a jogszabály önellentmondását jelenti. Tekintettel arra, hogy tiltó diszpozíciójú jogszabályoknál — jóllehet ez logikailag nem kizárt — az, hogy a tiltó diszpozíció megtartásához jogkövetkezményt kapcsolnak, nemigen fordul elő, a figyelmet elsősorban a parancsoló diszpozíciójú jogszabályokra fordítjuk. Természetesen azt is mindjárt előrebocsátjuk, hogy amennyiben viszont a tiltó diszpozíciójú jogszabály jogkövetkezménye a tiltó rendelkezés megvalósulásához járul, ugyanazok a belső strukturális sajátosságok mutatkoznak, mint a parancsoló diszpozíciók realizálódásánál. A vizsgálódás tárgyát tehát elsősorban most azok a jogszabályok alkotják, amelyek parancsoló diszpozíciójuk megvalósulásához kapcsolnak jogkövetkezményeket. Itt az előbb feltárt indirekt összefüggés, amely a parancsoló diszpozíció nem-realizálódása, illetve ahhoz fűződő jogkövetkezmény és a valójában megparancsolt emberi magatartás között fennáll, direktbe fordul. Mondhatni, azoknál a parancsoló diszpozíciójú jogszabályoknál, amelyek a jogkövetkezményt a parancsoló rendelkezés megvalósulásához fűzik, a jogszabály struktúrája közvetlen összhangban van a diszpozíció parancsoló jellegével. Az ilyen parancsoló diszpozíciójú jogszabálynál a belső társadalmi teleologikus struktúra közvetlen kifejeződése egyfelől a teleologikusan tételezett emberi magatartás direkt kimondásában, másfelől a jogkövetkezmények e parancsoló rendelkezés megvalósulásához való közvetlen kapcsolódásában nyilvánul meg. A jogszabályban való felépített teleologikus láncolat és a valóságban kauzális megvalósulása egyenes irányú. A jogszabály parancsoló diszpozíciója előírja a megvalósítandó emberi magatartást, ennek megvalósulása pedig kiváltja a jogszabályban kilátásba helyezett jogkövetkezményt. Ezzel szemben a parancsoló diszpozíciót tartalmazó olyan jogszabályoknál, ahol a jogkövetkezmény a diszpozíció nem-realizálódásához kapcsolódik, ez az egyenes vonalú közvetlenség megbomlik, mert a jogszabály diszpozíciója előírja ugyan a megvalósítandó emberi magatartást, de a jogkövetkezményt nem ennek a rendelkezésnek és magatartásnak megvalósítása, hanem éppen ellentéte, nem-realizálódása váltja ki. A jogszabályok parancsoló és tiltó diszpozíciójának vizsgálatából tehát kiderül, hogy a jogszabály mint társadalmi objektiváció sajátos teleologikus struktúrája és a meghatározó gazdaságitársadalmi viszonyok vonatkozásában nem a jogszabály diszpozíciójának parancsoló vagy tiltó jellege, hanem az a lényeges, hogy a jogszabályban a jogkövetkezmény a diszpozíció megvalósulásához vagy nem-realizálódásához járul.

Külön kell szólni a jogi normák ún. *megengedő diszpozíció*járól. Azokról a jogszabályokról van szó, amelyeknek diszpozíciója úgy rendelkezik, hogy meghatározott emberi magatartások kifejtését engedélyezi, azaz azokról a megengedő rendelkezésekről, amelyek olyan aktusokra vonatkoznak, amelyek alá vannak vetve a jog szabályozásának, de a szóban forgó diszpozíció értelmében megengedettek. A jogszabályok megengedő diszpozíciója legjobban abból az összefüggésből érthető meg, amely a megengedő rendelkezések és a tiltó, illetve parancsoló diszpozíciók között áll fenn. Mindenekelőtt az a kérdés vár tisztázásra, hogy lehet-e a jogszabály megengedő diszpozícióját parancsoló vagy tiltó rendelkezésben megfogalmazni és vice versa. A különböző deontikus logikai kutatások kimutatták, hogy a jogszabály megengedő rendelkezése a tiltó és a parancsoló diszpozíciókkal interdefinitív. A megengedett cselekvés egyértelmű azzal, hogy az adott cselekvéstől tartózkodás nincs megparancsolva, valamint azzal, hogy az adott magatartás nincs tiltva. És megfordítva: az, hogy a cselekedet parancsolt, úgy is meghatározható, hogy a szóban forgó cselekvéstől tartózkodás nincs megengedve; valamint hogy a cselekvés tilalma annyit jelent, hogy a cselekvés nincs megengedve. Lényegében — akárcsak a tiltó és a parancsoló diszpozíciók interdefinitivitásának elemzésénél — nem változik a helyzet, ha a megengedő, tiltó és parancsoló rendelkezések interdefinivitását a hozzájuk kapcsolódó jogkövetkezményekkel együtt szemléljük. A jogkövetkezményeknek a megengedő rendelkezés-

hez, illetve ugyanazt a tartalmat parancsoló vagy tiltó módon kifejező diszpozíciókhoz fűzése nem szünteti meg, vagy módosítja a háromféle diszpozíció logikai interdefinitivitását. Ehhez azonban két további kiegészítő megjegyzést kell fűzni: Egyfelől, hogy míg a parancsoló és a tiltó diszpozíciók nem-realizálódásához szankció járul, addig a megengedő diszpozíciójú jogszabályokban kifejezett tevéshez vagy mulasztáshoz semmiféle szankció nem kapcsolódik. Másfelől, hogy a megengedő diszpozíciójú jogszabályoknak csak *pozitív* jogkövetkezményük lehet, amely közvetlenül a megengedett magatartás realizálódásához kapcsolódik.

A jogszabályok engedő diszpozíciójának lényegét nemcsak logikai interdefinitivitásuk, hanem az adott jogrendszeren belüli elhelyezkedésük és szerepük tekintetében is a jogirodalomban általában a tiltó diszpozíciójú jogszabályok viszonylatában határozzák meg. Eszerint a jogi norma megengedő rendelkezésének csak egy másik jogszabály tiltó diszpozíciója vonatkozásában van egyáltalán értelme. A jogszabály megengedő diszpozíciója tehát nem jelent mást, mint valamely más jogszabály által tiltott magatartásnak meghatározott körülmények (hipotézis) mellett engedélyezését. Ez lényegében nem más, mint a szóban forgó tiltó diszpozíciójú jogszabály alóli kivétel. Az ilyen engedő diszpozíciójú jogszabályok klasszikus példái a jogos védelem és a végszükség akár polgári jogi, akár büntetőjogi szabályai. E megengedő diszpozíciójú jogszabály vizsgálatából kitűnik, hogy valóságos lényegük nem más, mint az, hogy meghatározott feltételek esetén az egyébként tiltott és jogellenes magatartás engedélyezett lévén, a hozzáfűzött jogkövetkezmény, szankció elmarad. A jogszabály ebben az értelemben felfogott engedő diszpozíciója tehát azzal a joghatással, jogkövetkezménnyel jár, hogy a megengedett magatartás realizálódása nem vonja maga után az ugyanerre a magatartásra más tiltó diszpozíciójú jogszabály által rendelt szankciót. Éppen ebben mutatkozik meg, hogy a megengedő diszpozícióval rendelkező jogszabály a vonatkozó tiltó diszpozíciójú jogi norma alól való kivétel. Ilyenformán a jogszabály megengedő diszpozíciójának tartalma relatív, csak valamely más jogszabály tiltó diszpozíciója viszonylatában van értelme, s így aligha tekinthető a jogszabályi diszpozíciók önálló, külön fajtájának.

A jogszabályok megengedő diszpozíciójával kapcsolatban tehát a lényegi kérdés a következő: léteznek-e olyan jogszabályok, amelyeknek megengedő diszpozíciója egy adott jogrendszeren belül nem egy másik tiltó diszpozíciót tartalmazó jogszabály bizonyos vonatkozású negációja, kivétele? Tekintettel arra, hogy a jogszabály diszpozíciójának jellegét, illetve a különböző diszpozíció fajták természetét csak a jogszabály sajátos teleologikus-normatív struktúrája alapján tisztázhatjuk, a szóban forgó kérdés, illetve az engedő diszpozíciójú jogi normák természetének megvilágítása is alapvetően és meghatározó módon csak e teleologikus-normatív struktúra szempontjából tisztázható. E teleologikus-normatív struktúra lényegét röviden abban jelöltük meg, hogy a jogszabály a teleologikusan tételezett emberi magatartás eléréséhez milyen kauzális sorokat és hogyan hoz mozgásba. Az imént láttuk, hogy azoknak a megengedő diszpozíciójú jogszabályoknak, amelyek tulajdonképpen egy tiltó diszpozíciójú jogszabály negációi, illetve kivételei, jellemző sajátossága, hogy a jogszabályban megengedett emberi magatartás realizálódása a vonatkozó, negált vagy korlátozott tiltó diszpozíciójú jogszabály szankciójának elmaradását eredményezi. A megengedő diszpozícióval rendelkező jogszabályban körülírt emberi magatartás közvetlen jogkövetkezménye egy, másik ugyanezt az emberi magatartást tiltó jogszabály szankciója alóli mentesülés. A probléma azokat a jogszabályokat illetően, amelyeknek diszpozíciója olyan emberi magatartást enged meg, amelyet ugyanaz a jogrendszer másik jogszbálya nem tilt, az, hogy milyen jogkövetkezmények fűződtek az ilyen módon megengedett emberi magatartás kifejtéséhez. Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy ezeknél a megengedő diszpozíciójú jogszabályoknál arról nem lehet szó, hogy a jogkövetkezmény egy tiltó jogszabály szankciójának elmaradása. Márpedig a jogszabály sajátos teleologikus-normatív struktúrája azt mutatja, hogy jogi normával csak akkor állunk szemben, ha a megvalósítandó tételként előírt emberi magatartás realizálódásához, illetve meg nem valósulásához meghatározott jogkövetkezmények járulnak.

A megengedő diszpozíciót tartalmazó jogszabályok jelentős részénél a jogkövetkezményeket illetően nem is merül fel probléma. Ezek a jogszabályok a diszpozíciójukban engedélyezett emberi magatartás megvalósulásához közvetlenül valamilyen jogkövetkezményt, mégpedig *pozitív* joghatást fűznek. Amennyiben a címzettek az engedélyezett emberi magatartásokat nem tanúsítják, annak következménye csupán az lesz, hogy nem állnak be a kilátásba helyezett joghatások. Ezek a megengedő diszpozíciójú jogszabályok tehát működésüket, funkciójukat, hatásukat tekintve nem térnek el azoktól a parancsoló diszpozíciót tartalmazó jogszabályoktól, amelyek az előírt emberi magatartás, a diszpozíció megvalósulásához fűznek közvetlenül jogkövetkezményt, mégpedig pozitív joghatást, míg a diszpozíció nem-realizálódása csupán azzal jár, hogy a szóban forgó jogkövetkezmények nem állnak be.

A jogszabálytani vizsgálódásoknak a legnagyobb gondot azok a jogszabályok okozzák, amelyek megengedő diszpozíciójuk realizálódásához semmiféle jogkövetkezményt nem fűz-

nek. Ebben az esetben úgy tűnik, hogy a jogszabály valamely emberi magatartást engedélyezettként mond ki, de ennek — tekintettel arra, hogy a jogszabály diszpozíciójának megvalósítása semmiféle joghatással nem jár — a jog, a jogi szabályozás szempontjából semmi jelentősége nincs. Az olyan jogi normák, melyek engedő rendelkezésük megvalósulásához nem fűznek pozitív jogkövetkezményt, jogi jelentést és jelentőséget csak akkor nyernek, más szóval csak akkor tekinthetők valóban jogszabályoknak, ha olyan tiltó diszpozíciójú jogszabályokkal kombinálódnak, amelyek a megengedett emberi magatartás kifejezésének zavarását, akadályozását szankcionálják. Jogszabálynak tehát csak az a megengedő rendelkezés minősül, amely vagy a diszpozíció megvalósulását közvetlen jogkövetkezménnyel kapcsolja össze, vagy amennyiben a megengedő rendelkezés realizálódását akadályozzák, a megengedő jogi norma alanyának lehetőséget nyújt a zavaró, akadályozó magatartás elhárítására (joghatás). Akár meghatározott cselekvéstől való tartózkodás, akár egy meghatározott tevés a jogszabály által engedélyezett emberi magatartás megvalósulásának feltétele, akár valamely állami szerv, még ha jogalkotó szervről legyen is szó, akár valamely más jogalany számára tiltott az engedélyezett emberi magatartás kifejtésének akadályozása, megzavarása, az a jogszabály megengedő diszpozíciójának természetét, jellegét illetően közömbös. A lényeges az, hogy megengedő rendelkezést tartalmazó jogszabályról — amennyiben a megengedett magatartás realizálódásához közvetlenül nem fűződik joghatás — csak akkor lehet szó, ha a megengedett magatartás kifejtésének lehetőséget a jogszabály azzal a jog következménnyel biztosíthat, hogy a megengedett magatartást zavaró, akadályozó magatartás elhárítását a megengedő jogszabály alanya akár állami kényszer igénybevételével elérheti. Ekkor tehát a megengedő diszpozíció nem egy másik tiltó jogszabály alóli kivétel, nem annak negációja, hanem éppen ellenkezőleg a tiltó jogszabály a megengedő diszpozíció megerősítése, olyannyira elengedhetetlen kiegészítő rész, hogy csak együtt alkotnak jogszabályt. Míg a tiltó jogszabály kivételét, negációját jelentő megengedő diszpozíciójú jogszabály jogkövetkezménye az volt, hogy a megengedett magatartás realizálódásához nem járult, az ugyanazt a magatartást egyébként tiltó jogszabály által kilátásba helyezett negatív jogkövetkezmény, szankció, azaz az ilyen megengedő diszpozíciójú jogszabály joghatása az volt, hogy egy másik tiltó jogi norma szankciója alól a szóban forgó magatartást kivonta, addig az olyan megengedő diszpozícióknál, amelyek közvetlenül nem járnak jogkövetkezménnyel, hanem csak indirekte, a megengedett emberi magatartásba való beavatkozást tiltó jogi norma diszpozíciójának megsértése folytán, a tiltó jogi normával való kapcsolat nem a tiltó jogi norma szankciójának elmaradását, hanem beállását feltételezi azzal a nem jelentéktelen változással, hogy ez a szankció nem a megengedett emberi magatartás címzettjét, hanem az őt akadályozó beavatkozás alanyát érinti. A megengedő és a tiltó diszpozíció ilyenkor összhangban, szinkronban van egymással és a tiltó jogszabály, illetve a megengedő jogi norma jogkövetkezménye akkor áll be, amikor a kétféle diszpozíció megvalósulása, illetve nem-realizálódása során ez az összhang megbomlik, a tiltó diszpozíció nem-érvényesülése akadályát képezvén a megengedő rendelkezés realizálódásának. Ezzel a megengedő és a tiltó diszpozíciók sajátos viszonya jön létre egy adott jogrendszeren belül; nem a negáció, hanem a pozitív erősítés és együttesség kapcsolata.

A jogszabályok megengedő diszpozíciójáról kifejtetteket összefoglalva tehát a következőket állapíthatjuk meg: a megengedett diszpozíciójú jogszabályokra általában az jellemző, hogy a jogi norma rendelkező részében engedélyezett emberi magatartás megvalósulását pozitív hatások, jogkövetkezmények kísérik. Ezeket a joghatásokat figyelembe véve, a megengedő diszpozíciót tartalmazó jogszabályoknak két nagy csoportját különböztethetjük meg, egyfelől azokat, amelyek egy tiltó jogszabály diszpozícióját negálva, az alól — mintegy kivételképpen — kivonva, a megengedett emberi magatartás realizálódását mentesíti az ugyanazt az emberi magatartást tiltó jogi normában kilátásba helyezett joghátrány, szankció alól, másfelől azokat, amelyek megengedő diszpozíciójának realizálódása közvetlenül valamiféle pozitív joghatást, jogkövetkezményt vált ki. Lényegében e megengedő diszpozíciójú jogszabályokat jelöli a szocialista jogelmélet az ajánló jogszabályok elnevezéssel. Ezért az ajánló diszpozíciót és az ajánló diszpozíciójú jogszabályokat nem tekintjük a jogi normák, illetve diszpozíciók külön fajtájának, hanem a közvetlen pozitív joghatással járó megengedő diszpozíciójú jogszabályok körébe soroljuk. Gyakran találkozunk olyan direkt pozitív joghatással járó, megengedő diszpozíciót tartalmazó jogszabályokkal, amelyeknek a jogrendszerben tiltó diszpozíciójú, a megengedett magatartást indirekt módon kifejező, az annak kifejtését akadályozó emberi magatartást szankcionáló pendantja van. Ez azonban — tekintettel arra, hogy a megengedő diszpozíciójú jogszabálynak is van közvetlen pozitív jogkövetkezménye — a megengedő diszpozíciót tartalmazó jogszabály jellegét nem érinti.

Másképpen alakul a helyzet akkor, ha a megengedő diszpozícióhoz közvetlenül nem járul jogkövetkezmény (pozitív joghatás), hanem csak közvetve, valamely a megengedett magatartás akadályozását tiltó jogszabály szankciója révén. Ebben az esetben azonban

megengedő diszpozíciójú jogszabályról nem beszélhetünk, hanem csak tiltó rendelkezést tartalmazó jogi normáról és a szóban forgó emberi magatartást indirekte megengedettként is megfogalmazó diszpozícióról, amely — természetesen — a szóban forgó jogszabály jellegét illetően nem jelentős és el is maradhat.

A jogszabály diszpozíciójának sajátos belső teleologikus-normatív struktúrája alapján végzett elemzésből általában a jogszabályra, autoritásának, alanyának és tárgyának kapcsolatára és különösen rendeltetésének jellegére nézve, végül is a következő konklúziókat állapíthatjuk meg: a jogszabály parancsoló, tiltó és megengedő diszpozíciójának vizsgálata mindenekelőtt azt mutatja, hogy a diszpozíciók jellegét alapvetően az határozza meg, hogy milyen az *összefüggés* a különböző *rendelkezések* és a hozzájuk fűződő *jogkövetkezmények* között. Mind a parancsoló, mind a tiltó diszpozíciójú jogszabályok jellemző sajátossága, hogy a jogkövetkezményt *közvetve* az váltja ki, hogy a tiltó vagy parancsoló rendelkezést *megsértik*, az *nem-realizálódik*. Ezért a jogkövetkezmény jellege *negatív: szankció*. Logikailag elképzelhető, sőt olykor egyes jogi szabályozásokban található is ugyan olyan tiltó vagy parancsoló módon megfogalmazott diszpozíció, amelynek realizálódása *közvetlenül pozitív jogkövetkezményt, joghatást* vált ki, anélkül, hogy a tiltó vagy parancsoló rendelkezés megsértését szankcióval sújtanák, s így indirekt következménnyel is járna. Az ilyen tiltó vagy parancsoló diszpozíciójú jogszabály azonban lényegében semmiben sem tér el a *megengedő* rendelkezést tartalmazó jogszabálytól, amely szintén *közvetlenül pozitív jogkövetkezményt, joghatást* fűz a megengedett emberi magatartás megvalósításához. Az ilyen jogi norma parancsoló vagy tiltó rendelkezésének nem-realizálódása ugyanis ugyanazzal a következménnyel jár, mint a jogszabály megengedő diszpozíciójának meg nem valósulása, nevezetesen a kilátásba helyezett *pozitív jogkövetkezmények elmaradásával*. Ezért, ha a jogszabály diszpozícióját mint annak lényeges elemét a jogi norma sajátos teleologikus-normatív struktúrája alapján vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a jogi normáknak lényegében *kétféle diszpozícióját* különböztethetjük meg: a *tiltó* és a *megengedő* rendelkezéseket. Ennek a disztinkciónak a kritériuma: a jogkövetkezmények beállításának *közvetlensége* vagy *közvetettsége*. Minthogy mind a *tiltó*, mind az ún. *parancsoló* diszpozíciójú jogszabályok megkülönböztető lényegi sajátossága az, hogy a jogszabályban teleologikusan tételezett emberi magatartást *közvetve* azzal kívánja elérni, hogy a tiltó vagy a parancsoló rendelkezés *nemrealizálódását szankcionálja*, azaz a célzott emberi magatartással ellentétes emberi magatartást joghátránnyal sújtsa, valójában mindkét rendelkezés tiltó, hiszen a megparancsolt emberi magatartáshoz éppúgy az azzal ellentétes magatartásból való visszatartáson annak szankcionálásán keresztül vezet az út, mint a tiltott emberi magatartás nem-realizálódásához, annak szankcionált megvalósulása közvetítésével. Ezzel szemben azok a jogszabályok, amelyek diszpozíciójának nem-realizálódása csak azzal a következménnyel jár, hogy *közvetlenül elmarad* a megvalósulás kilátásba helyezett *pozitív jogkövetkezménye, joghatása* lényegében *megengedő* jogi normák, még ha diszpozíciójuk tiltó vagy parancsoló módon is van megfogalmazva. Az ilyen tiltó és parancsoló jogszabályok esetében ugyanis a jogszabály által teleologikusan tételezett emberi magatartás kiváltását közvetlenül azzal érik el, hogy a parancsolt, illetve a tiltott emberi magatartás megvalósulásához, illetve nem-realizálódásához *pozitív jogkövetkezmény, joghatás* járul, akárcsak az egyéb *megengedő* diszpozíciójú jogszabályoknál. Itt tehát a jogi norma a teleologikusan tételezett emberi magatartáshoz nem az azzal ellentétes magatartás szankcionálásával, hanem a célzott magatartás megvalósulásához közvetlenül fűzött joghatással jut el. Az ilyen jogszabályok, lévén diszpozíciójuk tiltó, prancsoló vagy megengedő formában megfogalmazva, rendelkezésük akár megvalósul, akár nem, a teleologikusan tételezett emberi magatartást a diszpozíció megvalósulásához *közvetlenül* kapcsolódó *pozitív jogkövetkezménnyel, jogtudással* vagy a rendelkezés nem-realizálódásakor a *pozitív jogkövetkezmény, joghatás közvetlen elmaradásával* kívánja előidézni. Míg a *tiltó* jogi norma diszpozíciója *nem* realizálódásához fűz *szankciót*, addig a *megengedő* jogi norma rendelkezése *megvalósulását* kapcsolja *pozitív jogkövetkezménnyel, joghatással* össze. Ennek megfelelően a jogszabályokat diszpozíciójuk alapján *tiltónak* vagy *megengedőnek* minősíthetjük, s az, hogy akár egyik, akár másik csoporton belül a jogszabály diszpozíciója egyébként parancsoló, tiltó vagy megengedő módon van megfogalmazva, már nem a jogszabály strukturális elemeinek, hanem tételezésének kérdése.

Annak a sajátos teleologikus-normatív kapcsolatnak, amely a jogszabály autoritását, alanyát és tárgyát összefűzi, harmadik mozzanatként a jogszabály hipotézise és diszpozíciója mellett a *jogkövetkezményt* jelöljük meg. A jogkövetkezménynek mint a jogi norma strukturális elemének különös jelentőségét mutatja, hogy a jogkövetkezmény a jogszabálynak az a mozzanata, amely a jogi norma *legyen*-jellegét tulajdonképpen megalapozza. Azt, hogy a jogszabály diszpozíciójában megfogalmazott magatartást tanúsítani *kell* vagy *szabad*, a jogszabálynak az a mozzanata, amelyet *jogkövetkezménynek* nevezünk, támasztja alá. A jogkövetkezmény teleologikus-normatív kifejeződése, kiváltképpen azonban társadalmi realitása nélkül a diszpozícióban körülírt emberi magatartás csak nyelvileg és logikailag fejez ki legyent, de nem társadalmi-jogi érvényességé-

ben és realitásában. A jogszabály éppen azért jön létre, hogy az emberek, a társadalom mindennapi életében felmerülő feladatok megoldását a konkrét célkitűzések és megvalósulások közé előződve elösegítse. A jogszabály ezt a funkcióját olyképpen valósítja meg, hogy diszpozíciójában nemcsak megfogalmazza és előírja a megfelelő emberi magatartást, hanem ennek realizálódását vagy meg nem valósulását olyan jogkövetkezménnyel kapcsolja össze, ami a jogalanyok számára előnyös, illetve hátrányos, minek folytán a jogalanyok azok bekövetkezését vagy elmaradását kívánják. Ilyenképpen a jogkövetkezmény a jogszabály diszpozíciójának legyen-jelleget kölcsönöz.

A jogszabály harmadik elemének ez a sajátos szerepe és funkciója magyarázza, hogy ilyenként eltérően a hagyományos és általános elterjedt felfogástól, nem a *szankciót*, hanem a *jogkövetkezményt* tekintjük. A jogszabálynak mint sajátos normatív visszatükröződésnek és a társadalomban betöltött szabályozó szerepének a megsértése ugyanis nem lehetséges a jogszabály strukturális felépítésének ama hagyományos felfogása alapján, amely a jogszabály harmadik szerkezeti elemét a szankcióban látja. Ha a jogszabály hipotéziséhez és diszpozíciójához kapcsolódó harmadik mozzanatának a szankciót tartjuk, akkor a jogi normák jó részének legyen-jellege kétségessé válik. Ezt a legyen-jelleget ugyanis az alapozza meg, hogy a jogszabályban található teleologikus tételezéshez, amely a jogalany meghatározott magatartását jelöli ki célként, egy másik teleologikus tételezést fűz, nevezetesen a célként kitűzött emberi magatartás kifejtésétől, illetve meg nem valósításától függően további következmények beállítását helyezi kilátásba, azaz a realizálódás síkján egy másik kauzális sor indul be, amely végső fokon a jogszabály diszpozíciójának legyen-jelleget kölcsönöz és érvényességét megalapozza. A jogszabály diszpozíciójának vizsgálata azt mutatta, hogy vannak olyan jellegű jogi diszpozíciók, amelyeknek a hagyományos értelemben vett szankcióval, tehát hátránnyal, büntetéssel összekapcsolása eleve értelmetlen és önellentmondó. Gondoljunk csak azokra a jogszabályokra, amelyek *engedő* diszpozíciót tartalmaznak. Joggal merül fel a kérdés: a jogi normának melyik mozzanata az, amely ezeknek az ún. engedő diszpozíciókkal rendelkező jogszabályoknak a legyen-jellegét megalapozza. Az nyilvánvaló, hogy a hagyományos értelemben vett szankció nem lehet. Az engedő diszpozíciót elemezve, rámutattunk arra, hogy ezeket a jogszabály azzal segíti realizálódásukban, hogy megvalósulásukhoz pozitív *jogkövetkezményt*, *joghatást* fűz. Az engedő diszpozíciót tartalmazó jogszabályok engedő diszpozíciójának legyen-jelleget azzal adnak, hogy kimondják, teleologikusan előlegezik, hogy amennyiben a megengedett magatartás megvalósul, meghatározott pozitív *jogkövetkezmény*, *joghatás kell* hogy bekövetkezzék. A jogszabály strukturális belső felépítésében tehát az engedő diszpozíciójú jogszabályok megegyeznek a tiltó diszpozíciójúakkal abban, hogy mindkettőben az előírt, illetve megengedett emberi magatartás megvalósulása egy másik teleologikusan tételezett kauzális sor beindulását eredményezi. A különbség azonban az, hogy míg a tiltó diszpozíciót tartalmazó jogszabályban ez a diszpozíció *közvetve*, *negatív* jogkövetkezménnyel, *szankcióval* van összekapcsolva, addig az engedő diszpozíciójú jogszabály *közvetlenül*, *pozitív* jogkövetkezménnyel *joghatással*. Mindebből az is látható, hogy a jogszabály belső strukturális felépítésének mint az objektív valóság sajátos teleologikus-normatív tükröződésének a vizsgálata alapján a jogszabály harmadik strukturális mozzanatának a *szankcióra* és *joghatásra* tagolódó *jogkövetkezményt* tartjuk. Ennek megfelelően jogszabályról csak akkor beszélhetünk, ha abban a jogi norma általunk tárgyalt mindhárom strukturális eleme megtalálható, azaz csak akkor, ha a jogszabály hipotéziséhez és diszpozíciójához *jogkövetkezmény* (szankció vagy joghatás) fűződik.

Ha a jogszabályt mint sajátos társadalmi objektivációt társadalmi szerepében, funkciójában és működésében vizsgáljuk, akkor azonnal kiderül, hogy a jogszabály diszpozíciójában előírt magatartást a jogalanyok rendszerint, nem kizárólag, sőt nem is elsősorban azért realizálják, mert a jogszabályban meghatározott jogkövetkezmények kilátásba vannak helyezve. Erre a problémára éreznek rá azok a jogszabálytani koncepciók, amelyek hangsúlyozzák, hogy a jogszabály jogkövetkezményében, kilátásba helyezett előny vagy hátrány nem tekinthető a jogszabály diszpozícióját megvalósító magatartás egyedüli motívumának. Tagadhatatlan, hogy a jogszabály alanyainak a diszpozíciót követő magatartásait nem pusztán a jogszabály jogkövetkezménye, hanem más társadalmi jelenségek és normák is motiválják. Nagyon gyakran a jogalanyok nem is tudják egyfelől, hogy jogszabály diszpozícióját valósítják, vagy nem valósítják meg, másfelől, hogy mi magatartásuk jogi következménye. A jogszabály előírásai vonatkozásában is érvényes, amit Marx általában az emberi tevékenység kihatásait illetően mondott: „Nem tudják, de teszik." A jogszabály objektiváció jellegét és érvényességének objektív voltát mutatja, hogy a maga közvetlenségében a jogalanyok tudatától függetlenül létezik. Sőt a jogszabályban megfogalmazott diszpozíció realitása, illetve ennek lehetősége elsősorban nem is a jogi normában kilátásba helyezett jogkövetkezményeken alapul. A jogszabály diszpozíciójában megfogalmazott emberi magatartásnak rendszerint azért van realitása, ezt a jogalanyok rendszerint azért követik, mert e magatartásnak az objektív kauzális világban a jogi nor-

mától függetlenül létező és beálló eredményét, hatását, okozatát akarják, kívánták, annak bekövetkezésében érdekeltek. A jogszabály jogkövetkezményei csak ezekhez az objektíve beálló eredményekhez, hatáshoz járuló, azon túl és felül jelentkező okozatok, következmények, amelyek gyakran úgy jelentkeznek, hogy a magatartás objektíve beálló eredményéhez további jogi következmények járulnak. A jogszabály érvényessége ugyancsak gyenge lábakon állna, ha pusztán a jogkövetkezmények motiváló erejére támaszkodna. Mégis az vitathatatlan, hogy azt a sajátos normatív jelleget, amit a jogi norma legyen-je jelent, belső struktúrájában és végső soron a jogszabályban kilátásba helyezett jogkövetkezmények alapozzák meg. Ha ugyanis a jogszabály diszpozíciójában előírt emberi magatartást a jogalany sem társadalmilag objektíve beálló eredménye, sem más motívuma alapján nem tanúsítja, akkor végül is a jogszabályban kilátásba helyezett jogkövetkezmény az, ami erre a legyenre figyelmezteti, illetve, ha ez nem eredményes, akkor realizálódásával akár a szankciók alkalmazásával, akár a joghatás elmaradásával, hátrányos helyzetbe hozza.

Végül a jogszabály harmadik strukturális elemével, a jogkövetkezménnyel kapcsolatosan arról a jogelméleti, különösen polgári jogi koncepcióról kell néhány szót szólni, amely attól függően, hogy a jogszabály diszpozíciójához járul-e jogkövetkezmény vagy sem, illetve, hogy milyen jogkövetkezmények és szankciók állnak be, lex perfecta-t és inperfecta-t, illetve lex plus quam perfecta-t és lex minus quam perfecta-t különböztet meg. A marxista jogirodalomban már többen rámutattak arra, hogy a jogi normáknak szankcionáltságuk alapján történő ez a megkülönböztetése meghaladottnak tekinthető. Ha most a jogszabályoknak ezt a felosztását a jogi norma belső strukturális felépítéséről, különösen pedig jogkövetkezményéről elmondottak fényében megvizsgáljuk, akkor mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy az ún. lex imperfecta-t, azaz az olyan bármilyen alaki jogforrásban megfogalmazott diszpozíciót, amelyhez nem fűződik jogkövetkezmény, akár szankció, akár joghatás, nem tartjuk jogi normának. Felfogásunk szerint olyan *jogszabály*, amelyet a hagyományos értelemben vett lex imperfecta feltételez, mint ilyen nem létezik. A lex imperfecta fogalom jogosultságát tehát nem ismerjük el. Ennek megfelelően a jogi normák között lex perfecta-nak és imperfecta-nak a megkülönböztetése értelmetlen. Jogszabály ebben a minőségben csak mint a hagyományos értelemben vett lex perfecta létezik. Felmerül tehát a kérdés, használhatóe a marxista jogszabálytan számára a jogi normáknak mint lex perfecta-knak minus, illetve plus quam perfecta-kra felosztása. Tekintettel arra, hogy a jogi normát akkor tekintjük perfecta-nak, ha diszpozíciójához valamiféle jogkövetkezmény, akár szankció, akár joghatás járul, a lex minus quam perfecta zgyancsak értelmét veszti, hiszen bármelyik a kétféle jogkövetkezmény közül (szankció, joghatás) a diszpozícióhoz fűződik, a norma perfect. Ha a jogszabály diszpozícióját csak szankcióval vagy csak joghatással kapcsolták össze, az a jogszabály teljességét nem érinti. Mindebből következik, hogy a jogi normákat jogkövetkezményük alapján megkülönböztethető kategóriákból a lex perfecta mellett és azon felül csak a lex plus quam perfecta-nak lehet bizonyos jogosultsága és megvilágító értelme. Lex plus quam perfecta-ról beszélhetünk a jogszabályok körében ugyanis akkor, ha a jogi norma diszpozíciója nem egyszerűen azért teljes, mert ahhoz akár joghatás, akár szankció fűződik, hanem olyan módon az, hogy a jogszabály diszpozíciója egyszerre joghatással és szankcióval is egybe van kapcsolva. Ekkor több mint teljes a norma, azaz lex plus quam perfecta, mert a jogi normát önmagában is teljessé, tökéletessé tevő joghatással, illetve szankcióval még a másik jogkövetkezmény, szankció vagy joghatás is társul.

III. A jogszabály érvényessége.

A jogszabály érvényességét a marxista jogelmélet egyrészt komplex, több mozzanatból összetevődő jelenségnek tekinti, másrészt olyannak, amely állandó alakulásban, levésben van. A jogszabály érvényessége az állami kényszerrel biztosított államakarati forma, a jogban kifejeződő akarat alanyának társadalmi különössége, tehát a társadalomban uralkodó osztály és a jogszabály realizálódása, érvényesülése mint komponensek állandó mozgásban, alakulásban, levésben levő relációnak eredőjeként áll elő. Nem elég tehát a jogszabály érvényességét kizárólag államakarati megjelenésére és állami kényszerrel biztosítottságára visszavezetni, jóllehet közvetlen megjelenésében a jogszabálynak ez a pozitivitása jelenti érvényességét. De nem kevésbé helytelen a meghatározó mozzanatot egyedül a jogszabály érvényesülsében látni. A jogszabály érvényessége ugyanis egyaránt függ államakaratként való kifejezésétől és az ahhoz fűződő állami kényszertől, amely szükség esetén a jogszabály megvalósulását biztosítja, attól a társadalmi bázistól, amelynek akaratát a jogszabály kifejezi, nevezetesen, hogy az valóban olyan társadalmi különösséget reprezentál-e, amely képes a társadalom egyedei és általánossága között a közvetítő szerepet betölteni, valamint attól, hogy a jogszabály társadalmi méretekben és általánosságban miként érvényesül. A jogszabály érvényességéhez vezető komponensek bármelyike hiányozzék, váljon gyengévé, vagy veszítse el kapcsolatát a többi mozzanattal, a jogi norma érvényessége átalakul, megváltozik, illetve kétségesség válik.

Ha ugyanis állami kényszerrel biztosított államakaratként, tehát a pozitív jogi formában olyan társadalmi tartalom jelenik meg általánosként, amely nincs összhangban az adott társadalmi feltételekkel, ha tehát figyelmen kívül hagyja a jogszabály tartalmának társadalmi, gazdasági determináltságát és azt önkényesen, szubjektivista módon határozták meg, akkor rendszerint a jogszabály társadalmi bázisának beszűkülése következik be. Ez azzal a következménnyel jár, hogy nincs olyan társadalmi közeg, amely alkalmas lenne arra, hogy a társadalom egyes tagjai és általánossága között — a közvetítő szerepet betöltse. Ennek további — magától értetődő — következménye, hogy az ilyen tartalmú és társadalmi bázisú jogszabály társadalmi általánosságban nem érvényesül. Amit itt az érvényesség utóbb említett komponensével, az érvényesüléssel kapcsolatosan különösen hangsúlyozni kell, az az érvényesülés, illetve nem-érvényesülés *társadalmi általánossága*. Az ugyanis, hogy a jogi normát egyedileg megsértik, és az egyedileg, szórványosan, esetleg nem érvényesül, még nemériniti a jogszabály érvényességét. A jogszabály érvényesülésének, illetve nem-érvényesülsének társadalmi általánossága általában meglehetősen, hosszú periódust jelent, ezért is emeltük ki a jogszabály érvényességének azt a sajátosságát, hogy az állandó alakulásban, levésben van. Az állami kényszerrel biztosított, állami akaratként kijelentett bármilyen társadalmi tartalom a maga közvetlen megjelenésének időpontjában és közvetlen megnyilvánulásában általános érvényességgel lép fel; a kérdés csupán az, hogy az ilyen tetszés szerinti tartalmú jogszabály a továbbiakban társadalmi általánossággal képes-e érvényesülni vagy sem. Ahhoz azonban, hogy erre fény derüljön, olykor meglehetősen hosszú időre van szükség. Ebből következik annak a pozitivista jogfelfogásnak látszólagos megalapozottsága, amely a jogszabály érvényességét kizárólag az államakarati forma és az állami kényszer pozitivitására vezeti vissza. De ez csak a jogszabály érvényességének *közvetlen* megnyilvánulását illetően van így. A jogszabály érvényességének társadalmi folyamatát és alakulását figyelve, kitűnik, hogy végül is mélyebben fekvő társadalmi tényezők és mozzanatok bizonyulnak döntőnek és meghatározónak. Így a jogszabály társadalmi tartalma kihat a jogszabály érvényességének alakulására, Ez természetesen ugyancsak nem direkt módon történik. Az állami kényszerrel támogatott államakarati forma, tehát a jogszabály, bármilyen társadalmi tartalmat általános érvényű jogként jelenthet ki. A jogszabálynak ilyen önkényes, szubjektivista tartalmú a *maga közvetlenségében* nem érinti a jogszabály érvényességét, csak a már említett közvetítő mozzanatokon keresztül. De a társadalmi-gazdasági feltételek ellentmondó, azokat ignoráló tartalmú jogszabály előbb-utóbb végül is mindig elveszti érvényességét.

Az elmondottakból következik a jogszabály érvényességének az a lényeges sajátossága, amely a jogszabály tartalmát is jellemzi: *társadalmisága*. A jogszabály érvényességének társadalmisága természetesen nemcsak a jogszabály érvényesülésének folyamatában nyilvánul meg, hanem a jogszabály érvényességének olyan mozzanataiban is, mint a jogszabály állami kényszerrel biztosítottsága, állami akaratként megformálódása és osztályjellege. A jogszabály érvényességének minden komponensét átható társadalmiság és ezeknek az elemeknek összefüggése világítják meg azt a kapcsolatot, amely a jogszabály ugyancsak társadalmi tartalma és érvényessége között fennáll. Itt egészen nyilvánvalóvá válik, hogy az érvényesség valamely oldalának abszolutizálása a jogszabály érvényességének tartalmával való összefüggését alapvetően eltorzítja.

A jogszabály érvényességével összefüggésben még a jogszabály érvényességének területi és időbeli korlátozottságát, valamint az érvényesség feltétlenségét, illetőleg feltételességét kell megemlíteni. Az, hogy a jogszabály érvényes, annyit jelent, hogy a jogszabály meghatározott területen és meghatározott időben érvényes, azaz, hogy olyan emberi magatartásokra vonatkozik, amelyek valahol és valamikor végbemennek. A jogszabály érvényességének területi, illetve időbeli meghatározottságát szokás a jogszabály területi vagy időbeli hatályának nevezni. A jogszabály területi és időbeli érvényességének köre lehet meghatározott és meghatározatlan. Meghatározott a jogszabály érvényességének területi és időbeli köre, amikor a jogszabály csak meghatározott területen és egy meghatározott időn belül előforduló folyamatokra, emberi magatartásokra vonatkozik, azokat szabályozza. A jogszabály érvényességének területe és időbeli terjedelme lehet meghatározatlan; meghatározatlan a jogszabály érvényességének területe és időbeli köre akkor, ha sem a szóban forgó jogszabály, sem más jogi normák, nem tartalmaznak utalást arra nézve, hogy az adott jogszabály érvényességének területe vagy időbelisége meghatározott. Ez azonban természetesen nem jelenti azt, hogy a jogszabály érvényessége területileg és időbelileg teljesen meghatározatlan, hanem csupán annyit jelent, hogy nincs konkrétan meghatározva az a terület és az az időbeli terjedelem, amelyre a jogszabály érvényessége kiterjed. A jogszabály érvényessége általában feltétlen. Előfordul azonban, különösen a polgári jog területén, hogy a jogszabály érvényessége feltételes, azaz a jogszabály címzettjeinek, alanyainak akaratától függ. Ez a helyzet az ún. *diszpozitív* jogszabályok esetében. Ekkor a szóban forgó jogszabályok érvényessége attól függ, hogy a jogszabály címzettjeinek, alanyai-

nak akarata, illetve ennek az akaratnak a tartalma eltér-e a szóban forgó jogszabály tartalmától. Amennyiben a jogszabály címzettjeinek akarata a jogszabályi tartalomtól eltérő, akkor a szóban forgó jogszabály az adott esetre nézve nem érvényes; ha viszont a jogszabály címzettjei a jogszabályi tartalomtól eltérő akaratot nem nyilvánítanak ki, nem fejeznek ki, akkor a jogszabály érvényes. Itt tehát a jogszabály érvényessége a jogszabály alanyainak diszpozíciójától függ. Azokat a jogszabályokat, amelyek feltétlenül érvényesek, tehát nem diszpozitívek, *cogens* jogszabályoknak nevezzük

Irodalom: *Szabó* Imre: A szocialista jog. Budapest, 1963.; *Szabó* Imre: A jogelmélet alapjai. Budapest, 1971.

Alexandrov, N. G.: Juridicseszkaja norma i pravootnosenie. Moszkva, 1947.; *Sejndlin*, V.: Szuscsnoszt szovetszkogo prava. Leningrad, 1959.; *Kelsen*, H.: Reine Rechtslehre. Wien, 1960.; *Larenz*, K.: Methodenlehre und Rechtswissenschaft. Berlin—Göttingen—Heidelberg, 1960.; *Schreiber*, R.: Die Geltung von Rechtsnormen. Berlin — Heidelberg — New York, 1966.

Peschka Vilmos

JOGSZABÁLYGYŰJTEMÉNY → *Jogi információ*

JOGSZOCIOLÓGIA → *Jog*, — *Jogelmélet tudománytörténete Magyarországon*

JOGTÍPUS → *Jog*

JOGTUDAT: I. A jog és a jogtudat egysége (953.) — II. A jogtudat összetevő elemei (954.) — III. A társadalmi és az egyéni jogtudat (954.) — IV. Az egyedi jogtudat. (955.) — V. A jog elhalása (955.)

I. A jog és a jogtudat egysége.

A jogtudatot a jogi irodalom, még a szocialista irodalom is, rendszerint a jog járulékos részének tekinti, olyasvalaminek, ami a joghoz különállóan, de elválaszthatatlanul járul; a jog valamiféle objektív külső valami, aminek belső tudati vetülete a jogtudat. A jogtudat az embereknek a jogot illető ismerete, véleménye és akarata (l. *Naschitz*, A. M.: Conştiinţa juridică socialistă. Bucureşti, 1964., 56. o.). Bizonyos, hogy a jogtudat mindez is, de még ennél több: a jognak sajátos, belső, szerves, integráns része; az objektív jog maga jogi viszonyokból (helyzetekből és a viszonyok tudatából) áll.

A jogtudat világában meg szokták különböztetni a jogi ideológiát és a jogi pszichológiát; az utóbbi a jogot illető emócionális oldal lenne, amelybe nem játszik bele tudatos, értékelő, ideológiai momentum; az előbbi világnézeti, értékelő felfogás a jogról, a joghoz való igenlő vagy tagadó viszony, a joggal való egyetértés vagy egyet nem értés (Farber, I. E.: Pravoszoznanie kak forma obscsesztvennogo szoznanie. Moszkva, 1963., II. fejezet 2—3. §). Ez a felfogás önmagában véve is eltorzuló, mert feltételez olyan tudati tartalmat, amely mentes az ideológiától (ez lenne a jogi pszichológia), és olyan ideológiát, amely viszont mentes az emócionális oldaltól. Elvontan elképzelve persze ez lehetséges, de gyakorlatilag nem. Emellett túlzottan leszakítja a jogról a jogtudatot, mintegy függetleníti tőle, járulékos valaminek tekinti.

Ha a jogot nem a maga elvont merevségében és nem egyszerűen mint írott-alkotott jogszabályt tekintjük, hanem élő jogviszonyként szemléljük, úgy azt találjuk, hogy annak mindig alkotórésze maga a jogtudat is. Ha a tulajdonjogi viszonyt vesszük példaképpen, nem ahhoz csatlakozik a jogtudat mint a jogviszony tükörképe, azt kísérő tudati tartalom, hanem magával a tulajdoni helyzettel, a termelőviszonnyal mindig együtt jár egy tulajdonosi tudat (az a tudat, hogy a dolgokkal szabadon rendelkezem) és egy tulajdonosmentesi tudat (az a tudat, hogy a dolog nem az enyém, vele nem rendelkezem); maga a jog egyrészről a jogviszony, a kapcsolat az emberek között, a külső-objektív oldal, másrészről pedig a belső-tudati oldal, a viszonynak a tudata, a viszony létezésének a tudata.

A jogtudatnak ilyen belső-tudatiként való felfogásától eltávolította a marxista—leninista jogelméletet az Októberi Forradalom idején tevékenykedett Reissner felfogása, aki Petrazsickij orosz burzsoá jogbölcselő követőjeként megpróbálta *Petrazsickij* szubjektivista, imperatív-attributív elméletét marxistává tenni. Petrazsickij szerint a jog nem objektív-külső realitás, hanem egy belső emóció, imperatív (belsőleg kötelező) és attributív (valakinek betudott) valami, egy lélektani vonzat egy helyzethez. Ezt az itt tovább nem fejtegetett Petrazsickij-elméletet, amelynek eredete Ludwig Knapp (1858) jogbölcseletéig nyúlik vissza, s amely szerint a jog szubjektív élmény és az alanyi ember társadalmi mivoltának következménye vagy tükre, amely „jogi fantazmákhoz" vezet, vagy azokból áll. Reissner úgy igyekezett Petrazsickij „intuitív jogára" vonatkozó elméletéből marxista elméletet csinálni, hogy a jogot változatlanul jogtudatnak tartotta, de annyiféle jogtudatot különböztetett meg, ahány társadalmi osztály vagy csoport van: így van munkás, paraszt és feltehetően középosztályú vagy értelmiségi jogtudat; minden osztály társadalmi helyzetének megfelelően alakítja ki jogtudatát, jogi elképzelését, benső felfogását. Így például a munkásosztály már a tőkés rendszer idején rendelkezett saját jogtudatával, amelyet gyakorlatilag követett is; létezett már tehát munkásjog. Ezért azt sugalmazta a szovjet vezetőknek, hogy a kodifikáció előtti időszakban is tekintsék a dolgozók] jogtudatát nemcsak jogtudat-

nak, hanem élő-létező jognak; az erre a koncepcióra vonatkozó utalások, ha nem is kifejezetten, de belekerültek az első bírói törvényekbe is. Úgy véljük, hogy erre az elméleti elferdülésre, erre a jogtudati egyoldalúságra visszhangként a szovjet jogelmélet később úgyszólván száműzte a jogtudatot a jogból, s csak a jog függelékeként, járulékaként, az arról való nézetként és felfogásként tárgyalja. Ezt a jogtudatot tulajdonképpen a jognak mellérendelő, valójában azt a jogból mint jelenségből kiiktató-elzáró felfogást vallják a népi demokráciák jogelméletei is.

II. A jogtudat összetevő elemei.

A jogtudat összetevő elemeiről — az érzelmi-emocionális, az értékelő-normatív és az akarati-volitív elemből —, amelyeket többékevésbé összetevőkként el lehet fogadni (l. Naschitz), azt lehet mondani, hogy ezek súlyban és jelentőségben sem elvileg, sem gyakorlatilag nem egyforma jelentőségűek; így például az első az érzelmi elem, aránylag gyengébb jelentőségű a többinél. A tulajdonképpeni két összetevő a jognak mint előírt magatartásnak az értékelése és az akarati viszony a magatartáshoz. Az érzelmi momentum bizonyos értelemben járulékos, hozzájárul a másik kettőhöz, színezi azokat, erősíti, vagy gyengíti, de alig önálló. Az értékelő elem az ember állásfoglalását jelenti a joghoz, pontosabban az előírt társadalmi viszonyhoz: annak, szabályozott módjának az igenlését, az azzal való egyetértését vagy annak tagadását. Ebben is tulajdonképpen két elem, két fő vonás különböztethető meg: *a)* az egyszerű tudomásul vevő igenlés, a majdnem beletörődés és *b)* a tudatos igenlés, az aktív állásfoglalás, amely már világnézeti állásfoglalás. Az előbbi jelen lehet egy társadalmi rendszerben olyanoknál is, akik osztályhelyzetüknél fogva szemben állnak a jogot képviselő társadalmi rendszerrel, de az érvényes jogot mégis tudomásul veszik, elfogadják; ezek olyanok, akikben egyébként könnyű felébreszteni a szembenállást is. A másik csoport esetleg „fogcsikorgatva" teljesíti a jog parancsait, de valójában akkor is szemben áll vele, s csak a fenyegető kényszer szorítja őt rá valójában arra, hogy kövesse a jogot.

Világos, hogy az értékelő-normatív elem megelőzi a jogtudat volitív-akarati elemét, mert az utóbbi váltja ki tulajdonképpen az akarati folyamatot, amely közvetlenül a követésre vagy a nemkövetésre irányul. A jogtudat volitív elemét a jogtudomány külön is vizsgálja, elkülönítve a jogtudattól mint individuális jogi akaratot. Így a büntetőjogban a szándék és a gondatlanság megkülönböztetése erre a volitív elemre vezethető vissza, de mégis — és ezt hangsúlyoznom kell — elválasztja a jogtudattól s ezt valószínűleg helyesen is teszi; ezek csak elméleti síkon vagy magasságban érintkeznek; a jogtudat volitív eleme azért is szélesebb, mert ez a megkülönböztethető volitív elem arra a kérdésre is választ ad, hogy vajon jogviszony létesítésére irányuló akaratról van-e szó vagy sem.

III. A társadalmi és az egyéni jogtudat.

Eddig egyben beszéltünk a jogtudatról, tekintet nélkül megjelenésének nagyságrendjére. Most már meg kell különböztetni a jogtudaton belül a *társadalmi jogtudatot az egyéni jogtudattól* és emellett be kell iktatni ide még egy jogtudatfajtát: az egyedi jogtudatot. A társadalmi jogtudatnak kettős a meghatározottsága: egyrészt hordozója a társadalom egy megkülönböztethető rétege vagy osztálya; másrészt pedig nem egy-egy jogintézményre, de nem is csak egy-egy jogi rendelkezésre vonatkozik, hanem *a jog egészére*, mégpedig a jogra mint intézményre általában és a pozitív jogra, vagyis az érvényes jogra különösen. Ennek a társadalmi jogtudatnak minden ember a hordozója, de rendkívül nagy különbségek adódnak közöttük a tudatosság fokában: egyrészről a passzíve beletörődő, a jogot egészében egyszerűen elfogadó jogtudat, másrészt a joggal tudatosan szembeforduló vagy azt tudatosan igenlő jogtudat. Mindenesetre az emberek mindegyikének van meghatározott véleménye a jogról mint absztrakcióról, mint intézményről, de mint reális, létező absztrakcióról, mint meghatározott eszközről vagy módszerről a viszonyok rendezésére; például a repülőgéprablás büntetésére vonatkozó rendelkezésről megvan a véleményük, mégpedig mint egyedi jogi intézményről, de megvan a véleményük a büntetőjogról mint egészről, sőt az egész jogrendszerről, amelyben a büntetőjog helyet foglal, az egész jogi felépítményről. A társadalmi jogtudat az a tudatforma, amelyről Marx beszélt a „Bevezetőben" a Politikai gazdaságtan bírálatához, mint arról a formáról, amelyben a jog él, megnyilvánul; ez a tudattartalom, amely az emberek magatartását meghatározza; egy forradalmi helyzetben a társadalom túlnyomó részének negatív lesz a jogtudata, szembefordul a joggal, az ilyenkor beálló forradalmi helyzetben új jog jön előbb-utóbb létre, amely már forradalmi jog, mert elveszti a folytonosságot, a kapcsolatot az addig létezett joggal. Az embert általános életvitelében és magatartásában ez az általános jogtudat irányítja, ez függ össze társadalmi alaphelyzetével.

E mellett az embernek az egyes helyzetekre nézve kialakul *az egyéni jogtudata*, amelyben már egyénileg viszonyul valamilyen életfeltételekhez, illetőleg társadalmi viszonyokhoz; ilyenkor például már nem a büntetőjogról van szó mint egészről, hanem egy adott büntetőjogi helyzetről, arról például, hogy ellopták valamijét. Az egyes jogviszonyoknak mindig megvan ez az egyéni tudati oldala, az ember ezekbe úgy lép be, hogy tisztában van nem-

csak a társadalmi helyzettel, hanem az egyéni helyzettel is. Ezen a ponton lehet azután külön és részleteiben elemezni a tudatát, annak pszichológiai (nem kifejezetten társadalmi) elemeit, a szándékot és a gondatlanságot, a hanyagságot. Bizonyos értelemben ez az egyéni tudat az, amelyet egy-egy bírói ítéletben külön méltatnak és elemeznek, döntőnek vagy lényegtelennek tartanak egy-egy cselekmény elkövetésével kapcsolatban.

IV. Az egyedi jogtudat.

Tulajdonképpen, egyenesen elméleti célzattal, közbe kell iktatni a társadalmi és az egyéni jogtudat közé a jogtudatnak még egy formáját vagy megjelenését, amit *egyedi jogtudatnak* nevezünk. Ez a jogtudatnak az egyénben megjelenő valósága: az emberben, az egyénben kialakuló jogtudat, amelyben benne van az embernek a jogról általában alkotott pozitív vagy negatív, illetve közömbös véleménye és benne van az egyéni jogtudata is, azaz egy meghatározott jogviszonyhoz tapadó jogtudata; a hordozója ennek az egyedi jogtudatnak az egyén, amelyben ilyenképpen a társadalmi jogtudat és az egyéni jogtudat találkozik, ütközik és tükröződik vissza; ez az egyedi jogtudat a kísérője vagy pontosabban az összetevője a jogviszonynak, vagyis annak a dologi viszonynak, amelyben a jog mint egész megnyilvánul, realizálódik. Minden egyes jogviszonynak két része van: a társadalmi viszony külső-társadalmi dologi oldala, a jogviszony-oldal, mondjuk: egy tény-helyzet, és a másik rész ennek a tudati velejárója, egy folyamat, amely vele együtt lejátszódik a tudatban, mégpedig az egyedi tudatban.

Végeredményben nem kísérője a jognak, melléktermére vagy akár fő terméke, nem is tudati tükörképe valami objektívnek, hanem intenzív belső része, a jognak lényegi összetevője; a jog a tárgyi oldal és az alany-szubjektív oldal együtt, az objektív oldal, azaz a tárgyi viszony és a szubjektív oldal, azaz a jogtudat. Ebből azután magára a jog mibenlétére nézve tudunk még érdemibb következtetést levonni; a jog nem valami külső, az embertől elválasztható, idegen helyzet, cselekmény, tartózkodás, hanem abban mindig benne van az ember maga, a tudati elem is, nemcsak a szándékról vagy gondatlanságról van szó, azaz a pszichológiai értelemben vett tudatról, ami egy más vetület, hanem a tudatosságról, abban jelen van a szubjektív mibenlét; a jog olyan társadalmi jelenség, mely úgy tevődik össze objektív és szubjektív oldalból, hogy a kettő egymásra van vonatkoztatva, egymásra vonatkozik és nem képzelhető el egymás nélkül, csak művi, logikai elvonatkoztatás útján. Itt a gyökere annak, hogy a különböző polgári jogelméletek eltévednek s vagy az objektivizmus egyoldalúságába esnek, vagy pedig szélsőségesen szubjektivisták lesznek. De mindez azt is mutatja, hogy a marxista—leninista jogelméletnek is egyik legnehezebb kérdése ennek a kettősségnek a megértése, egységben látása, egybenézése, az egyoldalúság elkerülése; ha nem is ebben, de hasonló értelemben, a „van" és a „kell" összefogására mondotta a jogelméletről Horváth Barna, hogy a helyes jogelmélet tulajdonképpen szinoptikus elmélet; szinoptikus, de benne nem a van-t és a kell-t, hanem adott esetben a jogviszony külső és belső oldalát kell egybefogni, szinoptikusan látni, de még inkább egységben felfogni (Horváth Barna: Bevezetés a jogtudományba, Szeged 1932., 75. o.). Végül ebből következik, hogy a jogtudat nem lehet a jogelmélet olyan járulékos problémája, amely a jog tudati tükröződésével mint az objektív jog járulékával vagy következményével foglalkozik, a jogviszonynak mintegy előzményeként és következményeként fogja fel a jogtudatot, mint a jogviszonyt követő tudattartalmat kezeli és külön tartja a létező jogot, amelyen az ember már túljutott, ami már befejezett múlt. A jogtudat a jog alapvető, konstans összetevő része.

V. A jog elhalása.

A jogfejlődés jövője abba az irányba halad, hogy az ember mindinkább magáévá teszi a társadalmi jogtudatot és egyedi jogtudatot is; a jognak előírás szerinti követésében mind kevésbé a kényszer hatására cselekszik, mind kevésbé a fenyegetés viszi rá a jogviszonyban a jogi norma szerint való cselekvésre, hanem egyre inkább a jogtudata is; pontosabban szólva, a jogtudata fokozatosan egybeesik a külső joggal, a jog objektív tartalmával és a követése meggyőződésből eredően következik be; társadalmi jogtudata megfelel a szocializmusból kifejlődő kommunista társadalomnak, egyedi jogtudata az olyan viszonynak, aminőt a kommunista társadalom igényel. Az a folyamat, amelyet a marxizmus az állam elhalásával együtt a jog elhalásaként jelez, s amely nem más, mint az állam elhalásának a megfelelője, amelynek során a jog mellől is elfogynak a különálló, sajátos, meghatározott rendeltetésű erőszakszervek, nem más, mint a jogban lezajlódó olyan folyamat, amelynek menetében a jog valami külső-idegenből, az embertől távolálló objektív viszonyból egyben belsővé válik, a viselkedés, amelyet az ember a társadalom érdekeinek megfelelően tanúsít, meggyőződésen alapszik — egybeesik az objektív és a szubjektív, nincsen szükség az objektívnek erőszakkal való biztosítására. Ez jelenti a jog elhalását, amelyről csak a jogtudattal kapcsolatban beszélhetünk; nem a magatartási szabályok enyésznek el, hanem a szabályok lelőhelyei változnak meg: külső heteronóm normákból belső autonóm normákká lesznek; a jog garanciája változik meg gyökeresen, s alakul át olyasmivé, ami már nem nevezhető és nem tekinthető jognak, mert nem

erőszakrendszer; a szabályozottság megmarad, a kényszer-apparátus elenyészik.

Ez persze hosszú társadalmi folyamat, amelynek a szocialista társadalomban egyelőre csak a kezdeti jelei mutatkoznak. Addig — s ez a szocialista államok mindegyikének mai állapota — a szocialista jog a maga sajátságaival fennáll, s együtt, egy időben létezik különböző burzsoá jogrendszerekkel, ami új problémákat jelent (→*Összehasonlító jog*) Alapjában ezen a szocialista jogon nyugszik a marxista—leninista jognak a szocialista jogot illető elmélete, az előbbi az utóbbinak a pozitív jogi alapja. Addig is a szocialista jog elméletében tovább kell vinni a jogtudat elméletét; ez a marxista—leninista jogelmélet ma időszerű egyik fő feladata.

Irodalom: *Szabó* Imre: A jogelmélet alapjai Bp. 1971., 199—291. o.; *Lukaseva*, E. A.: Pravoszoznanie i ukreplenie zakonnoszti v SZSZSZR. Moszkva, 1957.; *Farber*, J. E.: Pravoszonanie kak forma obscsesztvennogo szoznanija. Moszkva 1963.; *Naschitz*, A. M.: Conștiința juridică socialistă. București, 1964.

Szabó Imre

JOGVISZONY: I. A jogviszony ideológiai társadalmi viszony (956). — II. A jogszabály és a jogviszony (960). — III. A jogviszony-elemei (963). — IV. A jogviszony fajtái (964).

I. A jogviszony ideológiai társadalmi viszony. A jogviszony, eltérően a különböző polgári jogelméleti koncepcióktól, amelyek a jogviszonyban dologi viszonyt, azaz dolog és ember, a tárgy és a társadalom tagja közötti jogilag szabályozott kapcsolatot látnak, alapvetően *társadalmi viszony*. Csak emberek, személyek és meghatározott csoportjaik között alakulhatnak ki bizonyos meghatározott szükségletek kielégítésére irányuló olyan kapcsolatok, relációk, amelyek, hogy tulajdonképpeni céljukat — a meghatározott szükségletek kielégítését — elérjék, a társadalmi fejlődés bizonyos történeti szakaszától kezdve jogi szabályozást igényelnek. A dolgok és az ember viszonya csak akkor nyer külön szabályozást igénylő jelentőséget, ha az ember nem önmagában, elszigetelten, képzelt Robinsonként él és tevékenykedik (ami pedig — Marx szerint — a 18. század képzelőerő nélküli kitalálásai közé tartozik), hanem, ha mint társadalmi lény, a társadalom tagjaként, emberek, személyek között él és fejti ki termelő tevékenységét és a társadalom többi tagjaival való érintkezésben, kapcsolatában válik szükségessé a dolog és a meghatározott személy viszonyának rögzítése. Ezért írja Marx, hogy elképzelhetünk egy egyedülálló vadembert is mint birtokost.

Ekkor azonban a birtokolás nem jogviszony. A dolog és a meghatározott személy közötti reláció tehát csak ennek az embernek a társadalom tagjaival való érintkezésében válik társadalmilag jelentőssé. Így tehát a dolog és az ember kapcsolata éppen azáltal válik rögzítetté, szabályozottá, hogy az adott dologgal relációban levő ember és a társadalom többi tagja, illetőleg meghatározott személy közötti viszony nyer jogi szabályozást. Ugyanez áll a dolgok, alkatrészeik és tartozékaik viszonyára is.

Mindezen túl a jogviszony csak társadalmi viszonyként fogható fel azért is, mert a jog a társadalom tagjainak, az embereknek meghatározott magatartását, akarati aktusát és ezen keresztül a társadalmi viszonyokat szabályozza. Mint látni fogjuk, a jog szabályozó szerepe megvalósulásának egyik feltétele éppen az, hogy a jogszabály olyan magatartásokat szabályoz, amelyek az emberi akarat megnyilvánulásai. A jogszabály tehát az emberek akaratára való ráhatásának következtében, ezen keresztül szabályozza a társadalom tagjainak magatartását és relációit. A dolgoknak nincs akaratuk, a dolgokra való hatás csak a személyek akaratán keresztül érvényesül. A dolgok helyzete és relációi tehát az emberi viszonylatokon keresztül rendeződnek. A jogszabály pedig ezeket a társadalmi viszonylatokat szabályozza azáltal, hogy meghatározza a társadalom tagjainak vonatkozó magatartását.

A jogviszony azonban nem egyszerűen társadalmi viszony. A jogviszony a társadalmi viszonyok két nagy csoportja, az anyagi és ideológiai társadalmi viszonyok közül az *ideológiai társadalmi viszonyok* körébe tartozik.

Ismeretes, hogy az adott társadalmi viszony ideológiai jellegét ennek a viszonynak a tudati jelenséggel való kapcsolata adja meg. Hogy áll ez a kérdés a jogviszonyt illetően? Miben fejeződik ki a jogviszony ideológiai társadalmi viszony jellege? Az ideológiai társadalmi viszonyokra általában az jellemző, hogy ezek a viszonyok kialakulásuk előtt az emberek tudatán, akaratán mennek keresztül. A jogviszony esetében ez a tudati közvetítés egészen sajátos módon történik. Éppen ebben nyer kifejezést a jogviszony sajátos ideológiai társadalmi viszony jellege, épp ez a különös vonás különbözteti meg a jogviszonyt az egyéb ideológiai társadalmi viszonyoktól.

A jogviszony ideológiai társadalmi viszony jellege abban fejeződik ki, hogy a jogviszony tudatos *akarati viszony*, azaz kialakulása előtt az emberek akaratán, tehát tudati jelenségen megy keresztül. A jogviszony esetében éppen úgy, mint az ideológiai társadalmi viszonyokat illetően általában, nem arról van szó, hogy e viszonyok résztvevőinek konkrét, tudatos cselekvése folytán ideológiai társadalmi viszonyok, hanem a társadalmi viszony tudatáról, arról, hogy mielőtt a jogviszonyok létrejönnek mint társadalmi viszonyok az emberek tudatába kerülnek, az emberek akaratán mennek át. Amikor hangsúlyozzuk, hogy a jogviszonyok társadalmi rendeltetésének és szere-

pének megértése szempontjából e viszonyok alanyainak akarati cselekvése igen fontos és jelentős, ugyanakkor rá kell mutatnunk arra, hogy nem ez a mozzanat, tehát a jogviszonyoknak az a sajátos vonása, hogy résztvevői individuális akarata vonatkozásában is bizonyos értelemben akarati viszonyok, az alapja a jogviszonyok ideológiai társadalmi viszonyként történő felfogásának. A jogviszonyok ideológiai társadalmi viszonyok azért, mert kialakulásuk előtt az emberek akaratán, mégpedig mindig az uralkodó osztály sajátos formában kifejeződő akaratán mennek át. A jogviszonynak mint társadalmi viszonynak a tudata az uralkodó osztály tudatában, akaratában jön létre. A jogviszonyok ennek az osztályakaratnak vonatkozásukban megnyilvánuló szerepe és hatása következtében ideológiai társadalmi viszonyok.

A jogviszony vonatkozásában az osztályakarat specifikus formában, a jogszabályok formájában fejti ki hatását. A jogviszony egyik lényeges vonása, hogy a jogviszony mint emberek közötti reláció, a jog mint norma közvetítésével, a jogszabály szabályozó hatása eredményeképpen jön létre. A jogi norma pedig a mindenkori uralkodó osztály akaratát mint állami akaratot fejezi ki általános formában. A jogviszony szempontjából a fontos és jelentős éppen az, hogy az osztályakarat jogszabályi formában fejeződjék ki, és e formában játszik szerepet a jogviszony kialakulását és fejlődését illetően. Éppen ebben van a jogviszonynak mint ideológiai társadalmi viszonynak specifikuma, az a jellemző sajátossága, amely a többi ideológiai társadalmi viszonytól megkülönbözteti. A jogviszony tehát azért *sajátos* ideológiai társadalmi viszony, mert ideológiai jellegét mindenekelőtt az uralkodó osztály akaratát kifejező *jogszabály*nak ezen viszony kialakulásában és fejlődésében játszott szerepe adja meg. Az uralkodó osztály akaratát kifejező jogi norma határozza meg a jogviszonyok keletkezésének, változásának és megszűnésének feltételeit (jogképesség, cselekvőképesség, vétőképesség, jogi tények stb.), a jogviszonyok alanyainak jogait és kötelezettségeit és az állami kényszer útján biztosítja ezeknek a realizálódását és végrehajtását. A specifikus formában kifejeződő osztályakarat tehát átfogja és meghatározza a jogviszony lényeges elemeit, a jogviszonyok csak a jogi normákon keresztül, ezek közvetítésével jöhetnek létre. A jogszabályokban kifejeződő osztályakaratnak a jogviszonyok vonatkozásában fennálló ez az alapvető és lényeges szerepe a jogviszonyt ideológiai társadalmi viszonnyá, mégpedig *sajátos* ideológiai társadalmi viszonnyá teszi.

A jogviszony nemcsak az osztályakarat szempontjából, hanem bizonyos értelemben résztvevőinek individuális akaratát tekintve is akarati viszony. Jóllehet, a jogviszonynak nem az a sajátos vonása, hogy bizonyos értelemben alanyai individuális akarata szempontjából is akarati viszony, teszi a jogviszonyt ideológiai társadalmi viszonnyá, mégis a jogviszonynak ez az oldala szoros összefüggésben van a jogviszony ideológiai társadalmi viszony jellegével és azzal a hatással, amit a jogszabályban kifejeződő osztályakarat a jogviszonyok vonatkozásában kifejt. A jogviszonyok alanyai individuális akaratának, a jogviszony vonatkozásában meglevő társadalmi szerepét és jelentőségét csak a jogszabályban foglalt általános osztályakarat és a jogviszonyok résztvevői individuális akarata közötti bonyolult összefüggés megvilágítása útján érthetjük meg. A dialektikus materializmus hangsúlyozza, hogy az egyes, a különös és az általános összefüggését mozgásukban, kölcsönös hatásukban, egymásba való átcsapásukban kell vizsgálni, kimutatva a dialektikus ellentmondásosságukat és egységüket. Az egyesnek, a különösnek és az általánosnak az ellentétek egységén és ellentmondásosságán keresztül kifejeződő dialektikája a jogviszonyok ideológiai társadalmi viszony jellegét illetően a jogszabályban kifejeződő osztályakarat és a jogviszonyok alanyainak individuális akarata közötti kapcsolatban nyilvánul meg. Az uralkodó osztály tagjainak egyes akaratából levezetett, a jogszabályokban kifejeződő osztályakarat mint általános, a jogviszonyok alanyainak akaratában mint különösben konkretizálódik. A dialektikus materializmus szerint a különös, a különösség az a közvetítő közép, közvetítő mozgási tér, amely az egyest és az általánost összekapcsolja. A jogi norma magatartási szabály, s mint ilyen csak olyan magatartásokat írhat elő, amelyek az emberek akaratától függenek, azaz, amely magatartások kifejtéséhez az emberek akarati aktusai szükségesek. Az uralkodó osztály jogszabályban kifejeződő általános akarata a jogviszonyok résztvevőinek egyes akaratával való találkozás során, a jogviszony alanyainak különös akaratában, akarati aktusaiban realizálódik. A jogviszonyok alanyainak különös akarata az a közvetítő mozzanat, amely a jogszabályban kifejezett általános osztályakaratot a jogviszonyba kerülők egyes akaratával összekapcsolja, a kettő közötti társadalmi mozgást közvetíti. A jogviszonyok résztvevői akaratának ez a különössége éppen az, ami a jogviszonyok alanyainak individuális akaratát az egyéb társadalmi viszonyok alanyainak akaratától megkülönbözteti. A jogszabályban foglalt általános akarat a jogviszonyok alanyainak egyes akaratán keresztül kell, hogy érvényesüljön; a jogszabályban kifejeződő általános és a jogviszonyba kerülők egyes akarata a jogviszony alanyainak különös akaratában találkozik. A jogviszony alanyainak ez a különös akarata mind az általános, mind az egyes akaratot felöleli, a kettőnek dialektikus egysége. Tehát,

hogy a jogviszony realizálódjék, ahhoz az szükséges, hogy a jogviszony alanyai individuális akaratukat összhangba hozzák a jogszabályban kifejeződő általános osztályakarattal, mert jogviszonyok realizálódásáról csak akkor beszélhetünk, ha a jogviszony résztvevőinek akarati aktusai a jogszabályban foglaltaknak megfelelően alakulnak.

A jogviszonyban résztvevők individuális akarata a jogviszony akarati jellegét illetően két vonatkozásban közelíthető meg. Az egyik nézőpont, hogy milyen szerepe van a jogviszony alanyai akaratának a jogviszony keletkezésében, változásában és megszüntetésében; a másik, hogy mennyiben feltétele a jogviszonyok résztvevőinek akarata a jogviszonyok realizálódásának. Az utóbbi kérdést illetően általában megállapítható, hogy a jogviszonyok realizálódásához (azaz a kötelezettségek megtartásához és az ezeknek megfelelő jogosultságok megvalósításához) a jogviszonyok résztvevőinek vagy legalább az egyik félnek akarati aktusa feltétlenül szükséges. A jogviszonyok alanyai ugyanis alanyi jogok és kötelezettségek hordozói. Az azonban, hogy valamely személy jogviszonynak alanya, azaz alanyi jogokkal és kötelezettségekkel rendelkezik, még nem jelenti, hogy él is ezekkel az alanyi jogokkal, megvalósítja, realizálja azokat, illetve teljesíti a kötelezettségeit. Az alanyi jogok realizálása, megvalósulása a jogosultak akaratától függ. Más a helyzet az alanyi kötelezettségek esetében; hogy a kötelezett személy önmagától teljesíti vagy nem a neki előírt magatartást, az akaratától függ, de a kötelezettség megvalósulása, realizálása végső fokon akaratától függetlenül vagy akarata ellenére megtörténik az állam kényszerítő apparátusának közreműködése folytán. Így pl. valamely személy az örökségre vonatkozóan fennálló alanyi jogát akaratától függően valósítja meg: valamely kártérítési viszonyban a károsult akaratától függ, hogy él-e alanyi jogával, követeli-e a kár megtérítését; valamely államigazgatási jogviszony alanyának joga van az állami szerv vagy hivatali személy jogsértő aktusát megtámadni, de akaratától függ, hogy megtámadja-e stb. A kötelezettségnél más a helyzet; a kártérítési jogviszony kötelezettjének a jogosult követelésére meg kell fizetnie az okozott kárt, ha ezt saját akaratából nem teszi, akkor a jogosult igényére az állam kikényszeríti a kötelezettség teljesítését. Az adófizetésre kötelezett személyt az adófizetés nem teljesítése esetén az állam megfelelő szerve kényszeríti a fizetésre stb. A jogviszonyban mindig alanyi jogosultak és kötelezettek állnak egymással szemben. Minthogy az alanyi jog megvalósulásához, realizálásához mindig a jogosult akarata szükséges, a kötelezettség realizálása pedig önkéntes teljesítés esetén a kötelezett akaratából történik, ezért a jogviszonyok realizálásához, megvalósulásához a jogviszonyok résztvevőinek vagy legalább az egyik félnek akarati aktusa feltétlenül szükséges. A jogviszonyok keletkezése, módosulása és megszűnése azonban nem mindig feltételezi a jogviszonyok alanyainak individuális akaratát, de a jogviszonyok többségének keletkezése, változása és megszűnése a jogviszonyban résztvevők individuális akaratának közreműködésével történik. Vannak ugyanis jogviszonyok, amelyeknek keletkezését, változását és megszűnését olyan jogi tények idézik elő, amelyek az emberek akaratától függetlenek; pl. születés, halál, valamely természeti esemény stb. A jogviszonyok túlnyomó többségének keletkezése, módosulása és megszűnése feltételezi a jogviszony alanyainak vagy legalább az egyik félnek akaratát: pl. a polgári jogi és a büntető jogi viszonyok jelentős része.

Mindebből, kiváltképpen a jogviszony alanyai individuális akaratának a jogviszonyok realizálódásában játszott szerepéből kitűnik, hogy a jogviszony nemcsak a jogszabályban kifejezett osztályakarat, hanem bizonyos értelemben a jogviszonyban résztvevők individuális akarata szempontjából is akarati viszony.

A jogviszonyok a társadalmi életben számtalan egyéb társadalmi viszonnyal összefüggésben, kapcsolatban jelennek meg. A jogviszonyokat mint ideológiai társadalmi viszonyokat nem érthetjük meg annak a lényeges összefüggésnek a tisztázása nélkül, amely a jogviszonyok és a többi társadalmi viszony között fennáll. A jogviszonyok és az egyéb társadalmi viszonyok kapcsolata két alapvető kérdést rejt magában, éspedig: 1. Milyen az összefüggés általában a társadalmi viszonyok és a jogviszonyok között, és miben áll ennek a relációnak a lényege? 2. Milyen a kapcsolat a termelési viszonyok és a jogviszonyok között?

E kérdéskomplexus megértése érdekében mindenekelőtt azt az összefüggést kell megvizsgálni, amely a termelési viszonyok és a jogviszonyok között áll fenn. A társadalmi viszonyok köréből ki kell emelni a jogviszonyok szempontjából meghatározó jelentőségű anyagi társadalmi viszonyokat mint olyanokat, amelyek nélkül — mint Marx írja — a jogviszonyok egyáltalán nem érthetők meg. A termelési viszonyok összessége jelenti azt a reális alapot, amely alapvető és elsődleges jellegénél fogva a társadalom egész struktúráját meghatározza. Mindebből nyilvánvaló, hogy a termelési viszonyok a felépítményi jelenségek körébe tartozó jogviszonyokat mint sajátos ideológiai társadalmi viszonyokat is meghatározzák. A termelési viszonyok a jogviszonyokat kétféle módon, közvetlenül és közvetetten határozzák meg; a termelési viszonyok a jogviszonyokban közvetlenül vagy közvetítéseken, áttételeken keresztül fejeződnek ki.

A termelési viszonyoknak a jogviszonyokra való közvetlen hatása, a termelési viszonyok-

nak a jogviszonyokban történő közvetlen tükröződése a termelési viszonyoknak elsősorban a tulajdonjogi viszonyokban való kifejeződésében történik. A tulajdonjogi viszony — hangsúlyozza Marx — a termelési viszonyoknak *jogi* kifejeződése, a termelési viszonyoknak közvetlen jogi tükröződését jelenti. Természetesen a tulajdonjogi viszonyok nem merítik ki a termelési viszonyok közvetlen jogi kifejeződését. Ezek csak a termelési viszonyok lényegét fejezik ki jogi viszonyok formájában. A termelési viszonyokhoz ugyanis elsősorban a tulajdoni viszonyok tartoznak, de helytelen lenne a termelési viszonyokat a tulajdonviszonyokra korlátozni; a tulajdonviszonyokon kívül a termelési viszonyok körét alkotják még a társadalmi csoportok helyzete a termelésben és a csoportok kölcsönös viszonya, valamint a termékek elosztásának formái. Világos, hogy a termelési viszonyoknak ezek az oldalai is kifejeződhetnek közvetlenül a jogi viszonyokban, amint azt a polgári jog és a munkajog körébe tartozó egész sor jogviszony élénken példázza (pl. adásvételi jogviszony, a munka bérezésével kapcsolatos viszonyok stb.). Ilyen értelemben beszél Marx a kapitalista társadalomban az árucsereviszonyoknak mint gazdasági viszonyoknak a szerződési formában megjelenő jogi viszonyokban való visszatükröződéséről. „Azok a jogi formák, amelyekben a gazdasági műveletek mint a résztvevők akarati cselekményei, mint közös akaratuk megnyilvánulásai és mint az egyik féllel szemben az állam útján kényszerrel érvényesíthető szerződések jelennek meg, puszta formák, s így magát a tartalmat nem határozhatják meg. Csak kifejezései ennek." „*Ennek a jogi vagy akarati viszonynak tartalmát megadja* maga a gazdasági viszony." (Marx: A tőke. 3. köt. Bp. 1955. 383. p.; I. h. 1. köt. 88. p.)

Az eddigiekben főleg két mozzanatot hangsúlyoztunk, az egyik hogy a termelési viszonyok és az említett jogviszonyok összefüggésében mindig a termelési viszonyoknak jogi *kifejeződéséről*, *tükröződéséről* van szó, mely tükröződés kifejezéstartalmát a termelési viszonyok adják meg. A másik, hogy a termelési viszonyok és az említett jogviszonyok relációjában ez a tartalom *közvetlenül*, más társadalmi viszonyok közbeiktatása, áttételek nélkül tükröződik, fejeződik ki. Ezeknek a momentumoknak a hangsúlyozása, a jogviszonyok mint sajátos ideológiai társadalmi viszonyok helyes megértése szempontjából rendkívül fontos. A kifejeződés, tükröződés kifejezések ugyanis jól jelzik, hogy itt nem a termelési viszonyoknak az említett jogviszonyokba való beolvadásáról, sem fordítva, az említett jogviszonyoknak a termelési viszonyokba belefoglalásáról van szó, hanem a termelési viszonyoknak, illetve egyik oldaluknak mint tartalomnak az említett jogviszonyokban mint formákban való kifejeződéséről.

Másképpen megy végbe a termelési viszonyoknak a jogviszonyok formájában való tükröződése, amikor a termelési viszonyoknak meghatározó jellege nem közvetlenül, hanem *közvetett* módon mutatkozik meg. Ezekben az esetekben a termelési viszonyok a jogviszonyok vonatkozásában fennálló, meghatározó jellege nem közvetlenül, hanem közvetett módon, a jogviszonyokban közvetlenül kifejeződő társadalmi viszonyokon keresztül érvényesül. A termelési viszonyok ugyanis mint alapvetők, elsődlegesek, minden más társadalmi viszonyt meghatároznak. A jogviszonyban mint formában pedig abban az esetben, ha nem a termelési viszonyokat fejezi ki közvetlenül, e termelési viszonyok által meghatározott társadalmi viszonyok mint tartalom fejeződnek ki. Ez a helyzet például a családi jogi viszonyok esetében. A családi jogi viszonyokat ugyanis aligha foghatjuk fel a termelési viszonyok közvetlen jogi tükröződéseként. Itt a meghatározottság viszonya közvetett; az emberek családi viszonyait természetesen a termelési viszonyok határozzák meg, a családi viszonyai fejeződnek ki jogi formában, nem közvetlenül a termelési viszonyok. A jogviszonyok tehát a termelési viszonyoknak ilyen közvetett módon jelentkező meghatározó szerepe esetén is mint jogi kifejeződési formák lépnek fel, mely jogi kifejeződési formák azonban közvetlenül nem a termelési viszonyokat, hanem a termelési viszonyok által meghatározott egyéb társadalmi viszonyokat mint tartalmat tükrözik.

A termelési viszonyoknak a jogviszonyokban való közvetett tükröződése esetén a termelési viszonyok által meghatározott valamely társadalmi viszony fejeződik ki közvetlenül jogviszonyok formájában. A közvetettség tehát a termelési viszony és a jogviszony kapcsolatának viszonylatában jelentős, ebben az esetben ugyanis a jogviszony nem a termelési viszonyt tükrözi, hanem a termelési viszony csak közvetetten, azáltal, hogy a közvetítő áttételként szereplő társadalmi viszonyt meghatározza, hat a közvetítő társadalmi viszonyt közvetlenül kifejező jogviszonyokra. A jogviszony ebben az összefüggésben a termelési viszonyok által meghatározott egyéb társadalmi viszonyokkal kerül közvetlen kapcsolatba és ezeket fejezi ki jogi formában. E társadalmi viszonyok és a jogviszonyok kapcsolata hasonlóképpen alakul, mint a termelési viszonyok és az ezeket közvetlenül kifejező jogviszonyok összefüggése. Ezért a termelési viszonyok és az ezeket közvetlenül kifejező jogviszonyok kapcsolatáról elmondottak a termelési viszonyok által meghatározott egyéb társadalmi viszonyok jogviszonyok formájában történő közvetlen kifejeződésére, tehát a társadalmi viszonyoknak a jogviszonyokban való tükröződésére általában érvényesek.

A jogviszonyoknak az egyéb társadalmi viszonyokkal, és mindenekelőtt a termelési viszonyokkal való összefüggésének elemzése a következők megállapítását teszi lehetővé. A jogviszonyoknak az egyéb társadalmi viszonyokkal való összefüggéséből kitűnik, hogy a társadalmi viszonyoknak két nagy csoportját kell megkülönböztetni. A társadalmi viszonyok egyik csoportját, amely mind a jogviszonyok, mind az egyéb jellegű ideológiai társadalmi viszonyok (pl. erkölcsi viszonyok) formájában megjelenhet. Így például a már említett családi viszonyok anélkül is létezhetnek, hogy a jogviszonyok formáját vennék magukra, és létezhetnek jogviszony formájában is mint családjogi viszonyok. Ebben az esetben tehát a jogviszony a szóban forgó társadalmi viszonynak nem szükségszerű és egyetlen megjelenési formája. A forma gazdagsága nemcsak az ugyanazon fajtájú viszonyokon, például jogviszonyokon belül, hanem különböző fajtájú társadalmi viszonyokon, pl. erkölcsi és jogi viszonyokon belül is jelentkezik.

Más a helyzet azoknak a társadalmi viszonyoknak az esetében, amelyek a társadalmi-történelmi fejlődés meghatározott fokától kezdve kizárólag csak a jogviszonyok formájában létezhetnek. Ezeknek a társadalmi viszonyoknak létfeltétele a jogviszony-forma. A társadalmi viszonyoknak ez a fajtája csak akkor jöhet létre, azaz az emberek csak akkor léphetnek ilyen viszonyokba, ha fennállnak a megfelelő jogszabályok, azaz e társadalmi viszonyok csak a jogviszonyok formájában jelenhetnek meg. Ilyen társadalmi viszony pl. Marx által „A tőke"-ben tárgyalt kapitalista árucsereviszony, amely csak akkor jöhet létre, ha az áruk őrzői mint *személyek* viszonyulnak egymáshoz, és egymást kölcsönösen *magántulajdonos*oknak ismerik el, azaz olyan jogi viszonyba lépnek egymással, amelynek formája a *szerződés*. Csak jogviszony formájában jöhetnek létre az olyan jogviszonyok, mint a nyugdíjazási, biztosítási, az állami szervek kapcsolatát kifejező egyes államjogi és államigazgatási jogi viszonyok, az állam és a választók közötti választójogi viszonyok stb. A jogviszony és az egyéb társadalmi viszonyok közötti olyan összefüggés, ahol a jogviszony a társadalmi viszonyok egyetlen, szükségszerű formája, mely nélkül e társadalmi viszonyok egyáltalán létre sem jöhetnek, jól kifejezi és megmutatja azt a fontos szerepet, amit a jogviszonyok a társadalmi életben betöltenek. Az emberek bizonyos relációkba csak akkor kerülhetnek, ha van megfelelő jogszabály, és így kialakulhatnak a szükséges jogviszonyok mint e kapcsolatok egyedüli létezési formái.

II. A jogszabály és a jogviszony.

A társadalmi viszonyok, a jogszabályok és a jogviszonyok rendkívül sokrétű és bonyolult összefüggésének lényegét az a társadalmi folyamat jelenti, amely a jogszabályoknak a társadalmi viszonyok alapján történő keletkezésében és a jogi normáknak a jogviszonyokban való realizálódásában végbemegy. A társadalmi viszonyok, a jogszabályok és a jogviszonyok ezen összefüggésében lényegében két fő szakaszt, két irányú társadalmi mozgást figyelhetünk meg: az egyik a jogi normák a társadalmi viszonyok alapján való létrejövetelének, a másik a jogszabályok társadalmi viszonyokra való hatásának, a jogviszonyokban, alanyi jogokban és kötelezettségekben és végül a társadalmi viszonyok alanyai konkrét magatartásában történő realizálódásának folyamata. A jogi normák keletkezésében és a jogviszonyokban való hatályosulásában végbemenő két irányú társadalmi összefüggés és mozgás tulajdonképpen a jognak mint társadalmi jelenségnek, a jog társadalmi lényegének, szerepének és rendeltetésének koncentrációját jelenti. Tekintettel arra, hogy a jogviszonynak mint ideológiai társadalmi viszonynak a sajátosságát — mint arról szó volt — kiváltképpen az határozza meg, hogy ezek a viszonyok az uralkodó osztály akaratát kifejező jogszabályok, jogi normák közvetítésével, ezeken keresztül jönnek létre, tehát azon a csatornán és azon a mozgáson keresztül, amely a jogi szabályozás, mint komplexus, második fő irányát jelentette, a következőkben a jogszabályoknak és a jogviszonyoknak ezt a kapcsolatát, összefüggését vizsgáljuk meg.

A jogszabály és a jogviszony összefüggését illetően mindenekelőtt a jogszabályok normatív jellegéből kell kiindulni. A jogi normák a legkülönfélébb társadalmi viszonyokat, vagyoni, munka, családi stb. viszonyokat szabályozzák. A jogszabályok azáltal rendezik ezeket a társadalmi viszonyokat, hogy a viszonyok alanyainak, a társadalom tagjainak akarati aktusait, cselekedeteit szabályozzák. A jogi normák a társadalmi viszonyokat úgy szabályozzák, hogy meghatározzák e viszonyok résztvevőinek magatartását, előírják, hogy az adott társadalmi relációban és helyzetben mi a követendő, tanúsítandó magatartás. A jogszabály tehát az állam által alkotott vagy szankcionált és állami kényszerrel biztosított norma, magatartási szabály. A jogszabály mint magatartási szabály arra vonatkozólag tartalmaz előírásokat, hogy a társadalom tagjainak a legkülönfélébb társadalmi viszonylatokban milyen magatartásokat lehet vagy kell tanúsítaniok. A jogszabályoknak az a lényeges tulajdonsága, hogy megvalósítandó emberi magatartásokra vonatkozó rendelkezéseket, előírásokat foglalnak magukban, a jogszabály mint társadalmi jelenség normatív jellege.

Amikor hangsúlyozzuk, hogy a jogszabálynak egyik lényeges vonása normatív természete, ugyanakkor azt is alá kell húznunk, hogy a jogi norma társadalmi jelenség, társadalmi realitás. E társadalmi realitás, a jogszabály

azonban olyan magatartásokat ír elő, amelyeket az adott társadalmi viszonylatban e viszony résztvevőinek tanúsítaniok *lehet vagy kell*, tehát ez a jogi norma által körülírt magatartás csak követelmény, állami kényszerrel megerősített követelmény, előírás, rendelkezés, de még nem valóság. Ez a jogszabályban megfogalmazott magatartás tehát követendő, megvalósítandó, de még nem megvalósult, tényleges, valóságos emberi magatartás. A jogszabályokban foglalt követelmények, előírások megvalósulásának konkrét magatartásokban való realizálódásának folyamata a jogviszonyokban játszódik le. A jogi normák a társadalmi viszonyokat úgy szabályozzák, hogy a jogi szabályozásnak alávetett társadalmi viszonyok a jogviszonyok formáját öltik magukra. A társadalmi viszonyoknak a jogi normák által való rendezése a jogviszonyok formáján keresztül a jogviszonyok közvetítésével történik. A jogszabályokban meghatározott, előírt magatartás akkor válik valósággá, amikor ez a jogszabályokban megfogalmazott magatartás a személyek konkrét jogviszonyaiban jelenik meg, azaz amikor a jogi normát a konkrét esetben állami kényszer igénybevételével vagy anélkül alkalmazzák, megtartják vagy végrehajtják. Itt a jogszabályokban foglalt előírások és rendelkezések realizálódásának bonyolult folyamatával és a realitások különböző fokozatainak egész skálájával találkozunk.

E hatályosulási folyamat első etapja az, amikor a jogszabály tartalma, a jogi előírások és követelmények a konkrét társadalmi viszonylatok alanyainak vonatkozásában konkretizálódnak, azaz a konkrét társadalmi viszonyok alanyainak jogai és kötelezettségei jönnek létre. A jogi normák létezése önmagában a társadalmi viszonyok alanyai szempontjából azt jelenti, hogy a társadalom tagjai a fennálló jogszabályokban foglalt jogosultságoknak és kötelezettségeknek a jogszabályokban meghatározott feltételek mellett alanyaivá válhatnak. Ez a jogképesség állapota vagy helyzete. A jogképesség állapota tehát jogi normák és személyek létezését feltételezi. Minden jogszabály kibocsátása vagy megszűnése a jogképesség terjedelmének bővülését, illetve szűkülését eredményezi. Hangsúlyozni kell ennek a relációnak az általánosságát. Itt még a jogi normákról és a társadalom tagjairól általában van szó. A jogszabályokban foglaltak realizálódásának menete során ez az általános jogképességi állapot mozgásba jön, konkretizálódik azáltal, hogy a társadalmi viszonyok résztvevői jogképességük alapján a jogszabályok által megfogalmazott jogok és kötelezettségek konkrét hordozóivá, alanyaivá válnak. Az általános jogi normák, illetve a jogalanyok általános jogképessége konkretizálódik. Ez a konkretizálódás mindig a jogszabályokban megjelölt feltételek megteremtésétől vagy létrejövetelétől függ. Azok a jogszabályokban meghatározott körülmények, események, cselekvések, történések, amelyeknek beállásához a jogi normák általában ezt a konkretizálódást, alanyi jogok és kötelezettségek létrejövetelét fűzik, a jogi tények. A meghatározott jogi tények fennállása esetében tehát a konkrét társadalmi viszonylat alanyai jogosultságok (alanyi jogok) és kötelezettségek hordozóivá, jogviszonyok alanyaivá válnak. A jogviszonyok a jogszabályok alapján, jogi tények hatására jönnek létre. A jogszabályok realizálódási folyamatában a jogi normákban megfogalmazott jogok és kötelezettségek valamely konkrét társadalmi viszony alanyainak jogaiként és kötelezettségeiként a jogviszonyokban hatályosulnak. A jogszabályok által körülírt jogok és kötelezettségek realizálódásának menete azonban ezzel még nem ér véget. Az, hogy a társadalmi viszonyok alanyai konkrét alanyi jogok és kötelezettségek hordozóivá válnak, jogviszonyokba kerülnek egymással, még nem jelenti, hogy ezek a személyek élnek is alanyi jogaikkal, érvényesítik azokat és teljesítik, végrehajtják a rájuk rótt kötelezettségeket. Ez a jogviszonyok alanyainak az akaratától függ. A jogviszonyok alanyai, amikor élnek alanyi jogaikkal, azaz akarati aktusukkal, magatartásukkal megvalósítják azokat, illetve kötelezettségeiket önként vagy állami kényszer hatására teljesítik, azáltal, hogy a jogszabályokban előírt, megkövetelt magatartást tanusítják, akkor a jogi normák tartalmát konkrét társadalmi viszonyokban, konkrét magatartásokkal realizálják. E realizálódási folyamat során a jogszabályokban megfogalmazott, megkívánt, követendő magatartások a jogviszonyok alanyainak tényleges magatartásaiban, cselekedeteiben öltenek testet és valósulnak meg. A jogszabályok társadalmi hatásukat és szerepüket teljesen éppen azáltal töltik be, hogy az általuk körülírt magatartások e jogviszonyokban, a jogviszonyok alanyainak magatartásaiban valósággá válnak.

A jogi normákban megfogalmazott rendelkezések, a jogszabályok előírásai és követelményei realizálódásának folyamatában tehát a következő fő szakaszokat, fázisokat és mozzanatokat különböztethetjük meg: *a)* a jogi normák létezése és a jogképesség állapota; *b)* az alanyi jogok és kötelezettségek, a jogviszonyok keletkezése a jogi tények hatására és a jogviszonyok fennállása; *c)* a jogviszonyok realizálódása, a konkrét alanyi jogok és kötelezettségek megvalósulása. A jogszabályok rendelkezéseinek realizálódási folyamatából a jogszabályok és a jogviszonyok összefüggését illetően még a következő fontosabb megállapításokat tehetjük.

A jogi normák előírásainak a jogviszonyokban történt realizálódásából kitűnik, hogy a jogszabályok és a jogviszonyok kölcsönös kapcsolatában az elsődleges, a meghatározó a jogi

norma. A jogszabályokban foglalt rendelkezések, amelyek valamely relációban meghatározott magatartás követését írják elő, meg kell hogy előzzék és határozzák az ennek alapján létrejövő konkrét magatartásokat és jogviszonyokat. A jogszabályok és a jogviszonyok összefüggésében tehát a jogviszonyok feltételezik a megfelelő jogszabályok létezését. A jogviszonyok nem lehetségesek az alapjukul szolgáló jogszabályok létezése nélkül. A jogszabályok és a jogviszonyok ebben a vonatkozásban dialektikus egységet alkotnak. A jogviszonyok tartalmát jelentő alanyi jogosultságokat és kötelezettségeket a meghatározott társadalmi viszonyokat rendező jogszabályok írják elő. Az alanyi jogok és kötelezettségek és így jogviszonyok nem létezhetnek a megfelelő jogszabályok nélkül, mely normák ezeket a jogviszonyokat, alanyi jogokat és kötelezettségeket körülírják, kifejezik és meghatározzák.

Abból a tényből, hogy a jogszabályok a jogviszonyok vonatkozásában elsődlegesek, és hogy a jogviszonyok feltételezik megfelelő jogszabályok létezését, a jogviszonyokat illetően még egy fontos sajátosságot kell megállapítani. A jogviszonyoknak ez a sajátos vonása a jogszabályok specifikus jellegéből következik. A jogszabály ugyanis állami kényszerrel biztosított norma, olyan előírás, amelynek megtartását állami kényszer biztosítja. Ez az állami kényszer a jogi normának fogalmi, lényegi eleme. A jogszabálynak a jogviszonnyal való szoros összefonódása, viszonylagos egysége tehát azt eredményezi, hogy a jogszabály állami kényszerrel való biztosítottsága a jogviszonynak is ilyen jelleget kölcsönöz. Ez a jogviszonyt illetően a jogviszony alanyai és az állam kapcsolatában mutatkozik meg. A jogviszonyok s a jogi normák összefüggésének egyik specifikus vonása az, hogy a jogviszonyok alanyai sajátos, meghatározott viszonyba kerülnek az állammal, illetőleg szerveivel is. A jogszabályok és a jogviszonyok szoros összefüggéséből, abból, hogy a jogviszonyok alanyai sajátos viszonyban vannak az állammal, mert a jogviszonyok résztvevőinek alanyi jogait és kötelezettségeit az állam biztosítja, egyáltalán nem következik azonban, hogy a jogviszonyok háromoldalú kapcsolatok. A jogviszonyok alanyainak az állammal, illetőleg annak szerveivel való kapcsolata ugyanis azt jelenti, hogy a jogviszonyok alanyai abban az esetben, ha az adott jogviszonyban a jogszabály által nekik nyújtott alanyi jogokat megsértik, azok megvalósulását akadályozzák, vagy lehetetlenné teszik, az állam megfelelő szerveihez fordulhatnak, hogy azok az állam kényszerítő erejével biztosítsák alanyi jogaikat és azok realizálását, vagy pedig az állami szervek az állam kényszerítő erejével önállóan fellépnek a jogviszonyok alanyai jogainak biztosítása érdekében. Az állam szervei tehát biztosítják a jogviszony résztvevőinek jogosultságait és szükséges esetekben kikényszerítik a jogi kötelezettségek teljesítését. Mindez azonban nem jelenti, hogy a jogviszonyok háromoldalú kapcsolatokká válnak, mert a jogviszonyok alanyainak az állammal való ez a sajátos viszonya, hogy alanyi jogai és kötelezettségei megtartását, illetve teljesítését az állam biztosítja, az adott jogviszony keretein kívül eső reláció, amely a szóban forgó jogviszony alanya és az állam szerve közötti új jogviszony keletkezését jelenti.

A jogszabályoknak a jogviszonyokban való realizálódása lényegében az absztraktnak konkretizálódását, az absztrakt és a konkrét viszonyát fogja át. Az absztrakt és a konkrét viszonya a jogviszony és a jogszabály kapcsolatában olyképpen jelentkezik, hogy a jogszabály mint absztrakt, mint általános, a jogviszonyokban konkretizálódik. A jogalkotók ugyanis a jogszabályok megalkotásánál meghatározott fajtájú társadalmi viszonyok konkrét totalitásából, egészéből és nem az e társadalmi viszonyok körébe tartozó meghatározott két személy között fennálló esetleges, véletlen kapcsolatból indul ki, amikor e társadalmi viszonyra vonatkozólag olyan jogi normákat alkot, amelyek e viszonyok résztvevőinek magatartását és ezáltal e viszonyokat általában szabályozzák. Ezek a jogi normák az azonos nemű konkrét társadalmi viszonyok sajátosságainak figyelembevételével létrehozott elvont, az esetlegest, a lényegtelent, egyedit kiküszöbölő, absztrakt, általános magatartási szabályok. A jogszabályok absztraktsága tehát azt jelenti, hogy a jogszabályok megalkotásánál nem két konkrét személy individuális viszonya, hanem az azonos jellegű és fajtájú individuális viszonyok összessége, totalitása jelenti azt a konkrétumot, amelynek lényeges, közös, általános vonásait kiemelik és megragadják, s amelyek számbavételével olyan magatartási szabályokat, jogi normákat hoznak létre, amelyek a meghatározott társadalmi viszonyok adott fajtájára, egészére nézve állapítanak meg általános rendelkezéseket. Az absztrakt és a konkrét viszonya a jogi normák és a jogviszonyok kapcsolatában abban mutatkozik meg, hogy az absztrakt jogszabályok a jogviszonyokban konkretizálódnak. Az absztraktnak ez a konkretizálódása a jogszabályok és a jogviszonyok vonatkozásában annyit jelent, hogy a jogszabályok meghatározott fajtájú társadalmi viszonyok résztvevőinek magatartását azáltal szabályozzák, hogy e viszonyok alanyai számára jogokat nyújtanak és kötelezettségeket írnak elő. A jogszabályba foglalt ezek a jogok és kötelezettségek, amelyek az absztrakt jogszabályok tartalmát jelentik, konkrét személyek alanyi jogaiban és kötelezettségeiben, e személyek jogviszonyaiban konkretizálódnak. Az absztrakt általánosnak ezt a konkretizálódását a jogszabályok és a jogviszonyok vonatkozásában már egy

másik összefüggésben, a jogszabályokban foglalt általános osztályakaratnak a jogviszonyok alanyainak különös akaratában való konkretizálódása, valamint a jogi normák előírásainak a jogviszonyban való realizálódása tárgyalásakor érintettük. Általában elmondható, hogy az absztrakt jogszabályok a jogviszonyokban akként konkretizálódnak, hogy a jogszabályokban körülírt jogok és kötelezettségek a jogviszonyokban, a jogviszonyok hordozóinak, a jogalanyoknak szubjektív jogaivá és kötelezettségeivé válnak. A jogviszonyokat a jogi tények, nevezetesen azok a cselekvések, körülmények és állapotok hozzák létre, amelyek jogi következményeket vonnak maguk után. Így a személyek alanyi jogai és kötelezettségei, azaz a konkrét jogviszonyok is a jogi tények közrehatása eredményeképpen jönnek létre, és a jogszabályoknak a jogviszonyokban, a jogviszonyok hordozóinak alanyi jogaiban és kötelezettségeiben történő konkretizálódása, az alanyi jogoknak és kötelezettségeknek, más szóval a jogviszonyoknak a konkrétsága éppen a jogi tényeknek ebben a szerepében gyökeredzik. Például a jogi norma a maga elvontságában rögzíti, hogy a törvényes örökösnek joga van az örökségre. A jogszabálynak ez az általános rendelkezése önmagában nem hoz létre alanyi jogosultságot. Csak ama jogi tény bekövetkeztével, hogy az örökhagyó meghal, tehát egy konkrét személy halálával jön létre az örökösnek az öröklésre vonatkozó konkrét alanyi joga. Csak A személy halálával lesz B-nek alanyi joga az öröklésre. Csak A személy meghatározott vagyonára lesz B személynek alanyi örökjoga. A jogi norma meghatározza általában, hogy a vevőnek joga van a vásárolt dolog átadását követelni. E rendelkezésből csak akkor lesz alanyi jog és alanyi kötelezettség, ha A eladja meghatározott összegért B-nek a tulajdonában levő valamely dolgot. Az adásvételi szerződés tényével A-nak alanyi joga lesz a vételárra, B-nek pedig a megjelölt dologra. A jogszabály alanyi jogokban és kötelezettségekben, jogviszonyban való konkretizálódásának folyamata tehát a következő: A jogi norma a maga elvont általánosságában tartalmazza azokat a jogokat és kötelezettségeket, amelyeknek a személyek általában alanyai lehetnek; a személyek, a jogalanyok azzal az absztrakt képességgel, lehetőséggel rendelkeznek, hogy hordozóivá válhatnak a jogszabályokban foglalt jogoknak és kötelezettségeknek; a jogi tények megjelenése a jogviszonyok létrejöttét, az absztrakt jogszabályokban foglaltaknak a konkrét személyekre való vonatkozását, konkrét alanyi jogok és kötelezettségek, konkrét jogviszonyok keletkezését vonja maga után. Az alanyi jogok és kötelezettségek konkrétsága tehát a létrejöttüket előhívó, kiváltó jogi tény és az alanyi jogokat és kötelezettségeket hordozó személyek és viszonyai konkrétságában van.

A jogviszonynak mint sajátos ideológiai társadalmi viszonynak, a jogszabályok és a jogviszonyok összefüggésének, kölcsönös kapcsolatának elemzése során a jogviszony több lényeges vonását, sajátosságát állapítottuk meg. Eszerint a jogviszony sajátos ideológiai társadalmi viszony, azaz, hogy a jogviszony a társadalmi viszony jogi kifejeződését, a társadalmi viszonyoknak a jogviszonyok formájában való tükröződését jelenti. Kifejtést nyert a jogszabályok elsődlegessége a jogviszonyokkal szemben és ezzel kapcsolatban az állam szerepe és jelentősége a jogviszonyokat illetően. A jogszabályok és a jogviszonyok összefüggésének a lényegét a jogszabályoknak a jogviszonyokban történő megvalósulásában, abban leltük meg, hogy a jogszabályok a jogviszonyok résztvevőinek jogosultságaiban és kötelezettségeiben realizálódnak. Mindezek alapján a jogviszony általános fogalmát a következőképpen határozhatjuk meg: a jogviszony a jogszabályokban meghatározott társadalmi viszonyoknak a jogszabályok realizálódása — e viszonyok alanyainak a hatályos jogszabályokban meghatározott és az állam által biztosított konkrét jogosultságok (alanyi jogok) és jogi kötelezettségek hordozóivá válása — folytán létrejövő jogi kifejeződése.

III. A jogviszony elemei.

A jogviszonynak mint sajátos ideológiai társadalmi viszonynak a következő legfontosabb elemeit különböztethetjük meg: *a)* a jogviszonyok alanyait; *b)* a jogviszony tartalmát; *c)* a jogviszony tárgyát.

A jogviszony alanyai azok, akik jogok és kötelezettségek hordozói lehetnek, vagyis akiket a hatályos jogrendszer szerint alanyi jogosultságok és jogi kötelezettségek illethetnek, illetve terhelhetnek. A jogalanyoknak azt a sajátságát, hogy jogok és kötelezettségek hordozói lehetnek — mint arról már szó volt — általános fogalommal jogképességnek nevezzük. Azokat a személyeket tehát, akik meghatározott társadalmi viszonyok hordozóiként a jogi normák szabályozó tevékenysége következtében konkrét alanyi jogosultságok és kötelezettségek alanyaivá válnak, a jogviszonyok alanyainak nevezzük.

A különböző jogrendszerekben a jogviszonyok alanyainak két nagy csoportját különböztethetjük meg: *a)* természetes személyeket; *b)* a jogi személyeket. A természetes személy mint a jogviszony alanya nem más, mint az ember, a társadalom egyéne, individuuma. A társadalomban fellépő legkülönbözőbb szükségletek és feladatok azonban a jogi szabályozás következtében azt igénylik, hogy ne csak az úgynevezett természetes személyek, hanem az emberek bizonyos csoportosulásai, az emberek meghatározott szervezetei is jogalanyokként jelenhessenek meg, azaz jogviszonyok alanyai lehessenek. Az embereknek ezeket a

meghatározott csoportjait, amelyek meghatározott szervezettel, elkülönült vagyontömeggel, önálló vagyoni felelősséggel és meghatározott célra irányultsággal, mégpedig jogilag engedélyezett célra irányultsággal rendelkeznek, jogi személyeknek nevezzük. A jogi személy tehát sajátos társadalmi realitás, az emberek meghatározott okokból eredő és meghatározott célra irányuló, valóságos társadalmi érdekeket kifejező és szolgáló társulása. A jogi személyektől megkülönböztetetten kell megemlíteni az államot mint a jogviszonyok alanyát. Az állam mint meghatározott sajátos társadalmi objektiváció, mint az uralkodó osztály politikai szerve meghatározott jogviszonyokban alanyi jogosultságok, illetve kötelezettségek hordozóiként, tehát a jogviszonyok alanyaiként is felléphet.

Az elmondottakat összegezve a jogviszonyok alanyai lehetnek tehát mindenekelőtt a természetes személyek, tehát az ember, nem az elvont ember, hanem egy meghatározott politikai társadalom tagja, akit éppen e politikai társadalomhoz való tartozásából folyóan illetnek meg jogok és terhelnek kötelezettségek, valamint az ún. jogi személyek, kiváltképpen az államhatalom és az államigazgatás meghatározott szervei, a meghatározott állami gazdálkodó szervek, különösen a vállalatok, valamint a bíróságok és az ügyészségek, emellett a különböző társadalmi szervezetek, ezek sorában elsősorban a szövetkezetek, a tömegszervezetek és az egyéb társadalmi szervezetek, végül pedig az állam mint egész, mint totalitás lehet a jogviszony alanya.

A jogviszony tartalmát azok az alanyi jogosultságok és jogi kötelezettségek jelentik, amelyek a jogviszonyok alanyait megilletik, illetve terhelik. A jogi normák — mint arról szó volt — társadalmi szabályozó hatásuk kifejtése során konkrét jogviszonyokban konkretizálódnak. Az alanyi jogosultságok és kötelezettségek az általános, absztrakt jogi normáknak, még pontosabban az e normákban körülírt és meghatározott jogoknak és kötelezettségeknek konkretizációját jelentik. A különböző társadalmi viszonyok hordozói éppen azáltal válnak jogviszonyok résztvevőivé, jogviszonyok alanyaivá, mert e meghatározott alanyi jogosultságok, illetve kötelezettségek alanyaivá válnak. A jogviszony tartalmát jelentő alanyi jogok tehát a jogviszonyban megjelenő személyek lehetséges magatartásának a jogi normák által nyújtott és az adott jogviszonyt előhívó jogi tény által konkretizált terjedelme és fajtája, amellyel más személynek, a jogviszony más alanyának meghatározott kötelezettsége áll szemben, s amelynek megvalósulását az állam kényszerítő ereje biztosítja. Az ugyancsak a jogviszony tartalmát kitevő jogi kötelezettség viszont a jogviszonyba kerülő személy megkövetelt magatartásának a jogszabály által előírt és az adott jogviszonyt előhívó jogi tény által konkretizált terjedelme és fajtája, amellyel más személy, a jogviszony más alanyának meghatározott alanyi joga áll szemben, és amelynek megvalósulását ugyancsak az állam kényszerítő ereje biztosítja.

A jogviszony tárgya általában az, amire a jogviszony, még közelebbről a jogviszony tartalmát kitevő alanyi jogosultság és kötelezettség irányul. A jogi normák a társadalmi viszonyok szabályozására irányulnak, e szabályozó tevékenységüket éppen azáltal fejtik ki, hogy a meghatározott társadalmi viszonyok résztvevőinek, hordozóinak emberi magatartásait előírják, meghatározzák, rendezik. Tekintettel arra, hogy a jogviszonyok — mint arról szó volt — a jogi normák sajátos realizálódási folyamatának egyik lényeges mozzanatát jelentik, tehát egyik fázisát annak a folyamatnak, amelyben a jogi norma szabályozó tevékenysége megvalósul, még pontosabban a jogi normák sajátos konkretizálását, amely a jogviszony tartalmát illetően éppen abban mutatkozik meg, hogy a jogi normákban általában és absztrakt módon körülírt jogosultságok és kötelezettségek a társadalmi, illetve jogviszonyok alanyainak, hordozóinak konkrét alanyi jogosultságaiban és kötelezettségeiben realizálódnak, a jogviszony tárgyát azok az emberi magatartások jelentik, amelyeket a jogi norma a maga általánosságában, az alanyi jogosultságok és kötelezettségek pedig a maguk konkrétságában tartalmaznak. A jogviszony tárgya tehát a jogviszonyban résztvevő alanyoknak az a magatartása, amelyre a jogviszony tartalmát kitevő alanyi jogosultságok és jogi kötelezettségek vonatkoznak. A jogviszonynak ekképpen megjelölt tárgyát a jogviszony közvetlen tárgyaként szokás nevezni. A jogviszonynak e közvetlen tárgya mellett a jogirodalomban még megkülönböztetik a jogviszony közvetett tárgyát, amelyen azokat a dolgokat, anyagi és nem anyagi érdekeltségeket értik, amelyekre a jogviszony résztvevőinek konkrét magatartása irányul.

IV. A jogviszony fajtái.

A jogviszonyokban kifejeződő társadalmi viszonyok jellegének megfelelően a jogviszonyoknak mindenekelőtt két nagy csoportját különböztethetjük meg: az anyagi társadalmi viszonyokat kifejező jogviszonyokat és az olyan jogviszonyokat, amelyeknek tartalmát az ideológiai társadalmi viszonyok határozzák meg. E két fő csoporton belül az anyagi és az ideológiai társadalmi viszonyok egyes oldalának és sajátosságainak alapján, a jogi szabályozás ettől függően specifikus jellege folytán egész sor jogviszonyfajtával találkozunk. Az anyagi társadalmi viszonyokat közvetlenül kifejező jogviszonyok vonatkozásában polgári jogi, munkajogi, földjogi, mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogi stb. viszonyokat, és ezeken belül még további jogviszony fajtákat

(tulajdonjogi, szerződési, kártérítési, bérezési stb. jogviszonyokat) különböztethetünk meg. Az ideológiai társadalmi viszonyokat kifejező jogviszonyok körében is többfajta jogviszonyt találunk, államjogi, államigazgatási jogi stb. viszonyokat és ezeken belül is a legkülönfélébb jogviszonyfajtákat (állampolgársági, választó jogi, különböző igazgatási jogviszonyokat stb.).

Külön kell szólni a büntető jogviszonyokról és az eljárási jogviszonyokról mint két sajátos, az előbbiektől lényegesen eltérő és bizonyos vonatkozásban függő jogviszonyfajtáról. A büntető jogviszonyok sajátos helyet foglalnak el a jogviszonyfajták körében. A büntető jogviszonyok egyik lényeges vonása, hogy a társadalmi viszonyok legkülönfélébb fajtáinak, a legkülönbözőbb anyagi és ideológiai társadalmi viszonyoknak jogi kifejeződési formáiként jelenhetnek meg. Ennek következtében a büntető jogviszonyokat az egyéb jogviszonyoktól megkülönböztető jegyet a büntető jogviszony megjelenési módjának, létrejöttének és funkciójának sajátos, különös vonásaiban lelhetjük meg. A büntető jogviszonyok megjelenését mindig valamely büntető jogszabály és ugyanakkor valamely jogviszony sérelme idézi elő. A sérelmet szenvedett jogviszony formájában jelentkező társadalmi viszony kap új jogi kifejeződési formát a büntető jogviszonyokban, mely büntető jogviszonyok éppen a szóban forgó jogviszony és az adott jogszabály eredményeképpen állnak elő azáltal, hogy a büntetőjogszabály e társadalmi viszony vonatkozásában szabályozó hatást fejt ki, melynek folytán a jogviszonyt megsértő és az állam, illetve szervei között új jogviszony, a büntető jogviszony jön létre. A büntető jogviszony tehát általában olyan társadalmi viszony jogi kifejeződési formájaként jelenik meg, mely társadalmi viszony más fajtájú jogviszony formáját hordozza ugyan, de ezt a jogviszonyt és ezzel a büntető jogszabályt megsértették. A büntető jogviszonynak sajátos vonása tehát az, hogy mindig valamely jogviszony és a büntető jogszabály sérelmének eredményeképpen áll elő, és hogy a legkülönfélébb társadalmi viszonyok jogi formájaként jelenhet meg, mely jogviszonyban az állam, illetve szerve jogosult és egyben kötelezett arra, hogy a jogsértő személyt a büntetőjogi normában foglaltak szerint felelősségre vonja és megbüntesse.

Az eljárási jogviszonyok lényegi sajátosságát, különösségét, a többi jogviszonytól való különbözőségét, a tartalmát jelentő társadalmi viszony sajátos jellege és ezzel való sajátos kapcsolata adja meg. Az eljárási jogviszonyoknál ugyanis a jogviszony kifejeződési forma jellege egészen sajátos módon, éppen az anyagi jogviszonyok vonatkozásában jelenik meg. A jogviszonyok, mint mindig, az eljárási jogviszonyok esetében is más társadalmi viszonyok jogi kifejeződési formájaként jelennek meg. Az eljárási jogviszonyoknál azonban ez a kifejeződés nem közvetlen, hanem közvetett, mégpedig specifikus közvetítő elemen keresztül közvetített kifejeződés. Valamely társadalmi viszony mindenekelőtt anyagi jogviszonyok formájában fejeződik ki (polgári, munka-, büntető jogviszonyok stb.) Az esetek jelentős részében azonban a jogi kifejeződési folyamat itt nem zárul le, hanem ezek az ún. anyagi jogviszonyok további fejlődésen, változáson mennek keresztül. A jogviszonyok jelentős részének realizálódása ugyanis olyképpen történik, hogy ez az alapjogviszony további fejlődésen és kibontakozáson megy keresztül, új jogviszonyokat, pl. eljárási jogviszonyokat hoz létre és ezeknek a formájában realizálódik. Az adott társadalmi viszony az eljárási jogviszonyok formájában tehát specifikus közvetítő elem segítségével az anyagi jogviszonyokon keresztül ezek közvetítésével fejeződik ki. Végeredményben az összefüggés, a kifejeződési folyamat a következő: valamely meghatározott társadalmi viszony → anyagi jogviszony → eljárási jogviszony. Az anyagi és az eljárási jogviszonyok megkülönböztetésének alapja tehát az, hogy az anyagi jogviszonyok valamely egyéb társadalmi viszonyt, de nem jogviszonyt fejeznek ki jogi formában, míg az eljárási jogviszonyok valamely anyagi jogi viszony formájaként jelennek meg. Az anyagi és az eljárási jogviszonyok esetében kétfajta jogviszony kapcsolatáról van szó, melyek közül az egyik az anyagi jogviszony, a másik: az eljárási jogviszony mint forma tartalmaként jelenik meg. Ebből következik, hogy az eljárási jogviszonyok körén belül a jogviszonyfajták aszerint alakulnak ki, hogy milyen anyagi jogviszonyok kibontakozásának, realizálódásának és kifejeződésének formáiként jelennek meg. Az eljárási jogviszonyok fajtáit tehát az e jogviszonyok tartalmát képező anyagi jogviszony jellege határozza meg. Az eljárási jogviszonyok fajtáinak lényegére, szerkezetére a tartalmukat jelentő jogviszonyfajták nyomják rá bélyegüket és e jogviszonyfajták határozzák meg az eljárási jogviszonyok sajátosságait. Ezért kézenfekvő, hogy az eljárási jogviszonyok fajait a tartalmukat jelentő anyagi jogviszonyfajták szerint csoportosítsuk: így szokás megkülönböztetni polgári, büntető, államigazgatási stb. eljárási viszonyokat.

Irodalom: *Peschka* Vilmos: A jogviszonyelmélet alapvető kérdései. Bp. 1960.; *Szabó* Imre: A szocialista jog. Bp. 1963.; A jogelmélet alapja, Bp. 1971.; *Kecsekjan:* Sz. E. Pravootnosenija v szocialiszticseszkom obscsesztve. Moszkva, 1958.

Peschka Vilmos

JUSZTINIÁNUSZI KODIFIKÁCIÓ → *Róma jog*

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének folyóirata

Főszerkesztő: Szabó Imre

A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének folyóirata, az ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY közli az Intézetben készült tudományos dolgozatokat, szemlecikkeket és jogirodalmi tájékoztatásokat. A tanulmányok elméleti alapkutatás jellegűek és kiterjednek az állam- és jogtudományok minden területére. Feldolgozzák az állam- és jogelmélet, a nemzetközi jog, a büntetőjog és segédtudományai, az alkotmányjog és az igazgatási jog, valamint a civilisztika tágabb értelemben vett területeit.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben. Évfolyamonkénti előfizetési díja 112,— Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk 215—11488 és az Akadémiai Könyvesboltban 1386 Budapest V., Váci u. 22. Telefon: 185—680; külföldön a „KULTÚRA" Külkereskedelmi Vállalat (1389 Budapest I., Fő u. 32., pénzforgalmi jelzőszám: 218—10990 43—790—057—181) útján.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei

Szerkeszti: Eörsi Gyula

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei a GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY változó terjedelmű füzetekben jelenik meg, és az Akadémia IX. Osztályának munkájáról szóló tájékoztatóját, az Osztály előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közöl a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia, valamint az afro-ázsiai kutatások köréből.

Évenként általában négy füzet jelenik meg, kötetenkénti előfizetési ára 56,— Ft. Belföldön megrendelhető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk 215—11488.) és az Akadémiai Könyvesboltban 1386 Budapest V., Váci u. 22. Telefon 185—680.; külföldön a „KULTÚRA" Külkereskedelmi Vállalat (1389 Budapest I., Fő u. 32., pénzforgalmi jelzőszám: 218—10990 43—790—057—181) útján.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

AK 816 k 8084

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Készült az Akadémiai Kiadó Lexikonszerkesztőségében — Felelős vezető: Simonyi Pálné — A szerkesztésért felelős: Ravaszné dr. Szentpétery Petronella — Műszaki szerkesztő: Virágné Mátyus Ida — A kötést és a burkolót tervezte: Urai Erika — A kézirat nyomdába érkezett: 1978. március 17. — Terjedelem: 84,7 (A/5) ív — Példányszám: 12 000
80.5645 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Az Akadémiai Kiadó gondozásában jelenik meg az

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia
Állam- és Jogtudományi Intézetének
folyóirata

Főszerkesztő
SZABÓ IMRE

A folyóirat közli az Intézetben készült tudományos dolgozatokat, szemlecikkeket és jogirodalmi tájékoztatásokat. A tanulmányok elméleti alapkutatás jellegűek, s kiterjednek az állam- és jogtudományok minden területére.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben.
Évfolyamonkénti előfizetési díja 112,— Ft.
Előfizethető az Akadémiai Kiadónál.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Ára: 230,— Ft

ISBN 963 05 2057 5

ÁLLAM- ÉS JOG-TUDOMÁNYI ENCIKLOPÉDIA

K-Z

Akadémiai Kiadó, Budapest

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI ENCIKLOPÉDIA

Két kötetben

Főszerkesztő
SZABÓ IMRE

I. kötet: A—J

Az Állam- és Jogtudományi Enciklopédia új jellegű kollektív munka, amely elvi-elméleti áttekintést nyújt a magyar jogrendszerről. Nem lexikális feldolgozás, tehát nem viszonylag rövid címszavakból áll, hanem teljes tanulmányokban tisztázza, hogy mi a szocialista felfogás az államról és jogról. A munka tizenöt részre oszlik: állam- és jogelmélet, államjog—alkotmányjog, államigazgatási jog, pénzügyi jog, polgári jog, munkajog, mezőgazdasági jog, családjog, büntetőjog—bűnügyi tudományok, törvénykezési szervezet, polgári eljárásjog, büntetőeljárásjog, nemzetközi jog, nemzetközi magánjog, állam- és jogtörténet, valamint egy tudománytörténeti tanulmányokat magába foglaló fejezet.
Az enciklopédiát haszonnal forgathatják természetesen a jogászok — elsősorban a jogalkalmazók: bírák, ügyészek, ügyvédek —, valamint azok, akik bármely területen joggal foglalkoznak, de a jog iránt érdeklődők is valamennyien. A könnyebb tájékozódást élőfejek, utaló címszavak és részletes tárgymutató segítik.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI ENCIKLOPÉDIA

MÁSODIK KÖTET

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI ENCIKLOPÉDIA

FŐSZERKESZTŐ

SZABÓ IMRE

MÁSODIK KÖTET

K—Z

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1980

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

SZABÓ IMRE
főszerkesztő

KOVÁCS ISTVÁN
EŐRSI GYULA

NAGY LAJOS
szerkesztő

ISBN 963 05 2056 7 I—II. kötet
ISBN 963 05 2058 3 II. kötet

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1980

Printed in Hungary

K

KAPCSOLÓELVEK A NEMZETKÖZI MAGÁNJOGBAN → *Kolliziós jog*

KÁRTÉRÍTÉS → *Polgári jogi felelősség; — Anyagi és fegyelmi felelősség a mezőgazdasági termelőszövetkezetben; — Anyagi és fegyelmi felelősség a munkajogban*

KÁRTÉRÍTÉS FAJAI ÉS MÉRTÉKE → *Polgári jogi felelősség*

KATONAI BÜNTETŐJOG: I. A katonai büntetőjog fogalma és a katonai büntetőbíráskodás (973.) — II. A katonai szervezet sajátos élet- és szolgálati viszonyai (974.) — III. A katonai szervezet engedelmességi rendszerei és a büntetőjogi felelősség (976.) — IV. A katona büntetőjogi fogalma és felelőssége (977.) — V. A katonai bűncselekmények és a honvédelem érdekeit sértő bűncselekmények (979.) — VI. A katonai büntetőbíráskodás és büntetőeljárás (980.)

I. A katonai büntetőjog fogalma és a katonai büntetőbíráskodás.

A katonai büntetőjog az általános büntetőjog egyik speciális része, amely a katonai élet- és szolgálati viszonyok védelmét szolgálja és a katonai szervezet sajátosságaira való tekintettel szabályozza a katonák büntetőjogi felelősségét. A katonai büntetőjog ezek szerint a katonák sajátos büntetőjogi felelősségét, a katonákkal szemben alkalmazható szankciókat és a katonai bűntetteket meghatározó szabályok összessége. A katonai büntetőjog szabályainak alkalmazására a katonai büntetőbíráskodás keretében kerül sor.

A katonai büntetőjog különállását a katonai életviszonyok szervezetszerű elkülönültsége, funkcionális sajátosságai és a katonák sajátos jogi státusa indokolja. Ez a különállás azonban csak viszonylagos önállóságot biztosít a katonai büntetőjognak, mert a büntetőjog általános elvei itt is érvényesülnek. Ez egyébként általános szabályszerűségnek tekinthető: a katonai büntetőjog minden speciális vonása ellenére része marad az általános büntetőjog intézményrendszerének és külön intézményei éppen azt a célt szolgálják, hogy az általános büntetőjog elvei a katonai szervezet sajátos életkörülményei között is érvényesüljenek.

Az általános büntetőjoggal való összetartozás és az ettől való különállás számos kodifikációs változatban nyilvánulhat meg. Valamikor általánosan elterjedt megoldás a külön katonai büntető törvénykönyv volt. Hazánkban még a felszabadulást követően is külön katonai büntető törvénykönyvet alkottak (az 1948. évi LXII. törvény), amely büntetőjogunk megkezdett általános reformjának keretébe illeszkedett. A jogforrási különállás azonban éppen azért, mert a büntetőjog általános reformjának része volt, csak formai megoldásnak tekinthető. Szabályai kifejezetten az általános büntetőjog szabályaira utalnak vissza. Ezt követően a katonai büntetőjog jogforrási megjelenése összhangba került tartalmával: a büntető törvénykönyv egyik fejezete tartalmazza azokat a szabályokat, amelyeket csak katonákra lehet alkalmazni, és ennek a fejezetnek leglényegesebb rendelkezése azt az utasítást tartalmazza, hogy a büntetőjogi szabályokat a külön meghatározott eltérésekkel kell alkalmazni. Azokban a szocialista országokban, ahol újabban került sor büntető törvénykönyv megalkotására, általában ezt a megoldást találjuk. Ez azonban nem tekinthető törvényszerűségnek. Az eltérő törvényszerkesztési technikától függetlenül viszont általános alapelvnek tekinthetjük az általános büntetőjogi elvek és intézmények érvényességét a katonai büntetőjogon belül is.

A katonai büntetőjog szabályainak alkalmazására általában a katonai büntetőbíráskodás keretében kerül sor, kivételesen azonban azokat polgári személyekkel szemben is alkalmazzák. Itt azonban nemcsak a katonai büntetőjog szabályai, hanem az általános szabályok is érvényesülnek: a katonák ugyanis a társadalom tagjaként kötelesek az általános tilalmak betartására. Ezen túlmenően viszont azért is érvényesek az általános büntetőjogi szabályok, mert a katonai büntetőbíráskodás hatálya kiterjed nem katonai személyekre is olyan bűncselekmények tekintetében, amelyek a honvédelem érdekeit, az ország biztonságát sértik vagy veszélyeztetik.

II. A katonai szervezet sajátos élet- és szolgálati viszonyai. 1. A katonai fegyelem. 2. A katonai centralizmus. 3. A katonai függelem.

A katonai szervezet elkülönültsége, sajátos élet- és szolgálati viszonyai indokolják a katonai büntetőjog elkülönültségét. A katonai szervezet *funkciója:* az ország fegyveres védelme, a honvédelem. Ez a funkcionális rendeltetés meghatározza a katonai szervezet *strukturális* sajátosságait és működésmódját is. Ezek a strukturális sajátosságok pontosan szabályozott rendszert alkotnak: a katonai élet- és szolgálati *rendszert.* Ebben a rendszerben az egyén jogi státusát nem a jogok és kötelességek arányos egyensúlya, hanem a kötelességek túlsúlya jellemzi. A kötelességek elvárási szintje olyan magas, hogy ezt a jogok és jogosultságok nem egyenlítik ki. A katona önfeláldozásra köteles, nem kímélheti fizikai és szellemi erejét feladatai teljesítésében, köteles viselni a nehézségeket és a nélkülözést, személyes érdekeit alá kell rendelnie a katonai érdekeknek. Ezek mögött a jogi kötelességek mögött erkölcsi kötelességek húzódnak meg, amelyeket ki is lehet kényszeríteni. Míg a jogi kötelességek általában a kikényszeríthető elvárásban alatta maradnak az erkölcsi parancs elvárásainak, a katonai *erények* kikényszeríthető, jogilag elvárt kötelességek: a katona *köteles* hősiességet, bátorságot és önfeláldozást tanúsítani, a gyávaság és a megfutamodás tiltott magatartás, katonai bűncselekmény.

A katonai élet- és szolgálati viszonyok rendszerét a katonai fegyelem, a katonai centralizmus és katonai függelem jellemzi. Ezek lényeges kihatással vannak a katonák büntetőjogi felelősségére és ezeket hivatottak védeni a katonai bűncselekmények tilalmai és előírásai.

1. A katonai fegyelem.

A katonai fegyelem tartalmában megegyezik a fegyelem más fajtáival: alárendelti *engedelmességet* jelent elsősorban. A társadalmiasultság, a munkamegosztás és együttműködés minden fajtája és minden formája feltételezi és igényli a szervezést, irányítást és ellenőrzést. Az irányítás és ellenőrzés minden szervezett fajtája alá- és fölérendeltségi viszonyokat teremt. Minden szervezet, amely hierarchikus viszonyokat teremt, hatékony működése érdekében, az utasítási, rendelkezési jogok érvényesülése és érvényesítése érdekében engedelmességet, fegyelmet kíván. Ebben az értelemben a katonai fegyelem ugyanolyan engedelmességi kötelem, mint az állampolgári fegyelem, az állami és politikai fegyelem. A fegyelem mint engedelmességi kötelem csak egyértelmű lehet. Ebben az értelemben is azonosak a katonai fegyelem és a fegyelem egyéb fajtái. A katonai fegyelem érvényesítésében mutatkozó *hajthatatlanság* nem ennek a fegyelemfajtának magasabbrendűségét bizonyítja. Létezik ugyanis olyan hajthatatlan fegyelem, amelynek érvényesüléséhez nem szükségesek olyan erőteljes eszközök, jogi garanciák, mint a katonai fegyelem kikényszerítéséhez. A katonai fegyelem sajátossága abban van, hogy az engedelmesség *kikényszerítésének eszközei* szélesebb körűek és az alárendelti *engedelmesség fegyelmi követelményei* terjedelmükben meghaladják más fegyelemfajták követelményeit.

A katonai fegyelem fenntartása érdekében használható szélesebb körű kényszereszközök létjogosultságát többek között és elsősorban az indokolja, hogy a katonai szolgálat nem önkéntes, hanem kötelező szolgálat. Az alárendelti engedelmességet nem lehet függővé tenni az egyes személyek önkéntességétől, egyetértésétől, helyeslésétől, meggyőződésétől és motívumaitól. Az engedelmességet a fegyelemnek kell egyneművé tennie, függetlenül a személyek indítékaitól és motívumaitól. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az egyének és a katonaság érdekei mindenben, alapvetően vagy lényegében ellentmondásban lennének egymással. A konkrét egyének és személyek szempontjából a katonai fegyelem kétségkívül számos vonatkozásban ellenkezésre ad alapot. A személyek, egyének azonban katonaként is egy adott társadalmi rendszer részesei, ezen belül meghatározott osztályok és rétegek tagjai. Helyzetük, viszonyuk a katonai fegyelemhez végső soron annak függvénye, hogy a katonaság sajátos szervezetének érdekei milyen viszonyban állnak osztályuk érdekeivel. Ettől függően és ehhez képest lehet a katonai fegyelem alapja a vak engedelmesség vagy a meggyőződésen alapuló önkéntesség. A meggyőzésnek, az érdektudatosító és katonai erényeket kikovácsoló katonai-politikai nevelésnek éppen az a célja, hogy a katonai fegyelmet tudatosan vállalttá tegye és ezzel a fegyelembiztosító kényszerintézkedések tényleges igénybevételét csak potenciális lehetőséggé változtassa.

A katonai fegyelem sajátosságát a kikényszerítés lehetőségének az általánostól eltérő módjában és a kötelezettségek terjedelmében kell keresnünk. A kikényszerítés hajthatatlansága, a kényszereszközök sokrétűsége a katonai szervezet életviszonyaira támaszkodik és ezekre vezethető vissza. Ebben a viszonylatban a katonai fegyelem a katonai életviszonyoknak olyan *általános jellemzője,* amely a katonai élet más elemeit áthatja, azoktól nem különíthető el. A fegyelem nem önmagában létező elvont kötelesség, hanem a konkrét katonai szolgálati viszonyokhoz kapcsolódó kötelességek engedelmes teljesítése a tartalma. Így például a katonai szolgálatban elválik egymástól az elöljárók és alárendeltek jog- és kötelességcsoportja, a függelem elválik a konkrét szolgálati kötelességteljesítéstől. A katonai fegyelem éppen ezekhez kapcsolt jelenség: nem létezik önmagában álló, más — konkrét — katonai kötelességhez vagy joghoz nem kapcsolódó fegyelem. Ez vi-

szont azt jelenti, hogy *a fegyelemsértés minden esetben valamilyen konkrét, szolgálati, függelmi vagy egyéb kötelesség megsértésével együtt valósulhat meg.*

A katonai *fegyelem* ezek szerint társadalmi viszony, amely nem azonos a *fegyelmezettséggel* mint egyik legfontosabb katonai erénnyel. A fegyelmezettség a fegyelem elsajátítási folyamata az egyén által, a konkrét kötelességek teljesítésére való általános készségesség.

2. A katonai centralizmus.

A katonai fegyelemhez hasonlóan a katonai centralizmus is olyan általános sajátossága a katonai szervezetnek, amely a katonai célkitűzések megvalósítását szolgálja. A centralizmus a katonai életviszonyokat vertikálisan hatja át: a hierarchikus alá-fölérendeltségben mutatkozik meg. A centralizmus rendeltetése a katonai szervezet akarati és cselekvési egységének biztosítása. Ez az akarati és cselekvési egységet biztosító centralizmus elsősorban a katonai függelem szabályain keresztül érvényesül. A katonai centralizmus — szemben más szervezetek szervezésmódjával — nem tűri a többségi elvet. A cselekvési egységet biztosító centralizmus a katonaságnál a függelem szabályain keresztül érvényesül, a katonaság általános *szervezésmódja.* Ez a centralizáltság kiegészül a katonai *zártrendiséggel,* az *elkülönítettséggel* és a sajátos *érintkezési formákkal,* mint csak a katonaságra jellemző szervezési módokkal. Ezek az utóbbiak teszik lehetővé a katonai szervezettséget, amely átfogja a katonaság valamennyi cselekvését és tevékenységét.

3. A katonai függelem.

A centralizmus a katonaság általános szervezésmódja. A katonai függelem ennek keretében a katonák személyközi viszonyait rendezi a cselekvési egység megvalósulása és a központi akarat érvényesülése érdekében. A centrális szervezésmód következtében minden katona alá- és fölérendelt viszonyban áll. Ebben a kölcsönös függőségi viszonyban valósul meg a függelem. Ez a függőség nemcsak szervezésmód, hanem *önálló értékké* is vált, amely a kívánatos irányba tereli a katonai személyek érintkezését. A függelem ily módon két elemet tartalmaz: egyrészt az általánosan érvényesülő alárendelésben a rendelkezések megtartásának kötelezettségét jelenti, másrészt ennek az alárendelésnek és függésnek *a konkrét rendelkezésektől független,* mintegy önállósult tiszteletét, tekintélyének elfogadását.

A cselekvési egység megvalósulása érdekében a centralizált szervezésmódot kiegészíti a katonai függelem, amely a katonák személyközi viszonyait rendezve, a cselekvés *konkrét* egységét az alárendelti függés értelmében biztosítja. A függelem a *cselekvés* tekintetében az elöljáró rendelkezési jogosultságát (és tekintélyét), másfelől az alárendeltnek ezekhez kapcsolódó végrehajtási kötelezettségét jelenti. *Az elöljáró rendelkezési joga a függelmi viszonyok központi kategóriája.* Ennek a jognak védelmére és alátámasztására szolgál egy sor jogintézmény csakúgy, mint a katonai szervezés sajátos centralizált módja. Az elöljárói rendelkezési jog mindenekelőtt a *parancsadás* és a parancs-végrehajtás *kikényszerítésének* jogát foglalja magában.

A rendelkezési jog *kereteit* a hatályos jogszabályok és az érvényes katonai szabályzatok határozzák meg. A rendelkezési jog kereteit és határait a büntetőjog szabályai rendszerint negatívan fogalmazzák meg, amennyiben megtiltják bizonyos magatartás tanúsítását. A katonai szabályzatok viszont pozitív módon határozzák meg az elöljárói jogosultságok és kötelezettségek körét rendezve. A rendelkezési jog *tartalmát* tekintve cselekvésre irányuló rendelkezés, amely kiterjed a szolgálatra, az alárendelt személyével kapcsolatos kötelezettségek felállítására. Magában foglalja továbbá a fenyítés és dicséret jogát is. A *fenyítő jogkör* általában magában foglalja *bizonyos bűncselekmények elbírálásának jogosultságát is.* Ezt a jogkört minden katonai szervezetben megtaláljuk, habár keretei és a fenyítő jogkör elöljárói beosztáshoz kapcsolása történelmileg változik. Az intézmény létjogosultságát abban találjuk, hogy a katonai bűncselekmények egy része a fegyelemhez kapcsolódik, célja a fegyelem biztosítása, aminek kikényszerítése a parancsnokok és elöljárók általános kötelezettsége. A hajthatatlanság a kikényszerítésben módot ad bűncselekményért való eljárás megindítására, de más, parancsnoki eszközökkel is elérhető. Ez a helyettesíthetőség és nem a kegyelmi jog gyakorlása a bűncselekmények fegyelmi jogkörben való elbírálásának az alapja.

A rendelkezési jog *címzettje* a tényleges szolgálatban álló katona. Magát a tényleges szolgálatot is elöljárói rendelkezés létesíti (állományba vétel) és szünteti meg (leszerelés) és kiterjed annak jogszerű vagy jogellenes megszakítása idejére is. Ennek rendkívül fontos szerepe van a katonai bűncselekmények megállapításánál. Így az elöljárói rendelkezési jog kiterjed az eltávozás vagy szabadság, a hadifogság és letartóztatás, illetve az önkényes eltávozás idejére is.

Az elöljárói rendelkezésnek több *megjelenési módja* van. Ilyen többek között a normatív általános előírás (pl. szolgálati szabályzat, fegyelmi szabályzat), az általános hatályú parancs, a konkrét szolgálati parancs és a deklaratív parancs. Ez utóbbi általában tényközlést jelent, míg az előbbinek rendkívüli jelentősége van a jogkövetkezmények statuálása szempontjából.

A függelem lényeges tartalmi alkotóeleme az alárendelt *engedelmességi kötelezettsége.* Az engedelmességi kötelezettséget a különböző fegyveres erők a történelem változó periódusaiban más-más alapelvek szerint, más-más rendszerben szabályozták.

III. A katonai szervezet engedelmességi rendszerei és a büntetőjogi felelősség. 1. Az abszolút engedelmességi rendszerek. 2. Relatív engedelmességi rendszerek: a feltétlen felelősség elve, a nyilvánvaló jogszerűtlenség elve és a személyes tudomás elve.

1. Az abszolút engedelmességi rendszerek. A katonai engedelmességi rendszernek, mivel alapjaiban határozza meg a szolgálati viszonyok keretén belül az egyén tevékenységi módozatait és cselekvési autonómiáját, döntő fontossága van a büntetőjogi felelősség szabályozásában is.

Az engedelmességi rendszereknek két típusa van: az egyik az *abszolút* (feltétlen) és a *relatív* engedelmességi rendszer. Ehhez igazodik a fegyelmi és a büntetőjogi felelősség is. A feltétlen engedelmességhez nem tapad semminemű alárendelti felelősség, a relatívhoz viszont többféle következmény kapcsolódhat.

Az abszolút engedelmesség lényege az, hogy az elöljáró parancsát az alárendelt köteles végrehajtani arra való tekintet nélkül, hogy az jogszerű vagy jogszerűtlen, tudott-e az alárendelt erről vagy sem. Itt az engedelmességi rendszer arra épül, hogy az alárendeltnek *nincs joga mérlegelni* a parancs jogszerűségét, illetve a *felismerten jogszerűtlen parancsot* is feltétlenül teljesítenie kell. Ez az engedelmességi rendszer az alárendeltet az elöljáró eszközévé degradálja. Ilyen engedelmességi rendszer érvényesült azokban a történelmi korokban, amikor a katonatömegek — az elnyomott osztályok tagjaiként — tudatlanok és társadalmilag kiszolgáltatottak voltak. Ez az engedelmességi rendszer érvényesül általában az antidemokratikus államokban. A nácizmus rendszerében a vezérelv politikai intézménnyé válva, a büntetőjogi felelősséget, de egyúttal a „történelmi" felelősséget is levette a katonák válláról és lelkiismeretét engedelmességi kényszerrel helyettesítette.

Az abszolút engedelmességi rendszerben a büntetőjogi következmények egyértelműek: a parancs parancsi jellege tartalmánál fogva kizárja a végrehajtás jogszerűtlenségét, illetve jogellenességét. Ebben a konstrukcióban egyedül és kizárólag a felettes, a parancsot adó felelőssége érvényesül és az alárendelt felelősségének hiánya ennek szükségszerű korrelátuma. Ha ugyanis az alárendeltet arra kötelezik, hogy még a bűnös parancsot is teljesítse, a büntetőjog elvileg nem teheti őt felelőssé.

A modern idők követelményeinek ez az engedelmességi rendszer nem felel meg. A tömegek politikai érettsége és felvilágosultsága egyszerűen lehetetlenné teszi ennek fenntartását, az emberek lelkiismeretlen eszközzé lealacsonyítását. Egy igazságos háborúban ilyen rendszerre nincs is szüksége egyetlen hadseregnek sem. Ezzel szemben viszont tény, hogy a tömegek minden politikai érettsége és felvilágosultsága ellenére, az igazságtalan, rablóháborúkban résztvevő hadseregek engedelmességi rendszere gyakorlatilag erre hajlik. Erre vezethető vissza a háborús bűntettek történelmileg megtapasztalt realitása és tanulságai ellenére a mai imperialista katonai akciókban a felelősség gyakorlati kizárása. Ez pedig azt bizonyítja, hogy az abszolút engedelmességi rendszer lényegileg függ össze korunkban reakciós politikai és katonapolitikai eszményekkel. Korunkban, mondhatjuk, az abszolút engedelmességi rendszerre éppen azért van szükség a reakciós történelmi és politikai célok érdekében harcoló hadseregekben, hogy a reakciós célok elleni megfontolásokat, a lelkiismeret lázadását elfojtsák és kizárják.

2. A relatív engedelmességi rendszer. A relatív engedelmességi rendszer azt jelenti, hogy az alárendelt a kiadott parancs jogszerűségét és végrehajthatóságát a részére biztosított keretek között mérlegelheti és ennek alapján cselekvéséért felelősséggel tartozik. A relatív engedelmességi rendszerben a parancs megtagadása is jogszerű cselekvés lehet. Attól függően, hogy az engedelmességi határok milyen választási szabadságot biztosítanak az alárendeltnek, létezik *mérlegelt* engedelmesség és *feltételes* engedelmesség. A mérlegelt vagy feltételes engedelmességhez kapcsolódó büntetőjogi következményeket a feltétlen felelősség, a nyilvánvaló jogellenesség és a személyes tudomás elve köré csoportosíthatjuk.

a) A feltétlen felelősség elve a relatív engedelmességi rendszerhez kapcsolódó büntetőjogi következmény. Lényege a következő: az alárendelt minden esetben *vizsgálni köteles* a teljesítendő parancs jogszerűségét és elsősorban is azt, hogy nem ellenkezik-e a büntetőjog normáival? Amennyiben a jogellenesnek talált parancsot teljesíti, tettesként felel a bűncselekményért, az elöljáró pedig felbujtóként. A felbujtói minősítésnek az az alapja, hogy a jog nem támogatja az elöljáró parancsát éppen az alárendelt mérlegelési kötelezettsége folytán, és ugyanennek következtében az alárendelt nem eszköz és az elöljáró nem közvetett tettes. A feltétlen felelősség rendszerében a parancs végrehajtását és végrehajtóját ugyanúgy kell büntetni, mint annak kiadóját. Ez a konstrukció tehát teljes ellentéte és tagadása az abszolút engedelmességi rendszerhez kapcsolódó konstrukciónak, amelyet a felettes kizárólagos felelősségével jellemeztünk. Ez az elmélet azonban tipikusan büntetőjogi kiindulású és büntetőjog-központú: csak másodlagosan van tekintettel a katonai érdekekre és a katonai élet- és szolgálati viszonyok realitására. Alapja az a megfontolás, hogy a jognak való engedelmesség megelőzi a parancsteljesítési kötelezettséget. Gyakorlatilag nem ismerünk olyan katonai engedelmességi rendszert, amely ennek az elvnek engedelmeskedne.

b) A feltételes engedelmesség elve a katonai

engedelmességi rendszer két elképzelhető szélső határa (az abszolút engedelmesség felelőtlensége és a mérlegelési kötelezettség abszolút felelőssége) között helyezkedik el. Eszerint az alárendelt nincs kötelezve ugyan a parancs jogellenességének mérlegelésére (mivel a katonai engedelmesség rendszerében azonnali teljesítésére elvileg kötelezett), de a parancs *nyilvánvaló* jogellenessége esetében, vagy az alárendelt *személyes tudomása* szerint jogellenes parancs esetében annak teljesítését *megtagadni köteles*. Ebben a konstrukcióban az engedelmesség feltétele a parancs jogszerűsége. Vagy más oldalról: a parancs megtagadásának feltétele a parancs jogszerűtlensége. A feltételes engedelmességi rendszerben a büntetőjogi felelősség aszerint alakul, hogy a parancs jogszerűtlensége milyen. A *nyilvánvaló jogszerűtlenség* elve a büntetőjogi felelősség középpontjába objektív mozzanatot állít: a nyilvánvaló, mérlegelés, latolgatás és megfontolás nélkül is megragadható jogellenességet. Itt a parancs jogellenességének felismerése nem függ az alárendelt személyétől, értelmi képességétől és ismereteitől. Azt kívánja, amit egy átlagembertől meg lehet kívánni. És éppen ebben rejlik igazságtalansága: nem a *tényleges felismeréstől*, hanem az objektív jogszerűtlenségtől teszi függővé a felelősséget.

c) A nyilvánvaló jogszerűtlenség elvét korrigálja az igazságosság irányában a *személyes tudomás elve*. Eszerint csak annak az elkövetőnek van büntetőjogi felelőssége, aki maga is tisztában volt személyes tudomása alapján a teljesített parancs jogszerűtlenségével. A személyes tudomás elve tekinthető olyan konstrukciónak, amely egyaránt kielégíti az azonnali parancsteljesítéshez fűződő katonai érdekeket mint általános érdeket és a katonai hatékonyság követelményei mellett tiszteletben tartja az individualizált büntetőjogi felelősség alapelveit is.

IV. A katona büntetőjogi fogalma és felelőssége. 1. A katona büntetőjogi fogalma. 2. A katonák különleges büntetőjogi felelőssége.

1. A katona büntetőjogi fogalma.

A katonai büntetőjogban alapvető fontosságú a katonai minőség pontos körülírása, mert a vétlenség vagy bűnösség megállapítása múlhat ezen. A katonai minőség büntetőjogi szempontból nem egyszerűen fegyveres szervezethez vagy testülethez való tartozást jelent. A büntetőjog maga dönt arról, hogy kiket kell katonának tekinteni azok közül a személyek közül, akik fegyveres szolgálatot teljesítenek.

A fegyveres erők fenntartása és szervezése az állam szuverenitása körébe tartozó jogosítvány. Az állam határozza meg, hogy fegyveres erőit hogyan szervezi. A fegyveres erők szervezésmódja különböző lehet. Lehet állandó katonaságot tartani vagy csak szükség esetén szólítja fegyverbe polgárait az állam. Ismert a kettő kombinációja is. Állandó katonaságot viszont toborzás vagy általános hadkötelezettség útján lehet fegyverben tartani.

A fegyveres erők fogalmán belül a *katonaságnak* van a legnagyobb jelentősége. Ennek a szervezetnek alapvető kötelessége a külső fegyveres támadás elleni honoltalom, illetve a háborús célok megvalósítása. A katonaság feladata lehet emellett másodlagosan a belső biztonsági feladatok végrehajtása. A katonaság személyi állománya állhat hivatásos katonákból, sorkatonákból és tartalékosokból. A fegyveres erők közül a katonasághoz legközelebb állnak a *fegyveres szervezetek*, amelyeknek élet- és szolgálati viszonyai nem sokban különböznek a katonaságtól. Ilyen ma nálunk a határőrség és a belső karhatalom. A *fegyveres testületek* rendészeti, szakigazgatási feladatokat ellátó szervek, amelyek csak másodlagosan, *feladataik ellátásához* rendelkeznek fegyveres jogosítványokkal. Ilyen fegyveres testület nálunk a rendőrség, a pénzügyőrség és a büntetés-végrehajtási őrszemélyzet. Ismeretes a fegyveres erőkön belül a politikai-társadalmi alapon működő fegyveres szervezetek típusa is. Ilyen nálunk a munkásőrség.

Valamennyi eddig említett, a fegyveres erők fogalmába sorolható szervezet közös jellemzője a fegyveres feladatellátás. A katonai büntetőjog az adott, konkrét társadalmi-történelmi szükséglet szerint minősítheti a fegyveres erők fogalomkörébe tartozó szervezetek és testületek tagjait a büntetőjogi felelősség szempontjából *katonának*. Ez a minősítés fokozott büntetőjogi felelősséget ró az érintett személyekre. A szükségletek változékonyságára utal például, hogy hazánkban a felszabadulást követően egészen 1957-ig a hadsereg tagjain kívül katonának minősült az államvédelmi hatóság, a pénzügyőrség és vámőrség, valamint az állami tűzoltóság tagja. 1952-ben ide sorolták még a hivatásos légoltalmi szervezet tagjait, majd 1957-ben a fegyveres karhatalmi szolgálatot teljesítőket, 1958-ban pedig a büntetés-végrehajtási szervek tagjait. Ma hatályos rendszerünkben viszont katonának kell tekinteni a néphadsereg, a határőrség, a karhatalom és légoltalom tényleges állományú tagjait, valamint a rendőrség és büntetés-végrehajtási őrség tagjait, továbbá a munkásőrség hivatásos állományú tagjait.

A katonai szempontból katonának minősülő személy nem azonos azokkal a személyekkel, akik katonai büntetőbíráskodás hatálya alatt állanak. Eljárásjogi szabályaink ugyanis a katonai bíróságok elé utalják — bár nem a katonai büntetőjog felelősségi szabályai szerint — a munkásőrség nem hivatásos tagjait, valamint a hivatásos vám- és pénzügyőröket is, ha szolgálatban vagy szolgálatukkal összefüggésben követtek el bűncselekményt.

2. A katonák különleges büntetőjogi felelőssége. A katonák büntetőjogi felelőssége többrétű. Egyrészt azt jelenti, hogy csak ők, vagyis csak katonai minőségükben követhetnek el katonai bűncselekményt, ami büntetőjogi felelősségüket a nem katonákhoz képest *szélesebb körűvé teszi*. Másrészt *fokozott* büntetőjogi felelősséggel tartoznak, a katonai szolgálati kötelességek megszegését a büntetőtörvények bűncselekménynek minősítik úgy, hogy még a katonai erények tanúsításának hiánya is büntetőjogilag fenyegetett magatartás. Harmadrészt *különleges* a büntetőjogi felelősségük, mert az alkalmazható büntetések jóval szélesebb körű joghátrányt, jogtól való megfosztást okozhatnak, a szankciók alkalmazásánál pedig lehetőség nyílik a katonai szolgálati érdekek messzemenő figyelembevételére.

Ami a katonai minőségben elkövetett bűncselekményeket illeti, itt a büntetőjogi felelősség megállapítása szempontjából annak a szabálynak van jelentősége, hogy katonai bűncselekményt *tettesként* csak katona követhet el. Nem katonai személyek tettesként nyilvánvalóan nem vonhatók felelősségre, bár közreműködőként, vagyis felbujtóként vagy részesként ők is megbüntethetők. Míg tehát a tettesként történő felelősségre vonáshoz szándékos vagy gondatlan magatartás kívántatik meg, addig nem katonai személyek csak szándékos katonai bűncselekmény részesei lehetnek.

Az 1978. évi magyar büntető törvénykönyv pl. a katonák büntetőjogi felelősségének különleges esetekként szabályozza a *jogellenes parancs* kiadása és teljesítése miatti felelősséget. Eszerint nem büntethető a katona azért a cselekményért, amellyel elöljárója szolgálati parancsát teljesítette. Ha azonban a katona tudta, hogy a parancs végrehajtásával bűncselekményt valósít meg, akkor megbüntethető. A parancsra elkövetett bűncselekményért az elöljáró tettesként felel, az alárendelt büntetése viszont korlátlanul enyhíthető. Főszabályként tehát az elöljáró minden esetben felel jogellenes parancsáért, míg az alárendelt csak akkor, ha tudomása szerint a parancs végrehajtásával bűncselekményt követ el.

A jogtalan parancs végrehajtásával elkövetett bűncselekményre vonatkozó rendelkezések megfelelnek annak az engedelmességi rendszernek, amelyet feltételes engedelmességként jellemeztünk és amely a személyes tudomás elve alapján állapítja meg a felelősséget. Általános elvként a jogszerű parancsot feltétlenül teljesíteni kell, ennek elmulasztása katonai bűntett. Az egyértelműen megállapítható, hogy az említett törvény nem helyezkedett az abszolút engedelmességi elméletek álláspontjára, hiszen a jogellenes parancsok végrehajtását bizonyos feltételek megléte esetén tiltja. Ebből viszont nem következik az, hogy a feltétlen engedelmesség követelményének tagadását jelentő feltétlen felelősség álláspontjára helyezkedett volna, aminek jellemzője az, hogy az alárendelt a parancs jogszerűségét mérlegelni köteles. A törvényi rendelkezés a személyes tudomás elvén alapszik, vagyis ha az alárendelt felismerte a parancs jogszerűtlenségét, azt nem köteles végrehajtani. Az elmondottakból következik, hogy a jogszerűtlen parancs végrehajtásával elkövetett bűntett végrehajtója (a személyes tudomás elvének érvényesülése folytán) a *tévedés* általános szabályai alapján, bűnösséget kizáró büntethetőségi akadály folytán mentesülhet. Ez nem érinti a cselekmény *társadalomra veszélyességét és jogellenességét*, hanem csak az elkövető bűnösségét. Ezért és emiatt az elkövetett cselekmény bűncselekmény marad, jogellenes és társadalomra veszélyes, de tettesként a parancsot adó elöljáró tartozik felelősséggel. Elvileg tehát a közvetett tettesség konstrukciójával állunk szemben. Ha viszont az elkövető személyes tudomása a parancs jogszerűtlenségéről megállapítható, tettéért felel, bár az alárendelti minőségre való tekintettel felelőssége enyhébb és büntetése korlátlanul enyhíthető.

A parancs akkor tekinthető jogszerűtlennek, ha valamely bűncselekmény véghezvitelét rendeli el, tehát *tartalmában* jogellenes. *Alaki* jogszerűtlenségről pedig akkor beszélünk, ha a szolgálati parancsot nem az arra jogosult személy adta, vagy a parancs címzettje nem köteles a parancs végrehajtására.

A katonák különleges büntetőjogi felelősségének fontos intézménye a bűncselekmények fegyelmi jogkörben történő elbírálása. Ennek az intézménynek a léte több szempontból indokolt és a katonai büntetőjogban régóta ismert. Valamikor a magasabb katonai parancsnokok katonai bűncselekmény esetén érvényesülő fegyelmi fenyítő jogosítványát a *kegyelemgyakorlás* sajátos eseteként tartották számon. Valójában itt és ebben az esetben nem a büntetőítélkezés jogosítványának csorbításáról van szó és nem a büntetőjogi normák kötelező erejének megrokkanásáról. A katonai bűntettek egy része ugyanis kifejezetten a katonai fegyelem szigorúságára és magas követelményeire tekintettel minősít bűncselekménnyé fegyelemsértő magatartásokat. A büntetőjog szerepe tehát támogató, a katonai szolgálati érdekeket alátámasztó és ezekhez az érdekekhez képest *másodlagos*. Maguk a katonai szolgálati érdekek kívánhatják tehát meg az adott fegyelemsértés katonai parancsnokok által történő elbírálását, mert ez egyrészt a fegyelmi eljárás sommásságával azonnal reagál a cselekményre és a fegyelmi állapot megszilárdítására alkalmas, másrészt a fegyelmi megtorlás a parancsnoki tekintély feltétlen érvényesítésére is alkalmas, ami katonai életviszonyok között a prevenció hatékony formája lehet. Természetesen a fegyelmi jogkörben történő elbírálásnak különleges szabályai és feltételei vannak. Egyrészt a bűncselekménynek a súlya és veszélyessége nem érhet el bizonyos veszélyességi fokot (jelenleg pl. az

1978. évi magyar büntető törvénykönyv szerint csak vétség lehet), másrészt pedig a hadseregben érvényes fegyelmi szabályzat előírásainak betartásával kell a felelősségre vonást eszközölni.

A katonák különleges büntetőjogi felelősségének körében fontos szerepet játszik a szankciórendszer. Ennek a szankciórendszernek a jellegzetességei: a halálbüntetés igen gyakori fenyegetés; a háborúban való elkövetés rendszerint minősítő körülmény; a kiszabott büntetések végrehajtását sajátos katonai körülmények között lehet és kell eszközölni. Az utóbbi körben a szabadságvesztésnek katonai büntetőzászlóaljban, illetve katonai fogdában való végrehajtását kell megemlítenünk. Ennek az intézménynek az az indoka, hogy katonai bűncselekményt katonai eszközökkel kell korrigálni: a katonai élet- és szolgálati viszonyok kötelmeinek megsértését szigorúbb katonai kiképzési körülmények között kell érvényesíteni és ezzel a kiképzési és szolgálati kötelmeket feltétlenül teljesíttetni. A joghátrány tehát az adott esetben nem a megsértett érdektől független más jogkorlátozás, hanem közvetlen jóvátétel.

A katonai büntetőjog szankciórendszeréhez tartoznak azok a büntetések, amelyeket csak katonákra lehet kiszabni. Ilyen, a katonai szolgálati karriert érintő büntetés a lefokozás, a rendfokozatban való visszavetés és az előléptetésből kizárás.

V. A katonai bűncselekmények és a honvédelem érdekeit sértő bűncselekmények. 1. A katonai bűncselekmények. 2. A honvédelem érdekeit sértő bűncselekmények.

1. A katonai bűncselekmények.

Ezek a bűncselekmények a katonai élet- és szolgálati viszonyokat támadják. Az ilyen jellegű jogsértések jogtárgy szerinti áttekintése és felsorolása konkrét tájékoztatást nyújt a katonai élet- és szolgálati viszonyokról, valamint a már tárgyalt szervezési és működési elvekről.

A katonai bűntettek a megkezdett katonai szolgálat után követhetők el. Irányulhatnak mindenekelőtt a megkezdett katonai szolgálati kötelezettségek ellen. Ilyen bűntett például a szökés, vagyis a szolgálati hely elhagyása, attól való távolmaradás abból a célból, hogy ezzel a katonai szolgálat teljesítése alól magát valaki végleg kivonja. A szolgálati helyről való önkényes eltávozás vagy távolmaradás, ha nem a katonai szolgálat alóli kibúvás a célja, önkényes eltávozásként büntetendő. A szökés különösen súlyos esete a külföldre szökés. Az öncsonkítással vagy egészségrontással megkísérelt kibúvás a katonai szolgálat alól ugyancsak bűncselekmény.

A katonai függelem ellen számos bűncselekmény követhető el. Ilyen az elöljáró szolgálati parancsa, vagy általában a szolgálati rend és fegyelem ellen irányuló csoportos ellenszegülés, amit zendülésnek nevezünk. Függelem elleni bűncselekmény a parancs és a harci parancs iránti engedetlenség. Függelemsértésként büntetendő az elöljáró vagy szolgálati közeg elleni erőszak, erőszakkal való fenyegetés, vagy tettleges ellenállás, valamint a szolgálati tekintély megsértése, amit elöljáróval, szolgálati ténykedés közben feljebbvalóval, őrrel vagy más szolgálati közeggel szemben lehet elkövetni. A függelemsértés speciális esete a bujtogatás, ami a szolgálati rend, a szolgálati parancs vagy az elöljáró iránti elégedetlenség szításából áll.

Az elöljárói bűntettek az elöljárók szolgálati jogaival való visszaélést és a szolgálati mulasztásokat jelentik. Ilyen bűncselekmény az alárendelt méltóságának megsértése, az elöljárói hatalommal való visszaélés a fenyítési jogkör megsértésével, a panaszjog korlátozásával, járandóságban megrövidítéssel, magáncélra való igénybevétellel, illetve az egyenlő bánásmód elvének megsértésével (indokolatlan kedvezés vagy hátrányokozás). Az elöljárói gondoskodás elmulasztása kötelességszegést jelent az alárendelt anyagi ellátásában, veszélytől való megóvásában, illetőleg veszélyből mentő intézkedés mellőzésében. Az elöljárói intézkedés elmulasztásáért az az elöljáró felel, aki nem kényszeríti alárendeltjeit kötelességük teljesítésére, nem akadályozza meg a kötelességszegést, vagy bűncselekmény esetén akadályozza a felelősségre vonást, nem intézkedik a rendet, a fegyelmet vagy a közbiztonságot fenyegető zavar esetén. Elöljárói bűntett az ellenőrzés elmulasztása is.

A szolgálati bűntettek a normatív szolgálati utasítások szabályainak megsértéséből állanak. Ilyen az őrszolgálati utasítások megszegése, a készenléti (ügyeleti, rendészeti, készültségi, futár) szolgálat szabályainak megszegése, fontos szolgálati feladatok ellátása alóli kibúvás leittasodással vagy fondorlattal, a szolgálati jelentési kötelezettség megszegése valótlan jelentéssel, vagy a jelentés elmulasztása. Szolgálati bűntett a szolgálati hatalommal való visszaélés is, ha ezzel másnak vagy magának jogtalan előnyt szerez, vagy másnak hátrányt akar okozni.

A harcképességet veszélyeztető bűntettek igen súlyos bűncselekmények. Parancsnoki kötelességszegés harchelyzetben az alárendelt egység, vagy fegyverzet ellenségnek történő megadása vagy elfogni engedése, fegyverek, harcállások és hadianyagok ellenségnek történő átengedése, a lehetséges ellenállás kifejtésének elmulasztása. A harci kötelezettség alóli kibúvás elkövethető a szolgálati hely elhagyásával, harci eszközök elhagyásával, alkalmazásának elmulasztásával, az ellenségnek történő önkéntes megadással. A harci szellemet bomlasztani lehet kishitűség keltésével vagy riasztó hír terjesztésével.

A katonai bűntettek utolsó csoportja a nemzetközi hadijogot sérti. Ide sorolható a polgári

lakosság elleni erőszak, a harctéri fosztogatás, a fegyverszünet megszegése, a hadikövet elleni erőszak és a durva bánásmód hadifogollyal.

2. A honvédelem érdekeit sértő bűncselekmények.

Ezek katonai érdeket sértenek ugyan, de nem a katonai élet- és szolgálati viszonyok elleni támadásból állanak. Tettesük tehát nemcsak katonai személy lehet, hanem minden magyar állampolgár, akit valamilyen katonai érdekű, honvédelmi kötelezettség terhel. Ilyen bűntettnek minősül a jelentkezési kötelezettség elmulasztása a hadköteles személy részéről, vagy a behívó parancs iránti engedetlenség, a polgári védelmi vagy honvédelmi munkakötelezettség megsértése, az anyagi szolgáltatási kötelezettség elmulasztása.

VI. A katonai büntetőbíráskodás és büntető eljárás.

A katonai büntetőbíráskodás lényegi rendeltetése a katonai bűntettek elbírálása és a katonák büntetőjogi felelősségre vonása a katonai szervezet élet- és szolgálati viszonyainak védelme érdekében. Tekintettel azonban arra, hogy a honvédelem érdekeit nemcsak a katonai szervezet élet- és szolgálati viszonyait sértő cselekmények veszélyeztetik, a katonai büntetőbíráskodás kiterjed a honvédelem érdekei ellen elkövetett bűncselekményekre is. Az utóbbi körben tehát a katonai bíróságok nem katonák felett is ítélkezhetnek. A honvédelem érdekeinek védelme és ezzel az adott uralkodó osztály politikai uralmának védelme feszült nemzetközi és belpolitikai helyzetben általában azzal járt együtt, hogy a katonai büntetőbíróságok hatáskörét kiterjesztették egyébként oda nem tartozó bűncselekményekre is. A történelem és a törvényhozás története ebből a szempontból igen tarka képet mutat.

A katonai büntetőbíróságok működésétől a törvényhozás általában szigorú és kíméletlen megtorlást vár el a hatáskörükbe utalt egyes ügyekben. Ennek a nyíltan vagy burkoltan kifejezett elvárásnak a katonai bíróságok általában meg is feleltek, és ez a szerepük avatta őket állambiztonsági bíróságokká. Különleges eljárási szabályok és perorvoslati szabályok siettek ennek a kíméletlen megtorlásnak a segítségére. Ilyen eljárási szabályok voltak a sommás, gyors ítélkezést lehetővé tevő szabályok, valamint a katonai bíróságok működésének a polgári bíróságok jogalkalmazási felügyelete alóli kivonása. Ezt a célt szolgálta a magasabb katonai parancsnokságok keretében katonai különbíróságok felállítása is.

A katonai bíróságok szerepe, eljárási szabályai és rendeltetése annak a függvénye, hogy a fegyveres honvédelem mellett az adott uralkodó osztály milyen funkciót szán a katonaságnak osztályuralma védelmében. Így a katonaság belső elnyomó funkciójának kifejezett előtérbe állítása, az államélet és politikai uralom militarista vonásai különösen kedveznek a katonai büntetőbíráskodás hatáskör növekedésének. Az ún. civil hatalom primátusa ezzel szemben a katonai bíróságokat általában közvetlenül a katonai büntetőjog alkalmazására rendeli.

A katonai bíróságok szervezete a katonai szervezet sajátosságaihoz igazodik. Ahogyan a nem katonai bíróságok szervezete általában követi az ország államigazgatási és államszervezési rendszerét, ugyanúgy követi a katonai bíróságok szervezete a katonaság vertikális és területi szervezésmódját. Ennek megfelelően katonai bíróságok működnek egyes magasabb katonai egységek mellett és egyes nagyobb helyőrségekben. A fegyveres erőknél a nyomozó hatóság funkcióit a katonai ügyészség tölti be, továbbá a katonai szabályzatokban erre felhatalmazott parancsnok. Ez az utóbbi funkció annak következménye, hogy a parancsnokok szolgálati kötelessége azoknak a kötelességeknek közvetlen kikényszerítése, amelyeknek megszegése egyébként katonai bűntettnek minősülhet. Az általános nyomozó hatóság csak jogszabályban meghatározott körben és esetekben járhat el. Tekintettel arra, hogy a katonai szervezetben a zártrendiség egyik sajátos szervezési mód, lehetőség van a szokásos és ismert nyomozási kényszercselekmények mellett például szoros felügyelet alá helyezésre a katonai személy alakulatánál, ha az előzetes letartóztatásra egyébként nincs ok.

Az 1973. évi magyar büntető eljárási szabályok pl. a katonai bíróságok hatáskörét úgy állapítják meg, hogy eljárásuk a katonai személyekre terjed ki, továbbá arra a polgári személyre, aki a fentebb ismertetett és a honvédelem érdekeit sértő bűncselekményt követett el, vagy részese volt katonai bűntettnek. A katonai bíróság jár el akkor is, ha ugyanazt a személyt több bűncselekmény terheli és ezek közül valamelyik katonai bíróság hatáskörébe tartozik, továbbá akkor is, ha több elkövető valamelyikével szemben az eljárás a katonai bíróság hatáskörébe tartozik. Büntető bíróság és katonai bíróság ítéletének összbüntetésbe foglalása is a katonai bíróság hatáskörébe tartozik.

A katonai bíróságokhoz tartozó ügyekben a szocialista országokban általában másodfokon a legfelsőbb bíróság ítélkezik.

Irodalom: A katonai büntetőjog kézikönyve. Szerk. *Kovács* Zoltán. Bp. 1958.; *Rácz* Attila: Európai szocialista országok bírósági szervezete. Bp. 1976.; *Szalma* László: A katonákra vonatkozó külön rendelkezések = Magyar büntetőjog 1. köt. Bp. 1973.; *Cshikvadze* M.: Szovjet katonai büntetőjog. Bp. é. n.

Szabó András

KÉNYSZER → *Jogfogalom*; — *Jogkövetés*; — *Szankció*.

KÉPVISELETI RENDSZER: I. A képviselet fogalma (981.) — II. Az államjogi képviselet kialakulása a feudalizmusban és a kapitalizmusban (982.) — III. A képviseleti rendszer változásai a szocialista államban (984.) — IV. A képviseleti rendszer Magyarországon a 19. századtól a népköztársasági alkotmány elfogadásáig (987.) — V. A magyar szocialista népképviseleti rendszer és választójog (989.)

I. A képviselet fogalma.

A képviselet intézménye a jogtudományok különböző ágazataiban és más társadalomtudományokban is szerepel. Egyes jogágazatokban — mint pl. a polgári jogban, a polgári eljárásjogban, a büntető eljárásjogban, az államigazgatási jogban — voltaképpen kiegészítő, illetve kisegítő intézmény, amelyik lehetővé teszi, hogy a jogosult ne személyesen vegyen részt különböző jogi eljárásokban. Így a polgári jogban a képviselő (meghatalmazott, gondnok) tehet az egyébként jogosult helyett és ennek javára vagy terhére akaratnyilatkozatot vagy ilyet elfogadhat. A polgári eljárásjogban a fél helyett meghatalmazottja (vagy a kirendelt ügygondnok) képviseletében eljárhat. Hasonlóképpen eljárhat az államigazgatási jog egy területén, az államigazgatási eljárásban az ügyfél helyett törvényes képviselője, meghatalmazottja. A büntető eljárási jogban a sértett és minden más érdekelt jogait képviselője útján is gyakorolhatja. A képviselet intézménye tehát ezekben a jogágakban az eljárások megkönnyítését szolgálja, s bár a képviselők részvétele szinte állandó ezekben az eljárásokban, mégsem mondható, hogy ezekben főszerepet játszanak: a fél, az érdekelt megbízása alapján, általa meghatározott terjedelemben gyakorolhatják jogaikat.

Az *államjogi (alkotmányjogi) képviselet* az állami szervezet egyik alapintézménye. A képviselet kialakítása — a különböző rendszerű választások útján — egyúttal az állami szervezet egyik lényeges részlegének kialakítását eredményezi. Az állami szervezetnek ez a része létrejötte után sajátos állami munkamegosztás alapján végzi funkcióit, jogi aktusokat hoz létre (ezek egy része jogalkotás). Felelőssége, függése megbízóitól, természetszerűleg, sokkal keretszerűbb, mint pl. a polgári jogi képviselet esetén. A képviselet intézményének ez a rendszere továbbá az állami szervezet más részlegeivel is meghatározott, hierarchikus viszonyban áll, tehát a jogok és kötelezettségek nemcsak a megbízókhoz kapcsolják, hanem ezen túl más állami szervekhez is. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a képviseleti szervek létrehozásukat követően mint állami szervek részt vesznek a jogalkotásban, s normáikkal magukat a megbízóikat is kötelezik ezen magatartásszabályok megtartására, kiviláglik az államjogi képviselet sajátos, a többi jogágban fellelhető képviseleti intézménytől eltérő jellege, valamint éppen az államjogban (alkotmányjogban) elfoglalt fontos pozíciója.

Az államjogi képviselet csakúgy *jogintézmény*, mint a felsorolt egyéb jogágakban létező képviseletek. Ilyen módon jogszabály határozza meg létrehozásának módját, felelősségének rendszerét, tevékenységének kereteit (korlátait) — ez esetben hatáskörét, valamint megszűnésének módozatait. Mindennek alapján a képviseletnek ez a formája államjogi jogintézmény; az államjogi jogág keretében szerepelnek azok a jogszabályok, amelyek működését körülhatárolják.

Az államjogi képviselet intézményét azonban nemcsak az államjogtudomány vagy más jogtudományi ágazatok vizsgálják, hanem más tudományágak is, elsősorban a politikatudomány, a politikai szociológia. Mivel a képviselet különböző, a társadalomban meglevő csoportok (társadalmi vagy területi csoportok) képviselete, a politikatudomány elsősorban azt vizsgálja, vajon realizálódik-e a jogi szabályozás által célul kitűzött csoport-képviselet: valóban képviseli-e a létrehozott szerv a társadalmi csoportot, van-e módja a csoportnak ellenőrizni a képviseletet működése során. A politikatudomány továbbá azt kutatja, hogyan vesz részt az adott társadalmi csoport a képviseleti szervek létrehozásában (választói magatartás), érdekeltnek érzi-e a csoport magát a képviselet működésében. Mivel a képviselet működése nemcsak jogi aktusok halmaza, hanem egyúttal információk kétirányú áramlása is, a politikatudomány foglalkozik a képviselettel összefüggő információ-áramlás jellegével, rendszerével, minőségével. Végül pedig — lévén a képviselet állami szervezet — a politikatudomány vizsgálja azt is, vajon a képviseletre rótt hatáskörök keretein belül a reális döntések hol jönnek létre. A politikatudomány, a politikai szociológia vizsgálati eredményei felvilágosítást nyújtanak a szándékolt és jogszabályokba foglalt célok elérésének fokáról, eredményéről, valamint arról is, milyen mértékben legitimálják a megbízók (választók, állampolgárok) az elért eredményeket.

Az államjogi képviselet az *állami hatalomgyakorlás* egyik formája. Mivel még a kisebb területű és lélekszámú országokban is korlátozott annak lehetősége, hogy a lakosság különböző csoportjai közvetlenül fejezzék ki jogalkotó, államszervező akaratukat (közvetlen demokratikus intézmények: népszavazás, referendum, népgyűlés, népi kezdeményezés stb. segítségével), a képviseleti szervek útján kívánják az adott társadalmi csoportok akaratát az állami szervezetre átvinni. Ez az akaratátvitel jogilag szabályozott formában történik (választójog, mandátumrendszer). A jogi szabályok elsődleges funkciója az, hogy biztosítsák az adott társadalmi csoport politikai akaratának érvényesülését az állami szervezetben. Ez a tár-

sadalmi csoport az uralkodó osztály egy része vagy az uralkodó osztály és szövetségeseinek kisebb-nagyobb része. A képviselet jogi szabályozása — éppen attól függően, mennyire érdeke az uralkodó osztálynak az, hogy tagjai csoportosan beleszóljanak az állami akarat kialakításába — a különböző államtípusokban (és azokon belül is a politikai érdekek változásának megfelelően) más és más.

A képviselet intézménye lehet országos (nemzeti), területi vagy helyi jellegű. Az országos képviselet az egész állami szervezetben játszik az alkotmány szabályozásának megfelelő szerepet. Maga az országos képviselet is kifejez egymástól eltérő területi, illetve csoportérdekeket. Különösen világosan fogalmazódnak meg ezek közül többnyire a területi és egyéb csoportérdekek a területi és helyi képviseleti szervekben. Mivel azonban a képviseleti szervek akaratukat testületi szervekként többségi határozattal fejezik ki, a csoportérdekek — legalábbis időlegesen — integrálódnak és a jogilag érvényesülő érdek a többségi határozatnak megfelelő lesz. A területi és helyi képviselet akaratának realizálhatósága az adott államban érvényesülő centralizációtól, illetve decentralizációtól függ.

Az államjogi képviselet intézménye tehát az államjogilag szabályozott állami hatalomgyakorlás egyik formája országos, területi vagy helyi keretekben; az uralkodó osztály (esetleg a szövetséges társadalmi rétegekkel, csoportokkal együtt) többnyire vagy elsősorban ennek az intézménynek segítségével kívánja politikai akaratát alkotmányos formában az állami szervezetre átvinni. A képviseletet választásokkal hozzák létre; a mandátumok különböző rendszerei a képviselők különböző tartalmú és fokú függését hozzák létre a választójogosultaktól.

II. Az államjogi képviselet kialakulása a feudalizmusban és a kapitalizmusban.

Bár több rabszolgatartó államban megjelent a képviselet néhány kezdeti formája, azt kell mondanunk, hogy a képviselet tömegesebb jelentkezése a feudális korszakra jellemző. A rendi képviselet kifejlődése maga is hosszú folyamat volt, s összefüggött a feudális társadalomban az uralkodó osztályon bélüli ellentétek kialakulásával. A kis létszámú főnemesség (és főpapság) személyes részvétele a törvényhozásban a viszonylag nagyszámú köznemességet arra sarkallta, hogy kiharcolja az államszervezetben, elsősorban a törvényhozásban, a helyét. Így a középkori európai államok többségében a képviselet intézménye először mint a köznemesség rendi parlamentáris reprezentációja vetődött fel. A főnemesi, illetve a köznemesi pártok a külön csoportérdekek alapján jöttek létre; a feudális parlamentek egyik jellegzetességévé vált az, hogy maguk a parlamentek is többnyire kétkamarásokká váltak. A kamarák egyike a főnemesekből és a főpapságból állt, míg a másik a köznemesség képviseleti szervezete volt. A köznemesek küldötteiket, képviselőiket különböző területi egységenként választották meg; a nemesi képviselők tevékenységének irányát előre megszabták. A parlamentben történő szavazásokat megelőzően újra s újra ki kellett kérniök választóik véleményét a szavazásra bocsátott tárggyal kapcsolatban. Így alakult ki a *kötött (imperatív) mandátum* legmerevebb formája: a küldött esetenként is köteles volt megtartani a választó köznemesek utasításait — ellenkező esetben megbízatása, mandátuma megszűnt. A feudális képviseleti rendszer nagyobbrészt a köznemesek részvételére épült fel; a királyi kiváltságokkal rendelkező (Magyarországon a szabad királyi) városok képviselete a második kamarában ezt csak kiegészítette. A köznemesség időről-időre elérte a városi képviselet jogainak és lehetőségeinek korlátozását (Magyarországon pl. a 17. században az összes városi követ szavazatát egyetlen szavazatnak számították). Az angol képviseleti rendszer — ilyen formában az első kifejlett feudális reprezentáció — a 13. század során alakult ki; a városi képviseletet Simon de Montfort 1265-ben hívta meg a parlamentbe. Ugyanakkor a merev, kötött — imperatív — mandátum rendszerét, a követi utasításokat már ebben az időszakban is háttérbe szorították — ellentétben a kontinentális Európa parlamentjeiben hosszú évszázadokig fennálló mandátumrendszerrel.

A képviselet feudális formái kialakulásának későbbi szakaszában a különböző érdekcsoportok másfajta politikai szervezkedése is megindult. Így a központi hatalomhoz fűződő kapcsolataik szerint tagozódva létrejöttek az ún. udvari pártok. Angliában a 17. században alakult ki a két nagy párt: a toryké, akik a királyi hatalom legszélesebb jogainak hívei voltak és a whigeké, akik a parlamenti érdekek és jogok védelmezőiként léptek fel. Ezek a pártok ideológiailag alig különböztek egymástól; a későbbi csekély ideológiai töltés (toryk = konzervatívok, whigek = liberálisok) is hiányzott belőlük. A parlamentben azonban a két párt a kormányzásban betöltendő döntő szerepért harcolt. Ezért az udvari pártok egyre inkább szükségszerűen parlamenti pártokká alakultak át. Ezt támasztotta alá az az eljárás, amelyet több angol politikus a maga idejében is kifejezetten korrupciónak tartott, amelyik azonban a pártfegyelem megszilárdításához vezetett. A kormányon levő pártok vezetői a fegyelmezetten viselkedő, a pártvezetés elképzelései szerint szavazó képviselőket az ülésszakok után jelentős pénzösszeggel, illetve hasznot hajtó koncessziókkal jutalmazták.

A képviseleti rendszert azonban mind a feudális korszakban, mind pedig a burzsoá államiság kezdetén erőteljesen korlátozta működésében a kétkamarás rendszer és választójog rendkívül korlátolt, hosszú időn át arisztokratikus jellege.

(Pl. Angliában még 1832 előtt is jóval félmillió alatt volt a választójogosultak száma.) A kétkamarás rendszer fenntartotta a főnemesség (és főpapság) parlamentáris hatalmát. Ebben a főrendi kamarában a képviseleti rendszernek semmi nyoma nem volt. A kamara tagjai feudális rangjuk alapján kerültek a parlamentbe. A főrendi kamara teljes ellensúlyozója lehetett a nemesi vagy városi jogon választott tagokból álló alsó kamarának. (Bár a főrendi, illetve felső kamara jogait a liberális burzsoá kormányzatok idején fokozatosan csökkentették, sok burzsoá országban ma is létezik a nem vagy csak részben képviseleti alapon működő felső kamara mint esetenként a képviseleti alsó kamara egyensúlyozója.)

A burzsoá állam tehát a képviseleti rendszer bizonyos kezdeti formáira építhetett, amikor saját szervezetét létrehozta. A polgári politikai gondolkodás a burzsoázia győzelme előtt mindenesetre azokat a megoldásokat kereste, amelyek a korábbi feudális korlátok lebontását és a lakosság polgári rétegeinek bekapcsolását jelenthette. Montesquieu a képviseleti rendszer kiterjesztésével, míg Rousseau a nép közvetlen jogalkotásával képzelte elérni ezt a célt. Montesquieu olyan képviseletet javasolt, amelyikben a képviselők választóiktól általános politikai irányelveket kapnak, az így megszabott határokon belül szabadon mozoghatnak, de kötelesek beszámolni az őket választó testületeknek. A korábbi rendi képviselet tiltó (prohibitív), tehát minden részletkérdésben utasításhoz kötött imperatív mandátummal szemben az ún. *limitatív*, tehát a képviseleti tevékenység határait megszabó, általános politikai irányelveket meghatározó imperatív mandátumrendszert támogatta. Rousseau — legalábbis főműveiben, amelyek a radikális polgárságra a legnagyobb hatással voltak — a képviseleti rendszernek a „közakaratot" meghamisító jellegéről beszélt, és elsősorban a népgyűlési rendszer, a közvetlen demokratikus törvényhozás és kormányzás mellett tört lándzsát. A francia forradalom első időszakában megkísérelték a kétfajta intézményt alkotmányosan párhuzamosan bevezetni, de végül politikai és technikai okokból a közvetlen demokratikus intézmények kiszorultak, és a képviseleti rendszer új formái honosodtak meg. (A közvetlen demokratikus intézményeket a nagypolgárság egyrészt nehézkességük, bonyolult eljárási módjuk miatt, másrészt azért ellenezte, mert kispolgári és más dolgozó rétegeknek is módot nyújtott volna arra, hogy az állami tevékenységet bírálják és pozíciókat szerezzenek az állami szervezetben.)

A burzsoázia hatalomra jutása után a képviselet tartalmának megváltoztatására is sor került. A francia Sieyès csakúgy, mint az angol Burke — és nyomukban az alkotmányozó és törvényhozó testületek többsége Európában és Észak-Amerikában — a kötött mandátum minden fajtája ellen fellépett. Az ún. *abszorptív mandátum* (Burke szerint „virtuális reprezentáció") elve szerint a választók egyetlen joga a képviselőt megválasztani. Megválasztásuk után azonban nem választóik akaratát képviselik, hanem lelkiismeretük szerint a „nemzetet". Így a mandátum „szabaddá" válik. A közjogászok nagyrésze a 19. század végén és a 20. század elején Európában ennek megfelelően értelmezte a képviselet intézményét (az angol Dicey, a svájci Bluntschli, az osztrák Kelsen és mások); a liberális burzsoá alkotmányokba — az 1831. évi belga, az 1875. évi francia és az 1919. évi weimari német alkotmány mintájára — a „szabad" abszorptív mandátum intézménye került. Megszűnt tehát a választóknak az a joga, hogy politikai irányvonalat adjanak választott képviselőiknek vagy akár tevékenységükkel való egyet nem értés esetén visszahívják őket tisztükből.

A képviseleti elvek másik igen fontos jellegzetessége az volt, hogy míg a polgári forradalmi gondolat eredetileg a feudális rendi képviselet privilegizált rendszerét támadta, a polgári alkotmányozás korántsem helyezkedett az általános, egyenlő választójog álláspontjára. Az aktív és passzív polgár megkülönböztetése ahhoz vezetett, hogy csak meghatározott adó fizetése esetén kaptak az állampolgárok szavazati jogot. Ez a voltaképpen vagyoni megkülönböztetés a képviselet kialakításában azt a benyomást akarta kelteni, mintha az „államfenntartó" adófizetőknek adtak volna jogot a törvényhozó és más képviseleti szervek létrehozásához. Az aktív és passzív polgárok közti megkülönböztetés elleni hosszú politikai harc eredményeképpen a nyílt vagyoni cenzus a választójogban a legtöbb kapitalista államban megszűnt. A választójog, a képviseleti rendszer egyenlőtlensége azonban nem. Különböző egyéb megkülönböztetések (a választókerületek egyenlőtlen elosztása, műveltségi-iskolai végzettségi, egyhelybenlakási feltételek felállítása stb.), manipulációk sértik a képviselet egyenlőségét.

A 20. században a képviselet korábbi viszonyait a *pártok* szervezeti megszilárdulása a parlamentekben, a pártbürokrácia egyre erőteljesebb befolyása, valamint a parlamentekre igen erős külső nyomást kifejtő *pressure groupok* megjelenése változtatta meg. Különösen a II. világháború után a nyugatnémet elméletben és gyakorlatban alakult ki a „pártok államáról" szóló elv. Eszerint a képviselők nem a nép képviselői a valóságban, hanem valamely párt képviselői. Nem a választók, hanem a párt ellenőrzése alatt állnak, s végül is a párt irányvonala köti őket. A népnek a pártok által történő „mediatizálásáról", közvetítéséről és bizonyos fokú helyettesítéséről beszélnek. Így a pártoknak adják át azokat a jogokat, amelyeket a korai polgári radikális politikai gondolat maguknak a választóknak kívánt biztosítani. A kapitalista országokban kialakult pártok működését ebben a vonatkozásban is a központi

pártapparátus szabja meg. Így a nép „mediatizálása" tulajdonképpen a központi pártbürokrácia monopóliumát jelenti.

A képviseletre ható más, nem alkotmányban rögzített intézmények az utóbbi évtizedekben a különböző társadalmi érdekcsoportok álláspontjait nem formális csatornákon érvényesíteni szándékoló ún. pressure groupok. Kapcsolataikat a képviselőkkel, a parlamenti pártfrakciókkal kiépítik és függetlenül attól, milyen politikai irányvonal figyelembevételével választották meg a választók a képviselőket, a legkülönbözőbb befolyásolási eszközökkel rábírják őket az általuk támogatott érdekek érvényesülésének segítésére. A pressure groupok ún. *lobbystákat* támogatnak, akik az érdekcsoport álláspontját igyekeznek keresztülhajszolni a parlamentben és más jogalkotó szervekben. Különösképpen az Egyesült Államokban és a Német Szövetségi Köztársaságban a lobbysták a pressure groupok alkalmazottjai és anyagilag függnek ettől. Maguk is közvetítik az anyagi befolyásolás eszközeit a képviselőkhöz, akik ilyen módon sokkal szorosabb kapcsolatba kerülnek a pressure grouppal, mint amilyen idők folyamán köztük és választóik között kialakul.

A képviseleti rendszer liberális burzsoá formái tehát korszakunk polgári államában szinte teljesen megváltoztak — odáig menően, hogy maga az eredeti képviseleti („népképviseleti") eszme szinte teljesen eltűnt.

III. A képviseleti rendszer változásai a szocialista államban

A rendi képviselet, majd a képviseleti rendszer burzsoá modelljei negatív példákat szolgáltatnak a szocializmusért harcoló munkásosztálynak. Mindkét korszakra jellemző volt az a törekvés, hogy a dolgozó lakosságot jogi szabályozás vagy egyéb manipuláció segítségével kizárják a képviseleti szervekből, ami egyúttal mindenfajta hatalomtól vagy a hatalom gyakorlásának valóságos megismerésétől és ellenőrzésétől távol tartotta őket. Mindazok a szocialista kísérletek és elméletek tehát, amelyek a szocialista forradalom győzelmét megelőzték, arra irányultak, hogy a dolgozó osztályok, rétegek a lakosság túlnyomó többségeként minden új állami szervet meghódítsanak. A korábbi államapparátus forradalmi szétzúzása után az új hatalmi szervezetet csak úgy lehetett felépíteni, hogy a lakosság munkásosztály vezette demokratikus szervei kerültek a tevékenység központjába. Ezek pedig — mint a Párizsi Kommün, valamint az 1905—1907. évi szovjetek példája bizonyította — elsősorban a közvetlen demokratikus intézmények („gyűlésező demokrácia") és azok az új képviseleti szervek voltak, amelyekben a munkásság játszotta a főszerepet. E szervekből nőttek ki a végrehajtó szervek (azaz ezek választották, hozták létre az utóbbiakat). A végrehajtó szervek, a közigazgatás nemcsak egyszerűen választott szervezet volt, hanem tagjai maguk is a képviseleti szervek tagjai voltak. A képviseleti szervek feladata nemcsak a jogszabályalkotás volt, hanem a végrehajtás is. Ezért beszélt Lenin oly sokat a törvényhozás és végrehajtás egységéről mint a jövő szocialista államának jellegzetességéről. A *Párizsi Kommün* a francia burzsoázia központi és helyi szerveit félretéve hozta létre szervezetét a fővárosban úgy, hogy választott tagjai részt vettek a bizottságok munkájában, amelyek viszont a végrehajtás munkáját irányították, a lakosság állandó megkérdezésével hozták a jogszabályokat; a hivatalnokok a Kommün előtt felelősek voltak munkájukért. A Párizsi Kommünben, ebben a burzsoázia ellenében létrejött forradalmi szervezetben, természetesen, a munkásosztály képviselői voltak többségben.

Az 1905—1907. évi *szovjetek* képviseleti rendszere a munkásosztály harcának megfelelő formában jött létre. A szovjetek a forradalmi fellendülés időszakában Oroszország nagy textilipari körzetében először sztrájkbizottságokként működtek. Mivel pedig maga a forradalmi munkásság felszámolta ezekben a körzetekben a régi államapparátust, ennek továbbra is szükséges funkcióit fokozatosan átvették a szovjetek (tehát a sztrájkbizottságok). A gazdasági sztrájk politikaivá vált s a szovjetekre hárultak a szervezési és hatalmi funkciók. Működésük formái azonban továbbra is fennmaradtak. Először is jellemző volt rájuk az, hogy üzemekben választották és igen gyakran (hetenként) újraválasztották tagjaikat. Így ezek a szovjetek a *munkásküldöttek* szovjetjei maradtak, tehát osztály jellegű képviseleti és hatalmi szervek. Az e korszakban létrejött parasztküldöttek szovjetjei szintén réteg-képviseleti szervek voltak. A szovjeteket a burzsoázia nem ismerte el sem ebben az időben, sem 1917-ben; ezért osztályjellegük fennmaradt s nem váltak „általános" képviseleti szervekké, megtartották azt a jellegzetességüket, hogy a lakosság többségét kitevő munkásosztály, parasztság és egyéb dolgozó kizsákmányolt rétegek képviseleti szerveiként működtek.

Sem 1871-ben Párizsban, sem 1905—1907-ben Oroszországban nem jött létre országos képviseleti szerv. A Párizsi Kommün egyes vezetőinek azonban az volt az elképzelése, hogy az egyes helyi kommünök által delegált képviselőkből álljon a központi szerv. A helyi kezdeményezést és a küldöttek függését ily módon a közvetett választójoggal kívánták erősíteni a központi képviseletben is.

Mind Párizsban, mind a korai oroszországi szovjetekben jellemző volt minden egyéb szervvel szemben a *képviseleti szervek prioritása*, elsődlegessége. Ebben a szervezetben tehát semmiféle „ellensúlyt" nem ismertek a képviseleti szervekkel szemben. Mivel ezek voltak a munkásosztály és az egyéb dolgozó rétegek legdemokratikusabb szervei, amelyek a dolgozók akaratát a leghívebben tudták kifejezni, min-

den más szervezettel szemben erősebb hatalmat, hierarchikusan felsőbb pozíciót biztosítottak nekik.

Amennyire negatív példa volt a munkásosztály forradalmi erői számára a rendi és a burzsoá képviselet, annyira pozitív volt az a kísérlet, amelyik a Párizsi Kommün idején, illetve 1905—1907-ben a szovjetek modelljében rendelkezésre állott. Lenin mind a Párizsi Kommün, mind az 1905—1907. évi forradalmi fellendülés tapasztalatait nagyrabecsülte és azokat tanulmányozta elsősorban, amelyek nem esetiek, hanem általánosíthatók voltak. Az 1917-ben újonnan létrejött munkás-, paraszt- és katonaküldöttek szovjetjei alkalmasak voltak arra, hogy képviseleti szervekként rájuk épüljön a forradalom szervezete, később pedig az új államhatalom.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom előzményeként a már meglevő szovjet szervek politikailag radikalizálódtak, és a nem reformista pártok — elsősorban a bolsevikok a munkásküldöttek szovjetjeiben és a baloldali szociálforradalmárok a parasztküldöttek szovjetjeiben — többségre tettek szert, illetve nagyon megerősödtek. Ez a fejlődés lehetővé és szükségessé tette, hogy kezükbe ragadják a teljes hatalmat. A közvetett választások az összoroszországi szovjet szervekbe világosan mutatták az üzemekben és a mezőgazdasági területeken, továbbá a katonaságnál végbement politikai változásokat. Amíg korábban (novemberig) a szovjetek legfeljebb a kettős hatalom egyik oldala lehettek, a forradalom egyetlen hatalmi szervezetté, tehát kizárólagos állami szervezetté változtatta őket. Jogi helyzetüket szabályozni kellett az új funkciónak megfelelően. Melyek voltak azok a vonásaik, amelyeket a forradalmi előzményekből tovább kellett fejleszteni? A szovjetek *osztálybázisát* abban az értelemben, hogy a kizsákmányolókat, akik eddig sem vettek részt a szovjetekben, ki kellett zárni mindenféle politikai jogból; az *imperatív* (kötött) *mandátumot*, azaz a küldöttek függését a választók által megállapított politikai vonaltól és az ezzel összefüggő visszahívás jogát a választók részéről; a szovjetek *elsődlegességét* minden más állami szervezettel szemben, és végül a szovjetek szoros kapcsolatát a *tömegekkel*, azaz a „gyűlésező demokráciát". Ugyanakkor szervezetileg, hatáskörileg úgy kellett körülhatárolni a hatalmi jogosítványokkal rendelkező szovjeteket, amint az a felelős állami szervek részére szükséges volt. Az ún. októberi dekrétumok a szovjetek teljhatalmáról, a munkásellenőrzésről, a visszahívásról és más jogszabályok 1917—1918-ban megkezdték az egységes képviseleti szervezet, a munkás- és parasztküldöttek szovjetjeiből létrejövő helyi szovjetek és különböző fokú szovjetkongresszusok kiépítését. A küldöttek nagyrészét, a munkásküldöttek szovjetjeinek tagjait ebben az időben üzemi választókerületekben választották. Az 1918. évi szovjetorosz alkotmány maga a szovjetek területi szervezetét szabályozta, s a korábbi megkülönböztetés a szovjetek nevében megszűnt. Azonban a munkáslakta területek a különböző szovjetkongresszusokban erőteljesebb képviselethez jutottak, mint a mezőgazdasági területek. (Így pl. a kormányzósági szovjetkongresszusokba a városi szovjetek 2000 választónként, a járási szovjetkongresszusok pedig 10 000 lakosonként küldtek egy-egy küldöttet; hasonló volt az arány a területi szovjetkongresszusok választásánál.) A helyi szovjetek küldötteinek mandátuma három hónapi időtartamra szólt. Az alkotmány kimondta azt is, hogy falvakban, ahol ez megoldható, a választók gyűlésén kell eldönteni a közigazgatási kérdéseket; tehát nem választottak külön szovjetet. A szovjetek ebben az időszakban tehát a forradalmi mozgalmasság viszonyai között éltek s a közvetlen demokrácia formái is erőteljesek voltak bennük.

A képviseleti szervek helyzetét hatáskörük alkotmányos meghatározása stabilizálta. A szovjetek és a különböző fokú területi szovjetkongresszusok ennek alapján egyrészt rögzített saját hatáskörökkel rendelkeztek, másrészt részt vettek a felettes szovjet szervek rendelkezéseinek végrehajtásában. Ezért a szovjet szervek rendezett hierarchikus és önkormányzati viszonyairól beszélhetünk már az első szovjet alkotmány idején. Ami pedig a legfelsőbb szovjet képviseleti szervet, az Összoroszországi Szovjetkongresszust illette ebben az időben, arról az alkotmány kimondta, hogy az a köztársaság „legfelsőbb államhatalmi szerve".

Lényegében a szovjet képviseleti rendszernek ez a formája maradt meg — kisebb változtatásokkal — az 1936. évi alkotmány elfogadásáig. Eszerint is fennmaradt azonban a népképviseleti szervek, szovjetek abszolút elsőbbsége minden más állami szervvel szemben. A társadalomban végbement változások azonban egy egész sor igen jelentős változtatást tettek szükségessé. Így: *a)* a szovjet szervek választásából ezentúl nem zártak ki társadalmi csoportokat; az általános választójog alapján választottak; *b)* minden fokon — kiküszöbölvén a korábbi közvetett választási rendszert — a választópolgárok maguk választották meg a küldötteket; *c)* a már korábban is kialakult irányzatnak megfelelően a mandátum időtartamát meghosszabbították, s ezzel a különböző fokú szovjetek összetételét jelentősen stabilizálták. Továbbra is fennmaradt azonban a küldöttek beszámolási kötelezettsége és a választók visszahívási joga.

A képviseleti szervek, amelyeket egyöntetűen az „államhatalom szerveinek" nevezett az 1936. évi. szovjet alkotmány, egységes vagy nagyon hasonló szervezeti felépítéssel jöttek létre a szövetségben, az egyes szövetségi és autonóm köztársaságokban és az állami-területi beosztás különböző fokain szövetségi és

köztársasági szinten a képviseleti szerveket (legfelsőbb szovjeteket) közvetlen választással hozzák létre, a szovjeteknél megszokott mandátumrendszerrel. Helyettesítő s egyben államfői jogosítványokat gyakorló szerveik mindenütt a prezídiumok (elnökségek), amelyeket az azonos fokú legfelsőbb szovjet választ saját tagjai sorából. Az egész szövetségi, illetve köztársasági államigazgatási szervezet — a képviseleti szervek prioritásának elve alapján — e képviseleti szervek alá van rendelve. Ehhez hozzáteendő még az, hogy a bírósági szervezet csúcsán, valamint az ügyészi szervezet élén álló legfelsőbb bíróságokat, illetve legfőbb ügyészeket szintén a képviseleti szervek választják. Ami a különböző szinten működő egyéb képviseleti szerveket illeti (helyi szovjetek; itt a „helyi" kifejezés azt jelenti, hogy nem szövetségi vagy köztársasági szervről van szó), ezek is közvetlen választással jönnek létre. Az adott területi egységben a közigazgatásnak a nem központi szervezet alá tartozó része e szovjeteknek van alárendelve olyan módon, hogy a képviseleti szerv saját kebeléből választott végrehajtó bizottsága egyben az államigazgatás helyi általános hatáskörű irányítója. A legfelsőbb szovjeteknél és a helyi szovjeteknél egyaránt működnek a küldöttek soraiból választott állandó (és esetenként ideiglenes) bizottságok, amelyek lehetővé teszik a küldötteknek, hogy részt vegyenek a szovjet szervek mindennapos előkészítő és ellenőrző tevékenységében.

Az 1936. évi szovjet alkotmány képviseleti modellje nagy hatást gyakorolt a később létrejött népi demokratikus, szocialista országok alkotmányozására. Természetes azonban, hogy a II. világháború alatt kialakult partizánmozgalmak, ellenállási frontok, az illegalitás körülményei között ennek a küzdelemnek megfelelő képviseleti-hatalmi szervezetet hoztak létre, majd a felszabadulás után a hasznosítható tapasztalatokat és hagyományokat is beleépítették a képviseleti rendszerbe. Különösen az 1950-es évek második felétől egy sor szocialista országban kísérleteket folytattak a képviseleti rendszer további korszerűsítésére és a speciális társadalmi-gazdasági viszonyokhoz való idomítására. Így pl. míg a szovjet képviseleti szervek az egypártrendszer, tehát a kommunisták, a pártonkívüliek blokkjának jegyében és viszonyai között jöttek és jönnek létre, s a többpártrendszer hiánya a mai szocialista országok többségére is jellemző, a Német Demokratikus Köztársaságban és Lengyelországban napjainkban több párt működik (tudomásul véve a kommunista párt vezető szerepét). A képviseleti intézményekben ez esetben a pártok jelenléte érződik: pl. Lengyelországban pártok szerint képviselői klubok működnek a legfelsőbb képviseleti szervben, a Sejmben, a Német Demokratikus Köztársaság Népi Kamarájában frakciók tevékenykednek. A jugoszláv önigazgatási modell értelmében az egyik legfelsőbb képviseleti kamara, a Szövetségi Tanács képviselőjelöltjeinek állításában az önigazgatási alapszervezetek és alapközösségek részt vesznek. A képviseleti testületekben voltaképpen mindenütt küldöttségek működnek; így az önigazgatási alapszervezetek közvetve alakítják ki a képviseleti szerveket.

A szocialista országokban 1936 után általában nem zártak ki a képviseleti szervek létrehozásából és a bennük való részvételből társadalmi csoportokat — tekintettel arra, hogy az ellenséges osztályok számszerű ereje és aktivitása ezt nem tette szükségessé. Kivétel volt ez alól az 1952—1956 közötti román választójogi szabályozás, amelyik a volt kizsákmányolókat kizárta az aktív és passzív választójogosultságból. A legutóbbi időben azonban nemcsak kizárásokra nem került sor, hanem az alkotmányok és a választójogi törvények kifejezetten az egyenlő — és arányos — választójogosultságról beszélnek. Természetes, hogy a jugoszláv küldöttségi rendszer mellett ilyen arányok kialakítására nincs mód.

A képviselet egyik sarkalatos problémája a *jelölés*, hiszen voltaképpen már itt alakulnak ki a választás körvonalai. A különböző szocialista országokban a jelölés joga vagy a politikai-társadalmi intézményeket, termelő és egyéb vállalatok dolgozóit illeti meg vagy valamely népfront jellegű szervet. Nemegyszer kombinálják a jogszabályok ezeket a módszereket; ilyenkor kettős fokozatot állítanak fel a jelölés érvényességéhez, mégpedig a jelölőgyűlések határozatát és a népfront jellegű szerv egyetértését a hozott jelölési határozathoz.

A jelölés általában azt célozza, hogy egy vagy több képviselőjelöltet indíttassanak *egyéni* választókerületben; tehát végül is egy képviselő megválasztására kerüljön sor. Ez alól kivétel a lengyel és az NDK-beli lajstromos választási rendszer, ahol nagy területű és lélekszámú választókerületekben a választók elé lajstromot (Lengyelországban gyakran ún. szabad lajstromot, amelyen a jelöltek száma több mint a megválasztandó képviselőké) terjesztenek döntések végett. A szavazás során ilyenkor egyszerre több — a törvényben meghatározott számú — küldöttet választanak. Természetes, hogy az egyéni választókerületi rendszer mellett más a képviselők és a választók kapcsolata, mint a lajstromos rendszernél. A lajstromos választások azonban arra is módot nyújthatnak (mint pl. az NDK-ban), hogy pótképviselők választására kerüljön sor; a megválasztott képviselők valamelyike mandátumának megszűnése után helyébe automatikusan a pótképviselő lép.

A választások a legtöbb szocialista országban napjainkban közvetlenek: azaz az állampolgárok az összes képviseleti szervbe (országosba és területibe, helyibe) egyaránt maguk választják a képviselőiket. Ez a megoldás megegyezik az 1936. évi szovjet alkotmányos modellel. Ezt

megelőzően a Szovjetunióban közvetett választások voltak a helyi szint kivételével. Az utóbbi esztendőkben egyes szocialista országokban különböző oldalról vizsgálták és kísérelték megvalósítani a közvetlen választási rendszert: így a már említett módon Jugoszláviában és a középső (megyei és fővárosi) szinten a magyar képviseleti modellben. A közvetett választással való kísérletezés tulajdonképpen különböző érdekképviseletek erőteljesebb részvételét célozza: a jugoszláv megoldásnál általában az önigazgatási egységekét, Magyarországon pedig a községi és más helyi érdekekét a középfokú képviseleti szervekben.

Egyöntetűek a szocialista alkotmányok több évtized óta s ma is a képviseleti rendszer *mandátumának* tartalmában. A szocialista államelmélet kezdettől fogva a képviseleti demokratizmus minimumának tartotta a kötött (imperatív) mandátumot abban az értelemben, hogy a képviselők kötelesek voltak tartani magukat a választók által kijelölt politikai vonalhoz. Az imperatív-limitatív megbízásnak ez a formája összekapcsolódott a választók visszahívási jogával. Az utóbbi években létrejött választójogi és egyéb jogszabályok hangsúlyozzák a képviselők feladatát a választói utasítások teljesítésében, illetve arra való törekvésben, hogy a választók jogos álláspontjait a küldött képviselje.

A *visszahívás* során a törvényben megjelölt választói testület vagy a választók és meghatározott képviseleti szervek megállapíthatják, hogy a képviselő tisztségéhez nem méltóan viselkedik vagy nem végzi feladatát, s kimondhatják a mandátum megszüntetését. Az eljárást többnyire a választások során azok megszervezésében részt vevő társadalmi szervezetek vagy ideiglenesen tevékenykedő csoportok kezdeményezik, illetve vezetik le. Az adott ország korábbi gyakorlata alapján alakult ki, hogy a visszahívás jogával kizárólag a választók (meghatározott arányban) élhetnek, vagy pedig elsősorban a népfront jellegű társadalmi szerveket, illetve magát azt a képviseleti szervet ruházták fel e jogosítvánnyal, amelyiknek a visszahívandó személy tagja volt. A közelmúltban egyes népi demokratikus államok törvényhozása úgy fogalmazta meg a visszahívási eljárást, hogy az védje a választópolgárok képviseleti jogosítványát, másrészt az eljárás alá vont képviselő védekezésére is módot nyújtson.

A Szovjetunió 1977. évi alkotmánya a népképviseleti szerveket egyöntetűen a népképviselők szovjetjeinek (tanácsainak) nevezi. Az alkotmány értelmében ezek tevékenységében jelentős szerepe van többek között a beszámolási rendszernek, valamint az állampolgárok bevonásának e szervek munkájába.

Annak ellenére, hogy a szocialista országokban a képviseleti rendszer sokfajta megoldása alakult ki, hogy a képviseleti rendszer állami jogkörei közt is kisebb-nagyobb különbségek mutatkoznak, egy sor kérdésben alapvetően azonosak a megoldások: a képviseleti szervek elsőbbségében (prioritásában) az állami szervezeten belül, e szervek állandó és élő kapcsolatában a dolgozó lakossággal, a néppel, annak tömegmozgalmaival, tömegszervezeteivel és egyéb szervezeteivel, a kötött mandátum rendszerében, a visszahívási jog realizálásáig. Ezeknek az alapintézményeknek a megvalósítása a konkrét társadalmi viszonyoktól, az állami szervezet hagyományos és megszokott formáitól, valamint a korszerűsítés célját szolgáló kísérletek eredményeitől függően eltérhet és gyakran el is tér egymástól.

IV. A képviseleti rendszer Magyarországon a 19. századtól a népköztársasági alkotmány elfogadásáig.

A 19. század első évtizedeiben világossá vált Magyarországon, hogy a feudális állami szervezet és benne a rendi képviselet túlélte magát, akadályozza az ország társadalmi-gazdasági fejlődését. A polgári radikális gondolkodók már a 18. század utolsó évtizedében — a francia forradalom tapasztalataiból és Magyarország felismert társadalmi szükségleteiből kiindulva — az állami szervezet teljes átépítését sürgették (Martinovics, Hajnóczy és mások), népképviseleti rendszert kívántak megvalósítani a francia forradalmi gondolatnak megfelelően. A felvilágosodás politikai íróinak kivégzése azonban egyben az elnyomás több évtizedes korszakának kezdete volt. Csak az 1840-es években lett általános és nyílt követeléssé újra a korszerű állami szervezet létrehozása.

Az *1848. évi* közjogi reformok közül az egyik legfontosabb az országgyűlés újjáalakítása, a polgári képviseleti rendszer bevezetése volt. A törvényhozás jellegzetessége egyébként az volt, hogy a főrendi táblát — jellegzetesen feudális vonásaival — fenntartotta, míg az alsóház létrehozásában felszámolták a korábbi rendi képviseletet. A korszak liberális elképzeléseinek megfelelően ez a választójog is erősen korlátozott volt; vagyoni cenzushoz kötötte a törvény a választójogosultságot. Mégis azt kell mondanunk, hogy a korábbi rendi korlátokhoz képest ez a jogszabály a polgárság jobbmódú rétegének képviseleti részvételét biztosította. (Jelentőségének ellenére meg kell jegyezni, hogy a választójogosultak aránya rendkívül alacsony volt: alig haladta meg az ország összlakosságának 6%-át.)

A képviseleti rendszer polgári megvalósítása, természetesen, együtt járt a parlamenti kormányzat és a felelős kormány létrehozásával. A legfelsőbb képviseleti szervnek tehát a közigazgatás csúcsán elhelyezkedő minisztertanács alá volt rendelve. A későbbi hónapokban is az országgyűlés képviselőháza hozta létre azokat az intézményeket, amelyek a kormányzati teendőket végezték; így a képviselőház választotta meg Kossuth Lajost kormányzó-elnökké, fogadta el a függetlenségi nyilatkozatot. Az

1848—49. évi képviseleti megoldások korlátozottságuk ellenére történelmi jelentőségűek voltak, mert a rendi képviseletet többé nem lehetett helyreállítani Magyarországon.

Az *abszolutizmus* korszakában sem országos, sem területi képviseleti rendszer kialakítására nem került sor. A dualizmus korában azonban több olyan választójogi és egyéb képviseleti törvény jött létre, amelyik továbbra is cenzusos alapon akadályozta a választójog kiterjesztését. Ha 1848—49-ben az alacsony választójogosultságot úgy lehetett tekinteni, hogy az a rendiséggel szemben viszonylag haladó jellegű volt, az 1870. évi 6,7%, az 1881. évi 6% és az 1900. évi 13,5% mutatta, hogy valóságos népképviseletre a magyar burzsoázia és államhatalom nem törekedett. Az ilyen módon korlátozott választójog alapján létrehozott képviselőház, az országgyűlés főrendiházával együtt, nem vált a hatalom központjává, hiszen a kormányok alig érezhették ezt a parlamentet irányító szervüknek. Ugyanennek a korszaknak a terméke az önkormányzati képviseletek rendezése. Itt is megjelent a cenzusos választójog, amit kiegészített az ún. virilizmus intézménye (a legtöbb adót fizetők meghatározott számának automatikus tagsága az önkormányzati testületekben).

A korábbi korszaktól teljesen eltérő, valóban népképviseleti rendszer jött létre 1919-ben Magyarországon. Bár már a *Tanácsköztársaság* kikiáltását megelőzően is létrejöttek helyi munkás- és katonatanácsok jó egynéhány városban és községben, a tanácsok hatalmi szervekké és országos rendszerré csak az ideiglenes alkotmány elfogadása után váltak. Ekkor került választásra sor; mind a választójogi szabályok, mind pedig azok végrehajtása demokratikus népképviselet létrehozását tették lehetővé. A képviseleti rendszer lényege a következő volt: a választások területi alapon történtek és a kötött mandátum (beszámolás, visszahívás) szintén a területekhez kapcsolódott; a felsőbb tanácsi szervek, köztük a Tanácsok Országos Gyűlése választása közvetett volt, tehát az alsóbb (helyi) tanácsok küldték be megválasztott tagjaikat; a közvetett választásoknál a városokból a lakosság arányánál magasabb képviselet került a járások és a megyék (kerületek) tanácsaiba, így a munkásosztály képviselete számarányánál erőteljesebb lett. A tanácsokból egyébként kizárták a kizsákmányolókat (mind aktív, mind passzív választójogukat megvonták). A képviseleti szervezet prioritását minden területen védték; az igazgatási szervezetet irányító intézőbizottságok (direktóriumok) csak a tanács által saját kebeléből választott tagokból álltak.

A Tanácsköztársaság képviseleti rendszere tehát a szovjetrendszer tanulságaira épült fel. Ez a szervezeti modell volt az első olyan képviseleti rendszer Magyarországon, amelyik a demokratikus alapelveket, a valóságos népképviseleti gondolatot kívánta megvalósítani. Természetes tehát, hogy az újra uralomra jutott reakció a Tanácsköztársaság bukása után ezeket az intézményeket felszámolta és visszatért a korábbi retrográd cenzusos választójoghoz és „képviseleti" formákhoz.

A *Horthy-korszak* egyik jellegzetessége a közjogi intézmények terén az volt, hogy a választójogi törvényekbe olyan „technikai" módszerek kerültek (választási geometria — az iparilag fejlettebb területek hátrányos helyzetének biztosítására, műveltségi cenzusok, amelyek a nőket, a munkásokat kizárták, faji megkülönböztetések e területen is stb.), amelyek eredményeképpen a képviselőházi választásoknál szavazásra jogosultak aránya soha nem érte el a lakosság egyharmadát. Ehhez járult az ilyen módon létrehozott képviselőház jogainak korlátozása a felsőház újjáélesztésével. Az önkormányzati képviseleti szervekben a választott tagokat háttérbe szorították a hivatalból jogosult tagok, valamint a virilisták (a legtöbb adó fizetésére kötelezettek; a községi és megyei, városi képviselőtestületekben a tagok 50%-a került ki ezek közül). A háború küszöbén az önkormányzatok teljesen elvesztették a közigazgatás tényleges befolyásolásának és vezetésének jogát. A tisztviselőket ezentúl nem az önkormányzati testületek választották, hanem nagy részüket a belügyminiszter nevezte ki.

Ilyen módon az állami szervezetnek ezeket az intézményeit aligha lehet képviseleti szervezetnek minősíteni. A Horthy-rendszer alatt kezdettől fogva, de különösen a későbbi nyílt fasizálódási korszakban, a parlament és az önkormányzatok demokratizálását mindenfajta jogszabályi és technikai eszközzel meg kívánták akadályozni. Így a képviselet polgári-demokratikus formái sem voltak ismeretesek ebben az időszakban. A *felszabadulás után* új feladattá vált az, hogy szinte hagyományok nélkül demokratikus képviseletet hozzanak létre Magyarországon.

1944—45-ben az határozta meg az újonnan létrehozandó országos és területi-helyi képviselet helyzetét, hogy Magyarországon *többpártrendszer* jött létre, s ez egyben a politikai területen a munkásosztály és a polgárság közti harc tükröződése volt. Az új típusú képviselet szervei kezdetben egyrészt az új parlamenti szerv, az Ideiglenes Nemzetgyűlés (a nemzeti bizottságok által szervezett népgyűléseken választották képviselőit), másrészt városokban, községekben és egyes járásokban, megyékben a nemzeti bizottságok voltak, amelyek a demokratikus pártok delegáltjaiból álltak. Mind az Ideiglenes Nemzetgyűlés, mind a nemzeti bizottságok eredményesen törekedtek arra, hogy kialakítsák és irányítsák az új közigazgatást. A nemzetgyűlés nemcsak az ideiglenes nemzeti kormányt választotta meg, hanem politikai bizottságát és egyéb bizottságait, majd az államfői funkciókat ideiglenesen betöltő Nemzeti Főtanácsot is. A

nemzeti bizottságok állították be az új közigazgatási tisztviselőket, gondoskodtak a közigazgatás megtisztításáról és a helyes antifasiszta közigazgatási politikáról.

A képviseleti szervezet azonban rövid idővel később megváltozott. A nemzeti bizottságok közigazgatási funkcióit elvonták az önkormányzati szervek újjászervezéséről szóló jogszabályok már 1945 elején, míg ugyanezen év novemberében megválasztották az immár nem Ideiglenes Nemzetgyűlést. Az önkormányzatok választására a koalíciós korszakban — a főváros kivételével — nem került sor; így ezek általában paritásos alapon működtek. Hasonlóképpen paritásos rendszerűek voltak a különböző népi bizottságok (földigénylő bizottságok, termelési bizottságok).

Vajon volt-e a képviseletnek valamilyen eleme a paritásos bizottságokban? Nem kétséges, hogy ezek az országban jelentkező nagy politikai áramlatokat és az ezek mögött álló tömegeket, csoportosulásokat testesítették meg. Eléggé indokolt volt, hogy a gyors forradalmi változás időszakában nem hoztak létre hosszú időszakra választott képviseleti szerveket, mert ez alkalmatlan lett volna a politikai érlelődés kifejezésére. A nemzetgyűlési, illetve később az országgyűlési választások sűrűsége (kétévenként került sor rájuk) hasonlóképpen ezt bizonyította.

A parlamenti választások többpártiak voltak. Az 1945. évi választásokon csak a koalíciós pártok, illetve nem ellenzéki pártok indultak, 1947-ben több ellenzéki párt is részt vett, míg 1949-ben a választások már népfront jellegűek voltak. Mind a három választáson választókerületi lajstromok alapján történtek a választások. Többpárti választások esetén ugyanis az arányos képviselet legeredményesebben ilyen választási eljárás mellett biztosítható. A lajstromos rendszer mellett azonban a választók és a képviselők közti kapcsolatok nem stabilizálhatók. Az első három parlamenti választás során azonban nem is merült fel a kötött mandátum, a beszámolási kötelezettség és a visszahívási jog igénye.

V. A magyar szocialista népképviseleti rendszer és választójog.

Magyarország képviseleti rendszere — ha nem is jogszabályi alapjaiban — tartalmilag alapvetően 1949-től változott meg. Ekkor ugyanis nem pártok indultak a választásokon, hanem a *Függetlenségi Népfront* egyetlen kötött lajstrommal. Tehát a többpárti választások megszűntek (ilyenekre azóta sem került sor). A megszokott lajstromos forma azonban megmaradt. Voltaképpen furcsa és különös átmenet volt ez. A nagy társadalmi átalakulást, a munkásosztály és szövetségesei győzelmét, a szocializmus építését ezen a politikai alapon a kommunista párt vezette népfront egységes javaslataival realizálta az új választások során. Formailag még ragaszkodtak a többpártrendszer idejéből megmaradt lajstromhoz, amit azonban most már semmi sem indokolt. (Az ilyen eljárásokhoz való szinte görcsös ragaszkodásra jellemző, hogy csak 1954-ben tértünk át a tanácstagi választásoknál az egyéni kerületi rendszerre, míg az országgyűlési választásoknál csak 1966-ban, azaz az első népfront jellegű választások után 17 esztendővel.)

A népfront jellegű választások belső tartalma is változott a politikai érlelődésnek megfelelően. Mivel 1949-ben még működtek egyes koalíciós pártok, a népfront-lajstromok lényegében e pártok közti megállapodásokat tükrözték, s így e pártok közti szorosabb együttműködést a képviselet és a képviseleti szervek működtetése területén. A későbbiek során a koalíciós pártok jelentősége annyira csökkent, hogy a népfrontlajstromokban már nem e pártok kerültek képviselethez, hanem a lakosság különböző rétegei, érdekképviseletei, tömegszervezetei. Mindenesetre igen hosszú időszakon át a népfrontszervek a jelöléseknél meghatározó szerepet játszottak, ők döntöttek végső fokon a jelölés kérdésében. Szerepük csupán az utóbbi esztendőkben (1970-től) változott a választások, jelölések során szervező funkcióvá.

A felszabadulástól 1949-ig a magyar választások (a már említett 1945. évi fővárosi önkormányzati választástól eltekintve) csak parlamenti választások voltak. 1950-ben azonban már a *helyi és területi tanácsok* megválasztására is sor került — szintén lajstromos választással. (Ez ebben az esetben az adott területre vonatkozó teljes képviseleti szerv egységes listával jelölését és megválasztását jelentette. A teljes lajstromot egységesen el lehetett fogadni vagy el lehetett vetni.) Minden területi egységben, tehát az olyanokban is, amelyekben korábban nem volt önkormányzati testület (fővárosi kerület, járás), választottak tanácsokat, méghozzá minden fokon közvetlen szavazással.

Az 1950. évi tanácsi választás tehát azt az újdonságot hozta magával, hogy Magyarországon az első, az egész országra kiterjedő helyi és területi képviseleti választás már nem többpárti, hanem népfront jellegű volt, lajstromos közvetlen szavazással. A lajstromos rendszert a tanácsi választásoknál már 1954-ben felváltotta az *egyéni választókerületi* rendszer. Ennek következtében ezentúl minden területi egységet annyi választókerületre osztottak, ahány tagot a jogszabálynak megfelelően a választóknak a tanácsba kellett küldeniök (lehetőleg úgy, hogy mindegyikben nagyjából hasonló létszámú választópolgár lakjék). Minden választókerületben egy tanácstagot választottak (kezdetben több jelölt állítására nem került sor). A jelölt és a tanácstag személye, szerepe ilyen módon előtérbe nyomult — szemben a lajstromos rendszerrel, ahol a szavazat értelme inkább a népfrontpolitika általános megítélése, helyeslése vagy ellenzése volt. Az egyéni választókerületi

rendszer mellett a választók közvetlen kapcsolatba kerültek képviselőjükkel, hiszen egy-egy választókerületben csupán egy küldött van. Így realizálható a demokratikus képviseleti rendszer jó néhány alapvető intézménye: a *kötött* (imperatív) *limitatív mandátum* és a hozzá fűződő választói utasítási jog, a képviselők beszámolási kötelezettsége és a visszahívási jog. Természetes azonban az is, hogy a jelölt, a küldött személyes szerepe annál nagyobb, minél kisebb területi egységben működik.

Az *egyéni választókerületi* rendszer bevezetése folytán a másik jellegzetes változás az volt, hogy a korábbihoz képest kisebb területi, választókerületi érdekek kerültek előtérbe. A tanácsoknál 1954-től, az országgyűlésben 1966-tól kezdve egyre világosabbá vált, hogy a választókerületekben olyan külön érdekek juthatnak kifejezésre, amelyek az általános érdekekkel összeegyeztethetők. Ezért a megválasztott képviselőknek kötelességük ezen általános érdekekkel nem ellenkező érdekeket kifejezni és megvalósításukért küzdeni.

1970-ben a képviseleti rendszerben jelentős változások történtek éppen abból kiindulva, hogy a képviseletnek a valóban meglevő érdekeket ki kell fejezniök. Ennek első jele az, hogy a jelölés ettől kezdve az állampolgárok jelölőgyűléseinek kizárólagos joga. Maguk a népfrontszervek sem tagadhatják meg azoknak a jelölteknek a bejelentését, akiket ezek a gyűlések törvényesen jelöltek. A jelöléseknek ez a módja lehetőséget nyújt a *többes jelölésre;* a jelöltek között nincs sorrendi különbség. Többes jelölés esetén a választóknak egyértelműen meg kell jelölniök, kire adják szavazatukat; minden más szavazás érvénytelen. A törvény kiemeli a választóknak (választó szerveknek) a visszahívási jogát akkor, ha a képviselő, tanácstag megbizatásának valamilyen oknál fogva nem tud eleget tenni vagy e funkcióra méltatlanná vált. A visszahívás a választók nyilvános gyűlésén nyílt szavazással történik.

A magyar képviseleti rendszer új vonásai közé tartozik az, hogy különbség van benne a nemzeti (országos), a helyi és a területi képviselet tartalma között. A tapasztalat azt mutatja, hogy az országos (országgyűlési) választásokon — mint minden más állam parlamenti választásainál — nem elsősorban a jelöltek személye, hanem az általuk képviselt politika érdekli a választópolgárokat. Ezért a választásokon a nemzeti politika kérdéseit vetik fel; ennek helyeléséről vagy helytelenítéséről az egész nemzetnek, tehát minden választópolgárnak közvetlenül kell döntenie. Ez az oka annak, hogy a magyar országgyűlési választások, éppen a nemzeti érdek általános kifejezése végett, közvetlenek. Más a helyzet a megyei (fővárosi) választásoknál. A megye voltaképpen a területén fekvő községek, városok területi együttese. Ezért a községi, városi (fővárosi kerületi) egységekben folynak közvetlen választások, amelyeken a valódi és természetes egységek érdekeit fejezik ki a választópolgárok. A megyei (fővárosi) tanácsot a területén fekvő helyi tanácsok választják, nagyrészt saját tagjaik közül. Ők az összekötőkapocs a helyi szervek és a területi szervezet között. A képviseleti rendszer ilyen módon az *érdekviszonyok* pontos kifejezője lehet a közvetlen és közvetett választások kombinálásával. Márpedig a korszerű szocialista képviseleti rendszer egyik jellegzetessége az, hogy egyszerre képes közvetíteni az országos nemzeti érdekek központi kifejezését a lakossághoz, illetve a helyi, területi szervekhez és a valóságos helyi, területi érdekeket megállapítani, egyeztetni az általános érdekekkel és megvalósítani azokat.

A korszerű szocialista képviseleti rendszer másik jellegzetessége, hogy erre az államra jellemző szocialista demokratizmus egyik megvalósítója. Ezért a képviseleti rendszer kialakításánál nemcsak a választójog korszerűsítésével lehet a célokat elérni, hanem a képviseleti szervek állandósított *kapcsolati* formáival, amelyek útján a lakossággal és a helyi, területi érdekeket kifejező szervekkel teremti meg állandó információs viszonyait. A magyar országgyűlés állandó bizottságai arra törekszenek, hogy a szakértők és érdekeltek minél szélesebb rétegeivel lépjenek kapcsolatba. A megyei képviselőcsoportok az ugyanazon megyében megválasztott képviselőket a megyei tanácsokkal, az ott működő társadalmi és tömegszervezetekkel kötik össze és azok észrevételeit, javaslatait tolmácsolják az országgyűlésen. A tanácsok bizottságainak többségében tanácstagok mellett nem tanácstag szakértők és társadalmi aktivisták is működnek; a népfrontszervek egyrészt segítséget nyújtanak ennek a társadalmi hálózatnak a kialakításához, másrészt maguk is igénybe veszik segítségüket politikai és egyéb akcióknál. A megyei tanácstagok járási és a közös községi tanácsok községi tanácsi csoportjai a kisebb területek lakosságával és igazgatásával kapcsolják össze a tanácsokat. A közvetlen demokrácia szervei a falugyűlések, amelyek tanácskozó és tanácsadó szervek.

A képviselet demokratizmusa azonban csak abban az esetben hatékony, ha e szervek nemcsak közvetítenek, akaratot, érdeket fejeznek ki, hanem ha az állami szervezetben kellő hierarchikus szerepet töltenek be akaratuk megvalósításához; *hatalmi jogosítványuk, hatáskörük* van. Az elmúlt esztendők szocialista elméleti munkássága, államszervezeti gyakorlata a képviseleti szervek jogszabályi rögzített prioritását és ennek megfelelő hatáskörét kívánta megteremteni. A magyar alkotmány 1972. évi módosítása az országgyűlés kizárólagos hatáskörét, kizárólagos törvényhozási jogkörét felsorolta, s egyben elkülönítetten határozta meg a helyettesítő szerv, az országgyűlés által saját kebeléből választott Elnöki Tanács jogosítványait. Ugyanezt a feladatot oldotta

meg a tanácstörvény, amikor a tanács mint népképviseleti szerv hatáskörének egy részét rögzítette, másrészt megadta a jogosítványt a tanácsoknak, hogy szervezeti és működési szabályzatukban vagy más tanácsrendeletben saját hatáskörüket kiterjesszék (ha egyébként helyi, illetve területi feladatról van szó).

A képviseleti szervezet *prioritását* jelzi az, hogy a magyar alkotmány az országgyűlést legfelsőbb államhatalmi szervként minden állami szerv fölé (így az államigazgatás fölé is) helyezi; a tanácsok pedig a területileg, helyileg lényegesebb funkciókat betöltő államigazgatási szervezet létrehozói, kialakítói és irányítói. Természetes azonban, hogy a képviseleti szervek és az államigazgatás viszonya nem ilyen egyirányúan hierarchikus. Az államigazgatás egyben a képviseleti szervek szakértő szervezete, amelyik döntésre előkészíti a képviseleti szervek által tárgyalandó kérdéseket. Magának az államigazgatásnak is feladata, hogy a lakossággal kapcsolatot tartva, annak véleményét javaslataiba fontos tényezőként beépítése. A területi és helyi képviselet egyébként a hierarchia középső és alsó fokán helyet foglalva maga is olyan szervezet, amelyik a felsőbb fokú jogszabályok végrehajtásáról gondoskodik, saját részletes szabályozása és igazgatási szervei útján. A képviseleti rendszer egyik jellegzetessége a szocialista állami szervezetben az, hogy prioritásán túl sokoldalú *kölcsönös kapcsolatot* tart fenn a lakosság közvetlen demokratikus szerveivel, társadalmi és tömegszervezeteivel s ezeken túl az állami feladatok speciális technikai szerveivel, így az igazgatással is.

Irodalom: *Beér* János: A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon. (1945—1960.) Bp. 1962.; *Bihari* Ottó: Az államhatalmi-képviseleti szervek elmélete. Bp. 1963.; *Kovács* István: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Bp. 1962.; *Bihari* Ottó: A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei. Bp.; 1969.; *Zawadzka*, B.: Przedstawicielstwo w państwie socjalistycznym. Wroclaw—Warszawa—Kraków. 1976.; *Leibholz*, G.: Das Wesen der Repräsentation und der Gestalltswandel der Demokratie im 20. Jahrhundert. Berlin, 1966.; *Friedrich*, C. J.: Constitutional government and democracy. Theory and practice in Europe and America. Boston (Mass.), 1950.; *Jennings*, W. I.: The British Constitution. Cambridge, 1941.

Bihari Ottó

KERESET → *Polgári peres és nemperes eljárás*

KERESKEDELMI TÁRSASÁG → *Társulások*

KETTŐS ALÁRENDELTSÉG → *Helyi igazgatás*

KISAJÁTÍTÁS → *Tulajdonjog*

KÍSÉRLET → *Bűncselekmény elkövetési szakaszai*

KODIFIKÁCIÓ → *Jogalkotás*; — *Jogforrás*; — *Szocialista törvényesség*

KOLLEKTÍV SZERZŐDÉS → *Munkajog*

KOLLÍZIÓS JOG: I. Nemzetközi kapcsolatok és jogi rendezésük (991.) — II. A nemzetközi magánjog kialakulása (994.) — III. A nemzetközi magánjogi tudomány fejlődése (996.) — IV. A magyar nemzetközi magánjogi tudomány és irodalom (998.) — V. A nemzetközi magánjog szocialista elméleti alapjai (999.) — VI. A magyar nemzetközi magánjog forrásai (999.) — VII. A magyar nemzetközi magánjog rendszere (1000.) — VIII. A kollíziós szabály (1001.) — IX. A visszautalás és a minősítés (1003.) — X. A külföldi törvény mellőzése (1005.) — XI. A külföldi törvény alkalmazása (1010.) — XII. A joghatóság (1011.) — XIII. Választott bíráskodás (1012.)

I. Nemzetközi kapcsolatok és jogi rendezésük. I. Államközi kapcsolatok két fajtája. 2. Polgári jogi jogviszonyokat szabályozó jogok. 3. Jogbizonytalanság egyik oka. 4. Jogbizonytalanságot fokozó körülmények. 5. Jogbizonytalanság megszüntetésére törekvés. 6. Jogegységesítés. 7. Regionális egységesítés. 8. Egységes szöveg sokféle értelmezése. 9. Direkt és indirekt szabályozás. 10. Törvények harmonizálása. 11. Belső kódexek nemzetközi jogviszonyok rendezésére. 12. Nemzetközi magánjog tárgya tágabb és szűkebb értelemben. 13. Kollíziós jog, belső jog.

1. Államközi kapcsolatok két fajtája.

A szuverén államok közötti kapcsolatok két nagy csoportra oszthatók. Az egyik csoportba tartoznak azok a kapcsolatok, amelyeket a szuverén államok vezető szervei (államfők, kormányok, külügyminiszterek, diplomaták stb.) létesítenek egymással. A másik csoportba a „nem hivatalos" érintkezések kerülnek, az egyes államok polgárai, vállalatai, egyesületei s egyéb hasonló szervezetek közötti kapcsolatok. Ez utóbbi csoportba tartozó kapcsolatok részben az állam és polgárainak akaratából keletkeznek (kereskedelmi kapcsolatok, turizmus, stb.) részben azonban az emberi akarattól független tények is létrehozhatják őket. (Haláleset külföldi örökössel, károkozás külföldi által stb.). A szuverének kapcsolatait évezredes gyakorlat során kialakult jog, a nemzetközi jog (nemzetközi közjog) szabályozza. Az államok polgárai és jogi személyei között létrejött kapcsolatok *közös* szabályai nem alakultak ki, ezeket túlnyomó többségükben ma is az egyes országok belső joga alapján kell megítélni.

A nemzetközi közjog jelentős része közös *világjog*, amely a szuverének egymás közötti

felségjoguk gyakorlása (iure imperii) során keletkező kapcsolatait (vagy e kapcsolatok hiányát) szabályozza. A polgáraik között keletkező kereskedelmi, családi és öröklési jogi s minden más polgári *jogi* kapcsolat nemzetközi szinten nagyrészben szabályozatlan. E szabályozatlanságból eredő nehézségek megoldása céljából fejlődött ki a jogrendszerek viszonylag fiatal intézménye: *a nemzetközi magánjog.*

2. Polgári jogi jogviszonyokat szabályozó jogok.

Az egységes szabályozás hiánya folytán a nemzetközi szinten felmerülő vitás polgári jogi (családjogi, munkajogi, stb.) kérdéseket ugyanis a rendelkezésre álló jogrendszer segítségével kellett eldönteni, vagyis az érdekelt államok *belső* jogának alkalmazásával. A megoldásnak ez a módja újabb nehézség forrása lehet: azonos jogviszonyokat az egyes államok eltérő vagy éppen ellentétes módon szabályoznak. Ami az egyik jog szerint jogszerű magatartás, a másik jog szerint jogellenes. Valamely magatartás az egyik jog szerint ok a szerződés felbontására, ugyanakkor a másik jog csak kártérítésre és a szerződés teljesítésének követelésére ad lehetőséget. A két félre irányadó jogok kumulatív alkalmazása alapján vitájuk nem dönthető el; a döntés szempontjából figyelembe vehető jogok között tehát *választani* kell. Ezt a választást teszik lehetővé azok a szabályok, amelyek összességét nemzetközi magánjognak nevezzük.

3. Jogbizonytalanság egyik oka.

A választást a jog arra bízza, akinek a felek vitáját el kell döntenie; vagyis a bíróra (gyámhatóságra stb.). Ez a körülmény a jogbizonytalanság magvát rejti magában, mert a felek előre nem tudhatják, hogy melyik ország bírája elé kerül esetleges jogvitájuk s ezért azt sem tudhatják, hogy a bíró e vita eldöntése érdekében melyikük jogát fogja alkalmazni. A jogbiztonság első követelménye az volna, hogy a felek a közöttük létrejött jogviszony első pillanatától kezdve tisztában legyenek azzal, hogy a jogviszonyra irányadó törvény szerint milyen magatartást kell egymás irányában tanúsítaniok, mit kötelesek megtenni és mitől kötelesek tartózkodni. Ha ez csak *utólag*, a perben derül ki, ez csak a perek számának a szaporítására vezet, s ilyen körülmények között a jogi tanácsadás is bizonytalanná válik.

4. Jogbizonytalanságot fokozó körülmények.

A jogbizonytalanságnak ezt az állandó forrását még fokozzák századunk politikai küzdelmei. A hidegháború kiélezett ideológiai harcai nem kímélték az államok jogrendszereit: a propaganda a jogrendszerek és a bíráskodás iránt is igyekezett — még ma is érezhető eredményességgel — bizalmatlanságot kelteni; s ez különösen eredményes volt a szocialista országok jogrendszerével és igazságszolgáltatásával szemben. De nem kis nehézséget okoz e téren a függetlenné vált volt gyarmati országok megjelenése a világpiacon. Ezek elmaradt gazdaságuk fejlesztését nem előzhetik meg olyan fejlett forgalmi jog adaptálásával, amelyhez a forgalom alanyai nem képesek alkalmazkodni. Ha ezt a helyzetet átmenetinek is kell tartanunk, sokkal hosszabb idő után változnak meg a családi, házassági, öröklési jogi szabályok, amelyek minden országban, sőt minden törzsben hagyományokon alapulnak. A jogbizonytalanságot fokozó tényező az is, hogy a nemzetközi forgalom viszonyai a belső ügyletekhez viszonyítva egyre bonyolultabbá válnak; a nemzetközi szinten létrejött jogviszonyok sokfélesége, új szerződésfajták megjelenése, a szállítás, fizetés és a hitel biztosításának csak a nemzetközi forgalomban alkalmazott új módjai nyilvánvalóvá teszik, hogy a belső jog alkalmazása ezek elbírálására sok esetben nem ad adekvát megoldást. Ehhez járul az állam fokozódó beavatkozása a nemzetközi gazdasági forgalomba még olyan országokban is, amelyekben a belső forgalom teljesen liberalizálva van. (Kiviteli, behozatali engedélyezési rendszer, devizatörvények stb.).

5. Jogbizonytalanság megszüntetésére törekvés.

Ez a jogbizonytalanság gátja a gazdasági kapcsolatok zavartalan fejlődésének. Megszüntetése csak az államok összefogásával lehetséges oly módon, hogy egységes elvek és szabályok megalkotásával valamennyi államra kötelező, és valamennyi állam által alkalmazott szabályok érvényesülnek.

Ennek szükségességét e század húszas éveiben már a Nemzetek Szövetsége is felismerte s létrehívta a „Magánjog Egységesítésére alakult Nemzetközi Intézetet" (Institut International pour l'Unification du Droit Privé, röviden UNIDROIT), azzal a feladattal, hogy a forgalom jogának — de a magánjog egyéb fejezeteinek is — az egységesítésével küszöbölje ki a fennálló jogbizonytalanságot. A nemzetközi magánjognak (kollíziós jognak) az egységesítésére a Hágai Nemzetközi Magánjogi Konferencia jött létre, az ipari tulajdon védelmét szolgáló szabályok egységesítését a „Bureau International pour la Protection de la Propriété Industrielle" (BIRPI) vállalta magára. Végül az ENSZ 1967-ben — magyar javaslatra — létrehozta a nemzetközi keresedelmi jog egységesítésével megbízott bizottságot (United Nations Commission on International Trade Law, UNCITRAL), amely számos egyezmény kidolgozását vette munkaprogramjába.

A jogegységesítés e szervezeti intézményei már értek el figyelemreméltó eredményeket. Így az 1930. évi genfi egyezmények a váltójog és a csekkjog egységes szabályozásáról, az 1964. évi hágai egyezmény az ingó dolgok nemzetközi adásvételéről, az 1955. évi hágai egyezmény az ingó dolgok adásvételére alkalmazandó jogról, a nemzetközi választott bíráskodásról stb.

6. Jogegységesítés.

Az egységesítés célja az egyetemes világjog megalkotása. Ezt a célt a nemzetközi kereskedelem s általában a nemzetközi forgalom jogában még nem sikerült elérni. Nincs olyan egyezmény, amelyhez a Föld valamennyi szuverén országa csatlakozott volna. A genfi váltóegyezményt nem ratifikálták a common law országai, a hágai 1964. évi egyezmény az ingó dolgok adásvételéről életbelépett a Közös Piac néhány országa között, de egyetemes elfogadást nem talált. (Ennek oka egyrészt bonyolultsága, másrészt a benne kifejezett szigorúság — rigor commercialis —, amelynek alkalmazása a külkereskedelemben kevéssé járatos fejlődő országokat hátrányos helyzetbe hozta volna.)

Könnyebb az egységesítés regionális szinten, mint egyetemes érvénnyel. Az egy földrajzi régió országai már szomszédságuk és ebből eredő hagyományos kapcsolataik révén is rokon vagy legalábbis egymástól nem élesen elütő jogrendszereket fejlesztettek ki, így ezek könnyebben találnak valamennyiök számára elfogadható közös jogi megoldásokat. Ezért találunk olyan nemzetközi egyezményeket, amelyeket *csak* nyugat-európai vagy *csak* a skandináv vagy *csak* a latin-amerikai államok ratifikáltak.

7. Regionális egységesítés.

A regionális egységesítés is egységesítés: legalább néhány állam között kiküszöböli a jogbizonytalanságot. Kérdés azonban az, hogy a regionális egységesítés elvezet-e az univerzalitáshoz: lépcső-e, amely az egyetemességhez vezet, vagy újabb akadálya-e az univerzalitásnak. Miután kiküszöböli a nehézségeket azok között, akik földrajzi fekvésüknél fogva leggyakoribb kapcsolatban vannak egymással, egyben megmerevíti ezt a jogot, s megnehezíti, hogy feladják egy általánosabban elfogadott szabályozás kedvéért. (Természetesen nincs akadálya a két egyezmény párhuzamos létezésének, de ezzel a regionális nem lesz univerzális és az egyetemesnek szánt szabályozás „regionálissá" degradálódik.)

8. Egységes szöveg sokféle értelmezése.

Akár regionális valamely szabályozás, akár egyetemes, a jog alkalmazása s a jogvita eldöntése valamely állam bíróságának lesz a feladata. Ez az állam és ez a bíró szuverénül értelmezheti a nemzetközi egyezményt, tekintet nélkül arra, hogy az egyezményben részes másik ország bírája annak milyen értelmezést adott. A bíró azonban a belső jog neveltje: jogi fogalmait, igazságérzetét ez a jog sugalmazza. Ilyen körülmények között ugyanaz a szabály két különböző országban egymástól eltérő értelemben nyerhet alkalmazást. Ezért illúzió azt gondolni, hogy valamely egységes jogra vonatkozó egyezmény univerzális elfogadása egy csapásra kiküszöböli a jogbizonytalanságot. Lényegesen csökkenti, de ki nem küszöböli. S ez mindaddig így lesz, amíg az államok nem találnak lehetőséget arra, hogy szuverenitásuk sérelme nélkül egyezményeik egységes értelmezését biztosítsák.

9. Direkt és indirekt szabályozás.

Az egységesítés kétféle célt tűzhet maga elé. Megelégedhetik azzal, hogy a jogviszonyok bizonyos fajtáira nézve azonos nemzetközi magánjogi elvet vagy szabályt fogadhat el. Pl. azt, hogy az ingó dolgok nemzetközi adásvételére az eladó jogát kell alkalmazni, vagy hogy az ügynöki szerződésre az ügynök székhelyének a joga az irányadó stb. Ezt *indirekt* szabályozásnak nevezzük, mert a vitássá vált jogviszonyra továbbra is valamely állam belső jogát kell alkalmazni, de megszűnik az a ma még fennálló bizonytalanság, hogy *melyik* állam belső joga szerint kell esetleges vitát eldönteni. S ez már lényeges mértékben csökkenti a jogbizonytalanságot: *előre látható*, hogy melyik jog határozza meg a jogviszony alanyainak magatartását, lehetségessé válik a jogi konzultáció a vita vagy a per felmerülése előtt.

Az egységesítés másik célként azt tűzheti maga elé, hogy az országonkénti vagy regionális szabályozás helyett a polgári (gazdasági) jogviszonyokat anyagi jogi szabályokkal rendezi. Az ingó dolgok adásvétele a világ minden polgári jogában szabályozva van. A nemzetközi adásvétel szabályozható olyan egységes törvénnyel, amely alkalmazást nyer akkor, ha az adásvételi szerződés államközi szinten hoz létre jogviszonyt. Ennek első eredménye, hogy *kiküszöböli* egyik vagy másik állam belső jogának az alkalmazását, más szóval megszünteti a *kolliziót*. A közösen elfogadott szabályozás által a szabályozás tárgyát képező jogviszonyra azonos szövegű jog nyer alkalmazást valamennyi országban, amely ratifikálta a szabályokat.

Ez a módszer a közvetlen (direkt) szabályozás, amely célravezetőbb, mint az indirekt út. Természetesen az sem küszöböli ki teljesen azokat az összeütközéseket, amelyek az azonos szöveg országonként eltérő értelmezéséből fakadhatnak, így a kollízió lehetősége nem szűnik meg teljesen. Kétségtelen azonban, hogy alkalmazási esetei lényegesen lecsökkennek.

A direkt szabályozás a *belső* jogrendszerben kettősséget idézhet elő; más jog vonatkozik a tisztán belföldi jogviszonyokra s ismét más a nemzetközi jellegűekre. Az adott nemzetközi szabályozás tartalmától függ, hogy az mennyiben alkalmazható a belföldi jogviszonyokra — s ennek elbírálása kizárólag a szuverén belső ügye. Magyarország az 1930. évi genfi váltóegyezmény ratifikálásával egyidejűleg hatályon kívül helyezte az 1876. évi váltótörvényt, s így a nemzetközi egyezmény nyer alkalmazást a belföldi váltók esetében is. Viszont a szocialista országok egységes vételi joga mellett (Általános Szállítási Feltételek 1968/75.) minden ország autonóm módon szabályozta a szocialista szervezetei közötti jogügyleteket, amelyek nem nyerhetnek alkalmazást nemzetközi vi-

szonylatban akkor sem, ha az ÁSZF valamely konkrét kérdésben nem tartalmaz rendelkezést.

10. Törvények harmonizálása.

Az ENSZ-nek az a határozata, amely az UNCITRAL tevékenységi körét megszabta, azt is feladatává tette a bizottságnak, hogy törekedjék a különböző jogrendszerek „harmonizálására" a nemzetközi kereskedelem területén. Útmutatást arra nézve, hogy mi tekintendő harmonizálásnak, ez a határozat nem tartalmaz, s valóban elvont módon nehéz is volna meghatározni azokat az ismérveket, amelyek megléte esetén azt mondhatjuk, hogy két (vagy több) törvény — nem egységes ugyan — de harmonizálnak egymással. Gyakorlatilag e harmónia megteremtéséhez vezető útnak tekinthetjük a „törvényminták" (model-law) kidolgozását, amelyeket egyes nemzetközi szervezetek tagországaik törvényalkotási munkájának megkönnyítése végett kidolgoznak. A törvényminta valamely jogviszony kapcsán felmerülő problémakört szabályoz. Minden állam szuverénül használja fel a mintát, és — a maga belső viszonyainak megfelelően módosítva — belső törvényként kihirdeti. Ilyen módon ugyanaz a minta országonként eltérő módosuláson megy ugyan keresztül, de a szabályozott kört tekintve úgy tekintendők, mint amelyek jelentősen közeledtek egymáshoz.

11. Belső kódexek nemzetközi jogviszonyok rendezésére.

Figyelemmel a nemzetközi gazdasági viszonyok bonyolultságára s ebből következően arra, hogy a belső jogviszonyokat szabályozó törvény nem mindig ad kielégítő megoldást e komplex kérdésekben, — egyes országok a belső jogviszonyok szabályozása mellett külön kódexben szabályozták a nemzetközi kapcsolatok során felmerülő gazdasági viszonyokat. Ha valamely vitás kérdésben a kollízió megoldása az, hogy ilyen ország jogát kell alkalmazni, úgy a kódex és nem a belső szerződésekre vonatkozó általános szabály alapján kell a vitát eldönteni. Ilyen kódexet alkotott a szocialista országok közül Csehszlovákia és a Német Demokratikus Köztársaság. Itt a párhuzamosság nem a belső törvény és a nemzetközi egyezmény között mutatkozik, hanem két belső törvény között.

A mondottakból következik, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra, a nemzetközi szinten keletkező családi jogi, öröklési jogi, munkajogi jogviszonyokra a megoldást két szabálycsoportban kereshetjük. Ha a szóban forgó jogviszonyt az érdekelt országok közös anyagi jogi szabállyal rendezték, úgy ez a szabály adja az esetleges vitás kérdés megoldását; ha ilyen közös szabály nincs, akkor a per bírája a saját belső joga alapján állapítja meg, hogy a jogviszony jellegénél fogva melyik állam joga alá tartozik, s e jog alkalmazásával dönt. A direkt szabályozás tehát megelőzi az indirekt megoldást, s az indirekt szabály megelőzi a *belső* kollíziós szabály alkalmazását.

12. Nemzetközi magánjog tárgya tágabb és szűkebb értelemben.

Ehelyütt a *szűkebb értelemben vett nemzetközi magánjoggal* foglalkozunk, vagyis azokkal a szabályokkal, amelyek arra adnak választ, hogy két vagy több alkalmazható jog közül a bíró melyik jog alapján ítéljen.

13. Kollíziós jog, belső jog.

Világos, hogy a bírónak ilyen kérdésre csak a saját *hazai* joga adhat választ. Ítélete alapjául szolgálhat ugyan valamely külföldi ország törvénye, de csak abban az esetben, ha ennek a külföldi jognak az alkalmazását a *saját joga* írja elő. Ebből következik tehát, hogy a nemzetközi magánjog csupán azért „nemzetközi", mert a tárgyát olyan jogviszonyok képezik, amelyek nemzetközi szinten keletkeztek, — de maga a szabály *belső*, vagyis nemzeti jog. Ezek létrejöhetnek autonóm módon, vagyis az állam szuverénül és egyoldalúan megalkotja azokat a szabályokat, amelyek a bírónak előírják, hogy milyen esetben alkalmazzon vagy ne alkalmazzon külföldi törvényt. Létrejöhetnek azonban két- vagy többoldalú nemzetközi egyezmény útján, amelyek alapján az egyezményben részes államok kölcsönösen megállapodnak, hogy bizonyos esetekben azonos szabály szerint alkalmaznak külföldi jogot. Az ilyen szabályozás természetesen csak az egyezményben részes országok esetében nyernek alkalmazást; más esetben az autonóm belföldi jog irányadó a bíróra nézve. A nemzetközi egyezmények a ratifikálás és kihirdetés után válnak kötelezővé az állam szerveire, ezért a szabály nemzetközi eredete nem rontja le azt a tételt, hogy a bíró csak hazájának a joga alapján alkalmazhat külföldi törvényt.

(A széles értelemben vett nemzetközi magánjog forrásai még azok az anyagi jogi szabályok is, amelyeket az állam egyes nemzetközi jogviszonyok elbírálása céljából alkot s azok a szabályok, amelyek révén ilyen jogviszonyokat az államok vagy azok egy csoportja egyezményi úton egységesen szabályoz.)

II. A nemzetközi magánjog kialakulása. 1. A nemzetközi magánjog alapproblémája. 2. Ius gentium. 3. Perszonalitás és territorialitás elve. 4. A két elv szintézise. 5. A nemzetközi magánjog. 5. A nemzetközi magánjog kialakulásának feltételei.

1. A nemzetközi magánjog alapproblémája.

A nemzetközi magánjog alapproblémája: a vita elbírálásánál irányadó jogszabály kiválasztása. Úgy tűnik, hogy ez a kérdés szükségképpen azonnal felmerült, mihelyt az egymás szomszédságában levő államok között kapcsolatok és ezek polgárai között vitássá vált jogviszonyok keletkeztek. A valóságban azonban

nem így történt, s ez arra mutat, hogy még egyéb lényeges feltételek is szükségesek voltak a nemzetközi magánjog kifejlődéséhez. A társadalmi és gazdasági viszonyok olyan fejlődése, a nemzetközi kapcsolatok tömegméretűvé válása változtatta meg azt a jogi gondolkodást, amely addig valamely ország bíráját ugyanezen ország jogától elválaszthatatlannak fogta fel.

2. Ius gentium.

Minden korszak kereste a megoldást a külföldiekkel kapcsolatos jogviszonyokra. A római jog a ius gentium fogalmának a kifejlesztésével olyan szabályokat, amelyek valamennyi nép jogában megtalálhatók, belföldi és külföldi jogviszonyokra egyaránt alkalmazhatónak tekintett. A praetor azonban csak a római polgárok közötti perben ítélkezett, s ezért a Rómával kereskedő külföldiek és a római polgárok vagy a külföldiek egymás közötti pereinek elbírálására külön bírói fórum (praetor peregrini) létesült, amely a saját jogát (az ún. praetori jogot) fejlesztette ki. „A civiljog — mondja Ciceró — azok részére biztosított egyenlőség, akik ugyanazon állam polgárai."

A ius gentium — mint Grosschmid helyesen mondta — valójában Róma belső joga volt, de szabályai más népek jogában is megtalálhatók voltak. A praetori jog — amelynek jog jellegét csak a későbbi fejlődés során ismerték el — ugyancsak római jog volt. A bíró tehát a saját joga alapján ítélt.

Az élénk kereskedelmet folytató itáliai városállamok ugyancsak elválaszthatatlannak tartották a jogot és a bírót. Ebből a nézetből fejlesztették ki a konzuli bíráskodást: a *másik* városállamba küldött bírónak volt csak lehetősége arra, hogy a *küldő* ország jogának alkalmazásával hozzon ítéletet az eléje kerülő vitákban.

3. Perszonalitás és territorialitás elve.

A középkori hűbéri viszonyok között azonban már kifejlődtek a nemzetközi magánjog kezdeti elvei is. A rabszolgaság idejéből átvett nézet szerint minden személy annak a törzsnek a joga alá tartozott, amelynek területén született. Ez a *perszonalitás elve*, amely kizárt minden kollíziót, mert a származás joga a személyt halálig elkísérte. (Ius ossibus inhaeret.) A hűbéri uralommal ez az elv alapjában nem fért össze, s ezért a „cuius regio eius religio" elve alapján a *territoriális elv* kifejlődése követte. Ezt világosan fogalmazta meg Werbőczy a Hármaskönyv II. rész 5. címe alatt; eszerint a rendeletek és statutumok

„1. § köteleznek mindenkit, aki a fejedelem joghatóságának alá van vetve.

2. § És nemcsak ezeket, hanem mindazokat az idegeneket is, akik ebben az országban tartózkodnak.

5. § . . . és ily módon sem a belföldiek, sem az idegenek magukat nem menthetik, mert aki Rómában van, annak római szokások szerint kell élnie".

A személyre vonatkozó jog tehát állandóan ugyanaz maradt, feltéve, hogy a személy azon a területen élt, ahol ez a jog hatályban volt. Ha a személy ezt a határt átlépte, a törvény őt nem követhette: új törvény uralma alá került. Alarik fejedelem Breviáriuma — amely a déli római szokásjogi szabályokat foglalta össze — halálbüntetés kiszabását rendelte arra, aki más törvényre mert hivatkozni, mint a római jogra.

4. A két elv szintézise.

Ez a szélsőséges abszolút territorialitás megmerevítette s ezzel védte a hűbéri birtokviszonyokat, de nem fért össze a naturálgazdálkodásról árutermelésre áttérő társadalmi viszonyokkal. A szerződés joghatása nem lehetett más egyik országban, mint a másikban. Lehetetlen volt, hogy valaki teljeskorú az egyik városban, kiskorú a másikban. A kereskedelmi forgalom biztonságára való törekvés kezdte ki az abszolút territorialitás elvét már a 13. századtól kezdve. A jogtudomány és a bírói gyakorlat kereste azokat az elveket, amelyek a külföldi jog alkalmazását lehetővé teszik. A jogi gondolkodást azonban még meghatározta a perszonalitás és terrorialitás elve, s a keresett megoldások ez elvek korlátain belül maradtak. A két elv eddig kizárta egymást, mindkettő valamely ország vagy törzs *egész* jogrendszerére vonatkozott. A 13. századtól kezdve *egyes* törvényeket tekintettek perszonális vagy territoriális jellegűnek. Az észak-itáliai városállamok: Modena, Bologna, Pádua, Velence, Génua stb. a maguk önálló jogrendszerét statutumoknak nevezték. Ebből folyóan a személyre vonatkozó törvényeket *perszonálstatutumnak*, a dolgokra vonatkozóakat pedig *reálstatutumoknak* nevezték, s utóbbiakra a dolog fekvési helyének a joga nyert alkalmazást. A perszonálstatutum a személy jogállapotára vonatkozott s bárhol volt, alkalmazták rá; a másik a dolgokra vonatkozott s mindig helyi törvényként került alkalmazásra.

Ebben a megoldásban már megtalálhatók a nemzetközi magánjognak — a kollíziónak és jogválasztásnak — az elemei. A modern nemzetközi magánjogtól mégis különbözik annyiban, hogy a jogválasztást nem a konkrét *jogviszony* tartalmi elemeinek vizsgálatára, hanem a *jogszabály* tartalmára alapítja. A német Savigny volt az, aki a 19. század közepén keresett elsőként más irányú megoldást, s aki a *jogviszony* helyhez kötésében látta azt a kritériumot, amely megmutatja a jogviszony elbírálásánál alkalmazandó jogot.

5. A nemzetközi magánjog kialakulásának feltételei.

A 19. században jelentek meg tehát azok a tényezők, amelyek a mai modern nemzetközi magánjog kifejlődéséhez vezettek. Az árutermelés rendkívül magas fokra fejlődött, — az államok között élénk, fejlett s főleg rendszeres árucsere fejlődött ki, amelyet a fejlett

tőkés országok kereskedelmi egyezmények megkötésével előmozdították, — ezek az államok egymást a nemzetközi forgalom egyenrangú alanyainak s jogrendszerüket is egyenlőnek ismerték el —, végül e jogrendszerek egymástól olyan lényeges eltérést mutattak, hogy a viták eldöntésénél az egyik vagy másik jog alkalmazása lényeges kérdéssé vált.

III. A nemzetközi magánjogi tudomány fejlődése. 1. A glosszátorok. 2. A posztglosszátorok. 3. A francia jogtudomány. 4. A Code Napóleon. 5. A holland iskola. 6. Az angol—amerikai iskola. 7. A német jogtudomány. 8. A 19—20. század. 9. A szovjet jogtudomány. 10. A jog és jogtudomány fejlődésének kölcsönhatása.

1. A glosszátorok.

A fejlődés vázlatos leírása mutatja, hogy a nemzetközi magánjog fokozatosan, s a kialakult jogi elvek keretében, ezek felhasználásával, értelmezésük kiterjesztésével jött létre. Ebben jelentős szerepe volt a jogtudománynak, amely a ma jogszabály-összeütközésnek nevezett problémákat felismerte, s megoldásukat a meglevő törvények magyarázata útján kereste. Ez a jogtudomány ezért a *glosszátorok iskolája* elnevezést kapta. Közülük — valószínűleg — Magister Aldricus volt az első, aki már kikezdte az abszolút territorialitás elvét és azt hangoztatta, hogy a bíró alkalmazza azt a szokásjogot, amelyet minden egyes eset mérlegelése alapján jobbnak s hasznosabbnak tart. Ő tehát már szakít azzal a nézettel, amely a bírót és jogát elválaszthatatlannak tartotta. Accursius és Balduinus viszont még a bíró joga alapján állnak: szerintük a felek azzal, hogy bírót választottak, jogot is választottak. Accursius azonban már jelentőséget tulajdonít a szerződéskötési hely jogának, kimondva, hogy a város joga csak a városban kötött szerződésre vonatkozik.

2. A posztglosszátorok.

A statutum-elmélet kidolgozása azoknak a tudósoknak a műve, akiket *posztglosszátoroknak* neveznek. Bartolus de Sassoferrato (1314—1357) volt az, aki javasolta, hogy a statutumokat fajaik szerint osztályozzák, de kezdetleges volt az a mód, ahogyan az osztálybasorolást javasolta. Tanítványa Baldus de Ubaldis (1327—1400) már megkülönböztette a személyes jogot, a dolog fekvési helyének jogát és a szerződéskötés helyének jogát, — olyan kollíziós elvek ezek, amelyek a mai modern jogokban is megtalálhatók, és hatásuk a 19. század nagy jogalkotásain érezhető.

Balduinus Jacobus mondta ki, hogy a bíróság mindig a saját eljárási joga alapján jár el, a külföldi jog csak anyagi jogi szabály lehet s nem eljárási jogi.

Ebben az időben már különbséget tesznek a jogtudomány művelői alkalmazható és alkalmazhatatlan külföldi törvények között. Az előbbi a consuetudo favorabilis, utóbbi a consuetudo odiosa. Ezzel tehát a közrend (I. X. 4—5.) kezdetleges felfogása is megjelent.

3. A francia jogtudomány.

A 13. és 14. század francia jogtudománya az olasz posztglosszátorok hatása alatt fejlődött. Guillaume Dunant, Jacques de Révigny s mások foglalkoztak a jogválasztás problémáival, helyesebben azoknak a statutumoknak a keresésével, amelyek egyes jogviszonyokra alkalmazhatók. A jogtudomány azonban a 16. században nagy lépéssel haladt előre, két — egymással ellentétes nézetet képviselő — francia jogtudós d'Argentré és Dumoulin hatására. Ez időben Franciaország jogilag igen széttagolt volt. Az északi területeken a germán eredetű szokásjogok (droit coutumier) érvényesültek, a déli területeken a különféle gyűjteményekben továbbélő római jog (droit écrit: írott jog) volt hatályban. Mindkét jogvidék önmagában is erős tagoltságot mutatott, s ez a fejlődő áruforgalom hatására területközi kollíziókat hozott létre. A feudális gondolkodású, nemesi származású d'Argentré a helyi coutume abszolút érvényesülését hirdette, vagyis a reálstatutum feltétlen alkalmazását a jog területén, amivel szemben a perszonálstatutum érvénye csak a személyállapotra korlátozódik. Az ingókra nézve mégis elismerte, hogy ezek a személy lakóhelyének joga szerint ítélendők meg, vagyis itt a perszonálstatutum érvényesülését elfogadta. Dumoulin helytelenítette a sokféle jog alkalmazását, szükségesnek tartotta, hogy a jogviszonyok egy jognak legyenek alávetve, s ezt a statutum personale hatályának a kiterjesztésével kívánta megoldani úgy, hogy összeütközés esetén a lakóhely joga az irányadó. Ezt a felek hallgatólagos vagy vélelmezett akaratával magyarázta. Ezzel visszatért Rochus Curtius († 1495.) elméletéhez, aki a szerződésre a kötés helyének a jogát azzal az indokolással javasolta alkalmazni, hogy a felek *hallgatólagos akarata* szerint ez a jog alkalmazandó. Csakhogy Dumoulin nem a forgalom ügyleteire kereste az irányadó jogot, hanem családjogi vonatkozású kérdésekre. Házassági vagyonjogi viszonyokat a férj lakóhelye jogának kívánta alárendelni tekintet nélkül a vagyon fekvési helyére, ugyanígy a végrendeletre irányadó jogra is az örökhagyó lakhelye irányadó és nem a vagyon fekvésének helye. Dumoulin messze megelőzte a maga korát. Elmélete voltaképpen nem más, mint a burzsoá magánjog egyik sarkalatos elvének, a szerződéses szabadságnak a kiterjesztése a nemzetközi magánjogi jogviszonyokra. Elmélete hozzájárult az egységes francia jog kialakításához, amelynek során — hatalmi és gazdasági súlyánál fogva — a párizsi szokásjog jutott túlsúlyra.

1. A Code Napóleon.

A 17—18. században, ideértve a felvilágosodás korát, nem volt a jogtudomány

előtt vitatott kérdés, hogy a „személyes" jog azonos a lakóhely jogával. A Code Napóleon előkészítése idején azonban a polgári forradalom győzelme megszilárdult, a francia burzsoázia Napóleon vezetése alatt a környező feudális országok rovására kívánt terjeszkedni. A terjeszkedés jogi tükröződése a magánjog területén a jog hatályának a kiterjesztése. Ezért a Code Napóleon a lakóhely joga helyébe az állampolgárság jogát állította, kimondva, hogy a francia személyek jogára és cselekvőképességére a kódex akkor is irányadó, ha külföldön laknak. Ezzel jelent meg az állampolgárság mint kapcsoló elv a nemzetközi magánjogban.

5. A holland iskola.

A holland iskola, — amelynek nyomán az angolszász elmélet fejlődött ki, d'Argentré nézetein alapult. Amíg azonban d'Argentré elmélete Franciaországban a fejlődéssel ellentétes irányba mutatott, addig felfogását Németalföldön haladó eszmék sugallták. Az Utrechti Unióban (1579.) egyesült hét holland tartomány megőrizte szuverén önállóságát, de egyesültek a spanyol uralom leküzdésére. E szabadságért folytatott küzdelem saját joguk territoriális érvényesítésében is tükröződött. Ulrik Huber, Paulus és Johannes Voet azt tanították, hogy minden jog területi jellegű és mindenkire alkalmazandó az állam területén. A külföldi jog alkalmazása ugyan nincs kizárva, de ez csak nemzetközi udvariasságon (comitas gentium) alapul, ha az állam érdekét nem sérti; tehát jogi kötelező ereje nincs.

6. Az angol—amerikai iskola.

Az angol—amerikai jog ezen az elméleti alapon talált lehetőséget a külföldi jog kivételes alkalmazására. Az elszigeteltségben fejlődő angol jog a konkrét ügyekben mindenekelőtt azt kereste, hogy valamely ügynek van-e olyan belföldi vonatkozása, melynek alapján angol joghatóság alá vonható. Ha ilyen nem volt (a vagyontárgy vagy a felek külföldiek voltak), nem vonta ítélkezése körébe az ügyet. Az összeütközés tehát nem jogrendszerek, hanem joghatóságok között merült fel. Ha megállt az angol joghatóság, az ítélet angol jog alapján született. Az Egyesült Államok tagállamainak önálló törvényhozási joga folytán a konfliktusok gyakorivá váltak, s a kollíziós jog elméletét 1834-ben Story dolgozta ki. Művében a külföldi jog alkalmazását az udvariasságból vezeti le, ezért ezt nem tekinti a bíróra kötelező törvénynek.

Ma már ez a nézet megváltozott, s az amerikai jog magánkodifikációja (a Restatement) jogszabályként oldja meg az összeütközéseket. Elméletileg azonban ma sem változott az a felfogás, hogy a bíró tulajdonképpen a saját joga (lex fori) alapján hoz ítéletet, de a perben érvényesített alanyi jog megszerzése alapulhat külföldi törvényen is. Ezért az amerikai és angol felfogás szerint a külföldi jog a perben a tényállás része és nem jog.

7. A német jogtudomány.

A 19. században a német jogtudomány kerül az élre s a modern nemzetközi magánjog alapjainak megteremtése legfőbb képviselője, Savigny nevéhez fűződik. Savigny elvetette az udvariasságból kiinduló elméleteket, és a bíró jogi kötelezettségének tekintette a külföldi jog alkalmazását. A külföldi jogok körét azonban korlátozta: a nemzetközi jogközösségből indult ki, de e közösségbe csak a „civilizált" államok jogát vonta be. A közösség alapja a római jog és a kereszténység. A kollíziós probléma megoldásához vezető kulcs: a jogviszony helyhez kötése valamilyen lényeges *tényállásbeli* eleme alapján. Ennek a helynek a joga fogja adni azt a törvényt, amelynek alapján a vitát el kell dönteni. A szerződések körében átveszi a Dumoulin által kifejtett akarati autonómia elvét, tehát elismeri a felek jogszabályválasztó jogát.

Savignynak nagy jelentősége abban áll, hogy nem a jogszabály természetéből, hanem a jogviszony tényállásbeli elemeiből kiindulva keresi azt a törvényt, amely e jogviszonyból eredő vita legjobb megoldását adja.

8. A 19—20. század.

A 19. század végének és a 20. századnak a tudományos munkásságát még vázlatosan sem lehet e keretben ismertetni. Minden országban kiváló szerzők nagy száma jelenik meg átfogó művek vagy monográfiák ezreivel, amelyek a tudomány óriási mértékű fejlődését tanúsítják. Folyóiratok tucatjai foglalkoznak az e tárgyra tartozó bírói ítéletekkel, részletkérdésekkel, nemzetközi és belső jogalkotásokkal. Ebben az időszakban merül fel a még ma sem befejezett vita a *visszautalás, minősítés* (l. IX.), *közrend* (l. X. 3—5.) s még inkább a szocialista államosítások joghatályának külföldi elismerése kérdésében.

Ezt a nagy fellendülést a nemzetközi gazdasági kapcsolatok példátlan mértékű felfutása s az ennek hatására megindult kodifikáció vagy nemzetközi egyezmények kötése inspirálta. A szokásjogi alapon kifejlődött nemzetközi magánjog úgyszólván korlátlan szabadságot adott a bírói önkénynek, s az ezzel okozott bizonytalanság megszüntetése most már halaszthatatlan nemzetközi üggyé vált.

9. A szovjet jogtudomány.

A szovjet állam megalakulásával a nemzetközi magánjog fejlődésében is új korszak kezdődött, s egyben új problémák sokasága vetődött fel. A burzsoá államok félelme és gyűlölete „egészségügyi kordonnal" vette körül a Szovjetuniót és törvényhozását. A magántulajdon államosításával kiváltott külső ellenállás oda vezetett, hogy megtagadták a szovjet jog hatályának bármilyen elismerését, sőt nemcsak a vagyoni viszonyok, hanem pl. a házassági jog területén is. A szovjet állam erejének és tekintélyének növekedésével a problémák jelentékeny része ma már nem merül fel, s ez nem kis

mértékben könnyítette a II. világháború után keletkezett szocialista országok nemzetközi fellépését. Sok probléma azonban még ma is vitatott a két társadalmi és jogrendszer közt.

A szovjet nemzetközi magánjogi tudomány nemzetközileg ismert és elismert művelői között elsőként I. Sz. Pereterszkij, Krilov és L. A. Lunc munkásságát kell kiemelni. Lunc nemcsak elméleti munkáival harcolt azért, hogy a nemzetközi magánjog elvei a szovjet joggal szemben is elismerést nyerjenek, hanem nagy fontosságú és elvi döntést kívánó perekben tőkés bíróságok előtt sikeresen képviselte kormányát. Magyar nyelvre is lefordított Nemzetközi magánjog c. munkája adott lendületet a felszabadult Magyarországon a nemzetközi magánjog művelőinek. V. I. Liszovszkij, A. Sz. Korolenko, M. N. Boguszlavszki, D. M. Genkin, D. F. Ramzajcev, V. S. Pozdnakov csak példaszerű említés abból a jelentős névsorból, amely a szovjet nemzetközi jogtudomány művelőinek nemzetközi elismerést szerzett.

10. A jog és jogtudomány fejlődésének kölcsönhatása.

A nemzetközi magánjog kifejlődésének története tulajdonképpen a jogág tudományának fejlődéstörténete is. A jog általában késve követi a társadalmi viszonyok fejlődését, a törvény rendszerint a *már meglevő* társadalmi-gazdasági viszonyok között létrejött jogviszonyokat szabályozza. Amíg a tételes törvény megszületik, a bírói gyakorlat igyekszik az új és jogi relevanciával bíró jelenségeknek jogi megoldást adni. A nemzetközi magánjog területén a megoldásokat nem a bírák adták, hanem a jogtudomány művelői. Az ő hatásuk volt érezhető a bírói gyakorlat fejlődésén, majd ezt követően a törvényhozási aktusokon. Azok a jogi fogalmak, amelyek ma is élnek és hatnak a nemzetközi magánjogi tárgyú perekben, — kevés kivétellel —, először a jogtudományban jelentek meg. A jog minden más területén a törvény és a bírói gyakorlat a „nyersanyaga" a tudomány művelőinek, itt az életben felmerült problémák jogi megoldásait alapozta meg a jogtudomány és ezt vette át a bírói gyakorlat és a törvényhozás: a jogtudomány oszlatta szét azt a kétezer éves, vagy még ősibb nézetet, hogy a bíró és joga elválaszthatatlan egymástól. A fogalmak elméleti kifejlődésének legjobb példája az *autonómia* elmélete.

IV. A magyar nemzetközi magánjogi tudomány és irodalom. 1. Az első világháború előtti időszak. 2. A két világháború közötti időszak. 3. A II. világháború utáni fejlődés.

1. Az első világháború előtti időszak.

Az első világháborút megelőző évtizedekben az Ausztriától függő állapot a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendkívül lassú fejlődésében is megmutatkozott. A szórványosan jelentkező kollíziós problémák a jogtudományt nem érdekelték, figyelmük a belső jogra irányult. Szántó Mihály Nemzetközi magánjog c. munkája 1893-ban jelent meg, de könyve a polgári házasság bevezetésével gyorsan feledésbe ment. Szántó ugyanis az egyházi házassságok idején a különböző felekezetűek házasságából eredő kérdésekkel foglalkozott. Ezt megelőzte Dell'Adami Rezsőnek a Magyar Jogászegyletben 1888-ban A nemzetközi magánjog haladása címen tartott — nyomtatásban is megjelent — előadása. Az előadás általános ismertetése a nemzetközi magánjog külföldi irodalmának, foglalkozik néhány területen az egyes országok kollíziós szabályaival s már létrejött vagy javasolt nemzetközi egyezménnyel. Magyar nemzetközi magánjogról nem tesz említést. Az első részletes és a szükségletet kielégítő munka Ferenczy Árpád Nemzetközi magánjoga (Bp. 1911). Ez már élő kérdésekkel foglalkozik, feldolgozva a bírói gyakorlatot. A két világháború között 1928-ban Balla Ignác Tételes magyar nemzetközi magánjog c. kisebb terjedelmű munkája jelent meg. Pozitívuma: haladó állásfoglalása azokkal a nézetekkel szemben, amelyek azt hirdették, hogy a szovjet jog joghatásai nem ismerhetők el külföldön. Egyébként ő világította meg a joghatóság fogalmát, ami addig még a magyar jogászok előtt sem volt világos. A nemzetközi magánjog a jogi oktatás fakultatív tárgya volt.

2. A két világháború közötti időszak.

A leggazdagabb és külföldön is elismert munkásságot Szászy István fejtette ki. Az 1938-ban (Bp.) megjelent Nemzetközi magánjogát megelőzte az Államok közti utódlás elmélete c. 1928-ban (Bp.) megjelent, nem e témakörbe tartozó munkája.

Idetartozik azonban kisebb monográfiája az 1929-ben (Bp.) megjelent A szerződő felek jogszabályválasztó joga, az 1940-ben francia nyelven kiadott összehasonlító nemzetközi magánjoga, 1947-ben készült Törvénytervezete. Ennél is gazdagabb azonban a felszabadulás utáni tudományos tevékenysége, különösen az összehasonlító nemzetközi magánjog területén. Perjogi és munkajogi monográfiái, tanulmányai, előadásai idegen nyelveken is megjelentek.

3. A II. világháború utáni fejlődés.

Szászy magányos munkássága a II. világháború után szűnt meg. Nemzetközi gazdasági kapcsolataink ugrásszerűen emelkedtek. A nyersanyagban szegény ország iparának fejlesztése csak az export szüntelen növelése árán volt megvalósítható. Ma is a nemzeti összetermék majdnem fele az ország határain kívül talál fogyasztót. A külkereskedelem áruvolumenének többszörösre növekedése mellett a nemzetközi kapcsolatok új formái jelentek meg, az ország — sok száz nemzetközi szervezet tagjaként — napi rutinként találkozik jogi problémákkal. A nemzetközi jog és nemzetközi

magánjog ismerete nem néhány külföldi szolgálatot teljesítő jogásznak vagy jogtanácsosnak a speciális ismereteit kívánta, hanem a jogterülettel mindenkinek, aki joggal foglalkozik, tisztában kellett lennie. A jogtudomány megfelelt e gyors változással járó feladatának. Először az egyetemi képzést elősegítő jegyzetek jelentek meg, *Flachbart* Ernő, *Világhy* Miklós, *Katona* Péter és *Réczei* Lászlótól; megkezdődött azonban ezzel párhuzamosan a nemzetközi magánjog egyes kérdéseinek elméleti kifejtése is. A cikkeknek, tanulmányoknak és könyveknek teljes felsorolása ma már lehetetlen. Az első Nemzetközi magánjog c. könyv, amit *Réczei* László írt, 1956-tól 1961-ig három magyar és egy német kiadást ért meg. *Szászy* Nemzetközi perjoga és munkajoga, *Meznerics* Iván több nagy műve a nemzetközi pénzügyi jogról, *Mádl* Ferenc monográfiái, *Szász* Iván tanulmányai a KGST-államok vételi jogáról és számos más — idegen nyelven is megjelent — mű mutatja azt a gyors fellendülést, amelyet a nemzetközi magánjog tudománya elért és nemzetközi elismerést vívott ki.

V. A nemzetközi magánjog szocialista elméleti alapjai. 1. Külpolitika s ennek része: a gazdaságpolitika. 2. Elvek és követelmények.

1. Külpolitika s ennek része: a gazdaságpolitika. Valamely jogrendszer elvi alapjai a jogrendszeren kívül annak az uralkodó osztálynak a politikájában alakulnak ki, amely e politika érvényesülése érdekében a jogszabályokat létrehozta. A nemzetközi magánjog szabályai állami akarat formájában, tehát kötelező erővel fejezik ki azokat a politikai célokat, amelyeket az államhatalom a nemzetközi gazdasági kapcsolatok tekintetében maga elé tűz.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatokra vonatkozó politika része az állam külpolitikai koncepciójának. A külpolitikai elvek hatnak a nemzetközi gazdasági, kulturális stb. kapcsolatokra, s talán helyesebb úgy fogalmazni, hogy a külpolitika ezekben a kapcsolatokban realizálódik. A békés együttélés politikai koncepciója nem valósulhat meg, ha gazdasági, kulturális, sport, turizmus stb. terén az állam az elzárkózás gyakorlatát követi. A magyar külpolitikai célok pontos megfogalmazást nyertek a MSZMP XI. kongresszusának határozatában. Ez a békés együttélés szükségességét hangoztatva, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztésében az együttműködést differenciáltan kívánja megvalósítani. A szocialista nemzetközi gazdasági összefogás a legfontosabb, mert az ebben rejlő lehetőségek teljesebb kihasználása előrehaladásunk alapvető feltétele. A tőkés országokkal a kölcsönös előnyök alapján kell bővíteni a gazdasági, kereskedelmi kapcsolatokat, fellépve mindenfajta megkülönböztető politika ellen. A gyarmati sorból felszabadult országok gazdasági fejlődését pedig lehetőségeinkhez képest előmozdítjuk.

2. Elvek és követelmények.

E gazdaságpolitikai elvek megvalósítását szolgálják a külkereskedelemre vonatkozó jogszabályok és bírói gyakorlat. Nem különlegesen magyar vagy szocialista elvekről van itt szó, hanem olyanokról, amelyek megvalósulását az 1975. augusztus 1-én kelt. ún. Helsinki Záróynilatkozatban 35 állam ítélte szükségesnek s vállalta, hogy céljának tekinti a nemzetközi kereskedelem fejlődésének útjában álló mindenfajta akadály kiküszöbölését.

Ezeket az *elveket* meg kell különböztetni azoktól a *követelményektől*, amelyeket a jogtudomány állít fel avégből, hogy a nemzetközi szinten mutatkozó jogbizonytalanságot enyhítse. Ilyen a nemzetközi döntések „összhangjára" (Entscheidungseinklang) való törekvés, ami azt jelentené, hogy a különböző országokban hozott későbbi ítéletek vegyék figyelembe a korábbiakat; ilyen az „előre megmondhatóság" (predictability) követelménye — ami azt jelenti, hogy olyan jogi helyzetet kell teremteni, amely lehetővé teszi a biztonságos jogi tanácsadást —, annak per nélküli elbírálását, hogy valamely magatartás jogszerű vagy jogellenes. E követelmények némelyike nemzetközi törvényhozási úton megvalósíthatónak látszik, s folynak is munkálatok ez irányban. A bírói gyakorlat harmóniája azonban nem teremthető meg az alapul szolgáló jogrendszerek egysége nélkül.

VI. A magyar nemzetközi magánjog forrásai. 1. Három forrás. 2. Felszabadulás előtti jog. II. világháború utáni szabályozás. 3. Nemzetközi magánjogi kódex. 4. Kétoldalú nemzetközi egyezmények. 5. Többoldalú nemzetközi egyezmények. 6. Nemzetközi egyezmény és belső törvény viszonya.

1. Három forrás.

A magyar nemzetközi magánjognak három forrása van: 1. belső törvény és bírói gyakorlat; 2. kétoldalú nemzetközi egyezmények; 3. többoldalú nemzetközi egyezmények.

A belső törvények közül legfontosabb az 1949. évi XX. törvénybe foglalt alkotmányunk; ez olyan alapelveket fejez ki, amelyekkel sem belső, sem külső törvény vagy más jogszabály nem kerülhet ellentmondásba. Olyan külföldi törvény pl., amely a személyek között nemre, származásra, vallásra vagy egyéb okra tekintettel különbséget tesz, magyar bíró által nem alkalmazható. A *közrend* (I. X. 3—5.) tehát az alkotmányban kifejezett elvek érvényesülésének egyik biztosítéka.

2. Felszabadulás előtti jog, II. világháború utáni szabályozás.

Egyes felszabadulás előtti törvényeink szórványosan tartalmaztak a nemzetközi magánjog

körébe eső jogszabályokat. Egyébként a bírói gyakorlat alakította ki azokat az elveket, amelyek az ily tárgyú ügyekben alkalmazásra kerültek. A kereskedelmi törvény, a váltó- és csekktörvény, a házassági törvény stb. tartalmaztak kollíziós rendelkezéseket, amelyek ma már nincsenek hatályban.

A felszabadulás utáni jogszabályaink már számos e körbe tartozó rendelkezést tartalmaznak, ideértve eljárásjogi rendelkezéseket is. A polgári eljárásról szóló törvényt életbe léptető 1952. évi 22. sz. törvényerejű rendeletben foglalt szabályok a külföldiek perjogi helyzetére és perképességére vonatkozóan — az időközi módosítások ellenére — ma is hatályban vannak. Ugyanez a helyzet a családjogi törvényt életbe léptető 1952. évi 23. sz. tvr. tekintetében. Eljárásjogi szabályokat tartalmaznak a polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. tv. 360—364. §-ai a választott bíráskodásról, a hagyatéki eljárásról szóló 6/1958. (VIII. 4.) IM. sz., s utoljára az 1/1975. (IX. 17.) IM. sz. rendelettel módosított hagyatéki eljárás 81—86. §-ai, a gyámeljárásról szóló 1/1974. (VI. 27.) OM. sz. rendelet 145., 191. és 227. §-ai. Két jelentős törvény is szabályoz a nemzetközi magánjog körébe tartozó jogviszonyokat: az 1974. évi I. törvény, a tervszerű devizagazdálkodásról és az 1974. évi III. törvény, a külkereskedelemről, amelyet számos rendelet egészít ki. Ilyenek a külföldi gazdasági vállalkozásokról szóló 4/1975. KkM—PM. sz. rendelet a 8/1974. (X. 17.) KkM. sz. rendelet stb.

3. A nemzetközi magánjogi kódex.

E sokféle törvényben és rendeletben szétszórt szabályokat foglalta egyetlen kódexbe az Elnöki Tanács 1979. évi. 13. sz. törvényerejű rendelete. A tvr. tervezetét az igazságügyminiszter által létesített bizottság dolgozta ki, amely természetesen figyelembe vette a meglevő szabályokat s a bírói gyakorlat által elfogadott elveket is. Jelentős részében tehát a hatályos jogot tartalmazza, új rendelkezései pedig úgy készültek, hogy élő jogunkkal és szocialista elveinkkel összhangban legyenek.

A tvr. életbeléptetésével az abban részletesen felsorolt (családjogi, öröklési jogi, végrehajtási) jogszabályok hatályukat vesztették.

4. Kétoldalú nemzetközi egyezmények.

A magyar nemzetközi magánjog forrásainak másik jelentős csoportját kétoldalú nemzetközi egyezményeink képezik. Ide tartoznak a kereskedelmi egyezmények, a polgári és családjogi jogsegélyegyezmények, a konzuli egyezmények, a kettős állampolgárságú személyek jogállásának rendezéséről szóló s más egyezmények. E kétoldalú egyezmények túlnyomó részét a felszabadulást követő évtizedek alatt kötöttük, de még mindig érvényben vannak olyan egyezményeink, amelyek a második világháború előtt jöttek létre. (Nagy-Britanniával az 1936. XIII. sz. törvénybe foglalt polgári jogsegélyegyezmény, Törökországgal az 1940. XXIV. törvénybe foglalt polgári és kereskedelmi jogsegélyegyezmény stb.) Polgári jogsegélyegyezményt valamennyi szocialista ország kötött a többi szocialista országgal, s ez egyezményerdőnek hasznára válna, ha a kétoldalú egyezményeket egy többoldalú egyezménybe lehetne integrálni.

5. Többoldalú nemzetközi egyezmények.

A többoldalú polgári jogsegélyegyezmények jelentőségét talán legjobban az mutatja, hogy a nemzetközi magánjog területén kétoldalú egyezmények révén 23 országgal szabályoztuk kapcsolatainkat, míg a különböző tárgyú (polgári, családjog, tartásdíj, végrehajtási stb.) többoldalú egyezményhez való csatlakozás által 119 országgal vagyunk szerződéses kapcsolatban. Ez egyezmények tekintetében rendkívül hasznos útmutatást tartalmaz az Igazságügyi Minisztérium 201/1974. (IX. 12.) IM. sz. tájékoztatója.

6. Nemzetközi egyezmény és belső törvény viszonya.

A nemzetközi egyezmények és belső törvény viszonyában gyakran felmerül a prioritás kérdése: melyik a magasabb rendű jogszabály. A magyar jog — szemben számos ország alkotmányával — a nemzetközi egyezményt nem tekinti a belső törvénynél magasabb rendű jogforrásnak. De a belső törvényt úgy tekinti, mint amely *általános* érvénnyel szabályoz bizonyos életviszonyokat, míg az ugyanezt rendező nemzetközi egyezményt olyan *különös* (speciális) jogszabálynak tekinti, amely alkalmazandó akkor, ha a szóban forgó jogviszony az egyezményben részes ország polgárai között merül fel. Ez az álláspont adja meg a kulcsot a többoldalú és kétoldalú egyezmények egymás közötti viszonyának eldöntéséhez is. Ha kétoldalú egyezményünk is van olyan országgal, amely ugyancsak csatlakozott többoldalú egyezményhez (pl. a tartásdíjak behajtásáról szóló New Yorkban 1956. június 20-án kelt egyezmény — 1957. évi 53. sz. tvr.), úgy ennek az országnak a viszonylatában — mint speciális törvény — a kétoldalú egyezmény nyer alkalmazást. Természetesen, ha valamely ország a kétoldalú egyezményt felmondja, vagy annak hatálya egyéb módon megszűnik, úgy a belső joggal szemben a többoldalú egyezmény nyer speciális törvényként alkalmazást a két állam között.

VII. A magyar nemzetközi magánjog rendszere.

A nemzetközi magánjog — szemben a közjoggal — a polgári életviszonyok körében felmerülő jogszabály-összeütközések megoldására tartalmaz szabályokat. Tárgya ennek folytán elsősorban mindaz, amit a belső jogban polgári jogi jogviszonynak nevezünk. A szocialista jogrendszer tagozódása folytán a polgári jogviszonyok köre leszűkült, mert külön önálló jogágnak kell tekinteni a családi (házassági)

jogot, a munkajogot, a földjogot, amelyek a burzsoá jogrendszerben a polgári jog (magánjog) részeként szerepelnek. A nemzetközi magánjog szabályai azonban kiterjednek ezekre a polgári jogtól különvált jogágakra is. Az eljárásjog a belső jogban elkülönült az anyagi jogi szabályozástól, a nemzetközi magánjog tárgyalja a nemzetközi eljárásjogot, a joghatóság kérdéseit — sőt az eljárás alóli mentesség problémáit is, amelyek egyébként a nemzetközi közjog tárgyát képezik.

A nemzetközi magánjog tárgyalása a fentiek szerint ún. általános résszel kezdődik, amely egyrészről az idetartozó jogszabályok szerkezetét, tulajdonságait, ezek fajait és értelmezésüket tárgyalja. Ezenkívül olyan általános kérdéseket, mint az alkalmazandó jog kiválasztásának, a külföldi jog mellőzésének kérdéseit (l. X.), továbbá a joghatóság (l. XII.) szabályait tárgyalja. Az állampolgárság ugyan lényeges körülmény a nemzetközi magánjogban, azt a kérdést azonban, hogy a jogviszonyban szereplő felek közül ki magyar állampolgár és ki külföldi, olyan szabályok döntik el, amelyek a nemzetközi magánjog tárgyán kívül esnek. Az állampolgárság ugyan jogkérdés, de a nemzetközi magánjogban *tényként* vetődik fel. Ha pedig e tény bizonytalan, úgy *előkérdése* lehet a kollízió eldöntésének, de nem tartozik a bíró által eldöntendő kérdések közé. A külföldiek jog- és cselekvőképességére vonatkozó szabályok a nemzetközi magánjogba tartoznak, ezeknél azonban az állampolgárság már eldöntött kérdés, legalábbis abban az értelemben, hogy *nem* magyar állampolgárokról van szó.

VIII. A kollíziós szabály. 1. Tényállás külföldi vonatkozása. 2. Kapcsolat és kapcsoló tényező. 3. A szabályozás módszere. 4. Utaló szabály. 5. Kollíziós szabály szerkezete. 6. A legáltalánosabban használt kapcsoló elvek.

1. Tényállás külföldi vonatkozása.

A szűkebb értelemben vett nemzetközi magánjog azoknak a szabályoknak az alkalmazási eseteivel foglalkozik, amelyek választ adnak arra a kérdésre, hogy egy adott jogviszonyra két vagy több jog közül melyiket kell alkalmazni. A jogviszony ilyen alternatívát akkor mutat, ha annak *ténybeli* elemei között valamilyen külföldi vonatkozás van. (Felek vagy egyikük külföldi, szerződés külföldön jött létre, vagy ott teljesítendő stb.) A ténybeli elem a jogviszony *objektív* sajátossága és nem téveszthető össze azzal az esettel, amikor pl. a szerződés alapján támasztható *igény* vagy *alanyi* jog tartalmaz külföldi elemet (az adós kötelezi magát, hogy külföldi gyártmányú árut szállít vagy idegen valutában fizet stb.). A tényállás valamely külföldi eleme minőségi változást idéz elő a jogviszonyban: azt jelenti, hogy nemcsak a bíró hazájának a joga vonatkozik rá, hanem az ügy eldöntésénél más állam jogának az alkalmazását is mérlegelni kell, más szóval *nemzetközivé* válik. Ez a „nemzetközi" jelleg nem jelenti azt, hogy a jogviszony valamiféle nemzetek feletti vagy nemzetközi jog uralma alá tartozik; azt jelenti, hogy *a bíró államának a joga szerint* dönteni kell abban a kérdésben, hogy mely jog szolgáljon az ítélet alapjául. Ha ez külföldi törvény, ez azt jelenti, hogy az adott jogviszonyra a bíró államának a joga nem terjed ki. *A magyar jog érvényének a határait a magyar bíró számára csak a magyar jog vonhatja meg. Egyedül* a magyar jog dönthet abban a kérdésben, hogy milyen külföldi tényállás-elemek megléte esetén kell mellőzni a magyar törvényt s helyette külföldit alkalmazni, (Ebben az értelemben a ratifikált nemzetközi egyezmény is a magyar törvényhozó parancsát fejezi ki.)

A bíró előtt fellépő azt az alternatívát, hogy két vagy több jogrendszer között kell választania, képletesen *jogszabály-összeütközésnek (kollíziónak)* nevezzük, és azokat a szabályokat, amelyek az alternatívát eldöntik, *kollíziós* szabályoknak hívjuk.

2. Kapcsolat és kapcsoló tényező.

A kollíziós szabály ad tehát választ arra a kérdésre, hogy a jogviszony mely külföldi elemének megléte esetén kell külföldi törvényt alkalmazni. Azt tehát, hogy milyen külföldi ténybeli elem teremt *kapcsolatot* a külföldi joggal és milyen külföldi elem *ellenére* kell magyar jogot alkalmazni, a *magyar* jog dönti el. A magyar jog szerint a cselekvőképességre a személy állampolgársága szerinti jog irányadó; közömbös tehát a személy lakhelye, akár hazájában, akár azon kívül lakik. Más jogok szerint ugyanezt a kérdést az állandó lakóhely (domicilium) joga szerint kell eldönteni, közömbös tehát a személy állampolgársága. Következik ebből, hogy a tényállás külföldi eleme nem közvetlenül követeli a külföldi jog alkalmazását, hanem csak a kollíziós szabály segítségével. Ez fejezi ki a *kapcsolatot* a jogviszony és az elbírálására szolgáló jog között. Ha a kollíziós szabály a tényállás külföldi elemével szemben *közömbös*, nincs kapcsolat. A fenti példa szerint a magyar jog értelmében a cselekvőképesség kérdésében a külföldi lakhely nem *kapcsoló tényező* (connecting factor). A kollíziós szabály hatását, az alkalmazandó törvény kiválasztását tehát a tényállásban felismerhető kapcsoló tényező idézi elő.

3. A szabályozás módszere.

A szabályozás módját tekintve a kollíziós szabály lehet *egyoldalú* vagy *kétoldalú*. Egyoldalú kollíziós szabály tulajdonképpen *negatív* parancsot tartalmaz, nem engedi meg külföldi törvény alkalmazását, arra ad választ, hogy bizonyos esetekben — a külföldi elem megléte esetén is — magyar jogot kell alkalmazni, de nem dönti el, hogy más esetekben milyen jog alkalmazandó. Így magyar állampolgár kiskorút külföldi csak a magyar gyámhatóság

jóváhagyásával fogadhat örökbe. Ez azonban nem ad választ arra az esetre, ha itt lakó külföldi állampolgár kiskorút kíván más külföldi örökbefogadni. Ezzel szemben a kétoldalú kollíziós szabály pozitívan megjelöli a jogrendszert, amelyet alkalmazni kell. Kétoldalú szabály a KGST Általános Szállítási Feltételeinek 110. §-a, amely bizonyos esetekben az eladó jogának alkalmazását rendeli. Világos ebből, hogy magyar eladó esetén magyar, külföldi eladó esetén külföldi jogot kell alkalmazni.

Az egyoldalú kollíziós szabály megjelenhet ún. joghatósági szabály (l. XII.) formájában. A magyar bíróságok joghatósága például kizárólagos magyarországi ingatlanra vonatkozó perben. Ez a szabály nemcsak azt fejezi ki, hogy ilyen tárgyú perben külföldi bíróság nem járhat el, hanem azt is, hogy a magyar bíróság a pert a magyar jog alapján fogja eldönteni. (Az öröklés esetét kivéve, de az öröklés tárgya a *vagyon*, amelynek csupán egyik alkotórésze lehet az ingatlan.)

4. Utaló szabály.

A kétoldalú kollíziós szabály *utaló szabály*, mert határozottan utal arra a jogrendszerre, amelyet alkalmazni kell. Éppen ezért az ilyen szabály mindig valamilyen *kapcsoló elvet* fejez ki. Az egyoldalú szabályt nem lehet utaló szabálynak tekinteni, mert *befelé*, a saját jog irányába mutat. Az utalás értelme, hogy *kifelé* mutat, olyan megismerési forrás felé, amely *eredetileg* nem szolgál a szóban forgó jogviszony szabályozására. Ilyen szabály nemcsak a nemzetközi magánjogban, hanem minden jogágazatban található. A polgári törvénykönyv pl. nem szabályozza teljesen a szállítmányozási jogviszonyt, de kimondja, hogy a nem szabályozott kérdéseket a fuvarozás szabályai szerint kell megoldani. A fuvarozás című fejezet nem említi, hogy a szállítmányozási jogviszonyra is vonatkozik; ezt az utaló szabály teszi lehetővé. Az egyoldalú szabálynak ilyen funkciója nincs. Az 1979. évi nemzetközi magánjogi kódex 43. §-ának (2)—(4) bekezdése, amely a magyar kiskorú örökbefogadásáról rendelkezik, nem mond mást ebből a szempontból, mint hogy az örökbefogadásra az örökbefogadás szabályait kell alkalmazni.

Az utaló szabály két jogparancsot tartalmaz: az egyik közvetlen s úgy szól, hogy a joghatásért a bíró köteles más szabályhoz fordulni, a másik közvetett s úgy szól, hogy a joghatás az lesz, amit ez a szabály elrendel.

Az utalás nemcsak törvényre irányulhat; a szocialista együttélés, a kereskedelmi szokások, az erkölcsi szabályok stb. alkalmazása az ítélkezésben csak ilyen utaló szabályok közvetítésével lehetséges.

5. A kollíziós szabály szerkezete.

A kollíziós szabály *szerkezete* eltér az általános jogszabályi felépítéstől. A jogszabály (jogtétel) általában hármas tagozódású: tartalmaz absztrakt *tényállást*, ehhez fűződő *joghatást* és *szankciót*. Természetesen az alaptípustól számos eltérés lehetséges, a szankciót más jogszabály (pl. büntető szabály) is tartalmazhatja, de a *tényállás* mindenkor nyersanyaga a szabálynak. A nagykorú jogcselekményeivel a jog akkor foglalkozhat, ha valahol *tények* alapján meghatározta, hogy mely személy nagykorú.

A kollíziós szabály szerkezete más: *tényállást soha nem tartalmaz:* egyszerűbb elemei a *jogi fogalmak*, magasabb rendű elemei a *jogviszony* és a *jogágazat*. Házassági vagyonjogi viszonyokra, öröklésre, adásvételi jogviszonyra irányadó jogról szól, de nem határozza meg, hogy mi tartozik a házassági vagyonjogba, mi az öröklési jogviszonyba stb. Márpedig e kérdések tekintetében a törvények között sok eltérés van. Az, hogy a külföldön saját kezűleg írt és aláírt végrendelet érvényes-e, a magyar jog szerint alaki kérdés; a holland jog ilyen végrendelet készítését külföldön megtiltja állampolgárainak s azt tartja, hogy ez cselekvőképességük terjedelmének korlátozása s nem alakisági kérdés. A kollíziós szabálynak ez a sajátossága nehézségeket okoz az ítélkezésben (l. IX. 1.).

6. A legáltalánosabban használt kapcsoló elvek.

A II. és III. fejezetben láttuk, hogy a *kapcsoló elvek* megjelenése a nemzetközi magánjogban történeti fejlődés eredménye. Ezek a kapcsoló elvek jelen vannak a modern nemzetközi magánjogban, nem hiánytalanul minden egyes jogrendszerben, mert természetes jelenség az, hogy minden állam uralkodó osztálya a maga érdekeinek megfelelően szelektál: az egyik kapcsoló elv iránt közömbös a jog, a másikhoz joghatást fűz (l. VIII. 1.). A nemzetközi magánjog csak az államok kis részében kodifikált jog, többnyire bírói gyakorlaton alapul. A kapcsoló elvek jelentősége éppen az, hogy az analógia alkalmazását megkönnyítik. A törvénnyel nem szabályozott esetekben megoldható az összeütközés azon elvek alapján, amelyek a nemzetközi magánjogi szabályokban más területen kifejezésre jutottak. Az elvek nem „nemzetek feletti" elvek, bár jelentős részük minden jogban megtalálható.

A gyakrabban alkalmazott s az egyes államok jogában megjelenő kapcsoló elvek a következők:

a) A személyes jog elve (lex personae), amelynek két alakja van:

aa) az állampolgárság joga (lex patriae) jelenti annak az országnak a jogát, amelynek a fél állampolgára,

ab) az állandó lakhely joga (lex domicilii) annak az országnak a joga, amelynek területén a személy állandó jelleggel lakik;

b) a székhely joga (siège social) sok és eltérő értelmezéssel használt kapcsoló elv, amely alkalmazást nyer a jogi személyek (kereskedelmi társaságok) jogállapotára vonatkozó egyes kérdések eldöntésénél;

c) a dolog fekvési helyének törvénye (lex rei sitae) annak az országnak a joga, ahol a jogviszony tárgyát képező dolog fekszik;

d) a jogcselekmény helye (lex loci actus, locus regit actum elve), különböző értelemben nyer alkalmazást;

da) a szerződéskötés helyének a joga (lex loci contractus) annak az államnak a joga, amelynek területén a szerződés létrejött;

db) a teljesítési hely joga (lex loci solutionis vagy executionis) annak az államnak a joga, ahol az adós teljesít;

dc) a jogsértés helyének a törvénye (lex loci delicti commissi) a károkozó cselekmény elkövetésének, vagy a kár bekövetkezése helyének az országa;

e) a valuta joga (lex pecuniae) annak az államnak a joga, amelynek a valutájában a felek a fizetést kikötötték. (A gyakorlatban helytelenül alkalmazott kollíziós elv!)

f) a felek által választott törvény (lex pro voluntate) más elnevezéssel: az akarati autonómia elve, az a jogrendszer, amelynek a felek jogviszonyukat szerződéssel alávetették (jogszabályválasztás);

g) a lobogó joga (loi de pavillon) eredetileg a tengeri hajózásban részt vevő kereskedelmi hajókra vonatkozó jog; a modern közlekedésben kiterjed a légi s más, a nemzetközi közlekedésben részt vevő járművekre;

h) az érvényesség törvénye (loi de validité) a választást annak a törvénynek a javára eldöntő elv, amely szerint a szerződés érvényes;

i) a bíróság joga (lex fori) annak az államnak a törvénye, amelynek bírája előtt a per folyamatban van.

A bíróság jogának kétségtelenül kiemelkedő szerepe van. A bíró ennek a jognak a neveltje, ennek fogalmaiban gondolkodik, ha lehetőség van rá, ennek alapján dönti el a vitás kérdést. Ezenkívül a peres eljárást kivétel nélkül a saját joga alapján folytatja. (Külföldi eljárási jogot a bíró nem alkalmaz, — egyes rendkívül ritka kivételektől eltekintve.) A lex fori tartalmazza a kapcsoló szabályokat, tehát külföldi jog alkalmazását is ez a jog teszi a bíró számára lehetővé. A lex fori írja elő, hogyan kell a külföldi jog tartalmát megállapítani, ehhez a joghoz fordul a minősítés (l. IX. 1.) kérdésében és az esetben is, ha valamilyen okból a külföldi törvény alkalmazását mellőzi (l. X.).

IX. A visszautalás és a minősítés. 1. A visszautalás. 2. A minősítés útján megoldandó összeütközés. 3. A lex fori minősítés. 4. Primer és szekunder minősítés. 5. A megoldás megkísérlése.

1. A visszautalás.

A nemzetközi magánjog fejlődése során, egészen a múlt század utolsó negyedéig, nem okozott problémát az, hogy a kollíziós szabály által felhívott külföldi törvénynek mely rendelkezéseit kell alkalmazni. Polgári jogi (magánjogi) jogviszonyok eldöntéséről volt szó, a bíró a döntéshez szükséges *anyagi jogi* szabályokhoz fordult. Egy Franciaországban felmerült jogeset kapcsán azonban új kérdés merült fel: a francia jog szerint irányadó külföldi törvény olyan *kollíziós* szabályt tartalmazott, amely szerint az ügyre francia jog irányadó. A *francia* bíróság engedelmeskedett a *külföldi* törvény kollíziós szabályának, s a francia jog alapján hozott ítéletet. Ezt követően a bírói gyakorlat más országokban is élt e lehetőséggel. Alapja az volt, hogy a bíró jogának a kollíziós szabálya nemcsak a külföldi jogrendszer anyagi jogi szabályaira, hanem kollíziós szabályaira is utal, tehát azt is figyelembe kell venni. Mivel pedig ez nemegyszer úgy rendelkezett, hogy harmadik ország joga irányadó, a gyakorlat ezt is magáévá tette. Azt az esetet, amikor a külföldi kollíziós szabály a fórum jogának alkalmazását rendeli, *visszautalásnak*, ha pedig harmadik ország jogára mutat, *továbbutalásnak* nevezzük (renvoi).

A visszautalás és továbbutalás tekintetében nincs egységes álláspont az egyes jogrendszerekben. Még kevésbé van a jogtudományban, ahol az elméleti vita ma sem dőlt el hívei és ellenzői között. Egyetértés csak abban mutatkozik, hogy ha a bíró azt a jogot alkalmazza, amelyet a felek szerződésükben maguk választottak, — úgy nincs helye vissza- vagy továbbutalásnak, mert nem tételezhető fel, hogy a felek akarata valamely jogrendszer kollíziós jogának a kiválasztását célozta. Ugyanez a helyzet akkor, ha államok között létrejött kétoldalú nemzetközi egyezmény határozza meg azokat az eseteket, amelyekben egyikük vagy másikuk jogát kell alkalmazni. Egyébként az államok *belső* jogára van bízva, hogy a visszautalást figyelembe veszik-e vagy sem.

A vissza- és továbbutalás újabb bizonytalansági tényező a nemzetközi magánjogi jogviszonyokban. Egyik újabb akadálya az „előre megmondhatóságnak", vagyis annak, hogy már a per *előtt* tisztázható legyen, hogy mi jogos s mi jogellenes, mi felel meg a szerződésnek és mi jelent szerződésszegést. Ha erre csak a bírói ítélet ad választ, úgy mit sem ér az a követelmény, hogy a felek a jogviszony létrejöttének pillanatában világosan lássák egymás iránti jogaikat és kötelezettségeiket.

A visszautalás védelmezői több érvre hivatkoznak; mindenekelőtt arra, hogy a külföldi jog alapján a bírónak úgy kell ítélnie, ahogyan a külföldi bíró ítélne, annak a helyébe kell képzelnie magát. Más érvek szerint a kollíziós szabály nem korlátozódik a külföldi jog anyagi jogi szabályaira, hanem annak valamennyi szabályát — ideértve a kollíziós szabályokat is — figyelembe kell a bírónak venni. (Gesamtverweisung.) Főleg a szocialista jogtudományban úgy érvelnek, hogy a külföldi jog alkalmazása a fórum törvényhozási gesztusa, amellyel

utat nyit a külföldi jognak. Ha azonban ez a jog nem kívánja, hogy alkalmazást nyerjen, nincs akadálya mellőzésének s a bíró joga alkalmazásának. Ez kissé emlékeztet a holland comitas gentium (l. III. 5.) elméletére.

A tudomány vitáját a törvényhozások sem oldották meg. Számos újabb törvényalkotás (olasz, görög, több arab ország) kifejezetten kizárja a renvoi-t, a lengyel és csehszlovák kódexek viszont elismerik. A magyar tervezet készítése során figyelmen kívül hagyása felmerült, mert a magyar bírói gyakorlatban a kérdés nem volt problematikus. Az 1979. évi kódex 4. §-a a visszautalást végül is arra az esetre korlátozta, ha a külföldi kollíziós szabály a magyar jogra utal. Egyéb esetekben csak a külföldi jog anyagi jogi szabályai jönnek figyelembe.

Jogtechnikai szempontból a visszautalás oka s alkalmazásának lehetősége a kollíziós megoldások országonkénti eltérésében rejlik. A személyállapotot egyik ország az állampolgárság jogához, másik a lakóhely jogához köti. A társasági székhely joga irányadó a jogi személyre az egyik jog szerint, a bejegyzés országa a másik szerint, a tényleges tevékenység helye a harmadik szerint stb. A kollíziós szabályok kollíziójáról van itt szó, aminek megoldására az ad jogi kiskaput, hogy az egyes törvényhozások nem tekintik feltétlenül érvényesülő szabálynak azt, hogy a bírót csakis saját országának a kollíziós szabálya köti. A vissza- és továbbutalás révén külföldi kollíziós szabálynak engedelmeskedik.

2. A minősítés útján megoldandó összeütközés.

A kollíziós szabály a joghatást (külföldi jog alkalmazását) nem tényálláshoz köti, hanem jogi konstrukciókhoz: jogi fogalmakhoz, jogviszonyokhoz, jogágazathoz (l. VIII. 1.). Kapcsoló tényezőnek tekinti pl. a szerződés létrejöttének helyét, de nem mondja meg, hogy távollevők között hol jön létre a szerződés. Pl. az angol jog szerint ott, ahol az ajánlatra adott elfogadó választ postára adják, a magyar jog szerint ott, ahol az ajánlattevő ezt az elfogadó nyilatkozatot kézhez vette. Azt a jogi fogalmat, amit a szerződéskötés helyének nevezünk, a kollíziós jogon *kívüli* forrásból kell vennünk. Az eljegyzéshez a magyar jog nem fűz jogi hatályt, más jogok szerződésnek tekintik. Az eljegyzés felbontása az egyik jog szerint szerződésszegés, a másik szerint nem. Az egyik jog szerint csak a szerződést szegő fél ellen lehet fordulni, a másik szerint mindenki ellen, aki szándékosan közrehatott a károkozó cselekményben. Azt a körülményt, hogy az eljegyzés *jogviszony-e* vagy sem, ismét a kollíziós jogon kívüli forrás teheti csak világossá. A feleségnek elhalt férje vagyonával szemben támasztott igénye az egyik jog szerint házassági vagyonjogi, a másik szerint öröklési jogi kérdés. Minden törvényhozó szuverén abban, hogy egyes jogviszonyokat a jogrendszer mely kategóriáiba sorolja, más szóval jogágazati rendjét (Einordnung) meghatározza. A kollíziós szabály — *még ugyanazon jogrendszerben is — más jogot kapcsol* a házassági vagyonjogi, mint az öröklési viszonyokhoz. Az első többnyire a házasfelek első közös lakóhelyének a joga, a másik az örökhagyó állampolgársága, vagy utolsó lakhelyének a joga (esetleg az ingatlan fekvési helyének a joga).

A kollíziós szabály ilyen megfogalmazása újabb bonyodalmak okozója. Ha az eljegyzés, szerződés felbontásából eredő vitára a szerződésre irányadó törvény alkalmazandó, ha nem szerződés, a károkozás helyének a törvénye.

Francia jegyesek között Franciaországban létrejött eljegyzés — ami a francia jog szerint szerződés — Magyarországon bomlik fel. A magyar bíró a *két magyar* kollíziós szabály közül csak akkor tud választani, ha eldönti, hogy szerződésszegésként vagy szerződésen kívüli károkozásként fogja fel a felbontásból keletkezett igényt. Mielőtt eldöntené a jogválasztás kérdését, el kell dönteni, hogy szerződésnek tekinti-e azt, ami a magyar jog szerint nem szerződés, — vagy szerződésen kívül okozott kárként *minősíti* azt az igényt, ami a felek hazai joga szerint szerződésből ered. E belső — rejtett — kollízió folytán merül fel a *minősítés* (qualification, ang.: classification) problémája, amelynek megoldási módjára nézve a mai napig sem az egyes országok törvényhozása vagy bírói gyakorlata, sem a jogtudomány nem hozott egységesen elfogadott eredményt.

3. A lex fori minősítés.

A múlt század utolsó évtizedében Kahn és Bartin elemezték e jelenséget s mindketten azon a nézeten voltak, hogy a bíró a *saját hazájának a joga* (lex fori) szerint minősít. Neki ugyanis a lex fori *két* kollíziós szabálya közül kell választania, a választás e két szabály értelmezésétől függ. A külföldi jog alapján nem lehet minősíteni, mert csak az értelmezés *után* tudja meg a bíró, hogy melyik lesz a külföldi törvény.

A lex fori minősítésnek — *mint egyedüli* — megoldásnak — a hibája rövidesen megmutatkozott. Akik ehhez szélsőségesen ragaszkodtak, visszaélésszerűen — nemegyszer politikai éllel — használták. Az Októberi Forradalom után az államosított javak a szovjet külkereskedelmi forgalom tárgyaiként kerültek külföldre. Ha tulajdonjoguk tekintetében vita merült fel, a burzsoá országok bíróságainak természetesen a tulajdon fekvési helyének a joga, vagyis a szovjet jog alapján kellett a tulajdon kérdésében dönteni. Az ilyen ügyekben nemegyszer fordultak a minősítés eszközéhez, kimondva, hogy a szocialista államosítás nem más, mint elkobzás, tehát *büntető* jellegű törvény, külföldi büntető szabály pedig nem alkalmazható. Egyik svájci kereskedelmi bíróság egy magyar külkereskedelmi vállalat perét

elutasította azon az alapon, hogy a vállalat a *svájci* jog szerint nem kereskedő, tehát kereskedelmi bírósághoz nem fordulhat.

4. Primer és szekunder minősítés.

Az ilyen ítéletek nagy száma kiváltotta a burzsoá jogtudomány bírálatát is, — nagy tekintélyű tudósok kerestek olyan megoldást, amellyel a lex fori minősítés szélsőségei elkerülhetők. Ez mindenekelőtt a *primer* (elsődleges) és *szekunder* (másodlagos) minősítés megkülönböztetését eredményezte.

A megkülönböztetés alapja az, hogy a minősítés kérdése a pernek két — időrendben eltérő — fázisában merülhet fel a bíró előtt. A primer fázis az, amikor a külföldi jog kiválasztása éppen attól függ, hogy a bíró miként minősíti az előtte fekvő jogviszonyt. Ez a felbontott eljegyzésre felhozott példa esete (l. IX. 2.). A másik fázis az, amikor a bírónak a kollízió eldöntése után kell a jogviszonyt minősítenie. Ilyen az államosító törvény, vagy a külkereskedelmi vállalat nem kereskedőként minősítésének esete. E megkülönböztetés lehetővé tette volna, hogy a primer minősítés a lex fori szerint történjék, a szekunder az alkalmazott külföldi jog, vagyis a *lex causae* alapján. A német Martin Wolff véleménye szerint a német nemzetközi magánjog valamely külföldi jogszabályt pontosan úgy fog fel, ahogy azt maga a külföldi jog felfogja, — tehát a lex fori helyett a lex causae szerint kell minősíteni. A lex fori minősítés kizárólagos uralma ugyan megingott, de a burzsoá bíróságok gyakorlatában mindig visszatér, ha külföldi jog vagy jogintézmény alkalmazása elől el akarnak zárkózni.

5. A megoldás megkísérlése.

A bíró joga szerinti minősítés nem vethető el teljesen, — csak visszaélésszerű alkalmazását kell elkerülni. Ha a magyar bírónak a szerződéskötés helyének a jogát kell alkalmaznia a távollevők között kötött ügylet esetében, ezt a *magyar jog* alapján teszi. A szerződéskötés helye a távollevők szerződése esetében az a hely, ahol az ajánlattevő az ajánlatot elfogadó nyilatkozatról tudomást szerzett. Csak ilyen értelmet adhat a bíró a magyar kollíziós szabálynak. A jogi fogalmakat tehát a bíró számára a saját joga határozza meg.

Más a helyzet a jogviszony vagy jogágazati besorolás (Einordnung) kérdésében. Itt a probléma nem minősítési kérdésként merül fel. A megindult per *jellege* világos már a *perindításkor*. Csak a per során, az alperesi védekezés kapcsán merülhet fel valamely részletkérdésben minősítési probléma, de a bíró az előtte folyó per jellege szerint — legalábbis az esetek túlnyomó többségében — állást tud foglalni abban a kérdésben, hogy a vitában milyen jog fog a döntés alapjául szolgálni. Ha ez külföldi törvény, ez azt is jelenti, hogy a saját joga nem tekinti magát kompetensnek a szóban forgó ügyben. Semmi nem indokolja tehát, hogy ilyen esetben a hazai jogban keressen értelmezést a külföldi törvény valamely rendelkezésére. Kézenfekvőnek látszik tehát ilyenkor az ügy érdemi eldöntése végett alkalmazott törvény, a lex causae szerinti minősítés. Ezzel elkerülhető az az ellentmondás, hogy a lex causae alapján dől el a per, de e törvény szavai olyan értelemben vagy olyan esetre nyernek alkalmazást, amelyet a bíró más törvényből merít. Ily értelemben alkalmazható az 1971. évi kódex 3. §-a, amelynek alapelve a magyar jog szerinti minősítés, de ha ez nem ad határozott megoldást, a külföldi jog is figyelembe vehető.

X. A külföldi törvény mellőzése. 1. Számos lehetőség a hazai jog alkalmazására. 2. A viszonosság. 3. A közrendi záradék. 4. A közrend fogalma. 5. A közrend kivételes alkalmazhatósága. 6. Kényszerítő belföldi jogszabály. 7. Kényszerítő jogszabályok a nemzetközi magánjogban. 8. Az imperatív szabály funkciója. 9. Az imperatív szabály nem közrendi eset. 10. A törvény kijátszása. 11. A kijátszás következménye. 12. A kijátszás nem közrendi eset. 13. A felek mellőzési kérelme.

1. Számos lehetőség a hazai jog alkalmazására.

A kollíziós szabályt, amely bizonyos esetekben külföldi törvény alkalmazását rendeli, úgy szokták felfogni, hogy ezzel a bíró hazai joga mintegy határt szab a *saját kompetenciájának*, megvonja a hazai jog érvényesülésének a határát, s e határon túl a jogvita eldöntésének a kérdését külföldi jogra bízza. Ha ezt a kategorikus fogalmazást a gyakorlat igazolná, sok kérdés egyszerűbb volna a nemzetközi magánjogban. Nem volna vita a visszautalás, a minősítés és sok más kérdésben sem. A hazai jog, a lex fori — amit a kolliziós szabály parancsa folytán inkompetensnek tartunk — nemcsak a visszautalás esetében tér vissza a hazai jog alkalmazásához, de számos más lehetőség van arra, hogy a bíró a saját joga alapján ítéljen, annak ellenére, hogy kollíziós szabálya szerint külföldi törvényt kellene alkalmaznia. Ez a jelenség *szükségszerű* és indokolt, de el kell ítélni azt, hogy a lehetőségek egyúttal olyan „kiskapuk" is, amelyek segítségével a bíró visszaélésszerűen fordulhat hazai jogához, s ezzel hozzájárul az amúgy is gyenge jogbiztonság további aláásásához. Néhány ilyen lehetőség:

a) a visszautalás elfogadása (l. IX. 1.);

b) külföldi törvény minősítése a lex fori fogalmai szerint (l. IX. 3.);

c) ha a bíró az erre rendelt eljárásban a külföldi jog tartalmát nem tudja megállapítani (l. XI. 3.);

d) ha a felek egyetértőleg *kérik*, hogy a bíró mellőzze a külföldi törvényt, amelyet e kérelem nélkül *hivatalból* alkalmazna; más jogok szerint, ha a felek egyike sem hivatkozik külföldi jogra, noha azt a bíróság *hivatalból nem* alkalmazza

e) ha a felek — jogszabályválasztó jogukkal (autonómia) élve — a bíró jogát választják;

f) az 1979. évi nemzetközi magánjogi kódex 46. §-a esetében, amely úgy rendelkezik, hogy a „Magyarországon lakó gyermek ügyében a magyar jogot kell alkalmazni, ha a gyermekre ez a kedvezőbb";

g) a viszonosság hiánya;

h) a közrendi záradék alkalmazása;

i) a törvény kijátszása (csalárd kapcsolás) egyes eseteiben;

j) egyes országok a külföldi állampolgár által területükön hátrahagyott hagyatékot a belső jog szerint adják át az örökösnek, ha ez az ügyre irányadó külföldi törvény alapján nem, vagy kevesebbet örökölne. (Droit de prélévement, privilegium Germanicum.)

A lex fori-hoz való visszatérés esetei között vannak olyanok, amelyek tételes törvényen alapulnak; ilyen a fenti felsorolásból a *c), d), f), g)* és *j)* alatti. Más esetekben azonban többnyire a bíró mérlegelésére van bízva, hogy alkalmazza-e a külföldi törvényt vagy mellőzi azt. Az alábbiakban azokat az eseteket tárgyaljuk, amelyek kizárják a külföldi törvény alkalmazását.

2. *A viszonosság.*

A nemzetközi közjogban, amely a szuverének egymás közötti kapcsolatait szabályozza, az államok közötti érintkezés viszonosságon alapszik. Az egyik állam magatartása függ attól, hogy hasonló esetben a másik állam ugyanilyen magatartást fog-e tanúsítani. Ebből következik, hogy az államok közötti kapcsolatokban a viszonosságot elsősorban a *gyakorlat* teremti meg. Az a körülmény, hogy az államok az egymás irányában követendő magatartásukat gyakran *szerződésben* vállalják, végső elemzésben nem teremt viszonosságot, hanem a szerződés teljesítését, amelynek elmulasztása szerződésszegés.

A nemzetközi magánjogban a viszonosságnak lényegesen kisebb a szerepe. A kollíziós szabály alkalmazása, vagyis külföldi törvény alapján történő ítélkezés nem függ viszonosságtól. Ez kifejezésre jut a nemzetközi magánjogi kódex 6. §-ából, amely kimondja, hogy a külföldi jog alkalmazása — ha jogszabály másként nem rendelkezik — nem függ a viszonosságtól. Nincs tehát teljesen kizárva a viszonosság kívánalma a nemzetközi polgári jogi kapcsolatokból, de erre csak a törvény által megszabott esetében lehet hivatkozni. Jogszabálynak kell tartalmaznia azokat az eseteket, amelyekben a bírónak a viszonosság fennállására tekintettel kell lennie.

A viszonosság a nemzetközi magánjog területén általában nem azonos magatartást, még kevésbé azonos tartalmú kollíziós szabályok meglétét követeli más államoktól, hanem azt, hogy a külföldi állam a belföldi állampolgárokkal szemben ne alkalmazzon hátrányos megülönböztetést (diszkriminációt) a területén tartózkodó többi külföldihez képest, — s ha ezeket ott a belföldiekkel egyenlő jogok illetik (régime national), ez a mi állampolgáraink is megillesse. A bánásmód *egyenlősége* tehát a követelmény s nem az, hogy az alkalmazott szabályok tartalmilag azonosak legyenek. A viszonosság fogalmából következik, hogy mindig *meghatározott* állam viszonylatában kell meglennie. Külföldi jogait nem korlátozhatjuk azon a címen, hogy *valahol* külföldön magyar állampolgár hasonló jogait korlátozták; a viszonosság a külföldi államával szembeni s nem általános feltétel. Két *meghatározott* állam ügye.

A viszonosság fogalma azonban nem egyértelmű és alkalmazásának módja, meglétének vagy hiányának vizsgálata is eltérő lehet. Ez alapon megkülönböztetünk egyfelől alaki és anyagi viszonosságot, másfelől vélelmezett és bizonyítandó viszonosságot.

a) Az *alaki viszonosság* jelenti a viszonosság általános fogalmát, vagyis azt, hogy külföldire és belföldire valamely állam ugyanazt a törvényt alkalmazza, vagy ha törvényei között külföldire vonatkozó speciális jogszabály szerepel, ezt *minden* külföldire *megkülönböztetés nélkül* alkalmazza. A törvények azonosságára nincs szükség — ez lehetetlen követelmény volna — a *bánásmód azonossága* a követelmény. Egyes országok joga szerint a szerződésszegő eladótól természetbeni teljesítést nem lehet követelni, csak a nem teljesítésből eredő kárt. A magyar jog a reális teljesítés elvét követi, — nálunk tehát követelhető a teljesítés. S ezt követelheti a magyar eladótól annak az országnak a polgára is, amelynek hazájában a törvény ezt nem engedné meg a magyar állampolgárnak.

Szocialista országban nagyüzem nem lehet magánszemély tulajdonában. Külföldi sem szerezhet ilyen tulajdont. De ez nem akadálya, hogy szocialista ország polgára külföldön — ahol ilyen jogi tilalom nincs — ne lehessen tulajdonosa (pl. öröklés útján) nagyüzemnek. Ennek megtagadása külföldi állam részéről a viszonosság megsértése volna.

b) Az *anyagi viszonosság* már nem elégszik meg a bánásmód azonosságának a követelményével, itt a bánásmód *eredménye* is mérlegelés tárgyát képezi. Vizsgálni kell tehát azt is, hogy az egyenlő bánásmód milyen *anyagi* hatást eredményez, nem jelent-e olyan *állandó* hátrányt, amelyet az alaki viszonosság útján nem lehet kiküszöbölni. Vannak pl. jogrendszerek, amelyek nem engedik meg a házasságon kívül született gyermek apja ellen tartásdíj iránti per indítását. Már 1900-ban kimondta a magyar Kúria, hogy nem magyar honos gyermek részére magyar honossal szemben tartásdíj csak az esetben ítélhető meg, ha abban az államban, ahol a nemzés történt, ilyen keresetnek helye van és ottani lakossal szemben magyar honos javára megállapítják a tartásdíjat (277/1900. sz. ítélet). Vannak országok, ame-

lyeknek törvényei a pénz értékveszteségéből eredő hátrányt az adósra hárítják, tartozását tehát felértékelve kell visszafizetnie (valorizáció). Az országok többsége azonban ilyen szabályokat nem ismer. A pénzromlás világjelenség. Nem nehéz belátni, hogy *A* ország csak akkor ítél meg valorizált tartozást a *B* országbeli hitelezőnek, ha ennek országa is hasonlóképp jár el az *A* országbeli hitelezővel szemben. A *B* országbeli hitelező ugyanis az *A* országban megindított perrel olyan *új jogot* szerezne, amely őt hazájában nem illeti meg, az *A* országbeli hitelező pedig nem tudná *meglevő* jogát *B* országban érvényesíteni. Ilyen esetben az anyagi viszonosság hiánya alapján tagadja meg a bíró a külföldi felértékelési igényének az elismerését. A viszonosságnak ezt az esetét nevezzük anyagi viszonosságnak.

c) A vélelmezett viszonosság. A viszonosság fennállása vagy hiánya a konkrét ügyben mindig ténykérdés, ami az eljárás során tisztázandó. A tisztázást megkönnyít az, hogy a viszonosság fennállása a legtöbb esetben vélelmezett: vagyis hiányát, illetve megsértését annak kell bizonyítania, akinek érdeke, hogy a bíróság ne ítéljen a viszonosság alapján (az 1979. évi kódex 6. § 2. bekezdés).

Az *általános* szabály tehát az *alaki* viszonosság, amelynek fennállása mellett *vélelem* szól.

d) A bizonyítandó viszonosság. A viszonosság vélelmével szemben annak hiánya bizonyítható. De bizonyítani *kell* a viszonosság fennállását abban az esetben, ha a törvény ezt így rendeli, vagy a törvény szövegezéséből ez következik. Az 1952. évi polgári perrendtartás 89. § (1) bekezdése szerint „A külföldi felperes a perrel felmerülő költségek fedezése céljából az alperes kívánságára biztosítékot köteles adni, kivéve ha: *a)* a magyar állam által kötött nemzetközi megállapodás másként rendelkezik, vagy eltérő viszonossági gyakorlat áll fenn; . . ."

A törvényhely szövegéből nyilvánvaló, hogy a biztosíték letételének egy feltétele van: az alperes kívánsága. Ha tehát ennek a külföldi felperes nem akar eleget tenni, neki kell bizonyítania, hogy a *kivétel* vagyis az *a)* pont esete fennáll. A viszonosság fennállásához elegendő annak bizonyítása, hogy a felperes hazájának a joga nem ismeri a perköltség-biztosíték intézményét (pl. a szovjet jog), s így ott külföldi perinditásának ilyen előfeltétele nincs.

Abból, hogy a vélelem megdöntése azt a peres felet terheli, akinek ez perbeli érdeke, nem következik, hogy a bíróság szerepe passzív és maga nem tesz semmit a viszonosság fennforgásának vagy hiányának a megállapítására. Az 1979. évi kódex 6. § 2. bekezdése szerint a viszonosságról a bíróság megkeresésére az igazságügyminiszter ad felvilágosítást. Az igazságügyminiszter nyilatkozata a bíróságra és más hatóságra *kötelező*. Az 1979. évi kódex 7. §-a. A viszonosság hiányának megállapítása ugyanis fontos politikai kérdés, mert ennek alapján kerül a külföldi hátrányosabb helyzetbe. Ez pedig retorzió, aminek alkalmazására nincs hatásköre a per bírájának. Ha tehát a bíró a fél által előterjesztett bizonyítékok alapján a viszonosság hiányát vagy megsértését állapítaná meg a külföldi fél állama részéről, úgy mindenképpen meg kell keresnie az igazságügyminisztert, hogy tőle *is* felvilágosítást kérjen. Különösen áll ez arra az esetre, ha a másik állam részéről tanúsított magatartás szerződésszegésre mutatna.

3. A közrendi záradék.

Már a fejlődés kezdeti stádiumában megkülönböztettek alkalmazható és nem alkalmazható szokásjogot (l. III. 2.). Az utóbbi alkalmazását a bíró megtagadhatta, ha úgy találta, hogy az annak alapján hozott ítélet olyan hatást eredményezne, ami összeférhetetlen a saját jogrendjének a céljával és felfogásával, olyan alapelvekkel, amelyeket a jog alkalmazóinak szem előtt kell tartaniok, egyszóval az állam *közrendjével*.

Ez a lehetőség a bíró számára a mai modern jogrendszerekben is megvan. Minden államban — szocialista és tőkés államban egyaránt — hatályos jog az, hogy a hazai kollíziós szabály által felhívott külföldi törvényt nem lehet alkalmazni és az ilyen külföldi törvényen alapuló jogokat nem lehet elismerni, ha a törvény alkalmazása és a jogok elismerése szemben áll az állam közrendjével.

Az 1979. évi kódex 7. §-a szerint mellőzni kell a külföldi jog alkalmazását, amennyiben az a magyar közrendbe ütköznék, — s helyette a magyar jogot kell alkalmazni.

4. A közrend fogalma.

Azt, hogy mi a közrend fogalma, milyen esetekben van helye alkalmazásának, sem magyar, sem más jog nem határozza meg. A kódex 7. § (2) bekezdése — mintegy értelmező szabályként — kimondja, hogy a külföldi jog alkalmazása nem mellőzhető egymagában azért, mert a külföldi állam társadalmi rendszere a magyarétól eltér.

A közrend mai alkalmazása még a francia polgári törvénykönyv idejére vezethető vissza. Ez a törvénykönyv a győztes burzsoázia érdekeinek megfelelően a szerződéses szabadságot biztosította. Ennek a szabadságnak csak egy korlátja volt: a felek megállapodása nem ronthatja le azokat a törvényeket, amelyek a közrendre és a jó erkölcsre vonatkoznak (6. cikk).

A közrend a francia polgári társadalom rendjét tehát eredetileg a *szerződésekkel* szemben védelmezte. Ezt *belső közrendnek* (ordre public interne) nevezik. Ezt fejlesztette tovább a bírói gyakorlat a külföldi *törvény* alkalmazásának az eseteire. Így vált általánosan elfogadott szabállyá az, hogy a külföldi törvény nem alkalmazható, ha alkalmazása a bíróság államának a közrendjét sértené (külső vagy *nemzetközi közrend*, ordre public international).

Ez az elhatárolás nem általános a jogirodalomban. A jogtudomány különböző szempontok szerint igyekszik definiálni azt a *társadalmi érdeket*, amelynek védelmére a közrend szolgál. Ez pedig csak annyiban vezetett eredményre, hogy bizonyos *belső törvények* érvényesülését a külföldi jog nem akadályozhatja. Ez azonban nem azonos a közrendi záradék alkalmazásával (l. X. 6.). Az alkotmány — amelyre a magyar tételes törvények hivatkoznak — nem meríti ki a védelemben részesítendő társadalmi célokat, — mert az utóbbiakba kétségtelenül beletartoznak a szocialista erkölcsből folyó követelmények. Az 1952. évi 23. sz. tvr. 16. § (1) bekezdése a házasság anyagi jogi érvényességét külföldiek tekintetében a külföldi jognak rendeli alá, de a (2) bekezdés, már *közrendi* tilalmat állít fel a Magyarországon történő házasságkötés esetében még akkor is, ha a házasulók egyike sem magyar állampolgár. Védi nevezetesen a magyar házasság monogám jellegét, s tiltja a házasságkötést, ha a felek bármelyikének korábbi házassága fennáll. Nincs tekintettel tehát arra, hogy a külföldiek hazai joguk szerint köthetnek-e poligám házasságot vagy sem.

5. A közrend kivételes alkalmazhatósága.

A közrend fogalmának határozatlansága és alkalmazási eseteinek szabályozatlansága mindenkor tág lehetőséget ad a jogalkalmazónak, hogy politikai elemet vigyen az ítélkezésbe. A burzsoá irodalom tekintélyes része helyesli ezt az állapotot s amellett foglal állást, hogy a közérdek, ami a közrend alapja, változik és hasznos az, ha a bírónak megadjuk a lehetőséget, hogy döntését e változásokhoz igazítsa. A szovjet irodalom szerint ez az a nézet, amelyben a jog semmivé válik és a konkrét esetben jelentkező érdekek helyettesítik (Lunc).

E határozatlanság folytán csupán körülírni lehet azokat a helyzeteket, amelyekben a közrend alkalmazható a törvénnyel szemben.

A magyar jog szabályát már idéztük, amely kimondja, hogy egyedül a *társadalmi rendszerek különbözősége* nem ok a közrend alkalmazására. A jog feladata az, hogy *védje* az uralkodó osztály társadalmi rendjét. A külföldi jogtól azonban ilyen *aktív* szerep nem várható el, nincs is rá szükség, hogy konkrét perben átvegye a *jogrendszer* szerepét. A külföldi törvénnyel szemben csak azzal az igénnyel lehet fellépni, hogy *ne sértse* az állam fennálló rendjét és alkalmazása ne veszélyeztesse az állam *politikai* céljait.

Különbséget kell tehát tennünk a külföldi *tárgyi jog* és ama *joghatás* között, amit ennek a jognak az alkalmazása valamely konkrét perben előidéz. Ezt a *joghatást* kell kivédeni a közrend alkalmazásával, vagyis megakadályozni olyan *változást*, amely a bíró hazájában *közérdeket* sértene. Ezért egy külföldön külföldi jog alapján bekövetkezett *jogállapottal* szemben a közrend nem alkalmazható. Ha külföldi jogi személy a reá irányadó jog szerint megszűnt, ezt nem lehet a közrend segítségével létezőnek tekinteni csak azért, mert a bíró közrendbe ütközőnek tartja azt a törvényt, amely a jogi személyt megszüntette. (Ilyen esetek nagy számban fordultak elő a szocialista államosítások során.) A jogi személy létezése vagy megszűnése a külföldi bíró számára *ténykérdés*, tények ellen a közrend nem véd.

A fentiekből következik a közrend *kivételes* jellege. Ezért felhívásánál mindig vizsgálni kell, hogy valamely konkrét kérdésben szükséges-e alkalmazása. Nem jelent *bírálatot* a külföldi jogrendszer felett, mert nem *tartalma miatt* mellőzi a bíró, hanem a konkrét ügyben előidézhető *joghatás* miatt. Ezért a közrend — mint védelmi jellegű intézkedés — csak addig jogszerű, amíg ennek a feladatának eleget tesz; ezen túlmenő alkalmazása visszaélést jelent a közrend fogalmával. Ha a külföldi törvény egy meghatározott rendelkezése elfogadhatatlan a bíró számára, nincs akadálya, hogy az ügy egyéb kérdéseit az irányadó törvény alapján döntse el.

Ha a bíró egészben vagy részben félreteszi a külföldi törvényt, helyette mindig a hazai jog szabályát alkalmazza.

6. Kényszerítő belföldi jogszabály.

A külföldi törvény alkalmazásának a következménye az, hogy a belföldi törvény kogens (kényszerítő) szabályaival szemben is érvényesül. A polgári törvénykönyvnek az a szabálya, amely semmisnek mondja ki az 5%-ot meghaladó kamat kikötését, kétségtelenül kényszerítő szabály. Ha azonban a pénztartozás elbírálása külföldi törvény alapján történik, úgy nem a polgári törvénykönyv, hanem a külföldi törvény szerint kell kamatot megítélni.

Mégis vannak olyan törvények, amelyeket a bírónak akkor is alkalmaznia kell, ha az előtte levő ügy elbírálása végett külföldi jogot alkalmaz. Nem tehetők félre: velük szemben külföldi jogra még hivatkozni sem lehet. A bíró számára olyan határozott parancsot tartalmaznak, hogy alkalmazásukat nem teheti függővé a kollíziós szabály rendelkezésétől. Más szóval csak akkor alkalmazhatja a kollíziós szabályt, ha ez az ilyen törvény érvényesülését nem akadályozza. Bizonyos szabály-fajtáknak ez a *feltétlen* érvényesülése nem tűnik ki mindig magából a törvény szövegéből. A bírónak kell látnia, hogy a szabály az állam magasabb szempontjainak szem előtt tartásával készült, hogy fontos politikai, gazdasági, morális nézetek és célkitűzések védelmét szolgálja. Az 1952. évi családjogi törvény kimondja a kettős házasságnak és a közeli vérrokonok házasságkötésének tilalmát. Az életbe léptető törvényerejű rendelet 16. §-a ezek *feltétlen* alkalmazását rendeli akkor is, ha mindkét házasuló külföldi, de itt kívánnak házasságot kötni. Ilyen a tervszerű devizagazdálkodásról szóló 1974. évi I. sz. törvény 7. és 8. §-ának számos rendelkezése, amelyek a külföldiekkel kö-

tött szerződések érvényességét a devizahatóság engedélyétől teszik függővé.

7. Kényszerítő jogszabályok a nemzetközi magánjogban.

A belföldi jogalkalmazásban csak kogens és diszpozitív szabályok között teszünk különbséget. A kogens szabályt „szigora" szerint nem kell tovább osztályozni, mert a „legenyhébb" kogens szabály is kifejezi a törvényhozónak azt az akaratát, hogy a felek szerződése nem módosíthatja. Külföldi jog alkalmazása esetén azonban a bíró a kogens szabályt is félreteszi: a kollíziós szabály határt szab a belföldi *kogens* jog érvényesülésének is. Ha félre is teszi a bíró a belföldi kogens szabályt, nem teheti félre *valamennyit*. A családjogi törvény említett 7. és 8. §-át vagy a devizajogszabályokat alkalmaznia kell; számos hasonló jogszabály alkalmazása nem mellőzhető. Nemzetközi viszonyokban tehát a kogens szabályok *nem egyformán kényszerítenek:* vannak félretehető és félre nem tehető kogens szabályok, amelyek feltétlen érvényesülést követelnek. Ezeket *parancsoló, imperatív* szabályoknak nevezzük. A nemzetközi magánjogban tehát háromféle jogszabály között teszünk különbséget: engedő (diszpozitív), kényszerítő (kogens) és parancsoló (imperatív) szabályok találhatók.

8. Az imperatív szabály funkciója.

Hogyan funkcionál az imperatív szabály? Azt már láttuk, hogy a bíró — (anyakönyvvezető stb.) ha külföldi törvény alapján kell ítélnie — nem tesz különbséget a diszpozitív és kogens szabály között: mindkettőt félreteszi, a külföldi törvény mindkettő helyett alkalmazást nyer. Az imperatív szabállyal ezt nem teheti. A külföldi házasulóknál vizsgálnia kell, hogy nincsenek-e közeli rokonságban, vagy valamelyikük nem házas-e. Vagyoni tárgyú szerződés esetén azt vizsgálja, hogy a belföldi szerződő fél megszerezte-e a devizahatóság jóváhagyását. Ha nem, a szerződést akkor is *érvénytelennek kell* kimondania, ha az alkalmazandó külföldi törvény szerint az érvényes volna.

Ha azonban e parancsoló belföldi szabályok alapján azt találja, hogy a házasulók nem rokonok és nem él egyikük sem érvényes házasságban, akkor a házasságkötés egyéb előfeltételeinek meglétét a *külföldi* jog alapján állapítja meg. Ha a devizahatóság jóváhagyásával kötött szerződés kerül a bíróság elé, a felek jogviszonyát a *külföldi* jog alapján fogja elbírálnia. Vagyis a jogszabály-összeütközés kérdése *addig* el nem dönthető, amíg nem nyert megállapítást, hogy a parancsoló szabály által előírtak teljesültek. Ezután lehet a kollíziós szabály alapján eldönteni, hogy a továbbiakra belvagy külföldi törvény irányadó-e.

9. Az imperatív szabály nem közrendi eset.

A kényszerítő szabályok e megkülönböztetése minden jogrendszerben megtalálható. Gyakran sorolják e szabályokat a *közrend* esetei közé, azon a címen, hogy az ilyen szabályok az ország nagy fontosságú célkitűzéseit, közrendjét védelmezik. Az ilyen szabályok céljukat tekintve valóban közrendi jellegűek, de *funkciójuk* eltér a közrendi záradék funkciójától.

Az imperatív szabály alkalmazása *megelőzi* a jogszabály-összeütközés kérdésének vizsgálatát. A közrend a kollízió eldöntése *után*, a külföldi törvény tartalmának a vizsgálata során merül fel (l. X. 4.). Ha az imperatív szabály követelményének az eldöntésére váró kérdés megfelel, nincs akadálya, hogy a döntés külföldi törvény alapján történjék. A közrend esetében éppen a külföldi törvényt kell félretenni és helyette a belföldi jog alapján ítélni. Az imperatív szabály a kollíziót zárja ki, a közrend a kollíziós szabály alkalmazását.

10. A törvény kijátszása.

A jogviszony és valamely jogrendszer között a külföldi elem teremti meg a kapcsolatot (l. VIII. 5.). Előfordulhat, hogy a felek olyan jogviszonyt kívánnak létrehozni, vagy olyan jogállapotot teremteni, amely a rájuk irányadó törvény szerint tilos. Találhatnak olyan törvényt, amely szerint ez nem volna tilos, de e törvénnyel nincs *kapcsolatuk*. Példák: a felek olyan állam polgárai, amely nem ismeri az örökbefogadás intézményét, vagy csak kiskorú örökbefogadását engedi; olyan állam polgárai, amelynek joga tiltja unokatestvérek házasságát, vagy tiltja a válást; külföldön élő vállalkozó lakóhelyének országa hazájával hadiállapotba kerül; az ellenséges vagyon zár alá vételének elkerülése végett valaki megszerzi egy semleges állam polgárságát stb.

Ilyen esetekben a felek kapcsolatot teremtenek olyan ország jogával, amely szerint lehet nagykorút örökbefogadni, unokatestvérek házasságát nem tiltja, engedi a válást, és így tovább. A kapcsolatot ténybeli elemek révén lehet létrehozni. E ténybeli elemek lehetnek valóságosak, lehetnek színleltek.

A valóságos ténybeli elem létrejön, de mesterségesen, a felek körülményei által nem indokoltan, kizárólag abból a célból, hogy a reájuk vonatkozó törvény tilalmát megkerüljék. Valóban elutaznak és állandó lakosként bejelentik magukat más országban; ha elérték céljukat, elhagyják az országot.

A színlelt ténybeli elemet meg sem valósítják, hanem többnyire hamisítják. Valamely szerződést a tiltó törvény kihirdetése előttről kelteznek, vagy olyan szerződéskötési helyet írnak be, ahol az ilyen szerződés megengedett.

Az irodalom a kétfajta ténybeli elem között azért tesz különbséget, mert a megvalósított ténybeli elem esetében bizonyítandó a szándék, hogy ez a törvény megkerülése célzatával valósult meg, míg a színlelt külföldi elem nem tekinthető kapcsoló tényezőnek.

11. A kijátszás következménye.

Azt az általános polgári jogi szabályt, hogy a törvény kijátszásával kötött szerződés vagy létrejött jogviszony érvénytelen, a nemzetközi magánjogban is alkalmazni kell. A következmények azonban nem esnek teljesen egybe a polgári jog szankcióival. A polgári jog a szerződést érvénytelennek tekinti, — a nemzetközi magánjog *elsősorban* a színlelt vagy csalárd kapcsolást tekinti érvénytelennek, és a jogviszonyra alkalmazza azt a törvényt, amelyet a színlelt külföldi elem hiányában alkalmazni kellene. Csak akkor lehet a szerződést semmisnek nyilvánítani, ha az így alkalmazott törvény szankciója az ügylet semmissége.

Kérdéses az, hogy a bíró a kollíziós szabály megkerülését megállapítja-e abban az esetben is, ha a felek *külföldi* törvény hatálya alól akarnak kibúvót keresni. A magyar nemzetközi magánjogi kódex 8. §-a e tekintetben kimondja, hogy „Nem lehet alkalmazni azt a külföldi jogot, amely a felek által — az egyébként irányadó jogszabály megkerülése céljából mesterségesen vagy színleléssel létrehozott külföldi elemhez kapcsolódik (csalárd kapcsolás)." Úgy tűnik, hogy a felek csalárd kapcsolást elkövethetnek, ha ennek eredménye az, hogy a *magyar* jog alkalmazandó és nem külföldi. A „külföldi" jog megjelölése erre mutat. Nem kétséges, hogy a törvényhozó a csalárdságot nem kívánja jutalmazni akkor sem, ha ennek eredménye a magyar jog alkalmazása. Ez következik a polgári törvénykönyv 4. §. (4) bekezdéséből, amely szerint „Saját felróható magatartására előnyök szerzése végett senki sem hivatkozhat", s következik a polgári törvénykönyv 5. §. (1) bekezdéséből, amely tiltja a joggal való visszaélést. Arra az álláspontra kell tehát jutnunk, hogy nincs különbség a külföldi és magyar kollíziós jog tekintetében: egyforma védelemben részesül mindkettő a kijátszással (csalárd kapcsolással) szemben.

12. A kijátszás nem közrendi eset.

Az irodalomban gyakran elhangzik, hogy tulajdonképpen nincs is csalárd kapcsolás, illetve nincs szükség ilyen fogalomra, mert a közrend alkalmazása elegendő védelmet nyújt. Itt is a két fogalom *funkciója* jelenti a különbséget. A közrend a külföldi *jog* tartalmi vizsgálatán alapszik, a csalárd kapcsolás esetét a *tényállás* vizsgálata dönti el. A közrend alkalmazása esetén a bíró a *saját* jogához nyúl, csalárd kapcsolás esetén ahhoz, amelyhez az ügy meg nem hamisított tényállása révén kapcsolódik. A különbségtétel tehát itt is indokolt.

13. A felek mellőzési kérelme.

A külföldi jogot a bíró a magyar jog szerint hivatalból alkalmazza; ha úgy látja, hogy a jogviszony külföldi jog uralma alatt áll, a felek kérelme nélkül ezt a jogot fogja alkalmazni. Ami nekünk természetes, más jogrendszerekből hiányzik: Svájcban vagy Franciaországban a bíró a hazai jog alapján ítél, ha a felek egyike sem hivatkozott arra, hogy igényét vagy védekezését külföldi törvényre alapítja. Más szóval a külföldi jogra *hivatkozni* kell, a felek hallgatása azt jelenti, hogy svájci vagy francia jog legyen az ítélet alapja.

A magyar jogban sem kogens szabály a kollíziós szabály: a felek *egyezően* kérhetik, hogy a bíró a magyar jog alapján döntse el vitájukat. Ez a jog a feleket olyan jogterületen is megilleti, amelynek szabályai egyébként nem, vagy csak kis mértékben diszpozitívek. Pl. itt lakó külföldi házasfelek vitájában a házasság vagyoni joghatásai eldönthetők magyar jog alapján, ha a felek így kérik. De a magyar jog alkalmazása nem változtathat meg külföldön érvényesen létrejött *jogállapotot*. A magyar jog szerint a házasságkötéskor a házasulóknak együtt kell jelen lenniök. Az argentin jog pl. megengedi a helyettesítést (proxy), aki a távollevő házasuló nevében tesz nyilatkozatot. Ez a házasság ott érvényesen létrejött, tehát a magyar bíróság előtt nem támadható meg még a magyar törvény alkalmazásával sem azon a címen, hogy a magyar törvény alakiságainak nem felel meg.

A felek mellőzési kérelme tehát szélesebb körű, mint a felek jogszabályválasztó joga (autonómia), mert nemcsak a kötelmi jogra terjed ki, — de szemben az autonómiával e kérelem *csak* a magyar jog alkalmazására vezethet.

XI. A külföldi törvény alkalmazása. 1. A mindenkor érvényes jog alkalmazandó. 2. Többjogú országban az alkalmazandó jog kiválasztása. 3. Külföldi jog bizonyítása.

1. A mindenkor érvényes jog alkalmazandó.

A jogviszony keletkezése és az elbírálás időpontja között hosszabb idő telhet el. Szerződéses kapcsolatok esetében a felek nagyon gyakran a szerződés megkötésekor kikötik azt a jogot, amely esetleges vitájuk esetében az elbírálás alapjául fog szolgálni. A keletkezés és per között azonban a jogszabály tartalma változhat: a törvény módosul, hatályát veszti és új törvény lép helyére stb. Felmerül az a kérdés, hogy a jogviszonyra melyik törvényt kell alkalmazni: azt, amely a jogviszony létrejöttekor volt érvényben, vagy azt, amely a vita felmerülésekor van érvényben. Az általános szabály az, hogy a bíró az *élő jogot* alkalmazza. Ami nincs hatályban, az nem jog (hacsak maga az új törvény nem rendeli alkalmazását a régi jogviszonyokra). A kollíziós szabály mindig a hatályos jog alkalmazását rendeli.

2. Többjogú országban az alkalmazandó jog kiválasztása.

Lehetséges, hogy a magyar kollíziós szabály olyan ország jogára mutat, amelyben egymás mellett több *belföldi* jogrendszer van hatályban. Számos ilyen ország van, amelyek közül a legismertebbek a szovjet jogrendszer, az Egyesült Államok és Svájc joga, — de különösen a családjog és öröklési jog területén fel sem so-

rolhatók azok az országok, ahol személyhez, valláshoz, törzsi hovatartozáshoz kötik az alkalmazandó jogot. E sok belföldi jog közül melyik jog alkalmazandó? Erre a kérdésre a választ annak az országnak a joga adja meg, amelyre a magyar kollíziós szabály utal. Ez esetben tehát a magyar bíró a magyar kollíziós szabályon kívül a külföldi jogrendszer *belső* kollíziós szabályát is figyelembe veszi, s ennek alapján dönti el, hogy végső soron melyik törvényt kell választania.

3. Külföldi jog bizonyítása.

A külföldi törvényt a bíró úgy alkalmazza, ahogyan azt a külföldi ország bírája alkalmazná. Ez azt jelenti, hogy a bírónak nemcsak a külföldi törvény szövegéről kell tájékozódást szereznie, hanem azt olyan értelmezéssel kell alkalmaznia, amilyen értelmet az a külföldi bírói gyakorlatban kapott. Ez különösen fontos olyan törvény alkalmazása esetében, amely több országban van hatályban (pl. a svájci kötelmi törvény Törökországban, a francia polgári törvénykönyv Belgiumban, a genfi váltóegyezmény számos európai országban stb.) Az 1979. évi nemzetközi magánjogi kódex 5. §-a szerint a bíró az általa nem ismert külföldi jog felől hivatalból tájékozódik, de felhasználhatja a fél által bemutatott bizonyítékot is; megkeresésére az igazságügyminiszter ad tájékoztatást. A törvény megismerésének első forrása tehát a bíró jogismerete: ha ismeri a külföldi törvényt, nem kell más megismerési forráshoz fordulnia. Viszont ha nem ismeri, minden forrást felhasználhat, ami a törvény megfelelő alkalmazását lehetővé teszi: a felek bizonyítékait, az igazságügyminiszter véleményét stb.

XII. A joghatóság. 1. Joghatóság és nemzetközi magánjog kapcsolata. 2. A joghatóság fogalma. 3. A joghatóság fajai.

1. Joghatóság és nemzetközi magánjog kapcsolata.

A polgári perrendtartás 130. § (1) bek. a) pontja szerint „A bíróság a keresetlevelet idézés kibocsátása nélkül elutasítja, ha megállapítható, hogy a perre a magyar bíróságnak nincs joghatósága." Ha pedig ez a per folyamán derül ki, úgy a 157. § értelmében a bíróság a pert megszünteti.

Ez a szabály nemcsak a bíróságokra vonatkozik, hanem az állam bármely más hatóságára is, gyámhatóságra, anyakönyvvezetőre, hagyatéki ügyben eljáró közjegyzőre stb. A joghatóság megléte tehát minden hatósági eljárás előfeltétele, olyan kérdés azonban, amely belföldi ügyekben nem merül fel. Vizsgálatára csak akkor van szükség, ha az ügynek külföldi vonatkozása van. Ez a körülmény teremt kapcsolatot a joghatóság és a nemzetközi magánjog között. Egyébként a joghatóság az eljárási jog keretébe tartozó kérdés. Mégis a nemzetközi magánjogi kérdések egy részénél nem egy, hanem két összeütközés merülhet fel; a jog kiválasztása és a joghatósággal bíró szerv megválasztása. A joghatóság azonban nem kapcsoló tényező. Az a körülmény, hogy az ügyre külföldi állam jogát kell alkalmazni, nem jelenti, hogy ennek az államnak van az ügyre joghatósága, — s fordítva: az a körülmény, hogy az ügyben a magyar bíróságnak van joghatósága, önmagában nem elegendő a magyar jog alkalmazására. Így pl. Magyarországon fekvő ingatlan hagyatékra a magyar közjegyzőnek kizárólagos joghatósága van. De ha az örökhagyó külföldi, úgy az öröklés rendjét az örökhagyó hazai joga határozza meg. (Ez a hagyaték egységének az elvéből következik.)

2. A joghatóság fogalma.

A joghatóság fogalmát a törvény nem határozza meg, s ilyen meghatározást más országok tételes jogában s a nemzetközi jogban sem találunk. A joghatóságot, amely valamely szuverént megillet, nem is vezethetjük le a nemzetközi jogból, — mert nem onnan ered. Az állam *hatalmából* kell kiindulni, abból, hogy *a szuverén tényleges abban a helyzetben van, hogy bizonyos jogviszonyokat szabályozzon, e jogviszonyokból eredő vitákat eldöntsön s e döntések szankcióit (végrehajtását) alkalmazza.* A szuverén *tényleges helyzete* azonban nem meríti ki a joghatóság elemeit. A joghatóság szabályozásával az állam *kifejezi azt az igényét, követelését is, hogy bizonyos jogviszonyok felett döntési joga legyen.* Ha kimondja a joghatósági szabály, hogy Magyarországon kiállított értékpapír megsemmisítése iránti eljárást Magyarországon kell lefolytatni, ez vonatkozik külföldön levő értékpapírra is, — bár külföldre kerülése óta megszűnt az a tényleges helyzet, amiből az állam hatalma ered az értékpapír felett.

Minden állam szuverénül állapítja meg joghatósági szabályait, vagyis azt a kört, amelyre döntési (szankcionálási) jogát kiterjeszteni kívánja. Ezért a joghatósági összeütközések ugyanúgy felmerülnek, mint a jogszabály-összeütközések. Csak (két- vagy többoldalú) nemzetközi egyezményekkel lehet az egymással konkurráló joghatósági kérdéseket kiküszöbölni. Ezek hiányában minden állam a maga *belső joga* alapján bírálja el, hogy valamely külföldi ítéletet joghatósággal bíró külföldi állam bírája hozta-e; ha nem, a határozatot nem ismeri el és végrehajtását megtagadja. Ha külföldön semmisnek nyilvánítanak Magyarországon kiállított okiratot, a magyar hatóságok ezt akkor sem ismerik el, ha a külföldi állam joga szerint az eljáró szervnek erre joghatósága volt.

3. A joghatóság fajai. (1979. évi IX. fejezet).

A joghatósági szabályozás egyoldalú módszeréből, valamint abból, hogy a szabályozás

nemcsak a tényleges hatalmi helyzetet tükrözi, hanem az állam hatalma alól kikerült jogviszonyok is beletartoznak, következik az a szabály, hogy *az állam joghatóságát mindig meglevőnek kell tekinteni, hacsak valamilyen okból azt törvény ki nem zárja.*

A joghatósági szabályok három csoportra oszlanak:

a) Azok a szabályok, amelyek minden más állam joghatóságát tagadják s a saját joghatóság egyedüli elismerését követelik (kizárólagos joghatóság);

b) Azok a szabályok, amelyek az állam joghatóságát kirekesztik (kizárt joghatóság);

c) azok a szabályok, amelyek a saját joghatóság fenntartása mellett elismerik más állam joghatóságának a fennállását is s ez alapon a külföldi bíróság ítéletét elismerik és végrehajtják (párhuzamos vagy kumulatív joghatóság).

A kizárólagos joghatóság többnyire a személyállapot kérdéseivel összefüggő és az ingatlannal kapcsolatos jogviszonyokra vonatkozik, — a párhuzamos joghatóság a nemzetközi gazdasági kapcsolatok során keletkező szerződéses jogviszonyokra.

Kizárt a magyar joghatóság külföldi szuverén ellen indított perben, Magyarországra akkreditált külföldi diplomata elleni perben és Magyarországon nem állandó jelleggel tartózkodó külföldi személy állapotára vonatkozó egyes kérdésekben.

Párhuzamos a joghatóság a nemzetközi jellegű vagyonjogi perek túlnyomó többségében. Ez a párhuzamosság gyakran kettőnél több fórum közötti választást tesz lehetővé. Deliktuális kötelmek esetén pl. a károkozás helye, a kár bekövetkezésének a helye, s az alperes lakhelye között választhat a felperes. Szerződésből eredő viták esetében az alperes vagy a felperes lakóhelye a teljesítési hely stb. Ez alól kivétel a KGST-országok külkereskedelmi vállalatai közötti per, mert az eljárást mindenkor az *alperes* országa szerinti választott bíróság előtt kell megindítani. Az Általános Szállítási Feltételek 1968/75. 90. §-a szerint a felek megállapodásával valamely harmadik KGST-ország választott bírósága is eljárhat.

Az Igazságügyi-Minisztérium 201/1974. (IX. 12.) I. M. sz. Tájékoztatója szerint abban a kérdésben, hogy valamely nemzetközi vonatkozású ügyben magyar bíróság eljárhat-e, az alábbi sorrendben kell a jogforrásokat figyelembe venni: nemzetközi szerződések, ezek értelmezése tekintetében a végrehajtásukra vonatkozó utasítások, a minisztérium Tájékoztatója; ezeken kívül figyelemmel kell lenni a viszonosságra is. Ha sem nemzetközi szerződéseink, sem a ténylegesen kialakult viszonosság nem tartalmaz rendelkezést, illetve útbaigazítást, a *magyar* jog általános szabályai az irányadók.

XIII. Választott bíráskodás. 1. A választott bíráskodás növekvő jelentősége. 2. Választott bírói szerződés. 3. Szerződés rendes bíróságra vonatkozóan. 4. A választott bíróság két fajtája. 5. Külső záradék. 6. A választott bírói eljárás. 7. A Magyar Kereskedelmi Kamara Választottbírósága. 8. Választott bírói ítéletek végrehajtása. 9. A választott bírói ítélet honossága.

7. A választott bíráskodás növekvő jelentősége. A nemzetközi gazdasági forgalomban egyre nagyobb jelentősége van a választott bíráskodásnak. A viszonylag lassan működő és — gyakran több fokozatú jogorvoslatra lehetőséget adó — rendes bíráskodással szemben kétségtelenül vannak előnyei. Szakmabeliek vonhatók be az ítélkezésbe, akik nem szorulnak szakértői véleményre az ügy ilyen ismereteket kívánó vitáiban; jogorvoslatnak nincs helye, tehát az ügy gyorsabb befejezését teszi lehetővé; számos jogrendszer lehetővé teszi, hogy a választott bíróság ítéletét ne indokolja, s ez lehetővé tesz ítélkezést olyan vitákban is, amelyeket a felek rendes bíróság előtt nem vetnének fel. A feleknek jogukban áll az eljárás módját meghatározni, ennek hiányában a választott bíróság határoz a saját eljárása felől.

A törvényesség követelménye szempontjából a választott bíráskodásnak vannak hátrányai is. Több lehetőség van a bíró befolyásolására, tiltott ügyletekből eredő követelések is érvényesíthetők, a gazdaságilag gyengébb félre erősebb partnere rákényszerítheti a maga „kipróbált" választott bíróságát stb. E hátrányok azonban nem homályosították el előnyeit: a nemzetközi kereskedelem vitás ügyei ma már sokkal nagyobb számban kerülnek választott, mint rendes bíróság elé. (→ *Polgári peres és nemperes eljárás*)

2. Választott bírói szerződés.

A rendes bíróság eljárása törvényen alapszik, a választott bíróságé szerződésen. Ezért a rendes bíróság előtti eljárás megindításához a másik fél hozzájárulása nem szükséges, míg választott bírósághoz csak a jogviszonyban érdekelt felek ily értelmű megállapodása alapján lehet fordulni; és csakis ahhoz, amelyikben a felek megállapodtak.

Ezért a választott bíráskodás problémaköre magában foglalja a választott bíróságok fajtáit, a választott bíróság kikötésére vonatkozó szerződéseket, illetőleg szerződési záradékokat, továbbá a választott bírói ítéletek végrehajtásának a kérdését. Az a megállapítás, hogy a választott bíróság igénybevétele szerződésen alapszik, nem kivétel nélküli szabály. A KGST-országok megállapodása szerint (Általános Szállítási Feltételek 1968/75. 90. §) a vállalataik között felmerülő jogvitában a rendes bírósági út igénybevétele *kizárt*, és követeléseik csak választott bírósági úton érvényesíthetők. Ez azonban a nemzetközi választott bírásko-

dásban kivételes rendezés. A Közös Piac országai is — a Római Szerződés 165. cikke szerint — rendes bíróságot létesítettek a tagországok, illetőleg szervezeteik közötti viták eldöntésére.

3. Szerződés rendes bíróságra vonatkozóan.

A választott bíráskodástól meg kell különböztetni azt az esetet, amikor két külföldi fél megállapodik abban, hogy vitájukat harmadik ország *rendes* bírósága elé viszik, amelynek egyébként nem volna *joghatósága* az ügyben. Ez nem azonos az 1952. évi polgári perrendtartás 41. §-ában írt esettel, amikor a felek illetékességgel nem bíró fórum elé viszik perüket. Ez ugyanis olyan esetre szól, amikor a magyar joghatóság kétségtelenül megállapítható. Az 1979. évi kódex 62. §-a szerint gazdasági tárgyú szerződésből keletkezett vitában két különböző ország polgárai megegyezhetnek abban, hogy magyar *rendes* bíróság elé viszik vitájukat, s ez megalapítja a magyar *joghatóságot*. Az eljárás azonban nem választott bírói eljárás, az minden tekintetében a polgári perrendtartás szabályai szerint folynék le.

4. A választott bíróság két fajtája.

A választott bírósági eljárásnak két formája van. Az eseti (ad hoc) és a szervezett vagy állandó választott bíróság. Az 1952. évi polgári perrendtartás 360. és 364. §-ából következik, hogy mindkét fajta választott bíróság eljárhat Magyarországon. A törvény azonban korlátozza azokat az ügyeket, amelyek választott bíróság elé vihetők. E rendelkezés szerint a rendes bíróság mellőzésével választott bíróság elé vihető olyan jogvita, amely magyar szocialista szervezet és külföldi vállalat közötti jogviszonyból keletkezett, — két külföldi fél vitája. Az igazságügyminiszter 8/1978 (XII. 5.) IM számú rendelete a szállítási és vállalkozási szerződések körében két belföldi vállalat között felmerült vitában is lehetővé teszi akár eseti, akár szervezett (Kamarai) választott bíróság igénybevételét. Bármely vita választott bíróság elé vihető, ha legalább az egyik fél külkereskedelmi tevékenységet folytató vállalat s a per szállítási vagy vállalkozási szerződésből ered. Lehetőség van még választott bíróság igénybevételére a szocialista gazdálkodó szervezetek közötti vállalkozási szerződés egyes eseteiben, valamint a kutatásifejlesztési szerződésekből eredő jogvitákban is.

Magyar állampolgárok egymás közötti vagy polgárok és állami szervek közötti jogvita nem vihető választott bíróság elé.

5. Külső záradék.

A választott bírósági eljárás csak a felek *írásbeli* megállapodásán alapulhat. Ez alól kivétel az ÁSZF 1968/75. hatálya alá tartozó ügy, mert ez nemzetközi megállapodás alapján kizárólag választott bírósági eljárás útján dönthető el. Azt a megállapodást, amellyel a felek vitájukat *állandó* jellegű választott bíráskodásnak vetik alá, *prorográcios szerződés*nek, vagy ha az része csak a szerződésnek, *prorográcios záradék*nak nevezik. Az ad hoc bíróságra nézve kötött megállapodás neve *compromissum*, ha a jövőben keletkező jogvitára a szerződésben kötik ki, *clause compromissoire* a neve.

A nemzetközi gazdasági életben gyakran előfordul, hogy a felek szerződése nem tartalmaz kifejezett választott bírósági klauzulát, de tartalmaz utalást olyan dokumentumra, amelyben szerepel a választott bírósági kikötés. A tengeri fuvarozás során a hajóbérleti szerződés tartalmaz választott bírósági záradékot, a hajóraklevél rendszerint megelégszik azzal, hogy utal a hajóbérletre. Az ilyen választott bírói kikötést a bíróságok érvényesnek ismerik el, mert vélelmezik, hogy a szerződő felek az ilyen szokásos kikötéssel a tengeri hajózásban számolnak.

Ennél bonyolultabb eset, ha a felek szerződése valamely tőzsde vagy kereskedelmi szervezet által kialakított szokványokra, a szakma speciális kereskedelmi szabályaira hivatkozik, amelyet a konkrét szerződés részének tekintenek. Az ilyen szabályok rendszerint tartalmaznak választott bírói klauzulát is (ún. külső záradék = external arbitration clause), s sok esetben megtörténik, hogy az egyik szerződő félnek erről nincs tudomása. A nyugati bíróságok gyakorlata e kérdésben ellentétes: néha nem ismerik el érvényesnek a kikötést, de legtöbb esetben helyt adnak a választott bírói eljárásnak.

A választott bírói szerződés következménye, hogy kizárja a rendes bíróság előtti eljárást [1952. évi polgári perrendtartás 360. § (3) bek.].

6. A választott bírói eljárás.

Az eseti választott bíróság szervezetére, összetételére, eljárási szabályaira nézve elsősorban a felek rendelkezése az irányadó. A bírósági tiszt bízható egy személyre, többnyire azonban 3 tagú a bíróság, amelynek egy-egy tagját a peres felek, elnökét — ha a felek nem állapodtak meg — a bírák választják. A bírói tisztet a felkért személyeknek kifejezett nyilatkozattal kell elfogadniok, ennek neve *receptum*. Ha a szerződésben a felek meghatározott személyekben állapodtak meg, s ezek vagy egyikük a bírói tisztet nem vállalja úgy a választott bírói szerződés meghiúsultnak tekintendő.

Az eseti választott bíróság eljárási szabályait ugyan maga állapítja meg, de köteles a feleket meghallgatni, a tárgyalásról jegyzőkönyvet készíteni és ítéletét indokolni. A felekkel vagy tanúkkal szemben kényszerítő intézkedést (szankciót) nem alkalmazhat, de bizonyítás felvétele végett a rendes bíróságot megkeresheti.

Ítélete ellen sem rendes, sem rendkívüli jogorvoslatnak nincs helye, de a Fővárosi Bíróság előtt keresettel érvénytelenítését lehet kérni, ha

— olyan ügyben ítélt, amelyre a választott bírósági szerződés nem vonatkozott,

— szabálytalanul alakult, vagy a feleket nem hallgatta meg, illetőleg ítéletét nem indokolta, végül

— ha az ítélet közrendellenes.

7. A Magyar Kereskedelmi Kamara Választottbírósága.

Az állandó jellegű vagy intézményes választott bíróságok többnyire valamely gazdasági célú szervezet, tőzsde, piac, szövetség stb. keretében alakulnak. Magyarországon egy ilyen állandó választott bíróság van: a Magyar Kereskedelmi Kamara mellett szervezett Választottbíróság. A Magyar Kereskedelmi Kamara alapszabályait a Minisztertanács 1010/1978 (III. 16.) sz. határozatával hagyta jóvá. A Kamarai Választottbíróság működése az 1/1953 (VIII. 28.) BkM. sz. rendeleten alapszik, amit módosított a 4/1969 (VI. 11.) KkM. sz. rendelet, — eljárásának szabályait a Kamara Elnöksége 1975. május 29-i kibővített ülésén állapította meg. Hatásköre kiterjed a fent XIII. 4. pontban felsorolt ügyekre. *Köteles* eljárni mindazon ügyekben, amelyeket nemzetközi egyezmény utal hatáskörébe.

Az ÁFSZ 1968/75. szerint a kamarai választott bíróság a KGST minden tagországában kizárólagos joghatósággal bír ez országok vállalatai között felmerült nemzetközi jogviszonyokból származó vitákban. A magyarországi kamarai választott bírósághoz hasonló vagy azzal azonos szervezett választott bíróság tehát a KGST minden országában van. Eljárási szabályzatát ugyan minden kamara maga dolgozza ki, de e szabályzatok egységesen elfogadott alapelvek szerint készültek, így lényeges eljárásbeli különbségek nincsenek. A magyar szabályzat a Külkereskedelmi Értesítő 1975. évi július 29-i 14. számában jelent meg.

A Kamara közgyűlése 3 évenként választja meg a választott bírókat s ezek névjegyzékét közzéteszi. A peres felek csak e névjegyzékbe felvett személyek közül nevezhetik meg választott bírájukat, — s az elnököt is közülük lehet választani. Külföldi fél megnevezhet külföldi választott bírót is, ha e tekintetben viszonos gyakorlat áll fenn.

A választott bíróság eljárási szabályzata hasonló a rendes bíróság előtti polgári perekben előírt eljárásokhoz, de egyszerűbb s az ügy gyorsabb befejezését teszi lehetővé. Határozata végleges.

8. Választott bírói ítéletek végrehajtása.

A választott bíróság ítéletének végrehajtása nemzetközi egyezményen vagy viszonosságon (l. X. 2.) alapszik. A KGST vonatkozásában az ítéletek kölcsönös végrehajtása biztosítva van; a gyakorlatban erre nem került még sor, mert a kötelezett fél mindenkor önként eleget tesz a marasztaló ítéletnek.

Magyarország és a KGST-n kívüli országok vállalatai közötti esetleges választott bírói ítélet végrehajtására elsősorban a New York-ban 1958. június 10-én létrejött egyezmény ad lehetőséget. Magyarország az egyezményt 1962. évi 25. sz. tvr.-rel ratifikálta, s ezzel mintegy ötven országgal van szerződéses kapcsolata a választott bírói ítéletek végrehajtására. Természetesen ezek között van több KGST keretébe tartozó állam s olyanok is, amelyekkel a New York-i egyezményen kívül kétoldalú szerződés is biztosítja az ítéletek kölcsönös végrehajtását. A két- és többoldalú egyezményeken keresztül közel hatvan országgal áll fenn ilyen kapcsolatunk.

9. A választott bírói ítélet honossága.

A végrehajtás kérdésével függ össze a választott bírói ítélet *honosságának* a kérdése. Minden ország csak szerződés alapján vagy viszonos gyakorlat megállapítása esetén hajt végre *külföldi* ítéletet. Azt, hogy a végrehajtás előfeltételei megvannak-e, a végrehajtást elrendelő bíróság csak az ítélet *honosságának* a megállapítása útján döntheti el. Ennek megállapításához nem mindig elegendő, ha annak az országnak, amelyben az ítélet végrehajtását kérik, szerződéses kapcsolata van azzal az országgal, amelyben az ítéletet hozták. Svájc és Franciaország között több mint száz éve érvényben van a választott bírói ítéletek kölcsönös végrehajtására vonatkozó egyezmény. A francia bíróság mégis visszautasította a Svájcban hozott ítélet végrehajtását, mert egyéb *kapcsolat* hiányában az ítélet svájci honosságának a megállapítására nem elegendő, ha a választott bírák Svájcban találkoztak.

Az az elég általános nézet tehát, hogy minden ítélet a kihirdetése országának az ítélete, nem elfogadott minden országban. S e kérdésben is minden ország a maga belső szabályai alapján állapítja meg, hogy milyen honosságúnak *tekint* valamely választott bírói ítéletet. (→ *Polgári peres és nemperes eljárás*)

Irodalom: *Ferenczy* Árpád: A nemzetközi magánjog kézikönyve. Bp. 1911.; *Mádl* Ferenc: Külkereskedelmi monopólium, nemzetközi magánjog. Bp. 1966.; *Szász* Iván: A KGST Általános Szállítási Feltételei. Bp. 1974.; *Szászy* István: Nemzetközi magánjog. Bp. 1938.; *Réczei* László: Nemzetközi magánjog, Bp. 1961.; *Réczei* László: Renvoi = Questions of international law. Bp. 1970.; *Névai* László—*Szilbereky* Jenő: Polgári eljárásjog. Bp. 1976.; *Lunc*, A. L.: Mezsdunarodnoe csasztnoe pravo. Moszkva, 1970.; *Lunc*, A. L.: Internationales Privatrecht. Berlin, 1964.; *Peretersky*, I. S.—*Krylov*, S. B.: Lehrbuch des internationales Privatrechts. Berlin, 1962.; *Kutikov*, V.: Mezsdunarodno csasztno prava na NR Bölgaria. Sofia, 1976.; *Graveson*, H. R.: The conflict of laws. London, 1955.; *Morris*, J. H. C.: Dicey' Conflict of laws. London, 1958.; *Nygh*, P. E.: Conflict of laws in Australia. Sydney, 1968.; *Rigaux*, F.: Droit international privé. Bruxelles, 1968.; *Domke*, M.: On commercial arbitration. Mundelein, III. 1968.; *Ehrenzweig*, A. A.: Private international

law. Leyden, 1967.; *Wolff*, M.: Das internationale Privatrecht Deutschlands. Berlin, 1954.; *Raape*, L.: Internationales Privatrecht. Frankfurt a. M. 1961.; *Schnitzer*, A. F.: Handbuch des Internationalen Privatrechts. Basel, 1957.

Réczei László

KOLLÍZIÓS NORMÁK JOGA → *Kolliziós jog*

KONZULI JOG → *Diplomáciai és konzuli jog*

KORMÁNY: I. A kormány fogalma (1015.) — II. A kormány a burzsoá és a szocialista államban (1015.) — III. A kormány alkotmányos helyzete és feladata (1018.) — IV. A kormány szervezete és működése (1022.)

I. A kormány fogalma.

A kormányok alkotmányos helyzetének szabályozása rendszerint nem tükrözi pontosan azt a valóságos szerepkört, amelyet akár a polgári, akár a szocialista államban az államhatalom gyakorlásában betöltenek. A legfelsőbb képviseleti szervek törvényeikkel megszabják ugyan a kormányzás irányát, feltételeit, a kormányok szerepe mégsem korlátozódik a törvények végrehajtására. A törvények kidolgozásában a kormány döntő szerepet játszik. A legtöbb alkotmány biztosítja a kormány felelősségét a képviselet előtt, de ez a felelősség sokszor formálissá válik. Általános jelenség világszerte a kormányok szerepének fokozódása, a törvényhozás mellett, vagy mellőzésével a rendeleti jogalkotás elterjedése.

A legmagasabb szintű állami irányító munkát ellátó szervek közül a kormány a legaktívabb testület. Az állami munka folyamatos szervezésével gondoskodik a társadalmi célkitűzések megvalósításáról, a törvények előkészítéséről és végrehajtásáról. E széles körű tevékenységgel függ össze az a törekvés, hogy a kormány felelősségének szabályozása ezzel megfelelő arányban álljon, érvényesüljön a legfelsőbb képviseleti szerv ellenőrzési jogköre: a kormány beszámoltatása, a bizalom nyilvánítása vagy megvonása a kormánytól, válaszadási kötelezettség az interpellációkra stb.

A kormányok helyzetét az általuk ténylegesen betöltött feladatkör alapján pontosabban ítélhetjük meg, mint az alkotmányok rendelkezései alapján. Ebben nem csupán politikai tényezőkre, pártviszonyokra kell figyelemmel lennünk, bár a politikai szervezetek sok esetben meghatározó szerepet töltenek be. A szervezeti sajátosságok, különösen a dinamikus, kis létszámú testület előnyei is hatással vannak a hatásköri túlsúly kialakítására. A kormányok folyamatos működése lehetővé teszi az állami tevékenység tapasztalatainak összegezését, operatív intézkedések kidolgozását, a törvényhozó szervek döntéseinek előkészítését. A kormányok az állami munka középpontjában állnak nemcsak az államigazgatási tevékenység teljes áttekintése és irányítása folytán, hanem azért is, mert az igazságszolgáltatási szervek és az ellenőrzés funkcióit betöltő szervek is folyamatosan informálják őket tapasztalataikról.

A kormányok legáltalánosabb ismérveit szervezeti helyük és funkcióik alapján határozhatjuk meg. Szervezeti helyük szerint a kormányok a legfelsőbb népképviseletnek alárendelve működnek. Funkciójuk elsősorban a végrehajtó-megvalósító tevékenység ellátása. A kormányok azonban maguk is résztvevői a törvényhozási eljárásnak, a leggyakoribb törvénykezdeményezők.

A magyar alkotmány a kormányt Minisztertanácsnak nevezi. Az 1972. évi I. tv. mellőzi a kormány szervezeti helyének definiálását, a kormány legjellemzőbb ismérveinek a kiemelését. Ennek az az indoka, hogy az 1949-ben megállapított eredeti szöveg, amely a Minisztertanácsot az államigazgatás legfelső szervének nyilvánította, indokolatlanul leszűkítette a kormány szerepét.

Az alkotmányos rendelkezések alapján hazánkban a Minisztertanács a legfelsőbb képviseleti szerv által választott és annak felelős testületi szerv, amely folyamatosan működik, szervezi az országgyűlés által megerősített kormányprogram célkitűzéseinek megvalósítását, gondoskodik a törvények végrehajtásáról, irányítja és koordinálja az államigazgatási tevékenységet, biztosítja a népgazdasági terv teljesítését, hasznosítja az egész államszervezet munkájának tapasztalatait, alkotmányos kötelezettsége alapján törvényeket kezdeményez és egyéb előterjesztésekkel is előkészíti az országgyűlés döntéseit.

II. A kormány a burzsoá és a szocialista államban. 1. A burzsoá kormányok. 2. A kormány a szocialista államban.

1. A burzsoá kormányok.

A polgári fejlődés a képviselet és a végrehajtó hatalom viszonyának szabályozásában változatos megoldásokat hozott létre. Az európai polgári átalakulás folyamatában a polgárság először a képviseletben jutott alkotmányos szerephez, és elsősorban a törvényhozás útján vívta ki az alkotmányos jogokat. A polgári fejlődés megteremtette a politikai államot, amely az alkotmányban jogegyenlőséget, szabadságot deklarált minden állampolgárnak. A végrehajtó hatalom meghódítása hosszadalmasabb folyamat volt. Míg a parlament legfőbb feladata a törvényalkotás és a törvények feletti őrködés, a szabadságjogok védelme volt, a széles körben kiépült, de centrális irányítású államgépezet végezte a gyakorlati állami munkát. Mindinkább sokasod-

tak ugyanis azok a közfeladatok, amelyek ellátásához állami szervek közreműködésére volt szükség. Ennek a folyamatnak jellemző vonása a városi és területi önkormányzat jogainak megnyirbálása, az önkormányzati igazgatás állami irányítás alá helyezése. Az állam a hagyományos adóügyi és katonai igazgatás mellett kiépítette az igazgatás szakterületeit (közoktatásügy, közegészségügy stb.). E folyamatban az államhatalom súlypontja a végrehajtó hatalomra tevődik át. A századfordulót követően már elméletileg is igazolják a végrehajtó hatalom elsőbbségét a parlamenttel szemben.

Az imperializmus időszakában a kormány egyre szélesebb területen avatkozik be a gazdasági szférába. Az állami intervenció gyakori kormányzati döntéseket igényel. A tőkés gazdasági érdekcsoportok, a nagy monopóliumok és bankok képviselői az állam gazdasági szerepének befolyásolása érdekében közvetlenül töltenek be kormányfunkciókat.

A modern tőkés állam az állami tulajdon felhasználásával közvetlenül részt vesz a gazdasági életben. A tőkés piacon az állam a legnagyobb megrendelő, a legerősebb hitelező és rendszerint a leggazdagabb tulajdonos is. Így a modern polgári állam kormánya egyben a legjelentősebb gazdasági tényező is.

A közigazgatás funkcióit növeli az urbanizáció gyorsulása, a környezetvédelem, a közegészségügy és a közoktatás jelentősége. Átalakulnak az igazgatás technikai feltételei. Megkezdődött az elektronikus számítógépek igazgatási felhasználása. A polgári demokrácia klasszikus intézményei már nem alkalmasak a közigazgatás egyre szélesebb funkcióinak ellenőrzésére. A törvényhozás szintjéről áttekinthetetlenné válik a közigazgatási szervezet munkája. A kormány mindenhatóságával szemben sem az alkotmánybíráskodás, sem a közigazgatási bíráskodás nem biztosít hatékony jogi védelmet.

A burzsoá kormányok tevékenységének korlátlan kiterjesztése során csak szűk körben jutnak érvényre a lokális érdekek a helyi önkormányzatok működésének révén. A nagyobb regionális egységek fejlesztése és igazgatása központi kormányszervek irányítása alá kerül. A közlekedés, energiaellátás, vízellátás stb. elveszti helyi jellegét, a lakossági igények többségének kielégítése országos hálózatrendszerek útján történik. A közszükségletek kielégítésének tervezésében és irányításában növekszik a szakszerűség szerepe, a centralizáció. A szerteágazó igazgatási tevékenység politikai összefogója a kormány, amely a minisztériumok szakmai apparátusa útján irányít. Ma a modern burzsoá társadalom felső szintű vezetését technokráciának nevezik, ami kifejezi a szakszerűség és a demokratizmus követelményeinek ütközésében a demokrácia háttérbe szorulását.

A polgári kormányok alkotmányos helyzetét a parlamenti és a prezidenciális kormányformákban vizsgáljuk.

a) A polgári demokrácia egyik kiemelkedő jelentőségű vívmánya, a *parlamenti kormányrendszer* az imperializmus kezdetétől válságba jutott. A kormány parlamenti felelősségére vonatkozó klasszikus elvek átformálódtak. Az alkotmányszövegek túlnyomórészt adósak maradtak a parlament és a kormány tényleges viszonyának rögzítésével és különösen a politikai pártok kormányzati szerepének kifejezésével.

A polgári parlamentekben kezdeményező szerepet a kormány játszik. Javaslatainak elfogadása érdekében a kormány megszervezi a többségi állásfoglalást. Ebben azoknak a politikai pártoknak a parlamenti frakcióira támaszkodik, amelyek érdekeltek a kialakított parlamenti többség megőrzésében.

Az alkotmányok formulája szerint a kormány a parlamentnek felelős. A parlamenti többség visszahívhatja, megbuktathatja a kormányt. A kormány testületi felelőssége a politikai felelősségre korlátozódik, jogi felelőssége testületileg nincs. Kivételesen találkozunk a testületi felelősséggel, pl. az olasz alkotmányban.

A parlament irányító szerepét szolgálja a költségvetési és a zárszámadási jog. A parlament hagyja jóvá a költségvetést és beszámoltatja a kormányt annak végrehajtásáról. További kontrollt biztosít a kormány aktusai felett az alkotmánybíráskodás és a közigazgatási bíráskodás.

Ezek a garanciák formálisan biztosítják ugyan a polgári alkotmányosság érvényesülését, gyakorlatban azonban a kormány dönt a parlament elé kerülő ügyekben mindaddig, amíg a többséget meg tudja tartani.

b) A *prezidenciális kormányrendszerekben* a kormány testületi jellege még politikai értelemben sem alakulhat ki. A végrehajtó hatalom az elnök kezében koncentrálódik. A miniszterek kinevezése az elnök hatáskörébe tartozik, legfeljebb szenátusi ellenőrzés érvényesül a kinevezés felett. Kizárólag az elnöknek tartoznak felelősséggel, teljes mértékben alá vannak rendelve az elnök utasításának.

A kongresszusi bizottságok beszámoltathatják a miniszereket, de egyéb parlamenti felelősségi formák nem alakultak ki. A kormány testületi döntéseket nem hoz, gyakorlatilag az elnök direktíváinak végrehajtója, illetőleg tanácsadó testülete.

Az elnök a törvénykezdeményezési jogot is saját nevében gyakorolja. A legfelsőbb képviseleti szerv tehát az elnök javaslata felett dönt. A kormány a törvényalkotás szine előtt testületileg nem jelentkezik.

A *kormány felelőssége* a polgári államokban a miniszterek személyes felelősségéből épül fel. A burzsoá államok többségében a kormány mint testület nem gyakorol közjogi jogosít-

ványokat. A parlamenti kormányformákban a miniszterek személyesen felelősek a parlament előtt az általuk irányított ágazat munkájáért.

A miniszter jogi helyzetéhez fűződik a parlament előtti politikai felelősségen túl a büntetőjogi felelősség speciális szabályozása, a parlamenti bíráskodás.

Mindezek ellenére meg kell állapítanunk, hogy a parlamentarizmus gyakorlata kialakítja a kormány testületi jellegét is. Ez abból a szükségszerűségből fakad, hogy a kormány elnöke megköveteli a minisztereitől a parlament előtti egységes, összehangolt fellépést.

A burzsoá kormányok testületi jellegének alkotmányos kifejezésére a II. világháborút követő demokratikus alkotmányokban került sor. Az 1947. évi olasz köztársasági alkotmány szerint a miniszterek együttesen felelősek a minisztertanács tevékenységéért és egyénileg az alájuk tartozó minisztériumok tevékenységéért. Ezzel az alkotmány, legalább is formálisan a parlamenti javára teremt elsőbbségi helyzetet.

Az 1958-ban elfogadott francia alkotmány a törvényhozással szemben megerősíti a végrehajtó hatalmat. Az alkotmány a parlament szerepének korlátozásával egyidejűleg felhatalmazza a kormányt a törvényerejű rendelet alkotásának a jogával. A kormányrendeleteket a köztársaság elnöke írja alá. Korábban a parlament külön felhatalmazása alapján kiadott hasonló jogszabályokat a parlamentnek felelős miniszterelnök írta alá. Az 1958. évi alkotmány áthelyezi a hatalmi súlyt: a parlament nagyon lényeges kérdésekben való döntési jogosultságát a kormány vette át.

Általánosan a burzsoá államokban a kormány szintjén eldöntött kérdésekben a kormány tagjai bocsátják ki a jogszabályokat. Ezek körében találjuk a kormány elnöke által kibocsátott jogszabályokat is, ami rendszerint egyetlen szaktárca hatáskörébe sem utalható kormányszintű döntést tartalmaz.

Szervezeti vonatkozásban érdekes, hogy néhány polgári alkotmány összeférhetetlennek minősíti a képviselői megbízást és a kormánytagságot. A hatalmi ágak szétválasztásának megfelelően az Egyesült Államok elnöke, a miniszterek és államtitkárok nem lehetnek a kongresszus tagjai. A parlamentáris kormányformában viszont sokszor előírják, hogy csak képviselői megbízást élvező személy nevezhető ki miniszterré. A francia alkotmány szerint a miniszternek mandátumáról le kell mondania.

Magyarországon a felszabadulás előtt a kormány helyzetére vonatkozó szabályokat az 1848. évi III. tc. és az úgynevezett alkotmányos gyakorlat szabályozta. Eszerint a végrehajtó hatalmat az államfő és a kormány együttesen gyakorolta. A kormány azonban csak parlamenti többségre támaszkodva volt alkotóképes, mert a törvényjavaslatok, különösen pedig a költségvetés elutasítása esetén akcióképtelenné vált.

A kormány tagjai az országgyűlés mindkét házának ülésén részt vehettek, felszólalhattak. Meghívásra kötelesek voltak az ülésen megjelenni és felvilágosítást adni, illetőleg az interpellációkra felelni. Az 1848. évi III. tc. a miniszterek jogi felelősségéről kimondta, hogy a miniszterekkel szemben az alsóház emel vádat, és a felsőház tagjaiból alakított bíróság ítélkezik felettük.

A kormány önálló jogalkotó hatáskörrel nem rendelkezett. A kormányszintű döntések végrehajtása érdekében a kormány elnöke adott ki rendeleteket, amelyek széles körben érintették a gazdasági életet, a honvédelmet stb. A parlament ugyanis rendszeresen széles körű felhatalmazást adott a kormánynak a törvényalkotás hatáskörébe tartozó feladatok ellátására. A népszövetségi kölcsön felvételével, az infláció megszüntetésével összefüggésben az úgynevezett szanálási törvény (1924. évi IV. tc.) gazdasági ügyekben adott a kormánynak széles körű felhatalmazást. A parlamenti ellenőrzést pedig e célra alakított parlamenti bizottságra ruházta az országgyűlés. Később honvédelmi ügyekben ruházta át széles körben hatáskörét a parlament a kormányra (1939. évi II. tc.). Ily módon a polgári Magyarországon a kormány szerepe a parlament rovására erőteljesen bővült.

2. A kormány a szocialista államban.

A szocialista államszervezet elvi alapjait a marxista államelmélet és a munkásmozgalom forradalmi tapasztalatai alapján *Lenin* dolgozta ki. Az államépítési elvek közül kiemeljük az államhatalom egységének elvét, a szocialista demokratizmust, a demokratikus centralizmust és a szocialista törvényességet.

A legmagasabb szintű megvalósító-végrehajtó szerv, a kormány nem szakadhat el az államhatalom teljességét kifejező és gyakorló legfelső képviseleti szervtől. A törvényhozás és a végrehajtás egysége fejeződik ki abban, hogy a kormány szervezetileg és hatáskörét tekintve egyaránt a legfelsőbb képviselet alá van rendelve.

Már a párizsi kommün tapasztalatai megmutatták, hogy a képviseletnek létre kell hoznia saját szűkebb körű testületét, amely felelősséggel tartozik a végrehajtás szervezéséért. Nincsenek olyan jogosítványai, amelyekkel a képviseletet korlátozhatná, döntéseit felülvizsgálhatná.

Az 1918. évi első *szovjet alkotmány* szerint a Népbiztosok Tanácsa választott szerv, amely felelősséggel tartozik a szovjet kongresszusnak, illetőleg a Központi Végrehajtó Bizottságnak. A történelmi körülmények folytán a Népbiztosok Tanácsa kezdettől fogva összefogta az egész állami tevékenységet, széles körű jogalkotó hatáskört gyakorolt. A kor-

mány működésének folyamatos ellenőrzését a szovjetek kongresszusain választott Központi Végrehajtóbizottság, illetőleg annak Elnöksége látta el. E szervek az államhatalom legfelsőbb szervének, a szovjetek kongresszusainak helyettesítő szerveként jártak el. Az 1924. évi alkotmány szerint a Központi Végrehajtó Bizottság választja meg végrehajtó és rendelkező szervét, a Népbiztosok Tanácsát. Az 1936. évi alkotmány a kormány megalakítását és visszahívását a Legfelső Szovjet hatáskörébe utalta. A választás a két kamara együttes ülésén történik. Az 1977. évi új alkotmány is az államhatalom legfelsőbb végrehajtó-rendelkező szerveként határozza meg a kormányt.

A népi demokratikus országokban a szocialista átalakulás viszonylag békés jellegének megfelelő sajátosság a demokratikus parlament felhasználása a hatalomért folytatott harcban. A munkásosztály szövetségi politikáját kifejező koalíciós kormányzás nemcsak a népfrontszerű szervek további működéséhez, hanem több esetben a szocializmus építését támogató pártok fennmaradásához vezet. A kormány megalakításának, felelősségének valóban demokratikus formái, amelyeket a polgári alkotmányosság eszméi alapján alakítottak ki, megváltozott osztálytartalommal, következetesen progresszív politikai célok szolgálatában bekerülnek a népi demokratikus alkotmányokba. A kormány megalakításában, a hatásköri szabályok megállapítá sában a népi demokratikus alkotmányok eltérő, sajátos viszonyaikból következő szabályozást adnak.

A magyar fejlődésben a népi demokratikus forradalom első szakaszában a parlamenti többségi elvet kifejező koalíciós kormányzás alakult ki. Bár az országgyűlés a kormánynak széles körű felhatalmazást adott, maga is rendkívül aktív törvényhozó munkát fejtett ki, amihez képest különösen élesen kiütközik az a visszaesés, ami a törvényalkotásban a személyi kultusz éveiben bekövetkezett. A szocialista törvényesség helyreállítása, a szocialista demokratizmus megerősítése folyamatában a kormány működésére vonatkozó alkotmányos szabályok is tartalommal telítődtek. Az alkotmány 1972. évi módosítása megerősítette a kormány parlament előtti felelősségének garanciáit, kiterjesztette az alkotmányos szabályozást a kormánybizottságokra és az államtitkárok jogállására.

III. A kormány alkotmányos helyzete és feladatai. 1. A kormány megalakítása. 2. A kormány feladatai. 3. A Minisztertanács aktusai.

Alkotmányunk a kormányzati szintű feladatokat a legfelső képviseleti szervek és a kormány között osztja meg. A Minisztertanács közreműködése e feladatok ellátásában nem korlátozódik a végrehajtás szervezésére. A Minisztertanácstól indul ki a legtöbb olyan kezdeményezés, amelynek eredményeképpen az országgyűlés törvényt alkot. A Minisztertanács terjeszti elő az Elnöki Tanácsnak a törvényerejű rendelet tervezetét. Ily módon a Minisztertanács egész tevékenységén belül a kormányzati munkában való részvétel igen jelentős arányt képvisel és minőségileg meghatározó. Ugyanakkor a Minisztertanács munkájában a megvalósító tevékenység is igen jelentős. Az államigazgatás országos szintű összehangolása, a végrehajtás szervezése folyamatosan végzett operatív tevékenységet igényel, amelynek során döntésekre, iránymutatásra van szükség.

1. A kormány megalakítása.

Az alkotmány a Minisztertanácsot egész működésében alárendeli a népszuverenitást megtestesítő legmagasabb szintű képviseleti szervnek, az Országgyűlésnek. A Minisztertanács elnökét és tagjait az Elnöki Tanács javaslatára az Országgyűlés választja meg és menti fel, vagy hívja vissza. Az alkotmányos szabályozás nem terjed ki sem a választás lebonyolításának részleteire, sem a megbízatás időtartamának megállapítására. Mindenesetre az Országgyűlés alkotmányos jogának és kötelességének tekinthetjük, hogy megalakítja a Minisztertanácsot. Miután a kormány megbízatását az Országgyűléstől kapja, megalapozott az a következtetés, hogy a mandátum lejártakor a Minisztertanács megbízatását is befejezettnek kell tekinteni. Elő is fordult, hogy a kormány a választások kitűzésekor bejelentette lemondását, de az Elnöki Tanácstól megbízást kapott az új Országgyűlés összehívásáig feladatai ellátására. A választásokat követően összehívott Országgyűlés alakuló ülésének napirendjére mindenesetre fel kell venni a Minisztertanács megválasztását. A jelenlegi alkotmányos gyakorlat szerint a kormány az alakuló ülésen nyújtja be lemondását, és a felmentés megadása után az Elnöki Tanács előterjeszti javaslatát a Minisztertanács összetételére.

Ismeretes, hogy több szocialista alkotmány külön választja a Minisztertanács elnökének és a kormány tagjainak a megválasztását. Ennek az eljárásnak az a célja, hogy a testület összetételének megállapításában a kormány elnökének a véleménye is kifejeződjék. Az alkotmány rendelkezései megengedik, hogy az Országgyűlés a kormány megalakítását két választási eljárásra bontsa fel. Valójában azonban a személyi döntések előkészítése sokkal szélesebb körű és megalapozottabb annál, mint amit az Elnöki Tanács alkotmányba foglalt javaslattételi joga és kötelessége kifejez. A kormány elnökének és tagjainak személyére az Elnöki Tanács a párt vezető testületeinek kezdeményezése és a Hazafias Népfront Or-

országos Tanácsa Elnökségének véleménye alapján tesz javaslatot. Ez a kezdeményezés a párt politikai irányító tevékenységének egyik legfontosabb eleme. A párt irányvonalának következetes érvényesítését biztosítja a vezető párt- és állami testületekben betöltött párhuzamos tagság, a kormány elnökének és több tagjának politikai bizottsági tagsága.

Az ilyen személyi egyezések jellemzők az Elnöki Tanács összetételére is, mégis a két testület alkotmányos funkcióinak különbözőségéből következik, hogy tagjaik megválasztásában eltérő szempontok érvényesülnek. Az Elnöki Tanács az Országgyűlés helyettesítő szerve, csak képviselők választhatók tagjaivá. Összetételében a politikai szempontok az elsődlegesek: tükrözi a kommunista párt vezetésével kialakult szocialista nemzeti egységet. A kormány megalakításában sem mellőzhető a politikai szempont, de a miniszterek száma attól függ, hogy a szakmai-ágazati és a funkcionális feladatok ellátására hány minisztériumra van szükség. Hazánkban a történelmi fejlődés során a többpártrendszer megszűnt, így a kormány megalakításában a koalíciós együttműködés semmiféle maradványa nem mutatható ki. Nincs olyan szabály, hogy a Minisztertanács tagjai csak a képviselők közül választhatók. Ugyanakkor a kormányba beválasztott képviselő megtarthatja mandátumát, a két megbízás nem zárja ki egymást.

A képviselői mandátummal rendelkező miniszter az állampolgárok életviszonyairól, a gazdálkodó egységek és költségvetési szervek munkájáról, a helyi képviseletek tevékenységéről teljesebb tájékozódást szerezhet, mint amit számára a szakmai információk nyújtanak. Ugyanakkor a miniszter képviselői munkája ellentmondások forrása lehet. A miniszter funkciója objektivitást követel, a képviselőtől viszont választópolgárai a területi igények kielégítését várják. Az ilyen konfliktusok elkerülése érdekében az a politikai gyakorlat alakult ki, hogy a szakminiszterek csak kivételesen vállalhatnak jelöltséget az országgyűlési választásokon. Ez a gyakorlat egyben segíti, hogy a kormány felelőssége jobban érvényesüljön az Országgyűlés előtt.

A miniszterelnök és az elnökhelyettesek rendszerint képviselői mandátumot is betöltenek. Az irántuk megnyilvánuló politikai bizalom súlyát növeli az, hogy a választópolgárok közvetlen és titkos választással képviselővé választották őket.

A minisztertanácsi tagság és az elnöki tanácsi tagság összeférhetetlen. A Minisztertanács elnöke, elnökhelyettesei, tagjai és az államtitkárok mint az állam végrehajtó szerveinek vezető tisztségviselői, az Elnöki Tanácsba nem választhatók. Az Elnöki Tanács felügyeleti funkciójának kifejtése érdekében a két testület teljes szétválasztására van szükség. Ez a szervezeti elv nem a hatalmi ágak tagolására vezethető vissza, hanem a hatáskörök és funkciók olyan kialakítását célozza, hogy a kormányzati szervek működése felett rendszeres alkotmányos ellenőrzés valósuljon meg.

A Minisztertanács működéséért az Országgyűlésnek felelős. Köteles munkájáról az Országgyűlésnek beszámolni. A Minisztertanács testületi jellege fejeződik ki a kormány beszámolási kötelezettségében és abban is, hogy az országgyűlési képviselők a kormányhoz mint testülethez is intézhetnek interpellációs kérdést.

Az Országgyűlés ülésein a Minisztertanács azon tagjai is részt vesznek és felszólalhatnak, akik nem országgyűlési képviselők. A minisztertanács ügyrendje kötelezővé teszi az üléseken való részvételt.

2. A kormány feladatai.

A Minisztertanács feladatainak alkotmányos szabályozása nem törekedhetett a teljességre. A szerteágazó teendők közül az alkotmány a leginkább meghatározó tartalmú feladatokat tartalmazza. A teljes tételes felsorolás helyett néhány olyan célt emel ki, amely a kormány tevékenységének irányát, szempontjait fejezi ki. Ilyen általános célkitűzésnek tekinthető az a kötelezettség, hogy a Minisztertanács védi és biztosítja az állami, társadalmi rendet és az állampolgárok jogait. Ez a megfogalmazás a Minisztertanáccsal szemben olyan elvi követelményt támaszt, amelyet egész tevékenységében érvényesítenie kell. Hasonlóképpen ilyen elvi szempontot fejez ki a törvények és a törvényerejű rendeletek végrehajtásának biztosítása, ami a Minisztertanács szervezeti helyéből egyébként is következik.

Az alkotmány szerint a Minisztertanács védi és biztosítja az állami, társadalmi rendet és az állampolgárok jogait; biztosítja a törvények és törvényerejű rendeletek végrehajtását; irányítja a minisztériumok és a közvetlenül alárendelt egyéb szervek munkáját, összehangolja tevékenységüket; irányítja a tanácsokat és ellátja tevékenységük törvényességi felügyeletét; biztosítja a népgazdasági tervek kidolgozását, gondoskodik megvalósításukról; meghatározza a tudományos és a kulturális fejlesztés irányát, biztosítja a szükséges személyi és anyagi feltételeket; meghatározza a szociális és egészségügyi ellátás rendszerét, gondoskodik anyagi fedezetéről; nemzetközi szerződéseket köt és hagy jóvá; ellátja mindazokat a feladatokat, amelyeket jogszabály a hatáskörébe utal.

a) A kormány a munkásosztály pártja által meghatározott politika gyakorlati megvalósítója. A párt politikai irányvonalát az ötévenként tartott kongresszusok határozzák meg. Ezzel összhangban az alkotmány 1975-ben történt módosítása alapján öt évre választják a képviseleti szerveket is. A kormány a párt iránymutatása alapján dolgozza ki az állami

politika célkitűzéseit, az ágazati politika fő feladatait. Az állami politika feladatainak egy-egy törvényhozási ciklusra szóló összefoglalása a *kormányprogram*, amelyet a Minisztertanács megválasztása után terjeszt a legfelső képviseleti szerv elé megvitatás és megerősítés végett.

b) A Minisztertanács *gazdasági szervező* munkájában a gazdaságpolitika végrehajtása áll előtérben. A Minisztertanács feladata a gazdasági ágazatok tevékenységének összehangolása, a gazdasági tevékenység összhangjának megteremtése.

A gazdasági irányításban nagy szerep hárul a gazdasági ösztönzőkre, amelyek megállapítása a Minisztertanács hatáskörébe tartozik.

A Minisztertanács alkotmányos kötelessége a *népgazdasági tervek* kidolgozása és megvalósításuk biztosítása. A népgazdasági tervezésről szóló 1972. évi VII. tv. rendelkezései szerint az ötéves népgazdasági tervet az Országgyűlés törvényben állapítja meg. Az éves népgazdasági tervet a Minisztertanács hagyja jóvá, és erről tájékoztatja az Országgyűlést.

A népgazdaság tervezésében az ágazati arányok egyeztetésén túl figyelemmel kell lenni a területi összefüggésekre is. A területi tervezés egységei a tervezési-gazdasági körzetek. A népgazdaság távlati, éves és területi terveinek kidolgozása és előterjesztése az Országos Tervhivatal feladata.

A gazdasági irányítás körébe tartozik a településhálózat fejlesztésének tervezése. A tanácstörvény a tanácsokra bízza a város- és községfejlesztési feladatokat, valamint a területfejlesztést.

A területfejlesztési, településhálózati, rendezési tervek kidolgozásának szakmai irányítása az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium feladatkörébe tartozik. A természet- és környezetvédelem biztosítása pedig az ÉVM, az Országos Vízügyi Hivatal és az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal együttes feladata.

A gazdaságpolitika végrehajtásának másik fontos eszköze a *költségvetési törvény*. A költségvetés tervezetét a kormány terjeszti az Országgyűlés elé. Hasonlóképpen köteles a zárszámadásról szóló törvényjavaslatot is előterjeszteni, amelynek elfogadása egyben a felmentés megadása a kormánynak a pénzügyek viteléért.

c) A kormány felelősséggel tartozik az egész *államigazgatási* tevékenységért. Irányító jogköre szervezetileg korlátlan és kizárólagos. A legfelsőbb képviseleti szerv és az Elnöki Tanács csak a kormány útján rendelkezik az államigazgatás irányába. A kormány mellett párhuzamosan nem működik olyan szerv, amely irányító jogosítványokat gyakorol az államigazgatás felett.

Az alkotmány különleges jogokat ruház a Minisztertanácsra, amelyek birtokában nemcsak a kormány közvetlen alárendeltségében álló igazgatási szervek tevékenységébe avatkozhat be operatív módon, hanem a szervezeti rendszer távolabb álló egységeinek munkájába is. A Minisztertanács az államigazgatás körébe tartozó bármely ügyben közvetlenül vagy valamely tagja által intézkedhet; jogosult az államigazgatás bármely ágát közvetlenül felügyelete alá vonni, és erre külön szerveket létesíteni; a Minisztertanácsot az alárendelt szervek vonatkozásában széles körű felügyeleti jog illeti meg. Minden olyan jogszabályukat, határozatukat vagy intézkedésüket megsemmisítheti vagy megváltoztathatja, amely törvénybe ütközik, vagy közérdeket sért. A felügyeleti jogkör kiterjed arra is, hogy a Minisztertanács a kifogásolt rendelkezést újabbal, a törvényesség vagy célszerűség igényének megfelelővel helyettesítse.

A Minisztertanács irányítja a tanácsokat, ellátja tevékenységük felügyeletét. Az irányítás a tanácsok önállósága, önkormányzati jellege figyelembevételével elsősorban normatívákkal történik. Az alkotmány a kormányt kötelezi a tanácsok rendeletei és határozatai feletti felügyelet gyakorlására. A Minisztertanács azonban nem módosíthatja a tanács kifogásolt aktusát. Jogköre a törvénybe ütköző vagy a társadalom érdekeit sértő aktusok megsemmisítésére terjed ki.

d) Az alkotmány rendelkezésének megfelelően a kormány határozza meg a *tudományos és kulturális fejlesztés irányát*, biztosítja a szükséges személyi és anyagi feltételeket. E kötelessége az állam kulturális nevelő funkciójának a megvalósítását kifejező alkotmányos feladat. Az alkotmány szerint a Magyar Népköztársaság szervezi és támogatja a társadalom fejlődését előmozdító tudományos munkát, segíti az emberi haladást szolgáló művészetek kibontakozását, a közoktatás megszervezésével, a közművelés általánossá tételével biztosítja az állampolgárok képzettségének és műveltségének állandó növelését.

e) A Minisztertanács feladata a *szociális és egészségügyi ellátás* megszervezéséről történő gondoskodás. A kormány kötelességének alkotmányos szabályozása a társadalmi rend szocialista jellegéből fakad. Társadalmi rendszerünk alapelve a ráutaltakról történő gondoskodás, az anyagi támogatás biztosítása. Az alkotmány szerint a Magyar Népköztársaság öregség, betegség és munkaképtelenség esetén támogatja állampolgárait. Ez a támogatás a társadalombiztosítás és szociálpolitika intézményein keresztül történik. Az alkotmány az állampolgárok alapjogaként rögzíti az egészségvédelemhez való jogot, amit a munkavédelem, az egészségügyi intézmények és az orvosi ellátás megszervezésével kell biztosítani. E feladatokat foglalja össze és szabályozza részletesen az 1972. évi II. tv. az egészségügyről, amely kimondja, hogy a Minisztertanács az egészség-

ügyi miniszter útján látja el az egészségügy irányítását.

f) A Minisztertanácsra jelentős feladatok hárulnak a *honvédelmi politika* kidolgozásában és végrehajtásában is. A honvédelemről szóló 1976. évi I. tv. külön felhatalmazást ad a kormánynak háború, vagy az ország biztonságát fenyegető súlyos veszély esetére. Az állam biztonságát fenyegető veszélyt és annak megszüntetését az Elnöki Tanács állapítja meg és hirdeti ki. Az ilyen rendkívüli helyzetben a Minisztertanács bevezetheti a sajtótermékek megjelenésének előzetes engedélyhez kötését, egyes helységek kiürítését rendelheti el, kormánybiztosra ruházhatja a tanácsok és más államigazgatási szervek jogainak gyakorlását. A Minisztertanács a népgazdaság irányítása, szervezése során is érvényesíti azt az elvet, hogy az ország honvédelmének erősítése alkotmányos kötelesség.

g) A kormány szerepe a *külpolitikai* irányvonal kialakításában, a nemzetközi kapcsolatok alakításában is jelentős. Az alkotmány ezt a szerepet azzal fejezi ki, hogy a Minisztertanácsnak is megadja a nemzetközi szerződések megkötésére és jóváhagyására az alkotmányos felhatalmazást. Az alkotmány külpolitikánk fő irányát akként határozta meg, hogy a Magyar Népköztársaság, mint a szocialista világrendszer része, fejleszti és erősíti barátságát a szocialista országokkal, a béke és az emberi haladás érdekében együttműködésre törekszik a világ valamennyi népével és országával. Ez a külpolitikai irányvonal aktív külpolitikai tevékenységet igényel, amely az országgyűlés és a NET szerződéskötési és ratifikációs jogának alkotmányos szabályozása mellett a kormány szerződéskötésének elismerését is szükségessé teszi.

h) A Minisztertanács kormányzati tevékenységének része az alája nem rendelt szervek közreműködésének biztosítása a kormányzati célkitűzések megvalósításában.

Az igazságszolgáltatás feladatait ellátó bírói szervezet és a törvényességi felügyeletet gyakorló ügyészségi szervezet irányítása nem tartozik a Minisztertanács hatáskörébe. Ugyanakkor a kormánynak áttekintéssel kell rendelkeznie az igazságszolgáltatás tapasztalatairól, a szocialista törvényesség alakulásáról, hogy magasabb szintű jogszabályok kezdeményezéséről vagy saját jogalkotó hatáskörében jogszabályok kibocsátásáról megalapozottan dönteni tudjon.

A Minisztertanács rendeletei és normatív határozatai a bíróságokra kötelezőek, azokat alkalmazniok kell.

Az ügyészség centralizált szervezetként a legfőbb ügyésznek van alárendelve, aki az Országgyűlésnek tartozik felelősséggel. A legfőbb ügyész tanácskozási joggal részt vesz a Minisztertanács ülésein, és így a törvényesség felügyeletével kapcsolatos feladatainak a kormány célkitűzései ismeretében tehet eleget. A kormány felkérheti a legfőbb ügyészt arra, hogy az ügyészségi szervezet adott időszakban fokozottan kísérelje figyelemmel egyes társadalmi viszonyok alakulását, a rájuk vonatkozó jogi normák érvényesülését.

A kormányzati célkitűzések megvalósulásának országos szintű áttekintését segíti a *népi ellenőrzés* is. A Központi Népi Ellenőrző Bizottság munkatervét a kormány hagyja jóvá. Az országos vizsgálatok megállapításaiból a kormány tájékozódást szerez a költségvetési eszközök felhasználásáról, a gazdálkodás egyes mutatóinak alakulásáról.

3. A Minisztertanács aktusai.

Az alkotmány a Minisztertanácsot jogalkotó hatáskörrel ruházza fel. E hatáskör a testületet illeti meg, és korlátozott annyiban, hogy a megalkotott jogszabály nem állhat ellentétben a magasabb jogforrásokkal. A legmagasabb szintű jogszabályok rendszerint keretjellegű szabályok, amelyeket a társadalmi feltételek alakulása szerint lehet tartalommal megtölteni. Így a törvények és a hatályosulásukról gondoskodó végrehajtási rendelkezések szoros egységet alkotnak. Egyes esetekben a törvényjavaslatot tárgyaló országgyűlési ülésen a végrehajtási rendelet tervezetét is szétosztották a képviselők között és előfordult, hogy a parlamenti vita ezek tartalmára is kiterjedt.

A kormány jogalkotó hatásköre nem korlátozódik a törvényi szintű jogszabályok végrehajtására. Az alkotmányban széleskörűen megállapított Minisztertanácsi feladatok szükségessé teszik olyan kérdések szabályozását is, amelyekre nézve törvény nem született. A rendeletalkotás korlátja, hogy az Országgyűlés, illetőleg az Elnöki Tanács hatáskörébe utalt tárgykörökben a kormány rendeletet nem alkothat. Az alkotmány tételes rendelkezései alapján az állampolgárok alapvető jogait és kötelességeit, az államszervezet főbb szervtípusainak felépítését, a népgazdasági terveket és a költségvetést törvénnyel kell szabályozni. A törvényhozási tárgyak teljes felsorolásának garanciális jelentősége lenne.

A kormány jogalkotó hatáskörében eljárva rendeletet alkot minden olyan esetben, ha a megállapított jogok vagy kötelezettségek az állampolgárok jogviszonyait érintik. A Minisztertanács rendeletét a Magyar Közlönyben ki kell hirdetni.

A Minisztertanács normatív határozatot alkot olyan esetekben, amikor az alárendelt állami szervek számára állapít meg jogokat vagy kötelességeket. A normatív határozatok szabályozó tartalmúak, nem állhatnak ellentétben a magasabb szintű jogforrásokkal. A minisztertanácsi határozatok végrehajtása az alárendelt szervek feladata. A határozatok kihirdetése a Határozatok Tárában történik, vagy a Minisztertanács külön döntése alapján a Magyar Közlönyben. Tapasztalatok szerint

a teljes nyilvánosságot igénylő normatív határozatok egy része nem jelenik meg a Magyar Közlönyben és ez mind az állampolgárok, mind a szervezetek tájékozatlanságára vezet. A határozatoknak önálló szankció rendszere nincs, mivel végrehajtásukat a kormánytól való függőségi viszony, az alárendeltség biztosítja.

A kormány egyedi ügyekben is határozatokat hoz. A Minisztertanács nem jogszabályi tartalmú határozatai közül közzétételre kerülnek a kormány által adományozott kitüntetésekre, kinevezésekre vonatkozó határozatok vagy egyes külpolitikai jelentőségű aktusok.

IV. A kormány szervezete és működése.

A Minisztertanács a Minisztertanács elnökéből, az elnökhelyettesekből, az államminiszterekből, a minisztériumokat vezető miniszterekből és az Országos Tervhivatal elnökéből áll.

Ez idő szerint a Minisztertanács elnökének öt helyettese van, közülük egy a Tervhivatal élén áll. Államminiszteri funkció nincs betöltve. A szakminisztériumok száma 17.

Az Országgyűlés a miniszereket a szaktárcák élére választja. Az elnökhelyettesek funkciókörét a kormány maga állapítja meg. A Minisztertanács elnökhelyettesei segítik a kormány elnökét teendőinek ellátásában, összehangolják több, egymáshoz kapcsolódó szakminisztérium munkáját, vezetik a kormánybizottságokat, közreműködnek a nemzetközi kapcsolatok ápolásában.

A Minisztertanács meghatározott feladatkörök ellátására *kormánybizottságokat* alakíthat.

A kormánybizottságok (Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottsága, Honvédelmi Bizottság, Tudománypolitikai Bizottság, Atomenergia Bizottság) a kormány szervei, a kormány átruházott hatáskörében járnak el. A kormánybizottságok felelősek a Minisztertanácsnak, munkájukról kötelesek rendszeresen jelentést adni a kormány ülésén. Tevékenységük irányát a kormány határozza meg. Tagjaikat a kormány választja.

A kormány 1023/1973. (VI. 30.) sz. határozatával hozta létre az Állami Tervbizottságot, amelynek feladata a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének fokozott elősegítése, a népgazdasági tervezés hatékonyságának emelése és központi irányításának összehangolása. A tervbizottság hatáskörében eljárva határozatot hozhat, amelyet az érintett miniszterek, országos hatáskörű szervek vezetői, hatóságok és egyéb szervek végrehajtani kötelesek. A határozat ellen a Minisztertanács tagja a minisztertanácshoz előterjesztéssel élhet.

Az Állami Tervbizottság elnöke az Országos Tervhivatal elnöke. Tagjai: a Minisztertanács elnökhelyettesei, a külkereskedelmi miniszter, a pénzügyminiszter és a munkaügyi miniszter.

A kormánybizottságokra vonatkozó alkotmányos szabályozás nem terjed ki azokra a tanácsokra, koordináló szervekre, amelyek a kormány alárendeltségében főleg véleményező szervekként működnek. E szerveknek a kormány nevében történő döntésre felhatalmazásuk nincs.

A felszabadulás előtt a kormány hivatali szervezetének elnevezése „miniszterelnökség" volt. A miniszterelnök mellett államtitkárok működtek. A felszabadulás után a miniszterelnökség szervezetébe tartoztak a miniszterelnök-helyettesek és az államminiszterek. A hivatali szervezetet 1949-ben és 1953-ban módosították. 1953-ban a mai napig használatos elnevezéssel a *Minisztertanács Titkárságának* létrehozására került sor.

A Minisztertanács Titkárságának feladata a Minisztertanács üléseinek adminisztratív-technikai előkészítése; annak vizsgálata, hogy az előterjesztéseket az érdekelt miniszterekkel megtárgyalták-e. A titkárság gondoskodik a Minisztertanács határozatainak szerkesztéséről, nyilvántartásáról. Szerkeszti a Magyar Közlönyt, a Határozatok Tárát és a Helyi Tanácsok Közlönyét. A titkárság a Minisztertanács, a Minisztertanács elnöke és elnökhelyettesei hivatali apparátusa. A titkárság vezetője miniszter első helyettesi rangban a Minisztertanács elnökének van alárendelve.

A Minisztertanács hivatali szervezetébe tartozik a *Minisztertanács Tanácsi Hivatala* és a *Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala*. E szervek önálló hatáskört is gyakorolnak, ellátják továbbá a Minisztertanács által rájuk bízott feladatokat. Élükön államtitkárok állnak.

A Minisztertanács az államigazgatás legfelső szintű szerve. Az egész igazgatás áttekintésével rendelkező speciális igazgatási szakmai szerv nem áll rendelkezésére. Az utóbbi években ismételten felmerült az az igény, hogy az igazgatási munka elvileg megalapozott fejlesztése, egyeztetése céljából célszerű lenne igazgatási kormánybizottságot szervezni. Valóban az államigazgatás fejlesztésének feladatai, a szakigazgatási ágak tervszerűbb összehangolása szükségessé teszi, hogy a komplex megközelítés ne korlátozódjék a tanácsi igazgatásra. A miniszteriális igazgatásnak a szakmai igényeken túl meg kell felelnie a hatáskörök decentralizációjára, a törvényességi biztosítékokra vonatkozó általános követelményeknek is.

A Minisztertanács megbízatása két elemből tevődik össze: egyfelől az Országgyűlés végrehajtó-rendelkező szerveként testületileg látja el az alkotmányban meghatározott feladatokat. E kötelezettsége teljesítéséről köteles az Országgyűlésnek rendszeresen beszámolni. Másfelől az Országgyűlés a kormány tagjait egy-egy igazgatási ágazat élére választja, akik egyénileg felelősek ágazatuk munkájáért.

A kormány beszámolói átfogó jelentést tartalmaznak a kormány egész tevékenységéről vagy valamely tevékenységi irányról, pl. a gazdaságpolitikai munkáról, a külpolitikai tevékenységről adnak mélyebb értékelést. A költségvetés beterjesztése és a zárszámadás tárgyalása is alkalmat ad a kormány egész munkájának értékelésére. Rendszeres a miniszterek beszámoltatása az ágazat tevékenységéről. Egy-egy átfogó törvényjavaslat vagy a költségvetési javaslat feletti vita során az Országgyűlés ugyancsak értékeli a minisztérium munkáját.

Az Országgyűlés interpellációs joga lehetővé teszi a testület feleletre kötelezését és a miniszterek interpellálását. Az Országgyűlés ügyrendje előírása szerint az interpellációs kérdésre adott válasz elutasítása esetén a kérdést az illetékes állandó bizottság köteles megvizsgálni és az Országgyűlésnek jelentést tenni. Alig képzelhető el olyan helyzet, hogy a kormány ne adjon kielégítő választ a hozzá intézett kérdésre. Bár sem az alkotmány, sem az Országgyűlés ügyrendje nem ismeri a bizalmatlansági indítványt, a válasz elutasítása nyilvánvalóan nem maradhatna következmények nélkül. A miniszter válaszának elutasítása sem jár alkotmányjogi következményekkel, de politikailag mindenesetre értékelni kell az Országgyűlés ilyen döntését.

De lege ferenda meg kellene határozni az interpellációra adott válasz elutasításának alkotmányjogi következményét.

Az 1973. évi III. tv. szerint az Országgyűlés a kormányt felmenti vagy visszahívja. A törvényben foglalt differenciálás még mélyebb a Minisztertanács tagjainak esetében, amennyiben a minisztertanácsi tagság megszűnhet lemondás, felmentés vagy visszahívás útján. A törvény olyan megkülönböztetést kíván alkalmazni, hogy ezek formája, nevezetesen a visszahívás negatív értékítéletet is magában foglaló tartalmú döntés legyen. További kérdés, hogy milyen terjedelmű az Elnöki Tanács helyettesítő jogköre a kormány összetételének megváltoztatásában. Nyilvánvaló, hogy csak rendkívüli helyzetben, vagy különleges sürgősség esetén indokolt helyettesítő jogkörben az egész Minisztertanács felmentése és új kormány választása. Az 1956. évi ellenforradalmi támadás idején fordult elő ilyen eset. Az Elnöki Tanács alkotmányos jogkörében járt el, amikor az Országgyűlés helyettesként az egész kormányt felmentette, és nemcsak személyi összetételét, hanem szervezetét is megváltoztatva megválasztotta az új kormány tagjait. Döntéséről az 1957. májusi ülésszakon részletesen beszámolt az Országgyűlésnek. Eltekintve az ilyen rendkívüli helyzetektől, a legfelsőbb állami irányításban az Országgyűlés döntési jogkörének korlátozása nem helyes, bár tételes alkotmányjogi akadálya nincs annak, hogy az Elnöki Tanács széleskörűen értelmezze a helyettesítő jogkört.

Irodalom: *Ádám* Antal: A Minisztertanács jogállása és főbb feladatai a módosított alkotmány alapján. Jogtudományi Közlöny 1973.; *Beér* János: Szocialista államépítés. Bp. 1968.; *Bihari* Ottó: A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei. Bp. 1969.; *Kovács* István: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Bp. 1962.; *Takács* Imre: A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa = Magyar alkotmányjog. Szerk. Schmidt Péter. Bp. 1976.; *Szamel* Lajos: Az államigazgatás vezetésének jogi problémái. Bp. 1963.

Lenin: Állam és forradalom. = Lenin Művei. 25. köt. Bp. 1952.; *Barabasev*, G. B.—*Seremet*, K. F.: Szovjetszkoe sztroitelsztvo. Moszkva, 1965.; *Kozlov*, Ju. M.: Organü goszudarsztvennogo upravlenija. Moszkva, 1960.; *Mukszinov*, J. S.: Szovjet minisztrov szojuznoj reszpubliki. Moszkva, 1969.; *Starościak*, J.—*Iserson*, B.: Pravo adminisztracyjne. Warszawa, 1963.; *Tihomirov*, Ju. A.: Vlaszt i upravlenie v szocialiszticseszkom obszcsesztve. Moszkva, 1968.

American democracy in theory and practice. New York, 1955.; *Duverger*, M.: Institutions politiques et droit constitutionnel. Paris, 1970.; *Finer*, H.: Theory and practice of modern government. New York, 1949.; *Friedrich*, C. J.: Constitutional government and democracy. Theory and practice in Europe and America.; *Lalumoere*, P.—*Demichel*, A.: Les régimes parlamentaires européens. Paris, 1966.; *Laski*, H. J.: Parlamentary government in England. London, 1950.

Takács Imre

KORMÁNYFORMA → *Kormány*

KÖLTSÉGVETÉS → *Pénzügyi jog*

KÖTBÉR → *Szerződés*

KÖTELEM → *Polgári jog*

KÖTELESRÉSZ → *Öröklési jog*

KÖZBIZTONSÁG ÉS KÖZREND ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK: I. A közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények fogalma, tárgya és rendszere (1024.) — II. Közveszélyű bűncselekmények (1024.) — III. Garázda jellegű bűncselekmények (1026.) — IV. A közegészségügy elleni és környezetvédelmi bűncselekmények (1027.) V. A közlekedés és a hírközlés elleni bűncselekmények (1027.) — VI. Az okiratokkal és a sajtóval kapcsolatos bűncselekmények (1030.) — VII. Rendészeti érdeket sértő bűncselekmények (1030.) — VIII. Egyéb, a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények (1032.

I. A közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények fogalma, tárgya és rendszere.

A büntető törvénykönyvek a különös részben csaknem kivétel nélkül tartalmaznak egy vagy több olyan fejezetet is, amely vagy amelyek a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények törvényi tényállásait határozzák meg. A bűncselekmény fogalmának tárgyalása során rámutattunk arra, hogy a törvények különös részei a bűncselekményeket az általuk sértett jogi tárgyak szerint osztályozzák fejezetekbe. (→ *Bűncselekmény*) A közrend és a közbiztonság elleni bűncselekményekre vonatkozó fejezetek a jogi tárgyat tekintve nem homogén magatartáscsoportokat fenyegetnek büntetéssel. A közbiztonságot, illetve a közrendet ugyanis végső soron minden bűncselekmény elkövetése sérti. A legtöbb bűncselekménynek azonban olyan elsődleges jogi tárgya is van, amelynek alapján a külön fejezetekbe történő elhelyezés minden nehézség nélkül úgy elvégezhető, hogy homogén, azonos jellegű jogtárgyat sértő vagy veszélyeztető cselekmények kerüljenek azonos cím alá. Ebből a meggondolásból kiindulva csoportosítják az egyes törvények különös részei pl. közös fejezetcím alá az állam elleni, az államigazgatás és az igazságszolgáltatás rendje elleni, a személy elleni stb. bűncselekményeket. Azokat a bűncselekményi tényállásokat viszont, amelyek ilyen elsődlegesnek tekinthető jogi tárggyal nem rendelkeznek, azonban valamennyi bűncselekményhez hasonlóan a közbiztonságot és a közrendet sértik, illetőleg veszélyeztetik, közös fejezetben vagy fejezetekben helyezik el a büntető törvénykönyvek. Ebből következik, hogy az e címet viselő fejezetben meghatározott törvényi tényállások igen különböző másodlagos jogi tárgyakat is sérthetnek. A hivatkozott összefoglaló címmel való megjelölésük kisegítő megoldás, hiszen nagyon sokszor ugyanezeket a védett jogtárgyakat más bűncselekmények is, mégpedig közvetlenül, sértik, illetőleg veszélyeztetik. Ebből tehát az következik, hogy a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények fejezete a büntető törvénykönyvek rendszerében tulajdonképpen olyan, büntetni kívánt magatartások gyűjtőkategóriája, amelyeket specifikus, elsődleges jogi tárgy hiányában más fejezetcím alá vonni nem volt lehetséges.

A közbiztonság fogalmán mint gyűjtőfogalmon az irodalom a társadalom olyan helyzetét, olyan közállapotát érti, amelyben mind az állami szervek működése, mind pedig az egyes embereknek és különböző közösségeiknek a biztonsága, tevékenységük és működésük zavartalansága szavatolt. Ebben az értelemben szól a köznyelv is arról, hogy egy adott országban jó vagy rossz-e a közbiztonság. A közrend viszont a társadalmi együttélés jogilag szabályozott rendjének létezését jelenti és így az lényegében nem más, mint a jogrend érvényesülésének biztosított volta.

Mindkét meghatározásból kitűnik, hogy e jogtárgyakat számos más bűncselekmény is sértheti vagy veszélyeztetheti. Így nyilvánvalóan rossz a közbiztonság abban az országban, ahol elszaporodott az ember élete vagy testi épsége elleni bűncselekmények vagy a bankrablások száma. E bűncselekmények tényállásait a büntető törvénykönyvek mégsem a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények fejezetében helyezik el, hiszen elsődleges jogi tárgyuk az emberi élet, illetőleg a vagyon. Ugyanez mondható el a közrend elleni és pl. az igazságszolgáltatás rendje elleni bűncselekmények vonatkozásában is. Így tehát a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények elhatárolására valóban nem kínálkozik más lehetőség, mint hogy e bűncselekményeken azokat értsük, amelyekre közelebbről meghatározható elsődleges jogi tárgy közvetlen megsértése vagy veszélyeztetése nem jellemző.

Miután a most tárgyalt fejezetben elhelyezett bűncselekményi tényállások megvalósítása általában valamilyen más jogi tárgy sérelmét vagy veszélybe kerülését is maga után vonja, a tényállások típusaira, illetőleg a másodlagosan sértett vagy veszélyeztetett jogi tárgyakra figyelemmel, kialakítható az e fejezetbe tartozó bűncselekmények belső rendszere. A szocialista országok büntető törvénykönyveinek ilyen című fejezeteire figyelemmel megkülönböztethetők a közveszélyű bűncselekmények, a garázda jellegű bűncselekmények, a közegészség elleni, illetőleg környezetvédelmi bűncselekmények, a közlekedés és a hírközlés elleni bűncselekmények, az okiratokkal és sajtóval kapcsolatos bűncselekmények, a rendészeti érdekeket sértő bűncselekmények, valamint az egyéb, a közrendet és a közbiztonságot sértő, az előbbiekben említett egyik kategóriába sem sorolható bűncselekmények.

A szocialista országok büntetőjoga különböző csoportosításban tárgyalja, azonos fejezetcím alatt, a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekményeket. Jugoszlávia büntető törvénykönyvének XXI. fejezete a közbiztonság elleni bűncselekmények, XXIII. fejezete pedig a közrend elleni bűncselekmények címet viseli. Bulgária büntető törvénykönyvének XI. fejezete közveszélyes bűntettekről szól, míg az Orosz Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság (OSZSZSZK) büntető törvénykönyvének X. fejezete a közbiztonság, a közrend és a közegészségügy elleni bűncselekmények címet viseli. Az említettektől eltérő rendszerezést alkalmaz az NDK, Csehszlovákia, a Lengyel Szocialista Köztársaság és Románia Szocialista Köztársaság büntető törvénykönyve. A Német Demokratikus Köztársaság büntető törvénykönyvének 7. fejezete a közbiztonság elleni bűncselekmények címet viseli, a 8. fejezet 2. címe viszont az állam- és a közrend elleni

cselekményeket pönalizálja, ekként két fejezet között osztva meg a tárgyalt bűncselekményi kört. A lengyel kódex a XX. fejezetben a közbiztonság, valamint a szárazföldi, vízi és légi közlekedés biztonsága elleni bűncselekményekről tartalmaz rendelkezéseket, a XXXV. fejezet pedig különválasztva, önálló fejezetben tárgyalja az okiratokkal kapcsolatban elkövetett bűncselekményeket, míg a XXXVI. fejezet a közrend elleni bűncselekményekről szól. Románia Szocialista Köztársaság büntető törvénykönyve IX. címének IV. fejezete a következő: Egyes társadalmi együttélési viszonyokat sértő bűncselekmények. E címen belül a II. fejezet foglalkozik a közegészség elleni bűncselekményekkel, a II. fejezet a veszélyben levők megsegítésének elmulasztásáról. Ugyanakkor a büntető törvénykönyv VI. címének III. fejezete a vasúti közlekedés biztonsága elleni bűncselekményeket tartalmazza, VII. címe pedig külön szól a hamisítási bűncseleményekről. A csehszlovák büntető törvénykönyv a negyedik fejezetben tárgyalja a közveszélyű bűncselekményeket, az ötödik fejezet pedig a társadalmi együttélést durván megsértő bűncselekmények tényállásait tartalmazza.

A rendszerezés vonatkozásában mutatkozó eltérésektől eltekintve a szocialista országok büntető törvénykönyvei, ha néhol különböző megnevezéssel is, de a hivatkozott fejezetekben lényegében azonos jellegű bűncselekmények törvényi tényállásait határozzák meg. Ezért a következőkben az irodalomban általánosan használt rendszerezést vesszük alapul, és ennek megfelelően tárgyaljuk a korábban említett sorrendben a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények törvényi tényállásait.

II. Közveszélyű bűncselekmények.

A közveszélyű (vagy más szóval: közveszélyes) bűncselekmények tényállásai olyan elkövetési magatartásokat írnak körül, amelyek bár közvetlenül legtöbbször valamilyen dolog, tárgy elpusztításával, megrongálásával vagy veszélybe hozásával járnak együtt, mégis elkövetésükre elsősorban nem ez a jellemző, hanem éppen az a körülmény, hogy általuk a közvagyon, illetőleg előre meg nem határozott és meg nem határozható személyek vagyona, sőt adott esetben élete és testi épsége is veszélybe kerül.

A legtöbb szocialista büntető törvénykönyv e kategóriában első helyen a gyújtogatással, illetőleg robbantással elkövetett bűncselekményeket említi. Legrészletesebb ebben a a vonatkozásban Jugoszlávia büntető törvénykönyve. A XXI. fejezet 1. pontja az emberélet és vagyon veszélyeztetése törvényi tényállásait sorolja fel, első helyen említve a közveszélyes tevékenységgel vagy eszközzel történő veszélyeztetést. Ilyen lehet tűzvész, árvíz, robbanás okozása, méreg vagy mérges gáz alkalmazása, levegő ionizálása, gépi erővel, villany vagy más energiával az élet vagy nagyobb vagyon veszélyeztetése. Ezen túlmenően ugyanígy büntetendő e törvény szerint az is, aki közveszélyes tevékenységgel vagy eszközzel idézi elő a hivatkozott veszélyhelyzetet. Sajátos rendelkezés, hogy az elkövetőkkel azonosan büntethető az a felelős személy is, aki a védelmi berendezéseket nem szereli fel, nem tartja karban, nem jár el a védelmi rendelkezések szerint és ezáltal idézi elő a már hivatkozott veszélyhelyzetet.

A bolgár büntető törvénykönyv közveszélyes módon vagy eszközzel elkövetett bűncselekmények alcím alatt tárgyalja az épületek, áruk vagy más, jelentős értékű vagyontárgyak felgyújtását, a robbantással okozott rongálást vagy megsemmisítést, mindkét tényállástípus vonatkozásában több minősített esettel. Büntetéssel fenyegeti a törvény azt is, aki árvizet okoz és ezzel más személyeket vagy javait veszélyezteti. Külön pontban szól a jugoszláv büntető törvénykönyv a védőgátak megrongálásáról.

Több szocialista büntető törvénykönyv e tényálláscsoportban tárgyalja a különböző üzembiztonsági, munkavédelmi és általában a veszélyhelyzetek elhárítására, megelőzésére hivatott szabályok megsértéséből álló bűncselekményeket. Így az OSZSZSZK büntető törvénykönyve a bányabiztonsági szabályoknak, az építkezési szabályoknak és a robbanásveszélyes üzemek biztonsági szabályainak a megsértését emeli ki. A jugoszláv büntető törvénykönyv a bányák, gyárak és munkahelyek védőberendezéseinek megrongálóit, valamint az építkezési munkák előírásellenes és szabálytalan kivitelezését fenyegeti itt büntetéssel, ugyancsak külön pontban. Megjegyezzük, hogy a magyar büntetőjog az ilyen és hasonló cselekményeket hagyományosan nem a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények fejezetében, hanem a személy elleni bűncselekmények körében, az ún. foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetés törvényi tényállása keretében pönalizálja. E tényállás összefoglaló tényállás, amelynek értelmében a bekövetkezett eredményhez képest eltérő súlyú büntetéssel fenyegeti a törvény azokat, akik foglalkozásuk szabályainak a megszegésével mások életét, testi épségét vagy egészségét közvetlen veszélynek tették ki. Ez az összefoglaló tényállás helyettesíti tehát azokat a részletrendelkezéseket, amelyekre más szocialista országok büntető törvénykönyveinél az előbbiekben hivatkoztunk.

Ugyancsak a tárgyalt körben foglalja tényállásokba a jugoszláv büntető törvénykönyv a robbanó és gyúlékony anyagok szabálytalan szállításában álló bűncselekményt, a védőgátak megrongálását, valamint a veszélyre figyelmeztető jelzések megsemmisítését és megrongálását.

A magyar büntetőjog közveszélyű bűncselekménynek tekinti és külön tényállásban pönalizálja az olyan üzemek működésének a megzavarását, amelyek közérdekű tevékenységet folytatnak. Ez a bűncselekmény a lényeget tekintve a közművek, távközlési üzemek, az energiát vagy alapanyagot termelő üzemek működésének a megzavarását jelenti, ami a közbiztonságot is alapvetően veszélyezteti. Az e tényállás által védett jogi érdek természetesen elsődleges ahhoz az anyagi kárhoz képest, amely a működés megzavarása során, pl. a berendezések megrongálása révén vagy más módon következik be.

Több törvénykönyv rendelkezik arról, hogy büntetlenül marad a közveszélyű bűncselekmény elkövetője akkor, ha a cselekményéből származó veszélyt vagy közveszélyt a káros következmények beállása előtt önként megszünteti. E rendelkezés kriminálpolitikai indoka nyilvánvaló: alapvető társadalmi érdek a veszély időben történő elhárítása még azon az áron is, hogy az ilyen veszélyhelyzet előidézője büntetlenül maradjon.

A legújabb idők bűnözésének sajátos jelensége a repülőgép-eltérítések elszaporodása. Nemzetközi egyezmények is arra kötelezik az egyes államokat, hogy az ilyen jellegű bűncselekmények elkövetőit szigorú büntetéssel fenyegessék. Ennek megfelelően valamennyi büntető törvénykönyv büntetni rendeli a légi járművek jogellenes hatalomba kerítését és némely büntető törvénykönyv az e cselekményt szankcionáló tényállást mint közveszélyű bűncselekményt a tárgyalt fejezetben helyezi el. Közveszélyű bűncselekménynek tekinti a repülőgép-eltérítést az OSZSZSZK büntető törvénykönyve, valamint a jugoszláv büntető törvénykönyv, amely nagy részletességgel szól a légi jármű jogellenes hatalomba kerítését, valamint a légi jármű biztonságának a veszélyeztetését körülíró törvényi tényállásokról. Ez utóbbin a törvénykönyv robbanóanyagnak a repülőgépre történő bevitelét, a műszerek vagy a gép megrongálását, a repülésről hamis értesítések adását érti, és ez alá a tényállás alá vonja mindazokat a magatartásokat is, amelyek bármi más módon veszélyeztetik a repülés biztonságát.

A tárgyalt bűncselekményfajta súlyát jól mutatja, hogy azokban a jogrendszerekben, ahol ez a kivételes büntetési fajta egyáltalán alkalmazható, ott a repülőgép-eltérítések legsúlyosabb megvalósulási formáira a halálbüntetést is kilátásba helyezi a törvényhozó. Így például a magyar büntetőjogban halál lehet a büntetése annak az elkövetőnek, aki a repülőgép feletti hatalom megszerzésével összefüggésben valakinek a halálát okozza. A jugoszláv büntető törvénykönyv pedig halállal fenyegeti azt az elkövetőt, aki a légi jármű biztonságának veszélyeztetését a repülőgép megsemmisítésének a szándékával követte el.

III. A garázda jellegű bűncselekmények.

A közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények körében jelentős szerep jut a garázdaság (huliganizmus) elnevezéssel illetett bűncselekményeknek. Különböző megfogalmazásokkal bár, de csaknem valamennyi szocialista ország büntető törvénykönyvében szerepel ilyen tényállás. Az ilyen tényállás kisegítő jellegű, azaz olyan esetekre alkalmazható, amelyekre a törvény rendelkezései egyébként nem írnak elő szigorúbb büntetést.

A garázdaság lényegét a magyar szocialista büntetőjog abban látja, hogy az elkövető közösségellenes magatartást tanúsít, vagyis úgy viselkedik, hogy másokban megbotránkozást vagy riadalmat kelthet. Ez a magatartás aktív tevékenységet tételez fel, mert a passzív magatartással a közrendet közvetlenül nem lehet veszélyeztetni. A törvényhozó elhatározásától függ, hogy csak a nyilvános helyen tanúsított közösségellenes, botrányt vagy felháborodást keltő magatartást rendeli-e büntetni, vagy akkor is büntetéssel fenyegeti a garázdát, ha a közösségellenes magatartást nem nyilvános helyen tanúsítja ugyan, de a magatartás másokban ténylegesen megbotránkozást vagy riadalmat keltett. A magyar jog súlyosabb büntetéssel fenyegeti a garázdát, ha cselekményét visszaesőként vagy a köznyugalmat súlyosan megzavaró módon követte el. Súlyosabb a büntetés akkor is, ha csoportosan garázdálkodnak, vagyis a cselekményt három vagy több személy együttesen követi el.

Az OSZSZSZK büntető törvénykönyve garázdaságon a közrendet súlyosan sértő és a társadalom iránti nyilvánvaló tiszteletlenséget kifejező cselekményeket érti, több minősített és privilegizált esetet határozva meg. Súlyosabban büntetendő a garázdaság e törvény szerint akkor, ha azt különös elvetemültség vagy cinizmus jellemzi, illetőleg ha azt hatósági személyekkel vagy garázdaságot megakadályozni kívánó állampolgárral szembeni ellenszegüléssel követték el. A szovjet-orosz jogban is súlyosabb büntetés fenyegeti a visszaesőt és a legsúlyosabb a felfegyverezetten történő elkövetés büntetése, amelynél a büntetés 7 évig terjedhető szabadságvesztésig terjedhet.

Románia Szocialista Köztársaság büntető törvénykönyve a jó erkölcs megsértése és a köznyugalom megzavarása elnevezéssel írja körül a más törvények által garázdaságnak tekintett bűncselekményt, de a tényállási elemekből következően szélesebb körben vonja meg a büntethetőség határát, mert e cselekményt pusztán a jó erkölcsbe ütköző kifejezések használatával is meg lehet valósítani.

A bolgár büntető törvénykönyv garázdaság címén azt bünteti, aki a közrendet durván megsértő és a társadalom nyilvánvaló semmibevevését kifejező méltatlan cselekményeket követ el. Súlyosabb a büntetés, ha e cselekmény ható-

ság elleni erőszakkal párosul vagy cinizmus, arcátlanság jellemzi.

Az NDK büntető törvénykönyvének 215. §-a szerint garázdaságnak minősül az olyan csoportban való részvétel, amely a közrendnek vagy a szocialista közösségi együttélés szabályainak a semmibe vételével személy elleni erőszakot, fenyegetést vagy durva sértést követ el, illetve dolgot vagy berendezést rosszhiszeműen megrongál vagy elpusztít. A tényállásnak súlyosabban és enyhébben minősülő esetei egyaránt vannak.

A garázdaság ismertetett tényállásai sajátosak abból a szempontból is, hogy a legtöbb jogrendszerben ugyanennek a cselekménytípusnak kisebb súlyú (szabálysértési, illetőleg kihágási) alakzata is van, tehát nem-kriminális jellegű cselekményekkel is megvalósítható. Adott esetben tehát az elkövetés jellegétől függ, hogy bűncselekmény vagy csupán igazgatásellenes cselekmény valósul-e meg. Így pl. a magyar jogban nem könnyű az elhatárolás a szabálysértésnek tekintett verekedés és botrányos részegség, valamint a garázdaság között. Ugyanez a helyzet a veszélyes fenyegetés vonatkozásában is. E törvényszerkesztési és jogalkalmazási problémát Románia Szocialista Köztársaság törvénykönyve úgy oldja meg, hogy a verekedést is bűncselekménynek nyilvánítja s közvetlenül a garázdaság tényállása mellett helyezi el, az OSZSZSZK büntető törvénykönyve pedig a megöléssel, súlyos testi sértés okozásával vagy vagyontárgyak elpusztításával történő fenyegetést sorolja a közbiztonság, a közrend és a közegészségügy elleni bűncselekmények fejezetébe.

IV. A közegészségügy elleni és környezetvédelmi bűncselekmények.

A közegészségügy elleni bűncselekmények lényegében közveszélyű bűncselekmények, mégis több büntető törvénykönyv külön fejezetben, vagy ha azonos fejezetben is, de külön cím alatt tárgyalja e bűncselekmények törvényi tényállásait. Így pl. az OSZSZSZK büntető törvénykönyve külön címben tárgyalja a járványszabályok megszegése, illetőleg a víztárolók és levegő szennyezése elnevezésű bűncselekmények tényállásait. A bolgár törvény a járványügyi szabályok megszegéséről szól. Románia Szocialista Köztársaság büntető törvénykönyve IX. Címének II. fejezete a közegészség elleni bűncselekményeket szabályozza részletesen. Ugyancsak a bolgár büntető törvénykönyv a kút- és vízvezeték-mérgezési bűncselekmények, valamint az élelmiszer-hamisítás megvalósítási formáit foglalja külön törvényi tényállásba. Az NDK büntető törvénykönyve együtt tárgyalja az egészség és a munkavédelem elleni bűncselekményeket és e tényállások nem pontosan felelnek meg a más törvényekben közegészségügy elleni bűncselekménynek tekintett magatartások tényállásainak.

A tárgyalt körben elsődleges fontosságúak azok a rendelkezések, amelyek az emberi környezet védelmének a biztosítását hivatottak szolgálni. Mint az eddigi példákból is látható, a legtöbb büntető törvénykönyv eddig a hagyományos vízszennyezési és más, közegészségügy elleni bűncselekmények tényállásainak felvétele révén kívánta lényegében elérni a környezetvédelem biztosítását. Az emberi környezetet fenyegető cselekmény, a környezet szennyezése, védett tárgyainak megrongálása vagy pusztítása garázda jellegű magatartások eredménye is lehet, de a legsúlyosabb, közveszélyt okozó cselekményekével azonos sérelmet is okozhat. Helyesebb ezért a környezetvédelmi érdekeket sértő magatartásokat külön törvényi tényállásba foglalni és különböző súlyú büntetéseket kilátásba helyezni a környezetvédelem szabályainak a megszegőivel szemben, attól függően, hogy mi volt az elkövetett cselekmény célja, miben állott az elkövetési magatartás, milyen eredményt okozott, elsősorban pedig annak a figyelembevételével, hogy a cselekmény emberi életet veszélyeztetett-e vagy sem. Lényegében ezt a megoldást választja a magyar büntetőjog és hasonló tényállást tartalmaz Bulgária büntető törvénykönyve is. Ennek értelmében az eredménytől függő, különböző mértékű büntetésekkel sújtható az, aki vizet, talajt vagy levegőt beszennyez, vagy beszennyezni enged és ezáltal a környezetet a mindennapi használatra veszélyessé vagy alkalmatlanná teszi. Megemlítendő sajátossága e törvényi rendelkezésnek, hogy a tisztítóberendezések felszerelése, illetőleg használata elmulasztása is ugyanúgy büntetendő, mint a környezet közvetlen beszennyezése.

Nyilvánvaló, hogy a környezetvédelem célját szolgáló törvényi tényállások kisegítő jellegűek, mert ha a környezet szennyezésével vagy pusztításával járó cselekmény más, súlyosabb bűncselekményt (pl. emberölést, közveszélyű cselekményt stb.) is megvalósított, akkor a súlyosabb törvényi tényállás alkalmazására kerül sor.

V. A közlekedés és a hírközlés elleni bűncselekmények.

A közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények fontos csoportját képezik a közlekedési bűncselekmények. Különösen a gépkocsizás rohamos ütemű elterjedése eredményezte azt, hogy a közlekedési balesetek nagymértékben elszaporodtak és a társadalom a balesetek megelőzését szolgáló technikai és propaganda-intézkedések mellett a büntetőjog eszközének a felhasználásával is igyekszik gátat emelni a balesetek előidézésének útjába. A büntetőjog, részben a balesetek számának szaporodása, részben a közvélemény nyomása folytán, egyfelől egyre inkább szigorította a megfelelő büntető normák által kilátásba helyezett büntetéseket, másfelől pedig új és új tényállásokkal bővítette

azoknak a magatartásoknak a körét, amelyeknek a tanúsítóival szemben indokoltnak látta a büntetőjogi büntetés alkalmazását. Ez a megoldás súlyos érdemi problémákat eredményezett.

A közlekedési bűncselekmények nagy száma (hazánkban pl. az összes bűncselekmény átlagban 16—18%-a) elkezdte szétfeszíteni a büntetőjog kereteit, ami azt eredményezte, hogy a közlekedés körében a bűncselekmények egyre inkább elvesztették deviáló, a „normáktól eltérő" jellegüket, és a tömegesen alkalmazott szankciók egyre kevésbé voltak hatékonyak. A társadalom tagjai, sokak nézete szerint a büntetőjog tömegméretű alkalmazása folytán, azonosítják magukat a közlekedési bűncselekményeket elkövetőkkel. Az irodalom azt is kimutatta, hogy a közlekedési bűncselekmény különleges deliktum-típus, amelynek elkövetője a tulajdonképpeni bűnözővel össze sem hasonlítható és elvileg büntetést sem érdemelne, elsősorban azért nem, mert helytelen magatartását a modern közlekedés által vele szemben támasztott túlfokozott követelmények, az emberi teljesítőképesség véges volta okozzák.

Mindez arra vezetett, hogy a büntetőjogi és kriminológiai szakirodalomban az utóbbi években egyre erőteljesebben hangot kapott a közlekedési jog dekriminalizálásának a követelménye. Ez a követelés arra irányul, hogy csak a ténylegesen kriminális jellegű, vagyis társadalmi rosszallást nagymértékben érdemlő magatartások maradjanak meg a büntetőjog keretei között, a többi, nem-kriminális jellegű magatartásformával viszont a büntetőjog egyáltalán ne foglalkozzék. Az irodalom világszerte keresi: mik azok az ismérvek, amelyeket alapul lehetne venni az elhatárolás keresztülviteléhez, más szóval: hol és hogyan kell a kriminális cselekmények határát megvonni.

A különböző országok büntető törvénykönyvei igen változatos megoldásokat követnek e határok keresése során. A magyar szocialista büntetőjog pl. szándékos szabályszegés esetén már a közvetlen veszélyhelyzet előidézését is büntetéssel fenyegeti, ha az elkövető szándéka erre a következményre is kiterjedt. A gondatlan közvetlen veszélyeztetés viszont, ha a közlekedés körében követik el, csak akkor minősül bűncselekménynek, ha annak eredménye súlyos testi sértés előidézése vagy más, hasonló súlyú következmény. Természetesen súlyosabb büntetés fenyegeti azokat, akik a közlekedési szabályok megszegésével más halálát okozzák vagy életveszélyes sérülést idéznek elő. Az ilyen és hasonló magatartások megítélése helyes kriminálpolitikai megközelítés esetén attól függ, hogy milyen súlyú és jellegű volt az elkövetőnek az eredményt előidéző szabályszegése. Nyilvánvaló ugyanis, hogy egy pillanatnyi figyelmetlenség folytán beálló súlyos eredmény előidézése sem jellegében, sem mértékében nem igényel olyan büntetést, mint annak a személynek a magatartása, aki meg nem engedhető kockázatot tudatosan vállalva vagy egyébként a szabályokat durva módon megsértve idézi elő ugyanazt az eredményt.

Az OSZSZSZK büntető törvénykönyve nagy részletességgel szabályozza a közlekedés biztonságát szolgáló közlekedési és üzemeltetési szabályok megsértését a közlekedési eszközöket vezető személyek által. Ugyanitt szól e törvény a gépjárművek jogtalan használatáról is, és minősített esetként súlyosabban bünteti azokat, akik halált vagy más, súlyos következményt okoznak a közlekedési szabályok megsértésével. Törvényi tényállás fenyegeti büntetéssel a műszakilag nem üzembiztos állapotban levő közlekedési eszközök forgalomba bocsátóit is. (Érdekes megjegyezni, hogy a közlekedés biztonságát védő tényállások sorában szerepel a vonat önkényes, szükség nélküli megállításának törvényi körülírása is.)

Külön figyelmet érdemel az NDK büntető törvénykönyvének a vasúti, közúti, légi és vízi közlekedés biztonsága elleni bűncselekmények címét viselő tényállás-rendszere. E törvénykönyv szerint ugyanis a büntetendő alapesetet a súlyos közlekedési baleset okozása képezi. Súlyosnak tekintendő a közlekedési baleset akkor, ha az halált, jelentős egészségromlást okozott, nagyszámú embert sértett, illetőleg jelentős dologi értékeket rongált vagy semmisített meg. Súlyosabb a büntetés, ha több ember halt meg a baleset folytán, illetőleg ha a cselekmény a mások életének és egészségének vagy tulajdonának védelmére szolgáló rendelkezések kíméletlen semmibevételén alapul, vagy a tettes gondossági kötelezettségét a társadalmi együttélés körében különösen felelőtlen módon sértette meg.

A bolgár büntető törvénykönyv a közlekedési eszközök és berendezések megrongálása mellett a járművek közlekedésére vagy üzemeltetésére vonatkozó szabályok megsértése tekintetében is több tényállást tartalmaz, a cselekményből származó károk szerint fokozatosan súlyosodó büntetési tételekkel. Kiemelendő, hogy e törvény szerint gondatlan elkövetésnél a cselekmény csak akkor büntetendő, ha következmények is állnak be, és a büntetés ilyenkor a következmények jellegéhez igazodik. A bolgár törvénykönyv ugyanitt tárgyalja a magyar büntetőjog által szabálysértésnek tekintett azokat a magatartásokat, amelyek pl. hamis forgalmi engedélyek, jogosítványok vagy gépjárműjelzések forgalomba hozatalával kapcsolatosak. A magyar büntetőjogban vagyon elleni bűncselekménynek tekintett jogtalan gépjárműhasználatot a bolgár büntető törvénykönyv is, az OSZSZSZK és Csehszlovákia törvényéhez hasonlóan közlekedési bűncselekménynek tekinti.

A jugoszláv büntető törvénykönyv a közúti közlekedés biztonságának veszélyeztetése címén rendeli büntetni azokat, akik előírásellenes vagy szabálytalan vezetéssel, műszakilag hibás

jármű használatával, hidak, utak stb. megrongálásával, akadályok állításával vagy más módon veszélyeztetik a közúti közlekedés biztonságát és ezáltal emberi életet vagy nagyobb mérvű vagyont veszélynek tesznek ki. Kiemelendő, hogy e büntető törvénykönyv azokat is kriminális szankcióval fenyegeti, akik a közúti közlekedés lelkiismeretlen ellenőrzésében vétkesek, vagyis elmulasztják a karbantartást utaknál, a közlekedés irányításával megbízott személy kötelességének lelkiismeretlen teljesítésével vagy hasonló magatartással tesznek ki emberi életet vagy nagyobb mérvű vagyont veszélynek.

Speciálisan büntetőjogi büntetést igénylő közlekedési cselekmény az ittas állapotban történő gépjárművezetés. Köztudott, hogy az alkoholfogyasztás hátrányosan befolyásolja a vezetői képességet: meghosszabbítja a reakcióidőt, megzavarja a mozdulatok koordináltságát, hibás távolságbecslésekhez és helytelen szituáció-megítélésekhez vezet. Ezért a legtöbb ország büntető törvénykönyve büntetéssel fenyegeti mindazokat, akik szeszes italtól befolyásolt állapotban vezetnek gépjárművet. Egyes törvények csak azokat rendelik büntetni, akiknél az elfogyasztott alkohol mennyisége legalább 0,8 ezrelék véralkohol-koncentrációt idézett elő, míg az ezt el nem érő véralkohol-koncentráció esetén a cselekményt nem-kriminális jellegűnek, szabálysértésnek vagy kihágásnak tekintik. Más szocialista országok törvénykönyvei ezt az értéket 0,3 ezrelékben határozzák meg úgy, hogy az e határt el nem érő cselekmények büntetlenül maradnak. Van viszont olyan törvény is, amelyik a 0,8 vagy akár 1,0 ezreléket el nem érő véralkohol-koncentráció esetén hagyja a cselekményt büntetlenül.

A legtöbb büntető törvénykönyv önmagában az ittas vezetést is bünteti, sőt egyes jogszabályok a vezetés előtt közvetlenül vagy a vezetés közben történő alkoholfogyasztás tényét is, mint absztrakt veszélyeztetési bűncselekményt, kriminális szankcióval fenyegetik. A közlekedési szabályok megszegésével elkövetett cselekményeknél, illetőleg azoknál, ahol e szabályok megszegése valamilyen súlyosabb eredményt idézett elő, természetesen az ittasság ténye jelentős súlyosítást eredményező minősítő körülmény. Ezzel szemben a bolgár büntető törvénykönyv sajátos rendelkezése értelmében enyhítő körülmény a járművek közlekedésére vonatkozó szabályok megsértéséből fakadó baleseteknél, ha az elkövető minden tőle telhető segítség megadása révén enyhíti cselekményének következményeit.

Csaknem valamennyi ország büntetőjoga büntetéssel fenyegeti azokat, akik baleset okozóiként vagy részeseiként a helyszínről megszöknek és kivonják magukat a hatósági eljárás alól. Ha az ilyen cselekmény elkövetője személyi sérüléssel járó baleset helyszínéről szökik meg, cselekménye már nem csupán a közrendet sérti, hanem a segítségnyújtás elmulasztásának, illetőleg baleset áldozata cserbenhagyásának tekinthető és emiatt egyes büntető törvénykönyvek e cselekményt az élet elleni bűncselekmények fejezete körében tárgyalják. A segítségnyújtás elmulasztása megnevezést viselő bűncselekmény vonatkozásában ez a helyzet pl. a magyar büntetőjogban is, míg a jugoszláv büntető törvénykönyv a közúti közlekedés biztonságának veszélyeztetése után, ugyanazon fejezetben tárgyalja a segítségnyújtás elmulasztását közlekedési baleseteknél, attól függetlenül, hogy e balesetek személyi sérüléssel jártak-e vagy sem.

Megemlítjük, hogy több törvény szerint büntetőjogi büntetés fenyegeti azokat is, akik a járművezetéstől eltiltás dacára vagy egyébként vezetői engedély nélkül vezetnek gépjárművet.

A büntetőjog egyik igen nagy problémája, hogy megtalálja a jelenleginél eredményesebb fellépés megfelelő eszközeit a közlekedési bűncselekményekkel kapcsolatban. A tapasztalatok ugyanis azt mutatják, hogy a büntetőjogban ma ismert szankciók nem kellően alkalmasak az ilyen cselekmények megelőzésére. Ezért a tudomány és a gyakorlat világszerte keresi a leghelyesebb megoldásokat, a további dekriminalizáció lehetőségeit, ennek során pedig elsősorban azokat az eszközöket, amelyek a jelenleginél eredményesebben tarthatják vissza a közlekedő emberek millióit a másokat veszélyeztető, a közlekedés rendjét sértő magatartásoktól. Eddig a leghatékonyabbnak világszerte a járművezetéstől való eltiltás bizonyult, ami mellett a megfelelő súlyú pénzbüntetésektől, illetőleg szükség esetén a végrehajtható szabadságvesztés alkalmazásától csak másodlagos hatás várható. A büntető jogtudomány előtt álló feladat, hogy újabb eszközöket kutasson fel, dolgozzon ki és bocsásson a jogalkotás és jogalkalmazás rendelkezésére. Olyan új eszközök kimunkálására van szükség, amelyek kifejezetten a közlekedési bűncselekményeket elkövetőkkel szembeni hatékony fellépésre alkalmasak. A jövő útja mindenképpen az, hogy részben a továbbképzés, illetőleg végső esetben speciális szankciók alkalmazása révén a társadalom, az államhatalom olyan módokon lépjen fel a közlekedés rendjét és fegyelmét sértőkkel szemben, amelyek kívül esnek a hagyományos büntetőjog keretein. Ezeket a kereteket ugyanis a közlekedési bűncselekmények bármiféle szabályozás esetén is változatlanul szétfeszítik és ezért várható, hogy a közlekedési szabályok megszegőivel szemben történő fellépés egyre inkább és fokozottabban igazgatási, majd később össztársadalmi jellegű szervek és intézmények feladatkörébe kerül át.

VI. Okiratokkal és sajtóval kapcsolatos bűncselekmények.

A modern társadalom élete nem képzelhető el okiratok és az ilyen iratok valódiságába ve-

tett bizalom fennmaradása nélkül. Emiatt mindazok, akik valamilyen módon gyengítik az okiratok valódiságába vetett bizalmat, zavarják ezzel a társadalmi és a gazdasági élet szabályos menetét, az emberek nyugalmát, a közbiztonságot. A büntető törvénykönyvek erre figyelemmel az okiratokkal kapcsolatos bűncselekményeket általában büntetéssel fenyegetik és több büntető törvénykönyv, így a magyar is, a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények fejezetében helyezi el ezeket. Így jár el a román és a lengyel büntető törvény is.

E büntető törvénykönyvek egyfelől a közokiratok, másfelől a magánokiratok hamisítását, illetőleg az ilyen hamis iratok előállítását rendelik büntetni. Közokirat az az okirat, amelyet valamely hatóság az ügykörén belül és az előírt alakiságok megtartásával állít ki. A társadalomnak alapvető érdeke, hogy az ilyen iratok közhitelessége ne szenvedjen sérelmet. Ezért súlyosabb a büntetése annak, aki hamis közokiratot készít, vagy ilyen irat tartalmát meghamisítja. A hamis, hamisított vagy más nevére szóló okirat felhasználása is általában büntetendő. Több törvény ismeri az ún. intellektuális közokirathamisítás fogalmát is. Ezt a bűncselekményt az követi el, aki közreműködik abban, hogy valaki jogainak vagy jogviszonyainak lényegére vonatkozóan valótlan adatokat vezessenek közokiratba. Súlyosabb büntetés fenyegeti a közokiratot hamisító, a hamis közokiratot készítő vagy azt a hivatalos személyt, aki az általa készített közokiratba valamilyen lényeges tényt tudva hamisan vezet be.

Mindazok az iratok, amelyek bár okiratok, de nem minősülnek közokiratnak: magánokiratok. Ezek csak azt tanúsítják, hogy a kiállítójuktól származnak és annak a nyilatkozatát tartalmazzák. Az ilyenfajta okiratok meghamisítása vagy hamis ilyen okiratok készítése is zavarja a jogügyleti forgalom szabályszerű működését, és ezért a törvények büntetik mindazokat, akik magánokiratot hamisítanak, azaz valamely jog vagy kötelezettség létezésének, megváltozásának vagy megszűntének bizonyítására hamis vagy hamisított okiratot készítenek, illetőleg, egyes törvények szerint, használnak fel.

Okiratokkal kapcsolatos visszaélés az a magatartás is, amely idegen okiratok jogellenes felhasználásában áll. Mind a közokiratok, mind a magánokiratok vonatkozásában egyaránt tilalmazzák a törvények az idegen okiratok jogtalanul történő megszerzését, megsemmisítését, megrongálását vagy eltitkolását. A magánokiratok vonatkozásában ez a magatartás néhány törvény szerint csak akkor büntetendő, ha abból a célból követik el, hogy másnak hátrányt okozzanak.

A tömegkommunikációs eszközök társadalmi fontossága és hatásuk a közvélemény formálásában, az emberi tudat alakításában közismert. Nyilvánvaló ezért, hogy a büntetőjognak a maga eszközeivel is gondoskodnia kell arról: a tömegkommunikációs eszközök, elsősorban pedig a sajtó, befolyástól mentesen, az igazságot juttassák el a társadalom tagjaihoz. Sajtóbűncselekményként ezért több törvény a közbiztonságot, illetőleg a közrendet sértő bűncselekmények körében szabályozza annak a magatartását, aki a maga vagy más részére előnyt kér vagy fogad el azért, hogy valamit a sajtóban elhallgasson vagy közzétegyen. Néhol külön tényállások rendelik büntetni azokat, akik engedély nélkül kinyomtatnak vagy terjesztenek sajtóterméket, illetőleg megszegik a sajtóval kapcsolatos rendészeti szabályokat. Az igazságszolgáltatás tekintélyét kívánja biztosítani az a büntető rendelkezés, amelynek értelmében bűncselekményt követ el a helyreigazítási nyilatkozat közzétételére vonatkozó bírói döntést nem teljesítő személy. Egyes törvénykönyvek ma is ismerik a sajtóbűncselekmények körében az ún. fokozatos felelősség elvét, ami annyit jelent, hogy a lap felelős szerkesztője felel a bűncselekmény elkövetéséért akkor, ha nem nevezi meg a vád tárgyává tett cikk vagy közlemény szerzőjét. Ez azonban a közvetett felelősség elvét jelenti, és emiatt nem szerepel a szocialista büntető törvénykönyvek többségében.

VII. Rendészeti érdekeket sértő bűncselekmények.

Az eddig felsoroltakon kívül a büntető törvénykönyvek az adott állam jogrendszerének sajátosságaihoz, a társadalom fejlettségi fokához igazodóan más tényállásokat is felvesznek a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekményeket tárgyaló fejezetbe. Elsősorban azok a tényállások érdemelnek említést, amelyek a rendészeti érdekeket sértő bűncselekményeket határozzák meg. Rendészeti érdekeken itt az államigazgatás rendjére, a közrend fenntartására veszélyes és általában a más jogtárgyakat közvetlenül nem sértő bűncselekmények törvényi tényállásaira vonatkozó rendelkezések összességét kell érteni. Az adott ország büntetőjogának felfogásától függ, hogy e rendészeti bűncselekmények közül melyek képeznek csak rendbírsággal, pénzbüntetéssel sújtható szabálysértést vagy kihágást, és melyek azok, amelyek átkerülnek a büntetőjogba és esetleg vétségként, mint a bűncselekmények enyhébb fajtájaként, büntetőjogi büntetéssel kerülnek fenyegetésre.

Szinte valamennyi szocialista büntető törvénykönyv megegyezik abban, hogy e bűncselekmények körében helyezi el a robbanóanyagokkal és a lőfegyverekkel való visszaélés tényállásait. A robbanóanyagok és lőfegyverek engedély nélküli előállítása, birtokban tartása, az országba hozatala, onnan kivitele, adásvétele és így tovább, minden büntető törvénykönyvben súlyos bűncselekmény, amelyet éppen a közrend fenntartása, az állampolgárok bizton-

ságának szavatolása érdekében súlyos büntetéssel fenyeget a törvény. Jellemző ebben a vonatkozásban az OSZSZSZK büntető törvénykönyvének a rendelkezése, amely a lőfegyver, robbanóanyag megszerzése érdekében véghez vitt fosztogatást a minősített esetekben, pl. ha ez rablótámadással történik, 6—15 évig terjedhető szabadságvesztés-büntetéssel fenyegeti. De megtalálhatjuk a robbanóanyagokkal, lőfegyverekkel való visszaélés tényállásait a magyar, a bolgár, az NDK büntető törvénykönyvében, ha különböző megfogalmazásban is.

A szocialista országok többsége a büntetőjog eszközeivel is indokoltnak tartja a fellépést azokkal szemben, akik nem hajlandók beilleszkedni a társadalom keretei közé, és akik életvitelükkel, élősködő magatartásukkal, egyre csökkenő számban bár, de még ma is létező idegen elemek e társadalmakban. Joggal éri tehát nemcsak társadalmi elítélés, hanem büntetőjogi büntetés is azt a munkaképes személyt, aki munkakerülő életmódot folytat. Az OSZSZSZK büntető törvénykönyve büntetéssel fenyegeti a rendszeres csavargást vagy kéregetést, a munkába való elhelyezkedést és az élősdi életmód megszüntetését elrendelő végrehajtó bizottsági határozat teljesítése alóli megrögzött kibúvást stb. Románia büntető törvénykönyve a koldulás és a csavargás tényállásait határozza meg. Bulgáriában a csavargó életmódot folytató csoportban élők, valamint azok a munkaképes személyek esnek büntetés alá, akik huzamos időn keresztül nem végeznek társadalmilag hasznos munkát, és nem munkából származó, jogellenes jövedelemből élnek. Ugyancsak büntetendő itt a koldulás is, ami viszont más büntető törvénykönyvekben csupán szabálysértést képez.

A legutóbbi években sajnálatos módon a szocialista országokban is elharapózott a kábítószer-élvezet. Egyfelől a kábítószerek illegális tranzit forgalmának állandó növekedése figyelhető meg a fokozódó idegenforgalom következtében, másfelől különösen a fiatalság körében egyre inkább teret hódít egyelőre enyhébb, kevésbé ártalmas kábítószerek élvezete (mint pl. a ragasztószer-szippantás). Nyilvánvaló tehát, hogy a törvények valamennyi szocialista országban büntetéssel fenyegetik azokat, akik a kábítószerekkel való visszaélés valamilyen formájában bűnösek. Itt általában a kóros élvezetre alkalmas kábítószer készítését vagy forgalomba hozását, az országba való behozatalát, onnan történő kivitelét vagy az országon való átvitelét rendelik a törvények büntetéssel fenyegetni. Vitás az irodalomban, és ennek megfelelően eltérőek a törvényi rendelkezések abban a vonatkozásban, hogy büntetést érdemel-e az is, aki csupán megveszi, illetőleg birtokában tartja vagy felhasználja a más által forgalomba hozott kábítószert.

Tulajdonképpen közegészségügy elleni bűncselekménynek is tekinthető, mégis a rendészeti érdekeket sértő bűncselekmények körében helyezi el számos szocialista büntető törvénykönyv a mérgek beszerzésével és felhasználásával kapcsolatos hatósági engedélyezési eljárás szabályainak a kijátszását. Ugyanebben a körben említhető a kuruzslás is, amelyet hasonlóképpen több szocialista ország büntető törvénykönyve fenyeget büntetéssel. Ezt a bűncselekményt az követi el, aki anélkül, hogy erre jogosultsággal rendelkeznék, ellenszolgáltatásért vagy egyébként rendszeresen az orvosi gyakorlat körébe tartozó tevékenységet fejt ki. Ilyen tényállást találunk a magyar büntetőjogban, az OSZSZSZK büntető törvénykönyvében és a lengyel büntető törvénykönyvben egyaránt.

Tulajdonképpen politikai jellegűek, mégsem sorolhatók az állam elleni bűncselekmények körébe azok a cselekmények, amelyek elsődlegesen rendészeti érdekeket sértve veszélyeztetik az állam közrendjét. *(→ Állam és államigazgatás elleni bűncselekmények)*. Itt elsősorban az államhatár tiltott átlépésével kapcsolatos bűncselekmények igényelnek említést. Az országhatár engedély nélküli vagy hamis okmánnyal történő átlépése e bűncselekményfajta legtipikusabb esete. Ezt a tényállást a legtöbb szocialista ország büntető törvénykönyvében megtaláljuk. A cselekmény legsúlyosabb változata az az elkövetési mód, amikor azt repülőgép jogellenes birtokba kerítése útján hajtják végre. A magyar törvény az embercsempészés bűncselekményéről is szól. Ez akkor valósul meg, ha valaki tiltott határátlépéshez üzletszerűen segítséget nyújt. Egyes törvények azt a személyt is büntetik, aki bár megengedett módon hagyta el az ország területét, de oda hatósági felhívás ellenére vagy egyébként jogellenesen nem tér vissza. Lényegében ugyanitt említhetők azok a különböző bűncselekmények is, amelyek bár a legtöbb törvényben csak szabálysértési, illetőleg kihágási tényállások, de azokat fenyegetik büntetéssel, akik a külföldiek bejelentésére, bejelentkezésére vagy az ország területén való tartózkodására vonatkozó szabályokat sértik meg. Az NDK büntető törvénykönyvében viszont az idegenrendészetre vonatkozó lényegében valamennyi előírás megszegése bűntett, és csak a kisebb súlyúnak tekinthető esetek kihágások.

Rendészeti érdekeket sért az egyesülési joggal való visszaélés, vagyis az olyan egyesület vezetésében vagy szervezésében történő részvétel, amelynek működését az illetékes hatóságok nem engedélyezték. Ezt a tényállást megtaláljuk a magyar, az NDK és a lengyel büntető törvénykönyvben egyaránt. Bulgária büntető törvénykönyve viszont ebben a körben az engedély nélküli iparűzés bűncselekményét szabályozza.

Az NDK büntető törvénykönyve ismeri a „kapcsolat törvénytelen felvétele" elnevezésű tényállást is. Ezt az valósítja meg, aki az államrend elleni tevékenységet célul kitűző szerve-

zettel, intézménnyel vagy csoporttal, e cél vagy tevékenység ismeretében kapcsolatba lép.

Ugyancsak igen közel állnak a politikai jellegű bűncselekményekhez azok a magatartások, amelyeket nem is elsősorban a jogi tárgy különbözősége, hanem a csekélyebb súly alapján lehet az állam vagy az államigazgatás rendje elleni bűncselekményektől elhatárolni. Így több törvény a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények körébe sorolja a jogszabályok vagy a hatóságok rendelkezése elleni engedetlenségre való izgatást. Az NDK büntetőjoga szélesebb elkövetési kört vonva, itt az állam elleni rágalmazást pönalizálja. A román büntető törvénykönyv IX. Címének IV. fejezete szabályozza a nyilvános felbújtást és a bűncselekmények dicsőítése elnevezésű törvényi tényállást. Ugyanitt szerepel a nacionalista, soviniszta propaganda büntetés alá helyezése is.

A lengyel büntető törvénykönyv ehelyütt szól a vallási, faji, felekezeti gyűlölködés szításának megbüntetéséről, valamint a hamis hírek terjesztésének pönalizálásáról abban az esetben, ha a hamis hírek terjesztésével az elkövető komoly kárt okozhat. A lengyel törvény büntetéssel fenyegeti azokat is, akik bűncselekmény elkövetésére buzdítanak vagy bűncselekményt feldicsérnek, a törvény elleni engedetlenségre izgatnak. Bulgária büntető törvénykönyvében is megtalálható a bűntett elkövetésére való bujtogatás elnevezésű tényállás. Egyes büntető törvénykönyvekben súlyosabb a kilátásba helyezett büntetés, ha az említett izgatást sajtó vagy sokszorosítás útján, vagy egyébként nagyobb nyilvánosság előtt követik el.

Az állam elleni bűncselekményt megvalósító izgatásnak is van olyan kisebb súlyú alakzata, amelyet a büntetőjog kiemel e súlyos bűncselekményi körből és a rendészeti érdeket sértő bűncselekmények körében helyez el. Ilyen pl. a magyar büntetőjogban a közösség megsértése, vagyis az állam elleni izgatásnak az az esete, amelyik az összes körülményre, különösen a bűncselekmény indítékára, az elkövetés módjára, vagy az elkövető személyi körülményeire tekintettel kisebb súlyúnak tekinthető.

Az említetteken túlmenően a különböző szocialista országok büntető törvénykönyveiben még számos bűncselekményi tényállás található a rendészeti érdekeket sértő bűncselekmények gyűjtőkategóriájában. Ezek közül némelyek olyanok, amelyet más szocialista országok büntető törvénykönyvei eltérő című fejezetekben helyeznek el, specifikus jogtárgyat vélve felfedezni azok mögött. Példaként említhetők a következők. Az OSZSZSZK büntető törvénykönyve a most tárgyalt fejezetben helyezi el az orgazdaság törvényi tényállását, amelyet pl. a magyar büntetőjog a vagyon elleni bűncselekmények körében szabályoz. Ugyanitt találjuk a fiatalkorúak bűnözésbe való bevonásáról, illetőleg lerészegítéséről szóló tényállást, amelyet a magyar büntetőjog ifjúság elleni bűncselekmény címén, más fejezetben helyez el. Románia büntető törvénykönyve itt tárgyalja a szeméremsértő anyagok terjesztését és a jóerkölcs megsértését tilalmazó törvényi tényállást.

Több szocialista ország büntető törvénykönyvében szerepel egy sajátos elkövetési magatartásforma, a bűncselekmények elkövetésére való szövetkezés szabályozása. Ilyen elnevezésű tényállást tartalmaz pl. Románia büntető törvénykönyve. A bolgár büntető törvénykönyv azt fenyegeti büntetéssel, aki bűncselekmények elkövetésére csoportot szervez vagy vezet, illetőleg aki súlyos bűntett elkövetését nem akadályozza meg, míg Lengyelország büntető törvénykönyve a bűncselekmény elkövetése céljára létesült egyesülésben való részvételt szankcionálja. Ugyanitt büntetés fenyegeti azt is, aki olyan gyűlést szervez vagy vezet, amelynek célja bűncselekmény elkövetése.

VIII. Egyéb, a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények.

Az előbbi pontban tárgyaltakon túl még további, vegyes jellegű és a legkülönbözőbb életviszonyok szabályozásában közreműködő tényállások találhatók a szocialista országok büntető törvénykönyveiben, a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények gyűjtőkategóriájában. Románia büntető törvénykönyvében többek között itt találjuk a nacionalista, soviniszta propaganda mellett a vallásfelekezetek szabadságának akadályozása elnevezésű törvényi tényállást is. E törvény a szeméremsértő anyagok terjesztését ugyancsak a tárgyalt körben szabályozza (amit pl. a magyar büntetőjog a közerkölcs elleni bűncselekmények sorában tárgyal). Ugyanitt találjuk a román jogban a lakás használatának háborítása elnevezésű tényállást is. Az OSZSZSZK büntető törvénykönyvében a bordélyházak fenntartását és a kerítést, a szeméremsértő tárgyak előállítását vagy árusítását csakúgy megtaláljuk, mint a sírgyalázásra, illetőleg a kulturális emlékek szándékos elpusztítására vagy rongálására vonatkozó tényállásokat. (A sírgyalázás tényállása egyébként a jugoszláv és a román jog szerint is e körbe tartozik.) Bulgária büntető törvénykönyve a tárgyalt fejezetben szabályozza a hamis segélykérés, vészjelzés vagy riasztó felhívás büntetés alá helyezését. Még nagyobb változatosságot mutat a lengyel büntető törvénykönyv, ahol a közrend elleni bűncselekmények címét viselő fejezetben többek között megtaláljuk az eddig tárgyaltakon felül a saját állami vagy az idegen állami lobogó meggyalázását és az engedély nélküli rádióadóüzemeltetést is, ami viszont más büntető törvénykönyvekben csupán kihágásnak minősül.

A tiltott szerencsejáték a tárgyalt fejezet tényállásai között szerepel az OSZSZSZK, Bulgária és Jugoszlávia törvényeiben. Bulgáriában az engedély nélküli iparűzés is a tárgyalt

körbe tartozik, valamint annak a büntetéséről is e fejezetben rendelkezik a törvény, aki valódi vagy vélt jogait meg nem engedett módon érvényesíti, illetőleg önkényesen ingatlant foglal el.

A lengyel jog szerint közrend elleni bűncselekményt követ el az, aki tettleg megtámad idegen államban vezető állást betöltő személyt, vagy aki diplomáciai képviselet személyzetének tagját, illetőleg idegen állam konzulját támadja meg. Az NDK büntetőjoga szerint az, aki más államnak az NDK-ban tartózkodó vezető képviselőjének, külföldi vagy nemzetközi szervezetnek a tekintélyét olyan módon csorbítja, amely alkalmas arra, hogy a népek békés együttműködésének kárt okozzon és az NDK tekintélyét sértse: bűntettet követ el. Büntetés fenyegeti e törvény szerint is azt, aki állami vagy társadalmi jelképet semmibe vesz (pl. zászlótépés), illetőleg hivatalos hirdetményt megrongál.

A csehszlovák büntetőjog a tárgyalt körbe sorolja az „erkölcs veszélyeztetése" elnevezésű kerettényállást, a rágalmazást és az idegen jogok megsértését is.

Jugoszlávia büntető törvénykönyve a XXIII. fejezetben a hivatalos személy és a hatósági közeg elleni erőszak tényállásait csakúgy tartalmazza, mint a zártörést, a színlelést (hivatalos személyi minőség színlelése), az önbíráskodást, sőt önálló tényállásban több előkészületi cselekményt (pl. fegyver vagy eszköz beszerzése bűncselekmény elkövetése céljából), a törvénytelen esketést és a zugírászatot is.

Az életviszonyok állandó fejlődése, átalakulása folytán nagyon gyakran időszakonként ugyanabban az országban is változik, hogy milyen magatartásformák maradnak magában a büntető törvénykönyvben tilalmazottak, és melyekből válnak csupán rendbírsággal sújtható szabálysértések vagy kihágások. Miután a számításba jöhető tényállások szemügyre vétele a teljességre törekvés igényével aligha volna lehetséges, meg kell elégedni befejezésül annak a leszögezésével, amire már korábban is rámutattunk: a büntető törvénykönyvek különös részében a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények tényállásait összefoglaló fejezet heterogén jellegű bűncselekményfajták gyűjtőfejezete. Azokat a magatartásfajtákat vonja itt össze a törvényalkotó, amelyek más, elsődleges jogi tárgyat közvetlenül nem sértenek vagy veszélyeztetnek, hanem közös jellemzőjük annak a társadalmi érdeknek a veszélyeztetése, amely a közbiztonság megszilárdításához, a köznyugalom megvalósításához és a társadalmi együttélés szabályai megtartásának a kikényszerítéséhez fűződik.

Irodalom: *Bodgál* Zoltán—*Pintér* Jenő: A közbiztonság és a közrend elleni bűntettek. Bp. 1971.; *Földvári* József: Büntetőjog. Különös rész. Bp. 1969.; Európai szocialista országok büntető törvénykönyvei. Szerk. Horváth Anna. Bp. 1973.; *Molnár* József: Galeribűnözés. Bp. 1971.; *Viski* László: Közlekedési büntetőjog. Bp. 1974.; *Finkey* Ferenc: A magyar büntetőjog tankönyve. 4. átdolg. kiad. Bp. é. n.

Kursz szovetszkogo ugolovnogo prava. Tom. 3. Red. Piontkovszkij, A. N.—Romaskin, P. Sz.—Cshikvadze, P. M. Moszkva, 1970.

Bassiouni, C. M.: Criminal law and its processes. The law of public order. Springfield, 1969.; *Bouzat*, P.—*Pinatel*, J.: Traité de droit pénal et de criminologie. Vol. 2. Paris, 1970.; *Cross*, R.—*Jones*, P. A.: An introduction to criminal law. London, 1972.; *Maurach*, R.: Deutsches Strafrecht. Besonderer Teil. 5. Aufl. München, 1969.; *Mezger*, E.—*Blei*, H.: Strafrecht. Besonderer Teil. Bd. 2. 9. Aufl. München—Berlin, 1969.; *Perkins*, M.: Criminal law. Brooklyn, 1957.; *Schönke*, A.—*Schröder*, H.—*Cramer*, P.: Strafgesetzbuch. Kommentar. 18. Aufl. München, 1976.; *Thorman*, Ph.—*Overbeck*, A.: Das schweizerisches Strafgesetzbuch. Bd. 2. Zürich, 1941.

Viski László

KÖZÉRDEKŰ BEJELENTÉS → *Államigazgatási eljárás*

KÖZGYŰLÉS → *Mezőgazdasági termelőszövetkezet szervei*

KÖZIGAZGATÁS TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON: A közigazgatás a korai feudális államban (1033.) — II. A feudális közigazgatás kiépülése (1034.) — III. Feudális igazgatás a Habsburg-korszakban (1035.) — IV. A forradalom és a szabadságharc közigazgatása (1036.) — V. A neoabszolutizmus és a dualizmus közigazgatása (1037.) — VI. A közigazgatás a forradalmak alatt (1918—1919) (1038.) — VII. A közigazgatás a két világháború között és idején (1038.) VIII. A felszabadulás utáni népi demokratikus fejlődés az alkotmányig (1944—1949) (1039.) — IX. Az államigazgatás és a tanácsok (1040.).

I. A közigazgatás a korai feudális államban. Az I. István király nevéhez fűződő államalapítás az állami szervezet kiépítése során az igazgatási szervezet megteremtésével is fáradozott. Az állami funkciók a magyar államalapítás idején összefonódtak. A közigazgatás legfőbb központi irányítója a király, aki egyben a legfőbb törvényhozó és jogszolgáltató hatalom. Sőt, mivel a korai feudális állam első századaiban létrejött patrimoniális királyságban a király hatalmát elsősorban saját birtokai és annak alapján kiállított fegyveresei biztosítják, a királyi gazdálkodás egységei ellátják egyben a vidéki közigazgatást is.

Az igazgatás irányítása a király kezében összpontosul. Eleinte állandó székhelye nem

volt, legtöbbet Esztergomban és Székesfehérvárott tartózkodik. A király és családja a 12. század végéig leggyakrabban Esztergom várában lakik. Székesfehérvár az Árpád-ház első birtokközpontja s egyben a hivatalos központ: a koronázó hely, a koronázási jelvények őrzőhelye, az évenkénti törvénynapok színhelye, később a királyi iroda, a kancellária székhelye. A királyi udvar aszerint változik, ahogy a király az országot járja, s ez a belső és külső háborúk miatt s a jogszolgáltatás szükségletei miatt igen gyakori. IV. Béla kezdi csak a tatárjárás után Buda várát felépíteni, majd előkészíteni a visegrádi királyi udvart; addig azonban Esztergom, illetve Székesfehérvár maradnak a főközpontok.

A királyi hatalom — mint említettük — a birtokokon nyugszik. A birtokok népe biztosítja a királyi hadsereg zömét, és magasan kiemeli a nemzetségfők, illetve hűbérurak hadereje közül a királyét. A birtokok termékei s az onnan származó egyéb bevételek szolgáltatják a királyi udvar szükségleteit. István király egyre növeli a királyi birtokokat, bár jelentős adományokat juttat az egyháznak és a királyi hatalom megerősítésében őt segítő híveinek. Az I. István halála után bekövetkező trónviszályok azonban a királyi birtokok eladományozásához vezetnek: ez végigkíséri az egész korai feudális államot. Ugyanakkor a királyi birtokok István után is jelentősen bővülnek azáltal, hogy az ország lakott területe is növekszik. Míg a 11. században még 45 megyéről tesznek a krónikák említést, a 12. században 70 megyéről tudunk. László, majd Kálmán uralma alatt a megerősödött királyi hatalom délnyugat felé is terjeszkedik. László megszerzi Szlavóniát és Horvátországot. Kálmán e két országban a magyar király uralmának újbóli elismerése mellett uralmát kiterjeszti Dalmáciára is. A terjeszkedés a királyi birtokok növekedésével is jár.

A király legfőbb központi szerve és a közigazgatás irányításában is segítője a *királyi tanács*. Jogszabály sehol sem állapította meg, hogy a tanács kikből állt, de bizonyára benne voltak a királyi család tagjain kívül a királyi udvar vezető tisztviselői, az egyháznagyok és azok a vidéki ispánok, akik éppen az udvarban tartózkodtak. A királyi tanács legfontosabb tagjai voltak az udvar legfőbb tisztségviselői: a nádorispán (palatinus), kezdetben az udvari igazgatásnak feje, ki az ott felmerülő vitákban döntött, később a király után az ország legfőbb hadügyi, igazgatási, jogszolgáltató méltósága. Jogszolgáltató helyettese az udvarbíró, későbbi elnevezéssel országbíró (judex curiae) lett. A királyi központi gazdasági ügyek kezelőinek, a tárnokoknak legfőbb udvari felügyelő hatósága a tárnokmester (magister tavernicorum) volt, aki később a királyi városok felebbviteli bíróságát vezette.

A király legfontosabb központi, egyben oklevélkiállító hatóságát, *a kancelláriát* III. Béla a 12. század végén állította fel. A kancellária az igazgatási tevékenységben is segítőjévé vált a királynak.

Az egész országot behálózó királyi várbirtokok nyújtották a magyar közigazgatásnak azt a szervezetét, melyet István király megalapozott. A királyi birtokok igazgatási egységét *királyi vármegyének* nevezték el, s azt egy-egy királyi gazdaság központját képező *vár*ból a birtok szláv szóval jelzett határáig *(megye)*, a király tisztviselője, az *ispán* (comes) igazgatta. Az ispán — a szláv zsupán elnevezésből — a király megbízottja, akit az uralkodó rendszerint a környékbeli nagy nemzetségek fiai közül választott ki és bízott meg. Az állam első századaiban tulajdonképpen a király jószágkormányzója volt, s ő gondoskodott a királyt a vármegyében megillető jövedelmek behajtásáról; ezért a jövedelmek egyharmada megillette. Mint a várbirtok kormányzója, felügyelője volt a várszerkezetbe tartozó várnépeknek, egyúttal feje a várhoz tartozó katonai elemeknek (várjobbágyok), akik az ő vezetése alatt indultak hadba. A várispán volt a várszerkezetbe tartozó népek bírája is. A várispán hatásköre kezdetben csak a királyi várbirtokokra terjedt, a szabad magyarok, a régi nemzetségek leszármazottai nem tartoztak bele a várszerkezetbe. Ügyeikben azonban egyre sűrűbben fordultak a várispán hatóságához, akinek hatáskörét (pl. tizedügyekben) törvények is kiterjesztették.

II. A feudális közigazgatás kiépülése.

Az államalapítást követő két évszázad alatt az állandóvá vált trónvillongások a királyi birtokok eladományozását hozták maguk után. A viszályban győztes uralkodó ugyanakkor elkobozta a vesztesek birtokait és azt is híveinek adományozta. A király hatalma most már nem birtokaiból eredő bevételeken, hanem más jövedelmeken (adó, regalék, bánya- és pénzverési jövedelmek, vámok stb.) nyugodott. A királyi vármegye mint királyi birtok és igazgatási egység megszűnt s helyet adott a vármegyében birtokosok (nemesek) önkormányzatának, *a nemesi vármegyének*.

A 13. század során kialakult feudális állam közigazgatásának irányítója ezután is a király marad. Legfőbb igazgatási szerve továbbra is a királyi tanács, amely a király mellett a nagybirtokos uralkodó osztály kormányzati hatalmát testesíti meg. Interregnumok idején néha a királyi tanács (mint országtanács) gyakorolja a királyi hatalmat.

A király másik központi igazgatási szervének, a kancelláriának szerepköre egyre növekszik. A 13. századi oklevélkiállító hivatalból a törvényeket előkészítő, diplomáciai szolgálatot ellátó (I. Lajos titkos kancelláriája) és bíráskodó (királyi különös jelenlét bírósága) szerv fejlődik. A 14. században a szervezet differenciáltabbá válik: egy időben nagykan-

cellária és titkos kancellária is működik. A kancellária vezetését mindig egyik főpap látja el, később ez az esztergomi érsek méltóságához kapcsolódik (fő- és titkos kancellár). A tényleges vezető III. András törvénye alapján a székesfehérvári káptalan prépostja mint alkancellár.

A központi szervezetben helyezkednek el (a királyi tanács tagjaiként is) az országos méltóságok. Ezek között legelső a nádor, aki a király után az ország első méltósága. Jogkörét részletesen az 1485. évi ún. nádori cikkelyek foglalják össze, bár e törvényt nem hajtották végre. A nádor hívja egybe a királyválasztó országgyűlést, ő a kiskorú király gyámja, az országtól távol tartózkodó király helytartója. A nádor az ország főkapitánya és a király után a legmagasabb bírói fórum az országban. Mellette a már ismert országbíró és a tárnokmester emelkedik ki. A tárnokmester gazdasági hatáskörét a 14. századtól a főkincstartó veszi át, aki a kincstári jövedelmek legfőbb kezelője. Erdélyben a legelső tisztviselő az erdélyi vajda, a társországokban a bán.

Az állami szervezetben a 15. századra kialakul a rendi képviseleti monarchia, melynek helyi tartópilléreit a nemesi vármegyék alkotják. A 13. században a vármegyében szervezkedő nemesség első fennmaradt dokumentuma a kehidai oklevél, mely szerint a zalai nemesség már a király által is elismert joga alapján saját ügyeiben bíráskodik. A megyei ispán (most már főispán) kinevezése továbbra is a király joga marad, a 13. század végétől azonban megjelennek előbb az egyes főpapi állásokhoz, majd egyes világi tisztségekhez (nádor, trencséni, diósgyőri várnagy) kötötten, vagy egyes családoknak adományozva az örökös főispánságok. A megyékben a főispán helyettese az alispán (vicecomes), ez időben még a főispántól függő familiáris (gyakran várnagya, tiszttartója). A 16. században már csak birtokos nemes lehet alispán, s a megye nemessége mindinkább beleszól kiválasztásába. A megyei nemesség rendi jogait a megyei közgyűlésen (generalis congregatio) gyakorolja. Itt választják a nemesi önkormányzat tisztviselőit (szolgabírákat, esküdteket stb.), az országgyűlési követeket, itt osztják fel az adót, s kihirdetik a központi hatóságok rendelkezéseit. A közgyűlésnek minden nemes tagja, akinek a megyében birtoka van; új nemeseket a közgyűlés fogad tagjai közé. A bíráskodást egy kisebb testület, a megyei törvényszék (sedes judiciaria=sedria) gyakorolja. A vármegyék igazgatásilag járásokra vannak felosztva. Ezek élén a vármegye tisztviselője, a szolgabíró áll, aki igazgatási, jogszolgáltatási feladatait mindig egy ugyancsak választott esküdttel látja el. A szolgabíró gyakorol felügyeletet a falvak igazgatása felett is, bár azok — a nemes községeket vagy más szabadsággal rendelkező falvakat kivéve — általában magánföldesuraság alatt állnak s az igazgatást a magánföldesúr által megbízott vagy megerősített bíró látja el az esküdtekkel.

Kiemelkednek a községek közül a városok, s ezek közül is a királyi birtokokon levő ún. *királyi városok*, melyek már kezdettől fogva bizonyos autonómiával rendelkeznek, a 15. században pedig országrendiségre emelkednek. A városok irányítását többnyire a gazdag patríciusok vagy vagyonos céhpolgárok által vezetett tanács (senatus, magistratus) végzi, élén a bíróval (judex). A városi polgárság a tanács gazdasági ellenőrzését és irányítását a választott község (electa communitas) útján gyakorolja. A tanács elsősorban igazgat, ezenkívül a polgárok ügyeiben bíráskodik. A városok önkormányzati jogát és hatáskörét rendszerint királyi privilégiumlevelek, belső szervezetét városi statutumok határozzák meg. Magánföldesúri hatalom alatt is állnak városok (mezőváros). Ezeknek közigazgatását is maguk választotta tisztségviselők látják el, önkormányzatuk terjedelmét azonban a földesúr által kötött szerződés (urbárium) vagy a földesúr egyoldalú engedménye határozza meg.

Külön tartományi önállóságuk volt a későbbi társországoknak (Horvátország, Dalmácia). Ezeknek élén a király által kinevezett bán állott, és saját ügyeiket általában önállóan intézték. Erdély területileg Magyarországhoz tartozott, de igazgatása élén az erdélyi vajda állott, akinek hatósága a vármegyékre terjedt, míg a székekben tömörült székelyek élén a székelyek ispánja, a szászok élén a szebeni comes állott. A megyei igazgatás alól ki voltak véve a szabad kerületek (pl. a jászkun-kerület) és az egyházi nemesség külön székei (prediális székek) is.

III. Feudális igazgatás a Habsburg-korszakban.

A mohácsi vész után három részre szakadt országban a nyugati és északi területek — a Habsburgokat választva királyukká — tagjai lettek a Habsburgok-uralta közép-európai birodalomnak, melynek legtöbb uralkodója egyben a német-római császári koronát is birtokolta. Magyarország formailag megtartotta ugyan önállóságát, de állandó harcban állt az udvar abszolutista és birodalmi egységesítő törekvéseivel. Az ország keleti részének, Erdélynek önálló államiságát először 1541-ben ismerték el. A 16. század végétől az államiság elismerése állandósult. Mindkét ország rendi képviseleti monarchia maradt továbbra is. Maga a török hatalom az ország déli és középső részén rendezkedett be, s az elfoglalt területeket — melyeknek kiterjedése a 150 éves török uralom alatt gyakran változott — a török birodalom szokásos tagozódásának megfelelően kormányzóságokra (vilajet) és ezen belül kerületekre (szandzsák) osztották be. Eredetileg csak Budán volt kormányzósági székhely, utóbb Temesvár, később Eger, Kanizsa elfoglalásá-

val újabb kormányzóságok létesültek. A kormányzóságok élén a beglerbégek álltak. Ezek közül kiemelkedett a budai beglerbég, aki vezéri rangban az összes magyarországi kormányzóságok felett felügyeleti joggal rendelkezett. A hódoltsági terület a 17. század második felében fokozatosan szabadult fel, s legnagyobbrészt visszakerült az anyaországhoz.

A Habsburg-Magyarországon tovább éltek a feudális állam állami és jogi intézményei. Az a körülmény azonban, hogy a király egyben egy közép-európai birodalomnak is uralkodója volt, kihatott azokra a központi szervekre, melyeken keresztül kormányzott, illetve igazgatott. A kormányzást és igazgatást a király tőle függő központi hatóságok (dikasztériumok) útján végezte, a tulajdonképpeni végrehajtás továbbra is a helyi hatóságok feladata volt. A királynak nincsenek minden ügyre önálló magyar szervei, vagy ha vannak is, gyakran él saját központi udvari szerveinek tanácsával. A magyar kancellária csak Buda visszafoglalása után válik Bécsben önálló hatósággá, s csupán a 18. században sikerül elérni önállóbb, csak Magyarországon működő általános központi kormányszerv (a helytartótanács) felállítását s ezzel a közigazgatás vezetését a magyar uralkodó osztály kezébe venni. A legrégibb központi hatóság a magyar kamara volt (a pozsonyi kamara, később a szepesi kamara is). Hozzá tartozott az állami bevételek gondozása. A kamara mellett már említett helytartótanács előbb Pozsonyból, később a század végétől Budáról irányította a magyar közigazgatást.

A helyi közigazgatás intézése a vármegyék, a szabad királyi városok és a kiváltságos kerületek kezében maradt. A vármegyék nemessége elérte, hogy maga válassza alispánját és valamennyi tisztségviselőjét, viszont a bécsi udvar a főispánokon és a helyükbe nevezett adminisztrátorokon keresztül erőltette akaratát a vármegyékre. Mária Terézia úrbéri rendelete (1767) biztosította a községek igazgatási szervezetét, majd az 1836. évi IX. tc. megkülönböztette és szabályozta a rendezett tanáccsal ellátott, illetve el nem látott és nemesi község hármas kategóriáját.

A feudális közigazgatás magyarországi rendjében törést jelentett II. József uralkodása. A király a magyar alkotmányos rendre tekintet nélkül akarta megvalósítani birodalmi egységesítő törekvéseit. A közigazgatást Magyarországon is új alapokra helyezte. A dikasztériumok közül a kamarát beolvasztotta a helytartótanácsba. Az országot kerületekre osztotta, azok élére kerületi főispánokat nevezett ki, a megyék önkormányzatát pedig megszüntette. Egységesítő intézkedései — bár a feudalizmus reformját célozták, — a privilégiumaikban sértett rendek ellenállását vívták ki s halála előtt kénytelen volt visszavonni „reformjait".

Az erdélyi fejedelemségben a rendek által választott fejedelem irányította a fejedelmi tanács segítségével a kormányzást és igazgatást. A közigazgatás tényleges irányítója a kancellár volt. Mikor a Habsburgok Erdély fejedelmi székét elfoglalták, Bécsben külön erdélyi kancelláriát állítottak fel, míg Kolozsvárott kormányzóság (gubernium) működött. A pénzügyeket a kincstartó hivatala intézte. A helyi igazgatás az erdélyi vármegyékben és városokban hasonló volt a magyarországiéhoz, a székelyek és szászok helyi szervei továbbra is a székek voltak. Erdély egyes falvaiban elég nagy autonóm önkormányzat volt. Erre mutatnak pl. a székely falutörvények.

IV. A forradalom és szabadságharc közigazgatása.

Az 1848. évi márciusi forradalom lendülete megdöntötte Magyarországon a feudális államot. Az államépítés síkján márciusban megkezdték a független magyar államiság polgári jellegű szervezeti kereteinek a kiépítését. Emellett az volt a cél, hogy a kapcsolatok Ausztriával és az örökös tartományokkal az egyenjogúságra épüljenek. Ennek legfőbb biztosítéka volt a független magyar felelős minisztérium megteremtése, a népképviseleti rendszer behozatala és az országgyűlés évenkénti összehívása Pesten. Felszámolták Erdély különállását, azt és a Partiumot egyesítették az anyaországgal.

A feudális állam dikasztériumai helyébe az 1848. évi márciusi törvényekkel a burzsoá jellegű felelős minisztérium lépett. Míg ugyanis a dikasztériumok teljesen a királytól függtek, az új minisztérium kapcsolata az uralkodóval sokkal lazább volt, csak a kinevezésre és felmentésre szorítkozott, a függés s egyben a felelősség elsősorban a burzsoá jellegű népképviseleti parlament irányában érvényesült. Az 1848. évi III. tc. kimondta, hogy a király, illetve távollétében a nádor mint királyi helytartó a végrehajtó hatalmat a törvények értelmében a független magyar minisztérium által gyakorolja. A minisztérium állt egy elnökből s kívüle nyolc miniszterből. A minisztérium jogkörét a törvény világosan nem határozta meg. Lényegében kiterjedt a végrehajtó hatalom minden ágára, miket előbb a dikasztérium gyakorolt, beleértve a honvédelmi ügyeket is. A királyi rendeletek, parancsok és határozatok ezentúl csak úgy váltak érvényesekké, ha azokat valamelyik Budapesten székelő miniszter ellenjegyezte. A kormányzati tevékenység néhány ügykörét a király fenntartotta magának (pl. főbb kinevezések, főkegyúri jog), de e tárgyakban tett intézkedései is ellenjegyzésre szorultak. Ez ellenjegyzéssel vállalták egyben a miniszterek a felelősséget az országgyűlés előtt. Ennek módját és az eljárást a törvény szabályozta.

Az 1848. szeptemberi válságos napokban, mikor a nemzet jogainak megvédéséért szabad-

ságharcba kényszerült s a minisztérium lemondott, ennek jogkörét egy, nyolc képviselőházi és négy felsőházi tagból álló ún. *Honvédelmi Bizottmány* vette át, melynek élére az országgyűlés Kossuth Lajost állította. A Honvédelmi Bizottmány mint a szabadságharc kormánya működött a Függetlenségi Nyilatkozat (1849. április) kikiáltásáig. Ettől kezdve Kossuth kormányzóelnök mint államfő mellett Szemere Bertalan elnökletével új kormány alakult.

A márciusi törvényhozás a közigazgatás helyi feladatainak megoldásában továbbra is a törvényhatóságokra (megyékre és szabad királyi városokra) kívánt támaszkodni, de a helyi szervek hatáskörén és szervezetén elvégezte azokat a szükséges változtatásokat, amelyek azokat az új feladatok betöltésére alkalmassá tették. A megyei szervezetet az alkotmányosság védbástyájának tekintették, s addig, míg a megyei szerkezetnek a népképviselet alapján való átalakítása megtörténik, a megyei igazgatás vezetésére állandó bizottmányokat hoztak létre, melybe a községek képviselőit is behívták. A szabad királyi városokat a márciusi törvényhozás (1848. évi XXIII. tc.) három kategóriába sorolta. Behozta náluk az országgyűlési képviseletihez hasonló, de magasabb vagyoni cenzus melletti választójogot, a testületi szervek tanácskozásait nyilvánossá tették, és a tisztválasztásoknál bevezették a titkosságot. A szabadságharc kitörése nem tette lehetővé az új polgári közigazgatás kiépítését. Magát a szabadságharcot jelentősen segítették annak rendkívüli szervei: a megyék élére és a hadsereg segítésére kinevezett kormánybiztosok.

V. A neoabszolutizmus és a dualizmus közigazgatása.

A világosi fegyverletétel után az osztrák önkényuralom, az ún. neoabszolutizmus Magyarországnak az 1848-as törvényekkel meghatározott területét öt birodalmi tartományra osztva azokat a burzsoá jellegű s erősen centralizált ausztriai birodalom részei közé sorolta. Magát a megmaradt anyaországot is öt kerületre tagolták, melyeknek igazgatási központja a budai helytartóság volt. A kerületek megyékre, a megyék járásokra tagozódtak. A kerületek élére főispánokat, a megyék élére megyefőnököket, a járások élére szolgabírákat nevezett ki Ferenc József osztrák császár, illetve a bécsi belügyminisztérium. Ugyanez a közigazgatási rendszer valósult meg Erdélyben, Horvát-Szlavónországban, valamint a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság néven felállított tartományban is, amelyekben a vezetést részben idegenből jövő tisztviselők látták el (Bach-rendszer). Az ötödik tartományban, a határőri szervezet maradt fenn. A rendes katonaság mellett a belső elnyomást a már 1849-ben szervezett gyalog- és lovascsendőrség, az ún. zsandárság biztosította.

A külpolitikai események, az osztrák birodalom olaszországi, majd porosz háborúja Ausztriát rákényszerítették, hogy a birodalomhoz tartozó legnagyobb nemzettel megegyezést találjon, s ez a törekvés többszöri sikertelen kísérlet után vezetett az 1867. évi kiegyezéshez. A kiegyezés létrehozta az Osztrák—Magyar Monarchiát, melyben mindkét állam: Ausztria és Magyarország — szuverenitásuk egy részéről lemondva — reáluniót alkotott. A két állam közötti egyensúlyt és ellentétek esetén a döntést az uralkodó biztosította, akinek a burzsoá államok uralkodóit meghaladó hatalmát a hadsereg feletti felségjogai különlegesen aláhúzták. A két állam között közös ügyek lettek a külügy, a hadügy és az ezekre vonatkozó pénzügy. A közös ügyeket illető kérdésekben a két ország parlamentjének küldötteiből álló bizottság (delegáció) döntött. A közös tárgyakat három közös minisztérium (külügy-, hadügy-, pénzügy-) intézte, mely egyik állam kormányához sem tartozott.

A kiegyezéssel némileg átalakult magyar állam lényegileg folytatta az 1848-ban létrehozott burzsoá parlamentáris monarchia szervezeti kiépítését. A jogokat azonban nem tágították, hanem általában reakciós irányban szűkítették. Ez volt a tendencia a közigazgatásban is, ahol még kiegyezés kori liberális irányzatok a burzsoázia és a magyar nagybirtokosság hatalmi koalíciójának megmerevedésével mindinkább elfogytak. A közigazgatásban mind nagyobb a centralizáció, az önkormányzatok jogának fokozatos csorbítása következett.

A burzsoá közjog szerint az Osztrák—Magyar Monarchia Lajtán inneni részét alkotó Magyarországon az állami végrehajtó hatalom birtokosa a király volt, akinek hatalma az igazgatásban az 1848-ban lefektetett alapokon nyugodott, s a kormányzást a független felelős magyar minisztérium útján gyakorolta. A közigazgatást, vagyis a konkrét ügyek intézését a királyi és önkormányzati közigazgatási szervek végezték. A királynak fenntartott joga maradt a magasabb kinevezések, címek, kitüntetések adományozása s igen széles körű volt felügyeleti jogköre az összes állami és önkormányzati hatóságok s azok működése felett.

A kormány szervezete a 48-as alapokon nyugodott, de időnként változott. Így a magyar—horvát kiegyezéssel egy horvát tárcanélküli miniszter is került a kormányba. (Jóval később, az I. világháború alatt növelték újabb tárcanélküli miniszterekkel a minisztérium tagjainak számát; 1917. évi XI. tc.)

Mivel a miniszterek részére az egyre jobban szakosított közigazgatás ellátására más szervek nem létében csupán a helyi önkormányzatok álltak rendelkezésre, az egyes miniszterek arra törekedtek, hogy nekik közvetlenül alárendelt s legalább a járásokig kiépülő szakosított igazgatási szervek jöjjenek létre, ezekkel közvetlenebbül rendelkezhettek. Részben már a neoabszolutizmus korából átmentve épült ki mindjárt a kiegyezés után az új szakigazgatási szer-

vezet s ebben a belső karhatalmi szervezet is: a csendőrség, a budapesti államrendőrség, a határrendőrség, a pénzügyigazgatóságok, az állami adóhivatalok, a tanfelügyelet, később a mezőgazdasági és ipari felügyelet szervei. A törvényhatóságoknak és még inkább a községeknek egyre kisebb hatáskörük maradt, kibővítették felettük a központi kormányszervek gyámkodását (adminisztratív tutela), minden érdemlegesebb ügyhöz felsőbb hatósági jóváhagyást kívántak meg. Míg az 1870-ben alkotott törvényhatósági törvény (1870. évi XLII. tc.) és az 1871. évi községi törvény (1871. évi XVIII. tc.) az uralkodó osztály liberalizmusát tükrözték, és nem szorították meg nagyobb méretekben az önkormányzatot, a következő törvényekben érvényesülnek a mind erősebbé váló centralizáló törekvések. Rendkívül kibővítik a főispáni hatáskört, amit a városok fölé már előbb kiterjesztettek. Az egyre jobban kiépülő szakigazgatási ágak és az önkormányzati közigazgatási ágak és az önkormányzati közigazgatás koordinálására 1876-ban létrehozták törvényhatóságonként a közigazgatási bizottságot, melyet szintén a főispán elnöklete alá helyeztek. A század végén már kísérletet tesznek a vármegyei közigazgatás államosítására, ez a kísérlet azonban a parlamenti többség ellenállásán megbukik. Csupán az államosítás elvét rögzítik (1893. évi XXXIII. tc.), ezt is később az ellenzéki koalíció hatalomra jutásával eltörlik (1907. évi LVIII. tc). A század végi liberalizmus utolsó fellángolásában sikerült a közigazgatási bírósági törvényt tető alá hozni (1896. évi XXVI. tc.), amely a törvényben meghatározott közigazgatási ügyekben (taxatív felsorolással) biztosítja az alanyi jogában sértett személy vagy testület részére a közigazgatási bírósági panaszjogot. Később, az ellenzéki koalíció hatalomra jutása után a közigazgatási bíróság hatáskörét, az önkormányzatot a kormány részéről érhető sérelmekre is kiterjesztik (1907. évi LX. tc.).

Az első imperialista világháború küszöbén a kormányok a közigazgatás számos kérdésére is kiterjedő felhatalmazást kaptak (1912. évi LXIII. tc. kivételes hatalom). A kivételes hatalommal a kormány háború esetén, vagy szükség szerint „a háború fenyegető veszélyének okából elrendelt katonai előkészületek esetében is" élhetett. A törvény részletesen felsorolta a kivételes hatalom körét, mely a közigazgatásra is kiterjedt. Az első világháború idején a kormányok gyakran éltek a kivételes hatalommal a közigazgatásban is, sőt azt még a háború után is több törvénnyel fenntartották.

VI. A közigazgatás a forradalmak alatt (1918—1919).

A vesztett háború és a monarchia belső politikai összeomlása nyomán Magyarországon is erősödő forradalmi hullám közepette 1918. október 25-én az ellenzéki polgári pártok a Szociáldemokrata Párttal együtt megalakították a Nemzeti Tanácsot, mely egy polgári demokratikus forradalom során hatalomra jutva kikiáltotta a köztársaságot. Károlyi Mihály vezetésével népkormány alakult, mely a Nemzeti Tanács felhatalmazása alapján még jogalkotó tevékenységet is folytatott. Az Osztrák—Magyar Monarchia megszűntével az önálló külügyek intézésére a külügyminisztérium jött létre. A nemzetiségi kérdések rendezésére nemzetiségi minisztert nevezett ki. Az államigazgatásban fontos szerepet töltöttek be a kormánybiztosok, kik egyes megyékben a főispáni tennivalók ellátásán túl a polgári demokratikus kormányzat politikai, gazdasági célkitűzéseinek megvalósítását széles jogkörrel szolgálták. A helyi közigazgatás szervei lényegileg megmaradtak. Mivel azonban sok helyen nem voltak alkalmasak a forradalom politikai célkitűzéseinek megvalósítására, a demokratikus erők (1918 decemberében megalakult a Kommunisták Magyarországi Pártja) széles néptömegek bevonásával helyileg munkás-, illetve földmíves-, másutt ezeket helyileg összefogó néptanácsokat hívtak létre, s a fegyveres erők szervezeteiben katonatanácsok alakultak. Ezek voltak a forradalom motorjai, kiknek segítségével 1919. március 21-én kikiáltották a Magyarországi Tanácsköztársaságot.

A Magyarországi Tanácsköztársaságban a kormányzat átvétele napján kiadott „*Mindenkihez*" kezdetű kiáltvány proklamálta, hogy a proletariátus vette kezébe a hatalmat. Kijelentette a nagybirtokok, a bányák, a nagyüzemek, a bankok és a közlekedési vállalatok szocializálását s a földreform végrehajtását szocialista termelő szövetkezetek útján. Még április elején az állam legfőbb szerve: a Forradalmi Kormányzótanács egy ideiglenes alkotmányt bocsátott ki, melynek alapján megtartották a választásokat s összeülvén a hatalom legfőbb szerve: a Tanácsok Országos Gyűlése, júniusban egy alkotmányt szavaztak meg. Az alkotmány szerint az államigazgatás legfőbb szerve a Kormányzótanács lett. (Eddig a hasonló szervezetű Forradalmi Kormányzótanács volt.) Tagjai a népbiztosok, akik egy-egy szakigazgatási ág élén állnak. A Kormányzótanács szervezetébe beépítve a termelésnek és a javak elosztásának kérdéseit a Népgazdasági Tanács látta el, melynek főosztályai élén is népbiztosok álltak. Voltak ezenkívül országos szakigazgatási szervek is. Az államhatalom és igazgatás helyi szervei a községi, járási, városi, megyei (kerületi) tanácsok lettek, melyeknek intézőbizottságai (ezeket általában direktóriumoknak hívták) végezték az államigazgatás helyi irányítását.

VII. A közigazgatás a két világháború között és idején.

A Tanácsköztársaság megdöntése után létrejött ellenforradalmi diktatúrában a hatalmat megragadó katonai és polgári klikkek által választott Horthy kormányzó király nélküli

királyságában az államfői teendőket „ideiglenesen" a kormányzó látta el. A kormányzó hatáskörét — eleinte az uralkodó osztályok viszonylag szűkre szabták (1920. évi I. tc.) — különösen a törvényhozás terén. Mikor azonban Horthy mint kormányzó beváltotta a hozzá fűzött reményeket, s mögéje az uralkodó osztályok szélesebb csoportjai sorakoztak fel, hatáskörét egyre jobban tágították (1933. évi XXIII. tc., 1937. évi XIX., 1942. évi XXI. tc.-ek). A tulajdonképpeni végrehajtó hatalom mégis a kormány kezében volt. A kormány — többnyire országgyűlési felhatalmazások alapján — lényegében rendeletekkel kormányzott s a törvényhozást csupán a legfontosabb kérdésekkel foglalkoztatta. Az egész közigazgatás a kormány irányítása alatt állott, az ún. önkormányzatok (vármegyék, városok, községek) hatáskörét mind szűkebbre szorították, s tevékenységüket mindjobban a kormánytól tették függővé. 1942-től kezdve az önkormányzati tisztviselőket is „átmenetileg" a kormány nevezte ki (1942. évi XXII. tc.). A kormány központosító törekvéseit a jogszabályok is tükrözték: 1927-ben az önkormányzatok háztartását megszorító törvény (1927. évi V. tc. az önkormányzati gazdasági ügyek felsőbb jóváhagyáshoz kötése), 1929-ben a közigazgatási reform (1929. évi XXX. tc.-ben a főispán hatáskörének újabb kiterjesztése, az adminisztratív tutela fokozása), 1930-ban a fővárosi törvény (1930. évi XVIII. tc., illetve az 1934. évi novella (1934. évi X. tc. a kormány felügyeleti jogkörének kiszélesítése), az 1933. évi közigazgatási novella (1933. évi XVI. tc.), 1934-ben még a kényszernyugdíjtörvény (1934. évi I. tc.) félreérthetetlenül mutatták a kormánynak a helyi önkormányzati közigazgatás feletti gyámkodásra irányuló törekvéseit. Ezzel párhuzamosan az állami központosítás a szakigazgatási szervezet kibővítésénél is mutatkozott. 1919-ben minisztériumi irányítás alá került az egész rendőri szervezet, 1928-ban a városi számvevőségeket, ugyanakkor az állategészségügyi igazgatást, 1935-ben az erdészeti szerveket, 1936-ban a közegészségügyi, 1942-ben pedig a szociális szakigazgatási szervezetet miniszteri irányítás alatt építették ki, illetve „államosították".

Nem hiányoztak azonban a közigazgatás javítására irányuló kísérletek sem. Így a racionalizálási mozgalom jelentős előrehaladást mutatott, a mozgalom vezetésére Magyary Zoltán egyetemi tanár személyében kormánybiztost is neveztek ki. Amikor azonban az uralkodó osztályok félni kezdtek attól, hogy a mozgalom a közigazgatás struktúráját s benne saját hatalmuk állandóságát is megbonthatja, megszűnik a kormánybiztosi megbízatás, s a mozgalom csak tudományos keretek között folytatódik. Ennek ellenére vannak eredmények, amelyeket a felszabadulás után is jól lehetett értékesíteni. S kétségtelenül voltak eredmények a közigazgatási képzés tekintetében. A század elején indult meg Magyarországon a falu közigazgatását vezető jegyzők képzése (1900. évi XX. tc.), amely bizonyos színvonalat ért el s az 1929. évi, valamint az 1933. évi közigazgatási reformok a fogalmazási tisztviselők gyakorlati képzését szolgáló továbbképző tanfolyamok és vizsga színvonalemelését jelentősen szolgálták. Közigazgatási feladatokat is láttak el a Horthy-korszakban mindinkább kiépülő testületi önkormányzatok, az ún. kamarák. Míg azonban a dualizmus korában ezek valóban az azonos életpályán működők érdekvédelmi szervei voltak (ügyvédi, közjegyzői, kereskedelmi és iparkamarák), ezeket, még inkább az újakat (mezőgazdasági, mérnöki, orvosi, sajtó, művészeti kamarák) most mindinkább a fasizálódás szolgálatába állították s hatósági feladatok ellátásával is megbízták.

VIII. A felszabadulás utáni népi demokratikus fejlődés az alkotmányig (1944—1949).

Hazánk a szovjet hadsereg felszabadító harcai nyomán 1944 októberétől fokozatosan vált szabaddá. A felszabadulási folyamat 1945. április 4-én fejeződött be, de a demokratikus állami szervezet kialakulása már korábban megkezdődött. A társadalmi és állami élet s ebben a közigazgatás megindításának és újjászervezésének munkáját a felszabadított részeken az antifasiszta pártok és szakszervezetek képviselőiből folyamatosan megalakuló nemzeti bizottságok vették kézbe. 1944. december 21-én pedig Debrecenben a nemzeti bizottságok szervezte népgyűléseken választott képviselők megalakították az Ideiglenes Nemzetgyűlést, amely megválasztotta az Ideiglenes Nemzeti Kormányt, s ennek teljes terjedelmű megbízást adott az ügyek vitelére.

Az új népi demokratikus állam szervezete a széles körű demokrácia érvényesítése mellett épült ki. Az államfői tisztet eleinte a háromtagú Nemzeti Főtanács látta el, 1946 februárjától pedig a nemzetgyűlés által választott köztársasági elnök, aki a törvény szerint a végrehajtó hatalmat a nemzetgyűlésnek felelős minisztérium által gyakorolta. A minisztérium (kormány) volt ez időben szinte a legfontosabb állami szerv, mivel az a nemzetgyűlés gyakori együtt nem léte miatt s a gazdasági és társadalmi változások forradalmi ütemére tekintettel, — ismételten széles körű felhatalmazást kapott a nemzetgyűléstől a rendeleti kormányzásra. A kormány lett tehát az államépítő tevékenység közvetlen irányítója, amelyben a koalíciós pártok politikai súlyuknak megfelelően képviselve voltak; az államépítés motorja azonban a kommunista párt lett. Jelentős igazgatási tevékenységet fejtett ki az 1946-ban életre hívott Gazdasági Főtanács (1949-től Népgazdasági Tanács), melynek tagjai a gazdasági jellegű miniszterek voltak. Feladata volt a gazdasági élet szükségleteinek és rendes menetének biztosítása végett a gazdasági vonatkozású kor-

mányrendeletek előkészítése, de saját hatáskörében maga is bocsátott ki rendeleteket, s intézkedett e rendeletek végrehajtásáról.

A felszabadulás után eleinte a nemzeti bizottságok látták el az állam összes helyi feladatait, így legtöbbnyire a közigazgatásiakat is. Csak mikor a kormány Debrecenből áttette székhelyét Budapestre, lehetett szó arról, hogy a nemzeti bizottságok csupán mint politikai és ellenőrző testületek épüljenek be az állami mechanizmusba, és a közigazgatást engedjék át az általuk újjáalakított és ellenőrzött önkormányzati testületeknek (vármegyék, városok, községek). Az önkormányzatok testületi szerveinek tagjait a kormánykoalícióban részt vevő demokratikus pártok a nemzeti bizottságok által helyileg megállapított arányban küldték ki. Jelentős lépés volt a közigazgatás demokratizálása útján az is, hogy a kormány 1945 májusában a fasizmus kegyetlenségeiben részt vevő csendőrség egyidejű feloszlatása mellett, elrendelte a demokratikus államrendőrség megszervezését, s ennek kulcspozícióiba javarészt a népi demokrácia emberei kerültek. A közigazgatásban jelentős változást hoztak az igazolások, majd a B-lista rendelet, mely lényegében megtisztította a népi demokratikus közigazgatást a fasiszta háború alatt kompromittált elemektől, valamint azoktól, akikről tudni vagy várni lehetett, hogy nem őszinte hívei a demokratikus átalakulásnak.

A felszabadulás utáni közigazgatási fejlődésben fontos lépés volt a gazdasági szerkezet átalakítása. Ez 1945 márciusában a nagybirtokrendszer megszüntetésével kezdődött, majd 1946-ban megindult a szénbányászat, az energiatelepek, a bankok és bányák, majd a nagyvállalatok államosítása, mely által a szocialista szektor megnövekedése lehetővé tette a tervgazdálkodásra való áttérést. Mindez az állami igazgatás benyomulását is jelentette a gazdaságba, új igazgatási szervezet létrehozását, mely részben beépült az eddigi szervezetbe, részben újabb gazdasági jellegű hatóságok, hivatalok (Tervhivatal, Árhivatal) felállítását kivánta.

IX. Az államigazgatás és a tanácsok.

Az alkotmány igénylésével először a Magyar Dolgozók Pártja 1948 nyarán megjelent programnyilatkozatában találkozunk. A napirenden levő kérdés 1949 augusztusában vált valósággá, amikor az országgyűlés által megszavazott 1949. évi XX. tv. rögzítette az állami, a gazdasági és társadalmi rend alapvető változásait. Az alkotmány félreérthetetlenül kinyilvánította a népi demokratikus államhatalom szocialista jellegét, meghatározta az állam gazdasági alapjait, politikai és társadalmi rendszerét, rögzítette az állami szervezet alapjait, a népképviseleti szervek összefüggő hálózatát, s ezzel kapcsolatban az államigazgatás felépítésének fő vonásait is.

Az országgyűlés helyettesítését és általában azokat a feladatokat, melyek az államfőkre szoktak hárulni, a Népköztársaság Elnöki Tanácsa látja el, melynek tagjait az országgyűlés tagjai sorából választja, és elnökből, két helyettes elnökből, titkárból és tizenhét tagból áll. Az Elnöki Tanácsnak a közigazgatás működése felett az alkotmányban megállapított felügyeleti joga van, amely az igazgatási szervek által hozott alkotmánysértő, vagy a dolgozó nép érdekeibe ütköző aktusok megsemmisítésére, illetőleg megváltoztatására is vonatkozik.

Az államigazgatás legfelsőbb szerve a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa. A Minisztertanács elnökből, elnökhelyettesekből, államminiszterekből, a minisztériumokat vezető miniszterekből és az Országos Tervhivatal elnökéből áll. A Minisztertanács mint kollektív testületi szerv látja el az államigazgatási szervezet legfelsőbb irányítását, és ezenkívül egyes kormányzati feladatokat is végez. A Minisztertanács egyúttal az államigazgatás általános hatáskörű szerve. Különös hatáskörű szervek ugyanakkor a minisztériumok és az egyes országos hatáskörű szervek. E szervek differenciált rendszerén keresztül valósul meg az államigazgatási feladatok konkrét szervezése, mert e szervek irányítják az államigazgatás meghatározott ágazatait, vagy az államigazgatás egészének szervezetével kapcsolatban látnak el egyes funkciókat (pl. tervezés, statisztikai szolgáltatás). A minisztériumok és országos hatáskörű szervek vagy közvetve, vagy közvetlenül irányítják az állami munkát közép- és alsó fokon végző szervezeteket, a vállalatokat, intézeteket, fegyveres testületeket stb. A minisztériumokkal azonos jogállású szerv az Országos Tervhivatal, míg az országos hatáskörű szervek nem minisztériumok, s vagy funkcionális hatáskörben működnek (Központi Statisztikai Hivatal, Árhivatal stb.), vagy ágazati igazgatási szervek (Országos Erdészeti Főigazgatóság, Országos Vízügyi Főigazgatóság, Állami Egyházügyi Hivatal stb.). Lehetnek csak felügyeletet, vagy csak ellenőrzést ellátó, vagy éppen tanácsadó szervek. *(→Kormány)*

A közigazgatás konkrét intézését a szocialista állam népképviseleti önkormányzati és államigazgatási szervei, a tanácsok és szerveik látják el 1950 óta, amikor az alkotmányt végrehajtó első tanácstörvény (1950. évi I. tv.) alapján először ideiglenesen, majd országos választások után véglegesen megalakultak az egész országban a tanácsok. Az I. tanácstörvény végrehajtásának tapasztalatai azt mutatták, hogy tovább kell erősíteni a tömegekkel való kapcsolatot, a tanácsdemokráciát. A tanácsokat a hierarchiában célszerű az Elnöki Tanács alá rendelni. A tanácsokon belül a végrehajtó bizottságok szakigazgatási szerveit önálló hatóságként kell szervezni. Az 1954. évi X. tv.-be iktatott második tanácstörvény e követelményeket lényegében végrehajtotta. A mezőgazdaság szocialista átszervezése, a gazdaságirányítás rendjének át-

alakulása, az államélet és a szocialista demokrácia fejlődése új követelményeket és lehetőségeket teremtett a tanácsrendszer továbbfejlesztéséhez. Több évre visszamenő elméleti, politikai és gyakorlati munkában szerzett tapasztalatok vezettek a harmadik tanácstörvényhez (1971. évi I. tv.), amely növelte a tanácsok önállóságát, tevékenységük szakszerűségét, egyben hatékonyabbá tette a központi irányítást. A harmadik tanácstörvény a tanácsok és szerveik államigazgatási jellegében csökkenti a bürokratikus jelenségeket, javítja a hivatali munkát, fokozza a köztisztviselők személyi felelősségét.

A tanácsrendszer bevezetését meg kellett előzni egy területi rendezésnek, amelynek alapjait 1949-ben rakták le, s a tapasztalatoknak megfelelően azóta is bizonyos módosításokat hajtottak végre. Ma Magyarország igazgatása 19 megyei, a Budapest Fővárosi, 5 megyei városi, 22 fővárosi kerületi, 90 városi, 315 nagyközségi és 2711 községi államigazgatási egységben folyik. 714 község közös tanácsú község, a 315 nagyközség és 715 kisközség önálló tanácsú község, 2311 társközség. (1979. január 1-i adat.) Az 1971. évi I. tv. megszüntette a járási tanácsokat, s helyükbe az I. fokú közigazgatási hatáskör ellátására járási hivatalokat állított fel. Jelenleg 97 járási hivatal működik. A tanácsok végrehajtó bizottságai általános hatáskörű igazgatási szervek. A végrehajtó bizottság keretébe tartoznak a szakigazgatási szervek. Egyes igazgatási szervek különleges indokból (területközi szervezet, bankszervezet, statisztikai szolgálat, honvédelem, állambiztonsági szervezet) centrális igazgatás alatt állnak. A vállalatok irányítását is helyi szinten a szakigazgatási szervek végzik. *(→ Államigazgatás)*

Az 1972.évi I. tv.-be foglalt új alkotmányszöveg zárja le ez idő szerint a közigazgatás fejlődését, s ez az 1949. évi első alkotmánytörvény megalkotása óta a népgazdaság minden területén végbement szocialista átalakulásnak, a politikai és kulturális életben történt változásnak megfelelően részben módosítja s egységes szövegben rögzíti a Magyar Népköztársaság Alkotmányát. Az államigazgatás területén szélesedik a Minisztertanács hatásköre, amely nemcsak mint az államigazgatás legfelsőbb szerve jár el, hanem az állami munka vitelének legfőbb operatív testülete is. Az alkotmány lényegében az 1971. évi I. tv.-nek megfelelően rögzíti a tanácsok és szerveik hatáskörét. Új módon fogalmazza meg kapcsolatukat a lakossággal, utal a tanács és a társadalmi szervezetek, valamint a nem tanácsi szervek együttműködésére is. A megfogalmazás kifejezi, hogy a tanácsok a lakosság tevékeny részvételével, a társadalmi szervezetekre támaszkodva látják el feladataikat, egyrészt a központi állami, másrészt a helyi célok megvalósítását.

Irodalom: A Magyar Tanácsköztársaság állama és joga. Szerk. Sarlós Márton. Bp. 1959.; *Beér* János: A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon. (1945—1960) Bp. 1962.; Tanulmányok a helyi önkormányzat múltjából. Szerk. Bónis György—Degré Alajos. Bp. 1971.; *Csizmadia* Andor: A magyar városi jog. Reformtörekvések a városi közigazgatásban. Kolozsvár, 1941.; uő.: A nemzeti bizottságok állami tevékenysége. (1944—1949). Bp. 1968.; uő.: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp. 1976.; *Ember* Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp. 1946.; *Holub* József: Zala megye története a középkorban. 2. köt. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs, 1920.; 20 év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből. Szerk. Szabó Bálint. Bp. 1964.; *Iványi* Béla: A városi polgárjog keletkezése és fejlődése. Bp. é. n.; *Kállay* István: Szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában. Bp. 1972.; *Magyary* Zoltán: Magyar közigazgatás Bp. 1942.; *Mártonffy* Károly: A magyar közigazgatás megújulása. Bp. 1939, 2. köt. 1940.; *Nagy* István: A magyar kamara 1686—1948. Bp. 1971.; *Sarlós* Béla: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Bp. 1976.; *Schönwald* Pál: A magyarországi 1918—19-es polgári és demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései. Bp. 1969.; *Szabó* István: A középkori magyar falu. Bp. 1969.; *Veres* Miklós: A tárnoki hatóság és a tárnoki szék (1526—1849). Bp 1968.

Csizmadia Andor

KÖZIGAZGATÁSTUDOMÁNY → *Államigazgatástudomány*

KÖZJEGYZŐ → *Bíróságok*; — *Polgári peres és nemperes eljárás*

KÖZJOG → *Államjog*; — *Jogfogalom*; — *Jogrendszer*

KÖZÖS VÁLLALAT — *Társulások*

KÖZRENDŰ ZÁRADÉK → *Kolíziós jog*

KÖZSÉG → *Állami területi beosztás*; — *Helyi igazgatás*

KÖZSZOLGÁLAT → *Államigazgatás személyzete*

KRIMINALISZTIKA: I. A kriminalisztika fogalma, tárgya és rendszere, helye a bűnügyi tudományok rendszerében (1042.) — II. A kriminalisztika története (1042.) — III. Ismeretelméleti és módszertani alapok (1043.) — IV. A krimináltechnika szakágai

(1045.) — V. Kriminál taktika (1050.) — VI. Kriminálmetodika. (1052.)

I. A kriminalisztika fogalma, tárgya és rendszere, helye a bűnügyi tudományok rendszerében.

A kriminalisztika (a latin crimen szóból) a bűncselekmények nyomozásának a tudománya. Tételeit és módszereit azonban nemcsak a bűnügyi nyomozásban, hanem az eljárás későbbi szakaszaiban is, sőt polgári, szabálysértési és fegyelmi eljárásokban is felhasználják. Ezért egyes nézetek szerint a kriminalisztika, bár elsősorban a nyomozás tudománya, általános értelemben mégis joggal nevezhető a bizonyítékok megszerzése és értékelése tudományának. Elsődleges célja mindenesetre az, hogy a tételes jog által meghatározott keretek között olyan módszereket és eljárásokat dolgozzon ki, olyan ajánlásokat tegyen, amelyek felhasználásával a készülő bűncselekmények megakadályozhatók, a már elkövetett bűncselekmények felderíthetők, elkövetőjük megállapítható és felelősségre vonható. E meghatározásból is következik, de a szocialista törvényességnek is alapvető követelménye, hogy a kriminalisztika által kidolgozott módszereknek meg kell felelniök a jogszabályok, elsősorban természetesen a büntető eljárásjog előírásainak.

A kriminalisztika saját ismeretanyaggal és alkalmazási területtel rendelkező önálló tudomány. Szoros kapcsolatban és kölcsönhatásban áll az egyéb bűnügyi tudományokkal, így elsősorban a kriminológiával és az igazságügyi orvostannal. Szokás volt a kriminalisztikáról mint az anyagi és alaki büntetőjog segédtudományáról is beszélni. Ez a megjelölés azonban a tudományág önállóságának tagadását is jelentheti, és ezért a kriminalisztika szocialista elmélete nem a segédtudományi jelleget hangsúlyozza.

A kriminalisztika keretein belül taktikai-módszertani ajánlások, valamint természettudományos-technikai jellegű eszközök és módszerek egyaránt helyet kapnak. Ezért vitás az irodalomban, hogy a kriminalisztika hol helyezkedik el a tudományok rendszerében, elsősorban pedig az, hogy társadalom- vagy természettudománynak tekinthető-e. Uralkodó felfogás szerint — miután a kriminalisztika szabályai szerves részét képezik a bűncselekmények felderítésére és megelőzésére irányuló eljárásjogi tevékenységnek, ezért ebben az értelemben, a technikai jellegű ismeretanyagát is ideértve — jogi tudománynak tekinthető. Létezik olyan álláspont is, amely szerint a kriminalisztika a tételes jogtudományokra és a természettudományokra mint alaptudományokra támaszkodó, komplex jellegű tudomány és a tudományok rendszerében mint a bűnügyi tudományok egyike, a természet- és társadalomtudományok egyik összekötő, közvetítő láncszemeként helyezkedik el.

A kriminalisztika ismeretanyaga három fő részre, kriminál technikára, kriminál taktikára és kriminálmetodikára (nyomozási módszertan) tagolódik. Egyes szerzők szerint a hagyományos hármas felosztást indokolt kiegészíteni az ismeretelméleti alapokat és elsősorban az azonosítás elméletét tárgyaló bevezető résszel.

A kriminál technika a tudományág céljainak szolgálatára alkalmas természettudományos, műszaki-technikai eszközök és eljárások egyes fajtáit tanulmányozza. Nem pusztán ezeknek az eszközöknek és eljárásoknak az átvételére törekszik, hanem a sajátos feladatok megoldására alkalmassá téve, alkotóan továbbfejleszti azokat, és új eljárásokat dolgoz ki. Fő célja, hogy lehetővé tegye a nyomok, anyagi elváltozások és egyéb, tárgyi jellegű adatok felkutatását, rögzítését és szakértői megvizsgálását.

A kriminál taktika a bizonyítékok megszerzésére irányuló cselekmények és módszerek gyakorlati véghezvitelét meghatározó elvek és szabályok tana. Tételei nem rendelkeznek jogszabályi erővel, csupán ajánlások; miután azonban a gyakorlat általánosításán alapulnak, tudományos tételeknek tekinthetők, és biztosítják a célok leghatásosabb elérését.

A kriminálmetodika az egyes bűncselekményfajták felderítésére alkalmas taktikai és technikai eszközök célszerű felhasználásának a tana, amely vizsgálja az egyes bűncselekményfajták nyomozásának sajátosságait és szabályait.

II. A kriminalisztika története.

A kriminalisztika kialakulása az intézményes bűnüldözés létrejöttével függ össze. Erre természetesen csak az állam kialakulása után kerülhetett sor, amikor az ősközösség vérboszszúja helyébe a közösség érdekeit sértő cselekmények elkövetőinek szervezett felderítése és megbüntetése lép. A társadalom és az állami szervezet hosszú fejlődésére volt szükség, amíg erre a célra tudományos szabályok összességét lehetett létrehozni. A kriminalisztika mint a bűnügyi nyomozás tudománya csak a felvilágosodás szellemi áramlatának nyomán, a 19. század derekán kezd kialakulni. Az ekkor sorra kerülő igazságszolgáltatási reformok, a bizonyítékok szabad mérlegelése elvének elfogadása, a humanitárius indokokból elvetett kínvallatás haszontalanságának bebizonyosulása egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy a figyelem a bizonyítékok megszerzésének, a nyomozásnak a kérdéseire irányuljon. Bár a később tudományos rendszerré összeálló ismeretanyag egyes elemeivel már jóval korábban is találkozni lehetett, csak az említett időben kezdenek megjelenni az első, immár tudományosnak mondható művek, amelyek megalapozták a mai modern kriminalisztikát.

A kriminalisztika önálló tudományág volta mellett elsőként a német L. H. F. *Jagemann*

foglalt állást 1838-ban, illetve 1841-ben kiadott munkájában. Bár nézetei sokban ellentmondásosak, mégis — elsősorban a kínvallatás eltörléséért való fellépése miatt — a haladó eszmék képviselőjének tekinthető csakúgy, mint a svájci K. *Pfyffer*. Bár nagy elődeihez képest inkább konzervatív volt, a polgári kriminalisztika megalapítójának világszerte az osztrák H. *Gross*-t tekintik, aki elsősorban a kilenc kiadást megért „Vizsgálóbírák kézikönyve" című művében dolgozta ki a tudományág alaptételeit. Kortársai, majd követői (így elsősorban Anuschat, Niceforo, Weingart, Locard, Heindl, Bertillon stb.) számos munkával gazdagították a kor kriminalisztikai irodalmát.

Az első világháborút követően a természettudományok fejlődése a bűnüldözés szolgálatába is mind tökéletesebb eszközöket állított. Részben emiatt, részben pedig azért, mert egyesek a tévedéseknek, érzék- és emlékezetcsalódásoknak könnyen áldozatul eső tanút szívesen helyettesítették volna tárgyi bizonyítékokkal, a polgári kriminalisztika egyre inkább technikai jellegű tudománnyá vált. Ugyanakkor a nyomozás gyakorlatában nemegyszer törvénytelen vagy áltudományos eszközök is felhasználásra kerülnek (mint pl. az ún. igazságszérum vagy a „hazugságvizsgáló" gép) és ezek felhasználási módjai is teret kapnak egyes polgári kriminalisztikai művekben. A mai polgári kriminalisztika elsősorban a tárgyi bizonyítékok természettudományos vizsgálata terén ért el jelentős eredményeket, és elhanyagolta a személyi bizonyítékok elméletének kidolgozására, valamint a nyomozástaktikai cselekményeknek tudományos vizsgálatára és megalapozására irányuló feladatát.

Magyarországon a kriminalisztika az ország felszabadulásáig hasonlóan fejlődött, mint a többi polgári államban. A tudományág kialakulása azonban a 19. századi külföldi fejlődéséhez képest alaposan megkésett, s kezdeti eredmények után tudományos és technikai szinten egyaránt lemaradt a kor szintje mögött. A feudális igazságszolgáltatásban a legfőbb bizonyíték hazánkban is a beismerés volt, amelynek kicsikarására sokszor alkalmazták a kínvallatást. A török hódoltság és az osztrák elnyomás hosszú idővel vetette vissza a polgárosodást és akadályozta meg a modern igazságszolgáltatás kialakulását. A reformkor jogászai és haladó írói joggal emelték fel szavukat a tortúra és deres szégyenteljes rendszere ellen. A kriminalisztika első elemei azonban már itt is megtalálhatók: a tolvajok nyomon követése, az első orvosszakértői vélemények beszerzése, a helyszínre történő kiszállás, a tanúk kihallgatásának egyes módszerei és így tovább, a maguk kezdetleges formáiban is előrevetették a későbbi fejlődés lehetőségeit. A 19. század végén már jelentős szervezeti előrelépés figyelhető meg, és ekkor teremtik meg az első bűnügyi nyilvántartás alapjait is. A 20. század elején a budapesti rendőrség, az európai kontinensen elsőként, bevezette az ujjnyomat-nyilvántartást is. Egyébként azonban az első világháború előtti és alatti években sem technikai, sem szervezeti téren nem mutatkozott kielégítő fejlődés. A helyzet a kriminalisztika fejlesztése terén is, a néhány előre mutató lépést tevő Tanácsköztársaság bukása után, csak rosszabbodott. A második világháborúig igen vontatottan haladt a technikai felszerelések tökéletesítése, majdnem teljesen hiányzott a kriminalisztika tudományos művelése és a technika területén a 40-es években a magyar rendőrség már több évtizeddel lemaradt. A kriminalisztikai tárgyú publikációk is elsősorban a nagyközönség, vagy a mindennapos gyakorlat igényeihez mért szintű munkák.

Mindebből látható, hogy a felszabadulást követően Magyarországon a kriminalisztikai tudomány művelésének, de magának a bűnüldözési munkának is hatalmas nehézségekkel kellett megküzdenie. A létező technikai felszerelés és nyilvántartási anyag vagy megsemmisült, vagy Nyugatra hurcolva, hozzáférhetetlenné vált. Ennek ellenére a bűnüldöző szervek sikeresen birkóztak meg a második világháborút követő bűnüldözési hullámmal, és rövidesen sor került a bűnügyi laboratórium újjászervezésére is. A kriminalisztika tudományos művelése területén az 1953-as évvel kezdődött meg a rohamos fejlődés. Ekkor indult meg a Rendőrségi Szemle, amely a tudomány eredményeinek ismertetésére rendszeres fórumot biztosított. Ugyanakkor a bűnügyi technika fejlesztésének országos irányítására központi szerv jött létre. Lényeges átalakuláson ment keresztül az egykori bűnügyi laboratórium is. Rendszeressé és tudományosan megalapozottá vált a hivatásos kriminalisztikai szakértők munkája. Az elmúlt több mint két évtized egyenletes fejlődése nyomán napjainkban is a kriminalisztikai tudomány területén számos monográfia, tudományos értekezés születik, és rendszeresen tesznek közzé a technika, a taktika és a módszertan területén egyaránt, elvi-elméleti tanulmányokat csakúgy, mint a gyakorlati tapasztalatokat ismertető közleményeket. A Belügyminisztérium keretében bűnügyi technikai intézet működik, amely világszínvonalú felszereltséggel, igen magas szintű munkával végzi a szakértői feladatok jelentős részét. A tudomány fejlesztésében fontos szerepet játszik az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet, amely kutatási eredményeit számos közleményben és kiadványban hozta nyilvánosságra.

III. Ismeretelméleti és módszertani alapok.

A szocialista kriminalisztika tudományának módszerét a dialektikus materializmus nyújtja. Miután e tudomány tárgya a valóság feltárása, a filozófia által kialakított kategóriák felhasználása kiemelkedő jelentőséget nyer. A krimi-

nalisztika feladata ugyanis elsősorban az objektív igazság megállapítása, és ezt a feladatát a dialektikus materializmus törvényeinek alkalmazásával és sajátos megismerési módszerek felhasználásával valósítja meg. Teljes mértékben érvényesül a kriminalisztikai megismerésben az a felfogás is, hogy e folyamatban érzéki és racionális tényezők játszanak szerepet. Az érzéki adatok alapján nyert felszínes tájékozódást az emberi gondolkodás tökéletesíti, s ez a racionális megismerés nemcsak az érzéki megismerés eredményeinek összesítése, hanem magasabb fokon történő átdolgozása is. A megismerés három fokozata: az eleven szemlélet, a gondolkodás és a gyakorlat, egymással kölcsönhatásban, meghatározóan jellemzi a kriminalisztikai megismerési folyamatot is. Ugyanakkor elmondható, hogy nemcsak általánosságban, hanem a részletkérdéseket is tekintve, jellemző a kriminalisztikai megismerésre a dialektikus módszer. A lényeg és jelenség dialektikus elhatárolásának szabálya a leglényegesebb ismeretelméleti alaptétele a nyomozásnak. Ugyanilyen nagy jelentősége van a kriminalisztikában a jelenségek kölcsönös összefüggéséről és okozati meghatározottságáról szóló tételeknek. Az okozatból az okra való következtetés meghatározóan jellemzi a kriminalisztika módszerét.

A dialektikus materializmus mint általános és alapvető módszer mellett a tudományos alapok kimunkálását szolgálja a kriminalisztikai gondolkodás sajátosságainak kidolgozása is. A kriminalisztikai gondolkodás, azaz a bizonyítékok megszerzésével foglalkozók gondolati munkája nem tűr misztifikálást — nem tűri a nyomozói ösztön vagy megérzések túlzott hangsúlyhoz juttatását — de nem is igényel túlzott leegyszerűsítést, amely szerint e gondolkodásmód semmiféle különleges sajátossággal nem rendelkezik. A helyes álláspont szerint a kriminalisztikai gondolkodás megfelel ugyan a gondolkodás általános szabályainak, de speciális vonásai is vannak, amelyek a mindennapi életben vagy a más tudományszakokban kialakított gondolkodási formáktól eltérést eredményeznek. E gondolkodást elsősorban az oksorok elemző vizsgálata jellemzi. Ezeknek az oksoroknak az elején csaknem minden esetben a gyanú megjelenése helyezkedik el. A gyanú felkeltésében és a gyanúsnak látszó körülmények értékelésében a kriminalisztikai gondolkodást főként az élettapasztalat befolyásolja, amely a felgyülemlett, társadalmi forrásból táplálkozó tudásanyaggal egészül ki. Ez tágítja ki az egyéni tapasztalat korlátait. Ugyanakkor azonban nem tagadható bizonyos mértékig irracionális elemek közrejátszása, mint pl. az intuícióé, a megérzésé sem. A gyanú, majd a büntető eljárás megindításának alapkövetelményét képező (alapos) gyanú megjelenésétől az objektív igazságról való meggyőződésig és annak bizonyításáig természetesen hosszú az út. Ennek során a gondolati munka és a kriminalisztikai következtetések számos, ma már tudományosan rendszerezhető elemével lehet találkozni. E gondolkodás folyamatában szerepet játszanak a formális logika kategóriái, de különös fontossághoz jut a feltevések alkalmazása. Mindezek mellett jellemző sajátossága a kriminalisztikai gondolkodásnak az egészséges kételkedés, amely a feltárt tények ellenőrzésének egyik legmegbízhatóbb gondolati eszköze. A kriminalisztikai gondolkodás és az ismeretelméleti alapok felhasználásának sajátos metodikai eredménye a kriminalisztikai azonosítás elvi alapjainak kidolgozása és gyakorlati alkalmazása.

A kriminalisztikai azonosítás elmélete a szovjet kriminalisztikai irodalomban alakult ki. Az azonosítás fogalmi körébe tartozik minden olyan összehasonlító technikai jellegű vizsgálat, amely arra irányul, hogy valamely személy vagy tárgy azonosságát az ezek által hátrahagyott nyomok vagy más anyagi visszatükröződések alapján megállapítsa. A kriminalisztikai azonosítás során a bizonyításban jelentőséghez jutó tárgy nyomát vagy más visszatükröződését azzal a tárggyal hasonlítják össze, amely a nyomokat hátrahagyhatta. Így az azonosítás keresett tárgyat és vizsgált tárgyat különböztet meg. A keresett tárgy az, amelyik a nyomokat ténylegesen hátrahagyta és amelynek azonosságát kell a nyomok alapján megállapítani. A vizsgált tárgy pedig az, amely a talált nyomokat hátrahagyhatta és amelyről éppen ezért feltételezhető, hogy a nyomokat ténylegesen hátrahagyó tárggyal azonos. A keresett tárgy sajátosságainak meghatározása e tárgy nyomai, a vizsgált tárgy sajátosságainak tanulmányozása pedig az e tárgyról készült összehasonlítási minták alapján történik. Az azonosság kérdésének felvetését és helyes megoldását az azonosítandó tárgyak egyedi jellege, valamint viszonylag maradandó jellege teszi lehetővé. A természetben nincs két teljesen azonos tárgy, ugyanakkor a tárgyak többsége az azonosításhoz szükséges idő folyamán viszonylag változatlanul képes megőrizni sajátosságait. E sajátosságok külső megnyilvánulásait ismérveknek nevezzük, és ezek az ismérvek mint a sajátosságok visszatükröződései teszik lehetővé az ugyanazon tárgy vagy eszköz által hátrahagyott nyomokról annak megállapítását, hogy azokat ugyanaz, vagyis kriminalisztikai szaknyelven szólva: azonos eszköz hozta létre.

Az azonosítás végső célja az egyedi azonosság megállapítása, vagyis annak kimondása, hogy a talált nyomot a vizsgált tárgy hozta és csakis az hozhatta létre. Így egyedi azonosság megállapítására kerül sor, amikor pl. szakértői vélemény kimondja, hogy a feltört szekrényen talált eszköznyomot a gyanúsított birtokában megtalált feszítővas hozta és csakis az hozhatta létre. Az egyedi azonosság megállapításához való eljutást megelőzően legtöbbször a csoport-

hovátartozás megállapítására kerül sor, ami tulajdonképpen nem azonosítás, de mégis fontos állomása ennek, és fontos feladatok megoldását teszi önállóan is lehetővé (pl. nagymértékben szűkíti a vizsgálandó tárgyak körét, célirányosan végezhető a nyomokat hátrahagyó eszközök kutatása stb.). Minél nagyobb menynyiségben állnak rendelkezésre az adott tárgyat egyedileg azonosító ismérvek, annál szűkebb csoportra lesz jellemző azok összessége. A kellő számú azonosító ismérvek megléte mellett azok specifikusságára is figyelmet kell fordítani. Minél szűkebb csoportot határol körül az azonosító ismérvek összessége, annál nagyobb a vizsgálat eredményeinek azonosító értéke. Ha pedig kellő számban állnak rendelkezésre a csak egy tárgyat jellemző azonosító ismérvek, a kriminalisztikai szakértői vizsgálat alapján el lehet végezni az azonosítást, és határozott következtetést lehet levonni arra nézve, hogy egyedileg melyik eszköz hozta létre a vizsgált elváltozást.

Anyagi jellegű nyomoknak a vizsgálata esetén különböző technikai eszközök segítségével végezhető az azonosítás. Ennek módszereit a kriminháltechnika egyes fejezetei tárgyalják. Sokak szerint azonosítás az is, ha a keresett tárgy vagy személy egyedi azonosságának a megállapítását az azt megfigyelt személyek tudatában visszamaradó képzetek alapján végzik. Ilyen értelemben azonosítás pl. a személyazonosságot tisztázó tanúk kihallgatása és az ehhez hasonló nyomozási cselekmények, amelyeket a kriminháltaktika megfelelő fejezetei tárgyalnak.

IV. A kriminháltechnika szakágai. 1. Bűnügyi nyomtan. 2. Lőfegyvertan. 3. Írásvizsgálat. 4. Iratvizsgálat. 5. Anyagmaradványok vizsgálata. 6. Fényképezés.

Tágabb értelemben a kriminháltechnika az a része a kriminalisztikának, amely a bűncselekmények felderítésére és megelőzésére alkalmazható természettudományos és technikai módszereket, eszközöket tanulmányozza. Szűkebb értelemben a kriminháltechnika ezeknek a módszereknek és eszközöknek az alkalmazása. A kriminháltechnika elsősorban más tudományterületek eredményeit használja fel a saját céljaira, ezeket az eredményeket azonban a saját szükségleteinek megfelelően átalakítja és továbbfejleszti. Nem egy olyan módszer és eszköz is tartozik viszont a kriminháltechnikába, amely sajátosan kriminalisztikai jellegű. Ilyenek pl. az igazságügyi lőfegyvertan és az írásvizsgálat eszközei, illetve módszerei. Ezek egy részét csak a kriminalisztikában alkalmazzák, más részüket azonban egyéb tudományágak körében is felhasználják. Közismert pl., hogy a régészet gyakran veszi igénybe a kriminháltechnika által kidolgozott eljárásokat.

A kriminháltechnika a bűncselekmények anyagi természetű nyomainak feltárását, a nyomok keletkezését maga után vonó cselekmény feltételeinek és körülményeinek a megállapítását, illetve az azonosítást tűzi ki célul. Napjainkban egyre növekszik a jelentősége a bűncselekményeket még elkövetésük előtt megakadályozni vagy félbeszakítani képes technikai eszközöknek, így pl. az elektromos és más, speciális riasztóberendezéseknek stb. Ezek azonban már túlmutatnak a hagyományos értelemben vett kriminháltechnika határain. A következőkben ezért csupán a hagyományos szakágak néhány fontosabbikát tekintjük át.

1. Bűnügyi nyomtan.

A kriminháltechnika szakágai közül legjelentősebb a bűnügyi nyomtan, vagy idegen szóval *traszológia*. J. N. *Jakimov* szovjet tudós szerint e szakágnak az a feladata, hogy a nyomok keletkezésének, felkutatásának, biztosításának rögzítésének és szakértői vizsgálatának a kérdéseit tanulmányozza.

A traszológia alapfogalma ebből következően a nyom. Ezen a fogalmon a kriminalisztika művelői merőben eltérő jelenségeket értenek. Különösen a polgári kriminalisztikában szokásos, hogy minden, a bűnügyi nyomozás céljára felhasználható elváltozást nyomnak neveznek, így pl. még a mások által észlelhető lelki elváltozásokat is. A szocialista szakirodalom tágabb és szűkebb értelemben szól a nyom fogalmáról. Tágabb értelemben nyom minden olyan fizikai elváltozás, amelyből a bűncselekmény megtörténtére vagy a tettes személyére lehet következtetni. Szűkebb értelemben az olyan elváltozást lehet nyomnak tekinteni, amely a nyomot létrehozó tárgy alakbeli és felületi sajátosságait tükrözi vissza, és így alapját képezi e tárgy fajtája megállapításának, illetve az azonosításnak. Az utóbbi értelemben felfogott nyomokat nevezik traszológiai nyomoknak.

A traszológiai nyomokkal összefüggésben a kriminháltechnika az anyagi világ tárgyainak egyediségéből és abból indul ki, hogy a tárgyak egyediségét főként külső specifikus ismérveiknek összessége határozza meg. Ezért a nyomokat összehasonlítva azokkal a tárgyakkal, pontosabban azoknak a tárgyaknak a kísérleti úton keletkeztetett nyomaival, amelyek a nyomot hátrahagyó tárgyként jöhetnek szóba, megállapítható a nyomot hagyó tárgy egyedi azonossága, illetve meghatározható fajtája vagy csoport-hovatartozása. Ennek az az előfeltétele, hogy a nyomot hagyó tárgy alakbeli és felületi sajátosságainak elegendő ismérve tükröződjék a nyomban, s az utóbbiak keletkezésétől a vizsgálat elvégzéséig e sajátosságokban ne következzék be gyökeres változás.

A bűnügyi nyomtan a nyomokat elsőként a nyomképző tárgy fajtája szerint osztályozza. Eszerint megkülönböztethetők az ujj és a tenyér, a láb és lábbelik, közlekedési eszközök,

fogak, körmök, eszközök és szerszámok nyomai. Más osztályozás a nyomhordozó sajátosságai szerint térfogati nyomokat (benyomatokat) és felületi nyomokat (lenyomatokat) különböztet meg. Mechanikai, termikus és vegyi nyomokra a nyomképző hatások sajátosságai szerint lehet felosztani a nyomokat. Az osztályozásnak az elméleti rendszerezésen túl természetesen komoly gyakorlati jelentősége is van, és az egyes kategóriák közötti különbségtétel a traszológiai szakértői vizsgálat kiindulópontját képezi.

A traszológia legfontosabb területe az ujjnyomok vizsgálata. E témakörrel a *daktiloszkópia* foglalkozik. A daktiloszkópia kriminalisztikai felhasználása az emberiségnek azon az ősrégi tapasztalatán alapszik, hogy az ujjak belső felületén és a talpon szabályos vonalak alakjában elhelyezkedő bőrfodorszálak (másnéven papilláris vonalak) alakzata egyedi, vagyis nincs két olyan ember, akin pontosan azonos formákban jelennének meg. E mintázat emellett alakját az ember egész életében megtartja, és csak nagyságában módosul, de rajzolatában nem. Miután e rajzolatok könnyen rögzíthetők és viszonylag egyszerűen osztályozhatók, lenyomataikat a keleti népeknél már évezredekkel ezelőtt is felhasználták aláírások helyettesítésére. A ma használatos nyilvántartási rendszerek alapját F. *Galton* antropológus és E. R. *Henry*, későbbi londoni rendőrfőnök dolgozták ki. Az ujjnyomok nyilvántartásba vételének és osztályozásának feltétele, hogy a bűnelkövetőkről ujjlenyomatokat vegyenek, a bűncselekmények helyszínén található ujjnyomokat pedig felkutassák, rögzítsék és rajzolatukat a gyanúsítottak ujjlenyomataival egybevetve, őket azonosítsák. Az ujjnyomok felkutatása, előhívása és rögzítése a traszológia egyik legfontosabb feladata.

A traszológia nem látható vagy lappangó (latens) és látható vagy színes ujjnyomokat különböztet meg. Az előbbieket tiszta kéz érintése okozza viszonylag sima és megfelelően szilárd felületen, míg az utóbbiakat szennyezett kéz érintése hozza létre. A nem látható ujjnyomoknál a bőrfodorszálakról leváló izzadság hozza létre az érintett tárgyon a rajzolatok tükörképét. A nem látható ujjnyomok előhívására a traszológia számos módszert dolgozott ki. A legismertebb ezek közül a porozásos eljárás, amikor is a nyomra felvitt finom szemcsés por az izzadságvonalakban megtapad. Porozásra leggyakrabban az alumínium- és grafitpor keverékéből álló argentorát-port használják, amelyet finom szőrű ecsettel juttatnak a nyomhordozó tárgy felületére. Gyakori a vegyszeres előhívás is, mert pl. jódgőzök, ezüstnitrátos oldat vagy speciális vegyszerek hatására a megfelelő felületen az ujjnyomok láthatóvá válnak. Az említett módszerek valamelyikével előhívott ujjnyomokat fényképezéssel vagy mintázással, a porozásos módszerrel előhívott ujjnyomokat azonban fényképezés után legtöbbször az úgynevezett folipapírral rögzítik. Ez utóbbi zselatin-réteggel ellátott és lehúzható, majd visszahelyezhető celluloid-lappal védett, speciális hajlékony papírlap, amely fekete, fehér és átlátszó kivitelben áll a nyomrögzítők rendelkezésére. Legújabban a celofán ragasztószalagok is igen alkalmasnak bizonyultak előhívott ujjnyomok rögzítésére.

A kriminálltechnikai felhasználás szempontjából igen nagy jelentőségűek a lábnyomok is. Mind a meztelen, mind a lábbelivel vagy harisnyával fedett láb lenyomatai alkalmasak lehetnek azonosításra. A meztelen láb nyomainál az azokban tükröződő bőrfodorszál-rajzolatok alapján is lehetséges az azonosítás, de ezt a célt jól szolgálják a láblenyomatnak egyéb jellegzetességei is. A lábbelis lábtól származó nyomoknál csakúgy, mint a harisnyás lábnyomoknál a nyomokban tükröződő egyedi sajátosságok (anyaghiány, kopások, repedések stb.) alapján lehetséges a nyomképző tárgy és ezáltal közvetve az azokat viselő személy azonosítása. A lábnyomokat azonban az azonosítás mellett egyéb következtetések levonására is fel lehet használni. A nyomból ugyanis következtetni lehet például arra, hogy a nyomot hátrahagyó személy állt-e vagy mozgott, milyen járás-sajátosságokkal rendelkezett (pl. csoszogás, sántítás, keresztező járás stb.), sőt megközelítő pontossággal arra is, hogy a nyom milyen testsúlyú és magasságú embertől származik. Külön módszerek vannak a koholt vagy félrevezető lábnyomok felismerésére. Az azonos személytől származó lábnyomok egész sorozata pedig, az úgynevezett lábnyom-csapás nemcsak a nyomot létrehozó egyéb járás-sajátosságainak megállapítására, hanem természetesen a nyomon követés közvetlen céljaira is alkalmas (pl. kutya segítségével).

A traszológia a lábnyomok rögzítésére azok lerajzolását, folipapírral történő levonását, vagy azok kiöntését ajánlja. Leggyakrabban ezt az utóbbi megoldást alkalmazzák, természetesen minden esetben a lábnyom lefényképezése után. A kiöntés céljára megfelelő összetételű gipsztejet használnak, amely megkeményedés után hűen tükrözi a nyom sajátosságait.

Ugyancsak a traszológia foglalkozik az eszköznyomokkal is. Ebben a körben eszközbenyomatokat, súrlódási, karcolódási nyomokat, vágási, szúrási, fúrási, reszelési és fűrészelési nyomokat lehet megkülönböztetni. E nyomok felkutatásának és rögzítésének az ad különleges jelentőséget, hogy a bennük tükröződő sajátosságok, különösen pedig a felületi mikrostruktúrák a nyomképző eszköz teljes bizonyossággal történő azonosítását teszik lehetővé. A traszológia nagy pontosságú módszerei és különleges eljárásai (így pl. összehasonlító mikroszkóp vagy a tárgy felületét letapogató profilográf) segítségével egyre több esetben

szolgáltat megnyugtató, bizonyítékot eszköznyomok vizsgálata révén. Az eszköznyomok rögzítését a nyomhordozó anyag felületi viszonyaitól és a nyom jellegétől függően különböző mintázó anyagokkal lehet a legcélszerűbben elvégezni, amelyek sorában a fogászati gipsztől a plasztilinen keresztül egészen a speciális kriminalisztikai célokra készült pasztákig számos anyag szerepel. Ezek alkalmazását is természetesen minden esetben megelőzi a fényképezés útján történő rögzítés.

A traszológia foglalkozik továbbá a közlekedési eszközök nyomainak vizsgálatával, amely nyomok lehetővé teszik a menetirány és a sebesség megállapítását, a jármű típusának a meghatározását, sőt a jármű azonosítását is.

A ritkábban előforduló állatnyomok mellett nagy jelentősége van az emberi fog- és körömnyomok vizsgálatának is. Végül megemlíthető, hogy a traszológia feladata a bizonyos szerszámokba, gépekbe stb. ütött gyári számok vizsgálata, az erőszakos úton eltávolított vagy megváltoztatott ilyen számok előhívása.

2. Lőfegyvertan.

A kriminháltechnikának önállósult szakága az *igazságügyi lőfegyvertan* (más néven forenzikus ballisztika), amelynek a lőfegyverek használatával összefüggő bizonyítástani kérdések tudományos vizsgálata a feladata. A lőfegyvertan elsősorban a lőfegyverek, lőszerek, lövési nyomok és a lőfegyverek használata folytán keletkező egyéb elváltozások vizsgálatával, különösen pedig fegyvereknek a lövési nyomok alapján történő azonosításával foglalkozik. E feladatokat az igazságügyi fegyverszakértő végzi a nyomszakértővel és gyakran az igazságügyi orvosszakértővel közösen. A lőfegyvertan ismeretanyagának felhasználásával a fegyverszakértői vizsgálat többek között tisztázhatja, hogy mikor lőttek a fegyverből utoljára, továbbá, hogy a lövést milyen fajtájú vagy az azonos fajtájú fegyverek közül melyik fegyverből és milyen körülmények között (hol és milyen távolságból) adták le stb. Az igazságügyi lőfegyvertan a kézi lőfegyverekkel foglalkozik, vagyis a puskákkal és az úgynevezett marok-lőfegyverekkel. Az utóbbiak két alaptípusa a revolver (forgópisztoly dobtárral) és a pisztoly, amely utóbbinál a töltények a markolatba csúsztatható tárban vannak elhelyezve. Ritkábban géppisztolyok, valamint átalakított, álcázott, csonkított, saját gyártmányú vagy különleges fegyverek vizsgálatára is sor kerül.

A lőfegyverek használata folytán traszológiai értelemben vett nyomok jönnek létre a lőszer hüvelyén és a kilőtt lövedéken, továbbá elváltozások állnak elő magán a fegyveren, a fegyver használóján és különböző tárgyakon. A lőszer hüvelyén, valamint a kilőtt lövedéken a fegyver különböző szerkezeti elemeitől származó nyomok alapján nemcsak a fegyver típusát és űrméretét (vagyis csövének keresztmetszetét) lehet megállapítani, hanem azok alapján a fegyver azonosítása is elvégezhető, legelsősorban az összehasonlító mikroszkóp segítségével. Fontos igazságügyi lőfegyvertani feladat a lövés folytán különböző tárgyakon keletkező elváltozások vizsgálata és azokból a megfelelő következtetések levonása. Így pl. a fegyverszakértő következtetéseket vonhat le a lövés távolságára, irányára, a kilövés helyére és a lövések sorrendjére vonatkozóan.

3. Írásvizsgálat.

Az igazságügyi írásvizsgálat ugyancsak önálló ágazata a kriminháltechnikának. Ide sorolandó a kézírás és a gépírás vizsgálata. Mindkét vizsgálat pedig összehasonlító vagy technikai vizsgálat lehet.

Az összehasonlító kézírásvizsgálat azt célozza, hogy megállapítsa: kinek a kezétől származik valamely kézírás. Az összehasonlítás módszerének lényege azoknak az írássajátosságoknak az egybevetése, amelyek rendszeresen előfordulnak egyfelől az ismeretlen, kétes vagy vitás eredetű kézírásban, másfelől az ennek készítőjeként szóba jöhető személy kezétől származó írásanyagban (az ún. kézírásmintában). Az összehasonlító kézírás vizsgálatának az a tudományos tétel képezi az alapját, hogy a kézírás egyéni, vagyis nincs két olyan ember, akinek kézírása teljesen azonos volna. Emellett az írásban tükröződő sajátosságok huzamos ideig megmaradnak, vagyis minden ember írása viszonylag állandó. Az összehasonlító kézírás vizsgálata kidolgozza a vizsgálat során alapul vett írássajátosságok rendszerét és kimutatja azokat az ismérveket, amelyek alapján bizonyítható az írás szándékos eltorzítása.

Az írássajátosságok körébe tartoznak többek között az írott beszéd ismérvei (tehát a szöveg szókincse és stílusa), a szöveg elhelyezésével kapcsolatos ismérvek (pl. a sorok és szavak egymás közti távolsága, a sorvonalak formája stb.), a kézírás általános rendszerét jellemző ismérvek (így a kézírás kidolgozottsága, olvashatósága, a betűket létrehozó mozgás típusa stb.), a kézírás általános ismérvei (mint pl. a betűk nagysága és dőlése), végül az egyedi írásjegyekben megnyilvánuló különös ismérvek. A kézírások összehasonlító vizsgálata úgy történik, hogy az írás készítőjeként számba jöhető személyektől szigorúan körülhatárolt szabályok szerint, diktálás és másolás útján próbaírást vesznek, és annak vagy korábbi kézírásaiknak sajátosságait hasonlítja össze az írásszakértő a kérdéses kézírás sajátosságaival. Ha az összehasonlító anyag és a kérdéses kézírás mintái között nincsen elfogadhatóan meg nem magyarázható lényeges eltérés, továbbá a kérdéses kézírásban és az összehasonlításul szolgáló kézírásmintában olyan egyező sajátosságok fordulnak rendszeresen elő, amelyek összességének egyéni,

más személyeknél meg nem ismétlődhető jelleget kell tulajdonítani: megnyugtatóan megállapítható, hogy a kérdéses írást az összehasonlító anyagot szolgáltató személy írta.

Az összehasonlító kézírásvizsgálaton túl a kézírás vizsgálata alapján egyéb, hasznosítható következtetéseket is le lehet vonni pl. a kérdéses kézírás készítőjeként szóba jöhető személyek körének meghatározásához. Az írás alapján ugyanis következtetni lehet az író életkorára, nemére, műveltségére, foglalkozására, sőt egészségi állapotára is. Sajátos problémát jelent a címzett által készített, saját magához intézett névtelen levelek szerzőségének megállapítása. Gyakran jelentkező feladat az utánzás vagy ferdítés folytán mutatkozó írástorzítások felderítése. Az igazságügyi kézírásszakértő feladata az is, hogy kimutassa az ún. autoforgerie-ket, amikor is az irat aláírója a saját kézírását vagy névaláírását változtatja meg a későbbi letagadás céljából.

Összehasonlító vizsgálat végezhető gépírásos anyagok alapján is. A megfelelő módszerekkel felvett kísérleti gépírásmintának a segítségével megállapítható az írógép típusa és az egyedi írógép is azonosítható. A gépírás alapján az írásszakértő következtetéseket vonhat le a gépírás korára nézve, továbbá értékes adatokat szolgáltatnak a gépelő személyének azonosításához is. Minden gépelő személyre jellemző ugyanis írógéphasználatának módja. Ennek alapján az írásjelek alkalmazásától a tíz vagy két ujjal történt gépelés felismerhetőségén, a leütés erősségének értékelésén túl a szöveg elhelyezéséig és a gépelési hibákig számos olyan egyedi ismérv áll a szakértő rendelkezésére, amelynek alapján megfelelő összehasonlítható minta segítségével a kérdéses gépírás szerzőjére lehet nagy valószínűséggel következtetni.

4. Iratvizsgálat.

Mind a kézírások, mind a gépírások vonatkozásában külön szakterület az *iratok technikai vizsgálata.* Ebbe a körbe tartoznak a következő feladatok: széttépett iratok helyreállítása, megégett iratok rekonstruálása, láthatatlan írások láthatóvá tétele, az iratok anyagainak vizsgálata (ide értve a papírt és a tintát egyaránt), az iratok korának meghatározása, valamint a technikai irathamisítások felderítése. A kriminalisztikában különös jelentősége van a fedőréteggel láthatatlanná tett, valamint az eleve láthatatlan vagy egy ideig látható, azután láthatatlanná váló titkosírások láthatóvá tételének. Erre a célra a modern iratvizsgálat az infravörös fényképezéstől az ibolyántúli fényben történő vizsgálatokig, továbbá a fizikai és vegyi módszerek sokaságán át a bonyolult izotópos vizsgálatokig a szakértői módszerek széles skálájú eszköztárával rendelkezik. Jelentőségüknél és gyakoriságuknál fogva meg kell említeni a technikai írás-hamisításokat is. Ezek történhetnek íráseltávolítás, hozzáírás vagy átírás segítségével, valódi okirat meghamisításával, illetve írásátvitel vagy írásösszeállítás révén, hamis okirat készítésével. Valamennyi módszer a szakértő számára több-kevesebb nehézséggel, de biztosan felismerhető, és bizonyításuk a technikai iratvizsgálat értékes hozzájárulása a büntető és más eljárások eredményességéhez.

5. Anyagmaradványok vizsgálata.

A kriminálltechnika klasszikus területe végül az eddigiekben nem tárgyalt nyomok és *anyagmaradványok vizsgálata.* Legfontosabbak ezek közül a biológiai anyagmaradványok, amelyek közös jellemzője, hogy élő szervezetből származnak. Ide tartoznak elsősorban a vérfoltok, ezek mellett pedig a különböző váladékfoltok (ondó, hüvelyváladék, nyál, köpet, izzadság, vizelet, bélsár, hányadék, genny stb.) és a haj-, illetve szőrszálak. Kriminalisztikai jelentőségüket az adja meg, hogy bár a vizsgálati technika mai fejlettségi fokán még ritkán teszik lehetővé a bűntett elkövetője személyének azonosítását, de vizsgálatuk a bűntett elkövetésének, az áldozat vagy az elkövető kilétének megállapításához és a bizonyításhoz igen értékes adatokat szolgáltat.

A bűncselekmények helyszínén igen gyakran találhatók vérfoltok. Miután a vérfoltok alakját, nagyságát, vastagságát és színét a kiömlött vér mennyisége, a vérzés módja, a felfogó anyag és a vérzés óta eltelt idő együtt határozzák meg, a vérfoltokból értékes kriminalisztikai következtetéseket lehet levonni. Így a vérfoltok alapján megkülönböztethetők a különböző eszközök által okozott vérzések. Következtetést lehet levonni a sérülés elszenvedésének pillanatában létezett testhelyzetre, a sérülés idejére, arra, hogy a vérzés milyen testrészből és milyen módon származott stb. A vérfoltok vizsgálatával és más biológiai anyagmaradványok elemzésével foglalkozó orvoskriminalisztikai laboratóriumok választ adnak arra a kérdésre is, hogy egy kérdéses szennyeződés vér-e vagy sem, ha igen, emberi vagy állati eredetű, és ha emberi vér, milyen vércsoportú egyéntől származik. E kérdések megválaszolásában számos módszer, eljárás jut szerephez. Legfontosabbak ezek közül az ún. vérkimutatási próbák, amelyek egy része gyors tájékoztatást nyújt arról, hogy a talált szennyeződés lehet-e vér, vagy sem, míg a bizonyító próbák csak vér jelenlétére reagálnak, azaz eredményük alapján teljes bizonyossággal megállapítható, hogy a vizsgált anyag vér-e. A tájékoztató próbák közül a legismertebb az ún. benzidin-próba, amelynél a vér még háromszázezres hígításban is pozitív eredményt ad. Különösen latens, szabad szemmel nem látható vérnyomok felkutatására használják a luminolos eljárást, amelynél a speciális vegyszerrel történő bepermetezésre az akár legminimálisabb mennyiségű vér évek

múlva is a sötétben élénk fénnyel világít. A bizonyító próbák közül ma leginkább a spektroszkopikus vizsgálatot használják, amely kizárólag vér jelenlétében ad pozitív eredményt. Speciális, de ma már rutinszerű immunbiológiai eljárások segítségével könnyen megállapítható az is, hogy a talált vérszennyeződés emberi vagy állati szervezetből származik-e.

Igen nagy jelentősége van a vércsoport-azonosításnak. Az emberi vérben különböző csoportanyagok lévén, az ezek alapján kialakított vércsoport-rendszerek meghatározásával adott esetben meg lehet állapítani, hogy a vizsgált vérfolt milyen vércsoportba tartozó egyéntől származott. Sok ember rendelkezik ugyanolyan csoportanyagokkal vérében, de e vizsgálat nélkülözhetetlen segítséget jelent a nyomozásban pl. a gyanúsítottként számításba nem jöhető személyek kizárására. A vércsoport-rendszerek szakadatlan finomítása, újabb és újabb csoportalkotó specifikus tényezők kimutatása belátható időn belül lehetővé fogja tenni a pozitív irányú azonosítást is, mint ahogyan ma már megbízható módszerekkel rendelkeznek a szakértők a vérfoltok alapján a sérült személy nemének megállapításához is.

Orvos-kriminalisztikai vizsgálatok foglalkoznak a kriminináltechnika keretében az emberi váladékfoltok vizsgálatával is. Ezek közül némelyik váladéknak az ún. kiválasztó típusú egyéneknél, a vérfoltokhoz hasonlóan, a vércsoport meghatározására történő felhasználása is lehetséges.

Nagy jelentősége van a haj- és szőrszálak vizsgálatának. Ezek vizsgálata alapján megállapítható, hogy a vizsgálatra küldött bűnjel emberi eredetű-e, ha igen, melyik testrészről származik, milyen módon vált le a testrészről, milyen korú és nemű egyéntől származott, származhatott-e egy meghatározott személytől és így tovább. Különböző hajbetegségek, por és egyéb szennyeződések nyomai alapján, de a szerkezeti sajátosságokat is figyelembe véve, hajszálminták összehasonlításával nemegyszer megállapítható, valószínűsíthető vagy kizárható, hogy a két minta azonos személytől származik.

Foglalkozik a kriminináltechnika a nem biológiai eredetű elváltozások, anyagmaradványok vizsgálatával is. Ezek közül a legfontosabbak a por- és földmaradványok, a festék- és rozsdafoltok, a textilrostok, fonal- és zsinegmaradványok, valamint az üvegcserepek és üvegszilánkok vizsgálata. Rögzítésükre és vizsgálatukra a kriminináltechnikának napjainkban is állandóan továbbfejlesztett eszközei és módszerei vannak (így pl. legújabban az átlátszó ragasztófóliával történő anyagmaradványrögzítés segítségével érnek el kitűnő eredményeket). Mindezek az elváltozások és anyagmaradványok részben az elkövető személye, részben az elkövetett cselekmény helye, módja és eszköze vonatkozásában szolgáltatnak értékes adatokat, sok esetben az azonos eredet határozott kimondása lehetőségének a megteremtésével.

A tárgyalt nyomok és anyagmaradványok, mint a fentiekből is kitűnt, feltalálhatók lehetnek a bűncselekmény helyszínén, de nemegyszer a gyanúsított személy testén vagy ruházatán rögzíthetőek. Ilyen esetben vizsgálatuk révén megállapítható pl., hogy a gyanúsított járt-e a bűncselekmény helyszínén, ruházata érintkezett-e a sértettével, a testén levő anyagmaradványok a sértettől származnak-e stb.

Végül megemlítjük, hogy a kriminináltechnika a természettudományok fejlődésének állandó figyelemmel kísérése, a legújabb kutatási eredmények, módszerek megfelelő alkalmazása révén rendszeresen bővíti saját eszköztárát, a nyomok és anyagmaradványok vizsgálatának területén is. Így ma már felhasználásra kerül a neutronaktivációs vizsgálati módszer, amely különböző anyagmaradványoknak specifikus radioaktív sugárzásra gerjesztése révén teszi lehetővé az azonosítást.

6. Fényképezés.

A *fényképezés* a múlt században történt felfedezése óta mind növekvő mértékben kerül alkalmazásra a kriminalisztikában. A gyors és pontos ábrázolást nyújtó, hiteles fénykép, valamint a fényképezés felhasználása egyébként láthatatlan sajátosságok láthatóvá tételére, nélkülözhetetlenné teszi ennek az eljárásnak széles körű felhasználását. Ezért alakult ki a fényképezés önálló ágazataként a bűnügyi fényképezés, amely a bűnüldözés céljára szolgáló, a kriminalisztika követelményeit kielégítő módon végzett fényképezési tevékenység. A bűnügyi fényképezés jelentősebb alkalmazási területei: személyazonosítás céljára szolgáló fényképek készítése, helyszínek, nyomok, tárgyi bizonyítékok fényképezése, fényképezés különleges eljárások alkalmazásával szakértői vizsgálat céljára stb. E fő területeknek megfelelően az irodalom megkülönbözteti a helyszíni és a bizonyítékok ábrázolását célzó ún. rögzítő fényképezést, valamint az ún. vizsgálati fényképezést, amely nem más, mint a meglevő bizonyítékok felhasználásával történő szakértői vizsgálat, rejtett tulajdonságok feltárása és ezáltal újabb bizonyítékok szerzése céljából.

A bűnügyi fényképezés egyik leggyakoribb alkalmazási területe a helyszíni fényképfelvételek készítése. E felvételeket aszerint, hogy a helyszín mekkora területét és milyen részeit fogják át, környezeti, áttekintő és részletfényképeknek nevezik. A legutóbbi kategóriába tartozik a nyomokat ábrázoló fényképek készítése is, amely igen sokszor különleges fényképészeti eljárások alkalmazását igényli (pl. mikrofényképezés, fényképezés infravörös vagy ultraibolya sugarakkal stb.).

Személyekről a bűnügyi fényképezés során felismerési vagy azonosítási céllal készülnek fényképek. Az utóbbi kategóriába tartoznak a bűnügyi nyilvántartás céljára, meghatározott előírások betartásával készült fényképek, míg felismerési szerepet tölt be a személyfénykép, ha annak alapján pl. ismeretlen vagy szökésben levő körözött személyre ismernek rá.

Nagy jelentőségük van a kriminalisztikában a különleges fényképezési eljárásoknak is, amelyek során a legmodernebb fényképezési technika valamennyi metódusa szerephez jut. Legújabban egyre nő a színes és a térhatású fényképek, a mozgófilmek és a fényképezés körét tulajdonképpen már meghaladó mágneses képrögzítés szerepének jelentősége is.

V. Kriminháltaktika. 1. A nyomozás tervezése. 2. Helyszíni szemle. 3. A kihallgatás szabályai. 4. Nyomozási kísérlet. Helyszínelés. 5. Egyéb módszerek.

1. A nyomozás tervezése.

A kriminháltaktika mint gyűjtő elnevezés a kriminalisztika ismeretanyagának azt a körét jelöli, amely a nyomozás sajátos szervezeti jellegű módszereinek és a nyomozási cselekmények végrehajtásának általános szabályait dolgozza ki. Ennek megfelelően e körbe tartozik elsősorban a nyomozás tervezése. Nyilvánvaló, hogy a nyomozó gondolati munkájáról már mondottak gyakorlati jelentőségéhez a minden nyomozásnál nélkülözhetetlen tervkészítés során jutnak. A nyomozási terv, más szóval a nyomozás programja a rendelkezésre álló eszközök és módszerek céltudatos felhasználását biztosítja egy-egy adott ügy vonatkozásában. A terv elkészítésének célja az, hogy a nyomozás a leggyorsabban és a legkevesebb anyagi és munkaerő-ráfordítással tudjon feleletet adni az ún. kriminalisztikai alapkérdésekre, vagyis arra, hogy mi, hol, mikor, hogyan, kivel és miért történt és ami a legfontosabb: ki követte azt el. A terv elkészítésénél a rendelkezésre álló adatok összegyűjtése, majd elemzésük és értékelésük nyomán a tervet készítő nyomozó ún. verziókat állít fel. A verzió tulajdonképpen hipotézis, amelynél azonban már a lehetőség alacsonyabb foka is elég a feltételezés alapul vételére. A különböző fajtájú verziókat (mint pl. hogy a cselekmény addig ismert ténykörülményei alapján az ismeretlen elkövető személyére nézve milyen feltételezések vonhatók le, vagy hogy az ismert tények alapján van-e alapos gyanú bűncselekményre és ha igen, milyen bűncselekmény állapítható meg stb.), a tervkészítő a nyomozás folyamán beszerzésre kerülő újabb adatok alapján felülvizsgálja, és ennek eredményéhez képest új és új verziókat állít fel mindaddig, amíg a további adatgyűjtés valamelyik feltételezésnek az objektív igazsággal való egybeesését bebizonyíthatóvá nem teszi. Bonyolultabb nyomozásoknál természetesen írásos nyomozási terv készül, amely részletterveket is tartalmazhat, mint amilyen pl. a kihallgatási terv, a szembesítési terv stb. A tervkészítés fontos kriminalisztikai eljárás, amelynek gyakorlati keresztülvitelét a nyomozó céltudatos elképzelése határozza meg.

2. Helyszíni szemle.

Az egyik legfontosabb kriminháltaktikai eljárás a helyszíni szemle. Helyszín a kriminalisztikában minden olyan hely, ahol a nyomozás szempontjából jelentős esemény történt, vagy ahol annak következményei feltalálhatók. A szemlének mint eljárási cselekménynek az a célja, hogy az ilyen helyszíneken levő elváltozásokat, nyomokat és egyéb adatokat felkutassa, továbbá megvizsgálás után rögzítse a helyszín állapotát abból a célból, hogy a nyomozás számára adatokat, majd bizonyítékokat szolgáltasson. A helyszíni szemlét az eset körülményeinek megfelelő technikai felszereléssel ellátott és megfelelő összetételű szemlebizottság végzi, amelyet a helyszínből kiindulva megtehető nélkülözhetetlen nyomozási cselekmények elvégzésére nyomozócsoport egészít ki.

A helyszíni szemle elvégzésének módjára a büntető eljárás átfogó jogi szabályozást ad, gyakorlati lebonyolításának taktikai szabályait pedig a kriminalisztika nagy részletességgel dolgozza ki. E szabályok többek között foglalkoznak a helyszíni szemlére való felkészülés, a lefolytatásához szükséges ügyeleti szolgálat megszervezésének és a technikai felszerelés összeállításának kérdéseivel. Részletes szabályok vannak arra nézve, hogyan kell a szemle lefolytatása előtt a helyszínt minden megváltoztatás ellen biztosítani, valamint arra, hogy a helyszíni szemlebizottságnak milyen módon kell, az eset körülményeire figyelemmel, a szemlét a legcélszerűbben lefolytatnia. Ebből a szempontból a kriminháltaktika a helyszíni szemle lefolytatásának statikus és dinamikus szakaszát különbözteti meg. A statikus szakaszban áttekintik és abban a helyzetben rögzítik a helyszín állapotát, ahogyan azt a szemlebizottság a szemle megkezdésekor találta. Emiatt nevezik e szakaszt az összképrögzítés szakaszának is. A dinamikus szakaszra a helyszínen található elváltozások, nyomok speciális eljárások segítségével történő kutatása, megvizsgálása és rögzítése a jellemző, amelynek érdekében a helyszínen levő tárgyakat, eszközöket most már a feltalálási helyükről el is lehet, sőt el is kell mozdítani. A helyszíni szemle dinamikus szakasza eredményes elvégzésének fontos feltétele, hogy a szemlebizottság tisztában legyen azzal, hogy az ügy szempontjából jelentős nyomokat egyáltalán hol kell keresni és melyek azok a nyomok, vagy elváltozások, amelyek feltűnően hiányoznak annak ellenére, hogy azoknak a történés feltételezett lefolyása esetén meg kellene lenniük.

A helyszíni szemle során felkutatott adatokat a büntető eljárás szabályainak megfelelően kell rögzíteni a helyszíni szemle jegyzőkönyve, fényképek és helyszínrajz segítségével.

A helyszíni szemle során a szemlebizottság mellett egyidejűleg megkezdi tevékenységét a nyomozócsoport is, amelynek legfontosabb feladata a helyszínről nemrégen távozó elkövető nyomonüldözésének megszervezése, a helyszínnek és környékének megfigyelése, az esetleges tanúk felkutatása stb.

3. A kihallgatás szabályai.

A kriminháltaktika egyik legrégebben művelt és legfontosabb kutatási területe a tanúk és gyanúsítottak kihallgatása gyakorlati szabályainak a meghatározása. A megfigyelés (észlelés), valamint az emlékezetbe vésés és reprodukálás pszichológiai törvényszerűségeinek ismeretében a kriminháltaktika kidolgozza, hogy a büntető eljárásban szereplő különböző személyek legeredményesebb kihallgatásához milyen elveket, gyakorlati fogásokat és módszereket kell alkalmazni. A legrészletesebben természetesen a gyanúsított és a tanú kihallgatására vonatkozó taktikai tételekkel foglalkozik a kriminalisztika. A kihallgatásra való felkészülés fontos része a kihallgatási terv elkészítése, amelynek alapja az addig rendelkezésre álló adatok megismerése és a kihallgatandó személlyel kapcsolatos előzetes adatgyűjtés. Ennek alapján lehet elkészíteni a tisztázandó kérdéseket, meghatározni a kérdések feltevésének rendjét és eldönteni azt, hogy az azokra adott válaszokhoz alkalmazkodva, milyen irányban és mely módon megfogalmazva kell majd a további kérdéseket feltenni. Természetesen ez a terv is megfelelő rugalmassággal kell hogy alkalmazkodjék a kihallgatás tényleges menetéhez. A kriminháltaktika a tanúk és a gyanúsítottak pszichológiai típusainak meghatározásától a hamis vallomás felderítésére leginkább alkalmas módszerek megismertetésén át egészen a jog által nem tiltott gyakorlati fogások ajánlásáig nagy részletességgel gondoskodik a nyomozást végzők megfelelő felkészítéséről. Külön fejezet a kihallgatási taktika körében a gyermekek és fiatalkorúak kihallgatására vonatkozó tudnivalók összessége.

Fontos a kihallgatás útján nyert vallomások megfelelő rögzítése, aminek a jegyzőkönyvön kívül a különböző hangrögzítő berendezések is alkalmas eszközei lehetnek.

A kihallgatással összefüggésben tárgyalja a kriminháltaktika a szembesítést, amikor is általában a vallomások között levő ellentmondások tisztázására, tulajdonképpen egyszerre több személy kihallgatását végzi a nyomozó. E körbe tartozik továbbá a tanúk segítségével történő felismertetés is, amelynek a bemutatott személyek felismerését végző tanúhoz intézett kérdések természetesen ugyancsak lényeges alkotó elemei.

4. Nyomozási kísérlet. Helyszínelés.

A kriminháltaktika nyomozási módszerként kidolgozza a nyomozási (bizonyítási) kísérlet és a helyszínelés elvégzésének szabályait is. Nyomozási kísérletnél lényegében arról van szó, hogy az eredeti feltételek között gyakorlati úton ellenőrizzék, vajon adott körülmények között egy cselekményt meghatározott módon egyáltalán el lehetett-e követni, hogyan folyt le vagy folyhatott le valamilyen esemény, hallhatott vagy láthatott-e a tanú az eredetileg fennállott viszonyok között valamit, vagy sem és így tovább. Helyszínelésről viszont általában akkor beszél a kriminháltaktika, ha a gyanúsított — hatósági tanúk jelenlétében — a hatóságnak bemutatja a cselekmény elkövetési helyét, elmondja és bemutatja az elkövetés lényeges részleteit. E nyomozási cselekmény bizonyító jelentőségű, ha a gyanúsított a helyszínelés lefolytatása közben az esemény lefolyásának olyan körülményeit mutatja meg, illetve mondja el, amelyeket nem ismerhetne, ha az eseményről elkövetőként nem szerzett volna annak idején közvetlen tudomást.

Mindezeknek a nyomozási cselekményeknek is alapvető feltételük, hogy eredményeiket jegyzőkönyvvel, illetve — ahol erre szükség és lehetőség van — fényképezéssel, esetleg filmfelvételek készítésével is rögzítsék.

5. Egyéb módszerek.

Önálló taktikai módszerként „kutatás" gyűjtőnévvel foglalják össze a kriminalisztikában azt a többirányú tevékenységet, amelyet a nyomozást végző az elrejtőzött bűntettes elfogása, vagy a bűncselekmény nyomainak és a bizonyításhoz szükséges tárgyak megtalálása érdekében hajt végre. Ilyen nyomozási cselekmények: a házkutatás, a motozás, a lefoglalás stb., amelyek végrehajtásának legcélszerűbben alkalmazható szabályait részletesen feldolgozza a szakirodalom.

A felsorolt kriminháltaktikai módszerek mellett a bűnügyi nyomozás és a bizonyítékok összegyűjtése érdekében számos más taktikai és adatgyűjtési módszer alkalmazására is szükség van. Ilyenek pl. a keresett tárgyak és személyek felkutatására irányuló ún. körözési tevékenység, szakértők igénybevétele, az információszerzés és puhatolás, a megfigyelés, a nyomozókutyák alkalmazása és így tovább. Rendkívül fontos szerephez jut a bűnügyi nyilvántartások igénybevétele is, amelyek nem utolsósorban a szokásos bűntettesek által rendszeresen alkalmazott módszerek alapján is lehetővé teszik egy-egy bűncselekménynél az elkövető kilétére történő következtetést. Végül a kriminháltaktika foglalkozik a bűncselekmények megelőzésére szolgáló különböző módszerek ésszerű felhasználásának szabályaival is, mint amilyen pl. nagy értékeket tartalmazó helyiségek technikai biztosításának megszervezése.

VI. Kriminálmetodika.

A kriminalisztika általános részében meghatározott taktikai szabályokat természetesen bűncselekményfajtánként eltérő módon kell alkalmazni. Ugyancsak különbözik a felhasználás lehetősége és módszere a különféle bűncselekményeknél a technikai eszközök tekintetében is. Az általános technikai és taktikai tudnivalók egy-egy bűncselekmény-kategória nyomozásánál történő leghelyesebb felhasználásának szabályait, az elvégzendő nyomozási cselekmények helyes sorrendjét és ajánlható kivitelezési módját a kriminálmetodika vagy nyomozási módszertan tartalmazza. Ez lényegében a büntető törvénykönyv különös részének rendszerét követve határozza meg a bűncselekményfajták nyomozásának szabályait. Így részletesen foglalkozik az élet és testi épség elleni bűncselekmények nyomozásának sajátosságaival, a vagyon elleni bűncselekmények nyomozásával és így tovább. A kriminálmetodika szabályai nemcsak a kriminalisztika általános fejlődésének, a technikai eszközök tökéletesedésének megfelelően változnak, hanem követik a büntetőjog módosulásait is, mert ezek határozzák meg minden egyes bűncselekményfajta vonatkozásában, hogy melyek azok a tényállási elemek, amelyeket a nyomozás eredményeképpen bizonyítani kell.

Irodalom: *Katona* Géza: A nyomok azonosítási vizsgálata a büntető eljárásban. Bp. 1965.; *Katona* Géza: Bizonyítási exzközök a XVIII—XIX. században. Bp. 1977.; Kriminalisztika. Általános rész. Bp. 1961.; Kriminalisztikai [utóbb] Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok; (Sorozat) Bp. 1962.; *Gross*, H.—*Seeling*, E.: Handbuch der Kriminalistik. 8—9. Aufl. Bd. 2. Berlin, 1954.; *Zbinden* K.: Kriminalistik. München—Berlin, 1954.

Viski László

KRIMINÁLPSZICHOLÓGIA: I. A kriminálpszichológia fogalma, kialakulása és fejlődése (1052.)—II. A kriminálpszichológia tárgya és helye a tudományok rendszerében (1055.) — III. A kriminálpszichológia belső tagolódása. (1057.)

I. A kriminálpszichológia fogalma, kialakulása és fejlődése.

A kriminálpszichológia bűnoktani elméletként indult, majd fokozatosan vált olyan alkalmazott lélektanná, amely átfogja a bűnügyi tudományok által vizsgált valamennyi jelenség pszichológiai kérdéseit. Ma a kriminálpszichológia olyan alkalmazott lélektan, amely a bűnelkövető, a bűnözés és a bűnözés elleni harc (a megelőzés, a bűnüldözés, büntetésvégrehajtás és utógondozás) lélektani kérdéseivel foglalkozik. A kriminálpszichológia kriminológiai, bűnoktani elméletként indulása azzal a jelentős történelmi fordulattal áll kapcsolatban, amely a társadalmi fejlődés és ezt követően a bűnügyi tudományok (elsősorban a büntetőjog) területén végbement a klasszikus kapitalizmus imperializmusba fordulásának időszakában. A 19. század utolsó felében, a századforduló időszakában egyértelműen kiderült, hogy a hagyományos burzsoá jogi világnézet talaján kiépült klasszikus büntetőjog nem képes a bűnözés kontrolljára. A liberál-kapitalizmus társadalmi feltételeinek megfelelő, annak szükségleteit kielégítő büntetőjogi intézmények a bűnözésben és bűncselekményben olyan tisztán jogi jelenséget láttak, amelyet teljesen ellenőrizni lehet pusztán megtorló intézkedésekkel. A bűnözés rohamos növekedése, majd struktúrájának átalakulása megkérdőjelezte az egész addigi büntetőjogi intézményrendszert és az annak alapjául szolgáló liberális-burzsoá világnézetet. Annak a folyamatnak megfelelően, ahogy a szociológia és a pszichológia a burzsoá társadalomszervezés és magatartáskontroll érdekében erőfeszítéseket tesz az adott társadalom hatékony védelmére és az egyének magatartásának konformizálására, a bűnügyi tudományok is megkezdik a hatékonyabb beavatkozás és ellenőrzés elméleti megalapozását. A pozitivista iskolák, a büntetőjogi reformiskolák megkezdik a bűnözés nem jogközpontú elemzését. Ebben a folyamatban természetesen nem az egyes szerzők és irányzatok szándékainak minősítéséről van szó, hanem a tudományszakok funkciójáról, ami együtt jár a tudományok fejlődésével, új tudományos diszciplínák kialakulásával (kísérleti lélektan, kriminológia stb.) és egy új tudományos emberkép kialakulásával. A kriminálpszichológia kialakulása is erre az időszakra esik. Fejlődése nagy vonalakban úgy jellemezhető, hogy antropológiai-alkati bűnözéselméletből fokozatosan kórtani irányzattá válik, hogy szociálpszichológiai faktorelméletből aztán fejlődéslélektani-személyiséglélektani felfogássá alakuljon.

Az antropológiai, természettudományos bűnözéselmélet a kriminálpszichológia kiindulási pontja. H. *Gall* francia pszichológus úgy gondolta, hogy egyes emberi tulajdonságok alkatilag lokalizálhatók. A bűnözőkre vonatkozóan C. *Lombroso* az, aki a feltevést a bűnözők degenerációs stigmáinak kimutatásával a született bűnöző elméletévé alakítja. Szerinte az alkati degeneráció ténye a stigmák alapján diagnosztizálható. Lombroso iskolája és követői, elsősorban a G. *Tarde* vezette francia szociológia kritikájának hatására feladja eredeti tételét, és a bűnözőt született elmebetegnek minősíti. Az eredeti koncepció tehát oda módosult, hogy a bűnözés elmebetegség. A kriminálbiológiai irányzat felfogása így torkollik bele a kórtani elméletbe. A bűnözés alkati meghatározottságának modernebb, a századforduló után kialakuló újabb irányzata is hasonló sorsra jut. E. *Kretschmer* már konkrét alkati típusok és a bűnözés összefüggéseit

kutatja. Alkattípusainak joggal támadható önkényessége mellett ő maga is eljut annak felismeréséhez, hogy nincs lényegi összefüggés, nincs közvetlen összefüggés bizonyos alkati típusok és bizonyos bűncselekménytípusok között. Az eredeti feltételezés oda módosul, hogy mindössze nagyobb gyakorisággal fordul elő a bűntettesek népességében az ún. atletikus alkat, mint a piknikus (alacsony, kövérkés, élvezetkereső). Az alkatilag retardáltak erkölcsi fogyatékosságainak leírásában pedig kifejezetten kórtani következtetéshez jut: a pszichózisok és a bűnözés összefüggését állítja az alkati összefüggés helyébe. Egyébként a természettudományok fejlődése magának az alkatnak a kérdéseit is idegrendszeri típusok, valamint a belső elválasztású mirigyek funkciója szerinti biológiai típusok kérdésévé szélesítette.

Az alkati felfogás a maga fejlődése során beletorkollt a kórtani irányzatba és részévé vált annak. Ebben a szemléletben az alkati adottságok már csak diszpozíciós talajt jelentenek, amelyek megbetegedésre hajlamosítanak, és a betegség manifesztálódását meghatározzák. Ez a diszpozíció közelebbről azt jelenti, hogy befolyásolja a betegség irányát: a kevésbé ellenálló alkati struktúra (hormonális, vegetatív vagy magasabb idegrendszeri struktúra) veszélyeztetett elsősorban, és így hajlamosít bizonyos kórformákra. Másrészt az alkati diszpozíció befolyásolja az egyéni tolerancia határait: az alkatilag csökkent ellenállóképesség enyhébb ártalom esetén is könnyebben manifesztál betegséget. A kórtani szemlélet a kriminálpszichológiában két irányzatra bontható. Az egyik szerint a kriminalitás közvetlenül levezethető a klasszikus pszichiátriai kórformákból. A másik szerint a kriminalitás önálló értékű kórforma. Mindkét irányzat megegyezik abban, hogy a kriminalitást patologikus jelenségként fogja fel.

Az első irányzat képviselői elsősorban az epilepszia, az epileptoid karakterfejlődés, a tudathasadásos elmebaj és az oligofrénia kapcsolatát tanulmányozták. Vizsgálataikban feltűnő egyezés, hogy az ismertetett kórformáknak az erőszakos-indulati bűntettekkel való kapcsolatát sikerült kimutatniuk. Ez kétségkívül bizonyít annyit, hogy az élet elleni indulati bűncselekmények elkövetői között nagyobb gyakorisággal fordulnak elő elmebetegek és pszichopaták, illetve annyit, hogy a paroxizmális indulati és érzelmi mechanizmust begyakorolt egyének könnyebben sodródnak erőszakos bűncselekmények elkövetésébe. Ez a gyakoriság azonban nem bizonyítja az alaptételt: a bűnözés patologikus jellegét és kórélettani determináltságát. A legújabb magyar kutatási adatok viszont éppen azt bizonyítják, hogy az említett kórformában szenvedő vizsgált népességben kisebb az indulati-erőszakos bűntettek gyakorisága, mint a normál ellenőrző csoportban (*Szobor* A.). A pszichopátiára vonatkozó kórélettani felfogás áttekintése azért nehéz, mert a szerzők magában a fogalomban sem tudnak megegyezni. Egyesek tagadják a pszichopátia önálló diagnosztikai értékét is, mások azt a pszichózis prodromális fázisaként kezelik, míg egyesek kis pszichózisokat értenek ezen vagy egyik klasszikus kórformába sem sorolható állapotot. Van olyan felfogás is, amely alkati anomálián alapuló diszharmonikus személyiségfejlődésként írja le (*Nyírő* Gy.), míg leggyakoribb az irreális életvezetés, antiszocialitás és pszichopátia azonos kategóriaként való kezelése. Az egységes álláspont hiánya ellenére a büntetőjog éppen ezen állapotok tekintetében vezette be a korlátolt beszámítás intézményét.

A kórtani szemlélet másik irányzata a kriminalitást önálló kórformaként kezeli. „A pszichopátia, elmebaj és a bűnözés patológiailag külön forrásból ered, és pszichológiailag sem mutatnak szoros összefüggést" — mondja F. *Stumpel*. Ennek az irányzatnak egyébként egyik első képviselője a kriminológia megalapítójának tekintett R. *Garofalo*, aki bevezette az emberrel vele született szociális abnormitás fogalmát. Ez a fogalom feltételezi a vele született szociabilitás fogalmát is, az előbbinek mintegy ellenpárjaként. Ez szerinte a részvét és az erkölcsi felelősségérzet. Felfogása szerint tehát a pszichikus tulajdonságok genetikusan meghatározottak és nem elsajátítottak. A környezet szerepe ehhez képest a genetikus tulajdonság manifesztálása. A környezet manifesztáló hatására vonatkozó nézetet E. *Ferri* vezette be a született szociálabnormitás és veszélyes bűnöző fogalmainak összekapcsolásával. Az ikerkutatások éppen ebben a kérdésben voltak hivatottak bizonyítékot szolgáltatni. R. *Lange*, F. *Stumpel*, E. *Legras* és F. *Exner* összefoglalói a genetikus és környezeti faktor vizsgálatából kifejlik a pszichológiai, személyiségi tényezőt és így nem tekinthetők irányadónak. Nincs ugyanis genetikus alkati tulajdonság és környezet között szoros és közvetlen kapcsolat, hanem csak a személyiségen, a pszichés tulajdonságokon keresztül közvetített kapcsolat, ami viszont éppen a közvetítés folytán önálló funkciót és autonómiát nyer.

A kórtani szemlélet mai megjelenési formája az ún. klinikai kriminológia. Ennek nagyhatású irányzata az „Új társadalomvédelem" iskolája. Ennek elindítója F. *Gramatica*, akinek felfogása szerint a bűnözés és a bűnöző patologikus jelenségek, ehhez képest gyógyításukra van szükség és a jogi represszió értelmetlen. A gyógyító beavatkozás viszont magában foglalja a kriminális manifesztálódás nélküli prevenció szükségességét és lehetőségét is a patologikus, antiszociális folyamat meggátolására. A gyógyítás — láthatóan — a jogi garanciák fenntartását szükségtelenné teszi. Ennek az irányzatnak alapvető elméleti hibája a krimi-

nális azonosítása a patologikussal és ezen túlmenően a pszichiátriai kóros azonosítása a pszichológiailag abnormálissal, illetve normálistól eltérővel. Politikai kihatásait tekintve pedig gyógyítás címén minden egyéni garanciát felszámol. Az irányzat liberálisabb ága M. *Ancel* vezetésével ezt az igényt a bűntettesek csak bizonyíthatóan patologikus részére ismeri el. A gyógyítás programja hasonlóan ellentmondásos az irányzat radikális szárnyánál. Pszichiátriai tapasztalat ugyanis, hogy a terápia feltétele a betegségbelátás és az önkéntes gyógyulási igény. Márpedig a visszaeső bűntettesek bizonyos kategóriáinál éppen ez a belátás és együttműködési készség hiányzik az életvitelük által igazolt és megtapasztalt negatív értékorientáció miatt, ami pedig már pszichológiai és szociológiai kategória. Ez viszont a jogi represszió fenntartásának szükségességét alapozza meg.

A kriminálpszichológia elméleti fejlődésében a szociálpszichológiai bűnözéselméletek jelentik a következő szakaszt. Ezeknek az irányzatoknak felvirágzása különösen a második világháború utánra tehető. Előzményeikre építve kialakítják a differenciális asszociáció elméletét, az anómia tanát és a szubkultúraelméleteket. A differenciális asszociáció tana szerint a bűnözés tanult viselkedés, tehát elsajátított magatartásforma és nem konstitucionális diszpozíció, a differenciális identifikáció már ennek a szűkebb környezetben elsajátított nézetrendszernek személyiségfejlődési összetevőjét is szem előtt tartja. Az anómia-elmélet a jogkövető magatartás kollektív társadalmi tudatának intenzitáscsökkenését állítja előtérbe, az anómikus individuális személyiség pedig ennek fejlődéslélektani megfelelője. A szociálpszichológiai elméletek elsősorban szociológiai elméletek, amelyek azonban a személyiségfejlődés társadalmi determinációjába torkollnak (identifikáció és anómikusság) és így kriminálpszichológiailag jelentősek. Átvezetnek az önálló kriminálpszichológiai elméletekhez, amelyek lényegében személyiségelméletként kezdenek szerveződni.

A bűnözés személyiségelméleti megalapozása a freudi mélylélektan irányzatának kezdeményezése. Ez az elmélet a bűnözésben továbbra is patologikus jelenséget lát és azt a külvilágba transzponált betegségként értékeli. A bűnözőt antiszociális személyiségként írja le. Az antiszociális személyiség általános fogalma a freudi személyiségelméletből következik, kriminálpszichológiai vonatkozásait pedig A. *Aichorn*, F. *Alexander*, H. *Staub* és K. *Friedländer* dolgozta ki. S. *Freud* az antiszociális személyiség kialakulásának négyféle változatát dolgozta ki. Eszerint a társadalmi adaptáció nehézségeit a gyengén fejlett felettes *ÉN* okozhatja mindenekelőtt, amely viszont a a személyiségfejlődés ontogenetikus folyamatában alakul ki és szerzett erkölcsi tulajdonság. A kialakulás a szülőkkel való személyes kapcsolat eredménye, amelynek során a gyermek személyiségébe beépíti az erkölcsi normákat. Az identifikáció, az ennek folytán kialakuló felettes *ÉN* az ún. ödipális helyzet normális megoldása során jön létre. A sajátként átélt, de a szülők által közvetített normák beépítése után a gyermek ezeket transzponálja a környezetre, akik így szülőreprezentánsok. A vele született ösztöntendenciákkal szemben kialakuló felettes *ÉN* tilt és gátol, az így kialakuló személyiségen belüli konfliktus megoldója az *ÉN*, akinek feladata szocializálni és szublimálni az ösztönkésztetéseket és biztosítani az egyén—környezet egyensúlyát. Ezek a személyiségfejlődési mechanizmusok alapoznak meg antiszociális és kriminális személyiségzavarokat. A felettes *ÉN* zavaraira, gyengeségére, vagyis a szülőkkel való identifikálódás zavaraira vezethető vissza a kriminálisok egy részének viselkedése, a kriminális és antiszociális szülőkkel való identifikálódásra egy másik részük magatartása, a harmadik kategória az abnormisan erős ösztönkésztetések ellenőrzésének zavaraival küzd, míg a negyedik típusba a neurotikusok tartoznak, akik erősen fejlett felettes *Én*-jük állandó szorongásai és bűntudata alapján tárgyiasítják bűntudatukat és a bűncselekményük önbüntetési tendencia kiélésének tekinthető.

A freudi koncepciótól leginkább eltávolódó, de mélylélektani alapjait megőrző iskola a *Szondi* Lipót-féle genotrop elmélet, ami már speciálisan kriminálpszichológiai elméletként indul. Szerinte a génikusan meghatározott ösztönfeszültségek és ösztönörvények patologikus megoldási formáinak egyike a neurózis, másik a a bűnözés. Elméletében kettős determináció érvényesül: a génikusan meghatározott ösztönalkat és a környezeti konstelláció, amely meggátolja az ösztönkiélés szublimált-szocializált formáit. A kriminalitás mögött viszont nincs speciális ösztönstruktúra. Minden ösztönfaktor létrehozhat kriminális tettet. Az egyes ösztönfaktorok dominanciája alapján *Szondi* meg is kísérelt kapcsolatot teremteni és kimutatni egyes bűncselekmények és domináns ösztönfaktorok között. Tipológia felállítását azonban nem sikerül elérnie. A klinikai tapasztalat pedig bebizonyította, hogy a személyiségzavar neurotikus és kriminális irányba fejlődése olyan alternatív lehetőség, amely további speciális okokat és feltételeket igényel. Hazánkban *György* Júlia munkássága vezetett egy részletesen kidolgozott, mélylélektani ihletésű, de a speciális szociális faktorok jelentőségét is elismerő kriminálpszichológiai koncepcióhoz. Ebből a koncepcióból rendkívül jelentős az erkölcsi személyiség szerveződése, a magatartás normatív irányítására való képesség elsajátított képességként való értékelése.

A szocialista országokban a kriminálpszichológiai bűnözéselméletek a szociálisan determi-

nált személyiség alapkoncepciójára épülnek. Az általános személyiségelmélet kriminálpszichológiai alkalmazása köréből csak utalunk A. B. *Szaharov* munkásságára, hazánkban pedig *Gegesi Kiss* P. és *Libermann* L. kutatásaira. Ezek lényege, hogy az antiszociális személyiségzavart a személyiségstruktúra komplex okú és következményű torzulásaként fogják fel. Ezekre az előzményekre és klinikai tapasztalatokra alapozott kifejezetten kriminálpszichológiai elmélet *Popper* P. felfogása. Ez az elmélet diagnosztizálható személyiségzavar-leírást ad, és ennek etiológiáját is kidolgozza. Ennek lényege, hogy az egyén fejlődését történetilegszociológiailag az intézményesült szocializálás által determinált jelenségnek tartja és ennek a szociológiailag determinált folyamatnak személyiséglélektani részeként kezeli. A személyiség erkölcsi-magatartási normarendszerét az ontogenetikus fejlődés során interiorizált eredménynek írja le, és ehhez képest a kriminálisan veszélyeztetett személyiség fogalmáig jut el. A kriminálisan veszélyeztetett személyiség nem kriminális tulajdonságú, hanem személyiségfejlődésben megzavart ember. Popper részletesen leírja a személyiségzavar kialakulásának mechanizmusát is. Elméleti koncepciója így teljes: etiológiát és patomechanizmust is leír.

Napjaink kriminológiai pszichológiájának fejlődése abban mutat jelentős előrelépést, hogy egyén—környezet viszonyában a környezetnek nem egyszerűen a biológiai adottságokhoz képest külsődleges szerepet tulajdonít, hanem az egyén társadalmi természetének részeként kezeli a szociális miliőt. Jelentős az előrelépés abban is, hogy a cselekvő és felelősséggel tartozó ember nem egyszerűen pszichés és alkati tulajdonságok együttese, hanem autonóm rendszer, amely determináltan, szabályszerűségek alapján, de önmagát szabályozó rendszer. A szabályozásmód kialakulásában és értelmezésében persze lényeges eltérések vannak marxista és nem marxista személyiségelméletek között, amelyek ott állnak ezek kriminálpszichológiai alkalmazása mögött is alapvető különbségekként.

II. A kriminálpszichológia tárgya és helye a tudományok rendszerében. 1. A kriminálpszichológia és a lélektan tudománya. 2. A kriminálpszichológia és a bűnügyi tudományok.

A kriminálpszichológia *alkalmazott lélektan.* Alkalmazott lélektan azért, mert a *bűnügyi tudományok tárgyát* képező jelenségek *pszichológiai* kérdéseivel foglalkozik, így különösen: a bűnelkövető, a bűncselekmény és a bűnözés elleni harc (megelőzés, bűnüldözés, büntetésvégrehajtás és utógondozó rehabilitáció) lélektani kérdéseivel. A kriminálpszichológia tehát kettős kötöttségű tudomány: egyrészt kötött a lélektan tudománya által, másrészt a bűnügyi tudományok által.

1. A kriminálpszichológia és a lélektan tudománya.

Ami a kriminálpszichológiának a lélektan tudománya általi kötöttségét illeti, itt elsősorban arról van szó, hogy a kriminálpszichológia a maga sajátos tárgyának megközelítésénél abból az *embermodellből* indul ki, amely a lélektan tudományában uralkodó, másrészt pedig tudományos *módszerét* tekintve alig rendelkezik saját kutatási és vizsgálati módszertannal, hanem azt a lélektan tudományától kölcsönzi. Módszertanában elsősorban a klinikai pszichológia, a kísérleti és a szociálpszichológia eljárásait alkalmazza, kutatási tárgyának és területének megfelelően. Sajátos módszertani nehézségei ugyancsak azon alapulnak, hogy alkalmazott lélektan és nem azon, hogy a bűnügyi tudományok rendszerében foglal helyet. A pszichológiáról ugyanis általában elmondhatjuk azt, hogy módszertani nehézségei *visszakövetkeztető* jellegéből adódnak. A lelki jelenségek és folyamatok ugyanis közvetlenül általában nem ragadhatók meg, hanem azokra bizonyos közvetítő csatornákon keresztül következtetünk. A *közvetítő információk* lehetnek a szóbeli közlés (vagy egyéb ezzel egyenrangú közlési formák), a viselkedés (illetve minden metakommunikatív közlés) és a lelki jelenségeket kísérő szomatikus-vegetatív jelenségek. A lélektan minden kísérleti és kutatási eszköze erre a három kísérő-, illetve közvetítő jelenségre épül.

A pszichológia tudományában használatos *kutatási módszereket* a kriminálpszichológia is hasznosítja. Ilyen módszerek a következők: megfigyelés, kikérdezés, kísérlet, tesztek, adatfelvétel, szociometria, kapcsolatmérés, pszichofiziológiai mérés stb. A megismerés közvetítettsége folytán a vizsgált jelenség annál megbízhatóbban ismerhető meg, minél *sokoldalúbb* az alkalmazott módszertan, vagyis mennél inkább alátámasztják és kiegészítik egymást a különböző információs csatornákat hasznosító vizsgálatok. A vizsgálati módszertanban azonban — a kriminálpszichológia kettős kötöttsége folytán és így a bűnügyi tudományokhoz való kötöttsége folytán — a vizsgálati tárgy ontológiai sajátosságai miatt további tagolódás is tapasztalható. A bűnözésnek mint társadalmi *tömegjelenségnek* megközelítése ugyanis a kriminálpszichológiától elsősorban szociálpszichológiai orientációt és metodológiát követel. Előtérbe kerül tehát a statisztikai szabályoknak megfelelő mintavétel és adatfelvétel, a kérdőíves technika, a mélyinterjú, a szociometria és az anyagértékelésben a statisztikai-matematikai eljárások (szignifikancia-mérés stb.). Ezzel szemben az *egyedi bűnelkövetéssel* kapcsolatos kérdések vizsgálata során előtérbe kerülnek a klinikai pszichodiagnosztikai eljárások, mint amilyen az anamnézis,

exploráció, teljesítmény- és projektív tesztek, valamint pszichofiziológiai vizsgálatok.

2. *A kriminálpszichológia és a bűnügyi tudományok.*

Ami a kriminálpszichológiának a bűnügyi tudományokhoz való kapcsolatát illeti, itt mindenekelőtt a kriminálpszichológia *tárgya* a döntő. Ezt a tárgyat a kriminálpszichológia a bűnügyi tudományoktól kölcsönzi, és ennek a tárgynak a *pszichológiai* aspektusa az, amit lélektani eszközökkel megközelít. Éppen tárgyának a bűnügyi tudományokhoz tartozása miatt neveztük alkalmazott tudománynak. A bűnügyi tudományokkal való kapcsolata tagolt, amennyiben több diszciplínához kell illeszkednie. Ennek az illeszkedésnek alapján már láttuk a kriminológiai kriminálpszichológiát az előző fejezetben. Ebben az illeszkedésben a döntő és meghatározó a büntetőjog-tudomány, mert ez játssza a fő szerepet a bűnügyi tudományok rendszerében.

A büntetőjoggal és a büntetőjog-tudománynyal való viszony az idők folyamán meglehetősen vitatott és ellentmondásokkal teli volt. A büntetőjog-tudomány ugyanis normatív tudomány, amely értékekkel is foglalkozik, értékel és értékelő tudományszak. Ezzel szemben a pszichológiára általában az jellemző, hogy tartózkodik az értékeléstől, a vizsgált jelenség *normatív minősítésétől.* Ennek rendkívül fontos következményei vannak. A kriminálpszichológia ugyanis csak azt tekintheti bűnözésnek és bűncselekménynek, amit a büntetőjog annak minősít. *A büntetőjog viszont nem valamilyen sajátos pszichológiai struktúrára való tekintettel minősít valamilyen magatartást bűncselekménynek, hanem a viselkedés objektív társadalmi következményei és társadalmi értéktelensége miatt.* Ennek megfelelően a büntetőjog „kriminális" minősítése a cselekménynek szól, míg a kriminálpszichológia az elkövetők kriminálisságát kívánja kutatni, azokat a személyiséglélektani sajátosságokat, amelyek a *bűncselekmények* pszichológiai *determinánsai.* Determinánsai — mondottuk —, de nem a viselkedés, a *magatartás* kriminális *minőségét* eldöntő ismérvek. Míg tehát a büntetőjog és a büntetőjog-tudomány az emberek *tetteivel* foglalkozik, ezeknek a tetteknek a *társadalmi viszonyokkal és érdekekkel, valamint értékekkel való vonatkozásait helyezi előtérbe, addig a kriminálpszichológia a magatartást a szubjektumtól való függésében* vizsgálja. A kriminálpszichológia kriminalitásfogalma ezek szerint a büntetőjog kriminalitásfogalmánál szűkebb és egyszersmind gazdagabb is, mert tartalmába személyiségpszichológiai elemeket is felvesz. A bűnöző személyiség kriminálpszichológiai fogalma tehát *derivált* és a büntetőjogból származó fogalom, amely a *tett kriminális minőségét* elsődlegesnek kell hogy elismerje, és nem a tettes személyiségéből vezeti le a tett kriminális minőségét. A marxista kriminálpszichológia általánosan elfogadott álláspontja szerint pszichológiai szempontból is kriminálisnak csak az olyan ember nevezhető, aki megvalósítja a bűncselekmény törvényi tényállását. Ez tehát a marxista kriminálpszichológia általánosan elfogadott álláspontja, amely igen messze jár ebben az alapvető fontosságú kérdésben attól a pszichológiai „mindenhatósági" álláspontól, amely a kriminális cselekmények ilyen minősítését is a tettes pszichológiai sajátosságai alapján kívánta meghatározni (H. J. *Eysenck*). A tettes agresszív természete például semmi közelebbi kapcsolatban nincs azzal, hogy az agresszív ember cselekménye miért lopás, becsületsértés, testi sértés vagy gyilkosság. Az agresszió lehet motívuma a lopásnak, de a lopást büntetőjogilag nem a személyes gyűlölködés vagy támadókedv teszi lopássá, hanem az, hogy tulajdont sért, jogalap nélküli elsajátítás. Vagyis társadalmi minősége. A kriminálpszichológia ehhez képest kénytelen megelégedni azzal — és ez nem is kevés —, hogy a tettesek és elkövetők pszichológiai sajátosságait vizsgálva ezek bizonyos részénél tudja kimutatni azokat a személyiségtorzulásokat, amelyek a személyiség diszpozíciójaként kriminális tett elkövetésére hajlamosítanak és ezt is elsősorban a klasszikus, etikai bűntettek egy részénél tudja megtenni. A büntetőjog-tudomány és kriminológia ehhez képest nem véletlenül beszél elkövetőkről és az eseteknek csak bizonyos részében bűnözőkről. A büntetőjog a tetteket a társadalmi érdekeknek, értékeknek és az adott társadalmi szükségleteknek megfelelően minősíti kriminálissá. Határai tehát változnak, szélesednek vagy szűkülnek. *A jogi diszkriminálás tehát nem esik szükségképpen egybe* a pszichológiai felismerésekkel. A jog *autonóm* abban a tekintetben, hogy eltekinthet a pszichológiai tényektől, az egyének személyiségének torzulásaitól, és ezektől függetlenül minősíthet valamely magatartást bűncselekménnyé, vagy szüntetheti meg annak bűncselekményi minőségét. Az emberek személyiségében bekövetkezett változások ezzel azonban nem szükségképpen esnek egybe. Természetesen az is előfordul, hogy a jogi felfogás változása a társadalmi méretekben bekövetkezett pszichológiai változások nyomán következik be. Így például a büntethetőség korhatárainak megvonásánál számolni kell az érési folyamatok meggyorsulásával.

A bűnügyi tudományok közül különösen fontos még az igazságügyi elmekórtanhoz fűződő viszonya a kriminálpszichológiának. Az elmekórtan ugyanis a bűncselekmény és a tudatállapot, a pszichiátriai szempontból kóros folyamatok összefüggéseit vizsgálja. A kóros állapotok pedig jelentősen befolyásolják a kórkép jellegétől függően az elkövetők büntetőjogi felelősségét (beszámíthatóságát). Ezzel szemben a kriminálpszichológia ép tudatállapotú, beszámítható személyekkel foglalkozik. Olyan

elkövetőkkel, akik értik és ismerik a magatartási normákat és mégsem eszerint élnek. Ezért van az, hogy a kriminálpszichológiai érdeklődés elsősorban az affektív folyamatokra, az ösztönés érzelmi élet folyamataira irányul, amelyek nem kóros jellegük ellenére a személyiségalakulást a normálistól megkülönböztetik. A normálistól eltérő személyiségalakulást nevezi a kriminálpszichológia deviáns személyiségalakulásnak. A visszaeső bűnözők életvezetése és életmódja például a társadalmi adaptáció elfogadott normái szempontjából szabálysértő, deviáns, tehát nem tekinthető a társadalmi *értékítélet* szempontjából normálisnak, ugyanakkor ezek az elkövetők a pszichiátriai *betegségfogalomba* nem illeszthetők be, nem kóros személyiségűek.

III. A kriminálpszichológia belső tagolódása. 1. Kriminológiai pszichológia. 2. Kriminalisztikai pszichológia. 3. Az átnevelés és reszocializálás pszichológiája.

Hosszú időn keresztül a kriminálpszichológiát a kriminológia egyik irányzataként tartották nyilván, és joggal, mert valóban így is indult fejlődése. Azóta azonban, hogy a bűnözés jelenségének fogalmán belül és a kriminológia tárgyán belül elhatároljuk a bűnözést mint társadalmi tömegjelenséget és a bűnözővé válás individuális folyamatát, a kriminálpszichológia helyének és belső tagozódásának kérdése más módon oldható meg. A tömegjelenség szintjén ugyanis csak szociálpszichológiai kérdések merülnek fel, ehhez képest az egyedi bűntettesek vizsgálata során talált pszichológiai determinánsok nem vonatkoztathatók a bűnözés tömegjelenségének okozatosságára, míg viszont a bűntettessé válás egyedi folyamatában a személyiséglélektani és individuálpszichológiai determinánsok szerepe kézenfekvő. Ily módon oldódik meg a marxista kriminológián belül sokat vitatott kérdés, amely a *bűnözés* tömegjelenségi szintjén élesen bírálta a pszichologizáló elméleteket, amelyek pszichológiai faktorokat (individuálpszichológiai determinánsokat) a bűnözésre vonatkoztattak, megengedhetetlenül általánosítottak és felcseréltek két jelenség- és vizsgálatszintet. Azzal viszont, hogy a kriminálpszichológia megszűnt a kriminológia egyik irányzata, az egyik bűnoktani elmélet lenni, a bűnözés ontológiai sajátosságainak (sokoldalúságának és egymástól elkülönülő jelenségszintjeinek) megfelelően és ehhez kapcsolódva a kriminálpszichológia belső tagolódása is másként oldható meg. *Ez a vizsgálati tárgyhoz kapcsolódó belső tagolódás lényegében a kriminálpszichológia alkalmazási területeit jelenti.*

Jelenleg a kriminálpszichológia szakágazatait illetően a szocialista irodalomban konvergens, ha nem is teljesen azonos álláspontok alakultak ki. Ezek lényege a következőkben foglalható össze: van kriminológiai pszichológia, amely a bűnözésnek mint tömegjelenségnek szociálpszichológiai problémáival foglalkozik (és legalább annyira tekinthető szociológiainak, mint pszichológiainak), továbbá az egyedi bűntettessé válás pszichés meghatározóit, valamint ennek megfelelően a megelőzés lehetséges pszichológiai módszereit kutatja; van továbbá a kriminalisztikai pszichológia, amely a bűnüldözési gyakorlat nyomozási és bírói szakaszában felmerülő pszichológiai kérdésekkel foglalkozik; és végül a reedukálás és reszocializálás pszichológiája a különböző büntetési és büntetés-végrehajtási formák, a kriminálpedagógia és az utógondozás pszichológiai kérdéseit tárgyalja. Ennek a tagozódásnak megfelelően szükséges a tárgyuk közelebbi bemutatása.

1. A kriminológiai pszichológia.

A pszichológia a cselekmény kriminálisságának büntetőjogi és kriminológiai fogalmát hasznosítva, saját kutatási tapasztalatait összegezve abból indul ki, hogy a bűncselekmény lényegénél fogva társadalomellenes, társadalomra veszélyes magatartás. Ezzel szemben viszont a bűntettesek tipológiájának kialakításánál azt találjuk, hogy a bűntettesek az antiszocialitás szempontjából nem alkotnak homogén csoportot. Az antiszocialitás szempontjából a kriminálpszichológia különböztet *krízis* (eseti) és *krónikus* (szokásos, vagy konok) bűntettesek között.

Krízisbűntettesek azok, akik társadalmilag jól adaptáltak, személyiségfejlődésükben nem mutatható ki antiszociális tendencia, akiknek életútjában és életvezetésében a bűncselekmény eseti kisiklás. Az ilyen bűntettesek cselekményei a pszichés stabilitás nem kóros megingására, indulati paroxizmusra vagy intenzív stresszhelyzetre vezethetők vissza. Az eseti bűntettesek mellett, akik szociálisan jól adaptáltak, létezik a krónikus bűntettesek csoportja, akik antiszociális személyiségűek, akiknél a kriminális személyiségzavar miatt az egyén csak hiányosan, vagy egyáltalán nem tud alkalmazkodni az együttélés követelményeihez, és akiknél a társadalmi követelményekhez való *viszony* hibás és elferdült. Hazai kriminálpszichológiai kutatások tapasztalatai szerint az antiszocialitás és kriminalitás igen változatos képet mutat a személyiségfejlődés, a személyiségszerkezet és a reakciómód tekintetében, s ennek megfelelően a krónikus bűntettesek típusai igen széles skálán helyezkednek el. Lényeges különbség van a zseniális szélhámos, a retardált tolvaj és a garázda bűnelkövető között. Az antiszocialitás és a kriminális veszélyeztetettség sajátosságai azonban kimutathatók a következőkben: a személyiség éretlen, morális defektusban szenved, agresszív telltettségű feszültségeit elfogadhatatlan módon vezeti le. A kriminális személyiségzavar és kriminális veszélyeztetettség

állapotának kialakulását vizsgáló kutatások eddigis érdekes és figyelemre méltó eredményeket produkáltak.

2. A kriminalisztikai pszichológia.

A kriminalisztikai pszichológia alkalmazási területei közül elsőnek az ún. *tényállásdiagnosztika* érdemel figyelmet. Ennek lényege az, hogy több gyanúsított közül kiszűrjék a valószínű tettest. Erre a célra több eljárást dolgoztak ki. Ilyen eljárás az asszociációs módszer. Ennek lényege az, hogy semleges szavakra szabad asszociálásra (képzettársításra) szólítják fel a személyt, mérik a válaszidőt, majd a bűncselekmény elkövetésével kapcsolatos ún. hívószavakra adott válaszok reakcióidejét a semleges szavak válaszidejével összehasonlítják. A feltételezés szerint a gyanakvó feszültség és óvatosság miatt meghosszabbodik a hívószavak válaszideje. A kötött képzettársítási módszernél a kísérleti személynek a hívószavakra előre megadott válaszokat kell megtanulnia. A feltételezés szerint elsősorban az inkriminált szavakra adott válaszoknál fog jelentkezni a felejtés és a válaszok elvétése, tehát azoknál a szavaknál, amelyek a szóban forgó bűncselekmény elkövetésével kapcsolatosak. A két módszer mögött az elfojtás—felejtés mechanizmusára vonatkozó pszichológiai megfontolások állanak. A gyakorlatban azonban a kísérletek nem mutatkoztak megbízhatóknak, mivel a kísérleti helyzet, a gyanúsítottkénti kihallgatás, valamint a bűncselekmény tényállásának más forrásból eredő előző ismerete ugyanolyan szorongásos állapotot válthat ki, mintha a gyanúsított a valódi elkövető lenne. A tetteskiválasztás további ismert módszere a *reproduktív emlékezeten* alapszik. Itt a tényleges bűncselekményhez hasonló tényállású történetet kell emlékezetből visszamondani. A tényleges tettes a fiktív történet megtanult elemeit könnyen összekeveri saját bűncselekményének történetével és elemeivel, a fiktív történetbe olyan elemeket is belevetít, ami abban nem szerepelt. A jó intellektusú és gyakorlott bűntettesek azonban kikerülik a csapdát. A valószínű tettes kiválasztásának harmadik módszere a pszichológiai *működéseket méri.* Ennek legismertebb formája a *hazugságdetektor.* Itt a szorongással, szégyennel és izgalommal együttjáró fiziológiai reakciókat mérik, valamint a keletkező bioáramokat. Ellene ugyanaz szól, mint a többi módszer ellen: az ártatlan ember is fokozott emócióval reagálhat a kritikus kérdésekre. A *tesztmódszer* megbízható személyiség- és karakterképet mutathat ki, ennek azonban nincs az inkriminált tényállásra vonatkozó bizonyító hatása, még akkor sem, ha a bűncselekmény elkövetése hasonló személyiséget és karaktert feltételezett. Az ismertetett eljárások csak a kriminalisztikában és büntető eljárásban alkalmazott klasszikus módszerekkel együttesen és ezekkel egybevetve hasznosíthatók. Ugyanakkor viszont vannak olyanok, amelyeknek használata nálunk garanciális szabályok miatt kizárt (pl. a hazugságvizsgáló detektoré).

A kriminalisztikai lélektan másik alkalmazási területe a *vallomások értékelésével* kapcsolatos. A hamis vallomások felderítéséhez a pszichológia értékes segítséget nyújthat. A hamis vallomások klasszikus kriminalisztikai típusai a következők: szubjektíve igaz, de objektíve hamis vallomás (az állítás csak a szándék szerint igaz), szubjektíve hamis, de objektíve igaz vallomás (félrevezetési szándék ellenére is vannak igaz tényállítások), szubjektíve és objektíve hamis vallomás (szándékosan félrevezető koholt tényállítás). Akár tanú, akár gyanúsított vallomásáról van szó, a személyiségvizsgálat komoly segítséget nyújthat az intellektusra és az affektív életre vonatkozó elemzésnél. Így például az intelligenciára vonatkozó vizsgálat kimutathatja, hogy az értelmi képesség fokával a vallomás felépítése és kidolgozottsága nyilvánvalóan ellentétes, ami a tényállás betanítottságára utalhat. Az affektív élet vizsgálata pedig segítséget nyújthat a kihallgatási taktika megválasztásában, a kérdések sorrendiségének felépítésében, adatokat szolgáltatva a gyanúsított érzelmi tűrőképességéről, begyakorolt reakciómódjairól. A kriminalisztikai lélektan felvázolta a *tanúk* leggyakoribb *típusait* is. Ilyen pl. a bőbeszédű, a szorongó, a szerepjátszó, a fontoskodó tanú és ilyen a tényközlés módja szerint a leíró és logikus tanú. A lélektani vizsgálat kiszűrheti a beszámíthatatlan tanút, az érzékelési és emlékezési folyamatokban gátolt tanúkat, akiknél ehhez képest szóba sem jöhet a személyes tudomás és tapasztalás alapján megkívánt tényközlés.

Az eljárás bírói szakaszában a pszichológus *szakértőként* működhet közre. A szakértői tevékenység nem a tényállás felderítését célozza, hanem ehhez csak segítséget nyújt, valószínűsítve valamely cselekmény megtörténtét a személyiségkép, illetve a karakter, valamint az aktuális pszichés reakciók és állapotok megvizsgálásával. Szakértői minőségében a pszichológus segítséget nyújthat az orvosszakértőnek, adatokat nyújthat a vádlott társadalomra veszélyességének megítéléséhez és a cselekmény indítékainak meghatározásához.

3. Az átnevelés és a reszocializálás pszichológiája.

Pszichológiai problémák sokasága merül fel a szabadságvesztés-büntetés végrehajtása során. Ezek megoldásához nagy segítséget nyújt a lélektan. Alkalmazásra kerülhet elsősorban a büntetés-végrehajtási személyzet pszichológiai alkalmassági szűrésében, az átneveléshez szükséges együttműködés kollektív légkörének megteremtésében, a homogén nevelési csoportok, vagy munkahelyi csoportok kialakításában, az intézeti típusba soroláshoz a nevelhetőség mértékének meghatározásával, az egyéni és csoportos pszichoterápiai módszerek alkalmazásában. Mint látható, ezen a területen a bün-

tetés-végrehajtás adminisztratív teendőinek kialakításában és a nevelő tevékenység pedagógiai módszereinek kialakításában fontos szakértőisegítő szerep hárul a pszichológiára. Az utógondozás körében viszont fontos segítséget nyújthat a büntetés monotóniája miatt eltorzult vagy teljesen elveszett döntésautonómia és döntésképesség fokozatos visszaszerzésében, valamint a kialakult „társadalmi tériszony" utóhatásainak feloldásában.

A visszaeső bűnözés elleni harc és a rehabilitáció stratégiájának kialakításában nagyon fontos az életút ismerete és a várható életút és életvezetés *prognózisa*. A prognóziskészítésben több, kísérletileg igazolt és hasznosítható módszert dolgoztak ki. A prognózisok a visszaesés valószínűségi mértékeit az életrajz, a személyiségfejlődés és a deviáns-tapasztalat bizonyos tényezőire alapozzák, és összehasonlító csoportokon végzett ellenőrző vizsgálatokkal meghatározzák a gyakorisági valószínűségeket. Ezeket a statisztikai valószínűségeket vetítik aztán az egyénre. Ilyen prognózisrendszer kidolgozása hazánkban is folyamatban van, különösen az erőszakos visszaeső bűntettesek tekintetében előrehaladottak a kísérletek.

Irodalom: *Benedek* István: Ösztön és bűnözés. Bp. 1943.; *Nyírő* Gyula: Pszichiátria. Bp. 1961.; *Popper* Péter: A kriminális személyiségzavar kialakulása. Bp. 1970.; *Szobor* Albert: Affektív és voluntáris magatartásmódok igazságügyi elmekórtani értékelése. Bp. 1971.

Hentig, von H.: Zur Psychologie der Einzeldelikte. Tübingen, 1959.; *Jürgens* H. W.: Asozialität als biologisches und soziologisches Problem. Stuttgart, 1961.; *Louvage* F. E.: Psychologie und Kriminalität. Hamburg, 1956.

Szabó András

KRIMINÁLSTATISZTIKA → *Igazságügyi statisztika*

KRIMINÁLTAKTIKA → *Kriminalisztika*

KRIMINÁLTECHNIKA → *Kriminalisztika*

KRIMINOLÓGIA: I. A kriminológia fogalma, kialakulása (1059.) — II. A kriminológia tárgya (1065.) — III. A kriminológia helye a tudományok rendszerében (1070.) — IV. A kriminológia módszertani kérdései (1071.)

I. A kriminológia fogalma, kialakulása. 1. A kriminológia fogalma, feladatköre. 2. A kriminológiai szemlélet keletkezése. 3. A kriminológia kialakulása. 4. Kriminológiai irányzatok.

1. A kriminológia fogalma, feladatköre.

A kriminológia szó a latin „crimen" és a görög „logos" szavak összetételéből keletkezett, az előbbi bűncselekményt, míg az utóbbi tudományt, tant jelent. Az összetétel tehát a bűnözésről szóló tudományt fejezi ki. A neves holland kriminológus, W. *Bonger* szerint a kriminológia megjelölést először P. *Topinard* francia antropológus használta 1879-ben. Mások Rafaele *Garofalo*-t tartják e tudományág névadójának, aki 1885-ben megjelent művének a „Criminologia" címet adta.

A kriminológia fogalmát illetően aszerint alakultak ki a nézetek, hogy milyen tárgyköröket jelöltek meg e tudományág feladatául. Ebből következőleg találkozunk a kriminológia fogalma tekintetében tágabb és szűkebb megjelölésekkel.

Kriminológián kezdetben az etiológiai kérdéskört, vagyis a bűnözés okainak kutatását értették, erre mutat Garofalonak a felfogása, aki hivatkozott művében a bűncselekmény okainak kutatásával foglalkozik, és vizsgálat tárgyává teszi a bűncselekményt, a bűnöző személyiségét és a büntetést. A századforduló után F. *Liszt* hasonló tartalmat ad felosztásában a kriminológiának azzal a különbséggel, hogy a büntetéstant nem veszi ide. Később H. *Gross*, E. *Seelig* a kriminológia elnevezés alatt foglalják össze a bűncselekményekkel mint valóságjelenségekkel foglalkozó összes tudományokat. Mindezek az elnevezések és rendszerezések mellett a gyakorlat által kialakított közfelfogás szerint kriminológián lényegében a kriminál-etiológiát, vagyis a bűnözés okainak kutatását értették és értik ma is. A magyar irodalomban *Hacker* Ervin a kriminál-etiológia szakágaiként jelöli meg a kriminálszociológiát és a kriminál-antropológiát.

Az amerikai kriminológusok legnevesebbje, E. H. *Sutherland* a bűnözés tényezőinek vizsgálata mellett a kriminológia körébe vonja a bűnözés ellenőrzését is. Ez utóbbi keretében foglalkozik a bűnelkövetők kezelésével, a rendőrség, valamint a büntető bíróságok szervezeti és módszertani kérdéseivel és a börtönrendszerrel is. Némi figyelmet szentel a bűnmegelőzés kérdésének.

Kétségtelenül a kezdeti felfogás és a jelenlegi tudományos gyakorlat által kialakított leszűkített értelmezés fogadható el a kriminológia jelentéstartalmának. Az etiológiai kutatásoknál azonban előfeltétel a bűncselekmény, illetve a bűnözés megjelenési formáinak beható tanulmányozása és ismerete. A kriminálmorfológia tehát elengedhetetlen szakágazatként jelentkezik a kriminál-etiológia mellett. A bűnözés tanulmányozásának ugyancsak elengedhetetlen feltétele a büntetési és büntetés-végrehajtási rendszer elemző vizsgálata, amely szükséges ahhoz, hogy a bűnözés tényezőit közvetve vagy közvetlenül megvilágítsa. Hasonló indokból igen nagy jelentősége van a prognóziskutatásoknak, amelyek arra irányulnak, hogy a bűnözés helyzetének feltárása alapján megfelelő módszerek felhasználásával tegyék lehetővé a bűnözés előrejelzését, és ezáltal alapot teremtse-

nek a bűnmegelőzésre. Napjainkban egyre nagyobb jelentősége van a kriminológia körében a viktimológiának, amely a bűnözésnek az áldozat oldaláról való vizsgálati irányát jelenti, és igen alkalmas arra, hogy bizonyos bűncselekményi kategóriákban a bűnözési tényezőket feltárják és megmagyarázzák.

A bűnözés komplex jellegéből következik, hogy vizsgálata során számos tudományág ismeretanyagának felhasználására, valamint nézőpontjainak és módszereinek az alkalmazására kerül sor. Minthogy a bűnözés tényezőinek és összefüggéseinek elemzése során központi helyet foglalnak el a bűncselekmények körülményei, vagyis a környezeti tényezők, valamint a bűnelkövetők személyisége, nyilvánvaló, hogy a kriminológián belül alapvető szerepe van az egyéb tudományágak mellett a kriminálszociológiai és a kriminálpszichológiai szakágazat művelésének.

A kriminológia fogalmi körét tárgya és feladatköre alkotja. A bűnözés morfológiája és etiológiája, valamint a leküzdése érdekében alkalmazott módszerek és eszközök problematikája azok a kérdéskomplexumok, amelyek megválaszolásra várnak és a kriminológia fogalmi körébe tartoznak.

A kriminológia fogalma tehát magában foglalja azt a tevékenységi kört, amely a bűnözés és a bűncselekmény mint valóságjelenség — megjelenési formáinak, — mennyiségi és minőségi alakulásának, — törvényszerű összefüggéseinek, valamint — a leküzdése érdekében alkalmazott módszerek és eszközök hatásosságának a feltárására irányul.

A kriminológiának az előbbiekben meghatározott tevékenysége teszi lehetővé, hogy megfeleljen kétirányú feladatkörének, amely egyfelől a büntetőjogi intézmények továbbfejlesztésében, másfelől a bűnözés megelőzésére irányuló tevékenység megalapozásában nyilvánul meg.

2. A kriminológiai szemlélet keletkezése.

A kriminológiai szemlélet gyökereiként foghatók fel mindazok a nézetek, amelyek a bűnözés megelőzésének a szükségességére utalnak, és szembefordulnak a középkor kizárólagosan megtorló jellegű büntetési eszközeivel és módszereivel, amelyek csupán a bűnhődés és megfélemlítés kiváltására irányultak. Ezt az új szemléletet kifejező nézetek megtalálhatók már a 16—17. században is különböző filozófusok, teológusok, orvosok, jogászok, matematikusok, csillagászok stb. műveiben. Az említett körben a legjelentősebb *Morus* Tamás, aki 1516-ban megjelent „Utópia" című művében részletesen foglalkozik a bűnözés kérdésével. Az angliai társadalom bűnözését írja le, és annak okait a társadalmi-gazdasági viszonyokban jelöli meg.

A középkori bűnüldözés és büntetési rendszerrel szemben határozott és összehangoltnak tekinthető szellemi kampány indult meg a felvilágosodás korában az enciklopédisták részéről. Ch. *Montesquieu* a „Törvények szelleméről" c. művében fejeződik ki teljes határozottsággal a felvilágosodás korának a bűnözéssel kapcsolatos eszmevilága. A kegyetlen büntetések és a kínvallatás rendszerének az elvetése, a büntetés arányosságának a követelménye, valamint a bűnmegelőzés előtérbe helyezése által Montesquieu előfutára annak a kriminológiainak tekinthető szemléletnek, amely még határozottabban mutatkozik meg C. *Beccaria* „Bűntett és büntetés" c. átfogó művében. Beccaria — saját utalása szerint is — mind szemléletében, mind módszereiben Montesquieu útján járt, amikor mind a büntető törvényeket, mind a büntető joggyakorlatot vizsgálta, tehát ténylegesen meglevő és érvényesülő intézmények elemzését végezte el és megalkuvás nélküli kritikával illette azokat. Számunkra az említett műnek legfontosabb megállapításai:

a) a bűnözés társadalmi törvények által meghatározott jelenség, *b)* a bűnözés elleni fellépés nem merül ki a büntetőjogi eszközök alkalmazásában, *c)* a bűnözésnek helyes és megfelelő társadalmi eszközök alkalmazásával, illetve gyakorlattal gátat lehet emelni.

Ezek a nézetek kétségtelenül már kriminológiai szemléletet fejeznek ki. Hogy ezek a megállapítások abban az időben nem vezettek további következtetésekre, illetve a társadalmi gyakorlatban nem kerültek felhasználásra, annak magyarázatát a korszak társadalmi-történeti viszonyaiban, illetve az ezek által meghatározott és a társadalomra vonatkozó ismeretek korlátozott szintjében, valamint a mindezek alapján uralkodó eszmevilágban kell keresni. Beccaria büntetőjogi elképzelései jórészben megvalósultak a 19. századbeli kodifikációs folyamatban, amikor is elsősorban a francia, majd a többi európai államban sorra kerülő büntetőjogi szabályozások elvi alapjaivá váltak. Ugyanakkor a bűnözés megelőzésére vonatkozó, speciálisan kriminológiai jellegű koncepciói csupán 100 év múlva váltak időszerűvé, amikor az új bűnügyi tudomány, a kriminológia kialakításához elvi alapot jelentettek.

3. A kriminológia kialakulása.

A már említett nagy gondolkodók mellett a 16—18. században számos filozófus, teológus, jogász, orvos stb. folytatott meglehetősen elszigetelten tanulmányokat a bűnözés okaival kapcsolatban. A kriminológusok elődeinek tekinthető e kutatók műveiben hivatásuk és ennek alapján felhasznált ismeretanyaguk jellege szerint már megtalálhatók a későbbi különböző irányzatoknak a csírái. Így fellelhetők a biológiai, az antropológiai, a pszichiátriai, a szociológiai stb. nézőpontoknak az első elemei.

Átfogóbb, éspedig szociológiai jellegű koncepció található a francia A. M. *Guerry* és a belga A. *Quetelet* tevékenységében, illetve műveiben. Ők az 1830-as években a néhány évvel előbb nyilvánosságra hozott ún. morál-

statisztikai adatokat tanulmányozták. Mindketten a többi között arra az azonos megállapításra jutottak, hogy a bűnözés társadalmilag meghatározott szükségszerű jelenség, és bizonyos területeken a bűntettek minden évben hasonló mennyiségi és minőségi alakulást mutatnak. Guerry és Quetelet a statisztikai elemzés módszerével mutatta ki a társadalmi jelenségek meghatározó, törvényszerű szerepét a bűnözésben. E munkálatok idejében a kriminológia mint tudományos diszciplína még meg sem jelent, mégis ezek a kutatások, ha nem is közvetlenül a bűnözésre irányultak, nézőpontjuknál, alkalmazott módszerüknél fogva kriminológiai jellegűek voltak, és a későbbiekben a tudományág kialakításában jelentős szerepet töltöttek be. A kriminológia történetében joggal nevezik Quetelet és Guerry munkásságát a korai vagy kezdeti kriminálszociológiai iskolának.

A későbbi szociológiai, de az egyéb irányzatok kialakítására is jelentős befolyást gyakoroltak Marx és Engels elemző vizsgálatai, amelyek egyfelől új, reális szemléletmódot, másfelől a valóságos helyzet feltárására alkalmas kutatási módszert alakítottak ki. A marxizmus klasszikusainak vizsgálódásai nem közvetlenül a bűnözésre, hanem a társadalom általános mozgásjelenségeire, azok alapvető tényezőire, valamint ezek összefüggéseire irányultak, de éppen ez utóbbi körülménynél fogva nem maradhatott kívül megfigyelési és kutatási körükön a társadalmi életnek ez a negatív és kirívó jelensége. Széles körű bizonyítás alapján kimutatták, hogy a bűnözés alapvető oka a társadalmi rendszer kizsákmányoló jellege, ebből következik az anyagi létfeltételek különbözősége, amely súlyos ellentétek forrása a társadalom tagjai között. A kizsákmányoló rendszerből adódó létbizonytalanság, valamint az anyagi életfeltételek szűkös körülményei a nagy tömegek számára még a legminimálisabb civilizációs igények kielégítésére sem nyújtanak lehetőséget, ez a körülmény társadalmi demoralizációhoz vezet, amelynek legszélsőségesebb megnyilvánulása a bűnözés. Marx és Engels a bűnözéssel kapcsolatos elemző tevékenységükkel és ennek alapján kialakított megállapításaikkal messze meghaladták a megelőző és a korabeli kutatókat mind szemléletmódban, mind módszerben, valamint következtetésekben. Megállapításaik nem megsejtésen, képzeleti elemeken, sem a jelenségek pozitivista szemléletével lehetséges szűk empirikus megfigyeléseken alapultak, hanem a történeti és dialektikus módszer alkalmazásával materialista szemlélet alapján a társadalmi jelenségeket keletkezésükben, mozgásukban, összefüggéseikben vették vizsgálat alá, és így jutottak el a valóság felderítéséhez a bűnözés vonatkozásában is. Ez a valóság abban foglalható össze, hogy a bűnözés társadalmi körülmények által meghatározott jelenség, amelynek alapvető oka a kapitalista társadalmi rendszer kizsákmányoló struktúrájában van, és ebből logikusan származott az a következtetés, hogy „nem kell-e akkor mélyen elgondolkodni az ilyen bűntetteket nemző rendszer megváltoztatásán". (*Marx:* A halálbüntetés 1853. Marx—Engels: Művei. 8. köt. Budapest, 1962. 391. old.) A marxizmus klasszikusai által nyújtott tanulságok köréből meg kell még említeni olyan jelentős és napjainkban is érvényes megállapításaikat, amelyek az iparosodás, az urbanizáció, az elidegenedés, az osztályviszonyok, a mobilitás, az életmód stb. és a bűnözés között fennálló összefüggéseket világították meg.

Ezek a forradalmi jellegű megállapítások messzemenő hatást gyakoroltak a korabeli és a későbbi, bűnözéssel kapcsolatos kutatásokra. Mind a marxizmus szemléletmódja, mind módszertana jelentős befolyást gyakorolt azokra, akik a bűnözést társadalmi jelenségnek fogták fel és ennek megfelelően vették vizsgálat alá. Különösen felismerhető ez a hatás a szociológiai iskola szocialista beállítottságú képviselőinél, így R. *Lafargue*, N. *Colajanni*, F. *Turati*, W. *Bonger* stb. tevékenységében.

Nem kevésbé volt jelentős az a hatása a marxizmusnak, hogy a burzsoázia tudósainak egy részét a polgári társadalmi rend, illetve intézményeinek védelmére mozgósította. Ez a körülmény a bűnözésre irányuló kutatások során abban mutatkozott meg, hogy olyan eredmények bemutatására, illetve bebizonyítására törekedtek, miszerint a bűnözés a társadalmi rend struktúrájától, termelési viszonyaitól független jelenség.

A bűnözés egyre bonyolultabb és változatosabb formában, valamint rendszeres fokozatossággal történő növekedésének ténye is messzemenően hozzájárult ahhoz, hogy a burzsoá orvos- és társadalomtudomány képviselői mind nagyobb figyelmet szenteltek ennek a jelenségnek. Ez a közvetlenül és speciálisan a bűnözésre irányuló kutatótevékenység, amelyben a vizsgálati tárgy nem jogi, hanem reális jelenségként szerepelt, valamint a különböző irányzatok konfrontációja kapcsán kialakuló viták vezettek a kriminológiának mint önálló tudományágnak a kialakulásához.

4. Kriminológiai irányzatok.

A kriminológia kialakulásában jelentős szerepe volt C. *Lombroso* munkásságának. Annak ellenére, hogy szemléletmódja, kutatási módszerei, valamint következtetései jogos és heves kritikát váltottak ki, mégis tagadhatatlan az a jelentős hatás, amelyet a bűntettesre irányuló kutatási tevékenységével gyakorolt.

Lombroso az antropológiai iskola megteremtője volt azáltal, hogy a bűnözés magyarázatát a bűntettes anatómiai és antropometriai, valamint biológiai és pszichológiai ismertetőjegyei alapján igyekezett kialakítani. A bűntettest mint természeti jelenséget tanulmányozta, akiben különös, éspedig örökölt szomatikus-

pszichikus tulajdonságok alakultak ki, amelyek prediszponáltságot jelentenek és bizonyos körülmények (éghajlat, évszak, foglalkozás stb.) között bűntetti magatartáshoz vezetnek.

Lombroso szerint az említett tulajdonságok már a korai gyermekkorban felfedezhetők, és eredetüket a darwini fejlődéselmélet törvényeinek alkalmazása alapján az állatok és vademberek világában vélte felismerni. A bűncselekményben tehát atavisztikus jelenséget látott, amelynek alapjául szolgáló tulajdonságok érvényesülése azonban nevelési és környezeti hatások alkalmazásával visszatartható.

Lombroso jelentős számú követői közül meg kell említeni E. *Ferri* és R. *Garofalo* munkásságát, akik egyes tételeit revideálták és kiegészítették abban az irányban, hogy bizonyos szociológiai tényezők szerepére is rámutattak a bűntettessé válás folyamatában. Ez a körülmény azonban mit sem változtatott az antropológiai iskola általuk is változatlanul vallott „tettesközpontú" kriminálpolitikai felfogásán, amely az ún. „veszélyes állapot" fogalmának bevezetésére, illetve büntetőjogi értékelésére irányuló törekvéseket is magában foglalta. Bár ezek a kriminálpolitikai elgondolások nagy ellenállást váltottak ki, mégis bizonyos befolyást gyakoroltak a büntető jogalkotásra és jogalkalmazásra.

A negatív hatások mellett el kell ismerni az antropológiai iskola néhány érdemét is. Elsősorban figyelmet érdemel, hogy kb. 20 éves kutatómunkájuk közvetlenül a bűnözés okainak a felderítésére irányult, és ennek érdekében egzakt természettudományi módszereket alkalmaztak és statisztikai feldolgozást végeztek. Ez jelentős tény volt a kriminológia kialakulása szempontjából még akkor is, ha helytelen szemléletből indultak ki és emiatt hibás következtetésekre jutottak.

A szociológiai iskola a lombroziánus tanok körüli szenvedélyes viták eredményeképpen alakult ki. Kiemelkedő szerepe volt ebben a francia G. *Tarde* munkásságának, aki igen erőteljesen és kiterjedt szakmai apparátussal szállt szembe Lombroso és követőinek tételeivel. A bűnözés elemzésére irányuló munkássága alapján felfogása abban összegezhető, hogy a szokásos bűntettes foglalkozási típus, amelynek kialakulásában a társadalmi tényezők általában befolyásoló szerepet játszanak, de az alap az egyéni hajlamból fakadó szabad elhatározás, valamint az utánzás ténye, tehát individuális pszichológiai jelenségek a meghatározó tényezői a bűntettessé válásnak.

A francia A. *Lacassagne* nézete szerint a bűncselekmény megvalósulásánál szerepet játszó egyéni tulajdonságok a társadalmi környezet termékei. Mikrobához hasonlította az egyént, aki csak akkor válik bűntettessé, ha ennek megfelelő táptalajba: társadalmi körülmények közé kerül. Végkövetkeztetését abban összegezte, hogy minden társadalomnak olyan bűntettesei vannak, aminőket megérdemel. Itt kétségtelenül felismerhető a marxizmus befolyása, amely R. *Lafargue* és K. C. *Rakowsky* műveiben még nyilvánvalóbban megmutatkozott, de az olasz F. *Turati* és a holland W. *Bonger* nézetei is erről tanúskodnak. A szociológiai iskola e szocialista irányzatú művelői sokoldalúan mutatták be a kapitalista társadalom kizsákmányoló rendszerének demoralizáló hatását mint a bűnözés alapvető meghatározóját.

Az előbbiekben tárgyalt két irányzat egyoldalúságának feloldása irányában jelentkezett F. *Liszt* német jogtudós kezdeményezése alapján az ún. közvetítő, bio-szociológiai iskola. Ez az irányzat azt a felfogást hirdette, hogy a bűncselekményt az egyéni és a társadalmi élet jelenségeként kell tanulmányozni, mert a bűncselekmény két körülménycsoport, éspedig az egyéni sajátosságok (endogén tényezők), valamint a külső fizikai és társadalmi, különösen gazdasági (exzogén tényezők) együtthatásának az eredménye. Bár az iskola képviselői vitatják az antropológiai irányzat bűntettes-típus elméletét, az endogén tényezők körében az egyéni hajlam (Anlage) fogalmával jórészben biológiai sajátosságokkal operáltak. Tehát a biológiai tényezőkre épült felfogásukat a formális szociológia többtényezős (multifaktoriális) elméletével egészítették ki. Az ún. endogén és exogén tényezők mechanikus összekapcsolásának a módszere nyilvánvalóan nem volt képes visszaadni a társadalmi valóságot.

A bio-szociológiai irányzat messzemenően megfelelt a kor büntetőpolitikai követelményeinek. Egyfelől az „egyéni hajlam" fogalmára alapított „tettesi" büntetőjogi elv széles lehetőséget nyitott a bírói jogalkalmazásban a szubjektív megítélés és speciális büntetőjogi konzekvenciák megállapítása számára, másfelől a társadalmi jelenségek pozitivista szemléletével el lehetett terelni a figyelmet a társadalmi rend struktúrájában rejlő lényegi összefüggésekről mint a bűnözést meghatározó alapvető tényezőkről.

Az első világháború után a kapitalista társadalmi rendszer válságjelenségei következtében fokozódó mértékben emelkedő bűnözés erősítette az ún. szubjektivizáló tendenciákat, illetve a szociológiai szemlélet gyengülését vonta maga után.

A biológiai iskola új utakon kísérletezett. Különféle iker- és családfakutatásokkal, a testalkat és a jellem összefüggéseire alapított tipológia kialakításával (E. *Kretschmer*), a belső kiválasztású (endokrin) mirigyek rendellenes működésének a pszichés tulajdonságokra gyakorolt negatív hatásának a kimutatásával igyekezett korrelációt bizonyítani a bűnözés és az elkövetők biopszichikai sajátosságai között. Ennek a neolombroziánus megjelölést viselő irányzatnak a hívei összefüggést véltek felfedezni az alkati (konstitucionális és biológiai) tényezők, valamint a pszichikai sajátosságok

között az emberi magatartás kialakulásában. Ez volt az alapja annak az ismételten felszínre került kriminálbiológiai elméletnek, hogy van örökletes kriminogén hajlam, amely prediszponáltságot jelent különböző bűncselekmények elkövetésére. Ebben a körben érdemel említést az a napjainkban felmerült feltételezés, hogy bizonyos kromoszóma-rendellenesség és az agresszív bűnözés között összefüggés volna, ez azonban tudományos bizonyítást nem nyert.

Különös jelentőséggel mutatkoztak meg a szubjektivizáló tendenciák körében a pszichológiai és pszichiátriai felfogások, amelyek az ösztönök meghatározó szerepének mélylélektani elemzése útján alakultak ki és a személyiségben „született bűnözői" tulajdonságokat véltek felfedezni (Freud, Szondi). Ezek a nézetek adott pszichés tulajdonságokra alapították magyarázó elméletüket, csupán némelyik ismerte el a társadalmi tényezők szerepét az emberi magatartás kialakulásában. A kiindulási alap a freudizmus elmélete volt, amely ösztönös természeti tartalmat tulajdonított olyan emberi magatartásoknak, amelyeknek társadalmi kondicionáltsága vitathatatlan. A freudizmusból kerekedett ki a napjainkban is eléggé elterjedt frusztrációs felfogás, amely szerint a bűnös magatartás lényegében az ösztönös vágyak meghiúsulása folytán keletkező agresszív reakció.

A két világháború között indult meg és a második világháború után folytatódott egy általában szociológiai és szociálpszichológiai irányzatú, nagyszabású kriminológiai tevékenység az Egyesült Államokban, amely elsősorban az európai G. *Tarde* és E. *Durkheim* eszmevilágából sarjadzott ki. Az Egyesült Államok bűnözésének hatalmas méreteivel és egyre nagyobb arányú növekedésével függött össze az amerikai kriminológusoknak az a törekvése, hogy valamelyes magyarázatot adjanak e jelenség okaira.

E. H. *Sutherland* azzal magyarázta az Egyesült Államoknak más nyugati kapitalista társadalmakkal szembeni magasabb bűnözési arányát, hogy ott az ipari és demokratikus forradalom kevesebb tilalommal vagy ellentétesen ható befolyással találkozott szembe, illetve a gátló hagyományok minden háttere nélkül folyt le, valamint a bevándorlók heterogén tömegeit a korábbi nemzedékek szűkebb köre kirekesztette a maga közösségéből. E körülmények alapján keletkező kulturális és szociális konfliktusokkal indokolja az ún. súlyos bűncselekményeknek magasabb arányszámait.

A különböző elméletek közül Sutherland differenciális asszociáció-elméletének lényege az, hogy a bűncselekmény a társadalmi adaptációs folyamatban elsajátított, megtanult magatartás, amely az általánostól eltérő, negatív jellegű norma- és értékrendszert képviselő csoportok befolyása vagy utánzása útján válik a személyiség jellemzőjévé azáltal, hogy nézetrendszerében túlsúlyba kerülnek a jogsértéseket kedvezően megítélő felfogások, szemben azokkal, amelyek negatíve ítélik meg azokat.

D. *Glaser* differenciális identifikáció-elmélete az előbbiből vezethető le és azt fejezi ki, hogy az ember annak következtében tanúsít bűnöző magatartást, hogy olyan valóságos vagy képzelt személyekkel azonosul, akiknek nézetrendszere alapján bűncselekménye elfogadhatónak látszik.

A további elméletek a társadalmi struktúra bizonyos jelenségeivel igyekeznek magyarázatot adni a bűnözésre.

Th. *Sellin* a bűnözés genezisét illetően a kultúrkonfliktusok szerepét húzza alá, ami különösen nyilvánvaló az amerikai társadalomban, ahol eltérő kultúrájú néptömegek bevándorlási hullámai követik egymást. Ennek körében rámutat a hagyományos társadalmi csoportok felbomlásának tényére, a konkurrencia, az anonimitás, a normakonfúzió szerepére.

Durkheim és Sutherland nyomdokain halad R. K. *Merton*, aki az anómia elméletére alapozza bűnözést magyarázó elvét. Merton abban látja az anómiát az amerikai társadalomban, hogy a kultúra által meghatározott törekvések, célok, valamint az ezek elérésére szolgáló és a társadalom által megállapított törvények, illetve megengedett eszközök között olyan erős eltolódás, feszültség keletkezik, amely a normák feloldásához vezet. Az amerikai társadalomban az anyagi siker mindenhatósága az alapja annak, hogy az egyének ezáltal meghatározott céljaikat minden áron, tehát a törvényes és megengedett eszközök mellőzésével is igyekeznek elérni.

A. K. *Cohen* az anómia szerepét a kedvezőtlen helyzetben levő munkásrétegekre korlátozza. A szakképzettség nélküli munkások gyermekeinek jelentős része kedvezőtlen társadalmi-gazdasági helyzeténél fogva nem képes elérni azt a társadalmi státust, kulturális szintet, amely az uralkodó középosztály sajátja, következésképpen nem sajátítja el annak érték- és normarendszerét sem. A társadalmi beilleszkedés sikertelensége által sújtott személyek egymással állandó cselekvési kapcsolatba, csoportba tömörülnek, és a maguk számára az általánostól eltérő, azzal szembenálló érték- és normarendszert alakítanak ki. Ily módon vezeti le Cohen az ún. kriminális szubkultúrák keletkezését, amelyek a bűnözés szervezeti alapjai. Ezek tagjaiknak státusbiztonságot, önbecsülést, férfiasságérzetet stb. nyújtanak, vagyis mindazt, amit osztályhelyzetük alapján a társadalom intézményi kereteiből kiszorulva, elérni nem tudtak.

R. A. *Cloward* és L. E. *Ohlin* az érvényesülési lehetőségek és a bűnözés összefüggéseit mutatják be. A nagyvárosi szegénynegyedekben (slum) végzett kutatásaik alapján rámutatnak a nevelési, iskoláztatási, foglalkozásra való

kiképzési problémákra, amelyek megoldása a szocializálódás, illetve a társadalmi beilleszkedés alapfeltétele. A társadalmi beilleszkedés feltételeinek a hiánya következtében a szervezett bűnözés számos és kedvező lehetőséget kínál azoknak a fiataloknak, akik arra törekednek, hogy anyagi helyzetüket megjavítsák. Ezek nem akarják vagy képtelenek magukat alávetni a törvényes normáknak és nem hajlandók igénybe venni az uralkodó kultúra által megengedett eszközöket. Természetesen ezek a fiatalok igen gyorsan beilleszkednek az ilyen kriminális szubkultúrába, mert ez számukra csábító lehetőséget jelent. Más környezetben, ahol nem található szervezett bűnözés, nincsenek kínálkozó bűnöző magatartási példaképek mint követendő lehetőségek a fiatalok számára, itt a bűnöző tevékenység szétszórt, vegyes, kevés jövedelmet és tekintélyt biztosít. Itt találhatók az erőszakos bandák, amelyeknek tevékenysége anarchikus és előre nem látható. Végül egyes fiatalok különböző gátlások miatt nem tudnak beilleszkedni sem a szervezett, sem az erőszakos kriminális szubkultúrába, ezek alkotják a maradvány, visszahúzódó jellegű szubkultúrákat, amelyek az alkohol- és kábítószer-fogyasztással függnek össze. Ezek a társadalmi struktúra egyes jelenségeire alapított elméletek természetszerűleg nem vezethettek általános érvényű magyarázó elvekhez.

Végül említést érdemel a társadalmi interakcionizmus irányzata, amelyről napjainkban számos vita folyik a nyugati világban. Ennek hívei a bűnös magatartást úgy fogják fel, hogy az semmiben sem különbözik az egyéb emberi magatartásoktól, és azáltal válik bűnössé, hogy az uralkodó társadalmi csoport, amely megalkotja a magatartási normákat, annak tekinti. Eszerint egy adott magatartás a társadalmi reakció által válik bűnössé. Az elmélet hívei tehát a társadalmi reakcióból indulnak ki, amely bizonyos magatartások elkövetőivel szembeni stigmatizációban (megbélyegzésben) nyilvánul meg. A bűncselekmény az elmélet egyik apostola (H. S. *Becker)* szerint a cselekmény elkövetőinek és az arra reagáló személyeknek kölcsönhatásából keletkezik. A hagyományos kriminológiával szemben ez az elmélet mesterkéltnek és következménynek tekinti a bűncselekményt és a bűnelkövetőt, a társadalomnak a cselekménnyel szemben megnyilvánuló reakciójából indul ki, amely keletkeztetője, illetve előzménye a bűncselekménynek. A bűnözés objektív jellegének tagadása az egész koncepció relatív és szubjektív jellegéről tanúskodik.

Hazai jogterületen is a századunk elején indult meg a kriminológia művelése. Általában a bio-szociológiai irányzat érvényesült, és főleg *Vámbéry* Rusztem, *Irk* Albert és *Hacker* Ervin munkásságában mutatkozott meg. Az említett szerzők közül Vámbéry és Irk a korabeli felfogások rendszerezése és kritikai ismertetése mellett bizonyos mértékű elemző tevékenységet is végzett. Elemzésük nem támaszkodott ténykutatásokra, hanem hazai és külföldi statisztikai adatok, valamint a társadalmi tapasztalatok alapján igyekeztek megállapításokra jutni. Vámbéry jut legmesszebbre okfejtésében, amikor a gazdasági tényezők szerepét a bűnözésben legáltalánosabbnak minősíti. A kriminológia hazai fejlődését illetően különös figyelmet érdemel az a tény, hogy az első világháború után a Magyar Tanácsköztársaság mindössze 133 napos uralma alatt Országos Kísérleti Kriminológiai Intézet létesült. Különös elismerést érdemel az a tény, hogy a sok belső és külső probléma mellett e kérdés fontosságát felismerték, és létrejött ez az intézet, amely kriminálszociológiai és kriminálpszichológiai ágazatot hozott létre és szoros szervezeti és funkcionális kapcsolatban működött a jogalkalmazással.

A két világháború közötti időszakban a kriminológiai tevékenységet néhány leíró jellegű, főleg kriminálstatisztikai elemzésen alapuló munka jelzi. Ezek közül kiemelést érdemel Hacker munkássága, aki a rendelkezésre álló statisztikai anyagok felhasználásával eredeti elemző tevékenységet is végzett, és igen figyelemre méltó a bűnözés nemzetközi összehasonlítására irányuló tevékenysége. Említést érdemel továbbá *Finkey* Ferencnek a pönológia körében kifejtett munkássága. A Horthy-rezsim feudál-kapitalista viszonyai között a társadalmi valóság feltárására irányuló konkrét ténykutatásokra nem kerülhetett sor, mert az uralkodó rendszer számára nyilvánvalóan nem volt kívánatos, hogy a bűnözés elemzése során felderíthető súlyos társadalmi ellentmondások napvilágra kerüljenek.

A Szovjetunióban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után nyomban felmerült a bűnözés tanulmányozásának a kérdése. A bűnözés tanulmányozására ebben az időben a kriminálstatisztika elemzése volt a jellemző. A kriminálstatisztikai elemző tevékenység magán viselte az ún. „tényező-elmélet" jellegzetességeit.

A polgárháború évei után a kriminálstatisztikai munkálatok mellett intézmények létesültek a bűnözés vizsgálatára. A moszkvai belügyi igazgatóságon belül a büntetés-végrehajtási osztály keretében 1923-ban egy kabinetet hoztak létre a bűnelkövetők és a bűnözés tanulmányozására. Majd 1925-ben az Orosz Köztársaság Népbiztosi Tanácsának határozatára a moszkvai belügyi népbiztosság mellett alakult egy intézet, amelynek feladata volt a bűnöző és a bűnözés tanulmányozása. Ez az intézet megfelelő szervezeti formával és szabályzattal rendelkezett. Négy osztályra tagozódott az intézet, éspedig: szociológiai és gazdasági, pönológiai, biopszichológiai, valamint kriminalisztikai szekcióra.

Az 1930-as évektől kriminológiai kutatásokkal nem foglalkoztak. A. A. *Gercenzon* megállapítása szerint az osztályharc élesedéséről szóló sztálini elmélet alkalmas volt arra, hogy valamennyi bűnözési jelenséget az osztályharccal hozzanak kapcsolatba. Gátlólag hatott továbbá az az általánosított felfogás, hogy a bűnözés okai kizárólag az emberek tudatában visszamaradt kapitalista csökevények.

A XX. kongresszus megállapításai nyomán a dogmatizmus uralmának felszámolásával szűnt meg az akadálya annak, hogy a bűnözés mint társadalmi valóságjelenség feltárására irányuló kriminológiai kutatómunka ismét megindulhjon a Szovjetunióban és a többi szocialista országban.

A kezdeti tevékenység elméleti alapvetések formájában indult meg. Ezek a munkálatok arra irányultak, hogy bizonyos rendszertani összefüggések, tárgyköri és módszertani alapelvek megállapítást nyerjenek. Elsőrendű kérdésként merültek fel a rendszertani problémák, így a kriminológia önállóságának ténye, valamint elhelyezkedése a tudományok rendszerében, továbbá a bűnügyi és egyéb tudományágakhoz való viszonya. Ezek az elvi, valamint a módszertani kérdések tisztázására irányuló erőfeszítések együtt jártak a burzsoá kriminológia eredményeinek kritikai feldolgozásával, valamint szűkebb körű ténykutatásokkal.

Az előbbiekben vázolt törekvések az empirikus kutatások kibontakoztatását vonták maguk után és a továbbiakban a Szovjetunióban, valamint a többi szocialista országban gyors ütemben alakultak ki a kriminológiai intézetek, amelyek egyre kiterjedtebb kutatásokat folytatnak.

A bűnözés a szocialista társadalmi viszonyok között is társadalmi körülmények által determinált jelenség, ami objektív és szubjektív körülmények kölcsönhatásának eredményeképpen következik be, vagyis a bűnözés okait legáltalánosabb szinten a társadalmi viszonyok és a személyiség interferenciájában kell keresnünk.

A társadalmi determináltság azt jelenti, hogy a szocializmus viszonyai között is alapvetően társadalmi körülmények alakítják ki a bűnözés megvalósulásánál szerepet játszó objektív és szubjektív feltételeket. A szocialista forradalom a termelési és tulajdonviszonyok megváltoztatásával, a kizsákmányolás kiküszöbölésével alapjában megváltoztatja a társadalmi rendet, új viszonyokat teremt a társadalom tagjai között, de természetszerűleg egy csapásra nem valósítja meg az új társadalmi rend ideális típusát, amelynek elérése az adott lehetőségek felhasználásával történő fejlődés eredményeképpen következik be. Az erre irányuló fejlődés történelmileg kötött, amennyiben az adott társadalom politikai, gazdasági, kulturális stb. viszonyai meghatározzák ennek ütemét, másképpen fogalmazva: az objektív körülmények, valamint a társadalom tudati szintjének mértéke befolyásolja a strukturális átalakítás menetét.

A társadalmi rendszer átépítési folyamatában az új intézmények kialakítása a régi, megszokott felfogásokkal szembeni állandó harcban történik. Az utóbbiak még sokáig hatnak. Így egyes elemeik érvényesülnek, ezáltal ellentmondásos helyzeteket idéznek elő, amelyek mind objektív, mind szubjektív vonatkozásban bűnözésben realizálódó konfliktusokhoz vezetnek.

A bűnözés okait illetően a szocialista kriminológusok álláspontja körében megtalálhatók a kapitalista tudati maradványok, a burzsoá környezeti befolyások, a szocializmus építése körében elkövetett hibák, hiányosságok, valamint a szocialista fejlődés történeti kötöttségéből következő nehézségek, illetve ellentmondások szerepére utaló felfogások. Az említett tényezők súlya, mértéke, fennforgásuk kombináltsága tekintetében mutatkoznak eltérő nézetek. E magyarázatok alapjául vett tényezők mindegyikének szerepe a bűnözésben tagadhatatlan, vitatkozni lehet viszont az azok körében kialakított súlyponti meghatározások és a kategorizálás kérdésében. Mindenesetre e magyarázó elvek megfelelő hipotézist képviselnek a ténykutatások számára.

II. A kriminológia tárgya. 1. A kriminológia tárgya. 2. A bűnözés mint tömegjelenség. 3. A bűncselekmény mint egyedi jelenség. 4. A bűnözés leküzdésére irányuló állami és társadalmi módszerek és eszközök.

1. A kriminológia tárgya.

A kriminológia tárgya: a bűnözés, amely többoldalú és összetett jelenség. Ennek egyik következménye az, hogy különböző tudományágak kutatási tárgya. Közvetlenül a büntetőjogtudomány, a kriminalisztika, a kriminológia, tehát a bűnügyi tudományok foglalkoznak a bűnözéssel, míg egyéb tudományok saját kutatási tárgyukkal kapcsolatban terjeszkednek ki a bűnözésre.

A bűnügyi tudományok a bűnözésből indulnak ki, ez a közös tárgyuk, de annak különböző oldalait vizsgálják, illetve eltérő nézőpontból közelítik meg. Ebből következik az is, hogy a bűnözés feltárására irányuló tevékenység során mindegyik bűnügyi tudomány a kutatási céljának megfelelő sajátos módszereit alkalmazza.

A bűnözés egyedi magatartásokból kialakuló társadalmi tömegjelenség, amelynek egyik sajátos oldala a jogi szabályozottság. Jogi normák állapítják meg, hogy mely magatartások tartoznak a bűnözés körébe, valamint milyen eljárási módok és eszközök alkalmazhatók a vele szemben történő állami fellépés során. A jogi oldal tehát intézményesen adott, és ez a tény a bűnözést mint jogi jelenséget állítja elénk. A bűnözésnek erről az oldalról

való megközelítésére és elemzésére nyilvánvalóan jogi aspektusra van szükség, amely elsődlegesen a normarendszerre, illetve az azzal kapcsolatos problémákra irányul. A jogi normák által meghatározott bűncselekménnyel mint e normák tárgyával a büntető jogtudomány foglalkozik.

A kriminológia, amely a bűnözést társadalmi valóságjelenségként vizsgálja, erről az oldalról közelíti azt meg és ennek megfelelő nézőpontot alkalmaz, de nem hagyhatja figyelmen kívül a jogi szabályozottság tényét. A bűnözésnek ez a két oldala tehát elválaszthatatlan egységet képvisel és így a két tudományág (büntetőjogtudomány, és kriminológia) szükségszerűen kiegészíti egymást.

A kriminológiai szemlélettel történő elemzés útján kapunk képet arról, hogy a bűnözés milyen szerepet tölt be a társadalom életében és milyen összefüggései vannak egyéb társadalmi jelenségekkel. Ezek az ismeretek szükséges tájékoztatást jelentenek a társadalom erkölcsi-politikai viszonyairól.

Ezenfelül azonban közvetlen és gyakorlati jelentősége van a bűnözés tartalmi elemeinek megismerésére irányuló tevékenységnek, mert a feltárt valóságjelenségek, illetve összefüggések a büntető jogtudomány, valamint a joggyakorlat számára a továbbfejlesztés alapjául szolgálnak.

És végül a kriminológia feladatköre abban is jelölhető meg, hogy kutatása kiterjed a bűnözés ama tényezőire, amelyek büntetőjogi eszközökkel nem befolyásolhatók. Minthogy a bűnözés elleni küzdelem nem szorítkozhat csupán a jogi eszközök alkalmazására, hanem ki kell terjednie a bűnözésben szerepet játszó és a büntetőjogi befolyásolhatóság körén kívül eső tényezőkre is, az ezekre a tényezőkre irányuló kutatásaival, illetve megállapításaival a kriminológia megteremti az alapját annak, hogy a büntetőjogi eszközök mellett egyéb állami és társadalmi intézkedések alkalmazásával, kriminogén jelenségek kiküszöbölése vagy semlegesítése útján lépjünk fel a bűnözés ellen, illetve meg tudjuk előzni azok érvényesülését.

A kriminológiának ez a kétirányú szerepe, amennyiben mind a büntetőjogi, mind a nem büntetőjogi eszközökkel történő és a bűnözés visszaszorítására irányuló küzdelem céljait szolgálja, abban foglalható össze, hogy kutatási eredményei legközvetlenebbül a helyes büntetőpolitika megalapozására irányulnak, de lényegében az általános társadalmi gyakorlat megfelelő kialakítását is befolyásolják.

A kriminológia tárgya tehát a bűnözés, és a feltárására irányuló vizsgálatok a következő kategóriákat ölelik fel: *a)* a bűnözést mint tömegjelenséget, *b)* a bűncselekményt mint egyedi jelenséget, a bűnözés egyedi formáját, valamint *c)* a bűnözés leküzdésére (megelőzésére) irányuló állami és társadalmi módszereket és eszközöket.

2. A bűnözés mint tömegjelenség.

A bűnözés adott időben és helyen előforduló bűncselekményeknek az összessége. Az egyedi cselekményeknek ez az összessége azonban nem csupán statisztikai sokaság, nem egyszerű és mechanikus összege azok számszerűségének, a tömegjelenség szintjén ugyanis önálló mozgásformával rendelkezik, és olyan összefüggéseket mutat egyéb általános jelenségekkel, amelyek az egyedi esetek vizsgálatánál nem, vagy legalábbis nem közvetlenül állapíthatók meg.

A bűnözés nem egyszerű halmazata az egyes bűncselekményeknek, hanem összegeződött egység. A fogalmával kapcsolatos időbeli és területi eltérés azt a tényt fejezi ki, hogy különböző időben és helyen változó képet mutat, relatív jelenség, amennyiben mindenkori formáit és tartalmát az uralkodó társadalmi viszonyok határozzák meg, amely megmutatkozik a jogi szabályozásban. A bűnözés a többi társadalmi jelenséghez hasonlóan történeti kategória, amelyre vonatkozó ismereteink lényegében a kultúrtörténeti kutatások eredményeire támaszkodnak.

A bűnözés problematikája végigkíséri az emberiség történetét, ha a történelem előtti időkben, valamint a korai történeti korszakokban feltehetően nem is mutatkozott meg tömegméretekben. Történeti ismereteink, amelyek archeológiai adatokon, primitív életformák között élő közösségek megfigyelésén alapulnak, arra a következtetésre vezetnek, hogy amióta emberi együttélésről, emberi közösségről tudomásunk van, megtalálhatók az olyan cselekmények nyomai, amelyek a közösség, az emberi együttélés érdekeit sértették. Társadalmi tömegjelenség szintjére e jelenség akkor emelkedett, amikor a termelőeszközök fejlődése új termelési viszonyokat hozott létre, amelyben megváltozott az egyedeknek a termelőeszközökhöz való viszonya és a társadalom tagjai között keletkezett vagyoni különbségek jelentősebb érdekellentéteket hoztak létre.

A különböző társadalmi formák által jellemzett történeti korszakban a bűnözés méreteire és természetére vonatkozóan ismereteink a jogi szabályozásból, különösen a szankciórendszerekből levont következtetéseken alapulnak. A jogi szabályozás ugyanis ténylegesen fennálló társadalmi szükségletet fejez ki, és ilyenformán lényegében tükrözi a különböző korszakok bűnözési körülményeit.

A védett jogtárgyak köre a jogi szabályozásban híven tükrözi a társadalom osztályviszonyait, amennyiben mind a rabszolgatartó, mind a hűbéri társadalomban a magántulajdon intézményét, valamint az uralkodó réteg személyi biztonságát helyezi a jogi védelem központjába. Bár e korszakok vonatkozásában statisztikai adatfelvétel hiányában csupán következtetésekre vagyunk utalva, a történelmi adalékok alapján is megállapíthatjuk, hogy a bűnözés az említett korszakokban egyes törté-

neti időszakoktól eltekintve, mint amilyenek a háborúk, különösen a keresztesháborúk időszaka, tömegméretekben nem mutatkozott meg. Az azonban kétségtelen, hogy a fokozódó osztályellentétek kialakulása mindig a bűnözés növekedését vonta maga után, amely az alkalmazott szankciórendszer kegyetlenségében mutatkozott meg.

A hűbériséget felváltó polgári társadalmi rendtől azt remélték a burzsoá filozófusok és moralisták, hogy a polgári forradalom nagy eszményeinek a megvalósulásával a bűnözés tekintetében is kedvező fordulat áll be. E reményteljes várakozásokkal szemben a bűnözés állandó növekedése és ezen belül lényeges strukturális, illetve minőségi átalakulása volt tapasztalható. Az ipar, a közlekedés, a kereskedelem, a technikai civilizáció rohamos fejlődése gyökeresen megváltoztatta a társadalmi viszonyokat, teljesen új kapcsolatokat alakított ki az emberek között, az együttélési formák jelentősen átalakultak. Az ipari és kereskedelmi centrumok létrejötténél megnyilvánuló urbanizációs folyamat hatalmas tömegeket mozdított ki a hagyományos falusi vagy kisvárosi életformából. Az új nagyvárosi életkörülményekhez való adaptáció nehézségeihez a létfenntartás bizonytalansága, valamint a periodikus gazdasági válságok súlyos következményei járultak. Mindezek a körülmények alkalmasak voltak arra, hogy olyan ellentmondásokat szüljenek, amelyek az adott társadalmi rend követelményeivel szembeni magatartásokban mutatkoztak meg. A bűnözés — különösen a vagyon elleni bűnözés — tömegméretűvé vált, és annak teljesen új formái bontakoztak ki. A most már meglevő statisztikai rendszer pontosan mutatta a bűnözés egyre növekvő méreteit. A szervezett és visszaeső bűnözés kialakulása és állandóan fokozódó mértéke ugyancsak alapvető tünetként volt regisztrálható.

A bűnözés méretei fokozódtak a monopolkapitalista fejlődés következtében kialakult imperializmus korszakában. A technikai civilizáció hatalmas méretű fejlődése a gazdasági élet vonatkozásában nemzetközi szintű összefonódást eredményezett, ennek következtében a periodikus válságok is átlépték az országhatárok kereteit és dezorganizáló hatásuk az egész kapitalista társadalomra kiterjedt. A társadalmi életviszonyok differenciálódása fokozódott, a gazdasági ellentétek elmélyültek, ami az osztálytagozódások antagonizmusának további polarizálódásához vezetett. Mindezek a körülmények a bűnözés vonatkozásában azzal az eredménnyel jártak, hogy az állandó számszerű növekedés mellett jelentős minőségi átalakulás is következett be, amennyiben a szervezett bűnözés különböző formái bontakoztak ki, amelyek keretében az ún. hivatásos bűnözők csoportosulásai, illetve tevékenysége jutott érvényre. A gazdasági élet nemzetközi méretű összefüggéseinek kialakulásával párhuzamosan a bűnözés keretei is túllépték az országhatárok korlátait, és a szervezett elkövetési formák ennek megfelelően nemzetközi szinten jelentkeztek. A hagyományos bűnözés mellett így különösen az üzleti élettel kapcsolatos bűntettek alakultak ki és szaporodtak el, amelyeket sok esetben a gazdasági tevékenység rendeltetésszerű szervezetébe és működésébe beillesztve követtek el. Bűnös spekulációs tevékenység, megvesztegetések, zsarolások, ipari kémkedések, szabotázsakciók, tiltott ártalmas cikkek forgalomba hozatala stb. egy sereg hagyományos bűntettel párosulva speciális bűnözési „iparágak" kialakulásához vezetett, így kábítószercsempészet, leánykereskedelem, prohibíciós időszakban szeszcsempészet, árucikkhamisítás stb.

A szocializmus viszonyai között a bűnözés alakulását illetően a néhány évtizedre kiterjedő és a statisztikai adatokon alapuló tapasztalat alapján megállapítható, hogy a társadalmi-történeti viszonyok meghatározó szerepe híven tükröződik. A Szovjetunióban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után az első világháború, majd az intervenciós háború által okozott súlyos gazdasági és szociális viszonyok következtében az anarchisztikus jellegű, vagyon, személy és közrend elleni, valamint a szocialista gazdasági és társadalmi struktúra kiépítéséig terjedő időszakban a megdöntött kizsákmányoló osztályok tagjai, a deklasszált elemek által elkövetett és restaurációs törekvéseket célzó, tehát politikai jellegű bűntettek domináltak. E korszak után lehet beszélni a bűnözésben természetes arányokat mutató állapotról.

A többi szocialista állam bűnözési viszonyait illetően, ha természetszerűleg méreteiben és intenzitásában kisebb mértékben is, de hasonló tendenciákat ismerhetünk fel. Ezekben az államokban a második világháború következményeként a társadalmi és gazdasági helyzet dezorganizáltsága folytán mindenekelőtt a vagyon és közrend elleni bűntettek, valamint a háborús és népellenes bűnökért való felelősségre vonás, továbbá a politikai konszolidációval szemben támadó, a régi rend hívei által elkövetett bűnös cselekmények jellemezték kb. 1950-ig a bűnözés alakulását. A politikai konszolidáció után az 1950-es években, a szocialista gazdasági struktúra kiépítésének időszakában a gazdasági jellegű bűntettek jelentkeztek kiugró arányban. Ebben a körülményben szerepük volt mind a gazdaság-, mind a jogpolitikában jelentkező torzulásoknak, az ún. személyi kultusz módszereinek is. Kb. az 1960-as évektől kezdődően tapasztalható ún. természetes, bizonyos állandóságot mutató arányok kialakulása, amelynek keretében időlegesen egyes kategóriák emelkedése, mások csökkenése, valamint továbbiak stagnálása állapítható meg.

A bűnözés a szocializmus viszonyai között is szabályszerűséggel megnyilvánuló és a társadalmi viszonyok által meghatározott tömegjelenség. Ez azt jelenti, hogy a bűnözéssel kapcsolatban olyan társadalmi jelenségek és összefüggések reprodukálásáról van szó, amelyek annak kialakító, illetve rendszeres és visszatérő jelentkezését biztosító tényezői. A bűnözés tehát a mi viszonyaink között is törvényszerű, a társadalmi-történeti viszonyokkal összefüggő jelenség.

3. A bűncselekmény mint egyedi jelenség. A tömegjelenség szintjén a bűnözésben szerepet játszó társadalmi jelenségek tömegmozgásukban mutatkoznak meg, viszont az individuális emberi magatartások a háttérben maradnak és a cselekvő egyén átlagos szinten, bizonyos csoportosításban, így első bűntényes, visszaeső, alkoholista, valamint korosztály, nemek, iskolai végzettség, foglalkozás, jövedelmi viszonyok stb. szerinti kategóriákként, tehát absztrakt jelleggel szerepel.

A tömegjelenség szemléleténél ennek folytán nem tűnik ki az a lényeges körülmény, hogy a bűnözést létrehozó egyedi jelenségek, a bűncselekmények megvalósulásánál, az individuális emberi magatartások milyen hatásmechanizmus alapján alakulnak ki. Pontosabban arról van szó, hogy valamely konkrét személyiség hogyan függ össze a bűncselekménnyel. Ez olyan alapvető eleme a bűnözés jelenségének, amely annak emberi oldalát képviseli. Annak feltárása, hogy az egyes, illetve egymással kölcsönhatásban érvényesülő társadalmi jelenségek miként és miért különbözőképpen hatnak, illetve váltanak ki eltérő, bűnelkövetésben megnyilvánuló reakciókat a társadalom egyedeiből, csakis a konkrét esetek egyedi vizsgálata útján végezhető el.

A bűncselekmény tartalmi elemeinek és genezisének megmagyarázására irányuló törekvésekkel párhuzamosan mint valóságjelenség vonatkozásában különböző fogalommeghatározások keletkeztek. Garofalo nyitotta meg azoknak a sorát, akik a jogi meghatározástól független bűncselekmény fogalmát igyekeztek kialakítani. Szerinte a bűncselekmény nem jogi, hanem természetes fogalom, ennek megfelelően kialakította az ún. „természetes bűntett" fogalmát, amelyet akként konstruál meg, hogy az „az erkölcsi érzék alapvető altruisztikus érzelmeinek, vagyis a könyörületnek és igazságosságnak a megsértése". Az idézett meghatározásban a bűncselekmény „szociológiai fogalmát" igyekszik megadni, csak éppen a genezis helytelen, amikor a jelenség létrejöttében szerepet játszó szociológiai tényezőket hagyja figyelmen kívül, és született morális tulajdonságokra, illetve erkölcsi anomáliákra építi felfogását, így lényegében Lombrosóval azonos következtetésekre jut. Az előbbiekben ismertetett irányzatokon belül kivétel nélkül fellelhetők a sikertelen kísérletek arra, hogy a bűncselekményeknek a jogi meghatározástól független fogalmát kialakítsák. A pszichés anomáliákra, a patologikus lelki jelenségekre korlátozott körülírási kísérletek éppen úgy kudarcot vallottak, mint az antiszocialitás fogalmára épített hasonló próbálkozások a szociológiai irányzat körében. A bűncselekmény fogalmának ilyen jellegű meghatározási kísérletei abból a felfogásból indultak ki, hogy a jogi körülírás formális, mivel nem fejezi ki a bűnös emberi magatartás tartalmát. További kifogásként merült fel az a körülmény, hogy a bűncselekmény jogi fogalma relatív, hiszen koronként, társadalmanként, sőt egy időben létező különböző társadalmi alakzatok között is eltéréseket tapasztalunk a jog által bűncselekménynek deklarált cselekmények körében. Tehát egy minden időben, mindenütt érvényes univerzális fogalmat kell kialakítani.

Az említett próbálkozásokkal szemben joggal felvethető, hogy a normális és a patologikus, a szociális és az antiszociális, valamint a morális és az amorális jelleg abszolút és minden időben, továbbá bárhol érvényes és körülhatárolható értékfogalmakat tükröznek-e. Nyilvánvaló, hogy nem, hiszen azonos időben és körülmények között is teljesen eltérő vélemények mutatkoznak meg annak megítélésében, mi a normális, szociális, valamint erkölcsös jelenség. Ezek tehát ugyancsak relatív és pontosan nem körülhatárolható fogalmak. Ennek megfelelően a bűncselekmény fogalmát illetően is megtalálhatók a kiterjesztő, illetve leszűkítő meghatározások.

Mégis az az álláspont kerekedett felül, hogy a jogszabályi körülírás alapulvétele alkalmas csupán a kriminológia tárgyának megfelelő körülhatárolására, mert ez biztosítja a bűncselekmény speciális és pontos, éspedig hosszabb történelmi időszakra érvényes meghatározását, szemben az előbbiekben tárgyalt olyan kísérletekkel, amelyek során teljesen relatív, minden egzakt megállapítási lehetőséget nélkülöző, a legkülönbözőbb értékelési véleményeknek teret biztosító, tehát egészen bizonytalan tényezőkre igyekeztek felépíteni az ún. „univerzális" fogalmat.

Bár ebben a felismerésben kétségtelen szerepet játszott a szociológiai szemlélet újabb felélénkülése, ez távolról sem jelentette azt, hogy a jognak a társadalmi tartalma és ilyen jellegű meghatározó szerepe került volna figyelembe. A büntetőjogi szabályozást szociológiai tartalmának figyelembevétele nélkül mint adott tényt és legalkalmasabb ismérvét fogadták el a bűntettnek az egyéb emberi magatartásoktól való elhatárolására. Ennek tulajdonítható, hogy minden irányzat keretén belül megtalálhatók a bűncselekmény fogalmára vonatkozó és a jogi szabályozás tényét is magában foglaló meghatározások, és ez ma már lényegében uralkodó álláspontnak tekinthető. Gyakorlati kutatási problémák, így a bűnözés

alakulásának a felmérhetősége, a büntetőjogi szabályozás figyelembevételével a különböző területek bűnözésének összehasonlítási lehetőségei, módszertani kérdések, valamint egyéb, az emberi magatartásokkal foglalkozó tudományágakkal való összefüggések, illetve elhatárolások kimunkálása stb. mind hozzájárultak ahhoz, hogy napjainkban már ritkán merül fel a bűncselekmény fogalmával kapcsolatban olyan álláspont, amely a jogi elemet kizárná.

A bűncselekmény jogi fogalma társadalmi tartalmat foglal magában, ha ez a körülmény a büntetőtörvények lakonikus és formalizmusra törekvő megfogalmazásában nem is fejeződik ki közvetlenül. A jog a formáját jelenti azoknak a döntéseknek, amelyek a szabályozás tárgyát képező társadalmi viszonyok következményei. A büntetőjogi szabályozás tehát nem valami formális jelenség, hanem a társadalmi-politikai viszonyok alapján kialakult társadalmi felfogásnak megfelelő tevékenység eredménye. Ezzel magyarázható az a körülmény, hogy a bűncselekmény fogalmának a jogi elem kizárásával történő meghatározására irányuló kísérletek hajótörést szenvedtek. A bűncselekmény jogi fogalma ugyanis magában foglalja mindazokat a reális, társadalmi valóságot tükröző elemeket, amelyek a kriminológia kutatásainak alapjául szolgálhatnak. Ez a három elem: a társadalomra veszélyesség ténye, a bűnös emberi magatartás és a jogi szabályozottság.

Az előbbiekben felvázolt tényezők állandó és univerzális jellegűek, mert mindenkor és mindenütt a bűncselekmény fogalmának alkotó elemei. Ezenfelül mindegyik tényező általános jellegű és elemezhető, tehát tudományos kutatás tárgyául szolgálhat.

A büntetőjogi szabályozásban megnyilvánuló értékelés változó elem, ennek alapja az erkölcsi-társadalmi felfogás. Ez viszont a politikai, gazdasági, kulturális és szociális körülmények terméke, illetve tükörképe. A bűncselekmény állandó elemeit, így a társadalomra veszélyesség mibenlétét, az emberi magatartásformákat, valamint a jogi szabályozás tartalmát és módját nyilvánvalóan befolyásolják a társadalom változó körülményei.

Az elmondottak alapján levonható az a következtetés is, hogy a kriminológiában nincsen szükség speciális bűncselekményfogalom kialakítására, mert a büntetőjog által adott fogalmi meghatározás teljes mértékben magában foglalja mindazokat a valóságjelenségeket, amelyek a kriminológiai kutatások számára lényegesek.

4. A bűnözés leküzdésére irányuló állami és társadalmi módszerek és eszközök.

A bűnözés elleni küzdelemnek alapvető tényezői a leküzdésére alkalmazott büntetőjogi és egyéb állami, valamint társadalmi eszközök és módszerek. A büntetőjogi eszközök körében alapvető társadalmi szükségletként merül fel a hatásosság kérdése. A büntetési nemek, a kiszabott mértékek alkalmazásának a hatásossága mellett további jelentős kérdés a büntetés-végrehajtás eszközeinek és módszereinek az eredményessége. Ez a problémakör hozzátartozik a bűnözés tényezőinek a megvilágításához, valóságjelenségeket képvisel, és vizsgálata ugyancsak jelentős szerepet tölt be a kriminológia feladatkörében.

A büntetőjogi eszközök körében a szabadságvesztés-büntetések egyfelől a büntetéskiszabás során történt alkalmazás, valamint a büntetés-végrehajtás vonatkozásában igényelnek vizsgálatot. Ez azt jelenti, hogy egyik oldalról megvizsgálandó az alkalmazott mértékek helyessége, másik oldalról pedig az, hogy a büntetés-végrehajtás során mennyiben sikerül a büntetési célokat, így az átnevelést, valamint a társadalomba való visszavezetést megvalósítani, illetve az e célból alkalmazott eszközök és módszerek megfelelőek voltak-e. A hosszú tartamú szabadságvesztés-büntetések kérdése elsősorban azért vizsgálandó, mert ebben a körben mérhető jelentős időn keresztül és ezáltal megalapozott eredményt ígérően az átnevelés céljait szolgáló büntetés-végrehajtási módszerek és eszközök hatékonysága, valamint a társadalomba való visszailleszkedés megvalósítására hivatott utógondozás követelményeinek a mikénti teljesítése. Hasonló követelmények mutatkoznak a középtartamú szabadságvesztés-büntetések vonatkozásában. Nyilvánvaló, hogy ezek körében más büntetés-végrehajtási módszerek alkalmazására van szükség mind az oktatás, mind a munkáltatás és a nevelés vonatkozásában. Ezek megfelelő volta, illetve a továbbfejlesztés követelményei csak megfelelő értékelő elemzés eredményei alapján állapíthatók meg.

A rövid tartamú szabadságvesztés-büntetések problematikus volta világszerte felismert és vitatott jelenség. A szabadságelvonás rövidsége miatt a nevelés lehetőségei erősen korlátozottak, ugyanakkor fennáll az ún. börtönfertőzés veszélye. Az említett kategóriával függnek össze a szabadságelvonás nélküli büntetések kérdései. Ezek a büntetési nemek egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert, mert fejlesztésük, hatékonyságuk növelése azzal a jogos várakozással történik, hogy ezáltal alkalmassá válnak rövid tartamú szabadságvesztés-büntetések helyettesítésére. A pénzbüntetés, a javítónevelő munka, a próbára bocsátás, a büntetés végrehajtásának felfüggesztése mellett világszerte tapasztalható különböző egyéb szabadságelvonás nélküli büntetési formák kialakítására irányuló törekvés. Mindezek mellett egyre inkább felismerésre került a bűnözés elleni küzdelemben az utógondozás alapvető fontossága. Az ezekkel kapcsolatos kutatások tehát elsőrendű társadalmi szükségletek kielégítésére hivatottak.

A bűnözés elleni küzdelemben a büntetőjogi eszközök mellett jelentős szerepük van az

egyéb állami és társadalmi intézkedéseknek. A bűnözésnek a politikai, gazdasági, kulturális és szociális viszonyokkal való összefüggéséből következik, hogy az említett társadalmi szektorok körében alkalmazott intézkedések jelentős szerepet tölthetnek be a bűnözés megelőzésében. Ebből következik a kriminológiának az a feladatköre is, hogy az előbb említett összefüggések feltárása alapján a kriminológia alapot szolgáltasson a szükséges állami és társadalmi megelőző intézkedések kialakításához.

III. A kriminológia helye a tudományok rendszerében. 1. A bűnügyi tudományok egymáshoz való viszonya. 2. A kriminológia viszonya egyéb tudományokhoz, különösen a szociológiához és a pszichológiához. 3. A kriminológia szerepe a büntetőpolitika kialakításában.

1. A bűnügyi tudományok egymáshoz való viszonya.

A bűnözés összetett és sokoldalú jellegének a következménye, hogy különböző tudományágak egymástól eltérő nézőpont és módszerek alkalmazásával vizsgálják e társadalmi jelenséget. Szemben a régi jogközpontú felfogással, ma már kialakultnak tekinthető a bűnügyi tudományok rendszere, amelyben teljes önállósággal helyezkedik el a büntető jogtudomány, a kriminológia és a kriminalisztika. Ezeknek az átfogó tudományágaknak a keretén belül különböző szakágazatok vannak.

A büntető jogtudomány a bűnözés jogszempontú vizsgálatát végzi, amennyiben kutatási tevékenysége közvetlenül a jogi normarendszerre irányul, ennek következtében dogmatikai, történeti, filozófiai, jogszociológiai nézőpontot és ennek megfelelő módszereket alkalmaz. A kriminológia a bűnözést mint társadalmi valóságjelenséget vizsgálja, és így szociológiai, valamint pszichológiai nézőpontot, illetve módszereket használ. A két tudományág között szoros összefüggés van, mert a büntetőjogi szabályozás által meghatározott a kriminológia kutatási köre, viszont a kriminológia eredménye, a valóságjelenségek feltárása alapvető jelentőségű a büntető jogtudomány számára a büntetőjogi intézmények fejlesztését célzó tevékenységében.

Hasonló szoros kapcsolat van a kriminológia és a kriminalisztika között is, amennyiben a kriminológia morfológiai és etiológiai megállapításait felhasználja a kriminalisztika, míg ez utóbbi eredményei jelentős segítséget jelentenek a valóságjelenségek feltárásához.

A pönológiával kapcsolatban álláspontunk szerint a büntetési rendszernek az a része, amelyik a büntetőjogi szabályozás tárgya, a büntetőjog, míg a büntetések alkalmazása és a büntetés-végrehajtás valóságjelenségei, így a bűntettesek kezelése során alkalmazott módszerek és eszközök hatásosságának elemzése, felmérése és a megfelelő következtetések kialakítása a kriminológia körébe tartozik. Az kétségtelen, hogy ezen a területen egyre nagyobb speciális ismeretanyag halmozódik fel, ami arra a perspektívára mutat, hogy a későbbiekben számolni lehet önálló tudományág kialakításának az igényével.

A kriminológiának alapvető szerepe van a megelőzés területén. A megelőzés azonban mindegyik bűnügyi ágazatnak a maga sajátos eszközeivel végzendő feladata, amely a bűnügyi tudományok körében nem szakítható ki önálló matériává. A kriminálprofilaxis minden bűnügyi tudomány integráns része, melynek egységes és célravezető gyakorlatát a kriminálpolitika hivatott biztosítani.

2. A kriminológia viszonya egyéb tudományokhoz, különösen a szociológiához és a pszichológiához.

A bűnügyi tudományok körén kívül eső tudományágakkal való összefüggés kérdése igen jelentős a kriminológia tárgykörének és módszertanának tisztázása szempontjából. A bűnözés jellegénél fogva a legkülönbözőbb társadalmi jelenségekkel mutat összefüggést, amennyiben egyfelől a különböző társadalmi jelenségek hatnak a bűnözésre, másfelől a bűnözés visszahat ezekre. Ennek megfelelően a különböző tudományok egyrészt előismeretül szolgálnak a bűnözés vizsgálatánál, másrészt szükség van módszereik alkalmazására. A társadalmi életnek majdnem minden részterülete kölcsönös összefüggésben van egymással, és mindezek összefüggésben vannak a bűnözéssel is. E szempontból egyaránt jelentősek a családi, nevelési, kulturális, foglalkozási, lakás-, környezeti, gazdasági, szociális stb. viszonyok. Ezeknek elemzésével a különböző társadalomtudományi diszciplínák foglalkoznak, zömében és általános szinten a szociológia, illetve annak szakágazatai. Ezeknek az ismeretanyagoknak az a része, amely összefüggést mutat a bűnözéssel, szükségszerű eleme a bűnözés feltárására irányuló kutatásnak. A bűnözés és az egyéb társadalmi jelenségek összefüggéseinek feltárása útján állapíthatók meg a szociológiai általánosság szintjén, hogy egyfelől a különböző társadalmi jelenségek milyen mennyiségi és minőségi szerepet játszanak a bűnözés alakulásában, másfelől a bűnözés milyen befolyást gyakorol az egyéb társadalmi jelenségekre. A bűnözés specialitását a szociológia által vizsgált egyéb deviáns jelenségekkel szemben az adja, hogy a bűnözés körében olyan magatartásokról van szó, amelyeknek a körülírását és a következtetéseit büntetőjogi szabályozás határozza meg. A bűnözés társadalmi okainak és feltételeinek felderítése során a kriminológia természetesen felhasználja a szociológia megfelelő ismeretanyagát és módszereit, de ebben semmi sajátosság nincs, mert minden tudomány támasz-

kodik más tudományok ismereteire és alkalmazza azok módszereit. Amikor a kriminológia a bűnözés kutatása során a társadalmi tényezők feltárásához szükségszerűen szociológiai aspektust és módszereket alkalmaz, eredményeivel nyilvánvalóan gazdagítja a szociológia ismeretanyagát is, és fejlesztőleg hat az igénybevett módszerekre is. Mindezek alapján a súlypont nem az elhatárolás, hanem inkább az összefüggések kérdésén van, mert a cél az, hogy az érdekelt tudományágak részéről minél bővebb és sokoldalúbb ismeretanyag, valamint minél tökéletesebb módszerek álljanak rendelkezésre.

A pszichológia az emberi magatartások kialakulásával, azok formáival foglalkozik, ennek során igyekszik megállapítani az egyedi cselekményekben megvalósuló pszichikus folyamatok tényezőit és összefüggéseiket. A bűnözés vizsgálatánál tehát kriminálpszichológiai nézőpont érvényesítésére is szükség van. A kriminológia és a pszichológia összefüggéseit, illetve elhatárolását illetően lényegében hasonló helyzettel állunk szemben, mint a szociológiával kapcsolatban. A kriminálpszichológiai vizsgálatok során ugyanis fel kell használni a pszichológiának a bűnözés vonatkozásában releváns ismeretanyagát, valamint módszereit.

A bűnözés komplex jellegéből következik, hogy különböző oldalai sajátos nézőpontból közelíthetők meg. Így a szociológus, a pszichológus, az orvos stb. saját tudományszakának a nézőpontját alkalmazza, amikor a bűnözést vizsgálja, de ekkor kriminológiát művel, mert annak ellenére, hogy saját szakágazata számára von le következtetéseket, a kutatás tárgya és célja határozza meg a tudományos tevékenység jellegét.

3. A kriminológia szerepe a büntetőpolitika kialakításában.

A bűnözés és annak leküzdésére irányuló tevékenység törvényszerűségeit kell feltárni ahhoz, hogy a büntetőpolitika megalapozott legyen, és meg tudja határozni a büntetőjogi tevékenység (jogalkotás és jogalkalmazás), valamint a megelőzés területén követendő gyakorlati irányvonalat. Az említett törvényszerűségek vizsgálatával a bűnügyi tudományok foglalkoznak, amennyiben nézőpontjukból következően a bűnözés megfelelő részjelenségeit kutatják. A részjelenségek körében kétségtelenül alapvető jelentőségű a bűnözés megjelenési formáinak, valamint okainak és feltételeinek ismerete, amelyeknek feltárásával a kriminológia foglalkozik. A kriminológiai ismeretanyag morfológiai és etiológiai ténymegállapításaival közvetlenül is szolgálja a kriminálpolitika megalapozását, de közvetve is, amennyiben a büntetőjog-tudomány és a kriminalisztika körében a bűnözéssel kapcsolatos törvényszerűségek feltárására irányuló tevékenység számára jelent nélkülözhetetlen forrásanyagot.

A büntető joggyakorlat minden szakaszában, így a jogalkotásban, a bűnfelderítésben, a büntetéskiszabásban, a büntetés-végrehajtásban, továbbá az utógondozásban, a megfelelő büntetőpolitikai elvek kialakításában alapvető jelentősége van a kriminológiai ténymegállapításoknak, amennyiben a bűnözés tényezőinek és azok összefüggéseinek kimunkálása nélkülözhetetlen forrást képvisel.

IV. A kriminológia módszertani kérdései. 1. Általános módszertani elvek. 2. A kutatások technikai módszerei. 3. Az egyedi és tömegjelenségre irányuló kutatások összefüggései.

1. Általános módszertani elvek.

A kriminológia módszertanában a marxizmus általános elveire építünk. Alapvető szempont a bűnözéssel kapcsolatban, hogy a bűnözés társadalmi jelenség és történeti kategória, a rá vonatkozó nézetek világnézetileg meghatározottak, s így a dialektikus és történelmi materializmus elvei mind ismeretanyagként, mind módszertani alapkövetelményként jönnek figyelembe.

A kriminológia különböző tudományok ismeretanyagára támaszkodik, ezeket összegyűjti, rendszerezi. Ez a kompilatív tevékenység nem merül ki abban, hogy a különböző tudományágak bűnözéssel kapcsolatos ismeretanyagát mozaikszerűen összerakja, hanem a kriminológia feladatköre és célja által meghatározott logikai módszerekkel, mint az analízis, szintézis, valamint a dedukció és indukció alkalmazásával az adott ismeretek összefüggéseinek kimunkálása alapján jut megállapításokra a bűnözés törvényszerűségeit illetően.

A bűnözés komplex jellegéből következik a kriminológia multidiszciplináris arculata, amely azzal a következménnyel jár, hogy felhasználja a releváns tudományágak ismeretanyagát, valamint alkalmazza módszereiket.

A bűnözés vizsgálata alapvetően szociológiai és pszichológiai módszerek alkalmazásával történik. Az ismertetett általános módszertani kereteken belül sem nélkülözhetők a megismerés logikai módszerei, valamint az adott ismeretekre támaszkodó elvi koncepciók, operációs módszerként hipotézisek, kutatási modellek alkalmazása, mert különben nem tudjuk meghaladni a tiszta empíriát, amely korlátja az elméleti általánosítások kialakításának.

Az általános módszertani elvek körében rá kell világítanunk az okság problémájára. A kriminológiában különböző irányzatok vannak, de a törvényszerűség, a determináció és az oksági viszony problémáját egyik sem kerülheti meg. A kriminológiai kutatás arra irányul, hogy feltárja a bűnözés törvényszerűségeit, illetve azokat a tényezőket, amelyek törvényszerű determináló hatást gyakorolnak a bűnözés keletkezésére, kialakulására.

A törvényszerű összefüggések és determináció körében leglényegesebb kategória az oksági viszony, amelyben meghatározott feltételek összefüggése egyféleképpen vagy egyértelmű módon érvényesül. A társadalmi jelenségek bonyolult összefüggései következtében az oksági viszony a maga egyértelmű és tiszta minőségében csak nehezen mutatható ki, mégis az erre irányuló kutatási törekvés vezet a különböző törvényszerű kapcsolatok és determinációs folyamatok feltárásához.

Az erre irányuló megismerési tevékenység során a vizsgált jelenséget ki kell emelnünk az egyetemes összefüggések láncolatából, mert megfelelő határokon belül lehetséges az érdeklődési körünkbe tartozó törvényszerű összefüggések feltárása, különben elveszünk az egyetemes kapcsolatok bonyolultságában.

Az oksági viszony operatív tényezői az okok és a feltételek. Az ok kiváltója, létrehozója valamely jelenségnek, míg a feltételek csupán lehetővé teszik az eredmény létrejöttét, közvetett szerepet játszanak abban, amennyiben hatásukat az okokra fejtik ki, elősegítik annak érvényesülését. Valamely jelenség létrejötténél végbemenő folyamat során számos feltétel jelentkezik, amelyeknek mozgása, egymás irányában megnyilvánuló kölcsönhatása idézi elő azt, hogy bizonyos feltétel vagy feltételek keletkeztető hatást gyakorolnak, új jelenséget hoznak létre, tehát okká minősülnek. Általában valamely jelenség létrejötténél több ok szerepe ismerhető fel, mint ahogy az is igaz, hogy egy ok több okozatot hozhat létre. A társadalmi jelenségek egyetemes összefüggésein belül a bűnözés körét a büntetőjogi szabályozás határozza meg. A büntetőjogi gyakorlat tapasztalatai alapján a büntetőjogon belül rendszerezett és osztályozott kategóriák alakultak ki, amelyek a bűntettek és az elkövetők vonatkozásában a társadalmi valóságnak megfelelő tipológiát fejeznek ki, és így iránymutatói a speciális elszigetelésnek.

A konkrét bűntettek vonatkozásában a társadalmi gyakorlat követelményei alapján régen meghaladott az az álláspont, hogy a büntetőjog szempontjából az oksági viszony megállapítása a büntetőjogi felelősség kérdésének eldöntésére korlátozódna, mert a büntetőpolitikai (büntetéskiszabás, megelőzés, büntetésvégrehajtás) követelmények alapján a ténymegállapítási kört ki kell terjeszteni a bűntett előzményeire, valamint az utólagos jelenségekre is. Konkrétan így jelentkezik a jogalkalmazásban a kriminológia szerepe, amennyiben a ténymegállapítási követelmények teljesítésében szemléleti és módszertani segítséget nyújt, valamint ismeretanyagot szolgáltat. Éppen ezek a büntetőpolitikai követelmények meghatározó szerepet töltöttek be a kriminológia történeti kialakulásában.

A büntetőjogban az elszigetelés iránymutatója a jogi normarendszer, ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy a jogi eszközökkel történő befolyásolhatóság ténye szolgál mércéül a ténymegállapító tevékenység keretének. A kriminológia ebben a keretben segítséget jelent a büntető joggyakorlat számára, viszont önálló és jelentősebb feladatköre a nem büntetőjogi eszközökkel történő megelőzés intézményének a megalapozása. A kriminológia vonatkozásában tehát az összefüggések relevanciájának körét a jogi normarendszer, valamint a tágabb értelemben vett megelőzés szempontjai, a büntetőjogi és nem büntetőjogi eszközökkel való befolyásolhatóság ténye határozza meg.

2. A kutatások technikai módszerei.

Az általános módszertani elvek keretén belül alkalmazásra kerülő konkrét kutatási módszerek körében különbséget kell tenni aszerint, hogy a tárgyat általános vagy egyedi szintű megjelenésében vesszük vizsgálat alá. Nyilvánvaló, hogy mások a módszerei a tömegjelenség és mások az egyedi jelenség vizsgálatának.

A bűncselekmény mint egyedi jelenség vizsgálatának módszereit az a tény határozza meg, hogy minden más emberi cselekménnyel azonos módon jön létre, tehát az általános magatartáslélektan módszereit alkalmazzuk. A megfigyelés, az egyéni beszélgetés, a kérdőíves, valamint önéletrajzi módszer, a kísérlet és ennek körében a tesztmódszerek a bűncselekmények sokoldalú és összetett, valamint egymástól eltérő jellegének következményeképpen komplex módon, a szükségleteknek megfelelően kombinálva kerülnek alkalmazásra.

További jelentős módszere a kutatásnak a statisztika. A statisztika egyfelől módszer, másfelől mint ismeretanyag a kutatási alapanyagot képezi. Az egyedi vizsgálatoknál is alkalmazásra kerül, amennyiben ennek felhasználásával tudjuk kimutatni az egyedi vizsgálatok útján feltárt jelenségeket számszerűleg, illetve azok előfordulásának gyakoriságát. A tömegjelenség vizsgálatának alapvető módszere a statisztika, amely számszerűen tükrözi a tömegjelenség, jelen esetben a bűnözés összvolumenét, ezen belül a különböző bűntetti kategóriák szerinti tagozódását, növekedését vagy csökkenését, a bűnelkövetők számát, ezeknek a demográfiai, szociális, kulturális, foglalkozásbeli szempontok szerinti mennyiségi részarányát, a visszaeső bűnözés mértékét és mindazokat a jelenségeket, amelyeket a társadalmi és a tudományos szükségleteknek megfelelően statisztikai adatszolgáltatás tárgyává teszünk. A statisztikai feldolgozásnak ma már természetszerű eleme a matematikai módszerek alkalmazása.

A statisztikai feldolgozás nélkülözhetetlen módszere az általános törvényszerűségek feltárására irányuló kutatásnak. A statisztikai feldolgozás a gyakorlati bűnüldözésnek is nélkülözhetetlen módszere, mert nyilvánvaló, hogy az éves kriminálstatisztika, amely megmutatja a bűnözés dinamikáját, emelkedését

vagy csökkenését, a bűncselekmények és az elkövetők különböző kategóriáinak mennyiségi, valamint ugyancsak számszerűséggel kifejezett minőségi adatait, területi egységek szerinti eloszlását, az alkalmazott büntetőjogi eszközök számszerű kimutatását, pótolhatatlan eszköz a bűnüldözés szervezeti, stratégiai és taktikai kérdéseinek a megoldásánál, de ugyanakkor alapvető forrásanyaga a tudományos kutatásnak is. (→ *Igazságügyi statisztika*)

3. Az egyedi és tömegjelenségre irányuló kutatások összefüggései.

A bűnözés mint tömegjelenség és a bűncselekmény mint egyedi jelenség különböző sajátosságaiból következik, hogy mindkét szinten egymástól eltérő módszerek alkalmazására van szükség. Minthogy azonban ugyanazon jelenség különböző szintű, éspedig általános, illetve egyedi megnyilvánulásról van szó, a nyilvánvaló összefüggés folytán a bűnözés feltárására irányuló kutatás során mind a tömegvizsgálati, mind az egyedi vizsgálati módszer alkalmazására szükség van. A tömegvizsgálat módszere, a statisztika, megmutatja a makrokörnyezeti jelenségek mozgását és összefüggéseit, ezekből azonban az egyedi összefüggések, a mikrokörnyezet mozgásformái, a pszichikus folyamatok nem mutatkoznak meg. Viszont az egyedi jelenségek konkrét feltárása nem ad választ azokra a kérdésekre, amelyekre a tömegvizsgálati módszer képes. Tömegesen elvégzett egyedi vizsgálatokkal legfeljebb közelíteni tudjuk a tömegjelenség szintjét azáltal, hogy nagy számban, illetve nagy gyakorisággal előforduló egyedi tényezők, illetve összefüggések feltárásával a vizsgálati sokaság tekintetében általános jellegű következtetésekre jutunk. Ezek azonban az általánosság szintjén további, más tömegjelenségekkel való összefüggések vizsgálatához szolgálnak alapul, éspedig ahhoz, hogy reális mutatóul szolgáljanak a statisztikai módszer útján történő kutatáshoz.

A tömegjelenség szintjén és statisztikai módszerekkel végzett vizsgálatok eredményei viszont nem mutatják meg az általános jelenségeknek, illetve összefüggéseknek az egyedi konkrét cselekményekben való realizálódását, másképpen kifejezve: a makrokörnyezet jelenségeinek érvényesülését a mikrokörnyezetben. Mindkét környezet tényezői ugyanis számos és bonyolult áttételen keresztül érvényesülnek, s így az általános jelenségek az egyediség szintjén a lehetőség, a valószínűség mértékére, míg az egyedi jelenségek a tömegjelenség nívóján absztrahálódnak.

A sok tényezőt felölelő egyedi vizsgálatok útján megállapított gyakori összefüggések hipotézisül használhatók fel a tömegvizsgálatoknál. Ennek során mutatkozik meg, hogy az összjelenség szintjén milyen számszerűséggel fordul elő a kérdéses összefüggés, illetve hipotézisünk helytálló-e vagy sem. Az egyedi vizsgálatok eredményei is statisztikai feldolgozásra kerülnek, az így nyert számszerű adatok a vizsgálati sokaság általánosságait tükrözik, de mégis közelebb állnak a konkrét esetekhez, mint az összjelenségre vonatkozó statisztikai feldolgozások. Az egyedi vizsgálatok eredményeinek statisztikai feldolgozása útján nyert adatok olyan mértékben tükrözik a vizsgált jelenség összességének az ismérveit, amilyen mértékben az esetvizsgálati sokaság a jelenség egészét reprezentálja. Ez azt jelenti, hogy ha az esetvizsgálati sokaságot helyes mintavétellel alakítjuk ki, vagyis olyan részt választunk ki, amely megoszlásában és jellegzetességeiben híven reprezentálja az összjelenséget, akkor a jelenség egészére nézve érvényes megállapításokhoz juthatunk.

A reprezentatív módszer alkalmazásával egyfelől az egyedi vizsgálatok eredményeiből általános jellegű következtetések vonhatók le, másfelől a tömegvizsgálatokat intenzívebbé tudjuk tenni. A megfelelően kiválasztott sokaság körében ui. sokkal több tényezőre és összefüggésre kiterjedő kutatást tudunk lefolytatni, és ennek alapján az össz-sokaság tekintetében is helytálló megállapításokat vagyunk képesek kialakítani.

A két kutatási módszer tehát szükségképpen kiegészíti egymást, mert mindegyik körében olyan ténymegállapításokra juthatunk, amelyek a másik keretében nem mutathatók ki.

Irodalom: *Földvári* József—*Vigh* József: Kriminológia Bp. 1966.; *Szabó* András: A fiatalkorúak és a büntetőjog. Bp. 1961.; *Vermes* Miklós: A kriminológia alapkérdései. Bp. 1971.; *Sargorodszkij*, M. D.: A büntetőjogi büntetés. Bp. 1960.; Szovetszkaja kriminologija. Moszkva, 1966.

Beccaria, C.: Bűntett és büntetés. Bp. 1887.; *Garofalo*, R.: La criminologie. Paris, 1895.; *Lombroso*, C.: Der Verbrecher. Hamburg, 1887.; *Montesquieu*, Ch. L.: Törvények szelleméről. Bp. 1962.; *Pinatel*, J.: La criminologie. Paris, 1969.; *Seelig*, E.: Lehrbuch der Kriminologie. Graz, 1951.; *Sutherland*, E. H.: Principles of Criminology. Chicago, 1934.

Vermes Miklós

KÜLÖNBÍRÓSÁGOK → *Bíróságok*; — *Polgári peres és nemperes eljárás*

KÜLÖNLEGES PERES ELJÁRÁSOK → *Polgári peres és nemperes eljárás*

KÜLÖNLEGES STB. ELJÁRÁSOK A BÜNTETŐ ELJÁRÁSBAN → *Büntető eljárás lefolytatása*

M

MAGÁNFÉL → *Büntető eljárás lefolytatása*

MAGÁNJOG → *Jogfogalom; — Jogrendszer; — Polgári jog*

MAGYAR ÁLLAM- ÉS JOGTÖRTÉNET: I. A magyar állam- és jogtörténet megalapozása (1074.) — II. A történeti jogi iskola hatása a magyar jogtörténet kifejlesztésére (1075.) — III. A pozitivizmus térhódítása a magyar jogtörténetírásban (1076.) — IV. A magyar állam- és jogtörténet retrográd nacionalista szakasza (1077.) — V. A szellemtörténeti irány a jogtörténetírásban a két világháború között (1078.) — VI. A pozitivizmus továbbélése a vidéki jogi karokon (1079.) — VII. Az állam- és jogtörténet a felszabadulás után (1081.)

I. A magyar állam- és jogtörténet megalapozása.

A magyar állam- és jogtörténet mint tudomány a 18. század második felében jelent meg. Önállóvá válásához Magyarországon is — Európa más országaihoz hasonlóan — az az anyaggyűjtés vezetett, amelyet a kormánypolitika érdekei, vagy az uralkodó osztályok egyes csoportjai, vagy személyei pereikben álláspontjuk bizonyítására igényeltek. A legelső jogtörténeti munkák Magyarországon *Kollár* Ádám Ferenc bécsi udvari könyvtárnok nevéhez fűződnek. (Historia diplomatica juris patronatus apostolicorum Hungariae regum. Vindobonae, 1762.; De originibus et usu perpetue potestatis legislatoriae circa sacra Apostolicorum Regum Hungariae. Vindobonae, 1764.; Jurium Hungariae in Russiam minorem et Podoliam, Bohemiaeque in Osvicensem et Zatoriensem Ducatus Explicatio. Vindobonae, 1772.; Historiae jurisque publici Regni Hungariae amoenitates. Tomus 1—2. Vindobonae, 1783.)

A Mária Terézia alatt megindult jogtörténeti kutatás Kollár után a vele vitatkozókon kívül nem talált tudományos szintű művelőre, mivel a jogtörténeti dokumentumok — a magyar Corpus Jurison kívül — még nem voltak nyomtatásban közzétéve. Első feladat tehát a dokumentumok felkutatása és közzététele volt.

A magyar állam- és jogtörténet mint tantárgy még nem szerepelt az egyetemi oktatásban sem, és csupán Mária Terézia tanulmányi reformjában, a Ratio Educationisban (1777) igényli először a jogtörténet tanítását, amit a hazai jog (jus patrium) keretében kíván megvalósítani. A hazai jogban az uralkodó „a törvények igazi megértését" tekinti e tárgy legfőbb feladatának, s ehhez szükségesnek tartja „egy eddig elhanyagolt, de mindazonáltal nagyfontosságú és széles körű hasznothajtó tudománynak ismeretét. Ez a magyar jogtörténet." Mivel azonban e tárgyat még nem dolgozták fel, a Ratio Educationis egyelőre vázlat készítését írta elő, de azután kidolgozását is kívánja azzal a céllal, hogy a tanuló „a törvények történetét, általában forrásaikat és keletkezésüket, változásukat és ezeknek okait megismerje és úgy készüljön a törvények valódi megértésére és a felvett tárgy igazi magyarázatára". (Ratio LXXXVIII. §.)

E program ellenére a jogtörténet mint tananyag nem került az egész feudális korban kidolgozásra. A kidolgozáshoz, sőt az egyes monográfiák megírásához is nélkülözhetetlen alapvető kutatások elvégzésének feladata elsősorban a történetírókra hárult, akik a 18. század második felében (Pray, Katona), majd a feudális kor utolsó évtizedeiben (Fejér György) összegyűjtötték és közzétették — részben fel is dolgozták — a magyar feudális évszázadok — különösen a Mohács előtti korok — dokumentumait, a királyi okleveleket, privilégiumokat. E korban a jogtörténetírás előrehaladását, s az önálló tudomány Magyarországon való kibontakozását az is gátolta, hogy a feudális korban a régebbi törvényeket is — hacsak azokat kifejezetten nem helyezték hatályon kívül — a kor végéig érvényben levőnek tekintették, melyekre a bíróságok előtt hivatkozni lehetett. Mindez nem volt még jogtörténet, hanem élő jog, és a *hazai jog* (jus patrium) keretébe tartozott.

A jogtörténetírás előrehaladását segítette az a hatalmas forrásgyűjtés, amit a század fordulóján a Kovachichok, *Kovachich* Márton György (1744—1821) és fia, *Kovachich* József Miklós (1798—1878) végeztek el. Már évtizedekkel előbb ismeretessé vált, hogy a Corpus Juris nem tartalmazza a királyok összes dekrétumait. Időszerűvé vált tehát I. István óta a forrásoknak, a törvényeknek összegyűjtése, melyek nélkül érdemleges jogtörténetírásra nehezen lehe-

tett gondolni. Ezt a rendkívüli anyaggyűjtő munkát végezték a Kovachichok. Munkájuk azonban nem kapott hivatalos elismerést. A helytartótanács, illetve a kancellária óvakodott attól, hogy a Corpus Juris jól bevált szövegén változtassanak. A Corpus Juris és benne Werbőczy Hármaskönyve ugyanis a feudalizmus hanyatlása idején már olyan biztos jogi támaszt jelentett a magyar arisztokráciának, hogy azon minden változtatást veszélyesnek tartottak. A Corpus Juris tehát továbbra is régi formájában maradt, a Kovachichok pedig gyűjteiseiket magánmunkálatként több kötetben tették közzé. Ezek közül a Vestigia Comitiorum (1790), a Supplementum ad Vestigia Comitiorum (3 kötetben, 1798—1801) a ki nem adott törvényeket tartalmazták. A Formulae solennes styli (1799) gyűjtemény a 14—15. századi formuláskönyveket, illetve hivatali formulákat tette közzé. Kovachich Márton György élete végén, illetve halála után fia, József Miklós folytatta a törvények kiadásait (Lectiones variantes decretorum comitialium. Pest, 1816; Sylloge decretorum comitialium inclyti regni Hungariae. Pest, 1818, 1—2).

A 19. század első felében tehát az alapvető kutatások elvégzése után már mód lett volna a jogtörténet-tudomány fellendülésére is. Nem volt azonban olyan serkentő erő, amely kiemelte volna a hazai jogból. Kétségtelen, hogy a hazai jog, illetve a közjog keretében a jogtörténeti összefoglalás is helyet kapott, de — mivel a jogtörténetnek sem a pesti egyetemen, sem a jogakadémiákon külön katedrája nem volt — nem, vagy alig helyeztek súlyt az önálló kutatásokra. A hazai jog keretében azonban egyes szerzők a jogintézmények történeti fejlődésére tekintettel voltak, s munkáikban megteremtették a feudális jog egyes intézményeinek történetét. A magánjogtudomány területén *Kelemen* Imre (1744—1819), *Frank* Ignác (1788—1850), a közjogtudomány terén pedig *Hajnóczy* József (1750—1795), *Bartal* György (1785—1865.), *Cziráky* Antal Mózes (1772—1852), később *Virozsil* Antal stb. munkáit kell megemlíteni.

A feudális korban a magyar jogtörténet-tudomány tehát csak az alapokig jutott el. A monografikus irodalom a 18. század második felében elindult, de Mária Terézia után, megbízók hiányában, az esetleg vállalkozók már eleve megtorpantak a forrásanyag feltáratlansága miatt. A megalapozást elsősorban a történészek forráskutató munkássága szolgálta, amelyhez a jogtörténeti anyag feltárásával a Kovachichok adtak nagy segítséget. A nagyon gyér monografikus munkákon és a forrásfeltáráson kívül a feudális korban csupán a hazai jogi (magán- és eljárásjogi, büntetőjogi), valamint közjogi munkákban találjuk egy-egy intézmény fejlődésének történeti értékelését, vagy legalább a tárgynak történeti módszerrel való művelését. Ezeket a munkákat nehéz lenne még az európai áramlatok valamelyikébe besorolni. Kollárnál érezhetők a felvilágosult abszolutizmus ausztriai változatának törekvései, a magyar rendek merev reakciójával szembeni ellenállás, Hajnóczynál és a jakobinusoknál a rousseau-i népfelség elve talál visszhangra, míg a közjogászok legtöbbje a 19. században még külön az udvari (abszolutisztikus), külön a rendi (történeti, de reakciós) közjogot műveli, könyveik pedig a 19. században az udvari és rendi közjog kompromisszumát mutatják. Mindezek a nézetek azonban kevésbé befolyásolták munkáikat, e monográfiákban a tételes jog kutatása és a joggyakorlat rendszerezése a cél, s a szerző csupán egy-egy bevezető fejezetben fejtette ki elméleti állásfoglalását, de a munkákra a gyakorlati cél a jellemző. Kiemelkedik a jogtudomány e sokszor primitív művelői közül Frank Ignác. Bár első könyve elméleti részében a kantiánus természetjogi szemlélet mutatkozott, utóbb pedig a hegeli tanítások alapos megismerése és elvetése után a történeti jogi iskolához csatlakozott.

A jakobinus mozgalom véres elfojtása után a magyar nemesség és szakírói megelégedtek a meglevő jog konzerválásával, annak megváltoztatása a reformkor politikai arénáira, az országgyűlésre és a megyegyűlésekre korlátozódott. A „tudomány" munkásai — különösen ha közfunkciót vagy tanári állást töltöttek be — a meglevő jogszabályok és a gyakorlat rendszerezésére és értelmezésére szorítkoztak.

II. A történeti jogi iskola hatása a magyar jogtörténet kifejlesztésében.

A feudális és a kapitalista kor közötti határt jogtudósaink a polgári forradalom győzelme után lépték át. A jogtörténet a szabadságharc bukását követő abszolutizmus idején alakult önálló tárggyá. A Thun-Hohenstein Leo gróf nevéhez fűződő tanügyi reform (1855) az egész ausztriai birodalomban bevezette a német birodalom jogtörténetét. E tárgy tanítását *Wenzel* Gusztáv (1812—1891) egyetemi tanár kezdte meg a pesti egyetemen. Wenzel a tanszabadság elvére támaszkodva vállalkozott a német alkotmány- és jogtörténet magyar nyelvű előadására, és a tárgyat általános európai jogtörténetté kívánta fejleszteni. A pesti kar magáévá tette Wenzel felfogását, s 1861-től a kormánytól a német jogtörténet eltörlését, ugyanakkor az általános jogtörténet bevezetését kérte. Eredmény azonban csak a kiegyezéskor következett be, amikor a magyar tanítási nyelvet visszaállították, és a jogtörténet tanítását az európai jogtörténet keretébe illesztették.

Wenzel önálló jogtörténeti kutatásai elsősorban a magánjog történetére vonatkoztak, s eredményes volt forrásgyűjtő és kiadó tevékenysége is. 12 kötetes Árpád-kori új okmánytára jelentékeny új forrásanyaggal gazdagította Árpád-kori történetünket és jogtörténetünket. Ezenkívül gondos forrásgyűjtés alapján úttörő munkát végzett gazdaság- és jog-

történetünk nem egy területén. Fontosabb művei: Magyarország bányászatának kritikai története (1880); Visszapillantás az előbbi m. kir. Curiának 1724—1769-i működésére (1876); A magyar és erdélyi magánjog rendszere. Magyarország jogtörténetének rövid vázlata (1872). Egyetemes európai jogtörténeti tankönyvében is (1869, 1870, 1873) kevés önállóságot mutatott, átvette a német irodalom megállapításait s a német történeti jogi iskola romantikus túlzásait. Valójában a feudalizmus jogtörténetét tárgyalta a római birodalom bukásától a francia forradalomig, de nem élt az egyes jogintézmények összehasonlítási lehetőségeivel, hanem külön-külön mutatta be az egyes országok jogfejlődését.

Wenzel jogtörténetírása híven tükrözte a Savigny-iskola nacionalizmusát, s nem nélkülözte annak azokat a túlzásait, amelyhez a feudális rendi Magyarország jogi öröksége anyagot bőségesen szolgáltatott. A német történeti jogi iskola — melynek alapítása *Savigny* Friedrich Karl (1779—1861) nevéhez fűződik, Wenzel munkásságában érte el legnagyobb hatását a magyar jogtörténetírásra. Savigny ugyanis a napóleoni kodifikáció németországi oktrojált terjesztésével szemben a nemzeti jog elsőbbségét hirdette, melynek gyökerei — szerinte — a népszellemmel összefonódva meghatározzák a nemzet jogrendszerét. Savigny idealista történetfelfogása folytán alapelvül azt vallotta, hogy a történelem erőit a népszellem, a társadalom életét pedig a népszellemnek megfelelő jog szabályai irányítják. A népszellemnek megfelelő jogot a múltban kereste, és a régi jogszabályokat is tisztelte, mert ezeket tekintette sajátosan nemzetinek. Szerinte a jogtudománynak nem szabad beleavatkozni a spontán fejlődésbe, csak annak megismerésére szorítkozhat. A Savigny-iskola elterjedt Közép-Európának a polgárosodás mellett feudális maradványokat őrző nemzeti jogtörténeteiben csakúgy, mint ahogy maradványai megtalálhatók az egyes jogágak művelésében. A történeti jogi iskolát legjobban követő Wenzel tankönyvei elavultak, forrásgyűjteménye és részben egyes kisebb monográfiája azonban megfelelő kritikával használható.

III. A pozitivizmus térhódítása a magyar jogtörténetírásban.

A jogtudományban a pozitivizmus a történeti jogi iskolával szemben a múlt szigorú kritikája mellett arra mutatott rá, hogy a jog nem valami állandó, a nemzeti géniuszból fakadó ideál, hanem a társadalommal együtt változik. A történeti kutatás csak akkor érhet el eredményt, ha a spekulatív elveket elvetve tisztán a tényekből indul ki. Amikor a burzsoázia Magyarországon a kapitalizmus fejlődésével mind nagyobb részt kér a hatalomból, fel kívánta számolni a feudális múltból maradt, s mindvégig csak a nagybirtokosság érdekeit szolgáló jogintézményeket. A jogtudományban mind több vélemény követelte legalább a magánjog és perjog területén a kapitalista gazdasági szabályok alkotását. Így vált a jogtörténet feladatává, hogy a feudális maradványok igazolása helyett adatgyűjtések s azok kritikai megrostálása alapján a való tényeket állapítsa meg. Magyarországon a pozitivista iránynak legkiválóbb képviselője a jogtörténetírásban *Hajnik* Imre (1840—1902) volt. Pozitivista előnyei mellett azzal ért el kezdettől fogva jelentős előrehaladást Wenzellel szemben, hogy — különösen európai jogtörténetében — az összehasonlító módszert erőteljesen és kritikusan alkalmazta. Fontosabb művei: Magyar alkotmány és jog az Árpádok alatt. (Pest, 1872), amely azonban csak az Árpád-ház kihalásáig tárgyalja a magyar jogtörténetet. Sokkal jelentősebb európai jogtörténeti tankönyve: Egyetemes európai jogtörténet a középkor kezdetétől a francia forradalomig. Csak az 1. kötet jelent meg, amelyben a 15. századig jutott el. (Bp. 1875, 1880, 1895.) Hajnik módszere messze előremutatott Wenzellel szemben, mivel az egyes jogintézményeket összehasonlítva, összefüggéseikben tárgyalta, és kísérletet tett a feudális jogfejlődés szintézisben való összefoglalására. Figyelemre méltóak Hajnik részkutatásai is: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt (Bp. 1899); A nemességnek az országgyűlésen fejenként való megjelenése megszűnéséről (Bp. 1873); Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben (Bp. 1888).

Intézménytörténeti téren a hazai pozitivizmus kiváló képviselője volt *Dell' Adami* Rezső (1850—1888). Jogtörténeti vonatkozású munkái: Mai magánjogunk kodifikációja. A nemzeti eredet problémája (Bp. 1877); Magánjogi kodifikációnk és régi jogunk (Bp. 1884.). Ugyanezt az irányzatot képviselte *Teleszky* István (1836—1899): Öröklési jogunk törvényhozási szabályozásához (Bp. 1876.); Az öröklési jog szabályozása és a törvényes öröklés (Bp. 1881).

Az adatgyűjtő pozitivista eredmények közé kell sorolnunk azt a hatalmas forrásgyűjtést és publikációt, amelyet a századfordulón *Kolosváry* Sándor (1840—1922) és *Óvári* Kelemen (1844—1925) kolozsvári egyetemi tanárok végeztek. A magyar jogtörténetírás szempontjából jelentős munkájuk Werbőczi Hármaskönyvének (Werbőczi István Hármaskönyve. Bp. 1894) és a Magyar Corpus Juris millenniumi kiadásának (Magyar Törvénytár, 1000—1895. Millenniumi emlékkiadás. Bp. 1897—1900) közzététele, valamint a feudális kori vármegyei és városi statutumok gyűjteménye (Corpus Statutorum Hungariae Municipalium. Bp. 1885—1904. 8 kötet). Az előbbi munka a magyar törvények gyűjteményének jegyzetes kiadása volt, amelyben a régebbi latin szövegeket hasábosan, magyar fordítással közölték. (Szerkesztette *Márkus* Dezső, utóbb mások.) Nagy előnye a gyűjteménynek, hogy a későbbi, 1900

után évenként megjelenő kötetek (1948-ig) a törvényekhez fűzött miniszteri indokolásokat is tartalmazták.

A pozitivista jogtörténeti iskolától a század elején elfordult a magyar jogtörténetírás. Egy-egy monográfiában még megtaláljuk a pozitivista módszerek érvényesülését (pl. *Illés* József és *Király* János korai munkásságában). Király városi monográfiája (Pozsony város joga a középkorban. Bp. 1894) jelentős pozitivista alkotás. A pozitivizmust azonban hamarosan felváltotta egy, a tényadatok felhasználását gyakran mellőző és publicisztikai frázisokkal helyettesítő „tudományos" módszer: az imperializmus jogtörténetírása.

IV. A magyar állam- és jogtörténet retrográd nacionalista szakasza.

Magyarországon a gazdasági és társadalmi életben a századforduló idején alapvető változások következtek be. Ahogy Európa nyugati országai már egy-két évtizeddel előbb, úgy hazánk is a századfordulón elérkezett a kapitalizmus imperialista szakaszába, melyben a tőkés termelés fokozott koncentrációja mellett növekedett a bankok szerepe, kialakult a finánctőke. Ugyanakkor az ipar egyidejű fejlődése az ipari munkásság számát és politikai szerepét is növelte. Az 1905-ös orosz forradalom hatása a magyar munkásmozgalomban is érezhető volt; fokozódott az osztályharc, mely a gazdasági válságba került földbirtokokon foglalkoztatott munkásokat is aktivizálta. A kivándorlás növekedése nem oldotta meg a társadalmi kérdéseket, melyekhez a nemzetiségek elszakadási törekvései is mind nagyobb súllyal járultak. Ilyen körülmények között a nagytőke és nagybirtok érdekeinek összeszövődése a jogban is olyan közös ideológiai formát keresett, amelynek alapeszméje a független magyar nagyhatalmi igény volt, amely a magyar állam területén lakó népeknek saját jogát is tagadta. Az imperialista burzsoázia elvetette saját haladó forradalmi hagyományait, s ezzel a tényekkel operáló pozitivizmust. Ehelyett a gondolkodást elaltató, a nacionalizmust legyezgető frázispublicisztika az, amely a jogtörténetben mindinkább eluralkodott, amely mellett csak részkérdésekben, részmonográfiákban fedezhető fel annak nyoma, hogy a jogtörténeti kutatások hagyományait az új irány teljesen nem hagyhatta figyelmen kívül. Az imperialista szakasz magyar nagyhatalmi ábrándokat alátámasztó és a nemzeti hiúságokat legyezgető jogtörténetírásának legjellegzetesebb képviselője *Timon* Ákos (1850—1925) budapesti egyetemi tanár volt.

Timon Ákos részmonográfiáiban: A városi kegyuraság (Bp. 1889); A párbér Magyarországon (Bp. 1885, 1908) jelentős eredményeket mutatott fel, bár egyes adatait és eredményeit más jogtörténészek cáfolták. Már Timon első munkáiban is jelentkezett a magyar jogi gondolkodás egyedülálló, közjogi szemléletének egyoldalú, elfogult bemutatása. Ez az egyoldalúság még inkább megmutatkozik a szerzőnek 1902-ben kiadott, majd (1902—1923 között) hat kiadást megért tankönyvében: Magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugati államok fejlődésére (Bp. 1902—1919), melyet német nyelvre is lefordítottak (Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte. Berlin, 1909). Timon közreműködött az egyetemes jogtörténetnek az egyetemi tanrendből való kiiktatásában. A nyugati összehasonlítást a legkisebb mértékben s csupán ott alkalmazta, ahol az egyedülálló magyar fejlődést ki akarta domborítani, meg akarta alapozni „a magyar jogtudomány nemzeties irányát". Kétségtelen, hogy Timon tankönyvében szembeszállt azokkal a nézetekkel, melyek Magyarországot a német jog gyarmatául tekintették, ugyanakkor azonban a magyar alkotmány és jog intézményeit az őshazából származtatva az egyedülálló magyar jogfejlődés mellett tört lándzsát, amely megelőzi és felülmúlja a környező államokét. Timonnak ez az álláspontja teljesen irreális volt, melyet maga is eloszlathatott volna, ha nem hunyja be a szemét a szomszéd népek, különösen a csehek és a lengyelek jogtörténeti kutatásainak eredményei elől. Timon nézetei polgári részről (pl. Balogh Jenő részéről) is éles bírálatban részesültek.

A századforduló jogtörténészei közül *Kossutány* Ignác kolozsvári egyetemi tanár egy jogtörténeti kompendiumot adott ki: A magyar alkotmány- és jogtörténelem tankönyvét (Bp. 1895.), de tudományos érdeklődése inkább az egyházjog felé fordult, a jogtörténetet csak mellékesen művelte. Könyve alig tekinthető másnak, mint Hajnik tankönyve kivonatos összefoglalásának. *Herczegh* Mihály budapesti egyetemi tanár már önálló rendszerben és önálló kutatással dolgozott, munkája azonban teljesen kritikátlan, alatta marad saját kora tudományos színvonalának is. Mindkét munkát nehéz lenne valamelyik iskolához sorolnunk épp úgy, mint *Király* János (1858—1929) budapesti egyetemi tanár jogtörténeti tankönyvét (Magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugateurópai jogfejlődésre. Bp. 1908). A megjelent első kötet felhasználta a magyar jogtörténet eddigi eredményeit, ezeket igen aprólékosan dolgozta fel. A munka majdnem fele a nyugat-európai. különösen a germán jogfejlődést tárgyalta a korábbi német tankönyvek nyomán. Csak a könyv második része foglalkozott a magyar alkotmány- és jogfejlődéssel s ebben is csupán a mohácsi vészig jutott el. Kerülte azonban az önálló állásfoglalást, hibája, hogy nem vette figyelembe jogfejlődésünk szláv párhuzamait.

Még a pozitivista irány képviselőihez lehet sorolni *Illés* József (1871—1944) budapesti egyetemi tanárt. Hajnik tanítványaként kezdte, s fiatalkori munkái: A magyar házassági va-

gyonjog az Árpádok korában (Bp. 1900); A magyar szerződési jog az Árpádok korában (Bp. 1901); A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában (Bp. 1904) jogtörténetírásunk jelentős értékei, melyek Hajnik pozitivizmusának legfőbb erényeit, a forráskritikát sem nélkülözték. Tankönyvének: Bevezetés a magyar jog történetébe. A források története. 1—2. kiad. (Bp. 1901—1930) középpontjában a Hármaskönyv állt, s annak, valamint Werbőczynek túlzott dicséretében merült ki. A politikai életben való aktív szereplése megakadályozta Illést a magyar jogtörténet további művelésében, amelyre első munkái pedig ígéretet nyújtottak.

Illés Józsefnek kétségtelen érdeme volt, hogy az első világháború után tanszéki szemináriumában segítette a szeminárium tagjait a jogtörténet egyes területeinek kidolgozásában, és lehetővé tette színvonalas munkák megjelentetését. (Bátyka-Párniczky, Degré Alajos, ifj. Viczián István munkái.)

A Magyar Tanácsköztársaság ideje előtt hivatalos polgári jogtörténet-tudományunk a környező, főleg a szomszédos szláv népek jogfejlődésének és jogintézményeinek párhuzamba állítása helyett a különleges, egyedülálló magyar jogfejlődést dicsérte. A jogtörténetírás ekkor elsősorban alkotmányjoggal, legfeljebb a jogforrásokkal foglalkozott, a szakjogágak jogtörténeti kérdéseit szinte teljesen elhanyagolta.

A monografikus irodalom mégis felmutatott néhány jelentősebb munkát. Ilyen volt *Dombóváry* Géza munkája a megyei büntető eljárásról, *Zsindely* István tanulmánya legrégibb forrásgyűjteményeinkről, *Závodszky* Levente munkája legrégibb dekrétumaink új forráskritikai publikációjáról, *Szende* Pál műve a 14—15. századi magyar városi társadalomról s főleg *Acsády* Ignác nagy jobbágytörténeti munkája, amely megvilágította a jobbágyság jogállásának alapjait.

Tagányi Károly, aki már a század végén a magyar földközösség intézményének feltárásával gazdaság- és jogtörténetünk egyik legeredményesebb kutatója volt, szerkesztette a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlét. Tagányi kutatásainak igen fontos eredménye nagy programadó munkája volt: A hazai jogszokások gyűjtéséről (Bp. 1919), amelyben beszámolt az európai s részben az ázsiai és amerikai népek élő jogszokásainak gyűjtéséről. Felhasználta az összehasonlító ethnológia és szociológia eredményeit, utalt a hazai gyűjtési kísérletekre, s részletesen tárgyalta a családjog és öröklési jog hazai gyűjtésének nemcsak problémáit, hanem igen széles körű összehasonlító forrásanyag felhasználásával lerakta e jogintézmények ethnológiai alapjait.

Tagányival a húszas évek előtti jogtörténetírás le is zárul, s út nyílt a két világháború közötti ellenforradalmi korszak jogtörténetírása számára. Amikor az 1918—1919. évi forradalmak során függetlenné vált a magyar állam, ugyanakkor Magyarország területén élő népek is önálló államokhoz csatlakoztak, vagy önálló államokba tömörültek, s a magyar uralkodó osztály a jogfolytonosság visszaállítása mellett vissza kívánta a területi „jogfolytonosságot" is. Ennek érdekében az imperialista hatalmakkal megfelelő kapcsolatot keresett, de ugyanakkor osztályuralmának fenntartása végett távol akarta tartani a magyar népet is a Szovjetunió puszta léte és példája által fenyegető „veszély"-től. Ezért a jelenben a történelemmel is alátámasztott nyugat-európai közösséghez tartozást kívánta bizonyítani. Ezt a feladatot a történetírásban s a jogtörténetírásban is az új szellemtörténeti iránynak kellett vállalni.

V. A szellemtörténeti irány a jogtörténetírásban a két világháború között.

A szellemtörténeti iskola szerint a szellem a történelem egyedüli hajtóereje. A történetírás beleérzés az egyes emberek és korok szellemébe. A szellemtörténetet nem érdekli a gazdasági és társadalmi valóság, hanem a kizsákmányolást változatlanul fenntartó uralkodó osztályok érdekében az osztályharc elaltatásával a közös történeti múlttal rendelkező egész magyarságot közös nemzeti érdekek jelszavával kívánja felsorakoztatni. Ez az elgondolás hasznosan alátámasztotta a Horthy-korszak politikai törekvéseit.

A szellemtörténeti irány a húszas években behatolt a jogtörténetbe is, s először egy összefoglaló tanulmánykötetben jelentkezett: A magyar történetírás új útjai. (Szerk. Hóman Bálint. Bp. 1931)

A magyar uralkodó osztály s a jogtörténet azonban nem hajolt meg egyértelműen a szellemtörténet elfogadása előtt, bár jobbról támadta az új irányzatot. Az uralkodó osztály konzervatív szárnya — különösen a hitlerizmus erőszakos térhódítása folytán — ellenségesen állt az új eszmeáramlatok behatolásával szemben, s munkáiban ennek nemegyszer ellentmondott. Ilyen nézetekkel különösen az alkotmányjogászoknál találkozunk (*Egyed* István, *Molnár* Kálmán), akik minden újítással, így a hitlerizmussal is keményen szembehelyezkedtek, de ugyanakkor „az ősi alkotmány", az elavult jogintézmények védelmében elzárkóztak az újabb történeti kutatások eredményeinek tudomásul vétele elől, ha azok eddigi elgondolásaikat módosítani akarták. Ezzel szemben a jogtörténészek vezető gárdája, élén *Eckhart* Ferenccel (1885—1957) — 1929 óta az egyik budapesti tanszék vezetőjével — a szellemtörténet zászlaját bontotta ki, s e zászló alatt kívánt egyúttal leszámolni a magyar jogtörténetbe befészkelődött hamis, történetietlen hiedelmekkel. Eckhart az 1931. évi szellemtörténeti kötetben azt hirdette, hogy a népszellem mint a nemzetet alkotó egyének gondolkozásbeli egysége alkotja és újítja meg a jogot, s az

leginkább éppen a jogfejlődésből ismerhető fel. (271. l.) Ugyanakkor azonban arra is felhívta a figyelmet, hogy a hasonló művelődési fokon álló, hasonló gazdasági és társadalmi fejlődésen keresztülmenő népek jogéletének megismerése a mi jogéletünk kutatásában rendkívül becses segítőeszköz lehet. Eckhart és köre hirdették ugyan a szellemtörténeti irány elsőségét, de Eckhart azt is állította, hogy nem kívánatos a jogtörténelemben a szellemtörténeti elem túlzásba vitele. Ő és munkatársai az azidőben legújabb történettudományi eredmények felhasználása mellett végezték egyéni kutatásaikat, s a források előítéletektől mentes kritikájával kívántak leszámolni az „ezeréves alkotmány" mögé felsorakozó romantikával. Eckhart Ferenc lesújtó véleményt nyilvánított a század eleji magyar jogtörténet — különösen pedig az alkotmánytörténet-írásról, s az imperialista korban lábra kapott, önmagába forduló soviniszta jogtörténetírást súlyosan elmarasztalta. Szerinte ez a jogtörténetírás a nemzeti önhittségből táplálkozó fantázia, illetve „a dolgok lényegébe be nem hatoló tudatlanság" szüleménye. Eckhart szerint nálunk az alkotmánytörténetnek van egy... „a források kritikáját mellőző, dogmatikus szemlélete, mely a lehetőségek figyelembe vétele nélkül modern vagy majdnem modern elméletek megvalósítását látja rég elmúlt századok alkotmányos intézményeiben. Felesleges bizonyítani azt, hogy ez káros, mert alkalmas arra, hogy a jogi műveltséggel rendelkezőkben, a nemzet vezető körének jelentős részében hamis képet keltsen történelmi fejlődésünkről".

Eckhartot e kritikája, főleg pedig a szentkorona-tannal kapcsolatban mondottak miatt a parlamentben és a parlamenten kívül is hevesen támadták. Eckhart ettől kezdve nem szállt szembe olyan élesen az egyedülálló magyar jogfejlődés hirdetőivel, inkább megkísérelte dokumentumok segítségével, egyes jogintézmények fejlődésének gondos megvilágításával megdönteni a frázishirdetők állításait. Jogtörténetírásában helyesen látta meg az összehasonlító jogtörténet jelentőségét, s ennek segítségével bizonyította, hogy szomszédaink, különösen a lengyel és a cseh jogintézmények fejlődésében a magyarral mennyi közös vonás fedezhető fel, s a magyar kutatásoknak mindezekre mennyire tekintettel kell lenni. Ugyanakkor azonban tárva maradtak a kapuk nyugat felé, s ezen keresztül a szellemtörténettel együtt a náci eszmék is behatolhattak. Eckharttól távol állott ez eszmék segítése, vagy akár számukra helycsinálás, azzal azonban, hogy magát a szellemtörténet művelőjének vallotta és munkásságának súlypontját Timon és követői, az ezeréves egyedülálló alkotmányt hirdetők nacionalista túlzásaira összpontosította, elmaradt a harc az épp olyan káros szellemtörténeti túlzások ellen.

Eckhartnak mégis nagy szerepe maradt egyes alkotmányjogi illúziók lerombolásában. A szentkorona-eszme történetéről írt monográfiájában (Bp. 1931) kimutatta, hogy a szentkorona-eszme nem egyedülálló magyar jogi szellemi termék, hanem Európa más államaiban is megtalálható. Maga az „eszme" Magyarországon is fejlődésen ment keresztül, s a történelem során ismételten változott. A szentkorona-eszme körüli vität különben a felszabadulás után *Sarlós* Márton már a kérdés gazdasági és társadalmi összefüggéseit is megvilágítva zárta le, melynek során rámutatott Eckhart polgári koncepciójának néhány hibájára is.

Eckhart munkássága a hiteles helyek történetéről írt tanulmánnyal kezdődött, s jelentős volt gazdaságtörténeti tevékenysége: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Mária Terézia korában (Bp. 1922); A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon. 1780—1815 (Bp. 1958); A magyar közgazdaság száz éve. 1841—1941. (Bp. 1941). Inkább pozitivista, mint szellemtörténeti jellegű volt népszerű összefoglalása a magyar történetről (Magyarország története. 1935). Megírta a budapesti Jog- és Államtudományi Kar történetét 1667—1935. (Bp. 1936)

Eckhart Ferenc két világháború közötti működésének értékelése azonban csak akkor lesz teljes, ha azt a hatást is figyelembe vesszük, amit tanítványaira gyakorolt. Sokat vitatott és vitatható célkitűzéseiből annyi az összes fiatalok között érvényesült, hogy a gyakorlati életet kell kutatni, tehát kritizálni kell a törvényeket és a statútumokat is, vizsgálni kell ezek érvényesülését a gyakorlatban. Jogtörténeti szemináriumának kiadványai lehetőséget adtak az ez alapon készült munkák publikálására. (*Virág* István, *Meznerics* Iván, *Torday* Lajos, *Hegedűs* Géza, *Bónis* György, *Murarik* Antal, *Szoika* Kamill intézménytörténeti műveinek közzététele.) Az Eckhart által is kívánt gyakorlati élet kutatása jellemzi az időszakban megjelent más monografikus műveket is (*Kolosváry* Bálintnak a vadászjogról, *Erdélyi* Aladárnak a hitbizományokról szóló munkáit, *Csizmadia* Andor közigazgatás-történeti műveit stb.).

VI. A pozitivizmus továbbélése a vidéki jogi karokon.

A jogtörténeti kutatás és tanítás centrumai a budapesti egyetem mellett a vidéki egyetemi karok és a jogakadémiák jogtörténeti tanszékei voltak.

Nehéz lenne ezeken az egyetemeken és jogakadémiákon folyó oktatásban, tananyagban, tankönyvekben vagy ott készült monográfiákban a jogtörténeti irányok valamely iskolájának összes ismérveit felfedezni. A szellemtörténet minden divatja mellett sem vált általánossá a magyar jogtörténetben s még azok, akik magukat a szellemtörténet művelőinek vallották, kutatásaikban és írásaikban magas szintű forráskritikával éltek, s a szellem hatását csak úgy ismerték el, ha ezt a források kétséget

kizárólag megerősítették. A kutatók és publikálók legnagyobb része pedig mellőzte a szellemtörténet hangoztatását is, s egy-egy jogtörténeti intézmény feltárásánál alacsonyabb vagy magasabb szinten, a forrásokat kritikailag megrostálva, esetleg minden adott forrást felhasználva végezték a kiválasztott intézmény fejlődésének kimunkálását, mivel a magyar jogtörténet területe ugyancsak sok fehér foltot hagyott meg e kor kutatóinak számára. Mivel azonban a monográfiák gyéren jelentkeztek, a jogi források kritikai feltárásának és történeti értékelésének hiánya, nem utolsósorban az Eckhart-vita alkalmával megmutatkozó ultrareakciós eszmei zűrzavar korszerű jogtörténeti tankönyvek megírását késleltették.

A jogtörténet művelői között kevésbé lehet az iskolákhoz tartozás szerint különbséget tenni. Inkább aszerint, hogy vajon a jogtörténet egyetemi szinten művelői jogi vagy történettudományi alapképzettségűek voltak-e? A két világháború közötti jogi képzettségű jogtörténet-tanárok általában a pozitivista módszerek szerint dolgoztak, de csak kisebb mértékben, nem használtak azonban vagy nem mindig okleveles forrásokat. Közjogi kérdésekben elfogadták, sőt táplálták és továbbadták a nemzedékek egymásutánjától átvett káros illúziókat, „megszentelt" hagyományokat. Osztályharcot nem érintő kérdésekben sok helyes részeredményhez jutottak, munkásságuknak azonban nemegyszer hiánya, hogy nem használták fel a történettudomány eredményeit sem, különösen, ha az illúzióikat nem támasztják alá. A történész képzettségű jogtörténészek viszont jól ismerték a történettudomány eredményeit, de érezhetően nélkülözték a jogi képzettséget, méginkább a jogi gyakorlatot s ebből fakadó jogi szemléletet. Történeti szempontból nemegyszer kitűnő munkáik nem kísérelték meg a kérdéses korszak jogi problémáinak megoldását. Az imperializmus divatos szellemtörténeti áramának sodrásába e történészek könnyebben beálltak, mint a jogász jogtörténészek.

Kérészy Zoltán pécsi egyetemi tanár (1868—1953) munkássága nemcsak a jogtörténetet, hanem az egyházjogot, illetve az egyházjogtörténetet is felölelte. Kérészy jogtörténeti munkáinak egy része a magyar rendi országgyűlés szervezetére és működésére (A magyar országgyűlések eredete és szervezetük fejlődése a rendi országgyűlések alakulásának kezdetéig. 1898; Rendi országgyűléseink tanácskozási módjairól 1906), illetve a Horthy-korszak alatt a felsőtábla szerepére és történetére vonatkozott. Fontosabb további művei: Adalékok a magyar kamarai pénzügyigazgatás történetéhez (Bp. 1916); A jogszokás derogatorius erejének kérdése a magyar jogi irodalomban = Polner Emlékkönyv. 1935; Községi közigazgatásunk alaptörvényének (1871. évi XVIII.tc.) előzményei. = Illés Emlékkönyv. 1942.

Kérészy — nagyobb részben pozitivista — jogtörténeti munkái ma is sok vonatkozásban használhatók, hiányzik azonban e munkákból a történeti intézmények keletkezéseiben és változásaiban a társadalmi, gazdasági renddel való összefüggések bemutatása és értékelése.

Kérészynek tanítványa volt *Somogyi* Ferenc, aki családjogi és öröklési jogi intézménytörténettel foglalkozott.

Kérészy utóda (1938-tól) *Holub* József (1885—1962) volt, aki kezdetben, majd tudományos pályája végén a vármegyék (Tolna, Zala) középkori történetével foglalkozott.

Holub a vármegyei intézményeket egyben országos összehasonlításban tárgyalta, foglalkozott a királyi vármegye kialakulásával, szervezetével és népeivel, tisztázta a 13. században kialakuló nemesi vármegye alapintézményeit. Megdöntötte a régi megyeszemléletet, amely nem érzékelte a 13. században végbement változások jelentőségét. A Mohács előtti nemesi vármegye ma ismert képe tőle származik. Holub a megyeszervezet mellett a középkori egyházi közigazgatást is bemutatta. Egyéb jogtörténeti munkái összefüggtek család- és személyjogi érdeklődésével, s foglalkozott az egyházi nemesek középkori jogállásával is. Munkáinak egy része francia nyelven is megjelent a legjelesebb francia jogtörténeti folyóiratban, a Revue historique du droit français et étranger-ben.

Holub József közvetlenül a felszabadulás előtt (1944) jelentette meg tankönyvének 1. kötetét, melyben csak Mohácsig jut el, a későbbi kötetek nem jelentek meg. E tankönyvben nem tudott a polgári nézetek korlátain áttörni.

Iványi Béla (1878—1964) debreceni, majd szegedi egyetemi tanár sokoldalú kutató volt. Kezdeti munkásságának jelentős részét alkotta az északi szabad királyi városok: Bártfa és Eperjes Mohács előtti levéltárának tanulmányozása és később publikációja. E munkák alapján tanulmányt is írt Eperjes város középkori jogéletéről: Vázlatok Eperjes sz. kir. város középkori jogéletéről (Századok, 1909); Eperjes város jogkönyve (Történeti Tár, 1909). Forrásgyűjtő és publikációs tevékenységébe tartozott a Máriássy, a Bánffy és a Teleki- családok levéltári anyagának közzététele, rendezte a Batthyányak körmendi levéltárát, ahonnan nagyon sok, de csak kis részben jogtörténeti vonatkozású anyagot tett közzé. Jogtörténeti munkásságának legjelentősebb tevékenysége a városi jog történetére vonatkozik. Nagyobb monográfiát és számos kisebb munkát írt a városi polgárjogról (A városi polgári jog keletkezése és fejlődése, különös tekintettel Buda és Pest szab. kir. városokra. é. n.; Debrecen és a budai jog. Debrecen, 1924.; Eger város törekvése a szabad királyi városi rang elnyeréséért. Városi Szemle, 1930.; Gönc szabadalmas város története. Debrecen, 1926). Jeles forrástörténeti munkája: Mosóczy Zakariás és a Magyar Corpus Juris keletkezése (Bp. 1926).

Baranyai Béla 1927-től debreceni egyetemi tanár (1882—1945) nem volt termékeny szerző, de sokoldalú érdeklődés és tájékozottság jellemezte. Főként közjogtörténeti tanulmányok mutatják munkásságának eredményeit. Nagy kár, hogy a Történelmi Társulat Fontes sorozatában sajtó alá készített forráskötete az „Einrichtungswerk"-ről már nem látott napvilágot. *Bruckner* Győző miskolci jogakadémiai tanár (1877—1962) jelentősebb, pozitivista jellegzetességeket mutató kutató és publikáló munkát végzett.

Az egyetemi oktató- és kutatóhelyeken kívül találkozunk még jogtörténeti munkákkal az egyes szakjogágak művelőinél is, sokszor nem önálló monográfiákban, hanem valamely szakjogágról vagy jogintézményről szóló monográfia bevezető fejezetében. Különösen a közjogászok, illetve magánjogászok foglalkoztak munkáikban egyúttal vagy önállóan jogtörténettel. Ilyenek pl. *Csekey* István tanulmányai, *Vinkler* János perjogtörténeti monográfiája: A magyar igazságszolgáltatási szervezet és polgári peres eljárás a mohácsi vésztől 1848-ig. (1927. 1—2. köt.) *Angyal* Pál budapesti egyetemi tanár szemináriuma több büntetőjogi tanulmányt is jelentetett meg, amelyek azonban csak egy-egy kisebb intézménnyel vagy egy perrel foglalkoztak, mindenesetre jól használható adatokkal (*Jencs* Árpád, *Degré* Alajos, *Angyal* Pál stb. munkái). *Dombóváry* Géza (1874—1938) a két világháború között csak néhány résztanulmányt jelentetett meg, amelyek pozitivista kutatókészséget és kritikus állásfoglalást mutattak. Közjogi és közigazgatástörténeti tanulmányok is jelentek meg ekkor az egyetemek szaktanszékein. A közigazgatástörténeti munkásságban főképpen *Ereky* István, és *Mártonffy* Károly nevére kell utalnunk, a közjogi intézmények terén *Polner* Ödön, *Gábor* Gyula stb. végeztek kutatásokat.

VII. Az állam- és jogtörténet a felszabadulás után. 1. A felszabadulást közvetlenül követő időszak. 2. A szocialista magyar állam- és jogtörténet.

1. A felszabadulást közvetlenül követő időszak. A felszabadulás után a magyar jogtörténetkutatás és -oktatás legfontosabb műhelyei változatlanul az egyetemi katedrák. A feldolgozások eleinte polgári vonalon maradtak. Ilyen pl. Eckhart Ferencnek 1946-ban megjelent tankönyve, s ilyen Holub József 1944-ben megjelent tankönyvének 1. kötete is. Mindkét könyv a polgári kutatások legjobb hagyományait tükrözte, a marxista szemlélet hiánya miatt azonban nem találjuk bennük a jognak a gazdasági alappal való összefüggéseit, s ezért a jogintézmények sokszor légüres térben mozognak. Mégis Eckhart, akinek tankönyve már a felszabadulás után készült, abban figyelembe vette a meginduló magyar marxista történeti irodalmat, s munkásságában alkalmazta az új világnézet, a tökéletesebb munkamódszer nyújtotta lehetőségeket. Magára is tudta alkalmazni egyik legszebb erényét, a történeti kritikát. Eckhart folytatta a bécsi udvar gazdaságpolitikájának történetét, majd témáiban a nép felé fordulva feldolgozta az úriszéki büntetőbíráskodás 16—17. századi anyagát: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században (Bp. 1954), melynek magyar nyelvű úriszéki forrásanyagát *Varga* Endre vezetése alatt álló munkaközösség tette közkinccsé: Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. (Bp. 1958). Fontos forráskiadványok továbbá: Hajnóczy József közjogi-politikai munkái (Bp. 1958); A magyar jakobinusok iratai. 1—3. köt. (Bp. 1952—1957) stb.

A felszabadulás utáni első években a jogtörténészek első feladatuknak tartották az elnyomott jobbágyság jogállásának tisztázása mellett a magyar forradalmi és szabadságharcos korszakok történetének feltárását és jogi dokumentumainak közzétételét. Ennek keretében kezdték meg a forradalmi időkben, vagy a szabadságharcok alatt tartott országgyűlések anyagának összegyűjtését és közlését, amelyek az elnyomás századaiban kimaradtak a magyar Corpus Jurisból. Ilyen: Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Szerk. és bev. Beér János—Csizmadia Andor. (Bp. 1954)

A kutatás kiterjesztése és az első évek eredményei már nagyobb lehetőséget adtak a tananyag marxista átdolgozására. Az ilyen átdolgozást és a jogtörténetnek szocialista jogtörténetté válását nagymértékben segítette *Bolgár* Elek, majd utóda, *Sarlós* Márton egyetemi tanár az egyetemes állam- és jogtörténet magyarországi tankönyvének megalapozásával. *Bolgár és Sarlós* marxista vitakészségükkel sok segítséget nyújtottak ahhoz, hogy a tananyag és a feldolgozás a szocialista állam- és jogtörténet követelményeinek megfeleljen (*Bónis* György—*Sarlós* Márton: Egyetemes állam- és jogtörténet. Bp. 1957).

2. A szocialista magyar állam- és jogtörténet. A történeti és jogi tudományok legújabb fejlődése a jogtörténet tematikáját is tovább fejlesztette. Különösen szükségessé vált a tananyag súlypontjának a feudális korról a kapitalista korra való áthelyezése. Ez a kapitalista kori rész nagymértékű átalakítását igényelte, ami csak a kutatások egyidejű kiterjesztésével és azok előrehaladásával volt megvalósítható. Másrészről az új tematikában a szakjogágak átadták történeti anyaguk jelentős részét a jogtörténet-tudománynak feldolgozásra, s a tananyagban ez is alapvető változást okozott. Így készült el a magyar állam- és jogtörténet első szocialista tankönyve (*Csizmadia* Andor—*Kovács* Kálmán—*Asztalos* László: Magyar állam- és jogtörténet. Bp. 1972. 2. kiad. 1975. 1978-ban új, átdolgozott tankönyv jelent meg).

A szocialista tananyag tervszerű kimunkálá-

sával egy időben a kutatások is tervszerűbbek lettek, mert felismerhetők lettek azok a fehér foltok, melyek a szocialista magyar jogtörténet térképén fennmaradtak, s amelyeket a kutatásnak mihamarabb el kellett tüntetni. Így mindenekelőtt le kellett számolni a nacionalista és más káros ideológiai maradványokkal, amelyek egy része ugyan még a feudális korból származott át, de amelyeket a kapitalista korban sem lehetett kiirtani. Ilyen maradvány volt a magyar jogi felfogás egyedülvalósága, a szentkorona-tan osztályellentéteket elkenő jelentősége, melyet már Eckhart éles kritikája kikezdett, de amelyet Sarlós Márton munkássága most végleg kigyomlált (Organische Staatstheorie und die Staatstheorie der Heiligen Krone in der ungarischen Rechtsgeschichtswissenschaft. Bp. 1961). Sarlós kísérelt meg leszámolásra jutni a szellemtörténeti maradványokkal, s éles kritikával világította meg Széchenyi reformjainak jogi vonatkozásait: Széchenyi István és a feudális jogrend átalakulása. (Bp. 1960). Az állam és egyház közötti kapcsolatoknak, közöttük a főkegyúri jognak Werbőczi óta a magyar jogtörténetbe átmenekített tételeit Csizmadia Andor világította meg: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlatuk a Horthy-korszakban. (Bp. 1966); Rechtliche Beziehungen von Staat und Kirche in Ungarn vor 1944. (Bp. 1971)

A legújabb jogtörténeti kutatások másik irányának a haladó jogi hagyományok történeti feldolgozását tekinthetjük. A munka tovább folytatódott a sarkalatos honi törvények közzétételével, amelyet a Rákóczi-korszak országgyűlései által hozott törvények és haladó alkotmánytervezetek egészítettek ki. Forráskiadványként jelentette meg az Állam- és Jogtudományi Intézet a Tanácsköztársaság legfontosabb jogforrásait: A Magyar Tanácsköztársaság jogalkotása. (Bp. 1959); A Magyar Tanácsköztársaság állama és joga (Bp. 1959. Szerk. Sarlós Márton) c. tanulmánygyűjtemény a Tanácsköztársaság alkotmány- és igazgatástörténetét dolgozta fel. A monográfia-irodalom is mind nagyobb érdeklődéssel nyúlt a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság még feltáratlan kérdései felé (*Rákos* Ferenc, *Pecze* Ferenc, *Gergely* Ernő, *Sarlós* Béla, *Schönwald* Pál stb. munkái). A felszabadulás előtti képet kiegészíti a Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról (Bp. 1958) c. tanulmánygyűjtemény.

A tudománytörténeti kutatások — bár nem rendszeres előtervezéssel — az utolsó húsz év alatt részletesen feldolgozták a jogtörténeti kutatási irányokat. A jogtörténeti tudománytörténet számos vonatkozására kitér Szabó Imre nagy monográfiájában: A burzsoá állam és jogbölcselet Magyarországon. (Bp. 1955) Különösen a magyar jakobinusok, majd Szalay, Eötvös és Concha munkásságának értékelése az, mely a jogtörténettudomány fejlődését is több oldalról megvilágítja. Utalnunk kell végül a jogtörténészek disszertációira, melyek a jogtörténetnek máig egy-egy eddig elhanyagolt területét dolgozták fel. Ilyenek voltak *Bónis* György, *Both* Ödön, *Degré* Alajos, *Hajdu* Lajos, *Horváth* Pál, *Kovács* Kálmán, *Rúszoly* József, *Sík* Ferenc, *Szegvári* Katalin, *Szita* János, *Tóth* Árpád, *Vargyai* Gyula doktori, illetve kandidátusi disszertációi.

Irodalom: Az állam- és jogtörténeti kutatásnál felhasználható *forrásanyagra* vonatkozóan részletes áttekintést adnak a köztörténeti segédmunkák (*Kosáry* Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. 1. köt. 1—2. rész. Bp. 1970.; A magyar történettudomány válogatott bibliografiája. 1945—1968. Bp. 1971. stb.), valamint a *Századok* c. folyóiratban közzétett folyamatos bibliografiák. Ugyanezek a munkák adnak részletes áttekintést az általános történettudományi elméleti és módszertani művekről.

A felszabadulást követő időszakban kiadott legfontosabb állam- és jogtörténeti vagy ilyen vonatkozású monografikus munkák, illetőleg gyűjteményes munkák, összefoglalások:

Az állampolgárok alapjogai és kötelességei. Bp. 1965.; *Beér* János: A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon. Bp. 1962.; *Both* Ödön: Wissenschaftliche Forschungsrichtungen auf dem Gebiete der ungarischen Rechtgeschichte seit 1945. Acta Univ. Szegediensis, Szeged. 1970.; *Bónis* György: Fünfundzwanzig Jahre ungarische Rechtsgeschichtsschreibung. 1945—1969. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germ. Abt. 1970. és 1971.; *Bónis* György: Badania nad instytucjami stanowymi na Węgrech. Czasopismo Prawno-Historyczne. 1971.; *Bónis* György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971.; *Bónis* György: Középkori jogunk elemei. Bp. 1972.; *Csizmadia* Andor: A nemzeti bizottságok állami működése. Bp. 1957.; *Csizmadia* Andor: Jogtörténeti oktatás a Pécsi Tudományegyetemen a két világháború között = Jogtörténeti tanulmányok. 2. köt. Pécs, 1967.; *Csizmadia* Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp. 1976.; *Degré* Alajos: A magyar jogtörténetírás keletkezése és fejlődése a dualizmus korában. = MTA Dunántúli Tudományos Intézet. Értekezések. Bp. 1968.; *Degré* Alajos: Magyar jogtörténetírás a Horthy-korszakban. Gazdaság- és Jogtudomány 1969.; *Eckhart* Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században. Bp. 1954.; *Ember* Győző: A magyar közigazgatás a XVI—XVII. században. Bp. 1946.; Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa. 1848—1944. Bp. 1970.; Entwicklungsfragen der Verwaltung in Mitteleuropa. Pécs, 1972.; Die Freiheitsrechte und die Staatstheorien im Zeitalter des Dualismus. Bp. 1966.; *Hajdu* Lajos: Az első (1795. évi) magyar bünte-

tőkódextervezet. Bp. 1971.; *Horváth* Pál: A jogtörténet oktatása = Az ELTE története. 1945—1970. Bp. 1972.; *Horváth* Pál: Vergleichende Rechtsgeschichte. Bp. 1979.; *Horváth* Pál: Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe. Bp. 1979.; *Horváth* Pál: Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből. Bp. 1974.; *Kovács* Kálmán: A magyar jogtörténeti kutatások útja és jelenlegi feladatai. Gazdaság- és Jogtudomány. 1969.; *Nagy* Lászlóné, *Szegvári* Katalin: A nők művelődési jogaiért folytatott harc Magyarországon. Bp. 1969.; *Nagy* Lászlóné, *Szegvári* Katalin: A jogtörténet-tudomány kutatási eredményei és perspektívái a felszabadulás után. Bp. 1975.; *Sarlós* Béla: Az 1848/49. forradalom és szabadságharc büntetőjoga. Bp. 1959.; *Sarlós* Béla: A Tanácsköztársaság forradalmi törvényszékei. Bp. 1962.; *Sarlós* Béla: A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása. Bp. 1969.; *Sarlós* Béla: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Bp. 1976.; *Szabó* Imre: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Bp. 1955.; *Varga* Endre: A feudális kori Magyarország legfelsőbb bírósága, a Királyi Kúria. Bp. 1974.

A részlettanulmányokról áttekintést adnak az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének gondozásában megjelent Állam- és jogtudományi bibliográfia (1945—1976) kötetei és a Magyar állam- és jogtörténet tankönyv (1978).

Csizmadia Andor

MAGYARORSZÁG ALKOTMÁNYA. I. A „rendi alkotmányosság" és az ezeréves magyar alkotmány problémája (1083.) — II. Félbemaradt polgári forradalom és félbemaradt polgári alkotmány (1086.) — III. Két szocialista alkotmány (1087.)

I. A „rendi alkotmányosság" és az ezeréves magyar alkotmány problémája.

Magyarországon a 19. század első felében megindult polgári átalakulás, majd az ezt lezáró 1848/49. évi szabadságharc és forradalom hozta létre az első alkotmányt. Mégis honnan ered, és milyen társadalmi szerepet játszott Magyarországon az ezeréves alkotmány gondolata?

Az alkotmány kialakulásának kettős útját vizsgálva már láttuk, hogy az állam szerződéses felfogásának általánossá válása, valamint az államalapító szerződéssel azonosított alaptörvény milyen szerepet játszott a burzsoá alkotmány létrejöttében. *(→Alkotmány; — Alkotmányosság; — Államjog)* Azt is láttuk, hogy a 16. század végén, a 17. század elején létrejött alaptörvény kategóriája a feudális jogrendszerben is meghonosodott, és különböző válfajai alakultak ki. Legelterjedtebb változata a rendi monarchikus államberendezkedést kifejező írott vagy szokásjogi szabályokat, ezen belül a rendi gyűlés jogait állította szembe az abszolutizálódó királyi hatalommal. Olyan viszonyok között, amikor a nemzettől idegen uralkodóház birtokolta a királyi hatalmat, a királyi abszolutizmus elleni harc és a rendi előjogok védelme egyben a nemzeti függetlenség védelmét is szolgálta. Ez bizonyos fokig meg is magyarázza, hogy miért jelent meg viszonylag korán, már 1620 körül, tehát szinte az alaptörvény fogalmának Nyugat-Európában való megjelenésével egyidejűleg, a magyar királyság közjogát elsőként összefoglaló könyvekben az a gondolat, hogy Magyarországon a király hatalmát alaptörvények korlátozzák. Az már a korszak általános jellegzetessége, hogy az alaptörvényeket igazolandó másutt is, nálunk is a messze történelmi múltba nyúlnak vissza, előbb II. András Aranybullájához, majd még korábbi időszakhoz (egyben nyilvánvalóan más politikai koncepciók igazolására): I. István dekrétumaihoz. Az alaptörvény egyébként nemcsak a magyar királyság, hanem a 17. századi erdélyi fejedelemség közjogában is megjelent. Az 1669-ben kiadott erdélyi törvénygyűjteményből pl. az 1654 utáni törvényeket kifejezetten azzal az indokolással hagyták ki, hogy azok a „Haza alaptörvényeivel ellentétesek" (Articulos ab Anno millesimo sexcentesimo Quinquagesimo Quarto exclusos . . . fundamentalibus Patriae legibus, plerosque noxios et contrarios . . . Vö.: Compilatae Constitutiones . . . Praefatio. Idézve a Kolozsvári 1779. kiadás alapján. Erdély Országának Három Könyvekre Osztott Törvényes Könyve, Kolozsvár, 1779. 2. könyv. 2. old). A korabeli irodalom és törvényhozás alapján igen nehéz megállapítani az erdélyi alaptörvények körét. Minden valószínűség szerint alaptörvényeknek tekintették az egyes fejedelmek választása alkalmából elfogadott választási feltételeket (Conditiones) (l. erről *Dósa* Elek: Erdélyhoni jogtudomány. Kolozsvár, 1861. 1. könyv. Erdélyhoni közjogtan 46. old.).

A 17. század végén, a 18. század elején a Thököly- és a Rákóczi-felkelés időszakában elsősorban a fegyveres harc jelzi a rendi előjogokért és a nemzeti függetlenségért folyó küzdelmet, ám alig néhány évvel a Rákóczi-szabadságharc leverését követően már újra jelentkezik a törvényhozásban legalábbis az alaptörvényekre való közvetett utalás (1715. évi törvényhozás). Mária Terézia uralomra jutásának kezdetén az 1741. évi törvényekben pedig kifejezett formában is megfogalmazzák, igaz, „sarkalatos jogok és mentességek" elnevezéssel, a nemesi kiváltságoknak azt a csoportját, amelyeket a nemesség feltétlenül ki kíván venni az uralkodó egyoldalú rendelkezési joga alól. (A sarkalatos törvények az európai szóhasználatban is gyakran helyettesítik az alaptörvényekre való utalást. Leges cardinales — leges fundamentales.) Ezek mindenekelőtt a nemességnek a Hármaskönyv I. rész 9. címében felvett kiváltságai. A törvény egyértelműen bizonyítja, hogy kizárólag a nemesi kiváltságok

biztosításán van a hangsúly, az ország függetlenségének biztosítékai (a saját kormányzati rendszer) csak mellékes utalásként jelenik meg, a sarkalatos jogok külön biztosítékairól rendelkező (1741. évi VIII.) törvényben. „... szentesítettett, hogy Magyarország és a hozzákapcsolt részek karainak és rendeinek sarkalatos jogai, szabadságai, mentességei és kiváltságai, jelesül azok, amelyek a Hármaskönyv I. R. 9. címében és az 1723. 6. cikkben kifejezvék, melyek őket mindenféle adózás alól felmentik, sőt a kiváltságaiknál fogva ősi szokás alapján abban is megerősítik, hogy a telekkel semmiképpen ne járjon együtt közteher (midőn az 1715. évi III. törvénycikk által afelől, hogy más tartományok módjára nem fognak kormányoztatni, különben is megóva és biztosítva vannak), a hitlevélbe beiktatott s a törvények használatáról és értelméről szóló záradék magyarázata alá egyáltalán ne legyenek vonhatók".

A II. József uralma végén, a francia forradalom hatását is tükröző nemzeti ellenállás és rendi megmozdulások jelzik a feudális alaptörvények további fejlődését. II. József uralma elleni nemzeti ellenállás követeléseire az 1790—91. évi törvények válaszoltak. Magyarországon először ezekben a törvényekben jelent meg a mai értelemben vett alkotmány gondolata. Az 1790—91. évi X. törvény, amikor leszögezi, hogy Magyarország önálló állami léttel bíró független ország, rögzíti azt is, hogy az országnak *saját alkotmánya van.* Majd a törvényhozó és végrehajtó hatalom gyakorlásáról (de legislativae et executivae potestatis exercitio) intézkedő XII. törvény, kezdetleges formában ugyan, de lényegében a kor alkotmányos államával szemben támasztott alapvető követelményeket is megfogalmazza. A törvény mindenekelőtt újból rögzítette azt a korábbi évszázadok törvényeiben — többek között az 1635. évi XVIII. törvényben — már megfogalmazott tételt, hogy Magyarországon a törvényhozás a törvényesen megkoronázott királyt és az országgyűlést *együttesen* illeti. Ehhez viszonyítva új rendelkezés ebben a törvényben „a rendeletekkel vagy pátensekkel" való kormányzás kifejezett eltiltása. Az 1790—91. évi XII. törvény a rendeletek vagy pátensek kiadását „csak a törvénnyel megegyező dolgokra" szorította, majd külön is kimondotta: „a végrehajtó hatalmat pedig nem másként, mint a törvények értelmében gyakorolja a király". Ugyanezen törvény intézkedik a bírói függetlenség néhány fontos biztosítékáról is. A törvényhozó hatalom, végrehajtó hatalom és a bírói hatalom ilyen értelemben vett egymás mellé helyezése jelzi a kor alkotmányos államának legfontosabb alapelvére, a hatalmak megosztására való kezdeti törekvést. Az 1790—91. évi XIX. törvény pedig az adózásra vonatkozó korábbi rendelkezések fenntartása mellett a hadiadó és a hadisegély kivetését kötötte az országgyűlés előzetes hozzájárulásához. Így jött létre Magyarországon az a sajátos „rendi alkotmányosság", mely az országgyűlés és az államszervezet feudális jellegének érintetlenül hagyása mellett az országgyűlés számára mindazokat az alkotmányos garanciákat igényelte, amelyeket a felvilágosodás politikai irodalma elsősorban a polgárság érdekeinek szolgálatában, a polgárság képviselőiből álló törvényhozó szervek számára munkált ki vagy elevenített fel. Ezáltal a felvilágosodás által népszerűsített és ebben az időben már a francia forradalom deklarációjában is tükröződő alkotmányos elvek Magyarországon kettős arculatot kaptak: védelmezték a rendi kiváltságok retrográd rendszerét, egyben kifejezték a nemzeti függetlenség jogi biztosítékait. Ürményi és Lakits az 1790—91. évi törvényhozást követően Rosenmann álnéven közreadott közjogi műve ezeket a törvényeket már besorolja a Magyarország kormányrendszerét meghatározó alaptörvények közé. Ürményi a vérszerződésből, Szent István törvényeiből, az Aranybullából, a Werbőczy Hármaskönyvéből idézett szentkorona-tantól kezdve a 15., 16., 17. században elfogadott számos törvényre utalással, majd az 1790—91. évi törvényekre hivatkozva az alaptörvények egész rendszerét építi fel annak igazolására, hogy a magyar királyság a rendek jogai által korlátozott monarchia. A számos alaptörvény közül egyébként Ürményi és Lakits is az Aranybullát tartotta „legjelesebbnek" (Dieses ist das Diplom, welches unter den Fundamentalgesetzen des Königreich Hungarn das vorzüglichste ist . . ." Vö. *Rosenmann,* Stephan: Staatsrecht des Königreichs Hungarn. Wien, 1792. 16. old.)

Míg Ürményi és Lakits végül is minden, a királyi hatalmat korlátozó törvényt „alaptörvény"-ként sorolt fel, addig Schwartner Statistikája már az alaptörvényeket külön rendszerbe foglalva ismerteti. Összesen hat alaptörvényt (törvénycsoportot) különböztet éspedig *a*) a vérszerződést, mely szerinte az államalapítás kettős szerződéseként (egyesülési és alávetési szerződés) emeli trónra Álmost és családját; *b*) az 1222. évi Aranybullát (ezt Schwartner is a legjelentősebb alaptörvénynek minősíti); *c*) a Hármaskönyvnek azt a tételét, amely a nemesség négy sarkalatos jogát tartalmazza (külön is megemlíti, hogy ezt az 1741. évi VIII. törvény formálisan is az alaptörvény szintjére emelte); *d*) a protestánsok vallásszabadságát biztosító bécsi (1606) és linzi (1645) békeszerződéseket; *e*) a trónöröklési törvényeket; *f*) a koronázás alkalmából kiadott és a rendek kiváltságait elismerő hitlevelek summázatát. Az 1790—91. évi törvények tehát nem szerepelnek az alaptörvények között. (Vö.: *Schwartner*: Statistik des Königreichs Ungarn. Pest, 1798. 285. és skk. old.)

A központi hatalom gyakorlásának az 1790—91. évi törvényekben rögzített intézményei nemcsak a Habsburg-monarchia egyéb országaiban érvényesülő kormányzati rendszertől tértek el, hanem bizonyos fokig idegen testet

jelentettek a magyar közjog azt megelőző fejlődéséhez viszonyítva is.

A korabeli magyar közjogi művek nem érzékelték az 1791. évi XII. törvénynek az újkori alkotmányosságot kifejező tartalmát, azaz a hatalmi ágak elválasztására való utalást. Minden kommentár nélkül közlik a törvényt, általában a törvényhozás jogához csatolva, annak dokumentálásaként, hogy a törvényhozás joga a rendek és az uralkodó között „megosztott" felségjog. Emellett számos „osztatlan", tehát a király által önállóan, az országgyűléstől függetlenül gyakorolható felségjogot is is felsorolnak. Valójában tehát csak azokban az ügyekben tartják korlátozottnak a királyi hatalmat, amelyek tárgyuknál fogva a törvényhozásra tartoznak. Másrészt a feudális jogrendszerben igen bizonytalan volt a törvényhozásra tartozó ügyek köre. Így gyakorlatilag igen bizonytalan volt az a terület, ahol az uralkodó önálló rendeletalkotási joggal nem rendelkezett. Az 1790—91-es törvények kommentálói egyáltalán nem érzékelték a XII. törvénynek azt a tartalmát, mely a rendeleteket eleve a törvényhozástól elválasztott végrehajtóhatalom aktusainak tekinti, és csak a törvény alapján, törvénynek megfelelő módon kiadható rendeleteket ismeri. Ez a minden biztosíték nélküli rendi alkotmányosság nem sok veszélyt jelentett az akkor már fejlett bürokratikus hivatali és rendőrségi apparátussal rendelkező bécsi udvar számára. A napóleoni háborúk idején pedig a forradalmi eszmékkel szemben nemcsak a kisebbik rosszat, hanem egyenesen a forradalom előtti időszak, a „békeidők" megszokott intézményeit reprezentálta. Így fordulhatott elő az a látszólag képtelen helyzet, hogy míg II. József idején a rendi képviseleti intézmények és a rendi országgyűlés jogait kellett védelmezni a bécsi udvarral szemben, I. Ferenc császár éppen ebben a rendi alkotmányban talál támaszra a reformeszmékkel szemben. A napóleoni háborúk időszakában a Habsburg császár és a magyar rendek egymásra találnak „az ősi alkotmány" dicsőítésében. A császár számára a magyarság és a rendi alkotmány egyet jelent. Az 1808. évi országgyűlést megnyitó beszédében, a rendeknek udvarolva, „az ősi alkotmány"-ra hivatkozva szítja a nacionalizmus lángját. Igaz, hogy egészen rövid átmeneti időre még az az elképzelés is felmerül, hogy az addig abszolút módon kormányzott örökös tartományokba is be kell vezetni a magyar rendi intézményeket, s ezt a keletről hozott „alkotmányt" kell szembeállítani a Nyugat-Európából érkező, a polgári forradalommal párosult alkotmánygondolattal.

Egyébként a napóleoni háborúk végével a rendi alkotmány is terhessé vált. Amikor az 1812. évi országgyűlés a háborús terhek vállalásában engedetlennek bizonyult, a bécsi udvar lemondott az országgyűlés összehívásáról, és ismét rendeletekkel kormányzott, pátenseket adott ki azokban a kérdésekben is, amelyek az 1790—91. évi törvények alapján egyértelműen a törvényhozásra tartoztak.

Megint csak a rendi kiváltságok védelmében ugyan, de az 1790—91. évi törvényekben rögzített alkotmányos elvekre hivatkozással kényszerítette ki a nemesi vármegyék ellenállása az 1820-as években az első reformországgyűlés összehívását. A teljes igazsághoz hozzátartozik, hogy a vármegyék ellenállását már az országgyűlés összehívása előtt megtörték. Végül a nemzetközi helyzet alakulása (szakadás veszélye a Szent Szövetségen belül, felkelések Spanyolországban) is hozzájárult ahhoz, hogy a bécsi udvar az országgyűlés összehívásával is megkísérelte levezetni az országban felgyülemlett feszültséget. A nemzeti ellenállás kibontakozását és ennek hatását igen szépen írta le Ladányi Gedeon alkotmánytörténete a múlt század hatvanas éveiben, egészen nyilvánvalóan abból a célból, hogy a múlt példáival lelkesítsen a nemzeti alkotmányért folyó harcra. „. . .a megyék mindnyájan a meglepetés és fájdalom hangján írtak föl. Előadták, hogy a király esküje s a tudva lévő nagy áldozatok után egészen mást vártak, s hivatkozván az 1791. évi XII. és 1504. évi IV. törvényre (mely becstelennek mondja azon megyét, a mely országgyűlés nélkül kivetett adót hajtana be), nem engedelmeskedhetnek a rendeletnek. Előre is tudta az udvar, hogy az lesz a rendeletnek legközelebbi eredménye, ennél fogva előre elgondolta azt is, mit fog tenni, hogy elhallgattassa a megyéket. Új rendeletben megparancsolta a végrehajtást, világosan kijelentvén azt is, hogy további engedetlenség esetében kényszerítő eszközökhöz fog nyúlni. Meg is történt mind a kettő. Teljhatalmú királyi biztosok küldettek mind azon megyékbe, a melyek megtagadták az engedelmességet; katonai karhatalom adatott rendelkezésökre; a törvények merészebb védői felségsértőkként bepereltetni rendeltettek. De mind ez csak növelte a megyék elszántságát, s illetőleg az ország forrongását; a helyzet napról napra hasonlóbbá lett ahhoz, a milyen volt II. József uralkodása végén. A nemzet napról napra merészebb hangja, sőt ellenszegülése megdöbbentette a királyt annyival is inkább, mert a görög forradalom szakadást csinált a Szent Szövetségben. Ily körülmények közt nem merte Ferencz forradalomba hajtani a nemzetet; engedett; elhagyta a veszélyes utat, s országgyűlést hirdetett 1825. szept. 11-re." (*Ladányi* Gedeon: A magyar alkotmány története. Debrecen, 1869. 223. old.) A lírai hangulatú leírás egyben dokumentálja azt is, hogy adott esetben mint ahogy 1790—91-ben is, a feudális osztálykiváltságok védelme mozgósította a nemességet.

Az 1825. évi országgyűlést a reformországgyűlések közé soroljuk, bár alig hozott reformot. Egyetlen valóban jelentős reformintézkedése a Magyar Tudományos Akadémia létesítéséről

szóló törvény elfogadása és ezzel együtt a magyar nyelv jelentőségének előtérbe állítása. (1827. évi XI. törvény.) Annál jelentősebb volt az országgyűlés szerepe a rendi alkotmányosság tudatosításában. Az országgyűlés 1826-ban kelt felirata megint csak a rendi előjogok védelme érdekében követelte az 1790—91. évi törvények megtartását, de a felirat jogi érvelése már a 19. század alkotmányos államának követelményeiből indul ki. Míg a korábbi időszakban az alaptörvényekre való hivatkozással általában az eseti jogsérelmeket panaszolták (gravamenek), most már az 1790—91. évi XII. törvénycikkre hivatkozással az alkotmány megsértését vetik fel és azt igénylik, hogy az udvar minden jelentős kérdésben az országgyűlés döntéseihez igazodjon. Az 1827. évi III. törvény kifejezett formában rendelkezik az ország alaptörvényeiről, ezzel összefüggésben az 1790—91. évi X., XII. és XIX. törvények kiemelt jelentőségéről, valamint „az ország alkotmányának védelméről." Ugyancsak ezen az országgyűlésen került először előtérbe a 800 esztendős alkotmány gondolata, hogy ezután több mint két évtizeden keresztül, úgyszólván a reformkor minden országgyűlésén hivatkozzanak rá azok, akik szembenállanak a tervezett reformokkal. A 800 éves alkotmányból a századforduló körül, a millennium tájékán lesz ezeréves alkotmány. A századfordulót követő években is, a két háború közötti időszakban is általában azok hivatkoznak rá, akik a feudális maradványok megőrzését támogatva ellenzik az állam és jogrendszer polgári demokratikus reformjait.

II. Félbemaradt polgári forradalom és félbemaradt polgári alkotmány.

A feudális államot az 1848. márciusi forradalom döntötte meg. A márciusi napok lendülete egyben létrehozta a kor színvonalán álló polgári alkotmány alapjait — anélkül azonban, hogy hatályon kívül helyezte volna az ekkor már alaptörvénynek minősülő, a törvényhozó és végrehajtó hatalom gyakorlásáról intézkedő 1790—91. évi XII. törvényt. Erre egyébként nem is volt szükség. A francia forradalom gondolatvilágában született és a hatalmi ágak megosztásának jegyeit viselő törvény keretei között elfért a polgári fejlődés igényeit kielégítő alkotmányos királyság minden intézménye. A márciusi törvények mindenekelőtt az alkotmányos monarchia intézményét bástyázták körül. A népképviseleti alapon választott országgyűlés (1848. évi V. törvény), az országgyűlés folyamatos (évenkénti) kötelező ülései (1848. évi IV. törvény), a népképviseleti országgyűlésnek felelős és a császári kormánytól független magyar minisztérium megalakítása (1848. évi III. törvény) önmagukban is jelzik a rendi alkotmányosságból a polgári alkotmányos államhoz való átmenetet. De a márciusi törvények számos más területen is lerakták a kor színvonalán álló polgári alkotmány alapjait. Az ősiség eltörlésével, a jobbágyság felszámolásával, a köztehervselés elvének és a törvény előtti egyenlőség deklarálásával, a vallásszabadságról és sajtószabadságról szóló törvények elfogadásával reális feltételeket teremtettek a polgári jogegyenlőségre támaszkodó alapvető állampolgári jogok rendszerének kiépítéséhez.

Az a körülmény, hogy ez a forradalmi változásokat jelentő törvényhozás a rendi alkotmányosság talajáról indult el, így számos feudális jellegű közjogi intézményt érintetlenül hagyott (nem nyúlt pl. a főrendiház kiváltságaihoz, nem érintette a királyi család privilégiumait, a trónöröklést rendező törvényeket stb.), nem engedte meg, hogy írott alkotmányban foglalják össze az új intézményeket. Mindez azonban nem változtat azon, hogy e törvények együttesen kielégítették az írott alkotmány leglényegesebb követelményeit. Legalábbis igen erőteljes lépést jelentettek az írott, a chartalis alkotmány létrehozásának irányában. Ennek tudatában volt az 1848—49. évi forradalom vezérkara is. Bizonyítja ezt a Debrecenbe menekülő országgyűlési képviselőnek a nemzethez intézett első kiáltványa. „Az 1847/48. országgyűlésen alkotott törvények a nemzetnek új chartája" — mondja a kiáltvány első mondata. (A képviselők a nemzethez! 1849. jan. 22. Debrecen.)

Az 1848-ban választott népképviseleti országgyűlés határozatai és törvényei jelentősen továbbfejlesztették a márciusi törvényekben kifejezésre jutó alkotmányt. Míg a márciusi törvények az új intézmények megfogalmazásánál főként Belgium 1831. évi monarchikus alkotmányát mintázták, addig a népképviseleti országgyűlés államjogi intézkedései már inkább az 1848. évi francia köztársasági alkotmányra tekintettek. A köztársasági kormányforma előtérbe kerülése megnyitotta az utat a feudális közjog maradványainak felszámolásához és írott polgári alkotmány létrehozásához. E törekvések azonban viszonylag lassan bontakoztak ki. A királynak a népképviseleti országgyűlést alkotmányellenesen feloszlató rendeletét követően az országgyűlés mint az állami szuverenitás hordozója lépett fel. A Honvédelmi Bizottmányban általa választott, csak neki felelős forradalmi végrehajtó szervet hozott létre. Ez tényleges szakítást jelentett az alkotmányos monarchia fikciójával. Az ország kormányformáját már ebben az időben köztársaságinak kell tekintenünk, még akkor is, ha a nemzetgyűlés maga ezt formálisan nem is deklarálta. A nemzetgyűlés éppen a középnemesi vezetés korlátai következtében a későbbiek során s félve nyúlt a királyság intézményéhez és a kormányforma kérdéséhez. Az 1849. április 14-i trónfosztó nyilatkozat sem intézkedik erről. Kossuth kormányzó-elnökké választása, a kormányhoz és a nemzetgyűléshez való viszonyát megfogalmazó nemzetgyűlési határozatok azonban ismételten arra mutatnak, hogy a forradalom-

nak ebben a szakaszában változatlanul köztársaságnak kell tekintenünk az ország kormányformáját. Eszerint a kormányzó-elnök és a miniszterek a nemzetgyűlésnek felelősek. A kormányzó-elnök bármely rendelkezése csak akkor érvényes, ha a miniszterek egyike is aláírja. Hatáskörébe tartozik az egyházi, világi és katonai hivatalokra való kinevezés, a miniszterek kinevezése, azok leváltása. Hadüzenet, béke- és szövetségkötés kérdésében hozott döntései csak a nemzetgyűlés hozzájárulásával voltak érvényesek

A trónfosztást követően a kormány néhány nyilatkozata arra utal, hogy a köztársasági kormányformát írott alkotmányban is rögzíteni akarták. Közvetlenül a forradalom leverését megelőző időkből konkrét adatunk is van arra vonatkozóan, hogy a nemzetgyűlés elhatározta az alkotmány kidolgozását — kifejezetten azzal a céllal, hogy rögzítsék a forradalom vívmányait. Szemere Bertalan miniszterelnök képviselőházi bemutatkozó beszédében a kormány politikáját „respublikai", azaz köztársasági irányúnak vallja. Vukovics Sebő igazságügyminiszter hasonló módon mutatta be a kormányt a főrendiház előtt. A kormány nevében úgy nyilatkozott, hogy a minisztérium működésének célja a respublika. Az alkotmány „a népjog és a tiszta egyenlőség" elvén fognak nyugodni. (Vö.: Az 1848—49. évi népképviseleti országgyűlés Szerk. Beér János. Bp. 1954. 114. old.) Majd amidőn a szegedi országgyűlés elfogadta a nemzetiségi törvényt, ezt azzal az indokolással szövegezték meg határozat formájában, hogy része lesz a rövidesen elfogadásra kerülő alkotmánynak. Ez arra utal, hogy az alkotmány tervezete is elkészült. Sajnos mindeddig nem került elő. Szemere Bertalan miniszterelnök még 1849. június 10-én utasítást adott a tervezet elkészítésére. Az alkotmányelőkészítő bizottságnak adott utasítás arra mutat, hogy a kormány igen fontosnak és sürgősnek tartotta az alkotmány elfogadását: „A készítendő alkotmányra vonatkozólag ... cseréljék ki Önök eszméiket. Iparkodjanak Önök vele. Talán előbb lesz rá szükség, mint gondolni lehet."

A forradalom veresége megakadályozta a köztársasági alkotmány létrehozását. Az ezt követő magyar alkotmányfejlődés gyökerében reakciós jellegét mutatja, hogy sok korlátja mellett is egészen az 1919. évi dicsőséges proletárforradalomig az 1848/49-es törvényhozás jelentette a magyar alkotmányfejlődés demokratizmusának csúcspontját.

III. Két szocialista alkotmány. 1. A Magyar Tanácsköztársaság alkotmánya. 2. A Magyar Népköztársaság alkotmánya.

1. A Magyar Tanácsköztársaság alkotmánya. A szocialista államok közül Magyarország az egyetlen, mely már korábbi történelme során három alkotmánytípusra hivatkozhat. A felemás rendi alkotmány, a polgári alkotmány és a Magyar Tanácsköztársaság 1919. évi szocialista alkotmánya a magyar történelmi múlt olyan elemei, amelyek különböző intenzitással ugyan, de mai alkotmányfejlődésünkre is hatással vannak. Magyarország első szocialista alkotmánya, a Tanácsköztársaság alkotmánya nemcsak az ellenforradalom korszakának alkotmányfejlődését befolyásolta, hanem közvetlen hatással volt az 1949. évi népköztársasági alkotmány tartalmára. Ez teszi lehetővé, hogy az időbeliség által diktált sorrendet bizonyos fokig áttörve, egymás mellé helyezzük és egymás mellett vizsgáljuk a két szocialista alkotmányt. Ez azért is elfogadható, mert az ellenforradalmi korszak, az alkotmányos intézmények sorozatos megsértésén túl semmi újat nem hozott a magyar alkotmányfejlődésben.

a) A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság alkotmányát a Szövetséges Tanácsok Országos Gyűlése 1919. június 23-án fogadta el. Hatályba lépését (1919. jún. 29.) alig egy hónap választja el a forradalom vereségét jelentő szakszervezeti kormány megalakításától. Ez alatt a rövid idő alatt is megindult az alkotmány végrehajtása.

A Magyar Tanácsköztársaság alkotmánya szovjet típusú alkotmány. Számos intézményében tükrözi az alig egy évvel korábban (1918. júl. 10.) elfogadott első szovjet alkotmány hatását. Nagyban-egészben ehhez igazodik az alkotmány szerkezete is. A két alkotmány közötti viszonyt egyébként a proletárforradalom jellegéről és a proletárinternacionalizmusról vallott, a magyar és a szovjet alkotmányban egyaránt kifejezésre jutó közös felfogás határozta meg. A magyar alkotmány előkészítése során abból indultak ki, hogy az oroszországi és a magyarországi proletárforradalom egyaránt a kibontakozóban levő világforradalom része vagy legalábbis a vezető európai országokra kiterjedő proletárforradalom első láncszeme. Viszonylag rövid idő alatt várták a proletárforradalmak világméretű győzelmét és a dolgozók nemzetközi tanácsköztársaságának megalakulását. Ezért tudatosan vállalták az első szovjet alkotmánynak azokat a megoldásait, amelyeket egyben a kialakuló nemzetközi tanácsköztársaság alapintézményeinek tekintettek. Mindamellett a Tanácsköztársaság alkotmányát eredeti jogalkotásnak kell tekintenünk. Előkészítése során nem csupán az első szovjet alkotmányra voltak figyelemmel, hanem bizonyos értelemben általánosították a szovjet forradalom egész államépítő munkájának tapasztalatait, ideértve mind az októberi forradalmat követő első hónapok jogalkotását, mind az első szovjet alkotmány realizálása érdekében kiadott intézkedéseket. Ezt nagymértékben elősegítette az, hogy a Tanácsköztársaság vezetői közül többen is közvetlen részesei voltak az oroszországi forradalom eseményeinek.

Másrészt az alkotmány előkészítése során jelentős erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy az összhangban legyen a hazai adottságokkal. A hazai adottságok érvényre juttatását többek között az is támogatta, hogy az egyes államjogi intézmények szabályozásánál a Tanácsköztársaság jogalkotói kezdettől fogva — tehát mindjárt 1919. március 21-ét követően — eleve számoltak a viszonylag rövid időn belül létrehozandó és a Tanácsköztársaság államrendszerének alapintézményeit átfogóan szabályozó alkotmánnyal. A hazai adottságok, így elsősorban a cári Oroszországhoz viszonyítva jóval erőteljesebb parlamentáris és önkormányzati tradíciók érvényesülnek pl. az alkotmánynak azokban a rendelkezéseiben, amelyek nem kongresszusokra, hanem meghatározott időre, több ülésszakon való részvételre jogosított küldöttekből álló testületi szervekre (a szövetséges tanácsok országos gyűlése, a községi, városi, járási és kerületi tanácsok) építik a tanácsi szervezet különböző fokozatait. Ugyancsak az erőteljesebb önkormányzati tradíciókra utal a helyi tanácsok szervezetének és működésének részletesebb szabályozása. Az alkotmány rendelkezéseinek egyharmadát teszik ki a helyi tanácsokra vonatkozó szabályok. Ha a mai szabályozási gyakorlatból indulunk ki, azt is mondhatnók, hogy az alkotmány a jelenlegi tanácstörvényekhez hasonló mélységben szabályozta a helyi tanácsok szervezetének és működésének elvi jelentőségű kérdéseit.

A szovjet alkotmány végrehajtására kiadott szabályozás tapasztalatait tükrözi a szocialista gazdaság igazgatásának — az első szovjet alkotmányhoz viszonyítva — jóval részletesebb szabályozása, különösen a gazdasági igazgatás képviseleti szerveinek létrehozása.

Az alkotmánynak máig is legtöbb vitát kiváltó rendelkezései közé tartoznak a nemzetek jogairól intézkedő szakaszok. „A nemzetek jogai a Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaságban" címmel az alkotmány egész fejezetet szentel a nemzeti kérdés megoldásának. A fejezet egészének értékelése körüli vita nagyrészt abból ered, hogy az alkotmány e rendelkezéseinek szinte egyáltalán nincs előzménye a Tanácsköztársaságnak az alkotmányt megelőző jogalkotásában. A legújabb irodalom is súlyos politikai hibának ítéli, hogy a Tanácsköztársaság nem adott ki az oroszországi forradalomhoz hasonlóan mindjárt megalakulását követően olyan deklarációkat, amelyek elismerték volna a nemzetiségek teljes önrendelkezési jogát, egészen a szabad kiválásig és az önálló államalakításig. Ugyanakkor 1919. június 16-án a magyar Vörös Hadsereg által felszabadított szlovákiai területeken megalakuló Szlovák Tanácsköztársaság és annak egyenjogú, független, a Magyar Tanácsköztársasággal szövetséges tanácsköztársaságként való elismerése a tanácsok országos gyűlése által arra utal, hogy bár a nemzetiségi politika marxista—leninista elveinek deklarálása az alkotmányig hiányzott, a gyakorlati politikában a Tanácsköztársaság a legteljesebb, a marxista—leninista értelemben vett nemzeti egyenjogúság alapján állt.

A Tanácsköztársaság alkotmányában a nemzeti kérdés megoldására irányuló rendelkezéseknek négy jogszabálycsoportból álló rendszerét különböztethetjük meg. E csoportok különválasztása és megkülönböztetése azért lényeges, mivel a legutóbbi időkig igen sok félreértés adódik abból, hogy különböző jellegű rendelkezéseket összekeverik, egyiket a másikhoz viszonyítva korlátozó vagy megszorító intézkedésnek fogják fel. Pedig mindegyik jogszabálycsoportnak sajátos rendeltetése van a nemzetiségi kérdés megoldásában. Egymást bővítik, nem pedig megszorítják. *A rendelkezések első csoportjába* azokat a szabályokat kell sorolnunk, amelyek az állampolgári jogok keretei között *a teljes nemzeti egyenjogúságot*, a hátrányos faji vagy nemzeti megkülönböztetés teljes tilalmát, a szabad nyelvhasználatot rögzítik a Tanácsköztársaság területén élő összes nemzetiségek számára (14. §). *A második jogszabálycsoport* (84., 85. és 89. §§.) *a tanácsi szervezet felépítésében biztosítja a legteljesebb nemzeti egyenjogúságot.* Ezek a rendelkezések többek között előírják, hogy a tanácsrendszer következményeként minden területi egységben annak a nemzetnek a dolgozói vezetik a helyi igazgatást, akik az adott helyi körben többségben vannak, de az adott területen kisebbségben élő nemzet is szabadon használhatja anyanyelvét. Ugyanebbe a körbe tartoznak azok a rendelkezések, amelyek az országban élő összes nemzetiségek számára országos tanács alakításának kötelezettségét írják elő. Az egyes nemzetek országos tanácsaiban sajátos nemzeti érdekeik védelme, nemzeti kultúrájuk fejlesztése céljából képviselethez jutnak nemcsak az összefüggő nagyobb területen élő, autonómia alkotására képes, hanem a szórványokban élő nemzeti csoportok is. Az országos tanácsok államjogi jelentőségét külön aláhúzza az alkotmány 89. §-a, mely a nemzeti kérdést érintő alkotmányi tételek megváltoztatását az érdekelt nemzetek országos tanácsának hozzájárulásához köti.

Az eddig ismertetett formák még nincsenek kapcsolatban az állam föderatív jellegével, amennyiben az országos tanács alakítása „nem bonthatja meg a területi alapon nyugvó tanácsszervezetet" (84. §). *A másik két jogszabálycsoport* már *föderatív megoldásokat* takar. A 86. és 87. § már csírájában magában foglalja azokat az autonóm nemzeti alakulatokat, amelyek az Oroszországi Föderatív Szocialista Köztársaságban jelenleg nemzeti autonómiák elnevezéssel (nemzeti körzet, autonóm terület és autonóm köztársaság) ismeretesek. E szakaszok az autonómia két típusát rögzítik. Több járásra kiterjedő összefüggő terület esetén „önálló kerület", több kerületre kiterjedő

összefüggő nagyobb területen „nemzeti terület" alakítását teszik lehetővé, külön államhatalmi és igazgatási szervekkel. A német és ruszin többségű kerületeket már az alkotmány nemzeti kerületté nyilvánítja, egyben fő vonásokban rögzíti a nemzeti kerületek autonóm jogait is. „A tanácsrendszer egyenes következménye, hogy a nemzeti kerületek tanácsai önállóan intézik a kérdéses területek beligazgatását, igazságszolgáltatását, közoktatását és közművelődését." (86. § 2. bek.) Végül *a negyedik jogszabálycsoport* (88. §) *túlmutat a nemzeti autonómiák társulásán* és független, a „Tanácsköztársasággal szövetséges *külön tanácsköztársaságok*" létesítésének lehetőségéről intézkedik az akkor még megszállás alatt álló, esetleg felszabaduló területeken.

A Magyar Tanácsköztársaság alkotmánya (a magyar történelem első írott alkotmánya) kitüntető helyet foglal el a nemzetközi munkásmozgalom történetében is. Első olyan jogi dokumentum, mely az alkotmány szintjén tanúsítja a szovjet hatalom szervezeti formáinak nemzetközi jellegét. Az 1918. évi alkotmányt követően elsőként a magyar tanácsköztársaság alkotmánya dokumentálja, hogy a szovjet hatalom felépítésének és működésének alapintézményei, illetve alapelvei nemcsak az oroszországi viszonyok közepette, hanem Európa más államaiban is felhasználhatók a munkásosztály hatalmának megszervezésére.

2. A Magyar Népköztársaság 1949-ben elfogadott alkotmánya.

Amint azt már a szocialista alkotmányok változatait vizsgálva jeleztük, ez az alkotmány sajátos fordulópontot jelöl a népi demokratikus alkotmányok történetében. A magyar alkotmánynak ez a szerepe több okra is visszavezethető.

Mindenekelőtt arra kell felhívni a figyelmet, hogy az 1949. évi alkotmány tövénybe iktatásával a népi demokratikus államok közül Magyarország utolsóként fogadott el új alkotmányt. Jugoszlávia már 1946-ban, Bulgária 1947-ben, Románia és Csehszlovákia szintén korábban, 1948-ban fogadták el első népi demokratikus alkotmányukat. Talán csak Lengyelország kivétel, ahol 1947-ben létrejött ugyan egy ún. csonka alkotmány az államhatalom gyakorlásának központi szerveiről, teljes alkotmányt azonban csak 1952-ben fogadtak el.

Az egyes alkotmányok elfogadása közötti viszonylag nem nagy időbeli eltérés akkor kap elvi jelentőséget, ha figyelembe vesszük, hogy Európában a II. világháborút követő első években, tehát éppen az említett esztendőkben, 1946 és 1949 között ment végbe a nemzetközi viszonyok politikai erővonalainak rendeződése és megszilárdulása. Ma már megállapíthatjuk, hogy egyrészt a nemzetközi viszonyok alakulása, másrészt az egyes kelet- és délkelet-európai országok belső fejlődésének tapasztalatai alapján érlelődött meg az a felismerés, hogy a népi demokratikus fejlődés viszonylag békés útján is végbemehet a szocializmushoz való átmenet. Ezzel együtt általánosan elismert tétellé vált, hogy a népi demokratikus szocialista állam a proletárdiktatúra sajátos válfajaként fogható fel a proletárdiktatúra másik válfaja, a szovjet szocialista állam mellett. És itt jutunk el az 1949. évi magyar alkotmány egyik specifikumához. A népi demokratikus alkotmányok közül először a magyar alkotmányban kapott megfogalmazást ez a felismerés. Más szóval: a népi demokratikus alkotmányok közül elsőként a magyar alkotmányt készítették elő és fogadták el tudatosan is szocialista alkotmányként, a proletariátus diktatúrájának alkotmányaként.

Mint arra a szocialista alkotmányok változatait vizsgálva már utaltunk, a korábban elfogadott népi demokratikus alkotmányokból mind a proletárdiktatúra, mind a szocialista program tudatos megfogalmazása hiányzott. Ami pl. az államhatalom jellegét illeti: a korai népi demokratikus alkotmányok többnyire *a néphatalom* általános fogalmával operáltak, és ennek alapján általában olyan „plebejus" demokráciát rögzítettek, melynek keretei között — az alkotmány rendelkezéseit tágan értelmezve — a kialakuló proletárállam intézményei is elfértek. Ami pedig a szocialista célkitűzéseket (mint pl. a kizsákmányolás felszámolása) illeti, ennek helyén általában olyan széles szociális programot találunk, amelyre építve a szocialista átalakulás is megindulhatott. A politikai mechanizmus rendszerét érintő alkotmányos rendelkezésekből hiányzik a munkásosztály, illetve a marxista—leninista párt vezető szerepének rögzítése. Lehetne még folytatni a sort, de talán elég ennyi is annak bizonyítására, hogy a korai népi demokratikus alkotmányok legalábbis homályban hagyják a szocialista átalakulás igen lényeges jegyeit. Másrészt az is kétségtelen, hogy ezek az alkotmányok mint tipikusan átmeneti alkotmányok viszonylag tág keretet nyújtottak a társadalmi átalakuláshoz, és egyáltalán nem állták útját annak, hogy kereteik között menjen végbe a szocializmus alapjainak lerakása.

Érdemes külön is megvizsgálni az 1949. évi magyar alkotmánynak azokat a specifikus vonásait, amelyek éppen abból erednek, hogy az alkotmány élesen hangsúlyozni kívánta a társadalmi átalakulás kifejezetten szocialista irányát, valamint a II. világháborút követő fejlődés során kialakult új államhatalom egyértelműen szocialista jellegét. Főként ezzel magyarázható, hogy az alkotmány számos programjellegű rendelkezést tartalmazott mind a társadalmi berendezkedés politikai és gazdasági vonásait jellemző, mind az államszervezet egyes intézményeit, mind az állampolgárok alapvető jogait és kötelességeit szabályozó fejezeteiben. Az alkotmánynak ezek a tételei csak a folyó törvényhozás útján, fokozatosan,

több éven át mentek át a gyakorlatba. Ezeknek a rendelkezéseknek a gyakorlatba való bevezetése egyébként többnyire visszahatott magára az alkotmányra is. Vagy maga után vonta az alkotmány módosítását, vagy az alkotmány vonatkozó rendelkezéseinek értelmezését befolyásolta, alakította.

Az alkotmány néhány jelentős rendelkezésének végrehajtása jól illusztrálja az elmondottakat. Az alkotmánynak a társadalmi berendezkedésről intézkedő első fejezete a társadalmi tulajdon különböző típusai között központba állítja az egységes állami tulajdont. Ám az állami tulajdon egysége csak az alkotmány elfogadását követően alakult ki. Az alkotmány elfogadása idején még ismeretes volt az állami tulajdontól elkülönült jegyekkel rendelkező önkormányzati tulajdon. Ami pedig az államszervezetet illeti, az 1949. évi alkotmány elfogadása csak az állam központi szerveit találta — többé-kevésbé kialakult állapotban. (Az alkotmány további fejlődése azonban ezeket is érintette.) Az államszervezet minden más elemét az alkotmányban rögzített program alapján, az alkotmány elfogadását követő törvényhozás institucionalizálta. Részben ezzel magyarázható, hogy az 1949 és 1972 között elfogadott alkotmánymódosítások általában az állami szervezet egyes intézményeinek bevezetéséhez, vagy azok fejlesztéséhez kapcsolódtak.

A legfelsőbb képviseleti szerv, az Országgyűlés, az 1949. évi alkotmány elfogadását megelőzően lényegében a parlamentáris köztársaságok kormányformájára jellemző keretek között, az államhatalom megosztásának elve alapján illeszkedett be az állam központi szerveinek rendszerébe. Azaz: az Országgyűlés mint törvényhozó szerv a köztársasági elnökkel mint a végrehajtó hatalom fejével osztozott a legfelsőbb hatalom gyakorlásában. Az Országgyűlés az alkotmány elfogadásával, a hatalom egységének elve alapján — mely a szocialista államok többségében az államszervezet egyik legfontosabb alapelve — lett a legfelsőbb államhatalom kizárólagos birtokosa. Korábban a többpártrendszer alapján működő Országgyűlés azonban viszonylag nehezen találta meg a helyét abban a politikai rendszerben, mely gyakorlatilag egyetlen pártra épült. Nem is szólva arról, hogy az 1949-et követő évek amúgy sem kedveztek a demokratikus elvek alapján választott képviseleti szervek fejlődésének. Végül is csak az SZKP XX. kongresszusát követően, a szocialista demokratizmus fejlesztését célzó program keretében, az Országgyűlés 1956. évi 1. sz. határozata vázolta fel azokat a tevékenységi és szervezeti formákat, amelyek lehetővé teszik, hogy az Országgyűlés is aktív részese legyen az állami élet legfelsőbb irányításának.

Az Országgyűlés alkotmányos jogállásának megváltozása automatikusan maga után vonta a kormány, Minisztertanács jogállásának átalakulását is. Az 1949. évi XX. törvény hatályba lépésétől kezdve a Minisztertanács az ország legfelsőbb államigazgatási szerve, mely kizárólagos joggal, egyedül a legfelsőbb képviseleti szerveknek felelősen irányítja az egész államigazgatási szervezetet és az azoknak alárendelt összes szervek munkáját; egyben jelentős kormányzati tevékenységet is ellát. Az alkotmány hatályba lépésével viszont megszűnt a kormánynak a hatályos törvények módosítását is magában foglaló jogalkotási felhatalmazása. Az Elnöki Tanács létrehozása, ennek az Országgyűlést helyettesítő funkciója lehetővé tette, hogy az alkotmány külön is elzárja a Minisztertanácsot a Népköztársaság törvényeivel, illetve az Elnöki Tanács rendeleteivel szembenálló aktusok kiadásától. Az alkotmány elfogadását követően jelentős változáson ment át a Minisztertanácsnak a gazdaság irányításában betöltött funkciója. Az alkotmány elfogadása idején a Minisztertanács nem közvetlenül, hanem a korábban létrehozott Népgazdasági Tanács útján irányította a gazdaság igazgatását. A Népgazdasági Tanács 1952. év végével megszűnt, és az irányító funkciót a Minisztertanács testülete vette át. Ennek konzekvenciáit az 1953. évi VI. törvénnyel bevezetett alkotmánymódosítás vonta le. (A Minisztertanács tagjai közé beiktatta most már a kormánynak közvetlenül alárendelt Országos Tervhivatal elnökét. Emellett kifejezetten a gazdaság irányításával összefüggő teendők ellátására a Minisztertanácson belül létrehozta — az egyébként azóta már megszűnt — első elnökhelyettesi funkciót.)

Az alkotmány a helyi igazgatást merőben új típusú, lényegében a helyi szovjetek rendszerével analóg szervekre építette. Alig néhány hónappal az alkotmány elfogadása után létrejött az első tanácstörvény (1950. évi I. tv.), mely az alkotmány rendelkezéseinek részletezésére volt hivatott. A helyi igazgatás új típusú tanácsi szervei azonban végül is csak 1950 végén, 1951 elején kezdték meg munkájukat. Azóta két tanácstörvény (1954. évi X., 1970. évi I. tv.) jelzi a helyi tanácsok rendszerében bekövetkezett fejlődést. Az újabb tanácstörvények minden esetben alkotmánymódosítással is jártak.

Az 1954. évi VIII. alkotmánymódosító törvény a tanácsok mint választott képviseleti szervek jelentőségét kiemelve újra szabályozta a tanácsi szervezet központi irányításának rendszerét, valamint a tanácsok igazgatási szerveinek egymáshoz és a választott képviseleti szervekhez való viszonyát. Az 1966. évi III. alkotmánymódosító törvény a járási tanácsok kiiktatásával, valamint a magasabb fokú tanácsok (megyei és fővárosi tanács) választásának az alsóbb fokozatú tanácsokra épülő közvetett választásával lényegében a lakosság települési helyeinek (városok, községek, fővárosi kerületek) önkormányzati jogait kívánta alátámasz-

tani. Számos vonatkozásban érintette a tanácsi szervezet egészét az 1970. évi I. törvény, a harmadik tanácstörvény, amelyet az általános alkotmánymódosítást bevezető 1972. évi I. törvény előkészítésével egyidejűleg — szintén alkotmánymódosító törvényként fogadtak el.

Az alkotmány az egész bírói szervezetre érvényes általános elvként rögzítette *a)* a bírói szervezetnek a választott képviseleti szervekkel való párhuzamos felépítését, továbbá *b)* a hivatásos bíráknak és népi ülnököknek a megfelelő fokozatú képviseleti szervek által való választását. Az alkotmánynak a bírósági szervezetre vonatkozó szabályai csak fokozatosan kerültek végrehajtásra. Viszonylag hamar, már a helyi tanácsi szervezet létrehozásával egyidejűleg megtörtént a bírósági szervezet fokozatainak a képviseleti rendszerrel való összhangba hozása. Az 1950. évi IV. alkotmánymódosító törvény megszüntette a több megyei tanács területére kiterjedő hatáskörrel, fellebbezési bíróságként működő felsőbíróságokat. Azonban csak később, az 1954-ben indult meg a bírák választására vonatkozó rendelkezések részleges végrehajtása. Az 1954. évi bírósági törvény (1954. évi II. törvény) elfogadását követően választotta meg első ízben az Országgyűlés a Legfelsőbb Bíróság elnökét. Ugyanekkor került sor a népi ülnökökre vonatkozó rendelkezések általános végrehajtására. A hivatásos bírák választását csak az 1972. évi I. törvénynyel végrehajtott alkotmánymódosítás után vezették be (mikor is a bírák választása a bírói szervezet összes fokozatait illetően a Népköztársaság Elnöki Tanácsának hatáskörébe került).

Az alkotmány elfogadását követően, csak négy év után került sor az új típusú ügyészi szervezetre vonatkozó alkotmányos rendelkezések végrehajtására. Csak az 1953. évi 13. sz. tvr. intézkedett a büntető és törvényességi felügyeleti funkciók ellátására egyaránt jogosított, csak a legfelsőbb képviseleti szerveknek felelős ügyészi szervezet létrehozásáról.

Az európai népi demokráciákban általában új alkotmányok elfogadásával dokumentálták azt a tényt, hogy az adott országban végbement a szocializmus alapjainak lerakása. Magyarországon erre nem volt szükség. Nálunk éppen azért, mert alkotmányunkat már 1949-ben tudatosan szocialista alkotmányként fogadták el — elegendő volt az 1949. évi XX. törvénnyel elfogadott alkotmány olyan általános módosítása, mely az alkotmány egyes rendelkezéseit hozzáigazította a szocializmus építése során bekövetkezett fejlődéshez. (Lényegében hasonló módon jártak el a Lengyel Népköztársaságban is, ahol hasonló okokból, nem új alkotmány elfogadásával, hanem az 1952-ben elfogadott első alkotmány általános módosításával fejezték ki 1976-ban a szocializmus építésének útján elért eredményeket.)

Magyarországon az alkotmány általános módosítását az 1972. évi I. törvény hajtotta végre, egyben rögzítette a Magyar Népköztársaság alkotmányának a módosítások végrehajtásával kialakított egységes szövegét. Magyarországon tehát — a végrehajtott módosításokkal — ma is az 1949. évi XX. törvénnyel elfogadott népi demokratikus szocialista alkotmány van hatályban. Alkotmányunk jelenleg hatályos szövege az alkotmány létrejöttét megvilágító preambulumot követően az alábbi fejezetekre tagolódik: I. A Magyar Népköztársaság társadalmi rendje; II. A Magyar Népköztársaság Országgyűlése és a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa; III. A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa; IV. A tanácsok; V. A bírói szervezet; VI. Az ügyészség; VII. Az állampolgárok alapvető jogai és kötelességei; VIII. A választások alapelvei; IX. A Magyar Népköztársaság címere, zászlaja, fővárosa; X. Záró rendelkezések.

Az 1972. évi I. törvénnyel végrehajtott módosítás, az államszervezetben bekövetkezett változások alkotmányos kifejezésén túl, igen erőteljesen érintette a társadalmi berendezkedés alapintézményeire vonatkozó szabályokat és az állampolgárok alapvető jogait és kötelességeit rögzítő alkotmányos rendelkezéseket.

A társadalmi berendezkedést kifejező rendelkezések körében az alkotmány rögzítette azt a történelmi tényt, hogy Magyarországon, a kizsákmányoló osztályok megszüntetésével uralkodóvá váltak a szocialista termelési viszonyok. Ennek megfelelően és ennek alárendelten nyertek szabályozást az egyes tulajdoni formák (állami tulajdon, szövetkezeti tulajdon, személyi tulajdon, kisárutermelő tulajdon), de a politikai rendszer alapintézményei is. (A munkásosztály és marxista—leninista pártja vezető szerepe, a hatalom gyakorlásának kiszélesedett tömegbázisa és ennek szervezeti formái, az állam által folytatott politika főirányát meghatározó alapelvek, országunknak a szocialista közösség államaihoz való viszonya és általában nemzetközi helyzetünk.)

Az alapvető állampolgári jogok alkotmányos kifejezésében a módosítás által bevezetett legjelentősebb változás abban áll, hogy általános állampolgári jogokká szélesedtek azok a jogok is, amelyeket a szocialista építés korai szakaszán alkotmányunk csak a dolgozók számára garantált. Ez egyben lehetővé tette a jogok rendszerének új elemekkel való gazdagítását is. E körbe tartozik annak a tételnek az alkotmányba iktatása, hogy a Magyar Népköztársaság tiszteletben tartja az emberi jogokat.

Irodalom: Respublica et Status Regni Hungariae. Ex officina Elzeviriana. 1634.; *Dósa* Elek: Erdélyhoni jogtudomány. Kolozsvár, 1861. I. könyv: Erdélyhoni közjogtan; *Eckhart* Ferenc: A magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 1946.; Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Szerk. Beér János. Bp. 1954.; *Beér* János—*Csizmadia* Andor: Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvé-

nyeinkből. 1001—1949. Bp. 1966.; *Csizmadia* Andor—*Kovács* Kálmán—*Asztalos* László: Magyar állam- és jogtörténet. Bp. 1972.; A Magyar Tanácsköztársaság jogalkotása. Szerk. Halász Pál—Kovács István—Peschka Vilmos. Bp. 1959.; *Beér* János—*Szabó* Imre: A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. Az 1949. évi XX. törvény és magyarázata. Bp. [1949.]; *Beér* János—*Kovács* István: A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. Bp. 1959.; Magyar alkotmányjog. Szerk. Beér János. Bp. 1951.; *Beér* János—*Kovács* István—*Szamel* Lajos: Magyar államjog. Bp. 1960. Alkotmányjog. Szerk. *Schmidt* Péter Bp. 1976.; *Kovács* Isván: Magyar államjog. 1-2 köt. Szeged. 1978.

L. még Alkotmány, Államjog, Alkotmányosság címszavaknál.

Kovács István

MEGYE → *Állami-területi beosztás*; — *Helyi igazgatás.*

MÉLTÁNYOSSÁG → *Jogalkalmazás*; — *Államigazgatási eljárás*; — *Polgári jog*; — *Római jog.*

MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZET: I. Fogalom (1092.) — II. A szövetkezetek kialakulása, szövetkezetek a kapitalista társadalomban, burzsoá szövetkezettudományi irányzatok (1092.) — III. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon (1095.) — IV. A mezőgazdasági termelőszövetkezet alapvonásai, alapelvek, tudomány (1096.) — V. A mezőgazdasági termelőszövetkezet mint jogi személy (1099.) — VI. A mezőgazdasági termelőszövetkezet megalakulása, egyesülés, szétválás, átalakulás, megszűnés (1101.) — VII. Az alapszabály és egyéb szabályzatok (1103.) — VIII. A termelőszövetkezeti közös vagyon (1104.) — IX. A mezőgazdasági termelőszövetkezet gazdálkodása, a gazdálkodás eredményeinek felhasználása, a termelőszövetkezeti alapok (1104.) — X. A termelőszövetkezeti tagsági jogviszony (1105.) — XI. Munkavégzés, munka szerinti részesedés, munkaszervezet (1108.) — XII. A termelőszövetkezet vezetése és belső igazgatása (1110.) — XIII. A termelőszövetkezetek érdekképviseleti szervei; területi, szakmai szövetségek, a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa, a kongresszus (1110.)

I. Fogalom

A mezőgazdasági termelőszövetkezet a *tagok önkéntes személyi és vagyoni társulása útján létrehozott, közösben végzett személyes munkán alapuló szocialista mezőgazdasági nagyüzem, amely része a szocialista társadalmi rendnek és a népgazdaság érdekeivel, a társadalmi célokkal összhangban, a szövetkezeti tulajdon alapján a közös és háztáji gazdaság összekapcsolásával, a szövetkezeti demokrácia rendszerében, önálló, tervszerű vállalati gazdálkodást folytat, és megvalósítja a tagság társadalmi egységét, szocialista nevelését.*

II. A szövetkezetek kialakulása, szövetkezetek a kapitalista társadalomban, burzsoá szövetkezettudományi irányzatok.

A tömegeknek a tőkekoncentráció előrehaladásával bekövetkező elnyomorodása enyhítése érdekében a munkások és kisárutermelők gazdasági, társadalmi összefogására különböző irányzatok keletkeztek. E törekvések között jelentős helyet foglaltak el a „nyomor gyermekeiként" született szövetkezetek, amelyek abból a célból alakultak, hogy a „kisegzisztenciák" társulásával javítsák a versenyfeltételeket, csökkentsék a tőkének való kiszolgáltatottságot.

Amerikában a 18. században német és orosz kivándorlók szerveznek kommunákat. 1764-ben Skóciában Fennwick községben alakult szövetkezet. 1824-ben *Owen* szervezi meg „Új harmónia" kísérleti telepét. 1831-ben *Buchez* Párizsban alakítja meg asztalos-kisipari szövetkezetét. 1844-ben a rochdalei takácsok alapítanak részben fogyasztási, részben termelő jellegű szövetkezetet. A század végéig a *fogyasztási, értékesítési, takarék- és hitelszövetkezetek* (kivételesen termelő jellegű szövetkezetek) egész sora jön létre. A szövetkezeti gondolat elterjedésével találkozunk hitel-, biztosító, elektromos, telefon-, fuvarozó, lakás- stb. szövetkezetekkel is. A ma működő szövetkezetek többsége azonban vegyes profilú, azaz egy szövetkezet többféle tevékenységet is folytat.

Új színt jelentenek a kapitalista szövetkezeti mozgalomban az úgynevezett *agrárszövetkezetek*, illetőleg azok az agrárszövetkezetek, amelyek termelőszövetkezetek. A nyugati irodalomban néha megtévesztő az agrárszövetkezet elnevezés, mert agrárszövetkezet elnevezés alatt gyakorta lényegében beszerző és kisárutermelő szövetkezetek, továbbá hitel-, biztosító és vegyes profilú szövetkezetek működnek. Nem minden agrárszövetkezet minősül tartalmilag mezőgazdasági termelőszövetkezetnek, de az agrárszövetkezetek egyike-másika — és ez csak az alapszabályok, illetőleg a jogszabályi rendelkezések tüzetes áttanulmányozása után dönthető el — valóban termelőszövetkezet, vagy elsősorban az.

Az agrárszövetkezetek történeti fejlődésében sommásan három szakasz különböztethető meg.

Az első szakaszban a szövetkezés a termelésnek csak őstermelői, hagyományos primer stádiumaira terjedt ki. A parasztgazdaságok egymás átmeneti megsegítésére hoztak létre szövetkezeteket (eszközök, vetőmagvak, apaállatok kölcsönzése, hitelezés stb.).

A második szakaszban, amikor a kisárutermelő parasztgazdaságok már piacra is ter-

meltek, megjelentek a forgalmi (kereskedelmi) szövetkezetek, amelyek szervezettebbé tették a termékek piaci értékesítését és a termeléshez szükséges mezőgazdasági, ipari eredetű anyagok, eszközök beszerzését.

A harmadik szakaszban, amikor széles körűvé vált az egyöntetű termékek iránti igény és az élelmiszer-termelés- és -értékesítés folyamatában részt vevő gazdasági szervezetek közül a legtőkeerősebbek tőkés alapon szervezték a mezőgazdaság vertikális integrációját, amikor a mezőgazdasági termékek már nem natúr állapotban, hanem félkész vagy konyhakész állapotban, vagy késztermékké feldolgozva kerültek értékesítésre, a parasztgazdaságok kénytelenek lettek a vertikális integrációt szervező tőkés monopóliumokkal szembeni versenyben egyesíteni erejüket abból a célból, hogy nyerstermékeiket nagyüzemi technológiával felszerelt munkahelyeken dolgozzák fel. Ekkor jelentek meg a termelés utolsó fázisait, az ipari feldolgozást, illetőleg az értékesítést átvevő termelői jellegű feldolgozó szövetkezetek (borászati, szeszfőző, konzervgyártó, tejfeldolgozó, húsfeldolgozó stb. szövetkezetek). Ezeknek a mezőgazdasági termelői tevékenységet „meghosszabbító" szövetkezeteknek az a célja, hogy a tag-gazdaságok részesüljenek abban a haszonban, amelyet eddig az ipari és kereskedelmi tőke sajátított el azáltal, hogy a nyerstermékek árát mind alacsonyabbra süllyesztette, és a feldolgozás során hozzáadott értékhez viszonyítva magasan tartotta a kész élelmiszerek és egyéb mezőgazdasági eredetű termékek árait.

Nyugat-Európa országaiban, de az amerikai földrészen is az ilyen fajta agrárszövetkezetek terjedtek el széles körben. A monopóliumok és általában a tőke túlnyomó hatalma elleni küzdelem hozta létre a különböző paraszti indítású feldolgozó, értékesítő fogyasztási és hitel agrárszövetkezeteket.

A gyarmati sorból nemrég felszabadult és más fejlődő országokban még csak most van kialakulóban általában a szövetkezeti és az agrárszövetkezeti mozgalom. A fejlődő országok szövetkezetei azonban nagyobbrészt inkább fél-állami, központi intézmények és túlnyomórészt állami tőkével gazdálkodnak. A gyarmatosítók és helyi kiszolgálóik földbirtokait a legtöbb ilyen országban felosztották. A földek felosztása kifejlesztette a magántulajdonon alapuló egyéni gazdálkodást, így bizonyos fenntartások keletkeztek a szövetkezeti gazdálkodással szemben. A fejlődő országok szövetkezeti mozgalmában, ideértve az agrárszövetkezeteket is, többféle célkitűzéssel és irányzattal találkozunk, ezek a célkitűzések és irányzatok vagy a nyugati polgári szövetkezeti ideológia lecsapódása után alakultak ki, vagy helyi sajátosságokkal magyarázhatók.

Nem kétséges, hogy a szövetkezetek a kapitalizmusban elsősorban a tőke és a monopóliumok elleni védekezés érdekében jöttek létre. Nem mindegyik szövetkezet maradt meg azonban ezen az úton. Egyesek, mint pl. az angol szövetkezeti mozgalomról állítja G. D. H. *Cole*, nagykereskedelmi vállalkozássá, illetőleg takarékpénztárakká váltak. A nyugati országokban a parasztgazdaságok termékeinek jelentékeny részét dolgozzák fel, illetőleg értékesítik olyan szövetkezetek, amelyek taglétszáma alig haladja meg a néhány százat. Az ilyen szövetkezetek a tőkés vertikális integrációt szövetkezeti lepel alatt szervezik és nem mások, mint *kollektív kapitalista vállalkozások*. A kapitalizmusbeli szövetkezet — mint némely esetben a szövetkezeti mozgalom is — alá van vetve a kapitalizmus gazdasági törvényszerűségeinek, hat rájuk a kapitalista társadalom ideológiája, a burzsoá szövetkezeti ideológia. Mindezek a körülmények eredményezték azt, hogy a szocialista szövetkezet-tudományok képviselői a kapitalista állam keretében működő szövetkezeteket hosszú ideig sommásan *kollektív kapitalista* intézményeknek tekintették.

Igaz, hogy egyes szövetkezetek valóságos tőkés vállalatokká alakultak; némely ország szövetkezeti mozgalma vagy az egyes szövetkezetek szem elől tévesztették a szövetkezés eredeti célkitűzéseit, és igaz az is, hogy a szövetkezet mint vállalat nem bújhat ki a kapitalista környezetből, mégis mai ismereteink szerint nem tükrözi a valóságot ez a sommás elítélés.

A kapitalizmusban létező fogyasztási és értékesítő szövetkezetek egy része ma is olyan célokat szolgál, amelyek ellentétesek a kapitalizmussal (közös tulajdon, kollektivizmus, demokratikus termelésszervezés stb.). A kisárutermelő kisiparosok, de főképpen a parasztok szövetkezései alkalmas eszközök (igaz, csak közvetett eszközök, de egyáltalán nem mellékes eszközök) az új társadalomért folyó általános harcban. A paraszti szövetkezetek, köztük az egyre szaporodó termelői jellegű szövetkezetek, a monopóliumellenes harc hathatós eszközei. A monopóliumellenes harccal egyidejűleg, de vele szorosan összefonódva bontakozik ki egyes országokban a harc a nagybirtok ellen, a szövetkezetesített kis földtulajdon fejlesztéséért. A szövetkezeteknek jelentős szerepük lehet olyan körülmények között, amikor a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet békés útja lehetségessé válik.

Mindezek alapján a kapitalista környezetben működő szövetkezeteket nem lehet egyfajta megítélés alá vonni, hanem különbséget kell tenni aszerint, hogy ezek a szövetkezetek a kizsákmányolók szövetkezetei-e, vagy a kizsákmányoltak szövetkezetei. Az utóbbiak *progresszív* szerepet töltenek be létükkel és magatartásukkal, a társadalmi haladásért folytatott általános harc egyik eszközeként.

A szövetkezet mint mozgalom és mint gazdálkodási forma hamarosan magára vonta a *társadalomtudományok képviselőinek figyelmét*. A tudományos érdeklődés főképpen akörül a

kérdés körül csúcsosodott ki, hogy mi a szerepe a szövetkezeteknek a társadalom életében. Attól függően, hogy ezt a szerepet a tudomány egyes képviselői miként ítélik meg, különböző eszmei irányzatok alakultak ki.

A szövetkezeti reformizmus a szövetkezeti szocializmus, a szövetkezeti állam megteremtésének eszközeit látja a szövetkezetekben. A szövetkezeti szocializmus a szövetkezés kezdeti időszakában alakult ki, és egyes tételeiben az owenizmusra vezethető vissza. Ám tévedés lenne azt hinni, hogy a szövetkezeti szocializmus a múlt században élte fénykorát. A burzsoá szövetkezeti tanok kiemelkedő képviselőinek egy tekintélyes része ma is a szövetkezeti szocializmus hívének vallja magát. A szövetkezeti szocializmus számos képviselője fejtette ki nézeteit a múlt században, a század elején, és fejti ki ma is. Nyugat-Európa és az Egyesült Államok szövetkezeti reformista ideológusai nemcsak saját országaikban „tökéletesítik" a kooperativizmust de elméleteiket Ázsia, Afrika és Latin-Amerika országaiba is exportálják, és helyenként elérik azt is, hogy elméleteikre támaszkodjanak kormányzó pártok, és azokat gazdasági és politikai programjaikba is bevegyék.

A szövetkezeti szocializmus korai időszakának kiemelkedő alakja F. *Lassalle*, aki nagy tekintélyt vívott ki magának kisipari szövetkezeteivel. Charles *Gide* az úgynevezett fogyasztói szolidarizmusával, vagy más elnevezéssel fogyasztói kooperativizmusával ugyancsak jelentős szerepet töltött be. Elméletének lényege a fogyasztó szuverenitása. A fogyasztói szövetkezetek, nézete szerint, kezükben tarthatják a termelés irányítását, a kereskedelmi szervezeteik győzedelmesen versenyezhetnek a hasonló nem szövetkezeti vállalatokkal. A versenyben a fogyasztói szövetkezetek győznek, ez kihat a termelésre is. Olyan társadalmi rend alakul ki, ahonnan száműzik a profitot, és az igazságos ár uralkodik. Elmélete szerint a fogyasztói szövetkezet a kapitalista társadalom megváltoztatásának legalkalmasabb módszere.

A szövetkezeti szocializmus napjainkban reneszánszát éli. Jelentős hatása van a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségében is. A szövetkezeti szocializmus új teoretikusai — bár nézeteik nem mindenben egyeznek meg — ragaszkodnak az ősi ideológiához annyiban, amennyiben elődeikhez híven azt vallják, hogy a szövetkezet új társadalmi viszonyok hordozója a tőkés rendszerben, és társadalomátalakító erővel rendelkezik. Ehhez gyakran hozzáteszik, hogy a szövetkezés megmutatja a titokzatos harmadik utat a kapitalizmus és a kommunizmus „szélsőségei" között. A szövetkezeti szocializmus számos képviselője közül említést érdemel a szövetkezeti szocializmus osztrák „apostola", Karl *Renner*, az amerikai James *Warbasset*, az angol G. D. H. *Cole*, a belga Paul *Lambert*, az izraeli Walter *Preuss*. Jóllehet a szocialista országokban tömegessé vált a termelőszövetkezeti, elsősorban a mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom, mégis a szövetkezeti szocializmus tanában az első helyet a fogyasztási szövetkezetek foglalják el, és egyesek olyannyira hangsúlyozzák a fogyasztási jelleget, hogy a termelésre alakult szövetkezeteket nem is hajlandók elismerni igazi szövetkezetekként (Bernard *Lavergne*). Újabban azonban (elsősorban a volt gyarmati és félgyarmati országokban kibontakozott termelőszövetkezeti mozgalmak hatására) a szövetkezeti szocializmusnak kifejlődőben van egy másik ága, amelyik a fogyasztói szocializmus klasszikus tanaival szemben jelentős szerepet szán a termelőszövetkezeti mozgalomnak is a kapitalista társadalom negatív oldalának kiküszöbölésében.

A szövetkezeti szocializmus képviselőinek tanaival a marxisták kezdettől fogva vitában állnak. A marxizmus mutatott rá a szövetkezeti szocializmus elméletének céltalanságára. A szövetkezeti szocializmus bírálja ugyan a kapitalizmust, mert az a profitra termel, mert a gazdasági szervezeti formája antidemokratikus, mindez a fogyasztót sújtja. E bírálat kétségkívül helytálló. A diagnózis tehát helyes, de a terápia, amelyet a szövetkezeti szocialisták ajánlanak a társadalom megváltoztatására, tudományos szempontból naiv és utópisztikus, társadalmilag pedig lehetetlen. Ezeknek a teóriáknak tulajdonképpen az a lényege, hogy a munkás- és más kizsákmányolt tömegek társadalmi és gazdasági megújhodása, egy a kapitalizmusnál fejlettebb társadalmi rendszer kialakítása a politikai hatalom meghódítása nélkül, osztályharc nélkül lehetséges azáltal, hogy a lakosság osztálykülönbség nélkül szövetkezetekbe tömörül, és megvalósulnak a szövetkezeti államok, illetőleg a szövetkezeti világbirodalom. A szövetkezeti szocializmus „mérsékeltebb irányzatai" már nem vállalják a szövetkezet új, társadalomalakító szerepét, de alkalmasnak tartják és egyedül alkalmas eszköznek tartják a szövetkezetet arra, hogy a kapitalizmust megjavítsák. *Lenin* alapján megállapíthatjuk, hogy a szövetkezeti szocializmus merő fantázia, romantikus elgondolás arra nézve, hogy az osztályellenséget a lakosság egyszerű, szövetkezetekbe tömörítése útján osztály-együttműködésre lehet bírni, az osztályharcot osztálybékévé (úgynevezett társadalmi békévé) lehet változtatni. A profitra való termelés gazdasági törvényszerűségét nem lehet szervezeti formával megszüntetni. Bár a szövetkezeti szocializmus eszméi széles körben hatnak, gyakorlati eredmények mind ez ideig nem születtek a teória alapján. Az elmélet több mint 100 éves múltja ellenére még egyetlen szövetkezeti állam sem jött létre (megjegyzendő, hogy napjainkban néhány fejlődő ország, pl. Jamaica, eredményesnek ígérkező kísér-

leteket folytat ilyen állami berendezkedés megteremtésére). A szövetkezés lehet a munkásmozgalom egyik eleme, de nem lehet döntő eleme, és nem lehet a munkásosztály és más kizsákmányoltak gazdasági, politikai, ideológiai harcának helyettesítője.

A burzsoá szövetkezeti ideológia másik figyelemre méltó irányzata elhatárolja magát attól a gondolattól, hogy a szövetkezet alkalmas eszköz a társadalom átalakítására. A *politikamentes* polgári szövetkezeti irányzatok arra törekednek, hogy a szövetkezeteket beépítsék a kapitalista gazdasági, társadalmi rendbe. Nem várják a szövetkezeti mozgalomtól a kapitalista társadalom átalakulását; számukra a szövetkezeti mozgalom a kapitalizmus szerves része. A politikamentes polgári szövetkezeti irányzatok ideológusainál a tőke játssza a domináló szerepet, hisz a tagok tőkéjük után részesednek. A szerényebb tőkeerővel rendelkező szegényparaszti szövetkezetek pedig — nézetük szerint — nem veszélyeztetik a fennálló társadalmi rendet, ellenkezőleg, az életszínvonal emelésével szilárdítják azt. E gondolatoknak megfelelően a szövetkezet lényegét az *önsegélyben*, a *szolidáris* közösségben szociálpolitikai faktorként való létezésében látják. A két alapvető polgári irányzat egymás közötti harcában elsősorban a volt gyarmati és félgyarmati országokban jelenleg a szövetkezeti reformizmus javára billen a mérleg.

A szövetkezetekre vonatkozó burzsoá tudományos nézetekkel a marxizmus képviselői kezdettől fogva vitában állnak. A vita eredményei a marxista szövetkezettudományok körében eddig kétféle álláspontban jegecesedtek ki. Az egyik és hosszú ideig uralkodó felfogás, amely a magyar termelőszövetkezeti jogi irodalomban is egy ideig egyedülálló volt; a kapitalista államban létező szövetkezeteket — *Lenin*nek 1920-ban írott tanulmányára támaszkodva — kollektív kapitalista vállalkozásnak tekintette, és semmiféle progresszív szerepet nem tulajdonított semmiféle a kapitalista államban létrejött szövetkezetnek. Ez az irányzat egyoldalúan értelmezte *Lenin* szövetkezeti gondolatait. Nem kétséges — mint már erről szó volt —, hogy a kapitalista viszonyok között a szövetkezet mint gazdálkodó szervezet nem vonhatja ki magát a kapitalizmus törvényszerűségei alól. Más kérdés azonban, a szövetkezetek társadalmi funkciójának megítélése.

Marx a szövetkezetben a munkás felszabadításának és a bérmunka megszüntetésének eszközét látta. *Lenin* az említett cikkében nem azt állította, hogy a szövetkezeti forma egyáltalán nem lehet alkalmas eszköz a kapitalizmus ellen vívott harcban, hanem csak azt, hogy a szövetkezet nem helyettesítheti a hatalom megdöntését és megragadását. Rámutatott viszont arra is, hogy a szocializmus nem valósulhatna meg, ha nem tanulná meg annak a technikának, annak a kultúrának a felhasználását, amelyet a burzsoá kultúra, a kapitalizmus kultúrája hozott létre. Ehhez hozzátartoznak a szövetkezetek is. A szövetkezet óriási kulturális örökség, amelyet meg kell becsülni és fel kell használni.

A magyar jogi irodalomban, a kapitalizmusban, illetőleg a nem kapitalista úton járó országokban kialakult szövetkezeteket, a szövetkezetek társadalmi céljait szem előtt tartva, *differenciáltan* ítélik meg. A szövetkezet mint forma a kapitalista társadalomban szolgálhatja a kapitalista viszonyok konzerválását, lehet tőkés vállalkozás is, de lehet a munkásmozgalom egyik vetülete is, amely ugyan nem önmagában teremt új társadalmat, de egyik eszköze lehet az új társadalom megteremtésének. Minthogy a kapitalista és a harmadik világ országaiban a mezőgazdaságban szélesedik a termelőszövetkezeti mozgalom, a szövetkezetek ilyen fajta megítélése jelentős ideológiai segítséget nyújthat mind a kapitalista, mind a fejlődő országok szövetkezeti mozgalmának.

III. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon.

A felszabadulás után széles körben bontakozott ki a gazdaság egész területén az új szövetkezeti mozgalom. A különböző szövetkezetek azonban nem egy időben létesültek. Először *kisipari termelőszövetkezeteket* szerveztek, majd a *földművesszövetkezeteket*. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom kezdetein a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek egyes formái is a földművesszövetkezeteken belül jöttek létre. Ma ezek a szövetkezetek általános fogyasztási és értékesítési szövetkezetekként ismertek. Feladatuk, hogy kereskedelmi vállalataikkal a lakossági szükségleteket elégítsék ki. Későbbi fejlődés eredménye volt a *takarékszövetkezetek* létrejötte, napjainkban pedig *lakásépítő*, illetőleg *lakásfenntartó* szövetkezetek keletkeznek nagy számban.

A mezőgazdaságban lassabban fejlődött ki a termelőszövetkezeti mozgalom. A felszabadulás után nem került sor a mezőgazdasági üzemek (nagybirtokok) termelőüzemeinek államosítására, hanem a demokratikus földreform során azokat felosztották a nincstelenek és kisbirtokos parasztok között. Egyre inkább világossá vált azonban — a szocialista országok tapasztalatai és általában a világ mezőgazdasági helyzetének alakulása során —, hogy korszerű mezőgazdasági termelés csak mezőgazdasági nagy- és középüzemekben folytatható gazdaságosan. A kisárutermelő parasztság szocialista útra térítése is olyan társadalmi mozgalom keretében bontakozhat ki, amelynek lényeges eleme a munka közös végzése és a közös munkán és a munka szerinti részesedésen alapuló szocialista gondolkodás kifejlesztése. A mezőgazdasági termelőszövet-

kezet új típust képvisel a szövetkezeti mozgalomban. Ez a szövetkezet gazdasági tevékenységét és vezetését a legjobban összekapcsolja a tagok munkájával, a munkán alapuló személyes érdekeltséggel, s leginkább számít a tagság sokoldalú személyes közreműködésére, és átfogja a tagság gazdasági és társadalmi életviszonyának csaknem egészét. Az ilyen szövetkezettípus, a korszerű szocialista alapokon nyugvó nagyüzem, illetőleg közösség kialakítása hosszú politikai és gazdasági harc eredménye volt. Ebben a folyamatban — ha nem is kezdeményezőként, de tevékeny résztvevőként — feltétlenül és elsősorban a dolgozó parasztságra kellett támaszkodni.

Az 1919-es Tanácsköztársaság idején szervezett termelőszövetkezetek csak rövid ideig működhettek, és a megváltozott körülmények (demokratikus földreform, a mezőgazdasági termelés fejlettségi színvonalának különbségei, az akkoritól eltérő politikai és gazdasági helyzet) miatt sem gyakorolhattak különösebb hatást a felszabadulás utáni termelőszövetkezeti mozgalomra. Az első termelőszövetkezetek számára a Szovjetunióban meghonosodott artyelj típusú szövetkezet nyújtotta azt a példát, amelyhez — bár a hazai viszonyok a szovjetunióbeliektől sok vonatkozásban eltértek — valamennyire igazodni lehetett. A későbbiekben világossá vált, hogy szovjet tapasztalatokból itt is csak a hazai viszonyokhoz alkalmazhatókat lehet átvenni. Minden szocialista országnak a maga sajátosságainak megfelelően kell kialakítania mezőgazdasági szövetkezeti mozgalmát. A szovjet tapasztalatok a kiindulópont; a konkrét megvalósítás e tapasztalatok megfelelő alkalmazása, illetőleg továbbfejlesztése útján hozhat csak sikert.

Már a felszabadulás után létrejött néhány termelőszövetkezet. Elsősorban azonban a földművesszövetkezetek keretében alakultak meg a *földbérlőszövetkezetek*, és később ezekből fejlődtek ki a *termelőszövetkezeti csoportok*.

Amikor a mezőgazdaság szocialista átszervezésének feltételei érlelődni kezdtek, a fokozatosság jegyében különböző szintű mezőgazdasági kollektívák jöttek létre.

A termelőszövetkezeti mozgalom a fordulat évében és az ezt követő években vált tömegessé. Ez a mozgalom elsősorban a szegényparasztok és agrárproletárok mozgalma volt. Elmaradott eszközökkel, gyenge földeken gazdálkodó mezőgazdasági manufaktúrák jöttek létre. Ebben az időszakban technikai és szakmai feltételek híján a termelőszövetkezetek egyáltalán nem bizonyíthatták a közös gazdálkodás fölényét az egyéni gazdálkodással szemben. Ennek ellenére, a türelmetlen, szektás, a valóságtól elszakadt, az álmokat a lehetőségekkel összekeverő politikai vezetés erőltette a szövetkezetek alakulását. Ez komoly politikai hiba volt. Az anyagi alapok hiánya, a parasztgazdaságot és a termelőszövetkezeteket is csak felhalmozási alapnak tekintő gazdaságpolitika, amelynek legeklatánsabb kifejezője a parasztgazdaságok egy részét, és a mezőgazdasági termelőszövetkezeteket is a tönk szélére sodró begyűjtési rendszer volt, nem eredményezhetett szilárd, a közös gazdálkodás fölényét bizonyító nagyüzemeket és nem válhatott erjesztőjévé a szocialista paraszti osztály kialakulásának. Mihelyt ennek a politikának a hiányosságai nyilvánvalóvá váltak, a korszerű feltételek biztosítása nélkül szervezett szövetkezetek jelentős része feloszlott, a családok több mint $^1/_3$-a kilépett a szövetkezetekből. Az ellenforradalmi rombolás hatására pedig nemcsak az eszközökkel hiányosan ellátott, gyenge vezetésű, rossz adottságok között működő szövetkezetek szűntek meg, hanem az erősebbek közül is több. A jól gazdálkodó, a kollektíva és a tagok egyéni érdekeit kellőképpen szolgáló szövetkezetek nagy része azonban átvészelte az ellenforradalmat is. A feloszlott szövetkezetek száma mindenesetre, elérte az addig létrehozott mezőgazdasági szövetkezetek számának 50%-át.

Az ellenforradalom leverése után a Magyar Szocialista Munkáspárt *új agrárpolitikát* dolgozott ki. Helyreállt az önkéntesség. A különböző szabályozókkal arra törekedtek, hogy a közös gazdálkodás technikai feltételeit megteremtsék, hogy a mezőgazdasági tevékenység gazdaságosabbá váljék. *Mindezek eredményeként 1959-től 1961 tavaszáig befejeződött a mezőgazdaság szocialista átszervezése, és a mezőgazdaságban általánossá vált a termelőszövetkezeti gazdálkodás.*

IV. A mezőgazdasági termelőszövetkezet alapvonásai, alapelvek, tudomány.

A szövetkezet a tagok sajátos személyi egyesülése, amely arra a célra irányul, hogy a szövetkezet közösségében érjék el egyéni és társadalmi céljaikat. E célból egyesítik *termelő és egyéb eszközeiket is.*

A személyes társulás az önkéntesség alapján jön létre.

A szövetkezet *mezőgazdasági nagyüzem.* A mezőgazdasági szövetkezeti mozgalom általános gazdasági célkitűzése a *szocialista mezőgazdaság kialakítása.* A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom *gazdasági célja* az árutermelő *nagy-*, illetőleg *középüzemű mezőgazdasági* termelés megteremtése, továbbfejlesztése. *A mezőgazdasági szövetkezet a tudomány és a technika vívmányainak alkalmazásával növeli a termelést, emeli a termelékenységet, a gazdálkodás jövedelmezőségét, közreműködik a társadalom szükségleteinek kielégítésében. A szocialista elvek szerinti munkadíjazás és jövedelemelosztás kialakításával tagjai részére megfelelő jövedelmet biztosít, és érdekeltté teszik őket a közös gazdaság fejlesztésében.*

A szövetkezet *vállalat* és *szociális közösség.*

A *vállalat* a gazdaságnak olyan alapegysége, a gazdálkodásnak institucionális kerete, amely pénz- és áruviszonyok között működik, a hasonló egységektől elhatárolódik, velük a piacon találkozik, és mindehhez megfelelő vagyoni, szervezeti és jogi önállósággal rendelkezik. A *szövetkezetre* mint vállalatra az a jellemző, hogy a *szövetkezeti vállalat a szövetkezeti tulajdonra épül.* A tulajdonosok és a dolgozók nem alkotnak két külön kollektívát: a *szövetkezet a tulajdonosi és a dolgozói kollektíva egysége.* A szövetkezetekre jellemző az is, hogy a *közös gazdaság* és a *háztáji gazdaság szerves egységet* alkot. Ennek oka az, hogy a mezőgazdasági termelés mai szintjén, a közös gazdaság nem, vagy csak rendkívüli áldozatok árán tudna annyi és annyiféle mezőgazdasági terméket előállítani, amely a társadalom és a tagok szükségleteinek kielégítésére elegendő lenne. A termelőszövetkezetben, mint vállalatban a *kollektív vezetés* az *egyszemélyi vezetéssel* párosul. Döntő momentum a vezetésben a kollektivitás, és ezt csak *kiegészíti* az egyszemélyi vezetés. Mint minden vállalat, a szövetkezet is *tervszerű gazdálkodást* folytat. A valóságos gazdasági önállóság alapján (és nem elsősorban a tulajdon alapján, mint azt többen állítják) a termelőszövetkezeti vállalatban is kialakul a csoportérdek. A vállalati érdeket összhangba kell hozni a népgazdaság érdekeivel, az egész társadalom céljaival. *Ennek az összhangnak a megteremtése elsősorban olyan külső környezet kialakítását teszi szükségessé, amely alkalmas arra, hogy a szövetkezet az össztársadalmi célokat és a népgazdaság összérdekeit saját érdekeinek megvalósítása mellett szolgálhassa.* Csak az ilyen közgazdasági környezet kialakítása esetén várhatunk eredményt a szövetkezeti tagok szocialista tudatának kialakítására és állandó fejlesztésére irányuló törekvésektől. A szövetkezet mint vállalat akkor tudja betölteni *vállalati* szerepkörét, ha a társadalom szükségleteinek kielégítésére törekedve olyan termékeket állít elő jó minőségben, amelyek a piacon fizetőképes keresletre találnak.

A mezőgazdasági termelőszövetkezet azonban nem akármilyen *vállalat.* A szövetkezet *szociális közösség* is, amelynek feladata a vállalati oldal mellett, hogy tagjainak *kollektív* és *egyéni* érdekeit is szolgálja. A szövetkezet köteles *foglalkoztatni tagjait* megfelelő *részesedés ellenében,* ellát bizonyos *szociális funkciókat,* olyanokat is, amelyeket a többi gazdálkodó egységek nem vállalnak magukra (pl.: az öregségi járadék kiegészítése stb.). A tagok *életszínvonalának állandó növelése,* a róluk való *szociális gondoskodás* teremt lehetőséget arra, hogy a szövetkezet keretében különböző irányú művelődési célokat is megvalósíthassanak; a tagság társadalmi szervezettsége egyik eszköze az egységes *szocialista paraszti osztály* kialakításának. Minthogy a tagok egzisztenciálisan kötődnek a mezőgazdasági termelőszövetkezethez, a szövetkezet feladata bizonyos irányú *érdekvédelmi* feladatok ellátása is. Az a körülmény, hogy a szövetkezet az önkéntes személyi és vagyoni társulás útján létrehozott, a közösben végzett személyes munkán alapuló szociális közösség, kihat a szövetkezet létrejöttére, megszűnésére, a vezetés formáira és módszereire, a tagok és a szövetkezet közötti viták elintézésének módjára is.

A szocialista szövetkezeti alapelvek alatt általánosságban a szövetkezeti mozgalom és az egyes szövetkezetek megszervezésének, működésének és fejlődésének az objektív társadalmi, gazdasági viszonyokat kifejező irányító eszméit értjük. A szövetkezeti elvek nem mindegyike alkalmazható a mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalomra, illetőleg a mezőgazdasági termelőszövetkezetekre. Az általános szövetkezeti elvek közül a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben érvényesülő elvek a következők: *a*) az *önkéntesség* elve, *b*) a *fokozatosság* elve, *c*) a *személyes közreműködés* és az *ehhez igazodó részesedés* elve, *d*) a *szövetkezeti demokrácia* elve, *e*) az *önálló vállalati tevékenység* elve, *f*) a *tag, a szövetkezeti kollektíva és a társadalom érdekeinek összehangolására való törekvés* elve, *g*) az *állami irányítás és támogatás* elve.

Az *önkéntesség* elvének a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődésének egyes szakaszaiban más-más szempontból volt jelentősége. A mozgalom kezdetein azt jelentette, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezését a parasztság közreműködésével lehet csak végrehajtani, termelőszövetkezeteket csak a parasztok elhatározása alapján lehet szervezni.

Napjainkban a tagként való belépés elhatározásával érvényesül az önkéntesség elve. Senkit sem lehet hatósági határozattal vagy egyéb módon akarata ellenére a szövetkezetbe kényszeríteni. Az önkéntesség elve alapján illeti meg a tagot a kilépés joga, továbbá a más szövetkezetbe való átlépés, a kiválás lehetősége.

A *fokozatosság* elvét a mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom akként valósította meg, hogy a mozgalom kezdetein elsősorban *egyszerűbb mezőgazdasági szövetkezeteket* hoztak létre, majd később fejlődtek ezek a szövetkezetek olyanokká amilyeneknek a mai mezőgazdasági szövetkezeteket ismerjük. A fokozatosság elve ma is érvényesül, amennyiben a mezőgazdasági szövetkezet mint fő forma mellett egyszerűbb mezőgazdasági szövetkezeti formák is léteznek. Alighanem a *fokozatosság* elve alapján kell megkísérelni a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és az állami gazdálkodó szervek egymáshoz való kölcsönös közelítését is.

A *személyes közreműködés* elve kifejezi azt, hogy a szövetkezet a tagok személyi és vagyoni egyesülése, egyben a tagok munkaerejének, szakértelmének egyesítése a szövetkezet által

maga elé tűzött célok megvalósítása érdekében. A személyes közreműködés mennyiségének és minőségének megfelelően részesednek a tagok a szövetkezet jövedelmének elosztásra szánt részéből. A közös munkában való részvételtől függ a szociális jogok egy része, illetőleg azok terjedelme. A háztáji gazdaság terjedelmére is befolyással van az a körülmény, hogy a tag milyen aktivitással vesz részt a közösség érdekében végzett munkában.

A *szövetkezeti demokrácia* egyfelől a szövetkezeti *önigazgatásban*, másfelől az igazgatás *demokratikus* vonásaiban realizálódik, ami — kissé egyszerűsítve — azt jelenti, hogy a szövetkezetek jelentős ügyeiben a szövetkezet *kollektív testületei* mondják ki a döntő szót. A döntések előkészítése a szövetkezet gazdáinak bevonásával történik (munkacsapat, brigád, munkahelyi közösségi tanácskozások), a határozati javaslatokat a tagság a közgyűlésen (küldöttgyűlésen, részközgyűlésen) megvitatja, a döntést pedig az egy tag egy szavazat elve alapján rendszerint egyszerű szótöbbséggel — kivételesen egyhangúlag — hozzák meg.

Az *önálló vállalati tevékenység* elve alapján tevékenykedik a mezőgazdasági termelőszövetkezet, mint olyan mezőgazdasági nagyüzem, amely a termelőszövetkezeti tulajdon alapján *saját kockázatára* gazdálkodik, és más gazdálkodó szervekkel rendszerint az áruviszonyok útján lép kapcsolatba.

A szövetkezetnek három érdek összeegyeztetésére kell törekednie: a *tagok* és a *szövetkezeti kollektíva* és a *társadalom* érdekeinek összehangolására. A három érdeken belül az *alapvető* érdekek *végső fokon* egybeesnek. Ennek alapján van remény arra, hogy a szövetkezet tevékenységének minden területén összhangba hozhat egyéb érdekeket is. Abban a ritka esetben, ha az érdekegyeztetés nem sikerülhetne, az elsőbbség a *társadalmi* érdeké.

A mezőgazdasági termelőszövetkezet része a szocialista társadalmi rendnek. A szocialista társadalmi rend fejlődését alapvető vonalaiban a párt irányításával az állami vezetés szabja meg.

A szövetkezetek a szocialista rendben nem függetlenek az államtól. Az állam *jogi szabályozással, gazdasági befolyással, hatósági tevékenységgel* és a *törvényességi felügyelet* útján hat a szövetkezeti életre. Az állam a szövetkezeteket sokoldalú támogatásban is részesíti. Ezt fejezi ki az *állami irányítás* és *támogatás* elve.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetekkel és egyáltalán a szövetkezetekkel a *társadalomtudományok* különböző területei foglalkoznak. Ezek közül a legfontosabbak a *közgazdaságtudomány*, a *jogtudomány* és a *szociológia*. A szövetkezetek és közöttük a mezőgazdasági termelőszövetkezetek társadalmi és gazdasági szerepének megítélése az idők folyamán jelentős változásokon ment keresztül. Egy ideig — elsősorban a közgazdaságtani és jogi szakirodalomban — a szövetkezetekről, azok szerepéről a szocializmusban azt tartották, hogy *a*) a szövetkezetek szerepe a kisárutermelők szocialista útra vezetésére korlátozódik, és ha a szövetkezetek, köztük a mezőgazdasági termelőszövetkezetek, kellőképpen megszilárdultak, rögtön rá kell lépni arra az útra, amelyen az állami gazdálkodó szervezetek haladnak; *b*) a szocialista állam szükségből „tűri meg" a szövetkezeteket mint bizonyos rétegek tudati elmaradottságának tett engedményt. Máig is felbukkan az irodalomban olyan nézet, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezet nem más, mint olyan keret, amelyben a kisárutermelői magatartáshoz hozzászokott paraszt kollektíven élheti ki tulajdonosi és kisárutermelő ösztöneit; *c*) a szövetkezetek az állami gazdálkodó szervezetekhez képest másodlagos gazdálkodó szervezetek. A népgazdaság szempontjából jelentős tevékenységet feltétlenül az állami tulajdon keretein belül szervezett vállalatokban kell folytatni, és csak a kisebb jelentőségű feladatok megoldása maradhat a szövetkezeti gazdálkodás körében. A szövetkezetek másodlagos szerepét egyetlen kritérium alapján állapították meg, nevezetesen az állami és a szövetkezeti tulajdon, közelebbről az elsajátítás szintjének különbségei alapján, és ebből az egy kritériumból — amely ténylegesen fennáll — vontak le olyan következtetéseket, amelyek egyéb tényezők vizsgálata mellett nem tarthatók.

A korszerű felfogás a szövetkezetekre nézve azt tartja, hogy: *a*) a szövetkezetek *részét képezik a szocialista gazdasági rendnek* és a szövetkezeti szektor — különösen a mezőgazdasági termelőszövetkezet — a *szocializmus egész időszaka alatt létező szektor*, illetve *intézmény; b*) a szövetkezetek nem a tudati elmaradottságnak tett engedmény produktumai, hanem olyan nagyüzemek és szociális közösségek, amelyek az adott korszakban bizonyos, köztük alapvető gazdasági és társadalmi feladatokat esetenként sikeresebben tudnak megoldani, mint más gazdálkodó szervek; *c*) mindebből következik, hogy a szövetkezetek szerepe s köztük a mezőgazdasági termelőszövetkezetek szerepe sem szűnik meg a szocializmus építésének viszonylag rövid történelmi korszakában tüstént azután, hogy szocialista szervezeti formaként a kisárutermelők szocialista útra vezetésében betöltötték szerepüket; *d*) a szövetkezetek a gazdasági életben elsősorban az áruviszonyok területén *egyenrangúak* más gazdálkodó szervezetekkel. A tulajdon különbözősége nem indokolhatja — mert ez képtelenségre vezet —, hogy a szövetkezetek a piacon a termelőeszközökért, a munkaerőért és a fogyasztóért folyó versenyben ne legyenek egyenlő partnerei az állami gazdálkodó szerveknek.

Természetes, hogy a termelőszövetkezeti mozgalom és maguk a termelőszövetkezetek

is követik a társadalmi, gazdasági fejlődést. Ennek eredményei, hogy a szövetkezetek a korszerű gazdálkodás feltételeinek megteremtése érdekében *egyesülnek*, *átalakulnak*, különböző *társulásokat* hoznak létre egymással és az állami gazdálkodó szervekkel; a legkülönbözőbb módon *kooperálnak* egymással és a nem szövetkezeti jellegű gazdálkodó szervekkel; hogy keresik a módját az *ipari* és a *mezőgazdasági tevékenység összehangolásának*, hogy *gazdálkodásukban*, a *vezetésben*, a *munka szerinti elosztásban* az ésszerű határok között hasznosítják az állami vállalatok tapasztalatait. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek továbbfejlődésének az említett törekvések felelnek meg, és nem lehet szó, legalábbis a közeljövőben arról, hogy a szövetkezeteket állami gazdaságokká szervezzék át, illetőleg ipari, mezőgazdasági kombinátokban oldják fel a magyar mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalmat és a termelőszövetkezeteket. Egyébként is mérhetetlen károkkal járna, ha mindazokat a tapasztalatokat, amelyeket a szövetkezetek és a magyar szövetkezeti mozgalom az önigazgatás, a demokratikus gazdálkodás, a kollektív vezetés területén összegyűjtöttek, egyszerűen kidobnánk az ablakon, és azokból semmit sem vennénk át egy olyan gazdasági szerkezet, vállalati struktúra kialakításakor, amely a fejlett szocializmus, majd a kommunizmus gazdaságát jellemzi.

V. A mezőgazdasági termelőszövetkezet mint jogi személy.

A szövetkezetek a Magyar Népköztársaságban jogi személyiséggel felruházott szervezetek. Ennélfogva a szövetkezet jogi személyiségének vizsgálatát elsősorban a jogi személy általános tanának felidézésével kell megkezdeni. Ebből a szempontból az első tétel a jogi személy *jogképessége*. A jogi személyek a Magyar Népköztársaságban abszolút jogképességgel rendelkeznek. A jogi személy jogképessége kiterjed mindazokra a jogokra és kötelezettségekre, amelyek jellegüknél fogva nem csupán az emberhez fűződhetnek (1977. évi polgári törvénykönyv 28. § 2. bek.).

A szövetkezet jogképességétől meg kell különböztetni a mezőgazdasági termelőszövetkezetek *tevékenységi körét*. Mindjárt megjegyezzük, hogy a jogszabályok *általánosságban* határozzák meg azt, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek milyen tevékenységeket folytatnak, különbséget téve alap- és egyéb tevékenység között; azt viszont, hogy valamely konkrét mezőgazdasági termelőszövetkezet tevékenységi köre mire terjed ki, az alapszabály határozza meg.

Abban a kérdésben, hogy milyen tüzetesen kell meghatározni az alapszabályban a tevékenységi kört, az egyes jogszabályokban eltérő rendelkezéseket találunk. A polgári törvénykönyv szerint elegendő, ha meghatározzák a szövetkezet *tárgyát*. A termelőszövetkezeti törvény szerint nem elegendő a tárgy meghatározása általában. A törvény azt kívánja meg, hogy a termelőszövetkezet alapszabálya tüzetesebben írja körül azokat a *tevékenységi köröket*, amelyeket a mezőgazdasági termelőszövetkezet folytat. A magyar szocialista szövetkezeti irodalomban vita tárgyát képezte, hogy a termelőszövetkezet alapszabályának milyen mélységben kell a gazdasági tevékenységet, illetve a tevékenységi kört szabályoznia, és ezzel kapcsolatban azt is, hogy mikor szükséges az alapszabály idevonatkozó rendelkezéseinek módosítása, ha a szövetkezet tevékenységi körében változás áll be. Az egyik felfogás — és ezt kívánják a termelőszövetkezetek állami felügyeleti szervei is — a részletes szabályozás igényével lép fel. Ez azt is jelenti, hogy a tevékenységi kör bármilyen módosulása esetén az alapszabályt módosítani kell. A másik felfogás szerint az alapszabállyal szemben az a kívánalom, hogy fejezze ki az adott termelőszövetkezet által folytatott gazdasági tevékenység főbb ágazati arányait, de ne törekedjék olyan részletességre, amely legfeljebb az alapszabály meghozatalakor, illetőleg jóváhagyásakor fennálló valóságot tükrözné csupán, mert ebben az esetben az alapszabály sorozatos módosításához vezető helyzetek is előadódhatnak.

Ami a tevékenységi körnek az alapszabályban való meghatározását illeti, annak a gyakorlatnak a védelmébe kell szegődnünk, amelynek alapján az alapszabályban csak általánosan szabályozzák a tevékenységi kört, és annak részletezése az ügyrendre tartozik.

A mezőgazdasági szövetkezetek tevékenységi körének terjedelme jelentősen változott a termelőszövetkezeti mozgalom kezdeteitől napjainkig. A szocializmus építésének kezdetein a direkt gazdasági irányítás rendszerében minden gazdálkodó szervezetnek szigorúan meghatározták a profilját. A profil meghatározására vonatkozó jogszabályok, alapító okiratok, alapszabályok *szorosan* szabták meg a tevékenységi kört. A szigorú profil-meghatározás azon az elven nyugodott, hogy a központi szervek által megállapított és a gazdaságot irányító szervezetek által az egyes gazdálkodó szervezetekre lebontott tervfeladatok pontos teljesítésével a vállalatok tevékenységének olyan harmóniáját lehet megteremteni, amelyben maximálisan kihasználható a gazdálkodó szervezetek anyagi és szellemi kapacitása, és optimálisan kielégíthetők a szükségletek. Később kiderült, hogy a szigorú profil-meghatározás bénítja az önálló gazdálkodási kedvet, és a szükségleteket nem fedik minden esetben a központi előirányzatok. A gazdaságirányítás 1968-ban bevezetett reformja a szigorúságot feloldotta. Alapvető elvvé vált, hogy minden gazdálkodó szervezet tevékenységi körét a korábbinál rugalmasabb

keretek között kell meghatározni. A tevékenységi kör rugalmasabb meghatározása lehetőséget teremtett a gazdálkodó szervezetek anyagi és szellemi erőinek jobb kihasználására, és arra is, hogy a termelés a szükségletekhez jobban idomuljon.

Ami a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tevékenységi körét illeti, a tevékenységi kör meghatározása igazodott a gazdálkodó szervezetekre vonatkozóan általában kifejtett tételekhez. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom kezdetein a termelőszövetkezetek végtermékként csaknem kizárólag nyerstermékeket állítottak elő. A szóban forgó időszakban a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek nem is igen volt lehetősége más fajta tevékenység folytatására, mint a növénytermesztés és az állattenyésztés. A termelőszövetkezetek nyerstermékeiket előbb a begyűjtési rendszerben, majd később termelési és terményértékesítési szerződések alapján a feldolgozó, illetőleg a kereskedelmi vállalatoknak adták át. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek megerősödésével egyre több termelőszövetkezet feldolgozó részlegeket hozott létre, boltokat nyitott annak érdekében, hogy az általa megtermelt értékeket maga realizálja, és az árat ne a feldolgozó és kereskedelmi vállalatok sajátítsák el, amelyek a hozzáadott értéken felül a mezőgazdaságban termelt érték egy részét is megszerezték. A tagság foglalkoztatása — amely egyébként a mezőgazdasági termelőszövetkezet kötelessége — sem ment az év minden időszakában zökkenőmentesen. A társadalomnak olyan igényei keletkeztek, amelyeket az iparban szervezett állami vállalatok és ipari szövetkezetek nem tudtak kielégíteni. A termelőszövetkezetek szabad munkaerő-kapacitása viszont alkalmas lehetett ezeknek az igényeknek a kielégítésére, és a szövetkezeti gazdálkodás kevésbé bürokratikus jellege miatt, a nagyvállalatok számára gazdaságtalan tevékenység a szövetkezetekben gazdaságilag is kifizetődött.

A jogi szabályozás a megváltozott helyzetet nehezen tudta megemészteni, és ragaszkodott a kezdeti viszonyokra épülő rendezéshez. Ennek a jogi szabályozásnak nem kis része volt a szövetkezetek eladósodásában, hiszen a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek nem volt módjuk a szigorú profil-meghatározás mellett a rendelkezésükre álló anyagi és szellemi kapacitás optimális kihasználására. A helyzet a tevékenységi kör szabályozása területén a népgazdaság irányításának tökéletesítésével kapcsolatos rendelkezések során az 1968-ban bevezetett gazdaságirányítási rendszer időszakában változott. A változás lényege a termelőszövetkezetek tevékenységi körének bővítése.

A termelőszövetkezet alap- és kiegészítő tevékenységet folytathat. E két tevékenység az élelmiszer-termelés körébe esik. *Engedéllyel* az iparűzés is lehetségessé vált. A mezőgazdasági termelőszövetkezet alaptevékenysége ez idő szerint; a *mezőgazdasági termelés* (növénytermelés, gyümölcs-, szőlő- és zöldségtermelés, állattenyésztés), az *erdőgazdálkodás* és az elsődleges *fafeldolgozás*, továbbá a mezőgazdasági termények és termékek *feldolgozása, értékesítése*, valamint a saját üzemi szükséglet és a háztáji gazdálkodás, illetőleg a termelőszövetkezet működési területén levő kistermelők mezőgazdasági szükségleteit szolgáló anyagok, berendezések *beszerzése, előállítása, felújítása* és *karbantartása*.

A kiegészítő tevékenység, amelyet a jogszabályok újabban kapcsolódó tevékenységnek neveznek a következőkre terjed ki: a mezőgazdasági termeléshez és feldolgozáshoz, továbbá az erdőgazdálkodáshoz kapcsolódó tevékenység, az építőanyag előállítása, felszíni kitermelése saját szükségletre és értékesítése céljából, a közös gazdaság, valamint a tagok és alkalmazottak részére építőipari tevékenység folytatása, parképítő tevékenység kertészeti munkái (telepítés, gondozás, földmű, kertiút, támfal stb.), továbbá a lakossági és mezőgazdasági szolgáltatások.

Egyes tevékenységeket a termelőszövetkezetek *engedély* alapján folytathatnak. Ezek a tevékenységek ipari és fuvarozási jellegű munkákra terjednek ki. A termelőszövetkezet által folytatható ilyen irányú munkálatok, könnyűipari, vegyipari, kohó- és gépipari, építőipari, valamint a fuvarozási tevékenység.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek az új lehetőségekkel széles körben éltek és élnek ma is, de lassan építik ki a termékeik feldolgozását szolgáló üzemágakat. A mezőgazdasági termékek feldolgozását és értékesítését szolgáló beruházások területén való elmaradás azonban elsősorban nem a termelőszövetkezetek ilyen irányú érdeklődésének hiányát mutatja, hanem az okokat a nagy beruházási költségek és a lassú megtérülés körül kell keresni. Az állam ezeken a területeken az utóbbi időben fokozza a támogatást.

Ami már most a *jogképesség* és a *tevékenységi kör* egymáshoz való kapcsolatát illeti, a korábbi jog szerint a tevékenységi kör határai egyben a jogképesség határait is jelentették. Ma — ellenkezőleg — önmagában az a tény, hogy a jogi személy olyan feladatkörben köt szerződést, amely tevékenységi körén kívül esik, nem eredményezi a szerződés érvénytelenségét (semmisségét).

A mezőgazdasági termelőszövetkezetet az elnök, akadályoztatása esetén az elnökhelyettes képviseli. Az elnök a mezőgazdasági termelőszövetkezet *szervezeti* képviselője. A mezőgazdasági termelőszövetkezet sokoldalú tevékenysége folytán számos olyan helyzet adódik, amikor a termelőszövetkezet nevében jognyilatkozatot kell tenni. Az elnök és az elnökhelyettes nem vehet részt minden olyan szerződés és egyéb

jogügylet létrehozásában, amikor a termelőszövetkezet nevében kell jogilag releváns akaratnyilatkozatot tenni. Ezért a törvény lehetővé teszi, hogy mások is képviselhessék a termelőszövetkezetet. Más tag vagy alkalmazott képviseleti jogosultságát (kivéve a jogtanácsost) nem tagi vagy alkalmazotti minősége alapítja meg, hanem az elnök vagy az elnökhelyettes által részére kiadott írásbeli meghatalmazás. Amennyiben valamely jognyilatkozat a termelőszövetkezet részére kötelezettséget állapít meg, és azt jogszabálynál vagy a felek akaratánál fogva írásba kell foglalni, az okiratot az elnök vagy a képviseletre jogosult két személy együttesen írhatja alá. Külön szabályok vonatkoznak a termelőszövetkezet bankszámlájáról való rendelkezésre és a hitelszerződésekre. Ezekben az esetekben két aláírásra jogosult képviselő együttes aláírására van szükség. Ilyen okiratot tehát az elnök sem írhat alá egyedül. *(→ Mezőgazdasági termelőszövetkezet szervei)*

VI. A mezőgazdasági termelőszövetkezet megalakulása, egyesülés, szétválás, átalakulás, megszűnés.

A szövetkezet személyi és vagyoni egyesülés. Ennek megfelelően a szövetkezet létrejöttéhez megfelelő személyi és tárgyi feltételek szükségesek. A megalakulás egyben folyamat is, amelynek egy része az alakuló közgyűlés határozataiban ölt formát, a másik része a felügyeleti hatóság tevékenységében. A mezőgazdasági termelőszövetkezet megalakulásához szükséges személyi és tárgyi feltételek: *megfelelő taglétszám* és *induló* vagyon.

A termelőszövetkezet megalakulásának személyi feltétele a jogszabályok szerint, hogy legalább 15 alapítótag legyen. A szövetkezeti irodalomban ehhez hozzáteszik, hogy a személyi feltételek közé tartozik a megfelelő szakmai vezetés biztosítása is.

Az *induló vagyonnal* szemben az a követelmény, hogy az alakuló termelőszövetkezet rendelkezzék olyan mennyiségű álló- és forgóeszközzel, amely lehetővé teszi, legalábbis az első éves terv előírásainak megfelelően, a nagyüzemi gazdálkodást mindazokon a területeken, amelyeket az alapszabályba gazdasági tevékenységként felvettek (földterület, termelőeszközök, ólak, istállók, gépek, pénzeszközök).

A megalakulás folyamatában az első lépés az alakuló közgyűlés megtartása és ott bizonyos határozatok elfogadása.

Az alakuló közgyűlésnek határoznia kell:

a) A termelőszövetkezet megalakulásáról. Ehhez 15 alapítótag szavazata szükséges; 15 tagnak igennel kell szavaznia;

b) Az alakuló közgyűlés dönt a belépésre jelentkezettek felvételéről, illetőleg a felvételi kérelmek elutasításáról. Az alakuló közgyűlésen is sor kerülhet már új tagok felvételére. Ezek a tagok bár tüstént az alakuló közgyűlés határozata alapján taggá válnak, tehát azután ugyanolyan pozícióik vannak, mint minden más tagnak, mégsem tekintendők alapító tagoknak. Az alakuló közgyűlésen felvett tagok nem osztoznak az alapítótagokkal abban a felelősségben, amely velük szemben a megalakulás előtt tett jognyilatkozatok következményeiért keletkezhet.

c) Az alakuló közgyűlés állapítja meg az *alapszabályt*. A termelőszövetkezeti törvény az alapszabály megállapításához $^2/_3$-os szótöbbséget kíván meg.

d) *A testületi szervek megalakítása és a tisztségviselők megválasztása* szintén az alakuló közgyűlés feladata.

e) Ezen a közgyűlésen döntenek a *megalakulás előtt kötött szerződések jóváhagyásáról*. Az alakuló jogi személy nevében kötött szerződések harmadik személyek irányában természetesen — hacsak más fogyatékosságuk nincs — érvényesek. A közgyűlés tehát lényegében arról dönt, hogy az egyébként érvényes szerződések megfelelően szolgálják-e a létrejött szövetkezet gazdasági és egyéb céljait. Ha a szerződésekkel baj nincs, azok most már a jogi személyként megalakult szövetkezet számára keletkeztetnek jogokat és kötelezettségeket, ha a szerződéseket a közgyűlés nem hagyja jóvá, a szövetkezet szerveinek kötelessége lesz a szerződések esetleges módosításáról, illetőleg felszámolásáról gondoskodni. Amennyiben a szerződések felszámolására kerül sor, és abból a polgári jogi (esetleg a munkajogi) szabályok szerint felelősség fakad, ezt a felelősséget az alapítótagok viselik. A közgyűlés azonban elhatározhatja azt is, hogy a szövetkezetet terheli a felelősség a harmadik személyek irányában, az alapítótagokkal szemben pedig mint szövetkezeti tagokkal szemben csak a mezőgazdasági termelőszövetkezeti felelősség szabályai szerint lép fel.

A szövetkezet létrejöttének folyamatában a második szakasz a *hatósági jóváhagyás*. A szövetkezet megalakultnak ugyanis akkor tekinthető, ha az alapszabályát az állami felügyeletet gyakorló szerv *jóváhagyási záradékkal* látta el, és a szövetkezetet *nyilvántartásba* vették.

A szövetkezetek egymással egyesülhetnek. A nagyüzemi mezőgazdasági termelésben használatos modern eszközök gazdaságos működtetése bizonyos optimális üzemnagyságot tételez fel. Önmagában ez a követelmény azonban nem feltétlenül teszi szükségessé, illetőleg lehetővé az egyesülést. Az *egyesülésnek* a tárgyi feltételeken kívül vannak egyéb személyi, gazdálkodási stb. feltételei. A szövetkezeti mozgalomban időszakonként egyesülési hullámhegyek keletkeznek, amelyek bizonyosan összefüggésben vannak a termelőerők egyenetlen fejlődésével, új gépek, új eljárások egy-egy időszakban való bevezetésével. Sajnos egy-egy ilyen hullám alkalmával az egyesülési láz kiterjed (vagy kiterjesztik)

olyan termelőszövetkezetekre is, ahol sem a technikai, sem a személyi, sem a gazdálkodási feltételek nincsenek meg az egyesüléshez. Emiatt vált szükségessé annak jogszabályi kimondása, hogy az egyesüléshez a mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter hozzájárulása szükséges.

Az egyesülés sokféle feltételeinek megvizsgálására és az egyesült termelőszövetkezet további működésének kidolgozására, az egyesülő termelőszövetkezetek az egyesülés előkészítésére *előkészítő bizottságokat* kötelesek létrehozni. A bizottság feladata, hogy számításokat végezzen a közös vagyonnak, ezen belül az egyesült termelőszövetkezetek kötelezettségeinek, valamint a tagság várható részesedésének alakulására vonatkozóan, továbbá kidolgozza és az érdekelt termelőszövetkezetek vezetőségeivel egyeztesse az egyesülésre vonatkozó gazdasági és szervezeti javaslatokat. Az egyesülés elhatározása minősített szótöbbséggel az egyesülni kívánó két vagy több termelőszövetkezet *külön-külön* tartott *közgyűlésén* történik. Ha az egyesülni kívánó termelőszövetkezetek az egyesülést elhatározták, össze kell hívni az *együttes közgyűlést*. Ez a közgyűlés állapítja meg az egyesülés időpontját, az új termelőszövetkezet új alapszabályát és terveit, továbbá megalakítja az új termelőszövetkezet testületi szerveit, és megválasztja a tisztségviselőket.

Az egyesülő termelőszövetkezetek vagyonát is egyesíteni kell. A korábbi jogok és kötelezettségek — eredeti állapotukban — a jogutód termelőszövetkezetre szállnak át.

Az egyesülés szabályait kell megfelelően alkalmazni a *beolvadás* esetén is. A beolvadás az egyesüléstől abban különbözik, hogy ilyenkor nem jön létre új termelőszövetkezet, hanem egyik (a beolvadó) termelőszövetkezet megszűnik, és tagsága részévé válik egy másik (a befogadó) termelőszövetkezetnek. A beolvadó termelőszövetkezet jogutódja a *befogadó* termelőszövetkezet.

A körülmények változása nemcsak a termelőszövetkezetek egyesülését és beolvadását teheti indokolttá, hanem azt is, hogy egy termelőszövetkezet több termelőszövetkezetre *váljon* szét. A termelőszövetkezet az összes tagok $^2/_3$-ának titkos szavazatával elhatározhatja szétválását. A szétválás következtében egy új termelőszövetkezet mindenképpen létrejön, megalakulására tehát a mezőgazdasági termelőszövetkezetek megalakulására vonatkozó szabályokat kell alkalmazni. A szétválást kimondó közgyűlési határozatban meg kell állapítani, hogy a vagyon hogyan oszlik meg a szövetkezetek között, dönteni kell a szétvált termelőszövetkezetet illető jogok és az azt terhelő kötelezettségek sorsáról is.

A szétváláshoz hasonló eset a *kiválás*. A kiválást a termelőszövetkezet tagságának azonos szervezeti egységhez (munkahelyi közösséghez) tartozó része kezdeményezheti. A kiválás célja lehet új szövetkezet alakítása, vagy a kivált tagság beolvadása más termelőszövetkezetbe.

A szükségletek alakulása és azok kielégítésére való törekvés lényegesen megváltoztathatja egy-egy termelőszövetkezet tevékenységi körét. Amennyiben a tevékenységi kör oly mértékben változik meg, hogy annak folytatása többé már nem lehetséges mezőgazdasági termelőszövetkezeti keretek között, a termelőszövetkezet közgyűlése titkos szavazással, az összes tagok $^2/_3$-os szótöbbségével hozott határozata alapján más szövetkezeti ágazatba tartozó szövetkezetté *alakulhat át*; például: a mezőgazdasági termelőszövetkezet ipari szövetkezetté *(átalakulás)*.

Átalakulásra kerülhet sor akkor is, ha a tagok személyes és vagyoni közreműködésének módja véglegesen megváltozik. Ez lesz a helyzet, ha a mezőgazdasági termelőszövetkezet tagsága akként ítéli meg a helyzetét, hogy mezőgazdasági termelőszövetkezet helyett inkább mezőgazdasági szakszövetkezetben folytathatna eredményesebb tevékenységet. Ilyenkor a szövetkezet más formájú mezőgazdasági szövetkezetté alakul át. Átalakulás esetén természetesen új alapszabályt kell alkotni.

A mezőgazdasági termelőszövetkezet *megszűnése* két módon következhet be: *a)* a közgyűlés határozata, *b)* az állami törvényességi felügyeletet gyakorló szerv feloszlatást kimondó határozata alapján.

A termelőszövetkezetben érvényesülő önkéntességi elvből folyik, hogy a termelőszövetkezet tagsága, ha a nagyobb többség a termelőszövetkezet további működését szükségtelennek, kilátástalannak, érdekeivel ellentétesnek, vagy éppen lehetetlennek ítéli meg, a termelőszövetkezet megszűnését *önként elhatározhatja*. Az elhatározást a közgyűlés alakítja ki, mégpedig az összes tagok titkos szavazatának $^2/_3$-os szótöbbségével.

Az állami törvényességi felügyelet célja az, hogy biztosítsa a termelőszövetkezetek működésének törvényességét. Az állami törvényességi felügyelet gondoskodik arról, hogy a szövetkezetek működése, szerveik határozatai összhangban legyenek a jogszabályokkal, alapszabályokkal és más belső szabályzatokkal. Ha a termelőszövetkezet működése eltér az említett normáktól, különböző intézkedéseket tehet. Ezek közé tartozik az a joga is, hogy súlyos esetben a termelőszövetkezetet feloszlassa. Feloszlatásra csak akkor kerülhet sor, ha a szövetkezet működése nem felel meg a jogszabályoknak vagy az alapszabálynak.

Önmagában a működés jogszabály- és alapszabály-ellenes jellege még nem váltja ki feltétlenül a feloszlatást. Az állami törvényességi felügyeletet gyakorló szervek kötelesek aktívan a legkülönbözőbb módokon elérni azt, hogy a szövetkezet visszatérjen a jogszerű működés-

hez. Ha azonban a termelőszövetkezet *írásbeli felszólítás után* sem állítja helyre működésének törvényességét, nincs más út, mint a feloszlatás.

Ehhez korrekcióként még hozzá kell tenni, hogy a feloszlatás előtt meg kell kísérelni a termelőszövetkezet *szanálását.*

A feloszlatást kimondó jogerős államigazgatási határozatot *bíróság* előtt meg lehet támadni. A jogerős bírói határozatig az államigazgatási szerv határozatát nem lehet végrehajtani.

Bármilyen módon szűnik is meg a szövetkezet, a megszűnő termelőszövetkezetet *fel kell számolni.*

A különböző tartozások kiegyenlítése után megmaradt vagyont általában nem lehet a tagok között szétosztani, hanem mezőgazdasági szövetkezeti célra kell felhasználni.

A fennmaradó vagyontárgyak sorsának meghatározásában jelentős szerep jut a termelőszövetkezeti szövetségeknek (I. XIII.). Ha a termelőszövetkezet közérdekű okok miatt szűnik meg, a miniszter engedélyt adhat arra, hogy a tartozások kiegyenlítése után fennmaradt vagyont a tagok között felosszák.

VII. Az alapszabály és egyéb szabályzatok. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek szervezetére, feladataira és működésére vonatkozó szabályokat egyrészt a *jogszabályalkotó* szervek, másrészt a *szövetkezetek* alakítják ki. A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben az *állami és az önszabályozás egysége* valósul meg. Az állami szabályozás különböző jelentőségű és szintű jogi normák útján történik. A szövetkezetekre vonatkozó jogszabályok módot adnak az *önszabályozásra.* A lehetőség megteremtése mellett útmutatásokat is tartalmaznak a belső szabályok tartalmára. Vagy úgy, hogy megszabják a belső szabályzatok (alapszabály, egyéb szabályzatok) kötelező tartalmát, vagy úgy, hogy segítséget nyújtanak a belső szabályzatok nem kötelező tartalmi elemeinek kimunkálásához. Egyes esetekben az állami jogi normákban még ilyen diszpozitív jellegű utalás sincsen. Az önszabályozás és az állami szabályozás közötti viszonyra nézve alapvető elv, hogy az alapszabály és egyéb szabályzatok rendelkezései az állami jogi normáktól csak annyiban térhetnek el, amennyiben azt az idevonatkozó jogszabályok *kifejezetten* megengedik.

Az önszabályozás az *alapszabályban* és más *belső szabályzatokban* valósul meg. Alapszabályt, szervezeti és működési szabályzatot, munkaügyi szabályzatot és munkavédelmi szabályzatot minden szövetkezetnek készítenie kell (kötelező belső szabályok). A kötelező belső szabályzatokon kívül a termelőszövetkezetek vezető szervei más belső szabályzatokat is alkothatnak.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek belső szabályzatai között legfontosabb szabályzat az *alapszabály.* Az alapszabály a termelőszövetkezet működésének és gazdálkodásának alapokmánya. Az alapszabály rendelkezései a termelőszövetkezet minden tagjára és alkalmazottjára kötelezőek, de figyelembe veszik az alapszabály előírásait számos esetben olyankor is, amikor a termelőszövetkezet részese valamilyen jogvitának a hatóságok és bíróságok előtt. Az alapszabály és más belső szabályok előírásait általános felfogás és gyakorlat szerint csak akkor lehet figyelmen kívül hagyni, ha a termelőszövetkezet és kívülállók között keletkezik jogi elbírálás alá tartozó vita, és a harmadik személyek jogainak és törvényes érdekeinek védelmében ez feltétlenül szükségesnek mutatkozik (pl.: a termelőszövetkezet által kötött, de a belső szabályzatokkal ellenkező szerződés elbírálása).

Az állami normák értelmében az alapszabályban meg kell határozni (kötelező tartalom): *a*) a termelőszövetkezet nevét, székhelyét, tevékenységi körét, a szervezetére és annak működési rendjére vonatkozó főbb rendelkezéseket, vezető szerveinek hatáskörét és a választott szervek tagjainak számát, *b*) a tagok alapvető jogait és kötelezettségeit, *c*) a háztáji gazdálkodásra vonatkozó irányelveket, *d*) a közös vagyon kialakításának módját, a munkadíjazás, valamint a jövedelemfelhasználás főbb elveit, *e*) továbbá mindazt, aminek az alapszabályba való felvételét egyes jogszabályok kötelezően elrendelik.

Azok közül a rendelkezések közül, amelyeket az alapszabályba az *e)* pont alapján fel kell venni, csak példálódzóan említünk néhányat: részközgyűlés, küldöttgyűlés, állandó jellegű bizottságok létesítése, az üzemi tevékenység körének meghatározása, a tag munkavégzési kötelezettsége alsó határának megállapítása stb.

Az alapszabályban az adott szövetkezet élete szempontjából lényeges más magatartási szabályok is felvehetők. A gyakorlatban azonban az ilyen természetű szabályokat rendszerint nem az alapszabály, hanem más belső szabályzatok tartalmazzák.

Az alapszabálynak mint a szövetkezet legfontosabb belső szabályzatának megalkotása olyan garanciákat követel, amelyek biztosítják, hogy az alapszabályba minden kötelező rendelkezést felvegyenek, és benne legyen minden olyan más rendelkezés is, amely a szövetkezet tevékenysége szempontjából döntő jelentőségű.

Az alapszabály megalkotása két mozzanatban történik. Az első mozzanat az alapszabálynak a termelőszövetkezet közgyűlésén való *elfogadása.* Az alapszabály megállapításához és módosításához a közgyűlésen megjelent szavazásra jogosult tagok kétharmadának igen szavazata szükséges.

A közgyűlés által megállapított alapszabályt az állami törvényességi felügyeletet gyakoról szerv vizsgálja felül és hagyja jóvá. Az állami

törvényességi felügyeletet gyakorló szerv az alapszabályt jóváhagyási záradékkal látja el.

Minthogy az alapszabály a termelőszövetkezet szervezetére, feladataira, működésére és egyéb tevékenységére vonatkozó alapvető szabályokat tartalmazza, módosítani kell, ha a termelőszövetkezet működésében és gazdálkodásában változások következnek be, vagy egyébként az alapszabály rendelkezésétől a szövetkezet el kíván térni és a változás, illetve az eltérés olyan mértékű, hogy jogmagyarázattal sem lehet a korábbi szabályokat a változások által kialakult helyzetre, illetőleg az eltérésekre alkalmazni.

Az egyéb belső szabályzatok közül csak a kötelező szabályzatokat említjük:

A szervezeti és működési szabályzat (a továbbiakban: SZ. M. SZ.) tartalmazza a termelőszövetkezet valamennyi kollektív és egyedi vezető szervének működésére, eljárására, feladataira és hatáskörére vonatkozó szabályokat, azoknak egymáshoz való viszonyát, különösen azt, hogy egymás alá- vagy mellérendeltségi viszonyban vannak-e és azt is, hogy a szövetkezet működésének, gazdálkodásának irányításában milyen jogaik és kötelességeik vannak. A jó SZ. M. SZ. megszabja az egyedi és kollektív vezető szervek működésének észszerű határait, de lehetőséget biztosít arra, hogy mind a kollektív szervek, mind az egyszemélyi vezetők a gazdálkodás érdekében az operatív intézkedéseket megtehessék.

A *munkaügyi szabályzatban* a közös munka szervezeti rendszerét kell rögzíteni. Itt kerülhet sor a szövetkezetben érvényesülő üzemszervezési módszer megállapítására. A munkaügyi szabályzatban kell szabályozni a különböző beosztásban dolgozó vezetők szakmai képzettségére és gyakorlatára vonatkozó követelményeket, a tagok stb. munkára való beosztására vonatkozó szabályokat és a minimális munkateljesítményt. A termelőszövetkezet anyagi erejétől, lehetőségeitől függő munkaügyi, szociális és kulturális ügyekben irányadó magatartásszabályokat is a munkaügyi szabályzat tartalmazza. A legújabb rendelkezések kötelezővé teszik munkavédelmi szabályzat készítését is.

VIII. A termelőszövetkezeti közös vagyon.

A termelőszövetkezeti közös vagyon a mezőgazdasági termelőszövetkezet feladatainak megvalósítására szolgáló, a gazdálkodás szempontjából egységes, önálló vagyontömeg. (→ Mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdon és vagyon)

A termelőszövetkezet vagyonához tartoznak a tulajdonában álló, valamint más törvényes jogcímen használatában levő vagyontárgyak. A mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkozó jogszabályok és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogi irodalom vagyon-fogalma eltér a polgári jog vagyon-fogalmától. Vagyon alatt — termelőszövetkezeti jogi értelemben — a termelőszövetkezet termelő- és pénzeszközeit, illetőleg a termelés eredményeit, valamint a szövetkezetet bármely címen megillető jogosítványokat és követeléseket kell érteni szemben a polgári jogi vagyon-fogalommal, amely szerint a vagyon aktívák és passzívák összessége. A továbbiakban ennek a vagyonfogalomnak az alapján beszélünk a mezőgazdasági termelőszövetkezet vagyonáról.

A jog a termelőszövetkezeti közös vagyont *tulajdonszintű, tulajdonpótló* intézménynek tekinti. A termelőszövetkezeti közös vagyon a termelőszövetkezet közgazdasági tulajdonosi minőségének kifejeződése a jogban. A termelőszövetkezet közgazdasági értelemben vett tulajdona *tulajdonjogi* szempontból vegyes összetételű. A vagyon egy részének jogi értelemben is a mezőgazdasági termelőszövetkezet a tulajdonosa, de vannak a termelőszövetkezeti közös vagyon tárgyai között olyanok is, amelyek tulajdonjoga mást illet. A termelőszövetkezeti vagyon mind a belső, mind a külső (használat — hasznosítás) tulajdonosi rendelkezési jog szempontjából egységes. Nincs lényeges jogi különbség a tulajdonosi rendelkezés szempontjából azok között a vagyontárgyak között, amelyek a termelőszövetkezet tulajdonában vannak és amelyek nem tulajdonjogi jogcímen vannak a szövetkezet tulajdonában. A szövetkezeti vagyon a tulajdonjogtól függetlenül a *jogi védelem* szempontjából is egységes. A termelőszövetkezet (a vagyontárgyak tulajdonjogi helyzetétől függetlenül) egyaránt élhet mind a tulajdon-, mind a birtokvédelem általános és különös eszközeivel. A termelőszövetkezet vagyona társadalmi tulajdonnak számít, és a társadalmi tulajdont megillető fokozott védelem alatt áll.

A termelőszövetkezeti vagyon tulajdonjogi helyzetét illetően az a tendencia érvényesül, hogy a termelőszövetkezet gazdálkodása körébe vont vagyontárgyak termelőszövetkezeti tulajdonba kerüljenek.

IX. A mezőgazdasági termelőszövetkezet gazdálkodása, a gazdálkodás eredményeinek felhasználása, a termelőszövetkezeti alapok.

A mezőgazdasági termelőszövetkezet olyan szocialista vállalat és társadalmi közösség, amely a szövetkezeti szocialista tulajdon alapján tervszerűen gazdálkodva saját bevételeiből fedezi a termelési költségeket, az egyéb ráfordításokat és kiadásokat. Ezt másképpen úgy is szokták mondani, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezet maga viseli gazdálkodó tevékenységének kockázatát. Itt csak a gazdálkodás eredményeinek felhasználásáról, illetőleg az alapok lényeges vonásairól lesz szó, s ezekről is csak abból a célból, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetet mint — más vállalattól eltérő — gazdálkodó szervezetet erről az oldalról is bemutathassuk.

Az a körülmény, hogy a termelőszövetkezet termelőeszközeinek és az általa előállított

termékeknek, terményeknek a tulajdonosa, még nem jelenti azt, hogy a gazdálkodás eredményét bárhogyan, minden megkötöttség nélkül pusztán szabad akaratelhatározásából használhassa fel. A mezőgazdasági termelőszövetkezet része a szocialista társadalmi rendnek, és reá is vonatkoznak azok a jogszabályokban kifejezett gazdasági törvényszerűségek, amelyek a szocialista államban létező többi nagyüzemre érvényesek. Az eredmény felhasználására vonatkozó szabályok természetesen számot vetnek a szövetkezet tulajdonosi és gazdálkodási önállóságával és figyelemmel vannak arra is, hogy a termelőszövetkezetnek — szemben más gazdálkodó szervekkel — olyan funkciókat is el kell látnia tagsága körében, amelyeket más gazdálkodó szervezet nem vállal (szociális ellátás, kulturális feladatok, nevelés). Az eredmény felhasználására vonatkozó jogi szabályozás arra törekszik, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezet gazdálkodásának eredményéből fedezze a *termelési költségeket*, továbbá arra is, hogy biztosítsa a *bővített újratermelést*, és végezetül a lehetőséghez képest legyenek olyan *tartalékai*, amelyeket — tekintettel a mezőgazdaságnak az időjárás által való nagymértékű befolyásoltságára — alkalomadtán a tervezettnél kisebb jövedelem elérése esetén meghatározott célokra fel tud használni.

A termelés eredményéből kell fedezni mindenekelőtt a *termelési költségeket*.

A termelési költségek fedezése után megmaradt bevételeiből a termelőszövetkezet a kötelező és egyéb alapokat képezi. Az alapok jogi rendeltetése az, hogy bizonyos, jövőben felmerülő kiadásokat a szövetkezet az alapból fedezhessen. Ennélfogva egy meghatározott alapba helyezett pénzösszeg csak arra a célra használható fel, amit az alap céljául megjelöltek. A különböző alapok *alvagyont* képeznek, mégpedig számolási alvagyont. Ezekkel az alapokkal a termelőszövetkezet rendelkezik, de csak meghatározott jogi célra használhatja fel. Az alapképzési kötelezettségnek jövedelemszabályozó szerepe is van. Mindazonáltal az alapképzési kötelezettséget, illetőleg az alapok szigorú célhoz-kötöttségét több szerző vitatja. Különösen azt kifogásolják, hogy a tartalékalapba helyezett összegeket nem lehet más célra átmenetileg sem felhasználni. A termelőszövetkezetek is megfontolandónak tartják olyan rugalmasabb szabályozás kialakítását, amely indokolt esetben megengedné, hogy a pótlás kötelezettsége mellett az ebbe az alapba elkülönített pénzeszközöket mobilizálni lehessen.

X. A termelőszövetkezeti tagsági jogviszony.

A termelőszövetkezeti viszonyok vagy tagsági jogviszony formájában, vagy azzal összefüggő más viszonyokként jelennek meg. A tagsági viszony a *tag* és a *szövetkezet*, a tag és a kollektíva közötti viszony. Erre a viszonyra az a jellemző, hogy egyik alanya — a termelőszövetkezeti tag — *tulajdonos* és *munkavállaló*, *tulajdonos* és *dolgozó* egy személyben. Kifelé a tagsági viszony a tulajdonosi minőséget és egy meghatározott kollektívához való tartozást fejez ki, befelé kötelezettségeket és jogosultságokat foglal magában mind a tag, mind a szövetkezet oldalán.

A szövetkezeti tagsági jogviszony jellegét illetően az irodalomban többféle álláspont alakult ki. Az egyik álláspont szerint a tagsági jogviszony olyan *keretjogviszony*, amely több, egyes, önmagában is egész jogviszonyból tevődik össze. Az irodalomban beszélnek *szervezeti* jogviszonyokról, *vagyoni jogviszonyokról*, a *munkavégzéssel* kapcsolatos jogviszonyokról, a *felelősséggel* és a *tagsági vitákkal* kapcsolatos jogviszonyokról. A másik felfogás szerint a tagsági jogviszony nem különböző jogviszonyok foglalata, hanem a tag és a szövetkezet közötti olyan jogviszony, amelyből különböző jogok és kötelezettségek fakadnak.

Az előbbi álláspont képviselői különösen a munkavégzéssel és a munkadíjazással kapcsolatos kötelezettségek és jogok foglalatát tekintik önálló jogviszonynak. Van olyan nézet, hogy a termelőszövetkezeti tag munkaviszonya lényegében egyenlő minden másféle munkaviszonnyal, és az a körülmény, hogy a dolgozó éppen a mezőgazdasági termelőszövetkezetben egyesíti munkaerejét a termelőeszközökkel, csak árnyalja a munkaviszonyt. Mások szerint a termelőszövetkezeti munkaviszony termelőszövetkezeti jogi és általános munkajogi vonásokat egyformán kifejez; ennek következtében a termelőszövetkezeti munkaviszony egyfelől termelőszövetkezeti jogi, másfelől munkajogi szabályozás alá esik.

Úgy tűnik, hogy a termelőszövetkezeti tag munkavégzési jogával és kötelezettségével összefüggő jogok és kötelezettségek megítélésében e nézetek képviselői nem tudnak elszakadni a munkajogi gondolkodástól.

Alighanem az az álláspont fejezi ki helyesen a termelőszövetkezeti tag munkavégzési jogával és kötelezettségével kapcsolatos viszonyok természetét, amely szerint a tsz-tag „munkaviszonya" a termelőszövetkezeti tagsági jogviszony egyik oldala, amelyben természetesen érvényesülnek azok az alapvető szabályok, amelyek a Magyar Népköztársaságban minden dolgozó emberre irányadóak, de ezek a tsztagsági jogviszony keretein belül érvényesülnek. A termelőszövetkezeti tagsági jogviszonyra vonatkozó jogi szabályozás magába olvasztja ezeket a szabályokat, és ezek az általános szabályok a tagsági jogviszony közvetítésével érvényesülnek. A termelőszövetkezeti tagsági jogviszonynak olyan különleges „munkajogi" következményei is vannak, amelyek kizárólag csak a termelőszövetkezeti tagokra irányadóak.

Ami mármost azt a vitát illeti, hogy a tagsági jogviszony részviszonyok összessége-e,

vagy olyan egyetlen jogviszony, amelyből különböző jogok és kötelezettségek fakadnak mind a tag, mind a termelőszövetkezet oldalán, azt tartjuk meggyőző álláspontnak, hogy a szövetkezeti tagsági jogviszony *egységes jogviszony*, és nem különböző részviszonyok foglalata.

A tagsági jogviszony keletkezése. A tagsági jogviszony keletkezésénél azt kell vizsgálni, hogy *ki* lehet a mezőgazdasági termelőszövetkezet tagja, és *hogyan* lesz valaki termelőszövetkezeti taggá.

Termelőszövetkezeti tag lehet minden 14. életévét betöltött állampolgár, ha az általános iskolát eredményesen elvégezte, vagy az iskola látogatása alól felmentették. A 14. éves állampolgár a polgári jognak a termelőszövetkezeti jogra is irányadó szabályai szerint *korlátozottan* cselekvőképes. A korlátozottan cselekvőképes személy ügyeinek viteléhez szükséges sokoldalú belátással még nem rendelkezik, ezért kívánja meg a törvény, hogy a 16 éven aluli kiskorú belépési nyilatkozatához törvényes képviselője (szülője, gyámja) *írásban hozzájáruljon.* A 16 éven felüli — még ugyancsak korlátozottan cselekvőképes — állampolgár belépési nyilatkozatához ilyen hozzájárulás már nem szükséges. A törvény csak a kor tekintetében állít fel kötelező szabályt, de ebből nem következik az, hogy mindenkit, aki a korkövetelményeknek megfelel, fel is kell venni.

A tagfelvételt *belépési nyilatkozattal* kell kérni. A tagfelvétel kérdésében a termelőszövetkezet vezetősége dönt. Ha a vezetőség elutasító határozatot hoz, a belépni kívánó személy a közgyűléshez fordulhat. A közgyűlés döntése ellen jogorvoslatnak nincs helye.

A termelőszövetkezet tagja más hasonló szintű termelőszövetkezetnek tagja nem lehet. A tag tehát egzisztenciálisan kapcsolódik a mezőgazdasági termelőszövetkezethez. Ennek a következménye az, hogy — szemben a munkajogi szabályokkal — a tagnak felmondani vagy másképpen a termelőszövetkezet egyoldalú akaratelhatározása alapján tagsági jogviszonyát megszüntetni általában nem lehet, kivéve a fegyelmi büntetésként történt kizárást.

A tagsági kötelezettségnek, elsősorban a munkavégzési kötelezettségnek személyesen kell eleget tenni. Ennélfogva csak a termelőszövetkezet vezetőségének engedélyével lehet másfajta tagsági viszonyt (pl. szakcsoport, háziipari, kézműipari szövetkezeti tagsági viszonyt), illetőleg második munkaviszonyt létesíteni.

A tágabb értelmezés szerint tagsági viszonynak minősül a családtagi jogviszony is, feltéve, hogy a családtag megállapodás alapján rendszeresen dolgozik a mezőgazdasági termelőszövetkezetben. Természetesen a rendes és a családtagi viszony több tekintetben különbözik egymástól.

A tagsági viszony módosulásáról szokás beszélni abban az esetben, ha a termelőszövetkezet tagja más termelőszövetkezetbe *lép át.* Az átlépési szándékot a vezetőséghez írásban kell bejelenteni, és csatolni kell az érdekelt másik termelőszövetkezet vezetőségének nyilatkozatát arról, hogy az átlépőt tagként felveszi. Az átlépés első mozzanata a régi szövetkezetből való kilépés. Ha az alapszabály úgy rendelkezik, hogy a kilépéshez a vezetőség hozzájárulása szükséges, akkor az átlépés miatti kilépéshez is szükséges ez a hozzájárulás. Az átlépés második mozzanata az új tagsági viszony létrejötte. Az előző termelőszövetkezettel fennálló tagsági viszony akkor szűnik meg, amikor a másik termelőszövetkezet vezetősége az átlépőt tagjai sorába felvette.

A tagsági viszony *kilépéssel, kizárással* és a tag *halálával* szűnik meg.

A kilépési szándékot a vezetőségnek kell bejelenteni. A kilépés bejelentésének határideje attól függ, hogy milyen munkakörben foglalkoztatják a termelőszövetkezeti tagot. A kilépési szándék bejelentésére megszabott határidő hat hónapnál hosszabb azonban nem lehet. A termelőszövetkezet alapszabálya úgy rendelkezhet, hogy a kilépéshez a vezetőség hozzájárulása szükséges. A termelőszövetkezetek alapszabályainak többsége tartalmaz ilyen rendelkezést. A vezetőség hozzájárulásának kikötése nem annyira abból a célból szükséges, hogy a tagot mindenáron a szövetkezetben maradásra kényszerítsék, hanem azt hivatott előmozdítani, hogy a kilépni szándékozó tagtól a vezetőség kipuhatolja az eltávozási szándékokát, és ha a tag munkájára szüksége van a termelőszövetkezetnek, megváltoztassa a körülményeket, amelyek miatt a tag távozni akar. A kilépés — éppen úgy mint a belépés — a tag önkéntes elhatározásán alapul. Ha a tag kilépési szándékát a vezetőséghez írásban bejelenti, és a jogszabály, illetőleg az alapszabály által megállapított kilépési határidő eltelik, a határidő elteltét követő nappal a tagsági viszony mindenképpen megszűnik. A vezetőség hozzájárulása csak akkor szükséges, és ennek hiánya csak akkor jár a tagra nézve hátrányos következménnyel, ha a tag az alapszabályban meghatározott kilépési időtartam eltelte előtt kívánja a szövetkezetet elhagyni. Amennyiben a „rendkívüli kilépéshez" a vezetőség nem járul hozzá, a kilépés a kizárás jogkövetkezményeit vonja maga után.

Kizárással a tagsági viszonyt csak fegyelmi büntetésként lehet megszüntetni. Ilyen esetben a tagsági viszony a kizárást kimondó határozat jogerőre emelkedésének napján szűnik meg.

A tag *halála* a termelőszövetkezeti tagsági jogviszony megszűnését vonja maga után.

A termelőszövetkezet a tagsági jogviszony megszűnése után a volt taggal, illetőleg örökösével köteles elszámolni. Az elszámolás beszámítások útján történik azzal a korlátozással,

hogy a bevitt földet kiadni nem lehet, és a volt tag vagy örököse a termelőszövetkezet vagyonából sem természetben, sem pénzben meghatározott hányadrészt nem igényelhet.

A tagsági jogviszony *tartalmát* azok a jogosultságok és kötelezettségek teszik, amelyek egyfelől a tagot, másfelől a termelőszövetkezetet megilletik, illetőleg terhelik. A tagsági jogviszonyból eredő jogokat és kötelezettségeket a törvény és a végrehajtására kiadott jogszabályok, valamint az alapszabály és a belső szabályzatok állapítják meg. A tagsági jogok és kötelezettségek gyakorlására, illetőleg teljesítésére vonatkozóan két alapvető elv érvényesül. Az egyik a jogok és kötelezettségek *személyes* gyakorlását mondja ki. Eszerint a tagsági jogok és kötelezettségek szigorúan személyhez tapadó jogok és kötelezettségek. A tagsági jogok gyakorlását és a kötelezettségek teljesítését másra átruházni nem lehet, illetőleg más át nem vállalhatja azt érvényesen. Az egyes jogokról le lehet mondani, de a tag az összes jogairól végérvényesen nem mondhat le. Egyes kötelezettségek jogellenes és felróható elmulasztásához a termelőszövetkezeti jogszabályok fegyelmi szankciókat fűznek, és ha a kötelezettségteljesítés elmulasztásával a tag a termelőszövetkezetnek kárt is okozott, a kártérítési felelősség szabályai szerint teljes vagy részleges kártérítésre kötelezhető. A másik elv szerint a termelőszövetkezet *köteles biztosítani*, hogy tagjai a tagsági viszonyokból eredő jogokat gyakorolhassák, és kötelezettségeiket teljesíthessék. Ennélfogva a termelőszövetkezetnek meg kell tennie mindent, hogy tagját saját gazdaságában rendszeresen foglalkoztassa, ha ez nem lehetséges, akkor más módon tegye lehetővé, hogy a tag munkaerejét hasznosíthassa. Köteles a tag és a szövetkezet vagyoni kapcsolataival összefüggő jogok gyakorlását és kötelezettségek teljesítését hiánytalanul lehetővé tenni, és elő kell mozdítania, hogy a tag részt vegyen a szövetkezet szervezeti életében.

A jogirodalom a jogok és kötelezettségek körét általában három csoportra osztja: *a)* a közös munka végzésével kapcsolatos jogok és kötelezettségek, *b)* a vagyoni jogok és kötelezettségek, *c)* szervezeti jogok és kötelezettségek.

Az irodalomban általában figyelmen kívül hagyják a tagsági jogviszony részét képező szociális jogosultságokat. A *szociális* jogok részét képezik a tagsági jogviszonyból eredő részjogosultságoknak, ezért a tagsági jogviszony tartalmát a szociális ellátáshoz való jogok bekapcsolásával tárgyaljuk.

A *munkavégzéssel* kapcsolatos jogok és kötelezettségek; egyfelől a közös munkában való személyes részvétel joga és kötelezettsége, másfelől a részesedéshez való jog. A közös munkában való részvétel joga közelebbről azt jelenti, hogy a tag igényelheti a szakképzettségének, képességeinek megfelelő munkakörben való foglalkoztatást, az egészséges és biztonságos munkakörülmények megteremtését. A munkavégzéssel kapcsolatos jogok közé tartozik a folyamatosan dolgozó tagnak a fizetett szabadsághoz való joga, a pihenőnaphoz való joga és a végzett munka mennyiségének és minőségének megfelelő munkabérhez és részesedéshez való jog.

A tag bizonyos feltételek mellett jogosult ideiglenesen más munkaviszonyt is létesíteni. Az ilyen munkaviszony létesítéséhez a vezetőség engedélye szükséges ugyan, de az engedély kiadását nem lehet megtagadni, ha a termelőszövetkezet a kérelmezőt huzamosabb időn át nem tudja rendszeresen vagy szakmai képesítésének megfelelő beosztásban foglalkoztatni. Meghatározott esetekben a tag munkavégzésre nem kötelezhető.

A termelőszövetkezet gazdálkodásában *egységet* képez a *közös* és a *háztáji* gazdálkodás. A tag jogosult háztáji gazdálkodást folytatni. Ezzel kapcsolatban bizonyos vagyoni jogok és kötelezettségek keletkeznek. A tag és a termelőszövetkezet között keletkeznek bizonyos más vagyoni kapcsolatok is, amelyek a tagsági jogviszony részévé válnak, és a tagsági jogviszony keretében jogokat és kötelezettségeket keletkeztetnek mind a tag, mind a szövetkezet oldaláról. A tagot a jogszabályokban meghatározott földbeviteli kötelezettség terheli, ezzel szemben joga van a földjáradékhoz. A jogszabály egyéb vagyontárgyakra nézve is beviteli kötelezettséget állapíthat meg. A bevitt tárgyakért a tag térítést követelhet.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetben a *tagsági vezetés* a vezetési rendszer döntő eleme. A termelőszövetkezet életét érintő alapvető döntések a tagság egészének vagy egy részének bevonásával szervezett különböző fórumokon alakulnak ki. Ebből folynak a termelőszövetkezeti tag szervezeti jogai és kötelezettségei. A tag alapvető jogai közé tartozik, hogy a közgyűlésen tanácskozási és szavazati joggal részt vegyen, javaslatokat terjesszen elő, a vezetőségtől és más szervektől akár a közgyűlésen, akár más fórumokon felvilágosítást kérhessen (a tájékoztatásra való jog).

A termelőszövetkezet kollektív vezető szerveit és tisztségviselőit a tagság választja. A tag részt vehet a termelőszövetkezet szerveinek és tisztségviselőinek megválasztásában. A választott tisztségeket csak tagok tölthetik be. Minden tag — ha vele szemben kizáró ok nem áll fenn — bármely tisztségre megválasztható. A tag szervezeti jogai közé tartozik, hogy a szövetkezeti demokrácia közvetlen gyakorlásának fórumain *(munkahelyi közösség)* tanácskozásain részt vegyen tanácskozási és szavazati joggal. A szervezeti életben való részvétel kötelessége is a tagnak.

A termelőszövetkezet tagját a *szociális jogok* is megilletik. A szociális ellátás a Magyar Népköztársaságban elsősorban az ország min-

den lakosára különböző mértékben kiterjedő társadalombiztosítás keretei között valósul meg. A szociális ellátás körében egyes feladatokat a munkahelyek vállalják magukra, vagy a törvény kötelező erejénél fogva vagy önként. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjai egyfelől részesülnek a minden állampolgárt megillető szociális ellátásban, azokban a juttatásokban, amelyeket a törvény a vállalatok számára is kötelezően előír, továbbá más olyan juttatásokban, amelyeket a termelőszövetkezet alapszabálya kötelezően vagy fakultatívan előír. A szociális ellátás körébe eső, a dolgozókat általában megillető olyan juttatások alapja, amelyek a tagot nem állampolgári alapon illetik meg, közvetlenül vagy közvetve a termelőszövetkezeti tagsági viszony. A termelőszövetkezet maga is segítségére siet beteg, rokkant, idős tagjainak. A termelőszövetkezet közvetlen szociális juttatásai között említést érdemelnek a betegségi segély, a szülő nő jövedelempótló készpénzsegélye, a nem nyugdíjas, de a nyugdíjkorhatárt elért tagoknak fizetett öregségi járadék kiegészítése, a balesetek esetén folyósított kiegészítő juttatás és más, az idős, beteg, kedvezőtlen szociális körülmények között élő tagoknak a termelőszövetkezet által nyújtott különböző juttatások. A közvetlen juttatásokon kívül szociális támogatásnak kell tekinteni az idős, munkaképtelen szövetkezeti tagok számára a háztáji föld juttatását, magasabb földjáradék fizetését, más kedvezményes természetbeni juttatásokat, tüzelő biztosítását, kedvezményes üdülés szervezését stb.

A termelőszövetkezeti jogviszonyból fakadó jogok és kötelezettségek rendellenes gyakorlása, illetőleg megsértése *tagsági vitára* vezethet. A tagsági jogvita keletkezhet a közös munkában részt vevő családtag és a termelőszövetkezet között is.

XI. Munkavégzés, munka szerinti részesedés, munkaszervezet.

A termelőszövetkezetben a közös munkát elsősorban a tagok és a családtagok végzik. A termelőszövetkezet csak akkor foglalkoztathat munkaviszonyban álló dolgozót (alkalmazottat), ha nincs olyan alkalmas tagja, aki a képesítéshez kötött munkakört betölthetné, vagy ha a tagság létszáma nem biztosítja a munkák zavartalan elvégzését, illetőleg erre kár elhárítása vagy csökkentése miatt van szükség.

A termelőszövetkezeti tag munkavégzési jogával és kötelezettségével szemben álló tétel a szövetkezet foglalkoztatási kötelezettsége. A foglalkoztatási kötelezettség rendszeres foglalkoztatást jelent, illetőleg azt, hogy az egész tagság foglalkoztatása egyenletesen és arányosan történjék. Ennek az elvi és jogi követelménynek a megvalósítása azonban igen sok nehézségbe ütközik. Következik ez mindenekelőtt a mezőgazdasági munka természetéből, némely munkák idényjellegéből. Például: a növénytermelés egyik ága sem biztosít az év minden szakában egyenletes foglalkoztatást, ezzel szemben az állattenyésztésben az év minden napján nemcsak a rendszeres és állandó munkavégzés elengedhetetlenül szükséges, hanem még a szabadidő biztosítása is nehézségbe ütközik.

A munkaidő tartamát a jogszabályok keretei között — az évszakok és a munka természetének és mennyiségének megfelelően — napi, heti, havi vagy munkaidőszakra vonatkozó keretben a vezetőség állapítja meg. A megállapított munkaidő a termelőszövetkezet tagjára, a tag rendszeresen dolgozó családtagjára és alkalmazottjára egyaránt kötelező.

A termelőszövetkezeti tagok, a rendszeresen dolgozó családtagok és az alkalmazottak, vagy valamely *szervezeti egység* keretében vagy *meghatározott földterület megművelésének* vállalásával vagy *egyéb módon* teljesítik munkavégzési kötelezettségüket.

A mezőgazdasági termelőszövetkezet nem mindig tudja tagjainak munkaerejét kizárólag saját termelő tevékenysége körében lekötni. Ennélfogva megengedett, hogy a termelőszövetkezet más gazdálkodó szervezetektől — a jogszabály keretei között — *bérmunkát* vállaljon, és tagjait a bérmunka keretében is foglalkoztassa. A termelőszövetkezet engedélyt adhat tagjainak *ideiglenes* jellegű munkaviszony létesítésére is. A tagok *csoportos átengedése* esetén a foglalkoztató munkáltató vállalat a tagok részére kifizetendő munkabér bizonyos részét köteles a termelőszövetkezetnek átutalni. Ideiglenes jellegű munkaviszony létesítésére *egyéni* munkavállalási engedélyt meghatározott időre kell kiadni. Az ilyen engedély kiadása nem tagadható meg, ha a termelőszövetkezet a tagot huzamosabb időn át nem tudja rendszeresen vagy szakmai képesítésének, képzettségének megfelelő beosztásban foglalkoztatni.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetben a szocialista elosztás alapgondolata, a munka szerinti elosztás elve érvényesül. Az állami vállalatoknál, intézményeknél és a szövetkezeteknél dolgozók egyformán valamiféle megtermelt termékmennyiség alapulvételével jutnak egyéni jövedelemhez. Más azonban az a termékmennyiség, amelynek alapján az állami vállalatok, intézmények dolgozói részesednek és más a termelőszövetkezetben dolgozók elosztási alapja. Az állami vállalatok dolgozói számára az elosztás alapját az össztársadalom által megtermelt nemzeti jövedelem elosztásra tervezett része képezi. Ezzel szemben a szövetkezet dolgozói számára az elosztási alap a szövetkezet által előállított jövedelemnek az elosztásra szánt része. Az állami szektor körében nincs közvetlen kapcsolat a munkabér és más javadalmazás, valamint a konkrét szervezet gazdasági eredményei között.

A most kifejtett álláspont — bár elvileg kétségtelenül helytálló — némi korrekcióra szorul, mert az állam különböző jogi formák között bizonyos minimális jövedelmet akkor is biztosít a szövetkezet dolgozóinak, ha azok semmi vagy a létminimumot sem biztosító részesedéshez jutnának.

Az elosztás alapjának különbözőségén felül különbség van az állami szektorban dolgozók jövedelmének és a szövetkezeti tagok jövedelmének forrásai között is. Az állami vállalatoknál, intézményeknél a dolgozók munkabért és egyéb munkabér jellegű juttatásokat (prémium, jutalom, nyereségrészesedés) kapnak. Ezzel szemben a termelőszövetkezet tagjainak a jövedelme (esetenként az alkalmazottaké is) három forrásból ered. E források a következők: *a) részesedés, b) földjáradék, c) a háztáji gazdaság.*

A részesedés a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődése során különböző elvi alapokon történik. Ez a különbözőség két irányban érdemel figyelmet. *Miből* kapja a tag a részesedést, és *miben* kapja a részesedést. A termelőszövetkezeti mozgalom megindulása után az úgynevezett maradékelv érvényesült. Ez annyit jelentett, hogy a szövetkezeti tag munkabére nem volt garantálva, a munkavégzés ellenértéke nem számított termelési költségnek, tehát a tagok abból a maradványból részesedtek, ami a szövetkezet kiadásainak fedezése, illetőleg a különböző nem elosztási célú alapok létesítése (feltöltése) után megmaradt. Későbbi fejlődés eredményeként a munkadíj a prémiummal és jutalmakkal együtt termelési költségnek számított; ez a tag részére azzal az előnnyel járt, hogy a munkavégzéssel kapcsolatos részesedés attól függetlenül megillette, hogy maradt-e a szövetkezetnek olyan vagyona, amely mindenféle más kiadás után tiszta vagyonként jelentkezett.

Ez idő szerint a tag *részesedése* két részből áll. A *munkadíj*ból (vagy más *munkadíj jellegű részesedésből)* és a *gazdálkodás eredményétől* függő részesedésből.

A részesedés formáit az alapszabály rögzíti a jogszabályok azon előírásainak megfelelően, hogy a munka szerinti elosztás elvét a teljesítmény szerint, ahol pedig ez nem lehetséges, a munkában eltöltött idő alapján kell mérni, értékelni és díjazni.

A tagok munkadíjazásával kapcsolatban meg kell említeni, hogy ha a termelőszövetkezetnek önálló elszámolás alapján működő szervezeti egységei is vannak, ezekben önálló munkadíjazási rendszert is be lehet vezetni.

Amennyiben — rendszerint munkamegállapodás alapján — a tag, illetőleg családtagja a munkát a *várható termés meghatározott hányada ellenében* végzi, akkor a termés meghatározott hányadát, illetőleg annak ellenértékét a termés betakarításakor, illetőleg értékesítésekor kell kiadni.

Az alkalmazottak bérezésére a tagok részesedésére nézve megállapított szabályokat értelemszerűen kell alkalmazni azzal, hogy az alkalmazott munkabérét a munkaszerződésben kell meghatározni. A kiindulási pont a hasonló tevékenységet folytató állami vállalatok (állami gazdaság stb.) azonos munkakört betöltő dolgozóira vonatkozó bértételek.

Más kérdés, hogy a részesedést természetben vagy pénzben kell-e kiadni. A termelőszövetkezeti mozgalom megindulásának időszakában a tagok részesedése csaknem teljes egészében természetben került kiadásra. Ebben az időszakban a legfontosabb feladat az volt, hogy a tagok saját szükségleteiket megfelelő színvonalon fedezhessék a közös gazdaságból. A mozgalom megindulásának időszakában még egyáltalán nem volt megszervezve a falvak élelmiszerekkel való ellátása. Ezért (az ősi paraszti szokásoknak megfelelően) a termelőszövetkezeti parasztcsalád lényegében maga állította elő mindazt, amire a háztartásban a család élelmezése érdekében szüksége volt. A természetbeni részesedés lehetővé tette, hogy minden parasztcsalád sertést, baromfit tartson, kenyeret süssön, és más élelmiszert otthonában is előállíthasson. A természetbeni részesedésnek egyik indoka tehát a falvak *élelmiszeráru*val való hiányos ellátása volt. A részesedés természetbeni kiadását indokolta továbbá az is, hogy a termelőszövetkezetek viszonylag kevés árut termeltek, illetőleg amennyiben áruként értékesíthető termányeik voltak, azt a begyűjtési rendszer keretében önköltségen aluli áron kellett átadniuk a terménybegyűjtő szervezeteknek. Ilyenformán áruk eladásából nem keletkezett olyan pénzjövedelem, amely a tagok között elosztásra kerülhetett volna.

A paraszti életforma változása, amelyet elsősorban a falusi kereskedelmi egységek jelentős élelmiszeráru kínálata tett lehetővé, s amelynek következtében a háztartások felszabadultak a naturális ellátás kötelezettségei alól, egyre inkább a pénzbeli juttatások keretének növekedését igényelte. A mezőgazdasági termékek felvásárlási árainak felemelése és a mezőgazdasági termelés nagymértékű fejlődése módot adott a termelőszövetkezeteknek arra, hogy termékeik jelentős részét áruként értékesítsék, amelynek jövedelméből olyan pénzeszközökhöz jutottak, amivel a tagságot pénzbeli részesedéshez juttathatták. Lassanként megérlelődtek a munka és a teljesítmények pontos számbavételének feltételei is, és bevezetésre kerülhetett — mint fő forma — a részesedés *pénzbeli* kifizetése. Manapság a természetbeni részesedés elsősorban a háztáji állatállomány takarmányszükségleteinek kielégítését szolgálja. Minthogy azonban a termelőszövetkezet maga állapítja meg a munkadíjazás rendszerét, nincs kizárva, hogy egyes, főleg elmaradottabban gazdálkodó szövetkezetekben a részesedés jelentékenyebb hányada természetben kerüljön kiadásra.

A gazdálkodás eredményétől függő részesedés, lényegében nyereségrészesedés attól függ, hogy a szövetkezet milyen hatásosan gazdálkodott. A „nyereségrészesedés" és a munkateljesítmény között szoros összefüggés van. A közösből eredő jövedelem speciális formája a *tagsági pótlék*. A termelőszövetkezet alapszabályában megállapíthatja, hogy bizonyos idő után a közös munkában rendszeresen részt vevő tagok számára tagsági pótlékot fizet. A tagsági pótlék *munkadíjnak* minősül, valójában azonban speciális jellegű jutalom.

A munka *irányítására, vezetésére*, a *munkaidő* szabályozására és a munkaidő meghatározására nézve a jogszabályok csak elvi keretrendelkezéseket tartalmaznak, a részletesebb szabályokat az alapszabályban kell rögzíteni, illetőleg az alapszabály alapján készített belső szabályzatokba kell foglalni.

A hagyományos termelőszövetkezeti üzemi szervezetben a gazdaságnak termelőegység jellegű *állandó brigádokra* való tagolódása a jellemző. A brigádokon belül *munkacsapatok* alakulnak.

Az üzem- és munkaszervezés fejlettebb rendszerét jelenti olyan *üzemegységeknek* a létrehozása, amelyeken belül több termelési ágazat, néha valamennyi megtalálható.

Másik forma olyan üzemegységek létrehozása, amelyekben *egy ágazati* tevékenység folyik. Például: külön növénytermelő és külön állattenyésztő üzemegység, amelyeken belül vagy *csak növénytermelő*, vagy *csak állattenyésztő* tevékenységet végeznek.

Végül van olyan szervezési rendszer is, amelyek keretében különálló *növénytermelő üzemet*, ezen belül *növénytermelő üzemegységeket*, az üzemegységeken belül pedig növénytermelő *brigádokat* hoznak létre. Az állattenyésztés külön üzemeket alkotó *állattenyésztő telepeken*, állattenyésztő *brigádok*ban folyik.

A közös munkának termelő, illetőleg munkaszervezeti egységekben történő megszervezése mellett elég sok helyen elterjedt a munkaszervezetnek *családi művelés* néven emlegetett módszere. Az ilyen módszer alkalmazásának főleg a kevésbé gépesített szántóföldi növénytermesztés körében van jelentősége.

XII. A termelőszövetkezet vezetése és belső igazgatása.

A szocialista társadalom keretei között működő gazdálkodó szervezetek dolgozóit (munkavállalókat, szövetkezeti tagokat) abból a szempontból, hogy a kollektívájuk által elért gazdasági eredménytől mennyiben függ, egyrészt a *kollektívának* az anyagi helyzete, másrészt a *dolgozók személyes jövedelme*, két csoportra lehet osztani. Az állami vállalatok és intézmények dolgozóinak (és bizonyos értelemben a szövetkezeti alkalmazottaknak is) a személyi jövedelme *nem* vagy csak lényegtelen mértékben *függ* a dolgozó kollektíva gazdálkodásának eredményétől. A vállalat gazdasági helyzete sem függ minden esetben attól — a költségvetési intézményeké pedig egyáltalán nem —, hogy gazdálkodó tevékenysége milyen eredménnyel jár. Ezzel szemben a szövetkezeti kollektíva gazdasági helyzetét a kollektíva által elért eredményesség vagy eredménytelenség határozza meg, amely döntő befolyással van a tagok jövedelmére is. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagság tehát egyfelől mint *kollektíva* érdekelt a termelőszövetkezet gazdaságosságában, másfelől a tagok egyénileg is érdekeltek abban, hogy termelőszövetkezetük hogyan gazdálkodik, hogyan használja fel a gazdálkodás eredményeit. Az a dolgozó, aki olyan kollektíva tagja, amelyben sem a kollektíva, sem az egyén nem érdekelt *közvetlenül* a tevékenység eredményében, mert a vállalat léte, illetve a dolgozó jövedelme ettől független, nyugodtan bízhatja a döntéshozatalt bárkire. Az olyan gazdálkodó szervezetekben, ahol a kollektív és az egyéni érdek közvetlen függ a gazdálkodó szervezet tevékenységétől, a kollektíva és a tag nem mondhat le a vezetésben való részvételről, és nem bízhatja a gazdaság sorsát tőle független fórumokra. Ez a helyzet a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben is. Éppen ezért a termelőszövetkezet vezetési rendszerét; az *önálló saját* vezetés, a *demokratikus önkormányzat*, a *tagsági vezetés*, a *tagság* és a *vezető szervek* és az *egyszemélyi vezetők* közötti *kölcsönös függőség* jellemzi.

A mezőgazdasági termelőszövetkezet vezetési rendszere úgy egyesíti magában a kollektivitást és az egyszemélyi vezetést, hogy az alapvető kérdésekben a testületi szervek mindenekelőtt a tagság szervezett fórumát megtestesítő közgyűlés dönt, míg az egyszemélyi vezetők a kollektív szervek határozatai alapján végrehajtják a döntéseket, illetőleg — ha erre szükség van — a végrehajtás érdekében a testületi szervek döntéseivel ellentétben nem álló határozatokat hoznak.

A termelőszövetkezeti vezetési rendszer többé-kevésbé kihat mindazokra a másodlagos szervezetekre is, amelyeket a termelőszövetkezetek hoznak létre, legyenek akár gazdálkodó szervezetek (társulások, társaságok), akár érdekképviseleti szervek (területi szövetségek, TOT).

XIII. A termelőszövetkezetek érdekképviseleti szervei; területi, szakmai szövetségek, a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa, a kongresszus.

A termelőszövetkezetek az együttműködésből eredő előnyök kihasználása érdekében egyes feladatok elvégzésére, illetőleg összehangolására az érdekképviseletük ellátására, a tagok egyéni érdekvédelmének segítésére, egymás kölcsönös támogatására általában me-

gyénként, illetve gazdasági körzetenként, *területi szövetségeket* alakíthatnak.

A területi szövetség megalakítását a szövetkezetek külön-külön közgyűléseken határozhatják el. A területi szövetség feladata, hogy képviselje működési területén a termelőszövetkezetek társadalmi, gazdasági, valamint a tagok kollektív érdekeit, segítse a szövetkezetek vállalati gazdálkodását, demokratikus, alapszabály szerinti működését. Szerep jut a területi szövetségnek a termelőszövetkezet és más gazdálkodó szervek közötti jó kapcsolatok kialakításában is. A szövetség — a termelőszövetkezetek megbízásából — szolgáltatásként ellenőrzést is végez. Véleményt nyilvánít a szövetkezet egyesülésére, szétválására, megszüntetésére irányuló és egyéb lényeges javaslatokról. A területi szövetség nem szövetkezeti központ. Utasításokat a termelőszövetkezeteknek nem adhat.

A szövetkezetek *szakmai szövetségeket* is létrehozhatnak. A szakmai szövetség feladata az azonos tevékenységet folytató különböző szövetkezetek tevékenységének elősegítése.

A termelőszövetkezetek országos érdekképviseleti, társadalmi, mozgalmi szervezete a *Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa*. A tanácsot a kongresszus választja. A tanács jogi személy.

Az országos tanács fenntartásáról a szövetkezetek gondoskodnak. Az országos tanács szervei: az *elnökség*, az *ellenőrző bizottság* és az alapszabályban meghatározott *egyéb* szervek. Az országos tanács tagjai sorából *elnököt*, *alelnököt*, *főtitkárt* és *főtitkárhelyetteseket* választ. Választás után nyerik el funkcióikat az elnökség, az ellenőrző bizottság, a nőbizottság tagjai és más tisztségviselők. Az országos tanács képviselője az *elnök*, illetve a főtitkár, akadályoztatásaik esetén a helyetteseik. Az országos tanács feladatai nagyjából megegyeznek a területi szövetségek feladataival. Mint országos szerv a területi és szakmai szövetségek munkáját is összehangolja. Kapcsolatokat tart fenn más országok szövetkezeteivel, szövetkezeti intézményeivel, a nemzetközi szervezetekkel.

A TOT *irányelveket* és *ajánlásokat* bocsát ki. Javaslatokat tehet a szövetkezetek összességét érintő kérdések jogi szabályozására is. Bizonyos állami rendelkezések kiadása előtt *véleményt* nyilváníthat, mások kiadása pedig csak *egyetértésével* történhet.

Jogszabályokat kezdeményezhet. Előmozdítja a szövetkezeti tudományok művelését, a tudományok gyakorlati hasznosítását.

A termelőszövetkezetek esetenként választott küldöttek útján legalább 5 évenként *kongresszuson* vizsgálják meg a termelőszövetkezeti mozgalom helyzetét és az országos tanács tevékenységét.

Irodalom: Termelőszövetkezeti jog. Szerk. Seres Imre. Bp. 1970.; *Seres* Imre: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdonjog. Bp. 1968.; A szövetkezeti reform jogi kérdései. Bp. 1971.; *Nagy* László: Szövetkezeti elvek termelőszövetkezeti mozgalmunkban. Bp. 1965.; *Nagy* László: A szövetkezeti jog alapkérdései. Bp., 1977.; *Erdei* Ferenc: Mezőgazdaság és szövetkezet. Bp. 1959.; *Sárközy* Tamás: Vállalati önállóság, vállalati irányítás, társulások. Bp. 1972.; *Sipos* Aladár: Az új agrárválság sajátosságai az Egyesült Államokban. Bp. 1963.; *Hegedüs* István: A termelőszövetkezeti tagsági viszony jogi alapkérdései. Bp. 1973.; *Komló* László: A mezőgazdaság iparosodása a tőkés gazdaságban. Bp. 1971.

Lenin: A szövetkezetekről. Bp. 1957.; *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Bp. 1960.; *Pavlov*, V. I.: Pravovoe upravlenija delanij v kolhoze. Moszkva, 1955.; *Kazancev*, N. D.: Kolhoznoe pravo. Moszkva. 1962.

Portet, E.: La coopération en agriculture, limites et possibilités. Cahiers du Communisme. 1972. 11. sz.; *Vitale:* A falusi szövetkezeti mozgalom és az OKP politikája. Béke és Szocializmus, 1962. 4. sz.; *Cole*, G. D. H.: The British cooperative movement in socialist society. London, 1951.; *Lambert*, P.: Vue sur les relations concrètes entre la coopération et l'Etat. La doctrine coopérative. Bruxelles, 1959.; *Pointevin*, J.: La coopération agricole. Paris, 1971. /Manuels Dalloz de droit usuelle./

Sárándi Imre

MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZET GAZDASÁGI TEVÉKENYSÉGE:

I. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdasági tevékenységének alakulása a szövetkezeti mozgalom megindulásától napjainkig (1111.) — II. A szövetkezeti gazdálkodás rendszere (1112.) — III. A szövetkezet tevékenységi köre (1113.) — IV. A gazdálkodás tervszerűsége (1113.) — V. A bevételek és a jövedelem felhasználása (1114.) — VI. Alapképzés (1114.) — VII. Zárszámadás (1115.)

I. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdasági tevékenységének alakulása a szövetkezeti mozgalom megindulásától napjainkig.

A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom megindulása, a termelőszövetkezeti gazdaságok megalakulása megteremtette a nagyüzemi gazdálkodás alapjait. *(→ Mezőgazdasági termelőszövetkezet)* Ez azonban önmagában még nem jelenti a nagyüzemi gazdaságok kialakulását is. A földművesszövetkezetek keretében létrejövő termelőszövetkezetek gazdálkodása kezdetben ugyanazokkal a kisüzemi módszerekkel és technikával folyt, mint az egyéni parasztgazdálkodás.

A tevékenységi kört behatárolta a termelőszövetkezet, a tagok helyzete és a külső gazda-

sági környezet: alapvetően a földművelésre, azaz növénytermelésre és állattenyésztésre terjedt ki. Személyi és tárgyi feltételek hiányában nem is terjedhetett másra: nem voltak adottak a megfelelő üzemi méretek, a fejlett technika, és nem voltak megfelelő szakemberek sem a tárgyi feltételek kialakítására és a modern nagyüzemi gazdálkodás bevezetésére. Ezen kívül gazdaságpolitikánk sem szorgalmazta a szövetkezetek tevékenységi körének bővülését, mert a falusi ipart az ipari szövetkezeteknek, a falusi kereskedelmet, a terményértékesítést és felvásárlást pedig a földművesszövetkezeteknek szánta. Ezzel hosszú időre meghatározta a mezőgazdasági jellegű szövetkezetek tevékenységi körét. S ha ehhez hozzátesszük, hogy nem tette lehetővé a szövetkezeti géppark létrehozását sem, akkor úgy tűnik, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek a szocializmusban csak átmeneti szerepet szánt.

E gazdaságpolitikai koncepció ellenére a megalakult szövetkezetek egyre nagyobb gazdasági és jogi önállóságra törekedtek. E törekvést később az állam is elismerte és lehetővé tette, hogy a III. típusú termelőszövetkezeti csoport kiváljon a földművesszövetkezet keretéből. Ez a tevékenységi kör bővülését is maga után vonta. 1953—55-ben jogszabályok jelentek meg, amelyek úgynevezett melléktevékenység vagy kiegészítő tevékenység folytatását is lehetővé tették (élelmiszer-feldolgozás, fafeldolgozás, darálás, háziipari tevékenység, fuvarozás stb.).

1957-től kezdődően a mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdasági és jogi önállósága egyre növekedett és növekszik. A begyűjtési rendszer eltörlése bizonyos fokig megváltoztatta a termelési kultúrákat is, és egyre inkább előtérbe kerül a talajviszonyokhoz jobban igazodó kultúrák termelése. A saját géppark létesítése, mezőgazdasági nagygépek, kemikáliák alkalmazása is hatással van a termelési struktúrákra: a mezőgazdasági termelőszövetkezetek egyre inkább halaadnak a nagyüzemi gazdálkodás módszerei felé.

A technikai és módszerbeli változásokat és egyben az egész mezőgazdaság termelési struktúrájának átalakítását szolgálta az 1959. évi 7. sz. törvényerejű rendelet, amely a termelőszövetkezetek tevékenységi körének viszonylag széles skáláját szabályozta. A tevékenységi kör szélesítése egyben a munkamegosztás differenciálódását is elősegítette, illetőleg elősegítette a szövetkezeti tagok ismereteinek specializálódását is.

A mezőgazdasági termelés szocialista alapokra helyezése, a szövetkezeti gazdálkodás általánossá tétele következtében fokozottabb figyelem irányult az optimális üzemi méretek kialakítására, amelyek biztosítani tudták a modern technika alkalmazását a mezőgazdasági termelésben is. 1961-től kezdődően fokozott ütemben fejlődött a termelőszövetkezeten belül és a termelőszövetkezetek között a koncentráció és specializáció, s megjelentek az integrációs kötelékek csírái is.

1967 óta a magyar mezőgazdaság jórészt gazdaságosan működő szövetkezeti és állami gazdaságokra épül. A gazdaságirányítási rendszer alapelvei közé iktatta a gazdálkodó szervezetek önállóságát, s ez a termelőszövetkezetek tevékenységi köre viszonylag stabil kontúrjainak meghatározását is eredményezte. Eszerint a termelőszövetkezet mező- és erdőgazdasági termelést, feldolgozást és szolgáltatást, beszerzést és értékesítést, valamint ezekhez kapcsolódó tevékenységet végez. Negatív megfogalmazásban ez azt jelenti, hogy a termelőszövetkezet minden olyan tevékenységet folytathat, amelyet törvény, törvényerejű rendelet vagy minisztertanácsi rendelet (határozat) nem tilt, vagy nem tart fenn állami gazdálkodó szerv részére. A tiltott tevékenységeket a 41/1971. (XII. 14.) Korm. sz. rendelet 1—2. sz. mellékletei sorolják fel.

A termelőszövetkezetek tagjaiknak és kívülállóknak egyaránt teljesíthetnek szolgáltatásokat, illetőleg végezhetnek munkát, személyi és területi korlátozás nélkül. Ilyen korlátozások a korábbi szabályozás szerint általánosak voltak; jelenleg csak az építőipari tevékenység vonatkozásában állnak fenn.

II. A szövetkezeti gazdálkodás rendszere.

A termelőszövetkezeti vagyoni önállóságból következik, hogy a termelőszövetkezetek saját hasznukra és kockázatukra gazdálkodnak. A polgári jogi forgalomban önállóan vesznek részt, a jogokat saját nevükben szerzik, a kötelezettségeket saját terhükre vállalják. Ez azt is jelenti, hogy a nyereséget külső szervekkel nem osztják meg, és kötelezettségeikért is csak ők tartoznak helytállni.

A gazdálkodás alapját a termelőszövetkezeti tulajdon, illetőleg vagyon képezi, amely biztosítja a gazdasági elkülönültséget és az újratermelés bázisát is.

A termelőszövetkezet gazdálkodása jelenleg alapjában a vállalati gazdálkodás rendszerére jellemző módon történik. Ez megnyilvánul abban, hogy: rendelkezik a termeléshez szükséges anyagi alapokkal és pénzeszközökkel; tevékenységének terjedelmét a társadalmi szükségletek szabják meg; megtartja a felhalmozás és a fogyasztás gazdaságilag szükséges arányait; saját előnyére és kockázatára gazdálkodik; tagjai részére megfelelő munkát és garantált munkadíjat biztosít; a tagok élvezik a dolgozókat általában megillető jogokat.

A szövetkezet mint vállalati forma azonban különbözik az állami vállalattól annyiban, hogy a szövetkezet nemcsak vállalat, hanem társadalmi szervezet is, és a szövetkezeti tagok tulajdona.

A szövetkezet a többi gazdálkodó szervezet, így az állami vállalat egyenrangú partnere a

piacon. Termékeivel választékot és minőségi versenyt teremt.

A gazdálkodást érintő gazdasági ösztönző szabályok általában speciálisak, a mezőgazdasági termelés sajátosságaihoz igazodnak.

III. A szövetkezet tevékenységi köre.

A mezőgazdasági termelést a vertikális integráció jellemzi: azaz egy szövetkezeten belül megvalósul a termelés, feldolgozás és értékesítés, illetőleg az ezeket összekötő valamennyi munkafolyamat.

A koncentráció és specializáció, a technikai haladás, a fokozódó munkamegosztás egyre általánosabbá válik; mind a növénytermelés, mind az állattenyésztés területén kialakul a termelési rendszerben történő termelés. Termelési rendszeren termelési technológiát kell érteni, kikísérletezett magas hozamú növény- és állatfajták szaporítására nagy teljesítményű gépek alkalmazásával.

A koncentráció és specializáció megnyilvánulásaiként kell elkönyvelni a vertikális és horizontális jellegű szövetkezeti társulásokat is. A termelőszövetkezetek ugyanis a felsorolt tevékenységeket nemcsak saját üzemen belül, hanem más termelőszövetkezettel közösen is megvalósíthatják. Erre elsődlegesen akkor kerül sor, ha az adott tevékenység megvalósítása üzemen belül nem gazdaságos, vagy az adott termelőszövetkezet nem rendelkezik saját erőforrásokkal a célkitűzés megvalósításához.

Mind az üzemen belüli, mind a szövetkezetek közötti tevékenységi formák a nagyüzemi gazdálkodásnak vannak alárendelve. A termelőszövetkezet célja ugyanis az, hogy tevékenységi körében a tudomány és a technika vívmányainak alkalmazásával növelje a termelést, emelje a termelékenységet és a gazdálkodás jövedelmezőségét, közreműködjék a társadalom szükségleteinek kielégítésében; a szocialista elvek szerinti munkadíjazás és jövedelemelosztás kialakításával tagjai részére megfelelő jövedelmet biztosítson, és érdekeltté tegye őket a közös gazdaság fejlesztésében; emelje a tagság szakmai képzettségét; az élet- és munkakörülmények javításával elősegítse az ipari és a mezőgazdasági munka, a város és a falu közötti alapvető különbségek fokozatos megszűnését.

IV. A gazdálkodás tervszerűsége.

A szövetkezet a szocialista népgazdaság szerves része, ebből következően tervkészítésre kötelezett gazdaság. A szocialista tervgazdálkodás ugyanis feltételezi a népgazdasági és az üzemi tervek összehangolását, a termelés tervszerű rendjét. A terv a termelőszövetkezeti vezetés szerves része. A termelőszövetkezet gazdálkodása és működése termelési és pénzügyi terven alapul.

Termelési és pénzügyi terven alapult a szövetkezetek működése a direkt gazdaságirányítás rendszerében is. A tervezés joga a szövetkezeti kollektíva hatáskörébe tartozott. Azt azonban, hogy mit tervezzen és hogyan tervezzen, állami szervek sugallták. Ennek folytán gyakorlatilag a szövetkezetek nemcsak tervkészítésre voltak kötelezettek, hanem olyan terv készítésére, amelyet az állami irányítást végző járási tanács számukra meghatározott.

A tervezést, az önálló kezdeményezés és alkotóképesség kibontakozását háttérbe szorította a begyűjtési rendszer, amely kötelező direktívákat adott az egyes szövetkezeteknek arról, hogy milyen termékfajtákból mennyit és mikor bocsássanak az átvevő szervek rendelkezésére. Ez a szigorú rendszer nem egy esetben arra is vezetett, hogy a termelőszövetkezet a szabadpiacon vásárolta meg azokat a termékfajtákat, amelyeket talajadottságai folytán nem tudott megtermelni, vagy az olyan állatfajtákat, amelynek tenyésztésével a gazdaság nem foglalkozott. Ilyen körülmények között a szövetkezeti tervezés formálissá, a szövetkezeti gazdálkodás számára tartalmatlanná vált.

Az indirekt gazdaságirányítási rendszer kedvező gazdasági környezetet biztosít a tervkészítés, az önálló kezdeményezés kibontakozására is. Az 1967. évi III. törvényt követően a tervkészítés valóban a szövetkezeti közösségek jogává, önálló jogosultságává vált olyannyira, hogy annak állami jóváhagyása is megszűnt.

A termelőszövetkezeti kollektívák éves és üzemfejlesztési (perspektivikus) terveket készítenek.

Az *éves tervet* a közös gazdaság és a háztáji gazdaságok adottságai és szükségletei, az értékesítési lehetőségek, valamint a gazdasági ösztönzők figyelembevételével készítik el. Az éves terv termelési tervből és pénzügyi tervből áll.

A *termelési terv* foglalja magában a termelés összetételét (a növénytermelés és állattenyésztés arányait), az előállítandó termékek mennyiségét, a megtermelt termékek felhasználását (üzemi szükséglet, tagsági részesedés, értékesítés stb.) az adott évben kezdődő, folytatódó és befejeződő beruházásokat, valamint a beszerzendő anyagi-műszaki eszközöket.

A *pénzügyi terv* a várható bevételeket és kiadásokat, a gazdálkodás eredményeként elérhető jövedelmet, az elért jövedelem felhasználását, a tartozások kiegyenlítését stb. tartalmazza.

Az *üzemfejlesztési terv* többéves időszakra határozza meg a termelőszövetkezet termelésfejlesztésének irányát. Üzemfejlesztési terv készítésére csak azokat a szövetkezeteket lehet kötelezni, amelyekben a termelésszerkezet már kialakult, a piaci kapcsolatok kiépültek, a termelőszövetkezet gazdaságilag és szervezetileg szilárd. Bármelyik termelőszövetkezet önként is készíthet üzemfejlesztési tervet, de köteles azt a megyei tanács szakigazgatási szervének megküldeni. A szakigazgatási szerv ebben a vonatkozásban nem jóváhagyó ható-

ság, hanem csak arra jogosult, hogy az üzemfejlesztési tervet megvizsgálja abból a szempontból, hogy annak előirányzatai összhangban vannak-e a többi termelőszövetkezet hasonló terveivel, a megyei fejlesztési programmal, valamint a tervezett állami és kommunális beruházásokkal. Észrevételeit, javaslatait a termelőszövetkezet vezetőségével közli. E javaslatokat és észrevételeket a vezetőség a tervtárgyaló közgyűlés elé köteles terjeszteni.

A szövetkezetek önálló tervezése tehát az állam által is garantált jogosultság: aminek jogi biztosítékai a gazdasági önállóságon túl, a szerződéses rendszer, az önálló piaci értékesítés lehetősége és a gazdasági ösztönzőkön keresztül jelentkező anyagi érdekeltség.

V. A bevételek és a jövedelem felhasználása.

A termelőszövetkezet vagyoni önállóságából következik, hogy saját bevételeiből tartja fenn magát, fedezi a kiadásait, megvalósítja az egyszerű és a bővített újratermelést. Mindezek megkívánják, hogy a termelési kötségek és a jövedelem elkülönítése a szabályoknak megfelelően megtörténjen. A kötött gazdálkodás viszonyai között ez nem így volt: a termelési költségek, ideértve a tagok munkadíját is, és a jövedelem összeolvadt. Ennek folytán nem volt lehetőség önköltségszámításra, és nem volt lehetőség az egyéb költségek számítására sem. Nem tükröződött megfelelően a szövetkezeti gazdálkodás eredményessége, legfeljebb abban, ha a tagok az év végén megkapták az elvégzett munka arányában járó díjazásukat.

Ez arra vezetett, hogy a termelőszövetkezetek az elért jövedelemből teljesítették az állammal szembeni tartozásaikat (ideértve az állami vállalatokkal szembeni szerződéses tartozásokat is), az egyéb szervekkel és harmadik személyekkel szembeni kötelezettségeiket, alapokat képeztek, és csak a fennmaradó összeget osztották szét a tagok között munkadíjként. Ez két okból volt alapvetően hibás koncepció: egyrészt nem tette érdekeltté a szövetkezeti tagságot a több és eredményesebb munkavégzésben, másrészt egyenlőségi jelet tett az állam és vállalatai között azáltal, hogy a szerződéses tartozásokat a köztartozások szintjére emelte.

A jelenlegi megoldás különbséget tesz termelési költség, kiadás és alapképzés között. Ez a korábbi szabályozáshoz képest nagy előrelépés volt, különösen azért is, mert a termelési költség fogalma is tisztázott. Termelési költségként számolja el a termelőszövetkezet: az elhasznált forgóeszközök értékét, az állóeszközök értékcsökkenési hányadát, a termelőszövetkezeti tagok munkadíját és az alkalmazottak munkabérét a prémiumokkal együtt és a földjáradékot is.

A munkadíjak, munkabérek és a prémium termelési költségként történő elszámolása következtében vált lehetővé a termelőszövetkezeti tagok garantált havonkénti munkadíjazása, a megélhetés alapjainak stabilizálása. A korábbi mechanizmusok idején ugyanis a termelőszövetkezeti tagok díjazása nem volt biztosított, és csak az év végi zárszámadáskor realizálódott. A szülési, a betegségi segélyeket és a társadalombiztosítási járulékot sem számolhatták el termelési költségként.

A termelési költségek levonása, az állammal szembeni (köztartozások) és az egyéb kötelezettségek (szerződéses és szerződésen kívüli kártérítés stb.) teljesítése után fennmaradó vagyon felhasználásáról a termelőszövetkezet önállóan dönt.

VI. Alapképzés.

A termelőszövetkezeti alapok a termelőszövetkezet tulajdonában levő vagyon tehermentes értékének meghatározott rendeltetéssel elkülönített részei. Az alapok értéke a gazdálkodás pénzügyi mutatója és jelzője annak, hogy az elkövetkező években a termelőszövetkezet milyen célra kívánja jövedelmét üzemileg lekötni.

A direkt gazdaságirányítás rendszerében más volt az alapképzési rendszer is. Törvény írta elő, hogy a termelőszövetkezet milyen alapokat köteles képezni és azokat évente hány százalékkal köteles növelni. Ez a szövetkezeti gazdálkodás önállóságára bénítólag hatott, mert nemcsak az volt meghatározva, hogy mit termeljen, kinek adja át a megtermelt terméket, hanem az is, hogy hogyan, milyen mértékben alapozza meg az újratermelést. Ennek folytán nemcsak az egyes szövetkezeti tagok anyagi érdekeltsége, hanem az egész szövetkezeti kollektívának a munkában való érdekeltsége is kérdőjelekkel erősen telített volt.

1968. január 1. óta az alapok képzésének mértékét és arányait, a jövedelem felhasználásának keretében a szövetkezet állapítja meg, a fogyasztás és a felhalmozás gazdaságilag indokolt arányának és az üzemben kialakult színvonalának figyelembevételével.

A termelőszövetkezetek szociális, kulturális, fejlesztési, részesedési és jövedelem-biztonsági alapot létesítenek. Joguk van más alapok létesítését is elhatározni, illetőleg más alapok létesítésének lehetőségét is alapszabályba foglalni. Azt, hogy a termelőszövetkezet az egyes alapokat milyen mértékben kívánja növelni, az éves tervben kell előirányoznia és a zárszámadásban kell ténylegesen meghatároznia.

A szociális alapból kell fedezni a tagokat és családtagokat megillető, a munka szerinti részesedésen és a földjáradékon kívüli juttatásokat, például a táppénzt, a különböző segélyeket, az idős vagy rokkant termelőszövetkezeti tagok más támogatását stb. A termelőszövetkezet tehát a munkával összefüggő és a tagokat megillető juttatások tetemes részét magára vállalja, és azt a társadalmi különbséget, amely a termelőszövetkezeti tagok és az alkalmazottak között a munka díjazásából és a

földjáradékból keletkezne, saját pénzügyi alapjából csökkenti.

A kulturális alap a termelőszövetkezeti tagok ismeretei bővítésének, oktatási, kulturális és sportcélú kiadásainak pénzügyi fedezetét adja. Ebből az alapból fedezi a termelőszövetkezet azokat a szolgáltatásokat, amelyeket az állami vállalatnál dolgozó alkalmazott a szakszervezet rendezvényeinek keretében megkapna. A szövetkezet ugyanis társadalmi szervezet is, és ennek folytán meg kell teremtenie a társadalmi szervezeti tevékenységgel összefüggő feladatainak pénzügyi alapját is.

A fejlesztési alap rendeltetése a termelés bővítéséhez szükséges állló- és forgóalapok növelése. A fejlesztési alap, amelyet korábban fel nem osztható alapnak neveztek, kizárólag szövetkezeti fejlesztési célokat szolgálhat. Jellegéből következik, hogy a termelőszövetkezet feloszlása után sem kerülhet ki a termelőszövetkezeti tulajdon köréből.

*A részesedési alap*ba kell helyezni a termelési költségként elszámolt munkadíj, munkabér és prémiumok, illetőleg a kiegészítő részesedés és munkabér fedezetét is. Ez biztosítja a tagok és alkalmazottak rendszeres fizetését, illetőleg azt, hogy a feltételek teljesítése esetén kifizetésre kerüljön a kiegészítő részesedés és a prémium is.

A jövedelembiztonsági alap a személyes jövedelem már elért szintjének fenntartását és az időjárási vagy más okból bekövetkező jövedelemkiesések ellensúlyozását szolgálja. A mezőgazdasági termelés eredményessége, illetőleg a termelékenység nemcsak az alkalmazott technológia, hanem az időjárás függvénye is. Ennek folytán a leggondosabb megmunkálás esetén is terméskiesés következhet be, ha az időjárás nem az elvárásoknak megfelelően alakul. Ezért a már elért jövedelem szinten tartásához tartalékolni kell.

A termelőszövetkezetek közös elhatározással létesítenek *kölcsönös támogatási alap*ot is, amelyből megoldható az egyes arra rászoruló termelőszövetkezetek támogatása, időleges segítése.

Az adott évben fel nem használt összegeket a következő évben ugyanabba az alapba kell átvinni, ha azonban a közgyűlés erre a vezetőséget felhatalmazza, mód van az alapok évközi átcsoportosítására is.

VII. Zárszámadás.

A szövetkezeti gazdálkodás szerves része az év végi zárszámadás, amelyet minden évben a december 31-i állapot szerint kell elkészíteni. A zárszámadásnak tartalmaznia kell: a termelőszövetkezet vagyoni helyzetét és a gazdálkodás eredményességét feltüntető mérleget; a jövedelemkimutatást és a jövedelemfelhasználást.

A zárszámadás ennek folytán áttekinthetővé teszi a szövetkezeti vezetés, a tagság és az állami felügyelet számára is a szövetkezet gazdálkodásának eredményességét, képet ad a jövedelemfelhasználásról és arról, hogy a jövedelem növekedése érdekében a szövetkezet vezetősége az adott évben milyen intézkedéseket foganatosított.

A zárszámadás alapja a gazdasági és pénzügyi ellenőrzésnek, valamint az adókivetésnek. Feltárja a szövetkezet aktíváit és passzíváit, és alapot ad a következő évi tervezéshez is.

A zárszámadás elfogadása ugyanúgy, mint a termelési és pénzügyi terv elfogadása a közgyűlés kizárólagos hatáskörébe tartozik. A közgyűlés azonban mindaddig nem határozhat a zárszámadás elfogadása felől, amíg az ellenőrző bizottság kapcsolatos jelentését nem hallgatta meg.

A zárszámadás korábban nem a közgyűlési határozattal, hanem csak akkor vált véglegessé, ha azt a járási hivatal jóváhagyta. Jelenleg ilyen jóváhagyásra nincs szükség.

A zárszámadás a szövetkezet számvitele és nyilvántartása alapján történik. A termelőszövetkezetnek jogszabályi kötelezettsége, hogy a közös vagyonhoz tartozó termelőeszközökről és más vagyontárgyakról, valamint a gazdálkodás folyamán bekövetkező változásokról a szakmai előírásoknak megfelelő folyamatos könyvelést és nyilvántartást vezessenek.

Irodalom: Gazdasági fejlődés és tervezés. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének kiadványa. Tanulmánykötet. Bp. 1969.; *Dankovits* László: A termelőszövetkezetek vállalati gazdálkodása. Bp. 1969.; *Lénárt* Lajos—*Kovács* Imre—*Zsuffa* Ervin: A termelőszövetkezetek beszerzési, értékesítési, feldolgozó és melléktevékenysége. Bp. 1967.; *Marillai* Vilmos: A tevékenységi kör bővülése a termelőszövetkezetekben. Bp. 1969.; *Simka* István—*Tóth* Béla: A gazdaságirányítás új rendszere a mezőgazdaságban. Bp. 1967.; Termelőszövetkezeti jog. Szerk. Seres Imre Bp. 1970.; *Szemes* Lajos—*Zsuffa* Ervin: A termelőszövetkezetek tevékenységi körének kibővülése. Bp. 1970.

Domé Györgyné

MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZETI TULAJDON ÉS VAGYON: I. A termelőszövetkezeti közös vagyon (1115.) — II. A közös vagyon forrásai (1116.) — III. A termelőszövetkezeti tulajdon (1117.) — IV. A termelőszövetkezeti tulajdon alanya (1118.) — V. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdon tárgyai (1118.) — VI. A termelőszövetkezeti tulajdonjog tartalma (1119.) — VII. A termelőszövetkezeti tulajdon megszűnése (1120.) — VIII. A termelőszövetkezeti tulajdon védelme (1121.)

I. A termelőszövetkezeti közös vagyon.

A termelőszövetkezet vagyonához tartoznak a tulajdonában, valamint a más törvényes jogcímen tartós használatában levő vagyontárgyak.

a) *Tulajdonjogi* címen a szövetkezeti vagyonhoz tartozik az, ami a szövetkezet tulajdonában van, ideértve azt is, ami valamely társulás útján került a tulajdonába (a társulás tagjai közös tulajdonának hányada), még ha a vagyontárgyakat nem a szövetkezet használja is.

b) *Használat* címén tartoznak a szövetkezet vagyonához: a termelőszövetkezeti tagok által bevitt és a termelőszövetkezet tulajdonába nem került földek; a termelőszövetkezet tartós és ingyenes használatába adott, de átengedéssel még a tulajdonába nem került földek; a haszonbérelt földek és a tartós jelleggel (huzamosabb időtartamra vagy határozatlan időre) bérelt, vagy más törvényes jogcímen használatba vett egyéb vagyontárgyak. Ahhoz tehát, hogy a szövetkezeti tulajdonba nem került vagyontárgyak, illetőleg földek a szövetkezeti közös vagyonhoz tartozónak minősüljenek, az szükséges, hogy azokat a termelőszövetkezet *törvényes jogcímen* és *huzamosabb időn át* használatba vegye.

c) A termelőszövetkezet közös vagyonához tartoznak a termelőszövetkezetet bármilyen címen megillető *jogosítványok* és *követelések* is, például az állam által átengedett halászati jog. *(→ Mezőgazdasági termelőszövetkezet)*

A közös vagyon fogalmi meghatározásának különösen a szövetkezeti mozgalom kezdetén volt jelentősége, amikor a termelőszövetkezet tulajdona nem terjedhetett ki az alapvető termelőeszközökre (földre, mezőgazdasági nagygépekre stb.), s a használatában levő, egyrészt az állam tulajdonát képező, másrészt bérelt vagy más jogcímen használt vagyontárgyak függetlenül az eredeti tulajdonjog jellegétől a társadalmi tulajdont megillető védelemben részesültek.

A közös vagyon tulajdonpótló és kiszélesítő intézmény volt, amely egységbe vonta a szövetkezeti gazdálkodás egész vagyoni alapját; elősegítette a magántulajdon fokozatos átalakulását a szocialista tulajdoni formák valamelyikévé, s megteremtette a szövetkezeti tulajdon alapját is.

A szövetkezeti vagyon tárgyai a szövetkezeti mozgalom fejlődésével és a tevékenységi kör bővítésével vagy szűkítésével, állandóan változtak, illetőleg változnak. Hatnak a vagyontárgyak körére a saját kockázatra történő termelés és a vagyoni önállóság jogi garantálása, illetőleg a szövetkezetek integrációs törekvései is. A horizontális és vertikális jellegű társulások, a termelési rendszerek a szövetkezeti közös vagyonnak minőségileg is új vonást kölcsönöznek.

II. A közös vagyon forrásai. 1. A magántulajdon társadalmasítása. 2. Az állami támogatás. 3. Az állami föld átengedése. 4. Az ingyenes átadás. 5. A közös termelés eredménye. 6. A háztáji gazdaság termelése. 7. A társulásoktól járó nyereségrészesedés. 8. A megváltás. 9. A vételi jog — elővásárlási jog. 10. A földfelajánlás. 11. Egyéb források.

1. A magántulajdon társadalmasítása.

A termelőszövetkezeti közös vagyon eredetileg a termelőszövetkezetbe tömörült parasztság beviteli kötelezettsége folytán közös használatba adott földre és a közös tulajdonba adott vagyontárgyakra épült. A termelőszövetkezetbe belépő tag ugyanis köteles volt és köteles ma is a saját és a közös háztartáshoz tartozó családtagok tulajdonában és bármilyen törvényes jogcímen használatában levő földet szövetkezeti közös használatba, továbbá a háztáji gazdaság mértékét meghaladó vagyontárgyakat, felszereléseket, gépeket, épületeket stb. ellenérték fejében közös tulajdonba adni.

A közös használatba, illetőleg tulajdonba adás egyben a magántulajdon tartalmának belső átalakulását, társadalmasítását jelentette. Ezzel a folyamattal megindul a magántulajdon tartalmi differenciálódása és jellemző vonásainak megszűnése.

Az elsődleges forrás tehát a *magántulajdonnak a tagsági jogviszonyból folyó társadalmasítása*, a közös gazdálkodás vagyoni alapjának lerakása.

2. Az állami támogatás.

A gazdálkodás megindulását segítették elő történelmileg az *államtól* ingyenesen és örökös használatra kapott földterületek, gazdasági épületek és felszerelések, pénzügyi *támogatások* stb. is.

3. Az állami föld átengedése.

Az állam által a szövetkezetnek használatra átadott földterületek az 1967. évi IV. törvény alapján túlnyomórészt szövetkezeti tulajdonba kerültek. A gazdaságilag és szervezetileg szilárd termelőszövetkezetek részére ugyanis az állam saját földjeit tulajdonba engedte át, jelképes megváltási díj ellenében, ha a termelőszövetkezet biztosítani tudta a föld nagyüzemi gazdaságos megművelését.

4. Az ingyenes átadás.

Ingyenesen kerültek a termelőszövetkezet tulajdonába az említett törvény értelmében a megszűnt szervezetek (úrbéres közösségek, közbirtokosságok, tejszövetkezetek stb.) tulajdonában volt és a termelőszövetkezet használatába került ingatlanok; a legeltetési bizottságok kezeléséből a termelőszövetkezetek használatába átadott ingatlanok és vagyontárgyak, továbbá a földalapi juttatásként vagy egyéb címen a termelőszövetkezet ingyenes és határidő nélküli használatába adott ingatlanok és vagyontárgyak is.

5. A közös termelés eredménye.

A közös vagyon legfontosabb és legalapvetőbb forrása a tagok közös munkája révén előállított termékek, termelt termények, tenyésztett állatok, ezek szaporulata, a kivitelezett

beruházások, s mindaz a vagyoni szaporulat, amely a termelőszövetkezet gazdaságos működéséből ered.

A közös munka eredményeként elért vagyonszaporulat a termelőszövetkezeti közösség összefogásának legfőbb bizonyítéka és a termelés megújításának és folytatásának az alapja.

6. A háztáji gazdaság termelése.

A közös gazdaság és háztáji gazdaság szerves egységéből következően a közös vagyon forrásaként szerepelnek a háztáji gazdaságból származó termékek, termények, állatok is, amelyek szerződéses kapcsolat útján gyarapítják a közös vagyont. A közös gazdaság és a háztáji gazdaság szerződéses kapcsolata különösen az utóbbi években vált általánossá. A mozgalom első éveiben ugyanis megfelelő állati férőhely hiányában egyáltalán nem volt egyedi jelenség, hogy a termelőszövetkezet állatainak gondozását saját tartásban a termelőszövetkezeti tagok vállalták, és ezért megfelelő számú munkaegységet írtak a javukra.

Ma már azonban, amikor a háztáji gazdaság a termelőszövetkezeti közös gazdaság sajátos üzemága, természetesnek tűnik, hogy a háztáji gazdaságban felnevelt állatállományt és megtermelt terméket a szövetkezet értékesíti, és a háztáji gazdaságban végzett, a közös tevékenységet elősegítő munka közös munkának számít.

7. A társulásoktól járó nyereségrészesedés.

A közös vagyon szaporítását eredményezi a szövetkezeti társulásoktól a vagyoni hozzájárulás alapján járó nyereségrészesedés is. A társulások ugyanis a létrehozó szövetkezetek közös tulajdonában vannak. E jogosultság alapján illeti meg a nyereségrészesedés és a társulásból kilépés esetén a vagyoni hozzájárulásra jutó akkumulált vagyon is.

8. A megváltás.

1969. január 1-vel a termelőszövetkezet tulajdonába kerültek mindazok a földek, amelyek a törvény hatályba lépése idején (1968. jan. 1-én) a termelőszövetkezet használatában voltak, de a tulajdonost nem kapcsolta érvényes tagsági jogviszony a termelőszövetkezethez. Ha azonban a tulajdonost az említett időpontig a termelőszövetkezetbe tagként felvették, reá a termelőszövetkezeti tagokra érvényes szabályok vonatkoztak. Joga volt továbbá a kívülálló tulajdonosnak arra is, hogy a belterületen és zártkertben levő földjét a személyi tulajdon felső határáig a megváltás alól mentesíteni kérje.

A megváltás ennek folytán a törvény rendelkezéseinek kötelező végrehajtásával keletkezteti a szövetkezeti tulajdont; sem a tulajdonosnak, sem a termelőszövetkezetnek nem engedett mérlegelést, és nem hozta létre a polgári jogi jogviszonyra jellemző egyenjogú partneri kapcsolatot sem. A cél nagyon leegyszerűsítve az volt, hogy azé legyen a föld, aki megműveli, vagyis a tulajdon és a használat egységének megteremtése. Ez szolgálta egyben a szocialista földhasználati viszonyok szocialista tulajdonviszonyokká történő átalakítását is.

A szövetkezetnek ez a joga — a törvényi kivételektől eltekintve — mindaddig biztosított, amíg a használatában kívülállók tulajdonában levő föld lesz.

9. A vételi jog — elővásárlási jog.

A vételi jog ugyancsak szocialista földtulajdont gyarapító intézmény. Szerepet a zártkertek rendezésénél kapott. A földjogi törvény szerint ugyanis a zártkerti tulajdonos (nem termelőszövetkezeti tag) a személyi tulajdon mértékét meghaladó földterületét a zártkert-rendezéstől számított egy éven belül köteles elidegeníteni. Ha ennek a kötelezettségének nem tesz eleget, az államot vételi jog illeti. Ezt a jogot a termelőszövetkezet részére átengedheti.

Ennél erősebb jognak minősíthető a termelőszövetkezetet megillető *elővásárlási jog*, amely elsősorban ugyancsak a zártkerti földekhez kapcsolódik. Erősebb azért, mert egyrészt valamennyi zártkerti földhöz kapcsolódik, másrészt megelőzi a tulajdonostárs elővásárlási jogát is. Ha tehát a zártkerti tulajdonos — a zártkertrendezéstől függetlenül is — ingatlanát értékesíteni kívánja, először a termelőszövetkezetnek kell azt vételre felajánlania, és érvényes szerződést mással csak akkor köthet, ha a szövetkezet elővásárlási jogával nem élt.

10. A földfelajánlás.

A földfelajánlás csak 1968. január 1-től keletkeztet termelőszövetkezeti tulajdont; korábban kizárólag csak az állam részére lehetett földet felajánlani. Termelőszövetkezetnek földet termelőszövetkezeti tagok és olyan kívülálló tulajdonosok ajánlhatnak fel, akiknek a földje az adott termelőszövetkezet használatában van, vagy magánművelés alatt áll. A felajánlás lehet ingyenes és visszterhes, a felek megállapodásától függően. A kívülálló és a termelőszövetkezeti tag által felajánlott földre vonatkozó szabályok között csak a térítési díj vonatkozásában van számottevő különbség. A termelőszövetkezeti tagnak kifizetett térítési díj ugyanis nem lehet kevesebb, mint a kívülállónak kifizetett díj, de elérheti annak kétszeresét is.

11. Egyéb források.

Módja van a szövetkezetnek vagyonát szaporítani a polgári jog által szabályozott egyéb szerzési módok útján is, illetőleg lehetősége van a polgári törvénykönyv által szabályozott haszonbérleti jogviszony létesítésére is. Kisajátítás útján azonban — eltérően a korábbi szabályoktól — nem tulajdonjogot, hanem csak kezelői jogot szerez a kisajátítani kért ingatlanra.

III. A termelőszövetkezeti tulajdon.

A szövetkezeti tulajdon a társadalmi tulajdon egyik formája. Korábban a szövetkezeti tulajdont csoportjellegéből következően a tár-

sadalmi tulajdon alacsonyabb formájának minősítették. A csoportjelleg ugyanis a társadalmasítás alacsonyabb szintjét tükrözi; ebből következett, hogy tárgyai közé alapvető termelőeszközök nem is tartozhattak, csak a termelés során létrehozott javak, amelyek alapvetően fogyasztási jellegűek.

A két társadalmi tulajdoni formát magasabb, illetve alacsonyabb helyre helyező koncepció alapjában — ha sokan vitatták is — az 1971. évi III. törvény megjelenéséig elfogadott volt. Ez a jelenleg is hatályos törvény ugyanis kimondotta, hogy a szövetkezeti tulajdon a társadalmi tulajdon más formáival egyenrangú, és velük azonos védelemben részesül. Ezt a törvényi megállapítást a szövetkezetekkel foglalkozó tudomány is elfogadta. Ennek a tételnek a gyakorlati alátámasztása azonban már az indirekt gazdasági irányításra való áttérés időszakában megtörtént, mert a szövetkezetek gazdasági önállóságának biztosítása a szövetkezeti tulajdon minőségi változását eredményezte. 1968-tól kezdődően már nemcsak használati javak, hanem alapvető termelőeszközök (pl. nagy teljesítményű gépek, a föld stb.) is tartozhattak a szövetkezeti tulajdon körébe, és a szövetkezeti gazdálkodás módszere és struktúrája is közeledik a mezőgazdaság területén gazdálkodó állami vállalatokéhoz, az állami gazdaságokéhoz. Egy sor területen kimutatható, hogy az állami gazdaság csoportszinten a szövetkezetekéhez hasonló sajátosságokat tükröz, illetőleg fordítva a szövetkezetekben is találunk az állami gazdaságokhoz hasonló vonásokat.

A szövetkezeti tulajdonnak ezt a felfogását megerősítette az MSZMP XI. kongresszusa is: kimondta, hogy az állami és szövetkezeti tulajdon egytípusú szocialista tulajdon. A szocialista jelző pedig azt jelenti, hogy egyik sem szocialistább a másiknál, mindkettő egyformán szocialista. A szocialista jelleg azonban nem jelenti azt, hogy mindenben azonosak. A különbség köztük a munka társadalmasításának fokában, az irányítás, a jövedelemelosztás módjában van.

A szövetkezeti tulajdonhoz tartozik tágabb értelemben az úgynevezett ágazati vagy ágazaton belüli szövetkezeti tulajdon is, amely a különböző szövetkezeti ágazatba tartozó szövetkezetek társulásának, illetőleg a szövetkezeti szövetségek létrehozásának az eredményeként jön létre. A szövetkezetközi tulajdon és a szövetkezeti tulajdon sajátosságai alapvetően azonosak.

IV. A termelőszövetkezeti tulajdon alanya.

A szövetkezeti tulajdon tárgyai nem képeznek egységes alapot. Minden szövetkezet egyedüli tulajdonosa a saját vagyontárgyainak; vagyis a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdon alanya is a szövetkezet mint jogi személy.

A tulajdonosi jogokat a termelőszövetkezeti tagság gyakorolja, vagy közvetlenül a közgyűlés útján, vagy közvetve a választott szervek és tisztségviselők útján. A szövetkezeti tulajdon közvetlen elsajátítói a tulajdonos tagok és közvetve ők viselik a termeléssel összefüggő kockázatot is, bár a szövetkezet tartozásaiért nem felelnek. A közvetettség abban jelentkezik, hogy ha a szövetkezet nem termelte meg az előirányzott termelési értéket, akkor a zárszámadáskor esedékes kiegészítő részesedés — ami egyébként a munkadíj része — nem kerül kifizetésre. Ebben az értelemben tehát a kockázatviselés megoszlik a szövetkezet és a tagjai között.

A szövetkezet jogalanyisága általános érvényű. A belső szervezeti egységek — mégha önálló elszámolási rendszerben működnek is — nem tekinthetők a részükre elkülönített vagyontárgyak alanyainak akkor sem, ha esetleg szerződéskötésre is jogosultak. A szerződést a termelőszövetkezet nevében kötik: a szövetkezet részére szerzik a jogokat és vállalják a kötelezettségeket.

V. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdon tárgya.

A termelőszövetkezeti tulajdon közvetlen tárgya — hasonlóan minden tulajdonjoghoz — az az emberi magatartás, amelyre a tulajdonjog mint jogviszony irányul. A termelőszövetkezeti tagságnak mint tulajdonosnak a saját vagyontárgyaihoz való viszonya jogilag szabályozott, belső termelőszövetkezeti jogviszony formájában valósul meg. E jogviszony alapján — a törvényes rendelkezések keretei között — a termelőszövetkezeti tagok minden olyan magatartás kifejtésére jogosultak, amelyeket a társadalmi tulajdonosok megtehetnek, illetőleg kötelesek minden olyan magatartásra, amelyet a társadalmi tulajdonosok kötelesek gyakorolni.

A tulajdonjog közvetett tárgya a dolog. A termelőszövetkezeti tulajdon tárgyi köre azonban korlátozott. Ez a korlátozás két irányban jelentkezik. Egyfelől nem lehetnek a szövetkezet tulajdonában az állami tulajdon kizárólagos tárgyai, másfelől csak olyan dolgok lehetnek a tulajdonában, amelyekre céljának megvalósításához szüksége van: vagyis azok a vagyontárgyak, amelyeknek tulajdonára a tervszerű gazdálkodás és a tagok jólétének növelése érdekében szüksége van.

A szövetkezeti tulajdon tárgyi köre e két irányú korlátozás ellenére is változó. A szövetkezeti mozgalom kezdetén alapvető termelőeszközök nem képezhették a szövetkezeti tulajdonjog tárgyát, noha a tervszerű gazdálkodás és a tagok anyagi jólétének növelése érdekében erre szüksége lett volna. A közgazdasági környezet, illetőleg az akkor érvényes gazdaságpolitikánk nem tette lehetővé a szövetkezeti tulajdonjog mai értelmű felfogását.

A szövetkezeti tulajdonjog tárgyai: alapvető és nem alapvető tulajdoni tárgyak. Az alapvető

tárgyak közé kell sorolni azokat, amelyek nem, vagy csak korlátozott mértékben lehetnek személyi tulajdon tárgyai, pl. a mezőgazdasági nagygépek, igás és haszonállatok, segéd- és feldolgozó üzemek, szállítási eszközök, föld stb. A nem alapvető tárgyak közé tartoznak, amelyek a személyi tulajdon tárgyai is lehetnek, jóllehet a szövetkezeti közös gazdálkodás szempontjából is jelentős helyet foglalnak el, pl. a mezőgazdasági termékek, pénzeszközök stb.

VI. A termelőszövetkezeti tulajdonjog tartalma.

A termelőszövetkezeti tulajdonjognak hasonlóan négy önálló részjogosítványát különböztetjük meg: *a)* a birtoklást, *b)* a használatot és a hasznok szedésének jogát, *c)* a rendelkezési jogosultságot és *d)* a tulajdonosi igazgatást. Az első három részjogosítványnál csak a szövetkezeti specialitásokat tárgyaljuk. *(→ Tulajdonjog)*

a) A *birtoklási jog* a termelőszövetkezet használatában levő vagyontárgyakra is kiterjed.

b) A *használati jog* ehhez hasonlóan szintén nemcsak a tulajdonban, hanem a használatában levő vagyontárgyak vonatkozásában is teljes értékű, tulajdonosi használati jog, kivéve a polgári törvénykönyvön alapuló haszonbérleti szerződés alapján használt föld, illetőleg a bérleti szerződés alapján birtokba vett vagyontárgyak használatát. Ez azt jelenti, hogy a termelőszövetkezet használati joga a jelzett kivételektől eltekintve mindig tartós használat, és a dolog akkor sem kerül ki a használatából, ha közben a dolog tulajdonosa megváltozik.

A használati jogosultság, különösen a földek vonatkozásában vált tulajdonosi erejűvé. A termelőszövetkezet használatába került föld ugyanis — a polgári törvénykönyv szerinti haszonbérlettől, illetőleg kisajátítástól és a földhasználat visszavonástól eltekintve — csak a termelőszövetkezet rendelkezése folytán kerülhet ki. A termelőszövetkezeti tag kilépése esetén az általa bevitt földnek csak az ellenértékét kapja meg, és ugyanez a jog illeti meg a kívülálló harmadik személyt is.

A használati jogosultság mint önálló részjogosítvány azért is jelentős, mert a szocialista földhasználati viszonyok kialakulásával a magántulajdonra jellemző rendelkezési jogosultságot, amely elsődleges kifejezője az árutermelés jogának, háttérbe szorította, és a földhasználatot szocialista tartalommal töltötte meg.

c) A rendelkezési jogosultság a termelőszövetkezeti tulajdonjogon belül kettős értelemben funkcionál: megmaradtak egyrészt az árujellegű sajátosságai, másrészt a tervszerű gazdálkodás megvalósításának is biztosítéka.

Az árujellegű sajátosságok közé tartozik, hogy a termelőszövetkezetnek joga van: a nagyüzemileg nem hasznosítható földeket állampolgároknak pihenés, üdülés céljára tartós használatba adni; amennyiben a szövetkezet használatában levő földre szocialista szervezetnek tervszerű gazdálkodása érdekében szüksége van, és a termelőszövetkezet nélkülözni tudja, eladni, vagy annak használatát a törvényben meghatározott feltételekkel időlegesen átengedni; a háztáji földként kiosztott földet tagjának vagy a családtagnak lakóház építése céljából tartós használatba adni, vagy az építési hatósági engedély megszerzését követően arra épület építését engedélyezni.

A termelőszövetkezet rendelkezési jogosultsága a fenti értelemben nemcsak a tulajdonában, hanem a polgári törvénykönyv alapján haszonbérelt földektől eltekintve a használatában levő földekre is kiterjed. A tulajdonban és a használatban levő földek ugyanis egyetlen jogi egységbe olvadtak, függetlenül attól, hogy ki a megvett vagy használatba kapott ingatlan tulajdonosa. A tartós használatba adás és a szocialista szervezetek részére történő elidegenítés azonban a tag tulajdonosi jogát nem érinti, tulajdoni hányada ezzel nem csökken, és a bevitt föld arányában kapja a földjáradékot is.

A rendelkezési jogosultság nem árujellegű sajátosságai a termelőszövetkezet belső viszonyaiban, a termelőszövetkezet és a tag között keletkező jogviszonyokban jutnak kifejezésre. Ide lehet sorolni a termelőszövetkezetnek azt a jogát, hogy: a tagja részére háztáji földhasználatot, állandó alkalmazottja részére illetményföldhasználatot ad; a termelőszövetkezet rendelkezése alatt álló földet és egyéb vagyontárgyakat valamely önálló elszámolási rendszerben működő üzemegységének időlegesen vagy határozatlan időtartamra átengedje. Az ilyen átengedés minden esetben ingyenes és termelőszövetkezeti jogviszonnyal összefüggő vagy azt kifejező jog, nem egy esetben kötelezettség. Árujellegű sajátosságokat azonban nem tükröz, legfeljebb csak következményében, nevezetesen abban, hogy az így átengedett földeken is árutermelés folyik.

A rendelkezési jogosultság a termelőszövetkezeti tagok által bevitt és tulajdonukban maradt földek vonatkozásában nem egészen tulajdonosi erejű, mert megoszlik a tulajdonos tag és a szövetkezet között. Megmarad ugyanis a tagnak az a joga, hogy: végrendelkezhet felőle, illetőleg végrendelet hiányában érvényesülnek az öröklés szabályai; földjét a termelőszövetkezetnek tulajdonba ingyenesen vagy visszterhesen felajánlhatja; külterületi földjét a termelőszövetkezettel történő megállapodás alapján belterületi vagy zártkerti földre cserélheti, és ezen kívül megilleti a föld után járó földjáradék is.

d) A rendelkezési jogosultságnak a termeléssel és gazdálkodással összefüggő, elsősorban a belső viszonyokban érvényesülő oldalát a szocialista jogirodalom általában önálló részjogosítványnak, az úgynevezett *tulajdonosi igaz-*

*gatás*nak minősíti. A tulajdonosi igazgatási jog a kollektív jellegű tulajdonnál alakul ki, annak válik elengedhetetlen tartalmi elemévé. Lényegében azt jeleníti meg, hogy a szövetkezeti kollektíván belül a kollektív gazdaság minden ügyét a szövetkezeti tagság dönti el, illetőleg a tagság felhatalmazása alapján a választott vezetés. E döntések összességét összefoglalva tulajdonosi igazgatási jognak nevezzük, amely arra irányul, hogy a közös vagyont a termelőszövetkezeten belül termelési és gazdálkodási célok megvalósítására hasznosítsák.

Valamennyi tulajdonosi részjogosítványra jellemző: hogy az a termelőszövetkezeti kollektíva részvételével valósul meg; hogy a részjogosítványok mindegyike szocialista társadalmi viszonyokat szolgál, és csak abban az esetben lehet hatható, ha megfelelően összhangba hozzák a tag, a szövetkezet és a társadalom érdekeit.

A szövetkezeti tulajdonjog gyakorlása *kötelezettségeket* is keletkeztet. E kötelezettségek elsősorban a föld kötelező megművelésében és rendeltetésszerű használatában fejeződnek ki, illetőleg abban, hogy a termelőszövetkezet a tulajdonában levő dolgok tulajdonával fel nem hagyhat.

A kötelezettségek továbbá a tulajdont terhelő köztartozások és szerződéses kötelességek teljesítésében fogalmazhatók meg. A kötelezettségét nem teljesítő tulajdonos bírságokkal és a szerződésszegéssel együtt járó szankciókkal sújtható.

VII. A termelőszövetkezeti tulajdon megszűnése. 1. A termelőszövetkezet megszűnése. 2. A földcsere. 3. A föld kisajátítása. 4. Állami tulajdonba vétel. 5. A munkadíj kifizetése.

1. A termelőszövetkezet megszűnése.

A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdon megszűnése összefüggésbe hozható a szövetkezet megszűnésével, és bekövetkezhet a szövetkezet működése folytán is. Ha a tulajdonjog megszűnése a szövetkezet megszűnésével hozható összefüggésbe, akkor az ingók, illetőleg a forgóeszköz jellegű vagyon tekintetében nemcsak a tulajdonjog szűnik meg, hanem azok tulajdoni jellege is átalakul. Ez az átalakulás azért következhet be, mert a fejlesztési alapba nem tartozó vagyon a szövetkezeti tagok között kiosztható, és a kiosztás egyben a személyi tulajdonná váló átalakulással is együtt jár. *(→ Mezőgazdasági termelőszövetkezet gazdasági tevékenysége)* A fejlesztési alapba tartozó állóalapok szövetkezeti tulajdoni jellege azonban nem szűnik meg, legfeljebb a tulajdonos szövetkezet változik. Rendeltetése továbbra is a szövetkezeti célok szolgálata.

A szövetkezet működése során a szövetkezeti tulajdon megszűnése elsődlegesen a földtulajdonjog megszűnését jelenti. *(→ Mezőgazdasági termelőszövetkezet)* A sajátos vonásokat tartalmazó megszűnés esetei: a földcsere; az állam részére történő kisajátítás és a nagyüzemi gazdálkodásra nem alkalmas földek állami tulajdonba vétele.

2. A földcsere.

A földcsere a legtöbb esetben földrendezéssel, határkiigazítással kapcsolatos, és az általános szabályok szerint megy végbe. Előfordulhat földcsere azonban a termelőszövetkezet és a tagja között is, amikor a termelőszövetkezeti tag külterületi földjét a termelőszövetkezettel belterületi, vagy zártkerti földre cseréli annak érdekében, hogy a termelőszövetkezeti tag személyi tulajdonú földjén valósíthassa meg háztáji gazdálkodását.

3. A föld kisajátítása.

Termelőszövetkezettől történő kisajátításnak minősül a használatában levő földek kisajátítása is. Ebben az esetben a kisajátítási kártalanítást a termelőszövetkezet kapja, de a kisajátítás ténye a termelőszövetkezeti tag eszmei tulajdonjogát nem érinti; földjáradékra továbbra is a bevitt földtulajdonának arányában jogosult.

Ha a közösből kiosztott háztáji föld kerül kisajátításra, a földért kártalanítást a termelőszövetkezet, a terményért, a beruházásért és a zöldleltári értékért pedig a földet használó termelőszövetkezeti tag kapja.

A haszonbérelt ingatlan kisajátítása nem minősül termelőszövetkezettől történő kisajátításnak, de a termelőszövetkezet ebben az esetben a zöldleltári értékre jogosult. Ugyanerre jogosult akkor is, ha az állam az általa használt állami föld használati jogát kisajátítási célból visszavonja.

4. Állami tulajdonba vétel.

A termelőszövetkezet a tulajdonában levő nagyüzemileg nem hasznosítható földjét háztáji, illetőleg illetményföld használatra adhatja tagjainak és állandó alkalmazottainak. Hasznosíthatja továbbá szocialista szervezetek részére történő eladás vagy használatba adás útján, és átadhatja használatra mezőgazdasági szakcsoport részére is. Amennyiben a hasznosítás az előbb jelzett formákban és állampolgárok részére tartós használatba adással sem volna megoldható, úgy az ilyen földeket állami tulajdonba kell venni és tanácsi kezelésbe kell átadni.

5. A munkadíj kifizetése.

A termelőszövetkezeti ingó tulajdon megszűnésének sajátos esete a közös munkában végzett munka ellenértékének kifizetése, akár munkadíj, akár pedig munkabér formájában. A kifizetés bár közvetlenül csökkenti a termelőszövetkezeti tulajdont, végeredményében mégis azt növelő tényező. Az anyagi érdekeltség és a termelékenység növelése ugyanis a legszorosabb kölcsönhatásban állnak. Ugyanez vonatkozik, de talán fokozottabb mértékben a prémiumra is, amely mindig az előírt vagy megkívánt teljesítménynél többet elérő munkát dotálja.

A termelőszövetkezeti tulajdon ily módon való megszűnését azért lehet sajátos esetnek minősíteni, mert a tagok nemcsak dolgozói a termelőszövetkezetnek, hanem gazdái is és a jövedelemből való részesedésük egyben tulajdonosi elsajátítást is kifejez.

VIII. A termelőszövetkezeti tulajdon védelme. A termelőszövetkezeti tulajdonnak a polgári törvénykönyvben szabályozott általános védelmi eszközei mellett említést érdemelnek bizonyos belső védelmi eszközök is. A belső védelem a szövetkezeti tulajdonosi kollektíva ügye, amelyet a tagoknak és alkalmazottaknak dolgozói minőségüknél fogva is szolgálniuk kell. A lényege a közös vagyonhoz tartozó földekre és egyéb vagyontárgyak használatának és kezelésének olyan megszervezése, amely biztosítja a vagyontárgyak gondozását, épségben, üzemképes állapotban tartását, hiánytalan megőrzését, kártételektől megóvását.

Az elkövetett hibákat a szövetkezeti kollektíva a közgyűlés vagy a választott szervek útján saját maga szankcionálja. Sor kerülhet a tag vagy alkalmazott felelősségre vonására, a választott tisztségviselők visszahívására, ellenük eljárás kezdeményezésére, pl. ha a szövetkezet vagyonával nem megfelelően gazdálkodtak; kinevezett vezetők leváltására, elbocsátására, ha tevékenységük a közös gazdaság érdekeinek sérelmét eredményezte; önálló elszámolási egységek jogának megvonására, ha a részükre elkülönített vagyonnal nem a megállapodásnak megfelelően gazdálkodtak.

Irodalom: *Seres* Imre: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdonjog Bp. 1968.; *Világhy* Miklós—*Eörsi* Gyula: Magyar polgári jog. Bp. 1965.; *Tóth* Antal: A termelőszövetkezeti tulajdon fejlődésének néhány kérdése. Bp. 1964.; *Eörsi* Gyula: A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról. Bp. 1968.; Mezőgazdasági jog. 1—2. köt. Szerk. Seres Imre. Bp. 1970—1974.; A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusa Bp. 1975.

Domé Györgyné

MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZET SZERVEI: I. A termelőszövetkezet belső vezetésének alapelve és rendszere (1121.) — II. Vezető és irányító szervek (1123.) — III. A szövetkezet operatív vezetése (1125.) — IV. A szövetkezet bizottságai (1126.)

I. A termelőszövetkezet belső vezetésének alapelve és rendszere. 1. Szövetkezeti demokrácia — szocialista demokrácia. 2. A szövetkezeti demokrácia tartalma. 3. A szövetkezeti demokrácia formái.

1. Szövetkezeti demokrácia — szocialista demokrácia.

A mezőgazdasági termelőszövetkezet a szocialista állam olyan sajátos intézménye, amelyben összeötvözve jelennek meg a szocialista nagyvállalat és a társadalmi szervezet alapvető jellegzetességei, amely egyazon közösségben gazdálkodik és fejt ki társadalmi tevékenységet. E kettős jellegzetességből következik, hogy a szövetkezetek irányításában mind a szövetkezeti demokrácia, mind a vállalati mechanizmusban érvényesülő centrális vezetés elvei meghatározó szerepet játszanak. A szövetkezeti demokrácia elsődlegesen a szövetkezet társadalmi szervezeti jellegének kifejezője. A gazdálkodást ugyanis csak meghatározott területeken foghatja át a demokratizmus: a gazdasági döntés előkészítése és a döntés meghozatala még feltételezi a demokráciát. A döntés végrehajtása, illetve a termelőmunka azonban már szigorú fegyelmet, az utasítások pontos betartását, az elvégzendő munkák szükségszerű koordinációját igényli, amelyben mindenkinek alá kell vetnie magát egy egységes akaratnak. Ez az egységes akarat pedig a termelőszövetkezeti közösség által választott szakvezetők utasításain keresztül realizálódik, akik a tagság felhatalmazása és bizalma alapján irányítják a szövetkezet gazdasági életét.

Mind a szövetkezeti demokrácia, mind pedig a belső centrális irányítás tartalma szocialista gazdaságpolitikánk függvénye, közelebbről meghatározva a szövetkezeti demokrácia a szocialista demokrácia szerves része. Ahogyan erősödik, stabilizálódik a szocialista demokrácia az állami élet más területein, olyan mértékben erősödik és stabilizálódik a szövetkezeti demokrácia is a szövetkezeti mozgalomban. Ez egyben azt is jelenti, hogy a szövetkezeti demokráciának társadalmi fejlődésünk meghatározott szakaszaiban ugyanazok voltak a negatív és pozitív vonásai, mint a szocialista demokráciának és azok lesznek a későbbiek folyamán is. A kettő egymástól elszakíthatatlan szerves egység, s ebből az összeforrottságból következik, hogy a szövetkezeti demokrácia érvényesülésének terjedelmét, módját és feltételeit az szabja meg, hogy a szocialista állam milyen teret enged a demokrácia érvényesülésének általában. A szocialista demokrácia a szocialista állam lényegi megnyilvánulása, azzal alapjaiban megegyezik.

A centralizált gazdaságirányítási rendszer általában nem kedvez a szövetkezeti demokráciának, mivel mind a makro-, mind a mikroorganizmusok, így a szövetkezeti kollektívák is, csak formális gyakorlói a demokráciának, végrehajtói a centralizált döntéseknek. S mivel a döntési folyamatban a kollektívák nem, vagy csak nagyon közvetett módon vesznek részt, formálissá válik az érdekérintettség is, s mindez bénítólag hat a demokratizmus egész folyamatrendszerére. Jól példázza ezt az 1950-es éveket jellemző begyűjtési rendszer, amely a kötelezően előírt termékek megtermelésével formálissá tette a szövetkezetek termelési tervének elkészítését, nem adott lehetőséget az

egyéni kezdeményezés, alkotóképesség kibontakozásának, tartalmat a szövetkezeti demokrácia gyakorlásának.

Az indirekt irányítási rendszerek, amelyek a gazdálkodó egységek gazdasági önállóságára építenek, pozitív hatást gyakorolnak a szövetkezeti demokrácia tartalmi kibontakozására is, különösen akkor, ha a szocialista állam olyan közéletet teremt, amely nemcsak lehetővé teszi, hanem állandó jelleggel biztosítja is, hogy a társadalom tagjai személy szerint is érdekeltek legyenek a demokrácia gyakorlásában.

2. A szövetkezeti demokrácia tartalma.

A szövetkezeti demokrácia tartalma egyébként a rochdaleiektől napjainkig számos tartalmi elemmel gazdagodott, mint ahogyan gazdagodott a szövetkezetek szocialista szövetkezeti jellege is. Ma már — a kezdeti egy tag egy szavazat elvén túlmenően — a szövetkezeti demokrácia tartalmi elemei közé soroljuk, hogy a termelőszövetkezeti tagok hozzák létre a szövetkezetet, és ők alakítják ki a szövetkezet szervezeti és gazdasági struktúráját; választják meg e szervek vezetőit és tagjait, határozzák meg azt is, hogy e szervek milyen hatáskört kapjanak, és a hatáskörön belül milyen feladatokat láthatnak el, illetve kötelesek ellátni; határozzák meg a működésre vonatkozó alapelveket, a különböző belső szabályzatokat, köztük a szövetkezet működésének átfogó szabályát, az alapszabályt; a szövetkezet gazdasági és pénzügyi tevékenységének alapját képező termelési és pénzügyi tervet, ezen belül a szövetkezet beruházásait és továbbfejlesztésének elvi kereteit; hajtják végre a hozott határozatokat, amelyek minden tagra kötelező érvényűek; ellenőrzik a döntések végrehajtását, a szövetkezet munkájában való részvételt, a tagsági jogviszonyból származó jogok gyakorlását és kötelezettségek teljesítését, s ez az ellenőrzési jog átfogja a szövetkezet egész működését; határozzák meg a jövedelemelosztás és a munkában való részvétel elveit és módszereit, és végül az ő munkájuk és összefogásuk eredményeként valósulhat meg szakmai, politikai és kulturális színvonaluk emelése is.

A szövetkezeti demokrácia tehát a *döntés, a végrehajtás és ellenőrzés elemeit foglalja magában.* Másképpen megfogalmazhatnánk úgy is, hogy a szövetkezeti demokrácia a mezőgazdasági szövetkezetbe tömörült parasztság demokráciája, amely biztosítja, hogy a tagok az általuk önkéntesen létrehozott szövetkezet közgyűlésén közvetlenül, illetve a választott szervek útján közvetve döntsenek a szövetkezet egész működését meghatározó kérdésekben, közreműködjenek a termelő munkában és a szövetkezet ügyeinek intézésében, és mint a szövetkezeti vagyon gazdái tulajdonosi ellenőrzést gyakoroljanak a szövetkezet egész tevékenysége felett.

A szövetkezeti demokrácia tartalmi elemeinek érvényesülését a szocialista állam azáltal is garantálja, hogy a szövetkezeti tulajdont önálló intézményként ismeri el, s ezzel mintegy megteremti a demokrácia gyakorlásának alapvető feltételét.

A szövetkezeti demokrácia valamennyi szövetkezeti tagnak potenciálisan azonos jogokat biztosít, vagyis a tagok a döntések előkészítésében, meghozatalában, végrehajtásában és ellenőrzésében egyenlő eséllyel vehetnek részt; minden tag — ha kizáró okok nem állnak fenn — választó és választható. Ebből következően a tagok szervezeti jogai egyenlőek, azt azonban, hogy a potenciális lehetőségen túl a gyakorlatban hogyan vesznek részt az ügyek demokratikus intézésében, számtalan objektív és szubjektív körülmény befolyásolhatja. Befolyásolhatja a közvetlen részvételt pl. a szervezeti mechanizmusban, illetőleg a munkamegosztásban elfoglalt helyük; az, hogy a választott vezetők felismerik-e és mennyiben ismerik fel a szövetkezeti tagok bevonásának szükségességét a döntések előkészítésében és végrehajtásában; hogy a szövetkezeti tagok akarnak-e és mennyiben akarnak a döntések megalkotói lenni, illetőleg, hogy a szövetkezetet magukénak érzik-e és mennyiben, átérzik-e felelősségüket a szövetkezet egész tevékenységéért stb.

3. A szövetkezeti demokrácia formái.

A szövetkezeti demokráciának két formája van: a közvetlen és képviseleti demokrácia. A formáknak megfelelően alakul a szövetkezet belső szervezeti mechanizmusa is. Az olyan mechanizmusok, amelyekben a tagok közvetlenül a tagsági jogviszony alapján gyakorolják jogaikat és teljesítik kötelezettségüket: a demokrácia közvetlen formái, az olyan mechanizmusok pedig, amelyekben a részvételt a tagok megválasztása alapozza meg: a demokrácia közvetett formái.

A közvetlen és közvetett formák egymást feltételező kapcsolatrendszerben funkcionálnak; más szóval a közvetlen és közvetett formák csak együtt, dialektikus kapcsolatban, egymásra hatással létezhetnek. Ebben a kapcsolatrendszerben azonban minden esetben a közvetlen formáknak van meghatározó szerepük, vagyis mindig a közvetlen formáktól függ a képviseleti formák működésének terjedelme, a képviseleti formák minden esetben a közvetlen formáknak vannak alárendelve, létük a közvetlen formáktól függ.

Mint ahogyan azonban a szövetkezeti demokrácia a szocialista demokrácia függvénye, úgy a közvetlen és képviseleti formák közötti kapcsolatrendszerre is hatással van az, hogy az állam milyen teret enged az egyik vagy másik formának; hogy a szocialista társadalom meghatározott szakaszán melyik az a forma, amelyik inkább szerepet kap.

A szövetkezeti mozgalom kezdeti szakaszában inkább a közvetlen formák szerepe került előtérbe és kapott nagyobb hangsúlyt nemcsak azért, mert a szövetkezeti nagyüzemi gaz-

dálkodás körvonalai még nem alakultak ki, hanem azért is, mert a szocialista állam is a közgyűlések működésére helyezte a hangsúlyt. Szinte a szövetkezet életét valamiféleképpen befolyásoló minden kérdést közgyűlési hatáskörbe utalt, és érvénytelennek minősített minden olyan döntést, amelyet a közgyűlés nem hagyott jóvá.

A szövetkezeti mozgalom későbbi fázisában a közvetlen formák mindinkább háttérbe szorulnak, és csak a legjelentősebb ügyek kizárólagos intézése marad a hatáskörükben. Ez a tendencia a szövetkezetek egyesülésének következtében egyre növekvő mértékben nyilvánul meg; a fejlődés a közvetett formák hatáskörének szélesítését igényli.

A közvetett formák hatáskörének szélesítése mellett a nagyméretű szövetkezetek létrejötte, illetőleg a tudományos-technikai forradalom soha nem látott üteme egyre inkább megköveteli a szakismeretek igénybevételét, azt, hogy az ügyek demokratikus intézése ne a társadalmi valóságtól elszakítottan, hanem a törvényszerűségek tudatos felismerésével történjen. Ebből pedig logikusan következik, hogy *a döntést oda kell telepíteni, ahol az a szakszerűséggel és a felelősséggel párosulhat*, vagyis a döntésnek tudatosnak, a részelemek kihatásait is figyelembe vevőnek kell lennie, ez pedig a szakemberek döntésbe való bevonását igényli.

A közvetett formák között ennek folytán egyre növekvő szerephez jutnak a szakmai testületek, amelyeknek nemcsak az a feladatuk, hogy a szövetkezet szakmai irányítását végezzék, hanem az is, hogy a tagokat megfelelően informálják a szövetkezet ügyeiről, a döntések előkészítésébe bevonják őket, hogy észrevételeiket, javaslataikat figyelembe vegyék, és alkotó, együttműködő közösséggé neveljék a szövetkezeti tagságot.

A szövetkezet belső vezetésére tehát a szövetkezeti demokrácia, a munkaszervezetek központi irányítása, a kollektivitás és az egyszemélyes szakmai vezetés összehangolt kapcsolatrendszere jellemző, amelyben meghatározó szerepe a kollektív döntésnek, végrehajtásnak és ellenőrzésnek van.

II. Vezető és irányító szervek. 1. A közgyűlés. 2. A részközgyűlés. 3. A küldöttgyűlés.

1. A közgyűlés.

A közgyűlés a szövetkezet legfőbb testületi szerve, a szövetkezeti élet belső elvi irányítója. A közgyűlés a szövetkezeti demokrácia legszélesebb értelemben megnyilvánuló formája, egyrészt mert ez az egyetlen olyan szövetkezeti szerv, amelyben a tagok összessége közreműködik, másrészt, mert a szövetkezeti élet alapvető kérdéseinek meghatározása, eldöntése, jóváhagyása a közgyűlés hatáskörébe tartozik. Ez más oldalról azt is jelenti, hogy a közgyűlés hatáskörébe tartozó ügyekben más szervnek nincs is döntési joga.

A szövetkezeti mozgalom kezdeti szakaszán — amint már említettük — a közgyűlések dönthettek a szövetkezet minden ügyében; olyan ügyekben is, amelyek elvileg más szervek hatáskörébe tartoznak, mert a törvényi felhatalmazás alapján a közgyűlés bármilyen ügyet bármilyen szakaszban hatáskörébe vonhatott. Az új rendelkezések azonban már sokkal körülhatároltabban és pontosabban határozzák meg az egyes szervek hatásköreit, s ez egyben azt is jelenti, hogy a törvény vagy az alapszabály által meghatározott kérdésekben csak az a szerv jogosult eljárni, amelynek az a hatáskörébe tartozik. A közgyűlés hatásköre most már csak az olyan ügyek eldöntésére terjed ki, amelyet a törvény vagy az alapszabály hatáskörébe tartozónak nyilvánít.

Ez látszólag a hatáskör csorbítását jelenti, valójában azonban a felelősség pontosabb meghatározásáról van szó, illetőleg a döntések olyan helyre telepítéséről, ahol az a felelősséggel is párosulhat. Felelősségteljes döntés pedig csak olyan szerv keretében születhet, amely szakmailag felelőssé tehető munkájáért, amely bevonja a hatáskörbe tartozó kérdések szakértőit is.

A közgyűlési hatáskör kizárólagossága egyébként az adott társadalmi viszonyok, a közgazdasági környezet, végső soron a gazdaságpolitika függvénye külső oldalról, belső oldalról pedig azt mutatja, hogy a termelőszövetkezeti közösség mely ügyeket tart olyan súlyúnak, amit csak az egész tagság dönthet el.

A szocialista szövetkezetek gyakorlatának megfelelően a *közgyűlések kizárólagos hatáskörébe tartozik:* döntés a szövetkezet megalakulásáról, illetőleg a működés alapját képező alapszabály megalkotásáról; a szövetkezeti szervek meghatározása, a tisztségviselők megválasztása, felmentése és visszahívása; a termelési és pénzügyi terv, valamint a munkadíjazás alapelveinek meghatározása; a mérleg, zárszámadás megállapítása, illetőleg irányelvek meghatározása a gazdálkodás eredményeinek felhasználásáról; döntés a szövetkezet státusáról (egyesülés, szétválás, kiválás, beolvadás, átalakulás, megszűnés); a szövetkezetek integrációiba való belépés elhatározása (szövetségek stb.).

A közgyűlésnek azonban a felsoroltakon kívül még más ügyek is hatáskörébe tartozhatnak, amelynek eldöntését azonban nem köteles kizárólagossággal gyakorolni. Ilyenek lehetnek: a nem kötelező bizottságok tagjainak megválasztása, felmentése, visszahívása; tisztségviselők és magasabb beosztású vezetők ügyeiben a fegyelmi és kártérítési jogkör gyakorlása; jogi személyként működő társulások alapítása, ahhoz való csatlakozás, illetőleg az abból való kilépés; kongresszusi küldöttválasztás; döntés a szövetkezet keretében működő szakcsoport létrehozásairól.

A közgyűlés akkor határozatképes, ha azon a tagok kétharmada jelen van. Határozatait

általában egyszerű szótöbbséggel hozza. Egyes esetekben azonban minősített szótöbbség, sőt titkos szavazás is szükséges. Évenként kétszer, ha küldöttgyűlés is működik, akkor egyszer kell összehívni. Az összehívásról a vezetőség gondoskodik.

2. A részközgyűlés.

A közgyűlés megtartásának egyik módja a részközgyűlés, amikor a közgyűlés nem a tagok összességét, hanem annak csak egy meghatározott csoportját foglalja magában. A részközgyűlés működési előfeltétele, hogy arról az alapszabály rendelkezzék. A rendelkezés pedig az esetek többségében úgy szól, hogy a közgyűlést azonos napirenddel — lehetőleg azonos időben, a tagság egy-egy jelentős csoportját magában foglaló egységenként — részletekben is meg lehet tartani.

Részközgyűlés működtetésére általában akkor van mód, ha a termelőszövetkezetnek nincs az egész tagság befogadására alkalmas helyisége, vagy a helyi körülmények (szétszórt település, nagy távolságok, rossz útviszonyok stb.) miatt nagyobb nehézségekbe ütközik a tagok részvétele, de településenként, vagy egy ugyanazon a helyen, de egymást követően a megtartásra lehetőség van.

A részközgyűlés létrehozásának tehát elsődlegesen technikai és nem érdemi okai vannak. Ez a forma hátrányokkal is jár. Megszünteti a közvetlenség elvét, vagyis azt, hogy a tagok a felvetett kérdésekre együtt közvetlenül reagáljanak. A más egységekben kifejtett véleményekről legfeljebb határozathozatal után szerezhetnek tudomást. Vagyis a közvetlenség csak az adott egységen belül érvényesül, az egész tagságra kiterjedő érvénye megszűnik. Ezért a részközgyűlés intézménye — megítélésünk szerint — nem áll összhangban a szövetkezeti demokrácia követelményeivel, és megszüntetésre érett.

Ha a részközgyűlés egy-egy munkakollektíva tanácskozó testülete lenne, ha a „rész" jelző nem azt fejezné ki, hogy egy részleg tárgyalja meg az egész közösség döntésre érett problémáit, akkor jól funkcionálhatna, mert a részleg saját problémáinak megtárgyalására és eldöntésére alkalmasabb fórumot aligha lehetne találni. Így azonban áldemokratizmust takar, és a közvetlenség látszatával leplezi a demokrácia megsértését.

A részközgyűlés példája igazolja, hogy a demokratikus igazgatásban való közvetlen részvétel nem minden esetben takar igazi demokratizmust. Ez a megállapítás részben áll a közvetlen demokrácia másik formájára, a közgyűlésre is.

Valamennyi tag részvétele a döntési mechanizmusban önmagában még nem biztosítja a demokratizmust. Lehetséges ugyanis, hogy a döntés meghozatala anélkül történt, hogy a tagság annak tartalmát és várható hatásait megfelelően érzékelte volna, mert pl. az előterjesztést szakképzettség hiányában, vagy bonyolultsága miatt nem értette meg, mégis megszavazta, más oldalról az is előfordul, hogy a tagság nem képes átfogni a tudományos-technikai forradalom követelményeihez igazodó gazdálkodási szisztémát, nem tudja felmérni a piaci mechanizmus várható hatásait, ragaszkodik megszokott hagyományokhoz ott is, ahol az már a szövetkezeti közösség érdekeivel — gazdaságtalansága miatt — ellentétes stb., s ilyen okokból nem hoz pozitív döntést, noha a közösségi érdekek azt indokolták volna. Ezért — a korábban kifejtettek alapján is — a közgyűlési hatáskör meghatározása nagyon fontos gazdaságpolitikai kérdés. Nagy létszámú fórum elé — amely nemcsak nehezen mozgatható, hanem összetételénél fogva heterogén érdekek hordozója is — csak olyan ügyeket szabad utalni, amelyek jellegüknél fogva a kollektíva egészére közvetlen hatást gyakorolnak, amelyekben csak a tagság együttesen dönthet, s amelyekben tud is felelősségteljesen dönteni.

Ilyen kérdéseknek lehet minősíteni a szövetkezet státusával összefüggő kérdéseket (átalakulás, egyesülés, szétválás stb.), a működés alapvető szabályait, az alapszabálynak a megalkotását, a vezetőszervek megválasztását és azokat a kérdéseket, amelyeket a tagság közgyűlési hatáskörbe tartozónak nyilvánít. Ezekben a kérdésekben azonban a közgyűlésnek kellene dönteni, ahol a tagság együtt van jelen, ahol a megfelelő információ-csere közvetlenül történik, ahol a tagok reagálni tudnak az előterjesztésekre, javaslatokra, ellenjavaslatokra, megvédhetik saját és az általuk támogatott javaslatokat stb.

Így a közgyűlésen azok a kérdések kerülhetnének napirendre, amelyekhez a tagság ért, és kiküszöbölhetnék az olyan ügyeket, amelyek jellegüknél fogva eleve feltételezik a formális döntést. A formális döntés ugyanis elmossa a felelősséget, vagy kollektív felelősséget hoz létre olyan esetekben is, ahol az egyszemélyes felelősség vagy egy szűkebb kollektíva felelőssége hathatósabb lenne.

3. A küldöttgyűlés.

A küldöttgyűlés a szövetkezet önálló önkormányzati szerve, amely a közvetett formák közül a legszélesebben fogja át a szövetkezeti tagságot, és amely közgyűlési funkciókat gyakorol.

Szövetkezeti mozgalmunkban a küldöttgyűlés 1959-ben jelenik meg, gyakorlatilag azonban csak a későbbiek során nyert polgárjogot. A kisméretű szövetkezetek nem igénylik sem a részközgyűlést, sem a küldöttgyűlést. Jelentőségük a több vagy sok ezer hektáros termelőszövetkezetek kialakulásával növekszik, s jelenleg praktikusan és tartalmilag is a közgyűléssel azonos elismerést váltottak ki. A termelőszövetkezeti tagság körében a küldötti rendszer mindaddig idegen volt, amíg nem ismerte fel azokat a törvényi garanciákat, amelyek a küldő tagok érdekeit védik.

A küldötteket a termelőszövetkezet szervezeti egységei választják saját soraikból. Jogaikat másra át nem ruházhatják, csak személyesen gyakorolhatják. Minden szervezeti egységnek van küldöttválasztási joga, a küldöttek létszámának meghatározása azonban az alapszabály feladata. A küldöttgyűlésnek magában kell foglalnia a termelőszövetkezeti tagok tíz százalékát, a vezetőséget, az ellenőrző bizottságot, az állandó bizottságok elnökeit, és meg kell hívni az ülésekre a termelőszövetkezet üzemi vezetőit is.

A küldöttgyűlés így magában foglalja a vezetőket és a választott tagokat, tehát azokat, akik eleve választás útján nyerték el tisztségüket, ennek folytán élvezik a szövetkezeti tagok bizalmát. A küldöttek, illetőleg a termelőszövetkezeti tagok által választott minden tisztségviselő kettős funkciót lát el: egyrészt képviseli a választók érdekeit, másrészt mint a szövetkezet felelős vezető szerve képviselni tartozik az egész tagság, vagyis a szövetkezet érdekeit is.

A küldöttgyűlésnek a jelenlegi szabályozás szerint önálló hatásköre van. Kizárólagos hatáskörébe tartozik: *a)* az alapszabály — jogszabály vagy az országos érdekvédelmi szerv irányelve alapján történő módosítása, *b)* a közgyűlés hatáskörébe nem utalt tisztségviselők megválasztása, felmentése, visszahívása, elmozdítása, *c)* az éves terv, mérleg, zárszámadás részletes megtárgyalása és elfogadása, *d)* jogi személy társulásba belépés, kilépés és a megszüntetés elhatározása, *e)* a tisztségviselők és a magasabb vezetői munkakört betöltők felelősségre vonása, *f)* irányelvek meghatározása a gazdálkodás eredményeinek felhasználásáról, *g)* a munka mérése és díjazása rendszerének és a magasabb vezetői munkakört betöltők díjazásának, prémiumfeltételeinek megállapítása, *h)* hozzájárulás szakcsoport alakításához.

A küldöttgyűlés hatásköre tehát alapjában a szövetkezetet érintő vagyoni kérdések eldöntésére terjed ki, illetőleg olyan személyi kérdések eldöntésére, amelyek részben kívül esnek a közgyűlés hatáskörén, részben pedig (a közgyűlés létszáma, összehívásának korlátozott volta miatt) szükségtelen a közgyűlési hatáskör fenntartása. A hatáskörébe tartozó kérdések másik része a közgyűlés érdemi előkészítése. Ilyen pl. az éves terv, mérleg, zárszámadás részletes megtárgyalása, vagy irányelvek meghatározása a gazdálkodás főbb mutatóiról.

A küldöttgyűlés érdemi munkája érdemivé teheti a közgyűlés munkáját is; a két szerv egymásmellettisége a közvetlen és képviseleti demokrácia kapcsolatát, elválaszthatatlanságát jelzi.

A küldöttgyűlés összehívására és a határozatok meghozatalára a közgyűlés szabályai az irányadók. A határozatokat a küldöttek kötelesek a munkahelyi közösségek tagjaival ismertetni és a következő ülés napirendjén szereplő kérdésekben a véleményüket, javaslataikat kikérni. Ezek nagyon jelentős jogi garanciák egyrészt arról az oldalról, hogy a tagok véleménye eljusson a döntési fórumhoz, másrészt arról az oldalról, hogy a döntés eljusson a végrehajtásra hivatott tagokhoz. A döntésben részt vett küldött a határozatokat azok összes együtthatóival és következményeivel a tagság elé tárja, és ezzel megteremti a lehetőséget arra, hogy azonosulni tudjon a meghozott határozattal akkor is, ha abban csak közvetve, az általa választott küldött útján vett részt. Az azonosulás fontos feltétele a hozott döntések végrehajtásának; enélkül az mechanikussá válik, a mechanikus végrehajtás pedig tartalmilag sem lehet megfelelő.

A küldöttrendszer ennek folytán az információáramlásnak is hathatós eszköze, mert nem egyszerűen átadja a kapott információt, hanem megmagyarázva, indokolva adja át. Ez azonban csak akkor valósul meg, ha a szervezeti egységek a legkiválóbb, a szövetkezet ügyeit legjobban ismerő, a szövetkezet és a csoport érdekeit leginkább képviselő személyt választják meg. Természetszerűen rájuk is vonatkozik az az általános tétel, hogy ha munkájukat a választók érdekeivel ellentétesen végzik, visszahívhatók, és ellenük kötelességmulasztás miatt eljárás indítható. *(→ Mezőgazdasági termelőszövetkezet)*

III. A szövetkezet operatív vezetése. 1. A vezetőség. 2. Az elnök. 3. Üzemi vezetők.

1. A vezetőség.

A vezetőség a termelőszövetkezeti tagság által a közgyűlésen választott képviseleti szerv, amelynek a szövetkezet vezetését érintő kérdésekben általános hatásköre van. Vezetőségi tag csak érvényes tagsági jogviszonnyal rendelkező termelőszövetkezeti tag lehet; a szövetkezet alkalmazottai szakvezetők lehetnek ugyan, de nem lehetnek vezetőségi tagok.

A tagsági érdekképviselet a választott vezetőségen keresztül valósul meg. Ehhez szükséges, hogy a vezetőség támaszkodjék a szövetkezeti tagságra, megfelelően informálja azt, és informálódjék tőle. A vezetőség és a tagság között kettős jogviszony áll fenn; az egyikben a tagság, a másikban a vezetőség van alárendeltségi pozícióban: a tagság a munkavégzés, a vezetőség pedig egész működése során van a másiknak alárendelve. Ezt a kettős jogviszonyt tudatosan kell felismerni, mind a vezetőnek, mind a tagnak, e felismerés nélkül a tagságban az alávetettség érzése alakul ki, ez pedig a szövetkezettől idegen. *(→ Mezőgazdasági termelőszövetkezet gazdasági tevékenysége)*

A vezetőség teljes felelősséggel, önállóan szervezi és irányítja a termelőszövetkezet egész működését és gazdálkodását. Dönt és intézkedik a szövetkezet szervezeti életével, működé-

sével és gazdálkodásával kapcsolatos minden olyan ügyben, amely nem tartozik más szerv kizárólagos hatáskörébe. A vezetőség tehát a szövetkezet *általános hatáskörű* szerve.

A vezetőség testületi ülések, illetőleg egyes kérdések eldöntésére létrehozott bizottságok útján fejti ki tevékenységét. Bizonyos esetekben megilleti a hatáskör átruházásának joga is; pl. a fegyelmi és kártérítési ügyek meghatározott körét az üzemi vezetőkre átruházhatja.

2. Az elnök.

A vezetőségen belül *az elnöknek* különleges szerepe van: ő a szövetkezet felelős vezetője. A vezetőségi ülések közötti időszakokban ő irányítja a szövetkezet működését, ő képviseli a szövetkezetet hatóságok előtt és harmadik személyekkel szemben. Az elnök a vezetőség hatáskörébe tartozó bármely kérdésben intézkedhet, közvetlenül irányíthatja az üzemi vezetőket, az egyes szervezeti egységek vezetőit, a termelőszövetkezeti tagokat és alkalmazottakat — közvetlen vezetőik egyidejű tájékoztatása mellett.

Feladatköre és hatásköre rendkívül széles skálájú. Az elnök ugyanis nemcsak utasít, irányít és intézkedik, hanem a működés és gazdálkodás összes kérdésében javaslatokat terjeszthet elő mind a vezetőség, mind a közgyűlés számára fenntartott ügyekben, illetőleg az ő felügyelete alatt készítik el a javaslatokat a szakvezetők és bizottságok is. Ez pedig azt jelenti, hogy a testületi szervek csak olyan kérdésekben dönthetnek, amelyeknek előterjesztéséhez az elnök hozzájárult.

Az elnök személye és rátermettsége ezért a szövetkezeti gazdálkodás egyik alapvető kérdése. Munkájának jogi garanciája az, hogy a vezetőségnek és a közgyűlésnek beszámolni tartozik és a beszámolójából győződhetnek meg a vezetők és tagok, hogy tevékenysége menynyiben áll összhangban a szövetkezet érdekeivel.

3. Üzemi vezetők.

Az elnök és a vezetőség munkáját segíti elő a *szakvezetők testülete*, amelyet a jog még nem intézményesített és a különböző *üzemi vezetők:* a főkönyvelő, a főagronómus, a főkertész, a főállattenyésztő, a különböző üzemágak és munkaszervezeti egységek vezetői, az állatorvos és a jogász.

A választott és a szakvezetők együttműködése a szövetkezet egész gazdálkodásának alapvető feltétele. A szövetkezet vállalati és társadalmi szervezeti jellege két irányú vezetésben ölt testet, s ahogyan nem lehet a szövetkezet két oldalát egymástól elszakítani, úgy a választott és a szakvezetésnek is egymást feltételezve és kiegészítve kell a szövetkezetet vezetnie. *(→ Mezőgazdasági termelőszövetkezet)*

IV. A szövetkezet bizottságai. 1. Az ellenőrző bizottság. 2. A döntőbizottság. 3. Egyéb bizottságok.

1. Az ellenőrző bizottság.

Legalapvetőbb bizottság *az ellenőrző bizottság.* Ez a szövetkezeti demokrácia elemeként kifejezésre jutott tulajdonosi ellenőrzés intézményesített szerve. A tagságnak tulajdonosi pozíciójából következően intézményesített szerv nélkül is alapvető jogai és kötelezettségei közé tartozik a szövetkezet működésének ellenőrzése, mégis e közgyűlés által választott és kötelezően előírt bizottság az ellenőrzési munka megkönnyítését szolgálja.

Ez végeredményben azt is jelenti, hogy a termelőszövetkezet működését és gazdálkodását — a termelőszövetkezet önállóságán alapuló demokratikus belső igazgatás keretében — maga a tagság ellenőrzi, és a termelőszövetkezeten kívül álló szervek csak a jogszabályban megállapított hatáskörükben végeznek ellenőrzést. A tagsági ellenőrzésnek tehát jogi garanciái is vannak, és biztosított ezáltal a szövetkezeti önállóság zavartalansága is.

Az ellenőrző bizottság csak a közgyűlésnek van alárendelve, csak neki tartozik felelősséggel. Minden más szövetkezeti szervtől és vezetőtől független, utasítást számára csak a közgyűlés adhat. Munkája kiterjed a szövetkezet egész tevékenységére; jogosult a szövetkezet minden munkaterületét ellenőrzés alá vonni. Munkájának megkönnyítése érdekében külső szakembert, vagy a szövetségek revizori irodáját is igénybe veheti. Ez a lehetőség azért nagyon lényeges, mert az ellenőrző munka szakképzettséget igényel. S ha az ellenőrző bizottság tagjai ilyen szakképzettséggel nem rendelkeznek, akkor a tulajdonosi ellenőrzés csak jog marad anélkül, hogy megfelelő tartalmat kapna.

Az ellenőrzés tapasztalatait a bizottság elnöke az illetékes szervek vagy személyek elé tárják és ha szükséges, közgyűlés összehívását is kezdeményezik.

2. A döntőbizottság.

A másik nagyon fontos bizottság, amelynek létrehozása ugyancsak kötelező, *a döntőbizottság*, amely a szövetkezet és a tag között keletkező jogvitás ügyekben dönt.

A jogvitás ügyek fogalmát a jogirodalom eléggé tágan fogalmazza meg. Vannak olyan álláspontok, amelyek a jogviták közé sorolják a fegyelmi és kártérítési ügyeket is, és vannak olyanok, amelyek szűkebben felfogva csak azokat a vitákat sorolják ide, amelyek akkor keletkeznek, ha valamely tagsági jog vagy kötelezettség érvényesítésével kapcsolatban a szövetkezet illetékes szerve által tett intézkedést vagy mulasztását a tag, illetőleg a családtagja magára nézve sérelmesnek tartja. Mi ez utóbbi álláspontot ismerjük el irányadónak. A fegyelmi és kártérítési ügyek kapcsán ugyanis a jogsérelem a termelőszövetkezetet és nem a tagot éri, ennek folytán neki van joga eljárás kezdeményezésére, amely az esetek túlnyomó részében szankciós jellegű is. A tag által kezdeményezett eljárás pedig általában nem tartal-

maz szankciós elemet, hanem egyszerűen a jogszerűen járó ellenszolgáltatás vagy szolgáltatás kikényszerítésére irányul.

Bármelyik álláspontot is fogadjuk el, a tagsági jogvitának minden esetben egyik oldalról a termelőszövetkezet, másik oldalról a tag vagy a családtag lesznek az alanyai.

A döntőbizottság egyébként a termelőszövetkezeti jog viszonylag új intézménye. 1971-ben a szövetkezeti törvény megjelenését követően jött létre. Megelőzően a vezetőség bizottsága látta el részben a döntőbizottság, részben a vezetőség hatáskörébe tartozó jogvitás ügyek döntési funkcióját. A vezetőség bizottsága azonban már megszületése idején (1967) konfliktussal telített volt, hiszen az esetek túlnyomó többségében olyan ügyekben járt el, amelyben a vezetőség összessége hozta az alapdöntést, vagy legalábbis hatással volt a megtámadott döntés meghozatalára. Ennek folytán a vezetőség bizottsága — amely általában 3 vezetőségi tagból állt — felülbírálta azt a döntést, amelynek meghozatalában esetleg maga is részt vett.

Jogviták eldöntésére hivatott szerv csak a közgyűlésnek alárendelten jöhet létre, csak a közgyűlésnek tartozhat felelősséggel; csak ez biztosíthatja pártatlanságát.

A döntőbizottságba csak termelőszövetkezeti tagok választhatók, de nem lehet semmiképpen elnökként vagy tagként megválasztani a vezetőség vagy ellenőrző bizottság elnökét, illetőleg tagjait, valamint a szövetkezet jogtanácsosát; nem vehet részt a vita eldöntésében az sem, aki a vita alapját képező határozat meghozatalában részt vett, vagy ahhoz valamiféle érdeke fűződik.

A döntőbizottság egyébként a tagsági vitákban és a szövetkezet által hozott kártérítési ügyekben első fokon, a vezetőség, illetőleg az üzemi vezetők által hozott fegyelmi és kártérítési eljárásban pedig másodfokon jár el. A közgyűlés által hozott határozatok felülbírálata nem tartozik a döntőbizottság hatáskörébe. A bizottság határozatait — a törvényi kivételektől eltekintve — keresettel lehet megtámadni az illetékes járásbíróság előtt. A döntőbizottsági eljárásra is vonatkoznak a jog elévülési és perújítási szabályai.

3. Egyéb bizottságok.

E két alapvető bizottságon kívül még számos bizottság működhet. Létre lehet hozni szociális és kulturális bizottságot, háztáji bizottságot, oktatási és nőbizottságot, versenybizottságot stb. Létrehozásuk a nőbizottság és a háztáji bizottság kivételével a szövetkezet belső ügye.

A bizottságok közül a szociális és kulturális bizottság, illetőleg a háztáji bizottság a szövetkezeti mozgalom kezdetétől fogva működik, és hatáskörük egyre bővül. Ez azért jelentős, mert az esetek többségében a létrehozott bizottságok funkciója csak valamely feladat végrehajtására korlátozódott anélkül, hogy döntési jog megillette volna őket. Ez egy ideig elősegítheti a szövetkezeti demokratizmus fejlődését, egy meghatározott szakaszon túl azonban kifejezetten gátolhatja azt. Ezért jelenleg a szövetkezeti alapszabályok már pontosan határozzák meg a különböző bizottságok jogállását, jogkörét és hatáskörét is, amelyekben nemcsak végrehajtói, hanem döntéselőkészítői és döntési funkciók is szerepelnek.

Irodalom: *Molnár* Imre: A termelőszövetkezetek vezetése és társadalmi szervezetei. Bp. 1967.; *Bak* József: Igazgatás a mezőgazdasági termelőszövetkezetben. Bp. 1965.; A gazdasági mechanizmus jogi kérdései a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Tanulmánykötet. Bp. 1967.; *Domé* Györgyné: Demokrácia mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Bp. 1976.; Mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog. Bp. Szerk. Seres Imre 1970.; A szövetkezeti reform jogi kérdései. Tanulmánykötet. Bp. 1971.; *Pankratov* I. F.: Kolhoznaja demokratija na szovremennom étape. Moszkva. 1974.; *Hauer* K.: Genossenschaftliche Demokratie als Führungsaufgabe. Berlin, 1968.

Domé Györgyné

MINISZTER → *Kormány*

MINISZTERELNÖK → *Kormány*

MINISZTERI FELELŐSSÉG → *Kormány*

MINISZTERTANÁCS → *Kormány*

MUNKABÉR → *Munkaszerződés*

MUNKAJOG: I. Fogalom és elhatárolás (1127.) — II. A munkajog alapelvei és általános rendelkezései (1130.) — III. A szabályozás története és rendszere (1137.) — IV. A munkajogviszony (1141.) — V. Az üzemi demokrácia, a szakszervezetek, a kollektív jogviszonyok (1146.) — VI. A munkajog tudományának fejlődése. (1153.).

I. Fogalom és elhatárolás. 1. A munkajog által szabályozott társadalmi viszonyok. 2. A munkajog gazdasági-társadalmi rendeltetése. 3. Összefüggés más jogágazatokkal és elhatárolás azoktól.

1. A munkajog által szabályozott társadalmi viszonyok.

A munkajog egymással szorosan összefonódó kollektív és kétszemélyes (a vállalat és az egyes dolgozók közötti) viszonyokat szabályozza, közelebbről:

a) Azokat a munkavégzési viszonyokat, amelyek a különböző gazdálkodó, igazgatási és társadalmi szervezetek feladatainak teljesítése és a munkához való jog megvalósulása érdekében lehetővé teszi, hogy az állampolgá-

rok a különböző szocialista szervezetek (gazdálkodó, államigazgatási és társadalmi szervezetek) keretei között munkaerejüket kifejthessék, bekapcsolódhassanak a társadalom munkájába.

b) Azokat a díjazási, elosztási viszonyokat, amelyek lehetővé teszik, hogy a dolgozók — a szocialista szervezetek közvetítésével — végzett munkájuk mennyiségének, minőségének és társadalmi hasznosságának arányában részesedhessenek a nemzeti jövedelemből, ideértve a szervezetek által nyújtott jóléti és kulturális szolgáltatásokat is.

c) A munkaviszonnyal kapcsolatos kölcsönös jogokat és kötelezettségeket, az anyagi és fegyelmi felelősség viszonyait, továbbá a munkaügyi viták eldöntését szolgáló viszonyokat.

d) A munkaügyi szabályozás, igazgatás és ellenőrzés olyan viszonyait, amelyeknek keretei között egyfelől a központi állami szabályozás, tervezés, szervezés, irányítás és ellenőrzés, másfelől pedig a felsőbb szinteken tevékenykedő szakszervezetek társadalmi tevékenysége érvényesül, a munka megszervezésével kapcsolatban.

e) Az üzemi demokrácia viszonyait, amelyek lehetővé teszik, hogy a dolgozók, különösen a gazdálkodó szervezetek keretei között, közvetlenül vagy a szakszervezet vállalati szervének közvetítésével részt vehetnek a szocialista szervezetek tevékenységének a megtervezésében és megszervezésében, irányításában és ellenőrzésében, munkafeltételeik szabályozásában és a munkaügyi viták elintézésében.

f) Sajátos problémát jelentenek a közszolgálati alkalmazottak munkaviszonyai. Az állam a maga államhatalmi, államigazgatási, igazságszolgáltatási stb. funkcióit munkaviszonyban álló dolgozók közreműködésével fejti ki. Ezek is a társadalom munkájában való részvételnek és a nemzeti jövedelemből való részesedésének viszonyai, amelyekre a munkajog alapelvei és legfontosabb szabályai vonatkoznak. Jogviszonyukat tehát a munkajog szabályozza, és eltérésre csak annyiban van szükség, amennyiben ezt az teszi szükségessé, hogy a közszolgálati dolgozók államhatalmi és államigazgatási funkciókat gyakorolnak. Ez azonban nem az elkülönített, hanem csak a differenciált szabályozás problémája.

Az ismertetett egyéni és kollektív jellegű viszonyok egymástól elválaszthatatlanok. Egymással összefüggésben és kölcsönhatásban határozzák meg a dolgozói kollektívák belső szervezeti és működési rendjét és ennek keretei között a dolgozók jogi helyzetét.

g) Az irodalomban vitás, hogy a társadalombiztosítás és a szociálpolitika szabályai a munkajog tárgykörébe tartoznak-e, vagy pedig külön jogágazatba, illetve jogágazatokba.

Az uralkodó nézet inkább afelé hajlik, hogy ezek a szabályok is a munkajog tárgykörébe tartoznak. Elképzelhető azonban egy olyan nézet is, amely szerint ikerjogágazatokat alkotnak a közöttük fennálló nagyon szoros összefüggésre tekintettel.

h) A szocialista országokban találkozunk állampolgárokkal, sőt még kisárutermelőkkel, ún. magánmunkáltatókkal fennálló munkaviszonyokkal is. Ezeket is a munkajog szabályozza, de ezekkel — csekély gazdasági-társadalmi jelentőségükre tekintettel — az enciklopédiában nem foglalkozunk, hanem csak a szocialista jellegű munkaviszonyokkal.

2. A munkajog gazdasági-társadalmi rendeltetése.

A szocialista munkajog tehát két fontos, egymással szoros kölcsönhatásban álló feladatkör betöltésére törekszik:

a) Az ismertetett társadalmi viszonyok szabályozásával előmozdítja, hogy a gazdálkodó stb. szervezetek optimális mértékben hozzájáruljanak az egész társadalom anyagi és kulturális szükségleteinek kielégítéséhez.

b) Hozzájárul egyfelől ahhoz, hogy az állampolgárok minél nagyobb mértékben jogilag is biztosított lehetőséget kapjanak a munkajog körébe tartozó alapvető állampolgári, gazdasági, szociális és kulturális jogok gyakorlására és élvezetére — másfelől ahhoz, hogy tegyenek eleget a társadalom munkájában való részvétel követelményeinek.

3. Összefüggés más jogágazatokkal és elhatárolás azoktól.

Az összefüggés és az elhatárolás problémája több jogágazat viszonyában is felmerül:

a) Az államjog és a munkajog között főleg abban a vonatkozásban áll fenn összefüggés, hogy az alkotmány jogszabályba foglalja a munkajog legfontosabb alapelveit, de ezeknek az alapelveknek a konkrét megvalósulását szolgáló társadalmi viszonyokat a munkaszervezet területén már munkajogi normák szabályozzák. Lényegében ugyanez vonatkozik a szakszervezeteknek mint nagyon fontos társadalmi szervezeteknek a viszonyaira is.

b) Az államigazgatási és a pénzügyi joggal főleg két vonatkozásban függ össze a munkajog.

ba) A termelési eszközök társadalmi tulajdona, az erre épülő tervgazdálkodás, továbbá a szocialista demokrácia kibontakozása és fejlődése lehetővé, sőt szükségessé is teszi a társadalom munkájának tervszerű megszervezését, nemcsak a gazdálkodó szervezetek szintjén, hanem magasabb, össztársadalmi szinten is. Ennek a gazdasági-szervező tevékenységnek az egyik oldalán, éspedig a gazdálkodó szervezet és az állam között fennálló viszonyban a szocialista államnak azzal az igazgatási jellegű tevékenységével találkozunk, amellyel össztársadalmi szinten irányítja, szervezi és ellenőrzi a társadalom gazdálkodó tevékenységét és ezen belül a gazdálkodó szervezetek (vállalatok stb.) működését. Az államnak ez a tevékenysége általában államigazgatási és pénz-

ügyi jogi viszonyok keretei között bonyolódik le, tehát ezeket a viszonyokat az államigazgatási, illetve a pénzügyi jog szabályozza. Vannak azonban olyan igazgatási jellegű társadalmi viszonyok is, amelyek közvetlenül a munka és az elosztás viszonyainak megszervezésére irányulnak. Így például a Munkaügyi Minisztérium irányítja a munkaerő-gazdálkodást és a szakmai képzést, széles hatáskörrel rendelkezik a munkabér- és a prémiumrendszerek megszervezésével kapcsolatban. Mindezek a munkaügyi igazgatás viszonylag elkülönült körébe tartoznak, és olyan szoros összefüggésben állnak a szocialista munkaszervezet tevékenységével, hogy ezek a munkajog körébe tartoznak.

bb) Nagyon lényegesek azok a pénzügyi szabályok is, amelyek meghatározzák a gazdálkodó szervezetek pénzügyi tevékenységét, a vállalati nyereségből kialakítandó különböző pénzügyi alapokat, különösen a részesedési alapot és ezek felhasználását. A munkajognak tehát foglalkoznia kell azokkal a pénzügyi viszonyokkal, amelyek meghatározzák vagy befolyásolják a dolgozók díjazását, a részükre juttatható különböző munkavédelmi, jóléti, kulturális stb. szolgáltatásokat.

c) A mezőgazdasági és a kisipari termelőszövetkezetek is olyan gazdasági-társadalmi szervezetek és jogi formák, amelyek egy kollektíva munkájának és a szocialista elosztásnak a megszervezésére, továbbá arra irányulnak, hogy kereteik között a szocialista demokrácia elvének megfelelően megvalósuljon a szövetkezeti demokrácia. Ebből következik, hogy a kétfajta munkaszervezet területén sok azonos vagy hasonló megoldás alakult ki, közöttük fokozatos közeledés bontakozott ki. Erre való tekintettel a magyar munka törvénykönyve kimondja, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjainak munkavégzésére vonatkozó szabályokat ugyan külön törvény, de a munka törvénykönyve elveinek figyelembevételével rendezi. A kisipari szövetkezetek tekintetében pedig azt rendeli el a munka törvénykönyve, hogy tagjai munkavégzésével összefüggő kérdéseket a munka törvénykönyve rendelkezései és a tagsági viszonyból eredő sajátosságok figyelembevételével kell szabályozni.

d) Több vonatkozásban fennáll az összefüggés és az elhatárolás problémája a munkajog és a polgári jog között.

da) Az egyik problémát az okozza, hogy a polgári jog az államjoggal, az államigazgatási joggal és a pénzügyi joggal együtt szabályozza az állami gazdálkodó szervezetek megalakulásának, szervezetének, működésének és megszüntetésének a kérdéseit. A felsorolt jogágazatok egyfelől azokat a viszonyokat szabályozzák, amelyek az állami gazdálkodó szervezet és az állam között (államjog, államigazgatási és pénzügyi jog), illetve a gazdálkodó szervek és más gazdálkodó szervek, továbbá az állampolgárok között állanak fenn (polgári jog). A gazdálkodó szervezet belső viszonyaival viszont a munkajog foglalkozik. Ez elhatárolást tesz szükségessé, de ugyanakkor a felsorolt jogágazatok komplexitását, együttműködését is meg kell valósítani, hogy a gazdálkodó szervezetek feladataikat teljesíthessék.

db) A másik elhatárolási probléma a munkavégzési viszony vonatkozásában merül fel. A polgári jog több olyan jogviszonyt is szabályoz, amelyekben az egyik fél munka végzésével valósítja meg a szolgáltatás tárgyát. Ilyen például a megbízási és a vállalkozási szerződés, illetőleg jogviszony. E jogviszonyok azonban elsősorban egy vagy több meghatározott tevékenység vagy eredmény, vagyis lényegében áru szolgáltatására vagy legalábbis áruformában jelentkező eredmény szolgáltatására irányulnak anélkül, hogy a dolgozó munkaerejét bocsátaná rendelkezésre, és csak másodlagos jellegzetesség, hogy az eredmény létrehozásához munka végzésére van szükség. Erre való tekintettel ezek a jogviszonyok a vagyoni fogalom viszonyai, és így a szolgáltatás és ellenszolgáltatás viszonyában, legalábbis mint tendencia, az egyenértékűség elve, vagyis azonos értékű szolgáltatások cseréjének lebonyolítása, a felek viszonyában pedig a jogviszony lebonyolítását illetően is a mellérendeltség elve érvényesül, vagyis az áruformában történő szabályozás módszere. Kivétel ez alól az ingyenes megbízás.

A szocialista közgazdaságtan irodalmában is találunk utalást „munkaerőpiacra", a munkaerő mozgásának piaci eszközökkel történő befolyásolására, továbbá arra is, hogy a munkaviszonyok az áruviszonyokhoz közelítő elemekkel is rendelkeznek. Mindezek ellenére a szocialista szektoron belül a munkajogviszonyok lényegében nem áruviszonyok. Nem áll ezzel ellentétben, hogy a szocialista munkajogviszonynak is vannak nagyon fontos vagyoni vonatkozásai. Ezek szabályozása tekintetében a szocialista munkajog is felhasználja az értéktörvényt, de sok vonatkozásban a polgári jogtól eltérő módon, mert az értéktörvény felhasználása alá van rendelve a szocialista munkaviszony módját elsődlegesen és alapvetően meghatározó alapelveknek, illetve az általuk kifejezett gazdasági-társadalmi törvényszerűségeknek. A szocialista munkajogviszony alapján tehát a dolgozó munkaerejét nem mint árut bocsátja rendelkezésre, és afelől a munkáltató sem rendelkezhet úgy, mint valamely áruval. Mindebből következik az is, hogy a szocialista szektoron belül nincs helye az értéktöbblet magánelsajátításának, hanem minden érték, amit a dolgozók létrehoznak, vagy közvetlenül kerül vissza a dolgozókhoz a vállalat által nyújtott szolgáltatások formájában, vagy pedig azok felhasználása közvetve ugyan, de teljes egészükben az ő érdekükben történik, az állam által nyújtott különböző gazdasági,

jóléti, kulturális, egészségügyi, közbiztonsági stb. szolgáltatások és lehetőségek formájában. Mindezekből következik az is, hogy a munkajogviszonyban a szolgáltatás és ellenszolgáltatás viszonyát nem az egyenértékűség tendenciája befolyásolja, hanem a munkajog arra törekszik, hogy előmozdítsa a szocialista elosztás, vagyis a végzett munka mennyiségének, minőségének és társadalmi hasznosságának megfelelő díjazás elvének érvényesülését. A felek viszonyában pedig — nem az egész munkaviszony, hanem csak a munka végzését illetően — a mellérendeltség elve helyébe az utasításnak való alárendeltség elve lép annyiban, amennyiben ezt a munkabeosztásból eredő hierarchia igényli a kollektíva tevékenységének megszervezése érdekében. Mellérendeltség érvényesül viszont a munkaszerződés megkötése, módosítása és a munkaviszony megszüntetésével kapcsolatban.

Még lényegesebb, hogy a szocialista munkajogviszonyban a dolgozó személyisége lép az előtérbe. Munkaviszonyát a szocialista munkajog nem mint áruviszonyt, hanem elsősorban mint a társadalom, illetve a gazdálkodó, igazgatási vagy társadalmi szerv kollektívájában való személyes részvételi viszonyt, tehát mint személyiségi viszonyt szabályozza, a már kifejtett módon.

dc) A munkajog határán egyes, olyan munka végzésére irányuló egyéb jogviszonyokkal is találkozunk, amelyek ugyan munka végzésére irányulnak, de nem tartoznak az eddig tárgyalt, tipikusnak nevezhető munkaviszonyok körébe, de polgári jogi viszonyoknak sem tekinthetők, mert háttérbe szorulnak a vagyoni elemek, előtérbe kerülnek a személyiségi elemek, tehát ezek vonatkozásában is lényegében a munkajog elvei érvényesülnek. Ezeket sajátos, atipikus jellegű munkaviszonyfajtáknak tekinthetjük. Ilyenek például a bedolgozók, az ügynökök, sok esetben a művészek munkavégzési viszonyai. Ezekre a munkaviszonyokra vonatkozóan rendeli el a munka törvénye, hogy ezek szabályozásánál — a sajátosságokból folyó eltérésekkel — a munka törvénykönyvének rendelkezéseit figyelembe kell venni.

A szocializmus viszonyai között tehát a munkaerő árujellege és az értéktöbblet elsajátítása megszűnik. Mindezek következtében a munkaerő kifejtésének, illetőleg felhasználásának a viszonya kiszakad az áruviszonyok köréből, önálló kategóriává, a társadalom munkájában való részvétel, a nemzeti jövedelemből való részesedés és a gazdálkodó szervezet igazgatásában való részvétel viszonyává válik. Ezzel kialakul a társadalmi viszonyoknak az áruviszonyoktól elkülönült, meghatározott köre. Mindez szükségessé teszi a munkaviszonyra és az azzal szorosan összefüggő egyéb társadalmi viszonyokra vonatkozó sajátos megoldási módszerek kialakulását és a jogszabályanyag egységes jogágazatba való foglalását, vagyis a munkajognak mint önálló jogágazatnak kialakulását.

Ez a folyamat először a Szovjetunióban alakult ki, ahol már 1918-ban megjelent az első munkaügyi törvénykönyv. A népi demokratikus országokban is lényegében azonos a jogfejlődés folyamata. A megváltozott gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok alapján objektív törvényszerűség erejével kialakulnak a szocialista munkajog alapelvei, sajátos szabályozási módszerei és ezeknek megfelelően az önálló jogágazattá váló szocialista munkajog. Ez abban is megnyilvánul, hogy szinte valamennyi szocialista ország megalkotta munkajogi kódexét.

II. A munkajog alapelvei és általános rendelkezései. 1. A munkajog alapelvei. 2. Az általános rendelkezések.

1. A munkajog alapelvei.

Az alapelvek mint jogszabályba foglalt jogi tételek kifejezésre juttatják a munkaszervezet gazdasági-társadalmi törvényszerűségeit, meghatározzák a munkajog legfontosabb feladatait, a munkajogi szabályozás gerincét alkotják, kötelező erővel irányt mutatnak az alapintézmények és a részletmegoldások, az egyéni és a kollektív jellegű jogosultságok kialakítására vonatkozó jogalkotás és jogalkalmazás számára. A szocialista országok munkajogának tudománya és jogrendszere általában azonos vagy legalábbis nagyon hasonló módon fogalmazza meg a munkajog alapelveit. Ezek köré általában azokat sorolja, amelyek a szocialista munkaszervezet legfontosabb gazdasági, társadalmi és politikai törgvényszerűségeit, követelményeit, a munkajog legfontosabb jogpolitikai feladatait juttatják kifejezésre. Kisebb-nagyobb eltérés mutatkozik azonban abban a vonatkozásban, hogy az alapelvek skálája (katalógusa) milyen széles és mennyire részletes. Eltérések vannak abban a tekintetben is, hogy egyesek jogszabályba foglalása csak az alkotmányban vagy csak a munkajogi kódexben, vagy pedig mind a kettőben megtörtént-e. Eltérések mutatkoznak az egyes szerzők nézeteiben is abban a vonatkozásban, hogy milyen széles az „alapelvek" katalógusa.

Ennek előrebocsátásával — a teljesség igénye és a jelzett nézeteltérések ismertetése nélkül — felsoroljuk a különböző szocialista országokban az elméletileg megfogalmazott, illetve jogszabályba foglalt alapelveket. Ezek a következők: a munkához való jog és a társadalom munkájában való részvétel követelménye; a kizsákmányolás, a kényszermunka és a hátrányos megkülönböztetések tilalma; a végzett munka mennyiségének és minőségének és társadalmi hasznosságának megfelelő díjazás, az egyenlő munkáért egyenlő bér elve; a jóléti és kulturális szolgáltatásokhoz, az

általános és szakmai képzéshez, illetve továbbképzéshez, az egészséges és biztonságos munkafeltételekhez, az egészségügyi ellátáshoz és a piheneshez való jog; a nők és a fiatalkorúak fokozott védelme; az anyagi ellátáshoz való jog a munkaképesség végleges vagy ideiglenes elvesztésének vagy csökkenésének eseteiben; a kötelezettségek lelkiismeretes teljesítésének, a termelékenység emelésének, a társadalmi tulajdon gyarapításának és védelmének kötelezettsége; a foglalkoztatáshoz, a megfelelő munkafeltételekhez és a kezdeményezések támogatásához való jog; részvétel joga — közvetlenül és a szakszervezet közvetítésével — az élet- és munkakörülmények szabályozásában és főleg a gazdálkodó szervezetek tevékenységének megtervezésében és megszervezésében, irányításában és ellenőrzésében; a társadalmi és az egyéni érdek összehangolásának, a munkáltató és a dolgozó kölcsönös együttműködésének, a jogok rendeltetésszerű gyakorlásának kötelezettsége, a joggal való visszaélés tilalma stb.

A munkajogi szabályozás alakulására azok a fejlődési tendenciák is jellemzőek, amelyek a gazdasági-társadalmi és ezen belül a pénzügyi lehetőségeknek megfelelően, folyamatosan azoknak a megoldásoknak a tökéletesítésére törekszenek, amelyek az egyes munkajogi alapelvek egyre magasabb szinten történő megvalósulását szolgálják. Ehhez az általános jellegű fejlődési tendenciához kapcsolódik az is, hogy munkajogunk — az alapelvek megvalósulása érdekében — a társadalmi viszonyok egyre szélesebb körét szabályozza. Ez főleg a társadalombiztosítás és a szociálpolitika területén nyilvánul meg. Különösen pedig az jellemző a fejlődésre, hogy az üzemi demokrácia megnyilvánulásai fokozatosan beépülnek az egész munkajog intézményrendszerébe.

A magyar munka törvénykönyve az alkotmányban megfogalmazott alapelveket nem ismétli meg, hanem azokat a megoldásokat alakítja ki, amelyek az alapelvek megvalósulását szolgálják. Megfogalmaz továbbá a jogok gyakorlására és a kötelezettségek teljesítésére vonatkozó három fontos ún. „általános rendelkezést".

A következőkben úgy ismertetjük az egyes alapelveket, hogy azokkal kapcsolatban azokat a legfontosabb megoldásokat is tárgyaljuk, amelyek megvalósulásukat szolgálják:

a) A munkához való jog.

aa) Megvalósulását elsősorban a társadalom gazdasági, társadalmi és politikai rendjének objektív törvényszerűségei mozdítják elő. A munkához való jog érvényesülését azonban többféle jogintézmény és jogi biztosíték is szolgálja. Erre annál is inkább szükség van, mert a népgazdaság bonyolult működésében ellentétes irányú tendenciák nehezen felmérhető egymásra hatásai állandóan mozgásban tartják a munkaerőhelyzetet. Egyes népgazdasági ágakat erőteljesebben kell fejleszteni, mint másokat. Új vállalatok keletkeznek, meglevők megszűnnek. A gépesítés, az automatizálás, a technika új vívmányai egyes üzemekben munkaerőt szabadítanak fel, máshol munkaerőhiány mutatkozik. A technika fejlődése állandóan újfajta és magasabb színvonalú képzettséget igényel. Az idősebb generációk ritkulnak, elhalnak, viszont új generációk nőnek fel, az iskolákból és a tanfolyamokról özönlenek az új dolgozók a vállalatok irányába. Ebben a bonyolult, szerteágazó és sokrétű mozgásban — akárcsak ideiglenesen is, és nem megoldhatatlanul — mégis csak ellentmondások jöhetnek létre a munkához való jog társadalmi méretekben való megvalósulása és az egyes dolgozók munkához való jogának konkrét érvényesülése között. Ezeknek az ellentmondásoknak a kiküszöbölését vagy legalábbis a lehető legszűkebb keretek közé való korlátozását szolgálják a munkaerőgazdálkodás intézményei, különösen a szakmai képzés és továbbképzés, a pályaválasztási tanácsadás, a munkaközvetítés, a munkaerőtoborzás és a társadalmi tanulmányi ösztöndíj intézményei, amelyek egymást kölcsönösen kiegészítve és támogatva szolgálják a munkavállalás elősegítését.

ab) Meghatározott körben azonban munkajogunk — ha arra az állampolgár különösen rászorul — szociálpolitikai meggondolásokból fokozott munkavállalási lehetőséget is biztosít:

Előfordul, hogy a dolgozó üzemi baleset vagy foglalkozási betegség folytán megrokkan, vagyis a társadalombiztosítás szabályai szerint egészségének megromlása vagy erőhanyatlása következtében munkaképességét teljesen vagy túlnyomó részben tartósan elveszti. A tartós megrokkanás sem jelenti mindig azt, hogy a dolgozó véglegesen rokkant marad, hanem ismét munkaképessé válhat. Ilyen esetben nagyon is indokolt, hogy a dolgozót, ha ezt a dolgozó igényli, újból az a vállalat alkalmazza, ahol a dolgozó megrokkant. Erre való tekintettel mondja ki az 1967. évi munka törvénykönyve 19. §-a, hogy a vállalat köteles újból alkalmazni azt a munkaképessé vált dolgozót, aki nála üzemi baleset vagy foglalkozási betegség folytán megrokkant, és rokkantsági nyugdíjának megállapítására tekintettel munkaviszonya korábban megszűnt. Ilyen esetben a dolgozónak már feltétlen, éspedig jogilag kikényszeríthető alanyi joga van az újból alkalmazásra. Ha tehát erre a vállalat nem hajlandó, a dolgozó a munkaügyi viták elintézésére jogosult szervhez fordulhat, amely kötelezi a vállalatot a dolgozó újból alkalmazására. Az újból alkalmazás megtagadása szabálysértést is megvalósít.

Nemcsak a megrokkant, hanem a csökkent munkaképességű dolgozókat is fokozott védelemben és támogatásban kell részesíteni. A jogszabály a csökkent munkaképességű sze-

mélyek vonatkozásában többféle esetet és ezeknek megfelelően a védelemnek és a támogatásnak eltérő fokozatait és módozatait különbözteti meg. A főszabályt a munka törvénykönyvének végrehajtási rendelete (továbbiakban: Mt. V.) tartalmazza, és ez a főszabály három esetet különböztet meg: Először az üzemi baleset, foglalkozási megbetegedés miatt vagy egyéb okból csökkent munkaképességű dolgozókat a vállalatok kötelesek a számukra alkalmas munkakörben alkalmazni, célszerű foglalkoztatásukat minden rendelkezésre álló módon — így különösen belső munkaerő-átcsoportosítással, a munkahelyek, illetve eszközök megfelelő átalakításával, átképzéssel és egyéb úton is — biztosítani [Mt. V. 10. § (1) bekezdés]. Másodszor az első pont szerint nem foglalkoztatható csökkent munkaképességűek munkába állítását a tanácsok kötelesek elősegíteni [Mt. V. 10. § (2) bekezdés]. Harmadszor azokat a csökkent munkaképességűeket, akiknek állapota miatt ésszerű foglalkoztatásuk és ezen keresztül anyagi ellátásuk már nem biztosítható, szociális támogatásban kell részesíteni [Mt. V. 10. § (2) bekezdés]. A csökkent munkaképességű dolgozók helyzetének rendezésével foglalkozó részletes szabályokat külön jogszabály tartalmazza. [Mt. V. 10. § (3) bekezdés, 1/1967. (XI. 22.) Munkaügyi Minisztérium—Egészségügyi Minisztérium—Pénzügyminisztérium együttes rendelet.]

Egyes vállalatok, különösen ahol a dolgozók többsége nő, vonakodnak a terhes, a szoptató és kisgyermekes anyák alkalmazásától, mert munkajogunk az anyaság védelme érdekében jelentős szabadságot biztosít, a jogszabály foglalkoztatási és beosztási tilalmakat állít fel, és arra kötelezi a vállalatokat, hogy helyezzék a terhes és szoptató nőket egészségügyi szempontból állapotuknak megfelelő munkakörbe anélkül, hogy keresetük csökkenne stb. Ilyen fajta hátrányos megkülönböztetés még előfordulhat, mert a vállalat esetleg elzárkózik a munkaszerződés megkötése elől, éspedig nem azért, mert a dolgozót az adott munkakör betöltésére a társadalom vagy a dolgozó egyéni, személyes érdeke vagy alkalmatlansága miatt megfelelőnek nem találja, vagy mert nála — például szakmai szempontból — alkalmasabbat talált, hanem azért, mert a dolgozóval szemben jogszabályba ütköző módon hátrányos megkülönböztetést tesz. Éppen ezért a munka törvénykönyvének 19. §-a kimondja, hogy a terhes nőt és a kisgyermekes anyát azonos feltételek esetén előnyben kell részesíteni. E kötelesség megszegése is szabálysértést valósít meg.

A honvédelemről szóló 1960. IV. évi törvény 49. §-a elrendeli, hogy munkaviszony létesítésénél — egyébként egyenlő feltételek mellett — azokat kell előnyben részesíteni, akik sorkatonai szolgálatot teljesítettek. E rendelkezés alkalmazásának azonban nincs helye a sorkatonai szolgálat letöltésétől számított két év elteltével, továbbá azok hátrányára, akik sorkatonai szolgálatra nem kötelezettek.

Ma még teljesen fel nem számolt előítélet és ebből fakadó hátrányos megkülönböztetés nyilvánulhat meg a börtönből szabadult személyekkel szemben. Ezért állapította meg a jogszabály, hogy fontos érdek fűződik ahhoz, hogy a börtönből szabadult személyek be tudjanak illeszkedni a társadalom életébe, és ennek érdekében elő kell segíteni, hogy az ilyen személyek mielőbb munkához jussanak, tehát támogatni kell őket a büntetettségükből keletkezhető olyan nehézségeik leküzdésében, amelyek nem a büntető ítéletből következnek. Ennek érdekében a jogszabály elrendeli — többek között —, hogy az állami vállalatok (intézmények), illetve a szövetkezetek vezetőinek elő kell mozdítani a börtönből szabadult személyek munkába állítását; nem tagadhatják meg az alkalmazást amiatt, hogy a munkavállaló börtönből szabadult, ha az alkalmazásnak egyébként komoly és alapos akadálya nincs.

A felsorolt esetekben a dolgozónak alanyi jogosultsága van az alkalmaztatásra, ha a jogszabályban meghatározott tényállás megvalósult, tehát a vállalat köteles a dolgozót a többi dolgozóval szemben előnyben részesíteni, illetve alkalmazni. Ha a vállalat az előnyben részesítési, illetve alkalmazási kötelezettségnek nem tesz eleget, a dolgozó a munkaügyi döntőbizottsághoz fordulhat, és igényelheti azt, hogy a munkaügyi döntőbizottság kötelezze a vállalatot a munkaszerződés megkötésére. Ezen túlmenően a vállalatot az állam irányában is terheli az előnyben részesítési, illetve alkalmazási kötelezettség. Ennek teljesítése érdekében a társadalmi szervezetek, főleg a szakszervezetek megfelelő tevékenységet fejthetnek ki, és ha a vállalat az előnyben részesítési, illetve alkalmazási kötelezettségét megszegi, ez szabálysértést valósít meg.

ac) Ebben a körben érdemes említést tenni arról, hogy munkajogunk főszabálya szerint a határozatlan időre létesített munkaviszonyt a vállalat felmondással bármikor megszüntetheti. A felmondást azonban írásban kell közölnie, és abból a felmondás okának világosan ki kell tűnnie. Ha ez az ok a valóságnak nem felel meg, a dolgozó panasza alapján a felmondást hatályon kívül kell helyezni. Ugyanez vonatkozik arra az esetre is, ha az ok megfelel ugyan a valóságnak, de a felmondás gyakorlása nem a felmondási jog társadalmi rendeltetésének megfelelően történt, vagy ha joggal való visszaélés valósult meg.

Munkajogunk azonban — szociálpolitikai okokból, vagy köz-, illetve méltánylást érdemlő személyi érdekre tekintettel — sok felmondási tilalmat és korlátozást állít fel. Egyes esetekben pedig nemcsak a felmondást, hanem a munkaviszony megszüntetését, tehát pl. a fegyelmi elbocsátást is feltételektől, illetve hozzájárulástól teszi függővé.

Felmondási tilalom áll fenn például a sorvagy tartalékos katonai szolgálat, a keresőképtelenséggel járó betegség, továbbá az anyai hivatás teljesítésének, a külföldön végzett munka vagy tanulmányút és a belföldi iskolára (tanfolyamra) küldés meghatározott eseteinek időtartamára és az ezt követő 15 nap alatt. A felmondási tilalmak több esetben a házastárs munkaviszonyára is kiterjednek. Így pl. a vállalat nem szüntetheti meg felmondással a munkaviszonyt a tartósan külföldi szolgálatot teljesítő dolgozó külföldi utazására tekintettel fizetés nélküli szabadságban részesült házastársnál a fizetés nélküli szabadság időtartama és az azt követő 15 nap alatt. Nem szüntetheti meg felmondással a dolgozó nő munkaviszonyát férjének sorkatonai szolgálata és az azt követő 15 nap alatt.

A jogszabály felmondási tilalommal védi a csökkent munkaképességű dolgozókat is.

A felmondási korlátozásnak két fő esete van:

Először a munkahelyhez való hűség megjutalmazása érdekében csak rendkívül indokolt esetben mondhat fel a vállalat a nála hosszabb ideje munkaviszonyban álló és ez alatt az átlagosnál jobb munkával és példamutató magatartásával kitűnt dolgozónak. Szociálpolitikai meggondolásból további fontos korlátozást jelent, hogy csak különösen indokolt esetben mondható fel a munkaviszonya annak a dolgozónak, akinek sok eltartott hozzátartozója van, vagy közel áll az öregségi teljes nyugdíj megszerzéséhez, vagy pedig olyan egyedülálló szülő, akinek gyermeke a 18. életévét még nem töltötte be.

Másodszor, csak különösen indokolt esetben mondható fel a munkaviszonya annak a dolgozónak, akinek négy vagy több általa eltartott családtagja van, és családjában más önálló keresettel rendelkező nincsen; annak a dolgozónak, akinek az öregségi teljes nyugdíjra való jogosultság megszerzéséhez legfeljebb öt éve hiányzik, kivéve, ha a résznyugdíjra jogot szerzett; az egyedülálló dolgozó nőnek gyermeke tizennyolcadik éves koráig; ez a védelem megilleti a gyermekét egyedül nevelő apát is. Ha azonban a vállalatnál van olyan munkakör, amelynek ellátására a dolgozó alkalmas, a munkaviszonyt mindaddig nem lehet felmondással megszüntetni, amíg ilyen munkahelyre áthelyezhető, feltéve, hogy ezt elvállalja. (Mt. V. 27. §)

A jogszabály feltételtől, illetve hozzájárulástól teszi függővé a munkaviszony megszüntetését egyes társadalmi tisztségviselők (Magyar Szocialista Munkáspárt, szakszervezet, KISZ és népi ellenőrök) esetében, továbbá, ha valamely jogszabály a munkaszerződés érvényességét hozzájárulástól teszi függővé.

ad) A munkához való jog megvalósulását szolgálják azok a szabályok is, amelyek a munkaszerződés érvénytelenségének esetére előírják az érvénytelenség orvoslásának kötelező megkísérlését. Ennek lényege az, hogy mindkét fél köteles — egymással kölcsönösen együttműködve — minden elvárható magatartást kifejteni a munkaszerződés érvénytelenségének orvoslásának érdekében, kivéve, ha az érvénytelenséget a felek vagy a közérdek sérelme nélkül rövid időn belül nem lehet orvosolni.

ae) Lényegében a munkához való jog védelmét szolgálja az is, hogy a felmondási idő minimuma ugyan 15 nap, de a munkaviszonyban eltöltött időtől és a betöltött munkakörtől függően a felmondási idő — megfelelően differenciálva — hat hónapig terjed.

b) A kizsákmányolás, a kényszermunka és a hátrányos megkülönböztetés tilalma. Ezek a tilalmak szorosan kapcsolódnak a munkához való jog elvéhez.

ba) A kizsákmányolás tilalmának érvényesülését az biztosítja, hogy az állami és a szövetkezeti szektor gazdasági-társadalmi jellege kizárja az értéktöbblet magánelsajátítását, a többletérték pedig az egész társadalom, végső soron tehát a dolgozók érdekében kerül felhasználásra a különböző kulturális, jóléti, egészségügyi, közbiztonsági stb. szolgáltatások és lehetőségek formájában. A magánszektorban pedig az értéktöbblet magánelsajátításának korlátozására kerül sor azzal, hogy a jogszabály meghatározza az alkalmazható dolgozók számát és díjazásuk mértékét.

bb) A társadalom munkájában való részvétel állampolgári kötelezettség, de a kényszermunka alkalmazását kizárja, hogy senkit sem lehet arra kényszeríteni, illetve jogilag arra kötelezni, hogy egy meghatározott munkáltatóval munkaviszonyba lépjen. Ez jut kifejezésre a munka törvénykönyvének abban a rendelkezésében, amely szerint a munkaviszony a vállalat és a dolgozó megállapodása, a munkaszerződés alapján jön létre. Arra sem lehet kötelezni a dolgozót, hogy a munkaviszonyt akarata ellenére fenntartsa, mert a dolgozó a határozatlan időre létesített munkaviszonyt felmondással bármikor megszüntetheti, és a felmondást még csak indokolnia sem kell.

bc) A hátrányos megkülönböztetés tilalmát, illetve az egyenjogúságot a munka törvénykönyvének az a rendelkezése juttatja kifejezésre, amely szerint a munkaviszony létesítése és a munkaviszonyból eredő jogok és kötelezettségek meghatározása során nem szabad hátrányos megkülönböztetést tenni a dolgozók között nemük, koruk, nemzetiségük, fajuk és származásuk szerint. E tilalmak, illetve az egyenjogúság elvének — ide értve az egyenlő munkáért egyenlő bér elvének — érvényesülését szolgálja az egész szabályozási, ezen belül különösen a díjazási rendszer, a szakszervezetek erre irányuló tevékenysége, és hogy a dolgozó is panaszt terjeszthet elő, ha e tilalmakat, illetve elveket megszegik.

c) A társadalom munkájában való részvétel követelménye. A munkához való jog és a társadalom munkájában való részvétel követelménye között nagyon szoros kapcsolat áll fenn. Lényegében ugyanannak a törvényszerűségnek, illetve követelménynek a két oldaláról van szó, mert a társadalom mindenki részére biztosítja a munkához való jogot, de el is várja mindenkitől, hogy vegye ki részét a társadalom munkájából, kivéve, ha ezt a társadalmilag méltányolt személyi vagy családi körülmények akadályozzák.

Miként a dolgozónak sincs alanyi joga arra, hogy őt egy meghatározott vállalat alkalmazza, a dolgozót sem terheli munkajogi alanyi kötelezettség, hogy egy meghatározott vállalatnál munkajogviszonyra lépjen. A társadalom munkájában való részvétel lényegében állampolgári, erkölcsi kötelezettség. Ennek a kötelezettségnek a fő biztosítéka abban áll, hogy a társadalmi rendszer lényegében kizárja a munka nélküli megélhetés lehetőségét.

d) A munkakörhöz és a díjazás mértékéhez való jog. E jogok is lényegében a munkához való jog megvalósulását szolgálják a munkaviszony fennállása alatt. Megvalósulásukat kétféle megoldás szolgálja.

Az egyik az, hogy a munkaszerződésben feltétlenül meg kell állapodni a munkakörben és a személyi alapbérben. A másik az, hogy a munkaviszony fennállása alatt a munkakör és a személyi alapbér — a fegyelmi büntetéstől eltekintve — csak a dolgozó hozzájárulásával módosítható. E szabály alól csak nagyon szűk körben van kivétel, nevezetesen a dolgozó — indokolt esetben — munkakörébe nem tartozó munkát is köteles átmenetileg ellátni. Ez azonban beosztására, korára, egészségi állapotára vagy egyéb körülményeire tekintettel reá aránytalan sérelemmel nem járhat, és nem sértheti eredeti munkaköre szerinti munkabéréhez való jogát. A személyi alapbért pedig a munkáltató — a fegyelmi büntetéstől eltekintve — egyoldalúlag csak akkor módosíthatja, ha azt a bérrendszer vagy bérforma megváltoztatására tekintettel megteheti, illetve kénytelen megtenni.

e) A munkavégzési és foglalkoztatási jog és kötelezettség; anyagi és fegyelmi felelősség. A dolgozó legfontosabb kötelezettsége a munkavégzési kötelezettség. A dolgozó köteles a kijelölt időben és helyen munkára képes állapotban megjelenni, és a munkaidőt a részére kijelölt helyen munkában tölteni. Köteles továbbá a munkakörébe tartozó munkát képességei teljes kifejtésével, az elvárható szakértelemmel és gondossággal végezni, az állami, szolgálati, illetőleg üzemi titkot megtartani. Ezen túlmenően sem közölhet illetéktelen személlyel olyan adatot, amely munkaköre betöltésével összefüggésben jutott tudomására, és amelynek közlése a vállalatra vagy más személyre hátrányos következménnyel járhat. Munkáját az arra vonatkozó szabályoknak és előírásoknak, felettese utasításainak, valamint a szakmai szokásoknak megfelelően köteles elvégezni.

Lényeges vonása azonban a szocialista munkaviszonynak, hogy az nem biztosít tulajdonosi jellegű rendelkezési, illetve felhasználási jogot a dolgozó munkaereje fölött, hanem annak felhasználása csak a szocialista munkaviszony társadalmi rendeltetésének megfelelően, ennek korlátai között történhet. Ezért a munkajog meghatározta, hogy milyen időbeli és területi keretek között köteles a dolgozó munkát végezni, illetve a munkáltató utasításait teljesíteni.

Ha a dolgozó valamely kötelezettségét vétkesen megszegi, ezért fegyelmi felelősség terheli. Károkozás esetén anyagi felelősséggel is tartozik, de gondatlanság esetén — ez is lényeges sajátossága a munkajognak — csak korlátozott mértékben felel.

A szocialista munkajogviszony alapján nemcsak a dolgozót terheli munkavégzési kötelezettség, hanem a munkáltatót is terheli a foglalkoztatásnak és a megfelelő munkafeltételek megszervezésének kötelezettsége. Ennek megfelelően a munkajog szabályai elrendelik, hogy a vállalat köteles a dolgozót munkával ellátni, a munka megfelelő, egészséges és biztonságos végzésének a feltételeit biztosítani, valamint a munkavégzés módjára vonatkozó szükséges iránymutatást megadni. Köteles támogatni a dolgozóknak a jobb és termelékenyebb munka végzésére irányuló törekvéseit.

f) A díjazáshoz való jog.

fa) A szocialista munkajog egyik legfontosabb feladata, hogy biztosítsa a végzett munka mennyiségének, minőségének és társadalmi hasznosságának megfelelő díjazást. Ennek érdekében a munkajog nagyon differenciált díjazási rendszert alakított ki. Ebben a körben azonban figyelmet érdemel, hogy a munkajog ezen az elven belül vagy azt kiegészítve még több fejlődési tendenciának is eleget kíván tenni. Ezek közül a legfontosabbak a következők:

A diszkrimináció általános tilalmának megfelelően az egyenlő munkáért egyenlő bér elve azt szolgálja, hogy az egyes dolgozók az egyenlő munkáért egyenlő bért kapjanak, különösen pedig azt, hogy a nők és a fiatalok is egyenlő bért kapjanak egyenlő munkáért. Megvalósulásuk érdekében jogi eszközök is létrejöttek. Ilyennek tekinthető például az a megoldás, amely mellőzhetetlen erővel határozza meg a díjazás alsó és felső határát, továbbá a dolgozók, illetve a munkák ún. „besorolásának" a szabályait. Itt említhető meg az a szabály is, amely szerint mindenkit az általa ténylegesen végzett munka szerint kell díjazni. A bérkategória alsó és felső határa között azonban még mindig megvalósulhat a diszkrimináció,

meg lehet sérteni az egyenlő munkáért egyenlő bér elvét. A különböző társadalmi szervek politikai joga és kötelessége, hogy ennek megakadályozása érdekében fellépjenek. A szakszervezet számos jogi eszközzel is rendelkezik a munkáltató szervezetekkel szemben, és többek között kifogással is élhet. Jogi eszközöket alkalmazhat az ügyészség is. Mindezek bizonyítják, hogy mennyire szükség van jogi, társadalmi és politikai eszközökre az egyes hátrányos gazdasági-társadalmi tendenciákkal szemben. Éppen ezért a társadalmi szervek — főleg a szakszervezetek — szerepe különösen előtérbe lép azokban az esetekben, azokon a területeken, ahol a jog nem tud megfelelő eszközöket rendelkezésre bocsátani.

Fontos elvnek, illetve követelménynek tekinthetjük azt is, hogy a díjazási rendszer, illetve annak jogi szabályozása meghatározza a munkabér minimumát annak érdekében, hogy a dolgozók és az általa eltartott családtagok anyagi és kulturális szükségleteiket egy bizonyos színvonalon mindenképpen kielégíthessék. Ez jogi formában úgy valósul meg, hogy a díjazási rendszer — lényegében minden munkakörre, illetve munkára vonatkozóan — mellőzhetetlen erővel meghatározza a díjazás minimumát.

A díjazás minimumának a meghatározásától meg kell különböztetni azokat a jogszabályokat, amelyek szociálpolitikai vagy egyéb meggondolások alapján garantálják, hogy a dolgozó — a jogszabályban meghatározott okokból, illetve esetekben — díjazásban részesüljön annak ellenére, hogy munkát nem végez. Ilyen ok lehet pl. állampolgári kötelezettség teljesítése, fizetett szabadság, állásidő, vagy ha a dolgozó azért nem tud, vagy nem köteles munkát végezni, mert a vállalat nem teljesíti foglalkoztatási vagy megszervezési kötelezettségét, nem tartja meg a munkavédelem szabályait, vagy a dolgozó jogszerűen tagadja meg a vállalat utasítását stb. Hasonló megoldások érvényesülnek akkor is, ha a dolgozó — saját hibáján kívül — nem megfelelően végzi munkáját, az általa gyártott termék selejt stb.

fb) A díjazáshoz való jogot kiegészítik a díjazás szűkebb értelemben vett védelmét szolgáló megoldások. A legfontosabbak a következők:

A bírói végrehajtással, a munkáltató szerv által gyakorolható levonással, sőt a dolgozó saját rendelkezéseivel, így például az engedményezéssel, sőt a lemondással szemben is a jogrendszer garantálja, hogy a dolgozó a díjazásának egy meghatározott részét mindenképpen megkapja. Meghatározza ugyanis, hogy a díjazásnak hány százalékát kell mentesíteni a bírói foglalás, illetve a munkáltatói levonás alól. E százalékon túlmenően beszámításnak vagy visszatartásnak sincs helye a munkáltató részéről. Ide sorolhatók még a díjazáshoz való jog védelmét szolgáló egyéb — a munkabér esedékességére, elszámolására és kifizetésére vonatkozó — tilalmak és előírások. Itt említhető meg az is, hogy a szocialista munkajog gondatlan károkozás esetén korlátok közé szorítja a dolgozó anyagi felelősségét, mert csak átlagkeresetének meghatározott mértéke erejéig felel. Szándékos károkozás esetén viszont a dolgozó a teljes kárt köteles megtéríteni. Kivételesen a dolgozó vétkességére tekintet nélkül teljes anyagi felelősséggel tartozik a visszaszolgáltatási vagy elszámolási kötelezettséggel átvett olyan dolgokban bekövetkezett hiányért, amelyeket állandóan őrizetében tart, kizárólagosan használ vagy kezel. Mentesül azonban a felelősség alól, ha a hiányt elhárithatatlan külső ok idézte elő. A dolgozó védelmét szolgálja az is, hogy a munkáltató a tévesen kifizetett díjazást bizonyos esetekben csak rövid időn belül követelheti vissza.

fc) A felsorolt elvek és jogi megoldások főleg szociálpolitikai követelményekre tekintettel egészítik ki a végzett munka szerinti elosztás elvét, s így tulajdonképpen már a jövedelem- és életszínvonal-politika eszközei.

A díjazási rendszer egészére pedig az a fejlődési tendencia jellemző, hogy a dolgozó díjazása meghatározott mértékben attól is függ, hogy a vállalat milyen eredménnyel végezte tevékenységét, és hogy ehhez a dolgozó milyen mértékben járult hozzá.

g) A jóléti és kulturális szolgáltatásokra irányuló jog. Szorosan kapcsolódnak a díjazáshoz való joghoz a jóléti, a kulturális stb. szolgáltatásokra, a sportolásra stb. irányuló jogosultságok és lehetőségek. A szocialista állam ezek egy részét saját maga biztosítja az általa fenntartott intézményekkel. Másik részét pedig a szocialista vállalat nyújtja a vele munkaviszonyban álló dolgozóknak. Ennek a megoldásnak az előnye főleg két vonatkozásban nyilvánul meg. A dolgozókat jobb munkára ösztönzi, és előmozdítja a munkahelyhez való hűséget is, ha a dolgozók a vállalat eredményes tevékenysége alapján különböző jóléti és kulturális szolgáltatásokban részesülhetnek, éspedig az eredményesség mértékének arányában. A munkahelyhez való hűséget pedig az mozdítja elő, hogy egyes szolgáltatások elnyerése, esetleg mértékük is attól függ, hogy a dolgozó mennyi ideje áll a vállalattal munkaviszonyban. A másik előnye e megoldásnak, hogy a vállalatnál, ahol a dolgozókat jól ismerik, jobban el tudják bírálni, hogy a dolgozó kiérdemelt-e olyan szolgáltatásokat, amelyekre feltétlen alanyi jogosultsága nincs, vagy hogy egyes juttatásokra — szociális szempontból — kik vannak nagyobb mértékben ráutalva. A legfontosabb jóléti és kulturális szolgáltatások a következők: a dolgozók művelődésének és társadalmi tevékenységének előmozdítása (például kultúrotthon, üzemi könyvtár, sporttelep létesítése), különböző szociális intézmé-

nyek (bölcsőde, óvoda, orvosi rendelő stb.) fenntartása, kedvezményes üdülés, üzemi étkezés, segély, előleg, természetbeni juttatás, kedvezményes beszerzés, munkásszállás biztosítása, lakásszerzés segítése stb.

h) Az egészséges és biztonságos munkafeltételekhez való jog. A munkavédelem különböző megoldásai szolgálják az egészséges és biztonságos munkafeltételek megteremtését. Ezek különösen a következők: Már az üzemek, gépek, felszerelések, technológiai folyamatok tervezésekor, majd pedig a kivitelezés rendjén figyelembe kell venni az óvórendszabályok és szabványok előírásait, a különböző balesetelhárítási, egészségügyi és szociális rendelkezéseket. Ennek érdekében üzem és más létesítmény, berendezés, gép, anyag vagy egyéb munkaeszköz használatba vétele csak az egészséges és biztonságos munkavégzés követelményeinek megtartásával történhet. Ha azonban ennek ellenére is fennáll még a dolgozó egészségét vagy testi épségét fenyegető veszély, ezt a megfelelő feltételek, elsősorban a műszaki feltételek biztosításával, a munka helyes megszervezésével kell kiküszöbölni, ha pedig ezen túlmenően szükséges, megfelelő védőintézkedéseket is foganatosítani kell.

A munkavédelmet szolgálják továbbá a nőket, különösen a terhes és szoptató nőket, a fiatalkorúakat és meghatározott betegségben szenvedő személyeket védő különböző alkalmazási, foglalkoztatási, beosztási és áthelyezési tilalmak, az előzetes és időszakos orvosi vizsgálat.

Annak érdekében, hogy a dolgozók a munkavédelmi szabályokat elsajátítsák, a vállalat köteles a munkavédelmi oktatást megszervezni. Különösen fontos a megfelelő munkavédelmi felügyelet, és hogy a felügyelők megfelelő jogkörrel rendelkezzenek. A felügyelők ellenőrzést tarthatnak, kötelezhetik a vállalatot a hiányosságok megszüntetésére, megtilthatják a dolgozó foglalkoztatását, ha az a munkavédelem szabályaiba ütközik. Közvetlenül fenyegető veszély elhárításáig felfüggeszthetik a vállalat, üzemrész, gép stb. működését. A munkavédelmi szabályok megszegése esetén pénzbírságot szabhatnak ki, büntető, szabálysértési, fegyelmi stb. eljárás megindítását kezdeményezhetik.

A munkavédelmi szabályok megtartását mozdítja elő az is, hogy megszegésük esetén a felelős személyt, illetve a vállalatot büntetőjogi, fegyelmi és anyagi felelősség terheli, és egyéb joghátrányok is bekövetkezhetnek.

i) A pihenéshez való jog. Ezt a jogot a munkaidő szabályozása, a túlmunka korlátozása, a munkaközi szünet, a napi pihenőidő, a heti pihenőnap, a munkaszüneti napok és az évi fizetett szabadság szolgálják.

j) A dolgozó nők fokozott védelme. Ennek a fontos érdeknek az érvényesülését szolgálják a következő intézmények, illetve rendelkezések: Nem szabad nőt olyan munkára alkalmazni, amely testi alkatára tekintettel reá hátrányos következményekkel járhat. Terhességétől kezdve pedig nem szabad egészségére káros munkakörben foglalkoztatni, sőt ezen az eseten kívül is, a terhesség negyedik hónapjának kezdetétől a szoptatás hatodik hónapjának végéig kérelmére — orvosi vélemény alapján — olyan munkakörben kell ideiglenesen áthelyezni, amely állapotának egészségügyi szempontból megfelel. Az új munkakörben a dolgozó nő keresete egyik esetben sem lehet kevesebb, mint amennyi az előző átlagkeresete volt. Fokozott védelmet jelentenek a beosztási, felmondási és áthelyezési tilalmak, továbbá a különböző szabadságok és szabad idők, mint a szülési, a gyermekgondozási, és a gyermekápolási szabadság, a szoptatási munkaidőkedvezmény és a háztartási szabadnap. Ez utóbbitól eltekintve a felsorolt szabadidőkre átlagkereset, táppénz vagy segély jár.

k) A fiatalkorúak fokozott védelme. A fiatalkorút nem szabad olyan munkára alkalmazni, amely testi alkatára, illetőleg fejlettségére tekintettel reá hátrányos következményekkel járna. Ezt szolgálja az előzetes és az időszakos orvosi vizsgálat is, továbbá az éjszakai munka, a túlmunka és a készenlét tekintetében fennálló foglalkoztatási és beosztási tilalmak. További védelmet jelent, hogy 16 éven aluli fiatalkorú első munkaviszonyba lépéséhez törvényes képviselőjének hozzájárulása is szükséges, és hogy a korlátozottan cselekvőképes személy munkaviszonyát a törvényes képviselő azonnali hatállyal megszüntetheti, ha a munkaviszony fenntartása annak életét, egészségét vagy testi épségét veszélyeztetné, vagy egyébként reá káros következményekkel járna. A fiatalkorút pótszabadság is megilleti.

l) Az általános és szakmai képzéshez, illetve továbbképzéshez való jog. Mint a munkajog sok más intézménye, az ebbe a körbe tartozó megoldások is mind a munkáltató, mind pedig a dolgozó érdekeit is szolgálják. A vállalat ugyanis a szakemberszükségletének tervszerű biztosítása érdekében tanulmányi szerződéseket köthet, amelyekben kötelezi magát, hogy a tanulmányok alatt támogatást biztosít, a másik fél pedig vállalja, hogy a megállapodás szerinti tanulmányokat folytatja, és a képzettség megszerzése után meghatározott időn keresztül a vállalatnál dolgozik. A továbbtanulást pedig az mozdítja elő, hogy a munkájuk mellett továbbtanuló dolgozókat — a jogszabályban meghatározott esetekben — kedvező munkabeosztás, munkaidőkedvezmények, tanulmányi szabadságok és utazási költségtérítés illetik meg. Maga a vállalat is szervez olyan munkamódszer-átadást és tanfolyamokat, amelyek a képzést, illetve a továbbképzést szolgálják.

m) A társadalmi tulajdon gyarapítása és védelme. A vállalat eredményes tevékenysége és

a dolgozók keresetének emelkedése szempontjából is fontos érdek fűződik ahhoz, hogy a vállalat köteles legyen támogatni a dolgozóknak a jobb és termelékenyebb munka végzésére irányuló törekvéseit, így például a termelési és az egyéb tanácskozásokon elhangzott hasznos javaslatok megvalósításával, a szocialista brigádmozgalom és munkaverseny támogatásával, az újítások és találmányok kidolgozásának és bevezetésének előmozdításával stb. A társadalmi tulajdon gyarapítását és védelmét szolgálják továbbá a munka jó megszervezése, irányítása és ellenőrzése, a fegyelmi és az anyagi felelősség szabályai is.

n) Az üzemi demokrácia biztosítása. Külön foglalkozunk majd az üzemi demokráciának azokkal a megoldásaival, amelyek lehetővé teszik, hogy a dolgozók közvetlenül és szakszervezeteik közvetítésével részt vehessenek munkafeltételeik szabályozásában, különösen a gazdálkodó szervezetek tevékenységének megtervezésében és megszervezésében, irányításában és ellenőrzésében, az általános jellegű kérdések és a munkaügyi viták elintézésében.

o) Az anyagi ellátáshoz való jog. Ha a dolgozó egészben vagy részben, ideiglenesen vagy véglegesen elveszti munkaképességét, a társadalom számára egészségügyi, továbbá anyagi ellátást biztosít a társadalombiztosítás és az egészségügy különböző szolgáltatásaival.

2. Az általános rendelkezések.

Az ún. „általános rendelkezéseket" maga az 1967. évi munka törvénykönyve fogalmazza meg:

a) Az érdekek összhangjának biztosítása. A munka törvénykönyve szerint a munkajog szabályait a társadalmi és az egyéni érdekek összhangjának biztosításával kell alkalmazni. A vállalat, a vállalati kollektíva, ennek egyes csoportjai és tagjai között, ha nem is antagonisztikus jelleggel, de érdekütközések keletkezhetnek. Ilyen esetekben meg kell oldani az érdekek optimális összehangolását, ide értve azt az esetet is, amidőn a társadalmi érdek például az egyén érdekében a vállalati érdek fölé rendelését igényli, vagy fordítva. Ha a konkrét esetben nem sikerült az optimális összhangot megvalósítani, ez jogellenes helyzetnek minősül, ami alapul szolgál a konkrét jognyilatkozat, döntés, utasítás, rendelkezés stb. megtámadására, illetve érvénytelenítésére a munkaügyi vitákat eldöntő szerv előtt. Ennek különös jelentősége van olyan esetekben, amidőn a munkáltató látszólag rendeltetésszerűen gyakorolja valamely jogát, de ez az adott esetben mégis megbontja az érdekek összhangját, vagy pedig olyan döntésről, intézkedésről stb. van szó, amelyet a munkáltató mérlegelési, illetve utasítási jogkörében egyébként megtehet, de ez az adott esetben sérti a szocialista erkölcsnek megfelelő bánásmódot.

b) A joggyakorlás módja. A második általános szabály abból indul ki, hogy a jogosultságok nem abszolút jellegűek. Kimondja, hogy a kódexben megállapított jogokat társadalmi rendeltetésüknek megfelelően kell gyakorolni. A joggal való visszaélés tilos. Azt, akinek terhére a visszaélés történt, emiatt hátrány nem érheti. Aki jogával visszaélt, az ezért alkalmazott felelősségre vonáson felül viselni tartozik a visszaélés elhárításának következményeit. Rendeltetésével kerül ellentétbe például a felmondási jog gyakorlása, ha a munkáltató azért mond fel, mert a dolgozó többször bírálattal élt. A rendeltetésével ellentétes jognyilatkozat, döntés, intézkedés, utasítás stb. érvénytelen, tehát helyre kell állítani az eredeti állapotot, így például a megszüntetett munkaviszonyt, és a dolgozó igényelheti a hátrányok jóvátételét.

c) Az együttműködés kötelezettsége. A harmadik általános szabály szerint a jogok gyakorlása és a kötelezettségek teljesítése során a vállalatnak és a dolgozóknak kölcsönösen együtt kell működniük. Ennek érdekében mindegyik fél köteles az elvárhatóságnak megfelelően mindent megtenni, hogy a másik fél kötelezettségeit megfelelően teljesíthesse, kárt ne szenvedjen. Így például a vállalat köteles a foglalkoztatás és a munka megszervezése területén a dolgozóval olyan értelemben együttműködni, hogy a munkavégzési kötelezettségét megfelelően teljesíthesse. A dolgozó köteles együttműködni a vállalattal abban, hogy fegyelmezett munka folyék, a társadalmi tulajdont károsodás ne érje, a vállalat tevékenysége eredményes legyen. Vagy például a munkaszerződés érvénytelensége esetén a vállalat és a dolgozó is köteles mindazt megtenni az érvénytelenség orvoslása érdekében, ami az adott helyzetben elvárható.

III. A szabályozás története és rendszere.

1. A szabályozás története. 2. A szabályozás rendszere.

1. A szabályozás története.

a) A magyar munkajog szabályozásának, megoldásainak, gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai hatásának fejlődését két olyan oldalról megközelítve lehet elemezni és értékelni, amelyek egymással kölcsönhatásban állnak. Gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai helyzetünk meghatározza, hogy milyen jogi megoldások alakíthatók ki azzal a megalapozott reménnyel, hogy azok a valóságban — legalább is viszonylag magas hatásfokkal — megvalósuljanak. A másik oldalon pedig annak a kérdésnek van jelentősége, hogy munkajogunk intézményei, az egyes megoldások milyen mértékben, milyen ütemben fejlesztik gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai viszonyainkat a szocializmus teljes felépítésének irányában.

b) A szocialista jellegű szabályozás már a Tanácsköztársaság munkajogi jogalkotásával

megkezdődött. A Tanácsköztársaság kinyilvánította a munkához való jogot és a társadalom munkájában való részvétel kötelezettségét. Meghatározta a munkaidő felső határát, fizetett szabadságot biztosított, szabályozta a felmondási időt és a felmondási illetményeket. Megkezdte a szocialista teljesítménybérrendszer bevezetését, felemelte a munkabéreket, és fokozott gondot fordított a munkafegyelem megszilárdítására. Jóléti és kulturális szolgáltatásokat biztosított a dolgozóknak, megjavította a munkavédelmet. A társadalombiztosítás fejlesztésével fokozta a dolgozók anyagi ellátásáról való gondoskodást munkaképtelenség esetére. Demokratizálta a társadalombiztosítási igazgatást, továbbá a munkaügyi bíróság szervezetét és eljárását. Lehetőséget biztosított arra, hogy a dolgozók, illetve a szakszervezetek ellenőrzést gyakoroljanak a tőkés vállalatok tevékenysége felett, és hogy annak igazgatásába beleszólhassanak.

A Tanácsköztársaság bukása után a Horthy-rendszer visszavonta mindazt, amit a proletárdiktatúra négy és fél hónap alatt a dolgozóknak nyújtott, sőt különösen a II. világháborút megelőzően és a háború alatt bevezetett sok olyan intézkedést, amelyek a munkaszervezet fasizálását jelentették.

c) A felszabadulástól kezdve mindaddig, amíg a politikai hatalom a dolgozó nép kezébe nem került, és még nem következett be a termelési eszközök állami tulajdonba vétele, a munkajogi szabályozás főleg arra törekedett, hogy a maga sajátos eszközeivel előmozdítsa a munka szervezése területén is a feudalizmus és a fasizmus maradványainak megszüntetését, korlátozza a kizsákmányolást és megvalósítsa a dolgozók politikai és gazdasági követeléseit. Sőt már ebben a fejlődési szakaszban megkezdődött a szocializmus építését szolgáló egyes intézmények fokozatos kialakítása, így különösen az üzemi bizottság hatáskörének és a kollektív szerződések megkötésének szabályozása, továbbá különböző munkavédelmi, jóléti és kulturális szolgáltatások előírása stb. Ebben a fejlődési szakaszban tehát a magyar munkajog elsősorban a tőkés osztály elleni harcot szolgálta. A munkaviszony szabályozása azonban előre is tekintett, és már a tőkés gazdálkodás keretei között megkezdte a szocialista munkajog egyes intézményeinek kialakítását.

Az 1948-as és a további államosításokkal a termelés eszközeinek zöme állami tulajdonba került. Az így kialakult szocialista szektorban megszűnt a kizsákmányolás, és létrejött az a talaj, amelyen a szocializmus gazdasági-társadalmi törvényszerűségei kibontakozhattak. Az államosítással a munkásosztály az üzemek gazdájává vált, és az üzemeken belül a tőkés és a munkás antagonisztikus érdekellentéte helyébe az a lehetőség lépett, hogy kialakuljon a társadalom, a vállalat és az üzemben dolgozók érdekeinek összhangja. Ezekkel a fejleményekkel kölcsönhatásban megkezdődhetett a szocialista munkajogi szabályozás és a munkajognak mint önálló jogágazatnak a kialakulása is.

A termelőeszközök társadalmi tulajdona alapján ugyanis az állami szektorban a munkaerő árujellege és az értéktöbblet egyéni elsajátítása megszűnt. Ennek következtében a munkaerő kifejtésének, illetve felhasználásának a viszonya kiszakadt az áruviszonyok köréből, önálló kategóriává, a szocialista gazdálkodó, igazgatási és társadalmi szervezetek (a következőkben: vállalat vagy munkáltató) közvetítésével a társadalom munkájában való részvétel és a nemzeti jövedelemből való részesedés, továbbá fokozatosan a vállalati tevékenység megtervezésében, megszervezésében és ellenőrzésében való részvétel viszonyává vált. Társadalmi méretekben is kialakult a szocialista munkaszervezet irányítása, megszervezése és ellenőrzése, ami munkajogi szabályozást is igényelt. Ezzel kialakult a társadalmi viszonyoknak az áruviszonyoktól elkülönült, meghatározott köre. Nem volt már akadálya a sajátos alapelvek és megoldási módszerek kialakulásának sem, sőt kibontakoztak azok a gazdasági, társadalmi és politikai feltételek, amelyek nemcsak lehetővé, de objektíve is szükségessé tették a szocialista vállalat és a vállalati kollektíva tagjai között fennálló viszonyra és az azzal szorosan összefüggő egyéb társadalmi viszonyokra vonatkozó sajátos megoldási módszerek kialakulását és a jogszabályanyag egységes jogágazatba való foglalását, vagyis a munkajognak mint önálló jogágazatnak kialakulását.

d) Magyarországon a munkajognak mint önálló jogágazatnak a fokozatos kibontakozása is több fázisban valósult meg:

Az 1949-ben életbe lépett alkotmány a munka társadalmi megszervezésének a területén is rögzítette a már elért eredményeket és kijelölte a további fejlődés követelményeit. Az alkotmány azonban csak a legfontosabb munkajogi alapelveket határozta meg, és így a munkajogi jogalkotásra várt az a feladat, hogy részletes szabályozással biztosítsa a már elért eredmények érvényesülését, elősegítse a további fejlődést szolgáló követelmények megvalósulását.

A termelési eszközök zömének társadalmi tulajdona és a szocialista tervgazdálkodás azt is lehetővé, sőt szükségessé is tette, hogy a munkaviszonyokat és azok megszervezését alapvetően a szocialista állam szabályozza. Megérett tehát a helyzet a munkajogi szabályok egységes rendszerbe való összefoglalására, az első munka törvénykönyve megalkotására. Az első munka törvénykönyve, az 1951. évi 7. sz. tvr. tételes szabályok formájában megfogalmazta a munkajog legfontosabb alapelveit, meghatározta a szakszervezetek jog-

körét, részletesen szabályozta a munkaviszony keletkezését, módosítását és megszüntetését, magába olvasztotta a kollektív szerződéseknek a munkaviszony tartalmára vonatkozó rendelkezéseit. Mindezek következtében kialakult a szocialista jellegű egységes munkajogi kódex, amely lényegében összefoglalta a már elért eredményeket, és ezzel megvetette a további fejlődés alapját.

A párt 1953. júniusi határozatai azonban — a munka törvénykönyve életbe lépése óta eltelt majdnem két év tapasztalatai alapján — rávilágítottak arra, hogy a munka törvénykönyve eredeti szabályai nem voltak alkalmasak minden vonatkozásban arra, hogy a munka törvénykönyve jogpolitikai feladatait maradéktalanul megvalósítsák. Így például az egyik hiányosság az volt, hogy a munka törvénykönyve szabályai nem szervezték meg kielégítő eszközökkel a munka törvénykönyvében meghatározott jogok és törvényes érdekek megvalósulásának jogi biztosítékait, a jogok érvényesítésének és a jogsérelmek orvoslásának jogi eszközeit, a vállalattal szemben alkalmazható szankciórendszert. Egy másik problémát az jelentett, hogy a korábban kialakult, túlzott mértékű központi irányítás a munka törvénykönyve megoldásaiban is kifejezésre jutott, és ez már nem felelt meg az 1953-ig bekövetkezett változásoknak, amelyek egyes hatáskörök decentralizálását, illetve a vállalatok nagyobb fokú önállóságát igényelték. Ezeken a hiányosságokon igyekezett segíteni a munka törvénykönyve módosítása, illetve kiegészítése, az 1953. évi 25. sz. tvr. és az 53/1953. (XI. 28.) M. T. sz. végrehajtási rendelet. Az új szabályozás lényege az volt, hogy gazdagította és erősítette a dolgozók alanyi jogosultságait, továbbá olyan jogi eszközöket bocsátott a dolgozók és a dolgozók érdekképviseleti szervei, a szakszervezetek rendelkezésére, amelyek erőteljesebben biztosították a dolgozók jogainak és törvényes érdekeinek megvalósulását. Ezenfelül az új szabályozás megnövelte az államigazgatási szervek, továbbá a vállalatok és hivatalok vezető dolgozóinak a felelősségét a dolgozók jogainak és törvényes érdekeinek megvalósulásával kapcsolatban. Ezt követően számos új jogszabály jelent meg, amelyek a szocialista demokrácia kibontakozásának és fejlődésének általános tendenciáján belül a vállalat keretei között az üzemi demokrácia kialakulását szolgálták, vagyis azt, hogy a vállalati kollektíva, ennek tagjai, illetve ezek képviseletében a szakszervezet, nagyobb mértékben vehessenek részt a vállalati tevékenység megtervezésében és irányításában, megszervezésében és ellenőrzésében, a munkafeltételek szabályozásában és a munkaügyi viták elintézésében.

1967-ben új kódex került megalkotásra, az 1967. évi II. törvény, a második munka törvénykönyve. Erre azért volt szükség, mert a gazdaságirányítás reformja a munkaszervezet területén is számos vonatkozásban új koncepciókat és megoldásokat igényelt. A munka törvénykönyve indokolása szerint a régi munka törvénykönyve még a centralizált, utasításon alapuló gazdálkodási rendszerre épült, és bár szabályai egy részét az időközben végrehajtott módosítások korszerűsítették, ezen az alapvető vonásán nem változtattak. Emellett az 1951 óta végrehajtott módosítások mind a törvénykönyvet, mind a végrehajtási rendeletet áttekinthetetlenné és egyes részeiben ellentmondásossá is tették.

Az 1967. évi munka törvénykönyve mind a szabályozás tartalma, mind a szabályozás rendszere tekintetében lényeges változásokat hozott. Az új munka törvénykönyve tartalmi változásai főleg két — egymással egységet alkotó — alapvető fejlődési tendenciát kívántak szolgálni. Az egyik fejlődési tendencia lényege az volt, hogy megnövekedett a vállalatok önállósága a gazdálkodás területén. Meg kellett tehát teremteni ennek a nagyobb önállóságnak a feltételeit a munkaerő-gazdálkodásnak, a díjazásnak, a jóléti és kulturális szolgáltatásoknak, a munkáltatói jogosultságok gyakorlásának a területén részben a felügyeleti szerv, részben a dolgozók irányában. Ez azt is jelentette, hogy megnövekedett az a kör, amelyen belül az igazgató általában munkáltatói jogosultságokat gyakorolhatott, különösen pedig mérlegelés alapján intézkedhetett a kollektíva és annak tagjai irányában. Másfelől pedig — mindezekkel párhuzamosan — szélesíteni és erősíteni kellett a dolgozók és a kollektíva egyéni, illetve kollektív jellegű jogosultságait, hatékonyabb jogi megoldásokat kellett kidolgozni jogosultságaik és törvényes érdekeik érvényesítésére és védelmére, és mindezekkel kapcsolatban bővíteni és erősíteni kellett a szakszervezeti jogosultságokat.

Ebben az összefüggésben különösen fontos, hogy a szocialista munkajog optimális mértékben összhangba hozza a társadalom, a vállalat, a vállalati kollektíva, továbbá ezen belül az egyes csoportok, rétegek és az egyes dolgozók érdekeit. Amennyire ez lehetséges, maguk a munkaviszonyra vonatkozó szabályok egyéni alanyi jogosultságok és kötelezettségek formájában határozzák meg ezeknek az érdekeknek az összehangolását, adott esetben hierarchiáját, tehát például azt is, hogy a konkrét helyzetben az egyéni érdek köteles-e engedni a vállalatinak vagy fordítva. Ha például a dolgozó nem megfelelően végzi a munkáját, a vállalati érdek azt igényli, hogy a vállalat egyoldalúlag is megszüntethesse a munkaviszonyt, vétkes kötelezettségszegés esetén pedig még fegyelmi szankcióval is sújthassa a dolgozót stb. A dolgozó egyéni érdekét szolgálják viszont a vállalati érdekkel szemben a különböző felmondási tilalmak és korlátozások.

Sok esetben azonban a munkaviszonyra vonatkozó szabályok — különböző okokból — nem tudnak az érdekek védelmére és érvényesítésére klasszikus értelemben vett egyéni alanyi jogosultságokat biztosítani, főleg akkor, ha a kollektíva érdekeiről van szó. Egyes rendelkezések, pl. a jogszabály által meghatározott körben a vállalat részére lehetővé teszik, hogy egyoldalúlag is változtathasson a dolgozó jogi helyzetén, így különösen fegyelmi büntetés kiszabásával, továbbá megengedi, hogy a vállalat a munka végzésére vonatkozóan kötelező utasításokat adhasson, bizonyos körben pedig mérlegelési jogköre alapján úgy dönthessen, hogy az ellen a dolgozó egyénileg panasszal ne élhessen, tehát egyéni munkaügyi vitát ne kezdeményezhessen. Éppen ebben a körben van viszont különös jelentősége annak, hogy az 1967-es munka törvénykönyve kimondja, hogy a jogokat társadalmi rendeltetésüknek megfelelően kell gyakorolni, és hogy a joggal való visszaélés tilos. További lényeges korlátozást jelent, hogy a szakszervezet vállalati szervének joga van kifogást emelni nemcsak a munkaviszonyra vonatkozó szabályok megszegésével, hanem a szocialista erkölcsnek megfelelő bánásmódot sértő vállalati intézkedéssel szemben is. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a dolgozó ilyen esetben a mérlegelési jogkörben hozott döntéssel, pl. a felmondással vagy bármely utasítással szemben munkaügyi vitát kezdeményezhet. A szakszervezet is kifogást emelhet mindezekben az esetekben, sőt akkor is, ha nem valamely munkaviszonyra vonatkozó egyéni vagy kollektív jellegű jogosultságot sértettek meg, hanem akkor is, ha a vállalat munkaviszonyra vonatkozó szabályt nem is sértett meg, de az intézkedés a szocialista erkölcsnek megfelelő bánásmódot sérti, éspedig függetlenül attól, hogy ez a dolgozót, a kollektívát vagy ennek egy részét érinti. Ezek a jogi lehetőségek munkajogunk fejlődésének lényeges vonásai, mert éppen abban a körben nyújtanak jogi védelmet, amelyen belül a vállalat intézkedése azelőtt jogilag korlátlan volt. A különböző társadalmi szervek ezeken a jogi lehetőségeken túlmenően erőteljes politikai befolyást is gyakorolhatnak, különösen a szakszervezetek, a jogszabály által biztosított szakszervezeti jogosultságok felhasználásával. 1967 után tehát megnövekedett a vállalat önállósága a munkáltatói jogosultságok területén, de kialakultak azok a dogmatikai megoldások is, amelyek védelmet nyújtanak az esetleges túlkapásokkal, a joggal való visszaélésekkel szemben.

2. A szabályozás rendszere.

A munkajog tárgykörébe tartozó társadalmi viszonyok jogi szabályozását a következő sajátosságok jellemzik: a szabályozás differenciáltsága, a vállalati szintű szabályozás lehetősége és a dolgozók részvétele a szabályozásban.

a) A szabályozás differenciáltsága. A munkajog legfontosabb szabályai egyformán kiterjednek a munkaviszonyok valamennyi kategóriájára. Ezek között azonban olyan különbségek is mutatkoznak, amelyek egyes részletkérdések tekintetében tartalmi és alaki szempontból is differenciált szabályozást igényelnek. A differenciált szabályozást elsősorban az teszi szükségessé, hogy a munkaviszonyok különböző típusú, illetve jellegű szervezetekkel állnak fenn, állami gazdálkodó vagy igazgatási szervezetekkel, társadalmi szervezetekkel, szövetkezetekkel, magánmunkáltatókkal. Eltérő szabályozást igényelhetnek a népgazdasági ágazat, a vállalat, illetve a munkakör sajátosságai is. Ennek érdekében bizonyos kérdéseket iparági vagy vállalati szinten kell szabályozni. Kialakult tehát a szabályozásnak egy lépcsőzetes és alakilag differenciált rendszere. Az alapvető és általános jellegű szabályokat a munka törvénykönyve tartalmazza. Rendelkezései szinte kivétel nélkül minden munkaviszonyra kiterjednek. Lényegében ez vonatkozik a munka törvénykönyvének végrehajtását szolgáló minisztertanácsi rendeletre is, de ez inkább olyan vonatkozásokat érint, amelyeket gyorsabb változékonyságuk miatt helyesebb volt nem törvényben, hanem végrehajtási rendeletben szabályozni. Ebbe a körbe sorolhatók a munkaügyi, az egészségügyi és a pénzügyminiszter egyes rendeletei is. Az ágazati és vállalati sajátosságok által indokolt eltéréseket általában az ágazati miniszterek rendeletei, illetve a vállalati szinten alkotott különös szabályozási formák, a kollektív szerződés, a vállalati munkavédelmi szabályzat és a vállalat szervezeti és működési szabályzatai állapítják meg a magasabb szinten elhelyezkedő jogszabályok keretei között úgy, hogy azokkal ellentétesek nem lehetnek.

Ez a több szinten kialakuló különös szabályozás kiküszöböli vagy legalábbis csökkenti azt az ellentmondást, amely egyfelől a jognak a stabil szabályozásra irányuló törekvése, másfelől a gazdasági-társadalmi viszonyok viszonylag gyors változása között áll fenn.

b) A vállalati szintű szabályozás. Lényegében a szabályozás differenciáltságának megnyilvánulása a vállalati szintű szabályozás erőteljes kibontakozása. Ez a második sajátosság abból adódik, hogy az 1968-ban bevezetett gazdaságirányítási reform megnövelte a vállalatok önállóságát, ami lehetővé, de szükségessé is tette, hogy bizonyos kérdéseket vállalati szinten szabályozzanak a munkajogi különös szabályozási formák, a kollektív szerződés, a vállalati munkavédelmi szabályzat, továbbá a vállalat szervezeti és működési, nyereségrészesedési, törzsgárda stb. szabályzatainak felhasználásával.

c) A dolgozók részvétele a szabályozásban. Lényeges sajátosság, hogy a vállalat kollektívája és a szakszervezet részt vesz a dolgozók

élet- és munkakörülményeire vonatkozó szabályok megalkotásában. A Minisztertanács ilyen szabályt csak azután adhat ki, ha előzetesen a Szakszervezetek Országos Tanácsának a véleményét kikérte. Miniszter vagy vállalat ilyen szabályt érvényesen csak az érdekelt szakszervezettel egyetértésben adhat ki. A kollektív szerződést a vállalat köti meg a szakszervezet vállalati szervével, de annak tervezetét előzetesen meg kell vitatni a vállalati kollektívával. Mindez a szocialista és ezen belül a munkaszervezeti demokrácia lényeges megnyilvánulása. A jogszabály által meghatározott körben a Szakszervezetek Országos Tanácsa is kiadhat olyan szabályzatokat, amelyek az államigazgatási szervekre és az állampolgárokra kötelezőek.

A szabályozás rendszere tehát lehetővé teszi a differenciált szabályozást, a változások által igényelt gyors reagálást, a vállalati önállóság és a munkaszervezeti demokrácia érvényesülését.

IV. A munkajogviszony. 1. A munkajogviszony társadalmi szerepe és jellege. 2. A munkajogviszonyok differenciáltsága. 3. A munkajogviszony fogalma és elhatárolása. 4. A munkajogviszony alanyai. 5. A munkajogviszony szükséges és mellőzhetetlen tartalmi elemei. 6. A munkajogviszony legfontosabb tartalmi elemeit alkotó jogok és kötelezettségek.

1. A munkajogviszony társadalmi szerepe és jellege.

A szocialista munkajogviszony olyan jogi kapcsolat, amelyet a társadalmi tulajdonban álló termelőeszközökkel működő szocialista gazdálkodó, igazgatási, társadalmi stb. szervezet (a következőkben szocialista szervezet) a feladataiknak teljesítéséhez szükséges munkaerő biztosítása érdekében hoz létre. A szocialista szervezetek gazdasági, társadalmi és politikai jellegéből azonban az is következik, hogy tevékenységük nemcsak a szűk értelemben vett gazdasági, igazgatási, illetve társadalmi feladatok ellátásában nyilvánul meg, hanem kötelesek számos olyan jóléti, kulturális, képzési stb. feladatot is ellátni, amelyeket az állam kötelező erővel reájuk bíz. Ezek a másik oldalon mint a kollektívát, illetve tagjait megillető egyéni és kollektív jellegű jogosultságok jelentkeznek.

A dolgozó részére — a szocialista szervezet közvetítésével — főleg három fontos lehetőséget biztosít a munkajogviszony: a társadalom munkájában való részvételt, vagyis a munkához való jog megvalósulását; a díjazás, továbbá a különböző jóléti és kulturális szolgáltatások formájában a nemzeti jövedelemből való részesedést, a szocialista elosztáshoz való jog formájában; a szervezet tevékenységének megtervezésében és megszervezésében, irányításában és ellenőrzésében, a munkafeltételek szabályozásában és a munkaügyi viták elintézésében való részvételre irányuló jogot az üzemi demokrácia keretei között.

A szocialista munkajogviszony sem képzelhető el nagyon lényeges vagyoni vonatkozások nélkül, hiszen a dolgozó éppen a munkajogviszony alapján biztosítja magának és eltartásra szoruló családtagjainak az anyagi és kulturális szükségletek kielégítéséhez szükséges díjazást, öregség, rokkantság, betegség stb. esetére pedig a megfelelő anyagi ellátást. Az áruviszonyok és az értéktörvény tehát — különösen a dolgozók díjazásának közvetítésével — összefüggésben állnak a munkajogviszonnyal. Lényeges különbség azonban a kapitalista munkaviszonnyal szemben, hogy ezeket a vagyoni vonatkozásokat, mértékűket, a szolgáltatások és ellenszolgáltatások egymáshoz való arányát, a felelősség mértékét stb. nem az árucsere törvényei határozzák meg, hanem a szocializmus gazdasági-társadalmi törvényszerűségei, többek között a szocialista elosztás törvénye, amelyek hatására a szocialista munkajog alapelvei és szabályai elsősorban a dolgozók személyét, a dolgozói kollektíván belül kialakult státusát tartják szem előtt. Mindebből következik, hogy a szocialista munkajogviszony nem áruviszony, hanem személyi, közösségi jellegű viszony, mert a dolgozó mint a szocialista szervezet kollektívájának a tagja fejti ki munkavégzési és egyéb tevékenységét, ami sajátos jogosultságokat és kötelezettségeket alakít ki, többek között a később tárgyalásra kerülő kollektív jellegű jogosultságokat is.

2. A munkajogviszony differenciáltsága.

A munkaszerződés és a munkajogviszony egységes jelenségén, fogalmán és szabályozásán belül bizonyos differenciálásra van szükség, mert a munkaszerződések és a munkajogviszonyok részben eltérő körülmények között jönnek létre, részben különböző feladatok ellátását szolgálják, tehát bizonyos mértékben eltérő szabályozást is igényelnek. Ez a tételes szabályozás során abban nyilvánul meg, hogy a munka törvénykönyve valamennyi munkajogviszonyra egységesen vonatkozik, de ahol eltérő szabályozásra van szükség, ott az eltérő rendelkezést maga a munka törvénykönyve, főleg azonban az alacsonyabb szintű szabályok tartalmazzák.

A munka törvénykönyvének szabályai elsősorban a gazdálkodó szervezetek keretei között kialakuló munkajogviszonyokat tartják szem előtt, ezekre szabják rendelkezéseiket. Különösen azonban a különböző végrehajtási szabályok már figyelembe veszik, hogy egyes munkajogviszony-fajták részben eltérő szabályozást igényelnek. Ezen az alapon különbséget tehetünk az állami gazdálkodó szervezetekkel, a költségvetési rendszerben gazdálkodó szervekkel, ezen belül az államhatalmi

és az államigazgatási szervekkel, a bíróságokkal, az ügyészségekkel, az igazságszolgáltatás egyéb szerveivel, a közlekedés és a posta szerveivel, a fegyveres erőkkel és testületekkel, továbbá a rendészeti szervekkel, a társadalmi szervezetekkel, a mezőgazdasági és a kisipari szövetkezetekkel, a magánmunkáltatókkal fennálló munkajogviszonyok, továbbá számos egyéb olyan atipikus munkajogviszony között, amelyeket külön jogszabályok differenciáltan szabályoznak.

További különbségek állnak fenn a következő körülményekre tekintettel:

a) Részben eltérő szabályozást igényelnek a különböző népgazdasági ágazatok, szakmák és foglalkozási ágak eltérő sajátosságai.

b) A fizikai és a szellemi munka között fennálló lényeges különbségek csökkenőben, távlatilag megszűnőben vannak, mert a technika fejlődésével a fizikai munka is egyre nagyobb mértékben szellemi erőkifejtést is igényel. Mégis bizonyos vonatkozásokban eltérő szabályokat kell alkalmazni a fizikai, illetve a szellemi dolgozókra.

c) Bizonyos mértékben eltérő szabályok vonatkoznak a magasabb vezetőállású, a vezető vagy a felelős munkakörben dolgozókra, mert ezek a maguk területén munkáltatói jogokat is gyakorolnak, tehát jogkörük szélesebb, és felelősségük fokozott.

d) Eltérő szabályozást vonhat maga után a díjazás módja is annak megfelelően, hogy a dolgozó teljesítmény- vagy időbér-rendszer alapján kapja a díjazást.

3. A munkajogviszony fogalma és elhatárolása. Nemcsak a munkajog, hanem más jogágazatok is szabályoznak munka végzését is tartalmazó szolgáltatásokra irányuló jogviszonyokat, tehát lényeges azoknak az ismérveknek a megállapítása, amelyek segítségével a munkajogviszony fogalma meghatározható, és amelyek alapján a munkajogviszony elhatárolható a munka végzését is tartalmazó szolgáltatásokra irányuló, de más jogágazat hatálya alá tartozó jogviszonyoktól, mert ettől függ, hogy adott esetben a munkajog vagy pedig más jogágazat szabályait kell alkalmazni.

Ezt az elhatárolást megnehezíti, hogy különösen a polgári jogviszonyok és a munkajogviszonyok között gyakran csak úszó határok vannak, tehát nagyon sok határesettel találkozunk, amelyekkel kapcsolatban nehéz a minősítés kérdését megoldani.

A munkajogviszony fogalmának elhatárolásával és meghatározásával kapcsolatban a leggyakrabban előforduló munkajogviszonyokat tartjuk szem előtt, vagyis azokat, amelyek valamely szocialista gazdálkodó, igazgatási vagy társadalmi szervezet dolgozói kollektívájának keretei között a kooperációt igénylő közös feladat egy részének az elvégzésére irányulnak.

A legfontosabb ismérvek a következők:

a) A vállalkozási és a megbízási jogviszonynyal szemben a munkajogviszony általában nem egy eleve meghatározott konkrét mű, illetőleg munkaeredmény szolgáltatására, nem is egy eleve meghatározott konkrét ügy ellátására, hanem a munkafeladatok egy bizonyos, viszonylag tág körének az elvégzésére irányul. Ezért a munkaszerződés csak a munka fajtáját, a munkakört határozza meg.

b) A munkajogviszony alapján végzendő munkát általában a munka rendszeressége is megkülönbözteti a munka végzésére vonatkozó polgári jogi viszonyok alapján kifejtett munkától, mert a dolgozó általában állandó és folyamatos tevékenység formájában végzi a munkakörébe tartozó munkafeladatokat, mégpedig a munkakörére megállapított munkamértéknek, a törvényes munkaidőnek, a teljesítménykövetelményeknek, illetve ezek kombinációjának megfelelően.

c) A dolgozó munkafeltételeit, jogait és kötelezettségeit elsősorban a munkajog szabályai határozzák meg. Ezek a szabályok azonban csak a munka végzésének a kereteit állapíthatják meg. A dolgozó pedig a termelési vagy igazgatási folyamatból a munkakörébe tartozó részfeladatokat teljesíti, a többi dolgozó részmunkájával olyan összefüggésben, ahogyan azt a vállalati terv, a termelési és igazgatási folyamat bonyolult kapcsolatai szükségessé teszik. A jogszabály, de még a munkaszerződés sem alkalmas azonban arra, hogy e bonyolult összefüggések között — egyedül a munkakör kijelölésével — a dolgozó összes feladatait előre meghatározza, továbbá azt, hogy miként kell dolgozótársaival együttműködni. Ezért a munkáltatót feljogosítja arra, hogy a dolgozó munkáját megszervezze, a munkafeladatok elvégzésének a módját meghatározza. Ennek érdekében jogrendszerünk utasítási jogkörrel ruházza fel a munkáltatót; a dolgozót pedig arra kötelezi, hogy az utasításokat kövesse.

Az utasítási jog a munkajogviszonynak az a legsajátosabb vonása, differentia specifica-ja, amely leginkább alkalmas arra, hogy a munkajogviszonyt a munka végzésére irányuló polgári jogi viszonyoktól elhatárolja. Egy szervezett gazdálkodó, igazgatási szervezeten belül feltétlenül szükség van munkamegosztásra és együttműködésre és az ehhez szükséges hierarchikus struktúrára. Mindez utasítási jogkört is igényel. Ez szervezeti és jogi fölé- és alárendeltségi viszonyt hoz létre a szervezet és a dolgozó viszonyában, de csak a munkajogviszony fennállása alatt és csak a munkavégzés körében. Más vonatkozásokban, így például a munkaviszony létrehozása, módosítása és megszüntetése tekintetében a dolgozó mellérendeltségi helyzetben van, vagyis a szervezet nem kényszerítheti rá egyoldalúlag akaratát, hogy vele munkaszerződést kössön, azt módosítsa, vagy hogy munkajogviszonyát ne szün-

tesse meg. Az utasítási jogkör korlátozását jelenti az is, hogy az a munkaviszonyra vonatkozó szabályba nem ütközhet, így különösen a munkakörre, a munkaidőre, a munkavégzés helyére, a munkavédelemre, a nők, különösen a terhes és a szoptató nők, továbbá a fiatalkorúak fokozott védelmét szolgáló rendelkezésekbe. Különösen ebben a vonatkozásban van jelentősége annak is, hogy az utasítási jog is csak társadalmi rendeltetésének megfelelően gyakorolható és a vele való visszaélés tilos. Az utasítási jogkör túllépése esetén a dolgozó az utasítás teljesítését megtagadhatja, vagy az ellen panasszal élhet, a szakszervezet pedig kifogást is emelhet.

d) A kölcsönös szolgáltatások arányát illetően is lényeges különbség áll fenn a polgári jogi viszonyok és a munkajogviszony között. Az előbbiekben — minthogy vagy áruviszonyok, vagy az áruformának megfelelően szabályozott viszonyok — a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás között általában az egyenértékűség viszonya áll fenn. Más a helyzet a munkajogviszonnyal kapcsolatban. Társadalmi méretekben a munkaszervezet területén is megvalósul az egyenértékűség, mert a nemzeti jövedelem egy része közvetlenül visszakerül a dolgozókhoz a munka díjazása formájában, személyes szükségleteik közvetlen kielégítése érdekében. A nemzeti jövedelem másik része pedig közvetett formában kerül felhasználásra a dolgozók érdekében, részben még mindig a munkajogviszony keretei között (egyes jóléti, kulturális, szakmai képzési szolgáltatások stb.), részben pedig a munkajogviszony keretein kívül (felhalmozás, különböző társadalmi alapok, közegészségügy, közrend, honvédelem stb.). A dolgozó tehát a munkajogviszony alapján a munkája által termelt „érték" „egyenértékét" csak részben kapja meg közvetlenül a munkajogviszony keretei között a munkabér és az ehhez csatlakozó kiegészítő jellegű pénzbeni juttatások (prémium, pótlék, nyereségrészesedés), továbbá a szervezet által nyújtott különböző jóléti, kulturális stb. szolgáltatások formájában. Magán a munkajogviszony keretein belül tehát nem az egyenértékűség, hanem a szocialista elosztás elve érvényesül. Az egyenértékűség hiánya számos vonatkozásban érezteti a hatását, ami ugyancsak a polgári jogi jogviszonyoktól eltérő sajátosságokban nyilvánul meg. Így például a dolgozó általában nem viselheti munkája kockázatát, ha a munka eredménytelensége a terhére nem róható. De felróhatóság esetén is kockázatviselése korlátolt, mert a munkabérhez igazodik. Az egyenértékűség hiánya befolyással van a dolgozók anyagi felelősségének szabályozására is. Gondatlanul okozott kár esetében ugyanis a dolgozó csak korlátozottan felel, munkabérének egy meghatározott része erejéig, és az elmaradt haszonért általában nem felel. Az egyenértékűség hiánya, illetve a szocialista elosztás törvényének az érvényesülése tehát az elhatárolás kérdésében is ismérvül szolgál.

e) Megemlíthető még, hogy a dolgozó csak természetes személy lehet, megélhetésének rendszerint fő forrása, hogy munkajogviszonyban áll, a munkaeszközök pedig általában nem a dolgozó tulajdonában állnak.

f) A szervezet feladatait csak a kollektíva közös tevékenységével lehet megvalósítani, ezért minden munkajogviszony szükségképpen a munkamegosztás viszonya, tehát a munkajogviszonyra az is jellemző, hogy a szervezet vezetése, a kollektíva és annak tagjai között együttműködésre és szocialista segítésre van szükség.

4. A munkajogviszony alanyai.

A munkajogviszony alanyai egyfelől azok a munkáltatók, amelyeket a megelőző 2. pont felsorol, másfelől pedig a dolgozó.

a) A szocialista munkajog elmélete szerint a dolgozói jogalanyiság gazdasági-társadalmi tartalma nem más, mint a munkához való jog megnyilvánulása. Azt a jogilag elismert lehetőséget, azt a képességet jelenti, amelynek alapján az ember nem általában és akárhogyan, hanem — éppen a munkához való jogának megvalósítása érdekében — a munkajogviszony alanya lehet, munkajogviszonyból fakadó jogokat szerezhet, és munkajogviszonyból származó kötelezettségeket vállalhat.

A dolgozói jogalanyisággal kapcsolatban nagy jelentősége van három tilalomnak, éspedig a kizsákmányolás, a kényszermunka és a hátrányos megkülönböztetés tilalmának. Ezeket korábban már ismertettük.

b) A jogszabály a fiatalkorúak testi és szellemi fejlődésének biztosítása érdekében nem engedi meg azt, hogy a fiatalkorú tizennegyedik életévének betöltése előtt munkát végezzen. Ezért a dolgozó jogalanyisága a 14. életév betöltésével kezdődik, és magában foglalja a jog- és cselekvőképességet is, mert a tizennegyedik életév betöltése után a fiatalkorú nemcsak munkajogviszony alanya lehet, hanem a munkaszerződést is — törvényes képviselőjének közreműködése nélkül — maga kötheti meg. Munkájával szerzett keresetével is szabadon rendelkezhet, és erre korlátozott felelősséggel kötelezettséget is vállalhat.

Az ismertetett főszabály alól azonban a jogszabály két irányban kivételt tesz:

Az egyik kivétel a tankötelezettség intézményéből fakad. A jogszabály szerint a tizennegyedik életévét betöltött állampolgár is csak akkor léphet munkaviszonyba, ha az általános iskolát elvégezte, vagy az iskola rendszeres látogatása alól felmentették, és enélkül is, az iskolai szünet tartama alatt. A másik korlátozás abból a meggondolásból fakad, hogy a fiatalkorú egész életpályáját döntő módon befolyásolja, hogy az általános iskola eredményes befejezése után munkába

lép, vagy pedig tovább tanul-e. Ezért a tizenhat éven aluli fiatalkorú első munkaviszonyba lépéséhez szükséges törvényes képviselőjének hozzájárulása is.

5. A munkajogviszony szükséges és mellőzhetetlen tartalmi elemei.

a) Elsősorban a dolgozók, de a szervezetek érdekét is szolgálja, hogy a munkaszerződés csak akkor jöhet létre, ha bizonyos tartalmi elemekben a felek megállapodtak. Ezeket nevezhetjük szükséges tartalmi elemeknek. A magyar munka törvénykönyve két ilyen tartalmi elemet állapít meg, éspedig megállapodást a munkakörben és a személyi alapbérben. Ennek a megállapodási kötelezettségnek főleg három irányban van jelentősége: meghatározza, hogy nem valamely polgári jogi viszony, hanem munkajogviszony jön létre; megelőzi, hogy ebben a két lényeges kérdésben később vita alakuljon ki; garanciális jelentősége is van, mert a jogszabályban meghatározott szoros kivételektől eltekintve (fegyelmi határozat vagy a bérrendszer megváltozása) a vállalat egyoldalúlag és végleges hatállyal nem módosíthatja a munkaszerződésben meghatározott munkakört és személyi alapbért.

b) A munkajogi szabályozás rendszerében mind a kollektív, mind az egyéni jogviszonyok vonatkozásában azzal a megoldással találkozunk, hogy a mellőzhetetlen erejű (kogens) és az engedő jellegű (diszpozitív) szabályok kombinációja a társadalmi, a vállalati és az egyéni érdekek optimális összehangolásának lehetőségét kívánja előmozdítani.

A munkajogviszony vonatkozásában a mellőzhetetlen tartalmi elemekre az jellemző, hogy azok közvetlenül a jogszabály rendelkezése folytán, a felek akaratától függetlenül, vagyis megállapodás nélkül is, sőt a felek akarata ellenére is a munkajogviszony tartalmává válnak, és ezektől a tartalmi elemektől a felek általában a munkajogviszony fennállása alatt, sőt a munkajogviszony megszűnése után sem térhetnek el, azokról érvényesen le sem mondhatnak.

Ennek érdekében rendeli el a munka törvénykönyve, hogy ha a munkaszerződésnek valamely rendelkezése a munkaviszonyra vonatkozó (mellőzhetetlen erejű) szabállyal ellenkezik, ez a rendelkezés érvénytelen és a munkaszerződés tartalma a szabálynak megfelelően alakul. A mellőzhetetlen erejű szabályozásra azért van szükség, mert a szocialista állam csak úgy képes társadalmi méretekben is tervgazdálkodást folytatni, ha a társadalmi munka megszervezésének és a nemzeti jövedelem elosztásának a területén is tervszerűség érvényesül, tehát a népgazdasági terv szerves részét alkotják a dolgozók jogainak és kötelezettségeinek a tárgyát alkotó egyes szolgáltatások, és ezeknek a terjedelmét meghatározó tényezők, így különösen a munkaidő, a pihenőidő és a szabadságidő mértéke, a munkavédelem biztosításának, a fegyelmi és az anyagi felelősségnek a szabályai, a társadalombiztosítás szolgáltatásai stb. Csak mellőzhetetlen erejű jogszabályok, illetőleg a munkaviszony mellőzhetetlen erejű tartalmával mozdítható elő az a törekvés, hogy az azonos körülmények között dolgozók általában azonos helyzetben legyenek, különösen pedig, hogy társadalmi méretekben, tervszerűen valósuljon meg a végzett munka mennyiségének, minőségének és társadalmi hasznosságának arányában történő elosztás elve, az „egyenlő munkáért egyenlő bér" elve, valamint az a törvényszerűség, hogy a munka termelékenységének a növekedése rendszeresen megelőzze a béremelkedést. Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a szocializmus viszonyai között a mellőzhetetlen tartalomnak viszonylag széles körben történő alkalmazása társadalmi-gazdasági törvényszerűség, amely nélkül tervgazdálkodás elképzelhetetlen lenne.

Szükség van a munkaszerződés és a munkajogviszony számos tartalmi elemének mellőzhetetlen erővel történő szabályozására azért is, mert ellentmondások alakulhatnak ki az egyéni, a vállalati és a társadalmi érdek között abban az értelemben, hogy az egyének a vállalatok terhére, ezek pedig a társadalom terhére a nemzeti jövedelemből gyakran nagyobb részt szeretnének igényelni, mint amennyi a fejlődés adott szakaszában biztosítható. Ennek megakadályozását elsősorban a vállalatok tevékenységét befolyásoló különböző gazdasági szabályozók szolgálják. Ahol azonban ezek kellő biztosítékot nyújtani nem tudnak, a pénzügyi jog és a munkajog mellőzhetetlen erővel érvényesülő megoldásai is csatasorba állnak. Így például a munkabér megállapításának alapjául szolgáló bértételeket, bérpótlékokat, az alkalmazandó bérrendszereket, az egyéb díjazások szabályait, továbbá a teljesítménykövetelmények megállapításának módját a munkaviszonyra vonatkozó szabályok állapítják meg, ideértve a bértételekbe történő besorolás feltételeit is.

Az összhang megbontásának, vagyis konfliktusok kialakulásának a veszélye a másik oldalról is fennáll, éspedig azért, mert ellentmondások alakulhatnak ki a vállalati nyereségérdekeltség és a szociálpolitika követelményei között. Biztosítani kell tehát, hogy a vállalatok is teljesítsék mindazokat a szolgáltatásokat, amelyeket mint minimumot a szocialista állam a dolgozók részére feltétlenül biztosítani akar.

A megoldásoknak különböző variációi alakultak ki. A jogszabály vagy fix mértéket határoz meg, amely minimum és maximum is, mint például az évi rendes fizetett szabadság esetében. Más esetekben a jogszabály csak a minimumot határozza meg, így például az egészség és a testi épség védelmét szolgáló juttatások és intézkedések tekintetében.

A harmadik variáció szerint a mellőzhetetlen

erővel meghatározott keretek, minimum és maximum között, a vállalati szintű szabályozási formák, a munkaszerződés vagy az utasítások határozzák meg a munkaszerződés és a munkajogviszony egyes tartalmi elemeit. Így például a munkaviszonyra vonatkozó szabályok általában nem fix összegű, hanem alsó és felső határral rendelkező bértételeket állapítanak meg, és a felek e határok között állapodhatnak meg a személyi alapbér összegében.

Van olyan megoldás, hogy a szabálytól csak a munkaszerződés megkötésekor vagy módosításakor nem lehet érvényesen eltérni, így például a felmondásra vonatkozó szabályoktól. A munkaviszony fennállása alatt viszont a munkaviszony közös megegyezéssel bármikor és felmondási idő közbeiktatásával is megszüntethető. Más esetekben a mellőzhetetlenség csak egyoldalú abban az értelemben, hogy a szabályra csak a dolgozó hivatkozhat, így például a felmondási tilalmakra és korlátozásokra.

Általánosságban az állapítható meg, hogy a mellőzhetetlen erővel történő szabályozásnak különböző variációival találkozunk annak megfelelően, hogy a jogszabály merevebben vagy rugalmasabban védi a társadalmi érdeket vagy a dolgozók egyéni érdekeit, szűkebb vagy tágabb teret enged-e a vállalati önállóságnak, a felek szerződéskötési autonómiájának.

6. A munkajogviszony legfontosabb tartalmi elemeit alkotó jogok és kötelezettségek.

a) A szocialista szervezetek a társadalmi munka megszervezésének eszközei. Ebből a gazdasági-társadalmi rendeltetésből fakadnak a kötelezettségek. A munkáltató szervezet köteles a dolgozót munkával ellátni, és őt végzett munkája mennyiségének, minőségének és társadalmi hasznosságának megfelelően díjazni. A dolgozónak a munkához és a díjazáshoz való jogából következik ugyanis, hogy nemcsak köteles, de jogosult is a munkakörébe tartozó feladatokat elvégezni, a munkáltató pedig ennek megfelelően köteles a dolgozót foglalkoztatni. A foglalkoztatáshoz a dolgozónak általában erkölcsi és fontos anyagi érdeke is fűződik. Az utóbbihoz különösen akkor, ha teljesítménybér-rendszer alapján díjazzák, ha munkakörében prémiumra szerezhetne igényt, továbbá általában a nyereségrészesedésre való tekintettel. Ha a vállalat ezt a kötelezettségét megszegi, a kiesett időre köteles a dolgozó részére átlagkeresetét megfizetni. A munkaidő-kiesés egyéb eseteiben pedig az eset körülményeitől függően — személyi alapbért vagy a jogszabályban meghatározott ún. térítést köteles fizetni. A kiesett munkaidőt pedig minden szempontból úgy kell tekinteni, mintha a dolgozó munkát végzett volna.

Nem elég azonban a dolgozót akárhogyan foglalkoztatni, hanem a szervezetet megszervezési kötelezettség is terheli, mert a munka elvégzéséhez szükséges munkafeltételeket úgy kell megszerveznie, hogy a dolgozó zavartalanul, megfelelő, egészséges és biztonságos körülmények között végezhesse a munkáját. Köteles továbbá a munkavégzéshez szükséges iránymutatást megadni. Ha e kötelezettségek megszegése miatt a dolgozó munkáját megfelelő módon elvégezni nem tudja, vagy kárt okoz, jogellenesség hiányában nem áll be a fegyelmi és anyagi felelőssége.

Ha pedig a megszervezési kötelezettség nem, vagy nem megfelelő teljesítése odáig terjed, hogy a dolgozó munkát végezni nem tud, vagy a munka végzését jogszerűen megtagadhatja, bekövetkezik a foglalkozási kötelezettség megszegése. A legsúlyosabb esetekben a dolgozó a munkaviszonyt azonnali hatállyal is megszüntetheti, éspedig akkor, ha annak fenntartása életét, egészségét vagy testi épségét közvetlenül és súlyosan veszélyezteti.

Egyre nagyobb jelentősége lesz azoknak a kötelezettségeknek, amelyeket a jogszabályok és a kollektív szerződések határoznak meg a különböző jóléti, kulturális, sportcélú stb. szolgáltatások teljesítése, a szakmai képzés és továbbképzés előmozdítása, a lakásszerzés, továbbá a jobb és termékenyebb munka végzésére irányuló törekvések támogatása érdekében.

A szocialista munkajognak egyik nagyon fontos fejlődési tendenciája az is, hogy a szervezet köteles lehetővé tenni, sőt előmozdítani, hogy a dolgozók az üzemi demokrácia intézményeinek felhasználásával — közvetlenül vagy a szakszervezet közvetítésével — részt vehessenek a szervezet gazdasági (igazgatási), személyzeti, jóléti és kulturális tevékenységének megtervezésében és megszervezésében, irányításában és ellenőrzésében, munkafeltételeik szabályozásában, az általános jellegű döntések kialakításában és a munkaügyi viták elintézésében, a kollektíva belső életének kialakításában. Ezekkel a kérdésekkel részletesebben a következő V. részben foglalkozunk.

b) A dolgozó fő kötelezettsége az, hogy a munkaszerződésben meghatározott munkakörbe tartozó feladatokat munkaerejének rendszeres és folyamatos kifejtésével a vállalat jogszerű utasításainak megfelelően végezze el. A dolgozó munkavégzési kötelezettsége azonban nemcsak a munkakörébe tartozó — szűkebb értelemben vett — munkafeladatok ellátására irányul, hanem arra is, hogy a dolgozó a társadalom munkájában való részvétel követelményének úgy tegyen eleget, hogy munkakörét — dolgozótársaival szocialista módon együttműködve — a vállalati feladatok teljesítése érdekében töltse be.

A szocialista szervezet nem szerez a dolgozó munkaereje felett tulajdonosi jellegű rendelkezési jogot, hanem azt csak a vállalati feladatok megvalósítása érdekében használhatja fel, éspedig a szocialista munkajog elvei és a jogszabály által meghatározott keretek között. Ebből következik, hogy a dolgozó munkavégzési kötelezettsége, illetőleg a vállalat foglal

koztatási jogosultsága több vonatkozásban is korlátozott. Ilyen korlátokat jelentenek például a munkavédelemre, a törvényes munkaidőre, a munkavégzés helyére, az utasítások teljesítésére, illetve megtagadására vonatkozó rendelkezések.

A dolgozó sem teljesítheti akárhogyan munkavégzési kötelezettségét, hanem munkáját úgy kell végeznie, mint egy szocialista kollektíva tagjának. Ebből kiindulva mondja ki a munka törvénykönyve, hogy a dolgozó köteles a munkakörébe tartozó munkát képességei teljes kifejtésével, az elvárható szakértelemmel és gondossággal végezni, munkatársaival együtt kell működnie, és munkáját úgy kell végeznie, valamint általában olyan magatartást kell tanúsítania, hogy az más egészségét és testi épségét ne veszélyeztesse, munkáját ne zavarja, anyagi károsodását, vagy helytelen megítélését ne idézze elő. Köteles munkahelyén kívül is munkaköréhez méltó magatartást tanúsítani.

Vétkes kötelezettségszegés esetén a dolgozót, anyagi és fegyelmi felelősség terheli.

V. Az üzemi demokrácia, a szakszervezetek a kollektív jogviszonyok. 1. Az üzemi demokrácia struktúrája. 2. A közvetlen demokrácia intézményei. 3. A szakszervezet. 4. A kollektív jellegű jogviszonyok.

1. Az üzemi demokrácia struktúrája.

A politikai demokrácia azt teszi lehetővé, hogy az állampolgárok a különböző államjogi és államigazgatási viszonyok keretei között befolyást gyakorolhassanak arra, hogy az államhatalmi, az államigazgatási és a gazdálkodó szervek hogyan fejtsék ki tevékenységüket.

Az üzemi demokrácia pedig azt teszi lehetővé, hogy a szocialista szervezetek kollektívái, illetve azok tagjai mint dolgozók — közvetlenül vagy a szakszervezetek közvetítésével — részt vehessenek a szocialista szervezet tevékenységének megtervezésében és megszervezésében, irányításában és ellenőrzésében, élet- és munkakörülményeik szabályozásában, a kollektívát érintő általános jellegű kérdések eldöntésében, a munkaügyi viták elintézésében stb. (a következőkben: a szervezet tevékenységének igazgatásában).

Magyarországon ennek a nagyon fontos fejlődési tendenciának az elnevezésére főleg az „üzemi demokrácia", egyesek a „munkahelyi demokrácia" kifejezést használják. A szocialista és a polgári irodalomban egyéb kifejezésekkel is találkozunk, mint például: üzemi alkotmány, ipari, gazdasági demokrácia, részvételi, beleszólási, együttes döntési jogosultságok stb. Figyelembe jöhet a „munkaszervezeti demokrácia" kifejezés két okból is. Elsősorban azért, mert a dolgozókat nemcsak a gazdálkodó szervezetekben, az üzemekben, hanem a költségvetési rendszerben gazdálkodó szervek és a társadalmi szervek keretei között is megilletik a részvételi lehetőségek. Másodsorban azért, mert a dolgozók — a szakszervezetek közvetítésével — magasabb szinteken is részt vehetnek az államigazgatási és az igazságszolgáltatási szervek tevékenységének befolyásolásában. Ennek ellenére ebben a feldolgozásban az „üzemi demokrácia" kifejezést használjuk, mert ezt teszi a napi szóhasználat is.

Az üzemi demokrácia struktúráján belül különbséget tehetünk elsősorban a közvetlen és a közvetett demokrácia formái között:

A közvetlen üzemi demokrácia abban nyilvánul meg, hogy a szocialista állam a szocialista szervezetek keretei között olyan belső szerveket hozott létre, és olyan megoldásokat alakított ki, amelyek lehetővé teszik, hogy a dolgozók közvetlenül is részt vehessenek a szervezet tevékenységének igazgatásában. Ilyenek különösen: a termelési és az egyéb tanácskozások, a munkavédelmi felügyelet szervezete, a munkaügyi döntőbizottság, a társadalmi bíróság, a társadalombiztosítási tanács, a csökkent munkaképességűekkel foglalkozó bizottság stb.

Olyan esetekben viszont, amidőn a közvetlen demokrácia megfelelő módon funkcionálni nem tudna, vagy szükség van a közvetett demokrácia megoldásaira is, a dolgozók szakszervezeteik közvetítésével is gyakorolják részvételi jogosultságaikat, mert a szocialista állam nagyon széles hatáskört biztosít a szakszervezeteknek mint a dolgozók érdekvédelmi és érdekképviseleti tömegszervezeteinek általában a szocialista demokrácia, különösen pedig az üzemi demokrácia területén. A szakszervezetek jogosultságai alkotják a közvetett demokrácia rendszerét.

Másodsorban különbséget tehetünk az üzemi demokrácia körén belül kialakult megoldások között annak megfelelően, hogy azok vállalati szinten vagy magasabb szinten érvényesülnek-e. Így például a jelenlegi magyar szabályozás szerint a szakszervezetnek joga van kifogást emelni a munkaviszonyra vonatkozó szabályokat vagy a szocialista erkölcsnek megfelelő bánásmódot sértő intézkedésekkel szemben. Kifogást azonban csak a szakszervezet vállalati szerve emelhet. Kollektív szerződést is csak vállalati szinten lehet kötni. A szakszervezeteket viszont magasabb szinteken is nagyon lényeges jogosultságok illetik meg, különösen a munkaügyi szabályozás, a munkavédelem, a társadalombiztosítás területén.

Az üzemi demokrácia érvényesülését a munka törvénykönyve annyira fontosnak tartja, hogy kiemelten egyik legfontosabb céljának tekinti. Kimondja ugyanis, hogy a munka törvénykönyve az alkotmányban foglalt elvek alapján szabályozza a dolgozók közreműködését szakszervezeteik útján az élet- és munkakörülményeiket érintő kérdések szabályozásában, továbbá a vállalat tevékenységének fejlesztésében és ellenőrzésében.

2. *A közvetlen demokrácia intézményei.*
Ebbe a körbe tartoznak a dolgozókkal folytatott különböző tanácskozások és a vállalat keretein belül működő különböző szervek.

a) Tanácskozások a dolgozókkal.
Az üzemi demokrácia érvényesülése és állandó fejlesztése társadalmi-gazdasági előrehaladásunk fontos feltétele. Céljaink megvalósítása jelentős részben attól függ, milyen mértékben tudjuk a dolgozókat mozgósítani, kezdeményező, alkotó erőiket kibontakoztatni. Ennek egyik fontos eszköze az üzemi demokrácia. El kell érni, hogy alkalmazása a vezetés mindennapos gyakorlatává váljék. Az egyszemélyi felelős vezető és a vezetése alatt álló kollektíva állandó együttműködésében jusson kifejezésre a kölcsönös megbecsülésen alapuló jó munkahelyi légkör.

Az üzemi demokrácia továbbfejlesztésére irányuló munkában a Minisztertanács a következők fokozott érvényesítését tartja szükségesnek:

A vállalatok (gazdasági szervek) vezetői rendszeresen számoljanak be a kollektívának az elért eredményekről és a megvalósítandó célokról. Tárják fel a jobb eredmények elérését hátráltató hibákat és azok okait is. A vezetők biztosítsák, hogy minden dolgozó tájékozottságot szerezhessen a termelés és gazdálkodás fontos kérdéseiről, és hogy részt vehessen a döntések kialakításában, azok végrehajtásának ellenőrzésében.

Ugyanakkor a dolgozók körében is kellőképpen tudatosítani kell, hogy az üzemi demokrácia nemcsak jogot jelent, hanem egyben feladatot, kötelességet és aktív közreműködést a döntések és határozatok megvalósításában.

A Minisztertanács határozata nem ír elő kötelező formákat, hanem rábízza a vállalatokra, hogy a dolgozók bevonását a vállalati ügyekbe a helyi körülményeknek legjobban megfelelő formák és módszerek alkalmazásával fejlesszék. A vállalatnál szervezett fórumok megalakításának rendjét, működésének szabályait, a dolgozók részvételének módját, valamint a fórumokra tartozó kérdések körét ugyanis — a jogszabályok keretei között és a helyi körülmények figyelembevételével — a szakszervezet vállalati szervével egyetértésben a vállalat szervezeti és működési szabályzatában (ügyrendjében) kell meghatározni. A fórumokat az eléterjesztett kérdésekben véleményezési és javaslattételi jog, meghatározott esetekben pedig az állásfoglalás, illetőleg a döntés, továbbá az ellenőrzés joga illeti meg. Az üzemi demokrácia alapvető fórumainak továbbra is a termelési tanácskozásokat és brigádértekezleteket kell tekinteni, nem zárva ki azonban a különböző rétegtanácskozások (szocialista brigádvezetők, újítók, fiatal műszaki-közgazdasági szakemberek tanácskozásai, a munkásakadémiák, üzemi fórum stb.) szervezésének lehetőségét sem, amelyek ugyancsak eredményesen segíthetik a munkahelyi demokrácia fejlesztését. Az üzemi demokrácia fórumain a vállalati gazdálkodást és a kollektíva érdekeit érintő minden lényeges kérdést (a kollektív szerződés tervezete, illetve a kollektív szerződés végrehajtásáról szóló beszámoló, a vállalat középtávú és éves terve, az üzem- és munkaszervezés fejlesztési programja stb.) meg kell vitatni, és biztosítani kell a dolgozók véleménynyilvánításának, javaslattételének lehetőségét.

Az üzemi demokrácia kiteljesedésének egyik alapvető feltétele, hogy a dolgozók hasznosítható észrevételei, javaslatai megvalósuljanak, de ne maradjanak válasz nélkül azok sem, amelyek nem valósíthatók meg. Biztosítani kell a dolgozók kellő téjékoztatását, és ennek érdekében meg kell teremteni a szervezett, ugyanakkor bürokráciamentes információk adását.

b) A munkavédelmi felügyelet szervezete.
Az üzemi demokráciának egyik lényeges megnyilvánulása, hogy a vállalatok keretei között a munkavédelmi felügyelet egyes funkcióit a hivatásos munkavédelmi felügyelők mellett olyan társadalmi munkavédelmi felügyelők is végzik, akik a vállalatok dolgozói.

c) A munkaügyi döntőbizottság.
A dolgozó és a vállalat között a munkaviszonyból eredő jogokkal és kötelezettségekkel összefüggésben felmerülő vitákat — a magasabb vezetőállású dolgozók vitáinak kivételével — első fokon a vállalatok keretei között szervezett munkaügyi döntőbizottságok döntik el. Határozataiknak ugyanolyan kötelező hatálya van, mint a bíróságok első fokon hozott határozatainak. Ezek a munkaügyi döntőbizottságok a vállalatok dolgozóiból alakulnak. Ez tehát azt jelenti, hogy a munkaügyi vitákat, legalábbis első fokon, maguk a vállalatok dolgozói döntik el. (→ *Munkaügyi viták elintézése*)

d) A társadalmi bíróság.
A társadalmi bíróság a dolgozók választott szerve, amelynek az a feladata, hogy a dolgozókat a munka öntudatos, fegyelmezett végzésére, a társadalmi tulajdon védelmére nevelje, továbbá elősegítse emberi méltóságuk, tulajdonuk és jogaik kölcsönös tiszteletben tartását. Ennek érdekében a társadalmi bíróság — a jogszabály által meghatározott körben — különböző nevelő jellegű intézkedéseket, sőt egyes enyhébb jogi szankciókat is alkalmazhat. Tárgyalása az üzemi nyilvánosság előtt folyik a dolgozók részvételével. (→ *Társadalmi bíráskodás*)

e) A csökkent munkaképességűekkel foglalkozó vállalati bizottság.
A csökkent munkaképességű dolgozók helyzetének figyelemmel kísérése és rehabilitása érdekében vállalati bizottságot kell létrehozni. A bizottság a dolgozó vagy a vállalat kezdeményezése alapján javaslatot tesz, amelynek figyelembevételével az igazgató köteles a megfelelő rehabilitációs intézkedést megtenni.

f) A társadalombiztosítási tanács.
Egyes társadalombiztosítási szolgáltatásokkal kapcsolatos ügyekben jár el.

3. A szakszervezet.

a) A szakszervezet fogalma, feladatai és szervezete. *b)* A szakszervezet jogköre.

a) A szakszervezet fogalma, feladatai és szervezete.

A magyar szakszervezetek is a kapitalizmus idején a kizsákmányolás ellen harcoltak, szervezték a dolgozókat a jobb munkafeltételek megteremtéséért, a demokratikus szabadságjogok kivívásáért a tőkés államhatalommal szemben. A népi demokrácia kivívásával az államhatalom birtokosává a dolgozó nép vált, a munkásosztály vezetésével, a termelőeszközök zöme pedig társadalmi tulajdonba került. A népgazdaság döntő területein fokozatosan megszűnt a kizsákmányolás, emelkedett a dolgozók jóléte, megszűnt a munkanélküliség. Mindezek következtében megváltozott a viszony a szakszervezetek és az állam között, megváltoztak a szakszervezetek feladatai és e feladatok jellege is. A szocializmusban ugyanis a szakszervezetek mint a dolgozók érdekképviseleti és érdekvédelmi szervei úgy fejtik ki tevékenységüket, hogy egyben elősegítik a népgazdaság fejlődését, a munka jobb megszervezését, a nemzeti jövedelem emelkedését, az igazságos elosztás érvényesülését stb. Ennek érdekében a társadalmi, a vállalati, ezen belül a különböző csoportok, rétegek és egyének érdekeinek optimális összehangolására törekszenek. Ennek következtében a szakszervezetek, amidőn a dolgozók jogainak és törvényes érdekeinek a megvalósulásáért, illetőleg védelméért fejtik ki tevékenységüket, egyben a dolgozókat kötelezettségeik teljesítésére is nevelik, mert ennek a kettős tevékenységnek együttes ellátása szolgálja a dolgozó nép érdekeit, a szocializmus építését.

Ennek érdekében a szakszervezetek tevékenysége kiterjed a gazdasági, a társadalmi, a politikai, az ideológiai, a szociálpolitikai és a kulturális élet egész területére, éspedig össztársadalmi, iparági, szakmai és a különböző gazdálkodó, igazgatási és társadalmi szervek szintjén.

A szakszervezetek a szocializmus és a kommunizmus építésének iskolái. A szakszervezetek keretei között tanulhatják meg a dolgozók a szocialista vállalati igazgatás módszereit, vagyis azt, hogy miként vegyenek részt felelősségteljesen az egyes szervezetek tevékenységének megtervezésében és megszervezésében, irányításában és ellenőrzésében, a jogszabály által a szakszervezetek részére biztosított jogkörökben. A dolgozók a szakszervezeti taggyűléseken, a szakszervezeti bizottsági üléseken, a termelési tanácskozásokon és a különböző (például brigád-, újítói, munkavédelmi stb.) gyűléseken megismerhetik a vállalat feladatait, tevékenységét, eredményeit, problémáit, fogyatékosságait stb., a termelés, a szociálpolitika, a munkavédelem, a személyzeti politika, a szakmai képzés stb. területén. Ez lehetőséget nyújt arra, hogy a vezetők és a beosztottak kölcsönösen megvitassák a felsorolt kérdéseket, bírálatot gyakorolhassanak, javaslatokat terjeszthessenek elő, olyan határozatokat hozzanak, és olyan tevékenységet fejtsenek ki, amelyek előmozdítják, hogy a vállalati kollektíva minden vonatkozásban jobban tehessen eleget feladatainak, magasabb szintre emelje a kollektíva tevékenységét, elősegítse a szocialista kollektíva kialakulását.

A szakszervezetek és a szocialista állam viszonyára az jellemző, hogy az állam nemcsak megengedi és biztosítja a szakszervezetek érdekképviseleti és érdekvédelmi tevékenységét, hanem ezen túlmenően bevonja a szakszervezeteket sok nagyon fontos politikai, gazdasági és kulturális feladat megvalósításába. E bevonás jogi formája abban nyilvánul meg, hogy az állam az alkotmányban és a munka törvénykönyvében a szakszervezeteket különböző jogosítványokkal ruházza fel az államigazgatási és a gazdálkodó szervezetekkel szemben, az utóbbiakat pedig különböző fajta magatartások kifejtésére és szolgáltatások teljesítésére kötelezi. Ennek következtében különböző szerteágazó jogviszonyok jönnek létre egyfelől a szakszervezetek, másfelől az államigazgatási és a gazdálkodó szervezetek között. E jogviszonyok tartalmába pedig azok a jogok és kötelezettségek tartoznak, amelyek a szakszervezeteket a közreműködésre feljogosítják, az államigazgatási és gazdálkodó szervezeteket pedig a közreműködés előmozdítására kötelezik, megfelelő jogi szankciók segítségével.

A szocialista állam tehát sok olyan feladat ellátásába vonja be a szakszervezeteket, amelyeket azelőtt kizárólag államigazgatási szervek láttak el. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szakszervezetek átalakulnak valamiféle államigazgatási szervvé. A szakszervezetek továbbra is megmaradnak társadalmi szerveknek, amelyek közvetítésével a dolgozók nemcsak az állam közvetítésével, hanem szakszervezeteik útján is, egyre szélesebb körben vehetnek részt a társadalmi, az állami és a gazdasági feladatok ellátásában.

Azokat a jogosítványokat, amelyek a szakszervezetet a különböző államigazgatási és gazdálkodó szervekkel szemben illetik meg — gyűjtőelnevezéssel —, szakszervezeti jogosultságoknak nevezhetjük.

Alkotmányunk biztosítja, hogy a dolgozók — társadalmi öntevékenység alapján — szakszervezeteket hozzanak létre az alkotmányban meghatározott feladatok megvalósítása érdekében. Ebből a szempontból is lényeges, hogy a szakszervezetekre az egyesületekre vonatkozó jogszabály hatálya, különösen pedig ennek államigazgatási jellegű rendelkezései nem ter-

jednek ki. A szakszervezetek megalakulásához és jogi személyiségük elnyeréséhez tehát nincs szükség állami nyilvántartásba vételre, tevékenységüket és vagyonkezelésüket állami szerv nem ellenőrzi stb.

Szakszervezeteink a demokratikus centralizmus, a diszkriminációtól való mentesség, az önkéntesség, az egységes és az iparági szervezkedés elvei alapján szervezkednek és működnek. Az önkéntesség elve mind pozitív, mind negatív irányban érvényesül, vagyis kizárólag a dolgozó elhatározásán múlik, hogy a tagja kíván-e lenni a szakszervezetnek vagy nem, vagy hogy abból ki akar-e lépni. Az egységesség elvéből következik, hogy a munkások és a tisztviselők, ide értve a vezető beosztású dolgozókat is, nem különálló, hanem egységes szakszervezetekbe tömörülnek. Az iparági szervezkedés elve pedig azt jelenti, hogy a szakszervezetek általában nem szakmák vagy foglalkozások szerint egyesítik a dolgozókat, mert az egy-egy gazdálkodó vagy igazgatási szervezeten belül szétforgácsolná a szakszervezeti tevékenységet, hanem a szakszervezetek általában a népgazdaság adott ágában foglalkoztatott összes szervezett munkást és tisztviselőt egyesítik. Egy-egy igazgatási vagy gazdálkodó szervezetnél tehát valamennyi szervezett dolgozó egy szakszervezet, illetve alapszervezet tagja.

Az alapszerveket területi (megyei, járási) szervek fogják össze. A magyar szakszervezetek legfelsőbb szerve a szakszervezetek országos kongresszusa. Két kongresszus közötti időszakban a szakszervezeti mozgalom elvi irányítását a Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT) végzi.

A szakszervezeti alapszervezet az egy üzemben (vállalatnál, intézményben stb.) vagy meghatározott területen dolgozó szakszervezeti tagokból áll. A szakszervezetek feladataikat elsősorban az alapszervek útján valósítják meg. A szakszervezeti alapszervezet legfelsőbb szerve a szakszervezeti taggyűlés, amelyet rendszeresen, de legalább negyedévenként kell megtartani. A szakszervezeti tanács és a szakszervezeti bizottság az alapszervezet végrehajtó szervei, amelyek szervezik és biztosítják a felsőbb szakszervezeti szervek és az alapszervezet saját határozatainak végrehajtását. Különösen fontos szerepe van a szakszervezeti tanácsnak és a szakszervezeti bizottságnak a szakszervezeti jogosultságok szempontjából, mert azokat az igazgatási vagy gazdálkodó szervezet keretei között rendszerint a szakszervezeti tanács vagy bizottság gyakorolja. Továbbá, amíg a dolgozók közvetlen részvételét a vállalati munkaszervezet alapegységeihez (brigád, műhely, osztály) kapcsolódó tanácskozások (kisegységi termelési tanácskozás, brigádértekezlet stb.) biztosítják, a gyáregységek, valamint a vállalati (tröszti) szervezet felső szintjén képviseleti úton a vállalati szakszervezeti tanács, ahol ez nincs, a szakszervezeti bizottság (szakszervezeti bizalmiak stb.) útján vesznek részt a dolgozók a vállalat ügyeinek intézésében.

Az egy brigádban, munkacsapatban, gépsornál, részlegen stb., tehát valamely egységben dolgozó szakszervezeti tagokból szakszervezeti csoportokat kell alakítani. A szakszervezeti bizalmi a szakszervezeti bizottság szerve a szakszervezeti csoporton belül.

b) A szakszervezet jogköre.

Fontos, hogy a szakszervezetek országos, iparági és vállalati szinten is rendszeres működést fejthessenek ki. Ennek biztosítása érdekében a munka törvénykönyve kimondja, hogy a szakszervezeteknek — mint a dolgozók képviseleti és érdekvédelmi szerveinek — joga, hogy a dolgozók anyagi, szociális és kulturális színvonalának emelése, valamint élet- és munkakörülményeiket érintő jogaik és érdekeik védelme, illetőleg érvényesítése céljából rendszeres működést fejtsenek ki, ebbe a dolgozókat bevonják, és őket e kérdésekről tájékoztassák, valamint őket a vállalat vezetősége és az állami szervek előtt képviseljék. Ennek a jogosultságnak az a jelentősége, hogy e tevékenység kifejtéséhez nincs szükség az államigazgatási, illetve a gazdálkodó szervek engedélyére, e tevékenységek végzését senki sem akadályozhatja. Sőt, a munka törvénykönyve e szerveket aktív tevékenységre kötelezi, amidőn elrendeli, hogy kötelesek a szakszervezetekkel együttműködni, és tevékenységüket elősegíteni.

Lényeges rendelkezése a munka törvénykönyvének, hogy a szakszervezetek az államigazgatási és gazdálkodó szervek irányában észrevételeket és javaslatokat terjeszthetnek elő, éspedig azzal a jogi hatállyal, hogy e szervek nem tehetik félre, nem hagyhatják válasz nélkül a szakszervezetek észrevételeit és javaslatait, hanem kötelesek azokkal foglalkozni, és ha nem értenek egyet, vagy azokat megvalósítani nem tudják, erre vonatkozó álláspontjukat megfelelő indokolással közölniük kell.

Ez a jogosultság alkalmas arra, hogy megfelelő megoldások alakuljanak ki az érdekek optimális összhangjának megvalósulása, a feszültségek, a viták megelőzése érdekében.

Nagymértékben segíti a szakszervezetek érdekképviseleti és érdekvédelmi tevékenységét, hogy a munka törvénykönyve szerint részt vehetnek a dolgozók élet- és munkakörülményeinek szabályozásában, éspedig három szinten is, különböző szabályozási formák keretei között. A Minisztertanács — a dolgozók élet- és munkakörülményeivel kapcsolatos kérdéseket — a Szakszervezetek Országos Tanácsa véleményének a meghallgatásával szabályozza. A Minisztertanács a dolgozók élet- és munkakörülményeit érintő fontosabb határozatokat rendszerint a SZOT-tal együtt, közös határozatban adja ki. Általános szabály, hogy a miniszterek viszont a dolgozók élet- és munka-

körülményeivel kapcsolatos kérdéseket csak az érintett szakszervezetekkel egyetértésben szabályozhatják. A szakszervezet vállalati szerveinek egyetértésére van szükség minden vállalati szintű normatív jellegű szabályozás érvényességéhez is. Ilyen esetekben a szabályozást alakilag a miniszter, illetve az igazgató egyedül hozza létre és adja ki, de ha azt az érintett szakszervezeti szerv előzetes egyetértése nélkül mégis kiadná, a szabályozás érvénytelen. Ilyen megoldás érvényesül a vállalati munkavédelmi szabályzattal kapcsolatban. Ide sorolhatjuk még a szervezet ügyrendjének azokat a rendelkezéseit is, amelyek a dolgozók munkaviszonyait érintik. Ebben a körben is olyan megoldás érvényesül, amely mellérendeltségi viszonyba hozza egymással egyfelől a gazdálkodó szervezet képviseletében eljáró igazgatót, másfelől a kollektíva képviseletében eljáró szakszervezetet. Ez abban nyilvánul meg, hogy a munkáltató szervezet azokat a munkaviszonyokat érintő kérdéseket, amelyek szabályozása a kollektív szerződésre, a munkavédelmi szabályzatra, vagy a szervezeti és a működési szabályzatra tartozik, csak a szakszervezettel közösen, illetve vele egyetértésben szabályozhatja. Ennek során egyik fél sem kényszerítheti rá az akaratát a másik félre.

Az egyetértési jogosultságtól meg kell különböztetnünk a közös szabályozás jogosultságát, amidőn az állami szerv csak a szakszervezettel közösen adhatja ki a szabályozást. Ilyen megoldás érvényesül jelenleg a kollektív szerződéssel kapcsolatban, amelyet a gazdálkodó szervezet nevében az igazgató, a dolgozók nevében pedig a szakszervezet köt meg.

Különösen a gazdálkodó szervezet keretei között nagyon lényeges kérdés, hogy miként kell kialakítani és szabályozni a viszonyt, illetve a jogköröket egyfelől az igazgató, másfelől pedig a vállalat kollektívája, illetve az azt képviselő szakszervezeti szerv között azokban a kérdésekben, amelyeket a jogszabályok és a vállalati szintű szabályozási formák segítségével előre szabályozni nem lehet. Ezeket az egész kollektíva, illetve egy része, vagy pedig egy-egy dolgozó tekintetében általános vagy egyedi hatállyal csak akkor lehet, illetve kell rendezni, eldönteni, amikor annak szükségessége felmerül. Így például azt, hogy szükség van-e nagyobb arányú átszervezésre, milyen bér- vagy normarendszert kell alkalmazni a szervezet egyes részlegeiben. Elvileg és objektív módon majdnem mindig létezik az a megoldás, amely közös érdekre épül, vagy ha az érdekek ütköznek, legalábbis optimális mértékben összehangolja a gazdálkodó szervezet, a kollektíva, annak csoportjai, rétegei és az egyes dolgozók érdekeit. A konkrét esetekben azonban nem mindig biztos, hogy a különböző érdekek hordozóinak és képviselőinek tudatában, akaratában és magatartásában a közös érdeknek vagy az érdekek összhangjának megfelelő nézet és törekvés jut kifejezésre, sőt az is előfordulhat, hogy a szervezet és a dolgozó érdekét nem is lehet összhangba hozni, például a munkaviszony fegyelmi úton történő megszüntetése esetén. Éppen ezért nagyon fontos, hogy a jogszabály világosan elhatárolja és szabályozza az igazgató, a szakszervezet, a kollektíva és az egyes dolgozók jogkörét, továbbá az érdekütközések megoldását és az érdekek összhangjának kialakítását szolgáló együttműködés jogi formáit is.

A munka törvénykönyve a kérdések eltérő jellegének megfelelően különböző módon szabályozza az igazgató és a szakszervezet jogkörét, ezeknek egymáshoz való viszonyát, illetve az együttműködés formáit. Az alapvető megoldás az, hogy egyedi ügyekben vagy a dolgozók kis csoportját érintő kérdésekben, ha a jogszabály kivételt nem tesz, az igazgató egyszemélyi vezetői jogköre érvényesül, és ennek megfelelően az ilyen ügyekben az igazgató, a szakszervezet beleszólása nélkül mérlegelési jogköre alapján dönthet. A szakszervezet azonban ilyen esetekben is élhet az észrevételezés, a javaslattétel, sőt a kifogás jogával is. Minél inkább érinti viszont a kérdés a dolgozók nagyobb csoportját, vagy minél inkább általános jellegű kérdésekről van szó, annál nagyobb mértékben erősödik a szakszervezet közreműködési jogosultsága. Ennek megfelelően a munka törvénykönyve az ügyek négy csoportját különbözteti meg:

A szakszervezet egyetértése szükséges a gazdálkodó szervezetet vagy nagyobb egységeit érintő, a munkaviszonyra vonatkozó, de a kollektív szerződésben nem szabályozott általános jellegű kérdések rendezéséhez.

A munkaviszonyra vonatkozó szabályok, valamint a megelőző bekezdés értelmében a szakszervezettel egyetértésben hozott döntések végrehajtása során, ha a dolgozók nagyobb csoportját érinti, a szakszervezet véleményét ki kell kérni.

Ha a munkaviszonyra vonatkozó szabályok, valamint a fentiek értelmében a szakszervezettel egyetértésben hozott döntések végrehajtása csak egyes dolgozókat vagy a dolgozók kisebb csoportját érinti, a szakszervezet egyetértésére nincs szükség, sőt az igazgató jogilag a szakszervezet véleményét sem köteles kikérni.

A szociális és kulturális alapok felhasználásának módjáról a szakszervezet önállóan dönt, de a döntés előtt ki kell kérnie a vállalat véleményét.

A szakszervezet egyik fontos érdekvédelmi feladata annak előmozdításában áll, hogy a különböző államigazgatási és gazdálkodó szervek megtartsák a dolgozók élet- és munkakörülményeire vonatkozó szabályokat. Ezt szolgálja az a megoldás, amely szerint a szakszervezeteknek joga van ellenőrizni a dolgozók élet- és munkakörülményeire vonatkozó sza-

bályok megtartását. Ennek keretében a munkaviszonyra vonatkozó szabályok végrehajtásáról az érintett szervektől tájékoztatást kérhetnek, és a gazdálkodó szerveknél vizsgálatot tarthatnak. A szervezet pedig köteles a vizsgálathoz szükséges felvilágosításokat megadni és az adatokat rendelkezésre bocsátani. A szakszervezetek az ellenőrzés során észlelt hibákra és mulasztásokra a végrehajtásért felelős szervek figyelmét felhívhatják, és ha azok a szükséges intézkedéseket kellő időben nem teszik meg, megfelelő eljárást kezdeményezhetnek. Ennek eredményéről az eljárást lefolytató szerv a szakszervezetet tájékoztatni köteles. E rendelkezés alapján a szakszervezet a dolgozó érdekében meghatalmazása alapján, sőt — nevében és helyette — külön meghatalmazás nélkül is felléphet, így például panasszal fordulhat a munkaügyi döntőbizottsághoz, keresettel léphet fel a munkaügyi döntőbizottság határozata ellen stb.

Ez a jogosultság azért fontos, mert a szakszervezet önállóan felléphet, ha azt a dolgozó — retorziótól tartva — nem teszi meg, vagy ha olyan igényről, védettségről van szó, amelyről a dolgozó érvényesen le sem mondhat, így főleg a munkavédelem területén, és a dolgozót esetleg a saját akaratával szemben is meg kell védeni, például a terhes nőt az éjszakai munka elvállalásával szemben.

Súlyosabb esetekben a szakszervezet javasolhatja fegyelmi eljárás megindítását a vállalat részéről eljáró azzal a személlyel szemben, aki a hibát vagy mulasztást vétkesen követte el. Ha pedig a hiba vagy a mulasztás szabálysértést vagy bűntettet valósított meg, eljárás megindítását is kezdeményezheti. Ebben a körben a szakszervezet jogköre az ügyészéhez hasonlít.

Erőteljes jogosultságot jelent a szakszervezet részére a kifogásolás joga. A munka törvénykönyve az esetek két csoportját különbözteti meg: az első csoportba azok az esetek tartoznak, amidőn a vállalat intézkedése munkaviszonyra vonatkozó szabályt sértett meg. Kifogás emelhető olyan intézkedés ellen is, amely nem egyéni-alanyi, hanem kollektív jellegű jogosultságot sért. Így pl. kifogást emelhet a szakszervezet, ha a gazdálkodó szervezet leszerel egy olyan általános jellegű védőberendezést, amely nem egy meghatározott dolgozó, hanem pl. egy egész üzemrész védelmét szolgálja; vagy pl. kifogással élhet, ha a szervezet a szakszervezet egyetértése nélkül intézkedett, holott azt ki kellett volna kérnie.

A kifogással megtámadható intézkedések második csoportjába azok az esetek tartoznak, amidőn az intézkedés a szocialista erkölcsnek megfelelő bánásmódot sérti. Ennek a szabálynak igen nagy a jelentősége. A szakszervezet ugyanis nemcsak akkor élhet kifogással, ha az intézkedés munkaviszonyra vonatkozó szabályt sértett meg, hanem ezen a körön kívül is. A szocialista erkölcsnek számos követelménye van, és nyilvánvaló, hogy mindezeket a jogszabály nem sorolhatja fel. Az adott eset körülményeinek a gondos mérlegelésével kell mindig eldönteni azt, hogy megvalósult-e a szocialista erkölcsnek megfelelő bánásmód megsértése. Ebben a vonatkozásban elsősorban eligazításul szolgálnak a munkajognak azok az elvei, amelyet az alkotmány fogalmaz meg, továbbá azok is, amelyeket a munka törvénykönyve „Általános rendelkezések" címszó alatt sorol fel. Minden olyan esetben tehát, amidőn a vállalat intézkedése nem valósítja meg a társadalmi és az egyéni érdekek összhangját, holott ennek objektív feltételei fennállanak, vagy az intézkedés nem felel meg az alapjául szolgáló jog társadalmi rendeltetésének, sőt joggal való visszaélést valósít meg, a szakszervezet kifogást emelhet, feltéve, hogy a szocialista erkölcs és az intézkedés között az ellentmondás eléri azt a mértéket, amely már a szocialista erkölcsnek megfelelő bánásmód megsértését valósítja meg. Kifogás emelhető minden olyan esetben is, amidőn a joggal való kapcsolat még ennyire sem áll fenn, de a szocialista erkölcsnek megfelelő bánásmód megsértése mégis bekövetkezik, pl. olyan bánásmód esetén, amely a dolgozók emberi méltóságát, önérzetét, erkölcsi felfogását, személyhez fűződő jogait sérti. A kifogást a szakszervezet a vállalatnál jelentheti be. Ha az a kifogással nem ért egyet, köteles ezt véleményével ellátva három napon belül döntésre felterjeszteni és véleménye másolatát egyidejűleg a szakszervezet vállalati szervének megküldeni.

A további eljárást illetően a jogszabály különbséget tesz annak megfelelően, hogy a kifogásolt intézkedés a dolgozók milyen széles körét érinti.

Ha a kifogásolt intézkedés a vállalat egész kollektíváját, illetve a dolgozók csoportját érinti, a kifogást a vállalat felügyeleti szerve és a szakszervezet felettes szerve bírálja el.

Ha pedig a kifogásolt intézkedés egyedi esetre vonatkozik, azt a munkaügyi bíróság bírálja el.

A munkaszervezeti demokráciának egyik lényeges megnyilvánulása az is, hogy a szakszervezetek, illetve a dolgozók részt vesznek a munkaügyi vität eldöntő szervek megalakításában és működésében.

Különösen széles jogkörrel rendelkeznek a szakszervezetek a munkavédelem és a társadalombiztosítás területén. Az egészséges és biztonságos munkakörülmények megvalósításával kapcsolatos tevékenység irányítására és összehangolására — a jogszabályok keretei között — a Szakszervezetek Országos Tanácsa jogosult. Ennek érdekében a SZOT kiadja az Általános Balesetelhárító és Egészségvédelmi Óvórendszabályt (ÁBEO), amely az egész ország területén minden munkáltatóra és dolgozóra kötelező. A miniszter a szakmai óvó-

rendszabályt, az igazgató pedig a munkavédelmi szabályzatot a szakszervezettel egyetértésben adja ki.

A szakszervezet üzem és más létesítmény, berendezés, gép, anyag vagy munkaeszköz kivitelezését, üzembe helyezését, használatba vételét, sorozatgyártását előzetes felülvizsgálatához, illetve jóváhagyásához kötheti. Az utóbbi megtagadása esetén a felsorolt tevékenységeket mindaddig megkezdeni nem szabad, amíg az egészséges és biztonságos munkavégzés feltételeit nem biztosítják.

Különösen fontos a szakszervezeti munkavédelmi felügyelők jogköre. Ezek — minden külön engedély nélkül — ellenőrzést tarthatnak. Ehhez a munkáltató köteles a szükséges felvilágosításokat megadni. A munkáltatót kötelezhetik arra, hogy a munkavédelmi hiányosságokat záros határidőn belül szüntesse meg. Megtilthatják a dolgozó foglalkoztatását, ha az munkavédelmi szabályba ütközik. A közvetlenül fenyegető veszély elhárításáig elrendelhetik a vállalat (üzemrész, gép stb.) működésének felfüggesztését. Büntető, szabálysértési, fegyelmi vagy a jogszabályban meghatározott egyéb eljárás megindítását kezdeményezhetik.

A társadalombiztosítás lebonyolítása érdekében a Szakszervezetek Országos Tanácsa a reá ruházott és általa elvállalt szabályozási, igazgatási stb. feladatokat látja el. Ebben a körben az állami szervekre és az állampolgárokra kötelező rendelkezéseket adhat ki.

4. A kollektív jellegű jogviszonyok.

Fontos a kölcsönhatás egyfelől az üzemi demokrácia és ezen belül a szakszervezeti jogosultságok, másfelől a kollektív jellegű jogviszonyok között.

Az ismertetett megoldások alapján megállapítható, hogy a vállalati kollektívát közvetve vagy a szakszervezet közvetítésével számos közreműködési jogosultság illeti meg a vállalat keretei között is a vállalat tevékenységének igazgatásában. A vállalatot sok olyan jóléti, kulturális, munkavédelmi stb. szolgáltatás is terheli a vállalati kollektíva irányában, amelyek tekintetében jogosítottként — legalábbis közvetlenül és elsődlegesen — nem egy-egy meghatározott dolgozó, hanem az egész kollektíva jelentkezik. Így például a kollektív szerződést a vállalati kollektívával kell megvitatni, és a dolgozó ebben a vitában mint a kollektíva tagja vesz részt. Amidőn a szakszervezet a vállalati kollektív szerződést megköti, megadja vagy megtagadja az egyetértését a vállalati munkavédelmi szabályzat kiadásához vagy a kollektív szerződésben nem szabályozott általános jellegű kérdés rendezéséhez, a kollektíva képviseletében jár el. A lényeget illetően tehát azt mondhatjuk, hogy az egyéni érdekvédelem eseteitől eltekintve, a vállalati szakszervezeti szerv minden esetben, amidőn szakszervezeti jogosultságot gyakorol, a vállalati kollektívát megillető kollektív jellegű jogosultságot érvényesít a kollektíva képviseletében mint annak törvényes érdekképviseleti szerve. Elsődlegesen és közvetlenül a vállalati kollektíva irányában terheli a vállalatot az a kötelezettség is, hogy hozzájáruljon a dolgozók kulturális, jóléti, egészségügyi és sportcélú intézményeinek létesítéséhez és fenntartásához, valamint a dolgozók ilyen irányú tevékenységének költségeihez. Ugyanez vonatkozik arra az esetre is, amidőn a vállalat kötelezettséget vállal arra, hogy a felsoroltakon túlmenően hozzájárul a dolgozók életkörülményeinek javításához, így különösen üzemi étkezés szervezéséhez, a dolgozók lakásépítéséhez, gyermekintézmények létesítéséhez stb. Sőt a vállalat szociális és kulturális alapjai tulajdonképpen a kollektívát megillető célvagyonnak tekinthetők, hiszen ezeket a kollektíva érdekében kell felhasználni és ezek felhasználásának módjáról a szakszervezet vállalati szerve úgy dönt, hogy a döntés előtt csak a vállalat véleményét kell kikérnie. A kollektíva jogosultságának tekinthető az is, hogy a vállalat keretei között termelési tanácskozás és a már ismertetett belső szervek tevékenykedhetnek.

Más dolog az, hogy a dolgozók a kollektívát megillető szolgáltatásokban — a jogszabályokban, a kollektív szerződésekben meghatározott módon vagy a vállalat szakszervezeti szervének döntése alapján — egyénileg részesedhetnek, azok előnyeit élvezhetik, így például beutalás alapján igénybe vehetik a vállalat üdülőjét, részt vehetnek az üzemi étkezésben, igénybe vehetik a vállalati bölcsődét stb.

A kollektívát tehát a jogszabály, a kollektív szerződés stb. alapján olyan jogok illetik meg, amelyek nem azonosak az egyes dolgozókat egyéni munkaviszonyaik alapján megillető jogok számtani összességével, mert a dolgozó „egyéni" joga nem arra irányul, hogy egyénileg és közvetlenül vegyen részt „jogi hatállyal" a kollektív szerződés megkötésében stb., hanem „jogi hatály" a kollektíva, illetve a kollektívát képviselő vállalati szakszervezeti szerv tevékenységéhez, akaratához és jognyilatkozatához fűződik. A dolgozónak pedig egyénileg arra van joga, hogy — mint a kollektíva tagja — részt vegyen a kollektíva akaratának és ezen az alapon jognyilatkozatának a kialakításában. A kollektíva jogköre tehát minőségileg más, mint a dolgozók egyéni jogainak az összessége, mert a kollektíva jogköre a dolgozók egyéni jogától „elkülönült" jogkör. Ennek az egyéni jogoktól elkülönült és elkülönültségében minőségileg más jelleget nyert jogkörnek sajátos, kollektív jellegű alanya a vállalati kollektíva. A természetes és a jogi személy mellett tehát mint jogalany megjelenik a dolgozók kollektívája is, a jogszabályban meghatározott jogkörrel, illetve jogképességgel.

A kollektív jellegű jogosultságok, a kollektíva személyi változásai szükségessé teszik, hogy

a kollektívának állandó képviseleti szerve legyen. A kollektívának ez az állandó képviseleti szerve a szakszervezet vállalati szerve. Az egyes dolgozók pedig a szakszervezetek alapszabályaiban meghatározott módon befolyásolhatják a szakszervezet vállalati szerveit arra vonatkozóan, hogy miként fejtsék ki tevékenységüket a kollektíva érdekében, hogyan gyakorolják a szakszervezeti jogosultságokat. A kollektív jellegű jogviszonyok minőségileg meghaladják a hagyományos kétszemélyes munkajogi viszonyokat. Hozzájárulnak az üzemi demokrácia funkcionálásához.

A munkajog egyik fontos fejlődési tendenciája az is, hogy a dolgozó a munkabéren, vagyis az elvégzett munkájáért közvetlenül járó díjazáson túlmenően, „státusa" alapján nagyon sokféle szolgáltatásban részesülhet a már tárgyalt kollektív jellegű jogosultságok alapján. Így például gyermekét elhelyezheti az üzemi bölcsődében, pihenhet a vállalat üdülőjében, a lakásszerzéshez a vállalattól támogatást kaphat stb. Ezek nemcsak a dolgozó és hozzátartozói megélhetését szolgálják, hanem különböző gazdasági, szociális és kulturális igények kielégítését is. Ezekben a dolgozó és hozzátartozói egyáltalában nem vagy csak közvetve részesednek a dolgozó végzett munkája mennyiségének és minőségének arányában, hanem a társadalom által méltányolt szükségletek szerint, éspedig az erre rendelt vállalati, szakszervezeti és össztársadalmi alapokból.

Az üzemi demokrácia kibontakozása nemcsak a szocialista vállalat sajátos struktúráját alakította ki, hanem ezzel párhuzamosan alakította a dolgozóknak a vállalattal fennálló viszonyát is. A munkajogviszony ugyanis már annak folytán is szocialista jellegű, hogy a dolgozó a társadalom tulajdonában álló termelés eszközeivel kapcsolja össze munkaerejét, és úgy részesedik a nemzeti jövedelemből, hogy részesedését tőkés magánelsajátítás nem csorbítja. Amíg azonban az állampolgárt még „csak" a szocialista munkához és díjazáshoz való jog illeti meg, bár ez a „csak" történelmi fordulatot jelent — addig az állampolgár a vállalat keretei között csak dolgozói, és csak munkavégzési és elosztási viszony alanya. Az üzemi demokrácia kibontakozása azonban lehetővé teszi, hogy a dolgozó mint egy szocialista vállalati kollektíva tagja a szakszervezet, továbbá az ismertetett szervek és megoldások közvetítésével részt vehessen a vállalati tevékenység igazgatásában.

E fejlődési tendencia alapján tulajdonképpen levonható egy olyan fajta következtetés, amely szerint ma már arról beszélhetünk, hogy a dolgozónak a vállalattal fennálló jogviszonya lényegesen meghaladja azt, amit a kapitalizmusban vagy akár a szocializmus építésének korábbi szakaszában munkajogviszonynak neveztünk.

Ma már azt mondhatjuk, hogy a dolgozónak mint a vállalati kollektíva tagjának kialakult egy bizonyos, a jogszabály által meghatározott „státusa"; a vállalattal fennálló viszonya három lényeges elemből áll, éspedig munkavégzési, elosztási és szervezeti, vagyis a vállalati tevékenység igazgatásában való részvételi viszonyból. Ezek együtt alkotják a dolgozónak kollektíván belül elfoglalt státusát.

VI. A munkajog tudományának fejlődése. 1. A munkajog tudománya a kapitalista országokban. 2. A munkajog tudománya a szocialista országokban.

A munkajog tudományának fejlődése is nagyon szoros kapcsolatban, kölcsönhatásban áll általában a gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok, különösen pedig a szocialista munkaszervezet fejlődésével, továbbá a reájuk vonatkozó ideológiai nézetekkel és jogi szabályozással.

1. A munkajog tudománya a kapitalista országokban.

A munkajogi szabályozással foglalkozó elméleti tevékenység a kapitalizmus viszonyai között akkor kezdett kibontakozni, amikor a munkásmozgalom hatására a burzsoá jogalkotás kénytelen volt olyan jogi megoldásokat elfogadni, amelyeket már nem lehetett beépíteni a klasszikus magánjog és közigazgatási jog rendszerébe. 1902-ben Philipp Lotmar még úgy írhatta meg az „Arbeitsvertrag" című hatalmas munkáját, hogy megmaradhatott a német burzsoá magánjog, illetve kötelmi jog keretei között, mert a kapitalizmus kibontakozása után a munkaügyi szabályozás lényegében arra szorítkozott, hogy a munkaszerződést csak mint kötelmi jogi szerződést szabályozza. A kezdeti kapitalizmus, vagyis a korlátlan elnyomás és kizsákmányolás szakaszát követően, az ún. „gyári törvényhozás" idején azonban a munkásmozgalom harcainak eredményeként egyre több olyan jogi megoldás alakult ki, amelyek az osztályharc mindenkori erőviszonyainak arányában korlátozták a kizsákmányolást és a munkaerőnek sajátos árujellegéből fakadó hátrányokat. Ilyen volt különösen a tarifaszerződés intézménye és azok az egyéb megoldások, amelyek már korlátozták a szerződéskötési szabadságot, tehát azt a lehetőséget, hogy a munkáltató a gazdaságilag, társadalmilag és politikailag kiszolgáltatott helyzetben levő dolgozóra jogilag is korlátlanul rákényszerítse egyoldalú diktátumát. Amilyen mértékben az osztályharc jogilag is rögzített engedményeket tudott kiharcolni, olyan mértékben csökkent annak a lehetősége, hogy ezeket a megoldásokat beépítsék a kapitalista országok hagyományos magánjogi vagy közjogi, anyagi vagy eljárási jogi rendszerébe.

Az első világháborút követően főleg Németországban az ún. weimari köztársaság idején

indult fejlődésnek a munkajog tudománya. A kiharcolt engedmények ellenére is azonban, a munkaerő megmaradt sajátos árunak, amelyre, ha bizonyos eltérésekkel ugyan, de a burzsoá magánjog alapelveire épülő vagyonjogi kategóriákat kellett alkalmazni. Az osztályharc keretek közé szorítása érdekében pedig a közjog, illetve a közigazgatási jog eszközeit kellett igénybe venni. Ebből következett, hogy sem a weimari köztársaságban, sem pedig más kapitalista országban a jogalkotás és az irodalom a munkajogot önálló jogágazatnak nem tekintette, hanem csak vegyes szakjognak vagy legfeljebb önálló „diszciplínának". (Kaskel, W.: Arbeitsrecht, Berlin, 1928.; Schnorr, von Carolsfeld, L.: Arbeitsrecht, Göttingen, 1954.; Hueck, A.—Nipperdey, H. C.: Lehrbuch des Arbeitsrechts. 1. köt. Berlin—Frankfurt a. M. 1955. és további kiadások.) Az angol jogalkotás és irodalom még ennyire sem ismerte el a munkaügyi szabályozás önálló jellegét, hanem a munkaszerződésre és a munkaviszonyra vonatkozó „magánjogi" szabályokat a common law keretei között helyezte el, egyes szerzők pedig industrial law (iparjog) vagy már labour law elnevezés alatt egymás mellett tárgyalják a common law szabályait és a munkaviszonyra vonatkozó „közjogi", „közigazgatási" szabályokat. (Így például: Frank, W. F.: The new industrial law. London, 1950.; Gayler, J. L.: Industrial law. London, 1955.; Roberts, F.: Guide to industrial and social legislation. London, 1931.; Samuels, H.: Industrial Law. London, 1949.; Mansfield Cooper, W.: Outlines of industrial law. London, 1954.) A felszabadulás előtt a magyar irodalom sem tekintette a munkajogot önálló jogágazatnak, sőt általában még ezt az elnevezést sem használta. [Így például Vincenti Gusztáv a magyar magánjogi törvénykönyv javaslata rendszerének megfelelően arra törekedett, hogy — minden jogágazati, rendszerbeli megkülönböztetés nélkül — a magánjog rendszerében együtt tárgyalja a munka végzésére irányuló valamennyi jogviszonyt, amelyeket kivétel nélkül magánjogi jogviszonyoknak tekint. (Vincenti Gusztáv: A munka magánjogi szabályai. Bp. 1942. 7.)]

Az Egyesült Államok irodalma alkalmazza ugyan a „munkajog" (Labor law) elnevezést, de megoldása lényegében azonos az angol megoldással. (Rotwein, A.: Labor law. Brooklyn, 1939.; Landis, I.—Manhoff, M.: Cases of labor law. Chicago, 1942.; Taylor, A. S.: Labor Problems and labor law. New York, 1950.; Jadeson: Das Arbeitsrecht der Vereinigten Staaten. München—Berlin, 1954.) A svájci irodalom is még csak a munkajog jövőbeli kialakításának a problémáival és nehézségeivel foglalkozott. (Arnold Gysinn: Arbeitsrecht. Zürich, 1943.; Das Arbeitsrecht der Schweiz. Zürich, 1951.)

A francia és az olasz irodalomban már találkozunk olyan nézettel, hogy a munkajog önálló jogágazat. Így például a Rivero—Savatier-féle tankönyv szerint a munkajog szétfeszíti a magánjog és a közjog hagyományos elhatárolását, és a munkajog olyan jogágazathoz áll közel, amelyet még nem sikerült jól körülírni, mégpedig az ún. szakmai joghoz (droit professionelle). De később e tankönyv ismét arra utal, hogy a szakmai jog, amely a foglalkozási ágak megszervezésére irányul, különböző megoldási módozatok egész sorát használja fel, közjogi és magánjogi eredetűeket egyaránt. (Rivero, J.—Savatier: Droit du travail, Paris, 1956. II. cím. 1. §, A/4 pont.) Sok szerzőnek az a nézete, hogy a munkajog egyéni és kollektív munkajogra tagozódik. Az előbbi foglalkozik az egyéni munkaszerződésre, illetve a munkaviszonyra vonatkozó szabályokkal, az utóbbi pedig a dolgozók szervezkedésére, a szakszervezetekre és a dolgozók egyéb képviseleti szerveire (üzemi tanács, munkástanács stb.), a kollektív szerződésekre, az ún. üzemi alkotmányra, a dolgozók beleszólási, részvételi lehetőségeire, a kollektív munkaharcra, vagyis a sztrájkra és a kizárásokra stb. vonatkozó szabályokkal, továbbá az ezekre vonatkozó elméleti nézetekkel.

Különösen a II. világháborút követően azonban szinte minden fejlett tőkés országban kialakult a munkajognak — mint sajátos jogszabályanyagnak vagy önálló diszciplínának tekintett társadalmi jelenségnek — nagyon intenzív művelése. A burzsoá munkajog modern tudományára általában azok az elméletek jellemzőek, amelyek az osztályharc helyett „a szociális partnerek" békés együttműködésének, a szocializmusba történő békés belenövésnek, a jóléti állam megvalósulásának, a népi kapitalizmus kialakulásának stb. a lehetőségét vallják. Mindezek a nézetek és elméletek végeredményben azt a célt szolgálják, hogy egyfelől az egyes országokon belül folyó, másfelől a kapitalista és a szocialista tábor között kialakult osztályharcnak jogi, illetve ideológiai védekező és támadó fegyverei legyenek. Kétségtelen viszont, hogy a burzsoá munkajogban egyre inkább elfogadott felosztásnak megfelelően mind az individuális, mind pedig a kollektív munkajog területén nagyon részletesen kidolgozott dogmatikával és elméletekkel találkozunk. Erőteljes törekvés mutatkozik a szociológiai módszerek intenzív felhasználására, továbbá a munkagazdaságtan, a munkalélektan és még más tudományok eredményeinek a felhasználására, a társadalmi valóság konkrét elemzésére is. Az illuzionista nézetek és a kapitalizmus feltárt valósága között persze elkerülhetetlenül ellentmondás mutatkozik, mert a munkásmozgalom által elérhető engedmények mértékét szükségszerűen olyan korlátok közé szorítják a kapitalista társadalom osztálytagozódásából fakadó gazdasági, társadalmi és politikai törvényszerűségek, amelyeket áttörni csak a kapitalizmus felszámolásával lehet.

Megjegyezzük azonban, hogy helytelen lenne a munkajog burzsoá tudományát a tőkés ország-

gokban feltalálható munkajogi irodalom és tudomány egészével azonosítani, mert találkozunk marxista alapokon álló vagy marxista jellegű feldolgozásra törekvő művekkel is.

A felszabadulást megelőző magyar irodalomból mindössze két olyan könyv említhető meg, amelyek elméleti igénnyel készültek: *Vincenti* Gusztáv: A munka magánjogi szabályai. Bp. 1942.; *Perneczky* Béla: A kollektív munkaszerződés. Bp. 1938.

2. A munkajog tudománya a szocialista országokban.

A szocialista forradalom győzelme után a termelési eszközök zömének társadalmi tulajdona és a tervgazdálkodás alapján kibontakozott az államhatalmi és államigazgatási tevékenységnek, a gazdálkodásnak és a munkának új típusú, szocialista jellegű társadalmi szervezete, ennek államhatalmi, igazgatási, társadalmi és gazdálkodó szervei, ezeken belül pedig a dolgozók újfajta jogi pozíciója is.

Ha különböző kerülő utak, kísérletezések és megtorpanások után is, de mindez szükségképpen kifejezésre jutott a jogi szabályozásban. Szabályozni kellett a társadalom munkaszervezetét, a szocialista vállalatnak mint munkáltató szervezetnek munkáltatói tevékenységét, az ezzel kapcsolatos újfajta munkáltatói jogalanyiságot, a munkáltatói jogosultságokat és kötelezettségeket, a munkáltató és a dolgozó sajátos felelősségi viszonyait, az egyéni és a kollektív jellegű viták elintézésének módszereit, továbbá a dolgozók új típusú jogi helyzetét a vállalati dolgozók kollektívájának, illetve a gazdálkodó szervezetnek keretei között. Ki kellett alakítani a munkaügyi viszonyok szabályozásának rendszerét is, különösen vállalati szinten.

A munkajog mint önálló jogágazat a Szovjetunióban, majd a népi demokratikus országokban a szocialista forradalmak győzelme után alakult ki, és ezt követően került sor az újfajta munkajogi szabályok kidolgozására, majd pedig a legtöbb országban egy viszonylag rövidebb idő után a munkajogi kódexek megalkotására, így például a Szovjetunióban már 1918-ban, a népi demokratikus országokban pedig általában az államosításokat, a tervgazdálkodás bevezetését, a szocialista munkaszervezet alapjainak kialakítását követően. Ebből adódik az a sajátosság, hogy a szocialista munkajogi irodalom először főleg a munkajogi kódexek kommentárjainak és a tankönyveknek a megírására fordította a figyelmét. A szovjet munkajogi jogalkotás, a Szovjetunióban megjelent első tankönyvek (különösen Alekszandrov, N. G. és Moszkalenko, G. K.) nagy segítséget jelentettek a többi szocialista országoknak a munkajogi kódexek és az első egyetemi jegyzetek vagy tankönyvek megírásához. Későbbi tankönyvek szerzői: a Szovjetunióban Alekszandrov, N. G., Andreev, V. Sz. és szerzői kollektíva; Paskov, A. Sz. és szerzői kollektíva; Bulgáriában Radoïlszki, Lj.; Csehszlovákiában Chysky, J., Hromoda, J., Witz, K., Lengyelországban Salwa, Z., Swiecicki, M., Szubert, W.; Magyarországon Nagy László, Weltner Andor; a Német Demokratikus Köztársaságban Michas, J. vezette munkaközösség; Romániában Câmpianu, V.

Ezt az első periódust már a kézikönyvek és monográfiák követték. Ezek főleg azokkal az alapvető kérdésekkel foglalkoztak, amelyek jelzik, hogyan fejlődött a szocialista munkaszervezet, és ennek következtében milyen sajátosságok jellemzik a szocialista munkajogot.

A teljesség igénye nélkül megkíséreljük azoknak a monográfiáknak és fontosabb műveknek felsorolását, amelyek a munkajognak és tudományának fejlődésére jellemzőek.

A munkajog tudománya mindig fontos kérdésnek tekintette a munkajog egyre bővülő tárgyának meghatározását és alapelveinek elemzését, mert ezek kifejezésre juttatják a szocialista munkaszervezet alapvető gazdasági-társadalmi törvényszerűségeit, a munkajog legfontosabb jogpolitikai feladatait, a tételes munkajog gerincét alkotják, irányt mutatnak a jogalkotás, a jogalkalmazás és az elméleti munka számára. Ebből következik, hogy az alapelvekkel minden tankönyv és egyes monográfiák is (így például: Pasersztnik, A. J., Baltič, A., Szmirnov, O. V., Nikolaeva, L. A., Malanowski, A.) foglalkoznak.

A kollektív szerződés nagyon fontos feladatokat látott el a népi demokratikus országokban a felszabadulástól a fordulat évéig. Az osztályharc fontos eszköze volt, rögzítette a munkásmozgalom által kiharcolt eredményeket. Ma pedig nagyon lényeges szerepet tölt be a munkajog szabályozási rendszerében, elősegíti a differenciált szabályozást és azt, hogy rögzítse azokat a kölcsönös kötelezettségeket és végrehajtási elveket, amelyekben a munkáltató és a szakszervezet egyes feladatok megoldása érdekében megegyeznek. (Nagy László, Hágelmayer Istvánné.)

Már az elmúlt évtizedben kezdett kibontakozni a szocialista demokrácia és ezen belül — a vállalat önállóságának fokozatos növekedésével párhuzamosan — az üzemi demokrácia is. Ennek következtében a szakszervezetekre is újfajta és megnövekedett feladatok hárultak, a gazdálkodó szervezetek keretei között pedig különböző belső szervek, továbbá bonyolult szervezeti és együttműködési viszonyok jöttek létre. Kialakult a dolgozó sajátos státusa a szocialista dolgozói kollektíva keretei között. Az üzemi demokrácia az elmúlt két évtizedben lejátszódott fejlődés egyik legfontosabb intézménye, amely szoros összefüggésben és kölcsönhatásban áll a társadalmi tulajdonnal, a vállalat szubsztrátumával és szervezetével, a kollektív jogviszonyokkal, a szakszervezeti jogosultságokkal, továbbá a dolgozók újfajta státusával a vállalat keretei között. Mindezek az új

jelenségek nemcsak új szabályozást, hanem új koncepciók és elméletek kidolgozását is igényelték. (Sz. S. Ivanov, Weltner Andor.)

A szocialista munkaszerződés és munkaviszony a szocialista munkajog elméletének egyik alapvető problémája, mert az erre adott válaszok foglalkoznak azzal, hogy milyen kölcsönös jogosultságok és kötelezettségek alakultak ki, milyen újfajta státusa van a dolgozóknak a szocialista gazdálkodó, igazgatási és társadalmi szervek keretei között, különös tekintettel az üzemi demokrácia kibontakozására. (Alekszandrov, N. G., Karinszkij, M. P., Krasznopolszkij, Paskov, A. Sz. Begicsev, B. K. J. Bernard, Pavlátova, J., Román László, Weltner Andor.) A pihenéshez való jog előmozdítása érdekében lényeges a munkaidő és a pihenőidők szabályozásának elméleti megalapozása, mert ebben a körben is össze kell hangolni egyfelől a termeléshez fűződő társadalmi és vállalati érdeket, másfelől a dolgozóknak a szabad időhöz, a családi élethez, a pihenéshez és az üdüléshez fűződő egyéni érdekeit. (A. Urbanec, H. Paul.)

A szocialista elosztás elvének, az egyenlő munkáért egyenlő bér elvének, a szocialista életszínvonal-politikának és a megfelelő munkavégzésre ösztönzésnek az érvényesülését szolgálja a munka díjazásának, a jóléti és kulturális szolgáltatásoknak, továbbá az anyagi és erkölcsi jutalmaknak az elméletileg megalapozott rendszere. Ezekkel a kérdésekkel sok tanulmányon túlmenően, több monográfia is foglalkozik (Dogadov—Leviant—Pasersztnik, Karinszkij, Sz. Sz. N. G., Kamenov Luhan, J. Sewerynski, M. Manevics, J. Hevesi Gy.).

A munkavédelem általános, továbbá a nők és fiatalkorúak fokozott védelmének kérdéseit is nagyon lényegesnek tartja nemcsak a jogi szabályozás, de a tudomány is (Polásek J.—Kaleńská, M. J. Kolousek, Weltner Andor, Bernhardt György, Krasznopolszkij, Loga, J.).

A szocialista munkajog lényeges sajátossága, hogy a dolgozó — főszabályként — csak vétkes magatartása esetén felel anyagilag a vállalat irányában, éspedig gondatlanság esetén korlátozott mértékben. A munkáltató viszont — főszabályként — vétkességére való tekintet nélkül felel a dolgozónak a munkaviszony keretében bekövetkezett kárért, és csak nagyon szűk körben mentheti ki magát. Érthető, hogy e sajátos megoldásokkal több monográfia is foglalkozik. (Karinszkij, Korda Lajos, Nagy László, Klenov, E. A., Malov, V. G., Luhan J.—Tycová, M., Urbanec A.—Tycová, M., Paul, H., Kirmse G.—Kirschner G.—Rudelt W., Tiscsenkov J. A.)

Több monográfia tárgyalja a munkafegyelem anyagi és eljárási jogi problémáit, egyfelől a szocialista munkafegyelem megszilárdítása, másfelől a dolgozók érdekeit védő garanciák kidolgozása érdekében. (Alekszandrov, N. G. Ljapin, Milovanov, K., Luhan J.—Kaleńská, M. Kunz, F., Kertész István., Weltner Andor.)

Nagyon lényeges, hogy a munkajog miként alakítja ki a munkaviszony megszüntetésének rendszerét. Egyfelől ugyanis lehetővé kell tenni, hogy a munkáltató megszüntethesse azokat a munkaviszonyokat, amelyeknek gazdasági-társadalmi rendeltetése megszűnt, mert létszámfelesleg alakult ki, átszervezésre, minőségi cserére van szükség, vagy a dolgozó nem megfelelően végzi a munkáját, vagy annak elvégzésére alkalmatlan stb. Másfelől viszont védeni kell a munkakörhöz, a személyi alapbérhez és a munkához való jogot. Ezeket a kérdéseket tárgyalják a munkaszerződés módosításával és a munkaviszony megszűnésével foglalkozó feldolgozások (Golanova, E. A., Mracskov, V., Milovanov, K., Zielinski, T., Masewicz, V., Miller, L.—Ghimpu, S. Garancsy Gabriella).

A dolgozók érdekvédelme szempontjából nagyon lényeges, hogy a munkaügyi viták elintézése megfelelő módon megtörténjen, a dolgozók jogos igényeiket érvényesíthessék, sérelmeik orvoslása érdekében felléphessenek. Erre való tekintettel minden szocialista országban sajátos megoldások alakultak ki a munkáltató szervezetek keretein belül és a bírósági apparátusban is. Ezekkel a kérdésekkel is több feldolgozás foglalkozik. (Kamenov, N. G., Bernard, F.—Pavlátová, J., Jonczyk, J., Jacobi, E., Paul, H. Moldoveanu, M., Nigriny Elemér—Máltás György, Trócsányi László.)

A szocialista munkajogi szabályozás rendezi a közszolgálati dolgozók munkaviszonyát és egyes dolgozói kategóriák sajátos munkaviszonyait. Újabban a szocialista munkajog tudománya ezekkel is már gyakrabban foglalkozik (Monohin, V. M., Letowski, J., Matey, M., Milovanov, K.).

Szorosan kapcsolódik a munkajoghoz a társadalombiztosítási jog is. Ennek kérdéseit is több munka tárgyalja (Andreev, V. Sz., Topcseev, J. Sz., Fogelj, Ja. M., Zaharov, M. L., Matejček, J., Püschel H.—Wulf H., Abonyi Géza).

Egyes feldolgozások és majdnem minden tankönyv elemzi a szabályozás történetét is (Farkas József, Lőrincz Ernő).

Több feldolgozás, könyv és tanulmány alkalmazza már a jogösszehasonlítás módszerét és a történelmi fejlődés tapasztalatait is. (Mironov, V. K., Szászy István, Trócsányi László.) Itt említjük meg, hogy fokozódik az a törekvés is, hogy a szabályozás és az elméleti feldolgozások ismertetése idegen nyelven is megtörténjék, vagy fordítva, hogy az egyik országban lefordítják a másik országban megjelent tankönyveket stb.

A szocialista országokban a munkajog tudományának fejlődésére az is jellemző, hogy nemcsak utólag törekedett a jogi szabályozás elméleti feldolgozására, hanem arra is, hogy megfelelő elméleti koncepciókat és szabályozási elképzeléseket dolgozzon ki az időnként megújuló kodifikáció számára, és hogy segítse a jogalkalmazás tevékenységét is.

Megtörtént annak felismerése is, hogy a társadalmi valóság megfelelő szociológiai módszerekkel történő konkrét elemzése nélkül a munkaügyi szabályozás és az elméleti feldolgozás nem sok sikerrel járhat, tehát fel kell használni a társtudományok módszereit, illetve eredményeit. Ilyenek különösen a közgazdaságtantudomány, a munkagazdaságtan, a munkaszociológia, a munkapszichológia, a társadalompszichológia, az üzem- és munkaszervezés, a munkaegészségügy, a gerontológia, a statisztika, a demográfia stb.

Az ismertetett irodalom alapján megállapítható, hogy a munkajog tudományának a fejlődésére a következő főbb tendenciák jellemzőek.

A munkajog tudománya ma már nemcsak az egyéni munkaviszony kérdéseivel, hanem az egész munkaszervezet problémáival foglalkozik, ami kettős irányban is a tudományterület lényeges kibővülését jelenti.

Foglalkozik a munkaviszonyok létesítésének előkészítésével, a munkáltató szervek belső szervezetével és ennek funkcionálásával, a dolgozók kollektívájának viszonyaival, a dolgozók státusával a munkáltató szervein mint jogi személyen és annak kollektíváján belül, a kollektív jellegű jogviszonyokkal, továbbá az egyéni és kollektív munkaügyi viták elintézésével.

A munkajog tudománya ma már nemcsak a vállalat szintjén és annak keretein belül kialakuló gazdasági, társadalmi és politikai viszonyokat elemzi, hanem az egész munkaszervezet, így különösen a magasabb szinten kialakuló azokat a viszonyokat is, amelyek keretei között a felsőbb szinteken tevékenykedő állami és társadalmi szervek szabályozzák, tervezik, irányítják, szervezik és ellenőrzik a munkaszervezetet és annak gazdálkodó, igazgatási és társadalmi szerveit.

A szakszervezetek és az egyéb társadalmi szervek tevékenységére és jogosultságaira tekintettel elemzi a szakszervezetek jogosultságait az államigazgatási és gazdálkodó szervek, továbbá ezek dolgozói irányában, sőt a szakszervezeteknek azokat a belső viszonyait és az ezekre vonatkozó azokat a normákat is, amelyekkel a tagság befolyásolni tudja a szervezet tevékenységét.

A munkajog tudományának körébe tartozik a társadalombiztosítás és a szociálpolitika elméleti kérdéseivel való foglalkozás is, mert ezek is sok vonatkozásban összefüggésben állnak a tágan értelmezett munkaszervezettel.

Ma még inkább követelmény, de a munkajog tudományának egyik fontos feladata, hogy felhasználja az állam- és jogelmélet, az egyes jogágazatok és a már felsorolt társtudományok eredményeit, hogy azokkal együttműködve végezzen kutató, elemző és a szocializmus teljes felépítését szolgáló tudományos tevékenységet.

Irodalom: *Weltner* Andor: A magyar munkajog. Bp. 1960—1962.

Szovetszkoe trudovoe pravo. Red. Andreev, V. Sz. Moszkva, 1965. és 1971.; Szovetszkoe trudovoe pravo. Red. Paskov, S. Sz. Moszkva, 1966.; *Alekszandrov*, N. G.: Szovetszkoe trudovoe pravo. Moszkva, 1972.; *Radoïlszki*, Lj.: Trudovo pravo na Narodna Republika Bölgarija. Szofia, 1957.; *Chysky*, J.—*Hromada*, J.—*Witz*, K.: Československé pracovní právo. Praha, 1960.; *Szubert*, W.: Zarys prawa pracy. Warszawa, 1972.; Arbeitsrecht der DDR. Hrsg. Michas, J. Berlin, 1970.; *Câmpianu*, V.: Dreptul muncii. Bucureşti, 1967.

Encyclopedia of labour relation law. By. Hepple, B. A.—Higgins, P. O'. London, 1972.; *Kahn*, O.—*Freund:* Labour relations and the law. London.; *Camerlynck*, G. H.—*Lyon—Caen*, G.: Droit du travail. Paris, 1970.; *Hueck*, A.—*Nipperdey*, H. C.: Lehrbuch des Arbeitsrechts. Berlin—Frankfurt a. M. (időnként újabb kiadások); American Jurisprudence. By Sattinger, O. C. 2. ed. Vol. 48. San Francisco, 1970.

Weltner Andor

MUNKAJOGTUDOMÁNY TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON → *Munkajog*

MUNKAKÖR → *Munkaszerződés*

MUNKASZERVEZÉS ÉS DÍJAZÁS A MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZETBEN: I. A szövetkezeten belüli közös munka megszervezésének elvei (1157.) — II. Az üzemen belüli munkamegosztás rendszere, önelszámoló részlegek (1158.) — III. A munkaidő és a munkateljesítmények meghatározása (1160.) — IV. A közös munka díjazásának szabályai (1161.) — V. A munkavégzéshez kapcsolódó jogosultságok (1162.) — VI. A nem megfelelő munkavégzés szankcionálása, fegyelmi és kártérítési eljáráson kívül (1163.)

I. A szövetkezeten belüli közös munka megszervezésének elvei.

A szövetkezetek kettős (vállalati és társadalmi szervezeti) jellegéből következnek a munka megszervezésének elvei és módszerei is. E kettős jellegnek megfelelően alakul a munkamegosztás egyrészt a szövetkezeti demokrácia, másrészt a centrális irányítás elveinek alkalmazásával.

A szövetkezeti demokrácia specifikus jellegzetessége az, hogy a tagok nemcsak dolgozói, hanem gazdái is a termelőszövetkezetnek. Ebből következik, hogy a szövetkezet vezetőit a tagság választja, és a vezetőség a termelőszövetkezeti tagok közgyűlésén hozott határozatoknak megfelelően, annak szellemében köteles irányítani a szövetkezet tevékenységét és megszervezni a közös munkát. Másfelől a vezetők a kollektív szervek határozatainak végrehaj-

tása során a dolgozói tagságot a vállalati mechanizmusban érvényesülő fölé- és alárendeltség rendszerében utasíthatják és a tagok az utasítást kötelesek végrehajtani.

A termelőszövetkezeti tagnak ebből következően nemcsak joga, hanem kötelessége is a közös munkában részt venni. E részvétel időtartamát, az elvégzendő munka mennyiségét és minőségét, a munkával összefüggő jogosultságokat a termelőszövetkezet vezetősége által elfogadott munkaügyi szabályzat határozza meg.

A munkában való részvétel megvalósulásának jogi biztosítékait 1968 után a törvényhozás megteremtette. Ezt megelőzően jogszabályok nem írták elő a termelőszövetkezet foglalkoztatási kötelezettségét, pedig ez a munkához való jog gyakorlati érvényesülését kétségessé tehette. Ma a termelőszövetkezet jogszabályon alapuló kötelezettsége elősegíteni a tagsági viszonyból eredő jogaik gyakorlását és a kötelezettségeik teljesítését. Köteles gondoskodni arról is, hogy a tagok adottságaiknak és képzettségüknek megfelelő területen dolgozhassanak. A szövetkezetnek ez a kötelezettsége nemcsak a mezőgazdasági munkák idénye alatt áll fenn, hanem egész évben: elő kell segítenie a téli (a mezőgazdasági munkák szempontjából holt) időszak alatt is a tagok munkaerejének megfelelő hasznosítását. A munkaköröket lehetőleg állandósítani kell.

A közös munka megszervezése, az eddigiekből is kitűnően, a termelőszövetkezeti önigazgatás része, szemben az 1950-es években hatályos szövetkezeti mintaalapszabályokkal, amelyek kötelezően határozták meg a szövetkezetek gazdálkodásának belső rendjét, ideértve a munka megszervezését is. Ez nemcsak az akkor érvényesülő centralizált gazdaságirányítás kisugárzása volt a szövetkezetek területére, hanem segítése az akkor kibontakozó, még tapasztalatlan szövetkezeteknek.

A szövetkezeti mozgalom tapasztalatai, a gazdaságirányítás módszereinek és elveinek megváltozása, illetőleg a nagyméretű, több települést és sok ezer hektárt felölelő termelőszövetkezetek kialakulása megváltoztatták a termelőszövetkezeti munkák megszervezésének technikáját és rendszerét is. Jelenleg a területi és ágazati elvek egymás mellett léteznek, alkalmazásukat az adott termelőszövetkezet sajátosságai, területi, földrajzi elhelyezkedése, tevékenységi köre és nem utolsósorban a tagok létszáma határozza meg.

Mindkét elv alkalmazása lehetővé teszi a belső kisebb kollektívák szerepének növelését, egészen az általuk és a rájuk vonatkozó határozatok meghozataláig. Az ágazati elvnek megfelelő munkamegosztás azonban a modern nagyüzemi gazdálkodás viszonyai között nemcsak a termelés megszervezése, hanem a munkakollektívák aktivizálása szempontjából is jobban szolgálja a szövetkezet érdekeit. Az azonos munkaterületen dolgozó kollektívák összefogása, a kollektivitás kialakítása, az egységes álláspontok megfogalmazása, az anyagi érdekeltség megteremtése és a szakismeretek elmélyítése olyan lényeges vonások, amelyek a területi elv alkalmazásánál háttérbe szorulnak. A szövetkezeti termelés ágazati struktúrájának megerősődése és a szakosodás megvalósítása az ágazati elv általános elterjedését elősegíti, de ugyanakkor a területi elv kiegészítő szerepét is erősíti.

Az egy-egy munkaterületen dolgozó kis kollektívák kialakulása és megerősödése, határozathozatali joggal való felruházása a szövetkezeti demokrácia szempontjából, különösen a nagyméretű szövetkezetek kialakulásának korszakában nagyon lényeges. E kis kollektívák ugyanis a közvetlen demokrácia új és hathatós formái, illetőleg az információ áramlásának a leghatékonyabb eszközei.

A kis kollektívák irányítása a munka jellegének megfelelő szakképzettséggel rendelkező vezető feladata. Szakemberek alkalmazása nélkül modern nagyüzemi termelés nem valósulhat meg, mégis a szövetkezetek egy részében — elsősorban a gyenge adottságúakban — még nem megfelelő a szakemberellátás. Ez egyrészt a szakemberhiánynak, másrészt a jobb adottságú szövetkezetekhez képest alacsonyabb kereseti lehetőségnek tudható be.

A szövetkezetek többségében azonban a szakemberellátás kielégítő. A szakemberek egyrészt tagok, másrészt alkalmazottak. Alkalmaztatásra viszont csak akkor kerülhet sor, ha a szövetkezetnek nincs olyan tagja, aki a képesítéshez kötött munkakört betöltheti. A tag primátusa tehát az alkalmazottal szemben a gazdasági munkában való részvétel során is érvényesül.

A szakvezetői jogkör gyakorlása szempontjából a tagi vagy alkalmazotti minőség nem eredményez különbséget. Mindkettő a kollektív szervek döntéseinek megfelelően köteles dolgozni, más oldalról mindkettőt megilleti a vezetői funkcióból következő utasítási jogkör is. E kettős irányú szövetkezeti jogviszony tehát kiterjed az alkalmazott szakemberre is.

A szakvezetők irányító tevékenysége a szövetkezeti munkamegosztás szerves és nélkülözhetetlen része, a szövetkezet gazdálkodó tevékenységének elengedhetetlen eleme.

II. Az üzemen belüli munkamegosztás rendszere, önelszámoló részlegek. 1. Munkaügyi szabályzat. 2. Szervezeti és működési szabályzat. 3. Munkaszervezeti egységek. 4. Munkamegállapodások. 5. Üzemen kívüli munkák. 6. Munkavégzési kötelezettség.

1. A munkaügyi szabályzat.

A munkamegosztás alapvető szabályait és rendszerét az alapszabály, a munkarend és az

ügyrend tartalmazzák. Az alapszabály átfogó elvi, a munkarend és ügyrend konkrét szabályokat tartalmaz.

A munkaügyi szabályzatban kell megállapítani: a munkába való beosztásra, a szakképzettséget igénylő munkakörökre, a munkaidőre, a fizetett szabadságra, a pihenőnapra, a munkaszüneti napra, a túlmunkáért, a heti pihenőnapon, illetőleg a munkaszüneti napon végzett munkáért járó pótlék mértékére; a munkaruhára és egyéb juttatásokra; az anyagi felelősségre vonatkozó esetleges kiegészítő és a munkavégzéssel kapcsolatos egyéb szabályokat (teljesítmények ellenőrzése, elszámolása, nyilvántartása, munkafeltételek biztosítása stb.).

A munkaügyi szabályzat tehát a termelőszövetkezeten belül a munka törvénykönyv funkcióit tölti be. Egyrészt tartalmazza a termelőszövetkezeti törvény idevágó kötelező előírásait, másrészt azokat az előírásokat, amelyeket a termelőszövetkezeti tagság a közgyűlésen és a választott szervek útján elhatározott. Betartása minden termelőszövetkezeti tag és alkalmazott számára kötelező. Megsértése fegyelmi vagy kártérítési szankciót von maga után.

A munkaügyi szabályzat elsősorban a szövetkezetben végzett fizikai munka végzésének előírásait tartalmazza, de tartalmaz általános érvényű, tehát a vezetői munkával összefüggő szabályokat is.

2. A szervezeti és működési szabályzat.

A vezetői munkával összefüggő alapvető szabályokat a szervezeti és működési szabályzat tartalmazza. Ebben kell rögzíteni: a vezető szervek, a különböző szervezeti egységek, bizottságok, továbbá a vezetők működésére és egymással való kapcsolatukra (irányítás, alá- és fölérendeltség, felelősség, beszámolás stb.) vonatkozó általános szabályokat; az önálló elszámolás rendjét és terjedelmét, valamint a szervezeti egységen belül a vezetők feladatait.

A szervezeti és működési szabályzat tehát a vezetéssel, az irányítással, a munka megszervezésével, a szervezeti egységek rendszerével összefüggő kérdések belső alkotmánya.

A vezetés, irányítás belső normáinak kidolgozása csak az utóbbi évek szövetkezeti mozgalmának jellemzője. Erre a kezdeti időszakban a munkák jellegénél fogva nem is volt szükség, vagy azt a szövetkezetek helyett a mintaalapszabályok oldották meg. Ma már azonban az önigazgatást gyakorló szervek leglényegesebb funkciói közé tartozik.

3. Munkaszervezeti egységek.

A szövetkezeti közös munka szinte a mozgalom kezdetétől fogva brigádokra épült. A munkabrigádok ma is szerves részei a munkastruktúrának, de mellettük számtalan új forma is létezik. Majdnem minden termelőszövetkezetre jellemző, hogy a közös munkát önálló elszámolású szervezeti egységek, meghatározott feladat elvégzésére elkülönült csoportok, munkacsapatok, brigádok végzik. Találkozunk ezenkívül a családi részesművelés különböző formáival, a munkamegállapodás alapján végzett brigád- és egyéni speciális munkákkal is.

A különböző szervezeti egységekben és a családi részesművelésben folyó munkákat főszabályként termelőszövetkezeti tagok és ezek családtagjai végzik. Alkalmazott felvételére akkor van lehetőség, ha a tagság összetétele nem biztosítja a munkák zavartalan elvégzését, vagy ha vagyoni kár elhárítása, illetőleg csökkentése ezt szükségessé teszi.

A szervezeti egységbe és az egyes munkakörökbe való beosztásnál a tagok egyenletes és arányos foglalkoztatása követendő elv. Figyelemmel kell lenni a munkafolyamat tényleges szükségleteire, a tagok képzettségére, tapasztalatára, méltánylást érdemlő körülményeire (családi állapot, eltartásra szoruló gyermekek száma, munkahelytől való távolság, életkor, egészségi állapot, érdeklődés stb.), nők és fiatalkorúak esetén pedig a foglalkoztatásukra vonatkozó külön szabályokra.

A szervezeti egységbe való beosztást, az onnan történő áthelyezést, az állandó munkakör kijelölését, a munkakörváltozást, illetőleg területvállalás esetén a terület nagyságát és az elvégzendő munkát a termelőszövetkezeti taggal előzetesen meg kell beszélni, és az őt érintő intézkedésről értesíteni kell.

Csökkent munkaképességű termelőszövetkezeti tag munkáját a munkaképességéhez kell igazítani.

A szervezeti egységek közül az önelszámoló egységek a legstabilabbak, és jellegüknél fogva a legszervezettebbek. E szervezeti egység a termelőszövetkezet éves tervéből ráeső feladatokat, a leltár szerint rendelkezésére bocsátott föld, más termelőeszközök (gépek, épületek, felszerelések, igás- és haszonállatok), különböző anyagok rendeltetésszerű felhasználásával valósítja meg, a beosztott termelőszövetkezeti tagok közvetlen részvételével.

Az önelszámolás rendjét, terjedelmét, a rendelkezésre bocsátott eszközök, az üzemviteli célokra szolgáló költségek felhasználását, a leltár szerint átvett termelőeszközök és vagyontárgyak kezelésének, gondozásának, karbantartásának módját és az anyagi ösztönzés módozatait, a szövetkezet vezetősége állapítja meg.

A szervezeti egység vezetője felelős azért, hogy a részleg a kitűzött tervfeladatokat úgy teljesítse, hogy a tagokat és családtagokat arányosan foglalkoztatni tudja, hogy a részleg rendelkezése alatt álló vagyonban gazdaságosan kerüljön felhasználásra és érvényesüljön minden olyan szabály, amely az önálló elszámolás rendjével összefüggésben van.

4. Munkamegállapodások.

A különböző részlegekben dolgozó és meghatározott terület megművelését vállaló termelőszövetkezeti taggal 1968 óta munkamegállapodás is köthető. A munkamegállapodás garanciá-

lis szabályokat tartalmaz mind a termelőszövetkezet, mind a tag vonatkozásában arra nézve, hogy a szerződő felek szerződéses kötelezettségeiket kikényszeríthetően teljesítsék.

A munkamegállapodás a tagsági jogviszonyból eredő és a munkavégzéssel összefüggő jogosultságok és kötelezettségek írásba foglalt rögzítése. A megállapodás a termelőszövetkezet és a tag akaratát tükrözi mind tartalmában, mind időtartamában, úgy azonban, hogy a megállapodás jogszabályba nem ütközhet, nem sértheti és csökkentheti a tag jogszabályból folyó jogait.

Bizonyos esetekben a munkamegállapodás megkötése kötelező, és nem függ a felek akaratától. Kötelező akkor, ha a tag a munkát a várható termés előre meghatározott hányada ellenében, vagy szervezeti egység keretein kívül külön vállalással végzi, és a termelőszövetkezeti tag családtagja a termelőszövetkezeti közös munkában rendszeresen részt vesz.

A munkamegállapodásnak vannak kötelezően felveendő és a felek által meghatározott elemei. Így általában fel kell venni a munkamegállapodásba: *a)* a munka megjelölését, mennyiségét, a munka teljesítésével kapcsolatos előírásokat; *b)* a munkadíjazásra, az elszámolás idejére és módjára vonatkozó előírásokat; *c)* a munkaeszközökre, azok pótlására, továbbá az esetleges anyagi hozzájárulásra vonatkozó kikötéseket; *d)* a termelőfolyamatban való kölcsönös együttműködésre, a szakmai irányításra és az ellenőrzésre vonatkozó kikötéseket.

5. Üzemen kívüli munkák.

A munkamegállapodás (szerződés) sajátos esete az, amikor a tag nem a közös gazdaságban, hanem a háztáji gazdaság keretein belül végez a termelőszövetkezet részére haszonhajtó tevékenységet. Ez a tevékenység általában állattartással, hizlalással, neveléssel, zöldség- és gyümölcstermeléssel kapcsolatos. Az így végzett munka a közös gazdaságban végzett munkának minősül. Ez a minősítés a közös és háztáji gazdaság közötti szoros kapcsolatból, abból következik, hogy a háztáji gazdaság a közös gazdaság szerves része. Nem egy termelőszövetkezeten belül a háztáji gazdaságot önálló üzemágként szervezik, gazdálkodását a közös gazdasághoz kapcsoltan tervezik és irányítják.

A termelőszövetkezeti tagok nemcsak szervezeti egységhez kapcsoltan, illetőleg a háztáji gazdaságon belül, hanem a termelőszövetkezet üzemi kereteken kívül is foglalkoztathatók. Az üzemi kereteken kívüli foglalkoztatás társadalmi hátterét a termelőszövetkezet foglalkoztatási kötelezettségére vonatkozó előírások szolgáltatják. E kereten belül mód van arra, hogy a termelőszövetkezeti tagokat bérmunka keretében foglalkoztassák, illetőleg, hogy a termelőszövetkezet meghatározott időre és munkák elvégzésére tagjait más szocialista szervezet részére átengedje.

Az így végzett munka, akár csoportos, akár egyéni átengedésről van szó, a közös gazdaságban végzett munkának számít.

Az üzemen kívüli tevékenység speciális esete az is, amikor a termelőszövetkezeti tag kisiparos, a vezetőség engedélyével, saját felelősségére és számlájára harmadik személyek részére szolgáltató jellegű ipari munkát végez. Az ilyen jellegű munka kivételes és csak akkor engedélyezhető, ha a termelőszövetkezet a kisiparos tagjának munkaerejét lekötni nem tudja.

6. Munkavégzési kötelezettség.

A termelőszövetkezeti tag a részére meghatározott munkát személyesen köteles teljesíteni. Munkavégzési kötelezettség csak a munkaképes termelőszövetkezeti tagot terheli. Nem köteles a közös munkában részt venni a termelőszövetkezet tagja, ha: *a)* a termelőszövetkezeti nyugdíjra jogosító korhatárt betöltötte vagy rokkant, tekintet nélkül arra, hogy részesül-e nyugellátásban; *b)* a részére kijelölt munka (beosztás) meghaladja a teljesítőképességét; *c)* fiatalkorú vagy nő, és őt a védelmére hozott rendelkezésekkel ellentétben kívánják foglalkoztatni; *d)* az orvos igazolása szerint keresőképtelen vagy szülési szabadságát tölti; *e)* gyermekgondozási segélyben részesül; *f)* katonai szolgálat, a termelőszövetkezet hozzájárulása alapján folytatott tanulmányok, engedélyezett munkavállalás, külföldi kiküldetés miatt, vagy más okból igazoltan távol van.

III. A munkaidő és a munkateljesítmények meghatározása.

A munkaidő tartamát a mezőgazdasági munka sajátosságainak figyelembevételével kell megállapítani. Ez függ az évszakoktól, a munka természetétől és mennyiségétől, a termelőszövetkezeti tag teherbírásától stb. Általában napi, heti, havi vagy munkaidőszakokra (vetés, aratás, betakarítás stb.) bontva állapítják meg. A megállapítás a termelőszövetkezet vezetőségének hatáskörébe tartozik, és ennek folytán termelőszövetkezetenként eltérő lehet. A vezetőség által megállapított munkaidő a termelőszövetkezeti tagra és az alkalmazottra egyaránt kötelező.

Azoknak a tagoknak (családtagoknak), akik a megállapított munkaidejükön túl teljesítenek munkát — a munkarend rendelkezéseitől függően —, túlmunkadíj és megfelelő szabad idő jár.

A munkaidő, a pihenő és szabadnap, illetőleg a túlmunkadíj szabályozása néhány éves. Korábban a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok munkaegység-rendszerben dolgoztak, amely egyrészt meghatározta az elvégzendő egységek számát, másrészt mérte a napi teljesítményt. A munkaegység alapját a napi teljesítmény és a munka osztályba sorolása adta. A teljesítményelőírás azt mutatta, hogy valamely munkából egy átlagos képességű ember egy munkanap alatt (10 óra), jó minőségben

mennyit végezhet. Az osztályba sorolás pedig az erőkifejtés, a szakértelem, illetőleg a munka fontosságának szempontjait figyelembe véve történt.

A munkákat a munkaegységkönyv hét osztályba sorolta, és az elvégzett munkáért 100%-os teljesítés esetén 0,50—2 munkaegység jóváírását tette lehetővé. A munkaegységek összegezése és egy munkaegység értékének megállapítása a közgyűlés által, a közös gazdaság eredményességétől függően év végén történt meg, és év végén került kifizetésre az elvégzett munka után járó részesedés is.

A közgyűlés határozta meg azt is, hogy a termelőszövetkezeti tagok évenként hány munkaegységet voltak kötelesek teljesíteni. A férfiak általában 120, a nők 80 munkaegység teljesítésére voltak kötelezve.

A termelőszövetkezeti tagok munkaideje ma is napi 10 órás egység alapulvételével történik. A munkateljesítményeket normával mérik. A termelőszövetkezet közgyűlése nők részére 100, férfiak részére 150 tízórás munkaidőnél kevesebbet nem állapíthat meg. A munkaidő megállapításának a munkavégzéshez kapcsolódó jogosultságok és a közös gazdaság rentábilis működése szempontjából van jelentősége.

A munkaidő egyes munkakörök szerinti tartamát külön kell meghatározni.

A termelőszövetkezeti tag (családtag) a részére meghatározott munkát a vezetői utasításnak megfelelően gondosan, jó minőségben köteles elvégezni. Nem megfelelő munkavégzés esetén a tag a munka újra elvégzésére kötelezhető díjazás nélkül, vagy fegyelmi eljárás keretében szankcióval sújtható.

IV. A közös munka díjazásának szabályai.

A munkadíjazási rendszer megállapítása a szocialista elosztás elveinek figyelembevételével történik. A legalapvetőbb szabályokat az alapszabálynak tartalmaznia kell. Az alkalmazásra kerülő szabályokat a tulajdonosok közössége, a közgyűlés állapítja meg. A közös munkát teljesítményelőírással, munkában töltött idővel, a terméshozam meghatározott részével, vagy annak mértékével lehet mérni és díjazni.

A munkadíjazás formáját és színvonalát, a munkadíj és a részesedés pénzbeni, illetőleg a természetbeni arányait az éves tervezés során kell megtervezni.

A tagok részesedése munkadíjból és kiegészítő részesedésből, vagy a termés meghatározott részéből áll. A vezetőség a teljesítmény előírásokat és díjtételeket általános érvénnyel időbeli korlátozás nélkül, illetőleg meghatározott időre vagy munkákra is megállapíthatja. A teljesítményelőírásokat azonban előre meg kell állapítani, és ha a vezetőség ezektől eltérő értékelést vagy díjazást kívánna alkalmazni, azt a taggal közölni kell, és vele meg kell állapodni. A vezetőség ezt a jogát a szervezeti egység vezetőire is átruházhatja.

A tagok és családtagjaik részesedését, valamint az alkalmazottak alap- és kiegészítő részesedését az előirányzott prémiumokkal a részesedési alap terhére kell elszámolni. A kiegészítő részesedés mértéke — az előirányzatra és a jövedelem-felhasználás arányaira figyelemmel — véglegesen az év végi zárszámadásban kerül megállapításra.

A magasabb vezetői munkakört betöltő dolgozók alap- és kiegészítő munkadíját, valamint a prémium feltételeit a közgyűlés határozza meg, az alkalmazottakét pedig külön jogszabályok.

A részesedés fő szabályként pénzbeni, de részes művelés esetén vagy az erre vonatkozó külön megállapodás alapján lehet természetbeni is. A termelőszövetkezet az alapmunkadíj 80%-át garantálja és minden hónapban kifizeti. A fennmaradó 20%-ot az elért jövedelemből biztosítja. A rendszeresen munkát végző családtagok munkadíjazási rendszere a tagokéval azonos. A biztosított munkadíj pénzbeni része a munka teljesítését követő hónap 15. napján; a természetbeni része a megtermeléskor; a prémium pedig a kitűzött feltétel teljesítésekor esedékes.

Részesművelés esetén a részesedést a termés betakarításakor, illetőleg az értékesítéskor kell kiadni. A kiegészítő részesedés a zárszámadás megállapításakor, a zárszámadás szerinti összegben esedékes, arra év közben kifizetést eszközölni nem lehet.

A termelőszövetkezeti tag közösből származó jövedelmét kiegészítik a háztáji gazdaság termékeinek, terményeinek pénzbeli értéke, állatállományának szaporulata, illetőleg az ezek értékesítéséből származó bevételek.

A termelőszövetkezeti tagság jövedelmének 1971 óta sajátos formája a tagsági pótlék, amely munkadíjnak minősül, és azzal egyidejűleg esedékes. A tagsági pótlék intézményesítése az adott termelőszövetkezeten belül a tagság elhatározásától függ. Mód van ugyanis arra, hogy a termelőszövetkezet a tagjainak rendszeresen közös munkában töltött minden öt éve után a munkadíj három százalékát meg nem haladó pótlékot fizessen. A tagsági pótlék a megállapítást követő években is állandó jelleggel megilletik a jogosultat.

Tagsági pótlékot meg lehet állapítani a termelőszövetkezet öregségi vagy rokkantsági nyugdíjban részesülő tagja részére is. A pótlék alapja a nyugdíjból szorzott havi átlagos jövedelem.

A termelőszövetkezeti társulásba vagy az érdekképviseleti szervbe, a szövetkezeti szövetségbe küldött tag részére a megbízatás alapján végzett tevékenységért díjazást vagy tiszteletdíjat csak a küldő termelőszövetkezet állapíthat meg. A szövetkezeti társulásnál végzett irányító jellegű vagy fizikai munka díjazási rendszerének megállapítása a társulás vezető szerveinek hatáskörébe tartozik.

A közös munkában részt vevő taggal és családtaggal külön kell elszámolni. A családtag teljesítményét — eltérően a munkaegység-rendszertől — akkor sem lehet a tag javára írni, vagy a munkadíjat részére kifizetni, ha a családtag kiskorú, vagy a taggal közös háztartásban él.

V. A munkavégzéshez kapcsolódó jogosultságok. 1. Fizetett szabadság — pihenőidő. 2. Szociális jogosultságok.

1. Fizetett szabadság—pihenőidő.

A munkavégzéshez kapcsolódó jogosultságokat — eltekintve a munkadíj fizetésétől — az 1967. évi III. törvény rendezte. Ez annak a gazdaságpolitikának a következménye, amely a szövetkezeteket az állami vállalatokkal egyenrangúnak, a termelőszövetkezeti tagot az alkalmazottal egyenjogúnak ismeri el, nemcsak a munkához való jog és kötelezettség, hanem a munkavégzéssel összefüggő jogosultságok vonatkozásában is. E jogosultságok jogszabályba foglalásának nemcsak az indokolatlan különbségek megszüntetése szempontjából van jelentősége, hanem a termelőszövetkezeti tagok munkakedvének és érdekeltségének fokozása szempontjából is.

A munkában való részvétel szükségszerű következménye a dolgozó pihenőidejének biztosítása. Ez a hagyományos mezőgazdaságban, a kisparaszti magángazdaságban a téli időszakban valósult meg. Ezt a hagyományt eredetileg a nagyüzemi gazdaság is átvette, és a termelőszövetkezeti tagok szabadságát fizetés nélkül a téli hónapokra telepítette. Ez a módszer a nagyüzemi gazdálkodás korszakában, amikor kialakult a szövetkezetek sokprofilúsága, amikor az alapmegélhetést a közös gazdaság biztosítja, nyilvánvalóan nem tartható.

1968. január 1-óta a termelőszövetkezet tagját is fizetett szabadság illeti a termelőszövetkezet alapszabályában meghatározott feltételekkel és mértékben. Ha pedig egész évben folyamatosan dolgozik, a munkaviszonyban álló dolgozókkal azonos mértékű szabadság illeti. Folyamatos munkavégzésnek az számít, ha a tag évi 250 tízórás munkanapot munkában töltött.

A fizetett szabadság alap- és pótszabadságból áll. Mértékét a munkaviszonyban álló dolgozók szabadságára vonatkozó szabályok szerint kell megállapítani. Annak a dolgozónak, aki kiváló munkát végez és példamutató magatartást tanúsít, vagy aki állami kitüntetésben részesül, évi 12 napig terjedő jutalomszabadság is adható.

Az állandó beosztásban dolgozó termelőszövetkezeti tagnak hat munkanap egyhuzamban vett teljesítése után heti pihenőnapot is biztosítani kell.

A termelőszövetkezet köteles a munkában részt vevő tagjainak egészséges és biztonságos munkakörülményeket teremteni, nekik megfelelő védőitalt és felszerelést biztosítani.

2. Szociális jogosultságok.

Ha a termelőszövetkezeti tag megbetegszik, vagy egyéb módon keresőképtelenné válik, jövedelemkiesésének pótlásáról a termelőszövetkezet köteles gondoskodni. A termelőszövetkezeti tag táppénzét, ellentétben az alkalmazottakéval, nem a társadalombiztosítás útján, hanem a termelőszövetkezet szociális alapjából kapja.

A *táppénz* (betegségi segély) egy napra járó összege lényegében az alkalmazottakéval azonos, és az alkalmazottakra érvényesülő szabályok kerülnek alkalmazásra a táppénz időtartamára vonatkozóan is.

A szövetkezet gondoskodik a szüléssel kapcsolatos jövedelem kiesésének pótlásáról is. A *szülési szabadság* húsz hét. Erre az időre a szülő nő a megelőző egy évi időszakban elért részesedése egy napra eső összegének 75%-ánál kevesebbet és 100%-ánál többet nem kaphat. A szülő nőnek a gyermekgondozással és szoptatással kapcsolatos kedvezményei az alkalmazottakéval azonosak. A termelőszövetkezettől kapott részesedésen túl megilleti a társadalombiztosítás terhére a minden nőt megillető *anyasági segély* is. A szülési szabadság ideje alatt a szülőnő igényt tarthat háztáji földhasználatra is, és ez az idő a fizetett szabadság szempontjából munkában eltöltött időnek számít.

Jogosult a termelőszövetkezeti tag *családi pótlék*ra is. A jogosultság feltételei és időtartama az alkalmazottakéval azonos.

Az idős termelőszövetkezeti tagokat, amennyiben a nyugdíjkorhatárt elérték, és teljesítették a közgyűlés által meghatározott munkanormát: *a)* öregségi nyugdíj; *b)* ha ezekkel a feltételekkel nem rendelkeznek, öregségi járadék illeti.

Öregségi nyugdíjra az a termelőszövetkezeti tag jogosult, aki ha férfi a 65., ha nő 60. életévét betöltötte, és legalább 10 nyugdíjévvel rendelkezik. 1976. január 1-től kezdődően a tagok nyugdíjkorhatárát öt év alatt fokozatosan csökkenteni kell, a nőkét 55. és a férfiakét 60. életévre.

A nyugdíjévnek 1968 előtt az az év tekintendő, amelyben a nő 80, a férfi 120 munkaegységet teljesített, és kötelezett volt nyugdíjjárulék fizetésére. 1968 után a nyugdíjévhez nőknél 100, a férfiaknál 150 tízórás munkanap teljesítése és a nyugdíjjáradék fizetése szükséges.

Az öregségi nyugdíj a tag előző öt évi részesedésének havi átlagához igazodik.

Öregségi járadékra az a termelőszövetkezeti tag jogosult: aki az öregségi nyugdíj folyósításához szükséges nyugdíjéveket nem szerezte meg, de ha férfi, a 70., ha nő, a 65. évet betöltötte; legalább három éve termelőszövetkezeti tag, és sem neki, sem a vele együttélő házastársának nincs havi 300,- Ft-ot meghaladó nyugellátása, keresete, illetőleg egyéb jövedelme.

Az öregségi járadék intézménye átmeneti jellegű szolgáltatás. Azoknak a termelőszövetkezeti tagoknak a szociális támogatását célozza, akik már a szövetkezetbe való belépés idején is előrehaladott korúak voltak, és a közös munkában való részvétellel nyugdíjjogosultságot nem szerezhettek.

Azt a termelőszövetkezeti tagot, aki üzemi baleset, foglalkozási betegség vagy más körülmény folytán megrokkan: *a)* rokkantsági nyugdíjban, illetőleg *b)* munkaképtelenségi járadékban kell részesíteni.

A *rokkantsági nyugdíj* feltételei, összege és folyósításának időtartama annak megfelelően alakul, hogy a rokkantságot mi idézte elő. Az általános rokkantsági nyugdíj összegének megállapításánál az életkort, a megszerzett nyugdíjévet és a rokkantság fokát kell figyelembe venni.

Az üzemi baleset vagy foglalkozási ártalom okozta rokkantság esetén a nyugdíjévek megszerzése nem feltétele a nyugdíj folyósításának. Az összeg megállapítására elsősorban a munkaképesség teljes, illetve részleges elvesztése van hatással. Ha azonban a megrokkant személy nyugdíjévekkel is rendelkezik, nyugdíjának összege magasabb lesz.

A *munkaképtelenségi járadék* indoka és feltételei az öregségi járadékhoz hasonlóak, azzal az eltéréssel, hogy itt alapvetően nem a korhatár, hanem a rokkantság foka a meghatározó.

A termelőszövetkezeti tag halála esetén a hozzátartozója: *a)* özvegyi nyugdíjra, *b)* özvegyi járadékra és *c)* árvaellátásra jogosult.

Özvegyi nyugdíjra annak a termelőszövetkezeti tagnak az özvegye jogosult, aki a házastársának halálakor: a hatvanadik életévét betöltötte; egészségromlás, illetőleg testi vagy szellemi fogyatékosság következtében munkaképességét legalább kétharmad részben elvesztette; legalább két árvaellátásra jogosult gyermek eltartásáról gondoskodik, vagy férje halála a munkahelyen elszenvedett üzemi baleset következménye volt.

Az özvegyi nyugdíj a várható nyugdíj ötven százaléka.

Az özvegyi járadék átmeneti jellegű juttatás. Feltétele: a termelőszövetkezeti tag házastárs öregségi vagy munkaképtelenségi járadékra jogosultsága; hogy az özvegy a járadékra jogosult korhatárt betöltse; számottevő (300,— Ft) jövedelemmel ne rendelkezzék; vagy rokkant legyen.

*Árvaellátás*ra a meghalt termelőszövetkezeti tag gyermeke, mostohagyermeke, örökbe fogadott gyermek, illetőleg a nevelt gyermeke vagy unokája jogosult, ha a meghalt háztartásában tartotta el, továbbá, ha a jogosultnak tartásra köteles hozzátartozója nincs.

Az árvaellátás a 16. életév, tanulmányok folytatása esetén legfeljebb a 19. életév betöltéséig jár. Ha az árva testi vagy szellemi fogyatékosságban szenved, időbeli korlátozás nincs.

Megilletik a termelőszövetkezeti tagokat az említett segélyeken kívül *egyéb segélyek* is: temetkezési segély, a tbc-s betegek segélyezése, az idős vagy beteg tagok szociális segélyezése stb. Jogosultak lakásépítési támogatásra, lakbérhozzájárulásra, a katonai szolgálatot teljesítő tagok hozzátartozói támogatásra stb.

A munkavégzéshez kapcsolódó jogosultság a háztáji föld juttatása is.

A munkához kapcsolódó jogosultságok az elmondottakból kitűnően egyrészt szociális jellegűek, keresetpótló vagy megélhetést biztosító szolgáltatások, másrészt a közösben végzett munka anyagi elismerését, az anyagi érdekeltség megteremtését szolgálják.

VI. A nem megfelelő munkavégzés szankcionálása fegyelmi és kártérítési eljáráson kívül.

A közös munkában való részvétel a termelőszövetkezeti tagoktól aktív helytállást, megfelelő mennyiségi és minőségi munkát követel. Ez nemcsak a különböző szervezeti egységekben dolgozó termelőszövetkezeti tagokra érvényesülő tétel, hanem a szervezeti egységeken kívüli munkára és a családi művelés részvevőire is. A megfelelő munka végzésének fontos feltétele a munkamorál, a munkaidő és a teljesítménynormák betartása, a munkák időben történő elvégzése. A mezőgazdasági munka határidőben való elvégzéséhez ugyanis fontos érdekek fűződnek: a késlekedés kérdésessé teheti a termés sikerét, illetőleg a betakarítás eredményességét. A szántás, a vetés, az aratás és betakarítás mind időhöz és időjáráshoz is kötött mezőgazdasági munka; ezeket csak meghatározott időben lehet elvégezni.

A mezőgazdasági munkákra előírt időszakok betartása tehát nem egyszerűen a vezető utasítása, hanem természeti adottságok folytán is szükségszerű. Ha valamely tag ezeket figyelmen kívül hagyja, ha gondatlanságból vagy szándékos magatartásával a munkát nem megfelelően végzi, vagy egyáltalán nem végzi el, a termelőszövetkezeti közösségnek és ezen keresztül saját magának is kárt okoz.

Ha ez a kár a munkák ismételt jó minőségű elvégzésével megelőzhető, a munkaszervezeti egység vezetője a tagot díjazás nélkül a munka elvégzésére kötelezheti. Ha azonban az ismételt elvégzéstől eredmény nem várható, vagy a kár ennek ellenére bekövetkezik, a tag ellen kártérítési eljárás vagy fegyelmi eljárás kezdeményezésének van helye.

Szankcionálni kell a termelőszövetkezeti közös munkában huzamosabb ideig részt nem vevő termelőszövetkezeti tag magatartását is. Ez a szankció lehet valamely eljárás vagy valamely aktus következménye.

Irodalom: *Kalocsay* Ferenc: Munkanormák kidolgozása és alkalmazása a mezőgazdaságban. Bp. 1968.; *László* János: A gazdaságirányítás és a termelőszövetkezetek anyagi érdekeltsége. Bp. 1970.; *Magyary* Jenő—*Szakál* József:

A munkavédelem szervezése a termelőszövetkezetekben. Bp. 1968.; Munkaegységkönyv. Bp. 1960.; *Csizmadia* Ernőné: A megoldás útja a termelőszövetkezeti munkadíjazásban. Bp. 1966.; *Filla* Márton—*Kalocsay* Ferenc: A munkaerőgazdálkodás gyakorlati kérdései a termelőszövetkezetekben. Bp. 1972.; *Biró* Ferenc—*Kovács* Zoltán: A munkadíjazás és jövedelemrészesedés rendszere és alkalmazása a termelőszövetkezetekben. Bp. 1964.; *Kulcsár* Viktor: A személyi jövedelmek differenciáltsága a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Bp. 1971.; *Komló* László: A munka értékelése és díjazása a termelőszövetkezetekben. Bp. 1962.; *Földes—Molnár—Seres—Veres:* Termelőszövetkezeti jog. Bp. 1970.

Domé Györgyné

MUNKASZERZŐDÉS: I. A munkaszerződés fogalma (1164.) — II. A munkaszerződés intézményének történeti kialakulása és fejlődése (1164.) — III. A szocialista munkaszerződés (1165.) — IV. A munkaszerződés létesítése és időtartama (1166.) — V. A munkaszerződés és a munkajogviszony tartalma (1168.) — VI. A munkaszerződés érvénytelensége (1170.) — VII. A munkaszerződés módosítása (1171.) — VIII. A munkaszerződés, illetve a munkajogviszony megszüntetése (1172.) — IX. A munkaszerződés, illetve a munkajogviszony megszűnése (1177.)

I. A munkaszerződés fogalma.

A munkaszerződés a munkáltató és a munkavállaló között létrejött olyan írásbeli vagy szóbeli megállapodás, amelyben a munkavállaló kötelezettséget vállal arra, hogy a szerződésben meghatározott munkahelyen és munkakörben — nap, hét vagy hónap szerint meghatározott munkaidő keretben — a munkáltató utasítása szerint rendszeres munkát végez bérfizetés és (esetlegesen) egyéb juttatások ellenében; a munkáltató pedig arra kötelezi magát, hogy a munkavállaló részére a megállapodás szerinti munkavégzést biztosítja, és az ennek megfelelő munkabért és egyéb juttatásokat megfizeti.

A munkaszerződés tehát a munkajogviszonyt megalapító megállapodás, amely a szerződő felek akaratának megfelelő munkakapcsolatot fogja át, és ennek érdekében meghatározza a munkajogviszony szükséges tartalmi elemeit, és bevonja a munkavállalót a munkahelyi kollektívába.

II. A munkaszerződés intézményének történeti kialakulása és fejlődése.

A munkaszerződés mint a polgári jogi szerződés egyik fajtája először a kapitalista társadalmi rendben jelent meg. E társadalmi rendben a munkaerő-árutulajdonos szabadon rendelkezett munkaerő-árujával és a termelőeszközök tulajdonosa ezt a sajátos árut csak jogi forma közvetítésével, szerződés útján szerezhette meg. A magántulajdonosok jogi egyenlőségének talaján jött tehát létre az a szerződésfajta, amelynek segítségével a termelőeszközök tulajdonosa a munkaerő használati értékét kisajátíthatta és azt értéktöbblet szerzésére felhasználhatta.

A szerződő felek jogi egyenlőségét a korabeli jogtudomány képviselői ünnepelt vívmányként üdvözölték. A jogegyenlőség mögötti tényleges gazdasági erőviszonyok folytán azonban e kezdeti időszakban a munkaszerződés kizárólag a tőkés tulajdonosok eszköze volt a munkaerőáru lekötésére és elsajátításának biztosítására. A két szerződő fél jogi egyenlősége valójában a bérmunkás teljes gazdasági kiszolgáltatottságát és ennek megfelelően a tőkés tulajdonos diktátumának elfogadását jelentette. Ez a gazdasági uralmi — kiszolgáltatottsági helyzet alakította aztán a munkaszerződések tartamát.

A munkaszerződés tartama viszonylag gyors változást mutat már a kapitalista társadalmi fejlődés monopolkapitalizmus előtti szakaszaiban. A kezdeti időszakban ugyanis a határozott idejű, a rövid — általában napokban, de legfeljebb hetekben meghatározott — munkaszerződés volt a tipikus. Ugyanekkor már megkezdődött és hosszú ideig folytatódott a láncszerződések gyakorlata, vagyis az ugyanazon munkáltató és munkavállaló között határozott időre létrejött munkaszerződések többszöri megújítása.

A határozatlan időtartamú munkaszerződésekre a 19. század első felének végén történő áttérést a kérdés egyik szocialista kutatója azzal magyarázza, hogy csak az ipari tartalékserg kialakulása után vált a tőkés munkáltató érdekévé a határozatlan idejű munkaszerződés létesítése, amelynél a munkáltatónak nem kellett megvárnia a kikötött idő leteltét, hanem e szerződést bármely időpontban egyoldalúan felmondhatta.

E magyarázatot még azzal egészítjük ki, hogy a technikai fejlődésből adódó követelmények, olyan gépek alkalmazása, amelyeknek működtetése szakismeretet, illetve gyakorlottságot kívánt meg, szintén hozzájárultak a munkás munkaerejének hosszabb időre történő lekötéséhez. Miután a gépek kezelésének megismerése, szakszerű működtetésük hosszabb betanulási időt igényelt, a tőkés vállalkozónak is érdekében állt olyan munkajogviszony létesítése, amely már nem meghatározott időtartamra szólt. Ugyanakkor a határozatlan időre létesített munkaszerződések megjelenésének idejében a tőkés munkáltató ennek a szerződési formának kizárólag előnyeit élvezte, mert a munkás nem a megszabott időre tekintettel végezte munkáját, hanem a végleges alkalmazás reményében, mely körülmény a gépek kezelésének megtanulására és fokozottabb munkateljesítményre sarkallta. A határozatlan időre kötött

munkaszerződések ez előnyével szemben semmilyen hátrány nem állt, sőt további előnyt adott a munkáltatónak, mert még a korábbi rövid szerződéses időtartam sem kötötte, hanem bármikor elbocsáthatta munkavállalóját az addig végzett munkáért járó bér kifizetése mellett.

A munkaszerződéseket a teljes szabadság jellemezte, a két fél „egyenlőségén" alapulva. A munkaszerződés a magánjogi szerződések körébe tartozott, mégis azzal a különbséggel, hogy a biztosítékok tekintetében a munkaszerződés nem követte a többi magánjogi szerződést. Míg ugyanis a már igen korán kialakult szabályok az üzleti forgalom biztonságának érdekében bizonyos hátrányokat állapítottak meg a kötelmet megszegő fél hátrányára az egyes szerződési fajták specifikumai szerint, addig a munkaszerződésekre ilyen jellegű szabályok nem vonatkoztak.

A munkaszerződés tartalmának — a tartalmat kitevő munkafeltételeknek — megállapítása is egyoldalúan történt a gazdaságilag erősebb fél részéről. Ezt az egyoldalú megállapítási lehetőséget szintén a „szerződési szabadság" biztosította, amelyre hivatkozva a munkáltatók még az első és kismértékű állami beavatkozás ellen is erőteljesen tiltakoztak már abban az időben, amikor a marxi fogalmazás szerint „a termelés lármájától elkábított munkásosztály valamennyire feleszmélt, megkezdte ellenállását . . ." A „valamennyire való feleszmélés", illetve a szervezkedés kezdeti időszaka változtatta ki az első kezdetleges állami beavatkozást, a korlátlan kizsákmányolást korlátozó állami intézkedéseket. A „gyári törvényhozás" körébe tartozó első intézkedések a munkaidőre, a női és gyermekmunkára vonatkozóan első ízben érintették a szerződési szabadságot azáltal, hogy a munkaadót kötelező olyan előírásokat tartalmaztak, amelyek megsértése esetére szankciókat helyeztek kilátásba.

A munkásosztály szervezettségének erősödésével és szervezett fellépésének eredményeként országonként változó időpontban, de mindenütt egyre erősödően jelentek meg a szerződési szabadságot a munkások érdekében korlátozó jogszabályok.

A monopolkapitalizmusban azután jellemzővé vált az állami beavatkozás a gazdaságilag gyengébb fél oldalán, éppen a tőkés társadalmi rend fenntartását, „az egyensúlyi helyzetet" biztosító célzattal. Ez az állami beavatkozás napjainkban egyrészt jogszabályokban jelenik meg (pl. a minimális bérek és a munkaidő maximális tartamának megszabásával stb.), másrészt a dolgozók érdekvédelmi szerveinek, a szakszervezeteknek jogi elismerésével oly módon, hogy e szervezetek hivatottak a képviselt tagságukat érintő kollektív szerződések megkötésére.

Napjainkban a fejlett tőkés államok beavatkozása — a munkaviszonyra vonatkozó jogi szabályozás, a szakszervezetek munkajogilag jelentős szerepének elismerése — az előző szakaszhoz képest mélyebben belenyúl az eredetileg tiszta magánjogi szerződés szférájába, és ezért hangoztatják a fejlett tőkés államok jogászai, hogy „a közjog betört a magánjogba", mely „betörés" minden fejlett állam munkaviszonyainak szabályozásánál kikerülhetetlen. Az ehhez fűződő olyan elméletek azonban, melyek szerint a munkajogviszony átalakult „személyiségi jogi" viszonnyá, illetve e viszony „szociáljogi kötelék" stb., meglehetősen illuzórikusak. A munkaszerződésre is alkalmazható ugyanis a munkajog egészére vonatkozó az a megállapítás, amelyet G. Lyon-Caen úgy határozott meg, hogy az . . . „a munkásosztály gazdasági és politikai harcának a munkaadókkal és az állammal szemben kivívott kedvezmények összefoglalása, olyan kedvezményekké, amelyeket gyakran elvesztett, majd visszanyert, amelyek hozzájárulnak helyzete megjavításához anélkül, hogy azt valaha is gyökeresen megváltoztatnák". . .

III. A szocialista munkaszerződés.

A szocialista munkaszerződés mint a munkáltató és munkavállaló közötti megállapodás jogi formája külsőleg azonosságot mutat a tőkés államokban intézményesített munkaszerződésekkel. A szerződési forma azonossága mögötti társadalmi tartalom azonban alapvetően különbözik a két gazdasági-társadalmi rendszer adottságainak megfelelően.

A szocialista társadalmi rendben a termelési eszközök döntő többsége össznépi-állami tulajdonban van, és ennek meghatározó jelentősége van a társadalmi viszonyokra is. A szocialista rendszer társadalmi méretekben egyesíti a termelőerőket, és azokat a társadalom irányítása alá helyezi, ilyen módon a munka közvetlenül társadalmi munkává válik. Ennek következtében a szocialista állam polgárai mint állampolgárok résztulajdonosai az osztatlan össztársadalmi tulajdonnak, melynek használatát, működtetését az állam szervezi meg.

A szocialista állam szervező tevékenysége az össztársadalom munkaigényének és az össztársadalom munkaerejének összekapcsolására irányul. Mivel azonban ezen belül a társadalom igazgatása és gazdálkodása szükségszerűen csak egyes szervezeti egységek útján bonyolítható le, az összekapcsolás is ilyen szervezeti egységek rendszerében történik meg. *A munkaszerződések* a szocialista társadalom munkaszervezeti felépítésébe illeszkedve *az összekapcsolás konkrét közvetítő szerepét töltik be.* E szerződések útján realizálódik ugyanis az adott szerv, vállalat egyes munkakör betöltésére való igénye és az egyes dolgozónak az erre a meghatározott munkakör ellátására irányuló szükséglete.

A szocialista termelési viszonyok, amelyek az egész társadalmi szervezetet — ezen belül a társadalmi munkaigénynek és a társadalom

munkaerejének összekapcsolását is — meghatározzák, a szervezetenként létesített munkaviszonyokra csak közvetetten hatnak. Az egyedi munkajogviszonyok szabályozásának mikéntjét, *a munkajogi intézmények rendszerét közvetlenül a társadalmi munka megszervezésének módja határozza meg.* E megállapításunkat legjobban példázza a munkaviszonybeli felek helyzete.

Ha ugyanis a munkaviszonynak csak a társadalmi oldalát néznénk, erről az oldalról nem tudnánk meghatározni a munkáltatói és a munkavállalói pozíciót. Miután minden állampolgár azonos viszonyban áll az össztársadalmi tulajdont képező termelési eszközökkel, és a nemzeti jövedelemből való részesedésük különbözősége is kizárólag a végzett munkán, a munka mennyiségén és minőségén alapul, mi különbözteti meg a munkáltatót és munkavállalót?

A tulajdonviszonyokból közvetlenül nem vezethető le ilyen kategorizálás, mivel minden egyes munkaviszonyban álló állampolgár tulajdonos és munkavállaló egy személyben. A munkáltatói és munkavállalói pozíció kizárólag a munkamegosztás terméke, és nem közvetlen társadalmi következmény, mert e mögött nem a felek „hagyományos" viszonya, a tőkés értelemben vett munkáltatói—munkavállalói viszony áll, hanem a szükségszerű szervezeti és munkaköri megosztottság.

Az egyes egységek működése a termelési, vagy az igazgatási, kulturális, egészségügyi feladatok ellátása, vagyis minden igazgatási és gazdálkodó szerv funkcionálása viszont elképzelhetetlen az egyöntetű vezetés, a munkabeosztásokat irányító hierarchia nélkül. A szocialista társadalmi rendben is szükséges tehát az irányító és az irányított munka, vagyis jogilag meghatározottan: a munkáltatói és a munkavállalói pozíció.

A munkáltató: a szervezeti egység (gazdálkodó vállalat, igazgatási szerv stb.), a munkáltatói jogokat pedig az egység vezetője gyakorolja, aki maga is munkavállaló, de különös helyzetben levő munkavállaló. Különös helyzete azt jelenti, hogy munkavállalói minőségében a felügyeleti szerv gyakorolja felette a munkáltatói jogokat, míg vezetőként az általa irányított szerv munkavállalóival szemben ő gyakorolja a munkáltatói jogokat.

A gazdálkodó vállalat vezetője államhatalmi szervtől kapja kinevezését, és ő az állam megbízottja a vállalatnál. E megbízás folytán az állami-össztársadalmi érdek és a vállalati érdek összehangolására kötelezett. E helyzetéből következően munkáltatói jogkörének gyakorlása célkötelezett.

A munkaszerződés kötésénél ez a célkötelezettség úgy jelentkezik, hogy a vállalatnál rendszeresített munkakörök ellátására a legmegfelelőbb dolgozókat (a jelentkezők közül a legalkalmasabbakat) kell alkalmaznia. Választási lehetőségek kötik a különböző jogszabályi előírások a képesítésre, a gyakorlati időre stb. vonatkozóan, de ezen túlmenően köti választását a vállalati érdek, a vállalat gazdaságos működtetése, amely megkívánja az adott munkakört legjobban betölthető munkavállaló alkalmazását. Ezen túlmenően a munkaszerződés feltételeinek meg kell felelniük a szocialista munkajogi alapelveknek és a jogszabályoknak.

A szocialista munkaszerződésnek tehát biztosítania kell a munkáltató oldaláról: a vállalat működéséhez szükséges munkakörnek az arra alkalmas munkavállalóval való betöltését; a dolgozó oldaláról: a társadalom munkájában való részvételhez és a nemzeti jövedelemből való részesedéshez fűződő jogának konkrét érvényesülését.

A szocialista munkaszerződés szerepe kettős: elsősorban a munkajogviszonyt alapítja meg, másodsorban pedig e jogviszony tartalmát kitevő egyes elemeket állapítja meg. A döntő jelentőségű funkció a munkajogviszony létesítése, mivel maga a jogviszony létesítése kizárólagosan a felek akaraturalmi körébe tartozik. Minden állampolgár szabadon választhatja meg ugyanis munkahelyét, és minden munkáltató szabadon választhatja ki a nála rendszeresített munkakörre a legmegfelelőbbnek látszó dolgozót.

Magyarországon — hasonlóan más szocialista országokhoz — nincs munkakényszer, így a munkaszerződések a munkáltatók és a munkavállalók egymásnak való megfelelésén alapulnak. A munkavállaló választási szabadsága nem korlátozott, mert lehetősége van a tájékozódásra és kizárólag saját megítélése alapján választja munkahelyét. A dolgozóhoz viszonyítottan korlátozottabb a munkáltató választási lehetősége. Elsősorban azért, mert csak a nála rendszeresített munkakörök betöltésére alkalmazhat a munkakörre előírt képesítési előírásoknak, a gyakorlati időre vonatkozó szabályoknak megfelelő dolgozókat, másrészt a szocialista alapelvekből folyó olyan célkötelezettség irányítja a dolgozók kiválasztásánál, hogy a munkakör betöltésére legmegfelelőbb dolgozót kell alkalmaznia.

A munkaszerződés szerepének másik oldala a szerződéses jogviszony olyan feltételeinek megállapítása, amely feltételek jelentősen befolyásolják a feleket a szerződés létesítésénél, és amely feltételekben való megállapodás nélkül a munkaszerződés érvényesen létre sem jöhet. E kérdéssel azonban részletesebben a következő pontokban foglalkozunk.

IV. A munkaszerződés létesítése és időtartama. 1. A munkaszerződés létesítése. 2. A munkaszerződés időtartama.

1. A munkaszerződés létesítése.

A munkaszerződés a munkaviszony létesítésének általános módja. A munkaszerződés

létesíti a munkajogviszonyokat az állami vállalatoknál, a magánmunkáltatóknál, valamint a mezőgazdasági és ipari termelőszövetkezetekkel munkaviszonyban álló dolgozóknál és az államigazgatási szerveknél kisegítő állományban alkalmazott dolgozóknál.

A munkaszerződés megkötésére jogosult: munkáltatói oldalról a vállalat igazgatója, illetve átruházott hatáskörben a vállalat egyes vezető állású dolgozói; munkavállalói oldalról minden 14. életévét betöltött állampolgár, ha az általános iskolát elvégezte, vagy az iskola rendszeres látogatása alól felmentették és e nélkül is az iskolai szünet tartama alatt.

A munkaszerződés általánosan nincs formához kötve. Az 1967. évi munka törvénykönyve pl. csak egyes szerződésfajtáknál (pl. a 30 napot meghaladó határozott időre kötött szerződésnél), illetve egyes szerződési kikötésekre vonatkozóan (pl. ha a dolgozót csak a munkakörére megállapított munkaidő egy részére alkalmazzák stb.) írja elő az írásba foglalást, továbbá minden esetben, ha a dolgozó a szerződés írásba foglalását kéri.

A munkajogviszonyt általánosan alapító munkaszerződéstől eltérően, meghatározott szerveknél, illetve meghatározott munkakörökben a munkajogviszony kinevezéssel, illetve választással keletkezik. Így az államhatalmi és az államigazgatási szerveknél, a bíróságoknál és ügyészségeknél e szervek feladatainak érdemben való megvalósítására rendelt munkakörök betöltőire vonatkozóan — a szerv funkcionális feladataira tekintettel — nem a munkaszerződés, hanem a kinevezés és választás a munkaviszonyt alapító mód.

A munkaszerződéstől kétségkívül különbözik a választók bizalmán alapuló választás és a különös előfeltételek meglétében történő kinevezés. A választás vagy kinevezés is feltételezi azonban a felek megállapodását, mert a munkajogviszony csak úgy jöhet létre, ha a választást vagy kinevezést a dolgozó előzetesen, vagy utólag elfogadja, vagyis a munkajogviszony létesítésének e sajátos módjai is a felek megállapodásán alapulnak. Ezért a munka törvénykönyve szerint munkaszerződés a kinevezés vagy a választás és annak elfogadása is.

A vállalatoknál, ahol tipikus munkajogviszonyt alapító mód a munkaszerződés, a kinevezés kivételes, és csak a vállalat igazgatójának és helyetteseinek munkajogviszonyát keletkezteti.

Ez esetben nem a szerv feladatai, hanem a munkakör sajátos jellege teszi szükségessé a kinevezést az állami vállalatok igazgatója (és helyettesei) munkajogviszonyának alapításánál. A vállalat igazgatója ugyanis bár munkavállaló, ugyanakkor azonban az adott vállalatnál a munkáltatói jogkört is gyakorolja. Felelőssége tehát más szinten bírálható el, mint a vállalati munkavállalóké, más vonatkozásban pedig nem lehet ugyanaz a személy, ugyanazon vállalat munkáltatója és egyben munkavállalója is. Mint már korábban utaltunk rá, a munkáltatói—munkavállalói helyzet a szocialista viszonyok között csak funkcionális jellegű, és éppen ez indokolja azt, hogy az állami vállalatokról szóló kormányrendelet alapján „az igazgató munkaviszonyában a munkáltatói jogokat az alapító szerv gyakorolja". Az alapító szerven az az államhatalmi szerv értendő, amely az adott vállalat létesítésére hivatott, és amely az alapítás után a vállalat feletti felügyeleti jogot gyakorolja.

2. A munkaszerződés időtartama.

Az időtartam nemcsak a szerződésben kikötött feltételek, hanem a további jogkövetkezmények szempontjából is jelentős kihatással van a felek közötti munkajogviszonyra. Erre tekintettel minden szocialista ország törvénykönyve — így a mi munka törvénykönyvünk is — különböző, eltérő szabályokat állapít meg a határozatlan időre és a határozott időre kötött munkaszerződésekre vonatkozóan.

a) A munkajogviszony létesítésének tipikus formája a határozatlan időre kötött munkaszerződés. Ez szolgálja legjobban mind a vállalat, mind pedig a dolgozó érdekét. A munkáltató e jogi forma útján ugyanis biztosíthatja a munkaerő lekötését, a begyakorlott, a vállalati körülményeket ismerő dolgozók foglalkoztatását, a dolgozó pedig e jogi forma segítségével nyeri el azt a biztonságérzetet, hogy munkajogviszonyát csak a jogszabályban meghatározott módon mondhatja fel a vállalat. Éppen ezért tekinti munkajogunk a határozatlan időre létesített munkajogviszonyt főszabálynak, amiből következik, hogy minden munkaszerződés határozatlan időre szól, ha a felek nem állapodnak meg kifejezetten a határozott időtartamban. Ennek megfelelően a munka törvénykönyvének általános rendelkezései és szabályainak túlnyomó többsége a határozatlan idejű munkajogviszonyokhoz fűződnek, s ezért a munkaszerződés tárgyalásánál ezt a formát tartjuk szem előtt, illetve ehhez kapcsoljuk következtetéseinket is.

b) A munkajogviszonyok hálózatában csak kiegészítő, illetve kisegítő szerepet töltenek be a határozott időre kötött munkaszerződések. Szükségességük azonban vitathatatlan, mivel egyes iparágakban — és ott is különösen egyes földrajzilag meghatározott területeken — az ilyen munkajogviszonyoknak különösebb jelentősége lehet és van is. Gondolunk itt pl. az idénymunkákra, különösen a kevésbé iparosított területeken. Ezen túlmenően azonban szinte minden iparág területén, sőt még a közhivatalokban is a határozott időre vagy meghatározott munkára történő alkalmazás bizonyos időleges kisegítő szerepet tölt be. Egy-egy időszakban összetorlódott feladatok elvégzése, vagy egyes dolgozók huzamosabb betegsége indokolják azt, hogy a kérdéses vállalatnak vagy szervnek — mely állandó létszámmal rendelkezik —

egyes dolgozók munkájára csak egy adott időszakban legyen szüksége.

A munkaszerződésnek ez a fajtája nem sérti a dolgozók munkához való jogának elvét, mert az ilyen jogviszonyt létrehozó szerződések is a felek akarategyezésén alapulnak, tehát a vállalat időszaki foglalkoztatási igényével találkozik a dolgozó időszaki munkavégzési igénye. Továbbmenően, a határozott tartamra kötött szerződéseknek ugyanazok az érvényességi feltételei, a mellőzhetetlen tartalmi elemei, mint a határozatlan időre kötött szerződéseknek. Az ilyen szerződéssel létesített munkajogviszony tartama alatt a dolgozót ugyanolyan jogok illetik meg, és ugyanolyan kötelezettségek terhelik, mint a határozatlan időre szóló munkajogviszonyok esetében. Az egyetlen lényeges különbség a jogok és kötelezettségek vonatkozásában, a munkajogviszony végződésével kapcsolatos.

Az idevonatkozó rendelkezések elsősorban azt biztosítják, hogy a feleknek a határozott tartamú munkajogviszonyt alapító szerződése a félreérthetőség veszélye nélkül és — a lehetőség keretein belül — pontos időmeghatározással történjék.

Ezért a jogszabály úgy rendelkezik, hogy a határozott idő meghatározható naptárszerűen, de meghatározható annak a munkának a megjelölésével is, amelynek elvégzéséig a munkaviszony tart, feltéve, hogy a munkaszerződés megkötésekor a munka időtartama megközelítő pontossággal előrelátható.

Ha a határozott időtartamú munkaszerződést beteg vagy más okból bizonytalan időre távollevő dolgozó helyettesítésének tartamára kötik, a dolgozót a helyettesítés valószínű tartamáról tájékoztatni kell. Ezek a rendelkezések a határozott időre létesített szerződéseknél a megközelítőleg pontos tartam meghatározását a munkaszerződés mellőzhetetlen tartalmává emelik.

A félreérthetőség kiküszöbölését segíti elő a jogszabály azon rendelkezése, mely szerint a munkaszerződést írásba kell foglalni, ha azt 30 napot meghaladó tartamú határozott időre kötötték, ennek elmulasztása esetén a munkaviszony határozatlan időre létesül. E szerződésfajtánál tehát a törvény a 30 napon túl terjedő időtartamra általános szabályként írja elő az írásbeliséget, mely a határozatlan tartamú munkaszerződéseknél csak kivételes szabály. Egyben védelmet biztosít a dolgozónak azáltal, hogy az írásbeliség elmulasztása nem a munkaszerződés érvénytelenségét eredményezi, hanem a munkajogviszony határozatlan tartamúvá való átalakulását.

A törvény további garanciát nyújt a jóhiszemű dolgozó részére, illetve a dolgozónak a fennálló munkajogviszony fenntartásához fűződő érdekét veszi figyelembe az esetben, ha a körülmények a dolgozónak a határozott idő (munka) letelte után a jogviszonyt fenntartó szándékát bizonyítják, és megítélhetően ilyen szándék a munkáltató részéről is fennáll. A 30 napnál hosszabb tartamú határozott időre létesített munkaviszony határozatlan időre szólóvá alakul át, ha a dolgozó a munkaszerződésben meghatározott időtartam eltelte után a munkája irányításával megbízott dolgozó tudtával egy munkanapot meghaladóan a vállalatnál tovább dolgozik. A 30 napos vagy annál rövidebb időre létesített munkaviszony ilyen esetben csak annyi idővel hosszabbodik meg, amilyen időtartamra eredetileg létesítették.

V. A munkaszerződés és a munkajogviszony tartalma. 1. A munkaszerződés szükséges tartalmi elemei. 2. A munkaviszony mellőzhetetlen tartalmi elemei.

A szocialista munkaszerződést erőteljesen jellemzi az, hogy míg a szerződés létesítése a felek teljes akaratszabadságán alapul, addig a munkaszerződés tartalmának alakításában a felek akarata csak korlátozottan érvényesül.

A munkaviszony tartalmát ugyanis csak kisebb részben alakítják a munkaszerződést kötő felek, mivel a munkajogviszony lényeges tartalmi elemeit jogi normák, illetve a kollektív szerződések kötelező erővel állapítják meg. A munkaszerződés tartalma tehát nemcsak a felek megállapodása szerint alakul, hanem azt elsősorban a jogszabályok (törvény, kormányrendeletek, illetve miniszteri rendeletek) és a kollektív szerződések kikötései alakítják. Az ilyen meghatározók szerinti tartalmi elemek között is különböztetni kell döntően *a munkaszerződéshez való szoros vagy kevésbé szoros kötődés szerint.*

A munkaszerződéshez szorosan kötődnek ugyanis azok a tartalmi elemek, azok a kikötések, amelyekben való megállapodás nélkül a munkaszerződés létre sem jöhet. A munkaszerződéshez nem szorosan kötődnek a munkajogviszony tartalmát alakító azok a munkafeltételek, amelyek nem tárgyai a felek megállapodásának, mivel minden megállapodástól függetlenül hatnak. A szocialista jogirodalom az előbbieket kötelező vagy szükséges tartalmi elemeknek, az utóbbiakat pedig mellőzhetetlen tartalmi elemeknek nevezi.

1. A munkaszerződés szükséges tartalmi elemei. Ezek szorosan beépülnek a munkaszerződésbe, tehát a jogi szabályozás állapítja meg, hogy milyen tartalmi elemekben történő megállapodás hoz létre érvényes munkaszerződést. A jogi szabályozás a reális szükségleteken alapul, vagyis olyan lényeges munkafeltételekben való megállapodást ír elő a felek részére, amelyekben való megállapodás biztosítja, hogy a felek akaratát és elsőrendű érdekeit magába foglaló szerződés jöjjön létre. A munkaszerződés ilyen szükséges tartalmi elemei különböző megfogalmazásban szerepelnek az egyes szocialista országok munkajogi szabályozásában. Lényegileg egyezőnek nevezhető minden munkakódexben a munka-

körben és munkabérben való megállapodás előírása.

A mi munka törvénykönyvünk rendelkezése szerint pl. a munkaszerződésben meg kell határozni a dolgozó munkakörét és személyi alapbérét. A munkaszerződésben a felek más kérdésekben is megállapodhatnak. A munkaszerződés szükséges tartalmi elemei tehát, megállapodás: *a)* a munkajogviszony létesítésében; *b)* a betöltendő munkakörben; *c)* a munkaköri feladatok ellátásáért járó bérösszegben. E tartalmi elemekben való megállapodás nélkül érvényes munkaszerződés nem jöhet létre.

Egyes szocialista országok munkajogi törvényhozása ezen túlmenően a munkateljesítés helyében való megállapodást is előírja. Bár erről a mi munka törvénykönyvünk nem rendelkezik, mégis a gyakorlat pótolta e rendelkezés hiányát, és a munkaszerződések a gyakorlatban általában tartalmazzák a munka végzésének helyét is.

a) A munkajogviszony létesítésében való megállapodást külön nem írja elő a jogszabály, mivel a munkaszerződés elnevezés, illetve a munkakörben és munkabérben való megállapodás nyilvánvalóan magába foglalja a munkajogviszonyt alapító akaratot is, és ilyen feltételekben, különösen pedig a munkakörben való megállapodás a munkajogviszonyra utal. Maga a munkaszerződés, mint szerződéstípus már arra utal, hogy a dolgozó köteles a munkáltató részére, annak utasítása szerint rendszeresen munkát végezni, vagyis a polgári jogi mellérendeltségi viszonnyal szemben — a munkaszervezeti hierarchia szerint — a felek alá- és fölérendeltségi viszonyba kerülnek.

b) A munkakörben való megállapodáshoz mind a vállalatnak, mind a dolgozónak olyan fontos érdeke fűződik, hogy e nélkül nem jöhetne létre a munkaszerződés. A munkajogviszony létesítése a munkáltatói oldalról minden esetben a megállapított vállalati feladat ellátásának biztosítása céljából történik. Ugyanakkor a másik felet, a dolgozót, egyéni érdeke, meggondolásai vezetik munkahelyének a megválasztásánál; olyan munkajogviszonyt kíván létesíteni, amely munkaképességének legmegfelelőbb kifejtését célozza, illetőleg amely saját megítélése szerint képzettségének, képességének, hajlamának, érdeklődési körének és személyi körülményeinek megfelel.

A munkajogviszony létesítésekor a vállalati gazdálkodás által meghatározott munkáltatói és az egyéni érdek, az egyéni szükséglet kielégítésére irányuló dolgozói célkitűzés találkozik, és egyben meghatározza az adott munkajogviszony rendeltetését. A munkajogviszony rendeltetése az, hogy a felek által kitűzött azon célokat megvalósítsa, amelyek érdekében maga a jogviszony létrejött, vagyis a vállalat a ténylegesen szükséges feladatkör ellátására alkalmas dolgozót alkalmazzon, a dolgozó pedig képességét és képzettségét egy, a számára megfelelő munkakörben bontakoztassa ki, munkájának megfelelő bérezés ellenében. Mind a vállalat, mind a dolgozó igénye tehát meghatározott munkakör betöltésére irányul, és e kétoldalú igények találkozása indítja a feleket a szerződés megkötésére.

c) A munkabérben való megállapodás, pontosabban a munka törvénykönyvünk fogalmazása szerint a személyi alapbérben való megállapodás ugyancsak a munkaszerződés szükséges tartalmi eleme.

Ez a kikötés azonban „másodlagos"-nak nevezhető az előző pontban tárgyaltakhoz viszonyítva, mivel a különböző jogszabályok és bérszabályzatok a vállalatoknál, továbbá az államigazgatási szerveknél és más szerveknél, intézményeknél rendszeresített munkakörök betöltőinek bérezését — alsó és felső határok megállapításával — lényegileg meghatározzák. Mégis a törvényszöveg helyes fogalmazása szerint „a személyi alapbér" kérdése nyilvánvalóan megegyezés tárgya, mert az alsó és felső határok között a szerződési akaratot befolyásoló tényező a konkrétan meghatározott bérösszeg.

A bérszabályok különbözőképpen rendelkeznek, általában figyelembe veszik a szakképzettséget, továbbá a tapasztalatok megszerzését szolgáló gyakorlati időt, de mindegyik lehetőséget ad az egyes munkakörökre megállapított határok közötti megállapodásra. Maga a bérszabályzat a szocialista elosztási elvek konkretizálását végzi el, vagyis a munkakörök szerint meghatározott munkához igazítja annak ellenszolgáltatását, lehetőséget adva az adott munkakör betöltői közötti differenciálásra. A jogszabályi határokon belül azonban a felek szabadon állapodhatnak meg.

A szükséges tartalmi elemekben való megállapodás alakszerű biztosítékait olyan rendelkezések szolgálják, amelyek szerint a dolgozó munkakörét a munkába lépésekor be kell vezetni a dolgozó munkakönyvébe, továbbá — amennyiben a határozatlan időtartamra szóló munkaszerződést nem foglalták írásba — a vállalat köteles a dolgozót személyi alapbéréről a munkába lépésétől számított 3 napon belül írásban értesíteni.

2. A munkaviszony mellőzhetetlen tartalmi elemei.

A munkaszerződést kötő felek megállapodásán kívül esnek, és a munkaszerződéshez csak áttételesen kapcsolódnak a munkajogviszony mellőzhetetlen tartalmi elemei, amelyeket a jogszabály (illetve a jogszabályi kereteken belül a kollektív szerződés) állapít meg.

Míg a szükséges tartalmi elemek egy szűkebb keretben, a dolgozó és a munkáltató közötti megállapodásban foglalnak helyet, addig a mellőzhetetlen tartalmi elemek egy tágabb horizontban helyezkednek el, a valamennyi dolgozóra kiterjedő olyan szabályokban, amelyek a dolgozó és a munkáltató vállalatok közötti jogviszonyok gazdasági-társadalmi követelményekből adódó feltételeit határozzák meg.

A munkajogviszonyok mellőzhetetlen erejű központi szabályozása a különböző érdekek összehangolását össztársadalmi szinten oldja meg, és a valamennyi munkaviszonyban álló dolgozóra vonatkozó szabályokat az össztársadalom fejlődési szintjét kifejező szocialista elvek érvényre juttatásaként állapítja meg. Ezek az elvek valamennyi dolgozóra vonatkoznak, tehát ez elveket biztosító konkrét szabályok is csak központilag rendezhetők.

A szocialista viszonyok között nyilvánvalóan nem válhat egyedi munkaszerződés tárgyává az alapszabadság, a munkaidő mértéke, a felmondás elleni védettséget biztosító élethelyzetek megállapítása stb. A jogszabályban megállapított mellőzhetetlen tartalmi elemek a munkaviszonyok magasabb szintű egységét fejezik ki, a szocialista alapelveknek megfelelő egységet, amely minden munkaviszonyban álló dolgozóra kiterjed, függetlenül attól, hogy mely szervvel vagy vállalattal áll munkaviszonyban, és amelyet nem bonthat meg a szervezeti hovatartozás.

E jogi szabályozást lényegében összefoglaló jogirodalmi álláspont szerint: a mellőzhetetlen erejű szabályozást az jellemzi, hogy a különböző jogok és kötelezettségek közvetlenül a jogszabály rendelkezése folytán, a felek akaratától függetlenül, vagyis megállapodásuk nélkül, sőt — esetileg — akaratuk ellenére is a munkajogviszony tartalmává válnak, és ezektől a felek nem térhetnek el, illetve ezekről nem mondhatnak le. Amikor ugyanis érvényes munkaszerződés jön létre, amelyben a felek a munkaszerződés szükséges tartalmi elemeiben és egyéb, a felek akaraturalmi körébe tartozó feltételekben megállapodnak, belép a munkajogviszony mellőzhetetlen tartalma, mégpedig úgy, hogy: *a)* a felek megállapodásában egyáltalán nem szerepel; *b)* másrészt úgy, hogy a mellőzhetetlen tartalommal ellentétes kikötések helyébe lép.

a) A felek megállapodásában nem kell szerepelniük a munkajogviszony mellőzhetetlen tartalmi elemeinek, mert a felek közötti munkaszerződés a munka törvénykönyve szerint jön létre, amely a munkajogviszony mellőzhetetlen tartalmát előírja. A mellőzhetetlen tartalomnak nemcsak az a sajátossága, hogy a munkaszerződés létesítésekor automatikusan a munkajogviszony tartalmává válik, hanem e jellegét a munkajogviszony egész tartama alatt, sőt a megszűnése után is megtartja.

b) A „mellőzhetetlenség" elnevezés másrészt éppen azt jelöli, hogy ha a munkaszerződésnek valamely kikötése mellőzhetetlen erejű szabályba ütközik, akkor a felek közötti megállapodás e részében érvénytelen és az érvénytelen kikötés helyébe a mellőzhetetlen erejű szabály lép. Esetileg a felek vagy az egyik fél számára olyan jelentős lehet a szerződéses kikötés, amelynek helyébe a jogszabályi feltétel lép, hogy ilyen következmény ismeretében nem is kötöttek volna munkaszerződést. Ilyenkor — a rendes felmondáson kívül — az adott helyzettől függően általában lehetőség nyílik a munkajogviszony azonnali hatályú megszüntetésére a tévedő vagy megtévesztett fél részéről.

A munkajogviszony mellőzhetetlen tartalmából folyó ez utóbbi következmények azonban már átvezetnek a munkaszerződés érvénytelenségi eseteihez.

VI. A munkaszerződés érvénytelensége.

A minden szerződésre érvényes általános szabályok szerint a szerződési akarat hiánya, vagy illetéktelen befolyásolás folytán tett nyilatkozat, úgyszintén a jogszabály rendelkezéseibe ütköző megállapodás, valamint a jogszabály által előírt formák betartása nélkül kötött szerződés a szerződések minden fajtájánál azonos eredményt, a jogrend helytelenítését vonja maga után. A szocialista jogrendszer alapelvei ilyen körülmények fennforgása esetén azonos alapot adnak minden jogág számára, ez az azonos alap azonban — az egyes jogág által szabályozott társadalmi viszonyokra tekintettel — különböző jogági elveket, intézményeket és ezekhez fűződő szankciórendszert eredményez. Így a joghatás megadását vagy megtagadását minden jogág a saját jogági alapelveinek, ezen belül intézményrendszerének körében bírálhatja el, és ezeknek megfelelő sajátos jogkövetkezményeket állapít meg.

A munkajogban a főszabály — a polgári jog alapvető szabályával szemben — az érvénytelen szerződéssel létesített munkajogviszony fenntartása a szerződési hibák kijavítása útján.

Minden érvénytelen munkaszerződés jogellenes, de nem minden jogellenes munkaszerződéstől vonja meg a munkajog a célzott jogi hatást, hanem inkább arra szorítja a szerződő feleket, hogy a szerződési hibát korrigálják, és az érvénytelenségi ok kiküszöbölésével a munkajogviszonyt tartsák fenn. E fő szabály azonban nem egyenlő erővel érvényesül az érvénytelen munkaszerződések különböző kategóriáinál.

A munka törvénykönyvének rendelkezése szerint érvénytelen az a munkaszerződés, amelynek megkötése a munkaviszonyra vonatkozó szabályba ütközik. Ha pedig a munkaszerződésnek csak valamely rendelkezése ellenkezik a munkaviszonyra vonatkozó szabállyal, csak ez a rendelkezés érvénytelen, és a munkaszerződés tartalma a szabálynak megfelelően alakul. Különböztetni kell tehát az egész munkaszerződés érvénytelensége és egyes munkaszerződésbeli kikötések érvénytelensége között.

Minden esetben az orvoslás elsődlegességére utal az a szabály, mely csak az esetre írja elő a munkajogviszony azonnali hatállyal történő megszüntetésének kötelezettségét, ha a munkaszerződés érvénytelenségét a felek vagy a közérdek sérelme nélkül rövid időn belül nem

lehet orvosolni. Az e szabályhoz kapcsolódó jogirodalmi nézet szerint az orvoslási kötelezettségből következően az a fél, amelyik az érvénytelenségről tudomást szerzett, köteles az érvénytelenség orvoslását megkísérelni. Ha pedig a másik fél orvosolhatja az érvénytelenséget, vagy a másik fél közreműködése nélkül az orvoslás nem lehetséges, köteles a másik felet megfelelő határidő kitűzésével az orvoslásra, illetőleg az abban való közreműködésre felhívni. Az érvénytelenség tehát véglegesen csak akkor következik be, ha az orvoslás felhívás ellenére nem történt meg. Ha az orvoslásra eleve nincs lehetőség, akkor az orvoslási kötelezettség nem áll fenn, és a munkajogviszonyt meg kell szüntetni.

A munkaszerződés érvénytelenségétől meg kell különböztetni azt az esetet, amikor szükséges tartalmi elemekben való megállapodás hiányában a munkaszerződés érvényesen létre sem jött. Ez esetben a vállalat a foglalkoztatást, a dolgozó pedig a munkavégzést nem köteles megkezdeni. Itt is fennáll azonban az orvoslási kötelezettség, mert ez a szükséges tartalmi elemekkel való megállapodásra, illetve ezek pótlására is szorítja a feleket.

A magyar munkajogi jogirodalom az érvénytelen munkaszerződések körén belül megkülönbözteti: *a)* a tilos; *b)* a szabálytalan és *c)* az akarati fogyatékosságokban szenvedő munkaszerződéseket.

a) A tilos munkaszerződések általános jellemzője, hogy az a munkavégzés tilos, amelyre a munkaszerződést kötötték. Ilyen tilos munkaszerződések azok, amelyek: a dolgozói jogalanyiság hiányában jönnek létre; a dolgozók egészségét és testi épségét szolgáló munkajogi tilalmakba, így a nők és a fiatalkorúak különös védelmét szolgáló szabályokba, ezen belül a terhes nőkre és a kisgyermekes anyákra vonatkozó szabályokba; továbbá olyan közegészségügyi tilalmakba ütköznek, amelyek a lakosságot védik a fertőzési veszélyt jelenthető munkakörök betöltésénél. A munkajogi tiltó jogszabályokkal egyenlő erejű az egyes munkakörökbe való alkalmazást tiltó büntetőbírói ítélet (pl. a foglalkozástól való eltiltást kimondó ítélet).

A tilos munkaszerződések az érvénytelen munkaszerződések legszigorúbban elbírálandó csoportját képezik, mivel nem egyes kikötések, hanem maga az a munka tilalmazott, amelyre a felek megállapodtak. Ezért a tilos munkaszerződés esetén az orvoslási kötelezettség sokkal szűkebb körben érvényesül, mint más érvénytelen szerződés esetében. Ezeknél is azonban — mint más érvénytelen munkaszerződésnél — csak ex nunc hatályú megszüntetés következik be. Egyes esetekben mégis, amikor a szerződésben kikötött munkakör tiltott, az orvoslás megoldható, úgy hogy a munkáltató a dolgozót — hozzájárulásával — a tilalom alá nem eső munkakörbe helyezi át.

b) A szabálytalan munkaszerződések eseteiben a munkaszerződés megkötésének módja ütközik törvényes tilalomba, vagyis eljárási hiba vagy formahiba mutatkozik. Ilyen szabálytalan szerződések közé sorolhatók: a munkakönyvre vonatkozó szabályok megtartása nélkül kötött szerződések; a kötelező írásbeliség elmulasztása meghatározott munkakörökben való alkalmazásnál; az alkalmazást megelőző kötelező orvosi vizsgálat elmulasztása; továbbá általában valamely jogszabály előírásának megtartása nélkül kötött szerződések.

A szabálytalan munkaszerződés is érvénytelen, azonban az e csoportba tartozó munkaszerződésekre elsőrendűen vonatkozik a munkajogi orvoslási kötelezettség, mivel ezeknél az orvoslás viszonylag egyszerű, és valóban rövid időn belül eszközölhető. A formai hiányok pótlása mindkét fél (illetve a hiányért felelős fél) kötelezettsége. Orvoslás hiányában a szabálytalan munkaszerződés is érvénytelen marad, tehát mindkét fél jogosult, a munkáltató pedig köteles is a munkajogviszonyt azonnali hatállyal megszüntetni.

c) Az akarati fogyatékosságban szenvedő munkaszerződések jogellenességének alapját képezheti: a tévedés, a megtévesztés vagy jogellenes fenyegetés. A munkajogban azonban az ilyen érvénytelenségi okok szerepe kevésbé jelentős. A jogellenes fenyegetés és a tévedés csak eseti előfordulásban jelentkezhet. A megtévesztés azonban gyakoribb előfordulású lehet és a kölcsönös bizalmon alapuló munkaszerződéseknél olyan érvénytelenségi ok, amelynél az érvénytelenség orvoslásának lehetősége ugyan fennáll, de éppen a bizalommal való visszaélés folytán a megtévesztett féltől nem várható el az érvénytelenség orvoslása.

VII. A munkaszerződés módosítása.

A munkaszerződés általánosan határozatlan időre szól, vagyis olyan munkajogviszonyt létesít, amely — ha azt a felek nem szüntetik meg — elvileg a dolgozó nyugdíjkorhatárának eléréséig, sőt azon túl is tarthat. A határozatlan időre szóló munkaszerződéssel tehát olyan huzamos idejű jogviszony létesül, amelynek folyamán mind a vállalat, mind a dolgozó oldalán különböző változásokkal lehet számolni.

A munkáltatói oldalon a szervezeti változtatások (pl. a belső szervezési új megoldások, a technológia tökéletesítése, a munkafolyamatok korszerűsítése stb.) hozzák létre azokat a körülményeket, amelyek az egyes dolgozó munkajogviszonybeli feltételeinek változtatására vezethetnek. A dolgozónál viszont a személyi körülményeinek (mint pl. egészségi állapotának, családi helyzetének stb.) változása válthatja ki, az egyes munkafeltételek változtatásának szükségességét.

Miután a munkaszerződés a felek akaratmegegyezésével jön létre, ebből természetszerűleg következik, hogy a munkaszerződés módosítása

is csak kétoldalú megállapodással történhet. Ezért az általános szabály szerint a munkáltató és a dolgozó a munkaszerződést csak közös megegyezéssel módosíthatja. Kivételt képez a bérrendszer vagy bérforma megváltoztatása, melyre tekintettel a munkáltató egyoldalúan módosíthatja a dolgozó személyi alapbérét.

A munkaszerződés közös megegyezéssel történő módosítására ugyanazon szabályok érvényesek, mint a munkaszerződés megkötésére, azzal az alaki többletkövetelménnyel, hogy az áthelyezést minden esetben írásba kell foglalni. A munkaszerződés módosítása igazodik a munkaszerződés megkötéséhez, vagyis:

a) A szerződés módosítására vonatkozó megegyezés csak azt a kört foghatja át, amelyet maga a munkaszerződés. Tehát csak azokat a feltételeket lehet módosítani, amelyek a munkaszerződésben szerepeltek, vagyis amelyekben a felek szabadon állapodhatnak meg.

b) A munkaszerződés érvénytelenségét eredményező okok a munkaszerződés módosításának érvénytelenségére is vezetnek, vagyis a munkaszerződés módosításánál is a feleknek a módosításra irányuló kölcsönös és valódi akaratának kell érvényesülnie; továbbá a dolgozót közös megállapodással sem lehet olyan munkakörbe vagy munkahelyre áthelyezni, amelyre a dolgozóval alkalmazási tilalom miatt munkaszerződést sem lehetne kötni.

A felek megállapodásán alapuló szerződés módosításától meg kell különböztetni a *munkaszerződés módosulását*, mely utóbbi a felek akaratától függetlenül következik be. A munkajogi szabályok megváltozásával ugyanis a munkaszerződésnek a változással érintett feltételei is megváltoznak.

VIII. A munkaszerződés, illetve a munkajogviszony megszüntetése. 1. Kétoldalú nyilatkozat. 2. Áthelyezés. 3. Felmondás.

1. Kétoldalú nyilatkozat.

A kétoldalú megállapodással létesített munkajogviszony „természetes" megszüntetési módja szintén kétoldalú megállapodáson alapulna. A csehszlovák jogirodalomban és az NDK jogirodalomban elterjedt nézet, hogy a szocialista társadalmi rendben a munkajogviszony megszüntetésének alapvető formája a megszüntetésre irányuló kölcsönös megegyezés.

Ezek az állásfoglalások elvileg helyesek ugyan, de a szocialista fejlődés jelenlegi szakaszában még nem érvényesülhetnek teljes mértékben. Nem hagyható figyelmen kívül ugyanis az a körülmény, hogy a szocialista társadalmi berendezkedés felépítése ezekben az országokban — köztük nálunk is — nem a legfejlettebb gazdaság alapjáról, hanem világviszonylatban a gyengén fejlett gazdaság alapjáról indult. Már magának a gazdaság szerkezetének átállítása, de különösen az elmaradt gazdaságnak a szocialista politikai-társadalmi rendszernek megfelelő szintre fejlesztése többek között olyan munkaerőmozgással és -mozgatással jár, amelynek folytán a munkajogviszonybeli felek érdeke gyakran ütközhet egymással. Ennek az időszaknak megvannak a maga szakaszai, amelyek valóságos adottságaihoz kell igazodnia a munkajogi szabályozásnak is.

A szocialista társadalmi rend építésének idején, de még annak magasabb fokán sem lehet általánosnak tartani azt, hogy a munkaviszony megszüntetésére irányuló akaratok mindig vagy legalábbis többségükben találkozzanak. Ezért nem állíthatjuk azt, hogy a szocialista munkajogviszonyok általános megszüntetési módja a kölcsönös megegyezés. Azt azonban állíthatjuk, hogy már a szocialista fejlődésnek ebben a szakaszában is gyakori lehet ez a megszüntetési mód. A megszüntetésre irányuló különböző oldalú indítékok ugyanis akarategyezést eredményezhetnek. Ilyenkor éppen olyan akarategyezés szünteti meg a jogviszonyt, mint amilyen akarategyezés keletkeztette.

Ez a „*megszüntető szerződés*" elvileg ugyanolyan akarattalálkozáson és kétoldalú akaratnyilvánításon alapul, mint a munkajogviszonyt létesítő szerződés. Szükséges tehát a megegyező akarat kölcsönös kinyilvánítása, továbbá a megszüntetés lényeges feltételeiben való megegyezés. Természetesen a lényeges feltételek sokoldalúbbak a jogviszony létesítésekor, mint annak megszüntetésekor, éppen a kétféle szerződés céljának megfelelően. Míg ugyanis a munkaszerződésnél az akarategyezésnek a munkajogviszony létesítésén túl a munkakörre, a munkabérre és a munka teljesítésének helyére is vonatkoznia kell, addig a megszüntetésre irányuló akarategyezésnek valójában egy lényeges feltételt kell átfognia: ez a megszüntetés időpontja. Az időpont meghatározása, illetőleg annak kölcsönös megfelelése, bár egyedüli lényeges feltétel, éppen olyan mértékben befolyásolja a megszüntetésre irányuló megállapodást, mint a munkaszerződés megkötésekor a számszerűleg több lényeges feltételben való megegyezés.

Ha a felek esetileg csak a megszüntetésben állapodnak meg, de az időpontot nem állapítják meg, akkor értelemszerűen a felmondási időre vonatkozó jogszabályi rendelkezések érvényesülnek, vagyis a felek megszüntetésre irányuló megállapodása alapján a munkajogviszony a jogszabályban meghatározott felmondási idő lejártával szűnik meg.

A megszüntetés időpontja a felek megállapodása szerint lehet azonnali hatályú, lehet hosszabb időtartam elmúlta után érvénybe lépő stb. Utóbbi esetben még lehetséges a feleknek olyan kikötése, mely a megállapodás időpontjától a tényleges megszüntetésig terjedő időtartamra bizonyos különleges feltételeket, illetve kedvezményeket állapít meg (mint pl. a dolgozó elengedése a munkából bizonyos időre jövendő munkahelye biztosítása céljából stb.).

2. Áthelyezés

A más vállalathoz való áthelyezés lényegében a kölcsönös megegyezéssel történő munkajogviszony-megszüntetés különös esete, amikor a jogviszonyban álló két fél és egy másik munkáltató megállapodása szükséges. E megállapodás kezdeményezője bármelyik fél lehet, de a tapasztalatok szerint általában a dolgozó kezdeményezi, akinek számára megfelelőbb munkafeltételeket biztosít egy másik vállalat. Ha létrejön a háromoldalú megállapodás, az két szerződést foglal magába: egy megszüntető szerződést és egy új munkajogviszonyt alapító szerződést.

A más vállalathoz történő áthelyezésnél is a megállapodás lényeges tartalmi eleme az időpontban való megállapodás, a fennálló munkajogviszonyt záró és az új munkajogviszonyt kezdő időpont, amelyben a három fél megegyezik. A háromoldalú megállapodás bármilyen — közeli vagy távoli — időpontot tartalmazhat, a törvény csak arról rendelkezik, hogy a dolgozó munkajogviszonya, áthelyezése esetén az új munkahely elfoglalására megjelölt időpontot megelőző napon megszűnik, és a megjelölt napon az új vállalatnál megkezdődik. Az ilyen áthelyezéshez fűződő további szabály szerint az áthelyezett dolgozónak az áthelyezést megelőző munkaviszonyát úgy kell tekinteni, mintha azt az új vállalatnál töltötte volna el.

3. Felmondás.

A munkajogviszonyt felmondással egyoldalúan is meg lehet szüntetni. Felmondással a munkáltató és a munkavállaló is egyaránt élhet.

a) A munkáltató egyoldalú felmondási jogát a szocialista jogrend is megállapítja. A felmondás jogintézménye az elnevezés és bizonyos fokig formai tekintetben is azonosságot mutat a kapitalista felmondási intézménnyel, nevezetesen: a munkajogviszonyt a munkáltató egyoldalú jognyilatkozata szünteti meg előzetes értesítéssel és a felmondási idő kötelező közbeiktatásával. E formai hasonlóság azonban nem jelent tartalmi azonosságot, mert a termelőeszközök társadalmi tulajdona, a dolgozók egyenlő viszonya az általuk működtetett termelőeszközökhöz alapvetően megváltoztatták a felmondási jog tartalmát oly módon, hogy a munkáltatói felmondás az osztályérdekeltség alapjáról az össztársadalmi érdek síkjára tevődött át.

Az alapvető, vagyis az osztályérdekek ütközésének kiküszöbölése azonban nem jelenti azt, hogy a csoportérdek, továbbá az egyéni érdek esetileg nem különülhet el egymástól és az össztársadalmi érdektől is.

A dolgozók az össztársadalom részére fejtik ki munkaerejüket, ugyanakkor a munka megszervezése megkívánja a munkavállalónak az egyes szervezethez, az önálló egységhez való kapcsolását. A munkaviszonyoknak e kettős — össztársadalmi célú, de egyes szervekhez kötött — jellege következtében a társadalmi és egyéni érdek mellett egy harmadik koefficiens is megjelenik: a vállalati érdek. Amíg egyes jogintézmények e három érdek összhangján alapulnak (például a munkaszerződés), addig a felmondás jogintézménye éppen ez érdekek elkülönülését és ütközését fejezi ki. Ez érdekütközések gyakorlati előfordulásában a vállalati és egyéni érdek áll szemben, de oly módon, hogy az egyik, vagy mindkét oldalt támogatja az össztársadalmi érdek is.

aa) A munkáltatói felmondás tárgyalásánál abból kell kiindulnunk, hogy a munkajogviszonyok hálózatának keretében bonyolódik le az egész termelés, az állam igazgatása, a gyógyítási-nevelési feladatok stb. ellátása. E feladatok rendes és rendszeres ellátásának igénye egyben e jogviszonyok stabilitásának igényét is magába foglalja. A munkajogviszonyok stabilitásához azonban további következmények is fűződnek, mivel a munkahely változtatása, illetőleg az új munkahely elfoglalása fokozott adaptációs igényt támaszt, amelynek való megfelelés a dolgozó fokozott idegrendszeri megterhelését jelenti, mely természetszerűleg befolyásolja a munka végzését. Ugyancsak jelentős és kedvező kihatással van a munkavégzésre a begyakorlottság. Ezért a vállalat érdeke e gyakorlattal rendelkező dolgozó megtartása, a dolgozónak pedig biztonságérzetet ad a begyakorlott munka végzése. E biztonságérzeten túlmenően jelentős szerepe van egy másfajta biztonságérzetnek, amelynek kihatása a munkajogviszonyra igen sokoldalú: ez a munkahely megtartásához fűződő biztonságérzet.

Ennek a fajta biztonságérzetnek a régi értelemben vett jelentősége a munkanélküliség felszámolásával csökkent ugyan, de nem szűnt meg, illetőleg átalakult, és magasabb fokon jelentkezik. A népgazdaság szocialista megszervezése, amely minden munkaképes ember számára munkaalkalmat biztosít, általában megalapozza ezt a fajta biztonságérzetet. Ugyanakkor azonban ezen a gazdaságilag biztosított talajon megnőnek és átalakulnak az igények. Ahogyan a szocialista társadalom már nemcsak a szoros munkaköri kötelezettség teljesítését várja el az egyes dolgozótól, hanem a társadalmi célkitűzésekkel való azonosulást is (mint pl. az összvállalati termelési eredmény) s ezen keresztül a népgazdasági eredmény elősegítését munkával, javaslatokkal, közösségi részvétellel stb., úgy a dolgozó átalakult igénye is túlnő a munkaalkalom egyszerű biztosításán. A dolgozó munkához való joga a képességnek és képzettségnek megfelelő munkaalkalmat, ezen belül annak a munkahelynek biztosítottságát is igényli, ahol ezeket legteljesebben kifejtheti, illetve amelynek kollektívájába már beilleszkedett.

ab) Ennek megfelelően a munkáltatói felmondás nyilvánvalóan csak az esetben lehet indokolt, ha a fentiekben írt stabilitáshoz fűződő fontos társadalmi érdeket egy még fontosabb társa-

dalmi érdek rontja le, amikor is e fontosabb társadalmi érdek a munkajogviszony további fenntartása ellen szól. A munkáltatói felmondás előidéző okai igen különbözők lehetnek, de magát az indokoltságot megalapozó tény *csak a munkajogviszony rendeltetésének elvesztése lehet*, vagyis olyan tényleges helyzet, *amikor a munkajogviszony nem tudja többé betölteni azt a feladatát, amelyre létesítették.*

A szocialista munkajog feladata éppen az, hogy lehetővé tegye a rendeltetését vesztett munkajogviszonyok egyoldalú megszüntetését, és ugyanakkor korlátokat állítson a rendeltetését betöltő, vagy bizonyos korrekciókkal betölteni képes munkajogviszonyok megszüntetésével szemben. E követelményekhez járul még — a munkához való jog konkrét érvényesüléseként — a dolgozónak arra vonatkozó joga, hogy a munkajogviszonya megszüntetésének okát megismerje, azt vele közöljék.

A szocialista országokban indokoláshoz kötött felmondási rendszer van érvényben, amelyet az jellemez, hogy a munkáltató köteles a munkavállalójával közölni azt az okot, amely miatt a munkajogviszonyát egyoldalúan megszünteti. Az ilyen okközlés először is egyidejű a felmondás közlésével, továbbá közvetlen, mivel a kötelezettség a felmondás címzettjével szemben áll fenn.

Ezen túlmenően a legtöbb szocialista országban a felmondás lehetősége a törvényben felsorolt tényállások megvalósulásához kötött, amelynek jellemzője az, hogy a munkajogi kódex tételesen felsorolja azokat a tényállásokat, amelyek megléte, illetve bekövetkezte esetén a munkáltató jogszerűen felmondhatja a nála alkalmazásban álló dolgozó munkajogviszonyát.

ac) A mi munka törvénykönyvünk ugyancsak az indokoláshoz kötött felmondási rendszert tartalmazza, de a felmondási okokat nem rögzíti törvényi felsorolásban. A munka törvénykönyve 26. § (2) bekezdése értelmében: „A vállalatnak a felmondást írásban kell közölnie, és abból a felmondás okának világosan ki kell tűnnie..." Ezt a rendelkezést összevetve a törvény 29. § azon rendelkezésével, hogy: „A dolgozó panaszára a munkaügyi vitát eldöntő szerv a felmondást hatálytalanítja, ha a felmondásban megjelölt indok valótlan, a felmondás jogszabályi tilalomba, illetőleg korlátozásba ütközik, vagy egyébként nem a megszabott módon történt...", azt kell megállapítanunk, hogy a munkáltatót nem köti ugyan törvényi tételes felsorolás, hanem bármilyen, általa a felmondásra alapul szolgálónak ítélt okot megjelölhet, de annak megalapozottnak, a valóságnak megfelelőnek kell lennie. A megjelölt ok valóságnak való megfelelését a dolgozó törvényes panaszjoga biztosítja, mely panasz következtében indult eljárás során a munkáltatót bizonyítási kötelezettség terheli.

ad) A munkáltatói felmondásokat előidéző és indokló körülmények igen különbözők lehetnek, de mégis *csoportosíthatók aszerint*, hogy a *vállalat szervezeti viszonyainak megváltozásával*, vagy pedig a *dolgozó személyével összefüggő okokból történnek.*

Ha a vállalat megszűnik, vagy ha átszervezés folytán kevesebb munkaerő foglalkoztatásával is el tudja látni feladatát, vagy ha egyéb okból létszámfelesleg keletkezik, ez esetben kétségtelen, hogy egyes vállalati dolgozók munkajogviszonya rendeltetését veszti.

A gazdasági élet minden társadalomban állandó mozgásban van, de a szocializmusban az állandó mozgás felgyorsult, az új társadalom kialakítására és felépítésére irányuló igény gyorsítja az ütemet. A fejlődés adta változások folytán az ipar és az iparigazgatás egyes területein bizonyos számú munkaerő foglalkoztatásának lehetősége megszűnik. Ugyanakkor ez a körülmény teszi lehetővé más iparágak, területek munkaerőigényének kielégítését.

Fejlődésünk mai szakaszán az ipar már nem rendelkezik munkaerő-tartalékkal. Ilyen körülmények között a munkaerőigény kielégítése, csak a rendelkezésre álló munkaerő ésszerűbb foglalkoztatása útján történhet. Ez az ésszerű foglalkoztatás azonban nem egyszeri szervezési intézkedést jelent, hanem állandó folyamatot, melynek következménye egy bizonyos számú munkaerő állandó mozgása, vagyis a munkaerő-átcsoportosítás folyamatossága. Ebben a folyamatban — különös módon — a munkaviszonyok stabilitásához fűződő társadalmi érdek ütközik a munkaerő átcsoportosításához fűződő társadalmi érdekkel. Miután azonban valamennyi népgazdasági ág és az igazgatási szervek is olyan hosszú távra szóló feladatok elvégzésére hivatottak, amelyek ellátásához dolgozóik nagy többségének munkájára állandó jelleggel van szükség, ezért a munkavállalók többségére vonatkozóan a stabilitás a főszabály, és csak a munkavállalók kisebb részét érinti az átcsoportosítási tendencia. Ez utóbbi viszont a fejlődés olyan szükségszerű velejárója, amelynek esetenként át kell törnie a főszabályt, ellenkező esetben ugyanis gátjává válna a gazdasági fejlődésnek.

A vállalat szervezeti viszonyaiban történő változásból bekövetkező felmondások eszközlése az igazgató mérlegelési jogkörébe tartozik, de az ilyen irányú döntés is célkötelezett.

A választási jogkör gyakorlásakor elsőrendű szempont az a termelési érdek, amelynek szolgálatában történik maga a felmondás. Ennek domináló volta mellett olyan szociális és az ember személyiségét figyelembe vevő szempontoknak kell érvényesülniük, amelyek nem állnak ellentétben a termelési érdekkel. Így pl. e téma legszélesebb körű tárgyalását tartalmazó szovjet jogirodalom egységes álláspontot alakított ki arra nézve, hogy a választási jogkör gyakorlásánál a szociális körül-

ményeket, illetőleg a dolgozók addigi munkásságát messzemenően figyelembe kell venni. Hangsúlyozzák azonban, hogy a szociális szempontoknak csak azonos képességű, illetve munkateljesítményű dolgozók között lehet a választást meghatározó szerepe.

Meg kell még jegyeznünk, hogy a vállalat szervezeti okai által indokolt felmondásoknál a gazdasági-termelési követelménynek nem minden esetben a felmondási jog gyakorlása felel meg. A szervezeti okokból történő felmondásokra ugyanis csak a gazdasági változtatásoknak megfelelő más megoldás hiányában kerülhet sor. Vagyis az a helyes, ha a vállalat igazgatója elsősorban a belső átcsoportosítási megoldást keresi, és csak ennek megoldhatatlansága esetén él felmondási jogával.

A munkáltatói felmondásra reálisan okot adó körülmények másik nagy csoportja a felmondással érintett dolgozók személyével függ össze. Személyi képesség, képzettség, szorgalom stb., vagyis személyi adottság, magatartás, illetőleg ezek negatív megítélése alapozhatja meg a munkáltatói felmondások e másik csoportját. Az ilyen okból bekövetkező felmondások annyiban egyeznek az előző pontban tárgyaltakkal, hogy a megszüntetést ilyenkor is az indokolja, hogy a munkajogviszony rendeltetése megszűnt. A szerződéses cél meghiúsulását azonban az e csoportba tartozó esetekben konkrétan az adott dolgozó munkavégzése vagy magatartása, illetőleg a tőle függő vagy tőle nem függő személyi körülményei idézik elő.

A munkáltatói felmondás különös esete az érvénytelen munkaszerződést vagy érvénytelen kikötéseket felszámoló olyan felmondás, amely az orvoslás meghiúsulása miatt, illetve az orvoslási lehetőség hiányában megszünteti az érvénytelen munkaszerződéssel létrejött, vagy érvénytelen kikötéseket tartalmazó munkajogviszonyt.

ae) A munkáltatói felmondási jog nemcsak elvileg célkötelezett, hanem az csak a törvény által megállapított korlátok között gyakorolható. A törvényi korátokat jogi szabályozásunk a munkáltatói felmondás indokolási kötelezettségével, továbbá a különböző oldalú korlátozások megállapításával vonja meg.

A felmondási jog általános érvényű és elsőrendű korlátja az 1967. évi munka törvénykönyv 2. § (1) bekezdése szerint: „E törvény rendelkezéseit a társadalmi és az egyéni érdekek összhangjának biztosításával kell alkalmazni. E törvényben megállapított jogokat társadalmi rendeltetésüknek megfelelően kell alkalmazni. A joggal való visszaélés tilos. Azt, akinek terhére a visszaélés történt, emiatt hátrány nem érheti. Aki jogával visszaélt, az ezért alkalmazott felelősségre vonáson felül viselni tartozik a visszaélés elhárításának következményeit is."

A joggal való visszaélés tilalmával részletesen a polgári jogi jogirodalom foglalkozik, különösen a rendeltetésszerű joggyakorlás és a joggal való visszaélés egymáshoz való viszonyát illetően.

A polgári jogi jogirodalom megállapításai a munkajogban is hasznosíthatók, mert bizonyos vonatkozásokban a munkajogi joggal való visszaélés tilalmára is jellemzők.

A munkajogban, konkrétan a felmondás jogintézménye vonatkozásában is az az elsőrendű ismérv, hogy a munkáltató társadalmi rendeltetésének megfelelően gyakorolja-e a felmondási jogot. Emellett csak járulékos ismérv a más érdekszférájában okozott kár, különös tekintettel arra, hogy a jogszerű joggyakorlás is sérthet más érdekeket. Így a munkajogviszony rendeltetésszerű funkcionálását gátló körülmény feltétlenül okot ad a munkáltatói felmondásra, ugyanakkor dolgozói érdekeket sérthet. Példának hozzuk fel, hogy a vállalat átszervezése esetén jól dolgozó, kifogástalan magatartású dolgozók válhatnak létszámfelettivé és a felmondás kétségkívül sérti érdekeiket, de erre a tényre alapuló felmondás a jog rendeltetésszerű gyakorlásának körében történik.

A nyilvánvalóan jogellenes, valamely törvényi előírásnak meg nem felelően gyakorolt felmondás elbírálása nem a joggal való visszaélés körébe tartozik. Ha pl. a munkáltató indoklási kötelezettségének nem tett eleget, vagy a felmondást nem írásban közölte stb., a dolgozó panaszára a munkaügyi vitát eldöntő szerv a felmondást a fennálló törvényes rendelkezések megsértése miatt hatálytalanítja.

A joggal való visszaélés felderítésénél mindig egy jogos magatartás, a jogszabályi előírásoknak megfelelő tevékenység mögé kell hatolni, a jogosnak látszó joggyakorlást mint egy külső burkot le kell fejteni a jog rendeltetésellenes használatát magában rejtő tartalomról. Így ha a felmondás a szabályok szerint jogosnak tűnik, és jogtalanná csak a munka törvénykönyve 2. §-ában rögzített általános elveket kifejező norma szintjén lesz, beszélhetünk rendeltetésellenes joggyakorlásról, illetőleg a joggal való visszaélésről.

Ilyen eset lehet, amikor a felmondási okként megjelölt körülmény igazoltan fennáll, de e körülményt a munkáltató szándékosan idézte elő, illetőleg a munkáltatói felmondás nyilvánvalóan személyi ellentétekre vezethető vissza. Hasonlóan a joggal való visszaélésre utalhat a felmondás okául megjelölt körülménynek a munkáltatói felmondással való kirívó aránytalansága stb. Mindenesetre az ilyen felmondások közös jellemzője, hogy ezek nem a rendeltetésüket vesztett munkajogviszonyokat szüntetik meg. A munkáltató által megjelölt körülmény ugyanis nem gátolja, de még csak nem is veszélyezteti a munkajogviszony rendeltetésszerű funkcionálását, ezért a munkáltató nem rendeltetésszerűen — a vállalati feladatok teljesítési célját betöltően — gyakorolta a felmondási jogot.

af) Az általános, a minden dolgozót megillető munkajogi védelmen túlmenően egyes dolgozói kategóriákkal szemben a vállalat meghatározott ideig nem érvényesítheti, vagy csak korlátozottan érvényesítheti felmondási jogát. A felmondás ellen ilyen módon védett dolgozók körét a törvény állapítja meg, elsősorban szociálpolitikai szempontok alapján, másrészt a huzamos munkaviszonyt, illetve a kiváló munkát méltányolóan.

A felmondási tilalmak törvényi megállapítása a munkáltatói felmondási jog legerősebb korlátja, mert e tilalmak bármilyen indok alapján történő felmondás ellen védelemben részesítik az egyes dolgozói kategóriákat. A védettség indoka az érintett dolgozó élet- és munkakörülményeiben ideiglenesen beálló olyan változás, mely körülmény fennállása alatt a felmondás méltánytalanul súlyosabban érintené ezt a dolgozót, mint a többi munkavállalót. Éppen ezért a törvény olyan erős védelmet biztosít, hogy a tilalomba ütköző felmondás érvénytelen. Ilyen védelemben részesülnek a terhes nők, a kisgyermekes anyák, a beteg dolgozók, bizonyos csökkent képességű dolgozók, az állampolgári kötelezettséget teljesítő dolgozók stb.

ag) *A felmondási korlátozások* — a felmondási tilalmakra vonatkozó rendelkezésekkel szemben — nem állják útját a munkáltatói felmondásnak, csak a „különös" vagy „rendkívüli" indokoltság meglétének feltételéhez, illetőleg valamely szerv hozzájárulásához kötik annak gyakorlását.

Ezek a korlátozások különböző indítékúak. Amíg ugyanis a felmondási korlátozások „különös" indokoltsága merőben szociálpolitikai alapozású, addig a „rendkívüli" indokoltság a munkavégzéssel kiérdemelt méltányláson alapszik, végül a más szerv hozzájárulásának kötelező volta a betöltött hivatali munkakörhöz vagy társadalmi funkcióhoz kapcsolódik.

A jogszabály rendelkezése szerint csak *különösen indokolt esetben* mondhat fel a munkáltató: annak a dolgozónak, akinek 4 vagy több általa eltartott családtagja van, és családjában más önálló keresettel rendelkező nincsen; annak a dolgozónak, akinek az öregségi teljes nyugdíjra való jogosultsága megszerzéséhez legfeljebb 5 éve hiányzik, kivéve ha résznyugdíjra jogot szerzett; az egyedül álló dolgozó nőnek, gyermeke tizennyolcadik éves koráig. Ez a védelem megilleti a gyermekét egyedül nevelő apát is. Más jogszabály hasonló védelmet biztosít a csökkent munkaképességű dolgozók részére, meghatározott feltételek fennállása esetén.

Mindezekre a védett dolgozói kategóriákra vonatkozóan olyan szabály van érvényben, hogy ha a vállalatnál van olyan munkakör, amelynek ellátására a védett dolgozó alkalmas, a munkaviszonyt mindaddig nem lehet felmondással megszüntetni, amíg ilyen munkahelyre áthelyezhető, feltéve, hogy ezt elvállalja.

A jogszabály alkalmazásánál bizonytalanság mutatkozott olyan vonatkozásban, hogy mikor áll fenn a „különösen indokolt eset"? Ennek elbírálása nyilvánvalóan az adott vállalat körülményeitől függ. Az értelmezés egyöntetűségét kívánta elősegíteni az az elvi állásfoglalás, amely szerint „a különös indok fennforgásának megállapításához mindig olyan súlyos ok szükséges, amely mellett a vállalat részére tarthatatlanná válna vagy aránytalan terhet jelentene a munkaviszony további fenntartása." A továbbiakban arra utal ez az állásfoglalás, hogy ez esetekben mindig elsősorban azt kell vizsgálni, van-e a vállalatnál a szóban levő dolgozóval betölthető munkakör, mert ha van ilyen munkakör, és abban már eleve nem az említett védettség alá eső dolgozót foglalkoztatnak, akkor a vállalat számára nem jelent aránytalan terhet vagy nehézséget az ilyen dolgozók további alkalmazása.

*A rendkívüli indokoltság*ot tartalmazó törvényhely szerint: csak rendkívül indokolt esetben mondhat fel a vállalat a nála hosszú ideje munkaviszonyban álló és ezalatt az átlagosnál jobb munkájával és példamutató magatartásával kitűnt dolgozónak. Törvényi felhatalmazás folytán e rendelkezés részletes feltételei a kollektív szerződésben meghatározhatóak. Ennek megfelelően valamennyi kollektív szerződés több-kevesebb részletességgel megállapítja a „hosszabb" idő és az „átlagosnál jobb munka", illetve a „példamutató magatartás" kritériumait.

A szociálpolitikai szempontokon, illetőleg a munkaérdemeken alapuló felmondási korlátozások mellett a korlátozások harmadik csoportja a munkaköri beosztáshoz, illetve a *társadalmi funkciók betöltésé*hez kapcsolódik.

Elsőrendűen a dolgozók képviseletét ellátó szakszervezeti tisztségviselők munkajogi védelmét hangsúlyozzuk. Az idevonatkozó rendelkezések szerint a közvetlen felsőbb szakszervezeti szerv egyetértése szükséges a szakszervezet választott tisztségviselőinek más munkahelyre beosztásához, továbbá munkaviszonyának a vállalat által való megszüntetéséhez. E szabályozás a szakszervezetek jelentőségét és tevékenységének a törvényhozásban is kifejezésre jutó megbecsülését mutatja, s ebből következően különös védelmet nyújt tisztségviselőinek.

A szakszervezeti tisztségviselőkön kívül vannak még más olyan társadalmi funkciót betöltő dolgozók, akik éppen e funkciójuk gyakorlásakor szembekerülhetnek hivatali feletteseik állásfoglalásaival. Ilyen társadalmi funkciót töltenek be a munkaügyi döntőbizottság tagjai, akiket a szakszervezeti tisztségviselők számára biztosított védelem illet meg. Ezen túlmenően a munkaügyi döntőbizottság elnöke és elnökhelyettesei munkaviszonyának

megszüntetéséhez a Munkaügyi Bíróság elnökének előzetes hozzájárulása is szükséges, áthelyezésükről pedig a Munkaügyi Bíróság elnökét előzetesen értesíteni kell.

Ugyancsak ide sorolható a népi ellenőrzési bizottság nem függetlenített tagjaira és a népi ellenőrökre vonatkozó az a rendelkezés, mely szerint munkaviszonyuknak felmondással történő megszüntetéséhez a tisztségük alatt, illetve a tisztség megszűntét követő egy éven belül a felettes népi ellenőrzési bizottság hozzájárulása szükséges. (A népi ellenőrzésről szóló 1968. évi V. törvény.)

b) A munkáltatói felmondással szemben — amely bármely okból, de mindig csak a vállalati feladatok által meghatározottan és indokoltan történhet — a dolgozónak a munkajogviszonya megszüntetésére vonatkozó akaratelhatározása szabadon érvényesül. A dolgozó munkahelyhez való kötődését, illetőleg az attól való megválására irányuló elhatározását különböző körülmények befolyásolhatják, amelyek egy része az üzemi adottságokkal, más része viszont ezektől függetlenül, tisztán személyi adottságokkal és elvárásokkal függ össze.

Mindenesetre jogi szabályozásunk szerint a *munkavállaló részéről történő felmondás hatályossága sem indokolási kötelezettséghez, sem írásbeliséghez nincs kötve.* A munkáltatói és a dolgozói felmondásra vonatkozó szabályok tehát csak a munkajogviszony megszüntetésére vonatkozó akarati nyilatkozatnak a másik féllel való közlésében mutatnak azonosságot, de már a közlés módja tekintetében eltérőek. A dolgozót kizárólag a felmondás közlésének és a felmondási idő megtartásának kötelezettsége terheli. A felmondási idő azonban sok esetben igen jelentősen befolyásolja a dolgozót a munkaviszonya megszüntetésénél, éppen ezért a *mindkét fél számára egyöntetűen megállapított felmondási időt és az ehhez kapcsolódó munkavégzés alóli felmentést* e helyen tárgyaljuk.

ba) A munka törvénykönyvének szabályozása folytán megnövekedett és átalakult a felmondási idő jelentősége. A korábbi, egységesen 15 napban megállapított felmondási idővel szemben a hatályos törvénykönyv 15 naptól hat hónapig terjedő keretben, a munkaköri különbözőségek és a munkaviszonyban töltött idő szerint differenciáltan határozza meg a felmondási időtartamokat, illetőleg felhatalmazást ad a vállalati adottságoknak megfelelő rendezésre.

Ennek megfelelően a kollektív szerződések a helyi adottságokat, az egyes munkakörök ellátásának követelményeit stb. figyelembe véve, részletezetten állapítják meg a felmondási időtartamokat, természetesen egyformán mind a munkáltató, mind a dolgozó részéről történő felmondás eseteire.

bc) A felmondási idő problematikájához igen szorosan kapcsolódik a munkavégzés alóli felmentési idő. A felmondási idő jelentős és nem egyöntetű meghosszabbodása folytán a felmentési időt a felmondási időtől elkülönülten kellett szabályozni, mégis a differenciáltan megállapított felmondási idő mértékéhez igazodóan.

A munka törvénykönyv általános szabálya szerint a vállalat a felmondási idő egy részére vagy annak teljes tartamára a dolgozót a munkavégzés alól felmentheti, mely időre a dolgozót átlagkeresete megilleti. Ez a mindkét oldalú felmondásra vonatkozó szabály kiegészül még olyan rendelkezéssel, mely szerint a munkáltatói felmondás esetén a dolgozó munkavégzés alóli felmentése kötelező, éppen új munkahely biztosítása céljából. A törvény szerint ilyenkor a felmentés időtartamát tizenöt-harminc nap között a kollektív szerződés állapítja meg.

Meg kell még jegyeznünk, hogy az a törvényi szabály, mely szerint „a vállalat és a dolgozó kölcsönös megegyezéssel bármikor megszüntetheti a munkaviszonyt", a felmondási idő tartama alatt is érvényesülhet. Így mind a vállalat, mind a dolgozó részéről történő felmondás esetén a felmondási idő tartama alatt is létrejöhet olyan megállapodás, amely nem kötődik a jogszabályban vagy kollektív szerződésben rögzített felmondási időhöz, hanem attól függetlenül lényegesen rövidebb időn belül, esetleg azonnal megszüntetheti a munkajogviszonyt, amikor is a megállapodás természetesen a felmentési időre is kiterjed. A megegyezés garantálja, hogy az ilyen közbenső megállapodás az egyik fél érdekét se sértse.

IX. A munkaszerződés, illetve munkajogviszony megszűnése.

A munkajogviszony megszűnésén szűkebb értelemben a munkáltató és a munkavállaló közötti jogviszonynak véget vető, azokat az eseteket értjük, amelyeknél nincs szerepe a felek vagy az egyik fél megszüntetésre irányuló nyilatkozatának, hanem bizonyos események vagy időpontok bekövetkezte automatikusan vet véget a munkajogviszonynak. Ennyiben minden megszűnési mód egyezik, de az okok és következmények szempontjából a különböző megszűnési módok eltérnek egymástól.

A munkajogviszony megszűnik a dolgozó halálával. A polgári jog szabályai szerint a természetes személy halála nem szüntet meg bizonyos jogokat és kötelezettségeket, mert azok az örökösökre átszállnak. Ezzel szemben a munkajog területén az ilyen átszállás — a meghalt dolgozó által már teljesített munkavégzés után örököse részére járó anyagi szolgáltatások kivételével — kizárt. A munkajogviszony ugyanis a dolgozó személyes, mással nem helyettesíthető munkavégzését feltételezi, tehát olyan kötelezettséget, amely személyhez kötött és nem örökíthető át. Ezért a dolgozó halálával megszűnik a munkajogviszony minden jogosultságával és kötelezettségével. Ezt követően már csak olyan anyagi juttatások kerülhetnek ki-

fizetésre az örökösök részére, amelyek a meghalt személy által teljesített munka folyományaként járnak: munkabér, prémium vagy nyereségrészesedés. Ugyanígy levonásra kerülhet az a megállapított kártérítés, amelynek megfizetése a meghalt dolgozót terhelte.

A munkajogviszony megszűnése bekövetkezhet büntetőbírói ítélet folytán. Nem általában a büntetőbíróság ítélete, hanem csak annak egy bizonyos büntetési nemet alkalmazó fajtája gyakorol ilyen hatást és nem is valamennyi munkajogviszonyra, hanem annak csak bizonyos fajtájára. A megszűnést, a felek nyilatkozatát kikapcsoló, automatikusan megszüntető hatást ugyanis csak a büntetőbíróságnak a közügyektől való eltiltást kimondó határozata vonja maga után, és csakis a közhivatali állásban, illetve hatósági kinevezéstől vagy megerősítéstől függő állásban alkalmazott dolgozóra vonatkozóan. A munka törvénykönyve 30. § (3) bekezdése szerint ugyanis: „A bíróság jogerős ítéletével eltiltott dolgozónak az eltiltás alá eső munkaviszonya azonnali hatállyal megszűnik. Ennek következményei a fegyelmi elbocsátással azonosak". Ez a rendelkezés tehát kikapcsolja a munkáltató mérlegelési lehetőségét, sőt még közreműködését is (pl. fegyelmi eljárás lefolytatását) az ilyen munkajogviszonyok megszüntetésénél. A büntetőbíróság közügyektől való eltiltást kimondó ítélete tehát közvetlenül — illetve a munkajogi adaptáción keresztül — automatikusan azonnali hatályú munkajogviszony-megszűnést eredményez.

Az előzőekben tárgyaltaktól meg kell különböztetni a munkajogviszonynak a munkaszerződésben meghatározottan történő megszűnését.

A határozott időre kötött munkaszerződés folytán keletkező munkajogviszony szintén — a felek cselekménye nélkül — automatikusan szűnik meg a határozott idő lejártával, illetve a meghatározott munka elvégzésével. A jogviszony végződése tehát nincs külön akaratnyilatkozathoz kötve. Az előző megszűnési módoktól mégis különbözik, mert nem egy előre nem látható esemény eredményeképpen, hanem éppen előrelátottan, sőt előre meghatározottan következik be. Továbbmenő lényeges különbség, hogy a megszűnési mód a felek előzetes akarategyezésén alapul. A határozott időtartamú munkajogviszonyokat tartalmilag az előreláthatóság választja el a határozatlan időre létesített munkajogviszonyoktól, mely tartalmi feltételnek csak külső megnyilvánulása az időpont megjelölése vagy a munkafeladat által meghatározott záró időpont.

A kétféle munkajogviszony elhatárolásánál ez a tartalmi különbség a döntő, mert az időtartam önmagában nem ad kellő magyarázatot, illetőleg konkrét elválasztást. Lehetséges ugyanis, hogy egy határozatlan időre létesített munkajogviszonyt — előre nem láthatóan — néhány hét után egyoldalú felmondással valamelyik fél megszünteti, ugyanakkor az azonos időpontban határozott tartamra kötött munkaszerződés alapján keletkezett jogviszony éveken keresztül fennáll. Tehát nem az időtartam ténylegessége, hanem az időtartam előreláthatósága az, ami az általános, a határozatlan időre létesített munkajogviszonyoktól a különös, a határozott időre létesített munkajogviszonyokat elhatárolja.

Problémaként vetődik fel a határozott tartamú munkaszerződés meghosszabbításának, pontosabban annak az új munkaszerződésnek a kérdése, amely tartalmilag az előző munkaszerződés alapján létesített jogviszony folytatását jelenti. A jelenlegi szabályozás szerint a határozott tartamú munkajogviszonynak nemcsak törvényi felső határa nincs, de arra vonatkozóan sincs rendelkezés, hogy a határozott tartamú munkaszerződés hány esetben újítható meg. Elméletileg nem kizárt egy tíz évi határozott időre kötött szerződés és ugyanúgy a mindig csak egy hónapra kötött munkaszerződés tíz éven keresztül vonuló megújítása sem. Ez utóbbi azonban nyilvánvalóan kívül esik az előreláthatóság körén; ellentétben áll a határozott tartamú munkajogviszonyok rendeltetésével, és ez esetben legalábbis alapos gyanú áll fenn a joggal való visszaélésre.

Irodalom: *Marx:* A tőke. Bp. 1948.; *Marx:* A gothai program kritikája. Bp. 1949.; *Sárándi* Imre: Visszaélés a joggal. Bp. 1965.; *Szabó* Imre: A szocialista jog. Bp. 1963.; *Világhy* Miklós—*Eörsi* Gyula: Magyar polgári jog. Bp. 1965.; *Vincenti* Gusztáv: A munka magánjogi szabályai. Bp. 1942.; *Weltner* Andor: A szocialista munkaszerződés. Bp. 1965.; *Weltner* Andor: A szocialista munkajogviszony és az üzemi demokrácia. Bp. 1962.; *Weltner* Andor: Az érvénytelenség és orvoslása a munkajogban. Bp. 1969.; *Weltner* Andor—*Nagy* László: A magyar munkajog. 1. köt. Bp. 1974.; *Garancsy* Gabriella: A munkajogviszony megszűnése. Bp. 1970.

Sowjetisches Arbeitsrecht. Red. Andreev, W. S. Berlin, 1974. Arbeitsrecht der DDR. Berlin, 1968.; *Stelter*, K.: Das Recht der Kündigung. Berlin, 1958.; *Walas*, A.: Prawo wypowiedzemia umowy o prace. Kraków, 1961.

Camerlynck, G. H.: Contrat de travail. Paris, 1968.; *Orliac*, C.: Le contrat de travail après la loi et la jurisprudence. Paris, 1969.; *Lyon-Caen*, G.: Manuel de droit du travail et de la sécurité sociale. Paris, 1955.; *Nikisch*, A.: Arbeitsrecht. Tübingen. 1959.; *Schwedes*, R.: Einstellung und Entlassung des Arbeitnehmers. Freiburg, 1970.

Garancsy Gabriella

MUNKAÜGYI BÍRÓSÁG → *Munkaügyi viták elintézése*

MUNKAÜGYI DÖNTŐBIZOTTSÁG → *Munkaügyi viták elintézése*

A MUNKAÜGYI VITÁK ELINTÉZÉSE: I. A munkaügyi vita fogalma (1179.) — II. A munkaügyi vitában eljáró szervek fórumrendszerének kialakulása és sajátosságai a szocialista országokban (1179.)— III. A munkaügyi vitákat eldöntő szervek a mai magyar jog szerint (1180.)— IV. A munkaügyi viták elintézésének szabályai (1180.) — V. A munkaügyi vitákban hozott határozat teljesítése és végrehajtása (1181.)

I. A munkaügyi vita fogalma.

A munkaügyi vita fogalma kétféle értelemben használatos, tágabb és szűkebb értelemben. Tágabb értelemben a munkaügyi vita fogalma a munkajog keretébe tartozó valamely jogviszonnyal kapcsolatban keletkezett vitákat öleli fel. Eszerint ide tartoznak egyfelől az egyéni munkajogviszony keretében a munkáltató és a dolgozó között felmerülő jogviták, másfelől a munka megszervezésére irányuló jogviszonyok keretében jelentkező viták, különösképpen a vállalat és a dolgozók nagyobb száma, a vállalat összes dolgozói, illetve a dolgozókat képviselő szakszervezet között felmerülő ún. kollektív viták. A munkaügyi viták tágabb fogalma alá tartoznak továbbá a társadalombiztosítási jogviszonyból eredő viták is, amennyiben az ideiglenes vagy tartós munkaképtelenség esetén keletkező társadalmi viszonyok szabályozása is ez idő szerint a munkajog keretei között valósul meg.

A két fogalom közül a tágabb elméletileg helyesebb, mert az alája vont viták mind keletkezésük okait, mind tartalmukat illetően sok hasonló vonást tükröznek, amelyek szükségessé tennék, hogy mind a viták megelőzése, mind azok elintézése terén hasonló megoldások érvényesüljenek. Ennek a viták elintézésére szolgáló eljárás egységes alapjainak kimunkálása szempontjából is jelentősége lenne.

A magyar munkajogi szabályozás csak az egyéni munkajogviszonyból eredő vitákat tekinti munkaügyi vitáknak, amennyiben az 1967. évi munka törvénykönyve úgy rendelkezik, hogy a dolgozó és a vállalat között a munkaviszonyból eredő jogokkal és kötelezettségekkel összefüggésben felmerült viták a munkaügyi viták. A munkaügyi vita fogalmának tehát jogunk szerint a következő ismérvei vannak:

olyan jogvita, amely az egyéni munkajogviszony alapján keletkezik,

a munkajogviszonyból eredő jogokkal és kötelezettségekkel függ össze,

a munkajogviszony alanyai, tehát a munkáltató és a dolgozó között keletkezik.

A munka törvénykönyve az egyéni jogviszonyból eredő vitákon túlmenően foglalkozik a munkaviszonyra vonatkozó szabályokat vagy a szocialista erkölcsnek megfelelő bánásmódot sértő vállalati intézkedés esetében a szakszervezetet megillető kifogásolási jog gyakorlásával kapcsolatban a vállalat és a szakszervezet között keletkezett vitákkal és azok elintézésével. Ezeket a vitákat azonban a munka törvénykönyve nem nevezi munkaügyi vitáknak és elintézésük szabályait sem a munkaügyi vitákról szóló részben tárgyalja.

II. A munkaügyi vitában eljáró szervek fórumrendszerének kialakulása és sajátosságai a szocialista országokban.

A szocialista országokban a munkaügyi viták elintézésének *elsőfokú szervei* általában a vállalatoknál, intézeteknél, hivataloknál a munkaügyi vitákban eljáró különleges bizottságok, amelyeknek kétféle típusa alakult ki.

Az *első* típushoz azok a bizottságok tartoznak, amelyek megalakításában a vállalat és a szakszervezet egyaránt részt vesz. Ezen a típuson belül ismét kétféle változat fordulhat elő. Éspedig megalakulhatnak egyeztető szervekként, amelyekben a vállalat és a szakszervezet képviselői a bizottságokban küldöttként vesznek részt, és megkísérlik a vita békés úton való elintézését. Csak egyhangú határozatot hozhatnak, ha pedig nem jön létre egyetértés, a felsőbb jogszolgáltató szervek hatásköre nyílik meg (Szovjetunió, Bulgária). Másfelől a munkaügyi vitákban eljáró szervek döntőbizottsági funkciót ellátó szervekként működnek, amelyekben a vállalat és a szakszervezet képviselői már nem küldőik képviselőjeként vesznekrészt a bizottságban, hanem feladatuk az, hogy tőlük független, önálló szervként szótöbbséggel hozzanak döntést (Magyarország, Lengyelország).

A vállalaton belüli jogszolgáltató szervek *második* típusához azok a bizottságok tartoznak, amelyek kizárólag a dolgozók által választott tagokból állnak. Az ily módon megalakított bizottságok nem egyeztető szervek, hanem a vitában határozatot kell hozniuk (Csehszlovákia, NDK, Románia)

A munkaügyi viták elintézésének *jogorvoslati fórumai* a szocialista országokban szintén változatos képet mutatnak.

Másodfokú szervek lehetnek a vállalati szakszervezeti bizottságok, amennyiben első fokon egyhangúság hiányában nem jött létre döntés, vagy ilyen létrejött ugyan, de ellene jogorvoslatot nyújtottak be (Szovjetunió, Bulgária). E konstrukció mellett harmadfokon a rendes bíróságok járnak el.

Más megoldás szerint már másodfokon a rendes bíróságok járnak el, mert a döntőbizottság határozatát jogorvoslattal támadták meg (Csehszlovákia, NDK, Románia).

Találkozunk olyan rendszerrel is, hogy másodfokon külön bíróságok járnak el (Magyarország, Lengyelország), amely esetben a rendes bíróság eljárásának a jogszabályban meghatározott esetekben csak a munkaügyi bíróság eljárását követően lehet helye.

A szocialista államok többségében szűkebb vagy tágabb körben találkozunk továbbá

a munkaügyi viták *szolgálati úton* való elintézésével is, amely az ilyen viták elintézésének az általános szabályoktól eltérő *különleges rendje*. Ilyen megoldást lényegében két körülmény tehet indokolttá, a dolgozó munkaköre vagy a munkaügyi vita tárgyának jellege külön-külön vagy egymással kapcsolatban. Közelebbről rendszerint bizonyos vezető állást betöltő dolgozók munkaügyi vitáinak elintézése tartozik szolgálati útra, éspedig vagy valamennyi vitájának, vagy csak bizonyos, elsősorban munkajogi státusát érintő vitáinak elintézése. Lehetséges azonban az is, hogy kizárólag a vita tárgyának jellege indokolja annak a szolgálati felettes részéről történő eldöntését a dolgozó munkakörétől függetlenül (pl. szolgálati úton kerülnek eldöntésre a teljesítmény-követelmények megállapításával kapcsolatos viták a magyar jog, egyes fegyelmi büntetések elleni jogorvoslatok a bolgár és román jog szerint).

A munkaügyi viták elintézése különleges rendjének tekinthető továbbá, ha a munkaügyi vitában már első fokon bíróság jár el.

Ilyen szabályozással ugyancsak a vita tárgyára figyelemmel találkozhatunk egyes országokban (pl. a dolgozók anyagi felelősségével kapcsolatos egyes viták esetében a szovjet, bolgár és lengyel jog szerint).

Egyes államokban — Szovjetunió, Bulgária, Lengyelország, Magyarország — ismeretes a vállalatokon belül működő *társadalmi bíróságok* intézménye is, amelyeknek fő feladata, hogy az állampolgárokat a társadalmi együttélés és a munkához való megfelelő viszony szellemében nevelje, és így a munkajogi anyagi és fegyelmi felelősség érvényesítésénél is szerepet játszanak. A társadalmi bíróságok tagjait a vállalat dolgozói választják. Meg kell jegyezni azonban, hogy a társadalmi bíróságok — legalábbis Magyarországon — csak egyes nagyobb vállalatoknál tudtak gyökeret verni, és így a gyakorlatban a fegyelmi és kártérítési ügyek döntő többsége a munkaügyi döntőbizottságok előtt, vagyis a munkaügyi viták elintézésének általános rendje szerint nyer elintézést és csak kis töredéke kerül társadalmi bíróságok elé. (→ *Társadalmi bíráskodás.*)

III. A munkaügyi vitákat eldöntő szervek a mai magyar jog szerint.

Az 1967. évi magyar munka törvénykönyvének általános szabályai szerint munkaügyi vitákban első fokon általában a *munkaügyi döntőbizottságok* járnak el.

Munkaügyi döntőbizottságot kell alakítani minden olyan vállalatnál, intézetnél, hivatalnál, ahol szakszervezeti szerv működik. A munkaügyi döntőbizottság elnökét és elnökhelyettesét a szakszervezet vállalati szerve és a vállalat közös javaslata alapján a munkaügyi bíróság elnöke bízza meg. A bizottság többi tagját a szakszervezet vállalati szerve, illetőleg a vállalat jelöli ki.

A munkaügyi döntőbizottság háromtagú tanácsban jár el.

Munkaügyi vitákban másodfokon eljáró szervek a *munkaügyi bíróságok*.

Munkaügyi bíróság működik a fővárosban és a megyékben. A munkaügyi bíróságok külön bíróságok, amelyeknek működése felett a felügyeletet az igazságügyminiszter a munkaügyi miniszterrel és a Szakszervezetek Országos Tanácsa főtitkárával egyetértésben gyakorolja. A munkaügyi bíróságnál elnök, hivatásos bírák és népi ülnökök működnek.

A munkaügyi bíróság egy hivatásos bíróból és két népi ülnökből álló tanácsban jár el.

Munkaügyi vitákban eljárhatnak a *megyei (fővárosi) bíróságok is*. A megyei (fővárosi) bíróság közreműködésére munkaügyi viták elintézésénél akkor kerülhet sor, ha a munkaügyi bírósági határozat a vállalat anyagi felelősségéről, továbbá a jogszabályban közelebbről meghatározott esetekben a dolgozó anyagi felelősségéről rendelkezik.

A *Legfelsőbb Bíróság* elsősorban munkajogi kollégiumi állásfoglalásaival szab irányt a munkaügyi vitákban eljáró szervek tevékenységének. Ezen kívül a legfőbb ügyésznek a munkaügyi bíróság, illetve megyei (fővárosi) bíróság jogerős határozata ellen benyújtott törvényességi óvásáról határoz.

A magasabb vezető állású dolgozók munkaügyi vitáit a sérelmes intézkedést hozó *közvetlen felettese* — szolgálati felettes — bírálja el.

Magasabb vezető állásúak a vállalat igazgatója és helyettesei. A nem vállalati formában működő szervek tekintetében a magasabb vezető állásúak körét az illetékes miniszter állapítja meg.

A munkaügyi viták elintézésének ez a módja a jogszabályban közelebbről meghatározott esetekben (munkaviszony megszüntetése, fegyelmi határozat stb. esetében) nem jöhet figyelembe, ha a határozatot miniszter vagy miniszternél magasabb szintű szerv hozta. Az általuk közvetlenül hozott egyéb intézkedéssel szemben azonban a magasabb vezető állású dolgozó közvetlenül a munkaügyi bírósághoz fordulhat.

IV. A munkaügyi viták elintézésének szabályai.

Általános szabály, hogy munkaügyi vitákban első fokon a dolgozó munkahelye szerint illetékes döntőbizottság jár el.

A munkaügyi döntőbizottság az eljárást *panasz* alapján indítja meg. A munkaügyi eljárás megindítására panaszt elsősorban az a dolgozó terjeszthet elő, akinek alanyi jogát a vállalat valamely intézkedése vagy mulasztása sérti. A munkaügyi vita elbírálása és a döntés meghozatala tárgyaláson történik. A tárgyaláson mindkét félnek módot kell adni, hogy álláspontját előterjessze, megindokolja, bizonyítási indítványát megtegye. A munkaügyi

döntőbizottság minden döntést csak határozat alakjában hozhat.

Minden munkaügyi döntőbizottsági határozat ellen a munkaügyi bírósághoz *keresettel* lehet fordulni. Az eljárásra az a munkaügyi bíróság illetékes, amelynek területén a határozatot hozó munkaügyi döntőbizottság működik.

A munkaügyi bíróság előtt folyó perekben a polgári perrendtartásnak az első fokú eljárásra vonatkozó szabályait kell a jogszabályban közelebbről meghatározott eltérésekkel alkalmazni.

A munkaügyi bíróság a vitában általában érdemben dönt és a megtámadott határozatot egészben vagy részben megváltoztatja, illetőleg a keresetet elutasítja. Kivételes esetekben a munkaügyi bíróság a döntőbizottság határozatát hatályon kívül helyezheti és a döntőbizottságot új eljárásra utasíthatja (pl. ha a döntőbizottság nem volt szabályszerűen megalakítva, vagy a döntés meghozatalában kizárt személy vett részt stb.).

A munkaügyi bíróság határozata ellen a megyei (fővárosi) bírósághoz benyújtott *fellebbezések* elbírálására a munkaügyi bíróság székhelye szerinti megyei (fővárosi) bíróság illetékes.

A fellebbezések elintézésére a másodfokú bírósági eljárás szabályait kell a munkaügyi bíróság előtti eljárásra vonatkozóan megállapított eltérésekkel alkalmazni.

A szolgálati felettes a munkaügyi vitát a munkaügyi döntőbizottság eljárására vonatkozó szabályok szerint bírálja el azzal a különbséggel, hogy tárgyalást tartani nem kell, de köteles biztosítani, hogy a panaszos álláspontját szóban is megindokolhassa és bizonyítékait előterjeszthesse.

A szolgálati felettes határozata ellen a jogosult keresettel fordulhat a munkaügyi bírósághoz. Nincs keresetnek helye az olyan vitákban, amelyekben a magasabb vezető állású dolgozó nem élhet panasszal, ha a határozatot miniszter vagy miniszternél magasabb szintű szerv hozta.

A munkaügyi döntőbizottság határozata ellen annak jogerőre emelkedésétől számított 6 hónap alatt mind a dolgozó, mind a vállalat új eljárást kezdeményezhet, ha olyan tényre vagy bizonyítékra, illetőleg jogerős munkaügyi döntőbizottsági vagy hatósági határozatra hivatkozik, amelyet a munkaügyi vita során korábban nem bíráltak el, feltéve, hogy elbírálás esetében reá nézve kedvezőbb határozatot eredményezett volna.

Az új eljárás kezdeményezésének jellemző vonása, hogy az ilyen irányú kérelemről mindig a munkaügyi vitát másodfokon eldöntő szerv, tehát a munkaügyi bíróság határoz akkor is, ha az ügyben másodfokú eljárás nem is volt, hanem az első fokú munkaügyi döntőbizottsági határozat emelkedett jogerőre. Ha a munkaügyi bíróság az új eljárás kezdeményezése iránti kérelemnek helyt ad, a munkaügyi döntőbizottság úgy jár el, mintha az eljárást panasz alapján folytatná le.

A munkaügyi bíróság jogerős ítélete ellen ezen kívül az általános szabályok szerint perújításnak van helye.

A munkaügyi vitában is lehetőség van az ügyész részéről a törvényesség érdekében óvás benyújtására. Az ügyészi óvás elbírálására a munkaügyi vitákra vonatkozó szabályokat kell alkalmazni, vagyis a munkaügyi döntőbizottságnak ugyanúgy kell eljárnia, mintha az eljárást panasz alapján folytatná le, a bíróságok eljárására pedig a polgári perrendtartás szabályai irányadók.

VI. A munkaügyi vitákban hozott határozat teljesítése és végrehajtása.

A feleknek a munkaügyi viták mielőbbi elintézéséhez fűződő érdekére tekintettel, a munkaügyi vitákban hozott döntőbizottsági határozatok mielőbbi teljesítése indokolt. Ehhez képest jogunk szerint a munkaügyi döntőbizottság jogerős határozatát 3 napon belül kell teljesíteni, kivéve, ha a jogszabály vagy maga a határozat eltérő teljesítési időt ír elő. A bírósági határozatok teljesítésére a polgári perrendtartás szabályai irányadók.

Ha a munkaügyi vitában hozott jogerős és végrehajtható határozatot a vállalat nem teljesíti, a telephelye szerint illetékes munkaügyi bíróságnál lehet végrehajtási lap kiállítását kérni. A dolgozó nem teljesítése esetén a vállalat az őt jogerősen megillető összeget a vele munkaviszonyban álló dolgozó munkabéréből levonja. Ennek során a munkabérből való levonásra irányadó szabályok szerint kell eljárni. A vállalat is kérheti végrehajtási lap kiállítását a jogszabályban részletesen meghatározott esetekben, ha igényét a dolgozó munkabérén túlmenően kívánja érvényesíteni.

Irodalom: *Nagy* László: A munkaügyi viták szabályai. Bp. 1969.; *Nigrinyi* Elemér—*Máltás* György: Munkaügyi viták a gyakorlatban. Bp. 1966.; *Trócsányi* László: Az európai szocialista országok munkaügyi eljárásjoga. Bp. 1970.; *Weltner* Andor—*Nagy* László: A munkaügyi viták elintézése. = A magyar munkajog. 2. köt. Bp. 1973.

Jonczyk J.: Szpory ze sztoszunku pracy. Warszawa, 1965.; *Kamenov*, N. G.: Drugarszki szudilista i pomiritelni komiszii. Szofia, 1963.; *Nikolaeva*, L. A.: Zascsita trudovih prav szovjetszkih grazsdan. Alma Ata, 1971.; *Paul*, H.: Rolle des Verfahrens in Arbeitsrechtssachen bei der Lösung arbeitsrechtlicher Konflikte. Jena, 1967.; *Szmoljarcsuk*, V. I.: Zakonodatelsztvo o trudovih szporah. Moszkva, 1966.

Trócsányi László

MUNKAVÉDELEM → *Munkajog*

MUNKAVISZONY MEGSZÜNTETÉSE → *Munkaszerződés*

N

NEMPERES ELJÁRÁSOK → *Polgári peres és nemperes eljárás*

NEMZETKÖZI BÜNTETŐJOG: I. Bevezető (1182.) — II. Jogforrások (1183.) — III. Anyagi jog (1186.) — IV. Eljárási jog (1191.)—V. Nemzetközi bűncselekmények joga (1192.)

I. Bevezető. 1. A nemzetközi büntetőjog fogalma. 2. A nemzetközi büntetőjog kialakulása.

1. A nemzetközi büntetőjog fogalma.

A nemzetközi büntetőjog fogalmában bizonyos ellentmondás tükröződik. Ez abból adódik, hogy egyrészről a büntetőjog a jogrendszer olyan ága, amely imperatív jellegű normák útján védelmezi az adott állammá szervezett társadalomban legfontosabbnak tekintett értékeket. Minden állam büntetőjoga az adott szuverén állam által meghatározott legjelentősebb társadalmi követelmények biztosítására irányul. A büntetőjog mindig elsősorban egy adott állam társadalmi és gazdasági rendjének a védelmezője, ami pedig bizonyos javak egyetemes védelmét illeti, ezek társadalmi értékelése az egyes államok büntetőjogában nem egyforma, és így a büntetőjogok reakciója ezek megsértésére nagyon sokféle. Minderre tekintettel a büntetőjogi szabályokat nagyobb mértékben jellemzi a partikularizmus, mint bármely más jogág normáit. Ugyanakkor másrészről az államok egymás mellett éléséből következik, hogy nem hagyhatják figyelmen kívül más államok büntetőjogát és kívánatos, hogy a lehetőség szerint a büntetőjog területén is együttműködjenek egymással.

A büntetőjog imperatív jellege folytán szabályként minden állam saját maga határozza meg a büntető joghatóságát. Ami a joghatóság tartalmát illeti, e fogalom szoros kapcsolatban áll a hatáskör fogalmával és a különbség közöttük az, hogy joghatóságról akkor beszélünk, ha nemzetközi vonatkozásban van szó az állam bíróságai vagy más hatóságai hatáskörébe tartozó ügyekről. Az állam büntető joghatósága tehát az állam bíróságai hatáskörébe tartozó ügyek körét szabja meg az államok közötti vonatkozásban.

A joghatóságnak az államok közötti megosztását illetően a büntetőjogban nem nyernek alkalmazást a nemzetközi magánjogban kialakult megoldások. Ennek oka a polgári jog és a büntetőjog eltérő tárgyában keresendő. A polgári jog a jogalanyok egyéni érdekeinek a kielégítésére helyezi a hangsúlyt, a büntetőjog pedig az adott társadalom általános érdekeit helyezi előtérbe. Ebből mind az eljárás folyamatba tételét illetően, mind az alkalmazandó jog tekintetében lényeges különbségek adódnak.

A büntetőjog imperatív jellege ellenére a büntető igazságszolgáltatás területén is kialakul és a fejlődés során mindinkább elmélyül az államok közötti *együttműködés*. Ezen az együttműködésen alapul a nemzetközi büntetőjog fogalma. Ez a fogalom kettős értelmű. Egyrészt azokat a belső szabályokat fejezi ki, amelyek a külföldi elemeket tartalmazó tényállások és helyzetek megoldására irányulnak a büntetőjog körében. Az ilyen szabályok lehetnek kizárólag a belső jog szabályai, de alapulhatnak nemzetközi szerződéseken. Másrészt a nemzetközi büntetőjog magában foglalja a büntetőjog körébe tartozó nemzetközi szabályokat.

A fentieknek megfelelően a nemzetközi büntetőjognak két része van, amelyek kapcsolatban vannak egymással, itt-ott össze is fonódnak, de mégis nagyon különböznek egymástól. Az egyik, amely lényegében a második világháború után alakult ki, azokat a nemzetközi jogi szabályokat foglalja magában, amelyek megsértése büntetőjogi büntetést von maga után. A nemzetközi büntetőjognak ezt a részét a nemzetközi bűncselekmények jogának nevezik. A másik esetben a hagyományos értelemben vett nemzetközi büntetőjogról van szó, azaz a belső büntetőjog olyan speciális részéről, amely a külföldi elemeket tartalmazó tényállások megoldására irányuló anyagi és alaki szabályokkal foglalkozik. Természetes, hogy ennek során nem hagyhatja figyelmen kívül a nemzetközi szabályokat sem. Azt is lehet mondani, hogy az adott esetben a tárgyukat tekintve nemzetközi kérdésekkel foglalkozó szabályokról, a joganyag természetét tekintve pedig belső jogról van szó. Meg kell állapítani azonban, hogy a nemzetközi büntetőjognak fentebb megkülönböztetett két része között a

határok nem világosak és mozgásban vannak. Az együttműködés elmélyülésével a nemzetközi büntetőjog hagyományos területén is mind gyakrabban jelentkeznek az államok között kétoldalúan vagy többoldalúan megállapított szabályok.

A nemzetközi bűncselekmények joga sok vonatkozásban a nemzetközi közjog körébe tartozik. A jelen címszó alatt elsősorban a nemzetközi büntetőjog hagyományos részének a kérdéseit világítjuk meg, de foglalkoznunk kell a nemzetközi bűncselekmények jogának büntetőjogi vonatkozásaival is.

Minden állam büntetőjoga saját maga határozza meg a területi hatályának kereteit. A büntetőjogi normák hatályának egyoldalú meghatározásából adódik az egyes büntetőjogok párhuzamos érvényesülésének a lehetősége, miközben az ilyen helyzetek szabályozására általában nincsenek sem nemzetközi, sem belső normák. Az egyes államok büntetőjoga ilyenkor szabályként figyelmen kívül hagyja más államok büntetőjogi rendelkezéseit. Viszont az olyan helyzetek megoldására, amikor más szuverén államok léte folytán a belső büntetőjog csak úgy érvényesülhet, ha azt az érintett állam lehetővé teszi, nemzetközi egyezmények jönnek létre, vagy viszonossági gyakorlat alakul ki. Ezeket az egyezményeket általában az jellemzi, hogy nem az egyes államok joghatóságának elhatárolására és így a párhuzamos joghatóságok létrejöttének a kiküszöbölésére irányulnak, hanem inkább elismerik minden állam számára a saját joghatósága gyakorlásához való jogot.

Összegezésképpen megállapítható, hogy az államok a belső funkciójukhoz tartozó büntető igazságszolgáltatás megvalósítása során egymással érintkezésbe kerülnek, és az idevonatkozó kérdésekben a belső jogukban és nemzetközi jogi szinten is meghatározott magatartási szabályokat alakítanak ki; éppen e magatartási szabályoknak az összessége alkotja a nemzetközi büntetőjogot

2. A nemzetközi büntetőjog kialakulása.

A büntető igazságszolgáltatás az államhatalom végső eszköze az állammá szervezett társadalom javainak a megvédésére, amely szorosan hozzátartozik az államhatalom gyakorlásához mint az állami szuverenitás egyik atributumához. Ilyen körülmények között törvényszerű, hogy a nemzetközi büntetőjog a belső büntetőjognak a nemzetközi elemeket tartalmazó tényállások megoldására alkotott részeként alakult ki. A nemzetközi büntetőjog művelői a nemzetközi büntetőjogot a nemzetközi magánjog mintájára az egyes államok belső jogának tekintették.

Az állam kizárólagos belső jogaként felfogott nemzetközi büntetőjognak az államok közötti érvényesülése viszont csak a *joghatóság elhatárolása* alapján képzelhető el. Ebből erednek a nemzetközi büntetőjog körében azok a törekvések, amelyek az államok büntető joghatósága elhatárolásának az igényével léptek fel. Ez az elhatárolás azonban a belső jogok alapján nem lehetséges. Az ilyen szemlélet végső soron más államok büntető igazságszolgáltatása érdekeinek teljes figyelmen kívül hagyásához vezet, ami egyrészről nem szolgálja az államok közötti együttműködést és másrészről az olyan esetekben, amikor a büntető igazságszolgáltatás érvényesüléséhez elengedhetetlen valamely másik állam közreműködése, lehetetlenné teszi az egyes bűnügyekben az eljárás lefolytatását, illetve a kiszabott büntetés végrehajtását.

Az államok közötti kapcsolatok fejlődésével, e kapcsolatokban a konfrontáció helyett az együttműködésre törekvés előtérbe kerülésével világossá vált, hogy a fejlődés útját a nemzetközi büntetőjogban is nem a joghatóság egyoldalú elhatárolása és más államok érdekeinek a figyelmen kívül hagyása jelenti, hanem az államok közötti *együttműködés*. Csak így válik a nemzetközi büntetőjog olyan eszközzé, amely lehetővé teszi az államok számára, hogy az állami szuverenitás által megszabott határok között tovább mélyítsék a kölcsönös együttműködésüket az egyik fontos funkciójuk, a bűnözés elleni harc területén.

A nemzetközi büntetőjog a második világháború után új tartalommal gazdagodott, amely e jogterületen belül egyértelműen növelte a nemzetközi jogi normák jelentőségét. A második világháború által az emberiségre zúdított mérhetetlen szenvedések természetes következménye volt a háborús bűntettek megbüntetése, a nemzetközi bűncselekmény mint a nemzetközi jogban pönalizált cselekmény világos kirajzolódása.

A nemzetközi büntetőjog új, a nemzetek egész közösségére kiterjedő jelentős problémái mellett a nemzetközi büntetőjog hagyományos kérdései első tekintetre háttérbe szorultak és látszólag elvesztették a jelentőségüket. Az idő múlásával azonban világossá vált, hogy a nemzetközi büntetőjognak ezek az új normái nem jelentenek olyan lényeges változást a nemzetközi büntetőjog fogalmában, amely indokolttá tenné, hogy a nemzetközi bűncselekmények jogának büntetőjogi vonatkozásai teljesen elkülönüljenek a nemzetközi büntetőjog hagyományos problémáitól.

II. Jogforrások. 1. A jogforrások kettőssége és a kétféle jogforrás egymáshoz való viszonya. 2. A nemzetközi büntetőjog nemzetközi szintű szabályai és azok típusai. 3. Több oldalú nemzetközi szerződések egyes bűncselekmények leküzdésére. 4. A magyar szabályozás és annak forrásai.

1. A jogforrások kettőssége és a kétféle jogforrás egymáshoz való viszonya.

A nemzetközi büntetőjog tárgykörébe tartozó kérdések jellegéből következik, hogy azo-

kat részben a belső büntetőjog szabályozza, részben pedig nemzetközi jogi normák. A jogforrásoknak e kettőssége folytán a kétféle jogforrásban foglalt szabályok egymást kiegészítve együttesen érvényesülnek. Így tehát a nemzetközi büntetőjog körébe tartozó nemzetközi szabályokat nem szabad a belső jogtól elszakítottan vizsgálni. Ugyanakkor az állam által a nemzetközi jog általános elveivel és szabályaival összhangban kialakított államközi vonatkozású részletszabályok nem változtatják meg a büntető igazságszolgáltatás belső jellegét.

Mind a büntető törvények materiális tartalmának a meghatározása, mind azok területi hatályának a megállapítása a belső jogba tartozik s ide tartozik ebből kifolyólag a bíróságok számára kötelező joghatósági szabályok megállapítása. Ezek a belső büntetőjogi szabályok azért válnak elsőrendű jogforrássá a nemzetközi büntetőjogban, mert a nemzetközi elemeket tartalmazó tényállások elbírálása során feltétlenül figyelembe kell venni őket.

Az egyes tényállásokban levő nemzetközi elem jelentősége a belső büntetőjog szempontjából nem abban van, hogy kiveszi az adott tényállást a belső büntetőjog szabályozási köréből, hanem abban, hogy jelzi a büntetőjognak és igazságszolgáltatásnak azt a területét, amelyen az államok együttműködése megvalósulhat, tehát amelyen nemzetközi jogi normák kialakulhatnak. Az államok közötti együttműködés szabályai a nemzetközi büntetőjogban elsősorban az ilyen nemzetközi elemeket tartalmazó tényállások vonatkozásában jönnek létre, és az ilyen tényállásokkal kapcsolatban alakulnak ki nemzetközi szinten speciális szabályok. Csak növeli a belső törvények jelentőségét a nemzetközi büntetőjog szempontjából az a körülmény, hogy gyakran előfordul az is, hogy a nemzetközi elemeket tartalmazó tényállások vonatkozásában a más államokkal való együttműködést belső törvény rendezi (pl. a francia vagy a belga, illetve újabban a román kiadatási törvény). Az ilyen szabályok jelentős jogforrásai lehetnek a nemzetközi büntetőjognak. Ezek ugyanis, bár a belső jog keretében szabályozzák a nemzetközi elemeket tartalmazó tényállások rendezésének módját, mégis — már a rendeltetésük folytán is — államközi vonatkozásban érvényesülnek, éspedig olyankor, ha az adott kérdést speciális nemzetközi egyezmény külön nem rendezi. Ezek a belső szabályok kihatnak az adott állam és más államok között felmerülő, a büntető igazságszolgáltatást érintő kapcsolatok rendezésére, és így már csak a viszonosság elvének a közbejöttével is nemzetközi magatartási szabályok kialakulására szolgálnak alapul és részben ilyeneknek tekinthetők. Éppen ezért, bár formailag belső szabályokról van szó, nem tekinthetők olyanoknak, amelyek kizárólag csak a belső jog körébe tartoznak.

2. A nemzetközi büntetőjog nemzetközi szintű szabályai és azok típusai.

A nemzetközi jogban foglalt büntetőjogi szabályok partikuláris vagy esetleg általános formában meghatározott olyan szabályokként jelentkeznek, amelyeket az államok a belső jogukban kötelesek érvényesíteni. A nemzetközi jogban a büntetőjog vonatkozásában megállapított elvek és szabályok általában és rendes körülmények között csak az államok belső joga közvetítésével érvényesülnek. Ezek a szabályok ugyanúgy összetett érdekeket fejeznek ki, mint általában a nemzetközi jogi normák.

A legáltalánosabb érdekeket fejezik ki azok a nemzetközi jogi szabályok, amelyek arra kötelezik az államokat, hogy a belső jogukban a büntetőjog eszközeivel is harcoljanak a nemzetközi jogban inkriminált (nemzetközi) bűncselekmények ellen. Az igazságszolgáltatás megvalósítása e területen is az államok kizárólagos belügye addig a rendkívüli állapotig, amíg az állam kötelességszegése az ilyen bűncselekmények vonatkozásában olyan méreteket nem ölt, hogy az általános nemzetközi közjogi szabályok szerint érvényesül az adott állam ezzel kapcsolatos felelőssége. A nemzetközi bűncselekményeket a nemzetközi jog anyagilag is meghatározza, ezért az esetben, ha bekövetkezik az említett rendkívüli helyzet és az adott állam nemzetközi felelősségének az érvényesülése, lehetőség nyílik az ilyen bűncselekményeket elkövető személyek nemzetközi jogi felelősségre vonása akár *ad hoc* alakított nemzetközi bíróságok, akár a sértett államok belső bíróságai előtt a nemzetközi jognak megfelelően.

Kevésbé általános jellegű nemzetközi kötelezettségek hárulnak az államokra a belső bűnözés elleni harc keretein belül kölcsönös egyetértéssel kialakított nemzetközi jogi normák alapján. A belső bűnözés elleni harc kereteit minden állam a saját büntetőpolitikájának megfelelően szabja meg. Minden állam e harc keretein belül a saját büntetőpolitikai céljait követi, amelyek egyrészt egybeesnek más államok büntetőpolitikai céljaival, másrészt különbözhetnek azoktól. Ezen a területen tehát az államok együttműködése a bűnözés elleni harcban csak addig terjedhet, amíg a büntetőpolitikájuk célkitűzései egybeesnek vagy közel állnak egymáshoz. Ugyanakkor az egyes államok e területen meghatározott kötelezettségeket vállalnak annak érdekében, hogy az olyan esetekben is, amelyek egészben vagy részben kívül esnek abból a körből, amelyre a tényleges hatalmuk kiterjed, a kölcsönösség alapján jogokat biztosítsanak a maguk számára, és az adott lehetőséghez képest érvényesíthessék saját büntetőpolitikájukat. Ez elsősorban az olyan helyzetre vonatkozik, amikor az egyes államok jogának maradéktalan érvényesítéséhez más államok közhatalmának a közremű-

ködésére van szükség. Az ilyen közreműködés általánosan csak úgy valósulhat meg, ha egymás irányában kölcsönösen meghatározzák a jogosítványaikat és kötelezettségeiket.

Összegezésképpen megállapítható, hogy az államok által megvalósított büntető igazságszolgáltatást illetően a nemzetközi jogszabályok két csoportját lehet megkülönböztetni. Az egyik csoportba a nemzetközi bűncselekményekre, azaz azokra a bűncselekményekre vonatkozó nemzetközi szabályok tartoznak, amelyek büntetendő voltát maga a nemzetközi jog írja elő. A jogszabályok másik csoportja azokat a nemzetközi szabályokat foglalja magába, amelyek annak következtében alakultak ki, hogy az államok a büntető igazságszolgáltatásukat, bár a szuverenitásuk alapján önállóan, de mégsem egymástól teljesen elszigetelten valósítják meg. Ide tartoznak azok a szabályok is, amelyek meghatározzák általában a bűnözés elleni harc területén az államok között lehetséges együttműködés kereteit és annak módozatait.

Az első csoportba tartozó nemzetközi jogi normák a nemzetközi jog általános szabályai között helyezkednek el, míg a második csoportba tartozó szabályok az államok között kétoldalú, illetve esetleg többoldalú szerződéseken vagy a kialakult viszonossági gyakorlaton alapulnak.

3. Többoldalú nemzetközi szerződések egyes bűncselekmények leküzdésére.

Van több olyan bűncselekményfajta, amely egyaránt támadja valamennyi állam társadalmi viszonyait, és bűnözési szempontból sajátos jellege folytán rendszerint túlnövi az egyes államok határait. Nyilvánvaló, hogy az ilyen bűncselekmények leküzdésére fokozottabban szükséges az államok együttműködése annál is inkább, mert e cselekmények nagyságrendje és társadalmi veszélyessége nemzetközi szintű elkövetésük esetén meghatványozódik. A büntetőjogot érintő hatályos többoldalú nemzetközi szerződések közül mindenekelőtt a *szeméremsértő közlemények forgalmá*nak és a velük való üzérkedésnek elnyomása végett Genfben, 1923-ban kötött egyezményt kell megemlíteni. A szeméremsértő bűncselekmények elleni küzdelem területén nagymértékben elősegítheti a nemzetközi együttműködést az államok által az egyezményben vállalt az a kötelezettség, amelynek értelmében — amennyiben megállapítják, hogy a területükön ilyen bűncselekményt követtek el és feltehető, hogy annak tárgyait egy másik állam területén állították elő vagy onnan hozták be — haladéktalanul tájékoztatniuk kell ennek az államnak a hatóságait, és minden felvilágosítást meg kell adniuk annak érdekében, hogy e hatóságok megtehessék a szükséges intézkedéseket.

Egy másik olyan bűncselekmény, amelynek leküzdésére az államok fokozottan együttműködnek, a *pénzhamisítás*. Az államok közötti együttműködést a pénzhamisítás leküzdésére az okok két csoportja váltotta ki. Egyrészt a pénz fontossága a társadalmi életben, másrészt a pénzhamisítás sajátosságai a bűnözés területén. Az a helyzet ugyanis, hogy a pénzt az állam annak kettős arculata — politikai és gazdasági arculata — folytán természetesen nagyon éber védelemben részesíti, ezért az államok fontos érdeküknek tekintették az együttműködést az ilyen típusú bűnözés elleni harcban. Az együttműködés tartalmát és formáit a pénzhamisítás elnyomása tárgyában Genfben 1929. évi április 20-án kelt nemzetközi egyezmény határozza meg.

A *kábítószerekkel való visszaélés* az egyes személyek és az egész társadalom számára olyannyira veszélyes és kártékony, hogy az államok már a 19. század végétől, de különösen a 20. század folyamán keresték az együttműködést ennek leküzdésére. E tárgyban jelenleg a New Yorkban 1961. március 30-án kelt egységes kábítószer-egyezmény van hatályban. Ez az egyezmény a büntetőjogot meghaladóan részletesen szabályozza a kábítószerek gyártásának, ellenőrzésének és forgalomba hozatalának a kérdéseit. Ezzel egyidejűleg azonban az egyezményben a részt vevő országok kötelezettséget vállaltak a kábítószerrel való visszaélés büntető üldözésére.

További ilyen többoldalú szerződésként kell megemlíteni az *emberkereskedés és mások prostitúciója kihasználása* tárgyában New Yorkban 1950. évi március 21. napján kelt egyezményt. Erről az egyezményről egyébként megállapíthatjuk, hogy az mindenekelőtt a kapitalista országokban uralkodó viszonyokra tekintettel nagy fontosságú, mivel a szocialista országokban az ilyen természetű bűncselekmények visszaszorítása folytán azok elvesztették a nemzetközi jelentőségüket. Ez természetesen semmit sem változtat az egyezmény fontosságán a nemzetek egész közössége szempontjából. Az egyezmény a cselekmények büntető üldözésével és a bűnügyi jogsegély megadásával kapcsolatos kötelezettségeken felül külön kötelezettségeket állapít meg az államok számára részben a bűnözés megelőzése érdekében, részben pedig a bűncselekmények áldozatai helyzetének a javítására.

Az itt tárgyalt egyezményekhez sorolható a legújabb egyezmények közül a *légi járművek jogellenes hatalomba kerítésé*nek leküzdésére Hágában, 1970-ben kötött egyezmény, illetve a *polgári repülés biztonsága* elleni cselekmények leküzdéséről szóló Montrealban, 1971-ben aláírt egyezmény.

A fenti egyezmények jellemzéseként rá kell mutatni arra, hogy azok lényegében olyan bűncselekmények inkriminálásáról intézkednek, amelyek elsősorban az állam belső rendjét veszélyeztetik, de amelyek leküzdése közös érdek valamennyi állam számára. Az egyezményekben foglalt rendelkezések útmutatások

arra nézve, hogy az egyes államok hogyan alakítsák a büntetőjogukat. Így tulajdonképpen a büntetőjogok koordinálásáról van szó. Az egyezmények azonos inkriminációt írnak elő, de a büntetések tekintetében különbségek lehetnek, éppen ezért a vonatkozó cselekmények esetében fontos lenne a joghatóság kérdésének megoldása. Az egyezmények azonban nem zárják ki a párhuzamos joghatóság létrejöttének a lehetőségét, és a *ne bis in idem* elvének az érvényesítését sem írják elő kötelezően.

4. A magyar szabályozás és annak forrásai. A magyar bíróságoknak és általában igazságügyi hatóságoknak akkor kell dönteniük nemzetközi büntetőjog körébe tartozó kérdésekről, ha nemzetközi elemeket tartalmazó tényállásokat és nemzetközi vonatkozású ügyeket bírálnak el. Az ilyen esetben elsősorban a joghatóság fennállására vonatkozó kérdéseket kell eldönteni. A magyar szabályozás szempontjából a nemzetközi büntetőjog alapvető forrása a törvény, pl. az 1978. évi büntető törvénykönyv 3—4. §-a, amelyek a büntető törvénykönyv területi és személyi hatályáról rendelkeznek, vagy a büntető törvénykönyv 9. §-a, amely a kiadatás és menedékjog kérdéseit szabályozza. A nemzetközi büntetőjog szempontjából elsődleges jogforrások továbbá a Magyar Népköztársaságnak az adott kérdést érintő hatályos kétoldalú és többoldalú nemzetközi szerződései, illetve ezek hiányában a viszonosság fennállása.

A nemzetközi büntetőjognak magyar szempontból felvetődő kérdései eldöntésénél irányadó jogforrásainak a felsorolása ezzel azonban még távolról sem merül ki, mert az egyes konkrét esetekben (pl. a kettős inkriminációt fennállásának a megállapításánál) figyelembe kell venni gyakran mind a magyar büntetőjog, mind az érintett külföldi állam büntetőjogának egészét.

III. Anyagi jog. 1. Joghatóság. 2. Jogsegély mint intézmény. 3. Bűntettesek kiadatásának anyagi jogi feltételei. 4. A büntető eljárás felajánlásának anyagi jogi feltételei. 5. A büntetőjogi menedék kérdései. 6. Külföldi büntetőítélet jelentősége.

1. Joghatóság.

A joghatóság az állam bíróságai hatáskörébe tartozó ügyeket határozza meg nemzetközi vonatkozásban. Az egyes államok joghatóságába tartozik minden olyan bűnügy, amelyre kiterjed a saját belső joguk hatálya. Ugyanakkor gyakran előfordulnak olyan cselekmények, amelyek akár az elkövetés helyéhez való kapcsolódás módja, akár az elkövető személye vagy végül a cselekmény célja és jellege folytán egyidejűleg több állam társadalmi viszonyainak a megsértésére alkalmasak s így több állam büntetőjogának hatálya alá esnek. Ilyenkor párhuzamos joghatóság fennállásáról beszélünk. A nemzetközi büntetőjog elismeri a párhuzamos joghatóság lehetőségét.

A párhuzamos joghatóság lehetősége azonban nem jelenti azt, hogy a nemzetközi jog a be nem avatkozás követelményén túlmenően nem tartalmaz semmiféle útmutatást az államok büntető joghatósága szférájának körülhatárolására. Ezt szolgálják a nemzetközi büntetőjogban a joghatóság megalapozására általánosan elfogadott és alkalmazott elvek: a területi elv, a személyi elv, az érdekvédelmi elv (az állam büntető törvénye által védelmezett jogtárgy reális megsértésének, illetve veszélyeztetésének az elve) és az egyetemességi elv. Ezeket az elveket pozitív tartalommal minden állam saját maga tölti meg a belső törvényhozásában a büntető törvényei hatályának a megállapításánál.

A fenti elvek közül a legfontosabb a *területi elv*. Az állam felségjoga egy meghatározott területre terjed ki. A felségjog területisége azonban nem azonos a büntető joghatóság megalapozása szempontjából a büntető törvények területi hatálya megállapításánál alkalmazott területi elvvel. A felségjog területiségéből az következik, hogy az állam csak a saját területén található személyek és tárgyak irányában valósíthat meg kényszerintézkedéseket, ezzel szemben a területi elv a büntető joghatóság szempontjából azt jelenti, hogy az állam a területén elkövetett bűncselekményeket vonja a joghatósága alá.

A területi elv jelentőségét mutatja, hogy azt valamennyi állam törvényhozásában megtaláljuk az állam büntető joghatóságának megalapozására alkalmazott elsődleges elvként. A területi elv jelentőségét hangsúlyozza továbbá az is, hogy államok között a bűntettesek kiadatása tárgyában kötött szerződésekben kivétel nélkül megtaláljuk az olyan rendelkezést, amely szerint kiadatásnak nincsen helye, ha a bűncselekményt a megkeresett állam területén követték el.

A területi elvnek tartalommal való megtöltésével kapcsolatban igen nagy jelentőségű az elkövetési hely meghatározása. A bűncselekményt akkor is az ország területén elkövetettnek kell tekinteni, ha annak valamely lényeges eleme itt valósult meg, itt következett be a cselekmény valamely lényeges hatása. Az ilyen lényeges elemek közé tartozik a bűncselekmény eredménye is.

Tovább szélesíti az elkövetési hely problematikáját a komplex, tartós, a folytatólagosan elkövetett bűncselekmények vagy a részesség elkövetési helyének a kérdése az olyan esetekben, amikor az egyes részcselekmények különböző helyen valósultak meg. Itt is a bűncselekmény lényeges elemének megvalósulási helye az a kapocs, amely a területi elv alapján az egész bűncselekményt illetően megalapozza az állam joghatóságát.

A *személyi elv* a nemzetközi büntetőjog szempontjából a területi elv mellett további olyan alapelv, amely a büntető joghatóság önálló alap-

ja. Azt jelenti, hogy az állam a büntető törvényei hatályát kiterjesztheti saját állampolgárai cselekményeire tekintet nélkül a cselekmény elkövetési helyére. Olyan általánosan elismert nemzetközi büntetőjogi elvről van szó, amelynek a hatálya teljesen önálló, és az nem másodlagos elvként csatlakozik a területi elvhez.

A büntető joghatóság megalapozására szolgáló további elv az *érdekvédelmi elv* (a büntetőtörvények által védelmezett jogtárgy megsértésének, illetve veszélyeztetésének az elve). Ez az elv olyan bűncselekmények vonatkozásában érvényesül, amelyek esetében a cselekmények által támadott jogtárgy megvédéséhez nem elegendő a joghatóságnak a területi elv szerinti megalapozása. Ilyen jogtárgyak közé tartozik pl. elsősorban maga az állam és annak társadalmi rendje. Mivel a bűncselekmények jellegére tekintettel érvényesülő joghatóságról van szó, ez az elv csak a törvényben külön felsorolt bűncselekmények esetében nyer alkalmazást.

Beszélni kell még a letartóztatási hely jelentőségéről is a joghatóság szempontjából. Felmerül az a kérdés, hogy eljárhat-e a letartóztatási hely bírósága *(forum deprehensionis)* olyankor, amikor hiányzanak mind a területi elv, mind a személyi elv követelményei, tehát amikor a cselekményt külföldi állampolgár külföldön követte el.

Az államok között számos olyan többoldalú nemzetközi szerződés jött létre, amelyekben megegyeztek abban, hogy a szerződésben meghatározott bűncselekményeket elkövetési helyre tekintet nélkül üldözni fogják. Ezekről a szerződésekről fentebb a jogforrások között már szó volt. Az ilyen többoldalú szerződésekben meghatározott bűncselekmények vonatkozásában a letartóztatási hely joghatósága is kétségtelenül fennáll, s ilyenkor az *egyetemességi elv* által megalapozott joghatóságról beszélünk. Az ilyen esetekben az egyetemesség elvében az államok szolidaritása jut kifejezésre a bűncselekmények üldözésénél. Az ilyen nagymérvű szolidaritás azonban, amely a joghatóság megalapozására is kiterjed, csak nemzetközi szerződésben meghatározott cselekményre vonatkozhat. Így tehát az ilyen joghatóság csak kivételesen, a nemzetközi szerződésekben pontosan körvonalazott esetekben érvényesül.

A hatályos magyar büntetőjog értelmében a magyar bíróságok joghatósága a területi elv alapján maradéktalanul érvényesül. Külföldi elkövetés esetén lényeges különbségek vannak abban a tekintetben, hogy az elkövető magyar állampolgár-e vagy külföldi. A büntető törvény hatálya a személyi elv alapján kiterjed a magyar állampolgárok cselekményeire, tekintet nélkül arra, hogy azokat belföldön vagy külföldön követték-e el. Ezzel szemben a nem magyar állampolgárok cselekményeire külföldi elkövetés esetén a magyar törvények hatálya további feltételek mellett terjed ki: *a)* ha a cselekmény az elkövetés helye szerinti törvény értelmében is büntetendő, *b)* ha olyan bűntettről van szó, amely az elkövetés helyére tekintet nélkül büntetendő, továbbá *c)* ha a legfőbb ügyész az eljárás megindítását elrendeli.

A büntetőjogban a hazai bíróságok mindig a hazai jogot alkalmazzák. A büntetőjog területén a *lex fori* alapvető szabály. A külföldi által külföldön elkövetett bűncselekmény esetében találkozunk az egyik olyan ritka esettel, amikor a magyar törvény külföldi törvényre utal, még ha nem is mint alkalmazandó szabályra, hanem mint a magyar törvény alkalmazásának feltételére.

2. Jogsegély mint intézmény.

Az államok által bűnügyekben egymásnak nyújtott jogsegély keretén belül a jogsegély kétféle fogalmát különböztetjük meg. A szoros értelemben vett jogsegély (jogsegély *in foro*) alatt az egyes államok igazságügyi szervei által már folyamatba tett eljáráshoz nyújtott jogsegélyt értjük, amely elsősorban az eljárás folyamán szükségessé vált eljárási cselekmények foganatosításában vagy iratok megküldésében nyilvánul meg. Tágabb értelemben vett bűnügyi jogsegélyen az egyes államok által a bűncselekmények elleni közös harc keretében általában nyújtott segítséget értjük, és így ez a fogalom a szoros értelemben vett jogsegélyen túlmenően többek között felöleli a bűntettesek kiadatását és átszállítását, a büntető eljárás felajánlását, a bűncselekménnyel kapcsolatos tárgyak kiadását. Bár a jogsegély maga gyakran eljárási cselekmények elvégzésében realizálódik, az — különösen a kiadatás és felajánlás vonatkozásában — annyira összefonódik a joghatóság kérdéseivel és sokszor feltétele a joghatóság érvényesülésének, hogy annak mint intézménynek elvi, lényegi kérdései az anyagi jog keretében is megtárgyalhatók.

A bűnügyekben nyújtott jogsegélynek tágabb és szűkebb értelemben vett fogalma nemcsak a terjedelmét tekintve, azaz a jogsegély fogalma alá vonható cselekmények körét tekintve különbözik egymástól, hanem eltér az egyes cselekmények megvalósításának feltételei szempontjából is.

A bűnügyekben nyújtott jogsegélynél a *kölcsönösség*, illetve viszonosság elve általánosan alkalmazást nyer. A kettő között a különbség abban áll, hogy kölcsönösségről olyankor beszélünk, amikor az államok a jogsegély kérdéseit nemzetközi szerződésben rendezik, amikor tehát ez az elv bele van foglalva a szerződésbe, *viszonosságról* pedig olyankor, amikor a jogsegély kérdéseiről az adott területen a két állam között még nem jött létre szerződés, de egyes kérdésekben a viszonosság kikötése mellett egymásnak mégis nyújtanak jogsegélyt. A viszonosság tehát az államok által egymásnak nyújtott jogsegély tényleges állapotát

tükrözi, megszabva annak kereteit; a kölcsönösség pedig az államok között létrejött jogsegélyszerződések alapjában nyugvó alapelv. Tartalmukat tekintve azt a követelményt fejezik ki, hogy az államok csak akkor nyújtanak egymásnak a saját területükön megvalósított hatalmi cselekményekben kifejezésre jutó jogsegélyt, ha biztosítva van, hogy fordított esetben a másik is megadja számukra ugyanazt a jogsegélyt.

Éppen a kölcsönösség az, ami érdekeltté teszi az államokat a jogsegély keretében olyan cselekmények elvégzésében is, amelyek megvalósításában egyébként egyáltalán nem lennének érdekelve, tehát ez az a kapocs, amely a jogsegély keretében végzett cselekményeket összekapcsolja az államok joghatóságába tartozó ügyekkel. Az államok büntetőjoga azonban gyakran különböző értékmérőkön alapul, és így előfordulhat, hogy a jogsegély megadása egyik vagy másik ügyben az állam büntetőjoga céljaival ellentétes eredményhez vezetne. Az ilyen eredmény elkerülése végett alkalmazzák a jogsegély meghatározott formáinál a kettős inkriminációt feltételét annak egyszerű vagy szigorított formájában, illetve egyéb kikötéseket, mint pl. a specialitás elvét. A *kettős inkriminációt* feltétele azt jelenti, hogy az államok bűnügyi jogsegélyt csak akkor nyújtanak egymásnak, ha az adott cselekményt, amely miatt az eljárás megindult, mindkét állam büntetőjoga büntetni rendeli. A kettős inkriminációt feltételén belül annak két formáját lehet megkülönböztetni. Az egyszerű formájában csak azt a követelményt támasztja, hogy a cselekmény mindkét államban büntetendő legyen, a minősített formájában viszont nem elégszik meg ezzel, hanem azt követeli meg, hogy az adott cselekményt mindkét állam büntetőjoga egyaránt súlyosnak tekintse, pl. egy évet meghaladó szabadságvesztéssel rendelje büntetni. A kettős inkriminációt minősített feltételének a megállapításánál figyelembe jöhet az a meggondolás is, hogy jelentéktelen ügyekben ne küldjenek sokszor igen jelentős költségeket igénylő jogcselekmények iránti megkereséseket.

A szűkebb értelemben vett jogsegély fogalma bűnügyekben lényegében azonos a más jogterületeken nyújtott jogsegély általános fogalmával. Ennek ellenére a nemzetközi szerződések rendelkezéseiben a bűnügyi jogsegély megadásának a feltételeit illetően sokszor valóban lényeges különbségek vannak a bűnügyi jogsegély és a más jogterületeken nyújtott jogsegély formái között. Ezek a feltételbeli különbségek lényegében abban nyilvánulnak meg, hogy amíg pl. a polgári jogsegély megadásának egyedüli korlátja a közrendi záradék, addig a bűnügyi jogsegély megadásánál további feltételek megvalósulását is megkövetelik, egészen a minősített kettős inkriminációt feltételéig.

3. Bűntettesek kiadatásának anyagi jogi feltételei.

A kiadatás lényege, hogy az egyik állam a területén levő személyt a másik állam kérelmére büntető eljárás lefolytatása végett vagy büntető ítélet végrehajtása céljából, annak akarata ellenére, átadja a kikérő államnak.

De az államok együttműködése a bűnözés elleni harcban, így a kiadatás területén is, csak egymás büntetőjogának kölcsönös tiszteletben tartásával valósulhat meg. A kiadatásnál ez többek között abban nyilvánul meg, hogy az egyes államok általában csak olyan esetekben vállalnak kötelezettséget kiadatásra, amikor nem olyan személyről van szó, akinek a büntető felelősségre vonása *elsődlegesen* a megkeresett állam joghatóságába tartozik. Az államok együttműködése a kiadatás területén azonban a kölcsönösség elvének a megtartása mellett sem korlátlan. Az állam ugyanis nem működhet együtt a bűntettesek kiadatása területén más államokkal olyankor, amikor a kiadatás nincs összhangban a saját büntetőjogával. Az a biztosíték, amely a kiadatás kapcsán kizárja azt a lehetőséget, hogy a megkereső állam a megkeresett állam területén olyan büntetőpolitikai célokat érvényesíthessen, amelyek ellentétesek a megkeresett állam büntetőpolitikájával, a kettős inkriminációt minősített követelménye. Ez annyit jelent, hogy két állam között kiadatásnak csak akkor van helye, ha a kiadatás alapjául szolgáló bűncselekményt mindkét állam büntetőjoga megfelelően súlyosnak tekinti *(kiadatási bűncselekmény)*. A kettős büntetendőség követelményét csak úgy tudjuk megfelelően tartalommal megtölteni, ha a büntetendőséget mindkét állam szempontjából, nem absztrakt, hanem konkrét módon fogjuk fel, tehát szükséges, hogy olyan konkrét bűncselekményről legyen szó, amely esetében az állam joghatósága mindenképpen fennforogna, ha a cselekményt saját állampolgára követte volna el. Konkrét módszerből adódik, hogy minden olyan szubjektív elem, amelynek a kiadatás alapjául szolgáló cselekmény minősítése szempontjából jelentősége van, teljes mértékben figyelembe veendő a kettős büntetendőség minősített formájának a megállapításánál.

A kiadatás kapcsán az *aut punire, aut dedere* elv a nemzetközi büntetőjogban csak akkor fogadható el, ha a tartalmát az egyes államok törvényhozása alapján töltjük meg tartalommal. Így szemlélve ezt a szabályt megállapíthatjuk, hogy a kettős inkriminációt minősített formájának a megvalósulása esetén ez az elv mindig érvényesül. Az állam ugyanis saját állampolgárai irányában érvényesíti a saját büntetőjogát, illetve azok irányában is, akikkel szemben kiadatásnak valamilyen oknál fogva nincsen helye (és ezzel megvalósul az *aut punire* feltétel), a területen levő többi személyt pedig

kiadja (és ezzel megvalósul az *aut dedere* feltétel). Egyébként minden esetben, amikor olyan bűncselekményről van szó, amelynek büntető üldözését az államok többoldalú szerződésben vállalták, ilyen helyzet áll elő.

A kiadatás során általánosan érvényesül *a specialitás elve*, azaz az az elv, hogy a kiadatási eljárásban kiadott személyt csak azért a cselekményért lehet megbüntetni, amely miatt a kiadatási kérelemnek helyt adtak. Ebben az elvben foglalt szabálynak is az a célja, hogy biztosítsa, hogy az állam csak olyan cselekmény megbüntetéséhez nyújtson segítséget kiadatás útján, amelynek büntetendőként kezelése összhangban áll a saját büntetőjogával. A specialitás elvének megfelelően a hazai jogra hivatkozva a halálbüntetés kiszabásának, illetve végrehajtásának a tilalmát is ki lehet kötni.

4. A büntető eljárás felajánlásának anyagi jogi feltételei.

A felajánlás mint intézmény a jogsegélyszerződéseknek abból a rendelkezéséből fejlődött ki, amely szerint a megkereső állam felajánlhatja a megkeresett államnak a büntető eljárás lefolytatását a kiadni kért személy ellen, amennyiben annak kiadatása bármily oknál fogva nem engedélyezhető. Az államközi kapcsolatok bővülésével és különösen a turistaforgalom növekedésével ez az intézmény a nemzetközi büntetőjog jelentős intézményévé vált. Az egyik sajátossága az, hogy az eljárást felajánló állam ténylegesen lemond a joghatóságáról az adott ügyben. A másik sajátossága az, hogy az alkalmazása körében háttérbe szorítja az eddig elsődleges területi joghatóságot és helyette a személyi elvet emeli ki a joghatóság megalapozására.

Ami a személyi elv jelentőségének a növekedését illeti, ennek oka mindenekelőtt abban van, hogy a nemzetközi érintkezés és turistaforgalom jelenlegi szintjén gyakori az olyan helyzet, amikor nem az olyan személyek elleni eljárást kell felajánlani, akik kiadásának a másik állam részéről valamilyen akadálya van, hanem elsősorban az olyan személyek elleni eljárást, akik ideiglenesen tartózkodnak az eljárást felajánló állam területén és ott-tartózkodásuk folyamán követtek el bűncselekményt. Velük szemben az eljárás lefolytatásának az elkövetés helye szerinti államban nincs ugyan akadálya, de annak hazai államuk részére való felajánlása akár a cselekmény jellegére, akár az elkövető személyiségére tekintettel indokolt.

A felajánlásnak mint intézménynek a kialakulásában az alábbi meggondolások játszottak szerepet: *a)* az ideiglenesen az ország területén tartózkodó külföldiek általában nem tipikus köztörvényi bűnözőként követnek el bűncselekményeket (pl. közlekedési bűncselekmény), *b)* a büntető eljárás lefolytatása velük szemben a kellő nyelvismeret hiánya és a személyiségük megismerésének akadályai miatt nehezen biztosítható kellő színvonalon, *c)* a velük szemben kiszabott büntetések szabadságvesztés büntetés esetében az idegen környezet miatt pótlólagos szenvedéseket okoznak részükre, a pénzbüntetés vagy az esetleges mellékbüntetések pedig nehezen hajthatók végre, *d)* minthogy olyan emberekről van szó, akik rövidesen eltávoznak az ország területéről, és esetleg soha vissza nem térnek oda, indokolatlan, hogy a megelőzésre, illetve a megjavításukra irányuló költséges eljárást az elkövetés helye szerinti állam folytassa le.

A felajánlás jelentősége elsősorban abban van, hogy áttöri a területi elv megingathatatlan voltát, és lehetőséget biztosít a hazai hatóságok számára, hogy a külföldiek bűnügyeiben az eljárás lefolytatására a legcélszerűbbnek látszó megoldást válasszák. A felajánlás lényeges vonása, hogy *nincs* és nem is lehet *kötelezettség* az eljárás felajánlására. A felajánlás eredményességét és gyakoribb alkalmazhatóságát biztosítja viszont az eljárást átvevő országoknak nemzetközi szerződésben vállalt az a kötelezettsége, hogy átveszik és saját joguk szerint lefolytatják az eljárást, továbbá, hogy az eljárás eredményéről értesítik az eljárás átvételére irányuló megkeresést küldő államot. *(→ Büntető eljárás lefolytatása)*

5. A büntetőjogi menedék kérdései.

A menedékjognak kétféle fogalma van. Az egyik a nemzetközi büntetőjogon alapuló, a kettős inkriminációi elvének nemzetközi elismeréséből folyó és így pontosan körvonalazható fogalom. A másik az ezt meghaladó, a nemzetközi közjog értelmében vett menekült személy felfogásán alapul.

Amikor a nemzetközi büntetőjog meghatározza, mely esetekben nincs helye kiadatásnak, ezzel azt is meghatározza, hogy milyen körben beszélhetünk büntetőjogi szempontból menedékről. Ugyanakkor a nemzetközi közjogi értelemben vett menedékjognak a büntetőjogi menedéktől eltérő tartalma van és eltér az általa felölelt személyek köre is. A büntetőjog értelmében az olyan esetekben beszélhetünk menedékről, amikor valamely személy kiadatása iránt előterjesztett megkeresés ellenére bármely oknál fogva nincs helye kiadatásnak. A valóságban azonban a kiadatás negatív oldala és a menedékjog között jelentős különbség van. Ez a különbség két irányban nyilvánul meg. Egyrészről azoknak az eseteknek a köre, amelyekben kiadatásnak nincs helye, jóval tágabb, mint a menedékjog köre, másrészről viszont minőségi különbség is van közöttük.

A kettős inkriminációi nemzetközi szintű elvének az érvényesülése a haladó társadalmi rendszerű államokban mindenképpen felöleli a menedékjog alá vonható eseteket is, hiszen — amennyiben demokratikus magatartásuk és a népek felszabadítása érdekében kifejtett tevékenységük miatt üldözött személyekről van szó — a kiadatás kapcsán az ilyen államokban semmiképpen sem beszélhetünk kettős in-

kriminációról, még kevésbé annak minősített formájáról. A kettős inkriminació elve azonban egymagában még nem nyújtana biztosítékot a menedék megadására, mivel ez az elv elsősorban az államot megillető jogokat és nem a kötelezettségeket tükrözi. Éppen e biztosítékok megadását szolgálja a menedékjognak a belső jogban kialakított és alkotmányi szinten is rögzített intézménye.

6. Külföldi büntetői télet jelentősége.

Az egyes büntető ítéleteknek elsősorban akkor vannak a nemzetközi büntetőjog szempontjából nemzetközi vonatkozásai, ha az adott állam büntetőbírósága olyan bűncselekmény miatt indult bűnügyet bírált el, amely több állam jogrendszere szerint bűncselekménynek tekintendő, a cselekményt több állam büntetőigényének a keletkezését vonta maga után, és így az ilyen bűnügyben több állam bírósága bír joghatósággal. Az egyes államok jogrendszerének különállóságából és a büntetőjog imperatív jellegéből következik, hogy a büntetőjog szabályként a külföldi büntető ítélethez nem fűz semmilyen jogkövetkezményt. Ez egyébként a bűncselekményből a két állam számára keletkező büntetőigény különállóságának közvetlen következménye. Az államok közötti együttműködés szorosabbá válásával azonban mind gyakrabban jelentkeznek kivételek e szabály alól.

Az elméletben a külföldi büntető ítéletek jogkövetkezményeit illetően a pozitív és a negatív jogkövetkezmények között szoktak különbséget tenni. Negatív jogkövetkezményeknek azokat nevezik, amelyek a fennálló joghelyzetben valamilyen nemleges változtatást vonnak maguk után, pl. megszüntetik az állam büntetőigényét *(ne bis in idem)*. Pozitív jogkövetkezmények pedig valamilyen új jogviszonyok keletkezéséhez vezetnek (pl. az ítélethez fűződő hátrányos következmények beállta).

Ma már a külföldi büntető ítéletek jogkövetkezményeinek teljes tagadása olyan álláspont lenne, amely nem felel meg sem a tényleges gyakorlatnak, sem az államok közötti együttműködés követelményének.

A külföldi ítéletek *negatív jogkövetkezményének* maximális érvényesülését a *ne bis in idem* elv általános megvalósulása jelentené. Az ilyen követelménynek azonban nincs semmilyen alapja. Nyilvánvaló, hogy a *ne bis in idem* elv államok közötti szinten csak meghatározott korlátozások és a szuverenitásból kifolyólag megkívánt biztosítékok mellett valósulhat meg kizárólag a nemzetközi szerződések és a belső jogszabályok talaján. Ez a lehetőség abból adódik, hogy az olyan helyzetben, amikor az egyik állam már érvényesítette a meghatározott bűncselekménnyel kapcsolatban a büntetéshez való jogát, ez a körülmény a másik állam jogrendszere szerint is szükségtelenné vagy feleslegessé teheti a büntető eljárás lefolytatását. A kérdés általános megoldását azonban nem lehet keresni a külföldi büntető ítéletnek *res iudicata* hatályával való felruházása útján. Azt a célt, amelyet a belső jogban a *ne bis in idem* elv szolgál, a nemzetközi viszonylatban a beszámítás elvének az elfogadása biztosítja, azaz az olyan szabályozás, amely előírja, hogy a másik államban azonos bűncselekmény miatt kitöltött büntetést vagy fogva tartást be kell számítani. Az 1978. évi magyar büntető törvénykönyv maradéktalanul elfogadja ezt az elvet és azonos bűncselekmény esetében a 6. §-ban előírja mind a külföldön végrehajtott büntetés, mind a külföldi előzetes fogva tartás beszámítását.

A beszámítás elvének elfogadása általános érvénnyel kielégítően rendezi az itt tárgyalt problémát, mivel a beszámítás tulajdonképpen eleget tesz a *ne bis in idem* elvből folyó annak a követelménynek, hogy senki se legyen kétszeresen vagy többszörösen büntetésnek alávetve ugyanazért a cselekményért, és ugyanakkor lehetővé teszi azt is, hogy maradéktalanul érvényesüljön az egyes államok jogrendszerének önállósága és különállósága.

Bizonyos speciális esetekben azonban a beszámítás elvének érvényesülésében még nem merül ki a külföldi büntető ítélet jogkövetkezménye, hanem sor kerül a negatív hatás maradéktalan érvényesülésére. Ez olyan esetekben van így, amikor a külföldi büntető ítéletre tekintettel szükségtelenné válik a hazai eljárás lefolytatása. Ezeket a speciális eseteket nemzetközi szerződések vagy belső jogszabályok rögzítik. Az ilyen belső rendelkezés példájaként említhető az 1976. évi jugoszláv büntető törvénykönyv 108. §-ának 2. bekezdése, amely a külföldön elkövetett bűncselekmények túlnyomó részére kiterjedő hatállyal kimondja, hogy nem indítható büntető eljárás, ha az elkövető a külföldön kiszabott büntetést teljesen kitöltötte, vagy ha őt külföldön jogerősen felmentették.

A külföldi büntető ítélet *pozitív hatásai* mindenekelőtt a büntető ítélethez fűződő hátrányos jogkövetkezmények szempontjából jelentkezhetnek. Az olyan esetekben, amikor valamely állam a büntető eljárás felajánlásával vagy a bűntettes kiadatásával lemond az adott bűnügyben a joghatóságáról, indokoltnak látszik, hogy ez az állam a kiadatás vagy felajánlás következtében meghozott külföldi büntető ítéletet ne tekintse olyannyira nem létezőnek, hogy azt a bűnelkövetők megítélésénél azok előélete szempontjából se vegye figyelembe.

A nemzetközi egyezményekben és a belső jogszabályokban több példát találhatunk a külföldi büntető ítéletek figyelembevételére ilyen szempontból. Így pl. a büntetőítéletek hatályának elismeréséről kötött 1970. évi nyugat-európai többoldalú egyezmény kimondja, hogy a szerződő államok az elkövető meghallgatásával hozott külföldi büntető ítéletekhez ugyanazokat a jogkövetkezményeket fűz-

hetik, mint amilyeneket a saját bíróságaik által hozott ítéletekhez fűznek. A belső szabályozásra példa az 1968. évi bolgár büntető törvénykönyv 8. §-ában foglalt az a rendelkezés, amely szerint külföldi bíróság által hozott büntető ítéletet akkor kell figyelembe venni, ha a cselekményre a bolgár büntetőtörvény hatálya kiterjed és a figyelembevételt nemzetközi szerződés írja elő.

A magyar 1978. évi büntető törvénykönyv 6. §-a a külföldi bíróság ítélete érvényének elismerését ahhoz a feltételhez fűzi, hogy ezt nemzetközi szerződés írja elő, vagy ha külföldi bíróság a magyar hatóságok felajánlása alapján jár el. Ugyanakkor nemzetközi szerződések biztosítják a magyar hatóságok számára a külföldön hozott egyes büntető ítéletek megismerését, sőt a kiadmányaik kézhez vételét is. Mindez arra utal, hogy a magyar jog szerint nem tekinthetők a külföldi ítéletek nemlétezőnek és ha azok pozitív hatása megfelelő tételes jogi rendelkezés hiányában nem is mindig nyilvánulhat meg az ítélethez fűződő hátrányos jogkövetkezményekben, annak nincs semmi akadálya, hogy a magyar bíróságok az ilyen ítéletet a terhelt személyiségének a megítélése szempontjából és esetleg súlyosbító körülményként figyelembe ne vegyék.

IV. Eljárási jog. 1. Jogsegély iránti megkeresések és eljárás azok tárgyában. 2. Kiadatási eljárás. 3. Felajánlási eljárás. 4. Külföldi büntető ítélet végrehajtása.

1. Jogsegély iránti megkeresések és eljárás azok tárgyában.

A jogsegély iránti megkeresés minden olyan eljárási cselekmény elvégzésére irányulhat, amelyet az adott ügyben a megkereső állam belső jogának rendelkezései igényelnek. Ami a megkeresés alakiságát illeti, e téren nincsen semmi lényeges kötöttség. A jogsegélyszerződések az ilyen megkeresések alapvető tartalmaként az olyan általános adatokat jelölik meg, amelyek elengedhetetlenül szükségesek annak megállapításához, hogy mely hatóság részére, milyen ügyben, mit kell teljesíteni. A bűnügyekben lényeges annak kimondása, hogy a megkeresésnek tartalmaznia kell a cselekmény leírását és minősítését. A megkeresett hatóságnak illetékesnek kell lennie a jogsegély keretében kért cselekmény elvégzésére. Ha nem illetékes, akkor a megkeresést továbbítja a megfelelő hatósághoz.

A jogsegélyszerződések meghatározzák az érintkezés módját. Az érintkezés megvalósulhat diplomáciai úton vagy azt az államok illetékes központi hatóságai bonyolítják le, illetve egyes esetekben helye lehet az igazságszolgáltatási hatóságok közvetlen érintkezésének is.

A jogsegély keretében elvégezhető minden olyan eljárási cselekmény, amelyet a megkeresett állam belső joga ismer. Így tehát a büntetőjogsegély lehetséges hatályosulásának a körét a belső jog rendelkezései szabják meg. Ezt a kört némileg bővíti az újabban kötött jogsegélyszerződésekben foglalt az a rendelkezés, amely szerint a megkeresett hatóság a megkereső állam eljárási jogának szabályait is alkalmazhatja, ha ez nem áll ellentétben a belső jog kötelező rendelkezéseivel. Az ilyen szabályozás esetleges kivételt állapít meg a belső jognak általában alkalmazandó szabálya alól. A jogsegély alkalmazási körének ilyen kiterjesztése csak az eljárási szabályok körében és csak ott lehetséges, ahol ezt a nemzetközi szerződések lehetővé teszik s ott is csak azzal a feltétellel, hogy ez nem ütközik a belső jogba. Az elvégezni kért eljárási cselekménynek szabályként a hazai alaki jog és kivételképpen a megkereső állam alaki joga szabályai szerinti elvégzésére csak akkor kerülhet sor, amennyiben az adott cselekménnyel kapcsolatban teljesülnek mindazok a feltételek, amelyeket vele kapcsolatban a hazai anyagi büntetőjog megkövetel. Amennyiben a belső jogban hiányzanak a vonatkozó kifejezett rendelkezések, azokból az elvekből kell kiindulni, amelyeken az állam jogrendje felépül. Ez azt jelenti, hogy a jogsegély keretében elvégzendő eljárási cselekményeket és azok alakiságát illetően a nemzetközi szerződések a belső jogszabályokon túlmenően is bővíthetik ugyan a jogsegély hatályosulásának a körét, azonban ezek sem léphetik át az állam belső szabályaiban tükröződő elvek által megszabott korlátokat, azaz más szavakkal nem jogosíthatnak fel olyan eljárási cselekmény iránti megkeresésre, amely a megkeresett állam közrendjébe ütközik.

2. Kiadatási eljárás.

A kiadatási eljárás kérdéseit a büntető eljárási szabályok rendezik. *(→ Büntető eljárás lefolytatása)*

3. Felajánlási eljárás.

A felajánlási eljárás kérdéseit a büntető eljárási szabályok rendezik. *(→ Büntető eljárás lefolytatása)*

4. Külföldi büntető ítélet végrehajtása.

Ha a büntetés végrehajtása el kívánja kerülni a megtorló jelleget, továbbá annak elérése céljából, hogy a végrehajtásnak lehetősége legyen az átnevelésre, annak olyan környezetben kell megvalósulnia, ahol az elítélt él és ahol a jövőben élni fog. Szükségtelen, hogy az idegen környezet miatt a büntetés végrehajtása során az elítélt pótlólagos hátrányoknak és szenvedéseknek legyen kitéve. Mindezek alapján megállapítható, hogy az esetek többségében a büntetésnek a hazai államban való végrehajtása látszik előnyösebbnek.

Külföldi ítélet azonban az illetékes belföldi hatóság megfelelő elfogadó határozata nélkül semmilyen körülmények között sem hajtható végre. A végrehajtáshoz egyrészről szükség van bizonyos feltételekhez kötött belső jogi aktus kiadására, másrészről a külföldön kiszabott

büntetésnek a hazai büntetési rendszerbe való megfelelő beillesztésére.

A külföldi büntető ítélet végrehajtásának intézményként való alkalmazására csak megfelelő nemzetközi szerződés esetén kerülhet sor, amely részletesen rögzíti a végrehajtást átadó és a végrehajtást átvevő állam jogait és kötelezettségeit. Magyarország még nem kötött ilyen szerződést, de az ilyen nemzetközi szerződés egyik példájaként megemlíthető a büntető ítélet hatályának elismeréséről kötött 1970. évi nyugat-európai egyezmény. Az 1978. évi magyar büntető törvénykönyv 7. §-a kimondja, hogy a külföldi bíróság által kiszabott büntetést nemzetközi szerződés alapján végre lehet hajtani. Más szocialista országok belső törvényhozásában is találunk példát olyan rendelkezésre, amely megnyitja az utat a külföldi büntető ítélet végrehajtása számára. Így például az 1974. évi új bolgár büntető eljárási törvénykönyv kimondja, hogy bár a bolgár szervek külföldi ítéletet nem hajtanak végre, de ez alól kivétel az az eset, ha külföldi állammal kötött szerződés másképp rendelkezik.

V. Nemzetközi bűncselekmények joga.

1. Nemzetközi bűncselekmény fogalma.
2. A nemzetközi bűncselekmények egyes fajtái.

1. Nemzetközi bűncselekmények fogalma.

A nemzetközi büntetőjognak a nemzetközi bűncselekmények kérdéseit tárgyaló része a jellegénél fogva minőségileg különbözik az úgynevezett hagyományos nemzetközi büntetőjogtól. Ez a minőségi különbség abban van, hogy az itt tárgyalt bűncselekményeket közvetlenül a nemzetközi jog szabályai nyilvánítják bűncselekményekké. Éppen ezért a nemzetközi bűncselekményeket úgy határozhatjuk meg, mint közvetlenül a nemzetközi jog szabályai alapján büntetőjogilag büntetendő cselekményeket.

Az egyes személyek közvetlen nemzetközi büntetőjogi felelőssége akkor merülhet fel, ha olyan állam büntető joghatósága alá tartozó személyekről van szó, amely e cselekmények büntetésének elmulasztásával és azok elkövetésének lehetővé tételével súlyosan megsérti a nemzetközi jogot. E jogsértés következtében az állammal szemben alkalmazott egyik szankcióként a joghatósága alá tartozó személyeket közvetlenül a nemzetközi jog alapján lehet büntetőjogi felelősségre vonni, éspedig akár az e célból megalakult nemzetközi bíróság, akár a cselekmények elbírálására joghatósággal bíró állam bírósága előtt. Joghatósága elsősorban annak az államnak van, amelynek a területén a bűncselekményt elkövették.

2. A nemzetközi bűncselekmények egyes fajtái.

A Szovjetunió, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország kormánya 1945. augusztus 8-án Londonban egyezményt írt alá az európai tengelyországok háborús főbűnöseinek megbüntetéséről. Az egyezmény úgy rendelkezett, hogy az említett személyek megbüntetése végett nemzetközi bíróságot kell létesíteni. Az egyezmény elválaszthatatlan része volt a Nürnbergben megalakítandó nemzetközi bíróság alapszabálya, amely a bíróság létrehozásával kapcsolatos szervezeti és eljárási kérdések szabályozása, és amely rögzítette azt is, hogy milyen nemzetközi bűncselekményekre terjed ki e bíróság joghatósága. A távol-keleti háború japán háborús bűnöseinek megbüntetése céljából hasonló elvek alapján hoztak létre Tokióban nemzetközi bíróságot. Az ENSZ közgyűlésének 1946. december 11-i határozata megerősítette a nemzetközi jognak azokat az elveit, amelyek a nürnbergi Nemzetközi bíróság alapszabályában és ítéletében kifejezésre jutottak, és így vitathatatlanná vált, hogy azok a nemzetközi jog kötelező szabályait fejezik ki. E bíróság alapszabálya és ítélete a nemzetközi jognak már korábban kialakult elvein alapult, így azok visszaható hatályával kapcsolatos kifogások minden alapot nélkülöztek.

A nürnbergi Nemzetközi bíróság alapszabálya a 6. cikkében a bíróság joghatóságába tartozó cselekmények meghatározásánál megszövegezte azoknak a bűncselekményeknek a törvényi tényállását, amelyek elkövetése miatt az egyes személyek a Nemzetközi bíróság előtt felelősségre vonhatók.

A Nemzetközi bíróság alapszabálya a bíróság joghatóságába tartozó cselekményeket három csoportba osztályozta. Ezek szerint bűncselekményeknek, kell tekinteni a következő cselekményeket, és ezek az elkövetők egyéni büntetőjogi felelősségét vonják maguk után a nemzetközi jog alapján: *a) a béke elleni bűncselekmények*, éspedig az agresszív háború vagy olyan háború tervezése, előkészítése, megindítása és folytatása, amely sérti a nemzetközi jog szabályait; *b) háborús bűncselekmények*, éspedig a háború törvényeinek és szokásainak a megsértése; *c) az emberiség elleni bűncselekmények*, éspedig a polgári lakosság ellen a háborút megelőzően vagy a háború idején elkövetett gyilkosságok és kínzások.

A háború után a nemzetközi bűncselekménnyé nyilvánított cselekmények száma tovább bővült. A népirtás leküzdésére tett erőfeszítések nemzetközi egyezmény megalkotásához vezettek a *népirtás büntettének* megelőzése és megbüntetése tárgyában. Ezt az egyezményt az ENSZ Közgyűlése 1948. december 9-én fogadta el. Az egyezmény szerint népirtásnak valamely nemzeti, népi, faji vagy vallási csoport ellen annak teljes vagy részleges megsemmisítésére irányuló szándékkal elkövetett következő cselekmények bármelyikét kell tekinteni: *a)* a csoport tagjainak a megölése, *b)* a csoport tagjai ellen súlyos testi sértés vagy lelki sérelem okozása, *c)* olyan életfeltételek ráerőszakolása

a csoportra, amelyeknek a célja a csoport teljes vagy részleges fizikai elpusztítása, *d)* a csoporton belül a születések meggátlására irányuló intézkedések megtétele, *e)* a csoport gyermekeinek más csoporthoz való erőszakos átvitele.

A második világháborúban lejátszódó események, a korszerű fegyverek segítségével tömeges méretekben elkövetett kegyetlenkedések megmutatták, hogy azok az egyezmények, amelyek a háború viselésének humanizálására irányultak, jelentős kiegészítésre szorultak. Ezért 1949-ben Genfben sor került négy egyezmény létrehozására a háború áldozatainak a védelmére. A következő egyezményekről van szó: *a)* a hadrakelt fegyveres erők sebesültjei és betegei helyzetének javításáról; *b)* a tengeri haderők sebesültjei, betegei és hajótöröttjei helyzetének javításáról; *c)* a hadifoglyokkal való bánásmódról; *d)* a polgári lakosság háború idején való védelméről. A négy egyezmény mindegyike a nemzetközi jog szempontjából tiltott magatartásnak nyilvánítja az egyezményben említett személyek ellen elkövetett következő cselekményeket: az élet és testi épség elleni cselekményeket; a túszok szedését; az emberi méltóság megsértését; a megfelelő bíróság megkerülésével történő elítélést és büntetést.

Az egyezmények mindegyike bűntettnek nyilvánítja az azokban megtiltott cselekmények elkövetését, és arra kötelezi az államokat, hogy tegyenek meg minden szükséges törvényhozási intézkedést abból a célból, hogy megfelelően büntessék az egyezményekben foglalt rendelkezések megsértőit.

A nemzetközi bűncselekményekre vonatkozó legújabb nemzetközi okmányként meg kell említeni az ENSZ Közgyűlésén 1973. november 30-án elfogadott nemzetközi egyezményt az *apartheid bűncselekmények* leküzdéséről és megbüntetéséről. Az egyezmény részletesen meghatározza az apartheid bűncselekmények fogalmát, ami alatt lényegében valamely faji csoport vagy csoportok tagjától, illetőleg tagjaitól az élethez vagy a személyi szabadsághoz való jog megtagadását kell érteni.

Irodalom: *Szondi* Viktor: Nemzetközi büntetőjog. 1. köt. Bp. 1933.
Romaskin, P. Sz.: Presztuplenija protiv mira i cselovecsesztva. Moszkva, 1967.; *Trajnin*, A. N.: Zascsita mira i ugolovnüj zakon. Moszkva, 1969.; *Galenszkaja*, L. N.: Mezsdunarodnaja borba sz presztupnosztju. Moszkva, 1972. 166 p. *Donnedieu de Vabres*, H.: Les principes modernes du droit pénal international. Paris, 1928.; *Oehler, L.*: Internationales Strafrecht. Köln—Berlin, 1973.; *Lombois, C.*: Droit pénal international. Paris, 1971.

Márkus Ferenc

NEMZETKÖZI FIZETÉSI EGYEZMÉNYEK → *Pénzügyi jog*

NEMZETKÖZI FOLYÓK → *Állam területi felségjoga*

NEMZETKÖZI GAZDASÁGI KAPCSOLATOK JOGA: I. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának megjelenése és viszonya a nemzetközi magánjoghoz és más rendszerekhez (1193.) — II. Az új válasz: A „nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga" — fogalmi köre és tárgyának főbb tartalmi elemei (1207.)

I. A nemzetközi kapcsolatok jogának megjelenése és viszonya a nemzetközi magánjoghoz és más rendszerekhez. 1. A tények lázadása a régi rend ellen. 2. A lázadás jogtudományi felfogása: A nemzetközi magánjog elégtelen metamorfózisa — Új rendszerek születnek. 3. A lázadás felfogásának általános tapasztalatai. 4. A tények Magyarországon és jogtudományunk eddigi válasza. 5. Új válasz keresése és az eddigi rendszerek.

1. A tények lázadása a régi rend ellen.

A jogtudomány a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogi kérdéseinek sokaságában az önmagukban világos szavak mögé — pl. hogy ma mit rejt és mit „bír" a nemzetközi magánjog, hogy van-e olyan és miben állna a nemzetközi gazdasági jog vagy (ami itt címadó a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga — nem tudott még világos tartalmat építeni. E címszó (behatóbban az ennek alapjául szolgáló nagyobb írás, *Mádl)* kísérletet tesz a fejlemények összegező áttekintésére, egyfajta világosabb kép — benne a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának — felvázolására.

A világosság hiányának fő oka az e területen bekövetkezett „tények lázadása a jog ellen", ahogy egyesek a helyzetet jellemzik, avagy a „robbanás a nemzetközi magánjogban", ahogy mások mondják.

A nemzetközi magánjog (a → *Kollíziós jog)* tudománya és ágazata — minden kisebb-nagyobb belső ellentmondása ellenére (hogy nemcsak magánjog, hanem más jogágazatokra is kiterjedt, hogy nemcsak, sőt elsősorban nem nemzetközi, hogy a kollíziós jogi felszínt egyre jobban kikezdte az új szelek anyagi jogi eróziója stb. — hosszú évtizedekig, sőt századokig nyugalmas és kielégítő kereteket adott a nemzetközi személy- és vagyoni forgalomnak. (→ *Nemzetközi magánjog)* A tények lázadása és a robbanás abból adódott, hogy a 20. században is védte még ezt a pozícióját, Magyarországon pedig máig sem tudott kilépni magából: ernyőjét az új tényekre is ki kívánja feszíteni. A kezdetben meg-meghunyászkodó lázadás ott kezdődött, amikor a múlt század végétől kezdve durván e század közepéig a nemzetközi személy- és vagyonforgalom egyes területein anyagi jogi jogegy-

ségesítés jött létre (nemzetközi egyezmények, szokványok és az ilyen tendenciájú gyakorlat, az alább még tárgyalandó ún. lex mercatoria vagy új law merchant képében). Ezt a joganyagot a hagyományos nemzetközi magánjogi gondolkodás (tankönyvek, monográfiák, folyóirat-irodalom) valahogy még a saját keretei közé próbálta szorítani, bár tudta, hogy ez már nem nemzetközi magánjog. Az ui. sohasem volt vitás, hogy a nemzetközi magánjog elnevezés egyértelmű fogalmat takar: a kollíziós jogot.

Jöttek azonban nagyobb tények és azok nagyobb lázadása, főleg századunk második felében. A lényegesebbek (a sorrend nem értékrend): az állam erős intervencionizmusa tőkés viszonyok között is a nemzetközi vagyoni forgalomban, különösen a külgazdasági kapcsolatokban és ennek jogában; a gazdasági (technológiai, termelési, beruházási, kereskedelmi) folyamatok erős internacionalizálódása folytán a hagyományos árucsere-forgalom növekedése mellett nagy súlyt kapnak a nagy és hosszú időre szóló kooperációs együttműködési formák, nemzetközi beruházások, technológiai-fejlesztési és fizetési tranzakciók, bérmunkák, az ipari tulajdon területén nemcsak az egyszerű átadás, licencia-vétel a jellemző, hanem az, hogy tudományos-technikai fejlődést (találmányt, know-how-t stb.) az új szinten termelő üzem megépítésével átadni és eközben a további fejlesztésben is együttműködni; a gazdasági verseny, a világpiac magán és állami szervezése; a gazdasági integrációk komplex rendszereinek megjelenése; a nemzetközi fizetések új vagy újszerű állami és nemzetközi rendszerei; a külkereskedelem állami monopóliuma és tervezése a szocialista országokban; a fejlődő országok speciális érdekei és ezek drámai megjelenése a világgazdasági folyamatokban (gondoljunk csak az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciájának, az UNCTAD harcaira és az olajválságra); az államok törekvése az általános nemzetközi gazdasági kapcsolatok könnyítésére, erősítésére egyebek között a béke és biztonság erősítése érdekében hozott helsinki határozatok, az Egyesült Nemzetek Szervezete állásfoglalása az Új Nemzetközi Gazdasági Rendről és az országok gazdasági együttműködésének elveiről, az Európai Gazdasági Bizottság, az ENSZ Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Bizottsága — (UNCITRAL), az Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezmény — (GATT). Nos e jelenségekkel, e tények lázadásával szemben a nemzetközi magánjog már tehetetlen volt. E jelenségek a különböző jogforrási természetű és eredetű normák olyan óriási összességében jelentek meg, amivel a nemzetközi magánjog már nem tudott mit kezdeni, szolgálni-fejleszteni — ami a megfelelő jogi csatornák szerepe igazában lenne — meg különösen nem tudta őket.

A lázadás első szakasza és általánosnak tűnő eredménye: a hagyományos rend helyében egyre inkább eluralkodó rendnélküliség lett. A nemzetközi magánjog mint tudományág határait illetően ez a határok egyszerű figyelmen kívül hagyására, a hagyományos fogalmi kategóriák és ismérvek feloldására vezetett, míg a hagyományos rendhez szokottak a rend védelmében az inercia negatív helyzetébe is jutottak. De hasonló inerciális szerepbe csúsztak sok helyen sokáig már hagyományos jogágazatok is (polgári jog, kereskedelmi jog, nemzetközi jog, államigazgatási jog), amikor az új jelenségeket csak régi kategóriák felől próbálták megközelíteni. Ugyanennek a dolognak a másik oldala, hogy a lázadó tények és jelenségek joganyagát e hagyományos ágazatok és diszciplínák így vagy úgy magukénak törekedtek lefoglalni, hogy aztán — alkalmatlan „uralkodásuk" miatt — maguk is a lázadás célpontjaivá váljanak.

A lázadás második szakasza — miközben a szakaszoknak nem elsősorban időrendi, hanem inkább tartalmi értelmük van — azokban a törekvésekben áll, amelyek az anarchia helyébe most új rendet keresnek: új elméletekkel, új koncepciókkal és új diszciplínák körvonalazásával kívánják az új tényeket és jelenségeket tudományosan értelmezni és rendszerezni.

2. A lázadás jogtudományi felfogása: A nemzetközi magánjog elégtelen metamorfózisa — Új rendszerek születnek.

Miben is állnak ezek az új törekvések, elméletek és diszciplínák?

Kezdjük a szemlét a *tőkés* országokkal, itt is a *common law* gondolatvilágánál. Ha a pragmatizmus jellemző a jogi gondolkozás világának valamely sarkára, akkor ez az angolszász, főleg amerikai pragmatizmus elvi elvtelensége. Ez látszólag hamar kész volt a tények lázadásával: szinte egy csapásra széttörte a hagyományos diszciplínák inerciáját.

A *common law pragmatizmusa* kerüli a fogalmakat. Ebben a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának és intézményeinek tekintetében is esetenként elég messze megy. Pl. írnak a multinacionális vállalatokról, belső és nemzetközi állami vállalatokról, de ha fogalmakról, azok messzebbnéző, mögöttes, netán társadalmi tartalmáról van szó, akkor ilyenek olvashatók: fogalom nincs, lényegtelen is keresése, mert úgyis nehéz őket egységes fogalmi ismérvek alá foglalni, de azért „ha már látunk ilyet (ti. nemzetközi állami vállalatot), akkor biztosan el kell ismernünk" *(Garner)*. A fogalmak és a rendszer eme bagatellizálása után aztán nagyon is komolyan írnak pl. a nemzetközi vagy multinacionális vállalatról, nagyon is nyújtva a lehetséges jogi eszköztár teljességét, mindazt, amit a sikeresebb működéshez az adott esetben, az adott helyen levőknek tudniuk kell. Persze néha az ilyen fajta pragmatista irodalom is kiesik szerepéből: egyrészt időnként kritizál is, másrészt el-elszólja magát a mélyebb háttérről is; pl. amikor arra vállalkozik, hogy a multi-

nacionálisokról adott negatív képet szépítse *(Manser)*, vagy ugyanebben az összefüggésben idejétmúlt jelszónak minősíti a nemzeti szuverenitást, mert, úgymond, „ebben az egyre túlnépesedettebb, egyre szennyezettebb és egyre veszélyesebb világban a közös túléléshez a nemzeti szuverenitást drasztikusan korlátozni kell" *(Friedmann)*.

Ha már most tudományos, vagy legalább tankönyvszerű rendszerezést keresünk, akkor legfeljebb az utóbbira láthatunk *inkább rendszerezési példákat*, sem mint tudatosan végiggondolt rendszerezési elképzelések megjelenését. Ami az ilyen rendszerezéseket illeti, ezekről két főbb megállapítás tehető. Az egyik, hogy az adott munkák által behatárolt tárgykör összetartozását a szerzők vagy nem is indokolják, vagy módszertani megfontolásként egyszerű pragmatista okra utalnak (a téma fontos, mindezt az adott területen tudni kell, s az odatartozás „indoka" az, hogy odatartoznak). A másik, hogy a tárgyalt anyagon belül főszempontként valamiféle komplex funkcionalizmus uralkodik, hogy ti. a jogi eszközök sokféleségével a „társadalmi döntéshozatalt", a külgazdaság jó funkcionálását kell szolgálni, és ehhez a jogi eszközök teljes komplexitása kell.

Az angol *Schmitthoff* pl. „A nemzetközi kereskedelem joga" cím alatt erről a jogról összefüggő tömör képet ígér, de bármiféle fogalmi vagy rendszertani elvek vagy különböztetések nélkül csak elénk adatik az angol jog válasza a következő főbb kérdésekre: a külkereskedelem alanyai, szerződéstípusai és szokványai; a kollíziós jog idetartozó része; a külkereskedelmet segítő állami szervek funkciója; vállalatok belső-külső mozgása és ezek formája; a külkereskedelem finanszírozása és a devizajog; hitelek és biztosítás; ipari tulajdon a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban; állami engedélyek rendszere az exportban és importban; állami ellenőrzés; vámok és adók a külgazdasági kapcsolatokban; viták és választott bíráskodás.

Több, mint érdekes, hogy ebben a munkában nyoma sincs *Schmitthoff* korábban kidolgozott koncepciójának, amelyet a „világkereskedelem új jogának" (new law merchant-nak, új lex mercatorianak) nevezett, és amelyben van egyfajta rendszerezési következetesség. A lényegét a következőkben lehetne összefoglalni. *a)* A puszta árucserén messze túlnövő nemzetközi gazdasági folyamatok világgazdasága kinő a belső kereskedelmi jogból. *b)* A nemzetközi kereskedelmi ügyletek sokféleségére egyre inkább a nemzetközi törvényhozásban (egyezményekben), szokásokban és joggyakorlatban létrejött nem-nemzeti eredetű joganyag irányadó. *c)* Ennek autonóm erejét növeli a harmonizáló nemzetközi választott bíráskodás és *d)* az összehasonlító-jogi tudományos tevékenység. Schmitthoff több vonatkozásban látja e jogágazati értelemben felfogott új rendszer problémáit, pl. hogy ez a joganyag nagyrészt nemzeti fórumokon érvényesül és ezáltal dezintegrálódik, amit csak valamiféle egységes világválasztott bíráskodás tudna kikapcsolni. Nem szól azonban arról, hogy ez a rendszer teljesen szétválasztja ugyanazon nemzetközi gazdasági folyamatok belső és nem belső eredetű jogi burkát. Nem érteni — csak utalás van rá —, hogy a hagyományos nemzetközi magánjog, ha — mint mondja — az anyagi jogi matériára is majd kiterjed, ez hogyan viszonylik a világkereskedelmi jogi ágazathoz. Nem szól róla, csak egyszerűen kívül marad az ágazaton minden, a nemzetközi kereskedelmet nem polgári jogi intézményekkel szabályozó joganyag, de része koncepciójának a szocialista országok nemzetközi kereskedelmi jogi matériája, pl. az Általános Szállítási Feltételek is. Ami tehát a világkereskedelem autonóm joga képében előttünk van: a nemzetközi gazdasági kapcsolatok minden polgári (kereskedelmi) jogi, polgári eljárásjogi és nemzetközi magánjogi természetű szabálya, amely nem belső eredetű, és belső elrendeződését illetően három csomópontja van: a jogi személy (a jogalanyok), a szerződés és a választott bíráskodás. A modern lex mercatoria a francia *R. David* és a román *T. Popescu* szerzőpáros előadásában az UNIDROIT 1976. évi római kongresszusán szinte központi szerephez jutott, és ezzel újabb irodalmi impulzust kapott. A főkérdések jórészt ugyanazok voltak, talán egy lényeges új elemmel. Azzal tudniillik, hogy most a közjogi elemek is jobban előtérbe kerültek, de a két szféra rendszerépítő szintetizálására nem jutott még erő, ennek problémái is még nyitottak.

Az amerikai *Fulda* és *Schwartz* „A nemzetközi kereskedelem és beruházás joga" c. egyetemi tankönyvben azzal kezdik, hogy a külkereskedelem jogából az alapkérdéseket nyújtják „systematic consideration"-ban. Aztán kiderül, hogy — a sokféle jogintézmény beható és komplex tárgyalásában — igazában két dolog érdekli őket: az áru és beruházások szabad mozgása egyrészről, és ennek az állami (vagy nemzetközi) támogatása-korlátozása másrészről. Ha tankönyvi rendszerük mögött azt a mögöttes közös nevezőt keresnénk, amelytől a könyv anyaga, a cél szerint nagyon is jó pragmatikus jogi instrumentáriuma összeáll, akkor ez aligha található meg másban, mint az amerikai gazdaság expanzió-orientáltságában.

Az ugyancsak amerikai *Stein* és *Hay* tankönyvében — a „Korszerű jogi tankönyvek sorozat"-ában, „Az atlanti területek joga és intézményei" cím alatt — az ún. atlanti országok nemzetközi gazdasági kapcsolatainak joga jelenik meg szinte totális komplexitásban. Rendszerüket illetően ők fogalmazzák meg, amire fentebb már utalás történt, hogy ti. módszertanilag a funkcionalizmus modern verzióját követték, ami a következőket jelenti: a

jogot politikatudományi szemléletben nézni, azaz az egyes kérdések körében mindazokra a jogi eszközökre figyelemmel lenni, amelyek alkalmazásával a társadalmi döntéshozatal az adott intézmények jó funkcionálásra optimalizálható, és ezzel az adott társadalmi rendszert értékcéljainak megvalósításához segíteni. Világos beszéd, legalábbis ami e jogterület általános társadalmi funkcióját illeti, de a belső jogági differenciáltság fel nem ismerése, mellőzése vagy hallgatólagos tagadása ebből még nem következnék, ha a funkcionalizmus komplexitására magyarázatul is szolgál.

Lehetne még folytatni a szemlét, és akkor a fenti joganyagokat vagy azok egy részét „nemzetközi gazdasági szervezetek joga", „közösségi jog" (ilyen néven szerepel az Európai Gazdasági Közösség joga), „nemzetközi kereskedelmi jog" címen látnánk viszont, miközben se szeri se száma az olyan rész-rendszeri címzéseknek, mint „nemzetközi fuvarozási jog", „nemzetközi kartelljog", „nemzetközi pénzügyi tranzakciók joga" stb., amelyekben rendszerezés alig akad, sem az átfogott joganyag egészének hovatartozását, sem az együtt tárgyalt sokféle természetű jogi normák módszertani együttélésének magyarázatát illetően.

E tényekből a következő *főbb megállapítások* folynak: A nemzetközi gazdasági kapcsolatok új korszakát jelentő tények lázadása a common law országokban nem a nemzetközi magánjog keretén és nevén belül, hanem egészében azon kívül zajlott le, miközben a nemzetközi magánjog maradt, ami hagyományosan volt, a kollíziók joga. Legfeljebb arról van szó, hogy az egyes „rendszerek" esetileg a dolgok kollíziós jogi oldalát is átfogják, illetve, hogy egyes kollíziós jogi intézmények is bizonyos módosuláson mennek keresztül, más tartalommal, de kollíziós jog maradnak. A lázadó tények az új jogi „rendszert" vagy kereteket — mind az oktatásban, mind a tudományban, mind a belső és nemzetközi jogalkotásban és gyakorlatban — ezen a területen a pragmatikus teleológiától és gazdaságpolitikai funkcionalizmustól kapják. Nem arról van szó, hogy nem ismernék az igazgatási jogi normák, a büntetőjogi normák, a polgári jogi normák, a nemzetközi közjogi és nemzetközi magánjogi normák mire-való és miben-való természetét. Nagyon is tudják. Csakhogy — ha a tudományban esetenként el is mennek ezek általános módszertani vizsgálatáig (sokkal inkább adottnak veszik őket) — elvi jogági rendszerépítésben valahogy eredendően érdektelenek (az okokra alább még röviden utalok), és az általuk aztán mégis képzett rendszerekben az elvi jogági elkülönülésnek vagy összetartozásnak nincs is semmi szerepe. Formailag egyszerűen azért, mert — mint erről az oldalról „Korunk nagy jogrendszerei" című kézikönyvében R. *David* is jellemzi a common law-t — idegen tőle az európai jogági rendszerekben való gondolkozás, a közjog-magánjog, polgári jog, kereskedelmi jog stb. elvi felbontások szerinti rendszerezés.

Úgy tűnik tehát, hogy a tények lázadása folytán a rendszert és rendszerezést illetően ott állunk a nagy semmi előtt. Ez azonban túlzó és *nem a lényegre irányuló kritika.*

Ez a „rendszer" a maga tudományági rendszertelenségében, a pragmatizmus már mondott elvi elvtelenségében nagyon is életképes, mert nagy jogi gépezet, a jogászjog jogászi társadalma hasznosan és rendkívül verbálisan működteti. Megvan benne a szerszámok mire való használhatóságának pallérozott céhmesteri tudása, de nagyobb ügyekben az a karmesteri tudás is, amely sokféle eszköz koncentrált bevetéséhez kell, sőt, ugyancsak átfogóbb ügyekben az említett politikatudományi funkcionalizmus értékorientált belátása is. Az egész szabály- vagy tudományösszesség látja az erdőt is, nemcsak a fát, különösen ha az erdőn az alapul fekvő társadalmi-gazdasági rendszer védelmét értjük. Az erdőnézést inkább abban az értelemben mellőzik, hogy elhallgassák: a tőkés társadalom és gazdaság védelméről, a tőke uralmáról, az állammonopolista kapitalizmusról van szó. Ennek játszik objektíve a malmára — különösen, ha részkérdésekről van szó, és mégis ez az esetek többsége — a common law-ban bennrejlő esetjogi megközelítés is. Ez a maga változékony, alkalmazkodó, rendszertani szempontokból nem kötött, funkcionalista pragmatizmusával jól szolgálja az amerikai gazdaság mozgását és orientációit. Ez látható a nemzetközi gazdasági kapcsolatok terén létrejött legújabb kori amerikai jogfejlődésben és ennek európai értelemben vett rendszer nélküli tudományában is: nem volt jogági rendszer, amelyet a tények lázadásának fel kellett volna forgatnia, és most sem jött ilyen létre. Ha a common law lényegadó elemeit illetően a jelenkori kapitalista gazdasági viszonyok okából változott, az a törvényjog erősödése a bírói jog mellett (tulajdonképpen létrejött a kettő „modern" házassága: hol az egyik tűr többet, hol a másik megértőbb), de nem az elméleti rendszeralkotástól való tartózkodás feladása. Ez akkor is így van, ha egyes egyértelműen homogén területeken bekövetkezett említett nagyobb törvény-jogi fejlődésből pl. a vétel (Anglia), vagy kereskedelmi jog kodifikálása (USA) folytán a rendszerezés belső kényszere objektíve megjelent. Ez ui. nem lépte át az adott részterületek határait, és nem is látszik semmi jele annak, hogy ettől az egész „rendszer" rendszerezési eufóriába esnék.

Európa az ő évszázadaiban viszont a jogi rendszerépítés iskoláját járta. *Honnan jutott el máig?* Justinianus nagy rendszerre épített római jogában (a Corpus Juris Civilisben) már benn volt a keresztény gondolkozási formákba felszívódott főleg arisztoteleszi görög filozófia — elveket és rendszereket alkotó — szemléletmódja. Ez aztán — bár történelmi esetlegesség-

nek is számíthat, mert nem ez volt a nem római eredetű gondolatvilág célja — korán összetalálkozott a központi tekintélyuralmi államformák, konkrétan a császárságok egyik lényegével, hogy nagy törvényműveikkel is biztosítsák politikai-társadalmi rendszerüket. Ez a rendszer aztán csak erősödött, sőt a nemzetállamok nagyjai is nagy „code"-okban látták támaszukat és emlékük fennmaradásának eszközét. Napóleon pl. azt mondta — ott olvasható a vörösmárvány koporsóját körülvevő domborművek egyikén —, hogy nem a sok csatájára a legbüszkébb, nem ezek fogják az ő emlékét fenntartani, hanem a „Code"-jai azok, amiket soha nem fognak elfelejteni. Folytathatnánk e szemlélet példáinak felsorolását. Az európai jogi gondolkozásnak viszont az átfogó rendszerekben és összetartozó elvek szerinti kodifikációkban való gondolkozás annyira általános részévé vált, hogy ezen a szocialista Európa sem módosított. Ebbe az irányba szorította ezt a szemléletet az a körülmény is, hogy az átfogóbb társadalmi tervezés, tudatos gazdaságszervezés szükségképp igényli a koherens rendszerben megjelenő törvényműveket.

Az első zavart ebben a szép rendben a monopolkapitalizmus későbbi szakaszában megjelenő állami gazdasági intervencionizmus jelentette, főleg belsőleg (a gazdasági jog, más ún. vegyes szakjogok megkonstruálásával, de azért a rendszer egészét védve). A második világháború után azonban komoly földrengés hullámzott végig ezen a rendszeren. Egyrészt az amerikai pragmatizmus, másrészt a nemzetközi gazdasági viszonyokban a tények erősödő lázadása a hagyományos alrendszerek (ágazatok és diszciplínák) ellen.

Mi lett az eredmény? *A nemzetközi magánjog még egy darabig uralta a terepet*, felszívott hatásokat, de aztán mint viszonylag jól záró rendszer félreállt, *a szerepet a pragmatikus rendszerek vették át*. Ezekben a pragmatizmus (a tárgyköri határokat és a tárgyalt intézmények funkcionális komplexitását illetően) lényegileg ugyanaz, mint Amerikában. De ezekben nemcsak idézőjelbe tett rendszer, hanem az európai jogi gondolkodás elemeként tényleges rendszer is van, de igazában csak két vonatkozásban. Egyrészt abban, hogy ahogy és ahol lehet, ott jogági értelemben vett átfogó rendszerekre törekszik. Másrészt abban, hogy ott is, ahol egy-egy „rendszerben" (tankönyvben, diszciplínában átfogott jogterületen) nem tud elméletileg jól összeálló rendszert igazolni, sőt tudvatudja és látva-látja, hogy a jogági sokféleségben mozog, ott is elméleti rendszerbeli kategóriákkal dolgozik. Ez megnyilatkozik abban, hogy elméletileg regisztrálja és így alkalmazza a tárgyalt jogintézmények jogági mibenvoltát, hogy általában visszautal, ahol lehet visszacsatol az adott jogintézmények anyarendszerére is.

Ami a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának világában *létrejött ilyen rendszereket közelebbről illeti*, az elnevezések (tankönyvek, intézetek, folyóiratok, fórumok, állami, integrációs és más szervek képében) sokfélék: „nemzetközi gazdasági jog", „világkereskedelem joga", „nemzetközi kereskedelmi jog", „a nemzetközi kereskedelem joga" és a gazdasági integrációt illetően az „európai kereskedelmi jog", „európai gazdasági jog" és az „európai közösségi jog" a legismertebbek és leghasználatosabbak. Nemcsak a nevek, a velük jelzett rendszerek is pragmatikusan eltérőek.

Batiffol, a hagyományos értelmű nemzetközi magánjog ismert tekintélye bölcs belátással mondja *Loussouarn* és *Bredin* „A nemzetközi kereskedelem joga" c. nagy munkájának előszavában, hogy „a munka címének eredetisége új tartalmat is kifejez". Egyrészről a mai nemzetközi gazdasági viszonyok annyira összefüggenek a gazdaság belső viszonyainak anyagi jogi szabályozásával, másrészről az állami intervencionizmus itt is érvényesülő nagy szövevénye, a belső és nemzetközi polgári jogi és közjogi normák nagy komplexuma úgy megnőtt, hogy a szerzőknek alig volt más választásuk, mint „újszerűen reagálni erre a helyzetre, a nemzetközi kereskedelem jogát a saját fejlődésében, nem pedig a nemzetközi magánjog egyes fejezeteinek függelékhalmazában bemutatni". Ez az utóbbi mondat a rendszertani bomlás oldaláról nézve különösen jól mutatja az új helyzetet: a hagyományos nemzetközi magánjogi rendszerek egy darabig még csak győzködtek az új tényekkel, de végül az átmenetileg megoldást jelentő függelékek méhburka is felszakadt, és az újszülött maga is naggyá nőtt — mindazokkal a vonásokkal, a magánjog és a közjog különböző ágainak keverékével, amelyek már a nemzetközi magánjogi függelékek méhburkában is jelen voltak. A hagyományos jogági hatások csak a már említett visszacsatolás formájában léteznek. Együtt van itt alkotmányjog, államigazgatási jog, kereskedelmi jog, polgári jog, nemzetközi közjog, eljárási jog (most már a régi helyzet fordítottjaként) az egyes intézményeknél a nemzetközi magánjogi joganyag is. A teljesség vagy komplexitás szinte totalitására jellemző, hogy az ezer oldalt meghaladó nagy rendszerben benne vannak az Európai Gazdasági Közösség joganyagának megfelelő része, sőt a KGST Általános Szállítási Feltételei is. Mindez úgy, hogy a tankönyv szerkezete szinte teljesen a hagyományos francia belső kereskedelmi jog rendszerét követi. Csak az egyes intézményeknél már benne van az egész világkereskedelem, annak szinte egész jogforrásanyaga, méghozzá a cél szerinti jogági komplexitás mellett. Azt a szerzők nem is mondják, hogy ez elméletileg zárt rendszer, sőt, hogy önálló egységes jogág lenne.

Goldman „Európai kereskedelmi jog"-a már csak a Közös Piac relatíve önálló és új normarendszerére, az ún. Európa-jogra vonatkozik

Igazában már csak tényként rögzíti, hogy ebben a szabályösszességben együtt van szinte minden jogág, tárgyalja is minden érintett intézmény szokásos kereskedelmi jogi és más jogági természetű problémáit is, a hangsúly azonban az egyes intézmények, pl. a vállalatok működésének külső (nemzetközi közjogi, alkotmányjogi, igazgatási jogi, adójogi és kollíziós jogi) feltételrendszerén van.

Míg *Goldman*, legalábbis ebben a tankönyvben, nem sokat teoretizál, az e területen eleddig legátfogóbb és tudományosan is legnagyobb vállalkozás *Ipsen* „Európai közösségi jog"-a elméletileg is megpróbál megbirkózni azzal, amit létrehoz: a nyugat-európai tőkés gazdasági integrációt kifejező normakomplexum — kézikönyvvé, illetve tankönyvvé épített — konglomerát-rendszerével. Már maga a szó — konglomerát-rendszer — is ellentmondásos. Ezen mit sem változtat az az önmagában lebilincselő vállalkozás, amellyel Ipsen a német elmélet- és rendszeralkotás kései utódjaként ezt a joganyagot elméletileg és rendszertanilag megragadja és megjeleníti, ahogy a tények lázadását működőképes energiarendszerré kívánja transzformálni. Emögött—a konglomerátrendszer működőképessége és közvetve a könyv rendszere mögött is — végül is ott áll mind az az általános és különös tényező, ami a Közös Piacot létrehozta, és működésben tartja, miközben a különös tényezők között különös helyet foglal el az a nagy jogi gépezet és jogászhadsereg, amely ezt — az alkotmányjogi és nemzetközi közjogi elemektől az igazgatási elemeken át a munkajogig és polgári jogig szinte minden jogágtól táplált — rendszert jól kitanulta és hatékonyan szolgálja.

Az elméleti rendszerezést illetően Ipsen főtétele az, hogy ebben a közösségi jogban önálló és önmagában zárt (összetartó) jogterületről van szó. Az önállóság és összetartozás indoka, ismérve és a jelenség újdonsága az Európai Gazdasági Közösségben van, hogy ti. ez új, önálló és önmagában koherens szervezeti és jogi forma, amely mennyiségileg és minőségileg módosítja a tagállamok állami gazdaságszervező feladatait. Ez a nemzetközi közjoghoz és az alkotmányjoghoz képest is áll, mert az egész joganyag eredete és érvényességi alapja tekintetében is sajátos (sajátos nemzetközi szerződések és közösségi szinten továbbképzett jogi normák összessége, amely mind a belső, mind a közösségi szintű jogalkalmazó szervek tevékenységében közvetlenül hatályosul). Az önállóság és belső összetartozás kényszerítő eleme és ezáltal a közösségi jog célszerű fogalmának meghatározó döntő magva végül is a szervezet, tehát az lenne, hogy nemzetközileg (regionálisan) szervezett gazdaságról lenne szó. Ezzel Ipsen már átlépi a önállóság és belső összetartozás körét, és az ún. közösségi jog jogi (jogági) természetét is magyarázza. A szervezés ui. már széles, komplex kategória, a jogágazathoz képest tulajdonképpen közös nevező, amely már csak jogterület, komplex jogi rendszer leírására vagy körvonalazására alkalmas. Miután önmagában szinte határtalan, kényszerítően következik számára, hogy egy további behatároló kategóriát alkalmazzon. S ez a gazdasági jog, illetőleg annak alapjául szolgáló ismert ismérvek, ti. hogy modern viszonyok között az állam masszívan beavatkozik a gazdasági alanyok kapcsolatainak (általában a piac) alakulásába; ezt az intervencionizmust csak a közjogi és magánjogi eszközök intenzív összekapcsolásával, ahogy oly elvontan mondják: a két elem együttélésében tudja megvalósítani, s a végtermék, akarva-nemakarva, új jelenség, az az összetevő elemek együttműködésétől feltételezett aktív vegyület, amelyre a történelem eddig nem tudott jobbat mondani és jobb nevet találni, mint hogy ez a gazdasági jog. Nos a közösségi jogban — amelynek kifelé való, tehát külső önállóságát a már mondottak jelentenék — a belső természetet a gazdasági jog közösségi szinten való megjelenése adja. Ez adja egyik belső rendszertani lényegét, ez fejezi ki mögöttes gazdasági-társadalmi tartalmát, és ennek van az a külső elhatároló vonzata is, hogy ti. a magánjog-kereskedelmi jog területéből azt a részt követeli magának, amelyet az állami és közösségi intervencionizmus felülről beárnyékol. A közösségi jog így nem más, mint a gazdasági jog mutációjának egy további új folyamata, nevezetesen a gazdasági jog közösségi gazdasági joggá válása. A mutációnak ebben az új folyamatában pedig az a specifikum, hogy ezen gazdasági jog normáinak tárgya ugyan a gazdaság, de a jogterület ezen túl is nő; az Európai Gazdasági Közösség organizációs és cselekvő (pl. jogszolgáltató) szerkezete ui. oly nagy súly, hogy a közösségi jog strukturálása csak az állami beavatkozás által érintett anyagi jog oldaláról nem oldható meg, a szervezési mechanizmust is be kell venni, mert az állami beavatkozás enélkül a sajátos transzmissziós szervezet nélkül nem képzelhető el; e két sík (az európai intervenciós organizmus és az általa infiltrált anyagi jog) aktív egymásba játszása adja és magyarázza az integrációs szintre mutált gazdasági jogot: az európai közösségi jogot.

A már mondottakon felül nincs sok *összegezni* való. A tények lázadása a tőkés országok nemzetközi gazdasági kapcsolatainak jogában a nemzetközi magánjogot mint rendszert az út szélére szorította, annak a gazdasági kapcsolatokban szükséges elemeit a szükséghez képest magába szívja. A jogági elvi határok feloldódtak, a képződő rendszerek a funkciók és pragmatikus célok függvényében — végül is a mai tőkés állam és a tőkés gazdasági érdekek szimbiózisának függvényében — alakulnak, vagy tovább bomlanak (pl. az európai közösségi jogban közösségi adójogra, közösségi versenyjogra stb.). Az ismérvek és rendszerek elméleti

megalapozása vagy mellékes, vagy a fenti függvénynek a hagyományos elméleti kategóriákra is visszacsatolt elméleti magyarázata, ritkán kritikai, többnyire aktív visszahatású reakciója.

A tényeket, amelyek — mutatis mutandis — a szocialista országokban is lázadtak és lázadnak a nemzetközi magánjog ellen, láttuk. Mi lett ebből a *szocialista* országok jogtudományában? Ennek szemléjéhez előbb *négy előrebocsátott általános megállapítás* szükséges a szocialista jogirodalom képéről, a rendszerezés elmélet-orientáltságáról.

Az egyik: a szocialista jogirodalom sohasem volt sem a valóságban, sem deklaráltan annyira pragmatista, mint az a tőkés országok jogtudományában tapasztalható. A tények lázadása által kikényszerített rendszerbeli újrafogalmazások mindig elméleti igazolásban — a klasszikus jogági ismérvek továbbvitelével és új ismérvek kimunkálásával, tudományelméleti koncepciók kiépítésével — jelennek meg. Az elméleti rendszerezettségnek nagy értéke és a gyakorlatra is nagyobb hatása van.

A másik: az elméleti rendszerezés nemegyszer túl is teng, túl sok energiát köt le, inerciális tehertétellé is válik.

Részben ebből folyik a harmadik megállapítás: az elméleti-rendszerező munkák mellett aránytalanul kevés (különösen a nyugati jogirodalomhoz képest) a nemzetközi gazdasági kapcsolatok sok konkrét jogintézményét feldolgozó, az adott életviszonyokat tudományosan és gyakorlatilag komplex szemléletben élni, fejlődni segítő kézikönyv, folyóirat és monográfia.

A negyedik általános megállapítás több mondatot igényel. Alább látható lesz, hogy hasonló tények hasonló lázadása, a sok esetben azonos jog (pl. egyetemes nemzetközi egyezmények) hasonló — már mint a nyugatiakhoz hasonló — kérdésfeltevésekre, sőt sok esetben hasonló megoldásokra is vezet. Ez akkor is így van, ha a hasonló megoldások — szervezeti, jogi vagy tudományos rendszertani formák — végül is természetesen eltérő társadalmi-gazdasági rendszereket szolgálnak. Az egyes jogi és *rendszertani hasonlóságok* persze e terület sajátosságaira vezethetők vissza. Arra nevezetesen, hogy vannak a jognak olyan intézményei, amelyek mikénti alakulásában a termelési viszonyok viszonylag kisebb szerepe mellett a döntő a termelőerők szinte közvetlen átható ereje, a nemzetközi forgalmi viszonyok egységes stabilitásához fűződő kölcsönös érdekek hatása stb. Ezekben a viszonyokban, a modern forgalmi és technikai viszonyokat szabályozó jogintézményekben a termelőerők meghatározó szerepe — és hozzávetőlegesen azonos fejlettségi foka — primer jelentőségű a termelési viszonyoknak azon általános szerepe mellett, amellyel ez utóbbiak a termelőerők parancsát különböző — pl. szocialista és nem szocialista — irányba transzferálják. Ennek folytán az alkalmazott jogi forma — bár az egyik társadalmi rendszerben ilyen, a másikban amolyan célt szolgál — mint *sui generis* jogi szabályozás végül is azonos, vagy hasonló lesz. Ez a jelenség a legvégső forrása annak is, hogy konkrét intézmények körében az ún. Kelet—Nyugat összehasonlító jogi szintézisek nemcsak társadalmilag hasznos jogi megoldásoknak minősíthetők, de elméletileg is igazolhatók. A természetükre nézve semleges termelőerők által imigyen legitimált azok az összehasonlító jogi szintézisek, illetve azok a meghatározott semleges jogi szabályozási formák, amelyek a szóban forgó lehetséges területeken ilyenné a termelőerők döntő alakító szerepéből folyóan válnak, társadalmilag elkötelezetté két körülmény folytán lesznek. Egyrészt, hogy működésükkel aktív szolgálati funkciót töltenek be az adott társadalmi-gazdasági rendszerben, amely alkalmazza őket. Másrészt, hogy részei az adott társadalmi-gazdasági rendszerben az adott típusú jogrendszer egészének, miközben ezen egész fő sajátosságait a kérdéses jogtípust ilyenné minősítő kritériumok és tartalom határozzák meg; ezek egyben azt is kizárják, hogy a fentiek értelmében forma szerint lehetséges semleges normák és jogi megoldások a rendszeren belül semleges, sőt idegen folyamatokat és eredményeket hozzanak létre.

A rendszerező elméleti vita a tények lázadása előtti időben a *nemzetközi magánjog mikénti felfogására* korlátozódott, majd *fogalmi tágítására* irányult.

a) Történetileg nézve a probléma előbb a szovjet irodalomban merült fel. *Lunc* és *Pereterski* volt a két pólus, amelyek közül Lunc — bár elvileg a kollíziós jogi intézmények által behatárolt anyagi normákat is idetartozónak vélte — a hagyományos nemzetközi magánjog pólusán helyezkedett el, rendszerében ezt a joganyagot tárgyalta és ezt polgári jogi természetűnek vallotta. Pereterski pedig már 1946-ban az anyagi jogi normákra tette a hangsúlyt, mert — úgymond — a valóságban is ezen van a hangsúly. Ehhez kifejtette azt a koncepciót is, hogy ez a polgári jogtól független ágazat, tulajdonképpen a nemzetközi közjog része, mert nem valamely belső polgári jog, hanem döntően az államok nemzetközi szerződéseiben szabályozott viszonyokról van szó, és a „nemzetközi 'közjogi' polgári jognak", illetve „nemzetközi vagyonjognak" nevezte. E koncepció azonban — mint *Boguszlavszki* irodalmi szemléjében megállapítja — a későbbiekben holt vágány maradt. Pereterski a későbbiekben a hagyományos nemzetközi magánjogot látta modernizálandónak, — kiterjesztvén ennek körét a nemzetközi elem feltételezésével született anyagi jogi normákra is. Az pedig, hogy ez a jogterület a polgári jog vagy a nemzetközi jog része-e — mint *Kalensky* is megállapítja —, eldöntetlen maradt. *Uszenko* a nemzetközi

közjog oldaláról vitatta, hogy minden, amit államközi szerződésben szabályoznak, emiatt már a nemzetközi közjog része lenne, mert így elveszne e joganyag tulajdonképpeni specifikuma, hogy ti. vagyoni—kereskedelmi—civilisztikai viszonyokról van szó. E joganyag így kívül esett a szovjet nemzetközi jog tudományának érdeklődésén. A Pereterski-féle koncepció is elejtette közben azt a fonalat, amely a „nemzetközi vagyonjog"-ban még benne lett volna, ti. a nemzetközi áruforgalmi megállapodások és áruszállítások, a nemzetközi bank- és hitelügyletek, a nemzetközi gazdasági és gazdálkodó szervezetek joganyagát. A Lunc-féle koncepcióban ez eleve sem volt benn, Lunc új tankönyve szerint ma sincs benn *(Lunc—Maruseva)* és a belső polgári jog is negligálta. Ahogy viszont a nemzetközi gazdasági kapcsolatoknak ez a terrénuma erősödött, növekedett azoknak a monográfiáknak a száma, amelyek komplex szemléletben az adott problémák minden jogi oldalát érdeklődési körükbe vonták *(Boguslawski, Altsuler, Pozdnakov)*. Így néz ki a hatvanas évek és a hetvenes évek fordulóján a tények lázadása a szovjet jogirodalomban: Jogági keretek védelme, tágítása, feloldása, rendszerbeli differenciálódás, nyitás a gyakorlat igényei és ezáltal a komplexitás felé.

b) Mi történt közben a többi szocialista országban?

Réczei László a magyar jogi irodalomban és kifelé is a klasszikus nemzetközi magánjog önálló jogági mivoltát védte, egyes helyeken gyakorlatilag teret engedve nemzetközi és belső polgári anyagi jogi normáknak is, és implicite azért nem kizárva, hogy az új viszonyokkal valami új rendszerezésben majd valamit tenni kell. Lényegileg ebben az elvi rendszerben jelenik meg 1968-ban a román nemzetközi magánjogi tankönyv is. *Wiemann* volt az első, aki 1958-ban a klasszikus nemzetközi magánjog fogalmának feloldásával a „nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogá"-ért szállt síkra, amely a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat alakító belső állami és nemzetközi (főleg anyagi jogi, és nemcsak polgári jogi) jogalkotás összességét fogná át. Ez a kelet—nyugat kapcsolatokra is kiterjeszkedő elmélet azonban azóta valahogy „magára maradt", bár indítékai ma is adottak lennének, olvasható legújabban az NDK jogi sajtójában.

A csehszlovák, a lengyel és a magyar nemzetközi magánjogi irodalomban közben a hatvanas években, amikor a tények már lázadtak, de egyelőre a civilisztikai tárgyú közvetlen jogrendező, tehát belső és nemzetközi anyagi jogi normák képében egy másik koncepció hódított teret. Nevezetesen az anyagi joggal feldúsított nemzetközi magánjog. Eszerint a nemzetközi magánjog fogalmi körébe tartozik a kollíziós jogi, tehát klasszikus nemzetközi magánjogi normák mellett mindaz a közvetlenül jogrendező anyagi jogi, de civilisztikai természetű norma, amely a kollíziós jog egyes intézményei mögött megjelent, ezeket jórészt kiüresítette, mert helyükbe nemzetközi anyagi jogi jogegységesítés folytán meghatározott relációkban anyagi jogi normák léptek. Ez a koncepció közös lényege, bár szerzőnként nem jelentéktelen mutációval. *Világhy Miklósnál* doktrinális rendszerű jogterületről van szó. *Szászy István* önálló jogágat tételez. Gyakorlatilag ezt vallja a lengyel *Jakubowski* is, míg a csehszlovák *Kalensky* ugyanezt beható elméleti elemzéssel teszi, egyik sem ellentmondás vagy engedmények nélkül. Azzal érvelnek, hogy ezek a normák is külföldi elem feltételezésével születtek, jelentőségük többnyire súlyosabb, mint a kollíziós szabályoké, szoros összefüggésben is vannak a kollíziós normák összességével, mert nem teljes anyagi jogi szabályozottság esetén mindig a kollíziós megoldásra kell visszatérni, és hogy csak a szabályozás módszere, ami a kollíziós jogot önállóvá tenné, elégtelen rendszerezési elv, az érintett társadalmi viszonyok szélesebbre nyúló funkciójára is tekintettel kell lenni. A be nem vallott indokok: mindenféle oktatás-tervezési, tudományos bázis-hiány okokból, továbbá számos szubjektív tényező folytán ezt az egyébként szükséges és fontos jogi matériát „hirtelen" nem lehetett jobb „név alatt eladni". Ehhez járult az az általában érvényesülő jogi jelenség is, hogy az új tartalom nemegyszer meglevő formák keretei között bontakozik ki, és csak bizonyos további mennyiségi erősödéssel párhuzamosan tör új formákra.

Az ilyen *tág értelemben felfogott nemzetközi magánjog* kritikáját illetően itt csak néhány olyan körülményre utalok, amellyel ez a koncepció nem nézett szembe, illetve nem tud megbirkózni. Az egyik, hogy minden elnevezésbeli és más vita ellenére a klasszikus nemzetközi magánjog mind a szabályozás tárgyából, mind a szabályozás módszeréből adódó ugyancsak „klasszikus" ismérvek szerint egyértelműen elhatárolódó önálló jogág. Ezt csak megerősíti az a tény, hogy saját általános része van, amelynek tételei — mint a matematikában a zárójelen kívüli érték a zárójelen belüli minden tagra — a különös részbeli szabályok összességére is vonatkoznak, és ezáltal jól záró rendszer jön létre. Van elég zavar vizsgált területünkön, miért a tiszta helyzeteket is megzavarni? A szabályozás tárgyának túlzott kiemelése végül is jogágilag parttalan célszerűségi eredményekre vezet. Ez lehet helyes, csak ne nevezzük jogágnak, ha nem az. Egyszerűen elképzelhetetlen, hogy egységes — már mint ilyen széles értelemben vett — nemzetközi magánjogi fogalom követelményei mellett bármilyen tankönyv, monográfia, azaz valamilyen tudományos rendszer arányos mértékben át tudja fogni az összes kollíziós normákat, a nemzetközi eljárásjogot, a külföldiek belföldi jogállását, majd mindazt a belső és külső

eredetű anyagi jogi normát, amely külföldi elem feltételezésével született; a gyámság és a munkajogi kollíziós szabályok mellett minden olyat, mint pl. a nemzetközi fizetési formák, a szerzői jog, a szabadalmi jog, a tengeri és légi fuvarozás, a devizajog, az államosítás, a nemzetközi vételi és más szerződések, egy nemzetközi kereskedelmi törvénykönyv a vállalatok nemzetközi mozgásának, a külföldi beruházások joganyagát, és a felsorolást még folytatni lehetne. A szóban forgó koncepció művelői természetesen nem is tudtak idáig elmenni. Végül is a kollíziós jog rendszerére építettek, ennek egészét nyújtják, majd — a gyakorlat igényeinek függvényében — egyes intézmények körében a feldolgozást részletesebb anyagi jogi térré is alakítják.

Ez még így el is ment volna. A legjelentősebb körülmény azonban, amivel ez a koncepció nem számolt, ami már e parttalanabb nemzetközi magánjogi koncepció fogalmát is szétzúzta, vagy legalábbis erősen támadja: az *újabb tények újabb lázadása*, mintegy a második hullám. Nevezetesen az utóbbi évek sajátossága a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban: minőségileg új kooperációs formák tömeges megjelenése (kooperációs szerződések, nemzetközi beruházások, közös gazdálkodó szervezetek stb.) és mindezekben az államok masszív szabályozó-résztvevő-irányító szerepe általában, és ennek regionális nagy rendszerekké formálódása a nemzetközi gazdasági integrációban különösen. Ez a második hullám aztán gátat szakított, a folyam szélessé vált, amelyben már csak szinte valamennyi jogág együttes erejével lehet biztosan evezni. De valami rend — mint minden nagy forgalmú folyamon — itt is kell.

c) Ez vezetett a *nemzetközi gazdasági jog* koncepciójának megjelenésére. E koncepciónak — bár lényeges rendszeralkotó ismérvei és indítékai azonosak — legalábbis három jelentősebb változata van.

ca) Az általánosabb *Blagojević* felfogása, amely a nemzetközi gazdasági jogot nemcsak a szocialista országok új típusú gazdasági kapcsolataira vonatkoztatja, hanem egyetemes igények hordozójává teszi. Általánosabb a szónak abban az értelmében is, hogy okfejtésében hol „új jogi diszciplínának", hol „új jogágazatnak" minősül, és a végén pedig azzal összegez, hogy „átfogó nemzetközi gazdasági jogi *szemlélettel* (kiemelés tőlem, MF) kell harcolni a klasszikus nemzetközi közjog és más tradicionális jogágak fedezéke mögé bújó, visszahúzó reakciós erőkkel szemben". Felfogásának rendszerképző elemében a lényeg, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban forradalmi átalakulással van dolgunk (integráció, nagy állami és vállalati szintű kooperáció, államok és a nemzetközi gazdasági viszonyokat átalakító nemzetközi gazdasági szervezetek szervezeti élete és aktív gazdaságpolitikai-gazdasági tevékenysége stb.), amelyekben a hagyományos jogágazatok erőltetett elkülönültsége egyrészt anakronizmus, visszahúzó erő, másrészt olyan szabályok összessége, amelyek nagy részükben a fejlett tőkés országok érdekszolgálatára születtek; ezzel szemben csak a különböző szabályozási formákat (a nemzetközi jog, pénzügyi jog, magánjog, igazgatási jog, gazdasági jog, munkajog megfelelő elemeit) globálisan egyesítő nemzetközi gazdasági jog képes a megváltozott új viszonyokat kifejezni és szolgálni. Ami pedig az így felfogott nemzetközi gazdasági jog egyetemes igényű tárgyi kiterjedését illeti, ezt a következő elemek adnák: a nemzetközi gazdasági viszonyokat alakító nemzetközi gazdasági szervezetek organizmusa, statútuma és tevékenysége; a nemzeti „szintek" viszonya az előbbiek szerinti és más nemzetközi szabályozó rendszerekhez; a nemzetközi gazdasági és pénzügyi kapcsolatok feltételrendszerének újrafogalmazása; a volt gyarmati országok és a fejlett országok gazdasági kiegyenlítődésének jogi eszközei, a fejlődő országok segítése nem hagyományos jogi eszközökkel, az utóbbiakat eddig a fejlett országok diktálták; a világkereskedelmi konferenciák elveinek jogintézményekké fogalmazása; a hagyományos nemzetközi kereskedelmi vagy magánjogi intézmények, illetve ezek modernizálása.

cb) Boguslawski nemzetközi gazdasági joga nagyon egyértelmű fogalmazásban önálló tudományos diszciplína és komplex jogágazat. Bár nem nevezi szocialista nemzetközi gazdasági jognak — mint alább láthatóan Seiffert —, tárgyalt és átfogott tematikája azonban igazában a KGST-országok viszonyaira korlátozódik. Koncepciója a következő elméleti érvelésre épül. A lényeg a szocialista országok közötti új típusú gazdasági együttműködésben jelentkező jogviszonyok sajátosságában van. E sajátosságokban a sokféleség az egyik döntő elem, már mint tervkoordináció, szakosítás és kooperáció, tudományos és műszaki együttműködés, pénz- és valutaviszonyok, vállalatok különféle együttműködése, állami szervek konkrét gazdasági — irányító és operatív — együttműködése, közös beruházások, illetve mindezekben az állam különlegesen fontos szerepe. A másik döntő elem (tulajdonképpen már az előzőkből is folyik), hogy ebben a sokféleségben mindig szükségképpen együtt van az állami szervező és ezek vagyonjogi, polgári jogi oldala. A szocialista országok nemzetközi gazdasági jogviszonyait tehát az az összefonódó jogviszonyösszesség adja, amely az államok, állami szervek, szervezetek és vállalatok között jön létre. Bár az ezeket a jogviszonyokat szabályozó normák különböző jogágak területéről adódnak, szoros együttalkalmazásuk mellett minőségileg új kategória áll elő: a nemzetközi gazdasági jogi jogviszonyok és ebből folyóan jogrendszertanilag a nemzetközi gazdasági jog komplex jogágazata, tudományosan pedig ennek önálló diszciplínája, amelynek tárgya éppen ez a bizo-

nyos komplex jogágazat és az ennek körében érvényesülő törvényszerűségek feltárása lenne. Az így tételezett nemzetközi gazdasági jogi diszciplína általános része a tárgyat, módszert, jogalanyokat fogná át, míg különös részében a következő kérdések helyezkednének el: államközi tervkoordináció, specializáció és kooperáció, együttműködés a tudományos kutatás és technika területén, fuvarozási és távközlési együttműködés, szorosan vett külkereskedelmi kapcsolatok, állami szervek közvetlen együttműködése beruházásban és közös intézményekben, hitel- és pénzügyi kapcsolatok, ipari tulajdon, külföldi munkaerő alkalmazása, a nemzetközi gazdasági viszonyokban részt vevő jogalanyok felelősségének növelése, jogviták szabályozása.

cc) Míg *Boguslawski* szerint önálló, tehát nemcsak komplex jogágazatról majd akkor lehet beszélni, ha a gazdasági integráció folyamatában a gazdasági integráció természetéből és megvalósulására elégséges mennyiségű jogi matéria jön létre, addig az NDK jogirodalma a nemzetközi gazdasági jog önálló jogágiságát már ettől a szemponttól sem engedi vitatni. Valamely jogágazatnak — mondják — nemcsak a már meglevőt kell regisztrálnia, nemcsak akkor van, ha már minden eleme kész van. Ha ezt vallanánk, a szocialista jog alkotó funkcióját vitatnánk. A szocialista nemzetközi gazdasági jog — itt már kifejezetten a szocialista nemzetközi gazdasági jogról van szó — ebben a koncepcióban tehát már létező önálló jogágazat és tudomány-ág: a szocialista gazdasági integrációt kifejező jogág és diszciplína. E jogág jogalanyai az államok, nemzetközi közjogi természetű alanyok, mindenekelőtt a KGST mint olyan, nemzetközi ágazati szervek, állami szervek, valamint nemzetközi és belső gazdálkodó szervezetek. E jogalanyok együttműködési viszonyait szabályozó, tradicionálisan különböző természetű normák integrációs együtthatásának jogalkotói és jogalkalmazói teleológiája — a különös, a jellegadó. Jogforrási oldalról a KGST-országok által együtt megállapított vagy egységes érvényesülés igényével tervezett joganyagról van szó, amely a közvetlen szabályozás uralma alatt áll. Mint Boguslawski, itt is kiemelik, hogy „a tulajdonképpeni újdonság a tervezési és csereviszonyok komplex szabályozásában . . . , a szervezeti és vagyoni viszonyok összefonódásában van". Konkrét tárgyi spektrumát illetően ez a szocialista nemzetközi gazdasági jog a nemzetközi munkamegosztásból és kooperációból az anyagi és szellemi javak cseréje és forgalma területén kibontakozó gazdasági integráció során keletkező viszonyokat szabályozza, közelebbről a következő kérdésekben: gazdaságpolitikai prognózisok, termelési tervek, műszaki-technikai fejlesztés koordinálása és egyeztetése; specializáció—kooperáció—szabványosítás; külkereskedelmi tervek koordinálása; beruházások koordinálása és közös vállalatok alapítása; csereviszonyok és ezek feltételrendszere, beleértve az árképzést és a vállalatközi áru—pénz-viszonyokat; fizetési rendszer; szállítás; államközi irányító szervek és ezek tevékenysége; különböző nemzetközi szervek statútuma; kereskedelmi és hajózási egyezmények stb.

Időközben megjelent egy másik „keresztmetszetű" nemzetközi gazdasági jogi koncepció is az NDK-ban, amely „Aussenwirtschaftsrecht" („külgazdasági jog") névvel nemcsak formális megnevezésbeli különbséget mutat, hanem tartalmában is más, mint a Seiffert-féle koncepció szerinti nemzetközi gazdasági jog: lényegileg a külkereskedelmi ügyletek gazdaságjogias szemléletű belső NDK normarendszerét öleli fel (az irodalomban: *Wirtschaftsrecht und Aussenwirtschaftsrecht*). Így az NDK-ban a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogát több jogág is tárgyalná, egyebek között a szocialista nemzetközi gazdasági jog, a külgazdasági jog és a nemzetközi magánjog.

A három világ — a szocialista, tőkés és fejlődő országok — mezsgyéjén, illetve ezek kapcsolatában és sok ellentmondásban fejlődő viszonyaiban jelent meg az *Új Nemzetközi Gazdasági Rend* — döntően a fejlődő országok feszítőereje és szocialista országok támogatása folytán — normatív rendszerbe is foglalt képe; egyrészről az ENSZ rendkívüli közgyűlésén elfogadott „Deklaráció az Új Nemzetközi Gazdasági Rendről", másrészt a XXIX. (1974) közgyűlésén elfogadott „Charta az államok gazdasági jogairól és kötelezettségeiről". Ezek az okmányok és az új világgazdasági rend létrehozására irányuló törekvések sok szempontból döntő események — a jogra nézve is. Egyrészről jelzik a világgazdasági korszakváltás tényét és a jövő új elemeit. Másrészről kifejezésre juttatják, hogy a világgazdasági kapcsolatok és folyamatok progresszív alakulása messze több, mint csak a polgári, illetve kereskedelmi jogi intézmények optimalizálása, itt az állami-közjogi irányításnak döntő szerepe van és lesz. Jelen címszó oldaláról nézve most e dolgokat, le kell szögezni, hogy eddig sem tartalmilag, sem rendszertanilag a jogtudomány nem sokat asszimilált ezekből a jogi fejleményekből; ami a magyar irodalomban található, az a közgazdasági irodalom aktív reakciója. Az azonban bizonyos, hogy univerzális és normatív jogi dokumentumokról van szó, amelyek a világgazdaság alakuló jogi rendjét is egyfajta új szintézisbe foglalják, és amely bizonnyal több lesz, mint minden eddigi szintetizáló kísérlet.

3. A lázadás felfogásának általános tapasztalatai.

Az általános tapasztalatok összegezése és a szinte természetszerűen adódó következtetések körében előbb *néhány tapasztalati tényt* kell megfogalmazni.

a) A tények lázadása a korábban hagyományos jogági rendszereket, illetve az erre vonat-

kozó hagyományos nézetrendszereket valóban jelentősen megrázta, erjedésnek indította.

b) A nemzetközi magánjogra nézve a tények lázadása e jogág és diszciplína sorsáig menően teljes volt, ami az újrarendeződés objektív kényszerével járt.

c) E jogterület tudományának — az előbbiekből folyóan — objektíve szükséges feladata, hogy a tényeknek a mennyiségi és minőségi változásokban megjelenő lázadását ésszerű és konstruktív rendszerbe átvezesse.

d) Még az elvileg pragmatista common law jogi gondolkozás sem tagadja, a kontinens, különösen a szocialista országok jogtudománya pedig kifejezetten vallja, hogy az elméleti igényű rendszerezés nemcsak tradicionális értéke és általában lényeges eleme a jogtudományi megismerésnek és az oktatásnak, de a valóságra hatni akaró gyakorlat és a gyakorlat tudatos alakításában is jelentős tényező.

e) Tudományelméletileg nézve a megindult jogtudományi erjedés, a különböző értelmezések és koncepciók megjelenése egyrészről a mögöttes társadalmi valóság természetes és szükségszerű kísérőjelensége, másrészről két egymásba fonódó szakasza az adott tudományág fejlődésének. Az egyik — az első — szakasz az, amelyre egyrészről az új jelenségek megjelenése, tudomásulvétele és vizsgálata, másrészről az jellemző, hogy a tudomány az új jelenségek értelmezésére, elméleti megragadására fogalmakat épít, kezdeti általánosításokra törekszik. Az elmélet- és rendszerépítésnek tudományelméleti értelemben vett második szakaszában a fogalmak pontosítása, újabb ténybeli fejleményekhez viszonyított adekvát megfogalmazása és ezekre építve a lehetséges mértékig koherens elmélet, illletve rendszer kiépítése bontakozik ki. Alighanem vitathatatlan tény, hogy a jogtudomány az adott területen e második szakasz sűrűjében áll.

f) Tény és valóság viszont az is, hogy a vázolt elméleti reakciók és koncepciók jelentősen eltérnek, a sokféleség képét nyújtják: a tényeket sokféleképpen értelmezik, ebből eltérő koncepciókra jutnak, aminek különböző okait vizsgálni *(Mádl)* itt messze vezetne.

Az *egyezésekről és eltérésekről* szólva a legáltalánosabb talán az, hogy

a klasszikus nemzetközi magánjog a tények lázadásában teljesen vesztes lett: nem volt képes e folyamatot magába felfogni. Ami viszont ezek után a nemzetközi magánjognak maradt szerepet illeti, ebben már nagy a véleménykülönbség.

A legtisztább képlet az, amely a nemzetközi magánjogot meghagyja annak, ami, illetőleg ami mindig volt: a kollíziós jog minden jelentős ismérv mellett szépen záró rendszerének. Így is van benne mozgás elég. Az, hogy az új viszonyokat kifejező anyagi jogi rendszerekre figyelemmel maguk a kollíziós intézmények és elvek is átalakulnak.

A másik képlet, amely a nemzetközi magánjogba bevisz minden olyan anyagi jogi szabályt is, amely külföldi elem feltételezésével belföldön vagy nemzetközileg született. Ez a képlet aztán tovább bomlik: egyes felfogások szerint ez így egy jogágazat, mások szerint összefüggő jogterület, csak tudományosan egybefoglalt ún. doktrinális rendszer. A még további „hasadás" szerint ennek a fajta általánosabb nemzetközi magánjognak a lényegadó vagy rendszerteremtő eleme a kollíziós jog, míg mások a fősodrot az anyagi jogi szabályozásban és joganyagban látják.

Van olyan rendszerezés is, amely a fentin is még egy kicsit túlmegy, és bizonyos igazgatásiszervezeti elemeket is belevisz az általánosabb értelmű nemzetközi magánjogba (pl. a devizajogot, kicsit a nemzetközi gazdasági szervezetekből), de mennyiségileg nem annyit, hogy a nemzetközi magánjog burka netán teljesen szétrepedjen.

Tulajdonképpen ennek a képletnek a homorúja az a nemzetközi gazdasági jogi, közösségi jogi, vagy nemzetközi kereskedelmi jogi szemlélet, illetőleg a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának kisugárzása, amely az e felfogásoknak megfelelő komplex rendszerekbe a klasszikus nemzetközi magánjogból ott és annyit vesz be, ahol és amennyi az adott jelenség egyik tényleges jogi elemeként ténylegesen megjelenik.

Viszonylag nagy, talán a domináns szólam a bemutatott zeneműben az, amely a *komplexitás vezérmotívuma mellett új formákra, új rendszerekre és új nevekre* is tör. A vezérmotívum azonban jelentősen variálódik.

Van az a *nemzetközi kereskedelmi jogi felfogás,* amelyben bent van — az elméleti parttalanság vádját is vállalva — a nemzetközi gazdasági kapcsolatok egésze. A komplexitás itt pragmatikusan minden, ezért elméletileg általa nem is lehet különböztetni.

Másutt *nemzetközi gazdasági jog* néven a komplexitás legalábbis a komplex jogágazat, ismét másutt ugyanilyen néven önálló jogágazat döntő szerkezeti eleme, míg amott — az integráció szervezeti dinamikájának súlya miatt — sajátos vegyes szakjog területe, közösségi jog néven a klasszikus nyugati gazdasági jog közösségi szintű mutációja.

Egyes nemzetközi gazdasági jogi koncepciók csak integrációs viszonyokra vonatkoznak, mások jogtípusú szélességűek, de ezért pl. Kelet — Nyugat relevancia nélkül, ismét mások egyetemes igénnyel lépnek fel.

A *nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának Wiemann* szerinti fogalma — mint látható volt — ugyan mindent átfogna, ami csak a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra vonatkozik, de kibontatlan maradt, így nem tudni valójában mi is lett volna.

Mindez már átvisz a másik — alighanem szintén döntő, de második rangú, elég általá-

nosan követett, ha nem is mindig megnevezett — motívumhoz, nevezetesen az érintett joganyag nagyságrendjéhez és az adott országok jogi normái közt betöltött jelentőségéhez. Ha ma egy adott ország, illetve jogrendszer számára mennyiségben és súlyban a nemzetközi gazdasági kapcsolatok modern jelenségei komoly méretűek, ezeket a gyakorlatnak (a gazdaság- és jogpolitika különböző intézményeinek) és a jogtudománynak át kell tudni fognia. Ezt valamiféle differenciálatlan totalitásban ésszerűen nem teheti, létrejön a nagy egészen belül az a differenciálódás, amely mellett funkcionálisan célszerű és szükséges részterületeket jelentős erővel átfogni, művelni, rendszerezni, ami önmagában is diszciplína, illetőle rendszeralkotó tényező erejét hordozza. Csakhogy míg ez egyeseknél csak munkamegosztási indok, addig másoknál tudományos diszciplína elhatároló ismérve, ismét másoknál kisegítő (ritkán döntő) jogági kritérium.

Az egyezések és eltérések köréhez kapcsolódóan kell rögzíteni azt a tapasztalatot, hogy sok eltérő koncepció (rendszer, terület, ágazat) azonos név alatt fut, illetőleg sokan az elnevezés gyöngéi címén támadják a név hordozóját. Csakhogy így vitatkozni vagy vitatni valamit alighanem értelmetlen dolog. A fogalommá emelés ugyan lényeges fázisa a tudományos megismerésnek és lényeges eleme tudományos kategóriák használatának. Csakhogy komplex fogalom, és különösen a komplex fogalmak meghatározásánál gyakran vagyunk bajban a szavak bölcsességével. A tömör meghatározások és elnevezések helyesen csak művi értelemben foghatók fel, és azok kifejtett fogalmi tartalmával *együtt* értendők. Irreális olyan követelményt támasztani, hogy a fogalom (jogág, jogtudományi diszciplína, jogterület) nyelvi megjelölésének mindent magában kell foglalnia, és csak a használt szavak jelentését szabad hordoznia. Ha ezt tennénk, akkor pl. nemcsak a nemzetközi magánjog vagy a gazdasági jog megnevezést kellene vitatnunk (az egyiket azért, mert úgymond, sem nem nemzetközi, sem nem csak magán, a másikat azért, mert a gazdaság mindent átfog és ezért nem elhatároló ismérv), hanem pl. a polgári jog elnevezését is, hisz legalább annyira a vállalatok és más gazdálkodó szervezetek joga, mint a polgároké.

4. A tények Magyarországon és jogtudományunk eddigi válasza.

A *tények lázadása Magyarországra* nézve is jelentős, sőt talán az általánosnál is jelentősebb. Magyarország nagyon erős külkereskedelem-orientáltsága mellett ez itt nem is szorul külön igazolásra. Önmagában is kézenfekvő, hogy Magyarország általános világgazdasági kapcsolatait és a magyar külgazdaság számára legjelentősebb gazdasági együttműködési rendszert, a KGST-országok integrációs együttműködését kifejező jogszabályanyag *nagy szabályösszesség*. Ez a tárgyában és tartalmában összetartó, forma szerint több jogág ismérveit viselő komplex joganyag felöleli mindazokat a normákat, amelyek külgazdasági kapcsolatainkat egyrészt belső eredetű szabályokkal, másrészt bilaterális és multilaterális egyezményekkel és más normákkal, harmadrészt pedig a KGST-integrációban megjelenő közös normatívákkal szabályozzák, bizonnyal könnyű elképzelni, hogy pusztán mennyiségileg is sok kötetre rúgó jogszabályanyagról van szó.

Erre a komplex és centripetális szabályösszességre *egyértelmű rendszerezési válasza jogtudományunknak még nincs.* Egy darabig ugyan követte a fejleményeket: a nemzetközi magánjogot váltakozó intenzitással és mértékben feltöltötte döntően civilisztikai és kis részben más természetű normákkal és ezt doktrinális rendszerű tágabb értelemben vett nemzetközi magánjognak nevezte; nemzetközi gazdasági jogot vagy más elnevezésű rendszert hallgatólagosan vagy kimondottan mellőzött vagy ellenzett. Ami még történt, hogy a szóban forgó jogszabályösszesség körébe eső írások, előadások, viták, egyetemi tananyagok egy kis része különböző jogágazatok színei alatt (pl. a KGST döntéshozatali mechanizmusa, nemzetközi pénzügyi jogi viszonyok, külkereskedelmi igazgatás) jelent meg. Ezek azonban nemcsak hogy valamiféle rendszertani teljességre (már mint a külgazdaság adott viszonyainak a kérdéses jogág felől esetleg megragadható teljességére) nem törekedtek, de a mennyiség és az intenzitás oldaláról nézve is messze vannak attól, amire ezen a területen szükség van. Az egész „ügy" így döntően a tágabb értelemben vett civilisztika vagy nemzetközi magánjog gondja maradt, amibe eseti jelleggel „besegítettek" más ágazatok, illetve tudományágak művelői is — az intenzitás elég spontán és általában ugyancsak ki nem elégítő fokán, többnyire amolyan természetesnek vett komplex szemléletben. Ilyen jelleggel monografikus vagy más összegező-áttekintő írások jelentek meg és szolgálták a felmerülő gyakorlati igényeket pl. a külkereskedelmi monopóliumról *(Mádl)*, a nemzetközi vállalati társulásokról *(Sárközy—Fábián)*, a gazdasági integráció egyes jogi kérdéseiről *(Kiss, Mádl)*, a szocialista nemzetközi vállalatról *(Kiss)*, a KGST és a Közös Piac döntéshozatali mechanizmusáról *(Valki, Ustor)*, az Általános Szállítási Feltételekről *(Szász)*, a nemzetközi fizetések jogáról *(Meznerics,)* a nemzetközi kereskedelmi jogi ismeretekről *(Bánrévy)*.

Ezek jelentős eredmények, azt lehetne mondani a tények lázadása ezekben tört utat magának a magyar jog- és közgazdaságtudományban. Mégis aligha lehet helyesnek tekinteni azt az állapotot, amelyben a szóban forgó nagy szabály-összesség jogtudományunk és jogi gondolkodásunkban az elvi-elméleti rendszeralkotás és ennek megfelelő művelés dolgában van. Abban ti., hogy a szükséges komp-

lexitással egyetlen hagyományos jogág sem fogja át, részben a határok tisztázatlansága, részben kapacitás okából, de leginkább azért, mert az adott joganyag egyrészt mennyiségi, másrészt elméleti-rendszertani okokból a maga komplexitásában a hagyományos jogágakban és diszciplínákban nem is férhet el.

Általánosan ismert a magyar jogtudománynak az a ma már elég általános meggyőződése is, hogy ebből a helyzetből *tovább kell lépni*, mind az oktatás, mind a tudományos kutatás, mind pedig számos gyakorlati vonatkozásban — állapította meg erre vonatkozó vitája után az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottsága.

5. Új válasz keresése és az eddigi rendszerek. *A tudományos igényű rendszerépítés fogalmi kereteit keresve* bizonnyal abból kell kiindulni, hogy a tudományos megismerésnek olyan tükrözésre kell vezetnie, amelyben a tükröző közeg a társadalmi valóság következő két döntő eleméből érkező fénynyalábokat szintetizálja és tükrözi. Az egyik azok a gazdasági és jogi tények, amelyeknek lázadásáról szó van. Előttünk van ezeknek nemcsak mennyisége, de az a tény is, hogy az adott gazdasági és jogi realitásokban erős kohézió érvényesül: az áruviszonyt hordozó vállalati és az állami befolyást-irányítást közvetítő igazgatási-szervezési elem együttélése, amely egyrészt történelmi szükségszerűség, másrészt az alkotó továbblépés éltető záloga. Ez az, amelyben a két elem dialektikus ellentétének, harcának és egységének vívódását a jogtudomány eszközeivel is az optimum felé kell fejleszteni. S itt kapcsolódik be a másik döntő elem, amelynek a helyes tükrözésben jelen kell lennie. Nevezetesen a jognak relatíve önálló jellege, hogy a jognak — bár a gazdasági-társadalmi viszonyok kifejezője, így pl. valamiképpen a gazdaság tagozódásának is — önmagában véve is összefüggő kifejezésrendszernek kell lennie, úgy azonban, hogy a tulajdonképpeni fő funkcióját ésszerűen szolgálja, hogy az emberi tudatot helyes akaratlagos cselekvésbe, aktív visszahatásba vigye át. Ha a jogtudományt — mint a jogra vonatkozó általános emberi tudatot — a fenti követelményre tekintet nélkül próbálnánk az aktív cselekvésbe átvezetni, akkor a szabályozás tárgya szerinti ágazatok (gazdasági, társadalmi, politikai, igazgatási stb.) változó sokaságára szabdalnánk a jogot, amely így nem egy önmagában is egységes visszatükröző rendszer, hanem külső impulzusok szerint darabokra hullott tükör lenne, amiben már senki sem igazodnék ki, amiben mindenki látja magát minden darabban, csak azt nem tudja, merre lépjen, mert az eltérő törésszögek mindegyike másmerre mutat. A jogtudomány, ha helyesen akar visszatükrözni és a gyakorlatnak segíteni, nem tud mást tenni, mint a jog relatív önállóságát és belső törvényszerűségét is figyelembe venni.

A vázolt tükrözési-kifejezési eljárás követelményei mellett a nemzetközi magánjog — különbözőképpen tágított formájában nem alkalmas a lázadó tények egészét átfogó, új rendszerbe fogni. Erre elsősorban nem azért nem alkalmas, mert ebben a nemzetközi magánjogot különbözőképpen tágító koncepciók nem egységesek, és idáig részben el sem mennek, hanem azért, amiért nem mennek el idáig. Kézenfekvő ui., hogy pl. a KGST vagy a Közös Piac integrációs normaanyagát nem lehet a legszélesebben értelmezett nemzetközi magánjogban sem felfogni. Még a nemzetközi gazdasági forgalom civilisztikai anyagi jogi matériájával is nehéz megbirkózniuk, holott erre önálló jogág vagy doktrinális jogterület címén, vagy akár csak függelékhalmazok alkalmazása útján legalább elvileg törekszenek. Ezenközben a szabályozásnak nem is egy elemét, mondjuk a módszerét, hanem inkább motívumát hangsúlyozzák, nevezetesen hogy a szabályozás a külföldi elem feltételezésével született. Közben mellőzik, vagy legalábbis nem értékelik, hogy így a szabályozás módszerében — mint általában elfogadott egyik rendszerezési ismérven — végül is nagyon heterogén (direkt szabályozás, kollíziós szabályozás, mellérendeltségi forma és igazgatási elem) formákat „tűrnek" meg, holott éppen e koncepciók védői vannak leghatározottabban minden nem-ortodox (pl. gazdasági jogias) megoldás ellen és a hagyományos módszerek mellett. Miután tehát a szóban forgó joganyag fő sodra sem bele nem férne ebbe a nemzetközi magánjogba, és egy részét még azok a koncepciók sem helyeznék itt el, amelyek a rendszerezési ismérvek csendes vagy kifejezett feloldásával mégis sok mindent idesorolnak, miután továbbá ez rendszerbeli rendszertelenségre vezet ott is, ahol enélkül rend volna, legjobb és elméletileg *legkövetkezetesebb a nemzetközi magánjogot meghagyni annak, ami, elismerni azt a funkcióját, amire született.* Ti. kollíziós jognak, s ilyenként a jogrendszer egyik önálló ágának, amelynek funkciója, hogy jogrendszerek ütközése esetén — egységes anyagi jogi szabályozás hiánya esetén — az alkalmazandó jogrendszer meghatározására vezessen. Az általa átfogott társadalmi viszonyok a nemzetközi személyi és vagyoni viszonyoknak az a területe, amelyek anyagi jogában általában az áruforma, illetőleg az egymás mellé rendeltség érvényesül, amire nemzetközi magánjog névvel két további elkülönítő elem épül. Az egyik a közvetett szabályozás módszere, a másik, hogy az így képződött jogágnak általános részbeli és különös részbeli normatív és elméleti tételei folytán zárt hierarchikus rendszere van. A korábbi nézetek és szempontok mellett itt ez utóbbinak adnék még különös hangsúlyt. A normatív értelemben vett általános szabályok átfogják a különös szabályok egészét. Ezek az általános szabályok mint általános szabályok mással nem helyettesíthetők és a különös szabályok ezekkel együtt funkcionálnak. Amely jogszabályösszességnek ennyire egyértelmű elő-

története, társadalmi és jogi rendeltetése, továbbá ilyen zárt szabályozási módja van, annak önálló jogágiságát elvitatni tudományosan alig lehet.

Az más kérdés, hogy az így felfogott nemzetközi magánjog különösen a gazdasági kapcsolatok területén jelentősen visszaszorult. *Általános végső megoldásként* azonban itt is jelentős. Az is más kérdés, hogy a nemzetközi magánjog a tények lázadásával, mindenekelőtt az anyagi jogi intézmények tartalmi változásával, szintén jelentős változáson megy keresztül, és Magyarországon éppen e megváltozott viszonyok közepette került sor átfogó kodifikációjára.

Mindez nem változtat azon, hogy a fenti (és eredeti) értelemben felfogott nemzetközi magánjog ebben a felfogásban viszonylag optimálisan felel meg a tükrözési követelményeknek: a társadalmi valóság egy oldalát az alapul fekvő személyi és forgalmi viszonyokra épülve az alkalmazott szabályozás sajátosságaival fejezi ki, és ezzel a társadalmi cselekvés (oktatás, tudomány és gyakorlat) céljára a maga körében világos tartalmú eszközrendszert nyújt.

Hát ha a nemzetközi magánjog a tények lázadásának uralma alá vételéből imigyen kiválik, akkor jogág-e, jogágak-e, vagy minek nevezhető az a szabályösszesség, amely Magyarországra nézve is döntő része a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának?

A válasz az említett helyes tükrözés követelményeiből adódóan az, hogy *nem ölti önálló jogág formáját*. Ennek a megállapításnak feltételezett helyességében másodlagos az a körülmény, hogy amint láttuk, a szóban forgó jogi matériát nemzetközi kereskedelmi jog, nemzetközi gazdasági jog, szocialista nemzetközi gazdasági jog stb. elnevezésekkel nagyon eltérő tartalommal teszik a különböző szerzők komplex vagy önálló jogággá.

A tagadás főoka abban a már elmondott körülményben van, hogy a rendszerépítő elméletnek nemcsak az adott gazdasági jelenség elkülönítő önállósága (a nemzetközi gazdasági kapcsolatok centripetális erőktől uralt joganyaga), hanem az alkalmazott jogi szabályozás jogi sajátosságai oldaláról is helyesnek kell lennie.

Az igaz, hogy a szóban forgó vegyes joganyagban lényeges elemek okozzák az összetartozást: a gazdaság adott ágazatának „vezérléséhez" szükséges koherens ismeret- és eszközigény; a vállalati szintű gazdasági mozgásnak nemzetközi és belső szervezeti és igazgatási dinamikától való feltételezettsége, ami ma jellegadó új sajátossága a nemzetközi operatív gazdasági kapcsolatoknak is; az e kiindulópontból szervesen adódó jelenség, hogy a jognak különböző ágai szerinti eszközöket komplex együtthatásban kell működtetni; számos átfogó normatíva önmagában is komplex, és kihat később keletkezőkre (pl. a Komplex Program, hogy csak egyet említsünk) stb. Bizonyos, hogy mindezek által új minőség jön létre. Kérdés azonban, hogy *jogági* értelemben is új minőség jött-e ezáltal létre. S itt kell — a helyes megismerés, a gyakorlati tisztánlátás és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlődésének optimális jogi „vezérlőrendszere" végett — nemet mondani. Ez *nem csak elnevezési kérdés*. Mi lesz, most egyelőre csak a nevek és formai fogalmak szintjén, a hagyományos jogágak megjelölése, ha egy más jellegű jelenségcsoportot is jogági attributumokkal ruházunk fel? Ha az elem-besorolást adjuk az elemekből képződő vegyületeknek, akkor vagy tudománytalanul összezavarunk mindent, vagy az elemeknek kell más nevet adni. Nincs itt más kiút, mint azt tartani jogágnak, ami valóban az. És hogy egy jogág mi, arról a nemzetközi magánjog kapcsán fentebb már volt szó. Ennek folytatásaként az az állítás, miszerint a szóban forgó joganyag a szabályozás módszere, egy normatív értelemben vett esetleges általános rész alkalmazhatósága egyes elemeinek mire való alkalmassága, esetleges egységes kodifikálhatósága tekintetében nem egynemű, és ezen a címen sem alkalmas jogági formát ölteni, további bizonyítás nélkül is kézenfekvő.

Továbbá: bármennyire komplex valamely kisebb vagy nagyobb nemzetközi vagy belső eredetű jogszabály, abban az *egyes jogági elemek ebbeli sajátosságukat végső soron nem vesztik el*, fő szerepüket, hogy individuális elembeli mivoltunkkal járulnak hozzá az adott vegyülék létrejöttéhez, nem tudják elveszteni, sőt a komplexitás okozója nem is akarhatja, hogy elvesszenek, mert ettől a perctől nem tudná, milyen eszközökkel dolgozik, mert ez kiszámíthatatlan zavart okozna. Egy norma jogi mibenlétét illetően, dogmatikai szerkezetének tartalma szerint, ha értelmes elemeire bontjuk, vagy polgári jogi természetű, mert a megfelelő szankciókkal a felek egymás mellé rendeltségét tételezi, vagy igazgatási jogi természetű, mert fölé- és alárendeltséget tételez az ennek megfelelő szankciókkal, vagy büntetőjogi természetű a büntetőjog szankcióival, vagy nemzetközi közjogi természetű a nemzetközi közjog meghatározott alanyi körével, szankciórendszerével és eljárási rendjével stb. Nem arról van szó, hogy akár egyetlen paragrafusban ilyenek nem lehetnek együtt jelen, pl. hogy valamely nemzetközi elemet tartalmazó szerződés érvényességéhez a polgári jogi érvényességi kellékek mellett különböző nem polgári jogi szankciók terhével külkereskedelmi-igazgatási, illetőleg devizajogi engedélyek is szükségesek. Ezek együttes szereplése egy meghatározott paragrafusban nem teszi nem polgári jogivá az egyik és nem igazgatási jogúvá a másik elemet. Nagyon is tudni kell, hogy melyik mennyire nem a másik vagy valami harmadik. Azt is tudni kell, hogy mindegyik mögött ott él, és esetenként alkalmazandó is egy-egy nagy anyagi és eljárásjo-

gi, vagy nemzetközi magánjogi szabályösszesség a maga általános és különös normáival. Ugyanez áll valamely nagyobb olyan normakomplexumra is, amelyben (törvényben, egyezményben stb.) mondjuk jellegmeghatározóan döntően polgári jogi szabályok vannak, de számos eljárási jogi, nemzetközi közjogi, munkajogi, igazgatási jogi vagy büntetőjogi szabály kíséretében. A Nemzetközi Gazdasági Szervezetek KGST Mintaszabályzatában pl. mindezek jelen vannak. Mindezek *a különböző elemek jelen vannak, együtt hatni hivatottak, de minbenlétük azonosságának és ezen azonosság akcióképességének megőrzésével!* A polgári jogi és nemzetközi közjogi elemek sajátosságainak nagyon is határozott tudatával és elhatárolásával és ennek megfelelő komplexitással alakulnak továbbá pl. azok a KGST-feltételek, amelyek az államok gazdasági kötelezettségvállalásáért való anyagi felelősséget tárgyalják

Gondolatsorunk zárókövetkeztetése ezek után csak a következő lehet: a szóban forgó joganyagot ennek komplexitása, szimbiotikus vegyület jellege valami új *jogággá* nem teszi. *Valami más lesz az, amivel az új minőség illethető.* Ez a más, a szóban forgó keresett új válasz — aminek, már mint indokoltságának az alábbiakkal kiegészítve kellene a lehetséges teljességre jutnia — a következő: Magyarország nemzetközi gazdasági kapcsolatainak szóban forgó jogszabályanyaga *a szabályösszesség súlya, a szabályozás sajátosságai és funkciója révén összefüggő komplex jogterület, amely tudományosan önálló diszciplína, elnevezésben pedig a „nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga" nevet vonzza.*

II. Az új válasz: a „nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga" — fogalmi köre és tárgyának főbb tartalmi elemei. 1. A „nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának" fogalmi köre. 2. A „nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga" tárgyának főbb tartalmi elemei.

1. A „nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának" fogalmi köre.

A fenti leíró-kifejtő meghatározás a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogát most már a fogalmi megnevezés szintjére emeli. Ez azt is jelenti, hogy meghatározott fogalmi jegyek jelentése szerint értendő. Ezek a következők:

a) Normatív oldal indokai:

Az első elem a *fogalom normatív oldalára*, a jogterület jellegére, jelesül arra vonatkozik, hogy a szóban forgó joganyag a *szabályösszesség súlya, a szabályozás sajátosságai* és funkciója révén összefüggő komplex jogterület (arról, hogy miért nem jogág, fent már volt szó). Az indokok:

aa) Az adott jogszabályösszesség mennyisége és kiemelkedő *jelentősége* viszonyaink között bizonnyal nem vitatható.

ab) Az is nehezen vitatható, hogy ez a jogszabályösszesség a maga komplexitásigényével a jogágak között az említett körülmények folytán nagy részben gazdátlan.

ac) Az összefogó elemek egyike, hogy döntően *vagyoni-gazdasági viszonyok* adják a szabályozás tárgyát.

ad) Már részben a szabályozás sajátosságaihoz tartozik a kérdéses gazdasági-vagyoni viszonyok egy további oldala, ti., hogy *nemzetközi* gazdasági-vagyoni viszonyokról van szó, és ezért a szabályozás mindig valamely *külföldi elem* feltételezésével születik és alakul.

ae) A döntő indokok egyike azonban a jogi szabályozásnak az a sajátossága, hogy a nemzetközi gazdasági folyamatok szabályozása ma jellegzetesen a jogágilag különböző természetű normák együttese révén történik. Ez folyik a nemzetközi gazdasági kapcsolatoknak abból a mai jellegadó sajátosságából, hogy a gazdasági kapcsolatok megvalósulását kanalizáló polgári jogi vagy kereskedelmi jogi formák csak azoktól a formáktól feltételezetten élnek és funkcionálhatnak, amelyek útján az állam, illetve államközi gazdaságpolitikai intézmények a maguk nemzetközi gazdaságszervező (irányító, befolyásoló és operatív) funkciójukat megvalósítják. Ez áll egy-egy konkrét tranzakcióra is: pl. egy Általános Szállítási Feltételek szerinti vétel, vagy Kelet—Nyugat kooperációs szerződés is több jogágú szabályozás komplexumán megy át. A szerződés része belső engedélyezési (végül is tervezési) mechanizmusoknak, polgári jogi formát öltve nemzetközi polgári vagy kereskedelmi anyagi jogi fázisba jut, aminek során találkozik kontingens, vám- és más államközi feltételrendszerekkel, a fizetések körében deviza- és nemzetközi elszámolási szabályokkal, esetleg kollíziós joggal stb. De így van ez nagyobb egyedi államközi vállalkozások esetén is. Csak egy példa: az Adriai olajvezeték vagy az Orenburgi gázvezeték államközi és vállalatközi szerződések, belső gazdaságigazgatási intézkedések összefüggő komplex rendszerében valósul meg, az államok az általános kötelezettségvállalásokon, az államterület adott részének a szuverenitásból folyó biztosításán túl vállalják a megfelelő beruházó vállalatok létrehozását, ezek funkcionálásaihoz a megfelelő polgári jogi mechanizmus működtetését.

af) Itt kapcsolódik be a döntő indokok egy másika. Az nevezetesen, hogy a szimfonikus zenekar és egy-egy instrumentumösszesség nemcsak ismeretelméletileg, mintegy a maga statikus mibenlétében, hanem funkciójának, hatásának, működtetési szempontjainak, célszerű működési elveinek, azaz a dinamika oldaláról is más minőség. Más és sajátosan összetartozó koherens egység. Átfogja mindazokat az elveket és módszereket, amelyek az egyes egynemű elemek mibenlétére és működtetésére, a különböző egynemű elemek egymáshoz való

racionális és célszerű viszonyára, a különböző elemek különféle összekapcsolásának az egész egységhez való viszonyára, az egész egység közvetlen és — főbb összefüggésekben — általános céljaira és hatásaira vonatkoznak. Mindezekért mind az alkotóművésznek, mind a karmesternek, tehát a jogalkotásnak és a jogalkalmazásnak át kell fognia mindezek ismeretét. Ezt csak ezek értelmes rendjében tudja megvalósítani. Ez a rend a nemzetközi gazdasági kapcsolatok komplex jogterülete, amely nem egy kódex törvényes rendszerében áll, hanem egy elméletileg igazolt rendszer egységében és differenciáltságában jut kifejezésre. Ebben a nemzetközi gazdasági kapcsolatok koherens fejlesztésének céljára komplex összefüggésben egyszerre jelennek meg:

— Gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődéséből adódó, az adott területre vonatkozó általános gazdaságpolitikai tendenciák és törekvések.

— Az ország nemzetközi gazdasági kapcsolatainak nemzetközi politikai, gazdasági és tudományos-technikai feltételrendszeréből adódó tendenciák és törekvések.

— A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogában megfogalmazott általános elvek és ezek dinamikája, a részterületeken való érvényesülése.

— A nemzetközi gazdasági kapcsolatok alakításában döntő szerepet játszó alanyok és ezek szerepe: mindenekelőtt az állam, az integrációs szervek a szocialista gazdasági integrációban, más — gazdaságpolitikát vagy gazdaságpolitikát *is* csináló — nemzetközi szervek, az államközi gazdálkodó szervek, végül a sui generis vállalati szint alanyai.

— A jogágilag különböző területekről adódó vagy ötvöződő belső és nemzetközi eredetű jogszabálykomplexumok.

ag) Már a fentiekben is benne van, de elkülöníthető indokként is megragadható az az egységteremtő körülmény, hogy az adott szabályösszesség egészében számos olyan normatíve is megfogalmazott általános elv is megjelenik, amely az egész joganyagot átfogja (amilyen pl. az egyenjogúság és a be nem avatkozás elve, az előnyök kölcsönös biztosításának elve, a nemzeti vagyon felett való szuverén rendelkezés elve, a legnagyobb kedvezmény elve, a külkereskedelmi monopólium stb.); ezek csak erősítik azt a tételt, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga viszonylag elkülönülő, összefüggő komplex jogterület.

b) Határok, határszéli együttműködés, belső differenciálódás.

A *jogterület* szó fenti jelentésével — a be- és kitüremkedő széleivel, változó mélységű bizonytalan határsávjával — segít bennünket akkor, amikor most egyik további tényleges kérdésre keressük a választ: hát *hol is a határa ennek a komplex jogterületnek?* A szó bölcsessége is jelzi: van egy belső területrész, a jogterület törzsanyaga, és vannak határszéli területrészek, amelyeken jogterületünk már a szomszédos területekkel ölelkezik, itt többet, ott kevesebbet foglalva el vagy adva át a szomszédoknak.

Konkrétabban: hogy a lázadás folytán milyen tények kerülnek erre a területre, főbb vonalaiban láttuk. Itt a kérdés most már az, hogy a kérdéses joganyagok mindene-teljessége tartoznék-e ide, és hogy ez a joganyag csak e terület „illetékességébe" tartozzék-e? A válasz: nem.

Az idetartozás, illetve a törzsanyag elvi határai a mondottak szerint: a termelés, fejlesztés, forgalom és kereskedelem internacionalizálódási folyamatát kifejező kereskedelmi-polgári jogi csatornák azokkal az irányító-ellenőrző-alakító zsilip- és kormányzó rendszerekkel, amelyekkel az állam és államközi szervek ezeket a csatornákat működtetik, a bennük áramló víz mozgását kormányozzák. Ide tehát szorosan csak a polgári vagy kereskedelmi jogi szint és az erre épülő, ezzel közvetlenül érintkező nem civilisztikai struktúra tartozik: azok az igazgatási jogi, nemzetközi jogi stb. normák, amelyek a civilisztikai mechanizmust az állami irányítást közvetítő katalizátorok feltételrendszerébe helyezik. A nemzetközi gazdasági kapcsolatokra vonatkozó normák rétegződésében van azonban egy harmadik szint is (ha az első a tényleges gazdasági forgalmat megvalósító alsó szint: a civilisztikai-vállalatközi szint, a második az állam és más közjogi szervek irányítási eszközeinek szintje), nevezetesen azok a szervezeti és eljárási, illetve részben igazgatási normák, amelyek keretei között az állam és más közjogi szervek a maguk befolyásolási-irányítási intézkedéseiket, tehát a második szint normaanyagát kialakítják. Ez már olyan kategória, amely hovatartozását illetően kétarcú. Egyrészt — az adott konkrét feltételektől függően — lazábban vagy határozottabban a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának is ki kell rá terjeszkednie, másrészt azonban része és tárgya az érintett másik jogág általánosságának.

Mindez bizonnyal ebben az elvi általánosságban is világos, de hadd álljon itt néhány példa a lázadás tényeinek már vázolt területéről. Valamely nemzetközi vételi szerződés érvényességéhez külkereskedelmi hatósági engedély kellhet még külön a kivitelhez, vagy behozatalhoz, ami vámhatósági intézkedésekkel is járhat. Nos, maguk a kérdéses igazgatási aktusok is már részei egy másik általánosság, jelen esetben az államigazgatás rendjének is, bár ezek az igazgatási aktusok értelmüket és létüket az alapul fekvő tranzakció értelmétől és tartalmától „kapják". De a vámszervezet vagy külkereskedelmi igazgatási szervezet egésze, amelyben ezek az aktusok születnek, mint az a bizonyos harmadik szint általában már döntően egy másik terület része. A mi területünkre ebből — most már egy tágabb komplexitásban — annyi

tartozik, amennyi annak funkcionálásához rendszeresen releváns (pl. hogy mely hatósághoz mely aktus megadása tartozik, illetve egy-egy hatósági vonalon belül van-e és milyen hierarchikus szint és ennek megfelelő eljárás). Ez már átvezet egy általánosabb példához: a külkereskedelmi monopólium alanyi struktúrájához. Az állami szervek egész rendszerében a külkereskedelmi igazgatás is speciális igazgatási probléma. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának területéről nézve a külkereskedelmi és külkereskedelmi jogú, valamint külföldi részvétellel működő vegyes vállalatok körén és jogosultságán túl jelenti az állam különös szerepét pl. e vállalatok körének alakítására, tevékenységük tervaktusokkal és más eszközökkel való irányítását, és mindebben az egyes állami szervek szintjét, jogkörét és kötelezettségeit. Így pl. a külkereskedelmi törvény mintegy felülről tárgya és forrása az igazgatási jognak is, mintegy alulról (talán még inkább belülről) tárgya és forrása a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának is. Egy további példa. A KGST eddigi normaanyagában az alsó, a civilisztikai szint nem probléma. A második szint: mindenféle igazgatási és eljárási normák (ajánlások, közös szervek alapítása, kooperációk megvalósítása, tervegyeztetés, fejlesztési prognózisok előkészítése) idetartozása ugyancsak kevésbé problematikus. A harmadik szint: az egész KGST működési mechanizmusa azonban már olyan komoly mennyiségű és súlyú szervezeti, igazgatási és eljárási normakomplexumot jelent, amely a harmadik szintet egyrészt az átlagosnál erősebbé teszi, másrészt különös súlyú matériája a nemzetközi közjognak is. Minthogy azonban az egész harmadik sík nélkülözhetetlen feltételrendszere a középső és alsó síkon materializálódó *gazdasági* folyamatok működésének, fordítva: minthogy ennek csak ezekre vonatkoztatva van értelme, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogába e felső szint alapvető elemeit is bele kell érteni.

A mondottak szerint felfogott nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga nem jelenti azonban azt, hogy annak legkövetkezetesebben felfogott egysége mellett is e területen nem volna természetes, sőt kívánatos a *belső differenciálódás*, egyes részterületek célszerű intenzívebb összefogása és kiművelése, pl. nemzetközi vétel, illetve általában a külkereskedelmi szerződések joga, a nemzetközi szabadalmi jog, nemzetközi fuvarozási jog, nemzetközi fizetések joga, avagy ami a vonatkozó normaanyag növekedésével és nagy jelentőségénél fogva máris „belső autonómiáért" kiált: a gazdasági integráció joga. Ez a differenciálódás a jogban általában ismert: mind a jogalkotás, mind a gyakorlat, mind pedig a tudomány területén. Nem más ez, mint az a természetesség, hogy pl. a polgári jogon belül is van kötelmi jog, személyek joga, társasági jog, szerződések joga, szabadalmi jog stb.

c) A diszciplína és indokai.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának normatív oldalára, jogterület jellegére mondottak után a *diszciplináris oldal, a tudományág jelleg* minbenlétének megjelenítése már egyszerűbb.

Nem szorul bizonyításra, hogy a jogtudományi diszciplínák nem korlátozódnak a hagyományos jogágak területére; hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának bőségesen van normatív tárgya, amire vonatkozzék, mert minden jogtudományi elméletnek és diszciplínának végül is a tárgyi jogra (fejlesztésére, mibenlétére stb.) kell vonatkoznia; hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga relatíve elhatárolható koherens jogszabályösszesség és így normatíve is messze tudja követni a ráépülő diszciplínát: hogy ennek a jogterületnek vannak normatíve is megfogalmazott általános elvei, amelyek a diszciplína által kutatandó általános törvényszerűségeknek is tükrözői.

A diszciplínának azonban még messzebb kell mennie. Először: szélesebb és mélyebb értelemben kell kutatnia e terület társadalmi-gazdasági hátterét, ennek az alkalmazott és alkalmazható jogi eszközökkel való fejlesztését, az ezek kölcsönhatásában megnyilatkozó törvényszerűségeket. Másodszor: a történeti elem és a logikai elem mozgástörvényeiben létrejött szabályozási és rendszerezési formákat (kb. mindazt, amiről ez a tanulmány is szól). Harmadszor: gyakorlatilag és tudományosan is racionális rendszerben általános képet kell adnia a jogterület alanyairól, ezek jogi statikájáról és potenciális képességeiről, működésük, illetve együttműködésük dinamikai eszközrendszeréről, valamint a felmerülő viták rendezésének mikéntjéről. Ez a diszciplína általános része, amit az egyes jogintézmények részletesebb és rendszeresebb tudományos vizsgálata követne.

Ami pedig a diszciplína területén lehetséges és természetes differenciáltságot illeti, az itt épp olyan természetes, mint amilyen természetes és ésszerű a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogában mint normatív jogterületen volt.

2. A „nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga" tárgyának főbb tartalmi elemei.

Az alábbi pontokban — mintegy tentatív vázlatban, részben az elméletileg mondottak demonstrálására — kísérlet történik e rendszer főbb elemeinek körvonalazására; a teljes kibontás további tudományos erőfeszítések dolga lesz.

a) A főbb tartalmi elemek egyik legjelentősebbike a *források*, tekintet nélkül arra, hogy kötelező erejük van-e, az milyen mértékű, vagy hogy csupán a szerződések tartalmává válva lesznek kötelező erejűekké. Az eredet szerint csoportosított rövid áttekintésük is mutatja, hogy ez a tartalmában összetartó, forma szerint több jogág ismérveit viselő komplex joganyag valóban nagy jogszabályösszesség.

aa) A *belső eredetű* normák egy részét a külkereskedelmi monopóliumot közvetlenül kifejező és fejlesztő szabályok adják (a külkereskedelem szervezete, felsőbb hatalmi igazgatási jogosítványok, külkereskedelmi igazgatás, a külkereskedelem tervezése-irányítása, devizajog, külkereskedelmi jogosultság, beviteli-kiviteli engedélyek, vám és más eszközök a külgazdasági forgalom szabályozására). További belső normák: külföldiek belföldi gazdasági tevékenysége (beruházása, vegyes vállalata, képviselete) és fordítva; a nemzetközi kooperáció és szakosítás normái; a kötelmi jog anyagi jogi szabályai; a külgazdasági kapcsolatok belső kollíziós szabályai; a választott bíráskodás hazai normái.

ab) Magyarország tagsága vagy részvétele folytán Magyarországra nézve is hatályos vagy releváns *egyetemes* vagy *multilaterális nemzetközi* eredetű jogi struktúrák közül az államok gazdaságpolitikai vagy konkrét gazdasági magatartására a következő fontosabb jogforrások vonatkoznak: Az Egyesült Nemzetek Chartája az államok gazdasági jogairól és kötelezettségeiről, az Európai Biztonsági Konferencia helsinki okmányainak gazdaságpolitikai részei, az Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezmény (GATT), az Egyesült Nemzetek Kereskedelmi és Fejlesztési Bizottságának (UNCTAD) határozatai, olyan nemzetközi beruházásokat szabályozó megállapodások, mint az Adriai olajvezeték szerződései, vagy olyan államközi kartell szabályai, mint a Nemzetközi Önegyezmény. Döntően a gazdálkodó alanyok számára adott szabályozások: a szállítás és fuvarozás különböző egyezményei; az atomkárokért való felelősség; a nemzetközi vételre vonatkozó egységes szabályok konvenciója (ULIS); a szellemi alkotások konvenciói; a Règles és Reglément, amelyek a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara „magánkodifikáció"-jában az akkreditívre és az inkasszóra vonatkozó egységes anyagi jogi szabályokat összegezik, és amelyekhez az illetékes magyar bankok is „csatlakoztak"; INCOTERMS, amely ugyancsak a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara „magánkodifikációja" és a nemzetközi kereskedelmi szerződések bizonyos azonos elemeire, pl. a teljesítés helye, költségek stb. ad egységes anyagi jogi szabályozást; a csekk és váltó egyezményei; az Európai Gazdasági Bizottság általános feltételei és a Nemzetközi Jogi Egyesület, választott-bírósági szabályzatok (pl. az UNCITRAL-szabályzat) stb.

ac) A *bilaterális eredetű nemzetközi szabályok* közül, melyek döntően az államokat kötik, a következő fontosabbak: kereskedelmi és konzuli egyezmények, áruszállítási megállapodások és jegyzőkönyvek, jogsegélyegyezmények közös beruházásra, illetve gazdasági-gazdálkodó szervezet létrehozására vonatkozó szerződések, adó- és vámegyezmények, a kereskedelmi és konzuli egyezményekben, valamint a jogsegélyegyezményekben a gazdálkodó alanyok jogviszonyait érintő részek. *(→ Nemzetközi magánjog)*

ad) A KGST-országok gazdasági integrációját kifejező, szabályozó és fejlesztő szabályok nagy egysége tárgyilag legalábbis három — kölcsönösen egymásba játszó, egymást feltételező nagy síkban jelenik meg. Az egyik a szervezeti és döntéshozatali mechanizmus általában. Az itt elhelyezkedő normák történetileg és logikailag is premisszái a következő két sík szabályanyagának. A második sík a tagállamoknak az integráció megvalósításában megjelenő közös intézményei és más jogosultságai, illetve kötelezettségei (közös államközi gazdasági és gazdálkodó szervezetei, közös bankok, klíring rendszer, tervkoordináció, prognózisok, szakosítási megállapodások, beruházások, gazdaságirányító szervek közötti megállapodások, a gazdasági kötelezettségvállalásokért való állami felelősség, választottbíráskodás stb.) A harmadik sík azok a normák, amelyek a gazdálkodó szervek jogviszonyait szabályozzák (a vétel, a szerelés, a műszaki szolgálat általános feltételei, fuvarozási egyezmények, közös gazdálkodó szervezetek normái, szellemi alkotás transzferjére vonatkozó szabályok, kiegészítő kollíziós szabályok stb.).

b) A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának *elvei* itt is, mint más jogágakban az általános elvek, betöltik az elvek két fő szerepét: egyrészt elvi keretét-hátterét adják az adott jogterületnek, illetve az állami és más szervek abban megnyilatkozó cselekvésének, másrészt elvi foglalatai a részletszabályokban kibontott tartalomnak, s ilyenként forrásai ezek értelmező-továbbfejlesztő gyakorlati alkalmazásának is. Ezek az elvek nemcsak általános politikai tételekben élnek, hanem tételes jogi megfogalmazásban kötelező normák formáját öltik. A teljesség igénye nélkül összegezett szemle is mutatja, hogy súlyban-számban is jogilag konkretizált jelentős jelenségről van szó.

ba) A belső eredetű elveket magas szintű jogszabályok fogalmazzák meg. Ebből a szempontból a legáltalánosabb jogforrás a külkereskedelmi törvény (1974). Ez ad törvényi formát és erőt olyan elveknek, mint a szuverenitás, a nemzetközi kötelezettségek tiszteletben tartása, az egyenjogúság, a kölcsönös előnyök és a megkülönböztetéstől való tartózkodás a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban, a nemzetközi munkamegosztásban és a szocialista gazdasági integrációban való részvétel, a külkereskedelem állami monopóliuma és tervezése. A devizakódex (1974) mondja ki és szabályozza részletesen a devizagazdálkodás állami monopóliumának elvét.

bb) Magyarországra nézve is hatályos egyes kiemelkedő fontosságú általános nemzetközi egyezmények különösen gazdagok a nemzetközi gazdasági kapcsolatok elveinek jogi tételekké formálásában; ezek jelentősége akkor is

kézenfekvő, ha egy részük részben csak a program-adás általánosságában mozog. Az Egyesült Nemzetek Chartája „Az államok gazdasági jogairól és kötelezettségeiről" (1974) ezeknek gazdag tárháza. Soruk az államok szuverenitásának, területi integritásának és egyenlőségének elvétől olyan további elvekig tart, mint a kölcsönös előnyök, a nemzetközi kötelezettségek jóhiszemű teljesítése, a gazdasági hegemóniára törekvés mellőzése, az államok szuverén joga a nemzeti vagyon és erőforrások felett, a külgazdasági kapcsolatok és a külföldi beruházások az állam érdekeivel összhangban való szabályozásának joga, az államosítás szuverén joga a kompenzáció belső jogi rendjének elismerésével, a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel joga és kötelezettsége, a diszkrimináció tilalmának, az áruk nemzetközi mozgásának és ezáltal a világkereskedelem elősegítése a fejlődő országok sajátos érdekeinek figyelembevételével, az általános és intenzívebb regionális gazdasági együttműködés elősegítése stb.

Ezeknek az elveknek egy jó részét „európai" foglalatban is megjeleníti az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia záróokmánya (1975), amely a gazdasági, tudományos és technológiai együttműködésnek kiemelkedő szerepet juttat. Elvi tételei közül itt szükséges a legnagyobb kedvezmény elvének kiemelt hangsúlyozása, annak az elvnek ti., hogy az egyes országok minden külföldi partnernek-vállalatnak ugyanazokat a kereskedelmi feltételeket biztosítsák, ne részesítsék előnyben az egyik ország vállalatát egy másik ország vállalatával szemben, az egyiknek megadott kedvezményt adják meg a másiknak is. A záróokmány további fontosabb elvi tételei, a nemzetközi árumozgás sokoldalú eszközeinek ösztönzése mellett a belső piacok védelme esetleges piacromboló dömping vagy más ilyen jelenségekkel szemben, a kis- és középnagyságú vállalatok nagyobb nemzetközi szereplésének támogatása, a nemzetközi kereskedelem fejlődését szolgáló jogalkotás fejlesztése és az erre vonatkozó tájékoztatás növelése, a hagyományos kereskedelmi forgalmon túlmenő, a vállalatközi kooperáció különböző új formáinak erősítése, a viták feloldásához expeditív választott bírósági formák alkalmazása stb.

A GATT egy további olyan általános egyezmény, amelynek Magyarország is tagja (1973), és amely külgazdasági kapcsolataink jogi rendje szempontjából jelentős konkrét elveket tartalmaz. Ezek közül három olyan elv van, amely nagyon is konkrétan érinti külgazdasági forgalmunkat, annak (ezekkel összhangban csatlakozáskor is módosított) jogi szabályozását, olyannyira, hogy maga a csatlakozási okmány is jó részében nem más, mint ezek érvényesülési mikéntjeinek részletes körülírása. Ezek az elvek (a klasszikus GATT-jogok és kötelezettségek): a legnagyobb kedvezmény elve, a különböző állami védintézkedések (protekcionizmus) csökkentése, valamint a dömpingakciók mellőzése, illetve az ezekkel szembeni védekezés jogosultsága.

bc) Kell még szólni a szocialista gazdasági integrációt megfogalmazó Komplex Program (1971) főbb elveiről. Az általánosabb jellegűek mellett — amilyen a sokoldalú együttműködésnek gazdasági integrációvá fejlesztésében „a szocialista internacionalizmus elveinek megfelelően az állami szuverenitás, a függetlenség és a nemzeti érdekek tiszteletben tartása, az országok belügyeibe való be nem avatkozás, a teljes egyenjogúság, a kölcsönös előnyök és kölcsönös elvtársi segítség" (Komplex Program, 1. fejezet, 2.) elve — az olyan, már az operatív szabályozórendszer irányában ható elveket lehet kiemelni, mint az önkéntesség és érdekeltség elve az egyes konkrét együttműködési formákban, a nyitottság kifelé, a tagállamok fejlettségi színvonalának fokozatos közelítése, a tervkoordináció és prognosztizálás mellett az áru- és pénzkapcsolatok szélesebb körű felhasználása, az államközi együttműködési formák fejlesztése mellett a vállalatközi szint (közös vállalatok, gazdálkodó és koordináló szervek, szakosítás és kooperáció) fejlesztése, az együttműködés jogi alapjainak tökéletesítése, egyebek között a kötelezettségvállalások teljesítéséért viselt anyagi felelősség elveinek normatív erősítése.

c) A főbb elemek következő — az elvek és a források által átfogott — nagy egységét a nemzetközi gazdasági kapcsolatok *alanyai* adják. Közelebbről: a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat irányító és megvalósító állami és államközi szervek, valamint az e területen működő vállalatok, jogi személyek.

ca) Az állami és államközi szervek szervezete és jogosítványai nem általában és nem sui generis része a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának, amelynek a fősodra: az áruknak, a technológiának, a szolgáltatásoknak, a különböző szintű kooperációknak, a beruházásoknak, a fizetéseknek és a munkaerőnek a vállalatok között civilisztikai természetű szabályzókban megvalósuló folyama. Csakhogy egyrészt az állami szint is megjelenik ezeken a vizeken, másrészt — és ez a döntő — a közjogi jellegű szabályozó rendszer létfeltétele és organikus eleme a civilisztikai szint tranzakcióinak, ezek mikénti alakulásának. A valóság ésszerű tükrözése, a komplex szemlélet ezért igényli, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga e sajátos nézőpontjából átfogja a közjogú szint ilyképpen idevetülő és igazában csak innen releváns elemeit.

ca) Ebben nyilván mindenekelőtt a külgazdaság *belső állami* irányításának szervei és ezek jogosultságai az elsődlegesek. Egyszerűsítve azt is lehetne mondani: mindaz, amit a külkereskedelem állami monopóliuma jelent. Ez pedig az Országgyűléstől a Minisztertanácson és a

különböző minisztériumokon, főhatóságokon át döntően a Külkereskedelmi Minisztérium jogosítványainak sokféle formájában csapodik le, amilyenek: a szó tágabb értelmében vett külkereskedelemnek a népgazdasági tervezés egészébe ágyazott tervezése, a tervek megvalósításához szükséges közvetlen és közvetett eszközrendszerek meghatározása; a nemzetközi munkamegosztásban, különösen a KGST-együttműködésben való részvétel általános és konkrét intézkedéseinek kimunkálása és megvalósítása, részvétel az ezt szolgáló nemzetközi szervek munkájában és a nemzetközi jogalkotásban; a külkereskedelem szervezeti rendszerére, működésére, irányítására és ellenőrzésére vonatkozó szabályozás megállapítása; a külkereskedelmi politika kidolgozása és érvényesítése; a külkereskedelmi jogosultságok és a külkereskedelmi engedélyezési rendszer megállapítása; a külföldieknek Magyarország területén folytatható gazdasági tevékenységének szabályozása; a devizajogi rendszer és a nemzetközi fizetési viszonyokban való részvétel meghatározása — hogy az állami szintnek csak legfontosabb idetartozó elemeit említsük.

cb) Ezek áttekintése után röviden számba kell venni azt is, hogy a magyar külgazdasági kapcsolatokra — a civilisztikai szint alakulására is — hatással vannak *általános nemzetközi szervezetek* és intézmények. Ezek normatív hatálya pedig köztudottan abból ered, hogy Magyarország ezekben tagként vagy más formában részt vesz. Ilyen szervezetek az Egyesült Nemzetek, amely pl. „Az államok gazdasági jogai és kötelezettségei"-ről szóló már említett chartájában számos, a külgazdaságra vonatkozó normatívát fogalmazott meg. Továbbá az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága (EGB), az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciája (UNCTAD), az ENSZ Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Bizottsága (UNCITRAL), a Magánjog Egységesítésének Nemzetközi Intézete (UNIDROIT), a Nemzetközi Jogi Egyesület (ILA), a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara (ICC) stb. Az EGB és az UNIDROIT, valamint a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara számos olyan jogi okmányt, egyezménytervezetet, továbbá különböző nemzetközi kötelmi szerződésekre számos ún. általános feltételeket dolgozott ki, amelyek elterjedtségük folytán hatnak a magyar külkereskedelmi vállalatok szerződési gyakorlatára is. Egyrészt hatnak a gyakorlat anyagi jogi tartalmára (mint pl. az EGB általános feltételei, vagy az ICC által megfogalmazott vételi szerződési szokványok, az INCOTERMS), a vállalatok nemzetközi fizetési tranzakcióinak szabályait pedig közvetlenül és formailag is meghatározzák (mint pl. az akkreditívet és inkasszót szabályozó ICC-szokványok, a Règles és Réglément). Elemei ezek annak a jelenségnek is, amelyet — mint fent már volt róla szó — a nemzetközi kereskedelem saját autonóm jogaként, az ún. modern lex mercatoriaként fogalmazott meg az irodalom. De e szervek tevékenysége még sok más formában is befolyásolja a civilisztikai intézményrendszer alakulását. Az UNCTAD-határozatainak címzettjei viszont nem annyira a vállalatok, mint inkább az államok, de ez is hat a vállalatok kereskedelmi szerződéseire. Általánosan elfogadott UNCTAD-normatíva pl., hogy a fejlődő országoknak nyújtott preferenciális vámok kivételt jelenthetnek a legnagyobb kedvezmény GATT-normája alól; azaz más országok a legnagyobb kedvezmény elve alapján ezeket a preferenciákat nem igényelhetik, és ezzel nagyobb lendület adható a fejlődő országok és egyebek között Magyarország vállalatai szerződéses forgalmának; lényeges eleme ennek, hogy a magyar kereskedelmi vámtarifa is igazodott ehhez az UNCTAD-elvhez.

Az *általános nemzetközi intézmények* köréből említendő a már érintett GATT-nak az a jelentős szerepe, amellyel befolyásolja a magyar külkereskedelem alakulását. De ebbe a körbe tartozik a Hágai Konferencia kodifikációs tevékenysége, pl. a nemzetközi vétel anyagi jogának egységesítése körében (ULIS, 1964), vagy a Nemzetközi Önegyezmény (államközi önkartell), amelyhez Magyarország 1970-ben csatlakozott, és amely nagyon is erősen és konkrétan befolyásolja azokat a termelési, elosztási, piacszervezési és kínálati-keresleti feltételeket, amelyek mellett vállalataink e termékre nemzetközi kereskedelmi szerződést kötnek.

Bár nem általános jellegű, hanem *regionális és tőkés szervezetek és intézmények* az Európai Gazdasági Közösség, az Európai Szabad Kereskedelmi Övezet (EFTA), az Északi Tanács stb., ezekről a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának röviden mégis kell szólnia, mert hatásukban érintik külkereskedelmünk jogi feltételrendszerét, arról nem is beszélve, hogy ezekbe a régiókba irányul tőkés külkereskedelmünk túlnyomóan nagy része. E szervezetek nagyon is komolyan érintik pl. bilaterális nemzetközi kereskedelmi egyezményeinket, ezek keretében számos exportágazatunkat. De nem közömbös az a hatás sem, amelyet pl. az EGK versenyjogának extraterritoriális hatálya vállalataink export- vagy kooperációs ügyleteire kifejt.

cc) Politikai, gazdasági és jogi oldalról is egyaránt legjelentősebb államközi intézmény, amely Magyarország külgazdasági kapcsolataira, azok jogi rendjére döntő hatással van: a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa *(KGST)*

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga számára természetesen azok a KGST-normatívák a legrelevánsabbak, amelyek a gazdasági forgalmat közvetlenül szabályozzák, s amelyekről a vállalatok és a szerződések körében kell szólni: a nemzetközi gazdasági és gazdálkodó szervezetekre vonatkozó Mintaszabályzat és Egységes Rendelkezések, az Általános Szállítási Feltételek és társai, a választottbíráskodásra vonatkozó egyezmény stb. De a

nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogában döntő premisszaként a szükséges mértékig ki kell terjeszkedni azokra a jogilag is megfogalmazott formákra-intézményekre, amelyek a KGST gazdasági integráció átfogóbb stratégiáját határozzák meg (tervkoordináció, prognosztizálás, közös beruházások stb.), valamint azokra a döntéshozatali jogi aktusokra, amelyek alkalmazásával a KGST vezető szervei és állandó bizottságai a vállalatközi és más konkrét gazdasági operációk életfeltételeit erről a szintről megteremtik.

cd) A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogáról elméletileg mondottak után az már természetes, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat megvalósító *vállalatok* e komplex jogterület rendszerében a dogmatika mélységébe bocsátkozó átfogó tárgyalást, ezáltal jelentős helyet igényelnek. Ennek ugyanis mindenre ki kell terjednie, s ez itt már nem is szorul igazolásra. Mintegy csak megnevezve a joganyag főbb intézményeit, ebbe a problémakörbe tartoznak a hazai vállalatok (külkereskedelmi vállalatok, külkereskedelmi joggal felruházott vállalatok, hazai vegyes vállalatok, külföldi vállalataink) külkereskedelmi vonzatú társasági jogi sajátosságai, a KGST keretében létrejött és lehetséges nemzetközi gazdálkodó szervek joga, valamint a külföldi vállalatok jogi helyzete Magyarországon.

d) A *szerződések* jelentik a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának egy másik, jogi szabályozottság és a tárgyalás igényelt szélessége szempontjából talán legnagyobb részét. Azok a szerződések ui., amelyeket a fenti szervek a vázolt elvek és körvonalazott jogforrások eszközrendszerével kötnek.

da) A lista ismerten hosszú, akkor is, ha csak a polgári jogi szerződéstípusokra gondolunk, arra a joganyagra, amelyet a már jelzett értelemben felfogott modern lex mercatoria fogna át. E körben — a külkereskedelmi szerződések általános problémái után — a hazai és nemzetközi eredetű jogforrások feldolgozásával, számításba véve a gyakorlat és a nemzetközi magánjog normáit is, jelennek meg a vétel, a vállalkozás és beruházási szerződések, a kooperációs és szakosítási szerződések, a szellemi alkotásokat hasznosító szerződések, a fuvarozás és szállítmányozás, a megbízás (ügynöki szerződések) stb. De ebbe a körbe tartozik a külkereskedelmi célú belső szerződések joganyagának nagy része is. Nemcsak azért, mert a külkereskedelmi ügylet mint egésznek egyik oldalát jelentik, hanem azon rendszerezési ismérv címén is, hogy szabályozásuk nemcsak hazai, hanem külkereskedelmi (gazdasági és jogi) elem feltételezésének jegyében áll.

db) A szerződések fenti világának idetartozását könnyű belátni. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának kifejtett koncepciója szerint azonban ide tartoznak — és a tárgyalásnál majd az első helyre kívánkoznak — azok a szerződések, szerződés jellegű megállapodások is, amelyeket az állam köt akár bilaterális alapon (államközi kereskedelmi szerződések, áruforgalmi megállapodások, jegyzőkönyvek), akár multilaterális KGST-ajánlások és más megállapodások formájában. Ezek határozzák ui. meg legközvetlenebbül Magyarország külkereskedelem-politikáját és ezek azok, amelyek keretei között a polgári jogi szerződési rendszer mozoghat, nemegyszer ezek azok, amelyekből a polgári jogi szerződések sora közvetlenül kisarjad (l. pl. az Orenburgi gázvezeték államközi szerződést, amelyre belső vállalat alapításától kezdve számos más szerződés kapcsolódik, mert a nemzetközi kötelezettségvállalás ezekben valósul meg).

dc) A komplexitás igénye az, hogy a szerződések körében legyen szó azokról az állami-hatósági, vagy közvetett befolyásolási eszközökről, amelyekkel az állam a vállalatok külkereskedelmi szerződéseit ilyen vagy olyan irányba irányítani akarja. Ezek mindig egyszerre mozognak a szerződéssel, annak azt a külső burkát jelentik, amelyekben az állam külgazdaság-irányító szerepe itt is megjelenik. Ide tartozik a szerződések engedélyezési rendszere, a vám, a hitelek és más konkrétan alkalmazott szerződést „bátorító" vagy „bátortalanító" eszköz.

e) A nemzetközi gazdasági kapcsolatoknak csak egyik oldala az áruk, szolgáltatások és más javak mozgása. Ezt a mozgást mindig kíséri a pénz, az ellenérték mozgása. Ennek sűrítve összegezett joganyaga az, amelyet a *fizetések joga* a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban megjelöléssel lehet és kell tárgyalni. Itt jelennek meg — a bankügyletek és fizetések jogának általános problémái mellett — az olyan intézmények kérdései, mint a devizajog főbb elemei, a fizetések kereskedelmi jogi formái (csekk, váltó, akkreditív, inkasszó stb.), a fizetések rendje a KGST-együttműködésben, a közös bankok szerepe és az ÁSZF-ben is alkalmazott multinacionális klíring.

f) A *jogviták feloldásának* joga mintegy a záró fejezete a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának, ahogy egy-egy valóságos ügyleti folyamatnak is, ha abban valamilyen rendellenesség támadt. A valóságos folyamatok egysége, a komplexitás követelménye, sőt a tradíció is (hogy ti. a nemzetközi polgári eljárást még a tradicionális nemzetközi magánjogi rendszerek is átfogták) amellett szól, hogy ez a joganyag itt megkapja a maga helyét. Nem egyszerűen csak a külkereskedelemben alkalmazott általános választott bírósági vagy KGST választott bírósági rendszerről, avagy az esetenként járt rendes bírósági útról vagy az ítéletek végrehajtásának joganyagáról, ennek az egész rendszerbe illesztéséről van szó, nem is csak a joghatóságról a szó szokásos értelmében. Mindezekről is. De még valamiről. Nevezetesen az államok gazdasági-anyagi felelősségéről anyagi kötelezettségvállalásaikért, aminek általános

problematikája mellett lassan kibontakozik a KGST-nek e felelősségi forma jogi intézményesítését célzó jogalkotása is. Ezzel összefüggésben kell vizsgálni és bemutatni az immunitás problémáját. Közelebbről azokat a normákat, amelyek jelzik, hogy a szocialista jog fejlődése a relatív immunitás irányába mutat, más szóval, hogy ha már az állam polgári jogi ügyletek körében leveti a szuverén tógáját, ami ma már mindennapi jelenség, akkor egyre inkább elismeri ennek felelősségi-joghatósági vonzatait is.

Irodalom: *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Bp. 1975.; *Bánrévy* Gusztáv: Nemzetközi kereskedelmi jogi ismeretek. 1—2. köt., 1975.; *Kiss* Tibor: A szocialista nemzetközi vállalat. Bp. 1974.; *Kiss* Tibor: Nemzetközi gazdaságpolitika és tervezési együttműködés. Bp. 1977.; *Mádl* Ferenc: Összehasonlító nemzetközi magánjog — Nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga. Bp. 1977.; *Mádl* Ferenc: Európai Gazdasági Közösség Joga. Bp. 1974.; *Mádl* Ferenc: Külkereskedelmi monopólium — Nemzetközi magánjog. Bp. 1966.; *Meznerics* Iván: Pénzügyi jog a szocialista gazdálkodásban és a nemzetközi kapcsolatokban. Bp. 1977.; *Réczei* László: Zur Frage des Gegenstandes des internationalen Privatrechts. Staat und Recht. 1955.; *Réczei* László: Internationales Privatrecht. Bp. 1960.; *Sárközy* Tamás—*Fábián* Ferenc: Belső és nemzetközi vállalati társulások. Bp. 1976.; *Szász* Iván: A KGST Általános Szállítási Feltételek. Bp. 1974.; *Szászy* István: Az európai népi demokráciák nemzetközi magánjoga. Bp. 1962.; *Ustor* Endre: Decision-making in the Council for Mutual Economic Assistance. Recueil des Cours. Vol. 3. Leiden, 1971.; *Valki* László: A Közös Piac szervezeti és döntéshozatali rendszere. Bp. 1977.; *Világhy* Miklós: Bevezetés a nemzetközi magánjogba. Bp. 1966.

Altsuler, A. B.: Szotrudnicsesztvo szocialiszticseszkih goszudarsztv. Moszkva, 1973.; *Blagojević*, B. T.: Quelques caractéristiques du droit économique international actuel. Revue Internationale de Droit Comparé. 1968.; *Boguslawski*, M. M.: Aktuelle Rechtsfragen der Wirtschaftsbeziehungen sozialistischer Länder. Berlin, 1973.; *Filipescu*, I.—*Jacotă*, M.: Drept internațional privat. București, 1968.; Pravovoe regilurovanie vnesnej torgovli SZSZSZR. Red. Genkin, D. M. Moszkva, 1961.; Der Aussenhandel und seine rechtliche Regelung in der UdSSR. Red. Genkin, D. M. Berlin, 1963.; *Jakubowski*, J.: Umowa sprzedazy w handlu miedzynarodowym. Warszawa, 1966.; *Kalenský*, P.: Trends of private international law. Prague, 1971.; *Lunc*, L. A.: Nemzetközi magánjog. Bp. 1951.; *Lunc*, L. A.—*Maruseva*, N. I.: Kursz mezsdunarodnogo csasztnogo prava. Mezsdunarodnüj grazsdanszkij proceszsz. Moszkva, 1976.; *Pozdnakov*, V. C.: Goszudarsztvennaja monopolija vnesnej torgovli v SZSZSZR. Moszkva, 1969.; *Seiffert*, W.: Der Prozess der Herausbildung des Rechtssystems der sozialistischen ökonomischen Integration. = Socialistische ökonomische Integration — Rechtsfragen. Red. Seiffert, W, Berlin, 1974.; *Wiemann*: Gedanken zur Gestaltung der neuen Vorlesung „Recht der internationalen Wirtschaftbeziehungen". Staat und Recht. 1958.; Wirtschaft- und Aussenwirtschaftsrecht für Ökonomen. Autorenkollektiv. Red. Kemper, M.—Panzer, W. etc. Berlin 1977.

David, R.: A jelenkor nagy jogrendszerei. Bp. 1977.; *Ehrenzweig*, A. A.: Specific principles of private international law. Leiden, 1968.; *Ehrenzweig*, A. A.: A treatise on the conflict of laws. Vol. 1—2. St. Paul. 1962.; *Ehrenzweig*, A. A.: Private international law. Leiden-Dobbs Ferry N. Y. 1967—1973.; *Farjat*, G.: Droit économique. Paris, 1971.; *Friedmann*, G.: Introduction to G. O. Z. Sundström's "Public international utility corporations". Leiden, 1972. /A Columbia University International Legal Research Program/; *Fuldo*, C. H.—*Schwartz*, W. F.: Regulation of International trade and investment. New York, 1970. /University casebook series/; *Garner*, J. F.: Public corporations in the United Kingdom = A "Government enterprise". Ed. by Friedmann, W.—Garner, J. F. London, 1970.; *Giles*, O. C.: Uniform commercial law. Leiden, 1970.; *Goldmann*, B.: Droit commercial européen. Paris, 1971.; *Ipsen*, H. P.: Europäisches Gemeinschaftsrecht. Tübingen, 1972.; *Loussouarn*, Y.—*Breiden*, J. D.: Droit du commerce international. Paris, 1969.; *Manser*, W. A. P.: The multinational enterprises. Ed. International Chamber of Commerce. 1973.; *Manser*, W. A. P.: Die multinationalen Unternehmen. Köln, 1973.; *Schmitthoff*, C. M.: The export trade. The law and practice of international trade. 5th ed. London, 1969.; *Schmitthoff*, C. M.: Das neue Recht des Welthandels. Rabels Zeitschrift, 1964.; The sources of the law of international trade, with special reference to East-West Trade. Ed. Schmitthoff, C. M. London, 1964.; *Stein*, E.—*Hay*, P.: Law and institutions in the Atlantic Area. Dobbs-Merrill (Indianapolis)—New York, 1967.; Unification of the law governing international sales of goods. The comparison and possible harmonization of national and regional unifications. Paris, 1966.; *Zweigert*, K.—*Kropholler*, J.: Sources of international uniform law. Vols. 1—3. and Suppl. Leiden, 1971—1973.

Mádl Ferenc

NEMZETKÖZI IPARJOGVÉDELEM → *Iparjogvédelem*

NEMZETKÖZI JOG: I. A nemzetközi jog fogalma (1215.) — II. A nemzetközi jog és az államközi kapcsolatok (1216.) — III. A nemzetközi jog sajátosságai (1217.) — IV. A nemzetközi jog tudományának története (1220.)

I. A nemzetközi jog fogalma.

A nemzetközi jog (ius gentium, droit des gens, mezsdunarodnoje pravo, international law, Völkerrecht) az államok akaratmegegyezése alapján létrejött magatartási szabályok összessége, amelyek a nemzetközi jogalanyok közötti kapcsolatok rendezésére szolgálnak és amelyeket az egyénileg vagy közösen fellépő államok szükség esetén kényszerrel érvényesíthetnek. A kényszer alkalmazása azonban kivételes jelenség, a nemzetközi jogra éppúgy, mint a jogrendszerek többségére általában az önkéntes jogkövetés a jellemző. A nemzetközi jog alapvető célja az államok békés egymás mellett élésének biztosítása. Tiltja tehát a nemzetközi életben az erőszak alkalmazását, sőt az erőszakkal való fenyegetést is, de mivel a fegyveres összeütközések kirobbanásának veszélye továbbra is fennáll, szabályainak egy része a hadviselés módjára, a fegyveres összeütközések által fenyegetett emberek és anyagi javak védelmére vonatkozik. Az ilyen jellegű rendelkezések létezése azonban a nemzetközi jog alapvető célját, funkcióját nem változtatja meg, és ezért felesleges a rájuk vonatkozó utalást a nemzetközi jog meghatározásába beépíteni.

Miután a nemzetközi jog az államok akaratmegegyezésének eredménye, az államokat általános szabály szerint csak a saját maguk által vállalt jogszabályok kötelezik, amelyeket ugyancsak maguk az államok hajtanak végre. A nemzetközi életben ugyanis nincs az államok felett álló, elkülönült közhatalmi szervezet, amely kötelező erejű jogszabályokat hozhatna létre és azok érvényesülését az államok közreműködésétől függetlenül is biztosíthatná. Igaz viszont, hogy az egyes államok nem helyezkedhetnek szembe az államok összességének érdekében álló és előzőleg általánosan elfogadott szabályokkal. A nemzetközi jognak vannak tehát imperatív jellegű, vagy más szóval cogensnek nevezett szabályai — így például az erőszak alkalmazásának tilalma, vagy a nyílt tenger szabadságának elve —, amelyeket egyes államok egymás közti viszonylatukban nem hatálytalaníthatnak és azokkal ellentétben álló szerződések érvénytelennek tekintendők. A nemzetközi közhatalom hiánya miatt egyes jogtudósok (Hobbes, Spinoza, J. Austin, Somló Bódog, sőt bizonyos tekintetben G. Hegel is) a nemzetközi jog jogiságát kétségbe vonták, de helytelenül, mert a nemzetközi jog is rendelkezik mindazokkal az alapvető sajátosságokkal, amelyek a jog fogalmi ismérvei.

A nemzetközi jog helyes megjelölése voltaképpen államközi jog lenne, mivel nem a nemzetek, hanem általában az államok magatartását szabályozza. A „nemzetközi jog" elnevezés a római „jus gentium" (népek joga) kifejezésből származik, amely eredetileg a Római Birodalom területén élő, de polgári joggal nem rendelkező személyekre vonatkozó szabályokat jelölte. Ezt elevenítették fel a nemzetközi jog tudományának úttörői az államközi kapcsolatokban érvényesülő szabályok megjelölésére, majd a 17. századtól kezdve a szakirodalom jus gentium helyett egyre inkább a „jus inter gentes", vagyis a népek közötti jog elnevezést használta. Ez a kifejezés a modern világnyelvekben nemzetközi jogként honosodott meg és azóta annyira elterjedt, hogy a helyesebb „államközi jog" megjelölés nem tudta kiszorítani.

A nemzetközi jogot gyakran nemzetközi közjognak is nevezik annak hangsúlyozása érdekében, hogy az államoknak mint szuverén közhatalmi szervezeteknek kapcsolatait rendező jogszabályokat foglalja magában, megkülönböztetve ezeket az ún. nemzetközi magánjogtól, amelynek a szabályai arra adnak feleletet, hogy valamely polgári jogi jogviszonyra két vagy több állam szabályainak összeütközése esetén melyik állam belső jogát kell alkalmazni. (→ *Nemzetközi magánjog; — Kollíziós jog*) A nemzetközi magánjog azonban — még ha egyes szabályai nemzetközi egyezményeken alapulnak is — a belső állami jog része, annak egyik elkülönült ágazata és nem a nemzetközi jogé. A nemzetközi jog közjogi jellegének hangsúlyozása tehát felesleges, sőt annyiban még helytelen is, amennyiben azt a nézetet hangsúlyozza, mintha a nemzetközi jog két jogágra, nemzetközi közjogra és nemzetközi magánjogra oszlana. Ugyanilyen alapon meg kell különböztetnünk és el kell határolnunk a nemzetközi jogtól az ún. nemzetközi büntetőjogot, a nemzetközi pénzügyi jogot is. A mai nemzetközi szakirodalomban uralkodó felfogás szerint tehát nemzetközi jogon nemzetközi közjog értendő. Ezt az álláspontot teszik magukévá a szocialista szerzők és mi is ilyen értelemben használjuk.

A nemzetközi jog és a belső állami jog viszonya a nemzetközi jog tudományának egyik legtöbbet vitatott kérdése, amelynek jelentőségét a nemzetközi jog és a belső jog esetleges összeütközéséből adódó problémák megoldásának szükségessége adja meg. Egyes jogtudósok szerint a nemzetközi jog a belső állami joggal egyetlen jogrendszert alkot. Ez az ún. monista álláspont. Egyetlen egységes jogrendszer feltételezése esetén szükségszerűen felmerül a nemzetközi jog, illetve az államon belüli jog primátusának azaz elsőbbségének kérdése. Hegel a belső jognak biztosította az elsőbbséget és a nemzetközi jogot csupán külső közjognak tekintette. Ez az álláspont a gyakorlatban a nemzetközi jog tagadásához vezet, mert ily módon az állam belső jogalkotás útján hatálytalaníthatná nemzetközi szerződéseit. Az imperializmus korában jelent meg a nemzetközi jog primátusát hirdető felfogás (főbb képviselői: A. Verdross, H. Kelsen), mely a belső jog érvényét a nemzetközi jogból vezette le és szélsőséges változatában a nemzetközi joggal ellentétes belső jogszabályt semmisnek minősítette.

Az ún. dualista felfogás értelmében — amely-

nek megalapozói a századfordulón Triepel és Anzilotti voltak — a nemzetközi jog és a belső állami jog két különálló, független jogrendszer. A szocialista jogászok álláspontja szerint, amelyet mérsékelt dualizmusnak nevezhetünk, a nemzetközi jog és a belső állami jog egymással kapcsolatban álló, de önálló jogrendszerek, amelyek kölcsönösen hatnak egymásra. A nemzetközi jog szabályai transzformáció útján a belső jog részeivé válnak, a belső jog normái és intézményei pedig befolyásolják a nemzetközi jog fejlődését. Ha valamely állam a nemzetközi joggal ellentétes belső jogszabályt alkot, megsérti a nemzetközi jogot és ezért felelősséggel tartozik.

A nemzetközi jogon belül megkülönböztetünk egyetemes, azaz valamennyi államra kiterjedő hatályú, regionális, vagyis egy nagyobb terület államaira vonatkozó és különleges, azaz csak két állam egymás közti viszonylatában érvényesülő szabályokat. Ezen az alapon beszélünk univerzális, regionális, és partikuláris nemzetközi jogról. Ami a nemzetközi jogszabályok felosztását, rendszerbeli tagolását illeti, a közjogra-magánjogra való tagolás a fentebb kifejtett okoknál fogva helytelen, de ma már helytelen az a régi hagyományokon alapuló felosztás is, mely a nemzetközi jogot a háború és a béke jogára osztotta. A fegyveres összeütközés kivételes és a nemzetközi joggal ellentétes állapot, tehát az ezzel kapcsolatos szabályok a békés kapcsolatokra vonatkozó normákhoz képest kivételes helyet kell hogy kapjanak.

A nemzetközi jognak nincs általánosan elfogadott tudományos rendszere. A gyakorlati igények és szempontok alapján különböztetjük meg a nemzetközi jog anyagán belül a főbb jogintézményekhez kapcsolódó szabályokat és ezen az alapon beszélünk például a diplomáciai kapcsolatok jogáról, a nemzetközi szerződések, a nemzetközi szervezetek stb. jogáról mint a nemzetközi jog rendszerének elkülöníthető, kisebb egységeket alkotó részeiről. *(→ Fegyveres összeütközések és a nemzetközi jog; — Nemzetközi szervezetek szerepe a mai államközi kapcsolatokban; — Nemzetközi szerződések joga.*

II. A nemzetközi jog és az államközi kapcsolatok.

A nemzetközi jog létrejöttének előfeltétele az egymással kapcsolatban álló, de egymásnak alá nem vetett, független államok egyidejű létezése. Ha az államok között nincsenek kapcsolatok, vagy ezek olyan szórványosak, mint amilyenek például a Római Birodalom, India és Kína közötti kapcsolatok voltak, nincs szükség azokat rendező jogszabályokra sem. A kapcsolatok rendszeressé válása viszont szükségszerűen felveti az ezek szabályozására irányuló igényt, és közvetve létrehozza magát a szabályozást is. Ha az egyidejűleg létező és egymással kapcsolatban álló államok között tartós függő viszony alakul ki, e kapcsolatokat nem a nemzetközi jog, hanem a több államot egyesítő birodalom belső joga fogja rendezni. A nemzetközi kapcsolatok feltétele tehát egy bizonyos hatalmi egyensúly, és annak nyomán kialakuló mellérendeltségi viszony. Az egymással mellérendeltségi viszonyban álló államokat kölcsönösen kötelező normák létrehozásához akaratmegegyezés szükséges, több állam akaratmegegyezése pedig nemzetközi jogot eredményez.

Az egymással jogilag szabályozott kapcsolatban álló államok alkotják az ún. nemzetközi közösséget. E kifejezés helyessége erősen vitatott, mert az államok között gazdasági, társadalmi és politikai tekintetben igen sok az eltérő vonás és ennek folytán az érdekellentét is ahhoz, hogy az érdekek azonosságát feltételező „közösségről" beszélhessünk. Épp ezért vannak, akik az államok társasága vagy az államok nemzetközi rendszere megjelölést használják. Bármelyik elnevezést fogadjuk is el, aligha vitatható, hogy a nemzetközi jog fejlődése az államok közössége (vagy rendszere) fejlődésének és az azon belül kialakuló kapcsolatok kiszélesedésének folyamánya. Kezdetben az időszámításunk előtti 2—3. évezredben legfeljebb a Közel-Kelet államai között voltak nemzetközi jogszabályok által is rendezett kapcsolatok, amelyek azután fokozatosan a Földközi-tenger partjai mellett elterülő államokra is kiterjedtek. A feudalizmus korában Európa államai alkottak nemzetközi közösséget. Az európai államok jelentős része később, a nagy felfedezéseket követően valamennyi földréssszel kapcsolatba került ugyan, de ez a kapcsolat gyarmatosítás és imperialista hódítások útján ment végbe. A gyarmatok és azok elnyomott népei nem voltak a közösség részesei és az európai országokkal való kapcsolataikat nem a nemzetközi jog, hanem az angol, francia, belga, holland stb. jog szabályozta. Csak napjainkban — a gyarmati rendszer teljes felbomlása következtében — lettek Ázsia és Afrika függetlenné vált államai a nemzetközi közösség egyenlő jogú tagjai, amely közösség ennek a folyamatnak a következtében létszámát tekintve rendkívül kibővült és differenciálódott.

Az állami jogrendszereket létrehozó államok népességével összehasonlítva azonban a nemzetközi közösség, az államok rendszerének létszáma mégis igen csekély — a törpe államokat nem számítva —, kb. 150 körül mozog. A nemzetközi jog alanyainak száma tehát viszonylag kevés, és ugyanakkor az egyes jogalanyok igen nagy mértékben különböznek egymástól. Közöttük ugyanis terület és népesség vonatkozásában — például a Szovjetunió és Libanon, Kína és Izland között — többszázszoros, sőt többezerszeres különbségek adódnak. Ugyanilyen nagyságrendű különbségeket találunk, ha a termelés vagy a nemzeti jövedelem adatait hason-

lítjuk össze, hogy az alapvető fontosságú, de számszerűen jóval nehezebben kifejezhető gazdasági-társadalmi rendszerbeli és az ezeken felépülő politikai és jogi felépítmények különbözőségeiről ne is szóljunk. Az államok viszonylag csekély száma és nagyfokú differenciáltsága következtében a kapcsolataikban megnyilvánuló és szabályozást igénylő jelenségek sem olyan tömegesek, nem olyan rendszeresek és egyöntetűek, mint az állami szervezetekben élő emberi társadalmokon belül. Éppen ezért a szabályozás módozatainak és eszközeinek is szükségszerűen másoknak kell lenniük, vagyis az államok közösségének ezek a sajátos vonásai határozzák meg a nemzetközi jog alább kifejezésre kerülő sajátosságait is, például a nemzetközi jog forrásai és szankciói tekintetében.

A nemzetközi jog fejlődésének általános irányát a jogalanyok számának már említett bővülése, a jogszabályok hatályának térbeli kiterjedése mellett az is jellemzi, hogy az ideiglenes jellegű intézményeket állandó intézmények váltják fel, például az ad hoc követségek helyébe állandó követségek lépnek, az időnként megrendezett nemzetközi konferenciák szerepét mindinkább folyamatosan működő nemzetközi szervezetek veszik át, a szokásjogi szabályozást írott nemzetközi szerződések, maga a szabályozás pedig az együttműködés egyre újabb területeire terjed ki és egyre részletesebbé és pontosabbá válik.

A nemzetközi jog fejlődése során több társadalmi formációt, történelmi korszakot fogott át. Ritkán fordul elő, hogy a nemzetközi közösséget alkotó államok kivétel nélkül egy és ugyanazon típusba tartoznak. Annak megfelelően, hogy mikor melyik államtípus volt az uralkodó, beszélünk a rabszolgatartó társadalom, a feudalizmus, a kapitalizmus stb. korának nemzetközi jogáról. A rabszolgatartó, a feudális, illetve a kapitalista jog hatása az illető korszak nemzetközi jogán is kimutatható. A nemzetközi jog az államok akaratmegegyezésének eredményeként jön létre, természetszerűen az illető államok uralkodó osztályainak érdekeit szolgálja és azok akaratát fejezi ki — ennyiben tehát osztályjellegű —, de miután két vagy több, egyaránt uralkodó, egymásnak alá nem vetett, hanem mellérendelt helyzetben levő osztály akaratáról és hatalmi szervezeteinek egymáshoz való viszonyáról van szó, az így létrejött jogszabályok nem tartalmazhatják közvetlenül az elnyomást és a kizsákmányolást szolgáló intézményeket.

III. A nemzetközi jog sajátosságai.

A nemzetközi jog tárgya az államoknak mint szuverén hatalmaknak, impériumot gyakorló tényezőknek egymás közt kialakult kapcsolata. Két állam között más jellegű kapcsolatok is lehetségesek, de ezek a kereskedelmi, polgári jogi ügyletek — így pl. követség céljait szolgáló épület megvásárlása valamely állam részéről egy másik államtól — nem a nemzetközi jog szabályainak hatálya alá tartoznak.

A nemzetközi jog a belső állami jogtól eltérő sajátosságokkal rendelkezik, amelyeket a következőkben foglalhatjuk össze:

a) A nemzetközi jog alanyai. Minden állam pusztán megalakulásával a nemzetközi jog teljes jogú alanyává válik, nemzetközi kapcsolatokat létesíthet és ezeket más államokkal egyetértésben szabályozhatja, nemzetközi jogokat és kötelezettségeket szerezhet. A más államok által való elismerés nem előfeltétele a nemzetközi jogalanyiságának, mely nem függ más államok beleegyezésétől vagy jóváhagyásától. Az elismerés csupán a nemzetközi jogok és kötelezettségek gyakorlását könnyíti meg. Ezért mondjuk azt, hogy az államok jogalanyisága nemcsak teljes, hanem eredeti is, mert nem vezethető vissza más államok akaratára.

A nemzetközi jog alanyainak tekintendők továbbá azok a népek, illetőleg nemzetek is, amelyek önrendelkezési joguk alapján saját önálló államuk megalakításáért küzdenek. A gyarmati népek felszabadítási mozgalmai, vagy más elnyomott népek ellenállási szervezetei, feltéve, hogy népük támogatását élvezik, és egyúttal annak körében befolyást, sőt bizonyos hatalmat gyakorolnak, nemzetközi konferenciákra meghívhatók, ahol rendszerint különleges — megfigyelői — státust biztosítanak számukra, de teljes jogú elismerésben is részesíthetők. Ezekben az esetekben voltaképpen keletkezőben levő államokról van szó, és ahogyan a belső jogrendszerek védelmezik a születendő gyermek jogait, úgy a nemzetközi jog is — a népek és nemzetek önrendelkezési jogának elvéből kiindulva — jogokat biztosít a keletkezőben levő, de még ki nem alakult államok számára, ami egyúttal nemzetközi jogalanyiságukat is bizonyítja. A nemzetközi jog alanyainak tekinthetők továbbá polgárháborúk esetén az ún. felkelők is, ha az ország területének egy részén tényleges hatalmat gyakorolnak.

A nemzetközi szervezetek szintén rendelkeznek bizonyos nemzetközi jogokkal. Az Egyesült Nemzetek Szervezetét pl. minden tagjának területén megilleti a céljainak eléréséhez szükséges kiváltságok és mentességek. Az ENSZ jogosult arra is, hogy más államokkal és nemzetközi szervezetekkel szerződéseket kössön. Az ENSZ mellett más nemzetközi szervezetek is rendelkeznek hasonló jogokkal, így például az ENSZ szakosított intézményei és az ún. regionális nemzetközi szervezetek is. A diplomáciai kiváltságok és mentességek, valamint a nemzetközi szerződések megkötése, nemzetközi jogosítványok következésképpen a nemzetközi szervezetek is a nemzetközi jog alanyainak minősülnek. A nemzetközi szervezetek azonban az őket létrehozó nemzetközi szerződés (alapokmány, egyezségokmány stb.) rendelkezései szerint működnek, jogaikat és köteles-

ségeiket tehát az alapító szerződést megkötő államok állapítják meg. Ennek következtében a nemzetközi szervezetek jogalanyisága másodlagos, származékos jellegű és egyben részleges — azaz korlátozott — is, mivel csak a szerződésben meghatározott feladatok ellátásához szükséges jogokkal és kötelezettségekkel rendelkeznek.

A nyugati polgári irodalom jelentős része elismeri, sőt hangsúlyozza a természetes személyek nemzetközi jogalanyiságát. Elvileg nincs akadálya annak, hogy az államok nemzetközi szerződések útján az egyének számára is nemzetközi jogokat állapítsanak meg, és ennek következtében az egyének is a nemzetközi jog alanyaivá váljanak. Az emberi jogok 1950. évi európai egyezményéhez kapcsolt kiegészítő jegyzőkönyv, továbbá az 1957. évi római szerződés, mely az Európai Gazdasági Közösséget hozta létre, tartalmaznak ugyan olyan rendelkezéseket, amelyek szorosan körülhatárolt, szűk körben egyéneket is felhatalmaznak jogaik közvetlen érvényesítésére, az egyetemes nemzetközi jognak azonban nincsenek olyan szabályai, amelyek alapján általános jelleggel megállapíthatnánk az egyén nemzetközi jogalanyiságát. Az egyén tételes jogilag megalapozatlan nemzetközi jogalanyiságának hangoztatása egyes burzsoá szerzők részéről alkalmas arra, hogy elhomályosítsa a nemzetközi jog államközi jellegét, és egyben az államok belügyeibe való beavatkozáshoz is elméleti alapot nyújthat. A szocialista nemzetközi jogászok éppen ezért elutasítják a természetes személyek nemzetközi jogalanyiságát.

b) A *nemzetközi jog forrásai*. A jogforrás kifejezés egyrészt azt a tényezőt vagy tényezőket jelenti, amelyek a jogszabályokat létrehozzák, másrészt azokat a különböző formákat, amelyekben a jogszabály megjelenik. Ez utóbbiakat nevezzük technikai vagy alaki jogforrásoknak. A nemzetközi jogot az államok akaratmegegyezése hozza létre, és miután az akaratmegegyezés kifejezett vagy hallgatólagos, írott vagy íratlan lehet, nemzetközi szerződés vagy szokásjog alakjában jelenik meg. A nemzetközi jog technikai értelemben vett forrásai, tehát a szerződés és szokás.

Nemzetközi szerződés a nemzetközi jog alanyai között létrejött olyan megállapodás, amely nemzetközi jogok és kötelezettségek létesítésére, módosítására vagy megszüntetésére irányul. Egyes fajtáinak megjelölésére különböző elnevezéseket használnak (szerződés, egyezmény, megállapodás, paktum stb.).

A nemzetközi szokásjog az államok részéről huzamos időn át rendszeresen követett és jogilag kötelezőnek tekintett gyakorlat által megerősített íratlan szabályok összessége. Igaz ugyan, hogy az egyetemes szokásjogi szabályok jelentős részéről nem mutatható ki, miszerint azokat minden állam ténylegesen követte volna — így például az új államok azok kialakításában természetszerűleg nem vehettek részt, ennek dacára reájuk nézve is kötelezőek — a hallgatólagos akaratmegegyezés elmélete azonban erre is magyarázatot ad. Az új állam azáltal, hogy más államokkal való kapcsolatait kiépíti, egyszersmind elismeri azokat az általános szokásjogi szabályokat is, amelyek az államok egymás közti viszonylatában előzőleg kialakultak.

A nemzetközi szokásjogtól meg kell különböztetni a nemzetközi udvariasság, az ún. courtoisie szabályait, amelyek nem jelentenek nemzetközi jogot, figyelmen kívül hagyásuk tehát nem sérti a nemzetközi jogot, és így szankciókat sem von maga után.

A Nemzetközi Bíróság Statutumának 38. cikke szerint „A Bíróság, amelynek feladata, hogy a nemzetközi jog rendelkezésével összhangban eldöntse az eléje terjesztett vitákat, alkalmazni fogja: *a)* azokat az általános vagy különös nemzetközi egyezményeket, amelyek a vitában álló államok részéről kifejezetten elismert jogszabályokat állapítottak meg; *b)* a nemzetközi szokást mint a jog gyanánt elismert általános gyakorlat bizonyítékát; *c)* a művelt nemzetek által elismert általános jogelveket; *d)* a bírói döntéseket és a különböző nemzetek legkiválóbb tudósainak tanításait mint a jogszabályok megállapításának segédeszközeit."

A Statutum idézett cikkére hivatkozva a szocialista nemzetközi jogi irodalom számos képviselője a művelt nemzetek által elismert általános jogelveket a nemzetközi jog alapelveivel azonosítja és a nemzetközi jog forrásának tekinti. Ezt a széles körben elfogadott álláspontot a magunk részéről azonban nem osszthatjuk, mert a nemzetközi jog általános elvei a nemzetközi szerződések és a nemzetközi szokásjog részét alkotják — azok anyagának egyetemes hatályú és általános tartalmú rendelkezései — amelyektől nem különíthetők el, tehát a nemzetközi jog általános elveinek alkalmazása voltaképpen a nemzetközi szerződések és a nemzetközi szokásjog alkalmazását jelenti. Ebből a meggondolásból kiindulva a Statutum 38. cikke *c)* pontjában megnevezett általános jogelveken a belső állami jog elveit értjük, amelyeket a nemzetközi bíróságok számos esetben alkalmaztak nemzetközi jogviták eldöntésére, ha a vitában álló felek belső jogában fellelhetők voltak. A belső jog általános elvei azonban nem tekinthetők a nemzetközi jog forrásának. A Statutum 38. cikke nem a nemzetközi jog forrásait kodifikálta, hanem — amint az a további felsorolásból is kitűnik — a nemzetközi bíróság által alkalmazható normákat és eszközöket jelölte meg. Az azonban aligha vitatható, hogy az idézett cikkben foglalt „művelt" kifejezés használata helytelen, mert civilizált és nem civilizált népek megkülönböztetésére utal, és így ellentétben áll a népek és nemzetek egyenjogúságának elvével.

A bírói döntések és a jogtudósok tanításai természetesen nem forrásai a nemzetközi jognak. A bíróságok alkalmazzák és nem alkotják a jogot, a tudomány pedig szintén nem alkothatja, hanem csak értelmezheti és magyarázhatja a jogszabályokat. A bírói döntéseknek és a jogtudósok tanításainak szerepe az, hogy nemzetközi jogszabályok — elsősorban a szokásjogi szabályok — létezésének és tartalmának megállapításához segítséget nyújtsanak. Ezért szokták egyesek a bírói döntéseket és a jogtudósok tanításait a nemzetközi jog megismerési forrásainak nevezni.

Vannak szerzők, akik még más forrásait is megkülönböztetik a nemzetközi jognak — így a belső törvényhozást, a nemzetközi szervezetek határozatait stb. A belső jogszabály azonban csak akkor válik nemzetközi joggá, ha az abban foglaltakhoz más államok is hozzájárulnak, ebben az esetben azonban nem a belső törvény, hanem a más államok részéről való elismerésben kifejezésre jutó akaratmegegyezés hozza létre az új nemzetközi jogszabályt. A nemzetközi szervezetek határozatai általában — így például az ENSZ Közgyűlésének határozatai is — ajánlás jellegűek, a tagállamokra nézve jogokat és kötelezettségeket nem állapítanak meg. Kötelező erejük csak annyiban van, amennyiben a szervezet belső felépítésére és működésére vonatkoznak. Ilyenek például a tagfelvételre, tanácstagok megválasztására, a költségvetés elfogadására stb. vonatkozó határozatok. Kivételesen valóban előfordul, hogy nemzetközi szervezetek határozatai nemzetközi kötelezettségeket fakasztanak, mindezekben az esetekben azonban a nemzetközi szerződés sajátos fajtájáról van szó.

A nemzetközi jog forrásai között nincsen hierarchikus különbség, a szerződések és a szokás egy és ugyanazon szinten állanak. Összeütközésük esetén az új jogszabály lerontja a réginek a hatályát, a különös az általánosét. Az egyedüli kivétel az Egyesült Nemzetek Alapokmánya (l. tovább Szervezet, Alapokmány), mely 103. cikkében megállapítja, hogy a Szervezet tagjainak az Alapokmányból eredő kötelezettségei elsőbbséget élveznek más nemzetközi egyezményekből folyó kötelezettségekkel szemben. A nemzetközi szerződések között tehát az Alapokmányt kivételes hely illeti meg.

c) A nemzetközi jog szankciói. Minden jog fogalmi eleme a kényszer, így a nemzetközi jognak is, mely kényszer hiányában elvesztené jogi jellegét. Az erőszakkal való fenyegetésnek és az erőszak alkalmazásának tilalma nem jelenti azt, hogy a nemzetközi kapcsolatokban ne lenne helye a kényszer jogszerű alkalmazásának, valamely nemzetközi jogszabály megsértésének szankciójaként, a megsértett jogrend helyreállítása érdekében. A nemzetközi jog szabályainak érvényesítését az államoktól elkülönült központi kényszerapparátus hiányában az egyénileg vagy kollektíven fellépő államok biztosítják. Ezért szokták a nemzetközi jogot decentralizált jogrendszernek nevezni.

Az államok kollektív fellépésének szervezője és irányítója az ENSZ Biztonsági Tanácsa, mely az Alapokmány VII. fejezete rendelkezéseinek értelmében jogosan alkalmazhat szankciókat a békét veszélyeztető, a békét megszegő vagy támadó cselekményt elkövető állammal szemben. Ezek a szankciók lehetnek egyrészt olyanok, amelyek nem járnak fegyveres erők felhasználásával — mint például a gazdasági kapcsolatok, a vasúti, tengeri, légi, postai, távíró, rádió és egyéb forgalom teljes vagy részleges felfüggesztése, valamint a diplomáciai kapcsolatok megszakítása —, másrészt pedig légi, tengeri és szárazföldi fegyveres erők felhasználásával járó intézkedéseket is hozhat a Biztonsági Tanács, ha ezeket a béke és a biztonság fenntartásához vagy helyreállításához szükségesnek ítéli. Ezek az intézkedések tüntető felvonulásból, blokádból vagy „egyéb műveletekből" is állhatnak, azaz a Biztonsági Tanács hadműveleteket is folytathat az agressziót elkövető állam ellen.

A Biztonsági Tanács által elrendelt kollektív szankciók mellett — amelyek egyébként is csak a béke veszélyeztetése, megszegése vagy agresszió elkövetése esetén kerülnek alkalmazásra — a nemzetközi jog egyéb szabályainak megszegésével kapcsolatban az önsegély elve érvényesül, vagyis a jogaiban megsértett állam egyénileg, vagy a sértett államok közösen kísérlik meg a nemzetközi jog érvényesülésének biztosítását. Az egyes államok által alkalmazható szankciók két formáját különböztethetjük meg, éspedig a retorziót és a repressziáliát.

A *retorzió* (megtorlás) nemzetközi jogellenes cselekedeteknek a sértett állam részéről jogszerű, de barátságtalan és a jogsértő államra nézve hátrányos intézkedésekkel való viszonzása. Ilyen pl. az utóbbi állam polgárainak kiutasítása, kereskedelmi kapcsolatok felfüggesztése vagy az áruforgalom korlátozása idevonatkozó szerződéses kötelezettség hiányában, a másik állam áruinak bojkottálása.

A retorziónál súlyosabb és egyúttal rendszerint hatásosabb intézkedés a *repressziália* (büntető megtorlás). Ez nemzetközi jogsértésnek a sértett állam részéről hasonló jogsértéssel való viszonzása, mely egyúttal a sértő államra nézve hátrányos következményekkel jár. Feltétlenül szükséges, hogy a repressziáliaként alkalmazott jogsértés arányos legyen az előzetesen elkövetett jogsértéssel, vagyis nem lehet lényegesen súlyosabb annál, mint az, amelynek megtorlására irányul.

A repressziália alkalmazására jogot adó jogsértés megszüntetése, illetőleg orvoslása a repressziália jogszerűségét is megszünteti. Semmiképpen sem lehet repressziália címén fegyveres erőszakot alkalmazni. 1922-ben az albán—

görög határmegállapító bizottság olasz tagjának megölése miatt Olaszország represszália ürügyén ágyútüzet zúdított a Görögországhoz tartozó Korfu-szigetére. Ezt a lépést már akkor sem tekintették a nemzetközi joggal összeegyeztethetőnek, az Alapokmány elfogadása óta pedig nem lehet vitás, hogy a fegyveres erőszak alkalmazása egy másik állam ellen nem tartozik a jogszerű represszáliák körébe. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa nem is ismerte el az izraeli kormány által a szomszédos arab országokból kiinduló gerilla-akciók megtorlása címén ellenük indított fegyveres intézkedések jogszerűségét és határozottan elítélte azokat.

Külön kell foglalkoznunk az ún. háborús represszáliák kérdésével, amelyekre akkor kerül sor, ha a fegyveres összeütközésben részt vevő felek egyike megsérti a hadviselésre vonatkozó jogszabályok előírásait. Miután a fegyveres összeütközések körülményei között a jogsértés súlyának és körülményeinek megállapítása, valamint az arányosság elvének betartása nagy nehézségekbe ütközik, a háborús represszáliák a hadviselés szabályainak érvényesítése helyett igen sok esetben további jogsértések sorozatához és a háborús pusztítások kiszélesítéséhez vezethet. Az 1949-es Genfi Egyezmények éppen ezért megtiltják a védett személyek és a védett javak elleni represszália alkalmazását.

Ami a fegyveres erők felhasználásával nem járó represszáliákat illeti, ezek alkalmazásánál is ügyelni kell arra, hogy az mindenkor a megsértett nemzetközi jogrend helyreállítása érdekében, az Alapokmány szellemével és elveivel összhangban történjék.

IV. A nemzetközi jog tudományának története.

A nemzetközi jog ugyan a független államok kialakulásával egyidős, a nemzetközi jog tudománya azonban jóval később vált ki a jogtudomány egészéből. Az ókornak volt nemzetközi joga, de nem volt nemzetközi jogtudománya, és hosszú időbe telt, míg a feudalizmus korában a nemzetközi jog lényege és önálló rendszere az egymást követő tudósnemzedékek munkáiban kirajzolódott.

A természet rendje által megszabott jog eszméjével már az ókorban egyes sztoikus bölcselőknél is találkozhatunk. Ezt a gondolatot vitték tovább és olvasztották össze a keresztény egyház tanításaival az ún. skolasztikusok (Aquinói Tamás). Az egyetemes, minden emberre kiterjedő jogrendszert a kereszténység felfogásának megfelelően végső fokon isteni akaratra vezették vissza. Megjelölésére a római jus gentium kifejezést használták, mely minden ember között érvényes jogot jelentett (jus inter omnes homines), de amelynek tartalma módosult, és jelentése a 16. századtól kezdve egyre inkább minden nép között érvényes jog (jus inter omnes gentes) lett.

Ez a jog azonban valójában nem a népek közti kapcsolatokat, nem a népek érintkezését szabályozta, hanem az államokét, de miután az állam fogalma még nem kristályosodott ki eléggé a kor jogi gondolkodásában, helyette a népek, közösségek, fejedelmek stb. kapcsolatairól szóltak. A saját maga felett mást el nem ismerő király tana mögött, amelyre francia, angol és magyar uralkodók is hivatkoztak a császári, majd a pápai hatalommal vívott küzdelmeik során, voltaképpen az államok függetlenségének hangsúlyozása rejtőzött. A gazdasági fejlődés élén járó Itáliában a különböző városállamok önállóságának és egyenlőségének gondolata alapján Bartolus de Sassoferrato (1314—1357), a kiváló posztglosszátor, a központi kényszerapparátus hiánya miatt a szerződések betartása végett szükséges egyéni kényszer (a represszália) alkalmazásának tanát is kidolgozta. Ennek ellenére az általános érdeklődés középpontjában még sokáig nem az európai országok különállásából és függetlenségéből adódó kapcsolatok állottak, hanem a keresztény államok nagy egysége, az egyetemes monarchia eszméje (Dante, 1314). Sokat foglalkoztak az igazságos és igazságtalan háborúval, hogy az ún. magánháborúkat kiküszöböljék és a keresztény államok közötti fegyveres összeütközéseket csökkentsék.

A nemzetközi jog tudományos művelése a 16. században a nagy felfedezéseket követő gyarmatosítás nyomán lendült fel — elsősorban a leginkább érintett Spanyolországban. A nemzetközi jog kérdéseivel foglalkozó szerzők sorából csak a legfontosabbakat emeljük ki, elsőnek Franciscus de Vitoria-t (1480—1546), aki a nemzetközi jog tudományának egyik legjelentősebb úttörője volt. Értekezéseiben kifejtette, hogy az indiánok is jogosan bírják javaikat, országaikat és csak igaz okok miatt lehet háborút viselni ellenük. Nem mondta ki ugyan kereken, hogy a gyarmatosítás jogellenes, de elítélte a hódítók kegyetlenkedéseit. Tanításai a gyakorlatban nemigen érvényesültek, de tudományos hatásuk kétségtelen, mert nagymértékben hozzájárultak a népek (államok) közötti kapcsolatok tisztázásához. Követői közül Franciscus Suárezt (1548—1607) kell kiemelni, aki rámutatott arra, hogy az emberi nem, jóllehet különböző népekre és királyokra oszlik, egységet alkot, és a különböző tökéletes közösségek — ezen az államok értendők — részei egy egyetemes társaságnak, kölcsönösen szükségük van egymás támogatására és a közöttük levő érintkezés előnyös számukra. „Ez okból szükségük van jogra, mely vezeti és rendezi őket az érintkezés és a társulás vonatkozásában". Suárez felismerte és megkülönböztette a jus gentium kettős jelentését, nevezetesen, hogy egyrészt a népek közötti jog, másrészt pedig a népek közös joga, és aláhúzta a szokás jelentőségét a nemzetközi érintkezés szabályozásában. Az igazságos háború proble-

matikájának kifejtésében Suárez még a hagyományos középkori skolasztika gondolatkörében mozgott. A hadviselésre vonatkozó megállapításai Vitoria nézeteihez képest visszaesést jelentettek, a nemzetközi jog szükségességének és jelentőségének felismerése azonban előkelő helyet biztosít számára a nemzetközi jog tudományának történetében.

További előrelépést jelentett az olasz származású, de Angliában működött Alberico Gentili (1552—1608) életműve, akinek gondolkodását már nem befolyásolták teológiai problémák. Az oxfordi egyetemen magánjogot oktatott, de foglalkozott a nemzetközi joggal is, így a követek jogával, valamint a háború jogával. Fő műve, a „De jure belli" (1598) három részre oszlik: a háború okaival, a hadviselés szabályaival és a békeszerződésekkel foglalkozik. Hangsúlyozza a kényszer hatása alatt létrejött békeszerződések és általában a szerződések kötelező voltát, érvelésébe azonban beépíti az azóta is sokat vitatott rebus sic stantibus clausulát.

Az addigi eredményeket összegezte és egyúttal lényegesen továbbfejlesztette a németalföldi Hugo Grotius (1583—1645), akit sokan — némi túlzással — a nemzetközi jog atyjának neveztek. 1609-ben kiadott „Mare liberum" c. munkájában a nyílt tengeren való hajózás szabadságának — akkor forradalmian ható — tételét fejtette ki, amelyet kortársai közül sokan támadtak, de amely végül is általános elismerésre talált, mivel megfelelt a társadalmi fejlődés irányának. A „Mare liberum" voltaképpen a zsákmányolás jogáról írott, kéziratban maradt nagyobb mű egyik fejezete volt. Grotius fő műve a „De jure belli ac pacis" (1625), mely nagy hatást gyakorolt nemcsak kortársaira, hanem az őt követő nemzedékek gondolkodására is. A könyv nem annyira gondolatainak újszerűségével, mint inkább rendszerességével, tűnt ki és azzal az alapossággal amellyel a nemzetközi jog kérdéseit tárgyalta. Voltaképpen még ez is vegyes mű olyan értelemben, hogy a tulajdonképpeni nemzetközi jogszabályok mellett közjogi, magánjogi, családjogi stb. problémákkal is foglalkozik. Grotius a természetjogi iskola úgynevezett észjogi irányzatához tartozott, mely a természet rendjéből az emberi ész segítségével próbálta a jogszabályokat levezetni, de figyelme nem korlátozódott az ily módon meghatározott természetjogra, mert ezektől megkülönböztette a tételes nemzetközi jogot, melynek szabályai — ahogyan írta — valamennyi nép akaratából nyerik kötelező erejüket. A nemzetközi jog voltaképpen az államok vagy államok uralkodói közötti kapcsolatokat rendezi. Grotius érdeme, hogy a háború jogának sokat vitatott kérdései mellett bőven foglalkozott a békés kapcsolatokra vonatkozó szabályokkal is. A harcjogi szabályok humánusabbá tételére törekedett, elítélte a pusztítást és a kegyetlenkedést. A követek különleges jogállását az ún. területenkívüliséggel magyarázta. Szemléletét nagyfokú vallási türelmesség jellemezte, a nem keresztényekkel kötött szerződéseket is megengedettnek, sőt megtartásukat kötelezőnek tekintette.

Grotius után a nemzetközi jog tudományának két fő irányát különböztetjük meg: a természetjogi és a tételes (pozitivista) iskolát. Mindkét irányzat a nagy holland jogtudóshoz nyúlt vissza, de az annak tanításaiban mutatkozó kettősséggel szakítva vagy csak a természetjoggal foglalkozott, vagy csak a tételes jogszabályok rendszerezésére törekedett.

A természetjogi irányzat képviselői közül említést érdemel Samuel Pufendorf (1632—1694), aki a heidelbergi egyetemen a világon elsőnek létesített nemzetközi jogi tanszéken oktatott. Arra törekedett, hogy a nemzetközi jogot kizárólag az emberi észre alapozza, s ez a törekvése a felvilágosodás előkészítőinek sorába emeli. A nemzetközi szerződések jogforrási szerepét tagadta, és csak annyi jelentőséget tulajdonított nekik, mint a magánjogi szerződéseknek. Hasonló szellem és felfogás jellemzi Christian Wolf (1676—1756) műveit is.

Emeric de Vattel (1714—1767) Grotius után a legismertebb és a legtöbbet idézett nemzetközi jogász volt. Általában a természetjogi irányzat követői közé sorolták, népszerűségét azonban nem annyira elméleti okfejtéseinek köszönhette, mint inkább annak, hogy mint széles körű tapasztalatokkal rendelkező diplomata a gyakorlatban igen jól használható kézikönyvet állított össze.

A pozitivisták közül kiemelkedett: Richard Zouche (1590—1660) angol jogász, Gentile utódá az oxfordi egyetemen, aki hozzá hasonlóan a követek jogáról is értekezett. A nemzetközi jogról készített könyve már címében is hangsúlyozta, hogy e jog inter gentes érvényesül, és utalt a római ius fetiale-val való kapcsolatára. Ez az első rendszeres felépítésű tankönyv a nemzetközi jog egészét átfogta és csak azzal foglalkozott. További érdeme, hogy a béke jogát a háború elé helyezte. A holland Cornelius van Bynkersboek (1673—1743) nemzetközi jogi fejtegetéseit elsősorban a szerződésekre és a jogesetekre alapozta. Felismerte a nemzetközi jog változó voltát, és éppen ezért nem régi tekintélyekre, hanem az újabb gyakorlatra hivatkozott. A semlegesség kérdését függetlenítette az igazságos háború tanától, és a semlegesség jogának kidolgozásával járult hozzá leginkább a tudományág fejlődéséhez. J. J. Moser (1707—1785) terjedelmes művei szintén pozitivista szellemben íródtak, tudatosan az európai államok közötti jog összegezésére törekedve. G. F. Martens (1756—1822) jelentőségét a tudománytörténet szempontjából elsősorban az általa szerkesztett terjedelmes nemzetközi szerződésgyűjtemény adja meg. Ő is pozitivista, de jellemző, hogy még szükségesnek tartja ennek megindokolását, és több vonat-

kozásban természetjogi gondolatokat is épít rendszerébe. Éppen ezért Vattellel együtt a két irányzat összehangolójának is tekintik.

A természetjogászok és a pozitivisták vitájára a nemzetközi jog további fejlődése tett pontot. A feudális társadalmi rendet a kapitalizmus váltotta fel, és a hatalmat megragadó tőkésosztály a maga eredetileg természetjogias formában megfogalmazott követeléseinek megfelelő tételes jogot alkotott, először az egyes államokon belül, majd fokozatosan a nemzetközi kapcsolatok területén is. Ennek következtében a természetjog „feleslegessé" vált, elvesztette tudományos hitelét. Történeti szerepe abban összegezhető, hogy lehetővé tette a nemzetközi jog elméletének kibontakozását és rendszerének megalkotását olyan korban, amikor az államközi szerződések száma viszonylag csekély, és a szokásjogi szabályok nagy része még tisztázatlan volt.

A nemzetközi jogtudomány fentebb ismertetett kiváló művelői, „klasszikusai" mellett még számos filozófus, gondolkodó és jogász érdemel említést, akik egyes kérdések felvetésével hozzájárultak e tudományág fejlődéséhez, így pl. N. Machiavelli az államérdek hangsúlyozásával, J. Bodin a szuverenitás tanának kidolgozásával, T. Hobbes az államok közti hatalmi viszonyok jelentőségének kifejtésével, G. W. Leibniz az első jelentősebb szerződésgyűjtemény összeállításával. J. J. Rousseau hangoztatta azt, hogy a háború nem emberek, hanem államok közötti viszony, s az emberek a háborúban mint katonák állnak szemben egymással és nem mint emberek vagy állampolgárok. Ez a felfogás tükröződik a későbbi genfi és hágai egyezmények rendelkezéseiben. I. Kantnak „Az örök békéről" című értekezése a Nemzetek Szövetsége, illetőleg az ENSZ eszméjének előzményeként jelentős.

A 19. század elejétől kezdve tehát általánossá vált az a meggyőződés, hogy nemzetközi jognak csak a tételes, azaz az államok akaratmegegyezésén alapuló szabályok tekinthetők, következésképpen egyedül ezek lehetnek a tudományos vizsgálódás tárgyai. A század folyamán az egyre sokasodó szerződések és szokásjogi szabályok átfogó rendszerezése foglalkoztatta mindenekelőtt a nemzetközi jogtudomány képviselőit. Érdekes, és a nemzetközi jog későbbi kodifikációjának szempontjából is figyelemre méltó kísérlet volt H. K. Bluntschli próbálkozása, hogy a nemzetközi jog egész anyagát törvénykönyvszerűen összefogalja. A tankönyvek, kézikönyvek közül a legjobban német nyelvterületen Franz Liszt, Oroszországban F. F. Martensz, Angliában L. Oppenheim „angol szellemű és német módszerű" műve terjedt el. Az utóbbinak H. Lauterpacht által átdolgozott újabb kiadásait még ma is széles körben használják. A latin-amerikai nemzetközi jogászok közül Carlos Calvo bizonyult a legjelentősebbnek.

A legújabb nyugati szakirodalomban a pozitivista irányzatnak már nincs egyeduralkodó szerepe, nem az államok akaratmegegyezésén, hanem más tényezőkben, emberi tulajdonságokban (pl. szolidarizmus) keresik egyes irányzatok a nemzetközi jogot létrehozó tényezőket (Scelle, Duguit), sőt a természetjogi gondolkodásmód újbóli jelentkezéséről is beszélhetünk. Ezekhez az irányzatokhoz tartozó tudósok műveiben éppen ezért elhalványult a nemzetközi jog államközi jellege és az állami szuverenitás sarkalatos szerepe.

Az angol és az amerikai nemzetközi jogászok az európai kontinens jogtudósainak szemléletétől eltérő, ún. „Common Law" irányzat hívei, műveikben a jogesetek, a bírói gyakorlat feldolgozásának biztosítanak döntő szerepet. Az Egyesült Államokban a tulajdonképpeni nemzetközi jogi kutatások mellett, sőt azokat bizonyos mértékig háttérbe szorítva, igen elterjedt a nemzetközi kapcsolatoknak az erőpolitika, a hatalmi viszonyok szemszögéből való vizsgálata.

Az új ázsiai és afrikai országoknak a nemzetközi életbe való bekapcsolódása náluk is megnövelte a nemzetközi jog iránti érdeklődést. Szakembereik előszeretettel kutatják pl. a mohamedán, az indiai és más népek kapcsolataiban fellelhető elveket és szokásokat, és saját jogi hagyományaik, valamint az általános nemzetközi jog intézményei közötti szintézis megteremtésére törekszenek. Jelenleg azonban még korai lenne e kutatások eredményeinek összegezése.

A marxizmus—leninizmus szemléletén alapuló szocialista irányzat az Októberi Forradalom nyomán, az első szocialista állam létrejötte és a nemzetközi kapcsolatainak kiépülése után bontakozott ki. Követői elsősorban a Szovjetunió jogtudósai közül kerülnek ki, de mellettük a népi demokratikus országok jogászai is egyre több szocialista szellemű nemzetközi jogi mű megalkotására hivatkozhatnak. A szocialista nemzetközi jogászok mindenekelőtt arra törekedtek, hogy tisztázzák a nemzetközi jog által a különböző rendszerű államok együttélésének bizonyításában betöltött szerepét, kimutassák e jog társadalmi és gazdasági alapjait és osztályjellegét. Igen jelentős a különböző burzsoá szemléletekkel kapcsolatban kifejtett kritikai tevékenységük is. A szocialista jogászok határozottan szembeszálltak a nemzetközi jog államközi jellegét elhomályosító nyugati elméletekkel és a nemzetközi jog klasszikus szabályainak fenntartása mellett, azoknak haladó eszmékkel való megtöltéséért szálltak síkra. Műveik középpontjában az állami szuverenitás koncepciójának védelme állt, és ez meghatározta a szovjet jogászoknak a jogforrások, a nemzetközi jogalanyiság stb. tekintetében elfoglalt álláspontját is. A szovjet nemzetközi jogászok közül Korovin, Krilov, Kozsevnikov, Koreckij és Tunkin nevét kell megemlítenünk.

Irodalom: *Buza* László: A nemzetközi jog tankönyve. Bp. 1935.; *Hajdu* Gyula—*Buza* László: Nemzetközi jog. 3. kiad. Bp. 1961.; *Haraszti* György—*Herczegh* Géza—*Nagy* Károly: Nemzetközi jog. Bp. 1976.

Korovin, E. A.: Isztorija mezsdunarodnogo prava. Moszkva, 1946.; Kursz mezsdunarodnogo prava. Tom. 1—6. Red. Cshikvadze, V. M. Moszkva, 1967.; Völkerrecht. Bd. 1—2. Hrsg. Kröger, H. Berlin, DDR. 1973.

Manual of public international law. By Sørensen, H. New York, 1968.; *Lauterpacht*, H.: Oppenheim's International Law. Vol. 1—2. 8. ed. London, 1957.; *Bishop*, W. W.: International law. Cases and materials. 2. ed. Boston, 1962.; *Cavaré*, L.: Le droit international public. Red. par J. P. Quèneudec. Vols. 1—2. Paris, 1967—1969.; *Nussbaum*, A.: Concise history of the law of nations. New York, 1954.

Herczegh Géza

NEMZETKÖZI JOG ALAPELVEI: I. A nemzetközi jog alapelveinek fogalma (1223.) — II. Az alapelvek eredete, kialakulásuk, fejlődésük (1223.) — III. A nemzetközi jog elveinek szerepe a nemzetközi jog rendszerében (1225.) — IV. A nemzetközi jog alapvető elvei (1226.)

I. A nemzetközi jog alapelveinek fogalma. A jogelv, lényegét tekintve, a jogalkotót a jogalkotás munkájában, a jog alkalmazóját pedig az alkalmazás folyamatában vezető szempont, amely ennek következtében áthatja az adott jogrendszer vagy jogágazat tételes rendelkezéseit és meghatározza azok gyakorlati érvényesülésének módját. A jogi alapelvek Szabó Imre megfogalmazása szerint egyrészt a pozitív jogra nézve levont következmények, másrészt az adott jogrendszert ténylegesen jellemző vonások. A jogelv vagy jogi alapelv tehát részletszabályok sokaságában ölt testet és nyer konkrét tartalmat, másrészt viszont a részletszabályok tartalma általánosabb szinten jogelvekben összegezhető. Mindez a nemzetközi jogra is vonatkozik, amelynek szintén vannak jellemző — lényegét és sajátosságait kifejező — alapelvei. Ezek a nemzetközi jogelvek — miként maga a nemzetközi jog is — történetileg változnak.

A nemzetközi jog alapelvei az államok akaratmegyezésének eredményeként jönnek létre. Voltaképpen maguk is jogszabályok, éspedig a nemzetközi jog egyetemes, tehát minden államra kiterjedő hatályú és általános tartalmú, azaz a nemzetközi kapcsolatok legkülönbözőbb területeire egyaránt irányadó rendelkezései. A Lotus nevű francia gőzös és egy török hajó összeütközéséből adódó nemzetközi jogvita eldöntése során az Állandó Nemzetközi Bíróság megállapította: „A 'nemzetközi jog alapelvei' szavak értelme általános használatuk szerint nem jelenthet mást, mint a nemzetközi jogot, úgy, ahogyan az a nemzetközi közösséget alkotó összes nemzet között hatályban van." Az idézetből nyilvánvaló, hogy az Állandó Nemzetközi Bíróság a nemzetközi jog alapelvein magát a tételes nemzetközi jogot értette, éspedig annak egyetemes szabályait. Ezek az egyetemes hatályú szabályok a Lotus-ügyben hozott ítélet idején (1927) tartalmukat tekintve általános jellegűek voltak, azóta azonban a nemzetközi jog fokozatos kodifikációja terén elért eredmények miatt szükségesnek látszik a szabályok általános tartalmának hangsúlyozása is, hogy a részletkérdéseket rendező és mindinkább egyetemessé váló nemzetközi jogszabályokat a nemzetközi jog tulajdonképpeni alapelveitől megkülönböztessük és ezáltal a napjainkban használt terminológiával való összhangot biztosítsuk.

Miután a nemzetközi jog rendszere szerződéses és szokásjogi szabályokból áll, a nemzetközi jog alapelvei a nemzetközi szerződésekből, illetőleg a nemzetközi szokásjog anyagából szűrhetők le. A nemzetközi szerződések bevezető részében — preambulumában — a szerződő felek gyakran megnevezik a szerződéses rendelkezések megalkotása során őket irányító szempontokat — alapelveket —, sőt vannak olyan nemzetközi megállapodások is, amelyek nem konkrét jogokat és kötelezettségeket állapítanak meg, hanem csupán az államok magatartásának általános irányát, az egymás közti kapcsolataikban követni szánt elveket fogalmazzák meg. A nemzetközi jog alapelveinek megállapításánál tehát egyrészt magukra a szerződéseik szövegére, másrészt pedig — amennyiben szokásjogi szabályokról van szó — a nemzetközi jog tudományának eredményeire támaszkodunk, mely a jogszabályok rendszerbe foglalása és elemzése útján megállapítja és megfogalmazza a szabályokat átható általános szempontokat, a jogi alapelveket.

II. Az alapelvek eredete, kialakulásuk, fejlődésük. A nemzetközi jogalkotás és a jogalkalmazás szempontjai természetszerűleg változnak — az általános társadalmi fejlődés követelményeitől függően néha igen gyorsan —, következésképpen változnak és fejlődnek a nemzetközi jog alapelvei is. A 11—15. században Európában például igen erőteljesen hangsúlyozták azt az elvet, hogy a nemzetközi jogközösség csak a keresztény államokra terjed ki, azaz a nem-keresztény államokkal tilos megállapodásokat kötni, illetve a velük kötött szerződések érvénytelenek, betartásuk nem kötelező. (Fides non est habenda cum infidelibus.) Gazdasági és politikai megfontolások miatt a gyakorlatban azonban egyre sűrűbben áttörték ezt az elvet, mely teljesen háttérbe szorult

és idővel feledésbe merült. Az abszolút monarchiák kialakulásával az állami szuverenitás a nemzetközi jogalkotás tudatosan követett elvévé lépett elő, majd pedig az 1714-es utrechti békét követően a szuverenitás elve mellett az európai egyensúly elve mint a nemzetközi jogi kapcsolatok szabályozásának alapvető szempontja. Az 1814—15. évi Bécsi Kongresszust követő évtizedekben a legitimitás elve kapott különleges hangsúlyt, hogy azután — mintegy erre való visszahatásként — a be nem avatkozás elvének hangoztatását lássák szükségesnek, noha ez az elv az imperializmus viszonyai között — éppúgy, mint a szuverenitás vagy az államok egyenlőségének elve — a gyakorlatban nem érvényesülhetett maradéktalanul.

Jól tükrözi a nemzetközi jog alapelveinek szerepét és jelentőségét a népek, illetőleg nemzetek önrendelkezési jogának története, amelynek gondolatát a polgári felvilágosodás áramlata vetette fel, és amely jelentős szerepet vitt egyes nemzeti államok létrejöttében. Általános jelleggel azonban ez a jog az imperializmus viszonyai között nem érvényesülhetett, sőt a 19. századi gyarmatbirodalmak ennek nyílt megsértését jelentették. Az Októberi Szocialista Forradalom nyomán az önrendelkezési jog új értelmet és lendületet kapott és először a Szovjetunió államjogának, majd később — az ENSZ Alapokmányába (l. tovább Alapokmány) való felvételével — a tételes nemzetközi jognak is részévé vált. A népek és nemzetek önrendelkezési jogának elve és a gyarmati rendszerek fennállása közti nyilvánvaló ellentmondás az Alapokmány gyarmati vonatkozású rendelkezéseinek (XI—XII—XIII. fejezet) megalkotásához és ezek alkalmazásán keresztül a gyarmati rendszer fokozatos felszámolásához vezetett. A gyarmati rendszer felbomlásának elsőrendű oka természetesen a gyarmati népek függetlenségi harca és a szocialista országok által ehhez nyújtott támogatás volt, de igen kedvezően befolyásolta ezt a folyamatot az a körülmény, hogy az érdekelt népek küzdelmeik során az önrendelkezési jog elvére mint a nemzetközi jog egyik alapvető elvére hivatkozhattak.

A nemzetközi jog alapelveinek vizsgálata és történeti fejlődésük vázolása során mindenkor meg kell különböztetni a jogalkotók, az államok által hirdetett politikai szempontokat — politikai vagy jogpolitikai elveket — a tételes jogszabályokba, azaz a nemzetközi szerződésekbe, vagy a nemzetközi szokásjogba már bele foglalt irányadó szempontoktól, a tulajdonképpeni jogelvektől. A köztük levő határ figyelmen kívül hagyása esetén a tételes jog talajáról elvont, természetjogias spekulációk ingoványára tévedhetünk, és ezáltal a nemzetközi jog jogi jellegét is elhomályosíthatjuk. Az ún. természetjog és a tételes jog határa tulajdonképpen a politikai elvek és a jogelvek közötti elválasztó vonallal esik egybe. Az viszont igaz — éppen a nemzetközi jog történeti fejlődése szolgáltat számos példát rá —, hogy az eredetileg a tudomány által megfogalmazott tételek később a jogalkotó tényezők, az államok nyíltan hangoztatott szempontjaivá váltak, és végül a nemzetközi szerződések rendelkezéseiben vagy az államközi gyakorlatban realizálódtak. Az azonban aligha vitatható, hogy a nemzetközi jog alapelvei nem vezethetők le közvetlenül a nemzetközi kapcsolatok rendszeréből, az ezekkel összefüggésben jelentkező társadalmi-politikai igényekből. A nemzetközi kapcsolatok rendszere minden egyes korszakban befolyásolja, több vonatkozásban meghatározza az államok akaratát, de nemzetközi jogszabályok csak az államok akaratmegegyezése révén jönnek létre, és a nemzetközi jog alapelvei a jogalkotás folyamatának eredményeként kristályosodnak ki a nemzetközi jogszabályok összességéből, tehát nem közvetlenül a nemzetközi kapcsolatok tényein, hanem az államok akaratmegegyezésén alapulnak.

A nemzetközi jog alapelveinek, illetőleg egyik vagy másik alapvető elvének megfogalmazása számos körülménytől függ. Ha ezt maguk az államok teszik, az alapelvek felsorolásánál természetesen politikai célokat követnek és egy és ugyanazon szempontot, ha különösen fontosnak ítélnek, más és más oldalról, különböző összefüggésekben többször is megismételnek. Ha tudományos kísérletről van szó, különböző elméleti megfontolások és tudományos rendszerek befolyásolják a nemzetközi jogszabályok általánosításának mértékét és az összegezés módját is. Ez az oka annak, hogy a nemzetközi jog alapelveinek annyiféle — kisebb-nagyobb mértékben eltérő — megfogalmazásával találkozunk. Az azonban bizonyos, hogy a nemzetközi jog kialakulása és fejlődése nem utolsósorban a nemzetközi jog alapelveinek változásán, tartalmi gazdagodásán mérhető le. A nemzetközi jog alapelveit a II. világháború óta különböző nemzetközi szerződések, illetőleg deklarációk szövegében több ízben is megfogalmazták. Ezek közül az alábbiakat kell kiemelnünk:

Az Egyesült Nemzetek Szervezetének (l. tovább Szervezet) alapelveit az Alapokmány 2. cikkének 1-től 7-ig terjedő bekezdései tartalmazzák. Ezek szerint a Szervezet a következő elveken épül fel: 1. az államok szuverén egyenlősége; 2. a nemzetközi kötelezettségek jóhiszemű teljesítése; 3. a viták békés elintézése; 4. az erőszakkal való fenyegetésnek, illetve az erőszak alkalmazásának tilalma; 5. a tagállamok kötelessége, hogy az ENSZ tevékenységéhez segítséget nyújtsanak és hogy tartózkodjanak a békét megszegő állam támogatásától; 6. annak biztosítása a Szervezet részéről, hogy a nem tagállamok is ezeknek az elveknek megfelelően járjanak el; 7. a tagállamok belügyeibe való be nem avatkozás.

Az ENSZ Közgyűlése 2625 (XXV.) sz. 1970. október 24-én elfogadott határozatában az államok közötti baráti kapcsolatokra és együttműködésre vonatkozó nemzetközi jogi alapelveket a következő megfogalmazásban deklarálta: 1. az erőszakkal való fenyegetéstől, illetve az erőszak alkalmazásától való tartózkodás; 2. a nemzetközi viszályok békés rendezése; 3. a belügyekbe való be nem avatkozás; 4. az államok együttműködési kötelezettsége; 5. a népek jogegyenlősége és önrendelkezési joga; 6. az államok szuverén egyenlősége; 7. a nemzetközi kötelezettségek jóhiszemű teljesítése.

Az 1975 nyarán Helsinkiben tartott Európai Biztonsági Konferencián elfogadott, illetőleg megerősített nemzetközi jogelvek a következők: 1. a szuverén egyenlőség, a szuverenitásban foglalt jogok tiszteletben tartása; 2. tartózkodás az erőszaktól vagy az erőszakkal való fenyegetéstől; 3. a határok sérthetetlensége; 4. az államok területi épsége; 5. a viták békés rendezése; 6. a belügyekbe való be nem avatkozás; 7. az emberi jogok és alapvető szabadságok tiszteletben tartása; 8. a népek egyenjogúsága és önrendelkezési joga; 9. az államok közötti együttműködés; 10. a nemzetközi jogi kötelezettségek jóhiszemű teljesítése.

A fenti felsorolások tehát számos ponton fedik, más vonatkozásban kiegészítik egymást. Egy-egy alapvető jogelv további elvekre bontható fel, míg más, részletezőbb felsorolásban említett elvek egyike-másika összevonható. Így például az állam területi épsége tiszteletben tartásának elve nyilvánvalóan magában foglalja az államhatár sérthetetlenségét is. A nemzetközi jog alapelveinek száma tehát az absztrakció mértékétől függ, minthogy a nemzetközi jog rendszerét alkotó normák tartalma és jellemző vonásai — az általánosítás szintjétől függően — több vagy kevesebb szabályban összegezhetők. Találkozunk olyan tudományos munkákkal is, amelyek a nemzetközi jog egész rendszerét az alapvető jogelvekre, illetőleg azok köré építik fel.

III. A nemzetközi jog elveinek szerepe a nemzetközi jog rendszerében.

Felvetődik a kérdés, vajon önálló forrásai-e a nemzetközi jog alapelvei a nemzetközi jognak? Az alapelvek — mint láttuk — az államok akaratmegegyezésének eredményeként jönnek létre, nemzetközi szerződésekben vagy pedig nemzetközi szokásjogi szabályokban nyernek megfogalmazást. Nincsenek tehát a nemzetközi jognak olyan alapelvei, amelyek a nemzetközi szerződésektől, illetőleg a nemzetközi szokásjogtól függetlenül, azok anyagán kívül helyezkednének el és ennek következtében nem tekinthetjük őket a nemzetközi jog önálló — a szerződésektől, illetőleg a szokásjogtól elkülöníthető — forrásának. A Nemzetközi Bíróság Statutuma 38. cikke 1. bekezdése c. pontjában említett „a művelt nemzetek által elismert általános jogelvek" — álláspontunk szerint — nem a nemzetközi jog alapelveire, hanem a belső jogrendszerek egybehangzó alapelveire utalnak, de meg kell jegyezni, hogy a szocialista nemzetközi jogi szakirodalom több jeles képviselője más álláspontra helyezkedik, és a művelt nemzetek által elismert általános jogelveket a nemzetközi jog alapelveivel azonosítják. Ez a felfogás azonban nem veszi figyelembe a Statutum 38. cikke megalkotásának munkálatait és azzal a hátrányos következménnyel jár, hogy a nemzetközi jog alapelveit elszakítja a szerződéses és a szokásjogi szabályok összességétől.

A nemzetközi jog alapelveinek jelentősége mindenekelőtt abban áll, hogy befolyásolják, sőt számos vonatkozásban meghatározzák a nemzetközi jogalkotás folyamatát, valamint a nemzetközi jogszabályok értelmezését és alkalmazását. A nemzetközi jog alapelveit Buza László program jellegű normákhoz hasonlította, amelyek az államok magatartásának általános irányát szabják meg, de konkrét jogszabályokká még kikristályosodni nem tudtak, és az egyes államokra nézve alanyi jogokat, kikényszeríthető kötelezettségeket nem állapítanak meg. Véleményünk szerint — tekintettel arra a szoros kapcsolatra, amely a nemzetközi jog alapelvei és a szerződéses és a szokásjogi szabályok között fennáll — a nemzetközi jog alapelvei már túlhaladták a programjellegű normák fejlődési szintjét, kétségtelen azonban, hogy önmagukban az államok számára csak általános magatartás követését írják elő, amelynek konkretizálását a nemzetközi jog egyéb szabályai végzik el. Ami az értelmezés és az alkalmazás kérdéseit illeti, általános szabály, hogy a nemzetközi jog egyes rendelkezéseit a többi nemzetközi jogszabállyal és a nemzetközi jog rendszerével összhangban, tehát az azok lényegét összegező és kifejező alapelvek szellemében kell értelmezni és alkalmazni. A nemzetközi jog alapelveinek jelentőségét tovább növeli azok kogens jellege is. A nemzetközi szerződések jogáról szóló 1969. évi bécsi egyezmény 53. cikke megállapította, hogy semmisek azok a nemzetközi szerződések, amelyek ellentétesek a nemzetközi jog valamely — feltétlen alkalmazást igénylő, kogens jellegű — szabályával. A kogens nemzetközi jog problémája azóta is a tudományos viták középpontjában áll. Sem az 1969. évi bécsi, sem pedig más nemzetközi szerződés nem határozta meg pontosan a kogens nemzetközi jog fogalmát, sem az idetartozó szabályok körét, de az uralkodó tudományos álláspont szerint pl. az ENSZ Alapokmányának elvei kogens jellegűek. (A tagállamoknak az Alapokmányból folyó kötelezettségei a 103. cikk értelmében egyébként is elsőbbséget élveznek más nemzetközi megállapodásból folyó kötelezettségek-

kel szemben.) Ezeken túlmenően a nemzetközi jognak más, az Alapokmányban kifejezetten nem rögzített alapelvei is kogenseknek minősülnek. Ebből tehát az következik, hogy érvénytelenek pl. azok a nemzetközi szerződések, amelyek ellentétben állanak az államok szuverenitásával, nincsenek tekintettel azok jogi egyenlőségére, amelyek erőszak alkalmazásának vagy erőszakkal való fenyegetésnek a hatása alatt jöttek létre stb.

IV. A nemzetközi jog alapvető elvei. 1. A szuverenitás elve. 2. Az államok egyenlőségének elve. 3. A be nem avatkozás elve. 4. A nemzetközi kötelezettségek jóhiszemű teljesítésének elve. 5. A viták békés elintézésének elve. 6. Az erőszakkal való fenyegetés, illetve az erőszak alkalmazásának tilalma. 7. Az önrendelkezési jog elve. 8. Az államok közötti együttműködés elve.

Bár a nemzetközi jog alapelvei nincsenek kodifikálva, a nemzetközi jog mai rendszeréből azonban mégis világosan kirajzolódik néhány alapvető elv, amelyeket számos nemzetközi szerződés és deklaráció, valamint a tudomány is majdnem azonos vagy többékevésbé hasonló módon kiemel és szövegez meg. Az azonos vagy lényegüket tekintve azonos módon megszövegezett elveket tehát joggal tarthatjuk a mai nemzetközi jog alapelveinek, a tartalmukat és jelentőségüket pedig a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A szuverenitás elve.

A szuverenitás az állam lényegéből folyó sajátosság, amely az államok kialakulásával egyidős, még ha ennek tudományos igényű megfogalmazása jóval később — a 16. század második felében — következett be. Azóta mint az állam függetlenségének, önállóságának, másrészt pedig mint az államon belül a legfőbb hatalom birtokosának kifejezése és megjelölése, mindenkor politikai és elméleti viták középpontjában állt. *(→ Állami szuverenitás)* A szuverenitást nemzetközi jogi szempontból úgy határozhatjuk meg, hogy az államnak jogilag elismert és védett helyzete, amelynek értelmében saját területén mindenre és mindenkire kiterjedő hatalmat gyakorol, más államok és nemzetközi szervezetek beavatkozásától mentesen, amelyekhez való viszonyát csakis az állam közreműködésével létrejött nemzetközi jog szabályozza. A szuverenitásnak tehát két oldalát különböztetjük meg; a belsőt, amely voltaképpen az állam területi felségjogával azonosítható, és amelynek jellemző vonásai a teljesség és a kizárólagosság, másrészt a külső oldalt, amely a nemzetközi kapcsolatok kialakításának szabadságában nyilvánul meg. Ebből következően az államoknak joguk van ahhoz, hogy nemzetközi szervezetekhez tartozzanak vagy sem, részesei legyenek két vagy többoldalú szerződéseknek, szövetségi rendszereknek vagy sem és joguk van a semlegességre is. Hangsúlyoznunk kell, hogy az állam szuverenitása nem abszolút jellegű, nem jelent korlátlan hatalmat és szabadságot, mert minden állam szuverenitásának szükségszerűen határt szab a többi állam szuverenitása, az ebből folyó jogok tiszteletben tartásának kötelezettsége.

A szuverenitás elve az ENSZ Alapokmányának megfogalmazása szerint szorosan kapcsolódik az egyenlőség elvéhez. Az államok szuverén egyenlősége elvének tartalmát az ENSZ Közgyűlésének (l. tovább Közgyűlés) 1970. október 24-én elfogadott deklarációja a következőkben konkretizálta: *a)* az államok jogilag egyenlőek; *b)* minden állam élvezi a teljes szuverenitásban foglalt jogokat; *c)* minden állam kötelessége más állam személyiségének tiszteletben tartása; *d)* az állam területének és politikai függetlenségének sérthetetlensége; *e)* minden államnak joga, hogy szabadon válassza meg és fejlessze politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális rendszerét; *f)* minden állam kötelessége, hogy teljes mértékben és jóhiszeműen teljesítse nemzetközi kötelezettségeit és békében éljen más államokkal.

2. Az államok egyenlőségének elve.

A Közgyűlés deklarációja is hangsúlyozza tehát azt, hogy a szuverenitás elve szorosan összefügg a nemzetközi jog más alapelveivel, amelyektől szinte nem is választható el — így mindenekelőtt az államok jogi egyenlőségének elvével. Ha az államok egyaránt szuverének, ha tehát nincsenek más felettük álló hatalomnak alávetve, akkor ebből logikusan következik, hogy jogilag egyenlőknek kell lenniök. Az egyenlőség elve természetesen nem tényleges, hanem jogi egyenlőséget fejez ki. Az államok jogi egyenlősége megnyilvánul a diplomáciai kapcsolatok terén, pl. a követek rangsorának megállapításánál, a szerződések megkötésénél, a különböző nemzetközi konferenciákon való részvétel folyamán és általános szabályként a nemzetközi szervezetekben, ahol az egyes tagállamokat nagyságukra való tekintet nélkül egy-egy szavazat illet meg stb. (Egyes integrációs szervezetek felépítésénél — így pl. az Európai Gazdasági Közösségben — szakítottak ugyan ezzel az elvvel, és a tagállamokat nagyságuktól függően több vagy kevesebb hely, illetve szavazat illet meg, a gyakorlatban azonban mégis az a helyzet alakult ki, hogy a tagállamok lényeges érdekeit érintő kérdésekben az EGK legfontosabb szerve, a Minisztertanács továbbra is egyhangú döntések meghozatalára törekszik, tehát tiszteletben akarja tartani a tagállamok szuverenitását és egyenlő jogait.) Nem sérti a jogi egyenlőség elvét az öt nagyhatalmat az ENSZ Biztonsági Tanácsában megillető ún. vétójog, mert ez a többletjog fokozott felelősséggel és

egyszersmind többletkötelezettségekkel párosul. Az államok jogegyenlőségéből következik az ún. egyenlőtlen szerződések érvénytelensége is, vagyis azoknak a megállapodásoknak semmissége, amelyek az egyik fél számára jogokat, a másik fél részére pedig kizárólag kötelezettségeket állapítanak meg.

3. A be nem avatkozás elve.

Az államok szuverenitásából és egyenjogúságából következik az is, hogy az államok nem avatkozhatnak be más államok, a nemzetközi szervezetek pedig tagállamaik belügyeibe, azaz olyan ügyekbe, amelyek — az Alapokmány meghatározását idézve — „lényegileg valamely állam belső joghatóságának körébe tartoznak". A belső jognatóság körébe tartozó ügyeknek általánosan elfogadott meghatározása nincs, e kör voltaképpen az államok alapvető funkcióinak fejlődésétől, a nemzetközi kapcsolatok intenzitásától és az illető állam önként vállalt nemzetközi kötelezettségeinek terjedelmétől függ. A Helsinki Értekezlet Záróokmánya egyébként is a belső joghatóság körébe tartozó bel- vagy külügyekről szól, tehát a külső kapcsolatok is a belső joghatóság körébe tartozhatnak. A szocialista nemzetközi jogi szakirodalom álláspontja szerint a be nem avatkozás elve nem csupán az erőszakkal párosuló beavatkozást tiltja meg az egyes államok belügyeibe, hanem a belügyekre vonatkozó bármilyen külső — kényszerrel vagy erőszakkal együtt nem járó — állásfoglalást is. Másrészről viszont az Alapokmány 2. cikkének 7. bekezdése azt állapítja meg, hogy a belügyekbe való be nem avatkozás elve nem akadálya annak, hogy a békét veszélyeztető, azt megszegő vagy támadó cselekményt elkövető állam megfékezése érdekében az ENSZ Biztonsági Tanácsa kényszerítő intézkedéseket foganatosítson.

4. A nemzetközi kötelezettségek jóhiszemű teljesítésének elve.

A nemzetközi jog egész rendszeréből következik, hogy az államoknak egymás irányában vállalt kötelezettségeiket teljesíteniük kell. Pacta sunt servanda — a szerződéseket be kell tartani —, mondja az ősrégi tétel. A jóhiszeműség fogalmának összekapcsolása a kötelességek teljesítésével azt jelenti, hogy az államoknak nem csupán formálisan kell alkalmazkodniuk a megállapodások betűihez, hanem azok szellemében kell eljárniuk, és tartózkodniuk kell minden olyan cselekménytől, amely a szerződés céljának elérését meghiúsítaná. Szuverén jogaikat oly módon kell gyakorolniuk pl. a belső jogalkotás terén, hogy az összhangban legyen nemzetközi kötelezettségeikkel. Következik ebből azonban az is, hogy ha a körülményekben olyan lényeges, alapvető változás következik be — ezt jelenti az oly sokat emlegetett rebus sic stantibus clausula —, amelynek nyomán az egyik szerződő félre aránytalan súlyos terhek nehezednének, akkor a másik szerződő fél sem ragaszkodhat mereven a szerződés betű szerinti megtartásához.

5. A viták békés elintézésének elve.

Ez az elv a nemzetközi jog újabb fejlődésének egyik eredménye, amelynek nyomán a nemzetközi jog a háború és béke jogából a béke jogává válik. A múltban érvényesülő általános felfogás szerint az államok maguk döntötték el a nemzetközi viták elintezésének módját, és a háborút a nemzetközi jogviták elintezése egyik elismert eszközének tekintették. Bár az igazságos háborúk tana az államok háborúindítását korlátozni igyekezett oly módon, hogy csak a háborús pusztításokkal arányban álló jogsértés megtorlásaként indított háborút ismerte el jogosnak, a gyakorlatban ez a tétel alkalmazhatatlannak bizonyult. A Nemzetek Szövetségének Egyezségokmánya és az 1928. évi Briand—Kellogg Paktum után az Alapokmány tette általánosan kötelezővé a nemzetközi viták békés megoldásának keresését. A Helsinki Értekezlet Záróokmánya szerint az államoknak törekedniük kell arra, hogy jóhiszeműen és az együttműködés szellemében, gyorsan és méltányosan, a nemzetközi jog alapján oldják meg egymás közti vitáikat.

A záróokmány felsorolja ennek eszközeit is a közvetlen tárgyalások, a vizsgálat, a közvetítés, a békéltetés, a döntőbiráskodás és a bírói eljárás formájában.

6. Az erőszakkal való fenyegetés, illetőleg az erőszak alkalmazásának tilalma.

Ez az elv ismét csak a legszorosabban összefügg az előbbivel. Az Alapokmány 2. cikkénél 4. bekezdése szerint a tagállamoknak nemzetközi érintkezéseik során más állam területi épsége vagy politikai függetlensége ellen irányuló vagy az Egyesült Nemzetek Szervezete céljaival össze nem férő bármely más módon megnyilvánuló erőszakkal való fenyegetéstől vagy az erőszak alkalmazásától tartózkodniuk kell. Semmilyen megfontolás sem szolgálhat az erőszakkal való fenyegetés vagy az erőszak ezen elvet sértő alkalmazásának alapjául. (Ez a kötelesség tehát magába foglalja az államok területi épsége tiszteletben tartásának kötelezettségét, következésképp az állam határainak sérthetetlenségét is. Ez az elv azonban nem jelenti a határok örök időkre való rögzítését, mert az államhatárok is megváltoztathatók, de a nemzetközi joggal összhangban, békés eszközökkel, egyezmény útján.) Az államoknak tehát nincs többé háborúindítási joguk, de joguk van ahhoz, hogy az őket érő fegyveres támadás esetén egyénileg vagy más államokkal közösen gyakorolják „az önvédelem természetes jogát", azaz az agresszióval szemben fegyveres erővel védekezzenek. Az ENSZ Biztonsági Tanácsának is joga van arra, hogy a békét veszélyeztető vagy azt megszegő, támadó cselekményt elkövető agresszor állammal szemben fegyveres erőszakot alkalmazzon.

A szocialista nemzetközi jogászok álláspontja szerint az erőszak alkalmazásának tilalma nem korlátozódik a fegyveres erőszakra, hanem a más jellegű, gazdasági, politikai stb. természetű kényszer alkalmazását is tiltja.

7. *Az önrendelkezési jog elve.*

Ezen elv értelmében minden népnek és nemzetnek megvan a joga, hogy saját maga szabadon határozza meg belső és külső politikai rendszerét, tehát azt a társadalmi-gazdasági formációt, amelyben élni kíván és azt az állami keretet, amelyet sajátjának tekint, önálló államot alkot-e, vagy más népekkel és nemzetekkel együtt létesít államot. Az önrendelkezési jog magába foglalja a természeti kincsek feletti szabad rendelkezés jogát, azaz vállalatok, üzemek kisajátításának, államosításának jogát is. Az elnyomott, szabadságuktól megfosztott népeknek joguk van arra, hogy fegyveres erővel harcoljanak az őket megillető önrendelkezési jog érvényesítéséért. Az önrendelkezési jog és az emberi jogok és alapvető szabadságok szoros, közvetlen kapcsolatban állanak egymással, olyanformán, hogy az önrendelkezési jog mintegy előfeltétele a többi emberi jog és szabadság élvezetének. A népek és nemzetek önrendelkezési joga párosul jogi egyenlőségükkel, vagyis a jogegyenlőség a mai nemzetközi jogban nem csupán az államokat, hanem a népeket és a nemzeteket is megilleti, amiből viszont fajra, nemre, nyelvre stb. épülő mindenfajta diszkrimináció tilalma is következik mind az egyének, mind pedig egész népek vagy nemzetek vonatkozásában.

8. *Az államok közötti együttműködés elve.*

Az ENSZ Alapokmánya 1. cikkének 3. pontjában a Szervezet egyik céljának minősíti az államok közötti gazdasági, szociális, kulturális és emberbaráti jellegű feladatok megoldását, valamint az emberi jogok tiszteletben tartásának előmozdítására irányuló nemzetközi együttműködést. Az államok együttműködési kötelezettségének elvét — mint láttuk — az ENSZ Közgyűlésének 1970. évi deklarációja és az 1975. évi Helsinkiben tartott Európai Biztonsági Értekezlet Záróokmánya is hangsúlyozta, rámutatva a tudományos és műszaki téren felhasználható előnyökre, a gazdasági fejlettségi szintek közötti különbség csökkentésének szükségére. Az államok együttműködési kötelezettsége a megjelölt célok előmozdítása érdekében áll fenn, és nem jelentheti pl. az ideológiai téren való együttműködést.

Végezetül indoklásra vár, hogy az államok békés egymás mellett élését miért nem soroltuk fel a nemzetközi jog alapelvei között, mint ahogyan azt számos helyen, számos szerzőtől olvashatjuk. Véleményünk szerint ugyanis a békés egymás mellett élés több, mint a mai nemzetközi jog egyik alapelve, voltaképpen a mai nemzetközi jog lényegének, alapvető funkciójának a megfogalmazása, tehát olyan formula, amelyben a nemzetközi jog fentebb felsorolt valamennyi alapelvének tartalma összefoglalható, vagy — más oldalról közelítve meg a kérdést — a békés egymás mellett élés tartalmát a nemzetközi jog alapvető elvei adják meg.

Nem soroltuk a nemzetközi jog alapelvei közé a szocialista internacionalizmus elvét sem, mert kétségtelen ugyan, hogy ennek az elvnek a szocialista államok egymás közti kapcsolataiban döntő jelentősége van, de ez az elv a különböző gazdasági-társadalmi rendszerű államok együttes létezésének korában nem lehet egyetemes hatályú és így nem felel meg a nemzetközi jog alapelveinek fogalmáról fentebb adott meghatározásnak sem, hanem olyan partikuláris elv, amelynek érvényesülése szükségszerűen csak az egymással baráti kapcsolatban álló szocialista országok körére korlátozódik.

Irodalom: *Herczegh* Géza: General principles of law and the international legal order. Bp. 1969.

Koreckij, V. M.: Obscsije principü prava v mezsdunarodnom prave. Kiev, 1957.; *Tunkin*, G. I.: A mai nemzetközi jog elméletének időszerű kérdései. Bp. 1963.

Verdross, A.: Die Verfassung der Völkerrechtsgemeinschaft. Wien—Berlin, 1926.; *Bin Cheng*: General principles of law as applied by international courts and tribunals. New York, 1953.

Herczegh Géza

NEMZETKÖZI JOGALANYISÁG → *Állam mint a nemzetközi jog alanya; — Nemzetközi jog; — Nemzetközi szervezetek szerepe a mai államközi kapcsolatokban*

NEMZETKÖZI JOGI FELELŐSSÉG → *Állam nemzetközi felelőssége*

NEMZETKÖZI JOG KODIFIKÁCIÓJA → *Nemzetközi jog; — Nemzetközi szervezetek szerepe a mai államközi kapcsolatokban*

NEMZETKÖZI JOG TUDOMÁNYÁNAK TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON: I. A nemzetközi jog tudományos művelésének megindulása az Osztrák—Magyar Monarchia idején (1228.) — II. A magyar nemzetközi jog tudományának eredményei és hiányosságai a két világháború között (1229.) — III. A nemzetközi jog marxista szellemű művelése hazánkban. (1230.)

I. A nemzetközi jog tudományos művelésének megindulása az Osztrák—Magyar Monarchia idején.

A nemzetközi jog tudományos művelése általában függvénye az államok nemzetközi kapcsolatainak és annak a szerepnek, amelyet egy-egy állam a nemzetközi kérdések megoldásába visz. A nemzetközi jog tudományos művelésének kezdetei a 16. és 17. században

bontakoztak ki, abban a korban, amikor Magyarország függetlenségét elvesztette és területe három részre szakadt. Az erdélyi fejedelmek a török szultán által engedélyezett vagy megtűrt keretek között folytattak ugyan diplomáciai tevékenységet — számos követi jelentést, diplomáciai levelezést ismerünk ebből a korból —, de ez a szerep távolról sem volt elég jelentős, a jogi oktatás színvonala pedig nem volt elég magas ahhoz, hogy a nemzetközi jog tudományos műveléséhez alkalmas környezetül szolgálhatott volna. Az 1711. évi szatmári békét követően Magyarország a Habsburg-birodalmon belül megőrizte ugyan belső önkormányzatát, de a külső — nemzetközi — kapcsolatok kialakítására már nem sok befolyása volt, s ez a körülmény ismét csak nem volt alkalmas a nemzetközi jog iránti érdeklődés felkeltésére. A Pázmány Péter által alapított és 1667-ben jogi karral bővített egyetemen, amelyet 1777-ben Budára, majd később Pestre helyeztek át, a nemzetközi jognak nem volt önálló tanszéke, és amennyiben megemlítették, az csupán az általános jogbölcselet, a természetjogi tanok oktatásának keretei között történhetett.

Az 1848—49-es forradalom és szabadságharc rövid hónapjai nem voltak elegendők magyar nemzetközi jogi szaktudomány kialakítására, és miután az 1867-es kiegyezés értelmében a külügyek a hadüggyel együtt ún. „közös ügyek" maradtak, a 19. század második fele sem bizonyult alkalmasnak a nemzetközi jogtudomány magyarországi kibontakozása számára, mert a tudományos érdeklődés előterében az Osztrák—Magyar Monarchia dualista szerkezetéből adódó közjogi problémák állottak. Ennek ellenére megindult a nemzetközi jogról szóló magyar nyelvű tankönyvek kiadása, de miután a tudományos előzmények a téren szinte teljesen hiányoztak, nem meglepő, hogy ezek a munkák kevéssé önálló, eredeti alkotások, hanem külföldi nemzetközi jogászok nyomdokain haladtak és azok rendszerét vették át. Elsőnek 1873-ban Apáthy István budapesti egyetemi tanár „Tételes európai nemzetközi jog" című — és címével is A. Heffter német jogász művére utaló — tankönyvének a történeti fejlődést összefoglaló első része készült el, második része, mely a tulajdonképpeni tételes anyagot tartalmazza, 1878-ban jelent meg, majd ismét tíz év múlva teljesen átdolgozott második kiadása. Időközben 1876-ban Kiss István egri jogtanár „Európai nemzetközi jog" címmel adott ki tankönyvet, majd 1879-ben Röszler István, 1887-ben Tassy Pál, 1899-ben Gratz Gusztáv írtak rövidebb és kevésbé jelentős tankönyvszerű összefoglalásokat. A viszonylag legtöbbet használt és leginkább ismert nemzetközi jogi tankönyv azonban Csarada János munkája volt. Első kiadása 1901-ben, második kiadása 1910-ben jelent meg.

A nemzetközi közjogi tárgyú monográfiák száma e korszakban még igen csekély volt, és leginkább az Osztrák—Magyar Monarchia szerkezetével foglalkoztak nemzetközi jogi szempontból. Az egyéb tárgyú művek közül említést érdemel Lers Vilmosnak „A Duna folyóra vonatkozó nemzetközi jogállapot", valamint „A konzuli bíráskodás intézménye" című, a kor tudományos színvonalán álló munkái.

A századforduló után és főleg a világháború éveiben erősen felélénkült a nemzetközi jog irodalma és más, távoli jogterületeken dolgozó tudósok is, mint pl. Magyary Géza (A nemzetközi bíráskodás, Bp. 1918.) és Marton Géza (A nemzetközi jog jogiságának kérdéséhez, Bp. 1916.) foglalkoztak nemzetközi jogi kérdésekkel, a büntetőjogász Irk Albert érdeklődése pedig határozottan a nemzetközi jog felé fordult. Ebben az időszakban irodalmunk már viszonylag gyorsan reagált a technika fejlődése által felvetett új problémákra. A fiatal Buza László a légitér kérdéseiről értekezett (Buza L.: „A levegőterület nemzetközi jogi helyzete").

II. A magyar nemzetközi jog tudományának eredményei és hiányosságai a két világháború között.

A nemzetközi jog tudománya az I. világháború után önállóvá vált, de e vesztett háború és a forradalom leverése következtében számtalan megoldatlan problémával küzdő Magyarországon csak viszonylagosan, tematikailag meglehetősen szűkre szabott keretek között fejlődhetett. A nemzetközi jognak — hirdették akkor — ugyanaz a szerepe, mint ami az Osztrák—Magyar Monarchia fennállása idején a közjognak volt, azaz jogi fegyvereket kell szolgáltatnia a nemzeti aspirációk megvalósításához. A két világháború közötti időben sűrű egymásutánban jelentek meg a nemzetközi jogi tankönyvek (Irk Albert, Veninger László Vince, Teghze Gyula, Faluhelyi Ferenc és Buza László művei). Ezek közül elsősorban Buza László munkája emelkedik ki világos rendszere és alapos, meggyőző fejtegetései által. Faluhelyi Ferenc tankönyve az „Államközi jog" címet viselte, de ez az alapjában véve helyes megnevezés nem tudott meghonosodni. Miután a magyar uralkodó osztályok külpolitikai törekvésének előterében a trianoni békeszerződés revíziója állott, a tudományos kutatások súlypontja is a trianoni békeszerződésből adódó problémák, illetőleg az esetleges revízió lehetőségei körül mozgott. Ezek mellett jogtudósaink figyelmüket a nemzeti kisebbségek jogi problémáira összpontosították. A kisebbségi kérdéssel kapcsolatos nagyszámú, de meglehetősen egyenetlen irodalomból elsősorban Buza László: „A kisebbségek jogi helyzete a békeszerződések és más nemzetközi egyezmények értelmében" (1930), és Flachbarth Ernő: „System des Minderheitenrechtes" (1937) című, igényes átfogó művei érde-

melnek említést. Hasonlóképpen figyelemre méltóak Gajzágó Lászlónak „A háború és a béke joga" (1941), valamint „A nemzetközi jog eredete" (1942) című művei. Ezek közül az utóbbi rendkívül gazdag anyaggyűjtés alapján, de meglehetősen bonyolult rendszer szerint mutatja be a nemzetközi jogtudomány kezdeti kibontakozását, mindenekelőtt pedig az ún. spanyol nemzetközi jogi iskola tanításait. Ugyancsak érdekes munkát képvisel a később mindinkább a nemzetközi magánjog problémái felé forduló Szászy Istvánnak „Az államok közötti utódlás elmélete" (1928) című könyve. Több mű foglalkozott a Nemzetek Szövetségének szervezeti felépítésével és működésével, valamint a nemzetközi élet eseményei által időszerűvé tett nemzetközi jogi problémákkal. A szovjet nemzetközi jogtudomány eredményeit jogászaink igen kevéssé ismerték, nemegyszer tudatosan félremagyarázták.

III. A nemzetközi jog marxista szellemű művelése hazánkban.

Magyarország szocialista átalakulása olyan időszakban következett be, mely egyúttal világméretű változások kora volt. A fasizmus feletti győzelem során megújult a nemzetközi jogrend, a szocialista világrendszer kialakulása, a gyarmatbirodalmak összeomlása pedig gyökeresen átalakította az államok közösségét. Magyarország a szocialista államok világrendszerének tagjaként egyre szélesebb körben építette ki nemzetközi kapcsolatait, jelentős tevékenységet fejtett ki számos nemzetközi szervezetben. A nemzetközi jog fokozatos kodifikációinak eredményei, az államok közötti szorosabb együttműködés kibontakozása, a szocialista gazdasági integráció fejlődése — hogy az új korszak csupán néhány jellemző vonását említsük — számtalan tudományos problémát vetett fel, és nagy feladatokat rótt a magyar nemzetközi jogtudomány változatlanul kevés számú művelőjére. A nemzetközi jog tudományos vizsgálata nálunk is a marxizmus alapjaira helyeződött át, amiben nagy szerepe volt a szovjet jogtudomány eredményei elismerésének, a szovjet szakirodalom legjelentősebb alkotásai magyar nyelvre való lefordításának. Igaz ugyan, hogy a hidegháború légköre és az 50-es évek elején a tudományos életben is észlelhető dogmatizmus nem egy vonatkozásban fékezte a nemzetközi jogi kutatásokat, de a nehézségek ellenére a nemzetközi jog tudománya mégis fejlődésnek indult, és ebben a nemzetközi közjogászok mellett más tudományágak művelői is jelentős szerepet vállaltak. Számos mű jelent meg, amelyek alapos kritikában részesítették a nyugati szakirodalomban elterjedt elméleti irányzatokat, és a békeharc, illetőleg a nemzetközi törvényesség szellemében bírálták az imperializmus nemzetközi jogellenes gyakorlatát.

A magyar nemzetközi jogtudomány fejlődése új szakaszának vezető egyénisége Hajdu Gyula (1886—1972) a budapesti egyetem tanára volt, aki igen jelentős kutató, szerkesztő és tudományos szervező tevékenységet fejtett ki. Az ő szerkesztésében és nagyrészt személyes munkájával készült az egyes fogyatékosságai dacára is úttörő jellegű „Nemzetközi jog" című egyetemi tankönyv (1954). Irányító szerepe volt a „Diplomáciai és jogi lexikon" összeállításában (első kiadása 1959-ben jelent meg), valamint több tanulmány és szerződésgyűjtemény publikálásában, a budapesti egyetem nemzetközi jogi tanszéke mellett működő munkaközösség létrehozásában. (Nemzetközi jogi tanulmányok, 1953., Nemzetközi szerződések gyűjteménye 1945—1958, 1958., Nemzetközi szerződések 1918—1945, 1966.) A semlegesség kérdéséről két nagy érdeklődést kiváltó monográfiát írt. Része volt abban is, hogy jogtudományunk régi adósságát törlesztve, megjelentette Hugo Grotius „A háború és béke jogáról" című klasszikus művének magyar fordítását Szabó Imre és Hajdu Gyula bevezető tanulmányaival.

Hajdu Gyula neve mellett elsősorban Buza László (1885—1970) hat évtizedet átívelő tudományos munkássága érdemel méltatást. Buza László 1945 után igen értékes tanulmányokat publikált (A törvényesség és igazságosság elve a nemzetközi jogban; A nemzetközi jog főbb kérdései az új szellemű nemzetközi jogban, 1967. stb.) és társszerzője volt az 1954-ben megjelentetett nemzetközi jogi tankönyvnek. E tankönyv megírásában vett részt Flachbarth Ernő (1896—1955) is, aki pedagógiai munkássága mellett jelentős szakirodalmi tevékenységet fejtett ki, sajnálatos módon azonban a szuverenitás kérdéseivel kapcsolatos nagyarányú kutatómunkájának eredményeit korai halála miatt már nem tudta összegezni és közzétenni.

A ma működő magyar nemzetközi jogászok tudományos tevékenysége a marxizmus—leninizmus elméleti alapjain indult meg, illetőleg bontakozott ki, szorosan kapcsolódva az előző tudósnemzedék tagjainak munkásságához. A nemzetközi jog 1976. évi tankönyvét már új szerzői kollektíva készítette el az előző tankönyv rendszerére támaszkodva, de a nemzetközi jog időközben bekövetkezett fejlődésének és az újabb nemzetközi jogi kutatások eredményeinek figyelembevételével. A nemzetközi jog magyarországi művelése legújabb szakaszát a múltbelinél szélesebb körű érdeklődés, tematikai gazdagodás jellemzi és a monografikus feldolgozások számának emelkedése.

A megjelent monográfiák egyrészt az államok nemzetközi közösségében bekövetkezett változások nyomán felmerült problémákat tárgyalják, mint pl. a gyarmati rendszer felbomlását, illetőleg az ennek következtében

létrejött új államok nemzetközi jogi helyzetét, továbbá a nemzetközi jog fejlődéséből, demokratikus átalakulásából adódó elméleti kérdéseket dolgozzák fel, mint pl. az agresszió meghatározásáról, az emberi jogokról, a háborús bűnösök felelősségre vonásáról, a nemzetközi jogelvekről stb. szóló könyvek, másrészt olyan új jelenségekről, mint amilyenek a világűrjog, vagy a gazdasági integráció kérdései. Több munka kapcsolódik a nemzetközi szervezetek működéséhez, a nemzetközi jogalkotásban betöltött szerepükhöz, az ENSZ Biztonsági Tanácsának, illetőleg a Nemzetközi Bíróságnak eddigi tevékenységéhez. Végül, de nem utolsósorban nemzetközi jogtudományunk élénk figyelemmel kíséri a nemzetközi jog kodifikációjának új eredményeit, amelyekkel összefüggésben a diplomáciai kapcsolatok, illetve a nemzetközi szerződések jogáról szóló monográfiákat említjük meg.

A nemzetközi jogi kutatások eredményeinek ismeretében, közzétételében fontos szerepet tölt be a Magyar Jogász Szövetség nemzetközi jogi szekciója, illetőleg az International Law Association magyar tagozata, amely „Questions of International Law" címmel időközönként angol nyelvű tanulmánykötetekben publikálja egyes kutatók eredményeit. Örvendetesen megnövekedett a magyar szerzők világnyelveken publikált monográfiáinak száma is, amelyek a külföldi szaksajtóban élénk érdeklődést keltettek.

Mindezek az adatok a nemzetközi jog magyarországi tudományos művelésének kétségtelen fejlődését bizonyítják, de nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a nemzetközi kutatásokkal foglalkozó személyek száma és köre még mindig túlságosan szűk. Egy-két kivételtől eltekintve szinte valamennyien az Állam- és Jogtudományi Intézet nemzetközi jogi osztályához, illetve a budapesti, a szegedi és a pécsi tudományegyetemek nemzetközi jogi tanszékeihez kapcsolódnak. Ahhoz, hogy nemzetközi jogtudományunk minden tekintetben megfelelhessen Magyarország egyre szélesedő nemzetközi kapcsolataiból és a nemzetközi szervezetekben betöltött szerepéből adódó megnövekedett feladatoknak, jelentősen bővíteni kellene a magyar nemzetközi jogászok számát és ennek érdekében szélesebb alapokra helyezni a tudományos utánpótlást.

Irodalom: *Csarada* János: A tételes nemzetközi jog rendszere. 2. kiad. Bp. 1910.; *Buza* László: A nemzetközi jog tankönyve. Bp. 1935.; *Gajzagó* László: A nemzetközi jog eredete. Bp. 1942.; *Hajdu* Gyula—*Buza* László: Nemzetközi jog. 3. kiad. Bp. 1961.; Diplomáciai és nemzetközi jogi lexikon. Szerk. Hajdu Gyula, 2. kiad. Bp. 1967.; *Haraszti* György—*Herczegh* Géza—*Nagy* Károly: Nemzetközi jog. Bp. 1976.

Herczegh Géza

NEMZETKÖZI MAGÁNJOG: I. A nemzetközi magánjog szűkebb és tágabb fogalma (1231.) — II A nemzetközi magánjogot és kiterjedését előmozdító tényezők (1231.) — III. A nemzetközi magánjog rendszere (1233.) — IV. A nemzetközi magánjog osztályjellege (1234.)

I. A nemzetközi magánjog szűkebb és tágabb fogalma.

A nemzetközi magánjognak van egy eredeti, szűkebb, és van egy újabb keletű, szélesebb fogalma. A két fogalom közös eleme:

a) A nemzetközi elem: például ha jogviszony alanyai különböző államok jogalanyai, nemzetközi jogviszonyról van szó.

b) A közjoggal szembeállított magánjog területén érvényesülnek, vagyis a nemzetközi polgári jogban, kereskedelem jogban, családjogban, munkajogban, polgári eljárásjogban, noha vannak, akik az utóbbi hármat önállóknak tekintik.

A nemzetközi magánjog *szűkebb* fogalma szerint arra ad választ, hogy a nemzetközi jogviszonyra melyik ország jogát kell alkalmazni. Ezt *indirekt jogrendezésnek* nevezik, mert nem magát a nemzetközi jogviszonyt szabályozza, hanem annak a nemzeti jognak a kiválasztását, amelynek szabályai a nemzetközi jogviszonyra irányadók. Valójában ez a jog nem is nemzetközi, csak nemzetközi jogviszonyokra vonatkozik, mert minden állam maga szabályozza azt, hogy a nemzetközi jogviszonyokra irányadó jogot hogyan kell kiválasztani. Annyi nemzetközi magánjog van, ahány állam; ez az indirekt jogrendezést bonyolulttá és bizonytalanná teszi. Hasonló a szűkebb értelemben vett nemzetközi magánjoghoz az *interpersonális magánjog*, amely arra az esetre rendezi az alkalmazandó jog kérdését, ha *egy államon belül* van többféle jog hatályban, és a jogviszony alanyai egy államon belül más-más jogterülethez tartoznak (például az *USA* államainak a jogai ütköznek vagy egy afrikai államban ütköznek különféle törzsi szokásjogok vagy vallási jogok, vagy pedig ezek a jogok ütköznek a modern viszonyokra szabott joggal).

A nemzetközi magánjog *szélesebb* fogalma az indirekt jogrendezés mellett magában foglalja a nemzetközi jogviszonyok *direkt rendezésének* a jogát is, vagyis azt a szabályvilágot, amely közvetlenül szabályozza a nemzetközi jogviszonyokat. Ez valóban nemzetközi jellegű.

II. A nemzetközi magánjogot és kiterjedését előmozdító tényezők. 1. Kereskedelem. 2. Nemzeti állam. 3. Világgazdaság. 4. Munkaerőexport. 5. Szellemi alkotások. 6. Nemzetközi érintkezés. 7. Az eredmény.

1. Kereskedelem.

A kereskedelem, ha ebben meg nem akadályozzák, eleve nincsen tekintettel ország-

határokra. Kialakítja a maga üzleti szokásait, és ezek a jog erejével érvényesülnek. A nemzetközi kereskedelem joga a burzsoá nemzeti államok létrejötte előtt egyszerre volt helyi és nemzetközi: helyileg vásári bíróságok alakították, nemzetközileg a kereskedők gyakorlata. Európában kialakult egy nemzetközi kereskedelmi jog (international law merchant), amely sok szállal kapcsolódott az arab világ nemzetközi kereskedelmi jogához. Ez a jog — éppen a nemzeti államok kialakulatlansága következtében — a mai kifejezéseket visszavetítve nem volt kollíziós jog, nem indirekt, hanem direkt jogrendezéssel operált, és nagyob részben maguk a kereskedők által egymás közt kialakított jog volt.

2. Nemzeti állam.

A nemzetközi kereskedelmi jogot a burzsoá nemzeti államok létrejötte nemzeti kereskedelmi jogokká változtatta. Minthogy azonban a kereskedelem továbbra sem állt meg a nemzeti határokon, jelentőssé vált a kérdés: melyik állam jogát kell a nemzetközi jogviszonyokra alkalmazni. Alapjában az így felmerült igény hozta létre a kollíziós jogot, bár annak első megnyilvánulásai a családjog területére estek.

3. Világgazdaság.

Ez azonban nem bizonyult elegendőnek. A nemzetközi kereskedelem intenzitásának robbanásszerű növekedése *(Réczei)*, a hagyományos áruforgalom nagymérvű kiegészülése jelentős összetett gazdasági vállalkozásokkal (kooperációk és közös vállalkozások — joint ventures —, többnyire hitelezéssel összekapcsolt technológiai, fejlesztési szerződések, nagyberuházások stb.), továbbá speciális területekkel (bérmunkaszerződések, szellemi alkotások stb.), főként pedig a gazdasági integrációk megjelenése igényt támasztott a kereskedők között ősidők óta honos direkt jogrendezésre, vagyis arra, hogy a nemzetközi gazdasági viszonyokat a kollíziós jog közbeiktatása nélkül rendezzék, és ezzel a jogrendezés bonyolultságát és bizonytalanságát kiküszöböljék. Ezt a tendenciát az említett alapvető tényezők mellett továbbiak is előmozdították, illetve előmozdítják. A századforduló táján például az akkor egyeduralkodó burzsoáziának egy világjog létrehozataláról táplált illúziói jelentős hatóerőnek bizonyultak. Napjainkban a békés egymás mellett élés elve, a fejlődő országok gazdasági és jogi pozícióinak megjavítására irányuló törekvés (pl. az ENSZben az Új Nemzetközi Gazdasági Rend — New International Economic Order — proklamálása, az UNCTAD tevékenysége); a gazdasági forgalom megkönnyítése (például a vámkérdések és a nemzetközi kereskedelem bizonyos problémái rendezésére irányuló GATT-egyezmény) vált jelentős tényezővé ezen a területen.

Az új céloknak két teljesen el nem különíthető fokozata van. Az egyszerűbb az, hogy az adott szerződésből vagy szerződésfajtából igyekszenek kiküszöbölni az indirekt jogrendezés bizonytalanságait és bonyodalmait, a fejlettebb pedig az, hogy regionálisan vagy univerzális igénnyel egységes jogot törekszenek kialakítani *(jogegységesítés)*. Az első esetben csak arra vannak tekintettel, hogy az adott jogviszony vagy jogviszonyfajta szabályait létrehozzák, de arra legalábbis közvetlenül nem, hogy az így létrehozott jog minél általánosabb érvényű legyen, a második esetben viszont a közvetlen cél a jogok sokaságának felváltása lehetőleg egyetlen joggal. Ennek megvalósítása ugyanis rendkívül leegyszerűsítené a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat, noha annak veszélyével ebben az esetben is számolni kell, hogy az egységes jog a különböző államok bíróságaiban és a választottbíróságokban folyó gyakorlat során veszít egységességéből.

Az *első* célkitűzés megvalósításának egyik módja az, hogy a szerződésre lépők a szerződésükben minden kérdés szabályozására törekszenek *(önszabályozó szerződés*, self-regulatory contract), mégpedig gyakran úgy, hogy nagy monopolvállalatok vagy multinacionális vállalatok egyoldalúan elkészítik és a gyengébb féllel elfogadtatják feltételeiket (például adhéziós szerződések révén), ez azonban tökéletesen nem sikerülhet és ezért jogvita esetén gyakran mégis a kollíziós joghoz kell folyamodni. A másik módszer nemzetközi kereskedelmi szokások és általános szerződési feltételek kialakítása többnyire tőzsdék, kikötők, érdekképviseletek, ritkábban nemzetközi szervezetek (például az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága) részéről; ez főként Nyugaton nagyon hatékony, de ugyanabban a hiányosságban szenved, mint az önszabályozó szerződések, sőt, a különböző, egymástól eltérő szokások és általános szerződési feltételek a jogegységesítés akadályává is válnak.

A *másik* cél megvalósítására nemzetközi egyezményekkel való jogegységesítés útján törekszenek. Ez vagy csak a nemzetközi jogviszonyokra nézve hoz létre egységes jogot vagy bizonyos jogterületeken a nemzeti jogok egészének egységesítésére törekszik, mégpedig vagy regionálisan vagy pedig univerzális igénnyel. Itt nem csekély ellenállásokat kell leküzdeni az ennek kedvező alapvető gazdasági folyamatok ellenére. Ellene hat az, hogy a legtöbb állam nem szívesen adja fel jól ismert, megszokott, begyakorolt jogát, ellene hat a gazdaságilag erős országok törekvése arra, hogy külföldön is a saját jogukat érvényesítsék. Ez részint arra vezet, hogy az államok vonakodnak ratifikálni a vonatkozó egyezményeket, részben arra a törekvésre, hogy az ilyen egyezmények előkészítése során az erősek jogi pozícióját erősítő rendelkezéseket fogadtassanak el. Még mintegy egy évtizeddel ezelőtt is

az ilyen egyezmények létrehozatala szinte a fejlett tőkés országok monopóliuma volt; ebben fordulatot indított meg az ENSZ által magyar javaslatra létrehozott nemzetközi kereskedelmi jogi bizottsága (UNCITRAL), továbbá az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága részéről létrehozott több általános szerződési feltétel; ezekben a keretekben gazdaságilag kiegyensúlyozott egyezmények és szerződési feltételek jöttek, illetve jönnek létre. A létrehozott egyezmények hatékonyságát azonban nagymértékben csökkenti, hogy az államokat ezek elfogadására kényszeríteni nem lehet, és ha egy állam ezeket elfogadja, akkor vállalataiknak még mindig jogukban áll a szerződésükben ezek alkalmazását kizárni. Erre pedig már azért is hajlamosak, mert gazdasági kapcsolataikat jobbára rutinszerűen végzik, nem is tudatosítják, hogy jogot alkalmaznak és meggyökeresedett szokásaikhoz ragaszkodnak. Ezért noha a jogegységesítés a legfejlettebb, de egyben a legnehezebben megvalósítható megoldás is. A leginkább jogilag eleve is messzemenően homogén régiókban sikeres (például a skandináv államokban); a feltételei elsősorban a gazdasági integrációkban teremthetők meg. A nemzetközi jogviszonyokra korlátozódó jogegységesítés a KGST-államok körében a legsikeresebb.

Ilyen körülmények között kialakul a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga. Nyugaton továbbá egyre inkább beszélnek az ún. „új nemzetközi kereskedelmi jog"-ról (new international law merchant), elsősorban C. M. *Schmitthoff* tudományos tevékenysége eredményeképpen; ez részben a kereskedők által fejlesztett jog, részben nemzetközi kereskedelmi jogi egyezmények joga, és alapjában a magánjog területére korlátozódik.

4. Munkaerőexport.

A fellendült munkaerőexporttal kapcsolatos problémák létrehozták a nemzetközi munkajogot is, amelyet lehet a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga részeinek is tekinteni.

5. Szellemi alkotások.

A nemzetközi kereskedelem kiterjed a szellemi alkotások (például irodalmi művek, zeneművek, filmek, szabadalmak, know-how) exportjára is. Ez speciális jellegű nemzetközi egyezmények létrehozására vezetett. Ennek főként iparjogvédelmi része szintén része lehet a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának.

6. Nemzetközi érintkezés.

A nemzetközi érintkezés (turizmus, nemzetközi házasságok stb.) általános sűrűsödése következtében létrejött a *nemzetközi családjog* és a *nemzetközi eljárásjog*; az utóbbi — főként a választott bíráskodás vonatkozásában — szintén kapcsolódik a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogához. Kialakult továbbá egy a nemzetközi jogviszonyok rendezését előmozdító további módszer is: a polgári (és büntető) jogi *jogsegélyegyezmények* révén való nemzetközi együttműködés. Ezekben — kétoldalú vagy többoldalú egyezményekben — az államok kötelezettséget vállalnak arra nézve, hogy meghatározott módon előmozdítják a nemzetközi jogviszonyok lebonyolítását. Ez voltaképpen túlterjed a tág értelemben vett nemzetközi magánjogon is, mert a jogsegélyegyezményekben az államok általában az állami szervek bizonyos cselekvéseire vagy egy másik állam bizonyos jogszabályainak, jogi aktusainak elismerésére vállalnak kötelezettséget. Ez a jogterület tehát legjobb esetben is határterület a nemzetközi közjog és a tág értelemben vett nemzetközi magánjog között.

7. Az eredmény.

A direkt jogrendezés erősen az előtérbe nyomult, legalábbis a tudományos tevékenységben. Ennek térnyerésére jellemző, hogy az 1970—72. évi magyar jogirodalomban 15 kollíziós jogi és 139 direkt jogrendezési problémát tárgyaló munka jelent meg *(Mádl)*. A direkt jogrendezés tényleges gyakorlata azonban emögött elmarad, noha szintén jelentősen kiterjedt.

III. A nemzetközi magánjog rendszere.

A fenti áttekintésből kitűnik, hogy a nemzetközi magánjognak a kollíziós jogra korlátozott fogalma nemcsak szűkebb, mint a direkt jogrendezésre is kiterjedő fogalom, de sokkal egyöntetűbb is. A kiterjesztett fogalom ugyanis sokféle, jellegében különböző jelenséget takar. Az egységes kollíziós jogot részekre vágja. Nyitott határral rendelkezik a nemzetközi közjog felé. A kollíziós jog például egyaránt kiterjed személyi jogi, tulajdonjogi, szerződési jogi, kártérítési jogi, öröklési jogi, munkajogi stb. kérdésekre, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga viszont más alapon — a tevékenységi kör alapján — határolódik el, és a maga körében egyaránt tárgya az indirekt (kollíziós) és az indirekt jogrendezés. Emellett — főként az állam gazdasági beavatkozásának mindenütt tapasztalható jelentős növekedése folytán — elválaszthatatlanul vegyülnek benne a magánjogi és a közjogi elemek (például devizajog, vámjog, export-importkorlátozások joga, a külkereskedelmi monopólium joga); a magánjogi és közjogi elemek vegyülése különösen nagy méreteket öltheti a gazdasági integrációk jogában. A korszerű, tág értelemben vett nemzetközi magánjog többé nem felel meg a jogágazatokkal szemben támasztott követelményeknek.

Ez arra vezetett, hogy a nemzetközi magánjog belső egységének megszűnése folytán e jogterület rendezésére sokféle koncepció alakult ki. Végeredményben a nemzetközi magánjog egy különnemű komplexusokat magában foglaló gyűjtőfogalommá vált. Három

nagy jogterületről lehet ebben a körben beszélni:

a) a kollíziós jog,

b) a nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga, amely vegyesen magánjogi és közjogi, és amelyben többé-kevésbé elkülönülnek a gazdasági integrációk jogai,

c) a direkt jogrendezés joga a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogán kívül. *(→ Kollíziós jog)*

IV. A nemzetközi magánjog osztályjellege. A nemzetközi magánjog nemcsak az országhatárokon terjed túl, de a társadalmi rendszerek határain is. Ebből a szocialista jogászok egy része is (például *Goldstajn*, Jugoszlávia) arra következtet, hogy ez a jogterület nem kötődik társadalmi rendszerekhez, nem lehet szocialista vagy kapitalista jellegű.

Ez a nézet arra támaszkodik, hogy e jogterület egyik jelentős funkciója a nemzetközi gazdasági forgalom megkönnyítése, továbbá arra, hogy adott esetben ugyanaz a jog irányadó akár két burzsoá vállalat, akár egy szocialista és egy burzsoá vállalat van egymással jogviszonyban, a nemzetközi egyezményeket pedig gyakran különböző társadalmi rendszerek államai készítik elő, fogadják el és hajtják végre.

Ezek a tények csak azt jelentik, hogy mindkét társadalmi rendszernek érdeke fűződik a világgazdaság fejlesztéséhez. Itt azonban az azonosság véget ér. A világgazdaság fejlesztésében rejlő közös érdek talaján az antagonisztikus érdekellentétek kibontakoznak: a nemzetközi magánjog valójában a társadalmi rendszerek között a békés egymás mellett élés talaján folytatott nemzetközi osztályharc egyik szabályozott küzdőtere. A burzsoá államok a világgazdaságban a burzsoá pozíciók, a szocialista államok pedig a szocialista pozíciók erősítésére törekszenek. Ebből következik ellentétes nemzetközi gazdasági és jogpolitikájuk. Ez különösen világos a fejlődő országok viszonylatában: a burzsoá államok jórészt neokolonialista gazdaság- és jogpolitikát folytatnak, a saját gazdaságuknak igyekszenek ezeknek az államoknak a gazdaságát alárendelni, a szocialista államok törekvése pedig az, hogy segítsék a fejlődő országokat abban, hogy a kapitalizmus világrendszeréből ki tudjanak szakadni. A burzsoá monopolvállalatok, multinacionális vállalatok a jog eszközeivel is törekszenek kihasználni gazdasági és műszaki fölényüket, és ennek keretében a szerződésekben, az adhéziós szerződésekben, az általános szerződési feltételekben és az általuk létrehozott nemzetközi egyezményekben egyoldalú előnyöket kötnek ki, a saját érdekeiknek megfelelő jogot igyekszenek megtenni a szerződésre irányadó jognak, nekik kedvezően törekszenek összeállítani a választott bíróságokat stb. A szocialista vállalatok az ilyen törekvésektől mentesek, és igyekszenek szembeszállni az ilyen burzsoá törekvésekkel: a szocialista állam nemzetközi gazdaság- és jogpolitikáját hajtják végre. Ami pedig magát a jogot illeti: a nemzetközi együttműködés nem szünteti meg a jogrendszerek osztályjellegét. Ezen az sem változtat, hogy egy szocialista és egy burzsoá állam azonos jogi eszközöket is használ ellentétes érdekei szolgálatában, ahogy két szocialista állam is elérheti ugyanazt az eredményt eltérő jogi eszközökkel.

A nemzetközi magánjognak is megvan tehát az osztályjellege, bár az kétségkívül rejtettebb, mint az államok merőben belső viszonyait rendező jogoké, és egyáltalán nem zárja ki a gazdasági együttműködést. *(→ Kollíziós jog; — Nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga; — Jogegységesítés a KGST-n belül)*

Irodalom: *Mádl* Ferenc: Új szakasz a nemzetközi magánjogban? Állam- és Jogtudomány 1968.; *Mádl* Ferenc: A nemzetközi magánjog helyzetéről. Jogtudományi Közlöny 1976.; *Réczei* László: A nemzetközi magánjog 30 éve. Jogtudományi Közlöny 1975.; *Szászy* István: Az európai népi demokráciák nemzetközi magánjoga. Bp. 1962.

Goldstajn, A.: The new law merchant reconsidered. = Law and international trade. Red. Fabricius, F. Frankfurt/M. 1973. 171—185.

Schmitthoff, C. M.: The law of international trade, its growth, formulation and operation = The sources of the law of international trade. Red. Schmitthoff, C. M. London, 1964.

Eörsi Gyula

NEMZETKÖZI MAGÁNJOGTUDOMÁNY TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON → *Kollíziós jog*

NEMZETKÖZI MUNKAJOG I. A nemzetközi munkajog fogalma (1234.) — II. A nemzetközi munkajog forrásai (1235.) — III. A kollíziós normák szerepe a munkajogban (1236.) — IV. A magyar nemzetközi munkajog főbb elvei (1236.) — V. A nemzetközi munkajogi szabályok hatályosulásával kapcsolatos problémák a tételesjog tükrében (1237.)

I. A nemzetközi munkajog fogalma. A nemzetközi munkajog a munkajog által szabályozott nemzetközi jellegű, vagyis külföldi elemet tartalmazó jogviszonyokat szabályozó jogi normák összessége. A szabályozás történhet *közvetlen* jogrendezés útján (direkt szabályozással) vagy *közvetett* jogrendezés útján (kollíziós normákkal). Egyes felfogások szerint csak a kollíziós jog tartozik a nemzetközi munkajog körébe. *(→ Nemzetközi magánjog; — Kollíziós jog)*

A nemzetközi munkajogot mind a polgári,

mind a szocialista jogi irodalom általában a nemzetközi magánjog részének tekinti. Ez az álláspont arra vezethető vissza, hogy a nemzetközi magánjog több elve (pl. visszautalás, közrendi fenntartás stb. elve) a nemzetközi munkajogban is alkalmazásra kerül, ugyanakkor az is kétségtelen, hogy mások (felek jogszabályválasztó joga, lex fori stb.) a nemzetközi munkajogban szűkebb körben vagy más értelemben kerülnek alkalmazásra.

Az újabb felfogások éppen ezért a nemzetközi munkajogot *önálló diszciplínának* tartják. A kérdés csak az, hogy jogrendszerbeli helye a nemzetközi magánjog vagy a munkajog mellett van-e. Az előbbi álláspont mellett szól a nemzetközi magánjogban és a nemzetközi munkajogban érvényesülő egyes elvek azonossága és a jogtechnikai megoldások hasonlósága, utóbbi álláspontot viszont az a körülmény támasztja alá, hogy a nemzetközi munkajogi szabályok leválasztása a munkajog törzséről történt.

Nézetünk szerint helyesebb a nemzetközi munkajogot a munkajog mellett önálló diszciplínának tekinteni, éppen úgy, mint a nemzetközi magánjogot a polgári és családjog mellett, a nemzetközi polgári eljárási jogot a polgári eljárási jog mellett. Itt ugyanis a szabályozás alapjául szolgáló viszonyok jellegüket, szerkezetüket és tartalmukat tekintve munkajogiak, ugyanúgy, ahogyan ott polgári jogiak, családjogiak, illetve polgári eljárási jogiak.

II. A nemzetközi munkajog forrásai. Az 1. állami belső jogforrások. 2. A nemzetközi egyezmények.

1. Az állami belső jogforrások.

Ami a belső állami jogforrásokat illeti, a nemzetközi munkajog területén aránylag kevés közvetlenül vagy közvetve jogrendező írott, speciálisan nemzetközi munkajogi szabály található.

A polgári államok jogszabályalkotását ebből a szempontból vizsgálva, mindenekelőtt a munkajog *közjogi* (munkavédelmi, fegyelmi jogi, munkaügyi viták elintézésére, a társadalombiztosításra stb. vonatkozó szabályok) és *magánjogi* (szerződési munkajog) részének elválasztására kell utalni. Általános elv, hogy a közjogi normák általában csak az adott állam területén alkalmazhatók, ennélfogva a külföldi elemet tartalmazó munkajogviszony esetében elsősorban a közjogi normák területi és személyi hatályának kérdése merül fel, vagyis azt vizsgálják, hogy az adott tényállásra a külföldi elem ellenére a hazai norma alkalmazható-e. Nemleges esetben rendszerint nem lép helyébe a megfelelő külföldi közjogi jogszabály, jóllehet ez sem kivétel nélküli szabály. A külföldi elemet tartalmazó jogviszony magánjogi elemei tekintetében pedig elsősorban a nemzetközi magánjogi, továbbá az egyre nagyobb jelentőségűvé váló ún. idegenjogi rendelkezések adnak eligazítást. A kétféle elemre tehát különféle jogok lehetnek irányadók, amelyeket olykor nehéz egymással összhangba hozni, emellett a polgári társadalomban nincs is teljes egyetértés abban a tekintetben, hogy mely munkajogi kérdések tartoznak a közjog és melyek a magánjog körébe, ami a kérdést tovább bonyolítja.

A szocialista jogrendszerekben a nemzetközi vonatkozású munkajogviszonyok belső forrásai elsősorban a munkaügyi törvényhozás általános és különös normái és a nemzetközi magánjogi, illetve eljárásjogi szabályok kisegítően érvényesek. Ez arra vezethető vissza, hogy a szocialista államok jogszabályalkotási gyakorlata a közvetlenül jogrendező szabályokat tartja a legfontosabbaknak és a kollíziós normáknak másodrendű jelentőséget tulajdonít, jóllehet ezeket sem nélkülözheti. Találkozunk azonban elvétve olyan szabályozással is, hogy az állampolgárok és a külföldi vállalatok, valamint az illető állam területén dolgozó külföldiek és a belföldi vállalatok közötti munkajogi viszonyokra a munkaügyi rendelkezések csak akkor irányadók, ha a nemzetközi magánjogra vonatkozó szabályok másként nem rendelkeznek, vagyis a munkajogi szabályoknak van kisegítő hatálya.

2. A nemzetközi egyezmények.

A nemzetközi munkajog forrásai sorában elsősorban a több oldalú nemzetközi egyezményekről, ezek között is a Nemzetközi Munkaügyi Egyetemes Értekezlet által elfogadott és a szervezet tagállamai által ratifikált egyezményekről kell megemlékezni. Ha a ratifikálás elmarad, a tagállam köteles időnként jelentést tenni arról, hogy az egyezménybe foglalt rendelkezések mennyiben valósultak meg a belső törvényhozásban, illetve arról, hogy milyen nehézségek akadályozzák az egyezmény ratifikálását.

A kétoldalú egyezmények közül különös jelentősége a letelepedési, konzuli és olyan egyezményeknek van, amelyek kimondják az egyenlő elbánás, a hazai jog alkalmazásának elvét a munkajog terén. Utóbbiak között újabban igen jelentősek az ún. vendégmunkás-egyezmények. A kétoldalú egyezmények sorában a társadalombiztosítási kérdésekben kötött egyezmények is fontos helyet foglalnak el.

Egyes államok belföldi munkaügyi szabályai a nemzetközi egyezményekre kifejezetten utalnak is, amennyiben úgy rendelkeznek, hogy az állampolgároknak az állam területén működő nemzetközi intézményekkel, külföldi képviseletekkel vagy kirendeltségekkel kötött munkaviszonyára az egyébként érvényes munkajogi rendelkezéseket csak akkor lehet alkalmazni, amennyiben nemzetközi szerződések, egyezmények vagy megállapodások eltérően nem rendelkeznek.

III. A kollíziós normák szerepe a munkajogban. 1. A polgári államok megoldása. 2. A szocialista országok megoldása.

1. A polgári államok megoldása.

A kollíziós jog általános kategóriáit a munkajogviszony magánjogi jellegű elemei tekintetében is alkalmazzák. Ugyanúgy, mint a kereskedelmi vagy más ügyleteknél, a kérdést aszerint vetik fel, hogy a szóban forgó munkaviszony mely jogban gyökerezik, illetve mely jogrendszerrel áll legszorosabb kapcsolatban és ennek megfelelően állapítják meg az erre a munkajogviszonyra irányadó jogot (lex obligationis). Általánosan elfogadott vélemény, hogy a felek által történő jogszabályválasztás megengedett. Ha ez hiányzik, a felek vélelmezett akarata irányadó. Ha ez sem állapítható meg, a kapcsolóelvek adnak eligazítást. Ilyen kapcsolóelvek lehetnek a munkavégzés helyének joga, a munkáltató vállalat székhelyének joga, a szerződéskötés helyének joga, a dolgozó hazájának joga stb. Régebben főleg a dolgozó hazai jogát, egyes államokban pedig a szerződéskötés helyének jogát tekintették irányadónak. Újabban a polgári államokban is a munkavégzés helyének joga, a lex loci laboris nyomul előtérbe.

2. A szocialista országok megoldása.

A szocialista jogfelfogás szerint a nemzetközi munkajogban a nemzetközi magánjog egyes kapcsolóelvei ugyan figyelembe jönnek, jelentőségük azonban jóval kisebb, mint a polgári államokban. A nemzetközi munkajogban a legfontosabb kapcsolóelv a *lex loci laboris*, a munkavégzés helyének joga, ami érthető is, mert a munkajog oly szoros kapcsolatban áll a munkahely államának egész hatósági szervezetével, hogy attól nem választható el.

A második legfontosabb kapcsolóelv a *lex loci delegationis*, vagyis a munkáltató vállalat székhelyén irányadó jog. Ez a kapcsolóelv akkor lép előtérbe, ha a belföldi székhelyű munkáltató és egy belföldi dolgozó között létrejött munkaszerződés alapján rendszerint határidőhöz kötötten munkát külföldön kell végezni. Ebben az esetben a belföldi munkajog alkalmazandó, amennyiben ezt a külföldi helyi viszonyok nem zárják ki (pl. bel földi és külföldi munkaszüneti napok különbözősége).

A szocialista jogirodalomban vitatott, hogy a felek jogszabályválasztó jogának a nemzetközi munkajogban milyen szerepe van, illetve, hogy a felek akarata mennyiben érvényesülhet. Az egyetlen olyan terület, amelyen a felek jogszabályválasztó joga elismerhető, a bírói és általában az eljárási joghatóság meghatározása, de már e téren is az akarati autonómia elve csak különböző feltételek és korlátok között juthat érvényre.

IV. A magyar nemzetközi munkajog főbb elvei.

A magyar nemzetközi munkajog főbb elveit az 1967. évi a munka törvénykönyve tartalmazza (6. §). Eszerint a munka törvénykönyvének hatálya kiterjed a magyar állami, igazgatási vagy gazdálkodó szerv, illetve a társadalmi szervezet által magyar állampolgárral külföldön létesített munkaviszonyra; és külföldi munkaszerződés alapján Magyarországon teljesített munkaviszonyra. Nem terjed ki a törvény hatálya a külföldi állam diplomáciai képviseletének vagy egyéb szervének saját állampolgárával létesített munkaviszonyára, azokra az esetekre, amelyeket nemzetközi szerződés eltérően rendez, továbbá azokra az esetekre, amelyekre a Minisztertanács eltérést engedélyez.

A magyar szabályozás alapjául a fentiekhez képest két elv szolgál. Az elsődleges a *területi elv*, amely azt jelenti, hogy Magyarország területén teljesített munkaviszonyra a magyar szabályokat kell alkalmazni, akárhol és akármilyen állampolgárok, illetve szervek között jött is a munkaszerződés létre. Eszerint a külföldön létrejött munkaviszonyra is a magyar szabályokat kell alkalmazni, ha a munkaviszonyt Magyarországon kell teljesíteni, vagyis, ha a dolgozónak a munkaszerződés szerinti munkát itt kell végeznie. Minthogy teljesítésről csak akkor beszélhetünk, amikor a dolgozó a munkát megkezdte, ezért a magyar jogszabályok ettől kezdődően alkalmazandók. Ebből következően a munkaviszony létesítésére ilyenkor is a külföldi szabályok irányadók. Emellett a jogszabály állandó, rendszeres folyamatra gondol, vagyis hogy a munka végzése a munka szerződés szerint állandó jelleggel itt történik.

Másodlagos a *személyi elv*, amely a területi elvtől két irányban állapít meg eltérést. Egyrészt kiterjesztőleg, amikor úgy rendelkezik, hogy a magyar szerv és a magyar állampolgár közötti munkaviszonyra mindig a magyar szabályokat kell alkalmazni akkor is, ha azt külföldön teljesítik. Másrészt szűkítőleg, amikor a diplomáciai képviseletek és idegen államok egyéb szerveinek saját állampolgárával létesített munkaviszonyát kiveszi a törvény hatálya alól.

A munka törvénykönyve nem rendelkezik arról, milyen jogot kell alkalmazni abban az esetben, ha magyar munkáltató külföldivel Magyarországon létesített munkaviszonyt úgy, hogy azt külföldön kell teljesíteni. A fentieknek megfelelően a munkaviszony létesítésére a magyar jogot, míg a munka teljesítésével összefüggő kérdésekre a munkavégzési helynek külföldi szabályait kell alkalmazni.

De lege ferenda felmerültek olyan elgondolások, hogy a munka törvénykönyvének nem kellene kitérnie a munka végzésének nemzetközi vonatkozásaira, amely esetben azután szükségképpen a nemzetközi magánjogi jogszabályanyag keretében kellene megoldást keresni.

V. A nemzetközi munkajogi szabályok hatályosulásával kapcsolatos problémák a tételesjog tükrében.

a) A munkaviszony létesítésénél. A külföldi által Magyarországon, illetleg magyar állampolgár által külföldön teljesítendő munkaviszony létesítésére általában a dolgozó hazai joga irányadó. Ide értendők a jogképességre, cselekvőképességre és a munkaviszony létesítésének egyéb feltételeire (életkor, szakképzettség stb.) vonatkozó rendelkezések is. Ehhez hozzá kell fűzni azonban, hogy közrendi okokból nem teljesíthető Magyarországon az olyan munkaviszony, amely a dolgozó hazai joga szerint ugyan szabályosan jött létre, egyes feltételei azonban az ország társadalmi rendjébe és a munkaviszonyra ennek megfelelően megállapított alapvető szabályokba ütköznek. Így pl. a 15 éven aluli személlyel kötött munkaszerződés érvénytelen és nem hajtható végre akkor sem, ha a külföldi hazai joga szerint ez megengedett lenne. Ha viszont a külföldi jog a nő munkavállalásához a férj hozzájárulását írja elő, amely nélkül a munkaszerződés érvényesen nem jöhetne létre, az ilyen rendelkezés a magyar jog szerint nem akadálya a munkaviszony létrejövetelének, ha a dolgozó hazai joga által megkívánt ilyen hozzájárulás hiányoznék is.

b) A munkaviszony teljesítésénél. Minthogy a munka végzésére vonatkozóan a munkavégzés helyének joga irányadó, nem teljesíthetők a munkaszerződés olyan rendelkezései, amelyek a munkavégzés helyének jogával ellentétben állnak. Így pl., ha a magyar szabályok szerint az adott munkakörben nő vagy valamely fogyatkozásban szenvedő nem foglalkoztatható, a munkaviszony nem teljesíthető, ha a munkaszerződést kötő dolgozó e kategóriák valamelyike alá esik. Továbbá előfordulhat, hogy a munkaszerződés valamely rendelkezése a munkavégzés módjára vonatkozó valamely szabályba ütközik. Így pl. a munkaszerződés hosszabb munkaidőt ír elő, mint amely a magyar szabályok szerint az adott munkakörre vonatkozik. Ebben az esetben a munkaszerződés szóban forgó rendelkezése a magyar jog szerint érvénytelen lenne, mert ellenkezik a munkaviszonyra vonatkozó szabállyal. Ilyenkor a munkaszerződés tartalma a magyar munkajogi szabálynak megfelelően alakul (munka törvénykönyve 22. § 3. bek.).

A jogszabályok egyes esetekben a jogok terjedelmét a munkaviszonyban töltött idő tartamától teszik függővé (pl. a felmondási idő mértékénél, jubileumi jutalomra való jogosultságnál stb.). A külföldön munkaviszonyban töltött időt azonban csak akkor lehet figyelembe venni, ha ezt a jogszabály kifejezetten lehetővé is teszi. Ennek hiányában külföldi dolgozó esetében, ha nem esik a jogszabályban felsorolt esetek alá, munkaviszonyban töltött időként mindig csak a Magyarországon munkaviszonyban töltött idejét lehet figyelembe venni.

A munkaviszony módosítása tekintetében irányadó nemzetközi munkajogi szabályok meghatározásánál, minthogy itt a munkaszerződés módosítására, a munkaszerződés megkötésére vonatkozó rendelkezéseket kell alkalmazni (munka törvénykönyve végrehajtási utasítása 23. § 1. bek.), azokat az elveket, amelyek a munkajogviszony létesítése tekintetében irányadó jog meghatározásánál érvényesek, a munkaviszony módosítása tekintetében is alkalmazni kell.

A felelősségi szabályok — minthogy azok ugyancsak a munka végzéséhez kapcsolódnak — elsősorban a munka teljesítése helyének joga szerint alakulnak. Ehhez képest pl. ha a magyar dolgozó tartósan külföldön teljesít munkát és ott munkájának végzésével összefüggésben károsodás éri, kárigényének megállapítása tekintetében a külföldi szabályok kerülnek alkalmazásra. Ha csak átmenetileg tartózkodik a külföldi állam területén, igényének elbírálására a magyar jogszabályok irányadók.

c) A munkaviszony megszüntetésénél. A munkaviszony megszüntetésénél előfordulhat, hogy míg az egyik állam joga szerint a munkaviszony megszűnik, a másik állam joga szerint fennmarad. Így, ha a külföldi munkáltató saját joga szerint szüntetné meg a munkaviszonyt, és erre a magyar jogszabályok szerint nincs lehetőség (pl. a dolgozó betegsége esetében), a munkaviszony a magyar jog szerint fennmarad, mégha a külföldi jog szerint meg is szűnik. Ennek fordítottja is lehetséges, nevezetesen, amikor a magyar munkáltató a munkaviszonyt a magyar szabályok szerint mondja fel, viszont a külföldi dolgozó hazai joga szerint a munkaviszony megszüntetésére nincs lehetőség, mert ott pl. meghatározott tényálláshoz kötött felmondási rendszer érvényesül. Ilyenkor a munkaviszony a magyar jog szerint megszűnik, jóllehet a külföldi hazai joga szerint esetleg fennmarad.

d) A társadalombiztosítás körében. Ebben a tekintetben elsősorban Magyarországnak a többi szocialista állammal kötött szociálpolitikai egyezményei adnak eligazítást.

Ezeknek megfelelően a *betegségi és anyasági biztosításból* eredő szolgáltatások attól a biztosítási teherviselőtől járnak, amelyeknél a biztosított, illetőleg családtagja a szolgáltatásra a jogot megszerezte, akkor is, ha a jogosult személy a másik állam területén lakik. A természetbeni szolgáltatásokat (orvosi gyógykezelés, gyógyszerellátás stb.) a jogosult állandó lakhelyének, vagy kiküldetés esetében tartózkodási helyének teherviselői kötelesek a saját jogszabályaik szerint nyújtani.

A családi pótlékot egyes egyezmények szerint annak az államnak a szerve állapítja meg és folyósítja, amelynek területén a családi pótlékra jogosult személy gyermekei laknak.

A *nyugellátást* általában annak az államnak az illetékes szerve állapitja meg és folyósitja, a nála érvényes jogszabályok szerint, amelynek területén az igényjogosultnak lakóhelye van. Ez azonban nem kivétel nélküli szabály. Találkozunk olyan rendelkezésekkel is, hogy a nyugellátásokat mindkét területen eltöltött idők figyelembevételével, mindegyik állam érintett szervei bírálják el, és a nyugellátásnak a saját területükön eltöltött idő tartamára eső részét ezek folyósitják a jogosult részére.

Irodalom: *Nagy* László: Employment of aliens in Hungary = La comparaison de droit. Bp. 1974.; *Réczei* László: Nemzetközi magánjog. Bp. 1955.; *Szászy* István: Nemzetközi munkajog. Bp. 1969.; *Szászy* István: A munkajog nemzetközi magánjogi vonatkozásai. Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője 1961.

Lunc, L.: Mezsdunarodnoe csasztnoe pravo. Oszobennaja csaszt. Moszkva, 1963.; *Notter*, N.—*Brunini*, P.: Die rechtliche Stellung der ausländischen Arbeitnehmer in Deutschland und in Frankreich. Recht der Arbeit 1974.; *Gamillscheg*, F.: Internationales Arbeitsrecht (Arbeitsverweisungsrecht). Berlin—Tübingen, 1959.

Trócsányi László

NEMZETKÖZI SZERVEZETEK SZEREPE A MAI ÁLLAMKÖZI KAPCSOLATOKBAN:

I. A nemzetközi szervezetek helye az államok rendjében (1238.) — II. A nemzetközi szervezetek viszonya az államokhoz (1240.) — III. A nemzetközi szervezetek hatásköre (1242.)

I. A nemzetközi szervezetek helye az államok rendjében. 1. A nemzetközi szervezet fogalma. 2. A nemzetközi szervezetek osztályozása. 3. A nemzetközi szervezetek kialakulása.

1. A nemzetközi szervezet fogalma.

A nemzetközi szervezetet az államok többoldalú nemzetközi szerződés útján hozzák létre, hogy meghatározott cél érdekében, megfelelő szervek útján intézményesen biztositsák állandó együttműködésüket. A nemzetközi szervezet megalakulását, céljait, szervezetét és tevékenységét meghatározó többoldalú nemzetközi szerződést általában *alapokmánynak*, alkotmánynak nevezik.

Számtalan olyan nemzetközi szervezet is létezik, amelynek tagjai nem maguk az államok, hanem az egyes államokban tevékenykedő társadalmi, tudományos, kulturális és emberbaráti egyesületek, társaságok, illetve akár természetes személyek is. Ezek a nem kormányközi szervezetek nem valamely nemzetközi szerződés útján, hanem a székhelyük szerinti államnak az egyesületek létrehozására és működésére vonatkozó belső jogszabályai alapján jönnek létre és fejtik ki tevékenységüket.

A továbbiakban azokkal a nemzetközi szervezetekkel foglalkozunk, amelyeknek államok a tagjai *(államközi vagy kormányközi szervezetek)*. Ezek a nemzetközi szervezetek a mai államközi kapcsolatokban jelentős szerepet töltenek be; létük a nemzetközi jog elméletét is több vonatkozásban (pl. a nemzetközi jog alanyainak körével, a nemzetközi jogszabályalkotás folyamatával stb. kapcsolatban) új problémák megoldására ösztönözte.

2. A nemzetközi szervezetek osztályozása.

A nemzetközi szervezeteket mindenekelőtt a *részvevők köre szerint* különböztetjük meg. Eszerint beszélünk *univerzális* (egyetemes), *regionális* vagy *partikuláris* nemzetközi szervezetekről.

A szó szoros értelmében vett *univerzális* (egyetemes) szervezet valójában nincs, hiszen egyetlen szervezet sem öleli fel a világ összes létező államát. Még az Egyesült Nemzetek Szervezetének sem tagja a világ valamennyi állama. Tény azonban, hogy számos olyan nemzetközi szervezet van, amely *célkitűzése szerint* egyetemes szervezetté kíván válni, és amely tagjainak sorában már egyesíti az államok túlnyomó többségét. Ezek, az ENSZ-hez hasonlóan, mintegy egyetemes *(quasi univerzális)* szervezetnek tekinthetők. (Például az Egyetemes Postaunió, az Egészségügyi Világszervezet.)

Léteznek viszont olyan szervezetek, amelyek tevékenysége eleve csupán az államok szűkebb körére korlátozódik és célkitűzéseiknek megfelelően sem kívánnak egyetemes szervezetté válni. Amennyiben az ilyen szervezet tagjai nagyobb, földrajzilag összetartozó egységhez tartoznak, a szervezetet *regionális szervezetnek* nevezik. Ilyen pl. az Afrikai Egységszervezet. Minden egyéb, az államok korlátozott számát magába foglaló szervezet, amelynek tagjai nem alkotnak földrajzi egységet *(regiót)*, elnevezése: *partikuláris szervezet*. Pl. Északatlanti Szövetség.

Megkülönböztethetjük a nemzetközi szervezeteket *funkcióik szerint* is. Ebből a szempontból beszélhetünk elsősorban politikai célokat követő, *általános*, vagyis az államok között felmerülő valamennyi probléma megvitatására hatáskörrel bíró szervezetekről (Egyesült Nemzetek Szervezete) és olyanokról, amelyeket *egy-egy meghatározott feladatkör* ellátásával bíztak meg. Az ENSZ ún. szakosított intézményei (pl. Nemzetközi Munkaügyi Szervezet) mind ebbe a kategóriába tartoznak.

3. A nemzetközi szervezetek kialakulása.

Az államközi kapcsolatok fejlődésének során mind gyakrabban merültek fel olyan kérdések, amelyek tisztázása nem történhetett meg két állam megegyezése alapján, mivel megoldásukban államok egész sora egyaránt érdekelt volt. Az államok egymás közötti kétoldalú

tárgyalásai és azok eredményének összeegyeztetése nehézkes eljárásnak bizonyult, ezért már a legrégibb időkben is előfordult, hogy nagyobb jelentőségű esemény megvitatása céljából összejöttek az uralkodók, illetve ezek küldöttei, hogy együttes megbeszélésen döntsék el a kérdéseket és határozzák meg követendő magatartásukat.

A görög városállamok már rendszeres összejöveteleken vitatták meg ügyeiket. A középkor uralkodóinak kapcsolataiban a zsinatoknak volt nagy jelentőségük, amelyeken a keresztény világot érintő vallási és politikai kérdésekben döntöttek. Majd a nagyobb háborúkat lezáró békeszerződéseket is nemzetközi összejöveteleken készítették elő. A 19. században kiemelkedő jelentőségű nemzetközi értekezletek összehívására került sor. Ilyen volt a bécsi kongresszus (1815), a párizsi kongresszus (1856) és a berlini kongresszus (1878).

A nemzetközi értekezletek nagyon alkalmas intézményeknek bizonyultak arra, hogy az államok küldötteinek ott kialakult vitái, érvelései alapján egyes felmerült kérdésekben megkönnyítsék a megállapodást. Ezek az értekezletek azonban csak ideiglenes jellegű találkozói voltak az államok képviselőinek, még ha egyikük-másikuk több hónapig vagy évig is tartott. Az államok intenzívebb, sokoldalú kapcsolatai azonban azt igényelték, hogy az államok együttműködésük bizonyos területeinek szervezett, állandó kereteket biztosítsanak. Ebből a célból jöttek létre — az érdekelt államok megállapodása alapján — a nemzetközi szervezetek.

A 19. században a technikai fejlődés, a nemzetközi kereskedelem igényei már szükségessé tették az államoknak ezt a fokozott együttműködését. A nemzetközi folyami hajózásban kialakult államközi együttműködés keretében különböző folyami igazgatóságok jöttek létre; majd nemzetközi szervezetek alakultak a vasúti közlekedés területén is. A nemzetközi együttműködés különleges kérdéseiben létrejött első említésre méltó nemzetközi szervezetek az ún. *nemzetközi igazgatási uniók.* (Pl. ilyen az 1865-ben megalakult Nemzetközi Távíró Egyesület, vagy az 1874-ben létrejött Általános Postaegyesület.) Ezek nemzetközi téren olyan feladatokat láttak el, amelyek elvégzése az egyes államokon belül az államigazgatási szervek hatáskörébe tartozik. Bizonyos szakterületeken ugyanis az együttműködés szervezett és állandó jellegű formáját valósították meg: a szervezetet létrehozó egyezményben részes államok igazgatási tevékenységét — az egyezményben kitűzött különleges cél megvalósítása érdekében — összefogták és összeegyeztették. További jelentőségük, hogy a létesítésükről szóló egyezményben meghatározott célkitűzések megvalósítására nemzetközi egyezményeket kezdeményeztek; a hatáskörükbe tartozó kérdésekkel kapcsolatosan számos, az együttműködés fejlesztését szolgáló határozatot és ajánlást fogadtak el.

A nemzetközi igazgatási uniók tehát az államok egymás közti hatalmi viszonyait nem érintő területeken fejtettek ki tevékenységet.

A 20. században, amellett, hogy bizonyos körülhatárolt feladatok ellátására számos további ilyen jellegű nemzetközi szervezet is keletkezik, sor kerül az államok közötti politikai természetű kapcsolatok világszintű intézményesítésére is. Az első világháború befejezésével az államok multilaterális nemzetközi együttműködésében minőségi változás történt: létrejött a *Nemzetek Szövetsége,* amely jellegét tekintve ugyan elsősorban az államok politikai téren való együttműködését szolgálta, ténylegesen azonban az első olyan nemzetközi szervezet volt, amelynek keretében több más (egészségügyi, kulturális stb.) területen is állandó államközi együttműködés bontakozott ki. A második világháború után pedig megérlelődött az a felismerés, hogy az *Egyesült Nemzetek Szervezete* alapvető feladatát, az államok közössége békéjének fenntartását, csak akkor valósíthatja meg, ha egyúttal az államok közötti más irányú együttműködés fejlesztését is célkitűzésnek tekinti; a különböző szakfeladatokat ellátó, egyetemes jellegű szervezetek tevékenysége ezért szükségképpen kapcsolatba kerül a világszintű politikai szervezet működésével. Így a korábban már fennállott egyetemes jellegű nemzetközi szervezetek többsége ma az ENSZ rendszerébe tartozik. Csak kevés jelentős ilyen jellegű, különböző társadalmi és gazdasági rendszerű államokat magában foglaló, nemzetközi szervezet tevékenykedik az ENSZ által létrehozott nemzetközi kereteken kívül. Ilyen például a Súly- és Mértékügyi Nemzetközi Hivatal. Emellett mind politikai, mind egyéb területeken az együttműködés biztosítására további, csak az államok meghatározott csoportját magukba foglaló partikuláris jellegű nemzetközi szervezetek is létrejönnek. Szükségszerű azonban, hogy e szervezetek tevékenysége is összhangban álljon az univerzális jellegű politikai szervezet, az ENSZ, célkitűzéseivel és elveivel.

Az államok közötti kapcsolatok ilyen fokú intézményesítése egyúttal azt eredményezi, hogy napjainkban a nemzetközi szervezetek a múlthoz képest lényegesen nagyobb mértékben befolyásolják az államközi kapcsolatok alakulását; azaz igen jelentékeny helyet töltenek be az államok rendjében.

A nemzetközi szervezeteknek az államok rendjében betöltött szerepét vizsgálva mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy azoknak a nemzetközi szervezeteknek a tevékenységi lehetőségei, amelyekben különböző társadalmi-gazdasági rendszerű államok vesznek részt, korlátozottabbak, mint a csak azonos típusú államokat magukban foglaló nemzetközi szervezeteké.

Az egyes államok társadalmi-gazdasági rendszerével szorosan összefüggő kérdések megoldásában a különböző rendszerű államokat ugyanis nyilvánvalóan eltérő célok vezetik: ilyen kérdésekben az államok megegyezése átmenetileg áthidalhatatlan nehézségekbe is ütközhet; a megegyezést is bonyolult folyamat előzi meg, mivel ilyen esetekben nem lehet szó az állami akaratok azonosságáról, csak a kölcsönös engedmények útján létrejövő megegyezésről. Ugyanakkor számos olyan probléma van, amely nem kapcsolódik közvetlenül az államok társadalmi-gazdasági rendszeréhez. Ilyen kérdésekben — mivel ezek esetében szó lehet a különböző rendszerekhez tartozó államok azonos akaratának találkozásáról — az államok együttműködésére, a megegyezésre, több esély van.

A különböző társadalmi-gazdasági rendszerekhez tartozó államokat magukban foglaló nemzetközi szervezetek tevékenységének lehetőségeit, illetve e lehetőség korlátait döntően tehát azok a feladatkörök határozzák meg, amelyek ellátására a tagállamok az adott szervezetet életrehívták. A nemzetközi szervezetek kedvezőbb lehetőségekkel rendelkeznek a nemzetközi együttműködés fejlesztésére azokban a kérdésekben, amelyek nem állnak szoros összefüggésben a tagállamok társadalmi-gazdasági rendszerével; ezzel szemben tevékenységük korlátozottabb minden olyan kérdésben, amelyben nem lehet szó a különböző társadalmi-gazdasági rendszerhez tartozó államok érdekazonosságáról, és ahol csak a kölcsönös engedmények útján létrejövő megegyezés képezheti az együttműködés alapját. Ez az okfejtés azonban némileg kiegészítésre szorul. Az univerzális nemzetközi szervezeteknek kétségtelenül ma kedvezőbb lehetőségük van az együttműködés fejlesztésére a tudományos, kulturális, műszaki, illetve minden más olyan területen, amely nem primer módon politikai természetű. A különböző területeken a nemzetközi szervezetek keretében létrejövő együttműködés azonban vissza is hathat — mégpedig kedvező módon — az államok közötti politikai természetű kapcsolatok alakulására is. Azt is számításba kell venni, hogy az univerzális nemzetközi szervezetek keretében egyes tagállamoknak bizonyos kérdésekben tanúsított állásfoglalása — éppen a nemzetközi szervezetek fórumainak nyilvánossága miatt — számos esetben pozitívabb lehet az adott állam addigi bel- és külpolitikai vonalvezetése alapján elvárható magatartásnál.

Az azonos társadalmi-gazdasági rendszerhez tartozó államokat magukba foglaló nemzetközi szervezetek keretében — éppen az államok érdekazonossága miatt — minden vonatkozásban szorosabb együttműködésre kerülhet sor. A szocialista államok nemzetközi szervezeteiben az államok kapcsolatait a szocialista internacionalizmus szelleme hatja át. Együttműködésük így sokoldalúbb és szorosabb lehet annál, mint amilyen általában a szocialista és a kapitalista államok között létesül.

II. A nemzetközi szervezetek viszonya az államokhoz. 1. A nemzetközi szervezetek jogalanyiságának jellemzői. 2. A nemzetközi szervezetek jogalanyiságának konkrét vizsgálata.

1. A nemzetközi szervezetek jogalanyiságának jellemzői.

A nemzetközi jogtudományban hosszú időn át az a nézet volt az uralkodó, amely szerint a nemzetközi jog alanyai kizárólag csak az államok lehetnek. A nemzetközi szervezetek kialakulásával és az államközi kapcsolatokban betöltött szerepük fokozódásával ez a nézet azonban túlhaladottá vált. A nemzetközi jog elméleti síkján hosszú időn át folytatott vita után ma egyértelműnek tekinthető az az álláspont, amely szerint az államoknak lehetőségük van arra, hogy nemzetközi szervezeteket nemzetközi jellegű jogokkal ruházzanak fel: azaz a nemzetközi szervezetek is rendelkezhetnek nemzetközi jogalanyisággal. Ugyanakkor a mai nemzetközi jog nem tartalmaz olyan általános szabályt, amely elismerné a nemzetközi szervezetek feltétlen jogalanyiságát. Ebből következik, hogy az egyes nemzetközi szervezetek jogalanyisága csakis konkrétan, az őket megillető jogok, illetve az őket terhelő kötelezettségek alapján állapítható meg. Az egyes nemzetközi szervezetek jogalanyiságával kapcsolatban ennélfogva azt kell megvizsgálni, hogy a kérdéses nemzetközi szervezetet tagállamaival szemben megillethetik-e önálló jogok, vagy pedig a szervezet létesítésével csupán maguk a tagállamok szereznek-e jogokat, illetve kötelezettségeket.

Ha a nemzetközi szervezetek jogalanyiságának jellegét általánosságban összehasonlítjuk az állam jogalanyiságával, alapvető különbségeket állapíthatunk meg.

Mindenekelőtt az állam nemzetközi jogalanyisága közvetlenül az állam létrejöttéhez tapad, az állam nélkülözhetetlen tulajdonsága: azaz *az állam jogalanyisága eredeti jogalanyiság.* Mihelyt az állam létrejön, a nemzetközi jog alanya lesz, függetlenül attól, hogy más államok elismerik-e az újonnan létrejött államot vagy sem. Valamely nemzetközi szervezet ezzel szemben nem automatikusan, feltétlenül válik nemzetközi jogalannyá, hanem csak abban az esetben, ha az államok a szervezetet nemzetközi jogalanyisággal kívánják felruházni. Valamely *nemzetközi szervezet jogalanyisága tehát másodlagos, származékos jellegű,* amelynek megléte az adott szervezetet életre hívó, illetve fenntartó államok akaratelhatározásától függ. Ezt a származékos jelleget tükrözi az is, hogy az államok valamely nemzet-

közi szervezet jogalanyiságát annak feloszlatásával meg is szüntethetik.

Jelentős az eltérés az állam és a nemzetközi szervezet jogalanyiságának *terjedelme* tekintetében is. A Nemzetközi Bíróság az ENSZ szolgálatában elszenvedett károk miatti kártérítés kérdésében adott 1949. április 11-i tanácsadó véleményében hangsúlyozta: „A jogalanyok valamely jogrendszerben nem szükségszerűen egyformák jellegüket vagy jogaik terjedelmét tekintve: jellegük a közösség szükségleteitől függ." A jogalanyok hierarchiájának csúcsán a nemzetközi jogban kétségtelenül a szuverén állam áll. Az állam jogalanyisága tehát teljes, átfogó. Az államnál nem kell vizsgálni, vajon van-e képessége arra, hogy valamilyen nemzetközi jogosultsággal rendelkezzék, van-e képessége arra, hogy bizonyos nemzetközi kötelezettség terhelje: ez a képesség az államot már létrejöttének puszta ténye következtében megilleti. A nemzetközi szervezeteket ezzel szemben az államhoz hasonló széles körű jogképesség egy esetben sem illetik meg. Nemzetközi jogalanyiságuk terjedelme is az őket létrehozó államok akaratától függ. Valamely nemzetközi szervezet sohasem rendelkezhet az állami léthez tapadó szuverenitással. A nemzetközi szervezet, bármilyen fontos legyen is, sohasem helyezhető egy síkra az állammal és még kevésbé tekinthető „szuperállamnak", államok felett álló szervezetnek.

Végül felmerül még az a kérdés, hogy a *nemzetközi szervezet jogalanyisága objektív jellegű-e*, vagyis fennáll-e az külön elismerés nélkül a nem tagállamok vonatkozásában is. A Nemzetközi Bíróság az ENSZ-szel kapcsolatban arra az álláspontra helyezkedett már idézett tanácsadó véleményében, hogy 1945-ben „a nemzetközi közösség tagjainak igen nagy többségét képviselő 50 államnak jogában állt a nemzetközi jog értelmében objektív nemzetközi jogi személyiséggel, nem pedig csupán általuk elismert személyiséggel rendelkező szervezetet létrehozni". Ez a tétel az ENSZ esetében elfogadható, mert ez a szervezet csaknem a világ valamennyi államát magában foglalja (azóta több mint 150 tagállama van), és a kivülálló államok is elismerik az ENSZ-nek az Alapokmányból folyó hatáskörét. Ez a tétel azonban nem tehető általánossá. Ha az államok kisebb vagy nagyobb köre nemzetközi szervezetet hoz létre, és annak közvetlen jogokat biztosít a tagok vonatkozásában, ez nem jelenti azt, hogy ennek a szervezetnek a kívülálló államok vonatkozásában nemzetközi jogalanyisága lenne. A nem tagállamok vonatkozásában *a nemzetközi szervezet a nemzetközi jogalanyiságot csak az elismeréssel szerzi meg*. Az államok tehát *konstituálják* a szervezet nemzetközi jogalanyiságát. Ez további alapvető különbséget jelent az állam és a nemzetközi szervezet jogalanyisága között. Az állam elismerésének lényegére vonatkozó *deklaratív teória*, amely megfelel a nemzetközi gyakorlatnak, éppen az államnak azt a sajátosságát hangsúlyozza, hogy az állam léte és jogalanyisága független a többi állam elismerésétől.

2. A nemzetközi szervezetek jogalanyiságának konkrét vizsgálata.

A legfontosabb nemzetközi szervezetnek, az *Egyesült Nemzetek Szervezetének*, az *Alapokmánya* (l. tovább Alapokmány) maga nem rendelkezik a szervezet jogalanyiságának kérdéséről. Az Alapokmány 104. cikke kimondja ugyan, hogy „a szervezetet mindegyik tagjának területén megilleti a feladatainak ellátásához és céljainak eléréséhez szükséges jogképesség", ez azonban csupán az államok területén élvezett polgári jogi jogalanyiság rögzítése, ami nem befolyásolja a nemzetközi szervezet nemzetközi jogalanyiságának kérdését.

Annak a ténynek, hogy az Alapokmány maga hallgat a szervezet nemzetközi jogalanyiságáról, az az oka, hogy az Alapokmány szerkesztői el akarták kerülni annak látszatát, mintha az Egyesült Nemzetek Szervezetét az államokkal egyenrangú vagy esetleg fölöjük is helyezett szervezetnek, valamiféle „világállam"-nak tekintették volna. Az ENSZ Alapokmánya egyes cikkeinek tanulmányozása alapján azonban megállapítható, hogy a szervezetet a tagállamaival szemben bizonyos önálló jogok illetik meg.

Az Alapokmány 105. cikke értelmében a „szervezetet mindegyik tagjának területén megilletik a céljainak eléréséhez szükséges kiváltságok és mentességek"; e kiváltságok és mentességek részleteinek meghatározására a szervezet a tagállamoknak egyezmények kötését javasolhatja. Így jött létre az Egyesült Nemzetek kiváltságairól és mentességeiről szóló, New Yorkban, 1946. február 13-án kelt egyezmény (1957. évi 15. sz. tvr.), valamint több más nemzetközi megállapodás is, amelyek közül a legfontosabbak: az Amerikai Egyesült Államokkal kötött ún. székhely-egyezmény, a svájci kormánnyal az ENSZ európai központjával kapcsolatban kötött megállapodás, a holland kormánnyal a Nemzetközi Bíróság tagjainak és más személyeknek mentességei és kiváltságai tekintetében létrejött levélváltás.

Az említett egyezmények közül a svájci kormánnyal 1946-ban kötött megállapodás 1. cikkében kifejezetten kimondja, hogy a Szövetségi Tanács elismeri az ENSZ nemzetközi személyiségét, de a többi egyezmény tartalmából is következtetni lehet a szervezet jogalanyiságára. Az említett egyezmények így többek között biztosítják, hogy az ENSZ a szerződő államok területén éppen úgy mentes a helyi joghatóság alól, mint a külföldi állam; legfőbb funkcionáriusai diplomáciai, míg egyéb tisztviselői nagyjából a konzulokat megillető

mentességekben és kiváltságokban részesülnek stb.

Az ENSZ nemzetközi jogalanyisága következik az Alapokmányban biztosított szerződéskötési képességéből is. Az Alapokmány 105. cikkén kívül, amelynek alapján egész sor nemzetközi megállapodás jött létre, az Alapokmány 43. cikke feljogosítja a Biztonsági Tanácsot arra, hogy a tagállamokkal vagy azok csoportjaival külön megállapodásokat kössön abból a célból, hogy azok a nemzetközi béke és biztonság fenntartásához szükséges fegyveres erőt a Biztonsági Tanács rendelkezésére bocsássák és neki segítséget és könnyítéseket nyújtsanak. Igaz ugyan, hogy az Alapokmány 43. cikkében említett megállapodások az ENSZ megalakulását követő hidegháborús légkörben soha nem jöttek létre; ez a körülmény azonban nem változtat azon a tényen, hogy az Alapokmány 43. cikke kifejezetten megállapítja az ENSZ nemzetközi szerződéskötési képességét.

Az Alapokmány 63. cikke a Gazdasági és Szociális Tanácsnak ugyancsak nemzetközi szerződések kötésére ad jogot. Az ENSZ-nek ez a szerve a Közgyűlés jóváhagyása mellett megállapodásokat köthet az ún. szakosított intézményekkel.

Valamennyi említett egyezmény tekintetében általánosságban is teljes mértékben helytálló a Nemzetközi Bíróság már idézett tanácsadó véleményében az Egyesült Nemzetek kiváltságairól és mentességeiről szóló 1946. évi egyezménnyel kapcsolatban tett megállapítás: „Nehéz lenne elképzelni, hogyan érvényesülhetne ilyen egyezmény másként, mint nemzetközi síkon és nemzetközi személyiséggel rendelkező felek között."

Az Alapokmány számos egyéb fontos funkcióval is felruházza az ENSZ egyes fő szerveit, amelyek megvalósítása ugyancsak nemzetközi jogok önálló gyakorlását jelenti.

Az Alapokmány tehát az Egyesült Nemzetek Szervezetét meghatározott vonatkozásokban a tagállamokétól független léttel ruházta fel, vagyis olyan szervvé tette, amely önálló alanya lehet nemzetközi síkon érvényesülő jogoknak és kötelezettségeknek.

Az ENSZ szakosított intézményei a nemzetközi jogalanyiság szempontjából lényegében ugyanolyan elbírálás alá esnek, mint maga az ENSZ.

Ami a *regionális*, illetve *partikuláris*, az államok szűkebb csoportjának részvételével alakult *nemzetközi szervezetek*et illeti, ezeknél sincs elvi akadálya annak, hogy őket a megalakító államok a magukétól különálló nemzetközi jogképességgel ruházzák fel.

Így pl. a hat nyugat-európai állam részvételével létrejött Európai Szén- és Acélközösség alapító szerződése a szervezet nemzetközi jogalanyiságát kifejezetten megállapítja; az Európai Gazdasági Közösséget (ún. Közös Piac), valamint az Európai Atomenergia Közösséget létrehozó szerződések rendelkezéseiből is következik e szervezetek nemzetközi jogképessége. Hasonló következtetésre kell jutnunk a szocialista államok által létesített Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa vonatkozásában is.

E szervezetek esetében azonban természetesen csak szűkebb körű, az adott szervezet tagállamaival szemben fennálló jogképességről van szó, amely kívülálló államokkal szemben — elismerés nélkül — nem érvényesül.

III. A nemzetközi szervezetek hatásköre. 1. A nemzetközi szervezetek hatásköre a 20. században. 2. Az ENSZ felépítése és egyes szerveinek hatásköre. 3. A szakosított intézmények szervezeti felépítésének közös vonásai és hatáskörük általános jellemzése. 4. Az ENSZ szerepe a nemzetközi jogalkotásban. 5. Az ENSZ-hez nem kapcsolt nemzetközi szervezetek.

1. A nemzetközi szervezetek hatásköre a 20. században.

A 20. század második felében a nemzetközi kapcsolatok intézményesítését általában az jellemzi, hogy az kiterjedt az államközi kapcsolatok valamennyi területére; a korábbi időszakhoz képest a változás lényege abban rejlik, hogy az államok állandó, szervezett együttműködése politikai téren is megvalósul; emellett az általános hatáskörű nemzetközi szervezet, az Egyesült Nemzetek Szervezete képezi gerincét az államok multilaterális együttműködésének. Ez annyit jelent, hogy a többi létező, bizonyos szakterületeken működő egyetemes szervezet, sőt a regionális és partikuláris szervezetek tevékenysége is, kapcsolatba kerül az ENSZ rendszerével.

Az ENSZ felépítésének elemzéséhez és szervei hatáskörének megértéséhez bizonyos mértékig vissza kell nyúlnunk a múltba.

Az első politikai jellegű szervezet, a *Nemzetek Szövetsége*, hivatalos célkitűzése szerint az államok politikai téren való állandó együttműködését volt hivatva szolgálni, ténylegesen azonban a győztes hatalmak a szervezetet elsősorban az első világháborút követően kialakult status quo megerősítésére és fenntartására szánták: azaz az volt az elsőrendű céljuk, hogy az államok (ideértve a legyőzött államokat is) közötti együttműködés alapjául a Nemzetek Szövetsége Egyezségokmányában (l. tovább Szövetség, Egyezségokmány) lefektetett elvek szolgáljanak. (Az Egyezségokmányt a legyőzött államokkal kötött békeszerződések szerves részévé tették: lásd a Trianoni Békeszerződés I. Részét.)

A Nemzetek Szövetsége távol állt az egyetemességtől is. Még a politikai téren döntő befolyással rendelkező nagyhatalmak együttműködése sem valósult meg a szervezet keretei-

ben. Az Amerikai Egyesült Államok kezdettől fogva nem vett részt tevékenységében. A Szovjetuniót csak 1934-ben hívták meg a Szövetségbe. Németország és Japán 1934-ben, Olaszország pedig 1937-ben kilépett a Szövetségből. A kilépett államok nyíltan szembefordultak a Nemzetek Szövetségének törekvéseivel.

A Nemzetek Szövetségének megalkotói formális egyenjogúságot biztosítva a Szövetség tagállamainak, el is kendőzték a nagyhatalmak súlyát; az Egyezségokmány nem hárított a nagyhatalmakra különleges felelősséget a béke megőrzésében. A Szövetséget vezető imperialista államok ellentétei egyébként olyan nagyok voltak, hogy a legnyíltabb támadás esetén sem jöhetett létre hatályos döntés. De nem is volt őszinte a törekvés a támadó politika kiküszöbölésére. Így történt, hogy amikor 1931-ben Japán merőben hódító célból megtámadta Kínát és elfoglalta Mandzsúriát, vagy amikor 1935-ben a fasiszta Olaszország Abesszínia ellen támadó háborút indított, a Nemzetek Szövetsége a megtámadottak védelmében nem tudott eredményt elérni.

A Nemzetek Szövetsége nem is rendelkezett olyan szervvel, amelynek a béke megóvására vonatkozó határozatai a tagállamokra kötelezőek lettek volna. A Nemzetek Szövetsége Közgyűlésének és Tanácsának hatásköre lényegében azonos volt, egyiküket sem terhelte kifejezett felelősség a nemzetközi béke és biztonság fenntartásáért, e célból egyik sem rendelkezett hathatós eszközökkel, fegyveres erőkkel.

A Szövetségben meghonosított szavazási eljárás is akadályozta a határozatok létrehozását. A Szövetség Közgyűlése és Tanácsa ugyanis az ajánlás jellegű határozatokat — az eljárási kérdések kivételével — egyhangú hozzájárulással szavazta meg. Valamely határozat létrehozását így bármelyik állam szavazata megakadályozhatta.

A Szövetség megalakulásakor továbbá még nem érett meg az a felismerés, hogy e szervezet keretében a nem politikai területeken (egészségügyi, kulturális stb. téren) is biztosítani kell az államok szervezett kapcsolatait. Így a nem politikai területeken a Nemzetek Szövetségén belül csak szűk keretekben bontakozott ki államközi együttműködés. Ez abban a tényben leli magyarázatát, hogy a győztes nagyhatalmak, mint már említést nyert, a Nemzetek Szövetsége megteremtésével, mindenekelőtt az I. világháború után kialakult, s számukra kedvező politikai helyzetet kívánták fenntartani. Emellett az alapvető célkitűzés mellett ugyancsak másodrendű jelentőségűek voltak az Egyezségokmányban foglalt azok a rendelkezések (23—25. cikkek), amelyek az államok egyéb területeken való együttműködésére vonatkoztak. Ezek közül azonban az Egyezségokmány 23. cikke *a)* pontjában foglalt rendelkezés hátterének behatóbb elemzése a további fejlődés megvilágítása céljából feltétlenül szükséges. E rendelkezés szerint ugyanis a Szövetség tagjai „arra törekszenek, hogy férfiak, asszonyok és gyermekek részére méltányos és emberies munkafeltételeket biztosítsanak és tartsanak fenn úgy saját országaikban, mint minden olyan országban, amelyre kereskedelmi vagy ipari összeköttetésük kiterjed és ebből a célból szükséges nemzetközi szervezeteket létesítsenek és tartsanak fenn". Ennek a rendelkezésnek az alapján — a nem politikai funkciók keretében — elvben a Nemzetek Szövetségének kellett volna a munkaviszonyok kérdéseivel foglalkoznia. A kor történelmi viszonyainak hatására azonban a győztesek — annak ellenére, hogy alapvetően a politikai status quo fenntartása lebegett szemük előtt — az említett kérdéskomplexusra megkülönböztetett figyelmet fordítottak, és az azzal való foglalkozásra önálló nemzetközi szervezetet hoztak létre. A győztes hatalmaknak ugyanis — ahogy a továbbiakban látni fogjuk — mindenekelőtt számolniuk kellett a Nagy Októberi Szocialista Forradalomnak a munkásmozgalomra gyakorolt hatásával, amely munkásmozgalom ebben az időben már szervezett erőként jelentkezett; a háborús nélkülözések még csak fokozták a tömegek elkeseredését és kiélezték a szociális ellentmondásokat.

Az önálló nemzetközi szervezet, a *Nemzetközi Munkaügyi Szervezet* (1. tovább Szervezet) alkotmányát — akárcsak a Nemzetek Szövetsége Egyezségokmányát — ugyancsak a Párizsi Békekonferencia fogadta el, és a legyőzött államokkal kötött békeszerződéseknek az is szerves részévé vált. (Lásd a Trianoni Békeszerződés XIII. Részét.)

A kapitalista országok hivatalos és tudományos körei nagy jelentőséget tulajdonítottak a Szervezet létrejöttének a szociális haladás, a nemzetközi munkaügyi törvényhozás szempontjából. Ténylegesen a Szervezet megalapítását és tevékenységét a tőkés államokon belül fennálló két, különböző jellegű tendencia összefonódása befolyásolta. Egyfelől a tőkés országok, az egyre szervezettebbé váló munkásmozgalom fellépésére, nem zárkózhattak el többé teljesen a munkaviszonyok szabályozása elől. A Szervezet létrehozásával — saját munkásosztályuk forradalmi törekvéseinek elaltatása, a Nagy Októberi Forradalom hatásának közömbösítése céljából — azt a látszatot igyekeztek kelteni, mintha megteremtették volna azt a rendszert, amely alkalmas a munkások és tőkések közötti összeütközések békés megoldására.

Másfelől a tőkés államok — a munkásmozgalom fellépése nyomán fokozatosan bevezetett munkaügyi reformok miatt — egy bizonyos időpontban maguk is érdekeltté váltak a nemzetközi munkaügyi törvényhozásban. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet keretében nemzetközi munkaügyi egyezmények létrehozása útján akarták elérni, hogy a munkaviszonyok

szabályozása az egyes államokban egységes normák alapján történjék. Ily módon vélték biztosíthatónak, hogy a termelési költségeknek a munkaerő foglalkoztatására eső része mindenütt azonos szinten maradjon; vagyis hogy egy állam tőkései se kerüljenek előnyösebb helyzetbe a nemzetközi piacon azáltal, hogy — az alacsonyabb szinten tartott munkaügyi normák révén — olcsóbban juthassanak munkaerőhöz, s így csökkenthessék termelési költségeiket.

Visszatérve magának a Nemzetek Szövetségének a tevékenységére: magán a Szövetségen belül is 1939-től fokozatosan egyre nagyobb súllyal jelentkeztek azok a törekvések, amelyek a Szövetség nem politikai területeken folytatott tevékenységének kiterjesztését célozták. E törekvések elsősorban abban lelik magyarázatukat, hogy egyre nyilvánvalóbbá vált a Szövetség biztonsági rendszerének csődje. (Különösképpen az Olaszország ellen alkalmazott szankciók sikertelensége, majd Németország sorozatos agresszióival szembeni tehetetlenség miatt.) Az erőfeszítések annak biztosítását célozták, hogy a Szövetség legalább mint a gazdasági és szociális együttműködést szolgáló intézmény fennmaradjon. Végül is a Szövetség Tanácsa 1939-ben szűkkörű bizottságot hozott létre annak tanulmányozására, hogy milyen intézkedések szükségesek „annak biztosítására, hogy a Nemzetek Szövetsége mechanizmusa a technikai problémák területének vizsgálata tekintetében fejlődjék és kiszélesedjék, valamint, hogy az e problémák megoldására irányuló erőfeszítésekből minden nemzet aktívan kivegye a részét".

E bizottság „A nemzetközi együttműködés fejlődése gazdasági és társadalmi téren" című jelentésében „Gazdasági és szociális kérdések központi bizottsága" néven olyan új szövetségi szerv felállítását javasolta, amely irányítaná és ellenőrizné az addig a Tanács, illetve a Közgyűlés felügyelete alatt működött gazdasági és szociális kérdésekkel foglalkozó szövetségi bizottságok munkáját.

A jelentést a Közgyűlés elfogadta, az új szerv felállítására 1940 elején még előkészítő ülést tartottak. Ennek összehívására a háborús események miatt azonban már nem került sor.

Az új szerv felállítására vonatkozó javaslat (a bizottság elnökének neve után „Brucereform"-ként vált ismeretessé) a Nemzetek Szövetségének keretében tehát nem valósult meg. Elfogadásával azonban megszületett és megfogalmazódott az a követelmény, hogy az államok általános hatáskörű szervezete ne csak a politikai együttműködés igényeit elégítse ki, hanem egyéb (gazdasági, szociális stb.) területeken is biztosítsa az államközi kapcsolatok állandóságát és fejlődését. Megszületőben volt egyúttal az a felismerés, hogy az államok sokoldalú együttműködése nemcsak velejárója, de előfeltétele zavartalan politikai együttműködésüknek.

2. Az ENSZ felépítése és egyes szerveinek hatásköre.

Az *Egyesült Nemzetek Szervezete* merőben más történelmi körülmények között keletkezett, mint a Nemzetek Szövetsége.

A fasizmus számos államon belül a népek milióinak minden eddiginél súlyosabb, kegyetlenebb szenvedéseket okozott. Az a felfokozott agresszivitás, amellyel a fasizmus egyes népek illetve fajok alsóbbrendűségének ideológiáját hirdetve az országokon belül fellépett, szükségképpen párosult más államokkal szembeni agresszióval. Ennek nyomán a világháború kirobbantása és a fejlett haditechnikával folytatott háború pusztításai, illetve azok káros gazdasági, pszichikai hatásai gyakorlatilag a világ valamennyi államát, illetve népét érintették. A fasiszta államokkal szembeni fellépés során ugyanakkor olyan szoros együttműködés jött létre a Szovjetunió és a kapitalista nagyhatalmak között, amely a fasizmus teljes legyőzése után megteremtette az újszellemű államközi együttműködés lehetőségét.

Kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy a Szovjetuniónak meghatározó helye lesz a háború utáni politika kialakításában; azok a társadalmi változások, amelyek a Szovjetunióban 1917-től kezdve fokozatosan végbementek és amelyek számos állam belső fejlődését már eddig is befolyásolták, ilyen módon világszinten meghatározó módon éreztették hatásukat. Ezeknek a történelmi körülményeknek a következménye, hogy az ENSZ Alapok mánya (l. tovább Alapokmány)(1956. évi I. tv.), amely meghatározza a szervezet céljait és elveit, tartalmazza továbbá a szervezet felépítésére, egyes szerveinek hatáskörére és működésére vonatkozó szabályokat, egyúttal magában foglalja a nemzetközi jog legfontosabb szabályait is; ezek a továbbiakban a nemzetközi jog egész rendszerének demokratikus irányú fejlődését eredményezték, és ma is szilárd alapul szolgálhatnak az államközi kapcsolatok fejlődéséhez.

Az Egyesült Nemzetek Szervezetének céljait az Alapokmány 1. cikke állapítja meg. Lényegük a következőkben foglalható össze:

1. a nemzetközi béke és biztonság fenntartása;

2. a nemzetek között a népeket megillető egyenjogúság és önrendelkezési jog tiszteletben tartásán alapuló baráti kapcsolatok fejlesztése;

3. gazdasági, szociális, kulturális vagy emberbaráti jellegű nemzetközi feladatok megoldása, valamint az emberi jogok és alapvető szabadságok tiszteletben tartásának előmozdítása révén nemzetközi együttműködés létesítése;

4. a közös célok elérése érdekében kifejtett tevékenységek összeegyeztetése.

Az Egyesült Nemzetek Szervezete — elődjéhez, a Nemzetek Szövetségéhez képest — tehát igen messzemenő célokat tűzött ki maga elé. Nemcsak a háború teljes kiküszöbölésére és a nemzetközi viszályok békés megoldására

törekszik (Alapokmány 1. cikke 1. pontja), hanem az államok közötti baráti kapcsolatok fejlesztésére is (Alapokmány 1. cikke 2. pontja). Az Alapokmány ugyan a nemzetek közötti baráti kapcsolatok fejlesztéséről szól, miután azonban a nemzetek általában önálló állami szervezetükön keresztül tartanak egymással érintkezést, és miután a nemzetközi jog alanyai elsősorban az államok, a baráti kapcsolatok fejlesztése is mindenekelőtt az államok közötti együttműködés előmozdítását jelenti. Az Alapokmány ebben az összefüggésben azonban nemcsak az egyenjogúság régi elvét említi, hanem a népeket megillető önrendelkezési jogot is. Nyilvánvaló, hogy a „népeket megillető egyenjogúság" az önrendelkezési joggal kapcsolatban a még függő területeken élő népek és nemzetek számára helyezte kilátásba azt, hogy az önrendelkezési jog elvének érvényesüléseként elnyerik majd független állami létüket és az államok közösségének egyenjogú tagjává válnak. Az 1. cikk 2. pontjából kétségkívül következik ugyanis az ENSZ tagállamainak az a kötelezettsége, hogy tiszteletben tartsák az önrendelkezési jogot. E jogot az Alapokmány ezzel, a szervezet céljairól szóló alapvető cikkben szereplő rendelkezéssel, a nemzetközi jog normájaként ismerte el, még ha az Alapokmány megfogalmazása e tekintetben nem is elég kategorikus. E jog érvényesülésének jegyében alakult át jelentős mértékben az államok közösségének addigi összetétele, bomlott szét a gyarmati rendszer.

Az Alapokmány 1. cikke 3. pontjában továbbá világosan kifejezésre jut az az eszme, hogy a nemzetközi béke és biztonság fenntartása érdekében az államoknak nemcsak politikai téren, de egyéb (gazdasági, szociális, kulturális vagy emberbaráti jellegű) nemzetközi feladatok megoldásában, valamint az emberi jogok és az alapvető szabadságok tiszteletben tartásának előmozdításában is együtt kell működniük. Az Alapokmányból az is egyértelműen következik, hogy e jogok fogalomkörébe nemcsak a klasszikus emberi jogok, hanem a gazdasági, szociális, kulturális jogok is beletartoznak.

Az 1. cikk 4. pontjában végül megfogalmazást nyer az a gondolat, hogy mindezeknek a célkitűzéseknek a révén az ENSZ a nemzetközi élet központjává kíván válni, olyan legfontosabb fórummá, amely minden téren összehangolja az államok nemzetközi síkon kifejtett tevékenységét.

E célkitűzések megvalósítása érdekében a szervezetnek és a tagállamoknak bizonyos alapelveknek megfelelően kell eljárniuk, amelyeket az Alapokmány 2. cikke sorol fel, tartalmuk a következő:

1. a tagállamok szuverén egyenlősége;
2. az Alapokmányban vállalt kötelezettségek jóhiszemű teljesítése;
3. a nemzetközi viszályok békés rendezése;
4. az erőszakkal való fenyegetéstől vagy az erőszak alkalmazásától való tartózkodás;
5. segítségnyújtás a tagállamok részéről az ENSZ tevékenységéhez és tartózkodás olyan állam megsegítésétől, amely ellen az Egyesült Nemzetek megelőző vagy kényszerítő intézkedéseket foganatosít;
6. biztosítása annak, hogy a nemzetközi béke és biztonság fenntartása érdekében a nemtagállamok is ezeknek az elveknek megfelelően járjanak el;
7. a lényegileg valamely állam belső joghatóságának körébe tartozó ügyekbe való be nem avatkozás az ENSZ részéről. *(→ Nemzetközi jog alapelvei)*

Az ENSZ alapelvei megegyeznek az egyetemes nemzetközi jog legfontosabb alapelveivel; ezeknek a normáknak a feltétlen elsőbbségét az Alapokmány a 103. cikkében foglalt rendelkezéssel a tagállamok tekintetében előírja. Külön kell szólnunk azonban a 2. cikk 6. pontjáról, amely szerint a szervezet a nemzetközi béke és biztonság fenntartása érdekében biztosítani fogja, hogy a nem-tagállamok is az Alapokmány elveinek megfelelően járjanak el. Minthogy a béke oszthatatlan, a nemzetközi béke és biztonság fenntartására irányuló kötelezettséget nyilvánvalóan nem lehet a tagállamok körére szűkíteni. Az ENSZ-nek, ha legfőbb feladatát meg akarja valósítani — okulva a Nemzetek Szövetsége tapasztalataiból is —, azt is biztosítania kell, hogy a szervezeten kívül álló államok se indítsanak háborút, illetve ne támogassák a békét megszegő agresszor államot. Az Alapokmány *egésze* — miként általában a nemzetközi szerződések — kétségkívül csak a részes államokat kötelezi, a nemtagállamok számára az Alapokmány a maga egészében „res inter alios acta". Az Alapokmány *elvei* azonban napjainkban a nemzetközi jog kogens jellegű szabályaivá váltak, és e címen ezek a nem-tagállamokat is kötelezik. A kérdésnek ma már inkább csak elméleti jelentősége van. A világ államainak túlnyomó többsége ugyanis tagja a szervezetnek és kétségkívül, hogy az ENSZ alapelveit azok az államok is kötelezőnek tekintik magukra nézve, amelyek nem részesei a szervezetnek: azaz az Alapokmány 2. cikkében foglalt alapelvek mint napjaink nemzetközi jogának kogens normái, tagokra és nem tagokra egyaránt kiterjednek.

Az Alapokmány 2. cikkének 7. pontjával ugyancsak részletesebben kell foglalkoznunk, amely szerint „az alapokmány egyetlen rendelkezése sem jogosítja fel az Egyesült Nemzeteket arra, hogy olyan ügyekbe avatkozzanak, amelyek lényegileg valamely állam belső joghatóságának körébe tartoznak".

A Nemzetek Szövetségének Egyezségokmánya is tartalmazott már bizonyos tilalmat az állam belső joghatóságába való beavatkozással kapcsolatban. Az Egyezségokmány 15.

cikkének 8. pontja ugyanis a nemzetközi viszályok elbírálásával kapcsolatban kimondta, hogy a Nemzetek Szövetségének Tanácsa nem tehet javaslatot a feleknek a viszály elintézésére, ha valamelyik fél bejelentése alapján megállapítja, hogy olyan kérdésről van szó, amelyet a nemzetközi jog az illető fél kizárólagos belső joghatósági körébe utal. Ez a rendelkezés a nemzetközi jog primátusából indult ki, amikor feltételezte, hogy a nemzetközi jog szabja meg az állam kizárólagos joghatóságának körét. Ez a jogkör ezzel szemben az állam szuverenitásához kapcsolódik; a nemzetközi jog csak tudomásul veszi ezt a tényt. Az Egyezségokmány továbbá csak azokat az ügyeket emelte ki a Tanács hatásköréből, amelyek *kizárólag* az állam belső joghatósági körébe tartoznak. Az ENSZ Alapokmánya értelmében az ENSZ beavatkozásának kizárásához már az is elegendő, ha egy ügy *lényegileg* tartozik az állam belső joghatósági körébe. Az ENSZ Alapokmánya tehát — az Alapokmány elvei között szereplő, a 2. cikk 7. pontjában foglalt rendelkezéssel — a tagállamok szuverenitásának fokozott tiszteletben tartására törekszik; kiterjeszti az ügyeknek azt a körét, amelybe a Szervezet nem avatkozhat be.

Az Egyesült Nemzetek sokrétű feladatainak ellátása érdekében bonyolult felépítésű szervezettel rendelkezik. Mielőtt az egyes szervek hatáskörét ismertetnők, előljáróban utalunk arra, hogy az Alapokmány kidolgozása során figyelembe vették a Nemzetek Szövetsége működésével kapcsolatos tapasztalatokat és az ENSZ felépítésének, illetve a főszervek hatáskörének meghatározása során következetesen érvényesül két fontos alapelv, mégpedig *a nagyhatalmak egyhangúságának*, illetve *az ENSZ főszervei közötti hatásköri megosztásnak* elve. A nagyhatalmak egyhangúságának elve — ahogy erre a továbbiakban részletesebben is rátérünk — fontos garanciális rendelkezése az egész szervezetnek; biztosítja, hogy a nagyhatalmak — a nemzetközi béke és biztonság fenntartásában ténylegesen betöltött szerepüknek megfelelően — az alapvető kérdésekben megkülönböztetett joggal rendelkezzenek. Ami a szervek hatásköri megosztását illeti, az ENSZ főszervei közül az Alapokmány nemcsak a Biztonsági Tanács és a Közgyűlés hatáskörét különíti el határozott formában; további főszerveket hoz létre az egyéb feladatok megoldására. Ezek sorában kiemelkedő helyet foglal el az államok sokoldalú együttműködését összehangoló Gazdasági és Szociális Tanács.

A közvetlenül az Alapokmány rendelkezései alapján létesített *főszerveken* felül az Alapokmány értelmében szükség esetén megfelelő segédszervek is felállíthatók. Az ENSZ főszervei — elsősorban a Közgyűlés — számos alkalommal éltek is ezzel a jogukkal.

Az ENSZ főszervei a következők:

Biztonsági Tanács; (l. tovább Tanács)
Közgyűlés;
Gazdasági és Szociális Tanács;
Gyámsági Tanács;
Nemzetközi Bíróság;
Titkárság.

Az ENSZ célkitűzései közül az első és legfontosabb célkitűzés megvalósításáért, a nemzetközi béke és biztonság fenntartásáért való fő felelősséget az Alapokmány a *Biztonsági Tanácsra* ruházta (24. cikk).

A 15 tagú Biztonsági Tanács minden fontos határozata akkor érvényes, ha kilenc tagja, beleértve az öt állandó tag szavazatát, a határozat mellett szavaz. A Biztonsági Tanács állandó tagjainak azt a jogát, hogy a határozatok meghozatalát bármelyik nagyhatalom nemleges szavazata megakadályozhatja, nevezik nem egészen pontos elnevezéssel *„vétójognak"*. A „vétójog" kifejezésnek ugyanis olyan színezete van, mintha ennek a jognak az élvezője egy törvényes keretek között létrejött határozatot hatálytalaníthatna. A Biztonsági Tanács határozathozatali módja szerint azonban valamelyik állandó tag hozzájárulásának hiányában határozat nem is jöhet létre. A nagyhatalmak egyhangúsága elvének az a világos értelme, hogy lehetetlenné tegye a nagyhatalmak bármiféle olyan külön cselekményét, amely a nemzetközi béke és biztonság fenntartásával kapcsolatos, s ami elkerülhetetlenül új agresszió keletkezéséhez vezethet.

A fentiek kiegészítéseként utalni kell arra, hogy míg valamely állandó tag nemleges szavazata az eljárási kérdések kivételével minden egyéb esetben megakadályozza az érvényes határozat létrejöttét, a Biztonsági Tanácsban az Alapokmány elfogadása óta olyan gyakorlat alakult ki, amely szerint az állandó tagok egyikének-másikának a szavazástól való *önkéntes tartózkodása* nem akadályozza meg az érvényes határozat meghozatalát, ha egyébként megvan az előírt kilenc igenlő szavazat. (A Biztonsági Tanácsnak az Alapokmány VI. Fejezetével kapcsolatos feladatairól szólva még visszatérünk az állandó tag Alapokmányban előírt tartózkodásának kérdésére abban az esetben, ha maga is viszályban érdekelt fél.)

A Biztonsági Tanács főfeladatának, a nemzetközi béke és biztonság fenntartásának ellátása során kettős jellegű funkciót tölt be.

A Biztonsági Tanács mint békéltető szerv léphet fel (Alapokmány VI. Fejezete) viszályok, illetve súrlódást okozó vagy viszályt előidéző helyzetek esetében. Ilyen esetekben ajánlásokkal segíti elő azt, hogy a felek megtalálják a békés megállapodás módját és vitáikat megoldják. Ha a Biztonsági Tanács olyan viszály vagy helyzet békés rendezése tárgyában hoz ajánlást, amelyben egyik állandó tag érdekelt fél, úgy ennek az állandó tagnak tartózkodnia kell a szavazástól. (27. cikk 3. pontja.)

A Biztonsági Tanács *mint intézkedő szerv* léphet fel (Alapokmány VII. Fejezete), ha megálla-

pítja a béke bárminő veszélyeztetésének, megszegésének vagy támadó cselekményeknek fennforgását.

A Biztonsági Tanács ilyen esetben az adott körülmények mérlegelése alapján dönthet, hogy milyen eszközök felhasználásával kívánja a nemzetközi békét és biztonságot fenntartani. Így:

Ideiglenes intézkedéseket határozhat meg a helyzet súlyosbodásának megakadályozására, és felhívhatja az érdekelt feleket, hogy azokhoz alkalmazkodjanak. (40. cikk)

Megfelelő ajánlásokat tehet a béke veszélyeztetésének, megszegésének vagy a támadó cselekményeknek megszüntetésére. (39. cikk)

Elhatározhatja fegyveres erők felhasználásával nem járó rendszabályok foganatosítását abból a célból, hogy határozatainak érvényt szerezzen és felhívhatja a tagállamokat arra, hogy ilyen rendszabályokat alkalmazzanak. Ilyenek a gazdasági kapcsolatok, a vasúti, tengeri, légi, postai, távírói, rádió és egyéb forgalom teljes vagy részleges felfüggesztése, valamint a diplomáciai kapcsolatok megszakítása. (41. cikk)

A fenti intézkedések elégtelensége esetén „légi, tengeri és szárazföldi fegyveres erők felhasználásával olyan műveleteket foganatosíthat, amelyeket a nemzetközi béke és biztonság fenntartásához vagy helyreállításához szükségesnek ítél". (42. cikk)

A szükséges fegyveres erőt a tagok a Biztonsági Tanács felhívására és külön kötendő megállapodás alapján bocsátják ennek rendelkezésére, és a műveletekhez a tagok tartoznak minden segítséget és könnyítést megadni. A fegyveres erők felhasználásában a Biztonsági Tanácsot a Vezérkari Bizottság támogatja, amely az állandó tagok vezérkari főnökeiből vagy ezek képviselőiből áll. (43—47. cikkek.)

A Biztonsági Tanács — a tagállamokkal kötendő külön megállapodások alapján — tehát az Alapokmány szerint olyan fegyveres erővel rendelkezett volna, amely a nagyhatalmak egyetértése esetében megfelelő erővel tudott volna fellépni minden olyan esetben, amikor a nemzetközi béke és biztonság veszélybe kerül.

Azoknak a megállapodásoknak a megkötésére, amelyekkel az ENSZ tagállamai a Biztonsági Tanács rendelkezésére bocsátották volna a nemzetközi béke és biztonság fenntartásához szükséges fegyveres erőket, ez ideig nem került sor.

Ezzel kapcsolatban utalni kell arra, hogy a koreai háborúban az amerikai csapatok és a velük együttműködő erők által folytatott hadműveletek nem tekinthetők az ENSZ akciójának, mivel a Biztonsági Tanács erről szóló döntését a Biztonsági Tanács egyik állandó tagjának távollétében hozták meg.

Bár az Alapokmány 43—47. cikkeiben említett ENSZ fegyveres erők nem jöttek létre, több ízben előfordult, hogy az ENSZ a Biztonsági Tanács vagy a Közgyűlés határozatai alapján katonai alakulatokat is alkalmazott fegyveres viszályok kirobbanásának megakadályozására, illetve tűzszüneti megállapodások ellenőrzésére. Az ezzel kapcsolatos tevékenységét a Szervezet keretében és a nemzetközi jogi irodalomban egyaránt meghonosodott kifejezéssel „*békefenntartó tevékenység*"-nek nevezik. Ez egyrészt megfigyelői teendők ellátását jelenti kis létszámú katonai csoportok részvételével (pl. ilyenre került sor 1949-ben az indiai—pakisztáni viszály nyomán Kasmírban), másrészt fegyveres rendfenntartó tevékenység kifejtését, amelynek során rendszerint semleges államok alakulataiból álló, már számottevő katonai egységeket mozgósítanak (pl. ilyen a ciprusi polgárháború megakadályozására a Biztonsági Tanács 1964. évi határozata alapján felállított ENSZ rendfenntartó erő).

Az ENSZ említett „békefenntartó tevékenységét" nem az agresszor állam elleni, szankció jellegű kényszerítő intézkedésnek kell tekinteni, hanem inkább a szemben álló felek beleegyezésével létrejött béketető tevékenységnek.

Tekintettel arra, hogy a békefenntartó tevékenység mint fogalom az Alapokmányban nem szerepel, az ENSZ tagállamainak sorában erősen vitatott kérdés, hogy annak elrendelése mely ENSZ-szerv hatáskörébe tartozik. A szocialista államok többségének álláspontja szerint a békefenntartó tevékenységet a Biztonsági Tanács rendelheti el, tekintet nélkül arra, hogy az Alapokmány VII. fejezetének vagy más fejezetének megfelelően kerül arra sor: azaz a megfigyelő vagy rendfenntartó erők alkalmazását a Biztonsági Tanács kizárólagos hatáskörébe tartozónak kell minősíteni.

Miután az ENSZ-nek az Alapokmány eredeti koncepciója szerinti fegyveres erői mind ez ideig nem jöttek létre, fokozott jelentősége van az Alapokmány 51. cikkének, amely fenntartja a tagállamok tekintetében az egyéni vagy kollektív *önvédelem* természetes jogát. Minden tagállam jogosan védekezhet tehát fegyveres támadással szemben, de az önvédelem gyakorlása során tett lépéseiről a Biztonsági Tanácsot tájékoztatni tartozik. A megtámadott állam eredményes önvédelme nem mentesíti azonban a Biztonsági Tanácsot az alól a felelősség alól, hogy helyreállítsa a nemzetközi békét és biztonságot. Az Alapokmány egyéni vagy kollektív önvédelemről szól, vagyis az államoknak joga van az ENSZ céljaival és elveivel összhangban más államokkal kölcsönös segélynyújtási megállapodásokat kötni.

A nemzetközi béke és biztonság fenntartásáról szólva beszélnünk kell még a *regionális szervezetek* ez irányú tevékenységéről. Az ENSZ Alapokmánya általában véve nem zárja ki egyéb — az államok szűkebb körét magában foglaló — nemzetközi szervezetek létét. E tekintetben csak az Alapokmány 103. cikkében

foglalt az a rendelkezés irányadó, amely szerint „ha az Egyesült Nemzetek tagjainak a jelen Alapokmányból folyó és bármely egyéb nemzetközi megállapodásból eredő kötelezettségei összeütköznének, az Alapokmányból folyó kötelezettségeiket illeti elsőbbség".

Az Alapokmány csak azoknak a *regionális szervezeteknek* tekintetében tartalmaz a 103. cikkben foglaltakon túlmenő rendelkezést VIII. fejezetében, amelyek a *nemzetközi béke és biztonság fenntartásának regionális jellegű tevékenységre alkalmas kérdéseivel foglalkoznak.*

Az Alapokmány 52. cikke ugyanis kimondja, hogy az ilyen szervezeteknek, valamint tevékenységüknek összhangban kell állniuk az ENSZ céljaival és elveivel. E regionális szervezetek tagjainak arra kell törekedniük, hogy a helyi jellegű viszályokat e szervezetek útján békés úton rendezzék, mielőtt még azokat a Biztonsági Tanács elé terjesztenék. A Biztonsági Tanács támogatja, hogy az ilyen viszályokat e regionális szervezetek útján békésen rendezzék. Amennyiben pedig a Tanács maga kényszerrendszabályokat rendel el, annak során azokat megfelelő esetben felhasználhatja; regionális szervezetek útján történő kényszerítő eljárás mindazonáltal csak a Biztonsági Tanács felhatalmazásával foganatosítható. (53. cikk.)

A Biztonsági Tanácsot minden olyan tevékenységről állandóan és kimerítően tájékoztatni kell, amelyet a nemzetközi béke és biztonság fenntartása céljából regionális szervezetek útján foganatosítanak.

A *Közgyűlés* az ENSZ legfőbb vitafóruma, amely a Szervezet összes tagjaiból áll.

A Közgyűlés *hatásköre általános*, vagyis az Alapokmányban meghatározott és az előzőkben már idézett célok körébe tartozó minden kérdést megvitathat és ezekkel kapcsolatban ajánlásokat tehet a Szervezet tagjainak, a Biztonsági Tanácsnak vagy mindkettőnek.

A Közgyűlés általános hatáskörében eljárva különösképpen megvizsgálhatja a nemzetközi béke és biztonság fenntartására irányuló együttműködés általános elveit, így a lefegyverzés, illetve a fegyverkezés szabályozását. Megvitathat továbbá a nemzetközi béke és biztonság fenntartására vonatkozó minden olyan konkrét kérdést, amelyet valamely állam vagy a Biztonsági Tanács terjeszt elő. Minden olyan kérdést, amelyben a Szervezet részéről cselekvésre van szükség, a Közgyűlésnek a Biztonsági Tanács elé kell terjesztenie. (11. cikk.) Mindaddig, amíg valamely viszály vagy helyzet a Biztonsági Tanács napirendjén szerepel, a Közgyűlés ennek tárgyában csak akkor tehet ajánlásokat, ha a Biztonsági Tanács ez iránt megkeresi. (12. cikk.) Ez a rendelkezés a Közgyűlés általános hatáskörének voltaképpen egyetlen, viszont igen lényeges korlátja; az Alapokmány 12. cikke az Alapokmánynak politikai szempontból egyik legfontosabb szabályát fogalmazza meg, mivel a Közgyűléshez való viszonyában rendkívül megerősíti a Biztonsági Tanács helyzetét.

A Közgyűlés tanulmányozást kezdeményezhet és ajánlásokat tehet politikai, gazdasági, szociális, kulturális, nevelésügyi és egészségügyi téren a nemzetközi együttműködés előmozdítására, a nemzetközi jog kodifikálásának támogatására, az alapvető emberi jogok és szabadságok mindenki részére történő megvalósításának elősegítésére. (13. cikk.)

Ahogy már említést nyert, a Közgyűlés elsősorban vitafórum, a nemzetközi kérdések megvitatásának központja, azaz nem annyira operatív szerv. Tevékenységének alapvető kérdéseit illetően ennek megfelelően *a Közgyűlés határozatai ajánlás-jellegűek.* Ugyanakkor ezeknek az ajánlásoknak jelentős politikai és morális súlya lehet, sőt hatást gyakorolhatnak új nemzetközi jogi normák keletkezésére is, különösen akkor, ha azokat a különböző rendszerhez tartozó tagállamok túlnyomó többsége fogadta el és ily módon a világ közvéleményének álláspontját tükrözik. Megjegyzendő, hogy a legutóbbi évek gyakorlatában sor került arra, hogy a Közgyűlés az ilyen jellegű határozatokat szavazás nélkül, *egyetértéssel (konszenzussal)* fogadta el. Ez történt pl. 1974-ben az agresszió fogalmának meghatározásáról szóló határozat esetében.

Külön megítélés alá esnek a Közgyűlésnek *az Alapokmány értelmezésére* vonatkozó bizonyos határozatai. A Közgyűlésnek az Alapokmány értelmezésével kapcsolatos *egyhangúlag elfogadott* határozatait ugyanis az Alapokmány kötelező erejű értelmezésének kell tekinteni, azaz ezek az ún. autentikus szerződésértelmezéshez hasonló megítélés alá esnek.

Vitathatatlan, hogy a Közgyűlés kötelező rendelkezéseket hozhat a belső életével kapcsolatos, *szervezeti* és *pénzügyi* kérdésekben. Ezek közül egyes kérdések a Közgyűlés kizárólagos hatáskörébe tartoznak. Így pl. a Közgyűlés maga választja meg a Biztonsági Tanács nem állandó tagjait, a Gyámsági Tanács választott tagjait, a Gazdasági és Szociális Tanács tagjait. Jóváhagyja a Szervezet költségvetését és megállapítja a tagállamok pénzügyi hozzájárulásának mértékét. Bizonyos feladatokat a Közgyűlés a Biztonsági Tanáccsal közösen végez és e kérdésekben a Biztonsági Tanács javaslata alapján hoz kötelező határozatokat. Ilyenek: az új tagok felvétele, a tagok jogainak felfüggesztése, a Szervezetből való kizárás, az ENSZ főtitkárának kinevezése. A Közgyűlés a Biztonsági Tanáccsal együtt választja meg — a Nemzetközi Bíróság alapszabályaiban meghatározott speciális eljárással — a Nemzetközi Bíróság tagjait.

A Közgyűlésen egyébként a határozatok általában egyszerű szótöbbséggel jönnek létre. De a jelenlevő és szavazó tagok kétharmados többsége (minősített többség) szükséges az

Alapokmányban felsorolt fontosabb kérdésekben. A Közgyűlés egyéb kérdésekre vonatkozóan is egyszerű többséggel úgy határozhat, hogy azok csak minősített többséggel dönthetők el.

A Közgyűlés által létrehozott állandó, illetve ad hoc jellegű *segédszervek* kimerítő felsorolása messze túlhaladná e munka kereteit. Ehelyütt csak a legfontosabbakra utalunk.

A nemzetközi jog kodifikációja és fokozatos fejlesztése szempontjából különösen nagy jelentősége van a *Nemzetközi Jogi Bizottságnak*. Az űrkutatás fejlődése tette szükségessé *a világűr békés felhasználásával foglalkozó bizottság* létesítését, amelynek tudományos-technikai és jogi albizottsága van.

A *Nemzetközi Kereskedelmi és Fejlesztési Konferencia* (UNCTAD) célja a nemzetközi kereskedelem előmozdítása, mindenekelőtt a fejlődés különböző szintjén álló államok között. *Az ENSZ Iparfejlesztési Szervezete* (UNIDO) célja az ipari fejlődés előmozdítása az elmaradott országokban. Az UNCTAD és az UNIDO a Közgyűlés által létesített autonóm szerveknek tekinthetők, amelyek az ENSZ szervezeti keretében működnek; mindkét szerv a fejlődő országok igényeinek kielégítésére született. *Az Egyesült Nemzetek Fejlesztési Programja* (UNDP) célja úgyszintén az, hogy meggyorsítsa a fejlődésükben elmaradt országok gazdasági növekedését.

A Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Bizottság (UNCITRAL) a nemzetközi kereskedelem jogának fejlesztése céljából létesült. A Közgyűlés irányítása alatt működik továbbá *az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága*, valamint *az Egyesült Nemzetek Gyermeksegélyezési Alapja* (UNICEF). Ugyancsak említést érdemel az *Egyesült Nemzetek Képzési és Kutatási Intézete* (UNITAR).

A Közgyűlés működésének általános jellemzéseként megállapíthatjuk, hogy kereteiben az erőviszonyok lényeges átalakuláson mentek keresztül. Az ENSZ fennállásának első évtizedében az Amerikai Egyesült Államok a befolyása alatt álló tagállamok segítségével *(az ún. szavazógép)* a Közgyűléssel minden határozatot, akár kétharmados többséggel is, elfogadtathatott. Ugyanakkor elérte minden olyan indítvány elvetését, amely érdekeinek nem felelt meg. Ebben az időszakban az Amerikai Egyesült Államok törekvése arra irányult, hogy a Szervezeten belül a Közgyűlés hatásköre a Biztonsági Tanács rovására megnövekedjék. Ami viszont az ENSZ fennállásának utolsó évtizedét illeti, a Közgyűlésen megnövekedett az Amerikai Egyesült Államoktól nem függő államok száma, valamint a szocialista államok és a harmadik világ szerepe. Ennek következtében most már az Amerikai Egyesült Államok sem törekszik a Közgyűlés hatáskörének kiterjesztésére, ahol az utóbbi időben a szavazás során több ízben kisebbségbe került.

A Gazdasági és Szociális Tanács (ECOSOC) felállításával az ENSZ Alapokmánya megteremti a Szervezeten belül az államok állandó jellegű gazdasági és szociális együttműködéséhez szükséges szervezeti kereteket. Az Alapokmány ugyanis nemcsak a nemzetközi gazdasági és szociális együttműködéssel kapcsolatos feladatokat szabta meg (55. cikk), hanem részletesen rendelkezik (61—72. cikkek) az ECOSOC feladatairól és hatásköréről. E szerv részben az általa létrehozott bizottságok munkája révén (68. cikk), részben a szakosított intézmények (57. és 63. cikkek) tevékenységének koordinálása útján biztosítja az államok közötti rendszeres gazdasági és szociális együttműködést. Az ECOSOC létrehozásával tehát realizálódott a Nemzetek Szövetségének időszakában már felmerült az a követelmény, hogy a nemzetközi béke és biztonság fenntartására létrehozott nemzetközi szervezet az államok együttműködéséről nemcsak politikai, hanem egyéb területeken is szervezett formában gondoskodjék.

Az 54 tagú ECOSOC a feladatainak körébe tartozó ügyekben tanulmányokat végezhet, illetve ajánlásokat tehet a Közgyűlésnek, az ENSZ tagjainak és a szakosított intézményeknek. A Közgyűlés irányítása alatt működik; ennek a fő szervnek számol be munkájáról.

Az ECOSOC által létrehozott bizottságok közül megemlítendők a *regionális gazdasági bizottságok* (európai, ázsiai, távol-keleti, latinamerikai és afrikai gazdasági bizottságok), amelyeknek feladata többek között az államok közötti kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésének előmozdítása.

A funkcionális bizottságok közül ki kell emelnünk az *Emberi Jogok Bizottságát*, amelynek nagy szerepe volt az Emberi Jogok Egyetemes Deklarációja és az Emberi Jogok Paktumai tervezeteinek előkészítésében. A *Nők Helyzetével Foglalkozó Bizottság* tevékenységének eredményeképpen ugyancsak több jelentős nemzetközi egyezmény jött létre (ilyen pl. a nők politikai jogairól szóló egyezmény).

Az ECOSOC számtalan nem kormányközi szervezettel (pl. a Szakszervezeti Világszövetséggel, a Nemzetközi Demokratikus Nőszövetséggel, az ENSZ Társaságok Világszövetségével) tart kapcsolatot a *Nem Kormányközi Szervezetek Bizottsága* útján.

A *Gyámsági Tanács* felállítását a gyarmati rendszerrel kapcsolatos kérdések tették szükségessé, tevékenysége azonban csak a függő helyzetben levő területek kis részét fogta át.

Az ENSZ Alapokmány ugyanis a függő helyzetben levő területeket (a más államok igazgatása alatt álló területeket) az igazgató államok kötelezettségeinek meghatározását tekintve két csoportra osztja: a gyámsági területekre és az önkormányzattal nem rendelkező területekre (a tulajdonképpeni gyarmatokra). Ennek oka abban rejlett, hogy az Alapokmány elfogadásának idején a gyarmatbirodalmak még szinte változatlan nagyságban fennálltak.

Ennek ténye és a népek, illetve nemzetek önrendelkezési jogának az Alapokmányban történt elismerése között nyilvánvaló ellentmondás volt.

Az Alapokmány a fentieknek megfelelően csak a függő helyzetben levő területek egy részének, az ún. *gyámsági területek*nek vonatkozásában beszél az „önkormányzati képességről" vagy „függetlenségről" mint megvalósítandó célkitűzésről. (76. cikk b. pontja.) A függő helyzetben levő területek nagyobb részére vonatkozóan csak az ENSZ Alapokmánynak „az önkormányzattal nem rendelkező területekre vonatkozó nyilatkozat"-ot tartalmazó XI. fejezete foglal magában bizonyos kötelezettségeket. Az *önkormányzattal nem rendelkező területek* vonatkozásában az Alapokmány a függetlenségről mint megvalósítandó célkitűzésről még vagylagos célként sem tesz említést és csak a tagállamokat terhelő arról a kötelezettségről szól, hogy kifejlesszék e területek „önkormányzati képességét". (73. cikk.)

A gyámsági rendszer az Alapokmány szerint azokra a Nemzetek Szövetsége mandátum rendszere alá tartozott területekre nyert alkalmazást, amelyek 1945-ig nem váltak függetlenné, továbbá a második világháború eredményeként ellenséges államoktól elcsatolt területekre (a volt olasz Szomáliára), és végül egyes államok által önként a gyámsági rendszer alá helyezett területekre (ilyen egy sem adódott). (77. cikk.) A gyámsági területek ún. gyámsági egyezmény megkötése útján kerültek a gyámsági rendszer ellenőrzése alá. Ezeket az egyezményeket a Közgyűlés hagyta jóvá, illetve — a hadászati jelentőségű körzetekre vonatkozókat — a Biztonsági Tanács. (Ilyen jelentőségű körzetnek minősítette az Amerikai Egyesült Államok a Csendes-óceáni szigeteket, amelyeknek igazgatására az első világháború után Japán kapott mandátumot és amelyeket a második világháborúban amerikai csapatok foglaltak el.)

A Gyámsági Tanács lett a gyámsági igazgatás ellenőrzésének szerve, amely a Közgyűlésnek, illetve — a hadászati jelentőségű körzetek vonatkozásában — a Biztonsági Tanácsnak alárendelten működik.

A Gyámsági Tanács tagjai az Alapokmány értelmében a gyámsági területeket igazgató államok, a Biztonsági Tanács állandó tagjai, amelyek gyámsági területeket nem igazgatnak, valamint a Közgyűlés által választott annyi tagállam, hogy a gyámságot gyakorló és a gyámságot nem gyakorló tagok száma egyenlő legyen (86. cikk); 1968 óta azonban a gyámsági területek számának csökkenése folytán a Gyámsági Tanácsnak már nincsenek választott tagjai.

A Gyámsági Tanács hatáskörébe tartozik a gyámsági területeket igazgató államok évi jelentéseinek megvizsgálása, a területek lakói által benyújtott panaszbeadványok megvizsgálása, valamint a gyámsági területek meglátogatása. A Gyámsági Tanács a gyámság alatt álló területek számának csökkenésével egyre veszít jelentőségéből; kétségtelenül hozzájárult azonban a gyámsági területek függetlenségének kivívásához. Az imperialista hatalmak régi gyarmataik vonatkozásában — ahogy már említést nyert — a nemzetközi ellenőrzésnek még azt a szerény formáját sem voltak hajlandók elismerni, amelyet a gyámsági rendszer jelentett. Ugyanakkor az elmúlt három évtized nemzetközi életének eseményei, mindenekelőtt az elnyomott gyarmati sorban élő népek függetlenségi harcai, megszüntették az Alapokmánynak azt a kompromisszumos megoldását, hogy céljai és elvei között szerepel az önrendelkezési jog tiszteletben tartása, ugyanakkor azonban csak a függő helyzetben levő területek egy részével, a gyámsági területekkel kapcsolatban helyezik a részletszabályok kilátásba a függetlenség megadását és az önkormányzattal nem rendelkező területeket — az önrendelkezési joggal ellentétben — lényegében meghagyták gyarmati sorban. 1945 óta ugyanis nemcsak a gyámsági, hanem a gyarmati területek túlnyomó többsége felszabadult az imperializmus uralma alól, független államma vált. Az Alapokmány vonatkozó rendelkezéseinek jelentősége ezáltal nagymértékben csökkent.

A gyarmati rendszer felbomlása ellenére e kérdéskomplexus még jelentős súllyal szerepel az ENSZ napirendjén. Így pl. az ENSZ különböző szerveinek fellépésével szemben mindmáig rendezetlen Délnyugat-Afrika—Namíbia — területének helyzete, amelyet a Dél-afrikai Köztársaság nem volt hajlandó a gyámsági rendszer alá helyezni és a maga fajüldöző politikáját Namíbia lakosságával szemben is alkalmazza.

A Nemzetközi Bíróság az Egyesült Nemzetek legfőbb birói szerve. (92. cikk.) Statutuma az Alapokmány szerves kiegészítő része és az ENSZ tagjai annak ipso facto részesei. (93. cikk.) Tekintettel arra, hogy a Nemzetközi Bíróság működése szorosan kapcsolódik a nemzetközi biráskodás általános problémaköréhez, a szervezeti felépítésével és tevékenységével kapcsolatos jogi és politikai kérdések elemzése a nemzetközi viták békés elintézéséről szóló fejtegetések keretébe kívánkozik. *(→ Nemzetközi viták békés elintézése.)*

Az ENSZ Titkárság (l. tovább titkárság) végzi a szervezet igazgatási feladatainak ellátását; a tisztviselői kar élén a *főtitkár* áll, akit a Biztonsági Tanács javaslatára a Közgyűlés nevez ki. (97. cikk.) A főtitkár nem pusztán hivatalnok, hanem jelentős politikai szerepe is van. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy a főtitkár nem önálló politikai tényező, hanem az ENSZ-nek mint nemzetközi szervezetnek az akaratát köteles képviselni. Részt vesz a Biztonsági Tanács, a Közgyűlés, a Gazdasági és

Szociális Tanács és a Gyámsági Tanács ülésein; a szervezet munkájáról évente jelentést készít a Közgyűlésnek. Szerepének fontosságát jelzi az a rendelkezés, amely szerint felhívhatja a Biztonsági Tanács figyelmét a nemzetközi békét és biztonságot veszélyeztető ügyekre.

3. A szakosított intézmények hatáskörének általános jellemzése.

A szakosított intézményekkel a Gazdasági és Szociális Tanács olyan megállapodásokat köt, amelyek meghatározzák az adott intézmény és az ENSZ kapcsolatának feltételeit. (63. cikk.)

A szakosított intézmények feladata, hogy szakterületeiken a nemzetközi együttműködést biztosítsák és továbbfejlesszék. Ügyrendjüket maguk állapítják meg, az ECOSOC határozatainak figyelembevételével önállóan folytatják tevékenységüket, de arról rendszeresen jelentést adnak az ECOSOC-nak.

A szakosított intézmények között vannak olyanok, amelyek hosszabb múltra tekintenek vissza (pl. a Nemzetközi Távíróegyesület). A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet az I. világháborút követő békeszerződések alapján létesült, míg a többi szervezet a II. világháború alatt, illetve már az ENSZ megalakulása után, annak kezdeményezésére jött létre (például ilyen az ENSZ Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete, az UNESCO vagy az Egészségügyi Világszervezet, a WHO).

A szakosított intézmények szervezeti felépítése — egyes kis eltérésektől eltekintve — azonos. Minden szervezetnek általában három főszerve van, amelyek elnevezése gyakran különbözik, de funkcióik általában azonosak. Ezek: a valamennyi tagállamot magában foglaló *közgyűlés* (egyetemes értekezlet, konferencia, kongresszus), amely a szervezet legfőbb szerve; a *végrehajtó bizottság* (igazgató tanács, végrehajtó tanács, kormányzó tanács), a szervezet végrehajtó szerve, tagjait a közgyűlés meghatározott időre választja, a *titkárság* (hivatal, igazgatóság) a szervezet adminisztratív ügyintéző szerve.

Külön kell szólnunk a *Nemzetközi Munkaügyi Szervezet*ről (l. tovább Szervezet), Felépítésének jellegzetessége ugyanis abban áll, hogy szerveiben az egyes államok kormányküldöttei mellett a kérdéses állam munkás- és munkáltató küldöttei is részt vesznek. Ezt a sajátosságot nevezik a szervezet „háromrészes felépítésének". A kormány-, munkás- és munkáltatóküldöttek egyenjogúak, vagyis egymástól függetlenül, gyakran egymástól eltérően szavaznak. A munkás- és munkáltatóküldöttet a „legreprezentatívabb" (azaz a legnagyobb taglétszámmal rendelkező) munkás- és munkáltatószervezetekkel egyetértésben a kormányok jelölik ki.

Az előzőekben már utalás történt arra, hogy e Szervezet keretében létrejövő nemzetközi munkaügyi egyezmények megkötésének hátterében eredetileg két egymással ellentétes, de mégis egymással összefonódó törekvés állt: egyfelől a kapitalista államok munkáltatóinak a munkaviszonyok uniformizálása útján a nemzetközi konkurrencia terén egyensúlyi helyzet megvalósítására irányuló szándéka, másfelől a munkásmozgalom erőfeszítései a jobb munkafeltételek kivívására. A II. világháború után kialakult világhelyzet, a haladó erők előretörése, a Szakszervezeti Világszövetség megalakulása, a gyarmati sorból felszabadult új államok belépése a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetbe, a szocialista államok aktív részvétele e Szervezetben az utóbbi erőfeszítések hatékonyságát emeli; a szocialista államokban hatályos, a szociális, gazdasági jogok megvalósulását kifejező jogszabályok ösztönzést adnak ahhoz, hogy a kapitalista államokban a munkásmozgalom jobb munkafeltételeket harcoljon ki a dolgozók számára, és hogy a Szervezet keretében államközi síkon a szociális haladásnak ténylegesen kedvező munkaügyi egyezmények elfogadására kerüljön sor.

Az ENSZ tagállamai általában tagjai az egyes szakosított intézményeknek is. Azok közül az államok közül, amelyek nem tagjai az ENSZ-nek, egyes államok (pl. Svájc) részt vesznek a szakosított intézmények tevékenységében.

A szakosított intézményekhez hasonló vonásokat mutat a *Nemzetközi Atomerő Ügynökség*, de a szó szoros értelmében véve nem szakosított intézmény. E szerv ugyanis nem az Alapokmány 63. cikke szerint a Gazdasági és Szociális Tanács révén kapcsolódik az ENSZ-hez, hanem az ENSZ-szel kötött egyezmény értelmében olyan önálló nemzetközi szervezetként működik, amely az ENSZ Közgyűlése, Biztonsági Tanácsa és más szervei részére készít jelentéseket. Feladata az atomenergia békés célokra történő felhasználásának előmozdítása.

4. Az ENSZ szerepe a nemzetközi jogalkotásban.

Az ENSZ és a rendszerébe tartozó nemzetközi szervezetek hatásköre napjainkban olyan széles, hogy az kiterjed az államközi kapcsolatok valamennyi területére. Ebből a széles hatáskörből szükségképpen következik e szervezeteknek az a törekvése, hogy előmozdítsák: az államok közötti sokoldalú együttműködés mennél konkrétabb, jogilag mennél rendezettebb formában nyerjen szabályozást. Így *e szervezeteknek a nemzetközi jogi normák kialakulási folyamatában ma jelentékeny szerep jut.*

Az ENSZ keretében a normaalkotással az ENSZ-nek az a szerve kerül közvetlen kapcsolatba, amelyben valamennyi tagállam képviselve van, illetve ahol aktív részvételi lehetőséggel rendelkezik. Az ENSZ főszervei közül tehát a *Közgyűlés* az, amelynek — hatáskörénél fogva — egyetemes jellegű nemzetközi jogi normák létrehozásában szerepe lehet.

Az ENSZ Közgyűlése — az Alapokmány 10. cikkének megfelelően — az Alapokmányban meghatározott célok körébe tartozó minden kérdésben *ajánlásokat* tehet a tagállamoknak.

Az Alapokmány 11. cikke még kiemeli a Közgyűlésnek a nemzetközi béke és biztonság fenntartására irányuló együttműködés elveivel — „ideértve a lefegyverzést és a fegyverkezés szabályozását irányító elveket" — kapcsolatos ajánlástevő funkcióit.

Az Alapokmány 13. cikke 1. pontja értelmében pedig:

„A Közgyűlés tanulmányozást kezdeményez és ajánlásokat tesz abból a célból, hogy

a) a nemzetközi együttműködést politikai téren előmozdítsa, valamint a nemzetközi jog fokozatos fejlődését és kodifikálását támogassa;

b) a nemzetközi együttműködést gazdasági, szociális, kulturális, nevelésügyi és egészségügyi téren előmozdítsa és az alapvető emberi jogoknak és szabadságoknak mindenki részére, fajra, nemre, nyelvre vagy vallásra való tekintet nélkül történő megvalósulását elősegítse."

Az ENSZ-nek a nemzetközi jogalkotásban betöltött szerepével kapcsolatban a Közgyűlésnek az Alapokmány 13. cikkével összhangban álló tevékenysége érdemel fokozott figyelmet, mivel az Alapokmány 11. cikkében foglalt rendelkezéssel összhangban álló munkássága ez ideig még nem könyvelhet el számottevő eredményeket.

A Közgyűlésnek a 13. cikk 1/a) pontja alapján *kifejezett* feladatává vált a nemzetközi jog fokozatos fejlesztése és kodifikálása; e tevékenység során került sor a nemzetközi jog egy-egy átfogó területére vonatkozó kodifikációs szerződések előkészítésére. Az Alapokmány 13. cikke 1/b) pontjával összhangban pedig a Közgyűlés a tagállamoknak a legkülönbözőbb területeken való együttműködésére számos határozatot fogadott el. A Közgyűlés ajánlás jellegű határozatai azonban meghatározott szerepet játszottak új nemzetközi szerződések létrejöttében.

Ami a szokásjogi normák kialakulási folyamatának *jellegét* illeti, a Közgyűlés határozatai ebben lényeges változást idéztek elő. A Közgyűlés mindenekelőtt alkalmat ad államok rendszeres, meghatározott célokból történő érintkezésére. E nemzetközi fórumon az államok megnyilatkozásai (a viták során elhangzott felszólalások, javaslatok előterjesztése, szavazások során tanúsított magatartás stb.). megkönnyítik és meggyorsítják a nemzetközi szokásjogi norma tartalmának pontos kialakulását és az államok megfelelő szándékának megismerését. Mégha az államoknak e szervezet keretében történő megnyilatkozásai nem is eredményezik kötelező jellegű okmányok elfogadását, és nem is prejudikálnak az államoknak ilyen okmányokkal kapcsolatos későbbi magatartása tekintetében, ezek a megnyilatkozások a szokásjog keletkezési folyamatában, mivel hivatalos állami állásfoglalások, döntően esnek latba: más tényezők gondos mérlegelése mellett ugyanis ezek a megnyilatkozások is hozzájárulnak ahhoz, hogy megállapítást nyerjen valamely államnak egy, a kialakulás stádiumában levő, szokásjogi szabállyal kapcsolatos álláspontja. A Közgyűlésen egy adott kérdésben (pl. a kozmikus térség vagy a tengerfenék használatával kapcsolatban) olyan államok is megnyilatkoznak, amelyek tényleges gyakorlatukban — kisebb érdekeltségükre való tekintettel — esetleg hosszú időn keresztül nem is kerülnek olyan helyzetbe, hogy állást foglaljanak a kérdéses nemzetközi jogi norma alkalmazásának tekintetében. Ilyen módon az ENSZ keretében ténylegesen kitágul azoknak az államoknak a köre, amelyek aktív módon részt vesznek a normaalkotás folyamatában. Az ENSZ és a rendszerébe tartozó nemzetközi szervezetek tevékenysége tehát számos vonatkozásban megváltoztatta az egyetemes szokásjogi normák kialakulási folyamatát. Napjainkban a szokásjog szerepe általában hanyatlik, de ugyanakkor az újonnan létrejövő szokásjogi szabályok a nemzetközi szervezetek közreműködésével gyorsabban alakulnak ki; a bizonytalan jellegű tényezők száma csökken és az egész folyamat spontán folyamatból szinte tudatos, szervezett jellegű folyamattá alakul.

Az ENSZ Közgyűlés határozatai új *nemzetközi szerződések* megalkotásában is meghatározott szerepet játszanak.

A nemzetközi szerződések létrehozási folyamatában való részvétel szempontjából a közgyűlési határozatokat két csoportba sorolhatjuk: *a)* A nemzetközi szerződések rendelkezéseinek tartalmára hatást gyakorló *érdemi jellegű*, de a tényleges normaalkotás folyamatát megelőző határozatokra; *b)* a nemzetközi szerződések kidolgozásának és elfogadásának egyes szakaszait befolyásoló, illetve ezekkel közvetlen kapcsolatban álló *technikai jellegű* határozatokra.

a) Az érdemi jellegű közgyűlési határozatok elfogadásakor a Közgyűlés keretében rendszerint még nem érett meg valamilyen nemzetközi szerződés létrehozásának gondolata. Az elfogadott határozatok azonban egy adott tárgykörre vonatkozóan olyan elvi megállapításokat tartalmaznak, amelyek — ezeknek az elvi megállapodásoknak megfelelő tartalommal — érlelhetik meg a jogi szabályozás igényét. Az ENSZ eddigi gyakorlatában az ilyen jellegű közgyűlési határozatok közül néhány megkülönböztető elnevezést kapott, *nyilatkozat* formáját öltötte. (Pl. Emberi jogok egyetemes nyilatkozata, Gyermekek jogairól szóló nyilatkozat, Gyarmati országoknak és népeknek nyújtandó függetlenségről szóló nyilatkozat.)

Az érdemi jellegű közgyűlési határozatok elfogadásukat követően ténylegesen oly módon gyakorolnak hatást a normaalkotásra, hogy a bennük kifejezésre jutó bizonyos kívánatos magatartásra irányuló elvárás az államok gyakorlati és elvi állásfoglalásait formálja, és ennek nyomán kialakulhat a jogi szabályozásra vonatkozó igény. Pusztán azzal a ténnyel, hogy a

Közgyűlés e határozatokat ünnepélyes elnevezéssel illeti, határozottabb formában jut kifejezésre az az elvárás, hogy az államok — a nyilatkozat jogi jellegétől függetlenül — az abban foglalt elveket tiszteletben tartsák. A normaalkotásra gyakorolt hatás kifejtése szempontjából ugyanakkor egyáltalán nem közömbös, hogy a határozat az ENSZ Közgyűlésén milyen többséggel kerül elfogadásra, illetve, hogy az a különböző gazdasági és társadalmi rendszerű államok egyetértésével találkozott-e. A nyilatkozatok nagy többsége egyhangúan került elfogadásra, és ezáltal elfogadásukat követően is nagyobb hatást gyakoroltak az államok magatartására. A nyilatkozatokban kifejezésre jutó elvek és azok elfogadási körülményei olyanok, hogy azok már a szavazás alkalmával az ENSZ Közgyűlésén befolyásolják az egyes államok magatartását. A nők elleni diszkrimináció kiküszöböléséről szóló nyilatkozat egyhangú elfogadása nyilvánvalóan nem egy olyan állam pozitív szavazatával történt, amelynek belső jogrendje a nyilatkozat elfogadásának időpontjában számos vonatkozásban nem felelt meg a nyilatkozatban foglalt elveknek. A gyarmati országoknak és népeknek nyújtandó függetlenségről szóló nyilatkozattal még a gyarmati hatalmak sem helyezkedtek nyíltan szembe, annak megszavazása alkalmával csak tartózkodtak.

A közgyűlési határozatok napjaink államközi kapcsolataiban valóban olyan tényezők, amelyek adott esetben alapot adhatnak az államok várható magatartásának előrejelzésére. Nagy valószínűséggel lehet arra számítani — különösen egyhangúan vagy konszenzussal elfogadott közgyűlési határozat esetében —, hogy sor kerül az abban foglalt tartalomnak megfelelő új nemzetközi szerződés megkötésére.

b) *A technikai jellegű közgyűlési határozatok* a szerződéskötés egyes mozzanatainak (tárgyalás, aláírás, megerősítés) realizálását segítik elő. Így az ENSZ keretében létrejött számos nemzetközi szerződés esetében a Közgyűlés valamely határozata szolgált a szerződés megkötésének kiindulópontjául. Rendszerint a Gazdasági és Szociális Tanács, illetve valamelyik technikai bizottsága (emberi jogok bizottsága, nők helyzetével foglalkozó bizottság) működik közre a szerződés kidolgozásában. Például a Közgyűlés határozattal bízta meg a Gazdasági és Szociális Tanácsot a népirtás bűntettének megelőzéséről és megbüntetéséről szóló egyezménytervezet előkészítésére, a Gazdasági és Szociális Tanács speciális bizottságot létesített az egyezménytervezet kidolgozására, majd a Közgyűlés elé terjesztette az egyezménytervezetet, amelyet a Közgyűlés határozattal el is fogadott.

A közgyűlési határozatok szerepe a kodifikációs szerződések létrejöttében hasonló, azzal az eltéréssel, hogy e szerződések előkészítését általában a Nemzetközi Jogi Bizottság végzi.

Az ENSZ Közgyűlése gyakorlatában arra is sor került, hogy egy egyezmény kidolgozására a Közgyűlés külön konferenciát hívott össze. A kodifikációs szerződések elfogadására a Közgyűlés — kivételes esetektől eltekintve — általában ilyen külön konferenciákat hív össze.

Az ENSZ Közgyűlése részvételével létrejövő szerződések az államok számára a nemzetközi szerződések kötése tekintetében kialakult hagyományos eljárás útján válnak kötelezővé. Még abban az esetben is, ha a Közgyűlés hagyja jóvá határozattal valamely nemzetközi szerződés szövegét (mint a népirtás bűntettének megelőzésére és megbüntetésére vonatkozó egyezmény esetében), a szerződés csak az olyan állam számára válik kötelezővé, amely a szerződésnek — az abban előírt eljárásnak megfelelően — részesévé válik. A Közgyűlésnek a szerződéstervezet elfogadására vonatkozó határozatai beletartoznak ugyan a szerződéskötési eljárásba, de az eljárásnak az a része, amely a Közgyűlés keretében megy végbe, befejeződik, amikor a szerződéstervezet szövegét a Közgyűlés elfogadja, illetve az aláírásra megnyitásra kerül. A szerződéskötési eljárás zárószakasza tehát minden esetben az államok egyéni aktusa (aláírás, megerősítés vagy csatlakozás), amelyben kifejezésre jut szuverén akaratelhatározásuk, s amely egyéni aktusok nyomán lép hatályba a szerződés. A Közgyűlés szerepe azoknak az egyezményeknek a létrejöttében pedig, amelyek szövegét külön konferencia fogadja el, már korábban befejeződik: a Közgyűlésnek a konferencia összehívására vonatkozó határozatával. A Közgyűlésnek minden olyan határozata, amellyel a szerződés elfogadását követően tudomásul veszi ezt a tényt, vagy amellyel felhívja az államok figyelmét a szerződésben való részvétel kívánatos voltára, az államok magatartását annak érdekében igyekszik befolyásolni, hogy egyenként hozzák meg az adott szerződésben való részvételre vonatkozó döntésüket.

A Közgyűlés technikai jellegű határozatai tehát a nemzetközi szerződések megkötése során a *tárgyalás* szakaszát befolyásolják. Nagy szerepük van ennek létrehozásában és lefolytatásában (akár maga a Közgyűlés, akár önálló konferencia szolgáltat ahhoz keretet); azzal, hogy a szerződés szövegének előkészítésébe bekapcsolják a különböző ENSZ szerveket, lényegesen megkönnyítik a szerződés megszövegezését és elfogadását. A Közgyűlésnek ez a szerepe különösen jelentős a kodifikációs szerződések esetében, amelyek megtervezett, előre elhatározott létrehozásának egyes szakaszait a Közgyűlés határozatai jelentékenyen befolyásolják; ezzek elősegítik a nemzetközi jog tekintélyes, átfogó részeinek szerződéses szabályozását.

Az ENSZ-nek a nemzetközi szerződések létrejöttének folyamatában betöltött szerepéről szólva végezetül hangsúlyozzuk: a közgyűlési

határozatok kétségtelenül a szerződések keletkezési folyamatában a tárgyalási szakaszt befolyásolják. Szerepük azonban jelentékenyebb annál, mintsem hogy csak a szerződések hagyományosan vett tárgyalási szakaszára gyakoroljanak hatást. A szerződések megkötésének egyes fázisait tekintve ugyanis az eddiginél nagyobb hangsúlyt kap ez a tárgyalási szakasz. Az e fázisban megejtett aktusok az államok későbbi magatartását döntő módon meghatározzák.

Az ENSZ Közgyűlésének a nemzetközi szerződések létrehozásában betöltött szerepéhez hasonló az a funkció, amelyet az ENSZ szakosított intézményeinek az a szerve fejt ki a kérdéses szervezet kereteiben létrejövő nemzetközi szerződések tekintetében, amelyben valamennyi tagállam képviselve van.

Akár a szakosított intézmény közgyűlése fogadja el az egyezmény szövegét, akár a Közgyűlés által összehívott külön konferencia, a szakosított intézmények keretében létrejövő szerződések az egyes államok számára ugyancsak egyéni aktussal válnak kötelezővé.

A nemzetközi szervezeteknek a nemzetközi jogalkotással kapcsolatos szerepét vizsgálva külön kell tanulmányozni azt a kérdést, hogy az ENSZ egyes szakosított intézményeinek keretében *szabályzatok* kerülnek elfogadásra. Így például az Egészségügyi Világszervezet Alkotmánya 21. cikke értelmében a Közgyűlés egyszerű többséggel szabályzatokat fogadhat el egészségügyi és vesztegzár-intézkedésekről, a betegségek elnevezéséről és több más hasonló kérdésről. A szabályzatok automatikusan kötelezővé válnak a szervezetek tagjai számára, ha meghatározott időn belül nem jelentik be elutasító álláspontjukat vagy fenntartásaikat. Hasonló a helyzet a Meteorológiai Világszervezet és a Nemzetközi Polgári Légiközlekedési Szervezet esetében.

E szabályzatok létrejöttének körülményeit elemző egyes nézetek szerint ezekben az esetekben az államok akaratától független nemzetközi jogalkotásról van szó. Ha figyelembe veszszük azonban azt a tényt, hogy az államok kivonhatják magukat a szabályzatok hatálya alól, az említett szabályzatokat nem tekinthetjük a nemzetközi szervezetek önálló jogalkotó hatalma megnyilvánulásainak. Más nézetek e szabályzatok jogi mivoltát elemezve, azok megegyezéses jellegét hangsúlyozzák. E felfogás szerint lényegében itt a nemzetközi szerződések megkötésének leegyszerűsített eljárásáról van szó. Ha ugyanis az államok a szervezetek megfelelő szerve által elfogadott szabályzatokkal szemben nem helyezkednek elutasító magatartásra, azok kötelező ereje nem a szervezet határozatából, hanem ebben az esetben is az egyes államok elhatározásából fakad, még ha az hallgatólagos hozzájárulásukban jut is kifejezésre. Ennek a tetszetős érvelésnek ugyanakkor ellentmond az a körülmény, hogy a nemzetközi szervezetek által elfogadott szabályzatokra nem alkalmazhatók a nemzetközi szerződések jogának szabályai. Arra a szerény konklúzióra juthatunk, hogy a kérdéses néhány nemzetközi szervezet az alapító okmányokban meghatározott rendkívül szűk körben közvetlenül részt vehet a nemzetközi jogalkotásban; a jogalkotási folyamat befejezéséhez ugyanis nincs szükség az államok szervezeten kívüli közreműködésére. A nemzetközi jogalkotási lehetőség csirájának elismerése mellett azonban azt is hangsúlyoznunk kell, hogy annak érvénye nem feltétlen. Az államok egyéni elhatározásukhoz képest elháríthatják, hogy a nemzetközi jogalkotás hatálya rájuk kiterjedjen.

5. Az ENSZ-hez nem kapcsolt nemzetközi szervezetek.

Az egyetemes jellegű nemzetközi szervezetek mellett napjainkban számos olyan nemzetközi szervezet (partikuláris, illetve regionális szervezetek) fejt ki tevékenységet, amelyek csak az államok szűkebb körét ölelik fel; tagjaik között gazdasági-társadalmi rendszerük azonossága miatt, földrajzi helyzetük révén vagy más egyéb szempontból áll fenn szoros összetartozás.

E szervezetek a nemzetközi kapcsolatokban betöltött szerepüket tekintve számos vonatkozásban különböznek egymástól; megkülönböztetésük alapvető ismérvéül az a kritérium kínálkozik, hogy milyen államokat foglalnak magukban, azaz szocialista államok, fejlődő államok vagy fejlett kapitalista államok egymás közötti kapcsolatait rendezik-e.

a) A szocialista államok szervezetei.

A szocialista világrendszer, amely a második világháború befejezése után alakult ki, korunkban az államközi kapcsolatok egyik döntő tényezője.

A szocialista államok közötti sokirányú együttműködés mindenekelőtt kétoldalú kapcsolatokban nyilvánul meg, majd egyre nagyobb mértékben került sor többoldalú kapcsolatok létesítésére, illetve nemzetközi szervezetek létrehozására.

aa) A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST).

Amikor a kelet-európai államok a szocializmus építésének útjára léptek, népgazdaságuk fejlesztésének feladata azt igényelte, hogy gazdasági téren szorosabb tömörülésben egyesítsék adottságaikat. Ezt az együttműködést még sürgetőbbé tette az a körülmény, hogy az európai kapitalista államok különböző kereskedelmi tilalmak és korlátozások bevezetésével akadályozták a kapitalista és a szocialista államok közötti gazdasági kapcsolatok fejlődését.

A szorosabb gazdasági együttműködés megvalósításának céljából 1949-ben Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Románia és a Szovjetunió részvételével megalakult a *Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa* (l. tovább *KGST* vagy Tanács).

A szervezet létrehozása ekkor még nem alapult formális nemzetközi szerződésen, megalakításáról közös nyilatkozatot tettek közzé. A Tanácshoz 1949-ben Albánia (1962 óta nem vesz részt a szervezet tevékenységében), 1950-ben az NDK, 1962-ben Mongolia, 1972-ben Kuba, 1978-ban pedig Vietnam is csatlakozott. Jugoszlávia külön megállapodás értelmében működik közre a KGST néhány programjának megvalósításában. A Tanács munkájában való részleges közreműködésre vonatkozóan ugyancsak megállapodást kötött a Tanáccsal Finnország, Mexikó és Irak is.

A KGST kezdetben nem fejtett ki jelentősebb tevékenységet, a szocialista államok gazdasági együttműködése ebben az időszakban szinte kizárólagosan kétoldalú kapcsolatokban realizálódott. A fejlődés azonban mind nagyobb szerepet biztosított a többoldalú kapcsolatoknak.

A KGST eddigi tevékenysége négy szakaszra osztható. Az 1949—1957-ig terjedő első időszakban a Tanács fő feladatának a szocialista államok közötti külkereskedelem koordinálását, a tudományos-technikai együttműködés és a technikai tapasztalatok cseréjének előmozdítását tekintette. A második, 1958—1962-ig terjedő szakaszban előtérbe került a nemzetközi munkamegosztásban rejlő feladatok kihasználása, az átmenet a távlati tervezésre, valamint az együttműködés jogi formáinak fejlesztése. 1959-ben írták alá Szófiában a KGST Alapokmányát (1960. évi 16. sz. tvr.), amely határozatlan időre szóló nemzetközi szerződés. A harmadik szakaszban — 1962—1969 között — az együttműködés eddigi formái elmélyültek és továbbfejlődtek. A jelenlegi, 1970-től kezdődő negyedik szakasz fő jellemzői: a távlati tervezés egyeztetése, a természeti kincsek és erőforrások hatékonyabb kihasználása stb. E szakasz kiemelkedő jelentőségű dokumentuma a tagállamok szocialista gazdasági integrációjának fejlesztését célzó 1971-ben elfogadott Komplex Program.

1974. június 21-én került sor — az eddigi fejlődés figyelembevételével — a KGST Alapokmányának módosítására. (1976. évi 28. sz. tvr.)

A KGST célkitűzése az Alapokmány 1. cikkének értelmében abban áll, hogy „a tagállamok erőfeszítéseinek összefogása és egybehangolása útján elősegítse a tagállamok együttműködésének további elmélyítését és tökéletesítését, a szocialista gazdasági integráció fejlődését, a népgazdaság tervszerű fejlesztését, a gazdasági és műszaki fejlődés meggyorsítását, a kevésbé fejlett iparral rendelkező államok iparosítási szintjének emelését, a munka termelékenységének szakadatlan emelkedését, gazdasági fejlettségi szinvonaluk fokozatos közeledését és kiegyenlítődését és népeik jólétének állandó növekedését. A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa valamennyi tagállam szuverén egyenlőségének elvén alapszik. A tagállamok gazdasági és tudományos-műszaki együttműködése a teljes egyenjogúság, a szuverenitás és a nemzeti érdekek tiszteletben tartása, a kölcsönös előnyök és a kölcsönös elvtársi segítségnyújtás elveinek megfelelően történik".

A KGST szervezeti felépítése a következő: A Közgyűlés, a szervezet legfelsőbb szerve; a Tanács Végrehajtó Bizottsága, a Tanács legfelsőbb végrehajtó szerve; a Tanács bizottságai, amelyeket a Közgyűlés hoz létre abból a célból, hogy biztosítsák a tagállamok közötti gazdasági, tudományos és műszaki együttműködés legfontosabb problémáinak komplex vizsgálatát és többoldalú alapon való megoldását; a Tanács állandó bizottságai, amelyeket a Közgyűlés hoz létre, hogy segítsék a tagállamok közötti gazdasági kapcsolatok további fejlesztését és szervezzék a tagországok egyes népgazdasági ágazatai között a sokoldalú gazdasági és a tudományos-műszaki együttműködést; a Tanács titkársága, a KGST adminisztratív szerve. A Tanács titkára mint legfőbb igazgatási tisztviselő képviseli a Tanácsot a tagállamok és más államok hivatalos személyei és a nemzetközi szervezetek előtt.

A KGST szervei *ajánlásokat* fogadnak el a gazdasági és tudományos-műszaki együttműködéssel kapcsolatos ügyekben, *határozatokat* hoznak szervezeti és eljárási kérdésekben. Mind a határozatok, mind az ajánlások csak az érdekelt államok egyetértésével — azaz egyhangúan — hozhatók. Bármely tagállam azonban bejelentheti, hogy nem tekinti magát érdekeltnek valamely tárgyalás alatt álló kérdésben. Ha egy tagállam valamely ügyben bejelentette érdektelenségét, nélküle is hozható érvényes ajánlás vagy határozat, ennek hatálya azonban nem terjed ki a kérdéses államra. Az ajánlás vagy határozat meghozatalában részt nem vett államok utólag csatlakozhatnak a többi tagállam által előzően elfogadott ajánlásokhoz vagy határozatokhoz anélkül, hogy ehhez azok hozzájárulására lenne szükség.

A gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés kérdéseiben elfogadott ajánlásokat a KGST tagállamaival megvizsgálás céljából közölni kell. A tagállamok az ülésszakok jegyzőkönyveinek aláírásától számított 60 napon belül közlik a Tanács titkárával az ajánlások megvizsgálásának eredményeit, amiről a titkár értesíti a többi tagállamot. Az ajánlások az elfogadásukra vonatkozó közlések után hatályba lépnek, kötelezővé válnak. A határozatok — ha nem tartalmaznak eltérő rendelkezéseket vagy a határozat jellegéből más nem következik — a Tanács eljáró szerve üléséről készült jegyzőkönyv aláírásának napján lépnek hatályba.

A KGST keretében folyó együttműködés megvalósítására az érdekelt államok különböző feladatokkal megbízott nemzetközi szerve-

zeteket (államközi gazdasági szervezetek, gazdálkodó egyesülések, közös laboratóriumok stb.) hoztak létre, melyek a Komplex Program elfogadásával különös jelentőségre tettek szert. Ilyenek például: Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank, Intermetal, Agromas, Nemzetközi Beruházási Bank, Biofizikai Kutatásokkal foglalkozó Koordinációs Központ.

ab) A Varsói Szerződés Szervezete.

A Varsói Szerződés Szervezete megalakulását megelőzte a tőkés hatalmak — az Amerikai Egyesült Államok vezetése alatt álló — katonai tömbjének megszervezése. Az 1949-ben kötött Északatlanti Szerződés és annak szervezete, a North Atlantic Treaty Organisation (NATO) a szocialista államok ellen irányult; agresszív jellege a Német Szövetségi Köztársaságnak a szervezetbe való felvételével, a német újrafegyverzéssel teljesen nyilvánvalóvá vált.

Ezeknek az eseményeknek a hatása alatt a Szovjetunió a német militarizmus feltámasztásának megakadályozásában leginkább érdekelt csehszlovák és lengyel kormánnyal egyetértésben jegyzéket intézett valamennyi európai állam kormányához. Felhívta figyelmüket az agresszív katonai szövetségek létrehozásának végzetes következményeire és javaslatot tett arra, hogy az európai államok — társadalmi és politikai rendszerükre való tekintet nélkül — hozzanak létre biztonsági rendszert.

E javaslat elutasítása után került sor arra, hogy Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, a Német Demokratikus Köztársaság, Románia és a Szovjetunió 1955-ben Varsóban barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötött. Magyarország a szerződést az 1955. évi III. törvénnyel iktatta az ország törvényei közé. (Albánia 1968-ban bejelentette kilépését.)

A szerződésben részt vevő államok legtöbbje között már azelőtt is kétoldalú barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződések léteztek. Ez a szerződési rendszer jól betöltötte hivatását; a kialakult nemzetközi helyzet azonban szükségessé tette, hogy a szocialista államok a béke és a nemzetközi biztonság biztosítására irányuló tevékenységük céljára állandó és szilárd szervezetet hozzanak létre.

A szerződő felek kötelezték magukat, hogy az ENSZ Alapokmányának megfelelően nemzetközi kapcsolataikban tartózkodnak az erőszakkal való fenyegetéstől vagy az erőszak alkalmazásától és nemzetközi vitáikat békés eszközökkel oldják meg. (1. cikk.)

A szerződő felek kinyilvánították, hogy készek részt venni a nemzetközi béke és biztonság biztosítására irányuló minden nemzetközi akcióban, és más államokkal való megegyezés alapján hatékony intézkedések foganatosítására fognak törekedni a fegyverzet általános csökkentése, valamint az atom- és hidrogénfegyver és a tömegpusztító fegyverek egyéb fajtáinak betiltása érdekében. (2. cikk.)

A szerződő felek a közös érdekeiket érintő minden fontos nemzetközi kérdést együttesen megvitatnak. „Mindannyiszor haladéktalanul tanácskozni fognak egymással, valahányszor valamelyikük véleménye szerint a szerződésben részt vevő egy vagy több államot fegyveres támadás fenyeget." (3. cikk.) Ha pedig „valamely állam vagy valamely államcsoport Európában fegyveres támadást intéz a szerződésben részt vevő egy vagy több állam ellen, a szerződésben részt vevő minden állam az ENSZ Alapokmánya 51. cikkének megfelelően, az egyéni vagy kollektív önvédelem jogának megvalósításaképpen egyenként és a szerződés többi tagállamával való megegyezés szerint, minden szükségesnek mutatkozó eszközzel, a fegyveres erő alkalmazását beleértve, azonnal segítséget nyújt a megtámadott államnak vagy államoknak". Ezen intézkedésekről tájékoztatni fogják a Biztonsági Tanácsot és azonnal felfüggesztik azokat, mihelyt a Biztonsági Tanács megteszi a nemzetközi béke és biztonság helyreállítására és fenntartására szükséges intézkedéseket. (4. cikk.)

A szerződő államok *Egyesített Parancsnokságot* alakítottak azoknak a fegyveres erőknek a vezényletére, amelyeket megegyezés szerint a parancsnokság irányítása alá helyeztek. A főparancsnokság mellett felállították a közös fegyveres erők törzskarát a résztvevő államok vezérkarának állandó képviselőiből. A közös fegyveres erők elhelyezése a szerződő államok területén a szerződő államok közötti megegyezés szerint és a kölcsönös védelem szükségleteinek megfelelően történik.

A szervezet második fontos szerve a *Politikai Tanácskozó Testület*, amely valamennyi résztvevő állam kormányának egy-egy tagjából vagy külön e célra kinevezett személyből áll. E szerv feladata, hogy a tagállamok külpolitikai lépéseinek összehangolása érdekében a szerződésben említett tanácskozásokat lefolytassa. A Politikai Tanácskozó Testület állásfoglalásai közös nyilatkozatok, illetve felhívások formájában kerülnek közzétételre. Ezek a közös nyilatkozatok jellegüket tekintve nemzetközi megállapodások; a tagállamokra nézve jogokat és kötelezettségeket állapítanak meg.

A Varsói Szerződés 20 évre szól, azonban további 10 évre érvényben marad azok között az államok között, amelyek a szerződés lejárata előtt egy évvel nem nyilvánítják ki a felmondásra irányuló szándékukat. Abban az esetben, ha létrejön az európai kollektív biztonsági rendszer, a Varsói Szerződés — a 11. cikk értelmében — az európai általános biztonsági szerződés hatályba lépésének napján érvényét veszti.

b) A fejlődő államok szervezetei.

A fejlődő országok — az ún. harmadik világ — legfontosabb összekötő kapcsa az

antikolonializmus. Bár többségük jelentős természeti kincsekkel rendelkezik, viszonylagos elmaradottságuk miatt a fejlett tőkés országokhoz való viszonyukat a gazdasági kiszolgáltatottság jellemzi. A fejlődő országok politikai és gazdasági együttműködésre irányuló törekvései elsősorban ennek a hátrányos helyzetnek a kiküszöbölését célozzák.

ba) Az Arab Liga.

Az 1945-ben alakult Liga célkitűzése az arab államok politikájának összehangolása függetlenségük és szuverenitásuk megvédése érdekében. A Liga egyidejűleg arra törekszik, hogy a tagállamok között szoros együttműködést valósítson meg gazdasági és pénzügyi kérdésekben, a közlekedésügy terén, a kulturális, valamint az állampolgársági, a szociális és egészségügyi kérdésekben. A tagállamok kötelezték magukat arra, hogy egymás közti viszályaik eldöntése végett nem alkalmaznak erőszakot.

A Liga tagjai 1950-ben kiegészítő szerződést, közös védelmi és gazdasági együttműködési egyezményt kötöttek. Tekintettel a tagállamok politikai rendszerei közötti lényeges különbségekre, a közöttük fennálló számos ellentétre, a Liga kevésbé hatékony szervezet.

bb) Az Afrikai Egységszervezet.

A gyarmati sorból felszabadult új afrikai országok csak úgy őrizhetik meg függetlenségüket, biztosíthatják gazdasági előrehaladásukat, ha egymással szorosan együttműködnek. Az afrikai országok csúcstalálkozója 1963-ban ennek a szükségességnek a felismerésében mondta ki az Afrikai Egységszervezet megalakítását.

A szervezet alapvető elvei: az afrikai államok szuverén egyenjogúsága, a belügyekbe való be nem avatkozás, a határok érinthetetlensége, a viszályok békés rendezése afrikai keretek közötti tárgyalás, közvetítés, békéltetés vagy döntőbíráskodás útján, az el nem kötelezettség és a közös harc a még függő területek felszabadításáért.

A szervezetnek ma már tagja az afrikai földrész valamennyi független állama, a fajüldöző Dél-afrikai Köztársaság és Rhodesia kivételével. A szervezet keretei mindinkább megszilárdulóban vannak, számos kérdésben már eddig is pozitív szerepet játszott.

c) A tőkés államok szervezetei.

A második világháború után előtérbe léptek a nyugat-európai tőkés államok egyesítésére irányuló törekvések. A különböző elgondolások és eltérő szempontok alapján nem egy, hanem több politikai és gazdasági jellegű szervezet jött létre, amelyek tevékenységére általában a szocialista világrendszerrel való szembenállás többé-kevésbé rányomja bélyegét.

ca) Az Európa Tanács.

Az 1949-ben Londonban aláírt egyezménnyel létesített szervezet eredeti tagjai: Belgium, Dánia, Franciaország, Hollandia, Írország, Luxemburg, Nagy-Britannia, Norvégia, Olaszország, Svédország. A szervezethez a későbbiek folyamán csatlakozott: Ausztria, Ciprus, Görögország, Izland, Málta, Svájc és Törökország. Székhelye: Strasbourg.

A szervezet célja az európai tőkés államok egységének előmozdítása. Alapokmánya szerint együttműködést létesít „a tagjainak közös örökségét alkotó eszmék és elvek védelmére és előmozdítására, úgyszintén a tagok gazdasági és szociális előrehaladásának javára". Tevékenységének keretében többek között az emberi jogok tiszteletben tartásának előmozdítására törekszik. E téren az Európa Tanács e jogok burzsoá felfogását követi, és azokat burzsoá szellemben értelmezi. Így a gazdasági, szociális és kulturális jogok megvalósításának rovására mindenekelőtt a polgári és politikai jogokra helyezi a hangsúlyt. Az Európa Tanács 1950-ben fogadta el az Emberi jogok és alapvető szabadságok európai egyezményét, amely lényegileg az ENSZ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában felsorolt jogokat tartalmazza, de jóval szűkebb terjedelemben; nem foglalja ugyanis magában a gazdasági és szociális természetű jogokat. E jogokra vonatkozóan az Európa Tanács tagállamai 1961-ben Torinóban külön egyezményt írtak alá, az ún. Európai Szociális Kartát.

Az Európa Tanács működése kizárólagosan a tőkés államok összefogásának szolgálatában áll, léte a szocialista és a tőkés Európa szembeállítását célozza.

cb) Az Európai Közösségek.

A nyugat-európai tőkés országok keretében kialakult gazdasági együttműködés új megoldásokkal kísérletezik, az ún. „szupranacionalizmus" jegyében. A törekvések arra irányulnak, hogy a monopoltőke fejlődésének útjában álló nemzeti határokat túllépjék és a tagállamok nemzeti keretei felett olyan gazdasági egységeket hozzanak létre, amelyek a monopóliumok számára megfelelő mozgási lehetőségeket biztosítanak.

Ilyen meggondolások alapján jött létre 1951-ben Párizsban hat nyugat-európai (Franciaország, az NSZK, Olaszország, Hollandia, Belgium és Luxemburg) részvételével az *Európai Szén- és Acélközösség* (Montanunio).

A „hatok" 1957-ben Rómában pedig aláírták az *Európai Gazdasági Közösség* (EGK) létrehozásáról szóló szerződést és egyidejűleg az ún. *Euratom Egyezményt*, amely az atomenergia fejlesztését és hasznosítását célzó nemzetközi szervezet. Az EGK-nak több európai és afrikai országgal van társulási, illetve együttműködési szerződése. Nagy-Britannia eredetileg nem lépett be az Európai Gazdasági Közösségbe, hanem a vele szorosabb gazdasági kapcsolatban álló hat európai országgal (Ausztria, Dánia, Norvégia, Portugália, Svájc, Svédország) 1960-ban, Stockholmban létrehozta az ún. *Európai*

Szabadkereskedelmi Társulást (EFTA), amelynek Finnország társult tagja lett.

Több éven át folytatott tárgyalások eredményeképpen Nagy-Britannia 1972-ben az Európai Gazdasági Közösség tagjává vált, a vele szoros gazdasági kapcsolatban levő Írországgal és Dániával együtt. Az EFTA Nagy-Britannia kilépése után sem szűnt meg, de tagjai az EGK-val valamilyen formában való társulásra törekszenek.

Az Európai Gazdasági Közösség 1967-ben szervezetileg egyesült az Európai Szén- és Acélközösséggel és az Európai Atomközösséggel. Az eredetileg három különálló szervezet tevékenységét tehát azóta egy szervezet fogja össze. Ugyanakkor az alapító szerződések helyett nem fogadtak el új, egységes szerződést: az egyes szervek döntéseiket az adott kérdések tárgyához képest hol a Montanuniót, hol az Euratomot, hol pedig az Európai Gazdasági Közösséget létrehozó szerződések rendelkezései alapján hozzák. Ezek közül a legfontosabb az Európai Gazdasági Közösséget létrehozó római szerződés.

A római szerződés 1. cikke a következőképpen állapítja meg a Közösség céljait: „A Közösség feladata, hogy közös piac létesítése és a tagállamok gazdaságpolitikája közötti különbségek fokozatos felszámolása útján a Közösségen keresztül előmozdítsa a gazdasági tevékenységek harmonikus fejlődését, a folyamatos és kiegyensúlyozott terjeszkedést, a fokozott stabilitást, az életszínvonal gyorsabb megjavítását és a tagállamok közötti szorosabb kapcsolatokat."

Az EGK tevékenysége e célok megvalósítása érdekében magában foglalja a tagállamok közötti vámhatárok felszámolását a kívülálló államok irányában, közös vámtételek és közös kereskedelmi politika meghatározását, a tagállamok közötti szabad személy-, szolgáltatási és tőkeforgalom akadályainak felszámolását, közös agrárpolitika és közös szállítási politika bevezetését stb.

A Közös Piac fokozatosan — általában három négy-négy éves szakaszban — került megvalósításra, s azt 1968-ban nyilvánították befejezettnek. A később csatlakozott három új tagállam 1977-ig köteles volt a EGK tagjainak irányában a vámuniót megvalósítani.

Az Európai Gazdasági Közösség szervezeti felépítéséről és működéséről szólva vizsgálnunk kell, hogy a szervezet mennyiben szakított az államok szuverén egyenlőségének elvével mint a nemzetközi szervezetek működésének egyik alapelvével.

A Szén- és Acélközösségről szóló párizsi és az Európai Gazdasági Közösséget létrehozó római szerződés — az állami szuverenitásból folyó követelményekkel ellentétben — nem kívánja meg minden tagállam kifejezett hozzájárulását a különböző szervek döntésének érvényességéhez; szakít továbbá az államok egyenlőségének elvével is, amennyiben az egyes tagállamoknak a lakosságukhoz és a gazdasági erejükhöz képest több vagy kevesebb szavazatot biztosít, azaz bevezeti az ún. súlyozott képviseleti rendszert. Végül jelentős hatáskört biztosít ún. „független", vagyis nem az egyes tagállamok által küldött személyekből álló szervek számára.

Az Európai Gazdasági Közösség tevékenysége — úgy tűnik — azt bizonyítja, hogy a tényleges megvalósulás a „szupranacionális" koncepciót nem mindenben követte. A tagállamok a legfontosabb kérdésekben továbbra is ragaszkodnak ahhoz, hogy ne jöhessenek létre hozzájárulásuk nélkül kötelező határozatok. Az EGK tevékenységét jellemezve nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy a szocialista országok termékeinek bevitelét a Közös Piac tagországaiba e szervezet diszkriminációs intézkedésekkel nehezítette, és ezzel eddigi tevékenységével akadályozta a Kelet—Nyugat közötti kereskedelem fejlődését.

cd) Az Amerikai Államok Szervezete.

A legrégibb múltra a regionális nemzetközi szervezetek közül az *Amerikai Államok Szervezete* tekinthet vissza. A Monroe-elv meghirdetése után az Egyesült Államok hegemóniájának állandósítása érdekében szorgalmazta az amerikai kontinens államainak szorosabb kapcsolatait. 1890-ben az Amerikai Egyesült Államok kezdeményezésére Washingtonban kereskedelmi iroda jött létre abból a célból, hogy anyagokat gyűjtsön az amerikai államok kereskedelmére, illetve gazdasági életére vonatkozóan. 1901-ben az irodát az Amerikai Államok Nemzetközi Irodájának nevezték el; 1910-ben a szervezet hivatalosan felvette a *Pánamerikai Unió* nevet.

A második világháború után ismét az Amerikai Egyesült Államok kezdeményezésére a Pánamerikai Unió laza szervezeti formáját jóval hatékonyabb és szorosabb rendszer váltotta fel. 1945-ben elfogadták az ún. Chapultepeci Aktát, amely az amerikai államok viszonylatában alkalmazandó elveket szögezte le, 1947-ben pedig 21 amerikai állam megkötötte a Ríói Paktumnak nevezett kölcsönös segélynyújtási szerződést. 1948-ban pedig sor került az ún. Bogotai Karta aláírására, amely az Amerikai Államok Szervezetének alapokmánya. Ez a lényegében új nemzetközi szervezet magába olvasztotta a Pánamerikai Uniót. Kanada kivételével az alapokmánynak az amerikai kontinens valamennyi állama részesévé vált. A bogotai kartát 1967-ben Buenos Airesben módosították. A Karta szerint az Amerikai Államok Szervezete főcéljai: az amerikai földrész békéjének és biztonságának biztosítása; a tagállamok együttes eljárásának megszervezése támadás esetére; a közöttük felmerülő politikai, jogi és gazdasági kérdések megoldása; gazdasági, szociális és kulturális fejlődésüknek együttműködés útján való elősegítése.

A Karta továbbá megszövegezte az amerikai államok egymás közötti viszonyában irányadó — a gyakorlatban azonban messze nem érvényesülő — elveket, valamint a tagállamok alapvető jogait és kötelességeit.

Az Amerikai Államok Szervezete működésének eddigi értékelése távolról sem kedvező. Az alapokmányban megjelölt gazdasági, társadalmi és kulturális feladatokat nem tudta megoldani. Az amerikai államok legfontosabb problémája az elmaradottság és az Egyesült Államoktól való ebből következő függőség. Politikai téren lényegében az Egyesült Államok hegemóniája alatt állt, és annak kezdeményezéseit hajtotta végre. Így 1954-ben határozatban kimondta, hogy ha bármelyik amerikai állam kommunista uralom vagy ellenőrzés alá kerülne, az veszélyeztetné a többi amerikai állam szuverenitását, és közös intézkedéseket tenne szükségessé. Az Amerikai Államok Szervezete ugyancsak az Egyesült Államok nyomására 1962-ben Kuba-ellenes határozatot fogadott el.

Az a megváltozott szerep, amelyet Kuba az elmúlt években az amerikai kontinensen játszik, a kontinens egyes államainak megnövekedett gazdasági és politikai jelentősége, a jövőben várhatóan pozitív irányba fogja befolyásolni az Amerikai Államok Szervezete tevékenységét.

d) Imperialista katonai szervezetek.

A hidegháború éveiben több, amerikai vezetés alatt álló, katonai tömb jött létre a szocialista országok elleni fellépés céljából. Közülük a legfontosabb az *Északatlanti Szerződés Szervezete* (NATO), amely 1949-ben, Washingtonban, az Északatlanti Szerződéssel jött létre. Eredeti aláírói 10 nyugat-európai (Izland, Norvégia, Nagy-Britannia, Dánia, Franciaország, Hollandia, Belgium, Luxemburg, Portugália és Olaszország), valamint két észak-amerikai (Egyesült Államok és Kanada) állam volt. Görögország és Törökország 1951-ben, az NSZK pedig a párizsi jegyzőkönyv alapján 1955-ben ugyancsak a szerződés részesévé vált.

1966-ban Franciaország, hogy önállóbb külpolitikát folytathasson — bár részese maradt az Északatlanti Szerződésnek —, kilépett a Szerződés alapján létesített katonai szervezetből. A NATO addig Franciaországban működő főparancsnoksága ezt követően Belgiumba került át. 1974-ben Franciaország példáját Görögország is követte.

A szerződés szerint a tagállamok kötelezik magukat arra, hogy nemzetközi viszályaikat békés eszközökkel rendezik, és tartózkodnak az erőszakkal való fenyegetéstől vagy annak alkalmazásától. A bármelyikük ellen Európában vagy Észak-Amerikában intézett fegyveres támadást valamennyiük ellen irányuló támadásnak tekintik és közösen lépnek fel ellene. A NATO az alapító szerződés szövegében foglalt és az ENSZ Alapokmányára történő ismételt hivatkozás ellenére sem tekinthető az 52. cikk értelmében regionális szervezetnek. Mindenekelőtt a szervezet tagállamainak területe nem alkot földrajzi egységet. Valamely regionális szervezet feladata továbbá az ENSZ Alapokmánya értelmében az lenne, hogy a régión belül felmerülő konfliktusokat az ENSZ céljaival és elveivel összhangban megoldja; a NATO szerepe ezzel szemben abban áll, hogy az államok jelentős csoportjának katonai erőit egységes vezetés alatt tömörítse az államok egy másik csoportja, a szocialista államok ellen.

A NATO-hoz hasonló jellegű, imperialista katonai tömbnek minősült a *Délkelet-ázsiai Szerződés Szervezete* (SEATO), amely 1954-ben Manilában az Egyesült Államok, Ausztrália, Franciaország, Új-Zéland, Pakisztán, a Fülöp-szigetek, Thaiföld és Nagy-Britannia között jött létre. Az amerikaiak erőfeszítései ellenére a SEATO a bomlás állapotába jutott; 1972-ben Pakisztán, 1974-ben Franciaország lépett ki a Szervezetből, a megmaradt tagállamok pedig 1975-ben elhatározták annak megszüntetését.

Ugyancsak elvesztette katonai és politikai jelentőségét a *Központi Szerződés Szervezete* (CENTO). Előzménye az 1955-ben Törökország és Irak által megkötött ún. Bagdadi Paktum volt, amelyhez Nagy-Britannia, Irán és Pakisztán is csatlakozott. Az Egyesült Államok formálisan nem vált a szerződés tagjává, ténylegesen a szervezet tanácskozásain mindenkor jelen volt. A Bagdadi Paktum szerepe az volt, hogy összekötő kapcsot hozzon létre a NATO és a SEATO között. Az arab államok azonban távol tartották magukat a Bagdadi Paktumtól, sőt 1958-ban Irak is kilépett a Paktumból, amely 1959-ben vette fel a CENTO nevet. Azóta a CENTO több tagállamában is megérlelődött az a felismerés, hogy igazi érdekeiket nem a katonai tömbökben való részvétel, hanem a Szovjetunióval való békés egymás mellett élés politikája szolgálja. Miután Irán és Pakisztán kilépett a CENTO-ból, az megszűnt.

Irodalom: *Bokorné Szegő* Hanna: Az ENSZ helye a nemzetközi jogalkotásban. Bp. 1976. *Fadeev*, N. V.: KGST. Bp. 1973.; *Morozov*, G. I.: Mezsdunarodnüe organizacii. Moszkva, 1969.

Brugière, P. F.: Les pouvoirs de l'Assemblée Générale des Nations Unies en matière politique et de sécurité. Paris, 1955.; *Bowett*, D. W.: The law of international institutions. London, 1963.; *Labeyrie-Ménahem*: Des institutions spécialisées. Paris, 1955.; *Pinto*, R.: Organisations européennes. Paris, 1965.; *Reuter*, P.: Institutions internationales. Paris, 1975.; *Hohenveldern*, Seidl, I.: Das Recht der internationalen Organisationen einschliesslich der supranationalen Gemeinschaften. Köln, 1971.

Bokorné Szegő Hanna

NEMZETKÖZI SZERZŐDÉSEK JOGA: I. A nemzetközi szerződés fogalma (1260.) — II. Az intézmény fejlődése, új szerződési formák megjelenése (1261.) — III. A nemzetközi szerződés létrejöttének feltételei (1262.) — IV. A nemzetközi szerződés érvénytelensége (1266.) — V. A szerződés értelmezése és alkalmazása (1270.) — VI. A nemzetközi szerződés módosítása, felfüggesztése és megszűnése (1273.)

I. A nemzetközi szerződés fogalma. A nemzetközi jog legfontosabb forrásának, a nemzetközi szerződésnek már fogalma is a nemzetközi jog tudományának vitatott kérdései közé tartozik. Kétségtelen, hogy nemzetközi szerződést csak nemzetközi jogalanyok köthetnek egymással. Kérdéses azonban, hogy a nemzetközi jogalanyok között létrejött szerződések minden esetben nemzetközi szerződésnek minősülnek-e.

A fogalom meghatározását nem adja kimerítő teljességgel az 1969. évi bécsi egyezmény sem, amely a nemzetközi szerződések jogának kodifikálását kívánta elvégezni, ugyanakkor azonban a joganyagot továbbfejleszti, és egész sor új szabályt is fogalmaz. A bécsi egyezmény nem lépett ugyan még hatályba, sőt hatályba lépése esetén is 4. cikke értelmében csak azokra a nemzetközi szerződésekre nyerhet majd alkalmazást, amelyeket hatályba lépése után kötnek, ennek ellenére azonban az egyezmény már ma is nagymértékben befolyásolja az államok gyakorlatát. Ezért a továbbiakban a nemzetközi szerződéssel kapcsolatos kérdések tárgyalásánál tekintettel kell lennünk a bécsi egyezmény rendelkezéseire is, anélkül, hogy azokat feltétlenül kötelezőknek tekintenők olyan esetben is, amikor nem pusztán a fennálló általános nemzetközi szokásjogi szabályok kodifikálását jelentik.

A bécsi egyezmény a saját alkalmazási körének körülhatárolása céljából adott meghatározása szerint nemzetközi szerződés alatt államok között írásban kötött és a nemzetközi jog hatálya alá eső nemzetközi megállapodást ért. Ez a meghatározás két vonatkozásban is túlságosan szűk ahhoz, hogy általános jellegűnek elfogadható legyen. Egyrészt leszűkíti a fogalmat azáltal, hogy csak az államok közötti megállapodásokat vonja a meghatározás alá, másrészt írásbeliséghez köti a megállapodás nemzetközi szerződési jellegét. Ugyanakkor azonban a bécsi egyezmény is elismeri, hogy e meghatározásnak kizárólag az egyezmény alkalmazási körének határai szempontjából van jelentősége, és nem érinti az egyéb nemzetközi jogalanyok közötti megállapodások, úgyszintén a nem írásos formában kötött szerződések jogi erejét, vagy más szavakkal azok nemzetközi szerződési jellegét.

Az eddigiek alapján megállapíthatjuk tehát, hogy a nemzetközi jogalanyok — vagyis nem kizárólag államok — közötti megállapodások a nemzetközi szerződés fogalma alá eshetnek, éspedig függetlenül attól, hogy milyen külső formában jöttek létre. Nyitott maradt azonban egyelőre az a kérdés, vajon a nemzetközi jogalanyok között létrejött minden megállapodás nemzetközi szerződésnek minősül-e.

A nemzetközi jog tudományában elterjedt egyik nézet a nemzetközi jogalanyok közötti mindenfajta kötelező erejű megállapodást nemzetközi szerződésnek minősít, és ezzel azt a nemzetközi jog hatálya alá helyezi. Valójában azonban nem minden olyan megállapodás, amely nemzetközi jogalanyok között jön létre, teremt, módosít vagy szüntet meg nemzetközi jogokat, illetve nemzetközi kötelezettségeket. A nemzetközi jogalanyok létrehozhatnak olyan megállapodásokat is egymás között, amelyek joghatást nem a nemzetközi jog, hanem a belső jog síkján keletkeztetnek, és ilyen esetben nem lehet szó arról, hogy a nemzetközi jog hatálya a szerződésre kiterjedjen pusztán azért, mert a szerződéskötő felek egyben a nemzetközi jog alanyai. Ha két állam adásvételi szerződést köt egymással, amelynek révén pl. az egyik a másiktól ingatlant vásárol követség elhelyezésére, úgy a két állam között az egyik vagy másik állam polgári jogának uralma alá eső polgári jogi szerződés jön létre. A nemzetközi jogi és a polgári jogi szerződés elválasztása azonban nem mindig egyszerű feladat, ezért nemzetközi jogalanyok között létrejött olyan szerződés esetében, amelynél kételyek merülnek fel abban a tekintetben, hogy a szerződésből nemzetközi jogok és kötelezettségek vagy a belső jog hatálya alá eső jogok és kötelezettségek származnak-e, a szerződő felek ide vonatkozó szándéka irányadó. Ezt a szándékot rendszerint értelmezés útján kell felderíteni.

Csakis a felek szándékának megismerése szempontjából lehet jelentősége annak is, hogy a szerződő felek a közöttük létrejött megállapodást milyen elnevezéssel illetik. De még ha adásvételi vagy bérleti szerződésnek nevezik is az olyan megállapodást, amely valamely terület felett a szuverenitást ruházza át végleges vagy ideiglenes hatállyal, ez a nemzetközi jogokat és kötelezettségeket keletkeztető megállapodás pusztán elnevezése folytán nem veszti el nemzetközi szerződési jellegét. Annak sincs jelentősége a nemzetközi megállapodás jellegének megítélése szempontjából, hogy a nemzetközi jogokat és kötelezettségeket teremtő, módosító vagy megszüntető megállapodás nem viseli a „szerződés" elnevezést, hanem egyezmény, jegyzőkönyv, paktum, alapokmány vagy valamely más cím alatt jelenik meg.

A fentiek alapulvételével tehát a nemzetközi szerződés következő meghatározását ad-

hatjuk: *a nemzetközi szerződés nemzetközi jogalanyok között létrejött olyan megállapodás, amely nemzetközi jogok és kötelezettségek létrehozására, módosítására vagy megszüntetésére irányul.*

Az így adódó szerződésfogalmon belül többféle osztályozást hajthatunk végre. Anélkül, hogy a különféle klasszifikációkat fel akarnók sorolni, mint kézenfekvőt megemlítjük a nemzetközi szerződéseknek a *szabályozás tárgya* szerinti osztályozását (politikai, gazdasági, kulturális, jogi stb. szerződések). Ennek az osztályozásnak elvi jelentősége nincs, minthogy a különböző csoportokba sorolt szerződésekre ugyanazok a nemzetközi jogi szabályok irányadók.

Széles körben elterjedt az az osztályozás, amely különbséget tesz *jogalkotó* és *ügyintéző szerződések* között. Ez a megkülönböztetés azon alapul, hogy az ügyintézőnek nevezett szerződések egyszeri érvénnyel statuálnak eseti szabályokat, míg a jogalkotó szerződésekben foglalt normák bizonyos tényállás fennforgása esetén minden alkalommal alkalmazásra kerülnek. Az előbbire példa a hadifogolycserét szabályozó megállapodás, az utóbbira maga a nemzetközi szerződések jogáról szóló bécsi egyezmény.

Kétségtelen, hogy a nemzetközi jog fejlődése szempontjából a jogalkotó szerződések szerepe kiemelkedő, ez azonban önmagában elvi különbséget nem jelent a két csoport között. Nincs különbség a szerződések említett két kategóriája között a kötelező erő szempontjából sem, vagyis nem fogadható el az a helyenként jelentkező felfogás sem, amely szerint csak a jogalkotó szerződés tartalmaz jogi normát. Ténylegesen mindkét szerződés tartalma jogszabály, éspedig vagy egy esetre szóló, vagy a jövőben ismételten érvényesülni kívánó norma. Teljesen elfogadhatatlan az a burzsoá nemzetközi jogi irodalomban helyenként jelentkező nézet, amely a jogalkotó szerződésben valóságos nemzetközi törvényt lát, tehát olyan jogszabályt, amely minden államot kötelez, tekintet nélkül arra, hogy saját akaratából részesévé vált-e az adott szerződésnek vagy sem. Ez a különösen Alvarez által kifejtett nézet az állami szuverenitás semmibevételével lehetőséget kíván biztosítani arra, hogy egyes nemzetközi szerződéseket rákényszerítsenek olyan államokra, amelyek nem kívánnak azok részesévé lenni. Valójában a jogalkotó és az ügyintéző szerződésekre is ugyanazok a nemzetközi jogszabályok nyernek alkalmazást, mégis bizonyos különbséget jelent közöttük az a tény, hogy míg a szerződés teljesítése megszünteti az ügyintéző szerződés hatályát, a jogalkotó szerződés esetében a teljesítésnek ilyen következménye nincs (l. VI.).

II. Az intézmény fejlődése, új szerződési formák megjelenése.

A nemzetközi jog tudományában még mindig meglehetősen elterjedt az a nézet, hogy a régibb korokban az államközi kapcsolatok legfőbb szabályozója a szokásjog volt, és a nemzetközi szerződés jelentősége csak az újabb időkben kezdett kidomborodni. Pedig a történeti és különösen a jogtörténeti kutatások már régen felderítették az ókor, majd a középkor államai között fennállott szerződéses kapcsolatok jelentős részét, és ma világosan áll előttünk az a tény, hogy már az ókori államok is a szerződések egész hálózata révén rendezték egymás közötti ügyeiket. Ezek a szerződések az államközi kapcsolatok részkérdéseinek nagy tömegét szabályozták, és így ma már kétségtelenül megállapítható, hogy a nemzetközi szerződés az államok kapcsolatainak mindig legfontosabb rendezője volt.

A nemzetközi szokás nagyobb jelentőségét hangoztató nézet főként abban leli magyarázatát, hogy a szerződések a legújabb időkig kétoldalúak voltak, univerzális jellegű szabályok tehát csak szokásjog útján alakulhattak ki. A 19. század második felében és még inkább a 20. században azonban a többoldalú szerződés elterjedésével és hatókörének állandó kiszélesedésével párhuzamosan a nemzetközi szerződések az univerzális szabályok kialakítása terén is egyre inkább háttérbe szorítják a szokásjog szerepét. Még fokozottabb mértékben áll ez az első szocialista állam megjelenése, majd a szocialista tábor kialakulása utáni időszakra, amikor már csak kivételesen fordulhat elő, hogy a két ellentétes társadalmi-gazdasági rendszerhez tartozó államok spontán módon azonos gyakorlatot kövessenek, és így közöttük a kapcsolatok szabályozásának úgyszólván kizárólagos eszközévé a nemzetközi szerződés vált. Emellett természetesen a szerződés szerepe a nemzetközi kapcsolatok szabályozása terén az azonos társadalmi-gazdasági rendszerű államok egymás közötti viszonylatában is megnövekedett, mert a modern korban a nemzetközi kapcsolatok gyors és pontos, a részletekre is kiterjedő szabályozást igényelnek, erre pedig csakis a nemzetközi szerződés alkalmas.

A fentiekből kitűnőleg a nemzetközi szerződés szerepe tekintetében minőségi változást eredményezett a *többoldalú szerződés* megjelenése és elterjedése. Hosszú századokon keresztül csak a kétoldalú szerződési forma volt ismeretes, és még olyan nemzetközi konferenciákon is, ahol az államok nagyobb száma vett részt, a létrejött megállapodásokat a kétoldalú szerződések egész szövevényével rögzítették. Már számottevő fejlődést jelentett, amikor a létrejött kétoldalú szerződéseket egyetlen záróokmányban foglalták össze, amelyhez a létrejött dokumentumokat hozzácsatolták. Ezt az eljárást alkalmazták a bécsi kongresszus 1815. június 9-i keltű záróokmányában.

A következő fázist a modern többoldalú szerződéshez vezető úton a francia nemzetközi

jogi irodalomban „fél-kollektív szerződésnek" nevezett forma jelentette, amely még ma sem vesztette el jelentőségét. Ennél a szerződési formánál az egyik oldalon egyetlen állam áll, és vele szemben a másik oldalon az azonos pozícióban levő államok csoportja foglal helyet. Lényegében tehát itt kétoldalú szerződésről van szó, ahol az egyik szerződő fél nem egyetlen állam, hanem államcsoport. Ez a múlt század közepén kialakult forma a békeszerződések esetében ma is alkalmazást nyer, és ilyen formában jöttek létre a II. világháborút befejező 1947. évi párizsi békeszerződések is.

A 19. század második felében kezd elterjedni a valóságos többoldalú szerződés, amelynek minden részvevője azonos szerződési pozíciót foglal el. Ennek a fejlődésnek egyik előidézője a technika rohamos haladása, amely az államok nagy számának együttműködését tételezi fel, és az olyan nemzetközi értekezletek mind gyakoribb összehívását teszi szükségessé, amelyek túllépik a hagyományos békekonferenciák kereteit. Később pedig, különösen a 20. században, az államok számának gyors növekedése is megköveteli a többoldalú szerződési forma mind gyakoribb alkalmazását.

Ez a fejlődés most már a többoldalú szerződés egyik sajátos válfajának, a *generális sokoldalú szerződés*nek a megjelenését eredményezi. Ez alatt az olyan multilaterális nemzetközi szerződéseket értjük, amelyek az államok összességét általánosan érintő kérdéseket kívánnak szabályozni; e szerződésfajta egyik példájául szolgálnak a nemzetközi jog általános szabályait megállapító nemzetközi szerződések. Az ilyen generális szerződések univerzalitásra törekszenek, és minthogy tárgyuknál fogva minden államot érintenek, szükségképpen lehetővé kell tenni minden állam számára, hogy az ilyen szerződéseknek részesévé váljék, sőt azt is, hogy a szóban forgó szerződések előkészítésében is egyenlő jogokkal részt vegyen. Ezt a nemzetközi jog általános elveiből adódó szükségszerű következtetést azonban a bécsi konferencia nem tette magáévá. Ennek az eljárásnak az okát abban kell keresni, hogy ilyen módon ki akartak rekeszteni egyes olyan szocialista államokat a generális sokoldalú szerződésekben való részvételből, amelyek 1969-ben, a bécsi egyezmény szövegének elfogadása időpontjában még sem az ENSZ-nek, sem valamely szakosított intézményének nem voltak tagjai.

Végül a nemzetközi szerződés még egy formai megújulásáról, az ún. *egyszerűsített formájú nemzetközi szerződés*ről kell megemlékezni. A nemzetközi szerződések számának megsokszorozódása és a szerződéseknek kevésbé jelentős tárgyakra való kiterjeszkedése tette szükségessé az ünnepélyes formáknak az esetek nagy számában való mellőzését, az államfő kikapcsolódását a szerződéskötési eljárásból, a ratifikáció félretételét és egyszerűbb formákkal való pótlását. Alkotmányunk módosított formájában már különbséget tesz a Magyar Népköztársaság nevében kötött és egyéb nemzetközi szerződések között, és míg az előbbiek megkötésére a Népköztársaság Elnöki Tanácsát jogosítja fel, az utóbbiakat a Minisztertanács jogkörébe utalja, de ilyen szerződéseket a kialakult gyakorlat szerint az egyes tárcák és más központi szervek is kötnek. Az ilyen szerződéseket a Minisztertanács hagyja jóvá, és mindezek ugyanúgy a Magyar Népköztársaságot kötelező nemzetközi szerződések, mint a hagyományos, ünnepélyes formában létrejött nemzetközi szerződéseink. Egyes nyugati államokban, így elsősorban az Egyesült Államokban az ilyen egyszerűsített formában kötött nemzetközi szerződések, amelyek az USA-ban az executive agreement elnevezést viselik, egyre nagyobb arányban szerepelnek a nemzetközi szerződések sorában, és egyik céljuk a nemzetközi szerződések minél nagyobb számának a törvényhozás ellenőrzése alól való kivonása.

III. A nemzetközi szerződés létrejöttének feltételei.

A nemzetközi szerződés nemzetközi jogalanyok megegyezése, *konszenzusa* révén jön létre. Az államot mint a nemzetközi jog elsődleges és teljes jogú alanyát a teljes szerződéskötési képesség létrejöttétől kezdve feltétlenül megilleti. Nem a nemzetközi jogra, hanem a belső jogra tartozik viszont annak a meghatározása, vajon jogosultak-e és ha igen, milyen keretek között a föderáció tagállamai nemzetközi szerződéseket kötni. A Szovjetunió szövetségi köztársaságait, amelyeknek szuverenitását az alkotmány elismeri, a szerződéskötési jog megilleti, ezzel szemben az Egyesült Államok tagállamai ilyen jogkörrel nem rendelkeznek. A nemzetközi szervezet szerződéskötési joga már jóval szűkebb körű, mint az államé. A nemzetközi szervezet csak az alapító okmányában meghatározott keretek között rendelkezik szerződéskötési képességgel.

A konszenzus kialakítása a felek közötti tárgyalások folyamán történhetik meg. A tárgyalások formáját a nemzetközi jog nem szabályozza; a kétoldalú szerződések megkötését rendszerint közvetlen szóbeli tárgyalás, olykor viszont írásbeli előkészítés előzi meg, míg a többoldalú szerződések végleges kidolgozása általában nemzetközi konferencián vagy nemzetközi szervezet keretében történik. Egy elvi feltétele azonban mindenfajta tárgyalásnak van: ennek során a nemzetközi jog kogens jellegű alapelveit feltétlenül tiszteletben kell tartani. A nemzetközi jognak pedig egyik legfontosabb ilyen kogens alapelve az államok szuverén egyenlősége. A szembenálló feleknek tehát egyenlő pozícióban kell tárgyalniuk, és a tárgyalásokon az államok valódi akaratának

kell kifejezésre jutnia, mert ellenkező esetben a nemzetközi jog a létrejött szerződést nem ismerheti el jogérvényesnek.

A *szerződéskötési eljárás*nak a mellőzhetetlen tárgyalási szakaszt követően további fázisai különböztethetők meg: a tárgyalások eredményeként kialakult szöveg hitelesítése ún. parafálás vagy multilaterális szerződés esetén záróokmányba foglalás formájában, aláírás, megerősítés. A felek azonban az eljárást minden esetben szabadon határozhatják meg, és ennek folytán az egyik vagy másik fázist közös megállapodással el is hagyhatják.

Az *aláírás* az esetek többségében befejezi a szerződéskötési eljárást, a legfontosabb szerződéseknél azonban a nemzetközi kötelezettség elvállalása rendszerint csak a szerződés megerősítésével (ratifikálásával) történik meg. Különösen vonatkozik ez a multilaterális szerződésekre, amelyek tárgyuk jelentőségétől függetlenül is többnyire megerősítésre szorulnak. Jóllehet a megerősítést igénylő szerződés az aláírással még nem válik kötelezővé, bizonyos jogi következmény mégis ilyen esetben is fűződik az aláíráshoz. A Nemzetközi Bíróság a genocidium egyezményhez fűzött fenntartások tárgyában adott tanácsadó véleményében megállapította, hogy bár az aláíró fél még nem válik a megerősítésre szoruló szerződés részesévé, mégis az aláírás maga ideiglenes státust biztosít számára. A tanácsadó vélemény ebből azt a következtetést vonja le, hogy az aláíró állam ideiglenes jellegű kifogással élhet a szerződő felek valamelyike által a szerződéshez fűzött fenntartással szemben. Általános jelleggel úgy lehetne a tételt megfogalmazni, hogy a szerződést aláíró fél ideiglenes hatállyal megtehet minden jogfenntartó nyilatkozatot, amely végleges hatályúvá válik a ratifikáció megtörténtével, amennyiben viszont a megerősítés végleg elmarad, az ilyen nyilatkozat hatályát veszti. A bécsi egyezmény viszont megállapítja, hogy az aláíró félnek a szerződéssel kapcsolatban bizonyos kötelezettsége is keletkezik, nevezetesen tartózkodnia kell olyan cselekményektől, amelyek meghiúsítanák a szerződés tárgyát és célját, és ez a kötelezettség mindaddig fennáll, amíg nem juttatja kifejezésre azt az elhatározását, hogy nem kíván a szerződés részesévé válni. A most említett rendelkezés nem egyéb, mint a jóhiszemű eljárás általános nemzetközi jogi alapelvének a szerződések joga egyik részterületére való konkretizálása.

A *megerősítés* intézménye a legjelentősebb nemzetközi szerződések esetében további biztonsági szelepet jelent a szerződéskötő fél részére olyan értelemben, hogy a végleges kötelezettségvállalás előtt lehetőséget biztosít a szerződésnek még egy gondos átvizsgálására, melynek megtörténte után a szerződő fél most már a tárgyalások után kialakult szerződési szöveg alapos ismeretében dönthet a szerződésben való részvételéről.

Annak a kérdésnek az eldöntése, vajon szükséges-e a nemzetközi szerződés hatályossá válásához a megerősítés vagy sem, a felek akaratától függ, akik ezt az akaratukat magában a szerződésben világosan kifejezésre is szokták juttatni. Problematikus azonban a helyzet azokban a kivételes esetekben, amikor a szerződés nem szól a hatályossá válás feltételeiről és a felek szerződéskötéskori szándéka értelmezés útján sem deríthető fel. A helyes elvi álláspont csak az lehet, amely ilyen esetben a szerződés hatályosságát kívánja előmozdítani, és abból indul ki, hogy a felek hallgatása a szerződéskötési eljárás egyszerűsítését, a megerősítési eljárás elhagyását célozta. A bécsi konferencián a szocialista államok éppen ezt a felfogást képviselték, a szükséges minősített többséget azonban egyik álláspont sem kapta meg, így nyitva maradt az egyezményben az a kérdés, vajon a szerződés hallgatása esetén szükséges-e ratifikációs eljárás vagy sem.

A ratifikálásra jogosult szerv meghatározására nem a nemzetközi jog, hanem az állam belső joga hivatott. A legtöbb országban az államfő jogkörébe tartozik a ratifikálás, egyes alkotmányok azonban a parlament előzetes hozzájárulását is megkívánják. Hazánk alkotmánya mind az országgyűlést, mind a Népköztársaság Elnöki Tanácsát feljogosítja a nemzetközi szerződések megerősítésére. Az viszont már a nemzetközi jogot érintő probléma, hogy mi történik akkor, ha a ratifikálásnál nem az állam alkotmányában előírt eljárást alkalmazták. Erre a kérdésre alább, a nemzetközi szerződés érvénytelenségével foglalkozó IV. fejezetben térünk ki.

Az újabb nemzetközi gyakorlatban, az egyszerűsített formában létrejövő szerződések elterjedésével egyre inkább alkalmazásra kerül a nemzetközi szerződések *jóváhagyása*, amely az ünnepélyes és hosszadalmas ratifikációs eljárás helyébe lép. Általában olyan szerződéseknél alkalmazzák, amelyeket nem az államfő, hanem a kormány vagy valamely minisztérium köt. A Magyar Népköztársaság Alkotmánya is említést tesz a nemzetközi szerződések jóváhagyásáról, és azt a Minisztertanács jogkörébe utalja.

A nemzetközi gyakorlat ismeri a szerződéshez való *csatlakozás* intézményét is, amelyre akkor kerülhet sor, ha az állam az aláírásra meghatározott határidő letelte után dönt a szerződésben való részvétele felől, vagy ha a szerződő felek utóbb teszik lehetővé számára, hogy a szerződésben félként részt vegyen. Minthogy a csatlakozó államnak már módjában volt a szerződés végleges szövegét behatóan megvizsgálni, ilyen esetben külön megerősítés nem lenne indokolt, ezért a csatlakozási okmány joghatálya azonos az aláírás és a megerősítés együttes hatályával. Indokolat-

lannak és zavarónak kell ezért tekinteni egyes államoknak azt a gyakorlatát, amellyel a csatlakozást a ratifikáció fenntartásával teszik, és ezáltal voltaképpen a szerződésben meghatározott aláírási határidő meghosszabbítását kívánják a maguk számára biztosítani.

A szerződéskötési fázishoz kapcsolódik fenntartásoknak a szerződéshez fűzése is. Fenntartás alatt a szerződés valamelyik részvevője által a szerződéshez fűzött olyan egyoldalú nyilatkozatot értünk, amellyel ez a szerződő fél a szerződés bizonyos rendelkezését saját maga és a többi szerződő fél közötti viszonyban kizárja, módosítja vagy annak eleve meghatározott értelmet tulajdonít.

A fenntartás fogalmából következik, hogy az intézmény csak multilaterális egyezménynél kerülhet alkalmazásra. Bilaterális egyezmény esetében ugyanis a szerződés csak akkor jöhet létre, ha a két fél egyetért a szerződés valamennyi rendelkezése tekintetében. Ha ez az egyetértés nem alakul ki a szerződés minden pontja tekintetében, a szerződés vagy egyáltalán nem jön létre, vagy legalábbis a vitás kérdések tekintetében nem tartalmazhat rendelkezést, tehát fenntartásnak sem lehet helye. Más a helyzet azonban a multilaterális szerződések esetében. Ezeknek végleges szövegét többnyire többségi határozattal fogadják el, és gyakran még az igennel szavazók jelentős része sem ért egyet a szerződés egyes rendelkezéseivel. Minthogy azonban a multilaterális szerződések általában olyan kérdéseket szabályoznak, amelyek az államok széles körének érdekeit érintik, lehetővé kell tenni, hogy mindezek az államok valóban részeseivé is válhassanak az adott többoldalú szerződésnek. Az államok szuverén egyenlőségének tényleges érvényesülése viszont megkívánja, hogy az államoknak lehetőségük nyíljék saját szempontjaikat érvényesíteni akkor, amikor ezeknek a szerződéseknek részeseivé válnak. Ezt a lehetőséget biztosítja a multilaterális szerződéseknél a fenntartás intézménye.

A fenntartás a fentiekből kitűnőleg azt eredményezi, hogy a fenntartást tevő szerződő fél különleges helyzetet élvez a szerződés alkalmazása tekintetében. A fenntartás következtében ugyanis a szerződés bizonyos rendelkezései közötte és a többi szerződő fél között egyáltalán nem, vagy más tartalommal nyerhetnek alkalmazást, mint a többi szerződő fél egymás közötti viszonyában, az értelmező fenntartás folytán pedig azt biztosítja a maga számára, hogy egy bizonyos rendelkezésnek a többi szerződő félhez való viszonyában csakis általa meghatározott értelmet lehet tulajdonítani.

A fenntartás intézménye a nemzetközi szerződési gyakorlatnak viszonylag új terméke, minthogy a többoldalú szerződés maga is csak alig száz éve kezdett szélesebb körben elterjedni. A fenntartások nagyobb mérvű alkalmazását azonban akadályozta az a gyakorlat is, amely a fenntartással szemben akár egyetlen szerződő fél által bejelentett kifogásnak abszolút hatályt tulajdonított, azaz ilyenkor a fenntartással élő felet teljesen kizárta a szerződésben való részvételből. Kétségtelen ugyan, hogy az államok szuverén egyenlőségének nemzetközi jogi alapelvéből nemcsak a fenntartás bejelentéséhez való jog következik, hanem az a jog is, hogy bármely szerződő állam kifogásolhassa az egyoldalú fenntartást, és annak hatályát magára nézve ne ismerje el. Más kérdés azonban a kifogásnak a két állam egymás közötti viszonyát érintő relatív hatályt tulajdonítani, és egészen más az ilyen kifogást abszolút hatállyal felruházni. Az utóbbi felfogást a szerződés ún. integritásának elvét hirdetők tették magukévá, amely elv szerint a többoldalú szerződésben való részvételre jogosult minden állam csakis a szerződési szöveg egészének változatlan elfogadásával lehet annak részesévé, és ez alól kivétel csak valamennyi szerződő fél kifejezett vagy hallgatólagos együttes hozzájárulásával tehető. Ennek az elvnek az alkalmazása korlátozta a szerződésekben való részvétel tényleges lehetőségét, ami annál súlyosabb volt, minthogy ezt a gyakorlatot követte a Nemzetek Szövetségének, majd az ENSZ-nek a Titkársága is azokkal a nemzetközi szerződésekkel kapcsolatban, amelyeknek a letéteményesi funkcióját a főtitkár látta el. A Pánamerikai Unió ezzel szemben olyan gyakorlatot alakított ki a tagjai között létrejött nemzetközi szerződések vonatkozásában, amely a fenntartással szemben bejelentett kifogásnak csupán relatív hatályt tulajdonított, vagyis a szerződési viszonyt csak a két közvetlenül érdekelt fél egymás közötti viszonylatában zárta ki.

Az ENSZ Közgyűlése a népirtás megelőzése és megbüntetése tárgyában létrejött egyezményhez bejelentett és egyes államok által kifogásolt fenntartások kapcsán tanácsadó véleményért a Nemzetközi Bírósághoz fordult. A Nemzetközi Bíróság 1951. május 28-i tanácsadó véleményében az ENSZ Titkárságának gyakorlatával ellentétben megállapította, hogy a nemzetközi szerződések abszolút integritásának elve sohasem vált nemzetközi jogszabállyá, és így valamely szerződő félnek a bejelentett fenntartással szemben emelt kifogása nem akadályozhatja meg a fenntartással élő szerződő felet abban, hogy a szerződés részesévé váljék. Ez a vélemény, amelyet a Nemzetközi Bíróság mint bírói szerv természetesen csak a neki feltett kérdésre vonatkozólag és így csupán a genocidium-egyezmény tekintetében adhatott, bár az indoklás sok helyen általános jellegű, a nemzetközi gyakorlatban elfogadásra talált és azt a bécsi egyezmény is általános érvénnyel magáévá tette. Az így kialakult szabály összhangban van az állam szuverén egyenlőségének elvével és egyben elő-

segíti azt, hogy a multilaterális szerződésekben minél nagyobb számú állam vegyen részt.

A kifogás tehát nem érinti a fenntartást tevő és az azt nem kifogásoló államok között létrejövő szerződési viszonyt. Ami a fenntartást bejelentő és a kifogásoló állam közötti kapcsolatot illeti, a Nemzetközi Bíróság véleménye szerint a kifogásoló állam úgy tekintheti a fenntartással élő államot, mint amely nem részese a szerződésnek. A bécsi egyezmény ezt a homályos fogalmazást világosabbá tette, amikor a szocialista államok kezdeményezésére megállapította, hogy azok a rendelkezések, amelyekre a fenntartás vonatkozik, a fenntartást tevő és a kifogásoló állam között a fenntartás mértékéig nem alkalmazhatók. Ugyanakkor viszont a szuverén egyenlőség elvének megfelelően azt is elismerte, hogy a kifogásoló államnak jogában áll kizárni a szerződés egészének hatályba lépését a két állam egymás közötti viszonylatában, amennyiben ezt a szándékát világosan kifejezésre juttatja. A bécsi egyezménynek ez az álláspontja feltétlenül helyes, mert egyrészt a felek szándékának érvényre jutását biztosítja, másrészt ellenkező szándék határozott kifejezésének hiányában a szerződésnek legalábbis korlátozott hatályba lépését vélelmezi a szóban forgó két állam viszonylatában is, amivel elősegíti a multilaterális szerződések hatályának minél szélesebb körre való kiterjedését.

A fenntartás bejelentésének joga az adott multilaterális szerződésben való részvételre jogosult államokat általában megilleti ugyan, de ezt a jogot a szerződés maga korlátozhatja, sőt teljesen ki is zárhatja. A szerződés meghatározhatja azt is, hogy mely rendelkezésekhez tehető fenntartás, ami egyben a fel nem sorolt rendelkezésekhez fűzhető fenntartásokat kizárja. De ha nem is tartalmaz ilyen rendelkezést maga a szerződés, akkor is el kell ismerni, hogy a fenntartások bejelentésének joga nem lehet korlátlan. Nyilvánvaló, hogy a szerződéskötő felek eredeti szándéka a szerződés lényegének, alapvető céljának érvényesítésére irányult, olyan fenntartásnak tehát nem lehet helye, amely ezt a célt meghiúsítaná. Ezt a Nemzetközi Bíróság tanácsadó véleménye és annak nyomán a bécsi egyezmény úgy fogalmazta meg, hogy nincs helye olyan fenntartásnak, amely összeegyeztethetetlen a szerződés tárgyával és céljával.

A szerződéskötési eljárás utolsó fázisa a nemzetközi szerződésnek az ENSZ Titkárságán való *beiktatása*, amely a szerződés nyilvánosságra hozatalát célozza.

A régi diplomácia céljainak elérésére nagymértékben vett igénybe titkos szerződéseket. Többek között ilyen szerződésekkel határolták el az imperialista államok egymás között érdekszféráikat, osztották fel a gyarmati területeket és rendelkeztek a népek sorsáról azok megkérdezése és tudta nélkül. A szovjet állam volt az első, amely a Nagy Októberi Szocialista Forradalom másnapján, a Békedekrétumban meghirdette a titkos diplomácia felszámolását, és a titkos szerződéseket hamarosan nyilvánosságra hozta. Ennek hatására iktatta be Wilson, az Egyesült Államok elnöke a Békedekrétum után két hónappal meghirdetett tizennégy pontjába elsőként a titkos nemzetközi szerződések kiküszöbölésének és a nyílt diplomácia megvalósításának elvét. Ennek megfelelően került be a Nemzetek Szövetsége Egyezségokmányának 18. cikkébe az a rendelkezés, amely szerint, a Szövetség minden tagja köteles volt az ezután megkötésre kerülő minden nemzetközi szerződését a Nemzetek Szövetsége titkárságánál beiktatni, és a titkárság tartozott azok közzétételéről gondoskodni. A 18. cikk értelmében a be nem iktatott szerződéseknek nem volt kötelező erejük.

Ez a rendelkezés ilyen formában végrehajthatatlannak bizonyult, éspedig elsősorban azért, mert túlságosan messzemenő szankciót fűzött a beiktatás elmulasztásához. A Nemzetek Szövetségének számos igen jelentős állam nem volt tagja, márpedig a 18. cikk meg akarta fosztani kötelező erejüktől azokat a szerződéseket is, amelyeket valamely tagállam a Nemzetek Szövetségén kívül álló állammal kötött, holott az utóbbira az Egyezségokmány hatálya nem terjedt ki. A rendelkezés tehát ellentétben állt a nemzetközi jog alapelveivel. De még a Nemzetek Szövetsége tagállamainak egymás közötti viszonylatában is irreális volt a 18. cikk szankciója, amely lényegében a be nem iktatott szerződés érvénytelenné minősítésével volt egyértelmű, és ezért a Nemzetek Szövetségének tagállamai sem alkalmazták azt a gyakorlatban.

Ezen a tapasztalaton okulva az ENSZ Alapokmányának kidolgozásánál már reálisabban jártak el. Az Alapokmány 102. cikke ugyan lényegében az Egyezségokmány 18. cikkével azonos módon határozza meg a tagállamoknak a nemzetközi szerződések beiktatására vonatkozó kötelezettségét, a kötelezettség teljesítésének elmulasztóival szemben alkalmazott szankció azonban megelégszik annak kimondásával, hogy a kötelezettség ellenére be nem iktatott szerződésre a felek az Egyesült Nemzetek egyetlen szerve előtt sem hivatkozhatnak. Eszerint tehát a beiktatás elmulasztása a szerződés érvényét nem érinti, viszont az ilyen szerződés számára az ENSZ védelmet nem nyújt, és az azzal kapcsolatban keletkező jogviták az ENSZ Nemzetközi Bírósága elé nem vihetők.

A beiktatási kötelezettség megállapítása igen jelentős előrelépés volt a szerződések nyilvánosságra hozatala terén, és ha ez a rendelkezés önmagában nyilván nem is alkalmas a titkos diplomácia felszámolására, mégis elő-

segítette, hogy a nemzetközi szerződések nagy tömege hozzáférhetővé váljék, amit bizonyít a Nemzetek Szövetsége és az ENSZ által sok száz kötetben közzétett szerződésanyag.

IV. A nemzetközi szerződés érvénytelensége. A szerződés érvénytelenségének általános szabályai természetszerűleg a belső jogokban, a polgári jogi szerződéssel kapcsolatban alakultak ki. Már a római jog, főleg posztklasszikus fázisában az érvénytelenségi szabályok kialakításánál az akarati elv érvényesítésére törekedett. Emellett az érvénytelenség szankciójával kívánta sújtani a törvénybe vagy a jóerkölcsbe ütköző, úgyszintén a lehetetlen szolgáltatásra irányuló szerződéseket. Ezek a tételek a későbbi korokban a társadalmi-gazdasági fejlődés által megkövetelt átalakításokkal tovább éltek és élnek ma is.

A nemzetközi jog, amikor a nemzetközi szerződések érvényességi feltételeit, illetve a szerződés érvénytelenségi okait szabályozási körébe vonta, csak a polgári jog kialakult szabályaihoz fordulhatott, de ekkor még a nemzetközi jog sajátos elmaradott állapota következtében a polgári jog szabályaiból csupán kevés ösztönzést meríthetett. Nyilván nem lehetett ekkor még arra gondolni, hogy a nemzetközi jog átvegye a polgári jogtól az akarathiány egyik kirívó esetéhez, a kényszer alkalmazásához fűződő szankciót akkor, amikor a nemzetközi jog törvényes eszköznek ismerte el a háborút a nemzetközi viták rendezésére, minthogy a háború fő célja éppen az volt, hogy a győztes fél rákényszerítse a maga akaratát legyőzött ellenfelére, és ennek az akaratnak az elfogadását a felek nemzetközi szerződésben rögzítsék. Ugyanígy nem lehetett szó arról sem, hogy a nemzetközi jog az érvénytelenség szankcióját fűzze a nemzetközi törvénybe vagy a jóerkölcsbe ütköző szerződéshez, amikor a nemzetközi jog egyes sporadikus szabályokból tevődött össze, és nemzetközi jogrendszerről még nem lehetett beszélni, a nemzetközi kapcsolatokban érvényesülő erkölcsi szabályok pedig még kevésbé alakultak ki. Ennek folytán a nemzetközi szerződések érvénytelenségének kérdésével az elmélet is alig foglalkozott, és szokásjogi szabályok is csak néhány érvénytelenségi ok tekintetében jöttek létre.

Ez a helyzet alapvetően csak a második világháború befejezése után változott meg, amikor az erőszak tilalma a nemzetközi jog egyik alapelvévé lett. Emellett lényegesen növelte az érvénytelenség problémakörének jelentőségét az a tény is, hogy a nemzetközi jog fejlettebb jogrendszerré vált, amelynek az erőszak tilalma mellett szükségszerűen olyan további normák hálózatára is kell épülnie, amelyek egyes jogalanyok megegyezésével sem tehetők félre, tehát mintegy a belső törvény erejével rendelkeznek, így a velük ellentétes nemzetközi szerződésekhez a nemzetközi jognak az érvénytelenség szankcióját kell fűznie.

De ha ez így van, akkor önként adódik egy másik polgári jogi disztinkció átvételének szükségessége. Ha a nemzetközi jognak vannak törvényjellegű szabályai, vagy helyesebb kifejezéssel élve, olyan szabályai, amelyek közrendi jellegűek, melyeknek megszegése a nemzetközi közösség egészét érinti, akkor nyilvánvaló, hogy az ilyen közrendi jellegű normák nemzetközi szerződés kötésével történő megsértését a nemzetközi jognak a *semmisség* szankciójával kell sújtania. Ugyanakkor viszont továbbra is meg kell határoznia a nemzetközi jognak azokat a jogkövetkezményeket, amelyek kizárólag az egyik vagy másik szerződő fél sérelmével létrejött nemzetközi szerződésekhez fűződnek. Az utóbbi esetben a nemzetközi közösség érdekeit sérelem nem érte, ilyenkor tehát a szankció alkalmazását a hátrányos helyzetbe jutott fél elhatározásától kell függővé tenni, de mindenképpen biztosítani kell, hogy a szóban forgó szerződő fél szabadulhasson a szerződéstől vagy legalábbis annak számára túlzott terhet jelentő rendelkezéseitől. Ez tehát a szerződés *megtámadhatóságának* a nemzetközi jogban való elismerését követeli meg.

Melyek a leglényegesebb különbségek a nemzetközi szerződés semmissége és megtámadhatósága között? Amint már jeleztük, más érdeket véd a nemzetközi jog azzal, hogy a nemzetközi szerződést bizonyos esetekben semmisnek minősíti, és ismét más érdeket a szerződés megtámadhatóságának elismerésével. Ez az alapja annak, hogy a nemzetközi jogrendbe ütköző szerződés semmisségére való deklaratív jellegű hivatkozást a nemzetközi közösség minden tagja számára lehetővé teszi, míg a konstitutív jellegű megtámadási aktus kizárólag a közvetlenül hátrányosan érintett szerződő féltől indulhat ki, és mindaddig, amíg a jogosult a nemzetközi szerződést meg nem támadja, azt érvényesen létrejöttnek kell tekinteni. A védett érdek különbözősége indokolja azt is, hogy a szerződés semmisségének orvoslását a mai nemzetközi jog nem ismeri, és a nemzetközi közrendbe ütköző semmis szerződés az idő múlásával sem válhatik érvényessé. Nem lehet kétséges ezzel szemben, hogy a szerződés megtámadhatóságát az ezt előidéző tényeknek a sértett fél tudomására jutását követően bizonyos ésszerűen meghatározott rövidebb időtartam eltelte és még inkább a szerződés teljesítése elenyészteti. Ezt a megkülönböztetést az 1969. évi bécsi egyezmény is megteszi, amikor 45. cikkében a szerződés érvénytelenségére való hivatkozás korlátozását csak az egyezmény 46—50. cikkeiben felsorolt megtámadhatósági esetekre nézve mondja ki, míg az 51—53. cikkekben fog-

lalt semmisségi esetek vonatkozásában ilyen korlátozásról nem tesz említést.

A bécsi egyezmény az érvénytelen szerződéstől elválasztja és külön tárgyalja az olyan szerződéskötési aktust, amelyet az állam képviseletére nem jogosult személy végez az állam nevében. Az egyezmény 8. cikke értelmében az ilyen aktusnak „semmiféle jogi hatása sincs". Az a szerződés, amelyet az állam képviseletére sem a nemzetközi jog szabályai értelmében, sem az állam illetékes szervétől kapott külön meghatalmazás alapján nem jogosult személy az állam nevében köt, nemzetközi szerződésnek nem minősül, minthogy az egyik szerződő fél akaratnyilvánítása hiányzik. A nemzetközi jogi irodalomban kifejezésre jutott egyik nézet szerint ilyen esetben az érvénytelen jogügylet speciális fajával, nem létező (non existens) szerződéssel állunk szemben. A nemzetközi jog tudományának más művelői viszont az ilyen aktust vagy a semmis szerződéssel azonosítják, vagy pedig azon a nézeten vannak, hogy ilyen esetben szerződésnek látszata sincs, és így nem szükséges ezt az érvénytelenség valamiféle esetének minősíteni.

Ha a kérdést konkrétan a nemzetközi kapcsolatok szemszögéből vizsgáljuk, nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy a nemzetközi gyakorlatban ismert néhány eset abban állt, hogy az állam diplomáciai képviselője külön feljogosítás nélkül írt alá állama nevében nemzetközi szerződést. Az ilyen aktus ugyan nem kötelezi az államot, de nem kétséges, hogy a létrejött okmány még a figyelmesebb szemlélőben is a szerződés látszatát kelti. A nemzetközi gyakorlat egyébként azt is mutatja, hogy az ilyen látszatszerződést az állam, amelynek diplomatája jogosulatlanul járt el, utólag csaknem mindig jóváhagyja, mert el akarja kerülni azt a presztízs-sérelmet, amelyet diplomatájának dezavuálása folytán ő maga is szenvedne. A bécsi egyezmény maga 8. cikkében kifejezetten megengedi a hiányzó elemnek az állam utólagos jóváhagyása révén történő pótlását, aminek folytán a hiányos aktus teljes érvényű szerződéssé válik. Sőt ez a pótlás még hallgatólagosan is megtörténhet, amint arra az 1966. évi egyezménytervezet kommentárja helyesen mutat rá.

Kétségtelen, hogy ez a látszatszerződés a semmis szerződéshez közel állónak tűnik, amit az is mutat, hogy maga a Nemzetközi Jogi Bizottság 1963. évi tervezetében ezt még a semmisségi esetek között szerepeltette, és álláspontját csak 1965. évi ülésszaka során változtatta meg. A semmis szerződéssel szemben mégis alapvető különbség mutatkozik annyiban, hogy itt a szerződés leglényegesebb kelléke, az egyik fél akaratnyilvánítása teljesen hiányzik. További különbség, hogy a látszatszerződés az utóbbi fél utólagos jóváhagyásával érvényes nemzetközi szerződéssé válhat, holott a szerződés semmisségének utólagos orvoslását a nemzetközi jog szabályai feltétlenül kizárják (vö. bécsi egyezmény 45. cikke).

Ezek után felvetődik a kérdés, hogyan lehet ezt a jogosulatlanul végzett szerződéskötési aktust minősíteni, ha semmis szerződésről az adott esetben nem lehet szó. Nem látszik helytelennek ilyenkor sajátos nemzetközi jogi értelemben vett non existens szerződésről beszélni, amelyhez egyelőre semmiféle jogi következmény sem fűződik, tehát még az sem, amelyet a bécsi egyezmény 69. cikke az érvénytelen szerződéshez általában fűz. A tényleges helyzetet mégis a legpregnánsabban azzal a polgári jogból átvett megállapítással fejezhetjük ki, hogy függő jogi helyzettel állunk szemben, amelynek érvényes nemzetközi szerződéssé való emelése a jogosulatlanul képviselt állam utólagos jóváhagyásától függ.

A semmisség jogkövetkezményeit a bécsi egyezmény két esetben fűzi a megkötött szerződéshez, éspedig egyrészt a *kényszer hatására létrejött szerződés*hez, másrészt az olyan szerződéshez, amely a nemzetközi jog *kogens jellegű szabályai*ba ütközik.

Amint arra az előzőekben már rámutattunk, a régebbi nemzetközi jogban a kényszer alkalmazása nem vonta maga után az ennek hatása alatt kötött nemzetközi szerződés érvénytelenségét. Ez alól a régi nemzetközi jogban csak egyetlen kivétel volt, éspedig az az eset, amikor az erőszak alkalmazása vagy az erőszakkal való fenyegetés közvetlenül a szerződéskötésre meghatalmazott személy és nem a szerződő állam ellen irányult. A diplomácia története csak néhány ilyen esetet ismer. Az állam képviselője elleni erőszak vagy erőszakkal való fenyegetés hatására megkötött szerződés a régi nemzetközi jog értelmében sem minősült érvényesnek, a bécsi egyezmény 51. cikke pedig az ilyen szerződést kifejezetten semmisnek nyilvánítja.

Az imperializmus korának nemzetközi joga ezzel szemben érvényesnek ismerte el azokat a nemzetközi szerződéseket, amelyeket maga az állam ellen alkalmazott erőszakkal kényszerítettek rá egyes hatalmak gyengébb ellenfeleikre. Ez szükségszerűen következett a háború jogszerűségének elismeréséből, de ez a helyzet már nehezen volt fenntartható a Briand—Kellogg-paktum 1928-ban történt megkötése után, és végképp lehetetlenné vált az ilyen szerződés érvényességének elismerése az Alapokmány 2. cikk 4. pontjának hatályba lépésével, amely rendelkezés feltétlenül eltiltotta az államok nemzetközi érintkezéseiben a más állam területi épsége vagy politikai függetlensége ellen irányuló, illetve az Egyesült Nemzetek céljaival össze nem férő bármely más módon nyilvánuló erőszak alkalmazását, úgyszintén az ilyen erőszakkal való fenyegetést.

Ha az állam elleni erőszak alkalmazása, illetve az erőszakkal való fenyegetés tilos,

akkor ebből szükségszerűen következnie kell a tilos erőszak felhasználásával létrejött, tehát a másik államra rákényszerített nemzetközi szerződés abszolút érvénytelenségének. A semmisséget az adott esetben az erőszak alkalmazásának vagy az erőszakkal való fenyegetésnek az új nemzetközi közrendbe ütköző volta indokolja. A bécsi egyezmény 52. cikke ennek megfelelően ki is mondja a tilos erőszak alkalmazásának vagy az azzal való fenyegetésnek eredményeként létrejött nemzetközi szerződés semmisségét. Más kérdés az, miben állhat az az állam elleni erőszak, amely a nemzetközi szerződés semmisségét eredményezi. A bécsi egyezmény említett rendelkezése erről hallgat, aminek oka abban rejlik, hogy nem sikerült összeegyeztetni az álláspontokat: a szocialista államok által javasolt és számos fejlődő ország által is támogatott tág fogalmazást, amely a fegyveres erőszak mellett a gazdasági és a politikai erőszaknak is a szerződés semmisségét előidéző hatást kívánt tulajdonítani, és a nyugati országok felfogását, amely az erőszak fogalmát a fegyveres erőszakra óhajtotta korlátozni. A kérdés felvetése nyilván visszautal az ENSZ Alapokmányára, minthogy a bécsi egyezmény is az Alapokmányban foglalt elveket sértő erőszakról szól. Az ENSZ Alapokmányának értelmezése a szocialista álláspontot látszik igazolni, és ezt az állásfoglalást erősíti a konferencia záróaktájába iktatott nyilatkozat, tehát kötelező erővel nem rendelkező és ennél fogva a kérdést véglegesen el nem döntő dokumentum is, amely elítél minden katonai, politikai vagy gazdasági nyomást, amelyet arra használnak fel, hogy valamely államot szerződés megkötésére kényszerítsenek.

Az erőszak tilalmának elve az államok szuverén egyenlősége demokratikus elvének érvényesülését kívánja biztosítani. Ebből következik, hogy az erőszak tilalmát és az erőszak hatására létrejött nemzetközi szerződés semmisségét kimondó szabály nem nyerhet alkalmazást az agresszor állam javára, amely éppen az államok szuverén egyenlőségének elve ellen intézett durva támadást. Az agresszorra szankcióként kényszerített szerződést ezért a bécsi egyezmény 75. cikke értelmében nem lehet érvénytelennek tekinteni.

A semmisség másik esete a mai nemzetközi jog szerint a kogens jellegű nemzetközi jogszabályba ütköző nemzetközi szerződéshez fűződik. Míg az előző esetben a semmisséget a szerződéskötés körülményei vonják maguk után, éspedig a szerződéskötés céljából történt kényszerítés teszi semmissé a szerződést, itt a semmisség a szerződés tartalmi rendelkezései miatt áll be.

A modern nemzetközi jogban bekövetkezett legjelentősebb átalakulás éppen abban állt, hogy az általános nemzetközi jog sporadikus szabályai egységes jogrendszerré fejlődtek, és ez a jogrendszer szükségképpen néhány olyan alapvető fontosságú normára épül fel, amelyek a nemzetközi közösség minden tagját kötelezik, és amelyeket az államok egymás közötti viszonylatukban sem helyezhetnek közös megegyezéssel hatályon kívül, minthogy a szóban forgó normák érvényesüléséhez a nemzetközi közösségnek mint egésznek érdeke fűződik.

A bécsi egyezmény 53. cikke a nemzetközi szerződések jogára vonatkozólag levonja a kogens nemzetközi jogi normák létezéséből szükségképpen adódó következményeket, amikor kimondja: „A szerződés semmis, ha megkötésének idején az általános nemzetközi jog valamely feltétlen alkalmazást igénylő szabályába ütközik." Az egyezmény nagy hiányossága viszont, hogy nem adja a kogens norma gyakorlatilag használható meghatározását, ami lényegesen elősegítette volna a szabály alkalmazásánál esetleg adódó viták megoldását.

A kogens jellegű nemzetközi jogi normába ütköző nemzetközi szerződés semmisségéből szükségszerűen következik az egyenlőtlen szerződések érvénytelensége is. A nemzetközi jog kogens normái közé tartozik kétségtelenül az államok szuverén egyenlőségének elve, amelyet az ENSZ Alapokmánya a szervezetre magára és annak tagjaira is kötelező elvek között az első helyen említ. Az a szerződés, amelyből az egyik félre csak előnyök, a másikra pedig csak hátrányok származnak, az államok szuverén egyenlőségének elvébe ütközik, de ezt az elvet sérti a szerződés akkor is, ha a teljes egyoldalúság az előnyök, illetve a hátrányok vonatkozásában nem is állapítható meg, mégis kirívó aránytalanság mutatkozik a két fél számára a szerződésből adódó következmények között. Ebben az esetben megbomlik a felek egyenlő helyzete a szerződéses jogviszonyban, aminek a szerződés érvénytelenségét kell eredményeznie. Ez a tétel azonban csak korunk új nemzetközi jogában alakulhatott ki, amely jogellenesnek minősítette a kapitulációs rendszert, a gyarmati kizsákmányolást, a népek megfosztását természeti kincseik és erőforrásaik felhasználásától.

Kétségtelen, hogy az egyenlőtlen szerződés érvénytelenségére vonatkozó megállapítás gyakorlati alkalmazásánál bizonyos nehézséget jelent az egyenlőtlen szerződés fogalmának meghatározása. Ha azonban abból indulunk ki, hogy a szerződés érvényességéhez nem lehet megkívánni a szerződő felek számára biztosított előnyök teljes egyenlőségét, és hogy az érvénytelenséget csak a felek helyzetében mutatkozó kirívó aránytalanság eredményezi, akkor olyan mércét állítottunk fel, amely lehetővé teszi nagyobb nehézség nélkül annak elbírálását, vajon az adott szerződés tartalmi rendelkezéseire való tekintettel érvényesnek te-

kinthető-e vagy sem. Semmi esetre sem fogadható el viszont az a burzsoá nemzetközi jogtudományban több szerzőnél jelentkező nézet, amely az egyenlőtlen szerződést azonosítani kívánja az erőszak hatására létrejött szerződéssel. Az esetek jelentős részében ugyan az adott szerződés érvénytelensége mindkét ok alapján nyilvánvaló, mert az egyenlőtlen szerződés megkötéséhez az egyik fél erőszak alkalmazása vagy erőszakkal való fenyegetés folytán járult hozzá, sok esetben mégis az erőszak nem mutatható ki, ugyanakkor azonban a szerződés érvényességének elismerése súlyos helyzetbe hozná az egyik szerződő felet. A két érvénytelenségi okot tehát meg kell különböztetni egymástól annak ismételt hangsúlyozásával, hogy a szerződés érvénytelenségét az utóbbi esetben a szerződés tartalmi rendelkezései vonják maguk után.

A semmisségi okokkal szemben jóval több olyan okot állapít meg a nemzetközi jog, amelynek fennállásához a nemzetközi szerződés megtámadhatóságát fűzi. Ilyen esetben a belső jognak a polgári jogi szerződésre vonatkozó szabályozásához hasonlóan a megtámadási aktus elengedhetetlen feltétele a szerződés érvénytelenné válásának, a megtámadás bekövetkeztéig a szerződést érvényesnek kell tekinteni, a megtámadás megtörténte esetén azonban az érvénytelenség ex tunc következik be.

A szerződés megtámadására feljogosító érvénytelenségi okok általában a *szerződési akarat hiányosságaival kapcsolatosak*, emellett ide tartozik még az az eset is, amikor a szerződéskötés az adott állam belső jogi rendelkezéseinek megsértésével történt.

Az akarat hiányosságának eseteiben a nemzetközi jog a polgári jog klasszikus tételeihez nyúl vissza, és ezeknek megfelelően szabályozza a felmerülő kérdéseket. Az akarathiány legsúlyosabb esetéhez, a kényszer hatására létrejött szerződéshez a fentiekből kitűnőleg a semmisség szankcióját fűzi, a *tévedés* és *megtévesztés* viszont a szerződés megtámadhatóságát eredményezi.

Lényeges és menthető tévedés esetében egyetértés van a nemzetközi jog tudományában és a diplomáciai gyakorlatban egyaránt abban a tekintetben, hogy ilyenkor a megtámadhatóság szankcióját kell a szerződéshez fűzni, és a bécsi egyezmény eszerint is jár el. Nem ilyen egyértelműek azonban az álláspontok a megtévesztés esetén. Kétségtelen, hogy a megtévesztés esete rendkívül ritka a nemzetközi gyakorlatban, ahol államok közötti szerződésekről van szó és az államok képviselői szerencsére csak ritkán alacsonyodnak le odáig, hogy csalárd magatartással bírják rá a másik felet a nemzetközi szerződés megkötésére. Hozzá kell azonban ehhez még azt is tenni, hogy még olyankor is, amikor a megtévesztés esete kétségtelenül fennforog, a sértett állam nehezen szánja rá magát, hogy a szerződés érvénytelenítése érdekében megtévesztésre hivatkozzék, és beéri a tévedésre való utalással. Ennek indokát abban kell keresni, hogy az államközi kapcsolatokra súlyosan hathat ki, ha valamely államot csalárd magatartással vádolnak, és ez a vád valószínűleg még csak jobban elmérgesíti a felek közötti vitát, másrészt a sértett államnak a szerződéskötésnél eljárt képviselőit is rossz megvilágításba helyezi az a beismerés, hogy a másik fél csalárd eljárását nem ismerték fel. De ha ritka is a megtévesztésre való hivatkozás, mégis előfordult már néhányszor a nemzetközi gyakorlatban, és így nem felesleges a megtévesztés következményeinek a bécsi egyezményben való szabályozása.

Vitatható és vitatott is volt a bécsi konferencián, hogy vajon a megtévesztés eredményeként létrejött szerződést semmisnek vagy megtámadhatónak kell-e minősíteni. A Nemzetközi Jogi Bizottság tervezete a szerződés megtámadhatóságára épült fel, a bécsi konferencián részt vevő küldöttségek egy része azonban a megtévesztést ugyanolyan jellegű jogellenes cselekménynek minősítette, mint a kényszer alkalmazását, és ennélfogva a következmények azonosítása mellett foglalt állást, ezt a javaslatot azonban a konferencia elutasította.

A megtévesztéssel azonos elbírálás alá kell vonni a szerződéskötő személynek a másik szerződő fél részéről történő *megvesztegetését* is, amely ugyancsak az állami akarat meghamisítását eredményezi, és így az akarathiány egyik esetének minősül. A bécsi egyezmény kidolgozói következetesek maradtak önmagukhoz, amikor a megvesztegetéshez is a szerződés megtámadhatóságát fűzték, aki azonban a megtévesztés eredményeként létrejött szerződés semmisségét vitatja, annak szükségszerűen ugyanezt az álláspontot kell elfoglalnia a megvesztegetés esetében is. Nemzetközi gyakorlat ebben a kérdésben nem alakult ki, minthogy megvesztegetési esetek nem kerültek nyilvánosságra.

Végül külön kell szólni a bécsi egyezmény rendszerében szereplő speciális megtámadási okról, amely tágabb értelemben ugyancsak az akarathiány esetei közé sorolható. Az egyezmény 46. cikke a megtámadhatóság jogkövetkezményét fűzi bizonyos esetben az olyan nemzetközi szerződéshez, amely az állam belső jogának a szerződéskötési jogkört szabályozó rendelkezései megsértésével jött létre.

A *belső jog megsértésével létrejött nemzetközi szerződés* problémája régóta ismert, és a nemzetközi jogtudomány művelőit két táborra osztotta. Az egyik tábor, amely az akarati elv alapján áll, a belső jog szabályainak megsértésével létrejött szerződést érvénytelennek tekinti, minthogy a valódi állami akarat csakis a belső jogban, éspedig rendszerint az állam alkotmányában előírt eljárás követésével alakulhat ki. A nemzetközi jog nyilván nem szabályozhatja azt a kérdést, hogy az állami akarat

kialakításának mi legyen a követendő útja, minthogy itt az állam kizárólagos belső joghatósági körébe tartozó kérdésről van szó, amennyiben pedig adott esetben a belső jog előírásaitól jogosulatlanul eltérnek, akarathiányos szerződéssel állunk szemben. A nemzetközi jogászok másik tábora ezzel szemben a nyilatkozati elv alapján áll, és ennek alátámasztására a nemzetközi forgalom biztonságának szempontjára hivatkozik.

A diplomáciai és a nemzetközi bírói gyakorlatból mindkét álláspont mellett lehet példákat felhozni, de megítélésünk szerint eddig többségben voltak azok az esetek, amelyekben a belső jog lényeges hatásköri szabályainak megsértésével kötött szerződést érvénytelennek minősítették. A nemzetközi jogtudomány jeles képviselőinek nagy része is lényegében ezt a felfogást teszi magáévá.

A Nemzetközi Jogi Bizottság tervezetei a múltban szintén ebből az álláspontból indultak ki, az utolsó tervezet és ennek nyomán az egyezmény azonban részben eltért ettől a felfogástól, és a két álláspont közötti áthidaló megoldást keresve a szerződéskötési jogkörre vonatkozó lényeges belső jogszabályok megsértésével kötött nemzetközi szerződést érvényesnek tekinti, hacsak a belső jog megsértése nem volt nyilvánvaló. Ez az álláspont a szerződéskötési eljárás megkönnyítését és a nemzetközi forgalom biztonságának fokozását célozza, vele szemben azonban számos elvi és gyakorlati ellenvetés tehető. Jelzett célját ez a rendelkezés már azért sem érheti el, mert a szerződés alkotmányellenességének „nyilvánvaló" volta nagyon is problematikus és súlyos vitákra adhat alkalmat. Helyesebb lett volna a nemzetközi kapcsolatok sajátos jellegének és annak a körülménynek a figyelembevételével, hogy államközi viszonylatban nagyobb nehézség nélkül lehetővé válik a szerződéskötő államok alkotmányának a szerződéskötési jogkörre vonatkozó szabályaival megismerkedni, a kérdést oly módon szabályozni, hogy az állam belső joga szóban forgó lényeges szabályainak megsértésével kötött szerződés megtámadhatósága általában elismerést nyerjen. Ez jobban összhangban állt volna azzal az elvi szempontból sem kifogásolható felfogással, amely szerint itt a belső jog által rendezendő kérdésről van szó, ugyanakkor ez a megoldás is kizárta volna, hogy lényegtelen szabályok megsértése a szerződés érvénytelenítését vonhassa maga után. Kétségtelen azonban, hogy a bécsi egyezmény hatályba lépése esetén az egyezmény részeseire nézve a szóban forgó kérdésben a 46. cikk lesz az irányadó és valószínűleg a szerződő felek körén túlmenőleg is befolyásolni fogja a nemzetközi gyakorlatot.

A most elmondottak természetesen nem vonatkoztathatók arra az esetre, ha a szerződéskötő személy kapott meghatalmazásának korlátait lépi túl. Ebben az esetben a szerződés érvényessége csak akkor lesz kétségbe vonható a bécsi egyezmény 47. cikke értelmében, ha a szóban forgó megszorításokat a meghatalmazásban vagy más úton a többi szerződő fél tudomására hozták. Ebben az esetben az akarathiány könnyen felismerhető esetéről van szó, amely a nemzetközi szerződés megtámadhatóságát eredményezi.

V. A nemzetközi szerződés értelmezése és alkalmazása.

Bármely formában megjelenő jogszabály alkalmazásának feltétele, hogy feltárjuk a szóban forgó jogi norma tartalmát. Ez az általános tétel egyaránt áll a belső jog és a nemzetközi jog szabályaira. Ha tehát valamely nemzetközi szerződés gyakorlati végrehajtására kerül sor, ezt a processzust mindig meg kell előznie az alkalmazandó szöveg értelmezésének, a szerződési tartalom feltárásának. Az absztrakt szerződési normának a konkrét esetre való helyes alkalmazása csakis akkor lehetséges, ha előzőleg tisztázzuk a norma tartalmának minden részletét. A szerződésértelmezés tehát a szerződésalkalmazó tevékenységnek mintegy előfeltétele, és így a két művelet között szoros összefüggés van. De a két műveletet ugyanakkor fogalmilag el is kell határolni egymástól: míg az értelmezés a szerződési rendelkezések tartalmának megállapítását szolgálja, a szerződés alkalmazása azoknak a következményeknek a meghatározását és tényleges érvényesítését célozza, amelyek az adott helyzetben a szerződésből a szerződő felekre, kivételes esetekben pedig harmadik államokra is hárulnak.

A nemzetközi szerződés értelmezésének és alkalmazásának összefüggő folyamatként való felfogásából további fontos következtetés adódik, éspedig az *absztrakt értelmezés elutasítása.* Ha ugyanis abból indulunk ki, hogy az értelmezés mindig a szerződés közvetlen alkalmazását szolgálja, és a szerződés minden konkrét esetben való alkalmazása egyben az alkalmazó részéről a szerződéses rendelkezés értelmezését teszi szükségessé, akkor ebből az is következik, hogy az értelmező szerv mindenkor csakis valamely adott esetre vonatkozólag határozhatja meg a konkrét szerződési norma értelmét. Az absztrakt szerződésértelmezés szükségképpen azzal az igénnyel lépne fel, hogy a jövőre vonatkozólag minden esetben irányadó legyen, ezáltal pedig voltaképpen elvesztené értelmező jellegét és ehelyett lényegében új jogszabályalkotással volna egyértelmű. Ilyen absztrakt formában történő szerződésértelmezésre éppen ezért csak maguk a szerződő felek lehetnek hivatottak, éspedig csakis a szerződés valamenynyi részvevője együttesen.

Az értelmezés célja tekintetében két álláspont áll szemben egymással: az egyik a feladatot a szerződő felek közös szándékának feltárásában látja, a másik szerint viszont az értel-

mezés célja a szerződési norma tartalmának felderítése a szerződés szövege alapján. A kérdés nem csupán elméleti jelentőségű, hanem gyakorlati szempontból is fontos, mert az arra adott válasz szükségszerűen kihat az értelmezés módszereire és annak az anyagnak a körülhatárolására, amely az értelmezés során figyelembe vehető. Erre a kérdésre az értelmezés módszereinek tárgyalása során még röviden visszatérünk, de már itt kell leszögeznünk, hogy véleményünk szerint az értelmezés céljának alapvetően a felek szerződéskötéskori szándékának feltárását kell tekinteni, ami teljes összhangban van a jóhiszemű értelmezés elvével. Ez az álláspont felel meg egyben annak a marxista szemléletnek is, amely a nemzetközi jog szabályaiban is az uralkodó osztályok akaratának kifejezését látja. Ugyanakkor azonban ez a felfogás nem vonhatja maga után a szerződési szöveg jelentőségének lebecsülését. Az értelmező tevékenységnél abból kell kiindulni, hogy a szerződő felek szándékát a szerződési szöveg fejezi ki, de ez nem jelenti azt, hogy a szerződési szöveg mellett ne lehetne és ne kellene más szövegeket is igénybe venni a szerződő felek tulajdonképpeni szándékának feltárása érdekében.

A nemzetközi szerződések értelmezését különböző szervek és személyek végezhetik. Az *értelmező funkció alanyai* szerinti osztályozásnak gyakorlati jelentősége van, mert aszerint, hogy ki végzi az értelmezést, eltérő lesz az értelmező tevékenység eredményeként létrejövő állásfoglalás hatálya.

Valamennyi szerződő fél együttesen bármikor értelmezheti a szerződést. Ez az ún. *hiteles (autentikus) értelmezés*, amely elnevezés utal arra, hogy az ilyen módon meghatározott értelem a szerződő felekre feltétlenül kötelező. Minthogy a szerződő felek együttesen bármikor módosíthatják is a szerződést, a hiteles értelmezés adott esetben túl is lépheti az értelmezés kereteit, és szerződésmódosító elemeket is foglalhat magában. Ha nem valamennyi, hanem csupán egyes szerződő felek értelmezik közösen a szerződést, ez az adott felekre nézve hiteles értelmezésnek minősül, de a többi szerződő fél számára annak kötelező ereje nem lesz.

A szerződő felek a helyes értelem megállapítását közösen kijelölt nemzetközi szervre is bízhatják. Ez a szerv lehet bírói és nem bírói jellegű; az előbbiek általában kötelező hatállyal értelmezik a szerződést szemben a nem bírói szervekkel, amelyeknek állásfoglalása rendszerint nem kötelezi a szerződő feleket.

A nemzetközi szerződés értelmezésének leggyakoribb esete az *egyoldalú értelmezés*, amikor is a szerződő felek egyike a többi fél hozzájárulásának kikérése nélkül értelmezi a szerződést annak végrehajtása során. Ez az értelmező tevékenység rendszerint egybeolvad a szerződés alkalmazásával és természetesen a többi szerződő felet nem kötelezi.

Végül meg kell említeni a *doktrinális értelmezést*, amelynek fogalma alá tartozik a jogtudósok és általában a magánszemélyek által adott szerződésértelmezés, amely szintén nem kötelező erejű, de a jogszabályok megállapításánál segédeszközként esetleg figyelembe vehető a Nemzetközi Bíróság Statutuma 38. cikke 1. bekezdésének *d)* pontja értelmében.

A nemzetközi szerződés értelmezésénél igénybe vehető *módszerek* szükségképpen azonosak a jogszabályértelmezésnél általában felnasznált módszerekkel. A szerződésértelmezés módszerei két nagy csoportra osztnatók: *a)* a szerződés szövegének közvetlen felhasználásán alapuló és *b)* a szerződés szövegén kívüli anyagokat felhasználó módszerek. Az első csoportba soroljuk a nyelvtani és a logikai értelmezést, a másodikba a történeti, a gyakorlati és a rendszertani értelmezést.

A felsorolt módszerek közül a nyelvtani értelmezést annyiban illeti meg különleges hely, amennyiben ez a módszer, amely a szöveg értelmét a használt szavak jelentése és a nyelvtani formák alapján igyekszik feltárni, szükségképpen minden szerződésértelmezésnél alkalmazásra kerül. A nyelvtani értelmezés azonban elvi problémát is felvet, éspedig azt, vajon meg kell-e állni a nyelvtani értelmezésnél akkor, ha a vizsgált szavaknak a környező szövegbe beillesztve természetes és közönséges jelentésükben van értelmük. Minthogy az értelmezés igazi feladata az előbbiekben már kifejtettek szerint a felek szerződéskötéskori szándékának tisztázása, helyesebbnek látszik az a felfogás, amely ennek a szándéknak a feltárását minden korlátozás nélkül megengedi. A bécsi egyezmény azonban ezt a felfogást nem tette magáévá, amennyiben bizonyos értelmezési módszereknek, így elsősorban a történeti módszernek az alkalmazását csak akkor engedi meg, ha a szöveg félreérthető, illetőleg homályos maradt, vagy a nyelvtani értelmezés nyilván ésszerűtlen eredményre vezetett.

A *kiterjesztő és megszorító értelmezést* a nemzetközi jogászok nagy része szintén értelmezési módszernek tekinti. Ha azonban abból az elvi megállapításból indulunk ki, hogy az értelmezés révén a szerződő felek szándékát kívánjuk felderíteni, akkor ez nyilvánvalóan sem a szerződési szöveg kiterjesztése, sem annak megszorítása révén nem érhető el. Módszerként tehát a szöveg kiterjesztését vagy megszorítását nem alkalmazhatjuk. A kiterjesztő vagy megszorító értelem csak az egyébként alkalmazható módszerek felhasználásával folytatott értelmező tevékenység eredménye lehet, éspedig ahhoz az értelemhez viszonyítva, amely a nemzetközi szerződés szövegének a grammatikai módszer felhasználásával történő értelmezése révén adódik.

Nemritkán előfordul azonban, hogy az értelmezés során nem lehet biztonsággal eljutni a felek tényleges szándékához és az értelmezési

módszerek alkalmazása révén két vagy több egyaránt elfogadható eredményt kapunk, amelyek részben kiterjesztő, részben megszorító jellegűek lehetnek. Ilyen esetben fel kell tételezni, hogy a szerződő állam a maga szuverenitását a lehető legkisebb mértékben akarta korlátozni, tehát csak megszorító értelmezésnek lehet helye. Ennek a felfogásnak a burzsoá nemzetközi jogi irodalomban számos ellenzője akad, ezek a szerzők nem titkolják azonban, hogy az állami szuverenitást elavult fogalomnak tekintik.

A nemzetközi szerződések értelmezésével kapcsolatban felvetődő speciális probléma a *több nyelven szövegezett szerződések értelmezésének kérdése.* Mindamellett az ilyen szerződések értelmezésére is a szerződésértelmezés általános elvei és módszerei irányadók. Ez pedig azt jelenti, hogy ha a különböző nyelvű szövegváltozatok között eltérés mutatkozik, a legelső feladat a szerződő felek szerződéskötéskori szándékának felderítése. A több nyelvű szövegek értelmezésének sajátos problémái csak akkor jelentkeznek, ha az értelmezési módszerek alkalmazásával sem sikerül ennek a szándéknak a megállapítása.

Ilyenkor elsősorban azt kell megvizsgálni, hogy maga a szerződés nem minősíti-e a szövegek közötti eltérés esetén az egyik szöveget irányadónak. Ha a szerződés ilyen rendelkezést nem tartalmaz, azt a közös értelmet kell keresni, amely a szerződés tárgyát és célját figyelembe véve a szövegeket legjobban összeegyezteti. Ezt az álláspontot képviseli a bécsi egyezmény 33. cikke is. Mindamellett lehetséges, hogy ilyen közös értelem nem található. Ebben az esetben nincs más megoldás, mint az állami szuverenitás tiszteletben tartása elvének szem előtt tartásával a legszűkebb értelmet elfogadni, amely a legkevésbé korlátozza a szuverenitást, és a legkevesebb kötelezettséget rója a szerződő felekre.

A fentiekben már rámutattunk arra, hogy a szerződés valódi tartalmának értelmezés útján történő feltárása a szerződésalkalmazás elengedhetetlen feltétele, és így voltaképpen az értelmezés a szerződésalkalmazási tevékenység első szakasza. A szerződés tulajdonképpeni alkalmazása a *pacta sunt servanda* alapelvre épül fel, amely egyébként a nemzetközi szerződések jogának mint egésznek is bázisául szolgál.

A bécsi egyezmény a pacta sunt servanda elv lényegét a következőképpen foglalja össze: „Minden hatályos nemzetközi szerződés kötelezi a szerződő feleket, és azok tartoznak a szerződést jóhiszeműleg végrehajtani."

A szerződések tiszteletben tartásának elve már az ókorban, a nemzetközi szerződés megjelenésével egyidejűleg kialakult. Korunkban az elv mégis jelentős fejlődésen ment át, minthogy az ENSZ Alapokmánya a szerződések tiszteletben tartásának elvét rögzítette. Erre az elvre utal már az Alapokmány praeambuluma is, amikor „a nemzetközi szerződésekből... eredő kötelezettségek iránti tisztelet"-ről beszél, a 2. cikk 2. pontja pedig megállapítja a tagállamok kötelességét az Alapokmányban foglalt kötelezettségek jóhiszemű teljesítésére vonatkozólag. Az Alapokmánynak ez a passzusa nem egyéb, mint a szerződések tiszteletben tartására nézve fennálló általános nemzetközi jogi kötelezettségnek a szervezet tagjaira való konkretizálása. Általános érvénnyel kívánja megfogalmazni a nemzetközi szerződések tiszteletben tartásának kötelezettségét a bécsi egyezmény fentebb idézett rendelkezése.

A szerződések tiszteletben tartásának elve nem csupán a nemzetközi szerződés teljesítésére vonatkozó kötelezettséget tartalmazza, hanem azt is, hogy a teljesítésnek jóhiszeműen kell történnie. A jóhiszeműség elve a pacta sunt servanda elv integráns része.

A pacta sunt servanda elv természetesen csak az érvényes nemzetközi szerződésekhez kapcsolódik. Itt különösen ki kell emelni, hogy az egyenlőtlen szerződésekre nézve, amelyek a nemzetközi jog alapelveibe ütköznek, a szerződések tiszteletben tartásának kötelezettsége nem nyerhet alkalmazást. Az érvényesség mellett a pacta sunt servanda elv alkalmazásának feltétele a szerződés hatályban léte is.

A szerződések jóhiszemű teljesítésének kötelezettsége végül azt a szabályt is magában foglalja, hogy a szerződő felek tartózkodni kötelesek minden olyan magatartástól, amely a nemzetközi szerződés céljának meghiúsítására irányul.

Az állam belső jogszabályaihoz hasonlóan a nemzetközi szerződésnek általában nincs visszaható hatálya. Kivétel e szabály alól az az eset, ha maga a szerződés másként rendelkezik. Eszerint tehát a szerződés rendelkezései nem alkalmazhatók a hatályba lépése előtt bekövetkezett cselekmények vagy tények, illetve a szerződés hatályba lépése előtt megszűnt helyzetek tekintetében. Nem függhet azonban a nemzetközi szerződés alkalmazása a szerződést belső joggá transzformáló jogszabály kihirdetésének időpontjától.

A szerződés általában a szerződő államok egész területére kiterjed, hacsak a felek magában a szerződésben nem korlátozzák annak hatályát területük meghatározott részére. A kolonializmus időszakában szokás volt a nemzetközi szerződésekbe ún. *gyarmati klauzulát* beiktatni, amely a szerződést az ún. anyaország területére korlátozta, és így a gyarmati területek lakosságát kizárta a szerződés által biztosított előnyökből, illetve a szerződésnek a gyarmatokra való kiterjesztését az anyaország külön ez irányú nyilatkozatától tette függővé. A gyarmati rendszer felbomlása a gyarmati záradék alkalmazását jórészt tárgytalanná tette. Minthogy azonban még mindig vannak egyes gyarmati kizsákmányolás alatt álló függő területek, napjainkban is létrejönnek még gyarmati klauzulát tartalmazó szerződések. A

szocialista államok az ilyen rendelkezéssel szemben fenntartással élnek, arra való hivatkozással, hogy ez a klauzula ellentétben áll a nemzetek önrendelkezési jogával, valamint az ENSZ Közgyűlésének és más szerveinek a gyarmati rendszer felszámolására vonatkozó határozataival.

Lehetséges az is, hogy a szerződés állami szuverenitás alatt nem álló területeken, ún. nemzetközi térségekben érvényesüljön. Az ilyen szerződések a szerződő feleknek a saját államterületükön kívüli térségekben kifejtett magatartását kívánják szabályozni.

A nemzetközi jogban is érvényes a „pacta tertiis nec nocent nec prosunt" klasszikus elve, tehát a nemzetközi szerződésből harmadik államra nézve annak hozzájárulása nélkül általában sem jogok, sem kötelezettségek nem származnak.

Ez a szabály teljes határozottsággal a kötelezettségek vonatkozásában alakult ki. Ennek megfelelően mondja ki a bécsi egyezmény 35. cikke, hogy amennyiben a szerződő felek a szerződésben harmadik államot terhelő kötelezettséget kívánnak megállapítani, az ilyen kötelezettség létrejöttéhez a harmadik államnak írásban közölt kifejezett hozzájárulására van szükség. Ha viszont a szerződés harmadik állam számára jogokat szándékozik biztosítani, az ilyen előny megszerzéséhez a bécsi egyezmény szerint az állam hozzájárulását ellenkező adat hiányában vélelmezni kell.

VI. A szerződés módosítása, felfüggesztése és megszűnése. 1. Módosítás. 2. Megszűnés, felfüggesztés.

1. Módosítás.

A pacta sunt servanda elv egyik következménye, hogy a nemzetközi szerződés bármiféle módosítása csak a szerződő felek egyetértésével lehetséges. A módosítás rendszerint új szerződéssel történik, amelynek megkötésére nézve a szerződéskötési eljárás általános szabályai irányadók.

A most említett szabály elegendő is a kétoldalú szerződésekre vonatkozólag. Többoldalú szerződések azonban kifejezett rendelkezéssel lehetővé tehetik az egyszerű vagy minősített többségi határozattal történő módosítást. Az általános szabály megsértéséről ilyenkor sincs szó, mert az eredeti szerződés valamennyi részvevője eleve hozzájárult ahhoz, hogy a szerződést többségi döntéssel módosítani lehessen. Az állami szuverenitás tiszteletben tartásának elvéből azonban következik, hogy a módosítást el nem fogadó államot a szerződés továbbra is eredeti tartalmával kötelezi.

Hacsak maga a szerződés ellenkezően nem rendelkezik, lehetséges az is, hogy a szerződésben részt vevő egyes államok csupán egymás közti viszonylatban módosítsák a szerződést anélkül, hogy a többi szerződő félnek javaslatot tennének a módosítás iránt. Ez a módosítás természetesen szintén nem hat ki az abban részt nem vevő szerződő félre, az ilyen módosításnak azonban bizonyos korlátai is vannak a többi szerződő fél jogainak védelme érdekében. A most említett módosítás nem akadályozhatja a többi szerződő fél szerződéses jogainak gyakorlását, illetve kötelezettségeinek teljesítését, nem vonatkozhat továbbá a szerződésnek olyan rendelkezésére, amelytől nem lehet eltérni anélkül, hogy ezáltal nem akadályoznák az egész szerződés tárgyának és céljának megvalósulását (vö. bécsi egyezmény 41. cikk). Az ilyen meg nem engedett módosításhoz nem fűzi ugyan a nemzetközi jog az érvénytelenség szankcióját, de ez az eljárás az adott államok nemzetközi felelősségét vonja maga után az eredeti szerződés többi részvevőjével szemben.

2. Megszűnés, felfüggesztés.

A nemzetközi jog a nemzetközi szerződések megszűnésének számos esetét határozza meg. A szerződésmegszűnési okok két nagy csoportba oszthatók, amelyek mindegyike több esetet foglal magában. Az esetek általunk alkalmazott rendszerezésének sematikus képét az alábbiakban adjuk:

a) A szerződés megszűnése a szerződő felek közös akarata alapján.

aa) A szerződésben meghatározott esemény bekövetkezése.

aaa) A szerződés időtartamának lejárta.

aab) Felbontó feltétel beállta.

ab) Felmondás.

ac) A szerződő felek kifejezett egyetértése a szerződés megszüntetésére.

ad) Az előző szerződéssel össze nem egyeztethető új szerződés létrejötte (hallgatólagos egyetértés).

b) A szerződés megszűnése jogszabály rendelkezése alapján.

ba) Teljesítés.

bb) Szerződésszegés.

bc) A szerződéskötéskori körülmények alapvető változása.

bd) Lehetetlenülés.

be) Államutódlás.

bf) Háború.

Megszűnés helyett bekövetkezhet a szerződés hatályának időleges felfüggesztése is, amennyiben a szerződés ezt eleve előirányozza, úgyszintén ha a fenti *ac)* és *ad)* alatti esetekben a felek egyetértése a felfüggesztésre irányul. Ezenkívül a szerződés felfüggesztése következik be szerződésszegés esetén, amennyiben a jogaiban sértett fél a megszüntetés helyett a felfüggesztést választja, sőt többoldalú szerződés megszegése esetén az egyes szerződő feleket külön-külön csakis a felfüggesztés joga illeti meg. Végül felfüggesztésre kerülhet csak sor abban az esetben, ha a lehetetlenülés, illetve a körülmények változása csupán időleges jellegű, úgyszintén háború esetén

általában a multilaterális szerződések tekintetében. A továbbiakban csupán a szerződés megszűnését fogjuk tárgyalni, de szem előtt kell tartani, hogy a most felsorolt esetekben csak a szerződés felfüggesztése következik be.

a) Először azokat az eseteket tárgyaljuk, amelyekben a szerződés a felek közös akarata alapján szűnik meg.

aa) A szerződésben meghatározott esemény bekövetkezése. A szerződő felek magában a szerződésben általában rendelkezni szoktak arról, hogy meghatározott esemény bekövetkezése a nemzetközi szerződés hatályának megszűntét vonja maga után. A nemzetközi szerződésekben *két ilyen eseményre történik hivatkozás: a szerződés időtartamának lejártára és valamely felbontó feltétel beálltára.*

aaa) A szerződések túlnyomó többségét a felek meghatározott időtartamra kötik, amelynek lejártával a szerződés hatálya megszűnik.

aab) A szerződés a maga lejáratát azonban nemcsak a naptári időpont megjelölésével határozhatja meg, hanem olyként is rendelkezhet, hogy a szerződés hatálya valamely előre meghatározott jövőbeli esemény bekövetkeztével vagy be nem következésével megszűnik. Az ilyen felbontó feltételnél természetszerűleg legalábbis az esemény bekövetkezési időpontjának bizonytalannak kell lennie, mert különben csupán a lejárati időpont speciális megjelöléséről lehetne szó. Felbontó feltételt tartalmaz többek között a Varsói Szerződés is, amikor kimondja hatályának megszűntét arra az esetre, ha létrejön az általános európai kollektív biztonsági szerződés.

ab) A szerződés felmondása. A nemzetközi szerződés egyoldalú megszüntetésének természetes módja a felmondás. *Felmondás alatt valamely szerződő fél olyan egyoldalú nyilatkozatát értjük, amely a nyilatkozatot tevő félre vonatkozólag a szerződésnek a felek kifejezett vagy értelmezés útján megállapított szándékával összhangban történő megszüntetését célozza.* Annak ellenére tehát, hogy a felmondás az egyik szerződő fél egyoldalú aktusa, a nemzetközi szerződésnek felmondás útján történő megszüntetése ugyancsak a szerződő felek közös akaratán alapuló szerződésmegszűnési esetek közé tartozik, mert az általános szabály értelmében felmondásra csak a szerződés kifejezett rendelkezéseinek vagy a felek szerződéskötéskori szándékának megfelelően kerülhet sor.

Ha maga a szerződés nem biztosítja a felmondás lehetőségét, és nem állapítható meg egyéb módon sem a feleknek az a szándéka, hogy megengedjék a szerződés felmondását, a határozott tartamra kötött szerződés nem mondható fel. A felek ugyanis az ilyen szerződésben kifejezésre juttatták azt a szándékukat, hogy a szerződést az abban meghatározott időtartamon át érvényben tartsák, és hacsak az dő előtti felmondás megengedésére irányuló szándékuk kétségtelenül meg nem állapítható, a határozott időtartam kikötéséből a felmondás lehetőségének kizárására kell következtetni.

Határozatlan időtartamú szerződéseknél ugyancsak a feleknek a szerződésben kifejezett vagy egyébként megállapítható szándéka határozza meg, hogy lehetséges-e a szerződés egyoldalú felmondása. Ha azonban ez a szándék nem állapítható meg, az eddig az esetek többségében követett nemzetközi gyakorlat a felmondás megengedett voltát mutatja. Ez az álláspont összhangban van az állami szuverenitás tiszteletben tartásának elvével, mert a határozatlan, tehát elvben „örök" időre szóló szerződés a szuverenitás messzemenő korlátozásával egyértelmű, ami csak a felek kétségtelenül megállapítható ilyen irányú szándéka esetén fogadható el. A bécsi egyezmény a most ismertetett szabályt bizonyos mértékig korlátozni kívánja, amennyiben a határozatlan időtartamú szerződés felmondásának lehetőségét csak abban az esetben ismeri el, ha a felek ez irányú szándéka megállapítható, vagy ha a felmondási jog a „szerződés természetéből" következik. Ez az egyébként sem világos rendelkezés azonban érvényes nemzetközi jogszabálynak jelenleg nem tekinthető.

ac) A szerződés megszűnése a felek kifejezett egyetértése alapján. Az akarati autonómia elvéből következő szabály, hogy a felek megegyezésével létrejött, a *mutuus consensuson* alapuló nemzetközi szerződést az annak felbontására irányuló együttes megállapodás, a *mutuus dissensus* megszüntetheti. Ennek a magától értetődő szabálynak érvényesülését csak *harmadik államok* jogai korlátozhatják. Ha a szerződés alapján harmadik államok közvetlen jogokat szereztek (ilyenek pl. azok a nemzetközi szerződések, amelyek bizonyos vízi utak használatára harmadik államoknak jogot biztosítanak), a szerződést a szerződő felek rendszerint csak a jogokat szerzett többi állam jogainak fenntartásával érinthetik, illetve csak ezeknek hozzájárulásával szüntethetik meg.

A múltban egyes fontos politikai szerződések tekintetében előfordult, hogy azokat az „európai koncertben" tömörült nagyhatalmak a többi szerződő fél megkérdezése nélkül megszüntették. A mai nemzetközi jog demokratikus alapelveivel, így különösen az államok szuverén egyenlőségének elvével ez az eljárás nem egyeztethető össze.

ad) Az előző szerződéssel össze nem egyeztethető új szerződés létrejötte. Ha a szerződő felek ugyanarra a tárgyra vonatkozólag, amelyet már korábbi szerződésükben is szabályoztak, újabb nemzetközi szerződést kötnek anélkül, hogy a régi szerződés sorsáról kifejezetten rendelkeznének, meg kell határozni a két szerződés egymáshoz való viszonyát, illetve azt, vajon az újabb szerződés a régit hatályon kívül helyezi-e. Konkrét szerződési rendelkezés hiányában ezt a kérdést is csak a felek szándékának vizs-

gálata útján lehet megválaszolni. Ha megállapítható, hogy a szerződő felek szándéka a korábbi szerződés hatálytalanítására irányult — és ezt kell megállapítani legalábbis minden olyan esetben, amikor a két szerződés azonos tárgyú, és rendelkezéseikre való tekintettel együttesen nem alkalmazhatók —, a korábbi szerződés hatálya megszűnik. Ha viszont a most említett eset nem forog fenn, és a feleknek az előző szerződés megszüntetésére irányuló szándéka nem állapítható meg, az újabb szerződés ráépül a korábbira és azt kiegészíti.

Az ENSZ Alapokmánya 103. cikkében különleges rendelkezést tartalmaz a vele ellentétben álló szerződésekre vonatkozólag, amennyiben kimondja, hogy ha a tagállamoknak az Alapokmányból folyó és bármely egyéb nemzetközi megállapodásból eredő kötelezettségei összeütköznének, az Alapokmányból folyó kötelezettségeket illeti elsőbbség. Ez a rendelkezés tehát nem határozza meg, hogy mennyiben szűnnek meg, illetve mennyiben érvénytelenek az Alapokmánnyal ellentétes szerződések, csupán azok érvényesülését korlátozza.

b) A szerződés a nemzetközi jog szabályainak rendelkezése alapján szűnik meg az alábbi esetekben.

ba) Teljesítés. A jogszabályon alapuló szerződésmegszűnési esetek csoportjában a legtermészetesebb szerződésmegszűnési mód a teljesítés, amely *a szerződéses kötelezettségek kimerítésével a nemzetközi szerződést tárgytalanná teszi.* A teljesítés azonban *a nemzetközi szerződéseknek csak bizonyos fajtájánál idézi elő a szerződés megszűnését,* éspedig azoknál a szerződéseknél, amelyek egyszeri vagy eleve meghatározott számban ismétlődő kötelezettségeket állapítanak meg. Ezzel szemben a jövőre vonatkozó általános magatartási szabályt felállító szerződés teljesítés következtében nem szűnhet meg. Mindamellett a teljesítés folytán megszűnt szerződésnek fennmarad bizonyos jelentősége annyiban, amennyiben a teljesített szolgáltatások jogcímét bizonyítja és esetleges nemzetközi viták eldöntésénél irányadóul szolgálhat.

bb) Szerződésszegés. A nemzetközi szerződések érvényességének egyik feltétele, amely az államok egyenlőségének elvéből folyik, hogy azokban a felek egyenjogú helyzetben legyenek, azaz biztosítva legyen a feleket külön-külön terhelő kötelezettségek egyensúlya. Ezt az egyensúlyt azonban nemcsak a szerződés megkötésének időpontjában kell biztosítani, hanem annak a szerződés egész tartama alatt fenn kell állnia. *Ha az egyik fél nem teljesíti kötelezettségeit, az egyensúly utólag felbomlik, és a jogaiban sértett fél számára el kell ismerni a szerződés megszüntetésének jogát.*

A szerződés megszűnése az egyik fél szerződésszegése esetén tehát nem automatikusan következik be, hanem a jogaiban sértett fél felbontó nyilatkozata következtében. A legnehezebb problémát itt az a kérdés jelenti, hogy milyen jellegű szerződésszegés jogosítja fel a másik felet a szerződés felbontására. Elfogadhatatlan az a nemzetközi jogi irodalomban gyakran előforduló nézet, amely bármilyen csekély jelentőségű szerződésszegés esetén is elismeri a másik fél szerződésfelbontási jogát. A nemzetközi gyakorlat ezt az álláspontot nem is tette magáévá, és általában csak *súlyos szerződésszegés* esetén ad jogot a sértett félnek a szerződés felbontására. A szerződésszegés súlyosságának megítélésénél a szerződés tárgyából és céljából kell kiindulni: súlyos szerződésszegésnek minősül a szerződés minden olyan rendelkezésének megsértése, amelynek érvényesülése lényeges a szerződés tárgyának és céljának megvalósulása szempontjából.

A fenti szabály teljes egészében csak a kétoldalú szerződésekre vonatkozólag áll fenn. Multilaterális szerződésnek valamely szerződő fél részéről történt megsértése általában csak a jogsértő fél pozíciójára hathat vissza, a szerződés tehát csak ezzel a féllel szemben szüntethető meg. A bécsi egyezmény 60. cikke értelmében a szerződésnek a jogsértő féllel szemben történő megszüntetése csak az összes többi szerződő fél egyhangú határozata alapján lehetséges. Emellett a szerződésszegés által különösen, közvetlenül érintett fél feltétlenül, a többi pedig meghatározott feltételek fennforgása esetén külön-külön felfüggesztheti a szerződés hatályát a szerződésszegő féllel való viszonylatában, de nem illeti meg ezeket a szerződő feleket egyenként a szerződés felbontásának joga.

bc) A nemzetközi szerződés megszűnése a körülmények alapvető változása folytán. A nemzetközi szerződések megszűnését előidéző okok között különleges helyet foglal el a szerződéskötéskori körülményekben bekövetkezett változás, az ún. *rebus sic stantibus clausula* esete, amelynek jogosultsága körül a nemzetközi jog tudományában és gyakorlatában évszázados harc dúl. A bécsi egyezmény az eddig is általában érvényesült gyakorlat alapulvételével kodifikálta a szerződésmegszűnésnek ezt az esetét, megjelölve azokat a határokat, amelyek között a rebus sic stantibus clausula a mai nemzetközi jogban érvényesülhet, és ezzel lényegesen hozzájárult a nemzetközi szerződések jogának továbbfejlesztéséhez.

A most tárgyalt szerződésmegszűnési eset lényege abban foglalható össze, hogy ha a szerződéskötéskor fennállt körülményekben utóbb alapvető változás következik be, amely a szerződés alapján valamely szerződő félre háruló kötelezettségek súlyát lényegesen megnöveli, az ilyen módon hátrányosan érintett fél jogosult a szerződés megszüntetését követelni. A körülményekben bekövetkezett ilyen változások már évszázadok óta alapul szolgáltak az államoknak arra, hogy egyes nemzetközi szerződéseiket megszüntessék. Ha szerződő partnereik sok esetben tiltakoztak is az ilyen eljárás

ellen, nem magát az elvet kifogásolták, tehát nem azt, hogy a körülmények lényeges változása alapul szolgálhat a szerződés megszüntetésére, hanem azt vitatták, hogy a bekövetkezett változások jellege nem indokolja a clausula alkalmazását. Bizonyos elvi állásfoglalást kísérelt meg az 1871. évi londoni konferencia, amelyet azután hívtak össze, hogy a cári Oroszország 1870-ben a francia—porosz háború által teremtett helyzet felhasználásával a körülményekben bekövetkezett változásokra való hivatkozással megszüntette az 1856. évi párizsi békeszerződésnek a Fekete-tenger demilitarizálására és semlegesítésére vonatkozó rendelkezéseit. A londoni konferencián elfogadott deklaráció nem vonta kétségbe az egyes szerződő feleknek azt a jogát, hogy a körülmények lényeges megváltozása esetén a szerződés megszüntetését követeljék, de hangsúlyozta, hogy a szerződési kötelezettségek megszüntetésének baráti megegyezéssel kell történnie, viszont nem jelölte meg, hogy mi történjék akkor, ha erre a baráti megegyezésre nincs lehetőség. Ugyanakkor a londoni konferencia egyben tudomásul vette Oroszország eljárását és az 1856. évi szerződés szóban forgó rendelkezéseinek hatálytalanítását. A londoni deklarációt követőleg is az államok egész sora szüntetett meg egyoldalúan nemzetközi szerződéseket a körülmények változására való hivatkozással.

Az államok évszázados gyakorlata alapján a bécsi egyezmény joggal állapíthatta meg, hogy *a szerződéskötéskori körülmények alapvető változása alapul szolgálhat a nemzetközi szerződés megszüntetésére.* A bécsi egyezmény ezt az elvet *a nemzetközi jog tételes szabályaként* konstruálja meg, szakítva azzal a régi fikcióval, amely a rebus sic stantibus clausulában a felek által a szerződéskötés alkalmával minden esetben szem előtt tartott hallgatólagos feltételt látott. Erre a fikcióra utal a „clausula" megjelölés is.

A most tárgyalt szerződésmegszűnési eset kapcsán a legnehezebb problémát annak a kérdésnek az eldöntése jelenti, hogy milyen körülmények változása esetén igényelhető a szerződés megszüntetése, és milyen mérvűnek kell ennek a változásnak lennie. A bécsi egyezmény helyesen jelöli meg, hogy *olyan körülmények változása szolgálhat a szerződés megszüntetésének alapjául, amelyek a szerződésnek lényeges bázisát alkották,* ahol tehát a szerződéskötés bizonyos körülmények fennforgásának függvénye volt. *A körülmények változásának pedig olyan mérvűnek kell lennie, hogy az döntően befolyásolja a szerződő felekre vagy a felek valamelyikére a szerződésből háruló terhek súlyát.*

A bécsi egyezmény két kivételt határoz meg a felállított szabály alól. Első kivételként kimondja, hogy a körülmények változására való hivatkozás *nem szolgálhat alapul a határmegállapító szerződések megszüntetésére.* Ez a kivétel ugyan elvileg felesleges, mert a határszerződés rendelkezéseinek végrehajtásával, tehát a teljesítéssel megszűnik, gyakorlati szempontból azonban helyes volt minden esetleges vita kiküszöbölése céljából a határszerződések feltétlen sérthetetlenségét hangsúlyozni, mert a kialakult határok kétségbevonása a nemzetközi béke és biztonság súlyos veszélyeztetését jelenti. A másik, magától értetődő kivétel az az eset, *amikor a körülmények változása az arra hivatkozó fél jogsértő magatartásának következménye.* Ez a kivétel tehát annak az általánosan elismert jogelvnek a folyománya, amely szerint senki sem alapozhat jogokat a saját jogellenes cselekményére.

A körülmények alapvető megváltozására való hivatkozás következménye a szerződés egészének vagy egyes rendelkezéseinek megszűnése. Részleges megszüntetésre azonban csak abban az esetben kerülhet sor, ha a szerződés egyes részei szétválaszthatók.

A körülmények változása viszont semmi esetre sem szolgálhat alapul arra, hogy valamelyik szerződő fél a szerződés rendelkezéseinek módosítását követelhesse. Egyetlen államot sem illethet meg jogigény az iránt, hogy a hatályban levő szerződés tartalmát az általa meghatározott irányban változtassák meg, és egyetlen szerződő fél sem köteles tudomásul venni, hogy szerződéses kötelezettségeit valamelyik partnere egyoldalúan határozza meg. A szerződés revíziójára minden esetben csak a felek együttes elhatározásával kerülhet sor.

bd) Lehetetlenülés. Ha a szerződéskötéskor fennállt körülményekben bekövetkezett változás olyan mérvű, hogy nemcsak megnehezíti, hanem egyenesen lehetetlenné teszi a szerződésben foglalt kötelezettségek teljesítését, a szerződésnek a teljesítés lehetetlenné válása következtében meg kell szűnnie. Az előző pontban tárgyalt, ún. *rebus sic stantibus clausula és a szerződés lehetetlenülése között tehát elsősorban fokozati, mennyiségi különbség van,* ez a mennyiségi különbség azonban minőségi különbséggé válik annak folytán, hogy a teljesítési nehézségek elérik azt a határt, amelynél a kötelezett fél szolgáltatását a legnagyobb erőkifejtés mellett sem képes teljesíteni. *A nemzetközi jogban a lehetetlenülés abszolút jellegű,* az ún. relatív lehetetlenülés csak mint a szerződéskötéskori körülmények lényeges változása értékelhető és a rebus sic stantibus clausula felhívására nyújt lehetőséget. Erre való tekintettel a lehetetlenülés a nemzetközi jogban csak egészen kivételes esetekben jelentkezik mint a nemzetközi szerződés megszűnésének egyik előidézője.

A nemzetközi szerződésekkel kapcsolatban *a lehetetlenülésnek két esete* különböztethető meg: *a fizikai és a jogi lehetetlenülés.* A fizikai lehetetlenülés fogalma alá tartoznak azok az esetek, amelyekben a szerződés tárgya vagy a szerződés teljesítéséhez szükséges eszköz fizikailag megsemmisül, vagy a szerződésben előirányzott célra teljesen alkalmatlanná válik. A jogi lehetetlenülés viszont abban az esetben álla-

pítható meg, amikor olyan új kogens jellegű nemzetközi jogszabály jön létre, amelynek megsértése nélkül az előzőleg kötött nemzetközi szerződés nem teljesíthető.

be) Államutódlás. Ha a szerződést kötő állam nemzetközi jogalanyisága megszűnik vagy az állam területe változik, ez a körülmény kihatással lesz az illető állam által kötött nemzetközi szerződésekre is. Az állam nemzetközi jogalanyiságának megszűnése esetén a nemzetközi szerződés általában megszűnik, bizonyos esetekben azonban az utódállam jogosult egyoldalú nyilatkozattal a szerződésben való részvételt fenntartani. A területváltozás némelykor szintén eredményezheti a nemzetközi szerződés megszűnését. Az államutódlásnak a nemzetközi szerződésre gyakorolt hatását részben szabályozni kívánja az 1978. augusztus 23-i bécsi egyezmény, amely azonban még nincsen hatályban.

bf) A háború hatása a nemzetközi szerződésekre. A szerződő felek között keletkező hadiállapot szükségszerűen kihatással van a közöttük létrejött nemzetközi szerződésekre is. A múltban általánosan elfogadott volt az a felfogás a nemzetközi jogtudományban, hogy a háború a hadiállapotban levő államok egymással kötött nemzetközi szerződéseit megszünteti, és ezt a felfogást tükrözte az államok gyakorlata is.

Ma már a háborúnak a nemzetközi szerződésekre való kihatása nem válaszolható meg ilyen egyértelműen, mert a háború nem minden szerződést szüntet meg a hadviselők között. Anélkül, hogy az egyes szerződésfajták tekintetében külön-külön megvizsgálnók a háború hatását, csupán néhány *általános szabály* felállítására szorítkozunk.

Az utolsó száz év folyamán egész sor olyan szerződés jött létre az államok között, amelynek célja éppen az, hogy a *szerződő felek bizonyos kapcsolatait háború idejére szabályozza.* Gondolunk itt azokra a nemzetközi szerződésekre, amelyek a hadviselés módjaira nézve tartalmaznak előírásokat, vagy bizonyos személyeknek, illetve tárgyaknak a háború folyamán fokozott védelmet kívánnak biztosítani. Ezek a szerződések természetesen *a háború idején is hatályban maradnak*, sőt mondhatjuk, hogy ezek a szerződések tényleges alkalmazásra csak a háború alatt kerülhetnek. Ebbe a csoportba tartoznak pl. az 1899. és 1907. évi hágai egyezmények közül azok, amelyek a hadviselés szabályait határozzák meg, úgyszintén az 1925. évi jegyzőkönyv a mérges és fojtó gázok, valamint a bakteriológiai fegyverek tilalmáról, az 1949. évi genfi egyezmények a háború áldozatainak védelméről, az 1954. évi hágai egyezmény a kulturális javak védelme tárgyában fegyveres összeütközés esetén stb.

Ugyancsak *hatályban maradnak azok a nemzetközi szerződések is*, amelyekre nézve akár a szerződés kifejezett rendelkezéseiből, akár egyéb úton *megállapítható a feleknek az a szándéka, hogy azokat háború idejére is érvényben kívánták tartani;* példa erre a Szuezi-csatornára vonatkozó 1888. évi konstantinápolyi szerződés. Ilyen szerződések azonban csak kis számban adódnak.

A most említett két kategóriától eltekintve különbséget kell tenni a kétoldalú és a többoldalú szerződések között. Az általános szabály oly módon állítható fel, hogy *a kétoldalú szerződéseket a háború általában megszünteti, míg a többoldalúakat a hadviselő felek között csupán felfüggeszti*, és azok hatálya a hadiállapot megszűntével újból helyreáll közöttük.

A háborút befejező békeszerződés többnyire rendelkezni szokott a volt hadviselő felek között a háború előtt létrejött nemzetközi szerződések sorsáról is. Így pl. a trianoni békeszerződés 224. cikke a szövetséges és társult hatalmakat feljogosította arra, hogy a békeszerződés hatályba lépésétől számított hat hónapon belül egyoldalú nyilatkozattal közöljék azokat a kétoldalú nemzetközi szerződéseket, amelyeket Magyarországgal szemben fenn akarnak tartani. Hasonló rendelkezést tartalmazott az 1947. évi párizsi békeszerződésünk 10. cikke is.

Irodalom: *Bokorné Szegő* Hanna: A nemzetközi szerződésekhez fűzött fenntartások. Bp. 1961.; *Haraszti* György: A nemzetközi szerződések értelmezésének alapvető kérdései. Bp. 1965.; *Haraszti* György: Some fundamental problems of the law of treaties. Bp. 1973.

Lachs, M.: A többoldalú nemzetközi szerződések. Bp. 1962.; *Sursalov*, V. M.: Osznovnüe voproszü teorii mezsdunarodnogo dogovora. Moszkva, 1959.; *Talalaev*, A. N.: Juridicseszkaja priroda mezsdunarodnogo dogovora. Moszkva, 1963.; *Talalaev*, A. N.: Mezsdunarodnüe dogovorü v szovremennom mire. Moszkva, 1973.

Elias, T. L.: The modern law of treaties. Leiden, 1974.; *Holloway*, K.: Modern trends in treaty law. London, 1967.; *McNair*, Lord: The law of treaties. Oxford, 1961.

Haraszti György

NEMZETKÖZI VITÁK BÉKÉS ELINTÉZÉSE: I. A nemzetközi viták békés elintézésének elve (1277.) — II. Diplomáciai eszközök a nemzetközi viták békés elintézésének szolgálatában (1279.) — III. A nemzetközi választott bíráskodás (1283.) — IV. Átfogó jellegű állandó bíróságok (1284.)

I. A nemzetközi viták békés elintézésének elve.

A mai nemzetközi jog alapelvei között fontos helyet foglal el a nemzetközi viták békés elintézésének elve. Ez az elv *szoros összefüggésben van az erőszak tilalmának nemzetközi jogi alapelvével* amely korunk nemzetközi jogrendszerének egyik fő pilléréül szolgál, és a két elv kölcsönösen feltételezi egymást. *(→ Nemzetközi jog alapelvei)* Nyilvánvaló, hogy mindaddig, amíg a nemzetközi jog a háborút

az államok közötti viták elintézésének eszközeként elismerte, a békés elintézés kötelezettségéről nem lehetett szó, mihelyt azonban a háború, sőt ezen túlmenőleg általában az erőszak tilalma nemzetközi jogi alapelvvé vált, a nemzetközi jognak szükségszerűen ki kellett mondania általános érvénnyel a nemzetközi viták békés rendezésének kötelezettségét is. Ugyanakkor az utóbbi kötelezettség elismerése ipso facto kizárja bármilyen fajta erőszak alkalmazásának megengedhetőségét.

Első ízben az 1899. és 1907. évi hágai békekonferenciák próbálkoztak a viták békés rendezése elvének elismertetésével. Ez a kísérlet azonban eleve kudarcra volt ítélve, mert a konferencián részt vevő államok nem is gondoltak komolyan a háború eltiltására. Ennek folytán mind az első, mind a második konferencia által a nemzetközi viszályok békés elintézésére vonatkozólag elfogadott egyezmények (1913. évi XLIII. törvény) csupán annyit mondanak ki, hogy a szerződő felek „minden erejükkel törekedni fognak a nemzetközi vitás kérdések békés elintézésének biztosítására", és a békés elintézés céljára rendelkezésre álló eszközöket igénybe fogják venni, *„amennyire a körülmények engedik"*.

A Nemzetek Szövetségének Egyezségokmánya sem tartalmazta még az erőszak általános tilalmát, de bizonyos esetekben már kizárta a háborúindítás jogát, és az ennek megfelelő *korlátozott körben* kimondta a nemzetközi viták békés elintézésének kötelezettségét. Ezt a kötelezettséget *általános jelleggel először a Briand—Kellogg-paktum fogalmazta meg* 1928-ban (1929. évi XXXVII. törvény), amikor a háborúnak a nemzetközi viszályok elintézése céljából való igénybevételét feltétlenül elítélte, és ezzel együtt kimondotta, hogy „bármely természetű vagy eredetű vitáknak vagy nézeteltérésnek megoldását vagy elrendezését mindenkor csak békés úton szabad keresni".

A szóban forgó elv tehát már a két világháború közötti időszakban *a nemzetközi jog általánosan elismert elvévé vált*, amelyet csupán *ismételten rögzített az ENSZ Alapokmánya a 2. cikk 3. pontjában*, éspedig még határozottabb formában, mint ahogyan azt a Briand—Kellogg-paktum tette. Az Alapokmány említett rendelkezése a következőképpen hangzik: „A Szervezet összes tagjai kötelesek nemzetközi viszályaikat békés eszközökkel és oly módon rendezni, hogy a nemzetközi béke és biztonság, valamint az igazságosság ne kerüljön veszélybe". Az elv tartalmának bővebb kifejtését az ENSZ Közgyűlése által 1970-ben az államok baráti kapcsolatainak és együttműködésének nemzetközi jogi elveiről szóló deklaráció tartalmazza.

A mai nemzetközi jog kötelezi ugyan az államokat a nemzetközi viták békés elintézésére, de *a vitában álló felekre bízza annak megválasztását, hogy a konkrét ügyben milyen eszközöket vesznek igénybe* a vitás kérdések megoldására. Ezt a választási jogot a feleknek együttesen, közös megegyezéssel kell gyakorolniuk.

Bizonyos ellentmondás látszik fennállni a viták békés elintézésére vonatkozó feltétlen kötelezettség és az annak teljesítésére igénybe vehető eszközök szabad megválasztásának joga között. A nemzetközi jog mai rendszere azonban helyesen az államok *szuverén egyenlőségének* elvén alapul, ebből pedig következik az is, hogy egyetlen államra sem lehet ráerőszakolni olyan eszköz igénybevételét, amelyet az adott állam nem tart megfelelőnek a konkrét vita megoldására. Az ENSZ Közgyűlésének fentebb említett deklarációja kifejezetten hangsúlyozza is ezt a közvetlen összefüggést az államok szuverén egyenlősége és a viták békés rendezését szolgáló eszközök szabad megválasztása között. Csak fölös óvatosság vezethette viszont a deklaráció szövegezőit, amikor azt is szükségesnek látták kimondani, hogy a vita elintézésére az érdekelt államok szabad megegyezésével választott eljárás nem összeegyeztethetetlen a szuverén egyenlőséggel.

A viták békés elintézését szolgáló eszközöket az ENSZ Alapokmánya 33. cikkének 1. bekezdésében sorolja fel, amikor a következőket mondja: „Minden olyan viszály esetében, amelynek elhúzódása a nemzetközi béke és biztonság fenntartásának veszélyeztetésére vezethet, a felek mindenekelőtt közvetlen tárgyalás, kivizsgálás, közvetítés, békéltetés, választott bírósági vagy bírósági eljárás, regionális szervek vagy megállapodások igénybevétele, vagy általuk választott egyéb békés eszközök útján tartoznak megoldást keresni." Ez a felsorolás, amint az idézett cikk szövege is jelzi, nem teljes, és a felek más eszközökhöz is nyúlhatnak. Így kimaradt különösen a 33. cikkből a jószolgálatra való utalás, és történhet természetesen a nemzetközi vita békés rendezése az ENSZ közbejöttével is, amiről az Alapokmánynak az idézett 33. cikket is magában foglaló VI. fejezete részletesen rendelkezik.

A nemzetközi viták békés rendezésére szolgáló eszközöket *két csoportra* oszthatjuk: az első csoportba tartoznak azok az eszközök, amelyeknek lényegét *diplomáciai tárgyalások* alkotják, illetve ezek a rendezés nélkülözhetetlen elemét jelentik, éspedig akár az érintett felek között közvetlenül, akár harmadik államok vagy nemzetközi szervezet bevonásával folytatott tárgyalások; a második csoportba sorolhatjuk a *bírói út* igénybevételét. Már itt hangsúlyozni kell, hogy a két csoport közé jelentőségüket tekintve korántsem lehet egyenlőségi jelet tenni: az esetek túlnyomó többségében a diplomáciai út nyer alkalmazást, és a bírói eljárást csak kivételesen veszik igénybe az államok nemzetközi vitáik rendezése céljából, sőt még ezekben a kivételes esetekben is többnyire kisebb jelentőségű ügyek eldöntéséről van szó. Mégis indokolt a békés rendezésre

szolgáló eszközöknek ilyen megkülönböztetése, mert a két csoport között alapvető elvi különbség mutatkozik: míg ugyanis a diplomáciai út igénybevetele esetén az államok nem vetik alá magukat rajtuk kívül álló szerv kötelező erejű határozatának, a nemzetközi bírói eljárást éppen az jellemzi, hogy mihelyt az államok a bírói szerv joghatóságát elismerik, egyben eleve elfogadják annak *kötelező* döntését is.

II. Diplomáciai eszközök a nemzetközi viták békés elintézésének szolgálatában.

Egyes kivételektől eltekintve a nemzetközi viták békés rendezésének legtermészetesebb eszköze a vitában álló felek *közvetlen tárgyalása*. Éppen ezért feltétlenül indokolt, hogy az Alapokmány 33. cikke első helyen említi a közvetlen tárgyalást a viták békés rendezését szolgáló eszközök felsorolásánál. A közvetlen tárgyalás teszi leginkább lehetővé a felek érdekeinek maradéktalan érvényesülését, és ez a legrugalmasabb eszköz a vita eredményes elintézésének elősegítésére. A közvetlen tárgyalások elsődlegességét mutatja az is, hogy a viták rendezését szolgáló egyéb eszközök igénybevételét is rendszerint a felek közötti tárgyalásoknak kell megelőzniük. A két világháború közötti időszakban működött Állandó Nemzetközi Bíróság egyik ítéletében megállapította ugyan, hogy a nemzetközi vita eldöntése végett előzetes diplomáciai tárgyalások lefolytatása nélkül is a bíróság elé terjeszthető, minthogy a vitának nem kell bizonyos formális módon megnyilvánulnia, de ugyanakkor maga is hangsúlyozta annak kívánatos voltát, hogy a felek között előbb ilyen tárgyalásokra kerüljön sor.

Ezeknek a tárgyalásoknak jellemzője, hogy a vitában álló felek között *harmadik állam vagy nemzetközi szervezet közbeiktatása nélkül közvetlen kapcsolat létesül*. A tárgyalások folytatásának formáira és módjára nézve a nemzetközi jog merev előírásokat nem tartalmaz, de az erőszak tilalmával, az államok egyenlőségének és a szuverenitás tiszteletben tartásának elvével összhangban bizonyos általános elveket mégis felállít, amelyekhez a tárgyaló feleknek alkalmazkodniuk kell. A tárgyalásokat a felek egyenrangú pozícióban, mindenfajta kényszer és fenyegetés mellőzésével tartoznak lefolytatni, tehát biztosítani kell, hogy *a tárgyaló felek akarata szabadon érvényesülhessen*. Ugyancsak biztosítani kell azt is, hogy a vitában *közvetlenül érdekelt államok valamennyien részt vehessenek* a tárgyalásokban.

A tárgyalások a felek megegyezése szerint folyhatnak *írásban* diplomáciai jegyzék- vagy levélváltás útján, de végbemehetnek *szóbeli úton* is az egyik állam diplomáciai képviselete és a másik állam külügyminisztériuma, a két államnak egy harmadik állam területén működő diplomáciai képviseletei, esetleg a két államnak erre a célra kijelölt küldöttségei között vagy erre feljogosított bármely más szervek részvételével. Nem ritka eset, hogy a viták megtárgyalására, különösen, ha a vitában az államok egész sora közvetlenül érdekelt, az államok képviselői nemzetközi konferencián találkoznak.

A szovjet állam már létrejöttének első óráiban állást foglalt a közvetlen tárgyalások mellett a Békedekrétumban, és azóta is a többi szocialista állammal együtt következetesen hirdeti a viták közvetlen tárgyalások útján való rendezésének szükségességét. Helyeslik ezek az államok azt is, hogy az államközi kapcsolatok legfontosabb kérdéseit érintő jelentős viták békés elintézésére vegyék igénybe a legmagasabb szintű tárgyalásokat, amelyek az állam-, illetve kormányfők között folynak le. Ezek a tárgyalások is végbemehetnek levélváltás vagy közvetlen érintkezés, ún. csúcsértekezlet formájában. A technikai fejlődés meg is könnyíti az ilyen legmagasabb szintű közvetlen érintkezést az államok vezetői között. Így pl. a Szovjetunió és az Egyesült Államok vezetőinek szükség esetén megvalósuló közvetlen kapcsolatát szolgálja az 1963-ban Genfben aláírt megállapodás alapján a Kreml és a Fehér Ház között létesült közvetlen géptávíró- és rádióösszeköttetés.

Egyes nemzetközi szerződések a résztvevő államok között kötelező tanácskozásokat, *konzultációk*at írnak elő. E tanácskozások általában az érintett államoknak a nemzetközi politika legfontosabb kérdéseiben való közös állásfoglalását vannak hivatva biztosítani, de egyben szolgálják a felek közötti viták megelőzését, illetve a felmerült viták békés megoldását is.

Az államok közötti viták békés rendezését harmadik államok közbejötte elősegítheti. Harmadik állam ilyen irányú tevékenységét teszi lehetővé a *jószolgálat* és a *közvetítés* intézménye.

Mind az első, mind a második hágai békekonferencián elfogadott I. egyezmény rendelkezik a jószolgálat és a közvetítés intézményéről, a kettőt azonban nem határolja el világosan egymástól, amennyiben csak a közvetítő tevékenységet határozza meg, a jószolgálat fogalmát viszont nem tisztázza. Márpedig a két rokon jellegű intézmény között lényeges különbség áll fenn.

Jószolgálaton a viszályban közvetlenül nem érdekelt harmadik államnak azt a tevékenységét értjük, amellyel a vitában álló államok számára *lehetőséget teremt a közvetlen tárgyalásokra*. Erre különösen szükség lehet olyan esetekben, amikor a felek között a viszony már nagymértékben megromlott, illetve amikor a két állam között diplomáciai kapcsolat nem létesült, vagy az ilyen kapcsolat megszakadt. A jószolgálatot gyakorló állam tevékenysége kimerül abban, hogy a vitában álló államokat a zöld asztal körül összehozza, a jószolgálat eredményeként létrejövő tárgyalásokon azonban a harmadik állam közvetlenül már nem

vesz részt, és azok menetét nem igyekszik befolyásolni.

A közvetítő tevékenysége lényegesen meszszebb terjed, mint a jószolgálatot gyakorló államé. A közvetítő a közbenjárásának eredményeként létrejövő *tárgyalásokba is bekapcsolódik, és ott javaslatokat terjeszt a felek elé* a viszály mikénti rendezésére vonatkozólag. Az 1907. évi I. hágai egyezmény 4. cikke szerint a közvetítő szerepe abban áll, hogy „kiegyenlítse azokat az ellentétes követeléseket és elenyésztesse azokat a nehezteléseket, amelyek a viszálykodó államok közt támadhattak".

A jószolgálat és a közvetítés kezdeményezése történhet akár a vitában álló felek, akár a harmadik állam részéről. Harmadik állam ilyen irányú lépése sohasem tekinthető barátságtalan cselekedetnek. A jószolgálati vagy közvetítői tevékenységet felajánló állam azonban ilyen irányú működést ténylegesen csak abban az esetben fejthet ki, ha a vitázó államok ehhez hozzájárulnak.

A végzett jószolgálat és közvetítés a hágai egyezmény 6. cikke értelmében mindig „kizárólag tanács jellegével bír és soha sincsen kötelező ereje". Ez vonatkozik mind arra az esetre, amikor a viszályban álló felek kérik a jószolgálatot vagy a közvetítést, mind pedig arra, amikor a kezdeményezés a harmadik államtól indul ki.

Jószolgálat vagy közvetítés történhet nemzetközi szervezet részéről is. Az Afrikai Egységszervezet alapokmánya pl. állandó bizottság felállítását írja elő egyebek között közvetítői feladatok ellátására, az ENSZ Alapokmányának VI. fejezetéből kitűnőleg pedig a Biztonsági Tanács és a Közgyűlés egyaránt végezhet olyan tevékenységet, amely lényegében a jószolgálati, illetőleg közvetítői funkciónak felel meg.

A hágai egyezmény a közvetítés különleges fajtáját is ismeri. Az egyezmény 8. cikke értelmében olyankor, ha az államok között a békét veszélyeztető komoly vita merül fel, a viszálykodó felek mindegyike egy-egy államot felkérhet arra, hogy a másik fél részéről választott állammal a békés viszony megszakításának megelőzése végett érintkezésbe lépjen. Ebben az esetben tehát a két közvetítő állam közvetlenül folytatja egymással a tárgyalást, ugyanakkor viszont a vitában álló államok egymással a viszály tekintetében minden közvetlen érintkezést megszüntetnek. A közvetítésnek ezt a speciális módját a gyakorlatban csak ritkán vették igénybe. A közvetítés e különleges fajtájának sikeres alkalmazására került sor 1963-ban az Algéria és Marokkó közötti határvitában, amikor is két afrikai állam, Mali és Etiópia tárgyalt egymással a két vitában álló fél felkérésére.

A jószolgálat és a közvetítés intézménye a békés egymás mellett élést elősegítő eszköz. Különösen vonatkozik ez a jószolgálatra, amelynél a harmadik állam szerepe lényegesen korlátozottabb, mint a közvetítés esetében. A közvetítést viszont egyes államok nemritkán arra használják fel, hogy megkíséreljenek beavatkozni a vitában álló államok belső ügyeibe, és azokra olyan megállapodást erőltessenek rá, amely imperialista érdekeket szolgál. Ez a magyarázata annak, hogy a gyakorlatban az államok sokszor visszautasítják a közvetítést, a jószolgálat felajánlását viszont többnyire elfogadják.

Ha az államok közötti vita főként ténykérdések körül forog, az érdekelt államok az ügy elintézésének megkönnyítése céljából *vizsgáló bizottság*ot vehetnek igénybe. Ennek a vizsgáló bizottságnak a *feladata a tényállásnak a rendelkezésre álló eszközök igénybevételével történő megállapítása* és megfelelő jelentésnek a felek elé való terjesztése.

A nemzetközi vizsgáló bizottság intézményét első ízben az 1899. évi hágai békekonferencia szabályozta orosz javaslat alapján, majd az 1907. évi második hágai békekonferencia az időközi tapasztalatok figyelembevételével módosította és jelentős mértékben kiegészítette az 1899. évi egyezmény rendelkezéseit.

A hágai egyezmény hasznosnak és kívánatosnak minősíti nemzetközi vizsgáló bizottság igénybevételét az államok közötti olyan vitáknál, amelyek a tényállással kapcsolatos nézeteltérések folytán merülnek fel. A vizsgáló bizottság igénybevételére az egyezmény értelmében a diplomáciai tárgyalások eredménytelensége esetén kerülhet sor olyan vitákkal kapcsolatban, amelyek a szóban forgó államok becsületét és lényeges érdekeit nem érintik. A bizottság létrehozásának módja és a bizottság eljárása tekintetében az érdekelt államok szabadon megegyezhetnek, ha azonban külön megállapodás nem jön létre közöttük, a választott bíróságokra vonatkozó szabályokhoz hasonló előírások érvényesülnek a vizsgáló bizottságokra nézve is.

A vizsgáló bizottság jelentését szükség esetén tanúk és szakértők meghallgatása után készíti el. A jelentésnek, amely a tényállás megállapítására szorítkozik, az egyezmény 35. cikke értelmében „nincs oly jellege, mint a választott bíróság ítéletének", vagyis a felek szabadon határozhatják meg a jelentés alapján teendő intézkedéseket. Ha tehát a bizottság megalakítása és eljárása tekintetében sok hasonlatosság mutatkozik is a vizsgáló bizottság és a választott bíróság között, a leglényegesebb kérdésben, a jelentés hatályát illetően éles különbség észlelhető a két szerv között.

Vizsgáló bizottságok igénybevétele a nemzetközi gyakorlatban viszonylag ritkán fordul elő. A legnevezetesebb ügy, amelyben a felek nemzetközi vizsgáló bizottság eljárásában állapodtak meg, az ún. hulli vagy Dogger Bank-i incidens volt, amely azáltal keletkezett, hogy 1904-ben az orosz—japán háború idején orosz

hadihajók az Északi-tengeren megtámadtak és elsüllyesztettek angol halászhajókat, mert azokat a sötétségben és ködben japán torpedónaszádoknak vélték. A bizottságnak a tényállást tisztázó jelentése alapján Oroszország kártérítést fizetett Angliának. Az újabb időkben egy Anglia és Dánia közti halászati vita körülményeinek tisztázására állítottak fel nemzetközi vizsgáló bizottságot. A bizottság 1962-ben előterjesztett jelentése alapján a két kormány a vitás kérdések rendezésére nézve megállapodásra jutott.

A vizsgáló bizottság intézményének bizonyos állandósítását célozták az Egyesült Államok és egy sor más állam között 1913—14-ben létrejött kétoldalú szerződések, amelyeket az Egyesült Államok akkori külügyminiszterének nevéről *Bryan-szerződéseknek* neveznek. Ezek a szerződések kötelezővé tették nemzetközi vita esetén vizsgáló bizottság alkalmazását, és a szerződő felek kötelezték magukat arra, hogy a bizottság jelentésének előterjesztéséig ellenségeskedést nem kezdenek, egyben az eljárás megkönnyítése céljából a két szerződő állam már eleve állandó jellegű vizsgáló bizottságot tartozott felállítani. Hasonló jellegű, de multilaterális egyezmény született az amerikai államok között 1923-ban Santiagóban, az ún. *Gondra-szerződés*, amely két állandó vizsgáló bizottságot hozott létre. A nemzetközi viták békés elintézése tárgyában létrejött 1948. évi *Begotai Paktum* is hasonló alapokon szabályozta az amerikai kontinens államaira kiterjedően a vizsgáló bizottsági eljárást, ennek a paktumnak azonban az amerikai államok jelentős része eddig nem vált részesévé.

A vizsgáló bizottságok elégtelen igénybevételének kérdése az utóbbi években az ENSZ Közgyűlését is foglalkoztatta. A Közgyűlés 1968-ban hozott határozatával nyomatékosan felhívta az államok figyelmét arra, hogy kívánatos lenne a nemzetközi viták alapjául szolgáló tények megállapítása céljából rendelkezésre álló módszerek fokozottabb felhasználása. Egyúttal felkérte a Közgyűlés az ENSZ főtitkárát, hogy a tagállamok által előterjesztett személyekből állítson össze olyan névjegyzéket, amely megkönnyítené az államoknak esetenként ténymegállapító bizottságok felállítását.

A vizsgáló bizottság intézményének továbbfejlesztését és hatáskörének kibővítését jelenti az *egyeztető (békéltető) bizottság*, amely különösen az első világháború óta nyert sok esetben alkalmazást a nemzetközi gyakorlatban. Az egyeztető bizottságok, amelyeknek felállításáról többnyire kétoldalú szerződések rendelkeznek, bár több multilaterális egyezményben is találunk ide vonatkozó rendelkezést, a szerződő felek közötti vita esetén *a tényállás megállapításán felül javaslatokat is terjesztenek a viszályban álló államok elé a vita mikénti rendezésére nézve.* Ezek a javaslatok a feleket nem kötelezik. A bizottságok eljárását az érdekelt államok a vonatkozó szerződésben rendezik, többnyire a választott bíróságokra nézve kialakult elveknek megfelelően, de sokszor előfordul — így különösen a Szovjetunió és általában a szocialista államok által kötött szerződésekben — olyan kikötés is, amely szerint az egyeztető bizottságok csak egyhangúlag állapíthatják meg jelentésük szövegét.

A Szovjetunió gyakorlatában különösen jelentősek azok a bizottságok, amelyeket a Szovjetunió a vele hataros államokkal közösen állít fel a *határincidensek rendezése* végett. Ezek a bizottságok lényegében egyeztető bizottsági jogkörben járnak el. Hasonló jogkörrel rendelkező bizottságokat létesített Magyarország és Ausztria viszonylatában egy 1964. évi szerződés (1965. évi 11. sz. tvr.), valamint Magyarország és Jugoszlávia viszonylatában egy 1965. évi egyezmény (1966. évi 13. sz. tvr.).

A két világháború közötti időszakban a Nemzetek Szövetségének égisze alatt 1928-ban létrejött ún. *Általános Akta* az ennek részesévé vált államok számára az egyeztető eljárást általában kötelezővé teszi, amennyiben a felmerült vita diplomáciai úton elintézhető nem volt. Kivételt alkotnak a felek egymással szemben fennálló jogainak érvényesítésével kapcsolatos viták, amelyeknek eldöntése az egyezmény értelmében elsősorban bírói útra tartozik, és az egyeztető eljárás ezekre nézve csak a felek külön megállapodása alapján vehető igénybe. Minthogy az Általános Akta rendelkezései a Nemzetek Szövetségének egyes szerveit különböző funkciókkal ruházták fel, az ENSZ létrejötte után az Akta bizonyos módosítása vált szükségessé, ami az ENSZ Közgyűlésének harmadik ülésszakán 1949-ben meg is történt. Az Általános Akta azonban nem változtatta be az egyesek által hozzáfűzött reményeket, és különösen az új felülvizsgált egyezmény talált csekély visszhangra, amennyiben csak néhány állam vált annak részesévé. Ennek okát elsősorban abban kell keresni, hogy az Általános Akta az államok közötti viták elintézése terén kötelező egyeztetést, illetve bíráskodást vezet be, ami az állami szuverenitás messzemenő korlátozását jelenti, és ezért az államok nagy többsége számára elfogadhatatlannak bizonyult.

A nemzetközi szerződések jogát kodifikáló, de még hatályba nem lépett 1969. évi bécsi egyezmény a szerződések érvénytelenségével, megszűnésével vagy hatályuk felfüggesztésével kapcsolatos viták elintézésére kötelező egyeztetést kíván bevezetni.

Egyes *nemzetközi szervezetek feladatai között fontos helyet foglal el az államok közötti viták békés elintézésének elősegítése.* Ez vonatkozik elsősorban a két világháború között fennállt Nemzetek Szövetségére és a második világháború után létesített Egyesült Nemzetek Szervezetére.

A Nemzetek Szövetsége Egyezségokmányának 12. és 15. cikke értelmében a tagok a

közöttük felmerült minden vitás kérdést, amely szakadáshoz vezethetett és nem esett választott bírósági eljárás alá, kötelesek voltak a Nemzetek Szövetsége Tanácsának vizsgálata alá bocsátani. A Tanács igyekezett a vitát békésen rendezni, tehát ebben az esetben tulajdonképpen közvetítőként szerepelt, ha azonban ez a tevékenysége nem vezetett eredményre, a Tanács jelentést készített, amelyben megállapította a tényállást, és közölte a megoldás szempontjából megítélése szerint méltányos és megfelelő indítványait. Ezek az indítványok a felekre nézve nem voltak kötelezők. A Tanács jogosult volt a vitát a Közgyűlés elé terjeszteni, sőt valamelyik fél kérésére köteles is volt azt megtenni, úgyhogy ilyen esetben a Közgyűlés is eljárhatott a békés rendezés érdekében, de jogköre éppen úgy korlátozott volt, mint a Tanácsé. Az Egyezségokmány tehát még csak elő sem irányozta a nemzetközi viták feltétlen békés rendezését.

Az *ENSZ Alapokmányának VI. fejezete* igyekezett kiküszöbölni az Egyezségokmány fogyatékosságait. Eszerint elsősorban a *Biztonsági Tanács* (l. tovább Tanács) hivatott a tagállamok közötti viták békés elintézését biztosítani. A Tanács főként azokkal a viszályokkal foglalkozik, amelyeknek elhúzódása a nemzetközi béke és biztonság fenntartásának veszélyeztetésére vezethet. Ezeket a viszályokat a Tanács maga észleli, de a Közgyűlés vagy az ENSZ bármely tagállama, sőt a viszályban érdekelt olyan állam is felhívhatja rá a figyelmét, amely az ENSZ-nek nem tagja (Alapokmány 35. cikk), és ugyanez a jog a szervezet főtitkárát is megilleti (99. cikk). Maguk a felek is kötelesek a nemzetközi békét és biztonságot veszélyeztető vitájukat a Biztonsági Tanács elé terjeszteni, ha azt az Alapokmány 33. cikkében felsorolt eszközök igénybevételével rendezni nem tudják (37. cikk). Egyéb jellegű, tehát a nemzetközi békét és biztonságot nem veszélyeztető viszályokkal a Biztonsági Tanács csak valamennyi érdekelt fél kérelmére foglalkozhat (38. cikk).

A Biztonsági Tanács az eléje került viszállyal kapcsolatban felhívhatja a feleket a 33. cikkben felsorolt eszközök igénybevételére, de ajánlhat meghatározott alkalmas eszközt vagy eljárást is a viszály rendezésére, és ilyenkor tekintettel kell lennie arra, hogy a jogi természetű viták lehetőleg a Nemzetközi Bíróság elé kerüljenek (36. cikk). Az eljárási eszközök és módok ajánlásán kívül a Biztonsági Tanács az ügy érdemére vonatkozó rendezési módozatokat is javasolhat a feleknek (37. cikk). A Tanács most említett határozatainak meghozatalára nézve az általános szabályok irányadók, mégis azzal az eltéréssel, hogy ha a Tanács valamely tagja a vitában érdekelt félként szerepel, a határozathozatalnál a szavazástól tartózkodni köteles.

A Biztonsági Tanács ajánlásai a vitában álló felekre nézve nem kötelezők, de ha a vita eredményeként a béke veszélyeztetése vagy megszegése következik be, a Biztonsági Tanács az Alapokmány VII. fejezete alapján kényszerítő rendszabályokat is alkalmazhat, ez azonban már kívül esik a viszályok békés rendezésének körén.

Az ENSZ rendszerében a Biztonsági Tanács mellett a Közgyűlést is bizonyos jogkör illeti meg a viszályok békés rendezése terén. Az Alapokmány 10. cikke értelmében a Közgyűlés az Alapokmányban meghatározott célok körébe tartozó minden kérdést megvitathat és — amennyiben az ügy a Biztonsági Tanács napirendjén nem szerepel — arra nézve ajánlásokat is tehet. Ez vonatkozik a nemzetközi viták esetére is. A 11. cikk 2. bekezdése külön is feljogosítja a Közgyűlést a nemzetközi béke és biztonság fenntartására vonatkozó bármely kérdés megvitatására és — ugyancsak abban az esetben, ha a Biztonsági Tanács az adott üggyel nem foglalkozik — ajánlások tételére is. A Közgyűlés ajánlásait mind az érdekelt államoknak, mind a Biztonsági Tanácsnak előterjesztheti. Mindezekből a rendelkezésekből látható, hogy a nemzetközi viták elintézése terén az elsődleges jogkör a Biztonsági Tanácsot illeti meg. Éppen ezért az Alapokmány rendelkezéseivel ellentétes egyes államoknak az a törekvése, hogy a Biztonsági Tanács megkerülésével a Közgyűlésnek juttassák a fő szerepet a nemzetközi viták rendezésénél, és ilyen módon kivonják ezeket a kérdéseket a nagyhatalmak egyetértésének elvén felépülő Biztonsági Tanács jogköréből.

Az ENSZ Alapokmánya lehetővé teszi azt is, hogy a nemzetközi viták békés rendezése *regionális szervezetek keretében* történjék meg. Az Alapokmány 52. cikke értelmében a regionális szervezetek tagjai kötelesek erőfeszítéseket tenni annak érdekében, hogy a helyi jellegű viszályok ilyen regionális keretek között nyerjenek rendezést. Ez a rendelkezés azonban nem érinti a Biztonsági Tanács jogkörét a viták békés rendezését illetően.

A regionális szervezet akár az érdekelt államok felkérésére, akár a Biztonsági Tanács kezdeményezésére foglalkozhat a vitás ügy rendezésével. A Biztonsági Tanácsot minden olyan tevékenységről állandóan és kimerítően tájékoztatni kell, amelyet a nemzetközi béke és biztonság fenntartása céljából regionális szervezetek útján indítanak meg.

A tagok között felmerülő nemzetközi viták békés elintézésére vonatkozó rendelkezéseket tartalmaz többek közt az Arab Liga, az Amerikai Államok Szervezete és az Afrikai Egységszervezet alapító okmánya. Az Amerikai Államok Szervezete alapokmányának, az ún. Bogotai Kartának ezeket a rendelkezéseit részletezi és egészíti ki a vele egyidejűleg aláírásra került és fentebb már említett Bogotai Paktum az amerikai államok közötti viták békés rendezéséről.

III. A nemzetközi választott bíráskodás. A nemzetközi viták bírói úton történő elintézését elsősorban a bírói szerv által hozott döntés kötelező volta jellemzi. Ugyanakkor azonban hangsúlyozni kell azt is, hogy a belső állami jogrendszerekkel szemben, amelyek lehetővé teszik a bíróságoknak a vitában álló felek egyike részéről történő egyoldalú igénybevételét, a nemzetközi jog a nemzetközi viták békés rendezésére vonatkozó *általános* kötelezettségen belül a bírói út igénybevételére nézve sem állapít meg konkrét kötelezettséget. Az általános nemzetközi jog tehát *nem ismer kötelező bírói joghatóságot*, amely a felek alávetési nyilatkozata nélkül érvényesülhetne.

A *nemzetközi bíróságoknak két válfaját* szokták megkülönböztetni: a *választott bíróságok*at és az *állandó jellegű bíróságok*at. Az elmondottak a nemzetközi bíróságok mindkét válfajára vonatkoznak. A választott és az állandó jellegű bíróságok között a legfőbb különbség abban áll, hogy a választott bíróságok felállításának és a bíróság eljárásának módjára nézve a feleknek külön meg kell egyezniük, míg az állandó jellegű bíróságok — amint azt a most használt elnevezés is mutatja — állandóan működnek, azok összetételébe a vitában álló államoknak általában beleszólási joguk nincs, és az eljárási szabályok tekintetében is — egyes kérdésektől eltekintve — a felek kötve vannak a bírósághoz nézve általánosan érvényes szabályokhoz.

A *választott bíráskodás* intézményének eredete az ókorba nyúlik vissza. A rendelkezésünkre álló adatok szerint már az ókorban is előfordult, hogy két uralkodó a köztük felmerült vitát egy harmadik uralkodó döntése alá bocsátotta. A görög városállamok vitáikat részben az amphiktüoniák keretében intézték el, amelyek ilyen módon választott bírósági funkciókat is gyakoroltak. A középkorban a császár és a pápa, de egyes királyok is gyakran vállaltak döntőbírói tisztet, sőt igyekeztek is a maguk számára ilyen szerepet biztosítani, mert ilyen módon bele tudtak avatkozni más államok ügyeibe.

Az abszolút monarchiák idején a választott bíráskodás háttérbe szorult, mert az abszolút uralkodó nem volt hajlandó más hatalmat akár bíróként is maga fölött elismerni. A választott bíráskodás intézményének újabb fellendülése csak a 18. század végén és még inkább a 19. században következett be. Ebben nagy szerepük volt egyes jelentős nemzetközi vitákat sikeresen eldöntő választott bírói ítéleteknek, de hozzájárult ehhez az is, hogy a múlt század második felében alakult nemzetközi jogi tudományos egyesületek, a Nemzetközi Jogi Egyesület és a Nemzetközi Jogi Intézet is javaslatokat dolgoztak ki a választott bíráskodás igénybevételének megkönnyítésére. Mindez lehetővé tette, hogy az államok az 1899. és 1907. évi hágai békekonferenciákon nemzetközi egyezményben szabályozzák a választott bírói eljárást.

Az egyezmény, amelynek szabályai csak abban az esetben nyernek alkalmazást, ha a felek más szabályokban nem egyeztek meg, mindenekelőtt rögzíti azt az általános elvet, hogy a választott bírói eljárást igénybe vevő államoknak erre vonatkozólag szerződést, ún. *kompromisszum*ot kell kötniük. A kompromisszumban a felek meghatározzák a vita tárgyát, a választott bírák megnevezésének határidejét, az eljárásra vonatkozó szabályokat és a leteendő költségelőleget. Választott bíróként a felek egy vagy több személyt jelölhetnek ki, az egyezmény azonban rendelkezéseket tartalmaz arra nézve is, hogyan történjék a bíróság megalakítása, ha a felek az adott esetben a bíróság összetételében megállapodni nem tudnak. A bíróság határozatait szótöbbséggel hozza, és ítéleteit indokolni tartozik. Az ítélet végérvényes, tehát ellene jogorvoslatnak helye nincs, a felek azonban a kompromisszumban fenntarthatják maguknak a perújítás jogát. A második hágai békekonferencián elfogadott egyezmény lehetővé tette az erre alkalmas ügyekben gyorsított eljárás lefolytatását. Ez az eljárás kizárólag írásbeli, mindamellett bármely fél kívánhatja tanúk és szakértők megidézését, és maga a bíróság is követelhet szóbeli felvilágosítást a felek képviselőitől, úgyszintén az általa szükségesnek tartott tanúktól és szakértőktől.

Mintegy fél évszázaddal a második hágai békekonferencia után az *ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottsága is foglalkozott a választott bírósági eljárás szabályainak kidolgozásával.* Először egyezményt kívánt kidolgozni, majd az első tervezetekkel szemben megmutatkozó nagy ellenállás láttán megelégedett a választott bírósági eljárásra vonatkozó *mintaszabályok* felállításával, amelyeknek azt a célt kellett volna szolgálniuk, hogy az államok lehetőleg azok alapulvételével kössék meg a választott bíráskodásra vonatkozó konkrét megállapodásaikat. A Nemzetközi Jogi Bizottság 1958. évi ülésszakán végleges formába öntött szabályok jelentős része azonban nagymértékben korlátozza a vitában álló államoknak a választott bíróság megalakítására és az eljárás módjának meghatározására vonatkozó jogkörét, ugyanakkor viszont az ENSZ Nemzetközi Bíróságát, illetve annak elnökét messzemenő beavatkozásra jogosítja fel. A szabályok értelmében ugyanis a felek közötti egyetértés hiányában a Nemzetközi Bíróság a vitában álló államok egyikének felkérésére kötelező hatállyal megállapíthatja, vajon olyan vita áll-e fenn az államok között, amely a felek előzetes megállapodása értelmében választott bírósági eljárásra tartozik. A Nemzetközi Bíróság tehát egyoldalúan, az egyik fél kérésére a felek mindegyikére nézve kötelező határozatot hozhatna. Ugyancsak kimondják a mintaszabályok azt is, hogy ha a felek valamelyike választott bíráit nem nevezi meg, ezeket helyette a másik fél kérelmére a

Nemzetközi Bíróság elnöke fogja kijelölni. A Nemzetközi Bíróság jogosult lenne továbbá a választott bírói ítélet értelmezésére, az ítélet esetleges semmisségének megállapítására és a perújítás engedélyezésére is. Mindezek a rendelkezések a választott bíráskodásra vonatkozólag eddig kialakult nemzetközi jogszabályokkal éles ellentétben állnak, az államok szuverenitását messzemenően korlátozzák, és így azoknak szélesebb körű gyakorlati érvényesülésére nem került sor, annak ellenére, hogy az ENSZ Közgyűlés XIII. ülésszakán hozott határozatával felhívta a tagállamok figyelmét, hogy a szóban forgó mintaszabályokra megítélésüktől függően legyenek tekintettel, valahányszor választott bírósági szerződést kötnek.

A választott bíróságok sajátos formáját jelentették az első világháborút befejező Párizs környéki békékben, így a trianoni békeszerződésben is meghatározott vegyes döntőbíróságok. A békeszerződések értelmében ilyen döntőbíróságokat kellett létrehozni a szövetséges és társult hatalmak mindegyike és az egyes legyőzött államok között. A háromtagú bíróságnak egy-egy tagját az érdekelt államok jelölték ki, az elnököt pedig a két állam közös megegyezésével kellett választani; ilyen megegyezés hiányában az elnököt a Nemzetek Szövetségének Tanácsa jelölte ki. A vegyes döntőbíróságok joghatósága az ügyek nagy tömegére terjedt ki, és e bíróságok bőséges joggyakorlata több vonatkozásban hozzájárult a nemzetközi jog fejlesztéséhez. A vegyes döntőbíróságok előtt nemcsak államok, hanem egyének is felléphettek félként, és igényeiket közvetlenül érvényesíthették. Ennek az időbelileg és területileg korlátozott jognak a megadása kivételes intézkedés volt, amely a nagyszámú függő ügy egyszerűbb és gyorsabb lebonyolítását célozta.

A hágai békekonferenciákon felvetődött a kötelező bíráskodás gondolata is, ez azonban nem nyert elfogadást. A konferencián részt vevő államok mindamellett elő akarták segíteni a választott bíráskodás intézményessé tételét, és ezt már az első konferencián az *Állandó Választott Bíróság* felállításával vélték elérni.

Az Állandó Választott Bíróság hangzatos neve mögött azonban nagyon kevés valóság rejtőzött. A hágai egyezmény értelmében felállított szervből teljes mértékben *hiányzott az állandó bíróság jellege.* Tulajdonképpen nem volt másról szó, mint személyi keret létrehozásáról, amelynek felhasználásával adott esetben a választott bíróság könnyebben alakítható meg. Az Állandó Választott Bíróság tehát nem egyéb, mint a választott bírói tiszt ellátására alkalmas személyek jegyzéke, amelyből a vitában álló államok esetenként választják ki a számukra megfelelő bírákat. Az így megalakuló bíróság munkáját az állandó jelleggel létrehozott segédhivatal könnyíti meg.

Az egyezményben részes államok mindegyike négy személyt jelölhet ki a választott bírák lajstromába való felvétel céljából. Ez a kijelölés hat évre szól. Ha a szerződő államok a közöttük felmerült vitás ügy elintézése végett az Állandó Választott Bírósághoz kívánnak fordulni, a bírákat ebből a lajstromból választják ki. Ez pedig — hacsak a felek a bíróság megalakítására nézve másként nem állapodtak meg — oly módon történik, hogy minden állam a konkrét vita eldöntésére alakítandó bíróság tagjaként két személyt választ a listáról, de ezek közül csak egy lehet saját állampolgára vagy olyan személy, akit ő vétetett fel a lajstromba. Az így megválasztott bírák együttesen egy ötödik bírót választanak. Minthogy a választott bíróság megalakításánál a tapasztalat szerint a legnagyobb nehézséget a kulcspozícióban levő superarbiternek, a bíróság elnökének a kijelölése okozza, és gyakran éppen az ő személyében való megegyezés hiánya akadályozta meg a bíróság létrejöttét, a hágai egyezmény különböző leleményes intézkedésekkel igyekszik az elnök személyében való megegyezést lehetővé tenni, arra az esetre pedig, ha mindezek eredménytelenek maradnának, ultima ratio-ként a döntést sorsolásra bízza.

Az Állandó Választott Bíróság székhelye Hága. Itt működik a bíróság segédhivatalának funkcióit ellátó Nemzetközi Iroda, élén a főtitkárral. Az Iroda felett az ellenőrzést az állandó igazgató tanács látja el, amely a holland külügyminiszter elnöklete alatt a szerződő államok Hágában akkreditált diplomáciai képviselőiből áll.

Az Állandó Választott Bíróság érdemleges tevékenységet főként az első világháború előtt fejtett ki, bár ekkor is többnyire nem nagy jelentőségű ügyekben hozott döntést. Az első világháború után az Állandó Nemzetközi Bíróság felállítása következtében az Állandó Választott Bíróságot már csak néhány ügyben vették igénybe, 1945 után pedig működése úgyszólván teljesen megszűnt. Formailag az Állandó Választott Bíróság ma is fennáll, a résztvevő államok száma 74. Az egyezmény 47. cikke lehetővé teszi, hogy a Nemzetközi Iroda helyiségeit és személyzetét az Állandó Választott Bíróság keretein kívül szervezett választott bíróság működésének céljára a szerződő államok rendelkezésére bocsássa, de ilyen kooperációra is csak ritkán kerül sor. Az Állandó Választott Bíróság lajstromába felvett bírák egyedüli gyakorlati funkciója ma abban merül ki, hogy az ENSZ Nemzetközi Bírósága bíráinak megválasztásához jelölteket terjeszthetnek elő.

IV. Átfogó jellegű állandó bíróságok.

Már a második hágai békekonferencián komoly formában felvetődött az a terv, hogy az Állandó Választott Bíróságon kívül hozzanak létre valóságos állandó bíróságot, amelyben állandó jelleggel kijelölt, főfoglalkozású bírák

tevékenykednének. Ez a terv azonban 1907-ben nem talált elfogadásra. Ugyanakkor az 1907. évi hágai békekonferencia egyezményt fogadott el állandó nemzetközi zsákmánybíróság felállításáról, ez az egyezmény azonban az államok ratifikálásának hiányában nem lépett életbe.

Az első világháborút befejező párizsi békekonferencián ismét felvetődött állandó jellegű nemzetközi bíróság felállításának a gondolata. Ez alkalommal az elgondolás győzedelmeskedett, és a Nemzetek Szövetsége Egyezségokmányának 14. cikke rendelkezett az új bíróság felállításáról. E cikk értelmében a Nemzetek Szövetségének Tanácsa tartozott *Állandó Nemzetközi Bíróság* (l. tovább Bíróság) felállítására vonatkozólag tervezetet készíteni, amelyet elfogadás végett a Nemzetek Szövetségének tagjai elé kellett terjeszteni. Ezt a tervezetet a Tanács megbízásából tíztagú jogászbizottság dolgozta ki, és az a Bíróság működésének alapjává vált. A Bíróság Statútumának Magyarország is részesévé lett (1926. évi I. törvény). A Bíróságnak ezt a Statútumát egy újabb jogászbizottság előterjesztése alapján a Nemzetek Szövetségének Közgyűlése 1929-ben módosította, és a módosított szöveg a résztvevő államok ratifikálása után 1936-ban lépett hatályba (1936. évi VI. törvény). A Statútumnak ez a módosított szövege volt azután hatályban az Állandó Nemzetközi Bíróság felszámolásáig.

Az Állandó Nemzetközi Bíróságot, amelynek székhelye Hágában volt, *a Nemzetek Szövetsége hívta életre, a Bíróság Statútumában való részvétel azonban független volt a Nemzetek Szövetsége tagságától.* Ennek folytán a Nemzetek Szövetségének egyes tagállamai a Bíróság Statútumának nem voltak részesei, másrészt voltak olyan államok is, amelyek a Statútumhoz csatlakoztak, ugyanakkor azonban a Nemzetek Szövetségének nem váltak tagjává.

A Bíróság joghatóságának meghatározása alkalmával újból felvetődött a bírói út kötelező igénybevételének gondolata, ez a terv azonban most sem talált elfogadásra. Az Egyezségokmány 14. cikke ennek megfelelően annak kimondására szorítkozott, hogy a Bíróság hatásköre kiterjed a felek részéről eléje terjesztett minden nemzetközi jellegű vitás esetre. A Bíróság *joghatósága* tehát csak abban az esetben áll fenn, ha az eljárás lefolytatásához való hozzájárulást a vitában álló államok mindegyike valamilyen formában megadta. Ezenkívül az Egyezségokmány megállapította, hogy a Bíróság *véleményt is nyilváníthat* minden olyan vitás esetben és kérdésben, amelyet a Nemzetek Szövetségének Tanácsa vagy Közgyűlése eléje utal. A gyakorlatban a Nemzetek Szövetségének fennállása alatt ilyen véleménykérést azonban csakis a Tanács terjesztett elő.

Az Állandó Nemzetközi Bíróság 1922-ben kezdte meg tevékenységét, és ténylegesen 1940-ig működött, felszámolása azonban a Nemzetek Szövetsége Közgyűlésének határozatával csak 1946-ban következett be. Tényleges működésének 18 esztendeje alatt a Bíróság elé az államok 30 jogvitát terjesztettek; ezekből a Bíróság huszonkettőt döntött el érdemben 32 ítélettel, 7 ügyben az eljárást a Bíróság megszüntette, és egy ügy a Bíróság működésének megszűntével függőben maradt. Ugyanezen idő alatt a Bíróság 26 tanácsadó véleményt adott, egy ügyben pedig megtagadta a véleményadást.

A Bíróság működésének általános jellemzéseként meg kell jegyezni, hogy az Állandó Nemzetközi Bíróság elé általában csak kisebb jelentőségű ügyek kerültek. Az egyetlen nagyobb politikai fontosságú probléma az Anschluss előkészítését célzó német—osztrák vámunió kérdése volt, amely azonban éppen kiélezett politikai jelentőségénél fogva oly mértékben megosztotta a Bíróság tagjait, hogy a vonatkozó tanácsadó vélemény 8 : 7 szavazataránnyal született meg, és így minősítette a tervezett vámuniót egyes fennálló nemzetközi szerződésekkel összeegyeztethetetlennek.

Az Állandó Nemzetközi Bíróság által hozott fontosabb határozatok közül meg kell említeni a Lotus-ügyben hozott ítéletet, amely a nyílt tengeren történt hajóösszeütközéssel kapcsolatos büntető joghatóság kérdését vizsgálta meg, a felső-szavojai és gexi szabad övezetek kérdésében Svájc és Franciaország között keletkezett vitában hozott ítéletet, a Kelet-Grönland feletti szuverenitás kérdését eldöntő ítéletet, egyes nemzetközi folyók (Odera, Maas) vonatkozásában hozott ítéleteket. A tanácsadó vélemények sorából a német—osztrák vámunió kérdésén kívül meg kell említeni még a marokkói és tunéziai állampolgársági dekrétumok tárgyában adott véleményt, a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetre vonatkozó több véleményt, a Danzig különleges státusával kapcsolatos vélemények egész sorát, a lengyelországi német kisebbség helyzetével foglalkozó véleményeket, az Európai Duna Bizottság joghatóságára vonatkozó véleményt, a lausanne-i békeszerződés értelmezésével foglalkozó tanácsadó véleményt.

A második világháború befejeztével felvetődött a kérdés, vajon fenntartsák-e az eddig működött állandó jellegű bíróságot, vagy pedig újat hozzanak-e létre. A problémáról már az 1944. évi Dumbarton Oaks-i tanácskozáson is volt szó, majd megvitatta azt az Egyesült Nemzetek által felállított jogászbizottság is közvetlenül a San Francisco-i konferencia megnyitása előtt tartott washingtoni tanácskozásain, döntés azonban ebben a kérdésben csak magán a San Francisco-i konferencián született. A határozat új bíróság életre hívása mellett szólt, éspedig elsősorban gyakorlati szempontok figyelembevétele alapján. Az új bíróság Statútuma egyébként a régi bíróság Statútumára épül fel, és a kettő közötti eltérések többnyire nem lényegesek.

A *Nemzetközi Bíróság*ra (l. tovább Bíróság) vonatkozó joganyagot az ENSZ Alapokmányának XIV. fejezete, a Nemzetközi Bíróság Statútuma és a Bíróság által 1946-ban megállapított és 1972-ben módosított Ügyviteli Szabályok alkotják.

Az alapvető eltérés a régi és az új bíróság között abban rejlik, hogy míg az Állandó Nemzetközi Bíróság formailag független volt a Nemzetek Szövetségétől, *az új bíróság az ENSZ egyik főszerveként működik.* Az Alapokmány 92. cikke értelmében a Nemzetközi Bíróság az Egyesült Nemzetek legfőbb bírói szerve és a Bíróság Statútuma az Alapokmány kiegészítő részét alkotja. Ebből a 93. cikk levonja azt a kézenfekvő következtetést, hogy *az ENSZ tagjai ipso facto részesei a Nemzetközi Bíróság Statútumának.*

Ha azonban minden egyes ENSZ-tagállam részese a Statútumnak, ez nem jelenti azt, hogy az ENSZ-en kívül maradt államok ne csatlakozhatnának ahhoz. Az Alapokmány 93. cikke értelmében azok az államok, amelyek az ENSZ-nek nem tagjai, a Biztonsági Tanács ajánlására a Közgyűlés által esetenként meghatározott feltételek mellett a Statútum részeseivé válhatnak. Ez idő szerint ilyen csatlakozott állam Svájc, Liechtenstein és San Marino. A Közgyűlés eddig egyöntetű feltételeket állapított meg az ilyen csatlakozni kívánó államok számára, éspedig *a)* a Statútumban foglalt rendelkezések elfogadását, *b)* az Alapokmány 94. cikkéből folyó kötelezettségek vállalását, *c)* a Bíróság költségeihez való megfelelő hozzájárulást.

A Statútum 35. cikke ezenfelül lehetőséget nyújt arra is, hogy olyan államok, amelyek nem tagjai az ENSZ-nek és nem is kívánnak a Statútum részesévé lenni, a Biztonsági Tanács által megállapított feltételek mellett a Nemzetközi Bíróságot szintén igénybe vehessék. A Biztonsági Tanács által előírt feltételeknek megfelelő nyilatkozat letétele következtében ilyen helyzetben volt pl. a Német Szövetségi Köztársaság az ENSZ-be történt felvételéig egyes meghatározott nemzetközi szerződésekből esetleg adódó jogviták tekintetében.

A Nemzetközi Bíróság *szervezetét* a Statútum szabályozza. A Bíróság, amelynek székhelye Hágában van, 15 állandó bíróból áll, akik különböző államok állampolgárai: két azonos állampolgárságú bíró tehát nem működhet a Bíróságban. A bírói tisztet csak olyan személyekkel lehet betölteni, akik saját hazájukban a legmagasabb bírói tisztek betöltéséhez megkívánt követelményeknek megfelelnek vagy a nemzetközi jog terén elismert jártassággal bíró jogtudósok. A bírák választásánál a területi megoszlásra is figyelemmel kell lenni, nevezetesen a Statútum szavai szerint ügyelni kell arra, hogy a Bíróságban „a civilizáció nagy alakzatainak és a világ fő jogi rendszereinek képviselete biztosítva legyen".

A bírák választása meglehetősen bonyolult rendszer szerint történik. A jelölteket a hágai békekonferencián életre hívott Állandó Választott Bíróság ún. nemzeti csoportjai állítják fel. Nemzeti csoport alatt az Állandó Választott Bíróság bírói lajstromába egy-egy állam által beiktatott legfeljebb négy személy értendő. Azoknak az államoknak a részéről, amelyek a Nemzetközi Bíróság Statútumának részesei, az Állandó Választott Bíróságban azonban nem vesznek részt, a külön erre a célra felállított nemzeti csoportok élhetnek a jelölés jogával. Az egyes nemzeti csoportok a Nemzetközi Bíróságba legfeljebb négy személyt jelölhetnek, akik közül kettőnél több nem lehet saját állampolgáruk. Az így összeállított jelöltlistából *a bírákat a Közgyűlés és a Biztonsági Tanács egymástól függetlenül, külön-külön választja:* azokat kell megválasztottnak tekinteni, akik mind a Közgyűlésen, mind a Biztonsági Tanácsban a szavazatok abszolút többségét elnyerik. A Biztonsági Tanácsban az állandó tagok ún. vétójoga nem érvényesül, és ebben a kivételes esetben a Biztonsági Tanács határozatához nincs szükség az Alapokmányban előírt kilenc szavazatra sem, hanem az abszolút többség elegendő a megválasztáshoz.

A bírák választása 9 évi időtartamra szól. A Bíróság működése folytonosságának és a joggyakorlat állandóságának biztosítása érdekében a bírák megbízatása nem egy időben jár le, hanem 3 évenként öt bírói helyet kell betölteni.

A Bíróság tagjai sorából önmaga választja 3 évi időtartamra az elnököt és az alelnököt. Ugyancsak a Bíróság választja meg a főtitkárt a tagjain kívül álló személyek sorából, aki a bírósági iroda vezetőjének fontos tisztét tölti be.

A Bíróság tagjai a Statútum szerint függetlenek, semmiféle politikai vagy államigazgatási tevékenységet nem folytathatnak és semmiféle más hivatásos jellegű foglalkozást nem űzhetnek. A bírák szabad működését kívánja biztosítani az a rendelkezés is, amely szerint bírói tisztük gyakorlása alatt diplomáciai mentességet és kiváltságokat élveznek.

A Statútum ismeri az ún. *eseti (ad hoc) bírák* intézményét is. Az a Bíróság előtt félként fellépő állam, amelynek állampolgára nem foglal helyet a bírák sorában, az adott ügy elbírálásában való részvétel céljából bíróként egy személyt kijelölhet, aki az eljárásban a többi bíróval egyenlő jogkörrel vesz részt. Ilyen esetben tehát a bírák száma meghaladhatja a tizenötöt. Az eseti bírák intézménye sok vitát váltott ki. Az intézmény egyes bírálói főleg arra hivatkoznak, hogy az eseti bírónak az eljárásba való bevonása olyan esetben, amikor a Nemzetközi Bíróság megválasztott bírái között a perben álló egyik fél állampolgára helyet foglal, a másiké viszont nem, azon a feltételezésen alapszik, hogy a bírák saját államuk ügyében nem tekinthetők elfogulatlannak, holott a

bírótól általában elvárható, hogy az eléje került ügyben ne csak személyekre, hanem államára való tekintet nélkül döntsön. Mások ezzel szemben azt indítványozták, hogy eseti bíró bevonása helyett inkább az a bíró, akinek saját állama szerepel félként az adott ügyben, ebben az eljárásban ne vegyen részt. Habár az utóbbi javaslat nem tekinthető megalapozatlannak, meg kell állapítani, hogy az eseti bíráknak az adott ügyben a Bíróságba való bevonása eddig komolyabb problémát nem okozott.

A Bíróság általában teljes ülésben jár el; megalakításához legalább kilenc bíró jelenléte szükséges. A Statútum emellett lehetővé teszi bizonyos meghatározott ügycsoportokra, pl. munkaügyi vagy közlekedési ügyek elbírálására szűkebb, három vagy több bíróból álló tanácsok megalakítását, sőt a Bíróság egyes konkrét ügyek tárgyalására is alakíthat szűkebb körű tanácsot, ezek a tanácsok azonban csakis a felek ez irányú kérelme esetén járhatnak el. Mindeddig a Nemzetközi Bíróság fennállása alatt ilyen tanácsok igénybevételére nem került sor. Hasonlóképpen nem vették igénybe az államok eddig az öt tagból álló sommás tanácsot sem, amelyet a Bíróság a Statútum értelmében az ügyek gyors elintézése érdekében évente megalakítani tartozik.

A Bíróság *joghatóságá*nak kérdését a Statútum II. fejezete szabályozza. A Statútum 34. cikke leszögezi, hogy a Bíróság előtt *félként csakis államok léphetnek fel*, de ez nem jelenti azt, mintha az államok kötelesek lennének külön ez irányú kötelezettségvállalás nélkül a Bíróság előtt perbe bocsátkozni.

A Bíróság joghatósága ezek szerint csak akkor áll fenn, ha a vitában álló államok közt megvan az egyetértés a vitának a Bíróság elé terjesztésére nézve. Ez az egyetértés többféle formában juthat kifejezésre. Egyik esete a konszenzusnak, amikor a felek valamely már felmerült vitára vonatkozólag kompromisszumot kötnek, és ebben meghatározzák az ügy elbírálására vonatkozólag a Nemzetközi Bíróság joghatóságát. Ezzel egyenértékű, ha az egyik fél által indított perbe a másik fél érdemileg belebocsátkozik anélkül, hogy a Bíróság joghatóságának hiányát kifogásolná.

Megegyezhetnek azonban az államok arra nézve is, hogy bizonyos nemzetközi szerződésből kifolyólag, rendszerint a szerződés értelmezésével és alkalmazásával kapcsolatban a jövőben közöttük felmerülő vitákat a Nemzetközi Bíróság döntése alá bocsátják. Ez az eset tehát az előbbitől abban különbözik, hogy itt a konszenzus nem már felmerült, hanem pontosan körülírt körben a jövőben esetleg felmerülő jogvitáknak a Nemzetközi Bíróság elé terjesztésére vonatkozólag áll fenn.

Végül a Statútum 36. cikkének 2. bekezdése lehetővé teszi a Statútum részesévé vált államok számára azt is, hogy egyoldalú nyilatkozattal alávessék magukat a Nemzetközi Bíróság joghatóságának olyan jogi természetű vitákra nézve, amelyeknek tárgya: *a)* nemzetközi szerződés értelmezése; *b)* a nemzetközi jog bármely kérdése; *c)* olyan tény létezésének megállapítása, amely ha valónak bizonyul, nemzetközi kötelezettség megszegését jelentené; *d)* nemzetközi kötelezettség megszegése esetén teljesítendő jóvátétel természete vagy terjedelme.

Az ilyen alávetés mindazokkal az államokkal szemben hatályos, amelyek a maguk részéről hasonló egyoldalú nyilatkozatban elismerték a Nemzetközi Bíróság joghatóságát. A nemzetközi jogi irodalom nagy része és maga a Bíróság Statútuma is a Nemzetközi Bíróságnak a 36. cikk 2. bekezdése alapján fennálló joghatóságát „kötelező joghatóságnak" nevezi, arra való tekintettel, hogy a felek között nem jön létre kifejezett megállapodás a Bíróság joghatóságának elismerésére nézve, és a 36. cikk 2. bekezdésében meghatározott nyilatkozatot megtevő állam a jövőre vonatkozólag minden hasonló nyilatkozatot tevő állammal szemben általánosan elismeri a Bíróság joghatóságát az ügyeknek arra a körére vonatkozólag, amelyben a két alávetési nyilatkozat fedi egymást. Mindamellett hangsúlyozni kell, hogy a joghatóság alapja ilyen esetben is az állam önkéntes alávetése, amelynek időbeli hatályát és terjedelmét az érdekelt állam önmaga határozhatja meg belátása szerint, amennyiben a fenti *a)—d)* pontok tartalmát is tetszése szerint szűkítheti vagy korlátozhatja.

Ilyen korlátozásokat az alávetési nyilatkozatot tevő államok nagy része alkalmazott. Különösen jelentős az az Egyesült Államok által kezdeményezett és utóbb más államok által is alávetési nyilatkozatukhoz fűzött ún. *automatikus fenntartás*, amelynek értelmében a Bíróság joghatósága nem terjed ki „lényegileg az állam belső joghatósága körébe tartozó vitákra", a belső joghatóság körének meghatározását pedig az adott állam a maga számára tartja fenn. Ez tehát azt jelenti, hogy ha valamely állam a Nemzetközi Bíróság előtt pert indít a fennálló alávetési nyilatkozatok alapján az automatikus fenntartást alkalmazó állam ellen, az utóbbi állam kormánya egyszerű bejelentéssel, amellyel az ügyet a belső joghatóság körébe tartozónak minősíti, kivonhatja azt a Nemzetközi Bíróság joghatóságából. Ezt a fenntartási nyilatkozatot egyes bírák a konkrét ügyekben hozott ítéletekhez fűzött különvéleményükben a Nemzetközi Bíróság Statútumával ellentétesnek minősítették arra való hivatkozással, hogy a Statútum 36. cikke értelmében a joghatósága kérdésében keletkezett vitát maga a Bíróság jogosult eldönteni, az automatikus fenntartás pedig megakadályozza a Bíróságot e jogának érvényesítésében.[8] A Nemzetközi Bíróság ezzel az érveléssel érdemben nem foglalkozott, és gyakorlatában az automatikus fenntartást tudomásul vette.

A Nemzetközi Bíróság ítéletét a felek, ameyek a Bíróság joghatóságát eleve elfogadták, az Alapokmány 94. cikke értelmében végrehajtani tartoznak. Ez a rendelkezés összhangban áll az Alapokmány 2. cikkének 2. pontjában foglalt rendelkezéssel, amely a tagállamokat vállalt kötelezettségeik jóhiszemű teljesítésére kötelezi. Az eddigi gyakorlat azt mutatja, hogy a Nemzetközi Bíróság joghatóságát elismerő államok csak kivételes esetekben tagadták meg az ítéletben terhükre rótt kötelezettségek teljesítését. Ha azonban ez mégis bekövetkezik, az Alapokmány említett 94. cikke értelmében a másik fél az ítéletből származó jogainak érvényesítése végett a Biztonsági Tanácshoz fordulhat, amely — ha szükségesnek tartja — ajánlásokat tehet vagy határozatokat hozhat az ítélet végrehajtása céljából foganatosítandó rendszabályok felől. A Biztonsági Tanács, amely a nemzetközi béke és biztonság megóvásáról gondoskodni tartozó politikai szerv, nem köteles tehát intézkedni a végrehajtás iránt, másrészt pedig az uralkodó felfogás szerint intézkedéseinél nincs is a Bíróság ítéletéhez kötve, hanem attól el is térhet, amennyiben azt a nemzetközi béke és biztonság érdekében szükségesnek tartja.

Az Alapokmány az ítélkező tevékenység mellett feljogosítja a Nemzetközi Bíróságot arra is, hogy *bármely jogi kérdésben tanácsadó véleményt adjon.* Tanácsadó véleményt állam sohasem kérhet a Nemzetközi Bíróságtól, hanem erre feltétlenül csak a Közgyűlés és a Biztonsági Tanács jogosult; tanácsadó véleményt kérhet továbbá az ENSZ-nek a Közgyűlés által feljogosított más szerve, úgyszintén a Közgyűlés által feljogosított szakosított intézmény is a saját tevékenysége körében felmerülő jogi kérdésekben. A Közgyűlés ilyen felhatalmazást az ENSZ több szervének és valamennyi szakosított intézménynek adott, beleértve a szoros értelemben ilyen intézménynek nem tekinthető Nemzetközi Atomenergia Ügynökséget is.

Az erre feljogosított szervek a Bíróságtól az Alapokmány szerint csakis jogi kérdésekben kérhetnek véleményt. A Nemzetközi Bíróság gyakorlatában *a vélemények két kategóriája* alakult ki: *a)* olyan vélemények, amelyek nem érintenek két vagy több állam között függőben levő jogi kérdést; *b)* olyan vélemények, amelyek ilyen jellegű konkrét kérdésre vonatkoznak. Ennek a kettéválasztásnak igen fontos gyakorlati következménye, hogy a két vagy több állam között függőben levő jogi kérdésre vonatkozó véleményezési eljárásban nyerhet alkalmazást a Statútum 68. cikkében foglalt az a rendelkezés, amely szerint a Bíróságnak tanácsadó tevékenysége során is, amenynyiben lehetséges, a Statútumnak a peres eljárásra vonatkozó rendelkezéseit kell alkalmaznia, tehát a véleményeknek ez a fajtája igen közel kerül a peres eljárásban hozott ítéletekhez. Ebből pedig következik, hogy ha ilyen konkrét vitás kérdéssel kapcsolatban óhajt az ENSZ valamelyik szerve vagy szakosított intézménye tanácsadó véleményt kérni a Nemzetközi Bíróságtól, ezt csak a vitában közvetlenül érdekelt államok hozzájárulásával teheti. Ellenkező esetben ugyanis meg lehetne kerülni a nemzetközi bíráskodás önkéntességének elvét, és a véleményadás hátsó ajtaján keresztül be lehetne csempészni a kötelező bíráskodást a nemzetközi gyakorlatba.

Az Állandó Nemzetközi Bíróság világosan látta a problémát, és ezért 1923-ban megtagadta a véleményadást arra a kérdésre, amelyet a Nemzetek Szövetségének Tanácsa tett fel a Szovjet-Oroszország és Finnország között létrejött dorpati békeszerződés értelmezésére vonatkozólag. Szovjet-Oroszország, amely ekkor még nem volt tagja a Nemzetek Szövetségének, eleve tiltakozott az eljárás ellen. A Bíróság úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a véleményadás lényegileg a két állam között függőben levő vita eldöntésével lenne egyenértékű, márpedig a bírói tevékenységre vonatkozó alapvető szabályok — a konkrét esetben tehát a vitában álló felek hozzájárulásának szükségessége — akkor sem hagyhatók figyelmen kívül, ha tanácsadó véleményről van szó. A véleményadás megtagadása a Statútum 65. cikke alapján történt, amely csupán feljogosította a Bíróságot a véleményadásra, de erre vonatkozó kötelezettséget nem állapított meg számára. Az ENSZ Nemzetközi Bírósága azonban, jóllehet Statútumának 65. cikke megegyezik az Állandó Nemzetközi Bíróság Statútumának azonos számozású cikkével, nem tette magáévá elődjének álláspontját, és a bolgár, magyar és román békeszerződések értelmezésének kérdésében az ENSZ Közgyűlésének megkeresése alapján hajlandónak mutatkozott a véleményadásra, bár olyan konkrét vitáról volt szó, amely a három állam és az Egyesült Államok, illetve Anglia között alakult ki.

A Nemzetközi Bíróság által adott vélemények már elnevezésükből kitűnőleg is tanácsadó jellegűek, és így *kötelező erejük nincs.* Kivétel csupán akkor van e szabály alól, ha az érdekelt felek külön megállapodásban eleve kijelentik, hogy a tanácsadó véleményt kötelezőnek fogják tekinteni. Ez olyan esetekben szokott előfordulni, amikor a vitában álló felek egyike az ENSZ vagy valamely szakosított intézmény, amely a Statútum 34. cikke értelmében peres fél a Nemzetközi Bíróság előtt nem lehet, és a kötelező tanácsadó vélemény kérése ennek a rendelkezésnek a megkerülését célozza (kötelező jellegű tanácsadó vélemény kéréséről rendelkezik többek között az Egyesült Nemzetek kiváltságairól és mentességeiről szóló 1946. évi egyezmény 30. cikke). De ha a vélemények általában nem is kötelező jellegűek, a Nemzetközi Bíróság tekintélyének megóvása érdekében kívánatos lenne, hogy a

Bíróság tanácsadó véleményeihez az ENSZ különböző szervei és a tagállamok is tartsák magukat. Ennek azonban az az előfeltétele, hogy a Bíróság ragaszkodjék az Alapokmány és a Statútum elveihez, ne adjon olyan konkrét vitákban véleményt, amelyekre nézve az érdekelt államok nem járulnak hozzá a véleményadáshoz, és végül ne foglalkozzék olyan kérdésekkel, amelyek túlnyomórészt politikai jellegűek.

A Nemzetközi Bíróság eddigi gyakorlatával kétségkívül hozzájárult a nemzetközi jog fejlesztéséhez. Már első ítéletében, amelyet a Korfu-szorosban bekövetkezett aknarobbanás következtében megsérült angol hadihajók tárgyában Anglia és Albánia között keletkezett vitában hozott, elősegítette a nemzetközi szorosok jogi helyzetének és a parti tenger státusának tisztázását. Nevezetes ítéletet hozott a Bíróság az Anglia és Norvégia közötti halászati vitában, és ezzel a parti tengerrel és a beltengerrel kapcsolatos problémák egész sorát igyekezett megoldani. Az 1958. évi genfi tengerjogi konferencián elfogadott nemzetközi egyezmények sok vonatkozásban a Nemzetközi Bíróság említett ítéleteire épülnek. A Columbia és Peru közötti menedékjog-vität lezáró bírói ítélet is tisztázott a ma már csak Latin-Amerika területén fennálló diplomáciai menedékjoggal kapcsolatosan felmerülő egyes problémákat. Megemlítendő a Liechtenstein és Guatemala közötti Nottebohm-ügyben hozott ítélet, amely a diplomáciai védelem előfeltételeként az effektív állampolgárság fennforgását kívánja meg. A Honduras és Nicaragua közötti ügyben a Nemzetközi Bíróság tisztázni igyekezett azokat az okokat, amelyek a választott bírói ítéletek érvénytelenségét eredményezik. Egyik újabb ítéletében, amelyet az NSZK-nak Hollandiával és Dániával fennállott jogvitájában hozott, a kontinentális talapzatok elhatárolásának fontos kérdését próbálta megoldani. Angliának és az NSZK-nak a halászati jogok kérdésében Izlanddal kialakult vitájában a Bíróság első ítélete, amellyel az ügyben saját joghatóságát megállapította, figyelemre méltó megállapításokat tartalmaz a nemzetközi szerződések jogának egyik sokat vitatott problémáját, a körülmények változásának a szerződésre gyakorolt hatását illetően.

A tanácsadó vélemények közül meg kell említeni többek között az ENSZ szolgálatában elszenvedett károk miatti kártérítés kérdésében adott véleményt, amely hozzájárult a nemzetközi jogalanyiság problémájának és az ENSZ jogi státusának tisztázásához. A Délnyugat-Afrikával kapcsolatban adott első három tanácsadó vélemény a szóban forgó terület jogi státusának meghatározásán kívül a mandátum és a gyámság intézményével összefüggésben felmerülő több problémát igyekezett megoldani. Az ugyanezzel a ma Namíbiának nevezett területtel kapcsolatos negyedik tanácsadó véleményében a Bíróság azokat a jogkövetkezményeket kívánta felderíteni, amelyek az államok számára abból a tényből adódnak, hogy a Dél-afrikai Köztársaság a Biztonsági Tanács határozata ellenére jogtalanul gyakorol hatalmat e terület felett. Ez a vélemény egyben hozzájárult a Biztonsági Tanács jogkörének általános tisztázásához. Külön ki kell emelni a genocidium-egyezménnyel kapcsolatban tett fenntartások kérdésében adott tanácsadó véleményt, amely a nemzetközi szerződésekhez fűzött fenntartások nehéz kérdését igyekezett megvilágítani, és döntően hozzájárult ahhoz, hogy a fenntartások kérdésében az eddiginél kielégítőbb gyakorlat alakult ki az ENSZ Titkárságán. Ez a tanácsadó vélemény jelentősen elősegítette a fenntartások problémájának a nemzetközi szerződések jogáról szóló 1969. évi bécsi egyezményben történt szabályozását.

A Nemzetközi Bíróságnak tehát vannak kétségtelen érdemei a nemzetközi jog fejlesztése és egyes államok közötti jogviták békés rendezése terén. Mindamellett megállapítható, hogy a jogvitáknak csak elenyésző töredéke jut el ehhez a bírói fórumhoz, az államok nagy többsége pedig, beleértve a szocialista államokat, teljesen elzárkózik a Nemzetközi Bíróság igénybevétele elől.

Ami a szocialista államok tartózkodását illeti, ennek vizsgálatánál figyelembe kell venni azt a tényt, hogy korunkban két antagonisztikus társasalmi rendszerhez tartozó államok élnek egymás mellett, amelyeknek felfogása alapvető kérdésekben ellentétes. A Nemzetközi Bíróság biráinak túlnyomó többsége kapitalista rendszerű államok polgára, hiszen a 15 bíró közül csak kettőt választottak szocialista államok jogászai közül. A bírák nagy többsége akarva-akaratlanul a kapitalista jogszemléleten keresztül nézi az eléje kerülő ügyeket, és ennek megfelelően értelmezi és alkalmazza a nemzetközi jog szabályait. Ilyen körülmények között érthető, hogy a szocialista államok, ha általában nem is vonják kétségbe a bírák jóhiszeműségét, vonakodnak jogvitáikat a Nemzetközi Bíróság döntése alá bocsátani.

A Bíróság viszonylag kismérvű igénybevételének okait keresve nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy a legfontosabb nemzetközi jogviták át és át vannak szőve politikai elemekkel, amelyeknek kizárólag a fennállónak vélt jogszabályok alapján való eldöntése nem lehetséges. Éppen azért a *döntő jelentőségű* nemzetközi viták legtöbbjében a Nemzetközi Bíróság, de általában bármely nemzetközi bírói szerv alkalmatlan arra, hogy ítéletet hozzon vagy véleményt adjon. Nyilvánvaló, hogy például a gyarmati rendszer felszámolásával kapcsolatban felmerült viták nem lettek volna kielégítő módon eldönthetők nemzetközi bírói szerv igénybevételével. Ezt a megállapítást egyébként igazolják a Nemzetközi Bíróság

állásfoglalásai azokban a gyarmati vonatkozású ügyekben, amelyek mégis eléje kerültek. Gondolunk itt az Egyesült Államok és Franciaország között az amerikai állampolgárok marokkói jogai tárgyában keletkezett jogvitára, a Portugália és India között a volt indiai portugál gyarmatokkal kapcsolatos peres ügyre, különösen pedig a Líbéria és Etiópia által a Dél-afrikai Köztársaság ellen Namíbia kérdésében indított perre. A Nemzetközi Bíróság az első két ügyben lényegileg a status quo fenntartása mellett foglalt állást, a harmadik ügyben pedig nem látta megállapíthatónak a felperesek perlési jogosultságát, éspedig azzal az indoklással, hogy közvetlen jogaikat a Dél-afrikai Köztársaság embertelen apartheid politikája nem sértette. Ez a döntés világszerte nagy felháborodást keltett, és sokat ártott a Nemzetközi Bíróság tekintélyének. Ezt csak részben tette jóvá a Bíróságnak 1971-ben a Biztonsági Tanács felkérésére adott véleménye, amelyben megállapította, hogy a Dél-afrikai Köztársaság jogtalanul tartja uralma alatt Namíbiát.

Mindezek alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy a Nemzetközi Bíróságnak a vitában álló felek megegyezésével történő igénybevétele bizonyos esetekben a vita helyes megoldását eredményezheti és hozzájárulhat az államok közötti ellentétek kiküszöböléséhez, egyben pedig a nemzetközi jog fejlesztéséhez is. Ugyanakkor azonban ügyelni kell arra, hogy a Bíróságot ne terheljék meg olyan feladatokkal, amelyeknek eredményes megoldására a bonyolult nemzetközi körülmények között bírói szerv a jellegéből folyó korlátok következtében nem lehet képes.

A most elmondottak alapján az az általános megállapítás adódik, hogy jóllehet helytelen a nemzetközi bíráskodás jelentőségét általában lebecsülni, mégis korunkban a nemzetközi bíráskodás továbbra is a nemzetközi viták elintézésének viszonylag ritkán igénybe vehető eszköze marad.

Irodalom: *Haraszti* György: A Nemzetközi Bíróság joggyakorlata. Bp. 1958.; *Magyary* Géza: A nemzetközi bíráskodás. Bp. 1918.

Anisztimov, L. N.: Mezsdunarodno-pravovüe szredsztva razresenia mezsdoszudarsztvennüh szporov (konfliktov). Leningrad, 1975.; *Azud*, J.: Kotázke pokojného riešenia medzinárodných sporov. Bratislava, 1955.; *Kozsevnikov*, F. I.—*Sarmazanasvili*, G. V.: Mezsdunarodnüj szud OON. Moszkva, 1971.; *Krülov*, Sz. B.: Mezsdunarodnüj szud Organizacii Obedinennüh Nacij. Moszkva, 1958.; *Ladüzsenszkij*, A. M.—*Bliscsenko*, I. P.: Mirnüe szredsztva razresenija szporov mezsdu goszudarsztvami. Moszkva, 1962.; *Poljanszkij*, N. N.: Mezsdunarodnüj szud. Moszkva, 1951.

Anand, R. P.: International courts and contemporary conflicts. London, 1974.; *Rosenne*, Sh.: The World Court. Leiden, 1973.

Haraszti György

NÉPI ELLENŐRZÉS → *Állami ellenőrzés*

NORMA → *Jogszabály; Jogfogalom;* — *Jogforrás;* — *Jogalkotás*

NYOMOZÁS → *Büntető eljárás lefolytatása*

O

OKOZATI ÖSSZEFÜGGÉS → *Bűncselekmény*

ORSZÁGGYŰLÉS: I. Az Országgyűlés mint az államhatalom legfelsőbb szerve (1291.) — II. Az Országgyűlés kialakulása (1291.) — III. Az Országgyűlés feladatai és hatásköre (1292.) — IV. Az Országgyűlés belső szervezete és működése (1294.) V. A legfelsőbb államhatalom gyakorlásának folyamatossága és a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa (1295.)

I. Az Országgyűlés mint az államhatalom legfelsőbb szerve.

A Magyar Népköztársaság Országgyűlése azonos típusú az európai szocialista országok legfelsőbb képviseleti szerveivel. A szocialista államok államszervezetének felépítését általában az jellemzi, hogy a képviseleti rendszer csúcsán elhelyezkedő legfelsőbb képviseleti szervek egyben az államhatalom legfelsőbb szervei, a népszuverenitás teljességének megtestesítői. Teljhatalmukat semmilyen más állami szerv nem korlátozza. Nincs olyan jogi előírás sem, melynek módosítása vagy megváltoztatása hatáskörüket meghaladná. Ez alól az alkotmány sem kivétel. Esetenként ugyan előfordul, hogy nem a legfelsőbb képviseleti szerv, hanem népszavazás fogadja el az alkotmányt. A módosítás joga azonban ilyen esetben is megilleti a népszuverenitást megtestesítő legfelsőbb képviseleti szervet.

A szocialista államok legfelsőbb képviseleti szerveinek az államszervezet egésze alá van rendelve. Nincs olyan állami szerv, mely magát irányító, ellenőrző tevékenysége alól kivonhatná. A szocialista országok ugyanis általában elvetik az államhatalmi ágak elválasztásának elvét, és az államszervezet felépítésében az államhatalom egységét hangsúlyozzák. A szocialista államszervezetben is alkalmazásra kerül ugyan a munkamegosztás, és ennek megfelelően jönnek létre az állami szervek különböző típusai (képviseleti-hatalmi, államigazgatási, bírói, ügyészi szervek), ez azonban szintén nem korlátozhatja a legfelsőbb képviseleti szerv hatalmának teljességét. Ennek legfőbb biztosítéka, hogy általában a legfelsőbb hatalmi szerv hatáskörébe tartozik az egyes állami szervtípusokat közvetlenül irányító, illetve ellenőrző központi szervek létrehozása is. (Így pl. a kormány, a legfelsőbb bíróság, a legfőbb ügyész, illetve az ezeknek megfelelő szervek megválasztása.)

A szocialista alkotmányok általában közvetlenül rögzítik mindazokat a jogi biztosítékokat, amelyek nélkülözhetetlen feltételei annak, hogy a legfelsőbb képviseleti szervek megfelelhessenek az államhatalom legfelsőbb szervével szemben támasztott követelményeknek. Az alkotmány rendelkezései alapján pedig külön törvények vagy legalábbis törvényi szintű jogszabályok nagy részletességgel szabályozzák a legfelsőbb képviseleti szervek egész belső felépítését és működését.

A Magyar Népköztársaság Országgyűlésére vonatkozó államjogi szabályok (az alkotmány II. fejezete, az 1956. évi 1. sz. országgyűlési határozat, az országgyűlés ügyrendjét tartalmazó és a hivatalos lapban kihirdetett 6/1971—1975. sz. országgyűlési határozat) arról tanúskodnak, hogy az Országgyűlés rendelkezik mindazokkal a jogosítványokkal, amelyek képessé teszik a szocialista Magyarország legfelsőbb államhatalmi szervére háruló feladatok ellátására. Ez határozza meg belső felépítését és működését is. Ám elnevezése, belső szervezetének és eljárási rendjének egyes elemei a magyar Országgyűlés történelmi fejlődésének tradícióit is őrzik.

II. Az Országgyűlés kialakulása.

Ismeretes, hogy a szocialista államok közül Magyarország az egyetlen, ahol évszázadokon keresztül folyamatosan működött olyan legfelsőbb képviseleti szerv, mely az egyes korszakok változó feltételeinek megfelelően részt vett az államhatalom legfelsőbb gyakorlásában. E hosszú történelmi fejlődés során a legfelsőbb képviseleti szerv mindhárom típusa létezett, rendi gyűlés, majd burzsoá típusú népképviselet és az 1919. évi Tanácsköztársaság idején a szocialista típusú legfelsőbb képviseleti szerv, a Szövetséges Tanácsok Országos Gyűlése formájában. (→ *Képviseleti rendszer*)

A Tanácsköztársaság vereségét követően az ellenforradalom felszámolta a tanácsok rendszerét és visszatért az 1919 előtti feudális maradványokkal terhelt burzsoá népképviseleti rendszerhez. Az ellenforradalom nyomán

kialakuló Horthy-fasizmus megtalálta a módját annak, hogy az államhatalom egész rendszerét saját eszközévé tegye. Nem volt ez alól kivétel az Országgyűlés sem. Részben ezzel is magyarázható, hogy a felszabadulás után a kialakuló új államhatalom kezdetben nem Országgyűlésnek, hanem nemzetgyűlésnek nevezte az 1945 őszén tartott általános választásokon létrehozott legfelsőbb képviseleti szervet. Ezt az elnevezést rögzítette az ország kormányformáját meghatározó 1946. évi I. tv. (köztársasági törvény). Ám az 1947. évi választásokat megelőzően, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy az 1945-ben választott nemzetgyűlés összetétele nem fejezi ki többé a felszabadulást követően végbement politikai és gazdasági fejlődést, az új választásokról rendelkező 1947. évi XXII. tv. (1947. júl. 24.) visszatért a legfelsőbb képviseleti szerv korábbi elnevezéséhez. A törvény miniszteri indoklása részletesen kifejti ennek okait. A magyar nép tudatában a törvényhozó hatalom letéteményeseként az Országgyűlés él. Ez az elnevezés felel meg a történeti hagyományoknak és fejlődésnek: ez fejezi ki a törvényhozó hatalom gyakorlására hivatott legfőbb állami szervnek azt az állandó jellegét, amely a közjogi alapintézmények legszükségesebb tulajdonságai közé tartozik. Ezzel szemben nemzetgyűlés alakítására nagy államjogi fordulatok idején, meghatározott feladat elvégzése céljából, nevezetesen az új alkotmány alapjainak lerakása végett szokott sor kerülni. Amidőn tehát a demokratikus államrend megszilárdulása után, a gazdasági terv megvalósulásának előestéjén alkalom nyílik a közjogi stabilizáció kifejezésére is: mindenképpen indokolt, hogy a magyar köztársaság törvényhozása külső elnevezésében is kifejezésre juttassa a közjogi ideiglenesség lezárását és a demokratikus magyar államrend véglegessé válását. Ezt a tradicionális elnevezést vette át az 1949. évi XX. törvénnyel elfogadott szocialista alkotmány is.

Az Országgyűlés az 1949. évi alkotmány elfogadását megelőzően a köztársasági törvény alapján a parlamentáris köztársaságok kormányformájának megfelelően az államhatalom megosztásának elve alapján illeszkedett be az állam központi szerveinek rendszerébe. Azaz: az Országgyűlés mint törvényhozó szerv, a köztársasági elnökkel mint a végrehajtó hatalom fejével osztozott a legfelsőbb hatalom gyakorlásában. Az 1949. évi alkotmány elfogadásával az Országgyűlés a hatalom egységének elve alapján — mely a szocialista államok többségében az államszervezet egyik legfontosabb alapelve — lett a legfelsőbb államhatalom kizárólagos birtokosa. Ám azt is meg kell mondani, hogy a korábban a burzsoá parlamentarizmus elvei alapján, a többpártrendszerre épülő Országgyűlés csak nehezen találta meg a helyét abban a politikai rendszerben, mely gyakorlatilag egyetlen működő pártra épült. A nehézségeket fokozta, hogy a szocialista alkotmány elfogadását követő esztendők amúgy sem kedveztek a demokratikus elvek alapján választott képviseleti szervek fejlődésének. Végül is csak az SZKP XX. kongresszusát követően, a szocialista demokratizmus fejlesztését célzó program keretében, az Országgyűlés 1956. évi 1. sz. határozata vázolta fel azokat a tevékenységi és szervezeti formákat, amelyek lehetővé teszik, hogy az Országgyűlés is aktív részese legyen az állami élet legfelsőbb irányításának. Az Országgyűlés tevékenységének azóta bekövetkezett fejlődése hosszú időn át elfért az 1949-ben elfogadott alkotmány keretei között. Az 1972. évi I. tv.-nyel elfogadott általános alkotmánymódosítás azonban az Országgyűlésre vonatkozó szabályokat is érintette.

Kifejezetten az Országgyűlésre vonatkozik az 1975. évi I. tv.-nyel végrehajtott alkotmánymódosítás, mely az Országgyűlési ciklus időtartamát a korábbi 4 évről 5 évre emelte fel.

III. Az Országgyűlés feladatai és hatásköre.

Az 1949 óta bekövetkezett fejlődés alapján az Országgyűlésnek négy fő funkciója (feladatköre) különböztetehető meg, éspedig a törvényhozási, az ellenőrzési, a szervezeti és végül az ún. politikai funkció. A továbbiakban e funkciókhoz igazodva mutatjuk be az Országgyűlés feladatait és hatáskörét.

Az Országgyűlés tevékenységében betöltött súlyánál fogva is elsőként kell vizsgálni a törvényhozási funkciót, az Országgyűlésnek a jogalkotás legfelsőbb szerveként ellátott feladatait.

A legutóbb végrehajtott alkotmánymódosítás, különösen az alkotmányban rögzített törvényi szabályozásra kijelölt ügyek körének szélesítésével járult hozzá az Országgyűlés *törvényhozó tevékenységé*nek fejlesztéséhez. A törvényi szabályozásra kijelölt ügyek körének meghatározása az alkotmányban részben implicit jellegű (külön törvényre utalás nélkül az Országgyűlés hatáskörének megállapítása), részben explicit (azaz egy-egy szabályozási tárgynak kifejezetten törvényre való utalása). Az alkotmány szövege eredeti megfogalmazásában is számos ilyen törvényhozási ügyre utalt. Mégis külön figyelmet érdemelnek azok a jogszabályok, amelyek kifejezetten is megállapítottak új törvényhozási tárgyakat. Az 1949. évi alkotmány elfogadása óta különösen két jogszabályt kell itt kiemelni. Az egyik az 1954. évi 26. sz. tvr., mely előírta, hogy „Új bűncselekményt csak törvény vagy törvényerejű rendelet állapíthat meg". (3. §) (Ezt a rendelkezést a jogforrási rendszerről intézkedő új jogszabály, az 1975. évi 24. sz. tvr. is fenntartja.) Kifejezetten az Országgyűlés törvényhozó tevékenységének szélesítését célozta az 1956. év nyarán elfogadott 1. sz. országgyűlési hatá-

rozatnak az a rendelkezése, miszerint „A dolgozó nép összességét érintő minden alapvető kérdést törvényben kell szabályozni. Ennek megfelelően feltétlenül szükséges a törvényhozó tevékenység kiszélesítése olyan értelemben, hogy az állampolgárok alapvető jogait és lényeges kötelességeit érintő jogszabályok törvények formájában kerüljenek megalkotásra." (II. fej. 1.) Az 1972. évi I. tv.-nyel végrehajtott alkotmánymódosítás egyébként e rendelkezés érdemét beiktatta az alkotmányba. „A Magyar Népköztársaságban törvény állapítja meg az állampolgárok alapvető jogaira és kötelességeire vonatkozó szabályokat" — állapítja meg az alkotmány 54. §-a.

Mindezeket figyelembe véve a törvényhozási tárgyköröknek jelenleg az alábbi típusait különböztetjük meg: *a)* alkotmányban rögzített törvényhozási tárgykörök, *b)* törvényekben illetve törvényi szintű rendelkezésekben kifejezetten törvényhozási tárgyaknak nyilvánított szabályozási tárgykörök, *c)* a folyamatos törvényhozás menetében történetileg kialakult törvényhozási tárgyak, *d)* ún. új szabályozási tárgyak. Ez az eset akkor áll fenn, amikor törvény szintjén kapnak szabályozást olyan társadalmi viszonyok, amelyeket korábban csak rendeletek szabályoztak. Ez volt a helyzet pl. a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről rendelkező törvény elfogadásánál.

Az alkotmányban rögzített törvényhozási tárgyak három kérdéskör körül csoportosulnak. A tulajdon- és a gazdasági viszonyokkal összefüggésben az állami tulajdon kizárólagos tárgyainak és az állam kizárólagos gazdasági tevékenységének meghatározása; a vállalati szervezet alapvonásai, a népgazdasági tervek, a költségvetés. Az államszervezet körében minisztériumok létesítése, a Minisztertanács tagjai és az államtitkárok jogállása, felelősségre vonásuk módja, a tanácsokra mint képviseleti szervekre vonatkozó szabályok, a bíróságokra vonatkozó szabályok (az alkotmány V. fejezete ezen belül külön is kiemel törvényi szintre tartozó tárgyakat, így különbíróságok létesítése, kivétel a tanácsokban való ítélkezés alól, bírák választása, kivételek a tárgyalás nyilvánossága alól), ügyészségek jogi szabályozása. Az állampolgárok alapvető jogai körében az alkotmány külön kiemeli az országgyűlési képviselők és tanácstagok választását és visszahívását, másrészt az 54. § általánosságban is rendelkezik arról, hogy törvényi útra tartoznak az állampolgárok alapvető jogaira és kötelességeire vonatkozó szabályok. Ez utóbbi rendelkezés tartalma igen széles. Értelmezhető lenne úgy is, hogy általában vonatkozik az állampolgárok jogait és kötelességeit rendező legfontosabb szabályokra. Abból azonban, hogy az állampolgárok alapvető jogairól és kötelességeiről szóló fejezetben jelenik meg, egyértelműen azt a következtetést kell levonni, hogy az alkotmány e fejezetében felvett alapvető jogok és kötelességek részletesebb szabályozása tartozik a törvényre.

Az 1949. évi alkotmány elfogadása óta igen jelentős fejlődést mutat az Országgyűlés *ellenőrzési tevékenysége*. E fejlődést részleteiben is tükrözi az országgyűlés ügyrendjének többszöri módosítása, ám egyes vonatkozásai az alkotmány szövegének módosítását is megkívánták. Az ellenőrző funkció fejlődésének legfontosabb elemei: a kezdetben alig funkcionáló kérdésfeltevési jognak interpellációvá erősödése; eleinte csak az ülések előkészítésére szorítkozó, inkább funkcionális feladatokra szervezett bizottságoknak széles körű ellenőrző, javaslattevő, az Országgyűlés ülései között rendszeresen működő, az állami munka összes területeit átfogó állandó bizottságokká való fejlődése (ezt az átalakulást egyébként az alkotmány módosítása is jelzi); a kormány, esetenként a kormány egyes tagjainak, továbbá a legfőbb ügyésznek és a Legfelsőbb Bíróság elnökének beszámolói az Országgyűlés plénumán. A legutóbbi alkotmánymódosítás tovább szélesítette az ellenőrzési funkciót azáltal, hogy az Országgyűlésre bízta a társadalom alkotmányos rendjének biztosítását (19. § 2. bek.), az alkotmány megtartásának ellenőrzését (19. § 3. bek. *i)* pont). Ez a rendelkezés egyben az országgyűlési bizottságok feladatkörét is szélesíti. Az Országgyűlés módosított ügyrendje ugyanis az állandó bizottságok feladatai között külön kiemeli, hogy folyamatosan segítsék az Országgyűlést a társadalom alkotmányos rendjének biztosításában. (6/1971—75. országgyűlési határozat, 15. § 3. bek.)

Az országgyűlési feladatok harmadik csoportjához az *állam központi szerveinek létrehozásá*ban ellátott feladatait soroljuk. Ebben az alkotmány elfogadása óta nem történt változás. Az alkotmány módosítása után is az Országgyűlés választja meg a Népköztársaság Elnöki Tanácsát, a kormányt, a legfőbb ügyészt és a Legfelsőbb Bíróság elnökét; minisztériumot csak az Országgyűlés hozhat létre és szüntethet meg.

Az Országgyűlés *politikai funkciójához* azokat a tevékenységi köröket soroljuk, amelyek túlmutatnak a törvényhozás, az ellenőrzés, illetve a központi állami szervek létrehozásával összefüggő feladatokon. Az Országgyűlés politikai funkciójára egyébként maga az alkotmány is utal, amikor az Országgyűlés tevékenységét elvi éllel meghatározva kimondja, hogy az Országgyűlésre tartozik „a kormányzás" szervezetének, irányának és feltételeinek meghatározása. A Magyar Népköztársaságban általánosan elismert alkotmányos elvnek kell tekinteni (erről egyébként több Országgyűlési határozat közvetlenül is rendelkezik), hogy az egyes törvényjavaslatokon túl az országgyűlés napirendjére kell tűzni mindazokat az Országos jelentőségű kérdéseket, amelyeknek

rendezése meghatározza az ország gazdasági, kulturális, politikai életének fejlődését. E feladatkör ellátásának konkrét formája az állami tevékenység egészét vagy annak egyes ágazatait érintő koncepciók, fejlesztési programok megvitatása. Ennek alapján esetenként a végrehajtásért felelős állami szerveket kötelező határozatok elfogadására is sor kerül. A kormány programjának országgyűlési megtárgyalása, a tervtörvények és a költségvetési törvények vitája, esetenként egyes igazgatási vagy gazdasági ágazatok hosszú távú fejlesztési koncepcióinak az Országgyűlés előtt való bemutatása, valamint az ezekkel kapcsolatban hozott határozatok mutatják az Országgyűlés e tevékenységi körének fejlődését. E feladatkört az 1972. évi I. tv.-nyel végrehajtott alkotmánymódosítás annyiban érintette, hogy kifejezetten előírta a kormány programjának az Országgyűlés plénuma előtti bemutatását és megvitatását.

IV. Az Országgyűlés belső szervezete és működése.

A képviseleti szervek tevékenységében a teljes ülésnek, a plénumnak kiemelt szerepe van. A képviseleti szervek hatáskörét érdemben csak a plénum gyakorolhatja. Ez áll a szocialista államok legfelsőbb képviseleti szerveire is. A tisztségviselők, a bizottságok, a képviselői csoportok elsősorban a plénum munkájának eredményességét biztosítják. Ez alól nem jelent kivételt a különböző bizottságoknak az államszervezet munkája feletti ellenőrző tevékenysége sem, hiszen ezzel — a hozzájuk utalt szakterületen — lényegében a legfelsőbb képviseleti szerv ellenőrző tevékenységének folyamatosságát biztosítják. Egyébként ellenőrzési tevékenységük során is csak javaslattételi joggal rendelkeznek. Nem csorbítja a plénum hatáskörének kizárólagosságát és teljességét az az egyes szocialista országokban ismeretes megoldás sem, ha néhány speciális ügyben (pl. kisebb jelentőségű mentelmi ügyekben) az érdekelt bizottságok az egyes ülésszakok között a plénum végleges döntésétől függő, ideiglenes jellegű közbeeső intézkedéseket tesznek. Ezek az általános elvek határozzák meg a Magyar Népköztársaság Országgyűlésének belső szervezetét, a tisztségviselők (az Országgyűlés elnöke és alelnökei, a jegyzők), a bizottságok, a képviselői csoportok és az Országgyűlés Irodája tevékenységének tartalmát is.

A magyar Országgyűlésnek nincs „elnöksége" vagy ahhoz hasonló funkciókat gyakorló testületi szerve. (Egyes szocialista országokban a tisztségviselőkből alakított elnökség működik, másutt a képviselői csoportok vezetőiből alakított testület, az ún. szeniorok tanácsa lát el bizonyos elnökségi funkciókat.) A magyar Országgyűlés elnöke személyes felelősséggel irányítja az Országgyűlés munkájának szervezését. Az alelnökök és a jegyzők saját felelősségük megtartásával, lényegében azonban az elnököt helyettesítve, illetve annak irányítása mellett látják el feladataikat. Az elnöknek van alárendelve az Országgyűlés Irodája is. Az Országgyűlés ügyrendje az Országgyűlés munkájának belső szervezésében, a tanácskozások rendjének fenntartásában jelentős jogosítványokat biztosít az elnök számára. Igen jelentősek ún. tiszteleti jogai is. Őrködik az Országgyűlés méltóságán és tekintélyén, ünnepélyes megnyilvánulások alkalmából az Országgyűlést képviseli (reprezentálja), ám az Országgyűlés hatáskörét ideiglenes jellegű közbeeső intézkedésekkel sem veheti át.

A magyar Országgyűlés munkájában igen jelentős szerepük van a bizottságoknak, köztük is elsősorban az állandó bizottságoknak. Az „állandó" bizottságok nevében is kifejezésre jut e bizottságok elsődleges feladata az, hogy az Országgyűlés ülésszakai között mintegy szakbizottságokként működve az állami munka hozzájuk utalt területén folyamatosan biztosítsák az Országgyűlés ellenőrző funkciójának érvényesülését. E funkciójuk ellátása során saját kezdeményezésükre bármely olyan kérdéssel foglalkozhatnak, amelyet az állami vagy társadalmi élet hozzájuk tartozó területén jelentősnek ítélnek. Megállapításaikat, illetve javaslataikat az Országgyűlés plénuma, az Elnöki Tanács és a Minisztertanács elé terjeszthetik, de javaslataikkal az illetékes szakminiszterhez vagy főhatósághoz is fordulhatnak.

A bizottságok ellenőrzési funkciójuk gyakorlása során igen széles körű jogosítványokkal rendelkeznek. A hatóságok, hivatalok és intézmények, valamint az állam polgárai kötelesek az országgyűlési bizottságok által kívánt adatokat rendelkezésre bocsátani, illetőleg a bizottságok előtt vallomást tenni.

A *képviselői csoportok* a fővárosban és az egyes megyékben választott képviselőket tömörítik. Elősegítik az Országgyűlés és a legnagyobb területi egységek közötti kapcsolat folyamatossá tételét.

Az *Országgyűlés működése* a képviselői megbízatások időtartamának megfelelő 5 éves ciklusokra, ezen belül ülésszakokra, az ülésszakokon belül pedig ülésekre épül. Az ülésszakokat az Elnöki Tanács hívja össze szükség szerint. Kötelező azonban az ülésszakok összehívása évente kétszer, valamint a képviselők egyharmadának írásban előterjesztett kérelmére. Az ülések időtartamát maga az Országgyűlés határozza meg.

Az alkotmány és az Országgyűlés ügyrendje számos biztosítékkal támasztja alá az országgyűlési munka zavartalanságát és függetlenségét. Ezt célozzák azok a szabályok is, amelyek a képviselőt védelmezik az illetéktelen befolyásolással szemben. Az ügyrend általános elvként szögezi le, hogy a képviselőt meg-

bízatásának teljesítése és az ebből eredő elfoglaltsága miatt hátrány nem érheti. Az alkotmány pedig közvetlenül rögzíti az országgyűlési képviselők mentelmi jogát. E szerint országgyűlési képviselőt az Országgyűlés hozzájárulása nélkül letartóztatni vagy ellene bűnvádi eljárást indítani — tettenérés esetét kivéve — nem lehet.

Az Országgyűlés funkcióinak eredményes megvalósítását szolgálják az alkotmánynak és az ügyrendnek a *képviselők kötelezettségeit* meghatározó rendelkezései. Ezek semmi kétséget nem hagynak az iránt, hogy a képviselő elsősorban a választók küldötte. Törekednie kell választókerülete problémáinak megoldását elősegíteni, választóival szoros kapcsolatot tartani, javaslataikkal gondosan foglalkozni; mindebben azonban köteles szem előtt tartani a közösség egészének érdekeit. A köz érdekeit védelmezi a képviselői összeférhetetlenségnek sajátosan a magyar képviseleti rendszert jellemző intézménye is. E szerint: minden olyan politikai, gazdasági vagy egyéb tevékenység, illetőleg magatartás, mely ellentétben áll a társadalom érdekeivel, összeférhetetlen az országgyűlési képviselői megbízatással. (A képviselői megbízatásnak összeférhetetlenség címén való megszüntetését, a mentelmi és összeférhetetlenségi bizottság által lefolytatott eljárás alapján, annak javaslatára csak az Országgyűlés plénuma mondhatja ki.)

V. A legfelsőbb államhatalom gyakorlásának folyamatossága és a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa.

A legfelsőbb államhatalom gyakorlásának folyamatosságát a burzsoá államok nagy többségében az államfő személye biztosítja. A szocialista államiság fejlődésének kezdetein külön hangsúlyt kapott az, hogy a szocialista állam e vonatkozásban is a testületiség elvét helyezi előtérbe. Ez azt jelentette, hogy a Szovjetek Összoroszországi Kongresszusai között az általa választott Központi Végrehajtó Bizottság, majd később, amikor ennek ülései is megritkultak, a Központi Végrehajtó Bizottság elnöksége biztosította a legfelsőbb államhatalom gyakorlásának folyamatosságát. A három szerv a szovjetek kongresszusának fenntartott néhány jelentős ügy kivételével egymást helyettesíthette. Az 1936. évi szovjet alkotmány ezen a megoldáson annyiban változtatott, hogy az egy-egy hosszabb ciklusra választott küldöttekből álló legfelsőbb szovjet két háza által választott prezídiumra, elnökségre mint testületi jellegű államfőre hárította a legfelsőbb államhatalom folyamatosságának biztosítását. Ennek a testületi jellegű államfőnek nincs általános helyettesítési jogköre, tehát csak az alkotmány által meghatározott ügyekben helyettesítheti annak ülésszakai között a legfelsőbb szovjetet. Megilleti azonban a törvényerejű rendeletek alkotásának joga, ide értve a legfelsőbb szovjet által elfogadott hatályos törvények módosítását is. Ez a jogalkotás területén — az alkotmány módosítását kivéve — lényegében általános helyettesítési jogkört foglal magában.

A II. világháborút követően létrejött szocialista államokban változatos formák alakultak ki a legfelsőbb államhatalom folyamatosságának biztosítására. Egyes államokban az 1936. évi szovjet alkotmányban rögzített megoldást vették át. Másutt megtartották az egyszemélyi államfő intézményét, mellette azonban létrehozták a legfelsőbb képviseleti szervnek azt a szűkebb testületét (elnökségét vagy bizottságát), amely az egyszemélyi államfővel együtt eljárva bizonyos megszorításokkal, magát a legfelsőbb képviseleti szervet is helyettesítheti. Sajátosan alakult a magyarországi megoldás. A magyar alkotmány kombinálja az 1936. évi alkotmányban létrehozott prezídium intézményét és a korábbi szovjet fejlődésre jellemző megoldást. Az Országgyűlés által választott, egészében az Országgyűlésnek felelős és annak beszámolásra kötelezett Elnöki Tanács általános helyettesítési jogkörrel rendelkezik, azaz néhány, pontosan körülhatárolható ügy kivételével az Országgyűlés ülésszakai között annak teljes jogkörét gyakorolhatja. (Nem módosíthatja az alkotmányt és — az Országgyűlés és az Elnöki Tanács közötti viszonyból folyóan — nem változtathatja meg saját összetételét, nem intézkedhet az Országgyűlés belső szervezetét és tevékenységét illető ügyekben. Másrészt törvényerejű rendeleteivel — amelyeket az Országgyűlés következő ülésszakán bemutatni köteles — a hatályos törvényeket is módosíthatja.)

Az Elnöki Tanácsot az itt ismertetett ún. helyettesítő hatáskörén túl egyéb jogosítványok is megilletik (saját hatáskör). Ide sorolhatók azok a jogosítványok, amelyeket az alkotmány vagy egyes törvények, illetve törvényerejű rendeletek kifejezetten az Elnöki Tanács hatáskörébe utalnak. Ezek egy része államfői feladatkörként is felfogható, valójában azonban ezzel mégsem határolhatók körül.

Irodalom: *Ádám* Antal: A Népköztársaság Elnöki Tanácsa. Bp. 1959.; *Balla* Antal: A magyar országgyűlés története. Bp. 1924.: *Beér* János: Szocialista államépítés. Bp. 1968.; *Beér* János—*Kovács* István: A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. Bp. 1959.; *Beér* János—*Kovács* István—*Szamel* Lajos: Magyar államjog. Bp. 1960.; *Bihari* Ottó: Az államhatalmi képviseleti szervek elmélete. Bp. 1963.; *Bihari* Ottó: A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei. Bp. 1969.; Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Szerk. Beér János—Csizmadia Andor, Bp. 1954.; *Fraknói* Vilmos: Magyar országgyűlések története. Bp. 1874.; *Fraknói* Vilmos—*Károlyi* Árpád: Magyar országgyűlési emlékek.

1—12. köt. Bp. 1874—1879.; Házszabályok. 1—2. köt. Szerk. Horváth János. Bp. 1971.; *Jánosi* Ferenc: Alkotmányok gyűjteménye. 1—2. köt. Pest, 1867.; *Kovács* István: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Bp. 1962.; *Máriássy* Béla: A magyar törvényhozás és Magyarország történelme. 1—18. köt. Bp. 1884—1893.; *Pap* Dénes: A magyar országgyűlés Pesten 1848-ban. 1—2. köt. Pest. 1866.; *Pap* Dénes: A magyar országgyűlés Debrecenben. 1—2. köt. Lipcse. 1870.; *Pap* Dénes: Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez. 1—2. köt. Pest. 1858.; *Szilágyi* Sándor: Erdélyi országgyűlési emlékek. 1—22. köt. Bp. 1875—1898.; *Trócsányi* Zsolt: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. Bp. 1976.

Kovács István

Ö

ÖNKÉNTES ELÁLLÁS → *Bűncselekmény elkövetési szakaszai*

ÖNKORMÁNYZAT → *Helyi igazgatás*

ÖRÖKLÉSI JOG: I. Az öröklés és a tulajdoni rend kapcsolata (1297.) — II. Öröklési jogi alapfogalmak (1298.) — III. Intézménytörténet (1303.) — IV. A hatályos magyar öröklési jog és más európai szocialista jogrendszerek öröklési jogának főbb szabályai (1312.)

I. Az öröklés és a tulajdoni rend kapcsolata. Az öröklés a szó általános értelmében a meghalt személy (örökhagyó) vagyonának más személyre, más személyekre való átszállását, a meghalt személy vagyoni jogaiba való lépést, az ezekben való jogutódlást jelenti.

Az öröklés kialakulásának első történeti alapfeltétele a magántulajdon kialakulása és annak a — ha nem is jogi, de társadalmi — elismerése, hogy ez a magántulajdon a tulajdonos halála után más személyre átszállhat. Az öröklés tehát első formájában a magántulajdon alapján fejlődik ki, és voltaképpen befejezése annak a társadalmi átalakulásnak, amelynek eredményeképpen a termelés eszközei és eredménye egyes személyek tulajdonába kerülnek. Ezt a fejlődést tetőzi be és szilárdítja meg ugyanis annak elismerése, hogy a magántulajdonost tulajdona tárgyán életében megillető jogok halálával nem szűnnek meg, hogy a magántulajdon marad, csak alanyai változnak (Világhy).

A fejlődésnek ez a betetőzése, befejezettsége attól függetlenül megállapítható, hogy magát a tulajdonost megilleti-e már az a jog is, hogy maga jelölje ki örököseit, tulajdonosi jogainak folytatóit (végrendelkezés), vagy a tulajdonosi jogok folytatói csak a jog, a törvény rendjén meghatározott személyek lehetnek (törvényes öröklés). A törvényes öröklés kialakulása időben korábbi a végrendelkezési jog elismerésénél, a magántulajdon öröklésének intézménye azonban már a törvényes öröklés kialakulásával létrejöttnek tekinthető.

A magántulajdon nemcsak alapfeltétele az öröklés kialakulásának, hanem kialakulásától kezdve mindaddig és mindenütt, amíg és ahol a tulajdon alapvető formája a magántulajdon, az öröklés lehetősége, az örökölhető vagyon tárgyai és az öröklés célja is értelemszerűen igazodnak a magántulajdon tárgyainak az adott társadalom termelési-tulajdoni viszonyaitól függő köréhez és rendeltetéséhez.

A magántulajdon öröklésének célja, szociális funkciója, legalábbis a magántulajdon fő tárgyát, a szélesebb értelemben vett termelőeszközöket és az ezekké konvertálható tőkét illetően: az örökös számára meghagyni azt a hatalmat, amellyel az elhunyt rendelkezett életében, azt a hatalmat, hogy tulajdona segítségével idegen munka termékeit kisajátíthassa. Elsősorban ezért nevezi Marx az öröklést a magántulajdon babonás túlzásának.

A szocialista és a szocializmust építő társadalmakban megszűnik, vagy megszűnőben van a termelőeszközök magántulajdona, különösen az idegen munka termékeinek kisajátítását biztosító magántulajdon. Az egyes polgárok tulajdonának alapvető tárgyai a szó szélesebb értelmében vett fogyasztási, használati javak, amelyek a tulajdon tárgyában és rendeltetésében bekövetkezett alapvető változást figyelembe véve többé nem magántulajdonként, hanem személyi tulajdonként vannak tulajdonukban. A személyi tulajdonban való öröklést, amely többé nem a tulajdonost megillető hatalom öröklését jelenti, s így nem is állhat rá, hogy az a magántulajdon babonás túlzása, a szocialista jogrendszerek elismerik és védik.

A szocialista tulajdoni rend, a szocialista tulajdonjog és a szocialista öröklési jog összefüggései közvetlenek annyiban, hogy a tulajdon szocialista rendje, a tulajdonjog szocialista szabályai határozzák meg az örökölhető vagyon körét és azt is, hogy ennek az öröklésnek a szociális funkciója a személyi tulajdon gyarapítása, és ezzel az anyagi és kulturális szükségletek magasabb fokú kielégítése.

A magántulajdon öröklésének célja a termelési viszonyok fejlettségi fokától függően és az öröklés tárgyát képező alapvető termelési eszközök jellegétől függően közvetlenül vagy közvetett módon az öröklés rendjére: az öröklésre törvény alapján jogosultak körének alakulására, valamint a végintézkedési szabadság szűkebb vagy szélesebb körű elismerésére is

meghatározóak lehetnek. Ez a meghatározó szerep a fejlődés korábbi fokán, különösen amíg az alapvető termelőeszköz a föld, s a termelés alapvető módja a naturálgazdálkodás, amelyet az együtt gazdálkodó nagycsalád fejt ki, általában közvetlen, a fejlődés későbbi fokán már csak közvetett (l. III. 2. és III. 3.).

A szocialista társadalmi rendszerre az jellemző, hogy a tulajdon tárgyainak és az öröklés céljának az öröklési jog alakulására gyakorolt közvetlen hatásához képest a tulajdoni rend és az öröklés rendjének összefüggései nagyobb részükben szintén csak közvetettek (l. IV.).

A termelési-tulajdoni viszonyok, az ezek által meghatározott életmód minden társadalomban, így a termelési eszközök magántulajdonán alapuló társadalomban és a szocialista társadalomban is jelentős hatással vannak a család, a család struktúrájának és funkciójának alakulására is. Az öröklés rendjének alakulására, változásaira a mindenkori családfelfogás is meghatározó. Ebben a körben különösen a nagycsalád—kiscsalád megkülönböztetésének és a vérségi köteléken alapuló család és az olyan család megkülönböztetésének van jelentősége, amelyben a házastársi kötelék a vérségi kötelékkel egyenrangú családi kötelékként kerül elismerésre. A családi viszonyok fejlődésében nem hagyható emellett említés nélkül az a legújabb fejlődés, amely a házasságon kívül született gyermeket az öröklés rendje szempontjából sem tekinti többé a család körén kívüllálónak. A házasságon kívül született gyermek jogainak megítélésében bekövetkezett változás — ha nem is egyforma mértékben — a szocialista és a modern kapitalista társadalmakra egyaránt jellemző.

Azokban a társadalmakban, amelyekben az öröklés rendjének alakulására a kor tulajdoni viszonyai és családi viszonyai nem közvetlenül, hanem csak közvetve hatnak, a múlt tudati maradványai és a megszokotthoz való ragaszkodás az öröklési jog szabályainak alakulására a társadalmi élet más területein és a jog más területein érvényesülőnél erősebben hatnak. Az általánosan érvényesülőknél is jelentősebb ezeknek a tényezőknek a hatása a magyar öröklési jogban.

II. Öröklési jogi alapfogalmak. 1. Az öröklési jogi jogutódlás. 2. Az öröklés jogcímei. 3. A törvényes öröklés és a végintézkedésen alapuló öröklés kapcsolata. 4. A végrendelet tartalma, értelmezése, alakiságai, érvénytelensége. 5. Az öröklés alapvető személyi előfeltételei. 6. Az örökség megszerzése. 7. Az örökös jogállása. Felelőssége.

1. Az öröklési jogi jogutódlás.

Az élő ember vagyonát a szó jogi értelmében nemcsak azok a vagyontárgyak alkotják, amelyek tulajdonában vannak, hanem vagyonához tartoznak egyrészt követelései és vagyoni hasznot hajtó egyéb jogosultságai (pl. a szerzői alkotásával, azok hasznosításával kapcsolatos jogai), másrészt mintegy vagyonának negatívumaként az őt, illetve vagyonát terhelő kötelezettségei is.

A vagyoni jogosultságok és kötelezettségek a polgári jogban általában — az esetek tipikusnak mondható többségében — nem személyhez kötöttek, s csak kisebb részükben — mondhatni kivételesen — személyhez kötöttek. A nem személyhez kötött vagyoni jogosultságok és kötelezettségek az ember halálával nem szűnnek meg, az öröklés mint jogutódlás az elhalt (az örökhagyó) vagyontárgyai mellett ezekre a jogosultságokra és kötelezettségekre is kiterjed vagy kiterjedhet.

Az öröklés egyik — kétségtelenül általánosabb — formája, amikor az örökös úgy válik az örökhagyó vagyoni jogainak folytatójává, vagyoni jogainak jogutódává, hogy e szélesebb értelemben vett vagyoni jogok és kötelezettségek alanyává is válik (ún. egyetemes jogutódlás), másik — kivételesebb — formája, amikor az örökös (ún. hagyományos) csak meghatározott vagyontárgyak örökösévé válik, azáltal, hogy az örökhagyó kizárólag e vagyontárgyakat hagyja rá végrendeletileg (ún. különös jogutódlás). Ez utóbbi esetben az örökös a hagyatéki vagyon egyéb részeiből nem részesedik, és nem, vagy legfeljebb másodlagosan terhelik őt az örökhagyót, a hagyatékot terhelő tartozások, kötelezettségek. Képviselt a jogtudományban olyan álláspont, amely öröklésen csak az előbbit, az örökhagyó egyetemes jogutódjává válást érti.

A fejlődés kezdeti szakában, különösen az ókori társadalmakban és részben még a korai feudális társadalmak egynémelyikében is az öröklés az örökhagyó vagyoni jogaiba lépés mellett az örökhagyó helyén családfővé válást és az örökhagyót terhelő vallási funkciók továbbvitelére irányuló kötelezettségek, illetve az örökhagyót illető közjogi funkciók folytatását is jelenti. A kapitalizmus kezdetétől öröklésen már csak az örökhagyó vagyoni jogaiban, illetve kötelezettségeiben való jogutódlást értik, s csak a vagyoni jogok és kötelezettségek utódlását tekintik öröklésnek a szocialista jogok is.

2. Az öröklés jogcímei.

Az öröklés ma általánosan elismert jogcímei a törvényes öröklés és a végintézkedésen alapuló öröklés, s ha nem is általánosan, de széles körben elismert jogcíme a kötelesrész.

Történetileg a *törvényes öröklés* kialakulása az első. Az öröklés jogi elismerésével párhuzamosan az örökhagyó után törvénynél fogva öröklésre jogosultak köre és jogosultságuk sorrendje is megállapítást nyer. A törvényes öröklés kialakított rendje a fejlődés során a tulajdoni és a családi viszonyok fejlődését többékevésbé adekvátan követve változik (l. III–IV.).

Vitatott a jogtudományban, különösen a burzsoá jogtudományban, hogy a törvényes öröklés rendjének megállapítása során az állam által elsődlegesen kívánatosnak tartott öröklési rendet vagy az örökhagyók többségének feltehető akaratát kell-e előtérbe helyezni. A kérdés vagy-vagy alapon való megválaszolása aligha lehet helyes. Amíg a hagyaték általában, vagy annak a termelési-tulajdoni viszonyok szempontjából alapvető jelentőséggel bíró része csak a törvényben megszabott öröklési rend útján szállhat át az örökösökre, ennek az öröklési rendnek a kiépítésében az örökhagyó feltehető akarata közömbös, a termelési viszonyok, a tulajdoni viszonyok, esetleg az állam hatalmi, politikai viszonyai és az öröklési cél olyan közvetlen összefüggésben vannak, amely mellett az örökhagyó akaratának vagy feltehető akaratának nem jut szerep. Attól kezdve azonban, hogy a végintézkedési szabadság általános elismerést nyer, helytelen volna a törvényes öröklés rendjének megállapítása során az örökhagyók többségének feltehető akaratát figyelmen kívül hagyni. A modern jogfejlődés — mint még lesz róla szó — ennek figyelembevételére tudatosan törekszik.

Végintézkedéssel az örökhagyó maga rendelkezik halála esetére vagyonáról, maga jelöli ki örököseit. A végintézkedés alapvető formája a *végrendelet*, ehhez képest kivételesebb az *öröklési szerződés*. A kettő alapvető különbsége, hogy míg a végrendelet az örökhagyó egyoldalú nyilatkozatát tartalmazza, ami rendszerint egyoldalúan vissza is vonható, az öröklési szerződés az örökhagyó és leendő örököse közötti szerződés, ami egyoldalúan nem, csak a szerződő felek közös akaratával vonható vissza. Rendeltetésében és jogi hatásaiban is a végrendelet és az öröklési szerződés között áll, de inkább az öröklési szerződéshez közelít, a rendszerint csak házastársak egymás közti viszonyában megengedett *közös végrendelet*. A szocialista jogrendszerek többsége sem közös végrendelet tételét, sem öröklési szerződés kötését nem engedi (l. IV. 4.).

A végintézkedésen alapuló öröklés kialakulásának előfeltétele a tulajdonnal, a vagyonnal való élők közötti rendelkezés szabadságának elismerése. A végintézkedési szabadság elismerése nem más, mint a vagyonnal való élők közötti rendelkezés szabadságának kiterjesztése a halál esetére való rendelkezésre. A végintézkedési szabadság szükségszerű határa, szükségszerű korlátja, hogy az csak arra a vagyonra terjedhet ki, amellyel a vagyon tulajdonosa élők között is szabadon rendelkezhetne. A végrendelkezési jog e szükségszerű korlátja a feudális társadalomban a legszélesebb körű, a feudális társadalom alapvető termelőeszköze, a föld többnyire sem élők között, sem halál esetére nem képezheti szabad rendelkezés tárgyát.

Amikor az árutulajdon általánossá válik, a vagyonnal való élők közötti rendelkezés joga is elvileg korlátlanná válik. A végintézkedési szabadság azonban mégsem válik feltétlenül azzá.

A végrendelkezési szabadság legáltalánosabb korlátja a *kötelesrész*, amely az örökhagyó legközelebbi hozzátartozóinak az öröklésből való teljes kizárását hivatott megakadályozni.

A kötelesrésznek az egyes jogrendszerekben két eltérő módja honosodott meg. Egyes jogrendszerek, így különösen a francia típusú jogrendszerek, megszabják a hagyatéknak azt a hányadát, amely felett közeli hozzátartozók léte esetén végrendelkezési jogot biztosítanak (ún. quotité disponible), s a hagyatéki vagyon másik hányadát (ún. réserve) a törvényes örökösöknek tartják fenn. Más jogrendszerek, így különösen a német típusú jogrendszerek, s a magyar jog is ezt a megoldást követi, közvetlenül nem korlátozzák ugyan az örökhagyót a hagyaték egésze felett való végrendelkezésben, de a kötelesrészre jogosultaknak kötelesrészük kielégítése iránti követelési jogot biztosítanak azokkal az örökösökkel szemben, akik kötelesrészük sérelmére részesültek a hagyatékból. Képviselt a jogtudományban olyan álláspont, amely szerint a kötelesrészben való részesülésnek ez utóbbi módja nem is öröklés, mert a kötelesrészes ilyenkor nem az örökhagyó jogutódja, hanem csak örököseivel szembeni követelés érvényesítője.

Az angolszász jogokban a korábban ugyan ismert kötelesrész intézménye már évszázadok óta nem létezik.

A magyar jog kötelesrészt csak 1861 óta ismer. Addig a végrendelkezési szabadság a vagyon jelentéktelen részén volt csak biztosított, a vagyon jelentékeny része tehát a törvényes öröklés rendjén a legközelebbi családtagoknak feltétlenül biztosított volt.

3. A törvényes öröklés és a végintézkedésen alapuló öröklés kapcsolata.

Ahol és amilyen körben a végintézkedési szabadság elismerést nyer, az öröklés jogcímei közül a végintézkedésé az elsőbbség annyiban, hogy a végintézkedésen alapuló öröklés megelőzi a törvényes öröklést, végintézkedéssel az örökhagyó a törvényes öröklés rendjét félreteheti, vagyonának utódlásáról a törvényes öröklés szabályaitól eltérően rendelkezhet. A végintézkedésen alapuló öröklésnek ez az elsőbbsége nem jelenti azonban, hogy előfordulásuk gyakoriságát illetően is a végintézkedésen alapuló öröklésé volna az elsőbbség. A jogrendszerek jelentős többségében a hagyatékoknak a törvényes öröklés rendje alapján való átszállása a gyakoribb. Abból, hogy egyes polgári törvénykönyvek az öröklési jog szabályainak megállapítása során a végintézkedés szabályait a törvényes öröklés szabályai előtt rendezik, mások fordítva, a törvényes öröklés szabályait helyezik előbbre, s ezt köve-

tően rendezik a végintézkedés szabályait, a két öröklési jogcímnek tulajdonított jelentőség fokára nem, vagy csak igen erőltetetten lehet következtetni.

A törvényen és a végintézkedésen alapuló öröklés egymás mellett megférő öröklési jogcímek. A ma általánosan elfogadott és követett nézet szerint a vagyonnak az a része, amelyről az örökhagyó nem rendelkezett, illetve amelyben végintézkedése ellenére a végrendeleti örökös valamely oknál fogva nem válik örökössé (pl. a végrendelet érvénytelensége folytán) a törvényes öröklés szabályai szerint kerül öröklésre. (Ezzel ellentétes, a két öröklési jogcím egymás melletti érvényesülését el nem ismerő szabályt csak a római jog állított fel, a római jognak ez a szabálya azonban a római jog recepciója során már nem került követésre.)

A törvényes és a végintézkedésen alapuló öröklés tényleges kapcsolatának még két jellemzője érdemel kiemelést.

A végintézkedések, még ha az egész hagyaték felől történik is bennük rendelkezés, az esetek tipikus többségében — bár természetesen nem mindegyikében — nem úgy zárják ki a törvényes öröklés rendjét, hogy a különbeni törvényes örökösöknek, vagy közülük senkinek nem juttatnak semmit, és az egész hagyatékot a család körén kívülállókra hagyják, hanem inkább az mondható tipikusnak, hogy az örökhagyó a családja köréhez tartozók közül kedvez egyeseknek erősebben, vagy kizárólag, a családja köréhez tartozó más, a törvény alapján különben örökölni jogosult hozzátartozója rovására. A végintézkedés tehát ennyiben azt hivatott kifejezésre juttatni, hogy az örökhagyó az adott eset adott körülményeit figyelembe véve, amelyet egyaránt motiválhatnak gazdasági szempontok és az örökhagyó személyes érzelmei is, a családjának hagyott vagyon elosztásában a törvényben megállapított öröklési rendtől eltérést tart indokoltnak — rendszerint azért, mert az örökhagyó és törvényes örökösei közötti, a törvényhozó által a törvényes öröklés rendjének megállapítása során tipikusnak feltételezett kapcsolat az adott esetben eltérően alakult.

A törvényes öröklés rendjétől az egyedi eset körülményeire tekintettel való eltérést kifejezésre juttató végintézkedések mellett egyes jogrendszerekben szűkebb, másokban szélesebb körben megtalálhatók a törvényes öröklés rendjétől eltérő öröklési rendet kialakító állandósuló végintézkedési szokások is. Ezek a végintézkedési szokások figyelemfelhívók lehetnek abban az irányban, hogy a törvényes öröklés korábban megállapított rendje egyes vonatkozásokban meghaladottá vált, hogy az az örökhagyók többségének a hagyatékból részeltetni kívántak sorrendjéről, köréről alkotott felfogásával már nem egyezik meg. Az öröklési jog modern kodifikációja során először az angol jog élt azzal a módszerrel, hogy az öröklés rendjét a végrendelkezési szokások széles körű vizsgálata alapján állapította meg, s a ma Európa-szerte folyó öröklési jogi reformtörekvéseket ugyancsak széles körben kísérik a végintézkedési szokások feltárására, megismerésére irányuló különböző szociológiai kutatások.

A végintézkedési szokások elég hosszú idő óta és elég széles körben tanúskodnak arról, hogy különösen a túlélő házastárs az, akit az örökhagyó közelebbálló hozzátartozójának tekint, mint azt a törvényhozó tette, illetve teszi, akinek az örökhagyó végintézkedéssel rendszerint többet juttatott, illetve juttat, mint amennyi törvényes örökrésze volna.

4. A végrendelet tartalma, értelmezése, alakiságai, érvénytelensége.

a) A végrendelet *tartalmának* leglényegesebb eleme az *örökösnevezés* — bár az, hogy a végrendelet örökösnevezést tartalmazzon, a végrendeletnek nem minden jogrendszerben feltétlenül megkívánt feltétele. Érvényes lehet pl. az olyan végrendelet is, amely csak a törvényes örökösök egyikének vagy másikának az öröklésből való kizárását tartalmazza — amivel voltaképpen a többi törvényes örökös örökrészét növeli. Az örökösnevezés történhet akár a hagyatéki vagyon egészére, akár annak valamely hányadára, akár meghatározott vagyontárgyra. Ez utóbbi esetben mégis vitatott lehet, hogy a meghatározott vagyontárgy örököséül nevezett személy a hagyatéki terhekben is osztozni köteles-e, vagy e vagyontárgyat hagyományként, a terhek viselésére irányuló kötelezettség nélkül kapja.

A végrendelet tartalmának másik lényeges eleme lehet a *hagyományrendelés:* valamely a hagyatékban meglevő vagyontárgy juttatása a hagyományosnak (ún. dologi hagyomány), vagy az örökösökkel szemben a hagyaték terhére valamely követelés biztosítása a hagyományos javára (ún. kötelmi hagyomány). A hagyomány mindkét fajtáját az jellemzi, hogy a hagyományos a hagyatéki terhekért nem felelős.

Az öröklési jognak az az általános érvényű szabálya, hogy az örökös (a végrendeleti örökös is) csak akkor válhat az örökhagyó örökösévé, ha őt túléli, hívta életre a *helyettes-örökösnevezés* intézményét (l. II. 5.). A helyettesörökös csak akkor válik az örökhagyó után örökössé, ha a végrendeletben nevezett örökös az örökhagyó halálakor valamely oknál fogva, többnyire előbb elhalása folytán nem válhat örökössé.

A kapitalista jogrendszerek többsége — ha nem is minden korlátozás nélkül — lehetőséget ad az olyan végintézkedésre, amely az örökhagyó vagyonának sorsát az első helyen öröklők halála utáni időre is rendezi. Ezt a célt az *utóörökös-nevezés* szolgálja, amely esetben az örökhagyó előörökösül nevezi azt a személyt,

aki közvetlenül utána örököl és utóörökséül azt, aki valamely későbbi időponttól, rendszerint az előörökös halála után, esetleg ennél előbb, pl. amikor nagykorúvá válik, ugyanebben a vagyonban örökölni fog. Az előörökös jogi pozíciója ilyenkor alig erősebb, mint a haszonélvezőé. Az utóöröklés intézményét ismerő kapitalista jogrendszerek többsége csak az egyszeri utóörökös-rendelést ismeri el, utóörökös-rendeléssel tehát a vagyonnak több generáción át való megkötését nem teszi lehetővé.

A végrendelet a hagyatékban való részesülést *feltételtől* is függővé teheti. Ebben a vonatkozásban egyrészt a tilos és erkölcstelen feltételek, másrészt az érthetetlen, ellentmondó és lehetetlen feltételek mikénti értékelése szorul szabályozásra. A tilos és erkölcstelen feltételek körének megvonása sem mindig egyértelmű, és különösen a kapitalista társadalomban gyakran nem is a kor tényleges erkölcsi felfogását tükrözik. Különösen áll ez azokra a feltételekre, amelyek az örökös további életvitelének szabadságát érintik, pl. meghatározott személlyel való házasságkötését vagy éppen attól való tartózkodását teszik az öröklés előfeltételévé, vagy akár általában tiltják az özvegy új házasságkötését.

b) A végrendelet *értelmezésének* általános elve az ún. *favor testamenti* elve. A végrendeletet a lehetőség határain belül úgy kell értelmezni, hogy a hagyatékban való öröklés az örökhagyó akarata szerint történjék.

c) A végrendelet *fajtáit* a jogrendszerek általában *alaki kellékeik* szerint csoportosítják. Az alaki kellékek különbözősége szerint csaknem valamennyi jogrendszer megkülönbözteti a közvégrendeletet, az írásbeli magánvégrendeletet és a szóbeli végrendeletet, s az írásbeli magánvégrendeleten belül több jogrendszer a saját kezűleg írt és aláírt ún. holográf végrendeletet és a más által írt, de szintén saját kezűleg aláírt, vagy legalább kézjeggyel ellátott allográf végrendeletet.

A közvégrendelet és az írásbeli magánvégrendelet a végrendeletek általános formái, a szóbeli végrendelet annak kivételesebb formája, amelynek tételét a jogrendszerek többsége az általánosnál szigorúbb, pontosabban előírt feltételekhez köti, vagy amelynek hatályát csak rövidebb ideig ismeri el.

Ismert továbbá — és ez már nemcsak az alaki kellékek különbözőségén alapszik — az egy örökhagyó végakaratát tartalmazó végrendelet és a közös végrendelet, amely utóbbiban két személy rendelkezik halála utánra vagyonáról, rendszerint úgy, hogy rendelkezéseiket egymásra tekintettel teszik.

Közös végrendeletet az ezt a jogintézményt elismerő jogrendszerek többsége is csak házastársaknak, esetleg jegyeseknek enged tenni. (Az öröklési szerződésre ez a korlátozás többnyire nem áll.) A közös végrendeletek körében külön kiemelést érdemel a német jogban kialakult és széles körű végrendelkezési szokássá vált ún. Berliner Testament, amelyben a házastársak úgy nevezik egymást kölcsönösen örököseikké, hogy a később elhaló házastárs után a vagyon gyermekeiké legyen. A túlélő házastárs e végrendelet szerint az előbb elhalt házastársnak teljes jogú örököse (nemcsak előörököse) s a gyermekek a túlélő házastárs örököseiként azt öröklik meg, ami a túlélő házastárs után a hagyatékban marad.

A végrendelet tartalmára vonatkozó majdnem korlátlan szabadsággal szemben a végrendelet alaki szabályait illetően nagyfokú *alaki szigor* érvényesül. Ez az alaki szigor különböző — többé-kevésbé kétségtelenül indokolt, védhető — célokat szolgálhat. Az alaki szabályok megállapításában jelentősége van annak, hogy a végrendelet alapján való öröklés akkor hatályosul, amikor az örökhagyó már nem él, amikor már nem tud nyilatkozni, de szerepe lehet az örökhagyó fokozottabb megfontolásra késztetésének, valamint a tisztességtelen befolyásolás és az egyéb visszaélések, esetleges hamisítások elleni védekezésnek is. Az alaki szigor felfokozása mégis hátrányokkal is jár vagy járhat. Egyrészt azzal, hogy széles körben elzárja a joghoz nem értő, a jog szabályaiban nem jártas örökhagyót attól a lehetőségtől (nem a jogi, hanem a tényleges lehetőségtől), hogy jogász segítsége nélkül végrendelkezzék, s ezzel, ha ki nem mondottan is, a végrendelkezési jog gyakorlását elsősorban a vagyonos osztályok számára teszi lehetővé; másrészt azzal, hogy a szigorúan előírt formai kellékek valamelyikének elmulasztása az örökhagyó tényleges végrendeleti akaratának érvényesülését hiúsíthatja meg.

d) A végrendelkezési képesség hiánya, a tartalmi, az akarati és az alaki hiba a végrendelet *érvénytelenségét* eredményezheti. A végrendelet érvénytelensége és az élők közötti szerződések érvénytelensége több vonatkozásban eltér egymástól: az érvénytelenség fajtáit, jogkövetkezményeit és esetkörét illetően is.

Ami az érvénytelenség fajait illeti: a jogrendszerek többsége nem különböztet semmiség és megtámadhatóság között, az érvénytelenséget — az érvénytelenségi okra tekintet nélkül — rendszerint csak az érdekelt fél megtámadása alapján rendelik figyelembe venni.

A végintézkedések érvénytelenségének jogkövetkezménye természetesen nem lehet az eredeti állapot visszaállítása. A végrendelet érvénytelensége, megdőlése esetén a végrendeleti öröklés helyébe rendszerint a törvényes öröklés, kivételesebben a korábbi érvényes, vissza nem vont végrendeleten alapuló öröklés lép. Emellett a végintézkedési jogban hosszú idő óta uralkodó szabály, hogy amennyiben az érvénytelenségi ok a végrendeletnek csak valamely részét érinti, az érvénytelenség jogkövet-

kezményei főszabályként csak erre a részre állnak be.

A végrendelkezési képesség a jogrendszerek többségében a cselekvőképességnél tágabb fogalom. A korlátozottan cselekvőképesek, vagy a meghatározott életkort el nem ért személyek azonban rendszerint csak közvégrendeletet tehetnek.

Ami a végrendelet megengedett tartalmi határait, illetve az ezekkel szembenálló tiltott végrendelkezéseket illeti, a tilalmak a végrendelkezési szabadság általánossá válásától kezdve inkább kivételesek.

A végrendelet akarati és alaki hibája a végrendelkezési jog körében sokkal nagyobb jelentőségű, mint az élők közötti szerződések esetében.

A végintézkedések akarati hibáinak megítélésében — mondhatni mindenütt — az akarati elv érvényesül, és az indokbeli tévedés a tévedés egyéb eseteivel egyenlő elbírálásban részesül. A végrendelet a végrendelkező téves feltevése vagy meghiúsult várakozása címén is megtámadható. A végintézkedés körében az akarati hibák közt a megtévesztésnek és a tisztességtelen befolyásolásnak is nagyobb szerepe lehet. De az e címen megtámadott és megdőlt végrendelet helyébe is csak a törvényes öröklés, esetleg a korábbi, a tisztességtelen befolyásolás hatása alatt megmásított végrendelet léphet. Az, ahogyan az örökhagyó a megtévesztés, vagy a tisztességtelen befolyásolás hiányában végrendelkezett volna, még bizonyítottsága esetén sem képezheti az öröklés alapját.

Az alaki hiba — vonatkozzék ez bármely alaki kellékre — a végrendeletet általában érvénytelenné teszi. Ezen az úton válik a túl szigorú formakényszer gyakran nem kívánatos módon az örökhagyó tényleges akarata érvényesülésének gátjává.

5. Az öröklés alapvető személyi előfeltételei.

Örökölni csak ember, fizikai személy után lehet. Nem öröklés az a jogutódlás, amellyel megszűnt jogi személy vagyona száll át másra. Örökösi pozícióban azonban fizikai személy, jogi személy és az állam is állhat. Mind a törvényes öröklés rendjén, mind végintézkedés alapján gyakoribb, hogy fizikai személyek örökölnek, a törvényes öröklés rendje mégis ma már többé-kevésbé általánosan minden ország jogában az állam öröklésével zárul, végintézkedéssel pedig ma különösen a különböző szociális intézmények javára való juttatás fordul elő. (A végintézkedési jog elismertetésének egyik kiharcolója a korai társadalmakban az egyház volt, azért, hogy az örökhagyóknak lehetőségük legyen vagyonukból az egyházra is hagyni.)

Örökösi oldalon az öröklés legjelentősebb előfeltétele az, hogy az örökös (akár törvényes, akár végrendeleti örökös), az örökhagyót túlélje. Az örökléshez való jog tehát mindig a túlélés feltételétől függő jog. A túlélésnek, illetve az előbb elhalásnak az örökössé válás, illetve ennek meghiúsulása csak a közvetlen következménye ugyan, közvetett következményként azonban ezek az örökhagyó vagyonában való öröklés további rendjére is meghatározóak lehetnek. A törvényes öröklés rendjén különösen a túlélő házastárs és a felmenő és oldalági rokonok túlélése vagy előbb elhalása fordíthatja meg, teheti véletlenszerűvé a vagyonban való öröklés és továbböröklés sorsát, de jelentősége lehet ezeknek akkor is, ha a szülői hagyatékból különböző házasságból született gyermekek örökölnek.

Az öröklés és a továbböröklés véletlenszerűségének kiküszöbölésére vagy korlátozására a törvényes öröklés rendjén különösen addig van törekvés, amíg a törvényes öröklés rendje döntően a családi vagyonnak a szerző fél vérségi családjában való megtartását, megmaradását hivatott biztosítani. Végintézkedéssel e véletlenszerűség valamelyes korlátozása később is megengedett, ma már mégis általában csak úgy, hogy ez minimális mértékben akadályozza a tulajdonnal, a vagyonnal való rendelkezést, s különösen ne akadályozza a vagyonnal való élők közötti visszterhes rendelkezést.

A túlélésnek, illetve az előbb elhalásnak az öröklés rendjét a továbböröklésre is kiható meghatározó volta a ma jogtudománya számára két területen vet fel problémát. A közös veszélyben, különösen közös baleset folytán „együtt elhaltak" utáni öröklés esetében akkor — s ma egyre inkább ez válik gyakorivá —, ha megállapítható, hogy melyikük élte akármilyen rövid idővel is túl a másikat és a mesterséges életben tartással elért túlélés esetén.

6. Az örökség megszerzése.

Az örökség megszerzésének, az örökössé válásnak a különböző jogrendszerekben két rendszere, két módja alakult ki, s él ma is, anélkül, hogy e két rendszer közt az örökössé válás eredményét tekintve lényeges különbség volna. Egyes jogrendszerekben — s ezek közé tartozik a magyar jog is — az örökösök akár törvény, akár végrendelet alapján örökölnek, a hagyatékot az örökhagyó halála időpontjában minden további jogcselekmény nélkül, külön elfogadó nyilatkozat nélkül megszerzik (ún. ipso iure öröklési rendszer), másokban az örökössé váláshoz az örökség elfogadása és az elfogadás alapján való átadása is szükséges (ún. addicionális rendszer). Az addicionális öröklési rendszer velejárója, hogy az örökhagyó halála és az örökség megszerzése közötti időben a hagyaték sorsa voltaképpen rendezetlen, már nem az örökhagyóé, de még nem az örökösé. Az ilyen hagyatékot nevezik nyugvó hagyatéknak.

A két rendszer érdemi közelállását a következők eredményezik:

a) Az ipso iure öröklési rendszerben — ahol az örökséget nem kell külön elfogadni — mód

van az örökség visszautasítására, tehát ott is mód van arra, hogy akinek a javára az örökség megnyílna, ne váljék örökössé. Mind az örökség el nem fogadása, mind visszautasítása azt eredményezi, hogy az el nem fogadó, illetve visszautasító ugyanúgy kiesik az öröklésből, mintha az örökhagyó előtt meghalt volna. Azt, hogy az örökös általa meghatározandó személy, vagy akárcsak a többi örökös közül általa meghatározandó örökös javára utasítsa vissza a hagyatékot, illetve a hagyatéknak neki jutó részét, a jogrendszerek nem ismerik el.

b) Az elfogadás és a hagyatéknak az elfogadás alapján való átadása az addicionális rendszerben is az örökhagyó halálára visszaható hatállyal teszi az örököst örökössé, az öröklésre jogosultság előfeltételeinek megléte tehát az örökhagyó halála időpontjában vizsgálandó.

c) Az ipso iure öröklési rendszerben az örökössé válás az örökhagyó halálakor automatikusan bekövetkezik ugyan, ez azonban nem zárja ki, hogy az ezt a rendszert követő jogrendszerek is az esetek tágabb vagy szűkebb körére a hagyatéki eljárás lefolytatását kötelezővé tegyék, s azt sem, hogy egyes hatóságok előtt az ipso iure örökössé váló örökös is csak jogerős hagyatékátadó végzéssel tudja jogosultságát igazolni.

d) Az ipso iure öröklési rendszer mellett is lehet hosszabb-rövidebb időn át rendezetlen, bizonytalan a hagyaték sorsa akkor, ha az örökösök között öröklési jogaikat illetően vita van (pl. mert a törvényes örökösök a végrendelet érvénytelenségét, vagy az örököstársak örökrészük nagyságát vitatják, vagy a kötelesrészre jogosultak perelnek kötelesrészük iránt).

7. *Az örökös jogállása. Felelőssége.*

Az a körülmény, hogy az öröklés általában egyetemes jogutódlást, az örökhagyó vagyoni jogaiba és kötelezettségeibe való lépést jelent, rendszerint a vagyoni kötelezettségekbe lépés oldalán vet fel problémát, különösen akkor, ha az örökhagyó tartozásai meghaladják az általa hátrahagyott vagyont. Az egyetemes jogutódlás a kifejezés eredeti értelmében voltaképpen arra tekintet nélkül kötelez a terhek viselésére, hogy azok az ún. aktív vagyonból fedezhetők-e. Egyes jogrendszerek ennek megfelelően valóban arra tekintet nélkül kötelezik, vagy inkább kötelezték a múltban az örököst az örökhagyó tartozásaiért, a hagyaték terheiért való helytállásra, hogy azok a hagyatékból fedezhetők voltak-e — ami rendszerint arra vezetett, hogy az örökös az előre láthatóan passzív hagyatékot nem fogadta el vagy visszautasította. Más jogrendszerek — a magyar jog is ezek közé tartozik — az egyetemes jogutódlás merev szabálya alól kivételt tesznek annyiban, hogy az örököst csak az örökség erejéig teszik felelőssé az örökhagyó tartozásaiért, a hagyaték terheiért. Ezekben a jogrendszerekben az szorul rendezésre, hogy a valamennyi adósság rendezésére nem képes hagyaték milyen sorrendben és milyen arányban feleljen az egyes hagyatéki tartozásokért.

Aki az örökhagyónak nem egyetemes, hanem csak különös jogutóda (ún. hagyományos), az örökhagyó tartozásaiért, a hagyaték terheiért nem felel. Az örökhagyó által neki juttatott hagyományra mégis csak akkor tarthat igényt, ha az örökhagyó tartozásai a hagyaték többi részéből kielégíthetők.

III. Intézménytörténet. 1. Az öröklés kialakulása az ősi társadalomban. 2. Az ókori és a feudális társadalmak öröklési jogának főbb jellemzői. 3. A kapitalista öröklési jog. 4. A magyar öröklési jog fejlődése a felszabadulásig. 5. Öröklési jogi reform törekvések a modern kapitalizmusban.

1. *Az öröklés kialakulása az ősi társadalomban.*

Öröklésszel — mint arra Morgan rámutat — már az ősi társadalomban találkozunk. Az ősi társadalom első két szakaszában ez az öröklés mégis jelentéktelen. A tulajdon alapvető formája a nemzetségi tulajdon, s ehhez képest az öröklés szempontjából számba jöhető egyéni tulajdon még jelentéktelen. Emellett a nemzetségi kötelék erejénél fogva a tulajdonos halála után ennek a viszonylag jelentéktelen egyéni tulajdonnak is a nemzetségen belül kell maradnia.

A magántulajdon csak az ősi társadalom fejlődésének harmadik szakaszán, a barbárság felső fokán válik jelentősebbé, ekkor már fokozatosan a föld is magántulajdonba megy át. Ugyanakkor fokozatosan kialakul az apai ági monogám család. Az öröklés rendjét a korra jellemző termelési viszonyok, a családon belüli munkamegosztás és a családon belüli hatalmi viszonyok határozzák meg. E kor termelési és családi viszonyai olyan öröklési rendet követelnek, amely elsősorban azt biztosítja, hogy az apa vagyonában gyermekei kizárólagos öröklési jogot nyerjenek (Engels) — amit indokol az is, hogy a gyermekek a vagyon szerzésében az akkori családi munkamegosztás folytán részt is vettek. Ha pedig az örökhagyónak nem voltak gyermekei, az öröklési rendnek azt kell biztosítania, hogy az örökhagyó vagyona a nemzetség, a család körén belül maradjon. A nemzetség, a család azonban ekkor és — a római jog szabályait kivéve — még ezt követően hosszú időn át csak a vérrokonok közösségét jelenti.

2. *Az ókori és a feudális társadalmak öröklési jogának főbb jellemzői.*

Míg a magánjog számos területének — különösen a szó szűkebb értelmében vett áruviszonyoknak — a későbbi jogi szabályozására

a római jog szabályai gyakorolnak leginkább befolyást, az öröklési jog fejlődésében sokáig a germán hatás az erősebb. Ez jellemző különösen a feudális öröklési jog fejlődésére.

a) A germán és a római öröklési jog. Az öröklési jog alakulása szempontjából jelentős termelési-tulajdoni viszonyok és családi viszonyok csak részben hasonlóak az ókori germán és római társadalomban, s az öröklési jog alakulására a különbözőségek erősebben nyomják rá bélyegüket. A különbségek alapvetően abból adódnak, hogy míg a germánoknál a tulajdon tárgyai közül a földmagántulajdon a tulajdon fő tárgya, meghatározó tárgya, s ez a földmagántulajdon nem árutulajdon, a rómaiaknál a földtulajdonnak nincs a tulajdon egyéb tárgyaihoz képest ilyen meghatározó szerepe, és a római társadalomban a tulajdon tárgyaira tekintet nélkül árutermelés folyik. A germánoknál emellett a földtulajdon nemcsak kialakulásakor nemzetségi, családi tulajdon, hanem mindvégig egyfajta családi tulajdon marad, amelyről általában a családfő sem rendelkezhet, sem élők között, sem halál esetére, míg a rómaiaknál a tulajdon e családi jellege csak a fejlődés kezdeti szakaszán jellemző, s a családfő rendelkezési joga mind élők között, mind halál esetére viszonylag hamar elismerést nyer. Különbség adódik végül a germán és a római családnak abból az eltéréséből is, hogy bár mindkettő patriarchális család, a germán családot a vérrokonok közössége alkotja — mégpedig akár a legtávolabbi vérrokonoké is, a római családot ezzel szemben az egy atyai hatalom (patria potestas) alatt állók közössége.

A germán öröklési jog szabályainak az elmondottaknál fogva földmagántulajdon-centrikusaknak kell lenniük és olyanoknak, amelyek figyelembe veszik a földmagántulajdon családi jellegét. Az öröklési jog szabályainak — legalábbis a földmagántulajdont illetően — a vagyonnak a vérségi családban maradását kell biztosítania, sőt törekednie kell a családnak a korábbi családfő halála utáni együttmaradására, s ennek hiányában is a családi vagyon lehető egy kézben maradására. Öröklésre a szó tulajdonképpeni értelmében csak akkor kerül sor, ha a család a családfő halála után szétválik. Ilyenkor a családi vagyon egy kézben maradását az elsőszülött fiú kedvezményezése, a családban maradását pedig emellett a férfiágnak a nőág feletti előjogai biztosítják. A nőkről való gondoskodás általánosabb formája az örökösöket irányukban terhelő tartási kötelezettség, mint a hagyatékból, különösen a családi vagyon fő tárgyát képező földtulajdonból való részesítésük. A házastársak egymás vagyonában még a legtávolabbi oldalrokonok után sem örökölhetnek, hiszen ők nem tartoznak a vérrokonok közösségéhez, a családi vagyon pedig csak a vérrokonok közösségét illeti meg. A házastársról való gondoskodás nem az öröklési jog, hanem a házassági vagyonjog eszközeivel történik.

A vagyon családi, nemzetségi jellegéből folyó lényeges sajátossága a germán öröklési jognak, hogy az nem ismer végrendelkezési szabadságot, hogy a hagyaték csak a törvényes öröklés szigorúan meghatározott rendjén szállhat át az örökösökre.

S végül a germán vagyonjog nem egységes: ingatlanokra és ingókra oszló volta az öröklési jogra is kihat. Részben eltérően alakul az öröklés az ingatlanokban és az ingókban, sőt az ingatlanok vonatkozásában már a germán jogban megjelenik a különbségtétel azok ősi, családi vagy szerzett volta szerint, az ingóságok között pedig azok rendeltetése szerint.

A germán jognak ezek a sajátosságai azért is említést érdemelnek, mert a fejlődés arról tanúskodik, hogy jelentős részükben továbbélnek későbbi korok olyan társadalmában is, ahol a tulajdon fő tárgya a földmagántulajdon, így különösen a feudális társadalomban.

A római öröklési jog legfőbb eltérése a germán öröklési jogtól az, hogy az a fejlődésnek már viszonylag korai fokán elismeri és korlátlanná teszi a végintézkedési szabadságot, és kifejezetten privilegizálja, többre is értékeli a végrendeleten alapuló öröklést, mint a törvényes öröklést.

A végintézkedési szabadság elismerése a végrendelkezési jog olyan alapfogalmainak, alapintézményeinek és szabályainak kialakítását és megalapozását is eredményezi, amelyek egynémelyike — természetesen nem mindegyike — a végrendelkezési jog későbbi szabályainak kialakítására is jelentős hatást gyakorol.

A törvényes öröklésnek a római jogban kialakult rendje — szemben a germán jogokkal — egyrészt az örökösök egyenlőségét ismeri el annyiban, hogy nem ismeri sem az elsőszülött fiú kedvezményezését, sem a fiágnak a leányág feletti előjogait, másrészt a hagyatéki vagyon egyenlőségét ismeri el annyiban, hogy az öröklés rendje az egész hagyatéki vagyonban egységes, függetlenül a javak ingatlan vagy ingó voltától, eredetétől és rendeltetésétől. A törvényes öröklés rendje sem a vagyonnak a családban maradását, sem annak egy kézben maradását nem hivatott szolgálni. Emellett a római családfelfogás eltérő voltából folyóan a törvényes öröklés rendjén — különösen a római civiljog szabályai szerint — nem a vérségi család, hanem az örökhagyó atyai hatalma alatt álló család örököl. A túlélő házastárs öröklési jogi jogállása a római jogban is kedvezőtlen, a régi civiljogban egyáltalán nem örököl, később is csak a legtávolabbi oldalrokon után hívják meg az öröklésre.

A törvényes öröklésnek a római jogban kialakult rendje a feudális jogfejlődésre — minthogy annak alapvető társadalmi-gazdasági követelményeivel ellenkezik — nincs hatással,

de a kapitalista országok jogának is csak egy részére (pl. a francia polgári törvénykönyvre) van jelentősebb hatása. Ennek oka alapvetően az, hogy mire a kapitalista társadalmak többségében kodifikálásra kerül a sor, a család s különösen a házastársnak a családon belüli szerepe már jelentősen átalakul a római családhoz képest, s ezt a törvényes öröklés rendjének megállapítása során nem lehet figyelmen kívül hagyni.

b) A feudális öröklési jog. A feudális vagyon, a feudális tulajdon fő tárgya a föld, a hűbéri ingatlan, amely mind az élők közötti vagyonjogot, mind az öröklési jogot illetően az ingóságoktól és a nem hűbéri ingatlanoktól is eltérő jogi szabályozás alatt áll.

A hűbéri ingatlan jogi sorsát illetően, így öröklését illetően is, alapvető jelentősége van annak, hogy az ősi, öröklött vagyon-e, vagy az örökhagyó szerzeménye, s annak is, hogy a szerzemény királyi adományon vagy más jogcímen nyugszik-e. A hűbéri tulajdont általában, de különösen a földtulajdon lényegesen nagyobb hányadát kitevő ősi, öröklött vagyont és a királyi adományon alapuló szerzeményt „kettős kötöttség" terheli: az egyik, amely a földtulajdonost családja irányában, a másik, amely őt a föld juttatója irányában köti a földtulajdonnal való akár élők közötti, akár halál esetére szóló rendelkezésben.

Az ősi vagyon, az ősi ingatlan élők közötti rendelkezéssel elidegeníthetetlen, s halál esetén csak a törvényes öröklés szigorú rendjén szállhat át az örökösökre. A törvényes öröklés rendjének pedig a családi vagyon folytonosságát, a vagyonnak a vérségi családban maradását kell szolgálnia. Az adománybirtokban való öröklés rendjét az adománylevél határozza meg, általában szintén úgy, hogy ez az öröklési rend az adományozott vagyonnak a megadományozott vérségi családjában való maradását és rendszerint a hűbéri birtok megosztatlanul maradását is biztosítsa.

Mind az ősi, mind az adománybirtokban általános a fiági örökösök elsőbbsége — az ősiben azért, mert ez biztosítja megfelelőbben a vagyonnak a vérségi családban maradását, az adományiban főleg azért, mert az adományozás gyakran a megadományozottat és örököseit terhelő hadviselési, hadseregállítási kötelezettség ellenében történik. A vagyon egy kézben tartása érdekében a feudális jogok többségében él az elsőszülött fiú kedvezményezése is. A hűbéri ingatlanból nem öröklő leányutódokat, s az elsőszülött fiú kizárólagos öröklése esetén a többi fiútódot is, ha a család az együttgazdálkodást nem folytatja tovább, pénzben kell kielégíteni, vagy részükre megfelelő tartást kell biztosítani.

A túlélő házastárs az ősi vagyonban nem örökölhet, s általában az adománybirtokban sem — ez utóbbiban a későbbi fejlődés során akkor, ha az adománylevélben ő is megadományozottként volt feltüntetve. A túlélő házastársnak sem kell azonban kiválnia az együtt maradó, együtt gazdálkodó családból, s ha kiválik, a róla való gondoskodás alapvetően házassági vagyonjogi eszközökkel történik. E gondoskodás gyakori módja az ingatlanon való haszonélvezet biztosítása, ami nem sérti az ingatlan állagának a vérségi családban való megmaradását.

Abból, hogy az adománybirtokban csak az adománylevélben meghatározott rendben következhet be öröklés, az is következik, hogy ha az e körhöz tartozók közül már senki sincs életben, az adománybirtok visszaszáll az adományozóra.

A feudális öröklési rend lényeges sajátossága az is, hogy az öröklés rendjét széles körben nem az örökhagyóval, hanem a vagyon első szerzőjével fennálló rokoni kapcsolat határozza meg.

A feudális öröklési jog szabályai főleg a tulajdon fő tárgya, a hűbéri földtulajdon vonatkozásában kidolgozottak, de vannak — a hűbéri földtulajdon öröklési jogára vonatkozóaktól részben eltérő — szabályai a paraszti és a városi ingatlanokra, valamint az ingóöröklésre is. A paraszti ingatlanoknál — ha más célokból is, mint a hűbérieknél — szintén az olyan öröklési rend a kívánatos, amely e vagyont a vérségi családban tartja; a városi ingatlanoknál ez már kevésbé áll előtérben. Az ingóöröklés rendjének kialakításánál ez a cél közömbös, és ezért az ingóöröklésből a leánygyermekek és a túlélő házastárs sincsenek kirekesztve. Nem hagyható mégsem figyelmen kívül, hogy az ingóöröklés jelentősége a feudális társadalomban még csekély, s amikor e társadalomban egyáltalán jelentőssé kezd válni, akkor is csak a városi polgárság körében.

Említést érdemel végül, hogy a hűbéri jogra általánosan jellemző nagyfokú rendi és területi partikularizmus a hűbéri öröklési jogban is erősen érvényesül.

3. A kapitalista öröklési jog.

a) A tulajdoni és a családi viszonyok változása. Az öröklési jog alakulását, szabályait a kapitalista társadalomban is a tulajdoni viszonyok és az ezek hatására is alakuló, változó családi viszonyok határozzák meg — mégis kevésbé közvetlenül, mint a korábbi társadalmakban, különösen, mint a feudális társadalomban.

A tulajdoni viszonyokban és ezzel párhuzamosan a termelés módjában is a kapitalizmusban a feudális tulajdoni-termelési viszonyokhoz képest alapvető változás következik be. Azzal párhuzamosan, hogy a mezőgazdaság megszűnik a döntő termelési ág lenni, s a mezőgazdasággal foglalkozó osztály mellett megjelenik az iparűző osztály, a föld többé nem a tulajdon fő tárgya, s a tulajdon tárgyai körében az ipari termelés termelőeszközei, a tőke és a tőkés vállalkozás válnak a legfontosabbakká.

A tulajdon tárgyaiban bekövetkezett változás a termelés módjában is változást eredményez: a tőkés társadalomban nem naturálgazdálkodás folyik, hanem árutermelés, amely a vagyon kötöttsége helyett a vagyon mozgását igényli. A tulajdonnak, azaz az élők közötti vagyonjognak és az öröklési jognak is, a vagyon konzerválására, családon belül maradására, egy kézben maradására törekvő korábbi szabályai meghaladottakká válnak, s többé-kevésbé meghaladottakká válnak azok a szabályai is, amelyek az öröklés rendje szempontjából különbséget tettek akár a vagyon ingatlan vagy ingó volta, akár annak eredete: öröklött vagy szerzett volta között. Ezek a változások mégsem következnek be mindenütt egyszerre és egyenlő intenzitással. Az ingatlanban és az ingóban való öröklés külön rendje Angliában pl. csak 1925-ben szűnik meg, a vagyon eredete szempontjából pedig az ún. paterna paternis — materna maternis elvet (az atyai vagyon az atyai rokonoknak, az anyai vagyon az anyai rokonoknak) a szülőktől kapott vagyon öröklésében a francia jog veszi figyelembe. A magyar burzsoá öröklési jog — mint erről még lesz szó — az öröklött és szerzett vagyon megkülönböztetésének mindvégig nagy jelentőséget tulajdonít.

A tulajdon fő vonásaiban mindenesetre egységes árutulajdon lett, amelyen az élők közötti rendelkezés teljesen felszabadult, és széles körben a halál esetére szóló rendelkezés is megengedetté vált.

A tulajdon alapvető tárgyaiban és a termelés módjában bekövetkezett változások a családot, a család struktúráját is fokozatosan átalakítják. A vérségi kötelék által összefűzött nagycsalád a föld magántulajdonához kötött, naturálgazdálkodó társadalom jellemzője, a kapitalista társadalomban ezzel szemben, amelyben a föld tulajdona és annak elidegeníthetetlensége nem fűzi össze többé a vérségi család akár legtávolabbi tagjait is, a nagycsaládok fokozatosan kiscsaláddá alakulnak, s a kiscsaládban a házastársi kapcsolatnak a vérségivel, sőt a közeli vérrokoni kapcsolattal többé-kevésbé azonos értékelés jut.

Ezek a változások sem következnek be természetesen mindenütt egyszerre és egyenlő intenzitással. Így a nagycsaládok kiscsaládokká alakulása értelemszerűen lassúbb és kevésbé intenzív a közös családi gazdálkodási formát tovább folytató mezőgazdasági lakosság körében, az ún. paraszti gazdaságok körében, mint a társadalomnak azokban az osztályaiban és rétegeiben, amelyekben a család megszűnik termelési közösség lenni. Azt pedig, hogy a házastársi kötelék a törvényes öröklés rendjén is a vérrokonival egyenlő elbírálást nyerjen, számos jogrendszerben akár a feudalizmus, akár a római jog múltjának visszahúzó ereje sokáig hátráltatja.

b) A törvényes öröklés alakulásának főbb jellemzői. A kapitalista öröklési jog — szemben a korábbi feudális joggal — a törvényes öröklés rendjén a hagyatékot főszabályként egységnek tekinti, s ugyancsak főszabályként mindenfajta hagyatéki vagyonra egységes öröklési rendet állapít meg.

E főszabály alóli eltérésre — a már említetteken kívül (az ingó és ingatlan öröklés külön szabályozása Angliában 1925-ig, az öröklött és szerzett vagyon külön szabályozása a magyar jogban) — egyes jogrendszerekben két irányban található törekvés. Az egyik: a paraszti ingatlanokra — elaprózódásuk megakadályozása érdekében — az általánostól eltérő öröklési rend megállapítása (pl. Ausztria, Svájc, Németország), a másik: a háztartás berendezési és felszerelési tárgyainak, vagy azok valamely részének az öröklés rendjétől függetlenül a túlélő házastársnak juttatása (angol jog, osztrák és német polgári törvénykönyv). Ez utóbbi törekvés a modern jogfejlődésben erősödik (pl. Anglia, az NSZK joga), és hasonló törekvés az örökhagyóval halálakor együttélő törvényes örökösei vagy ezek közül csak házastársra javára a szocialista polgári törvénykönyvek többségében is tapasztalható.

Nem érvényesülnek a kapitalista öröklési jogban a családi vagyonnak a vérségi családban maradását, illetve egy kézben maradását szolgáló korábban kialakult jogintézmények: az elsőszülött fiú kedvezményezése, a fiú és fiági örökösöknek a leányörökösök, illetve nőági örökösök terhére való kedvezményezése sem. Az öröklés rendje tehát a törvény alapján meghívott örökösök vonatkozásában elsővagy utóbbszülött voltukra és nemre tekintet nélkül egyenlő.

Többé-kevésbé általános, hogy az örökösöket az örökhagyóhoz való közelállásuk — vagy legalábbis a törvényhozó által feltételezett közelállásuk — sorrendjében hívják meg az öröklésre úgy, hogy az öröklésre meghívottakat osztályokba sorolják, s a közelebbi osztályba sorolt örökösök a további osztályba soroltakat az öröklésben megelőzik.

Ugyancsak általános, mondhatni mindenütt elfogadott elv, hogy az örökhagyó legközelebbi hozzátartozói, s mint ilyenek az öröklés rendjében első helyen meghívott örökösök: az örökhagyó leszármazói. A leszármazó örökösök törvényes öröklési jogánál általánosan érvényesül a képviselet vagy helyettesítés (ún. reprezentáció) elve, ami azt jelenti, hogy a kiesett leszármazó helyén annak örökrészét az ő leszármazói öröklik. Ugyancsak a leszármazó örökösök törvényes öröklési joga körében van jelentősége az osztályrabocsátás intézményének.

Ismert, bár nem általános érvényű a képviselet (helyettesítés) intézménye a felmenő és oldalági örökösök öröklése körében is. Az oldalági örökös rendszerint a képviselet elve alapján mint az örökhagyó elhalt felmenőjének

helyén öröklő leszármazó örököl az örökhagyó vagyonában.

A törvényes öröklés rendjének megállapítását illetően két vonatkozásban mutatnak a jogrendszerek egymástól jelentősebb eltérést. E két kérdésben a törvényes öröklés kérdései többnyire már megalkotásukkor is vitatottak és részben azután is azok maradnak.

Az egyik és ez a nagyobb jelentőséggel bíró, a túlélő házastárs öröklési joga, amely egyrészt azt a kérdést veti fel, hogy hol legyen a túlélő házastárs helye a törvényes öröklés rendjében, másrészt azt, hogy a túlélő házastárs csak a hagyaték haszonélvezetében részesedjék-e, vagy állagában is. A másik — nyilván kisebb jelentőségű — kérdés, hogy megvonja-e és ha igen hol a törvényalkotó a távoli hozzátartozóknak, különösen a távoli oldalrokonoknak azt a körét, akik az örökhagyó hagyatékából törvényes öröklés jogcímén még részesedhetnek.

Ami a túlélő házastárs öröklési jogát illeti: a nagycsaládok kiscsaláddá bomlása és a házastársnak a kiscsaládban betöltött funkciója a házastárs öröklésének elismerését fokozatosan előtérbe állítja. A kiscsalád intézményéből az folyik, hogy a túlélő házastárs a távoli oldalrokonokat mint az örökhagyóhoz távolabb állókat az öröklés rendjében teljes egészében előzze meg, az örökhagyó közeli vérrokonaival pedig osztozzék a hagyatékban. Ennek az elvnek a keresztülvitele — mint már utaltunk rá — nem mindig következetes (a legkevésbé a francia jogban valósul meg). A 19—20. század fordulójának kodifikációi mégis a túlélő házastársat már az örökhagyó lemenőivel egyenrangú, egyenlő jogú örökösnek ismerik el.

Abban a kérdésben, hogy a túlélő házastárs haszonélvezetet vagy állagot örököljön-e, a fejlődés általános tendenciája — legalábbis a törvényes öröklés rendjén — a haszonélvezeti örökléstől az állagöröklés felé visz. A haszonélvezeti öröklés biztosításában a fejlődés korábbi szakában kétségkívül annak van nagyobb súlya, hogy így a hagyaték állaga a vérrokonoknak, különösen az örökhagyó közeli vérrokonainak biztosítható, a fejlődés későbbi szakaszában azonban súlya van annak is, hogy a túlélő házastársnak korábbi életvitele folytatásához többet, nagyobb segítséget nyújthat a nagyobb hagyatéki hányad haszonélvezete, mint a kisebb hagyatéki hányad állagöröklése. Ugyanakkor a házastárs állagörökrészben részesítése sem csak a házastárs jogállásának kevezőbbé tétele érdekében történik, hanem azért is, mert a kapitalista gazdasági rendnek széles körben az felel meg inkább, ha a fiatal, a gazdasági életben kezdeményezni kész generáció, tehát a leszármazók, nem haszonélvezettel terhelt hagyatékot örökölnek. A haszonélvezet és az állagöröklés vegyes alkalmazását teszi magáévá a svájci polgári törvénykönyv, amely leszármazók mellett választási jogot ad a házastársnak kisebb hagyatéki hányad állaga és nagyobb hagyatéki hányad haszonélvezete között, az örökhagyó más, a túlélő házastárssal még együtt öröklő rokonai mellett pedig a hagyaték egy részének állagát, másik részének haszonélvezetét biztosítja a túlélő házastársnak.

A családi összetartozás érzése mind gazdasági, mind érzelmi vonatkozásban a kapitalista társadalmi viszonyok között a távoli rokonok, különösen a távoli oldalrokonok között szükségszerűen csökken, sőt a tipikus szintjén meg is szűnik. Az akármilyen távoli oldalrokonnak a törvényes öröklés rendjén biztosított öröklési jog elismerése azzal jár, vagy azzal járhat, hogy az örökhagyót személyesen nem is ismerő, vele korábban semmilyen kapcsolatot nem tartó személyek is örökölhetnek az örökhagyó vagyonában, pusztán a közöttük fennálló — bármilyen távoli — vérségi közösség alapján. Ez a körülmény felveti a törvényes öröklés olyan korlátozásának kérdését, amely a távoli oldalrokonokat a törvényes öröklés rendjéből kirekeszti. A jogrendszerek többsége a törvényes öröklés rendjének ezt a korlátozását csak fokozatosan teszi magáévá. Ahol a korlátozás egyáltalán ismert, az öröklésre jogosult oldalrokonok köre általában az 5—6. ízű rokonoknál zárul, tehát az ennél közelebbi, az ezen a körön belül levő oldalrokonok, amennyiben az örökhagyónak náluk közelebb álló örökösei nincsenek, még örökölnek. Az 1804. évi francia polgári törvénykönyv még a 12. ízig hívta meg az oldalrokonokat az öröklésre. Egyes jogrendszerek öröklési jogi szabályai, így pl. a német polgári törvénykönyv a társadalmi-gazdasági viszonyokban bekövetkezett változások ellenére nem korlátozzák a törvényes öröklésre jogosult oldalrokonok körét. Ezt a megoldást maga a német jogirodalom is támadja. (A magyar megoldásról lásd a 4. pontot.)

A túlélő házastárssal együtt öröklő oldalrokonok köre szűkebb lehet, és rendszerint szűkebb is az öröklésre általában jogosult oldalrokonok körénél. A 19—20. század fordulójának kodifikációiban a túlélő házastárs a nagyszülői leszármazóknál távolabbi oldalrokonokat rendszerint már kizárja az öröklésből, sőt követett olyan megoldás is, amely a nagyszülőknek és a túlélő házastársnak a hagyatékban való osztozását még elismeri, de a nagyszülői leszármazóknak a túlélő házastárs mellett már nem ad öröklési jogot.

c) A végintézkedésen alapuló öröklés. A tulajdon árutulajdonná válása, a kötött tulajdon megszüntetése és a tulajdonnal való szabad rendelkezési jog kialakulása nem jár feltétlenül, szükségszerűen együtt a végrendelkezési szabadsággal, mégis elég széles körben együttjár vele.

Árutulajdon, a tulajdonnal való visszterhes rendelkezés teljes szabadsága és emellett a végrendelkezési szabadság, valamint a tulajdonnal való élők közötti ingyenes rendelkezés

elleni állásfoglalás tapasztalható a francia forradalmi jogalkotásban, a francia forradalom uralkodó filozófiai nézeteinek hatására. E felfogás a végrendelkezési szabadságban az örökösök egyenlőségének megsértését és a megszüntetett feudális elvek visszaállításának eszközét látja. A francia polgári törvénykönyvben ezek az elvek már lényegesen elhalványulnak.

A végrendelkezési szabadság elismerése — az angol ingatlanjogban még hosszabb időn át érvényesülő kivételekkel — a kapitalizmusban többé-kevésbé általánossá válik. A vagyonnal való élők közötti rendelkezés szabadsága általában utat nyit a vagyonnal halál esetére szóló rendelkezés szabadságának is. Ezt a szabadságot legfeljebb a közeli hozzátartozók kötelesrész iránti igénye korlátozza.

A végintézkedésen alapuló öröklési jog és különösen a végrendeletek dogmatikai szabályait (I. II. 4.) lényegében a burzsoá jogalkotás és jogtudomány építi ki.

4. A magyar öröklési jog fejlődése a felszabadulásig.

a) A magyar feudális öröklési jog. A magyar feudális öröklési jog nagyban-egészben hasonló társadalmi-tulajdoni viszonyok talaján jön létre, mint más feudális öröklési jogok és ennek megfelelően számos jellemzője is hasonló más feudális öröklési jogokhoz.

A tulajdon fő tárgya a magyar feudális társadalomban is a föld. A magyar feudális földtulajdon két alapvető intézménye az adományrendszer és az ősiség, amelyek közül az adományrendszerben a földtulajdon hűbéri kötöttsége, az ősiségben pedig családi kötöttsége jut kifejezésre.

Az adományrendszer az öröklést illetően az adománybirtokban való utódlás rendjét, és az adománybirtoknak a „Szentkoronára" való visszaszállását szabja meg. Az ősiség intézményének lényege pedig — s ebben fejti ki leginkább hatását az élők közötti vagyoni viszonyokra és az öröklési jogra egyaránt —, hogy az ősi vagyonban, szemben a szerzettel, nem ismer egyéni vagyont, csak családit, az ősi öröklött vagyon felett sem élők között, sem halál esetére nem lehet rendelkezni, az ősi vagyonban való öröklés csak a törvény szigorú rendjén elismert. Az ősiség intézménye vezet a vagyonon belül az ősi (öröklött) és szerzett vagyon megkülönböztetésére. A vagyonok közül az ősi jellegű dominál, annál inkább, mert az első szerző jogutódjának kezén a szerzett vagyon is ősivé válik.

Az ősiséget mint a nem szerzeményi javak öröklése vonatkozásában feltétlenül érvényesülő szabályt Nagy Lajos 1351. évi dekrétuma mondja ki, de a családtól nyert birtoknak a család számára való fenntartása — ha érvényesülése nem is mindig töretlen — ennél sokkal korábbi.

Az adománybirtokban és az ősi vagyonban való öröklés rendjének szabályai tendenciájukban más feudális öröklési jogokhoz hasonlóak. Cél: a vagyonnak a vérségi családban való megtartása; eszköz: a rendelkezési szabadság el nem ismerése, a fiági örökösöknek biztosított kizárólagos öröklési jog, az elsőszülött fiú kedvezményezése. A leányutódok öröklését a már az Aranybullában megállapított leánynegyed és a Hármaskönyvben megállapított hajadoni jog szolgálja. Az ingatlanoknak a fiúörökösök kezén maradása érdekében azonban a leánynegyed pénzben adandó ki. A túlélő házastárs mint a vérrokoni családhoz nem tartozó, az ősi vagyonban nem örökölhet, az adományban csak akkor — s ez kivételes —, ha az adománylevél őt is megadományozottként jelöli meg. A túlélő házastárs, különösen a gondoskodásra szoruló túlélő feleség öröklésének általános formájává a feudális öröklési jogban a haszonélvezeti jog válik, amely e gondoskodási, tartási rendeltetéséből folyóan a házastárs új házasságkötésével megszűnik.

Más feudális jogrendszerekhez hasonlóan a magyar feudális öröklési jogot is a rendi és a területi partikularizmus jellemzi. Eltérő öröklési rend érvényesül a nemesi, a városi és a jobbágyingatlanokban, és általában az ingatlanoktól eltérő öröklési rend érvényesül az ingóságokban. Az öröklött és szerzett vagyon megkülönböztetése a városi és a jobbágyi öröklésben is megmarad, de a szerzemény jelentősége az öröklötthöz képest nem annyira elenyésző. Emellett az ingóságokra — s ez a nemesek ingóságai tekintetében is áll — még ha azok öröklöttek is, nem olyan feltétlen követelmény a vér szerinti családban való maradásuk, így azokból a leányutódok és a túlélő házastárs is örökölhetnek.

A feudális öröklési jog fő szabályait, a korábban kialakítottakat is, Werbőczy Hármaskönyve foglalja össze. Tartalmaznak öröklési jogi szabályokat egyes városi jogkönyvek is. A Hármaskönyvet követő időben az öröklési jog szabályai csak egyes, nagyobb jelentőséggel nem bíró kérdésekben módosulnak.

Az ősiség intézménye Magyarországon 1848-ig változatlanul fennmarad. Gazdaságilag káros hatását már II. József felismeri, de jelentősebb súllyal először Széchenyi, majd őt követően a reformkor más haladó politikusai emelnek ellene szót. Az öröklési jog terén egyrészt a családiból egyénivé váló vagyon feletti végrendelkezés megengedéséért, másrészt a törvényes öröklés rendjén olyan öröklési rendért szállnak síkra, amely a vagyoneredet helyett az örökhagyó vonzalmának fokát veszi figyelembe. Az ilyen öröklési rend bevezetésére irányuló igény azonban sem a reformkorban, sem később nem válik általánossá. Ellenkezőleg, a jogtudomány számos képviselője (köztük a legjelentősebb Frank Ignác, az ősiség eltörlése után is vitatja az ősiséget, hogy nem a maga egészében kellett volna eltörölni, hanem csak annak egyes kétségtelenül káros következményét, s hogy az

ősiségnek az öröklési jogot rendező szabályai változatlanul fenntartandók volnának.

b) Az 1848-as törvényhozás és az 1861. évi Országbírói Értekezlet hatása a magyar öröklési jog alakulására. Az 1848-as törvényhozás eltörli a nemesi ingatlanjog két alapintézményét: az ősiséget és az adományrendszert. A feudális rendszert azonban Magyarországon feudálkapitalista rendszer váltja fel — feudálkapitalista tulajdoni viszonyokkal, feudálkapitalista családi viszonyokkal és — a kétségtelenül képviselt haladó törekvésekkel szemben — az öröklési jog terén hatásukat erősebben éreztető feudális tudati maradványokkal, amelyeknek az 1848-as szabadságharc után bekövetkezett osztrák elnyomással való szembenállás még hazafias színezetet is ad.

Ezek a társadalmi-gazdasági és tudati tényezők határozzák meg azt az öröklési jogot, amelyet az 1861. évi Országbírói Értekezlet Ideiglenes Törvénykezési Szabályai megállapítanak, s amely a már az 1880-as évek elején megkezdődő és 1928-ig tartó öröklési jogi kodifikációs előmunkálatok vitáit, harcait túlélve, Magyarországon egészen a felszabadulásig hatályos maradt. (→ *Polgári jog*)

Az 1861. évi Országbírói Értekezleten az öröklési jog egyik, vagy mondhatni egyetlen főkérdésévé az válik, hogy fennmaradjanak-e (visszaállíttassanak-e) az 1848-ban eltörölt ősiségnek az öröklési jogot rendező szabályai, vagy új, nem a vagyon eredetén, hanem az örökhagyóhoz való közelálláson alapuló öröklési rend lépjen-e a helyükbe úgy, hogy a családi vagyon egyénivé válásának megfelelően a vagyon feletti végrendelkezési jog is elismerést nyerjen. A kérdésben kompromisszum születik: A törvényes öröklés rendjén fennmarad az öröklött (hárult, ági) és szerzett vagyon megkülönböztetése, a kétféle vagyonra eltérő öröklési renddel, s az öröklött (hárult, ági) vagyon előtérbe helyezése annyiban, hogy szerzeményinek csak az a vagyon minősül, ami az ősi érték megtérítése után fennmarad. A végrendelkezési jog azonban az öröklött vagyonra is kiterjed, a végrendelkezési szabadság akár az öröklött, akár a szerzett vagyont illetően csak az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok által bevezetett kötelesrész intézményével korlátozott.

A végrendelkezési jognak az ősi vagyonra kiterjesztése mellett az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok szakítanak a feudális öröklési jogra jellemző néhány további sajátossággal is. Így mind az ősi, mind a szerzeményi vagyonban való törvényes öröklésnél elesik a vagyon ingatlan vagy ingó volta szerinti megkülönböztetés, az öröklött és a szerzett vagyonra megállapított öröklési rend is arra tekintet nélkül érvényesül, hogy a hagyatéki vagyon ingatlan, ingó, vállalat vagy egyéb tőkés érdekeltség, pénzösszeg stb. S a vagyontárgyak eredetére és jellegére tekintet nélkül egyenlő öröklési jogot nyernek a fiú- és leányörökösök, illetve a fiági és nőági felmenők és oldalrokonok.

c) A törvényes öröklés rendje és vitatott kérdései a burzsoá magyar öröklési jogban. A burzsoá magyar öröklési jog egyik leglényegesebb jellemzője, hogy abban a törvényes öröklésnek két rendje él egymás mellett: egy az ági és egy a szerzeményi vagyonban. A két öröklési rend — ha vannak is szabályok, amelyek az egyiket, illetve a másikat kedvezményezik — lényegileg egyenlő súllyal él egymás mellett, s a tulajdonitársadalmi viszonyok alakulása szabja meg, hogy mely társadalmi rétegekben válik általánosabban jellemzővé az öröklött, ági vagyonnak a szerzeményivel szembeni túlsúlyba kerülése, és melyekben inkább a fordítottja.

Az ági (öröklött) vagyonban olyan öröklési rend érvényesül, amely lemenők hiányában a szerző fél ágára juttatja vissza a vagyont. Ennek során a közelebbi ági rokon megelőzi ugyan a távolabbit, de a legtávolabbi másik ági oldalrokon is megelőzi az örökhagyó legközelebbi, nem a szerző fél ágán levő felmenőjét és túlélő házastársát (ez utóbbiak közül a túlélő feleség mégis az ági vagyonon haszonélvezeti jogot nyer).

A szerzeményi vagyonban ezzel szemben az örökhagyóhoz való közelállás alapján kerül az öröklés rendje megállapításra. Ez az öröklési rend lényeges vonásaiban több hasonlóságot mutat a más kapitalista jogrendszerekben megállapított öröklési rendhez. A túlélő házastárs öröklési jogi jogállásának szabályai azonban alapkonstrukciójukban is eltérnek ezekétől.

Amennyiben az örökhagyónak leszármazói vannak, a vagyon eredetére, öröklött vagy szerzett voltára tekintet nélkül ők a kizárólagos örökösök, vagy legalábbis a hagyaték állagának kizárólagos örökösei.

Az ági és a szerzeményi vagyonban való öröklés közös, de a két öröklési rendben eltérően jelentkező szabálya, hogy a magyar jog sem az egyikben, sem a másikban nem szab határt az öröklésre jogosultak körének, hogy tehát mindkét öröklési rend alapján akár a legtávolabbi oldalrokonok örökléshez való jogát is elismeri.

A szerzeményi vagyonból a felmenő és oldalági örökösök az ún. parentéláris öröklés rendje szerint örökölnek úgy, hogy amíg közelebbi parentélában öröklésre jogosult személy van, a távolabbi parentélához tartozó nem örökölhet. Az első parentéla a szülőpár és ezek leszármazói, a második a négy nagyszülő és ezek leszármazói stb. Az egyes parentélákon belül az öröklésből kiesett személy részét a leszármazói kapják (pl. az örökhagyó korábban elhunyt apja örökrészét a gyermekei, vagyis az örökhagyó testvérei — a helyettesítés elve).

A túlélő házastárs e kor uralkodó felfogásában az örökhagyónak a gyermekeknél hátrább álló hozzátartozója, az öröklés rendjében tehát a gyermekek megelőzik őt. E családfelfogás ellen már az 1870-es—80-as években Teleszky

és Dell'Adami szót emelnek. Gyermekek (leszármazók) nemlétében azonban mint a gyermekek után az örökhagyó legközelebbi hozzátartozója, a túlélő házastárs örökli az egész szerzeményi vagyont. Ez utóbbi szabály kialakulásában nyilvánvalóan szerepe van annak is, hogy az ági vagyonban semmit sem örököl, hogy az teljes egészében a felmenő, illetve oldalági rokonokra száll.

A túlélő feleségről való gondoskodás alapvető formája az ún. özvegyi jog, amely haszonélvezetet biztosít számára a leszármazók által örökölt vagyon egészén (ennek korlátozását azonban a leszármazók kérhetik) és az ági örökösök által örökölt ági vagyonon (ennek korlátozását az ági örökösök nem kérhetik). Az öröklés e formája útján egyeztethető össze az özvegyről szóló gondoskodás és az, hogy leszármazók létében az egész vagyon, leszármazók hiányában az ági vagyon a vérségi családban maradjon. Az özvegyi jog alapvetően tartási rendeltetésű és csak másodlagosan hivatott az özvegynek a korábbi környezetben maradását biztosítani. Ez tűnik ki abból, hogy az csak a túlélő feleséget illeti, hogy az az özvegy új házasságkötésével megszűnik, és az özvegyi jog korlátozására vonatkozó szabályokból is.

Az ági öröklés a gyakorlatban egyrészt a vagyoneredet bizonyítása kérdésében, másrészt az ági vagyon ún. redintegrációja (a szerzeményi vagyonból megtérítendő ági érték) kérdésében vezet hosszadalmas, nem kívánatos jogvitákra.

A törvényes öröklés kérdésköréből a jogtudományban, ideértve az öröklési jog terén már az 1880-as évek eleje óta folyamatban levő kodifikációs előmunkálatokat is, az ági öröklés kérdése vált a legvitatottabbá. Az 1861-es Ideiglenes Törvénykezési Szabályok megalkotása során és az azt követő első néhány évtizedben az ősi öröklési rendet fenntartani akaró álláspont és az öröklésben a vagyoneredettől független, az örökhagyóhoz közelállást figyelembe venni kívánó álláspont állt egymással szemben. A századforduló körül és az azt követő évtizedekben az álláspontok az ági öröklés fenntartásának kérdésében nagyban-egészében egységesek, lényeges különbség közöttük mégis az, hogy míg egyesek az ági öröklés elvi fenntartása mellett azt csak a közelebbi oldalrokonok javára, általában csak a szülői és nagyszülői parentélában biztosítanák, mások, s szemben a bírói gyakorlattal, a jogtudomány képviselői közül ezek vannak kevesebben — az ági öröklés vonatkozásában sem tartanák indokoltnak az öröklésre jogosult oldalrokonok körének korlátozását.

Az ági öröklés fenntartásának legjelentősebb képviselője *Grosschmid*, az ági öröklés korlátlan érvényesülését azonban ő sem kívánja. Az ági öröklést ellenző álláspont legjelentősebb képviselői *Teleszky* és *Dell'Adami*. Teleszky az 1880-as években kormánymegbízásból öröklési jogi törvénytervezetet is készít, amely az ági öröklés elveinek és szabályainak mellőzésével állapította volna meg a törvényes öröklés rendjét. Ez a törvénytervezet közel tíz éven át a törvénnyététel céljával foglalkoztatta az igazságügyi szerveket.

A Teleszky-féle öröklési jogi tervezet elbukása után *Szászy-Schwarz* vonja meg az ági öröklés addigi vitájának mérlegét. Jelentős korlátozásokkal ugyan, de fenntartandónak ítéli az ági öröklést, különösen azért, mert történeti alapjának megszűnése ellenére a létező jogállapot figyelembevételét fontosnak tartja. A jogintézményeket — mint mondja — nem mindig azon erő tartja fenn, amely életre hívta őket, abból tehát, hogy egy jogintézmény első (történeti) alapja megszűnt, nem következik, hogy többé nincs alapja. Ugyanazon intézmény ugyanis — folytatja — más-más időkben más-más célokat szolgálhat.

A jogirodalmi állásfoglalásokra a továbbiakban az is hatással van, hogy az ági öröklés a fejlődés során valóban megszokottá, követetté, helyesletté vált. A magyar jogi gondolkodás — hozzátehetjük nemcsak azé a feudális osztályé, amely az ági öröklés fenntartását az Országbírói Értekezleten kiharcolta — általában igazságosnak ítélte, hogy a vagyon az örökhagyó halála után a szerző ágára, legalábbis nem túl távoli ágára szálljon vissza. A jogtudomány ezután már csak az ági öröklés ún. „káros kinövései" ellen foglal állást. Így különösen az ellen, hogy bármely távoli ági rokon kizárhatja az örökhagyónak az ági vagyonban nem öröklő másik szülőjét az öröklésből, valamint az ági vagyon redintegrációjának túlhajtása ellen.

Az, hogy a házastársi öröklés szabályai eltérő öröklési jogot biztosítanak a túlélő feleségnek, mint a túlélő férjnek az 1870-es és 80-as években még valamelyest vitatott, később már — éppen a házastársi haszonélvezet tartási rendeltetésének előtérben állása folytán — nem vitatott. Ugyanígy — mint a korabeli magyar jogi gondolkodásnak és a nálunk akkor élő társadalmi felfogásnak megfelelő — lényegileg észrevétel nélkül elfogadott, hogy a túlélő férj leszármazók mellett a törvényes öröklés rendjén egyáltalán nem örököl.

d) A végintézkedésen alapuló öröklés. A végintézkedési szabadságot a magyar öröklési jogban az 1861. évi Ideiglenes Törvénykezési Szabályok teszik általánossá. A végintézkedés szabályai köréből csak a végintézkedés alaki kellékei nyernek törvényi szabályozást (1876. évi XVI. törvény), a végrendelkezési jog többi szabályát a bírói gyakorlat alakítja ki, részben a Kúriának az alsóbíróságokra is kötelező Elvi Határozatai útján is. A végrendelkezési jog alakulását emellett a polgári törvénykönyv kodifikációjára irányuló munkálatok is segítik.

A végintézkedésen és a törvényen alapuló öröklés egymáshoz való viszonyát, egymás mellett megállásuk lehetőségét, a végintéz-

kedések fajait, tartalmát, értelmezésének szabályait, alakiságait, alaki szigorát és érvénytelenségét illetően l. II. 2., 3. és 4., az alábbi kiegészítésekkel:

da) A végintézkedés *tartalmát* illetően a viszonylag szűk körben fennmaradó, sőt újonnan is keletkező kötött vagyonokon kívül (hitbizomány, családi hitbizomány, hitbizományi kisbirtok stb.) a vagyonnak több generációra való megkötését a magyar jog sem ismeri el, és ennek megfelelően csak az egyszeri utóörökös-nevezést ismeri el hatályosnak. Az utóörökös-nevezésnek egy speciális formájaként alakul ki az ún. maradék-utóöröklés, amelyben az előörökös az utóöröklés általános formájánál szélesebb körű rendelkezési jogot élvez. A maradékutóörökös-nevezés különösen házastársak között gyakori, s vagy azt a célt szolgálja, hogy a gyermekeket is hátrahagyó örökhagyó túlélő házastársa a hagyatéki vagyonon ne csak haszonélvezeti jogot nyerjen, hanem rendelkezhessen is ezzel, vagy, s ebben a korban ez a gyakoribb, hogy a túlélő házastárs halála után az előbb elhalt házastárstól örökölt vagyonnak azt a részét, amit ebből nem élt fel, az előbb elhalt házastárs vérrokonai örököljék.

Nem kivételes, hogy házastársak végrendelettel kölcsönösen biztosítanak egymásnak öröklési jogot olyan esetekben, amikor ez az öröklési jog a törvény alapján nem volna kölcsönös, és az sem, hogy a férj feleségének új házasságkötésére tekintet nélkül, holtáig tartó haszonélvezeti jogot biztosít végintézkedésében.

A házastársak végrendeleteiben kifejezésre jutó végrendelkezési szokások arról tanúskodnak, hogy az örökhagyók az ági öröklés szabályainál szélesebb körben törekszenek a vagyonnak, legalább a túlélő házastárs halála után megmaradt vagyonnak, a szerző fél családjába való visszajuttatására.

db) A végintézkedés *fajai*ként a magyar jog a végrendelet mellett az öröklési szerződést és házastársak egymás közti viszonyában a közös végrendeletet is elismeri. Ez utóbbiban a házastársak a másik rendelkezésétől függetlenül is végrendelkezhetnek, mégis gyakoribb, hogy ezek a rendelkezések kölcsönösek és viszonosak.

dc) A végintézkedés *alakja* szerint a magyar jog is ismer közvégrendeletet, írásbeli magánvégrendeletet (ennek holográf és allográf formáját is) és szóbeli végrendeletet — amely utóbbi általában csak három hónapig hatályos. A nagyfokú alaki szigor, a bonyolult alaki szabályok a végrendeleti szabadságot, illetve az alaki hibás végrendelet folytán az örökhagyó akaratának érvényesülését annak ellenére erősen megnehezíti, hogy a bírói gyakorlatban kétségtelenül van törekvés olyan jogértelmezésre, amely ezt az alaki szigort enyhíti.

dd) A végintézkedésen alapuló öröklés legfőbb korlátja a *kötelesrész*. A kötelesrész intézményét a magyar jogban szintén az 1861. évi Ideiglenes Törvénykezési Szabályok vezették be, s ez határozta meg a kötelesrészre jogosultak körét és a kötelesrész mértékét is. Ugyancsak ezen alapszik az is, hogy a kötelesrész két formája közül a magyar jog azt tette magáévá, amely szerint ez a kötelesrészre jogosult követelési igénye az örökösökkel szemben. A kötelesrész további szabályait a bírói gyakorlat építette ki.

Kötelesrészre a magyar jog szabályai szerint a leszármazók és a szülők jogosultak, amennyiben törvényes örökösök volnának. Kötelesrészük mértéke törvényes örökrészük fele. A túlélő házastársnak a magyar jog nem biztosít ugyan kötelesrészt, de a túlélő feleség özvegyi haszonélvezeti jogának ún. törvényes mértéke (lakás és illő tartás) kötelesrész-szerűen védett. A jogirodalomban is inkább kivételesnek mondható a túlélő házastárs, különösen a túlélő férj kötelesrész iránti igényének ennél szélesebb körű elismeréséért szót emelő álláspont.

5. Öröklési jogi reformtörekvések a modern kapitalizmusban.

Azok a társadalmi-gazdasági viszonyok — ezek közül kisebb mértékben a tulajdoni viszonyok és nagyobb mértékben a családi viszonyok —, amelyek figyelembevételével az öröklési jog a kapitalista jogrendszerekben kialakult, a fejlődés során, különösen az utolsó néhány évtizedben olyan változáson mentek át, amely mondhatni Európa-szerte az öröklési jog reformjának igényét vetette fel.

A tulajdoni viszonyokban bekövetkezett, az öröklés kialakítandó rendjére is kiható legjelentősebb változás egyrészt az, hogy a tőkekoncentráció fokozódásával, a jelentős termelési eszközöknek az ipari nagyvállalatok,trösztök, konszernek kezébe kerülésével az egyéni tőkés kezdeményezés súlya és lehetősége tovább csökken, s ezzel együtt tovább csökken a családi vagyon ilyen rendeltetésű együtt-tartásának igénye is. Emellett — ugyancsak egyrészt azért is, mert a vagyonnak az egyéni tulajdonos termelésébe való befektetésére irányuló igény a termelés módjában bekövetkezett változás folytán csökken, másrészt az életmódban bekövetkezett egyéb változás hatására is — a tágabb értelemben vett személyes használatra szolgáló ingók és ingatlanok súlya és jelentősége nagymértékben emelkedett. A hagyatékok jelentékeny része ma már ilyen jellegű vagyontárgyakból és az örökhagyó után maradt készpénzből vagy takarékbetétből tevődik össze. Nemcsak a családi, hanem a tulajdoni viszonyok változásaként értékelendő az is, hogy a vagyon, a családi vagyon megszerzéséhez és gyarapításához egyre nagyobb mértékben járul hozzá a feleség aktív kereső tevékenysége.

A családi viszonyokban bekövetkezett, az öröklési viszonyokra is hatással bíró változás: a szülőkre és a velük együttélő leszármazóikra korlátozódó kiscsalád megszilárdulása. A ma kiscsaládjából a felnőtté vált és új családot alapító gyermekek már kiválnak. A kiscsalád a

termelési viszonyokban bekövetkezett változások hatására rendszerint nem termelő közösség többé, és a kiscsaládban különösen annak hatására, hogy a nő egyre szélesebb körben válik aktív keresővé, jelentékenyen megváltozik a feleség szerepe.

A család képének átalakulásához járul az a körülmény is, hogy egyrészt az átlagéletkor az utolsó néhány évtizedben jelentősen meghosszabbodott, másrészt a gyermekek fiatalabb korban válnak gazdaságilag is önállóakká, alapítanak új családot és válnak ki ezáltal korábbi családjukból. A családi viszonyok ilyen alakulása azt hozza magával, hogy a gyermek inkább önállóvá válásakor, a szülői családból való kiválásakor szorul fokozottabb anyagi támogatásra, s mire az apai vagy az anyai hagyaték megnyílik, a túlélő, többnyire támogatás nélkül, egyedül maradó házastárs az, aki a megváltozott összetételű hagyatékra erősebben ráutalt.

A kiscsaládok általánossá válása és az egyének és családok életmódjában bekövetkezett változás emellett egyre szűkíti azt a rokoni kört, amelyen belül még olyan rokoni kapcsolat van, vagy legalább amelyen belül az olyan rokoni kapcsolat tipikus volna, amely a rokonok egymás hagyatékában való öröklését indokolttá tenné.

A családfogalom, a családi viszonyok alakulása szempontjából nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a modern kapitalizmusban is jelentősen megváltoztak a házasságon kívül született gyermek jogállását illetően a korábbi társadalomban kialakult nézetek.

Az elmondottak alapján a modern kapitalista öröklési jogi reformok és reformtörekvések élén a túlélő házastárs öröklési jogi jogállásának erősítése és a házasságon kívül született gyermek öröklési jogainak javítása áll, s ezekhez képest kisebb súllyal az öröklésre jogosult oldalrokonok körének szűkítése. A reformmunkálatokat — mint már említettük — számos országban (pl. Anglia, NSZK, Franciaország, Belgium) a végrendelkezési szokások kutatása támasztja alá, illetve előzte vagy előzi meg.

Jelentős öröklési jogi reformok születtek már többek között Angliában, az NSZK-ban, és Ausztriában, s a korábbi szabályozáshoz képest jelentősek, de más modern kapitalista jogrendszerek reformjait el nem érők Franciaországban. További reformtörekvések vannak az NSZK-ban és Franciaországban (az utóbbiak megvalósulását illetően azonban a jogirodalom álláspontja szkeptikus), valamint Hollandiában és Belgiumban is.

Ami a túlélő házastárs öröklési jogát illeti, a reformok és reformtörekvések többsége (de korántsem mindegyike) arról tanúskodik, hogy míg a 19–20. század fordulójának kodifikációi többé-kevésbé arra törekedtek, hogy a túlélő házastársnak a gyermekekkel azonos jogállást biztosítsanak, a mai reformok azt tűzik célul, hogy a túlélő házastársnak a gyermekekénél kedvezőbb, erősebb jogállást biztosítsanak. Ennek eszközei: nagyobb öröklési hányadban való részesítésük, a háztartás szokásos berendezési és felszerelési tárgyainak a hagyatékban való öröklés általános rendjére tekintet nélkül a túlélő házastársnak való juttatása (s itt említést érdemel, hogy a mai hagyatékok jelentékeny része zömmel ilyen tárgyakból áll), olyan öröklési rend kialakítása, amelyben a túlélő házastárs haláláig zavartalanul a házastársával korábban közösen használt, közösen élvezett vagyon birtokában és élvezetében maradhat. (Az NSZK joga olyan öröklési jogi megoldást követ, amely a túlélő házastárs öröklési jogi jogállását a házasfelek között fennálló házassági vagyonjogi rendszertől függően rendezi. A jogirodalom ezt a megoldást erősen támadja.)

A túlélő házastársat a törvényes öröklés rendjén „túldotáló" angol jogban mégis az a tapasztalat, hogy a vagyonosabb osztály végrendelettel biztosít többet vérrokonainak. Más jogrendszerekben, így különösen a francia és az osztrák jogban viszont éppen az hangsúlyozott, hogy az örökhagyó végrendelettel biztosíthat kedvezőbb öröklési jogokat házastársának.

A túlélő házastárs öröklési jogi jogállásának erősítésére irányuló törekvések sem vezettek még olyan eredményre, hogy a túlélő házastárs a modern kapitalista jogrendszerek mindegyikében kötelesrészre jogosult örökös legyen.

A házasságon kívül született gyermek jogi státusának rendezésében a modern kapitalista jogrendszerek a fejlődés utolsó néhány évtizedében jelentősen előreléptek. A házasságon kívül született gyermek öröklési jogát a modern kapitalista jogrendszerek elismerik, s a korábbi öröklési jogi jogállásukhoz képest kedvezőbbé is teszik. A házasságból és házasságon kívül született gyermek öröklési jogi jogállásának egyenlőségét azonban többségük nem ismeri el. Az NSZK egyik legújabb jogszabályában az is hangsúlyt kapott, hogy a túlélő házastárs öröklési jogi helyzete semmiképpen sem lehet kedvezőtlenebb, mint az elhalt férj házasságon kívül született gyermekéé.

A végintézkedési szabadságot a modern kapitalista jogrendszerek általában nem kívánják érinteni. A végintézkedés céljának mégis alapvetően azt tekintik, hogy az örökhagyó családtagjai körében ossza meg a törvényes öröklés rendjétől eltérően a vagyonát.

IV. A hatályos magyar öröklési jog és más európai szocialista jogrendszerek öröklési jogának főbb szabályai. 1. Bevezetés. 2. Öröklési jogi reformok a magyar jogban az 1959. évi polgári törvénykönyv megalkotása előtt. 3. A törvényes öröklés. 4. A végintézkedésen alapuló öröklés. 5. A kötelesrész.

1. Bevezetés.

A tulajdoni viszonyok a szocialista társadalmi rendben minden azt megelőző társadalmi rend tulajdoni viszonyaitól alapvetően eltérőek: az alapvető termelési eszközök társadalmi tulajdonán nyugszanak.

A kizsákmányoló magántulajdon megszüntetését, a termelési eszközök társadalmasítását nem az öröklési jog megszüntetése hivatott megteremteni, — az öröklési jognak ebben vagy egyáltalan nincs szerepe, vagy legfeljebb minimális szerepe lehet —, ez is csak a termelési eszközök társadalmi tulajdonba vételének kezdeti szakaszán. A szocialista jogrendszerek közül csak a fiatal szovjet állam állította rövid ideig az öröklési jog tagadását, majd korlátozását a termelési eszközök társadalmasításának, a kizsákmányolás elleni harcnak a szolgálatába, más szocialista országok fejlődésük kezdeti szakaszán sem kívánták ezeket a célokat öröklési jogi eszközökkel is elérni.

Az alapvető termelési eszközök társadalmi tulajdonának megteremtése után a szocialista öröklési jog alapvető vagy kizárólagos tárgyai a személyi tulajdon szokásos tárgyai lettek. Ez a szocialista öröklési jog egyik leglényegesebb jellemzője és ez egyben a legdöntőbb különbség, ami a szocialista öröklési jogokat a szocializmust megelőző társadalmak öröklési jogától megkülönbözteti.

A személyi tulajdon tárgyainak öröklését — vagy ahol a magántulajdon korlátozott köre még megvan, ezekét is — valamennyi szocialista jogrendszer alkotmánya kifejezetten elismeri és védelemben részesíti. A szocialista jogrendszerek elismerik a személyi tulajdonnal halál esetére szóló rendelkezés jogát is — mégis úgy, hogy egyes szocialista országok törvénykönyvei a kötelesrészre jogosult örökösök, különösen a kiskorú, vagy egyéb okból rászorult kötelesrészre jogosult örökösök javára a végrendelkezési szabadságot erősebben korlátozzák.

Azok a társadalmi változások, amelyek a nagycsaládok felbomlására és a kiscsaládok általánossá válására vezettek, a szocialista társadalmakra is jellemzőek. A család funkciója, a házastársaknak a családban betöltött szerepe, a feleség önálló kereső voltának, s mindkét házastársnak a családi vagyont gyarapító közreműködésének általánossá válása, a rokoni kötelékeknek a távolabbi rokonok irányában való lazulása, a szocialista társadalom családját nagyban-egészben hasonlóan jellemzi, mint a modern kapitalista társadalom családját (l. III. 5.). Előbb állnak a szocialista jogrendszerek a modern kapitalista jogrendszerek többségénél a házasságon kívül született gyermek jogainak elismerésében, a házasságon kívül született gyermeknek a házasságból születettével azonos jogállás biztosításában.

A családok, a családi kötelékek átalakulásának hatása az öröklési jog alakulására, különösen a törvényes örökösök körének megvonását illetően, a szocialista öröklési jogokban részben erősebb. Ez azzal is magyarázható, hogy a szocialista jogrendszerekben általában nem hatályban levő korábbi törvényeket kellett a megváltozott társadalmi, különösen családi viszonyokhoz igazítani, hanem kodifikálásra már a megváltozott társadalmi, családi viszonyok között került sor.

Csak történeti összefüggésében érthető meg mégis, hogy kisebb vagy nagyobb mértékben valamennyi szocialista polgári törvénykönyv öröklési jogi szabályaiban van olyan, az illető ország jogának korábbi, történeti múltjában keletkezett szabály, amelyet széles körben való megszokottsága, helyeseltsége folytán a ma tulajdoni és családi viszonyai között is — helyesen vagy esetleg vitathatóan — fenntartandónak ítélt és fenn is tartott.

Sajátos jellemzője egyes szocialista országok öröklési jogának, bár korántsem valamennyiének, hogy egyrészt az öröklésre való jogosultság, másrészt a kötelesrészre való jogosultság, illetve ennek mértéke szempontjából a ráutaltságnak is figyelmet szentel.

2. Öröklési jogi reformok a magyar jogban az 1959. évi polgári törvénykönyv megalkotása előtt.

Az öröklésben már a szocialista építés kezdetén bekövetkező alapvető változások Magyarországon is, mint minden más szocialista ország jogrendszerében elsősorban nem öröklési jogi eszközök útján mentek végbe. Ezeknek a változásoknak a meghatározói a tulajdoni viszonyokban bekövetkezett változások: a főbb termelőeszközök társadalmi tulajdonba vétele, a bányák, a bankok, a nehézipari üzemek, majd általában a gyárak, később a nagyobb lakóházak államosítása, a földreform, majd ezeknél jelentősen később a mezőgazdasági termelőszövetkezetek megalakulása. Ezek útján vált az öröklés a magántulajdon örökléséből, a kizsákmányoláshoz való hatalom átörökítésének lehetőségéből fokozatosan a személyi tulajdon örökléséné, a nem a kizsákmányolás lehetőségének átörökítésére irányuló örökléssé.

Ezek mellett, sőt részben időben ezek előtt néhány lényeges közvetlen öröklési jogi reform is megjelenik már 1946-ban, illetve 1954-ben.

1946-ban törvény (az 1946. évi XVIII. törvény) korlátozza a törvényes öröklés rendjén örökölni jogosult oldalrokonok körét a nagyszülői parentélára. Ez a törvény — bár nemcsak erre irányul — kiküszöböli az ági öröklésnek már Grosschmid és Szászy-Schwarz által is bírált igazságtalanságát (l. III. 4. c.). Ugyancsak az 1946-os törvény törli el az öröklési jog terén még élő rendi és területi partikularizmus maradványait. 1946-ból való az a reform is, amely a házasságon kívül született gyermeknek mind anyja, mind apja után, valamint ezek rokonai után is élők között és halál esetére (tehát az öröklési jogot illetően is) ugyanolyan

jogokat biztosít, mintha házasságból született volna (1946. évi XXIX. törvény).

1954-ben a Legfelsőbb Bíróság polgári elvi döntése terjeszti ki a túlélő férjre is az özvegyi haszonélvezeti jogot és teszi ezzel kölcsönössé a házastársi öröklést.

Más, a felsoroltaknál kisebb jelentőségű kérdésekben a szokásjogi alapon kialakult, s részben a Kúria (a Legfelsőbb Bíróság elődje) Elvi Határozataiban is megfogalmazott öröklési jogi szabályokat a polgári törvénykönyv megalkotása előtti időben a bíróságok, különösen a Legfelsőbb Bíróság gyakorlata igyekezett a megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyokhoz idomítani.

3. A törvényes öröklés.

a) A törvényes öröklésre jogosult rokonok körét a szocialista jogrendszerek abban a körben igyekeznek megvonni, amelyben a rokonok, hozzátartozók között a „ma" családjában, legalábbis a tipikusnak mondható esetekben, még él az olyan összetartozás érzése, még ápolt az olyan rokoni kapcsolat, amely a törvény rendjén való öröklést indokolttá teszi.

Ezt a kört az egyes szocialista jogrendszerek nem azonosan vonják meg. A legtágabban a jugoszláv öröklési jogi törvény, az NDK új, 1975. évi polgári törvénykönyve és az 1959. évi magyar polgári törvénykönyv vonja ezt meg, mindhárom az ún. nagyszülői parentélánál (tehát a nagyszülők lemenőinél) zárja az öröklésre törvénynél fogva jogosult hozzátartozók körét. (A magyar jog felmenőágon az egyenesági rokonok vonatkozásában nem szab korlátot az öröklésnek, a nagyszülőknél távolabbi egyenesági rokonok öröklésének mégis alig van jelentősége.)

Más szocialista országok joga a törvény alapján öröklésre jogosult oldalrokonok körét ennél jelentősen szűkebben vonja meg (a lengyel jog az oldalrokonok közül a testvérnek és a testvér gyermekének biztosít öröklési jogot, a szovjet jog csak a testvérnek), sőt van olyan is, amely oldalági rokonnak egyáltalán nem biztosít törvényes öröklést (csehszlovák jog). A nagyszülők törvényes öröklési jogának elismerése sem általános. (A rokoni kapcsolat alapján egyáltalán nem ismeri el a csehszlovák jog, a lengyel jog pedig öröklési jog helyett tartáshoz való jogot biztosít számukra a hagyaték terhére).

A törvényes öröklésre jogosultságban valamennyi szocialista jog egyenlő jogállást biztosít a házasságból született és a házasságon kívül született gyermeknek. Az örökbefogadás társadalmi rendeltetésében bekövetkezett változást figyelembe véve valamennyi szocialista jog kölcsönös öröklési jogi kapcsolatot teremt az örökbefogadó szülők és az örökbefogadott gyermek (illetve ezek családjai) között. (A korábbi jogrendszerekben az örökbefogadás csak egyoldalú öröklési kapcsolatot teremtett az örökbefogadott gyermek javára, az örökbefogadó szülő nem örökölt örökbefogadott gyermeke után.) Egyes szocialista jogrendszerek — bár kétségtelenül ez a kivételesebb — az örökbefogadott gyermeknek vér szerinti családjában is biztosítanak öröklési jogot. A nem titkos örökbefogadások esetén ezt a megoldást követi a magyar jog is.

Egyes szocialista jogrendszerek — az örökhagyóval fennálló rokoni kapcsolatra tekintet nélkül — törvényes öröklési jogot biztosítanak, mégpedig valamennyi más törvényes öröklésre jogosult mellett, azokkal osztozva, azoknak a munkaképtelen személyeknek, akiket az elhunyt halála előtt legalább egy évig eltartott (szovjet, csehszlovák jog, ez utóbbi az együttlakást is megkívánja), sőt azoknak az örökhagyóval együttélő személyeknek is, akik az örökhagyóról, a közös háztartás ellátásáról legalább egy év óta gondoskodtak (csehszlovák jog).

Ez a megoldás más szocialista országok öröklési jogi gondolkodásától távolabb áll. Nem nehéz azonban a hagyományos utat követő és a most tárgyalt öröklési jogi rendszerek között azt az összefüggést felfedezni, hogy míg a hagyományos öröklési jogi rendszereket követő szocialista jogok valamivel szélesebb körben vonják meg a törvény alapján öröklésre jogosult rokonok körét, az örökhagyó által eltartottaknak, vagy az örökhagyóról hosszú időn át gondoskodóknak öröklési jogot biztosító jogrendszerek ezen az úton, ezen a jogcímen olyan rokonokat is törvényes örökösökké tehetnek, akiknek öröklési jogát a rokoni kötelék alapján már nem ismerik el.

b) Az öröklésre való meghívás rendjének kialakításában az egyes szocialista jogrendszerek nagyfokú eltérést mutatnak, s ez az eltérés — a magyar jog szabályait kivéve — a házastárs vonatkozásában a kisebb, s a felmenő és oldalági örökösöket illetően a nagyobb. A leszármazókat természetesen minden szocialista öröklési jog első helyen hívja meg az öröklésre, s a leszármazók öröklésében mindenütt érvényesül a képviselet (vagy helyettesítés) elve (l. III. 3. b. és 4. c.).

Ugyancsak általános, hogy a házastárs már az örökösök első osztályában, tehát a leszármazókkal együtt örököl. Érdemben lényegileg ez áll a magyar jogban is, azzal, hogy itt a főszabály szerint a leszármazók öröklik a hagyaték állagát, a túlélő házastárs a haszonélvezetét. Különböző azonban már az egyes jogrendszerek megoldása abban, hogy leszármazók hiányában a házastárs egyedüli örökös-e (az NDK joga, és szűk kivételtől eltekintve a magyar jog) vagy az örökösök második osztályában meghívottakkal is osztozik a hagyatékban, mégis úgy, hogy ezek mellett nagyobb örökrészt kap (lengyel, csehszlovák jog).

A felmenő és oldalági rokonok öröklésében csak a magyar jog, az NDK joga és a jugoszláv jog teszi általánossá a képviselet (helyettesítés) elvét. Más szocialista országok jogára, így a szovjet és a lengyel jogra az jellemző, hogy a szülői lemenők, a testvérek nem képviseleti jog, hanem

az öröklésre való önálló meghívás alapján örökölnek — akár a szülőkkel azonos öröklési osztályban (lengyel jog), akár a szülőket követően (szovjet jog). A szovjet jog sajátossága, hogy a szülőket a leszármazókkal és a házastárssal együtt az örökösök első osztályában hívja meg az öröklésre, a nagyszülőket pedig a testvérekkel a második osztályban.

c) A hagyatéki vagyon a szocialista öröklési jogokban nem feltétlenül egységes, tehát nem mindenfajta hagyatéki vagyon száll át ugyanazon öröklési rend alapján az örökösökre. A hagyatéki vagyon egysége alól három vonatkozásban találhatók kivételek.

Az egyik, és kétségtelenül ez a legjelentősebb, eltérő öröklési rendet állapít meg lakberendezési és felszerelési tárgyakra, illetve a házastársi háztartáshoz tartozó tárgyakra és ezeket — a vagyon többi részében érvényesülő öröklési rendtől függetlenül — vagy azoknak a törvényes örökösöknek juttatja, akik az örökhagyóval halála előtt legalább egy évig együtt éltek (szovjet jog) vagy a túlélő házastársnak (az NDK joga, ahol ennek a szabálynak már az 1896. évi polgári törvénykönyvre visszavezethető hagyományai vannak és a lengyel jog).

Az általánostól eltérő öröklési rend vagy öröklési jog vonatkozik egyes szocialista országok öröklési jogában a föld, a mezőgazdasági ingatlan öröklésére. E szabályok aszerint is differenciáltak, hogy termelőszövetkezetben művelt föld örökléséről, vagy ún. paraszti gazdálkodás örökléséről van-e szó. (Ez utóbbira csak a lengyel polgári törvénykönyv tartalmaz külön szabályokat).

Végül a magyar öröklési jog — a korábbi magyar jognál lényegesen szűkebb körben — fenntartotta az ági öröklés intézményét, s abban a körben, amelyben ez fennmaradt, eltérő öröklési rend érvényesül a szerzeményi és az ági vagyonban.

d) A magyar öröklési jog két lényeges eltérést mutat valamennyi más szocialista ország jogához képest. Az egyik, hogy leszármazók mellett fenntartotta a házastársi öröklés haszonélvezeti koncepcióját, a másik, hogy lényegesen szűkebb körben ugyan, de fenntartotta az ági öröklés intézményét. Az 1959. évi polgári törvénykönyv megalkotása során mindkét intézmény fenntartását széles körű közvéleménykutatás és a közvéleménykutatásnak az az eredménye előzte meg, hogy ezek a jogintézmények a lakosság széles körében megszokottak és helyeseltek.

A két jogintézmény létjogosultsága körüli, valamint némely részszabályának helyessége körüli vita mégis a polgári törvénykönyv megalkotása után is élő maradt, és a házastársi haszonélvezet szabályai a polgári törvénykönyv 1977. évi novellájában valamelyest módosításra is kerültek.

A két jogintézmény gyakorlati érvényesülését illetően jelentős különbség van.

A hagyatéknak vagy a hagyaték valamely részének az ági öröklés rendjén való átszállása — szemben a házastárs haszonélvezet-öröklésével, amely utóbbi mind a törvényes öröklés rendjén, mind az örökhagyó végrendelete alapján meglehetősen széles körben érvényesül — kivételes. Kivételessé tették a hagyatéki vagyonok összetételében bekövetkezett változások és azok a korlátozások, amelyekkel a polgári törvénykönyv az ági öröklést fenntartotta. A polgári törvénykönyv ugyanis az ági öröklést csak a szülői parentélában, valamint a tőlük származó vagyont illetően a nagyszülők és a távolabbi egyenesági rokonok javára tartotta fenn, és kizárta az ági vagyon ún. redintegrációját (l. III. 4. c.). A polgári törvénykönyv e szabályai nemcsak kivételessé tették az ági öröklést, hanem megszüntették ennek az öröklési rendnek azokat a „káros kinövéseit" is, amelyek miatt az korábban támadott volt.

Az ági öröklés eltörléséért síkra szálló érvekkel szemben nem volt figyelmen kívül hagyható, hogy a magyar közgondolkodásban korántsem egyértelműen helyeselt, hogy a leszármazók hátrahagyása nélkül elhalt örökhagyó után a túlélő házastárs — a még életben levő szülők, vagy esetleg testvérek kizárásával — egyedül a túlélő házastárs örököl. A jogirodalomban képviselt egyik nézet szerint az ági öröklés rendeltetése ma éppen az, hogy korlátozza a leszármazók nélkül elhalt örökhagyó házastársának „túldotálását". (Bacsó, Nizsalovszky, Pólay.)

A házastársi haszonélvezetben a korábbi magyar joghoz képest bekövetkezett leglényegesebb változás, hogy az kölcsönössé, feleséget és férjet egyaránt megilletővé vált, hogy az a hagyatéki vagyontárgyak jellegében bekövetkezett változás folytán teljesen vagy jelentékeny mértékben elvesztette tartási rendeltetését, és hogy annak alapvető rendeltetése az lett, hogy a túlélő házastársnak zavartalanul biztosítsa korábbi életvitelének a korábbi, házastársa életében megszokott környezetben való folytatását.

A házastársi haszonélvezet intézménye nagyobbrészt a leszármazók oldaláról, de kisebb részt a túlélő házastárs oldaláról is támadottá vált. A haszonélvezettel terhelt állagöröklés a hagyatéki javak természeténél fogva az esetek nem kis részében a leszármazóknak csak akkor nyújt valamit, ha a haszonélvezetnek az özvegy szükségleteihez mért korlátozását kérik, s különösen méltánytalan akkor, ha az állag, illetve a haszonélvezet öröklésében az örökhagyó korábbi házasságából született gyermeke és az örökhagyó gyermekénél esetleg alig valamivel idősebb új házastársa osztoznak, amikor is még annak is kicsi a valószínűsége, hogy a hagyaték a leszármazó örökösök életében felszabadul a haszonélvezet terhe alól. Az özvegy részére haszonélvezet öröklés any-

nyiban lehet hátrányos, hogy ebből az örökségből rászorultsága esetén sem tud semmit sem elidegeníteni.

De a házastársi haszonélvezet ellen felsorakoztatott érvek mellett az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a túlélő házastárs a hagyatéki vagyon egészének zavartalan birtokában maradjon, ma az örökhagyók jelentékeny részének akaratával megegyezik, sőt ezt legalábbis a közös gyermekek maguk is széles körben természetesnek tartják és helyeslik. És ezt nemcsak a házastársi haszonélvezet megszokottsága indokolja, hanem a családi viszonyokban, a családok életmódjában bekövetkezett az a változás is, amelynek folytán az esetek egyre tipikusabbá váló többségében csak a túlélő házastárs az, aki az örökhagyóval haláláig együtt élt, az örökhagyó és házastársa voltak azok, akik egymásról elsősorban gondoskodtak, s akik, ha tehették, gyermekeiket a családból való kiválásukkor részesítették jelentősebb anyagi támogatásban.

A házastársi haszonélvezet hátrányai, vagyis az abból eredő hátrányok, hogy a leszármazó örökösök a törvényes öröklés rendjén csak haszonélvezettel terhelt hagyatékot örökölnek, a túlélő házastárs pedig, ha az egész hagyatékon is, mégis csak haszonélvezetet örököl, és az e hátrányokkal szembenálló az a körülmény, hogy a házastársi haszonélvezet mégis ma is széles körben kívánt és helyeselt intézmény, a polgári törvénykönyv 1977. évi novellájában feloldásra kerültek. A polgári törvénykönyv novellája főszabályul a gyermekkel együtt-öröklő házastárs haszonélvezet-öröklését tartja ugyan fenn, ez a házastársi haszonélvezet mégis — a házastárs által lakott lakás és az általa használt berendezési és felszerelési tárgyak kivételével — akár a leszármazó örökösök, akár a túlélő házastárs kérelmére megváltható. Ha a nevezettek kérelmére a haszonélvezet megváltására kerül sor, a házastárs a megváltásra kerülő vagyonból természetben vagy pénzben egy gyermekrészt örököl tulajdonul, a leszármazó örökösök pedig az általuk örökölt vagyonnak haszonélvezettől mentes tulajdonosai lesznek.

A polgári törvénykönyv és a polgári törvénykönyv 1977. évi novellája is fenntartotta a házastársi haszonélvezetnek azt a korábban, más társadalmi-gazdasági viszonyok között kialakult szabályát, hogy az az özvegy új házasságkötésekor minden kielégítés nélkül megszűnik. E szabály az utóbbi évek jogirodalmában elég széles körben támadottá vált (többek között Nizsalovszky, Weiss). A szabályt a maga idején az özvegyi jog tartási rendeltetése indokolta, az özvegyi jog e rendeltetésének megszűnése után fenntartása nem kellően megalapozott.

4. A végintézkedésen alapuló öröklés.

A személyi tulajdonnal halál esetére szóló szabad rendelkezési jog — a kötelesrész intézményével korlátozottan — valamennyi szocialista jogrendszerben elismert.

a) A szocialista jogrendszerek többsége a végintézkedés *fajtái* közül csak a végrendeletet ismeri el, s végrendeletként sem ismeri el még házastársak között sem érvényesnek a közös végrendeletet.

A végintézkedés általános formája a magyar öröklési jogban is a végrendelet, a magyar öröklési jogban mégis, mint a végintézkedés különös fajtája, az öröklési szerződés is elismert. Az öröklési szerződés tartalma azonban — a végrendeletéhez képest — jelentősen korlátozott, csak arra irányulhat, hogy az örökhagyó a vele szerződő felet tartás vagy életjáradék fejében örökösévé tegye. Az ilyen öröklési szerződés voltaképpen olyan tartási vagy életjáradéki szerződés, amelyben az eltartó vagy életjáradékot nyújtó az ellenszolgáltatást az örökhagyó halála után kapja meg.

A házastársak közötti közös végrendeletet a szocialista országok jogai közül az NDK 1975. évi polgári törvénykönyve ismeri el, ahol ez széleskörűen elterjedt igényt elégít ki (Posch). A magyar polgári törvénykönyv alkotói a magyar jogban korábban ismert közös végrendelet hátrányait erősebbeknek ítélték, mint előnyeit (a Magyar Népköztársaság polgári törvénykönyvének indokolása), és ezért a polgári törvénykönyv közös végrendelet tételét nem engedi, illetve azt érvénytelennek tekinti.

b) A végrendelkezés tényleges szabadságát, az örökhagyó valódi akaratának érvényesülését a szocialista jogrendszerek *a végrendelet alakszerűségi szabályainak enyhítésével* is szolgálni kívánják. Az alaki szabályok az egyes szocialista jogrendszerekben nem azonosak, az alaki kényszer enyhítésére irányuló tendencia azonban általános.

A szocialista jogok általában ismerik a végrendelet közvégrendeleti és magánvégrendeleti formáját, magánvégrendeletként mégis több szocialista ország joga csak a saját kezűleg írt és aláírt végrendeletet ismeri el. A magyar öröklési jog az írásbeli magánvégrendelet holográf és allográf formáját (l. II. 4. c.) is elismeri, s a korábbi magyar joghoz képest mindkettő alaki követelményeit, alaki szigorát különösen a tanúzási kötelezettség és a záradékolás tekintetében lényegesen enyhítette.

A gyakorlat tanúsága szerint a végrendeletek alaki hibái már rendszerint csak a keltezés fogyatékosságában rejlő okból vezetnek az örökhagyó akaratának érvényesülését kizárva, a végrendelet érvénytelenségére. Az ezekből eredő visszásságokra, igazságtalan eredményekre már a jogirodalom is rámutatott. Figyelemre méltó ebben a vonatkozásban a lengyel polgári törvénykönyv megoldása, amely a végrendelet keltezésének hiányához nem fűz érvénytelenségi szankciót akkor, ha a keltezés hiánya nem teszi kétségessé az örökhagyó végrendelkezési képességét, a végrendelet tartal-

mát vagy több végrendelet egymáshoz való viszonyát.

Egyes szocialista jogrendszerek, így a magyar jog is, mint a végrendelkezés kivételes formáját, a szóbeli végrendeletet is elismerik. A szóbeli végrendeletnek nemcsak az alaki kellékei, hanem megtételének előfeltételei is szükségszerűen szigorúbbak. Ezt a visszaélések lehető kiküszöbölése indokolja.

c) A végrendelet *tartalmát* illetően a szocialista jogok általában két irányban korlátozzák az örökhagyó végrendelkezési szabadságát. Tiltják az utóörökös-nevezést és többségük tiltja a végrendeleti juttatás feltételhez kötését. A magyar polgári törvénykönyv a végrendeleti juttatás feltételhez kötését elismeri, s az utóörökös-nevezés tiltásával elismeri az utóhagyomány-rendelést. Az NDK polgári törvénykönyve pedig elismeri az olyan tartalmú közös végrendeletet, amelyben a házastársak kölcsönösen egymást nevezik örökössé, úgy, hogy az utóbb elhalt házastársnak is örököst neveznek. (Az ilyen végrendeletnek a német öröklési jogban régi hagyományai vannak. Ezek tartalmukban csak kevéssel térnek el a korábbi magyar jog olyan közös végrendeletétől, amely a túlélő házastárs halála esetére maradék-utóörökösnevezést tartalmazott) (l. III. 4. d.).

d) A végrendelet tartalmának egyéb szabályaiban, értelmezésének alapelvében, érvénytelenségének és hatálytalanságának fő szabályaiban és a végrendeleten és a törvényen alapuló öröklés egymáshoz való viszonyában a szocialista öröklési jogok nem tartalmaznak jelentős érdemi eltérést a végrendeleti jog korábban kialakult szabályaihoz képest.

5. A kötelesrész.

A kötelesrész rendeltetése az örökhagyó legközelebbi hozzátartozóinak a hagyatékból az örökhagyó végrendelete ellenére való részeltetése. A kötelesrészre jogosult hozzátartozók körének megvonásában, a kötelesrész mértékében és abban, hogy a kötelesrészhez való jog vagy annak mértéke szempontjából jelentősége van-e a rászorultságnak, a szocialista jogok egymástól elég jelentős mértékben eltérő szabályokat tartalmaznak.

A magyar polgári törvénykönyv a kötelesrész szabályozásánál a rászorultságnak általában nem tulajdonít jelentőséget, s a kötelesrész korábban kialakult mértékén sem változtat. A kötelesrészre vonatkozó korábbi szabályait mégsem veszi át változatlanul, azokat kiegészíti azzal, hogy a túlélő házastársnak is (férjnek és feleségnek egyaránt) kötelesrészt biztosít. A túlélő házastárs kötelesrésze eltérő aszerint, hogy a törvényes öröklés rendjén haszonélvezetet örökölne vagy teljes tulajdonjogot.

A kötelesrészes jogainak védelmében a kötelesrész alapjaként a magyar jog nemcsak az örökhagyó halálakori vagyonát rendeli figyelembe venni, hanem azt is, amit az örökhagyó örököseinek már előre kiadott, valamint bizonyos kivételekkel azt is, amit még életében elajándékozott. Ez az alapgondolatában kétségtelenül igazságos szabály a kötelesrész alapjául szolgáló vagyon megállapítását és a kötelesrészért való felelősség kérdéseit illetően vet fel a gyakorlatban problémákat.

Az európai szocialista országok többsége a kötelesrész mértékét, különösen a munkaképtelen, tartásra szoruló kötelesrészre jogosultak vonatkozásában törvényes örökrészük nagyobb hányadában (kétharmad, háromnegyed, sőt a csehszlovák jog a kiskorú gyermekekét egész törvényes örökrészükben) állapítják meg. Feltűnő, hogy a csehszlovák jog a túlélő házastársnak egyáltalán nem biztosít kötelesrészt, az NDK joga szerint viszont a túlélő házastárs kötelesrész iránti igénye a legerősebb. Míg ugyanis a leszármazókat (gyermekek, unokák) és a szülőket csak akkor illeti kötelesrész, ha ők az örökhagyó halálakor az örökhagyóval szemben tartásra jogosultak voltak, a túlélő házastárs kötelesrész igénye független.

Irodalom: *Dell'Adami* Rezső: Magánjogi codificátiónk és régi jogunk. 1—3. Magyar Jogászegyleti Értekezések. 2—3. köt. Bp. 1885—1887.; *Eörsi* Gyula: A tulajdonjog fejlődése. A kapitalizmus tulajdonjoga. 1—2. köt. Bp. 1951.; *Frank* Ignác: Ősiség és elévülés. Buda, 1848.; *Hajnik* Imre: Egyetemes európai jogtörténet. Bp. 1896.; *Szászy-Schwarz* Gusztáv: Az ági öröklés kérdése. Bp. 1902.; Magyar magánjog. Szerk. Szladits Károly. 6. köt. Öröklési jog. Bp. 1939.; *Teleszky* István: Örökösödési jogunk törvényhozási szabályozásához. Bp. 1876.; *Világhy* Miklós: Öröklési jog. Egyetemi jegyzet. Bp. 1975.; *Weiss* Emília: A túlélő házastárs özvegyi haszonélvezeti jogának néhány problémája. Jogtudományi Közlöny 1976.; *Zsögöd* Benő: Öröklött és szerzett vagyon. Bp. 1901.; Társadalmi, gazdasági fejlődésünk és az öröklési jog. Az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottságának vitaülése. Gazdaság- és Jogtudomány 1975.

Demjanov, C.: Novato csehslovásko naszledsztveno pravo. Szocialiszticseszko Pravo 1964.; *Halgasch*, R.: Grundfragen der Neugestaltung des Erbrechts. Staat und Recht. 1963.; *Nikituk*, P. Sz.: Naszledovanie i ohrana intereszov semji, Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo 1974.; *Planck*, Karol: K novej uprave dedického práva v ČSSR. Právny obzor 1964.; *Seiffert*, W.: Sozialökonomische Grundlagen des Erbrechts und ihre Umsetzung im ZGB-Entwurf. Staat und Recht, 1975.

Bartholomeyczik: Erbrecht. München, 1968.; *Lange*, H.: Lehrbuch des Erbrechts. München, 1962.; *Pollock—Maitland:* The history of English law. Vol. 1—2. Cambridge, 1968.; *Renauld*, J.—*Chapelle*, J. M. etc.: Le statut civil du conjoint survivant dans la pratique et en droit comparé. Bruxelles, 1970.; *Rheinstein—Knapp* etc.: Das Erbrecht von Familienangehörigen in positivrechtlicher und rechtspolitischer Sicht. Frankfurt. 1971. *Weiss Emília*

ÖSSZEFÉRHETETELENSÉG AZ ÁLLAMIGAZGATÁSBAN → *Államigazgatási eljárás*

ÖSSZEHASONLÍTÓ JOG: I. Az összehasonlító jog kialakulása (1318.) — II. Az összehasonlító jog rendszere (1321.)

I. Az összehasonlító jog kialakulása. 1. Az összehasonlító jog fajai. 2. Az összehasonlító jog keletkezési ágai. 3. A különválás a nemzeti jogtól. 4. A módszerként való felfogás. 5. Az univerzális összehasonlító jog. 6. A szocialista felfogás.

1. Az összehasonlító jog fajai.

Az összehasonlító jog az olyan jogi vagy jogtudományi tevékenység, amelynek menetén *a)* különböző jogrendszereket hasonlítanak össze *(általános jogösszehasonlítás)*; *b)* vagy egyes jogágakat, illetőleg jogágakba tartozó jogintézményeket vetnek egybe *(ágazati jogösszehasonlítás)*; *c)* vagy az egyidejűleg, együtt létező jogokat hasonlítjuk össze *(párhuzamos jogösszehasonlítás)*; *d)* vagy a különböző időkben, egymás után létezett jogrendszereket *(történeti jogösszehasonlítás)*. A jogösszehasonlítás célja lehet *a)* a jog, valamely jogág vagy jogintézmény jobb megismerése, többek között az összehasonlítás által *(elméleti jogösszehasonlítás)*, *b)* vagy pedig valamely nemzeti jogintézmény kiépítéséhez tanulságok levonása *(gyakorlati jogösszehasonlítás)*.

Az a felfogás, amely a jogösszehasonlítást a jog egy ágának tekinti, s a pozitív jog részeként, vagy természetjogként foglalkozik vele, nyilvánvalóan téves. A jogösszehasonlítás nem jog, csak pozitív jogi rendszerek tanulmányozásából, egybevetéséből létrejött elméleti értékű termék. Erről az oldalról nézve a jogösszehasonlítás egyfajta módszer és egy módszernek a rendszerbe foglalt terméke; hogy ennél — többnyire mennyiségileg — több, az egyebek között az összehasonlított jogrendszerek alapvetően eltérő, sőt ellentétes jellegének tulajdonítható. Így azt lehet mondani, hogy az összehasonlító jog elméletileg tulajdonképpen egy alapvetően új társadalmi rendszer, a szocialista rendszer létrejöttével jött létre, hiszen ezzel jött létre a fennálló jogrendszerekhez képest olyan új jogrendszer, amellyel a többit haszonnal össze lehet hasonlítani. Mindaddig ugyanis a jogösszehasonlítás elméletileg és társadalmilag az azonos jellegű társadalmi rendszerek jogának az összehasonlítása volt, s így alapjaiban azonos jellegű jogintézményeket tanulmányozott szerkezetükben és felépítésükben, vagyis nem annyira társadalmiságukban, mint inkább külső megjelenésükben. Ez persze nem általánosan elfogadott felfogás; a burzsoá jogösszehasonlítás valójában azt veszi tárgyul a szocialista jogot illetően, hogy az mennyiben hasonlít a burzsoá jogokra.

2. Az összehasonlító jog keletkezési ágai.

Az összehasonlító jog tulajdoképpen a 19. század derekatájt jelent meg, s különböző elemek összetételéből állott, illetőleg különböző jogi és jogtudományi okok hozták létre. A lényeg az az új nemzetközi helyzet volt, amely az egyes országokban megteremtette a többnyire a római jog helyébe lépő nemzeti jogokat; az adaptált és kellően átalakított római magánjog helyett, amelyet jó ideig önmagában véve is összehasonlító jognak tekintettek, létrejöttek elsősorban a polgári jog, vagyis a tőke joga világában a nemzeti jogrendszerek, amelyek létrejöttéhez és létezéséhez, illetőleg továbbterjedéséhez szükség volt az összehasonlító jogra, mégpedig elsősorban az összehasonlító magánjogra. Nem kevésbé jelentős volt ugyanebben az időben az összehasonlító büntetőjog, amely a létesülő büntető törvénykönyvek szakmai előfeltétele lett. Így jellemző nemcsak külön összehasonlító polgári jogi folyóirat létrejötte, de általános összehasonlító jogi folyóirat megteremtődése is. Ilyen volt, de elhajlott inkább az összehasonlító törvényalkotás felé a J. A. Mittermayer által szerkesztett Kritische Zeitschrift für Rechtswissenschaft und Gesetzgebung des Auslands (1829—1855), amelynek szerkesztője Szalay Lászlóval éppen a magyar büntetőjogi javaslattal összefüggésben lépett kapcsolatba. Az általános érdekű és Európa-szerte körülnéző összehasonlító jog, amely kezdetét vette, amellett, hogy az egyes államok jogászainak és jogtudományainak szemléletét nem engedte bezárkózni a szűk nemzeti keretekbe, egyben azokon a területeken, amelyeken még nem volt kódex, elősegítette a kódexek kialakítását, például és eleve tanulságként szolgált a kodifikáció számára. A hazai jog ilyesféle exportjának funkciójában az összehasonlító jog szintén szerepet játszott, különösen olyan országokban, amelyekbe egyúttal az adott ország tőkekivitele irányult; az összehasonlító jog mintegy segítette ezt a tőkekivitelt, előkészítette számára a jogi talajt (például a magyar kereskedelmi törvénykönyv pontos másolata volt a németnek, szinte szó szerinti fordítása; ez persze nem összehasonlító jogon alapult, még csak nem is alkalmazott összehasonlító jogon, hanem egyszerű másolaton).

Az összehasonlító jog keletkezésének másik, elméleti ága valójában a kanti jogbölcseletből, vagy pontosabban annak hiányaiból ered. A jogelmélet, amelyet a 19. század első felében az elvont, az aprioristikus ítéletekre épülő kanti észjog uralt, spekulatív úton hozta létre a maga elméleti tételeit, mint eleve előzményeket, a joghoz. Ehhez Kant halála után mindinkább csatlakozott az aprioristikus tételeket mintegy kiegészítve a pozitív jogrendszerek létezése tényének elméleti jelentőségű elismerése és az a törekvés, hogy ezt a tényt, ti. a pozitív jog létezését bekapcsolják a jogelmé-

letbe. Ennek a pozitív jogi ágnak a tanulmányozására az összehasonlító a jogfilozófia segédtudománya lett; arról a tudományról volt szó, amely a pozitív jogrendszerekkel foglalkozott, azokat rendszerbe foglalta, összehasonlított, bizonyított, megkülönböztetett, egyszóval a tiszta észjoghoz hozzácsatolta a valóságos, létező ügy tényét. Ez már korán felmerült a jogelméletben, Kantot szinte rögtön követően, már a 19. század elején. Ebből a pozitív jogból kiindulva, a Kantot követő kantiánus jogfilozófia megteremtette az összehasonlító jogtudományt mint a jogbölcselet segédtudományát. Ennek az összehasonlító jogtudománynak mintegy oldalága volt az egykorú jogtörténetnek az a vonása, hogy történeti folytonosságban és egymásutánban rakta fel a jogrendszereket és a jogtörténeti kutatás módszereként alkalmazta a jogösszehasonlítást (Magyarországon Wenzel Gusztáv). Ez a jogtörténeti ág az elméleti vonallal együtt tulajdonképpen belecsatlakozott az elméleti ágba, mert a jogelmélethez annak „van"-részeként mind a létező, mind egyben a történetileg már előbb létezett jogrendszereket becsatlakoztatták.

Így az összehasonlító jognak tulajdonképpen két keletkezési ága volt, s ez a kettősség még ma is megvan; egyrészt művelik az összehasonlító jogot mint a jelen jogi világa megismerését segítő kiegészítő tudományt, másrészt pedig művelik egyes ágaikban (általános és elméleti összehasonlító jogtudomány megkülönböztetéseként), amikor is azoknak a különböző jogrendszerekben egyidejű pozitív létezését, vagy egymást követő létezését vetik egybe. Az összehasonlító jog, lényegét és alapvető jellegét tekintve, a különböző társadalmi rendszerek egyidejűleg és együtt létezésén alapuló tudomány, amely egyrészt egész jogrendszereket hasonlít egybe, másrészről csak mint az ágazatok összehasonlításának a joga létezik, még *inkább* annak a kötelmi jogában, mintegy egyfajta „harmadik" vagy világjog leendő körvonalaként és elemeként. Világos, hogy a kétféle megközelítésnek más és más az alaphangja. Az utóbbi esetben, ahol a polgári jogra hivatkoztunk, tudniillik a jogágaknál és jogintézményeknél, mint az összehasonlító jog nagy és gazdag területénél, mintegy az egyetemes jogfejlődés konvergenciája látszik előtűnni, holott valójában nem erről van szó, mint mindjárt látjuk; a másik aspektus, amely a különböző társadalmi rendszerű országok jogrendszereinek együttélése mellett létező alapvető különbségeket mutatja ki (általános jogösszehasonlítás), azt hangsúlyozza, hogy a mai jogfejlődés jellegzetessége a divergencia: ez az alapvető jellege és hangja.

3. A különválás a nemzeti jogtól.

Lassanként a nagyobb országokban létrejöttek az összehasonlító jog társaságai (így pl. 1849-ben Franciaországban Az összehasonlító törvényhozás társasága), amelyek folyóiratokkal, előadásaikkal bizonyos mértékig irányítói és középpontjai lettek a kibontakozó összehasonlító jogi mozgalomnak. A fordulópont az összehasonlító jog történetében és szervezetében egyaránt az 1901. évi franciaországi kongresszus volt, Lambert francia professzor vezetése alatt. Ezen a kongresszuson bomlottak ki többek között az összehasonlító jognak a jogrendszerhez alkalmazkodó ágai. Ami ennél is jelentősebb volt, hogy itt fogalmazódott meg az összehasonlító jognak valamelyes első általános koncepciója. Anélkül, hogy ezt a koncepciót egyben tudnánk kifejezni, azt mondhatjuk, hogy tulajdonképpeni, kimondott vagy csinált lényege az volt, hogy egyfajta szakítást vezetett be a jogtudományba, egyfajta kettősséget; ez megmutatkozott különösen a nagy, az alapvető jogágaknál (polgári jog, büntetőjog, alkotmányjog). A változás a szakadásban állott az úgynevezett nemzeti jog és az összehasonlító jog között (egy francia tanár azt mondotta, hogy ő nem a polgári jogot tanítja, hanem a Code civil-t): az egyetemeken még a tanszékek is kettéváltak. Az adott jogág és tudománya megmaradt a nemzeti joghoz, azaz az adott törvénykönyvhöz kötözve, annak a szűk kereteibe zárva; az összehasonlító jog kiszakadt ebből a nemzeti elzártságból és elfogultságból, de talán nagyon is kiszakadt, úgyszólván a nemzeti jog fölé emelkedett, mintegy az adott jogágnak a szó ebben az értelmében vett nemzetközi jogává lett. Egyben bizonyos rangskála is kialakult a nemzeti jogtudomány és a megfelelő összehasonlító jog között, mégpedig az utóbbi javára, amely szélesebb látókörénél, a szélesebben átfogott ismereteknél fogva mintegy kitekintést nyújtott a nemzeti gátak mögül és feladta a nemzeti szűkkeblűséget. De a szakadás eredménye mégis csak az lett, hogy voltak egy-egy szakmának olyan, egyébként kiváló hazai ismerői, akik valójában csakis a nemzeti jogot vagy törvénykönyvet ismerték, és voltak esetleg kevésbé mély hazai ismeretekkel rendelkező, de más államok jogát illetően inkább verzátus szakemberek; a kétféle szakember azután akár egy-egy egyetem keretén belül is vívta a harcot. Ez az időszak úgyszólván az első világháború végéig tartott.

4. A módszerként való felfogás.

Az első világháború után, de már a második elején is az összehasonlító jog művelői, az előzőkből is okulva, ismét feltették a kérdést, amely mindig, meghatározott időszakonként szükségszerűen visszatér: mi is az az összehasonlító jog? A kor nagy összehasonlító jogászai: Gutteridge, Nolde, David erre a kérdésre azzal a kitéréssel válaszoltak, hogy az összehasonlító jog a nemzeti jogoktól elszakíthatatlan diszciplína, mert tulajdonképpen nem is önálló diszciplína, hanem csak egy módszer, amellyel a jogot nézik, amely egy aspektusból mutatja a jogot, annak egyik megközelítési módszere. Ezért nem lehet tulajdonképpen összehasonlító

jogról beszélni sem, mert csak összehasonlító jogi módszer van, amely nem önálló tudomány; ahogyan minden tudomány használja az összehasonlító módszert, úgy a jogtudomány is; a lényeg, a tárgy ugyanaz, a feldolgozás módszere más és más. Az ebben az időszakban született nagy összehasonlító jogi szakkönyvek mind ezen a módszertani alapon álltak. Úgy tűnik, noha nem merjük teljes bizonyossággal állítani, hogy ebben a módszertani felfogásban, amelynek ma is számtalan híve van, volt bizonyos defenzíva, a létező jogrendszerek elméletileg azonos jellegének megvédése érdekében, azonos típushoz tartozásuk öntudatlan felismerésével és hangsúlyozásával: a létező jogrendszerek azonos típusúak, a jog mindenütt egyforma, egy jellegű, s fajtái csak a módszertani megkülönböztetést tűrik el. Ha nem is öntudatosan, de ebben a módszertani kizárólagosságban észrevétlenül megjelent az új típusú szocialista jogrendszer tagadása, bennefoglaltatik a vele való összehasonlítás lehetőségének kizártsága. Az, hogy az új jogtípus hogyan törte magának utat önálló jogtípusként és nem a germán—román jogcsalád egy fajaként, nagyon tanulságosan látszik R. David: „Les grands systèmes du droit contemporains" című könyvéből, amelynek egymást követő kiadásai menetében mindjobban kitűnik, illetőleg tudomásul vevődik a szocialista jogtípus önállósodása, még akkor is, ha a szocialista jog egyes intézményei külsőleg nézve hasonlók is a germán—román jogrendszer megfelelő intézményeihez.

5. Az univerzális összehasonlító jog.

Az összehasonlító jog fejlődésének következő szakasza a második világháborút követően vette kezdetét és még most is tart. Jellegzetessége, amiről tulajdonképpen nevét is kaphatná, az univerzális szemlélet, az egyetemesség, azaz az a vonás, hogy egybefoglalja és összehasonlítja a világ ma létező minden jogrendszerét, bármilyen társadalmi rendszerhez tartoznak is azok. Ebből a szempontból nézve azonban nem tekinthető eléggé következetesnek, mert *történetileg* egymást követő időszakok jogrendszereit kénytelen együtt tárgyalni (tudniillik a kizsákmányoló tőkés és a kizsákmányolásmentes szocialista jogrendszerét); e kettő egybevetésével azonban az összehasonlító jogon belül lényeges változást idézett elő, s előtérbe állította ez által az elméleti kérdéseket; az összehasonlító jog elmélete most úgyszólván megnyílt az összehasonlító jog előtt, amely ez által megszabadult a módszertani szemlélet szűk kereteitől. Egyben azonban új perspektívák nyiltak előtte, így a tartalmi oldal is határozottan tért hódított az összehasonlító jogban vagy készül erre. Minthogy az összehasonlító jog tudománya nem, vagy nem csak az ágazati jogok, ma a különböző pozitív jogi megoldások összehasonlításának a tudománya, hanem a különböző társadalmi rendszerek egész jogrendszereinek összehasonlító jogtudománya, benne a társadalmiság előtérbe kerül, sőt központi szerepet kap: az összehasonlító jog határozott társadalmi-szociológiai színezetet nyer; egyesek egyenesen azonosítják az úgynevezett jogszociológiával, ami azonban elméletileg nézve nem más, mint a jogelmélet egy iránya. Az összehasonlító jogtudomány szociológiai elemeit hangsúlyozza, és ennek irányát követi ma Rheinstein; ez valójában egy összetevő vagy befolyásoló tényezőnek a kizárólagos posztulálása. Olyasfele, de még nyers, ki nem dolgozott felfogás is van, amely a jogelmélet már tárgyalt elméleti irányainak egyikeként fogja fel az összehasonlító jogot, s ezzel azt tulajdonképpen feloldja a jogelmélet egy más, rendszerint éppen ismét a szociológiai irányában. Ezek körül a kérdések körül napjainkban zajlik a vita; az összehasonlító jog elmélete ma napirenden van.

6. A szocialista felfogás.

A szocialista jogtudomány kezdetben határozottan idegenkedett az összehasonlító jogtól s ezt a magatartást félre is értették, annak ideológiai jelentőséget tulajdonítottak, holott az idegenkedés valószínű oka éppen a visszahatás volt arra, hogy az első világháborút követően az összehasonlító jog módszerként való felfogása volt az uralkodó Nyugaton, amely alkalmas lehetett volna arra, hogy a szocialista jogot (pontosabban az akkor már létezett szovjet jogot) csak módszertani mértékkel mérve különböztesse meg a polgári jogrendszerektől. A társadalmi színezettséget nélkülözésnek ez a veszélye a jogösszehasonlítást a burzsoá jogon belül elhelyezkedő valaminek tekintette, amelynek nincsen köze a szocialista joghoz; sőt az összehasonlító jog funkcióját egyenesen abban látta, hogy elmossa a különböző társadalmi rendszerek jogai közötti különbségeket, hogy objektivista legyen, hogy csak a formát mutassa jognak és azt nézze. Annak a hatalmas társadalmi változásnak kellett az elismeréshez bekövetkeznie, amely a második világháborúval zajlott le és amelynek kohójában létrejöttek a népi demokratikus államok, vagyis létrejött a szocialista jogrendszerek egész sora; ennek folyamán annak a ténynek az elismeréséig is el kellett jutni, hogy a szocialista országok joga *önálló típusú* jogrendszer, arra a felismerésre kellett elérkeznie, hogy az összehasonlító jog nemcsak az azonos típusú jogrendszerek összehasonlítása, hanem az eltérőeké is. A szocialista jogtudománynak be kellett építenie jogelméletébe a világon együtt létező különböző jogrendszerek tényét és meg kellett teremteni ennek bizonyos kisegítő tudományát a jogelmélethez, az összehasonlító jogot; magának is tanulmányoznia kellett és kell folyamatosan az idegen országok — és nemcsak a szocialista országok — jogait s ennek is az összehasonlító jog a kerete és az eszköze. *A szocialista összehasonlító jog* most van kifejlődőben, s e tekintetben az együttműködés más

jogtípusok jogrendszereinek képviselőivel talán még nem eléggé szoros. Mindenesetre meg kell állapítani, hogy a jogfejlődés egésze a mai világban, amelyet az ellentétes jellegű jogrendszerek együttléte, ellentéte és kapcsolata jellemez; amikor ennek a ténynek átfogására egyelőre az összehasonlító jog számottevő segítséget nyújthat, az összehasonlító jog társadalmi helyzete nem tekinthető könnyűnek.

II. Az összehasonlító jog rendszere. 1. A jogcsaládokra való felosztás. 2. A külső és a belső jogösszehasonlítás. 3. Az általános jogösszehasonlítás és az ágazati vagy intézményi jogösszehasonlítás. 4. A jogösszehasonlítás a szövetséges államokban. 5. Az „összehasonlító jog" elnevezése. 6. Az összehasonlító ágazati jogok bővülése és felhígítása. 7. Nemzetközi jog és összehasonlító jog.

1. A jogcsaládokra való felosztás.

Az összehasonlító jog mai tudománya úgynevezett jogcsaládokra osztja a jogrendszereket, így csoportosítja őket, s a megkülönböztetett hat-nyolc jogcsalád között hármat emel ki, amelyekkel tulajdonképpen a ma létező jogrendszereket meg lehet határozni; e három, mondhatjuk fő jogcsalád *a)* a germán—román, *b)* az angolszász és *c)* a szocialista (lásd R. *David:* Les grands systèmes de droit contemporain, 5. kiad., Paris, Dalloz 1973.). Ez a felosztás azonban tudományosan nem helytálló; olyan társadalmi rendszerekből indul ki, amelyek vagy lényegükben azonosak, vagy pedig alapvetően eltérőek, tudniillik társadalmi alapjaikban eltérőek, más a tulajdonjogi rendszerük, és ennélfogva mások a termelési viszonyaik, vagyis alapjaikban mások; ugyanakkor a germán—francia és az angolszász jogrendszer családja a termelési viszonyaikban, vagyis társadalmi alapjaikban azonos jellegű, de gyökeresen eltér a szocialista jogrendszertől. A kérdés lényege így az, hogy vajon az összehasonlító jog tudományát leszállítjuk-e a jogot mint külsőséget, mint pusztán a jogi külsőségeken alapuló jogrendszerek kategóriájába; a szocialista jognak ezzel szemben a termelőeszközök társadalmi tulajdonán alapuló kategóriában a helye. Elvi kérdés mármost, hogy vajon hol húzzuk meg a határvonalakat az összehasonlító jogon belül? Megkülönböztetünk ezért itt kétféle jogösszehasonlítást: egy úgynevezett *külső jogösszehasonlítást,* amely a különböző típusú jogrendszereket hasonlítja össze egymással, így például a szocialista jogokat az angolszász jogokkal, vagy a világ minden jogrendszerét egymással. Ennek eredménye esetleg bizarr lesz; ki fog tűnni ugyanis, hogy eltérő jellegű társadalmi rendszerek jogrendszereiben is találhatók hasonló intézmények; a római jogot átvette a kapitalizmus, a kapitalizmus egyes jogintézményeit akár a szocializmus is. Ezen a vonalon tehát hamis eredményre jutunk, ha csakis a jogi formát nézzük; mindig hozzá kell venni a társadalmi elemet. A külső összehasonlító jog ezért mindig bizonyos mértékben egyben társadalmilag kevéssé alapozott, mondhatjuk kevéssé szociológiai jellegű.

Az ugyanazon típusú társadalmi rendszerhez tartozó jogrendszerek összehasonlítása (pl. a francia, az angol, a német, az olasz jog) során lehet, hogy alapjaiban kevesebb azonos jogintézményhez jutunk el, de a jogrendszerek lényege mégis közelebb áll egymáshoz, mert azonos társadalmi típushoz tartozó jogrendszerekről van szó. Nevezzük ezt *belső jogösszehasonlításnak.* Ez a belső jogösszehasonlítás valójában ugyanazt az elméletet használja, mint a külső, de természetesen nem kell azt teljes mélységében, a jelenséget vizsgáló szakaszában a jog mint külsőség, mint szervezet vizsgálatával egyben a jog jellegét is vizsgálnia. Vajon a jogot csak mint alakot fogjuk-e fel, vagy egyben mint tartalmat is? Az előbbi esetben a jogtudomány csak a jogi forma tudománya lesz, illetve marad, utóbbi esetben pedig az a veszély áll be, hogy a jogtudomány kisiklik kezeink közül és valami mássá, közgazdaságtudománynyá, szociológiává, általános társadalomtudománnyá lesz. Itt rejlik nézetünk szerint az összehasonlító jogban kifejeződő, de minden jogtudományban meglevő az a nagy kérdés, hogy sikerül-e jogtudományt *lényegivé,* azaz érdemben szociológiává tenni anélkül, hogy kisiklanánk határai közül? Ezt kell megoldani az összehasonlító jognak is.

2. A külső és a belső jogösszehasonlítás.

A jognak ebben a társadalmi szemléletében a germán—francia jognak és az angolszász jognak az egyik oldalon egyazon társadalmi és elméleti kategóriába kell kerülniük, mégpedig a magántulajdonon alapuló társadalmi rendszer mélyéig hatolva igénybe vennie; számára elegendő a formák, a jogi megoldások megfigyelése, a valójában szerkezeti-külső azonosságok és különbözőségek megragadása, de az alapvető társadalmi különbségek ilyenkor háttérbe húzódnak a jogi forma esetleges azonossága mellett. Így például a tulajdonjog merőben különböző valami a szocialista és a nem-szocialista országokban, azonban technikai-jogi felépítésükben itt és ott sok azonos elemre lehet bukkanni (rendelkezési jog, mások jogosítványa, használati jog). Mindent összevetve, a belső jogösszehasonlításnál meg lehet elégedni a társadalmiságnak kevésbé elmélyült fokával, semmint a belső, a nagy, a mély összehasonlításnál; itt elegendő a közvetlen társadalmi funkció azonossága a párhuzam megvonásához (erről lásd később).

3. Az általános jogösszehasonlítás és az ágazati vagy intézményi jogösszehasonlítás.

Az általános jogösszehasonlítás a jogrendszer egészét, nem pedig egy-egy ágát vagy intézményét veszi szemügyre. Ebben az általános

jogösszehasonlításban a különböző jogrendszerek látszólag hasonló jogintézményei mögött kitűnik az ellentétük, s ezért ezek elválnak. A jogösszehasonlításnak ez a legnagyobb, a legátfogóbb, a tulajdonképpeni területe, amely a jog elméletét is érinti, *kisegítő tanként* a jog elméleti megismeréséhez csatlakozik, s ebből az aspektusból nézve, a jogelmélet része.

Az ágazati vagy intézményi jogösszehasonlítás a jog egy-egy ágát, vagy azon belül egy-egy jogintézményt hasonlít össze több jogrendszerben. Ennél az összehasonlításnál az azonos jogágakban viszonylag több azonosságra vagy hasonlóságra bukkan, mint az elméleti-általános jogösszehasonlításnál. Egy-egy jogág vagy még inkább egy-egy jogintézmény vizsgálatakor ugyanis, arról tárgyalva, nem kell a társadalmiságnak olyan mélységéig eljutni, mint az általános jogösszehasonlításnál. A jogintézményeknek ugyanis vannak közvetlen hatásaik, közvetlen társadalmi funkcióik, amelyeket közvetlenségükben különböző társadalmi rendszerben egyaránt vagy majdnem egyaránt elláthatnak; például az adásvétel mint a szükségleti javak beszerzésének formája a tőkés rendszerben és a szocializmusban egyaránt jogi forma; az adásvételnek a két különböző rendszerben meglevő szabályozása nemcsak azzal az eredménynyel hasonlítható össze, hogy annak során különbözőségük, sőt ellentétes voltuk kerül előtérbe, hanem éppen megszervezettségüknek és szabályozottságuknak az azonossága vagy hasonlósága, szerkezeti rokonsága is. Az általános-elméleti jogösszehasonlítás a különböző típusú jogrendszereket illetően döntő mértékben a különbözőségek kimutatására vezet; itt már nemcsak erről van szó s a jogösszehasonlításnak ez a része inkább a részletekbe mehet, társadalmilag is konkrétabb lehet, s a különböző rendszerek egyes jogintézményeinek közelállását mutathatja.

A jogösszehasonlításnak ilyenképpen adva vannak a maga határai, mégpedig mind mélységben, mind pedig szélességben. Nyitva marad még számunkra a jogösszehasonlítás eredményességének a kérdése. A legegyszerűbb tudományos kettéosztás az elméleti jogösszehasonlítás és az összehasonlító jogalkotás megkülönböztetése: az utóbbi joganyagot gyűjt, tapasztalatokat szed össze valamely hazai jogszabály elkészítéséhez; bizonyos értelemben ezzel kezdődött a jogösszehasonlítás mint gyakorlati tevékenység a múlt században. Bizonyos, hogy ma is ezen a területen van vagy lehet a legnagyobb haszna; ez a célkitűzés vezeti nagyrészt az ágazati jogösszehasonlítás művelőit is; ennek azonban, noha nagy a gyakorlati jelentősége, valójában elméleti haszna nincsen: nem tudunk meg az ilyen gyakorlati-gyűjtő jogösszehasonlítás által (ami tulajdonképpen nem is jogösszehasonlítás) többet a jogról mint jelenségről, mint amennyit előtte tudnánk. E tekintetben az általános vagy az elméleti jogösszehasonlítás, bizonyos relációkban (különböző társadalmi rendszerek joga) még többékevésbé negatív következtetéseivel is, többet mond a jog lényegéről. Ez persze nem teszi nélkülözhetővé a jogösszehasonlítást mint a jogalkotási folyamat egy szakaszát, nem zárja ki az összehasonlító jogalkotást, mégpedig a legszélesebb spektrummal, a megoldási formák minden fajának tanulmányozásával.

A jogösszehasonlítás ilyen módon széles sávon elhelyezkedő olyan tevékenység, amely a legelméletibb okfejtéstől a gyakorlati jogalkotásig, sőt a jogalkalmazásig is eljut: ez a jogtudománynak olyan keresztbe fektetett vetülete, amely az egész jogot és mindenfajta jogi tevékenységet áthat.

4. A jogösszehasonlítás a szövetséges államokban.

Nem szóltunk külön róla, mert mintegy elméleti premisszának fogjuk fel, hogy a jogösszehasonlítás csak meghatározott egyedi államok jogrendszereit, mindegy, hogy írott vagy íratlan, állami vagy nem állami keletkeztetésű, jogrendszereket érinti. De hogyan állunk egy összetett, föderatív, szövetséges ország jogrendszereivel, illetőleg tagállamainak jogrendszereivel, hasonlóságukkal és különbözőségükkel? Elméletileg valójában ezek egybevetésénél is összehasonlító jogról van szó, de mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy a szövetség tagállamainak jogai olyan kevéssé különböznek egymástól, hogy a jogösszehasonlítás alig vezetne bárminő eredményre (holott elképzelhető volt még az Osztrák—Magyar Monarchiában az osztrák és a magyar jogrendszer összehasonlítása, s tényleg volt is ilyen jogösszehasonlítás, de igaz az is, hogy Ausztriát és Magyarországot többékevésbé két külön államnak tekintették). A Szovjet Szocialista Szövetséges Köztársaság tagállamainak jogrendszereit például össze lehet hasonlítani, ugyanígy az Amerikai Egyesült Államok tagállamainak jogrendszerét is, azonban egyrészről kevés különbség található közöttük (más az eset az USA-ban Louisianával, amely sokat megőrzött a jogban a francia időkből); másrészről pedig általánosan folyik egyfajta unifikáló tendencia, mégpedig egyrészről közös általános érvényű törvények kibocsátásával, másrészről egységesen érvényesülő minta-kódexek készítésével, harmadrészt több tagállamra közös kódexek kibocsátásával. Ebbe az irányba, az egységessé válás irányába hatnak a Legfelsőbb Bíróságok, azok egész tevékenysége. Azt lehet mondani, hogy e téren az összehasonlító jognak úgyszólván nincsen terepe, nem az összehasonlító jog az, amely közelít, annak alig van regisztrálni valója, és az ilyen összehasonlító jog nem hasonlítható az egyes államok jogainak összehasonlításához; a szövetséges államok jogrendszerei egybevetésének az alaptendenciája a közelítés, amely egyértelmű, s a lelt különbségeknek inkább a kiküszöbölését veszi célba (l. A. A. Tille—G. V.

Svekov: Szravnitelnüj metod v juridicseszkih diszciplinah).

5. Az „összehasonlító jog" elnevezése.

Az „összehasonlító jog" elnevezés nem általános; a különböző nyelveken különbözik egymástól s úgy tűnik, mintha ezzel mindig más és más értelmet takarna. A legelterjedtebb elnevezés a francia, amely „összehasonlított" jogot jelent szó szerint (droit comparé), ami valójában inkább megfelel a reális tartalomnak; az angol szintén a „comparative law" elnevezést használja, mintha a jog ebben az esetben valami aktivitást fejezne ki vagy jelentene, tudniillik az összehasonlítás tevékenységét: a német „összehasonlító jogtudományról" szól, vagyis aránylag a legpontosabban adja a fogalom leírását. A dolog természetesen nem az elnevezésen múlik, de nem szabad, hogy az elnevezés téves képzetekhez vezessen. A magyar „összehasonlító" jog meghatározott jogrendszereknek az összehasonlítása, vagyis a maga összehasonlított jogrendszerek sora is, azaz már az összehasonlitott jog, de egyben az összehasonlítás folyamata, vagyis az összehasonlító tevékenység is. A konvenció ereje életben tart olyan fogalmakat, amelyek tulajdonképpen pontatlan fogalmak.

6. Az összehasonlító ágazati jogok bővülése és felhígítása.

Napjainkban világméretekben az összehasonlító jog többirányú kiterjedésének vagyunk tanúi: szélesedik és mélyül maga az általános összehasonlító jog, de sokasodnak az összehasonlító jog ágai is. Valamikor csak az úgynevezett alap-jogágaknak voltak összehasonlító jogai: összehasonlító magánjog, büntetőjog, alkotmányjog; napjainkban minden jogág megteremti a maga összehasonlító jogát, a családjog csakúgy, mint a munkajog, vagy akár a polgári perjog. Arról ne beszéljünk, jó-e ez így vagy sem, elvégre minden jogterületen elvileg lehetséges a különböző nemzeti jogok egybevetése: a baj csak az, hogy az ilyen „híg" összehasonlító jogok puszta egymás mellé állítást jelentenek, de semmi érdemit vagy pláne lényegit; az a sok minden, amit az összehasonlító jog nemcsak általában, hanem a polgári jogban, a büntetőjogban, az alkotmányjogban kimunkált, s amellyel ezek tényleg önálló jogtudományi területekké váltak, veszendőbe megy, s az összehasonlító jogból egy-egy adott jó tankönyvnek az a része lesz, amely az adott jogterületnek nemzetközi állapotát írja le; ez azonban nem összehasonlító jog. Elvileg elképzelhető, hogy más területekből — pl. a családjogban vannak ennek jelei — is kialakul ilyen érdemi összehasonlító jog mint sajátos kisegítő tudományág s így nő az összehasonlító jog részterületeinek a száma, de akkor a külföldi jogi helyzet puszta egymás mellé leírásából egyfajta, a nagy jogágak összehasonlító jogainak és az elméleti összehasonlító jognak tapasztalatait is fel kellene dolgozni. Más szóval sokféle új összehasonlító jog még nincsen, nem létezik, csak lesz, vagy jobban mondva lehet ilyen.

7. Nemzetközi jog és összehasonlító jog.

Nem a mi feladatunk, hogy beleszóljunk a nemzetközi jogba, de van itt egy határterülete a kérdésnek. Újabban divatossá válik, hogy minden jogágnak megteremtik a maga „nemzetközi" jogát, a munkajogét csak úgy, mint a polgári perjogét; a „nemzetközi" jelző hozzáfűződik minden tudományos munkához, amely idegen jogokkal is foglalkozik. Ezzel összekeveredik egyrészt az idegen jogok tárgyalása és ismertetése mint külön diszciplina vagy tudományos feladat, amelyet az összehasonlító jog felfalni készül, de ezt nem helyesen teszi, másrészt az összehasonlító jog, s a „nemzetközi" nem marad más, mint üres jelző, amely nem diszciplína-jelző, illetve nem annak a diszciplinának a jelzője, amelyet igazán jelez; vajon milyen „nemzetközi" jog ez, közjog-e vagy magánjog, az összehasonlító polgári jog vajon nem más-e, mint a nemzetközi magánjog, a nemzetközi büntetőjog más-e, mint az összehasonlító büntetőjog: így a nemzetközi családjog is más, mint az összehasonlító családjog; „nemzetközi" címmel egyszerűen csak több ország jogának felsorolását találjuk, azt is, ami az idegen jogok ismertetéséhez kellene, valamelyes elmélet teljes hiányával. Nézetünk szerint ez ellen a „nemzetköziesedés" ellen küzdeni kell, feltéve, hogy a jogtudományok és egyes területeinek a tudományként való kijelölését fenn akarjuk tartani; az új összehasonlító jogoknak pedig ki kell munkálni valóban összehasonlító jogi vetületeit, oldalait és részeit; a „nemzetközi jog" megjelölést viszont meg kell hagyni a tradicionális nemzetközi jognak.

Irodalom: *David*, R.: Les grands systèmes de droit contemporains. 5. kiad. Paris, 1973.; *Ancel*, M.: Utilité et méthodes du droit comparé. Neuchâtel, 1971.; *Tille*, A. A.—*Svekov*, G. V.: Sztravnitelnij metod v juridicseszkih diszciplinah. Moszkva, 1973.; *Sebanov*, A. F.: Szravnitelnoe izucsenie zakonodatel'sztva szojuznih republik. Voproszü metodologii. Pravovedenie 1973. 2.; Problemü szravonitelnogo iszledovanija zakonodatel'sztva szojuznih reszpublik. Red. A. I. *Isamov*. Taskent, 1974.; *Péteri* Zoltán: Some aspects of the sociological approach in comparative law. = Hungarian law — Comparative law. Bp. 1970.; *Péteri* Zoltán: Goals and methods of legal comparison = The comparaison of law. Bp. 1974.; *Szabó* Imre: A jogösszehasonlítás szocialista elmélete. Bp. 1975.

Szabó Imre

ÖZVEGYI JOG → *Öröklési jog*

P

PANASZ → *Államigazgatási eljárás; — Büntető eljárás lefolytatása*

PÉNZÜGYI JOG: I. A pénzügyi jog fogalma és rendszere, a szocialista pénzügyi jog jellemzése (1324.) — II. A magyar pénzügyi jogfejlődés vázlata (1976-ig) (1326). — III. A pénzügyi jogtudomány és irányzatai (1330.) — IV. A szocialista pénzügyi jog fontosabb elemeinek áttekintése (1332.) — V. A pénzügyi jog nemzetközi vonatkozásai (1349.)

I. A pénzügyi jog fogalma és rendszere, a szocialista pénzügyi jog jellemzése. 1. A pénzügyi jog. 2. Állami pénzügyi rendszer. 3. A szocialista pénzügyi jog.

1. A pénzügyi jog.

A pénzügyi jog — általános megfogalmazás szerint — azoknak a jogszabályoknak az összessége, amelyek az állam pénzügyeit szabályozzák; más szóval a pénzügyi jog az állam pénzügyi tevékenysége során létrejövő jogviszonyokat, pénzügyi intézményeket, eljárásokat szabályozó, továbbá a pénzügyi ellenőrzés módszereit és formáit megállapító jogszabályok összessége. Bár ez a meghatározás igen általános jellegű, mégsem a legáltalánosabb, hiszen a „pénzügyi jog" megjelölés fedné azt a kört is, hogy az *minden* pénzügyre, *a pénzügyi vonatkozású valamennyi társadalmi viszonyra* — tehát nemcsak az állami pénzügyekre — vonatkozó jogszabályok összessége. Az ilyen definíció a pénzügyi jog területét mérhetetlen széles körre terjesztené ki, hiszen pénzügyi vonatkozású társadalmi viszonyok, pénzmozgások az élet szinte minden területén észlelhetők, még a gazdasági viszonyok körén kívül is. Az *állam* pénzügyeire koncentrált, előbb említett meghatározás azonban már lényegesen szűkebb; eszerint a magánszemélyek, az állampolgárok egymás közötti pénzügyi viszonyai, az ezek közötti pénzmozgásokra vonatkozó jogszabályok *nem* tartoznak a pénzügyi jog körébe.

A *szocialista pénzügyi jog* tárgyának megállapításánál is kiindulhatunk a fent említett, tehát az *állami* pénzügyekre vonatkozó definícióból: szocialista államban is a *pénzügyi jogi szabályozásnak legalább az egyik oldalon szereplője az állam.* Nyilvánvaló, hogy e kritérium alapulvételével szocialista rendszerű államban az állami pénzügyek köre sokkalta szélesebb, mint a magántulajdoni renden alapuló államban, ahol a „vállalati" pénzügyek java része kívül esik az „állami pénzügyek" körén. Az állami pénzügyek azonban szocialista rendszerű államban sem tartozhatnak a maguk egészében a pénzügyi jog körébe. Szocialista gazdálkodási rendben az állammal kapcsolatos pénzügyi viszonyok olyan széles körben és tömegben jelentkeznek, hogy már ez okból sem férnének el a maguk összességében egyetlen jogterületen, nevezetesen a pénzügyi jognak, illetőleg a pénzügyi jogi stúdiumnak a keretében. Azt az általános jellegű definíciót tehát, amely szerint a pénzügyi jog az *állam pénzügyeire* vonatkozó jogszabályok összessége volna, a szocialista gazdasági és jogrendszerre vonatkoztatva szűkíteni kell. Szocialista jogrendszerben, ahol a vállalatok, a gazdálkodó egységek túlnyomó többsége állami tulajdonban van, a *vállalati gazdálkodással* kapcsolatos pénzügyek is — az előbbi meghatározás szerint — a maguk egészében állami pénzügyek volnának, s ezen az alapon a pénzügyi jog tárgyának kellene tekinteni a vállalati gazdálkodás körében pl. a termékek vagy szolgáltatások árának megfizetését (a vállalatok közötti elszámolásokat), a munkabérfizetést stb. Ezeket a példaként említett területeket nyilván nem igényelheti magának a pénzügyi jog tudománya, de ezeken kívül még egyes más területeket sem, ahol állami, közületi vonatkozású pénzügyek, pénzmozgások, pénzviszonyok jelentkeznek.

Szocialista gazdasági és jogrendszerben tehát gyakorlatilag sem volna célszerű minden „közületi" pénzügyet a pénzügytan és a pénzügyi jog tárgykörébe utalni. Kérdés tehát, hol vonjuk meg — most már elméletileg — az ésszerű határvonalat az „állami pénzügyek" körén belül a pénzügytan és egyben a pénzügyi jog tárgykörének megállapításához? Alkalmasnak látszik erre — és ez az irodalomban leginkább elfogadott — a *nemzeti jövedelem elosztásának és újraelosztásának az ismérve.* (Nemzeti jövedelmen itt — a hagyományos felfogásnak megfelelően — az anyagi termelés területén létrehozott új értéket értjük.) A *nemzeti jövedelem*

elosztásának és újraelosztásának folyamatában jelentkező állami pénzügyi tevékenység, továbbá intézmények és módszerek összessége az, ami a pénzügyi tudomány (pénzügytan) és a pénzügyi jogtudomány vizsgálódásának egyaránt tárgya. Mind a pénzügyi jog, illetőleg annak egyik ága („nemzetközi pénzügyi jog"), mind a pénzügytan („nemzetközi pénzügyek") foglalkozik ezenkívül a nemzetközi gazdasági kapcsolatok pénzügyi kérdéseivel, éspedig akkor is, ha azok kívül esnek a most körülhatárolt körön.

Azok közül a *szocialista* közgazdasági teóriák közül, amelyek a pénzviszonyok mérhetetlen tengeréből ki akarják emelni az „állami pénzügyek"-et mint a pénzügyi elmélet és jog kutatásának tárgyát — a most említetten kívül, amelynél az ismérv a nemzeti jövedelem elosztása és újraelosztása —, figyelemre méltó, szemléltető az az ugyancsak közgazdasági jellegű teória is, amely szerint a pénzügytan az „állami pénzügyek"-en belül azokat a pénzmozgásokat vizsgálja, amelyek *nem* kapcsolódnak az őket megelőző vagy követő, *ellentétes irányú* árumozgáshoz vagy szolgáltatáshoz. Más szóval, pozitívan: *csak* azok a pénzviszonyok tartoznak a pénzügyi jog, a pénzügytan körébe, amelyek *érték átkerülését* (tehát nem cseréjét) közvetítik — pénzformában — egyik tulajdonostól (rendelkezésre jogosulttól) a másikhoz. *Nem* tartoznak tehát e körbe az állami vállalatok közti olyan pénzviszonyok, amelyek áruk és szolgáltatások realizálásán alapulnak (vételár, szolgáltatás ellenértéke), sem a vállalatok és intézmények és ezek dolgozói közötti pénzviszonyok (munkabér), kivéve a pénzügyi szankciók, egyes prémiumok stb. eseteit. Teljes egészükben a pénzügytan (és a pénzügyi jog) tárgyát alkotó állami pénzügyekhez tartoznak viszont egyrészt azok a pénzviszonyok, amelyek *egyfelől az állam*, másfelől a vállalatok és egyéb szervezetek, valamint az állampolgárok között jönnek létre (mégis egészen szűk körű kivétellel, ahol az állam maga szolgáltatás vagy áru *ellenértékeként* vagy más — „visszterhes" — alapon követel vagy tartozik, pl. állami házban a lakbér, állami kölcsönkötvény stb.), másrészt az egyes *vállalatokon belüli* azok a pénzviszonyok, amelyek a jövedelem, valamint a felhalmozás képzésével kapcsolatban alakulnak ki. A pénzviszonyok e két utóbb említett formáján keresztül valósul meg a *nemzeti jövedelem elsődleges elosztása és újraelosztása*. Ez az elmélet tehát, amely az egyéb értékmozgástól (áru, szolgáltatás) független pénzmozgásokat tekinti a pénzügyi rendszerhez tartozóknak, lényegében szintén a nemzeti jövedelemelosztás kritériumába torkollik.

A pénzügyi jog területének elhatárolásánál — jogi szemléletben — gyakran említik az *alá-fölé rendeltségi pozíció* szerinti szabályozást is mint kritériumot. A pénzügyi joghoz kellene sorolni eszerint azokat a jogi normákat, amelyek az állam pénzügyi tevékenységével kapcsolatos viszonyokat akként szabályozzák, hogy az állam azokban hatósági szervként, fölérendeltségi pozícióban jelentkezik. Ez azt jelenti, hogy a pénzügyi jog nem szabályozna szerződési viszonyokat. Ez a meghatározás azonban *nem kielégítő*, hiszen a pénzügyi jogba tartoznak — a pénzügyi rendszer fogalmának helyes felfogása szerint — azok a jogi normák is, amelyek a belső és a külső államkölcsönök számos problémáját, az állami vállalatoknál az alapok képzését, a vállalatoknak a bankokkal való hitel- és számlakapcsolatait stb. szabályozzák. Az alá-fölé rendeltség tehát nem lehet döntő kritérium a pénzügyi jog területének elhatárolásánál, s ezzel kapcsolatban helyesebb a pénzügyi jogtudományra jellemző *komplex módszerről* beszélni. Fontos szerepe van viszont a szabályozás módjának a pénzügyi *jogviszony* elhatárolásánál.

2. Állami pénzügyi rendszer.

Ami a pénzügyi jogi szabályozás eredményeként jelentkező *állami pénzügyi rendszer* egyes részeit, tagozódását illeti: szocialista viszonyok közötti gazdálkodásban a pénzügyi rendszerben jelentkező pénzmozgások kiindulási *alapját a vállalati és szövetkezeti pénzügyek* képezik, s van olyan nézet, hogy helyesebb volna ezt a kategóriát a pénzügyi rendszer középpontjába állítani; nem feltétlenül az állami költségvetést kellene első vagy legfontosabb kategóriaként tárgyalni. A szocialista vállalati gazdálkodásban jön létre ui. az érték, itt alakul át az érték termelő formából áruformába és áruformából pénzformába, *itt jönnek létre a további értékmozgás feltételei*. A vállalati pénzügyek közül a pénzügyi jog keretébe azok a pénzviszonyok tartoznak, amelyek a *vállalati jövedelem és felhalmozás képzése és felhasználása* folyamatában alakulnak ki. A vállalatokra vonatkozó pénzügyi szabályok biztosítják az eszközök körforgásához szükséges pénzforrásokat, magára az eszközök körforgására azonban nem vonatkoznak. Az eszközök körforgásában — a termelési eszközök beszerzésekor, munkabérfizetéskor, az áruk értékesítésekor — tehát nem a „pénzügyek" (pénzügyi jogi szabályok) játszanak szerepet, hanem maga *a pénz* funkcionál. (A pénz természetesen az eszközök körforgásán kívül is funkcionál, a jövedelem képzésében és felhasználásában, tehát éppen a vállalati pénzügyekben is.)

A „vállalati pénzügyek" mint az állami pénzügyi rendszer *alapja* mellett a pénzügyi rendszer másik fontos, *centrális* kategóriája az elsősorban a *költségvetésben* kifejezésre jutó „központi" állami pénzügyek: a központi *pénzalap* (az állami költségvetés) intézménye s ennek keretében az állami vállalatoknál, valamint más gazdasági szerveknél keletkező társadalmi tiszta jövedelem jelentős részének összegyűjtése újraelosztás végett; más szóval az *állami bevételek és kiadások rendszere*, amelyet — a ma is uralkodónak mondható felfogás sze-

rint — a pénzügyi rendszer intézményei között az *első* helyen szoktak tárgyalni.

További fontos kategóriaként a *hitel* jelölhető meg, amelynél szintén olyan értékmozgás megy végbe pénz formájában, amelynek során „tulajdonosváltozás" következik be. Amíg az állami költségvetési pénzügyek alapját az eszközök körforgásából véglegesen felszabaduló pénzösszegek képezik, addig a hitelviszonyok alapját az *ideiglenesen* felszabaduló pénzeszközök. Ennek megfelelően az állami pénzügyek biztosítják a vállalatok állandó jellegű pénzszükségletének kielégítését, a hitel pedig az ideiglenes szükségleteket. Szocialista gazdálkodási rendben a *hitelügy* is a pénzügyi rendszernek és a pénzügyi jognak a nemzeti jövedelemelosztás kritériumával meghatározott fogalmi körébe tartozik azzal, hogy az elosztás e körben *ideiglenes* jellegű.

E három alapvető kategória mellett a szocialista pénzügyi rendszer jellegzetes intézményeként szokták még kiemelni: a *beruházások finanszírozásának rendszerét*, az *állami biztosítást*, a *pénzügyigazgatási* szervezetet és eljárást, a pénzügyi *ellenőrzést*, valamint a *pénzrendszert* (és pénzforgalmi rendszert). Az állami költségvetési rendszeren (annak bevételi oldalán) belül pedig önálló kategóriaként szokták tárgyalni a pénzügyi rendszerben az *adórendszert*, illetőleg az állami bevételek rendszerét is.

Akárhogyan tagoljuk is a pénzügyi rendszer egészét, hangsúlyozni kell, hogy az egyes részterületek (kategóriák) szorosan kapcsolódnak egymáshoz s végeredményben *egységes egészet* képeznek, egymást — dialektikus összefüggésben — feltételezik, kiegészítik. A *vállalati pénzügyek* keretében valósul meg a nemzeti jövedelem elsődleges elosztása, ugyanakkor itt jönnek létre az állam rendelkezése alá kerülő források, s így az állami költségvetés *bevételi oldalát* elsősorban az állami vállalatoknál (a vállalati pénzügyek keretében) képződött társadalmi tiszta jövedelem alapozza meg, ezenkívül a szövetkezetek és a lakosság adói. Az állami költségvetés kiadási oldalán a legnagyobb súllyal jelentkező gazdasági feladatok (a költségvetésből finanszírozott *beruházások*) szintén szorosan kapcsolódnak a vállalati pénzügyekhez. A *biztosítási alap* is a költségvetéshez szorosan kapcsolódó pénzalap. A vállalatok és szövetkezetek pénzügyei a költségvetésen kívül kapcsolatban állnak a *hitelrendszerrel*, a *beruházási rendszerrel*.

A magyar pénzügyi rendszer kereteit és alapvető szabályait az állami pénzügyekről szóló 1979. évi II. törvény állapítja meg.

3. A szocialista pénzügyi jog.

A szocialista pénzügyi jognak — szemben e jogágnak a tőkés világban kialakult fogalmával — jellemzője, a határok igen jelentős kiszélesedése mellett, e jogágazat *jellegének megváltozása*, amit úgy mondhatnánk, hogy az eddigi államigazgatási és egyben fiskális jelleget és szemléletet az alapvetően szélesebb gazdasági, *népgazdasági jelleg és szemlélet* váltotta fel. Az állami költségvetés és az adórendszer hagyományos kategóriái a szocialista pénzügyi rendszerben olyan új elemekkel bővültek (vállalati jövedelemelvonás és alapképzés, szocialista hitelrendszer stb.), amelyek megváltoztatták e jogágnak nemcsak terjedelmét, de *jellegét* is, és ez a változás visszahat a korábbi hagyományos kategóriákra is, amelyeknek a jellege és jelentősége szintén változott. Az alapvető termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételének eredményeképpen pl. megszűnt annak a szükségessége, hogy az állam (a „fiskus") az állami tevékenység anyagi alapjainak biztosítása végett elsősorban az állampolgárok jövedelméhez és vagyonához nyúljon; ennek következtében az állami költségvetésben a vállalati jövedelemelvonás mint legfőbb bevételi tétel mellett viszonylag nem jelentős a lakosság adóztatásának volumene.

A szocialista gazdasági viszonyok között a pénzügyi rendszerben előtérbe került kategóriák folytán a pénzügyi jog, korábbi igazgatási jellegének háttérbe szorulásával, alapvetően *gazdasági jellegű* jogággá változott, és egyes intézményei jogi szempontú vizsgálatánál, jogi szabályozásánál is az alapul szolgáló gazdasági alapelvekből és célkitűzésekből kell kiindulni. *A szocialista pénzügyi rendszer bonyolult mechanizmusát, az egyes intézményei közötti kapcsolatokat és összefüggéseket az alapul szolgáló gazdasági intézmények és viszonyok tanulmányozása nélkül helyesen nem lehet rendszerbe foglalni.*

A népgazdasági szemléletre vonatkozó ez a követelmény új feladatokat ró a pénzügyi jog tudományos művelőire is. A pénzügyi jog tudománya ma már nem szorítkozhatik a pénzügyi jog szabályainak formális és dogmatikus vizsgálatára, hanem a pénzügyi rendszer intézményeit az új gazdasági viszonyok szemszögéből kell vizsgálni s e téren a közgazdaságtani tudományok tapasztalatait, megállapításait is fel kell használni.

Meznerics Iván

II. A magyar pénzügyi jogfejlődés vázlata (1976-ig). 1. A magyar pénzügyi jogfejlődés korszakai és a jogtörténeti irodalom jellemzése. 2. A kapitalista pénzügyi jog kialakulása és fontosabb reformjai. 3. A Magyar Tanácsköztársaság pénzügyi jogalkotása. 4. Az ellenforradalmi rendszer pénzügyi joga. 5. A felszabadulás utáni jogfejlődés 1949-ig. 6. Pénzügyi jog a direkt gazdaságirányítási rendszerben. 7. A gazdasági mechanizmus 1968. évi reformja és a pénzügyi jogalkotás.

1. A magyar pénzügyi jogfejlődés korszakai és a jogtörténeti irodalom jellemzése.

Történelmünk 1848-ig terjedő feudális korszakának pénzügyi jogintézményeit: a közadó-

jogot és a pénz(érme)rendszer jogát részleteiben feldolgozta a magyar jogtörténet-tudomány. Ebben a korszakban az államháztartásban még viszonylag szűk körű pénzgazdálkodás szabályai „államjogi burokban" élnek, a gazdasági-társadalmi viszonyok nem kedveztek a költségvetési jog és az államadósságügy jogának kifejlődéséhez. A „csonka" költségvetési jogot az adómegajánlási jog reprezentálja — nálunk a 15. századtól az adó nem követelés, hanem országgyűlési megszavazás tárgya volt. Az államadósság sem volt rendszeres pénzügyi jogintézmény. Pénzügyi jogfejlődésünkre nagy hatással volt az, hogy 1526 után az ország elvesztette pénzügyi szuverenitását és a pénzügyi jogintézmények idegen mintára és osztrák érdekek szolgálatában alakultak és funkcionáltak.

Hazai viszonylatban a kapitalista pénzügyi jog történetének nincsen „önálló tudománya". A közgazdasági és pénzügyi írók a magyar polgári forradalom feudalizmussal szakító új jogintézményeit még viszonylag bő keretekben tárgyalták. Az ezt követő abszolutizmus korszaka az osztrák jogintézményekkel szemben rezisztencia miatt nem kedvezett az irodalmi működésnek. Az 1868. évi kiegyezést követően hiányzik egy áttekinthető egységes pénzügyi jogtörténet, csupán a kiemelkedőbb reformoknak volt irodalmi visszhangja. A felszabadulásig terjedő időszak pénzügyi jogtörténettel foglalkozó irodalmát az jellemzi, hogy az csak szűk körű leírásokat tartalmaz az egyes pénzügyi jogi területek változásairól, de a pénzügyi jog gazdasági és politikai funkcióinak bemutatása nélkül csak a pozitív jog vázát ismertetik.

A tudományok közötti „munkamegosztást" szem előtt tartva a felszabadulás után a szocialista pénzügyi jogtudomány tekinti feladatának a kapitalista pénzügyi jogfejlődés feldolgozását, arra tekintettel is, hogy több pénzügyi jogintézmény még a II. világháborút követő időszakban is tovább élt. További feladat a haladó pénzügyi hagyományok felkutatása, valamint a gazdaságirányítási rendszer két korszakának: a direkt irányítási rendszernek és az 1968-at követő időszak reformjainak feldolgozása. Ebben az alapvető szempont: a tervszerűen szabályozott, illetőleg befolyásolt gazdasági viszonyokban fontos szerepet betöltő és új területekkel bővült pénzügyi jog intézményeinek és azok gazdasági-politikai hátterének marxista szemléletű vizsgálata és bírálata. A tudományos vizsgálódás azonban nem öncélú: a levont következtetéseket (a történet tanulságait) a jogalkotás rendelkezésére bocsátják, amelyik azt hasznosítja — ebben jelentkezik a szocialista pénzügyi jogtörténet aktív szerepe.

2. A kapitalista pénzügyi jog kialakulása és fontosabb reformjai.

a) A magyar polgári forradalom pénzügyi joga. A polgári forradalom teremtette meg a modern kapitalista pénzügyi jogintézményeket Magyarországon. Kossuth Lajosnak, az első magyar pénzügyminiszternek kezdeményezésére létrejött 1848—49. évi törvények és országgyűlési határozatok deklarálták a költségvetési jogot, nyugati mintára pedig egy többtagozatú egyenes és közvetett adórendszert hoztak létre. Történelmünk első nyilvános költségvetéseit, az 1848. II. félévit és az 1849. évit az országgyűlés elfogadta. Az addigi fejadóra és vagyonadóra épített hadi, házi és más feudális adók még szerepeltek a költségvetésben (az ezekből elmaradt bevételekre tekintettel). Az új föld-, ház-, személyes kereseti, távolléti adók és több fogyasztási adó már törvényben szerepelnek, de alkalmazásukra nem jutott idő. Modern alapon szabályozzák az államadósságügyet; az önálló magyar pénzrendszer (bankjegy- és érmekibocsátással) pénzügyi szuverenitásunk visszanyerésének bizonyítéka.

b) Az abszolutizmus korának pénzügyi jogintézményei. 1849—1867 közötti időszakban az osztrák pénzügyi jogintézményeket pátensek vezették be és tették kötelezővé Magyarországon (pátensek az adókról, illetékekről). Magyarország egyike lett az örökös tartományoknak, nem volt önálló költségvetése, államadósságügye és valutája. Az osztrák adórendszer azonban már egyenes és közvetett (fogyasztási) adók kombinációjából állott, amely az akkori nyugati kapitalista mintát követte és ilyen értelemben a feudalizmussal szemben haladó volt. A magyar pénzügyi talajba beültetett jogintézményeket egy jól kiépített központosított pénzügyigazgatási szervezet működtette.

c) A kapitalista pénzügyi jog időszaka (1868—1918). A kapitalista állam pénzügyi jogában a legfontosabb helyet mindig a közadójog (adók, illetékek, vámok, jövedékek) foglalja el. A kiegyezés utáni jogfejlődésre e tekintetben jellemző: az 1868. évi törvényekkel recipiálták, átvették a pátensekkel bevezetett egyes adókat, mindössze az 1875. évi reform hoz be még új egyenes adókat, valamint az 1909. évi reform. Az 1868-ban bevezetett három fogyasztási adó körét újabbak bővítették ki 1882-ben és 1899-ben. Újra visszaállt a költségvetési jog alkotmányos alapjaival: az 1867. évi X. törvény újból kimondotta alkotmánybiztosíték jellegét; ettől kezdve évenként alkotják meg az appropriációs törvényeket, ezek hiányában pedig rendszerint három hónapra szóló indemnitási (felhatalmazási) törvény ad jogot a kormánynak az államháztartás vitelére. A költségvetési jog legfontosabb jogszabálya: az 1897. évi XX. törvény, a költségvetési gazdálkodás és államszámvitel rendjét szabályozta — ez volt a leghosszabb életű pénzügyi törvény Magyarországon. A központi költségvetésre vonatkozó törvények végrehajtását 1870-től a Legfőbb Állami Számvevőszék ellenőrizte. Nem részei a költségvetésnek az önkormányzatok saját háztartásainak előirányzatai. A kevés

számú állami vállalat bruttó rendszerben épült be a kormány költségvetésébe (MÁV, Posta stb.). 1868-tól Ausztriával közös pénzrendszer volt hatályban, az ezüst alapon álló forint, amelyet a világgazdaságban jelentkező értékváltozás miatt 1892-ben az aranyalapon álló koronarendszer váltott fel. Az államadósságügy alkotmányos szabályozásának formája: törvényes felhatalmazáson alapult a belső és a külföldi államadósság-felvétel, amelynek pénzügyi konzekvenciája a költségvetésben (törvényekben) rögzítődött.

3. A Magyar Tanácsköztársaság pénzügyi jogalkotása.

A magyar proletárdiktatúra pénzügyi kormányzata kidolgozta a szocialista pénzügyi jog alapelveit, széles körű kodifikációs munka kezdődött. Ebben az időszakban költségvetési törvény nem jött létre, rövid időszakra vonatkozó tervezetek alapján vezették az államháztartást. A régi adókat osztálypolitikai és más gazdaságpolitikai szempontok szerint alkalmazták, pl. a vagyonadókat, jövedelemadókat stb. A Magyar Tanácsköztársaság alkotmánya a tervgazdálkodó állam költségvetési jogának alapjait fektette le: a költségvetésnek részei lettek volna a tanácsok költségvetései is. Önálló pénzkibocsátásra is sor került, hogy ezzel is elszakítsák a Monarchia addigi tagállamaihoz fűződő pénzügyi szálakat. Az államosított vállalatok pénzügyei szoros kapcsolatba kerültek az állami pénzügyi rendszerrel (a költségvetéshez bruttó rendszerrel kapcsolódtak). A jogalkalmazásnál és a kodifikációs programban alapul vették a szovjet jogrendet, de a pénzügyi rendszer minden területére kiterjedő reformok végrehajtására a Tanácsköztársaságnak már nem adott időt a történelem.

4. Az ellenforradalmi rendszer pénzügyi joga.

A Horthy-rendszer változatlanul átvette a magyar polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság időszaka előtti pénzügyi jogrendszert. Lényeges reformra az egész időszakban nem került sor. Megemlítendő az 1922. évi részleges egyenesadó-reform, továbbá 1920-ban a forgalmi adó először történő bevezetése Magyarországon (ez 1927-től nyugati mintára fázisadó lett). Az 1924. évi vámtörvény és vámtarifa törvény elsősorban a mezőgazdaság tőkés szektorának érdekében funkcionált külkereskedelmi forgalmunkban. A közadórendszert jellemzi még a kitágult illetékrendszer, továbbá újabb jövedékek bevezetése. A világháború korszakában teljesen értékét vesztett koronapénzrendszer helyett az 1925. évi XXXV. törvény 1927-től új valutát: a pengővalutát vezette be, amely ugyancsak inflálódott a II. világháború zilált gazdasági időperiódusában. 1924-től működik a Magyar Nemzeti Bank, amelyik emissziós joggal rendelkezett, többek közt feladata volt a létrejötte előtti szanálási programra felvett nagy népszövetségi kölcsönügylet lebonyolítása és ellenőrzése; de sem ezek az ügyletek, sem a Horthy-korszakban egyre gyakoribb belső és külső államadóssági ügyletek nem tudták a magyar népgazdaság egyensúlyi helyzetét helyreállítani, amely gyakorlatilag teljesen megbomlott a háború befejezésének utolsó napjaiban.

5. A felszabadulás utáni jogfejlődés 1949-ig.

Ezt a korszakot 1947—48-ig a kettős pénzügyi jog korszakaként jellemezhetjük: egymás mellett funkcionáltak a régi rendszer alkalmazható pénzügyi jogszabályai (adórendelkezések, számviteli és pénzforgalmi szabályok stb.), és új szabályok jöttek létre a demokratikus átalakulás szolgálatában. A kormány törvényes felhatalmazás alapján bocsátotta ki ezeket a rendeleteit, amelyek a régi jogszabályokkal is ellentétesek lehettek, pl. a régi törvények helyébe léptek. Az adójog szabályai osztálypolitikai funkciót is betöltöttek (fokozottan adóztatták a tőkéseket, továbbá a háborús nyereségeket), kedvezmények és mentességek a szövetkezeti tömörülést ösztönözték. Ebben az időszakban költségvetést készíteni a rohamos infláció miatt nem lehetett; csak az új valuta: a forint bevezetésével (9000/1946. ME. sz. r.) készülhetett 1946-tól új költségvetés, amely azonban még régi rendszerű volt, eljárási szabályait az 1897. évi XX. tv. szerint alkalmazták. A kormány törvényes felhatalmazással vezette az államháztartást az első költségvetési törvényig, illetőleg 1949-ig. A vállalatok államosításával kezd bővülni a pénzügyi jog területe (vállalatok gazdálkodásának és költségvetési kapcsolatainak szabályozásával). A korszak pénzügyi joga már nem elsősorban fiskális célt szolgált, hanem az újjáépítés finanszírozását, a demokratikus átalakulást, a tervgazdálkodás előkészítését. A magánbankok megszüntetésével, illetőleg a nagybankok részvényeinek állami tulajdonba vételével kezd funkcionálni a szocialista bankpénzügyi jog (1948-tól kezdődik a szakosított bankrendszer kiépítése). Átfogó pénzügyi reformra e periódusban még nem került sor, a legfontosabb jogintézmények is még a régi gazdasági keretekben működtek (az állami költségvetésbe még nem épültek be a helyi költségvetések stb.).

6. Pénzügyi jog a direkt gazdaságirányítási rendszerben.

Az 1949. évi alkotmány törvényerőre emelésével, a tanácstörvény megalkotásával és a tervgazdálkodás bevezetésével kezdődik a szocialista magyar pénzügyi jog fejlődésének új korszaka. A tervgazdálkodás megalapozása, a szocializmus gazdasági alapjainak a lerakása, a nemzeti jövedelem nagymértékű költségvetési centralizálását tette szükségessé, a költségvetési jog és a pénzügyi jog más területének szabályai elsősorban a népgazdasági tervek teljesítésének biztosítására irányultak. Ebben a korszakban jönnek létre a szocialista pénzügyi jog új jogintézményei, új tartalommal bővül ki e jogág területe.

A Gazdasági Főtanács 600/1948. sz. határozata a költségvetési reformról új szerkezetű, a tervgazdálkodás rendszeréhez igazodó költségvetési rendszert vezetett be; a tanácstörvény hatályba lépésével a helyi költségvetések is az állami költségvetés keretébe tartoztak. A tervgazdálkodás költségvetési joga azonban új tervezési, számviteli és vagyongazdálkodási szabályokat is igényelt; hatályon kívül helyezve az 1897. évi számviteli törvényt, új költségvetési gazdálkodási normák kerülnek alkalmazásra. Lényeges változás az adójog területén: a szocialista vállalati szektor kétcsatornás rendszerrel kapcsolódik az állami költségvetéshez: forgalmi adóval, a nyereség, illetőleg többletnyereség egy részének kötelező befizetésével. A lakossági adórendszer egyszerűsödött, centrumába került 1949-től a jövedelemadó, 1956-tól a mezőgazdasági jövedelemadó lett a háztáji gazdaságok és az egyéni földhasználók legfontosabb adója. A lakossági adórendszerben átmenetileg megjelennek egyes adók, de a jövedelemadók, a forgalmi adók és a vagyonadók a közbevételi rendszer bázisai. 1952-től valamennyi szövetkezeti típusra önálló jövedelemadót alkalmaznak. Ugyanekkor egyszerűsödik a jövedéki rendszer: nagy részük megszűnt vagy forgalmi adóvá alakult át. Teljesen kiépült ebben a korszakban a vállalati pénzügyi jog; a vállalati pénzgazdálkodás, számvitel, önköltségszámítás, alapok képzése, nyereség felosztása, a költségvetésből juttatott támogatások (árkiegészítések, dotációk, veszteségtérítések stb.) felhasználása stb. szabályai a költségvetési jog után a pénzügyi jog legfontosabb részterületévé fejlődtek. A nem szocialista jogi személyek adóztatására stb. külön szabályok vonatkoznak. A szocialista bank- és hitelrendszer ugyancsak elsődlegesen „a pénzügyi jog uralma alatt áll". A hitelmonopólium és az ezzel kapcsolatos kogens szabályok a hitelezés területén, a pénzforgalmi szabályok (kötelező fizetési módozatok, házipénztári és készpénzkezelési szabályozás stb.) új elemei a szocialista pénzügyi jogrendnek; valamennyi együttesen a népgazdasági tervek, illetőleg résztervek teljesítése érdekében funkcionált, amiből következik, hogy a pénzügyi jognak igen sok szabálya jött létre még a költségvetési gazdálkodás területén is. A direkt irányítási rendszer koncepciójának megfelel ez a jogrend, a gazdasági-pénzügyi gestiókra vonatkozó részletes és megkötő szabályozás azonban előnytelen volt, nem hatott az önállóság, ösztönzés, kezdeményezés és érdekeltség irányába. Az egész népgazdaságra kiható hatás felismerésével és a korrekció megvalósulására új gazdaságirányítási rendszer lépett hatályba 1968-tól, amely a pénzügyi jogfejlődés új korszakát nyitotta meg.

7. *A gazdasági mechanizmus 1968. évi reformja és a pénzügyi jogalkotás.*

Az MSZMP Központi Bizottsága 1966-ban hozott határozatot a gazdaságirányítási rendszer reformjáról, ezt az MSZMP IX. kongresszusa is megerősítette (1967). A gazdasági reform a gazdaságpolitika következetesebb megvalósítása érdekében reformjelentőségű változásokat eredményezett a magyar szocialista pénzügyi jog területén is. Elsősorban a vállalati pénzügyi rendszert érintette a változás: az állami vállalatok a törvénnyel jóváhagyott népgazdasági terv figyelembevételével maguk készítik el terveiket, a tervcélkitűzések összességének végrehajtását szolgálják azok a vállalati adóügyi, pénz- és hitelgazdálkodási szabályok, amelyek a gazdasági alanyokat érdekeltté teszik saját gazdasági működésükben és olyan gazdasági magatartásra ösztönzik, amelynek anyagi és pénzügyi eredményei megfelelnek a népgazdasági terv programjának és koncepcióinak. Elsősorban a vállalati pénzügyi jognak a nyereség felhasználására és adóztatására vonatkozó része változott meg, a vállalat kényszerül nyereségét alapokra felosztani, de elsősorban a nyereség abszolút összegében lesz érdekelt. A vállalati és költségvetési szabályok az ún. gazdasági szabályozókat működtetik, amelyek többnyire pénzügyi jogszabályok, meghatározott hatást váltanak ki a költségek, a nyereség alakulására, a nyereség felosztására, a vállalati eszközök hasznosítására stb. A gazdasági mechanizmus reformja elsősorban vállalati pénzügyi reform volt. A magyar reformot jellemzi az, hogy a gazdasági pénzügyi rendszer egésze megváltozott 1968-tól, a gazdaságpolitika célkitűzése az volt, hogy minden gazdálkodó intézmény a pénzügyi rendszer egész területén azonos feltételekkel egyszerre kezdje meg az új koncepciónak megfelelő működését. A költségvetési jog területén a reform abban jelentkezett, hogy feloldották a gazdálkodás kötöttségeit, a tervezéshez már nem kell alkalmazni részletes szabályokat, az intézmények érdekeltek létszámgazdálkodásukban azáltal, hogy béralapjuk felett rendelkeznek, pénzmaradványaikat szabadon felhasználhatják stb. A pénzügyi rendszer önállósult és fontos területén: a hitelrendszerben ugyancsak reformjelentőségű a pénzügyi jogi szabályozás megváltozása. A részletes és konkrét tervaktusokkal bonyolított hitel-manőverezés helyett a kormány a pénzintézetekre kötelező hitelpolitikai irányelveket bocsát ki — ez új típusú keret- és felhatalmazási jogszabály a magyar pénzügyi jogban. Természetesen a magánszektor területén is következtek be indokolt jogszabályi változások, de ezeknek sem elsősorban fiskális céljuk volt, hanem az egész népgazdaság érdekeit szem előtt tartó koncepciók érvényesítése, így a tervszerű befolyásolás és ösztönzés a nagyobb gazdasági eredmények elérésére; a korlátozó szabályok az igazságos és méltányos jövedelemelosztás érdekében hatnak. A költségvetési jog területén azonban a leglényegesebb reform a tanácsok költségvetési pénzgazdálkodására vonatkozott, az akkor alko-

tott szabályok a mai jogrend alapjai is. Az V. ötéves terv kezdetén hatályba léptetett új pénzügyi jogszabályok a reform továbbfejlesztését célozták (1976).

Nagy Tibor

III. A pénzügyi jogtudomány és irányzatai. 1. A magyar pénzügyi jogtudomány kialakulása és irodalma 1944-ig. 2. Korszakunk kapitalista jogtudományának jellemzése. 3. Pénzügyi jogtudomány a szocialista államokban. 4. A pénzügyi jogtudomány tárgyának kapcsolata a pénzügyi szaktudományokkal.

1. A magyar pénzügyi jogtudomány kialakulása és irodalma 1944-ig.

A merkantilizmus államgazdasági elmélete: a kameralisztika a mai értelemben vett pénzügytan mellett magában foglalta még a közigazgatási jogot, a közgazdaságtant, statisztikát és más tudományágakból olyan szeleteket, amelyek ismerete hasznos volt a pénzügyek és államvagyon igazgatásával foglalkozó szakemberek számára. Ebben a nagy tudománykeretben a pénzügytan viszonylag önállósult: kidolgozói rendszerezték az állam különféle jogcímen szerzett bevételeit, továbbá kiadásait, vizsgálták ezek alakulásának és gazdasági hatásának törvényszerűségeit, mindezekkel kapcsolatban tanulmányozták az államadósság kérdéseit is. A 18. században és ezután a kameralizmust követő Smith-iskola és a már önállósult pénzügytan művelői kimélyítették az elméletet, és ezzel létrejött az a pénzügyi tudomány, amely az európai államok többségében katedrai elismerést is nyert. A kameralizmus és a pénzügytan tehát még a feudális korszakban jelentkeznek első irodalmi termékeikkel. A témának ekkor még nincs magyar irodalma, amit azért érdemes megemlíteni, mert a nyugat-európai államokban a pénzügytan mindenütt megelőzte a pénzügyi jog irodalmát — nálunk fordított a helyzet. A magyar polgári forradalmat megelőzően fejlett volt ugyan a magyar közgazdasági jogi irodalom, a forradalmi időszakban jelentek meg a későbbi korszakban is figyelemre méltó irodalmi termékek, de ezeket a pénzügytan nem vallhatja magáénak, mert államgazdasági témakörük még igen szűk volt. A Bach-korszakban publikálják azokat az első irodalmi termékeket, amelyek már pénzügyi jogi kérdésekkel foglalkoznak, elsősorban a tételes joganyagot ismertetik, gyakorlati kézikönyvek voltak a jogalkalmazó pénzügyi apparátus számára. A szerzők között megemlíthetjük Konopasek, Récsi és Madarassy nevét, akik azonban az osztrák pénzügyi jogintézményeket vizsgálták és ismertették.

A kapitalizmus kiegyezés utáni korszaka ad lehetőséget a magyar pénzügyi jogi irodalom kialakulására. Kétségtelenül felismerhetők ezekben a művekben a kameralizmus pénzügytanának nyomai, elsősorban a rendszerezésben, a politikamentes tárgyalásban, a közgazdaságtani és pénzügytani kérdések merev szétválasztásában, a közgazdasági vonatkozások mellőzésében. Az első szerző, aki több évtizeden keresztül egyeduralmi helyzetet teremtett műveivel, *Mariska* Vilmos volt, aki egyszerre művelte a pénzügytant és a pénzügyi jogot is. (Művének 8. kiadása 1905-ben jelent meg.) Műveit jellemzi a széles körű enciklopédikus tudás és a joganyag rendszeres, didaktikus feldolgozása. Mariska azonban a pénzügyi jogot a közigazgatási jog egyik ágának tekintette, szinte a pénzügyi igazgatási jog részének. *Exmer* Kornél kivételével a későbbi tankönyvírók is osztották ezt a nézetet. Exner volt az első szerző, aki a pénzügyi jogot önálló jogágként ismerte el, viszont ennek keretébe illesztette a pénzügyi alkotmányjogot, a pénzügyi közigazgatási jogot és a pénzügyi büntetőjogot is (1910).

A magyar pénzügyi jog irodalmát viszonylag könnyű áttekinteni: egy-egy tankönyv évtizedekig forgalomban volt, inkább a jogszabályok monografikus feldolgozása, rengeteg gyakorlati kézikönyv publikálása jellemzi a helyzetet. A pozitivizmus uralkodik az egész korszakban, amelynek ennek ellenére érdeméül tudható be az, hogy pontos, áttekinthető képet nyújt a pénzügyi jog mindenkori állapotáról. A jogi dogmatika irodalma Exnerig szinte hiányzik, és csupán az ő nevéhez fűződő tanulmánykötet jelzi a startpontot az ilyen jellegű irányzat útnak indításához. *Márffy* munkásságát ugyancsak a pozitivista irányzathoz való ragaszkodás jellemzi, de későbbi műveiben már történeti vizsgálódás is helyet kapott, nála jelenik meg az összehasonlító pénzügyi jog jelentőségének felismerése (1930). A jogdogmatikai irodalom kiváló művelője *Takács* György, aki a jogviszonyok, a „pénzügyi jogi kötelmek" elméleti kérdéseit vizsgálta, és elsőnek helyezte el a nemzetközi pénzügyi jogi kérdéseket a pénzügyi jog kereteibe. Az ő munkássága már átnyúlik a felszabadulás utáni időszakra is. Exner és Takács következetesen bizonyították a pénzügyi jog „önállóságát", de korszakuk jogi irodalmának általános jellegzetességét követve a gazdaságpolitikai és politikai háttér megvilágításától tartózkodtak; az utókor azonban műveikből rekonstruálni tudja a magyar kapitalista jogrendszer eme területének változásait és értékelni annak akkori jelentőségét.

2. Korszakunk kapitalista jogtudományának jellemzése.

A pénzügyi jogtudomány — a kapitalista rendszerben — nehezen találja meg a helyét, hol a közgazdaságtanba vagy annak egy részébe, a pénzügytanba épül be, vagy pedig az ún. politikai tudományok körében marad. Önálló szaktudományi jellegét csak kivételesen ismerik el, ez is csak az ún. pozitivista irányzatra vonatkozik, amelynek jelen korunkban első-

sorban Németországban, Olaszországban és Ausztriában vannak képviselői. A pozitivista irányzat művelői a tételes joganyagot dolgozzák fel, és elsősorban a jogalkalmazáshoz nyújtanak segítséget. A mai pozitivista felfogásra még az jellemző, hogy a költségvetési jog szabályait technikai normáknak tekintve azokat nem tárgyalja, vagy csak az ún. számviteli jog keretében; a pénzügyi jog fogalmát lényegében az adójogra koncentrálják (anyagi és alaki adójog). Több szerző ehhez kapcsolja még az anyagi és alaki pénzügyigazgatási jogot is. Esetenként a pénzügyi jog keretében tárgyalják a pénzügyi büntetőjogot, ennek vannak hívei a pénzügyi jogra jellemző szankciórendszer keretei között jelenleg is.

Az ún. történeti iskolának eredményei a pénzügyi jogrend változásának nyomon követésében jelentkeznek, tehát pénzügyi jogtörténetet művelnek, itt is a gazdasági háttér mellőzésével. Az ún. tiszta pénzügyi jogtudomány alkotmányjogi alapon vezeti le a pénzügyi jog lényegét, illetőleg alkalmazta a történeti szemléletet a pénzügyi jogrend tudományos feldolgozásánál (pozitivista történeti iskola). Az egyéb irányzatok között külön is megemlítendők azok, amelyek a pénzügyi jogtudományt a politikai tudományok között helyezik el (főleg a franciák és spanyolok). Tért hódít újabban a közgazdasági irányzat (főleg amerikaiak képviselik), amely a pénzügyi jogot az intervencionalista gazdaságpolitika hatásos eszközének tekinti, továbbá azt hirdeti, hogy a pénzügyi jogrend célja az integrációk gazdasági bázisának továbbfejlesztése. Az ún. realista irányzat a pénzügyi tudományban a dogmatizmus felszámolását jelenti, felismerését az állampénzügyek befolyásoló szerepének, a nemzetközi gazdasági pénzügyi kapcsolatok egyes államgazdaságokra visszaható eredményének. Nyugaton már a pénzügyi jogszociológia is utat tör, ami összefügg azzal, hogy fejlett a pénzügyi szociológia irodalma.

Ellentmondásnak tűnik, hogy amikor a pénzügyi jogtudomány irányzatainak gazdagságát tapasztalhatjuk, magának a pénzügyi jognak a jogrendszerbeli elhelyezése ma is vitatott a nyugati irodalomban, illetve a nézetek többsége azt a közjog keretébe helyezi el, s részben a közigazgatási joghoz csatolja. Ezek a „besorolási szempontok" természetesen tükröződnek az irodalmi művekben, amelyekben a közjogi, illetőleg közigazgatási jogi témák elnyomják a pénzügyi jogi témákat. Viszonylag önállósult helyet szerzett magának az adójog, amely a piacgazdálkodást folytató államokban a legfontosabb fiskális és szabályozó eszköz a magángazdaságok irányában, az állam, a tőkés rendszer védelmében.

3. Pénzügyi jogtudomány a szocialista államokban.

A pénzügyi jogtudomány a szocialista államokban bővülő és fejlődő irodalmával egyre tekintélyesebb helyet foglal el. Ez a pénzügyi jogtudomány viszonylag nem régi múltra tekinthet vissza: a Szovjetunióban az 1938. évi ún. akadémiai vita eredményeként tisztázódtak a szocialista jogrendszer tagozódására vonatkozó vitás kérdések és a pénzügyi-költségvetési jogot a jogrendszerben önálló ágazatként ismerték el. Az 1938-ban és 1941-ben kiadott tézisek meghatározzák a pénzügyi jog tárgyát, rendszerét és funkcióit, ezek hatására megindul az irodalom művelése (Gurvics, Svarzmann, Rajher). Egyes nézetek szerint a pénzügyi jog jogágazati önállósága még vitatható, de a többségi vélemény az, hogy tudományos művelése, anyagának oktatása szempontjából feltétlenül önállónak kell elismerni. A pénzügyi jog egyes részterületeinek körei összekapcsolódnak az államigazgatási jog és polgári jog egyes részterületeivel is. A Szovjetunióban különösen a költségvetési jog, az adójog, a bank-pénzügyi jog irodalma gazdag és kiemelendő, hogy 3—4 éves időközökben jelennek meg az egész pénzügyi jog anyagát tárgyaló tankönyvek (Rovinszkij, Halfina, Liszovszkij, Piszkotin, Cüpkin stb.).

Magyarországon az 50-es évek elejétől kezd fejlődni a szocialista pénzügyi jog tudománya, amelynek problémáit két tanulmánykötetben publikálták (1953, 1960). Az utóbbi évtizedben a pénzügyi jog területeit átfogó monográfiák és egyetemi tananyagok jelentek meg. A pénzügyi jogtudomány mai főbb művelői elismerik, hogy az összehasonlító módszer és a történeti szemlélet mellett a szociológiai oldalról való vizsgálódás is indokolt, ez utóbbi vonatkozásban azonban csupán a téma jelentőségének elismerését dokumentálhatjuk irodalmunkból.

Az európai szocialista államokban a pénzügyi jog tudományos művelése a hazainál bővebb eredményekkel jelentkezik. A lengyel jogtudomány vizsgálta a kapitalista államok pénzügyi jogát (Gajl, Adam), különösen széles körű a költségvetési jog és az adójog irodalma (Luboviczki, Kurowski, Weralski), továbbá a vállalati pénzügyek, a biztosítás pénzügyeinek stb. jogi és pénzügytani oldalról való együttes feldolgozása. A lengyel jogtudományban jelentkezik legjobban a pénzügyi jog „ökonomizálására" való hajlam, ami azt jelenti, hogy a pénzügyi jogi szabályok közgazdasági hátterét és hatásait, funkcióit előtérbe helyezik a jogdogmatikai problémáknál.

Ennek az irányzatnak hívei vannak még az NDK-ban, továbbá Jugoszláviában is. Az utóbbi állam irodalma azonban inkább alkotmány- és államigazgatási jogi kérdésekkel kapcsolja össze a pénzügyi jog területeit stb. (Jelčič, Grivcev, Murko). A román pénzügyi jogi irodalom az általános jogi kérdések és az adójog iránt érdeklődik (Stănescu, Gliga). A bolgár jogtudomány is feladatának tartja a tételes joganyag naprakész tananyag-szintű

feldolgozását, emellett elsősorban a vállalati pénzügyi jog áll az érdeklődés fókuszában (Vacsev, Kucsev, Kosztov, Angelov). A csehszlovák pénzügyi jogtudomány ugyancsak rendszeresen publikált átfogó munkákat (Slovonskij); a legújabb irodalomból kitűnik, hogy elsősorban a vállalati pénzgazdálkodás és a devizajog problémáit tekintik fontosnak az elmélet és gyakorlat szemszögéből (Bakes, Borovička).

A szocialista pénzügyi jogtudományban nincsenek egymással szembenálló iskolák, egymással harcoló nézetek. A marxista—leninista szemlélettel készült művekből azonban kitűnnek egyes kérdésekben az eltérő álláspontok, elsősorban a pénzügyi jog különös részének felosztását, a szövetkezetek belső pénzügyi viszonyainak minősítését és a nemzetközi pénzügyi jogi kérdések jogrendszerbeli elhelyezését illetően. Ezeknek a kérdéseknek a felvetése azonban inkább gazdagítja a szocialista pénzügyi jogtudomány problémaköreit, és fokozottabban ösztönzi művelőit az együttműködésre.

4. A pénzügyi jogtudomány tárgyának kapcsolata a pénzügyi szaktudományokkal.

A szocialista pénzügyi jogtudomány azt az álláspontot képviseli, hogy szoros kooperáció szükséges az egyes pénzügyi szaktudományok között. Ide tartozik a pénzügytan, a pénzügyi statisztika, a pénzügyi jogtörténet és a pénzügyi szociológia is. Valamennyi pénzügyi tudomány kutatási területe azonos: ez a pénzügyi rendszer és az elemei közötti kapcsolatok, csupán a vizsgálódás célja és módszerei különböznek. A pénzügyi rendszer működésében felismert törvényszerűségeket valamennyi tudomány hasznosítja; a pénzügyi jogtudomány is értékesíti ezeket az eredményeket, amikor a jogalkotás segítésében közreműködik. A szocialista pénzügyi jogi kodifikációkat ezért az említett tudományágakra kiterjedő vizsgálódásnak kell megelőzni. Megjegyzendő, hogy ez a szemlélet még nem jellemző a kodifikációkra, de jele van olyan törekvésnek, hogy ezt a szempontot követendőnek fogadják el.

Nagy Tibor

IV. A szocialista pénzügyi jog fontosabb elemeinek áttekintése. 1. Az állami pénzrendszer. 2. Költségvetési jog. 3. Pénzügyi jog a vállalati gazdálkodásban. 4. Adójog. 5. A szocialista bank- és hitelrendszer. 6. A biztosítási jog pénzügyi vonatkozásai.

1. Az állami pénzrendszer.

a) A pénz fejlődése az árucsere-forgalom fejlődésével van összefüggésben; minél fejlettebb a társadalmi munkamegosztás és az árucsere, annál inkább szükségessé válik valamilyen árunak *általános egyenértékként* (értékmérőként) való funkcionálása. A pénz — közgazdasági szemszögű definíció szerint — olyan különleges (specifikus) áru, amely a társadalmi munkamegosztás eredményeképpen kialakult árucsere-forgalomban általános egyenértékként szerepel.

Általános egyenértékként nyilván nem szerepelhet akármilyen áru. Ilyen funkció betöltésére eredetileg csak olyan dolog lehet alkalmas, amely fizikai szempontból tartós (nem romlik meg és nem kopik túl gyorsan); minőségileg meghatározható és egynemű; magas értékkoncentrációt tükröz (kis mennyiségben jelentős társadalmi munkát képvisel és értéke a többi áru értékváltozásához képest relatíve konstansan alakul, vagyis értékállandó); jól osztható; ipari felhasználása iránt nem túl nagy a kereslet. Ilyen tulajdonságokkal évezredek óta a nemesfémek és ezek közül is elsősorban az *arany* rendelkezik.

A pénz *gazdasági funkcióiként* szokták megjelölni a közgazdaságtanban azt, hogy a pénz

aa) *általános értékmérő:* a különböző árukban rejlő társadalmi munkát összeméri az aranyban rejlő társadalmi munkával;

ab) *forgalmi eszköz:* a társadalmi termékek cseréjét közvetíti, az áruk mozgását követi; ezt a szerepet pénzhelyettesítő eszközökkel (bankjegy, papírpénz, váltópénz stb.) is betöltheti;

ac) *fizetési eszköz:* az árumozgástól elszakadva is, önállóan közvetíti értékek cseréjét;

ad) *felhalmozási eszköz* (monetáris, tezaurálási funkció) és

ae) *„világpénz"*; a „világpénz" leveti magáról a nemzeti korlátokat, a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban általános fizetőeszközként funkcionál, s egyben az elvont emberi munka közvetlen társadalmi megvalósítási formája. A világpénz egyben a nemzeti és nemzetközi értékszínvonal mércéje (feltéve, hogy az áruk ára kifejezi értéküket, illetve az arany nemzetközi értéke megegyezik a nemzetközi értékszínvonallal).

A pénz, mint mondottuk, az árucsere-forgalom fejlődésének terméke ugyan és mint ilyen: objektív módon, tehát az állami szabályozástól függetlenül jön létre, mégis az áruforgalom fejlődése során szükségessé vált, hogy egy-egy nemzeti piacon egységes, jól funkcionáló pénz legyen. Szükségessé vált tehát a *pénz szabályozása:* az államhatalom beavatkozik a pénzforgalom mechanizmusába, és létrehozza a *nemzeti pénzrendszert.* Ez nem azt jelenti, mintha az állam alkotná a pénzt, hanem azt, hogy az áruforgalom zavartalan fejlődésének érdekében az objektív módon kialakult pénzt *szabályozza,* jogi formákkal megerősíti. Más kérdés az, hogy a jogi szabályozásnak objektív gazdasági törvényszerűségekhez kell igazodnia, ennek híján a pénzforgalomban zavarok keletkeznek (infláció, aranykiáramlás stb.).

A pénzrendszer egy-egy államban a pénzként funkcionáló jószágnak (dolognak, eszköznek,

értéknek) jogilag szabályozott rendje. A pénzrendszer fogalma már *jogi* kategória is. Elemei *a)* a *pénzegység* (valuta) és ezzel kapcsolatosan a ténylegesen forgalomba kerülő fizetési eszközök (bankjegy, váltópénz) meghatározása; *b)* az értékmérőként funkcionáló áru *(arany)* meghatározása; *c)* a *pénzlábnak*, vagyis annak meghatározása, hogy a pénzegység az értékmérőként választott áru hány egységének felel meg; *d)* a pénz *fedezetének* a szabályozása és *e)* a pénznemnek *törvényes fizetőeszközzé* deklarálása.

a) A világon kb. 60 *valutaelnevezés* szerepel, s ezek gyakran azonosak, így *frank* (francia, belga, luxemburgi, svájci), *dollár* (USA, kanadai, mexikói, ausztráliai), *korona* (svéd, dán, norvég, csehszlovák stb.), *márka* (NDK, NSZK, Finnország), *font* (angol, egyiptomi, török), *forint* (magyar, holland), *dinár* (jugoszláv, líbiai, kuvaiti).

b) Az ércpénz-rendszerek s az ezek sorában legáltalánosabb aranystandard helyébe ma már világszerte a *papírpénz-rendszer* lépett. De e rendszerben is az *aranynak* a valutáris (monetáris) jelentősége mind a nemzeti valuták fedezete (tartalékolás) szempontjából, mind a nemzetközi fizetéseknél ma is nagy, annak ellenére, hogy a tőkés világ monetáris rendszerében betöltött korábbi szerepét a 60-as évek végétől kezdve fokozatosan az arany értékétől függetlenített, a vezető tőkés valuták piaci árfolyamalakulásától függő számolási érték: az SDR („Special Drawing Rights") vette át.

c) A *pénzláb* — minthogy az értékmérő ma általánosan az arany — egybeesik az *aranyparitás* (érmeparitás) fogalmával. (Aranyparitások pl.: 1 magyar forint = 0,0757; 1 $ = = 0,736662; 1 rubel = 0,988; 1 £ = 2,13281 g arany.) Két-két valutának az aranyparitáson átszámított értékviszonya: a *valutaparitás* (pl. 1 $ = 0,7461 rubel stb.).

Az *aranyparitás* ma már *nem* fejezi ki azt, hogy az egységnyi valuta mennyi aranyat ér, tehát *nem* méri az *értéket*. Szerepe ma arra szorítkozik, hogy eszközül használják fel a valuták egymáshoz viszonyított értékének *(valutaparitás)* kifejezéséhez. Az aranyparitásnak nincs tehát többé kapcsolata az *arany árával*, s egy-egy ország valutájának az „aranyparitása" semmiképpen nem fejezi ki e valuta vásárlóerejét. Az arany ma *áru* s a pénz (csereeszköz) szerepét csak nemzetközi tartozások kiegyenlítésénél tölti be. (E célból halmoznak fel aranyat a bankok.)

Amint az aranyár függetlenült az aranyparitástól, ugyanúgy a *valutaparitások* sem fejezik ki többé az egyes nemzeti valuták egymáshoz viszonyított, tényleges értékét. Ez az érték a valuták (devizák) árfolyamaiban (az árfolyamjegyzésekben) jut kifejezésre.

d) A pénz *fedezete* — a szokásos jogi szabályozás szempontjából és banktechnikailag — a jegybank *arany-, deviza- és valutakészlete*, valamint a *rövid lejáratú követelések* állománya (tőkés bankoknál a „váltótárca" és értékpapírok). A jegybank mérlegében a pénz mint azonnal esedékes tartozás, a források (passzívák) oldalán, a vele szemben álló „fedezet" pedig mint követelés, az aktívák között szerepel. A mérlegben elsősorban az *aranyfedezetnek* van jelentősége, de a *kibocsátott bankjegyek* meghatározott (pl. 25) százalékáig kötelező fedezetbe („érckészlet") rendszerint a konvertibilis (szabadon átváltható) külföldi pénznemek is beszámíthatók.

A készpénz nélküli fizetési forgalom elterjedésével a fedezeti előírások a bankjegyek mellett a bankszámlákon megjelenő, látra szóló jegybanktartozásokra, az ún. *számlapénzre* is vonatkoznak. (A tőkésországok *kereskedelmi bankjait*, amelyek számlapénz formájában ún. járulékos vásárlóerő kibocsátására képesek, általában arra kötelezik, hogy *látra szóló tartozásaik* — zsírószámla-követelések, amelyek fizetőeszközként szerepelnek — meghatározott százalékát készpénzben vagy azonnal esedékes jegybank-követelésben tartsák.)

A fedezeti előírásokra (annak jogi szabályozására) vonatkozó, korábban igen szigorúan értelmezett követelményeket illetően meg kell azonban jegyezni, hogy a második világháborút követő évtizedek gyakorlati tapasztalatai szerint a pénz értéke — hatékony reálgazdasági fejlődés és alkotmányos biztosítékokkal is alátámasztott jegybanki funkció esetén — megfelelő monetáris politikával akkor is stabilan tartható, ha a pénzkibocsátást bankszerű fedezet előírása nem köti meg. Ezt ma már újabb pénzelméleti művek is így tanítják, s a gyakorlatban van olyan igen szilárd európai valuta is („manipulált" papírpénz), melynek *fedezeti előírása nincs.* A pénz eredményes „menedzselésének" mindenesetre megvannak a reálgazdasági és jogi vonatkozású előfeltételei, s az ilyen, fedezeti előírással meg nem kötött rendszer nagyobb követelményekkel jár a jegybank felelős tényezőivel szemben, mint a bankszerű fedezet rendszere.

A bankszerű fedezet szabályozása mellett szól viszont az a szempont, hogy ez ha nem is gátat, de bizonyos *féket jelent* a jegybankkal szemben netán jelentkező túlzott emissziós igényekkel szemben, és jobban felhívja a figyelmet az esetleges pénzhígítás további közgazdasági következményeire.

A pénz *fedezetére* vonatkozó jogi szabályozás alátámaszthatja tehát a pénz közgazdasági fedezetének biztosítására irányuló monetáris politikát, de nem jelenti még a pénz *közgazdasági* értelemben vett fedezetének feltétlen biztosítását. A pénz közgazdasági értelemben vett fedezete *nem jogi* szabályozás tárgya. A *közgazdasági fedezet;* a bruttó nemzeti termelésnek pénzzel megvásárolható része („árualap"), amely egyik mutatója egy-egy ország gazdasági fejlettség

szintjének; a pénz *külföldi értékelése* nem a jegybank mérlege szerinti, hanem a közgazdasági értelemben vett fedezethez igazodik. (De arra, hogy a külföld miként értékeli a belföldi pénzt, a belföldi árualapon kívül kihat a belföldi és a külföldi pénz transzferálhatósága, a fizetési mérleg egyenlegének, a kamatlábnak és a konjunktúrának az alakulása is.)

A *pénz értéke* függ a *pénz—áru egyensúly* fenntartásától. A monetáris politika feladata az, hogy helyesen mérlegelje azokat a határokat, amelyek között bizonyos kilengések eltűrhetők. (Dinamikus egyensúly.) E határok túllépése *inflációs* veszélyt jelent.

e) A pénz, illetőleg pénzrendszer jogi fogalmához tartozik az *elfogadási kötelezettség* jogszabályi deklarálása is, ami más megfogalmazásban is kifejezésre juthat, mint pl.: „törvényes fizetőeszköz" („legal tender", „cours legal", „Fiatgeld"). Ez szintén kifejezetten *jogi* eleme a pénz fogalmának: mindenfajta pénztartozás kiegyenlítésénél a hitelező köteles a fizetésül felajánlott törvényes (hazai) pénzt teljesítésül *elfogadni*. (Külföldi pénzben stipulált tartozásra akkor áll ez a kötelezettség, ha a felek közti megállapodásban nincs *effektivitási* kikötés; ez azonban már nem pénzjogi, hanem *polgári jogi* kérdés.)

A pénzrendszerek két nagy csoportjaként az *ércpénz-rendszereket* és a *papírpénz-rendszereket* szokták megkülönböztetni.

a) Történelmileg — és jogilag szabályozott keretekben — először az *ércpénz-rendszerek* alakultak ki, s ennek bizonyos törvényszerűségei a későbbi pénzrendszerekben is megmaradtak. Az ércpénz-rendszert az jellemzi, hogy az értékmérőül szolgáló fém (nemesfém) egyben a forgalmi eszköz funkcióját is betölti.

Az ércpénz-rendszereket bimetallikus és monometallikus rendszerként szokták megkülönböztetni. A *bimetallikus* pénzrendszereknél az *arany* és az *ezüst* együtt látják el a pénz funkcióit. Ilyen pénzrendszerek voltak pl. Angliában a 17. sz. végéig, Franciaországban és Németországban a 19. sz. végéig, az USA-ban, Japánban és Olaszországban ugyancsak közvetlenül a századfordulóig.

A *monometallikus* pénzrendszerekben, amelyek a 20. sz.-ban váltak uralkodóvá, egyetlen fém: az *arany* funkcionált pénzként. A századfordulókor — néhány ország kivételével (pl. Kína, Mexikó stb.), ahol az ezüst volt a monometallikus pénzrendszer alapja — az *aranyérme-rendszer* (aranystandard) volt általános.

A polgári közgazdasági irodalomban ma is az *aranystandardot* tekintik a klasszikus pénzrendszer formájának; ez a rendszer a szabad kereskedelem és a szabad pénzforgalom koncepcióját legjobban megközelítő pénzrendszer. Az *aranystandard* különböző formái alakultak ki.

Az *aranyérme-rendszerben* a pénz *fedezete* az arany, az alapvető forgalmi és fizetési eszköz pedig az aranyból készített *érme*. Minden más, a forgalom céljára rendszeresített fizetőeszköz (bankjegy, váltópénz) csak az alapul szolgáló arany fizetési eszköz technikai helyettesítésére szolgál, s az a kibocsátó, illetőleg forgalombahozó pénzintézetnél (jegybank) aranyra bármikor átváltható. Az aranyérméket az állam pénzverési felségjoga alapján vereti, de több államban megvolt a lehetőség arra is, hogy magánosok is verethessenek aranyérméket az állami pénzverdénél (ez a szabad érmeverési rendszer, szemben a „zárt" érmeverési rendszerrel).

Az aranyérme-rendszer („klasszikus aranystandard") az első világháború időszakában, a nemzetközi aranytartalékok egyensúlyának felbomlása folytán bukott meg. A deviza-kényszergazdálkodás bevezetésével gyakorlatilag megszűnt az aranystandard, s a gazdasági viszonyok stabilizálása után sem került sor a korábbi érmerendszer visszaállítására, már azért sem, mert a termelés és a nemzetközi kereskedelem fejlődése mellett a rendelkezésre álló aranykészletek nem fedezték volna a forgalmi szükségletet.

Az aranyérme-rendszer megszűnése óta az aranyérmék a nemzetközi forgalomban nem fizetőeszközként, hanem kereskedelmi *áruként* szerepelnek.

Az aranystandard visszaállítására a tőkés-államokban az első világháborút követő években tett kísérletek során próbálták létrehozni — a megfelelő aranykészlettel rendelkező államok — az aranystandard módosított változatát, az ún. *aranyrúd-rendszert*. Ebben a rendszerben a törvényes fizetőeszköz a bankjegy ugyan, de az általános egyenérték, az értékmérő az arany, éspedig annak rúd, illetőleg tömb formájában. A bankjegy aranyra szabadon *beváltható*, de csak nagyobb, nevezetesen a szabvány alakú *rúd* (ingot, bar), illetve *tömb* értékét képviselő mennyiségben. (Angliában pl. 1700 angol font volt a határ.) E rendszerben az arany — gyakorlatilag — a belső forgalomban nem szerepelt, hanem csak a nemzetközi *elszámolásokban* funkcionált. E rendszerben az arany és a külföldi pénznemek forgalma egyébként szabad s megmaradt az aranynak árfolyamszabályozó szerepe is.

Az ún. *aranydeviza-rendszerben* a hazai pénz (a törvényes fizetőeszközként szereplő bankjegy) *fedezete* az *aranyon* kívül meghatározott (konvertibilis) *külföldi pénz*, illetve követelés (deviza). A jegybank átváltási kötelezettsége nem aranyra, hanem a fedezetül szolgáló külföldi pénzre vonatkozik. Ebben a rendszerben tehát a pénznek az *aranyhoz való kapcsolata közvetett* módon: a hazai valuta stabilizálásának alapjául szolgáló idegen pénz aranyalapján keresztül jut kifejezésre. Az aranydeviza-rendszer alkalmazásával a vezető tőkésországok tőlük függő helyzetbe hozzák más államok pénzrendszerét: annak az országnak, amelynek pénze a

hazai pénzstabilizáció alapjául szolgál, gyakorlatilag módja van a függő ország külföldi pénzügyi műveleteit ellenőrizni. Nálunk aranydeviza-rendszer volt a stabilizáció és a világgazdasági válság közötti időszakban (1924—1931), amikor a pengő stabilitásának alapjául a nyugati tőkeerős országokban felvett s az ország gazdasági erejét meghaladó mértékű nemzetközi kölcsönök (kötvénykibocsátás stb.) szolgáltak.

Aranytartalékon (aranykészlet, aranyfedezet) általában a központi jegybanknál tárolt és kimutatott aranytartalékot értjük, de egyes országok a jegybanktól függetlenül létesített valutaalap kezelésébe is utalnak aranykészleteket. Előfordul az is, hogy egyes országok kormányai nemesfémkészleteket saját kezelésbe vesznek át, és ezek nem jelentkeznek a jegybank fedezeti kimutatásaiban. A jegybank és a kormány aranyállománya együttesen alkotja az ország hivatalos *aranytartalékát*. Kereskedelmi bankok birtokában is lehetnek aranykészletek; ezeket nem számítják be a hivatalos aranykészletbe, noha időnként a jegybank igénybe veszi ezeket. A magánosoknál tezaurált arany viszont nem vehető számításba, részben mert annak nagyságára csak becslések állnak rendelkezésre, részben mert az nincs állami, illetőleg jegybanki tulajdonban, s ezért az nem volna könnyen mozgósítható.

A kormányok és a központi jegybankok aranytartalékának legfőbb funkciója ma abban van, hogy ez az idegen devizában fennálló készletekkel együtt a *nemzetközi kötelezettségek fedezetéül* szolgáljon. A hivatalos aranytartalék változásából éppen ezért következtetni lehet az adott állam külfölddel szembeni bevételeinek és kiadásainak alakulására. Ha egy adott időszakban az állam külfölddel szembeni kiadásai meghaladják bevételeit, a különbözetet részben az idegen valutában fennálló készleteiből vagy aranytartalékából kell kielégíteni, ami az aranykészlet csökkenését eredményezi. Ellenkező esetben az arany mozgása fordított.

Az aranynak a nemzetközi viszonyokban leggyakrabban szerepló *mértékegysége* az *uncia:* 1 uncia = kb. 31,1 g. A dollár aranyparitását is az unciához viszonyítva állapították meg, s ez hosszú ideig (1933—1971) unciánként 35 dollár volt. A dollár ismételt leértékelése óta 1 uncia arany = 42.2222 dollár, tehát 1 dollár = = 0.736662 g arany.

Az arany finomságát rendszerint ezredrészekben vagy ún. karátban fejezik ki. 1000/1000-résznek 24 karát felel meg. Az *aranyérmék* finomsága rendszerint 900/1000, a nemzetközi kereskedelemben előforduló *aranyrudak* finomsága pedig 999/1000, tehát megközelíti a színaranyat. Az ilyen rudak súlya 1 és $12^1/_2$ kg közt váltakozik — a magánforgalomban rendszerint 1 kg-os, a jegybankok közti forgalomban $12^1/_2$ kg-os rudak szerepelnek. Az *ékszerarany* rendszerint 18 karát (= 18/24) vagy 14 karát (= 14/24), de előfordul ennél kisebb finomságú aranyötvözet is.

Részben az első világháborút követő évtizedben, főképpen pedig az 1929—33-as világgazdasági válság után a tőkésállamok jelentős része letért az aranyvaluta-rendszerről és áttért a *papírpénz-rendszerre*. Ennek lényege az, hogy míg korábban a papírpénz, illetőleg a bankjegy a fizetési forgalomban az arany helyettesítője volt, addig az új pénzrendszerben a *papírpénzt (a bankjegyet) törvényes fizetőeszközzé* nyilvánították, meghatározván annak *értékviszonyát* az aranyhoz. Az aranyhoz egyáltalán nem kapcsolódó „tiszta papírpénz" fogalmát háttérbe szorította az arannyal valamilyen kapcsolatban álló papírpénz („papírosanyagú pénz") fogalma, amely a modern bankjegy jellemzője. E papírpénz-rendszerben tehát a papírpénz aranyra be nem váltható „pénzjel", amelyet azonban az állam az aranyértékhez rögzített kényszerárfolyammal (aranyparitás) bocsát ki. Önálló értéke nincs, deklarált névértékének valódi értéke elsősorban a kibocsátás mennyiségétől függ. A forgalom szükségleteit meghaladó mértékben kibocsátott papírpénz aranyhoz viszonyított értéke csökken, az árak a papírpénzben kifejezve emelkednek (pénzértékromlás, infláció). *Stabil papírpénz* az olyan pénz, amelynek az aranyhoz való értékviszonya állandó: a forgalomban levő pénzjegyek mennyisége megfelel a forgalom ellátásához szükséges aranymennyiségnek, és a pénz árfolyama a szilárdnak tekintett külföldi pénzekhez képest állandó.

A modern papírpénz-rendszert tehát az jellemzi, hogy jóllehet annak értékét az *aranyhoz viszonyítják* (aranyparitás), de azt (a bankjegyeket) aranyra átváltani nem lehet. Az arany egyáltalán nem szerepel a belföldi pénzforgalomban. Monetáris aranymozgás csak államok közötti viszonyban van s az államok, a jegybankpolitika eszközei mellett, különféle manőverekke és monetáris egyezményekkel igyekeznek fenntartani a valuta stabilitását.

Ha a klasszikus aranystandard (az aranyra való szabad átválthatóság) visszaállítására nem is került sor, a fejlett tőkésállamok pénzrendszerük szilárdságát, annak az arany értékéhez kötésén kívül azzal is igyekeznek biztosítani, hogy előírják a valutának a *fedezettségét*, a forgalomban levő bankjegyek meghatározott százaléka erejéig, a jegybanknál tezaurált arannyal vagy konvertibilis (bárhol átválthható) devizával. Ha az együtt jár a valuta más pénznemre való szabad átválthatóságának biztosításával (külső konvertibilitás, amelyet az 50-es évek végétől kezdve több nyugati tőkésállamban bevezettek), akkor a pénzrendszer már az *aranydeviza-rendszerhez* áll közel.

c) A szocialista pénzrendszer formailag megegyezik a modern tőkés papírpénz-rendszerekkel, de tartalmában különbözik azoktól. A szocialista pénzrendszer az állam *tervszerű* pénzgaz-

dálkodásának egyik szervezeti formája (a pénzügyi rendszer egyik eleme), amelynek keretében az állam kialakítja a gazdasági forgalom szükséglete inek megfelelő *pénzforgalmat*. E pénzrendszer alapját az államot megillető bankjegykibocsátási, pénzforgalmi, hitel- és devizamonopólium képezi. A szocialista pénzrendszer szilárdságát, a valuta értékállandóságát a vásárlóalap és a vásárlóerő közötti egyensúly fenntartása útján kell biztosítani. A szocialista jegybanknak egyik fő feladata gondoskodni arról, hogy *népgazdaságilag indokolt mennyiségű fizetőeszköz* legyen forgalomban, s megfelelő legyen a készpénz és az egyéb fizetőeszközök aránya.

A szocialista pénzrendszerek *formailag aranyon* nyugvó pénzrendszerek: a hazai valuta értékét az aranyhoz viszonyítottan állapították meg, az arany azonban nem játszik szerepet a belföldi forgalomban, csak a külföldi, elsősorban a tőkés gazdasági kapcsolatoknál van szerepe. A szocialista országok a tőkésországokkal fennálló pénzügyi elszámolásokban alapvető „világpénz"-nek az aranyat tekintik, de az aranyon kívül más konvertibilis valutából is tartalékot képeznek s maguk az elszámolások világpénzként funkcionáló konvertibilis devizákban történnek.

Az újabb közgazdasági irodalomban élénk vita folyik a *szocialista pénz* lényegéről. Van olyan felfogás, amely a szocialista pénz lényegét abban látja, hogy az *hitelpénz*, akár a készpénzfizetéshez szükséges *bankjegy*, akár a készpénz nélküli elszámolásoknál szereplő *számlapénz* formájában jelentkezik. A szocialista *hitelpénz* — e nézet szerint — alapvetően különbözik a *papírpénztől*. A különbség lényege az, hogy a szocialista hitelpénz hitel útján keletkezik; az a pénz, amely nem hitel útján jön létre: papírpénz; viszont nem minden hitel útján keletkező pénz hitelpénz, hanem csak az, amelyet a hitelt igénybe vevő gazdálkodási eszközként (nem jövedelemként) használ fel, amely tehát visszatér a bankba. A pénz tehát akkor hitelpénz, ha *hitelként kerül ugyan forgalomba, de nem párosul termékek végleges elvonásával* és így automatikus kivonása a forgalomból biztosított. (Amikor pl. a költségvetés kap bankhitelt s így *új pénz* kerül a forgalomba, ezt a költségvetés jövedelemként használja fel, annak elköltésével az állam egyúttal terméket von el véglegesen a forgalomból: az ilyen „költségvetési deficitfinanszírozás" folytán forgalomba kerülő pénz nem tekinthető hitelpénznek.) Megjegyzendő, hogy a *„hitelpénz"-elméletet* nemcsak a szocialista pénzre alkalmazzák. Van olyan felfogás, amely szerint a kapitalista pénzrendszerből voltaképpen nemcsak az aranyérme, de részben a papírpénz is eltűnt, és a kapitalista gazdálkodást is a „hitelpénz" működése jellemzi. A hitelpénz azonban a kapitalista államokban sem tisztán jelentkezik, hanem a papírpénzzel összefonódottan. Az állam számára kibocsátott bankjegy ott is nyilván nem valódi bankjegy (hitelpénz), hanem külsőleg bankjegy formát öltő papírpénz.

A második világháború utáni években gyakorlatilag a *papírpénz* domináló szerepét láthattuk csaknem minden szocialista országban. Azóta azonban a szocialista pénz a papírpénztől, a többé-kevésbé szilárd hitelpénz irányában fejlődik, bár a szocialista gazdaság viszonyai között sem jelentkezik a hitelpénzrendszer a maga tisztaságában, hanem az „átcsap" a papírpénzbe. A hitelpénz-mechanizmus sajátos infláló mechanizmussal párosulhat, amely a hitelpénzt erősebben tolja el a papírpénz irányába; alapjában azonban megmarad a szocialista pénz hitelpénz jellege és az ilyen irányú fejlődés tendenciája. A *nemzetközi kapcsolatokban* a szocialista pénz fejlődési iránya a külső konvertibilitás felé haladás. A szocialista hitelpénz (ha úgy tetszik, papírpénz) megítélésekor nem szabad élesen kettéválasztani a szocialista pénz belső és külső funkcióit s rá kell mutatni lehetséges jövőbeni szorosabb kapcsolatára az arannyal mint világpénzzel.

A szocialista pénzügyek jelenlegi fejlettségi fokán a forgalomban levő pénz *általában belső pénz* és nem tölti be a világpénz funkcióit. Meghatározott nemzetközi körben, nevezetesen a KGST-hez tartozó államoknak, mint a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank tagországainak multilaterális klíringrendszerében, valamint a Nemzetközi Beruházási Banknak a műveleteiben *elszámolási egységként* alkalmazott *transzferábilis rubel* intézményében azonban semiképpen nem volna helyes csupán a multilaterális klíringrendszer elszámolási alapját látni.

A transzferábilis rubel nem csupán elszámolási egység, hanem egyúttal *értékmérő* és *árméree*, miután a KGST-országok az egymás közötti áruszállítások csereértékét transzferábilis rubelben mérik. Ha pedig a transzferábilis rubel nemcsak elszámolási egység, hanem meghatározott határokon belül pénz is (mert minden lényeges pénzfunkciót magában foglal), akkor nem is indokolatlan a szocialista gazdasági kapcsolatok körében az egyes nemzeti valutáktól függetlenített, nemzetközi pénzről, „szocialista világpénz"-ről beszélni, és ezt a szocialista országok tervszerű gazdasági együttműködése során figyelembe kell venni. A transzferábilis rubel jogilag megállapított aranytartalma alapján és annak folytán, hogy a szerződő országok azt az egymás közötti forgalomban *általános fizetési eszközként* elismerik, a KGST-tagországok gazdasági kapcsolataiban általános „pénzáru". A szovjet rubel mint nemzeti valuta *nem azonos* a transzferábilis rubellel. Transzferábilis rubelt a Szovjetunió is csak a KGST keretén belüli export eredményeként tud „kigazdálkodni" azáltal, hogy az ellenértéket a NGEB-nál vezetett számláján jóváírják. A transzferábilis rubel tehát a KGST-államok

valutakapcsolatának *önálló nemzetközi* produktuma.

Ahhoz azonban, hogy a transzferábilis rubel valóban jól betölthesse a KGST-államok közötti kapcsolatban a „szocialista világpénz" szerepét, a KGST-államok közötti valutakooperáció hatékonyságát is növelni kell. Ki kell alakítani a gazdaságilag hatékony pénzkapcsolatok mechanizmusát, meg kell teremteni a transzferábilis rubelben rejlő pénzfunkciók továbbfejlesztésének feltételeit

d) Magyarországon a törvényes pénz a *forint*. Az alkotmányunkat megállapító törvényben a pénzrendszerre vonatkozóan ez idő szerint nincs rendelkezés. Kívánatos volna, hogy amint ez más államokban is van, mielőbb alapvető *törvény* állapítsa meg nálunk is törvényes pénzünket, illetőleg pénzrendszerünket. A forintvaluta megállapítása és annak törvényes fizetőeszközzé deklarálása ugyanis 1946-ban kormányrendelettel [900/1946. (VII. 28.) ME sz. rendelet] történt. Ekkor — 1946. augusztus 1-én — lépett a pengőérték helyébe a *forintérték*.

A magyar forint *értékét* a jogszabály [8700/1946. (VII. 29.) ME sz. rendelet] az aranyértékhez viszonyítottan állapította meg, éspedig akként, hogy 1 Ft = 0,0757 g színarannyal. Ez a magyar forint pénzlába (aranyparitása). (Másképpen kifejezve: 1 kg finom arany 13 210 forinttal egyenlő.) Ami a forint fedezetét illeti, a Magyar Nemzeti Bankról szóló 1967. évi 36. sz. törvényerejű rendelet szerint: a forgalomban levő bankjegyeknek és érméknek arannyal, devizákkal és valutákkal, továbbá rövid lejáratú kölcsönökkel és értékpapírokkal kell fedezve lenniük. A kormány állapítja meg azt, hogy a fedezetnek milyen mértékben kell nemesfémből és devizából (érckészlet) állnia. [A Bank egyik korábbi alapszabálya (1948. évi XXI. és XLV. törvény) szerint a bankjegy- és magánzsíró-forgalomnak érckészlettel és konvertibilis devizákkal 25% erejéig kellett fedezve lennie.]

A forgalomban levő bankjegyek fedezetét képező értékek közül a nemesfémkészletet és konvertibilis devizakészletet együttesen *érckészletnek* szokták nevezni. Ennek vagy más szóval az aranyfedezetnek elsősorban a külfölddel való fizetési forgalom szempontjából van jelentősége. Szocialista állam valutájának a fedezete — elsősorban a belső fizetési forgalom szempontjából — a rendelkezésre álló *árualap* (ideértve a szolgáltatási kapacitásokat is), vagyis a bruttó nemzeti termelésnek pénzzel megvásárolható része.

Annak deklarálása, hogy a hazai valuta *törvényes fizetőeszköz*, jelenti azt a kötelezettséget, hogy azt az országon belül minden természetes és jogi személy — állampolgárságra vagy székhelyre tekintet nélkül — fizetésül *névértékben* elfogadni köteles. (1967. évi 36. sz. törvényerejű rendelet.) Megjegyzendő azonban, hogy az érmék (váltópénz) elfogadási kötelezettsége — merőben gyakorlati okokból — mégis korlátozva szokott lenni. Így nálunk a készpénzforgalomban a pénzérmékből legfeljebb 50 darabot kell elfogadni. A bankok, az adóhivatalok és a posta pénztárai azonban a pénzérméket korlátlan mennyiségben kötelesek fizetésül elfogadni. Nem kell fizetésül elfogadni a hamis, meghamisított, megcsonkított (átlyukasztott), súlyukban jelentősen megfogyott vagy nehezen felismerhető pénzérméket. [20/1970. (VII. 29.) PM sz. rendelet.]

Az pénzrendszer keretébe tartozik a *pénzkibocsátás* (bankjegykibocsátás, emisszió) feltételeinek és rendjének a szabályozása is. *Bankjegyek* kibocsátása világszerte a jegybankok feladata s a jegybankok törvényerejű statutuma szokta tartalmazni a bankjegykibocsátásra vonatkozó privilégiumot. Nálunk is a bankjegyek kibocsátása a Magyar Nemzeti Bank egyik feladata és egyben monopóliuma (1967. évi 36. sz. törvényerejű rendelet). A váltópénzt (érmék) ugyancsak a Bank bocsátja ki és hozza forgalomba.

A *hamis bankjegyeket és érméket* ellenérték nélkül be kell szolgáltatni a Bankhoz. *Csonka* bankjegyért a Bank aránylagosan csökkentett ellenértéket térít, a sérült bankjegyek becseréléséért pedig költséget számíthat fel. *Megsemmisült bankjegy vagy érme* ellenértékét a Bank nem téríti meg. Bankjegy vagy érme megsemmisítésére eljárás nem indítható.

A szocialista pénzrendszer körébe tartozik a *pénzforgalom* központi megszervezése is, amely szintén a jegybank feladata („pénzforgalmi monopólium"). A pénzforgalom központi szabályozására vonatkozó törvényes felhatalmazást is a Magyar Nemzeti Bankról szóló törvényerejű rendelet (1967. évi 36. sz. törvényerejű rendelet 1. §) tartalmazza. Eszerint a Bank — egyéb feladatai, így a *valuta értékállandóságának* biztosítása mellett — a bankjegyek kibocsátásával és érmék forgalomba hozatalával gondoskodik arról, hogy annyi fizetőeszköz *legyen forgalomban*, amennyi népgazdaságilag indokolt, s ezzel összefüggésben meghatározza a *készpénz* és egyéb fizetőeszközök arányát. A Bank továbbá az állam, az állami szervek, a vállalatok, valamint a szövetkezeti és a társadalmi szervezetek részére kizárólagos joggal *számlákat vezet* és *lebonyolítja* e szervek egymás közti elszámolásait; a *nemzetközi kereskedelemmel* és általában a külföldi kapcsolatokkal összefüggően pedig *fizetési, hitel-* és egyéb bankműveleteket végez.

Meznerics Iván

2. Költségvetési jog.

a) A szocialista költségvetési jog fogalma, rendszere és jogforrásai. A szocialista pénzügyi tudományok megkülönböztetik a *költségvetés közgazdasági és jogi fogalmát*. Az előbbi azt a központosított állami pénzalapot jelenti, amelybe a nemzeti jövedelem népgazdasági terv szerint meghatározott részét bevonják, és ezen keresz-

tül osztják el az állami funkciók teljesítésével kapcsolatos kiadások fedezésére. A magyar pozitív jog alapján jogi fogalma: legfőbb pénzügyi mérleg, illetőleg pénzügyi terv (1953. évi 26. sz. tvr., 1972. évi VII. tv.). Politikai, közgazdasági és jogi jelentőségét egyaránt kidomborítja, hogy az éves állami költségvetést mindig törvénybe foglalják. A törvénnyel szabályozott jogviszonyokban az államhatalmi és államigazgatási szervek hatalmi pozícióban vannak állami szervekkel szemben, kivételesen szövetkezetek felé is gyakorolnak költségvetési jogosítványokat (pl. állami támogatás szabályozásánál).

A szocialista *költségvetési jog rendszerében* helyezkednek el az állami költségvetés alapelveire, rendszerére, szerkezetére, tervezésére, jóváhagyására és a végrehajtására vonatkozó szabályok, valamint a számvitel és ellenőrzés jogi normái (az utóbbiba tartozik a zárszámadási jog is). A *költségvetési jog funkciója:* szervezni, irányítani és működtetni a költségvetési rendszert, amelynek keretébe a központi és a tanácsi költségvetési alapok, valamint más speciális állami alapok tartoznak, de jogszabályait alkalmazni kell más közcélú társadalmi alapokból való gazdálkodásnál is (Magyarországon: kulturális célú alapok). Az állami szervek költségvetési tevékenységét hatalmi-vagyoni és ezek szervezését szolgáló jogviszonyok keretében kötelező és a tervcélok megvalósítására ösztönző normák szabályozzák.

A szocialista költségvetési jog *alkotmányos alapjait* képviselik azok a jogszabályok, amelyek meghatározzák a költségvetés és a végrehajtásáról szóló jelentés (állami zárszámadás) megállapításának, illetve elfogadásának kötelezettségét, ami az országgyűlés feladata. Ide tartoznak azok a törvények is, amelyek a költségvetési törvények tartalmára vonatkozólag rendelkeznek: ezek a tanácstörvény (1971 évi. I. tv.), a népgazdasági tervezésről szóló törvény (1972. évi VII. tv.) és 1970-től az ötéves tervtörvények. Az alkotmány és a tanácstörvény alapján a tanácsok joga saját költségvetésük megállapítása a népgazdasági terv és az állami költségvetés alapján. A népgazdasági tervezésről szóló törvény a középtávú ötéves, illetve éves tervek és a költségvetés közötti összhang követelményét írja elő. Az ötéves tervtörvények alapján az állami költségvetés közgazdasági szabályozó eszköz is (a szabályozók fogalmát az 1968. évi gazdaságirányítási rendszer reformját elrendelő, végrehajtó és továbbfejlesztő alacsonyabb szintű jogszabályok határozzák meg, így pl. a 22/1967. G. B. határozat a népgazdasági tervezés új rendjéről).

A költségvetési jog legfontosabb szabályainak: a hatásköri és eljárási szabályoknak, a pénzgazdálkodás rendjének törvénybe való foglalása már megvalósult vagy aktuális kodifikációs program a szocialista államban (nálunk az állami pénzügyekről szóló törvény keretében).

b) A szocialista költségvetés alapelvei. Költségvetési jogszabályaink összevetéséből (a konkrét szabályokból és a jogalkotás intencióiból) meg lehet állapítani a *szocialista költségvetési jog alapelveit*, amelyek egyben közgazdasági-állampénzügyi követelmények is a költségvetési rendszerrel szemben. Az ún. hagyományos elvek, illetőleg követelmények: a költségvetés legyen *egységes és áttekinthető* rendszerű; szerkezetében és felhasználási rendjében érvényesüljön a *bruttó elv* (a bevételeket és kiadásokat egymástól függetlenül kell kimutatni és az intézményeknél elszámolni); a tanácsok költségvetési rendszerében a bruttó elvet kiegészíti a *fedezettség* elve, tehát a tanács kiadásait bevételi forrásainak arányában növelheti. A gazdaságirányítás jelenlegi rendszerében érvényesülő további elvek szerint a költségvetésen keresztül biztosítani kell a *monetáris egyensúly elvét* (a többi népgazdasági mérleggel egyeztetve az egész népgazdaságban igény a monetáris egyensúly fenntartása); a költségvetésnek a *népgazdasági tervre kell épülnie* (ezt törvény is előírja); a költségvetés funkciója az *állami feladatok arányosítása;* a *fejlesztési* koncepciók anyagi alapjainak biztosítása; a *társadalompolitikai célok* realizálása és a tervszerű *jövedelemelosztás* költségvetésen keresztül való szervezése.

c) A tanácsok költségvetési joga.

A tanácsok költségvetési joguk keretében megállapítják a felsőbb szintű szabályozásnak megfelelően saját költségvetésüket (középtávú pénzügyi tervüket és éves költségvetésüket) és elfogadják a tanács zárszámadását.

A tanácsi pénzügyi tervezésben a középtávú terv az alapvető tervfajta. Minden tanács ennek készítése során méri fel távlati lehetőségeit, tervezi be a bevételeket és az állami hozzájárulást. Ennek alapján határozzák meg a helyi célok — kiadások — összevont főbb előirányzatait.

A tanács gazdálkodása kiterjed a jogszabályokban foglaltak szerint hatáskörükbe utalt feladatok gazdasági-pénzügyi feltételeinek biztosítására és végrehajtására, ezeket a népgazdasági terv területfejlesztési célkitűzései és más jogszabályok határozzák meg. Gazdálkodásuk bázisa két pénzalap: a *költségvetés és a fejlesztési alap.* Mivel a tanácsi mechanizmus egyik eleme az, hogy a pénzügyi politikát és a költségvetési gazdálkodást össze kell hangolni, a két alap költségvetését egyszerre állítják össze (ti. amit a fejlesztési alapból létrehoznak, azt a költségvetés terhére kell majd működtetni). A költségvetési jogszabály ösztönöz, hogy a szabályozókkal „gazdálkodjanak".

d) Beruházások szabályozása. A központi és tanácsi költségvetések fontos tétele a *beruházás.* Pénzügyi jogi fogalma: állóeszközök beszerzésével, bővítésével és létesítésével kapcsolatos kiadás. Ez a fogalom a közgazdasági fogalomnál szűkebb vagy tágabb lehet (álló-

eszközök értékhatárának megállapítása és a beruházás fogalmának tartalmi bővítése miatt). A jogi fogalomnak azért van jelentősége, mert a beruházásnak minősített tételek a népgazdaság beruházási kiadásai között helyezendők el (központi költségvetés és a tanácsi fejlesztési alapok kereteiben), a pénzügyi jogilag nem beruházásnak minősített kiadás a költségvetést, illetve vállalatoknál a költségeket terheli. (A beruházási jog komplex fogalom: államigazgatási jogi, polgári jogi és pénzügyi jogi részterületek közgazdasági szempontból indokoltan együtt alkalmazott szabálycsoportja.) A kiemelt nagy infrastrukturális beruházások kerete a központi költségvetésben szerepel. A célcsoportos beruházások körébe tartoznak a távlati fejlesztési koncepciókon és hálózatfejlesztési terveken alapuló infrastrukturális beruházások (úthálózat, lakásépítés), amelyek országos keretét a kormány határozza meg, fedezetét a területileg érdekelt tanács rendelkezésére bocsátják hozzájárulás formájában, amely a tanácsi fejlesztési alapból kiegészíthető. A beruházások tehát közgazdasági szabályozók is, amelyeket költségvetési (jogi) szabályozók realizálnak az állami költségvetés és népgazdasági terv végrehajtása keretében.

e) Államadósságügy szabályai. A költségvetési törvényekben jóváhagyott hiányra tekintettel a kormány rendelkezik felhatalmazással, hogy bevételi többletből fedezze a hiányt vagy hitelműveletekkel. Költségvetési jogunkban ez az 1968 óta visszatérő rendelkezés tulajdonképpen „plafonszabály", mert behatárolja a kormány hitelműveleteinek keretét. (Hitelfelvételi felhatalmazás ezen kívül csak a tervtörvényben szerepel: a népgazdaság hitelszükségletére külföldi kölcsönöket is lehet felvenni, de elsősorban a lakosságtól és a gazdálkodó szervezetektől származó betétek útján kell a szükséges forrásokról gondoskodni. A Magyar Nemzeti Bank hitelműveleteit nem korlátozzák szabályok, azokat a kormány engedélyezheti, ha a feltételek és a visszatérülés pozitív népgazdasági eredményei várhatók.)

f) A szocialista és tőkésállamok költségvetési jogának általános jellemzése. A szocialista és a kapitalista költségvetési jogot nem lehet párhuzamba állítani eltérő társadalmi-gazdasági funkcióik és más irányba fejlődő jogi szerkezetük miatt sem (a költségvetés technikai azonosságait nem tekintjük tartalmi elemnek). Vázlatos jellemzésük azonban indokolt arra a fontos szerepre tekintettel, amelyet az államok gazdasági-szervező funkcióiban a költségvetési rendszer és jog betöltenek.

A *szocialista költségvetési jog* kialakításánál és a gazdaságirányítási rendszer direkt típusát alkalmazó korszakban irányadó volt a szovjet költségvetési jog és fejlődésének tapasztalatai (a szovjet pénzügyi jogban a költségvetési jogot tekintették a legfontosabb részterületnek). A jelenkori jogalkotás jellemzői: az európai szocialista államokban hatályban vannak a költségvetési rendszert és gazdálkodást szabályozó államháztartási törvények; a gazdasági mechanizmus 60-as évek közepétől kibontakozó reformja több állam költségvetési jogát alig érintette, általában az évközi gazdálkodás (hitelfelhasználás) merev szabályait oldották fel, de a kereteket — még költségvetési szabályozás alkalmazása esetén is — a felsőbb szervek állapítják meg; több állam rendszerében a költségvetésen belül és ahhoz kapcsolódva sok alap funkcionál (Lengyelország, Jugoszlávia). A költségvetések kivétel nélkül átfogják a helyi hatalmi-igazgatási szervek gazdálkodásának területét. A terv keretébe való beilleszkedés a jogrend alapelve a költségvetés végrehajtása folyamatában is. Kevés államban törte át a szabályozás azt az elvet, hogy a költségvetési törvények hatálya az év végéig terjed (tehát az éven túli hitelfelhasználás és a maradványból alapok képzése még a magyar rendszertől eltérően kivételes helyzet és szabályozás).

A kapitalista költségvetési jogrendet a burzsoá irodalom azzal jellemzi, hogy a francia forradalom óta bevált „hagyományos szerkezetet" őrzik meg, tehát az önkormányzatokra nem terjed ki a költségvetési törvény hatálya. Az önkormányzatokat pénzügyi kiegyenlítési (Finanzausgleich) és segélyezési rendszerű (grants-in-aid) kapcsolatok törvényei (adórészesedés, szubvenciók és dotációk szabályozása) kötik a költségvetéshez, amely a mindenkori kormány programja. A föderatív államoknak többlépcsős költségvetési rendszerük van, de jellemző, hogy az uniók költségvetése politikai szempontból a legdöntőbb (hadikiadások stb.) és az állami bevételek centralizálásának rendszere miatt mindig fölényben van a többivel szemben. A költségvetési jogi hagyományokhoz való ragaszkodás kitűnik a költségvetési törvények appropriációs jellegéből (a törvénynyel megajánlott bevételek felhasználására felhatalmazzák a kormányt). A költségvetés politikai instrumentum jellege miatt a parlamentáris rendszerek is bekerülhetnek az exlex állapotba, tehát amelyben költségvetési vagy ezt pótló indemnitási törvény nincs.

A burzsoá irodalom új terminológiája: a *nemzeti költségvetési jog*, amely francia és angol terepen jön létre az egész népgazdaságot átfogó és kötött gazdálkodást igénylő költségvetés és jog bevezetésével. Az ezzel kapcsolatban hozott „tervjelleg" elismerése csak annyiban indokolt, hogy népgazdasági szinten tudományos kalkulációkkal állapították meg a költségvetést, és szigorú szabályok medrében folyt a végrehajtás is. Ezt az egész államgazdaságot átfogó nemzeti költségvetési jogot azonban a kapitalista rendszer már az 50-es évek elején fölszámolta (a kapitalizmus gazdasági törvényszerűségeivel ellenkezik a hosszú távú tervszerű szabályozás), csak kivételesen egyes államokban

illeszkedik a központi költségvetés egy prognózisnak minősíthető terv keretébe (Franciaország). Az Egyesült Államokban a 70-es évek elején kezdeményezett programozott tervköltségvetési rendszer (Planning Programming Budgeting System = PPBS) szerint a költségvetés nem intézményekre, hanem feladatokra épül, amelyet elsősorban eredményességet biztosító tényezőkre kalkulálnak, tehát nem a takarékosság, hanem az elérhető gazdasági eredmény befolyásolja a költségvetési keretek megállapítását. Ennek megfelelően az alkotmányos eljárás során és a részköltségvetések megállapításakor minden évben a feladatokat mérlegelik, ezek esetleges több éves költségkihatását rögzítik, egyéves pénzügyi vetületét pedig a költségvetésbe építik be — ezzel a rendszerrel a törvényhozás több évre előre elkötelezi magát. A PPBS azonban inkább módszer, amelynek messzemenő költségvetési kihatású következményei vannak, az állam gazdasági-pénzügyi programját megállapító parlamenti szervnek azonban éppen a rendszer komplikáltsága miatt erről nincs áttekintése. Több nyugat-európai állam költségvetési fejlődése azt mutatja, hogy irányt vettek a PPBS egyes elemeinek alkalmazására, de ez törvényhozási szinten még nem mutatható ki. *Nagy Tibor*

3. Pénzügyi jog a vállalati gazdálkodásban.

a) A szocialista gazdálkodási rendben az állami vállalatok az állami vagyonból reájuk bízott résszel önállóan, az *önálló elszámolás elve* alapján gazdálkodnak, mert ez a rendszer — a tapasztalatok szerint is — több lehetőséget biztosít az ösztönzésre a népgazdasági szempontból eredményes gazdálkodás terén. Míg korábban az önálló elszámolás inkább csak formálisan érvényesült, a szocialista gazdálkodás mai (nálunk 1968 óta általánosan érvényesített) irányítási rendszerét — többek között — *a vállalati önállóságnak érdemivé* tétele, tartalommal kitöltése jellemzi. Lényegesen és érdemben megnövekedett a vállalati gazdálkodás önállósága, részben a folyó tevékenységével kapcsolatos kérdésekben, de ezen túlmenően a *fejlesztés* és a bővítés (beruházás) kérdéseiben is. A döntési jogkör növekedése egyben a vállalatnál akkumulálódó pénzeszközökkel való szabadabb rendelkezés lehetőségét is jelenti. Mindez a vállalati pénzügyek körének kiszélesedésével jár, de egyben e pénzügyek jogi szabályozásában új megoldásokat igényelt: a *jövedelemelvonásnak*, a *támogatásnak* és a vállalati *alapok képzésének* a korábbinál differenciáltabb, de tartalmilag érdemibb, az új szemléletű vállalati önálló gazdálkodáshoz idomuló rendszerét.

Az önálló vállalati gazdálkodás jogi alapjait részben a *polgári jog* teremti meg (a vállalatok önálló jogi személyisége, a termékforgalom lebonyolításának megszervezése a szerződések rendszerében a vállalatok közötti kooperáció különböző formái stb.), részben az *államigazgatási jog* által szabott keretekben érvényesül az önálló gazdálkodás („profilírozás", anyaggazdálkodás, árszabályozás, beruházási előírások, központi ellenőrzés, az irányító, a felügyeleti szervekhez való viszony, vezetők kinevezése stb.). Belejátszanak a vállalati gazdálkodásba — a dolgozók jogait és kötelességeit nézve — a *munkajog* komplex jellegű (államigazgatási és polgári jogi elemeket tartalmazó) előírásai és intézményei, végül — amit szerepének, jelentőségének alapján első helyen kellene említeni — a *pénzügyi jog körébe* tartozó jogszabályok segítik elő a vállalati önállóság elvén alapuló állami gazdálkodás eredményességét. A vállalati gazdálkodásra vonatkozó *pénzügyi jogi* szabályok alkotják a „vállalati pénzügyek"-nek azt a körét, amelyet „*vállalati pénzügyi jog*"-nak nevezhetünk.

A vállalati pénzgazdálkodás számos pénzügyi szabálya vonatkozik — mutatis mutandis — a *szövetkezeti* pénzgazdálkodásra is. A gazdaságirányításnak mai, 1968 óta hatályos rendszerében a két szocialista (állami és szövetkezeti) vállalati szektor jövedelemszabályozási rendszere alapjában azonos és a tételes jogi szabályozás is a legtöbb esetben egységes. „Vállalat"-on tehát (külön megjelölés híján) — a költségvetési szervek kivételével — valamennyi szocialista gazdálkodó szervezetet értjük.

A vállalati pénzügyi jog köréből az alábbiakban a *vállalatok költségvetési kapcsolatait* (tehát egyrészt a *vállalati adókat*, másrészt a vállalatokat megillető költségvetési *juttatásokat)*, továbbá a *vállalati pénzalapok rendszerét* vázoljuk.

b) Szocialista államban a nemzeti jövedelem túlnyomó része a gazdálkodás állami szektorában keletkezik s a társadalmi tiszta jövedelem jelentős része is az állami vállalatoknál realizálódik. Ennek ismét jelentős részét viszont az állam bevonja a *központi pénzalapba* (állami költségvetés) újraelosztás végett. Ennek az elvonásnak elvi és jogi alapja állami vállalatoknál a *termelőeszközök állami tulajdona*. Az állami vállalatoknál realizált társadalmi tiszta jövedelem a maga egészében az államot illeti, azzal az állam rendelkezik: egy részét újraelosztás céljából központosítja, másik részét a vállalatnál hagyja. (Szövetkezeti gazdálkodó szerveknél az elvonás jogi alapja az állam közhatalmi, adóztatási „felségjog"-a.) A centralizálás és a visszahagyás mértéke gazdaságpolitikai, valamint gazdaságszervezési megfontolásoktól függ. Az elvileg korlátlan elvonási lehetőségnek azonban korlátot szab a vállalati önállóság és a vállalati kollektíva anyagi érdekeltségének (ösztönzés) szempontja. A jövedelem egészének a vállalatnál hagyása (a vállalati alapokon keresztül történő szétosztása) ellen szól viszont a célszerűen központilag megvalósítandó feladatokhoz szükséges eszközök biztosításának a szempontja, az „egyenlőtlen" jövedelmezőség és egyéb okok is. A *helyes mértékű jövedelemelvonási-*

visszahagyási politikának arra kell irányulnia, hogy a szűkebb vállalati érdekeltséget (a kollektíva és a vezetők érdekeltsége) az társadalom szélesebb körű érdekeivel összhangban alakítsa ki, azok szolgálatába állítsa.

A jövedelemelvonásnak nálunk és több szocialista országban érvényesülő rendszerében a vállalati gazdálkodás eredményének (a nyereségnek) a korábbinál lényegesen nagyobb hányada (kb. 40%-a) marad vissza a vállalatnál *alapok képzésére*, a centralizált hányad pedig nem egyszerű „elszámolásos" befizetéssel kerül be a költségvetésbe, hanem a vállalati gazdálkodás befolyásolására alkalmasnak látszó különféle *adók* formájában. A nálunk és a legtöbb szocialista országban (némileg eltérő elnevezéssel) érvényesülő legfontosabb *vállalati adónemek rendeltetését* illetően:

ba) Az *eszközlekötési járulékon* keresztül jut kifejezésre az állam és a vállalatok közötti gazdasági kapcsolat megváltozott jellege, mégpedig az, hogy az állam a vállalataitól megkívánja a *lekötött eszközállomány* alapján elvárható *minimális tiszta jövedelem* létrehozását. E követelmény egyidejűleg *ösztönző hatást* fejt ki az eszközökkel való *takarékos* gazdálkodásra, az eszközállománynak a termeléshez viszonyított optimális szinten való tartására. Másrészt pedig — miután az eszközlekötési járulék az *árak egyik eleme* — a *termékek árai* lényegében kifejezik a létrehozásuk érdekében lekötött eszközök volumenét. Az eszközlekötési járulék mértékének számítási alapjaként az *állóeszközök bruttó vagy nettó* értéke vehető figyelembe. (Nálunk a nettó érték évi 5%-a volt. Az 1980-tól érvényesülő szabályrendszerben az eszközlekötési járulék *megszűnt*, ugyanakkor a nyereséget terhelő adók emelkedtek.)

bb) A *bérarányos tiszta jövedelemelvonási formák (illetményadó és társadalombiztosítási járulék*, együttesen: *bérjárulék)* szélesebb körű alkalmazásának gazdasági indoka az, hogy a termelésben kifizetett bérek, vagyis az árkalkulációkban megjelenő bérköltségek nem fejezik ki az *élőmunkával* kapcsolatos összes társadalmi költségeket. A bérarányos tiszta jövedelemelvonás lehetővé teszi, hogy a munkabéren felüli személyi juttatások (pl. a társadalombiztosítási költségek, a nyugdíjak költségvetési támogatása stb.) megjelenjenek költségként az árkalkulációkban. Emellett ez az elvonási forma bizonyos mértékig ösztönöz a munkabérekkel való *takarékosságra*. Nálunk az 1980-tól érvényes szabályozás szerint a bérjárulék csak a társadalombiztosítási járulékból áll, tehát az illetményadó *megszűnt*. (A nyereséget terhelő adók emelkedtek.)

Általános elv, hogy a *társadalombiztosítási költségeket minden vállalat és költségvetési szerv* egyaránt fizesse be. *Illetményadót* viszont csak az *önálló gazdasági egységként* működő szervezetek (vállalatok) fizetnek. (A tisztán költségvetési szerveknél ugyanis árképzési szempontból ennek az összegnek formális felszámítására nincs szükség.) Mentes az illetményadó alól általában a *szén- és a vasércbányászat*, továbbá a *mezőgazdaság;* mentesek egyes olyan *szolgáltatások* és tevékenységek is, amelyeknél a fogyasztói árszint tartása miatt egyébként állami támogatásra volna szükség. (Vegytisztítás, mosás, fürdők, gyümölcs- és zöldségfelvásárlás és értékesítés stb.).

bc) A *forgalmi adó* (és annak „negatív" formája: az árkiegészítés) megmaradt továbbra is a vállalati jövedelemelvonás (illetve támogatás) egyik eszközének, de szerepe a legtöbb szocialista árrendszerben megváltozott: *fogyasztási adó* jellegűvé vált, amely meghatározott esetekben termelésszervezési, kulturális, szociális, egészségvédelmi stb. célokból a termelői és a fogyasztói árak egymástól való eltérítésére, állami preferenciák tudatos érvényesítésére szolgál.

bd) A *vállalati nyereség* mikénti elvonásának (nyereségadó) szabályozását két alapvető szempont határozza meg: egyrészt biztosítani kell a nyereség egy részének elvonását a *központi pénzalap* (az állami költségvetés) javára oly mértékben, hogy az egyéb elvonásra kerülő tiszta jövedelmekkel együtt fedezetet nyújtson mindazoknak a feladatoknak a finanszírozására, amelyeket a központi pénzalapból kell biztosítani; másrészt a nyereség másik részének a vállalatok rendelkezésére bocsátásával létre kell hozni azokat a *pénzügyi alapokat*, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a vállalatok önálló gazdálkodásuk megvalósításához megfelelő pénzügyi eszközökkel rendelkezzenek.

Ugyanakkor a nyereséghez fűzött *anyagi érdekeltségnek* egyidejűleg megfelelő ösztönzést kell jelentenie a vállalat részére belső erőforrásainak minél jobb kihasználására, a gazdasági önállóságból folyó lehetőségek kibontakoztatására. Ezért képezhető a vállalatoknál visszamaradó nyereségből a dolgozók *személyes érdekeltségének* pénzügyi forrása (részesedési alap), a vállalatok fejlesztésének pénzügyi forrása (fejlesztési alap) és a *tartalékalap*.

Fontos követelmény, hogy a rendszer *egységes* legyen, tehát hogy *minden vállalat*, amely azonos gazdasági feltételekkel rendelkezik, ugyanolyan összegű nyereségből *azonos* érdekeltséget élvezzen, illetve mértéket tartozzon a költségvetésbe befizetni. Másrészt az adórendszer egységessége azt is jelenti, hogy lehetőség szerint minden népgazdasági ágban ugyanolyan nyereségelvonási és érdekeltségi mérce érvényesüljön. (Nálunk az általános nyereségadó mértéke 45%, de emellett a vállalatok a bruttó nyereségből 10%-os ún. városi és községi hozzájárulást fizetnek.) Egyes esetekben — a tevékenység sajátosságaira figyelemmel — a nyereségadóztatásban az általánostól eltérő mértékek érvényesülnek.

c) A vállalati pénzgazdálkodásnak a költségvetéshez való kapcsolatában a központi pénzalap részére történő vállalati jövedelemelvonás

volumenénél lényegesen kisebb a vállalatok részére a költségvetési *juttatások* (támogatások) összege. Míg a bevételek oroszlánrésze (több mint 80%-a) a *vállalati* (szövetkezeti) befizetésekből származik, addig a költségvetési pénzeszközök szétosztása (kiadások) túlnyomó részben a költségvetési szerveken keresztül történik, s az ezek részére előirányzott összegek egészéhez viszonyítottan a vállalatok részére való juttatás összesítve is lényegesen kisebb volumenű. Emellett a gazdaságirányítás mai rendszerében a vállalat közvetlen rendelkezésére álló alapok igen lényeges nagyságkialakítási és növelési lehetősége folytán a vállalatok mind a fejlesztés, mind a forgóalapellátás terén a korábbinál kisebb mértékben „szorulnak rá" közvetlen központi támogatásra. (Továbbra is probléma a mezőgazdasági termelés — állami gazdaságok és mezőgazdasági termelőszövetkezetek — állami támogatása.)

A pénzügyi támogatás rendszerében az állam a költségvetésből differenciált pénzügyi támogatásban részesíti a szocialista gazdálkodó egységek meghatározott *termelési tevékenységét* (termékfajta vagy minőség szerint), vagy pedig az *értékesítés* meghatározott irányát (pl. lakossági ellátás, szolgáltatás, export), továbbá meghatározott *fejlesztési tevékenységet*. A pénzügyi támogatás rendszere tehát minden esetben előre *meghatározott* gazdaságpolitikai célok megvalósítását szolgálja; ugyanakkor figyelembe vesz szociális szempontokat is (pl. a csökkent munkaképességűeket foglalkoztató vállalatok dotációjánál).

A vállalatok az állami költségvetésből a következő címeken kaphatnak (igényelhetnek) juttatást: *beruházási juttatás*, az *exporttal kapcsolatos állami visszatérítés* (külkereskedelmi veszteségtérítés) és *adókedvezmény, dotáció és termelési árkiegészítés, fogyasztói árkiegészítés, import-árkiegészítés, dotáció a csökkent munkaképességűeket* foglalkoztató vállalatoknak, *szakmunkásképzési visszatérítés* és *egyéb vállalati támogatás*. Nem közvetlen juttatásként érvényesül az *adómentesség* és *adókedvezmények* formájában nyújtott (ún. közvetett) támogatás.

d) A szocialista gazdálkodási rendben a *vállalati alapok* állandó forrásai a szocialista vállalat ama pénzeszközeinek, amelyeket részére az állam a vállalati tevékenység folytatásához tartós használatra és kamatmentesen átadott, illetőleg amelyeket a vállalat a gazdálkodás eredményéből különböző rendeltetéssel magánál félretesz. Ezekkel az eszközökkel a vállalat sajátjaként („quasi"-tulajdonos) gazdálkodik („saját forrás", szemben az idegen forrásokkal, pl. bankhitel), azok a vállalati gazdálkodás anyagi alapját képezik.

A vállalatoknál különböző rendeltetésű pénzalapok vannak. Központi szerepet tölt be a *vállalati forgóalap* mint a vállalat állandó jellegű forgóeszközeinek a pénzforrása. Az egyéb rendeltetésű alapok közül különösen az ún. *érdekeltségi alapok* jutottak fontos szerephez. Ezek között:

da) A *fejlesztési alap* a vállalatnak az a *saját pénzügyi forrása*, amelyből kicserélheti az elavult állóeszközöket és fejlesztheti, bővítheti is mind állóalapját, mind forgóalapját. Az alapot a nyereség adózás után fennmaradó részéből és az amortizációnak meghatározott hányadából (főszabályként 60%) kell képezni.

db) A *részesedési alap* a dolgozóknak a vállalati nyereségből való külön részesítését hivatott biztosítani. Forrása elsősorban az adózott nyereségnek a vállalat által meghatározandó része.

dc) *Tartalékalap* kötelező képzését a vállalatoknál az indokolja, hogy a gazdálkodás önállóságának növekedése, a piaci hatások szabadabb érvényesülése elkerülhetetlenül szükségessé teszi bizonyos *kockázatok vállalását*, amelyek a termelésből, a műszaki fejlesztésből, a piaci viszonyokból adódnak.

dd) A *jóléti és kulturális alap* kötelező létesítése a vállalatoknál a társadalmi gondoskodás (szociális segélyek, üdültetés, sport stb.) kiszélesítését, valamint a szocialista kultúra fejlesztését hivatott előmozdítani.

Az említett érdekeltségi alapokon kívül *speciális* rendeltetésű *alapok* (műszaki fejlesztési alap, kockázati alap, garanciális alap stb.) a vállalatok meghatározott körében vannak.

Meznerics Iván

4. Adójog.

a) Az adójog az állambevételi jog rendszerében. Az *állambevételi jog* a szocialista pénzügyi jogtudomány által használt gyűjtőfogalom (német megfelelője: Abgabenrecht, a szovjet terminológia szerint: állami bevételek joga). Keretébe tartozik az adójog, az illetékjog és a többségi vélemény szerint a vámjog is. Az állambevételi jog hatalmi-vagyoni jogviszonyokat szabályoz, amelyek közös jellemzője: pénz- (kivételesen termény-) szolgáltatási kötelezettség, amelynek alanyait, a fizetés jogcímét (tényállást), alapját és mértékét, valamint határidejét a központi államhatalmi vagy igazgatási szervek vagy felhatalmazás alapján a helyi szervek (tanácsok) állapítják meg. Mindhárom kategória fiskális (állambevételi) célt szolgál, de ezen közös funkciók mellett egymástól eltérő gazdaságpolitikai szabályozó funkciót töltenek be; ez utóbbiak változásai indikálják a reformokat az állambevételi jog keretében.

Az *adójognak* sokrétű és egymáshoz kapcsolódó gazdaságpolitikai funkciói vannak a szocialista szektorban és a lakosság vagyonviszonyai körében, egyoldalú fizetési kényszer érvényesül a kötelezettek felé. Az *illetékjog* szintén fizetési kötelezettséget szabályoz, de ezzel szemben az állam igazgatási vagy igazságszolgáltatási tevékenység végzését vállalja, ez a jogterület a gazdaságpolitika más — az adójogától el-

térő — céljait szolgálja, főleg a lakossági szektorban. A *vámjog* kizárólagos tárgya az áruk országhatáron át való behozatala (egyes államokban kivitele is); ez elsősorban a külkereskedelmi tevékenység befolyásolásának és szabályozásának jogi eszköze. Ebben a fejezetben csak az első két kategóriával foglalkozunk.

Az állambevételi jog legfontosabb területe az *adójog*, amely az adók fizetési kötelezettségét szabályozó normák összessége. (A kapitalista viszonyokban használt „közadójog" terminusnak nincs létjogosultsága; ez magában foglalta az állami adók mellett az önkormányzati adók szabályait, továbbá az adóigazgatás által kikényszeríthető, de nem az államot illető bevételeket, pl. egyházi adó, érdekképviseleti szerveket illető hozzájárulások stb.). A szocialista államokban az adók a költségvetés vagy egyes kijelölt állami alapok bevételei (a költségvetési jog szabályai szerint helyezkednek el az adóbevételek a költségvetési rendszer tagozataiban, tehát a központi vagy tanácsi költségvetésekben; a költségvetési jogviszony ezért az adójogviszonytól független).

b) Az adórendszer és az adójog rendszere. A szocialista adójog fejlődésének iránya. Az *adó* közgazdasági és jogi fogalom. *Közgazdasági szempontból:* az állami költségvetés bevétele, amelynek befizetése kötelező, de az állam közvetlen ellenszolgáltatást nem nyújt az adófizetők részére. A közvetett szolgáltatás a költségvetésen keresztül és más jogviszonyokban jelentkezik, ezek azonban az adójogviszonytól függetlenek. Az adóztatás fontos osztálypolitikai célt is szolgál: a tőkésállamban a főleg a lakosságot terhelő vagyon- és fogyasztási adók a költségvetés bevételi oldalainak megalapozói (Marx: „az adó az az emlő, amelyből a kormány táplálkozik") és hatalmi — igazgató — elnyomó államapparátus eltartására szolgálnak. A szocialista államokban a vállalati és szövetkezeti adók szerepelnek statisztikai súlyukkal is az első helyen a költségvetés bevételei között, ezek felhasználása tervszerűen történik a kiegyensúlyozott gazdasági fejlődés érdekében. Az egyes adónemek pénzügyi jogintézmények. Az adórendszer azoknak az adónemeknek az összessége, amelyeket az államban együtt alkalmaznak. Jogi szempontból ebbe a körbe tartoznak a már megszűnt, de az elévülési időn belül még behajtható és kivethető adók is.

A gazdasági-pénzügyi politika nemcsak az egyes adókkal kapcsolatban tartalmazza a konkrét adóelveket és elérendő szabályozási célokat, de mindig tekintettel van az egész adórendszerre, mert a gazdaságpolitikának a *gazdasági összhatással* is számolni kell, ami az adók külön-külön való alkalmazása révén az egyes adóalanyoknál koncentráltan jelentkezik.

Az adórendszerben a gazdasági és pénzügyi tudományok különböző szempontok szerint *csoportosítják az adókat.* A *rendes és rendkívüli adók* közötti megkülönböztetés alapja az, hogy a rendes adók állandó elemei az adórendszernek; a rendkívüliek alkalmazását különleges politikai vagy gazdasági szempontok indokolják a jogszabályban meghatározott rövid időszakra (ilyen rendkívüli adók a szocialista államokban is voltak és a jelen korban is alkalmazottak pl. lakosságot terhelő vagyondézsma, egyszeri vagyonadók, a szocialista szektor intézményeinek egyszeri megadóztatása). *Személyi és tárgyi adók:* az előbbiek az alanyok egyéni életkörülményeit vagy szociális helyzetét is „méltányolják" (életkor, családtagok száma, rokkantság stb.), a tárgyi adók szabályait viszont csak az adóforrásra és adótárgyra tekintettel alakítják ki (ilyenek az összes hozadéki adók és a vagyonadók). Az *egyenes és közvetett adók* közötti megkülönböztetés lényege: az egyenes adók terhe a jogszabály intenciója szerint az adóalanynál jelentkezik, a közvetett adók terhét viszont áthárítják (ilyenek pl. a forgalmi adók, fogyasztási adók stb.). Ezt a jogalkotó nemcsak „megengedi", de ezzel egyenesen számol. Az adóalany: aki az adó megfizetésére kötelezett; e mellett a másik személy, aki az adó terhét ténylegesen viseli az áthárítás folytán: az adódesztinatárius (tehát ez nem adójogi fogalom). Az egyenes adó (amely tehát az adók közgazdasági jellemzője) azonban a nemzetközi adójogban jogi fogalom. A csoportosítás különböző szempontjai olvashatók még az irodalomban (áradók, rezidiumadók, kiadási adók stb.), az egyes adók tehát a legkülönfélébb szempontok szerint oszthatók be az egyes csoportokba. A közgazdasági szemlélet abban az alakban vizsgálja az adókat, ahogy azokat az állam a forrásnál megragadja. A jogi szemlélet emellett az adóalanyok magatartását is vizsgálja.

A szocialista adórendszerben is vannak céladók — ezek hozamát meghatározott államcél finanszírozására lehet felhasználni. Ilyenek a magyar rendszerben: „a központi műszaki fejlesztési hozzájárulás", a „város- és községi hozzájárulás" stb.

A szocialista államokban az adók általában központosított állami bevételek, a *helyi adók* köre viszonylag szűk. Különbséget kell tenni még helyi adók és helyi adóztatási jog között. Az előbbi fogalom arra utal, hogy az adók mely költségvetés bevételi oldalát gyarapítják, az utóbbi pedig azt fejezi ki, hogy a helyi államhatalomnak (tanácsoknak) jogukban áll új adókat rendszeresíteni, azok alapját és mértékét megállapítani. A szocialista államok adójogának vizsgálata azt mutatja, hogy a helyi adóztatás joga összeszűkülőben van, de a hatalmi szervek felhatalmazás alapján egyes adók jogviszonyaiban egyes elemeket szabályozhatnak: pl. bizonyos határok között megállapítják a tanács területén kivethető adók mértékét. (Magyarországon a községfejlesztési hozzájárulásnál a tanács, a háztáji és kisegítő gazdaságok

jövedelemadójánál a végrehajtó bizottság rendelkezik ilyen joggal.)

Az *adó jogi fogalmát* nem definiálják jogszabályok. Az adóigazgatási (eljárási) szabályok azonban előírhatják, hogy egyes kötelező befizetéseket a jogszabályok alkalmazása szempontjából is adónak kell tekinteni, pl. a magyar jogban a lakosságot terhelő „adójellegű kötelezettségek" (honvédelmi hozzájárulás, községfejlesztési hozzájárulás) is ebbe a körbe tartoznak. Közvetve ilyen a szabályozás, illetve a minősítés koncepciója a szocialista szektorban is.

Az *adójog rendszerébe* tartoznak a jogszabály alapján alkalmazható adónemekre vonatkozó anyagi és (több adóra esetleg közös) eljárási szabályok. A rendszer kialakítható az adók közgazdasági csoportosítása szerint is, tehát pl. vagyonadók, forgalmi adók, jövedelemadók szabályai stb. A közgazdasági szempontból való csoportosítás mellett azonban célszerűbb az a rendszerezés, amely a gazdaságpolitika „irányait" követve az adóalanyok főbb csoportjait veszi alapul (l. a hivatalos jogszabálygyűjtemények rendszerét is). Az így kialakított rendszerben a szocialista és nem szocialista szektor (az utóbbin belül a lakosság és a nem szocialista szektorba tartozó hazai és külföldi jogi személyek) adójogszabályait helyezik el. Megjegyzendő, hogy a magyar adójogban már kifejeződik az a tendencia, hogy a vállalatok és szövetkezetek adórendszerét egymáshoz közelebb hozzák, illetve egységesítsék, de a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek gazdaságpolitikai és pénzügyi jogi okokból külön hely marad az adóalanyok csoportjában.

A szocialista adójog fejlődésének tendenciái azt mutatják, hogy a szocialista tervgazdálkodás kialakításának időszakában és a direkt irányítási rendszer korszakában az adópolitika fókuszában az a törekvés állt, hogy az adórendszer jogi szerkezetében egyszerű legyen, és az egyes szektorokat kevés számú adónemmel terheljék. Ebben a korszakban az ún. „direkt irányítási rendszer adójogának" fő intézménye a vállalati forgalmi adó volt az állami szektorban, amelyhez azonban fokozatosan csatlakoztak a béreket és állami vagyont terhelő adók. A gazdaságirányítási rendszer reformja után egy differenciált adórendszer alkalmazásának vagyunk tanúi Magyarországon, és úgy tűnik, hogy ez a tendencia a többi szocialista államban is.

c) Az adójogviszony. Az adójog forrásai. Az adójogviszony fő jellemzője: *hatalmi-vagyoni* viszony, amelyet mindig jogszabály hoz létre, és *pénzszolgáltatásra vonatkozik a költségvetés vagy más állami alap javára.* Ez a jogviszony a teljesítéssel, az adónem megszüntetésével, esetleg az adótartozás hatósági törlésével (pl. behajthatatlanság esetén) szűnik meg. Az elévülés szabályai szerint csak az államnak az adókivetéséhez és behajtásához való joga szűnik meg, ezen aktusok esedékességétől számított (általában) 5 év elteltével. A *konkrét jogviszonyokat* e pénzügyi jogviszonyban események, cselekmények és hatósági aktusok hozhatják létre, ebből a szempontból ez a legszínesebb és a gyakorlati jogalkalmazás szempontjából legváltozatosabb terület a szocialista pénzügyi jogban.

Az adójogviszony *alanyai:* állami vállalatok (trösztök), gazdasági társulások és szövetkezetek különböző típusai, a nem szocialista szektorba tartozó jogi személyek, magyar és külföldi állampolgárok. Általános szabály: az adó alól való mentesítést bármilyen külföldi tényállás esetében (adóalany, jövedelemforrás stb.) csak akkor lehet figyelembe venni, ha azt a jogszabály kifejezetten előírja, mert a szocialista pénzügyi politika és adójog *az adójogviszony általánosságának elvét* ismeri el.

Az adójognak saját *szankciórendszere* van, amely a késedelmes fizetés vagy az adózással kapcsolatos más kötelezettség megszegése (pl. bevallás benyújtása) esetén alkalmazandó (adópótlék, bírság, felemelt adó stb.). Alapelv: a szankciórendszer az objektív felelősségen alapul. A magyar jogban jellemző még hogy az egyes adók anyagi jogszabályai mellett az adóalanyok főbb csoportjaira vonatkozó eljárási (adóigazgatási) szabályok több adónemmel kapcsolatban egyforma szankciókat írnak elő.

Az *adójog forrásai:* törvények és az államhatalmi és adóztatási joggal rendelkező igazgatási szervek által kibocsátott normák. A legtöbb szocialista alkotmány szerint új adót bevezetni, adót megszüntetni vagy módosítani csak törvénnyel lehet. A magyar alkotmány az adóztatást nem köti törvényi formához, és az állampolgárok kötelezettségei között sem említi az adózást, mint több szocialista állam alkotmánya.

1980-tól az állami pénzügyi törvény szellemében a lakosság széles körét érintő adózási kötelezettséget megállapítani, vagy adózási kötelezettséget jelentősen kiterjeszteni csak törvényben vagy törvényerejű rendeletben lehet.

A szocialista adójog *alkotmányos alapjainak* kérdésével foglalkozni kell a pénzügyi jogtudománynak. Nem egyöntetű ugyanis az alkotmányos szabályozás, illetőleg annak szellemében a jogalkotás sem. Az alkotmányok rendelkezései ellenére a legtöbb szocialista államban csak a lakosság és a szövetkezetek adóit szabályozzák törvénnyel, az állami vállalatok adóztatását pedig alacsonyabb szintű jogszabályokkal (Magyarországon kormányrendelet és pénzügyminiszteri rendelet). E tekintetben a szocialista politikai gazdaságtan és pénzügytan tézisei befolyásolják a jogalkotást. Ezek az elméletek ugyanis azt a tételt állították fel, hogy az adóztatás, amely kogens szabályozás alapján történik, mindig tulajdonosváltozást eredményez, illetőleg az utóbbihoz „kötik" az adóztatás tartalmát. A szocialista politikai gazdaságtanban még jelenleg is többségi nézet szerint az állami

vállalat és vagyona is az állam tulajdonában van, ezek szerint tehát a vállalatok „adóztatásakor" csak jövedelemelvonás (átcsoportosítás) történik a költségvetés (vagy más állami alap) javára. Elismerik, hogy a jogviszony jellege megegyezik a nem állami szektor adójogviszonyával, de ezt formai azonosságnak tekintik, tehát ezeket a kötelező befizetéseket nem tekintik adónak. Eszerint tehát az állambevételi jog keretében szabályozott adójogviszony szélesebb kategória, amelyben adók és nem adók egyforma módszerrel szabályoztattak. (A szovjet jogtudomány pl. az adók rendszerébe csak a lakosság és a szövetkezetek adóit helyezi el.) A pénzügyi jogtudományban ugyanakkor elismerést vindikál magának az az állásfoglalás, amely szerint az állam mint közhatalom adóztatja a vállalatait, tehát nem tulajdonosi minőségben vonja el a vállalat nyereségének, illetve árbevételének meghatározott részét. E nézetek szerint az állami szektor jogi személyei tartalmilag és formailag „adóznak", tehát az adójogviszony tartalmának említett megkülönböztetett értelmezése nem indokolt.

Nagy Tibor

5. A szocialista bank- és hitelrendszer.

a) A szocialista gazdasági rendben a „bankügy" az állam keretében összpontosul, a bankok állami intézményekké váltak, még ha — részben meg is maradtak régi (részvénytársasági) formájukban.

A szocialista bankrendszerben összegyűlnek a népgazdaság pénzeszközei és a lakosság megtakarításai. A pénzeszközöket a bankok javarészt *hitel* formájában osztják szét a népgazdaság különböző területein, s emellett lebonyolítják a költségvetés végrehajtásával kapcsolatos, továbbá az egyéb *fizetési műveleteket* is. A szocialista államokban a központi állami bankot (jegybank, Nemzeti Bank) ruházza fel a törvény a *bankjegykibocsátás* kizárólagos jogával s a *pénzforgalom* szabályozásával. A szocialista bankrendszer emellett kiválóan alkalmas arra, hogy a hitelezésen és a pénzforgalom szabályozásán keresztül érdemi, az eszközök gazdaságos felhasználására is kiterjedő ösztönző hatást gyakoroljon a szocialista gazdálkodó szervek (állami vállalatok, szövetkezetek stb.) gazdálkodására.

A bankfeladatok állami kézben összpontosítása mellett a szocialista bankrendszert jellemzi a *szakosítás*, a tervszerű munkamegosztás is, ami könnyebbé teszi a feladatok ellátásának megszervezését. A szakosítás megvalósítható *ágazati* szempontból (ipar, mezőgazdaság stb.), *finanszírozási fajták* szerint (beruházás-finanszírozás, forgóalap-finanszírozás stb.), *társadalmi szektor* szerint (állami vállalati, szövetkezeti, lakossági bank) s ezek a szempontok kombináltan is érvényesíthetők.

A szakosítás mikénti megoldásában vannak különbségek az egyes szocialista államok között (nálunk a szakosítás szűk körben érvényesül), de a legszélesebb és egyben központi feladatkör mindenütt a *jegybankot* (központi bankot) illeti.

A szocialista bankrendszer alapjait *Magyarországon* az 1947. évi XXX. számú törvény fektette le, amely a Magyar Nemzeti Bank és a többi „nagybank" belföldi tulajdonban levő részvényeinek állami tulajdonba vételét rendelte el. A *bankok államosítása* után a szocialista bankszervezet kialakítása fokozatosan ment végbe.

A magyar szocialista bankrendszer központi intézménye a *Magyar Nemzeti Bank* (a továbbiakban: Bank). Jogállását és feladatkörét külön törvényerejű rendelet (1967. évi 36. sz.) határozza meg. Eszerint a Bank:

— Bankjegyek és érmék kibocsátásával gondoskodik arról, hogy a készpénzzel való fizetésekhez megfelelő mennyiségű fizetőeszköz álljon rendelkezésre; bankjegyek és érmék kibocsátására csak a Bank jogosult *(emissziós monopólium)*.

— Őrködik a *forint értékének biztosítása* felett, és az ehhez fűződő népgazdasági érdekek érvényre juttatása során gondoskodik arról, hogy annyi *belföldi fizetőeszköz* legyen fogalomban, amennyi népgazdaságilag indokolt, és ezzel összefüggésben meghatározza a készpénz és egyéb fizetőeszközök arányát *(pénzforgalmi monopólium)*.

— Az állam, az állami költségvetési és gazdálkodó szervek, a szövetkezeti és társadalmi szervezetek részére — a külön jogszabályban meghatározott kivételekkel — kizárólagos joggal *bankszámlát vezet*, és lebonyolítja e szervek egymás közti elszámolásait *(számlavezetési, illetve elszámolási monopólium)*.

— Rövid, közép- és hosszú lejáratú *hiteleket nyújt*, gondoskodik a népgazdasági terv keretében a kormány által jóváhagyott hitel- és kamatpolitikai elveknek megfelelő gyakorlat kialakításáról, valamint a *hitelek és hitelforrások* jóváhagyott arányainak megőrzéséről *(hitelmonopólium)*.

— *Aranyból és devizából* készleteket gyűjt; mint a *devizagazdálkodás* központi szerve *általános devizahatósági jogkörben* jár el mindazokban az ügyekben, amelyeket a pénzügyminiszter más szerv hatáskörébe nem utalt *(devizamonopólium)*.

A Bank részvénytársasági formában működő jogi személy. Alaptőkéje 6 milliárd forint. Valamennyi részvény az *állam tulajdonában* áll.

Az *Állami Fejlesztési Bank* finanszírozza az *állami beruházásokat* és lebonyolítja az ezekhez kapcsolódó forgóalap-juttatást.

Az *Országos Takarékpénztár* (OTP) állami bankrendszerünkben elsősorban a *lakosság bankjának* a szerepét tölti be. Elsőrendű feladata a takarékpénztári *betétgyűjtő* funkció ellátása, vagyis a lakosság készpénz-megtakarításainak

összegyűjtése kamat fizetése mellett. Másik alapvető feladata a lakosság részére *kölcsön nyújtása*. Ez egyben kizárólagos joga is, más szerv e körben — a takarékszövetkezetek ilyen tevékenységén kívül — nem foglalkozhatik (illetőleg csak az OTP ellenőrzése mellett, pl. a vállalati kölcsönös segítő takarékpénztárak) hitelnyújtással.

A Magyar Nemzeti Bank megbízásából az OTP foglalkozik továbbá meghatározott körben (a lakosság részére, utazási forgalommal kapcsolatosan) *valuták vételével és eladásával*, kezeli belföldiek *devizaszámláit* és külföldiek *zárolt forintszámláit*.

Az OTP döntően „lakossági bank" ugyan, de a *szocialista szektor* pénzügyeinél is van szerepe: nevezetesen az OTP vezeti a *tanácsok* és intézményeik költségvetési számláit, a tanácsi fejlesztési alapok számláit és a gazdálkodó szervek *„lakásépítési alap"*-számláit, továbbá hiteleket nyújt a tanácsi fejlesztési alapok megelőlegezésére.

A *Magyar Külkereskedelmi Bank Rt.* a külfölddel való fizetési forgalomnak, valamint a külföldi fizetési eszközök forgalmának lebonyolításában való részvétel, különösen pedig a *külkereskedelemmel kapcsolatos speciális bankműveletek* ellátása céljából létesült. Részvénytársasági formában működő állami vállalat. Részvényeit magyar külkereskedelmi vállalatok jegyezték.

A *Pénzintézeti Központ* (amelynek a még kapitalista bankrendszerből megmaradt elnevezése nem fedi mai feladatkörét) különböző jogszabályok alapján egyes *speciális pénzintézeti teendőket* lát el. Így feladatai: a *külföldön megnyílt hagyatékokkal* (adósokkal) szemben fennálló magyar igények érvényesítése, valamint a magyar tulajdonban levő *külföldi ingatlanok* kezelése és értékesítése; *devizakülföldiek magyarországi vagyonának* devizális ellenőrzése; vállalatok felszámolásának lebonyolítása, letétek kezelése.

A Pénzintézeti Központ funkcióival kapcsolatos egyes teendőket — főképpen a nem szocialista országokkal való kapcsolatoknál — a *Magyar Általános Értékforgalmi Bank Rt.* lát el.

b) A gazdaságirányításnak mostani, a legtöbb szocialista országban érvényesülő rendszerében a *bankhitel* a korábbinál lényegesen hatékonyabb szerep betöltésére hivatott. Ugyanakkor, amikor a hitelezésnek összhangban kell lennie a népgazdasági terv célkitűzéseivel, követelmény az is, hogy a hitelezés a *piaci mechanizmus* működésével összehangolva és megfelelő *szelekcióval* elősegítse a legfontosabb *fejlesztési célok* megvalósítását, a hatékony és jövedelmező *vállalatfejlesztést*, valamint az *árualap és a vásárlóerő közötti egyensúly* kialakítását. A bank hitelezési tevékenységét egyik oldalon a *hitelpolitikai irányelvekre*, másik oldalon a *vállalati hitelképességre* alapítja.

A hitelpolitikai irányelvek, amelyeket a kormány évenként a népgazdasági tervvel együtt határoz meg, a hitelek *időbeli terjedelmére* — hosszú és középlejáratú *beruházási* hitelek, rövid lejáratú *termelési* (forgóeszköz-) hitelek, középlejáratú *forgóalap*hitelek — vonatkozó iránymutatás, továbbá a rendelkezésre álló hitelkeretek mellett azt is meghatározzák, hogy mely *ágazatokat*, gazdasági tevékenységet kell fokozottabb mértékben hitellel, illetőleg *preferenciákkal* (hosszabb lejárat, kedvezményes kamat) támogatni, illetve hogy mely területeket, tevékenységi köröket kell a hitellel korlátozni. A *kamatot* mint ösztönző tényezőt is az említett célok szolgálatába állítják a hitelpolitikai irányelvek, megállapítván mind a beruházási, mind a forgóeszközhiteleknél kiköthető, illetve kikötendő kamatok mértékét, valamint a hitelnyújtás általános jellegű feltételeit.

Az állami vállalat és más gazdálkodó, illetőleg költségvetési szerv és szövetkezet köteles *pénzforgalmát bankszámlán lebonyolítani* és ennek érdekében bankszámlaszerződést kötni, továbbá pénzeszközeit — a készpénzfizetések céljára szolgáló eszközök kivételével — a szerződés alapján részére nyitott *bankszámlán tartani*. Másrészt a gazdálkodó szerv kölcsönt vagy egyéb hitelt nem nyújthat, és kölcsönt vagy egyéb *hitelt csak pénzintézettől vehet igénybe*. A hitelmonopóliumra vonatkozó ez a rendelkezés azonban nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a gazdálkodó szervek 30 napot meg nem haladó fizetési határidőben állapodjanak meg. Másrészt megengedhető a vállalati fejlesztési eszközöknek más gazdálkodó szerv részére kölcsönképpen vagy végleges átengedése, éspedig közvetlenül és gazdasági társulás nélkül is, de meghatározott feltételekkel és korlátok között. („Tőkeátcsoportosítás", „tőkeáramlás", „kereskedelmi hitel".)

A pénzforgalmi és a hitelezési monopólium elvének fenntartása mellett azonban még néhány más olyan fontos *alapelv* is kifejezésre jut a szocialista hitel jogi szabályozásában, amelyek jellegüket, jogi természetüket nézve a *bankot* kötelező szabályként jelentkeznek, de szerződés tartalmává csak azáltal válnak, hogy a bank a szerződési feltételek kialakításánál érvényesíti a reá nézve kötelező előírást. Ilyen *hitelezési alapelvek a)* a bank hitelt (kölcsönt) csak a *népgazdasági terv célkitűzéseinek* keretén belül, *b) a szükségleteknek megfelelő gazdasági tevékenység előmozdítására, c)* a kölcsönvevő saját anyagi erejének szükséges mértékű *kiegészítéseként, d)* anyagi értéknek *fedezetül* lekötése mellett adhat, továbbá, hogy hitel (kölcsön) nyújtásánál a bank a kormány által megállapított *hitelpolitikai irányelvek* alapján jár el.

A *„fedezeti elvnek"* proklamálása (tehát annak kimondása, hogy a bankkölcsönnek fedezve kell lennie anyagi értékekkel) a forint

értékének védelmére is hivatott *közgazdasági kategória*, de emellett a bankkölcsön *biztosítéka*.

A vállalatok és a bank közötti szerződéses viszonyokból ki kell emelni a *hitelszerződés* („hitelnyitási szerződés") jelentőségét. A vállalat és a bank közötti *tartósabb hitelkapcsolat* kialakítását célzó ennek a szerződésnek elsődleges rendeltetése az, hogy a vállalat előre számolhasson a rendelkezésére álló hitellehetőségekkel, másrészt az, hogy a banknak módjában álljon ennek keretében a vállalattal együtt rögzíteni a konkrét hiteligényeket majd befolyásoló tényezőket. Ennek a célnak eszköze a vállalat éves pénzügyi terve alapján kötendő szerződés, amely *keretszerződés* jellegű; az év folyamán, a tényleges szükséglet felmerülésének időpontjában a vállalat konkrét (eseti) kölcsönszerződés alapján kap kölcsönt a banktól.

A tartós hitelviszony létesítésére provideált, keretjellegű szerződéstípus rendeltetését, tartalmát illetően azonos azzal a tőkés viszonyok között már régen kialakult szerződéstípussal, amelyet — szemben a bankkölcsönszerződéssel — *hitelszerződésnek* (pontosabban hitelnyitási szerződésnek, Krediteröffnungsvertrag, opening of credit, ouverture de crédit, apertura di credito) szoktak nevezni. Ez a szerződéstípus a bankok üzletszabályzattal alátámasztott gyakorlatában alakult ki s általános elterjedettsége ellenére jogi szabályozására eddig csak néhány jogrendszerben került sor.

A hitelszerződés tárgya, szemben a kölcsönszerződéssel, a hitel*nyitás* vagy hitel*nyújtás*, nem pedig a hitel-igénybevétel, vagyis nem a pénznek a bank részéről való tényleges átadása, illetőleg rendelkezésre bocsátása.

A hitelszerződés kezdvezményezettje nem köteles a bank által kilátásba helyezett hitelt igénybe venni. Ez is egyik különbség a kölcsönszerződéssel szemben, amelynél az adós a kölcsön elfogadására is kötelezi magát. A hitelszerződésnél a bank által vállalt szolgáltatás teljes igénybevételével a hitelszerződés meg is szűnik s más szerződésnek (rendszerint kölcsön, de lehet leszámítás, garancia stb.) adja át helyét.

A hitelszerződés „kedvezményezettje" a részére kilátásba helyezett hitel után jutalékot (provízió) fizet, ami ellenszolgáltatás a jövőbeli kölcsön vagy más címen történő fizetés kilátásba helyezéséért. („Rendelkezésre tartási jutalék"). A jutalék százalékszerűen lényegesen kisebb ($^1/_4$%) a kölcsönkamatnál s az egész hitelösszeg után jár. A hitel igénybevétele esetén az igénybe vett összeg (kölcsön) után kamatot kell fizetni, de ez nem érinti az egész hitelösszeg után számított jutalékot.

A hitelszerződés fogalmát tehát helyesen határozza meg a magyar jog: hitelszerződés alapján a pénzintézet — rendelkezésre tartási jutalék ellenében — arra vállal kötelezettséget, hogy a jogosult rendelkezésére tartott összeg erejéig, a hitelszerződésben megjelölt időn belül, az ott meghatározott feltételek megléte esetén kölcsönöket folyósít, vagy egyéb hitelműveleteket végez.

Meznerics Iván

6. A biztosítási jog pénzügyi vonatkozásai.

a) A biztosítás pénzügyi rendszere és a komplex szabályozás ezen a területen. A szocialista pénzügyi rendszerben két biztosítási alap funkcionál: a „társadalombiztosítási alap", amely a központi költségvetés része, vagy ahhoz szorosan kapcsolódik és a „gazdasági biztosítási alap", amelyet állami pénzintézet kezel. Az utóbbi elsősorban a népgazdaságot érhető anyagi károk miatt létesített pénzalap, amelyből a kártérítést és a helyreállítás költségeit finanszírozzák; ezt kiegészíti még a személyi (élet-)biztosítás intézményrendszere. Ez egyike azon pénztartalékoknak, amelyeket az állam kárfedezetül felhasználhat; emellett a pénzügyi rendszer más alapjai (költségvetés, vállalati tartalékalapok stb.) is igénybe vehetők ilyen célokra, de azoknak nem ez az elsődleges funkciójuk. A gazdaságpolitika keretébe tartozó biztosítási politikának kell meghatározni azokat a feltételeket, amelyek mellett a különböző pénzalapokat kártérítésre is felhasználhatják (ezek „kiegészítő" források lehetnek a biztosítási alap mellett).

Az állam a gazdasági biztosítást tervszerűen alakított, illetve befolyásolt pénzügyi viszonyokon keresztül szabályozza. A biztosítási alap (amely közgazdasági fogalom) a pénzügyi normák alapján „alaprendszerre" tagozódik, struktúráját, képzését, a népgazdaság más pénzügyi alapjaival való kapcsolatát korszakunkban komplikált pénzügyi jogrend szabályozza. A „biztosítás pénzügyi joga" a szocialista pénzügyi jog „különös részének" már önállósult területe, amely a gazdaságirányítási rendszer modelljének megfelelően változik, és amelyhez kapcsolódnak a biztosítás polgári jogviszonyai is. Az állami pénzintézet irányítási és felügyeleti szabályai, létrehozása stb. az államigazgatási jogi szabályozás tárgyai. A szocialista biztosításügyet e három jogág általi komplex szabályozás uralja. Intézményi rendszere és a biztosítás pénzügyi mechanizmusa azonban változatokkal jelentkezik a szocialista államokban. Az összehasonlító pénzügyi jogi vizsgálódásnak tehát ezen a területen is van „témája", gyakorlati haszna pedig a kedvezőbb eredményű jogi megoldások „felfedezése" és „ajánlása", ami ezen a területen már eddig is a fejlődés (jogalkotás) egyik előrelendítője volt. A pénzügyi jogtudománynak és a jogalkotásnak azonban támaszkodni kell az egyes biztosítási szaktudományok (biztosítási matematika, statisztika stb.) megállapításaira is, mert ezek a kárveszélyfajták, elő fordulás stb. törvényszerűségeinek felismerésével és mérésével a jogi szabályozáshoz fontos feltételeket (tényállásokat) segítenek kijelölni.

Emlékeztetünk arra, hogy a biztosítás létjogosultságát Marx a szocialista rendszerben is szükségesnek tartotta. „A góthai program kritikája" c. művében alap képzését ajánlotta a társadalmi össztermék terhére „szerencsétlenségek esetére és elemi csapás okozta zavarok ellen", amelynek szükségletét valószínűségi számításokkal lehet kalkulálni. Ilyen alapok nélkül a népgazdaság területén jelentkező károk a fejlődés és a tervteljesítés akadályai lehetnek. Az államnak tehát meg kell szervezni az ilyen célú pénzügyi viszonyokat, állami szerv felügyelete alatt kell centralizálni a pénzalapokat, amelyeket kötelezően fizetendő, vagy szerződéses biztosítási díjak táplálnak.

A szocialista pénzügyi jogtudománynak rá kell mutatni arra is, hogy e vonatkozásban a tőkésállam nem gyakorol pénzügyi tevékenységet (szűkkörű kivételekre van példa). A biztosításügy magánkézben van; a biztosító intézetek (társaságok) haszonra spekuláló szervezetek, amelyek érdekszálai már a nemzetközi biztosítás területét is behálózzák. A kapitalista jogrendszerben a biztosítási jogviszonyokat a magánjog, egyes szervezeti vonatkozásait a kereskedelmi, illetve a gazdasági jog szabályozzák. A pénzügyi jogviszonyt e területen az adóügyi jogviszony reprezentálja. A biztosítók államonként változó mértékben (adókulcs) a nyereség vagy a díjbevétel alapján fizetik adóikat; a költségvetési kapcsolat más formái kivételesek. A társaságok egymással is versenyben vannak a nemzeti és a nemzetközi terepen egyaránt. Ezeket a feltételeket a szocialista biztosító intézményeknek is ismerniük kell, mert a biztosítás nemzetközi pénzügyi szálai már a különböző társadalmi-gazdasági rendszerbe tartozó államok intézményeit, illetve alapjait is összekötik.

b) *Pénzügyi jogviszonyok a szocialista biztosításügy területén.* A szocialista biztosításügy szabályozásának alapja: a *biztosítási monopólium*, amely azt jelenti, hogy a biztosítási alapot állami pénzintézet kezeli, és biztosítási jogviszony csak ezzel létesíthető. A Szovjetunióban 1918-ban valósult meg először ez a monopólium a bankállamosítások keretében. Magyarországon e monopóliumot nem mondotta ki jogszabály — ez helyzetként alakult ki és 1952-ben már teljesnek volt tekinthető az addig működött hazai és külföldi magánbiztosító társaságok felszámolásával és az Állami Biztosító létrehozásával. A monopólium azonban e szervezeti vonatkozásban sem jelenti feltétlenül azt, hogy egy államban csak egy biztosító intézmény működik — pl. a Szovjetunióban és az NDK-ban a nemzetközi biztosítás külön szerv hatáskörébe tartozik. A monopólium azt eredményezi, hogy „egy kézben" vannak a kárfedezeti alapok, a centralizált kezelés nagy fedezettel való rendelkezést eredményez, ami a biztosítási konstrukciókhoz (fajtákhoz) tartozó díjak előnyös (változó) megállapítását is lehetővé teszi.

A biztosítási „monopólium", illetve a biztosítás „államosítása" azonban nem függ össze a biztosítás kötelezővé tételével (ami pénzügyi jogviszonyt eredményez) és a szerződéses biztosítás felszámolásával vagy „visszaszorításával". Valamennyi szocialista állam széles körben alkalmazza a szerződéses rendszert a szövetkezeti és a magánszektor (lakosság) vagyon-, illetőleg személybiztosításánál. A kötelező biztosítás (amely jogszabályon alapul és így nem egyenlő a kötelező szerződéses biztosítással) azonban minden szocialista államban alkalmazásra kerül több formában (konstrukcióval). Pl. a Szovjetunióban a lakosság egy 1940. évi (azóta többször módosított) törvény alapján épület és háziállatok után, a kolhozok pedig (1967. évi új törvényerejű rendelet alapján) épület, termény, gépek, felszerelések és háziállatok után biztosításra kötelezettek. A szovjet pénzügyi jogtudomány és a szocialista államokban a többségi álláspont szerint a kötelező biztosítás pénzügyi jogviszonyt hoz létre. Ilyen tartalmú és formájú biztosítás Magyarországon a mezőgazdasági termelőszövetkezetek 1950. évi részleges kötelező biztosításával, majd 1952—1956 között a kötelező tűz- és jégbiztosítással (1952. évi 15. sz. tvr. és 1956. évi 36. sz. tv.) volt hatályban; jelenleg csak a kötelező gépjármű-felelősségbiztosítás funkcionál (kormányrendelet alapján 1959-től), ami a szövetkezeti, magánszektorra és a költségvetési szervekre is kiterjed (külföldi rendszámú gépjárművek is biztosításra kötelezettek). A magyar jogszabály a díjat adók módjára behajtandó állami követelésnek minősíti. Tehát csak ebből a szempontból adójellegű a biztosítási díj; az esetleges ellenszolgáltatás adójellegét kizárja, tehát egy speciális pénzügyi jogintézményt testesít meg. A pénzügytan szemszögéből adóminősítése akkor lenne indokolt, ha igen magas lenne a díj mértéke, és ezzel szemben aránytalan alacsony a népgazdasági szintű szükséges kártérítés; a szocialista pénzügyi politika azonban ilyen fiskális célokat nem érvényesít a biztosítási pénzalap-rendszerrel szemben.

A szövetkezeti és a magán, (lakosság) szektor szerződéses vagy kötelező biztosítási pénzügyi kapcsolatai mellett a szocialista államokban sokkal jelentősebb gyakorlati gazdaságpolitikai probléma az állami szektor vagyonbiztosítása. A *költségvetési szervek* részére a centralizált állami pénzalap (költségvetési tartalékalap) az igénybe vehető forrás. Jogszabálynak kell azonban megállapítania, hogy milyen összegű és eredetű károkat fedezhet a költségvetés; a kárbecslési eljárás, a finanszírozás még költségvetési fedezet esetén is az állami biztosító pénzintézeten keresztül történik, mert ez rendelkezik megfelelő szak- és ellenőrző apparátussal. Az állami (költség-

vetési) szervek kárrendezési eljárása — a magyar megoldás szerint — biztosítási pénzügyi (pénzforgalmi és elszámolási) jogviszonyok közbeiktatásával realizálódik. A magyar jogszabály pénzügyminiszteri engedélyhez köti költségvetési szervek szerződéses vagyonbiztosítását, de ez a gyakorlatban alig alkalmazott konstrukció.

A szocialista gazdasági és pénzügyi irodalomban állandóan tárgyalt téma: az állami vállalatok vagyonbiztosításának kötelező vagy szerződéses rendszere. A direkt gazdaságirányítási rendszer feltételei között, amikor a költségvetésben összpontosult a nemzeti jövedelem nagyobb hányada, és a vállalatok forgalmi adójukat és nyereségüket is befizették az államhoz, a vállalati vagyonkárok elsődleges fedezeti forrása is a költségvetés volt. A közvetett irányítási rendszer feltételei között a vállalati nyereség nagyobb hányada felett már a vállalat rendelkezik, gazdasági-pénzügyi gestióit maga alakítja ki, ezzel szemben rizikót is vállal, ami kiterjed a kárveszély viselésére is. Ezt a helyzetet mérlegelte a magyar jogalkotás, amikor lehetővé tette a vállalatoknak, hogy költségeik terhére a biztosítási díjat is elszámolhassák, a kártérítés összegét pedig bevételeik között; ezzel szemben 1976-tól ha nem rendelkeztek biztosítási szerződéssel, esetleges káraik (állóeszköz és készlet) javítási költségeivel, illetve a helyre nem állítható kár esetén a megsemmisült vagy kiselejtezett eszközök bruttó értékével kell megnövelni általános nyereségadójuk alapját. A pénzügyi (adó-) jogszabály így is ösztönzi a vállalatokat a különben nekik kedvező szerződéses viszonyba lépésre, de gazdaságirányítási rendszer szellemében erre kogens szabályt nem hoztak.

Említettük, hogy a szocialista rendszerben a biztosítási centralizált alap jogilag és elszámolás-technikailag (számvitelileg) is több részalapot foglal magában. Az állam a szükséges forgóalapot a költségvetés terhére átadta a a biztosítónak (a napi likviditás állandó biztosítására), ez az ún. biztosítási alap. Államonként és a gazdaságirányítási rendszer típusától függően változik az ezen felüli belső alaprendszer. Az 1972. évi magyar szabályozás szerint kockázati tartalékalap, életbiztosítási díjtartalék, felelősségbiztosítási díjtartalék és hitelbiztosítási tartalékalapok kötelezően képezendők. Az állam pénzügyi jogszabállyal alakítja ki a pénzügyi szerkezetet, olyan szintű tartalékolást ír elő, amely a valószínű határok között biztosít mindig elegendő kárfedezetet. Végső esetben az állami költségvetés is támogathatja a biztosítási alapot, tehát nem szabály, de nem is kizárt a kétirányú költségvetési pénzügyi kapcsolat a biztosítóval.

A szocialista pénzügytan és a jogtudomány a költségvetési kapcsolat legfontosabb formájának tekinti a biztosító adóit, nyereségbefizetését, vagy díjbevételének meghatározott összegű elvonását (a díjbevételnek természetesen fedezni kell a károkat és a biztosító költségeit is); a magyar jogszabály csak az utóbbi formát érvényesíti, de ezt a költségvetési befizetést a tartalékalapok feltöltésével együtt szabályozzák. A biztosító így akkumulátori szerepet is betölt; a fel nem használt (igénybe nem vett) hányadra igényt tart az állami költségvetés, amely viszont kedvezőtlen helyzetben a biztosítási alapokat „kisegíti".

A szocialista államokban a biztosító intézetek a vállalati vagy ettől eltérő jövedelemszabályozási rendszerben gazdálkodnak. A hatályos magyar szabályozás a pénzintézeti jövedelemszabályozási rendszerben működteti az Állami Biztosítót, amelynek jóléti, kulturális és érdekeltségi (jutalmazási és fejlesztési) alapjai vannak; az utóbbiak forrása a költségvetés által juttatás formájában átengedett nyereség.

A biztosításügy fent vázolt belső és külső pénzügyi jogviszonyait szabályozó normákon túl a szocialista pénzügyi jogtudomány egyes művelői a biztosítási konstrukciókra vonatkozó szabályokat (pl. szerződéses biztosítási fajták) a polgári joggal „közös" szabályoknak tekintik. Több szerző még a bank- és hitelrendszerrel való kapcsolat szabályainak is itt ad helyet. Ezeknek a „belső" kapcsolatoknak fontos népgazdasági jelentőségük lehet pl. a biztosítás igénybe nem vett alapjai a bankrendszerbe bevonva hitelforrásul szolgálhatnak. Arra is van példa (NDK), hogy a biztosító maga is lehet hitelező. További lehetséges kapcsolati forma: nálunk nem jogszabályon, hanem csak a bankgyakorlaton alapul az, hogy bankkölcsön nyújtásának feltétele biztosítási szerződés kötése. Ezekből az általánosított szabály-mozaikokból összeállított kép a szocialista biztosításügy pénzügyi szerkezetének bonyolultságát mutatja, amelynek a gazdasági szabályozórendszer egészébe is be kell illeszkednie. A biztosítási pénzügyi jog továbbfejlesztésére ezért volt szükség a gazdasági-pénzügyi reformok keretében.

Nagy Tibor

V. A pénzügyi jog nemzetközi vonatkozásai. 1. A nemzetközi pénzügyi jog tárgya és rendszere. 2. A nemzetközi pénzügyi jog tudománya. 3. Nemzetközi (kormányközi) intézmények pénzügyi joga. 4. Nemzetközi adójog. 5. Devizajog és nemzetközi fizetési egyezmények. 6. Nemzetközi bankok és más pénzügyi intézmények. 7. Vámjog és nemzetközi vámegyezmények.

1. A nemzetközi pénzügyi jog tárgya és rendszere.

a) A nemzetközi pénzügyi jog fogalma és rendszere. A nemzetközi pénzügyi jog keretébe

a szocialista és a burzsoá jogtudomány képviselőinek álláspontja szerint azok a normák tartoznak, amelyek az államközi kapcsolatok pénzügyi jogi vonatkozásait rendezik. A szuverén államok közötti politikai, gazdasági, szociális, kulturális, igazgatási és katonai együttműködés pénzügyi előfeltételeit, illetőleg konzekvenciáit a nemzetközi szerződések, egyezmények és megállapodások tartalmazzák. Egyes jogforrások teljesen pénzügyi jogi tartalmúak (pl. adóegyezmények), viszont alig található olyan nemzetközi jogforrás, amelynek nem lennének pénzügyi jogi rendelkezései. Ezt a joganyagot tekintjük a nemzetközi pénzügyi jog anyagának. Az államok és a kormányközi szervezetek egymással pénzügyi kapcsolatokat is létesítenek; ezek a kapcsolatok, illetőleg szabályok azonban nem feltétlenül vonatkoznak fizetési (elszámolási) kötelezettségre; a nemzetközi pénzügyi jog fontos szabályai azok is, amelyek elhatárolják egymástól az állami pénzügyi felségjogok körét. (Pl. adóegyezmények, vámegyezmények.) A tapasztalat azt igazolja, hogy ezek a szabályozási körök bővülnek, napjainkban az integrációk keretében is szükséges az államközi pénzügyi együttműködést szabályozni (erre a célra speciális pénzügyi jogintézményeket hoznak létre). A nemzetközi pénzügyi jog különösen a II. világháború utáni időszakban fejlődött és alakultak ki azok a részterületei, amelyek ennek a matériának további pénzügyi jogi szakági felosztását indokolják.

A nemzetközi pénzügyi jog szabályait fel lehet osztani aszerint is, hogy azok államokra vagy nemzetközi (kormányközi) szervezetekre vonatkoznak, továbbá azok szerint a funkciók szerint is, amelyek érdekében, illetőleg szolgálatában a pénzügyi jogviszonyok létrejönnek (pl. politikai együttműködés, katonai szövetségek közötti együttműködés, kulturális, szociális, politikai, egészségügyi, tisztán pénzügyi, külkereskedelmi tárgyú kapcsolatok). A nemzetközi pénzügyi jog tudománya — a nemzetközi közjog tudományával összehangoltan — a pénzügyi kapcsolatok fajai szerint osztályozza már a nemzetközi pénzügyi jog forrásait, és eszerint alakítja ki belső rendszerét: az állami pénzügyi rendszerek különböző részterületei, mint pl. költségvetés, adórendszer, vámrendszer, biztosítási alapok, vállalati pénzügyek köre stb. határozzák meg ezt a felosztást, amely alapján többségi álláspont szerint ma már a nemzetközi pénzügyi jog területét ugyanúgy lehet beosztani, mint a nemzeti pénzügyi jogokét: nemzetközi költségvetési jog, nemzetközi adójog, nemzetközi vállalati pénzügyi jog stb. lehetnek tehát ezek a részterületek, amelyek azonban nem egyforma jelentőséggel és szabályozási szélességgel jelentkeznek, illetőleg érvényesülnek a szocialista, a tőkés- és a fejlődő államok egymás közti, illetőleg nemzetközi szervezetekkel kialakított kapcsolataiban. Természetesen ahány monográfia, annyiféle rendszerezés jelentkezik. Az említett koncepció azt az álláspontot törekszik igazolni, hogy a nemzetközi pénzügyek jelentősége, rengeteg gyakorlati és tudományos problémája, szabályozásának bővülése és gazdagodó irodalma alapján ez ma már a nemzetközi közjog keretében fontos részterület. Egyes nézetek szerint önálló jogágnak, más álláspontok szerint a nemzeti pénzügyi jog részének tekinthetők ezek a szabályok (ez utóbbi álláspontot azzal indokolják, hogy a nemzetközi pénzügyi jog szabályai kivételes szabályokat jelentetnek meg a nemzeti pénzügyi jogi szabályozással szemben; ezeket a nemzetközi jogszabályokat az államok belső szabályaikban hirdetik ki és azokat a pénzügyi szakigazgatás szervei hajtják végre, illetőleg alkalmazzák). Alapvető azonban nem a jogágazati önállóság kérdése, hanem az, hogy ezt a jogterületet fokozottabban kell a tudományos vizsgálódás fókuszába helyezni, mert a jelen korban az államközi, integrációs stb. együttműködés nagy iramban fejlődik, és abban a pénzügyek jelentős szerepet töltenek be. A nemzetközi pénzügyi jognak a gyakorlat szempontjából tehát nem vitatható a jelentősége.

b) A nemzetközi pénzügyi jog elvei. A nemzetközi pénzügyi tárgyú szerződések, egyezmények és megállapodások összevetése alapján megállapítható, hogy azok a pénzügyi rendszerek egyes elemei kapcsolatainak kialakításánál, a pénzügyi jogintézmények létrehozásánál azonos elveket követnek, illetőleg azonos elvek fedezhetők fel a tőkésállamok egymás közti és a szocialista államok egymás közti kapcsolatainak rendezésénél.

A nemzetközi pénzügyi jog tudománya tárgyalja ezeket az alapelveket, amelyek egy része ténylegesen megvalósult az államközi pénzügyi kapcsolatok alkalmazásánál, egyes alapelvek azonban még inkább követelmények és a szocialista államok erőteljesen törekszenek ezek érvényesítését megkövetelni a partner nem szocialista államok részéről is. Egyes alapelvek azonban csak a nemzetközi pénzügyi jog meghatározott jogintézményeivel kapcsolatban alkalmazhatók (nemzetközi adójogi alapelvek stb.).

Az alapelveket az alábbiak szerint rendszerezzük.

A legfontosabb alapelv: az állami *pénzügyi szuverenitás elismerése*, ideértve a belső pénzügyi szuverenitást is, ami azt jelenti, hogy az államok maguk állapítják meg pénzügyi jogszabályaikat, költségvetési jogukat, valutajogot stb. (A pénzügyi szuverenitás tehát nem egyenlő a pénzügyi felségjoggal.)

A *viszonosság* a nemzetközi pénzügyi jog önálló tényezője és fontos alapelve. A szerződő partnereknek szerződés alapján vagy nemzeti jogszabályaikban erre való hivatkozással

ugyanazon tényállás mellett azonos kedvezményű szabályozásban kell részesíteni a nemzetközi pénzügyi viszonyokkal érintett természetes és jogi személyek, illetőleg államok pénzügyeit. A viszonosság tehát mindig ugyanarra a pénzügyi elemre vonatkozik, és a szabályok azonossága mellett ugyanazt a pénzügyi hatást váltja ki az azonos pénzügyi jogviszonyokban (pl. viszonosság alapján ugyanúgy adóztatják az államok a másik állampolgárságú tudósokat, művészeket stb.).

A *kölcsönös előnyök* — a szocialista államok által különösen fontosnak tartott alapelv; arra vonatkozik, hogy a szerződő felek egymásnak olyan gazdasági ellenszolgáltatás értékű előnyt nyújtanak, amely szükséges a legjobb együttműködést biztosító feltételek érvényesítése érdekében. A kölcsönös előnyök tehát nem mindig ugyanannál a pénzügyi rendszerű elemnél érvényesülnek az egyes államokban (pl. az egyik állam adójogi, a másik vámjogi területen nyújtja a kölcsönös előnyöket, ez az integrációs kapcsolatokban lehet indokolt).

A szocialista gazdasági integrációban a kölcsönös előnyökben a gazdasági egyenértékűség feltétlenül érvényesül.

A *legnagyobb kedvezmény* elve elsősorban a nemzetközi vám- és adójog területén jut érvényre. Az államok kötelezik magukat arra, hogy szerződő partnerüknek megadnak (vagy a jövőben megadnak) minden olyan kedvezményt, amelyet hasonló tényállás után vagy tárgyra vonatkozólag már más államoknak nyújtottak.

A nemzetközi *pénzalapok békés célokra történő felhasználásának* elve különösen napjainkban aktuális. Eszerint tehát az államokat nem lehet kötelezni olyan alapokhoz való hozzájárulásra, amelyeket ezzel az elvvel ellentétes célokra vesznek igénybe. Fokozni kell a békés célú alapok számát és növelni ezek forrásait, csökkenteni a katonai költségeket, és a felszabaduló kereteket nemzetközi megegyezés alapján kell békés célra igénybe venni.

A *gazdaságilag elmaradt országok segélyezése* nemzetközi alapokból vagy az államháztartások terhére ugyancsak alapelv. A cél a szocialista fejlődés elősegítése, illetőleg az állami szektor támogatása, elsősorban beruházási célokat szolgáló intézmények, az életszínvonal emelését célzó intézkedések és más infrastruktúra létesítése stb.

Egyes államok következetesen megsértik ezeket az alapelveket, nem hajlandók azokat a szocialista államokkal kialakított gazdasági-pénzügyi kapcsolataiban alkalmazni, sőt diszkriminációk, tilalmak stb. révén gátolják ezeknek a kapcsolatoknak a kifejlesztését. A nemzetközi pénzügyi jogi szabályozás tükrében kimutatható, hogy különösen a nagy tőkésállamok és integrációs szervezeteik méltánytalan előnyöket kívánnak maguknak biztosítani, a gazdaságilag gyengébb partner pénzügyi szuverenitását megsértik stb. Ebből következik, hogy a szocialista államok közötti és a tőkés világpiacon belül érvényesülő pénzügyi jogrend eltérő sajátosságokat mutat.

c) A pénzügyi szuverenitás problémája. A pénzügyi szuverenitás az állami szuverenitás pénzügyi megnyilvánulása. A külső szuverenitás azt jelenti, hogy az állam önálló és független partner nemzetközi pénzügyi kapcsolataiban. A föderatív államok esetében saját alkotmányuk állapítja meg, hogy a tagállamoknak van-e és milyen vonatkozásban külső pénzügyi szuverenitásuk. A belső szuverenitás azt jelenti, hogy az állam szabadon rendezi be és szabályozza pénzügyeit.

A pénzügyi szuverenitást az államok a nemzetközi együttműködés érdekében, de elsősorban saját előnyük biztosítására korlátozhatják. A szakirodalom a pénzügyi szuverenitás pozitív és negatív korlátozása között tesz különbséget. A pozitív azt jelenti, hogy az állam megengedi másik állam pénzügyi szuverenitásának „átnyúlását", érvényesítését területén (ilyen pl. a konzuli illetékeztetés esete). A negatív korlátozás azt jelenti, hogy az állam nem alkalmazza pénzügyi szabályait saját területének egy meghatározott részén, pl. szabadzónák, szabadkikötők esetében, illetőleg egyes pénzügyi jogviszonyokban. A szocialista államok a pénzügyi szuverenitás feltétlen érvényesítését tartják a legfontosabb nemzetközi pénzügyi jogi alapelvnek; a szuverenitás elismerését a KGST keretében kötött szerződések, a Komplex Program stb. deklarálják.

d) Az általános és regionális nemzetközi pénzügyi jog. A nemzetközi pénzügyi jog tudománya kérdésként teszi fel a tételt: létezik-e általános nemzetközi pénzügyi jog? E fogalom alá olyan szabályok sorolhatók, amelyeket sok állam pl. az ENSZ tagállamai együttesen alkottak. Általános nemzetközi pénzügyi jogi szabályra például hozhatjuk fel a GATT-szerződést, amelynek ma már szocialista államok is aláírói. A kormányközi organizációk alapokmányait, illetőleg ezek pénzügyi jogi rendelkezéseit, pénzügyi szabályzatait is az általános nemzetközi pénzügyi jog szabályai körébe sorolhatjuk. Jelenleg azonban még csak törekvés fedezhető fel ennek érvényesítésére, ti. a már említett pénzügyi jogi alapelveket tekinthetjük az általános nemzetközi pénzügyi jog alapelveinek, de a jogforrások szempontjából az ún. regionális nemzetközi pénzügyi jog még fölényben van az általánossal szemben. Az integrációk (európai és tengerentúli) pénzügyi szerződései bizonyítékok több regionális nemzetközi pénzügyi jog létezése mellett. A KGST-t nem tekintjük regionális integrációnak, mert tagjai több földrészen vannak. Az irodalomban már feltűnik az inter-integrációs pénzügyi jog fogalma is, amely az együttműködés új, kialakulóban levő formája.

Ebben az integrációk szerződnek egymással pénzügyi jogintézményeik összekapcsolására vagy koordinálására.

Nagy Tibor

2. A nemzetközi pénzügyi jog tudománya.

a) A nemzetközi pénzügyi jogtudomány kialakulása és a lipperti rendszer bírálata. Pénzügyi vonatkozású államközi problémák már a feudalizmus korában is jelentkeztek: elsősorban adójogi és államadósságügyi kérdéseket kellett szabályozni szerződésekkel vagy a viszonosság feltételével. Jacobus már az olasz városállamok polgárainak többszörös adóztatásáról értekezett (1850), később a nem árfolyamzős adókkal kapcsolatban merültek fel a jogalkalmazásnál megoldandó problémák, amelyekkel az irodalomban a nemzetközi magánjog tudománya foglalkozott (Weiss, Bar, Campos). A 19. század utolsó negyedében lendül fel a nemzetközi adójog irodalma, s felfedezhető két irányzat: az egyik szerint a külföldi tényállásokat felölelő adójogviszonyok a nemzetközi magánjogba, a másik szerint a jogágazatként elkülöníthető nemzetközi adójogba tartoznak. Államközi síkon akkor még csak az adóztatásnál ütköztek össze az államok és az adóalanyok érdekei. A kompromisszumok megoldására volt hivatott a következő korszak elejének nemzetközi pénzügyi jogtudománya is. Az említett irányzatok után korszakkezdő jelentőségű *Lippert* munkássága, aki két hatalmas monográfiában (1912, 1928) dolgozta fel a nemzetközi pénzügyi jog addigi tantörténetét, határozta meg alapelveit és építette ki rendszerét. Ebben első helyen szerepelt a nemzetközi adójog és vámjog, további részek: a nemzetközi valutajog, a nemzetközi pénzügyi ellenőrzés joga stb. Lippert korában még nem voltak nagy pénzügyi alapokkal rendelkező nemzetközi intézmények és a nemzetközi költségvetési jog problémáit is csak a föderatív államok pénzügyi-költségvetési kapcsolataiban „találta meg". Lippert rendszerét azonban indokoltan bírálták kortársai és a későbbi elméletek, ti. ő a pénzügyekben kereste a nemzetközit, és ezzel a gondolatmenettel a nemzetközi pénzügyi jogforrások mellé sorolta rendszerében az autonóm (nemzeti) pénzügyi jognak azokat a szabályait is, amelyek külföldi tényállásokra vonatkoztak. Nem az volt a probléma, hogy ezáltal rendkívül kiszélesedett a nemzetközi pénzügyi jog lipperti anyaga, hanem az, hogy olyan tényállásokat is rendszerébe épített, amelyeknek nem volt kapcsolatuk a nemzetközi szabályozással, pl. a külföldi adóalanyok saját állampolgárokétól eltérő adóztatása nem tekinthető nemzetközi jogszabálynak. Lippert érdeme abban van, hogy elsőnek dolgozta ki a rendszert, amely elsősorban korszaka pénzügyi jogtudományának koncepcióit követte. Annak ellenére, hogy már Lippert előtt nyoma van az irodalomban „nemzetköz pénzügyi közjog" terminusának, amely azonban csak a bankjog és fizetési jog fogalmaira korlátozódott, a tulajdonképpeni rendszer Lipperttel jelenik meg az irodalomban. Művét úgy jellemezték, hogy az a nemzetközi pénzügyi jog világtörténete, illetőleg a világtörténelem pénzügyi joga.

Közvetlen Lippert után jelentkezik a szociológiai irányzat; a 20-as évek után *Goldscheid* a „gazdasági és pénzügyi nemzetközi jog" kiképzését, illetőleg elismerését javasolta. A 30-as évek végétől további új irányzatokat lehet felfedezni az irodalomban: az adójog melletti területeket a nemzetközi magánjog, a nemzetközi gazdasági jog és a nemzetközi közigazgatási jog igényelték saját kereteikbe. Ez volt az eredménye annak, hogy a nemzetközi pénzügyi jogot az adójogra szűkítették le. Megjegyzendő, hogy a jelenkori nézetek többsége is a nemzetközi adójoggal szinonim fogalomként használja a nemzetközi pénzügyi jog terminusát.

b) Új irányzatok a nemzetközi pénzügyi jog tudományában. Napjaink burzsoá irodalmából felfedezhető a két irányzat: az egyik szerint a nemzetközi pénzügyi jog kérdéseit gazdaságinak kell tekinteni, és így nemzetközi gazdasági jog keretébe olvasztják a nemzetközi adójogon kívüli összes területeket, idetartozik a nemzetközi gazdasági és gazdálkodó szervezetek pénzügyi működésének joganyaga is. A másik irányzat következetesen kitart a nemzetközi adójog elismerése mellett, de annak keretében kizárólag csak az államközi szerződéseket vizsgálják, elsősorban a többszörös adóztatást kizáró egyezményeket. Külön irányzat: az integrációs pénzügyi jog, amely szerint a nemzetközi adójog mellett még külön nemzetközi integrációs pénzügyi jog is „művelendő"; ebbe tartozik az integrációk költségvetési és vámügyi együttműködését szabályozó nemzetközi normatömeg, az integrációk bankjainak és speciális pénzügyi alapjainak szabályozása stb. Összességében úgy lehet jellemezni a helyzetet, hogy a lipperti rendszer felbomlott, viszonylagos önállóságot már csak az adójog élvez, ezzel szemben bővülő anyagával a nemzetközi integrációs jogtudomány rivalizál a többivel az irodalomban. A burzsoá szerzők elismerik, hogy a KGST-nek is van pénzügyi joga, saját pénzügyi intézményei, „pénzügyi jogi perspektívája", mindamellett a burzsoá nemzetközi közjog tudománya harcol a nemzetközi pénzügyi jog elismerése ellen, ez az álláspont a nemzetközi közjog felosztásától ívánja megvédeni ezt a jogágat, de ma már nyilvánvaló, hogy a nemzetközi közjog „szakosodásának" megvannak az objektív feltételei.

c) A szocialista nemzetközi pénzügyi jogtudomány. Már a két világháború közötti időszakban megkezdődött a szocialista nemzetközi pénzügyi jogtudomány kialakulása a Szovjetunióban, elsősorban Durdenevski munkásságával. Foglalkozott a kettős adóztatás kér-

déseivel, a külföldi koncessziók adóterhelésének problémáival, a nemzetközi külkereskedelem pénzügyi kérdéseivel. A 30-as évek végén a nemzetközi adójog terminusát következetesen használja a szovjet jogtudomány; a nemzetközi adójogot ugyan az adójog részének tekintik, ami nem zárta ki, hogy a problémakört nemzetközi aspektusból vizsgálják. Az 50-es évek elején új utakon indul el a szakjogtudomány fejlődése: elsősorban az új nyugati monetáris és hitelügyi intézmények és kölcsönakciók rendszerét bírálták nemzetközi jogi és pénzügyi jogi szempontból, és az irodalomban jelentkeznek már a szocialista világpiacot erősítő új típusú nemzetközi kapcsolatok pénzügyi jogi elméleti kérdései. A Szovjetunióban a nemzetközi közjog részének, illetőleg jogágnak tekintik a nemzetközi pénzügyi jogot (Liszovszkij, Rovinszkij). Elsősorban a nemzetközi fizetési és valutáris elszámolások jogát a nemzetközi pénzügyi intézmények jogrendjét és a 60-as évek közepéig elhanyagolt adójog kérdéseit tanulmányozzák, tekintettel arra, hogy gyakorlatban a szocialista és a tőkésállamokkal egyre több ilyen tárgyú szerződés jön létre, amelyek megkonstruálása és alkalmazása a pénzügyi jogtudomány aktív közreműködését igényelte. A szocialista jogtudomány művelői ma már elismerik, hogy a nemzetközi pénzügyi jog kérdéseivel elsősorban a pénzügyi jogtudománynak kell foglalkozni; a nemzetközi jog itt a formát, a kereteket jelenti; a pénzügyi szerződések, egyezmények és megállapodások a nemzetközi közjognak a szerződésekre vonatkozó szabályai szerint jönnek létre. A tartalom visszont pénzügyi, amelynek vizsgálatát a pénzügyi jogtudomány is csak a pénzügytan beiktatásával végezheti el (ma már a nemzetközi pénzügytan mint tudomány elismerése is egyértelmű).

A nemzetközi pénzügyi jog kereteit a szocialista jogtudomány azonban tágabb körben határozza meg, mint a burzsoá jogtudomány. A szocialista irodalomban (Weralski, Spiller, Wacsev stb.) egyértelmű az álláspont, hogy a nemzetközi pénzügyi jognak szakterületei vannak, és ennek keretébe tartozik a gazdasági integrációk pénzügyi joga is; külön szakterület a KGST pénzügyi joga, amely a nemzeti pénzügyi jogok területi felosztása szerint tagozódik részekre, tehát pl. a KGST-nek is van költségvetési joga, valutáris és elszámolási joga, pénzügyi ellenőrzési joga, létrejött saját nemzetközi adó- és vámjoga. A szocialista államok tudósai több nemzetközi konferencián rendezett vitákon foglalkoztak a nemzetközi pénzügyi jog témájával, amelynek fejlődő irodalmát a nyugati féltekén is figyelemmel kísérik.

Nagy Tibor

3. Nemzetközi (kormányközi) intézmények pénzügyi joga.

a) Nemzetközi szervezetek gazdálkodásának szabályozása. Korszakunkban a nemzetközi (kormányközi) organizációk pénzügyi nagyhatalmak is, hatalmas kerettel gazdálkodnak, pénzügyi szálaikkal összeköttetésben állnak a tagállamok költségvetéseivel, más nemzetközi szervezetekkel és nemzetközi alapokkal is. A nemzetközi organizációk különféle funkciók szolgálatában állanak: lehetnek politikai, kulturális, gazdasági, katonai stb. intézmények. Ezek a szervezetek multilaterális nemzetközi szerződéssel jönnek létre: ez az intézmények alapokmánya, amely pénzügyi jogi szempontból ugyanolyan szerepet tölt be, mint a nemzeti alkotmányok, illetőleg azok pénzügyi jogi tárgyú rendelkezései. Az organizációk pénzügyi szabályzata részletesen rendelkezik költségvetéseik elkészítéséről, szerkezetéről, kiadásaik és bevételeik feletti rendelkezésről, pénzforgalomukról, vagyonkezelésükről és mindezek ellenőrzéséről. Az organizációk közgyűlései olyan szerepet töltenek be, mint az államok parlamentjei, tehát rendszerint évenként állapítják meg a kiadások kereteit és az azok fedezésére szükséges kontribúciók (nemzetközi állami hozzájárulások) összegeit. (A nemzetközi költségvetési jognak ez az egyik területe, de a szakirodalom ezt a fogalmat még az egyes államok költségvetési kapcsolatainak szerződéses szabálytömegére is alkalmazza. Napjainkban a nemzetközi költségvetési jog fogalma alá az álláspontok többsége az organizációk gazdálkodási szabályait sorolja.)

A szabályozás tehát a költségvetésekre vonatkozik, amelyek azonban több organizációnál kettős tagozatúak. Az ún. igazgatási költségvetés az intézmények működési feltételeit biztosítja, a csatolt költségvetések pedig beruházási tervezetüket, illetőleg termelő és szolgáltató intézményeik (vállalkozások) pénzalapját jelenti. A KGST csak igazgatási költségvetéssel rendelkezik, az EURATOM-nak igazgatási és csatolt (üzemi) költségvetése is van.

b) A kontribúciós eljárás kérdései. A kormányközi organizációk költségvetéseit az alapokmányban megjelölt vezető szerv hagyja jóvá. A tagállamok azokat a kiadásokat, amelyeket az organizációk működési bevételei nem fedeznek, kontribúciókból finanszírozzák. A kontribúciókat évenként, egyes organizációknál több évre (az ENSZ-nél 3 évre) állapítják meg, ez rendszerint százalékosan kifejezett kötelezettség, amelyet meghatározott valutában kell teljesíteni. A kontribúció tehát nem nemzetközi adó, hanem önként vállalt szerződéses kötelezettség, amelynek nem teljesítése, vagy hiányos teljesítése esetén az alapokmányban meghatározott szankciót alkalmazzák a tagállammal szemben (megszűnik a tagság, az ENSZ-tagállam elveszti szavazati jogát stb.).

A kontribúció megállapítása különböző módon történhet. Az ún. ENSZ-típusú intézményeknél az államok nemzeti jövedelmét ve-

szik alapul, rendszerint az egy főre jutó jövedelmet, amelynek meghatározásához a kiszámítási módszert az organizáció vezető szervei, megfelelő szakbizottság ajánlására állapítják meg. Erre azért van szükség, mert a tőkés- és szocialista államokban a gyakorlat és az elmélet nem azonos módon értelmezi a nemzeti jövedelem fogalmát, és így más kalkulációs módszert alkalmaznának, ami nemzetközi téren aránytalanságokat eredményezne. Természetesen az ilyen tárgyú határozatok sem örök életűek, mert világpolitikai, gazdasági stb. konstellációk változnak, amelyeket figyelembe kell venni. (Pl. függetlenséget elnyert új államok esetében, illetőleg a II. világháború után a háborús károkat is méltányolni kellett stb.)

A kontribúciós megállapításnak egyéb szempontjai is lehetnek pl. más tényezőket vesznek alapul, az államokat meghatározott osztályokba sorolják, az osztályokba tartozás meghatározott összegű kontribúció fizetését eredményezi, de más megoldások is ismeretesek, pl. a Nemzetközi Vasútügyi Szervezet a vasútkm hosszat veszi figyelembe stb.

Közgazdasági, pénzügyi és politikai kérdések egyaránt dominálnak a kontribúciók meghatározásánál. Nem tartható helyesnek, ha valamelyik állam vállalja a kontribúciós teher nagyobb részét, mert ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy anyagilag függő helyzetben tartja az organizációt; ezért állapították meg az ENSZ-ben a maximális mértéket, amelyet egy állam fizethet (USA: 25%, azelőtt 33%-ot fizetett. Az alkalmazott minimum általában 0.02%).

c) A kormányközi organizációk kiadásai és a finanszírozás szabályozása. A kormányközi organizációk költségvetéseinek kiadási oldalát az jellemzi, hogy az többségében még a tőkésállamok központi költségvetéseinek szerkezetét mintázza, tehát személyi, dologi (azon belül működési és fenntartási), továbbá beruházási kiadásokra tagozódik. Kivétel: a KGST igazgatási költségvetése, amely e központi szervezet funkcióinak megfelelő szerkezetben készül.

A kormányközi organizációk gazdálkodását tehát a költségvetések szorítják keretekbe. A kiadási oldal azonban állandóan változik, ami a feladatok bővülésének és az egész világgazdaságban jelentkező inflatórikus tényezőnek a következménye.

A pénzügyi szabályzatok részletes rendelkezéseket tartalmaznak arra nézve, hogy mely szervek rendelkeznek a költségkeretek felett (utalványozási jog). Ugyanilyen fontos kérdés a költségvetések végrehajtásának ellenőrzése is, amelyet a tagállamok szakértőiből alakított bizottság végez. Ez a nemzetközi pénzügyi ellenőrzés egyetlen és elismerhető formája, ti. az államok pénzügyi szuverenitásával nem egyeztethető össze, hogy pénzügyeik felett ellenőrzést gyakoroljanak. (Ellenkező példát azonban felhozhatunk, pl. Németország gazdasági-pénzügyi ellenőrzése a II. világháború után.)

Fontos kérdés még a kontribúciós kötelezettség valutáris természetű meghatározása, ti. a pénzügyi szabályzatban előírják, hogy milyen valutában kell teljesíteni a fizetési kötelezettséget. Egyes nemzetközi szervezeteknél speciális elszámolási egységekkel kell kiszámítani a valutaegységet, amelyet a devizális szabályok szerint hoznak összhangba — ugyancsak nemzetközi szabályozással — a tagállamok nemzeti valutáival. (Pl. Közös Piac költségvetésének megállapításánál).

A nemzetközi organizációkhoz kapcsolódnak még, vagy csak az államok pénzügyi együttműködésének eredményeként funkcionálnak egyes pénzalapok, amelyek gazdasági-segítési, kulturális (tudományos) célokat szolgálnak. Ezek az alapoknak pénzügyi szabályzata rendszerint az ENSZ Pénzügyi Szabályzatának mintáját követi. Az alapokhoz való hozzájárulás azonban önkéntes, az államok maguk határozzák meg évenként (vagy több évre előre), hogy melyik alaphoz és milyen valutában járulnak hozzá, esetleg csak az egyes alapok által finanszírozott célok kiadásait (vagy annak egy részét) vállalják.

A nemzetközi költségvetési jog és a nemzetközi organizációk költségvetéseinek tanulmányozása napjaink nemzetközi pénzügyi jogtudományának aktuális feladata. A nemzetközi organizációk súlyát, céljait, költségvetéseik volumenén és az azok mögött álló feladatok alapján lehet mérlegelni és a nemzetközi politika alakításánál figyelembe venni (pl. NATO költségvetése).

d) A KGST költségvetési joga. A KGST módosított alapokmánya (l. 1976. évi 28. sz. tvr.) szerint a Tanács Végrehajtó Bizottsága hagyja jóvá a Tanács Titkárságának létszámkeretét, a Tanács költségvetését és a Titkárságnak a költségvetés végrehajtásával kapcsolatos beszámolóját. A KGST minden bevételét és kiadását a költségvetésben kell előirányozni. A tagállamok viselik a Titkárság fenntartásával, tevékenységének finanszírozásával kapcsolatos költségeket és a Tanács egyéb költségeit, költségvetésének megfelelően. A tagországok költségvetési hozzájárulásának mértékét a Közgyűlés állapítja meg.

A költségvetés tervezetét, amely a naptári évre vonatkozik és a teljesítéséről szóló beszámolót a Titkárság terjeszti a Tanács Végrehajtó Bizottsága elé.

A KGST igazgatási költségvetése tehát elsősorban a központi intézmény személyi és dologi kiadásait tartalmazza, a költségvetés részei még egy speciális kulturális alap és a KGST tudományos kutatóintézetének költségkerete. A kontribúciók meghatározásánál nem az ENSZ-típust alkalmazzák, hanem az államok

külkereskedelmi forgalmának aránya a meghatározó szempont.

A KGST költségvetési joga a tagállamok finanszírozási kötelezettségét írja elő egyes feladatok teljesítésével kapcsolatban (pl. nemzetközi rendezvények kiadása).

A KGST-t ugyanúgy, mint a kormányközi organizációkat, pénzügyi mentességek is megilletik. A Tanács tisztségviselői és alkalmazottai adó-, illeték- és vámmentességét külön szerződés szabályozza. Az intézmény adómentesítését ugyanazon elvek indokolják, mint a többi nemzetközi szervezet esetében, ti. az esetleges adó a kontribúciót növelné, az adóhozam pedig egy tagállam költségvetését „gazdagítaná." A nemzetközi költségvetési jognak vannak olyan szempontjai és elvei, amelyeket szocialista és tőkés organizációk indokoltan alkalmaznak.

Nagy Tibor

4. Nemzetközi adójog.

a) A nemzetközi adójog tárgya és rendszere. A nemzetközi adójog a nemzetközi pénzügyi jog klasszikus területe. A tudomány szempontjából is dogmatikailag a legjobban kidolgozott elmélet, a pénzügyi jog többi részterületéhez hasonlítva. A nemzetközi adó tárgyú szerződések, egyezmények és megállapodások egyre növekvő száma igazolja, hogy ez a jogterület egyre jelentősebb; ma már úgy lehet jellemezni a helyzetet, hogy a nemzetközi adójog szálai behálózzák az egész földgolyót.

A nemzetközi adójog célja az államok adórendszereinek egyeztetése, illetőleg adóztatásának összehangolása, de elsősorban az adóügyi felségjogok szétválasztása. Egyes nézetektől eltérően a nemzetközi adójog nem tartalmaz kollíziós normákat, mert arra nem hozható fel példa, hogy egy állam adójogát, illetőleg adóit egy másik állam önként vagy szerződés alapján alkalmazza, illetőleg, hogy dönteni kelljen arról, hogy egy állam területén a nemzeti vagy külföldi adójogszabályt vegyék-e figyelembe. A nemzetközi adójog tehát az államok adófelségjogát szorítja keretekbe. További érdekes jelenség az, hogy ennek a jogterületnek nincs saját jogintézménye: nemzetközi adó nem létezik, illetőleg léte az állami pénzügyi szuverenitás elismerésével szembenállana. Az adózás ugyanis feltételez egy közhatalmat, amely kényszerrel szerez érvényt adójogi követelésének; az állam felett pedig más adóztató hatalom nem állhat (azonban mint minden tételre, erre is van kivétel: az Európai Szén- és Acélközösségben a Főhatóságnak joga van a vállalatokat rendkívüli adóval megterhelni, illetőleg a követelést közös számlájukról „inkasszálni").

A nemzetközi adójog rendszerét a nézetek többsége az alábbiak szerint építi fel: ide tartoznak a kettős adóztatást kizáró egyezmények, az adóbeszámítást (tax credit) alkalmazó egyezmények, a nemzetközi organizációk adóztatását mentesítő nemzetközi jogi normák, a diplomáciai és konzuli adóimmunitást szabályozó nemzetközi szerződések és egyezmények, továbbá a nemzetközi adóügyi jogsegélyt szabályozó normák és újabban az integrációk tagállamainak adójogát koordináló normák is.

A fenti rendszer részei nem egyforma jelentőséggel érvényesülnek a tőkés világgazdaságban és a szocialista államok egymás közötti kapcsolataiban. Kifejlődőben van azonban a szocialista nemzetközi adójog is, pl. a közös vállalatok adóztatásának szabályozására szerződéseket, egyezményeket kell hozni stb. A nemzetközi adójog érvényesül a két gazdasági világrendszerbe tartozó államok közötti kapcsolatokban is; egyre több nemzetközi adójogi tárgyú szerződés jön létre a tőkés- és a szocialista államok között is.

b) A kettős adóztatás elkerülésének szabályozása. Tulajdonképpen ez a gyakorlati probléma teremtette meg a nemzetközi adójogot: az államok pénzügyi szuverenitásuk alapján megadóztatják a természetes és jogi személyeket területükön, továbbá állampolgáraikat és a nemzeti jogi személyeket. Ez a helyzet tehát nem jogtalan, csupán méltánytalan, mert az adóalanyokat kettős vagy többszörös adóterhelés éri. Ennek elkerülésére jönnek létre a ma már több százat kitevő adóügyi szerződések és egyezmények.

Magyarországnak is több ilyen egyezménye volt: még a II. világháború előtti időszakban kötött egyezményeket Olaszországgal, Svédországgal, Hollandiával, Jugoszláviával. A II. világháború után törvényerejű rendelettel cikkelyezték be a Svájccal és Romániával kötött egyezményeket, 1976-ban az Ausztriával kötött egyezményeket a kettős adóztatás és öröklési illetékeztetés elhárítására. 1978-ban az Angliával kötött egyezményt; további egyezmények aláírása és kihirdetése van folyamatban tőkésállamokkal.

Ezek az adóegyezmények elsősorban a nem árfolyamzós adókra vonatkoznak, tehát a természetes és jogi személyeket terhelő egyenesadókra, amelyek között a jövedelemadók és a vagyonadók a legfontosabbak. Az egyezményekben feltüntetik a partnerállamokban érintett adókat (a központi és helyi adókat).

Kialakultnak látszanak a nemzetközi adójog alapelvei is: az ingatlanokat abban az államban kell megadóztatni, ahol az ingatlan fekszik, a személyi jövedelmeket az adóforrás helyén, a vállalati nyereségeket pedig a vállalat székhelyén vagy annak a telepének a helyén, ahol a jövedelmet elérték. Ilyen elveket érvényesítenek a tőkésállamok; az OECD keretében mintaegyezmény jött létre (1977), amelyet követnek ezek a szerződések. A magyar—osztrák adóegyezmény több rendelkezése is magáévá teszi ezeket az elveket.

A külkereskedelmi áruforgalommal kapcsolatban elsősorban vámjogi konzekvenciák ke-

letkeznek. A nemzetközi adójogi szabályozás azonban szükségképpen előtérbe lép a vámuniókban, amelyben a tagállamok az egymás közötti vámhatárokat felszámolták, és a kiesett vámhozadékot a forgalmi adóztatás révén kívánták bepótolni. Az adóegyezményeknek tehát rendelkezniük kell (pl. a Közös Piacban), hogy a külföldre kerülő árut a származási országban vagy a rendeltetési országban adóztassák, de feltétlenül egyszeres adóztatást kívánnak alkalmazni.

A szocialista államok kapcsolataiban a nemzetközi adójognak eddig kevés szerepe volt. A külkereskedelmi áruforgalomnak nem voltak adójogi kihatásai. A közös vállalatok létesítésével azonban előtérbe került az adóztatás szabályozása a szocialista nemzetközi adójog normáival. Jelenleg a nemzetközi adójog — ezen a területen — az adóztatást „számolja fel"; ugyanis elsősorban mentességeket engedélyeznek ezeknek a vállalkozásoknak, amelyek egyik indoka az, hogy a szocialista államok adórendszerei még jelentékeny eltérést mutatnak, továbbá, hogy a vállalatok pénzügyi helyzetét kívánják segíteni az adók alóli mentesítések is. A tendenciákat figyelve azonban úgy tűnik, hogy különböző megoldásokat kívánnak alkalmazni a KGST tagállamai. Vagy mentesítik a vállalkozásokat, vagy külön adókat „létesítenek", amelyek jogi helyzetükre tekintettel speciális anyagi és eljárási szabályokkal funkcionálnak vagy pedig a hazai szocialista vállalatokra azonos adókat alkalmaznak.

A KGST tagállamai hozták létre a világon elsőnek a következő multilaterális adóegyezményeket a kettős adóztatás elkerülésére: a természetes személyekre vonatkozó egyezményt és a jogi személyekre vonatkozó egyezményt 1979-ben kormányrendeletben hirdettük ki.

Az államok ragaszkodása pénzügyi felségjogukhoz (és költségvetési bevételeikhez) hívta életre az adóbeszámítási rendszert, amelynek alkalmazására a szocialista államokban is van példa. Ennek lényege az, hogy szerződéssel, viszonosság alapján vagy egyoldalú jogi aktus szerint az államok nem a kettős adóztatást kívánják elkerülni, hanem csak az adóteher méltányos csökkentését. A jogi személyek adózni kötelesek saját államukban, de esetleg egy másik államban is, amelyben nyereséghez jutnak. Az előző állam méltányosságból megengedi a külföldön már lerótt adóteher levonását a hazai adóból, vagy pedig az adóalapból (Tax Credit System).

c) Adóügyi jogsegélyegyezmények. Ezek vagy „önálló" szerződések, vagy az adóügyi jogsegély intézménye a kettős adóztatást kizáró egyezményekben rögzítődik. Az államok vállalják, hogy adóigazgatási apparátusukat igénybe veszik a külföldi államot megillető adó kivetésénél és behajtásánál, ha az adóalany (természetes vagy jogi személy) az előbbi államban tartózkodik vagy ott adóztatható. Az adóügyi jogsegély intézményéhez tartozik a szerződéses kötelezettség alapján lebonyolított adóügyi információcsere is. Az adókivetés és behajtás a megkeresett állam szabályai szerint bonyolódik, az adókövetelés nagyságát azonban a megkereső állam anyagi adószabályai szerint állapítják meg és ennek mértékét a megkeresett állam nem változtathatja meg. Az adóügyi jogsegély intézménye a szocialista államok által kötött szerződésekben is szerepel, de rendszerint csak a kettős adóztatást kizáró egyezmények részeként.

d) Integrációk adójoga. A gazdasági integrációk tagállamai két- és többoldalú egyezményekkel szabályozzák a kettős adóztatás elkerülését, elsősorban a természetes személyek adóügyi jogviszonyaiban. Az integráció keretében azonban az adójog fontos szerepet tölt be, mert segítheti vagy gátolhatja a gazdasági versenyt. A szerződéses adóviszonyok mellett még az adóharmonizálás is fontos szerepet kap. Ez azt jelenti, hogy az államok szerződéssel, „ajánlások" alapján vagy egyoldalú jogi aktussal harmonizálják adórendszereiket, elsősorban az áruforgalmat, illetőleg a jogi személyeket terhelő nyereségadó vonatkozásában. A harmonizálás: az adójogszabályok egységesítését, hasonlóvá tételét jelenti, de természetesen nem a szöveg szerinti azonosság a lényeges, hanem az, hogy a harmonizált adószabályok alapján ugyanolyan adóteher érje az adóalanyokat az integrációk valamennyi államában. Erre példa: a Közös Piac keretében a forgalmi adók harmonizálása, egységes forgalmiadó-rendszer kialakítása. Ezekből az adókból is táplálják a Közös Piac költségvetését, amely többek között a mezőgazdaság finanszírozására szolgál, egyes államok termelőinek a támogatására. A nemzetközi adójog tehát itt kerül kapcsolatba a nemzetközi költségvetési joggal. Az integrációk körén belül a harmonizációt állandóan újabb közös megállapodások szorgalmazzák, és úgy tűnik, hogy egységes integrációs adórendszerek is vannak kialakulóban. A szocialista államok több tekintetben azonos pl. lakossági adórendszere azonban nem harmonizálás eredménye, hanem a társadalmi-gazdasági rendszer azonossága és az adópolitika azonos perspektivikus céljai eredményezik azt, hogy azonos fajta adók találhatók pl. a KGST körében. Tüzetes vizsgálódás azonban arra az eredményre vezet, hogy felismerik: az adóharmonizálás csak az adórendszer általános struktúráján fedezhető fel, ti. az egyes adónemek részletes szabályai és az adóterhelés nem azonos szintű az egyes államokban (ezek összefüggnek természetesen az ár- és bérpolitikával is, tehát az adópolitika célkitűzéseit is ezekkel összhangban kell kialakítani.)

Nagy Tibor

5. Devizajog és fizetési egyezmények.

a) Devizajogi korlátozások, korlátozott vagy tervszerű devizagazdálkodási rendszerek korunkban — kapitalista és szocialista rendszerű államokban egyaránt — világszerte találhatók. A szocialista gazdasági rendben a nemzetközi fizetések ellenőrzése, az ilyen fizetésekhez szükséges eszközök biztosítása és forgalmának szabályozása (ami a devizajog tárgya) a tervgazdálkodásnak szükségszerű, tehát maradandó része. Ami viszont a kapitalista világot illeti: a devizák és az arany szabad átváltása, a nemzetközi fizetéseknek automatikus szabályozása és fizetési egyezmények nélkül történő lebonyolódása még a gazdasági liberalizmus híveinél is többé-kevésbé utópisztikus célkitűzésként jelentkezik. Az 1958. év végétől kezdve a tőkeerős nyugat-európai államok által a valutájuk szabad átválthatósága (*konvertibilitás*) irányában tett lépések távolról sem jelentik a devizagazdálkodás állami irányításának félretételét: a „külső konvertibilitás" proklamálása mellett a belföldiekre vonatkozó devizaszabályok jelentős része — egyes államokban lényeges könnyítésekkel — hatályban maradt, sőt az ún. szabad devizagazdálkodást folytató államokban — ideértve az USA-t is — az utóbbi években, a tőkés monetáris rendszer felbomlása következtében kialakuló valutáris válságok hatására, számos korlátozó rendelkezés lépett hatályba. A Nyugat-Európában a konvertibilitás irányában tett lépésekben helytelen volna az egész világra kiható tendencia érvényesülését látni, hiszen a világ más részein növekszik azoknak az országoknak a száma, amelyekben devizakorlátozások vannak.

Igen sok államban a ma is fennálló devizajogi korlátozások bevezetése a kapitalista világban 1929—30-ban kezdődött *gazdasági világválság* egyik következményeként vált szükségessé. Áll ez a megállapítás az akkor még kapitalista gazdasági rendszerű közép- és kelet-európai országok devizajogára is — beleértve hazánkat — azzal, hogy ezekben az államokban a szocialista gazdálkodás és jogrendszer kialakulásával a devizajog — rendeltetését és tartalmát illetően — lényegesen megváltozott, a szocialista tervgazdálkodás egyik alkotó részévé vált. Ez azonban nem változtatott azon a tényen, hogy ezekben az államokban a harmincas évek elejétől kezdve megszakítás nélkül vannak hatályban devizajogszabályok.

Szocialista államokban a devizajog alapja a szocialista tervgazdálkodás. A devizagazdálkodás része a tervgazdálkodásnak, s a devizagazdálkodás terén alkotott jogszabályok célja elsősorban a fizetési mérleg tervszerű alakulásának biztosítása. Nemcsak a termelést és a fogyasztást tervezik, hanem a behozatalt és a kivitelt, a külföldön kitermelendő devizák összegyűjtését s azoknak a népgazdasági célkitűzések szerinti szétosztását is. Ennek egyik eszköze a jogi szabályozás. A szocialista jogrendszerekben nem is „kötött" vagy „korlátozott", hanem *tervszerű devizagazdálkodásról* helyes beszélni, s ilyen értelemben kell használni a *devizajog* elnevezést is.

A szocialista államokban a tervszerű devizagazdálkodást rendező jogszabályok rendeltetésükben és lényeges tartalmukban alapvetően különböznek a kapitalista országok ugyancsak devizajog néven összefoglalt ama rendelkezéseitől, amelyek a válság vagy a fenyegető válság elkerülése végett jöttek létre. A szocialista országokban az államnak devizagazdálkodási *monopóliuma* van, amely — karöltve az állam külkereskedelmi és pénzforgalmi monopóliumával — biztosítja azt, hogy minden — aranyban és külföldi pénznemben lebonyolítandó — művelet és elszámolás, külföldi valutára vagy devizaértékre szóló ügylet az állam (a devizahatóság) ellenőrzése alatt álljon.

A szocialista devizatörvények fő rendeltetése az állami (vállalati, szövetkezeti) *külkereskedelmi* és egyéb devizaszerző tevékenység („szellemi", „láthatatlan" export) előmozdítása, a külkereskedelemből és egyéb forrásokból, továbbá a hitel- és egyéb bankári műveletekből származó külföldi követelések központi kezelésének, a devizakészletek tervszerű szétosztásának és a fizetések sima lebonyolításának a biztosítása. Ezekben a törvényekben csak másodlagos jelentőségű a polgárok és jogi személyek vagyoni rendelkező jogának bizonyos devizaértékek (elsősorban külföldi fizetőeszközök, arany, értékpapírok) tekintetében való korlátozása, míg a kapitalista devizajogoknak ez utóbbi adja meg a jellemző tartalmát.

A devizajogi rendelkezések szempontjából — minden állam devizajogában — alapvető jelentősége van a *belföldi* és a *külföldi* személyek közötti megkülönböztetésnek.

A devizajogban általánosan elfogadott szóhasználat szerint — ellentétben egyéb jogterületekkel — „belföldi"-n („devizabelföldi") *nem* a saját országbeli állampolgárt, hanem az állandóan belföldön *lakó* (székhellyel bíró) személyt, „külföldi"-n („devizakülföldi") pedig *nem* az idegen állampolgárt, hanem a külföldön *lakó* (székhellyel bíró) személyt kell érteni. Az állampolgárság tehát a devizajogi rendelkezések szempontjából — általában — közömbös: a Magyarországon lakó (lakhatási engedéllyel bíró) idegen állampolgár a magyar devizajog szempontjából *belföldi* és fordítva: a *Magyarországról* — végleges szándékkal vagy útlevél nélkül — *külföldre távozott személyek* a devizajogi rendelkezések szempontjából *külföldieknek* tekintendők, attól függetlenül, hogy magyar állampolgárságukat megtartották, vagy idegen állampolgárokká váltak.

A *„devizapolgárság"* fogalma tehát *nem esik egybe* az állampolgárság fogalmával. Az eltérés

oka az, hogy az állandóan belföldön élő, gazdálkodó személyek nyilván nem élvezhetnek kivételes elbánást idegen állampolgárságuk miatt olyan megkötöttségek, terhek tekintetében, amelyek az egész lakosságot érintik, illetőleg amelynek népgazdasági előnyei az ország egész lakossága tekintetében érvényesülnek.

Megjegyzendő, hogy a *„külföldiség"* és *„belföldiség"* (tehát a „devizapolgárság") fogalmát lényegileg hasonlóképpen határozzák meg mindazoknak az államoknak törvényei, amelyek devizajogi korlátozásokat ismernek. Az Angliában lakó magyar pl. az ottani *„Exchange Control Act"* (devizaellenőrzési törvény)-ben foglalt rendelkezések szempontjából „resident"-nek (belföldinek) tekintendő akkor is, ha megmaradt magyar állampolgárnak, illetőleg ha nem is szerezte meg az egyesült királyságbeli állampolgárságot.

A devizajogi szabályok *személyi hatálya* általában csak a *devizabelföldiek* cselekményeire és ügyleteire terjed ki, éspedig tekintet nélkül arra, hogy a cselekmények belföldön vagy külföldön jöttek-e létre. Egy-egy állam devizagazdálkodását azonban nyilvánvalóan külföldi személyek cselekményei és jogügyletei is érinthetik, s a tervszerű devizagazdálkodás érdekeinek védelmére hivatott jogszabály nyilván nem lehet közömbös az ilyen cselekményekkel szemben. Másrészt a devizatörvények nem léphetnek fel azzal az igénnyel, hogy rendelkezései általánosságban vonatkozzanak mindenkinek a cselekményére és jogügyletére, s éppen ezért *külföldieknek* a belföldi devizagazdálkodást érintő cselekményei és jogügyletei csak kivételesen esnek korlátozás alá.

Azok a rendelkezések, amelyek *devizaértékeknek* — valuta, arany, külföldi követelés és értékpapír — a devizahatóság rendelkezésére bocsátására köteleznek, *csak belföldiekre* vonatkoznak. Ezzel szemben az említett értékek forgalmát, kivitelét, behozatalát érintő számos rendelkezés hatálya a belföldieken kívül *külföldiekre* is kiterjed; pl. külföldiek is csak engedéllyel vihetnek ki belföldi vagy külföldi fizetőeszközt, aranyat, platinát, arany- és platinatárgyat, értékpapírt, biztosítási kötvényt, árut vagy egyéb vagyontárgyat, és csak engedéllyel hozhatnak be — a belföldiekre is megállapitott értékhatáron felül — belföldi pénzt.

Tartalmukat tekintve a devizajogszabályok az állampolgárok és a gazdasági szervezetek *vagyontárgyait* és egyébként a polgári jogban szabályozott *vagyoni viszonyait* érintő rendelkezések. Ezek a rendelkezések *korlátozó jellegűek* s meghatározott *vagyontárgyakra* és ezekkel kapcsolatban *jogügyletekre* vagy más *cselekményekre* vonatkoznak, vagy pedig vagyontárgyakra vonatkozóan a devizahatósággal szemben meghatározott cselekményre, magatartásra köteleznek s ekként államigazgatási jellegű, *pénzügyi jogi* viszonyt létesítenek a kötelezettek és a devizahatósági szervek között.

aa) A modern devizajogszabályok ma már nem korlátozódnak a valuták és a „nemesfémek" kivitelének tilalmazására, hanem arra törekszenek, hogy hatályuk alá vonják mindazon *értékeket* (vagyontárgyakat), amelyeknek kiáramlása a gazdaságilag uralom alatt tartott területről, illetve oda beáramlása megnyilvánul a terület vagyoni és fizetési mérlegében. Nemcsak a „pénzt" érintik, hanem azokat az egyéb értékfajtákat is, amelyek alkalmasak a fizetési mérlegek csúcsainak kiegyenlítésére, sőt „megfogják" azokat az értékeket is, amelyeket először realizálni kell abból a célból, hogy devizális, valutáris vagy nemesfém vonatkozásban hozam alakuljon ki. Nemcsak a pénz és a nemesfémek kivitelét tiltják és ellenőrzik, hanem egyéb vagyontárgyak kivitelét is, továbbá gyakran a belföldi pénz behozatalát. Nemcsak a külföldre exportált áru eladása folytán elért devizabevétel beszolgáltatását rendelik el, hanem ellenőrzik a devizabelföldiek egyéb, külföldön levő vagyontárgyainak (pl. ingatlanainak) a sorsát is, megkövetelve az értékesítés (hasznosítás) folytán előállt deviza beszolgáltatását.

A devizajog által ekként megragadott *vagyontárgyakat* három kategóriába oszthatjuk:

Olyanok, amelyeknek *közvetlen devizális értékük* van, amin azt értjük, hogy a nemzetközi fizetési forgalomban korlátlanul vagy bizonyos vonatkozásokban felhasználhatók: ilyenek a külföldi fizetőeszközök (valuták), a külföldi bankszámla-követelések (devizák és más, külföldi adóssal szemben fennálló pénzkövetelések), a külföldi pénzértékre szóló, illetve ilyen pénzben fizetendő értékpapírok (váltók, csekkek, utalványok, pénztárjegyek) és az arany. Ezek a „devizaértékek" mindenütt, ahol kötött vagy tervszerű devizagazdálkodás van, elsősorban tárgyai a szabályozásnak, éspedig olyan értelemben, hogy ezek forgalma és rendszerint birtoklása tekintetében is a jegybanknak és esetleg más „devizabankok"-nak van monopol helyzetük (devizamonopólium).

Az *áruk* és egyéb vagyontárgyak annyiban tárgyai a devizajogi szabályozásnak, amennyiben azokat a határon át mozgatják (export, import, utazási forgalom): az exportált áru a határátlépés pillanatától kezdve devizaérték (devizakövetelés), az importáru ugyanettől a pillanattól kezdve külföldi tartozás, devizateher; az áru és az utazási forgalom, valamint az áruforgalom accessorius vonatkozásai (szállítás, biztosítás, jutalék) ezért szintén szabályozás tárgya minden devizajogban.

Minden más vagyontárgy is (ingatlanok, ingók, vállalati érdekeltségek, értékpapírok, követelések, ipari tulajdon, szerzői jog) tárgya

lehet — és a legtöbb devizajogi rendszerben tárgya is — a szabályozásnak akkor, ha e vagyontárgyak más országban vannak, mint a tulajdonos vagy a rendelkezésre egyébként jogosult személy (külföldiek belföldön levő vagyontárgyai, belföldiek külföldön levő vagyontárgyai); e vagyontárgyak („közvetett devizaértékek") esetleges vagy potenciális devizaforrások, illetve devizaterhek, s ezért az egyes tárgyak tekintetében köthető bizonyos, rendszerint elidegenítő ügyletek vannak devizahatósági ellenőrzés alá vonva.

ab) Azoknak a polgári jogi *ügyleteknek* és egyéb jogi cselekményeknek a köre is, amelyeket a devizajogi szabályozás az engedélyhez kötés révén meg szokott ragadni, általában egyforma a különböző devizajogi rendszerekben. A modern devizajogok nemcsak a külföld felé tör ténő fizetéseket vonják ellenőrzés alá, de számos olyan *jogügyletet, tranzakciót* is, amelyek — akárcsak közvetve — kihatnak az ország fizetési mérlegére. Sőt: az ellenőrzés már nemcsak a teljesítés stádiumában kezdődik, hanemsor kerül a kötelezettségek *keletkezésének*, oly jogügyletek kötésének az ellenőrzésére, amelyek esetleges jövőbeni teljesítések alapját képezhetik.

A devizatörvények tehát *számos jogügyletet* vonnak a szabályozás körébe, mégpedig akár azért, mert a jogügylet *tárgya* olyan, hogy az arra vonatkozó megállapodások devizagazdálkodási szempontból való ellenőrzése kívánatosnak látszik (pl. arany vagy külföldi fizetőeszközök tárgyában létrejövő ügyletek), akár azért, mert az ügyletkötő *személyeknek* vagy azok egyikének külföldi volta, illetőleg a vagyontárgy *külföldön* léte teszi szükségessé az ellenőrzést (pl. értékpapírok és egyéb vagyontárgyak tekintetében létrejövő ügyletek). Van a devizatörvényekben arra is példa, hogy nem is a jogügylet, de már a jogügylet kötésére szóló *ajánlat*, sőt még az ajánlatot *megelőző tárgyalás* is engedélyhez van kötve. Más esetben viszont maga a devizatörvény *kötelez jogügylet kötésére* szóló ajánlattételre (valuta és arany vételre felajánlása; a külföldi értékpapírok és követelések bejelentése igénybevétel céljából).

A polgári jogi *ügyletek számos fajtáját* érintik a devizajogi rendelkezések. Legszélesebb körben a fizetőeszközök és az arany forgalmával kapcsolatban áll fenn ügyleti korlátozás, mert ilyen értékek átadása vagy átvétele többféle *jogügylet* kapcsán tilos, illetőleg engedélyhez van kötve. Leggyakrabban természetesen az *adásvételi ügylet* az, amelynek kapcsán ilyen értékek gazdát is cserélnek, de lehet *kölcsön, letét, ajándékozás, megbízás* vagy bármilyen más ügylet.

Szűkebb körre vonatkozik a jogügyleti korlátozás olyan vagyontárgyaknál, amelyeknél a rendelkezésben való korlátozást nem a vagyontárgy önmagában való „devizális" értéke teszi szükségessé, hanem az a körülmény, hogy a tulajdonos vagy egyébként rendelkezésre jogosult, vagy pedig az örökhagyó más országbeli „devizapolgár", mint maga a vagyontárgy, amelyre az ügyleti rendelkezés vonatkozik. Ilyen vagyontárgyak az ingatlanok, a vállalatok és vállalati érdekeltségek, az ipari tulajdonjogok, a használati stb. jogok s ingóságok, amennyiben nem esnek a devizális értékek fogalma alá. Ezekre a vagyontárgyakra vonatkozóan engedélyhez kötött jogügyletek: az *elidegenítés*, a *megterhelés*, a *bérbe-* vagy *haszonbérbeadás*, a *használatra átengedés*, a *kezelési megbízás* s általában a rendes kezelés, illetőleg gazdálkodás körén túlmenő rendelkezés, továbbá minden olyan jogcselekmény, amelynek folytán a belföldi és külföldi részesedés aránya megváltozik. A *végrendelkezési szabadságot* a szigorú devizatörvények sem szokták korlátozni (de az 1952. évi *bolgár devizatörvény* szerint tilos belföldi személyeknek akár belföldön, akár külföldön levő vagyonukat végrendetileg külföldi személyre hagyni).

Végül a devizajog által érintett jogügyletek és egyéb cselekmények harmadik csoportjaként említhetjük azokat, amikor a jogszabály devizagazdálkodási érdekből olyan, egyébként vagyoni érdekű ügyleteket vagy más jogi cselekményeket köt engedélyhez, amelyek nem irányulnak közvetlenül vagyontárgyakkal való rendelkezésre, helyesebben: amikor a szabályozás szükségességét látszólag nem bizonyos vagyontárgyak tulajdonosainak külföldi vagy belföldi volta indokolja, hanem a vagyontárgyaktól függetlenül ragad meg a szabályozás egyes polgári jogügyleteket, amelyek mögött természetesen mégis *devizaértékek mozgása* rejlik. Ilyen „elvont" ügyleti korlátozás pl. a külföldi hitelezővel szemben fennálló bármilyen *tartozásra történő fizetés* engedélyhez kötése, ideértve a *beszámítás* eseteit is, vagy a belföldiek közötti *valutatartozásokra* történő fizetések engedélyhez kötése, a külföldiről való *hiteligénybevétel* vagy külföldinek való *hitelnyújtás* engedélyhez kötése, illetőleg engedélyhez kötése minden olyan jogcselekménynek, amelyből kifolyólag belföldinek külföldivel szemben *tartozása keletkezhetik*. Igen általános a *csehszlovák* devizatörvénynek (107/1953. Sb. sz.) az a szabálya, amely általánosan engedélyhez köti a külfölddel szembeni „szerződési kötelezettségek keletkezését, illetve ilyenek elismerését", nehogy gazdasági szempontból indokolatlan kötelezettségek jöjjenek létre. Lényegében ugyanígy az 1952. évi *bolgár* devizatörvény I. fejezet 6. pontja.

ac) A jogügyleten és a jogügylet kötésére irányuló akaratnyilvánításon kívül számos más, jogügyletnek nem minősülő, bár rendszerint jogügyletekkel kapcsolatos *cselekmény* szabályozását is szükségessé teszi a tervszerű devizagazdálkodás olyan esetekben, amikor az ilyen cselekmény devizagazdálkodási érdeket

érint vagy érinthet. Így mindenképpen — tehát, ha jogügylet nem is állapítható meg — engedélyhez kötött cselekmények: a *fizetés*, illetőleg *jóváírás* külföldi javára; a *külföldi fizetőeszközzel* (arannyal) való fizetés vagy egyéb rendelkezés akár belföldi részére; külföldi fizetőeszköz vagy arany *birtokban tartása* vagy belföldiről *átvétele*. A jogügyletnek nem minősülő, de engedélyhez kötött cselekmények köréből, mint — a fizetés mellett — leggyakrabban előfordulót, ki kell emelni a bizonyos devizaértékek (fizetőeszközök, arany, értékpapírok stb.) *kiviteléhez*, *behozatalához*, ki- vagy beküldéséhez szükséges devizahatósági engedély előírását, amely minden devizajogban megvan, éspedig attól függetlenül, hogy milyen jogügylet kapcsán, milyen célból, milyen rendeltetéssel, milyen szándékkal vagy milyen okból kerül sor az említett cselekményekre.

b) Ami a szocialista *magyar* devizajog kialakulását illeti: a felszabadulás után hatályban maradtak az 1931-től kezdve hozott devizajogszabályok, amelyeknek száma igen tekintélyesre nőtt, úgyhogy az azokban való tájékozódás még a jogszabályok alkalmazására hivatott jogászok számára sem volt könnyű feladat. Világossá vált hamarosan az is, hogy az államosítások előrehaladásával és az állam külkereskedelmi monopóliumának az alkotmányban történt proklamálása után már indokolatlan volt az óriási többségükben még a felszabadulás előtti időből származó devizajogszabályoknak további fenntartása, nem is beszélve a húsz év alatt felgyülemlett jogszabáldzsungelben való eligazodás nehézségéről. Megért tehát a helyzet új, immár *szocialista* devizatörvény megalkotására. Ez 1950-ben történt meg: „*a tervszerű devizagazdálkodással* kapcsolatos szabályokról" szóló 30. sz. tvr. — igen nagy számú korábbi jogszabály hatályon kívül helyezésével — *egyetlen jogszabályban* foglalta össze a magyar devizajog hatályos szabályait. Ennek a közel negyedszázadig hatályban volt jogszabálynak az alapelveit fenntartotta az időközi gazdasági fejlemények és tapasztalatok alapján 1974-ben modernizált új szabályozás (az 1974. évi 1. sz. tvr.) is.

A magyar devizatörvény *szocialista* jellege nemcsak címéből tűnik ki („*tervszerű devizagazdálkodás*"), de tartalmában is gyökeres eltérések vannak a korábbi, kapitalista eredetű devizajogszabályoktól. Sok hasonlóságot mutat viszont más szocialista országok devizajogával, de — eltérően több szocialista országbeli szabályozástól — a külkereskedelmet sem függetleníti az *egységes devizagazdálkodási és devizaellenőrzési rendszertől*.

A devizahatóság hazánkban a *pénzügyminiszter*, aki azonban e jogkörét — a maga részére fenn nem tartott vagy más szervre át nem ruházott ügyek kivételével — a *Magyar Nemzeti Bank* (Bank) útján gyakorolja. Ennek megfelelően a Bank az operatív devizagazdálkodás és devizamonopólium *központi szerve* s egyben *általános hatáskörű devizahatóság*. A Külkereskedelmi Minisztérium hatáskörébe tartozik — nem devizahatósági jogkörben, hanem a *külkereskedelmi* monopólium hatósági gyakorlásának körében — az áruforgalommal kapcsolatos *kiviteli* és *behozatali* engedélyek kiadása, és ilyen engedély birtokában nincs szükség devizahatósági engedélyre. Az áruért befolyó ellenérték (exportdeviza) beszolgáltatásának ellenőrzése azonban az *áruforgalom körében is* a devizahatóság (a Bank) feladata.

A pénzügyminiszter, illetőleg a Magyar Nemzeti Bank megbízásából *néhány más szerv* is ellát egyes devizagazdálkodási teendőket (Magyar Külkereskedelmi Bank Rt., Országos Takarékpénztár, Pénzintézeti Központ, Idegenforgalmi, Beszerzési, Utazási és Szállítmányozási Vállalat és más idegenforgalmi és utazási szervek, vámszervek).

A magyar devizajog *tartalmát* illetően (a rendelkezések által érintett *személyek* és *vagyontárgyak*, valamint engedélyezéshez kötött *jogügyletek*, *fizetések* és egyéb cselekmények köre) utalunk a fentiekben már mondottakra, amelyek a mi devizajogunkra is vonatkoznak. A konkrét rendelkezések részletes ismertetése azonban — figyelemmel a tételesjogi szabályozás időnként változó módjára is — mellőzhető.

c) Kötött vagy tervszerű devizagazdálkodást folytató államban a nemzetközi fizetések kötelező szabályait elsősorban az állam devizajoga, de emellett rendszerint *fizetési egyezmények*, illetve ezek alapján kiadott belső jogszabályok állapítják meg. Úgy is mondhatjuk, hogy a külföldi állammal kötött fizetési egyezménynek belső jogszabállyal az állampolgárokra (jogi személyekre) is kötelezővé tett szabályai részévé válnak az ilyen, tervszerű vagy kötött devizagazdálkodást folytató állam devizajogának.

Más a helyzet az olyan országokban, ahol nincsenek kötelező devizajogi előírások (szabad devizagazdálkodást folytató országok). Ha ilyen állam kötött (tervszerű) devizagazdálkodást folytató állammal kereskedelmi és egyéb gazdasági kapcsolatban áll, a fizetések rendjét múlhatatlanul nemzetközi (államközi) egyezménnyel kell szabályozni, hiszen biztosítani kell, hogy a másik állam devizajogának a külföldre való fizetést megtiltó (engedélyhez kötő) rendelkezései ellenére a saját ország hitelezője (exportőr) megkapja a kiszállított áru stb. vételárát. Másrészt a másik (a kötött devizagazdálkodást folytató) állam biztosítani kívánja, hogy a szabad devizájú államokból a saját állampolgáraihoz vagy vállalataihoz (exportőrök) irányuló fizetések *egy* helyre összpontosuljanak, hiszen csak így lehet az ebből az országból eredő devizával államilag gazdálkodni.

A fizetési egyezmények változatos skálájából külön figyelmet érdemelnek a *klíring-*

egyezmények. A klíring-egyezmény a fizetési egyezményeknek olyan fajtája, amely a két (vagy több) ország közötti fizetéseknek erősen *kötött rendjét* állapítja meg akként, hogy az adósoknak a másik országbeli hitelezőkkel szemben fennálló tartozásokra a fizetéseket a saját országbeli központi fizetőhelynél kell eszközölniük s innen kapnak kielégítést azok a hitelezők, akik javára a másik országbeli adósok az ottani központi fizetőhelynél fizetést eszközöltek. A klíring-rendszer — a kötöttséggel járó hátrányok mellett is — alkalmas lehet arra, hogy elősegítse az *áruforgalom egyensúlyát* és azt, hogy mindkét fél érdekelt legyen a másik féllel való kereskedelemben, mert saját áruinak értékesítését segíti elő azzal, ha a másik féltől vásárol.

A klíring-egyezményeknek szigorúan kötött formájával szemben egyéb fizetési egyezményekben a felek lényegében csak annak az ellenőrzési lehetőségét kívánják biztosítani, hogy a másik országba történő fizetések meghatározott keretben, illetőleg az ellenkező irányú fizetésekhez viszonyítva megállapított mértékben maradjanak.

A *konvertibilitás* felé való előrehaladással (ami a nyugat-európai államoknál 1958 óta észlelhető) a korábban szinte általános bilaterális klíring-rendszerrel szemben előtérbe kerülnek a „lazább" fizetési egyezmények is, amelyek a kölcsönös elszámolás kötött rendszere helyett megelégszenek a fizetési lehetőségek biztosításával, anélkül, hogy a fizetéseket egy helyen (jegybank) koncentrálnák. Ami Magyarországot illeti, számos ázsiai és afrikai állammal most is klíring-viszonyban áll, de a fontosabb nyugat-európai viszonylatokban az utóbbi évek során már sikerült elfogadtatni a klíring-kötöttségektől mentes, szabadabb fizetési rendszert.

Az államközi (bankközi) klíring-megállapodás keretében a szerződő államok jegybankjai (vagy erre a célra kijelölt egyéb bankjai) kölcsönösen olyan számlát (folyószámlát) vezetnek egymásnak, amelyen keresztül az egyezmény értelmében a klíringbe bevonható átutalások (elsősorban az áruforgalommal kapcsolatos, de esetleg meghatározott egyéb jogcímeken teljesített fizetések) eszközöltetnek. Minthogy a fizetések gyakorlatilag nincsenek mindig egyensúlyban, a klíring-megállapodásban a bankok rendszerint kölcsönös, kamatmentes túllépési lehetőséget biztosítanak egymás számára („overdraft").

A bilaterális klíring- és fizetési szerződések mellett ismeretes a *multilaterális elszámolási rendszer* is. Ilyen klíring-rendszer a KGST-államok közötti áruforgalomban van, éspedig 1964. január óta. A lebonyolítás a *Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank* (Moszkva) feladata. Az elszámolások a tagállamok bankjainak az említett központi banknál nyitott *transzferábilis rubelszámláin* bonyolíttatnak le. Minden államnak egyetlen, a központi bankkal szemben fennálló követelése van, amelyet tetszés szeint használhat fel *az egyezményben részt vevő bármelyik állammal* szemben.

E multilaterális *elszámolási* rendszer *nem érinti* a KGST-országok között 1958-ban kötött megállapodásban (Általános Szállítási Feltételekben) megállapított bilaterális fizetési rendet, mert az egy-egy ország bankja által az exportáló külkereskedelmi vállalat részére okmánybenyújtáskor eszközölt azonnali fizetés, valamint a másik ország bankja által az importőr visszatérítési igénye alapján eszközölt ugyancsak azonnali fizetés továbbra is az ÁSZF-ben megállapított módon bonyolódik. A multilaterális elszámolásokat bonyolító Bankhoz csak a tagországok bankjainál a másik tagországbeli bankkal szemben keletkező követelések és tartozások kerülnek s jelentkeznek a Banknál a tagországok *bankjai* számára transzferábilis rubelben nyitott számlákon. Jogviszony (bankszámlaviszony, esetleg hitelviszony) a Bank és tagországbeli bankok között keletkezik, nem jön létre ellenben jogviszony a Bank és a tagországbeli külkereskedelmi vállalat között.

Meznerics Iván

6. Nemzetközi bankok és más pénzügyi intézmények.

A nemzetközi valutáris együttműködési törekvések erős megélénkülése — éppen úgy, mint a nemzetközi kereskedelemnek óriási méretű kiszélesedése — a második világháborút követő időszak világgazdasági jelenségeinek egyik jellemzője. Eme új jelenségek tudományos vizsgálata elsősorban közgazdaságtani téma, de az ilyen együttműködési megállapodásokból eredő jogok és kötelezettségek elemzésével, valamint a nemzetközi pénzügyi intézmények szervezeti-működési szabályaival már a jogtudománynak *is* foglalkoznia kell, s ez — véleményünk szerint — legcélszerűbben a *pénzügyi jogban* történhetik.

Igaz, hogy az e körbe tartozó pénzügyi viszonyokra — ellentétben a pénzügyek „belső" oldalán keletkező viszonyokkal — nagyrészt nem az alá-fölérendeltség és a hatósági elem a jellemző, s olyan értelemben vett pénzügyi jogviszonyról, ahogyan ezt fentebb (az I. cím alatt) kifejtettük, e körben alig beszélhetünk. A szóban forgó, pénzügyi vonatkozású jogok és kötelezettségek forrása általában nemzetközi (bankközi) egyezmény, éppen úgy, mint a nemzetközi adó- és vámegyezmények esetén. Míg azonban az utóbbiaknál a nemzetközi egyezményben vállalt kötelezettségek a belső jogrendbe átültetve (kihirdetés, a végrehajtás szabályozása hazai jogszabályokkal) valóságos pénzügyi jogi viszonyokban jelentkeznek, amelyek *alanyai* már nem az államok, hanem állampolgárok és gazdálkodó jogi személyek, addig az államok közötti *valutáris együttműködési egyezmények* kötelező szabályai rendszerint nem nyúlnak le eddig, hanem azok magukat

az államokat, vagy más közjogi jellegű testületeket (jegybankok, nemzetközi pénzügyi intézmények) kötelezik, tehát „par excellence" *nemzetközi jogi* szabályok. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az ilyenfajta egyezményekkel, szervezetekkel a nemzetközi pénzügyi kapcsolatok jogi vonatkozásainak vizsgálatára hivatott stúdiumban ne kellene foglalkozni. Az a korábbiak során többször hangoztatott szempont, hogy a pénzügyi jog *komplex* jellege elkerülhetetlenné teszi itt-ott az „idegen" jogterületre lépést (az adott esetben a nemzetközi jogról van szó, de polgári jogi és nemzetközi magánjogi „határsértések" is előfordulhatnak), fokozottan áll a pénzügyek nemzetközi vonatkozásaira.

A Nemzetközi Fizetések Bankja.

A Svájcban (Basel) székelő e bank (BIS: Bank for International Settlements, BIZ: Bank für internationale Zahlungen) alapítását még az 1930-ban tartott hágai értekezleten határozták el, amelyen a német háborús jóvátételi kérdések rendezésére az ún. Young-tervet fogadták el. A Young-terv végrehajtásában ügynökként való közreműködés mellett a *BIS* feladatának jelölték ki a *jegybankok együttműködésének* és a *valuták stabilitásának* elősegítését. Az évek folyamán ez utóbbi feladat egyre inkább a Bank tevékenységének súlypontjába került.

A BIS-t öt európai jegybank (angol, belga, francia, német, olasz), a japán központi bank és egy amerikai bankcsoport alapította. Japán 1951-ben kivált a BIS-ből és az általa jegyzett részvényeket az alapító jegybankok vették át. A bank — a számottevő amerikai érdekeltség ellenére — lényegében *európai* intézmény, amelynek jelenleg, a Szovjetunió Állami Bankja és az NDK jegybankja kivételével, minden európai jegybank — köztük a 30-as évek óta a *Magyar Nemzeti Bank* — tagja és egyben részvényese is. A részvények $^3/_4$ része az európai jegybankok tulajdonában van.

A BIS alaptőkéjét ötszázmillió aranyfrankban állapították meg s 1971-ben ezerötszázmillió aranyfrankra emelték. (1 aranyfrank az USA dollár kb. $^1/_3$ részének felel meg.)

A BIS ügykörébe tartozik aranynak saját, vagy jegybankok számlájára történő vásárlása, eladása és letétként való elfogadása, hitelnyújtás jegybankoknak, vagy hitelfelvétel jegybankoktól, váltók vagy egyéb rövid lejáratú adóssági címletek vásárlása és eladása, továbbá devizák és tőzsdei értékpapírok (a részvények kivételével) vétele és eladása. A BIS kapcsolatban áll a nem tagországok jegybankjaival, továbbá elsőrangú más pénzintézetekkel is.

A vezető tőkés valuták külső konvertibilitásának helyreállítása óta megnőtt ugyan a nemzetközi fizetések szabadsága, de egyben a nyugati valutarendszer labilitása is. Ezzel kapcsolatban szükségessé vált a nemzetközi pénzügyi együttműködés szorosabbá tétele. A BIS e fokozott *nemzetközi pénzügyi kooperáció egyik legfontosabb szerve*, amely megfelelő tanácskozási fórumként és a segítségével egyes országok részére rövid idő alatt, különösebb formalitások nélkül összehozott jelentős összegű hitelek révén fontos szerepet játszott és játszik ma is a valutaválságok elhárításában.

A BIS ellátja a „trustee" (bizalmi kéz), illetve „fiscal agent" (pénzügyi ügynök) szerepét több nemzetközi államkölcsönnel kapcsolatban.

A Nemzetközi Monetáris Alap.

Ez az intézmény (International Monetary Fund — IMF) a tőkés világ legátfogóbb jellegű valutáris intézménye, amely az 1944-es Bretton-Woods-i egyezmény alapján létesült és 1946-ban kezdte meg működését. Székhelye Washington, Jelenleg közel 120 állam a tagja, túlnyomórészt az ipari fejlett tőkésországokból és a fejlődő országokból. A szocialista országok — Jugoszlávia, Románia és Vietnam kivételével — nem tagjai az intézménynek.

A Nemzetközi Monetáris Alap (Alap) és a vele szoros kapcsolatban álló *Világbank* alapítását elhatározó 1944. évi Bretton-Woods-i értekezleten a Szovjetunió is képviseltette magát, de nem ratifikálta az egyezményt, mivel a nemzetközi helyzet időközben megváltozott. Lengyelország, Csehszlovákia és Kuba az alapító tagok közé tartozott, később azonban kiléptek.

Az Alap fő feladata a világkereskedelem zökkenőmentes növekedésének elősegítése, multilaterális fizetési rendszer és stabil devizaárfolyamok mellett. Erre való tekintettel az Alap támogatja a tagországoknak a *devizakorlátozások lebontására* irányuló törekvéseit és maximálisan 3—5 éves *középlejáratú hitelek nyújtásával*, valamint szaktanácsadással hozzájárul a tagországok fizetési mérlegnehézségeinek áthidalásához, illetve támogatást nyújt gazdasági reformokhoz.

Minden tagország számára kvótát állapítanak meg, amely alapul szolgál a hiteligénybevételi lehetőségek meghatározásánál. A kvótával függ össze az az összeg is, amelynek erejéig az Alap kikölcsönözheti egy-egy tagország valutáját. A tagok szavazati joga ugyancsak lényegében a kvótához igazodik.

Az Alap részéről a *hitelnyújtás* oly módon történik, hogy a tagállam saját valutájáért *megvásárolja* az Alaptól a szükséges devizát. A hitel lejáratakor a tag köteles saját valutáját az igénybe vett devizával, vagy egyéb, az Alap által elfogadhatónak minősített konvertibilis devizával visszavásárolni. A hitel után fizetendő kamat általában a piaci kamatszintnél alacsonyabb.

A tagállamok fix árfolyam-rendszer fenntartására kötelezték magukat az Alappal szemben akként, hogy az általuk alkalmazott árfolyamok az Alapnál bejelentett paritástól

mindkét irányban legfeljebb 1%-kal térhetnek el.

A tagállamok kötelezettséget vállaltak arra is, hogy *együttműködnek* a devizaárfolyamok stabilitásának előmozdítására és elkerülik az olyan leértékelést, amelynek célja indokolatlan előnyszerzés a nemzetközi versenyben. A tagállamok azért csak akkor javasolhatják valutaparitásuk módosítását, ha ennek célja valamely mélyreható egyensúlyzavar kiküszöbölése. *Paritásváltoztatásokat* csak az Alappal folytatott tanácskozás után szabad végrehajtani.

A Bretton-Woods-i egyezményen alapuló nyugati valutáris együttműködési rendszer évek óta tartó válságának egyik következményeként az IMF-szerinti fix árfolyamrendszert a „lebegő" árfolyamok (floating rates) váltották fel, s megváltoztak az árfolyamok tekintetében vállalt, fent említett kötelezettségek. A valutáris együttműködés megrendülését és válságát azonban nem sikerült kiküszöbölni az ún. *különleges hiteligénybevételi jogok* (Special Drawing Rights: SDR, „papírarany") rendszerének bevezetésével sem.

A Világbank és társintézményei.

A *Világbank* (teljes néven Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank — International Bank for Reconstruction and Development, IBRD) az IMF-hez hasonlóan Washingtonban székel és tagjai — egy-két kivétellel — ugyanazok. (A Bank tagja csak olyan ország lehet, amely az IMF-nek is tagja.)

A Világbank — ugyancsak a Bretton-Woods-i egyezmény alapján — azzal a feladattal alakult, hogy a főleg az iparilag fejlett országokban jelentkező *háborús pusztítások helyreállításának finanszírozását*, valamint a *fejlődő országok* gazdaságfejlesztését elősegítse. Az előbbi feladat teljesítése után a Világbank azonban ma is — a fejlődő országok beruházási szükségleteinek finanszírozásában való részvétel mellett — kölcsönt nyújt a fejlett országoknak.

A Világbank tevékenységének sokrétűsége, illetve a fejlődő országok kedvezőtlen valutáris helyzete szükségessé tette, hogy különleges feladatok ellátására 1956-ban a *Nemzetközi Finanszírozási Társulatot* (International Finance Corporation: IFC) és 1960-ban a *Nemzetközi Fejlesztési Társulatot* (International Development Association: IDA) hozzák létre. Ezek a szervezetek, amelyeknek jelenleg 100 körüli tagja van, a Világbankkal együtt az ún. *Világbank-csoportot* alkotják.

A Világbank kölcsönei beruházási célokat szolgálnak, azok kizárólag *hosszú lejáratú* jellegűek. A kölcsönzési idő leghosszabb tartama korábban 25 év volt, ezt a határt azonban újabban 5—10 évvel túllépték, úgy hogy a Világbank kivételesen 30 évet meghaladó lejáratú hiteleket is nyújt.

A Világbank kölcsönnyújtása olyan projektumokra összpontosul, amelyek a gazdasági fejlődés alapját alkotják. Ezekre az ún. infrastruktúra-beruházásokra, nevezetesen az energiahálózat fejlesztésére, utak, vasutak, kikötők stb. építésére esett a kölcsönök $^2/_3$ része.

Mivel a saját eszközei nem elegendőek az egyre növekvő hiteligények kielégítésére, a Világbank az utóbbi években rendszeresen hosszú lejáratú *kötvénykölcsönöket* vett fel a nemzetközi tőkepiacokon.

A Világbank a rendelkezésére álló eszközöket kizárólag tagjai részére használja fel. Kölcsönt csak a tagországok hivatalos szerveinek, illetve — ha a hitelvevő nem maga az illető tagállam kormánya — csak állami vagy jegybank-garancia mellett nyújt.

A Világbank leányintézete, az IDA, az általa kölcsönözhető összegeket döntően a tagországok kormányaitól kapja. Az IDA a *gyengén fejlődő országok számára* kedvezményes feltételek mellett *nyújt kölcsönöket*. Kölcsönei kamatmentesek, időtartamuk 50 évig terjedhet.

Az Európai Beruházási Bank és más gazdaságfejlesztési bankok.

Az utóbbi évtizedekben a nemzetközi pénzügyi intézmények tekintetében végbement fejlődés egyik jellegzetessége, hogy az egyes világrészek, vagy *regionális* csoportosulások szükségleteinek megfelelően *gazdaságfejlesztési bankok* és szervek alakultak meg. Ilyenek pl. az *Afrikai Fejlesztési Bank*, több latin-amerikai hasonló jellegű intézmény, az 1965 végén megalakult *Ázsiai Gazdaságfejlesztési Bank* (az ennek az intézménynek felállítását előkészítő megbeszéléseken a Szovjetunió is képviseltette magát), a Közös Piac Európai Beruházási Bankja, az OECD keretében működő *Fejlesztési Segélybizottság* stb.

Az *Európai Beruházási Bank* a *Közös Piac* bankja, amely a római alapokmány (1957) szerint létesült, Brüsszel székhellyel. Részvényesei csak a tagállamok lehetnek. Kormányzó tanácsa a tagállamok pénzügyminisztereiből áll.

Az Európai Beruházási Bank tevékenységi körét a római szerződés így írja körül:

a) A különböző fejlettségű vidékek közötti különbségek csökkentése az *elmaradott területek fejlesztése* révén . . . , hogy hozzájáruljon a tőkepiacok közreműködésével és saját eszközeivel az EGK kiegyensúlyozott és akadálytalan fejlődéséhez a Közösség érdekében.

b) Segíteni egyes körzetek vagy vállalatok alkalmazkodását az *integrációból* folyó új feltételekhez, mind a korábbi profil fenntartása és korszerűsítése, mind az esetleges profilváltozások (ún. „átállítások") megkönnyítése révén;

c) Közös érdekű infrastruktúra-létesítmények vagy termelőegységek megépítése.

Az Európai Beruházási Bank pénzügyi hozzájárulásainak formái: kölcsönnyújtás, illetve garanciavállalás. Eddig az első forma ját-

szott fő szerepet. A kölcsönt felhasználó vállalat vezetésébe a beleszólást a Bank statútuma tiltja, kivéve azt az esetet, ha ezt a kölcsönök visszatérítése szükségessé teszi. A statútum egyik cikkelye szerint a kölcsönkérelmeket *lehetőleg* előzze meg más pénzügyi források igénybevétele.

A hiteleket vagy közvetlenül a tagállamoknak nyújtják, vagy a tagállamok területén beruházó magán-, illetve közvállalatoknak. A magánvállalat külföldi, azaz a Közös Piacon kívüli érdekeltség is lehet. A kölcsönt felvevők vagy állami garanciát szereznek, vagy a szokásos bankszerű biztosítékokat nyújtják. A Bank minden olyan biztosítékot megkövetelhet, amelyet szükségesnek tart.

A Bank felvehet hiteleket mind a tagállamok, mind harmadik országok (Svájc, USA stb.) tőkepiacán. A tagállamok tőkepiacainak a Bank rendelkezésére kell állniuk, nem zárkózhatnak el, feltéve, ha a Bank igényei nem okoznak súlyos pénzügyi zavarokat az illető országban. Harmadik országok természetesen elzárhatják tőkepiacukat a Bank kötvényei elől, így pl. Svájc 1958—61 között azokat nem engedte be. Viszont a Banknak a helyi játékszabályokhoz kell tartania magát, amikor igénybe veszi a tagállamok tőkepiacát.

A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának (KGST) Valuta- és Pénzügyi Állandó Bizottsága.

A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának végrehajtó bizottsága 1963-ban létrehozta a Tanács *Valuta- és Pénzügyi Állandó Bizottságát* (Bizottság), megállapítván annak feladatkörét és ügyrendjét.

A Bizottság célja az, hogy elősegítse a KGST tagországai gazdasági és műszaki-tudományos *együttműködésének* továbbfejlődését; a nemzetközi szocialista munkamegosztásnak tervszerű elmélyítését a tagországok közötti áru- és pénzkapcsolatok *elszámolási rendszerének* állandó tökéletesítése útján; az együttműködés megszervezését azokban a kérdésekben, amelyek a KGST tagországainak a tőkés- és a gazdaságilag gyengén fejlett országokkal fennálló *valuta- és pénzügyi kapcsolataival* függnek össze, valamint a *pénzügyi és bankmunka tapasztalatai* kicserélésének megszervezését.

A Bizottság Titkárságának funkcióit a *Tanács Titkárságának Valuta- és Pénzügyi Osztálya* látja el. A Bizottság állandó székhelye: Moszkva.

A KGST Valuta- és Pénzügyi Állandó Bizottsága tehát a tagországokat kölcsönösen érdeklő kérdésekkel foglalkozik, rendszeres munkaprogram alapján, amelynek keretében az egymás közti és a harmadik országokkal fennálló pénzügyi kapcsolatokat érintő aktuális problémák folyamatosan terítékre kerülnek.

A *tagállamok bankjainak képviselői* időnként megvitatják (a „bankklub"-ban) a nemzetközi pénzpiac aktuális eseményeit, egyeztetik álláspontjaikat és a pénzpiacokon szerzett tapasztalataikat. Állandó napirenden levő kérdések pl. a tőkés pénzpiacok és a főbb valuták helyzetének megítélése, elemzése és prognosztizálása, az egymás közti nem kereskedelmi forgalomban alkalmazott elszámolások megkönnyítésére irányuló javaslatok, az állampolgároknak egymás valutáival történő ellátása stb.

A Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank.

A KGST-államok között 1963-ban létrejött egyezmény (nálunk kihirdetve az 1968. évi 2. számú törvényerejű rendelettel) alapján alakult meg a *Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank* („Mezsdunarodnüj Bank Ekonomicseszkogo Szotrudnicsesztva", „International Bank of Economic Cooperation", „Internationale Bank für die Wirtschaftliche Zusammenarbeit", az alábbiakban: Bank). Székhelye: Moszkva.

A Bank jogi személy. Tagjai a szerződő felek (államok). Új tagok felvételéhez az összes tagországok egyetértése szükséges. Ma már Kuba és Vietnam is tagja a Banknak.

A Bank feladatkörébe tartozik:

a) a *multilaterális elszámolások* transzferábilis rubelben való lebonyolítása;

b) a tagországok külkereskedelmi és egyéb műveleteivel kapcsolatos *hitelezés:*

c) szabad eszközök szerzése és *transzferábilis rubelben* való megőrzése;

d) arany, szabadon konvertálható és más devizák gyűjtése számlákon és betétként a tagországoktól és más országoktól s ezen eszközökkel *bankműveletek* végzése;

e) más, a Bank feladatainak megfelelő bankműveletek végzése;

f) az érdekelt országok megbízása alapján *iparvállalatok és létesítmények közös építésének,* rekonstrukciójának és üzemeltetésének ezen országok elkülönített forrásai terhére történő *finanszírozása.*

A Bank *alaptőkéje* 300 millió transzferábilis rubel, amelyhez a szerződő felek a kölcsönös kereskedelemben bonyolított exportvolumenük alapján kiszámított kvótával járulnak hozzá. Magyarország kvótája 21 millió transzferábilis rubel. Az egyezmény provideál az alaptőke egy részének *aranyban* vagy szabadon *konvertálható devizában* történő képzésére, s ennek alapján 1966-ban 30 millió, 1971-ben pedig további 30 millió tr. rubel ilyen módon került befizetésre. Az alaptőkén kívül a Banknak van tartaléktőkéje s lehetnek speciális alapjai.

A Bank a tagországok teljes egyenlősége és szuverenitásuk tiszteletben tartásának elve alapján működik, s a Bank tagjait — az alaptőkéhez való hozzájárulás mértékétől függetlenül — *azonos jogok* illetik.

A Bank saját vagyon erejéig felel saját kötelezettségeiért. Nem felel a tagországok kötelezettségeiért, s az utóbbiak nem felelnek a Bank kötelezettségeiért.

A Bank legfőbb szerve a *Bank Tanácsa* (Tanács), amelynek feladata a Bank tevékenységé-

nek általános irányítása. A Tanács az országok képviselőiből áll. Országonként legfeljebb három tag delegálható a Tanácsba. *Minden tagországnak* azonban csak *egy szavazata* van, függetlenül a képviselők számától és az alaptőkében való hozzájárulás mértékétől.

A Tanács szükség szerint, de legalább negyedévenként tart ülést; az ülésen a tagországok képviselői sorrendben elnökölnek.

A *Bank ügyvezetősége* a Tanács határozatainak megfelelően vezeti a Bankot, a saját maga által megállapított ügyrend szerint. A Bankot kifelé az *elnök* vagy az ügyvezetőség által megbízott más tisztviselő képviseli. A Bank nevében történő kötelezettségvállaláshoz az ügyvezetőség elnökének vagy helyettesének és egyik tagjának az aláírása szükséges.

A Bank ismertetett feladatkörének egy része csak fokozatosan valósítható meg, hiszen a bankkapcsolatok széles körű nemzetközi kiépítéséhez hosszabb időre van szükség. A Bank közvetlenül küszöbönálló elsődleges feladata viszont *a KGST-országok közötti sokoldalú elszámolások lebonyolítása.*

Az elszámolások a tagországok bankjainak a Banknál nyitott *transzferábilis rubelszámláin* bonyolíttatnak le. A tagországok bankjai naponta értesítést küldenek a Banknak követeléseik (a bevételek), illetve az exportőrbank javára szóló fizetéseik összegéről s ugyanekkor megadják a Banknak a szükséges megbízást a megfelelő elszámolási művelet (jóváírás, terhelés) eszközlésére. Ennek eredményeképpen a tagországok bankjai a külkereskedelmi vállalatok áruszállításainak ellenértékét, valamint egyéb tételek — pl. fuvarelszámolás, követségek fenntartása, ösztöndíjak, tanulmányi utak, kiküldetések — ellenértékét transzferábilis rubelszámlájukon kapják meg a Banktól. Minden országnak egyetlen, a Bankkal fennálló követelése van, amelyet tetszés szerint használhat fel az egyezményben részt vevő bármely országgal szemben. Ez lehetőséget ad arra, hogy azoknak az áruszállításoknak az ellenértékét, amelyeket az egyik ország partnerével szemben szállítással már nem egyenlíthet ki, más KGST-országokból vásárolt áruval ellensúlyozza. Ez természetesen az országok közötti kereskedelem kibővítéséhez vezet, de hangsúlyozni kell, hogy a multilaterális elszámolási rend ennek csak segítőeszköze.

A multilaterális elszámolások lebonyolításának keretében a Bank transzferábilis rubelben *hiteleket* is nyújt az egyes országok, illetőleg az országok bankjai részére, az erre vonatkozóan megállapított szabályok szerint. Ilyen hitel mindenekelőtt az *elszámolási hitel,* amelyet a Bank akkor nyújt, ha valamelyik számlán átmenetileg nincs elegendő eszköz az áruk, szolgáltatások ellenértékének, valamint az áruforgalommal kapcsolatos más műveletek költségeinek a fedezésére. Az így nyújtható hitel felső határát az áruforgalom százalékában állapítja meg a Bank Tanácsa. Ez az elszámolási hitel „revolving"-jellegű, ami azt jelenti, hogy azt a Bank az elszámolás lebonyolítására haladéktalanul nyújtja, minden esetben azonban a megállapított limiten belül.

A Nemzetközi Beruházási Bank.

A szocialista országok közötti gazdasági együttműködésnek fontos állomása — 1970-ben — az integráció jegyében történő népgazdasági fejlesztések érdekében létrehozott *Nemzetközi Beruházási Bank* (Bank) megalapítása. Az erre vonatkozó szerződést az NGEB-ben is részt vevő államok kötötték Románia kivételével. Utóbb azonban Románia, majd Kuba és Vietnam is csatlakoztak az egyezményhez. A Bank székhelye: Moszkva.

A Bank alapvető *feladata* hosszú és középlejáratú hitelek nyújtása, elsősorban a *nemzetközi szocialista munkamegosztással,* a termelésszakosítással és kooperációval, a nyers- és fűtőanyagbázis *közös érdekű* bővítésére történő ráfordításokkal, a tagországok gazdasági fejlődése szempontjából kölcsönös érdeket képviselő objektumok építésével összefüggő tevékenységekre, valamint az egyes országok nemzetgazdaságai fejlődését szolgáló objektumok építésére és egyéb, a Bank Tanácsa által megállapításra kerülő, a Bank feladatainak megfelelő célokra.

A Bank *alaptőkéje* egymilliárd transzferábilis rubel, amelyet 70%-ban transzferábilis rubelben, 30%-ban pedig konvertibilis devizákban vagy aranyban kell képezni. A tagállamok alaptőke-hozzájárulásait *(kvótáit)* kölcsönös áruforgalmuk exportvolumenéből kiindulva állapították meg.

A Bank hosszú és középlejáratú *hiteleket* nyújt:

a) a Bank tagországainak olyan *bankjai, gazdasági szervezetei és vállalatai* számára, amelyeket a tagországok hivatalosan felhatalmaztak a hitelek felvételére;

b) a tagországok gazdasági tevékenységgel foglalkozó *nemzetközi szervezetei és vállalatai* számára;

c) más országok bankjai és gazdasági szervezetei számára, a Bank Tanácsa által meghatározott rendben.

A Bank — transzferábilis rubelben, az érdekelt országok nemzeti valutáiban és konvertibilis devizákban — idegen eszközöket is bevonhat gazdálkodásába: *finánc- és bankhitelek,* valamint *kölcsönök felvétele,* közép- és hosszú lejáratú *betétek* elfogadása útján, továbbá más formákban.

A Bank Tanácsa olyan határozatot is hozhat, hogy a Bank kamatozó *kölcsönkötvényeket* bocsásson ki, amelyek a nemzetközi devizapiacokon kerülnek elhelyezésre. Jogosult továbbá arra, hogy *együttműködjék* a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának szerveivel, a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bankkal és a tagországok más gazdasági szervezeteivel. Érint-

kezésbe léphet és üzleti kapcsolatokat létesíthet más nemzetközi pénzügyi és hitelintézményekkel, továbbá más bankokkal.

A Bank ideiglenesen szabad eszközeit elhelyezheti más bankoknál, valutát, aranyat és értékpapírt vásárolhat és adhat el, továbbá *egyéb*, a Bank céljainak megfelelő *bankműveleteket* végezhet.

Az országok részvétele a Bankban és a Bank tevékenysége nem akadályozhatja azt, hogy a Bank *tagországai egymással*, valamint *más országokkal* nemzetközi pénzügyi és bankszervezetekkel közvetlen pénzügyi és egyéb üzleti kapcsolatokat létesítsenek és fejlesszenek. Másrészt a Bank hitelműveletei nem helyettesítik a *kétoldalú* kormányközi gazdasági együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezmények alapján történő hitelnyújtás gyakorlatban alkalmazott elveit és rendjét.

A Bank jogi személy. Kötelezettségeiért vagyona erejéig felel. Nem felel a tagországok kötelezettségeiért, a tagországok sem felelnek a Bank kötelezettségeiért.

A Bankot, továbbá az országoknak a Tanácsban részt vevő képviselőit és a Bank tisztségviselőit minden tagország területén meghatározott *kiváltságok* és *mentességek* illetik meg.

A Bank tevékenységét az egyezményhez csatolt alapszabály szerint fejti ki.

A Bank tevékenységének általános irányítását végző legfelsőbb igazgatási szerv a *Bank Tanácsa*, amely a tagországok képviselőiből áll. A Tanácsban a Bank minden tagországának egy szavazata van, függetlenül a Bank alaptőkéjéhez való hozzájárulásának mértékétől.

A Tanács a Bank tevékenységének a Bank alapszabályában felsorolt *elvi kérdéseiben* egyhangúlag, más kérdésekben pedig legalább $^3/_4$ minősített szótöbbséggel hozza határozatait. Emellett a Bank Tanácsa akkor határozatképes, ha a Tanács ülésén a Bank tagországai legalább $^3/_4$ részének a képviselői jelen vannak.

A Bank végrehajtó szerve a Bank *ügyvezetősége*. Ez az ügyvezetőség elnökéből és annak három helyettesből áll, akiket a Bank Tanácsa a tagországok állampolgáraiból öt évre nevez ki.

A Bank tevékenységét *Ellenőrző Bizottság* ellenőrzi.

A Bank tagjai sorába belépni szándékozó *bármely ország* hivatalos nyilatkozatot nyújt be a Bank Tanácsához, amelyben kijelenti, hogy egyetért a Bank tevékenységének céljaival és alapelveivel, egyben magára vállalja az egyezményből és a Bank alapszabályából eredő kötelezettségeket. A Bank tagjainak sorába való felvételről a Bank Tanácsa határoz.

A Bank alapításáról szóló Egyezményt és az ahhoz csatolt Alapszabályt nálunk törvényerejű rendeletben (1971. évi 7. sz.) hirdették ki.

Megállapodás a szocialista nemzeti valuták átválthatóságáról és a kollektív valutáról:

A KGST 1971. évi XXV. ülésszakán a tagállamok „*komplex program*"-ot fogadtak el a tagországok közötti együttműködés további elmélyítésére és tökéletesítésére, valamint a szocialista gazdasági integráció fejlesztésére vonatkozólag. Az erről készült okmánynak a valutáris-pénzügyi kapcsolatok tökéletesítéséről szóló 7. fejezete szerint a *valutáris-pénzügyi és hitelkapcsolatoknak* aktívabb szerepet kell játszaniuk a tervszerű gazdasági együttműködés további fejlesztésével és megerősítésével, valamint a szocialista gazdasági integráció fejlesztésével összefüggő feladatok megoldásában. Az ennek érdekében létrejött *megállapodás* legfontosabb pontjai a következők:

A KGST-tagállamok tanulmányozzák, valamint gazdasági és szervezési intézkedéseket tesznek a *kollektív valuta (transzferábilis rubel)* szerepének megszilárdítására és megerősítésére, abból a célból, hogy az teljes mértékben betöltse a KGST-tagállamok nemzetközi szocialista valutájának alapvető (értékmérő, fizetési és felhalmozási eszköz) funkcióit, továbbá biztosítják a kollektív valuta tényleges átutalhatóságát, reális árfolyamát és aranytartalmát. A kollektív valutának elsősorban a szilárd, sokoldalú külkereskedelmi forgalomra, valamint az áru- és valutatartalékok felhalmozására kell támaszkodnia. E valuta reális árufedezetének biztosítéka a KGST-tagállamok áruforgalmának tervszerű fejlődése.

A KGST-tagállamok közötti kölcsönös kapcsolatokban a kollektív valutának hatékonyan kell szolgálnia a *külgazdasági kapcsolatokat*, biztosítva a résztvevő országoknak azt a lehetőséget, hogy közgazdaságilag megalapozott döntéseket hozzanak. E valuta *perspektívában* felhasználható a harmadik országokkal történő elszámolásokban és a nemzetközi elszámolásokban szereplő egyéb valuták között olyan helyet foglalhat el, amely megfelel a KGST-tagállamok *világgazdaságban* betöltött szerepének és jelentőségének.

A tagállamok rendszeres időközönként megvizsgálják a kollektív valuta árfolyama és aranytartalma realitása biztosításának kérdését.

Intézkedéseket dolgoznak ki és valósítanak meg a *sokoldalú elszámolások* kollektív valuta segítségével történő kiszélesítésére a kölcsönös külkereskedelmi kapcsolatok minden fajtájára vonatkozóan, valamint a KGST-tagállamok közötti *áruforgalom* sokoldalú kiegyensúlyozásának kiszélesítésére. E célból a *Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank* és a *Nemzetközi Beruházási Bank* rövid, közép- és hosszú lejáratú hitelezési rendszerét továbbfejlesztik. Arra kell törekedni, hogy a kollektív valuta alapján lebonyolódó sokoldalú elszámolási rendszerbe bevonjanak *harmadik országokat is*, elsősorban a szocialista és a fejlődő országok közül.

A kollektív valuta és a nemzeti valuták kölcsönös konvertibilitásának perspektívában lehetséges bevezetése céljából az országok megállapítják a KGST-tagállamok nemzeti valutáinak

közgazdaságilag megalapozott és kölcsönösen egyeztetett *árfolyamait*, illetve átszámítási kulcsait *(koefficienseit)* a kollektív valutához és egymáshoz viszonyítva. Ehhez az szükséges, hogy az országok saját lehetőségeiknek és feltételeiknek megfelelően megoldják a belföldi termelői árak és a külkereskedelmi árak közötti kapcsolat kérdéseit.

A nemzeti valuták egyeztetett árfolyamának bevezetéséről, valamint a bevezetés időpontjáról 1980-ban döntenek.

Intézkedéseket dolgoznak ki a gyártásszakosítás és kooperáció, a *tudományos-műszaki együttműködés* bővítése, objektumoknak az érdekelt országok által történő *közös építése* és üzemeltetése területén megvalósuló *gazdasági együttműködés*, továbbá a *nemzetközi szervezetek* és intézmények fenntartása során alkalmazott *valutáris-pénzügyi eszközök* tökéletesítésére. Ezért kidolgozzák a Nemzetközi Beruházási Bank és a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank által az említett intézkedések megvalósítására nyújtandó *hitelek* felhasználásának formáit és rendjét, az e területen jelentkező kölcsönös elszámolások rendjét, az érdekelt országok által létrehozandó *közös objektumok*, valamint a nemzetközi szervezetek finanszírozásának és elszámolásainak, továbbá a tevékenységükből származó eredmények felosztásának formáit és módszereit, valamint az elszámolások és a finanszírozás azon módozatait, amelyeket a *tudományos-műszaki* kutatások eredményeinek átadásánál és cseréjénél kell alkalmazni, ideértve az érdekelt országok által közösen folytatott kutatásokat is.

A KGST-tagállamok — figyelembe véve országaikban a fogyasztói és termelői árszintekben, valamint árarányokban meglevő eltéréseket — fenntartják a *nem kereskedelmi fizetések rendjét*, a hivatalos valutaárfolyamokhoz számítandó egyeztetett pótlékok (engedmények), valamint átszámítási koefficiensek alkalmazásával. Az elszámolások egyenértékűsége érdekében a KGST-tagállamok időszakonként konkretizálják és szükség esetén módosítják a pótlékok (engedmények) és a koefficiensek mértékét, az árváltozásokkal és egyéb feltételekkel összhangban, a többi között akkor, amikor a belső árváltozások az érintett országok által közösen megállapított határt meghaladják.

A KGST-tagállamok tanulmányozzák annak lehetőségét, hogy a *távlati időszakban* — a fogyasztói és termelői árszintekben és árarányokban meglevő jelentős különbségek kiküszöbölésének mértékétől függően — áttérjenek a közöttük eszközlendő összes fizetések elszámolásának *minden egyes ország valutája egységes árfolyamán történő* lebonyolítására.

Meznerics Iván

7. *Vámjog és nemzetközi vámegyezmények.*

a) A *vám* olyan közszolgáltatás, amelyet az állam a határt átlépő áru után szed. Az áruforgalom iránya szerint *beviteli*, *kiviteli* és *átviteli* (tranzit) vámot rónak ki. A vám leggyakoribb formája a *beviteli vám;* kiviteli vámot kevés állam tarifájában találunk és ott is csak néhány árura. A tranzit vám ma már jóformán sehol sem kerül alkalmazásra.

Nemzetközi jogi szempontból különbséget szoktak tenni az autonóm és a szerződéses vámok között. *Autonóm vámokat* minden állam saját szuverenitása („vámfelségjog") alapján, más országoktól függetlenül, önállóan állapít meg. A *szerződéses vámok* két vagy több állam megegyezésének eredményeképpen alakulnak ki: a szerződő felek — többnyire kölcsönös vámengedmények mellett — a szerződésben részletesen felsorolt árukra, az autonóm tarifától eltérő vámtételeket kötnek ki.

Az egyes áruk után fizetendő vámok mértékét, a vámtételeket *a vámtarifa* foglalja magába. Egyszerű formája két felsorolást tartalmaz: az ország külkereskedelmében előforduló árucikkeket, az ún. *árunómenklatúrát* és minden árucikk mellett a fizetendő *vámtételt*. Az ún. egyhasábos vámtarifa csupán az autonóm vámokat, a két- vagy háromhasábos az előbbiek mellett kedvezményes, illetve *preferenciális* vámokat is magában foglal.

A *nemzetközi kereskedelemnek* a világtörténelemben eddig páratlan méretű kiszélesedése folytán a *vámkérdések* világszerte és nemzetközi vonatkozásban is előtérbe kerültek. A vámok az *utóbbi két évtizedben* a nemzetközi kereskedelempolitika legfontosabb eszközeként szerepelnek. Vámokra épülnek a gazdasági tömörülések, mint a *Közös Piac* és más integrációs csoportosulások. A ma már több mint száz ország (közöttük hazánk) által alkalmazott *Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezmény* (GATT) pedig egyenesen azt a célt tűzi ki, hogy a külkereskedelem egyetlen szabályozó eszköze a *vám* legyen.

Hazánk gazdaságában a nemzetközi kereskedelemnek relative *igen nagy a súlya*, s már ez okból is érthető, hogy a külföldi államok autonóm vagy szerződéses alapon megállapított vámtarifái, a vámdiszkriminációk, valamint a különféle nemzetközi vámegyezmények, megállapodások és általában a vámok nemzetközi kereskedelempolitikai jelentőségének megnövekedése *népgazdaságunk szempontjából* fokozott figyelmet érdemelnek.

b) A *magyar vámjog* a Magyar Népköztársaság vámrendszerére, vámigazgatási szervezetére és a vámfizetési kötelezettségre (a vámügyi jogviszonyra) vonatkozó jogszabályok összessége.

A magyar jogrendszerben a vámjog kódexszerű szabályozására — a még 1874-ből való „Vámszabályzat" hatályon kívül helyezésével — az első világháborút követő szanálási években került sor. A *felszabadulás utáni* első új vámtörvény (1951. évi 24. sz. tvr.) már a tervgazdálkodásnak megfelelően fejlesztette tovább

vámrendszerünket. A jelenleg is hatályos *vámkódex* (1966. évi 2. sz. tvr. a vámjog szabályozásáról), a korábbi törvények hatályon kívül helyezésével összefoglalja a vámra vonatkozó legfontosabb anyagi jogi rendelkezéseket, míg a vámjog *részletes* szabályait, valamint a *vámeljárásra és a vámkezelésre* vonatkozó szabályokat a pénzügyminiszternek a külkereskedelmi miniszterrel együtt kiadott rendeletei, a *kereskedelmi vámtarifát* pedig minisztertanácsi rendelet [21/1976. (VI. 29.) MT sz.] tartalmazzák.

A fizetendő vámokat a *vámtarifa* tételes felsorolásban tartalmazza. Nálunk három vámtarifa van: 1. *kereskedelmi*, 2. *utas* és 3. *ajándék* vámtarifa.

A *kereskedelmi vámtarifa* vámtételeit kell alkalmazni a *külkereskedelmi áruforgalomban* behozott vámáruk belföldi forgalom számára történő vámkezelésénél. Külkereskedelmi áruforgalomban behozottnak kell tekinteni azt a vámárut, amelyet külkereskedelmi vállalat vagy külkereskedelmi tevékenység folytatására feljogosított más vállalat vagy szövetkezet érvényes külkereskedelmi szerződés alapján hoz be.

Kereskedelmi vámtarifánk háromhasábos:

Az I. jelzésű hasábban feltüntetett vámtételeket kell alkalmazni azokból az országokból származó vámáruk belföldi forgalom számára való vámkezelése esetében, amelyek Magyarországon *preferenciális* vámelbírálásban részesülnek. A preferenciális vámtételek nemzetközi szerződések vagy egyezmények alapján, illetve autonóm módon kerülnek megállapításra.

A II. jelzésű hasábban megállapított vámtételeket kell alkalmazni azokból az országokból származó vámáruk belföldi forgalom számára való vámkezelése esetében, amely országok a magyar származású árukkal kapcsolatban szerződés vagy viszonosság alapján a korlátlan és feltétel nélküli *legnagyobb kedvezmény* elvének megfelelő elbánást alkalmazzák.

A III. jelzésű hasábban megállapított vámtételeket kell alkalmazni azoknak a vámáruknak a belföldi forgalom számára való vámkezelése esetében, amelyekkel kapcsolatban a kereskedelmi vámtarifa I. és II. jelzésű hasábjaiban megállapított vámtételek nem alkalmazhatók.

Az I. hasábba általában a *fejlődő országok* viszonylatában alkalmazandó vámok kerülnek, amennyiben a *preferenciákat* mint a legnagyobb kedvezmény elve alóli jogos *kivételt*, a nemzetközi fórumok elismerik. E preferenciák ui. *egyoldalúak*, hogy a fejlődő országok saját termelésüket továbbra is vámvédelemben részesíthessék. E preferenciális rendszer bevezetése fokozatosan történt 1968-tól kezdve, mígnem Magyarország 1972-től preferenciális import vámtarifákat ajánlott fel a „harmadik világ" minden olyan országának, ahol az *egy főre eső nemzeti* jövedelem *kisebb*, mint Magyarországon (feltéve, hogy eme országok nem alkalmaznak diszkriminációt velünk szemben s hogy az áru hazai eredetét igazolják). A preferenciális vámrendszer folytán a fejlődő országok exporttermékeinek egy része teljes vámmentességet élvez a magyar piacon, sok más terméknél pedig a vámtételek jelentősen alacsonyabbak a legnagyobb kedvezményes vámtételeknél.

Az *utasforgalmi vámtarifa* vámtételeit kell alkalmazni az utasok által behozott, *nem kereskedelmi jellegű*, vámköteles áruknak, valamint mindazoknak a nem külkereskedelmi áruforgalomban behozott vámáruknak a belföldi forgalom számára történő vámkezelésénél, amelyekre az Ajándék Vámtarifa vámtételei nem alkalmazhatók.

A külföldről ajándék címén érkező vámárukat az *ajándék vámtarifa* vámtételei szerint kell vámkezelni.

c) A *nemzetközi vámegyezményekben* — rendszerint a *kereskedelmi egyezmények keretén* belül — a szerződő államok kölcsönös *vámmentességeket* vagy *kedvezményes vámtarifákat* biztosítanak egymásnak, módosítva ezáltal az autonóm vámtarifák általában magas tételeit. Az ilyen egyezményeknek s ezeken belül a *„legnagyobb kedvezmény"* biztosításának a nemzetközi kereskedelem szempontjából igen nagy a jelentőségük. A nemzetközi kereskedelmet akadályozó tényezők sorában a vámok és a devizajogi korlátozások azok, amelyek kiküszöbölésére vagy akadályozó jellegük csökkentésére a második világháború óta számos erőfeszítés történt, s részben az ENSZ keretén belül, részben azon kívül számos nemzetközi szervezet, konferencia, javaslat s egyezmény foglalkozik a nemzetközi kereskedelmet akadályozó, elsődlegesen vám- és vámjellegű korlátozások problémáival.

A *legnagyobb kedvezmény elve* azt jelenti, hogy a szerződő felek egymásnak kölcsönösen biztosítják azokat a kedvezményes vámokat, amelyeket a legkedvezőbb elbánást élvező bármely harmadik államnak megadnak. A legnagyobb kedvezmény kölcsönösségen épül fel, olyan értelemben, hogy az egyik szerződő fél a másiknak automatikusan biztosítja saját vámrendszere és vámszerződései alapján az összes kedvezményeket. Ezért a legnagyobb kedvezményes elbánásért esetenként külön ellenszolgáltatás nem jár.

A többoldalú vámegyezmények sorában legnagyobb jelentőségű az 1947-ben létrejött GATT (General Agreement on Tariffs and Trade). Ezt a *legnagyobb kedvezmény* elvén alapuló, *multilaterális vámtarifa-egyezményt* eredetileg 23 állam írta alá, de most már 100 fölött van azoknak az országoknak a száma, amelyek a GATT-egyezményt valamilyen módon alkalmazzák kereskedelmi kapcsolataikban. Hazánk 1973 óta tagja a GATT-nak.

A GATT-egyezmény alapelve az, hogy a nemzetközi kereskedelmet *diszkrimináció nélkül*

kell folytatni; a hazai ipart csakis vámokkal szabad védeni, más kereskedelmi eszközökkel nem.

Az 1957. évi római szerződéssel létrejött *Európai Gazdasági Közösség* (EEC), más néven a *Közös Piac* (Common Market) a tőkésállamok közötti gazdasági összefogásnak, „*integrációnak*" legfejlettebb formája, amelynek célkitűzései között szerepel a tagállamok között a *vámok* fokozatos *eltörlése*, harmadik államokkal szemben pedig *közös vámtarifa* alkalmazása. Ebben az irányban, tehát a közös piaci *vámunió* irányában a tagállamok igen jelentős előrehaladást tettek, és már 1968 közepén lényegében megvalósult a Közös Piac tagállamainak *vámuniója*.

A *vámunió* a vámegyezményeknek a legfejlettebb, nemcsak kedvezményeket és tarifacsökkentéseket, hanem a *vámoknak* a szerződő felek közötti eltörlését, a vámhatár megszüntetését, közös vámterület létrehozását tartalmazó fajtája. Itt jegyezzük meg, hogy a közös piaci vámuniós törekvéseket megelőzte ugyancsak Nyugat-Európában a *Benelux-államok* között a második világháborút követően létrejött vámunió.

A *multilaterális* vámegyezmények között meg kell említeni az 1950-ben létrejött *brüszszeli egyezményeket*. Ezekben a nem anyagi jogi (vámkedvezmények, vámunió), hanem *eljárási* tárgyú egyezményekben az aláírók arra kötelezték magukat, hogy az elfogadott egységes séma szerint alakítják ki *vámtarifájuk árucsoportosítását*, azonossá teszik a vámtarifaszámokat és *egységes vámértéket* érvényesítenek. Állandó szervezetet hívtak létre (*Vámegyüttműködési Tanács*, Bruxelles), amely vámtechnikai kérdéseket dolgoz ki, elősegíti a létrejött egyezmények és a vámtarifával kapcsolatos árufelsorolás és az áruk vámügyi célokra történő értékelésének *egységes magyarázatát és alkalmazását*, vámügyekkel kapcsolatosan *információkat*, és tanácsokat ad az érdekelt kormányok részére. Ehhez az egyezményhez Magyarország 1968-ban csatlakozott. (1969. évi 2. sz. tvr.) Ugyancsak Bruxelles-ben alakult meg még 1895-ben a *Nemzetközi Egyesület a Vámtarifák Közlésére*, amely tagjainak rendszeresen megküldi minden állam vámtarifáját és ezek módosítását.

Magyarország és más szocialista államok is csatlakoztak azokhoz a, javarészt az ENSZ és szervei által kezdeményezett *többoldalú vámegyezményekhez* is, amelyek a nemzetközi kereskedelem, szállítás és turistaforgalom megkönnyítésére és a *vámeljárás* egyszerűsítésére szolgálnak. Ilyenek pl. az *árumintákat* és kereskedelmi propagandaanyagok vámkezelését megkönnyítő 1952. évi nemzetközi egyezmény (közzétette az 1957. évi 59. sz. tvr.); az egyik modern, igen gazdaságos csomagolási módnak, a *konténereknek* (szállító tartályoknak), az újabban egyre inkább terjedő közúti *gépjármű*vuvarozásnak (camion) és a magán légi és vízi járműveknek egyszerűsített és egységesített vámkezelését kölcsönösen biztosító 1956. évi nemzetközi egyezmények (az 1957. évi 30. sz. tvr.-tel kihirdetve); az ugyancsak a *nemzetközi közúti áruforgalomban* vámeljárási könnyítéseket biztosító, 1959. évi ún. „*TIR-egyezmény*" („Transport International par la Route"), amely több európai ország között jött létre (nálunk kihirdetve az 1962. évi 6. sz. tvr.-tel); az áruk *előjegyzési eljárásban* történő behozatalához szükséges „*A. T. A.*"-rendszerről (admission temporaire — temporary admission; ideiglenes előjegyzés), illetőleg a kereskedelmi *árumintákat* szállításánál szükséges „*E. C. S.*"-*igazolványokról* (echantillons commerciaux, samples, kereskedelmi minták) szóló 1961-es vámegyezmény (kihirdetve az 1966. évi 5. sz. tvr.-tel). Jelentős még a második világháború előtt létesített s a nemzetközi gépjárműforgalmat előmozdító nemzetközi „*carnet-és triptyque-egyezmény*", amelyet az Egyesült Nemzetek Európai Gazdasági Bizottsága (Genf) állandóan továbbfejleszt.

Ugyancsak a közúti *gépjárművekkel* fuvarozott áruk *vámkezelésének* meggyorsítását és egyszerűsítését célozza a Prágában 1965-ben *hat szocialista állam* (Magyarország, Bulgária, ČSSR, Lengyelország, NDK, Szovjetunió) között létrejött, ún. „*AGT*"-*egyezmény* (Autogruzovij transzport, 1966. évi 9. sz. tvr.).

A gépjárművekkel végzett nemzetközi fuvarozás tárgyában kötött egyezmények is gyakran tartalmaznak vámmentességet, vámkedvezményeket vagy egyszerűsített vámeljárást biztosító rendelkezéseket. [Pl. az ilyen tárgyú *magyar—szovjet* (1967. évi 17. sz. tvr.) vagy *magyar—belga* (1967. évi 18. sz. tvr.) egyezmény.]

Magyarország és Románia között 1968-ban jött létre vámügyi együttműködési egyezmény (kihirdetve az 1968. évi 29. sz. tvr.-tel). *Magyarország és Ausztria* között pedig 1965-ben, illetőleg 1971-ben (kihirdetve az 1971. évi 13. sz. tvr.-tel).

Meznerics Iván

Irodalom: *Meznerics* Iván: Pénzügyi jog a szocialista gazdálkodásban és a nemzetközi kapcsolatokban. Bp. 1977.; ua.: Law of banking in East-West trade. Budapest—Leyden, 1973.; ua.: Changes in the legal nature of international payments. Bp. 1966.; ua.: A magyar devizajog korszerűsítése. Jogtudományi Közlöny, 1974. 5. sz.; ua.: International payments with special regard to monetary payments. Bp. 1979.; *Nagy* Tibor: A pénzügyi jog és a pénzügyi jogtudomány fejlődésének újabb irányai. Acta Fac. Pol. Jur. Univ. Sci. Bp. 1963. 1. sz.; ua.: A pénzügyi jog alkotmányos alapjai.; uo.: 2. sz.; ua.: Recent trends in the development of the science of international financial law. Acta Juridica. Hung. 1968.; ua.: Droit financier de l'intégration économique socialiste.

Annales, Univ. Sci. Bp. 1975.; Zakonü v szisztéme isztocsnikov vengerszkogo finanszovogo prava. uo. 1976.

Szovetszkoe finanszovoe pravo. Red. E. A. Rovinszkij. Moszkva, 1978.; *Altsuler*, A. B.: A szocialista államok együttműködése. Elszámolás, hitelezés, jog. Bp. 1975.; *Angelov*, A. Sz.: Finanszovo pravo na NR Bulgaria. Sofia, 1970.; *Gliga*, J.: Drept financiar. Bucureşti, 1975.; *Liszovszkij:* Finanszovoe pravo evropecseszkih szocialiszticseszkih sztran. Moszkva, 1976.; *Rovinszkij*, E. A.: Osznovnüe voproszü teorii szovjetszkogo finanszovogo prava. Moszkva, 1960.; *Spacil*, B.: Teorie financního prawa ČSSR. Praha, 1970.; *Spiller*, H.: Valutamonopol und internationale Finanzbeziehungen. Berlin, 1963.; *Tisma*, T.: Javne finansije. Zagreb, 1964.; *Weralski*, M.: Polskie prawo finansowe. Warszawa, 1976.

Auby, M. J.—*Ducos*, R.—*Ader:* Droit public, droit financier, droit fiscal. Paris, 1974.; *Cartou*, L.: Droit financier et fiscal européen. Paris, 1972.; *Musgrave*, R. A.: Fiscal systems. New Haven, 1969.; *Schultz*, W. J.—*Lowell—Harris*, C.: American public finance. Englewood Cliffs, 1965.;

PÉNZÜGYI JOGTUDOMÁNY → *Pénzügyi jog.*

PERENKÍVÜLI ELJÁRÁS → *Polgári peres és nemperes eljárás*

PERORVOSLATOK → *Büntető eljárás lefolytatása;* — *Polgári peres és nemperes eljárás*

PERÚJÍTÁS → *Büntető eljárás lefolytatása;* — *Polgári peres és nemperes eljárás.*

POLGÁRI ELJÁRÁS ALANYAI → *Polgári peres és nemperes eljárás.*

POLGÁRI ELJÁRÁSJOG: I. A polgári eljárás és a polgári eljárásjog fogalma (1370.) — II. A polgári eljárásjog tudománya (1371.) — III. A polgári eljárásjog helye a szocialista jogrendszerben (1372.) — IV. A szocialista polgári eljárás célja és feladatai (1373.) — V. A szocialista polgári eljárás alapelvei (1374.) — VI. A polgári eljárás rendszere a Magyar Népköztársaságban (1378.)

I. A polgári eljárás és a polgári eljárásjog fogalma. 1. A polgári eljárás a szocialista igazságszolgáltatás rendszerében. 2. A polgári eljárásjog fogalma.

1. A polgári eljárás a szocialista igazságszolgáltatás rendszerében.

A legújabb kori igazságszolgáltatás fejlődését szerkezeti szempontból két fő irányvonal, a fokozódó *széttagolódás* (differenciálódás) és a fokozódó *egységesülés* (integrálódás) részben párhuzamos, részben ellentétes irányú érvényesülése jellemzi.

A széttagolódás annak következménye, hogy — a fejlődés általános vonalát tekintve — egyre bővül azoknak a társadalmi viszonyoknak a köre, amelyeknek a konfliktushelyzetei bírósági döntést igényelnek. Ez a folyamat, mely napjainkban egyaránt jellemzi a szocialista és tőkés bíráskodást, más-más eredményre vezet az igazságszolgáltatás e két fő típusánál.

A *tőkés* államokban e széttagolódás rendszerint *szervezeti elkülönüléssel* jár együtt. A büntető és polgári ítélkezés elsődleges, szervezeti elkülönítésén túlmenően a tőkés rendszer sajátszerű bíróságokat (és bíróságon kívüli szerveket) hoz létre a különféle társadalmi viszonycsoportokból eredő ügyek (családjogi, munkaügyi, szabadalmi, kereskedelmi, társadalombiztosítási, alkotmányi, közigazgatási, pénzügyi stb. jogviták) eldöntésére; e szervezeti különállást természetesen nyomon kísérik megfelelően *eltérő eljárási szabályozások* is. Az eredmény: *széttagolódás egység nélkül.*

A *szocialista* országok átöröklik ugyan ezt a szervezeti elkülönülést, de — állam- és jogrendszerük szocialista átalakításának ütemehez képest — rövidebb-hosszabb idő alatt leküzdik és — a szocialista igazságszolgáltatás egységének elvével összhangban — létrehozzák *egységes* igazságszolgáltatási szervezetüket.

A *szervezeti egység* megteremtésére irányuló fő törekvés mellett a szocialista jogalkotásnak is számolnia kell a bírósági döntést igénylő társadalmi viszonyok nagymértékű szaporodásával, szerteágazódásával; elbírálásuk megszervezése azonban rendszerint nem elkülönített bíróságok felállítása útján történik, hanem az egységes szocialista bíróság keretében. Mindamellett a társadalmi viszonyok sokfélesége, ami elemeik, összetevőik sajátosságaiból ered és tükröződik a rájuk vonatkozó anyagi jogi szabályokban, a szocialista jogban is szükségessé tesz az *eljárási szabályozás* terén — fokozatonként más-más mértékű — *eltéréseket.* Az eredmény: *széttagolódás az egységen belül.*

A *polgári eljárás* ebben a felfogásban az egységes szocialista igazságszolgáltatás egyik fő útja. Ez a megállapítás a polgári eljárás (olykor használatos más elnevezéssel: polgári törvénykezés) fogalmának egyik legfontosabb — a rendszerbeli elhelyezkedésre utaló — elemét tartalmazza. Az egyéb fontosabb jellemző vonásokat is feltüntető *meghatározást* a következőképpen lehetne megszövegezni: A magyar polgári eljárás a bíróságnak polgári ügyekben az igazságszolgáltatás megvalósítására irányuló és a szocialista demokratizmus elvein alapuló törvényi rendben végbemenő tevékenysége, a feleknek és az eljárás más alanyainak cselekvő közreműködése mellett.

Az egyes *fogalmi elemeket* illetően a következőket kell figyelembe vennünk.

Az igazságszolgáltatást a szocializmus rendszerében kizárólag a bíróság gyakorolja, de közreműködnek ebben a tevékenységben és ezáltal a bírósággal együtt a polgári eljárás *alanyaivá* válnak a felek (felperes, alperes, „kérelmező", végrehajtást kérő stb.) és képviselőik (ügyvéd, jogtanácsos, ügygondnok stb.), valamint az eljárásban való részvételre jogosult más személyek (ügyész, beavatkozó) és az ún. egyéb közreműködők (szakértő, tanú, tolmács) is.

Az említettek között a törvénykezés során meghatározott jogviszonyok, az anyagi jogi jogviszonyokkal nem egybeeső, ún. *polgári eljárási jogviszonyok* jönnek létre. E jogviszonyok tartalmát eljárási (processzuális) jellegű jogok és kötelezettségek teszik, például a felperes joga (és a bíróság ennek megfelelő kötelezettsége) a keresetlevél megvizsgálására és ennek eredményéhez képest további törvényszerű intézkedésekre, az alperes joga a felperes ellen viszontkereset indítására, és a felperes ezzel kapcsolatos kötelezettségei stb.

A polgári eljárás *tárgya:* polgári ügy. A „polgári ügy" kifejezést a magyar eljárástudomány átfogó értelemben használja — ideértvén nem csupán a polgári anyagi jogból származó ügyeket, hanem mindazon egyéb (pl. családjogi, munkajogi, földjogi, szövetkezeti tagsági viszonyból származó, államjogi, államigazgatási jogi, pénzügyi jogi) jogvitákat is, amelyeket a bíróság a polgári eljárás szabályai szerint bírál el.

A különféle anyagi jogszabályok által rendezett nagyszámú társadalmi viszonyoknak (jogviszonyoknak) csupán egy bizonyos része kerül bíróság elé. A bírósági eljárást övező demokratikus és törvényességi biztosítékokra tekintettel igen nagy a jelentősége annak a kérdésnek, hogy milyen jogviták minősülhetnek eljárási szempontból „polgári ügyeknek", milyen ügyek tartoznak *bírósági útra.* A szocialista magyar jog rendszerében elsősorban a polgári jog és a családi jog, valamint a munkajog és a szövetkezeti tagsági viszonyra vonatkozó joganyag nyújtja azokat a területeket, amelyekről a jogviták általában és rendszerint (tehát csupán eseti kivételek mellett) bírósági útra tartoznak. Fordított a helyzet az államjog, az államigazgatási jog és pénzügyi jog vonatkozásában, amikor is az általuk rendezett jogviszonyokból eredő viták csak kivételesen (külön jogszabályi rendelkezés esetén) kerülnek bíróság elé. Eseti és vegyes jellegű a bírósági út megengedettsége a többi jogág tekintetében.

A polgári eljárás — különös tekintettel hatósági (bírósági) tevékenység-jellegére — mindenkor társadalmilag meghatározott jelenség. A szocialista állam — a Magyar Népköztársaság is — a *szocialista demokratizmus* rendszerében, annak elvei és követelményei alapján szervezi meg a polgári ügyek elbírálásának rendjét. A magyar polgári eljárás jogi szabályozásának eszmei hátterét adja meg a szocialista demokratizmus: áthatja a cél és a feladatok meghatározását, az alapelveket és az eljárás menetének valamennyi lényeges szabályát.

2. A polgári eljárásjog fogalma.

A *polgári eljárásjog* (más használatos elnevezéssel: polgári perjog, polgári törvénykezési jog) kifejezés háromféle értelemben használatos.

a) Normatív értelemben a polgári eljárásjog a polgári eljárás rendjét meghatározó hatályos jogszabályok foglalata, a szocialista magyar jogrendszernek az az ága, amely a polgári törvénykezés menetét szabályozza.

b) Tudományágként a polgári eljárásjog a polgári ügyek elbírálásának rendjére vonatkozó tudományos nézeteket fejti ki, a polgári eljárás jogi szabályozását és bírósági gyakorlatát kutatja, vizsgálja fejlődésüket és általánosítja elvi vonásaikat, rendszerbe foglalja és értelmezi a szocialista igazságszolgáltatás rendjének a polgári ügyek elbírálása során irányadó szabályait.

c) Egyetemi tantárgyként a magyar polgári eljárásjog a jogi felsőoktatás egyik diszciplínája.

II. A polgári eljárásjog tudománya. 1. A burzsoá polgári eljárásjogi tudomány. 2. A polgári eljárásjog szocialista tudománya.

1. A burzsoá polgári eljárásjogi tudomány.

A legújabb kori polgári eljárásjogi tudomány kialakulása annak a folyamatnak a kísérő jelensége, amelynek során — a kapitalizmus fejlődési igényeinek megfelelően — az anyagi magánjogból kivált és önálló jogágként rendszerződött a *polgári perjog.* E fejlődés kezdetei visszanyúlnak a francia forradalomig, majd határozottabb formát öltenek a napóleoni polgári perrendtartással, az 1807. január 1-én hatályba lépett *Code de procédure civile*-lel. A francia *Code*-ot kisebb-nagyobb késedelemmel Európa-szerte követték kodifikációs törekvések és törvényalkotások.

A polgári perjog kodifikációs önállósulásával párhuzamosan megindul a *perjogtudomány* emancipálódása is. A 19. század harmadik harmadában bontakozott ki ez a folyamat szélesebben: egyre határozottabban bomlott fel a magánjog-perjog korábbi monisztikus szemlélete, és kialakult a tudományban az ún. „processzuális" szemlélet. A burzsoázia perjogászai felismerték a tőkés rendszer fejlődésének jogi eszközökkel való előmozdításában rájuk háruló feladatokat. Ezt az öneszmélést a polgári perjog irodalmának nagymérvű kibővülése és az egyes kérdések feldolgozásának kifinomulása követte. Az önállósult perjogtudomány még az anyagi joghoz képest is fokozottabb mértékben igyekezett magát osztályfelettinek beállítani. Ezt az irányvonalat szolgálta a burzsoá perjogtudományban uralkodóvá vált az a felfogás is, amely — a tőkésállam osztályfelettiségének a szemléletében — a polgári eljá-

rásjogot lényegileg közjogi diszciplínának tekintette. Különösen szemléletes volt a fejlődésnek ilyen iránya a burzsoá német jogtudományban, amely egyben a legnagyobb hatást is gyakorolta a magyar jogtudományra a 19. század második felében és a második világháborút megelőző évtizedekben. Legfőbb témái ennek az időszaknak: a per ún. előfeltételei, a per mint közjogi jogviszony és az ún. kereseti jog — valamennyien a perindítás elméleti alapkérdései.

Napjaink burzsoá polgári eljárástudománya részben már túljutott ezen a problematikán, részben azonban még mindig hozzákapcsolódik. Emellett szembeötlő az is, hogy egyre kevésbé tudja függetleníteni magát a tőkés rendszeren belül jelentkező haladó tendenciáktól, valamint főként az időközben szélesen kibontakozott és természetszerűen vonzóerőt kisugárzó szocialista társadalmi-politikai rendszer és szocialista jogtudomány hatásától. Mindezek mellett a legújabb tőkés processzuális nézetek (pl. a per ún. „publicizálására", „szocializálására", a bíró pervezető szerepének növekedésére, a csoport- és közösségi érdekek polgári perbeli védelmére stb. vonatkozó elméletek) gyakran a burzsoázia apológia-igényét elégítik ki, vagy — akárcsak a polgári pernek közjogi jogviszonyként való korábbi eredetű felfogása — a demokratikus fejlődés látszatának megerősítését szolgálják.

2. A polgári eljárásjog szocialista tudománya. A polgári eljárásjog szocialista tudományának kialakulása a Nagy Októberi Szocialista Forradalom igazságszolgáltatási rendelkezéseihez, majd pedig az első szocialista polgári perrendtartáshoz, az OSZFSZK 1923. évi polgári eljárási törvénykönyvéhez kapcsolódik. A fejlődés nagy lendületet vett a második világháború után, amikor a szocializmus útjára lépett népi demokratikus államok új kódexek létrehozásával vagy korábbi törvénykönyvek alapvető módosítása révén kialakították a maguk szocialista polgári perrendtartásait.

A polgári eljárásjog szocialista tudománya a marxista—leninista ideológián alapszik. Kutatásainak irányát elsődlegesen a szocialista polgári eljárás célja és feladatai (I. IV.) szabják meg. A vizsgálatok fő vonala: a polgári eljárás demokratizmusának, törvényességének és hatékonyságának fejlesztése.

Az említett körülmények meghatározó szerepet töltenek be a szocialista polgári eljárástudomány *tematikai csomópontjainak* a kialakításánál. Úgyszólván valamennyi szocialista országban „alapkutatás"-szerűen foglalkoztak a processzualisták a polgári eljárás alapelveinek problémakörével, a népreszvétel biztosításának kérdéseivel, az ügyész polgári eljárásbeli szerepével, a bizonyítás, a perorvoslati rendszer, a jogerő stb. problémáival.

A polgári eljárásjog szocialista tudományában az egyes országokban és az egyes kutatók között kialakult felfogások — az elvi alapjaikon nyugvó közös vonásaik mellett — eltéréseket is mutatnak, amelyek a szubjektív természetű okokon túlmenően rendszerint az adott szocialista ország hagyományaiból, társadalmi adottságaiból, főként gazdasági szerkezetének (pl. a tulajdonviszonyoknak) és gazdaságirányítási módszereinek egyes sajátosságaiból erednek.

A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsában tömörült szocialista országok gazdasági integrációjának előrehaladása — az együttműködés jogi alapjainak tökéletesítése kapcsán — újabb ösztönzést ad a jogösszehasonlító módszerű kutatásoknak és előmozdítja ezekben az államokban a polgári eljárásjogi szabályozás fokozódó összehangolását a jövőben.

III. A polgári eljárásjog helye a szocialista jogrendszerben. 1. A polgári eljárásjog és az államjog. 2. A különféle eljárásjogok viszonya egymáshoz. 3. A polgári eljárásjog és anyagi jogágai.

1. A polgári eljárásjog és az államjog. A szocialista jognak az utóbbi évtizedek során sokszor vitatott rendszerproblémái olykor egészen közelről érintették a polgári eljárásjogot is. Az sohasem volt vitás, hogy a polgári eljárásjog a szocialista jogrendszer egyik ágazata. Vitatottak voltak azonban (s részben még ma is azok) egyes olyan kérdések, amelyek a polgári eljárásjognak a szocialista jogrendszer egyéb ágazataival való *viszonyára* vonatkoznak. E kérdések közül némelyikre nézve leszűrődtek már véglegesnek tekinthető álláspontok, mások azonban még ma is nyílt problémákként szerepelnek.

Teljesen kitisztultak az álláspontok a polgári eljárásjognak az *államjoghoz* való viszonyát illetően. Ezt a viszonyt az államjognak az alkotmány alaptörvény-jellegéből folyó alapjogági jellege szabja meg. *Általános szinten* szemlélve e viszonyt: az alkotmány — annak folytán, hogy rögzíti a társadalmi rend, a gazdasági rendszer és az államszervezet szocialista alapjait — eleve meg is határozza a polgári eljárásjog (és — természetesen — valamennyi más jogág) szocialista jellegét és alapvető tartalmát. *Közelebbi és közvetlen hatásokat* mutat ez a viszony arra való tekintettel, hogy az alkotmányban foglalt igazságszolgáltatási elvek és biztosítékok megvalósulásához a konkrét jogi eszközöket a polgári törvénykezés területén a polgári eljárásjog nyújtja.

2. A különféle eljárásjogok viszonya egymáshoz. A polgári eljárásjognak a *többi processzuális joganyaghoz* (a büntető eljárásjoghoz, az államigazgatási eljárásjoghoz, a törvénykezési szervezeti joghoz) való viszonya a szocialista jogtudomány legvitatottabb kérdései közé tarto-

zik mind a szocialista jogi gondolkodás múltbeli fejlődését, mind pedig az egyes szocialista országokban jelenleg érvényesülő álláspontokat tekintve. Annak az elkülöníthető felfogásnak a megítélésében, amely szerint a polgári eljárásjog és az államigazgatási eljárásjog egymáshoz való viszonyát — a kétféle hatósági tevékenység legáltalánosabb értelemben vett eljárás-jellegének közösségén túlmenően — alapvetően a tárgy, a cél és a szabályozási módszerek eltéréseiből adódó különbségek határozzák meg, nincsenek nézeteltérések a szocialista jogtudományban. Változóak voltak azonban és még ma is eltérőek egyes szocialista országonként az álláspontok a polgári eljárásjog, a büntető eljárásjog és a törvénykezési szervezeti jog egymás közötti viszonyának rendszeri szempontból való megítélésében. Az egyik felfogás — elismerve e három jogág önállóságát — a szocialista igazságszolgáltatás egységének általánosan elfogadott elve nyomán olyan kapcsolatot lát a két eljárásjog és a szervezeti megalapozást nyújtó harmadik jogág között, amely indokolja jogágcsoportba foglalásukat a szocialista jogrendszeren belül (a Szovjetunióban a „bírósági jog", nálunk a „törvénykezési jog" elnevezés honosodott meg erre a jogágcsoportra). A másik felfogás elveti ezt a rendszerhatású nézőpontot, és csak a hagyományos szemléleten alapuló viszonyt ismeri el a három jogág között vagy — e nézet egyik elágazásaként — továbbmenően tagadja a törvénykezési szervezeti joganyag jogág-jellegét is.

3. A polgári eljárásjog és anyagi jogágai.

A polgári eljárásjog és az *anyagi jog* viszonyát — a büntető eljárásjog és az anyagi büntetőjog egymás közötti viszonyához képest — némileg bonyolultabbá teszi az a körülmény, hogy — miként a polgári eljárás tárgyáról szólván (l. I.) már jeleztük — anyagi jogként nem csupán a polgári jog jön számba, hanem számos más jogág is, mindazok, amelyekből polgári eljárás során elbírálásra kerülő ügyek származhatnak. Az eljárási jog és az anyagi jogok viszonyának alapvető vonásait a szocialista jogtudomány a dialektikus materializmusnak a forma és a tartalom egységére vonatkozó tétele alapján ítéli meg. Ez a módszer villan fel Marxnak egyik sokszor idézett fiatalkori munkájában (Viták a falopási törvényről. 1842.). Lényegmeghatározó szerepük nyilvánvalóan az anyagi jogágaknak van, de emellett — a velük való viszonylatban formaként — a polgári eljárásjog nélkülözhetetlen szerepet tölt be, és viszonylagos önállósággal is rendelkezik. *Nélkülözhetetlensége* abban áll, hogy a polgári eljárásjog nyújtja a jogszabályi keretek között az anyagi jogok számára a bírósági védelem, a kikényszeríthetőség eszközeit, *viszonylagos önállósága* pedig — egyebek között — az anyagi jognak éppen hiányát rögzítő bírósági határozatok (negatív megállapító ítélet, elutasító ítélet stb) révén mutatkozik meg.

IV. A szocialista polgári eljárás célja és feladatai. 1. Elvi-elméleti alapkérdések. 2. A polgári eljárás célja. 3. A polgári eljárás feladatai.

1. Elvi-elméleti alapkérdések.

A szocialista polgári eljárás elvi-elméleti alapjai három kérdés körül csoportosíthatók: az eljárás célja, feladatai és alapelvei. Egymás közötti összefüggésük dialektikája a következő képet mutatja: a polgári eljárás *célja* az a végső eredmény, amelynek elérésére irányul a jogi szabályozás, és amelynek megvalósítását szolgálja az adott peres (nemperes) eljárás; az eljárás *feladatai* azok a gyakorlati teendők, amelyek e cél elérésére irányulnak; e teendők végrehajtásának legfőbb irányadó módszereit és biztosítékait a polgári eljárás *alapelvei* tartalmazzák.

2. A polgári eljárás célja.

A polgári eljárás *célja* — legáltalánosabban megfogalmazva — a jogvédelem. E jogvédelemnek az igazsághoz hű és a jogszabályoknak megfelelő ítélkezés eredményeként kell bekövetkeznie. Emellett figyelemmel kell lenni arra, hogy a jogvita igazságos és törvényes eldöntése egymaga nem mindig képes valóságos jogvédelmet nyújtani; vannak egyéb olyan mozzanatok is, amelyek befolyásolják az eljárás útján nyújtott jogvédelem realitását (gyorsaság, végrehajthatóság stb.). A polgári eljárás célja ehhez képest: *valóságos jogvédelem nyújtása a feleknek polgári ügyeikben — az igazság kiderítésén és a törvényességen nyugvó ítélkezés alapján.*

3. A polgári eljárás feladatai.

A polgári eljárás *feladatai* — mint az eljárás céljának megvalósítását szolgáló és annak részben fogalmi elemeiként is szereplő teendők — tulajdonképpen a szocialista igazságszolgáltatás feladatainak a polgári eljárás területére konkretizált megjelenési formái. A szocialista igazságszolgáltatás feladatait rendszerint megfogalmazzák átfogó, majd pedig részletező módon egyes magasabb rendű jogszabályok is: nálunk például az alkotmány, illetőleg bíróságokról szóló 1972. évi törvény *(Bsz)*. A hatályos tételes jogban jelzett, illetőleg felsorolt feladatok tartalmának lényegét az eljárástudomány számára a következőképpen lehet röviden általánosítani: a bíróságok a *szocialista törvényesség* védelme és érvényrejuttatása során — az eléjük kerülő ügyek valóságos tényállásának feltárásával és meggyőző, a jogszabályoknak és a szocialista jogtudatnak megfelelő ítélkezésükkel — megvalósítják a *szocialista igazságosságot*, s ezáltal *nevelik* a dolgozókat.

A *szocialista törvényesség* a polgári eljárásban akkor valósul meg, ha a bíróság elé került egyedi polgári ügy elbírálása során érvényesültek a rávonatkozó anyagi jogszabályok, és mind szervezeti, mind pedig eljárási szempontból megtartották a bíráskodás törvényes rendjét; az egész társadalom szempontjából ez azt jelenti, hogy a polgári eljárásnak biztosítania

kell a Magyar Népköztársaság állami berendezésének, társadalmi és gazdasági rendjének, továbbá az állampolgárok és a gazdálkodó szervezetek jogainak és törvényes érdekeinek védelmét. A szocialista törvényesség megvalósulása ilyen formán a szocialista jogrend megvalósulását jelenti a polgári eljárás során.

A szocialista törvényesség érvényre juttatásának feladatához szervesen kapcsolódik a *szocialista igazságosság* megvalósításának feladata. A szocialista igazságosság csak a szocialista törvényesség talaján valósulhat meg.

Az igazságosságnak egyik fő meghatározó tényezője mindenkor az uralkodó osztály jogtudata. A szocialista igazságosság tartalma a munka szerepének és jelentőségének új felfogásán, a dolgozóknak az igazságosságról alkotott nézetén alapszik. Ez az igazságossági elképzelés a szocializmus alkotmányilag is rögzített elvéből („Mindenki képességei szerint, mindenkinek munkája szerint") indul ki.

A szocialista igazságosság elemei közül különös jelentősége van a tárgyi valóságot helyesen tükröző *objektív igazság* megállapításának. A szocialista polgári eljárásjog kötelességévé teszi a bíróságnak, hogy aktív kezdeményező tevékenységet fejtsen ki a valóságos tényállás, a felek valódi jogai és egymáshoz való viszonya kiderítésére.

A burzsoá polgári eljárásjogi tudomány általában kétkedve tekint az objektív igazság polgári perbeli megállapíthatóságára, sőt egyes szélsőséges elméletek ezt nem is tekintik a bíróság feladatának. Az ilyen állásfoglalások tulajdonképpen tükrözik a tőkés rendszer elvei alapján megszervezett polgári per valóságos helyzetét: a burzsoá eljárási jogszabályok nemcsak általában nem kötelezik a bíróságot — tényállásvita hiányában — a valóságos tényállás megállapítására, hanem rendszerint még el is tiltják tények és bizonyítékok hivatalból történő felkutatásától, bizonyítási cselekmények hivatalból történő foganatosításától; a burzsoá polgári perjog a bíróságot általában passzivitásra kárhoztatja, lényegileg a felek által összehordott peranyagra, tényekre és bizonyítékokra szorítja, és ezáltal a tárgyi valósággal esetleg ellentétes ítélet hozatalára kényszeríti. Az ilyen ítélet azután csak formailag lesz összhangban a valósággal, tehát csak az ún. „alaki igazság"-ot fogja tartalmazni. A burzsoá jogtudomány és perjogi szabályok ezzel nagyjában meg is elégednek.

A szocialista polgári eljárásjog álláspontja ezzel ellentétes. A magyar polgári perrendtartás egész rendszerét is áthatja az objektív igazság kiderítésének feladata.

A bíróság — a szocialista állam kulturálisnevelő tevékenységének keretében — intézményes *nevelő feladatot* tölt be: nem szorítkozik az állami kényszer alkalmazására, hanem nagy jelentőséget tulajdonít a dolgozók szocialista tudata fejlesztésének is.

A bíróság az állampolgárokat a törvények tiszteletére, az állampolgári fegyelemre és a társadalmi együttélés szabályainak megtartására neveli.

A polgári ítélkezés a társadalmi és gazdasági viszonyok igen széles körét érinti: a szocialista szervezetek gazdálkodó tevékenységének, a dolgozók munkájának, családi kapcsolatainak és mindennapos életének számtalan megnyilvánulása kerülhet a bíróság megítélése alá a polgári eljárás során. Ez a magyarázata a bírósági polgári eljárás nevelő szerepe nagy fontosságának.

V. A szocialista polgári eljárás alapelvei. 1. Az alapelvek általános kérdései. 2. A szervezeti alapelvek. 3. A működési alapelvek. 4. A perhatékonyság.

1. Az alapelvek általános kérdései.

Ezek az alapelvek *a polgári eljárás céljának megvalósítását szolgáló feladatok végrehajtásának általános és alapvető módszereit határozzák meg s egyben biztosítékai is e feladatok betöltésének;* megszabják ehhez képest az eljárás szervezeti alapjainak, szerkezeti rendszerének és lebonyolítási megoldásainak legfontosabb vonásait, áthatják a perintézményeket és a főbb eljárási rendelkezéseket, kidomborítják a polgári eljárás egészének szocialista eszmei tartalmát.

A helyes felfogás szerint ezek az alapelvek nem csupán leszűrik a hatályos jogszabályokban foglalt rendelkezések általánosítható tételeit, hanem — a szocialista ideológia processzuális vetületeiként — mindenekelőtt maguk rendelkeznek *normatív jelleggel.* E körülmények messzeható következményei vannak mind a jogalkotás, mind pedig a jogalkalmazás terén.

A *jogalkotás* területén a normatív jellegnek az a kettős következménye van, hogy az alapelvek egyfelől megszabják az eljárás egész rendszerét és konkrét formát öltenek a hatályos eljárási jogszabályokban *(lex lata)*, másfelől pedig irányt mutatnak a polgári eljárás jövőbeli jogszabályi továbbfejlesztése *(lex ferenda)* számára. A *jogalkalmazás* területén az alapelvek normatív jellegéből szintén kettős következmény folyik: jogalkalmazási kétely esetén *jogértelmezési szerepük* érvényesül, jogszabályi rendelkezés hiányában pedig *hézagkitöltő szerepet* töltenek be.

A polgári eljárási alapelvek *rendszerezésénél* többféle kiindulás lehetséges. A legegyszerűbb — egyben külsőleges — osztályozási alap a jogszabályi elhelyezkedés *(legális rendszer):* az alkotmány vagy egyéb jogszabály fogalmazza-e meg az adott alapelvet. Határozott ideológiai tartalmukra való tekintettel szemléletes képet nyújt a társadalmi-történeti eredet szerinti csoportosítás *(genetikus rendszer):* egyes alapelvek visszanyúlnak a polgári demokratikus szabadságjogokra, mások a szocialista igazság-

szolgáltatásban alakultak ki először. A polgári eljárás során betöltött szerepük, rendeltetésük figyelembevétele alapján *(funkcionális rendszer)* egyfelől a szervezeti, másfelől a működési alapelvek csoportjait alakíthatjuk ki. Ez utóbbi rendszerezési felfogás adja keretét az alábbi fejtegetéseknek.

2. A szervezeti alapelvek.

A szocialista polgári eljárás *szervezeti alapelveinek* a következőket tekintjük: a bírósági igazságszolgáltatás kizárólagossága, a szocialista igazságszolgáltatás egysége, a társasbíráskodás, a népreszvétel, a bírák választása és a bírói függetlenség.

A bírósági igazságszolgáltatás kizárólagosságának elve más megfogalmazásban azt jelenti, hogy a szocialista államban csak a bíróságok gyakorolják az igazságszolgáltatást. Más szervek jogvitadöntő tevékenysége legfeljebb bizonyos vonatkozásokban hasonlíthat az igazságszolgáltatáshoz, de sohasem minősülhet azzá. Ehhez képest nem igazságszolgáltatás a munkaügyi döntőbizottságok (valamint a Magyarországon 1973. január 1-ével megszűnt gazdasági döntőbizottságok), a társadalmi bíróságok és egyéb bíróságon kívüli szervek tevékenysége. Az igazságszolgáltatásra a szocialista államban a bíróságnak monopóliuma van. Ez igen lényeges elv, mert garanciális jelentősége van annak a körülménynek, hogy a szocialista szervezetek és az állampolgárok polgári ügyei a legfejlettebb demokratikus biztosítékokkal övezett bírósági eljárás útján nyerjenek eldöntést. (A bírósági igazságszolgáltatás kizárólagosságára nézve kifejtett fenti álláspont vitatott a jogtudományban; vannak ellenvélemények is.)

A magyar igazságszolgáltatás fejlődésére visszatekintve meg kell állapítani, hogy ez az elv a szocialista építés során nem egyszer s mindenkorra szóló statikus tartalommal valósul meg, hanem érvényesülésének mértékét tekintve változékonyságot mutat: nagyban-egészben egyre teljesebbé válik, bár időnként előfordulnak szűkítések is (jogvitás polgári ügyeknek bíróságon kívüli szervek elé való terelése formájában). Erre való tekintettel a bírósági igazságszolgáltatás kizárólagosságának elve utal fejlesztési feladatokra is: a bíróságok elé („bírósági út"-ra) tartozó ügyek köre a fejlett szocialista társadalomban nyilván szélesebb lesz a mainál.

A szocialista igazságszolgáltatás egységének elve egyenesen következik a törvény előtti egyenlőség alkotmányi tételéből és kettős tartalmat fog át: az egységes bíróság és egységes jog tételei jutnak benne kifejezésre.

Az *egységes bíróság* tételénél fogva a szocialista Magyarországon nincsenek sem kiváltságos jellegű (privilégiumokat nyújtó), sem hátrányos megkülönböztetésen alapuló (diszkriminációs jellegű) bíróságok. Az alkotmányban és a bírósági szervezeti törvényben részletezett bírósági szervezet egységes. E tételt a bírósági szervezeti törvény akként is kifejezi, hogy „minden állampolgár ügyében ugyanazok a bíróságok járnak el, tekintet nélkül társadalmi helyzetére, valamint nemzetiségére".

Az *egységes jog* tétele azt jelenti, hogy a magyar törvényhozás egységes, és az igazságszolgáltatásban az egységes szocialista jogrendszer szabályai érvényesülnek. A bírósági jogalkalmazás oldaláról nézve ez a tétel a bírósági szervezeti törvényben olyan megfogalmazást nyer, hogy igazságszolgáltatásunkban „a törvények és más jogszabályok valamennyi bíróságra egyaránt kötelezők".

Jövőbeli teendőkre bizonyos mértékig még ez az elv is utal: a munkaügyi ítélkezésnek munkaügyi különbíróságok útján történt megszervezése felfogható átmeneti fejlődési foknak a magyar igazságszolgáltatás egysége megteremtésének folyamatában; 1972-ben mindenesetre előremutató lépés volt a munkaügyi bíróságok létrehozása a korábbi területi munkaügyi döntőbizottságok helyébe.

Alapelve a szocialista polgári eljárásnak a *társasbíráskodás* is: a polgári ítélkezést a bírósági szervezet minden fokán tanácsok végzik. Egyesbíráskodásra csak kivételesen és kizárólag az első fokú eljárásban kerül sor a törvényben felsorolt ügyekben.

A társasbíráskodás rendszerében megszervezett ítélkező tanács első fokon általában egy hivatásos bíróból és két népi ülnökből (kivételesen — meghatározott szabadalmi perekben, valamint védjegyperekben — három hivatásos bíróból) áll. A polgári nemperes ügyekben fordított a helyzet: általában egyesbíráskodás folyik, kivételesen azonban (pl. a személyes használati tárgyak kiadására, a családjogi jogszabályon alapuló ideiglenes intézkedésre vonatkozó ügyekben) közreműködnek népi ülnökök is az eljárásban.

A népi ülnökök ítélkezési tevékenysége a *népreszvétel elvén* alapszik. Ez az elv kölcsönöz szocialista osztálytartalmat a társasbíráskodás elvének.

A népi ülnököknek az ítélkezés során a hivatásos bírákkal azonos jogaik és kötelezettségeik vannak, de a tanács elnökeként (és — természetesen — egyesbíróként is) csak hivatásos bíró járhat el. A népi ülnök a társasbíráskodásra tartozó polgári ügyek első fokú elbírálásában vesz részt.

A *bírák választásának* szintén a szocialista demokratizmuson alapuló *elvénél* fogva a bírói tisztségeket választás útján töltik be: mind a hivatásos bírák, mind a népi ülnökök választás útján nyerik el tisztségüket. A hivatásos bírákat a Népköztársaság Elnöki Tanácsa választja (a Legfelsőbb Bíróság elnökét az országgyűlés), a népi ülnököket pedig az illetékes tanács (a Legfelsőbb Bíróság népi ülnökeit a Népköztársaság Elnöki Tanácsa).

Az egyes tőkésállamokban is ismert bíróválasztási elvnek határozott szocialista tartal-

mat ad a bírák *beszámolási kötelezettsége* (az országgyűlés, illetőleg a megfelelő tanács vagy végrehajtó bizottság irányában), valamint a hivatásos bírák és népi ülnökök *visszahívhatósága* a megválasztó szerv részéről.

A *bírói függetlenség* garanciális alapelvénél fogva törvényi tilalom védi a hivatásos bírákat és népi ülnököket bármiféle befolyásolással szemben. A bírói függetlenségnek van kötelességeleme is: a törvényeknek és más jogszabályoknak alá van rendelve a bíró, ezeket alkalmazni tartozik; mellettük belső meggyőződését és szocialista jogtudatát tekinti irányadónak.

A bírói függetlenség *valóságos feltételeit* csak a szocializmus képes megteremteni. A dolgozó nép államhatalma és a termelési eszközök társadalmi tulajdona nyújtja reális alapját a bírói függetlenségnek. *Jogi biztosítékai:* a bírói *összeférhetetlenség* szabályozása, a bírák *választásának, visszahívásának, fegyelmi felelősségre vonásának, felmentésének* és az ügy elintézéséből való *kizárásának* jogilag szabályozott rendszere, valamint a hivatásos bírák és népi ülnökök *mentelmi joga.* (→*Bíróságok*)

3. A működési alapelvek.

A szervezeti alapelvekkel kialakított háttér előtt a szocialista polgári eljárás *működési alapelveinek* a következőket tekintjük: a jóhiszemű eljárás elve, a felek egyenjogúságának és az anyanyelv használata biztosításának elvei, a rendelkezési elv és a peranyagszolgáltatás elve, a nyilvánosság, szóbeliség és közvetlenség elvei.

A *jóhiszemű eljárás elve,* amely a feleket arra kötelezi, hogy jóhiszeműen gyakorolják perbeli jogaikat és teljesítsék perbeli kötelezettségeiket, illetőleg, hogy tartózkodjanak minden olyan eljárási cselekménytől és magatartástól, amely a per elhúzására vagy az objektív igazság kiderítésének meghiúsítására irányul (illetve azt eredményezheti), a szocialista polgári eljárás egyik legfontosabb működési alapelve. Jelentőségét nagymértékben alátámasztja a szocialista polgári eljárásnak az objektív igazság megállapítására irányuló alapkövetelménye (I. IV.).

A jóhiszemű eljárás követelményének alapelvként való általános intézményesítése éppen egyik nagy jelentőségű vívmánya a szocialista polgári eljárásjognak a burzsoá polgári eljárásjoggal szemben, amely nemhogy a jóhiszemű eljárás követelményét nem mondja ki, hanem még az ennek mindössze részét tevő igazmondási kötelezettséget is csak helyenként ismeri el és akkor is rendszerint csupán formálisan — a törvénykezésben történő valóságos alkalmazás nélkül. Az objektív igazság megállapításának követelményét általában mellőző és az ún. „alaki igazsággal" rendszerint megelégedő burzsoá polgári eljárásjognak ez az állásfoglalása és gyakorlata tulajdonképpen következetes.

A szocialista polgári eljárásjognak túl kell lépnie az objektív igazság megállapítására irányuló követelmény hangoztatásán. Ezt az eredményt a bíróság egymaga — a felek megfelelő közreműködése nélkül — nem képes elérni. Az objektív igazság kiderítésével összefüggésben a fél ún. *közreműködési kötelezettségének* jogelvi alapját éppen a jóhiszemű eljárás elve adja meg. Ez a legfőbb eszköz, amellyel a fél arra késztethető, hogy legjobb tudomása szerint („jóhiszeműen") adja elő a tárgyi valóságnak megfelelő tényállást, illetőleg mozdítsa elő annak megállapítását. A jóhiszemű eljárás elve adja egyben a foglalatát azoknak a szankcióknak is (bírság, ún. illetékbírság, kártérítés, költségterhelés, költségkedvezmény alkalmazásának mellőzése stb.), amelyek a felet e kötelezettségének teljesítésére rászorítják. Nemcsak elméleti jellegű és morális természetű követelményről van tehát itt szó, hanem tételesjogilag megfelelően *szankcionált* eljárási alapelvről.

A *felek egyenjogúságának elve* a törvény előtti egyenlőség alkotmányi alapelvéből és az igazságszolgáltatás egységének szervezeti alapelvéből ered, illetőleg azok eljárási vetülete. A szocializmus viszonyai között megszűnt a felek perbeli egyenjogúságának mindenféle gazdasági, társadalmi akadálya. Az igazságszolgáltatás biztosítja a felek teljes egyenjogúságának realitását, a még fennforgó egyes vagyoni különbségek, osztálykülönbségek hatástalanítását a polgári eljárásban. A felek egyenjogúsága elvének három *eleme* van; *a)* a *kölcsönös meghallgatás* kötelezettsége (a bíróság köteles meghallgatni mindkét felet, illetőleg mindkettőnek módot nyújtani álláspontja kifejtésére); *b) eljárásbeli egyenlőség* (a feleket egyenlő eljárási jogok illetik meg); *c) kitanítási kötelesség* (a bíróság kioktatás útján is köteles biztosítani a felek számára eljárási jogaik gyakorlásának egyenlő lehetőségét).

Az említett alkotmányi és szervezeti elvek további kisugárzása az *anyanyelvhasználat biztosításának elve* is, amely teljes egyenjogúságot biztosít a szocialista igazságszolgáltatásban az eljárás hivatalos nyelve mellett a nemzetiségi és egyéb nyelveknek is, megteremtvén egyben az anyanyelvhasználat anyagi feltételeit is a tolmács igénybevételével és a fordítással járó költségek állami előlegezése formájában.

A *rendelkezési elv* szocialista felfogása összhangot teremt egyfelől az egyén jogai és törvényileg védett érdekei, másfelől pedig a társadalom érdekei és az objektív igazság megállapításának követelménye között. Ez az összhang nyilvánul meg a szocialista rendelkezési elv jellemző vonásaiban: a feleknek anyagi jogaik és a védelmükhöz szükséges eljárási eszközök felett való — a törvény keretei között szabad — rendelkezésében, a bíróság cselekvő szerepében és kitanítási kötelességében, az ügyészség (és egyéb állami-társadalmi szervek) kezdeményezési jogában és eljárási aktivitásában. Ezek a vonások azokban az eljárási jogokban öltenek testet, amelyek az eljárás

megindítását, továbbvitelét és *megszüntetését* célozzák.

A rendelkezési elv szocialista felfogása jut kifejezésre abban a tételben, mely szerint a felek által előterjesztett kérelmekhez és jognyilatkozatokhoz a bíróság általában kötve van, de a *jogról való lemondást* és a *jog elismerését*, ha az nyilvánvalóan ellentétben áll a fél méltányos érdekeivel, a bíróság még abban az esetben sem köteles figyelembe venni, ha a fél azt bírói felvilágosítás ellenére is fenntartja. Hasonló szabály érvényesül a felek *perbeli egyezsége* tekintetében is, amely a jogerőhatásokat csak bírósági jóváhagyás esetén szerzi meg. A jóváhagyás előtt a bíróságnak nemcsak azt kell vizsgálnia, hogy az egyezség tartalma nem ütközik-e kényszerítő jogszabályba, hanem azt is, hogy megfelel-e a felek méltányos érdekeinek.

Az *érdemi döntés korlátait* is a felek rendelkezése (a kereseti kérelem és ellenkérelem) szabja meg a szocialista felfogás szerint. Mindazonáltal nem érheti hátrány azt a felet, aki tájékozatlanságból vagy tévedésből a polgári eljárásban kevesebbet követel, mint ami megilleti; a döntés ugyan nem terjedhet túl a félszabta kereteken, de a bíróság köteles őt többletjogaira figyelmeztetni.

A *peranyag-szolgáltatási elv* (ezt az elnevezést használjuk a bel- és külföldi eljárástudományban általánosan alkalmazott, de a tapasztalatok szerint félreértésekre és fogalomzavarra vezető „tárgyalási elv" megjelölés helyett) szoros összefüggésben áll a rendelkezési elvvel; míg utóbbi elsődlegesen a polgári per mozgását, menetét irányítja és szabja a per alanyainak eljárási cselekményeihez, addig a peranyag-szolgáltatási elv az eljárás tartalmi elemeire, az elbírálandó peranyagra (a perben szereplő tényekre és bizonyítékaikra) vonatkozik, s arra a kérdésre ad választ: ki köteles gondoskodni arról, hogy a szükséges tények és bizonyítékok a perben rendelkezésre álljanak. A szocialista peranyag-szolgáltatási elv a tényállás kiderítésére irányuló alapvető szabályok foglalata, a tárgyi valóság perbeli feltárásának elve. Lényege abban áll, hogy a per anyagát elsősorban az érdekelt felek szolgáltatják, de a bíróság nem köteles ezekre szorítkozni, hanem — a valóság kiderítése, az állam és a dolgozók jogainak védelme érdekében — bevonhat a megvizsgálás körébe más tényeket és beszerezhet más bizonyítékokat is; kiegészülnek ezek a mozzanatok a polgári eljárásbeli ügyészi részvétel lehetőségével.

A peranyag-szolgáltatási elv szocialista felfogásával nem fér össze sem a felek kizárólagos tény- és bizonyíték-szolgáltatási jogát rögzítő álláspont, mely a klasszikus kapitalizmus sajátja volt, sem pedig az ennek ellentétét jelentő nyomozó (inkvizíciós) elv, amely a feudális bíráskodást, majd pedig legutóbb — tendenciaként — a fasiszta polgári ítélkezést jellemezte.

A klasszikus formájú peranyag-szolgáltatási elv és a nyomozó elv ütközése ma is megoldhatatlan konfliktust jelent a burzsoá jog számára. E konfliktus lényege úgy fogalmazható meg, hogy a tőkés gazdálkodás rendszerében tulajdonképpen nem is alakítható ki a polgári pernek olyan szerkezete, amely hatékonyan tudná biztosítani a való tényállás kiderítését, meg tudná akadályozni a perek rosszhiszemű elhúzását vagy egyenesen a perbeli hazugságot, a gazdaságilag gyengébb fél hátrányos perbeli helyzetbe hozását és nemegyszer — a felek összejátszása útján — a bíróság felhasználását illegitim célok elérésére. Ilyen körülmények között a bíróság gyakran tehetetlen a perbeli jogokkal és lehetőségekkel való visszaélés megnyilvánulásaival szemben.

A szocialista felfogású peranyag-szolgáltatási elv ezzel szemben hathatós eszközökkel biztosítja mind a feleknek (és az ügyésznek) azt a jogát és kötelességét, hogy a bíróság elé terjesszék az ügy eldöntése szempontjából jelentős tényeket bizonyítékaikkal együtt, mind pedig a bíróság jogát és kötelességét az objektív igazság megállapítása céljából. A felek az eljárás tevékeny résztvevői, de a bíróság sem passzív szemlélője, csupán végső soron döntő szereplője, hanem kezdeményezően fellépő, aktív alanya a polgári pernek.

A *nyilvánosság*, a *szóbeliség* és a *közvetlenség* alapelvei, amelyek eredetileg a polgárság igazságszolgáltatási reformköveteléseit juttatták kifejezésre a kapitalizmus kezdeti szakaszán, alkalmazást nyernek a szocialista polgári eljárásban is. Nincs azonban szó egyszerű átvételről, mert a szocialista igazságszolgáltatás rendszerében ezeknek az elveknek az osztályjellege megváltozik, demokratikus tartalmuk gazdagodik, a szocializmus viszonyai között antidemokratikusnak bizonyuló korábbi korlátozásaik (pl. egyszerűbb öltözetű dolgozóknak a nyilvános bírósági tárgyalásról való kizárása, az írásbeliség kiterjesztése a szóbeliség rovására, az ügyvédkényszer intézményesítése a közvetlenség hátrányára) megszűnnek, biztosítékaik hathatósabbakká válnak (pl. a tárgyalás folyamatossága és az eljáró tanács változatlan összetétele követelményeinek meghonosítása). Ezek az elvek — szocialista demokratizmussal való telítődésük mellett — egyben jelentős tényezői a bírósági nevelő feladat teljesítésének is.

4. A perhatékonyság.

Az eljárási alapelvekkel igen szoros összefüggésben áll a *perhatékonyság* követelménye. Ha a hatékonyság maga nem is tekinthető alapelvnek (immanens eszmei-politikai tartalma nincs), mégis olyan irányadó ismérve a polgári pernek, amely a szocialista eljárástudományban történő alkalmazás során határozott politikai értelmet is nyer. Ez az értelem pedig az, hogy az igazságszolgáltatás — és ennek keretében a polgári eljárás — hatékonysága egyaránt

érdeke a dolgozóknak és a szocialista államnak. Ebben a szemléletben a hatékonyságkövetelmény már eszmei hátteret is nyer a szocialista igazságszolgáltatás rendszerében.

A szocialista polgári eljárásban betöltött ilyen szerepénél fogva a hatékonyságkövetelmény áthatja (át kell hatnia) az eljárási alapelveket: a hatékonyságtényezőnek valamennyinél megvan a maga szerepe. E szerep lényege abban áll, hogy a hatékonyság előmozdítja ezeknek az alapvető tételeknek a követelményszférából a realitásszférába való tökéletesebb átemelkedését. A hatékonyság ismérve gazdagítja és a társadalmi valósághoz még jobban közelíti a szocialista polgári eljárás alapelveit.

A jog fogalomrendszerében a jogi szabályozás és az általa meghatározott jogintézmény hatékonysága tulajdonképpen viszonyfogalom, annak a viszonynak a kifejezése, amely a jogi szabályozás (jogintézmény) célja és a valóságban elért eredmény között áll fenn. Ebben a szemléletben az akként megszervezett polgári pert lehet hatékonynak tekinteni, amely a reális jogvédelem követelményének optimális módon szerez érvényt.

Ez az optimumkövetelmény közel áll ahhoz a mércéhez, amelyet az eljárásjogban *pergazdaságosságnak* szokás nevezni, de tartalmilag tágabb nála, s így nem is esik egybe vele.

A jogvédelem optimális módon akkor valósul meg, ha a polgári per csupán a legszükségesebb *a)* munkamennyiséget és *b)* időráfordítást igényli, továbbá aránylagosan a legkisebb *c)* költségkihatással jár, anélkül azonban, hogy sérelmet szenvedne *d)* az igazság kiderítése.

A polgári per hatékonyságának ezek a mutatói — az eljárásjog nyelvén kifejezve — nem egyebek, mint az ítélkezés (peres eljárás) *egyszerűségének, gyorsaságának, olcsóságának* és *alaposságának* követelményei.

Ezek mellett társadalmi szempontból különös fontossága van annak is, hogy a polgári ítélkezés a közvéleményre *nevelő, megnyugtató hatást* gyakoroljon, és érvényesüljön megfelelő *permegelőző hatás is.*

Az optimum mindezeknek a mutatóknak a legkedvezőbb mértékéből és egymáshoz viszonyított legmegfelelőbb arányából adódik.

A kodifikációs és jogalkalmazási munka során különösen ennek az aránynak a helyes és célszerű kialakítása okoz nehézséget, mivel a polgári per hatékonyságának fogalmában rejlő, említett követelmények részben egymástól eltérő mozgásúak, ellentétes irányban hatnak.

Az ítélkezés egyszerűségének, gyorsaságának és olcsóságának követelményei nagyban-egészben azonos irányú hatást fejtenek ki, és érvényesülésük során egymást erősítik. Határozottan ellentétes irányú azonban az alaposság követelménye, és többé-kevésbé ellentétesen hat a permegelőzés követelménye is. A nevelő hatású, megnyugtató ítélkezés ebből a szempontból közömbös, illetőleg felfogható úgy is, mint a polgári per hatékonysága többi eleme kölcsönös egymásrahatásának az eredője.

A jogi irodalomban ezt a dilemmát leegyszerűsítve rendszerint úgy fogalmazzák meg, hogy „gyorsítsuk a polgári pert, de ne az alaposság rovására". Ugyanez a probléma eszmei-politikai síkon úgy jelentkezik, hogy a polgári per gyorsításának és egyszerűsítésének nem szabad az igazságszolgáltatási garanciák csökkentésével járnia.

Tekintettel arra, hogy valamennyi hatékonysági követelmény egyidejű maximális kielégítéséről nem lehet szó, nyilvánvalóan szükség van valamilyen ésszerű kompromiszszumra: sem a merő elvhajhászat, sem a puszta gyakorlatiasság nem vezethet egészséges eredményre. (→ *Polgári peres és nemperes eljárás*)

VI. A polgári eljárás rendszere a Magyar Népköztársaságban. 1. A polgári eljárás fő formái. 2. A peres eljárások rendszere. 3. A nemperes eljárások rendszere. 4. A polgári eljárás szakaszai.

1. A polgári eljárás fő formái.

Az igazságszolgáltatás megvalósulásának polgári eljárási útja két fő formában, a peres és a nemperes eljárás formájában megy végbe. A peres eljárás a jogvitás ügyek lebonyolódási formája, a nemperes eljárás pedig általában a jogvita nélküli ügyeké.

A *peres eljárás* mindig keresettel indul (ezért is hívják egyes idegen nyelveken „kereseti eljárás"-nak), ellenérdekű felek vannak benne, akiknek a jogvitáját a bíróság rendszerint szóbeli tárgyalás megtartása után ítélet elnevezésű érdemi határozattal dönti el, amely meghatározott feltételek mellett jogerőre emelkedik. A *nemperes eljárás* (egyes idegen nyelveken: „különleges eljárás", „önkéntes bíráskodás", „nemjogvitás eljárás") sosem indul keresettel, hanem mindig kérelem, kifogás, panasz stb. elnevezésű beadvánnyal, a jogvita rendszerint hiányzik (amennyiben általában nincs is ellenérdekű fél), bírósági tárgyalásra csak kivételesen kerül sor és gyakran nem is bíróság, hanem más szerv (közjegyző) jár el az ügyben, s az eljárás soha nem fejeződik be ítélettel, hanem valamely más elnevezésű (jogerő szempontból alacsonyabb értékű) határozattal (pl. végzéssel).

2. A peres eljárások rendszere.

Magán a peres eljáráson belül is vannak eltérő formájú *eljárásnemek:* a polgári perrendtartás általános szabályai szerint végbemenő ún. *rendes eljárás* és a sajátos szabályok szerint lebonyolódó *különleges perek.* Ez utóbbi csoportban is megkülönböztethető két perfajta — attól függően, hogy az eljárás szabályozása miképpen viszonylik a rendes perekre vonat-

kozó szabályokhoz. A magyar polgári perrendtartás IV. részében foglalt különleges perek (házassági perek, apasági és egyéb származási perek, a szülői felügyelet megszüntetése iránti perek, gondnokság alá helyezési perek, ún. államigazgatási perek, sajtóperek, szövetkezeti tagsági perek és munkaügyi vitákból származó perek stb.) vonatkozásában például az 1952. évi polgári perrendtartás általános (az I—III. részekben foglalt) szabályai nyernek alkalmazást — a IV. rész meghatározott fejezetében foglalt eltérésekkel. Ettől eltérő jellegű a szabályozás a különleges perek egy másik nagy csoportjára, a gazdálkodó szervezetek egymás közötti jogvitáira (ún. gazdasági perek) nézve. Ezeket a bíróság a polgári perrendtartás V. részében foglalt eljárási szabályok szerint bírálja el, és ezeken túlmenően a polgári perrendtartás általános szabályait csak abbon az esetben alkalmazza, ha a polgári perrendtartás V. része vagy más különleges eljárási szabály nem tartalmaz rendelkezést. Ebben az esetben tehát a polgári perrendtartás „általános" szabályai tulajdonképpen a „különös" szabályok szerepét töltik be a polgári perrendtartás V. részének ezekben a perekben „általános" jelleggel érvényesülő szabályai mellett.

3. A nemperes eljárások rendszere.

A *nemperes eljárásokat* sokféle szempont alapján osztályozza a tudomány: tárgyuk, a perhez való viszonyuk stb. szerint. Legjelentősebb a tárgy szerinti rendszerezés. A *személyiségi* tárgyú nemperes eljárások csoportjába tartozik: a holtnak nyilvánítás, eltűntnek nyilvánítás, halál tényének megállapítása, a választói névjegyzék bírósági kijavítása stb. *Vagyoni* tárgyúak: a hagyatéki eljárás, okiratok (értékpapírok) megsemmisítése, házastársi vagyonközösség megszüntetése stb. A harmadik csoportba *vegyes* tárgyú nemperes eljárások sorolhatók: az előzetes bizonyítás, alkoholista (kábítószer-élvező) személy gyermeke tartásának biztosítása, egyes ideiglenes intézkedések stb.

4. A polgári eljárás szakaszai.

A polgári eljárás egységes, célirányosan előrehaladó folyamat, amelynek menetén belül mindamellett ésszerűen elhatárolódnak egymást követően olyan részek, amelyek bizonyos fokú zártságot is mutatnak. Ezek az *eljárás szakaszai*. Valamennyi szakaszt meghatározott részleges eljárási cél jellemzi, rendszerint a fél eljárási cselekménye indítja meg és a bíróságnak a célt megvalósító (illetőleg a már bekövetkezett megvalósuláson alapuló) eljárási cselekménye zárja le. Előfordul természetesen, hogy valamely szakasz a jelzett cél megvalósulása nélkül fejeződik be (pl. a per megszűnik, a végrehajtás eredménytelen marad stb.).

A szocialista polgári eljárás rendszerében a magyar tudományos felfogás a következő szakaszokat különíti el: *keresetindítás, tárgyalás, fellebbezés, felülvizsgálat, végrehajtás.*

Az eljárás folyamatosságából és időbeliségéből következik, hogy e szakaszok nem mindegyike áll be feltétlenül minden polgári perben (fellebbezés hiányában pl. elmarad a harmadik szakasz, a jogerős határozatnak megfelelő magatartás önkéntes tanúsítása esetén nem kerül sor végrehajtásra stb.), és beállhat bizonyos sorrendváltozás is (pl. annak folytán, hogy ún. ideiglenes intézkedés kapcsán vagy előzetes végrehajthatóság kimondása következtében korábban kerül sor végrehajtásra).

A szocialista eljárástudományban uralkodó felfogás szerint a *végrehajtás* nem valamely önálló eljárásfajta, hanem szerves része — és a fentiek szerinti szakasza — az egységes polgári eljárásnak. Ezt a tudományos felfogást tükrözi — a magyar polgári perrendtartás kivételével — valamennyi szocialista polgári perrendtartás is.

Irodalom: *Beck* Salamon: A polgári per alanyai. = A magyar polgári perjog főbb kérdései. Bp. 1953.; *Kulcsár* Kálmán: A népi ülnök a bíróságon. Bp. 1971.; *Névai* László: A szovjet polgári eljárás alapkérdései. = Szovjet polgári eljárás. Bp. 1952.; ua.: Osznovnüe principü szocialiszticseszkogo vengerszkogo grazsdanszkogo processza. Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae. 1960.; ua.: Magyar törvénykezési szervezeti jog. Bp. 1961.; *Névai* László—*Szilbereky* Jenő: Polgári eljárásjog. 6. kiad. Bp. 1979.; *Névai* László: Problems of efficacy of civil actions in Hungary. Acta Juridica 1972.; ua.: A magyar polgári eljárás alapvonalai és a törvénykezési reform. Bp. 1973.; ua.: A polgári perbeli kitanítási kötelesség elméleti alapjai és bírósági gyakorlata. Jogtudományi Közlöny. 1975.; *Nizsalovszky* Endre: Alanyi magánjog és perjog. Bp. 1942., ua.: Ítélet és igazság. = Kun Emlékkönyv. Debrecen, 1946.; *Rácz* Attila: Az igazságszolgáltatási szervezet egysége és differenciálódása. Bp. 1972.; *Révai* Tibor: A dolgozók részvétele az igazságszolgáltatásban. Bp. 1970.; *Varga* Gyula: Tárgyalási elv, bizonyítás és ténybeszerzés hivatalból. = Polgári eljárásjogi füzetek 2. köt. Bp. 1972.

Jodlowski, J.: Zasady naczelne socjalistycznego postepowania cywilnego. = Wstep do systemu prawa procesowego cywilnego. Wroclaw — Warszawa — Kraków — Gdansk, 1974.; *Klejnman*, A. F.: Grazsdanszkij processz evropejszkih sztran narodnoj demokratii. Moszkva, 1960.

Bülow, O.: Die Lehre von den Prozesseinreden und die Prozessvoraussetzungen. Giessen, 1868.; *Cappelletti*, M.: Principi fondamentali e tendenze evolutive del processo civile nel diritto comparato. = Giurisprudenza italiana. Roma, 1968.; *Schima*, H.: Die Prozessgrundsätze in heutiger Schau. = [Calamandrei Emlékkönyv] Padova, 1957.

Névai László

POLGÁRI ELJÁRÁSJOG TUDOMÁNYTÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON. I. A fejlődés általános jellegzetességei (1380.) — II. A magyar polgári eljárástudomány a dualizmus korában (1382.) — III. Az 1918—19. évi forradalmak polgári eljárásjoga (1385.) — IV. A polgári eljárástudomány a Horthy-fasizmus idején (1386.) — V. A szocialista magyar polgári eljárásjogi tudomány (1387.)

I. A fejlődés általános jellegzetességei. 1. Eljárástudomány — eljárásjog — társadalom. 2. „Nemzeti jelleg". 3. Magánjog — perjog.

1. Eljárástudomány — eljárásjog — társadalom.

A polgári eljárásjog *tudományának* fejlődése — mint minden jogtudományi ágé — csak a tárgyát tevő *joganyag* fejlődésével együtt vizsgálható eredményesen. A polgári eljárásjogra is érvényes az a megállapítás, mely szerint a társadalmi-gazdasági fejlődésből eredő mindenkori követelmények rendszerint, vagy legalábbis jelentős részben éppen a tudomány közvetítésével jutottak el hozzá és befolyásolták ehhez képest a jogszabályi rendezés alakulását. A polgári eljárásjog magyarországi történetében is viszonylag ritkán fordult elő — és ha mégis, akkor csupán időzavarszülte kényszerhelyzetben —, hogy megfelelő tudományos előkészítés nélkül fogtak volna hozzá a kodifikáláshoz, vagy akárcsak valamely reform bevezetéséhez. Ez a kettős összefüggés (a társadalmi fejlődéssel és a jogalkotás igényeivel való kapcsolat) mindvégig nyomon követhető a magyar polgári eljárásjog tudományának történetében.

Leplezni próbálja a valóságot az olyan nézet, mely a polgári eljárásjog múltbeli hazai tudományát *politikamentesnek* állítja be. E magában véve is politikai célzatú felfogás, melynek gyökerei az eljárásjogot merőben technikai jellegű szabályösszességnek tekintő értékelésig nyúlnak vissza, felszabadulás előtti polgári eljárásjogi tudományunknak nemcsak retrográd megnyilvánulásaira borít fátyolt, hanem devalválja haladó jellegű értékeit is. A magyar eljárástudomány mindig híven tükrözte korának gazdasági-politikai törekvéseit (és természetesen — ellentmondásait); művelői — olykor ösztönösen, de sokkal gyakrabban tudatosan — meghatározott társadalmi érdekeket juttattak kifejezésre tudományos eszközökkel.

A társadalom — az uralkodó osztály — szükséglete szülte a Hármaskönyvtől kezdve (hogy korábbra már ne tekintsünk vissza) *Kitonich* Directio methodicáján és *Szegedy* Tyrociniumán át *Huszty* Jurisprudentia practicájáig a 16—18. századokban az eljárásról is vagy kizárólag arról szóló — jogszabályként, illetve majdnem-jogszabályként használt — munkákat, nemkülönben a feudalizmusból való átmenet és a kialakult kapitalizmus korszakának 19. és 20. századi perjogi műveit; még a német náci-fasizmus hangja is megszólalt a polgári eljárásjog magyar irodalmában.

A szocialista átalakulás viszonyai között még szembeötlőbbé válik az igazságszolgáltatási joganyag és az eljárástudomány politikai (gazdasági-társadalmi) determináltsága. Ennek kapcsán jellegzetes *jogfejlődési időparadoxonnal* találkozunk: a forradalmi átalakulás kezdeti időszakában — az alapvető marxista elméleti tételekkel látszólag ellentétesen — a bírósági szervezetre és eljárásra vonatkozó joganyag kialakulása és fejlődése általában megelőzi a gazdasági viszonyokat közvetlenebbül tükröző anyagi jogágak fejlődését.

E jelenség magyarázatát nem nehéz megtalálni. Az igazságszolgáltatás nyíltan mutatja az államban uralkodó hatalmi viszonyokat. Ennélfogva a forradalmi átalakulással az államhatalom jellegében bekövetkezett változásnak is direkt módon és gyorsan kell tükröződnie az igazságszolgáltatás szervezetében, személyi állományában és az eljárásban egyaránt. Emellett nem elégséges, hogy ez a változás hallgatólagosan menjen végbe: manifeszt módon, szövegezett jogszabályok útján kell felszámolni a régit és megteremteni az újat.

Ez a jogfejlődési időparadoxon azonban a valóságban csupán *külsőleges*. Igaz ugyan, hogy az új anyagi jogszabályok kodifikálása nagyban-egészben később következett be, mint az igazságügyi joganyagé, de az átmenetileg hatályban maradt régi, forradalom előtti anyagi jogi szabályok osztálytartalma és funkciója bennrejlő módon alapvetően megváltozott a forradalmi átalakulás során. Ezenkívül bizonyos eseti módosítások is történtek a formailag tovább élő jogszabályoknál, és — végül — a jogalkalmazás, a bírósági gyakorlat is elvégezte a maga csendes jogfejlesztő munkáját ezeknek az anyagi jogterületeknek az átalakítása érdekében a szocialista építés kezdeti időszakában.

2. „Nemzeti jelleg".

A polgári magyar jogtudomány nem csekély erőfeszítéseket tett különféle jogintézményeink ősi magyar eredetének kimutatására. Érdekes módon viszonylag kevés ilyen kísérlet történt a polgári eljárásjog területén. A feudalizmus, majd a kapitalizmus korszakában alkalmazott fontosabb eljárási intézményeink külföldi származása — néhány, rendszerint idegen elnyomás-kiváltotta nacionalista felbuzdulásból eredő megnyilatkozástól eltekintve — úgyszólván soha nem volt vitás jogtudományunkban.

Árpád-kori perjogunk német hatások alatt állt. Ezt követően évszázadokon keresztül a Werbőczy által is említett francia (normann) peres eljárásminta érvényesült. Később — a római jog németországi recepciójának utóhatásaként, többnyire egyházjogi közvetítéssel —

kisebb mértékű római jogi befolyás jelentkezett. A 19. században és a 20. század első évtizedeiben a német, majd az osztrák, később pedig újból a német hatás uralkodott el polgári eljárástudományunkban. „Nincs egyetlenegy igazságszolgáltatási intézményünk sem, amelyet ne a nyugattól vettünk volna át" — fakad ki (vagy talán hivalkodik?) *Magyary Géza* egy 1913-ban tartott előadásában (Összegyűjtött dolgozatai, 1. kötet, Budapest, 1942., 40. old.).

A „nemzeti jelleg" kérdése ilyenformán sajátosan vetődik fel a polgári eljárásjogban. A külföldi minták átvétele nem tette „nemzetietlenné" eljárásjogunkat, mert az átvett jogintézmények — még az osztrák abszolutizmus idején átmenetileg kényszerrel bevezetettek is (pl. az államügyészség, közjegyzőség, telekkönyv) — idővel rendszerint meghonosodtak, szervesen beilleszkedtek a meglevő rendszerbe, alkalmazkodtak hozzá, és egyben hatást is gyakoroltak rá, a későbbiek során pedig már „hazai" jogintézményekként fejlődtek tovább. A „nemzeti hagyományok" polgári eljárásjogi állományában tehát csupán az érvényesülés időtartama (évtizedek, évszázadok) tesz különbséget — mennyiségi szempontból. Minőségivé válnak azonban ezek az eltérések társadalmi korszakváltások idején.

A második világháború után a magyar polgári eljárási jogalkotás és jogtudomány rátért a demokratikus átalakulás útjára, és fokozatosan bekapcsolódott a szocialista fejlődés nagy áramába. „Átvételek" természetesen itt is voltak elég nagy számban (pl. a népreszvétel és az ügyészi közreműködés intézményesítése a polgári eljárásban, az ügyvédkényszer kiküszöbölése, az első fokú eljárás egységesítése, az egyfokú perorvoslati rendszer és a törvényességi óvás meghonosítása stb.). Emellett azonban — túl azon, hogy az említettek közül egyeseknek volt valami, legalább formális, hazai előzménye — egyáltalán nem csekély azoknak a rendelkezéseknek a száma sem, amelyeket az 1952. évi polgári perrendtartás csaknem szó szerint vett át az 1911. évből, ahová némelyikük már szintén örökletes módon került (vö. — csak kiragadott példákként — az 1911. évi I. tv. szabályozásával a megállapítási és a számadási keresetekről, a jövőbeli, valamint a per folyamán lejáró marasztalást célzó keresetekről, az egyezségi kísérletre való idézésről, a perindítás hatályairól és ezek megkülönböztetéséről a keresetbeadás hatályaitól, hasonlóképpen a keresettől való elállásról és ennek megkülönböztetéséről, az érvényesített jogról való lemondástól, a közbenső — „közbenszóló" — ítéletről stb.).

Az 1952. évi polgári perrendtartásnak az 1911. évből több-kevesebb változtatással vagy változatlanul átvett nagyszámú szabálya között kétségkívül vannak olyanok, amelyek szükségképpeni kellékei minden polgári perrendtartásnak, de sok köztük az olyan is, amely más szocialista országok perrendtartásaiban nem fordul elő, sőt doktrínájukban is ismeretlen.

Mindez azonban többé-kevésbé esetlegesség. A dolog lényege abban áll, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet során a szocialista igazságszolgáltatás elvein alapuló új polgári eljárásjog alakult ki Magyarországon, amelynek rendszerébe illeszkedtek bele és ennek megfelelő tartalommal telítődtek a részben vagy egészben továbbélő szabályok is.

Autochton fejlődésről tehát nem beszélhetünk a polgári *eljárásjog* terén Magyarországon. Annak érdekében azonban, hogy ez a nemzetközi eredetű, sokszínű mozaik időnként rendszeresen mégis egységes képpé alakult, sokat tettek az *eljárástudomány* magyar képviselői. A polgári eljárásjog magyar tudománya emellett több vonatkozásban eredetiséget, önállóságot is mutat, és képes volt olyan elgondolások kialakítására, amelyek kedvező irányban befolyásolták a jogalkotást s egyes esetekben külföldön is figyelmet keltettek.

3. Magánjog — perjog.

A polgári eljárástudomány önállósulása Magyarországon a 19. század második felében ment végbe. A tárgyát tevő polgári eljárásjog emancipációja maga is időben jelentékenyen elhúzódó *kettős folyamat* eredménye volt: *a)* évszázados fejlődés során Mohács után bekövetkezett a polgári és a büntetőper szétválása (bizonyos kisebb — a vegyes jellegre utaló — továbbélő maradványokkal); *b)* a 19. század derekán nagyban-egészben befejeződött a polgári eljárásjog (perjog, törvénykezési jog) kiválása a magánjog keretéből (szintén néhány továbbélő maradványjelenséggel).

A polgári eljárástudomány önállósulási folyamatát a büntetőperrel való korábbi kapcsolat a múlt században már nem nagyon zavarta; komolyabb erőfeszítéseket igényelt azonban a magánjogtól való elszakadás.

Évszázadokra — eredetét tekintve: a római jogra — visszanyúló hagyományai voltak Magyarországon annak, hogy polgári perjogot a magánjog (civiljog) tudománya keretében művelték, éspedig olyan jogtudósok, akiknek „főprofilját" anyagi jogi kutatásaik szabták meg. Még *Frank Ignác* is, aki pedig „A közigazság törvénye Magyarhonban" című egyetemi tankönyvében — mai viszonyaink között is terjedelmesnek tekinthető (842 old.) — elkülönített Második részt (Buda, 1846—1847) szentel az eljárásjognak, a „törvénykezés rendjét" („pertörvény") „a köztörvény kiegészítő részének" tekinti. A kérdés vitatott maradt még a későbbi évtizedekben is. „Többen a polgári törvénykezést külön tudománynak tekintik" — tájékoztat a korabeli helyzetről, és egyben kifejezésre juttatja saját fenntartásait is *Pauler Tivadar* (Jog- és államtudományok encyclopaediája, Pest, 1871, 4. kiad. 139. old.).

Hagyomány és a kor követelményei egyaránt közrehatottak abban, hogy a 19. század második felében, sőt még a 20. század első évtizedeiben is azok a jogtudósok, akiket a magyar jogászközvélemény nagyobb részt anyagi civiljogászokként tartott és tart számon, szinte valamennyien írtak jelentékeny munkákat a polgári eljárásjog területén is (*Wenczel Gusztáv, Suhayda János, Ökröss Bálint, Zlinszky Imre, Herczegh Mihály, Nagy Ferenc, Meszlény Artúr*). Ugyanez jellemzi fordított módon a legkiválóbb burzsoá magyar perjogászoknak tekintett *Plósz Sándor* és *Magyary Géza* munkásságát is, akik alapvető eljárástudományi műveik mellett számottevő kereskedelmi és váltójogi, illetőleg magánjogi munkákat is publikáltak. Az említettek közül többeknél nyilvánvalóan szerepet játszott ebben az összefonódottságban az a körülmény is, hogy az elmúlt másfél évszázadban az egyetemi tanszékszervezési politika is több ízben hosszabbrövidebb időre egybefoglalta a polgári anyagi és eljárási jogot.

A 20. században már határozottabbá vált az anyagi jog és az eljárásjog művelésének (és művelőinek) szétválása; *Szászy-Schwarz Gusztáv, Grosschmid Béni, Szladits Károly, Marton Géza, Szászy István* stb. egyfelől, *id. Bacsó Jenő, Tóth Károly, Kovács Marcel, Sárffy Andor, Vinkler János* stb. másfelől: már csak elvétve szántottak át egymás területére. Kivétel természetesen itt is akadt (pl. *Beck Salamon* és *Nizsalovszky Endre*). Napjaink magyar civilisztikájában azonban úgyszólván teljessé vált az elkülönülő szakosodás; egyedül a nemzetközi magánjog (és eljárásjog) területén mutatkoznak szórványos kivételek.

II. A magyar polgári eljárástudomány a dualizmus korában. 1. Az önállóság kezdetei. 2. A kibontakozás.

1. Az önállóság kezdetei.

A tőkés gazdasági rend kialakulása és megerősödése erős lökést adott Magyarországon a polgári eljárástudomány önállósulási törekvéseinek. A társadalmi-gazdasági fejlődés hatásai kétirányú jogi áttételeződés eredményeként érvényesültek: hatottak egyrészt a francia forradalom, majd a napóleoni polgári perrendtartás nyomán Európa-szerte megindult kodifikációs munkálatok eredményei és az eljárástudomány fellendülése külföldön, másrészt pedig az osztrák abszolutizmus enyhülése és megszűnése, majd pedig az osztrák—magyar kiegyezés kapcsán felmerült hazai jogalkotási igények.

Az 1807. évi francia polgári perrendtartás által kiváltott kodifikációs hullámok tulajdonképpen csupán hetven év múlva, az 1877. évi német birodalmi polgári perrendtartás megalkotásával csillapultak le. Időközben egyremásra születtek polgári perrendtartások a korábbi napóleoni hódítások területein, sőt azokon túl is: Genf (1819), Poroszország (az 1793. évi általános bírósági rendtartást teljesen átalakító 1833. és 1846. évi rendeletek), Hannover és Braunschweig (1850), Oldenburg (1857), Lübeck (1862), Baden (1864), Württemberg (1868), Bajorország (1869). Valamennyit tudományos viták és tervezetek előzték meg. A legjelentősebb közülük a nyilvánosság, szóbeliség és közvetlenség elveit meglehetősen magas fokú következetességgel megvalósító *hannoveri* polgári perrendtartás.

Főként a hannoveri törvényt tekintette mintaképül a modern perjogi alapelvek vizsgálatával Magyarországon első ízben foglalkozó *Halmosy Endre* (1829—1895) is. Felismerte a társadalmi-gazdasági fejlődés korabeli igényeit, és a polgári bíráskodás teljes újjászervezését javasolta a nyilvánosság és a szóbeliség alapján: „A mai korszakban az igazságszolgáltatás a hitel kifejlődése és egyedurasága mellett sokkal fontosabb, mint régen volt; költséges, hosszadalmas, részrehajló s bizonytalan eljárás a hitelt egészen tönkreteheti" (A nyilvános és szóbeli polgári peres eljárás elvei. Sopron, 1866. 4. old.).

Halmosy bírálata tulajdonképpen azokra az állapotokra vonatkozik, amelyeket az Országbírói Értekezlet (1861) ún. Ideiglenes Törvénykezési Szabályai idéztek elő az abszolutizmus idején felállított császári bírósági szervezet megszüntetésével, az 1781. évi osztrák polgári perrendtartás és kiegészítései nyomán készült ún. Ideiglenes polgári perrendtartás félretételével és a régi magyar rendi bíróságok visszaállításával, valamint az 1848. évi polgári forradalom előtti magyar eljárási törvények újbóli hatályba léptetésével.

A kiegyezés utáni kormány első igazságügyminisztere, *Horvát Boldizsár* (1822—1898) már 1867-ben a képviselőház elé terjesztette a polgári törvénykezési rendtartás javaslatát, melynek indokolása leszögezi: „Régi intézményeinket túlszárnyalta az idő . . . A jó szándoknak, mely az országbírói tanácskozmányt a magyar törvények helyreállítása alkalmából egy ideiglenes munkálatra vezette, nem felelt meg az eredmény."

A viták során a törvényjavaslat igen sok módosuláson ment keresztül, míg végül 1868. évi LIV. törvényként (polgári törvénykezési rendtartás) bekerült a törvénytárba. A sok változtatástól a szöveg nem lett jobb. Ellenkezőleg: a vitákban megütközött és végső soron kiegyezett egymással kétféle érdek és szemlélet: a feudális hagyományoké és a tőkés fejlődésé. A polgári törvénykezési rendtartás felemás szellemű kódex lett: sem kielégíteni, sem elfojtani nem tudta a kibontakozó tőkés rendszer követeléseit, s ily módon jellegzetesen tükrözte az akkori magyar feudálkapitalizmus belső ellentmondásait.

2. A kibontakozás.

A polgári törvénykezési rendtartás sikerületlenségét a gazdasági élet és a jogászság hamar felismerte; minden oldalról bírálták, és követelték átfogó reformját. A következő négy évtized a polgári eljárásjog terén a részleges reformok és egy teljesen új perrendtartás előkészítésének időszaka volt. Ezek a munkálatok — a dolog természeténél fogva — élénkítőleg hatottak az eljárástudomány fejlődésére is s egyben hozzájárultak a polgári eljárásjog és tudománya önállósulásának betetőződéséhez.

Siettették ezt a folyamatot a külföldi — különösen a Magyarországon akkor legnagyobb figyelemmel kísért német — jogtudomány egyes újabb eredményei. A német perjogtudományban időközben teljesen felbomlott a magánjog — eljárásjog korábbi monisztikus szemlélete és kialakult a sajátos „processzuális szemlélet". Határjelzője volt az ez irányú fejlődésnek *Oskar Bülow* híressé vált munkája (Die Lehre von den Prozesseinreden und die Prozessvoraussetzungen. Giessen, 1868), amely először különböztette meg a perbe vitt anyagi jogi jogviszonyt magától a — szintén jogviszonynak, mégpedig közjogi jogviszonynak felfogott — pertől. Ezzel a felfogással a polgári eljárásjog és tudománya tulajdonképpen *megtalálták saját autonómiájuk elméleti alapját*, s önállósulásuk teljessé válásának most már semmi sem állhatott útjában.

A perjogviszony-elmélet a polgári eljárásjog tudományának egyik legszilárdabb talpköve lett. Csaknem általánosan elfogadottá vált a kontinentális jogtudományban, behatolt az angolszász jogirodalomba, sőt éreztette hatását a büntető eljárásjog tudományában is. Formai oldalát illetően (mellőzve a közjogi jellegre való utalást) magáévá tette a perjogviszony-elméletet a polgári eljárásjog szocialista tudománya is.

Akörül sok vita folyt, hogy egyetlen egységes jogviszony-e a polgári per, vagy több jogviszony van-e benne, hogy kik az alanyai a perjogviszony(ok)nak jogosulti és kötelezetti oldalon, hogy van-e és mennyiben gyakorlati jelentősége a jogviszony-elméletnek stb., sőt akadt — meglehetősen magános jelenségként — a polgári per jogviszony-jellegét tagadó nézet is (*James Goldschmidt:* Der Prozess als Rechtslage. Berlin, 1925), de az elmélet maga nagyon szívósnak bizonyult és — a megfelelő jellegbeli eltérésekkel — ma is fontos eleme mind a burzsoá, mind a szocialista polgári eljárástudománynak.

A polgári eljárásjog magyar tudományában *Plósz Sándor* (1846—1925) honosította meg a perjogviszony-elméletet. *Bülow* felfogását *Plósz* viszonylag korán magáévá tette: már az 1874. évi Magyar Jogászgyűlés elé „A közvetlen szóbeli eljárásban minő jogorvoslatok engedendők meg" című kérdésre nézve előterjesztett véleményében és indítványában (Összegyűjtött dolgozatai. Budapest, 1927. 313. s köv. old.). A továbbiak során a magyar jogtudományban is uralkodóvá, sőt bizonyos értelemben magától értetődővé vált a polgári pernek jogviszonyként való felfogása. A jelzett részletkérdések tekintetében voltak itt is viták, de az elmélet lényegét mindenki elfogadta.

A perjogviszony-elmélet *Plósz* egész tudományos munkásságának legfőbb pillérévé vált. A bülowi tételből kiindulva *Plósz* eljutott a kereseti jognak akkoriban teljesen újszerű felfogásához, az ún. *absztrakt kereseti jog* elméletéhez, amelyet a külföldi eljárástudomány is összekapcsol az ő nevével (elismervén az ugyanezen nézetet valló német *H. Degenkolb*bal szembeni elsőbbségét). Ez volt tulajdonképpen az első processzuális keresetjogi elmélet s — mint ilyen — logikus következménye annak az emancipációs folyamatnak, amely a polgári per jogviszony-konstrukciójával vált teljessé.

A kereseti jog korábbi felfogása (az ún. anyagi elmélet) még azonosította a keresetet az alanyi magánjoggal, s eltérésüket csupán annyiban látta, hogy az alanyi magánjog a kereset révén a nyugalmi állapotból „dinamikus" állapotba kerül. Az absztrakt kereseti jog *Plósz*-féle elmélete a polgári per közjogi jogviszony mivoltából levezeti a kereset közjogi jogintézményjellegét. A kereseti jog *Plósz* felfogásában önálló, független „a magánjogi cím reális létezésétől", és lényegileg nem egyéb, mint az állammal (a bírósággal) szemben mindenkit megillető jog a polgári bíráskodás gépezetének mozgásba hozására („peralapításra") és ítéletre (Összegyűjtött dolgozatai. 46. s köv. old.).

Plósz keresetjogi fejtegetései még szilárdan a klasszikus kapitalizmus eszmei talaján álltak; az anyagi jogi elmélethez képest, melynek igazságszolgáltatási gyakorlati következményei *Marxot* is megdöbbentették (Herr Vogt. Berlin, 1953. 293. old.), a kereseti jog ilyen értelmezése kétségkívül demokratikus vonásokat mutat.

Plósz eljárási tárgyú nagyobb könyvet, sőt még tankönyvet sem írt. Elméleti nézeteit tanulmányai, cikkei tartalmazzák (a kereseti jogról, a bizonyítási teherről, a perbeli beismerésről, a magánokirat bizonyító erejéről stb.) és — kiváltképpen — az a nagy jogalkotási munka, amelyet a magyar jogéletben hagyományosan az ő nevéhez fűznek: az 1911. évi polgári perrendtartás.

Az 1911. évi törvény közel négy évtizedes előkészítő munkálatok eredményeként érte el végső alakját. Maga *Plósz* 1885-ben terjesztette elő első tervezetét. Ugyanakkor látott napvilágot a szabadelvű gondolkodású, széles látókörű *Emmer Kornél* (1845—1910) tervezete is (l. Beszédei és dolgozatai. Budapest, 1911. 2. köt. 3. skk.), amely jobbára a francia polgári eljárási szabályozás nyomdokain haladt. *Ökröss Bálint* (1829—1889) már 1870-ben készített egy javaslatot, majd 1880-ban közzétette új tervezetét (A törvénykezés reformja a szóbeliség, közvetlenség és nyilvánosság alapján. Budapest), mely

szintén „inkább a francia rendszer felé" (saját szavai) hajlik.

Az 1877. évi német polgári perrendtartás mintája szerint készített első tervezete után *Plósz* még több további tervezetet készített; az utóbbiaknál nagymértékben hasznosította az időközben (1895) közzétett osztrák polgári perrendtartás tapasztalatait is.

Az 1911. évi perrendtartás alaposan átgondolt, korszerű törvényalkotás volt, amelyben tükröződtek az 1868. évi perrendtartás óta Magyarországon végbement polgári fejlődés egyes igazságszolgáltatási vonásai. A polgári per szabatos rendezésére és egyes demokratikus biztosítékok meghonosítására irányuló törekvés vegyül benne olykor túlzottan bonyolult szabályozással és egyes antidemokratikus intézkedésekkel. Az igen alapos országgyűlési (bizottsági) megvitatás sok változást eredményezett a javaslat szövegén; közülük elvi szempontból a legfontosabb — *Plósz* álláspontjával ellentétesen — a felek igazmondási kötelességének beiktatása a törvénybe. Tulajdonképpen ezt a tételt fejlesztette tovább a hazai szocialista polgári eljárásjogtudomány a jóhiszemű eljárás alapelvévé.

A polgári eljárásjog magyar tudományának a 19. század harmadik harmadában és a 20. század elején bekövetkezett kibontakozásában jelentős szerepet játszottak az 1868. évi polgári törvénykezési rendtartáson alapuló és a kodifikációs reformmunkálatokat támogató, majd pedig az 1911. évi polgári perrendtartáshoz kapcsolódó egyetemi (jogakadémiai) *tankönyvek* és *kommentárok*. Jelentősebbek *Suhayda János:* A magyar polgári törvénykezési rendtartás. Pest, 1869; *Ökrösz Bálint*: Magyar polgári törvénykezési rendtartás. Pest, 1870; *Apáthy István:* Polgári törvénykezési rendtartás. 2. kiad. Pest, 1872; *Nagy Ferenc:* A polgári törvénykezés rendje Magyarországon. 1. köt. Budapest—Kolozsvár, 1889; *Fodor Ármin — Márkus Dezső:* A polgári törvénykezési rendtartás kézikönyve. 1—3. köt. 2. kiad. Bp. 1897; *Herczegh Mihály:* Magyar polgári törvénykezési rendtartás. 6. kiad. Bp. 1901; *Falcsik Dezső:* A polgári perjog tankönyve. 3. kiad. Bp. 1910; *Tóth Károly:* Polgári törvénykezési jog. 1—2 köt. Debrecen, 1910; *Meszlény Artúr:* Bevezető a polgári perrendtartáshoz. Bp. 1911; *Jancsó György:* A magyar polgári perrendtartás rendszeres kézikönyve. 1. köt. Bp. 1912. 2. köt. (Meszlény Artúr feldolgozásában) Bd. 1915; *Antalfi Mihály:* A polgári perrendtartás, 1—2. köt. Bp. 1915; [id.] *Bacsó Jenő:* A polgári perrendtartás tankönyve. Bp. 1917. Az elméleti szempontból legmagasabb színvonalú és gyakorlatilag legjobban használható kommentárt az 1911-es polgári perrendtartáshoz *Kovács Marcel* állította össze (A polgári perrendtartás magyarázata. 1—2. köt. Bp, 1911.).

Az 1868. évi polgári törvénykezési rendtartást követő *monografikus* irodalomból kiemelkednek *Zlinszky Imrének* a történeti és összehasonlító módszert alkalmazó munkái (A bizonyítás elmélete a polgári peres eljárásban. Budapest, 1875; A jogorvoslatok rendszere. Budapest, 1879), majd pedig *id. Bacsó Jenőnek* már az 1911 évi törvény tervezetéhez és szövegéhez kapcsolódó tanulmányai (A jogvédelem előfeltételei a polgári perben. Máramarossziget, 1910; A felülvizsgálati eljárás. Budapest, 1915).

A *Plósz* utáni magyar polgári eljárástudomány legszámottevőbb képviselője *Magyary Géza* (1864—1928). Tudományos munkásságának java része a századforduló éveire és az első világháború előtti időszakra esik. *Plósz* tanítványaként és az általa kezdeményezett elméleti irányban indult el, de több kérdésben eltérő álláspontra helyezkedett.

Jellegzetes változásokon ment át nála az általa is képviselt perjogviszony-elmélet. *Magyary* már nem a klasszikus, hanem a monopolista kapitalizmus korszakának jogi szemléletét alkalmazta a perjogviszony-konstrukcióra. *Bülownál* (és *Plósznál* is) ezt a jogviszonyt — az állampolgárok jogai szempontjából kétségkívül garanciális tartalommal — az állam kötelezettségei és a felek jogai jellemzik. A perjogviszony elméletének a századfordulón kialakult új változatában már megfordult a jogosulti és kötelezetti oldal.

A német jogtudomány újhegeliánus irányzatának ezt a beállítását tette magáévá *Magyary:* „A perben a felek az állammal vannak jogviszonyban, mely a felekre nézve lekötelezettségi, az államra nézve pedig jogosítványokat tartalmazó viszony" (A magyar polgári eljárás alaptanai. Budapest, 1898. 6. old.). Utóbb enyhítette valamelyest ezt a rideg alárendeltségi felfogást, amennyiben tankönyvében már elismert bizonyos közjogi jogosítványokat az állam bíróságával szemben, valamint közjogi jogviszonyt a felek közötti egyes ún. áthárított perbeli cselekmények (pl. előkészítő iratok váltása) és egyes rendelkező cselekmények (pl. hatásköri és illetékességi kikötés) tekintetében. Szemléletének lényegén azonban ez nem sokat változtatott.

Magyarynak a polgári per jogviszony-jellegével kapcsolatos fejtegetései már mutatják — némi korrektívumokkal — egy *hatalmi viszony*-elmélet körvonalait és ezzel egyben jelzik is a jogviszony-elmélet alakulásának későbbi irányát a fasizmus előretörése idején a második világháború előtt. (A perjogviszony-elméletben rejlő garanciális elemek a II. világháború után bukkannak fel ismét a tőkés jogtudományban.)

Magyary Géza monografikus tanulmányokkal kezdte tudományos munkásságát (A magyar polgári peres eljárás alaptanai. Budapest 1898; A magyar polgári perjog nemzetköz vonatkozásai. Budapest, 1902; A perbeli be

ismerés. Budapest, 1906 stb.) és eljutott a magyar polgári eljárásjog korabeli teljes anyagának átfogó bemutatásáig: megírta a korabeli magyar polgári perjog leggazdagabb tartalmú, legkidolgozottabb rendszerű egyetemi tankönyvét (Budapest, 1913, 2. kiadás: 1924, 3. kiadás — Nizsalovszky Endre kiegészítéseivel és átdolgozásában —: 1939).

III. Az 1918—19. évi forradalmak polgári eljárásjoga. 1. A Károlyi-korszak. 2. Az 1919. évi kommün.

1. A Károlyi-korszak.

Az 1918. őszi polgári-demokratikus forradalom, majd az 1919. évi szocialista forradalom csupán rövid — de jelentős — kitérést eredményezett a magyar polgári eljárásjog és -tudomány tőkés szellemű fejlődésének útján. Az őszirózsás forradalom nem jelentett alapvető irányváltozást, hanem csupán határozottabban terelte a polgári eljárásjogot a demokratikus szellemű haladás felé; az 1919. évi Magyar Tanácsköztársaság idején azonban bekövetkezett a múlttal való teljes szakítás.

Az 1918. októberi magyar forradalom igazságügyi reformprogramja eredetileg polgári-demokratikus követelmények megvalósítására irányult, de a korszak jogirodalmában hamarosan hangot kaptak olyan célkitűzések is, amelyeket utóbb a proletárforradalom meg is valósított. *Láday István* (a Magyar Tanácsköztársaság idején igazságügyi népbiztoshelyettes, majd népbiztos) már 1918 őszén követelte a burzsoá osztálybíráskodás felszámolását, az egyesbíráskodás megszüntetését, ülnökök részvételét a polgári perben stb. (Az igazságszolgáltatás demokratizálása. Jogtudományi Közlöny 1918. 46., 47. és 49. számok).

A polgári bíráskodás területén a Károlyi-kormány legjelentősebb intézkedése a munkaadó és munkavállaló ülnökök bevonásával ítélkező *munkaügyi bíróságok* megszervezése volt. A korabeli magyar jogrendszer egyik feudális csökevényét, az ún. házi cselédek, gazdasági cselédek, gazdasági munkások stb. munkaügyi jogvitáiban a közigazgatási szervek „bíráskodását" kívánták ezzel kiküszöbölni (amit a Horthy-rendszer azután újból visszaállított). Hasonlóképpen hűbéri eredetű volt a Főudvarnagyi Bíróság, amelynek helyébe két különbíróságot állítottak fel: az *Állami Zárlati Bíróságot* (a volt koronajavak, királyi magán- és családi vagyon stb. kezelésével kapcsolatos intézkedések céljára) és a *Területenkívüliek Bíróságát* (a területenkívüliséget élvező személyek polgári peres ügyeinek eldöntésére). A vállalatoknál a kisebb viták intézésére *üzemi választott bíróságokat* szerveztek paritásos alapon.

A forradalom ilyenformán néhány figyelemre méltó döntést hozott — az 1911. évi polgári perrendtartás hatályának fenntartása mellett — a szélesebb értelemben felfogott polgári eljárásjog feudális maradványainak felszámolása terén. Reformjainak némelyike (pl. a munkaügyi bíráskodás) alkalmasnak bizonyult arra is, hogy — erőteljesebb demokratizálással — tovább éljen a proletárforradalom igazságszolgáltatásában.

2. Az 1919. évi kommün.

A Magyar Tanácsköztársaság gyökeresen alakította át a magyar polgári eljárásjogot. A szocialista igazságszolgáltatás elméleti alapjainak kidolgozására, a polgári eljárástudomány kibontakozására a proletárhatalom rövid fennállása alatt természetszerűleg nem volt mód. Az elvi elgondolások, tudományos nézetek többnyire cikkek formáját öltötték, vagy egyenesen jogszabályokban és jogszabálytervezetekben csapódtak le. A folyóirati közlemények és a — rendszerint név nélküli — kodifikációs anyagok egy része éppen ezért a korabeli eljárástudomány megnyilvánulásaként értékelhető és igényelheti is a tudománytörténeti számontartást.

Az Igazságügyi Népbiztosság már a forradalom másnapján (1919. március 22-én) felfüggesztette (gyakorlatilag megszüntette) a régi bíróságok peres működését — ezáltal a polgári perrendtartás hatályát is.

A proletárhatalom igazságügyi intézkedéseinek nagyobb része — a dolog természeténél fogva — a büntető bíráskodásra vonatkozott, de rövidesen napvilágot láttak emellett az új polgári eljárás kialakítását célzó rendelkezések is. Mindenekelőtt a *munkaügyi* ítélkezés újramegindulását kellett biztosítani. Ezekre az ügyekre egy igazságügyi népbiztosi rendelet kimondotta a sürgősséget, és egyben át is alakította a néhány hónappal korábban felállított munkaügyi bíróságokat, amelyek ettől fogva két munkavállaló ülnök közreműködésével jártak el. A munkaügyi bíróságok mintájára szervezték meg ezután az *egyéb polgári ügyekben* eljáró tanácsokat is, amelyek a sürgős természetű perekben ítélkeztek (családi ügyekben legalább az egyik ülnöknek nőnek kellett lennie).

Az igazságszolgáltatásbeli *néprészvétel* ilyenformán egyre szélesebb módon érvényesült a Magyar Tanácsköztársaság bíráskodásában; alapvető szocialista elv valósult meg ezzel.

A polgári peres eljárás *menetét* szabályozó rendelkezések szintén előrevetítenek több olyan megoldást, amelyet ma is alkalmaznak a szocialista országokban. *Egységes szerkezetű tárgyalást* honosítottak meg (az ún. perfelvételi tárgyalás kiküszöbölése útján). A *bizonyítási eljárás* szabályozásában benne vannak már a később kialakult szocialista *rendelkezési és peranyagszolgáltatási elvek* fontosabb elemei (pl. a tényállásnak szükség esetén hivatalból történő bírósági felderítése még akkor is, ha a felek részéről beismerés, elismerés, egyezség vagy mulasztás forgott fenn)

Szabályozták a Tanácsköztársaság jogszabályai a polgári eljárás terén a *fellebbviteli rendszert* (egyfokú felülvizsgálati kérelem, illetőleg — nemperes ügyekben — előterjesztés), a *végrehajtást* és a *különleges pereket* is. Utóbbiak közül igen jelentősnek látszik a *házassági bontóperekben* követett eljárás, melynek során a bíróság a házasfelek közös megegyezése esetén a házasságot tárgyalás nélkül végzésileg bontotta fel, vita esetén pedig nem az 1894. évi házassági törvény vétkességi bontóok-rendszerét vette figyelembe, hanem a házastársak egyéniségének és életviszonyainak gondos figyelembevételével azt vizsgálta, hogy folytatható-e tovább az életközösség. A Forradalmi Kormányzótanács rendeleteiből kiderül, hogy tervezték külön Családügyi Bíróság, valamint egy Országos Főtörvényszék felállítását is; ezekre azonban már nem került sor.

Ügyvédi képviseletnek volt helye a polgári eljárásban, de a kötelező ügyvédi képviselet burzsoá intézményét megszüntették. A korabeli jogi irodalomban javaslatok láttak napvilágot az ügyvédi és közjegyzői munka közösségi formában, állami intézmény (ún. népiroda és közjegyzői iroda) keretében történő megszervezésére (*Vágó Jenő:* A népiroda. Proletárjog 1919. évi 7. szám; *Klein Andor:* A közjegyzői munka. uo. 2. szám).

Eljárástudományi nézőpontból különös figyelmet érdemel az Igazságügyi Népbiztosság 1919. június 4-i keletű tervezete *„a bírói hatalom gyakorlásáról"*. A 75 §-ból álló — és a Tanácsok Országos Gyűlése elé terjesztett, de ott tárgyalásra nem került — tervezet az *igazságszolgáltatás egységének* és a *bírósági igazságszolgáltatás kizárólagosságának* szocialista elveiből indul ki, megvalósítja *a bírák választásának* és a *társasbíráskodásnak* az elvét, tartalmaz hatásköri, továbbá illetékességi szabályokat és rendezi a polgári (valamint a büntető) eljárás egyes más alapkérdéseit is.

A Magyar Tanácsköztársaság jogi eredményei — mint a magyar jog legértékesebb forradalmi hagyományai — termékenyítőleg hatottak a felszabadulás utáni polgári eljárásjogi gondolkodás fejlődésére is.

IV. A polgári eljárástudomány a Horthy-fasizmus idején. 1. „Jogfolytonosság" reakciós szellemben. 2. Továbbfejlesztési kísérletek.

1. „Jogfolytonosság" reakciós szellemben.

A Magyar Tanácsköztársaság megdöntése után hatalomra jutott ellenforradalmi Horthy-rendszer megsemmisítette a szocialista forradalom valamennyi haladó polgári eljárásjogi rendelkezését és — a „jogfolytonossági" gondolat jegyében — visszaállította a korábbi jogszabályok, közöttük a polgári perrendtartás hatályát. A velejéig antidemokratikus kormányzat azonban kezdettől fogva nem tudott megbékélni az 1911. évi törvény rendszerében és részletszabályaiban kifejezésre jutó néhány polgári-demokratikus vonással.

A két világháború között a polgári perrendtartást több ízben módosították. Az 1911. évi I. törvény évtizedeken át tervelt és kidolgozott épületén az ellenforradalom negyedszázada súlyos réseket ütött. A reformok fővonala a társasbíráskodás leépítése, a bizonyítási eljárás garanciáinak megszüntetése, a fellebbviteli jog korlátozása és a kontradiktórius tárgyalás nélküli peren kívüli eljárások körének bővítése irányában haladt. Mindezek az intézkedések elsősorban a kisebb értékű ügyekben pereskedő dolgozókat sújtották.

A polgári eljárás tudománya a jogi szabályozásnak ezt az alakulását fenntartásokkal, sőt olykor ellentmondásokkal kísérte, de a jogszabály-előkészítésben szóhoz jutott képviselői révén mégis támogatta. Az elméleti munka ebben az időszakban sem a kezdeményezések, sem a színvonal tekintetében nem volt képes megközelíteni a századforduló körüli évtizedek tudományáét.

A tudományos haladás szempontjából alapvetően kedvezőtlen eszmei-politikai légkör mellett hátrányos hatásuk volt az 1929-ben kezdődött gazdasági világválság hazai hullámveréseit kísérő polgári bíráskodási válságjelenségeknek („peráradat", „végrehajtási moratórium"), amelyek elterelték az eljárásjogászok figyelmét a kutatás elvi-elméleti kérdéseiről. A fasizmus németországi uralomra jutása után behatolt a magyar eljárástudományba a nácizmus jogi ideológiája is.

2. Továbbfejlesztési kísérletek.

Néhány egyetemi tankönyv (*Tóth Károlyé* 2. kiadásban, egy összevont kötetben, 1923, *Menyhárt Gáspáré*, 1934, *Sárffy Andoré*, megjelenés éve már 1946) és kommentár (*Kovács Marcelé* 2. kiadásban, három kötetben, 1927—1932, *Fabinyi Tihaméré* két kötetben, 1931 stb.) igyekezett megkönnyíteni a változékony és szerteágazó joganyag áttekintését. A tanulmányokkal és kisebb monográfiákkal fellépő szerzők (a most említetteken kívül — többek között — *Vinkler János, Schönvitzky Bertalan, Markó Jenő, Richter Béla, Balla Ignác, Balás P. Elemér*) mellett a korszak vége felé jelentkezik eljárásjogi kutatásaival az addig kizárólag anyagi joggal foglalkozó *Nizsalovszky Endre* (1894—1976).

A tíz éven át szünetelt budapesti tanszéken *Magyary* után *Nizsalovszky* lett a polgári törvénykezési jog tanára. Jelentős anyag hozzáadásával átdolgozta és korszerűsítette elődje tankönyvét (1939), majd — követve a hazai kutatások hagyományos fővonalát — rátért a perjogviszony-elmélet és a kereseti jog problémáinak vizsgálatára.

A liberalizmus gondolatvilágában fogant absztrakt keresetjogi felfogáson akkor már túlhaladt az idő, elavulóban volt az ennek

antitéziseként felállított konkrét kereseti jogi elmélet is, és alapjában véve eklektikusnak bizonyult az ezeket egyesítő *Magyary Géza* „kettős kereseti jog" elmélete. A korábbi nézetek bíráló áttekintése után alakítja ki *Nizsalovszky* saját elméletét a „szociálisan felfogott konkrét keresetjog"-ról. A konkrét keresetjog *Wach* és *Hellwig*-féle „individualista" szemléletét „szociális" irányban kívánta továbbfejleszteni annak révén, hogy az anyagi jog szerint jogosult személyt a kereseti jog gyakorlásakor a jogrend megvalósításában közreműködőnek tekintette (Az alanyi magánjog és perjog. Budapest, 1942.). *Nizsalovszky* eljárástudományi munkásságát a múlt és a jelen jogszabályi anyagának és irodalmának mélyreható ismeretén és problémaérzékenységen alapuló finom elemzések jellemzik. A felszabadulás után is vissza-visszatért polgári eljárásjogi témákhoz, bár alapvető munkássága ebben az időszakban már újból az anyagi jog területére esik.

Részben hasonlóképpen alakult *Beck Salamon* (1885—1974) kutatói életútja. Anyagi jogászként indult és fejtett ki nagyobb terjedelmű értékes tudományos munkásságot, de már a harmincas években — anélkül, hogy felhagyott volna anyagi jogi kutatásaival — áttért polgári eljárásjogi témák rendszeres vizsgálatára is.

A polgári törvénykezési rendtartáson és az 1911. évi polgári perrendtartáson iskolázott elméje sok figyelemre méltó megállapításra jutott a későbbiek során a szocialista magyar polgári perrendtartás (1952) egyes sajátos vonásait illetően. Józan valóságérzékkel s egyben erős fogalomképzési készséggel dolgozta fel a többnyire a gyakorlatból az elmélet szintjére emelt témáit.

*Beck Salamon*nak egyetemi tananyagok írásában való közreműködésén túl jelentős érdeme annak felismerése is, hogy a szocialista polgári eljárásjog rendszerében a bíróság köteles sokirányú segítséget nyújtani a félnek jogai érvényesítéséhez (A jogérvényesítés megsegítésének elve. Jogtudományi Közlöny 1958. évi 1—2. szám).

V. A szocialista magyar polgári eljárásjogi tudomány. 1. Első lépések. 2. Az eljárástudomány az új polgári perrendtartás idején. 3. Eredmények, teendők.

1. Első lépések.

A magyar polgári eljárásjogi tudomány fejlődését a második világháború utáni első években a fasizmus maradványainak teljes felszámolására és a demokratikus átalakulás biztosítására irányuló országos feladatok szabták meg elsődlegesen. Hamarosan jelentkeztek ezek mellett és egyre jobban nyomultak előtérbe azok a feladatok is, amelyek a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet kezdeti követelményeivel voltak kapcsolatosak. Mindezek a körülmények alapvető módon befolyásolták magának a polgári eljárási jogszabályi anyagnak a változásait is.

A felszabadulás után viszonylag gyorsan megkezdődött a folyóiratok (elsősorban az 1946-ban újra megindított Jogtudományi Közlöny) hasábjain és külön kiadványok formájában a szovjet szocialista államra és jogra vonatkozó tanulmányok közzététele, valamint jogszabályok és tudományos munkák fordításainak kiadása. Ennek az egyre több jogágra kiterjedő tevékenységnek az eredményeként fokozatosan ismertekké váltak a magyar jogászság előtt az igazságszolgáltatást érintő akkori szovjet jogszabályok (elsősorban az 1938. évi bírósági szervezeti törvény, valamint — témánk körében — az 1923. évi szovjet-orosz polgári perrendtartás) és a szovjet jogtudományban a polgári eljárás főbb kérdéseire nézve kialakult álláspontok.

A bírósági szervezet és az igazságszolgáltatás demokratikus átalakítása már az első években erős hatást gyakorolt a polgári eljárás jogi szabályozására (a polgári perbeli ügyvédkényszer felfüggesztése, a Főudvarnagyi Bíróság újbóli megszüntetése, a közületi jogviták-ra ún. egyeztető bizottságok felállítása, a polgári eljárásbeli törvényességi óvás ősének tekinthető közérdekű kifogás bevezetése stb.).

A bíróságokról és az igazságszolgáltatás főbb alapelveiről külön fejezet keretében rendelkező Népköztársasági Alkotmány életbe lépése (1949. augusztus 20.) meggyorsította ezt a folyamatot: új szabályozást nyertek a hatásköri kérdések, teljesen átalakult a fellebbviteli rendszer stb. A folyamat betetőzését az új polgári perrendtartás, az 1952. évi III. törvény megalkotása és 1953. január 1-ével történt hatályba léptetése jelentette (az addig igen sok módosítással ugyan, de a maga egészében mégis hatályban hagyott 1911. évi polgári perrendtartás helyébe).

A polgári eljárástudomány ebben az időszakban eleinte a háború következményeinek eljárásjogi kihatásaival és a régi perrendtartás egyes kirívó rendelkezéseinek bírálatával foglalkozott. A továbbiak során előtérbe kerültek a kutatási tematikában a szocialista igazságszolgáltatás elvi alapkérdései és a polgári eljárástudomány marxista irányú továbbfejlesztésének problémái. Nagyobb önálló munka polgári perrendtartás elfogadása előtt nem jelent meg; kisebb könyvek, tanulmányok, folyóiratcikkek rakták le a szocialista polgári eljárástudomány alapköveit Magyarországon. Megkezdődött a tudományág marxista felülvizsgálatának, szocialista tartalmú átalakításának az a folyamata, amely az új polgári perrendtartás nyomán bontakozott ki teljes szélességben és hatolt el az egyes perintézményekig, fontosabb részletkérdésekig.

2. Az eljárástudomány az új polgári perrendtartás idején.

A polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvénnyel formailag megismétlődött az a jelenség, amely a magyar polgári eljárástudomány történetében végbement már az előző polgári perrendtartás kapcsán is: előkészítő munkálatai lendületet adtak a kutatásnak, törvényként elfogadott szövege pedig anyagul szolgált a tudományos elemzéshez és a továbbfejlesztési törekvésekhez. Tágította a problematikát az új típusú szocialista ügyészség 1953-ban történt felállítása és az első magyar bírósági szervezeti törvény kibocsátása 1954-ben; mindkettőnek igen sok polgári eljárásjogi vonatkozása van.

A törvénykezési szervezet alapvető változásai és a szocialista építés előrehaladása egymás után tűzték napirendre a polgári eljárásjog továbbfejlesztésének újabb feladatait mind a jogalkotás, mind pedig a tudományos kutatás terén.

A polgári perrendtartás eredeti szövege az alkotmánnyal kialakított igazságügyi helyzetet tükrözte. Az ügyészségi és bírósági szervezet reformja már 1954-ben szükségessé tette a polgári perrendtartás novellizálását (1954. évi VI. tv., az I. perrendi novella). A szocialista demokrácia továbbfejlesztése követményének felelt meg és az időközi jogalkalmazási tanulságokat értékesítette a polgári perrendtartás 1957-ben kibocsátott II. novellája (1957. évi VIII. tv.) amely egyben lenyesegette az I. perrendi novella néhány túlzását is (pl. legfelsőbb bírósági kizárólagos hatáskör a perújítás megengedésére, bizonyítási korlátozások a fellebbezési eljárásban). A szocializmus alapjai lerakásának befejezése és a gazdaságfejlesztés intenzív módszereinek alkalmazására való áttérés maga után vonta az 1972. évi törvénykezési reformot, amely új törvényeket eredményezett a bíróságokról, az ügyészségről, a büntető eljárásról és számottevő változásokat hajtott végre — a III. perrendi novella (1972. évi 26. tvr.) útján a — polgári eljárás területén is.

Ezeket a változásokat az eljárástudomány nemcsak nyomon kísérte, hanem a tapasztalatok értékelésével és javaslataival rendszerint kezdeményezően is lépett fel. Különösen hatásos volt a jogalkotást segítő tudományos munka a polgári perrendtartás harmadik novellizálásának előkészítése idején.

A polgári perrendtartás hatályba lépésével egyidejűleg jelent meg egy értékes tanulmánygyűjtemény „A magyar polgári perjog főbb kérdései" címmel (Budapest, 1953), amely — részben a jogszabályelőkészítő munkálatok anyagának felhasználásával — tudományos bevezetést nyújtott az új törvénykönyv rendszerébe.

A polgári eljárás továbbfejlesztésének elméleti megalapozása során *önálló művek*, valamint folyóiratokban és gyűjteményes munkákban megjelent *tanulmányok* formájában nyertek kidolgozást a polgári eljárástudomány fontos kérdései és a per főbb intézményei: a szocialista polgári eljárás feladatai és alapelvei, az ügyész részvétele a perben, a bizonyítás, a kereset, a népi ülnök-részvétel, a joghatóság, a fórumrendszer, a nemzetközi polgári eljárásjog, a perhatékonyság, a társadalmi fejlődés és a polgári eljárás összefüggései, a külkereskedelmi választott bíráskodás, a rendkívüli perorvoslatok, az államigazgatási per, a szankciók a polgári perben, a jogerő stb.

Nagy jelentőségre tettek szert ebben az időszakban az *egyetemi tankönyvek*, amelyek teljes áttekintést adtak a jogág és tudománya anyagáról, bemutatták fejlődését és elméleti problémáit, sőt nem egy fontos kérdésének — monografikus előzmény hiányában — első ízben történt alapos feldolgozását nyújtották (Magyar polgári eljárásjog, Budapest, 1959; Magyar törvénykezési szervezeti jog, Budapest, 1961; Polgári eljárásjog, Budapest, 1968).

A hazai polgári eljárásjog szocialista irodalmának ez a kibontakozása lehetővé tette a polgári eljárási jogszabályok tudományos igényű *kommentárjainak* az elkészítését is. 1967-ben jelent meg A polgári perrendtartás magyarázata, amelyet 1970-ben követett A bírósági végrehajtás szabályainak magyarázata című munka. Mindkét nagy terjedelmű kommentár a bírósági gyakorlat és a szakirodalom alapos elemzésével és kritikai felhasználásával készült. (A Polgári perrendtartás magyarázatának az 1972. évi törvénykezési reform folytán szükségessé vált új, bővített kiadása 1976-ban jelent meg két kötetben.)

A kutatómunka eredményei megfelelő hátteret biztosítottak a hazai polgári eljárástudomány számára *nemzetközi együttműködés* kezdeményezésére. A Budapesten 1968-ban megtartott konferenciával indult meg a szocialista polgári eljárásjogászok azóta rendszeressé vált nemzetközi konferenciáinak sorozata. Az együttműködés első nagyobb irodalmi terméke a szovjet—magyar közös szerkesztésben megjelent háromkötetes monográfia: A KGST szocialista tagállamainak polgári eljárása (1—3. köt. Moszkva, 1977-1978. oroszúl).

3. Eredmények, teendők.

A magyar eljárástudomány kétségkívül számottevő teljesítményt nyújtott a szocialista építés első évtizedeiben. Végbement a tudományág korábbi fogalomrendszerének marxista átértékelése, kidolgozásra kerültek az új elméleti alapok és a fontosabb perintézmények, megszilárdult a szocialista tudomány szemléletmódja a polgári eljárás kérdéseinek vizsgálatánál.

A magyar polgári eljárásjog teljes intézményrendszerének szemszögéből a tudományos *kutatási tematika* kétségkívül mutat még lényeges hézagokat (a felelősség és szankciók, az eljárási cselekmény, a rendes perorvoslatok, a

különleges perek, a nemperes eljárások, a bíráskodás gazdasági problémái stb.), amelyek a jövőben nyilvánvalóan csökkenni fognak és előbb-utóbb eltűnnek. Számolni kell emellett új tudományos feladatok és témák jelentkezésével is (pl. a műszaki fejlődés hatása a polgári eljárásra).

A tematika bővítésének igényével teljesen egyenrangú — ha nem fontosabb az adott körülmények között — a *kutatási módszerek* tökéletesítésének feladata. Ma még nem általános a magyar eljárástudományban a marxizmus módszereinek alkalmazása. Találkozni még a jog társadalmi mivoltát és a jogtudomány társadalomtudományi jellegét figyelmen kívül hagyó üres perjog-dogmatikai fejtegetésekkel vagy ezek ellentéteként olyanokkal is, amelyeknél az alapos jogi elemzést a felületen alkalmazott „marxista" jelszavak helyettesítik. Viszonylag gyakori az eljárástudományi munkákban valaminő szocialista jogi pozitivizmus megjelenése, amely csak a törvényre szegezi tekintetét, s megelégszik a tételes jogszabály tartalmának és értelmének feltárásával. Vannak munkák, melyeknél szembeötlő a szakirodalmi megalapozottság fogyatékossága és a nemzetközi kitekintés (összehasonlítás) hiánya. Növelné a magyar polgári eljárástudomány színvonalát a szociológiai és jogi ténykutatási módszerek terjedése és szélesebb alkalmazása is.

A polgári eljárástudományi kutatások távlati *főirányát* a szocialista építés betetőzésének társadalompolitikai követelményei szabják meg: a fejlett szocializmus viszonyainak megfelelő (adekvát) eljárásjogi rendezést (mindenekelőtt egy új polgári perrendtartást) kell tudományosan megalapozni. Ez a célkitűzés már eleve magában foglalja a nemzetközi együttműködés további elmélyítését annak érdekében, hogy a gazdasági integráció előrehaladásával fejlődjék a szocialista államok polgári eljárásjogainak harmonizálása is.

Irodalom: *Bacsó—Beck—Móra—Névai:* Magyar polgári eljárásjog. Bp. 1959. 41—72.; *Balás P.* Elemér: A magyar polgári törvénykezési jog fejlődése a világháború után. Kolozsvár, 1941.; *Fodor* Ármin: Polgári peres eljárásunk története az utolsó ötven esztendőben. Jogi dolgozatok (a Jogtudományi Közlöny jubiláris kiadása), Bp. 1916.; *Hajnik* Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt. Bp. 1899.; *Névai* László: A burzsoá magyar bírósági és ügyészségi szervezet fejlődésének fő vonásai. Jogtudományi Közlöny, 1958. évi 11—12. sz.; *Névai* László: Magyar törvénykezési szervezeti jog. Bp. 1961.; *Névai* László—*Szilbereky* Jenő: Polgári eljárásjog. 6. kiad. Bp. 1979.; *Szilbereky* Jenő: Társadalmi fejlődés és a polgári eljárás. Bp. 1973.; *Vinkler* János: A magyar igazságszolgáltatási szervezet és polgári peres eljárás a mohácsi vésztől 1848-ig. Bp. 1927.

Névai László

POLGÁRI JOG: I. A polgári jog fogalma (1839.) — II. A polgári jog története (1390.) — III. A polgári jog alapelvei (1397.) — IV. A polgári jogi jogviszonyok és a polgári jogi szabályok sajátosságai (1402.) — V. A polgári jog rendszere (1404.)

I. A polgári jog fogalma.

A polgári jog (régi nevén: magánjog) voltaképpen csak a kapitalizmus kialakulása óta létezik, bár a közjog és magánjog megkülönböztetését már a római jog művelői (pl. Ulpianus) is ismerték. A kapitalizmust megelőzően „a polgári élet elemeit, mint például a birtokot vagy a családot vagy a munka módját a földesúriság, a rend és a korporáció formájában az állami élet elemévé emelték" (*Marx:* A zsidókérdésről. Marx—Engels Művei, 2. kötet. Bp. 1957., 368—369). A ma az államigazgatási jogba tartozó igazgatás, a jórészt a polgári jogba tartozó gazdálkodás, a ma munkajogi jellegű munkaviszonyok stb. akkor differenciálatlanul együtt alkották a királyi, földesúri és városi jogosultságokat. A jogtörténet azonban a könnyebb megértés kedvéért a jelenlegi fogalmi keretet visszavetítve a később a polgári jog körébe tartozó jogintézményeket mint „a feudális magánjog"-ot szokta tárgyalni.

A *kapitalizmus* uralomra jutásával a polgári jogot az tette — a közjog mellett és attól elkülönülten — a jogrendszer egyik alapvető ágazatává, hogy létrejött „a polgári társadalom és a polgári állam dualizmusa" (*Marx*, i. m. 288.), mégpedig alapvetően azáltal, hogy az áruviszonyok ebben a társadalomban totalitássá váltak: minden áruvá vált; a kizsákmányolást is a szabad tőkés és a szabad munkás munkaszerződésében megnyilvánuló áruviszonyok közvetítették, a politikai uralmat (a kizsákmányolás biztosítását) pedig már nem lehetett a tulajdon- és munkaszervezet keretében megvalósítani, hanem azt az elkülönült szervezettel rendelkező állam kezére kellett adni. Egyes államokban ezt a jogágazatot magánjognak nevezték, másutt magánjogon a polgári jogot és a kereskedelmi jogot együttesen értették. *Angliában* és az angol jog befolyása alatt álló államokban pedig a polgári jog egyes részterületei nem álltak össze egy polgári jogi rendszerré, jogágazattá (okait l. II. 2. *a*); itt „polgári jogi rendszerek"-en a kodifikált jogrendszereket értik.

A *szocializmus*ban a polgári jogot a társadalmi tulajdon és a tervgazdálkodásnak alárendelt, ennek következtében lényegesen módosult árutermelés együttélése, ellentmondása határozza meg. Mibenlétére vonatkozóan két alapvető koncepció létezik aszerint, hogy a társadalmi tulajdon körén belüli viszonyok jó részét a többi jogágazatból kiszakítva a gazdasági jogban helyezik-e el vagy sem. Az *NDK*-ban és *Csehszlovákiában* a népgazdaság jogviszonyai nem tartoznak a polgári jogba, ha-

nem a gazdasági jogba; ezekben az országokban a polgári jog csak az állampolgárok egymás közti, valamint az állampolgárok és a szocialista gazdálkodó szervezetek közötti bizonyosfajta vagyoni és személyi viszonyokat foglalja magában. A többi szocialista országban a polgári jog a különböző népgazdasági szektorokra tekintet nélkül foglalja magában a vagyoni és a személyi viszonyok bizonyos csoportját.

Magyarország az utóbbi álláspontot tette magáévá. Itt a polgári jog mibenlétére két koncepció alakult ki:

a) Az egyik *(Világhy)* a polgári jog *tárgyát* a vagyoni viszonyok körében főleg az árusajátosságokat mutató termelési és csereviszonyokban, valamint a vagyoni felelősségben és a szellemi alkotások védelmében látja; emellett a polgári jog szabályozza a vagyoni viszonyokkal szorosan összefüggő személyi viszonyokat is. A szabályozás *módszere* az áruforma bizonyos elemeinek — az egyenjogúságnak és a mellérendeltségnek (l. IV.) elvont tükröztetése. Egy későbbi megfogalmazásban *a polgári jog a szocialista áruviszonyok joga.*

b) A másik koncepció *(Eörsi)* az áruviszonyokat önmagukban csupán a polgári jog történeti gyökereinek tekinti, és figyelemmel arra, hogy az áruviszonyok totalitása a szocializmusban megszűnt és ezek a társadalmi tulajdonnak, valamint a tervgazdálkodásnak vannak alávetve, nem tartja az áruviszonyokat önmagukban a polgári jog középpontjába helyezhetőknek. Abból indul ki, hogy a jogrendszer tagozódása szempontjából háromféle társadalmi viszonytípusnak van elsőrendű jelentősége: az össztársadalmi viszonyoknak (az állam belső viszonyai, valamint az állam és az állampolgárok, valamint szervezeteik viszonya), a kollektíva-viszonyoknak (a vállalaton, szövetkezeten és a családon belüli viszonyok), valamint az olyan viszonyoknak, amelyekben az alanyok nem mint egy kollektíva tagjai vannak összekapcsolva (relatíve autonóm viszonyok); ebből ered az egyenjogúság és mellérendeltség. Egy munkás pl. a vállalatával kollektíva-viszonyban áll, bérbeadójával relatíve autonóm viszonyban. Ennek megfelelően *a polgári jog a relatíve autonóm vagyoni és személyi viszonyok joga.*

A polgári jog tehát nem az állampolgárok joga, hanem az állampolgárok (gyakran ún. „magánszemélyek") és szervezeteik említett vagyoni és személyi viszonyait szabályozza.

II. A polgári jog története. 1. Előtörténet. 2. Burzsoá korszak. 3. Az európai szocialista polgári jogok. 4. A magyar polgári jog fejlődése.

1. Előtörténet.

A burzsoá társadalmak kialakulását megelőzően Európában évszázadok óta kialakulóban volt az, ami ekkor a polgári jog jogágazatává vált. Az idevonatkozó jogintézmények főként a rendiség és a városi korporációk joga által nem fedett szférában, a nemzetközivé váló kereskedelemben alakultak ki, és a pénzgazdálkodás kiterjedésével, a burzsoázia megerősödésével hatókörüket fokozatosan kiterjesztették.

Ezt a jogot érezhetően befolyásolták a *bomló törzsi társadalmak* szokásai, amelyeket később feudális és római jogi hatásokkal vegyítve jogkönyvekben (Schwabenspiegel, Sachsenspiegel stb.) foglaltak össze, a *városi jogok*, mindenekelőtt azonban a *római jog.* A római magánjogot a kor követelményeihez adaptálva, átalakítva átvették (recipiálták) elsősorban az olasz, a germán területeken (ahol ezt az Usus modernus pandectarumban a 18. században konszolidálták), a francia területek déli részén, Hollandiában (ahonnan mint római—holland jog a gyarmatosítással átkerült olyan távoli vidékekre, mint Indonézia, Ceylon és Dél-Afrika), továbbá Írországban. A római jog azonban olyan területeken is hatással volt a polgári jog alakulására, ahol a recepció nem ment végbe (Anglia, Skandinávia).

2. Burzsoá korszak.

A burzsoá jogok kialakulását alapvetően — nem kizárólagosan — az határozta meg, hogy milyen osztályviszonyok közepette ment végbe a liberálkapitalizmus vagy már a monopolkapitalizmus korszakában a burzsoá átalakulás, hogyan vált a burzsoá társadalom totalitássá. Az ezen alapuló alapvető csoportosítás kiegészül a gyarmatosítás útján rákényszerített, általában recepciók által meghonosított polgári jogok csoportjával.

a) Az első csoport a *„korai polgári forradalmak"* polgári joga. A „korai" kifejezés nem feltétlenül időbeliséget jelent, hanem azt, hogy egy még viszonylag fejletlen burzsoá osztály kompromisszumra lép a régi erőkkel, és radikális forradalom nélkül rendezkedik be. Ez a helyzet, együtt azzal, hogy a nemzeti jogegységet már hosszabb ideje nem gátolja a feudális partikularizmus, arra vezet, hogy a polgári jogi kodifikációra nincs szükség, a bírósági jogalkotás — résztörvényektől eltekintve — háborítatlanul folyik tovább, és a korábban kialakult módszerek és megoldások beépülnek az új jogba.

Ide tartozik a liberálkapitalizmus kialakulása során az osztálykompromisszumot megvalósító ún. „dicsőséges forradalom" nyomán kialakult *angol* burzsoá jog, amely — különösen az ingatlanjogban — nagyrészt megtartotta a régi feudális jog formáit és „megtöltötte őket polgári tartalommal, sőt, a feudális elnevezésnek egyenesen polgári értelmet is tulajdonított" *(Engels:* Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége. Marx—Engels Művei, 21. köt. Bp. 1970. 287), és igen nagy leleményességgel, de egyre nehezebben alkalmazkodik a megváltozott viszonyokhoz. Ez a jog elterjedt mindazokon a területeken,

amelyeket Anglia valaha gyarmatosított (USA, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, a volt ázsiai és afrikai gyarmatok függetlenné vált államai).

Ebbe a körbe tartoznak továbbá a monopolkapitalizmus kezdetekor kialakult *skandináv* burzsoá polgári jogok, amelyek kialakulását alapvetően az határozta meg, hogy a feudális erők már régóta beépültek a fejlődő burzsoá osztályba, és ez az osztály a 19. század utolsó harmadában viharos fejlődésnek indult. Ezek a jogok nagymértékben hasonlítanak egymásra. A 20. század elején először német hatásokat, majd a jelenkorban USA-hatásokat fogadtak be, hajlamosak a pragmatikus megoldásokra, és különösen a kártérítési felelősség, a biztosítás és a kereskedelem joga területén az utolsó évtizedekben sok önálló, eredeti megoldást építettek be.

b) A második csoport a feudális elemekkel egy csapásra leszámoló *következetes polgári forradalom* polgári joga; elsősorban a *francia* polgári jog. Itt a forradalom előtti két nagy jogterület, a római jog recepcióján alapuló „szokásjog" és az északi „írott jog" helyébe lépő, bizonyos megoldásaikat beépítő 1804. évi polgári törvénykönyv (Code civil) vetette meg a burzsoá polgári jog alapjait. A kodifikáció kiemelkedő egyénisége J. E. *Portalis* volt. Ezt a kódexet *Engels* a burzsoá társadalom klasszikus törvénykönyvének nevezi. Élesen feudalizmusellenes és következetesen liberálkapitalista. Megfogalmazza az elvileg korlátlan árutulajdonjogot, a szerződést törvényerejűnek tekinti, és teljesen általánosított formában fogalmazza meg a vétkesség elvén alapuló polgári jogi (kártérítési) felelősséget, elszakítva mindazokat a szálakat, amelyek ezt a büntetőjogi felelősséggel korábban összefűzték. A későbbiek során a bírósági gyakorlatnak és résztörvényeknek sikerült ezt a polgári jogot modernizálnia, és egyben a Code civil-t annak árán életben tartania, hogy sok rendelkezését félretette, illetve sok rendelkezésének az eredetitől merőben eltérő értelmezést adott. Ezt a jogot recipiálta Belgium, és ez a jog — jelentős módosulásokkal — átterjedt Hollandiára, Spanyolországra és Portugáliára, ahonnan elterjedt Latin-Amerikában; német hatásokkal vegyülve Olaszországra, a felszabadulás előtti Romániára, a felosztott Lengyelország lényeges területeire; rákényszerítették továbbá ezt a jogot a volt francia gyarmatokra Afrikában és másutt, valamint erős francia befolyás alatt állt területekre (eredetileg: Egyiptom).

c) A világ nagyobb részén a *„késleltetett polgári forradalmak"* polgári joga valósult meg, hiszen a volt gyarmati világban is ilyen viszonyok szolgálatában funkcionálnak az e viszonyokhoz adaptált átvett európai jogrendszerek. Ide tartoznak azoknak a társadalmaknak a polgári jogai, amelyekben a feudalizmus vagy a gyarmatosítás lefojtotta a polgári fejlődést, és a burzsoá osztály megerősödése már arra az időre esik, amikor a felemelkedő munkásosztály elleni harc hosszú időre szükségessé teszi a kompromisszumot a feudális erőkkel. Míg Angliában a kapitalizmus előtti jogi formák kapnak polgári értelmezést, addig itt gyakran burzsoá jogi formák kapnak feudális értelmezést. Ebbe a körbe tartozik — a volt gyarmati világ mellett elsősorban Németország, Ausztria, továbbá Kelet- és Délkelet-Európa.

A *német* fejlődés a porosz feudális abszolutizmus idején a porosz Allgemeines Landrecht-tel (1790) kezdődik, amely a rendi jogot kombinálja a kispolgárság igényeinek kielégítésével egy, az uralkodó monopóliumává tett paternalista, megszelídített felvilágosodás jegyében. Megalkotásának kiemelkedő egyénisége *Suarez*. *Engels* azt írja a törvényről, hogy „egy még kispolgári és félfeudális társadalom hasznára és javára... állítólag felvilágosodott, moralizáló jogászok segítségével" létrejött, e társadalom színvonalának megfelelő törvénykönyv, „amely ilyen körülmények között még jogi szempontból is rossz": áttekinthetetlenné és megtanulhatatlanná teszi alkotóinak az a törekvése, hogy minden lehetséges tényállást szabályozzanak. Ezt követően több német államban jött létre polgári törvénykönyv, másutt a jogtudománynak, főleg a romanista, pandektista szárnya fejlesztette tovább a polgári jogot. Időközben létrejöttek a feltételei a német egység megteremtésének. 1861-ben létrejött az egységes német kereskedelmi törvény, majd 1900-ban életbe lépett a német polgári törvénykönyv (Bürgerliches Gesetzbuch — BGB). Előkészítésében jelentős szerepe volt *H. Dernburg*nak, a nagynevű pandektistának. Ez a törvény meghozatala idején már elavult volt: korszerűtlenül ragaszkodik a pandektisztika által átdolgozott római jog bizonyos meghaladott megoldásaihoz; bár ekkor már a német monopolkapitalizmus igen fejlett volt, alaprétegére egy kisszerű, provinciális liberálkapitalista individualizmus nyomja rá a bélyegét, ez vegyül némely monopolkapitalista elemekkel, a kódexet hatályba léptető törvény továbbá fenntartja a nemesség egy rétegének különjogát. Nagyon pontos és rendkívül elvont, terjedelmes általános rész vezeti be, és bármilyen magas színvonalú a rendszere, jogászilag bármilyen kitűnő a szövegezése, még jogászok számára is nehezen érthető. A további fejlődés során az ezen alapuló polgári jogot külön törvények és főleg a jogtudományból sokat merítő bírósági gyakorlat fejlesztette tovább, támaszkodva a weimari alkotmányra, majd az NSZK alkotmányára (Grundgesetz). Ma ez a jog egyértelműen monopolkapitalista jellegű. A BGB-t nagymértékben recipiálta Görögország, és a német jog nagy hatással volt pl. a magyar jogfejlődésre, az olasz polgári törvénykönyvre és egy-két latin-amerikai állam polgári jogára is.

Az *osztrák* polgári törvénykönyv elkészítése a poroszéhoz hasonlóan a kispolgársággal szö-

vetséges feudális abszolutizmus jegyében indult meg Mária Terézia idején a „Codex Theresianus Iuris Civili" megalkotásának elhatározásával, és 1806-ban a főként X. *Zeiller* irányításával megalkotott általános polgári törvénykönyv (ABGB) törvénybe iktatásával valósult meg, akkor még teljesen utópisztikus észjogi tételekkel az élén, a kispolgárság és a nemesség akkori viszonyainak megfelelő szabályokkal (pl. az árutulajdonjog és a feudális osztott tulajdonjog együttélése). A kódexet az 1910-es években három novella modernizálta. Erősen befolyásolta a csehszlovák, valamint a magyar jogfejlődést.

A bizánci hatások alatt álló cári *orosz* polgári jog I. Péter óta kezdett európai hatásokat magába szívni. A 19. század elején a *Szperanszkij* vezetésével meginduló kodifikációs munkálatokat a természetjog erősen befolyásolta. A polgári jogot, amely megfelelt az oroszországi elmaradott viszonyoknak, a Törvények gyűjteményének (Szvod zakonov) idevágó kötetei tartalmazták.

d) A negyedik csoport magva a *monopolkapitalizmus kibontakozása idején kialakult, feudális előzmények helyett a befelé patriarchális, egymás között demokratikus paraszttársadalom* előzményeivel rendelkező *svájci* jog, amelyet Törökország recipiált Kemal idején. *Huber* tervezete alapján 1907-ben létrejött a polgári törvénykönyv (ZGB) és 1911-ben a kötelmi törvénykönyv (OR). Ezek a kódexek maradéktalanul kifejezik a kezdődő monopolkapitalizmus igényeit, kedvező lehetőségeket biztosítanak mind a parasztgazdaságok, mind az ipar és kereskedelem fejlődésének, és őrzik a patriarchális hierarchiát a családban. Törvényszerkesztésileg ez a legsikerültebb burzsoá kódex: egyszerű, világos, néhol egyenesen közmondásszerű a szövegezése, és viszonylag nagy teret enged a bírósági jogfejlesztésnek a törvény keretei között.

A burzsoá polgári jogok jó része tehát kodifikált polgári jog: alapanyagukat a polgári törvénykönyvek tartalmazzák. Emellett sok országban létrejöttek külön *kereskedelmi törvénykönyvek*, amelyek a gazdasági élet magánjogát (főként a cégeket, kereskedelmi társaságokat és a kereskedelmi szerződéseket) szabályozzák, gyakran úgy, hogy a bennük nem szabályozott kérdésekre az általános polgári jog az irányadó. A szabályaik az üzleti élet követelményeinek megfelelően sok vonatkozásban szigorúbbak, mint a megfelelő általános polgári jogi szabályok. Kereskedelmi törvénykönyvek (eltekintve a recepció eseteitől) ott jöttek létre, ahol hosszabb ideig valamiféle egyensúlyban élt egymás mellett a politikai uralmat élvező nemesség és a gazdaságilag viszonylag már erős polgárság. Az így keletkező kereskedelmi törvény kompromisszum terméke: a nemesség megtartja a feudális elemekkel még átszőtt vagyonjogát és családjogát, és különjogot engedélyez a burzsoázia gazdasági tevékenységének a szolgálatára.

A burzsoá polgári jog közös alapelvei: a magántulajdon „szentsége" (elvi korlátlansága), a szerződési szabadság és a szerződés kötelező ereje (pacta sunt servanda), és a formális jogegyenlőség. Mindhárom elv a feudalizmus elleni harcban született, és ennyiben progresszív volt; a burzsoá társadalomban azonban megszépítően ideologikus formában a társadalom létfeltételeit, igényeit fejezi ki — elsősorban az áruviszonyok közvetítésével végbemenő kizsákmányolást, amely a tulajdonjoggal való szabad rendelkezést, a szabad szerződéskötést és a megkötött szerződések feltétlen kikényszeríthetőségét, valamint gazdagnak és szegénynek a gazdag fölényét biztosító egyenlő jogi pozícióját kívánja meg.

A monopolkapitalizmusban azonban a társadalom növekvő ellentmondásai ezeket az alapelveket erősen kikezdték: a tulajdonkorlátozások immanensekké váltak, a szerződési szabadság széles területen illúzióvá vált, és a jog a szerződések feltétlen érvényesülése alól — különösen a válságok kiéleződése idején — kénytelen felmentést adni. A formális jogegyenlőséget pedig a hatalmas érdekképviseletek különjogai kikezdték. A burzsoá törvényességet az ún. generálklauzulák fellazították: lehetővé tették, hogy a bíróságok a törvény részletrendelkezéseit különböző jogelvekre hivatkozással félretegyék. A termelőerők fejlődése, a termelési viszonyokkal való fokozódó ellentmondásuk, a világkereskedelem és tőkeexport intenzitásának fokozódása olyan új igényeket támasztott, amelyeket a kodifikált jogok gyakran törvényrontó bíró-joggal, a bíró-jogok fokozódó törvényhozással igyekszenek kielégíteni. E folyamat során a különböző burzsoá jogok tényleges gyakorlata jelentős mértékben közeledik egymáshoz anélkül, hogy vázolt alapeltéréseik számottevően csökkennének. Eltérő utakon igen hasonló eredményekre jutnak.

3. Az európai szocialista polgári jogok.

A polgári jognak a szocialista forradalom utáni fennmaradását az árutermelés fennmaradása biztosítja, szocialista átalakulását pedig alapjában a társadalmasítás szolgálja, amely létrehozta a társadalmi tulajdont, kifejlesztette a tervgazdálkodást és az árutermelést ennek rendelte alá. Az ezen az alapon kibontakozó fejlődés során a szocialista polgári jogokból a már érintett okokból kiválik és önállósul a munkajog és a családjog, a kereskedelmi jog szabályai — Jugoszlávia kivételével — beépülnek a polgári jogba, illetve a gazdasági jogba, a polgári jog hagyományos elvei pedig jogelvi jellegüket elvesztik, és kialakul a szocialista polgári jog alapelveinek új rendszere. Kibontakozik az a máig sem befejezett tendencia, amely a szocialista polgári jogok kodifikációjára irányul. A szocialista polgári jogok elő-

szőr a Szovjetunióban kiépített közös alapokon, de múltjuk, jogi tradícióik, jelenlegi gazdálkodási formáik és más társadalmi-gazdasági sajátosságaik folytán egyenlőtlenül fejlődnek, és egymástól sok vonatkozásban eltérnek.

a) Az első szocialista polgári jog az *OSZFSZK*-ban alakult ki, mégpedig a fentieknek megfelelően akkor, amikor a hadikommunizmust felszámolták, és *Lenin* meghirdette a NEP-et. 1923. január 1-én hatályba lépett a világ első szocialista polgári törvénykönyve. A kódex még nagymértékben figyelembe veszi a magángazdálkodás akkor engedélyezett kereteit, mégpedig úgy is, hogy a törvény keretei között megengedi a termelőeszközök magántulajdonát és megnyitja a magángazdálkodás csatornáit, és úgy is, hogy tartalmazza — túlnyomórészben a világ jogtörténetében új szabályokkal — a magángazdálkodás szocialista bekerítésének polgári jogi eszközeit is. A szocialista állami tulajdonjog alapvető jellegét kifejezésre juttatja, megtiltja az állami vállalatok felszerelésének elidegenítését, elismeri a vállalatok jogi személyiségét az önálló gazdasági elszámolás (hozraszcsot) alapján, a szövetkezeteket kedvezőbb helyzetbe hozza, mint a magángazdálkodókat. A kódexben megjelennek azok a szabályok, amelyek a magántulajdonnal való visszaélés elleni harcot szolgálják, mindenekelőtt már az első paragrafusban a jogosultságok társadalmi rendeltetésükkel ellentétes gyakorlásának alapvető jelentőségű és a szocialista polgári jog egyik legfontosabb alapelvévé vált tilalma (l. III.). A nepmanok és a dolgozók jogegyenlőségét a polgári törvénykönyv nem ismerte el: a törvény értelmében a polgári jogi törvények kiterjesztő értelmezése csak az állam és a dolgozók érdekében megengedett, továbbá: a kártérítési felelősségi jogban figyelembe venni rendelte a törvény a károkozó és a károsult vagyoni helyzetét, és kártérítési kötelezettséget tett lehetővé pusztán azon az alapon, hogy a károkozó tehetős (ez csak nepman vagy gazdag paraszt lehetett), a károsult pedig vagyontalan. Az öröklési jogot csak meghatározott érték erejéig engedte meg, és erősen korlátozta a végintézkedési szabadságot.

Ez a polgári törvénykönyv 1961-ig volt hatályban. Időközben résztörvények és a bírósági gyakorlat a társadalmi fejlődésnek megfelelően a polgári jogot továbbfejlesztették. A nepmanok felszámolásával a rendeltetésellenes joggyakorlás tilalma új, általános értelmet kapott, a jogegyenlőségbe ütköző szabályok alkalmazását a bíróságok megszüntették, kimondták, hogy a munka közben kívüllállónak okozott kárért csak a vállalat felel és nem a dolgozó, bevezették a „felelős őrzés" (l. III.) intézményét stb. Résztörvények részletesen kiépítették pl. az állami szektor jogát, kifejlesztve e szektor szerződési rendszerét („gazdasági szerződések"), valamint a mezőgazdasági termelési szerződéseket.

1961-ben kibocsátották a Szovjetunió és a szovjet szocialista köztársaságok polgári törvényhozásának alapjairól szóló törvényt és ennek alapján az egyes köztársaságok polgári törvénykönyveit, köztük 1964-ben az OSZFSZK polgári törvénykönyvét. Ezekben a szocialista polgári jog teljes fegyverzetben lép elő. Kialakul a szocialista polgári jogi alapelvek rendszere, beépülnek az időközben a bíróságok gyakorlatában és a jogtudományban kidolgozott jelentős tételek, az immár a munkán alapuló személyi tulajdonjogot kiterjesztik; egyebek között a magántulajdon felszámolása után megszűnnek az öröklés korlátai, és kiszélesedik a végintézkedési szabadság.

b) Három szocialista országban a jogalkotásnak létre kellett hoznia az ország egységes polgári jogát.

A feloszlott *Lengyelország* polgári jogát a két világháború között nem sikerült egységesíteni, noha egyebek között megalkották az akkor kiemelkedő színvonalú 1933. évi kötelmi törvényt. A felszabadulás után a népi hatalom sürgős feladatának tekintette a jog egységesítését, és azt fokozatosan meg is valósította. 1950-ben létrejött a polgári jog általános szabályairól szóló törvény, majd 1964-ben a polgári törvénykönyv. Ez jogi technikájában messzemenően követi a francia jogot, egyes rendelkezéseit befolyásolja az a tény, hogy a mezőgazdaság szocializálása nem ment végbe, és tartalmaz jó néhány eredeti megoldást is (pl. a nem-vagyoni kártérítésnek a lengyel Vöröskereszt részére való megítélését).

*Csehszlovákiá*ban a két világháború között részben az osztrák polgári törvénykönyv, részben a korábbi magyar bírósági gyakorlat joga érvényesült, ahogyan azt a csehszlovák bíróságok és résztörvények továbbfejlesztették. Itt is sürgős feladatnak tekintették a jogegység megteremtését, és már 1950-ben, amikor a szocialista viszonyok még fejletlenek voltak, létrehozták a polgári törvénykönyvet, amelyet az osztrák jog még több vonatkozásban befolyásolt (pl. a cselekvőképesség szabályozásában). 1964-ben új polgári törvénykönyv jött létre, a megváltozott körülményeknek megfelelően és a gazdasági jogi koncepció (l. I.) talaján. A kódex csak az állampolgárok polgári jogi viszonyaira terjed ki; a szerződések általános szabályait úgyszólván egyáltalán nem tartalmazza; egyes szerződésfajtákat kétszer szabályoz: külön-külön az állampolgárok egymás közti szerződéseire és az állami vállalatokkal, szövetkezetekkel kötött szerződéseire; a házassági vagyonjogot a családjogból kiszakítva a polgári törvénykönyvben szabályozza.

A soknemzetiségű *Jugoszláviá*ban ellenkező politikát követtek: az egyes szövetségi köztársaságok polgári jogait nem egységesítették. A polgári jog fejlődését itt nagymértékben befolyásolta az állami szocialista tulajdonjog

megszüntetése és felváltása a társadalmi tulajdon olyan változatával, amelyben a társadalmasított szektorban a szabadon társult és önigazgatást megvalósító munkaszervezetek gazdálkodnak, és amelyet a jugoszláv jogelmélet nem tart a tulajdonjog intézményével megragadhatónak. Az állami szektor hiányában fennmaradt és az ország egységes jogaként érvényesül a kereskedelmi jog. A polgári jogi és kereskedelmi jogi szabályokra rányomja a bélyegét a piac fokozott szerepe, valamint az, hogy a mezőgazdaság szocializálása nem befejezett.

c) Némileg ellenkező problémát kellett megoldani az *NDK*-ban, ahol a Németország egységesítésére irányuló, évtizedekig követett politika egyebek között azzal a következménnyel is járt, hogy hatályban maradt az 1900-ban életbe léptetett német polgári törvénykönyv, bár a bíróságok felhatalmazást kaptak a korszerűtlenné vált rendelkezések mellőzésére, másokkal való felváltására, és ezzel a felhatalmazással éltek is. A polgári törvénykönyv alapján azonban az állami szektor joga nem volt szabályozható; részben ezért kialakult és megszilárdult a gazdasági jogi koncepció. Amikor azután a Németország egyesítésére irányuló politika aktualitása megszűnt, megkezdődtek az NDK polgári törvénykönyvének az előkészületei a gazdasági jogi koncepció alapján. Az 1975. évi kódex azonban nem teljesen következetesen valósítja meg a gazdasági jogi koncepciót, mert számos alaptételt tartalmaz az állami szocialista tulajdonjogról is. Másfelől az állampolgárok jogviszonyainak szabályozása során vegyíti egy-egy jogintézmény nálunk polgári joginak és államigazgatási joginak tekintett elemét. Nagyszámú elméleti-ideológiai tételt tartalmaz; a szorosan vett jogi rendelkezései újszerűek, korszerűek és megfogalmazásuk igen magas színvonalú.

d) Jugoszlávián kívül még két európai szocialista állam nem készítette el ez idáig a polgári törvénykönyvét, noha mindkét országban hosszú ideje folynak az idevágó előkészületek.

Romániában elvileg ma is az 1864. évi, francia mintára készült polgári törvénykönyv van hatályban, az 1950-ben hozott lényeges módosításokkal. A társadalmasított szektor jogát résztörvények és rendeletek szabályozzák, és a polgári jog más területein is résztörvények, rendeletek és a bírósági gyakorlat jelentősen átalakította a polgári jogot.

Bulgáriában ez idáig törvénykönyv helyett annak legfontosabb részeiről készültek törvények. Ezek közül a legfontosabbak az öröklési jogról 1949-ben, a tulajdonjogról, valamint kötelmekről és szerződésekről 1951-ben hozott törvények. A szocialista szervezetek egymás közti szerződéses kapcsolatát 1963-ban szabályozták.

4. A magyar polgári jog fejlődése.

a) A magyar burzsoá polgári jog a késleltetett polgári forradalmak jogcsoportjába tartozik. A későn fejlődésnek induló és fejletlennek maradt kapitalista osztálynak a nagybirtokos osztállyal kötött kompromisszuma határozta meg a felemás burzsoá fejlődést és az ennek megfelelő polgári jogot. Bizonyos feudális színezetű viszonyok mindvégig fennmaradtak, sőt a Horthy-fasizmus idején felerősödtek. Az osztálykompromisszum abban is kifejeződött, hogy a burzsoá osztály megkapta kereskedelmi törvényét, de a sok próbálkozás ellenére sem sikerült az országgyűléssel egy polgári törvénykönyvet elfogadtatni.

A burzsoá polgári jog *kialakulása* 1840-ben kezdődött meg egy sor a polgárosodást előmozdító törvénnyel. A csúcspontját az 1848. évi törvényhozással érte el, amely a feudális jogrendszer alapintézményeit (az adománynyrendszert, az ősiséget és az úrbériséget) megszüntette, és kimondta, hogy el kell készíteni a polgári törvénykönyv javaslatát. Ezt akkor a forradalom és szabadságharc bukása meghiúsította, 1853-ban Magyarországon életbe léptették az osztrák általános polgári törvénykönyvet. Az 1860. évi októberi diploma visszaállította a magyar bíróságokat, és a törvényhozás további intézkedéséig alkalmazandó jog megállapítására összehívta az ún. Országbírói Értekezletet (1862), hogy javaslatokat tegyen arra nézve, hogy milyen változtatásokkal alkalmazandók a forradalom és szabadságharc előtti törvények. Ezen az értekezleten a nagybirtokos osztály képviselői voltak a hangadók. Ezek kihasználták azt a tényt, hogy a burzsoá jogintézményeket Magyarországon az elnyomó osztrák megszállók vezették be, és nemzeti jelszavak hangoztatásával az ún. Ideiglenes Törvénykezési Szabályokban számos vonatkozásban viszszaállították a feudális színezetű jogintézményeket. Ugyanakkor azonban hatályban tartották az ugyancsak osztrákok által bevezetett telekkönyvvel kapcsolatos szabályokat (az 1855. december 15-i császári pátenst és az osztrák általános polgári törvénykönyvnek a telekkönyvvel kapcsolatos szabályait), mert telekkönyvre főleg a földhitel kibontakoztatása érdekében a nagybirtokosoknak ekkor már szükségük volt. Az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok a meginduló burzsoá fejlődés igényeit nem elégítették ki: a polgári jogra mindössze 23 §-t szántak, köztük olyanokat, mint a hitbizományok intézményét megerősítő szabály. Bírósági jogalkotás indult meg, amely kezdetben nagymértékben merített az osztrák jogból, majd később fokozott mértékben a német jogból amellett, hogy sok eredeti, akkor korszerű szabályt is meghonosított. A kiegyezés után kibontakozott a magyar gyáripar és vele a kapitalizmus; a magyar burzsoá polgári jog a liberálkapitalizmus szakaszába lépett. Napirendre került a polgári törvénykönyv megalkotása. Három tervezet, illetve javaslat készült el 1900 és 1916 között, és noha törvényerőre nem

emelkedett egyik sem, a bíróságok sok rendelkezésüket következetesen alkalmazták. Az állampolgárok jogviszonyai területén szabályozták a végrendeletek alakiságát (1876), a gyámságról szóló törvényben (1877) a személyi és a családjog kiterjedt részét, majd 1894-ben létrejött a házassági törvény, amely az állami házasságkötést kötelezővé tette. Különös jelentősége volt a kereskedelmi jog kodifikálásának: a német mintájú kereskedelmi törvény (1875), csődtörvény (1881), váltótörvény (1876), védjegytörvény (1890), hitelszövetkezeti törvény (1898), csekktörvény (1908) stb. megalkotásának. Ugyancsak német példát követett, bár annak kártérítéskorlátozó rendelkezéseit át nem vette, a vétkesség nélküli felelősséget megvalósító, a „vaspályák" felelősségéről szóló törvény (1874).

A Tanácsköztársaság után a magyar polgári jog a *Horthy-fasizmus* korszakába lépett, amelyet egyrészről monopóliumok kialakulásának, a fokozódó állami beavatkozásnak a világjelensége, másrészről a fasizálás folyamatában az elavult nagybirtokrendszer megőrzése, erősítése, szociális demagógia, a rendszerhez hű kispolgári-kistulajdonosi elemek favorizálása, új feudális színezetű jogintézmények bevezetése és a faji megkülönböztetésnek a családjogi és vagyonjogi viszonyokba való drasztikus behatolása jellemzett. A *kapitalizmus* továbbfejlődését szolgálta a korlátolt felelősségű társaságokról szóló törvény (1930), a kartelltörvény (1931), a tisztességtelen versenyről szóló törvény (1923, 1933). A fokozódó *állami beavatkozás* közvetlen kiváltó oka volt az I. világháború csődtömege, az infláció, a gazdasági világválság, a hadigazdálkodásra való áttérés a harmincas években, a II. világháború. Itt egyrészt a gazdasági tevékenységbe való beavatkozásról volt szó (a hitelintézetek állami ellenőrzése, 1916, 1920, 1924 és a biztosítóintézetek állami ellenőrzése, 1923, az erdőtörvény, 1935, a hegyközségi törvény, 1938, a mezőgazdaság fejlesztéséről szóló törvény, 1942, a városrendezési törvény, 1937 stb.), másrészt arról, hogy az infláció és a gazdasági világválság idején megvédjék a bankokat a csődtől, a nagybirtokosokat a földjük elvesztésétől, megakadályozzák, hogy a kistulajdonosok tömegesen a proletariátus sorába „süllyedjenek" (árszabályozások, valorizációs törvények, moratóriumok, gazda-adósvédelmi rendelkezések stb.). A *szociális demagógia* körében legfőképpen a Tanácsköztársaság kísértetének a nyomása alatt meghozott 1920. évi földreformtörvény érdemel említést. Ez a megművelt területnek kevesebb mint 5%-át érintette, jobbára a legrosszabb földekre terjedt ki értéküket meghaladó kártalanítás ellenében, olyan feltételek mellett, hogy a földhözjuttatottak jó része nem tudott gyökeret verni. A rendszerhez hű *kispolgári-kistulajdonosi elemek* favorizálása elsősorban *új feudális színezetű jogintézmények*, különféle kötött birtokok bevezetésével ment végbe (családi birtok, 1920, vitézi telek, 1920, hitbizományi kisbirtok, 1936). Végül a *faji megkülönböztetések:* elsősorban az 1938 után a zsidótörvények a zsidóságot a gazdasági életből kiszorították, és megtiltották félig vagy egészen zsidó származásúak házasságkötését keresztényekkel. Mindezek mellett létrejöttek ezektől a vonásoktól mentes burzsoá jellegű törvények is (pl. a szerzői jogról, 1921, a társasháztulajdonról, 1924). Ebben az időszakban készült el továbbá az 1928. évi magánjogi törvénykönyv javaslat (Mtj.) is. Ez a maga korában korszerű volt; részben a bírósági gyakorlat hatása alatt, német példákból merítve, a jogtudományra is építve a gazdaságilag nehéz helyzetben levőkre súlyosodó nyomás csökkentése céljából meghonosította a szerződés jogában a méltányosság generálklauzuláját, törvénybe javasolta iktatni az ún. „gazdasági lehetetlenülés" szerződésmódosító, illetve megszüntető hatását, lehetővé tette, hogy a bíróság a vétlen károkozót is kártérítésre kötelezze, ha ezt a méltányosság megkívánta (elsősorban nagyvállalatok és „veszélyes üzemek" károkozásai esetében). A bírósági gyakorlat a törvényjavaslat rendelkezéseinek számottevő részét átvette és következetesen alkalmazta.

b) A magyar *szocialista* polgári jog fejlődésének periodizálása az egyenlőtlen fejlődés következtében nem vág egybe az államfejlődés periódusaival. A kialakulás szakasza 1960-ig, a polgári törvénykönyv életbe lépéséig tartott, majd ezt követte a szocialista polgári jog teljes kiépítésének a szakasza.

A polgári jog *kialakulásának* szakaszában a polgári jog egyenlőtlenül fejlődött: míg a gazdaság társadalmasított szektora rohamos szocialista fejlődésnek indult, az állampolgárok polgári jogi viszonyai, miután megtisztultak a feudális színezetű és fasiszta jellegű jogszabályoktól, csak lassan fejlődtek tovább, jobbára a háború előtti bírósági gyakorlat folytatásának és részben meghaladásának a keretei között. Itt lényegében a polgári forradalmi követelések mentek teljesedésbe, mégpedig ahol a hatalmi helyzet engedte, oly módon, hogy könnyebbé váljék a szocialista továbbfejlődés. A legkiemelkedőbb esemény ebben a vonatkozásban a földosztás volt (1945. évi VI. törvény), amely felszámolta a nagybirtok-rendszert és a földet a parasztság tulajdonába adta. Ezt követték a földosztás védelmében hozott törvények, majd — már a szocialista továbbfejlődés jegyében — az 1957. évi 9. sz. tvr. megállapította a mező- és erdőgazdasági ingatlanok egyéni tulajdonjogának felső határát, és az 1957. évi 10. sz. tvr. rendezte a mezőgazdasági ingatlanok tulajdoni és használati viszonyait. Az öröklési jog körében megszűntek a rendi megkülönböztetések (1946. évi XVIII. törvény), és megszűnt a házasságon kívül született gyermekek hátrányos meg-

különböztetése (1946. évi XIX. törvény). Jogszabály leszállította a nagykorúság korhatárát 18 évre (1946), és törvény kizárta a távolabbi oldalrokonok törvényes öröklését (1946. XVIII. törvény). A szocialista szektor kiépítése a szénbányák állami kezelésbe vételével (1945), továbbá a legfontosabb nehézipari vállalatok állami kezelésbe vételével (1946) kezdődött. Megindultak az államosítások (szénbányászat, 1946, nagyobb villamosművek, energiatelepek, távvezetékek, 1946, a legfontosabb bankok, 1947), majd a 100 főnél többet foglalkoztató, tág értelemben vett iparvállalatok államosítása következett be az 1948. évi XXV. törvénnyel, és a fejlődést betetőzte a tíz főnél többet foglalkoztató iparvállalatok államosítása (1949. évi 20. sz. tvr.). Kialakultak az új szocialista vállalati formák (nemzeti vállalat, 1948, községi vállalat, 1949, és végül ezek egységes szervezete, az 1950. évi 32. sz. tvr.-tel szabályozott állami vállalat). Megindult a mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom. Ezt a fejlődést kísérte a népgazdaság szerződési rendszerének kialakulása a tervlebontás rendszerének, illetve a mezőgazdasági begyűjtés rendszerének megfelelően (szállítási szerződés, 1955, mezőgazdasági termelési szerződés, 1948, majd a begyűjtési rendszer megszüntetése után 1958).

A magyar szocialista polgári jog egyenlőtlen fejlődésének véget vetett az 1848. évi program szocialista valóra váltása, az 1960. május 1-én életbe léptetett *polgári törvénykönyv* (1959. évi IV. törvény), amellyel befejezetté vált a munkajog és a családjog már korábban megindult leválása a polgári jogról. A polgári törvénykönyv igen sikeres jogalkotás, ha a gazdaságirányítás reformja napirendre tűzte is a reformját. Világos koncepciójú, szerkezetű és megfogalmazású törvény. Jelentős újítása a rövid jogpolitikai tartalmú bevezető rész, amely a továbbiakban lebontódik, és az egész kódex vezérszólamát játssza anélkül, hogy jogpolitikai tételekkel helyettesítené az életviszonyok szabályozását. Jelentős számban tartalmaz ötletes új megoldásokat, jól hasznosítja a szocialista, elsősorban a szovjet törvényhozás és bírósági gyakorlat addigi eredményeit, továbbá több helyen átveszi az 1928. évi javaslat egy-két eredeti megoldását is. A polgári törvénykönyvből későbbi szocialista kodifikációk is sokat merítettek. Ugyanakkor kora korlátaitól sem mentes: a magánéletviszonyok szabályozását néhol — a leginkább a szerződésszegések szabályai körében — túlságosan áthatotta a tervutasításos rendszerben meghonosított szigor, és nem egy helyen a szabályozás kistulajdonosi modellre épült. Ez utóbbi magyarázata minden bizonnyal a kapitalizmus felemás, eltorzult, csonkán maradt fejlődésében, a nagyipari tradíciók hiányában, a közgazdasági gondolkodás hagyományos elmaradottságában és az ennek megfelelő polgári jogi tradíciókban gyökerezik.

A polgári törvénykönyvvel megindult a magyar szocialista polgári jog fejlődésének máig is tartó második szakasza. A kódex külön törvényekre hagyta a szellemi alkotások jogának szabályozását (a találmányok szabadalmi oltalma, 1969. évi II. törvény, a szerzői jog, 1969. évi III. törvény, védjegyjog 1969. évi IX. tv.). A továbbiak során jogszabályok továbbfejlesztették az *állampolgárok* polgári jogi viszonyait; említést érdemel ebben a körben a lakásrendelet, az állampolgárok ingatlan-tulajdonjogának mértékét megszabó rendelkezések, a fogyasztókat megillető jótállás kötelező mértékéről szóló jogszabály, a gépjárművek kötelező felelősségbiztosításáról szóló rendelet, amely a társadalmi tulajdonban levő gépjárművekre is kiterjed stb. A *bíróságok* — elsősorban a Legfelsőbb Bíróság irányelvei, elvi döntései, kollégiumi állásfoglalásai — a jogszabályok keretei között jelentősen továbbfejlesztették és gazdagították a polgári jogot, elsősorban a közös tulajdon, a kisajátítás, a szerződés megkötése és érvénytelensége, a szavatosság és jótállás, a szerződésen kívüli felelősség, a lakásbérlet, az ági öröklés, az özvegyi haszonélvezet és a végrendeletek vonatkozásában.

A polgári jog továbbfejlesztésében azonban a legnagyobb szerepe a gazdaságirányítás 1968. évi reformjának volt. Ez azonnal felvetette a polgári törvénykönyv széles körű reformjának szükségességét: nagymértékben megváltoztatta a polgári jogi szemléletet. Világos volt azonban az is, hogy a reformra csak akkor kerülhet sor, ha már elegendő tapasztalat gyűlt össze az új gazdaságirányítási rendszer működését és a polgári joggal szemben támasztott igényeit illetően. Ezért a reform szükségessé vált jogi intézkedéseit elsősorban kormányrendeletekben hajtották végre azzal, hogy az új, kódexszintű szintézist később valósítják meg. Jogszabályok gyors ütemben szabályozták vagy újraszabályozták az állami vállalatokat, a szövetkezeteket, a gazdasági társulásokat, a termékforgalmat, a szállítási, vállalkozási, építési, tervezési, mezőgazdasági termékértékesítési, továbbá bankhitelszerződéseket, valamint a külkereskedelmi célú belföldi szerződéseket stb. Időközben elméleti vitákban ismét elvetették a gazdasági jogi koncepciót, kodifikációs tanulmányok készültek fontos jogintézményekről. Végül, az eredetileg tervezettnél később, 1977-ben a IV. sz. törvénnyel végbement a polgári törvénykönyv átfogó reformja, és vele nagyjából egy időben létrejöttek az *állami vállalat*ról és a *gazdasági társulás*okról szóló, a polgári jogon túlterjedően komplex tartalmú magas szintű jogszabályok. A polgári törvénykönyvbe beemelték a népgazdasági joganyag időtállónak tekintett szabályait, és a bírósági gyakorlat időközben kidolgozott fontosabb tételeit. A gazdasági túlerő elleni védekezés jegyében védelmet adtak a vállalati *szerződésblankettákk*al való visszaélés ellen, a tartós szerződési kapcsolatok

előmozdítása érdekében szabályozták az *előszerződéseket*, bevezették a *nem vagyoni kárpótlás* intézményét. Modernizálták nagyrészt a fogyasztóvédelem jegyében a *szavatosság* jogát, továbbá az idiegen telekre épített ház tulajdonjogi viszonyait, valamint az *ági öröklést* stb. A polgári törvénykönyv reformjához kapcsolódva újraszabályozták a vállalatok szállítási és vállalkozási szerződéseit, a mezőgazdasági termékértékesítési szerződést, adaptálták a polgári törvénykönyvet a külgazdasági kapcsolatokhoz és egyben szabályozták a kereskedelmi képviselet és a vevőszolgálati szerződést, megreformálták a külkereskedelmi tevékenységet folytató vállalatok belföldi szerződéseire vonatkozó szabályokat, létrehozták az utazási és a fizetővendéglátási szerződést stb.

III. A polgári jog alapelvei. 1. Bevezetés. 2. A társadalmi és egyéni érdek összeegyeztetése a polgári törvénykönyv célkitűzése alapján. 3. Az állami befolyás, különösen a tervszerűség és az anyagi ösztönzés elve. 4. A szükségletkielégítés elve. 5. A személyek jogainak és a tulajdon intézményének védelme. 6. A szocialista együttélés szabályai érvényesülésének követelménye. 7. A szocialista együttműködés elve. 8. A rendeltetésszerű joggyakorlás elve. 9. A polgári törvénykönyv értelmezési alapelve.

1. Bevezetés.

A szocialista polgári jog alapelvein nem olyan elveket kell érteni, amelyek kizárólag a polgári jogra érvényesek, hanem — annak megfelelően, hogy a polgári jog a magyar szocialista jogrendszer ágazata, és mint ilyen, része az egésznek — olyan elveket, amelyek a szocialista jog bizonyos alapelveit adaptálják a polgári jog relatíve autonóm viszonyaira. Ezeket az alapelveket a kódexek és a jogirodalom sokféleképpen határozza meg, de e meghatározásoknak van egy közös magva: a szocialista tulajdon védelme, a társadalmi és egyéni érdek összeegyeztetése és a szocialista együttélés követelményeinek kielégítése. Az alapelvek továbbá elkerülik azt a durva leegyszerűsítést, hogy „a magánérdeknek mindig engednie kell a közérdeknek", mert hiszen az osztályantagonizmus kiküszöbölése alapvető érdekközösséget teremt. Ehelyett arra irányulnak, hogy minél nagyobb mozgásteret biztosítsanak a társadalmi célkitűzésekkel összhangban gyakorolt egyéni és vállalati autonómiának.

A továbbiak során az alapelvek lényegében a polgári törvénykönyv alapján kerülnek tárgyalásra. Ezek a következők:

a) a társadalmi és egyéni érdek összeegyeztetése a polgári törvénykönyv célkitűzése alapján,

b) az állami befolyás, különösen a tervszerűség és az anyagi ösztönzés elve,

c) a szükségletkielégítés elve,

d) a személyek jogainak és a tulajdon intézményének védelme,

e) a szocialista együttélés szabályai érvényesülésének követelménye,

f) a szocialista együttműködés elve,

g) a rendeltetésszerű joggyakorlás elve,

h) a polgári törvénykönyv értelmezési alapelve.

2. A társadalmi és egyéni érdek összeegyeztetése a polgári törvénykönyv célkitűzése alapján.

A társadalmi és egyéni érdek összeegyeztetése megvalósítandó célkitűzés és követendő magatartás. Már a polgári törvénykönyv 1. §-ának (1) bekezdése is kifejezésre juttatja, amikor a törvény célját a szocializmus építésének, valamint a társadalmi szükségletek mind teljesebb kielégítésének a szolgálatában állapítja meg. Ez a két cél egységet alkot: a szocializmus építése a szükségletek mind teljesebb kielégítésére vezet. Mégis a szocializmus építésére hivatkozás a társadalmi-kötelezettségi oldalra helyezi a hangsúlyt, a szükségletkielégítésre hivatkozás pedig — noha társadalmi szükségleteket kell rajta érteni — inkább az egyéni-jogosultsági oldalra. A társadalmi és egyéni érdek viszonyát közelebbről a 4. § (1) bekezdése határozza meg: az érdekérvényesítés során a társadalom érdekével összhangban kell eljárni.

A társadalmi és egyéni érdek összeegyeztetése természetesen nemcsak a polgári jog alapelve, de vannak polgári jogi sajátosságai. Az érdekkonfliktus ugyanis a polgári jog területén kétféle módon állhat elő:

a) általános módon úgy, hogy valakinek a magatartása közvetlenül sérti a társadalmi érdeket (pl. spekulációs célú szerződés), és a társadalmi érdeket érvényesíteni kell,

b) sajátosan úgy, hogy két fél jogvitájában mindkettő az egyéni érdekét kívánja érvényesíteni, és annak az egyéni érdeknek kell szabad utat engedni, amelyik inkább egybevág a társadalmi érdekkel. Itt az említett érdekegyeztetés a felszínen egyéni érdekek konfliktusaiban, ezek megoldása fő kérdéseként merül fel. Ez következik abból, hogy a polgári jog partikuláris (egyéni és vállalati) érdekek kielégítését szolgálja az alapvető társadalmi érdekközösség viszonyai között. Az ilyen társadalmi érdekekkel összhangban érvényesített partikuláris érdekek kielégítése a polgári jog társadalmilag hasznos célkitűzése. Az érdekkonfliktusoknak másodikként említett esetköre arra utal, hogy a társadalmi érdek a magánérdekkel nem állítható szembe. Az például, hogy a károsult kártérítést kapjon, társadalmi érdek is. A polgári jog területén tehát az esetek számottevő részében nem közvetlenül áll szemben a társadalmi érdek a magánérdekkel, hanem társadalmi érdekű magánérdek áll szemben nem ilyen jellegű magánérdekkel, és a társadalmi érdekű magánérdek érvényesítése a társadalomnak is érdeke.

A társadalmi érdekek sérelmét a polgári törvénykönyv három lépcsőben igyekszik meggátolni:

a) kifejezetten megtilt bizonyosfajta szerződéseket (pl. uzsoratilalom),

b) minthogy a társadalmi érdekek sérelmével járó szerződéses kikötések kimerítő felleltározása lehetetlen, a kódex általános tilalmakat is kimond (pl. a nyilvánvalóan a társadalom érdekeibe és a szocialista együttműködés követelményeibe ütköző szerződés érvénytelensége),

c) végül meggátolja azt, hogy valaki a jogosultságát ne annak társadalmi funkciójával összhangban gyakorolja (8. pont).

3. Az állami befolyás, különösen a tervszerűség és az anyagi ösztönzés elve.

A polgári jogi viszonyoktól eredetileg idegen volt az *állami befolyás*. Ma azonban a burzsoá világban is tapasztalható, de bármennyire kiterjedt is, csupán kivételes jelenségnek tekintik. Alapelvi rangra csak a szocialista államokban emelkedhet. Sokirányú megnyilvánulása közül a legjelentősebb a *tervszerűség* biztosítása és az *anyagi ösztönzés* rendszerének biztosítása. A kettő utal a központi gazdaságirányítás és az ezt szolgáló, önérdek-fűtötte öntevékenység kombinálására [pl. a vállalat a *népgazdasági tervekben* meghatározott célkitűzésekkel összhangban *önállóan* gazdálkodik — 31. § (2) bekezdés], és ezzel a társadalmi és a magánérdek társadalmi szempontú összeegyeztetésének (előző pont) egyik legfontosabb intézményes megoldási struktúrájává válik.

a) A *tervszerűség* biztosítása alapjában nem polgári jogi probléma, de a polgári törvénykönyv 3. §-ának (2) bekezdése és más rendelkezései folytán a polgári jogi viszonyokat létesítő gazdálkodó szervezetek kötelesek polgári jogi viszonyaik lebonyolítása során tervszerűségre törekedni. Ilyen módon a polgári jog beilleszkedik a tervszerűség biztosításának államigazgatási jogi és munkajogi (vállalati jogi) intézményei közé.

b) Az *anyagi ösztönzés* a polgári jogban a személyi tulajdon révén valósul meg, amely egyben az állampolgárok szükségletkielégítésének egyik legfontosabb eszköze. Az állami behatás itt úgy jelentkezik, hogy az állam rendezi be az anyagi ösztönzés rendszerét, mégpedig oly módon, hogy *ba)* az ösztönzés társadalmi célokat megvalósító tevékenységre késztessen, és *bb)* ne fejtsen ki olyan hatást, amelynek eredményeképpen az állampolgár olyan jellegű vagyont szerezhessen, amely munka nélküli megélhetést biztosítana neki. A népgazdaság körében az anyagi ösztönzés mechanizmusa komplex jelenség: a vállalati relative saját vagyon és a tulajdonjog kiépíti a vállalat és a szövetkezet érdekeltségét, ez kollektív érdekeltséggé válik a vállalaton belüli munkajogi és a szövetkezeten belüli szövetkezeti jogi jövedelemosztás révén, a jövedelemelosztás pedig az állampolgárokat személyi tulajdonjoghoz juttatja. Hasonló folyamat megy végbe a szellemi alkotások (irodalmi és művészeti alkotások, találmányok, újítások) díjazása során. Végül: a kapott jövedelem polgári jogi szerződések és az öröklés révén alakul át a szükségletkielégítés tárgyává. Ehhez járul az, hogy az árpolitika az anyagi ösztönzés további módját valósítja meg: a vállalatokat, szövetkezeteket és az állampolgárokat bizonyos gazdasági cselekvésekre alacsony árakkal „rábeszél", másokról magas árakkal „lebeszél".

4. A szükségletkielégítés elve.

A szükségletkielégítés elve „a társadalom anyagi és kulturális szükségleteinek tervszerű, egyre növekvő mértékű kielégítésé"-re [polgári törvénykönyv, 1. § (1) bekezdés] vonatkozik.

A szükségletkielégítés elve a legszorosabb összefüggésben van a tervszerűség és az anyagi ösztönzés elvével. A tervgazdálkodás egyfelől megszabja a kielégíthető szükségletek körét, másfelől maga is szükségleteket keletkeztet (pl. egy nagyberuházás elhatározása nagyarányú gép-, nyersanyag- és munkaerő-szükségletet hoz létre). A szükségletkielégítés és az anyagi ösztönzés pedig gazdaság- és jogpolitikailag ugyanannak két oldala. Az anyagi ösztönzés egyfelől a szükségletkielégítést szolgálja, másfelől a szükségletkielégítésre törekvés váltja ki azt az anyagi ösztönzést, amely a társadalmi termelésben való nagy intenzitású munkára vezet, aminek a végső célja ismét a szükségletek egyre nagyobb mértékű kielégítése. A végső cél tehát a társadalom tagjai szükségleteinek kielégítése, de ehhez elengedhetetlen a gazdálkodó szervezetek (vállalatok, szövetkezetek) szükségleteinek kielégítése is. Ezért a szükségletkielégítés elve nem korlátozódik az állampolgárokra. Mindez visszarímel a polgári törvénykönyvnek a 2. pontban említett kettős célkitűzésére: a szocializmus építésének oldalára esik az anyagi ösztönzés eleme, és a szükségletkielégítés oldalára az anyagi ösztönzéssel is szolgált szükségletkielégítés.

A szükségletkielégítés elvének legfőbb polgári jogi intézményei a személyi tulajdon és az öröklési jog. Lényeges szerepe van a szerződési jogban is: negatív értelemben abban, hogy bizonyos körben feljogosítja a jogosultat arra, hogy kártalanítás ellenében elálljon a szerződéstől, ha úgy ítéli meg a helyzetet, hogy a szerződéskötéskor fennállott szükséglet a teljesítési időben már nem fog fennállni, pozitív értelemben pedig abban, hogy szerződésszegés esetén általában csak akkor enged elállást a szerződéstől, ha a teljesítés lehetetlenné, ésszerűtlenül költségessé vált, vagy többé nem szolgálja a jogosult érdekeit.

5. A személyek jogainak és a tulajdon intézményének védelme.

A már vázolt átfogó rendelkezést, amely a szocializmus építését és a szükségletek mind teljesebb kielégítését helyezi a tervszerűséget

és az anyagi ösztönzést megvalósító állami befolyás révén előtérbe, kiegészíti a személyek jogainak és a tulajdon intézményének a védelme. Ahogyan a szocializmus építése és a tervszerűség az objektív oldalról, a szükségletkielégítés és az anyagi ösztönzés pedig a szubjektív oldalról ragadja meg a társadalmi és egyben egyéni központi célkitűzést, úgy a személyek jogait leszögező elv a szubjektív, jogosultsági oldalról közelíti meg azt, amit a tulajdon intézményének a védelme objektív, társadalmi és egyéni oldalról közelíti meg. Az első a szubjektív jogosultságot (az alanyi jogot) helyezi előtérbe, a második a jogosultságok gazdasági alapjául szolgáló intézményt helyezi a középpontba.

a) A polgári törvénykönyv 2. §-ának (2) bekezdésében kimondott az a tétel, hogy „a törvény védi a személyek vagyoni és személyhez fűződő jogait, valamint törvényes érdekeit", valójában azt jelenti, hogy a jogosultságok, sőt, a jogosultságként egyértelműen meg nem fogalmazható, a jog előírásaival összeegyeztethető érdekek érvényesítésének lehetőségét a jog általános korlátai között *általánosságban* (külön felsorolás nélkül) végső fokon állami kényszer biztosítja. Ez polgári jogi sajátosság. Folyik abból, hogy a felek nincsenek egymásnak fölé- és alárendelve, hogy a polgári jog sok engedő szabályt tartalmaz (l. IV. 5.); e sajátosságok mögött pedig az húzódik meg, hogy a polgári jog tényállásai megközelítően sem leltározhatók, a polgári jog kiterjed az egész gazdasági életre és a személyi viszonyokra, feltéve, hogy jogi szabályozást igényelnek, és relatíve autonóm struktúrában (l. I.) jelentkeznek.

b) Minden társadalmi rendszer rendkívüli súlyt helyez a maga *tulajdoni* rendszerének védelmére. A polgári törvénykönyv 3. §-a egyrészt biztosítja az általános polgári jogi védelmi eszközök igénybevételének lehetőségét a tulajdon minden elismert formája vonatkozásában, másrészt a tulajdon elismert formái közötti társadalmi-politikai különbséget jogpolitikailag is megállapítja, amikor kiemeli elsősorban a társadalmi tulajdont, és másodsorban a munkával szerzett személyi tulajdont. E rendelkezések egyrészt a tulajdon alkotmányos védelmét emelik be a polgári törvénykönyvbe, hogy ott kiindulópontjai legyenek számos ezt a védelmet biztosító részletrendelkezéseknek, másrészt túlmennek az alkotmány rendelkezésein annak kimondásával, hogy „a társadalmi tulajdon a törvény fokozott oltalma alatt áll... megkárosításáért mindenki fokozott felelősséggel tartozik".

6. A szocialista együttélés szabályai érvényesülésének követelménye.

A polgári jogi viszonyokban a szocialista együttélés követelményei szerint, kölcsönösen együttműködve kell eljárni [polgári törvénykönyv, 4. § (3). bekezdés]. Ennek az alapelvnek a tartalmát nem a jogban kell keresnie: olyan társadalmi követelményt emel át a polgári jogba, amelynek gyökerei a társadalmasítás által kibontakoztatott alapvető társadalmi érdekösszhangban vannak. A polgári jogba való átemelés azonban egyszersmind bizonyos szűrőt jelent: a polgári jogban a szocialista együttélés követelményeinek csak olyan megsértése releváns, amelyre a polgári jog megfelelő eszközeivel hatni lehet. A polgári törvénykönyv például csak a *nyilvánvalóan* a szocialista együttélés szabályaiba ütköző szerződést tekinti érvénytelennek. A szocialista együttélés követelményeivel ellentétes magatartás továbbá a lakásbérlet területén felmondási ok, de ezt a felmondási okot csak súlyosan elítélendő magatartás valósíthatja meg: a hazudós lakónak például ezen a címen nem lehet felmondani.

A szocialista együttélés szabályainak egyik legfontosabb megnyilvánulása az, hogy nem csupán jóindulatú semlegességet kíván meg, hanem *kölcsönös segítségnyújtást* is, feltéve, hogy az nem jár súlyos veszéllyel a segítséget nyújtó részére, illetve nem jár nagymérvű költséggel. Ennek fontos polgári jogi következménye az, hogy a tevékenységtől való tartózkodással okozott kárért a mulasztó elvileg akkor is felel, ha nem volt kifejezett kötelezettsége a cselekvés. Van továbbá olyan eset is, amikor valaki kifejezetten köteles más ügyében eljárni akkor is, ha nincs olyan szerződés, amely erre külön feljogosítaná vagy kötelezné. Ez az eredetileg a *szovjet* bírósági gyakorlatban kifejlesztett és a polgári törvénykönyvbe felvett ún. *felelős őrzés* intézménye: mindenki köteles másnak a hozzá került dolgát a legnagyobb gondossággal, de a tulajdonos költségén megőrizni (például tévedésből egy csomagot nem a címzettnek kézbesítenek).

Nem speciálisan szocialista polgári jogi jelenség az, hogy a törvény honorálja a más részére nyújtott *önkéntes* segítségnyújtást, bár a szabályozásnak vannak speciálisan szocialista elemei is. Ez a *megbízás nélküli ügyvitel* jogintézménye. Ennek keretei között a törvény elismeri és védelemben részesíti annak eljárását, aki más ügyeiben e személy érdeke és feltehető akarata szerint cselekszik, sőt, bizonyos esetekben (pl. életvédelemben, a társadalmi tulajdon védelmében, tartásdíjnak a kötelezett helyett való megfizetése esetében) akkor is, ha az életveszélyben levő, a társadalmi tulajdon gondozója vagy a tartásra kötelezett *akarata ellenére* jár el.

Ugyancsak a szocialista együttműködés követelményeinek felel meg az a követelmény, hogy senki se keltsen szándékos magatartásával olyan látszatot, amely egy másik személyt olyan magatartásra indíthat, amelynek következtében őt kár éri. Az ilyen esetekben, még ha a látszatot keltő magatartás nem is jogellenes, és nem is irányul a másik személy

megkárosítására, a bíróság kötelezheti az ilyen látszatot keltőt, hogy teljesen vagy részben kártalanítsa a károsultat. Ha például valakinek komoly szándéka házasságot kötni, és ennek érdekében ráveszi a jövendőbelijét, hogy adja fel a másik városban levő állami bérlakását, költözzék át az esküvőig albérletbe, de az átköltözés után meggondolja magát, és a házasságot nem köti meg, akkor annak ellenére, hogy a házasság meg nem kötése nem jogellenes, a bíróság kártalanítást ítélhet meg az albérletben hagyott vőlegény vagy menyasszony részére.

7. *A szocialista együttműködés elve.*

Ez a szocialista együttélés szabályai érvényesülésének egyik specifikus, messzemenően kiépített területe. A szocialista együttélés szabályait érvényesíti akkor, amikor az állampolgárok és szervezeteik polgári jogi viszonyokra lépnek vagy kerülnek egymással, és ezt a jogviszonyt lebonyolítják. Itt egy már említett ellentmondás társadalmi érdekű megoldásáról van szó. A társadalmasítás, mint már említettük, megteremtette az alapvető érdekösszhang társadalmi-gazdasági alapjait. Ez természetesen kedvez a szocialista együttműködésnek. Ugyanakkor a tervgazdálkodásnak alárendelten fennmaradt az árutermelés, amely érdekellentétet is létrehoz az áruviszony két pólusán (pl. az eladó és a vevő, a bérbeadó és a bérlő között). Az érdekellentét eleme a szocialista együttműködést megnehezíti. Ennek ellenére az együttműködésnek megvan a talaja. Először is a népgazdaságban a vállalatoknak, szövetkezeteknek szükségük van tartós kapcsolatokra, a jogosultnak érdeke, hogy segítse a kötelezettet a teljesítésben. Ez azonban még nem specifikusan szocialista jelenség. Ehhez járul, hogy a tervgazdálkodásba bevont gazdasági egységekről van szó, és vállalatok esetében a tulajdonos is ugyanaz: az állam. Végül igen lényeges szerepet játszanak az együttműködés politikai követelményei, amelyek érvényesítése jórészt a jogon kívül megy végbe. Ezen a széles talajon realitássá válhatnak és nagyrészt válnak a szocialista együttműködésre vonatkozó jogszabályok.

Az együttműködés követelményét a polgári törvénykönyv 4. §-ának (2) bekezdése mondja ki és hozzáteszi: „Az együttműködést elsősorban a kötelezettségek pontos teljesítésével és a jogosultságok rendeltetésszerű gyakorlásával kell megvalósítani." Ez a tétel kiegészül azzal, hogy már a jogviszonyra lépés, tehát a jogosultságok és kötelezettségek megalapítása vagy keletkezése idején is fennáll az együttműködés követelménye, és a köre is szélesebb a most idézettnél. Nemcsak a kötelezettségek pontos teljesítéséről és a jogosultságok rendeltetésszerű gyakorlásáról van szó; a kötelezettségek köre kibővül azzal, hogy a jogviszony másik alanyát segíteni kell anélkül, hogy ez őt mentesítené kötelezettségei pontos teljesítése alól. A jogosultnak elő kell mozdítania azt, hogy a kötelezett teljesíteni tudjon. A jogviszonyokra vonatkozó lényeges körülményekről a másik felet tájékoztatni kell; lényeges esemény bekövetkeztekor értesíteni kell erről a másik felet; a szakembernek, ha a másik fél nem szakember, fel kell az utóbbit világosítania az olyan kérdésekről, amelyeket az nem ismerhet fel, és amelyek lényegesek azoknak a céloknak a szempontjából, amelyeket a jogviszonynyal el akar érni stb.

8. *A rendeltetésszerű joggyakorlás elve.*

Ezt az elvet a polgári törvénykönyv megemlíti az együttműködés elve körében, de a rendeltetésszerű joggyakorlás elvének ezen túlmenő nagy önálló jelentősége van. Ezt jelzi az a már említett tény, hogy az OSZFSZK 1923. évi polgári törvénykönyvének 1. §-a éppen ezt az elvet juttatja kifejezésre, és azt minden szocialista polgári törvénykönyv tartalmazza.

Elsősorban a burzsoá alanyi jogi koncepciót tagadja ez az elv. A burzsoá alanyijog-fogalom ugyanis a magántulajdon elvi korlátlanságából folyóan elvileg abszolút, korlátlan: a törvény által biztosított jogosultság feltétel nélkül fennáll. Ez nem is lehet másképpen: a burzsoá kizsákmányolás és üzleti verseny körében a jogos károkozás mindennapos, a rendszer lényegéhez tartozó jelenség. A burzsoá jogok azonban a monopolkapitalizmus időszakában — az *angol* típusú jogok kivételével — kénytelen volt az alanyi jogosultság korlátlanságát ennek ellentétével, a jogosultság *gyakorlásának* ugyancsak elvi, általános korlátozottságával kiegészíteni *(a joggal való visszaélés tilalma)*. A társadalmi tulajdon uralkodóvá válásával ez az ellentmondás feloldódik, és megjelenik az a tétel, amely szerint a jogosultság *eleve nem korlátlan, hanem a társadalmi rendeltetéséhez kötött.* A törvény ugyanis azért biztosít jogosultságokat, hogy ezekkel a társadalmi célkitűzésekkel összhangban álló eredményeket lehessen elérni. Ha a jogosultságot a társadalmi célkitűzésekkel összhangban nem álló célokra kívánják felhasználni, a jogosultság átcsap az ellentétbe: megszűnik jogosultság lenni. „A törvény biztosítja a személyeknek az őket megillető jogok szabad gyakorlását, e jogok társadalmi rendeltetésének megfelelően" [polgári törvénykönyv, 2. § (2) bekezdés]. Ebben rejlik a szabadságprobléma megoldása a polgári jogi viszonyokban. A szabadság nem a társadalomtól való szabadságot jelenti, hanem a társadalom által nyújtott és biztosított szabadságot. Az elvben megnyilvánul az a törekvés, hogy a társadalmi érdek az egyéni érdekkel a legszorosabban összekapcsolódjék úgy, hogy az egyéni autonómia egyrészt a társadalmi érdekek megszabta mozgásteret kapjon, másrészt, hogy ez a mozgástér ebben a keretben a lehető legnagyobb legyen. Ez tűnt ki a szocializmus építésének a

szükségletkielégítéssel, a tervszerűségnek az anyagi ösztönzéssel, az anyagi ösztönzésnek a szükségletkielégítéssel való összekapcsolásából, valamint a társadalmi és egyéni érdekek társadalmi érdekű összeegyeztetésének követelményéből is.

Ebből következik, hogy az egyének jogképessége ennek az elvnek a keretei között *általános*, vagyis mindenre kiterjedő, a szervezeteiké pedig, amelyeket meghatározott célokra hoztak létre, *célhoz kötött*: „a jogi személy a Magyar Népköztársaságban betöltött rendeltetése... által meghatározott körben jogképes" [polgári törvénykönyv, 28. § (2) bekezdés]. Így jön létre a szocialista alanyijogfogalom: *a rendeltetésszerű joggyakorlás szabadsága*, vagy — más megfogalmazásban — valamely személy lehetséges magatartásának a törvény által elismert, meghatározott mértéke (Sz. N. *Bratusz*).

A polgári törvénykönyv nem elégszik meg a rendeltetésszerű joggyakorlás követelményének kimondásával, hanem megfogalmazza az ennek megfelelő tilalmat is: „A törvény tiltja a joggal való visszaélést. Joggal való visszaélésnek minősül a jog gyakorlása, ha az a jog társadalmi rendeltetésével össze nem férő célra irányul, különösen, ha a népgazdaság megkárosítására, a személyek zaklatására, jogaik és törvényes érdekeik csorbítására vagy illetéktelen előnyök szerzésére vezetene." A lakásügyi jogszabályok pl. lakáscseréhez megkívánják a bérbeadó hozzájárulását anélkül, hogy a hozzájárulás megtagadását feltételhez kötnék. Mégis ha a bérbeadó nem válaszol a hozzá intézett kérdésre, ha hozzájárulását anélkül tagadja meg, hogy ehhez érdeke fűződnék, vagy ha hozzájárulásáért ellenértéket köt ki, ez joggal való visszaélésnek minősül, és a bíróság jogosult a bérbeadó hozzájárulását ítéletével pótolni. Ebben az esetben a bérbeadó a hozzájárulás megtagadásának a jogát e jog társadalmi rendeltetésével ellentétesen gyakorolta.

A polgári törvénykönyv idézett megfogalmazásában megfigyelhetők a következők:

a) A megfogalmazás elkerüli mind azt az egyoldalúságot, hogy csak a közvetlen társadalmi érdek védelmében mondja ki a joggal való visszaélés tilalmát, mind azt a burzsoá egyoldalúságot, hogy a joggal való visszaélés tilalmával csak egyéni érdeket védjen.

b) A joggal való visszaélés tényállása objektív. Nem kell hozzá szándékosság vagy gondatlanság. A lényeges elem nem a visszaélő szubjektív magatartása, hanem a jogosultság objektív társadalmi rendeltetése; vétlenül is meg lehet sérteni a rendeltetésszerű joggyakorlás követelményének az elvét.

c) A jogosult tetszésétől függő — diszkrecionális — jogosultság sem függ teljesen a jogosult tetszésétől, hanem alá van vetve a joggal való visszaélés tilalmának.

d) A joggal való visszaélés nemcsak cselekvéssel valósítható meg, hanem azzal is, ha valaki egy jogszabály által megkívánt nyilatkozatot nem tesz meg.

A polgári jog a rendeltetésszerű joggyakorlás követelményét bizonyos konfliktus-helyzetekben bővelkedő területekre adaptálva is kimondja: „A tulajdonos a dolog használata során köteles tartózkodni minden olyan magatartástól, amellyel másokat, különösen szomszédjait szükségtelenül zavarná, vagy amellyel jogaik gyakorlását veszélyeztetné" (polgári törvénykönyv, 100. §). Világos ebből, hogy a joggal való visszaélés tilalma éppenséggel mások jogosultságát védi. A polgári jog továbbá olyan esetekben, amikor valamely kérdésben szótöbbséggel döntenek (közös tulajdon, jogi személyiséggel rendelkező gazdasági társulások), a kisebbségnek megnyitja a bírósági utat, nehogy a többség a helyzetével visszaélve a kisebbség lényeges jogos érdekeit megsértse.

9. A polgári törvénykönyv értelmezési alapelve. A polgári törvénykönyv 1. §-ának (2) bekezdése értelmében „a törvény rendelkezéseit a Magyar Népköztársaság gazdasági és társadalmi rendjével összhangban kell értelmezni."

Ez az elv sajátos helyet foglal el az alapelvek sorában: nem a polgári jogi viszonyok alanyaihoz, hanem a jogalkalmazókhoz szól; nekik írja elő, hogy hogyan értelmezzék a törvényt. Hogy a jogértelmezés milyen módszerét követik, arról nem rendelkezik, hanem az értelmezés „tartalmi kereteit" adja meg (A polgári törvénykönyv igazságügyminiszteri indokolása). Ez az alapelv *a polgári jogi jogalkalmazás jogpolitikájának központi tételét* jeleníti meg a polgári törvénykönyvben.

Az értelmezési alapelv a jogalkalmazó kötelességévé teszi, hogy kitekintsen az elszigetelődésre eleve hajlamos relatíve autonóm jogviszony-struktúra határain, belehelyezze a jogviszonyt a társadalmi-gazdasági viszonyaink egészébe, annak részeként tekintse azt, és így alkalmazza a jogot. Így válik tevékenysége tudatosan abban az értelemben kettőssé, hogy egyedi és általános egyszerre: az egyedi ügyben való jogalkalmazás társadalmi tett is: az egyedi ügyekben hozott döntések összessége a társadalmi-gazdasági környezetet alakító tényezők közé tartozik.

Ez az elv szembeszegül a jogászi formalizmussal, amely a jogot csak a jogból igyekszik megmagyarázni, ezért hajlamos arra, hogy a jelen joggyakorlatát egyoldalúan csak a múlt joggyakorlata alapján alakítsa, és ezáltal a fennállót konzerválja egy olyan társadalomban, amely magát átmenetinek tekinti, és tervszerűen dolgozik azon, hogy új és új fejlődési szakaszokat érjen el. Az értelmezési alapelv azt írja elő, hogy a ma jogát ne a tegnap joga alapján, hanem a tervezett holnappá váló ma társadalmi-gazdasági viszonyainak

elemzésével értelmezzék és alkalmazzák. Ennek határai a jogértelmezés lényegében rejlenek: az értelmezés nem szakadhat el attól a fennálló jogtól, amelyet értelmez. A bíróságnak a jogszabályokban benne rejlő értelmezési lehetőségek közül azt kell választania, amely a leginkább összhangban áll gazdasági és társadalmi rendünkkel.

IV. A polgári jogi jogviszonyok és a polgári jogi szabályok sajátosságai.

a) A polgári jogi jogviszony *relatíve autonóm* viszony: a benne szereplő személyek nem egy kollektíván belül kerülnek jogviszonyba, hanem mint elkülönült tulajdonosok vagy jogilag önálló vagyonkezelők. Ebbe a viszonytípusba — ellentétben a kollektíva-típusú jogviszonyokkal — mintegy kívülről kell a szocialista tartalmat belevinni, ideértve a felek tudatát is; erre utal az, hogy ez az autonómia relatív. A relatíve autonóm viszony az áruviszony képére teremtett, de nem korlátozódik a tényleges áruviszonyokra (pl. az öröklési viszony nem áruviszony), csupán az alapja az árutulajdonosi elkülönültség, amelyet a szocialista árutermelés megőrzött. A relatíve autonóm viszonyt az jellemzi, hogy a felek nem egy kollektíva hierarchikus rendjébe illeszkednek bele, hanem *egyenjogúak* és *mellérendeltek*. A polgári jogi viszonyban egyik fél sincsen a másiknak alárendelve, és egyik sem jogosult a másik felet közvetlenül kényszeríteni kötelezettségei teljesítésére, hanem evégből általában a bírósághoz, kivételesen az erre rendelt állami szervhez kell fordulnia.

b) Az egyenjogúság és mellérendeltség általában nem teszi azt lehetővé, hogy a jogviszonyt kívülről (pl. állami paranccsal) hozzák mozgásba. Ebben hasonlít a büntetőjogi viszonyokhoz a polgári jogi viszony. A felek relatíve autonóm helyzete a feleknek igen széles körű lehetőséget biztosít viszonyaik *öntevékeny* alakítására. Ezek a jogviszonyok ezért igen széles körben jönnek létre, módosulnak vagy szűnnek meg a felek elhatározásából vagy cselekedetei nyomán, elsősorban a kötelmek körében, de ezen a körön túl is (elsajátítás, elbirtoklás, elveszett dolog megtalálása stb.).

c) Minthogy a felek jórészt öntevékenyen mozognak a gazdasági életben és személyi viszonyaik alakítása területén, a polgári jogi viszonyok rendkívül széles körű, sokrétű, *felleltározhatatlan* tényállásfajtákra terjednek ki, felölelik az állampolgárok egész jogi relevanciájú magántevékenységét, a népgazdaság igen számottevő területét, és kiterjednek a kultúra területére is.

d) A polgári jogi jogviszony *szerkezetileg* kétféle lehet: *abszolút* és *relatív* szerkezetű. Az abszolút szerkezetű jogviszonyban a jogosulttal szembenálló kötelezett *nincs személy szerint megjelölve* (pl. a tulajdonos tulajdonjogát senki sem sértheti meg), a relatív szerkezetű jogviszonyban viszont a jogosult és a kötelezett személye *meg van határozva* (pl. a bérleti jogviszonyban a bérbeadóval szemben meghatározott bérlő áll). Alapvetőek és elsődlegesek az abszolút szerkezetű jogviszonyok (a személyhez fűződő jogok, illetve az alkotónak a szellemi alkotásához fűződő joga és a tulajdonjog), és általában ezekre épülnek rá ezek mozgásba jövetelekor a relatív szerkezetű jogviszonyok (pl. szerződések, kártérítési kötelezettség). Kivételképpen vannak másodlagos abszolút szerkezetű jogviszonyok is (pl. a haszonélvezet, a zálogjog, a telekkönyvbe bejegyzett haszonbérleti jog; ha például a tulajdonos eladja az elzálogosított dolgot, a vevő tűrni köteles azt, hogy a zálogjogosult kielégítse magát a zálogtárgyból).

da) A hagyományos autonóm struktúrájú viszonyokban a személy szerint meg nem határozott kötelezettek tevékenységre nem lehetnek kötelesek, legfeljebb tűrésre és valamitől való tartózkodásra. Ezért a polgári jog *abszolút* szerkezetű jogviszonyai alapjában véve egyben *negatív* szerkezetűek is: jóindulatú semlegességre, békés együttélésre köteleznek, nem pedig tevékenységre.

Az abszolút és relatív szerkezetű viszonyoknak ez a sémája azonban a szocialista jogban a szocialista együttélés szabályainak (l. III. 6.) hatására fennálló általános aktivitási kötelezettség folytán *meggyengül*. Sőt, a polgári jognak gazdaságilag legdöntőbb területén az abszolút és negatív szerkezet egyáltalán *nem érvényesül*. Ez a terület az állami szocialista tulajdonjog területe, és hogy itt kivételre találunk, az nagymértékben megerősíti az eddig elmondottakat. Az állami szocialista tulajdonjogra ugyanis alapjában nem áll az, hogy viszonylag elkülönült, érdemi kollektívát nem alkotó tulajdonosok viszonyait tartalmazná: itt össznépi tulajdonról van szó, amelyben mindenki tulajdonosként részes. Ebből folyik, hogy ez alanyi oldalon *senkitől sem elkülönült* tulajdoni fajta, legfeljebb a tulajdonosi közösség nem minden tagját illeti meg a kezelési jogosultság és kötelezettség, és ha valaki kezet emel rá, nem idegen tulajdonra emel kezet, hanem a saját közösségének a tulajdonára. Ezzel a tulajdoni fajtával kapcsolatosan tehát az abszolút szerkezetre jellemző kirekesztésről csak abban a korlátozott értelemben lehet beszélni, hogy a tulajdonosi közösség tagjainak a közösség tulajdonát tiszteletben kell tartaniuk, és annak semmilyen részét sem tekinthetik saját kizárólagos tulajdonuknak.

Ebből azonban az következik, hogy az abszolút és negatív szerkezetű jogviszonyok legfontosabbika, az állami szocialista tulajdonjog szerkezetileg nem abszolút és nem negatív abban az értelemben, ahogyan a polgári jog abszolút szerkezetű jogviszonyai ilyen jellegűek. *Nem abszolút* abban az értelemben, hogy

a tulajdonossal szemben minden *kívülálló* kötelezett: az állami szocialista tulajdonból *senki* sincs kizárva mint a közösség tagja, de *mindenki* ki van zárva mint „autonóm" egyén. *Nem* negatív szerkezetű ez a tulajdonjogi viszony abban az értelemben, hogy a „kívülállók" *csak nemtevésre* kötelesek: a „belüllevő" tulajdonostársak — mint minden tulajdonostárs — *aktivitásra* is kötelesek, az általános aktivitási kötelezettségen túlmenően, tulajdonostársilag. Az állami szocialista tulajdonjognak le kell szállnia a vállalatok *vagyonkezelési* jogosultságának a szintjére, hogy e jogosultság szerkezeti elemeként ismét megjelenjék az említett értelemben vett abszolút és negatív szerkezet, a vállalatoknak és az állami szerveknek a viszonyaiban.

db) Az abszolút és negatív szerkezetű viszonyok tehát a jogosultnak alapjában önkifejtési lehetőséget, tevékenységi kört nyújtanak és ezt védelemben részesítik. Például szerződéseket köthetnek tulajdonukra vagy szellemi alkotásukra vonatkozóan. Ezzel azonban kilépünk az abszolút és negatív szerkezetű viszonyok köréből, mert itt már mindig *meghatározott* jogalanyokról van szó, akik többnyire *tevékenységet* kötelesek kifejteni. A *relatív* szerkezetű viszonyok általában *tevékenységre* köteleznek: ezek *relatív* és *pozitív* szerkezetű viszonyok. Az ilyen jogviszonyokat *kötelmi* jogviszonyoknak nevezzük.

Kötelmi jogviszonyok keletkezhetnek:

leggyakrabban *szerződésekből,*

egyoldalú akaratnyilatkozatokból (pl. díjkitűzés),

károkozásból,

jogalap nélküli gazdagodásból (pl. valaki egy nemlétező tartozást megfizet),

kivételesen *állami intézkedésből* (pl. kisajátításból kártalanítási igény keletkezik),

egyéb okból (pl. idegen dolog megtalálója általában találódíjra tarthat igényt).

A kötelmek legfőbb jellegzetessége: szerkezeti relativitásuk azonban nem érvényesül korlátlanul. A relatív szerkezetből ugyanis az következnék, hogy a kötelmi jogviszony jogokat és kötelezettségeket *csak a benne szereplő, meghatározott személyek számlájára keletkeztethet;* abból kívülállók jogokat nem származtathatnak, és őket kötelezettségek nem terhelhetik. A kötelem azonban a benne szereplő személyeket olyan helyzetekbe hozza, amelyek hatással vannak kívülálló jogviszonyokra, és amelyeket óhatatlanul hatások érnek más jogviszonyok részéről.

Ennek a ténynek a hatását nem lehet figyelmen kívül hagyni. A kötelmi szerkezet hibás abszolutizálását jelentené, ha ilyen kölcsönhatások következményeinek levonását megtagadnánk azon az alapon, hogy a kötelmi viszony relatív szerkezete nem gátolja harmadik személyek jogainak, kötelezettségeinek érvényesülését.

Vannak harmadik személy javára szóló szerződések: a feladónak a fuvarozóval kötött szerződéséből a fuvarozási szerződésen kívülálló címzett származtat jogokat, valaki életbiztosítási szerződést köt, és a biztosítási szerződésen kívülálló kedvezményezett fogja megkapni a biztosítási összeget.

A szerződés megkötésében vagy lebonyolításában olyan személy vesz részt, aki a megkötött szerződésen kívül áll (pl. valaki helyett a meghatalmazottja köt szerződést; a szerződési jogviszony a meghatalmazó és a másik szerződő fél között jön létre).

A kötelmi jogosult védelemben részesül kívülállóval szemben is (a bérlő is élvez birtokvédelmet a birtoksértővel szemben).

A kötelemszegés jogellenes lehet kívülállóval szemben is.

Az egyik szerződés áthathat egy másik szerződésbe (ha a tulajdonos eladja a bérbeadott dolgot, a bérleti jog bizonyos feltételek esetén az új tulajdonossal szemben is érvényesíthető, noha az új tulajdonos nem kötött bérleti szerződést a bérlővel).

e) A polgári jogi jogviszonyok sajátosságai alapjában meghatározzák *a polgári jogi szabályok* sajátosságait is.

ea) Minthogy a polgári jog területén lehetséges esetkörök fel nem leltározhatók, és széles körben a felektől függ, hogy milyen jogviszonyokra lépnek, a polgári jog szabályrendszere *sem képes* — a büntetőjogival ellentétben — *kimerítően meghatározni a polgári jog tényállásait.*

eb) Ugyanebből következik, hogy a polgári jogi szabályok egy része *igen széles körű tényállásra* épül. A törvényi tényállás a jog minden területén a társadalmilag *tipikus* helyzeteket ragadja meg, ezáltal kerülvén el a teljesen általánost és az egyedit. Nagy különbségek vannak azonban a jogágazatok között abban a vonatkozásban, hogy a megszabott tipikus esetkörök az általános és az egyedi közötti skálán hol helyezkednek el, az általánosság milyen fokán vannak. A polgári jogi szabályozás az *általános* felé való közelítésre hajlamos. A polgári jogi viszonyok egész területének a szabályozását ugyanis e terület felleltározhatatlansága miatt csak úgy lehet megközelíteni, hogy a tényállások csomópontjait keresi meg a jogalkotó, és ezeket meglehetősen általános fogalmazásban jeleníti meg. Ezeket a csomópontokat a gyakoriság és a fontosság adja meg, eszerint emeli ki őket a jogalkotó a polgári jogilag releváns tények sokaságából, hogy polgári jogi jogintézményeket növesszen ki belőlük. Az általános megfogalmazás irányába hat és a kiválasztásra is nagy hatással van továbbá a szocialista társadalom fejlődésének gyorsasága és iránya; az avulást az általános megfogalmazás lassítja, a fejlődés iránya pedig meghatározza, hogy különösen milyen irányokban kell utat engedni, és milyenekben kell tilalmakat kiépíteni. A tág tényállás-megfogal-

mazás mellett sem jön azonban létre valamiféle zárt polgári jogi szabályvilág; ezt mutatja a szerződések terén a típusszabadság (a felek nincsenek kötve a törvényben meghatározott szerződéstípusokhoz).

ec) A zárt szabályvilág hiányából az is következik, hogy a polgári jog területén viszonylag gyakori a kiterjesztő értelmezés, sőt, az *analógia* alkalmazása, amikor egy nem szabályozott tényállásra azt a szabályt alkalmazzák, amelynek tényállása felmerült tényálláshoz a lényeget tekintve hasonlít.

d) Abból, hogy a polgári jogi jogviszonyok széles területén a felek maguk alakítják jogviszonyaikat, következik, hogy a tipikus polgári jogi szabály nem tiltó és nem parancsoló, hanem *engedő, felhatalmazó*, cselekvési lehetőséget nyújtó és biztosító. Sőt, a szerződések körében a parancsoló megfogalmazású szabályok túlnyomó része is tartalmailag ilyen szabály, mert csak akkor érvényesül, ha a felek nem rendelkeztek másképpen *(diszpozitív* szabályok*)*.

V. A polgári jog rendszere.

A polgári jog rendszerének kezdetei Justinianus Institutióira nyúlnak vissza. Az Institutiók rendszere megfelelt annak a jelenségnek, amely minden kapitalizmus előtti jog sajátja: az anyagi jog és az eljárásjog erős összefonódottságának. Ennek megfelelően az Institutiók három fő részre oszlottak: a személyek jogára, a dolgok jogára és a keresetek (perfajták) jogára. A burzsoá viszonyok későbbi fejlődése során különvált a polgári eljárásjog és a rendszer differenciálódott. A *francia* polgári törvénykönyv átalakítva még őrzi a justinianusi rendszer nyomait. A nagy szerkezeti egységei: a személyek joga (a családjoggal); a vagyon- és a tulajdonjog módosulásai; a tulajdonszerzés módjai, ahol már nem a kereseteket helyezték el, hanem elsősorban az öröklést, a szerződést és a polgári jogi (kártérítési) felelősséget. Az *osztrák* polgári törvénykönyv más úton járt. A fő részei: a személyi jog a családjoggal; a dologi jog a középpontjában a tulajdonjoggal; a „személyes dologi jogok", vagyis a kötelmek; a dologi jogok közös sajátosságai. *Németországban* főként a 18. század végi természetjogászok hatására teljesen elszakadtak a justinianusi rendszertől. A fő egységek: az általános rész; a kötelmi jog; a dologi jog; a családjog; az öröklési jog.

Mindezekhez a 19. század utolsó évtizedeitől kezdve a polgári törvénykönyveken kívül egy további rész csatlakozott: az „eszmei tulajdon" joga, amely elsősorban a szerzői jogot és a feltalálói jogot tartalmazta.

A magyar szocialista polgári jog rendszere lényegében a német rendszer adaptálása útján jött létre. Az általános részt mint a kodifikáció és a jog megismerése szempontjából sok hátránnyal járó absztrakció-gyűjteményt elveti, és helyette a jogpolitikai jellegű alapelveket (l. III.) helyezi az élre, az életidegen dologi jogi kategóriát a beletartozó legfontosabb és jellegadó jogintézménnyel, a tulajdonjoggal helyettesíti, a családjogot önálló jogágazatként a polgári jogból kirekeszti, és az „eszmei tulajdon" joga helyett a szellemi alkotások joga elnevezés alatt tartalmazza a szerzői jog és az iparjogvédelem különböző jogintézményeit.

Ennek megfelelően a magyar polgári jog rendszere a következő:

a) alapelvek,

b) személyi jog (az ember, az állam és a jogi személyek mint jogalanyok, a személyhez fűződő jogok védelme),

c) tulajdonjog a tulajdonjog önállósult részjogosítványaival (pl. haszonélvezet),

d) kötelmi jog (szerződések — polgári jogi felelősség — jogalap nélküli gazdagodás),

e) öröklési jog,

f) a szellemi alkotások joga (szerzői jog, találmányi szabadalmak, újítások; a műszaki-tudományos fejlődést szolgáló kutatási-fejlesztési szerződések; a szellemi alkotások felhasználását lehetővé tevő szerződések, mint pl. a kiadói szerződés, a licencia-szerződés).

Eltekintve a gazdasági jogi koncepció talaján álló *Csehszlovákiától* és az *NDK*-tól, az európai szocialista államok polgári jogainak a rendszere a magyar rendszerhez hasonló. Gyakori azonban, hogy alapelvek és személyi jogi rész helyett általános részt tartalmaznak; ebbe tartozik bele pl. az alapelvek, a személyek, a vagyon, a jogügyletek, a határidők számítása, az elévülés.

Irodalom: *Csanádi* György: Polgári jog. 1969.; *Eörsi* Gyula: A szocialista polgári jog alapproblémái. Bp. 1965.; *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Bp. 1975.; Magyar magánjog. Szerk. Szladits Károly. 1—6. köt. Bp. 1938—1942.; *Világhy* Miklós—*Eörsi* Gyula: Magyar polgári jog. 1—2. köt. Bp. 1962.

Bratusz, Sz. M.: [A szovjet polgári jog tárgya és rendszere.] Moszkva, 1964.; *Joffe*, O. Sz.—*Tolsztoj*, J. K.—*Cerepahin*, B. B.: Szovjetszkoe grazsdanszkoe pravo Tom. 1—2. Leningrad, 1971.; Droit civil polonais. Red. Sasowa, 1975.; *Stelmachowski*, A.: Wstep de teorii prawa cywilnego. 1969.; Lehr- und Studienmaterialien zum Wirtschaftsrecht der DDR. Red. Such, H. Bd. 1—8. Berlin, 1972—1974.

Enneccerus, Ludwig—*Kipp*, Theodor—*Wolff*, Martin: Lehrbuch des bürgerlichen Rechts. Tübingen, 15. Verl. Bd. 1—5. 1959—1960.; *Esser*, J.: Grundsatz und Norm in der richterlichen Fortbildung des Privatrechts. Tübingen, 1956.; *Marty*, Gabriel—*Raynaud*, Pierre: Droit civil. Vols. 1—8. Paris, 1956.; *Wieaker*, F.: Privatrechtsgeschichte der Neuzeit. Göttingen, 1952.; *Zweigert*, Konrad—*Kötz*, Hein: Einführung in die Rechtsvergleichung. Bd. 1—2. Tübingen, 1968—1970.

Eörsi Gyula

POLGÁRI JOGI FELELŐSSÉG: I. Fogalom (1405.) — II. Nemzetközi intézménytörténet (1409.) — III. Magyar intézmény- és tudománytörténet (1411.) — IV. A mai magyar polgári jogi deliktuális felelősség (1416.)

I. Fogalom. 1. A polgári jogi felelősség köre. 2. Felelősség — jogi felelősség — polgári jogi felelősség. 3. Polgári jogi felelősség és kollektíva-felelősség. 4. A felelősségi szankció. 5. Felelősség, anyagi ösztönzés, kártelepítés. 6. „Szubjektív" és „objektív" felelősség. 7. Felelősség méltányosság alapján. 8. A polgári jogi felelősség más koncepciója. 9. A polgári jogi felelősség funkciói. 10. A polgári jogi felelősség területei.

1. A polgári jogi felelősség köre.

A „felelősség" kifejezésnek a polgári jogban többféle értelmet tulajdonítanak. Előfordul, hogy azonosítják a *vagyoni helytállás* kötelezettségével, bármilyen jogcímen alapuljon is ez a kötelezettség. Ilyen értelemben használja a polgári törvénykönyv az „az örökös felelőssége a hagyatéki tartozásokért" kifejezést, noha itt java részben jogutódlásról van szó: az örökösre átszállnak az örökhagyó jogai és kötelezettségei. A legelterjedtebb nézet az, hogy a felelősség *jogellenes magatartásért* való helytállást jelent: minden jogellenes magatartás felelősséget vált ki, ha jogszabály másként nem rendelkezik. Nem tartozik tehát a felelősség körébe a kisajátító kártalanítási kötelezettsége, mert a kisajátítás nem jogellenes, vagy a biztosító helytállási kötelezettsége, mert azzal a biztosító a biztosítási szerződést teljesíti. A felelősség körébe tartozik viszont az okozott kár megtérítésére irányuló kötelezettség vagy az, ha az eladó a hibás árut köteles kicserélni. Végül — különösen a szovjet jogtudományban — a felelősség fogalmát többen leszűkítik a *vétkes magatartásért* való helytállásra, mert nézetük szerint a felelősség fő társadalmi funkciója a megelőzés, és ennek csak vétkes magatartások esetén van értelme. Ez a nézet a felelősség köréből kiiktatja a vétkesség nélküli felelősség igen elterjedt esetköreit (l. I. 6.).

2. Felelősség — jogi felelősség — polgári jogi felelősség.

A polgári jogi felelősség relatíve önálló sajátosságokkal rendelkező alakzata a jogi felelősségnek, a jogi felelősség pedig a társadalmi felelősségnek. A társadalmi felelősség legáltalánosabb sajátosságai minden felelősségi formában megtalálhatók, kiegészülve-módosultan az egyes felelősségi alakzatok sajátosságainak megfelelően.

a) A felelősséget *társadalmi* értelemben valamely felróhatóan elkövetett társadalomra veszélyes magatartás váltja ki; az ilyen magatartásra a társadalom vagy annak egy csoportja represszív szankcióval reagál, megelőző-nevelő célzattal. A társadalmi felelősség elemei tehát: a társadalomra veszélyes magatartás; a felróhatóság; a represszív jellegű szankció; a megelőző-nevelő célzat. A felelősség a társadalom nevelő funkciójának az a része, amely represszióval reagál társadalomra veszélyes magatartásokra.

b) A *jogi* felelősség területén a társadalomra veszélyes magatartásnak olyan minőségűnek és fokúnak kell lennie, hogy szükséges legyen az ellene való *állami* védekezés. Az ilyen magatartásokat a jog jogellenessé nyilvánítja, és államilag kikényszeríthető represszív szankciót fűz hozzájuk. A jogi felelősség elemei tehát: a jogellenesség; a felróhatóság; az államilag kikényszeríthető represszív szankció; a megelőző-nevelő célzat. Ez az általános jogi felelősség az egyes jogágazatokban differenciáltan jelenik meg. A jogágazat-csoportok szerint megkülönböztethető az *össztársadalmi* jellegű jogi felelősség az állammal vagy valamelyik szervével szemben (pl. államjogi, államigazgatási jogi, büntetőjogi felelősség), a *kollektíva*-felelősség (elsősorban a munkajogi és a szövetkezeti jogi felelősség), valamint *relatíve autonóm* jogalanyok közötti felelősség (a polgári jogi felelősség).

c) A *polgári jogi* felelősség legfontosabb sajátossága abban áll, hogy a megelőző-nevelő célzat mellé odalép a reparációs célzat: a polgári jogi felelősségnek az is a funkciója, hogy a jogellenes magatartás folytán előállott vagyoni hátrány kiegyenlítéséről gondoskodjék. E következmény folytán tehát a polgári jogi felelősség elemei: a jogellenes magatartás; a felróhatóság; a következmény (rendszerint a kár); az okozati összefüggés a jogellenes és felróható magatartás, valamint a következmény között; a megelőző-nevelő célzat; a reparáció.

A jogi felelősség közös minimuma tehát a jogellenesség és a végső határai ott vannak, ahol a megelőzés-nevelés esélyei megszűnnek.

3. Polgári jogi felelősség és kollektíva-felelősség.

A kollektíva-felelősség a polgári jogi felelősségből ágazott ki, alapvetően az áruviszonyok totalitásának megszűnésével, vagyis a termelőeszközök társadalmasításával. Ez kiindulópontjává vált a dolgozók kollektívái létrejöttének. Ezzel egy új felelősségi alakzat jött létre, amelynek két ága van: a fegyelmi és a vagyoni felelősség. A fegyelmi felelősségnek nincs megfelelője a polgári jogban: az egyenjogú és mellérendelt felek között elképzelhetetlen. A vagyoni felelősség azonban mindkét felelősségi alakzatban megtalálható; a polgári jogban ez a kizárólagos. A kettő között vannak hasonlóságok: a felelősség abban áll, hogy a károkozó kártérítést fizet a károsultnak: e felelősség közös elemei a jogellenes magatartás; a felróhatóság; az okozati összefüggés;

a megelőző-nevelő célzat; a kártérítés. Ugyanakkor a különbségek is jelentősek:

a) A *kollektíva*-felelősség területén egészen másképpen alakul a felelősség, ha a kárt a kollektíva okozza a tagjának, mint ha a tag okozza a kollektívának (pl. a kollektíva a vétkességre tekintet nélkül felel, a tag csak akkor, ha a vétkesen okozta a kárt). A *polgári jogban* a felek egyenjogúsága és mellérendeltsége folytán ez a megkülönböztetés tárgytalan.

b) A *kollektíva* tagja csak akkor felelős, ha *bebizonyítják*, hogy a kárt vétkesen okozta, a *polgári jogi* felelősség körében viszont a felelősség általában már akkor beáll, ha a károkozó *nem tudja bebizonyítani*, hogy a kárt nem felróhatóan (l. IV. 1. *c*) okozta. A jog ezzel a kollektíván belül a károkozó tag, a kollektíván kívül a károsult helyzetét könnyíti meg.

c) A *polgári jog*ban szabály szerint a teljes kárt kell megtéríteni; a kártérítés az *okozott kárhoz* viszonyított. Ugyanez a helyzet a *kollektíva*-felelősségben, ha a kárt a kollektíva okozta. Ha azonban a kárt a kollektíva tagja gondatlanul okozza — és ez a helyzet az esetek túlnyomó többségében —, akkor az okozott kárnak a szerepe csak annyi hogy a kártérítés ezt nem haladhatja meg. Egyébként a kártérítés nem a kárhoz, hanem *a károkozó havi béréhez* viszonyított; ennek a törvényben meghatározott százalékára rúg. A polgári jogi felelősség reparációt is nyújt, a kollektíva tagjának felelőssége viszont általában csak egy a nevelő megelőző célzatot szolgáló összegre terjed ki.

d) Ha a kárt többen közösen okozzák, a *polgári jog*ban a károkozók általában *egyetemlegesen* (l. IV. 5. *e*) felelnek, a *kollektíva* tagjainak együttes károkozói viszont főszabály szerint *külön-külön* olyan arányban felelnek, amilyenben a kárt vétkesen okozták.

e) Ha a károkozó meghal, a *polgári jogban* a kártérítési kötelezettség *átszáll* az örökösökre, a *kollektíva*-felelősség körében azonban *megszűnik*.

4. A felelősségi szankció.

A megelőző-nevelő célzat a legszorosabb összefüggésben van a felróhatóság és a represszív szankció elemével. A felelősségnek nem az a fő társadalmi funkciója, hogy egy elkövetett tettet megbüntessen, hanem hogy a szankció kilátásba helyezésével és következetes alkalmazásával a jövőbeli magatartást befolyásolja: olyan indítékokat építsen be a társadalom és a károkozó tudatába, amelyek növelik az ellenállóképességet a társadalmilag veszélyes magatartások indítékaival szemben. Ebben áll a megelőző-nevelő célzat, amely elsődlegesen „belső" hatás kifejtésére tör, vagyis elsődlegesen a pszichét igyekszik alakítani. E megelőző-nevelő célzat felelősségi eszköze a *represszív* szankció, amelyre akkor kerülhet sor, ha a magatartás *felróható* volt: felróhatóság hiányában represszionak aligha lehet helye.

Ebből az következik, hogy *nem minden szankció felelősségi jellegű*. A szankcióknak a polgári jogban kétféle szerepük van: elsődlegesen *külső* vagy elsődlegesen *belső* hatást fejtenek ki.

a) Az elsődlegesen *külső* hatás közvetlenül a társadalmi-gazdasági viszonyokra irányul, pl. arra, hogy kikényszerítse egy szerződés teljesítését, a szolgáltatás hibájának kijavításával vagy a hibás tárgy kicserélésével a hibát kiküszöbölje, vagy pedig felszámolja a reménytelenül hibás vagy lebonyolíthatatlanná vált jogviszonyt. Ez a felróhatóságra tekintet nélkül szükséges. Ha pedig hiányzik a felróhatóság eleme, akkor a szankció nem lehet represszív célzatú, és nem lehet a megelőzés-nevelés eszköze (*objektív* szankció). Más kérdés, hogy ilyenkor is kiválthat a szankció represszív-megelőző mellékhatást (pl. a költségekkel járó kijavítást az erre kötelezett represszionak érezheti, noha nem követelnek tőle mást, mint amit a szerződésben vállalt: hibátlan teljesítésre köteles, tehát a többletköltség valójában a szerződéssel vállalt kötelezettsége körébe tartozik).

b) A *belső* hatás közvetlenül a pszichére, annak befolyásolására — megelőzésre-nevelésre — irányul. A *felróható* magatartások elleni, felelősségi típusú, tehát *represszióval* operáló védekezést valósít meg, amikor például a károkozót kártérítésre kötelezi (*szubjektív* szankció).

5. Felelősség, anyagi ösztönzés, kártelepítés.

A polgári jogi felelősség tehát része a jogi felelősségnek, és emellett része az anyagi ösztönzésnek és része a kártelepítésnek.

a) A polgári jogi felelősség a *jogi felelősségnek* az a speciális alakzta, amely az általános megelőző-nevelő funkció mellett reparációs funkciót is betölt. *Vagyoni* felelősség, amely az okozott kárhoz igazodik. A két funkció között van bizonyos ellentmondás (l. I. 9.).

b) Az *anyagi ösztönzés* lehet mindennapos és lehet rendkívüli. Mindennapos pl., amikor jobb munkáért több bért, nagyobb jövedelmet biztosít, és rendkívüli, amikor pozitíve vagy negatíve kiemelkedő magatartást anyagiakkal jutalmaz vagy büntet. A polgári jogi felelősség az anyagi ösztönzés rendszerének abba a részébe tartozik, amely kiemelkedően negatív magatartást anyagiakkal büntet.

c) A polgári jog fontos feladata annak meghatározása, hogy a beálló kárt ki viselje. Ezt nevezzük *kártelepítésnek*. A kártelepítésnek különböző szempontjai vannak. A legegyszerűbb: a kárt viselje a tulajdonos (az érdekelt). Egy másik: a kárt viselje a biztosító, amely a kárt el tudja osztani a hasonló kárveszélynek kitettek között, vagy megfelelő elosztásban viselje az egész társadalom (társadalombiztosítás). A polgári jogi felelősség szabályai is kártelepítő szabályok: arra telepítik a kárt, aki azt jogellenesen és felróhatóan okozta.

6. „Szubjektív" és „objektív" felelősség.

Szokásos a polgári jogi felelősséget „szubjektív" és „objektív" felelősségre felosztani. A „szubjektív" felelősség vétkességen alapul, az „objektív" felelősség merőben károkozáson: független a vétkességtől. E megkülönböztetésnek történeti oka van. A kapitalizmus győzelmével uralkodóvá vált a vétkességen alapuló felelősség (l. II. 2.), de az ipari forradalom eredményeképpen rohamosan elszaporodtak a vétkességtől független felelősség esetei, és ezeket kivételekként helyezték a vétkességen alapuló felelősség mint főszabály mellé. A kétféle felelősség a hagyományos kategóriákkal a következőképpen ábrázolható: 1——2——3——4

vétkesség	véletlen, szubjektíve elháríthatatlan	objektíve elháríthatatlan

A „szubjektív" felelősség az 1—2 vonalon áll fenn, az „objektív" felelősség az 1—3 vonalon.

A megkülönböztetés létjogosultsága egyre kétségesebbé válik. Az „objektív" felelősség önmagában is kétségeket ébreszt, mert azt a látszatot kelti, hogy megelőző-nevelő célzattal létezik felelősség olyan kárért, amelyről a károkozó egyáltalán nem tehet. E felfogás alapján fel lehet adni a megelőző-nevelő célzatot, ahogyan ezt sok burzsoá szerző teszi, de akkor az intézmény elveszti kapcsolatát a felelősség intézményével. Ugyanez az eredmény, ha — amint ezt több szocialista szerző is teszi — tagadják azt, hogy nem vétkes magatartással szemben lehet megelőző-nevelő hatást kifejteni. A vétkességi elv legkövetkezetesebb képviselői ezért az „objektív" felelősséget nem is tekintik felelősségnek (pl. a szovjet *Malein*). Ha viszont elismerik azt, hogy nem vétkes magatartással szemben is kifejthető megelőző-nevelő hatás, akkor már nem állnak következetesen az „objektív" felelősség talaján, túllépnek azon, hogy merőben az okozati összefüggés alapítja meg a felelősséget, hiszen a vétlen károkozó magatartást is befolyásolhatónak tartják. Ebben az esetben a „szubjektív" és az „objektív" felelősség többé nem ellentétei egymásnak. Tovább bonyolítja a kérdést az olyan felelősségi esetek elszaporodása, amelyekben a felelősségnek ugyan feltétele a vétkesség, de nem az lesz felelős, aki vétkesen járt el (l. IV. 4.), valamint az a tény is, hogy az „objektív" felelősség eseteinek 95—96%-ában a vétkesség is megállapítható. A megoldást lehetővé tevő alternatíva a felelősségnek a *felróhatóságtól* való függővé tétele, ahol a felróhatóságnak csak általános esete a vétkesség, de az magában foglalja a különleges védekezésfajták elmulasztását is (l. IV. 1. *c*).

Ezt a megoldást vagy ehhez hasonlót a következők támasztják alá.

a) Világjelenség a polgári jogban a vétkesség *denaturálódása:* a jog gyakran tekint vétkesnek olyan magatartást, amely nem von maga után társadalmi rosszallást, erkölcsi elítélést (valaki pl. teniszezés közben egy rosszul sikerült ütéssel eltalál egy lámpaburát). Ehhez járul a vétkesség *objektiválódása:* általánosított vagy specifikus zsinórmértékek, tipizált társadalmi elvárások és nem az egyéni képességek szerint ítélik meg a vétkességet: a vétkességi, tehát „szubjektív"-nek nevezett felelősség addig terjed, ahol az alkalmazandó *mérce szerint* már nem várható el a károkozás elmaradása, az „objektív" felelősség pedig addig, ahol már *senkitől* sem várható el. Mindebből látható, hogy a „szubjektív" felelősség nem igazán szubjektív; a vétkességi és az ún. objektív felelősség közötti valóságos különbség csökkent: a különbség egy széles sávban merőben jogi-technikai jellegű.

b) A gyakorlatban megvolt különbséget tovább csökkentette az, hogy a vétkességi felelősség szintjét a szocialista jogok a szocialista társadalmi együttélés és együttműködés követelményeinek megfelelően megemelték. Ezzel szűkült a fenti ábrán látható 2—3 mezőny. Ezt a mezőnyt azonban nemcsak szűkítették, hanem *el is relativizálták.* Sokkal magasabb követelményeket támasztanak pl. állami vállalatokkal szemben, mint állampolgárok terhére. Állami vállalat a legritkább esetben tudja vétlenségét bizonyítani: „vétkességi" felelősség szintjét. A 2—3 mezőny az állami vállalatok vonatkozásában összezsugorodik vagy éppenséggel eltűnik, mások vonatkozásában szűkül ugyan, de megmarad. Nincs tehát éles határvonal a vétkességen alapuló és a vétkességtől független felelősség között.

c) Gyakoriak azok az esetek, amelyekben valaki más személy vétkességéért felelős (l. IV. 4.); ez a „szubjektív" és az „objektív" felelősség közötti átmeneti jelenség.

d) Azáltal, hogy a szocialista jogok túlnyomó többsége a vétkesség meglétét vélelmezi (l. IV. 3. *a*), óhatatlanul előfordulnak olyan esetek, amelyekben a vétkességi felelősséget csak azért állapítja meg a bíróság, mert a vétlenséget nem sikerült bizonyítani, noha a károkozó valójában nem volt vétkes.

A „szubjektív" felelősség tehát elvileg is, gyakorlatilag is sok átmenettel közelít az „objektív" felelősséghez. A kettő egymásnak többé egyáltalán nem ellentéte, hanem *az ún. „objektív" felelősség egy merev szabállyal kifejezett határesete a rugalmasan megfogalmazott és alkalmazott „szubjektív" felelősségnek.* Valójában tehát nem két kategóriáról van szó, hanem egy, *a felróható okozáson alapuló felelősségi skáláról.*

7. Felelősség méltányosság alapján.

A polgári törvénykönyv hatályba lépését megelőzően a bíróság az 1928. évi magánjogi törvénykönyvjavaslat (l. III. 2. *b*) hatására a jogellenesen kárt okozót a felróhatóságtól függetlenül kártérítésre kötelezhette, ha ezt a

méltányosság a körülményekre, különösen a felek anyagi helyzetére tekintettel megkívánta. Ez a rendelkezés az ún. „szociális jogalkotás" körébe tartozott: olyan szociális rendelkezés volt, amely egyrészt nem érintette az uralkodó osztály lényeges érdekeit, másrészt beleillett azokba a törekvésekbe, amelyek a törvényesség lazítását azzal kívánták szolgálni, hogy a bírónak szabad kezet adtak az ítélkezés terén. Ilyen rendelkezést tartalmazott az 1923. évi szovjet-orosz polgári törvénykönyv is. Ott ez a nepmanok és kulákok ellen irányult; már a húszas évek végén a szovjet legfelső bíróság kimondta, hogy — tekintettel arra, hogy a szovjet társadalmi rend alapja a munka — ezt a szabályt alkalmazni nem lehet. Ha ki-ki teljesítménye szerint részesedik a javakból, akkor kártérítés fizetésére is ki-ki csak „teljesítménye" szerint lehet köteles.

A méltányosságon alapuló felelősségnek tehát létjogosultsága olyan társadalmakban lehet, amelyekben nagy vagyoni különbségek vannak, és a nagy vagyonnak nem a munka a forrása. Hogy bevezetik-e, az az uralkodó osztály *jogpolitikai döntésétől* függ: kíván-e a saját érdekében ezzel is enyhíteni a szociális feszültségen vagy sem. Ezért a „méltányossági felelősség" kifejezés nem is pontos: megszépítően fejezi ki azt, hogy itt egy olyan társadalmi és nem egyéni szempontú döntésről van szó, amely a felelősség körébe von a felelősségtől teljesen idegen kárviselést — arról nem is szólva, hogy a „méltányossági felelősség" a jogpolitikailag kedvezményezett számára méltányos, a másik fél számára viszont méltánytalan.

8. A polgári jogi felelősség más koncepciója.

A most kifejtett felfogás nem általános. Gyakori az, hogy a polgári jogi felelősséget nem hozzák szerves kapcsolatba a jogi és különösen nem a társadalmi felelősséggel, hanem egyszerűen a polgári jog szerint jogellenes magatartás szankcióit, illetve szankcióval való fenyegetettségét tekintik polgári jogi felelősségnek, amelyhez vagy szükség van vétkességre vagy elegendő az okozati összefüggés a jogellenes magatartás és a kár között. Az idevágó nézetek szerint az objektív és a szubjektív szankció (l. I. 4.) egyaránt a polgári jogi felelősség körébe tartozik.

9. A polgári jogi felelősség funkciói.

Abban mindenki egyetért, hogy a polgári jogi felelősség fő funkciói: a megelőzés-nevelés és a reparáció.

A két funkció között bizonyos ellentmondás is van. A reparációs funkció azt kivánná, hogy a károkozó minden általa okozott kárt térítsen meg, a megelőző-nevelő funkció pedig azt, hogy ne legyen köteles nem felróhatóan okozott károkat megtéríteni. Ezt az ellentmondást a polgári jogi felelősség alapjában, hagyományosan úgy oldja fel, hogy felelősséget csak felróhatóság esetében enged, de ebben az esetben a kártérítést nem a felróhatósághoz igazítja, mint a büntetőjog, hanem az okozott kárhoz.

Ez a megoldás azonban főleg a technika fejlődése folytán már nem tökéletes. A gépek tömeges alkalmazása, a nagy sebesség zsúfolt utakon stb. a károkozások számát és súlyosságát nagymértékben megnövelte. A gondatlanság legalsó határán levő, elkerülhetetlen pillanatnyi figyelemkiesés olyan hatalmas károkat okozott, amelyek nincsenek arányban sem a gondatlanság súlyával, sem a károkozó fizetőképességével. Ahol a potenciális károkozót — pl. a gépkocsivezetőt — életveszély és büntetőjogi felelősség is fenyegeti, ott sok vonatkozásban kétségessé vált a polgári jogi felelősség megelőző-nevelő funkciójának fontossága. A két elv egyensúlya megbomlott, és a reparációs elv súlya megnövekedett.

Mindez a reparációt tökéletesebben megvalósító biztosítás előtérbe nyomulására és a polgári jogi felelősség némi visszaszorulására vezet. Különösen burzsoá államokban elterjedtek olyan nézetek, amelyek a polgári jogi felelősséget a szándékos vagy különösen kirívóan gondatlan károkozások szűk területére javasolják korlátozni, egyébként felváltanák azt általános vagyon- és balesetbiztosítással (l. II. 3.). Kisszámú államban — Lengyelországban is — ez a rendszer a gépjárműközlekedés területén megvalósult. Másutt — pl. Magyarországon — a gépjárműközlekedés területén is csak akkor kártalanít a biztosító, ha a felelősség megállapítható, tehát nem minden baleset esetén, az egyébként felelős személy azonban csak szándékos és súlyosan gondatlan károkozás esetén kényszerül fizetésre, tehát polgári jogi felelőssége az átlagesetekben nem realizálódik.

10. A polgári jogi felelősség területei.

Polgári jogi felelősség elvileg bekövetkezhet

a) személyhez, illetve szellemi alkotáshoz fűződő személyi jogok megsértése (l. IV. 6.) és

b) vagyoni jogok megsértése esetén.

A vagyoni jogok megsértése lehet:

ba) jogellenes vagyoneltolódás létrehozása (pl. érvénytelen szerződés, jogalap nélküli birtoklás és gazdagodás, szerzői jogbitorlás, szabadalombitorlás),

bb) jogos vagyoneltolódás meggátlása (pl. szerződésszegés),

bc) értékpusztítás, értékkeletkezés meggátlása (a szoros értelemben vett károkozás).

A polgári jogi felelősség hagyományos, központi jelentőségű tényállása a károkozás, amely kártérítési kötelezettséget vált ki. Ennek általános esete az ún. *deliktuális* felelősség és speciális esete a *kontraktuális* felelősség; vannak, akik e kettőt a polgári jogi felelősség két ágának tekintik. A kontraktuális felelősség szerződésszegés esetén következhet be, a deliktuális felelősség pedig bármilyen szerződésen kívüli károkozás esetén.

A kettő határvonala erősen vitatott. Hagyományosan úgy szokták őket megkülönböztetni, hogy a szerződési érdek megsértése kontraktuális felelősségre vezet, más érdek megsértése deliktuális felelősségre (ha a vásárolt mosógép kiszakítja a ruhát, ez kontraktuális felelősséget válthat ki, de ha áramütést mér a vevőre, deliktuális felelősségre kerülhet sor). Más felfogás szerint a szerződés teljesítése során okozott minden kár kontraktuális jellegű (tehát az áramütés okozta kár is). Elterjedt nézet az is, hogy a károkozás akkor, ha az a szerződés lététől függetlenül is jogellenes, kontraktuális *és* deliktuális, és a károsult választhat, hogy a felelősséget szerződésszegés vagy szerződésen kívüli károkozás címén érvényesíti-e (a mosógéptől áramütést szenvedett kontraktuális alapon perelheti az eladót és deliktuális alapon a mosógép gyártóját). Ilyen szabályt tartalmazott az 1900. évi magyar általános polgári törvénykönyv tervezete (1078. §), és *Grosschmid* (l. III. 3.) is híve e felfogásnak, ma pedig ezen alapul az ún. *termelői felelősség* egyik lehetséges megoldása. Ha viszont a károkozás kizárólag a szerződés megszegéséből adódik (pl. a késedelmes teljesítéssel okozott kár), akkor tisztán kontraktuális felelősségről van szó.

A kontraktuális kártérítési felelősség szabályai alapjában azonosak a deliktuális felelősség szabályaival, de vannak köztük eltérések:

A deliktuális felelősségből eredő kártérítés mértékét a bíróság kivételesen csökkentheti, a kontraktuális felelősség körében ezt nem teheti meg.

Egyes szerződésfajták körében (pl. a megbízásnál) a kontraktuális és a deliktuális felelősség szabályai eltérnek egymástól.

Sok külföldi jogban a kontraktuális felelősség csak a normálisan előrelátható károkra terjed ki, a deliktuális felelősség azonban minden olyan kárra, amely releváns okozati összefüggésben (l. IV. 2.) áll a károkozó magatartásával.

A polgári jogi felelősség körében csak a deliktuális kártérítési felelősség kerül tárgyalásra.

II. Nemzetközi intézménytörténet. 1. Előtörténet. 2. Liberálkapitalizmus. 3. Monopolkapitalizmus. 4. Szocializmus.

1. Előtörténet.

A természetadta közösségekben a felelősség társadalmi jellegű volt, differenciálatlan, korlátlan és a magatartás értékelésétől (a vétkességtől) független, egyrészt annak következtében, hogy az egyes ember személyisége nem alakult ki, az egyén csak mint a közösség tagja létezett, másrészt mert a termelési viszonyok vagyoni jellegű szankciókat még nem tettek lehetővé. A közösségben *belül* az egyént mint a közösség tagját vonták felelősségre: mind a közösség, mind az, akinek magatartása a közösségi szabályokba beleütközött, úgy élték át a sérelmet, mint ami az egész közösségre vet árnyat és hívja ki a felsőbb hatalmak haragját. E felsőbb hatalmak kiengesztelését szolgálta a büntetés (pl. a halállal egyenlő kiközösítés, a megkövezés stb.). A közösségek *között* a felelősségre vonás háború formájában jelentkezett, amelyek eredményeképpen a foglyokat megölték, hiszen a termelési viszonyok még nem tették lehetővé azt, hogy a hadifogoly rabszolgává válva hasznot hajtson a közösségnek. Ez a felelősség tehát mind a közösségen belül, mind a közösségek között *kollektív* jellegű volt.

A természetadta közösségek *felbomlása* idején — a magántulajdon megjelenésétől a kapitalizmus kibontakozásáig — megjelent a *jogi* felelősség, amely jogágazatilag igen hosszú ideig nem differenciálódott. A magántulajdon lehetővé tette, hogy a kompozíció formájában megjelenjék a *vagyoni* szankció, és ezzel a későbbi polgári jogi kártérítési felelősség előképe. Előképe csupán, mert a kompozíció nem felelt meg az okozott kárnak: mai kifejezésekkel élve vegyítette a kártérítés és a bírság elemeit, továbbá mert a felelősség még hosszú ideig nem függött a magatartás értékelésétől (a vétkességtől).

A továbbfejlődés motorja a kereskedelem fejlődése volt. Ahol a kereskedelem kifejlődött, ott általában két lényeges változás következett be:

a) a vagyoni szankció mindinkább az okozott kárhoz igazodott, megjelent a *kártérítés*, és ezzel megindult a büntetőjogi és a polgári jogi felelősség szétválásának folyamata, bár még az 1790. évi porosz kódex és az 1806. évi osztrák általános polgári törvénykönyv büntetőjogias szemlélettel a vétkesség fokát is figyelembe venni rendelte a kártérítés megállapítása során.

b) A magántulajdon az emberi személyiség kialakulását előmozdította, a terjedő kereskedelem kialakította a kockázat tudatát. Jórészt ennek eredményeképpen alakult ki a *vétkesség* fogalma: bizonyos károkozásfajták körében a károkozó vétkessége a kártérítési kötelezettség feltételévé vált.

Ugyanakkor a büntetőjogi és a polgári jogi felelősség teljes szétválása nem ment végbe. Gyakori volt a „büntető kártérítés" (pl. az okozott kár többszöröse), a kártérítés mértéke nemcsak a kártól függött, hanem a vétkesség fokától is, és mindkét területen csak a jog által meghatározott károkozásfajták váltottak ki felelősséget, nem pedig általában a károkozás.

A most vázolt korszakban a polgári jogi felelősség fordulópontját a római jogban, elsősorban a jusztiniánuszi kodifikációban érte el. A római jog fejlődése során a legnagyobb jelentősége a lex Aquilia-nak (id. e. 287.) volt, amely fizikai erővel okozott testi sértésekre

vonatkozott és kezdetben független volt a vétkességtől, de a jusztiniánuszi kodifikációban már mint a vétkességen alapuló, igen széles tényállásra kiterjedő felelősség jelentkezett. A másik lényeges római jogi intézmény a dolgok őrizetével kapcsolatos *custodia*-felelősség volt, amely ugyanezt a pályát futotta be a vétkességtől független felelősségtől a vétkességen alapuló felelősségig (*Mádl*, 1964.).

2. Liberálkapitalizmus.

A hűbéri kötöttségek megszüntetése, a szabad vállalkozás biztosítása, az áruviszonyok általános elterjedése megkívánta az akaratszabadság eszméjének felmagasztalását, a jogban pedig annak az elvnek a kimondását, hogy minden szabad, ami nem tilos. Az *angol* jog itt meg is állt (l. alább), de a legtöbb más jogrendszer levonta annak a következményeit is, hogy az áruviszonyok nemcsak szabad mozgásteret igényelnek, hanem a biztonság jogilag egyenlő mértékét is mindenki számára. Ennek felel meg az általános kivétel a „mindent szabad, ami nem tilos" tétele alól: „a károkozás tilos, kivéve, ha megengedett". A polgári jogi felelősségben a felelősségi tényállások felsorolását felváltja a károkozás általános tilalma, az ún. *általános civiljogi deliktum* — ez újabb lépés a büntetőjogi és a polgári jogi felelősség szétválása útján.

A szabad akarat ideológiájával párosul az a tétel, hogy a szabad ember felelős tettei következményeiért. Ebbe a tételbe többnyire beleértik azt, hogy nem lehet felelős azért, amiről nem tehet. Ezt az értelmezést alátámasztja a vallás bűn és bűnhődés-koncepciója, és támogatja a szabad vállalkozás e korban érvényesülő kockázatvállalási koncepciója: mindenki viseli hibás tette következményeit és az őt sújtó véletlenek és katasztrófák kockázatát. Ezért a burzsoázia győzelmének a második következménye *a vétkességi elv trónra lépése* lett. A vétkességi elv tehát nem közvetlenül az áruviszonyokból folyik, hanem az áruviszonyok korabeli ideológiájából.

Az áruviszonyok közvetlen következménye viszont a felelősség mércéje: a hibásan cselekvőt tekintet nélkül vétkessége fokára kötelezni kell az okozott veszteség helyrehozatalára. A harmadik elv ezért legalábbis a deliktuális felelősség (l. I. 10.) területén: a kártérítés mértéke az okozott kár, vagyis *a teljes kártérítés* elve.

A polgári jogi felelősség intézménye fejlődésének csúcspontját érte el a liberálkapitalizmusban. *Már* teljesen különvált a büntetőjogi felelősségtől, és *még* nem kezdte ki a biztosítás. Az eszközei akkor voltak a leginkább összhangban a kor gazdálkodásával és kártípusaival, és ezért ekkor épült ki a legkövetkezetesebben.

A három említett korszakalkotó tételt először és a legvilágosabban a következetes polgári forradalom joga, a *francia* polgári törvénykönyv fejezi ki. A legkevésbé következetes ebben a tekintetben is a korai polgári forradalom (→ *Polgári jog* 2. *a*) *angol* joga, ahol a büntetőjogi felelősséggel fennállott kapitalizmus előtti egység maradványaként ma sem ismeretes az általános civiljogi deliktum, hanem csupán meghatározott károkozás-fajták (tort-ok) vezetnek felelősségre, és ahol fennmaradt néhány magánbüntetést megvalósító büntető kártérítés is. A késleltetett polgári forradalmak (→ *Polgári jog* 2. *c*) *német* joga szintén őrzi a nyomait annak a kornak, amikor csak a törvényben meghatározott károkozásfajták vezettek felelősségre, bár itt a bírósági gyakorlat gyakorlatilag majdnem teljesen kifejlesztette a károkozásért való általános felelősséget.

3. Monopolkapitalizmus.

A monopolkapitalizmus kifejlődésével bekövetkezett a liberálkapitalizmusban csaknem egyeduralkodóvá tett *vétkességi elv trónfosztása* anélkül, hogy a polgári törvénykönyvekben a díszhelyét is elvesztette volna, valamint *meggyengült a teljes kártérítés elve.* Mindkét változás a már említett társadalmi-technikai változások (l. I. 6.) következménye volt: a veszélyforrások nagymérvű megnövekedése és az arány felbomlása egyfelől a károk mértéke, másfelől a gondatlanság foka és a károkozó fizetőképessége között változásokra vezetett.

a) A vétkesség-fogalom egyrészt egyre kevésbé jelentett erkölcsi elítélést kiváltó magatartást, vagyis objektiválódott és denaturálódott, amennyiben egyre inkább magatartási zsinórmértékek szerint került megállapításra és nem az egyéni képességek szeint, továbbá anonimmá vált (egy nagyvállalaton belül gyakran nem lehet a hibát lokalizálni), és mindezek folytán a vétkesség-fogalom nagymértékben felvizeződött és technikaivá vált. Másrészt ha elvben a felelősség „főszabálya" maradt is, a valóságban kiszorult vagy háttérbe szorult a két leghatalmasabb veszélyforrás körében: a közlekedésben és az üzemi balesetek területén.

A vétkességi elv mellé nagy nyomatékkal lépett először a *kockázatviselés*, majd a *kárelosztás* elve.

Az új jelenségekre először a régi individualista keretek között reagáltak: az olyan vállalatnak, amely üzemi költségeit — ideértve a kártérítéseket — nem tudja elviselni, el kell tűnnie a gazdasági életből. Előtérbe lép a *kockázat* elve, amely továbbra is kártelepítési és nem kárelosztási elv: vétlenség esetén a kárt többé nem a károsultra, de a károkozóra hárítja. Azt javasolja, hogy a vétkesség elve helyébe az okozás elve lépjen, az ún. „szubjektív" felelősséget váltsa fel az ún. „objektív" felelősség (l. I. 6.). Ennek érdekében először skandináv államokban léptek fel *(Ussing, Stang)*. Megszaporodtak a vétkességtől független felelősség esetkörei, különösen ott, ahol gépek működtetésével vagy természeti energiák igénybevételével okoznak kárt, de a tétel

általánossá nem vált. Noha az érintetteknek elvileg megvan a lehetőségük arra, hogy szolgáltatásaik árába belekalkulálják a várható kártérítési terheket, és ezáltal egy primitív, bizonytalan és nem gazdaságos káresztást valósítsanak meg, ez a terhes megoldás nem tudott áttörni, a megoldást új alapokon kezdték keresni. Ehhez a még individualista alapokon álló, de már bizonyos káresztást is megvalósító megoldás jó átmenetet biztosított.

A kockázatviselésre alapított kártelepítési elvből *káresztási* elv lett, amely már tudatosan törekszik a károkat gazdaságosan szétosztani a hasonló veszélyeknek kitettek között, és amely ebben az értelemben kollektív elemeket vesz fel. Ennek eszköze a biztosítás. A „legjobb káresztó"-ra telepítik a kárt — arra, akinél a legvalószínűbb, legcélszerűbb, leginkább elvárható, hogy biztosítással védekezzék, majd bizonyos területeken kötelezővé teszik a biztosítást. A vállalatok többé-kevésbé jól kalkulálható, állandó biztosítási díjakat fizetnek, és ezzel széles körben megváltják felelősségüket, és egy külön vállalat, a biztosító összegyűjti ezeket a díjakat, összegüket befektetésekkel tovább növeli, profit fejében elvégzi a káresztást (a károsultak kártalanítását), és viseli azt a kockázatot, hogy a bekövetkező károk esetleg meghaladják a valószínűnek tartott károk mértékét. Itt már nem a vétkességi elvet váltják fel a kockázati elvvel, hanem — főként a közlekedésben — a felelősséget váltják magymértékben fel a biztosítással. Itt a büntetőjogi felelősségtől való elválás a végpontjára érkezik. A polgári jogi felelősség széles területen megszűnik: visszaszorul a szándékos és rendkívül súlyosan gondatlan károkozások szűk területére. Ez az elv az üzemi balesetek és a közlekedés területén sok országban messzemenően megvalósult, de általános érvényesítését — legalább egyelőre — az elv leglelkesebb híveinek túlnyomó többsége sem tartja lehetségesnek.

b) A termelőerők fejlődésével beállott, említett aránytelbomlás másik következménye az volt, hogy ha fő elvként meg is maradt, de erősen meggyengült *a teljes kártérítés* elve. Több országban *(Svájc, skandináv* országok) az összes körülmények mérlegelése alapján kell megállapítani a kártérítés mértékét, másutt (pl. *NSZK)* a bírósági gyakorlat a teljes kártérítés elvét az okozati összefüggés (l. IV. 1. *d*) értelmezésével korlátozza. Ezáltal az áru-magántulajdon lényegével, a burzsoá jogbiztonsági koncepcióval ellentétes megoldás vert gyökeret, a megváltozott viszonyokhoz való kényszeredett alkalmazkodás során.

4. Szocializmus.

A polgári jogi és büntetőjogi felelősség szétválása után a szocialista jogban további differenciálódás következik be: a polgári jogi felelősségből kiválik a munkajogi és a szövetkezeti jogi felelősség (l. I. 3.).

Az OSZFSZK 1923. évi polgári törvénykönyvének a felelősségről szóló alaprendelkezését kezdetben úgy értelmezték, hogy az a vétkességtől független felelősségi rendszert vezet be, de a harmincas években alapjában annak a törekvésnek a hatására, hogy a vállalatok tevékenysége reálisan legyen értékelhető *(Joffe, Sólyom* szerint főként ideologikus okokból), uralomra jutott az a felfogás, hogy a szocialista polgári felelősség a *vétkességen* alapul; csak így tudja nevelő funkcióját betölteni. Ezt a vétkességet a társadalmi elvárások alapján kell megítélni, és vélelmezni kell (l. IV. 3.); a vétkesség vélelme a deliktuális felelősség körében a burzsoá jogokban csak kivételesen található meg.

Jelentős vívmánya a szocialista jogoknak, hogy az *alkalmazottak és szövetkezeti tagok* által munkájuk végzése során okozott károkért a kívülálló károsultnak csak a vállalat, szövetkezet felel; a közvetlen károkozót csak a vállalattal, szövetkezettel szemben terheli nagymértékben korlátozott munkajogi, illetve szövetkezeti jogi felelősség.

Ugyancsak jelentősen továbbfejlesztették a szocialista jogok a vétkességtől független felelősséget a *fokozottan veszélyes tevékenységért*; szemben a burzsoá jogokkal, ez a felelősségi alakzat beépül a polgári törvénykönyvekbe, mégpedig általánosított megfogalmazásban.

Végül abból kiindulva, hogy a felelős személy fizetőképességét meghaladó kártérítési kötelezettségtől nem várható nevelő-megelőző hatás, és az ilyen súlyos kötelezettség a munkamorált is rontja, a szocialista jogok lehetővé teszik *a kártérítés mérséklését*, ha a teljes kártérítés súlyos helyzetbe hozná a felelős személyt.

III. Magyar intézmény- és tudománytörténet.

1. Alapok. 2. Vétkesség nélküli felelősség. 3. Alkalmazottak, megbízottak károkozása. 4. Állami felelősség. 5. Nem-vagyoni kártérítés. 6. Tudománytörténet; Grosschmid. 7. Marton Géza. 8. A felszabadulástól a polgári törvénykönyvig.

1. Alapok.

A magyar polgári jogi felelősség — eltekintve egyes résztörvényekőtl — a bírósági gyakorlat műve volt. Idevágó hazai tradíciók nagymérvű hiányában a múlt század utolsó harmadában a bírósági gyakorlat először az osztrák általános polgári törvénykönyv hatása alatt fejlődött, olyannyira, hogy itt-ott ítéleteiben kifejezetten hivatkozott erre a külföldi kódexre (pl. az 549. sz. elvi határozat). Az 1900. évi általános polgári törvénykönyvtervezet azonban már erősen az 1896-ban megalkotott német polgári törvénykönyv befolyása alatt állt, és a gyakorlat is erősen német hatás alatt fejlődött. Megjegyzendő azonban, hogy jelentős vonatkozásokban túl is lépett ezeken a kódexeken, különösen a vétkességtől

független felelősség kiterjesztésében és a joggal való visszaélés tilalmának korszerűbb megfogalmazásában. A bírósági gyakorlat kezdettől fogva elismerte az általános civiljogi delikt umot, amit a *német* jog nem tett meg: az alapkiindulása az volt, hogy a bizonyítottan jogellenes és vétkes károkozás megalapítja a felelősséget, feltéve, hogy jogvédte érdekeket sértett. Ez a tétel belekerült az 1900. évi általános polgári törvénykönyv-tervezetbe és az 1914. évi Javaslatba is. A bírósági gyakorlat és a kódextervezetek és javaslatok között azonban kölcsönhatás volt: a bírói gyakorlat fejlődését nagymértékben befolyásolták a készülő polgári törvénykönyv tervezetei és javaslatai; ezek szabályainak tetemes része beépült a bírósági gyakorlatba.

2. Vétkesség nélküli felelősség.

A vétkességen alapuló felelősség mellett a bírósági gyakorlat egyre szélesebb körben ismerte el a vétkességtől független felelősséget, mégpedig három indokból.

a) Az egyik az, hogy egy *„nyerészkedő"* (haszonra törekvő) vállalatnak magának kell viselnie a kívülállóknak okozott károkat; ennek az elvnek az elfogadása jelentősen meghaladta az akkori német jog álláspontját. A vízművek azért felelnek a csőrepedésért, mert „pénzért szolgáltatnak" (181. sz. elvi határozat, 1902), noha a szülőt a kötelező felügyelet elmulasztásáért felelőssé teszik (526. sz. elvi határozat, 1914), a gyermekmenhelyet nem teszik felelőssé, mert nem „nyerészkedő vállalat" (532. sz. elvi határozat, 1916). Ez megfelelt az 1900. évi polgári törvénykönyv-tervezet és az 1914. évi javaslat rendelkezéseinek; az 1928. évi javaslat azonban csak különleges veszéllyel járó üzemmenet esetén rendelt „objektív" felelősséget. A bírósági gyakorlat mégis e javaslat méltányossági felelősségi szabálya, az 1917. évi 84. sz. kúriai teljesülési határozat, majd a 82. sz. jogegységi döntvény (1936) alapján továbbra is gyakran a vétkességtől függetlenül tette felelőssé a nagyvállalatokat, tekintet nélkül a károkozó tevékenység veszélyességére.

b) A vétkességtől független felelősség másik indoka éppen a *különleges veszéllyel* járó tevékenység. A gondolat a német és osztrák jogból ered, de a gyakorlat e jogok megoldásain túlment. A német mintára készült, „vaspályák által okozott halál vagy testi sértés iránti felelősségről" szóló 1874. évi XVIII. törvény volt e felelősségi alakzat első megnyilvánulása. E veszélyes üzemi felelősség körét azonban a bírósági gyakorlat némi ingadozás után szüntelenül tágította — idevonta a légszeszvilágítást, a robbanóanyag-tartást, a közúti gépjárművek üzemeltetését, a felvonók működtetését, az erősáramú villamosságot szolgáltató vállalatokat —, majd *általánosította:* minden olyan tevékenységre kiterjesztette, amely különleges veszéllyel jár. Ilyen megfogalmazásban került be a szabály először az 1913. évi Tervezetbe, majd az 1928. évi Javaslatba, vagyis — ellentétben a német és osztrák megoldással — a tervek szerint beépült volna a polgári törvénykönyvbe. Ezenkívül a bírósági gyakorlat teljes kártérítést biztosított az áldozatoknak, szemben a német és osztrák joggal, amely a vétkesség követelménye elejtésének mintegy ellentétéül maximálta a kifizethető kártérítést. Mindezzel a magyar bírósági gyakorlat — együtt az OSZFSZK 1923. évi polgári törvénykönyvével — a világfejlődés élére került ebben a kérdésben.

c) A vétkességtől független felelősség harmadik esete a *méltányosságon* alapuló felelősség, mégpedig először egy speciális esetkörben: az elmebeteg károkozó vagyonát is igénybe lehet venni a károsult kártalanítására, ha ezt egyfelől a méltányosság, másfelől az elmebeteg vagyoni helyzete indokolja (162. sz. elvi határozat, 1897). A szabály az 1928. évi magánjogi törvénykönyv-javaslatban általánosodott. Eszerint a vétlen károkozó a kárt annyiban köteles megtéríteni, amennyiben az máshonnan — például biztosításból — meg nem térül, és amennyiben ezt, tekintettel a körülményekre, különösen az érdekelt felek vagyoni viszonyaira, a méltányosság megkívánja (1737. §). A bíróságok ezt a szabályt ritkán ugyan, de alkalmazták. Emellett a nem-vagyoni kártérítés (l. III. 5.) egyik feltétele is a méltányosság volt.

3. Alkalmazottak, megbízottak károkozása.

Alkalmazottnak vagy megbízottnak ebben a minőségében elkövetett károkozásai esetén a munkáltató, illetve megbízó felelőssége az *angol* és *francia* megoldáshoz képest korszerűtlen, a *német* és *osztrák* megoldáshoz hasonló. A munkáltató vagy megbízó akkor felel, ha nem tudja bizonyítani, hogy az alkalmazott vagy a megbízott megválasztásában, felügyeletében és utasításokkal való ellátásában a kellő gondosságot kifejtette (84. sz. teljesülési határozat, 1917). Ez a megoldás nagyvállalati viszonyok között elavult, mert hiszen a nagyvállalat tulajdonosa már nem személyesen alkalmazza, utasítja és felügyeli a munkásokat. Ezen a bírósági gyakorlat két kivétel létesítésével segített: az egyik a fokozottan veszélyes tevékenységre vonatkozik (l. III. 2. *b*), a másik az üzem különösen nagy terjedelmére: ahol az alkalmazottak károkozásait mint üzemi költségeket kalkulálni lehet, ott vagy méltányossági felelősségre kerülhet sor (l. III. 2. *c*), vagy az *angol* és *francia* megoldáshoz hasonlóan az alkalmazott saját vétkessége alapítja meg a munkáltató felelősségét (186. sz. elvi határozat a gazda és „cseléd"-je vonatkozásában, általánosítva az 1900. évi Tervezetben, az említett korszerűtlen megoldással felváltva az 1914. évi Javaslatban és az ezt követő bírósági gyakorlatban, végül a korszerű javaslat meghonosítása a 82. sz. jogegységi döntvényben 1936-

ban). Egyébként a munkáltató vagy megbízó felelőssége a károkozó alkalmazottat vagy megbízottat a felelősség alól nem mentesítette.

4. Állami felelősség.

A közhatalmi tevékenység körében okozott károkért való felelősség területén megkülönböztették egyfelől a törvényhatóságok tagjait, valamint a községi alkalmazottakat a szorosan vett állami tisztviselőktől, bíráktól, ügyészektől. Az előbbiek a községi törvény (1886. évi XII. tv.) alapján feleltek vétkes károkozásaikért, feltéve, hogy a kár szabályszerű jogorvoslattal elhárítható nem volt. Ha fizetőképtelenek voltak, helyettük a község felelt. A szorosan vett állami tisztviselők felelősségére nem volt jogszabály, de azt a bírósági gyakorlat bizonyos esetekben elismerte. A bírák és ügyészek az 1871. évi VIII. törvény értelmében akkor feleltek, ha felelősségüket előbb fegyelmi hatóságuk vagy a büntető bíróság megállapította. Ha az állami tisztviselő felelőssége megállapítható volt, akkor az állam felelőssége is beállt, mégpedig nemcsak a károkozó hivatalnok fizetőképtelensége esetén (976. sz. elvi határozat, 1933).

5. Nem-vagyoni kártérítés.

A személyhez fűződő jogok sérelméből eredő nem-vagyoni kár (pl. elszenvedett fájdalom) megtérítését a bíróságok szándékos károkozások esetén bizonyos esetekben megítélték (pl. törvényi alapon a személyes szabadság megsértése esetén, továbbá rágalmazás, becsületsértés, hitelrontás, hamis vád esetén, ha ez a méltányosságnak megfelelt). Ezt a kört a bíróságok az akkori erkölcsi felfogásnak megfelelően kiterjesztették. A 158. sz. elvi határozat pl. kimondta, hogy ha köztudomásúvá válik, hogy egy leányon erőszakos nemi közösülést követtek el, ez a lány férjhezmenését gátolja, tehát a cselekmény a leány női becsületén, erkölcsi integritásán és közvetve vagyoni érdekein is csorbát ejtett. Ezért a károkozó olyan összeget köteles megfizetni, amelynek birtokában a leány férjhezmenési esélyei — osztályhelyzetére tekintettel — „ép oly arányban növekednek, mint amily arányban férjhezmenési lehetőségét a kiskorú alperesek csökkentették" (1912).

6. Tudománytörténet; Grosschmid.

A magyarországi elmaradott viszonyok következtében a századfordulóig polgári jogi felelősségelméletről aligha beszélhetünk. A *Dárday* által kiegészített *Zlinszky* Imre-féle Magyar magánjog 5. kiadása (1894) pl. amenynyiben polgári jogi felelősségről szól, jobbára az osztrák polgári törvénykönyvet, a szász polgári törvénykönyvet, a bajor, drezdai és német javaslatot idézi. Két alaptételt tartalmaz. Az egyik előremutató: elismeri, hogy mindenféle vagyoni károkozás kártérítési kötelem alapjául szolgálhat. A második tétel szerint bizonyos esetekben pénzbírságból álló magánbüntetés is követelhető. Ebből világos, hogy a polgári jogi felelősség némileg összeszövődötten jelentkezik a *büntetőjogival és a kihágásért* való felelősséggel. Már a cím — „A vétségek" — is erre vall. Még inkább mutatja ezt az, hogy az „egyes vétségek" szinte valamennyien büntetőjogilag üldözöttek vagy kihágást valósítanak meg: a kézikönyv minden esetben részletesen ismerteti a vonatkozó büntetőjogi, illetve kihágást megállapító jogszabályt, ideértve ezek szankcióit is; az „uzsora vétség"-énél polgári jogi szankcióról szó sincsen. A másik jellegzetessége a tárgyalásmódnak az akkori gazdasági struktúrának megfelelően a *mezőgazdasági* kártételek erős túlsúlya. A 12 külön tárgyalt „vétség"-ből öt ilyen jellegű, és ezek rendkívül aprólékos tárgyalása a 22 oldalból 16 oldalt vesz igénybe.

Egy évtized múltán a helyzet gyökeresen megváltozott. Az egyébként konzervatív *Kolosváry* Bálint 1904. évi kétkötetes Magyar magánjoga már kifejezetten és élesen elválasztja a polgári jogi felelősséget a büntetőjogitól, és német mintára kifejti a polgári jogi felelősség önálló fogalomrendszerét, regisztrálja a nem-vagyoni elégtétel meghonosodását a magyar bírósági gyakorlatban az osztrák jog keretei között, sőt kijelenti: „ma már általánosan elterjedt nézetnek mondható, hogy (a vétkességi felelősség) sem a jogérzetet, sem a forgalmi élet követelményeit nem képes kielégíteni, s hogy a vétkesség helyett az 'objektív károkozás' elvét kellene kizárólag figyelembe venni." (2. köt. 55.). Időközben ugyanis nemcsak a társadalmi-gazdasági körülmények fejlődtek számottevően, és nemcsak az általános polgári törvénykönyv 1900. évi tervezete látott napvilágot, de *Grosschmid Zsögöd* Benő néven írt Fejezetek kötelmi jogunk köréből (1898) c. művének 59. §-ában megjelenik az első önálló magyar polgári jogi felelősségelmélet. Grosschmid valójában, alapjában nem ezt kutatja, hanem a kártérítési kötelezettség jogalapjait, de ezek köréből kihasít kettőt: a vétkes vagy olybá vett magatartást és a kötelemszegést vagy olybá vett magatartást, és ezeket tekinti felelősségi eseteknek. Elsőként hozza továbbá kapcsolatba a már teljesen önállósult polgári jogi felelősséget a felelősség többi jogi alakzatával, ily módon a jogi felelősségben egy differenciált egységet látva. Ami a polgári jogi felelősséget illeti: „Civiliter 'felelni' valamiért annyi, mint magánjogi szabálynál fogva terhelő következménybe sodródni általa". Ez elsősorban vétkesség esetén áll be, de vannak „olybá vett" magatartások is, amelyeknél „a vétkesség lehellete" tapasztalható: ezeket kvázideliktumoknak, illetve kvázikontraktusoknak tekinti; kvázideliktum például a mögöttes felelősség esete, és amikor merőben „hibátlan személy" kénytelen felelni (l. I. 6.). A deliktuális és kontraktuális felelősség (l. I. 10.) között elvi különbséget nem lehet tenni, — írja. Grosschmid tehát elvileg a vétkességen alapuló

felelősség híve, de szűknek érzi ezt a kategóriát, és mesterségesen kiterjeszti azt olyan esetekre is, amelyekben a felelős személy személyes vétkességére nincs szükség. A polgári jogi felelősség határa a jogos károkozásoknál fekszik: ezek már kívül esnek a felelősség körén. Grosschmid tehát létrehozza a differenciáltan egységes polgári jogi felelősség fogalmát, és annak lényegét a jogellenes károkozásban látja; ezen belül a vétkesség mindig kiváltja a felelősséget, a „vétkesség lehellete" pedig kiválthatja. A „vétkesség lehelleté"-nek szemléletes fogalmával pedig korán ráérez a vétkességfogalom átalakulásának később végbemenő legfontosabb sajátosságára: a vétkesség nagyfokú elkötődésére a személyes szemrehányhatóságtól, a vétkesség objektiválódására, denatúrálódására, anonimmé válására (l. II. 3.).

7. *Marton Géza.*

A felszabadulás előtti magyar polgári jogi felelősségi elmélet a csúcspontját *Marton Géza* munkásságával érte el. Marton Géza Debrecenből sikeresen kitört a német-osztrák övezeten, és elméletével a nyugati világ jogtudományának élvonalába került, noha akkor a tételes jogok magyar művelői a nem-német világtól meglehetősen el voltak szigetelve. A polgári jogi felelősségnek a jogi felelősségbe belehelyezett egységes és minden részletre kiterjedő eredeti elméletét építette fel a történelmi fejlődésre és a legújabb társadalmi-technikai változásokra alapozva ezt az elméletet.

Az uralkodó elméletet teljesen lerombolta. Kritikája elsősorban a *vétkességi elv* mint a polgári jogi felelősség fő elve ellen irányul. Ennek először a történelmi nimbuszát rombolja le, amikor bizonyítja, hogy mind a lex Aquilia, mind a custodia-felelősség (l. II. 1. *b*) eredetileg független volt a vétkességtől. Az idők során vétkességi alapra helyezett lex Aquilia általánosodásából alakult ki az önmagának ellentmondó polgári jogi „deliktum" (azaz bűncselekmény), amelynek a vétkesség szükségképpen eleme; ez tehát szankciókötelem, noha a kor reparációs kötelmet igényel. A „polgári deliktum" megreked abban az individualista felfogásban, amely szerint a kártérítési követelés csupán a sértett alanyi joga, „csak az ő kedvéért van", noha az általános reparációs kötelem nem megtorló-helyreállító, hanem a jövőbe tekint: a társadalom védelmét szolgálja, szociális, közérdekű célokat szolgál. A vétkesség már nem elég széles alap egy felelősségi rendszer számára, hiszen a kár célszerű viselője nemcsak a vétkes lehet: „egyre több és több eshetőség és alkalom merül fel arra, hogy az egyik ember a másiknak akaratlanul, sőt észrevétlenül és kivédhetetlenül kárt okozzon." Az uralkodó elmélet azonban „ahelyett, hogy az életre irányzott tekintettel s onnan merített új felismerésekkel világító fáklyával haladt volna elöl, és mutatta volna a fejlődés helyes útját a gyakorlati jogalkotásnak és jogalkalmazásnak, a múltból átmentett fogalmaival hátul kullogott az utóbbiak mögött, . . . s minden teljesítménye abban merült ki, hogy az élet által az ő hozzájárulása nélkül, sőt néha ellenállása ellenére kreált új felelősségi alakzatokat valamiféle bűvészfogásokkal összhangba hozza a maga egyetlen tudományával, a rómaiaktól örökölt, már ott is elavult, ma annál inkább nem kielégítő felelősségi gondolatrendszerrel". Emellett a vétkességi elv önmagában is tökéletlen: nehezen bizonyítható, az üzemen belül anonimmé vált *(Josserand)*, beállt a „Beweisnotstand" *(Exner)*, a bizonyítási szükséghelyzet. Ezek a nehézségek arra szorítják a jogalkotót, hogy a vétkességet absztrakt, tipikus tárgyi ismérvekhez kösse, ez azonban az egyéni morális vétkességfogalom elejtését jelenti. Így valójában szégyenlős objektív felelősség áll elő („verschämte Zufallshaftung, *Radbruch*). A vétkességi elv csődjét gyakorlatilag a 19. század nagy ipari és forgalmi fellendülése hozta magával.

Ezt követően szemügyre veszi az *objektív felelősség*re vonatkozó különféle elméleteket, és egy részük érdemeit elismerve ezeket is alkalmatlannak ítéli a polgári jogi felelősség megalapozására: tudománytalan az, ha van egy megokolásra nem szoruló vétkességi alapfelelősség és mellette négy-ötféle egymással összefüggésbe nem hozott szempontokra épített kivételes felelősség.

Marton Géza nagy érdeme, hogy a felelősségnek mint társadalmi-gazdasági jelenségnek és célkitűzésnek egységes elméletét építi fel. A programja szerint mindenekelőtt az individualizmussal kell szakítani, és a társadalom védelmét kell a középpontba állítani. Ezért a *megelőzés* „minden jogsértésből eredő megtérítési kötelem szükségképpeni első elve". Ezt szolgálja a vétkességi elv is, csakhogy tökéletlenül. Prevenciós lehetőség ott is van, ahol nincs vétkesség, a teljességgel elháríthatatlan ok határáig, vagyis mindaddig, amíg valaki is megelőzhette volna a kár bekövetkezését. Ez a prevenciós lehetőség különösen ott nyilvánvaló, ahol a kárt valakinek a családtagja, alkalmazottai vagy dolgai okozták. Az elmélet legeredetibb vonása éppen ebben van: az objektív felelősséget a társadalom védelmére alapozza, noha ez a vétkességi elv kedvenc indoka. Éppen ennek lehetőségét szokták a vétkességi felelősség hívei kétségbevonni és szükségességét az objektív felelősség hívei tagadni. Ezen az úton a polgári jogi felelősséget harmonikusan beilleszti a jogi felelősség kereteibe, noha az objektív felelősség hívei ezt is szükségtelennek tartják. Ezt a fő elvet erősíti meg a kárrendezésnek a prevenciótól eltekintve legfontosabb elve: az *érdekelv* (aki az aktivitás esetleges előnyeit élvezi, az viselje annak hátrányait is — *R. Merkel*). Ez az *egyéni* érdekmérlegelés elve, amely azon alapul, hogy többet várunk el attól, aki a saját érdekében

cselekszik, mint attól, aki más érdekében jár el. Ez az elv adja a felelősség intenzitását: aki a saját érdekében jár el, feleljen a teljes elhárítatlanság határáig, aki pedig ingyenesen vagy merőben jogi kötelezettséget ellátva vagy végül kárelhárítás érdekében cselekszik, attól csak azt várjuk el, hogy a saját képességeinek megfelelően járjon el. A harmadik elv a *társadalmi* érdekmérlegelésből adódik: ez a — nem szabatos kifejezéssel — *méltányosság* elve. Itt a bíró azt vizsgálja, hogy ítéletével nem okoz-e nagyobb kárt, mint amilyent el akar hárítani: számba veszi a gazdasági egyenlőtlenséget annak javára, aki a saját mértéke szerint legfeljebb enyhén vétkes. Mindennek kiegészítője a *kárfelosztás* elve, amely egyrészt abban jelentkezik, hogy a vállalat áraiba belekalkulálja a várható károk összegét és így azt szétosztja üzletfelei között, másrészt megnyilvánul az akkor még viszonylag kezdetleges felelősségbiztosításban. Ebben a rendszerben a *vétkességi* elv harmadlagos szerepet tölt be: visszaveri a fenti enyhítéseket ott, ahol erre a felelős személy méltatlan. Mindebből főszabályként az *objektív felelősség* emelkedik ki, amely a jogellenes károkozáson alapul. Ez szubjektívebb, mint a vétkességi felelősség, mert a vétkesség mellé még egy egyéni szempontot bevon: az érdekszempontot, és ugyanakkor visszaadja önmagának a régi rendszerben „meghamisított", deformált vétkességfogalmat.

Ez az elmélet korának terméke progresszív polgári álláspontról: a magángazdálkodás érdekviszonyain alapul és ezeket korrigálja a „szociális jog" eszmekörébe vágó méltányossággal. Alaptétele sokoldalú, mély és szenvedélyes kifejtése a társadalom szolgálatába állított objektív felelősségnek, de végeredményben nem haladja meg a korábbi individualisztikus szemléletet, amely azt keresi, hogy kire kell a kárt telepíteni, és nem azt, hogy hogyan lehet azt a leggazdaságosabban szétosztani, hiszen a kárelosztást csak mint kisegítő elvet tárgyalja. Ugyancsak individualisztikus maradt a vétkesség fogalma is: ezt haladta meg a társadalmi elváráson alapuló és ezért Marton Géza megelőzési gondolatával harmonizáló vétkességi, illetve felróhatósági fogalom. Azzal pedig már foglalkoztunk, hogy az általános objektív felelősség széles körű biztosítás nélkül nem törhet át (l. II. 3. *a*). Mindazonáltal az elmélet a fő tételét — jelenlegi ismereteink szerint — elveszítve az egyik eszmei alapja az itt kifejtett felelősségi felfogásnak, és azzal jelentős rokonvonásokat mutat (pl. belehelyezés a jogi felelősség kereteibe, egységes elvi alapon álló felelősségelmélet).

8. A felszabadulástól a polgári törvénykönyvig.

A társadalmasítások következtében a polgári jogi felelősségből kivált a munkajogi és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogi felelősség. Ez azonban a vonatkozó jogszabályok (pl. munka törvénykönyve, 1951) hatályba lépésével nem ment egy csapásra végbe: a bíróságok még évekig a polgári jog szabályait alkalmazták az olyan kérdésekben, amelyeket a kezdetben még hézagos munkajogi szabályok nem rendeztek. Végeredményben azonban ez a kiválás volt a szocialista jogi felelősségi rendszer kiépítésének egyik legfontosabb eseménye.

Jelentőségében nem mérhető ezzel, de nagy port vert fel a Legfelsőbb Bíróság egyik 1953. évi elvi döntése a nem-vagyoni kártérítés (l. III. 5.) megszüntetéséről. Ennek indoka az a tény volt, hogy szocialista társadalomban személyiségi jellegű értékek — pl. a becsület — pénzre nem válthatók. Ezért ezen a területen az ilyen értékek megsértésével kapcsolatos kifejezett vagyoni károkon (jövedelemkiesés, többletkiadások) túl legfeljebb az eredeti állapot helyreállításáról (plasztikai műtét arc eltorzítása esetén, becsületsértő felirat eltávolíttatása, a jogsértést megtestesítő tárgyak elkobzása, megsemmisítése), illetőleg kárenyhítésről (a megrokkanással járó többletkiadások) lehet szó. Az ilyen jellegű esetekre tekintettel a Legfelsőbb Bíróság bevezette a nem-vagyoni kártérítés helyett az ún. „általános kártérítést" (l. IV. 5. *c*), amely beépült a polgári törvénykönyvbe, és amelyek kiterjesztő értelmezése olykor lehetőséget adott valójában a nem-vagyoni kártérítés körébe tartozó kártérítésre (pl. baleset által elcsúfított nő „kozmetikai többletkiadásai" fedezésére kapott kártérítési összeget). Egyébként a nem-vagyoni kártérítés eltörlésével szemben — az említett indokot nem vitatva — hamar keletkeztek ellenvélemények (*Nizsalovszky, Kertész, Mádl*); a polgári törvénykönyv 1977. évi reformja az intézményt — a legsúlyosabb esetekre koncentrálva — visszaállította (l. IV. I. *b, aa*).

Kezdetben továbbá a bírósági gyakorlat hajlott arra, hogy a társadalmi tulajdon helytelenül értelmezett védelmében az állami vállalatoknak állampolgárokkal szembeni kártérítési kötelezettségét csökkentse, és minél kisebb kártérítést ítéljen meg; ezt a gyakorlatot azonban a Legfelsőbb Bíróság felszámolta, és ma a legmagasabb követelményeket éppen az állami vállalatokkal szemben támasztja (l. III. *d*.).

A polgári jogi felelősségre vonatkozó viták a polgári törvénykönyv előkészületei idején megélénkültek. Vita alakult ki *Marton Géza* idevágó tervezetéről; a méltányossági felelősségről (l. I. 7.); arról a koncepcióról, amely a felelősséget a munkajogihoz hasonlóan szabványosítani és korlátozni javasolta, és a biztosítás jóval intenzívebb bevonását sürgette a kárrendezésbe (*Benkő*) stb.

A polgári törvénykönyv megalkotásával a polgári jogi felelősség is új szakaszába lépett; ez már nem az intézmény- és tudománytörténet kérdése.

IV. A mai magyar polgári jogi deliktuális felelősség. 1. A polgári jogi felelősség feltételei. 2. A polgári jogi felelősség rendszere. 3. Az általános felelősségi szabály. 4. A specifikus felelősségi tényállások. 5. A kár megtérítése.

1. A polgári jogi felelősség feltételei.

A polgári jogi felelősség jogellenes és felróható károkozás esetén következik be, tehát a feltételei: a jogellenes magatartás, a kár, a felróhatóság és az okozati összefüggés.

a) A magyar polgári jogban *minden olyan károkozás jogellenes, amelyet a törvény nem enged meg* (a károkozás általános tilalma, az ún. általános polgári jogi deliktum). Ez egyaránt kiterjed arra, ha a kárt *cselekvéssel* okozták: pl. megrongálták valakinek a kocsiját, vagy ha *nemtevéssel* okozták: pl. valaki nem javíttatja meg az elromlott féket, és ennek következtében valaki balesetet szenved; ebből a példából egyébként kitűnik, hogy a kárra igen gyakran a cselekvés és nemtevés együttesen vezet. A burzsoá jogokban a nemtevés jogellenességéhez kifejezett cselekvési kötelezettség szükséges (pl. figyelmeztető tábla kitételének kötelezettsége). A szocialista jogokban azonban a szocialista együttélés szabályainak megtartására vonatkozó követelmény általános aktivitási kötelezettséget von maga után.

A jogellenességet kizáró körülmények a következők:

aa) A *jogos védelem*, vagyis valakinek személye vagy vagyona elleni jogellenes támadás vagy jogellenes támadásra utaló közvetlen fenyegetés elhárítása, feltéve, hogy a védekezés a szükséges mértéket nem lépte túl. Ha túllépte (pl. a támadás visszaverése után a védekező tovább ütlegeli a már passzív támadót), a károkozás e részben jogellenes. Jogellenes akkor is, ha a szükséges mértéket a megtámadott ijedtségből, félelemből, megzavarodottsága folytán lépte túl, de ilyenkor a felelősség esetleg a felróhatóság hiánya miatt elmarad.

ab) A *szükséghelyzet*, amikor valaki nagyobb kár elhárítása végett kárt okoz (pl. betöri az ajtót, hogy a szobatűzből kisgyermeket mentsen ki). Az így okozott kár nem jogellenes, és azt az viseli, akinek az érdekében a kárt okozták (a gyermek szülei fizetik meg az ajtó betörésével okozott kárt a lakástulajdonosnak, nem pedig az, aki azt a mentés érdekében betörte). Jogellenes azonban a károkozás, ha meghaladja a kárelhárításhoz szükséges mértéket vagy — vagyontárgyak veszélyeztetettsége esetén — ha a veszélyeztetett tárgynál nagyobb értékű tárgyat áldoznak fel a kárelhárítás során.

ac) A károsodásba való érvényes *beleegyezés* (pl. az ökölvívó a mérkőzés során megsérül). Nem érvényes a beleegyezés, ha tilos (pl. valakinek a felkérése arra, hogy ölje meg), társadalmi érdeket sért (pl. valaki megkér valakit, hogy a saját gabonáját gyújtsa fel) vagy ha a beleegyezés tévedésből, illetve kényszer vagy fenyegetés hatására történt.

ad) Károkozás egy *jogosultságnak* a társadalmi rendeltetésével összhangban való gyakorlása (pl. kisajátítás, ásványkutatás) útján. Ilyenkor jogszabály elrendelhet ugyan kártalanítást, ez azonban nem a polgári jogi felelősségen alapul, hiszen megengedett károkozásról van szó.

b) A *kár* fő csoportjai a következők:

ba) *Személyi* károk a személyhez fűződő jogok megsértése esetén. Ilyenkor lehetséges, hogy a személyi kár vagyoni kárral is jár (pl. rágalmazás következtében az elhelyezkedés megnehezül, a vállalatot veszteségek érik); ilyenkor a vagyoni károkra vonatkozó szabályok alkalmazandók. Más esetekben vagyoni kár nem keletkezik: a jogaiban megsértett pénzben nem mérhető hátrányokat, kellemetlenséget, fájdalmat szenved, idegösszeroppanást kap stb.

Ha ezek olyan mértékűek, hogy a károsultnak a társadalmi életben való részvételét, vagy egyébként életét tartósan vagy súlyosan megnehezíti, illetőleg a jogi személyek a gazdasági forgalomban való részvételét hátrányosan befolyásolja, a polgári törvénykönyv 1977-ben beiktatott 354. §-a értelmében kárpótlás igényelhető. Ezt ma már nem tekintik a személyiséget ért sérelem pénzre váltásának. Amíg az árutermelés fennmarad, a pénz a legalkalmasabb eszköz a beállott súlyos nem vagyoni kár (pl. mozgásképtelenné válás) hátrányainak ellensúlyozására, vagyis egy lehetséges mértékű reparációra, annál is inkább, mert a polgári jogban sem lehet a vagyonvédelem jobban biztosított, mint a személyvédelem. A kárpótlást becsléssel állapítja meg a bíróság; idővel valószínűleg kialakul egy bizonyos, kártípusokhoz igazodó hozzávetőleges egyöntetűség a gyakorlatban.

bb) A *vagyoni* kár lehet felmerült kár (damnum emergens), elmaradt jövedelem vagy haszon (lucrum cessans) és indokolt kiadás, költekezés.

A felmerült kár az az érték, amellyel a károsult vagyona a károkozás következtében csökken.

Az elmaradt haszon az az érték, amellyel a károsult vagyona gyarapodott volna akkor, ha a károkozó magatartás nem következett volna be. Ez lehet vállalatok, szövetkezetek, kisárutermelők elmaradt haszna — kisárutermelők esetében azonban általában nem a hasznot veszik a bíróságok alapul, hanem csak a kiesett munkáért állami vállalatoknál szakmunkásnak fizetett béreket —, munkások, alkalmazottak és szövetkezeti tagok sérülése esetén az elmaradt munkabér, illetőleg részesedés.

Az indokolt kiadás, költekezés a károsodással, következményei csökkentésével vagy megszüntetésével kapcsolatos kiadás vagy költe-

kezés (pl. gyógyítási költségek, élelmezési, fűtési, mosatási többletkiadások, a munkaképtelenség miatt alkalmazott háztartási dolgozó vagy ápoló munkabére akkor is, ha egy rokon szívességből látja el ezt a munkát, a legközelebbi rokonoknak a kórházlátogatással kapcsolatos utazási költségei, de nem az ajándékai). Ezekben az esetekben közvetlenül nem a károkozás váltja ki a kártérítési kötelezettséget, hanem a kiadás *elhatározása*; ennek indokoltságát kell elbírálni.

c) A *felróhatóság* alapjában *társadalmi értékelés* arról, hogy a károkozó magatartás típusa olyan, hogy a felelősségi szankció (a kártérítés) más tényezőkkel együtt alkalmas lehet az e magatartás-típus elleni védekezésre. A felróhatóság tehát nem azt jelenti, hogy a károkozó egyén helytelenül cselekedett, noha — tekintetbe véve ismereteit és képességeit — helyesen is cselekedhetett volna: az ilyen egyéniesítés egyrészt lehetetlen, másrészt a polgári jogi felelősség funkcióinak betöltését akadályozná. Ez ugyanis nem csupán egy tett megbüntetésében áll, hanem abban, hogy a kártérítés következetes kiszabása révén növelje egyrészt az elővigyázatosságot a károkozások elkerülésében, másrészt a biztonságot a károsodás bekövetkezte esetén. A felróhatóság az elsőre vonatkozik, de a másodikat is szolgálja, amikor egy derűlátóan kedvezőtlen értékítéleten alapul: a tanúsított magatartás helytelen volt, de annak típusa a kártérítési szankciók következetes kiszabásával befolyásolható. Ez az elmaradottabb károkozóra csak akkor tűnhet „igazságtalan"-nak, ha személyiségét statikusan vizsgálják: sem ő, sem más nem tudhatja, hogy az őt érő jövőbeli hatások komplexuma milyen irányban képes őt befolyásolni. A „büntetés"-szemléletben „igazságtalan" kártérítéssel sújtani azt, aki a károkozás időpontjában nem volt érett annak elkerülésére, de a „megelőzés"-szemléletben nem „igazságtalan", ha nem eleve kizárt a kártérítésre kötelezés jövőbeli kedvező társadalmi és egyéni hatása (l. IV. 3. *b, bb*).

A felróhatóság általános esete a *vétkesség*, amely maga is differenciált (l. IV. 3.), és speciális esetköre a *különleges védekezés ki nem fejtése*, amelynek körében a vétkesség az esetek túlnyomó részében ugyan szintén közrejátszik, de a jog itt nem elsősorban a vétkes magatartás visszaszorítását célozza, hanem speciális veszélyfajták elleni védekezést.

d) A jogellenes és felróható magatartás és a kár között *okozati összefüggésnek* kell fennállnia. Az okozati összefüggés kérdése arra vár választ, hogy a polgári jogi felelősség szempontjából *ki* okozta a kárt (pl. a gyermek vagy a felügyeletét elmulasztó szülő), és hogy *milyen* kárt okozott. (Valaki például gondatlanul meglök valakit az utcán, az kificamítja a bokáját, lekési a vonatot, és emiatt egy gyár csak később kap meg egy műszaki leírást, amiből többszázezer forint kára támad. „Okozta"-e ezt a kárt az, aki egy ismeretlent gondatlanul meglökött?)

A kérdés elvi szintű megoldása nem a polgári jogban rejlik. A kiindulópont az, hogy a marxizmus—leninizmus az okozati összefüggést a világ mindenoldalú kölcsönös összefüggése egy többé-kevésbé önkényesen kiragadott részének tekinti. Az „önkényesség" azonban csak arra a tényre vonatkozik, hogy a kölcsönös összefüggések hálózatából bizonyos elemeket kiemelnek. Maga a kiemelés azonban már nem önkényes. Ha valakit főbelőnek, az orvos okként a központi idegrendszer megbénulását, a fegyverszakértő a fegyver meghatározott törvényszerűségek szerinti működését és a jogász pl. a féltékenységet, bosszúvágyat vagy nyereségvágyat jelöli meg. Mindhármuk okmegállapítása objektíve meglevő tényezőt emel ki, mégpedig a három szakterület objektív törvényszerűségeinek és funkciójának megfelelően és nem önkényesen. A jogász nem fogja kétségbevonni az orvos és a fegyverszakértő okmegállapítását, csak irrelevánsnak fogja azt tartani: őt azok a tényezők „érdeklik", amelyekre a jog eszközeivel hatni tud. A polgári jogi felelősség vizsgálata során azok a tényezők bizonyulnak relevánsaknak, amelyekre a kártérítés szankciójával elvileg hatni lehet (pl. nem a gyermek csínytevése, hanem a gyermek feletti felügyelet elmulasztása). A polgári jogi felelősség szempontjából tehát az lesz a *releváns ok*, amely a kártérítés szankciójával elvileg befolyásolható. Ez pedig a *jogellenes és felróható magatartás, azok között a határok között*, amelyeken belül a kártérítés *prevenciós-nevelő hatása* még kifejthető. Gyermekkel szemben nem fejthető ki, ezért itt egy *közvetett ok* lesz releváns: a szülő mulasztása. A következményeket illetően pedig azok a kárfajták lesznek relevánsak, amelyeket mint lehetőségeket *előre lehetett látni*, mert ennek hiányában aligha lehet szó prevenciós-nevelő hatásról. Rendkívüli tényezők bekapcsolódása tehát megszünteti az okozati összefüggés relevanciáját (az említett gyár többszázezer forintos kárát az, aki az utcán egy ismeretlent meglök, nem láthatja előre, ezért a felelőssége csak a bokaficamot szenvedett személy kárára terjed ki).

A szocialista jogirodalomban a most kifejtetthez hasonló „okkiválasztó" módszer meglehetősen általános, de az „okkiválasztás" igen sokféle módon történik; megkülönböztetik pl. a „főokot" a „mellékokok"-tól, a „domináns" okot a többi oktényezőtől, a lehetőséget valóra váltó okot a lehetőséget teremtő októl stb.

2. A polgári jogi felelősség rendszere.

Bár a polgári jogban minden olyan károkozás jogellenes, amely nem kifejezetten megengedett, a károkozás gyakrabban előforduló, nagyobb súlyú típusai speciális szabályozást igényelnek. Ezért a polgári jogi felelősségnek vannak *specifikus esetkörei* (l. IV. 4.), de van egy

általános szabálya is (l. IV. 3.), amely minden olyan esetben alkalmazásra kerül, amikor nem egy speciálisan szabályozott felelősségi tényállás valósul meg, vagy megvalósul ugyan, de a speciális szabályozás valamilyen kérdésre nem tartalmaz rendelkezést. Ezenkívül a polgári jogi felelősségnek vannak általános, *közös szabályai*, amelyek egyaránt alkalmazandók az általános és a specifikus tényállásokra (l. IV. 1., 5.).

3. Az általános felelősségi szabály.

a) A polgári törvénykönyv értelmében „aki másnak jogellenesen kárt okoz, köteles azt megtéríteni. Mentesül a felelősség alól, *ha bizonyítja, hogy úgy járt el, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható.*" [339. § (1) bekezdés.] Ez a megfogalmazás mindenekelőtt vélelmet alapít meg jogellenes károkozás esetén a felróhatóságot illetően: a károkozónak kell bizonyítania, hogy nem járt el felróhatóan és nem a károsultnak azt, hogy felróhatóan járt el. Ez mint általános szabály, egyedülálló néhány szocialista jogban. Az idézett megfogalmazás továbbá definiálja a felróhatóság általános esetét, a *vétkességet* anélkül, hogy ezt a kifejezést használná: vétkes az, aki nem úgy járt el, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható.

Szembetűnő, hogy ez a megfogalmazás nem a hagyományos vétkességet definiálja, amely szerint vétkes az, aki a *tőle* elvárható gondosságot nem tanúsítja, aki a *saját* személyes képességei szintjén alulmaradt. A polgári törvénykönyvben megfogalmazott magatartási követelmény azonban nem a *károkozótól* elvárható magatartás, hanem a károkozóhoz *hasonló helyzetben* levőktől *általában* elvárható magatartás. A polgári jogi felelősség szempontjából tehát a vétkesség olyan magatartással valósul meg, amely nem felel meg a *konkrét* körülmények között társadalmilag *általában* elvárható magatartásnak. Vagyis a megítélés alapja egy olyan magatartási mérce, amely nem olyan általános, mint pl. a „jó családapa" mércéje, hanem a mindenkor adott helyzetre állapít meg egy általánosított társadalmi követelményszintet. Míg a „*tőle* elvárható" formula a *károkozók* szubjektív adottságai szerint törekszik egyediesíteni, addig a polgári törvénykönyv formulája a *káreset* objektív és szubjektív körülményei szerint egyediesít. A káresetek tömege azonban bizonyos olyan káreset-típusokba rendeződik, amelyek *tipikus körülmények* közepette valósulnak meg. Ez a bírósági gyakorlatban a társadalmi magatartási követelményszintek tipizálására vezet. Például az *állami vállalatoknak* (és nem egy meghatározott állami vállalatnak) van a legnagyobb lehetőségük egyrészt a kárforrások csökkentésére, másrészt a nagy károk elnyelésére és elosztására; ezért velük szemben támasztják a bíróságok a legszigorúbb követelményeket, egészen az elháríthatatlan külső ok határáig kiterjedően, enyhébb követelményeket támaszt a bíróság az *egyénekkel* szemben. Nagyobbak a követelmények a kárelhárítás vonatkozásában azzal szemben, aki potenciálisan a *károkozó* szerepében van, mint azzal szemben, aki potenciális *károsult* (l. alább *e*). Nagyobbak továbbá a *szakemberrel* szemben, mint a *laikussal* szemben.

b) A szabály háttere *társadalmi* és *pszichikai.*

ba) Pszichikai értelemben a vétkesség az *akarat* meghatározott minőségét jelenti. Az akaratnak ez a meghatározott minősége úgy jön létre, hogy a jogsértésre indító motívumok az attól visszatartó motívumok fölébe kerekednek, és ennek eredményeképpen megvalósul a jogsértés. Ez pedig vagy úgy megy végbe, hogy egyenesen a jogsértésre irányuló szándék keletkezik, vagy pedig úgy — és ez a gyakoribb —, hogy a jogsértés veszélye figyelmen kívül marad. Ezen alapul a vétkesség két fokozata: a *szándék* és a *gondatlanság*. A kettő következményei között a polgári jogi felelősség szabályai nem tesznek különbséget; gyakran van azonban különbség egyfelől a szándék és a súlyos gondatlanság, másfelől az enyhe gondatlanság között.

bb) Ami a társadalmi oldalt illeti, a szándékossággal nincs probléma, hiszen az egyaránt felróható, akár a károkozótól, akár az adott helyzetben általában elvárható magatartást kíván meg a törvény a felelősség megállapításához. A társadalmi elem jelentősége a gondatlan károkozásoknál lép előtérbe, márpedig az esetek túlnyomó többségében a károkat gondatlanul okozzák. Itt kerül a középpontba a nem egyéni, hanem társadalmi megítélés, a társadalmi elvárás, amely arra irányul, hogy mindenki igyekezzék fokozni a növekvő kárveszélyek elleni védekezést. Ehhez járul az, hogy a polgári jog — némileg leegyszerűsítve — a mindennapi élet, a vagyoni forgalom joga. Ebben a körben pedig, ahol többnyire egymásnak idegenek veszélyeztetnek és vannak kitéve veszélyeknek, speciális módon és különleges intenzitással lép fel a fokozott elővigyázat (megelőző-nevelő funkció) és a fokozott biztonság (reparációs funkció) igénye. Itt egyfelől olyan jogi megoldásra van szükség, amelynek alapján mindenki bízhat abban, hogy károsodása esetén a kár megtérítése nem fog attól az esetlegességtől függni, hogy történetesen milyen képességű, kulturális színvonalú ember okozta a kárt, másfelől amely mindenkit arra ösztönöz, hogy fokozza erőfeszítéseit a károkozás elkerülése céljából. Bizonyos, az egyedi esetekben megismerhetetlen határok között mindenki nevelhető, és ennek a nevelésnek a többivel együtt ható eszköze a kártérítési kötelezettség fenyegetése vagy beállta. Ez a lényege a „derűlátóan kedvezőtlen értékítélet"-nek (l. IV. 1. *c*).

c) Ennek azonban határai vannak. Aki *vétőképtelen* (gyermek, elmebeteg), annál a

vétkesség feltételei eleve hiányzanak. Itt polgári jogi értelemben tárgytalan az adott helyzetben elvárható magatartás megkövetelése, hiszen a kártérítési szankció ezekkel szemben hatástalan, és ezért szándékosságuk és gondatlanságuk egyaránt irreleváns; az utóbbi pszichikailag valójában nem is létezik. Ezek a személyek nem járhatnak el jogilag felróhatóan, és polgári jogi felelősségre sem vonhatók; ha a bíróság, a törvény kártérítésre kötelezi őket (l. IV. 4. *a*), ez nem felelősségi alapon történik.

d) A vétkesség nem korlátozódik pusztán a károkozó mozzanatra, a *kárelhárításra*, de figyelembe kell venni az ezt megelőző magatartást is *(kármegelőzés)* és a károkozást követő időszakot is *(kárenyhítés)*. A kárelhárítás kötelezettsége pusztán azt jelenti, hogy károsító magatartást el kell kerülni. A kármegelőzés arra irányul, hogy ne, vagy kevésbé alakuljon ki veszélyhelyzet, amely károsodásra vezethet (pl. a vállalatok biztonságos működésének megszervezése, megfelelő gépjárművezetési szokások kialakítása, veszélyes helyek bekerítése, a csúszós járda felhintése). A kárenyhítés kötelezettsége a már bekövetkezett kár következményeinek csökkentésére irányul (pl. a baleseti sérült kórházba szállítása, vagyontárgyainak biztonságba helyezése).

e) Felróhatóan nemcsak a károkozó járhat el, a károsult is *(önhiba)*. A polgári törvénykönyv kimondja, hogy „a károsult a kárelhárítása, illetőleg csökkentése érdekében úgy köteles eljárni, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható. Nem kell megtéríteni azt a kárt, amely abból származott, hogy a károsult e kötelezettségének nem tett eleget" [340. § (1) bekezdés]. A törvény tehát a károsult vonatkozásában ugyanúgy fogalmaz, mint a károkozó vonatkozásában, az azonos megfogalmazásból mégis eltérő elvárások következnek. Más ugyanis egy potenciális károkozó „adott helyzet"-e, mint egy potenciális károsulté. A társadalmi elvárás abban a vonatkozásban, hogy senki se okozzon kárt, jóval nagyobb, mint abban a vonatkozásban, hogy mindenki kerülje el más károkozását; a Legfelsőbb Bíróság állásfoglalása szerint mindenki bízhat annak a szabálynak az érvényesülésében, hogy a károkozástól mindenkinek tartózkodnia kell. Sikertelenül hivatkozott egy útfenntartó vállalat arra, hogy a károsult azért szenvedett sérülést az egyébként rendben levő kövezet egy hiányossága folytán, mert az utcán a kirakatokat nézegette ahelyett, hogy a lába elé nézett volna. A szándékos károkozó továbbá nem hivatkozhat áldozata gondatlanságára (ha a nyitva felejtett lakásba behatoló tolvaj kárt okoz a lakás berendezésében, nem hivatkozhat arra, hogy a károsult gondatlansága tette lehetővé a behatolását).

A polgári törvénykönyv idézett szövegéből egyébként nyilvánvaló, hogy az önhiba nem a károkozóval szembeni jogsértés, hanem hatóköre erejéig megszünteti az okozati összefüggés relevanciáját a károkozás és a kár között.

4. A specifikus felelősségi tényállások.

A specifikus felelősségi tényállások végeredményben szintén a tipikus „adott helyzet"-en alapulnak; nagyjából bizonyos tipikus károsító tevékenységi körök szerint szerveződnek. Nem oszthatók egyértelműen a vétkességen alapuló és a különleges védekezés elmulasztásán alapuló (ún. „szubjektív" és „objektív" — l. I. 6.) felelősségi esetekre, mert ezek nem egy esetcsoportban vegyülnek egymással. Igen durva megközelítésben azt lehet mondani, hogy — gyakran összevegyülve — vannak az általános felelősségi tényállást csupán differenciáló felelősségi alakzatok, vannak olyanok, amelyekben valaki más személy károkozásáért felel, és van a vétkességtől független felelősség.

a) A *vétőképtelen* (l. IV. 3. *c*) károkozásért a gondozója (pl. a szülője, vagy akire a felügyeletét akár alkalmailag is bízták) felel, ha nem tudja bebizonyítani, hogy a vétőképtelen felügyelete érdekében úgy járt el, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható, illetve ha bizonyítják, hogy a kár súlyos nevelési hiba következménye. Ha nincs gondozó vagy a gondozó felelősségét nem lehet megállapítani, kivételesen a károkozót is kötelezni lehet a kár részben vagy egészben való megtérítésére, feltéve, hogy az eset körülményei és a felek anyagi viszonyai ezt nyilvánvalóan indokolttá teszik. Ezt a szabályt gyakran tekintik a méltányossági felelősség (l. I. 7.) esetének; valójában ez nem felelősségi, hanem kockázatviselési szabály, amely feljogosítja (és nem kötelezi) a bíróságot, hogy az általa helyesnek tartott mértékben (és nem elvileg teljes mértékben) a cselekvőképtelen károkozásának kockázatát a károkozással érzékenyen sújtott személyről áttelepítse a tehetős vétőképtelen személyre.

b) Ha *megbízott* okoz megbízása teljesítése során harmadik személynek szerződésen kívül (l. I. 10.) kárt, a megbízottal egyetemlegesen (l. IV. 5. *e*) felel a megbízója is, kivéve ha bizonyítja, hogy őt a megbízott megválasztásában, utasításokkal ellátásában és felügyeletében mulasztás nem terheli. Itt tehát szerephez jut a más személy vétkességéért való felelősség. Állandó jellegű megbízási viszony esetén, továbbá ha a megbízó és a megbízott egyaránt szocialista szervezet, a bíróság a károsult és a megbízó viszonyában az alkalmazottak károkozásáért való felelősség szabályait is alkalmazhatja.

c) Orvosi műhiba vonatkozásában az általános felelősséget az orvosi rendtartás pontosítja; ha az orvos munkaviszony keretében követi el az orvosi műhibát, az irányadó szabályok az alkalmazottakért való felelősség keretében kerülnek alkalmazásra.

d) Ügyvédi működéssel okozott károk esetén általában az ügyvédi munkaközösség felel

az ügyvédi rendtartás által pontosított általános felelősségi szabályok alapján. Maga az ügyvéd felel, ha a kárt nem ügyvédi tevékenységgel okozta (pl. ingatlanközvetítéssel foglalkozik).

e) Bányakárok vonatkozásában a bányatörvény pontosítja az általános felelősségi tényállást.

f) Épületekkel kapcsolatos károkozás esetén vegyes megoldással találkozunk. Épület egyes részeinek *lehullásából* vagy az épület *hiányosságaiból* másra háramló kárért az épület tulajdonosa felelős, kivéve, ha bizonyítja, hogy az építkezésre és karbantartásra vonatkozó szabályokat nem sértették meg, és az építkezés vagy karbantartás során a károk megelőzése érdekében úgy járt el, ahogy az adott helyzetben általában elvárható. Az épületre *kifüggesztett* tárgyak (pl. cégtábla, reklám) leesésével okozott károkért ugyanilyen feltételek mellett az felel, akinek érdekében a tárgyat kifüggesztették. Valamely tárgynak lakásból vagy az épület más részéből való *kidobásával, kiejtésével vagy kiöntésével* okozott kárért a bérlő, illetve a tulajdonos felel. Ha megnevezi a károkozó személyt, akkor csak annyiban felel, amennyiben a kár ettől a személytől nem térül meg. Ha pedig bebizonyítja, hogy a károkozó jogosulatlanul tartózkodott a lakásban (pl. betörő), akkor nem felel. E három esetben tehát a törvény igen gyakran más személy (pl. karbantartó vállalat, vendég) károkozásáért tesz valakit felelőssé.

g) Külön címszó tárgyalja az *alkalmazottakért* fennálló felelősséget, ideértve a *hatósági jogkörben* okozott károkat, valamint a felelősséget a *fokozott veszéllyel járó tevékenységgel* okozott károkért. Ezekben az esetekben is gyakori, hogy valaki a más személy által okozott károkért felel.

5. A kár megtérítése.

A polgári jogi felelősség reparációs funkciójából következik, hogy a károsultat — önhiba (l. IV. 3. *e*) hiányában — olyan vagyoni helyzetbe kell hozni, amilyenben volna, ha a károsodás nem következett volna be.

a) Ez legtöbbnyire *pénzbeli kártérítés* útján megy végbe. Nem kizárt azonban az *eredeti állapot helyreállítása* (a megrongált dolog megjavítása) vagy a *természetbeni megtérítés* sem (a tönkretett dolog helyett egy másik adása). Ezek kombinálhatók is (pl. a megjavítás után is fennmaradó értékcsökkenés kártérítéssel való kiegyenlítése).

b) Pénzbeli kártérítés esetében a reparációs funkció *teljes kártérítést* igényel: annak a kárnak a megtérítését, amelyet relevánsan okoztak (l. IV. 1. 4.). A teljes kár megállapításánál le kell vonni azt az értéket, amelyhez a károsult éppen a károkozás folytán jutott hozzá (pl. a felgyújtott ház értékesíthető vagy felhasználható bontási anyaga — *káronszerzés*). Ugyancsak le kell vonni azt az összeget, amely máshonan (pl. biztosításból, társadalombiztosításból) megtérül *(surrogatum)*.

Nem mindig egyszerű az így felfogott teljes kártérítés kiszámítása. Ha például egy teljesítménybérben dolgozó munkaképessége csökken a károkozás következtében, a kártérítést a társadalombiztosítási juttatások értékének és az esetleges önhiba (IV. 3. *e*) folytán bekövetkező kármegosztásnak megfelelő összeg levonása után általában a balesetet megelőző egyéves átlagkereset figyelembevételével kell a munkaképesség csökkenésének mértékének megfelelően megállapítani, az átlagkeresetbe beleértve pl. a nyereségrészesedést is. Ha nagymértékben valószínű, hogy átlagkeresete később növekedett volna (pl. szakmunkásbizonyítvány szerzése balesetet szenvedett ipari tanulóknál, egész szakmára kiterjedő fizetésemelés), akkor a megfelelő időponttól kezdve ezt a növekedést is figyelembe kell venni. Fixfizetésű alkalmazottaknál az utolsó havi fixfizetés (illetve annak későbbi növekedése) veendő figyelembe. Ha valaki a törvényenalapuló eltartását veszti el a károkozás folytán, akkor olyan összeg illeti meg kártérítésként, amely lényegében ugyanolyan körülményeket biztosít neki, mint amilyeneket az eltartó biztosított stb.

c) A kár mértékét általában a károsultnak *bizonyítania kell.* Előfordulhat azonban, hogy csak a kár bekövetkezésének a ténye bizonyítható, de a kár mértékét csak becsülni lehet. Ebben az esetben kártérítés fejében ezt a megközelítő pontossággal megállapított értéket lehet megítélni. Ez az érték az *általános kár.* „Ha a vagyoni kár mértéke — akár csak részben — pontosan nem számítható ki, a bíróság a károkozásért felelős személyt olyan összegű általános kártérítés megfizetésére kötelezheti, amely a károsult teljes anyagi kárpótlására alkalmas" (polgári törvénykönyv, 358. § 1. bekezdés).

Általános kártérítést ítélnek meg pl. akkor, ha egy gyermek egész életére megsérül, és nem tudni, hogy milyen pályát választott volna, ha nem sérül meg: biztos, hogy lesz keresetvesztesége, de ennek mértéke nem tisztázható. (Egyébként az általános kártérítés mellett kaphat nem-vagyoni kárpótlást is — l. IV. 1. *b*). Általános kártérítésről van továbbá szó mindazokban az esetekben, amikor a bíróság valamely folyamatos vagy ismétlődő károsodás fejében egy összegben vagy járadék formájában átalányt állapít meg (pl. napi átalány táplálkozási többletkiadásokért, a közlekedési többletkiadások, a fokozott ruhakoptatás, gondozás, ápolás fejében megállapított egyszeri átalányösszeg vagy járadék).

d) A teljes kártérítés elve alól *kivételek* is vannak. Ha magánszemélynek anyagi erejét messze meghaladó kártérítést kell fizetnie — a részleteket például gyakorlatilag élete végéig kellene a keresetéből levonni —, akkor a teljes kártérítés megelőző-nevelő hatását nem fejt-

heti ki és az ilyen ítélet csökkenti a jog tekintélyét. Valójában a károsult reparációs szükségletét sem szolgálja pl. egy 30 évi részletfizetési kötelezettség. Erre tekintettel a polgári törvénykönyv kimondja, hogy „a bíróság a kárért felelős személyt rendkívüli méltánylást érdemlő körülmények alapján a felelősség alól részben mentesítheti" [339. § (2) bekezdés]. A szabály különösen akkor kerül alkalmazásra, ha magánszemély egy állami vállalatnak okoz gondatlanul erejét messze meghaladó kárt, azonban még szándékos károkozás esetén is előfordul, hogy a bíróság nem ítél meg olyan összegű kártérítést, amelyet a károkozó, akinek esetleg eltartására szoruló családtagjai vannak, évtizedek alatt sem tudna megtéríteni.

Egyes szerződésfajták (pl. szállodaszerződés, fuvarozás) körében is előfordulnak törvényen alapuló kártérítés-korlátozások.

e) Előfordul, hogy több személy *együttesen, közösen* okoz kárt valakinek (pl. egyező akarattal megvernek valakit; az egyik mulasztása előmozdítja a másik károkozását: az egyik nem teszi meg a biztonsági intézkedéseket és a másik ezt kihasználva kárt okoz; véletlenül hatnak közre: két gépkocsi összeütközése folytán egy gyalogos megsérül). Ezekben az esetekben a kár megtérítése elvileg kétféleképpen történhet: minden károkozó *különkülön*, magatartásának felróhatósága arányában felel, és ha ez az arány nem állapítható meg, egyenlő arányban felelnek, vagy: a károkozók a károsultnak *egyetemlegesen* felelnek (külső viszony), és ha a kártérítést valamelyikük vagy többjük megfizette, akkor egymás között (belső viszony) felróhatóságuk arányában, illetve ha ez nem állapítható meg, egyenlő arányban. Az egyetemleges felelősség ugyanis azt jelenti, hogy minden kötelezett addig, amíg a jogosult igénye ki nem elégült, az egész összeggel tartozik: a jogosult mindegyiküket vagy bármelyiküket perelheti az egész összegre, illetve tetszése szerinti arányban perelheti őket vagy közülük többet.

Az egyetemleges felelősség jóval kedvezőbb a károsultra nézve, mint az osztott felelősség, mert *ea)* nem kell törődnie a károkozó magatartások felróhatóságának arányával és főleg *eb)* nem kell annak veszélyét viselnie, hogy valamelyik károkozó fizetőképtelen: perelheti a tehetősebbet, és akkor ennek a gondja lesz az, hogy hogyan hajtja be károkozó társaitól a kártérítés őket terhelő részét.

A polgári törvénykönyv abból indul ki, hogy a károsult helyzetét meg kell könnyíteni, különösen ha nem követett el önhibát (l. IV. 3. *e*), hiszen a károkozó társak valamennyien felróhatóan jártak el. Ezt a megoldást támogatja a reparációs funkció is. Ezért a főszabály az, hogy ha több személy együttesen, közösen okoz valakinek kárt, a károkozók felelőssége *egyetemleges*. Ez alól a bíróság két olyan esetben tehet kivételt, amelyekben a most kifejtett indokok nem, vagy csak kevéssé állnak fenn: ha a kár időveszteség nélküli megtérülése egyetemleges felelősség nélkül is biztosítható (pl. két állami vállalat okozza együttesen a kárt, és magatartásuk felróhatóságának az aránya könnyen tisztázható, vagy biztos, hogy nem tisztázható, vagyis mindketten fizetőképesek, és a felróhatósági arány tisztázása nem okoz késedelmet); ha az egyetemlegesség kedvezményére a károsult nem érdemes (önhibát követett el vagy indokolatlanul hosszú ideig késlekedett kártérítési igényével, és ezzel jogos érdek nélkül megnehezítette a felelős személyek bizonyítási lehetőségeit).

Irodalom: *Asztalos* László: A polgári jogi szankció. Bp. 1965.; *Eörsi* Gyula: A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség. Bp. 1961.; *Eörsi* Gyula: A polgári jogi kártérítési felelősség kézikönyve. Bp. 1966.; *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Bp. 1975.; *Marton* Géza: Les fondaments de la responsabilité civile. Paris, 1938.; *Marton* Géza: Kártérítési kötelmek = Magyar magánjog. 3—4. köt. Szerk. Szladits Károly, Bp. 1942.; *Mádl* Ferenc: A deliktuális felelősség a társadalom és a jog fejlődésének történetében. Bp. 1964.; *Sólyom* László: A polgári jogi felelősség hanyatlása. Bp. 1977.; *Zoltán* Ödön: Felelősség szerződésen kívül okozott károkért. Bp. 1961.

Joffe, O. Sz.: Otvetsztvennoszt po szovjetszkomu grazsdanszkomu prave. Leningrad. 1955.; *Luby*, S.: Prevencia a zodpovednost u občianskom prave. 1—2. Bratislava, 1959., *Matveev*, G. K.: Osznovanija grazsdanszkopravovoj otvetsztvennoszti. Kiev. 1970.

Fleming, J. G.: The law of torts. 4. ed. Sydney, 1971.; *Hellner*, J.: Skandestandsrett. Stockholm, 1972.; *Mazeaud*, L.—*Mazeaud*, H.—*Tunc*, A.: Traité théorétique et pratique de la responsabilité civile délictuelle et contractuelle. Vols. 1—2. 6. ed. Paris, 1970., Vols. 2—5. 5. éd. Paris, 1960.; *Melich—Orsini:* Los responsabiliades civiles extracontractuales. Puebla, 1965.; *Tunc*, A.: Introduction. = International Encyclopedia of Comparative Law. XI. Torts,. Hamburg, [é. n.]; *Viney*, G.: Le déclin de la responsabilité individuelle. Paris, 1965.; *Zweigert*, Konrad—*Kötz*, Hein: Einführung in die Rechtsvergleichung. Bd. 2. Tübingen, 1968.

Eörsi Gyula

POLGÁRI JOGI IGÉNY → *Büntető eljárás lefolytatása*

POLGÁRI JOG TUDOMÁNYTÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON. I. Korszakok, kezdetek (1421.) — II. A történeti jogi iskola egyeduralma (1422.) — III. A polgári jog tudománya 1918-ig (1424.) — IV. A polgári jog tudománya a Horthy-fasizmus idején (1429.)

I. Korszakok, kezdetek. 1. Korszaktorlódás. 2. Kezdetek.

1. Korszaktorlódás.

A polgári forradalom hazai késleltetettsége és felemássága folytán a történelmi korszakok egymásra torlódnak. A *feudális* szemlélet a liberálkapitalizmussal elvegyülten jelentkezik, sőt, az 1918-as polgári forradalom bukása és az 1919. évi szocialista forradalom polgári jogi tudomány kibontakozását lehetővé nem tevő rövid hónapjai után a Horthy-fasizmusban új erőre kap, ha nem is a polgári jog tudományának fővonalában. A *liberálkapitalizmus* kibontakozását gátolták a feudális szemlélet erős hadállásai a múlt felől és kibontakozását a jövő felé gátolta az, hogy olyan későn lépett színre, hogy szinte vele egy időben már jelentkezett a monopolkapitalista szemlélet is: csak egy erősen csökevényes liberálkapitalista szakaszról lehet beszélni. Végül a *monopolkapitalista* szemléletet lefojtotta a gazdasági-társadalmi viszonyok elmaradottsága és a feudális színezetű csökevényeknek a Horthy-fasizmus eszköztárába való felvétele.

2. Kezdetek.

A magyar polgári jogi tudományt a burzsoá forradalmakat előkészítő nagy eszmeáramlatok csak szegélyről és eltorzultan érintették. A *természetjog* alig jelentkezett, és ha felmerült, konzervatív színezettel, nem az ész szüleményeként, hanem mint istenadta jog *(Kelemen Imre:* Magyar hazai polgári magános törvényről írt tanítások. 1822). A 19. század első felében *Kant* tanai erősen vulgarizáltan és nagymértékben a formális oldalukról jelentkeztek a jogirodalomban *(Kövy Sándor*: Elementa iurisprudentiae hungaricae. 1823, *Kallós Lajos:* Alapelvek a magyarhoni polgárjogban Kövy Sándor szerint. 1846, *Fogarasy János:* Magyar közpolgári törvénytudomány elemei Kövy Sándor után. 1847). Szalay László hatását, aki a polgári jog burzsoá jellegű kodifikálását „elutasíthatatlan vállalat"-nak nevezte, egy 1848. évi törvény őrzi, de a realizálást elmosták a bukás után a feudális restaurációs törekvések.

II. A történeti jogi iskola egyeduralma. 1. Frank Ignác. 2. „Táblabíró-jogtudomány".

1. Frank Ignác.

A polgári törvénykönyv elmaradása részben a következménye volt, részben a jogi előfeltételeit teremtette meg annak, hogy a kor valóban hatékony ideológiáját megtalálja a német *történeti jogi iskolában (Savigny, Hugo)*, amely a jogfejlődést a népszellem spontán, lassú alkotásának tekintette, akárcsak a nyelv fejlődését. Ez az irracionalista és konzervatív irányzat alkalmas volt ugyan értékes kutatási anyag feltárására, de alkalmas volt arra is, hogy a feudális viszonyok védelmét a nacionalizmus köntösébe burkolja, a nemzeti függetlenségi törekvéseket a haladás meggátlásának szolgálatába állítsa és a burzsoá jogi modernizáláshoz szükséges polgári jogi kodifikáció gondolatát lejárassa.

A történeti jogi iskola talajára helyezkedés egy kiemelkedő képességű, tudású, műveltségű jogtudós működésével indult meg. *Frank Ignác* (1788—1850; Specimen elaborandarum Institutionum juris civilis Hungarici. 1823, Principia iuris civilis Hungarici. 1—2. 1829, főműve: A közigazság törvénye Magyarhonban 1—2/1, 2/2. köt. 1845—1847, Ősiség és elévülés. 1848, akadémiai székfoglaló) szerény polgári családból származott, belépett a piarista rendbe, a szépművészetek és a bölcselet tudora lett, kilépett a rendből és jogi diplomát szerzett; Kassán (1819), majd Budapesten (1827) tanszéket kapott; három év múlva a Törvénykar seniora, később karigazgatója lett, királyi tanácsosi címet kapott; a Batthyány-kormány idején is kinevezték a Kar vezetőjének, az Eötvös-féle oktatási reform céljára elaborátumot készített, a forradalmi egyetemi ifjúsággal konfliktusba került, és későbbi közeledési kísérlete kudarcot vallott; a császári csapatok budapesti bevonulásakor a helyén maradt, és a Kar nevében egy visszafogott hangú hódoló nyilatkozatot szerkesztett, elhárította rektori kinevezését, majd 1850-ben öngyilkos lett.

Konzervatív egyéniség volt, aki mindvégig kitartott a régi uralkodó osztály mellett. Nem tudott elszakadni attól, amit egész életében oktatott és kutatott: a magyar feudális jogtól. Az Ősiség és elévülés c. munkájában ugyan valamelyest továbblépett, de csupán az ősiség átmentése, a földbirtokos osztály hitelhez juttatása érdekében javasolta az elévülési idő radikális csökkentésével korszerűsíteni az ősiséget; ez a javaslata ugyanakkor a mezőgazdaság korszerűsítését is előmozdította volna. A Batthyány-kormány támogatásában nemzeti felbuzdulás vezette és nem a forradalom célkitűzéseivel való azonosulás: az oktatási reform céljára készített említett elaborátumában is nagy nyomatékkal hangsúlyozta a hűbéri jog továbbra is fennálló jelentőségét. Összeomlását alapjában a régi hűbéri intézmények összeomlása, és egész tudományos életművének ezáltal bekövetkezett súlyos sérelme okozta; ehhez hozzájárult a Pesti Hírlap ellene intézett heves támadása is. Élete és halála példázza a nemzeti gondolat és a társadalmi reakció összekapcsolódásának tragikumát.

Érthető, hogy a történeti jogi iskola talajára helyezkedés egy olyan jogtudós működésével indult meg, aki egész életét az 1848-ig hatályos magyar feudális jog tudományának és oktatásának szentelte. A történeti-jogi iskolához tartozása azonban vitatott: van, aki ezt határozottan tagadja *(Pólay)*. Az ekörüli vita mélyén részint az van, hogy a vitázók eltérően értékelik *Pauler Tivadar* Frank Ignácról tartott emlékbeszédének helytállóságát, részint — főként — azt, hogy a történeti jogi irányzathoz tartozást különböző értelemben fogják fel. Aligha két-

séges, hogy Frank Ignácot nem lehet egyszerűen besorolni *Savigny* és társai hű követőjének. Eredeti gondolkodó volt, aki mindvégig — kezdetben túlnyomó részben, később egyre kisebb mértékben — természetjogi és kantiánus tanokat is vallott, átvette a porosz történeti jogi iskola bizonyos koncepcióit is, de a történeti jogi iskola némely tételét alighanem az iskola porosz tagjaitól függetlenül, sőt őket megelőzően dolgozta ki, más tételeit pedig nem tette magáévá; pl. a törvény primátusát a szokásjog felett elismerte *(Pólay)*. Ugyanakkor tudományos tevékenysége lényegében mégis a tág értelemben vett történeti jogi iskola vonalán haladt (pl. az organikus jogkeletkezési elmélet) anélkül, hogy az iskola benne öntudatra ébredt volna. Ez az érintkezés és párhuzamosság a porosz és magyar fejlődés időeltolódástól eltekintve hasonló vonásaival magyarázható: a késleltetett polgári forradalom politikai és gazdasági viszonyaival, a földesurak politikai hatalmának és a feudális jognak a konzerválódásával, a polgári kodifikáció társadalmi-gazdasági feltételeinek késleltetésével.

Konzervatív történeti jogias tevékenysége igen magas tudományos színvonalú volt; „tiszta látással nézi az egész magyar jogrendszert" *(Eckhart)*. A történeti jogi iskolának a természetjogi spekulációt nagyarányú tényanyag feltárásával való felváltására irányuló törekvéseiben osztozott. A közigazság törvénye Magyarhonban „a feudális jog utolsó hiteles feldolgozása"; ebben különösen Werbőczi-interpretációjával, valamint a feudális és a római jog összehasonlító elemzésével jelentőset alkotott *(Nizsalovszky)*. Elsőként választotta el a magyar jogirodalomban az anyagi magánjogot a polgári eljárásjogtól *(Pólay)*.

A történeti jogi iskola tehát *Frank Ignáccal* bevonult a budapesti polgári jogi tanszékre, és azt sokáig megülte. Frank Ignáccal indult, öntudatra az utóddal, *Wenczel Gusztáv*val ébredt: vele lett tudatos elméleti alapja a polgári jog tudományának, és Wenczel utódjával, *Grosschmid Béni*vel (l. III. 6.) végbement óriási formátumú megkettőződése egy akkor korszerű felfogással, hogy azután a tanszékről az utód, *Szladits Károly* (l. IV. 2.) kiszorítsa ugyanennek a Karnak *Kolosváry Bálint*-féle tanszékére.

2. „Táblabíró-jogtudomány".

Wenzel Gusztáv (1812—1891, A magyar magánjog rendszere. 1—2. köt. 1863—64, Egyetemes európai jogtörténet. 1874) szász elődöktől származott, Ausztriában nevelkedett, 1878-ban magyar nemessé lett, és az 1848 előtti magyar jog odaadó híve, dicsőítője. Ugyanakkor a tanszékét *Frank Ignác* halálakor „kipróbált udvarhűségéért" *(Horváth P.)* kapta (pályáját Sándor főherceg házitanítójaként kezdte, majd a Theresianum tanára lett). „Részben aulikus, részben nacionalista", aki „hálával" fogadja az osztrák polgári törvénykönyv magyarországi hatályba léptetését, és ugyanakkor dicséri „nemzeti szellemünk jogalkotó működését" *(Pólay)*, aki a kodifikáció-ellenesség történeti-jogi tételét az említett „hálá"-val össze tudta egyeztetni. Vezéregyéniség volt; *Arany László* szerint előadásai lelkesítőek, de nem mélyek. A porosz történeti jogi iskola tételeinek lelkes propagátora és átültetője. Munkássága „meglehetősen alacsony szintű visszfénye a nagy példaképek, Savigny és Puchta munkásságának" *(Pólay)*. Ezek iskolájának organikus elméletét tette magáévá. Azt törekedett kimutatni, hogy a korábbi magyar jog kizárólag nemzeti alkotás volt, és csak a szerződések jogának fejlesztéséhez van szükség külföldi segítségre. Itt jelentkezik *Frank Ignác* után újból az Országbírói Értekezleten megvalósítani kívánt az a törekvés, hogy a feudális jogintézményeket életképessé téve megmentsék. E nézetével összhangban sarkalatos hibának tekintette a polgári átalakulás fő jogi eszközét és követelményét: a kodifikációt. Tételei megalapozására a történeti jogi iskolát ebben is követve tanulmányozta a külföldi jogokat, de megállt a talált adatok közlésénél.

Vele nagyjából egy időben és hasonló elméleti alapokon működött *Ökröss Bálint* (1829—1889, A magyar polgári magánjog az 1848. évi törvényhozás és az országbírói tanácskozmány módosításai nyomán. 4. kiad. 1872 — már a cím is kifejezi, hogy az 1848 előtti jogot tartja hatályosnak és az 1848-as törvényhozásban csupán ennek módosítását látja). Némi eltérés mutatható ki *Suhayda János*nál (1818—1881, A magyar polgári anyagi magánjog rendszere az Országbírói Értekezlet által megállapított szabályokhoz alkalmazva. 1862), aki annyiban szakít a történeti jogi iskolával, hogy híve a kodifikációnak, és ezért elveti az említett iskola jogkeletkezési elméletét, továbbá művében a szász polgári törvénykönyv nyomán elsőként érvényesíti Magyarországon a pandektarendszert *(Pólay)*. Ebbe a körbe vonható *Zlinszky Imre* (1834—1880, A magyar magánjog mai érvényében különös tekintettel a gyakorlat igényeire. 1879—80), aki szintén a pandektarendszer alapjaira helyezi munkáját, és a történeti jogi iskola misztikus jogkeletkezési elméletét vallja, egyjelentőségűnek tartja a szokást és a törvényt, amelyet az előzőnél tökéletlenebbnek tart; még a század végén sem tekinti elavultnak a Hugo—Savigny—Puchta-féle, Németországban már meghaladott nézeteket; a kodifikáció gondolatát kényszeredetten elfogadja, de óv annak elsietésétől *(Pólay)*. Ugyanez áll *Herczegh Mihály*ra (1840—1926, A magyar magánjog mai rendszerében. 1880). Elméletileg szintén a történeti jogi iskola híve: „a jó törvény gyökere a múltból táplálkozik", írja; a nemzeti szempont figyelembevételét — retrográd nacionalista alapon *(Horváth P.)* — mindennek elébe helyezi. A létesítendő polgári törvénykönyvet „a nemzetiségi harc és haza-

fias szellem" szolgálatába kívánja állítani „a nemzetiségek fölgerjedt nagyravágyásával szemközt"; a családjog révén a nemzetiségek közötti válaszfalat le akarja „döntögetni", vagyis a történeti jogi iskola többi képviselőjével azonos eszmei-politikai alapon új taktikát hirdet meg: a kodifikációt akarja azokra a célokra felhasználni, amelyek szolgálatában mások ellenezték a kodifikációt. Ezen azonban túl is lép. Nem védelmezi a régi földbirtokintézményeket, és a kodifikációnak azért is híve, mert az „a visszalépést úgy anyagilag, mint erkölcsileg lehetetlenné teszi", ugyanakkor a kodifikáció során „a jogtörténeti alapon nyugvó észleges eljárás" konzervativizmusát ajánlja, a jogösszehasonlítás felhasználásával. A történeti jogi iskola hívei között említendő *Kolosváry Bálint* (1875—1954, A magyar magánjog tankönyve, 1—2. köt. 1. kiad. 1904, 1905. 5. kiad. 1944), aki tankönyve tulajdonjogi részében még 1942-ben is az új jogintézményeket a terjedelmesen előadott hűbéri intézmények mellett csak függelékben közli. Még 1938-ban is azt fejtegette, hogy *Teleszky István* következetesen burzsoá szellemű, a „bizonyos értelemben kalmárszellem-vezette" osztrák általános polgári törvénykönyvből sokat merített öröklési jogi tervezetének (1882) a bukása arra vezethető vissza, hogy a nemzeti érzésű jogtudomány lenyűgöző hatására „a gyökértelen törvénytervezetek kártyavárai úgy omlottak össze, mint Jerikó falai a győzelmes harsonák szavára . . . felülkerekedett a bölcs conservativismus."

III. A polgári jog tudománya 1918-ig. 1. Áttekintés. 2. Dell'Adami Rezső. 3. Szászy-Schwarz Gusztáv. 4. Nagy Ferenc. 5. „Szociális jog". 6. Grosschmid Béni.

1. Áttekintés.

A „táblabíró-jogtudomány" ellen az elsők között és a legélesebben *Dell'Adami Rezső* lépett fel; vele megindult az erőteljes küzdelem a burzsoá jogszemlélet győzelméért. Ez a küzdelem már 1918 előtt egy vegyesen liberálkapitalista és monopolkapitalista jogszemlélet szinte teljes győzelmével végződött. A jogtudomány kiemelkedő képviselői mind eljutottak az *érdekkutató* jogtudományig és túlnyomó többségük ezen túl is ment: a századforduló körül az európai kontinens nyugati országaiban fellépett „*szociális jog*" irányzatának némely gondolatát is beépítették. Ez az irányzat szociális jellegű engedményekkel, a méltányosság gondolatának a gazdag és szegény jogviszonyába való bevitelével törekedett a burzsoá rendszert megerősíteni, és eközben jelentős reformok elméleti megalapozására is szolgált, és propagált bizonyos szocialisztikus gondolatokat is.

Az erők koncentrálását és az Országbírói Értekezlet óta jelentősen burzsoá irányba áthelyeződött erőviszonyok vitafórumát a hetvenes évektől 1914-ig tartó, csak részeredményekre vezető kodifikációs erőfeszítések biztosították. E munkálatok egyik vezető ereje a polgári jog tudománya volt. Például *Apáthy István* (1829—1889) egyetemi tanár készítette el az 1875. évi kereskedelmi törvény tervezetét, valamint a nyolcvanas években egy kötelmi jogi tervezetet is készített. *Hoffmann Pál* (1830—1907) egyetemi tanár 1871-ben tervezetet készített a polgári törvénykönyv általános részéről. *Nagy Ferenc* (l. III. 8.) készítette az 1898. évi hitelszövetkezeti törvény tervezetét, *Grosschmid* részt vett annak a családjogi tervezetnek az elkészítésében, amelynek egy része törvényerőre is emelkedett. *Szászy-Schwarz Gusztáv* (l. III. 7.) és *Grosschmid* tagja volt annak a szűkkörű bizottságnak, amely elkészítette az általános polgári törvénykönyv 1900. évi Tervezetét, *Szászy-Schwarz* öröklési jogi tervezete az 1928. évi magánjogi törvénykönyv-Javaslat öröklési jogi részének az alapjává vált stb. Ez a kodifikációs részvétel az önálló magyar burzsoá polgári jogi tudomány kialakulásának jelentős tényezője volt (*Asztalos*). Nagy szervező szerepe volt ebben továbbá a Magyar Jogászegyletnek, amely a gyakori előadó- és vitaüléseinek anyagát, ideértve külföldi előadók előadásainak szövegét, a Jogászegyleti Értekezések (később: Jogászegyleti Értekezések és egyéb tanulmányok) c. sorozatában rendszeresen közreadta a nyolcvanas évektől 1947-ig.

A polgári jog magyar burzsoá tudományának legátfogóbb, legnagyobb formátumú, besorolhatatlan alakja *Groschmid Béni* (l. III. 10.) volt. Az 1918-ig terjedő időszak — a feudalizmussal harcban álló, a monopolkapitalizmusba egyre inkább átmenő, tisztán már meg nem nyilvánuló liberálkapitalizmus — polgári jogi tudományának legjelentősebb művelői *Dell'Adami Rezső* (l. III. 6.) és *Szászy-Schwarz Gusztáv*. Mindkettő harcban állt a táblabíró-jogtudománnyal és mindkettő — működésük idejének különbözősége folytán különböző mértékben — a társadalmi valóságnak megfelelően békésen egyesítette műveiben a liberálkapitalizmus és a monopolkapitalizmus számos eszméjét; *Dell'Adami* radikalizmusában csaknem kívül a „hivatalos" jogtudományon, *Szászy-Schwarz* és *Grosschmid* pedig már ennek pilléreiként. Az utóbbi kettő mellé állíthatjuk harmadikként a *kereskedelmi jog* területéről *Nagy Ferencet* (l. III. 8.). Végül a szocializmus Magyarországot is járó kísértete itt is létrehívta a „szociális jog" irányzatát. *Ágoston Péter* reformista nézeteket vallott, *Kovács Lipót* és *Meszlény Artúr* (l. III. 9.) — szubjektíve nemes céloktól vezettetve — a „szociális jog" osztálykompromisszumai hirdetésével kísérelte meg a kapitalizmus védelmében és a szocializmus megelőzésére ugyanazt, amit a kapitalizmussal szemben, a feudális intézmények védelmében *Frank Ignác* és *Wenzel Gusztáv* kísérelt meg.

Végül megemlítendők a század eleji átfogó kézikönyvek, tankönyvek: *Fodor Ármin* szerk. Magyar magánjog 1—5. köt. 1899—1905), *Raffay Ferenc:* A magyar magánjog kézikönyve. (1—2. köt., 1904), valamint *Márkus Dezső* szerkesztésében megjelent Magyar Jogi Lexikon (1—6. köt. 1898—1907).

2. Dell'Adami Rezső (1850—1888).

(Az anyagi magyar magánjog codificatioja. 1—2. köt. 1877, 1887), a „megkésett radikális polgár" *(Peschka)* kérlelhetetlenül következetes volt a táblabíró-jogtudomány elleni harcában, és a magyar viszonyoknak megfelelően üdvösen következetlen liberálkapitalizmusában.

Igen széles körű, európai horizontú ismeretekkel és erőteljes hangnemben mélyrehatóan érvelt a történeti jogi iskola, a konzervatívan nemzeti, misztikus népszellem ellen. Világosan felismerte és a mélyéig hatolt annak az uralkodó manipulációnak, amellyel az elavulthoz való anakronisztikus ragaszkodást a frázisos és érzelmes nemzeti jelszavakkal takarták. Felfedezte e téren a párhuzamot kora és az 1820-as évek Németországa között, ahol erre az eljárásra az ürügyet, mint nálunk az osztrák általános polgári törvénykönyv Magyarországra kényszerítése, úgy ott a napóleoni háborúk adták: akárcsak Németországban, Magyarországon is a „politikai reactio virágzott, melyet actio meg nem előzött". *Wenzel Gusztáv*val vitázva ugyancsak a külföldi jogok immár nemcsak adatszolgáltató, de kritikailag is elemző feltárása alapján kimutatta a kizárólag nemzeti alkotásnak tekintett régi magyar jog germánjogi, római jogi és kánonjogi elemeit, és arra a következtetésre jutott, hogy ez a jog mindenben megfelelt a hasonló fejlettségi fokon állott más európai jogoknak. Mindezzel kiérdemelte, hogy magántanári pályázatának bírálói, a megtámadott *Wenzel Gusztáv* és *Herczegh Mihály,* továbbá fellebbezése folytán a Jogi Kar a pályázatot „hazafiatlansága" és „felületessége" miatt elutasításra javasolta; a miniszter azonban fellebbezésének helyt adott.

Jogegyenlőség, egyéni szabadság, teljes szerződéskötési jog: ez volt programjának a lényege, ez vezette a polgári jog kodifikációjának sürgetésében és alátámasztásában. Ugyanakkor *Pauler Tivadar* észjogát „vizenyős iskolai szabadelvűség"-nek nevezte. Ez érthető, hiszen voltaképpen túllépett az említett célkitűzéseken. Amint *Peschka* kimutatta, pozitivista vonások is jellemezték: a jogtudományt évtizedekkel a Társadalomtudományi Társaság létrejötte előtt a társadalom természettudományi ágának tekintette, és a jog fejlődéstörvényeinek kutatását tartotta fő céljának. Ennek során hangsúlyozta a gazdaság elsődlegességét, bár másutt a gazdasági tényezőket a szellemiekerkölcsiek mellé helyezte. Ennél tovább is eljutott: már 1880 körül szembefordult az individualizmus jogával, és a szabadjogi irányzatéhoz, a „szociális jog"-éhoz hasonló nézeteket hangoztatott. Eljutott a közjog és magánjog dichotómiájának tagadásáig: „az állami beavatkozást az egyéni szabadságból folyó alapjogok tisztelete mellett sem látjuk kizárva a tisztán gazdasági (magán) jog terén sem" — írja.

Életkorban is és időben is korai halála meggátolta abban, hogy a csak ezt követően kibontakozott burzsoá magyar jog mindennapi életében, elméleti megalapozásában és kimunkálásában jelzőcövekek felállításán túl részt tudjon venni. A történeti jogi iskolára mért csapásai és az ehhez használt jól megalapozott érvelése így is a burzsoá magyar jogtudomány egyik kiemelkedő képviselőjévé avatja.

3. Szászy-Schwarz Gusztáv (1857—1920).

A római jog tanára. (Magánjogi fejtegetések. 1890, Újabb magánjogi fejtegetések. 1891, Parerga. 1912) betetőzte azt, amit *Dell'Adami* megkezdett, mégpedig a hivatalos jogtudomány kiemelkedő alakjaként (1910-ben nemesi címet kapott és ekkor vette fel a Szászy nevet).

Szászy-Schwarz széles látókörű, nagy műveltségű, eszméknek nyitott jogtudós volt. Zeneelméleti töredéket, verseket, rajzokat, zeneműveket hagyott hátra. „Szelvényjogász"-nak nevezte a nagymértékben specializálódott jogászokat. Fellépett a „hazafias szavalás", a szentkorona-tan mítosza ellen, sőt azt állította, hogy „a nemzetek szerinti eldarabolás bajait egyetemes jogtudomány ellensúlyozza". Magyarországon élvén, akkortájt elsősorban a német jogtudománnyal való szembesítésben kellett nézeteit tisztáznia, és elsősorban onnan meríthetett impulzusokat.

Elméleti szinten először a történeti jogi iskolával szembefordulva elfordult a jogelmélettől, majd a monopolkapitalizmus céljogtudományát vallotta magáénak, amely a stammleri „helyes jog"-ot kereste, de az eszköztárában fontos szerephez jutott a pozitivizmus logikai jogszabály- és jogi helyzet-elemzés is (hatalmasság és alanyi jog, folyamatos tényállás és várom ány stb.) Mindehhez járult gondolkodásában egy olyan pszichologizáló felfogás, amely közel vitte az egyik nagy jövőjű irányzathoz, a jogi realizmushoz: a jogi norma csak érzés és képzet; jognak csak az tekinthető, amit a társadalom követ, nem pedig mindaz, amit mint jogot szabályszerűen kihirdettek *(Peschka).*

Polgári jogi működésének kiemelkedő jelentőségű eredményei négy nagy területen mutatkoztak meg: az alanyi jog, a jogi személy, a jogi helyzetek és a birtoktan területén. Tevékenységét nagymértékben meghatározta, hogy az érdekeszme nagy megalapozójának, *Jheringnek* nagyrabecsült tanítványa volt. Magántanári habilitációs dolgozatában Jhering szellemében bírálta *Savigny* akkor még uralkodó történeti jogi szellemű birtoktanát. Az érdekelmélet talajára helyezkedett: „a jog nem matematika, amely a maga igazát a fogalmak

szenvtelen dedukciója útján levezeti, hanem érdekküzdelem, amelyben a magasabb érdeket kell diadalra vinni az alantjáróval szemben" — írja. Főként neki tulajdonítható, hogy szemben Németországgal Magyarországon elsősorban *Jhering* tanai honosodtak meg, és nem a retrográdabb szemléletű, egyébként kiemelkedő jelentőségű *Savignyé*. Bár a pandektisztika tudományra nevelő hatását sokra becsülte, életidegen és elavult alkotásait elutasította. Az érdekgondolat jegyében „filozófiai átok"-nak nevezte az akaratelméletet, és a gazdasági forgalom biztonságát helyezte előtérbe. Azonban ezt is meghaladta, és a kiépült monopolkapitalizmusra jellemző módon azt a forgalmi jóhiszem generálklauzulájával helyettesítette. Még messzebbre is eljutott a monopolkapitalizmus elidegenedett légkörének jogi kifejezésében: „eltüntette" a polgári jogból a jogosultságot (az alanyi jogot), a jogi személyt, majd az embert is és általában a jogalanyt. Az alanyi jogban merőben kötelezettséget látott az érdekelt oldaláról nézve; itt van a már nem haladó, de a kor atmoszféráját jól kifejező végpontja annak, hogy az érdekgondolat jegyében progresszíven az akarati elvet filozófiai átoknak nevezte. A jogi személyt a normatív kapcsokkal egységbe foglalt szervezeti cselekvések beszámítási pontjaként fogta fel, vagyis a jog szempontjából nem valamilyen létezőnek tekintette, hanem — a korabeli közkeletű hasonlattal élve — olyan nemlétező fogasnak, amelyre mégis lehet kalapot akasztani. Az ember „eltüntetése" pedig úgy ment végbe, hogy továbbfejlesztette a német *Brinz* célvagyonelméletét, amely a jogi személy lényegét az elkülönített vagyonban látta, és kifejtette, hogy ugyanez a helyzet az embereknél is: a jogalanyiság mind emberek, mind jogi személyek esetén a *vagyont* illeti meg, mégpedig mindig egy bizonyos célra rendelt vagyont (célvagyont). Ez egyben azt is jelenti, hogy a jogalany fogalma feleslegessé vált: csak célvagyonok vannak, és ezeknek vannak képviselőik (A jogi személy magyarázata. 1907). Az ember tehát csupán a vagyonának a képviselője, alanyi joga a vagyonnak van, mégpedig csupán a vele szemben kötelezett vagyonok tükörképeként. Végül felismerte a formális jogegyenlőség hanyatlásának monopolkapitalista jelenségét: hajdan a jogintézmények mindenkire egyformán vonatkoztak, most azonban az általános jogot felváltották a speciális jogok. Nélkülözhetetlen élelmiszerekre például más jog irányadó, mint a fényűzésiekre, a szegények bizonyos adásvételeire más szabályok kellenek, mint az átlag vásárlásaira stb. Ezen az alapon ő is eljutott a „szociális jog" kiépítésének gondolatához: az ún. szociális törvényhozás „nem többé . . . 'polgári jogot' követel, hanem osztályjogot" — írja.

Kodifikációs tevékenységében a *német* polgári törvénykönyv mellett szem előtt tartotta a modernebb, gyakorlatiasabb *svájci* polgári törvénykönyvet. Elismerte a német kódex tartalmi gazdagságát, de nehézkes szerkezetét elvetette. Neki köszönhető, hogy az 1900. évi Tervezet (és az azt követő többi tervezet, javaslat) nem tartalmaz általános részt *(Szladits)*. Minderre a legjellemzőbb kodifikációs jelszava: „A német polgári törvénykönyv által túl a német polgári törvénykönyvön". A szolgai másolás azonban távol állott tőle: „Amit Németországban főznek 30 év óta, azt mi itthon azon melegében megesszük. Önálló kutatásokról, a hazai viszonyok szemmeltartásáról szó sincsen" — írja. Világos ebből az is, hogy szerinte a jog magyarságához nem a feudális jogintézmények átmentésére van szükség. Az ági öröklés kérdésében annak korlátozása ellen foglalt állást, a hitbizományok vonatkozásában pedig határozottan követelte ezek felszámolását: a hitbizomány „egy-egy egész nemzedéket expropriál egy nemzedékfő kitüntetése céljából", „a 200 000—400 000 holdas birtok magában véve aggasztó tünemény, de hogy ha az ilyen birtok törvényes, mesterséges intézkedések által évszázadokon keresztül perpetuáltatik, akkor az nemzeti csapás". Az intézményt népszerűtlensége ellenére fenntartják azok a „hatalmas magánérdekek . . . melyeket ez az intézmény a legelső és azért legbefolyásosabb családokban szolgált". Ezért kifejtette, hogy bármi legyen a vita eredménye, legalább azt el kell érni, hogy a hitbizomány kívül maradjon a polgári törvénykönyvön, mert „ezer szállal függ össze ez az intézmény ezer privilegizált magánérdekkel, és ezeknek örvényébe a készülő kódex sorsát dobni nem akarom.". Pedig nagyon nehéz dolga volt szinte egyedül kiállni a hitbizományok ellen egy olyan vitában, amelyben ilyen érvek is elhangzottak: „Minden országban szükség van . . . egy csoport királyi egzisztenciára, akik társadalmi rangra és vagyonra nézve . . . a királlyal, ha nem is egyenlők, de hozzá hasonlók." *(Kobler)* Ebből is lemérhető *Dell'Adami* tragédiája. Ez az elkésett radikális polgár egyben korán is jött radikális polgár is volt Magyarországon: *Szászy-Schwarz* nem kevésbé radikális fejtegetésekkel lépett fel a hitbizományok ellen, mint ő a régi feudális intézmények ellen, csakhogy ez a nyolcvanas években *Dell'Adamit* diszkvalifikálta, húsz évvel később azonban *Szászy-Schwarz* ezeket már a hivatalos jogtudomány keretei között mondhatta el.

A jogtudós feladatát abban látta, hogy hozza összhangba a jogot az élettel; a jogtudományt ismét gyakorlati tudománnyá kell tenni — vallotta. Haladó szellemű javaslatot készített a *jogi oktatás* megreformálására; ebben egyebek között sürgette a gyakorlati célú szemináriumi foglalkozásoknak a képzésbe való beillesztését (Gyakorlati jogtanítás).

4. Nagy Ferenc (1862—1929).

A magyar kereskedelmi jog kézikönyve, 1—3. köt. 1884—1913; A magyar váltójog kézi-

könyve. 1—6. kiad. 1897—1910), a kereskedelmi törvény tervezete készítőjének, *Apáthy Istvánnak* utóda a budapesti kereskedelmi jogi tanszéken, mintegy húsz éven át a Magyar Jogászegylet elnöke, a német, angol és francia kereskedelmi és váltójog kiváló ismerője. Az egyoldalú német hatást helytelenítette; kifejtette, hogy minél több idegen befolyás éri Magyarországot az egyoldalú helyett, annál önállóbb lehet a magyar jog. Kereskedelmi jogászhoz méltóan a jogegységesítés mellett szállt síkra (jelentős szerepe volt például az 1912. évi hágai egységes váltótörvény előkészítésében), sőt, fellépett a Nyugaton akkor divatos világjog gondolata mellett is.

Kora modern tendenciáit támogatta: a kereskedelmi jog nem a kereskedők magánjoga, hanem a gazdasági fejlődés tényezője. Azt az álláspontot képviselte, hogy minden kereskedelmi jogi társaságnak jogi személynek kell lennie, és fellépett az ellen a primitív bírósági gyakorlat ellen, amely a tőzsdei különbözeti szerződéseket fogadásnak minősítette. Nagy súlyt helyezett az ipari tulajdon fejlesztésére; alapítója az Iparjogvédelmi Egyesületnek.

A „szociális jog" gondolatköre is megérintette. „Alig telt bele két esztendő (hogy a kereskedelmi törvény hatályba lépett) ... Máris be kellett látnunk, hogy ... a kereskedelm törvény is túlzott *liberalismusnak* hódol, amely lehetővé teszi, hogy a gyengébb társadalmi elemek az erősebbek által kizsákmányoltassanak", a törvény nem véd eléggé a gazdasági túlkapások ellen; ebben a vonatkozásban a teljes kamatszabadságra, a részletvételekkel kapcsolatos visszaélésekre stb. hivatkozik. A kereskedelmi törvény a polgári jog kodifikálatlansága miatt széles körben vonatkozik nem-kereskedőkre is. Következetesen fellépett ez ellen: járatlanokra nem szabadna a kereskedelmi jog igen szigorú szabályait alkalmazni. A szövetkezeteket eredeti célkitűzéseikhez akarta visszavezetni: a kölcsönös segítségre, önzetlen együttműködésre, a nyerészkedés kizárására, kockázatos szerződések kerülésére. Azt hirdette, hogy a szövetkezet a tagok körén kívül csak kivételesen folytathasson üzleti tevékenységet, hogy a szövetkezeti igazgatást ingyen vagy csak jótékony szervezetekhez illő alacsony ellenértékért végezzék stb. Fellépett a biztosítási szerződéseknek a biztosítottak számára kedvezőbbé tétele mellett.

A polgári törvénykönyv mielőbbi megalkotását sürgette. A feudális korból fennmaradt öröklési jogi intézmények megszüntetése mellett állt ki, és javasolta, hogy a házasságkötés a feleséget is nagykorúsítsa.

5. „Szociális Jog" (III. 5.).

Dell'Adami, Szászy-Schwarz és *Nagy Ferenc* működésének csak töredéke irányul a „szociális jog" fejlesztésére. *Ágoston Péter* és *Meszlény Artúr* tevékenységének azonban túlnyomó része vonatkozik a „szociális jog"-ra. Ezzel mindenütt együttjár az a felismerés, hogy a jogtudományt szociológiával át kell itatni. *Szakolczay Árpád*, aki a jogtudomány objektivitásában keres védelmet a pártatlan igazságos állam eszméjét elvető szocializmussal szemben és a kevéssé politikus *Szirtes Artúr* csak a szociológia előtérbe helyezése vonatkozásában tartozik ebbe a körbe: az utóbbi szerint a „szociális jog" nem egyéb, mint az objektív szociológiai módszer alkalmazása a jogtudományban. *Szakolczay* kivételével valamennyien a „szociális jog" külföldi művelői vagy előfutárai *(Ehrlich, Menger, Sinzheimer, Webb házaspár)* követői, *Ágoston Péter* a történelmi materializmus reformista interpretációját vallotta.

Ágoston Péter (1874—1925, A tulajdonjog alaptanai. 1903, A zálogjog általános tanai. 1906, A sztrájk jogalapja. 1907. A magánjog osztályjellege és az osztályközi magánjog, 1908) magántanár, szociáldemokrata politikus, a Tanácsköztársaság idején egyetemi tanár és népbiztoshelyettes, a Peidl-kormány külügyminisztere, majd tanácsköztársasági tevékenysége miatt halálra ítélték, fogolycsere-akció kiszabadította; ezt követően külföldön élt. A jogtudományt társadalomtudománynak tekintette, fellépett a jogászi formalizmussal szemben; a jogismerés kötelezettségét például igazságtalan fikciónak tekintette. A történeti jogi iskola jogkeletkezési elméletét elvetette. *Marx*ra hivatkozva a történelmi materializmus talaján jól vázolja a fejlődést a feudalizmustól a nagyiparig, az osztályok és az osztályöntudat keletkezését, foglalkozik az ebből eredő osztályharccal, rámutat arra, hogy a gazdaság változásával megváltozik a tudat is, az igazság is. Kifejti, hogy a munka nem közönséges árucikk; a modern munkaviszony mindig kollektív viszony, amelynek kérdéseit a szerződési szabadsággal nem lehet megoldani, hiszen az a munkásosztály oldalán eleve hiányzik. A jogegyenlőségről megállapítja, hogy annak alsóbb foka az egyenlő elbánás elve, de magasabb foka „az elkülönítés, a viszonyok s a személyek különös sajátosságaihoz való alkalmazkodás": voltaképpen minden perben a felek személyi körülményei szerint kellene dönteni. Minthogy a vagyonosok és vagyontalanok érdekei ellentétesek, egyelőre „két magánjogi törvény kellene: a tulajdoné és a munkáé". Az osztályközömbös és a minden osztályra egyaránt kiterjedő szabályok mellett megkülönbözteti az autonóm szabályokat, amelyeket egyazon osztályon belül elismernek, és a heteronóm szabályokat, amelyeket az egyik osztály kényszerít rá a másikra. Az utóbbi fő területe a kötelmi jog. A teendő tehát az, hogy a súlypontot az osztályalapú tulajdonjogról át kell helyezni az osztályközi szabályokra: olyan munkajogi szabályokat kell alkotni, amelyek a gyengéket védik. Ez egyenlő azzal, hogy az individualisztikus elvekre épülő jog a burzsoázia és a munkásosztály osztályközi jogává válik. Ha ez nem történik meg,

akkor „végig fog seperni a gyors és kellően át nem gondolt munkája a forradalomnak". Kitűnő diagnózis és a terápiát hamis útra térítő reformista célkitűzés.

Meszlény Artúr (A polgári törvénykönyv szocializálása. 1917) kifejti, hogy az individualisztikus jogról át kell térni az organikus társadalmi felfogáson alapuló jogra. Ennek során abból kell kiindulni, hogy „a magánjog egyenes függvénye a társadalmi és gazdasági viszonyoknak". Ezt a tételét a svájci polgári törvénykönyvről Magánjogi tanulmány társadalomtudományi alapon c. könyvében (1909) úgy alkalmazza, hogy az egyes jogintézményeket, jogszabályokat a gazdaság részjelenségeihez hozzárendeli, és mellőzi a gazdasági totalitás alapvonásainak feltárását. Ennek következtében nem a burzsoá társadalom elvetéséhez jut el — rokonszenvvel ír a forradalmi megoldást elvető svájci reformista munkásmozgalomról —, hanem a svájci társadalmat és jogot mint mélyen szociális jogot követendő példaként állítja az elmaradott magyar társadalom elé, amelyben a gyáros még mindig diktátori hatalommal szabja meg a munkaszerződés minden feltételét. A programjának a lényege az *(Peschka)*, hogy az osztályok egyensúlya érdekében korlátozni kell a polgári jogi jogosultságokat. *Szászy-Schwarz*hoz és *Ágoston Péter*hez hasonlóan ő is rámutat a formális jogegyenlőség hanyatlására: a polgári jog az egyének jogából osztályjoggá lett.

6. Grosschmid Béni (1852—1938).

Fejezetek kötelmi jogunk köréből. I—II, 1898, 1900, Magánjogi előadások. Jogszabálytan. 1905, Werbőczy és az angol jog. 1929). Régi felvidéki patrícius családból származott. Egy időre ősi nevét nemzeti érzésből *Zsögöd* Benőre változtatta. A Tanácsköztársaságnak felajánlotta három munkáját, sőt, az 1920-ban emiatt ellene indított eljárás során „véd- és panaszirat"-ában „hazafiatlanul" nyilatkozott; csaknem eltávolították az egyetemről. Élete utolsó évtizedében mind elvonultabb életet élt, és a munkájában ismét elhatalmasodott rajta a feudális jogintézmények iránti nosztalgia.

Mindez összeegyeztethetetlennek látszik, de csak azon az alapon ítélhető meg, hogy ezek egy, a nemzetével a maga sajátos módján minden körülmények között azonosulni akaró egészen rendkívüli egyéniség és formátum külső megnyilvánulásai, hiszen tudományos tevékenységét is zseniális következetlenség jellemzi: ez a senkihez nem hasonlítható, mindinkább magányba vonuló, saját gondolatvilágát villamosjegyeken, árcédulákon szüntelenül építő különc tudós életművében megdöbbentően pontos kifejezése kora társadalmának. Jogi alapszemléletében, az alkotmányjogban, a tulajdonjogban, a családjogban és az öröklési jogban konzervatív nemzeti-romantikus antikapitalista, és a kereskedelmi jogban, valamint a szerződések és a kártérítési felelősség jogában bármilyen gyakran nyúl vissza Werbőczyhez és a Planum Tabulare-hoz (Mária Terézia-korabeli hivatalos bírósági ítéletgyűjtemény), minden ízében a polgárosodás igényeit szolgálta. Hiába oly különös, megközelíthetetlen, eredeti a tudományos életműve, az mégis azoknak a jellegzetességeknek markáns kifejezése, amelyek a magyar jogot az Országbírói Értekezlettől a felszabadulásig jellemzik.

Egész élete során hangoztatta, hogy a magyar jog önfényű bolygó, nem pedig más nap körül keringő satelles, amely fényét is mástól kapja, hogy eredetiségében egyenrangú az angol joggal. Fájlalta az 1848 előtti magyar földbirtokjog intézményeinek eltörlését. Dicsőítette a szokásjogot és elméletileg szembenállt a kodifikációval, noha abban — családjogi és öröklési jogi oldalról jobbára retrográd irányban — részt vett. „Kodifikálni a meglevő jogot kell... kifejezésre juttatni, fixírozni az élő jogot" — írja, és ezzel a prekapitalista kodifikációt írja le, amely voltaképpen nem ellentéte a szokásjognak, hanem elsősorban összegyűjtője, rendszerezője, még ha itt-ott tartalmaz is új jogszabályt. Ehhez az elméleti alapot a történeti jogi iskola szolgáltatta a maga álhistorizmusával: „A jog... képződmény, mint az élő nyelv", „Az emberekben bensőleg él a jog" — a jog lényegi eleme a nép jogi meggyőződése. Ebből valóban a kodifikáció elvetése következik vagy legalábbis az, hogy a kodifikáció csak a már meglevőt rögzítse. További következménye ennek a felfogásnak, hogy a jog és más magatartási szabályrendszerek között elmossa a különbséget: „az állami kényszer, a közmegvetés, a kigolyózás, a hitelvesztés, az elkárhozás és a lelkiismeretfurdalás mint... szankciók között nincs lényeges különbség." Ezért a jog legfőbb biztosítéka és végső garanciája nem is az állami kényszer, hanem az „irracionális, megfoghatatlan népi jogérzet" *(Peschka)*. Mindezek mögött pedig a jogeszmét illetően a legalaposabb természetjogi-észjogi közhelyek vannak *(Szabó)*: „A joguralom alapeszméje emberi lényünkkel adott felsőbb isteni sugallat, amely ekként önnön magán nyugszik" — írja *Grosschmid* Jogszabálytanában.

A Fejezetek kötelmi jogunk köréből nehezen olvasható, rákosan elburjánzó mű. Szinte minden szava mellett lábjegyzetszám van, a lábjegyzetekben tömérdek al-lábjegyzetszám, sőt al-allábjegyzet-szám: a mű első 12 sora a lábjegyzetekkel és allábjegyzetekkel együtt 190 oldalra rúg. A mű kezdete tartalmilag is rendhagyó, de következetesen grosschmidi: aligha van még egy olyan kötelmi jogi mű, amely éppen a telekkönyvi szolgáltatásokkal, tehát a földtulajdonjogra vonatkozó szerződésekkel és más kötelmekkel kezdődnék. És a sok hivatkozás Werbőczyre és a Planum Tabulare-ra a feudális érzelmű konzervatív Grosschmidre látszik utalni. A valóság ennek éppen az ellentéte.

Igaz, a földtulajdonjoggal kapcsolatos vonatkozásokban nem helyezkedik következetesen burzsoá alapokra, de minden más területen annál következetesebben megteszi ezt. A forgalmi biztonság a fejtegetéseinek egyik középpontja, a másik pedig az érdekeszme: a történeti jogi iskola képviselője a kötelmi jogban a monopolkapitalizmus első időszakának érdekkutatójává válik, mégpedig — mint *Szladits* kifejti — *Jheringtől* (l. III. 7.) függetlenül, jelentősen meghaladva ebben a korabeli német jogirodalmat; ő vezette be az érdekmúlás, érdekbeli lehetetlenülés és érdekleengedés ma is használt fogalmait. Az érdek „részint sugallatos oka egy-egy jogszabálynak, részint előírt zsinórmértéke hellyel-közzel a jogalkalmazásnak", „az érdekszempont... a törvény saját belülről jövő, csakhogy halkabb önszavának meghallgatása a lármásabb tételek mögül" — írja; az érdek az alanyi jognak is a tartalma. Az ő és *Szászy-Schwarz* tevékenységének tudható be, hogy a magyar jogtudományban a késleltetett burzsoá fejlődésnek megfelelően az akaratelmélet már nem jutott jelentős szerephez. Eljut odáig, hogy egy helyen a tulajdonjogot „sűrített kötelem"-nek nevezi: a feudális földtulajdonjog iránti nosztalgiával telített a kötelmi jog oldaláról közelíti meg a tulajdonjogot, amikor kora gazdasági forgalmáról ír. A legnagyobb érdeme azonban az, hogy — mint *Szladits* kifejti — a kötelmi jogot egészen önálló, korszerű, funkcionális, dinamikus fogalmi alapokra helyezi, és ezzel mélyebb betekintést enged a kötelmi jog szerkezetébe, mint bármely külföldi mű. Példaképpen említi *Szladits* a propulzív és reflexív hatásokat, a zártfajú kötelmeket (amikor fajta és mennyiség megjelölésével olyan dolgokat vásárolnak, amelyekből csak korlátozott mennyiség létezik), a csonka (bíróilag nem érvényesíthető) kötelmeket, a cum viribus és pro viribus (vagyontárgyakkal és vagyontárgyakért fennálló) korlátozott felelősség tisztázását, a kötelem látszatainak felfedését a „hullámzó felelősség"-gel, a csökkent felelősséget kiváltó „senyvedő kötelmek"-et, a vagylagos kötelmek koncentrálódásának tanát (ha az egyik vagylagosan meghatározott szolgáltatás meghiúsul, a kötelem a másikra koncentrálódik), a pénztartozások egész jogi intézményrendszerét, különösen a kirovó és lerovó pénznem megkülönböztetését, amely a jogalkotás több évtizedes alapjává lett a pénzelértéktelenedéssel kapcsolatos ügyekben; mindez egyben képet nyújt sajátosan erőteljes stílusára és nyelvteremtő készségére. A polgári jogi felelősség körében elsőként ismerte fel azt, hogy ez csak az egyik ága a jogi felelősségnek, kimutatta a szerződésszegésért és a tilos cselekményért (deliktum) való felelősség egyneműségét, a kötelezettség és felelősség, valamint a veszély és felelősség viszonyát, tisztázta a surrogatum (az elpusztult dolog helyébe lépő kártalanítás) és a residuum (az elpusztult dolog még értékkel bíró maradványa) megkülönböztetését. A kereskedelmi jog területén még fiatal korában eljutott annak felismeréséig, hogy a kereskedelmi jog különállását már mi sem indokolja (Magánjogi tanulmányok 1. köt. 1901); ezeket a fejtegetéseit a fejlődés mindmáig igazolta.

Míg *Szászy-Schwarz* szintetizáló volt, *Grosschmid* alapjában analitikus. *Szladits* meddő dolognak tartotta értékelő összehasonlításukat; ez olyan volna, „mintha költőt akarnánk összehasonlítani templomépítővel" — mondja.

IV. A polgári jog tudománya a Horthy-fasizmus idején.

1. Áttekintés. 2. Szladits Károly. 3. Beck Salamon. 4. Villányi (Fürst) László.

1. Áttekintés.

A kor fő polgári jogi áramlatának — a *Szladits*-iskolának — jutott a feladat, hogy a szociális elemekkel átszőtt érdek-jogtudomány kiteljesítésével folytassa, gazdagítsa *Grosschmid* és *Szászy-Schwarz* munkáját, és ebbe beillessze a jog értéktudományi oldalát. Jogbölcseleti alapjául — *Moór Gyula* közvetítésével — *Somló Bódog* újkantiánus tanai szolgáltak (*Szabó, Peschka*). Emellett, anélkül, hogy nagyobb súlyuk lett volna, még hatott a feudális jogszemlélet is (*Kolosváry Bálint* — l. II. 4. és *Tóth Lajos*) és megjelentek fasiszta elmefuttatások is.

A korszak kiemelkedő alakja a kor szörnyűségei közepette egy szociális töltésű liberálkapitalista jog visszaállításában történetietlenül reménykedő, majd a népi demokráciába tevékenyen beilleszkedő *Szladits Károly*. Az ő tudományos, oktatói és szervező tevékenységének tudható be elsősorban, hogy a harmincas években lassan elszaporodó fasiszta tanulmányok a periférián maradtak, és egyetlen jelentős tudóst sem találunk szerzőik között. Mellette — a már elhunytak között — említést érdemel elsősorban *Marton Géza*, Szladits tanítványa, *Villányi (Fürst) László, Beck Salamon*, akit Szladitscsal elsősorban az fűzött össze, hogy mindketten *Grosschmid* lenyűgöző hatása alatt álltak, és ha nem is kizárólagosan, de nagymértékben az ő közvetítő-interpretálógazdagító tevékenységük vitte át *Grosschmid* funkcionális fogalomrendszerét a tankönyvekbe, a bírói gyakorlatba, a folyóiratokba. Színvonalas és jelentős munkásságot fejtett ki *Almási Antal* (A dologi forgalom. 1910, A dologi jog kézikönyve. 1—2. köt. 1928, A kötelmi jog kézikönyve. 1—2. köt. 1929, Ungarisches Privatrecht. Bd. 1—2. köt. 1923—1924). Említésre érdemes a konzervatív szemléletű *Tóth Lajos* (Abszolút és relatív magánjogi jogviszonyok. 1933, A magyar magánjog általános tanai. 1. köt. 2. kiad. 1922). Végül megemlítendő az elsősorban nemzetközi magánjogász *Szászy István* (1899—1976), az első, rendkívül adatgazdag összehasonlító polgári jog (A magyar magánjog általános része különös tekintettel a

külföldi magánjogi rendszerekre. 1947), továbbá egy Magyarországon újszerű struktúrájú és felfogású kötelmi jogi munka (A kötelmi jog általános tanai. 1943) szerzője. A kereskedelmi jogban a német mintákat követő, a gazdasági jog meghonosítását propagáló, annak elveit kidolgozó és a német fasizmus hatása alatt is álló, de annak szolgai követését elutasító *Kuncz Ödönt* kell megemlíteni. Ő már — *Nagy Ferenccel* (l. III. 8.) szemben — a szövetkezetet ugyanolyan kereskedelmi társaságnak tekintette, mint akár a részvénytársaságot; ezen is lemérhető a monopolkapitalizmusra jellemző jogfelfogás fejlődése.

Ebben az időszakban a polgári jognak volt egy folyóirata, a Polgári Jog, amely kiadta a Polgári Jog Könyvtárát is, és volt egy vitafóruma, a Civiljogászok Vitatársasága (később: a Jogászegylet Magánjogi Szemináriuma); mindkettőt *Meszlény Artúr* alapította, és tevékenységét a Szladits-iskola fémjelezte irányban folytatta. A Civiljogászok Vitatársaságának központi alakja *Beck Salamon* volt; az itt létesített fórumnak szintén jelentős szerepe volt a fasiszta orientáció elleni küzdelemben. A kereskedelmi jog folyóirata volt a *Kuncz Ödön* által és szellemében szerkesztett Gazdasági Jog.

2. Szladits Károly (1871—1956).

(Kossuth-díjas, a Magyar magánjog vázlata 1—2. köt. 1—6. kiad. 1902—1942).

Az I. világháborút követő idők, a gazdasági világválság, a fasizmus előretörése a „boldog békeidők" nosztalgiáját váltotta ki benne, és a kiutat visszafelé, a liberálkapitalizmus irányában kereste, a polgári jogot pedig igyekezett elszigetelni a kor nyugtalanító jelenségeitől. „A magánjogi rendszer haladása nagymértékben független a politikai eszmék változásától... felszínén különböző korok politikai eszméi tükröződnek, de mélyét úgyszólván érintetlenül hagyják." A felszabadulás után maga sem vallotta ezt a tételt, de amikor e sorokat leírta, ezek kettőt jelentettek: a fasizmus elutasítását és a liberálkapitalizmus jogának visszakívánását. Kedvelt hasonlata volt a közjognak a magánjogba való erős behatolására a gumilabda, amelyet be lehet nyomni, de ha elengedik, visszanyeri eredeti alakját. Ahogy *Szászy-Schwarz* nem akarta a hitbizományokat a polgári törvénykönyv falain belülre engedni, úgy *Szladits* törekvése arra irányult, hogy a polgári jogon kívül tartsa a válságjogot: a polgári jog klasszikus épületét tisztán kell a válságjogtól tartani; egyszer majd eltakarítható lesz az e klasszikus épület mellé lerakódott válságjog. „A válságjog nem gazdagítása a magánjog anyagának, hanem annak felfüggesztése. Betegség, amelyből előbb-utóbb ki fogunk gyógyulni" — írja.

A polgári jog alapintézményeinek a polgári jogegyenlőséget, a tulajdon szabadságát, a szerződési és végrendelkezési szabadságot, valamint a szerzett jogok tiszteletét tartotta *(Peschka)*. Ez egyaránt jelentette az akkor reneszánszát élő feudális jogi szemlélet és a fasizmus szemlélete elutasítását. Kimutatta, hogy a német fasiszta jogszemléletnek az a tétele, amely szerint az igazságosság a jogbiztonság előtt jár, hamis és önkényes eredményekre vezet; a jogbiztonságban is jelen van az igazságosság gondolata. Individualista alapon állott: „A magánjog legnagyobb részében két magánérdek áll szemben egymással" — és ismét a fasizmus elleni éllel hozzáteszi: a magánérdekek kiegyenlítését nem politikai, hanem erkölcsi eszmék irányítják.

Ideológiailag tehát egy bizonyos liberálkapitalista nosztalgia vezérelte, de erős gyakorlati érzéke ezzel az alapállással bizonyos fokú ellentétbe került, és kikényszerítette a túllépést a liberálkapitalista alapálláson. A válságjogi jelenségekről azt is megállapította, hogy ezek torzultan jelzik a jogrendszer lassú átalakulását. Ha nem is változtatják meg a polgári jog törzsökös anyagát, azt, hogy a polgári jog individualista jogrend marad, és a középpontjában mindig az egyén fog állni, mégis visszaszorul az egyéni érdekek nyers érvényesülése: „a magánautonómia is fokozottabban kénytelen a közakarat kívánalmaihoz igazodni." Ezek a jelenségek a polgári jog „társadalmasodása", „ethizálása" felé mutatnak, a polgári jog szociálisabbá válik. A polgári jog hagyományos tartalmát is gazdagította, modernizálta, nem kis mértékben *Larenz* és *Stoll* nyomán. Gondolkodása kristálytiszta, kifejezésmódja bonyolult kérdésekben is egyszerű, közérthető, józan ítélőképessége, mértéktartása, arányérzéke fejtegetéseit klasszikus egyensúlyban tartja.

Ez is hozzásegítette ahhoz, hogy a kor polgári jogi tudományának vezéralakja legyen. Tudományos iskolát épített ki, vonzotta a tehetségeket, kiváló pedagógus volt; az ő iskolájából került ki mondhatni minden élvonalbeli tudományos képviselője a felszabadulás utáni első kommunistává vált generációnak, mégpedig némely esetben a polgári jog területén kívül is.

Igen értékesek voltak a Jogállamban folyamatosan közreadott elemző összefoglalói a bírósági gyakorlatról.

Kiemelkedő érdemei vannak abban, hogy *Grosschmid Béni* nagy kötelmi jogi műve (l. III. 6.) hozzáférhetővé vált a jogtudomány és a bírósági gyakorlat számára. Ezt nem csupán előadásaival érte el, hanem az egyik általa megvalósított hatalmas vállalkozással: újra kiadáshoz segítette a „Fejezetek kötelmi jogunk köréből"-t, mégpedig a három hatalmas kötetből álló, 21 szerző által írt „Glossza Grosschmid Béni Fejezetek kötelmi jogunk köréből című művéhez" (1—2/1—2/2. köt., 1932—1933), továbbá egy több mint 200 oldalas tárgymutató *(Gönczi Gábor* 1942) kíséretében.

A másik korszakos vállalkozása a „Magyar magánjog" (1—6. köt., 1939—1942) elkészítésének megszervezése, rendszerének megállapítása,

megírásának irányítása, továbbá elméletileg legfontosabb részeinek (pl. Általános rész) megírása.

1896-tól 1928-ig részt vett a polgári törvénykönyv előkészítésére szervezett bizottság munkájában; 1922-től kezdve e munkálatok tudományos irányítója volt. Kodifikációs alapfelfogása ma is érvényes: „Kódexünknek nem lehet szebb és nemesebb feladata, mint hogy oly keretet szabjon bírói gyakorlatunknak, amely szabályozza ugyan, de nem akadályozza az abban lüktető élet friss érverését."

3. Beck Salamon (1885—1974).

Ügyvéd, a Civiljogászok Vitatársaságának egyik vezetője, a Polgári jog egyik szerkesztője, a felszabadulás után a polgári eljárásjog professzora a budapesti jogi karon. Jobbára „esetjogász"-nak (jogesetek elemzésével foglalkozó jogásznak) tekintik *(Világhy)*. Valóban nem foglalkoztatták átfogó elméleti koncepciók; működését inkább az eredeti, gyakran mély, szellemes ötletek jellemzik. Az is igaz, hogy igen gyakran kapta az impulzusokat jogi esetekből. Mégis az „esetjogász" minősítés ugyan egyik lényeges tulajdonságát jelzi, de távolról sem ad róla teljes képet. A külföldi jogokra is kiterjedő jogászi műveltsége igen nagy. Fejtegetéseit mindig elvi szintre emelte, a jogeset körét meghaladó következtetésekre jutott. A konkrét pereset eldöntésének jelentőségét például „a jogtudomány újabb fejlődési irányai közül a legagilisabb[nak], a szabadjogi irány[nak]" előtérbe kerülésében látta. Kifejtette, hogy „a dogmatika alkalmazkodásának . . . egyik legfontosabb előfeltétele, ha napvilágra hozza a jogrendben elszórtan jelentkező jogi palántákat, ha elvvé vonja együvé a különböző területeken konzekventer érvényesült egyes rendelkezéseket, ha a közösségek meglátásával fogalommá absztrahálja azt, ami az egyes rendelkezésekben nem véletlen megnyilvánuló esetlegesség, hanem visszatérő törvényszerűség — egyszóval, ha a dogmatika új fogalmakkal bővíti ki önmagát, ha tudatossá teszi a jogi rendben eddig csak lappangott új törvényszerűséget". Írt kifejezetten elméleti jellegű munkákat is (például Rendeltetéses javak. 1917, amelyet *Szászy-Schwarz* minősített elméleti jellegűnek, Jogszabályok átvitt alkalmazása. 1941). Az atipikus, a kuriózum meglátására különlegesen éles szeme volt (a jogszabályok gyakran „oldaltfekvő irányban" fejtik ki motíváló hatásukat, nemegyszer rossz irányban: van amelyik „kötelező kíméletlenség"-re vezet az egyébként méltányosságra hajló munkáltatók magatartásában; a „duplafedelű kötelmek" feltárása a komplex jogi tényállások esetében).

Határozott elméleti irányok is kirajzolódnak tanulmányaiban. Rendkívül korszerű és a szocialista jogokra is érvényes megállapítása az, hogy a jogosultságokkal kapcsolatban nemcsak az a kérdés, hogy ezek kit illetnek meg, hanem hogy milyen célra vannak rendelve. Még az egyéneket megillető jogosultságoknak is megvan — mai szóval — a társadalmi rendeltetésük. Ugyancsak lényegében, bizonyos egyoldalúsággal, a szocialista jogok akkor általa még nem ismert álláspontjára helyezkedett annak megállapításával, hogy a közérdek és a magánérdek egymásnak nem ellentéte, hanem a polgári jogban a közérdek „a magánérdekek sűrűsödése". Fellépett a fogalomkutató módszer ellen, és az érdekkutatás területén jelentős eredményeket ért el. Vitába szállt *Somló Bódog* és *Moór Gyula* akkor uralkodó felfogása ellen, amely a jog logikai zártságát állította, és ezért a jogban mutatkozó hézagok bírói kitöltését kizárta. Kifejtette továbbá, hogy a jog elsősorban motiválni kíván és nem büntetni, és ezért az önkéntes jogkövetés bizonyos fokú általánossága nélkül a jog nem működhet.

A tudományos profiljának legmarkánsabb vonása az érdek- és célgondolat összekapcsolása a szociális gondolattal.

4. Villányi (Fürst) László.

(A magánjog szerkezete. 1934, A magyar magánjog rövid tankönyve. 1941) egyetemi magántanár; 1945-ben légitámadás megölte. Jogbölcseletileg képzett, a külföldi jogokban otthonos, a Szladits-iskola legkiválóbb, azt továbbfejlesztő eredeti gondolkodású, komplex szemléletű tagja. A fogalomkutató és az érdekmérlegelő iskolákat az értékkutató irányzat révén hozza összhangba: az érdekmérlegelés értékelést jelent, az ismétlődő azonos értékelés az emberi gondolkodás gazdaságosságra törekvése folytán fogalommá merevedik; a fogalom tehát nála is funkcionális, mint már *Grosschmid*nál és *Beck Salamon*nál is, ő azonban ezt a tételt elméletileg is messzemenően kidolgozta. A szembenálló, összeütköző érdekek jogi értékelése a jogalkalmazás folyamatában úgy kell hogy történjék, hogy a biztonsági szempont és a közvetlen értékelés ellentéte kiegyenlítődjék. Ebben nagy szerepe van a jogi fogalmaknak, mert a jogi értékelést egyrészt megkönnyítik, másrészt abba bizonyos állandóságot, stabilitást visznek; „a jog nem szabályozza közvetlenül a konkrét életjelenségeket; az értékelésnek minden egyedi esetben újból és újból kell történnie. Ez a bíró feladata. A jogszabály csak *kereteket* adhat. Egy fogalom képében összefoglalja a hasonló esetek bizonyos csoportját és . . . (e) 'törvényes fogalomhoz' fűzi a jogkövetkezményt. Célja ezzel a jellegzetes, a sűrűn előforduló, az *átlagesetek* területén biztonságot teremteni." Ebben áll az érdekmérlegelő, értékelő és fogalomelemző módszer összeegyeztetése — írja *Peschka*.

Ez a folyamat azonban a jogfejlesztés társadalmi válsága folytán rendkívül bonyolulttá vált. Ez a válság Villányinál úgy jelenik meg, mint a jog és az élet állandó ellentmondása. Itt járásbírói tevékenysége is rányomja a bélye-

gét felfogására: nagy szerepet tulajdonít az értékelés megsejtésének, nemcsak pszichológiai jelenségeknek, de intuitív, irracionalista elemeknek is, és ezzel elfedi az említett sémában rejlő valóságot: a mozgást a társadalmi viszonytól a jogi normán keresztül vissza a társadalomba: a jogviszonyokhoz. Akaratán kívül voltaképpen a monopolkapitalizmus jogának súlyos válságát írja le gazdag tartalommal és nagy elmeéllel. A jogbiztonság gondolatát helyezi a középpontba („a jog egyik legfőbb célja, hogy a szembenálló érdekek elhatárolásában biztonságot teremtsen"), de az általa elemzett tények arra a következtetésre vezetik, hogy a jogbiztonság az „élet" hatására meggyengül, a jogi fogalmak és normák pusztán támpontokká válnak. A maga szenvtelen anatómus módján felfedi a jogszabályok válságos időkben elharapódzó megkerülésének jelenségét, és azt nagyszámú példával illusztrálja. Meglátja a monopolkapitalizmus jogának egy olyan sajátosságát, amely a társadalmi viszonyok növekvő komplexitására vezethető vissza, és ma is nagymértékben tapasztalható: a hagyományos polgári jogi kategóriák oldódását: „a tényállások fokozatosak, nem fedik pontosan a csak típusokat kifejező jogi fogalmakat, tehát a jogkövetkezményeknek is fokozatosaknak kell lenniük; a jogi és természetes személy közt legyen félig és hányadrészben jogi, illetve természetes személy, a tulajdonos és nem tulajdonos közt valamennyire tulajdonos stb.".

Korai mesteri hosszabb tanulmánya az Utaló magatartások (1929), amely az angol jog „estoppel" intézményét hasznosítja az európai kontinentális jogokban, köztük a magyar jogban olyan tényállásokra, amelyek a szerződés és a tiltott cselekmény határterületén vannak, és egyikbe sem sorolhatók be. *Szladits Károly* írja a könyv előszavában: „Remélem, megtalálja a könyv a megérdemelt elismerést: azt, hogy komolyan foglalkozzanak a benne felvetett problémákkal" A könyv alapgondolata alapozta meg az 1959. évi polgári törvénykönyv jogpolitikai jellegű bevezető rendelkezéseinek az utaló magatartásokat szabályozó 6. §-át.

Irodalom: *Asztalos* László: A magyar burzsoá magánjogtudomány fejlődése a kiegyezéstől az I. világháborúig = Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis, 10. k., 1968, 71—89.; *Eckhart* Ferenc: A jog- és államtudományi Kar története, 1667—1935. 2. köt. Bp. 1936.; *Eörsi* Gyula: A tulajdonjog fejlődése. Bp. 1—2. köt. 1951, 281—390.; *Nizsalovszky* Endre: Frank Ignác, a jogtörténeti iskola és a szabadságharc. Klny. a Jogtörténeti Tanulmányok 3. k.-ből, Bp. 1974.; *Peschka* Vilmos: A magyar magánjogtudomány jogbölcseleti alapjai. Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője 2. 1959. 37—74.; *Szabó* Imre: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Bp. 1955.; *Szladits* Károly: Grosschmid és a magyar kötelmi jog. Magyar Jogászegyleti Értekezések 1936. évi januári—áprilisi szám; *Világhy* Miklós—*Eörsi* Gyula: Magyar Polgári jog. Bp. 1962. 1. köt. 43—49. (Világhy).

Eörsi Gyula

POLGÁRI PERES ÉS NEMPERES ELJÁRÁS:

I. A polgári peres és nemperes eljárás fogalma (1432.) — II. A polgári perben eljáró bíróság (1433.) — III. A felek és a per egyéb résztvevői; a képviselet (1435.) — IV. Az eljárási cselekmények és az eljárási jogviszonyok (1438.) — V. A keresetindítás (1439.) — VI. A tárgyalás (1442.) — VII. A bizonyítás (1444). — VIII. A bírósági határozatok (1449.) — IX. A perorvoslatokról általában (1451.) — X. A fellebbezés (1453.) — XI. A perújítás (1455.) — XII. A törvényességi óvás (1457.) — XIII. A különleges peres eljárások (1458). — XIV. Polgári nemperes eljárások (1462.) — XV. Választott bíráskodás (1465.) — XVI. Végrehajtási eljárás (1467.) — XVII. A gazdálkodó szervezetek közötti jogviták eldöntése (1471.)

I. A polgári peres és nemperes eljárás fogalma.

1. A polgári peres és nemperes eljárás fogalmának levezetése a polgári eljárás általános fogalmából. 2. Az általános és a különös peres eljárás.

1. A polgári peres és nemperes eljárás fogalmának levezetése a polgári eljárás általános fogalmából.

A polgári eljárás a bíróságnak a felek és a per egyéb résztvevőinek aktív közreműködésével polgári ügyekben folytatott tevékenysége, amely jogilag szabályozott formában bonyolódik le. Eljárási cselekmények láncolatából áll, amelyek során az eljárás alanyai között sajátos eljárásjogi jogviszonyok jönnek létre.

A polgári eljárás jogilag szabályozott formában bonyolódik le. E forma kétféle lehet: a peres eljárás, illetőleg a nemperes eljárás formája.

A peres eljárás az elsődleges, a tipikus, fő jellemzője a kontradiktórius (a felek kétoldalú meghallgatásán alapuló) eljárási mód.

A másik forma a *nemperes eljárás* formája, ahová azok a polgári eljárások tartoznak, amelyek nem a *b)* alatti jellegzetességekkel rendelkező peres eljárás során bonyolódnak le.

a) A peres eljárást nemcsak azért tekintjük a polgári eljárás általános, tipikus formájának, mert a peres eljárások a legjelentősebb polgári eljárások, amelyekben a bíróság a megsértett vagy veszélyeztetett alanyi jog tekintetében jogvédelmet nyújt, illetőleg az alanyi jog érvényesítését hatósági határozattal elősegíti, hanem azért is, mert a polgári eljárásjog e fő tí-

pust, a peres eljárást szabályozza kimerítő részletességgel. A tudományos tételek elsődlegesen a peres eljárást tartják szem előtt és az általános tételek elsődlegesen erre vonatkoznak.

b) A peres eljárásnak a nemperes eljárásoktól történő elhatárolásánál figyelembe veendő fogalmi ismérvek legfontosabbika a *kontradiktórius* eljárási jelleg, a felek kétoldalú meghallgatásának követelménye. (Audiatur et altera pars.) A peres eljárásban ennek megléte feltétlen ismérv; a kétoldalú meghallgatás mellőzése a legsúlyosabb eljárási szabálysértés, amely megfosztja ezt az eljárást peres jellegétől. Maga a *peres szó* a köznyelvben is *szóváltás*ra utal, mely feltételezi mindkét fél részvételét. Nem ismérve azonban a peres eljárásnak e kétoldalú meghallgatás mindenáron való tényleges megvalósulása, elegendő ennek lehetőségét biztosítani. Ha valamelyik fél nem él e lehetőséggel (pl. tárgyalást mulaszt), akkor is megvalósulhat e követelmény, és nem válik az eljárás nemperes eljárássá.

A kétoldalú meghallgatás rendszerint *tárgyalás*on bonyolódik le.

Mintegy előfeltétele a fentieknek a peres eljárás következő ismérve, nevezetesen, hogy abban mindig két objektíve ellentétes érdekű *fél* szerepel, akik közül az egyik jogvédelmet kér a másikkal szemben.

A per alanyai körében ugyancsak feltétlen ismérv, hogy a bíróság mint az eljárás alanya döntés hozatalára feljogosított bíró vagy bírák személyében részt vegyen az eljárásban. A peres eljárásban más bírósági személy nem lehet az eljárás alanya, szemben a nemperes eljárásokkal, ahol az eljárásnak pl. közjegyző, bírósági titkár vagy végrehajtó is bírósági alanya lehet.

A peres eljárás célja mindig a *jogvédelem* adása a megsértett vagy veszélyeztetett alanyi jog tekintetében, és e jogvédelmet a bíróság *döntés*ével szolgáltatja. E döntés a jogvita végleges lezárására irányul.

Végül utolsó ismérvként e döntés előfeltételét kell még megemlítenünk, amely abban áll, hogy a bíróságnak a perben tényállást kell — rendszerint bizonyítás útján — megállapítania, és e tényállásnak követelményként a történeti tényállással, tehát az objektív valóságban lezajlottakkal kell megegyeznie.

A fenti ismérveken kívül az irodalom még a peres eljárás ismérveként jelöli meg esetenként azt is, hogy az *keresettel* indul. Ezen nemcsak formálisan azt értjük, hogy az eljárás megindítására irányuló kérelem tartalma a kereset, hanem azt is, hogy csak a felperes keresetére indulhat a peres eljárás, hivatalból sosem indíthatja meg azt a bíróság.

A peres ismérvek összességének meg kell lennie ahhoz, hogy az eljárás peres jellegét megállapíthassuk. Bármelyikük hiánya esetében az eljárás nemperes lesz.

2. Az általános és a különös eljárás.

A polgári eljárás tárgyát alkotó anyagi jog sokfélesége megkívánja az alkalmazott eljárás differenciálását. (L. XIII. 1.) Ennek a követelménynek megfelelően többféle polgári peres eljárás van: más szabályok szerint jár el a bíróság egy vagyonjogi perben, mint egy családjogi perben, ugyancsak másként a munkajogi perekben vagy a gazdasági perekben stb.

A polgári peres eljárás alaptípusán, az *általános* vagy más szokásos elnevezés szerint *rendes peres eljárás*on kívül vannak még *különleges peres eljárás*ok is.

Abból, hogy az általános eljárás a peres eljárás alaptípusa, következik, hogy ennek a szabályai szerint kell eljárni mindazokban a polgári perekben, amelyekre külön eljárási szabály nincs.

Az általános peres eljárás úgy viszonylik a különleges peres eljárásokhoz, mint az általános a különöshöz. A különleges eljárások szabályozásánál a perrendtartás ezért azt a módszert követi, hogy e külön szabályok csak az általánostól való eltérést tartalmazzák. Ezekkel az eltérésekkel a különleges peres eljárásokban is irányadók az általános eljárás szabályai. Így jár el az eljárásjog tudománya is az egyes kérdések elméleti feldolgozásánál.

II. A polgári perben eljáró bíróság. 1. A perben eljáró bíróságok. 2. A joghatóság, a hatáskör és az illetékesség. 3. A konkrét perekben eljáró bírák. A bírák kizárása.

1. A perben eljáró bíróságok.

A peres eljárás alanyai: egyrészről a bíróság, másrészről a felek és a perben részt vevő harmadik személyek.

A bírósági szervezet — az igazságszolgáltatási feladatának megfelelően — bizonyos szempontok szerint tagolt. A tagolást egyrészt tárgyi szempontból végezhetjük el, az egyes bíróságok szervezeti jellege szerint, amely az eléjük tartozó ügyek természetéhez igazodik; másrészt szerkezeti szempont szerint, azaz az egyes bíróságok egymáshoz való viszonya szempontjából.

A tárgyi szempont szerinti csoportosítás alapján kétféle típusú bíróságot különböztethetünk meg: a rendes és a különbíróságot.

Rendes bíróságok csoportjába azok tartoznak, amelyek minden olyan ügyben eljárnak, amely bírósági útra tartozik, hacsak a törvény kifejezetten különbírósági útra nem utalja az eljárást. Éppen ezért nevezik a rendes bíróságokat általános bíróságoknak is.

Különbíróságok létesítését is megengedi az alkotmány, de csak „az ügyek meghatározott csoportjára". A különbíróságok is az egységes bírósági rendszerbe tartoznak, és elvi irányításukat a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága látja el, sőt fellebbezési fórumuk is rendes bíróság.

Rendes bíróságként működnek a járásbíróságok (városi bíróságok, kerületi bíróságok), a megyei bíróságok (Fővárosi Bíróság) és a Legfelsőbb Bíróság.

Különbíróságokként működnek a munkaügyi és a katonai bíróságok.

Polgári perben valamennyi bíróság eljár, helyesebben polgári ügyben, mert a katonai bíróság előtt polgári per nem folyhat, de a büntető eljárás során elbírálhat polgári ügyet is. A többi bíróság eljár természetesen polgári perekben is.

Szerkezeti szempontok alapján történő csoportosításnál abból indulunk ki, hogy milyen a bíróságok egymás közötti viszonya, hogyan helyezkednek el az egységes bírósági szervezetben.

Ennek megfelelően beszélünk *első fokú* és *másodfokú* bíróságokról.

A rendes bíróságok körében kizárólag első fokú bíróságok a járásbíróságok (városi bíróságok, városi kerületi bíróságok).

A megyei bíróságok (Fővárosi Bíróság) első fokú bíróságként járnak el bizonyos ügyekben, míg másodfokon a járásbíróság első fokú hatáskörébe tartozó ügyekben. A Legfelsőbb Bíróság szabály szerint csak másodfokon jár el, de kivételesen első fokon is eljárhat, fő feladata ezen felül a többi bíróságok elvi irányítása és igen jelentős e körben a törvényességi óvások elbírálása.

A különbíróságok mindig első fokon járnak el. A munkaügyi bíróság által elbírált ügyekben másodfokon a megyei bíróság (Fővárosi Bíróság), a katonai bíróság által elbírált ügyekben pedig másodfokon a Legfelsőbb Bíróság jár el. A munkaügyi bíróságok a megyei bíróságok székhelyein működnek, a megyei bíróságok illetékességi területére kiterjedő területi beosztással. *(→ Bíróságok)*

2. A joghatóság, a hatáskör és az illetékesség. A különböző bíróságok között az ügyek megoszlását a hatásköri és az illetékességi szabályok rendezik. A hatásköri szabályok az ügyek fajtái szerint, míg az illetékességi szabályok általában területi alapon.

a) Az olyan peres ügyekben, amelyeknek valamilyen nemzetközi vonatkozása van, akár alanyi, akár tárgyi, felmerül még egy ügymegosztási kérdés, nevezetesen, hogy melyik állam bírósága járhat el az ügyben. Az e kérdést rendező szabályokat nevezzük *joghatósági szabályok*nak.

b) Ha az ügyben magyar bíróságnak fennáll a joghatósága, akkor azt a kérdést kell eldönteni, hogy milyen típusú bíróság jár el abban első fokon, azaz az ügy első fokon melyik bíróság *hatáskörébe* tartozik.

A hatáskör szót két értelemben is használjuk: tágabb és szűkebb értelemben. Tágabb értelemben az ügyeknek a bíróságok és más szervek közötti megosztását jelenti. Ezt másképpen bírósági útnak is nevezzük.

Szűkebb értelemben a hatáskör a különnemű bíróságok között osztja meg a peres ügyeket, mégpedig a járásbíróság és a megyei bíróság között, illetőleg a munkaügyi bíróság és a járásbíróság között.

Hazánkban a járásbíróság *általános hatáskörű* bíróság a polgári perekben. Ez azt jelenti, hogy minden olyan polgári perben járásbíróság jár el, amit a törvény kifejezetten nem utal más bíróság hatáskörébe. Ennek megfelelően a megyei bíróságnak és a munkaügyi bíróságnak *különös hatásköre* van, ezek csak olyan polgári perekben járhatnak el első fokon, amelyeket a törvény kifejezetten hatáskörükbe utal.

A Legfelsőbb Bíróság elnökének joga van arra, hogy bármilyen polgári pert, annak bármelyik szakában a Legfelsőbb Bíróság hatáskörébe vonjon. Ha első fokon vonja a pert a Legfelsőbb Bíróság hatáskörébe, akkor a Legfelsőbb Bíróság is eljár első fokon. Ezt nevezzük *kivételes hatáskörnek*.

A hatásköri szabályok fontos garanciális szabályok. A szocialista törvényesség megkívánja, hogy csak olyan bíróság járhasson el a perben, amelynek arra a törvény értelmében hatásköre van. Ezért a bíróság az eljárás egésze folyamán hivatalból vizsgálja hatáskörét, és annak hiánya esetén átteszi az ügyet a hatáskörrel bíró más bírósághoz. Ahhoz a bírósághoz azonban, amely saját hatáskörének hiányát már jogerősen megállapította, nem lehet áttenni az ügyet. Ilyen esetben előadódhat, hogy nem lesz olyan bíróság, amely az ügyet hatáskörébe tartozónak tartja. Ennek az ellenkezője is előadódhat, olyan, hogy két vagy több bíróság is megállapítja az ügyben a hatáskörét. Ezt nevezzük *hatásköri összeütközésnek*. Az előbbi a negatív, az utóbbi a pozitív hatásköri összeütközés. Ilyen esetben a *bíróság kijelölésére* kerül sor, amelyet a Legfelsőbb Bíróság végez el.

c) Az ügyeket az azonos hatáskörű bíróságok között is meg kell osztani, miután az országban több első fokon eljáró járásbíróság, megyei bíróság, illetőleg munkaügyi bíróság van. Az azonos hatáskörű bíróságok között az ügyek megosztását az *illetékesség* szabályai végzik el. Az illetékesség a bíróság hatáskörének valamilyen *területre* való megállapítását jelenti. A bíróság illetékességét valamilyen tény határozza meg; ezt nevezzük *illetékességi ok*nak, amely összefüggést teremt a bíróság illetékességi területe és az ügy között.

Az általános szabály az, hogy ha a jogszabály kifejezetten az ügyre más bíróság illetékességét ki nem mondja (azaz kizárólagos illetékességet nem mond ki), szabály szerint az alperes lakó-, illetőleg tartózkodási helyéhez igazodik az illetékesség. Ezt nevezzük *általános illetékességnek*, amely tehát fő szabályként nálunk alperesi illetékesség. A már említett *kizárólagos illetékesség* akkor áll fenn, ha a perrendtartás valamelyik perre kifejezetten megjelöli az eljárni hiva-

tott bíróságot. A kizárólagos illetékesség mellett más illetékességi ok nem jön számításba.

Az általános illetékesség mellett azonban a törvény az egyes ügyekre *vagylagos vagy versenyző illetékességet* állapít meg, amikor is a felperes választhat az illetékességi okok közül, mégpedig az általános és az összes számításba jövő vagylagos illetékességi okok között.

A törvény megengedi, hogy a fél okiratba foglaltan meghatározott perben, vagy meghatározott jogviszonyból eredő perben *alávesse* magát valamelyik bíróság illetékességének, ha nincs az ügyre kizárólagos illetékesség. Ha mindkét fél aláveti magát valamelyik bíróság illetékességének, akkor ez a kizárólagoshoz hasonló illetékességet hoz létre, míg ha csak az alperes veti alá magát, akkor vagylagos illetékességet.

Az illetékesség is fontos garanciális szabály. Senki el nem vonható illetékes bírósága elől. E szabály megsértésének azonban már nem olyan szigorúak a szankciói, mint a hatásköri szabály megsértéséé. A bíróság csak a kizárólagos illetékesség fennállását vizsgálja hivatalból az eljárás egész folyamán, az egyéb illetékességi okok fennállását csak az alperes érdemi ellenkérelmének előadásáig vizsgálja, míg ezt követően már nem. Illetékesség hiánya esetén, ha az hivatalból vizsgálandó, a bíróság az ügyet áteszi az illetékes bírósághoz.

Illetékességi összeütközés ennek folytán ugyanúgy előfordulhat a bíróságok között, mint a hatásköri és ugyanúgy lehet pozitív és negatív. Ilyenkor is ki kell jelölni az eljáró bíróságot. Ha az illetékességi összeütközés azonos megyei bíróság alá tartozó járásbíróságok között merül fel, a kijelölés a megyei bíróság, minden más esetben a Legfelsőbb Bíróság hatáskörébe tartozik.

3. A konkrét perekben eljáró bírák; a bírák kizárása.

A hatáskörrel és illetékességgel rendelkező bíróság az egyes ügyekben egyesbíróként vagy tanácsban jár el.

Az első fokú eljárásban a tanács egy hivatásos bíró elnökből és két népi ülnökből áll. Az egyesbíró mindig hivatásos bíró.

A polgári eljárásjog egyik alapvető elve a társasbíráskodás, illetőleg a néprészvétel elve. Ennek értelmében általában főszabályként az első fokú bíróságok a nép közvetlen részvételét megvalósító tanácsban járnak el, ülnökök közreműködésével, társasbíróságként. Az egyesbíráskodás kivételes jelenség, még ha az ügyek számát tekintve jelentős is, amelyre olyan ügyekben kerül sor, amelyekben elsősorban jogi kérdésről van szó, ahol a népi ülnökök általános élettapasztalata, üzemi, szövetkezeti stb. ismerete, jogtudata kevésbé jutna szerephez, ezért részvételük nem az említett alapelv megvalósítását szolgálná, hanem csak puszta formalitás lenne.

Másodfokon a polgári perben a bíróságok egy elnökből és két hivatásos bírából álló tanácsban járnak el. A másodfokú eljárás célja az első fokú eljárás törvényességének és megalapozottságának felülvizsgálata. Itt elsősorban jogi tudásra és bírósági tapasztalatra van szükség. Ezért áll a másodfokú tanács kizárólag hivatásos bírákból.

A konkrét peres ügyben eljáró tanács összetétele bizonyos esetekben attól tehető függővé, hogy kik a felek, illetőleg milyen ügyről van szó. Ez negatív irányban ható tényező, amennyiben a törvény meghatároz bizonyos eseteket, amikor valamelyik bíró nem járhat el a perben, *kizárja* őt az eljárásból.

A bírák függetlenségének elvét, illetőleg annak gyakorlati megvalósulását szolgálja a kizárás szabálya. A bírói függetlenség különböző garanciái biztosítják, hogy a bíró tevékenységében minden külső befolyástól mentes legyen, de arról is gondoskodni kell, hogy a bíró elfogulatlanul, tárgyilagosan járjon el. Ebből a célból szabályozza a perrendtartás a bírák kizárását.

Alapvető elv, hogy senki nem lehet saját ügyének bírája. Ezt ki kell terjeszteni olyan ügyre is, amely ha nem is sajátja, de érdekelt benne, akár tárgyilag (anyagi érdekeltség), akár személyileg (pl. hozzátartozója az egyik fél, vagy olyan személy, akinek képviselője volt stb.).

A perrendtartás e fontos garanciális elv megvalósítására kizárási okokat határoz meg, de ezeken belül egy általános kizárási okot is megjelöl, nevezetesen: nem járhat el mint bíró, akitől az ügynek tárgyilagos megítélése a törvényben fel nem sorolt egyéb okból nem várható el. Ez utóbbit nevezzük elfogultságnak.

Ha az eljárásban a törvény által kizárt bíró vett részt, az olyan nagyfokú törvénysértés, hogy az így hozott ítéletet minden további vizsgálat nélkül hatályon kívül kell helyezni, ha pedig már jogerős lenne, ez önmagában törvényességi óvási ok (l. XII.). *(→Bíróságok)*

III. A felek és a per egyéb résztvevői; a képviselet. 1. A felek fogalma. 2. Az ügyész szerepe a polgári perben. 3. A beavatkozás. 4. A perbeli képviselet.

1. A felek fogalma.

A polgári perben mindig két objektíve ellentétes érdekű fél áll egymással szemben. Az egyik felet, azt, akinek az igényét érvényesítik, illetőleg aki a pert megindítja *felperesnek*, a másik felet, akivel szemben a felperes igényét érvényesíti, *alperesnek* nevezzük.

Felperesi pozíció általában önként vállalt; rendszerint az lesz felperes, aki keresetet indít. Kivételes esetben a felperes e pozícióba nem saját akaratából kerül, nevezetesen ha az ügyész vagy más, erre jogosított állami szerv érvényesíti igényét. Az alperesi pozíció rákény-

szerített. A keresetindítást követően a bíróság alperest a tárgyalásra megidézi; minden közreműködése nélkül automatikusan ebbe a pozícióba kerül.

A fél fogalma igen vitatott kérdése a polgári eljárásjognak. Az ezzel kapcsolatos elméleteket általában két csoportba oszthatjuk: a materiális vagy más néven anyagi jogi fél-fogalmi elméletekre és a processzuális vagy más néven eljárásjogi fél-fogalmi elméletekre.

Az anyagi jogi vagy más néven materiális fél-fogalmi elmélet szerint felperesnek azt a személyt kell tekinteni, akinek bírói úton érvényesíthető *alanyi joga* van, amelyet keresettel érvényesít. Legalábbis állítania kell keresetében ennek a jognak a fennállását. Alperes az a személy, akivel szemben a felperes igényét érvényesíti, tehát aki az anyagi jogviszony kötelezettje, vagy legalábbis ezt állítja róla keresetében a felperes. A materiális fél-fogalmat a modern polgári eljárásjogok nem teszik magukévá, mert vannak olyan perek, pl. a negatív megállapítás iránti perek (l. V. 3.), amelyekben a felperes éppen azt kéri megállapítani, hogy ő nem áll anyagi jogi jogviszonyban az alperessel. Ezenkívül vannak olyan esetek is, amikor a felperes nem saját jogát érvényesíti, hanem más, harmadik személyt megillető jogot. Ilyenkor nyilvánvaló, hogy ő az alperessel nem áll anyagi jogi jogviszonyban. A szocialista polgári eljárásjogban ehhez még hozzájárul ellenérvként az ügyészi keresetindítás, valamint az az eset, amikor más állami szerv érvényesíthet bizonyos követeléseket, pl. gyermektartási pert indíthat. Ezen ellenérvek folytán a materiális fél-fogalom elméleteket nem tartjuk elfogadhatónak.

A processzuális, vagy más néven eljárásjogi fél-fogalmi elméletek ezzel szemben azt tanítják, hogy ahhoz, hogy valaki fél legyen a perben, nincs szükség anyagi jogi jogosultságra, illetőleg arra, hogy ezt a felperes állítsa. A felperes az, *aki keresetet indít*, függetlenül attól, hogy keresete megalapozott-e vagy sem, van-e anyagi jogosultsága vagy sem. Alperes pedig az, aki ellen a felperes a keresetet megindítja és őt a bíróság alperesként megidézi. Ez az elmélet megoldja a fentebb említett esetekben is a fél-fogalommal kapcsolatos problémákat, de a magyar tételesjog szerint ez sem fogadható el maradék nélkül. Mint ahogy látni fogjuk (l. V. 1–2.), a keresetindításnak bizonyos előfeltételei vannak, a keresetlevélnek meg kell felelnie a perelőfeltételeknek. Ha a perelőfeltételek nem állnak fenn, a bíróság a keresetlevelet idézés kibocsátása nélkül elutasítja, tehát a per létre sem jöhet. Ilyen perelőfeltétel pl. az, hogy ne legyen a kereset nyilvánvalóan alaptalan, illetőleg ne irányuljon lehetetlen szolgáltatásra. Ha ilyen a kereset, akkor annak alapján a per nem indul meg. Ennek megfelelően a tiszta processzuális fél-fogalom sem fogadható el, mert ahhoz, hogy valaki felperes legyen, vagy érvényesíthető anyagi jogosultságot (alanyi jogot), vagy valamilyen jogszabályon alapuló keresetindítási jogosultságot kell legalábbis állítania olyan módon, hogy az ne tűnjék nyilvánvalóan alaptalannak, alperes pedig az lehet, akivel szemben a fenti módon állítja a felperes jogosultságát, vagy akinek perelhetőségét valamilyen jogszabály megengedi.

Közel áll a fél fogalmával kapcsolatos elméletekhez az *ügybeni legitimáció*, vagy más néven *legitimatio ad causam* kérdése. Ez a feleknek a per tárgyához való viszonyát jelenti. Akkor áll fenn a felperes ügybeni legitimációja (aktív legitimáció), ha a per tárgya, illetőleg az azzal kapcsolatos jogosultságok őt megilletik, vagy jogszabályban megengedett keresetindítási joga van; az alperes passzív legitimációja pedig akkor áll fenn, ha a felperesi alanyi jogosultság vele szemben áll fenn, illetőleg ha a keresetindítást vele szemben a jogszabály megengedi. Az ügybeni legitimáció az esetek nagy többségében érdemi kérdés; hiánya a per végén a kereset érdemi elutasításához vezet. Kivételesen (pl. a személyi állapotot tárgyaló perekben l. XIII. 2.) perelőfeltétel is lehet, amikor ennek hiánya már a keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasítását vonja maga után.

A perben mindig két fél, helyesebben két perbeli pozíció van, az alperesi és a felperesi. Ez nem jelenti azt, hogy a felek számszerűen is ketten legyenek. Akár a felperesi, akár az alperesi pozícióban, akár mindkét oldalon több személy is szerepelhet. A törvényben megengedett esetekben több felperes is indíthat pert akár egy, akár több alperes ellen. Ha valamelyik oldalon több személy áll azonos pozícióban, *pertársaságról* beszélünk, mégpedig felperesi vagy alperesi pertársaságról.

A pertársak egymáshoz való viszonya különböző lehet. Elméletileg kétféle megoldás lehetséges, ennek megfelelően két elvet ismerhet ezzel kapcsolatban az irodalom: a pertársak függőségének és függetlenségének az elvét. A függőség elve azt jelenti, hogy az egyik pertárs cselekménye kihat a másik pertársra is, pl. ha az egyik pertárs mulaszt, azt a másik pertárs eljárási cselekménye pótolja. A pertársak függetlenségének az elve azt jelenti, hogy minden pertárs cselekményét külön-külön kell elbírálni, de csak az ő javára vagy rovására.

Perrendtartásunk kétféle pertársaságot ismer. Egységes a pertársaság, ha a per tárgya olyan, amely csak egységesen dönthető el (közös jog, vagy kötelezettség stb.) vagy pedig, ha az ítélet jogereje perben való részvétel nélkül is kiterjedne valamennyi pertársra. Minden más esetben egyszerű pertársaság jön létre. Egységes pertársaságnál a pertársak függőségének az elve, egyszerű pertársaságnál pedig a pertársak függetlenségének az elve valósul meg.

2. Az ügyész szerepe a polgári perben.

Az ügyészség a törvényesség biztosításával kapcsolatos feladatait a jogalkalmazás külön-

féle területein különböző módon és formában valósítja meg. A polgári eljárás során az ügyészi részvétel a törvényesség biztosítását szolgálja, de a polgári per különleges viszonyainak megfelelően más jellegű az ügyészi részvétel, mint más eljárásoknál.

A polgári perbeli ügyészi részvételnek két fő formája van, az egyik a félként való részvétel, a másik a fellépés a már folyó polgári perben.

A félként való részvétel lehet felperesi vagy alperesi részvétel. A felperesi részvétel az ügyész keresetindítási jogának gyakorlásával valósul meg. Az ügyész általában akkor indíthat keresetet, ha azt fontos állami vagy társadalmi érdek indokolja, illetőleg, ha a jogosult az őt illető jogot valamilyen okból nem képes érvényesíteni. Ezenkívül külön jogszabályok az ügyésznek más esetben is adnak keresetindítási jogot, különösen személyi állapotra vonatkozó perekben (l. XIII.), de van olyan eset is, amikor a jogszabály kizárólag az ügyésznek ad keresetindítási jogot (pl. az állam javára való marasztalás iránti kereset).

Kizárt az ügyész keresetindítási joga azokban a perekben, amelyekben az igényt csak jogszabályban meghatározott személy vagy szerv érvényesítheti. Nem indíthat az ügyész pl. házassági bontópert.

Alperes csak kivételesen lehet az ügyész, rendszerint olyankor, amikor az ő keresetindítása folytán fennálló helyzetet kívánják megváltoztatni. (Pl. a szülői felügyeletet visszaállítani, vagy a gondnokság alá helyezést megszüntetni.)

Az ügyész fellépési joga korlátlan. Mások között folyó perben felléphet, annak bármelyik szakaszán. Felléphet tehát olyan perben is, amelynek a megindítására nem lenne jogosult. Az a szabály, hogy az eljárás bármely szakaszán felléphet, azt eredményezi, hogy az ügyész fellépése megtörténhet pl. fellebbezés benyújtásával, azaz az olyan perben is fellebbezhet, amelynek első fokú eljárásában nem vett részt.

Az ügyész perbeli jogállása szabályozásánál a perrendtartás abból indul ki, hogy az ügyészi fellépés és az ügyészi keresetindítás egyaránt a törvényesség biztosítását szolgálja, nem valamelyik fél érdekét. Ugyanakkor tekintettel kell lenni arra is, hogy az anyagi jogi jogosult jogai ne szenvedjenek csorbát. Ezért az ügyész minden olyan eljárási cselekmény végzésére jogosult, amelyre a fél is jogosult, de a per tárgyával nem rendelkezik, így jogot el nem ismerhet, jogról le nem mondhat és egyezséget nem köthet.

Ha az ügyész indít keresetet, az az anyagi jogi jogosult, akinek jogát érvényesíti, a törvény erejénél fogva (ex lege) felperes lesz. Ilyenkor az ügyész és az anyagi jogosult felperes viszonya a pertársak viszonyához lesz hasonló.

Mindez nem vonatkozik arra az esetre, amikor az ügyészt a keresetindításra külön jogszabály jogosítja fel. Ez esetben minden eljárásjogi cselekményt végezhet, és az anyagi jogosult nem lesz minden további nélküli felperes. *(→ Ügyészség)*

E kérdés kapcsán említjük meg, hogy adott esetben az ügyészen kívül más szerveket is feljogosít a jogszabály a keresetindításra. Így a kiskorút illető tartási követelés érvényesítése iránt a gyámhatóság, az anyakönyvvezető, valamint az anya- és csecsemővédelmi szervek is indíthatnak keresetet a kiskorú érdekében; a szülőt illető tartási követelés érvényesítése iránt a tanács végrehajtó bizottságának egészségügyi szakigazgatási szerve indíthat a szülő érdekében keresetet, más jogszabály a gyámhatóságot, a szakszervezetet és más szerveket is feljogosít keresetindításra.

3. A beavatkozás.

A polgári per két fél között folyik és általában harmadik személynek a perben nincs részvételi lehetősége. Kivételesen azonban, részben közérdekből, részben jogos magánérdekből megengedi ezt a jog. A jogos magánérdeket méltányolja a perrendtartás akkor, amikor kimondja, hogy akinek jogi érdeke fűződik a mások között folyó per eldöltéhez, valamelyik fél pernyertessége érdekében a perbe az első fokú eljárás során *beavatkozhat.*

A beavatkozó is harmadik személyként vesz részt a perben, mint a fellépő ügyész, de míg az ügyész helyzete eljárásjogilag kötetlen, addig a beavatkozó kötött helyzetű lesz. Mindig valamelyik fél mellett, annak pernyertessége érdekében végezhet eljárási cselekményeket. Ezért is beszélünk alperesi vagy felperesi beavatkozóról.

Ennek megfelelően alakul a beavatkozó perbeli jogállása is. Minden eljárási cselekményt megtehet, amit a fél, de nem rendelkezhet a per tárgyával, így jogról le nem mondhat, jogot el nem ismerhet és egyezséget sem köthet. Eljárási cselekményei azonban csak akkor hatályosak, ha az általa támogatott fél eljárási cselekményeivel nem állnak ellentétben (kötött perjogi helyzet). Ha az általa támogatott fél mulaszt, a beavatkozó a mulasztást pótolhatja.

Kivételes esetben, ha a perben hozott ítélet jogereje a beavatkozóra is kiterjed, ez a kötöttség nem áll fenn. Az ilyen beavatkozót önálló beavatkozónak nevezzük.

A beavatkozó önként felléphet a perben, ha arról tudomást szerez. Joga van azonban a félnek azt a személyt, akivel szemben pervesztesége esetén követelést kíván érvényesíteni, vagy akinek követelésétől ez esetben tart, az első fokú eljárás során perbehívni. Perbehívással élhet a beavatkozó és a perbehívott is. A perbehívott nem köteles beavatkozni a perbe, ez tőle függ, a perbehívás csak figyelemfelhívást jelent.

4. A perbeli képviselet.

A képviselet lényege abban áll, hogy a képviselő a képviselt helyett és nevében jár el, az

ő cselekményei következtében a képviselt szerez jogokat, illetőleg vállal kötelezettségeket. A perben is helye van képviseletnek; ilyenkor perbeli képviseletről beszélünk.

A perbeli képviselet lényegét illetően többféle nézet alakult ki a polgári eljárásjog tudományában. Az egyik nézet az, amit lényegében eddig elmondtunk, nevezetesen, hogy a perbeli képviselet a képviselet polgári jogi intézményének perjogi megfelelője. Olyan képviselet, amelyben a képviselő a perbeli fél helyett és nevében a perben végez cselekményeket. E felfogás szerint végeredményben a perbeli képviselő a felet helyettesíti.

A másik felfogás lényege röviden abban foglalható össze, hogy nemcsak a képviselt személy helyettesítése a cél, hanem az is, hogy a perbeli képviselő mint jogi képviselő, hozzáértő szakember, elősegítse a fél perbeli jogainak érvényre juttatását. Önálló szerephez is jut, önállóan is vannak perbeli jogai és kötelességei.

A perbeli képviselet és a polgári jogi képviselet közötti egyik legfőbb eltérés, hogy a meghatalmazott perbeli képviselők köre jóval szűkebb.

A perbeli képviseletnek három fajtáját különböztetjük meg: *a)* a meghatalmazáson alapuló ügyleti képviseletet, *b)* a törvényes képviseletet és *c)* az ügygondnoki képviseletet.

Az ügyleti képviselet meghatalmazással jön létre. A meghatalmazottak köre szűk: lényegében a hozzátartozókra, az alkalmazottakra és a jogi képviselőkre korlátozódik. Jogi képviselő az ügyvéd (ügyvédi munkaközösség), a vállalati jogtanácsos és a jogsegélyszolgálat.

A törvényes képviselet a polgári jogi törvényes képviseletnek megfelelő. Ide szoktuk sorolni a jogi személyek szervezeti képviseletét is.

Ügygondnokot a bíróság rendel ki, ha a cselekvőképtelen félnek nincs törvényes képviselője, a fél ismeretlen helyen tartózkodik, és nincs meghatalmazottja, illetőleg, ha a fél ismeretlen. Bizonyos esetekben kötelező az ügygondnok kirendelése, illetőleg a keresetet eleve ügygondnok ellen kell megindítani. Az ügygondnok lényegében a meghatalmazott jogállásával rendelkezik, de csak akkor köthet egyezséget, mondhat le jogról, vagy ismerheti el a jogot, ha ezzel a felet nyilvánvaló károsodástól óvja meg; peres pénzt vagy dolgot pedig csak a bíróság felhatalmazása alapján vehet át.

IV. Az eljárási cselekmények és az eljárási jogviszonyok. 1. Az eljárási cselekmények. 2. Az eljárási jogviszonyok.

1. Az eljárási cselekmények.

A polgári eljárás tartalmilag a bíróság, a felek és a per egyéb résztvevőinek eljárási cselekményeiből áll. Azokat a polgári eljárás célját szolgáló, az eljárást megelőzően, illetőleg az eljárás folyamán végzett cselekményeket nevezzük eljárási cselekményeknek, amelyeknek előfeltételeit és jogkövetkezményeit az eljárásjog szabályozza.

Az eljárási cselekményeket két csoportra oszthatjuk: a bíróság és a felek eljárási cselekményeire. Ilyen cselekményeket végeznek a perben részt vevő harmadik személyek (az ügyész és a beavatkozó) is, azonban ilyen külön kategóriát nem szoktunk felvenni, mert az ő cselekményeik jogi természetükre nézve a felek eljárási cselekményeivel esnek egy tekintet alá.

*a) A bíróság eljárási cselekményei*nek jellemzője, hogy azok egyben hatósági aktusok. A bíróság eljárási cselekményeit négy csoportba szoktuk osztani: az észlelés, a következtetés, a pervezetés és a döntés.

Az észlelés az a lélektani művelet, amellyel a bíróság megfigyeli a felek előtte lezajló eljárási cselekményeit. Ennek szabály szerint *közvetlenül* kell történnie; ez alól csak indokolt esetben tehető kivétel (l. VII. 6., 7.).

A következtetés a bíróságnak az az eljárási cselekménye, amely alapján az észleltekből a tényállás megállapításához szükséges ténybeli, illetőleg a jogalkalmazáshoz szükséges jogi következményeket vonja le. A következtetés lélektani művelet, de jogilag szabályozott. Általában kétféle rendszer van ebből a szempontból: a kötött és a szabad mérlegelésen alapuló rendszer. A magyar eljárásjogban a *szabad mérlegelésen* alapuló rendszer valósul és meg (l. VII. 2.).

A pervezetési tevékenység során irányítja a bíróság a per egész menetét, megszabja annak irányát, az eljárási cselekmények sorrendjét, fenntartja a tárgyalás rendjét.

A döntés a legfontosabb bírósági eljárási cselekmény. Ez rendszerint határozat formájában történik (l. VIII.).

b) A felek eljárási cselekményei vagy akaratkijelentések vagy tudomáskijelentések. Akaratkijelentés a félnek az az eljárási cselekménye, amellyel anyagi vagy eljárási jogával kapcsolatos kívánságát nyilvánítja ki; ha ehhez a bíróság kötve van, akkor rendelkező cselekményről beszélünk, ha nincs, indítványról. Tudomáskijelentés a félnek valamilyen ténybeli vagy jogi előadása.

Az eljárási cselekményeket általában a bíróság előtt végzik a felek, a bíróság pedig székhelyén vagy illetékességi területén. Ez az eljárási cselekmények rendszerinti helye, amelytől azonban számos eltérés lehetséges.

Az eljárási cselekmények végzésének *ideje* is rendszerint szabályozott. Vagy valamilyen *határidőn* belül kell azt elvégezni, vagy meghatározott időpontban, azaz *határnapon*. A határidők számítását a perrendtartás részletesen szabályozza.

Ha a fél valamilyen határnapot vagy határidőt vétlenül *elmulaszt*, általában *igazolással* pótolhatja, hacsak a perrendtartás ki nem

zárja az igazolás lehetőségét. Az igazolással együtt pótolni kell az elmulasztott eljárási cselekményt és a mulasztás okát valószínűsíteni kell. Ha a bíróság helyt ad az igazolásnak, pótolható a mulasztás. Ha olyan határnap mulasztását igazolja a fél, amelyen a bíróság határozatot hozott, ezt a határozatot az új határnapon tartott tárgyalás eredményéhez képest meg lehet változtatni, vagy hatályon kívül lehet helyezni.

c) Az eljárási cselekmények *hatálytalanok* akkor, ha olyan hibában szenvednek, amelyhez a törvény a hatálytalanságszankcióját fűzi (pl. a beavatkozónak a féllel ellentétes eljárási cselekménye). A hatálytalan cselekményhez semmiféle eljárásjogi joghatás nem fűződik. Ha az eljárási cselekmény valamilyen hiányosságban szenved, de ahhoz nem fűződik a hatálytalanság, akkor *hibás* cselekményről beszélünk. A hibás cselekmény rendszerint orvosolható. A bíróság hibás cselekményei perorvoslatok útján (l. IX—XII.), a felek hibás cselekményei pedig hiánypótlás útján orvosolhatók.

2. Az eljárási jogviszonyok.

Az eljárási cselekmények a polgári eljárás alanyai között eljárási jogviszonyokat hoznak létre, változtatnak meg, vagy szüntetnek meg. Ezek az eljárási jogviszonyok nem függetlenek ugyan a per tárgyát alkotó anyagi jogviszonytól, de nem is azonosak azzal. Először is más a jogviszony tárgya: eljárási jellegű jogosultság, illetőleg kötelezettség, nem anyagi jogi jellegű, mások továbbá a jogviszony alanyai is, mert eljárási jogviszonyba a felek a bírósággal, nem egymással kerülnek szembe, ebből kifolyólag más az eljárási jogviszony joghatása, azok előfeltétele stb. is.

Az anyagi jogi jogviszonytól eltérő sajátos eljárási jogviszony létezését a burzsoá polgári eljárásjog tudománya dolgozta ki. Megteremtőjének Oskar *Bülow*-ot tekintik, aki 1868-ban megjelent művében fejtette ki először álláspontját. A burzsoá jogviszonyelméletek elsősorban abban különböznek egymástól, hogy egységes-e az a perjogviszony vagy összetett, kik között jön létre, de egységesek az elméletek a tekintetben, hogy e jogviszonyt közjogi jellegűnek tartják és ezen keresztül a polgári eljárásjogot is közjogi jellegű jogágnak. Ebben állott éppen a jogviszonyelméletek jelentősége, mert elválasztotta a polgári eljárásjogot a magánjogtól :és megteremtette önálló jogági jellegét. Ettől kezdve művelik önálló tudományágként.

A haladó burzsoá jogviszonyelméletek történelmi feladatuk elvégzésével, már túlburjánozva a további fejlődés gátjává váltak.

A szocialista polgári eljárásjog tudománya elismeri az anyagi jogtól elkülönülő sajátos polgári eljárásjog létezését, ezen keresztül a polgári eljárásjog önálló jellegét. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a polgári eljárásjogi jogviszony nem függetlenedhet a polgári per tárgyát alkotó anyagi jogi jogviszonytól. A köztük levő kapcsolatot a tartalom és forma viszonyának tekinti, ahol az anyagi jog a tartalom, az eljárásjog a forma; az anyagi jog az elsődleges és az eljárásjog a másodlagos. Ugyanakkor önállósul az eljárásjogi jogviszony és saját tartalmat is nyer.

V. A keresetindítás. 1. A kereset fogalma és jelentősége. 2. A kereseti jog. 3. A kereset fajai, úgy mint a marasztalás iránti, a megállapítás iránti és a jogállapot változtatására irányuló kereset. 4. A keresetváltoztatás és a keresetkiterjesztés. 5. A viszontkereset.

1. A kereset fogalma és jelentősége.

A kereset a polgári per útján érvényesíthető alanyi jog védelmének elsődleges eszköze.

Az alanyi jog bírósági védelemre akkor szorul, ha az igény létszakába kerül, tehát érvényesíthetővé válik és megsértett vagy veszélyeztetett helyzetbe kerül. A kereset a bírósági védelem tipikus formájának, a peres eljárásnak a megindításához szükséges, a nemperes eljárás nem keresetre, hanem egyéb kérelemre indul. A kereset tehát *meghatározott védelemre irányul*, de a bírósági védelemnek sem egyetlen útja.

A kereset a felperesnek sorrendben első eljárási cselekménye. A peres eljárás megindításának *előfeltétele*, mert kereset nélkül nincs per.

A felek eljárási cselekményei a perben általában nincsenek kötött formához kötve. E fő szabály alól éppen a kereset az egyik kivétel, amely kötött, írásbeli formához van kötve. A felperesnek keresetlevelet kell benyújtania, meghatározott tartalmi és alaki követelmények szerint. E keresetlevelet pótolhatja azonban a kereset jegyzőkönyvbe mondása. Az ügyvéd által nem képviselt fél keresetét a járásbíróságnál jegyzőkönyvbe mondhatja, és ilyenkor a jegyzőkönyv tekintendő keresetlevélnek.

2. A kereseti jog.

Felmerül a kérdés, hogy *milyen jogon fordul a felperes keresetével a bírósághoz.* Egyáltalán van-e erre valóságos alanyi joga, vagy a bírósághoz fordulása csak lehetőség, amellyel a fél adott esetben él.

E problémakörrel foglalkozva dolgozták ki a polgári eljárásjog művelői a különböző kereseti jogi elméleteket.

A modern kereseti jogi elméletek a burzsoá eljárásjogban jelentek meg. Ezek négy csoportba oszthatók.

a) Az *anyagi jogi keresetjogi elméletek* (fő képviselője: Karl von *Savigny)* szerint a kereseti jog a megsértett magánjog alakja. Lényegében azonos az alanyi magánjoggal, de „dinamikus állapotban van". Annak van tehát kereseti joga, akinek alanyi magánjoga van, mert az egyben magában foglalja a sértett vagy veszélyeztetett magánjog, illetve magánjogi érdek kényszer útján való érvényesítésének jogát is.

b) Az *absztrakt keresetjogi elmélet* Plósz Sándor nevéhez fűződik. (Fő képviselői még: *Degenkolb* és *Gordon.*) *Plósz* szerint a kereseti jog az állammal szemben fennálló közjogi jogosítvány, amelynek értelmében a bíróság a felperes keresete alapján, ha az a követelményeknek megfelel, eljárni köteles, akár van érvényesíthető anyagi joga a felperesnek, akár nincs. Ez utóbbi eset elutasító ítélethez vezet ugyan, de mégis csak pert eredményez. A kereseti jog az állampolgárnak az állammal szembeni absztrakt jogosítványa, független az anyagi magánjogtól. Ez az elmélet nemcsak az elutasító ítéletet tudja megmagyarázni, szemben az anyagi jogi elméletekkel, hanem a negatív megállapítási kereseteket is, amikor a felperes egyenesen azt állítja, hogy nincs magánjogi jogosítványa, végül azokat a pereket is, amelyekben nem az anyagi jogosult lép fel igényével felperesként.

c) A *konkrét kereseti jogi elmélet* megalapítója: Adolf *Wach* (fő képviselői: Konrad *Hellwig*, id. *Bacsó* Jenő, *Jablocskov*). Az absztrakt keresetjog-elméletet nem tartja kielégítőnek, mert az nem a fő kérdésre felel, hanem csak arra, hogy kinek van keresetindítási joga. A kereseti jog pedig nem egyenlő a puszta keresetindítási lehetőséggel (amely lehet joggyakorlás, megengedett perbeli cselekmény, vagy tilos perbeli cselekmény is), hanem azt a személyt megillető jog, akinek van valóságos alanyi jogosultsága. E jog arra irányul, hogy a keresetnek megfelelő kedvező ítéletet kapjon a jogosult. A jogalanynak joga van követelni az államtól, hogy amennyiben valóságos érvényesíthető joga van („jogvédelmi igény"), a bíróság védelemben részesítse, illetőleg e jogát kényszerrel érvényesítse.

d) A *kettős keresetjog elmélete* (fő képviselője: *Magyary* Géza) szerint a perindítás mint közjogi jogosultság azt illeti meg, akinek sértett, vagy veszélyeztetett magánjoga vagy magánjogi érdeke van. Azt is elismeri azonban, hogy annak is van kereseti joga, akin sérelem nem esett, illetőleg akinek joga nincs veszélyeztetve, mert a törvény ennek a keresetét is ugyanolyan elbánásban részesíti, mint azét, akinek valóságos joga van. A kettős keresetjogi elmélet végeredményben tehát elismeri egyrészt az absztrakt keresetindítási jog létezését, másrészt a konkrét keresetjogot is, amelynek előfeltétele a jogvédelmi igény fennállása.

e) A *szocialista polgári eljárásjog* lényegében a kettős keresetjog továbbfejlesztésén alapult elméletét természetesen a megváltozott alapelveken nyugvó tételes jogra építi. Eszerint különbséget kell tenni az eljárásjogi és az anyagi jogi értelemben elfogadott kereseti jog között.

ea) Eljárásjogi értelemben a kereseti jog a keresetindítási jogot jelenti, amelyet az állam a jogalanyoknak garanciális alapjogként biztosít. Ennek előfeltétele a jogképességen kívül csak annyi, hogy a kereset megfeleljen a tartalmi és alaki követelményeknek.

eb) Anyagi jogi értelemben a kereseti jog valóságos jog annak követelésére, hogy a bíróság az igény létszakában levő alanyi jogot kényszer útján is érvényre juttassa. Ennek feltétele a valóságosan létező jogosultság, amely védelemre szorul.

A kereseti jog jelentősége a szocialista polgári eljárásjog elméletében igen nagy. A kereseti jog biztosítja intézményesen az állampolgárok és a jogi személyek számára személyi és vagyoni jogaik per útján való érvényre juttatását, az alkotmányi rendelkezéseknek megfelelően.

3. A kereset fajai. (A marasztalás iránti, a megállapítás iránti és a jogállapot változtatására irányuló kereset.)

A kereset fajait különböző osztályozási rendszerek szerint különböztethetjük meg.

Szokásos a *kereset tárgya szerinti megkülönböztetés*, amely szerint beszélünk vagyonjogi keresetről, munkajogi keresetről, házasság felbontására irányuló keresetről stb. Ennek a felosztásnak eljárásjogi jelentősége csak annyiban van, amennyiben az egyes keresetfajták elbírálásánál esetlegesen más-más eljárási szabályokat kell alkalmazni (a rendes vagy a különleges peres eljárás szabályait).

Az eljárásjog szempontjából jelentősebb a kereseteknek *a kereseti kérelem szerint történő osztályozása* attól függően, hogy mire irányul a felperes kereseti kérelme. Ez pedig az alperes elmarasztalására, az alperessel szemben fennálló vagy fenn nem álló jogviszony megállapítására, végül az alperessel fennálló jogállapot (jogviszony) megváltoztatására (jogviszony létrehozására, módosítására vagy megszüntetésére) irányulhat. Ennek megfelelően beszélhetünk marasztalásra irányuló, megállapításra irányuló és jogállapot változtatására irányuló keresetekről.

a) A *marasztalásra irányuló kereset*ben a felperes arra kéri a bíróságot, hogy marasztalja az alperest a felperessel fennálló kötelezettségének teljesítésére, szolgáltatásra (pl. pénzfizetésre, ingó dolog átadására stb.), valamilyen tevékenységre, vagy attól való tartózkodásra (abbahagyásra, nem tevésre, illetőleg tűrésre).

Marasztalás iránti kereset csak lejárt követelés érvényesítésére indítható; ez alól a törvény két kivételt ismer. Az egyik: tartásdíj, járadék és más időszakos szolgáltatás iránti per, amelyben a le nem járt szolgáltatásokra is előterjeszthető kereseti kérelem. A másik: a lakás, más helyiség vagy egyéb ingatlan visszabocsátása iránti per, amelyben ha a visszabocsátásnak határozott időpontban kell történnie, kereseti kérelem e kötelezettség lejárta előtt is előterjeszthető. A valóságban van azonban harmadik lehetőség is. Nevezetesen jövőbeni negatív szolgáltatásra, tehát tűrésre, tartózkodásra irányuló kereset is előterjeszthető,

amelynek alapján a jövőben történő jogsérelemtől (pl. a további birtokháborítástól, további szerzői jogi bitorlástól stb.) való tartózkodásra kötelezi a bíróság alperest.

b) Megállapításra irányuló keresetében a felperes közte és az alperes közt jogviszony fennállásának vagy fenn nem állásának bírósági megállapítását kéri. Ha a jogviszony fennállásának megállapítását kéri a felperes, akkor pozitív megállapítás iránti keresetről beszélünk, ellenkező esetben negatív megállapítási keresetről. Kivételes esetben az ilyen kereset irányulhat valamilyen tény valóságának vagy valótlanságának megállapítására is (pl. okirat valódiságának megállapítása iránti per).

Megállapításra irányuló keresetet akkor terjeszthet elő a felperes, ha a kért megállapítás az alperessel szembeni jogainak megóvása végett szükséges, és a felperes akár a jogviszony természeténél fogva, akár a kötelezettség lejártának hiányában, akár más okból marasztalás iránti pert nem indíthat. Vannak esetek, amikor a törvény megengedi e feltétel nélkül is a megállapítás iránti per megindítását (pl. számadási per).

c) A jogállapot változtatás iránti kereset akkor terjeszthető elő, ha a jogszabály erre kifejezetten rendelkezést tartalmaz. Bizonyos jogállapot változtatásához — amikor a jogrend nem engedi meg a felek által történő változtatást — a törvény egyenesen megköveteli a peres eljárást. [Pl. a személyi állapot megváltoztatásakor (l. XIII. 2.)]

4. A keresetváltoztatás és a keresetkiterjesztés.

A kereset tartalma a kereseti kérelem. A kereset megváltoztatása a kereset tartalmának megváltoztatását jelenti. Keresetváltoztatás esetén tehát az eredetihez képest más lesz, megváltozik a felperes kereseti kérelme. (Nem szükségképpen változik meg ezzel együtt, csak rendszerint a kereset tárgya, tehát az érvényesíteni kívánt jog és az ennek alapjául szolgáló tényállás is.)

A keresetváltoztatás kifejezést kettős értelemben használjuk: tágabb és szűkebb értelemben. Tágabb értelemben beszélünk keresetváltoztatásról akkor, ha a kereseti kérelem bármiképpen módosul. E módosulás állhat abban is, hogy az eredeti kereset helyébe a megváltozott kereset lép, ilyenkor beszélünk szűkebb értelemben is keresetváltoztatásról; míg ha a keresetváltoztatás abban áll, hogy az eredeti kereseti kérelemhez még további kereseti kérelem csatlakozik, vagy az eredeti kereseti kérelem címzettje mellé új címzett is kerül a perbe, akkor keresetkiterjesztésről beszélünk. A polgári perrendtartás és általában a jogszabályok a keresetváltoztatás kifejezést tágabb értelemben használják, és értik azon a tárgyi keresetkiterjesztést is.

A keresetváltoztatás megengedettsége kérdésében a különböző eljárásjogok más-más megoldást alkalmaznak. A magyar polgári perrendtartás formalizmustól mentes álláspontra helyezkedik, és a keresetváltoztatást az első fokú eljárás során általánosságban megengedi. Nem sújtja így a jogban járatlan felperest méltánytalan következményekkel, mint azok a perrendek, amelyek elzárkóznak a keresetváltoztatás elől. Ugyanakkor ez a megoldás nem küszöböli ki a keresetváltoztatással járó perelhúzódási lehetőségeket.

Az első fokú eljárásban az ítélet meghozatalát megelőző tárgyalás berekesztéséig van helye a kereset megváltoztatásának, ha a megváltozott keresettel érvényesített jog ugyanabból a jogviszonyból származik, mint az eredeti kereset, vagy azzal összefügg. A megváltoztatott keresettel szemben is ugyanazok az eljárásjogi követelmények, mint az eredetivel szemben, fenn kell tehát állnia a bíróság hatáskörének illetékességének és a perelőfeltételeknek.

A fellebbezési eljárásban a keresetváltoztatás általában már tilos, ez alól azonban a törvény néhány kivételt tesz. Ezek közül legfontosabb, hogy a kereset tárgyát tevő követelés felemelhető és leszállítható.

5. A viszontkereset.

A felperes keresetével szemben az alperes ellenkérelmet terjeszthet elő, amely rendszerint védekezését tartalmazza. E védekezés állhat abban is, hogy a felperes keresetében foglalt követelésekkel szemben ellenkövetelését kívánja érvényesíteni. Teheti ezt úgy, hogy saját ellenkövetelését a felperes keresetébe beszámítja, de úgy is, hogy ő önállóan, külön keresettel, amelyet e per során terjeszt elő, a felperessel szemben érvényesíti követelését, amely ilyenkor — szemben a beszámítással — túl is terjeszkedhet a felperesi követelésen. Az ilyen keresetet nevezzük viszontkeresetnek.

A viszontkereset jelentősége abban áll, hogy megkönnyíti az alperes védekezését. Nem kényszeríti arra, hogy külön pert indítson a felperes ellen. Ez az intézmény tehát az eljárás egyszerűsítését és gazdaságosabbá tételét, gyorsabb eldöntését szolgálja.

A viszontkereset is kereset. Erre is állnak tehát azok az eljárási követelmények, amelyeket a jogszabály a keresettel szemben támaszt.

Az alperes az első fokú ítélet meghozatalát megelőző tárgyalás berekesztéséig indíthat felperes ellen viszontkeresetet. E határidőn belül is megköveteli azonban a jóhiszemű eljárás elve, hogy ne késlekedjék a viszontkereset indításával mert ha a bíróság úgy látja, hogy az alperes azért terjesztette elő késedelmesen a viszontkeresetét, hogy ezzel a per lefolyását hátráltassa, érdemi tárgyalás nélkül elutasítja azt.

A viszontkereset-indításnak anyagi előfeltétele, hogy az azzal érvényesíteni kívánt jog a felperes keresetével azonos, vagy azzal összefüggő jogviszonyból eredjen, vagy a peresített követeléssel szemben beszámításra legyen alkalmas.

VI. A tárgyalás. 1. A tárgyalás fogalma, lényege és felépítése. 2. A tárgyalás előkészítése. 3. A tárgyalás menete. 4. A tárgyalás elmulasztása. 5. A tárgyalás elhalasztása, a szünetelés, az elkülönítés és egyesítés, a tárgyalás felfüggesztése, az eljárás félbeszakadása, az eljárás megszüntetése.

1 A tárgyalás fogalma, lényege és felépítése.

A peres eljárás második szakasza, a tárgyalási szakasz. A tárgyaláson valósul meg rendszerint a felek kétoldalú meghallgatása és itt történik a ténymegállapításhoz szükséges bizonyítás felvétele. A tárgyalás célja egyrészt az ítéleti tényállás megállapításához szükséges ténykérdések tisztázása, másrészt a jogalkalmazáshoz szükséges jogkérdések tisztázása.

Tárgyalás nélkül peres eljárásban csak egészen kivételesen hozható érdemi döntés.

A tárgyalást az eljáró bírósági tanács elnöke, illetve az egyesbíró vezeti. A magyar polgári eljárásjog a *bíróság aktív pervezető tevékenységét* követeli meg (szemben pl. az angolszász rendszerrel).

A perrendtartás keretei között az elnök (egyesbíró) szabja meg az eljárási cselekmények sorrendjét, a meghallgatandó, illetve kihallgatandó személyekhez ő intéz kérdéseket, illetőleg ő szabja meg a kérdésfeltevések rendjét, ügyel arra, hogy a tárgyalás csak az üggyel összefüggésben álló kérdésekre terjedjen ki, végül a tárgyaláson ő gyakorolja a rendfenntartási jogot is.

A polgári perbeli *tárgyalás felépítése* kétféle módszer szerint történhet a különböző jogrendszerekben. Vagy az *egységes* tárgyalás vagy a *bontott tárgyalás* módszere érvényesül.

A mi perrendünk az egységes tárgyalás módszerét valósítja meg. Ennek lényege, hogy a per tárgyalása egységes eljárási folyamat, amely nem különül önálló részekre. Ez nem jelenti azonban, hogy a tárgyalás menetének bizonyos rendjét ne szabná meg a jogszabály, illetve a pervezetés során az elnök.

A bontott tárgyalás rendszerében két fő rész különböztethető meg. Az első a perfelvételi tárgyalás, amelyen a peralapítás történik meg, a második az érdemleges tárgyalás, amelyen az érdemi kérdések tárgyalására kerül sor, és ezt követi az érdemi döntés.

2. A tárgyalás előkészítése.

Azt a követelményt, hogy a per minél kevesebb, optimális esetben egy tárgyaláson befejeződjék, csak akkor lehet megvalósítani, ha a tárgyalást kellően előkészítették.

A tárgyalás előkészítése a bíróság feladata. Az előkészítő tevékenységet az elnök, illetve az egyesbíró látja el.

Ez nem azt jelenti, hogy a feleknek és a per egyéb résztvevőinek ne kellene aktívan közreműködniük a tárgyalás előkészítésében.

Megköveteli ezt tőlük a perrendtartás több konkrét rendelkezése, de általánosságban is a jóhiszemű eljárás elve.

A tárgyalás előkészítése a *keresetlevél megvizsgálásával* kezdődik. Csak a tartalmi és alaki követelményeknek megfelelő keresetlevél alkalmas arra, hogy a tárgyalást megfelelően előkészítse. Ha e követelménynek nem felel meg a keresetlevél, az elnök rövid határidőt szabva hiánypótlásra adja vissza azzal a figyelmeztetéssel, hogy ennek meg nem történte a keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasítását vonja maga után. Ha a felperes a hiányt a határidőn belül pótolja, úgy kell tekinteni, mintha a keresetlevelet eredetileg is hiány nélkül nyújtotta volna be.

Perelőfeltételnek nevezzük azokat a követelményeket, amelyek esetében a per az adott bíróság előtt, az adott felek közt, az adott ügy tárgyában létrejöhet. Ilyenek pl. hogy a magyar bíróságnak joghatósága, az eljáró bíróságnak hatásköre és illetékessége legyen; a félnek legyen perbeli jogképessége; az ügy tartozzék bírói útra stb. E perelőfeltételeket a perrendtartás pontosan meghatározza, ha ezek nem állnak fenn, elutasítási okot állapít meg. Hiányuk esetében a bíróság a keresetlevelet idézés kibocsátása nélkül — mint a per tárgyalására alkalmatlant — elutasítja.

A bíróság azonban ilyenkor is segítségére van a félnek, egyrészt a már említett hiánypótlás intézményével, amellyel lehetőséget ad az elutasítás kiküszöbölésére, másrészt azzal, hogy ha más bíróság vagy hatóság hatásköre vagy illetékessége megállapítható, akkor a bíróság nem utasítja el idézés kibocsátása nélkül a keresetlevelet, hanem *átteszi* az illetékes bírósághoz, illetve a hatáskörrel rendelkező szervhez. Ilyenkor úgy kell tekinteni, mintha a keresetlevelet (beadványt) a fél eredetileg is az illetékes, illetve hatáskörrel rendelkező szervhez nyújtotta volna be.

A keresetlevél megvizsgálása után az elnök további *előkészítő intézkedéseket* tehet abból a célból, hogy a per lehetőleg egy tárgyaláson érdemben elbírálható legyen. E téren a perrendtartás nem köti meg a bíróság kezét, sőt ellenkezőleg, igen tág felhatalmazást adva azt mondja ki, hogy ha a keresetlevél a tárgyalás kitűzésére alkalmas, az elnök a tárgyalás előkészítésére, illetve az eljárás gyors lefolytatása céljából minden szükséges intézkedést megtesz annak érdekében, hogy a per lehetőleg egy tárgyaláson érdemben elbírálható legyen.

Az előkészítő ténykedést az elnök azzal fejezi be, hogy kitűzi a tárgyalás határnapját és arra a feleket megidézi.

3. A tárgyalás menete.

A tárgyalást az elnök vagy az egyesbíró nyitja meg és *számba veszi* a megidézetteket. E számbavétel nem formális tevékenység, hanem igen fontos, lényeges eljárási cselekmény, mert a szabályszerűen megidézett felek és egyéb

résztvevők jelenlétéhez, illetve mulasztásához fontos eljárásjogi következmények fűződnek.

Ha a feleket nem idézték meg szabályszerűen, és valamelyikük nincs jelen, a tárgyalást nem lehet megtartani.

Ha a szabályszerűen megidézett felek valamelyike is mulaszt, a tárgyalás elmulasztásával kapcsolatos jogkövetkezményeket kell alkalmazni.

Ha a számbavétel azzal az eredménnyel zárul, hogy a tárgyalás megtartásának nincs akadálya, akkor kerül sor a *kereset előterjesztésére*. A felperes felolvassa vagy ismerteti a keresetlevelet és nyilatkozik, hogy keresetét az írásbelivel egyezően fenntartja-e, vagy ha azt megváltoztatja, milyen változtatásra kerül sor. El is állhat keresetétől.

Ezután az alperes nyilatkozata következik, amelyet *ellenkérelem*nek nevezünk. Az ellenkérelem irányulhat a per megszüntetésére, illetőleg a per érdemére.

Az alperes ellenkérelmében a per megszüntetését kérheti, ha a perelőfeltételek nem állanak fenn (keresetlevelet idézés kibocsátása nélkül már el kellett volna utasítani, illetve az ügyet más bíróságokhoz vagy hatóságokhoz kellett volna áttenni).

Az érdemi ellenkérelem a kereseti kérelemre vonatkozik, amely annak egészében vagy részbeni elutasítására irányulhat, illetve az alperes egészben vagy részben elismerheti a vele szemben támasztott kereseti követelést.

A felperesi és alperesi nyilatkozatok után a bíróság, ha a per megszüntetésére nem kerül sor, szükség szerint még további kérdésekben is meghallgatja a feleket, majd elrendelheti és lefolytathatja a bizonyítást.

Adott esetben a per további előkészítését is elrendelheti a bíróság, de írásbeli előkészítést csak akkor rendelhet el, ha nagyobb terjedelmű, bonyolultabb ügyekben a feleknek jogi képviselője van, illetve a feleknek vagy nem-jogi képviselőjüknek az írásbeli előkészítés nem okoz különösebb nehézséget.

A további előkészítés elrendelésén kívül más okból, így főleg bizonyítás miatt is *elhalasztha*tja a bíróság a tárgyalást, amikor is folytatólagos tárgyalást tűz ki. Többszöri elhalasztásra is lehetőség van.

A tárgyalás berekesztése előtt a feleket figyelmeztetni kell, hogy még szükséges előadásaikat, indítványaikat megtehessék. Ezután szólalhatnak fel a felek az érdemben. Polgári perben nem szokásos nagyobb perbeszéd tartása, de a feleknek joguk van álláspontjuk összefoglalására, ténybeli és jogi előadásaik összegezésére, mintegy zárónyilatkozat megtételére. Az elnök ezután a tárgyalást berekeszti, és a bíróság határozatot hoz. Ha szükséges, a berekesztett tárgyalás a határozat kihirdetése előtt újból megnyitható és folytatható.

4. A tárgyalás elmulasztása.

A kétoldalú meghallgatás elve igazán csak akkor valósítható meg, illetve az ebből eredő követelményeknek a maguk teljességében csak akkor tehet a bíróság eleget, ha a tárgyaláson mindkét fél megjelenik és az eljárásban közreműködik.

A kétoldalú meghallgatás minimális követelménye, hogy mindkét félnek lehetőséget adjon a bíróság a meghallgatásra, tehát őket szabályszerűen megidézze. Ha ez megtörtént, elvben nincs akadálya az eljárás lefolytatásának.

A polgári perrendtartás e két — maximális és minimális — követelmény között keresi a megfelelő megoldást arra az esetre, ha a felek vagy valamelyik fél távol marad a tárgyalástól. A megoldás és a következmények attól függenek, hogy melyik tárgyalást és melyik fél mulasztja el.

A *felperes* saját ügyében jár el, elsősorban az ő érdeke az eljárás gyors lefolytatása. Keresetét egyébként is a keresetlevélben még a tárgyalás kitűzése előtt elő kellett terjesztenie és azt az idézéssel együtt alperesnek kézbesítették. A felperes ezért kérheti előzetesen a tárgyalás távollétében való megtartását és ha azt kéri, a mulasztás következményei vele szemben nem alkalmazhatók. Ellenkező esetben, ha mulaszt, az alperes kérelmére a bíróság a pert megszünteti, ha pedig az alperes sem ezt nem kéri, sem a tárgyalás megtartását, szünetelés következik be (l. VI. 5.), végül ha az alperes a tárgyalás megtartását kéri, azt a bíróság megtartja vagy szükség esetén elhalasztja.

Ha az első tárgyalást az *alperes* mulasztja el, vele szemben szigorúbb szankciókat alkalmaz a bíróság. Az alperesnek ugyanis rendszerint éppen az az érdeke, hogy az eljárás elhúzódjék, ezért rá kell szorítani arra, hogy a tárgyaláson jelenjék meg, illetve védekezzék a keresettel szemben. Nála a mulasztás szankcióinak elhárításához nem elég, hogy a távollétében való eljárást kérje, hanem előzetesen írásbeli védekezést kell előterjesztenie. Ennek hiányában a felperes kérelmére bírósági meghagyást bocsátanak ki.

A bírósági meghagyás a bíróság érdemi határozata, amellyel a felperes kereseti kérelmének megfelelően marasztalja az alperest, illetve a kereseti kérelmének megfelelő megállapító, esetleg jogállapot változtató döntést hoz. Ha a perelőfeltételek nincsenek meg, tehát a keresetlevelet idézés kibocsátása nélkül el kellett volna utasítani (l. VI. 1.), illetve ha a bíróság aggályosnak találja a kereseti kérelmet, mellőzi a meghagyás kibocsátását. Akkor sem kerül a meghagyás feltétlenül kibocsátásra, ha az első tárgyalásra tanút vagy szakértőt idézett a bíróság és az megjelent, mert ilyenkor ki kell hallgatni és a kihallgatás eredményéhez képest kell dönteni.

A bírósági meghagyás ellen külön szabályozott perorvoslatnak van helye. A felek *ellentmondással* élhetnek a kézbesítéstől számított 15 napon belül. Az ellentmondás alapján a

bíróság a per tárgyalására határnapot tűz. Az elmulasztott tárgyalás költségében azonban mindig a mulasztó alperest kell elmarasztalni, és nem hárítható át még pernyertesség esetén sem a másik félre az ellentmondás illetéke. Ha az új tárgyalást is elmulasztja az alperes, a bíróság a meghagyást hatályában fenntartja, és ez ellen már nincs perorvoslat.

Ha az alperes mulasztása esetén a felperes sem a tárgyalás megtartását, sem a bírósági meghagyás kibocsátását nem kéri, az eljárás szünetel.

Ha az első tárgyalást *mindkét fél* elmulasztja, ugyancsak szünetel az eljárás.

A folytatólagos tárgyalás elmulasztásának más következményei vannak. Itt már mindegy, hogy melyik fél mulaszt, hiszen, ha az első tárgyalást megtartották, már nemcsak a felperesi kereset ismeretes, hanem az alperesi ellenkérelem is.

Ha a folytatólagos tárgyalást bármelyik fél elmulasztja, a bíróság a tárgyalást a megjelent ellenfél kérelmére megtartja, vagy új határnapot tűz, ellenkező esetben az eljárás szünetel. A felperesnek az a lehetősége, hogy az eljárás távollétében történő megtartását kérje, a folytatólagos tárgyaláson is fennáll.

Ha a folytatólagos tárgyaláson egyik fél sem jelenik meg, és a felperes nem kérte, hogy a tárgyalást távollétében tartsák meg, akkor is szünetel az eljárás.

A perorvoslati eljárásokban (l. X., XI. és XII.), valamint a különleges peres eljárásokban (l. XIII.) a tárgyalás elmulasztásának következménye eltérően van szabályozva.

5. A tárgyalás elhalasztása, a szünetelés, az elkülönítés és egyesítés, a tárgyalás felfüggesztése, az eljárás félbeszakadása, az eljárás megszüntetése.

A tárgyalás menetének leírásánál (l. VI. 3.) azt az esetet tartottuk szem előtt, amikor a tárgyalás folyamatos menetének nincs semmi akadálya, tehát mondhatjuk, hogy a tipikus esetet.

Sok olyan körülmény lehet azonban, amely a *tárgyalás menetét* ideiglenesen vagy véglegesen *akadályozhatja.*

A már kitűzött tárgyalást a bíróság bizonyos esetekben *elhalaszthatja.* A feleknek a kitűzött határnap előtt legalább 8 nappal előterjesztett közös kérelmére a bíróság köteles elhalasztani, később előterjesztett közös kérelemre belátása szerint elhalaszthatja, a tárgyaláson előterjesztett kérelemre, illetve hivatalból csak fontos okból halaszthatja el azt. Az idézésre megjelent tanút és szakértőt ilyenkor is ki kell hallgatni.

Ugyancsak elhalasztásnak nevezzük azt is, amikor a bíróság a tárgyalást berekeszti és folytatólagos tárgyalásra tűz határnapot, ez az elhalasztás azonban jogi természetét vizsgálva egészen más.

Az eljárás szünetelése következik be, ha erre vonatkozólag a felek közösen megegyeznek, és akár a tárgyalást megelőzően, akár az első fokú tárgyalás során ezt bármikor bejelentik. A szünetelés további esetei a tárgyalás elmutásával kapcsolatosak (l. VI. 4.), továbbá olyankor következnek be, ha valami okból nem idézhető az egyik fél.

A szünetelés alatt a határidők tovább folynak. A szünetelés időpontjától számított 4 hónap eltelte előtt a pert csak akkor lehet folytatni, ha ezt a bíróság a felek közös kérelmére megengedte, vagy ha a folytatást a felek kölcsönösen kérik, 4 hónap eltelte után bármelyik fél kérheti az eljárás folytatását. Egy évi szünetelés után a per megszűnik.

A perek célszerű és gazdaságos lefolytatása céljából a perrendtartás megengedi, hogy a bíróság a perben érvényesített egyes követeléseket, illetve megosztható követelések egyes részeit, illetve az egyes vitás kérdéseket *elkülönítve* tárgyalja. Ugyancsak e célt szolgálja az *egyesítés* lehetősége is. A bíróság együttes tárgyalás végett elrendelheti az előtte folyó egymással összefüggő tárgyú perek egyesítését.

Ha a per eldöntése olyan előzetes kérdés elbírálásától függ, amelynek tárgyában másik polgári per, büntető eljárás, vagy államigazgatási eljárás folyik, a bíróság ennek az eljárásnak a jogerős befejezéséig a pert *felfüggesztheti.* Vannak olyan esetek, amikor a felfüggesztés kötelező.

A felfüggesztéssel minden határidő megszakad, és a felfüggesztés megszűnésétől újra kezdődik. A felfüggesztés tartama alatt tett minden perbeli cselekmény hatálytalan, kivéve azokat, amelyek a felfüggesztéssel kapcsolatosak.

Ha a fél az eljárás során meghal, a jogutód perbe lépéséig vagy perbe vonásáig *félbeszakad* az eljárás. Ugyancsak félbeszakad az eljárás bizonyos esetekben a törvényes képviselő halála esetén stb. is, végül ha a bíróság működése háború vagy valamilyen elháríthatatlan esemény miatt szünetel.

Az eljárás félbeszakadása önmagától, külön rendelkezés nélkül beáll, ezzel minden határidő megszakad, és a félbeszakadás megszűnésétől kezdődik újra. A félbeszakadás tartama alatt minden perbeli cselekmény hatálytalan, kivéve a magával a félbeszakadással kapcsolatos perbeli cselekményeket.

Az eljárás érdemi döntés nélkül is *megszűnhet* bizonyos esetekben. A permegszüntetési okok közül elsősorban az említendő meg, hogy ha a keresetlevelet idézés kibocsátása nélkül már el kellett volna utasítani, de ezt a bíróság nem tette meg, akkor a pert meg kell szüntetnie. A felek közös kérelme és a felperesnek a keresettől történő elállása is permegszüntetési ok. Ezenkívül néhány más esetben is meg kell a pert szüntetni.

VII. A bizonyítás. 1. A polgári perbeli bizonyítás fogalma és fajai. 2. A kötött és a szabad bizonyítási rendszer; a polgári perrendtartás bizonyítási rendszere. 3. A bizo-

nyítás alanyainak köre és a bizonyítási teher. 4. A bizonyítás tárgya, a bizonyítandó tények. 5. A bizonyító tények és a bizonyítási eszközök (tanúk, szakértők, okiratok, tárgyi bizonyítékok). 6. A bizonyítási eljárás. 7. Az előzetes bizonyítás. 8. A bizonyítékok mérlegelése.

1. A polgári perbeli bizonyítás fogalma és fajai. *A bizonyítás a feleknek, a per egyéb résztvevőinek és a bíróságnak az a tevékenysége, amellyel valamely tény fennállásáról vagy fenn nem állásáról, illetőleg valamely tényállítás valóságáról vagy valótlanságáról az ítéletet hozó bíróság meggyőződését törekszenek kialakítani.*

A bizonyítási tevékenység körébe tartozik tehát a bizonyítási eszközök bíróság elé állítása, a bizonyítékok észlelése, azaz a bizonyítás foganatosításának előkészítése és maga a bizonyítás foganatosítása (a szokásos, de magyartalan nevén: a bizonyítás felvétele), végül a bizonyítékok bizonyító erejének megállapítása a bizonyítás eredményének mérlegelése alapján.

A bizonyítás fogalma a polgári eljárásjog irodalmában vitás. A fenti fogalmi meghatározást nem osztja teljes egészében az irodalom. A főbb, ettől eltérő felfogások két csoportba oszthatók.

Az egyik csoportba sorolható azoknak a felfogása, akik a bizonyításon a logikai bizonyítást értik, azt lényegében *megismerési folyamat*nak tartják, és ezért a bizonyítást kizárólag a bíróság tevékenységének tekintik. A felek részvételét a bizonyításban e felfogás csak közreműködésnek tartja.

Igaz, hogy a perbeli bizonyítás lényegére nézve megismerés, amelyre az ismeretelmélet törvényszerűségei az irányadók. Az érzéki megismerés által a valóságról szerzett adatokat a logikai megismerés a gondolkodás segítségével dolgozza fel. A dialektikus logika ennek törvényszerűségével foglalkozik. Bár a perbeli bizonyítás összefüggésben áll az érzéki úton és a logikai úton való megismeréssel is, azonban a bíróság mint a bizonyítás alanya részéről több tevékenységet tartalmaz a perbeli bizonyítási tevékenység, mint amit a logikai bizonyítási tevékenység magában foglal. A polgári eljárásjog, a bizonyítási jog nem a bíró logikai tevékenységét, hanem az ezen túlmenő bizonyítási tevékenységét szabályozza. De mint látni fogjuk, a perbeli bizonyítás köre még ezen is túlmegy, az a bíróság bizonyítási tevékenységén felül magában foglalja a feleknek és a per egyéb résztvevőinek a bizonyítási tevékenységét is.

A másik csoportba azoknak a felfogása sorolható, akik a bizonyítást a felek tevékenységének tartják. A bizonyítás lényegét e felfogás abban látja, hogy a felek az ítéletet hozó bíróságot győzik meg tényállításaik valóságáról vagy valótlanságáról és ezen keresztül valamely tény fenn- vagy fenn nem állásáról.

E felfogás nem számol azzal, hogy a bíróság hivatalból is elrendelhet bizonyítást, így nemcsak a bizonyítékok észlelését és az abból levont következtetést végzi, hanem a bizonyítékok bíróság elé tárásának elősegítését is.

Végül az e felfogást vallók nyilvánvalóan kirekesztik a bíróság észlelési és következtetési, tehát megismerési tevékenységét a bizonyítás fogalmi köréből.

Az általunk adott bizonyítási fogalom egyik igen lényeges eleme, hogy a bizonyítás a bíróság meggyőződésének kialakítására irányul. A meggyőződésnek *a bizonyosság* fokáig kell terjednie. A meggyőződés szerzésénél a bizonyosság elérése, más szóval a tények olyan módon történő megállapítása, ahogy azok az objektív valóságban vannak, feladat és követelmény a polgári perben.

Az 1952. évi polgári perrendtartás 1. §-a kimondja, hogy a viták eldöntését a törvény az *igazság* alapján biztosítja. A bíróságnak tehát az igazságot kell kiderítenie. A törvény itt — ugyanúgy, mint általában a jogászi nyelvhasználat és a jogirodalom — az igazságot a valóság értelemben használja. A jogi nyelvhasználat eltér ebben a filozófiai nyelvhasználattól, ennek megfelelően mi is az igazság = valóság fikcióval dolgozunk.

A fenti értelemben felfogott igazságot a bíróság akkor tudja megállapítani, ha az úgynevezett *ítéleti tényállás*, tehát, amelyet döntésének meghozatalánál figyelembe vesz, azonos az ún. *történeti tényállás*sal, tehát azzal, ami az objektív valóságban fennáll vagy megtörtént.

Ennek az igazságnak a megállapítására kell törekednie a bíróságnak, ezt tűzi ki célul a perrendtartás. Nemcsak célul, feladatul tűzi ki, hanem biztosítja is erre a lehetőséget, sok tételes intézkedésén keresztül (pl. a már említett hivatalból elrendelhető bizonyítás útján is), továbbá azzal, hogy az igazság megállapításának útjából eltávolítja az ún. igazságellenes tényezőket.

A bíróság a perben a tényállás megállapításánál nem elégedhet meg a valószínűség bármilyen magas fokával, polgári perünkben nem ismerjük a valószínűségi bizonyítást (prima facie probatio, Anscheinbeweis).

*A bizonyítás fajai*nál többféle osztályozási módot ismer az irodalom.

Főbizonyításról beszélünk akkor, ha a bizonyítás annak a félnek a perbeli cselekménye, akié a bizonyítási kötelezettség, *ellenbizonyítás*ról pedig akkor, ha a bizonyítás a bizonyító fél perbeli ellenfelének cselekménye.

Teljes a bizonyítás, ha az a bizonyítandó tény fennállásának vagy fenn nem állásának bizonyítására alkalmas és elegendő, míg *nem teljes*, ha a bizonyosság fokáig terjedő meggyőződés kialakítására nem elegendő.

Közvetlen a bizonyítás, ha az észlelt bizonyítékokról egyszeri következtetéssel lehet eljutni

a bizonyítandó tényhez, míg *közvetett*, ha e művelethez kétszeri, vagy többszöri következtetés szükséges. A *kizáró következtetés* abban áll, hogy valamely bizonyított tény fennállása kizárja valamilyen más, a perben bizonyítandó tény fennállását.

A bizonyítástól meg kell különböztetni a *valószínűsítést*. Ténymegállapítás alapjául rendszerint csak a teljes bizonyítás eredménye szolgálhat. A törvény meghatározott esetekben nem követel azonban bizonyítást, hanem megelégszik bizonyos tények valószínűsítésével. Ennek alapján azonban nem a per eldöntése szempontjából jelentős tények megállapítása történik, hanem bizonyos perbeli lehetőségek nyílnak meg. (Így pl. a mulasztás vétlenségét csak valószínűsíteni kell ahhoz, hogy a mulasztó fél igazolással élhessen, a beavatkozónak csak valószínűsíteni kell jogi érdekét stb.)

2. A kötött és a szabad bizonyítási rendszer; a polgári perrendtartás bizonyítási rendszere.

A bizonyítás eredményét a bíróság mérlegeli és a mérlegelés alapján állapítja meg az ítéleti tényállást.

Abból a szempontból, hogy a bíróság a ténymegállapításnál miket vonhat mérlegelése alá, tehát milyen bizonyítékokat használhat fel és főleg, hogy ezeknek milyen bizonyító erőt tulajdoníthat, kétféle bizonyítási rendszert különböztetünk meg.

*A kötött bizonyítási rendszer*ben a törvény meghatározza az igénybe vehető bizonyítékokat és azt is, hogy ezeknek milyen bizonyító erőt kell tulajdonítani.

*A szabad bizonyítási rendszer*ben a bíróság minden olyan bizonyítékot felhasználhat, amelyet alkalmasnak vél a tényállás felderítésére, és az előtte lefolytatott bizonyítás eredményét belátása szerint, szabadon mérlegeli.

Történelmileg a kötött bizonyítási rendszer a feudális jogra jellemző, a szabad bizonyítási rendszer a polgári forradalom vívmánya, amelyet, továbbfejlesztve, a szocialista jogok is átvettek.

E rendszerek tisztán sehol nem érvényesülnek. Nincs olyan kötött bizonyítási rendszer, amelyben bizonyos bírói szabadság ne lenne, és nincs olyan szabad bizonyítási rendszer, amely kötöttségi elemeket ne tartalmazna.

A polgári perrendtartás a szabad bizonyítási rendszert valósítja meg. Kimondja, hogy a bíróság alakszerű bizonyítási szabályhoz, a bizonyítás során meghatározott bizonyító eszközök alkalmazásához nincs kötve, és szabadon felhasználhat minden bizonyítékot, amely a tényállás kiderítésére alkalmas.

Más vonatkozásban pedig a perrendtartás azt mondja ki, hogy a bíróság a bizonyítékokat a maguk összességében értékeli és meggyőződése szerint bírálja el.

Ennek megfelelően perjogunk mindkét vonatkozásban a szabad bizonyítási rendszert követi, mind a bizonyítékok szabad felhasználása terén, mind a bíróság szabad mérlegelési tevékenysége terén.

A perrendtartás azonban lehetőséget ad arra, hogy a törvény ezek alól az általános szabályok alól kivételt tegyen (l. VI. 8.).

3. A bizonyítás alanyainak köre és a bizonyítási teher.

A bizonyítási tevékenység alanyai a bíróság, a felek, a per egyéb résztvevői.

A bíróság bizonyítási tevékenysége a bizonyítékok észlelésén és mérlegelésén felül az egész bizonyítási eljárás irányításában, lefolytatásában, foganatosításában áll. Ennek során a bíróság hivatalból is elrendelhet bizonyítást és végezhet bizonyítási tevékenységet. A bíróságnak ez, a szocialista jogokban általános, megváltozott bizonyítási tevékenysége az egyik biztosítéka az igazság kiderítésének, a bizonyítás célja elérésének.

A bizonyítékok bíróság elé való vitelében, a bizonyítékok feltárásában azonban elsődleges a *felek bizonyítási tevékenysége*. A felek nemcsak bizonyíthatnak, hanem kötelesek is bizonyítani. A per eldöntéséhez szükséges tényeket általában annak a félnek kell bizonyítania, akinek érdekében áll, hogy azokat a bíróság valónak fogadja el. A bizonyítási kötelezettség ezen általános szabályát a tényállástól függően, az anyagi jogi jogszabályok konkretizálják. Pl. a polgári jog mondja ki, hogy károkozás esetén mit kell a károsultnak és mit kell a károkozónak bizonyítania. Befolyásolhatják e kérdést még egyéb körülmények is, főleg a vélelmek és rokonjelenségeik, amelyek a bizonyítási kötelezettség átfordulását vagy módosulását okozhatják.

A per egyéb résztvevői is alanyai a bizonyításnak. Így a perben fellépő (nem félként szereplő) ügyész és beavatkozó is. Az ügyész — minthogy a törvényesség biztosítása céljából lép fel a perben — teljes jogú alanya a bizonyításnak. Ezzel szemben a beavatkozónak, mint általában, itt is kötött a helyzete, eljárási cselekményei csak annyiban hatályosak a bizonyítással kapcsolatban is, amennyiben azok nem ellentétesek az általa támogatott fél eljárási cselekményeivel.

A bizonyítási teher szabályai azt állapítják meg, hogy a bizonyítatlanság következményei melyik félnek a terhére esnek, azaz ha valamilyen, a per eldöntése szempontjából jelentős tényt nem sikerül bebizonyítani, az melyik fél hátrányára szolgál.

A bizonyítási teher a bizonyítási kötelezettség szabályával esik általában egybe, tehát a bizonyítási teher arra a félre hárul, akit a bizonyítási kötelezettség terhelt. A bizonyítási kötelezettség és a bizonyítási teher azonban nem esik mindig egybe, ezért nem fogható fel a bizonyítási kötelezettség a bizonyítási teher egyik oldalaként. A bizonyítási kötelezettség nem teljesítése nem eredményez ugyanis mindig bizonyítatlanságot, és ilyenkor a bizonyítási

teher szabályai nem kerülnek alkalmazásra. Ugyanakkor bizonyítatlan maradhat valamely, a per eldöntése szempontjából lényeges tény akkor is, ha a fél eleget tett bizonyítási kötelezettségének, de az általa indítványozott bizonyítás nem vezetett sikerre, vagy nem volt teljes.

A bizonyítási teher tehát a bizonyítatlanság következménye, amely abban áll, hogy a bizonyítási teher megoszlási szabályai szerint az egyik vagy a másik félnek a hátrányára szolgál valamely tény bizonyítatlan volta. Ez a hátrány a bíróság határozatának tartalmában fejeződik ki.

4. A bizonyítás tárgya; a bizonyítandó tények. A per eldöntéséhez szükséges tényeket nevezzük *bizonyítandó tényeknek.* Ezek általában a felperes keresetét (alperes viszontkeresetét), illetőleg a keresettel szembeni védekezést megalapozó tények lehetnek. A kereset alapját a megfelelő anyagi jogszabály által meghatározott azok a tények alkotják, amelyek hatása az érvényesített jogot keletkeztette, megváltoztatta, megszüntette vagy annak létrejöttét kizárja. Lehetnek olyan tények is, amelyeknek fennállása esetében a keresettel érvényesített jog keletkezése, megváltoztatása vagy megszűnése következett volna be, végül olyanok, amelyek fennállása a keresettel érvényesített jog létrejöttét, megváltoztatását vagy megszűnését kizárta volna.

A bizonyítandó tények köre azonban tágabb a fentebb említett tények körénél. Lehetnek pusztán eljárásjogi szempontból jelentős tények is. Ezek arra vonatkoznak, illetve ezek joghatása arra vonatkozik, hogy az adott ügyben az adott bíróság hozhat-e érdemi határozatot. Ilyenek pl. azok a tények, amelyek a bíróság hatásköre, illetékessége, a bírák kizárása stb. szempontjából jelentősek.

A bizonyítandó tényekkel függ össze a *relevancia,* az ügyretartozás kérdése is. A bíróságnak ügyelnie kell arra, hogy a bizonyítás ne terjedjen ki nem releváns tényekre, csak olyanokra, amelyet a per eldöntése szempontjából jelentősek.

A bizonyítás tárgya nem minden esetben azonos az ügy eldöntése szempontjából jelentős (releváns) bizonyítandó tények körével. Lehet ennél szűkebb is. Vannak ugyanis olyan tények, amelyek *bizonyítás nélkül* is megállapíthatók, és az ítéleti tényállás részei lehetnek.

Eljárásjogunk öt ilyen, bizonyítás nélküli megállapítási módot ismer. Ezek: a beismert, a felek által egyezően előadott, az egyik fél által előadott és a másik fél által bírói felhívás ellenére kétségbe nem vont tények, továbbá a köztudomású tények és azok, amelyekről a bíróságnak hivatalos tudomása van.

A *beismerés* a félnek az a tényállítása, amely a másik fél tényelőadását megerősíti azzal, hogy azt maga is valónak állítja. A fél a perben köteles beismerni az ellenfél tényállításait, ha azok valóságáról meg van győződve. Ez következik a jóhiszemű eljárás elvéből, illetőleg annak szankciójából, mert bírságolás alá eső rosszhiszemű magatartás, ha a fél az ügyre vonatkozó olyan tényt tagad, amelyből bebizonyosodott, hogy igaz, ha ezt jobb tudomása ellenére, vagy nagyfokú gondatlanságból teszi.

A beismerést meg kell különböztetnünk a *jogelismeréstől.* A beismerés valamilyen állított tény valóságára vonatkozó tudomáskijelentés, az elismerés ezzel szemben a fél rendelkező cselekménye, amellyel a vele szemben támasztott jogot fennállónak jelenti ki. Az elismerés egyben magában foglalhat ténybeismerést is, de nem feltétlenül, lehet, hogy a fél a vele szemben érvényesített jogot elismeri, de az annak alapjául állított tényállást tagadja vagy megfordítva.

Mindkét fél *egyező előadása* a beismeréssel azonos jogi megítélés alá esik.

Az egyik félnek a másik fél által *kétségbe nem vont előadása* folytán bizonyítás nélküli ténymegállapításnak csak akkor van helye, ha a fél azt bírói felhívás ellenére nem vonja kétségbe.

E három esetben, tehát beismerés, egyező előadás, illetőleg az ellenfél által kétségbe nem vont előadás esetében ténymegállapításnak bizonyítás nélkül csak akkor van helye, ha az állított tények tekintetében a bíróságnak kételye nem merül fel. A bíróság ilyenkor önmagában és a per egész anyagával összevetve mérlegeli, hogy bizonyítás elrendelése nélkül, az állított tényt valónak fogadhatja-e el, vagy sem.

A *köztudomás* és *a bíróság hivatalos tudomása* bővebb fejtegetést nem igényel, ez utóbbitól el kell azonban választanunk a bíró magántudomását, tehát az olyan tudomást, amelyet a bíró nem hivatalos úton, nem mint bíró szerzett. Ez utóbbi a perben sosem használható fel, amennyiben tényre vonatkozik, de felhasználható, ha tapasztalati tételre, szakmai ismeretre vonatkozik.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy *a bizonyítás tárgyát a per eldöntése szempontjából jelentős (releváns) és bizonyítás nélkül meg nem állapítható tények és tapasztalati tételek alkotják.*

5. A bizonyító tények és a bizonyítási eszközök (tanúk, szakértők, okiratok, tárgyi bizonyítékok).

A bíróság a bizonyítandó tény fenn- vagy fenn nem állásáról, illetőleg az erre vonatkozó tényállítás valóságáról vagy valótlanságáról csak ritkán tud közvetlen észlelés alapján meggyőződni. A bizonyítandó tény általában múltbeli tény; a bíróság arra a perben észlelt jelenbeli tényekből, az ún. bizonyító tényekből vagy más néven bizonyítékokból következtet.

A *bizonyító tények* lehetnek valamilyen személy tudomáskijelentései (tanúvallomás, szakértői vélemény), vagy bizonyos tárgyak (szemletárgy vagy tárgyi bizonyítékok), illetőleg személynek tárgyban rögzített nyilatkozata (okirat tartalma).

A bizonyító tények, a bizonyítékok rendszerint valamilyen személy vagy dolog kapcsán kerülnek a bíróság elé, rendszerint a személy tudomáskijelentése, illetőleg a dolog észlelése, megszemlélése útján. Azokat az eszközöket, amelyeknek igénybevételével elérhető, hogy a bizonyító tényt a bíróság észlelje, *bizonyítási eszköz*öknek nevezzük.

A polgári perrendtartás szabad bizonyítási rendszer alapján állva megengedi, hogy a bíróság az igazság kiderítése céljából bármilyen bizonyítási eszközt igénybe vehessen, amely alkalmas a való tényállás kiderítésére. Elméletileg azonban csak négyféle bizonyítási eszköz lehetséges. A bizonyítási eszköz ugyanis, mint említettük, lehet személy vagy valamilyen dolog. Ha a személy, tudomáskijelentést tesz, s ha ezt az általa észlelt tényről teszi, akkor tanú, ha valamilyen tapasztalati ismeretről, akkor szakértő. A dolog mint bizonyítási eszköz lehet okirat (gondolatot, nyilatkozatot tartalmazó írás) és lehet szemletárgy (tárgyi bizonyíték; ez adott esetben lehet személy is). Ennek megfelelően a tanúkon, a szakértőkön, az okiratokon és a tárgyi bizonyítékokon kívül más bizonyítási eszköz elképzelhetetlen, minden bizonyítási eszköz e kategóriák valamelyikébe sorolható.

Tanú az a felektől különböző személy, akit abból a célból, hogy az általa rendszerint közvetlenül észlelt tényre vonatkozóan vallomást tegyen, a bíróság maga elé idéz, illetőleg akinek tanúkihallgatását a bíróság elrendeli.

Hogy ki lehet tanú, arra a *tanúzási képesség* szabályai adnak választ. A perrendtartás erre egyetlen kritériumot állapít meg, azt, hogy a tanú szellemi és testi adottsága folytán képes legyen a bizonyító tény észlelésére és annak a bíróság előtt való előadására, azaz tanúvallomás megtételére. Tanúként azt nem lehet kihallgatni, akitől testi vagy szellemi fogyatkozása miatt helyes vallomás nem várható.

Van azonban jogunkban jogi tanúzási képtelenségi ok is. A tanú, ha a titoktartás alól felmentést nem kap, nem hallgatható ki olyan kérdésben, amely államtitoknak minősül, vagy amelyre hivatali, illetőleg szolgálati titoktartási kötelezettsége kiterjed.

A tanúzási kötelezettség mindenkit terhelő kötelezettség, aki az ország területén tartózkodik. E kötelezettség magában foglalja a bíróság előtt való megjelenést, a vallomástételt és az okiratfelmutatás kötelezettségét. Bizonyos esetekben (hozzátartozói viszony, magántitok) a tanú megtagadhatja a tanúvallomást.

A tanúzási kötelezettség megsértése szankciókat von maga után. (Adott esetben pénzbírság szabható ki, az okozott költségben marasztalható a tanú, elővezethető és a hamis tanúzás bűncselekmény.)

A tanút költségei megtérítéseként tanúdíj illeti meg.

Szakértő az a személy, aki a bíróság szakismeretét kiegészítve lehetővé teszi a per eldöntése szempontjából jelentős tények észlelését, kellő megismerését, vagy az észlelt tény megfelelő értékelését. A szakértő a bíróság segédje, de egyben bizonyítási eszköz ugyanúgy, mint a tanú, szakvéleménye pedig bizonyíték, mégpedig rendszerint valamilyen tapasztalati tétel fenn- vagy fenn nem állására vonatkozóan.

Bárki lehet szakértő, aki a bíróság hiányzó szakismeretének pótlására képes, és mindenkit, aki az ország területén tartózkodik, terhel az a kötelezettség, hogy szakértőként közreműködjön, ha a megfelelő szakismerettel rendelkezik.

A bíróságokat megfelelő szakértői szervezet segíti. Vannak *állandó szakértők*, akik szakértői intézetben munkavállalóként, vagy orvostudományi egyetemek igazságügyi orvostani intézeteiben dolgoznak, illetőleg rendőrorvosszakértők. Vannak *kijelölt igazságügyi szakértők*, akiket a megfelelő képesítéssel és szakismerettel rendelkező személyek közül jelölnek ki és vesznek nyilvántartásba, végül vannak *eseti szakértők*, akiket, bár nem tartoznak az előbbi kategóriákhoz, a bíróság esetenként rendel ki. Vannak olyan kérdések, amelyekben a bíróság az előbbiek helyett meghatározott szerveket rendel ki szakértőként.

A szakértői vélemények felülvizsgálatára is meghatározott szervezet áll rendelkezésre. Ezek magas képzettségű szakemberekből álló bizottságok.

A szakértővel szemben ugyanazok a szankciók alkalmazandók, mint a tanúkkal.

A szakértő működéséért szakértői díjban részesül, amely készkiadásain kívül munkadíját is magában foglalja.

Az *okirat* az egyik legmegbízhatóbb bizonyítási eszköz, ezért, ha valamely tény okirattal bizonyítható, minden más bizonyítást mellőzhet a bíróság.

Megkülönböztetünk közokiratot és magánokiratot. *Közokirat* az, amelyet a bíróság, közjegyző vagy más hatóság ügykörén belül, a megszabott alakban állított ki. A közokirat az ellenkező bizonyításáig teljesen bizonyítja a benne foglalt intézkedést, határozatot, a tanúsított adatok és tények valóságát, valamint az okiratban foglalt nyilatkozat megtételét, annak idejét és módját. Ellenbizonyításnak a közokirattal szemben is van helye.

A közokiratnak nem tekinthető okiratot *magánokiratnak* nevezzük. A magánokiratok közül azok, amelyek a törvényben meghatározott külön feltételeknek megfelelnek, teljes bizonyító erejűek, és az ellenkező bebizonyításáig teljesen bizonyítják, hogy az okirat kiállítója az abban foglalt nyilatkozatot megtette, elfogadta, vagy magára kötelezőnek ismerte el.

Tárgyi bizonyíték vagy más néven szemletárgy lehet bármilyen személy vagy dolog, amely alkalmas arra, hogy a bíróság közvetlen észlelése útján valamely bizonyítandó tény tekintetében meggyőződést szerezhessen.

Az a mód, ahogyan a tárgyi bizonyítékokat a bíróság észleli, a *szemle*. A szemlét megtarthatja a bíróság a tárgyaláson is, de megtarthatja azon kívül helyszíni szemle útján is.

6. A bizonyítási eljárás.

A kötetlenség elvéből következik, hogy a bíróság állapítja meg a bizonyítás szükségességét, nincs kötve a felek indítványaihoz, hivatalból is elrendelhet bizonyítást, és elrendelheti bármikor a bizonyítás kiegészítését vagy megismétlését, úgyszintén a már korábban elrendelt bizonyítás mellőzését is.

A bizonyítási eljárást szabály szerint a bíróság a tárgyaláson folytatja le. Alapvető elv a *közvetlenség elve*, amelynek értelmében az ítéletet hozó bíróságnak kell közvetlenül észlelnie a bizonyítékokat. Ez alól csak a pergazdaságosság figyelembevételével enged kivételt a törvény.

A legfontosabb kivétel a *megkeresés* útján történő bizonyítás. Ha jelentős nehézségekkel, vagy aránytalanul nagy költséggel járna a perbíróság előtt lefolytatni a bizonyítást, a bíróság azt a járásbíróságot keresi meg ennek lefolytatására, amelynek területén a bizonyítás a legcélszerűbben eszközölhető.

Ha a bizonyítást a perbíróság illetékességi területén, de nem a tárgyaláson kell lefolytatni (pl. helyszíni szemle, tanú kihallgatása tartózkodási helyén stb.), akkor a bíróság a bizonyítást úgy is foganatosíthatja, hogy a tanács teljes összetétele helyett csak az elnök (másodfokú tanács esetében bármelyik bíró) mint *kiküldött bíró* folytatja le az eljárást.

7. Az előzetes bizonyítás.

Előzetes bizonyításnak akkor van helye, ha a bizonyítás a per során, illetőleg annak későbbi szakaszán már *nem lenne sikeresen lefolytatható*, illetőleg nehézségekkel járna; ha a felet *szavatosság* terheli; végül, ha a bizonyítás előzetes lefolytatását a *jogszabály külön megengedi*.

Az előzetes bizonyítás során tényállásmegállapítás nem történik, csupán a bizonyítékok biztosítása, megvizsgálása, és az eredmény közokiratba foglalása.

A keresetindítás előtt az előzetes bizonyítás a *közjegyző* hatáskörébe tartozik, a keresetlevél benyújtása után a *per bírósága* jár el az előzetes bizonyításnál.

8. A bizonyítékok mérlegelése.

A magyar polgári eljárásjog, amint már láttuk, a *szabad bizonyítási rendszert* valósítja meg. A szabad bizonyítási rendszer többek között a mérlegelés szabadságát biztosítja a bíróságnak azzal, hogy a tényállás megállapításánál a bizonyítékokat a maguk összességében értékelheti és meggyőződése szerint bírálhatja el.

A polgári perrendtartás tartalmaz azonban bizonyos *kötöttségi elemeket* is a bizonyítás terén. Vannak olyan esetek, amikor a törvény egyes kérdéseket kivon a szabad mérlegelés alól.

Az első ilyen kötöttségi elem az *okirati bizonyítás*nál merül fel. A közokirat és a teljes bizonyító erejű magánokirat (l. VIII. 5.) az ellenkező bizonyításáig teljes bizonyítékul szolgál.

Kötik a bíróságot a *vélelmek* és rokonjelenségeik, így az olyan jogszabályok is, amelyek szerint valamilyen körülményt az ellenkező bizonyításáig valónak kell tekinteni.

Ha a jogerősen elbírált *bűncselekmény* anyagi jogi következményei felől kell polgári perben határozni, a bíróság határozatában azt nem állapíthatja meg, hogy az elítélt a terhére rótt bűncselekményt nem követte el.

Végül a negyedik eset negatív formában köti a bíróságot. A *titoktartási kötelezettség* alól fel nem mentett tanú, illetőleg a tanúvallomás megtagadási ok ellenére kihallgatott tanú vallomását bizonyítékként nem lehet figyelembe venni.

A bizonyítékok szabad mérlegelésétől el kell határolni a bíróságnak azt a jogát, hogy bizonyos esetekben *szabad belátása* szerint határoz. Ilyen pl. az az eset, hogy ha kártérítés vagy egyéb követelés összegét nem lehet megállapítani, a per összes körülményeinek mérlegelésével ezt az összeget a bíróság szabad belátása szerint határozza meg. Míg a szabad mérlegelés a tényállás megállapítására vonatkozik, addig itt másról van szó, a szabad belátás a döntés szabadságát biztosítja.

VIII. A bírósági határozatok. 1. A bírósági határozatok fogalma és fajai. 2. Az ítélet. 3. A végzés. 4. A határozatok jogereje. 5. A perbeli egyezség.

1. A bírósági határozatok fogalma és fajai.

A bíróság eljárási cselekményei közül a legfontosabbak a bíróság döntései az ügy valamilyen kérdésében. A bíróság döntéséhez mindig bizonyos joghatások fűződnek. A bíróság döntése rendszerint *határozat* formájában jelenik meg.

A perrendtartás szerint a bíróság a per érdemében *ítélet*tel, minden más kérdésben *végzés*sel határoz.

A fenti két határozatfajtán felül a perben még másik két határozat hozatalára is sor kerülhet. Így mint a tárgyalás elmulasztásának szabályozásánál láttuk, *bírósági meghagyás*sal kötelezik az első tárgyalást elmulasztó alperest a kereseti kérelem szerint. A bírósági meghagyás az ügy érdemében hozott határozat, amely ha jogerőre emelkedik, a jogerős bírósági ítélettel azonos hatályú lesz.

A Legfelsőbb Bíróság a törvényességi óvás folytán „*határozatot*" hoz. Ez a határozati fajta, amelynek — nem szerencsésen — azonos a neve a gyűjtőfogalommal, dönthet az ügy érdemében is, de tartalmazhat nem érdemi döntést is. Így ez jogi természetére nézve, akár az ítélettel, akár a végzéssel azonosnak minősülhet.

2. Az ítélet.

Szabály szerint a bíróság a *per érdemében* ítélettel határoz. Az ítélet befejezi az adott bíróság előtt az eljárást, amelyet további eljárás szabály szerint csak egy másik, magasabb fokú bíróság előtt követhet.

Az ítélet fajainak vizsgálatánál az egyik felosztási mód aszerint osztályozza az ítéleteket, hogy a bíróság a kereseti követelésre *milyen választ ad.* Eszerint lehet az ítélet *helyt adó, elutasító,* illetőleg *részben helyt adó, részben elutasító.*

Más felosztás azt vizsgálja, hogy mi a *tartalma* az ítéletnek. E szerint megkülönböztetünk *megállapító, marasztaló és jogalakító ítéletet.* Az utóbbi kettő mindig helyt adó ítélet, az elutasító ítélet jogi természetére nézve lehet megállapító, mégpedig rendszerint negatív megállapító.

A harmadik felosztás az ítélet *terjedelméhez* igazodik. E szerint megkülönböztetünk ítéletet, részítéletet, közbenső ítéletet és kiegészítő ítéletet.

Egyszerű *ítélet*nek nevezi jogunk az eljárást befejező ítéletet, amely a kereset tárgya fölött határoz.

*Részítélet*et akkor hoz a bíróság, ha a kereseti kérelem egy része felől önállóan tud határozni, illetőleg külön határoz a kereset és a viszontkereset (beszámítási kifogás) tárgyában.

A *közbenső ítélet* csak a jogalapot állapítja meg, olyankor, amikor a jogalap és a per összegszerűsége tekintetében választja ketté a bíróság a jogvitákat. A jogalap jogerős megállapítása után folytatja csak az összegszerűség tekintetében az eljárást, pergazdaságossági szempontból.

*Kiegészítő ítélet*et akkor hoz a bíróság, ha valamelyik ítélete nem merítette ki a kereseti kérelem egészét.

Az ítélet formailag három részből áll. Az első részt *fejrés*znek nevezik, amely a bíróság és a felek megnevezését stb. tartalmazza, továbbá azt a kijelentést, hogy a bíróság ítéletét a Népköztársaság nevében hozza.

*A rendelkező rés*zben a bíróságnak a kereseti kérelem tárgyában hozott határozott döntése található, valamint a perköltségre vonatkozó rendelkezés, végül kitanítás a fellebbezési jogról.

Az ezt követő rész az *indokolás.* A bíróságot indokolási kötelezettség terheli. Az indokolás a szabad mérlegeléssel kapcsolatban garancia, minthogy a bíróságnak ebben kell számot adnia arról, hogy mire alapozta a döntését. Az indokolás a rövid tényállást tartalmazza, a bizonyítékok megjelölésével, annak megokolásával, hogy a bíróság miért mellőzött valamilyen bizonyítást, illetőleg milyen szempontokat figyelembe véve tulajdonított valamilyen bizonyításnak jelentőséget, vagy nem tulajdonított annak ilyet. Az indokolás végül az alkalmazott jogszabályok felsorolását tartalmazza.

Az *ítélet funkciójá*val kapcsolatban két főbb elméletcsoportot különböztethetünk meg.

A *parancselmélet* az ítéletet parancsnak tekinti, amelyhez a feleknek az eldöntött kérdés tekintetében igazodniuk kell. Ez az elmélet azt állítja, hogy a jogszabályi elvont parancs mellett, vagy annak helyébe lépve létezik egy bírói konkrét parancs is, a felek jogviszonyában.

A másik elméletcsoportba tartoznak a deklaratórius, vagy *megállapítási elméletek,* amelyek lényege abban áll, hogy az ítélet csak megállapítást tartalmaz abban a tekintetben, hogy milyen jogszabályi parancs vonatkozik a felek közti konkrét jogviszonyra. Az ügyben követendő magatartási normát nem a bírósági parancs, hanem a jogszabály tartalmazza.

A magyar eljárásjogi irodalom általában a parancselméletet fogadja el.

3. A végzés.

A perrendtartás fő szabálya szerint a bíróság a per érdemében ítélettel, minden más kérdésben — ide értve a per megszüntetését is — végzéssel határoz. Ebből a negatív jellegű meghatározásból azt állapíthatjuk meg, hogy az érdemi kérdéseken kívül minden más kérdésben végzést hoz a bíróság. Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy kivéve, ha a jogszabály másképp rendelkezik, pl. akkor, ha bírósági meghagyást kell hoznia. A végzéseket két nagy csoportba oszthatjuk. Ez a felosztás tárgyi alapon történik. A *pervezető* végzések alkotják az első nagy csoportot, míg a második csoportba az *eljárást befejező* végzések tartoznak. Ezek közül legjelentősebbek a permegszüntető végzések.

4. A határozatok jogereje.

A jogerő kifejezésen általában *két fogalmat értünk.* Az egyik az ún. alaki jogerő, a másik az ún. anyagi jogerő. Bár e felosztás, különösen pedig az elnevezés elméletileg vitatható, mégis ezt használjuk, mert a perrendtartás is ezt használja, és így rendelkezik a jogerő felől.

Az *alaki jogerő* a határozatok megtámadhatatlanságát és megváltoztathatatlanságát jelenti. Ez a megtámadhatatlanság és megváltoztathatatlanság azonban csak viszonylagos, mert csak a rendes perorvoslatokkal (l. IX.) való megtámadást és az ennek folytán történő megváltoztatást zárja ki.

Rendkívüli perorvoslatokkal megtámadhatók a jogerős határozatok is bizonyos határidőn belül és akkor, ha meghatározott okok fennforognak.

Az a határozat, amely rendes perorvoslattal nem támadható meg, kihirdetésével, ha nem hirdették ki, kézbesítésével emelkedik jogerőre. (A határidők azonban mindig a kézbesítéstől kezdődnek.)

Az *anyagi jogerő* ezzel szemben az elbírált kérdés végleges eldöntését jelenti. Anyagi jogerő nem minden határozathoz fűződik,

hanem csak a jogerős ítélethez és a vele azonos hatályú határozatokhoz. Ez a véglegesség abban áll, hogy az anyagi jogerő ítélt dolgot (res iudicata) hoz létre és megakadályozza, hogy ugyanazon felek — ide értve jogutódaikat is — ugyanabból a tényalapból származó ugyanazon jog iránt egymás ellen új keresetet indíthassanak, illetőleg, hogy az elbírált jogot egymással szemben egyébként vitássá tehessék. Ha valamelyik fél ennek ellenére új keresetet indítana, az anyagi jogerő folytán keresetlevelét a bíróság idézés kibocsátása nélkül elutasítaná, illetőleg a pert megszüntetné.

Az anyagi jogerő hatása alól tesz azonban a törvény néhány kivételt. Ezek közül legfontosabb, hogy jövőbeni szolgáltatásra kötelezés esetében nem gátolja meg az anyagi jogerő, hogy a felek bármelyike keresetet ne indíthasson a szolgáltatás mennyiségének vagy időtartamának megváltoztatása iránt. Ennek a feltétele, hogy azok a körülmények, amelyekre a bíróság ítéletét alapította, utóbb lényegesen megváltoznak. Ezen az alapon indulhatnak pl. a tartásdíj felemelése, leszállítása vagy megszüntetése iránti perek.

Az anyagi jogerő *tárgyi terjedelmével* kapcsolatban a főszabály, hogy a keresettel érvényesített jog tárgyában hozott döntés emelkedik jogerőre. Ez kettőt jelent. Egyrészről azt, hogy csak annyiban emelkedik az ítélet jogerőre, amennyiben a kereseti kérelem tárgya felől határoz, másrészről azt, hogy a kereset tárgya feletti döntés emelkedik jogerőre, függetlenül attól, hogy e döntés formailag az ítélet melyik részében helyezkedik el. Meddők tehát azok a viták, amelyek arról szólnak, hogy az ítélet indokolása jogerőre emelkedik-e.

Az anyagi jogerő *alanyi hatályá*nak főszabályát már ismerjük. A felekre és jogutódaikra terjed ki. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a főszabály alól több kivétel van, így az anyagi jogerő néha kiterjed a perben nem álló harmadik személyekre is.

A jogerőtől élesen meg kell különböztetnünk az *egyszerű kötőerőt*. A bíróság, ha a perrendtartás másképp nem rendelkezik, a saját határozatához abban a perben kötve van, amelyben azt hozta, mégpedig a határozat kihirdetésétől kezdve, illetőleg, ha kihirdetés nem volt, annak kézbesítésétől kezdve. Ez az egyszerű kötőerő különbözteti meg a bírósági eljárásban hozott határozatokat pl. az államigazgatási határozatoktól.

5. A perbeli egyezség.

Ha a per tárgya felett a felek szabadon rendelkezhetnek, akkor ez a rendelkezési joguk fennáll a per megindítása után is. Ebből adódik az a joguk, hogy a perben is megegyezhetnek a per tárgyával kapcsolatban, azaz *egyezséget köthetnek*. Az ilyen egyezséget *perbeli egyezségnek* nevezzük, megkülönböztetve a tisztán polgári jogi jellegű egyezségi szerződéstől, amelyet a felek peren kívül kötnek. (A perbeli egyezséggel azonos hatályú bírói egyezséget köthetnek a felek a bíróság előtt perindítás nélkül is, és e célra az egyezséget kötni kívánó fél a másik felet a bíróság elé is idéztetheti.)

A perbeli egyezségnek *kettős jogi természete* van. Egyrészről a felek polgári jogi szerződése, másrészről viszont — ha azt a bíróság jóváhagyja, függetlenül attól, hogy a jóváhagyás jogerős-e — ugyanolyan hatálya lesz, mint a jogerős bírósági ítéletnek.

A perbeli egyezség a szocialista polgári eljárásjogban uralkodó rendelkezési elvnek megfelelően a bíróság ellenőrzése alatt áll. A bíróság az egyezséget megvizsgálja, és ha az egyezség megfelel a jogszabályoknak és a felek méltányos érdekeinek, akkor végzéssel jóváhagyja. Ellenkező esetben a bíróság megtagadja a jóváhagyást, és folytatja az eljárást.

Ugyanez a helyzet, ha a feleknek a per tárgya felett nincs szabad rendelkezési joguk (pl. a házassági bontóperben a bontás kérdésében nincs helye egyezségnek), vagy azt a jogszabály kizárja (pl. sajtóhelyreigazítási perben).

A vitáknak egyezséggel történő rendezése mindig megnyugtató módszer, erre kell lehetőleg törekedni. A bíróság ezért a per bármely szakaszában megkísérelheti a felek között az egyezség létrehozását.

Az egyezség ellen, ha annak okai fennforognak, perújításnak van helye (l. XI.). Az egyezséget jóváhagyó végzés ellen nem halasztó hatályú fellebbezésnek van helye (l. X.), és ha az jogerőre emelkedett, de törvénysértő vagy megalapozatlan, ellene törvényességi óvás emelhető (l. XII.).

IX. A perorvoslatokról általában. 1. A jogorvoslat és a perorvoslat foralma. 2. A perorvoslatok fajai. 3. A fellebbviteli rendszerek. 4. A polgári perrendtartás perorvoslati rendszere.

1. A jogorvoslat és a perorvoslat fogalma.

Jogorvoslatokon általában két fogalmat értünk. Értjük alatta egyrészt a fél vagy más erre jogosult eljárási cselekményét, amellyel azon a címen, hogy azt magára nézve sérelmesnek tartja, valamilyen határozatot támad meg, és azt kéri, hogy az arra jogosult szerv a megtámadott határozatot felülvizsgálva orvosolja sérelmét, és határozatával hozza létre a jognak megfelelő állapotot.

Ebben a felfogásban a jogorvoslat az ezt követő eljárást megindító és mindig valamely érdekelttől származó kérelem, *eljárási cselekmény*.

Ugyanakkor jogorvoslaton értjük azt az *eljárást* is, amelyben az arra hivatott szerv megvizsgálja a jogorvoslati kérelmet, és azt elbírálva — szükség szerint — létrehozza a jognak megfelelő állapotot.

Szóhasználatunkban ugyanígy vagyunk az egyes jogorvoslatokkal is, tehát fellebbezésnek

nevezzük egyrészről a fellebbező fél ez irányú kérelmét, másrészről a fellebbezési eljárást stb.

A jogorvoslat fogalmához közelebb jutunk, ha annak egyes elemeit vizsgáljuk meg: a jogorvoslat alanyát, tárgyát, alapját, végül célját, illetve eredményét.

A *jogorvoslat alanya* rendszerint az ügyben szereplő fél. A jogszabály azonban más érintett személyt is feljogosíthat arra, hogy a sérelmesnek tartott határozatot jogorvoslattal megtámadhassa és kivételesen a felet is elzárhatja a jogorvoslat lehetőségétől. A jogorvoslat alanyának eljárást kezdeményező cselekménye nélkül az eljárás nem folytatható le, ez ugyanúgy alapvető feltétele a jogorvoslati eljárásnak, mint pl. a pernek a felperes kereseti kérelme.

A *jogorvoslat tárgya* mindig valamilyen határozat. A jogorvoslattal való megtámadás szempontjából rendszerint nem jelentős, hogy a határozat tartalmaz-e érdemi döntést vagy sem.

A *jogorvoslat alapja* a jogorvoslat alanyának az az állítása, hogy a megtámadott határozat törvénysértő, illetőleg megalapozatlan, és ezen keresztül reá nézve sérelme. Az, hogy a határozat törvénysértő, egyaránt jelentheti az anyagi jogszabály vagy az eljárási jogszabály megsértését.

A *jogorvoslat célja* a jogsérelem orvoslása, tehát annak elérése, hogy a jogorvoslatot elbíráló fórum határozatával állítsa helyre a jognak megfelelő állapotot. A jogorvoslat eredménye tehát mindig valamilyen határozat. Akkor is ezt eredményezi a jogorvoslat, ha — a köznyelvben alkalmazott szóhasználat szerint — „nem vezet eredményre". Ez esetben az első fokú bíróság határozatát hagyják helyben, és ez eredményezi a jognak megfelelő állapot létrehozását. Ellenkező esetben a jogorvoslati fórum a megtámadott határozatot egészben vagy részben vagy megváltoztatja, vagy hatályon kívül helyezi.

A jogorvoslat legáltalánosabb felfogásban bármilyen hatósági határozat megváltoztatására irányul, ezen belüli kategóriaként határolhatjuk el a bírósági eljárásban használható jogorvoslatokat, majd ezen belül további kategóriaként a polgári eljárás során használható jogorvoslatokat.

A jogorvoslatok körén belüli szűkebb fogalom a *perorvoslat* fogalma. *Perorvoslat*nak a polgári perrendtartás **a** *peres eljárásban használható jogorvoslatokat* **n**evezi. A továbbiakban a perorvoslatokról lesz szó.

2. A perorvoslatok fajai.

A perorvoslatok osztályozása többféle szempont szerint történhet.

A legáltalánosabb felosztás szerint a perorvoslatok két nagy csoportba oszthatók. Az egyik csoportba azok tartoznak, amelyek a még *jogerőre nem emelkedett* bírósági határozatokkal szemben használhatók, a másik csoportba azok, amelyekkel a *jogerős bírósági határozatok* támadhatók meg. Vannak vegyes jellegű perorvoslatok is, amelyek mind jogerős, mind nem jogerős határozatokkal szemben igénybe vehetők.

A másik felosztás szerint *rendes* és *rendkívüli perorvoslat*okat különböztethetünk meg. A rendes perorvoslatokat általában lehet használni a perorvoslattal megtámadható határozatok ellen, azon az alapon, hogy azt bármely okból sérelmesnek tartja a jogorvoslattal élő fél, míg a rendkívüli perorvoslatok csak bizonyos perorvoslati okok fennforgása esetén, tehát csak rendkívüli esetben használhatók.

A rendes perorvoslatok rendszerint a még jogerőre nem emelkedett határozatokkal szemben, a rendkívüliek pedig a jogerős határozatokkal szemben használhatók. Ezért sokan a rendes és rendkívüli perorvoslatok közötti megkülönböztetést azonosítják a jogerős és nem jogerős határozatokkal szemben használható perorvoslatok megkülönböztetésével.

A perorvoslatok lehetnek *önállóak* és *járulékosak*. A járulékos perorvoslat csak akkor használható, ha az ellenfél egy másik perorvoslattal élt, ahhoz járul. A járulékos perorvoslat hatálya csak addig áll fenn, amíg az önálló perorvoslaté.

Fontos felosztása a perorvoslatoknak a *fellebbviteli* és *nem fellebbviteli* perorvoslatokra való felosztás. A fellebbviteli perorvoslatok azok, amelyek folytán a megtámadott határozatot magasabb fokú bíróság bírálja felül.

A fellebbviteli rendszer lehet *egyfokú* és *kétfokú*. Akkor egyfokú a fellebbviteli rendszer, ha perorvoslattal csak egy ízben lehet magasabb fokú bíróság elé vinni az ügyet, kétfokú pedig, ha a másodfokú határozatot is felülvizsgálhatja egy magasabb fokú, harmadfokú bíróság.

A fellebbviteli perorvoslatok lehetnek *átszármaztató* (devolutív) és *át nem származtató* hatályúak. Az átszármaztató hatály azt jelenti, hogy az első fokú bíróság jogköre a perorvoslat folytán teljes egészében átszáll a fellebbviteli bíróságra és az a jogsérelmet ebben a jogkörben orvosolhatja, tehát maga hozhat a jogszabályoknak megfelelő új döntést. Az át nem származtató hatályú perorvoslat esetében a fellebbviteli fórum vagy a tényálláshoz van kötve, vagy pl. csak azt bírálhatja felül, hogy az első fokú határozat megfelel-e a jogszabályoknak vagy sem, nemleges esetben azt csak hatályon kívül helyezheti, de saját hatáskörében új határozatot nem hozhat.

3. A fellebbviteli rendszerek.

A legfontosabb perorvoslatok a fellebbviteli perorvoslatok. A perrendtartás egyik legfontosabb kérdése a perorvoslatok megoldásánál az, hogy milyen jellegű perorvoslatot vagy perorvoslatokat enged meg.

A történelem során különböző fellebbviteli rendszerek alakultak ki. Fellebbviteli rendszeren azt az eljárásjogi megoldást értjük,

amelyet a perrendtartás a fellebbvitel elbírálásának módja tekintetében tartalmaz.

A gyakorlati igényekhez való alkalmazkodás és a különböző megoldási rendszerek közt az optimális keresése, a különböző rendszerekből adódó előnyök lehető biztosítása és a hátrányok elkerülésére való törekvés eredményezi azt, hogy a fellebbviteli rendszerek egyike sem valósul meg a maga tisztaságában, egyik perrendben sem. Ezért az alább ismertetésre kerülő és a maguk eredeti tisztaságában bemutatott fellebbviteli rendszerek így sehol sem valósulnak meg; mindenütt valamilyen kombinatív megoldást alkalmaznak.

Három fellebbviteli rendszert különböztethetünk meg: a reformatórius, a kasszációs és a revíziós fellebbviteli rendszert.

A *reformatórius* rendszerben a fellebbvitel devolutív hatályú, és lényegében az első fokú eljárás megismétlésével történhet a másodfokon. A másodfok érdemben dönt, mind a tény-, mind a jogkérdésben, és megváltoztathatja az első fokú bíróság határozatát.

A *kasszációs* fellebbviteli rendszer attól tartva, hogy a devolutív hatály az eljárás súlypontját a másodfokú eljárásra helyezi át, a másodfokú bíróság jogkörét csak arra terjeszti ki, hogy az első fokú bíróság ítéletét hatályon kívül helyezze (megsemmisítse), és az ügyet küldje vissza az első fokú bírósághoz új eljárás lefolytatása és új határozat hozatala végett (ha nem hagyja helyben az első fokú bíróság határozatát).

A *revíziós* rendszerben a fellebbvitel lényege az, hogy a fellebbviteli fórum csak jogi felülvizsgálatot végez, de a megállapított tényállást már nem vizsgálja felül. Megváltoztathatja az első fokú határozatot, de csak jogi indokból.

A kétfokú fellebbviteli megoldások esetében a másodfokú eljárás általában reformatórius (de rendszerint bizonyos korlátozásokkal), a harmadfokú eljárás pedig vagy revíziós, vagy kasszációs. Igen gyakran ezek kombinációjaként kasszációs-revíziós.

Az egyfokú fellebbviteli megoldásoknál rendszerint vegyes jellegű a fellebbvitel. Ha a reformáció dominál, akkor is vannak rendszerint kasszációs okok, ha kasszációs jellegű vagy kasszációs-revíziós jellegű a másodfokú eljárás, akkor viszont rendszerint bizonyos reformációs lehetőségeket is biztosítanak a másodfokú bíróság részére.

4. A polgári perrendtartás perorvoslati rendszere.

A magyar polgári perrendtartás a jogerőre még nem emelkedett bírósági határozatokkal szemben két rendes perorvoslatot enged meg: a *fellebbezést*, amelyet mind az ítéletek, mind a végzések ellen lehet használni, továbbá az *ellentmondást*, amely a bírósági meghagyással szemben alkalmazható.

A jogerős bírósági határozatok ellen két rendkívüli perorvoslat használható. Meghatározott okok fennforgása esetében rendszerint új tények és bizonyítékok alapján *perújítással* lehet élni a jogerős ítéletekkel szemben, továbbá az olyan határozatokkal szemben, amelynek jogerejük azonos az ítéletével (l. XI.). *Törvényességi óvással* támadhatják meg az arra jogosultak a bíróságok jogerős határozatait, ha azok törvénysértők vagy megalapozatlanok (l. XII.).

Vannak vegyes jellegű perorvoslatok is. Ilyenek: a határozatok kijavítása, illetőleg kiegészítése, továbbá a mulasztás következményeinek elhárítására szolgáló igazolás. Ezek akkor is használhatók, ha a megtámadott határozat már jogerőre emelkedett.

Fellebbviteli rendes perorvoslatot perrendtartásunk csak egyet ismer: a *fellebbezést*. A fellebbezéssel mint rendes perorvoslattal támadhatók meg az első fokú bíróság által hozott ítéletek és végzések, hacsak a törvény ki nem zárja a fellebbezés lehetőségét. Minden más perorvoslat nem fellebbviteli jellegű.

Fellebbviteli rendszerünk egyfokú, tehát a fellebbezési bíróság határozata ellen további fellebbvitelnek soha sincs helye.

Minden perorvoslat önálló a polgári perben, kivéve a csatlakozó fellebbezést (l. X. 1.), amely járulékos jellegű, az ellenfél fellebbezéséhez járul, azt feltételezi.

Fellebbviteli rendszerünk reformatórius, de bizonyos kasszációs korrekciókkal.

A másodfokú bíróság mind tény-, mind jogkérdésben devolutív hatállyal vizsgálja felül az első fokú bíróság határozatát, azt általában érdemben megváltoztathatja, de bizonyos esetben hatályon kívül is helyezheti, és vannak olyan okok is, amikor kötelező a hatályon kívül helyezés (l. X.)

X. A fellebbezés. 1. A fellebbezés fogalma, a fellebbezéssel megtámadható határozatok, a csatlakozó fellebbezés. 2. A fellebbezésre jogosultak köre. 3. A fellebbezési eljárás.

1. A fellebbezés fogalma, a fellebbezéssel megtámadható határozatok, a csatlakozó fellebbezés.

Fellebbezéssel *az első fokú bíróság* (l. II. 2.) *határozata* támadható meg, amennyiben a törvény a fellebbezést ki nem zárja. A Legfelsőbb Bíróság azonban akkor sem lesz első fokú bíróság, ha első fokon jár el, ezért első fokon hozott határozata ellen — az általános eljárásban — nincs fellebbezés. Nincs helye fellebbezésnek akkor sem, ha a másodfokú bíróság valamilyen kérdésben első fokon hoz határozatot (pl. pénzbírságot szab ki, perköltségben marasztal).

A törvény az ítéletek tekintetében kisebb mértékben, a végzések tekintetében nagyobb mértékben él azzal a lehetőséggel, hogy bizonyos esetekben a határozatok ellen kizárható a fellebbezés.

A rendes peres eljárásban nincs olyan ítélet, amely ne lenne megfellebbezhető, csak bizonyos okokból nem támadhatók meg az ítéletek. A

különleges eljárásokban azonban az ítélet elleni fellebbezés is korlátozott lehet. Ilyen pl. a munkaügyi perben, illetőleg a szövetkezeti tagsági viszonyból eredő perben hozott ítélet.

A végzések közül az eljárás folyamán hozott végzések ellen kizárt a fellebbezés, kivéve a perköltségben vagy pénzbírságban marasztaló végzéseket, továbbá azokat, amelyekkel szemben a polgári perrendtartás a fellebbezést külön megengedi.

A fellebbezéssel megtámadható határozatoknak a fellebbezésre jogosult (l. X. 2.) részéről történő bármilyen címen előterjesztett megtámadását — a határozat kijavítására, illetőleg kiegészítésére irányuló kérelem kivételével — fellebbezésnek kell tekinteni. Az ezzel kapcsolatos nyilatkozatot, illetve beadványt tartalma szerint kell megítélni, nem szóhasználata szerint.

A fellebbezéshez mint járulékos perorvoslat kapcsolódhat a csatlakozó fellebbezés. Csatlakozó fellebbezést a nem fellebbező fél nyújthat be, amelyben a fellebbezéssel megtámadott ítélet maga javára történő megváltoztatását kérheti. A csatlakozó fellebbezés *járulékos jellege* abban nyilvánul meg, hogy:

a) A csatlakozó fellebbezés benyújtásának előfeltétele az ellenfél által már benyújtott fellebezés.

b) A csatlakozó fellebbezés csak akkor támadhatja meg az első fokú ítéletet a per fő tárgya tekintetében, ha azt a fellebbezést is megtámadta, több kereset közül csak arra a keresetre vonatkozhat, amelyre a fellebbezés vonatkozik.

c) A fellebbezés visszavonása vagy elutasítása maga után vonja a csatlakozó fellebbezés hatályvesztését is.

A csatlakozó fellebbezésre is vonatkozik az a szabály, hogy a beadványokat és a nyilatkozatokat nem szóhasználatuk, hanem *tartalmuk* szerint kell megítélni. Ennek megfelelően a csatlakozó fellebbezés önálló fellebbezésnek minősül, ha azt a fél a rendelkezésére álló fellebbezési határidő alatt terjeszti elő; az elkésetten benyújtott önálló fellebbezés sem utasítható el elkésettség okából, ha az csatlakozó fellebbezésnek minősülhet, és csatlakozó fellebbezésnek kell minősíteni az egyéb beadványt, pl. a fellebbezési ellenkérelmet is, ha abban az ítéletet támadja a benyújtó fél, maga javára kéri azt megváltoztatni, és a csatlakozó fellebbezésre nyitva álló határidő alatt nyújtja be stb.

2. A fellebbezésre jogosultak köre.

A fellebbezéssel megtámadható határozatok ellen a fél, a beavatkozó és az ügyész fellebbezhet, továbbá az, akire a határozat rendelkezést tartalmaz.

A *fél* és az *ügyész* általában korlátozás nélkül fellebbezhet, függetlenül attól, hogy a határozat megfellebbezett részének rá vonatkozó rendelkezését sérelmesnek tartja-e vagy sem. Így a keresetnek helyt adó ítélet ellen is fellebbezhet a felperes, pl. csak az indokolás valamilyen megállapításának megváltoztatását kérve.

Az ügyészen itt nem a keresetet indító, vagy az alperesként szereplő ügyészt értjük, mert hisz ő ilyenkor fél lesz a perben. A perrendtartásban a fellebbezésre jogosult fél mellett felsorolt ügyészen a mások között folyó perben fellépő ügyészt kell érteni. Az ügyész akkor is fellebbezhet, ha nem vett részt addig a perben, de ilyenkor csak abban az esetben, ha a felek előtt is nyitva áll még a fellebbezés lehetősége.

A *beavatkozó* fellebbezési joga korlátozott. Ő ugyanis csak olyan eljárási cselekményekre jogosult, amely az általa támogatott fél pernyertességét szolgálja és ez csak akkor hatályos, ha a fél cselekményével nem ellenkező. Ha az általa támogatott fél nem fellebbez, de nem mond le fellebbezési jogáról, a beavatkozó fellebbezhet, és fellebbezése pótolja a fél fellebbezését. Ha a fél lemondott fellebbezési jogáról, a beavatkozó nem fellebbezhet. A beavatkozó fellebbezését az általa támogatott fél visszavonhatja.

Azok, akikre a határozat rendelkezést tartalmaz, de nem tartoznak az eddig említettek közé, fellebbezhetnek, de csak a határozatnak rájuk vonatkozó része ellen. Ilyen lehet pl. a tanú, a szakértő, a szemletárgy birtokosa, a vércsoport vizsgálatra kötelezett személy, a hallgatóság rendzavaró tagja stb.

A fellebbezésre jogosultak közül sem fellebbezhet az, aki fellebbezési jogáról lemondott. A fellebbezési jogról hatályosan csak a határozat kihirdetése után lehet lemondani, és az akkor hatályos, ha valamennyi fél bejelenti.

3. A fellebbezési eljárás.

A másodfokú bíróság a hozzá felterjesztett és elbírálásra alkalmas fellebbezéseket *általában tárgyaláson,* kivételesen tárgyaláson kívül bírálja el.

Az elbírálás előtt a másodfokú tanács elnöke előkészítő tevékenységet folytat le és különböző intézkedéseket tehet még a tárgyalás kitűzése, illetve az ügynek tárgyaláson kívüli elbírálása előtt. Ha ilyen intézkedésekre nincs szükség, és az ügyet tárgyaláson kell elbírálni, a tanács elnöke kitűzi a tárgyalás határnapját.

A fellebbező ellenfele csatlakozó fellebbezéssel élhet, illetve fellebbezési ellenkérelmet terjeszthet elő. A fellebbezési ellenkérelemben a fél ellenfelének fellebbezésére reflektál, de a maga részéről már nem támadja az első fokú ítéletet.

A fellebbezési tárgyalásra megidézettek elmaradása a fellebbezés elintézését nem gátolja.

A fellebbezési tárgyalás megnyitása után az elnök vagy az általa kijelölt bíró (előadó bíró) ismerteti az első fokú eljárást, felolvasva az első fokú bíróság ítéletének rendelkező részét. Az ügy ismertetése után a fellebbező fél vagy az elnök, illetve az előadó bíró ismerteti a fellebbezést, majd az ellenfél terjeszti elő felleb-

bezési ellenkérelmét. Ha már írásban előterjesztette volna, ezt ismertetni kell.

A fellebbező a tárgyaláson módosíthatja vagy kiegészítheti fellebbezését, de keresetét már csak szűk keretek között változtathatja meg (l. V. 4.). Minthogy a magyar fellebbezési rendszer alapjában véve *reformatórius* (l. IX. 4.), a fellebbezési bíróság bizonyítást is rendelhet el.

Ha a bizonyítási eljárás nagy terjedelmű vagy teljes megismétlése, illetőleg kiegészítése szükséges, a fellebbezési bíróság az első fokú bíróság ítéletét — a fellebbezési kérelem és ellenkérelem korlátai között — hatályon kívül helyezheti, és az első fokú bíróságot ebben a keretben új eljárásra és új határozat hozatalára utasítja. Kötelező az első fokú ítélet hatályon kívül helyezése bizonyos súlyos eljárási szabálysértések esetén.

A másodfokú bíróság a fellebbezést bizonyos, a törvényben meghatározott esetekben tárgyaláson kívül is elbírálhatja. Ezek olyan esetek, amikor vagy csak a kötelező hatályon kívül helyezésről van szó, vagy a fellebbezés nem érinti a per fő tárgyát, illetve kisebb értékű, egyszerűbb ügyekről van szó. A fellebbező fél fellebbezésében kérheti bármilyen ügy tárgyaláson kívüli elbírálását.

Ha a másodfokú tanács elnöke nem tartja az ügyet tárgyaláson kívül elbírálhatónak, a tárgyalást kitűzi; ugyancsak tárgyalást kell rendszerint kitűzni, ha a fellebbező fél fellebbezésében, illetve az ellenfél csatlakozó fellebbezésében vagy ellenkérelmében azt kéri. Végül akkor is tárgyalásra kell kitűzni az ügyet, ha a bíróság bizonyítás felvételét tartja szükségesnek.

XI. A perújítás. 1. A perújítás fogalma és a perújítási okok. 2. A perújítási kérelem elintézése.

1. A perújítás fogalma és a perújítási okok.

A perújítás a *rendkívüli perorvoslat*ok körébe tartozik, és csak jogerős bírói ítélet, vagy olyan határozat ellen lehet vele élni, amelynek hatálya azonos a jogerős bírói ítéletével. A perújítás rendkívüli perorvoslati jellege abban áll, hogy csak akkor van helye, ha a törvényben pontosan meghatározott *perújítási okok* fennforognak.

Mielőtt ezekre rátérnék, át kell tekintenünk a perújítási kérelemmel megtámadható jogerős határozatokat.

A magyar polgári perrendtartás azon az elvi álláspontón áll, hogy a perújításnak csak olyan határozat ellen van helye, amelyhez az anyagi jogerő hatálya fűződik (l. VIII. 4.).

Ilyen anyagi jogereje (l. VIII. 4.) az ítéletnek van, továbbá az ugyancsak érdemi döntést tartalmazó bírósági meghagyásnak (l. VI. 4.), a fizetési meghagyásnak (l. XIV. 4. *d*), a törvényességi óvás folytán hozott érdemi határozatnak (l. XII. 4.), végül a bírói egyezségnek (l. VIII. 5.).

Ezek ellen sincs minden esetben helye perújításnak. Bizonyos esetekben ugyanis már lehetetlen volna a megváltozott korábbi jogállapot visszaállítása (pl. ha a házasságot felbontották, azt perújítással visszaállítani már nem lehet), vagy pedig jogpolitikai érdek fűződik ahhoz, hogy bizonyos esetekben a perújítást a jogszabály kizárja (pl. sajtóhelyreigazítási perben, vagy végrehajtási igényperben).

Jogunk a perújítást három esetben teszi lehetővé. Közismert latin nevükkel e perújítási okok: *novum, crimen, res iudicata.*

*Novum*on új tényeket, bizonyítékokat, illetve új bírósági vagy egyéb hatósági határozatot értünk. Ezek új voltát azonban részletében meg kell világítanunk. A perújítás lényegéből fakad, s perorvoslati jellegéből adódik, hogy csak olyan alapon lehet orvosolni a jognak meg nem felelő állapotot létrehozó ítéletet, hogy azt már meghozatala idejében másképpen kellett volna meghozni, természetesen akkor, ha a most felhozott perújítási ok akkor is ismert lett volna.

Ebből fakad, hogy e novumoknak a bíróság előtti eljárásban kell újnak lenniük, de a megtámadott határozat meghozatalakor már fenn kellett állniuk.

A perújítással élő fél előtt viszont e novumok korábban is ismertek lehettek, akár már az alapeljárásban is, mert a fél nemcsak akkor indíthat perújítást, ha ezen új tényállításait korábban nem tehette volna meg. Ez a követelmény — a jóhiszeműség elvének következményeként — a második, vagy a további perújításnál áll csak fenn. Ugyancsak a jóhiszeműség elvéből, valamint az egyezség jogi természetéből következik, hogy az egyezség elleni perújításnál a novum csak akkor lehet perújítási ok, ha arról a perújító fél az egyezség megkötésekor nem tudott.

A másik perújítási ok, a *crimen*, bűncselekményre utal. Ez akkor áll fenn, ha a fél az ítélethozatalban részt vett bírónak, az ellenfélnek vagy másnak (pl. a tanúknak) bűncselekménye miatt lett a törvény ellenére perveszte. Ehhez a jogszabály megköveteli, hogy a bűncselekmény elkövetését jogerős bírói ítélet állapítsa meg, vagy ilyen ítélet hozatalát ne a bizonyítékok hiánya, hanem más ok zárja ki.

Ez a perújítási ok egyes jogrendszerekben abban is különbözni szokott a többitől, hogy ilyen esetben a perújításnak végső, objektív határideje nem szokott lenni, nehogy a bűncselekmény folytán kárt szenvedett fél egyszerű időmúlás miatt ne legyen kárpótolható. A magyar perrendtartás — az alább kifejtendők figyelembevételével — nem ezt a megoldást tartalmazza.

A harmadik perújítási ok, a *res iudicata*, az ítélt dolog esete. Erre akkor kerülhet sor, ha a perben hozott ítéletet megelőzően ugyanarra a jogra nézve már korábban jogerős ítéletet hoztak. Az ítéleten itt is érteni kell az egyezséget és az olyan határozatot is, amelynek az ítéletével azonos hatálya van. A res iudicata fenn-

állásának megállapításához további három azonosság szükséges: a félazonosság, a tényazonosság és a jogazonosság. A res iudicata ugyanis azt akadályozza meg, hogy ugyanabból a tényalapból származó, ugyanazon jog iránt ugyanazon felek (ideértve jogutódaikat is) új pert indíthassanak, vagy az elbírált jogot egymással szemben egyébként vitássá tegyék. E harmadik perújítási ok a többszöri jogerő kiküszöbölését szolgálja.

A perújítási okok megkonstruálása, illetőleg maga a perújítás intézménye jogpolitikai megfontolásokon is alapszik. A polgári eljárásjognak két elv, illetőleg két követelmény összeütközését kell olyan módon megoldania, hogy a különböző érdekek mérlegelésénél az elvileg helyes és a gyakorlatilag célravezető utat találja meg.

Az első két perújítási oknál láthatjuk ezt legjobban, mert ezek alapján akkor kerülhet sor perújításra, amikor a jogerő intézménye és a szocialista törvényesség követelménye kerül összeütközésbe.

A szocialista törvényesség követelménye azt a feladatot állítja a polgári eljárásjog elé, hogy a törvénysértő vagy megalapozatlan (itt legtöbbször erről, az utóbbiról van szó) bírósági határozatok ellen adjon orvoslási lehetőséget. Ezzel szemben a jogerő intézménye a jogbiztonság és e célból a véglegesség követelményét állítja a jogszabályalkotó elé az eljárásjog szabályozásakor. Az ügyek egy meghatározott időben történő végleges lezárásához a jogbiztonság szempontjából legalább olyan fontos érdekek fűződnek, mint a törvénysértések kiküszöböléséhez. E kettő között kell tehát az optimális utat megtalálni.

A perrendtartás adott esetben azon az elvi álláspontón van, hogy a szocialista törvényesség követelményének van elsődlegessége, és ha konfliktus támad a törvényesség és a véglegesség követelménye között, ez utóbbinak kell meghajolnia az előbbi előtt. Végeredményben ezen az alapon nyugszik az egész perújítás mint rendkívüli perorvoslat.

Figyelembe veszi ugyanakkor a jogbiztonság követelményét is a törvényhozó, és csak bizonyos időhatáron belül ad elsőbbséget a törvényességnek, amiért is határidőket határoz meg a perújítás előterjesztésére. E határidők eltelte után már a véglegesség és ezen keresztül a jogbiztonság követelménye lesz az elsődleges, és a törvényesség követelménye szorul vele szemben háttérbe.

A *perújítás jogi természetén*ek vizsgálatánál azt szokták mondani, hogy a perújításnak mindig csak *ténybeli* alapon van helye, jogi alapon soha. Lényegében tehát nem a szoros értelemben vett törvénysértés, hanem a megalapozatlanság kiküszöbölésére irányul. Elsődlegesen mindig a tényállás támadható és csak azon keresztül, azzal összefüggésben az érdemi döntés. Ez általánosságban fennáll, azonban nem a perújítás egészére. A harmadik perújítási ok, a res iudicata ellentmond a fentieknek.

Mint említettük, ezen az alapon azért engedi meg a perrendtartás a perújítást, mert a kettős, illetőleg többszörös jogerőt kívánja kiküszöbölni. Mint láttuk, az ítélt dolog kifogása, illetőleg a res iudicata fennállása perakadály, tehát új per nem folytatható le. Res iudicata esetén az újabb keresetlevelet idézés kibocsátása nélkül el kell utasítani, illetőleg a már megindult pert meg kell szüntetni. Ezt a bíróság nemcsak kérelemre, hanem hivatalból is megteszi, amiből következik, hogy elvileg törvénysértés nélkül kettős, illetőleg többszörös jogerőre nem kerülhet sor. Gyakorlatilag azonban igen, mert a bíróság nem mindig tudhat arról, hogy az ügyben már korábban jogerős ítéletet hoztak, sőt adott esetben a felek sem (pl. a jogelődök közt folyt a per). Ilyenkor kerülhet sor az említett okból perújításra.

Az utolsó perújítási ok esetében a perújítás nem ténybeli, hanem jogi alapon történik, és fontos jogpolitikai érdeket szolgál.

2. A perújítási kérelem elintézése.

A perújítási kérelem előterjesztésének *határideje* az a korlát, amelyet a törvényhozó a törvényesség mindenáron való érvényesülése elé állít a másik figyelembe veendő szempont, a jogbiztonság szempontjából, amelyet a jogerő intézménye szolgál. Ezért a határidő meghatározása és a szabályozás módja jogpolitikai szempontból igen jelentős.

Kétféle perújítási határidőt különböztetünk meg, egy szubjektívet és egy objektívet.

A *szubjektív határidő* hat hónap, amely a megtámadott ítélet jogerőre emelkedésétől számít, de ha a perújítást kérő fél csak később szerzett tudomást a perújítási okról, vagy csak később jutott abba a helyzetbe, hogy perújítással élhessen, akkor a hathónapos határidő a tudomásszerzéstől, illetőleg az akadály megszűnésétől számít. A tudomásszerzés, illetőleg az akadály megszűnése időpontját csak valószínűsíteni kell (l. VII. 1.).

Az *objektív határidő* az ítélet jogerőre emelkedésétől számított öt év. Ezen túl perújításnak nincs helye, és e határidő elmulasztása miatt igazolásnak sincs helye. Az objektív perújítási határidő elteltével tehát végleg lezáródik a jogerő bármiféle érintésének a lehetősége.

Perújítással elsősorban a fél élhet, de a perrendtartás feljogosítja erre az *ügyész*t akkor is, ha az eljárásban nem vesz részt, hiszen perbeli fellépését a perújítási kérelem benyújtásával is bejelentheti az ügyész. Ebben az esetben azonban csak az alatt a határidő alatt terjeszthet elő perújítási kérelmet, amely a felek rendelkezésére is áll.

Nézetünk szerint a *beavatkozó* is jogosult perújításra, de csak abban a keretben, amelyben általában eljárási cselekményeit végezheti. Ezek annyiban hatályosak, amennyiben nem ellentétesek az általa támogatott fél eljárási

cselekményeivel. Ebből következik, hogy perújítási kérelmet csak az általa támogatott fél javára terjeszthet elő és csak annyiban, amennyiben e kérelme nem ellentétes a fél kinyilvánított akaratával, illetőleg esetleg a fél által is előterjesztett perújítási kérelemmel.

Vannak olyan eljárásjogi megoldások — korábban a mi eljárásjogunkban is volt ilyen —, hogy csak magasabb bíróságnak, pl. a legfelsőbb bírósági fórumnak engedik meg a jogerő hatálytalanítását. Az ilyen eljárásjogokban e magasabb fórum dönt abban a tekintetben, hogy megengedhető-e a perújítás, és a jogerős ítéletet ő helyezi hatályon kívül.

Ez a megoldás nálunk nem vált be. Látszólag ugyan a jogerő nagyobb tiszteletben tartását jelentette, de gyakorlatilag a Legfelsőbb Bíróság közreműködését nagyrészt formálissá tette.

Jelenlegi jogunkban az *első fokú bíróság* dönt mind a megengedhetőség kérdésében, mind az ügy érdemében. Nem köteles különválasztani e két kérdést, de határozhat külön a megengedhetőség kérdésében is. E határozata ellen külön fellebbezésnek van helye, és csak a határozat jogerőre emelkedése után folytatható az érdemi tárgyalás. Ez a szabály nyilvánvalóan pergazdaságossági célzatú.

A perújítási kérelem rendkívüli perorvoslati jellegéből következik, hogy az ítélet végrehajtását nem függeszti fel. A méltányosság azonban megkívánja, hogy erre mégis sor kerülhessen kivételes esetekben, ezért, ha a perújítás sikere valószínűnek mutatkozik, a megtámadott ítélet végrehajtását a bíróság felfüggesztheti.

Ugyancsak a perújítás rendkívüli perorvoslati jellegéből következik, hogy az eredeti pert a kérelem korlátai között kell újra tárgyalni. Az eljárásra ugyan az első fokú eljárás szabályai az irányadók, de az eredeti kereset és ellenkérelem korlátai fennmaradnak, a keresetváltoztatás csak olyan esetben lehetséges, mint amilyen esetben a fellebbezési eljárás során is megengedett lenne.

A bíróság a per újbóli tárgyalásának eredményéhez képest a megtámadott ítéletet vagy *hatályában fenntartja*, vagy azt egészben vagy részben *hatályon kívül helyezi*, és helyette *új határozatot hoz*. Ha perújítási okként a res iudicata szerepelt, a bíróság új határozatot természetesen nem hoz.

XII. A törvényességi óvás. 1. A törvényességi óvás fogalma és jelentősége. 2. A törvényességi óvás előfeltételei. 3. A törvényességi óvás benyújtása és elbírálása. 4. A törvényességi óvás alapján hozott határozatok.

1. A törvényességi óvás fogalma és jelentősége.

A szocialista törvényesség követelménye indokolja a törvényességi óvás intézményét. Ez lehetővé teszi, hogy az igazságszolgáltatás helyes működését, az egységes törvényesség biztosítását a Legfelsőbb Bíróság egyedi ügyekben hozott határozataival is elősegítse, és ezzel egyidejűleg az egyedi konkrét esetekben a jognak megfelelő állapotot helyreállítsa.

A törvényességi óvás alanyai nem a perben érdekelt felek. Óvásra a törvény csak a *legfőbb ügyészt* és a *Legfelsőbb Bíróság elnökét* jogosítja fel. Ez különbözteti meg alapvetően a törvényességi óvást a többi rendkívüli perorvoslattól. Ez is rendkívüli perorvoslat, amennyiben a jogsérelmet orvosolja, de ezen felül és elsősorban az ítélkezés elvi irányítása a célja.

Törvényességi óvásra emiatt akkor is sor kerülhet, amikor annak hatálya a felekre már nem terjed ki. Ilyenkor az óvás csak az elsődleges funkciót látja el, a perorvoslati funkciót már nem.

2. A törvényességi óvás előfeltételei.

A törvény arra jogosítja fel a legfőbb ügyészt és a Legfelsőbb Bíróság elnökét, hogy a bíróságok bármilyen jogerős határozata ellen törvényességi óvást emelhessenek, ha azokat *törvénysértő*nek vagy *megalapozatlan*nak találják.

Ezek tehát az óvási okok, vagy más néven az óvás előfeltételei. A *törvényesség* sérelmén mind az *anyagi jogi*, mind pedig az *eljárásjogi* jogszabály megsértését értjük. A „törvény" kifejezést tehát tágan kell érteni, ezen a perrendtartás ugyanúgy, mint a köznyelv, minden jogszabályt ért. Nincs különbség aközt, hogy a jogszabálysértés eljárásjogi vagy anyagi jog, abból a szempontból, hogy bármelyik óvási ok lehet, de az óvás eredményét tekintve — mint látni fogjuk — a kettő között lehet különbség.

A *megalapozatlanság* azt jelenti, hogy a jogerős határozattal megállapított *tényállás* hiányos, hibás, illetőleg nem felel meg a bizonyítás eredményének, vagy pedig az ítéleti tényállás nem azonos a történeti tényállással. A megalapozatlanság akkor szolgál törvényességi óvási okként, ha az kihatással volt a döntésre. A bírói mérlegelés körébe tartozó kérdésekben soha sincs helye törvényességi óvásnak.

Az óvási okok esetében a törvénysértést, illetőleg a megalapozatlanságot az érdemi elbíráláskor fennállott helyzet alapján kell elbírálni, későbbi jogszabályok figyelmen kívül maradnak, és új tények és bizonyítékok a törvényességi óvási eljárásban nem hozhatók fel.

A törvényességi óvás előfeltételének fennforgása nem vezet feltétlenül arra, hogy a határozat ellen az arra jogosultak törvényességi óvást is emelnek. Az *óvás emelésére jogosult szerv dönti el, hogy kíván-e óvással élni*, és nem köteles arra akkor sem, ha megállapítja, hogy az érintett jogerős határozat törvénysértő vagy megalapozatlan. Ez következik a törvényességi óvás elsődleges céljából és nem feltétlen perorvoslati jellegéből.

3. A törvényességi óvás benyújtása és elbírálása.

A törvényességi óvást a Legfelsőbb Bíróságnál kell benyújtani.

A törvényességi óvás emelésének *nincs határideje*, az arra jogosultak ezt bármikor megtehetik. Ha a törvényességi óvást a megtámadott határozat jogerőre emelkedésétől számított *egy éven belül* terjesztik elő, a törvényességi óvás folytán hozott határozat hatálya *a felekre is kiterjed*. E határidőn túl benyújtott törvényességi óvás folytán a Legfelsőbb Bíróság csak a törvénysértés vagy a megalapozatlanság megállapítására szorítkozik. Ez az a határidő tehát, ameddig a perrendtartás a szocialista törvényesség követelményét helyezi előtérbe, ezt követően pedig a jogbiztonságét.

Akkor sem terjed ki mindig a törvényességi óvás folytán hozott határozat hatálya a felekre, ha az eljárásjogi törvénysértés az ügy érdemére lényeges kihatással nem volt. Végül a jogszabály bizonyos esetekben (pl. házasságot felbontó ítélet ellen) eleve kizárja, hogy a törvényességi óvás hatálya a felekre kiterjedjen.

Ha az óvás hatálya a felekre kiterjed, az óvás emelésére jogosult az ügyben folyamatban levő végrehajtást felfüggesztheti. Ezt az intézkedést azonban a Legfelsőbb Bíróság az eljárás során módosíthatja.

A törvényességi óvás elbírálása a Legfelsőbb Bíróság hatáskörébe tartozik, amely azt nyilvános ülésen három hivatásos bíróból álló tanácsban bírálja el, amelyre a legfőbb ügyész képviselőjét is meg kell hívni. Ha az óvás a Legfelsőbb Bíróság határozata ellen irányul, azt a Legfelsőbb Bíróság elnökségi tanácsa bírálja el. Az ülésen a legfőbb ügyész és az igazságügyminiszter is részt vesz.

Ha a hozandó határozat hatálya a felekre is kiterjed, az óvás közlése mellett az ülésről értesíteni kell a feleket, és fel kell hívni figyelmüket, hogy a törvényességi óvásra észrevételeket tehetnek, és az ülésen a törvényességi óvás előterjesztése, valamint a per anyagának előadása után felszólalhatnak. Elmaradásuk azonban sem az ülés megtartását, sem a határozat meghozatalát nem gátolja.

A Legfelsőbb Bíróság a megtámadott jogerős határozatot a törvényességi óvás keretei között vizsgálja meg.

4. A törvényességi óvás alapján hozott határozatok.

Ha a törvényességi óvás folytán hozott határozat hatálya a felekre nem terjed ki, és az óvást a Legfelsőbb Bíróság alaposnak találja, határozatában *megállapítja* a törvénysértés vagy megalapozatlanság tényét. Ellenkező esetben *elutasítja* a törvényességi óvást.

Ha az óvás alapján hozott határozat hatálya a felekre is kiterjed, a Legfelsőbb Bíróság a törvénysértés vagy megalapozatlanság megállapításán túl a megtámadott határozatot egészben vagy részben *hatályon kívül helyezi*. Ha a döntéshez szükséges tények az iratok alapján megállapíthatók, a hatályon kívül helyezett határozat helyébe a jogszabályoknak megfelelő *határozatot hoz*, egyébként pedig új eljárásra és *új határozat hozatalára utasítja* az eljárt első, vagy másodfokú bíróságot. Ha úgy találja, hogy a megtámadott határozat megfelel a jogszabályoknak, a törvényességi óvást *elutasítja*.

XIII. A különleges peres eljárások. 1. A különleges peres eljárások fogalma és viszonyuk az általános eljáráshoz. 2. A személyi állapottal kapcsolatos perek. 3. Az egyéb különleges peres eljárások.

1. A különleges peres eljárások fogalma és viszonyuk az általános eljáráshoz.

A polgári eljárás során a bíróság a „polgári ügyekben" jár el. A polgári ügyek köre jóval *tágabb*, mint a polgári jogi ügyeké. A polgári jogi jogvitákon kívül a polgári ügyek közé tartoznak a családjogi, a munkaügyi és a szövetkezeti tagsági viták is (amennyiben törvény, törvényerejű rendelet, vagy minisztertanácsi rendelet kivételt nem tesz), továbbá bizonyos feltételek mellett az államigazgatási határozat is megtámadható polgári perrel. Ezt figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy az előbb felsorolt ügyeken kívül a polgári ügyek fogalma alá tartozhatnak — az államigazgatási határozat tartalmától függően — államjogi, államigazgatási jogi és pénzügyi jogi jogviták is. Végül a bíróságról szóló törvény úgy rendelkezik, hogy jogszabály bármilyen ügyet bírósági útra utalhat; ennek folytán még bővülhet a fentiekben felsoroltakon túlmenően is a polgári ügyek köre.

Az *ügyek sokfélesége* kívánja meg a polgári eljárás differenciálódását.

Az a polgári peres eljárás, amelyet e tanulmány I—XII. alcímeinél elsősorban szem előtt tartottunk, az ún. rendes vagy más néven *általános peres eljárás* volt.

A *különleges eljárások* szabályozásánál a perrendtartás azt a módszert követi, ami egyébként az általános és különös viszonyából is fakad, hogy a különleges eljárások szabályai csak *az általánostól való eltérést* tartalmazzák. Ezekkel az eltérésekkel a különleges peres eljárásokban is az általános szabályok az irányadók.

A különleges peres eljárások felosztásánál általában két csoportot szoktunk megkülönböztetni.

Az első csoportba tartoznak a *személyi állapottal kapcsolatos perek*. E körben tárgyaljuk *a)* a házassági pereket; *b)* a származásmegállapítás iránti pereket; *c)* a szülői felügyelettel kapcsolatos pereket; *d)* a gondnokság alá helyezéssel kapcsolatos pereket. Csak ezekre a személyi állapottal kapcsolatos perekre alkalmazhatók a különleges eljárások szabályai. Az e

körbe nem eső egyéb személyi állapottal kapcsolatos perek (pl. az örökbefogadással kapcsolatos per) a rendes vagy általános peres eljárás szabályai szerint bonyolódnak le.

A másik csoportba azok a *többi különleges eljárások* tartoznak, amelyekre a perrendtartás, illetőleg más jogszabály különleges eljárást ír elő. Ezek nagy részére a perrendtartásban találhatók a külön eljárási szabályok, de van kivétel is (ilyenek az iparjogvédelmi perek). E körben tárgyaljuk; *a)* az államigazgatási határozatok megtámadása iránti pereket; *b)* a sajtóhelyreigazítási pereket; *c)* a szövetkezeti tagsági viszonyból eredő pereket; *d)* a munkaügyi pereket; *e)* az iparjogvédelmi pereket.

2. *A személyi állapottal kapcsolatos perek.*

a) A személyi állapottal kapcsolatos perek tárgya *az ember személyi állapot*ának valamilyen része, amellyel kapcsolatban a jogállapotváltoztatást a jogszabály csak bírósági határozat útján engedi meg. E pereket *státuspereknek* is hívják. A személyállapottal kapcsolatos perekben követendő különleges eljárásoknak vannak olyan szabályai, amelyek valamennyi, fentebb felsorolt perben irányadók. Ezek e perek *közös szabályai.*

b) A személyi állapotra vonatkozó perek *közös szabályai* körében fontos garanciális szabály, hogy e perekben a *magyar bíróságok joghatósága kizárólagos,* már amennyiben magyar állampolgárok személyi állapota a per tárgya. E garanciális szabály alól csak nemzetközi szerződés, illetőleg viszonosság esetén lehet kivétel.

E perekben a bíróság általában jogállapotváltoztató, ún. *konstitutív ítéletet* hoz, amennyiben helyt ad a kereseti kérelemnek. A személyállapot megváltozása (pl. a házasság megszűnése) az ítélet jogerőre emelkedésével következik be. A per főtárgya tekintetében nincs szükség tehát külön végrehajtásra. Vannak azonban olyan személyállapotra vonatkozó perek is, amelyekben az ítélet funkciója csak *megállapító* jellegű. Ilyen pl. a házasság létezésének vagy fennállásának, illetőleg fenn nem állásának megállapítása iránt indított perben a helytadó ítélet.

E perekben a *korlátozottan cselekvőképes* személy is teljes perbeli cselekvőképességgel rendelkezik. Ennek az az oka, hogy az e perek tárgyát alkotó jogviszonyok személyes jellegűek, ezért a felek személyes és nem a törvényes képviselőik útján való eljárása az indokolt.

Ugyancsak a jogviszony személyes jellegére tekintettel a jogszabály pontosan meghatározza egyrészt a *keresetindításra jogosultak körét,* másrészt azoknak a körét, akik ellen ilyen kereset indítható. A nem a jogosult által vagy nem a törvényben meghatározott személy ellen indított perben a keresetlevelet idézés kibocsátása nélkül el kell utasítani, illetőleg a pert meg kell szüntetni. Elméletileg ezt úgy fejezhetjük ki, hogy az ügybeni legitimáció (legitimatio ad causam) e perekben nem érdemi kérdés, hanem perelőfeltétel, amelynek hiánya esetében a per nem jöhet létre.

A tárgyalás nyilvánosságának elve is csak bizonyos korlátozásokkal van érvényben a személyi állapotra vonatkozó perekben. E fontos és garanciális alapelveknek is meg kell hajolnia az igazság kiderítése céljából az előtt a tény előtt, hogy e perekben rendszerint a családi élet intim körülményeiről is szó van, és ezért nem várható el, hogy nyilvánosság előtt a felek szépítés nélkül az igazság kiderítése érdekében tennék meg ténybeli előadásaikat és bizonyítási indítványaikat. Ezért e perekben a felek méltányos érdekeit szem előtt tartva a perrendtartás úgy rendelkezik, hogy a tárgyalásról és a határozat kihirdetéséről a nyilvánosságot a fél kérelmére ki lehet zárni. Erre a lehetőségre a feleket a bíróságnak figyelmeztetnie kell.

Az igazság kiderítésének érdekében e perekben a bíróság *hivatalból való eljárásának* nagyobb tere van. Azok a rendelkezések, amelyek a jogról való lemondásnak, az elismerésnek, a beismerésnek, az egyező, illetőleg az egyik félnek az ellenfél által kétségbe nem vont előadásának a hatályát határozzák meg, e perekben nem alkalmazhatók.

Ugyanígy mások a mulasztás következményei is, bírósági meghagyás kibocsátásának nincs helye.

A felperes keresetétől viszont az eljárás bármely szakaszában az alperes hozzájárulása nélkül is elállhat. A személyállapottal kapcsolatos perek tárgyából adódóan kizárt a felek között az egyezség kötése is.

c) A személyállapotra vonatkozó perek közös szabályain felül minden perre vonatkozóan még külön sajátos eljárási szabályokat is tartalmaz a perrendtartás. E perek között talán legfontosabbak a *házassági perek.* Házassági pereken a házasság érvénytelenítése iránti pereket, a házasság érvényességének, illetőleg létezésének vagy nem létezésének megállapítása iránti pereket, valamint a házassági bontóperek ertjük.

A házasság érvénytelenítése iránti per arra irányul, hogy a bíróság a házasságot a családjogi törvényben meghatározott valamilyen ok fennforgása esetén nyilvánítsa érvénytelennek.

A házasság érvényességének, létezésének vagy nem létezésének *megállapítására indított per* arra irányul, hogy a bíróság ítéletével mondja ki: a házasság létrejöttéhez megkívánt kellékek fennforgása folytán a házasság érvényesen létrejött, illetőleg, hogy olyan alaki kellékek meg nem tartása miatt, amelyeket a törvény nem minősít érvénytelenségi oknak, a házasság létre sem jött.

A házassági bontóper arra irányul, hogy a bíróság a fennálló érvényes házasságot a jövőre nézve ítéletével szüntesse meg.

A perrendtartás az érvénytelenítési perre vonatkozó szabályokat rendeli megfelelően alkalmazni a már említett megállapítási perre is. Az érvénytelenítési kereset indítására — miután ahhoz közérdek fűződik — az ügyész is jogosult, szemben a bontóperekkel, amelyekben csak személyesen érvényesíthető jogról van szó.

A házassági bontóper *szerkezete* lényegesen eltér az általános peres eljárás szerkezetétől.

A bontóperekben a bíróságnak a per bármely szakaszában kötelessége megkísérelni a felek kibékítését, ha arra remény van. *Az első tárgyaláson a személyesen megjelent házastársak békítését* mindig meg kell kísérelni (kivéve ha ez eleve kilátástalan, pl. az alperes külföldi tartózkodása vagy elmebetegsége miatt), és a békítő tárgyaláson a pert érdemben nem is lehet eldönteni. A bíróság a feleket részletesen meghallgatja, és a szükségeshez képest a békítés céljából bizonyítást folytathat le. A bíróság azt is elrendeli, hogy az egyik fél személyes meghallgatásánál a másik fél ne legyen jelen.

Ha a békítés eredményre vezet, a bíróság a pert megszünteti, ellenkező esetben a per tárgyalását elhalasztja. A felperesnek ilyenkor 30 napon belül az illetéket ki kell egészítenie, és a bíróság csak e határidő után tűzhet ki új tárgyalási határnapot. E szabályra is azért van szükség, hogy a felek a sikertelen békítési kísérlet után, még az érdemi tárgyalásig megfontolhassák bontási szándékuk komolyságát. A kitűzendő érdemi tárgyaláson bonthatja csak fel a bíróság a házasságot, ha annak feltételei fennállnak. *(→Családjog)*

d) A származásmegállapítási perek körébe tartoznak: az apaság bírói megállapítása iránti perek, az apaság vélelmének megtámadása iránti perek, az anyaság megállapítása iránti perek és az utólagos házasságkötés hatályának megállapítása iránti perek.

E perekben, helyt adó ítéletek esetében, mindig a származással kapcsolatos új jogállapot keletkezik. Az apaság bírói megállapításával létrejön a családi kapcsolat a gyermek és az apaként megállapított személy között; az apaság vélelmének megtámadása iránti perben viszont a gyermek és az apa közt megszűnik a családi kapcsolat; az anyaság megállapítása iránti perben a gyermek és a megállapított anya között létrejön, míg a korábban anyának tekintett személlyel szemben megszűnik a családi kapcsolat: az utólagos házasságkötés hatálya kérdésében felmerült vita eldöntése pedig az apaság vélelmét hozza maga után. E perek külön szabályai pontosan meghatározzák, hogy melyik pert ki indíthatja meg és ki ellen kell azt megindítania.

E perekben az anya, ha félként nem szerepel, *beavatkozóként* (l. III. 3.) csatlakozhat bármelyik félhez. Ennek különösen az apaság bírói megállapítására irányuló perekben van nagy jelentősége, mert e perben az anya fél nem lehet, és mint törvényes képviselő sem léphet fel: a szülő nem képviselheti gyermekét olyan ügyben, amelynek tárgya a gyermek családi jogállásának megállapítása. Ha az anya nem él beavatkozási jogával, akkor a perben minden esetben ki kell őt hallgatni tanúként.

E perekben igen nagy jelentősége van a *vércsoportvizsgálat*nak és az egyéb orvosszakértői *(antropológiai)* vizsgálatoknak. Ezért e vizsgálatok, illetőleg az ezekhez szükséges vérvétel tűrésére bármely érdekelt személyt kötelezhet a bíróság. Ha ennek nem tesz eleget, az illető pénzbírsággal sújtható. Ugyanez irányadó a kiskorú gyermek törvényes képviselőjére is, ha a gyermeket vizsgálatra vagy vérvételre nem állítja elő, illetőleg ha a vizsgálatot vagy a vérvételt nem engedi meg.

e) A szülő felügyeleti jogát csak jogerős bírói ítélettel lehet megszüntetni. A megszüntető határozat hatályon kívül helyezése is ugyanilyen módon történik. E perek részletes szabályai elsősorban a keresetindításra vonatkoznak. *(→ Családjog)*

f) A gondnokság alá helyezéssel kapcsolatos perek közé a gondnokság alá helyezés iránti és gondnokság alá helyezés megszüntetése iránti per tartozik.

Cselekvőképességet érintő — tehát azt kizáró vagy korlátozó — gondnokság alá helyezés kizárólag az arra jogosult keresetére jogerős bírói ítélettel rendelhető el. Ugyanilyen formában lehet csak a gondnokságot megszüntetni.

3. Az egyéb különleges peres eljárások.

a) Az *államigazgatási határozatok megtámadása* iránti perek igen lényeges törvényességi garanciát valósítanak meg. A törvény bizonyos államigazgatási határozatok esetében — az államigazgatási rendes jogorvoslati út igénybevétele után — megengedi e határozatok törvényességi felülvizsgálatát. E bírósági törvényességi felülvizsgálat — más garanciális szabályok mellett — garanciát nyújt az állampolgároknak és a jogi személyeknek, és biztosítja, hogy a jogalkalmazásban a jogpolitikai irányelvek a törvény által meghatározott államigazgatási ügyekben történő nagyobb mértékben érvényesüljenek.

E perek különleges eljárási szabályait elsősorban az indokolja, hogy olyan ügyről van szó, amelyben, szabály szerint, két fokon már volt hatósági eljárás, az ügy rendszerint kellően előkészített, és fontos szempont a gyors elintézés is.

Az ilyen perek az egységes joggyakorlat kialakítása céljából *központosítva* vannak: ezekben a megyei bíróságok székhelyén levő járásbíróságok járnak el.

Felperes az lehet, akinek jogát vagy törvényes érdekeit az eljárás alapjául szolgáló ügy érinti, alperes pedig az az államigazgatási szerv, amely a megtámadható határozatot hozta, rendszerint tehát a másodfokú államigazga-

tási szerv. Ez akkor is rendelkezik *perbeli jogképességgel*, ha nem jogi személy.

A bíróság a pert *tárgyaláson kívül* is elbírálhatja, ha annak ténybeli és jogi megítélése egyszerű.

A per jogi természetéből következik, hogy bírósági meghagyás kibocsátásának nincs helye, ugyanígy nincs helye viszontkeresetnek és szünetelésnek is csak korlátozottan.

Ha a jogszabály másként nem rendelkezik, a bíróság ítéletével, helyt adás esetén, az államigazgatási szerv határozatát *hatályon kívül helyezi*, és a szervet új eljárásra kötelezi. Ellenkező esetben — tehát ha a jogszabály így rendelkezik — a bíróság az ügy *érdemében határoz*. Előzetes végrehajthatóság elrendelésének soha nincs helye.

Az itt tárgyalt szempontból a társadalombiztosítási szervek is államigazgatási szervek. Határozataik nagy részében (pl. nyugdíjügy, megtérítés vagy kártérítés) helye van bírói eljárásnak. Az ilyen perekre még további különleges eljárási szabályok vonatkoznak.

b) A *sajtóhelyreigazítási eljárás* szintén fontos garanciális jellegű eljárás, amely annak, akiről a sajtó valótlan tényt közölt vagy híresztelt, illetőleg való tényeket hamis színben tüntetett fel, a rendes védelmi eszközökön kívül gyors, sajátos védelmet is biztosít.

Sajtón ebből a szempontból a napilapokon és időszaki lapokon kívül a rádió, a televízió, és a filmhíradó, végül a Magyar Távirati Iroda is értendő.

A peres eljárást meg kell előznie annak, hogy az érdekelt a sajtószervtől a közlemény megjelenésétől számított 30 napon belül helyreigazítás közlését kérje. Közérdeket sértő közlemény esetén a helyreigazítást az illetékes miniszter is kérheti. A helyreigazítási kérelem kézhez vételétől számított 8 napon belül, illetőleg a legközelebbi számban kell közzétenni a helyreigazítást, amelyet a sajtószerv csak akkor tagadhat meg, ha a helyreigazítási kérelemben előadottak valósága nyomban megcáfolható.

Ha a sajtó a helyreigazítást a jogszabály ellenére nem közölte, a közlési kötelezettségtől számított 15 nap alatt az érdekelt keresetet indíthat. A pert a fővárosi, illetőleg a megyei bíróság bírálja el.

Miután itt *gyors, sajátos jogvédelemről* van szó, az eljárást gyorsan és hatékonyan kell lefolytatni. Ezt szolgálják a különleges eljárási szabályok. Ezek szerint a bíróság soron kívül jár el, a tárgyalást legkésőbb a keresetlevél benyújtásától számított 8. napra tűzik ki, a perben igazolásnak, viszontkeresetnek, szünetelésnek, illetőleg egyezségnek nincs helye. Az egyik fél meg nem jelenése nem akadályozza a tárgyalás megtartását, de ha egyik fél sem jelenik meg az első tárgyaláson, az eljárást meg kell szüntetni. Bírósági meghagyás nem bocsátható ki.

A bizonyítás korlátozott. Csak olyan bizonyítékokra vonatkozóan van helye, amelyek a tárgyaláson rendelkezésre állnak és alkalmasak arra, hogy a kifogásolt közlemény tényállításainak valóságát nyomban igazolják, vagy a keresetben előadottakat megcáfolják. A felperes által nyomban felajánlott bizonyítékoknak is helye lehet a bizonyításnál, de a tárgyalást csak akkor lehet legfeljebb 8 napra elhalasztani, ha a felperes kéri, vagy a már feltárt bizonyítékok a bizonyítás eredményességét valószínűsítik.

A helyt adó ítéletnek *tartalmaznia kell a helyreigazítás szövegét* is.

A fellebbezést is soron kívül kell letárgyalni, perújításnak pedig nincsen helye.

c) A *szövetkezeti tagsági viták* is a polgári ügyek közé tartoznak. Az ilyen vitában előzetesen a szövetkezeti szerv jár el, de ennek határozata ellen keresetet lehet előterjeszteni.

A vitát a járásbíróság bírálja el, amely mindig az ügy érdemében határoz. A határozat ellen fellebbezésnek van helye, kivéve, ha a vita tárgya a munka végzése vagy díjazásának mértéke. A perújítás korlátozott.

d) A *munkaügyi vita* előzetesen a munkaügyi döntőbizottság, illetőleg a szolgálati felettes hatáskörébe tartozik. Elenyésző kivételtől eltekintve csak ilyen eljárás után indítható munkaügyi per.

A munkaügyi perekben különbíróságok, a *munkaügyi bíróságok* járnak el, amelyek a megyei bíróságok székhelyein vannak szervezve. Másodfokon azonban — amennyiben fellebbezésnek helye van — a munkaügyi perekben is a rendes bíróságok járnak el, az elvi irányítást pedig a Legfelsőbb Bíróság gyakorolja felettük, munkaügyi kollégiuma útján.

A munkaügyi bírósági eljárás a dolgozók nagy tömegeit érintő fontos garanciális jogvédelmet biztosít.

A munaküggyi perekben szintén a *gyorsaságra* kell törekedni, és figyelembe kell venni a szabályozásnál azt is, hogy már volt előzetes eljárás az ügyben.

A tárgyalást legkésőbb 15 napra kell kitűzni. A szabályszerűen megidézett felek távol maradása a tárgyalás megtartását nem akadályozza.

A bíróság általában a felek meghallgatása és az *iratok alapján* bírálja el a munkaügyi vitát, de ha a tényállást nem látja tisztázottnak, *bizonyítást is elrendelhet.*

Az eljárás szünetelésének nincs helye, fegyelmi büntetés tekintetében pedig egyezség nem köthető. Nincs helye viszontkeresetnek sem.

A munkaügyi bíróság szabály szerint az ügy érdemében határoz, csak kivételes esetben, súlyos eljárási szabálysértés esetében helyezheti a megtámadott határozatot hatályon kívül és rendelhet el új eljárást.

A fellebbezés lehetősége korlátozott. A jogszabály ezt a szükséges mértéken felül is kizárja, holott a munkaügyekben a bírósági eljárás

garanciális jellege a fellebbezési lehetőség tágítását kivánná meg annak ellenére, hogy az ügyben a munkaügyi bíróság előtt már más fórum is eljárt.

Fellebbezésnek csak az anyagi felelősség tárgyában hozott határozat ellen van helye. A vállalat anyagi felelőssége tárgyában hozott határozat ellen mindig; a dolgozó anyagi felelőssége tárgyában hozott határozat ellen pedig csak akkor, ha a dolgozó felelősségének mértéke eléri vagy meghaladja a dolgozó másfél havi átlagkeresetét, tekintet nélkül a marasztalásra, illetőleg a kár összegére. A perújításnál is vannak korlátozások.

e) Az *iparjogvédelmi perek* szabadalmi perek, védjegyperek vagy pedig az ipari mintaoltalommal kapcsolatos perek. E perekben a Fővárosi Bíróság jár el. Három hivatásos bíróból álló tanácsban ítélkezik, akik közül kettőnek felsőfokú műszaki szakképesítéssel is rendelkeznie kell. Az ilyen ügyekben meghatalmazottként szabadalmi ügyvivő is eljárhat, akit az ügyvéd jogállása illet meg.

XIV. Polgári nemperes eljárások. 1. A nemperes eljárások fogalma és közös szabályai. 2. A nemperes eljárások osztályozása. 3. A pert pótló nemperes eljárások. 4. A pert vagy annak elhárítását szolgáló nemperes eljárások. 5. A jogállapot-változtató nemperes eljárások. 6. A jogérvényesítést segítő és biztosító eljárások.

1. A nemperes eljárások fogalma és közös szabályai.

Ha a polgári eljárás nem felel meg a peres eljárás ismérveinek (l. I. 1.), akkor ez az eljárás a nemperes eljárások körébe tartozik. A nemperes eljárásoknak nincs egységes kódexük. Mindegyiket külön jogszabály szabályozza. Vannak azonban *közös szabályok* is, amelyek minden nemperes eljárásra vonatkoznak.

E közös jogszabályok szerint a nemperes eljárásban a bíróság általában népi *ülnökök nélkül*, egyesbíróként jár el. Kivétel az ideiglenes intézkedés iránti eljárás, ha a szükséges használati ingók kiadásáról vagy családjogi tartásról van szó. Ilyenkor a bíróság tanácsban jár el, népi ülnökökkel. Ugyancsak tanácsban jár el a bíróság az iparjogvédelmi nemperes eljárásokban, de ezekben hivatásos bírák járnak el.

A bíróság *végzéssel határoz* a nemperes eljárásokban. A határozat elleni fellebbezésre a peres eljárásban követendő végzés elleni fellebbezés szabályait kell megfelelően alkalmazni. Egyebekben, a nemperes jellegből és a külön jogszabályokból adódó eltérésekkel, *a peres eljárás szabályait kell megfelelően alkalmazni.* Ezért a peres és a nemperes eljárás az általános és különös viszonyában van.

2. A nemperes eljárások osztályozása.

A nemperes eljárások sok- és különfélék. Az összes nemperes eljárásoknak azok különböző volta és sokfélesége miatt csak nagyon általános közös ismérvei állapíthatók meg. Többféle osztályozási szempontot is ismer a jogirodalom, ezek legtöbbje azonban nem sokat mondó, vagy formális osztályozási rendszert ad. Ezeknél sokkal fontosabb a tartalmi alapon történő, az eljárás sajátosságain alapuló felosztás.

A nemperes eljárások első csoportjába, *a pert pótló nemperes eljárások* csoportjába azokat soroljuk, amelyek a peres eljárást helyettesítik. Ezekben az ügyekben ugyanis per nem indítható, hanem az igény érvényesítésének rendes útja, a nemperes eljárási út. Ilyen pl. a fizetési meghagyásos eljárás.

A második csoportba azokat soroljuk, amelyek vagy arra a célra szolgálnak, hogy *a pert elhárítsák*, vagy ha mégis megindul a per, azt *előkészítsék*. Ilyen pl. az egyezségi kísérlet, amelynél nyilvánvaló, hogy elsősorban a per elhárítását szolgálja, mert arra irányul, hogy a vitát a felek egyezséggel rendezzék; de ha ez meghiúsul, előkészíti a meginduló pert.

A harmadik csoportba az ún. *jogállapot-változtató* nemperes eljárások tartoznak. Valamilyen jogviszony keletkezését, megváltoztatását, illetőleg megszüntetését a jogszabály gyakran bírósági határozathoz köti. Láttuk ezt a személyi állapottal kapcsolatos pereknél is. Hogy mely esetekben, az ugyanúgy a jogi szabályozás kérdése, mint az, hogy mikor követelnek a jogszabályok peres eljárást és mikor nemperes eljárást.

A negyedik csoportba azok a nemperes eljárások tartoznak, amelyeket a törvényhozó arra szánt, hogy ezzel a *felek jogérvényesítését segítse* vagy biztosítsa. Ilyen pl. a legtöbb közjegyzői eljárás, amikor a közjegyző pl. lefolytatja a hagyatéki eljárást, vagy közokiratot készít stb.

A nemperes eljárások ötödik csoportja *a jogot kényszer útján érvényesítő* eljárás: a bírósági végrehajtás (l. XIV.).

3. A pert pótló nemperes eljárások.

Az e csoportba tartozó eljárásokra elsősorban az a jellemző, hogy abban a tárgyban, amelyben ilyen eljárásnak helye van, per nem indítható, vagy legalábbis a két eljárás közül csak az egyik indítható.

Az ide tartozó eljárások egy részében a bíróság a perhez hasonló eljárást folytat le, bizonyos eltéréssel, ezek perrokon eljárások (pl. az iparjogvédelmi és a választójogi eljárás), míg a többi nem perrokon, azokat a bíróság tipikusan nemperes formában folytatja le.

A pert pótló nemperes eljárások eléggé nagy számúak, ezeket az alábbiakban csak röviden ismertetjük.

a) Az iparjogvédelmi nemperes eljárások az államigazgatási határozat megtámadása iránti pereket pótolják, részben szabadalmi ügyekben, részben védjegy és ipari mintaoltalmi ügyekben. E kérdésekben ugyanis, mint állam-

igazgatási szerv az Országos Találmányi Hivatal jár el. Meghatározott határozatai bírói úton megtámadhatók, de nem perrel, hanem a nemperes eljárással, amely perrokon módon folyik le.

Lényegében azért nem nevezzük pernek, mert abban szabály szerint nincs másik fél, az Országos Találmányi Hivatal nem szerepel félként a perben. Az eljárás kérelemre indul, és a bíróság végzéssel határoz. Ezt az eljárást a Fővárosi Bíróság folytatja le. Három hivatásos bíróból álló tanácsban jár el, akik közül kettőnek felsőfokú műszaki képzettséggel is rendelkeznie kell.

b) A választójogi eljárás is pert pótol, mert hiszen a választójegyzékbe való felvétel, vagy az abból való kihagyás is lényegében államigazgatási határozat, és ennek megtámadásáról van szó. E sajátos eljárást azért alkotta meg a törvényhozó, mert ezekben az ügyekben gyors eljárásra és döntésre van szükség. Az eljárásnak egyszerűnek kell lennie.

Ez az eljárás garanciális jellegű, államjogi kérdésben folyik.

A választói névjegyzékbe való felvétel előfeltétele annak, hogy az állampolgár választójogával élhessen. A névjegyzékből való jogszabályellenes kihagyás miatt a kihagyott személy, jogszabályellenes felvétel miatt pedig bárki kifogással élhet. E kifogást az államigazgatási szerv bírálja el, de csak kihagyás esetében dönthet. Ha kihagyás esetében a kihagyott személyt nem kívánja pótnévjegyzékbe venni, illetőleg törlést kell elrendelni, az ügyet az illetékes járásbírósághoz teszi át, amely három nap alatt e nemperes eljárás során végzéssel határoz. Határozata ellen semmiféle jogorvoslat nincsen.

Az eljárás perrokon, tárgyaláson történik a kifogás elbírálása.

c) Ugyancsak az államigazgatási határozat megtámadása iránti pert pótolja az *ingatlannyilvántartással kapcsolatos határozat megváltoztatása iránti eljárás* is.

Ingatlannyilvántartási ügyekben a földhivatal mint államigazgatási hatóság jár el. Ha jogoknak és tényeknek az ingatlannyilvántartásba történő bejegyzése tárgyában hozott határozatot, a jogerős határozat megváltoztatását az illetékes járásbíróságtól lehet kérni.

Ez az eljárás nem perrokon eljárás; a bíróság az iratok alapján, tárgyaláson kívül hozza meg határozatát.

d) Az egyik legjelentősebb perpótló nemperes eljárás a *fizetési meghagyásos eljárás.* Elsősorban azért jelentős, mert igen nagy ezeknek az eljárásoknak a száma. E nagyszámú ügyben ez az eljárás mentesíti a bíróságokat a perektől azokban az esetekben, amikor a felek között lényegében nincs vita, csak a kötelezett nem teljesít.

Fizetési meghagyás útján a pénz fizetésére vagy ingó dolog kiadására irányuló követelés érvényesíthető akkor, ha per esetén az ügy járásbíróság hatáskörébe tartoznék. A fizetési meghagyás és a per kizárja egymást, mert ha az egyik folyamatban van, a másik eljárás nem indítható meg. A meghagyás iránti kérelmeknek ugyanis a keresetlevéllel azonos hatálya van.

Kizárólag fizetési meghagyás útján érvényesíthető az *5000 forinton aluli* pénzfizetésre irányuló követelés. Ilyen ügyekben per nem indítható.

Az eljárást űrlapon előterjesztett kérelemmel kell megindítani. Ha a bíróság a meghagyást kibocsáthatónak tartja, azt megküldi a kötelezettnek azzal, hogy ha a követelést alaptalannak tartja, 15 napon belül *ellentmondással* élhet. Ellenkező esetben a meghagyás jogerőre emelkedik, és ugyanolyan hatálya lesz, mint a jogerős bírósági ítéletnek. A jogosultnak a bíróság a meghagyást csak jogerőre emelkedése után kézbesíti.

A bíróság a fizetési meghagyás kibocsátása nélkül az ügyet tárgyalásra tűzheti ki, ha a követelésnek nincs jogalapja, vagy az kétséges, illetőleg úgy látszik, hogy a követelés jogszabály megkerülésére irányul. Ilyen esetekben ugyanis a kétoldalú meghallgatás nélkül lefolytatott eljárás nem lenne célszerű, nyilvánvalóan ellentétes lenne az igazság kiderítésére való törekvéssel.

Ha a kötelezett ellentmondással él, az eljárás perré alakul.

A perben az eddigi jogosított felperes, a kötelezett alperes lesz, és a rendes peres eljárás szabályai szerint kell a továbbiakban eljárni.

e) Holtnak nyilvánítási kérelem esetén a járásbíróság hirdetményt bocsát ki, amelyben mindenkit felhív, hogy ha tudomása van az eltűnt életben létéről vagy haláláról, vagy egyéb lényeges körülményről, azt jelentse be. A hirdetményi idő lejárta után a bíróság szükség esetén az érdekeltek meghallgatása után végzéssel határoz, de tárgyalást is tarthat, bizonyítást is rendelhet el. Ha az eltűntet holtnak nyilvánították, határozatban meg kell állapítani a halál időpontját.

A végzés később módosítható, vagy hatályon kívül helyezhető, és ha bizonyítják, hogy a holtnak nyilvánított él, a bíróság a végzés hatálytalanságát állapítja meg.

Ennek az eljárásnak különösen háborús események után van igen nagy jelentősége.

Ha bizonyítani lehet, hogy valaki meghalt, de e tény közokirattal (anyakönyvezés hiányában) nem igazolható, eljárást lehet indítani a *halál tényének megállapítása* iránt. A bíróság ilyenkor a holtnak nyilvánítási eljáráshoz hasonlóan jár el.

Az eltűnéstől számított 5 évig nincs helye holtnak nyilvánításnak. Vannak azonban olyan igények, amelyeknek érvényesítésével nem lehet 5 évig várni. Ilyenek a társadalombiztosítási igények. A társadalombiztosítás szempontjából az eltűnés jogkövetkezményei a halál jogkövetkezményeivel esnek egy tekin-

tet alá. Ahhoz azonban, hogy az ilyen igény (pl. az özvegyi nyugdíj) az eltűnés folytán megnyíljék, ezt a bíróságnak kell megállapítania. E célra szolgál *az eltűnttté nyilvánítási eljárás.* Ezt az eljárást a holtnak nyilvánításnak megfelelően, de valamivel egyszerűbb szabályok szerint folytatja le a járásbíróság.

f) Az eddig felsoroltakon kívül még van más perpótló nemperes eljárás is. Ilyenek a gyermektartásdíjnak az állam által történő előlegezése iránti eljárás, továbbá az elmeosztályon (alkoholelvonó osztályon) való elhelyezés törvényességi ellenőrzése, amely fontos garanciális szabály a személyi szabadság szempontjából. Ilyen továbbá az alkoholista vagy kábítószert élvező gyermekének eltartása iránti eljárás, végül az alkoholisták kötelező intézeti gyógykezelésének elrendelése iránti eljárás.

4. A pert vagy annak elhárítását szolgáló nemperes eljárások.

a) Jogpolitikai érdek, hogy a peres ügyekben a bíróság a lehetőségekhez képest a felek között egyezséget hozzon létre. A perek egyezséggel történő rendezése mindazon esetekben, amikor a per tárgya felett a felek szabadon rendelkeznek, rendszerint a legmegnyugtatóbb megoldás. Ezért írja elő a perrendtartás, hogy a bíróság a per bármely szakában megkísérelheti, hogy a felek a jogvitát, vagy a vitás kérdések egy részét egyezséggel rendezzék. De ezen túlmegy jogunk akkor, amikor a per lehető elkerülése végett megengedi, hogy a felek a bíróság közbejöttével *perindítás nélkül is* a pert megelőzően megkísérelhessék *egyezség kötését.* E célra szolgál e nemperes eljárás.

A perre keresetindítás esetében illetékes járásbíróság előtt lehet az egyezségi kísérletre történő idézést kérni. Megyei bírósági hatáskörbe tartozó ügyekben ilyen eljárásnak tehát nincs helye.

A bíróság megidézi a feleket, és ha mindkét fél megjelent, az egyezség megköthető. Ha nem jön létre egyezség, a felperes kívánságára a keresetet a bíróság jegyzőkönyvbe foglalja, és megindul a per. Ebben az esetben az eljárás a per célját szolgálja, annak előkészítésével.

Ha az egyezség létrejön, azt a bíróság jegyzőkönyvbe foglalja és — ha a feltételek fennállnak — jóváhagyja azt. Ennek az egyezségnek is ugyanaz a hatálya, mint a perbeli egyezségnek.

A felek a bíróság előtt akkor is köthetnek egyezséget, és annak akkor is ilyen hatálya lesz, ha idézés nélkül, egyezségkötés céljából jelennek meg.

b) A nemperes eljárásoknak ebbe a csoportjába tartozik *az előzetes bizonyítás* akkor, ha azt a kerestindítás előtt kérik, amikor is a közjegyző hatáskörébe tartozik annak felvétele.

c) Végül e csoportba soroljuk az *ideiglenes intézkedés* iránti eljárást is, amennyiben a fél ezt keresetindítás előtt kezdeményezi. Erre rendszerint tartásdíj, más időszakos szolgáltatás, ingók kiadása és birtokháborítás eseteiben kerülhet sor. Ha az ideiglenes intézkedés a feleknek megfelel, ez az eljárás elhárítja a pert, ellenkező esetben annak a célját szolgálja.

5. Jogállapot-változtató nemperes eljárások.

Amint a bevezetőben említettük, jogszabály sokszor bírói határozattal engedi csak meg valamilyen jogállapot megváltoztatását, jogviszony keletkezését, módosítását vagy megszüntetését. Ennek az útja általában a peres eljárás, mint ahogy pl. a személyi állapottal kapcsolatos perekben láthattuk. Vannak azonban esetek, amikor nemperes eljárást kíván meg ehhez a jogszabály.

Jelenlegi jogunkban ilyen eljárás a *házastársi vagyonközösség megszüntetése* iránti eljárás, amelynek a jelentősége a családjogi jogszabályok módosítása folytán elenyészett. *(→Családjog)*

Ma is jelentősek viszont a *konstitutív nyilvántartási* bejegyzésekkel kapcsolatos eljárások. Ezek olyan bejegyzések, amelyek jogot keletkeztetnek, módosítanak vagy megváltoztatnak, ezért nevezzük ezeket konstitutív bejegyzéseknek.

Már tárgyaltuk az ingatlannyilvántartással kapcsolatos nemperes eljárást, ezen kívül ide tartozik cégeljárás is, amennyiben olyan vállalat (pl. kereskedelmi társaság) bejegyzéséről van szó, amelynél a bejegyzés nemcsak deklaratív, hanem konstitutív.

6. A jogérvényesítést segítő és biztosító eljárások.

a) A felek jogérvényesítését segítő nemperes eljárások közé elsősorban a *közjegyzői eljárások* tartoznak. Nem kizárólagosan ezek, mert hiszen ilyennek minősül a bírói letéti eljárás is, amely szintén a felek jogérvényesítését segíti elő azzal, hogy lehetővé teszi a bírói letétbe helyezés útján való teljesítést.

A közjegyző által kifejtett igen fontos tevékenység nagy része jogi segítségnyújtást jelent. A közjegyzők hatáskörébe tartozik: *aa)* közokiratok készítése, ide értve a végrendeleteket is; *ab)* tanúsítványok kiállítása; *ac)* okiratok és értéktárgyak megőrzésre való átvétele; *ad)* a hagyatéki eljárás lefolytatása: *ae)* az előzetes bizonyítás lefolytatása, ha per még nincs folyamatban; *af)* elveszett okiratok és értékpapírok megsemmisítése iránti eljárás; *ag)* jogszabályban meghatározott okiratok végrehajtási záradékkal való ellátása. Ezek közül az előzetes bizonyításról már az előző pontban szó volt. Az okiratoknak végrehajtási eljárásról szóló részben beszélünk (l. XVI. 3.).

Hazánkban *állami közjegyzők* működnek a járásbíróságok mellett. A közjegyző a hatáskörébe tartozó ügyeket annak a járásbíróságnak a területén látja el, amelynek területén működik. Ha határozatot kell hoznia a hatáskörébe tartozó ügyekben, végzéssel határoz.

A közjegyző végzése jogorvoslat szempontjából olyan, mint annak a járásbíróságnak a végzése, amely mellett működik.

A közjegyző hatáskörébe tartozó ügyekre röviden visszatérve először a *közjegyzői okirat* készítésére térünk rá. A közjegyző az általa készített okiratot bevezető résszel és záradékkal látja el, az okirat tárgyát képező ügyletet magába foglaló részt is különös *alaki kellékek* szerint állítja ki. A közjegyzői okirat közokiratnak minősül.

A közjegyző által kiállított *tanúsítványok* köréből elsősorban a hitelesítéseket kell megemlíteni. A közjegyző ugyanis az előtte felmutatott okiratról, névaláírásról stb. adhat hiteles másolatot, de azon a nyelven készült fordítást is hitelesíthet, amely nyelven okirat kiállítására felhatalmazása van.

A közjegyző a felektől *megőrzésre* csak okiratokat és értéktárgyakat vehet át. Készpénz nem helyezhető közjegyzői letétbe.

Az elveszett *okiratok és értékpapírok megsemmisítése*, amennyiben bemutatóra szólnak, a közjegyző hatáskörébe tartozik, kivéve ha a jogszabály azt a bíróság hatáskörébe utalja. Leggyakrabban az elveszett takarékbetétkönyvek megsemmisítése ügyében járnak el a közjegyzők.

A *hagyatéki eljárás* az öröklési jogszabályok érvényesülését szolgálja. Az eljárásban *nem jogvita eldöntéséről* van szó, ez nem a közjegyző, hanem a bíróság hatáskörébe tartozik. A közjegyző előtti hagyatéki eljárás célja a hagyaték átadása. Ezzel az eljárással a közjegyző a felek jogainak érvényre juttatását segíti elő. Ezen túlmenően is segítséget nyújt a közjegyző a feleknek azzal, hogy az eljárásban tisztázza a hagyaték terjedelmét, az örökösként vagy egyéb jogosítottként fellépő személyét, egyezséget próbál létrehozni e felek közt, nekik felvilágosítást ad stb.

A hagyatéki eljárást a hagyaték *leltározása* előzi meg; ezt a tanácsi szervek végzik. A jogszabály meghatározása, hogy milyen esetekben kell a hagyatékot leltározni. A hagyatéki eljárást a jogszabályban megállapított esetekben a leltár beérkezése után a közjegyző hivatalból, illetőleg a nála előterjesztett kérelem alapján indíthatja meg.

A közjegyző a hagyatéki eljárást előkészíti, úgy, hogy az lehetőleg egy határnapon befejezhető legyen. E célból beszerzi a szükséges adatokat és iratokat, többek között az esetleges végrendeletet.

A *hagyatéki tárgyaláson* a közjegyző kihirdeti a végrendeletet, megállapítja a hagyatéki vagyont, az örökösök személyét és felderíti, hogy milyen jogcímen tartanak igényt a hagyatékra. Megkísérli az egyezség létrehozását. A közjegyző előtti egyezségre a bíróság előtti egyezség szabályait kell alkalmazni.

A hagyatéki eljárás során az érdekelteket hallgatja meg a közjegyző, adatokat, okiratokat szerezhet be, de ebben az eljárásban *bizonyítás felvételének* — hacsak a jogszabály kivételt nem tesz — *nincs helye*.

A közjegyző a hagyatékot vagy hagyatéki tárgyalás alapján, vagy anélkül adja át. Ha a felek között lényeges vita nincs, teljes hatállyal, vita esetén általában ideiglenes hatállyal kell a hagyatékot átadni. Az ideiglenes hatállyal való átadás azt jelenti, hogy az örökös a hagyaték tárgyait jóhiszemű birtokosként használhatja. Az az örökös, akinek igényét nem vették figyelembe a hagyaték átadásánál, igényét 60 nap alatt perrel érvényesítheti. Ha ezt nem teszi, vagy keresetét a bíróság elutasítja, az ideiglenes átadás véglegessé válik. Azt, hogy kinek kell a hagyatékot vita esetén átadni, a jogszabály részletesen szabályozza. *(→ Öröklési jog)*

XV. Választott bíráskodás. 1. A választott bíráskodás fogalma és jogi természete; 2. Az eseti választott bírósági eljárás. 3. A Kamarai Választott Bíróság eljárása.

1. A választott bíráskodás fogalma és jogi természete.

Bizonyos esetben jogszabály megengedheti, hogy a peres felek vitáikat ne az e célra létesített állami bíróságok útján, hanem a felek által e célra létrehozott vagy általuk megbízott szervek, a *választott bíróságok* útján döntessék el. A választott bíróságok nem állami bíróságok, tehát eljárásuk valójában *nem is bírósági eljárás*. A felek megegyezéssel jelölik ki a vitát eldöntő szervet, illetőleg személyt vagy személyeket.

A magyar jog szűk körben engedi meg a feleknek az ún. választott bírósági szerződés megkötését, tehát azt, hogy bizonyos esetekben megállapodhassanak a meghatározott jogvita, illetőleg a meghatározott jogviszonyból származó jogviták választott bírósági eldöntéséhez.

Választott bírósági szerződést a felek csak írásban köthetnek, mégpedig: *a)* a gazdálkodó szervezet (l. XV. 1.) és külföldi fél közötti jogviszonyból származó vitás ügyben; *b)* külföldi felek közötti jogviszonyból származó ügyben; *c)* gazdálkodó szervezetek közötti jogviszonyból származó vitás ügyben, ha ezt törvény, törvényerejű rendelet vagy minisztertanácsi rendelet lehetővé teszi.

Belföldi gazdálkodó szervezetek részére ilyen lehetőséget az említett jogszabályok csak három esetben engednek meg, mégpedig:

a) a külkereskedelmi tevékenységet folytató gazdálkodó szervezet belföldi szerződéseiből eredő jogviták;

b) a vállalkozási szerződésekkel kapcsolatban a teljesítést megelőzően felmerülő jogviták;

c) a tröszt keretében működő vállalatok szállítási és vállalkozási szerződéseivel kapcsolatos jogviták tekintetében köthető választott bírósági szerződés.

Hazánkban az állampolgárok egymás közti vitás ügyei ugyanúgy nem vihetők választott bíróság elé, mint az állampolgárok és jogi személyek között keletkezett ügyek sem. A külföldi jogokban, köztük a szocialista jogokban is, általában tágabb a választott bírósági út lehetősége.

Kétfajta választott bíróságot ismer jogunk. Az egyik az eseti vagy ún. *ad hoc választott bíróság*, a másik *az állandó választott bíróság*.

Az eseti választott bíróságot a felek meghatározott jogvita vagy meghatározott jogviszonyból eredő vitás ügyeik elbírálására megállapodásukkal esetenként létesítik.

Az állandó választott bíróság meghatározott szervezettel rendelkezik, és mindenkor rendelkezésére áll a feleknek, ha a választott bírósági szerződésben ennek hatáskörét kötik ki. Ilyen állandó választott bíróság egy van: a Magyar Kereskedelmi Kamara mellett szervezett választott bíróság, amelyet rövidebb elnevezéssel Kamarai Választott Bíróságnak nevezünk.

2. Az eseti választott bíróság eljárása.

A választott bírósági szerződés alakszerűségére vonatkozóan a jogszabály, mint említettük, csak *az írásbeli formát* jelöli meg. Ez az írásbeli forma bármilyen alakban létrejöhet. Ilyennek kell tekinteni a levélváltást vagy a táviratban, illetőleg géptávírón történt üzenetváltást is. A szerződésnek természetesen a polgári jog szabályai szerint érvényesnek kell lennie.

A szerződés tárgya lehet a felek közt keletkezett meghatározott jogvita, de lehetnek a jövőben keletkező jogviták is, ha azok valamely köztük levő meghatározott jogviszonyból származnak.

A választott bírósági szerződésben jelölik ki a választott bírót, illetőleg a választott bíróságot, akár úgy, hogy ezek személyét megjelölik, akár úgy, hogy megjelölik azt a módot, ahogyan az adott esetben a választott bíróságot meg kell alakítani. (Pl. a fél az ellenfél felhívására 8 napon belül kijelöli választott bíráját, a két választott bíró választja meg az elnököt stb.) A felek csak olyan személyt jelölhetnek választott bírának, akit a Magyar Kereskedelmi Kamara Közgyűlése ilyenként megválasztott. Névjegyzékűket a Kamara vezeti.

A választott bírósági *eljárás szabályait* is meghatározhatják a felek, elsősorban e szabályokat kell alapul venni. Ha a felek sem a választott bírósági szerződésben, sem később kölcsönös megegyezéssel nem határoznak meg eljárási szabályokat, ezeket maga a választott bíróság határozza meg. Mind a feleknek, mind a választott bíróságnak figyelembe kell vennie a választott bírósági eljárás szabályzat mintáját.

Vannak azonban olyan minimális eljárási szabályok, amelyeket minden esetben meg kell tartani. Ezek: *a)* köteles a választott bíróság a feleket meghallgatni; *b)* a tárgyalásról jegyzőkönyvet készíteni; *c)* ítéletét megindokolni.

E szabályokból következik, hogy a választott bíróság köteles tehát tárgyalást tartani, bár szankció, mint látni fogjuk, csak ahhoz fűződik, hogy a feleket meg kell hallgatni. Ezért vitás, hogy tárgyaláson kívül hozhat-e a választott bíróság ítéletet. Ugyancsak ebből következik, hogy az ügy érdemében ítéletet kell hoznia, más kérdésben természetesen egyéb határozatot, végzést is hozhat. A választott bíróság előtt egyezség is köthető.

Pénzbírságot vagy más *kényszereszközt nem alkalmazhat*. Éppen ezért a választott bíróság megkeresésére az illetékes járásbíróság a bizonyítás lefolytatásával vagy kényszerítő eszköz alkalmazásával jogsegélyt nyújt.

Ha a felek választott bírósági szerződést kötöttek, *más eljárásnak nincs helye*, kivéve, ha a választott bíróság bármely okból nem alakítható meg.

A választott bírósági ítéletnek és az előtte kötött egyezségnek ugyanaz a hatálya, mint a jogerős bírósági ítéletnek, illetőleg a jóváhagyott egyezségnek. Az ítélet, illetőleg az egyezség egy kiadványát a Kereskedelmi Kamara útján a Fővárosi Bírósághoz kell megküldeni, ahol azt letétként őrzik.

A gyakorlatban a választott bírák általában a polgári perrendtartás szabályait szokták az eljárásban kisegítő szabályként alkalmazni. Ezt teszi a már hivatkozott szabályzatminta is.

A perrendtartás ugyan nem írja elő a fentebb említetteken kívül más eljárási szabály alkalmazását, de az eljárásjog általános, ún. íratlan szabályait természetesen itt is alkalmazni kell. Így pl. jogkövetkezmények csak akkor alkalmazhatók, ha a felekkel közölték azokat. A feleket megfelelően ki kell tanítani, az alkalmazandó eljárási szabályokat közölni kell, a jóhiszemű eljárás elve itt is érvényesül, a rosszhiszemű eljárást a választott bíróságnak is meg kell akadályoznia stb.

A választott bíróság határozata ellen ebben az eljárásban *semmiféle jogorvoslati lehetőség nincs*. Ez a szabály azonban csak bizonyos kivételekkel érvényesül a gyakorlatban, mert nyilvánvaló, hogy a határozat kijavítását vagy kiegészítését itt is lehet kérni, igazolásnak helye van, és ha a választott bíróság a polgári perrendtartás szabályait alkalmazza, és a felekkel közli, hogy az alperes meg nem jelenése esetén, ha írásbeli védekezését előzetesen nem terjeszti elő, bírósági meghagyást bocsát ki, akkor az ellen ellentmondásnak is van helye. *Fellebbezés és perújítás azonban soha sincs*, ugyanígy *törvényességi óvás sem emelhető* ebben az eljárásban.

A fél, továbbá az, akire az ítélet rendelkezést tartalmaz, az ítéletnek a felek részére történt kézbesítésétől számított 90 napon belül *keresettel kérheti annak érvényesítését* a

Fővárosi Bíróságtól, ha: *a)* a választott bírósági szerződés nem terjed ki az ítélettel eldöntött kérdésre; *b)* a választott bírósági szerződésnek a bíróság megalakítására, határozathozatalára vonatkozó rendelkezését megsértették, vagy az ítéletet a fél meghallgatása nélkül hozták meg, illetőleg azt nem indokolták; *c)* az ítélet az alkotmányba, vagy a feltétlen alkalmazást kívánó magyar jogszabályba (közrendbe) ütközik.

Az utóbbi, *c)* pont alatt tárgyalt esetben a keresetet az ügyész is előterjesztheti, és ilyen okból a választott bírósági egyezség is megtámadható.

Az érvénytelenségi perben a bíróság indokolt kérelmére felfüggesztheti végrehajtását.

A Fővárosi Bíróság kizárólag a választott bírósági ítélet, illetőleg az előtte kötött egyezség érvényességét vizsgálja, és ítélete kizárólag ennek érvényességét vagy érvénytelenségét állapítja meg.

Ha a választott bíróság ítéletét vagy az előtte kötött egyezséget érvénytelenné nyilvánítják, ha a választott bíróság megalakítható, az új eljárást előtte kell lefolytatni, ellenkező esetben a rendes bíróság előtt.

3. A Kamarai Választott Bíróság eljárása.

A Magyar Kereskedelmi Kamara mellett szervezett választott bíróság eljárására a polgári perrendtartásnak az előző pontban ismertetett rendelkezései nem alkalmazhatók.

A választott bíróság állandó szervezet. Tagjait a Kamara közgyűlése választja meg 3 évre. Az egyes ügyekben 3-tagú tanácsban jár el, egy-egy tagját a felperes és az alperes választja a kamarai névjegyzékbe felvett 3 évre megválasztott tagok közül (de külföldi fél olyan külföldi állampolgárt is választhat, aki nincs a névjegyzékben).

Az eljáró tanács elnökét a névjegyzékbe felvettek közül a választott bírák választják meg. Megegyezés hiányában a Kamara főtitkára jelöli ki. A felek kívánságára egy választott bíró is eljárhat, de ez csak a névjegyzékben szereplő személy lehet.

Az eljárásra külön szabályok vonatkoznak. Ezek hasonlítanak a polgári perrendtartáshoz, de egyszerűbb, kötetlenebb eljárást valósítanak meg.

A Moszkvában 1972. május 26-án aláírt, a gazdasági és tudományos-műszaki együttműködési kapcsolatokból eredő polgári jogi viták választott bírósági elbírálásáról szóló nemzetközi egyezmény értelmében, az egyezményt aláíró tagállamok gazdasági szervezetei között az egyezmény tárgyát képező együttműködési kapcsolatokból keletkező polgári jogi viták kizárólag a kamarai választott bíróság hatáskörébe tartoznak.

XVI. Végrehajtási eljárás. 1. A bírósági végrehajtás fogalma és rendszerbeli elhelyezése. 2. A végrehajtható okiratok. 3. A végrehajtás általános szabályai. 4. Az ingóvégrehajtás. 5. Az ingatlanvégrehajtás. 6. A munkabérre vezetett végrehajtás. 7. A végrehajtás egyéb különös nemei.

1. A bírósági végrehajtás fogalma és rendszerbeli elhelyezése.

A bírósági határozatokban foglalt marasztalást az esetek nagy többségében *önkéntes teljesítés követi.* A marasztalt fél eleget tesz annak, már csak annak tudatában is, hogy nem teljesítés esetén a marasztaló határozatot állami kényszerrel hajtják végre.

De nemcsak a bíróság marasztalását tartalmazó határozata és az előtte kötött egyezség alapján kerülhet sor bírói végrehajtásra, hanem gyakran olyan ügyekben is, amelyekben nem folyt előzetesen bírósági eljárás.

A bírói végrehajtás *jelentősége* igen nagy. Egyrészt mint garanciális eljárás preventív hatással van a felekre, egyik előidézője az önkéntes jogkövetésnek, másrészt, amikor magára a végrehajtási eljárásra is sor kerül, ezzel valósul meg ténylegesen a jogvédelem. A bírósági ítéletek közül csak a megállapító ítélet és a jogalakító ítélet (pl. a házasságot felbontó ítélet) az, amely önmagában, jogerőssé válásával már megvalósítja az igényelt jogvédelmet, a marasztaló ítéletek az elmarasztalt felet mindig valamilyen magatartásra kötelezik. E magatartás, illetőleg legtöbbször ennek pótlása kényszeríthető ki a végrehajtási eljárás során.

A végrehajtási eljárás *jogi természete* és ennek megfelelően a jogrendszeren belüli elhelyezése jogirodalmunkban vitás. Három fő nézetet különböztethetünk meg e tekintetben.

Az *első nézet* szerint a végrehajtási eljárás *a peres eljárással egységet alkot.* A végrehajtási eljárás a peres eljárást követi, annak befejező szakasza. Fő érve e nézetnek az, hogy a jogvédelem a jogerős ítélettel még nem realizálódik, csak annak végrehajtásával. E nézet azonban nem számol azzal, hogy csak egyfajta ítélet, a marasztaló ítélet esetében követi a pert végrehajtási eljárás, de akkor sem szükségszerűen. Vannak viszont olyan esetek — mint látni fogjuk —, amikor előzetes bírósági eljárás, per nélkül kerül sor végrehajtásra. Ilyenkor fogalmilag kizárt, hogy az eljárás befejező részének tekintsék a bírósági végrehajtást.

A *másik nézet* — amelyet mi is vallunk — az *eljárások osztályozásánál azok jogi természetéből indul ki.* E szerint a polgári eljárás vagy megfelel a peres eljárás ismérveinek, és akkor pernek minősül, vagy valamiyen peres ismérv hiányzik abból, akkor az eljárás nemperes eljárás lesz. A végrehajtási eljárás során a legfontosabb peres ismérv, a kétoldalú meghallgatás elve nem érvényesül: annak alanya nem

a bíróság, hanem általában a bírósági végrehajtó; nem ügydöntő határozattal zárul, nincs ténymegállapítás. Ennek megfelelően ez az eljárás *nemperes eljárás*, mégpedig annak egyik sajátos fajtáját, a jogot kényszer útján érvényesítő nemperes eljárást alkotja (l. XIV. 2.).

A *harmadik elmélet* a végrehajtási eljárást nem sorolja sem a peres, sem a nemperes eljárások közé, hanem azt sajátos, *harmadik fajta eljárás*nak tartja.

A bírósági végrehajtás alanyai a bíróság és a felek. Bíróságon itt általában nem a bírákból álló bíróságot értjük, hanem bizonyos esetekben a közjegyzőt, legtöbbször a bírósági végrehajtót, továbbá kivételesen a bíróság által kijelölt zárgondnokot is. A felek egyike a végrehajtást kérő, a másik, aki ellen az eljárás folyik, az adós. A végrehajtási eljárásban is a polgári perrendtartás szabályait kell megfelelően alkalmazni, ha a végrehajtási jog külön szabályai valamilyen kérdést nem rendeznek.

2. A végrehajtható okiratok.

A végrehajtási eljárás a *végrehajtható okiratok* alapján indítható meg. Ötféle végrehajtható okiratot különböztetünk meg: *a)* a végrehajtási lapot, amelyet a bíróság vagy a közjegyző állít ki; *b)* a végrehajtási záradékkal ellátott okiratokat, amelyeket ilyen záradékkal a közjegyző lát el; *c)* a bíróság és a közjegyző végrehajtást elrendelő, illetőleg határozatát, *d)* a bíróság pénzbüntetésről, pénzbírságról, vagyonelkobzásról vagy bűnügyi költségről szóló értesítésének a bírósági gazdasági hivatal által kiállított kivonatát; végül *e)* azokat az egyéb okiratokat, illetőleg hatósági megkereséseket, amelyek alapján a jogszabály értelmében bírósági végrehajtásnak van helye.

A végrehajtható okiratok közül legfontosabb a végrehajtási lap és a végrehajtási záradékkal ellátott okirat.

*Végrehajtási lap*ot állít ki a bíróság a polgári ügyben hozott marasztaló határozat, illetőleg jóváhagyott egyezség, a büntetőügyben a polgári igénnyel kapcsolatos marasztalást tartalmazó bírósági határozat, a választott bírósági ítélet és egyezség, külföldi bíróság határozata, tanácsi szakigazgatási szerv, orvosi és ügyvédi fegyelmi hatóság bizonyos határozata alapján, továbbá még néhány más, a jogszabályban meghatározott esetben a közjegyző is kiállíthat végrehajtási lapot, marasztalást tartalmazó végzés és az általa jóváhagyott egyezség alapján.

Végrehajtási lapot a végrehajtást kérő kérelmére, annak megfelelően állítja ki a bíróság, ha az alapjául szolgáló határozat jogerős, vagy előzetesen végrehajtható, és a teljesítési határidő is letelt. Ha kérelem teljes egészében alaptalan, a bíróság végzéssel megtagadja a végrehajtási lap kiállítását, ha pedig csak részben alaptalan, a kérelemtől eltérően állítja ki, és erről szintén végzést hoz.

A közjegyző *végrehajtási záradékkal* látja el a közjegyzői okiratokat, ha fel van azokban tüntetve a jogosult és a kötelezett fél, a kötelezettség tárgya mennyiség és jogcím szerint is és a teljesítési határidő. Ugyancsak ellátja ilyen feltételek mellett végrehajtási záradékkal az állami szerv vagy szövetkezeti szerv, gazdasági társulás, társadalmi szervezet és vállalatok javára kiállított pénzfizetési kötelezettséget tartalmazó nyilatkozatot, ha azt közokiratba vagy teljes bizonyító erejű magánokiratba foglalták, és maga az okirat tartalmazza azt a kikötést, hogy annak alapján bírósági végrehajtásnak van helye. Bizonyos feltételek mellett az előző mondatban felsorolt szervezetek külön jogszabályban meghatározott okiratát (kártérítési határozat, pénzintézeti könyvkivonat, könyvtári tartozás stb.) és a munkaügyi (szövetkezeti) döntőbizottságok és a munkáltatók határozatát, végül kézizálog-szerződést és közös tulajdon árverései megszüntetését tartalmazó szerződést lehet záradékkal ellátni.

3. A végrehajtás általános szabályai.

a) A végrehajtható okiratot a kiállító szerv az illetékes végrehajtóhoz küldi meg, aki haladéktalanul megkezdi a végrehajtást. Az adósnak a végrehajtás megkezdésével egyidejűleg a *helyszinen* kell kézbesíteni a végrehajtható okiratot, csak kisebb ügyekben lehet postán, *önkéntes teljesítésre* történő felhívással kézbesíteni.

b) A megindult bírósági végrehajtás bizonyos körülmények között ideiglenesen megakadhat, akár úgy, hogy azt a bíróság felfüggeszti, akár, hogy a jogszabályban meghatározott esetekben szünetel.

A bíróság a törvényben meghatározott esetekben *felfüggesztheti a végrehajtást.* A felfüggesztett végrehajtás csak a felfüggesztést elrendelő bíróság, illetőleg más szerv felfüggesztést megszüntető határozata alapján lehet tovább folytatni.

Bizonyos esetekben *szünetel* a végrehajtás. Ezek rendszerint olyan esetek, amikor valamilyen ok gátolja a végrehajtás további folytatását. A szünetelés mindaddig tart, amíg ez az ok fennáll. Ilyenek, ha adós lakhelye nem állapítható meg, nincs az adósnak lefoglalható vagyontárgya stb.

c) A megindult végrehajtás bizonyos esetekben *korlátozható, illetőleg megszüntethető.* Ha végrehajtási lap alapján történik, és az adós közokirattal bizonyítja, hogy a végrehajtási lap kiállításának alapjául szolgáló határozatot jogerősen megváltoztatták, vagy hatályon kívül helyezték, a bíróság megszünteti vagy korlátozza a végrehajtást.

Ha erre a nemperes úton történő megszüntetésre vagy korlátozásra közokirati bizonyíték hiányában nem kerülhet sor, az adós *pert indíthat* a végrehajtás megszüntetése, illetőleg korlátozása iránt. A pert a végrehajtást kérő

ellen kell megindítani. Ez olyan okból indítható, amely a végrehajtási lap kiállítása alapjául szolgáló határozatot megelőzően nem volt érvényesíthető, illetőleg a kiállítás alapjául szolgáló egyezség megkötése után következett be.

Ha a végrehajtás záradékkal ellátott okirat alapján történik, akkor az ilyen perre bővebb lehetőség van. Ez azért indokolt, mert ilyenkor előzetes bírósági eljárás még nem volt. Helye van tehát ilyenkor azon az alapon is perindításnak, hogy a végrehajtandó követelés érvényesen létre sem jött, egészben vagy részben megszűnt, a teljesítésre a végrehajtást kérő halasztást adott, illetőleg az adós a végrehajtandó követeléssel szemben beszámítható követelést kíván érvényesíteni.

A végrehajtást kérő kívánságára per nélkül végzéssel megszünteti, vagy korlátozza a végrehajtást a bíróság, ha az mások jogait, illetőleg törvényes érdekeit nem sérti.

d) A végrehajtási jog a végrehajtásra kerülő követeléssel együtt *évül el.* A végrehajtási jog elévülését azonban csak a végrehajtási cselekmények szakíthatják meg. A végrehajtási jog elévülését csak akkor lehet hivatalból figyelembe venni, ha az alapul szolgáló követelés elévülését is hivatalból kell — az anyagi jog szabályai szerint — figyelembe venni. Az elévülési idő eltelte után előterjesztett kérelemre nem lehet elrendelni végrehajtási eljárást.

4. A munkabérre vezetett végrehajtás.

A végrehajtásnak leggyakoribb, leggyorsabb és leghatásosabb módja a munkabérre és a munkáltatótól járó egyéb járandóságokra történő végrehajtás.

a) A *végrehajtó* letiltást küld a munkáltatónak, amelyben a munkabér és egyéb járandóság meghatározott hányadát a követelés erejéig lefoglalja. A munkáltató a legközelebbi bérkifizetéstől kezdve köteles a lefoglalt összeget a munkabérből, illetőleg egyéb járandóságból levonni és a végrehajtói letéti számlán befizetni. (Egyéb járandóság a táppénz, kerestekiegészítés, az ösztöndíj, a családipótlék és a nyugellátás, ez utóbbit a folyósító szervnél kell letiltani.) A levonás általában a munkabér 33%-áig terjedhet, kivételes esetekben (tartásdíj, bűncselekménnyel okozott kár stb.) 50%-ig. 50%-on felüli levonásnak nincsen helye, mert ez már a megélhetést veszélyeztetné.

A munkáltató készfizető kezesként felel a végrehajtást kérővel szemben a letiltás teljesítéséért. Ha dolgozó kilép, tartozását munkavállaló igazoló lapjára fel kell vezetni, és azt a következő munkáltató köteles foganatosítani.

b) Ha a végrehajtást kérő kizárólag munkabérből, illetőleg egyéb munkavállalói járandóságból kéri követelésének kielégítését, és bejelenti a munkáltató nevét és címét, végrehajtási lap kiállítását mellőzve, a bíróság kérelmére *közvetlen bírósági letiltó végzést* hoz. A bíróság a végzésben felhívja az adós munkáltatóját, hogy végzés jogerőre emelkedésének bevárása nélkül vonja le letiltásban feltüntetett összeget az adóstól és a végrehajtást kérőnek haladéktalanul fizesse ki. A letiltó végzés ellen fellebbezésnek van helye, de annak halasztó hatálya nincs.

A közjegyző is hozhat letiltó végzést az okirat záradékolása helyett, ha a követelést kizárólag az adós munkabéréből kell letiltani.

c) Még egyszerűbb *a közvetlen felhívás* útján történő végrehajtás. Ha a bíróság az alperest tartásdíj megfizetésére kötelezi, ítéletében közvetlenül felhívja a munkáltatót, hogy a határozatában megállapított összeget vonja le és fizesse ki a végrehajtást kérőnek. Az ilyen ítélet ugyanis előzetesen végrehajtható.

d) A munkabérre vezetett végrehajtás szabályai szerint történik a kisipari és mezőgazdasági *termelőszövetkezeti tagok* járandóságának, továbbá alkotó, és munkaközösségi tagok, végül kisiparosok és más személyek munkából eredő jövedelmének a letiltása is.

5. Az ingóvégrehajtás.

Ingóvégrehajtásnak két esetben van helye: akkor, ha az adós meghatározott ingó kiadására köteles és akkor, ha az adóssal szemben pénzkövetelés behajtása végett vezetnek végrehajtást.

Ha *meghatározott ingóság kiadására* köteles az adós, a végrehajtó az ingóságot foglalás során magához veszi, illetőleg, ha az nagy terjedelmű tárgy, elszállíttatja és átadja a végrehajtást kérőnek.

Ha az adós ellen a végrehajtás *pénzkövetelés behajtására folyik*, és az adós a foglalás megkezdéséig nem fizet, a végrehajtó ingóságait lefoglalja. Az ingóságok foglalásának sorrendjét a végrehajtó állapítja meg, és a foglalást mindaddig folytatja, amíg a követelést és járulékait a lefoglalt tárgyak értéke teljesen nem fedezi.

Nem lehet lefoglalni az olyan tárgyakat, amelyről kétséget kizáróan megállapítható, hogy nem az adós tulajdona. A házassági életközösség fennállása alatt a másik házastárs birtokában levő vagyontárgy is lefoglalható, kivéve, ha az a házastárs, aki ellen nem folyik végrehajtás, bizonyítja, hogy az érintett vagyontárgy, az ő különvagyonához tartozik. Mentesek a foglalás alól az adós és hozzátartozói létfenntartási szükségleteinek biztosítására szükséges tárgyak (szükséges ruházat, bútorzat, élelmiszer), továbbá a foglalkozás folytatásához feltétlenül szükséges vagyontárgyak (kisiparos szerszámai, gazdálkodó bizonyos állatállománya, azok takarmánya).

Az ingóságok értékét becslés alapján állapítja meg a végrehajtó. Ha valamelyik fél kívánja, szakértő becsüst kell alkalmazni, de az azt kérő költségére. Ha a végrehajtást kérő és az adós megegyeznek az értékben, ez az irányadó.

A foglalást lehetőleg az adós, vagy képviselője, illetőleg vele együtt lakó nagykorú családtagnak, vagy az adós munkáltatójának a jelenlétében kell végrehajtani. A foglalásról jegyzőkönyvet kell vezetni és azt a feleknek kell átadni. A lefoglalt ingóságokat rendszerint az adós őrizetében kell hagyni. Az adós az ingóságokat, az elhasználhatók kivételével, rendeltetésének megfelelően, állaguk sérelme nélkül használhatja.

A foglalás *zár alá vétellel* is történhet. Ilyenkor az ingóságok megőrzésére a végrehajtó *zárgondnokot* jelöl ki. Ennek akkor van helye, ha az adós a megőrzésére nem vállalkozik, vagy huzamosan távol van, illetőleg, ha a végrehajtást kérő kéri és az adós alkalmatlannak látszik az ingóságok megőrzésére.

Ha olyan ingóságot foglaltak le, amelyre valaki tulajdonjoga alapján vagy más jogcímen igényt tart, a végrehajtást kérő ellen indított *igényperrel* érheti el a lefoglalt vagyontárgy foglalás alóli feloldását. Ha a foglalásról szóló értesítést követő 8 napon belül indítják az igénypert, annak a további végrehajtási intézkedésekre halasztó hatálya van.

Ha az igénykeresetnek a bíróság helyt ad, feloldja az igényelt vagyontárgyat a foglalás alól, ha már értékesítették, a vételárat oldja fel.

A lefoglalt ingóságok értékesítésének többféle módja van. Vannak bizonyos vagyontárgyak (értékpapírok, arany stb.), amelyet megjelölt szerveknek kell átadni. Ez a *kötelező vétel*. A többi ingóságot általában olyan szerv útján kell értékesíteni, amely ezek forgalombahozatalával, feldolgozásával vagy felvásárlásával foglalkozik.

Ha az eddigi módok egyike sem vezet eredményre, *ingóárverést* tartanak, és a legtöbbet ígérő számára a végrehajtó eladja a lefoglalt vagyontárgyakat. A jogszabály az ingóvégrehajtásnál szabályozza a követelések lefoglalását is, ha nem munkabérről van szó. Pontosan szabályozza a foglalás alól mentes ingókat.

6. Az ingatlanvégrehajtás.

Ha az adósnak lefoglalható ingatlana van, és a végrehajtás *5000 forintot meghaladó összegű követelés* iránt folyik, ingatlanvégrehajtásra kerülhet sor. Csak *magánszemély* tulajdonában álló ingatlant lehet lefoglalni. Magánszemély mezőgazdasági ingatlanát csak adó behajtása céljából lehet végrehajtás alá venni.

A végrehajtó az önkéntes teljesítésre való felhívás sikertelensége esetében megkeresi a földhivatalt a végrehajtási jognak az ingatlannyilvántartásba történő bejegyzése iránt. A bejegyzést elrendelő határozat jogerőre emelkedésétől számított 30 napon belüli időpontban *árverésen* értékesítik az ingatlant.

A felek beleegyezésével a becsértékénél nem kisebb vételáron az ingatlant a végrehajtó *szabad kézből* is eladhatja. Becslésnek helye nincs, a becsértéket az adó- és értékbizonyítvány alapján kell megállapítani.

Az ingatlanárverésen a legtöbbet ígérőnek a végrehajtó készpénzfizetés mellett birtokába adja az ingatlant.

7. A végrehajtás egyéb különös nemei.

a) Ha az adóst, *meghatározott cselekmény elvégzésére* kötelezték és ennek nem tesz eleget, a végrehajtó okiratban megfelelő határidő kitűzésével fel kell hívni a teljesítésre. Ha az adós a felhívásnak nem tesz eleget, a bíróság kötelezheti a végrehajtást kérő kívánságára az adóst készpénz fizetésére, vagy feljogosíthatja a végrehajtást kérőt, hogy a végrehajtandó cselekményt az adós költségére végezze vagy végeztesse el; 10 000 forintig terjedhető pénzbírságot szabhat ki ismételten is; végül karhatalommal kényszerítheti ki a végrehajtandó cselekményt.

b) Meghatározott ingóság kiadására irányuló végrehajtást — az egyszerűség kedvéért — az ingóvégrehajtás során ismertettük.

c) Ha e cselekmény *gyermek elhelyezésére*, illetőleg kiadására vonatkozik, akkor a bíróság a végrehajtásnál először megkeresi a gyámhatóságot, hogy mozdítsa elő a határozat végrehajtását. Ha ez nem vezet eredményre, a bíróság az *a)* pont szerint jár el, de karhatalom elrendelésekor a rendőrség előbb arra hívja fel a kötelezettet, hogy a gyermekkel együtt a megjelölt helyen és időben jelenjék meg és erről a végrehajtót és a végrehajtást kérőt értesíteni.

d) Ha a meghatározott cselekmény *lakás kiürítése vagy átadása* lenne, annak végrehajtása az esetek nagyobb részében nem a bírósági végrehajtó hatáskörébe tartozik, hanem a lakásügyi hatóság hatáskörébe. Ilyenkor a bíróság csak elrendeli a végrehajtást, és annak foganatosítására megkeresi a lakásügyi hatóságot. Más esetekben az általános szabályok szerint a bírósági végrehajtó jár el.

e) Gazdálkodó szervezetek ellen végrehajtás egyszerűbb módon történik. E szervezetek pénzgazdálkodása pénzintézetek bekapcsolásával történik, így a pénztartozás behajtása is.

Ha a végrehajtást kérő is gazdálkodó szervezet és mindkettőnek van bankszámlája, akkor a marasztaló határozatot a végrehajtást kérő, végrehajtó közbejötte nélkül, az azonnali beszedési megbízással érvényesíti.

XVII. A gazdálkodó szervezetek közötti jogviták eldöntése. 1. A gazdasági perek fogalma és fajai. 2. A hatáskör és az illetékesség. 3. Az első fokú eljárás. 4. A perorvoslatok. 5. A fizetési meghagyásos eljárás. 6. Értesítési kötelezettség.

1. A gazdasági perek fogalma és fajai.

a) Minden szocialista államban kialakultak a gazdálkodó szervezetek egymás közti jogviták eldöntésének a rendestől eltérő fórumai és az általános eljárástól eltérő különös eljárási szabályai.

Általában három megoldási módot különböztethetünk meg a szocialista országokban. A legtöbb szocialista országban a gazdálkodó szervezetek közötti jogviták döntő többsége nem tartozik bírói útra, hanem az e célra létrehozott arbitrázsok (döntőbizottságok) járnak el a bíróitól eltérő, külön eljárási szabályok szerint. A másik megoldási mód a különbirósági út. Külön gazdasági bíróságok járnak el pl. Jugoszláviában, természetesen az általánostól eltérő különleges eljárás szabályai szerint. A harmadik megoldást a mi jogrendszerünk valósította meg. Nálunk a rendes bíróságok járnak el ezekben az ügyekben, de különleges eljárás szerint.

Hazánkban eredetileg a hagyományos döntőbizottsági megoldás volt életben. A gazdaságirányítás 1968. évi reformját követő évekig a gazdasági döntőbizottságok jártak el a gazdálkodó szervezetek egymás közti jogvitáinak nagy részében. Volt központi gazdasági döntőbizottság Budapesten, amely részben első, részben másodfokú fórum volt, és voltak a megyeszékhelyeken gazdasági döntőbizottságok első fokú hatáskörrel. Az ezt megelőző időszakban még az egyes minisztériumokban is voltak ún. ágazati döntőbizottságok.

Az 1972. évi törvénykezési reform nagy lépést tett az egységes bíráskodás megvalósítása irányában. Megszűntek a gazdasági döntőbizottságok, és rendes bíróságokon, a Legfelsőbb Bíróságon és a megyei bíróságokon alakultak gazdasági kollégiumok. A járásbíróságoknál gazdasági ügyekben is a polgári ügyszak bírái járnak el.

b) A törvénykezési reform a *polgári perrendtartás keretében* szabályozta most már az összes polgári bírói eljárást. Köztük a gazdasági pereket is, amelyek a gazdálkodó szervezetek egymás közti peres ügyei. A gazdasági pereknél követendő eljárás lényegére, jogi természetére nézve *különleges* eljárás, ugyanúgy, mint pl. a munkaügyi bírósági eljárás is. Ilyen módon történt ennek az eljárásnak a szabályozása is, tehát a polgári perrendtartás általános szabályai e perekben is alkalmazandók. A külön eljárási szabályok csak az eltérő rendelkezéseket tartalmazzák.

A perrendtartás mégsem a különleges eljárásokat tartalmazó részben, hanem az ötödik részben szabályozza a gazdasági pereket. Teszi ezt ezek nagyobb jelentősége és viszonylagos önállósága miatt is. Mindez természetesen nem változtat ennek az eljárásnak jogi természetén, különleges peres eljárási jellegén.

c) A gazdálkodó szervezetek egymás közti jogvitái gazdasági perekre és nemperes eljárásra oszthatók.

Mindkettőnél alanyi ismérv, hogy félként mind a felperesi, mind az alperesi oldalon gazdálkodó szervezet szerepeljen. *Gazdálkodó szervezet:* az állam; az állami vállalat, a tröszt, az egyéb állami gazdálkodó és az állami költségvetési szerv; a szövetkezet, a szövetkezeti vállalat, ezek jogi személyiséggel rendelkező társulása; társadalmi szervezet, annak vállalata; a vízgazdálkodási társulás; végül az egyesület és annak vállalata.

A gazdasági perek *tárgyilag háromfélék* lehetnek. Ide tartoznak az ún. *szerződési perek*, amelyek a szerződés megkötése, fenntartása, módosítása, felbontása vagy megszüntetése tárgyában folynak. Ilyen pert a gazdálkodó szervezetek akkor indíthatnak egymás ellen, ha a jogszabály értelmében szerződéskötési kötelezettség áll fenn, vagy a felek a bíróság döntésének alávetik magukat. A gazdasági perek második csoportját a gazdálkodó szervezetek közötti egyéb *polgári jogi perek* alkotják. (Nem ilyen tehát pl. az államigazgatási határozat megtámadási per, vagy sajtó-helyreigazítási per akkor sem, ha mindkét fél gazdálkodó szervezet.) A harmadik csoportba azok a perek tartoznak, amelyeket külön jogszabály a gazdasági perek körébe sorol. Ez idő szerint két ilyen van, *a gazdasági bírság* kiszabása iránti eljárás és az *általános szerződési feltételek* (blankettaszerződések) *érvénytelenné nyilvánítása* iránti eljárás.

A gazdálkodó szervezetek egymás közti jogvitáiban különös eljárás szerint lebonyolódó nemperes eljárás egy van: *a fizetési meghagyásos eljárás.*

2. A hatáskör és az illetékesség.

A gazdasági perekben mindhárom rendes bíróságnak van első fokú hatásköre, tehát a Legfelsőbb Bíróságnak, a megyei bíróságnak és a járásbíróságnak egyaránt.

Általános hatásköre itt, szemben a rendes peres eljárással, a *megyei bíróságoknak* van, tehát mindaz az ügy a megyei bíróság hatáskörébe tartozik, amelyet a törvény nem utal a Legfelsőbb Bíróság vagy a járásbíróság hatáskörébe.

A Legfelsőbb Bíróság a legnagyobb horderejű ügyekben jár el. Ezek: perértékre tekintet nélkül az államközi megállapodásban vállalt kötelezettséggel kapcsolatos szerződési ügyek; a hárommillió forint perértéken felüli szerződési ügyek, ha szerződéskötési kötelezettség áll fenn, illetőleg a központi fejlesztési program megvalósítását szolgáló szerződésekkel összefüggő perek; végül az 5 millió forint perértéket meghaladó egyéb perek. A szerződés alapján járó pénzbeli ellenszolgáltatás megfizetésére irányuló, ún. behajtási perek azonban sohasem tartoznak a Legfelsőbb Bíróság hatáskörébe.

A *járásbíróság* hatáskörébe tartoznak a 300 000 forintot meg nem haladó perértékű ügyek, ha legalább az egyik fél mezőgazdasági termelőszövetkezet; a szerződésen kívül okozott kár megtérítésére irányuló perek; a nem közvetlen termelés céljára szolgáltatott közüzemi díjak iránti perek; végül a vasúti fuvar-

költség iránt indított perek. E perek is megyei bírósági hatáskörbe tartoznak, ha honvédelmi vonatkozásúak, illetőleg az egyik fél a jogszabályban meghatározott fegyveres erő vagy fegyveres testület.

Az illetékesség az általános szabályok szerint áll fenn, az alábbi eltérésekkel. Vagylagos illetékességi okokat tartalmaz a jogszabály a minőségi vitákra, amelyek annál a bíróságnál is megindíthatók, amelynek területén a kifogásolt termék van. Szerződési ügyekben, ha szerződési kötelezettség nem áll fenn, az a bíróság is illetékes, amelynek magukat a felek alávetik. Végül a bíróság az előtte folyó eljárás keretében a más bíróság illetékessége alá tartozó ügyet is eldöntheti. A törvény a Fővárosi Bíróság kizárólagos illetékességét is megállapítja néhány ügyben.

3. Az első fokú eljárás.

Gazdasági perekben a bíróság első fokon *egyesbíró*ként jár el, népi ülnökök közreműködése nélkül. E perekben többnyire bonyolult jogi és közgazdasági kérdéseket kell első fokon eldönteni, és ezért alig lenne szerepe a népi jogtudatnak, az ülnökök életismeretének.

A gazdálkodó szervezetektől, amelyeknek megfelelő apparátusuk és állandó jogi képviseletük van, a perek nagyobb mérvű előkészítése várható el. Ezért előírja a perrendtartás, hogy a keresetlevél benyújtása előtt a felek kötelesek megelőző eljárást lefolytatni. Meg kell kísérelnünk a felmerült vitáknak peren kívül történő elintézését. Ebből a célból írásban közölniük kell egymással álláspontjukat. Az egyik fél a másik közlésére, annak kézhezvételétől számított 15 nap alatt, részletes írásbeli választ köteles adni. Ezt az írásbeli előkészítést mellőzhetik a felek, ha a köztük levő véleményeltérésről közös jegyzőkönyvet vesznek fel. Ez az ún. *egyeztetés*. Nem kötelező a megelőző eljárás a járásbíróság hatáskörébe tartozó ügyekben.

A pert a bíróság vagy tárgyaláson vagy tárgyaláson kívül bírálja el. Ha ténybeli és jogi megítélés szempontjából egyszerű az ügy, a bíróság azt *tárgyalás kitűzése nélkül* bírálja el. Ténybelileg akkor egyszerű egy ügy, ha az iratok alapján, további bizonyítás nélkül a tényállás megnyugtatóan megállapítható.

Tárgyaláson kívüli elbírálás esetében a bíróság a keresetlevelet megküldi az alperesnek közölve, hogy a tárgyaláson kívül dönt, és felhívja, hogy 15 napon belül az ügyre vonatkozó előkészítő iratát terjessze elő. Az előkészítő iratokat mellékletekkel együtt közvetlenül meg kell küldeni a másik félnek.

A bíróság az előkészítő irat előterjesztése után, illetőleg a kitűzött határidő eredménytelen eltelte esetén hozza meg határozatát. Ha a rendelkezésre álló adatok alapján nem hozható meg a határozat, az ügyet tárgyalásra tűzi ki.

Ha a bíróság tárgyalásra tűzi ki a pert, azon a *bizonyítás* általában szokásos módjain kívül még az alábbiakat is megteheti.

A feleket ún. egyeztetésre utasíthatja, azaz kötelezheti arra, hogy a vita tárgyára vonatkozóan adatszolgáltatást, elszámolást, könyvelést egyeztessenek, erről közös jegyzőkönyvet vegyenek fel.

A bíróság hatóságoktól és gazdasági szervezetektől okiratot, adatot kérhet be, továbbá rövid úton közvetlen tájékoztatást. A szükséges tájékozódást távbeszélőn is megteheti. A tájékozódás eredményét a tárgyaláson ismertetni kell, és arra a felek észrevételt tehetnek. A bíróság szakértői bizonyítás helyett vagy mellett bármely hatóság vagy szervezet képviselőjét egyes *szakkérdésben tájékoztatás* nyújtása végett a tárgyalásra megidézheti. A bíróság tárgyalás tartása esetében is kötelezheti az alperest előkészítő irat beterjesztésére.

A felek távolléte a tárgyalás megtartását nem gátolja, *a mulasztás következményeit* ebben az eljárásban *nem lehet alkalmazni*.

A tárgyalás általában nyilvános ugyan, de az egész tárgyalásról vagy annak egy részéről bármikor kizárhatja a bíróság a nyilvánosságot, ha az államtitok, szolgálati titok, üzemi titok megőrzése végett, vagy egyébként népgazdasági érdekből szükséges. A határozat kihirdetése általában ilyenkor is nyilvános.

A tárgyalásra még több részletes egyszerűsítő, gyorsító szabályt tartalmaz a perrendtartás.

A gazdasági per befejezhető *bírói egyezséggel*. Az egyezséget akkor hagyja jóvá a bíróság, ha az megfelel a jogszabályoknak, a felek méltányos érdekeinek és a népgazdasági érdeknek. A bíróság *határozatát* kihirdetés előtt írásba foglalja. Ez csak különösen bonyolult vagy nagyobb jelentőségű ügyben halasztható el a kihirdetéstől számított legfeljebb 8 napra. Az ítéletet gazdasági érveléssel is *indokolni* kell. A bíróság határozata egészben vagy részben előzetesen végrehajthatónak nyilvánítható, ha azt jellege, vagy egyéb fontos körülmény indokolja. Ha az ítélet nem pénzfizetésre kötelezi az alperest, teljesítési határidőt kell szabni. Pénzfizetésben történő marasztalás esetén az ítélet haladéktalanul teljesítendő.

4. A perorvoslat.

A gazdasági perben hozott határozat ellen *fellebbezés*nek van helye. Csatlakozó fellebbezés azonban e perekben nincsen.

Minthogy a Legfelsőbb Bíróság első fokon is eljár, a törvény úgy rendelkezik, hogy a Legfelsőbb Bíróság első fokon hozott határozata ellen benyújtott fellebbezést a Legfelsőbb Bíróság háromtagú tanácsa bírálja el.

A fellebbezési kérelem megváltoztatható, ugyanígy a fellebbezési ellenkérelem is a másodfokú ítélet meghozataláig.

A fellebbezési határidő elmulasztása miatt 8 napon belül igazolásnak van helye. Ez az egy eset, amikor a gazdasági perben igazolás van,

mert egyébként ezt az intézményt a gazdasági peres eljárás nem ismeri.

A másodfokú bíróság a fellebbezést általában tárgyaláson bírálja el. Az egyszerű megítélésű, kisebb jelentőségű ügyben azonban az elnök elrendelheti a tárgyaláson kívüli elbírálást is. Ebben az esetben a másik féllel közölni kell, hogy írásban észrevételeket tehet, de a tárgyaláson kívül történő elbírálás időpontjáról a feleket nem kell értesíteni. Ha a másodfokú bíróság bizonyítás felvételét tartja szükségesnek, az ügyet tárgyalásra tűzi ki.

A perorvoslatok közül a *perújítás* annyiban eltérő a gazdasági perekben, hogy annak objektív határideje 1 év.

5. Fizetési meghagyásos eljárás.

A gazdálkodó szervezet is jogosult a szerződés alapján járó pénzbeli ellenszolgáltatást és járulékait fizetési meghagyás útján érvényesíteni. A fizetési meghagyás útján érvényesíthető pénzkövetelésnek nincs felső határa, de, szemben az általános eljárással, nincs olyan értékhatár sem, amelyen alul ez az eljárás kötelező lenne.

Fizetési meghagyás iránti kérelmet a szerződésben kikötött fizetési határidő eltelte után, ha ilyen nincs, a számla elküldését követő 8 nap eltelte után lehet előterjeszteni.

Ha a kérelem hiányos vagy nyilvánvalóan alaptalan, illetőleg a perelőfeltételek valamelyike hiányzik (tehát per esetén a keresetlevél idézés kibocsátása nélküli elutasításának lenne helye), a bíróság a fizetési meghagyás kibocsátását megtagadja. A megtagadott végzés ellen fellebbezésnek nincs helye, de 8 napon belül benyújtott újabb fizetési meghagyás esetében a korábbi fizetési meghagyáshoz fűződő hatályok fennmaradnak. A meghagyás ellen a kötelezett ellentmondással élhet. A kellő időben előterjesztett ellentmondás esetében az eljárás perré alakul, ellenkező esetben a meghagyás jogerőssé válik.

6. Értesítési kötelezettség.

A gazdasági perekből levont tapasztalatok sokszor alkalmasak arra, hogy a feltárt hiányosságok vagy hibák kiküszöbölésével a gazdálkodó szervezetek munkáját megfelelően javítani lehessen. Ebből a célból tartalmazza a perrendtartás az értesítési kötelezettségre vonatkozó szabályt, amely minden gazdasági perben eljáró bíróságra kötelező.

Ha a bíróság eljárása során azt észleli, hogy a népgazdasági fegyelmet valamelyik szerv részéről lényegesen megsértették, vagy valamely szervnél tevékenysége körében lényeges hibát, hiányosságot, mulasztást vagy a szocialista gazdálkodás elveivel ellentétes egyéb tevékenységet tapasztal, *köteles* az annak megszüntetésére hivatott szerv vezetőjét *értesíteni*. Az értesítéssel egyidejűleg a bíróság a megszüntetésre javaslatot is tehet. Az értesítésben tájékoztatást kell kérni a megtett intézkedésről.

Irodalom: *Bacsó* Ferenc—*Beck* Salamon—*Móra* Mihály—*Névai* László: Magyar polgári eljárásjog. Bp. 1959.; *Bacsó* Jenő: A jogvédelem előfeltételei a polgári perben. Máramarossziget, 1910.; *Csiky* Ottó—*Simor* Antal: Az apaság és a származás megállapítása iránti egyéb perek. Bp. 1961.; *Farkas* József: Bizonyítás a polgári perben. Bp. 1956.; *Farkas* József: Le rôle actif du tribunal dans la procédure civile = La comparasion du droit. Bp. 1974.; *Farkas* József: Polgári eljárásjogunk újabb fejlődési irányai = A Pécsi Tudományegyetem Jubileumi Évkönyve. Bp. 1975.; *Farkas* József: Jogerő a magyar polgári peres eljárásban. Bp. 1976.; *Farkas* József: Phenomena related to conciliation in the Hungarian law. = Comparative Law. Bp. 1978.; *Fehér* Miklós—*Farkas* József: Szakértői bizonyítás a származásmegállapítási és gyermektartási perekben Bp. 1956.; *Gaár* Vilmos: Bizonyítás a polgári perben. Bp. 1907.; *Jancsó* György—*Meszlény* Artúr: A magyar polgári perrendtartás rendszeres kézikönyve. Bp. 1915.; *Kovács* Marcel: A polgári perrendtartás magyarázata. 2. kiad. Bp. 1927.; A magyar polgári perjog főbb kérdései. Bp. 1953.; *Magyary Géza*: A magyar polgári peres eljárás alaptanai. Bp. 1898.; *Magyary* Géza: Magyar polgári perjog. 3. kiad. átdolg.: *Nizsalovszky* Endre. Bp. 1939.; *Martonyi* János: Az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálata. Bp. 1960.; *Németh* János: Rendkívüli perorvoslatok a magyar polgári eljárásjogban. Bp. 1975.; *Névai* László: Action-preventing judicial compromise in the Hungarian civil procedure. = Comparative Law. Bp. 1978.; *Névai* László: Fejezetek a törvénykezési szervezet és a polgári eljárás történetéből. Bp. 1979.; *Névai* László —*Szilbereky* Jenő: Polgári eljárásjog. 5. kiad. Bp. 1977.; *Novák* István: Perköltség és költségmentesség a polgári perben. Bp. 1966.; *Nizsalovszky* Endre: Az alanyi magánjog és a perjog. Bp. 1942.; *Plósz* Sándor: A keresetjogról. Bp. 1876.; *Plósz* Sándor Adalékok a keresetjog elméletéhez. Bp. 1879.; *Plósz* Sándor: A bizonyítási teherről. Bp. 1916. (Mindhárom: = Összegyűjtött dolgozatok. Bp. 1927.); A polgári perrendtartás magyarázata. 2. kiad. Bp. 1976.; *Rácz* Attila: Az igazságszolgáltatási szervezet egysége és differenciálódása. Bp. 1972.; *Schönwitzky* Bertalan: Az ítélet és a jogerő. Eger, 1938.; *Szászy* István: Nemzetközi polgári eljárásjog. Bp. 1963.; *Szilbereky* Jenő: Az ügyész a polgári eljárásban. Bp. 1961.; *Szilbereky* Jenő: Társadalmi fejlődés és a polgári eljárás. Bp. 1973.; *Szilbereky* Jenő: A polgári eljárás funkciója és hatékonysága. Bp. 1977.; *Tallós* József—*Király* István: Nemzetközi vonatkozású kérdések az igazságügyi szervek gyakorlatában. Bp. 1964.; *Tóth* Károly: Polgári törvénykezési jog. 2. kiad. Debrecen, 1923.; *Vinkler* János: Peregyezség. Bp. 1915.; *Zlinszky* Imre: A bizo-

nyítás elmélete a polgári peres eljárásban, tekintettel a jogfejlődésre és a különböző törvényhozásokra. Bp. 1875.; *Zlinszky* Imre: A jogorvoslatok rendszere. Bp. 1879.

Dobrovolszkij, A. A.: Iszkovaja forma zascsitü prava. Moszkva, 1965.; *Dobrovolszkij*, A. A.—*Klejnmann*, A. F.: Szovetszkij grazsdanszkij proceszsz. Moszkva, 1970.; *Gurvics*, M. A.: Pravo na iszk. Moszkva, 1949.; *Judelszon*, K. Sz.: Szudebnüe dokazatelsztva i praktika ih iszpolzovanija v szovetszkom grazsdanszkom proceszsze. Moszkva, 1956.; Szovetszkij grazsdanszkij proceszsz. Red. Klejnmann, A. F. Moszkva, 1964.; *Sztalev*, Zs.: Bolgarszko grazsdanszko processzualno pravo. 2. izd. Szofia, 1970.

Barbosa Moreira, José Carlos: Commentarios ao codigo de processe civil. Rio de Janeiro, 1976.; *Carnelutti*, F.: Istituzioni del diritto processuale civile italiano. Roma, 1956.; *Fashing*, H. W.: Kommentar zu den Zivilprozessgesetzen. Wien, 1959—1971.; *Langan*, P.: Civil procedure and evidence. London, 1970.; *Rosenberg*, L.—*Schwab*, K. H.: Zivilprozessrecht. 11. Aufl. München, 1974.; *Rosenberg*, M.—*Weinstein*, J.: Elements of civil procedure. New York, 1962.; *Vincent*, J.: Procédure civile. 16. éd. Paris, 1973.

Farkas József

PREVENCIÓ → *Kriminológia*

R

RECEPCIÓ → *Polgári jog*

RENDÉSZET → *Államigazgatás feladatai*; — *Szabálysértés*

RÓMAI JOG: I. Fogalma és jelentősége (1475.) — II. Róma, a paraszti városállam joga (1475.) — III. A római világbirodalom joga (1476.) — IV. A hanyatló Róma joga (1477.) — V. A római jog forrásai (1478.) — VI. A római jog tudományos művelésének modern irányai (1479.) — VII. A személyek joga (1480.) — VIII. A vagyonjog (1482.) — IX. Az eljárási jog (1488.)

I. Fogalma és jelentősége. 1. A római jog fogalma. 2. A római jog mai jelentősége.

1. A római jog fogalma.

Római jogon általában azt a több mint egy évezred alatt kialakított jogrendszert értjük, amelynek fejlődése Rómában mint kisparaszti városállamban indul meg az i. e. 8—7. században, magas fokú differenciáltságát a római világbirodalom korában éri el, s fejlődése i. sz. 6. században a bizánci birodalomban, Iustinianus kelet-római császár törvénykönyveiben (a 16. századtól *Corpus Iuris Civilisnek* nevezett műben) nyer betetőzést. — Római jogon szűkebb értelemben az ún. *római magánjogot* értjük. Róma jogászai a köztársaság végétől kezdve ui. a jogrendszert két részre osztják: közjogra és magánjogra. Az előbbi a római állam felépítését, hatalmi és igazgatási szerveit, az alattvalóknak az államhoz való viszonyát, míg az utóbbi az állam alattvalóinak egymáshoz való személyi és vagyoni viszonyait szabályozza. A személyi viszonyok bizonyos részükben, a vagyoni viszonyok pedig mind árucsereviszonyok a római birodalomban.

2. A római jog mai jelentősége.

A római közjog nem élte túl Róma bukását, a birodalom árucsere-világjoga, a római magánjog viszont igen. Ennek oka az volt, hogy a magánjog alapja lehetett a kapitalista árucsere jogi szabályozásának. Ehhez járult az ókori Róma történelmi tekintélye, s az a körülmény, hogy a 11. századtól, az észak-itáliai városok iparának és kereskedelmének kibontakozásától kezdve a *jusztiniánuszi jog* e városokban az egyetemi oktatás tárgya lett, s az Európából az egyetemekre sereglő jogásznemzedékek a római jog feltétlen tiszteletét és ismeretét vitték szét hazájukba. Emellett a római jogot a keresztény egyház is alkalmazta, a 15. században pedig a német-római birodalom saját élő jogává tette. A római jog gyakorlati alkalmazásából Németországban kifejlődött tudományos irányzat, a *pandektisztika* hatással volt Európa legtöbb magánjogi rendszerének fejlődésére. Végül a nagy kapitalista polgári törvénykönyvek (a *Code civil*, az *osztrák* és *német polgári törvénykönyv* stb.) jelentős mértékben római jogi alapokon épültek fel, a gyarmati hódítások pedig a római jogot tengeren túlra is eljuttatták.

A római jognak mint tudományágnak és egyetemi diszciplínának mai jelentőségét az adja meg, hogy a római magánjog az ókori világ legfejlettebb árucsere joga; belső törvényszerűségeinek ismerete nélkül a környező kapitalista világ magánjogainak kialakulása nem ismerhető meg; bizonyos jogi formák a római magánjogból a szocialista polgári jogokba is átkerültek; a római magánjog a kapitalista magánjogok anyajogának tekinthető; emellett a római jogászok fejlett jogászi technikája ma sem jelentőség nélküli, s a római jogi terminológia egy része nemzetközi viszonylatban ma is használatos.

II. Róma, a paraszti városállam joga. 1. Róma mint paraszti városállam. 2. A királyság és korai köztársaság államszervezete. 3. Ius, fas, mos (ún. régi jog).

1. Róma mint paraszti városállam.

Lakossága eredetileg patriarchális *nemzetségekben* élt, a köztársasági kor derekán azonban, a magántulajdon teljes kialakulása folytán a nemzetségi szervezetre már csak a közös név, temetkezőhely és ünnepek utalnak. A *római család* házközösségben élő, a családfő hatalma alatt álló parasztcsalád volt, amely naturálgazdálkodást folytatott, s csak kivételesen alkalmazott rabszolgákat.

Róma szabad állapotú lakossága már valószínűleg a királykortól kezdve kettős tagozódású: *patríciusok* és *plebeiusok*. A két osztály

közti harc a köztársaság elején élesedik ki, majd az i. e. 3. századra megszűnik.

Veii etruszk város meghódítása (396.) nagyszámú rabszolgát juttatott Róma gazdasági életébe. A rabszolga-munkarendszer kiépítése ekkor indul meg, kiemelvén Rómát Latium többi városállama közül, és ezzel a város Közép-Itália vezető hatalmává lett.

2. A királyság és korai köztársaság államszervezete.

A hagyomány szerint 10—10 római nemzetség alkotott egy curiát és 10 curia egy törzset, *tribust*. A három ősi tribus mint paraszti törzsszövetség feje a *király* (rex) volt, aki a római népnek *(populus Romanus)* legfőbb bírája, hadvezére és papja volt, s akit az etruszk uralom idején valószínűleg a curiák választottak. A rex tanácsadó szerve, az állami felségjog állandó hordozója a patríciusi nemzetségfők eredetileg 100-tagú gyülekezete, a *senatus* volt. A királykor ősi népgyűlése a 30 curiából szer[illegible]zett *comitia curiata* volt.

A királyság felszámolása (510.) után [illegible]ex helyett két consult választottak egy [illegible]vatali évre, s őket a rex bírói és hadvezéri hatalmával *(imperium)* ruházták fel. I. e. 367-től az egyik consul plebeius is lehetett, a jogszolgáltatást *(iurisdictio)* azonban egy új tisztviselő (magistratus), a *praetor* kezébe tették le. Egyéb magistratusok: az aedilis curulisek, Róma rendőrfőnökei és vásárbírái, a quaestorok, az államkincstár kezelői, a censor, a polgárok lajstromának összeállítója. A *senatus* a tisztüktől megvált magistratusok tanácsává lett, s tekintélye nőttön nőtt. A köztársaság idején három népgyűlés működött: a *comitia curiata*, a *comitia centuriata*, az ún. Servius Tullius-féle alkotmány alapján, s a *comitia tributa*. A törvényhozást általában a comitia centuriata gyakorolta.

3. Ius, fas, mos (ún. régi jog).

A paraszti Róma társadalmi normáinak első differenciálódását a ius, a fas és a mos vonatkozásában észleljük.

A *ius* eredetileg az, ami a polgárt nem sérti, ami nem iniuria; ugyancsak e névvel jelölték a peres eljárás első felét (in iure); utóbb a „civile" melléknévvel való összetételben a római állam sajátos jogrendszerét, majd a magánjogot, végül a császárkorban a jogtudományt jelenti. A *fas* mindenféle magatartás megjelölésére szolgált, amely az isteneket nem sértette (nefas = isteneket sértő magatartás). Utóbb a vallási normák összességét jelentette, melyek a császárkorban általában jogi normákká lettek. A *mos* bizonyos nem vallási jellegű erkölcsi normák összességét jelentette, s legrégebben a pater familias hatalma alatt álló házközösség bizonyos életviszonyaira (a családfő és gyermekei, felesége és rabszolgái közti viszonyokra) vonatkozott. E normák betartását a censor ellenőrizte. A mos normái a császárkor elején jogszabályokká váltak.

III. A római világbirodalom joga. 1. Róma mint világbirodalom. 2. A késői köztársaság és a principatus államszervezete. 3. A civiljog és praetori jog (ún. preklasszikus jog). 4. Ius publicum és ius privatum (ún. klasszikus jog). 5. Birodalmi jog, provinciai jog, helyi népjog.

1. Róma mint világbirodalom.

Míg Róma a városállamból világbirodalommá lett, két államforma váltotta egymást: a (késői) köztársaság és a principatus. A késői köztársaság korában Róma megszerzi a hegemóniát Latiumban, s győzelmesen befejezi a Karthagóval vívott első pun háborút, amelyet követő békeszerződés (241.) Róma kezére juttatja az első *provinciát* (Szicília). A patriarchális rabszolgaság rendszere mellé az árutermelésre beállított üzemi rabszolgaság lép. E munkarendszer kiépítése szilárd gazdasági bázist biztosít Rómának, amely másfél évszázad alatt az egész Mediterraneumot meghódítja. — A principatus kezdetén éri el Róma a rabszolgákkal folytatott nagyüzemi termelés virágzásának csúcspontját, de miután a rabszolgamunkarendszer nem biztosít további fejlődést a termelőerők számára, az i. sz. 2. századtól nyilvánvaló lesz, hogy e termelési rendszer túlélte magát.

2. A késői köztársaság és a principatus államszervezete.

A késői köztársaság *magistratusai* azonosak a koraiéval, azzal a különbséggel, hogy míg a *praetor (urbanus)* a polgárok között gyakorolja a iurisdictiot, a 242-ben a Rómába özönlött idegenekkel kapcsolatos kereskedelmi forgalom szolgálatára választott második *praetor (peregrinus)* a római polgárok és idegenek közti iurisdictiot gyakorolja. A *senatus* továbbra is a legfőbb államhatalom letéteményese és a triumvirátusok korától eltekintve az államélet legfőbb irányítója. A *népgyűlések* jelentősége mindinkább háttérbe szorul, s már csak a comitia centuriata és tributa működnek. — Itália területe két részre oszlott: a római állam területe (ager Romanus) és a szövetséges közösségek (socii) területe. Az i. e. 90-ben hozott *lex Iulia* értelmében Itália minden szabad lakosa elnyerte a római polgárjogot. A szoros értelemben vett Itálián kívüli területeken Róma *provinciákat* szervezett helytartókkal, akik a tartományokat ún. rendtartás alapján kormányozták. — A *principatus* államszervezetének alapvető sajátossága, hogy a köztársasági formák időleges fenntartása mellett alakította ki a monarchiát. Az állam főmagistratusa a *princeps* (néptribunusi hatalommal mint a hadsereg és a provinciák legfőbb ura, a senatus elnöke). Mellette megmaradnak a köztársasági magistratusok, de saját tisztviselőit (praefectus urbi, praefectus praetorio) ő nevezi ki. A *senatus* tekintélye már csak látszólagos. A *népgyűlések* a 2. században eltűnnek. Caracalla császár

rendelete, a *Constitutio Antoniniana* a birodalom minden szabad lakosára kiterjeszti a római polgárjogot (212.).

3. A civiljog és praetori jog (ún. preklasszikus jog).

A római polgárok bizonyos egymás közti és az állammal kapcsolatos viszonyait a *civiljog*, míg a polgárok egyéb egymás közti és peregrinusokkal kapcsolatos fejlődő áruforgalmát a praetorok által képzett jog, a *praetori jog* szabályozza. A civiljog árucserejoga merev, primitív és formai, a praetori jogé rugalmas, fejlődőképes, formalitásoktól mentes. A kétféle árucserejog egymásra szükségképpen hatással van. Róma jogászainak egy része a civiljog merev határainak fellazítására, az arisztotelészi filozófia bizonyos fogalmait: az aequitast, a ius naturalet és a ius gentiumot használta fel. A fejlett árucsere megkívánta a politikai jogokkal bíró polgárok (cives) és ezekkel fel nem ruházott idegenek (peregrini) közti jogegyenlőséget az árucserénél. Ennek ideológiai megalapozását az *„aequitas"* (egyenlőség) jogi fogalommá tételével eszközölték. A fentiekhez képest a forrásokban használt ius strictum a betű szerint alkalmazandó civiljog ideológiájának kifejezése, míg a ius aequum a civiljog mellett kialakuló új, rugalmas árucserejogé (a későbbiekben „méltányos jog"). Az aequitason alapszik a *ius naturale* (természetjog), amely Cicerónál a jog és jogtalanság mértéke, Gaiusnál (i. sz. 2. sz.) az ember „természetes értelmén" (naturalis ratio) alapuló jog. A ius naturalén épül fel a *ius gentium*, amely „minden nép közös joga". — Azt a tudományt, amely az ősi civiljogot (az ún. régi jogot) a maga merevségéből kioldotta, görög filozófiai fogalmak felhasználásával a rugalmas árucserejoggal: a praetori joggal összhangba hozta, s az ókor legfejlettebb árucsere világjogának alapjait megvetette: *preklasszikus jogtudománynak* hívjuk.

4. Ius publicum és ius privatum (ún. klasszikus jog).

A római birodalmi jog rendszere a principatus elejétől új tagozódást mutat, amelyet a ius publicum — ius privatum fogalompár jelöl. Ulpianus jogtudós szerint a *ius publicum* az állam szervezetére (beleértve az államvallás szervezetét), míg a *ius privatum* a magánéletviszonyokra vonatkozott. A két fogalmat utóbb a „közérdek (utilitas publica) és magánérdek (utilitas privata) bevezetésével választották el egymástól. A ius privatum részletes kidolgozását végrehajtó jogtudományt, az árucsere-világjogot kialakító *klasszikus jogtudománynak* nevezzük.

5. Birodalmi jog, provinciai jog, helyi népjog.

A *birodalmi jog* (Reichsrecht) a birodalom egész területén érvényesült, éspedig római bírói fórumok előtt mind Itáliában, mind a provinciákban, akár római polgárok egymás közti, akár azoknak peregrinusokkal keletkezett jogvitáiban. Magában foglalta az egész civiljogot, a praetori jogot, illetve a közjogot és magánjogot. — A tartományi rendtartásokban foglalt, s a provincia minden jogállású szabad lakosára vonatkozó jog a *provinciai jog* volt. A *helyi népjog* (Volksrecht) — mint pl. a hellenisztikus Egyiptom hódítás előtti időből eredő, s Róma által meghagyott, főleg családi és vagyonjoga — a helyi peregrinus bírói fórumok előtt érvényesült.

IV. A hanyatló Róma joga. 1. A római birodalom hanyatlásának okai. 2. A dominatus államszervezete. 3. A posztklasszikus jog.

1. A római birodalom hanyatlásának okai.

A 3. századtól nyilvánvaló a rabszolgatartó rendszer válsága, s megjelennek a feudalizmus csírái is a colonatus (a colonusok személyükre nézve szabadok voltak, de mintegy „rabszolgái" a földnek, amelyhez tartoztak) formájában. A rabszolgák, colonusok és elnyomott szabadok mozgalmai (pl. a bagauda mozgalom), s a barbárok támadásai mind gyakoribbakká válnak. E válságos helyzeten Diocletianus és Constantinus császárok különböző reformokkal próbálnak urrá lenni, de a rabszolgatartó rendszer általános válsága 395-ben a birodalom keleti és nyugati részre szakadásához, majd 476-ban a nyugat-római birodalom összeomlásához vezet. A keleti birodalom — Bizánc 1453-ban bekövetkezett végleges bukásáig — azonban még jelentős szerepet játszik, sőt Iustinianus császár kora (6. század) még egy késői virágkort is jelent (hódítások, a római jog kodifikációja) a keleti birodalom életében.

2. A dominatus államszervezete.

A „köztársasági császárság" már Septimius Severus idején leveti republikánus jellegét, s burkolatlan abszolutizmusként jelenik meg. A Diocletianus (284—305) által megteremtett *dominatus* (dominus = úr) végleg elveti a városközpontú állam köztársasági eszméjét, s a birodalomból egy, súlypontját keletre helyező, hellenisztikus jellegű monarchia lesz. Az államhatalom a császár mint törvényhozó, legfőbb bíró, a közigazgatás feje és az államvagyon tulajdonosa kezében összpontosul. A köztársasági magistratusok (consul, praetor) csak névlegesen léteznek. A senatus városi tanáccsá süllyed, s helyét a császár tanácsadó testülete (sacrum consistrium) foglalja el. A birodalom kormányzását a császár által kinevezett főméltóságok (praefectus praetorio, praefectus urbi, quaestor sacri palatii stb.) és az alárendelt tisztviselői kar látja el.

3. A posztklasszikus jog.

E korban a ius publicum és ius privatum kettőssége elhalványodik. A birodalmi jog egységesülése mutatkozik meg a jogtudomány jogszabálygyűjtő munkájában, abban a törekvésben, hogy a számos jogtudós műveire való hivatkozásban egységet teremtsenek *(idézési törvények)*, de különösen a sok évszázad jog-

anyagának feldolgozását nyújtó jusztiniánuszi kodifikációban. A birodalmi és a helyi jogok közt a 4. századtól szintén megindul az egységesülési folyamat. A posztklasszikus jogfejlődés egyik sajátossága az ún. *vulgárjog* elterjedése, amin a provinciáknak Itáliához viszonyított egyszerűbb joggyakorlatából, részint a klasszikus jogtudomány lehanyatlásából eredő egyszerűsödött jogászi gondolkodási módot tükröző római jogot kell érteni. A posztklasszikus jogfejlődés végére a jusztiniánuszi kodifikáció tett pontot, annak ellenére, hogy nem volt e jogfejlődés természetes következménye, ui. a vulgárjogi gondolkodásmód általában nem volt e kodifikáció sajátja.

V. A római jog forrásai. 1. A jog fogalma és értelmezése a rómaiaknál. 2. A szokásjog. 3. A törvény. 4. Az edictum. 5. A senatus consultum. 6. A jogtudomány. 7. A császári rendeletek. 8. A jusztiniánuszi törvénykönyvek.

1. A jog fogalma és értelmezése a rómaiaknál.

A rómaiak a „jog" megjelölésére a „ius" szót használták, éspedig tárgyi értelemben mint *jogszabályt* és alanyi értelemben mint *jogosultságot*. Ulpianus szerint „a jog a jó és a méltányos művészete" *(Digesta, a továbbiakban* D. 1. 1. 1. 1.), míg a jogrend alapja: az igazságosság „állandó és örökös törekvés arra, hogy mindenkinek megadják az őt megillető jogot" (D. 1. 1. 10.). A posztklasszikus korból származik a jog hármas céljáról szóló töredék: „a jog szabályai a következők: tisztességesen élni, mást nem sérteni, mindenkinek megadni a magáét" (D. 1. 1. 10. 1.) — *A jogszabály értelmezésének* alapvető normáit a rómaiak alakították ki. A „törvényeket ismerni nem azt jelenti, hogy azok szavait tartsuk be, hanem azok értelmét és célját", mondja Celsus (D. 1. 3. 17.). A jogszabály betűinek betartása mellett is lehet tehát törvénysértést elkövetni (D. 1. 3. 29. — Paulus). A törvény kétértelműsége esetén a törvényhozó akaratát kell vizsgálni (D. 1. 3. 19. — Celsus), s kétség esetén az érintettre nézve enyhébb megoldás alkalmazandó (D. 28. 4. 3. pr. — Marcellus).

2. A szokásjog.

A ius legrégibb forrása a szokásjog *íratlanul* keletkezik *(ius non scriptum)* oly módon, hogy „a nép hallgatólagos egyetértéssel elfogad egy gyakorlatot, s az írásba foglalás nélkül mindenkit kötelez" (D. 1. 3. 32. 1. — Salvius Iulianus). A szokásjogot Paulus „a törvények legjobb magyarázójának" nevezte (D. 1. 3. 37.), de annak sokszor törvényrontó hatályt *(desuetudo)* is tulajdonítottak (D. 9. 2. 27. 4. — Ulpianus).

3. A törvény (lex).

Eredetileg a népgyűlések megszövegezett és szabályszerűen kihirdetett határozatait jelentette. Fejirata *(praescriptio)* a javaslatot tevő magistratus nevét, s a törvény meghozatalának helyét és idejét tartalmazta; emellett rendelkező részből *(rogatio)* és *szankcióból* állott. I. e. 287 óta a törvénnyel egyenrangú jogforrássá vált a plebs gyűléseinek határozata: a *plebiscitum*. A 2. századtól a törvényt a császári rendeletek (lex) jelentették. — A római törvényhozás legrégibb emléke a *XII táblás törvény*, amelyet a plebs eredményes osztályharca kényszerített ki. A mű 10-tagú bizottság (decemviri) munkálata alapján készült (451—450), a patriarchalis rabszolgaság korának megfelelő primitív római szokásjogot rögzítette, s magánjogi, büntetőjogi, eljárásjogi, alkotmányjogi és vallási természetű szabályokat tartalmazott. Egyébként a római jogfejlődésben a törvények nem játszottak különösebb szerepet.

4. Az edictum.

A köztársasági magistratusoknak joga volt arra, hogy hivatalba lépésükkor hivatali programjukat hirdetményileg közzétegyék *(ius edicendi)*. E hirdetmény volt az *edictum*. A római jogfejlődésben legnagyobb szerepe a praetor urbanus és praetor peregrinus edictumának volt (emellett a curulis aedilisekének és a provinciai helytartókénak). A praetor civiljogi értelemben jogszabályt nem alkothatott, csupán azt közölhette edictumában, hogy milyen igényre nézve „ad keresetet", vagy milyen magatartást „nem fog jóváhagyni". Mégis az edictum lett a római magánjog úgyszólván legfőbb forrása. I. e. 67-től a praetorok edictumaikat év közben már nem módosíthatták. Ezzel az edictum formailag is jogforrássá vált (lex annua = éves törvény). Hadrianus császár megbízásából Salvius Iulianus jogtudós az i. sz. 2. században az évről évre kiadott praetori edictumok rendezetlen anyagát rendszerbe szerkesztette (a curulis aedilisekével együtt), s ezt az *Edictum Perpetuumnak* nevezett törvényművet most már a praetorok változatlanul voltak kötelesek közzétenni.

5. A senatus consultum.

A senatus a köztársaság idején sem volt formailag törvényhozó szerv, tanácsai (consultum) azonban hatalmas tekintéllyel birtak. A császárkorban, midőn a senatus consultum mögött már a princeps akarata húzódik meg, a senatus consultum törvényerővel rendelkezik *(Gaius Institutiói, továbbiakban Gaius* 1. 4.).

6. A jogtudomány.

Művelése a régi jog korában egy háromtagú papi testület: a *pontifexek* privilegiuma volt, akik a XII táblás törvény szabályainak eltérő tényállásokra való formál-analogikus alkalmazásával foglalkoztak. Az első jelentős jogtudós *Appius Claudius* volt (5—4. sz.), míg a nyilvános jogtanítás *Ti. Coruncanius* nevéhez fűződött. Az első nagy jogi mű *Sextus Aelius* Tripertita-ja (2. sz.) volt, amely a XII táblás törvényt, az ehhez kapcsolódó pontifikális „interpretációt" és a performákat adta közre. A teremtő erejű preklasszikus jogtudomány meg-

alapítói *M. Manilius, M. Iunius Brutus* és *P. Mucius Scaevola* voltak, míg a civiljog rendszerének kialakítása *Q. Mucius Scaevola* nevéhez fűződik. A praetori edictum első tudományos feldolgozója *Servius* volt. A köztársasági jogászok, az ún. régiek *(veteres)* fektették le az egyszerű árucsere világjogának alapjait. A principatussal kezdődő klasszikus korra e jogintézmények részletes kidolgozása maradt. — A klasszikus jogtudomány kibontakozásában döntő szerepe volt az Augustus császár által kezdeményezett *ius respondendinek*, ami azt jelentette, hogy a császár által erre méltatott jogtudós uralkodói tekintély mellett adhatott az adott esetben a bírói döntéshez nem kötelező erejű jogi véleményt. Hadrianus e privilegizált jogászok véleményeit *(responsa)* kötelező erőre emelte, s így azok formailag is jogforrássá váltak. A klasszikus jogtudomány kezdetét két iskola: a *Capito* által alapított és *Sabinusról* elnevezett *schola Sabiniana* és a *Labeo* alapította és *Proculusról* elnevezett *schola Proculiana* jelentette. Jellegük ma sem tisztázott. A 2. század végét és a 3. század elejét a *remekjog fénykorának* szokták nevezni. A korszak nagy jogászai *Gaius* (főműve a négykötetes tankönyv: az Institutiók), *Papinianus, Ulpianus, Paulus* és *Modestinus*. A középső három praefectus praetorio méltóságban volt Róma jogéletének irányítója. Az ő nevükhöz fűződik az árutulajdon (elsősorban a rabszolga- és földtulajdon) és áruforgalom intézményeinek aprólékos, magas tökéletességű kidolgozása. — A posztklasszikus jogtudományt jórészt a vulgárjogi gondolkodás, a névtelen jogtudósok továbbképző tevékenysége, a nagy klasszikusok kivonatolása, a görög és keresztény filozófia befolyása jellemzi.

7. *A császári rendeletek.*

A principatus idején (2. sz.) kimondják, hogy a császári rendelet törvényerővel bír (Gaius 1. 5.). A princeps által kibocsátott rendeletek: az *edictum* (a princeps hirdetménye uralkodása idejére), a *mandatum* (a hivatalnoki karhoz kibocsátott utasítások), a *rescriptum* (vitás jogi kérdésekben a császár elvi döntése a felek kérelmére), *decretum* (a császár mint legfőbb fellebbezési fórum ítélete). Az abszolút császárság idején a fenti rendeletformák az *oratio principisszel* (a császár által a senatusnak tett javaslat törvényi formája) és a *pragmatica sanctioval* (ünnepélyes keretekben kibocsátott rendelet) egészülnek ki. — E rendeleteket Hadrianustól kezdődően egy Gregorius, majd egy Hermogenianus nevű posztklasszikus jogász a 3. század végén összegyűjtötte *(Codex Gregorianus* és *Hermogenianus)*, majd II. Theodosius keletrómai császár kodifikációja a Constantinustól kezdve kiadott rendeleteket foglalta törvénykönyvbe.

8. *A jusztiniánuszi törvénykönyvek.*

Iustinianus bizánci császár (527—565) nevéhez fűződnek, aki a berytosi és konstantinápolyi jogi főiskolák eredményeire és tudósaira támaszkodva elrendelte a római jog általános kodifikációját. Ennek első terméke a három kódex anyagából és a későbbi anyagból 528-ban a császári rendeleteket összefoglaló, Tribonianus jogtudós által szerkesztett *Codex Iustinianus (rövidítése C.)*. Ezt követte a 39 jogtudós több mint 2000 művét töredékek formájában felölelő *Digesta seu Pandectae* c. mű *(rövidítése D.)*, amely Q. Mucius Scaevolától a posztklasszikus Arcadius Charisiusig minden jelentős jogtudós, elsősorban az öt remekjogász műveit 50 könyvben, címekre tagolva, a szükséges korszerűsítő szövegmódosítások *(interpoláció)* keresztülvezetésével feldolgozza (szerkesztője szintén Tribonianus). 533-ban Tribonianus és két jogtanár elkészíti a római jog törvénykönyvnek is használandó tankönyvét, az *Institutiones seu Elementa*-t, *(rövidítése* Inst.)., 4 könyvben, Gaius Institutiói alapján. 534-ben jelenik meg a Codex új kiadása 12 könyvben, míg ezt követően kiadott jusztiniánuszi rendeleteket a *Novellae* c. magángyűjteményben foglalják össze. — A jusztiniánuszi kodifikáció az azt készítő jogtudósok részben önálló műve, s nem marad el a klasszikus kor jogfejlődésének eredményei mögött, sőt absztrakciói, egyszerűsítései, elvszerű megállapításai folytán néha nívóban azokat túl is haladja. E törvénykönyvek látszólag anakronisztikusak a bizánci birodalomban, mert a fejlett árucserét rendező joganyagot foglalták össze a feudalizálódó társadalomban, s latin nyelven készültek (a Novellae c. gyűjtemény görög nyelvű) a görög nyelvű birodalomban, s így nem is nyertek minden bírói fórum előtt alkalmazást. E kodifikáció anyaga mégis élő jog volt, mert a városokban az árutermelés, pénzgazdálkodás tovább is virágzott, a városi jogászok a latin nyelvet jól ismerték és használták is, s a kodifikáció anyagát alkalmazásának megkönnyítésére — a császár tilalma ellenére is — kommentárokkal, indexekkel látták el és kivonatolták.

VI. A római jog tudományos művelésének modern irányai.

A római jog modern tudományát a századforduló óta bizonyos útkeresés jellemzi. A *provinciák jogéletének vizsgálata* már L. Mitteis német professzor korszakalkotó művével (Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs. Leipzig, 1891.) kezdődik, aki felhívta a figyelmet arra, hogy a római birodalomban nemcsak ún. birodalmi jog létezett, hanem a helyi népjogok is tovább éltek. Ide kapcsolódik a *jogi papyrológia*, amely a hatalmas egyiptomi papiruszanyag alapján tárja fel a római uralom alá került Egyiptom mindennapi jogéletét. Egy Németországban őrzött papiruszból ismerjük pl. a Constitutio Antoniniana szövegét. E tudományos irányzat legkiválóbb képviselői L. Wenger német, R. Taubenschlag lengyel, H. J.

Wolff és E. Seidl német és V. Arangio-Ruiz olasz tudósok. — Az *interpolációkutatás* a humanistákra vezethető vissza, de nagyobb jelentőségre csak a múlt század végétől jutott Német- és Olaszországban (G. Beseler, O. Gradenwitz, E. Albertario, nálunk Marton Géza és Személyi Kálmán). Képviselői a római joganyag történeti rétegeződését kívánták feltárni és azt időben és térben elhelyezni (klasszikus, jusztiniánuszi jog). E szövegrétegeződés-kutatásnak kiemelkedő képviselője ma Fr. Wieacker német tudós. Az *összehasonlító ókori jogtörténet* főként a századfordulón kezd kibontakozni, s az ókori kelet és a görög föld jogrendszereit kívánja összevetni a római joggal (L. Wenger, P. Koschaker). — A *vulgárjog* kutatása különösen E. Levy német romanista nevéhez fűződik. A *görög filozófia és a keresztény eszmék hatása a római jogfejlődésre* már a századfordulótól kezdve jelentős kutatások tárgya. Az utóbbi irányzat elsősorban Olaszországból indult ki (B. Biondi stb.). A *marxista jogi romanisztika* szigorúan az eredeti forrásokra támaszkodva az egyes római jogintézmények osztálygyökereit kívánja a dialektikus materializmus alapján feltárni, s igénybe veszi mindazon, a polgári romanisztika által teremtett tudományos módszereket, irányzatokat (pl. interpolációkutatás, eszmeáramlatok hatásainak vizsgálata stb.), amelyeket megfelelőnek talál (Pereterszkij, Novickij szovjet tudósok).

VII. A személyek joga. 1. A jogképesség. 2. A cselekvőképesség. 3. A római család. 4. A jogi személyek.

1. A jogképesség.

A klasszikus római jogban *persona*-nak vagy *caput*-nak azt nevezték, aki jogok és kötelezettségek alanya lehet, tehát jogalany, azaz személy (a „jogképesség" kifejezést nem ismerték). De a rabszolgatartó rendszerből következőleg nem minden embert tekintettek személynek, s ha annak is tekintették, jogképessége nem volt szükségképpen teljes. A rabszolgatartó Róma egyeseket teljes jogfosztottságba taszított (rabszolgák), másoknak a jogok összességét (politikai és magánjogok), azaz a teljes jogképességet (teljes jogú római polgárok), ismét másoknak korlátozott jogképességet (latinusok) biztosított, míg a szabad alattvalók egy részét a birodalmi jog szempontjából ugyan jogképtelennek minősítette, elismerte azonban ezeknek az alattvalóknak a helyi népjog szerinti jogképességét (nem polgárjogú alattvalók). Az emberek alapvető kategorizálását Rómában Gaius adja Institutióiban: „a személyekre vonatkozó jog legfőbb felosztása az, hogy az összes emberek vagy szabadok, vagy rabszolgák" (1. 9.). Megjegyzendő azonban, hogy bár a rabszolgákat „dolgoknak" minősítették, jogi helyzetük némileg mégis különbözött a dolgokétól, főképpen azért, mert a rabszolga szellemi munkaerejének kihasználását jogilag meg kellett alapozni (cselekvőképességük elismerése). — A jogképesség az élve születéssel kezdődött. A *méhmagzat* nem volt személy, de „valahányszor a méhmagzat érdekeiről van szó, őt úgy kell védelemben részesíteni, mintha már élő ember volna" (D. 1. 5. 7. — Paulus). A *fogamzás idejét* a születéstől visszafelé számított 182. és 300. nap közé tették. A személyiség végét a *halál* jelentette, s az eltűnés azzal azonos hatályúnak minősült (az eltűnt házassága megszűnt); a holtnak nyilvánítás intézményét a rómaiak nem ismerték.

A teljes jogképességet a szabadság (libertas), a polgárság (civitas), s a családi állapot (familia) határozta meg. A *szabadság állapota* szerint az emberek vagy szabadok, vagy rabszolgák. Rabszolgává valaki hadifogságba esés, rabszolganőtől való születés és büntetés alapján lehetett. A rabszolgából szabad ember felszabadítás útján vált. A felszabadítottat azonban a *ius patronatus* élete hosszáig urához és annak jogutódaihoz kötötte, ami gyakorlatilag az ura iránti engedelmességben, s különböző szolgáltatásokban jelentkezett. A rabszolgatartó rendszer bomlása hívta életre a principatus derekától kezdve azoknak a félszabadoknak a kategóriáját, akiket *colonusoknak* neveztek. — A *polgárság állapota* szempontjából Róma szabad alattvalói vagy római polgárok lehettek, ami a politikai (légiókban szolgálhatott, rendelkezett a ius suffragiivel, azaz választójoggal és ius honorummal, azaz a tisztségviselés jogával) és magánjogi jogképességet (volt commerciuma, azaz vagyonjogi, és connubiuma, azaz családjogi jogképessége) jelentett, vagy latinusok (azaz csökkent polgárjoggal rendelkezők különböző kategóriái), a peregrinusok (idegenek), akik hazai joguk szerint (vagy a Róma által meghagyott helyi jog, vagy ha idegen állampolgár volt, pl. perzsa, a perzsa jog szerint) voltak jogképesek. — *Családjogi állapot* szerint a római polgárok vagy önjogúak (sui iuris), vagy családi (férji vagy apai) hatalom alatt állók lehettek (alieni iuris). A fenti statusok változása ún. *capitis deminutio*-t, a jogképesség változását, esetleg megszűnését (capitis deminutio maxima) jelentette. — A három status által megszabott jogképességet befolyásolta még a női nem (a nőknek politikai jogai nem voltak), a becstelenség (infamia, majd turpitudo; az előbbi a politikai jogok elvesztésével, az utóbbi elsősorban tanúzási képtelenséggel járt), a fizikai munka végzése (ius honoruma nem volt), a keresztény korban az eretnekség, hitehagyottság.

2. A cselekvőképesség.

A cselekvőképesség az a képesség, hogy valaki saját tényeivel magának vagy másnak jogokat és kötelezettségeket szerezhet, Rómában is ismeretes kategória volt, bár külön elnevezést nem kapott. A cselekvőképesség

nem járt együtt szükségszerűleg a jogképességgel. A serdült és épelméjű hatalom alatti családtag vagy rabszolga cselekvőképesnek minősült. Ez a jogi megoldás szolgált a rabszolgák szellemi munkaerejének kihasználására (a rabszolga ura birtokát kezelhette, üzletét vezethette, ennek keretében szerződéseket köthetett, melyből kifolyólag minden jogot urának szerzett, a vállalt kötelezettségekért azonban ura csak „járulékosan" volt felelős).

A cselekvőképességet a kor, a nem, az elmeállapot, a tékozlás (néha bizonyos testi fogyatékosságok) korlátozták, illetve zárták ki. Az embereket már a régi jog *kor* szerint *serdültekre* (puberes) és *serdületlenekre* (impuberes) osztotta. A sabinianusok és proculianusok közti viták lezárásaképpen Iustinianus a serdültség korhatárát fiúknál a 14., leányoknál a 12. évben határozta meg, s a 7 évnél idősebb serdületleneket korlátozottan cselekvőképeseknek, a fiatalabbakat (infantes) cselekvőképteleneknek minősítette (*Codex, továbbiakban C.* 6. 30. 18. pr. és 5. 60. 3.). A korlátozottan cselekvőképes serdületlenek (impuberes infantia maiores) egyoldalúan jogszerző ügyleteket köthettek, egyaránt jogosító és kötelező ügyleteket azonban csak törvényes képviselőjük hozzájárulásával, s ellenszolgáltatás nélküli joglemondó nyilatkozataik még törvényes képviselőjük hozzájárulásával sem voltak érvényesek. Egy i. e. 200 körül hozott törvény (lex Plaetoria) nyomán fokozatosan kialakult joggyakorlat értelmében a 25. életévet el nem ért serdült, aki — hogy a vagyonjogi forgalomban részt vehessen — a praetortól magának állandó gondnokot kért és kapott, szintén korlátozottan cselekvőképes volt. A jusztiniánuszi kodifikációban érvényesülő kor szerinti kategorizálás alapján így: az emberek nagykorúak (maior aetas) vagy kiskorúak (minor aetas) aszerint, hogy 25. évüket betöltötték vagy sem. — A nők az i. sz. 4. századig örökös gyámság alatt állottak, ami azt jelentette, hogy — bár vagyonukat maguk kezelhették — fontosabb jognyilatkozataikhoz gyámi hozzájárulás volt szükséges. Az *elmebetegség* (dementia) az embert cselekvőképtelenné tette, világos pillanataiban (lucida intervalla) azonban az őrült cselekvőképesnek minősült. A *tékozlók* (prodigi) korlátozottan cselekvőképesek voltak.

3. A római család.

Kezdettől fogva a monogám házasságon, valamint a családfő hatalmán épült fel. A civiljogi rokonságban, az ún. *agnatio*-ban csupán a férfiági vérrokonságnak volt jelentősége. A szűkebb értelemben vett agnát familia magában foglalta mindazokat, akik a pater familias hatalma alatt állottak (a férji hatalom alatti feleség, az apai hatalom alatti fiúk és lányok, az ilyen fiú gyermekei, unokái, valamint a férji hatalmat eredményező házasságot kötött felesége, az örökbefogadott gyermekek, s az ilyen fiúk férji hatalmat eredményező házasságra lépő felesége, valamint gyermekei). Tágabb értelemben az agnatio magában foglalta mindazokat, akik ugyanazon családfő hatalma alatt állanának — a fenti szabályok szerint —, ha a családfő élne (proximi agnati), s legtágabb értelemben jelentette a nemzetséget (gens tagjait). A családfő vagyonát „familia pecuniaque" névvel jelölték, amely a XII táblás törvény idején már a családfő egységes vagyona volt, de mégsem „személyi vagyona", ui. azokat a családtagokat, akik e vagyont a családfő halála után megkapták „saját maguk örököseinek" (sui heredes) nevezték, ami a régi házközösség hatalom alatti tagjainak lappangó tulajdonjogára utalt. — Az agnát családot fokozatosan kiszorítja a *cognatio*-n, az apai és anyai ági vérrokonságon alapuló család, amelyben az egyenesági és oldalági rokonok foglaltak helyet. Amilyen fokban cognat rokona volt valaki az egyik házastársnak, ugyanolyan fokban sógora volt az a másiknak (*affinitas*).

Az ősi római *házasság* (matrimonium) szorosan összefonódott a *férji hatalommal* (manus). Idővel kialakul azonban a manus nélküli házasság, s a császárkorban az előbbit úgyszólván teljesen kiszorítja. A manusos házasságban a feleség apja hatalma alól férje hatalma alá kerül (ha önjogú volt, elveszti önjogúságát), míg az utóbbi esetben megmarad pater familiasa agnatiojában (vagy megtartja önjogúságát). Ha a házasság folytán férje agnatiojába jut, egy leányhelyet foglal el ott. A matrimonium keletkezéséhez csupán házassági szándék (affectio maritalis) volt szükséges mindkét fél részéről, a manus keletkezéséhez viszont formális aktusok (confarreatio = vallási aktus, coemptio = színleges vétel), vagy a férji hatalomnak 1 éves gyakorlása útján való elbirtoklása (usus). Nem köthettek házasságot a serdületlenek, elmebetegek, házasságban élők, heréltek, valamint az egyenesági rokonok, testvérek, testvér és testvérének vér szerinti leszármazója stb. A házasság, ha manusos volt, a keletkeztető aktus ellenaktusával (diffarreatio, remancipatio), ha nem volt az, a felek közös akaratával (divortium), vagy egyoldalú nyilatkozattal (repudium) szűnt meg. — A manus nélküli házasságnál a nő eltartása a férjet terhelte, a nő házasság alatti szerzeményei a férjtől származónak voltak tekintendők (praesumptio Muciana), az önjogú nő vagyona női szabad vagyonnak minősült (parapherna). Tilos volt a házastársak közti ajándékozás. Már a köztársaság idején kialakul a *hozomány* intézménye (dos), amely a nőre tekintettel a férjnek adott, illetve adni kötelezett olyan vagyon, mely a házasság terheinek megkönnyítését szolgálja. A házasság megszűnése után a hozomány vagy egyenértéke a nőnek vagy jogutódainak visszaadandó. — A hozomány „ellendarabja" az ún. *donatio propter nuptias* volt, amelyet a házasság megkötésekor a férj adott, vagy ígért a feleségnek arra az esetre, ha a házasság nem a nő

hibájából szűnik meg (a nő jogutódait ez nem illette meg). A fentiek szerint Rómában a házastársi vagyon elkülönítésének elve érvényesült.

Az *apai hatalom* (patria potestas) eredetileg a pater familiasnak gyermeke felett fennálló és annak megöléséig (ius vitae ac necis) és eladásáig (ius vendendi) terjedő hatalmát jelentette; a családgyermek minden szerzeménye a pater familiast illette. Az apai hatalom szigora idővel erősen mérséklődik, s annak vagyonjogi természete is jelentősen változik, mert utóbb a családgyermek katonai (tisztviselői) szolgálattal nyert szerzeményei már nem illették meg a családfőt. Iustinianus szerint a gyermek minden vagyona, amely nem az apától ered, ún. jövevény vagyon (bona adventitia), s azon az apát csak haszonélvezeti jog illeti meg. — Az apai hatalom törvényes római házasságból való születéssel (apaság vélelme az anya férje vonatkozásában), örökbefogadással (önjogú személyé = arrogatio, hatalom alattié = adoptio), s a keresztény korban utólagos házassággal vagy császári kegyelemmel való törvényesítéssel keletkezhetett, s a felek halálától eltekintve örökbefogadás és apai hatalom alól való felszabadítás útján (emancipatio) szűnt meg.

A *gyámság* (tutela) az önjogú, de kora vagy neme miatt cselekvőképességében korlátozott, vagy azzal nem rendelkező személyeknél e képesség pótlására irányuló intézmény volt. Két faja volt: a serdületlenek (t. impuberum) és a nők (t. mulierum) gyámsága. Az utóbbi az i. sz. 4. században megszűnt. A gyámság (serdületleneké elsősorban) alapulhatott végrendeleten (t. testamentaria), ennek híján törvényen (t. legitima), majd hatósági kirendelésen (Iustinianusnál t. dativa). A gyám kezelte a gyámolt vagyonát, az infans helyett jognyilatkozatokat tett, a 7. évnél idősebb serdületlen távollétében helyette járt el, s jelenlétében annak nyilatkozatához auctoritását adta. — Aki ügyeinek önálló vitelére egészben vagy részben képtelen volt, és nem állott apai hatalom vagy gyámság alatt, *gondnokság* (cura) alá került, amely az illető személyi felügyeletét is magában foglalta. A gondnok consensusát adta a gondnokolt jognyilatkozataihoz. Már a XII táblás törvény ismerte az elmebetegek és tékozlók gondnokságát, míg a klasszikus korban alakul ki a 25. évet be nem töltött serdültek gondnoksága. Ismeretes volt a távollevő, a méhmagzat stb. gondnoksága is.

4. A jogi személyek.

Universitas, corpus collegium elnevezéssel a rómaiak a jogképességgel felruházott személyegyesüléseket jelölték meg. Egyes köztestületek, mint városok, községek (civitates) a ius publicum területén már korán önálló jogalanyként szerepeltek, mivel pedig saját vagyonnal rendelkeztek, ez lehetővé tette, hogy ha szerződéseket kötöttek, úgy kezeljék őket, mintha „magánszemélyek" volnának (D. 50. 16. 16. — Gaius). Ez volt e személyegyesülések magánjogi alanyiságának kiindulópontja. Keletkezésükhöz általában három tag léte (D. 50. 16. 85. — Marcellus) és a császárkortól kezdve hatósági engedély volt szükséges. Befelé ügyintéző, kifelé képviselő szerveik útján (actor, syndicus) működtek. Vagyonuk független volt tagjaik vagyonától (D. 3. 4. 7. 1. — Ulpianus). Leggyakoribb magántestületek a kézművesek és alacsony rangú tisztviselők egyesületei és a temetkezési egyesületek voltak. — A keresztény korban egyesek kórház, vagy szegényház céljaira, önálló, belső igazgatási rend és szervezet (gubernatio) megszabásával egy-egy vagyontömeget rendeltek, amelyet a jog önálló alanyisággal ruházott fel (pia causa); vö. a modern jogok alapítványával.

A *római állam* (populus Romanus) a magánjog területén nem rendelkezett jogalanyisággal, hiszen földje: ager publicus, rabszolgái: servi publici, vagyona: res publica volt. A köztársasági államkincstár (aerarium) még a közjog területén sem volt jogképes, csak a helyet jelentette, ahol az állam értékeit és fontos okiratait őrizték. Ezzel szemben *fiscuson* azt a vagyont értették, amely a császárt hivatali hatalmánál fogva megillette. A fiscus mint a császár „magánvagyona" a trónutódé lett, tekintet nélkül arra, hogy az végrendeleti, vagy törvényes örököse volt a császárnak vagy sem. A fiscus eleinte a ius privatum jogi formáit használta fel, fokozatosan azonban összeolvadt az aerariummal, s a dominatus kezdetétől kizárólag a ius publicum területére tartozott.

VIII. A vagyonjog. 1. A dolgok, a tulajdon, a birtok és az idegen dologbeli jogok. 2. Az öröklés. 3. A kötelmek.

1. A dolgok, a tulajdon, a birtok és az idegen dologbeli jogok.

Gaius (2. 1.) „De rebus" (= a dolgokról) címszó alatt tárgyalja Institutióiban az egész modern értelemben vett vagyonjogot, de ezen a részen belül megkülönböztethető a dolgokkal, az abszolút védelemben részesülő jogokkal, az örökléssel és kötelmekkel foglalkozó anyag.

A *dolgon* (res) a rómaiak testi tárgyakat, esetleg vagyont, általában mindazt értettek, amin tulajdont lehet szerezni; utóbb azonban bevezették a testetlen dolgok (res incorporales) fogalmát, s ezeken jogokat értettek (Gaius 2. 12. és Iustinianus Institutioi, továbbiakban Inst. 2. 2. pr.). A dolgok (jogok is) és kötelezettségek összessége alkotta a vagyont (D. 50. 16. 49. — Ulpianus és D. 50. 16. 83. — Iavolenus), amelyet „familia pecuniaque", majd „patrimonium" szóval jelöltek. A vagyon elkülönült része volt a peculium (különvagyon), amelyet a családfő vagy rabszolgatartó adott a családgyermeknek vagy rabszolgának kezelés céljából. — A rómaiak imerték a magánvagyonba tartozó és ezen kívül eső — (res in patrimonio

— res extra patrimonium), forgalomképes és forgalmon kívüli, isteni és emberi jog alá tartozó dolgokat (az előbbihez tartoztak a vallási kultusszal, halottkultusszal kapcsolatos dolgok, valamint a városfalak és kapuk), a köz- és magándolgokat (res publicae — res privatae), a mindenkit megillető dolgokat (res omnium communes, mint pl. a levegő, folyóvíz), a senki dolgát (res nullius), ingó és ingatlan (res mobiles — res immobiles), helyettesíthető (súly, szám, mérték szerint meghatározott) és elhasználható dolgokat. Az ún. res mancipit (itáliai telek, rabszolga, igásbarom és az ősi telki szolgalmak) csak ünnepélyes tulajdonátruházási aktussal (mancipatio) lehetett átruházni. A dologkapcsolatok közül ismerték az alkatrész és a dologösszesség fogalmát, de a tartozék fogalma még csak csírájában (felszerelés = instrumentum) jelentkezett.

A *magántulajdon* kialakulása Rómában fokozatosan ment végbe, először az ingókon; az ingatlan magántulajdon eredete az állítólag Romulus által a nemzetségi közös földekből az egyes családfők részére kihasított két iugerum (kb. $^1/_4$ hektár) háztáji földben (heredium) keresendő. A meghódított itáliai földek (ager publicus) eredetileg a populus Romanus tulajdonát képezték, s csak egy i. e. 111. évi lex agraria adta azokat a birtokosok magántulajdonába. A tulajdon megjelölésére a források a „*meum est*" (enyém), a „*dominium*" (a házközösség urának tulajdona), majd a „*proprietas*" (egyéni magántulajdon) kifejezést használják. — A köztársasági kor ismeri a civiljogi tulajdont (dominium ex iure Quiritium), amelyet csak római polgár római polgártól, forgalomképes dolgon, civiljogi szerzésmóddal (res mancipit mancipatioval) szerezhet. Utóbb a nagy rabszolgaforgalom megkönnyítése céljából a praetor a harmadik feltételtől az elbirtoklás fikciójának alkalmazásával eltekintett, s így fejlődött ki az ún. praetori tulajdon. A tartományi telek tulajdonosa a császárkortól kezdve a populus Romanus, de azon a telken a használóknak bizonyos „tulajdonszerű jogot" (possessio et ususfructus) biztosítottak. Emellett elismerést nyert a peregrinusoknak helyi joguk szerinti tulajdona is. E tulajdonkategóriák az i. sz. 4. századtól eltűnnek. — A tulajdon tartalmát a rómaiak a használatban (uti), gyümölcsöztetésben (frui), rendelkezésben (abuti), birásban (habere) és birtoklásban (possidere) jelölték meg, részben azonban közérdekből, részben a szomszédjogok biztosításával korlátozták. A tulajdonközösség ősi formája minden társnak egymástól függetlenül biztosította a rendelkezést a közös dolog felett (ercto non cito), s valószínűleg csak a klasszikus jogban alakul ki az „osztatlanul, részarányosan" (pro indiviso pro parte) való rendelkezés modern szabálya.

A tulajdonjog megfelelő szabályozása az ún. *birtok* (possessio) fogalmának kialakítását igényelte, amely kettős eredetű: a XII táblás törvény elbirtoklási szabályán (usus) és a közföldeken egyesek által gyakorolt tényleges hatalom praetori védelmén alapul. A birtoklás legfontosabb elveit a köztársaság végi jogtudósok (veteres) alakították ki (birtokolni csak testi dolgot lehet; többen ugyanazt a dolgot egy időben nem birtokolhatják; a dolog meg nem határozott részét birtokolni nem lehet). A tulajdon jogi hatalom a dolgon, a birtok csak tényleges hatalom, s ezért a birtoklás kérdésének semmi köze nincs a birtok jogosságához, vagy jogtalanságához, ami persze nem jelenti azt, hogy a birtokos jó- vagy rosszhiszeműsége a birtok jogossága tekintetében ne lenne befolyással a birtok egyes jogi hatásaira (pl. elbirtoklás). A XII. táblás törvény és a 3. századi ediktális szabályok alapján a jogtudomány a birtokhoz két alapvető joghatást fűzött: az elbirtoklást a jóhiszemű birtokosnál és a bírói birtokvédelmet: a birtokló vagy birtokából kiesett tulajdonosnál, jó- és rosszhiszemű birtokosnál, az örökhaszonbérlőnél, s kézizáloghitelezőnél, a vitás dolog őrzőjénél (sequester) és a szívességi alapon használónál (precarista). Ez esetekben a források civilis possessióról (szűkebb értelemben vett birtokról) beszélnek, míg ha a tényleges hatalom nem járt közvetlenül ilyen jogi hatásokkal, úgy naturalis possessióról (bírlalat, nem római kifejezéssel detentio) szólnak. — „A birtokot testileg és szándékkal szerezzük meg" — mondja Paulus (D. 41. 2. 3. 1.). A birtoknak tehát két eleme van: a testi ráhatás lehetősége (corpus) és a birtoklási akarat (animus). — A birtokszerzés önhatalmúlag, vagy másik közreműködésével (traditio) mehetett végbe. A traditio, azaz a dolog átadása nem minden esetben történt meg effektíve pl. ingatlan átruházás, jelképes átadás, puszta megállapodás esetén. A birtok megszűnése a két elem (corpus, animus) egyikének, vagy mindkettőjének megszűnésével ment végbe. — A birtokvédelem a dolgon fennálló tényleges hatalom bírói védelmét jelentette háborítás vagy a birtok elvonása esetén praetori interdictumok segítségével. Itt nem jött figyelembe az, hogy alperesnek joga van-e a birtoklóshoz, csupán az, hogy nem hibásan (vi, clam, precario = erőszakkal, csellel, vagy a szívességi használattal visszaélve) szerezte-e a birtokot. A birtokper sokszor alapja volt a tulajdoni pernek, mert megjelölte a felek tulajdonperbeli pozícióját (a birtokper nyertese lett a tulajdoni per alperese).

A *tulajdonszerzés* szoros kapcsolatban volt a birtokszerzéssel, s módjait két csoportba osztották: a ius gentium — (foglalás, kincslelet, dologegyesülés, gyümölcsszerzés, feldolgozás és a tulajdontraditio), s a civiljog szerinti szerzésmódok (mancipatio = 5 tanú és mérlegtartó előtt a tulajdonszerző által, az előírt formula elmondásával, szimbolikus vételár fizetésével végbemenő ún. képletes vétel, in iure cessio =

színleges per útján végbemenő tulajdonátruházás, és elbirtoklás = erre alkalmas dolog tulajdonának a jogos szerzési címmel rendelkező, jóhiszemű, sajátként, megfelelő időn keresztül, háborítatlanul birtokló általi megszerzése). — A tulajdon védelmét a praetor a tulajdoni keresetek útján biztosította. A civiljogi tulajdonos részére biztosított rei vindicatio esetében a felperesnek az elbirtoklási időre korlátozottan kellett kimutatnia azt, hogy az elbirtoklás előfeltételei (res habilis, iustus titulus, bona fides, possessio, tempus) nála és esetleg annál, akitől ő a dolgot az elbirtoklási időn belül szerezte, fennállottak. A pernyertes felperes a dolog gyümölcseinek kiadását és az okozott károk megtérítését, míg a perveszteles alperes beruházásai értékének megfizetését, vagy e beruházások elvitelének tűrését követelhette. A praetori tulajdon védelmét az ún. actio Publiciana szolgálta, mely az elbirtoklás fikciójára és a jogcímek összemérésére alapított (az nyert, akinek erősebb joga volt a dologhoz) kereset volt, miután a felek egyike sem volt rendszerint civiljogi tulajdonos ez esetben.

Az „idegen dologbeli jogok" közül először a *szolgalmak* alakultak ki. A XII táblás törvény háromféle úthasználatot és vízvezetési szolgalmat ismer. A szolgalmak alapelveit a klasszikus jog dolgozza ki. Ezek szerint saját telken szolgalom nem állhat fenn (D. 8. 2. 26. — Paulus), a szolgalom tevésre nem kötelezhet (D. 8. 1. 15. 1. — Pomponius), a szolgalmat további szolgalommal terhelni nem lehet (D. 33. 2. 1. — Paulus), a szolgalom oszthatatlan (D. 8. 3. 23. 3. Paulus) és csak szomszédos telkek közt állhat fenn (D. 8. 3. 5. 1. — Ulpianus). A XII táblás törvény utáni korszakban alakul ki az „idegen dolgokon fennálló használati és gyümölcsöztetési jog, a dolgok állagának épségben tartása mellett" (D. 7. 1. 1. — Paulus): a haszonélvezet (ususfructus), majd ebből önállósult a szűkebb körű használat (usus), s Iustinianus alakította ki az önálló lakáshasználatot (habitatio). A jusztiniánuszi jog az utóbbi kategóriákat a személyes szolgalmak (servitutes personales) műszóval foglalta össze, szemben a korábban kialakult ún. telki szolgalmakkal (s. praediales). — Az *örökhaszonbérlet* részben Itáliából, részben a hellenisztikus keletről eredő intézmény volt, s a magánjog területére csak a posztklasszikus jog vonta azt. Iustinianusnál (emphyteusis) jelenti a mezőgazdasági ingatlan „örök időkre" való haszonbérbe adását az örökhaszonbérlő és jogutódai részére, évi bér (canon) fizetése ellenében. A *felülépítményi jog* (superficies) ezzel szemben kizárólag római eredetű intézmény, s a köztársaság végén alakul ki, az akkori vagyonos rétegek telekkoncentrációjával kapcsolatos lakásuzsora ellensúlyozása céljából. Olyan, más telkén emelt építményen fennálló használatot jelentett, amely a jogosultat és jogutódait hosszú ideig megilleti. — A régi jog a modern értelemben vett *zálogjogot* nem ismerte, mert a biztosítékul adott tárgy — tekintet nélkül annak értékére — a hitelezőé maradt, ha az adós tartozását, amelynek visszafizetését az átadott tárgy volt hivatva biztosítani, nem fizette meg. E jogi formát csak a 4. század számolja fel. A későbbi jogban alakul ki a modern értelemben vett zálogjog azzal, hogy a felek olyan megállapodása, mely szerint a hitelező az adós nemfizetése esetére a zálogtárgyat jogosult legyen eladni (pactum de distrahendo), s abból magát — a visszamaradó összeg (superfluum) visszafizetése mellett — követelése erejéig kielégíteni, külön kikötés nélkül is a zálogjogviszony természetes alkatrészévé vált. Történetileg egymásután alakult ki, de időlegesen egymás mellett élt a zálogjog három formája: a *tulajdonzálog* (fiducia), amely a zálogtárgy tulajdonának a hitelezőre történő átruházásával járt (az i. sz. 4. században el is tűnt), valamint a két modern zálogjogi forma: a *kézizálog* (pignus) és a *jelzálog* (hypotheca). Az utóbbi a mezőgazdasági kishaszonbérletekkel kapcsolatban alakult ki, a praetori jogban, egyévi haszonbér biztosítására, a haszonbérlő felszerelési tárgyain, előbb relatív, majd abszolút hatállyal, s csak később nyert általánosítást. A rómaiak dolgozták ki a prioritás szabályait több hitelező kielégítése esetében.

2. Az öröklés.

Rómában, mint az ókori világban mindenütt, először a törvényes öröklés szabályai alakultak ki. Ezt követőleg, aránylag korán jelent meg s a XII táblás törvény idején már teljesen kialakultnak tekinthető végrendeleti öröklés. A római jog öröklési rendszere részben ipso iure, részben aditionális. Automatikusan szerezték meg az örökséget az ún. szükségképpeni örökösök (necessarii heredes), akik közé részben az örökhagyó halálával annak hatalma alól felszabaduló családtagok (sui heredes), részben az örökhagyó halála esetére felszabadított és örökösül kinevezett rabszolgák tartoztak (ipso iure öröklés). Mindenki más csak kifejezett, vagy hallgatólagos elfogadó nyilatkozattal szerezte meg az örökséget; ezek voltak az önkéntes örökösök (voluntarii heredes). A hagyaték rájuk nézve a megnyílás és elfogadás közti időben „nyugodott", nem volt ura, s ezért nyugvó hagyatéknak (hereditas iacens) nevezték, amelynek kezelésére a praetor szükséghez képest gondnokot rendelt. Az a személy, aki az örökséget egyszer megszerezte, egyszer s mindenkorra örökös lesz, s e minőséget nem veszítheti el, még ha meg akarna szabadulni is tőle („semel heres semper heres" elv). Elbirtoklással (usucapio pro herede) is megszerezhető volt a hagyaték, éspedig nemcsak olyanok által, akik ünnepélyes elfogadó nyilatkozat nélkül vették azt birtokba, de azok által is, akiknek semmi joguk nem volt a hagyatékhoz. Az ősi jog ezt az idejétmúlt intézményét Marcus Aurelius törölte el.

A *törvényes öröklés* ősi rendjét, a civiljogi törvényes öröklést a XII táblás törvény rögzítette, az kizárólag az agnation épült fel. Elsősorban a sui heredes, majd a proximi agnati s végül a gens örökölt. Ez az öröklési rend nem ismerte a successio graduum et ordinum intézményét, ami azt jelentette, hogy ha a meghívott agnatus proximus nem tudta, vagy nem akarta az örökséget elfogadni, távolabbi fokban (gradus) levő agnatus nem örökölhetett; ha pedig volt ugyan agnatus, de nem fogadta el az örökséget, úgy a következő rend (ordo), a gens nem örökölhetett, csak ha sem suusok, sem agnatusok egyáltalán nem voltak. — A praetor ugyan senkit örökössé (heres) nem tehetett, de a hagyatéki javak birtokába (bonorum possessio) utalhatott olyanokat is, akik a civiljog szerint törvényes örökösök nem voltak (emancipált gyermek). A „*praetori öröklési* rend" már részben a kognát rokonságon épül fel, s emellett a successio graduum et ordinumot is ismeri. Itt először a lemenők a gyermekek fejenként, a távolabbiak törzsenként örököltek (liberi), majd a civiljogi örökösöknek adott a praetor bonorum possessiot (legitimi), ezt követőleg az összes vérrokonok részére, olyanoknak is, akik az előbbi osztályban nem jelentkeztek (cognati), s végül a túlélő házastárs részére (vir et uxor). Két senatus consultum az i. sz. 2. században a cognatio szellemében kiegészítette ezt az öröklési rendet az anya és gyermekei kölcsönös öröklésével, míg *Iustinianus* 118. és 127. novellái a tiszta kognát öröklési rendet valósítják meg (lemenők, felmenők és velük együtt teljes testvérek, a féltestvérek, s végül a többi oldalrokonok). A bonorum possessio utolsó osztálya a túlélő házastársat illetően továbbra is fennmarad, kiegészítve a rászorult özvegy nőnek haszonélvezeti jogával, ha gyermekeivel mint állagörökösökkel konkurrál.

A *végrendelet* (testamentum) alapvető érvényességi kelléke az örökösnevezés (heredis institutio) volt (Gaius 2. 229.). A végrendelkezés eredetileg a népgyűlésen (comitia curiata) történt, majd színleges vétel útján a mancipatio aktusa segítségével, s miután itt 7 személy működött közre, a praetor kialakította az ún. hétpecsétes végrendeleti formát. Iustinianus szerint a végrendelet magán- és közvégrendelet lehetett, s a magánvégrendelet írásbeli és szóbeli, s a 7 tanútól némely esetben el lehetett tekinteni (kiváltságos végrendeletek). A végrendelet értelmezésénél „inkább az akaratot, mintsem a szavakat kell figyelembe venni", mondja Papinianus (D. 35. 1. 101. pr.). Eltérőleg a modern öröklési jogoktól, a törvényes és végrendeleti öröklés Rómában nem fért meg egymás mellett („nemo pro parte testatus pro parte intestatus decedere potest" elv). Ez azt jelentette, hogy az örökhagyó az örökést csak a hagyaték egy részére is nevezte ki örökösül, a végrendeleti öröklés az egész hagyatékra vonatkozott.

A *végrendelet elleni öröklés* a civiljogban csak abban realizálódott, hogy az örökhagyó suusait vagy örökössé volt köteles kinevezni, vagy ki kellett őket tagadnia (alaki mellőzhetetlenség). A császári jogban kialakuló ún. anyagi mellőzhetetlenség már a kötelesrész (debita portio) képét mutatja, amennyiben az arra jogosultaknak (lemenők, felmenők, esetleg testvérek) a törvényes örökrész negyedét meg kellett kapniuk, és csak törvényes ok alapján voltak kitagadhatók. A kötelesrész alaptalan sérelme esetén a végrendelet vonatkozó része mint érvénytelen megdőlt, s a jogosult egész törvényes örökrészét megkapta. A kötelesrészre való kiegészítést, annak sérelme esetén, csak Iustinianus hozta be.

Az örökös felelőssége a hagyatéki hitelezőkkel szemben ún. „*ultra vires hereditatis felelősség*" volt, vagyis a hagyaték erején túlmenő felelősség, ami ellen az örökös a hagyatéki javak közjegyzői leltárba vételével védekezhetett; ekkor ui. a hitelezők csak a leltári tárgyakat foglalhatták le. A rómaiak kialakították mind a *helyettesörökös*-nevezés (substitutio vulgaris), mind a gyermekek részére történő *utóörökös*-nevezés intézményét (s. pupillaris et quasi pupillaris). Ők teremtették meg a lemenők osztályra bocsátási kötelezettségét is (collatio descendentium).

A római jog a civiljogi *hagyomány* (legatum) több faját alakította ki: a dologi (l. per vindicationem), a kötelmi hagyományt (l. per damnationem), s az előhagyományt (praelegatum). Az örökösnek az örökség $^1/_4$ részét (quarta Falcidia) hagyományoktól mentesen kellett megkapnia, hogy a hagyaték elfogadása biztosított legyen. A hagyományok civiljogi alakjai mellett kialakul a császári jogban a minden formai és tartalmi korlátozás nélkül rendelhető hagyomány: a hitbizomány (fideicommissum), amely azonban utóbb a legatummal összeolvad.

3. A kötelmek.

A *kötelem* (obligatio) Iustinianus Institutioi szerint: „olyan jogi kötelék, amelynél fogva szükségszerűen bizonyos dolgok teljesítésére kényszerülünk" (3. 13. pr.).

A kötelem *alanyai* az adós és hitelező. Nincs kizárva, hogy a kötelem mindkét oldalán több adós, illetve több hitelező álljon, éspedig akár úgy, hogy köztük a tartozás, illetve követelés megoszlik, akár úgy, hogy nem. Utóbbi esetben mindegyik hitelező az egészet követelheti, illetve mindegyik adós az egésszel tartozik. E viszonyt a rómaiak solidaritasnak (egyetemlegesség) nevezték, de különbséget tettek a klasszikus jogban a jogszabály által létrehozott és szerződésileg teremtett egyetemlegesség között. Az utóbbi esetben ui. az egy adós ellen indított per felemésztette a többi adós ellen indítandó per lehetőségét akkor is, ha az egyik adós ellen indított per nem vezetett eredményre. Iustinianustól kezdve azonban a kötelem szerződéses

egyetemlegesség esetén is csak a hitelező materialis kielégítésével szűnt meg, s ezzel Iustinianus megteremtette az egyetemlegesség modern konstrukcióját. — Elvként rögzítette a római jog azt a tételt, hogy a harmadik személy javára vagy terhére szóló kötelem érvénytelen. A hatalom alatti szerződéseiből származó kötelem a hatalomfőt csak jogosította, de nem kötelezte, a praetor azonban „járulékosan" peresíthetővé tette azt a pater familiasszal, illetve a rabszolgatartóval szemben.

A kötelem *tárgyára* nézve Paulus azt mondja: „a kötelem lényege nem abban áll, hogy mienkké tegyen egy dolgot, vagy egy szolgalmat, hanem, hogy valaki mást rászorítson arra, hogy nekünk valamit adjon, valamit tegyen, vagy valamiért helyt álljon" (D. 44. 7. 3. pr.). A szolgáltatás lehet tehát „*dare*" (civiljogi tulajdon átruházása, vagy szolgalom alapítása), „*facere*" (minden, ami nem dare, tehát tevés, nem tevés; tágabb értelemben a dare is tevés), „*praestare*" (helytállás, felelősségvállalás). Ismerték a rómaiak az egyedi és fajlagos szolgáltatást, s az utóbbival kapcsolatban kimondták azt a tételt, hogy a fajta nem pusztulhat el (D. 44. 7. 1. 4. — Gaius); ismerték az osztható és oszthatatlan, a határozott (certa) és határozatlan (incerta) szolgáltatást, a vagylagos, s a felváltó szolgáltatást („*facultas alternativa*"). A mellékszolgáltatások között fontos volt Rómában a *kamat* (foenus, usura), amelynek maximuma a XII táblás törvény szerint valószínűleg 100%-os volt, míg Iustinianus szerint 6%-os. A kifizethető kamatok összege a tőkét nem haladhatta meg (C. 4. 32. 10.), s a *kamatos kamat* szedése tilos volt (D. 22. 1. 29. — Marcianus). A *kamatmaximum* túllépése mint uzsora büntetendő volt, de ez alig járt eredménnyel, hiszen a jelentősebb hitelélet kialakulását éppen az uzsora általános elterjedése akadályozta. Szolgáltatásnak minősült a kártérítés is, ami vagy jogellenes cselekményen vagy szerződésen vagy a jogszabály rendelkezésén alapult. A *káron* „a vagyon csökkenését" (deminutio patrimonii, D. 39. 2. 3. — Paulus) értették vagy *effektív kár*, vagy *elmaradó haszon* formájában (későbbi kifejezéssel: damnum emergens és lucrum cessans). Ismeretes volt az ún. biztatási kár, modern kifejezéssel „*negativ interesse*" fogalma is (D. 18. 1. 62. 1. — Modestinus). A kártérítés mértéke általában a dolog objektív értéke volt, s vétel útján gazdát cserélt áruknál előbb a vételárban (quanti es res empta erat = amennyiért azt a dolgot vették), majd általában abban az értékben nyert ez megállapítást, amelyet a dolognak mindenki tulajdonított (quantum id erit = amennyit az ér). Salvius Iulianus és tanítványai az i. sz. 2. században kidolgozták az ún. *interesse* (quod interest) fogalmát, az objektív értéket meghaladó azét az értékét, amit a dolog a károsultra nézve, speciális tulajdonságainál fogva jelent; így az utóbbi a károsult relatíve teljes kárát (omne damnum, D. 32. 26. — Paulus) jelentette. Az interesse mértéke Iustinianus szerint nem haladhatta meg az objektív érték kétszeresét. Az *előszereteti* értéket a római jog nem ismerte el (D. 35. 2. 63. pr. — Paulus). Egy esetet ismerünk a forrásokból, ahol a *kármegosztás* elve érvényesül (D. 19. 2. 19. 1. — Ulpianus), s valószínűleg nem volt ismeretlen a károsult *kárenyhítési kötelezettsége* sem (D. 18. 6. 1. 3.).

Ha az adós a kötelem tárgyát tevő szolgáltatást nem teljesítette, a marasztalás eredetileg tárgyi alapon mindannyiszor bekövetkezett, ha az adóson múlt, hogy nem teljesít (D. 19. 2. 38. pr.), függetlenül attól, hogy szándékosságára vagy gondatlanságára vezethető-e vissza ez, akár szerződésen kívüli, akár szerződéses kötelmekről volt szó. Az ősi jog korának felelőssége tehát tiszta *eredményfelelősség* volt, hiszen a *vétkesség* (szándék, gondatlanság) fogalmát még nem ismerték. A szándék és gondatlanság fogalma először a XII táblás törvényben jelenik meg kivételes jelenségként a gyújtogatással kapcsolatban. Aki ui. a cselekményt „tudva és megfontolva" (sciens prudensque) követte el, súlyosabban büntetendő, mint az, aki azt „véletlenül, azaz hanyagságból" (casu id est negligentia) tette (VIII. tábla 10.). A *szándék* fogalma tehát ismeretes volt, de a véletlent az i. e. 5. században még összekeverték a gondatlansággal. A gondatlanság tiszta fogalma valószínűleg Q. Mucius Scaevola jogtudósnál jelenik meg, aki szerint „gondatlanságról (culpa) akkor szólunk, ha valaki nem látta azt előre, amit a rendes ember előre láthatott" (D. 9. 2. 31.). — Az ősi jog eredményfelelősségén a jogtudomány mind a szerződésen kívüli (főként deliktuális), mind a szerződéses (kontraktuális) kötelmek vonatkozásában mélyreható változtatásokat eszközölt. *a)* A deliktuális kötelmeknél következetesen keresztülvitték azt az elvet, hogy a cselekmény elkövetője csak szándékos jogsértésért (dolus) felelje jen, gondosság elmulasztásából eredő magatartásért (culpa) azonban nem. Egyetlen kivételt képezett e tekintetben a késői köztársaság idején keletkezett lex Aquilia által konstruált dologrongálás, amely a későbbi jogtudomány szerint szándékosan és gondatlanul (culpa Aquiliana) egyaránt elkövethető volt. *b)* A szerződéses felelősség (lényegében szerződésszegésből eredő felelősség) esetében különbséget tettek a régi jog ún. *stricti iuris obligatio* és a klasszikus jogban kialakult *bonae fidei obligatior* tekintetében. Az előbbieknél megmaradt a régi tárgyi felelősség, mely szerint: „ahogy a nyelv szólott, úgy legyen az illető kötelezve" (VI. tábla 1.), s az adós elvileg csak akkor felelt az egész klasszikus koron át, ha az általa kifejezetten vállalt kötelezettséget a maga tevékenységével — vétkességére tekintet nélkül — hiúsította meg. E merev rendszer nem érvényesült azonban a „facere" kötelmeknél,

sőt a „dare" kötelmeknél is felvették az ünnepélyes szóbeli ígéretbe (stipulatio) záradékképpen a dolusért való felelősséget. — A bonae fidei obligatióknál a köztársaság végi jogtudomány kifejezésre juttatta azt az elvet, hogy az adósnak a kötelem teljesítése céljából mindent el kell követni, amit a jóhiszeműség tőle megkívánt (quidquid dare, facere oportet ex fide bona). Valószínűleg a késői klasszikus jogtudomány alakítja ki a gondatlanság (culpa) első differenciálását. A súlyos gondatlanság (culpa lata) alatt az átlagember gondosságának elhanyagolását értették (D. 50. 16. 213. 2. — Ulpianus), amit a klasszikusok, így Celsus is, sokszor a szándékkal (dolus) azonosítottak (D. 16. 3.32.). Az enyhe gondatlanság (culpa levis) a jó családapa (bonus paterfamilias) gondosságának elhanyagolását jelentette (D. 19. 1. 54. pr. — Labeo). A vétlenség tekintetében két fokozatot alakított ki a jogtudomány, éspedig az erőhatalomét (casus maior, vis maior), „amelynek az emberi gyengeség ellenállni nem tud" (D. 44. 7. 1. 4. — Gaius), és a kisebb balesetét („casus minor"); ami azt jelentette, hogy az emberi erővel elhárítható, de a jó családapa gondossága sem elegendő annak elhárításához. A klasszikus jog valószínűleg meglehetősen egységes szerződéses felelősségi rendszert alakított ki (Marton Géza: A római magánjog elemeinek tankönyve. Bp. 1957. 193. 1.). Eszerint az ún. ingyenadós, aki kötelemből nem húz hasznot (pl. a haszonkölcsönbe adó), csak a dolusért és culpa lataért felelt. Az érdekelt adós, aki a kötelemből hasznot is húz (pl. bérbeadó), a dolusért, a culpa lataért és culpa levisért is felel (teljes vétkes felelősség). Az érdekelt őrző adós felelőssége: az ún. custodia-felelősség (custodia = őrzés), a kisebb balesetért való felelősséget is magában foglalja (pl. a bérlő, akinek őrizetébe került a bérbeadó által neki használatra adott dolog, felelt akkor, ha azt tőle valaki ellopta). A vis maiorért a felelősség általában senkit sem terhelt (kivéve a késedelmes adóst, s azt, aki a vis maior okozta kárért a felelősséget szerződésileg felvállalta). A jusztiniánuszi jog törekvése az, hogy — valószínűleg a keresztény ideológia hatására — a vétkes szerződési felelősséget tegye általánossá. Ezért úgyszólván mindenkit felelőssé tettek a culpa minden fokozatáért, s emellett a custodia-felelősséget csak a fogadósi felelősség formájában hagyták meg, a többi custodia-felelősségi esetekben pedig a „legderekabb családapa" (diligentissimus pater familias) gondosságát kívánták meg. Minden valószínűség szerint a posztklasszikus, illetve jusztiniánuszi jogban alakul ki az ún. culpa in concreto, ami olyan gondosság elhanyagolása, amelyet valaki saját ügyeiben tanúsít („diligentia ... qualem in suis rebus"; D. 17. 2. 72.), pl. a társaság tagjainak felelőssége esetében.

A kötelem *szankciója* elsősorban a per és az ezt követő végrehajtás volt, másodsorban a kötelem anyagi jogi biztosítékai, így a foglaló, a bánatpénz, a kötbér (amely részben szerződéses kártérítési átalányt, részben szerződéses bírságot jelentett). Ugyancsak közvetett szankciói voltak a kötelemnek a zálogjog, valamint a *kezesség*, amely hosszú történeti fejlődése után Iustinianusnál nyerte el modern formáját, amennyiben ő adta meg a sortartás kedvezményét az adósnak, s ezáltal az eddigi általános készfizetői kezesség kivételessé vált, s kialakult a modern jogok közönséges kezessége. Az a kötelem, amelyhez a per és végrehajtás nem kapcsolódott, természetes kötelmet *(naturalis obligatio)* jelentett, amely azonban a fenti hiányosságon kívül minden joghatással rendelkezett. Így ha az adós itt teljesített, az nem volt ajándék, s a teljesítés tárgya visszakövetelhető nem volt (D. 46. 1. 16. 4.). Ide tartoztak pl. a hatalomalattiak kötelmei.

Gaius Institutiói szerint a *kötelmek* kétféle tényállásból *keletkeztek:* contractusokból és delictumokból (3. 88.), a jusztiniánuszi Institutiók szerint viszont négyféle kötelemkeletkeztető tényállás ismeretes: contractusok, quasi contractusok, delictumok, quasi delictumok (3. 13. 2.); ezenkívül még egyéb tényállások (variae causarum figurae) is keletkeztethettek kötelmet (pl. rokoni kapcsolatok tartási kötelmeket).

A *contractus* olyan kötelmi jellegű megállapodás, amelyet a civiljog peresíthetővé tett. Csak az a szerződés minősült contractusnak, amelynek civiljogi causaja volt. Még a praetor által utóbb peresíthetőnek minősített megegyezéseket sem nevezte a jogtudomány contractusoknak, hanem pactumoknak, utalván arra, hogy ezek eredetileg peresíthetetlen megegyezések (pactum) voltak. A római jogban az ún. szerződési típuskényszer uralkodott, még akkor is, ha létezett egy olyan contractus, amely ünnepélyes szóbeli ígéret elhangzásával jött létre, s bármilyen kötelezettség vállalására alkalmas volt (stipulatio). A szerződések általános peresíthetősége felé az első lépést Iustinianus tette meg az ún. névtelen reálszerződések megkonstruálásával, amelyeknek tárgya a dare-facere kötelmek tárgyának variálása szerint: „adok, hogy adj, adok, hogy tégy, teszek, hogy adj, teszek, hogy tégy". A szerződések *érvényességét* vagy érvénytelenségét a szerződés formai és tartalmi hibái döntötték el. A súlyos formai vagy tartalmi hibában szenvedő szerződés semmis (nullum) volt. Az eredetileg semmis szerződést az időmúlás sem tehette érvényessé (regula Catoniana). Csak egyik oldalról volt érvényes a szerződés, ha a korlátolt cselekvőképes törvényes képviselőjének hozzájárulása nélkül kötötte azt (a gyámolt nem volt kötelezve abból, csak jogosítva). Az enyhébb hibában szenvedő szerződés csupán megtámadható volt a megtévesztés (dolus malus), illetve lelki kényszer (vis ac metus) miatt; a fizikai kényszer ui. semmisségi okot képezett. A szerződés köthető volt feltételhez (conditio), időhöz (dies), és

terhelhető volt kikötéssel (modus); a kikötés nem teljesítése nem érintette az ahhoz fűződő jogi hatását. — A *képviselet* a szerződéskötésnél közvetett volt.

A szerződések köthetők voltak dologátadással (re), szóval (verbis), írásban (litteris) és megegyezéssel (consensu). A verbál szerződés, az ún. stipulatio volt mindvégig a római élet legfontosabb szerződése. Az írásbeli szerződések görög—hellenisztikus hatásra keletkeztek, és elég hamar el is tűntek a birodalmi jogból. A reálszerződések a kölcsön (mutuum), letét (depositum), haszonkölcsön (commodatum), kézizálogszerződés (pignus) voltak és a névtelen reálszerződések. A konszenzuál szerződések az adásvétel (emptio-venditio), a locatio-conductio, amelynek keretében három szerződés nyert a közös kereset útján összefoglalást: a dologbérleti, a munkabérleti és a műbérleti (vállalkozói) szerződés, továbbá a társasági szerződés (societas) és a megbízás (mandatum). Az adásvételnél az eladói jog- és kellékszavatosság (elsősorban az utóbbi) a curulis aedilisek edictuma alapján nyert a jogtudományban részletes, a modern jogoknak is megfelelő kidolgozást. A peresíthető pactumok keretében alakult ki a bankárszerződés, a fogadósi felelősség (a custodia-felelősség alapján), a választott bírói szerződés, s a posztklasszikus korban az ajándékozási szerződés. — A quasi contractusok szerződésszerű tényállások voltak kötelemkeletkeztető hatállyal (pl. a megbízás nélküli ügyvitel, jogalap nélküli gazdagodás stb.), éppúgy, mint a quasi delictumok, amelyek nem voltak ugyan delictumok, de a delictualis kötelmekhez hasonlóakat eredményeztek (pl. a háztulajdonos felelőssége a házból kivetett tárgyakkal okozott kárért). — A delictualis kötelmek a magánüldözés alá eső bűncselekményekből eredtek (a közbűncselekmények = crimina szabályozása a közjog területére tartozott). A delictumok azonban nem azonosíthatók a modern bűncselekmény fogalmával, mert általában a kártérítést is többnyire felölelő pénzbüntetéssel lehetett csak azokat súlyítani, s így azt a sértett kapta vagy jogutódja. E büntetést vagyonjogi ügyekben eljáró bíróság szabta ki. A civiljog által szabályozott delictumok a lopás (furtum), a személysértés (iniuria) és a dologrongálás (a lex Aquilia által konstruált damnum iniuria datum) voltak; a praetori edictum konstruálta a rablást (rapina), a megtévesztést (dolus malus), a megfélemlítést (metus), a hitelezők megkárosítását (fraus creditorum) stb.

A *kötelmek* rendeltetésszerű *megszűnési módja* a teljesítés (solutio) és a beszámítás (compensatio) volt. Emellett a kötelem a felek akaratától függetlenül (pl. halál, büntetés, lehetetlenülés stb.) is megszűnhetett, vagy attól függően, anélkül azonban, hogy célját elérte volna (pl. újítás, ami legtöbbnyire causaváltoztatást jelentett; a felek megegyezése alapján a vevő a hátrálékos bérösszeget kölcsönként tartja meg).

A *kötelmek átruházása* hitelezői és adósi oldalon az utalványozás (delegatio) segítségével ment végbe. Az előbbi (követelésátruházás) legfejlettebb módja az engedményezés (cessio) a császárkorban nyert teljes kidolgozást.

IX. Az eljárási jog. 1. Az önhatalom és kereset. 2. A perrendek. 3. A peren kívüli jogsegélyek. 4. A végrehajtás.

1. Az önhatalom és kereset.

Az önhatalom törvényi visszaszorítása már a XII táblás törvényben megtalálható, majd Caesar egy törvénye azt generálisan megtiltja. Iustinianus ezt újból kimondja (D. 50. 17. 176. pr.), de emellett áll az az elv, hogy „erőszakot erőszakkal vissza lehet verni" (D. 43. 16. 1. 27. — Ulpianus). A jogviták azonban Rómában általában per útján voltak tisztázhatók. Rómában a bírósági eljárás szabályai sohasem váltak el a magánjogtól. A magánjogi jogosultság, tehát az alanyi jog és az ennek érvényesítésére szolgáló per egységet képeztek. Ez az egység észlelhető a praetori edictumban, ahol is a keresetformulák nemcsak az eljárás menetét szabták meg, hanem magukban foglalták azt is, hogy kit milyen jogosultság illet meg. A római magánjognak bölcsője tehát az eljárási jog volt, s így a kereset (actio) döntő fontosságot nyert, hiszen joga csak annak volt, akinek keresetet adott a praetor. Alanyi jog így annyiféle volt, ahány keresetformula létezett. *A római magánjog tehát keresetrendszer volt* lényegében. A *keresetelévülés* szabályai (félbeszakadás, nyugvás, 30 éves elévülési idő) csak az i. sz. 5. század elején alakulnak ki, addig a keresetek vagy ún. örökösök (actiones perpetuae) vagy időhöz kötöttek (a. temporales) voltak. Az elévülés csak az előbbiekre vonatkozott.

A *bizonyítási eljárás* a bizonyító eszközök (felek esküje, tanúvallomás, okirat, szemletárgy) vizsgálata alapján ment végbe, előbb kötetlenül, majd kötött rendszer mellett, amelyben nagy szerepet játszott a vélelem és fikció.

2. A perrendek.

A *civiljogi (legis actios)* és *praetori (formuláris) perrendet* a per kettéosztottsága jellemezte (a praetor előtt folyó in iure és az esküdtbíró előtti apud iudicem eljárás). Mindkettőben szerepelt az ún. permetszés (litis contestatio), amely azonban az előbbiben inkább alaki, az utóbbiban anyagi joghatásokat vont maga után. A praetori perrendben az alperes ellentmondása esetén a praetor az esküdtbíróhoz (iudex, arbiter) írásbeli utasítást, formulát intézett, amellyel a bizonyítás eredményétől függően feltételesen döntötte el a pert. A *császári (cognitios) per* — mint a modern perrendek alapja — osztatlan; egy hivatalnokbíró

előtt folyik, keresetlevél benyújtásával és bírósági idézéssel indul, s az ítélet ellen lehetővé teszi a fellebbezést (eltérőleg a korábbi, a császárkorral, illetve a 4. századdal megszűnt perrendektől).

3. A peren kívüli jogsegélyek.

A praetor urbanus edictuma négyféle peren kívüli jogsegélyt adott az arra jogosultnak: interdictum (közeláll a mai fizetési meghagyáshoz), birtokba utalás (missio in bona), eredeti állapot visszaállítása (in integrum restitutio) és praetori stipulatiók. A praetori jogképzés valójában ezekkel indult meg.

4. A végrehajtás.

A civiljogi per végrehajtása személyi jellegű volt; az adóst rabszolgának lehetett eladni, vagy meg lehetett ölni. A lex Poetelia Papiria (i. e. 4. sz.) után már csak a tartozás ledolgoztatása volt lehetséges, a hitelező fogságában. A praetori perhez kapcsolódó vagyoni végrehajtás csődszerű volt, míg a császári perhez kapcsolódót a szinguláris vagyoni végrehajtás jellemezte.

Irodalom: Tankönyvek: *Brósz* Róbert—*Pólay* Elemér: Római jog. Bp. 1974, 1976.; *Marton* Géza: A római magánjog elemeinek tankönyve. Bp. 1957.; *Személyi* Kálmán: Római jog. 1—2. köt. Nyíregyháza, 1932.; A római jogtörténethez: *Pólay* Elemér: Differenzierung der Gesellschaftsnormen im antiken Rom. Bp. 1964.; A személyek jogához: *Brósz* Róbert: A nem teljesjogú polgárok a római jogforrásokban. Bp. 1964.; A vagyonjoghoz: *Benedek* Ferenc: A iusta causa traditionis a római jogban. Stud. Iur. Pécs. Bp. 1959.; *Diósdi* György: Ownership in ancient and preclassical roman law. Bp. 1970.; *Pólay* Elemér: A római végrendelet eredete. Acta Jur. et Pol. Szeged, 1956.; *Marton* Géza: Un essai de reconstruction du développement probable du système classique romain de responsabilité civile. = Mélanges F. dr. Visscher. Tom. 2. Bruxelles, 1949.; *Visky* Károly: A vis maior a római jog forrásaiban. Bp. 1942.

Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. = Marx—Engels: Vál. Műv. 2. köt. Bp. 1949.; A római jogforrásokhoz: *Schulz*, Fr.: Geschichte der römischen Rechtswissenschaft. Weimar, 1961.; *Novickij*, I. B. — *Pereterszkij*, I. Sz.: Római magánjog. Bp. 1950.; *Kaser*, M.: Eigentum und Besitz im älteren römischen Recht. Weimar, 1956.; *Wilinski*, A.: Das römische Recht. Leipzig, 1966.

Wenger, L.: Quellen des römischen Rechts. Wien, 1953.; A római magánjog legmodernebb kézikönyve: *Kaser*, M.: Das römische Privatrecht. Bd. 1—2. München 1971. és 1975.; Az eljárásjoghoz: *Kaser*, M.: Das römische Zivilprozessrecht. München, 1966.; *Grosso*, G.: Obligazioni. Torino, 1966.

Pólay Elemér

Sz

SZABÁLYSÉRTÉS: I. A szabálysértések mint a büntetendő cselekmények külön csoportja (1490.) — II. Szabálysértéssé nyilvánítás és a szabálysértési jog kodifikációja (1492.) — III. Az anyagi szabálysértési jog általános szabályai (1493.) — IV. A szabálysértési eljárás néhány alapvető kérdése (1495.)

I. A szabálysértések mint a büntetendő cselekmények külön csoportja.

A jogszabályokba foglalt, jogi védelemben részesített magatartási szabályok érvényesülésének igen jelentős biztosítéka, hogy megsértésük esetén elmarasztaló jellegű jogi *szankciók* alkalmazásának is helye lehet. A szabálysértés természetétől, a jogalkotó erre vonatkozó értékelésétől függ, hogy ahhoz a fejlődés során, az adott társadalmi rendszerben és az adott országban milyen szankció fűződik. Az újabb jogfejlődésben pl. elsősorban polgári jogi (főleg kártérítési), fegyelmi jogi, államigazgatási jogi és büntetőjogi szankciók között szokás különböztetni. A szankciók jellegük, illetve súlyuk szerint azután tovább is differenciálhatók. A szankciók elhatárolása mindamellett sok esetben nem könnyű, nem egyértelmű, hiszen pl. az államigazgatási pénzbírság és a büntetőjogi pénzbüntetés jellegében nagyfokú hasonlóságot mutat.

A jogalkotó elvileg azoknak a magatartási szabályoknak a megsértését tekinti a legsúlyosabbnak, amelyekre büntetőjogi büntetést is előír. Mindamellett a bűncselekmények természete sem azonos. Azon túl, hogy az egyes bűncselekmények más és más megítélés alá eshetnek, a törvényhozó a bűncselekmények bizonyos csoportjainak megkülönböztetése révén formálisan is jelezheti azok eltérő értékelését. A burzsoá jogban az 1810. évi francia Code pénal pl. a bűncselekmények hármas, bűntettekre (crimes), vétségekre (délits) és kihágásokra (contraventions) történő felosztását rögzítette, s a bűncselekmények ilyen hármas, illetve kettős felosztása az európai kontinens burzsoá büntető jogalkotásában széles körben elterjedt. A bűncselekmények közül — mint ismeretes — a kihágásoknak minősített cselekmények estek és esnek a legenyhébb megítélés alá. Egyes országokban — pl. az NSZK-ban — a büntetőjogi kihágások mellett, illetve a bűncselekményeken kívül kialakult továbbá a büntetendő cselekményeknek az a köre, amelyek a büntetőjogi kihágásokhoz hasonló megítélés alá esnek, mindamellett nem tekintik azokat bűncselekményeknek. E cselekményeket az adott jogrendszer jogi terminológiájától függően „szabálysértés"-ként, „szabálytalanság"-ként stb. büntetik. Az európai szocialista országokban pedig az új jogrendszer kiépítésének és fejlesztésének menetében nem is ismerték el a büntetőjogi kihágás kategóriáját, hanem — egyebek között a volt kihágások átminősítésével — általában a büntetendő cselekmények külön, bűncselekményektől elválasztott, azoknál enyhébben minősülő csoportját alakították ki. A magyar jogi szóhasználattal élve ezek az ún. „szabálysértések". Ily módon a szocialista országokban a *büntetendő cselekmények három alapvető csoportja* különböztethető meg, éspedig a bűncselekmények, a szabálysértések és a fegyelmi vétségek. Ezeken kívül azonban a széles körben jelentkező egységesítési törekvések ellenére lehetnek más olyan cselekmények is, amelyekre speciális szabályok szerint a büntetőjoginál elvileg enyhébb, mégis büntető természetű szankciók (speciális bírság, rendbírság, végrehajtási bírság stb.) alkalmazhatók.

A burzsoá jogtudományban elsősorban azt vizsgálták, hogy a kihágások és a többi bűncselekmények minőségileg különböznek-e egymástól. Az 1810. évi francia büntető törvénykönyv a kihágások és a bűncselekmények más csoportjai között a kilátásba helyezett büntetések súlya szerint tett különbséget. A büntetések megállapításánál azonban nyilvánvalóan az adott jogsértéseknek tulajdonított súlybeli eltérésből indult ki. A látszat ellenére tehát már ez a törvénykönyv minőségi ismérvek alapján tett különbséget a bűncselekmények különböző csoportjai között. A jogtudomány a későbbiek során számos kísérletet tett azután arra, hogy a fokozati eltérésen túl is keresse a kihágásként értékelt, illetve értékelendő jogsértések, továbbá a büntetőjogi kihágásokhoz hasonló egyéb cselekmények (szabálysértések, szabálytalanságok stb.) természetét. Meg lehet azonban állapítani, hogy a *kihágások matériális jellemzőinek meghatározását célzó elméletek* egyi-

ke sem talált általános elismerésre a burzsoá jogtudományban, a bűncselekmények egyéb csoportjaitól való elhatárolást illetően általában egyikük sem állta ki a pozitív jogi szabályozás kritikáját. Több országban talán a legszélesebb körben az a felfogás terjedt el, amely a kihágások alatt meghatározott közigazgatási rendszabályok megsértését értette. A különböző elméletek kritikai értékeléséből és a kihágási tényállások elemzéséből kiindulva hasonló következtetésre jutott a magyar jogtudományban *Angyal* Pál, aki szerint a kihágás rendbontó közigazgatás-ellenesség, — a bűntett pedig rendszerint erkölcsi rosszallást is kiváltó jogellenesség. A kihágások ilyen felfogásával összefüggésben fejlődött ki többek között az ún. *„közigazgatási büntetőjog" elmélete* is, amelynek megalapozásában elsősorban James *Goldschmidt* munkásságának van nagy érdeme. Véleménye szerint ugyanis a közigazgatási büntetőjog azoknak a szabályoknak az összessége, amelyek alapján a köz- vagy államjólét megteremtésére hivatott államigazgatás a közigazgatási rendszabály áthágására mint tényálladékra, államjogi felhatalmazás keretében és jogtétel formájában közigazgatási következményként büntetést szab. Ez a felfogás materiális szempontból még a kihágásokhoz kötődik. Érdemes azonban megjegyezni, hogy a fejlődés során kifejezést kapott a közigazgatási büntetőjog olyan meghatározása is (l. ehhez pl. W. Robert *Pfund* munkáját), miszerint ez az igazgatási törvények büntetőjoga, vagyis az a büntetőjog, amely az igazgatási törvényekbe foglalt normákat teljes értékű tilalommá vagy paranccsá teszi. Ilyen értelemben végül is ide sorolható a közigazgatási jogszabályokat sértő és büntetőjogi kihágásként értékelt cselekményeken kívül valamennyi közigazgatási normát sértő és büntetőjogilag vagy quasi büntetéssel szankcionált magatartás, függetlenül attól, hogy azokat a törvény esetleg bűntettként, vétségként, vagy pedig a büntetőjog keretein kívül, szabálysértésként, szabálytalanságként stb. bünteti. Ezek mellett ismeretes viszont a közigazgatási büntetőjog olyan felfogása is, amely a materiális ismérvek kizárásával, csupán formai-szervezeti szempontból tartotta megközelíthetőnek a közigazgatási büntetőjog fogalmát. Adolf *Merkl* pl. úgy foglalt állást, hogy a közigazgatási büntetőjog és a bűnügyi büntetőjog (Kriminalstrafrecht) fogalmilag csakis a hatáskörök megállapítása révén különböztethető meg egymástól, az előbbi esetben igazgatási, az utóbbiban pedig bírói szervek hatásköréről van szó.

A szabálysértésként büntetni rendelt jogsértések általános tartalmi jellemzőinek, bűncselekményektől megkülönböztető ismérveinek vizsgálata a szabálysértési jog egyik központi és napirenden levő kérdése az európai szocialista országokban. A *szabálysértések ismérveinek meghatározását* általában megkísérlik a szabálysértési kódexek rendelkezései is. A szabálysértés fogalmának meghatározására irányuló törvényhozási törekvések közül példaként csupán néhány újabban elfogadott törvénykönyvben kifejezésre jutó álláspontra utalunk. A szabálysértésekről szóló 1971. évi lengyel törvény szerint szabálysértés miatt csak az a személy vonható felelősségre, aki olyan társadalomra veszélyes cselekményt követ el, amelyet az elkövetés idején hatályban levő törvény főbüntetésként három hónapig terjedő elzárással, három hónapig terjedő szabadságkorlátozással, 5000 złoty-ig terjedő pénzbírsággal vagy megrovással fenyeget. Az 1969. évi bolgár szabálysértési törvénykönyv alapján az államigazgatási szabálysértés olyan cselekmény, amely sérti a szocialista államigazgatás megállapított rendjét, amelyet bűnösen követtek el, és amelyre nézve kinyilvánították, hogy az államigazgatási eljárásban kiszabandó államigazgatási büntetéssel büntetendő. Az 1968. évi magyar szabálysértési kódex preambuluma alapján szabálysértésnek az államigazgatási szervek munkáját akadályozó, valamint a társadalmi együttélés szabályait sértő, társadalomra csekély fokban veszélyes, jogellenes cselekmények tekinthetők. Már ezek is jelezhetik, hogy a szabálysértések fogalmi elemei között a vonatkozó törvények — de ugyanúgy az irodalmi felfogások — a pozitív jogi szabályozást is számításba véve esetleg más és más elemeket emelnek ki. A szabálysértések materiális fogalmi elemeit illetően azonban általában kifejezést kap az az álláspont, hogy a szabálysértések államigazgatás-ellenes magatartások. Ez — mint elhatárolási alap — mindamellett az adott jogrendszerben viszonylagos értékű lehet, éspedig nem csupán azért, mert problémákat vet fel maga az államigazgatás-ellenesség mibenléte is. A magyar szabálysértési kódex pl. külön rögzítette, hogy az államigazgatás-ellenes magatartásokon kívül szabálysértéseket képezhetnek a társadalmi együttélés egyéb szabályait sértő cselekmények (pl. a lopás enyhébben minősülő alakzatai) is, 1978. évi büntető törvénykönyvünk pedig az államigazgatás-ellenesnek minősíthető, azonban a társadalomra fokozott mértékben veszélyesnek tartott egyes cselekményeket (így a hivatalos személy elleni erőszakot, az adócsalás és a lőfegyverrel való visszaélés súlyosabb eseteit stb.) bűncselekményként értékelte. Az államigazgatás-ellenesnek minősíthető jogsértések közül másokat a jog viszont enyhébben, pl. csupán fegyelmi vétségként szankcionál, s az is előfordulhat, hogy az államigazgatás-ellenesnek tekinthető jogsértéshez büntető vagy quasi büntető (szabálysértési, fegyelmi stb.) szankció nem is kapcsolódik. Az egyes jogrendszerekben a szabálysértés igen fontos tartalmi elemének tekintik továbbá, hogy az csak bűnös (szándékos vagy gondatlan) magatartás lehet. A bűncselekményektől, illetve más büntetendő cse-

lekményektől való elhatárolás szempontjából azonban ez az ismérv sem tekinthető megkülönböztető jellegűnek, hiszen a bűnösség nem csupán a szabálysértés szükséges eleme lehet. Ezeket figyelembe véve, — a szabálysértések általános tartalmi ismérveinek megállapításánál, különösen pedig a szabálysértések bűncselekményektől történő elhatárolásánál azt tartjuk a legfontosabb szempontnak, hogy *a szabálysértések ténylegesen, illetve a jogalkotó megítélése szerint a bűncselekményeknél kisebb mértékben veszélyesek a társadalomra.* A szabálysértés tehát a jogszabályban azzá nyilvánított, a bűncselekményeknél a társadalomra csekélyebb mértékben veszélyes magatartás. (Utalni kell azonban arra, hogy a szocialista országokban nem tekinthető elszigeteltnek az az álláspont sem, mely szerint a társadalomra veszélyesség csak a bűncselekményekre jellemző, a bűncselekmények éppen ebben különböznek a többi jogsértéstől.) Az előbbiekből következik, hogy a szabálysértési anyagi és szabálysértési eljárási jog az anyagi büntetőjoghoz, illetve a büntető eljárási joghoz képest sajátos, bár intézmény- és fogalomrendszerük több szempontból nagyfokú hasonlóságot mutat. A hasonlóság nem is meglepő, ha számításba vesszük, hogy a bűncselekmények és a szabálysértések eltérő megítélésük ellenére is egyaránt büntetendő cselekmények, sőt egyes országokban a szabálysértési jog nagyrészt a kihágási büntetőjogból alakult ki.

II. Szabálysértéssé nyilvánítás és a szabálysértési jog kodifikációja.

A feudális büntető bíráskodás önkénye széles körű kritikát és tiltakozást váltott ki a francia felvilágosodás irodalmában. Az önkény felszámolását célzó törekvések magukévá tették azt az igényt, amelyet Cesare *Beccaria* vetett fel külön éllel, nevezetesen a *bűncselekmények és büntetések törvényességének követelményét.* A polgári forradalom menetében azután a francia Nemzetgyűlés az Ember és polgár jogainak 1789. augusztus 26-i deklarációjában kimondta, hogy a törvény csak a szigorúan véve és nyilvánvalóan szükséges büntetéseket állapíthatja meg, és csak a bűncselekmény elkövetése előtt elfogadott és kihirdetett, valamint törvényesen alkalmazott törvény alapján lehet bárkit is megbüntetni. Ez a rendelkezés elvileg kizárta azt a lehetőséget, hogy tetszés szerinti cselekményekre tetszés szerinti büntetéseket szabjanak ki. A „nullum crimen, nulla poena sine lege" elvét az 1810. évi büntető törvénykönyv pedig kifejezetten úgy fogalmazta meg, hogy egy kihágás, vétség, bűntett sem büntethető másként, mint olyan büntetéssel, amelyet a törvény az elkövetésük előtt megállapított. Az új francia jogban tehát az önkény megakadályozása érdekében ez az elv a bűncselekmények egyik csoportjaként elismert kihágásokra is kiterjedt. Figyelemre méltó továbbá, hogy a törvény a kihágások esetében is a szoros értelemben vett, a parlament által elfogadott törvényt jelentette. A kihágások és büntetésük megállapításának ilyen felfogása — mely történetileg elsősorban az államhatalmi ágak elválasztásának, a parlamenti jogalkotó hatáskör előtérbe helyezésének, és ezekkel együtt az állampolgári jogok védelmének igényéből táplálkozott — nagy hatást gyakorolt más burzsoá országok jogfejlődésére is. A törvényi szintű szabályozás követelménye mindamellett a későbbi fejlődés során több helyütt, sőt magában Franciaországban is törést szenvedett. 1832 óta a büntető törvénykönyv felhatalmazása alapján lehetőség nyílt pl. arra, hogy a polgármester rendészeti jogkörében megállapítsa, milyen cselekmények esnek a büntető törvénykönyv adott cikkelyében szankcionált magatartások közé. A büntető törvénykönyvbe foglalt szabály általános értelemben előírta, hogy a rendőri szabályoknak való nem engedelmeskedés kihágási pénzbírságot von maga után stb. A legjelentősebb változás azonban az 1958. évi alkotmány elfogadásával következett be. Ennek alapján ugyanis nemcsak arra nyílt lehetőség, hogy bizonyos kihágási tényállásokat, illetve azok egyes elemeit rendeletek tartalmazzák, hanem az alkotmány lehetővé tette, hogy a kihágások és szankcióik megállapítása is — a törvényben rögzített szankciók általános keretei között — egységesen rendeleti szintre kerüljön. Ezt a megoldást elsősorban arról az oldalról bírálták, hogy mindez — különösen a kihágások jogkövetkezményeinek megszigorításával együtt — az igazgatás jogkörének nagyfokú kiterjesztését, az állampolgárt védő garanciák korlátozását jelenti.

A „nullum crimen, nulla poena sine lege" elve a szabálysértések és büntetésük megállapításának nagyfontosságú követelménye azokban az európai szocialista országokban is, ahol a szabálysértések a büntetendő cselekmények külön, bűncselekményektől leválasztott csoportját képezik. Ez az elv mindenekelőtt a szabálysértést megállapító jogszabályok visszaható erejének garanciális szempontból történő korlátozását jelenti, azt, hogy szabálysértés miatt csak akkor legyen helye felelősségre vonásnak, ha a cselekményt annak elkövetése előtt a jogszabály szabálysértéssé nyilvánította. Más kérdés, hogy az elbíráláskor — mint a magyar jogban — esetleg a cselekmény elkövetése után hatályba lépett jogszabály is alkalmazható lehet, ha ez az elkövető számára kedvezőbb megítélést eredményez.

Történetileg összefügg az elvvel annak a nagy fontosságú kérdésnek a rendezése is, hogy *milyen jogszabály*, illetve *milyen szerv nyilvánítha valamely cselekményt szabálysértéssé.* Ezen a téren az európai szocialista országok jogalkotásában jól kirajzolódik az a törekvés, hogy a cselekmények szabálysértéssé nyilvánítását meghatározott jogszabályok, illetve meghatá-

rozott szervek számára tartsák fenn. Az 1968. évi magyar szabálysértési kódex szerint pl. valamely tevékenységet vagy mulasztást az országgyűlés által alkotott törvény, az Elnöki Tanács törvényerejű rendelete, továbbá kormányrendelet vagy tanácsrendelet nyilváníthat szabálysértéssé. Szabálysértési kódexünkben vannak megszorítások a szabálysértés miatt alkalmazható büntetések megállapítása tekintetében is. Így az 1974-ben módosított kódex alapján a tanács rendelete háromezer forintban állapíthatja meg a pénzbírság legmagasabb összegét, szabálysértés miatt elzárásbüntetést pedig csak törvény vagy törvényerejű rendelet állapíthat meg. Jogalkotásunk tehát méltányolta azt a szempontot, hogy a szabálysértéshez fűződő szankciók, az állampolgárral szemben alkalmazható kényszer jelentőségéhez mérten kellően magas, sőt bizonyos esetekben törvényi szinten határozzák meg a szabálysértésként üldözendő cselekményeket és büntetésüket. A magyar jog szerint erre egyébként — az előbbiekből kitűnően — csak testületi szervek, éspedig az az államhatalmi-képviseleti testületek, valamint az államigazgatás legmagasabb szintű testületi szerve — és csupán meghatározott jogszabályi formában jogosultak. Igen fontos biztosítéka ez annak, hogy a jogsértések társadalomra veszélyességének megítélésében a szubjektivitást, az esetlegességet a lehetőségek szerint kizárják. A személyi szabadsághoz való alkotmányos jog alóli kivételként jelentkező elzárás tekintetében pedig további biztosíték, hogy szabálysértés miatt elzárás csak a törvényi szintű jogszabályokban megállapított esetekben lehetséges. Figyelemmel azonban arra, hogy pl. a szabálysértésként minősíthető jogsértések között jelentős súlybeli eltérések lehetnek, továbbá a törvények végrehajtására kiadott jogszabályok megsértését is indokolt lehet szabálysértési szankcióval sújtani, adott esetekben az esetleges helyi különbségeket is szükséges számításba venni, túlzó az a követelmény, hogy a szabálysértéssé nyilvánítás és a szabálysértések büntetésének megállapítása kizárólag törvényi szintre tartozzon.

Kérdéses, indokolt-e az az igény, hogy a szabálysértés jogszabályi tényállásának *valamennyi elemét* az említett szervek és az említett jogszabályokban határozzák meg, nevezetesen az, hogy a büntetendőség és a szankció előírásán túlmenően magukat a szabálysértési szankcióval védett magatartási szabályokat is a szabálysértések jogszabályi tényállásai kimerítően tartalmazzák. Gyakorlatilag ugyanis elterjedt az a szabályozási mód hazánkban — amely egyébként a büntetőjogban sem ismeretlen —, hogy a szabálysértés jogszabályi tényállása több esetben csak azt tartalmazza, a másutt meghatározott magatartási szabályok megsértését szabálysértésként minősíti és mint ilyent, szabálysértési szankcióval büntetni rendeli. Ezek a magatartási szabályok pedig egyes szabálysértési tényállások megfogalmazásai szerint nem csupán a szabálysértéssé nyilvánításra hivatott jogszabályok és nem is kizárólag csak a jogszabályként elismert formába foglalt szabályok lehetnek. A büntetendőség és a szankció megállapítása tehát ilyen esetben is a törvényben, törvényerejű rendeletben, kormányrendeletben és tanácsrendeletben történik, a felelősség szempontjából releváns konkrét magatartási szabály megállapítása azonban más szervhez tartozhat, illetve más szabályban keresendő. E megoldási módozat mellett szól, hogy indokolatlan lenne a szabálysértési szankciót igénylő, ugyanakkor szerteágazó, és sokszor technikai jellegű, gyors változásoknak kitett magatartási szabályok szabálysértési tényállásban való kimerítő meghatározása, vagy a technikai jellegű szabályok esetében esetleg az is, hogy ezeket valamely, az alkotmányban elismert jogszabályi formába foglalják. A szubjektivitás, az esetlegesség kizárására elegendő biztosíték, ha a szabálysértéssé nyilvánításra hivatott jogszabályok tárgyszerűen jól körülhatárolják a szabálysértési szankcióval védett magatartási szabályok körét, és rögzítik a megsértésük esetére előírt szankciók kereteit. Az ilyen megoldás ellen munkál viszont az a felfogás, mely különösen azt teszi kifogás tárgyává, hogy gyakorlatilag esetleg jogszabályi formába nem is foglalt magatartási szabály megsértéséért vonhatnak valakit szabálysértési felelősségre. Támogatja ezt az álláspontot jogforrási rendszerünknek az az alapvető elve is, miszerint csak meghatározott szintű és megfelelő formában közzétett jogszabályok tartalmazhatnak olyan rendelkezéseket, amelyekből az állampolgárokra közvetlenül jogok származnak, vagy amelyek az állampolgárokra közvetlenül kötelezettségeket rónak, amelyek az állampolgárok jogait vagy kötelezettségeit közvetlenül érintik, amelyek ismerete jelentős az állampolgárok jogainak és jogos érdekeinek védelme, valamint kötelezettségeik teljesítése szempontjából.

Praktikus okok miatt nem csupán Magyarországon, hanem máshol is megfigyelhető a szabálysértési jog előbbi, vagy hasonló értelemben vett „oldottsága". Az európai szocialista országokban azonban általános az a törekvés, hogy az áttekinthető és következetes szabályozás, valamint az állampolgári jogok garanciáinak biztosítása érdekében a szabálysértési jog legfontosabb szabályait *kodifikálják*. Ebből a szempontból különösen figyelemre méltó, hogy a szocialista országokban általában törvényi szinten, egységesen rendezték az anyagi szabálysértési jog általános kérdéseit és a szabálysértési eljárást.

III. Az anyagi szabálysértési jog általános szabályai.

Az egyes jogsértéseknek tulajdonított kisebb társadalomra veszélyességből természetszerűleg

következik, hogy a jog ezek elkövetését enyhébb szankcióval, enyhébb büntetéssel fenyegeti. Ez azonban még nem tenné indokolttá, hogy a jogsértések meghatározott körét a büntetendő cselekmények formálisan is megkülönböztetendő csoportjaként, adott esetben szabálysértésekként értékeljék. A formális megkülönböztetést az magyarázza, hogy a nagyjában-egészében hasonló társadalmi veszélyességűnek tekintett cselekmények egészében hasonló társadalmi megítélés alá tartoznak, illetve hasonló jogi megítélésre teremtenek alapot. Ezt kívánja különösen a különbségeket figyelembe vevő, emellett azonban az egységes, következetes és áttekinthető jogi szabályozás, a kodifikáció igénye, éspedig mind anyagi jogi, mind eljárási szempontból. Mindez kirajzolódik a burzsoá és a szocialista jogrendszerekben egyaránt.

Az általános anyagi jogi szabályok tárgyalásakor nem érdektelen először arra utalni, hogy a bűncselekmények más csoportjaihoz képest milyen sajátosságok jelentkezhetnek azokban a burzsoá országokban, ahol a kihágásokat bűncselekményeknek, ugyanakkor a bűncselekmények külön csoportjának tekintik. Franciaországban pl. a bűntettel és vétséggel ellentétben a kihágások esetében a kísérlet és a bűnrészesség sohasem büntetendő. A bűncselekmények más csoportjaival szemben a kihágások tekintetében a halmazati büntetés rendszere érvényesül, az enyhítő körülmények hatása a bűncselekmények különböző csoportjainál eltérő. Az enyhítő jogi kifogások a kihágásokra nem alkalmazhatók. A kihágások első négy csoportjába tartozó cselekmények miatti elítélés nem kerül be a bűnügyi nyilvántartásba, a büntetés elévülési ideje a kihágások esetében egységesen a legrövidebb, kihágás miatt rehabilitációnak, kiadatásnak nincs helye stb. Ezek a sajátosságok pedig elsősorban a kihágások enyhébb megítélésével, illetve büntetésük csekélyebb súlyával függenek össze.

Az anyagi szabálysértési jog a büntetőjoghoz képest sajátos vonásokat mutat azokban az európai *szocialista országokban* is, ahol a szabálysértések a büntetendő cselekmények bűncselekményektől leválasztott, enyhébben minősülő csoportját alkotják. A szabálysértések büntetendő cselekmények külön csoportjaként való felfogása azonban az egyes országokban — mint már utaltunk is erre — nem zárja ki az anyagi szabálysértési jog és a büntetőjog közötti nagyfokú hasonlóságot. Ezt még akkor is meg kell állapítani, ha a szabálysértésekre vonatkozó jogszabályok esetleg a tartalmilag hasonló jogintézményekre a büntetőjogitól eltérő terminológiát alkalmaznak, így pl. nem pénzbüntetésről és szabadságvesztésről, hanem pénzbírságról és elzárásról stb. szólnak.

A szabálysértés meghatározásával, a szabálysértéssé nyilvánítással és a szabálysértést meghatározó jogszabályok időbeli hatályával összefüggő problémákon túl e helyütt indokolt külön is kiemelni az anyagi szabálysértési jog néhány alapvető kérdését. Mindenekelőtt az érdemel figyelmet, hogy a szabálysértési felelősségre vonás tekintetében van-e szerepe az alanyi bűnösség feltételének. Meg lehet állapítani, a felelősségre vonásnak ez a feltétele a büntetőjoghoz hasonlóan általában a szabálysértési jogban is jelentkezik, ilyen értelemben a szabálysértési felelősségre vonáshoz nem elegendő csupán a tárgyi jogsértés. Az 1968. évi magyar szabálysértési kódex is kimondta, hogy szabálysértés miatt az elkövető akkor vonható felelősségre, ha cselekménye szándékos vagy gondatlan, kivéve ha a szabálysértést meghatározó külön jogszabály csak a szándékos elkövetést bünteti. A bűnösség feltételének kifejezett vagy közvetett módon történő elismerése mellett is az egyes jogrendszerekben azonban a felelősség alapja a büntetőjoginál esetleg szélesebb lehet. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatnánk, hogy a szabálysértési felelősség ebből a szempontból a büntetőjogi és a tárgyi felelősség között helyezkedik el. Ezt a megoldást fogadta el pl. a magyar jogrendszer, az 1978. évi büntető törvénykönyv szerint ugyanis a gondatlanság csak akkor alapozhatja meg a büntetőjogi felelősséget, ha a kérdéses cselekmény gondatlan elkövetését a törvény büntetni rendeli. A gondatlanságot enyhébb bűnösségi formának tekinti, mint a szándékosságot, ezért a gondatlanság büntetendőségét kivételként kezeli. Az 1968. évi szabálysértési kódex viszont a felelősség alapjául a gondatlanságot fogadja el, a gondatlanság csupán akkor nem alapozhatja meg a felelősséget, ha a szabálysértést meghatározó jogszabály csak a cselekmény szándékos elkövetését bünteti.

A szabálysértési anyagi jog a bűnösség kategóriáján kívül is széles körben a büntetőjogihoz hasonló intézmény- és fogalomrendszerrel dolgozik, *felhasználja a büntetőjogban kialakított, vagy ott is használatos megoldásokat.* Így a szabálysértési jogban is jelentkezik a személyes felelősség elvének érvényesítése, felmerül az előkészület és a kísérlet, valamint a „részesek" büntethetőségének problémája, a szabálysértési anyagi jog nagyrészt a büntetőjoghoz hasonló körben szabályozza a büntethetőség akadályait, rögzíti a büntetéskiszabás elveit stb. Természetesen a büntetőjogi és a szabálysértési jogban alkalmazott konkrét megoldások — főleg a szabálysértések kisebb társadalmi veszélyességéből, csekélyebb súlyából eredően — jelentős, általában enyhébb megítélést eredményező *eltéréseket* mutatnak. Csak példaként utalunk arra, a szabálysértési jogban jelentkezhet az a követelmény, hogy intézményesen zárják ki az előkészület büntethetőségét; a kísérlet, a felbujtók és a bűnsegédek ne általában, hanem esetleg csak a jogszabályokban kivételesen megállapított esetekben legyenek büntetendők; a szabálysértés miatti büntethetőség és büntetés

elévülési ideje egységesen rövidebb legyen, mint a büntetőjogi büntethetőség és büntetés elévülési ideje, és ami alapvető jelentőségű, a szabálysértéshez fűződő hátrányos jogkövetkezmények a büntetőjoginál intézményesen enyhébbek legyenek, ide értve azt is, hogy a felelősségre vonás ne jelentsen büntetett előéletet.

A szabálysértések miatt megállapítható *büntetések* és a szabálysértés kapcsán alkalmazható *intézkedések* általános kereteit a szabálysértési kódexek annak figyelembevételével határozzák meg, hogy a szabálysértések a bűncselekményeknél csekélyebb mértékben veszélyesek a társadalomra. Éppen ezért a szabálysértési büntetések és intézkedések a büntetőjogi büntetéseknél és intézkedéseknél egységesen enyhébbek. A szocialista országok jogalkotása szerint a szabálysértések miatt alkalmazható büntetések és büntető jellegű intézkedések egyébként sokrétűek, körük és határaik az egyes országok jogalkotása szerint számos eltérést mutathatnak. A szabálysértések alapvető büntetésének azonban az európai szocialista országok jogalkotása a pénzbírságot tekinti (meghatározva a megállapítható pénzbírság legmagasabb összegét, mely az 1974-ben módosított 1968. évi szabálysértési kódexünk szerint pl. lényegében 10 000,— Ft-ig terjedhet), s emellett általában figyelmeztetést, meghatározott dolgok elkobzását, a határozat nyilvános közzétételét (a magyar terminológia szerinti intézkedéseket), bizonyos jogosítványoktól való megfosztást, engedély-visszavonást stb. tesz lehetővé. Egyes szocialista országok joga szabálysértés miatt a személyes szabadság megfosztását eredményező büntetési nem (elzárás) alkalmazását is megengedi, bár kivételes jelleggel, és viszonylag rövid időtartamra, azon túl, hogy bizonyos feltételekkel esetleg elismerte a pénzbírság elzárásra való átváltoztatásának lehetőségét, nevezetesen a meg nem fizetés vagy behajthatatlanság esetén. Így pl. a mai magyar jogban, mindamellett szabálysértés miatt büntetésként elzárást — mint azt az előbbiekben is tárgyaltuk — csak törvény vagy törvényerejű rendelet állapíthat meg, s annak leghosszabb tartama nem haladhatja meg a harminc napot, az 1974. évi módosítás óta pedig, ha ugyanazt a személyt több elzárással sújtható szabálysértés miatt egy eljárásban vonják felelősségre, a kiszabható elzárás tartama hatvan napnál hosszabb nem lehet. A szabálysértés miatt alkalmazható elzárás lehetősége azonban — még akkor is, ha ez kivételesnek tekinthető — vitára adhat alkalmat, éspedig különösen akkor, ha ennek kiszabására nem a bíróság jogosult. Mint *Szatmári* Lajos kifejtette, az elzárás ugyanis szabadságvesztés-büntetés és mint ilyen, tipikusan büntetőjogi büntetés, nem illeszkedik eléggé az államigazgatási jogi felelősséghez. Felmerül továbbá, hogy szabadságvesztés-büntetést csakis a bíróság előtti eljárásban lehessen kiszabni, ahol a törvényes elbírálás fokozott garanciái állnak rendelkezésre.

IV. A szabálysértési eljárás néhány alapvető kérdése.

Általános jelenség, hogy kisebb súlyú, kisebb társadalmi veszélyességű, éppen ezért enyhébb büntető szankcióval fenyegetett kihágások, illetve szabálysértések miatti eljárás eltéréseket mutat a bűncselekmények más csoportjaiban, vagy pedig általában a bűncselekmények esetén követett eljáráshoz képest. Nyilvánvaló, hogy ezen a területen pl. indokolt az eljárás során alkalmazható kényszerintézkedések szűkítése, másként merülhet fel az opportunitás és a legalitás kérdése, a döntő szempont azonban az, hogy az eljárási ökonómia igénye a büntetendő cselekményeknek ebben a csoportjában hangsúlyozottan felveti, az enyhébb büntető szankcióval való fenyegetettség pedig megkönnyíti azoknak az aggályoknak a leküzdését, amelyek az eljárás egyszerűsítéséhez, gyorsításához fűződnek. A kihágási, illetve *szabálysértési eljárás specialitása* tehát az említett cselekmények kisebb súlyából és az egyszerűsítés igényéből származik; a többi bűncselekményben, illetve általában a bűncselekményekben követett eljáráshoz való *hasonlósága* viszont abból a követelményből ered, hogy a büntetendő cselekményeknek ebben a csoportjában is biztosítsák a törvényes elbírálás büntető eljárásban kimunkált és rögzített alapvető garanciáit. Adott esetekben ezek a körülmények magyarázzák a szabálysértési eljárás államigazgatási eljáráshoz való hasonlóságát, másrészt az attól való eltéréseket is.

A kihágási eljárás speciális jellege azokban a burzsoá országokban is megfigyelhető, ahol a klasszikusnak tekinthető felfogás szerint a kihágások bűncselekményt képeznek, és ez kifejezésre jut a hatásköri szabályok megállapításánál is. Példaként ismét csak a francia jogra hivatkozunk. Franciaországban ugyanis a bűncselekmények mindhárom csoportjában bíróság jár el, jóllehet a bűncselekmények különböző csoportjainak elbírálására különböző bíróságok jogosultak. Ezen túlmenően a kihágási eljárás sajátossága különösen abban keresendő, hogy a bűnüldözés lehetőségének elévülési ideje a bűntett, vétség és a kihágás tekintetében eltérő. Különbséget mutatnak az eljárás szakaszai, hiszen bűntett miatt az eljárás kötelezően két részre tagozódik, éspedig a vizsgálati és az ítélkezési szakaszra, vétségeknél a vizsgálati szakasz lényegében fakultatív, míg a kihágásoknál vizsgálatra elvileg nem is kerül sor. Figyelemre méltó, hogy előzetes letartóztatás a kihágás esetében nem lehetséges. Különböznek az eljárási szabályok a bűncselekmények említett csoportjait tárgyaló bíróságok előtt, és eltérések jelentkeznek a jogorvoslat lehetőségének tekintetében ,hiszen a felleb-

bezés a vétségi eljárásban pl. általánosan elismert, a kihágások esetében viszont korlátozott, felülvizsgálati panasznak (pourvoi en revision) pedig kihágás esetén nincs is helye.

A kihágási, illetve szabálysértési eljárás elméleti és gyakorlati szempontból legexponáltabb problémája kétségkívül a *hatásköri szabályok* megállapítása. Még pontosabban: az a kérdés, hogy elbírálásuk *bírói, vagy pedig igazgatási szervek hatáskörébe* tartozzék. A francia polgári forradalom és az azt követő időszak jogalkotásában „a bírói hatalom a bírákra tartozik" elvének 1791. évi alkotmányi rögzítéséből, továbbá az igazgatási rendészetből kivett kihágások bűncselekmények egyik csoportjaként való felfogásából már csak logikailag is egyértelműen következett a kihágási ítélkezés bírói hatáskörbe utalásának szüksége. Ennek ellenére Franciaországban csak a 19. század második felében számolták fel az igazgatási szervek kihágási ítélkező jogkörét. Az európai kontinens több más országában — közöttük Magyarországon — a polgári átalakulást követően ugyancsak fennmaradt a közigazgatási szervek büntető ítélkező jogköre, éspedig a bűncselekmények egyik csoportját képező kihágások meghatározott körében, illetve a fejlődés során elismerték azt a bűncselekmények mellett létező egyéb kisebb súlyú büntetendő cselekményekben. A közigazgatási büntető „bíráskodás" fennmaradásának okai között nagy szerepe volt az igazgatási szervek akcióképességének biztosítását és fokozását célzó politikai szempontoknak, de fennmaradását és fejlesztését támogatták más praktikus megfontolások is. A közigazgatási büntető bíráskodás indokait vizsgálva a felszabadulás előtti magyar jogirodalomban *Márffy* Ede pl. azt emelte ki, hogy az államhatalom a közigazgatási jogszabályok megsértésének büntetésével a maga célját, a közigazgatás zavartalan menetének biztosítását csakis úgy érheti el, ha a büntetés lehetőleg azonnal nyomon követi a kihágás elkövetését. Ez a bíróságok alapos, de ezért is lassú eljárása miatt aligha volna mindig elérhető. Az igazgatás közvetlenül is figyelemmel lehet olyan külső körülményekre, melyek bírósággal való megismertetése az eljárást egyébként is nagyon elhúzná. Jelentős költségmegtakarítást is eredményez a sokkal olcsóbban dolgozó közigazgatási hatóságok hatáskörének megállapítása.

A fejlődés ellentmondása, hogy a feudális gyökerű, főleg az államhatalmi ágak elválasztásának követelménye és a garanciák korlátozása miatt elméletileg elmarasztalt intézmény fennmaradt több burzsoá országban. Sőt azt mondhatnók, a közigazgatási büntető bíráskodást — melynek igazolását elősegítette a külön közigazgatási büntetőjog elmélete is — modern intézménynek kell tekinteni. A burzsoá állam ugyanis mind szélesebb körben avatkozik be a gazdasági és kulturális életbe, ezzel összefüggésben az igazgatás szerepe megnő, az igazgatás egyre több, elsősorban ehhez kapcsolódó területen jut igazságszolgáltatási jellegű, büntető jogosítványokhoz, s ebbe az irányba mutat egyebek között a kihágások depönalizálása is. Ez a folyamat nem annyira nyilvánvaló egyes országokban (különösen pl. Angliában), azonban általában véve azt lehet mondani, hogy mindez a mai burzsoá jogfejlődés új, jól követhető tendenciája, s megvalósulása a jogtudomány részéről sem ütközik komolyabb ellenállásba.

A burzsoá jogtudomány általában nem veti el a közigazgatási büntető bíráskodás gyakorlatát, mindamellett széles körben jelentkező kívánalom, hogy ezt bizonyos határok között tartsák, éspedig elsősorban abból kiindulva, hogy a közigazgatási szervek büntető ítélkezése jogállásuknál fogva nem biztosíthatja ugyanazt a független elbírálást, mint a bíróságok eljárása. Ebből a szempontból különösen az elzárásbüntetés alkalmazásának tilalma, továbbá a bírói felülvizsgálat meghatározott körben való lehetővé tétele a burzsoá jogfejlődés jól kirajzolódó igénye. Ezek mellett garanciális oldalról elsősorban abban keresik a közigazgatási büntető bíráskodás fejlesztésének lehetőségeit, hogy az eljárást a bírói eljáráshoz közelítsék, jóllehet a közigazgatási büntető eljárás egészében egyszerűbb, szélesebb körben alkalmazhatják, illetve kialakítják az eljárás néhány igen egyszerű formáját is, elsősorban a büntetőparancs és a helyszíni bírságolás intézményét. A kisebb súlyú büntetendő cselekmények elbírálására hivatott közigazgatási büntető bíráskodás mindmáig jellemző vonása maradt azonban a hatáskörrel rendelkező közigazgatási szervek szétforgácsoltsága, az egyszemélyi döntés favorizálása, és az, hogy a burzsoá jog e funkció ellátására általában nem alakít ki külön szervezeti formákat. Mindez nagymértékben kétségessé teszi azt az egyébként többször felmerülő kívánalmat, hogy a közigazgatási apparátus keretein belül biztosítsák az eljáró szervek függetlenségét.

Az *igazgatási büntető bíráskodás intézményét a szocialista jog is ismeri.* Kialakulásában nyilvánvaló a korábbi, burzsoá jogalkotás hatása. A szocialista jogrendszer kiépülésével azonban e téren is igen jelentős változások történtek, azon túlmenően, hogy az igazgatási apparátus átalakításával az intézmény társadalmi jellege megváltozott. Ezek közül külön ki kell emelni, hogy a szocialista országokban általában nem tartották fenn, nem fogadták el a közigazgatási szerveknek azt a jogát, hogy bűncselekményekben, illetve az azok egyik csoportját képező kihágásokban döntsenek. A közigazgatási szervek a bűncselekményektől elválasztott cselekmények külön csoportjának, a magyar terminológia szerint a szabálysértések elbírálására kaptak csupán hatáskört. Ez alkotmányjogi szempontból alapvető jelentőségű, még akkor is,

ha a kihágások szabálysértéssé minősítéséről volt szó — mint a magyar jogban —, és ezekben továbbra is fennmaradt az igazgatási szervek hatásköre.

A szabálysértések elbírálásának igazgatási szervek hatáskörébe utalását a szocialista országokban az az értékelés támogatja, hogy ezek az igazgatási jogi normákat, az államigazgatás rendjét sértő vagy veszélyeztető magatartások, amelyek védelme elsősorban az igazgatási szervekre kell hogy tartozzék. Az igazgatásellenesség ismérve azonban a szabálysértések esetében többször viszonylagos értékű. Ezért, valamint a bírói igazságszolgáltatás alkotmányos követelménye miatt az igazgatási szervek ítélkező hatáskörének elvi megalapozása számos nehézségbe ütközik. Nem is annyira az elvi, mint inkább a célszerűségi szempontoknak van nagy jelentősége a szabálysértési ítélkezés igazgatási hatáskörbe utalásánál. Így annak a felfogásnak, hogy az egyszerű, gyors és legkevésbé költséges elbírálás jobban biztosítható az igazgatási szervek részéről, mint a rendes bíróságok előtti eljárásban. Ennek érdekében pedig a kisebb társadalmi veszélyességű, enyhébb szankciókkal fenyegetett szabálysértésekben a sokoldalú szervezeti és eljárási garanciával körülvett bírói úttal szemben engedmény tehető az igazgatási szervek javára. Az elvi fenntartások enyhítését elősegítette a szabálysértések büntetendő cselekmények bűncselekményektől elválasztott csoportjaként való meghatározása is. Több szocialista ország jogalkotásában (pl. a Szovjetunióban, Romániában) azonban határozottan jelentkezett az a törekvés, hogy amennyiben a szabálysértés jellegét tekintve közel áll a bűncselekményhez, illetve súlyosabb büntetéssel sújtandó, az adott szabálysértésekben ne igazgatási szerv, hanem bíróság járjon el. Ez az igény garanciális megfontolások alapján elsősorban akkor merül fel, ha a szabálysértés miatt a személyes szabadság megfosztását, vagy korlátozását eredményező szankció is kiszabható.

Garanciális és egyéb okok miatt (pl. összefüggés alapján) tehát egyes szocialista országokban a bíróság is eljárhat szabálysértési ügyekben, Jugoszláviában pedig a fejlődés során megjelent a szabálysértési ügyekben eljáró, bíróságokéhoz hasonló jogállású szervek által végzett szabálysértési bíráskodás. Több helyütt a jogszabályokban meghatározott esetekben jogosultak lehetnek más szervek (társadalmi bíróságok, fegyelmi hatóságok stb.) is szabálysértés elbírálására. Az európai szocialista országokban azonban az *alapvető forma az igazgatási, illetve az ahhoz kapcsolódó szervek által ellátott szabálysértési „bíráskodás"*, ami a szabálysértési felelősség „államigazgatási jogi felelősség"-ként való értékelésének igen lényeges eleme. Az ebben a körben eljáró szervek egyébként az egyes országokban, még inkább a nemzetközi összehasonlítás szintjén eltérő természetűek lehetnek.

Szatmári Lajos megállapítása szerint az a két fő tényező, amely a szabálysértési hatóságok egy-egy típusát meghatározza, a következő: elválik-e a szabálysértési ügyintézés a szervezeti-hatásköri önállóság jegyében az ún. tipikus államigazgatási feladatmegoldó tevékenységtől, valamint az, hogy az államigazgatási szerv egyedi vagy testületi szervként bírálja-e el a szabálysértést. A konkrét államigazgatási feladatmegoldó tevékenységet végző szervek ítélkező jogosítványának megállapítását elsősorban célszerűségi indokok támasztják alá, különösen az, hogy ezek ismerik legjobban az adott szabálysértésekkel érintett terület sajátosságait, s célszerűségi szempontok — a gyors és kevésbé költséges eljárás — magyarázzák a szabálysértések egyszemélyi elbírálását is. Ezzel szemben, döntően garanciális megfontolások — az egységesítés, az érdekelt államigazgatási szerv „elfogultságának" kizárása, a „bűn"-üldöző funkciók lehetséges elhatárolása — szólnak az ún. általános szabálysértési hatóság kialakítása, valamint a szabálysértések bizottsági formában történő eldöntése mellett, ami a döntés demokratikusabb formája, gondosabb és elfogulatlanabb ítélkezést tesz lehetővé, sőt az ilyen eljárás révén nagyobb nevelő hatás érhető el. A szocialista országokban a különböző szempontok számításba vételével és egyeztetésével kialakított megoldások azok között a variációk között helyezkednek el, amikor a konkrét igazgatási feladatmegoldó tevékenységet végző szervek széles köre jogosult a szabálysértések — elsősorban egyszemélyi — elbírálására, illetve a szabálysértések elbírálása szabályként a tanácsok mellett e célból létrehozott, általános szabálysértési hatóságként funkcionáló bizottságok hatáskörébe tartozik, tagjai között helyet kapnak az igazgatási apparátushoz nem tartozó személyek, s a tárgyilagos, részrehajlástól mentes döntést szolgáló garanciákon túlmenően (kizárás stb.) törvényileg általában külön is hangsúlyozott kívánalom e szervek határozathozatal során való függetlensége, kizárólag törvényeknek való alávetettsége (pl. Lengyelországban).

A szabálysértési eljárás büntető eljáráshoz képest történő egyszerűsítése a hatásköri sajátosságokon túlmenően — de több esetben az ezzel való nyilvánvaló összefüggésben — is jelentkezik. Nem csupán arról van szó, hogy a szabálysértési eljárás egészében véve egyszerűbb, hanem *az egyszerűsítés érdekében meghatározott körben elismerik egyes büntető eljárási alapelvek szabálysértési eljárásban való mellőzését is.* Főként a konkrét igazgatási feladatmegoldó tevékenységet végző igazgatási szervek ítélkezési jogosítványa esetén háttérbe szorulhat pl. a vád (eljárást indító) és az ítélkező funkció elkülönítésének érvényesítése, az eljárás kontradiktórikus jellege. Az igazgatási

szervek hatáskörének megállapítása a csekélyebb súlyú, egyszerűbb megítélésű ügyekben elősegíti a helyszíni bírságolás intézményesítését, ami az eljárás legegyszerűbb formája, a bűncselekmények miatti eljárásban viszont nem ismeretes. Egyes jogrendszerekben az egyszerűsítést szolgálják a bizonyítási jogban tett engedmények is. 1968. évi szabálysértési kódexünk általános szabálya szerint pl. ha az elkövető a szabálysértést a tárgyaláson beismeri, és a beismeréshez nem fér aggály, a további bizonyítást mellőzni lehet. A büntető eljárásról szóló 1973. évi kódex alapelve viszont az, hogy a bíróság ügydöntő határozatát a tárgyaláson közvetlenül megvizsgált bizonyítékokra alapíthatja, a kódex továbbá kimondja, hogy a terhelt beismerése esetén is meg kell szerezni az egyéb bizonyítékokat, tehát a bizonyítási eljárás lefolytatása a terhelt beismerése esetén nem mellőzhető. Feltétlenül meg kell említeni ezek mellett még azt is, hogy azok az egyszerűsítést szolgáló speciális megoldások, amelyek a büntető eljárásban is ismeretesek, a szabálysértési eljárásban szélesebb alkalmazást nyerhetnek. Csak arra utalunk, hogy itt pl. a büntető eljárással szemben általában jóval nagyobb szerepet kaphat a szankció tárgyalás nélküli kiszabásának lehetősége, jóllehet ennek — főleg a kiszabható szankció súlyától függően — itt is lehetnek figyelemre méltó korlátai.

A szabálysértési eljárás egyszerűsítése természetesen nem jelenti, és nem is jelentheti *törvényességi garanciák* intézményes mellőzését. A szocialista országokban általános követelmény a szabálysértési eljárás kodifikálása, az eljáró szervek jogkörének körülhatárolása, az alapvető törvényességi garanciák biztosítása. Ami az előbbiekben említett egyszerűsítési törekvéseket illeti, a magyar jog pl. biztosítja azt a garanciát, hogy ha az elkövető a helyszíni bírság kiszabását nem veszi tudomásul, a szabálysértési eljárást az egyébként irányadó szabályok szerint kell lefolytatni. Ehhez hasonló garancia az, hogy a tárgyalás nélkül kiszabott szankcióval szemben pl. az elkövető kifogást emelhet, és a kifogás elutasítása esetén tárgyalást kell tartani. Ezek pedig a szabálysértési eljárásban megfelelően biztosíthatják a tárgyalásos elbírálás és a védelemhez való jog érvényesülését.

Az egyes jogrendszerekben az igazgatási szervek által végzett szabálysértési eljárás törvényességének alapvető biztosítéka a felettes szervek és az ügyészség felügyeleti jogköre, továbbá a hozott határozatokkal szemben biztosított rendes *jogorvoslati lehetőség*.

Ki kell emelni, hogy az igazgatási szervek szabálysértési ügyekben hozott első fokú határozataival szemben az európai szocialista országokban általában rendes jogorvoslatnak van helye. Néhány ország (így a Szovjetunió, Bulgária) jogalkotása szerint a rendes bíróságokhoz fordulás lehetősége a fő szabály, a szocialista országok többségében azonban elsősorban a felettes igazgatási szervhez, illetve szabálysértési hatósághoz van helye fellebbezésnek. Több ország — közöttük Magyarország — jogalkotása nem is ismeri az igazgatási szervek által hozott büntető határozatok bírói felülvizsgálatának lehetőségét. A szocialista országokban többségben viszont (az említett országokon kívül pl. Lengyelországban és Romániában is) mód van — elsősorban meghatározott szankciók megállapítása esetén — a rendes bírósághoz fordulni. Mindez azt a jól kirajzolódó tendenciát mutatja, hogy a szocialista országok jogalkotása nem csupán a szabálysértések miatt alkalmazható szankciók körét és határait korlátozza, hanem az igazgatási szervek által kiszabott súlyosabb szankciók esetén lehetővé teszi azok *bírói felülvizsgálatát* is. Ez különösen szembetűnő a személyes szabadság megfosztását eredményező elzárás esetén, ugyanis ennek kiszabására igazgatási szerv részéről vagy egyáltalán nincs mód, vagy pedig jogorvoslatnak van helye a rendes bírósághoz, így pl. Lengyelországban. Kivétel ez alól a magyar jog megoldása, minthogy az igazgatási szerv által kiszabott elzárásbüntetéssel szemben sincs helye bírói felülvizsgálatnak.

A bírói felülvizsgálat biztosításának igénye abban találja magyarázatát, hogy célszerűségi okokból indokolt lehet a kisebb súlyú büntetendő cselekmények elbírálását az igazgatásra bízni, azonban a súlyosabb, elsősorban az alapvető állampolgári jogokat érintő szankciók alkalmazásakor a törvényesség betartásának fokozott garanciáit kell biztosítani. Az erre legmegfelelőbb szervezeti-jogi garancia pedig a bíróság felülvizsgálati jogkörének lehetővé tétele, figyelembe véve azt is, hogy magán a bírói szervezeten belül is biztosítható e körben az egyszerűbb és gyorsabb eljárás.

Irodalom: *Márffy* Ede: Magyar kögigazgatási és pénzügyi jog. 1. köt. Bp. 1925.; *Angyal* Pál: A közigazgatásellenesség büntetőjogi értékelése. Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből. 2. köt. 12. sz. Bp. 1931.; *Tusnádi Élthes* Gyula: A rendőri és a jövedéki büntetőjog. Az ezeréves magyar kihágási jog története és mai állapota. Bp. 1935.; *Szatmári* Lajos: A szabálysértési jog alapkérdéseiről. = Pénzügyi bűntettek és szabálysértések. Szerk. Szatmári Lajos. Bp. 1970.; A szabálysértési jogszabályok magyarázata. Szerk. Kövesdi Ferenc. Bp. 1970.; *Rácz* Attila: Az igazságszolgáltatási szervezet egysége és differenciálódása. Bp. 1972.; *Szabóné Nagy* Teréz: A szocialista büntető igazságszolgáltatás egységesítése és differenciálása. Bp. 1974.

Lunev, A. E.: Adminisztrativnaja otvetsztvennoszt za pravonarusenija. Moszkva, 1961.; *Jakuba*, O. M.: Adminisztrativnaja otvetsztvennoszt. Moszkva, 1972.

Goldschmidt, J.: Das Verwaltungsstrafrecht. Berlin, 1902.; *Göhler*, E.: Gesetz über Ordnungswidrigkeiten. München, 1968.; *Cramer*, P.: Grundbegriffe des Rechts des Ordnungswidrigkeiten. Stuttgart—Berlin—Köln—Mainz, 1971.; *Merkl*, A.: Allgemeines Verwaltungsrecht. Wien—Berlin, 1927.; *Hellbling*, Ernst C.: Kommentar zu den Verwaltungsverfahrensgesetze. 2. Bd. Wien, 1954.; *Ringhofer*, K.: Die österreichischen Verwaltungsverfarensgesetze. 7. Aufl. Wien, 1972.; *Pfund*, W. R.: Verwaltungsrecht-Strafrecht (Verwaltungstrafrecht). Zeitschrift für Schweizerisches Recht, 1971. II. 2.; *Waline*, M.: Précis de droit administratif. Paris, 1969.; *Bouzat*, P.—*Pinatel*, J.: Traité de droit pénal et de criminologie. Tome 1. 2. éd. Paris, 1970.

Rácz Attila

SZAKIGAZGATÁS → *Államigazgatás feladatai*

SZAKSZERVEZET → *Munkajog*

SZÁLLÍTÁSI SZERZŐDÉSEK → *Szerződéstípusok*

SZANKCIÓ: I. A szankció fogalma (1499.) — II. A szankció realizálódása (1499.) — III. A szankció: állami magatartás (1501.) — IV. A szankció és a kényszer (1501.) — V. A szankciók tagozódása (1502.) — VI. A szankciók csoportosítása realizálódásuk szerint (1505.) — VII. A szankciók történelmi fejlődése és az arányosság (1507).

I. A szankció fogalma.

A jogi normának mint állami magatartásszabálynak fogalmi eleme a jogkövetkezmény. Ez a jogkövetkezmény lehet pozitív vagy negatív jellegű joghatás. Jogilag tipikusnak azonban a negatívot, a szankciót tekinthetjük, mivel ebben fejeződik ki a jognak a társadalmi viszonyok alakulásába való lényegi beavatkozása: az tudniillik, hogy a társadalmilag atipikus, jogszerűtlen helyzeteket állami kényszerrel rendezik.

A szankció a rendelkezésben előírt magatartás és az életben megvalósuló magatartás adott kapcsolatára állami szerv vagy más, az életbeli magatartást megvalósító személytől eltérő jogalany magatartásának, illetve e magatartás valamely következményének kilátásba helyezése. Ez a (szankciós) magatartás, illetve ennek következménye a diszpozíciós magatartást megvalósító személyre irányul, célja vagy legalábbis közvetett hatása a norma diszpozíciós részében kívánatosnak minősített magatartás tanúsítására rábírás.

A szankcionáló magatartás alanya mindig kapcsolódik az államhoz, mert ha nem is állami szerv magatartása — ami különösen a jogfejlődés korábbi, decentralizált szakaszait jellemzi —, a felhatalmazott személy államilag felhatalmazott és *állami kényszerre* támaszkodhat. (Legalábbis a saját kényszerítő erejét az állam teljes jóváhagyásával gyakorolhatja.) A továbbiakban ha állami szerv szankciós magatartásáról írunk, ezen a felhatalmazott nem állami jogalanyok magatartását is értjük.

A szankció a kilátásba helyezett állami magatartás és e magatartás következményeinek *objektivációja*. Szankciós magatartásnak (szankciónak) csak az állami szerv magatartása minősül.

A szankciós magatartás elvileg tevés és nemtevés (tűrés) lehet. A passzív magatartás szankciókénti megjelenése logikailag ellentmondásosnak tűnik, hiszen az állami nemtevést, a semmit kilátásba helyezni értelmetlennek tűnik. Az állami nemtevés mint szankció történelmileg meghatározott körülmények között, védelmi jelleggel alakult ki egy olyan korban, amelyben az állam szinte mindent és minden előzmény nélkül megtehetett.

II. A szankció realizálódása.

A szankció társadalmi hatása érvényesülhet anélkül, hogy a jogi norma jogviszonyban realizálódna. Érvényesülhet továbbá úgy, hogy a jogi norma más elemei realizálódnak valamely jogviszonyban, anélkül, hogy maga a szankció is realizálódna. Végül a szankció realizálódása valamely jogviszony keretében ugyancsak a szankció hatásmódja. A jogi norma előírása realizálódhat valamilyen társadalmi viszonyban szankció nélkül, vagy azzal együtt. Szoros értelemben ilyenkor beszélnek a jogi norma megvalósulásáról, de az előbbi esetben sem tagadható, hogy bizonyos értelemben megvalósult a norma, illetve az azáltal megkívánt cél; igaz, a diszpozíció szerinti magatartásnak nem szükségképpen oka a jogi előírás.

A jogkövetkezmény lehet akár előny, akár hátrány. Ha a jogkövetkezmény, illetve a szankció a maga konkrétságában nem realizálódik, a szankció csak egyedi elvontságában érvényesül. A szankció ezen egyedi elvontsága azt fejezi ki, hogy a szankció már egy meghatározott (egyedi) jogviszonyhoz kapcsolódik anélkül azonban, hogy konkretizálódott volna, anélkül tehát, hogy valamely állami szerv belépett volna a jogviszony közvetlen alakításába. Nem beszélhetünk tehát a szankció konkretizálódásáról, ha a jogviszonyban tanúsított magatartás jogszerű és nem igényel állami beavatkozást, vagy jogszerűtlen, de állami beavatkozásra nem kerül sor, pl. mert ezt megelőzően a jogszerűtlen magatartás tanúsítója önként felszámolja e magatartását és megszünteti következményeit (önkéntes kártérítés). Hasonló a helyzet, ha valakit bűncselekmény elkövetésével vádolnak, lefolytatják az eljárást, de kiderül, hogy a vádlott büntetőjogilag értékelhető magatartást nem valósított meg. Ebben az esetben a büntető anyagi norma tekintetében csak a jogviszony

látszata áll fenn, de a szankció nem érvényesül. (Ugyanakkor érvényesülnek a jog által a látszathoz fűzött szankciók, vagyis az eljárási szankciók.) Ebben az esetben a szankció már kilép elvont általánosságából és egy konkrét, bár tulajdonképpen nem létező jogviszonyhoz kapcsolódik, anélkül, hogy realizálódna. Az elvont és konkrét szankció összefüggését megfigyelhetjük az alábbi példán: ha az ember a boltban kenyeret vásárol, és minden szabályosan folyik le, az így kialakuló jogviszony során a szankció nem fog realizálódni, de van potenciális hatása a jogviszonyra, amennyiben tulajdont szerzek a kenyéren, vagyis pl. a pékboltnak azon későbbi állításával szemben, hogy a kenyeret ott loptam volna, védekezni tudok jogosultságom igazolásával. A vételi ügylet elvont szankciója a tulajdonszerzés. Ez a szankció a normális lefolyás mellett nem realizálódott jogviszonyban, de mint a példából kitűnik, lehet jogi relevanciája. A szankció teljesen elvont marad akkor, ha pl. csupán gondolok arra, hogy kenyér tulajdonjogát kellene megszerezni. Ezzel ellentétben konkretizálódnak a jogkövetkezmények, ha a boltban való vásárlás során a kenyérben vasdarab volt, ami kitörte a fogamat, amely esetben kártérítéssel és szavatossági igénnyel élhetek.

Egyáltalán nem szükségszerű, hogy a szankció a norma jogviszonyban történő realizálódása során maga is realizálódjék, az esetek többsége épp az ellenkezőről tanúskodik. Bár a szankció realizálódása nem szükségszerű, hatásának lehetősége mindenkor fennáll. A szankció ugyanis a benne kilátásba helyezett hátrány folytán befolyásolja a diszpozíciónak megfelelő magatartás kialakulását. Nem állítható, hogy a szankcióban kilátásba helyezett kényszer, illetve az attól való félelem a jogszerű magatartás elsődleges motívuma. Mindenesetre a büntetőjogi tilalmaknál a norma hatásának legáltalánosabb formája az, hogy a norma megmarad a maga elvontságában, bár a szankció mint objektiváció érvényesült, hatott, elriasztott a tiltott magatartástól, a nem kívánt büntetőjogviszony létrejöttétől, éspedig anélkül, hogy konkrétan realizálódott volna. Éppen ezért nevezi ezeket a normákat általános egyedi normának Szabó Imre. Az elvont szankcióban objektiválódott kényszer megvalósulásának eshetősége adott esetben a konkrét jogszerű magatartásnak alapja lehet. A kizsákmányoló társadalmakban igen jellemző, hogy a jogi norma és végeredményben az egész jog a kizsákmányoltak részéről csupán megtűrt, aminek alapja a szankciótól való félelem. A jogi normában jelentkező szankció mögött álló kényszer magatartást meghatározó szerepe az egyénhez intézett konkrét parancsnál (utasítás) különösen kitapintható. Ezt az utasításra jellemző helyzetet azonban semmi esetre sem általánosíthatjuk az egész modern jogrendszerre, illetve az ezzel kapcsolatos jogkövetésre.

A szankció nem csupán a kényszert objektiválja, hanem egyben a jogkövetkezmény alkalmazójának állami minőségét, röviden az államiságot is. Éppen ez az elem, vagyis az állam által alkotottságnak-megerősítettségnek a szankcióban való kifejeződése az alapja a jogkövető magatartásának.

Ha a jogviszony során a szankció is realizálódik, úgy bizonyos határok között kiigazításra kerülnek a diszpozíciótól eltérő magatartás folytán a jogalkotó értékrendje szerint nem kívánatosan alakuló társadalmi viszonyok. (Ez természetesen csak a kényszerítő típusú — tiltó vagy parancsoló — normákra jellemző.) A szankció realizálódása, alkalmazása egyúttal megerősíti az elvont szankció preventív erejét. Az elvont szankció preventív hatása éppen a szankciónak más konkrét esetekben való realizálódására épül. Azaz a szankció a más esetekben alkalmazottság objektivációja is. Az új szankció alacsonyabb kezdeti hatásfokának éppen egyik oka, hogy hiányzik a már alkalmazottság példaadó ereje.

Amennyiben a szankciót egyáltalán nem alkalmazzák, ez az adott jogi norma nemkövetésére vezethet. Ezért a desuetudo elsősorban szankciós probléma.

A jogi normát létesítő (elvont) szankció tulajdonképpen felfogható úgy is, mint diszpozíció, amennyiben a kiinduló jogi norma diszpozíciója az előírttól eltérő módon teljesül. Ebben az esetben az eredeti diszpozíció hipotézissé válik, amely hipotézis fennálltakor a szankció jelöli meg a követendő magatartás szabályát. A kiinduló normához képest szankciós normáról beszélhetünk, amelynek tehát diszpozíciója az eredeti szankció. Ennyiben a szankciós norma és a szankciós jogviszony feltételezi a kiinduló normát és ahhoz képest másodlagos. Ez a feltételezettség-másodlagosság egyúttal az anyagi és eljárásjogi normák jellemző kapcsolatát is mutatja.

A jogi normák egymáshoz kapcsolódó mozgása egyébként nem szűnik meg a szankciós normával, ennek további párhuzamos szankciói vannak, amelyekhez képest az eredeti szankció hipotézis lesz.

A szankciós magatartás is kapcsolódik az eredeti norma címzettjéhez, vagy olyan személyhez, akinek az eredeti címzett magatartása beszámítható. (Pl. szülő; egyetemlegesség; kollektívákkal szembeni szankciók.) A szankciós szakaszban azonban ez a személy már nem címzett, hanem a szankció mint diszpozíció szempontjából tárgy. A szankció ugyanis az államot (állami szervet) hatalmazza fel vagy kötelezi valamely magatartásra. Ez az állami magatartás hagyományosan kikényszeríti a diszpozíció címzettjétől a diszpozíció szerinti magatartást (pl. szerződés teljesítése), vagy a kívánt magatartás elmulasztása miatti következményeket erőszakolja rá (kártérítés, büntetés).

III. A szankció: állami magatartás.

Sajátos probléma vetődik fel, amikor a szankció eredményében realizálódni látszik, anélkül azonban, hogy az állami kikényszerítés bármilyen szerephez jutna. Pl. önkéntes kártérítésre kerül sor, vagy önkéntes megkövetésre, aminek középkorból, sőt bizonyos értelemben napjainkból is számos esetét ismerjük.

Ezekben az esetekben az elvont szankció pszichikus hatásával nagy valószínűséggel számolhatunk, bár az erkölcsi megfontolás szerepe nem lebecsülhető.

Realizálódik-e az önkéntes szankciós magatartás esetében szankció? Nem, csupán a szankciós jogviszony tárgya valósul meg, vagyis az az eredmény, amire az eredeti diszpozíció címzettje a szankció értelmében köteles. A szankciós jogviszony realizálódásáról nem beszélhetünk, mivel annak a korábbiakban kifejtettek szerinti egyik alanya (állam) hiányzik. A szankciós jogviszony egyébként jellegzetesen alá-fölérendeltségi, amit a szankciótól való félelemtől motivált, ámde önkéntes magatartásról nem mondhatunk.

Az önkéntes teljesítés típusú esetekben a szankció már nem teljesen elvont, nem az elvont-általános, hanem az elvont-egyedi állapotában van. Mindenesetre a szankció államiságának hiányában nem beszélhetünk a szankció realizálódásáról. Amennyiben elismerjük, hogy a szankció az állami szerv magatartásán kívül is realizálódhat, ennek messzemenő következményei vannak.

A modern polgári jogokban általános elv az, hogy aki felróhatóan kárt okoz, ezért kártérítéssel tartozik. A kártérítéssel tartozás azonban nem fejezi ki a szankciót, mert hiszen a szankció az, hogy a károkozó kártérítésre kényszeríttetik.

Ha ugyanis a szankció kimerülne abban, hogy valaki minden további nélkül kártérítést nyújt, vagyis ez a magatartás jelentené a másik, károkozó magatartás szankcióját, akkor ehhez képest az államilag kikényszerített kártérítés ennek a diszpozícióvá váló eredeti szankciónak (ti. az önkéntes teljesítésnek) a szankciója lesz. (Másodlagos szankció). A jogi norma a következőképpen nézne ki: ha valaki kárt okoz és nem téríti meg, az állam kényszerítse erre. A diszpozíció a megtérítési magatartásról rendelkezik. Az állami kikényszerítés (az e felfogás szerinti másodlagos szankció) a megtérítés elmulasztását szankcionálja. Ezzel a polgári jogban minden felelősségi kapcsolat kettészakad: lesz egy eredeti vétkességi vagy más felróhatósági alapú felelősség a kár okozásáért, és egy másik — eredményfelelősség — a kár megtérítéséért.

Ez a kettéválasztás azonban csak megkettőzés. Az állam ugyanis egyáltalán nem szankcionálja a kártérítés elmulasztását, hacsak az eljárási költségeket nem erőszakoljuk ide, mivel a teljesítés elmulasztásának semmiféle önálló következménye nincs. Ez pedig alkalmatlan a kártérítés önkéntes teljesítésre késztetésére, ami pedig az egész értelmét megadná. A szankció realizálódását látni az önkéntes teljesítésben annyi, mint megkettőzni a felelősségi rendszert anélkül, hogy a legkisebb mértékben is befolyásolnánk az emberi magatartást. Sőt, a kártérítés mértékének méltányossági alapú csökkentési lehetősége éppen ellenkezőleg hat (beneficium competentiae).

A teljesítési kötelezettség lehetőségének fennállása még nem szankció. Így akár a szerződésszerű teljesítés is szankciója lehetne a másik fél jogszerű magatartásának azon az alapon, hogy az állam sem fog majd mást tenni, mint kikényszeríteni ezt a teljesítést.

Az önkéntes teljesítés szankció-realizálódásként való felfogása igen súlyos következményekkel járhat bizonyos jogterületeken. Az ítélet *előtt* követelni a károkozótól azt a magatartást, amelyet csak az ítélet után követelhetnénk tőle, prejudikáció. Ezzel az igazságszolgáltatást és az igazság elemét kikapcsolnánk a jogból. Hiszen így a feltételezett károkozót már azelőtt kötelezznénk és terhelnénk, hogysem megállapítottuk volna, egyáltalán terhelendő-e.

Ha a szankció realizálódásának tekintenénk az önkéntes teljesítést, úgy erre külön ösztönző szankciót is kellene találnunk, ami nemigen sikerül. Már jeleztük, mennyire prejudikáló volna ez a szemlélet, és e prejudikálásnak különösen súlyos következményei volnának a büntetőjogban. E felfogás mellett ugyanis a jogellenes magatartás (bűntett) jogkövetkezménye a bűnhődés. Aki valamely bűntettet követ el, ezért bűnhődjön — azaz a korábbi gondolatmenet szerint mindent el kell követnie a megbűnhődésért. Szélsőséges példával élve, ha a törvény halálbüntetést helyez kilátásba, köteles öngyilkos lenni. Ennek az önbűnhődésnek az elmulasztását szankcionálná az állam. Következésképpen minimális követelmény lenne az önfeljelentési kötelezettség, a védekezés kizárása, megdőlne az ártatlanság vélelme stb. Egyáltalán nem tekinthető a büntető eljárásjogban ismeretes beismerés enyhítő körülménykénti figyelembevétele egy önbüntetési szankció igazolásának, ezzel ugyanis még nem a szankció kezd realizálódni, csupán az igazság könnyebb érvényesülése érdekében ad célszerűségi kedvezményt a törvényhozó. Az ilyen esetben kiszabott enyhébb ítélet egyben kifejezi azt is, hogy aki beismerő vallomást tesz, az már megindult a javulás útján, tehát enyhébb büntetés is elegendő számára.

IV. Szankció és kényszer.

A jogkövetkezmény elvont formájában értelemszerűen nem azonosítható a kényszerrel. Konkrét formájában, realizálódásában ugyancsak nem lehet azonos a kényszerrel, bár a jog

története során a kettő igen szorosan összekapcsolódott. A diszpozíció jogkövetkezménye ugyanis nem csupán valamilyen kényszer útján valósulhat meg, hanem a jog felhasználható kívánatos magatartásokra sarkallásra is — ennek megfelelően a jutalom is lehet valamely magatartás következménye. Ez a tendencia modern és különösen szocialista viszonyok között igen szembeötlő, de a jogfejlődés korábbi szakaszaiban sem ismeretlen: a rómaiak kötelezővé tették a győztes hadvezér diadalmenetét.

Emellett minden jogrendszer szabályoz legalább elemi formában jogosítványokat is. A jogosító forma jogkövetkezménye sem kényszer, legalábbis nem az a jogosulttal szemben. Ha azonban a normák, illetve a szankciók dialektikus összefüggését tartjuk szem előtt, úgy végül is mindig felfedezhetjük a háttérben a kényszer lehetőségét. A jogosító normák is feltételezik a kényszert, hiszen a jogosultság gyakran éppen abban áll, hogy a jogosítottnak joga van állami kényszert igénybe venni más személyekkel szemben. Ugyancsak megjelenik a kényszer a pozitív szankciók mögött is, hiszen a pozitív jogkövetkezmény alkalmazását elmulasztóval szemben is kényszert alkalmazhatnak.

A jog fogalmába az egyes jogi normákkal és jogviszonyokkal kapcsolatban kifejtettektől eltérően a szankciót elsődlegesen a kényszer értelmében kell beilleszteni. A jogfogalom ugyanis a jogi jelenségek lényegi vonásait tartalmazza, a jog pedig a mindenkori osztályviszonyokkal kapcsolatban szemlélve, vagyis funkciója lényege felől megragadva mindig kényszerjellegű volt. Lenin a kikényszerítő szervezetet a jog létfeltételének tartotta. Egyébként a Digesta (D. 1. 3. 7. Modestinus) — Arisztotelész (Politika II. 5.) felfogását követve a jog lényegi elemének nevezi a parancsot és büntetést. E felismerés központi, sőt túlzott jelentőséget kap a burzsoá normativizmusban, különösen Hobbes és Austin tanaiban.

A lényegi osztályviszonyok oldaláról az az alapvető, hogy az uralkodó osztály érdekeit kifejező jogot végső fokon mindig kényszerrel kellett a kizsákmányolt osztályokra erőszakolni. Ez a kényszer azonban nem szűkíthető csupán a jogra. Jogon kívüli hatalmi és ideológiai elemek komoly szerepet játszanak a jog elfogadtatásában. Ami ebből a jogi kényszert illeti, azt normatani szinten kifejezi a jelzett jogkövetkezménylánc végén mindig megtalálható kényszer. A szocialista jogi norma szankciója bizonyos sajátságokat mutat a fentiekhez képest, amennyiben e szankciókat nem az elrettentés és kíméletlenség, hanem elsősorban az adekvátság és meggyőző szándék jellemzi. A kapitalista joggal összevetve megnő a jutalmazó szankciók aránya és a nem a kényszertől félő, önkéntes teljesítés szerepe. Végül minőségileg újszerű, hogy a szankciók realizálására mind kevésbé van szükség, mivel a jogi normában foglalt diszpozíciók a társadalom széles rétegeinek érdekeivel nemcsak objektíve, hanem mindinkább szubjektíve is egybeesnek.

V. A szankciók tagozódása.

A jog nem csupán a nemkívánatos magatartások kiküszöbölésére törekszik, hanem egyben a társadalmi-gazdasági rend működésére jellemző és e működésben jelentkező társadalmi viszonyokat is jogviszonnyá transzformálja. Ily módon képes ezeket szabályozni — erősíteni. Az így transzformált viszonyokat is a magatartásokon keresztül ragadja meg, de ez a megragadás természetszerűleg nem lehet negatív, és nem jellemezheti a kényszerítést sem. Viszonylag ritka a jog történetében az olyan szabályozás, amely kötelezővé tette volna a tulajdont. A társadalmi-gazdasági viszonyok szempontjából szükségszerű magatartások, melyeket a jog szankcionál (megerősítés értelemben), logikailag elsődlegesek a nem kívánatos magatartásokhoz képest. Hiszen az azokra vonatkozó tilalmak előfeltétele a védendő tárgy jogi megjelenése. A tilalmi (normatanilag a diszpozíció címzettjét kényszerítő) szabályok mellett a *jogosító* normákra is tekintettel kell lenni. Ezek a jogosító szabályok elsősorban az államnak a jogvédett társadalmi intézményhez, magatartáshoz való viszonyát mutatják; ez a viszony a társadalmi-gazdasági viszonyok természete szerint lehet passzív, támogató vagy beavatkozó-rendező. Mindebből két következtetés adódik a szankció tekintetében. Bizonyítani kell, hogy a jogosító normának is része a szankció, és hogy a szankció mint állami magatartás nem feltétlenül a diszpozíció címzettjének magatartását kívánja befolyásolni, és ha van is a szankciónak visszahatása erre a magatartásra, azt mégsem tekinthetjük a szankció céljának és így a diszpozíció és a szankció következményi viszonya nem teleologikus és nem feltételezi a közvetlen visszacsatolást.

A jogosító norma esetén a jogosultnak a diszpozícióban kívánt magatartásához állami magatartás járul következményként. Éppen ez a jogosultságok lényege. A jogi norma a jogalany akaratának biztosítja azt a lehetőséget, hogy az állami szervet a pozitív jogban meghatározott kötelezettség alapján valamely magatartásra bírja. Ez érvényes minden jogosító normára, beleértve az alanyi jogokat is. A jogosító norma jogkövetkezménye mindig pozitív, minden esetben az állami szerv vagy az államilag feljogosított valamely jogalany olyan magatartása, amely a jogosított szempontjából semmiképp sem tekinthető hátránynak, hanem mindig az ő érdekében áll. Az állami szerv magatartása lehet egyértelműen meghatározott, de lehetséges a pozitív jognak olyan rendelkezése is, mely a magatartást nem teszi kötelezővé, hanem csupán lehetségessé. Ez

utóbbi a jellemző az ún. diszkrecionális döntésre, ez ugyanis a jogosult szempontjából csupán annyi jogosítványt ad, hogy az állami szerv valamilyen döntésre köteles. A döntés tartalma a hatóságtól függ.

A jogosító norma szerkezete a következő: a hipotézis nem más, mint azoknak a *kötelezettségek*nek a foglalata, amelyeknek teljesítése esetén a jogosult akaratát kifejtheti. Ez az akarat mint magatartás lesz a diszpozíció, és a diszpozíciós magatartás maga után vonja az állami magatartás realizálódását. Vegyük például a családalapítás jogát. A vonatkozó szabály röviden a következő: amennyiben nagykorú, cselekvőképes, nőtlen stb. vagyok (hipotézis) és az anyakönyvvezető előtt egybehangzó igent mondottam (akarati magatartás = diszpozíció), az anyakönyvvezető köteles a házasságot az anyakönyvbe bejegyezni (jogkövetkezmény). Fölfogható lenne ez a jogosító norma úgy is, hogy a hipotézis az összes előfeltételek (beleértve a házasságkötési akaratnyilvánítást is) megléte és a diszpozíció az állami magatartás. Ez azonban logikailag nem áll meg azért, mert a hipotézisnek nem következménye a diszpozíció, ellenben a tárgyalt jogosultságnak igenis következménye a tárgyalt állami magatartás, különben a jogosultságnak semmi értelme. A jogosultságból folyó következménykapcsolatot csak a jogkövetkezmény és a diszpozíció között találhatjuk meg. Amennyiben a jogosítványt a hipotézisbe erőltetjük, a jogosítvány legsajátosabb vonása — a jogosított magatartás — a jogi szabályozáson kívül reked. Az igaz, hogy az állami szerv számára elég lehet, hogy egy sor tényből megállapítja a házasság előfeltételeinek fennállát, beleértve a házasodási akaratot is, és ennek következtében bejegyzi a házasságot az anyakönyvbe, de ebben az esetben a *tényleges jogosulti magatartás szabályozása hiányzik.*

A jogosultság társadalmi viszonyként nem feltétlenül ember és állam kapcsolata. De mint emberek közötti társadalmi viszony, mint az egyik fél jogosultsága, feltételezi és visszatükrözi az állam (az állami szerv) magatartását. Éppen ebben van a viszony jogisága. Ha a jogosultság cselekvési lehetőség, úgy jogilag csak annyiban az, amennyiben reflektálja annak állami, tételes jogi engedettségét. Így pl. a tulajdonos és birtokháborító jogviszonyában, ha a tulajdonos élni akar jogával, ehhez a tulajdona elismerésére és védelmére hivatott állami szerv beavatkozása szükséges, illetve az önhatalmú védelem esetén is csak mint az állam felhatalmazottja jár el.

Mint arra már utaltunk, az egyes normák dialektikus kapcsolatban állnak egymással, és a jogrend a maga mind ellentmondásmentesebb felépítésével éppen ezeknek a dialektikus kapcsolatoknak a hálózata. Az alanyi jogok és általában a jogosító szabályok jogkövetkezményei sem tekinthetők önmagukban, hanem ezek mögött is számos más szankció áll. Ha az állami szervek nem teljesítik a szankcióban foglalt magatartási szabályt, úgy akár a szerv objektiválódott állásfoglalásával szemben, akár az egyes dolgozójával, vagy az egész állami vagyonnal szemben további szankciók állnak rendelkezésre (a határozat megsemmisítése, a dolgozó munkajogi, büntetőjogi felelősségre vonása, az állam kártérítési felelőssége.).

Az alanyi jog és általában a jogosultság gyakorlása esetén a jogkövetkezmény mint állami magatartás nem feltétlenül irányul közvetlenül a jogosítottra. Erre azonban nincs is különösebb szükség, hiszen a jogosított számára a jogosultság és az annak következtében megvalósuló állami magatartás jelenti az előnyt. Ha már a szankciónak a jogosítottra gyakorolt hatását vizsgáljuk, úgy inkább abban kell látnunk az összefüggést, hogy a jogosított számára jelentkező előny érdekében megvalósítja a hipotézisben foglalt kötelezettségeket, annál is inkább, mert számára kívánatos ez az állami magatartás. Ezeknek a kötelezettségeknek a teljesítése nyilván kívánatos vagy legalábbis elfogadható az állam számára is, az érintett állami szerv számára pedig — éppen ezért — szankció terhe mellett kötelező.

A jogosítvány lehet akár az állam tartózkodási kötelezettsége, akár harmadik személyek meghatározott magatartásának kikényszerítése, akár az állam más aktivitása, pl. valaminek az engedélyezése. Az állam tartózkodási kötelezettsége ismét felveti azt a problémát, hogy hogyan lehet a nemtevést magatartásnak tekinteni. Ez az alapvető emberi és állampolgári jogok kapcsán vetődik fel különösen. Ha azonban meggondoljuk, hogy a szóban forgó jogok ilyen nemtevéssel való biztosítása a polgári forradalmak során alakult ki az abszolutizmus önkényével szemben, érthetővé válik, miért kell a nemtevést is az állami magatartás lehetséges válfajának tekinteni. Az állampolgári jogok szankciója egyébként bizonyos fokig szerkezetileg hasonlít a büntetőjogi normára, hiszen a büntetőjogban is az egyes különös bűncselekményekkel kapcsolatban általában az váltja ki az állami nemtevést, ha az egyén nem tesz semmit. A modern, különösen a szocialista állampolgári jogok jogkövetkezménye azonban többnyire az aktív állam tevékenységét feltételezi (pl. munkához, pihenéshez való jog), és ezt biztosítják megfelelő további szankciók. A jogosítványok a jogi normák dialektikus rendszerében kitüntetett helyet foglalnak el: logikailag az egész szankcióhálózat; illetve az egymásba kapcsolódó magatartási szabályok kiindulópontjai. Hogy a pozitív jog milyen jogosítványokat ismer el, az már a jog társadalmi és gazdasági meghatározottságának kérdése. Ugyancsak a normatan körén túlmutató, a politikai rendszert érintő kérdés a szankciók dialektikus kapcsolódásának mértéke és a

szankciók ebből eredő biztosítottsága. A szankciók biztosítottsága végeredményben a jogosítvány biztosítottságát jelenti. Nyilvánvaló, hogy valamilyen jogosítvány biztosítottsága, szankcionáltsága a konkrét osztályviszonyoktól függ. A jogosító normák szankciós felfogása esetén az alanyi jogokkal kapcsolatosan nyilvánvalóvá válik, hogy ezek nem létezhetnek a pozitív jogon kívül, legfeljebb az emberi jogok kapcsán mint társadalmi, ideológiai követelmények. A jogosító normák szankciós felfogása mellett az alanyi jogok és más jogosítványok szerkezetileg beilleszkednek a jogrendszerbe. Ugyanakkor a norma szintjén igazolódik, hogy a kötelezettségek nélkül nem létezhetnek jogosítványok. A jogosultsághoz minden társadalmi rendszerben bizonyos kötelezettségek teljesítése szükséges, az azonban már társadalmi rendszerenként változó — és jellemző —, hogy ezek a kötelezettségek kivel szemben és kinek a rovására állnak fenn, és hogy mi az arány a jogosultság és a kötelezettség között. Bár általában igaz, hogy logikailag a normák rendszere a jogosító normákra épül, aminek garanciális jelentőségét itt nem áll módunkban külön kiemelni — bizonyos esetekben mégis nehéz megtalálni a kiinduló jogosítványt. Különösen áll ez a büntetőjogra. A büntetőjognak ilyen alanyi jogszerű kiindulása szerint, ha nem tanúsítok jogellenes magatartást, nem büntethet az állami hatóság. Ez az utóbbi tétel mint magatartási szabály és mint a szankció tagadása egy egész eljárásjogi normasor kiindulási pontja, amelynek jogviszonykénti realizálódása során felmentő ítélet, esetleg kártalanítás a végeredménye. A különös büntetőjogi tilalmak megsértése az egyes különös büntetőjogi szankciókat vonja maga után. Felvethető, hogy az előbb említett büntetőjogi kiinduló jogosító norma nem tartalmaz semmiféle diszpozíciót, nem ír elő semmiféle magatartást. Ez csupán megfogalmazási kérdés, mert úgyis kifejezhető, hogy ha jogszerű magatartást tanúsítok, nem büntethet az állam. Könnyebben belátható, hogyan épül a polgári jog a polgárjogi alapintézményeket kifejező jogosító normák köré.

A jogi szabályozás természetesen a jogosító norma szankcionálása mellett a jogosultság által feltételezett társadalmi viszony kötelezettségi oldalát is szabályozza. Ez a kötelezettségi oldal nem a jogosított kötelezettsége, hanem a társadalmi viszonyban vele szemben álló másik alanyé. Tulajdonképpen itt kezdődik a hagyományos jogi magatartás-szabályozás szférája. Ezeket a normákat, melyek a jog által kötelezettnek tekintett személy meghatározott magatartásának kikényszerítését tekintik céljuknak, *kényszerítő* normának nevezzük. A norma itt a kötelezettől valamely magatartás tanúsítását kívánja, az eltérő magatartást szankcionálja. Így a tulajdon esetében mindenki köteles azt tisztelni, és aki nem tiszteli, azzal szemben beállnak a jogkövetkezmények (restituálásra kötelezés; büntetőjogi következmények).

A jogosító normában a szankció az állami szerv kötelezettségének megtartását biztosítja. Ez a szankciós magatartás egybeesik a kötelezettségi oldal szankciójával, legalábbis elméletileg. Ugyanis túlzás lenne azt állítani, hogy a jogosultsági és a kötelezettségi norma tökéletes egybecsiszoltsága a szankcióban minden esetben kimutatható, mégis a jogfejlődés, az Engels által felismert jogi ellentmondásmentesség felé való fejlődés többek közt ezt is magába foglalja.

A jogosultság szankció szempontú elemzésének elmaradása többek között azzal magyarázható, hogy a jogászi érdeklődés előterében általában konfliktushelyzetek állnak, ahol a szankció és a diszpozíció szerinti magatartás kapcsolata nyilvánvalóbb. Ezzel szemben a jogosultság típusú normánál a szankció — mint említettük — kevésbé hat vissza a diszpozíciós magatartásra, mert annak inkább a közvetlen érdek a motívuma. A jogosító normában a jogkövetkezmény a társadalmilag normálisnak tekintett magatartáshoz kapcsolódik, és csak távolabbról, biztosíték jelleggel fűződik hozzá szankció, míg a jogkövetkezmény ehhez a magatartáshoz az elismerés, megerősítés, illetve tűrés formájában kapcsolódik.

A jogosító norma jogkövetkezményének felismerését a konfliktusszemlélet mellett az is akadályozza, hogy a társadalmi-gazdasági rendszer normális működésének jogi szabályozása lényegében csak az újkortól vált jogi területté, addig ezt viszonylag kevésbé vették jogi szabályozás alá.

A szankció kimutatása nehézséget okoz más normákkal kapcsolatban is, így különösen a szervezeti szabályoknál és a jogképességi szabályoknál, ahol a negatív elem hiánya folytán a negatív következménnyel tévesen azonosított jogkövetkezményt is hiányzónak vélik. Ezeket különféle felfogásokban nem is tekintik gyakran jogi normának, holott a jogi norma mindhárom fogalmi eleme kimutatható ezeknél is. A szervezeti szabályok sajátossága az, hogy az állam, legalábbis ezek egy részében a jog útján olyan valóságot hoz létre, amely jog nélkül és állam nélkül elképzelhetetlen. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezt az új társadalmi viszonyt ne a szokásos jogi kifejezési formával teremtené meg. A szervezeti szabályok szankciója abban áll, hogy a létrehozását elmulasztó személyeket felelősségre vonják, velük szemben kényszert alkalmaznak. Hogy ez a felelősségi szabály nem mindig található meg az államjogban és az államigazgatási jogban, az már politikai okokra vezethető vissza. Egyébként is jellemző ezekre a jogágakra, hogy a szankció kicsúszik a jog területéről és más társadalmi szférákba kerül át. (Elsősorban politikai szférába.)

Ami a jogképességi szabályokat illeti, ezek is magatartási szabályt tartalmaznak, aminek

címzettjei elsősorban az állami szervek, de más jogalanyok is. Ezek a címzettek a hipotézisben meghatározott feltételek mellett (pl. élve születés, cégjegyzékbe bejegyzés) kötelesek az illető személyt jogalanyként kezelni. Ennek elmulasztása ugyancsak megfelelő szankciókat von maga után. (Pl. munkajogi vagy büntetőjogi felelősségre vonás.)

A jogképességi szabályoknál nyilvánvaló, hogy azoknál a jogi norma ismertetett szerkezetében való kifejeződés tulajdonképpen nem tükrözi tökéletesen ezeknek a normáknak a tényleges funkcióját. Ezeknél a normáknál a jogalkotó elsősorban arra a személyre van tekintettel, akinek a jogképességét megállapítják, és ennek az esetleg nem is létező személynek a szempontjából teljesen értelmetlen lenne magatartásról beszélni. Mégis, a jog ezt is a maga nyelvén fejezi ki, vagyis magatartási szabályként.

A jogképességi szabályok kapcsán adódik az a felismerés, hogy a jog csak jogi nyelven, azaz jogi normákban tud beszélni, és mindent a hipotézis—diszpozíció—jogkövetkezmény hármasságában fejez ki. Jourdain úr büszkeségével mondhatjuk, hogy a jog jogban beszél. Ez a sajátos jogi kifejezésmód része annak a jelenségnek, amelyet Szabó Imre a jog érzéketlenségének nevez. A jog logikailag minden társadalmi viszonyt egyféleképpen fejez ki. Mindez nem jelenti azt, hogy legalábbis a hatást tekintve, ne jelentkeznének jogként olyan normák, amelyek nélkülözik a szankciót. Az ilyen magatartás-szabályok elsősorban az ajánló szabályok közül kerülnek ki. De számos politikai jellegű deklaráció is jogforrásban jelenik meg. Mindezeknek a szabályoknak, illetve kijelentéseknek a hatása a szankcióval vagy joghatással ellátott normák tekintélyét tükrözi vissza, és mintegy ezeknek tekintélyén élősködik. Természetesen lényeges különbség van a jogi formában (jogforrásban) történő deklaratív kijelentések és az ajánló szabályok közt. Az ajánló szabályok magatartási szabályok, amelyek annak köszönhetik orientatív jellegüket, hogy az állam tekintélye áll mögöttük. Az esetek többségében ezek különféle szervezetekhez szólnak, ahol hatásukat a szervezeti bürokrácia még fokozza. A bürokrácia természete ugyanis olyan, hogy a hivatalnokok örülnek minden olyan lehetőségnek, amelyben megszabadulnak az egyéni döntés kötelezettségétől. Mivel az ajánló norma rutinszerű magatartás lehetőségét biztosítja számukra, és mentesíti őket a gondolkodás fáradságától, nyilvánvalóan széles körben hathat.

A deklaratív jogforrási formában megjelenő kijelentések (pl. politikai nyilatkozatok) gyakran semmiféle magatartási előírást nem tartalmaznak. Ebben az esetben kizárólag ideologikus funkciójuk van, amelyet az előbb már említett élősködő tekintélyüknél fogva gyakorolhatnak. Más esetekben — és ez különösen a nemzetközi jog szempontjából lényeges — a deklaráció maga a nemzetközi jogi értelemben vett magatartás.

A jogi normák mint sajátos jogi nyelv mellett a szankció nélküli szabályok jogi halandzsának minősülnek, mert nem felelnek meg a jogi nyelv szabatos kifejezési szabályainak. Ez azonban az értelmes szöveg és a halandzsa dialektikus kapcsolata folytán azt is jelenti, hogy a halandzsa is komoly társadalmi hatású lehet. A jogi nyelv kontextusába helyezett áljogi kijelentések a kontextus tekintélyét élvezik.

A kifejtettek nem jelentik azt, hogy a jogi norma egyes elemei mindig közvetlenül kapcsolódnak egymással. Különösen a modern jogra jellemző az, hogy a szankció egy adott jogforrásban elszakad a magatartási szabálytól. A szankció lehet ugyanazon jogforrásban más helyen, ugyanazon jogágba tartozó más jogforrásban, de igen gyakori az is, hogy a magatartási szabály és a szankció két különböző jogágba kerül. A modern jogfejlődés jellemzője a szankciók intézményesedése és ennek megfelelően a jogszabályok szerkezetében relatív önállósodása. Különösen érvényesül ez a polgári jogban, ahol az intézményi csomósodás ráadásul a jogviszonyok szakaszos fejlődését is tükrözi. De a jogviszonyok szakaszos fejlődése, dialektikus mozgása és a szankciók elszakadása-összekapcsolódása megfigyelhető az eljárásjogokban is.

Az a tény, hogy külön szankciók kapcsolódnak egy-egy jogviszony létszakhoz, egyben a szankciók konkretizálódása szempontjából is lényeges. A meghatározott jogviszonyszakaszhoz kapcsolódó szankció ugyanis másféle elvontságot mutat, mint az a szankció, amely a jogviszony létrejötte előtt csupán a jogi norma szintjén létezik.

VI. A szankciók csoportosítása realizálódásuk szerint.

A szankciókat, illetve realizálódásukat meghatározza maga a diszpozíció. A jogosító normák jellegüknél fogva egyes alanyi jogok kivételével mindig teljes egészükben megvalósulóként jelennek meg. Ha tehát van jogviszony, a jogosító norma jogkövetkezménye mindig realizálódik, illetve, ha a kívánt állami magatartás elmarad, annak szankciói állnak be. Az alanyi jogok azért jelentenek kivételt, mert itt igen gyakori az alanyi jogosultságnak olyan következménye, hogy az állami szerv éppen nem tesz semmit. Ennek történeti okait már jeleztük. Ebben az esetben csak joghatásról lehet szó. A kényszerítő normánál viszont igen gyakori, hogy nem jön létre jogviszony diszpozíciószerű magatartás esetén. Ha kényszerítő norma megtartása esetén létre is jön jogviszony, a szankció ilyenkor sem realizálódik. Ezzel szemben a kívánt magatartástól eltérő magatartás esetén sor kerül a norma konkrét-egyedi megvalósulására. Lényegében azt mondhatjuk,

hogy a kényszerítő norma diszpozíciója megfogalmazásától függően az abban előírt magatartás megvalósulása, hibás megvalósulása és meg nem valósulása egyaránt kiválthat jogkövetkezményt.

A jogkövetkezmény a diszpozíció címzettjére gyakorolt hatás szempontjából pozitív vagy negatív lehet. Pozitívnak tekinthetjük azt a jogkövetkezményt, amely a címzett előnyét szolgálja, negatívnak, amely neki hátrányt okoz. A joghatás tovább osztályozható aszerint, hogy az előny, amely azt fejezi ki, hogy a címzett a jogalkotó értékelése szerint kívánatos magatartást tanúsított — csupán a címzett akaratának megfelelő előnyben áll, vagy az akart előnyön túlmenő jutalmat is tartalmaz. Így pl. a már említett győztes római hadvezér diadalmeneténél a hadvezér által tanúsított magatartáson túlmenő előnyről van szó, míg pl. egy engedély kiadására vonatkozó jogosító normánál az előny és az akarat szerinti előny megegyezik. A jutalom esetében a diszpozíció szerinti magatartás kívánatos, de atipikus, túlmegy a társadalmilag elvárhatón.

Ami a társadalmilag nem kívánatos magatartásokat illeti, ezeknél a negativitás, a szankció dominál. Ezen belül azonban bizonyos különbségeket kell tenni. A szankció állhat mindössze abban, hogy egy adott jogi helyzetet a jog nem ismer el, állhat bizonyos értékátrendezésben és állhat ezen túlmenő hátrány okozásában. Az első eset a semmisség, a második eset a kártérítés s a harmadik eset a büntetés. A kártérítés tulajdonképpen fölfogható kifejezetten hátrány okozásának is, modern viszonyok között azonban célja elsősorban az értékeltolódások kiküszöbölése. Emellett a jog ismer bizonyos „közömbösségi szankciókat". Ezek abban állnak, hogy a magatartáshoz a jog nem fűz semmiféle hatást, közömbösen szemléli az események menetét.

A szankciók csoportosításához a diszpozíció címzettjére való visszahatás és a magatartás értékelése mellett még egy szempontot kell bevezetnünk. Nem lehet ugyanis a szankciókat kizárólag abból a szempontból jellemezni, hogy milyen hatással vannak a diszpozíció címzettjére. A szankció ugyanis, részben történeti okokból, nem jellemezhető úgy, mint ami mindig a diszpozíciós magatartás befolyásolására irányul. Láttuk már, hogy ez a közvetlen befolyásolási igény csak a kényszerítő normákra jellemző. Ezzel szemben a jogosító normánál csak közvetetten befolyásolja a magatartást, hiszen ez a magatartás — amely társadalmi szempontból, legalábbis az uralkodó osztály megítélése szerint kétségkívül kívánatos — a cselekvő érdekei által kellően motivált. Ebben az esetben a szankció „szentesítő" jellegű, azaz társadalmi következményei megerősítést kapnak.

A szankció bizonyos nemkívánatos magatartásoknál is elsősorban a létrejött nemkívánatos helyzet felszámolására és csak ezen keresztül az eredeti magatartás befolyásolására irányul. A semmisség vagy a szerződés teljesítésére kötelezés nagyon jól mutatja ezt. Amikor valakit természetbeni teljesítésre köteleznek, vagy az eredeti állapot visszaállítását rendelik el, vagy akár a zár alá került dolgok kiadását, a jog célja felszámolni a nemkívánatos helyzetet. Természetesen ezek a jogkövetkezmények közvetve befolyásolják a magatartás megvalósítóit, hiszen tudhatják, hogy amennyiben a normától eltérően cselekszenek, magatartásuknak meghatározott következményei lesznek. Különösebb kockázatot azonban nem jelent számukra a deviáns viselkedés. Ugyanez a helyzetrendezési elv figyelhető meg a kártérítésnél is, legalábbis a károsult szempontjából. Az ő számára a kártérítésre kötelezés helyzetrendezés. A károkozónak azonban már ennél több, neki a kártérítés hátrányt jelent.

Az elvont szankció hatása végeredményben mindig preventív és helyzetrendező. Ezzel szemben a realizálódás során a prevenció reparációra és represszióra szakad. A kettő megkülönböztetése olykor csupán szemléleti, mint pl. kártérítésnél, de a domináns oldal mindig megragadható. Ennek folytán jellemzi pl. a represszió túlsúlya a büntetőjogot. Egy jogkövetkezmény reparatív vagy represszív jellege attól is függ, hogy a felelősség objektív-e avagy szubjektív.

A szankció lényegében a következő szférákban érvényesülhet a diszpozíció címzettje szempontjából:

élet és testi épség,
a címzett akarata,
a címzett társadalmi pozíciója,
a címzett vagyona.

Az élettel és testi épséggel kapcsolatos szankciók adott esetben nemcsak a jogsértő életét és testi épségét érintik, hanem környezetét is. Az akarattal kapcsolatos szankciók lehetnek mind pozitívak, mind negatívak. Így a szabadságvesztés is az akarat korlátozása, aminthogy az akarathoz kapcsolódik pl. az a pozitív szankció, amely a jogosított akaratának megfelelően valamely engedélyt ad ki. A pozitív szankciónál igen gyakori, hogy az az akarat érvényesülésében, illetve annak engedésében áll. Ezzel szemben a negatív szankció mindig megtöri az akaratot. Ez az akaratbefolyásolás természetesen igen különböző méreteket öltheti, hiszen nyilvánvaló a különbség a szabadságvesztés és a szerződés teljesítésére kötelezés között.

A társadalmi pozícióban okozott változás ugyancsak lehet mind pozitív, mind negatív. Ide tartoznak a jogképesség korlátozásával járó szankciók (infámia, lefokozás, polgári halál), aminthogy pl. a kitüntetések is, melyek a társadalmi megbecsülés fokozásával járnak. Tulajdonképpen a primitív közösségből kizárás is logikailag ide sorolható, tartalmilag

azonban halálbüntetésként is felfogható. Végül a vagyonhoz kapcsolódó szankciók is lehetnek akár pozitívak, akár negatívak (kártérítés, illetve jutalom.

A jogrendszer jogágakra való tagozódásának alapja a szabályozott társadalmi viszony jellegétől függ. Ez érvényesül a szankciókkal kapcsolatban is; egy adott jogágba tartozó magatartáshoz a legkülönbözőbb jogágakban találhatjuk meg a szankciót. A szankciónak különféle jogágakba kerülése a szankciós magatartás jellegétől függ.

Ezek előrebocsátása mellett beszélhetünk egy-egy jogág szankcióinak jellegzetességeiről. Ezek a szankciók elsősorban arányaikban adnak jellemző képet, vagyis egy-egy jogágat a jogkövetkezmények represszív és reparatív vonásainak aránya jellemez. Így a büntetőjog elsősorban represszív szankciókat tartalmaz, a polgári jog pedig reparatívakat, a jogi szabályozás eltérő céljának, illetve funkciójának megfelelően. A büntetőjogot szokás egyenesen szankciórendszerként definiálni. Ugyancsak sajátosságokat mutat a szankció az államigazgatási jogban, ahol az állami tevékenység közérdekű jellege folytán a jogalanyok kötelezése általában nem tehető függővé a jogalany tetszésétől; ugyanakkor a jogalany kötelezése nem jelent számára szükségképpen objektíve hátrányt. Az államigazgatási szankciók közt találunk represszívet és reparatívat egyaránt, de az előbbi túlsúlya jellemző, különösen a szabálysértések esetén.

Speciális problémákat vet fel a nemzetközi jog, ahol az esetek többségében hiányzik a kikényszerítő erő. Éppen ezért a nemzetközi jogi norma szankciós szempontból a belső jog azon állapotának felel meg, amelyben nincs központi hatalom, amely kényszerítsen, hanem az önsegély érvényesül. Míg azonban a belső jogban az önsegéllyel élő végső fokon támaszkodhatott a társadalmi erőkre, a nemzetközi jogban ez nem mindig kimutatható. Éppen ezért a retorzió és a represszió csak látszólag tűnik jogi szankciónak, valójában azonban a nemzetközi jog korlátozását jelentő háborúval azonos. A háború során alkalmazandó nemzetközi jog bizonyos fokig illuzórikus jellegű, mert hiszen ezeknek a normáknak a megsértése esetén csak a háború befejezése után képzelhető el szankció, de csakis abban az esetben, ha a nemzetközi jogi norma megszegője azonos a legyőzöttel. Egy ilyen győzelmi kérdés pedig nem lehet a jog függvénye. Abban az esetben azonban, ha az egyes államok által alkalmazott szankciót úgy fogjuk föl, mint ami egy olyan jogsértést torol meg, amely az államok valamely feltételezett összessége ellen irányul — és idetartozónak kell tekinteni a pozitív nemzetközi normával való szembeszegülést, amennyiben az egyetemes norma —, úgy az egyes állam által alkalmazott szankció mögött ott áll az összes többi állam is. Így az önsegély elveszti egyediségét és az általánosságra támaszkodhat.

VII. A szankció történelmi fejlődése és az arányosság.

A szankciók fejlődéstörténetét úgy jellemezhetjük, mint amiben kialakul a diszpozíciós magatartás és a szankciós következmény közötti arányosság. A fiatal Marx kimutatta: „A büntetésnek nem szabad nagyobb irtózatot keltenie, mint a vétségnek, a bűntett gyalázatának nem szabad a törvény gyalázatává változnia. Az állam talaja alá van aknázva, ha a szerencsétlenség bűntetté vagy a bűntett szerencsétlenséggé válik." (K. Marx: Viták a falopási törvényről. Marx—Engels Művei. Bp. 1958. 1. 121.)

Ez a megállapítás eleve csak a magatartásra orientált szankciókra áll. A magatartás szankciós befolyásolásának előfeltétele, hogy a szankció ugyanarra vonatkozzon, mint aki a diszpozíció címzettje. Viszonylag hosszú ideig tartott, amíg a jogban ezt felismerték. A kollektív büntetés, a tömeges represszió kifejezetten ennek ellentétei voltak. Más kérdés, hogy a modern jogban a kollektívával szemben a „kollektíva" jogágakban alkalmazott szankció a közösség nevelő hatása folytán mennyiben alkalmas az egyéni magatartás befolyásolására. Az arányosság kialakításának második eleme a felelősségi rendszerek fejlődéséhez kapcsolódik. Nyilvánvalóan csak olyan magatartást lehet szankcióval befolyásolni, amely magatartás emberi akaratelhatározás függvénye. Ily módon eleve reménytelen kísérlet volt a jog eszközeivel befolyásolni állatok, elmebetegek magatartását, vagy szankcióval összekapcsolni olyan magatartásokat, ahol tulajdonképpen nem az emberi akaratelhatározás, hanem más társadalmi és természeti tényezők játszanak szerepet. Ez a folyamat fejeződik ki az objektív felelősségnek szubjektív felelősségi rendszerekkel való felváltásában. Természetesen pl. a veszélyes üzemi felelősség látszólag cáfolja az elmondottakat. Csakhogy a veszélyes üzem felelősségénél is az üzembentartó magatartásának befolyásolásáról van szó, a befolyásolás ugyanis nem a konkrét károkozó magatartásra korlátozódik, hanem mindazon magatartásokra, amelyek a károkozás lehetőségeit csökkentik. *(→Nemzetközi jog; — Állam nemzetközi felelőssége; — Nemzetközi szervek szerepe a mai államközi kapcsolatokban; — Büntetőjog).*

Irodalom: *Asztalos* László: A polgári jogi szankció. Bp. 1966.; *Kulcsár* Kálmán: A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban. Bp. 1962.; *Szabó* Imre: A szocialista jog. Bp. 1963.; *Szabó* Imre: A jogelmélet alapjai. Bp. 1971.; *Szatmári* Lajos: Az államigazgatási bírságot megállapító jogszabályok törvényi tényállásáról. = Acta Fac. Pol.-Jur. Univ. Sci. Bp. 1962.

Lejszt, O. E.: Szankcii v szovetszkom prave. Moszkva, 1962.; *Nedbajlo*, P. E.: Szovjetszkie

szocialiszticseszkie pravovüe normü. Lwow. 1959.

Binding, K.: Die Normen und ihre Übertretung. Bd. 1—2. Leipzig, 1872—1877.; *Hart*, H. L. A.: The concept of law. Oxford, 1961.

Sajó András

SZÁNDÉKOSSÁG → *Bűnösség*

SZAVATOSSÁG → *Szerződésszegés*

SZEMÉLYEK: I. A polgári jogi jogalanyiság fogalmi kérdései (1508.) — II. Az ember jogképessége és cselekvőképessége (1511.)

I. A polgári jogi jogalanyiság fogalmi kérdései. 1. A jogképesség tartalma. 2. A polgári jogi jogalanyiság fajai általában. 3. Polgári jogi jogalanyiság és a jogalanyiság komplexitása.

1. A jogképesség tartalma.

*Személy*nek vagy *jogalany*nak a polgári jogban azt nevezzük, aki *jogképes*, vagyis akinek polgári jogi alanyi jogai és kötelességei lehetnek.

Már a római jogban kialakult az alanyi jog fogalma, *Gaius*nál és *Ulpianus*nál is találkozhatunk vele. A polgári jogtudomány történeti fejlődésén végigvonult az a kérdés, hogy a jogalanyt megillető *alanyi jog*-e az elsődleges (pl. természetjogi iskola, *Dernburg*), avagy a jogszabályokban foglalt tételes ún. *tárgyi jog*, illetőleg, hogy egyáltalán lehet-e tárgyi jogtól független alanyú jogról beszélni. Ez utóbbi csoportba tartoznak az alanyi jog létét teljesen tagadó ún. monista elméletek, például *Kelsen*, *Duguit*, az *Austin*t követő angol-amerikai analitikus iskola (*Kocourek*, *Horváth* Barna). Ugyancsak a nemzetközi irodalomban rendkívül vitatott kérdés, hogy mi áll a polgári alanyi jog mögött, elsődlegesen *akarati* elemek-e (például *Windscheid*) vagy *érdekelemek* (például *Jhering*), illetőleg a kettőnek milyen kombinációja (például *Jellinek*, *Michoud*, *Enneccerus*, *Ereky*).

A szocialista jog szinte kizárólag a *tárgyi jog primátusából, de ugyanakkor az alanyi jog önálló létét* elismerő felfogásból indul ki. Az azonban a szocialista polgári jogi irodalomban is vitatott, hogy ez alanyi jogot elsődlegesen mi határozza meg. Az egyik irányzat, amelynek első képviselője a szovjet *Venediktov* volt, változatlanul az érdekelemeket nevezi meg az alanyi jog mögött álló döntő tényezőnek. Általánosan elfogadottá azonban a szocialista irodalomban *Bratusz*nak 1950-ben kidolgozott alanyi jogi elmélete vált, mely szerint az alanyi jog valamely jogalany *lehetséges magatartásának törvényben elismert meghatározott mértéke.*

Minthogy a polgári jogalanyiság alapvetően autonóm mellérendeltségi kapcsolatokban, elsősorban pedig áruviszonyokban jelenik meg, a polgári jogképesség tartalmát elsődlegesen *vagyoni* jogok és kötelezettségek képezik. Ezek a polgári jogviszonyok abszolút (például tulajdonjog) vagy relatív szerkezetéhez (például szerződés) igazodva *abszolút* vagy *relatív* szerkezetű jogokra, illetve *pozitív* vagy *negatív* tartalmú kötelezettségekre oszlanak. A szocialista jogi felfogás lényeges eleme az alanyi jogok és kötelezettségek ún. *korrelativitás*ának, azaz egymáshoz kapcsolódásának és kölcsönösségének elve. A jogalanyok mind általában, mind pedig konkrét jogviszonyokban egymáshoz kapcsolódó jogokkal, illetve kötelezettségekkel rendelkeznek, a tulajdonjog mint a polgári jogban relatíve legabszolútabb jog alanyának is nemcsak jogai vannak, hanem kötelességei is, például a kárviselés vagy a szomszédjogok tűrésének kötelezettsége stb.

Az általános felfogás szerint a *jogképesség absztrakt képesség* arra, hogy valakinek, akit a polgári jog személynek minősít, általában polgári jogi jogai, illetve kötelezettségei legyenek. A jogképesség fogalma huzamos ideig összeolvadt (például a római jogban) az ún. *szerzőképességgel*, tehát *konkrét* jogok, illetve kötelezettségek megszerzésére vonatkozó képességgel. A szocialista irodalomban is jelentkezett egy olyan nézet, mely szerint a jogképesség mindig konkrét, és minden egyes alanyi jogra nézve más (ún. dinamikus elmélet — *Agarkov*). Itt is *Bratusz* hivatkozott műve nyomán elismerésre került és máig meglehetősen általánosan elfogadott az, hogy a jogképesség absztrakt képesség arra, hogy valamely személy alanyi jogokat szerezzen, illetve kötelezettségeket vállaljon, egyes konkrét jogok, illetve kötelességek megszerzésére azonban a jogszabály *speciális* feltételeket írhat elő. Például a szocializmusban bizonyos termelési eszközök kizárólag állami tulajdonban lehetnek, akinek meghatározott mértékű ingatlan vagyona van, az törvénynél fogva további ingatlant nem szerezhet stb. Ez azonban már nem a jogképesség, hanem a *szerzőképesség* kérdése.

2. A polgári jogi jogalanyiság fajai általában.

A polgári jogi jogalanyoknak a szocialista irodalomban általánosan elfogadottan három fajtáját különböztetik meg, az *embert, az államot, végül a polgári jogi jogokkal, illetve kötelezettségekkel rendelkező szervezetet*, más szóval a *jogi személy*t.

A modern szocialista és a legtöbb kapitalista jogban az *ember általánosan jogképes*. Ez azt jelenti, hogy minden ember születésétől haláláig polgári jogilag a törvénynél fogva automatikusan jogképes, ez — ha csak nincs szerzőképességi korlátozás — *elvileg mindenfajta* polgári jogi alanyi jogra, illetve kötelezettségre kiterjed, végül ez a jogképesség életkorra, nemre, nemzetiségre vagy felekezethez tartozásra tekintet nélkül *egyenlő*.

Ez azonban nem mindig volt így. A rabszolgatartó római jogban például az emberek három nagy csoportra oszlottak, *a)* a rabszolgák jogképtelennek, dolognak minősültek, *b)* a római jogi polgár teljes jogképességgel bírt, végül *c)* voltak részlegesen jogképes emberek, mint például az idegenek, a peregrinusok. Ezáltal arra is volt lehetőség, hogy az ember jogképessége tartalmában, illetve terjedelmében változzék, részben ezt nevezték a római jogban capitis deminutiónak vagy *státusváltozásnak*.

A feudalizmusban a jogképesség alapvetően a *rendi állás*hoz fűződött, terjedelme ennek megfelelően volt az emberek meghatározott csoportjainál szűkebb vagy tágabb. A kapitalizmusban a polgári alanyi jogoknak valamennyi ember alanya lehet, de természetesen a munkások termelési eszközökre vonatkozó elvileg fennálló jogai társadalmi átlagban merőben formálisak. Olyan kapitalista országokban továbbá (mint a felszabadulás előtti Magyarország volt), ahol jelentős feudális hagyományok vannak, sok maradványa maradt meg a korábbi rendi jogképességi korlátozásoknak, a külföldiek jogképességi korlátozásainak stb., ezek azonban ma már jórészt szerzőképességi korlátozásként jelennek meg (például a szerzetesrendek tagjai).

A jogtudomány csak *hosszas fejlődés* után jutott el oda, hogy a jogalanyt „dematerializálja", és az *ember testi-lelki valóságától elkülönítse*. Eredetileg csak az embert tekintették jogalanynak, és *minden más jogalanyiságot puszta fikciónak* tekintettek (fikciós elméletek, → *Jogi személyek*). Ugyanakkor viszont a jogi személy elismerése a burzsoá jogtudományban egy olyan *ellenfolyamat*ot indított el, amely most már az *embertől választotta el a jogalanyiságot*.

A polgári jogtudományban a 19. század közepén először *Zitelmann* választotta el a jogalany fogalmát az ember testi valóságától: az emberi *akarat*ot tekintette jogalanynak. Erre az álláspontra helyezkedett *Gierke* és *Saleilles* is, majd *Hauriou* már az emberi akaratot is felbontotta és az egyes *konkrét akarás*okat azonosította a jogalanyisággal. Az akaratelméletektől eltérve *Brinz* és *Szászy-Schwarz* Gusztáv már az érdekre támaszkodó *célt* tekintette jogalanynak a természetes személynél is. Később egyre jobban a *jogalanyiság fogalmi jellegét* kezdik kihangsúlyozni: a jogalany a jogrend perszonifikációja. A magyar *Moór* Gyula is, bár elismeri, hogy a jogalanyiság fogalmában „valóságtudományi elemek", azaz emberi magatartások is vannak, a jogalanyiságot átfogóan (tehát nemcsak a jogi személyre nézve) mégis színtelen *beszámítási pont*nak, emberi magatartásokat összefűző normatív kapocsnak minősíti.

A szocialista elméletnek nincs szüksége ilyen meglehetősen mesterkéltnek tekinthető elméletekre a jogi személyiség megalapozásához. Más szóval a szervezetek polgári jogi jogalanyiságát úgyis elismerhetjük, hogy az *semmiben sem érinti* az ember, a természetes személy szinte magától értendő jogalanyiságát. Ehhez megjegyezzük azonban, hogy a szocialista polgári jog a 20-as évekbeli szovjet fejlődése során — összefüggésben az ún. kétszektoros jog elméletével — huzamosabb ideig vitás volt az *állampolgár polgári jogi jogalanyisága* is. (→ *Gazdasági tevékenység jogi szabályozása*). Az 1930-as évek közepén azonban kiforrott az a jelenlegi általánosan elfogadott szocialista elmélet, amely *azonosítja* a jogképességet, a jogalanyiságot és a személyiséget a polgári jogban.

A jogi személy olyan *szervezet*, amelynek polgári jogi alanyi jogai vagy kötelezettségei lehetnek. A szervezet azáltal lesz jogi személy, hogy jogképességét közvetlenül a *törvény* vagy a *törvény alapján valamilyen más aktussal* (jóváhagyással, nyilvántartásba vétellel stb.) az *állam elismeri*. A jogi személy jogképessége természetszerűen alapvetően *csak a vagyoni jogok*ra terjed ki az emberi jogképességgel szemben (bár bizonyos személyekhez fűződő jogok szervezeteknél is fennállnak, például a kereskedelmi névhez való jog stb.), továbbá a jogi személy mindig képviselő útján cselekszik, tehát *cselekvőképes* (l. II. 2.) *nem lehet*, mint egy ember. (→ *Jogi személyek*)

A jogi személy eredetileg nem mint polgári jogi, hanem *közjogi jogi személy* keletkezett — a városok, vallási testületek Rómában éppen közfunkciójuknál és ezért a feléjük irányuló hatósági ellenérzés miatt elég korán közjogi szempontból jogi személlyé váltak. A tisztán magánjogi jogi személyiség Rómában elég későn alakult ki, és ennek megfelelően elmélete sem épült ki teljesen. A radikális polgári forradalom, a *francia* forradalom joga, a Code civil még gyanakodva viszonyult a jogi személy kategóriájához, a korai polgári forradalom és osztálykompromisszum joga, az *angol* burzsoá jogcsoport pedig a jogi személy fogalmát a *mai napig sem ismeri*. Az áruviszonyok fejlődése azonban a kapitalizmusban kiváltotta a társulások különböző fajtáit, a társulások jelentős része pedig igényelte azt, hogy a társulással létrejövő szervezetet az állam a *vagyonjogok önálló alanyának*, azaz jogi személynek ismerje el. Ezért a kapitalizmusban a jogi személy intézménye, illetve elmélete igen fontossá vált.

A szovjet elméletben a jogi személyiség fogalma több tényezőnél fogva kezdetben *csak csekély mértékben játszott* szerepet. Az 1930-as évek közepétől fogva azonban egyre jobban előtérbe került a társadalmi tulajdon alapján működő szervezeteknél is, és az 1950—1960-as évek közepére a szocialista polgári jognak is egyik *alapkategóriájá*vá vált.

Az állam ugyancsak mint *közjogi* jogalany jelent meg a római jogban. Sokáig az állam minden jogviszonya ius publicum-nak minősült, tehát például ha az állam bérbe vett

valamit, az ezzel kapcsolatos jogviták sem bírói, hanem közigazgatási útra tartoztak. Nem alakult ki az *államkincstár* önálló polgári jogi intézménye, csak a római császárságban önállósult a fiscus, a császár magánvagyona. Ez is azonban csak rövid ideig minősült tisztán ius privatumnak; a feudalizmus megjelenésével ismét ius publicum lett.

A *liberálkapitalizmus élesen elválasztotta az állami közhatalmat a gazdasági élettől;* nem engedte, hogy az állam a gazdaságban vállalkozóként lépjen fel. Az állami közüzemek igen szűk körre szorultak. Ebből következett az a szemlélet, hogy ha az állam kivételesen mégis magánjogi viszonyokba lép, *nem mint szuverén lép fel,* hanem mint bármilyen más polgári jogi jogalany. (Némileg másként áll az állam közjogi jogi személyiségének kérdése.) Az állam polgári jogi jogviszonyokban a burzsoá irodalom uralkodó elméleti irányzata szerint *épp olyan jogi személy,* mint bármilyen más szervezet, csak közhatalmi jellege miatt sokkal erősebb korlátozások alá esik. Elterjedt az államnak mint polgári jogi jogalanynak az *államkincstár*ral való azonosítása és az államkincstár (fiscus) éles elkülönítése az állam által kezelt közdolgoktól.

A burzsoá elmélet általában az államot (államkincstárt) mint speciális jogi személyt fogja fel ma is, bár hozzá kell tenni, hogy az állam-monopolkapitalizmusban az állam már erősen beavatkozik a gazdaságba, jelentős körben vállalkozik a gazdasági életben, széles körben vannak vállalatai. Ezért az állam közvagyona és „magánvagyona" kezd összeolvadni, és együttesen válik az állami gazdaságirányítás anyagi alapjává.

Az uralkodó szocialista elmélet, valamint a polgári törvénykönyvek az államot *nem minősítik jogi személy*nek, hanem a polgári jogalanyok *harmadik, önálló csoport*jának tekintik. Ennek indokolásául rendszerint azt hozzák fel, hogy a termelési eszközök zömének államosításával a szocialista állam egyesíti a tulajdonosi és a közhatalmi minőséget, népgazdasági tervezés révén központi gazdaságirányítást gyakorol *(Világhy).* Továbbá, hogy az állam jogalanyisága abszolút, tehát *nem célhoz kötött,* mint a jogi személyeké, továbbá *elsődleges,* nem függ semmifajta engedélyezéstől vagy bármifajta egyéb közreműködéstől. E felfogással szemben felhozható, hogy az állam belföldön alapvetően *nem mint egész,* hanem önálló jogi személyiséggel rendelkező állami szervezetek, állami vállalatok vagy költségvetési szervek révén lép polgári jogi jogviszonyokba; a polgári jogi jogviszonyok alanya ennek megfelelően általában nem az állam mint egész, hanem a jogi személyiséggel rendelkező állami szervezetek. Amikor pedig az állam a gazdaságirányítási jogosítványait gyakorolja, akkor nem mint polgári jogi jogalany, hanem mint *közjogi jogalany* jelenik meg. A szocialista országok polgári törvénykönyvei általában csak akkor beszélnek az állam közvetlen polgári jogi jogalanyiságáról, ha egy vagyontárgy véletlenül vagy esetlegesen egy állami szerv kezelésébe sem tartozik, valamely vagyontárgy rendeltetését nem lehet megállapítani, illetve ha az állam örököl. Ezeknek a kivételes eseteknek viszont *nincs köze* az állami gazdaságirányításhoz.

Amikor az állam mint egész, *szélső kivételként* polgári jogviszony alanyaként lép fel, meghatározott állami szervek, így elsősorban a *pénzügyi igazgatás szervei* képviselik. Voltaképpen tehát a hagyományos fiscus funkció *kis töredéké*nek fennmaradásáról van ebben a körben a szocialista állam esetében szó.

3. Polgári jogi jogalanyiság és a jogalanyiság komplexitása.

A személyek körében mindvégig polgári jogi jogalanyiságról volt szó. Az ember, a jogképes szervezet azonban *nemcsak* polgári jogi, hanem államigazgatási jogi, munkajogi stb. jogokkal, illetve kötelezettségekkel is rendelkezik. Az ember, illetve a szervezet tehát *komplex jogalany.*

E felismerésnek főleg a jogi személyek körében van jelentősége. Abból ugyanis, hogy a vállalati belső kiskollektíva-jogok, elsősorban pedig a munkajog és a szövetkezeti jog a polgári jogból nőttek ki, következik, hogy a jogalanyiság, a jogi személyiség és más kategóriák vonatkozásában ez ideig többnyire átvették a polgári jogi szemléletet és terminológiát. De ezzel az átvétellel a burzsoá jogban a *közjog* vonatkozásában is találkozhatunk. A magánjog ugyanis a kapitalista társadalom alapvető jogága *(Radbruch).* Ennek megfelelően a német közjogi, közigazgatási irodalom a 19. század végén, a 20. század elején (Otto *Mayer, Laband, Jellinek)* a közjogi jogalanyiság, jogviszony, jogi személy kategóriáit lényegében a *polgári jogi elméletből vette át,* igazi önálló tartalmát nem alakította ki. A burzsoá elméletben így a jogi személyek általában két nagy csoportra, *közjogi* és *magánjogi személyek*re oszlanak.

A szocialista irodalomban örökölt tradícióknál fogva merül fel a *jogi személy polgári jogon kívüli felhasználása,* a polgári jogi kategóriák átvitele az államigazgatási jog, a munkajog stb. területére, például a munkáltatói jogalanyiság polgári jogi jogi személyiség mintájára való kialakítása stb. A szocializmusban azonban a polgári jog *nem a jogrendszer alapvető ágazata,* a polgári jogi terminológiáknak, a polgári jogi szemlélet átvitele a vertikális közigazgatási, illetve kiskollektívákon belüli viszonyokra *nem szerencsés.* E vonatkozásban lényegében két álláspont lehetséges.

Az egyik álláspont szerint a jogi személyiség *kizárólag polgári jogi kategória,* az egyéb jogágak vonatkozásában a jogalanyok, különösen pedig a szervezetek jogalanyiságát *önállóan, e jogágak sajátosságának megfelelően* kell kialakítani. A másik álláspont szerint a jogi személyi-

séget a szocializmusban *komplexen* kell kialakítani, az tehát szocialista körülmények között nem kizárólagos polgári jogi kategória, hanem államigazgatási jogi, munkajogi stb. tartalommal is bír.

Álláspontunk szerint a helyesebb megoldás a jogi személyiséget kizárólag polgári jogi kategóriaként felfogni, ami *csak azt jelenti*, hogy egy szervezetnek polgári jogi alanyi jogai, illetve kötelességei lehetnek. Ugyanakkor azonban kétségtelen az, hogy a szervezetek *másfajta* államigazgatási, pénzügyi jogi, munkajogi stb. jogalanyisággal is rendelkezhetnek. Ezeket önálló tartalommal kell kialakítani. Itt azonban nem lehet megállni, hanem ki kell dolgozni a *különböző jogági jogalanyiságok, köztük a polgári jogi jogi személyiség dialektikus kapcsolatrendszerét.* Erre az első kísérletet *Venediktov* 1954-ben tette meg. Szerinte például a polgári jogi személyiség nélkül a szervezet munkajogi jogalanyisága nem lehetséges, mert ahhoz vagyon kell, de az államigazgatási jogi és a polgári jogi jogalanyiság elkülönülhet. Ellentétesen alakult viszont a magyar *egyesülések* szabályozása 1967—1977 között, mert a tételesjog az egyesüléstől a polgári jogi személyiséget megtagadta, de a munkáltatói jogalanyiságot megadta, nagy vitát kiváltva az elmélet körében stb.

II. Az ember jogképessége és cselekvőképessége. 1. Jogképesség. 2. Cselekvőképesség.

Az ember jogalanyisága körében alapvetően a jogképességről és a cselekvőképességről kell beszélni. A burzsoá elmélet általában — ez néhány szocialista szerzőnél is előfordul — e körben említi a *lakhely*, a *név* és az *állampolgárság* kérdéseit. Ezek azonban alapvetően *nem polgári jogi problémák.* A *személyiségi jogok kérdését* viszont a szocialista elmélet kiemelten elkülönítve tárgyalja.

1. Jogképesség.

a) Az ember jogképessége tulajdonképpen a *születéssel* kezdődik, de az élve született embert a jogképesség fogamzásának időpontjától kezdve illeti meg. A *méhmagzat* jogképessége, amely már a római jogban például az öröklés vonatkozásában kialakult, *feltételes*, attól a feltételtől függ, hogy az ember élve ténylegesen meg is szülessen. Mindazokban a jogviszonyokban, amelyekben a méhmagzat mint jogosult, illetve kötelezett szerepel, *függő jogi helyzet* áll fenn.

A függő jogi helyzet mindaddig tart, amíg a magzat élve megszületik, vagy egyáltalán az élve születés lehetséges. Ha a magzat élve születik, a jogokat, illetve kötelezettségeket *visszaható hatállyal* szerzi meg, tehát úgy kell tekinteni, hogy a kérdéses jogok, illetve kötelezettségek keletkezése idejében életben lett volna. Ugyanígy, ha az élve születés lehetetlenné válik, úgy kell tekinteni, mintha a függő jogi helyzet egyáltalán nem állott volna be, tehát a magzat a jogok és a kötelezettségek keletkezésének időpontjában még meg sem fogant volna. (A különböző jogrendszerek eltérő módon határozzák meg a fogamzás időpontját. A magyar jog szerint például a születéstől visszafelé számított 300. napot kell annak tekinteni, bizonyítani lehet azonban, hogy a fogamzás korábban vagy később történt. A fogamzás időpontjára nézve tehát megdönthető törvényes vélelem érvényesül.)

A burzsoá elmélet a méhmagzat „jogképességét" különböző módokon magyarázza. *Windscheid* ebben *alanytalan jogot* lát, van, aki jövőbeli jogosult számára fennálló kötöttséget *(Jhering, Enneccerus)*, van, aki hallgatólagos *(Kohler)* vagy fiktív vagy részleges személynek, avagy célvagyonnak *(Szászy-Schwarz)* fogja fel. A szocialista elmélet nem a méhmagzatot fogja fel általában önálló jogalanynak, hanem az élve született ember jogait védi már a fogamzási idő alatt feltételesen.

b) A jogképesség a *halál*lal szűnik meg. Több külföldi jog az *örökhagyót* tartja a még át nem vett ún. nyugvó hagyaték alanyának is, ez a kérdés azonban a magyar jogban fel sem merül, mert jogunk szerint az öröklés a halál pillanatában beáll. A burzsoá irodalomban továbbá *(Wolf-Naujoks)* olyan nézet is ismeretes, hogy a meghalt ember jogképessége a személyhez fűződő jogok védelmében fennmarad. A szocialista irodalom *általában* és a burzsoá irodalom többsége is abból indul ki, hogy ez esetben nem a meghalt ember valamiféle jogképességének fennmaradásáról van szó, hanem a hozzátartozók kegyeleti jogának vagy a közérdeknek a védelméről, a *kegyeleti jogok* tehát nem tételezik fel a jogképesség fennmaradását.

c) A születés, életbenlét vagy halál vonatkozásában érvényesül az az általános polgári jogi bizonyítási szabály, hogy azt annak kell bizonyítani, aki jogának megállapítása vagy ellene érvényesített jog kizárása érdekében arra hivatkozik. Az európai jogrendszerekben a születés vagy halál tényét elsődlegesen az *anyakönyv* bizonyítja. Az anyakönyvvel szemben azonban lehetséges az ellenbizonyítás, vagy anyakönyvi bejegyzés hiányában a másnemű bizonyítás.

d) Az *eltűnt* ember érdekeit a polgári jog általában gondnok kirendelésével védi. Huzamosabb idő elteltével azonban az eltűnt ember jogviszonyait rendezni kell. Erre szolgál a *holtnak nyilvánítás* intézménye, amely a középkori olasz jogban alakult ki. Holtnak nyilvánításon annak bírósági kimondását értjük, hogy az eltűnt embert meghatározott időponttól kezdve halottnak kell tekinteni. (A kontinentális jogokban ez a rendszer általános, az angolszász jogokban viszont a távollevőt meghatározott idő eltelte után *bírói határozat nélkül* is halottnak tekintik.) Azt az időtartamot, amelynek az eltűnéstől a holtnak nyilvánításig el kell telnie, a különböző jogrendszerek eltérően

állapítják meg; a magyar jogban ez öt év. A holtnak nyilvánított személyt az ellenkező bizonyításáig halottnak kell tekinteni, ha tehát például a holtnak nyilvánított életjelt ad magáról, akkor a holtnak nyilvánító határozat hatálytalanná válik. (→ *Polgári peres és nemperes eljárás*)

A holtnak nyilvánítástól különbözik a több jogban, így a magyar jogban is ismert *halál tényének bírói megállapítása*. Erre akkor kerül sor, ha a személy, akiről szó van, kétségtelenül meghalt, a halált azonban anyakönyvvel bizonyítani nem lehet (például egy hajóval elsüllyedt, és a holttestét nem találták meg).

2. *Cselekvőképesség*.

A cselekvőképesség mint jogi műszó a római jogban nem volt ismeretes, de az a fogalom, amely szerint valaki a *saját tényével* jogokat és kötelezettségeket szerezhet magának vagy másoknak, a *római jogban is ismeretes* volt. A római jognak e vonatkozásban érdekessége, hogy részben vagy teljesen jogképtelen is lehetett cselekvőképes.

A cselekvőképesség eredeti kialakulása során *kettős jellegű* volt: részben *szerződéskötési képesség*et jelentett, részben pedig az ún. *vétőképesség*et, tehát azt, hogy szellemi fejlettsége, elmeállapota megengedi, hogy tettei polgári jogi felelősséget vonjanak maguk után.

A római jogban az ügyletképesség és a vétőképesség egymástól még nem vált szét. A jelenlegi európai jogrendszerekben általában a cselekvőképesség és vétőképesség egymástól elkülönül, vannak azonban olyan jogok, mint például a *szovjet jog*, ahol e kettő ma is összefonódik.

A cselekvőképesség tehát szűkebb értelemben az embernek azt a képességét jelenti, amelynél fogva *saját akaratelhatározásával saját nevében* szerezhet jogokat, illetve vállalhat kötelezettségeket. Cselekvőképessége csak az embernek lehet, de az államnak és a jogi személynek, amelyek csak szerveik vagy képviselőik útján járnak el, nem. A *cselekvőképesség szűkebb fogalom a jogképességnél*, csak jogképes ember lehet cselekvőképes, de nem minden jogképes ember egyben cselekvőképes is (például a csecsemő). A cselekvőképesség *szabad és értelmes akaratelhatározásra való képességen* alapul, a cselekvőképesség tehát csak *bizonyos kort elért* és *belátási képességgel* rendelkező embert illethet meg.

A cselekvőképesség vonatkozásában szűkebb értelemben azt is mondhatjuk, hogy a cselekvőképesség *szerződő képesség*et jelent, amelynek van egy *aktív oldala*, nevezetesen, hogy mennyiben tehet valaki saját akaratából és saját nevében érvényes nyilatkozatot, *passzív oldala* pedig az, hogy mennyiben fogadhat el valaki érvényes, más részéről hozzá intézett nyilatkozatokat. Lényeges, hogy a cselekvőképességnél a nyilatkozatot a cselekvő saját nevében teszi meg, mivel *más nevében* jogok szerzésére a kötelezettség vállalására számos európai jog szerint *olyan ember is képes, aki nem cselekvőképes*.

A cselekvőképesség épp úgy, mint a jogképesség, *általános szerződéskötési* képességet jelent, tehát absztrakt képesség. Mint ahogy a jogképességet elkülönítjük a szerzőképességtől, ugyanúgy a cselekvőképességnél is lehet beszélni általános jognyilatkozati képességről és *különleges jognyilatkozati képességről*, ahol a jognyilatkozat tételére csak meghatározott tulajdonságokkal rendelkező lehet törvénynél fogva képes.

Általános szabály szerint cselekvőképes mindenki, akinek cselekvőképességét törvény nem korlátozza vagy nem zárja ki. A cselekvőképességet korlátozó, illetve kizáró tényező elsősorban az ember *kora*. Cselekvőképes tehát az, aki *nagykorú*. Bizonyos életkor alatt az ember *teljesen cselekvőképtelen* (a magyar jogban 14 év), bizonyos időszakban pedig *korlátozottan cselekvőképes* (a magyar jogban 14 és 18 év között, kivéve, ha a kiskorú házasságot köt). A legtöbb burzsoá jogban a szocialista jogokkal szemben a nagykorúság határát 18 évnél magasabban állapítják meg, például a felszabadulás előtt a magyar jogban 24 év volt a korhatár, és e vonatkozásban is sok burzsoá jogban különbséget tesznek a férfi és a nő nagykorúsága között.

A cselekvőképesség korlátozására, illetve kizárására vezethet a *belátási képesség*nek bizonyos csökkenése, illetve csökkent volta is. Korlátolt cselekvőképességről van szó például a magyar jog szerint, ha valakinek belátási képessége elmebeli állapota, szellemi fogyatkozása vagy valamilyen kóros szenvedélye miatt tartósan vagy időszakonként visszatérően nagymértékben csökkent, ezzel szemben a cselekvőképességét kizárja, ha az ügyei viteléhez szükséges belátási képessége elmebeli állapot vagy szellemi fogyatkozás miatt állandó jelleggel teljesen hiányzik. A cselekvőképtelen, illetve korlátozottan cselekvőképes nagykorú általában gondnokság alatt áll, de a cselekvőképtelenség olyan személynél, aki belátási képességeinek nyilvánvalóan nincsen birtokában, gondnokság alá helyezés nélkül is megáll.

A cselekvőképtelenség általában azzal a hatállyal jár, hogy a cselekvőképtelen személy jognyilatkozata *semmis*, nevében törvényes képviselője (szülője, gyámja, gondnoka) jár el. Ez alól azonban szűk körben *kivételt* szokás tenni, például a jelenlegi magyar jogban nem lehet semmisnek tekinteni a cselekvőképtelen személy által kötött és teljesedésbe ment olyan csekély jelentőségű szerződéseket, amelyek megkötése a mindennapi életben tömegesen fordul elő, és különösebb megfontolást nem igényel. A korlátozottan cselekvőképesek vonatkozásában a jog *jóval szélesebb körű lehetőséget* ad arra, hogy a korlátozott cselekvőképes maga cselekedjék, tehát olyan jognyilatkozatot tegyen, amelyeknek érvényességéhez tör-

vényes képviselőjének közreműködése nem szükséges. Megkötheti például a mindennapi élet szokásos szükségleteinek kielégítése körébe tartozó kisebb jelentőségű szerződéseket, és rendelkezik a *munkával* szerzett keresményével. A korlátozottan cselekvőképes személy jognyilatkozatának többségét azonban a törvényes képviselő, illetve a gyámhatóság *közreműködésével* (jóváhagyásával) teszi meg.

Irodalom: *Eörsi* Gyula—*Világhy* Miklós: Magyar Polgári Jog. 1. köt. Bp. 1942.; *Szladits* Károly: Személyi jog. = Magyar magánjog. Szerk. Szladits Károly 1. köt. Bp. 1941.; *Szászy* István: A magyar magánjog általános része, különös tekintettel a külföldi magánjogi rendszerekre. Bp. 1947.

Bratusz, M. N.: Szubjektü grazdanszkogo prava. Moszkva, 1950.; *Joffe*, O. E.: Razvitie civileszticseszkoj müszli v SZSZSZR. Leningrad, 1975.; *Venediktov*, A. V.: A szocialista jogviszonyok alanyairól. Cikkgyűjtemény. 1955. 12.

Brandt, M.: Verkehrssicherheit und Geschäftsunfähigkeit. Frankfurt, 1936.; *Hölfer*, E.: Natürliche und juristische Personen. Göttingen, 1905.; *Naujoks—Wolf*, H.: Anfang und Ende der Rechtsfähigkeit des Menschen. Tübingen, 1955.

Sárközy Tamás

SZEMÉLYEK A NEMZETKÖZI MAGÁNJOGBAN: I. A személyi jog alkalmazási területe, történeti vázlata és jelen tendenciái (1513.) — II. Emberek (1515.) — III. A jogi személyek (1516.) — IV. Az állam a nemzetközi magánjogban (1517.)

I. A személyi jog alkalmazási területe, történeti vázlata és jelen tendenciái. 1. Fogalmak és alkalmazási területük. 2. A személyi jog történeti vázlata és jelen tendenciái.

1. Fogalmak és alkalmazási területük.

A nemzetközi magánjogi jogviszonyok alanyaival kapcsolatban két alapkérdést kell tisztázni. Az egyik az, hogy milyen jogok illetik, vagy illethetik meg általában a kérdéses jogalanyt, azaz melyik jog határozza meg „személy" mivoltát: jog- és cselekvőképességét, személyhez fűződő jogait. Ezt a jogot a belföldi nemzetközi magánjog kollíziós szabálya jelöli ki. *(→ Kollíziós jog)* A másik kérdés arra vonatkozik, hogy a külföldi e minőségében, belföldön milyen jogokat gyakorolhat. Ezt a belföldi anyagi jog szabja meg, beleértve az adott állam nemzetközi szerződéseit is. Ez a jogviszony tehát nem tartozik a hagyományosan felfogott nemzetközi magánjog kereteibe, sőt javarészt nem is polgári jogi, hanem igazgatási (rendészeti) vagy államjogi jellegű.

Az embernek, illetve a jogi személynek alapvető érdeke, hogy jogállását egységesen egy adott jog határozza meg. A személyi jogra irányadó jog a *lex personae*, az ennek tartalmát adó anyagi normáknak a hagyományból eredő elnevezése a *perszonálstatútum*. A perszonálstatútum fogalmát használják azoknak a területeknek a megnevezésére is, amelyekre a személyes jog vonatkozik (ez a francia *statut personnel* értelme), illetve a személyes jogot meghatározó kapcsolóelvek megjelölésére is. A fenti nemzetközi magánjogi értelmet az angolamerikai jogban a *personal law* fogalma hordozza, nem pedig a *status*, amely a személy összes „jogi minőségét" felöleli (pl. jogi személy, hajadon, cselekvőképes, felségáruló stb.).

A perszonálstatútum alkalmazási köre természetesen országonként eltérő. A „személyhez szorosan kapcsolódó viszonyok" itt csak tág eligazítást adnak. Általában a személyi, a családi és öröklési jog tartozik ide, de minél több hagyományt őriz egy nemzetközi magánjog, annál szélesebb ez a terület. (Pl. Olaszországban ide tartoznak az ajándékozás, illetve a jogügylet formai kellékei is.) Legszűkebb a personal law érvényesülése a common law országaiban (pl. az USA-ban az ügyleti képességet is az ingatlan fekvési helyének, illetve az ügyletkötés helyének joga határozza meg).

A személyre irányadó jog megállapításának két fő módja az állampolgárság, illetve a lakóhely kapcsolóelvének felhasználása. *(→ Kollíziós jog)* Eszerint az alkalmazandó jog vagy a külföldi hazai joga *(lex patriae)* vagy pedig lakóhelyének joga *(lex domicilii)* lesz. Az állampolgárság szerinti jog alkalmazásának előfeltétele az *állampolgárság* megállapítása. Ez tehát sosem kollíziós jogi kérdés, s fennállásáról kizárólag az az ország dönt, amelynek állampolgáráról szó van.

A külföldiek jogi helyzetét belföldön nemzetközi egyezmények, illetve belföldi törvények szabályozzák (ezt a joganyagot jelöli a német *Fremdenrecht*). A külföldieknek juttatott külön jogi státus a történelem folyamán a belföldiekéhez képest hátrányosabb helyzetet jelentett. Legtovább a szerzőképesség *(→ Személyek)*, illetve az öröklés korlátozásai érvényesültek. Előnyöket a külföldiek csak alkalmilag, általában kereskedelmi érdekből élvezték. Ma — főleg a polgári jog, a családi jog és a munkajog területén — általában megvalósult a belföldiekkel való jogegyenlőség *(régime national)*, amelyet legtöbbször belső törvények is megalapoznak. Érvényesülésének feltétele azonban a vélelmezett alaki viszonosság. *(→ Kollíziós jog)* A külföldieket egymás között teszi egyenlővé a *legnagyobb kedvezmény elve*, amelyet a kedvezményes állammal kötött szerződésben ad meg a „belföldi" állam. A legnagyobb kedvezmény

elve azt jelenti, hogy a kedvezményes állam polgárai (alanyi jogként) külön szerződéskötés nélkül is élvezik mindazokat az előnyöket, amelyek belföldön bármely harmadik állam polgárát megilletik; másrészt, hogy a külföldieket érintő általános rendelkezések folytán ezek nem kerülhetnek kedvezőtlenebb pozícióba, mint amelyet az eredeti szerződés részükre megállapított, illetve mint a bármely más állammal kötött szerződésben megállapított ennél kedvezőbb helyzet.

2. A személyi jog történeti vázlata és jelen tendenciái.

A személyek nemzetközi magánjogi helyzetének történetét általában úgy írják le, mint a teljes jogtalanságtól a belföldi jogegyenlőséghez vezető fejlődést. Ez a fejlődésvonal a külföldiek belső jog által szabályozott jogállására vonatkozik, főbb állomásai a hűbériség idején az idegeneknek privilégiumokkal biztosított jogok, majd a privilégiumok megszaporodása és a kereskedők jogainak államközi szerződésekben való elismerése. A kapitalizmusban mindazok a gazdasági és társadalmi körülmények, amelyek az általános és egyenlő magánjogi jogképesség elismeréséhez vezettek, a külföldiek vonatkozásában is szükségképpen érvényesültek. *(→ Személyek)* A külföldiek személyi jogainak korlátozásai nem központi vagy elvi jelentőségűek, bennük a nacionalizmus hatását kell látnunk. (Lásd az emberi jogoknak a franciákra való szűkítését a francia forradalom és a Code civil között.) A külföldiekkel kapcsolatos gazdasági és politikai érdekek ezen túl a perszonálstatútumra alkalmazandó jog tekintetében követhetők nyomon.

Maga a személyes jog a kezdetektől fogva különvált a forgalmi viszonyokra alkalmazott jogtól. Rómában például a ius gentiumot alkalmazták a nem-római polgárok vagyoni ügyleteire, családi és örökjogi viszonyokban viszont hazai joguk érvényesült; hasonlóképpen a provinciákban élő rómaiak a helyi jog szerint kereskedhettek, de személyi állapotukra, családi és örökjogi helyzetükre a római jog volt irányadó. Ugyanez volt a helyzet már korábban a hellénisztikus világban, ahol a ius gentiumnak a közönséges (közös) görög jog felelt meg. A korai középkorban mindenki saját törzsi joga alatt élt, tartózkodási helyétől függetlenül. A 13. századtól szilárdul meg a személyes viszonyokra a lakóhely jogának, ingatlanokra és azokkal kapcsolatos mindenfajta jogviszonyra pedig a fekvési hely törvényének alkalmazása (statuta personalia — statuta realia). A földbirtokot — mint a társadalmi rend alapját — nem érintő ügyletekre irányadó jog megítélése változó, gyakran a perszonálstatútumot vonatkoztatták ezekre, e hagyomány nyomokban napjainkig fennmaradt.

A lakóhely joga szerinti személyes jog hatszáz éves hagyományával szakított a francia polgári törvénykönyv, amely a külföldön lakó franciák „állapotára és képességére" is a francia jog alkalmazását rendeli. A *lex patriae alkalmazásának* ezt a példáját követték a kontinens államai. Ebben döntő szerepet játszott a polgári nemzetállamok kialakulása, úgy is mint az egy ország határain belüli jog egységesítése (ezért tért át például Németország csak az 1900-as polgári törvénykönyvével az állampolgárság kapcsolóelvére), és úgy is, mint nacionalista ideológia. A két tényező szerepét különösen jól szemlélteti az állampolgárság kapcsolóelvének elméleti megalapozása és törvénybe iktatása a függetlenségét és egységét kivívó Olaszországban *(Mancini* tevékenysége). A 19. század második felétől megindult kivándorlások — az állampolgárság és lakóhely elválásának tömeges esetei — újabb politikai és gazdasági érdekeket állítottak a személyes jog meghatározása mögé: a politikai befolyás megtartását és a gazdagság hazaáramlását. Általában az állampolgársággal meghatározott statútum mellett szól az érintett személyek érdeke is. Ezért, ha túl nagy az eltérés a hazai jog és a lakóhely jogát alkalmazó fogadó állam között, a lex patriae alkalmazását gyakran egyezményben kikötik.

Az állampolgárság nem alkalmas a személyes jog meghatározására olyan államokban, amelyekben területenként más-más jog érvényesül (USA, az Egyesült Királyság, illetve a Brit Nemzetközösség vagy Brazília). Ezek továbbra is a *lex domicilii alapján* állnak. Hagyományos bevándorló-államok esetében ez külön indokul is szolgál. De ma a nagymértékű (ám ideiglenes) nemzetközi munkaerőáramlás, illetve tőkekivitel következtében a lakóhely jogához igazodó személyes jog fontos általános forgalombiztonsági érdekké vált. Klasszikus példa Svájc, ahol az igen nagy számú ottlakó külföldi személyére a svájci jog vonatkozik, a svájciakra viszont külföldön is főszabályként a hazai jog. A lakóhely jogának újbóli előretörését jelzi a skandináv államok családjogi egyezménye 1931-ben, a francia joggyakorlat visszatérése bontóperekben a házastársak közös lakóhelyének jogához, illetve az 1961-es hágai egyezmény a kiskorúak védelméről, amely a korábbi gyámsági egyezményekben alkalmazott hazai jogot a lakóhely jogával cseréli fel.

Az az elsősorban a nem szocialista jogokban már egyértelmű folyamat, hogy a lex domicilii háttérbe szorítja a lex patriaet, ma úgy folytatódik, hogy a lakóhely szerinti jogot a *tartózkodási helyhez igazodó* személyes jog váltja fel. A lakóhely jogi meghatározása ugyanis (különösen a common lawban) sok technikai nehézséggel járt, fiktív és szubjektív elemeket tartalmazott, a tartózkodás helye ezzel szemben szorosabban a tényleges helyzethez igazodik. (Az Európatanács 1972-ben ajánlást dolgozott ki a lakóhely, illetve a tartózkodási hely fogalmának egységesítésére.)

II. **Emberek.** 1. Jogképesség. 2. Cselekvőképesség. 3. Egyéb személyi jogok.

1. Jogképesség.

Az ember általános jogképessége még kapitalista vívmány — ma nincs a világon olyan jogrendszer, amely alapelvként el ne ismerné. Lehetnek azonban eltérések, s köztük kollíziós jogi problémák a jogképesség bizonyos korlátozásaival kapcsolatban, és vannak eltérések az egyes jogok között a jogképesség kezdetének és végének meghatározásában. A *jogképesség terjedelmének* szórványosan előforduló korlátozásait más államok a közrendi záradékra hivatkozva általában nem fogják alkalmazni. (Általában ugyanis faji, nemzetiségi vagy vallási szempontok szerinti korlátozásokról van szó. Ma gyakorlatilag csak annak van jelentősége, hogy egyes angol-amerikai büntetőjogokban az életfogytiglani szabadságvesztést kimondó, illetve a halálos ítélet az elítélt jogképességét is megszünteti.) *(→ Kollíziós jog)*

A jogképesség kezdete mindenütt a születés. Kollíziós problémát ezzel kapcsolatban az vet fel, hogy az egyes jogok más-más fázisban tekintik befejezettnek a „megszületést", illetve megkívánnak további feltételeket, mint például életképesség (francia jog), vagy figura humana és 24 órai életbenlét (spanyol jog).

A jogképesség a halállal szűnik meg. A már említett „mesterséges" megszüntetésektől eltekintve, melyek viszont általában közrendbe ütköznek, ez nem is vezet jogszabályösszeütközéshez. Eltérnek azonban az egyes jogok a közös veszedelemben eltűntek életben léte vagy halála és a halál sorrendje, vélelmezése, illetve az eltűnttté vagy holtnak nyilvánítás feltételei és hatásai tekintetében; az irányadó jog meghatározása tehát itt jelentős. *(→ Személyek)*

A *magyar jog* szerint az emberek jogképességére hazai jogukat, vagyis az állampolgárságuk szerinti jogot kell alkalmazni. Ez az európai szocialista államok nemzetközi magánjogának álláspontja is. A területén lakó külföldiek jogképességét a Szovjetunióban főszabályként a szovjet jog szerint ítélik meg. A szovjet elmélet visszautasítja ennek olyan magyarázatát, hogy a Szovjetunió a külföldiek vonatkozásában a lex domicilii, saját állampolgárai szempontjából viszont a lex patriae talaján állna. Az ismertetett szabályt a régime national feltétlen érvényesülésével indokolják.

A lex patriae elve nem csupán a jogképesség anyagi szabályaira vonatkozik, hanem a *joghatóságra is.* Külföldi hatóság olyan intézkedését tehát, amely magyar állampolgár jogképességét érinti (gyakorlatilag legfontosabb a holttá nyilvánítás), nem ismerjük el érvényesnek, s magyar bíróság sem jár el külföldi honosok jogképességével kapcsolatos ügyekben. (Kizárólagos joghatóság.) Ha joghatósága kivételesen mégis megalapozott, a bíróság magyar jogot alkalmaz külföldiek ügyében is. A belföldi bíróság „nemzetközi joghatósága" és az alkalmazandó jog, másrészt az ugyanilyen külföldi hatóság aktusa elismerésének bonyolult kérdéseiből a kétoldalú jogsegélyegyezmények, illetve nemzetközi konvenciók (például az eltűntnek nyilvánításról 1950-ben) mutatnak gyakorlati kiutat.

A lex patriae fő elvének általános érvényesülése esetén is vannak speciális kérdések, amelyekben *más elvek szerint* határozzuk meg a jogképességre irányadó jogot. Ezekben az esetekben olyan *különös jogképességekről* van szó, amelynek tartalma konkrét jogok és kötelezettségek alapítására vagy megszüntetésére vonatkozik (például gyámság viselése, örökség megszerzése). Ezekre nem a hazai, hanem az adott ügyre irányadó jog *(lex causae)* vonatkozik. Nélkülözhetetlen a *lex domicilii* a kettős állampolgárságúak, illetve a hontalanok személyes jogának meghatározásánál.

2. Cselekvőképesség.

A cselekvőképességet — saját ténnyel való jogszerzésről vagy kötelezettségvállalásról lévén szó — a kontinentális elméletben hagyományosan az ember személyes tulajdonságának tekintik és ennélfogva a személyes jog uralma alá helyezik. *(→ Személyek)* A másik lehetőséget, hogy ti. a cselekvőképességet is az ügylet egyéb anyagi érvényességi kellékeire irányadó jog határozza meg, az angol-amerikai nemzetközi magánjog vallotta. A fentieknek megfelelően a magyar jogban és a szocialista országok jogában is a lex patriae határozza meg a cselekvőképességet. A Szovjetunióban lakó külföldiek cselekvőképességére a szovjet jogot alkalmazzák, de ennek magyarázata sem egységes *(Lunc* szerint ez nem a domicilium, hanem az ügyletkötés helyének joga).

Ha a cselekvőképesség a perszonálstatútum része, a hazai vagy pedig a lakóhely szerinti jog dönti el, hogy a személy cselekvőképes-e (cselekvőképessége nincs-e korlátozva), hány éves korában, illetve milyen tényeknél fogva szerzi meg cselekvőképességét, s mi annak a terjedelme. Általában ez a jog vonatkozik az úgynevezett *különös cselekvőképességekre* (például szenvedő váltóképesség és általában a kereskedelmi szerződések kötése) és a cselekvőképességre vonatkozó *hatósági intézkedésekre is* (például nagykorúsítás). Az utóbbi csoport tekintetében azonban gyakran eltérnek az általános szabálytól. Például a Szovjetunióban a váltóképességet az állampolgárság joga határozza meg, több szocialista országban a hatósági aktusokra nem a hazai, hanem a lakóhely szerinti jog vonatkozik.

A cselekvőképesség vitatott kérdése, vajon a személyes jog (magyar vonatkozásban az állampolgárság) megváltozása kihat-e a cselekvőképességre. Alapvető tendencia a *semel major, semper major* elvének érvényesülése:

az egyszer már megszerzett nagykorúságot nem lehet „elveszteni". Ez az érintett személynek alapvető érdeke.

De fontos szerepet játszanak a cselekvőképesség jogának meghatározásában a *forgalombiztonsági érdekek* is. Gyakori eset, hogy a külföldi saját joga szerint még nem nagykorú, a belföldi jog szerint viszont az lenne. E helyzetből sok visszaélés származott. (Lizardi eset 1861: a 21 éves mexikói Lizardi Párizsban drágaköveket vásárolt, a fizetésre indított perben azzal védekezett, hogy a mexikói törvények szerint csak 25 éves korában lesz teljes korú. Fizetésre kötelezték, mert az eladó jóhiszemű volt.) A belföldi érdekek védelmét a *cselekvőképesség hazai szabályainak alkalmazása* biztosíthatja. Az alapelvet úgy hozzák összhangba ezzel a védelmi érdekkel, hogy a *lex fori* (vagy loci actus) — érvényesülését bizonyos ügyleti körre korlátozzák. (Családi és öröklési jogi ügyletek mindig ki vannak ebből zárva. Pozitívan határozza meg a lex fori alkalmazási területét a magyar jog: a mindennapi élet szokásos szükségleteinek fedezése körében Magyarországon kötött forgalmi vagyonjogi ügyletek.) A másik megoldás a lex fori alkalmazását a védelmet igénylő fél jóhiszeműségének vagy a partner kiskorúsága nem ismerésének feltételéhez köti. Ha nem mindennapi tömegügyletről volt szó, a magyar jog szerint is a felperes jóhiszeműsége szükséges a védelemhez. (→ *Kollíziós jog*)

3. Egyéb személyi jogok.

Az alapvető jog- és cselekvőképességen kívül a lex personae uralma alatt állnak az ún. *személyiségi jogok*. A perszonálstatútum tartalmi köre tehát nem lezárt. Közülük a gyakorlatban a *névjog* a legfontosabb, azonban ennek sem polgári jogi „személyiségi jogi oldala", hanem két olyan aspektusa, amelyek tekintetében az alkalmazandó jog eltérhet a főszabályként irányadó személyes jogtól. Az egyik a *feleség, illetve gyermek neve*, amelynek megszerzése és elvesztése (például házasságfelbontás következtében) családjogi kapcsolatok függvénye. Ezért ezek megítélése is a családjogi kapcsolatokra irányadó jog szerint történik, amely aszerint, hogy gyermekről vagy szülőről, illetve milyen jogviszonyról van szó, más-más lehet. A személyi státus állandósága érdekében itt az a szabály érvényesül, hogy az állampolgárság megváltozása ellenére is a korábbi személyi jogállapot — így a név is — változatlan marad. A házasságon kívül született gyermek névviselésének szabályai a külföldi anyától Magyarországon házasságon kívül született gyermekre közrendi szabályként alkalmazandók. A másik terület a *cégoltalom*. Azt, hogy a kereskedelmi név a külföldit megilleti-e, valamint a *kereskedői minőséget* is a kereskedői telephely államának joga szerint kell elbírálni, függetlenül attól, hogy a „cégtulajdonos" természetes vagy jogi személy-e.

III. A jogi személyek. 1. A jogi személy honossága. 2. A „társasági székhely" elve. 3. „Nemzetközi" vállalatok.

1. A jogi személy honossága.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatokban a főszerepet jogi személyek játsszák. (→ *Jogi személyek; — Társulások*) Fontos érdek tehát a jogi személyek jogképességére irányadó jog tisztázása. Az e kérdésben alapul vett kapcsolatot egy ország (joga) és a természetes személyek között analogikusan vonatkoztatják a jogi személyekre. Ez az átvitel azonban számos problémával jár. Az embereknél az állampolgárság olyan előkérdés, amely egyben a nemzetközi magánjog szempontjából ténykérdés volt. A jogi személynek azonban nincs állampolgársága — ezt a funkciót a *honosság* látja el. A honosság meghatározása nem tény-, hanem jogkérdés. Ebből következik, hogy a jogi személy honossága az erre vonatkozó jogszabályok céljának megfelelően másmás módszerrel történhet, és más eredményre vezethet. Különösen áll ez a külföldiek belföldi helyzetének igazgatási jogi viszonyaira. Önálló módszere van az *„ellenséges jogi személy"* minőség megállapításának, amely azt dönti el, hogy háború idején az ellenséges külföldiek vagyonára vonatkozó (lefoglalást, elkobzást stb. kimondó) rendelkezések mely jogi személyeket érintenek. Hasonló a helyzet a külföldi jogi személyek *államosításakor* fizetendő kártalanítással is. Ezekben az esetekben a honosság olyan formális ismérveken nyugvó megállapítása, mint amelyen a jogi személy jogképessége nyugszik, nem ad kielégítő támpontokat; az eldöntendő kérdés ugyanis az, hogy a társaság mely ország állampolgárainak érdekében és tényleges ellenőrzése alatt működik. Az ezen alapuló *„kontrollelmélet"* az I. világháború előtt és után a részvények tulajdonosainak állampolgársága alapján döntötte el a jogi személy külföldi, illetve ellenséges voltát. A második világháború alatti alkalmazása során azonban már nem a jogi, hanem a közgazdasági értelemben vett tulajdonosok (beneficial owner) állampolgársága volt a kritérium. A „kontrollelmélet" általános felhasználása a jogi személy honosságának megállapítására csak kisebbségi és elméleti nézet. Alkalmazását a többségi vélemény a „közjogi" viszonyokra, illetve — más magyarázat szerint — azokra a viszonyokra korlátozza, amelyekben a jogi személy nem jogalanyként, hanem jogtárgyként szerepel. Ha azonban a jogi személy jogalanyiságának, illetve általában személyes jogának megállapításáról van szó, akkor ahhoz a szabályhoz kell fordulniuk, amely a belföldi jogban a jogi személy honosságát (általában) meghatározza. A magyar irodalom szerint ebben az alapesetben a honosság és a jogi személy székhelye meghatározásának ismérvei ugyanazok.

2. A „társasági székhely" elve.

Az a tényállási elem, amely — a természetes személy tartózkodási vagy lakóhelye analógiájára — a jogi személyt egy országhoz kapcsolja, annak székhelye. A jogi személy honosságára és személyi jogára tehát annak az országnak joga alkalmazandó, amelyikben székhelye van. A társaság székhelye *(siège social)* fogalmát a különböző jogrendszerekben eltérően, sőt eltérő elvi alapon értelmezik. Az egyik jellegzetes felfogás az angol-amerikai jogé, amelyben a *domicil of corporation*-t végső soron a felek választása szabja meg: a társaság perszonálstatútumát tehát az a jog határozza meg, amelynek törvényei szerint alapították (és nyilvántartásba vették — *inkorporációs rendszer)*. A kontinensen viszont a székhely jogának alkalmazását a forgalmi érdekek szolgálatával támasztják alá. A székhely meghatározása ugyanakkor országonként eltérő aszerint, hogy az *alapszabályban meghatározott székhelyet, a főtelep helyét*, avagy a *tényleges ügyvezetés helyét* tekintik-e annak. (Az utóbbi meghatározására is többféle módszer ismeretes.) Mivel ezek akár három különböző országban is lehetnek, a székhely definíciója döntő a jogi személy jogállására nézve.

A két rendszer közötti eltérés a gyakorlatban kisebb, mint amekkorának látszik. Egyrészt a bejegyzés általában az alapszabály szerinti székhelyen történik. Ez főleg a második világháború után a székhelynek ilyen felfogását erősítette meg a kontinensen. Másrészt az USA-ban születtek olyan törvények, amelyek az alapítási jog „fikciója" helyett a tényleges igazgatás helyét (principal place of business) tekintik meghatározónak.

A magyar nemzetközi magánjogban a jogi személy személyes jogának kérdésére a legutóbbi időkig nem volt egyértelmű válasz. Jogsegélyegyezményeink többsége azonban a megalakulás (a nyilvántartásba való bejegyzés) jogát jelöli ki. Az elméletben mind emellett, mind pedig a székhely joga mellett érvelnek, s a nézetek mérlege az, hogy az indokok kölcsönösen a másik nézet alátámasztására is használhatók. Várható olyan törvényi rendezés, hogy a jogi személy személyes joga annak az államnak a joga legyen, amelynek területén a jogi személyt nyilvántartásba vették, ennek hiányában az alapszabályban megjelölt székhelyen irányadó jog, és végül ennek hiányában is a központi ügyvezetés helye szerinti jog.

A székhely joga határozza meg, hogy a társaság jogi személy-e, s ha igen, a tevékenységi körét, e tevékenységi kör túllépése (ultra vires) következményeit, és általában az összes, a jogi személy struktúrájára vonatkozó kérdést. A jogi személy képviseletével kapcsolatban a forgalombiztonság érdeke megkívánna egy ahhoz hasonló intézményesített belföldi védelmet, amely a kiskorúakkal való ügyletekben egyértelműen fennáll. Az erre vonatkozó szabályozás, illetve gyakorlat országonként igen különböző mértékben fejlett.

3. „Nemzetközi" vállalatok.

A *magánjog* uralma alatt álló jogi személyek „nemzetközi" volta akkor válik nemzetközi magánjogi problémává, ha ezek a vállalatok nem csupán több országban tevékenykednek, hanem több országban is rendelkeznek „székhellyel". Hogy ezt tehetik-e, minden jog maga dönti el: a francia kizárja, az angol jog csak egy domicil-t, viszont több adójogi szempontból releváns residence-t (a központi ellenőrzés helye) ismer el. A perszonálstatútum szempontjából azonban csak egy jog érvényesülhet: a székhelyek közül tehát választani kell (mint például a kettős állampolgárság esetében is).

Az *államközi szerződéssel*, vagy annak alapján alapított jogi személyekre irányadó jog maga az egyezmény, és az abban nem szabályozott kérdésekre alkalmazandó jogot is általában az egyezmény jelöli ki. A személyes jog alapkérdéseit azonban rendszerint az egyezmény tartalmazza. A nemzetközi gyakorlat szerint, beleértve a KGST nemzetközi gazdálkodó szerveit is, a nemzetközi társaságokra egyébként a székhely országának joga irányadó.

IV. Az állam a nemzetközi magánjogban.

Az állam szuverenitásából következik, hogy cselekedeteit csak a nemzetközi jog és saját joga alapján lehet elbírálni, hogy más állam joga és joghatósága alá nem vonható *(par in parem non habet imperium* elve). Az államnak más állam törvényei és joghatósága alóli mentessége az *immunitás*. A klasszikus, még a középkorra visszanyúló felfogás szerint az immunitás egységes és általános, vagyis az állam minden cselekményére érvényes *(abszolút immunitás)*. Az állam gazdasági tevékenységének kiszélesedése során azonban az állam egyre gyakrabban bocsátkozott gazdasági szerződésekbe. Ezzel egyrészt túllépte a szuverenitással összefüggő, sajátosan közhatalmi aktusok hagyományos szféráját, másrészt az immunitás változatlan érvényesítése súlyosan veszélyeztette a gazdasági szféra forgalombiztonságát. A fejlett tőkésállamok bíróságai az I. világháború óta egyre határozottabban a forgalom érdekét helyezik előtérbe az immunitás elvével szemben — s ez ma az államnak is gazdasági érdekévé vált —; az állam mentességét csakis a szuverenitást közvetlenül kifejező közhatalmi *(iure imperii)* cselekményekre ismerik el, az olyan szerződések vonatkozásában azonban, amelyek tartalmuk szerint a polgári jog vagy kereskedelmi jog alá tartoznának *(iure gestionis* cselekmények) nem. Az így felfogott *funkcionális immunitás* elve a kapitalista joggyakorlatban egyértelmű tendencia — amely nem zárja ki sem az eltéréseket az immunitás határainak megvonásában, sem az ellentmondásos ítélkezést. (Az utóbbi, illetve a funkcionális immunitás

szűk körre szorítása az angol bíróságokat, legtágabb felfogása a francia, illetve az olasz gyakorlatot jellemzi. A problémát gyakran úgy vetik fel, mint az immunitásról való lemondást, illetőleg hallgatólagos lemondás feletti vitát.) Az elméletben az abszolút immunitásnak azonban erős pozíciói vannak. A nyugat-európai gazdasági integráció jelentősen előmozdította a fenti folyamatot. Egyrészt az Európai Gazdasági Közösség Bíróságának juttatott igen széles joghatóság és ennek gyakorlása általánosította a funkcionális immunitást. Másrészt az integráció szükségképpen jogegységesítést kívánt; az ezt kifejező Európai Immunitási Egyezmény (1972) — bár formálisan kivételként — az immunitástól megfosztott állami tevékenység igen széles körét kodifikálja.

A szocialista jogok elméleti álláspontja hagyományosan — és történetileg indokoltan — az abszolút immunitást vallja. Ez az immunitásról való ad hoc lemondást természetesen nem zárja ki. A törvényhozásban a 60-as évektől kezdve megfigyelhető az immunitás differenciálása, az állam mentességének meghatározott esetekben való feladása (ingatlanokra vonatkozó szerződések, illetve az egyébként immunitást élvező intézmények kereskedelmi tevékenysége vonatkozásában). A KGST-ben az államok közvetlen gazdasági tevékenysége is igen jelentős. A gyakorlat és a jogi intézményesítés azonban lehetőség szerint külön tartja az államok közötti, illetve a gazdálkodó szervek közötti gazdasági kapcsolatokat — és az előbbieket kifejezetten nemzetközi közjogi eszközökkel szabályozza. Nem lehet azonban kizárni az állam és külföldi vállalat közötti közvetlen szerződéseket sem, sőt a nemzetközi gazdasági szervezetek mintaszabályzata leszögezi az állam „polgári jogi jogalanyként" való részvételi lehetőségét. A problémák megoldására az irodalomban a iure gestionis cselekményekre nem az immunitás belső feladását javasolják, hanem az egész hagyományos kettősség meghaladását és az integráció összes résztvevőjére vonatkozó nemzetközi jogi intézmények és fórum létrehozását.

Irodalom: *Mádl* Ferenc: Állam a gazdaságban és az immunitás problémái, különös tekintettel a gazdasági integrációra. Jogtudományi Közlöny 1974.; *Mádl* Ferenc: Állam a gazdaságban versus immunitás a Közös Piac jogában. Állam- és Jogtudomány 1973.; *Kegel*, G.: Internationales Privatrecht, München/Berlin 1964.; *Cheshire:* Private International Law. Oxford 1961.; *Schnitzer* A. F.: Betrachtungen zur Gegenwart und Zukunft des Internationalen Privatrechts. Rabels Zeitschrift 1974.

Sólyom László

SZEMÉLY ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK: I. A személy elleni bűncselekmények fogalma és felosztása (1518.) — II. Az élet elleni bűncselekmények. (1518.) — III. A testi épség elleni bűncselekmények (1522.) — IV. A magzatelhajtás (1523.) — V. A személyi szabadság és az emberi méltóság elleni bűncselekmények (1525.)

I. A személy elleni bűncselekmények fogalma és felosztása.

A személy elleni bűncselekmények szabályozása történelmi kifejlődésében megelőzte számos más bűncselekmény jogi szabályozását. A prekapitalista társadalmakban azonban osztály-, faji és gyakran vallási szempontok szűkítették azt a kört, amelyen belül a személy megkapta társadalmi értékének kijáró tiszteletét és büntetőjogi védelmét. A polgári átalakulás korában a formális jogegyenlőség megvalósulásával alakul ki az a büntetőjogi szabályozás, amely a társadalom valamennyi tagjának személyiségi jogait azonos védelemben részesíti.

A személy elleni bűncselekmények fogalma a személyiségi jogokat sértő vagy veszélyeztető jogellenes és bűnös támadásokat öleli fel. Személyiségi jogon az embernek személyével összefüggő azok az eszmei — nem vagyoni — érdekei értendők, melyeket, mert a személy lényegéhez tartoznak és létezésének nélkülözhetetlen feltételei és elemei, a jogrend mindenkivel szemben oltalomban részesít. A személyiség egyes javait a jogrendszeren belül nem csupán a büntetőjog, hanem az államjog, polgári jog, eljárásjog stb. normáinak rendszere biztosítja. A személyiségi jogok és érdekek közül a büntetőjog védelemben részesíti különösen az ember életét és testi épségét, nemi szabadságát, a személyiség mint individuum és mint közösségi lény jogait és érdekeit. A törvénykönyveknek a személy elleni bűncselekményekre vonatkozó fejezetei ennél szűkebb kört, nevezetesen *az élet, testi épség, egészség elleni, valamint az ember személyes szabadsága és méltósága elleni bűncselekmények* körét ölelik fel. Egyes kódexek a nemi szabadság elleni bűncselekményeket is ebbe a körbe sorolják, míg más kódexekben — annak következtében, hogy az egyes bűncselekményi tényállások több jogi tárgyat is védhetnek — egyéb címek alatt, mint pl. az állam elleni bűncselekmények körében (merénylet, népirtás) is találhatók személy elleni bűncselekmények.

II. Az élet elleni bűncselekmények. 1. Az élet elleni bűncselekmények fogalma és felosztása. 2. Az általános emberölési alakzatok: a szándékos és gondatlan emberölés esetei. 3. A különös emberölési alakzatok: a gyermeklés, a kívánságra ölés és az öngyilkosságban való részesség. 4. Az emberi életet veszélyeztető bűncselekmények.

1. Az élet elleni bűncselekmények fogalma és felosztása.

Az élet elleni bűncselekmények szabályozása egyidős a büntetőjog kialakulásával. Azokból a közösségi magatartásszabályokból alakult ki, amelyek a korábbi primitív emberi közösségekben — a nemzetségi és törzsi szervezetekben — a közösség életfeltételeit és egyben a közösség tagjainak életét oltalmazták. Az állami közhatalom kialakulásával e szabályok az uralkodó osztály érdekeinek megfelelő büntetőjogi jelleget öltöttek. A római jog az emberölést közbűncselekménynek tekintette, kivéve a rabszolga megölését, amely csupán dologrongálásnak számított. A szándékos emberölés különböző alakzatait szabályozta, a gondatlan emberölést azonban nem büntette. A középkori jogok már megkülönböztették egyrészt a szándékos és a gondatlan emberölés eseteit, másrészt pedig a szándékos emberölések körében a gyilkosság és az indulatban elkövetett emberölés enyhébben büntetendő eseteit. A magyar jogban a 15. század óta találunk részletes rendelkezéseket az emberölésről. Kialakult a gyilkosság, azaz az előre megfontolt szándékkal elkövetett ölés, a rokongyilkosság, rablógyilkosság, mérgezés, az egyszerű szándékos ölés és az indulatos ölés fogalma. Részletesen szabályozzák az emberölés szándékos és gondatlan alakzatait az 1795-ös és az 1843-as büntetőjogi javaslatok.

Az élet elleni bűncselekmények gyűjtőfogalma az emberi életet *sértő* és *veszélyeztető* jogellenes támadásokat foglalja magában. Az első csoport megnevezése a jogi és a köznapi szóhasználatban: emberölés.

Az emberölés: *más ember életének jogellenes és bűnös megsemmisítése.* Fogalmán csak más személy életének megsemmisítése értendő; a modern felfogás az öngyilkosságot nem tekinti emberölésnek. Ha más ember halálának okozása jogszerű — mint pl. a jogos védelem és a végszükség esetében —, bűncselekmény nem jön létre.

A büntetőjog az emberi életet a szülési folyamat kezdetétől a halál beállásának időpontjáig védelmezi, függetlenül a sértett életkorától és életképességétől. A büntetőjogban alkalmazott halálfogalom megegyezik az orvostudományéval, így a büntetőjogi életvédelem területén gyakorlati jelentősége van egyrészt a klinikai és a biológiai halál megkülönböztetésének, másrészt pedig az újraélesztéses eljárásokra és szervátültetésekre tekintettel a disszociált agyihalál fogalmának.

A büntetőjogi elmélet az emberölési cselekményeket elsődlegesen a bűnösségi alakzatok szerint osztályozza. Így megkülönbözteti egyrészt a *szándékos* és a *gondatlan* emberölés eseteit, másrészt pedig a szándékos emberölés körén belül az *általános* és a *különös* emberölési alakzatokat. Az életet sértő bűncselekmények fogalmával szemben a modern büntetőjogok külön szabályozzák az emberi életet *veszélyeztető* bűncselekmények csoportját.

A büntető törvénykönyvek az élet elleni bűncselekményeket a jogtárgy kiemelkedő jelentőségére tekintettel, rendszerint önálló fejezetben szabályozzák. Emellett, törvényszerkesztési megfontolásokra tekintettel, más fejezetekben is gyakran helyt kapnak olyan rendelkezések, amelyek az adott bűncselekmény kapcsán okozott szándékos vagy gondatlan emberölést, illetve az emberi élet veszélyeztetését pönalizálják.

2. Az általános emberölési alakzatok: a szándékos és a gondatlan emberölés esetei.

A szándékos és gondatlan emberölési alakzatok felosztása évszázados társadalmi tapasztalatokon, erkölcsi és jogi megfontolásokon alapszik. Jóllehet az emberölés objektív súlya és társadalmi következményei lényegében azonosak minden esetben, az egyes cselekménytípusok társadalmi-etikai elvetendősége és elkövetőik büntetést érdemlősége jelentősen eltérőek.

a) A szándékos emberölési cselekmények törvényi osztályozásáról vallott felfogás mélyebb eredője rendszerint meghatározott társadalmi, illetve büntetőpolitikai igény. A 19. század törvényhozása az élet elleni bűncselekmények szabályozásánál arra törekedett, hogy szűkítse az emberölés miatt kiszabható halálbüntetés alkalmazásának lehetőségét. Így alakult ki a szándékos emberölés általános alakzatai tekintetében az a hármas felosztású rendszer, amelynek egyik pólusán a szándék legintenzívebb formájával létrejött ún. *előre megfontolt szándékú emberölés* — a gyilkosság — foglal helyet, a másik pólusán az ölési szándék legenyhébb intenzitását jellemző *erős felindulásában elkövetett emberölés* áll, míg a kettő között helyezkedik el az ún. közönséges *szándékos emberölés.*

A *gyilkosság* tényállásának konstrukcióját tekintve a kontinensen a 19. században a francia büntető törvénykönyv megoldása a jellemző, amely annak fogalmán az előre megfontolt szándékkal elkövetett szándékos emberölést érti. Emellett az élet védelméhez fűződő érdekeknek megfelelően bizonyos esetekben az egyszerű szándékos emberölés elkövetését is gyilkosságként értékeli. Így pl. a szülőgyilkosságot, illetve bármely felmenő ágbeli vérrokonnak a megölését, a mérgezést stb. Hasonló megoldásokkal találkozunk a 19. század végén megalkotott törvénykönyvekben. A szabályozásnak ezt a módját követte a magyar 1878-as kódex is.

Már a múlt század végén az elmélet abból a szempontból bírálta a klasszikus felfogást, hogy az előre megfontoltság sok esetben nem mutatója az elkövető kiemelkedő bűnösségének. A büntetőjogi reformirányzatok vizsgálódásuk középpontjába a bűnelkövető társadalomellenes személyi vonásait (társadalomellenes motívum szülte beállítottság, bűnöző

életvitel stb.) helyezték. Ennek megfelelően a szándékos emberölés legsúlyosabban büntetendő eseteit az elkövetés módjára, céljára és motívumára tekintettel alakították ki, és az előre megfontoltsággal történt ölést legfeljebb a fentiekhez kapcsolódó egyik minősítő körülménynek ismerték el.

Az emberölés társadalomra veszélyességét és az elkövető büntetést érdemlőségét a cselekmény objektív és szubjektív körülményeinek összessége jellemzi. Ezért a szocialista büntetőjogi elmélet nem fogadja el sem a klasszikus büntetőjogi irányzatnak kizárólagosan az ölési szándék intenzitásán alapuló felfogását, sem pedig a burzsoá reformirányzatoknak az elkövető társadalomellenes személyiségi körülményeire alapozott megoldását. A szocialista büntető törvénykönyvek többségére a szándékos emberölési cselekmények hármas tagolása a jellemző, amelynek keretében a szándékos emberölés *alapesetét, minősített* — súlyosabban büntetendő — eseteit és *privilegizált* — enyhébben büntetendő — tényállásait szabályozták. Ez az álláspontja pl. az 1978. évi magyar büntető törvénykönyvnek is. A lengyel és a csehszlovák törvénykönyvek sajátossága viszont a kettős tagolás, amelynél fogva megkülönböztetik egyrészt a privilegizált tényállásokat (erős felindulásban elkövetett emberölés, gyermekölés, kívánságra ölés), másrészt pedig a szándékos emberölés alaptényállását oly módon, hogy annak büntetési tétele alkalmas a legsúlyosabb esetek értékelésére is.

A *szándékos emberölés* alaptényállása tulajdonképpen közbülső helyet foglal el a minősített esetek és az erős felindulásban elkövetett emberölés tényállása között. Szabályozásának módját és egyben büntetési tételének terjedelmét is ez szabja meg.

Az említett kódexek a szándékos emberölés *minősített eseteit* az elkövető különösen elvetendő motívumaira és céljaira, az elkövetés különösen veszélyes módjára és eszközeire, továbbá a sértett meghatározott, különös védelmet igénylő minőségére tekintettel határozzák meg. Így a bűncselekmény passzív alanyának személyes minőségére tekintettel több szocialista kódex ide sorolja azokat az eseteket, amikor az emberölés sértettje két vagy több személy, terhes nő, szülő, illetve fel- vagy lemenő ágbeli rokon, katona, hivatalos személy stb. A bűncselekmény tárgyi oldalát jellemző körülményekre tekintettel minősítik a törvénykönyvek az emberölést súlyosabban, ha azt alattomosan, különösen kirívó módon, közveszélyes eszközökkel követték el stb. Az elkövető személyes körülményeire tekintettel súlyosabb a cselekmény megítélése, ha azt visszaeső vagy olyan személy követte el, akire a sértettel szemben meghatározott különös kötelezettségek hárulnak. Valamennyi szocialista büntető törvénykönyv nagy jelentőséget tulajdonít a bűncselekmény alanyi oldalát jellemző körülményeknek, úgymint az elkövető társadalomellenes motívumainak és céljának (aljas indok, nyerészkedési vágy stb.). Az ölési szándék előre megfontoltságát csupán néhány kódex emeli a minősítő körülmények rangjára.

A kontinentális büntető törvénykönyvekben a szándékos emberölés harmadik, tipikus formája rendszerint az *erős felindulásban* elkövetett emberölés. E tényállás konstrukciója, annak következtében, hogy a jogalkotó miben látja az enyhébb büntetőjogi elbírálás alapját, az egyes kódexekben különböző.

A szocialista büntetőjogi felfogás szerint az erős felindulásban elkövetett emberölés eltérő büntetőjogi szabályozásának alapja az ölési szándék kialakulásának *méltányolhatósága* és a szándék realizálásának *rögtönössége* (dolus repentinus). Az erős felindulás fogalmilag megegyezik a pszichológia által ismert fiziológiás vagy pathológiás eredetű affektussal. Azaz, mint valamely erős érzelmet kiváltó ok következtében beálló olyan állapot, amelynek folytán az elkövető belső egyensúlya megbomlik, öntudata elhomályosodik és a meggondolás szokásos kialakulása lehetetlenné válik. A törvénykönyvek a pszichológiai értelemben vett affektusnak rendszerint csak akkor tulajdonítanak a büntetőjogi felelősséget csökkentő hatást, ha az erős lelki felindulás oka a társadalom etikai felfogása szempontjából menthető, méltányolható.

b) A szándékos emberölési cselekmények részletes szabályozásával szemben az újabb szocialista törvénykönyvek a *gondatlan emberölést* rendszerint egy tényállás keretében szabályozzák. Néhány kódex azonban súlyosabb megítélés alá vonja az ún. ipari culpa eseteit, azaz, ha az elkövető a foglalkozásából, hivatásából eredő vagy a törvény által reá rótt fontos kötelezettségeinek megszegésével *okozta más ember halálát* gondatlanul.

3. A különös emberölési alakzatok: a gyermekölés, a kívánságra ölés és az öngyilkosságban való részesség.

A különös emberölési alakzatok elkövetésük társadalmi és pszichológiai sajátosságaira tekintettel váltak ki a szándékos emberölés általános alakzatainak köréből.

a) A társadalmi fejlődés alacsony fokán álló népeknél társadalmi-gazdasági okok következtében a *gyermekölést* nem tartották sem jogellenes, sem erkölcstelen magatartásnak. A késői rabszolgatartó és feudális társadalmakban azonban már szigorú megítélés alá esett. A felvilágosodás irodalmában Beccaria, Kant, Feuerbach, Pestalozzi és mások, tekintettel az elkövető sajátos helyzetére, valamint az ölési szándék erkölcsileg menthető motívumaira, a gyermekölés enyhébb büntetőjogi szabályozásáért szálltak síkra. Fogalmán ekkor már kizárólag azt az esetet értették, amikor *az*

anya a szülés alatt vagy közvetlenül a szülés után a házasságon kívül született gyermekét öli meg.

Az elmélet és a törvényhozás a gyermekölés enyhébb büntetőjogi megítélésének alapját részben a házasságon kívül teherbe esett nőt a bűncselekmény elkövetésére késztető erkölcsi, társadalmi, gazdasági tényezőkben, részben pedig a szülő nő sajátos pszicho-fiziológiai helyzetében látja.

Az enyhébb elbírálás alapja azonban az egyes törvénykönyvekben különböző. Egyes törvénykönyvek szerint ennek alapja a szülő nő sajátos pszichikai és fiziológiai állapota, amelynek következtében nem tesznek különbséget az anya, illetve a gyermek családjogi helyzete vonatkozásában. Más büntető törvénykönyvek a szülő nő sajátos állapotát csak a házasságon kívül fogant gyermek szülésével kapcsolatban veszik figyelembe. Végül egyes büntető törvénykönyvek az elbírálás alapját a női becsület vagy családi tisztesség megmentésében látják, amely mellett közömbös az a körülmény, hogy mikor történt a cselekmény és ki az elkövető.

A gyermekölés büntetőjogi megítélése szükségképpen átértékelésre kerül a szocialista társadalom viszonyai között. A nőknek a társadalmi életbe való bevonásával alapvetően megszűnnek azok a részben társadalmi, részben gazdasági jellegű okok, amelyek a házasságon kívül szülő nőt a gyermekölés elkövetésére késztetik. A nők egyenlő jogainak kimondásával, a házasságon kívül született gyermek jogállásának rendezésével a jogszabályok jelentősen közrehatnak, hogy a társadalom felfogásából eltűnjék a házasságon kívül szülő nő és gyermekének társadalmi megvetése. Emellett a törvényhozás számol azzal, hogy a társadalomban még hosszú ideig hatnak a múltból öröklött erkölcsi nézetek és társadalmi előítéletek.

A jogi szabályozás kialakításában alapvető az enyhébb elbírálás pszichikai és fiziológiai alapjának büntetőjogi megítélése. Orvosilag igazolt tény, hogy a szüléssel gyakran olyan kivételes testi-lelki állapot jár együtt, amely adott esetben a szülő nő beszámítási képességét jelentősen korlátozhatja és büntetőjogi értelemben korlátolt beszámíthatóságot eredményez. Ebből a törvényhozás kétirányú következtetést vonhat le. Vagy arra az álláspontra helyezkedik, hogy az ilyen állapotban elkövetett gyermekölés elbírálható a szándékos emberölés keretében a korlátolt beszámíthatóságra vonatkozó rendelkezések alapján, vagy — ahol az utóbbi intézményt a törvény nem ismeri — ott a különös részben hoz létre erre tekintettel enyhébben büntetendő tényállást. E két alapfelfogással találkozunk a szocialista büntető törvénykönyvekben. Hatályos büntetőjogunkkal egyezően pl. több szocialista büntető törvénykönyv mellőzi a gyermekölés önálló büntetőjogi szabályozását, figyelemmel az annak menthetőségét indokló társadalmi, gazdasági tényezők megszűnésére. Ennek folytán a cselekmény az emberölésre vonatkozó szabályok alapján kerül elbírálásra. Más büntető törvénykönyvek viszont — mint pl. a bolgár, lengyel, NDK kódexek — a pszichikai tényezőkre tekintettel a gyermekölést privilegizált bűncselekményként szabályozzák.

b) A *kívánságra való ölés* bűntetti tényállása hasonlóképpen a 19. század jogfejlődésének az eredménye. A római jogban és a hazai középkori jogokban az a felfogás uralkodott, hogy a megölt egyetértése vagy kívánsága kizárja a cselekmény jogellenességét. A kánonjog hatására csak később lett általános az az álláspont, amely szerint a „volenti non fit injuria" elve nem érvényesülhet az élet elleni bűncselekmények körében. A felvilágosodás irodalmában alakult ki az a felfogás, mely szerint tekintettel az ilyen cselekménynek a bűnösségét nagymértékben enyhítő körülményeire (barátság, együttérzés, szánalom mint motívum), a cselekményt a szándékos emberölés egyéb alakzataitól eltérően, önálló deliktumként, enyhébb büntetési tétellel kell szabályozni. Ennek nyomán a 19. század elején létrejött egyes büntető törvénykönyvek a kívánságra való ölést mint az öngyilkosságban való részesség egyik esetét szabályozták és enyhébb büntetéssel sújtották. Az 1871-es német birodalmi büntető törvénykönyv a cselekményt elválasztotta az öngyilkosságban való részesség esetétől és önálló bűntettként szabályozta. A szabályozásnak ezt a módját számos 20. századi európai törvénykönyv követte. Több, ma is hatályban levő burzsoá törvénykönyv azonban nem ismeri a kívánságra ölés tényállását.

Többségükben mellőzik a kívánságra való ölés önálló szabályozását az újabb keletű szocialista törvénykönyvek, így a hatályos magyar büntető törvény is. Ennek az álláspontnak az alapja a „volenti non fit injuria" elvének elvetése, melynek következtében a cselekmény elbírálására a szándékos emberölésre vonatkozó általános szabályok az irányadók.

A kívánságra való öléssel kapcsolatos az *euthanasia* büntetőjogi megítélése. Az euthanasia fogalmán általában szenvedéseinek megrövidítése céljából a gyógyíthatatlan beteg halálának meggyorsítását vagy előidézését értik.

A század 20-as, 30-as éveiben a német irodalomban hangzottak el javaslatok az euthanasia legalizálására. Előbb liberális, individuális szempontból indokolták, később az érvelés mindjobban hozzáidomult a fasizmus ideológiájához. A német fasizmusnak az euthanasia fogalmával való visszaélései folytán a második világháború után a kérdés hosszú ideig sem az irodalomban, sem a büntető törvényhozásban nem vetődött fel. Az 50-es években az angolszász országokban merült fel ismét az önkéntes euthanasia legalizálásának gondolata. A szocialista büntetőjogi felfogás szerint az eu-

thanasia legalizálása ellentmond az emberi élet társadalmi értékéhez kapcsolódó általános védelmi elvnek, összeegyeztethetetlen az orvosi hivatás társadalmi funkciójával és etikai szabályaival.

c) A büntetőjog fejlődése során az *öngyilkosságban való részesség* jogi megítélése szorosan kapcsolódott az öngyilkosság társadalmi és etikai megítéléséhez. Az európai középkori jogokban a kánonjog hatására az öngyilkosságot büntetendő cselekménynek tekintették és részben egyházi, részben világi jellegű büntetéssel sújtották (az öngyilkos holttestének megszégyenítő módon való eltemetése, vagyonnak teljes vagy részleges elkobzása stb.). Ez a középkori felfogás csak a 18. század végén, a 19. század elején változott meg.

A burzsoá büntető törvénykönyvek többsége az öngyilkosságot nem tekinti büntetendő cselekménynek, és tekintettel a részesség járulékos jellegére az öngyilkosságban való részességet nem látja elbírálhatónak a részesség általános szabályai alapján. Amennyiben büntetni rendelik az öngyilkosságban való részesség egyes alakzatait, úgymint a segítségnyújtást vagy felbujtást, azokat sui generis delictumként szabályozzák.

A szocialista büntetőjogi felfogás az öngyilkosságot társadalomra káros cselekménynek tekinti, amelynek büntetőjogi üldözésétől azért tekint el, mert — különböző, elsősorban pszichikai tényezők folytán — a büntetés nem szolgálhatja sem az általános, sem a különös megelőzést. Ezzel szemben mind pszichológiailag, mind társadalmilag megalapozott az öngyilkosságban közreműködő harmadik személyek — felbujtók és elősegítők — pönalizálása. Ennek folytán a szocialista törvénykönyvek büntetik az öngyilkosságban való közreműködés különböző eseteit. Így nevezetesen az öngyilkosságra irányuló felbujtást, illetve az ahhoz való segítségnyújtást, feltéve, hogy legalább az öngyilkosság kísérlete valósult meg. Súlyosabb esetet képez, ha a sértett fiatalkorú vagy olyan személy, akit elmebetegsége, gyengeelméjűsége, tudatzavara a cselekmény megítélésében korlátozott.

4. Az emberi életet veszélyeztető bűncselekmények. A sértő bűncselekmények mellett az *emberi életet veszélyeztető* cselekmények büntetőjogi szabályozása viszonylag új keletű. A középkori jogok e cselekményeket rendszerint az emberölés, illetve a gyilkosság körébe vonták. Csupán a 19. század elején alakult ki az a felfogás, amely az önsegélyre képtelen személy elhagyását vagy kitételét (gyermekkitétel és elhagyás néven) mint veszélyeztető deliktumot, önálló tényállásként szabályozza. A burzsoá törvénykönyvekben az életet veszélyeztető bűncselekmények megjelenése zömében a 20. századra tehető.

Az életet veszélyeztető cselekmények büntetőjogi szabályozása a szocialista törvénykönyvekben meglehetősen széles körű. Ennek alapja egyrészt a modern technikai és termelési folyamatokkal kapcsolatos veszélyforrások felismerése és hatókörük tudatos korlátozásának igénye, másrészt pedig a szocialista erkölcsi felfogás követelményeinek érvényesítése. E bűncselekménytípusnak egyik esete a tulajdonképpeni *veszélyeztetés*, amikor az elkövető hozza létre a veszélyhelyzetet a sértett számára, míg a másik csoportba a *segélynyújtási kötelezettség elmulasztásának* különböző esetei tartoznak. Ez utóbbiak közös jellemzője, hogy az elkövető jogellenesen nem szüntet meg valamely ténylegesen fennálló veszélyhelyzetet, és ilyen módon a sértettet veszélyben hagyja. Mindkét csoporton belül további osztályozás tehető aszerint, hogy az elkövető valamely általános vagy különös kötelességének megszegésével tanúsítja a veszélyeztető, illetve a veszélyben hagyó magatartását.

A szűkebb értelemben vett *veszélyeztető* jellegű bűncselekmények a magyar büntető törvénykönyvön kívül megtalálhatók pl. a bolgár, a román, a német, a lengyel büntető törvénykönyvekben. Ezek a tényállások, amelyeknek fogalomkörébe a már korábban ismert kitétel és elhagyás is beletartoznak, részben az általános, részben a különös kötelességszegést pönalizálják. Az alaptényállás értelmében rendszerint büntetendő az, aki olyan személyt, aki fiatal koránál, öregségénél, betegségénél vagy általában magatehetetlen állapotánál fogva képtelen magán segíteni, veszélyes helyzetbe hoz, elhagy vagy kitesz és ezzel a sértett életét veszélyezteti. Minősített eset rendszerint, ha az elkövető törvény alapján vagy saját vállalása folytán kötelezve volt a sértettről gondoskodni vagy felügyeletét ellátni.

A szocialista büntető törvénykönyvek többsége részetesen szabályozza a *segítségnyújtás elmulasztásának* különböző eseteit. A kódexek lényegében azonos tartalommal pönalizálják az általános kötelezettségek megsértése folytán tanúsított segítségnyújtás elmulasztását. A különös segítségnyújtási kötelezettség elmulasztásának körében rendszerint minősített esetként rendelik büntetni a cselekményt, ha azt olyan személy követte el, aki az életveszélyes helyzetet maga okozta (pl. a járművezető a közlekedési baleset folytán), vagy valamely különös rendelkezés folytán kötelessége lett volna a sértettről való gondoskodás (pl. az orvos). Általában súlyosabb a cselekmény megítélése, ha a mulasztás folytán a sértett halála következett be.

III. A testi épség elleni bűncselekmények. 1. A testi épség elleni bűncselekmények kialakulása. 2. A büntetőjogi szabályozás elvei a szocialista jogokban.

1. A testi épség elleni bűncselekmények kialakulása.

Az élet elleni bűncselekmények szabályozásának nagy múltjával szemben a testi épség elleni bűncselekmények önálló büntetőjogi szabályozása csak az újabb kor terméke. Először az 1810-es francia és az 1813-as bajor büntető törvénykönyvek emelik önálló bűncselekmény rangjára a testi sértést, és azóta a kontinentális jogterületen a szabályozásnak ez a módja jellemző. Hazai jogunkban hosszú ideig a testi sértés szintén kívülesett a büntetőjog körén. A 15. századtól kezdve a kisebb sértéseket magánvétségekként bírálták el, a súlyosabb eseteket pedig előbb a hűtlenség, később az ún. nagyobb hatalmaskodás bűncselekményének fogalma alá vonták. A testi épség elleni bűncselekmények önálló szabályozása az 1795-ös, majd az 1843-as javaslatban tűnik fel, az utóbbi — a mai fogalmi meghatározással egyezően — a testi sértéseknek három fokozatát különbözteti meg. Ugyanezt a megoldást követte az 1878-as büntető törvénykönyv is.

A kódexek megoldásai eltérőek atekintetben, hogy a bűnösségi formákon túlmenően milyen fogalmi jegyek alapján különböztetnek e bűncselekmény-csoport egyes alakzatai között. Az elhatárolás kritériumai: a cselekmény következtében beállott sérülés vagy egészségkárosítás gyógytartama, az alkalmazott eszköz veszélyessége (kés, életveszélyes eszköz stb.) és a védelemre igényt tartó személyek (gyermek, szülő stb.) különös köre. E szempontokra tekintettel a jogalkotásban előbb a hármas (könnyű testi sértés, súlyos testi sértés, különösen súlyos következményekkel járó testi sértés), majd később a kettős felosztás (könnyű és súlyos testi sértés) hódított tért. A későbbi jogfejlődésben nagyszámú minősítő rendelkezés felvételével mind a hármas, mind a kettős felosztás világos határvonalai elmosódtak.

A testi épség elleni bűncselekmények körében rendelkeznek egyes burzsoá törvénykönyvek a testi sértést nem okozó, de a testi épséget és egészséget *veszélyeztető* cselekményekről. Ebben a körben rendszerint a mérgezést, a különböző betegségekkel való megfertőzést és a verekedésben való részvételt pönalizálják.

2. A büntetőjogi szabályozás elvei a szocialista jogokban.

A szocialista elméleti felfogás szerint a testi épség és egészség elleni bűncselekmények csoportja egyfelől az emberi élet, másfelől pedig a személyi szabadság és az emberi méltóság elleni bűncselekmények által határolt személyiségi javak elleni támadások körét öleli fel. Fogalmilag a testi sértés: *ölési szándék nélkül, szándékosan vagy gondatlanul más testének bántalmazása vagy egészségének károsítása.* A bűncselekmény jogi tárgya: az ember testi épsége és egészsége. Az önokozta testi sértés rendszerint nem bűncselekmény. Csak az esetben büntetendő, ha más irányú jogtárgyat sért, mint pl. az öncsonkítás a katonai szolgálat teljesítése alóli kibúvás céljából. Minthogy az egyén önrendelkezési joga ebben a körben elismert, a sértett beleegyezése kizárja a cselekmény jogellenességét a szerv- és szövetátültetések, a gyógyítási célú orvosi beavatkozások, sőt a testi épség veszélyeztetésével járó tudományos kísérletek esetén is.

A szocialista büntető törvénykönyvekben a testi sértés különböző eseteinek szabályozása lényegében a korábban kialakult osztályozás elvein épül fel.

Az elmélettel egyezően a magyar büntetőjog elsősorban a szándékos és a gondatlan testi sértési alakzatokat különbözteti meg. A szándékos testi sértések felosztásánál a jogtárgysértés súlyát, nevezetesen a cselekmény társadalomra veszélyességére közvetlenül utaló gyógytartamot veszi alapul. Ehhez képest határozza meg a törvény a könnyű, illetve a súlyos testi sértés eseteit. A minősített esetek meghatározásánál is jelentős részben a testi sértés következményéből indul ki. Emellett figyelembe veszi mindazokat a minősítő körülményeket, amelyek a hasonló cselekménytípus, a szándékos emberölés társadalomra veszélyességének fokát jellemzik. Gondatlan alakzatként a törvény csupán a gondatlan súlyos testi sértést szabályozza, amely súlyosabb elbírálás alá esik, ha maradandó testi fogyatékosságot vagy súlyos egészségromlást idézett elő. Halált okozó testi sértés címén minősített testi sértésként büntetendő az a magatartás, amely önmagában szándékos testi sértést megvalósítva, a sértett halálát okozta, feltéve, hogy az elkövető a halálos eredmény vonatkozásában gondatlan volt.

A testi épség elleni bűncselekmények sorában több szocialista törvénykönyv kiemeli a testi épség és egészség *veszélyeztetésé*nek eseteit. A nemi betegséggel való megfertőzést bünteti pl. a szovjet, a csehszlovák, a bolgár, a lengyel törvény. A verekedésben való részvétel miatt fennálló büntetőjogi felelősségről a csehszlovák, a jugoszláv, a lengyel, az NDK és a román büntető törvénykönyvek rendelkeznek.

IV. A magzatelhajtás. 1. A magzatelhajtás bűncselekményének kialakulása. 2. A büntetőjogi szabályozás elvei a szocialista jogokban.

1. A magzatelhajtás bűncselekményének kialakulása.

A burzsoá törvényhozás — az angolszász jogterület kivételével — a 19. század folyamán, a magzatelhajtást az emberölési deliktumok sorából kiemelte és önálló bűntettként szabályozta. A keresztény valláserkölcsi felfogás szerint

a magzatelhajtás minden körülmények között büntetendő, jogellenességét legfeljebb a terhes nő életének megmentése végett alkalmazott végszükség-jellegű beavatkozás háríthatja el. A törvénykönyvek rendszerint a terhes nő által saját magán, illetve a harmadik személy által a terhes nőn elkövetett magzatelhajtás két nagy csoportját szabályozzák. A terhes nő önmagzatelhajtása tekintetében általában a büntetést arra tekintettel határozzák meg, hogy a terhesség törvényes házasságból, vagy házasságon kívüli nemi viszonyból származik. Ugyanez a szabályozás alapja a magyar 1878. évi büntető törvénykönyvben.

A 19. század elején az elmélet kimutatta, hogy súlyos büntetendősége ellenére is a jogellenes terhességmegszakítás esetei tömegméreteket öltenek, valamint, hogy a magzatelhajtás büntetőjogi megítélésében figyelembe kell venni a nőnek és a családnak megváltozott helyzetét a társadalomban. Az irodalom részletesen kidolgozta azokat az indokokat — az ún. orvosi, etikai, szociális és az eugenikai indikáció esetei —, amelyeknek fennállása esetén a magzatelhajtást megengedettnek kellene tekinteni.

A magzatelhajtás büntetőjogi megítélése tekintetében a 30-as években más álláspontra helyezkedett az az irányzat, amely a népszaporodáshoz fűződő állami érdekek szempontjából a cselekmény súlyos büntetését indokolta. A népszaporodás emeléséhez fűződő állami törekvések büntetőjogi síkon kifejeződtek abban is, hogy a magzatelhajtás mellett több állam bűncselekménnyé nyilvánította a magzatelhajtásra, sőt a fogamzás meggátlására alkalmas eszközök propagálását, az ilyen irányú ismeretek nyilvános terjesztését.

Jelentősen megváltozott a magzatelhajtás társadalmi és büntetőjogi megítélése a második világháború után. A mai nyugat-európai büntetőjogokra (Nagy-Britannia, Franciaország, NSZK, Ausztria stb.) jellemző az a megoldás, amely csak a terhesség meghatározott idején túli beavatkozást, illetve a nem orvos által végzett beavatkozást bünteti. Büntetlenül hagyja a cselekményt, ha a terhességmegszakítást a terhességtől számított három hónapon belül, előzetes orvosi konzultáció után, orvos eszközli, vagy ha a terhesség megszakítása orvosilag egyébként is indokolt.

2. A büntetőjogi szabályozás elvei a szocialista jogokban.

Az orvostudomány által is támogatott elméleti felfogás szerint a terhesség művi megszakítása általában veszélyezteti a terhességtől szabadulni akaró nő egészségét. Még megfelelő kórházi viszonyok között is az orvosi beavatkozás kockázatos műtét, amely nagy valószínűséggel kihat a nő egészségének további alakulására. Még fokozottabban fennáll ez a veszély a jogellenes terhességmegszakítás esetében, amikor többnyire nem megfelelő körültekintés és elővigyázatosság kifejtésével a fertőzés veszélyét önmagukban hordó eszközökkel és körülmények között történik a beavatkozás. A jogellenes terhességmegszakítás károsan hat ki a népesség egészségi viszonyaira, a közerkölcsre és a családi életre. Az elmélet ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a magzatelhajtást kiváltó társadalmi tényezők csak igen kis mértékben és meglehetősen közvetve befolyásolhatók a büntetőjog eszközeivel.

A szocialista jogfelfogás a magzatelhajtás büntetőjogi megítélésében elveti mind a vallás-erkölcsi, mind pedig a polgári individualista megközelítést és figyelemmel a terhes nő, illetve a megszülető új nemzedékek egészségére, a tiltott magzatelhajtásban a teherben levő nő *egészsége* és a *méhmagzat* elleni támadást lát.

A magzatelhajtás büntetőjogi szabályozása a szocialista büntető törvénykönyvekben két változatot mutat fel. Az egyik szerint csak a harmadik személy által elkövetett magzatelhajtás büntetendő. Ennek megfelelően pl. a hatályos szovjet, csehszlovák, jugoszláv büntető törvénykönyvek nem büntetik a terhes nő magzatelhajtási cselekményét. Más kódexek viszont általában büntetendőnek tekintik a magzatelhajtást a terhes nő részéről is, azonban kifejezett rendelkezésekkel szabályozzák a magzatelhajtás megengedett eseteit. Egyrészt a végszükségi helyzet kiemelt esetét képező orvosi indikáció, illetve az eugenikai indikáció eseteit sorolják a megengedettség körébe azzal a rendelkezéssel, hogy a cselekmény nem büntethető, ha a terhesség folytatása a terhes nő életét vagy egészségét veszélyezteti, vagy ha a megfogamzott magzat szülei vagy szüleinek egyike súlyos, átöröklött betegségben szenved.

A magzatelhajtás súlyosabb megítélését eredményezi, ha a cselekmény a terhes nő beleegyezése nélkül történt (szovjet, bolgár, jugoszláv, lengyel, román törvénykönyvek), ha azt orvosi képesítéssel nem rendelkező személy követte el (szovjet, bolgár), ha a cselekményt nyereségvágyból (román), üzletszerűen (szovjet, csehszlovák), vagy ismételten követték el (szovjet), ha a cselekmény a terhes nő egészségét súlyosan megkárosította, vagy halálát okozta (szovjet, csehszlovák, román).

A magyar büntetőjog a magzatelhajtás büntetőjogi szabályozását illetően abból indul ki, hogy *a)* a magzatelhajtás elleni büntetőjogi küzdelem elsősorban a közegészség védelmét szolgálja, és csak közvetve hat a népesedés-szaporodáshoz fűződő társadalmi érdekekre, *b)* a büntetendő magzatelhajtást csak a jogszabály alapján arra hivatott szerv engedélye nélkül vagy nem annak megfelelően végrehajtott művi terhességmegszakítás képezhet, *c)* a tiltott magzatelhajtástól való visszatartás és a nevelés érdekében a magzatát tiltott módon elhajtó vagy elhajtató nő is büntetendő, *d)* a magzatelhajtás elleni büntetőjogi küzdelem éle az önző anyagi érdekekből cselekvő harmadik

személy ellen irányul. A magyar jogi szabályozás szerint a terhes nő nem büntethető, ha a terhesség megszakítását az arra hivatott szerv által jogszabály alapján kiadott engedélynek megfelelően hajtatja végre. Jogi jellegét tekintve e rendelkezés keretszabály, amelynek tartalmát a terhesség megszakítására vonatkozó — az orvosi, eugenikai, szociális indikációt; valamint a terhes nő elhatározását is figyelembe vevő — igazgatási szabályok alkotják.

V. A személyi szabadság és az emberi méltóság elleni bűncselekmények. 1. A személyi szabadság elleni bűncselekmények. 2. Az emberi méltóság elleni bűncselekmények.

1. A személyi szabadság elleni bűncselekmények.

A személyi szabadság elleni bűncselekmények büntetőjogi szabályozása a legújabb kor terméke. A római jogban a szabadságsértés és a házi béke megsértésének bizonyos eseteit a magánjogi természetű injuria fogalma ölelte fel. A középkori jogokban ilyen bűncselekménynek elsősorban a szabad ember rabszolgaságba adását, nők elrablását és elvétve a jogellenes fogságba vetést tekintették. Csak a 19. századi kódexek különböztettek aszerint, hogy a személyi szabadság elleni bűncselekményeket magánszemély vagy hivatalos személy követte-e el. Hazánkban először az 1843-as javaslat tisztázta az e csoportba tartozó bűncselekmények jogi jellegét és formáit.

A szabadság fogalma nem büntetőjogi, hanem etikai, filozófiai és politikai kategória. A szabadság általában akadálytól, megszorítástól, kényszertől való mentességet jelent. Pozitív értelemben egyrészt lelki képesség az elhatározásra, másrészt reális lehetőség az elhatározás keresztülvitelére, röviden tehát: lehetőség az elhatározásra és cselekvésre. A szabadságjogok kialakulása a történeti fejlődés eredménye. Az alkotmányban elismert emberi és állampolgári szabadságjogok (gyülekezési szabadság, vallásszabadság stb.) meghatározott körének általános jellemzője gyakorlásuk kollektív jellege. Egyes, a kollektív érvényesítésre nem alkalmas szabadságjogok viszont mint személyi szabadságjogok ismertek. Idetartoznak a térben való mozgás szabadsága, a rendőri és bírói önkénytől, s a magánosok hatalmaskodásától való mentesség stb. Ezek közül némelyik speciális büntetőjogi védelemben részesül. A személyi szabadság megsértése mint önálló bűncselekmény az egyes büntető törvénykönyvekben attól függően jelenik meg, hogy az akaratelhatározás mint a cselekvés szabadsága mily terjedelemben részesül egyáltalán büntetőjogi védelemben. Továbbá attól, hogy a jogtárgy mely részei válnak ki speciális jellegüknél fogva, mikor is megsértésük önálló bűncselekményként kerül büntetés alá és végül attól, hogy a törvény mennyiben konstruál olyan bűncselekményeket, amelyekben a szabadságsértés mint eszköz felszívódik (pl. a rablásnál, zsarolásnál szereplő személy elleni erőszak vagy fenyegetés stb.), tehát mint a személyes szabadság megsértése külön figyelembe nem jöhet.

Általában az ún. személyiségi jogok, a személyi szabadság és sérthetetlenség, a levéltitok, illetve a magántitok és a magánlakás tiszteletben tartása azok a jogok, amelyeknek védelme az emberi szabadság büntetőjogi védelmének körébe tartoznak. E bűncselekmények nem ölelnek fel minden olyan támadást, amely a fenti körön belül a jogtárgyat sérti vagy veszélyeztetheti. Számos szocialista törvénykönyv az elkövető, illetve a sértett személyes minőségére tekintettel a személyi szabadság elleni támadásokat részben más bűncselekmények (hivatali bűncselekmények, az államigazgatás rendje elleni bűncselekmények) körében szabályozza.

A személyi szabadság elleni bűncselekmények a szocialista törvénykönyvekben általában a kényszerítés, a személyi szabadság megsértése, a magánlaksértés, a levéltitok es a magántitok megsértése bűncselekményeinek fogalmi körét ölelik fel.

Kisegítő jellegű a *kényszerítés* bűntetti tényállása, amelynek feladata az, hogy védelmezze az ember cselekvési szabadságát, amikor annak megsértése nem esik valamely speciális törvényi tényállás alá. Ennélfogva kiesnek a tényállás köréből a vagyoni jogokat is sértő, kényszerítő jellegű bűntettek (rablás, zsarolás stb.), a nemi erőszak esetei, a hivatalos személy elleni kényszerítő jellegű cselekmények stb. A *személyi szabadság megsértésének* bűntette általában a mozgás, a helyváltoztatás, a tartózkodási hely megválasztásának szabadsága elleni támadásokat öleli fel. A *magánlaksértés* olyan támadás a személyiségi jogok ellen, amely a jogosultat a lakás, illetve a lakáshoz tartozó egyéb helyiség felett őt illető zavartalan élvezetében és használatában akadályozza. A magántitok titokban maradásához jelentős személyiségi jogok és érdekek fűződnek. Erre tekintettel rendelik büntetni általában a szocialista törvénykönyvek a *magántitok megsértését*, illetve a *levéltitok megsértését* és a *távközlési titok kifürkészését*.

2. Az emberi méltóság elleni bűncselekmények.

A szocialista büntető törvénykönyvek rendszerezési megfontolásokból kiindulva, a fenti cím alatt a szoros értelemben vett emberi méltóság elleni támadásokat, nevezetesen a becsület elleni bűncselekmények különböző alakzatait rendezik.

A becsület fogalma büntetőjogi védelmének szabályozása különböző korokban jelentős változásokon ment át. A római jog injuria-fogalma magában foglalta a mai becsületsértés bizonyos elemeit is (kifejezéssel elkövetett sértést), de általában nem büntetőjogi, hanem magánjogi jogsérelemként kezelte. A középkori

jogokban is ez a helyzet, de már feltűnik a gúnyiratban (pasquille) elkövetett rágalmazás büntetőjogi üldözése. Az emberi méltóság elleni bűncselekmények önálló szabályozása a 19. században alakult ki. A korabeli törvénykönyvek, az e körbe tartozó bűncselekmények három csoportját különböztetik meg, úgymint a rágalmazás két alakzatát és az egyszerű becsületsértést. Hazai jogalkotásunk az 1843. évi javaslat nyomán a kettős felosztást fogadta el, amely a rágalmazás és a becsületsértés között különböztetett.

A becsület fogalmát illetően a korábbi irodalomban két nézet állt egymással szemben. Az egyik szerint a becsület az az erkölcsi érték, mellyel a személy emberi mivoltánál fogva, illetve erkölcsös és jogszerű viselkedése folytán rendelkezik. A másik szerint a becsület az embernek az a szociális értéke, melyet társadalmi kötelezettségeinek teljesítése során szerez.

A szocialista büntetőjogi felfogás szerint a becsület mint büntetőjogilag védendő jogtárgy két elemből, úgymint az egyén társadalmi megbecsüléséből és emberi méltóságából tevődik össze. A becsület mint társadalmi megbecsülés az egyénről, annak tulajdonságairól és magatartásáról a társadalmi környezetben kialakult kedvező értékítélet. Az emberi méltóság pedig kifejezi az egyénnek azt az igényét, hogy őt úgy kezeljék, ahogyan az megfelel a társadalomban kialakult kulturált érintkezési mód minimális követelményének. Ennek tartalma a jogi szabályozás körén kívül, az erkölcs és a társadalmi együttélési normák területére esik. A becsület büntetőjogi fogalmának összetevői egymástól bizonyos mértékig függetlenek. Az emberi méltóság független attól, hogy az egyén milyen társadalmi megbecsülést vívott ki, ennélfogva megilleti a gyermeket, az elmebeteget, valamint egyes személyösszességeket is. A kulturált érintkezés minimuma viszont az egyént akkor is megilleti, ha társadalmi kötelességeinek elhanyagolásával, sőt egyenesen társadalomellenes magatartása folytán méltatlanná vált a társadalmi megbecsülésre.

Az emberi méltóság elleni bűncselekmények: a *rágalmazás* és a *becsületsértés*. A két bűntetti alakzat között szoros belső összefüggés áll fenn. Jogi tárgyuk azonos lévén, a kétféle bűncselekmény más irányból és más módon támadja a becsületet. Rágalmazás esetén a cselekmény elsődlegesen a sértett társadalmi megbecsülését rombolja, míg a becsületsértés elsődlegesen az emberi méltóság ellen irányul. A jogi tárgy tekintetében fennálló belső összefüggés a két bűntett közötti szubszidiárius viszonyban jut kifejezésre. Becsületsértés általában csak akkor forog fenn, ha valamilyen ok folytán az elkövetett cselekmény nem illik bele a rágalmazás törvényi fogalmának kereteibe.

Mind az elméletben, mind a törvényhozásban régóta élő jogtétel, hogy a valótlanság nem tényállási eleme a rágalmazásnak. Elkövethető a becsület csorbítására alkalmas való tény állításával, híresztelésével is. Ezt a tételt azonban a jogrendnek összhangba kell hoznia a szólásszabadság alkotmányos jogával. Szocialista társadalmi viszonyok között a szólásszabadság nem lehet öncélú. A bírálat, a szólásszabadság joga nem terjedhet ki a mások ügyeiben, magánéletében való felelőtlen vagy rosszakaratú vájkálásra. A becsület csorbítására önmagában alkalmas valóság állítása csak akkor nem tekintendő bűncselekménynek, ha ezt közérdek vagy bárkinek jogos magánérdeke indokolttá tette, azaz, ha a formailag rágalmazásnak minősülő magatartás társadalmilag szükséges és igazolt (az ún. valóság bizonyításának szabálya).

Egyes törvénykönyvek az emberi méltóság elleni bűncselekmények körében büntetni rendelik a halottnak vagy emlékének meggyalázását is. Ennek indoka egyrészt az, hogy a halott emléke róla az életében kialakult társadalmi értékítélet, másrészt az, hogy a halott emlékének meggyalázása kihat hozzátartozóinak becsületére is.

A törvénykönyvek nagy része az emberi méltóság elleni bűncselekmények üldözését magánindítványhoz köti. Ennek indoka ezeknek a bűncselekményeknek csekélyebb társadalomra veszélyessége, valamint az a körülmény, hogy az okozott sérelem elsősorban magánjellegű, és hogy sok esetben a sértett megítélésén, a közte és az elkövető között fennforgó viszonyon múlik, megvalósult-e egyáltalán a bűncselekmény vagy sem.

Irodalom: *Horváth* Tibor: Az élet, testi épség, egészség büntetőjogi védelme. Bp. 1963.; *Horváth* Tibor: Euthanázia és büntetőjog. Állam- és Jogtudomány Bp. 1972.; *Horváth* Tibor—*Viski* László: A biológia és az orvostudományok fejlődésének hatása a büntetőjogra. Állam- és Jogtudomány Bp. 1969.; *Kálmán* György: A becsület védelme az anyagi büntetőjogban. Bp. 1961.

Horváth Tibor

SZEMÉLYISÉGI JOGOK: I. A személyiségi jogok a szocialista polgári jogban (1526.)— II. A személyiségi jogok történeti funkciói (1530.)

I. A személyiségi jogok a szocialista polgári jogban. 1. A magyar jogi helyzet. 2. A személyiségi jogok elméleti kérdései a szocialista jogtudományban.

1. A magyar jogi helyzet.

A személyiségi jogoknak széles körű védelmet biztosítanak a magyar polgári jog szabályai. A *polgári törvénykönyv* céljai között deklarálja az állampolgárok és a szervezetek személyhez fűződő jogainak védelmét. A részletes szabályozást nyújtó VII. fejezet élén pedig ott áll az összes személyiségi jogot oltalmazó generálklauzula — az általános személyiségi jog elis-

merése. A személyhez fűződő jog fogalmát a törvény nem határozza meg, hanem példákkal tájékoztat a legfontosabbnak tartott jogokról: a nem, a faj, a nemzetiség vagy felekezet szerinti hátrányos megkülönböztetés tilalmáról, a lelkiismereti szabadságról, a személyes szabadság korlátozhatatlanságáról, a testi épség, a becsület, a névviselés, a jó hírnév, a levéltitok, a magánlakás, a képmás és a hangfelvétel sérthetetlenségéről. A polgári törvénykönyv 1977. évi módosítása külön is kimondta, hogy a számítógéppel történő adatfeldolgozás nem sértheti a személyhez fűződő jogokat. A polgári törvénykönyv általános rendelkezéssel védelem alá helyezett minden szellemi alkotást is.

A sértett követelheti a jogsértés megtörténtének bírói megállapítását; a jogsértés abbahagyását és a jogsértő eltiltását a további jogsértéstől. Követelheti, hogy a jogsértő nyilatkozattal vagy más megfelelő módon (szükség esetén nyilvános) elégtételt adjon; valamint a sérelmes helyzet megszüntetését és a jogsértést megelőző állapot helyreállítását. A polgári jogi felelősség szabályai szerint kártérítés is követelhető, ez 1977 óta a *nem vagyoni kár*ra is kiterjed. Ha a kártérítés címén megítélhető összeg nem áll arányban a felróható magatartás súlyosságával, a bíróság a jogsértőre közérdekű célra fordítható bírságot is kiszabhat.

A személyiségi jogok védelmének sajátos eszköze a *helyreigazítás* intézménye, amelynek alapján az, akiről a sajtó, rádió, televízió vagy filmhíradó valótlan tényt közölt, vagy való tényt hamis színben tüntet fel, olyan közlemény közzétételét követelheti, amelyből kitűnik, hogy mely tényállítás volt valótlan, mely tényt tüntettek fel hamis színben, illetőleg melyek a való tények. *(→ Polgári peres és nemperes eljárás)*

A számítógépben, illetve más módszerre nyilvántartott vagy feldolgozott adatoktó illetéktelen személyeknek nem adható tájékoztatás; másrészt az érintett személy követelheti a nyilvántartásban szereplő valótlan tények vagy adatok helyesbítését.

A bírói gyakorlatra egyrészt a kevés per jellemző, másrészt viszont az, hogy az ítélkezés nemcsak a polgári törvénykönyv generálklauzuláját nem használja ki, hanem a törvényben megnevezett személyiségi jogok szűkebb keretén belül is tartózkodó. A kevés pert azzal magyarázták, hogy a sértettek nem tudnak a polgári bíróság általi védelem lehetőségéről; továbbá, hogy mivel a polgári törvénykönyv nem ismeri a nem vagyoni kártérítést, nincs a személyiségi jogsérelemnek adekvát szankciója, és végül, hogy a személyhez fűződő jogok védelmét általában kimondó generálklauzulát nehéz alkalmazni. A polgári törvénykönyv 1977. évi módosítása kiküszöbölte a két „technikai" akadályt: bevezette a nem vagyoni kártérítést és bővítette, illetve részletezte az egyes különös személyiségi jogokat. Nyilvánvaló azonban, hogy a személyiségi jogvédelem fellendülésének elsősorban társadalmi és politikai feltételei vannak. A polgári törvénykönyv új rendelkezései azt mutatják, hogy a személyiségi jogok jogpolitikai súlya növekvőben van.

A személyiségi jogok iránt az *elmélet* is kevéssé érdeklődik. Míg a jogirodalomnak már a századforduló óta igen nagy szerepe volt a személyiségi jog mint a magánjogi törvényjavaslat fontos újdonságának propagálásában és főként az uralkodó osztályokon belüli meggyökeresedésében a magyar burzsoá bírói gyakorlatban, az általános személyiségi jog kodifikálása a polgári törvénykönyvben meglehetős elméleti részvétlenség mellett történt. Az ötvenes években a személyiségi jogok védelme elsősorban absztrakt jogpolitikai célként és nem gyakorlati kérdésként volt aktuális. Elméleti problémaként a polgári joggal való kapcsolat merült fel, ezt az irodalom a „vagyoni viszonyokkal való összefüggés" mélyebb elemzés nélküli tételével támasztotta alá. Csak a hetvenes években élénkült fel a személyiségi jogok irodalma, fő irányvonala a jogvédelem kiterjesztése. *(→ Polgári jog)*

2. A személyiségi jogok elméleti kérdései a szocialista jogtudományban.

a) A személyiségi jogok önállósága és általánossága.

A személyiség polgári jogi védelme csak egy a személyiség szabad érvényesítését biztosító jogintézmények sorában. Sérelem esetén — legtöbbször párhuzamosan — igénybe vehető a büntetőjog vagy az államigazgatási jog. Ez a jelenség, amely a személyiségi jogvédelem egyik sajátosságát jelzi, elméletileg éppen olyan fontos, mint gyakorlatilag. Annak megválaszolásától, hogy miért alakult ki a személyiség védelme a *magánjog*ban is, azaz hogy milyen funkciót lát itt el; továbbá hogy mi a polgári jogi személyiségvédelem viszonya a büntetőjoghoz, illetve az államjoghoz (szabadságjogok), azt várhatnánk, hogy sokat feltár a polgári jog fejlődésének mechanizmusából, feladatának módosulásából az utóbbi száz évben, a politikai szférához való viszonyából, tehát mindabból, amit az ellenkező oldalról (a termelés koncentrációja, állami gazdaságirányítás és tulajdon) szoktak csak megközelíteni. A *szocialista jogtudomány*ban azonban a hangsúly eddig nem a történeti és funkcionális „miért"-re esett, hanem a jogi helyzet igazolásaként a statikus-dogmatikai rendszerbeli elhelyezés, azaz a *polgári jog tárgyának meghatározása jelentette az elvi kérdést.* A fenti problémák természetesen ezzel kapcsolatban is felmerülnek, de csakis a statikus kérdés függelékeként, s főleg a kérdésfeltevés szelleme által meghatározottan. Ezek a vizsgálódások is elsősorban a szovjet polgári jog tudományára korlátozódtak, és egy mai irányzat is itt van kibontakozóban. Ezért, ha a szocialista jogirodalomban felvetett problémákat és válaszokat akarjuk összefog-

lalni, a szovjet jogtudomány fogja képviselni a szocialista polgári jogi elméletet.

A harmincas évek legvégétől a hatvanas évek végéig a személyiségi jogok par exellence elvi kérdése az, hogy ezek hogyan illeszthetők a polgári jog által szabályozott vagyoni viszonyok közé, s minden más elvi problémához ebből kiindulva érkeztek el. Figyelemre méltó, hogy e szemlélet számára „a személyiségi jog" vagy legalábbis „egyes személyiségi jogok" védelme a polgári jogban olyan adott helyzet, amelynek jogosultsága magyarázatra sem szorul. Annál is inkább érdekes ez, mert az 1922. évi orosz polgári törvénykönyv nem tartalmazza a személyiségi jogok védelmét, a húszas évek gazdasági jogi irányzatának szelleme pedig egyenesen kizárja ezt. Maga az 1936-os alkotmány, amelyre mint a jogintézmény alapjára elszórtan hivatkoznak, nem rögzít sem általános személyiségi jogot, sem a becsület és az emberi méltóság védelmét, hanem a személyiség sérthetetlenségét, valamint a magánlakás és a levéltitok sérthetetlenségét biztosítja. A személyiségi jogokat mégis az a fordulat vitte be a szovjet polgári jogba, amely a szovjet jogfejlődésben a harmincas évek második felében történt, amelynek az alkotmány is kifejezője, és amely többek között magának a szovjet polgári jognak elismerését és megszilárdulását hozta. A politikai, illetőleg az ideológiai helyzet a polgári jogban is az eddig szerephez alig jutott individuum és jogai erőteljes kiemeléséhez vezetett. „A személyiség összes nem jogellenes individuális vonásának, képességének és törekvésének abszolút védelmét" *(Flejsic)* azonban úgy hozzák összhangba a „vagyoni viszonyokat szabályozó" polgári joggal, hogy arra hivatkozva, hogy a személyiség nem áru, *„a vagyoni viszonyokkal összefüggő* nem-vagyoni, személyi viszonyokra" korlátozzák azt. Ez a felfogás a Szovjetunióban az ötvenes évek végéig uralkodó volt. A magyar jogtudomány is ezzel váltotta fel a személyiségi jogok kifejezetten idealista magyarázatát még az ötvenes évek elején, és ez a nézet még az egyetemi tankönyv 1973-as kiadásában is tartja magát. Az elméleti feladat eszerint a személyiségi jogok vagyoni összefüggéseinek kimutatása. Ennek megfelelően az úgynevezett tiszta személyiségi jogokat vagy ki kell zárni a polgári jogból *(Joffe)*, vagy — ahol lehet — feszített általánosítással kell hozzákapcsolni, önálló értékük elismerése nélkül. Így indokolja például a becsülethez vagy névhez való jog védelmét, hogy ezek sérelme a munkából elbocsátáshoz, vagy csekélyebb bérezéshez vezethet. A „végső soron" való összefüggés idővel odáig tágult, hogy a vagyoni vonatkozás megteremtéséhez elég a vagyoni szankció (vagyoni hátrány okozása a jogsértőnek, *Joffe)*, vagy az, hogy „a személy jogállását a társadalomban végső fokon mindig a tulajdonviszonyok rendje határozza meg" *(Világhy)*.

A nagy elvi viták a polgári jog új kodifikációjával kapcsolatban lángolnak fel. A szovjet polgári jogi törvényhozás Alapjai (1961) ugyanis kimondja a személyi, nem-vagyoni jogok védelmét a törvényben meghatározott esetekben, s maga is tartalmazza a becsület és méltóság védelmét. Az OSZFSZK polgári törvénykönyve hozzáteszi e kettőhöz a képmáshoz való jog, a kazah és üzbég polgári törvénykönyv pedig még a levél, napló és bizalmas feljegyzések titkához való jogot is. Mindezeket most már egyértelműen úgy fogják fel, mint a vagyoni viszonyokkal *össze nem függő*, nem-vagyoni viszonyok szabályozását. Azt kell tehát megmagyarázni, hogy a személyiségi jogok *e minőségükben* hogyan lehetnek a polgári jog részei. A megoldások egyik irányzata a polgári jogi viszonyok *autonómiájára* épül: mind a személyi, mind a vagyoni viszonyok a személy olyan társadalmi helyzetét fejezik ki, amelyet eredetileg vagyoni önállósága alapozott meg *(Alekszeev)*. A személyi és vagyoni viszonyokat az alanyok egyenlő, mellérendelt pozíciója hozza közös nevezőre *(Tolsztoj)*. Pragmatista alapon áll az indokolás egy másik vonala, amelynek kezdeti álláspontja szerint a nem-vagyoni, személyi viszonyok csupán kisebb részarányuk és súlyuk miatt nem alkotnak önálló jogágat, hanem célszerűségből polgári jogi eszközökkel szabályozzák őket. A jogi eszköz, nevezetesen a restitutív *szankciók* célszerűségét mások a személyi és a vagyoni viszonyokat valóban egységesítő elvvé emelik, sőt a *szabályozás módszerévé* általánosítva beleolvasztják az autonómia szempontját is *(Joffe, Világhy)*. *Joffe* azonban következetesen csakis a védelem szempontjából hajtja végre az egységesítést; szerinte a vagyoni és a velük összefüggő viszonyokat a polgári jog szabályozza is és védi is, a vagyoni viszonyokkal össze nem függő személyi viszonyokat viszont csupán csak védi.

Ez a felfogás — éppen mert következetes — olyan fontos elméleti kérdést érint, mint a személyiségi jogok tárgya (szabályozható-e egyáltalán a becsület vagy méltóság kérdésköre) — más vetületben: lehetséges-e az ember saját életéhez, egyéniségéhez, azaz saját magára való jogáról beszélni. Ez vezet egyrészt ahhoz a kérdéshez, hogy a személyiségi jogok *alanyi jogok*-e, illetve az *általános személyiségi jog* létének elismeréséhez vagy elvetéséhez, másrészt pedig ahhoz, hogy e jogok általánosságuk miatt nem feszítik-e szét a polgári jog kereteit, nem államjogi, illetve alkotmányos jogokról van-e itt szó. Egyik kérdésre sem találunk határozott és általánosan elfogadott választ.

Az általános személyiségi jog mint polgári jogi alanyi jog elismerése egyelőre a szovjet tételesjoggal sem egyezne. Noha elismerését perspektivikusan többen is szükségesnek látják *(Flejsic, Malein)*, a többség elutasító. Az ellenérvek összefüggnek a személyiségi jogok tisztázatlan természetével és helyével a polgári jog rend-

szerében, másrészt a személyiségi jogok „korlátlanságának" elutasításával, s nevezetesen azzal, hogy a korlátok megvonása nem bírói hatáskör. Az első kifogás leginkább kidolgozott érve szerint nem is beszélhetünk a személyi jogokról úgy, mint alanyi jogokról, hiszen pozitív megközelítésben a jogi és morális megalapozású cselekvési lehetőségek összefolynak; egy abszolút szerkezetű általános személyiségi jog nem tölthető ki olyan részjogosítványokkal, mint a tulajdonjog a birtoklás-használat-rendelkezéssel. A személyiségi jogok esetében a jogi jelleg csakis a védelemnél tűnik ki *(Joffe)*. Egy általános pozitív felfogás azt mondaná ki, hogy a személynek joga van saját egyéniségéhez, s ez az általános személyiségi jog ellenzői szerint olyan értelmetlenség, mint az élethez való jogról beszélni: hiszen mindkettő fogalmilag elválaszthatatlan az egyéntől. Legújabban azonban közeledés is tapasztalható az általános személyiségi joghoz. *Joffe* nézetét korábban az alanyi jogok elméletének talajáról bírálták *(Bratusz)*, most azzal a jogpolitikai érvvel, hogy alábecsüli a személyiségi jogok jelentőségét *(Malein)*. A második kifogással szemben — hogy ti. a személyiség jogai nem korlátlanok, és a védett érdekek meghatározása jogalkotói feladat — a törvény mai szűkkeblűsége és a bírói gyakorlat által kitöltött generálklauzula között átmeneti megoldásként olyan tág és rugalmas kategória törvényi bevezetését javasolják, mint a magánszféra védelme *(Szuhoverhij)*.

b) A polgári jogi személyiségi jogok viszonya a büntetőjoghoz és az államjoghoz.

A személyiségi jogok „általánossága" azonban mélyebb probléma és a polgári jogon túlra vezet. A felszínen ez úgy jelentkezik, hogy a személyiségi jogot, illetve egyes jogokat más jogágak is védenek. A becsület *büntetőjogi* védelme, a becsületsértés vagy rágalmazás büntetése történetileg megelőzte a polgári jogi igényeket. Általános vélemény, hogy a polgári jogi védelem kialakulásának egyik oka az volt, hogy a büntetőjog szűk körben érvényesülhetett csak (a szoros tényállások és a bűnösség feltétele miatt). A polgári jogi védelem több és lazább tényállása, illetve legfejlettebb formájában valódi általánossága a személyiségi jogvédelem döntő jellemvonása. A büntetőjogi eszközökkel ott van értelme összehasonlításnak, ahol ugyanazon sérelem ellen mindkét jogág védhet (például becsület védelme). A kérdés mélyebb elemzésével a szocialista elmélet még adós. Mai viszonyukat általában azzal jellemzik, hogy a polgári jog az enyhébb, a büntetőjog a súlyosabb jogsérelem elleni adekvát eszköz. Ezt azonban csak a két jogág jellege sugallta általános impresszió támasztja alá. A különböző jogágak nyújtotta védelem független egymástól, és általában párhuzamosan is igénybe vehető. Hogy ténylegesen milyen ügyek hová áramlanak, azt a mindenkori és széles értelemben vett jogi és társadalmi környezet határozza meg, amelynek jelzésére sincs mód. (A polgári jogi védelem kiépültsége, szankciók és nem-vagyoni kár, hagyományok, érintett felek társadalmi helyzete.) A polgári jogi védelem szélesebb lehetőségeit hangsúlyozó érv, hogy tudniillik a bűnösségen nyugvó büntetőjogi felelősséggel szemben a polgári jogi védelem objektív alapú lenne, nem áll minden jogrendszerre, illetve minden szankcióra. (A francia polgári jogi becsületvédelem például rendszerint a büntető eljárás keretében folyik, és feltétele a büntetőjogi bűnösség. A common law-ban viszont a polgári jogi deliktumok látják el a büntetőjog funkcióit is — ez magyarázza a gyakran igen nagy összegű kártérítéseket.)

A polgári jogi személyiségi jogok és az *alkotmányos szabadságjogok viszonyá*nak kérdésében az elvi kiindulás az, hogy az egyén jogállásának alapjait az alkotmányok határozzák meg. Az egyes alkotmányok — keletkezési körülményeinek megfelelően — egyben a konkrét állampolgári jogok szűkebb vagy szélesebb katalógusát is tartalmazzák (köztük egyes személyiségi jogokat vagy az általános személyiségi jogot). Kétségtelen az is, hogy ezek megvalósítása minden jogág feladata. Az alkotmányjogi irodalom, de sokszor maguk az alkotmányok is elkülönítik a „személyhez tapadó jogok" vagy „személyi szabadságok" csoportját a szűkebben értelmezett politikai jogoktól, illetve a gazdasági-szociális alapjogoktól. Általában a személyes szabadság, a költözés szabadsága, a magánlakás és levéltitok sérthetetlenségéhez való jog tartozik az első csoportba, egyes újabb alkotmányokban és az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában a becsülethez és a jóhírnévhez való jog is, az NSZK Alaptörvénye pedig kimondja a „személyiség szabad érvényesítéséhez való jogot". Látható, hogy a leggyakoribb nevesített polgári jogi személyiségi jogok és az alkotmányok személyes szabadságai nagyjából egybeesnek. Kérdés, hogy elvileg mi a viszony az alkotmányi és polgári jogi személyiségvédelem között.

A szocialista elméletben az alkotmányjognak mint a többi jogág fölé rendelt jogágnak az utóbbiakhoz való viszonyát kérdésünkben általában úgy alkalmazzák, hogy a polgári jogi személyiségvédelmet a személyes szabadságjogok garanciái közé sorolják. A polgári jogi védelem (csakis védelem, *Joffe)* esetei az ilyen „igen általános természetű" jogok megvalósítása célszerűségi alapon alkalmazott eszközének minősülnek *(Pridvorov)*. Hasonlóképpen az alsóbb szintű jogszabályokban kiépített további biztosítékok rendszere, illetve az alkotmányban deklarált személyiségvédelem önálló továbbépítése a magyarázat arra a problémára, hogy a meghatározott alkotmányos személyi szabadságokkal szemben a polgári jogban általános személyiségi jogi generálklauzula állhat; illetve

hogy a csak egyes személyiségi jogokat védő polgári jog olyan jogokat ismerhet el, amelyek az alkotmányban nem szerepelnek, viszont nem védi az alkotmányban ismert személyi szabadságjogok mindegyikét. (Például a Szovjetunióban a becsület és méltóság védelme csak a polgári jogban szerepel, ezekkel kapcsolatban az irodalom „alkotmányos jelentőségről" beszél.) Az uralkodó felfogás értelmében tehát a polgári jog általános személyiségi jogi generálklauzulája sem konstruál új alanyi jogot, amely a személyiség mindenféle megnyilvánulását védené, hanem az alkotmányban és annak alapján más jogágakban már meghatározott személyhez fűződő alanyi jogokat „beemeli" a polgári jogi védelem kereteibe.

II. A személyiségi jogok történeti funkciói. 1. A természetjog személyiségi jogai mint az általános jogképesség előkészítői. 2. A modern személyiségi jogvédelem gyakorlati és ideológiai eredői. 3. Az „általános személyiségi jog" és háttere. 4. Mai tendenciák és elméleti kérdések.

A polgári jogi személyiségi jogok történeti fejlődése több szálon futott, amelyek eltérő kiindulásúak, sőt olykor ellentétes tendenciák hordozói voltak. Az, hogy a személyiségi jogvédelem helyzete ma sem egyértelmű a polgári jogban, hogy a közjoggal és különösen a szabadságjogokkal való kapcsolata olyan erős, hogy a polgári jog határait feszegeti, ezekre a ma is megkülönböztethető szálakra vezethető vissza. Igen leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy külön utat jár a személyiségi jogok védelmének az a vonala, amely az ember általános jogállásából és annak védelméből indul ki. Ez a fejlődési vonulat a polgári joghoz viszonyítva „felülről" alakítja a polgári jogi személyiségi jogokat (a politika, illetve az alkotmányjog, másrészt a jogelmélet és különösen a természetjog áramlatai felől), s annak ellenére, hogy itt is szó van konkrétan meghatározott személyiségi jogokról, lényegében az általános személyiségi jog kialakításához vezet. A másik ág ezzel szemben „alulról" ered, konkrét védelmi és kárigények eseti polgári bírói elismeréséből veszi kezdetét. Ezek szilárdulnak meg mint egyes személyiségi jogok. Ez a szféra egyértelműen polgári jogi. A két fejlődési vonal között állandó kölcsönhatás van, szétválasztásuk mesterséges, de a személyiségi jogok még ma is e kettő viszonyával jellemezhetők legtalálóbban.

1. A természetjog személyiségi jogai mint az általános jogképesség előkészítői.

A személyiségi jogok említett „magán"- és „köz"-jogi ága — ha ezt a megkülönböztetést visszavetíthetjük — mégis közös magból sarjad: a 18. századi természetjogi elméletnek az emberrel vele született természetes, ősi vagy eredeti jogaiból. Ezek a jogok az embertől „elválaszthatatlanok" és „mindenkit emberré születése folytán megilletnek". Ezt ma is a személyiségi jogok jellemzésére, sőt meghatározására használják. Másrészt a „természetes" jogok közt számos, ma is fontos személyiségi jogot találunk, mint például a szabadsághoz, becsülethez, jó hírhez, testi épséghez, emberhez méltó élethez való jogot. A 19. század vége óta gyakran hivatkoznak ezekre az ősökre. A leszármazás azonban nem egyenes.

A természetjog vele született jogainak jellemzője hihetetlenül nagy számuk. S. *Pufendorf*, Chr. *Wolff* és a többiek az emberi létezés egészét annak minden elképzelhető részére kiterjedően külön-külön megállapított, pozitívan formulált jogokkal bástyázták körül. A vele született jogok konstituálása a rendi társadalmi kötöttségek kritikája volt. Az említett aprólékosságnak is lehetett társadalmi funkciója ott, ahol a személyiség köznapi megnyilvánulásait is minduntalan hűbéri, céh-, vagy merkantilista monopol-előírások és fokozódó rendőri szabályok korlátozták. (Kezdve a ruházat előírásától az iparűzés, az utazás szabályozásáig, vagy annak előírásáig, hogy ki, mit, hol, mikor vásárolhat.) A német természetjogban azonban a jogos kritika spekulatív maradt. Ott is vele született jogokat állapítottak meg, ahol az állami kikényszeríthetőségre semmilyen érdek védelmében nem volt gyakorlati szükség, illetőleg a reális igényeket sem tudták politikailag súlyozni. A mindenkivel vele született jogokat csupán az ember status naturalis-ára vonatkoztatták, s ezzel a gyakorlatból ki is zárták. A „polgári társadalomban" ugyanis a rendi álláshoz igazodó jogok illették meg, és tették „személlyé" az „embert". Az egyenlő status civilis megvalósításáért *Kant* lépett fel.

A természetjog angol (észak-amerikai) és francia politizálódásának folyamatában ezzel szemben a vele született jogok sokaságából kiemelkedtek, és a Virginiai Nyilatkozat, illetve az Ember és Polgár Jogainak Deklarációja ún. emberi vagy alapvető szabadságjogaivá váltak azok a jogok, amelyek a forradalmi átalakulás programját adhatták, és egyben a feudális hatalom konkrét korlátozásainak tagadását is jelentették.

A természetjogi vele született jogok eredeti célját tehát az alkotmányos szabadságjogok valósították meg. A többi „jog" ezzel funkcióját vesztette, a kortársi beidegződéssel szemben leginkább a magánjog területén. (Az osztrák általános polgári törvénykönyv ugyan példálózva említ néhányat a mindennapi forgalmi viszonyok köréből, de ezek anakronizmusok, pl. az ember joga „egy árut itt vagy ott megvenni".) Az egyes feudális hatósági intézkedésekkel szembeni „szabadságok" tárgytalanná váltak, hiszen az alkotmányos szabadságjogok éppen a mai polgári jogi viszonyok szabadságát jelentették az államtól. Az állam feladata csupán a magánszférában kialakult rend (tulajdon) biztosítása lehet. A személy magánjogi státusát e

szféra új vonásainak megfelelően nem a partikuláris vele született jogok, hanem a mindenkit megillető *általános jogképesség* absztrakciója fejezte ki.

Az ettől a határkőtől már modern értelemben így nevezhető polgári jog technikailag is autonóm struktúrájú vagyonjogként épült ki, és idegenül állt szemben az osztrák kódex és a német elmélet útján átörökített személyiségi jogokkal. Mivel nem talált hasonlóságokat a vagyoni jogokkal, a liberális elmélet kizárta a személyiségi jogokat a polgári jogból, megtagadta tőlük az alanyi jogi minőséget *(Unger)*. A természetjogi orientációjú vele született jogok elméleti utóélete a polgári jog kerülő útján, de szintén azon kívülre került. A személyiségi jogokat „általános személyiségi joggá" fejlesztve beleolvasztották a jogképességbe *(Puchta, Neuer)*. Ennek útjai számunkra érdektelenek, de nem az a végkifejlet: az így felfogott jogképesség közjoginak minősítése *(H. Dernburg, G. Jellinek)*.

2. A modern személyiségi jogvédelem gyakorlati és ideológiai eredői.

A személyiségi jogok első természetjogi alapú fejlődésmenete a közjogba, illetve a polgári jogi jogképesség elismeréséhez vezetett. A személyiségi jogok mai funkciójának előképét vagy megfelelőjét itt nem találjuk meg. Ezzel a periódussal mégis részletesebben kellett foglalkoznunk, mert a modern személyiségi jog itt keresi őseit (és az újjáéledt természetjog szerepe hidat ver ehhez), illetve mert a személyiségi jog kategóriáját a 19. századi német elmélet innen örökíti át újbóli praktikussá válásáig. A modern személyiségi jogok más forrásból erednek, eleinte még más név és különböző szempontok égisze alatt. A személyiségi jogok eszköztára és ideológiája a 19. század 80-as éveitől kezdve találkozik az addigi, gyakorlat igényelte kezdeményezésekkel. Ezeket egyrészt integrálja, másrészt az „új" általános személyiségi jog meghirdetésével és folyamatosan aktualizált ideológiája révén nagyban támogatja az újabb igények elismerését.

A személyiségi jogokat a gyakorlati védelmi igények határozzák meg, de ehhez hozzá kell tenni azt is, hogy a modern személyiségi jogokat az említett két fejlődési vonal találkozása hozta létre.

A *gyakorlat oldaláról* a modern személyiségi jogok kialakulásának több *előzménye* is van. Legkézenfekvőbb — és minden jogrendszerben közös — néhány úgynevezett *klasszikus személyiségi jog*, mint például a becsület, a jó hírnév hagyományos jogvédelme. Éppen a régiség miatt a büntetőjog és polgári jog határai itt a legelmosódottabbak. A modernizálás (általában a múlt század utolsó harmadában) a büntetőjog javára történt, és ez az esetleges polgári jogi védelem szűkítése miatt máig is tartó kritikát eredményezett. [Franciaország: adhéziós eljárás, szándékosság a kártérítés feltétele. A 19. századi német gyakorlatban az injuria már becsületsértésre szűkült, mire a büntetőjog leváltotta. Az 1880-ig fennálló magyar „bírságos bántalmak" bírságának egy része a sértettet illette, a büntető törvénykönyv életbe lépése után a polgári igény feltétele bűnösség és a vagyoni kár. Hasonló feltételei lettek a német Bürgerliches Gesetzbuch 823. § (2) bek. alkalmazásának. Ezzel szemben az angol és az USA jogban a libel és slander magas büntetései a büntetőjogot pótolják.]

A „klasszikus" személyiségi jogok közül a polgári jognak megmaradó *becsületvédelem* sarkalatos pontja azonban nem is a büntetőjogi tényállásokhoz kötöttség volt, hanem a szankció, nevezetesen a nem-vagyoni kártérítés elismerése.

Más, ma klasszikusnak nevezett személyiségi jogok liberalizmus kori védelme még jellemzően a *személyiségi jogi ideológia hiányát* mutatja, hagyományos *vagyonjogi eszközökkel* történik. (Például tulajdonjogi igény megadása a névjog, vagy a képmáshoz való jog sérelme, szerződési igényé a levéltitok megsértése esetén Franciaországban, illetve az USA-ban, vagy a levéltitok védelme szerzői jogvédelem szerint Németországban.) Magának a szerzői jogok és az ipari tulajdon 1790-es évekbe visszanyúló tételesjogi oltalmának is tulajdoni elmélete van.

A gyakorlatból a modern személyiségi jogokhoz vezető legfontosabb út a *francia Code civil deliktuális generálklauzuláira épülő bírósági gyakorlat* volt. A francia polgári bíróságok elméleti közvetítés nélkül közvetlenül a védelmi igényekhez igazodtak, s nem a megelőzést, hanem a sérelem „jóvátételét" tekintették fő feladatuknak. Az ilyen szellemű személyiségi jogvédelem technikai feltételei adva voltak; a kódex általános védelmet nyújtott minden vétkesen okozott kár ellen. A „kár" már a kodifikátorok szándéka szerint is mindenfajta kárt magába foglalt, és ezt a bíróságok meg is valósították. 1833 óta állandó gyakorlattá vált a nem-vagyoni kár megtérítése, amely a „becsületvédelem társadalmi, illetve érzelmi vonatkozásait" ért sérelmekért fizetendő kártérítést öleli fel. Ezzel együtt jár a bíró széles mérlegelési joga és kötelezettsége, hogy milyen érdeket ismer el jogvédelemre méltónak.

A francia gyakorlatban „feltalált" megoldást a svájci kodifikációk tudatosan emelték törvénnyé. A törvénykönyvek elkészítésének folyamatában a francia és német szemlélet megvívta a maga harcát a személyiségi jogok ügyében is. A döntő lépést a régi kötelmi törvény (1881) teszi meg, amely közvetlenül a francia gyakorlat nyomán haladva a személyiségi jogokat kifejezetten beveszi a deliktuális jogba: „Akit személyes viszonyaiban súlyosan megsértenek, annak vagyoni kár bizonyítása nélkül is méltányos összeg megfizetésére van igénye". Ezt a gyakorlati vonalat folytatja az

újabb kötelmi törvény (1911), amely a kártérítést a vétkességtől, az elégtételt a sérelem és a vétkesség súlyától teszi függővé. Az ítélkezésben máig is ez a rendelkezés játssza a főszerepet. Az elvileg — és ideológiailag — korszakalkotó lépést azonban a svájci polgári törvénykönyv (1909) 28. §-a jelenti, amely (német bírálatra) szűkíti a régi kötelmi törvény vétkességtől független szankciója körét, ugyanakkor azonban rendszertanilag *függetleníti* a személyiségi jogvédelmet a *deliktuális felelősségtől*, és *önálló* fejezetet nyit a törvénykönyv elején a személyiség védelme számára, benne a generálklauzulával.

A svájci polgári törvénykönyv 28. §-a és a kötelmi törvény 49. §-a a gyakorlati és ideológiai előtörténet találkozásaként a modern személyiségi jogvédelem kezdete és a további fejlődés példaképe. E minősítés megértéséhez azonban vázolni kell az ideológiai komponens útját is. Maga a szorosan vett *személyiségi jogok eszméje* a német elméletben maradt fenn úgy, hogy leoldódott a természetjogi ideológiáról, és a pozitív jog intézményeihez kapcsolódott elméleti magyarázatként. Legfontosabb a *szerzői jog* olyan felfogása, amely azt „a személyiség jogának" tekinti, és sajátosságait ebből magyarázza *(Kohler, Gierke)*. A személyiségi jog azonban már Kohlernél elméleti alapja lesz a tisztességtelen verseny vagy a bizalmas megnyilatkozások publikálása elleni igényeknek, továbbá a névjognak; mindebből elvileg az ilyen „ágazati individuáljogok" felett anyajogként létező általános személyiségi jog feltételezése következik, amely „az első és legszentebb jog", és amelynek tartalma „a teljes érvényű erkölcsi és szellemi személyiség elismeréséhez" való igény. Hasonlóan általánosodik a személyiségi jog Gierke-nél „egységes szubjektív alapjoggá, amely az összes különös alanyi jog alapja" — akár köz-, akár magánjogokról legyen szó.

A fogalomnak ez az elméleti túlhajtása (amely újból természetjogi színt kap) messze *meghaladja azt a gyakorlatilag szükséges mértéket*, amely a német Bürgerliches Gesetzbuch kétszeresen (a vagyoni káron belül is) szűkítő deliktuális jogának kritikájához szükséges volt. A német dogmatika igen széles személyiségi jogfogalmát azonban fenntartották, és ideológiai tartalommal töltötték ki azok a változások, amelyek a monopolkapitalizmus kialakulása hatására a polgári jogban is végbementek.

Mivel indokolták a kortársak a személyiségi jogok felemelkedését? Kézenfekvő ezt azokon az érveken bemutatni, amelyek a személyiségi jogokat a magyar magánjogi kodifikáció tervezeteiben és a gyakorlatban alátámasztották. Az elvi kísérlet felső szólamában a „magasabb etikai szempontok" érvényesülése hangzik, amely védelmet követel a „tisztán csak etikai értéket képviselő javaknak", amelyek „mint ilyenek, a vagyoni értékű javaknál mindenkire nézve becsesebbek lehetnek" (Indokolás, 1901). Ennek az értékszemléletnek az érvényesítése „az idealizmus uralmának helyreállítása", győzelem „a rövidlátó és rideg anyagiasság" felett *(Meszlény)*. A polgári jog értékváltásának ezzel a társadalmi vonatkozásoktól függetlenített kifejezésével összhangban van a védett személyiség „metafizikai folyamatként" való felfogása *(Balás P. Elemér)*.

A másik szólam a Menger-féle „besitzlose Volksklassen" hangján szólal meg. A liberális jog, amely a jogvédelmet csak a vagyoni érdekeknek adja meg, a vagyonosoknak nyújt oltalmat, a szegényeket viszont, „akiknek rendszerint a személyi javak képezik egyetlen vagyonát", védtelenül hagyja. Ezért aktuális szocialista célkitűzés a személyiségi jogok, különösen a női becsület és a munkához való jog védelme *(Menger, Meszlény)*.

Az indokolások tehát a korszak két jellemző ideológiáját közvetítik, de csak felszínesen, úgy, ahogy azok a köznapi tudatban vagy publicisztikai szinten jelen voltak és hatottak. Mindkettő általános társadalmi és jogi változásokat fejez ki, amelyek a személyiségi jogokra is vonatkoznak. A konkrétabb gyakorlatijogpolitikai szempontok megmutatják azonban, hogy a fenti érvek — általánosságuknál fogva és különösen, mert a jog eszköz voltával nem számolnak — csak ideológiaként használhatók. A személyiségi jogok például önmagukban nem szolgálják a munkásság érdekét. Kiterjesztésük a gazdasági szférára (például a munkához való jog védelme) együtt jár a tőkés megfelelő jogának, a hitelnek védelmével. Ez az oldal hamarosan ki is épült. Másrészt a munkához való jog személyiségi jogként való elismerését a kodifikációs munka során azért sürgetik, mert a munkás jogainak védelmével „társadalombontó törekvéseknek gátat lehet vetni". Ezt a jogot sztrájktörők és a munkások követelésére elbocsátott, „nekik nem tetsző alkalmazottak" védelmére is fel kívánják használni, ti. úgy, hogy ezeket a szakszervezetek kártalanítsák (Bizottsági tárgyalások 1909).

Ami a „materializmus feletti győzelmet" illeti, ezt az érvet az erkölcsi kár megtérítése mellett és ellene is fel lehet használni.

3. Az „általános személyiségi jog" és háttere.

Az általános személyiségi jog legfontosabb eleme a generálklauzula mint jogi forma. Ez a túlméretezett eszköz ugyanis egy sor olyan problémát is hordoz, amely a szűken vett személyiségi jogvédelmen túlmutat. Első lépésként az általános személyiségi jog *gyakorlati tartalmát* kell rögzítenünk. Ez a *polgári jog védőkörének kiterjesztése a vagyoni érdekeken túlra*, illetve — fő eszközként — a nem-vagyoni kártérítés elismerése. Mindkét mozzanat megtalálható töredékesen a 19. századi nemzeti jogokban, a francia jogra úgy értve ezt, hogy a lehetőség még alig kihasználtan szunnyad. Ha ennek a lehetőségnek aktivizálását, illetve az ezeket a funkciókat általában ellátó intéz-

mény megalkotását tekintjük a személyiségi jogvédelem döntő mozzanatának, megtaláljuk a közös nevezőt, amely az egész monopolkapitalista polgári jogfejlődés egyik jellemzője, feltárjuk azt az összefüggést, amelyet a személyiségi ideológia másodlagossága elfed. Ha ugyanis — mint a kortársak — az egyén autonómiájának értékéből indulunk ki, a személyiségi jogok ellentétes tendenciát fognak mutatni a monopolkapitalista jognak azzal a jellemző vonásával, hogy az individuális autonómia területe összeszűkül (az alanyi jogok felszámolása, nem pedig kiterjesztése volt időszerű). A fenti két funkció vonatkozásában viszont töretlen tendenciákat láthatunk, amelyeket itt csak jelezni van mód. Az egyik vonal a deliktuális felelősség óriási kiterjedése — amely mint a klasszikus kapitalizmusnak megfelelő vétkességi felelősség szabályának felbomlása, illetve a másik oldalról az objektív felelősség térhódítása és a károsult érdekvédelmének meghatározóvá válása megy végbe. Akárhogy el is tűnik eközben a hagyományos individualitás — tudniillik a felelős személy oldalán — nem tűnik el, sőt hallatlanul megerősödik a károsult pozíciójában, akinek *kártalanítási igénye* a polgári jogon is túlnő, és már-már a szociális állampolgári jog minőségét ostromolja. A károsult védelme a szerződés relativitását is áttörte. Szempontunkból fontos a méltányosságra alapított kártérítés is, amelyben a károsult személyi körülményei fontos szerepet játszanak.

A károsultak védelme nemcsak a kárigények érvényesíthetőségét könnyíti meg, illetve teszi biztossá, hanem a *követelhető károk körét* is kitágítja. A nem-vagyoni károk megtérítése csak akkor tűnik a polgári jog áruviszonyokhoz, gazdasághoz társított világától idegennek, ha mindkettő vonatkozásában megint csak 19. századi dimenzióban maradunk. A zsákutcát nehéz észrevenni, hiszen a személyiségi jogvédelemhez azonnal sok konzervatív vonás járul. Az idevágó irodalom is a testi sértések, rágalmak és defloráció szűk világát idézi fel, amelyben a közvetlen személyes kapcsolatok uralkodnak és nem a személyiség e században tipikus személytelen fenyegetettsége. Az egyenlőtlen fejlődés igen bonyolult megnyilatkozása az is, amikor a személyiségi sérelmeket vagyoni kárrá akarják átváltani, a „kár"-voltot az egzisztenciális esélyek csökkenésével igazolni. Ma is szó van még például a becsületsértésnél a hitelképesség vagy munkahelyi minősítés romlásáról. Lásd továbbá a magyar bírósági gyakorlat óvatosságát, amikor a századelőn a konzervatív közvéleményre tekintettel, „nem merészkedik nyíltan vállalni" az erkölcsi javak védelmét, és a férjhezmenési esély elvesztésével operál. A hangoztatott „vagyoni-személyi" szembeállítás azonban már ekkor is korszerűtlen. Korszerű az, hogy maga a *vagyoni érdek is immaterializálódik*, és hogy a *kártérítés összege* a gazdasági szférában is *önállósul* a fizikai, s egyes esetekben a tényleges kár nagyságától is. A termelési technológia, illetve a piac bonyolulttá és szervezetté válásával a monopolkapitalizmusban a gazdasági javak jelentősen immaterializálódnak. Nem csupán az ipari tulajdon fejleményeire gondolunk, hanem például a piaci pozíciókra vagy a „berendezett és gyakorolt üzem" jogára. Természetesen e jogoknak és pozícióknak van pénzben kifejezhető értéke, de ez szintén más immateriális viszonyok függvénye, és meglehetős távol van már egy testi dolog értékétől, bármennyire is befolyásolják az utóbbit a piaci árváltozások. Ezeket a javakat éppen immaterialitásuk miatt gyakran nehéz elkülöníteni a személyiségi jogoktól, amelyeknél szintén nehéz megmondani, hogy melyikhez nem kapcsolható valamely vagyoni érdek. Ez nemcsak az ipari tulajdon stb.-vel analóg jelenségekre érvényes. A formális határok is a jogfejlődés technikai véletlenjeitől függnek. (Svájcban például a „gazdasági személyiség" fogalmának felhasználásával az általános személyiségi jogba épül a piaci pozíciók védelme. Eleve elmossa a határokat a személyiségi jogvédelem alkalmazása a jogi személyekre.) Az alkalmazható szankciókban is sok a közös, a felcserélhető védjegy stb. kárkövetkezményeit csak becsülni lehet, viszont nagy szerephez jut a zavarás megszüntetése. Épp ilyen jelentős tényező annak a liberálkapitalista vívmánynak a fellazulása, hogy a kártérítés az okozott kár nagyságához igazodik. (Itt elsősorban a kártérítés határait kitágító méltányosságra gondolunk, másrészt a felelősség limitálására, valamint az átalánykártérítésekre.) A fejlődés másik ága az általános személyiségi jog „politizálódása". Ez a század elején még összefolyt a vagyoni pozíciók védelmével (pl. az állam gazdasági beavatkozásának támogatása azon az alapon, hogy a korlátlan verseny a gyengébb fél személyiségi jogát sérti). A második világháború után az általános személyiségi jog általánossága viszont arra bizonyult alkalmasnak, hogy az alkotmányos szabadságjogok polgári bíróság előtti kikényszerítésének eszköze legyen. A tendencia az, hogy a védelem kiterjed az alkotmányokban nem említett „kisebb szabadságokra", és az általános személyiségi jogot a politikai, igazgatási vagy egyszerűen a szervezeti hatalommal való visszaélés elleni védelemre használják. Ez az új szerep országonként másképp valósul meg (a bírói hatáskörök eltéréseitől is függően). Magyarországon a kezdeményezés még itt sem a bíróságoké, hanem a törvényhozásé. (Pl. számítógépes adatfeldolgozás.)

4. Mai tendenciák és elméleti kérdések.

a) A személyiségi jogok az utóbbi harminc évben ismét előtérbe kerültek. Az emberi méltóság érinthetetlensége, a szabad önkifejtés mint az éppen legyőzött fasizmus ellentéte újból politikai fontosságot adott a személyiségi jogok garantálásának. Rokon gyökerekből ered az

„újjáéledt természetjog" elméleti segítsége e jogok magyarázatához. A szocialista országokban (kodifikációk) pozitív programként jut kifejezésre a személyiség szocialista értékszemlélete. A *személyiség értékének politikai és ideológiai hangsúlyozása egybeesik* olyan új védelmi igények jelentkezésével, amelyek a *modern kommunikációs eszközök* tömeges elterjedésével függnek össze. A rádió és televízió megsokszorozza a személyiségi érdekek sérelmének azt a lehetőségét, amelyet eddig a sajtó jelentett (beleértve a reklámtechnika fejlődését is). Új potenciális veszély a személyekről szóló *dokumentáció* hatalmas megnövekedése és gépesítése, illetve azok a technikai eszközök, amelyek lehetővé teszik mások magánéletének megfigyelését és dokumentálását.

Ilyen sérelmek természetesen régebben is előfordultak, és a hagyományosan védett személyiségi jogok felhasználásával orvosolhatók is voltak. Tömeges jelentkezésük azonban, s talán még inkább a személyiségi jogokra vetülő ideológiai fény, amelyben a veszély a ténylegesen bekövetkezett sérelmekkel azonosnak látszik, különösen időszerűvé és általánosan elterjedtté tette „a *magánszféra védelmének*" kategóriáját. Ez a fogalom egyrészt a jogvédelem kiterjesztését jelzi, másrészt annak határait is megvonja, jellemző módon sokkal általánosabb formában, mint az idevágó korábbi „jogok" (levéltitok, képmás, a magánlak sérthetetlensége, becsület). Azokban a jogokban, amelyekben elismerik az általános személyiségi jogot, a magánszféra védelme tulajdonképpen egy ezen belüli kisebb generálklauzula, elfogadott értékszempont a személyiség integritása és a vele szemben álló érdekek mérlegelésében.

Svájcban ezt is kiterjesztik a „gazdasági magánszférára" (például beszerzési források felderítése elleni védelem). A francia jogban a privátszféra előbb mint elméleti és rendszerező kategória honosodott meg, az ítélkezés általában a Code civil 1382. §-ára, illetve a „személyiség jogára" építette a telefontitok stb. védelmét, 1970-ben a Code civil új 9. szakasza kifejezetten bevezette az „intimité de la vie privé" védelmét. A szovjet irodalomban a „titkos személyi szféra" védelmét a személyiségi jogvédelem fokozatos kiterjesztése következő lépcsőjeként is javasolják. Technikai jelentősége a right of privacy-nak a common law-ban van, ahol ennek elismerése azt jelenti, hogy a magánszférához való jog megsértése önálló deliktuális tényállás. A századfordulótól máig tartó lassú fejlődés eredményeképpen ezt a jogot az USA majdnem minden államában elismerik. A right of privacy fogalmát itt sem határozták meg egyértelműen, alkalmazási területe igen széles, a fejlődés során a korábban pontosan körülhatárolt deliktumokat is magába olvasztja, és azok aprólékosan rögzített, garanciális követelményeit általánosabb szempontú érdekmérlegeléssel váltja fel. A privacy fogalma az alkotmányos szabadságok bírósági védelmében is egyre jelentősebb szerephez jut. Ezzel szemben az angol bíróságok a magánszféra védelmét továbbra is hagyományos felelősségi tényállások (tort-ok) tényállásainak végsőkig való feszítése útján védik — a right of privacy ott elméleti követelés maradt.

b) Láttuk, hogy a személyiségi jogok fejlődésének egyértelmű tendenciája a védelem egyre szélesebb körű megvalósulása, „az általános személyiségi jog" elismerése. Ezt a kategóriát igen óvatosan kell kezelnünk, mindig az adott jog sajátosságait szem előtt tartva. A továbbiakban az általános személyiségi jog törvényi generálklauzulában való kifejezését tesszük fel, nemcsak azért, mert ez a klasszikus svájci példa, ez a hatályos magyar jog, ezt sürgetik a szovjet elméletben, törvényjavaslatok ebben a formában kívánják konszolidálni a nyugatnémet bíró-jogot, hanem mert az általános személyiségi jog problémái számunkra így ragadhatók meg legjobban.

Az általános személyiségi jog főszabályának kitöltése a bíró feladata. A már bevett — akár a törvényben példaként felsorolt — esettípusokon túli újabb tipikus sérelmek orvoslása valódi jogfejlesztésnek minősül, és a generálklauzula szerepe itt az új „jogok" elismerésének automatikus formális legalizálása. Ha a bíróságok eddigi gyakori emlegetése után azt írjuk, hogy a polgári jog olyan sajátos területén vagyunk, ahol peresíthető igényekben kell gondolkodnunk, nem a fogalmazás kiélezett, hanem inkább a való helyzet. Az általános személyiségi generálklauzula minőségileg *másként veti fel* a polgári jog önálló intézményeket hordozó *generálklauzuláinak problémáit*. Ezek általában a polgári jog egységes „vagyoni" világán belül maradnak, mert fogalmaiknak és értékrendszerüknek közvetlenül vagy áttételesen ez a viszonyítási alapja. (Például a kárfelelősségi generálklauzula esetében a felek egyenlő vagyoni kockázatviselését kifejező standardizált vétkesség.) Nem ez a helyzet az általános személyiségi jog esetében. Az általános személyiségi jog másrészt önálló intézmény volta miatt csak keletkezésének körülményeit és annak szellemét tekintve rokon az olyan generálklauzulákkal, amelyek a polgári jog részletszabályainak a gyorsan változó körülményekhez való adaptálást vannak hivatva megkönnyíteni (a Treu und Glauben-t is követi a Verkehrssitte-re való utalás, az ilyen önállótlan klauzulák alapviszonyainak polgári jogi jellege nem is kérdéses). Ha azonban a polgári bírónak személyiségi jog sérelméről kell döntenie, más értékrendre kell átváltania, és technikai fogódzói is alig vannak. Csupa formális mozzanat köti a „hagyományos" polgári joghoz; az autonóm struktúra mint abszolút szerkezetű jog, a polgári jogi védelem mint a polgári peres út kijelölése. Az általános személyiségi jog azt is jelenti, hogy a polgári bírósá-

gok joghatósága univerzálissá válik. A mondott általánosságot támasztja alá a büntető vagy igazgatási jogvédelemtől való függetlenség is.

A polgári jog uralmának ilyen általános megvalósulása (e liberális álom) igen korszerűtlen lenne, ha valóban tartalmi jelenségről lenne szó. Az alaki terjeszkedéssel nyert új területen azonban olyan érdekeket mérlegelnek, amelyeknek közvetlen kapcsolata van az alkotmányos szabadságjogokkal. (Például ha a bírónak az információ szabadságához és a magánélet nem nyilvános voltához fűződő érdekek határát kell megvonnia.) Miért a polgári bíróság feladata ez? A nyilvánvaló „történelmi ok" a deliktuális felelősség intézményéhez való kapcsolódás. Ezen kívül az a gyakorlati kérdés is felmerül, hogy például Magyarországon milyen más alkalmas fórumot lehetne találni. De a mai magyar viszonyok között a polgári peres útnak garanciális jelentőséget is tulajdonítunk. A polgári bíróságok függetlenségére, a polgári peres felek egyenlő pozíciójára és az összes eljárási alapelvre szükség van ahhoz, hogy a személyiségi jogok érvényesülése és érvényesítése megélénküljön, különös tekintettel arra, hogy a magánszférába való behatolásra gyakorlatilag az állami szerveknek (igazgatási szerveknek vagy „hatóságként" fellépő intézményeknek és vállalatoknak) van leginkább alkalma.

Az általános személyiségi jogi generálklauzula kitöltése, aktuális tartalmának meghatározása a bíró feladata. Már utaltunk arra, hogy más generálklauzulákkal ellentétben az itt szükséges értékelés sajátos szempontjai nem tudtak általánosodni és intézményesedni — az általános személyiségi jog elvileg az eseti mérlegelés tere. Az értékrend rögzítését és intézményesítését azonban itt a különös személyiségi jogok pótolják. A hagyomány, a törvények, illetve a gyakorlatban kialakult esetcsoportok általában meghatároznak egyes különös személyiségi jogokat. Bár ezek legtöbbször nem többek, mint konkrét értékek (például becsület), a bírói döntések mégis tájékoztatnak az illető érték aktuális súlyáról, vagyis az adott személyiségi jog pillanatnyi gyakorlati határairól — és más forrás nem lévén, az ítélkezés önmagát is stabilizálja. Innen a jogbiztonság képzete, amelyet az egyes személyi jogokhoz kötnek. Sőt: az egyes különös személyiségi jogokhoz kialakulhat részletes, „testre szabott" technikai eszköztár (főleg ha gyakorlati igénybevételük nagy). Például általános szabályok vonatkoznak arra, hogy a kortársi történelem szereplőit e minőségükben kevésbé illeti meg a képmáshoz való jog, illetve „magánszférájuk" szűkebb; vagy szabályokban rögzítik a sajtókritika jogának biztosítását, és másrészt a sajtóhelyreigazítás útján a gyors és „egyenértékű" jóvátételt. A common law-ban, ahol nincs általános személyiségi jog, különösen sok a formális feltétel. Továbbá differenciálódhat az egyes személyiségi jogok megsértéséért alkalmazott szankciórendszer, illetve alkalmazásuk feltételei (bizonyítási teher, rosszhiszem). Az egyes személyiségi jogok ma már olyan statikusak, hogy természetesnek látjuk, ha alkalmazásuk kibővítéséhez vagy vitás kérdések tisztázásához a törvényhozó beavatkozását sürgetik. Ilyen esetek például a testi épség körében a szervátültetések kérdése, vagy például, hogy a biztosító követelheti-e ügyfele orvosi vizsgálatát, illetve kezelését; a magánszféra — információs szabadság mérlegelésénél a számítógépes nyilvántartások, avagy a bírósági és bűnügyi eljárások televíziós nyilvánossága. Az általános személyiségi jog differenciálódása természetes folyamat. Az egyes személyiségi jogok stabilizáló, konzervatív volta és differenciált problémái azonban nem szabad hogy elfedjék magát az általános személyiségi jogot. A nevesített jogokon kívüli jogfejlesztés ma olyan nehéznek látszik, mintha az általános személyiségi jog nem is lenne a törvényben, vagy csupán jogpolitikai elvként létezne. A személyiség értékének kiemelését a második világháború után a tömegkommunikációs eszközök védekező ellentámadása követte, amely a hatvanas évektől a személyiségi jogokat gyakran visszavonulásra kényszeríti. A harc speciális mentességek technikai megvalósítása (a valóság bizonyítása), illetve a jogellenesség alól mentesítő „közérdek" definiálása körül folyik. Még nem lehet megállapítani, hogy a további fejlődés során az általános személyiségi jog és funkciója háttérbe szorul-e a részproblémák mögött.

Irodalom: *Meszlény* Artúr: A személyiség védelme a polgári törvénykönyv tervezetében. Bp. 1903.; *Meszlény* Artúr: A nem-vagyoni érdek jogi védelméről. = Magánjog-politikai tanulmányok. Bp. 1901.; *Balás* P. Elemér: Személyiségi jog. = Magyar magánjog. Szerk. Szladits Károly 1. köt. Bp. 1941.; *Törő* Károly: Személyiségvédelem a polgári jogban. Bp. 1979.; *Törő* Károly: A személyiség polgári jogi védelme bíróságaink gyakorlatában. Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle 1971.; *Törő* Károly: Sajtóhelyreigazítás. Jogtudományi Közlöny 1975.; *Erőss* Pál: Emberi mivoltunk polgári jogi védelme. Magyar Jog es Külföldi Jogi Szemle 1972.; *Rácz* Attila: A személyi szabadságjogok alkotmányi szabályozása. = Az állampolgárok alapjogai és kötelességei. Bp. 1965.; *Sólyom* László: A személyiségi jogok. Jogtudományi Közlöny 1979.

Grazsdanszko-pravovaja ohrana intereszov licsnoszti. Red. B. Cserepahin. Moszkva, 1969.; Grazsdanszkopravovoe polozsenie licsnoszti v SZSZSZR. Red. N. Malein Moszkva, 1975.; *Joffe*, O. Sz.: Razvitie civiliszticseszkoj müszli v SZSZSZR. Leningrad, 1975.; *Joffe*, O. Sz.: Licsnüe neimuscsesztvennüe prava i ih meszto v szisztemeszovetszkogo grazsdanszkogo prava. Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo 1966.; *Pridvorov*, B.: Pravovüe i filoszofszkie voproszü szubektivnogo prava na cseszt' i dosztoinsztvo.

Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo 1968.; *Szuhoverhij*, Sz.: O razvitii grazsdanszkopravovoj ohranü licsnüh neimuscsesztvennüh prav i intereszov grazsdan. Pravovedenie 1972.; *Voevodin*, M.: Szoderzsanie pravovogo polozsenija licsnoszti v nauke szovetszkogo goszudarsztvennogo prava. Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo 1965.

Coing, H.—*Lawson*, P. H.—*Grönfors*, K.: Das subjektive Recht und der Rechtsschutz der Persönlichkeit, 1959.; *Constantinesco*, L. J.: Die Persönlichkeitsrechte und ihr Schutz im französischen Recht. Archiv für die civilistische Praxis 1960/61.; Formalism, legal realism, and constitutionally protected privacy under the Fourth and Fifth Amendments. Harvard Law Review 1977.; *Hubmann*, H.: Das Persönlichkeitsrecht. Münster, 1953.; *Jäggi*, P.: Fragen des privatrechtlichen Schutzes der Persönlichkeit. Zeitschrift für schweizerisches Recht 1960.; *Müller:* Die Grundrechte der Verfassung und der Persönlichkeitsschutz des Privatrechts. Bern, 1964.; *Leuze*, O.: Die Entwicklung des Persönlichkeitsrechts im 19. Jahrhundert. Bielefeld, 1962.; *Nerson*, K.: De la protection de la personnalité en droit privé français. = Travaux de l'Association Henri Capitant 13., 1959/60.; *Prosser:* Privacy. California Law Review 1960.; Der zivilrechtliche Persönlichkeits- und Ehrenschutz in Frankreich, der Schweiz, England und den Vereinigten Staaten von Amerika. /Max-Planck-Institut für ausländisches und Internationales Privatrecht Hamburg, 1960./

Sólyom László

SZERZŐDÉS. I. A szerződés fogalma (1536.) — II. Intézménytörténet (1538.) — III. Szerződések a szocializmusban, a jelenkori szerződések (1539.) — IV. A magyar szerződési jog (1543.)

I. A szerződés fogalma. 1. Bevezetés. 2. Gazdasági tartalom. 3. Az akarati forma. 4. Állami elismerés. 5. Összefoglalás.

1. Bevezetés.

A szerződés jogintézménye ott jelenik meg, ahol megállapodás jön létre olyan személyek között, akik legalábbis jogi értelemben szabadok, a jogi egyenlőség viszonyában vannak, és legalábbis a szerződés megkötése előtt egyikük sincs alávetve a másiknak.

Azok között a társadalmi-gazdasági viszonyok között, amelyek az ilyen megállapodások alapjául szolgálnak, kiemelkedő jelentősége van az *áruviszonyoknak:* elsősorban ezek adják az impulzusokat szerződések kötésére, főként ezek a szerződések gazdasági alapjai, és ezek szolgáltatják az általános értelemben vett szerződés modelljét; a szerződések alapjában az áruviszonynak a jogba való átírásával jönnek létre. Ennek a modellnek a jogi szférában meghatározó jelentősége van az áruszerződésen kívüli területeken is: a nemzetközi közjogi szerződések, az ingyenes szerződések, sok országban a házasságkötés területén; jórészt ez a modell érvényesül az egyéni és kollektív munkaszerződésekben még ezek árujellegének megszűnése, a polgári jogból való kiválása után is; érvényesül ez a modell a pusztán csak a tevékenység összehangolására irányuló, nemegyszer államigazgatási jogi szervezetek között létrejövő megállapodásokra is stb. Az áruviszony modelljének ez a kisugárzása alapjában arra vezethető vissza, hogy a társadalmilag kiemelkedő és tartós hatású társadalmi-gazdasági viszonyok jogi kifejezése azt a tendenciát rejti magában, hogy a hasonló jogi struktúrát igénylő más társadalmi-gazdasági viszonyokra is — több-kevesebb módosulással — kiterjedjen. Ez az oka annak, hogy az áruszerződés mindenfajta szerződés őstípusa és modellje.

Történetileg (l. II. 1.) a szerződés alapfeltétele az ősi közösségek bomlása: a tulajdonosok egymástól való szétválasztása. Minthogy a különválasztott tulajdonosok egyre kevésbé lehetnek önellátók, össze kell őket kapcsolni; ez szerződések révén megy végbe. Az áruviszonyok felől szemlélve: a szerződések létrejövetele feltételezi az ősi közösségek tagjainak szétválasztását, vagyis a személyeknek „el kell ismerniük egymást magántulajdonosoknak". [Marx. A tőke; Marx—Engels Művei (a továbbiakban MEM) 23. köt. Bp. 1967, 86. old.]

2. Gazdasági tartalom.

A tipikus szerződés tartalmilag: *árucsere.* Ez a következőket jelenti:

a) A szerződési viszonyban a felek „csak egyszerűen mint cserélők vannak meghatározva . . . Ezért a csere szubjektumaként vonatkozásuk az *egyenlőség* vonatkozása". *(Marx:* Alapvonalak MEM 46/1. 147.)

b) A szerződés alá van vetve az *értéktörvénynek.* Minthogy az árutulajdonosok nincsenek egymásnak alávetve, a szolgáltatás és ellenszolgáltatás mértékét nem határozhatja meg egy jogi fölé- vagy alárendeltség. Nem határozhatja meg a használati érték, mert ezek az értékek összemérhetetlenek. Csak a csereérték határozhatja meg: a szolgáltatás és ellenszolgáltatás egyforma mennyiségű társadalmilag szükséges munkát testesít meg (Marx: A tőke. I. MEM 23, 86.). Ez a meghatározottság azonban csak az árcentrumra vonatkozik; ekörül másodrendű tényezők hatására igen nagy szóródás is lehetséges.

3. Az akarati forma.

„Az áruk őrzőinek személyekként kell egymáshoz viszonyulniuk, akiknek akarata e dolgokban lakozik, úgyhogy az egyik csak a másik akaratával, tehát mindegyikük csak egy mindkettőjüknél közös akarat-aktussal sajátítja el az idegen árut, azáltal, hogy a sajátját elidegeníti. Kölcsönösen el kell ezért ismerniük

egymást magántulajdonosoknak. Ez a jogi viszony, amelynek formája a szerződés... akarati viszony, amelyben a gazdasági viszony tükröződik." (*Marx:* A tőke. I. MEM 23. köt. Bp. 1967. 86. old.) Az árucsere mechanizmusát az akaratmegegyezés mozgatja, hiszen egyenlő személyek cseréjét csak a közös akarat indíthatja be. A jog is leginkább éppen az akarati elemet tudja megragadni, hiszen a jogi norma magatartás-szabályozás.

Ha a klasszikus kapitalizmus árucseréjének alanyait elszigetelten vizsgáljuk, úgy tűnik, mintha a cserélők szabad akarata hozta volna létre a szerződést. Ez azonban nincs így.

a) Ha a termelő egy a cserére alapozott társadalomban termel, akkor kénytelen vásárolni és eladni: a cipőgyárosnak, ha ez akar maradni, bőrt stb. kell vásárolnia, és cipőt kell eladnia, a termelőeszközökkel nem rendelkezőnek pedig a munkaerejét kell eladnia, ha nem akar éhenhalni vagy bűnözővé válni stb.

b) „A fogyasztó sem szabadabb a termelőnél. Véleménye anyagi eszközein és szükségletein alapszik. Mindkettőt alapjában társadalmi helyzete határozza meg, amely viszont az egész társadalmi szervezettől függ." (Marx, MEM 4. köt. Bp. 1959. 73. old.)

c) A szerződési akaratot behatárolja továbbá a kereslet és kínálat viszonya, behatárolja vagy befolyásolja az állami gazdaságpolitika, árpolitika, befolyásolja a felek gazdasági helyzete (túlerő vagy rászorultság), ügyessége, ravaszsága, befolyásolhatják társadalmi presztízszempontok, amelyeket gyakran mesterségesen keltenek a termelők, hogy többet és drágábban tudjanak eladni stb.

Mindez természetesen hagy egy mozgásteret az egyéni akaratnak is, és — akár elismerjük az akaratszabadságot, akár nem — ebben a korszakban a szerződő fél akarata valóságos akarat, noha mögötte gyakran ott van a gazdasági kényszerűség.

A monopolkapitalizmusban, majd a szocializmusban nemegyszer nem csupán az akarat szabadsága kérdéses, de az akarat valódisága is. Az európai kontinensen az akarati elem elhalványulásának első megnyilvánulása a *bizalmi elv* (Vertrauensprinzip, reliance doctrine), valamint a *nyilatkozati elv* előtérbe lépése volt. Ezeknek témánk szempontjából az a jelentősége, hogy akarat és nyilatkozat eltérése esetén általában a nyilatkozat a mérvadó; ha valaki nyilatkozatot a gazdasági forgalomban szokásos módon értelmez, megbízhat abban, hogy azt helyesen értette. Ez pedig azt jelenti, hogy a tényleges akarat, amely mozgásba hozta a jogviszonyt, nem feltétlenül lesz irányadó: marad a szerződést keletkeztető szubjektív tényező, de a szerződés tartalmát már nem az akarat valóságos tartalma szerint fogják megállapítani, hanem a külvilágban való megnyilvánulása, a nyilatkozat által kiváltott visszhang szerint. Azután bizonyos körben *a nyilatkozat is fiktívvé válik* — elterjed a ráutaló magatartásokkal való szerződéskötés (beállás parkolóhelyre, automaták révén kötött szerződés, felszállás közforgalmi járműre stb.). A tömegtermeléssel járó standardizálási igény létrehívja az előre elkészített szerződési blankettákat, amelyek arra vezetnek, hogy az egyik fél csak azt döntheti el, hogy megköti-e a szerződést, de a feltételekről aligha tárgyalhat: itt már az akarat maga is gyakran *fiktív;* a tömegfuvarozásban, a biztosításban, majd a szocialista tervszerződésekben széles körben megjelenik a szerződéskötés *jogi* kényszere, a szerződéskötési kötelezettség. *Az akarati forma követelménye nem terjed túl az akarat formális megkívánásán:* az akarat merőben *jogtechnikai* követelménnyé válik. Mindezekben az esetekben azonban *árucsere* megy végbe! Ha ennek formája egy akár formális akaratmegegyezés — akkor *szerződés*ről van szó ezekben az esetekben is. A gazdasági és a jogi kényszer között ebből a szempontból sincs különbség; mindkettő kisebb-nagyobb vagy teljes mértékben pótolja az akaratmegegyezések mögött részben vagy egészben esetleg hiányzó valóságos — szabad vagy nem szabad — akaratot. Az árucsere tehát akkor is vezethet szerződésre, ha nincs szerződési szabadság, ha az akarat fiktív, ha jogi kötelezettséget hajt végre a szerződéskötéssel a szerződő fél, feltéve, hogy legalább az akaratmegegyezés formája megvan. Ezt bizonyítja az, hogy a kényszerűen és a többé-kevésbé szabadon megkötött szerződés további élete igen hasonló: mindkét esetben megvannak az árucsere jellegzetes teljesítési, szerződésszegési stb. szabályai, megvan a felek érdekeltsége.

4. Állami elismerés.

Az akaratmegegyezés elemével azonban a szerződést mint jogi jelenséget még nem írtuk le. Ha az akaratmegegyezés tilos célra irányul, nem érvényesül szerződésként. Az állam, a jogrend az akaratmegegyezéshez háromféleképpen viszonyulhat: ellenségesen, közömbösen vagy támogatóan. A jogi szankció vagy megtagadja a joghatást a szerződéstől, vagy nem avatkozik be (naturalis obligatio), vagy módosított tartalommal ismeri el a szerződést, vagy teljesen mellé áll, és kikényszeríti a teljesítést, illetve kártéritéssel sújtja a szerződésszegőt. Ez a viszonyulás a társadalmi rendszertől és annak az adott időszakban fennálló konkrét politikai, társadalmi és gazdasági viszonyaitól függ. A *szocialista* jogokban pl. érvénytelenségre vezet az, ha a szerződés a szocialista együttműködés követelményeibe, a népgazdasági terv konkrétan megfogalmazott célkitűzéseibe ütközik.

5. Összefoglalás.

Az áruviszonyok tehát akaratmegegyezések formájában jelennek meg. Az akaratmegegyezések pedig — az állami akarattal találkozván — állami védelmet kapnak: mint szerződések polgárjogot nyernek a polgári jog világában.

A szerződések három fő ismérve tehát:

a) *Gazdasági tartalmuk:* kölcsönös, az egyenértéken alapuló vagyoni értékű szolgáltatás elkülönült tulajdonosok között (árucsere), amelynek mélyén gazdasági kényszerűség rejlik.

b) *Jogi megjelenésük:* az áruviszonyban jogilag egyenlő tulajdonosok joghatásra irányuló valódi, néha csak fiktív akaratmegegyezése.

c) *Állami elismerésük:* a joghatás elismerése, az áruviszony lebonyolításának kikényszerítése vagy az áruviszonynak a szerződésszegés által megbontott egyensúlyát helyreállító jogi szankció — például kártérítés vagy az eredeti állapot helyreállítása — alkalmazása.

II. Intézménytörténet. 1. Létfeltételek. 2. A kereskedelem szerepe. 3. Általánosodás. 4. A burzsoá szerződési jog kifejlődése. 5. Kapitalizmus.

1. Létfeltételek.

A szerződés intézménye akkor jöhetett létre, amikor a munkaerő már többet tudott termelni, mint amennyire fenntartásához és megújításához szükség volt: megjelent a „*fölös termék*" (Marx: Alapvonalak. MEM 46/1. 295.). Azokat a termékeket, amelyeknek nem volt használati értékük a tulajdonosuk számára, becserélték — később a pénz közbeiktatásával — olyan termékekre, amelyekre szükségük volt. A fejlődés következő fokán már azzal a céllal termeltek, hogy a termékeket eladják: megjelent a *kereskedelem*, amely az ősi közösségek bomlásának egyik fő tényezőjévé vált. A *kapitalizmusban* az áruviszonyok totalitássá váltak: mindennek áruvonatkozása lett. Az ősi közösségek teljesen felbomlottak, a feudalizmus hierarchikus osztott tulajdoni szerkezete szétbomlott: végbement a tulajdonosok teljes szétválasztása. Ezzel együttjárt, hogy a munkásnak a termelőeszközeitől való megfosztása folytán a munkaerő is áruvá vált: megtörtént „az abszolút elválás tulajdon és munka között" (*Marx*, i. m. 338.). Ez a jelenség a jogban úgy jelentkezik, mint árutulajdonjog, illetve tőketulajdonjog egyfelől és másfelől mint a munkaszerződés megkötésének szabadsága, a saját munkaerővel való szabad rendelkezés. A *szocializmusban* az áruviszony totalitása ugyan megszűnik, de az árutermelés fennmaradása a szerződések létfeltételeit továbbra i- biztosítja.

2. A kereskedelem szerepe.

A kereskedelemnek a szerződések fejlesztésében a kezdetektől mindmáig igen nagy a szerepe. Már igen korán kibontakozott a kereskedelemnek az az igénye, hogy területi határokra tekintet nélkül, kereskedelmi szokások kialakítása útján maga alakítsa ki a saját jogát; ezt a tevékenységet később a kereskedelem érdekképviseletei, különböző szervezetei útján végezte, és ennek során a kereskedelmi szokások egy része a jog által kifejezetten elismert „szokványok"-ká vált. A nemzeti államok kialakulásával, továbbá sok országban a kereskedők kereskedelmi törvények formájában megkapták a saját különjogukat, amelynek jelentős részét a kereskedelmi szerződések teszik ki (*Franciaország* 1763, *Ausztria* 1863, *Magyarország* 1875 stb.).

Korán kialakult továbbá a kereskedelemnek az az igénye is, hogy saját bíróságai legyenek. Állandó vásárokon vásári bíróságok jöttek létre (pl. a római aedilis curulis bírósága, amely jelentősen továbbfejlesztette a szerződésszegésekre vonatkozó jogot), és mindinkább elterjedt, ma is igen jelentős szerepet játszik a kereskedelmi választott bíráskodás.

A mindezek során létrejött kereskedelmi jog jótékony hatással volt az egész szerződési jog fejlődésére, mert a gazdasági életben lehetett először és a legkövetkezetesebben kialakítani a kor megkívánta új, gyakorlatias, korszerű megoldásokat, és ezek gyakran behatoltak a polgári jog általános szerződési jogába.

3. Általánosodás.

A szerződések jogintézményének a kialakulása hosszú folyamat volt. Eredetileg korántsem volt természetes az, hogy ha valaki megállapodást köt valaki mással, akkor ennek jogi kötelező ereje van. A *római jog*ban például azt tartották, hogy a megállapodás (pactum) önmagában még nem hoz létre kötelezettséget, szerződést (contractus), hanem ehhez valamilyen többletre van szükség, amely megalapozza a követelés perelhetőségét. Ez a többlet arra irányult, hogy vallási, erkölcsi indítékok bekapcsolásával megnövelje az adós fizetési készségét, vagy hivatalos személyek, tanúk jelenlétének megkívánásával megnövelje a megállapodás bizonyíthatóságát. Mindkettőt szolgálta a megállapodás szigorú formákhoz kötése (formális szerződések: időbeli sorrendben a mancipatio, az eskü, a formális ígéret: stipulatio). Az így létrejövő kötelező erő azonban csak kisszámú szerződésfajtára (pl. az adásvételre) terjedt ki. A további fejlődés során néhány szerződésfajta kötelező erejét azon az alapon ismerték el, hogy az egyik fél valamilyen *szerződési cselekményt* véghezvitt, például átvette a kölcsönösszeget (reálszerződések). Ezt követte néhány olyan szerződésfajta kötelező erejének elismerése, amelyeknél a felek *megegyezése* alapította meg a kötelező erőt (konszenzuálszerződések). Az *angol* jogban a kötelező erőt arra alapozták, hogy a teljesítést az adós — *ellenszolgáltatás fejében* — *elvállalta* (quia assumpsit).

A szerződések kötelező erejének elismerése tehát eredetileg egyre növekvő számú szerződésfajtára korlátozódott, de a szerződés mint olyan, nem kapott jogvédelmet. A római jog a stipulatio kiterjesztésével eljutott annak küszöbéig, hogy a szerződés általános kötelező erejét elismerje, ez azonban teljesen csak a „korai polgári forradalom" angol jogában, a common law-ban ment végbe, 1602-ben, a *Slade*-ügyben. Ettől kezdve az angol jogban minden

olyan szerződés kötelező erejű, amelyben a felek kölcsönösen ígérnek egymásnak szolgáltatást, még ha az egyik szolgáltatás szinte fiktív (pl. 1 penny) is (*consideration*-tan); ez a kötelező erő olyan nagyfokú volt, hogy a nem teljesítő adóst a 19. század harmadik harmadáig akkor is kártérítési kötelezettség sújtotta, ha emberileg teljesen elháríthatatlan körülmény gátolta meg a teljesítésben. Az európai kontinensen a szerződések általános kötelező erejét nagy ünnepélyességgel mondta ki a *francia* polgári törvénykönyv: „A szerződésnek a felek között törvényereje van". A római jog korszerűtlenné vált megoldásaitól nehezen szabaduló *német* jogban még a 19. század második felében is vitatták a szerződések általános kötelező erejét, az 1896. évi német polgári törvénykönyv azonban ezt a kötelező erőt elismerte.

4. A burzsoá szerződési jog kifejlődése.

A római magánjogban évszázadok során úgyszólván teljesen kidolgozták az áruszerződések elveit és jogi megoldásait. A római jog európai kontinentális recepciója évszázadaiban a szerződések római jogát is adaptálták a kor követelményeihez; az így alakuló szerződési jog felvett bizonyos régi germán elemeket is, és kölcsönhatásba került az ebben az időszakban nagyon fejlett, római jogi hatásoktól szintén nem teljesen mentes arab kereskedelmi joggal. Mind az európai, mind az arab kereskedelmi szerződési jog a területi határokra tekintet nélkül érvényesült, bár bizonyos kérdésekben kiegészült különböző vásári bíróságok, városi jogok szabályaival. Az *angol* jog sem maradt mentes a kontinentális közvetítéssel oda is áthatható római jogi hatásoktól: először a 16. század táján érték a kánonjog révén ilyen hatások, ennél azonban lényegesebb az, hogy a 18. században főként Lord *Mansfield* legfelső bíró ítélkezésének eredményeképpen a korabeli kontinentális nemzetközi kereskedelmi jog számottevő mértékben beáramlott az angol szerződési jogba, és azt modernizálta anélkül, hogy kialakult sajátos jellegzetességeitől megfosztotta volna.

5. Kapitalizmus.

A kapitalizmusban a szerződés a gazdasági érintkezés általános formájává válik (l. II. 1.).

A *liberálkapitalizmus*ban a kereslet és kínálat szabad játékától és spontán dinamikus egyensúlyától várták a gazdaság zavartalan működését. Ennek következtében a szerződések fő elve a *szerződési szabadság* lett, bárki bárkivel bármilyen szerződést köthetett. Ez szolgálta a kizsákmányolás fokozását is a szabad munkaszerződések révén, amelyekben a tőkés gazdasági túlereje szabadon érvényesülhetett. Ennek előmozdítására a munkások szerződési szabadságának a jelszavával megtagadták a munkásszervezkedési jog és a kollektív szerződések elismerését. A szerződési szabadság tételével együttjárt *a szerződések feltétlen teljesítésének* a követelménye (pacta sunt servanda), amely egyrészt legfőbb erkölcsi követelménnyé vált kereskedői körökben, másrészt a gazdaságilag gyengék kiszolgáltatottságát növelte.

A *monopolkapitalizmus*ban mindkét elv jelentősen meggyengült. A szabad piac mechanizmusa a gazdasági válságok korában nem biztosította az egyensúlyt, a gazdaságilag gyengébbek bizonyos fokú védelme a tőkés rendszer érdeke lett: az állam kénytelen egyre inkább beavatkozni a szabad szerződések világába. A tömegtermelés műszaki, majd jogi szabványosításra vezetett: kialakultak előre kinyomtatott azonos szerződésformák, az ún. blankettaszerződések vagy adhéziós szerződések, amelyeket az jellemez, hogy a gazdaságilag erősebb által elkészített szerződéstervezettel kapcsolatban a gyengébb — rendszerint a fogyasztó — csak aközött választhat, hogy köt-e szerződést vagy nem, de a szerződési feltételekbe nem sok beleszólása lehet. Az ilyen szerződésekkel az erősebb a gazdasági erejével visszaélve gyakran olyan súlyos feltételeket szab, hogy újabban a súlyos túlkapások ellen a tőkésállam is fellép a *fogyasztóvédelem* jegyében. A munkásosztály harcának eredményeképpen elismerték a kollektív szerződéseket, és ezek révén igyekeznek az osztályharcot szerződéskötési vitákká szelídíteni. Mindezek — más jelenségekkel együtt — a szerződési szabadság elvét annyira meggyengítették, hogy manapság már burzsoá szerzők is kétségbevonják, hogy a szerződési szabadság önmagában érték volna (pl. *Zweigert*). A kapitalizmus általános válsága a háborúival, gazdasági válságaival, inflációival arra vezetett, hogy a tőkés rendszer védelmében a szerződések feltétlen teljesítésének a követelménye megrendült: előre nem látott rendkívüli események okot adhatnak a szerződés módosítására vagy éppenséggel megszüntetésére (*common law:* frustration, *német jog:* Wegfall der Geschätsgrundlage, *francia jog:* théorie de l'imprévision, *magyar jog:* gazdasági — érdekbeli lehetetlenülés).

III. Szerződések a szocializmusban, a jelenkori szerződések. 1. A szerződések létjogosultsága és köre a szocializmusban. 2. Rendszeri megoldás. 3. Szerződésfajták. 4. Terv és szerződés. 5. Szerződésszegés. 6. Alapelvek. 7. Jelenkori jelenségek.

1. A szerződések létjogosultsága és köre a szocializmusban.

A szocializmusban a szerződési viszonyok fennmaradására az árutermelés fennmaradása vezet. A szerződések megváltozását az vonta maga után, hogy ezek rendszere a szocializmusban a tervgazdálkodásnak alárendelten működik; a népgazdasági tervek teljesítésének és részben előkészítésének az eszköze.

A szocializmusban a szerződések három szektorát lehet megkülönböztetni:

a) a gazdálkodó szervezetek (állami vállalatok, szövetkezetek, ezek társulásai stb.), tovább-

bá ezek irányító szervei között létrejött szerződések,

b) az állampolgárok egymás közti szerződései,

c) az állampolgárok és gazdálkodó szervezetek között kötött szerződések.

Bizonyos mértékig az állampolgárok közötti szerződéseket is befolyásolja az, hogy a népgazdasági tervezés hogyan rangsorolja a szükségletek kielégítését, milyen jövedelem- és árpolitikát folytat. Mégis e szerződések lényegesen több hasonlóságot mutatnak a nemszocialista világban kötött szerződésekkel, mint a szocialista gazdasági szervezetek között kötött szerződések, noha itt is kimutathatók különbségek: bizonyos szerződésfajták — például spekulációs szerződések, tőzsdei határidőügyletek — nem megengedettek, vagy nem jöhetnek létre, a reális teljesítés elve inkább érvényesül, mint nyugati országokban stb. A legjelentősebb eltérés az, hogy a munkaszerződések egyre inkább átalakulnak kollektív jogviszonyokká, és ezekben az áruviszonyoknak csak a maradványai tapasztalhatók; ezért ezek a polgári jogból a munkajogba kerültek át, de ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy több fejlett tőkésország jogában is megjelent a többékevésbé elkülönült munkajog. Az állampolgárok és a gazdálkodó szervezetek közötti szerződések jelentőségét elsősorban a fogyasztóvédelem nem teljesen megoldott problémája adja. Kiemelkedő jelentősége azonban a gazdálkodó szervezetek közötti szerződéseknek van. Ennek van a legnagyobb társadalmi-gazdasági jelentősége, és itt található a legtöbb, csak a szocializmusra jellemző megoldás. A továbbiakban — a 2—5. pontban — a szerződéseknek ez a köre kerül bemutatásra.

2. Rendszeri megoldás.

Azokban az országokban, ahol a gazdasági jog koncepciója uralkodó, a szocialista gazdálkodó szervezetek között kötött szerződések a gazdasági jogba tartoznak, a többi szerződés a polgári jogba, illetőleg a munkajogba. Itt nagyobb jelentőséget tulajdonítanak annak, ami a népgazdaság legkülönbözőbb jogintézményeit (például a minisztériumi irányítást, befolyásolást és a vállalati gazdálkodás jogát) összekapcsolja, mint annak, ami az összes áruszerződést (például termelők és fogyasztók adásvételeit) összeköti. Ezzel szemben a szocialista országok másik csoportja a polgári törvénykönyvben szabályozza az összes polgári jogi szerződéstípusnak legalább az alapvető szabályait, tekintet nélkül arra, hogy melyik szektorba tartoznak a szerződéskötő felek. Ezen az egységes szabályozáson belül kerül sor — ahol ez szükséges — különbségtételre a gazdálkodó szervezetek egymás közti szerződésére és az állampolgárok szerződéseire irányuló szabályok között. A magyar polgári törvénykönyv — különösen annak 1977-ben megállapított szövege — ezt az utóbbi megoldást valósította meg.

3. Szerződésfajták.

A népgazdasági körben igénybe vett szerződésfajták a fejlődés során jelentős változáson mentek át.

a) A tervgazdálkodás centralizált tervutasításos rendszerében az ipari termékek és a kereskedelem vonatkozásában az ún. *tervszerződéseknek* (gazdasági szerződéseknek) monopolhelyzetük volt. Ezek állami vállalatok között jöttek létre, és a kötelező tervfeladatokat öntötték szerződési formába; ez fűzte őket össze. Ide tartoztak a szállítási szerződések (a tervgazdálkodás szolgálatában egyesült bennük az adásvételi és a vállalkozási szerződés, és az jellemezte őket, hogy a termelési, illetve kereskedelmi folyamat a szerződéskötés után ment végbe), az építési szerződések és a műszaki-tervezési szerződések. A fő funkciójuk az volt, hogy horizontálisan (a vállalatok között) megszervezzék a vertikálisan (a központoktól) kapott tervfeladatok teljesítését, konkretizálták, részletezték a tervfeladatokat, a szerződésszegési szankciók révén ösztönöztek a szerződésnek megfelelő teljesítésre, lehetővé tették a szerződési folyamatok ellenőrzését a bankszámlák révén, és esetileg felfedték a tervezés bizonyos hibáit. A vállalatok kötelesek voltak a tervfeladatok megkapása után nyomban minden tervkötelezettségüket szerződéssel fedezni (általános szerződéskötési kötelezettség), és csak tervfeladataik változása esetén módosíthatták vagy szüntethették meg ezeket a szerződéseket; erre egyébként kötelesek is voltak. Az állami döntőbizottságokat megillette az a jog, hogy a népgazdaság érdekében a felek megállapodásának hiányában is tervszerződéseket hozzanak létre, módosítsanak vagy megszüntessenek. A tervszerződések szabályai túlnyomórészt kogensek voltak, és tartalmi egyöntetűségüket a vonatkozó rendeletek mellett az ezeket részletező, a minisztériumok által létrehozott szállítási alapfeltételek biztosították.

A mezőgazdaság körében a beszolgáltatási rendszer megszüntetése után bevezették a *termelési szerződéseket* állami begyűjtési vállalatok és mezőgazdasági termelőszövetkezetek, valamint állami gazdaságok között. Ezek állami termelési terveken alapultak, és kötelező volt az államilag elkészített szerződésblanketták (l. II. 5.) használata. Szoros együttműködést írtak elő a felek között, és ebben az együttműködésben az állami vállalatok jutottak döntő szerephez. A gépi erőt a mezőgazdasági termelő egységek az állami mezőgazdasági gépállomásoktól *gépállomási szerződésekkel* szerezték meg.

A termelő és kereskedelmi folyamatot hitelszerződések és fuvarozási szerződések segítették; ezek is állami terveken alapultak.

b) Az elsősorban a *Szovjetunió*ban, az *NDK*-ban és *Bulgária*ban érvényesülő ún. decentralizált gazdaságirányítási rendszerben, amely széles körben egyesíti egyazon szervezet keretében a gazdaságirányítási, tervezési és gazdál-

kodási elemeket, a szerződésfajták köre kiterjedt, nem utolsósorban az áruviszonyokon kívüli területre. Jelentőssé váltak a *koordinációs* vagy *szervezési szerződések*, amelyekben nemegyszer minisztériumok is részt vesznek. Ezeknek az a rendeltetésük, hogy megszervezzék a tervezést és tervteljesítést, az alájuk rendelt gazdasági egységek együttműködését. Létrejöttek szerződések a nagy gazdasági egységek és az alájuk rendelt kisebb egységek között is, tekintet nélkül arra, hogy az utóbbiaknak van-e jogi személyiségük. Kívánatossá vált *hosszú lejáratú szerződések* kötése, amelyek vagy a termelő kapacitásának egy részét foglalták le hosszabb időre, vagy — az *együttműködési szerződések* — mellérendelt vállalatok gazdasági és műszaki együttműködését szervezték hosszabb időre. A műszaki fejlesztés körében kialakultak a *kutatási szerződések* kutatóintézetek és termelővállalatok között. Különösen az *NDK*-ban megjelentek a *társulási szerződések* is, bár ezek jelentősége nem számottevő.

Ilyen körülmények között a tervszerződések körvonalai a korábbinál határozatlanabbakká váltak. Az *NDK*-ban — már a gazdasági jogi koncepcióból folyóan is — minden népgazdasági szerződés idetartozik; ezek három csoportját különböztetik meg: a szervezési szerződéseket a tervezés és a terv végrehajtása körében, az együttműködési szerződéseket az áruszerződések megalapozása területein és a szolgáltatási szerződéseket (Leistungsverträge), amelyek áruszolgáltatásokra és más gazdasági szolgáltatásokra (pl. műszaki ismeretek, biztosítás) irányulnak; mindegyikük nagyszámú variánsra bomlik.

c) A *magyarországi* indirekt gazdaságirányítási rendszerben a kötelező tervszámok, valamint a kötött értékesítési csatornák rendszerének megszüntetése folytán a vállalatok szélesen megvont határok között jogi kötöttségek nélkül döntik el, hogy kívánnak-e szerződést kötni, melyik vállalattal vagy szövetkezettel kívánnak szerződést kötni, és milyen típusú szerződést kívánnak kötni. Ilyen körülmények között a tervszerződések kategóriájának létjogosultsága megszűnt. A *szállítási szerződés* a tömegtermékekre vonatkozik, és ismét megjelenik a vállalatok közötti *vállalkozási szerződés*. A belföldi termelők és külkereskedelmi vállalatok között nagy jelentőségűvé válik a *bizományi szerződés*. Meglehetősen elterjedt különösen a szövetkezeti szektorban a *társulási szerződés*. Jelentős szerepet töltenek be vagy kellene, hogy betöltsenek az *együttműködési szerződések*, a hosszú távú szerződési kapcsolatokat előmozdító egy vagy több szerződés későbbi megkötésére kötelező *előszerződések* és a *kutatási szerződések*.

4. Terv és szerződés.

Noha a népgazdasági szerződési rendszer fő feladata mindenkor a tervgazdálkodás szolgálata, a terv és a szerződés közötti viszony bizonyos mértékben megváltozott.

a) A direkt centralizált tervutasításos rendszerben, amely az európai szocialista államokban a hatvanas-hetvenes években végrehajtott gazdaságirányítási reformokig érvényesült, részletes tervek uralták a szerződési rendszert. Ez *általános szerződéskötési kötelezettséggel* járt: kötelező volt valamennyi tervfeladatot nyomban szerződésekbe foglalni, tilos volt a tervben nem szereplő célokra szerződést kötni vagy tervszerződés hiányában szállítani. Ezt az általános szerződéskötési kötelezettséget eleinte rendkívül nagy számú termék vonatkozásában kiegészítette a *speciális szerződéskötési kötelezettség:* a tervező szervek utasították mindkét felet, hogy meghatározott termék meghatározott mennyiségére kössenek szerződést. Ha a felek a szerződéskötésben nem tudtak megállapodni, kötelesek voltak az állami döntőbizottsághoz fordulni döntésért.

b) A direkt decentralizált gazdaságirányítási rendszerben (főként: Szovjetunió, NDK, Bulgária) az állam továbbra is maga biztosítja a népgazdaság körében a szerződések megkötését. Ebben a vonatkozásban a változás kétirányú: a kötelező tervszámok száma csökkent, ezek a tervszámok kevésbé részletezőek, és nem természetben, hanem értékben vannak megadva, továbbá a szerződéskötések megszervezésében jelentős szerephez jutnak a központi állami szervek mellett a nagy, igazgatással, tervezéssel és gazdálkodással egyaránt foglalkozó szervezetek (egyesületek, kombinátok). A terv és szerződés közötti korábbi egyoldalú viszony továbbá némileg megváltozik: a megkötött szerződések is azok között a tényezők között vannak, amelyek a terv elhatározásánál szerephez jutnak. Változást jelent az is, hogy a népgazdasági terv célkitűzéseivel összhangban álló szerződések akkor is érvényesek, ha nem alapulnak kötelező tervfeladatokon.

c) Az indirekt gazdaságirányítás rendszerében a fontosabb beruházások, központi programok és néhány más terület kivételével nincs közvetlen jogi kapcsolat terv és szerződés között. Az alapvető elgondolás az, hogy a gazdasági szabályozóknak (hitelpolitika, árpolitika, bérpolitika stb.) kell oda hatniuk, hogy a vállalatok jogilag szabad elhatározásai szolgálják a népgazdasági terv célkitűzéseinek megvalósítását. A vállalatok fő kötelezettsége az, hogy előmozdítsák azoknak a szükségleteknek a kielégítését, amelyek a népgazdasági terv célkitűzéseinek teljesítése során keletkeznek. A szerződéskötési kötelezettség (nem elhanyagolható) kivétellé válik.

5. Szerződésszegés.

A szerződésszegés szankcióit a reális teljesítés elve és a kötelező kötbérrendszer uralja (l. IV. 11.). *(→ Szerződésszegés)*

6. Alapelvek.

A szocialista szerződések alapelveit is elsősorban a népgazdasági szerződésekre vonatkozóan tárgyaljuk.

a) Az állami irányítás elsőbbsége: szerződési fegyelem. Amint az már a fentiekből kitűnt, a szerződések fő funkciója a népgazdasági terv teljesítésének előmozdítása. Ezért a szerződéseket nem lehet a szocialista szervezetek magánügyének tekinteni: e szervezetek akkor is állami irányítás alatt állnak, ha szerződéses viszonyra lépnek. A felek „magán"-viszonyait is áthatja az állam és vállalata — a szerződési felek — közötti viszonyok légköre. Ez akkor is tapasztalható, ha a vállalatot széles körű szabadság illeti meg szerződési viszonyai létrehozásában és alakításában.

Ez vezet a szerződési fegyelem elvére, amely azon alapul, hogy a vállalat végső fokon, alapjában nem a saját érdekében tevékenykedik, hanem társadalmi megbízatás alapján. A szerződési fegyelem tartalma időszakonként változik: függ a központosítás fokától és a direkt (utasításos) és indirekt (gazdasági szabályozó) gazdaságirányítási módszerek súlyától, arányától. Idetartozik például az, hogy a piacon előnyös helyzetben levő vállalat a hozzáforduló vállalattal időben kösse meg a szerződést, vagy az a ma már szűk körre szorított kötelezettség, hogy a vállalat a szerződésszegésből eredő kötbérigényét érvényesítse, továbbá az a kötelezettség, hogy a teljesítést nyomban követnie kell a fizetésnek, átfogóan idetartozik a vállalat számára felismerhető népgazdasági érdek feltétlen szolgálatának kötelezettsége. A szerződési fegyelem elvének megvalósulását különféle bírságok szolgálják; az elv valójában nem a polgári jog, hanem a gazdasági igazgatás joga körébe tartozik.

b) Szocialista együttműködés. A szerződések egészére is vonatkozik és a népgazdaság körében a szerződési fegyelem elvéből is következik a felek együttműködési kötelezettsége. Ez az elv voltaképpen az egész polgári jog egyik alapelve. A szerződések területén a specifikus vonását az adja, hogy a szerződő feleknek legalább részben ellentétesek az érdekeik, és mégis szorosan együtt kell működniük. Támogatniuk kell egymást mind a szerződéskötés időszakában, mind a szerződések lebonyolításában, mind a teljesítés során. A jogosult pl. szerződésszegést követ el, ha nem tesz meg mindent, ami az adott helyzetben általában elvárható, hogy lehetővé tegye, illetve megkönnyítse a teljesítést a kötelezettnek; a feleknek figyelemmel kell lenniük egymás jogos érdekeire, ki kell cserélniük tapasztalataikat, értesüléseiket, minden lényeges körülményről egymást értesíteniük kell. Idetartozik az is, hogy hosszabb ideje tartó szerződési viszonyaikat jogos ok nélkül hirtelen nem szakíthatják meg, stb.

c) A szükségletek kielégítése: a reális teljesítés. A tervszerűség szolgálata végeredményben a termelés és fogyasztás szükségleteinek a kielégítésére irányul; a szerződési tevékenységnek végső fokon ezt a célt kell szolgálnia. Alapjában ebből ered a reális teljesítés követelménye, amely azt jelenti, hogy a felek kötelesek a kikötött szolgáltatást természetben teljesíteni, és nem szabadulhatnak kötelezettségük alól kártalanítás felajánlása ellenében sem. Ez az elv a gazdaságirányítás centralizált és decentralizált rendszerében valójában a *terv* reális teljesítésének a követelményét jelenti és csak ezen keresztül a szükségletkielégítés követelményét, az indirekt gazdaságirányítási rendszerben pedig közvetlenül a *szükségletkielégítést* szolgálja. Arra is visszavezethető, hogy a szocialista gazdasági szerkezet csak ritkán engedi meg azt, hogy a jogosult a teljesítés helyett kapott kártérítést arra használja fel, hogy más vállalattól ennek ellenében beszerezze a nem teljesített szolgáltatást (fedezeti vétel).

A reális teljesítés elve azonban nem érvényesülhet teljes következetességgel. Nemzetközileg terjed az a felismerés, hogy meg kell engedni a szerződéstől való elállást akkor, ha előrelátható, hogy teljesítéskor már nem fog fennállni az a szükséglet, amelynek fedezésére a szerződést megkötötték: ezt kívánja a szükségletkielégítés elve. *Magyarországon* a szállítási és vállalkozási szerződés jogosultja a szerződés teljesítésének határideje előtt bármikor indokolás nélkül elállhat a szerződéstől, de kártalanítania kell a kötelezettet. Szerződésszegés esetén is vannak határai a reális teljesítés elvének: késedelem esetén végeredményben mindig van mód az elállásra, hibás teljesítés esetén pedig akkor, ha lehetetlen vagy súlyosan gazdaságtalan a reális teljesítés kikényszerítése.

d) Végül Magyarországon szokásos a *szerződési szabadság* elvéről is beszélni. A szerződési szabadság valóban meglehetősen kiterjedt, elsősorban állampolgárok egymás közti szerződéseiben. A szocialista gazdálkodó szervezetek egymás között kötött szerződései körében pedig a termékforgalmi rendelet ugyan lényegében deklarálja a szerződési szabadság elvét, de nyomban megállapítja ennek meglehetősen széles körű korlátait is (szerződéskötési kötelezettség), amelyhez jelentős tartalmi korlátok is járulnak. Ugyancsak szerződéskötési kötelezettség terheli a szocialista kiskereskedelmet az állampolgárokkal szemben. A szerződési szabadság tényleges mértéke továbbá függ jogon kívüli, gazdasági tényezőktől. Ha pl. az állami nyereségelvonás kevés mozgósítható vagyoni eszközt hagy meg a vállalatoknál, akkor ezek tényleges szerződési szabadsága szűkül, terveik végrehajtásához sok bankhitelt kell kérniük, és az, hogy hitelt kapnak-e, jórészt a kormány hitelpolitikai irányelveitől függ, amelyek a bankra kötelezőek. Ha a piacon nincs egyensúly — pl. a fizetőképes kereslet lényegesen meghaladja a kínálatot (termelői piac), mint Magyarországon —, akkor a termelők a diszpozitív szabályok körében, továbbá ott, ahol szabad árak vannak, messzemenően meghatározhatják a szerződés feltételeit, és ezáltal partnereik tényleges szerződési szabadsága csökken.

A gazdaságirányítás reformjának bevezetése után ugyan hasznosan hangsúlyozták a bekövetkezett változások horderejét, de kétséges, hogy a népgazdaság mechanizmusában betöltött, a tervgazdálkodásnak alárendelt szerepe, valamint terjedelme megengedi-e, hogy a szerződési rendszer alapelvének a rangjára emeljék. Ez ellen szól az is, hogy a szerződési szabadságot önmagában nem tekintjük értéknek csupán, bizonyos — eléggé kiterjedt — körben hasznosak.

7. *Jelenkori jelenségek.*

Mind a burzsoá, mind a szocialista országok a szerződések jogát hozzáigazították a nagyipar követelményeihez.

a) Az első fontos jelenség a szerződési feltételek *szabványosítása*, amelyet a tömegtermelés szükségszerűen létrehozott. Ez az első jele annak, hogy a háttérbe szorulnak az egymástól elszigetelt, esetenként kialkudott szerződések. E szabványosítás során — jobbára spontánul — megjelent egy társadalmi szervezőerő a szerződések világában. A szabványosított szerződések mind a termelés, mind a fogyasztás szférájában fontos funkciót töltenek be — a burzsoá államokban a már említett kedvezőtlen mellékhatásokkal.

b) A szabványosítás egységesítést jelent. Ugyanakkor egy ellenkező tendencia is megfigyelhető. A szerződések csak viszonylag szűkebb körökre nézve szabványosíthatók (nem az adásvételre, hanem pl. gépkocsik adásvételére). Ilyen módon a szabványosítás közrehat a hagyományos szerződéstípusok felparcellázódásában, határozott körvonalú szerződési modelleket alakít ki a szerződéstípusokon belül vagy több szerződéstípus elemeinek vegyítésével. A *szerződéstípusok* egyébként is a *bomlás jeleit mutatják*. Ez elsősorban a szerződési viszonyok egyre növekvő komplexitásának tulajdonítható; ez közelebb hozza a jogi általánosításokat a gazdasági viszonyokhoz. A szerződéstípusok hagyományos rendszere továbbra is megadja a szerződések rendszerének alapjait, de egyre több a vegyes szerződés, és egyre kevésbé koherensek a szerződéstípusok. A szerződéseknek a szabványosítás által létrehívott integrációja együttjár a szerződések differenciálódásával.

c) A műszaki-gazdasági folyamatok növekvő komplexitása más vonatkozásban is a szerződések komplexitásának a növekedésére vezet: igen gyakran egymással összefüggő szerződések nagy számára van szükség a végtermék előállításához, rendeltetési helyére juttatásához. Ez *bomlasztja a szerződések hagyományos relatív szerkezetét*. Tarthatatlanná válik az a tétel, hogy a szerződés joghatást csak az azt megkötő felek körében válthat ki; növekvő mértékben ismerik el kihatását kívülálló személyekre, *Angliában* rendkívül vonakodva, könnyebben az európai *kontinentális burzsoá államokban* és még könnyebben a *szocialista országokban*.

d) Ezek csupán jelenségei annak, hogy a szerződések növekvő mértékben válnak *a gazdaságszervezés eszközeivé*. Ez megváltoztatja a szerződések funkcióját a *burzsoá* államokban: korábban az egyéni akaratmegegyezések teljesítését szolgálták, ma legalább részben a *gazdaság szervezését* is. Ez a változás azonban nem mentes a folyamatosság elemeitől. Egyrészt a szerződések továbbra is közvetlenül szolgálják a tőkés érdekeket, és másfelől még a liberálkapitalizmus szétszórt szerződéseinek összessége is „szervezte" a gazdaságot azáltal, hogy szabad utat engedett a piaci törvényszerűségek érvényesülésének. A változás itt a tudatosság nagymérvű megnövekedésében áll. A *szocialista* államokban pedig a szerződéseket tudatosan fejlesztik a tervteljesítés és szükségletkielégítés hatékony eszköztárává.

e) Mindennek következtében az *akarati elem* sokszor csupán *jogi-technikai követelmény*. A szabadság-elem csökkenőben van, az akarat valódisága pedig — eltekintve az érvénytelenségi szabályoktól — mind kevésbé jelentős. A felek különféle nyilatkozatokat tesznek olyan kész helyzetekben, amelyeket vagy ismernek vagy félig ismernek vagy nem ismernek, és eközben gyakran állnak gazdasági vagy jogi kényszer alatt.

f) Az a körülmény, hogy a termelőerők túlnőttek a nemzeti határokon, *a szerződések fokozott nemzetköziesedésére* vezet. *Burzsoá* államokban ez főként gazdasági érdekképviseletek tevékenységének az eredménye és csak kevéssé az államok jogegységesítő tevékenységének. Szocialista országokban viszont — elsősorban a KGST-tagállamok körében — a fő módszer a nemzetközi műszaki-gazdasági együttműködés szerződési jogának egységesítése. A nemzetköziesedésnek ez a tendenciája kiváltotta tudományos-ideológiai vetületét is: az Új Nemzetközi Kereskedelmi Jog (New International Law Merchant) mozgalmának kialakulására vezetett.

IV. A magyar szerződési jog. 1. Történeti fejlődés. 2. A szerződések helye a magyar jogban. 3. A szerződések modellje. 4. A szerződés alanyai. 5. A szolgáltatás. 6. A szerződés értelmezése. 7. A szerződés létszakai. 8. A szerződés módosulása. 9. Teljesítés. 10. A szerződés megszűnése. 11. A szerződés megerősítése és biztosítása.

1. Történeti fejlődés.

A társadalmi-gazdasági viszonyoknak megfelelően a szerződési jog Magyarországon a 19. század közepéig rendkívül fejletlen volt. Jellemző erre, hogy az 1861. évi Országbírói Értekezlet Ideiglenes Törvénykezési Szabályai a bányajogról 72 §-ban rendelkeznek, a szerződésekről viszont egyetlen § sincs. A század utolsó harmadában azonban a kapitalista fejlődés nagymérvű kibontakozásának hatására a

szerződések joga is gyors fejlődésnek indult: kialakult a *liberálkapitalizmus* szerződési joga.

A fejlődés két vonalon indult meg: a kereskedelmi jogban és a magánjogban. 1875-ben a német mintára készült *kereskedelmi törvény* szabályozta egyebek között a kereskedelmi jellegű szerződéseket; *Nagy Ferenc* szerint (1899) már két évvel a törvény meghozatala után kitűnt, hogy az túlzottan hódol a liberálkapitalizmusnak „a mely lehetővé teszi, hogy a gyengébb társadalmi elemek az erősebbek által kizsákmányoltassanak". A *magánjogban* az osztrák, majd később túlnyomórészt német hatásokat felszívó, a jogtudomány és a polgári törvénykönyvet előkészítő munkálatok eredményeit is bizonyos kérdésekben felhasználó *bírósági gyakorlat* fejlesztette a szerződési jogot, bőven merítve a kereskedelmi törvényből is. A Kúria (a régi legfelső bíróság) elvi határozataiban az 1910-es évekig még a mezőgazdasági jellegű jogviták domináltak. Az ebben az időben hozott 7 munkajogi elvi határozat egyike sem vonatkozott fizikai munkásokra, hanem vagy tisztviselőkre vagy családtagokra; a 90. sz. elvi határozat (1894) a római katolikus főpapok privilegizált helyzetét erősítette meg egy munkaügyi vitában. A szerződés biztosítékai (l. IV. 11.) között dominált a viszonylag kezdetleges kezesség. Ugyanakkor már modern tartalmú döntések is keletkeztek: a 66. sz. elvi döntés (1897) kimondta, hogy a szerződések szóban is érvényesen megköthetők; a 76. sz. elvi döntés (1899), hogy kötbért nem-vagyoni érdek biztosítására is ki lehet kötni; a 100. sz. elvi döntés (1896) értékpapírban nyújtott kölcsön pénzben való megfizetéséről rendelkezett. Sorozatosan jelentek meg olyan ítéletek, amelyek megkezdték a szerződések máig is alkalmazott jogi technikájának meghonosítását.

A bírósági gyakorlat bizonyos mértékig merített a jogtudomány termékeiből. *Grosschmid* rendkívüli mélységben és részletességgel kidolgozta a szerződési jog úgyszólván minden kérdését, *Dell'Adami* fellépett a német pandektisztika elavult örökségének átvétele ellen, *Szászy-Schwarz* már a modern monopolkapitalista megoldásokért szállt síkra; mindez bizonyos fokig hatott a bírákra is.

Lényegében ugyanez mondható el a polgári törvénykönyv előkészületének kiterjedt munkálatairól is. A polgári törvénykönyv 1900. évi tervezetében és már kisebb mértékben 1914. évi javaslatában — mint *Weiss Emília* kimutatta — a liberálkapitalizmus pandektista, német mintájú változata érvényesült, mégpedig egy némileg modernizált formában. Nem utánozták a német polgári törvénykönyv szélsőséges elvontságát: nem szakították el az egyszemélyes jogügyletet (például pályázat kiírása, díjkitűzés elvesztett dolgok megtalálóinak) a szerződéstől és a szabályozásban a gyakorlatban sokkal lényegesebb szerződésből indultak ki, nem pedig egy logikai séma szerint a jogügyletből. A szerződésszegések körében azonban a pandektisztika felfogását vették át: a hibás teljesítésnek csupán az adásvétel körében való elismerése folytán erősen hézagos szerződésszegési rendszert honosítottak meg, és ezen még az 1928. évi magánjogi törvénykönyvjavaslat sem változtatott. Az 1900. évi Tervezet a liberálkapitalizmus szellemében a bíróságnak semmilyen beavatkozási jogot a szerződésekbe nem engedett, és az uzsoratilalmat minden tervezet, illetve javaslat a pénzkölcsönre korlátozta. A monopolkapitalizmus közeledésére vallott viszont az az állásfoglalás, amely szerint kétség esetén úgy kell a szerződési nyilatkozatokat értelmezni, ahogyan azt a gazdasági forgalomban érteni kell (nyilatkozati elv szemben az akarati elvvel). Ugyanerre vallott a méltányosság figyelembevétele az 1900. évi Tervezet néhány rendelkezésében, az 1914. évi Javaslatban már jóval általánosabban, de anélkül, hogy ezt az elvet, valamint a jóhiszeműség követelményének és védelmének elvét a szerződési jog egyik alapjává tették volna, mint Németországban.

A *monopolkapitalista* szakaszban a bírósági gyakorlat részletekbe menően kiépítette a szerződések jogát, nem egy vonatkozásban akkor igen korszerű formában. Kimondták például, hogy szerződést ráutaló magatartással is lehet kötni, kiépítették a szerződésen kívül álló jóhiszemű személy védelmét stb. Bizonyos mértékig meghonosodtak a monopolkapitalizmusra jellemző generálklauzulák, például: „a hitelező a szolgáltatás olyan módon való teljesítését követelheti, ami az életfelfogásnak és a méltányosságnak megfelel" (Jogi Hírlap II. 779.). E generálklauzulák fejlődésének nagy lökést adtak a válságok és a pénzelértéktelenedés; amint azt *Weiss Emília* kimutatta, a bíróságok az eset körülményei alapján méltányosságból eltértek a kialakult szabályoktól, méltányosságból szerződésmódosítást rendeltek el, német mintára kiépült és az 1928. évi magánjogi törvénykönyvjavaslatba bekerült a kifejezetten a pénzromlásra tekintettel létrejött gazdasági lehetetlenülés intézménye, amely méltányosságból megengedte a szerződés módosítását vagy megszüntetését, ha a szerződéskötéskor előre nem látható rendkívüli körülmények felborították a szerződés egyensúlyát vagy szem előtt tartott alapjait. Ugyancsak a válságok hatására létrejöttek a teljesítési kötelezettség alól időlegesen mentesítő bankmoratóriumok és a „gazdaadósvédelmi" rendeletek, az elértéktelenedett pénzkövetelések valorizációjával foglalkozó perek csaknem a két világháború közötti egész időszakban foglalkoztatták a bíróságokat.

A jogtudományban *Szladits* szervező és tudományos működése lehetővé tette *Grosschmid* mély és gazdag fejtegetéseinek nagyobb mérvű behatolását a bírósági gyakorlatba, és ugyancsak főként az ő tevékenysége nyomán

igen erős hangsúlyt kaptak a generálklauzulák, továbbá meghonosodott több modern német megoldás a szerződésszegés területén.

A *szocialista fejlődés* két vágányon indult meg. Az államosításokkal egy időben megkezdődött a népgazdasági körben az új jellegű szerződési rendszer gyors kiépítése; már 1947-ben létrejöttek a szállítási szerződések, majd a magas- és mélyépítési szerződések, valamint a műszaki-tervezési szerződések, a mezőgazdaságban a beszolgáltatási rendszer megszűnése után termelési, terméyértékesítési és gépállomási szerződések; megindult az állami döntőbizottsági gyakorlat. Mindezek eredményeképpen a népgazdasági szerződések külön világa alakult ki, annál is inkább, mert e körön kívül ebben az időszakban a fejlődés jóval lassúbb volt. Igen jelentős volt mégis ebben a körben a munkaszerződések kiválása a polgári jogból és átkerülése a munkajogba. Ezenkívül jobbára csak annyi történt, hogy az új, kibontakozó társadalmi rendszerrel összeegyeztethetetlen szabályok alkalmazásával a bíróságok felhagytak. E kétvágányú fejlődés során a kereskedelmi szerződések megkülönböztetése és kereskedelmi jogi szabályozása elvesztette létjogosultságát.

A két terület szamottevő egységét és a továbbfejlődés alapjait — évekig tartó tudományos előkészítés alapján — a polgári törvénykönyv teremtette meg.

2. A szerződések helye a magyar jogban.

A szerződés a relatív és pozitív szerkezetű kötelmek körébe tartozik. A kötelmek túlnyomó része szerződésen alapul. A szerződés jelentőségét mutatja, hogy az államigazgatási úton létrejött kötelmekre (például a kisajátításból eredő kártalanítási kötelezettségre), továbbá az egyetlen személy kijelentéséből létrejövő kötelmekre (egyoldalú jogügylet) a szerződések szabályait kell alkalmazni.

Ebből következik, hogy a szerződéseket a polgári törvénykönyv túlnyomó részben a kötelmi jogról szóló részben szabályozza. Ennek első címe általánosságban rendelkezik a szerződésekről, a harmadik címe pedig egyes szerződésfajtákat szabályoz.

Szerződések azonban a polgári jog más területein is előfordulhatnak: a szellemi alkotások jogában például a kiadói, kutatási és licenciaszerződés, a termelés és forgalom területén a fővállalkozási szerződés stb.

Ezenkívül külön típussá ki nem alakított szerződések jelentkeznek az egész polgári jogban. Szerződés például az, amikor a kisajátító és a volt tulajdonos a kártalanításról megegyezik, amikor a közös tulajdonosok, együttes örökösök megegyeznek a vagyon megosztásában, amikor a károkozó és a károsult megegyezik a kártérítés mértékében stb.

3. A szerződések modellje.

A magyar polgári jogban a szerződés modellje az *árucsere*. A polgári törvénykönyv kimondja, hogy ellenkező jogszabály vagy megállapodás hiányában szolgáltatásért ellenszolgáltatás jár. Ha tehát a felek szerződéséből vagy a körülményekből nem tűnik ki, hogy jár-e ellenszolgáltatás, akkor a szolgáltatásért rendszerint fizetni kell (visszterhes szerződés, l. IV. 5. *c*). A polgári törvénykönyv továbbá megkívánja, hogy a szolgáltatás és ellenszolgáltatás között ne legyen feltűnő értékkülönbség. Ugyancsak összefügg az árucsere modelljével az, hogy a szabályok jogszabály ellenkező rendelkezése hiányában diszpozitívek: a felek maguk alakíthatják szerződéseik tartalmát. Arról már volt szó, hogy a szocialista gazdálkodó szervezetek ilyen irányú jogai korlátozottabbak, mint az állampolgároké (l. III. 5. *d*).

4. A szerződés alanyai.

A szerződésnek mindenki alanya lehet, de nem mindenki köthet maga szerződést. A szerződés alanyait együttesen — a polgári eljárásjog hatására — szerződő feleknek is nevezik.

A szerződés rendszerint *kétpólusú:* van egy vagy több *jogosultja* és egy vagy több *kötelezettje*. A visszterhes szerződésekben mindkét póluson a szerződő felek jogosultak is és kötelezettek is: az eladó köteles a dolgot átadni, és jogosult a vételárat követelni, a vevő fordítva. Elsősorban ezért az egyes szerződéstípusokban a feleknek a szerződéstípusra jellemző külön elnevezésük van: eladó — vevő, hitelező — adós, bérbeadó — bérlő, szállító — megrendelő, megbízó — megbízott stb. Ha egy póluson több kötelezett van, a kötelezettségük lehet együttes (együtt kell átadniuk az eladott dolgot), lehet osztott (ki-ki csak a ráeső résszel tartozik), és lehet egyetemleges (mindenki külön-külön az egésszel tartozik, valamennyiüket az egész tartozás erejéig lehet perelni, és ha például az egyikük az egészet teljesítette, kötelezett-társaitól követelheti, hogy térítsék meg neki a kötelezettség rájuk eső részeit). Megfelelően módosultan hasonló a helyzet, ha a jogosultság pólusán vannak többen.

Vannak *hárompólusú* szerződési viszonyok is. Ilyen a harmadik személy javára szóló szerződés: például a fuvaroztató megbízza a fuvarozót, hogy a dolgot szállítsa el a címzettnek és adja ki azt neki (fuvarozási szerződés). Hárompólusú szerződés úgy is létrejöhet, hogy a szerződés alanyában változás következik be: a jogosult másra ruházza jogosultságát (engedmény), vagy valaki átvállalja valaki más kötelezettségét (tartozásátvállalás).

Vannak végül olyan szerződések, amelyeknek *akárhány* pólusa lehet; a társasági szerződés tartozik ebbe a körbe.

5. A szolgáltatás.

A szerződés a kötelezett érdekeinek a kielégítésére irányul. A tárgya — a jogszabályok korlátai között — bármi lehet, ami erre alkalmas. A szerződés tárgyának gyűjtőfogalma a *szolgáltatás*: az a magatartás, amelyre a kötelezett a szerződés alapján köteles.

a) Egy-egy szerződés rendszerint a szolgáltatások egész komplexusát kívánja meg. Ebbe tartoznak olyanok, amelyek rányomják a bélyegüket az egész szerződésre, a szerződés fő célját valósítják meg (például bérletnél a bérlemény használatának lehetővé tétele a bérlő részére és a bérfizetés); ezek a *főszolgáltatások*. Ezek rajzolják ki a szerződéstípusokat. Ezekhez járulnak *mellékszolgáltatások*, amelyek a főszolgáltatások kiegészítői, velejárói, megerősítői (például a lakás bérlője köteles tűrni, hogy a bérbeadó a helyszínen ellenőrizze a bérlői jog gyakorlását). Végül minden szerződést — a típusától függetlenül — *kísérőszolgáltatások* kísérnek, amelyek rendszerint a polgári jog alapelveiből következnek, az általános magatartásszabályok érvényesülésére irányulnak (például a bekövetkezett vagy várható változásokról a szocialista együttműködés követelményeiből folyóan tájékoztatni, értesíteni kell a másik felet).

b) A szerződés a kötelezettet általában valamilyen cselekvésre kötelezi *(tevőleges szolgáltatás)*. Ehhez azonban gyakran járulnak — és ritkán önállóan is jelentkezhetnek — ún. *nemleges szolgáltatások*, amikor a kötelezett valamit nem tehet meg, amit a szerződés hiányában megtehetne (nem adhatja el a már eladott dolgot — *tartózkodási kötelezettség)* vagy a kötelezettnek el kell tűrnie, hogy a másik fél tegyen olyasmit, amit a szerződés hiányában nem kellene eltűrnie (hogy a bérlő használja a bérbeadott dolgot — *tűrési kötelezettség)*.

c) A szerződési szolgáltatások rendszerint *visszterhesek*, vagyis az egyik fél szolgáltatásaival szemben a másik félnek lényegében megfelelő értékű ellenszolgáltatásai állnak. Vannak azonban olyan szerződések is, amelyek részben vagy egészen *ingyenesek*; részben akkor ingyenes a szolgáltatás, ha a felek akaratából az ellenszolgáltatás értéke jóval kisebb, mint a szolgáltatásé. Ennek a megkülönböztetésnek a szerződéstípusok, a szerződés értelmezése (l. IV. 6.), a szerződésszegésért való felelősség és a szerződés érvénytelensége szempontjából van jelentősége.

d) Különbség van aközött, hogy a szolgáltatás tárgyát a szerződés egyediesíti-e (a szolgáltatás egy meghatározott, megnevezett kutyára vonatkozik) vagy csak a szolgáltatás fajtáját és mennyiségét állapítja-e meg (például egy kutyakölyök vagy tíz mázsa alma). Az első esetben *egyedi* szolgáltatásról, a másodikban *fajlagos* szolgáltatásról van szó. Ha az egyedi szolgáltatás tárgya elpusztul, a kötelezett nem köteles többé a szolgáltatás tárgyát szolgáltatni, a fajlagos szolgáltatás tárgya viszont nem pusztulhat el, mert a fajta egyedeinek száma elvileg korlátlan. Különbségek vannak továbbá e kétféle szolgáltatás között a szavatosság vonatkozásában.

Az egyedi és fajlagos szolgáltatásnak van határesete is: a fajtából közismerten csak kevés egyed létezik (például egy régen kiadott könyv első kiadású példánya). Ez a *zártfajú* szolgáltatás, amely alól a kötelezett akkor szabadul, ha nem képes a zárt fajba tartozó egyedet felkutatni, megszerezni.

e) Lehetséges, hogy a szolgáltatás feltételtől vagy egy bizonyos idő elmúltától függ. Ez a *feltételhez*, illetve *időhöz* kötött szolgáltatás. Mind a kettő kétféleképpen alakítható: lehetséges, hogy a szolgáltatás megkezdődik (a bérbeadott dolgot átadják), és a feltétel bekövetkezésekor (ha a bérbeadó rokona megérkezik), vagy az idő elmúlásakor megszűnik *(bontó* feltétel vagy időhatározás), és lehetséges, hogy a szolgáltatás csak akkor válik esedékessé, ha a feltétel bekövetkezett (például úgy kötik meg a bérleti szerződést, hogy az csak akkor válik hatályossá, ha a bérleményben lakó rokon elköltözik) vagy az idő eltelt *(felfüggesztő* feltétel, illetve időhatározás).

A feltételtől függő szolgáltatás esetén a szerződésnek van egy bizonytalanságot előidéző eleme: a feltétel, amely mindig egy jövőbeli bizonytalan esemény (ha a rokon elköltözik, ha a rokon megérkezik).

6. A szerződés értelmezése.

A szerződés értelmezése a szerződési nyilatkozatok értelmének a megállapítását jelenti. Az ezzel kapcsolatos problémákat az okozza, hogy egyrészt a nyilatkozó nem fejezi ki mindig pontosan az akaratát, másrészt hogy a nyilatkozat címzettje olykor másképpen érti a nyilatkozatot, mint az, aki azt megtette.

A liberálkapitalizmusban abból indultak ki, hogy a szerződések mozgatója az akarat, és ezért a szerződések értelmezése során a nyilatkozó *akaratát* kell megállapítani, és ez lesz irányadó akkor is, ha rosszul fejezte ki magát (akarati elv). Az akarat azonban rejtett, az egyre növekvő gazdasági forgalom pedig egy ilyen bizonytalansági tényezőt nehezen visel el. Ezenkívül a gazdasági életben kialakultak bizonyos szokások arra vonatkozóan, hogy egyes kifejezések mit jelentenek; ilyen esetekben nem lehetett megengedni annak bizonyítását, hogy a nyilatkozattevő a nyilatkozatának más értelmet tulajdonított. Ezért előtérbe lépett az az elv, hogy a szerződési nyilatkozatokat úgy kell érteni, ahogy azokat a gazdasági forgalomban általában érteni szokták, illetve ahogyan azokat egy adott szakmában a szakemberek értik (nyilatkozati elv). Az akarati elv annak kideritését kívánja, hogy *mire irányult a nyilatkozó akarata*, a nyilatkozati elv pedig azét, hogy a gazdasági forgalomban *hogyan kellett a nyilatkozatot érteni*.

A magyar jog különbséget tesz ebből a szempontból a visszterhes és az ingyenes szerződések között.

a) Visszterhes szerződések esetén alapvetően a nyilatkozati elv alapján áll. A polgári törvénykönyv előírja, hogy a szerződési nyilatkozatot úgy kell érteni, ahogyan azt a másik

fél a nyilatkozó feltehető akaratára és az eset körülményeire tekintettel a szavak általánosan elfogadott jelentése szerint érthette. A nyilatkozat címzettjének tehát három körülményt kell figyelembe vennie ahhoz, hogy a nyilatkozatot helyesen értse: a nyilatkozónak az általa felismerhető akaratát, az eset körülményeit és a szavak általánosan elfogadott értelmét. Az utóbbiba beletartozik a szavaknak egy bizonyos szakmában általánosan elfogadott értelme is. Az értelmezés során sokféle körülményre lehet támaszkodni: például a feleknek a szerződéskötést megelőző tárgyalásai során elhangzottakra, ha köztük régóta fennálló üzleti kapcsolat van, akkor az ennek során kialakított gyakorlatra, a mindkettejük által ismert különböző üzleti szokásokra (szokványokra) stb.

b) Ingyenes szerződések esetében a nyilatkozati elv mellett szóló szempontok erősen elhalványodnak. Ezek nem a gazdasági élet nagyfokú jogbiztonságot igénylő szerződései; ugyanakkor aki ingyenesen juttat valamit, annak a tényleges akaratát indokolt fokozottan figyelembe venni, és az ingyenes előnyhöz jutó személyre hárítani a félreértések kockázatát. Ezért ebben a körben alapjában az akarati elv érvényesül.

7. A szerződés létszakai.

A szerződési viszony — eltekintve a legegyszerűbb mindennapos esetektől — rendszerint többé-kevésbé hosszan tartó folyamat, amelynek különböző szakaszai vannak. Ezek a következők:

a) A szerződés létrehozásának folyamata: a szerződéskötést megelőző üzleti tárgyalások, szerződést keletkeztető nyilatkozatok megtétele. *(→ Szerződéskötés)*

b) A szerződés keletkezésétől a teljesítési határidőig terjedő szakasz: ez alatt megy végbe a teljesítéshez szükséges gazdasági tevékenység, pl. a termelés, beszerzés, de az is lehet, hogy pusztán az idő múlik, mint pl. a kölcsön átnyújtásától a visszafizetési határidőig; ebben az időszakban számos mozzanat lehet jogilag jelentős, vezethet pl. a szerződés módosítására vagy idő előtti megszűnésére.

c) A teljesítés szakasza: ez egészen hosszú ideig is tarthat a huzamos szerződési viszonyoknál; pl. míg a bérleti jogviszony tart, a bérbeadó folyamatosan teljesít.

d) A szerződésszegés szakasza: ebben a bekövetkezett szerződésszegés jogkövetkezményei lépnek működésbe. *(→ Szerződésszegés)*

E szakaszok közül *csak az első található meg minden esetben.* Az ún. „kézen-közön" vételnél a szerződéskötést nyomban követi a teljesítés (pl. a közértben való vásárlásnál), és a második szakasz elmarad vagy jelentéktelen. Bizonyos esetekben a teljesítés marad el vagy úgy, hogy a teljesítési határidőben beáll a szerződésszegési szakasz, vagy esetleg még a teljesítési határidő előtt, elállás folytán. Ha a teljesítés szerződésszerű, elmarad a negyedik szakasz.

8. A szerződés módosulása.

A szerződés módosulása különféle okokból következhet be. Így pl. a halál, ha nem szünteti meg a szerződést, alanyváltozást hoz létre; az elévülési idő eltelte megfosztja a szerződésből folyó jogosultságokat bírói érvényesíthetőségüktől; a szerződésszegésre vezető esemény vagy magatartás a szerződés tartalmában hoz létre változást stb. A szerződés módosulásának esetei között azonban vannak olyanok is, amelyekben a szerződés szándékolt módosítására kerül sor, éspedig:

a) a felek,

b) a bíróság vagy

c) jogszabály részéről (pl. hatósági árak megváltozása).

A szerződés módosulása változást hozhat létre a szerződés:

a) alanyaiban (engedmény, tartozásátvállalás, halál),

b) tartalmában (pl. egyezség, l. alább),

c) jogcímében (pl. a felek megállapodnak, hogy a jövőben a kötelezett bér helyett vételárrészleteket köteles fizetni),

d) kötelező erejének fokában (elévülés).

A *felek* akaratából keletkező szerződésmódosítás legfontosabb esete az *egyezség.* Egyezségről akkor van szó, ha a felek a szerződéssel kapcsolatban köztük felmerült vitát oly módon rendezik, hogy valamiben *kölcsönösen engednek egymásnak.* Ezáltal a szerződés módosul, változatlanul hagyva azokat a szerződési feltételeket, amelyekre az egyezség nem terjedt ki. Az egyezséggel rendezett kérdésekben azonban általában nem lehet az eredeti szerződésre visszatérni, mert ez az egyezséget értéktelenné tenné. Hivatkozni lehet azonban az egyezséggel szemben arra, hogy megtévesztés történt, továbbá arra is, hogy valótlannak bizonyult egy olyan tény, amelyet mindkét fél valónak tartott és az egyezség alapjául fogadott el.

A polgári törvénykönyv a *bíróságot* is feljogosítja a szerződés módosítására. Ez azonban csak szűk körben lehetséges. Ha ugyanis a bíróság módosítja a szerződés tartalmát, akkor voltaképpen olyan tartalmú szerződést hoz létre, amilyent a felek nem akartak, és amilyent jogszabály sem írt kötelezően elő. Ebben pedig az a veszély rejlik, hogy a szerződésekbe vetett bizalom gyengül. Ezért lehet a bíróságok szerződésmódosító jogkörét *csak kivételesen* elismerni. Erre a kivételes lehetőségre azonban szükség van, hogy a felek érdekeinek sérelme nélkül fenn lehessen tartani olyan szerződéseket, amelyek egyensúlya valamilyen módon felbomlott ugyan, de amelyek teljes felszámolása nem szükséges.

A bírói szerződésmódosítás általános szabálya szerint a módosításnak három feltétele van:

a) a bíróság csak olyan szerződéseket módosíthat, amelyekből *tartós* vagy *visszatérő*

szolgáltatások fakadnak (pl. bérlet); mégpedig akkor,

b) ha a szerződéskötés *után* olyan körülmény áll be, amely

c) arra vezet, hogy a szerződés változatlan tartalommal való fenntartása valamelyik fél *lényeges jogos* érdekét sérti.

9. Teljesítés.

A szerződés akkor tölti be rendeltetését, a jogosult szerződéssel biztosított érdekeinek a kielégítését, ha azt a jogszabályoknak és a szerződésnek mindenben megfelelően: a megszabott helyen, időben és módon, a megállapított mennyiségben, minőségben és választékban teljesítik. Ekkor a szerződés megszűnik.

a) A teljesítés *módjáról* a polgári törvénykönyv kimondja, hogy a felek a szerződés teljesítésében együttműködésre kötelesek. A kötelezettnek a szerződés teljesítése érdekében úgy kell eljárnia, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható, a jogosultnak pedig ugyanilyen módon elő kell segítenie a teljesítést. A jogosult köteles mielőbb meggyőződni arról, hogy a teljesítés megfelelő-e, és — eltekintve a mindennapi élet kis jelentőségű szerződéseitől — általában köteles nyugtát adni. Gyakran bizonyos előkészítő tevékenységre is szükség van a teljesítéshez (engedélyek beszerzése, okmányok kiállítása, munkaszervezés, fuvareszközökről gondoskodás stb.). A teljesítéssel kapcsolatos költségek a kötelezettet terhelik, a szolgáltatás átvételével, megvizsgálásával járó költségek pedig a jogosultat.

b) A teljesítés *helye* akkor, ha nem pénzteljesítésről van szó, és egyazon helységen belül kell teljesíteni (helyi teljesítés), a *kötelezett* lakhelye vagy telephelye (el kell menni a dologért). Ha a dolgot egy helységből egy másikba kell szállítani (helyközi teljesítés), akkor többféle megoldás lehetséges. Ha fuvarozó útján teljesítenek, akkor szocialista szervezetek között a teljesítés helye az a hely, ahová az árut szállítani kell, más esetekben az a hely, ahol az árut átadják a fuvarozónak. Ha a dolgot a kötelezett a saját fuvareszközével szállítja el, a teljesítési hely a jogosult lakhelye, telephelye, ha pedig a jogosult szállítja azt el a saját fuvareszközével, akkor a kötelezett lakhelye, telephelye. Szerelési, javítási munkák esetén a teljesítés helye természetesen az a hely, ahol a munkát el kell végezni, ha pedig a szolgáltatás tárgya a felek által ismert, jellegzetes helyen van, itt kell teljesíteni (például telkek vagy letétbe adott dolgok). Pénztartozást szocialista szervezetek közötti viszonyban rendszerint a bankszámlák közötti elszámolás rendszerében átutalással vagy a banknak adott beszedési megbízással teljesítik, más esetekben a pénzfizetés teljesítésének a helye a *jogosult* lakhelye, telephelye (el kell vinni vagy küldeni a pénzt).

A teljesítés helyének egyik legfontosabb jogi jelentősége abban áll, hogy ott száll át a kockázat — a dolog elpusztulásának, megrongálódásának a veszélye — a kötelezettről a jogosultra (l. köv. pontot is).

c) A teljesítés *idejéül* a szerződés megállapíthat egy meghatározott napot (határnap) vagy egy meghatározott időszakot (határidő). Úgy is meghatározhatják a felek a teljesítési időt, hogy a jogosultat feljogosítják a teljesítés esedékessé tételére (lehívás). Ha a felek a teljesítési időről nem rendelkeztek, a teljesítés és az elfogadás előkészítéséhez szükséges idő eltelte után a teljesítés nyomban esedékes. Az esedékesség mindezekben az esetekben visszterhes szerződéseknél csak akkor áll be, ha a teljesítést követelő fél a saját már esedékes teljesítését felajánlja. Az eredetileg megállapított teljesítési időnek későbbi időre való módosítása a *halasztás*. Pénztartozást a teljesítési idő előtt is lehet teljesíteni, más szolgáltatást azonban csak a másik fél hozzájárulásával.

A teljesítési idő elmulasztása a fél késedelmét vonja maga után, és a kockázatot a késedelmes félre hárítja.

d) Minőségileg akkor megfelelő a teljesítés, ha megfelel a törvényi és szerződési kellékeknek. Törvényi kellék általánosságban az, hogy a szolgáltatásnak alkalmasnak kell lennie arra a célra, amelyre az olyanfajta szolgáltatásokat használni szokták (ehhez járulhatnak más kötelező erejű szabályok, például olyan szabványok, amelyeknek kötelező erejük van), a kikötött szerződési kellékek pedig támasztanak további speciális követelményeket. Fajlagosan meghatározott dolgoknál (l. IV. 5. *d*) előfordul, hogy a szerződés nem határozza meg közelebbről a minőséget. Ilyenkor a forgalomban szokásos jó minőségű dolgokkal kell teljesíteni. Ezt a vételárhoz viszonyítva kell megállapítani: a kikötött vételár fejében elvárható legjobb minőségű dolgokkal kell teljesíteni.

e) A kötelezettnek joga vagy kötelezettsége lehet *bírói letétellel* teljesíteni, ha pénzt, értékpapírt vagy más okiratot kell szolgáltatnia. Jogosult erre például akkor, ha a jogosult lakhelyének tisztázása nehézségekbe ütközik, vagy ha a jogosult visszautasította a teljesítést (például a bérbeadó nem hajlandó átvenni a bért). Köteles bírói letétellel teljesíteni például, ha a követelést a jogosult tartozása fejében végrehajtási úton lefoglalták.

f) Ha a követelés és ellenkövetelés egynemű és lejárt (például az egyik fél bértartozás címén tartozik pénzzel a másiknak, a másik pedig vételártartozás címén tartozik az egyiknek pénzzel), akkor bármelyik fél *beszámíthatja* tartozását követelésébe, és — ha a két követelés nem egyforma — csak a különbözetet kell szolgáltatni. A beszámítás bizonyos korlátok alá esik: kártérítésre köteles személy az általa szándékosan okozott kár megtérítésére irányuló követeléssel szemben a saját követelését nem számíthatja be, nem kerülhet

sor beszámításra létfenntartást szolgáló követelésekkel (például tartásdíjjal) szemben stb.

10. A szerződés megszűnése.

A szerződés rendszerint a teljesítéssel szűnik meg, de megszűnhet a jogosult érdekkielégítése — a teljesítés — nélkül is.

a) A szerződés megszűnhet *az egyik fél vagy mindkét fél akaratából*, mégpedig vagy csak a *jövőre* vonatkozóan (például a bérbeadó felmondja a bérletet), vagy pedig *visszahatóan*, mintha a szerződést meg sem kötötték volna; ebben az esetben mindkét fél visszaadja a másiknak azt, amit a szerződés alapján kapott.

A feleknek azt a szerződését, amellyel szerződésüket a jövőre nézve szüntetik meg, *megszüntető szerződés*nek, amellyel visszaható hatállyal számolják fel, *felbontó szerződésnek* nevezik. Az az egyoldalú nyilatkozat, amellyel a szerződést a jövőre nézve szüntetik meg, a *felmondás*, amely szólhat azonnalra vagy meghatározott időre. Az az egyoldalú nyilatkozat, amellyel a szerződést visszaható hatállyal számolják fel, az *elállás*. Erre csak a jogszabályban vagy a szerződésben meghatározott okok miatt kerülhet sor (bizonyos szerződésfajtákban akkor, ha a jogosultnak a szolgáltatásra nincs szüksége; a szerződésszegés bizonyos eseteiben; ingyenes, továbbá bizalmi viszonyon alapuló szerződések — például kölcsön — körében a körülmények lényeges megváltozása, a bizalom súlyos megrendülése esetén, ha még nem teljesítettek).

b) A szerződés megszűnésére vezethet *hatósági határozat:* a kisajátítás például a bérleti és lakásbérleti szerződés megszűnésével jár, de a lakókat más bérleményhez kell juttatni. Kivételesen megszüntethet szerződést a *bíróság* is: a népgazdaság körében akkor, ha a kötelezettet szerződéskötési kötelezettség terhelte, egyébként pedig az eltartási és életjáradéki szerződések körében akkor, ha a felek közötti viszony súlyosan megromlott.

c) Valamelyik fél *halála* rendszerint nem szünteti meg a szerződést: az örökös megörökli a szerződési pozíciót, ő lép az elhunyt helyébe. Ha azonban a kötelezett személyes eljárása elengedhetetlen, vagy a szolgáltatás kizárólag a jogosult személyes szükségleteinek fedezésére szolgált volna, a szerződés valamelyik fél halálával megszűnik (például a művészi alkotás elkészítésére irányuló szerződések a művész vagy a lefesteni, megmintázni vállalt személy halála esetén, a megbízás bármelyik fél halála esetén, a tartásra irányuló szerződések pedig az eltartott halála esetén).

11. A szerződés megerősítése és biztosítása.

Noha a szerződések teljesítésének kikényszerítéséhez állami kényszereszközök is rendelkezésre állnak, gyakori az a törekvés, hogy a jogosult esélyét arra, hogy a szerződési érdeke ki fog elégülni, még a teljesítési idő előtt megnöveljék.

Alapjában kétféle, a kötelezettben rejlő veszéllyel számolhat a jogosult: azzal, hogy a kötelezett nem lesz *hajlandó* teljesíteni, és hogy nem lesz *képes* teljesíteni. Az első esetben a jogosult szerződési pozícióját kell megerősíteni (a szerződés megerősítése), a másodikban előre gondoskodni kell a teljesítés fedezetének biztosításáról (a szerződési érdek kielégítésének biztosítása).

a) A szerződés *megerősítésére* szolgál a foglaló, a kötbér, a jogvesztés kikötése és a tartozáselismerés.

A *foglaló* a szerződés megkötésekor a szerződés megkötésének jeléül és a szerződés biztosítékául átadott pénzösszeg vagy más dolog. A foglaló a szerződés nemteljesítése esetére nyújt biztosítékot. Ha az hiúsította meg a szerződést, aki a foglalót adta, elveszti a foglalót, ha partnere, akkor ő a foglaló kétszeresét köteles a másik félnek megfizetni, vagyis köteles a foglalót visszaadni, és ugyanazt az összeget megfizetni. Ha a szerződés érvénytelen, ha annak meghiúsulását mindketten okozták vagy egyikük sem, a foglaló visszajár. A foglaló nem jogosítja fel a kötelezettet arra, hogy válasszon: teljesít-e vagy veszni hagyja a foglalót. A jogosult követelheti a foglalót meghaladó kárának megtérítését.

A *kötbér* a szerződés nem teljesítése, hibás vagy késedelmes teljesítése esetére kikötött pénzösszeg. A kötbér akkor jár, ha a szerződésszegés a kötelezettnek felróható. Késedelem és hibás teljesítés esetén a jogosult a kötbér mellett követelheti a teljesítést vagy a teljesítés hibáinak kijavítását is; a belföldi forgalomban minden esetben követelheti a kötbért meghaladó kárának a megfizetését. Ezért a kötbér minimálkártérítés: a kötbért a beállott kár bizonyítása nélkül is lehet követelni. Ez a sajátossága amellett, hogy a jogosult érdekeit kielégíti, hatékony *ösztönző* tényezőt kapcsol be. Ez vezette a jogalkotót arra, hogy a szocialista iparban és kereskedelemben a kötbért kötelezővé tegye; emellett kötelezően jár kötbér a fuvarozó késedelme esetén is.

Jogvesztés kikötése esetén a szerződésszegésért felelős elveszít valamely jogot vagy kedvezményt, amely őt a szerződés alapján megilletné (például azt a jogát, hogy a vételárat részletekben fizesse meg).

A *tartozáselismerés* a jogosult perbeli helyzetét javítja meg. Ha valaki elismeri, hogy tartozik, a jogosultnak általában csupán a tartozáselismerés tényét kell bizonyítania ahhoz, hogy a követelést a bíróság a javára megítélje.

b) A szerződési érdek kielégítésének *biztosítása* az ellen nyújt védelmet, hogy a kötelezettnek nincs vagyoni ereje a teljesítéshez, hogy a kielégítési alapot ajándékozással elvonja, vagy hogy a jogosultnak más jogosultakkal kell versengenie azért, hogy követeléséhez hozzájusson. Ezeket a veszélyeket biztosítékadással lehet elkerülni, vagyis a szerződési érdek kielégítését biztosító vagyonérték lekö-

tésével. A biztosítékadás lehet *dologi* (zálogjog és óvadék) és lehet *személyi* (kezesség).

A *zálogjog* a jogosultnak az erre a célra lekötött dolgon vagy jogon — a zálogtárgyon — abszolút hatállyal és más jogosultakat megelőzően kielégítési jogot biztosít arra az esetre, ha a kötelezett a szolgáltatást nem teljesíti. Az abszolút hatály azt jelenti, hogy a zálogjog mindenkivel szemben hatályos. Ha például a kötelezett a zálogtárgyat eladja, akkor ő ugyan továbbra is köteles lesz a szerződést teljesíteni (személyes kötelezett), de a zálogtárgy vevője is köteles lesz eltűrni, hogy a zálogtárgyat a törvényben megszabott módon értékesítsék, és a befolyó vételárból a jogosult a követelését kielégíthesse (dologi kötelezett). Hogy a vevőket ne lehessen kijátszani, a zálogjog fennállását felismerhetővé kell tenni. Ezért az ingó zálogtárgyat át kell adni a jogosultnak (kézizálog), az ingatlanon alapított zálogjogot pedig be kell jegyezni az ingatlannyilvántartásba (jelzálog). Ezenkívül átruházható követeléseken is lehet zálogjogot szerezni; ilyenkor az elzálogosított követelés kötelezettjét kell értesíteni a zálogjogról.

Az *óvadék* pénz, takarékbetétkönyv vagy értékpapír átadása a jogosultnak valamely jogviszonyból folyó követelésének biztosítása végett. A zálogjogtól egyfelől abban tér el, hogy nincs abszolút hatálya, másfelől abban, hogy szerződésszegés esetén a jogosult minden további eljárás nélkül kielégítheti igényét az óvadékból, és a kötelezettnek kell perelnie, ha a jogosult eljárását jogtalannak tartja. Ha nincs ok az óvadék megtartására, a jogviszony megszűnésekor azt vissza kell adni.

Ha valaki *kezességet* vállal, egész vagyonával helyt kell állnia a kötelezett tartozásáért. A kezesi szerződést a kezes a jogosulttal köti meg (például a hitelt igénybe vevő házastársa az OTP-vel). Arra nézve, hogy a kezes fizetési kötelezettsége mikor áll be, kétféle megoldás van. A fő szabály az, hogy csak akkor, ha az eredeti kötelezetten — a „főadós"-on — a tartozást nem lehetett behajtani (egyszerű kezesség). Kivételesen azonban a kezes fizetési kötelezettsége már akkor beáll, amikor a teljesítési határidő eltelt, és a kötelezett nem fizetett; ez például a helyzet bankkezesség esetén (készfizető kezesség).

Irodalom: *Eörsi* Gyula: A tervszerződések. Bp. 1957.; *Vékás* Lajos: A szerződési rendszer fejlődési szempontjai. Bp. 1977.

Agarkov, M. M.: Objazateljsztvo po szovjetszkomu grazsdanszkomu pravu. Moszkva, 1940.; *Czachórski*, W.: Zobowiazania zarys wykladu. Warszawa, 1974.; *Halfina*, R. O.: Dogovor v anglijszkom prave. Moszkva, 1959.; *Joffe*, O. Sz.: Plan i dogovor v szocialisztics-eszkom hozjajsztve. Moszkva, 1971.; Objazatelnoe pravo. Moszkva, 1975.; *Ionaşcu*, T.—*Barasch*, E.: Teoria generală a contractelor economice. Vol. 1—2. 1963—1965. Bucureşti.; *Novickij*, I. B. — *Lunc*, L. A.: Obscsee ucsenije ob objazatelsztve. Moszkva, 1950.

Anson, W. R.—*Guest*, A. G.: Anson's principles of the English law of contract. 23. ed. Oxford, 1964.; *Corbin*, A. L.: Contracts. St. Paul, Minn. 1963.; *Esser*, L.: Schuldrecht. Bd. 1—2. 4. Aufl. Karlsruhe, 1970—1971.; *Guhl*, T.: Das schweizerische Obligationsrecht. 5. Aufl. Zürich, 1956.; *Larenz*, K.: Lehrbuch des Schuldrechts. Bd. 1—2. 10. Aufl. München, 1970—1972.; *Rabel*, E.: Das Recht des Warenkaufs. Bd. 1. Berlin—Leipzig, 1936.; Sur les notions du contract. Archives de Philosophie du Droit XIII. 1968.; *Treitel*, G. H.: The law of contract. 3. ed. London, 1970.; lásd még: Polgári jog, irod.

Eörsi Gyula

SZERZŐDÉS A NEMZETKÖZI MAGÁNJOGBAN: I. Bevezetés (1550.) — II. A jogszabályválasztás joga (1551.) — III. A szerződésre irányadó jog a felek választásának hiányában (1553.)

I. Bevezetés. 1. A kollízió problémái 2. Kísérletek a kollízió kikapcsolására.

1. A kollízió problémái.

Általános vélemény, hogy nincs még egy területe a nemzetközi magánjognak, ahol olyan sok lenne a probléma és a bizonytalanság, mint a szerződéseknél. Az okok kézenfekvőek. Míg a nemzetközi magánjog más területein az évszázadok során kialakulhattak olyan kapcsolóelvek, amelyek legalább az alkalmazandó jog tekintetében mutatnak irányt (például a károkozásnál a lex loci delicti, a dologi jogban a lex rei sitae), addig a szerződéseknél éppen a szóba jöhető kapcsolóelvek nagy száma okozza a legfőbb problémát. A szerződés természeténél fogva megállapodást tételez fel a felek között, amelynek során vagy történik utalás az alkalmazni kívánt jogra vagy sem, márpedig utóbbi esetben a szerződések sokfélesége, elemeinek rendkívül szerteágazó, sok különböző tényezőhöz kapcsolható volta miatt nem rendelkezünk olyan egyetlen kapcsolóelvvel, amely jogválasztás hiányában uralná a jogviszonyt. Ez azonban a problémakörnek csak az egyik oldala, mert az is vitatott, hogy a feleknek egyáltalán van-e joguk idegen jog alkalmazását előírni, illetve hogy egy ilyen kikötés mennyire köti az eljáró bíróságot. *(→Kolliziós jog)* Az idegen jogra történő utalásból származó nehézségek pedig csak ez után következnek. Nem hiába nevezte *Raape* „sötétségbe való ugrásnak" ezt a lépést.

2. Kísérletek a kollízió kikapcsolására.

Rabel a második világháború előtt még írhatott arról, hogy a világkereskedelem szerződési blankettáival és szerződési feltételeivel a nemzetközi magánjog mellett megteremtette saját jogát, ma azonban inkább úgy fogalmazunk, hogy a nemzetközi magánjog a

hagyományos kollíziós szabályrendszer mellett kibővül a direkt szabályozás termékeivel. (→ *Nemzetközi magánjog*) A kettő ti. nem választható el egymástól, mert jóllehet a cél a kollíziós szabályok háttérbe szorítása, ez eddig még nem sikerült, és valószínűleg nagyon hosszú ideig nem is fog sikerülni. Akkor, amikor a felek olyan szerződést kötnek, amelyben minden részletet igyekeznek a legaprólékosabban szabályozni (*önszabályozó szerződés*), a szándékuk arra irányul, hogy a kollíziót kikerüljék, pedig a leggondosabban fogalmazott szerződés teljesítése során is előfordulhatnak olyan problémák, amelyekre a megállapodás nem terjedt ki, mert a szerződés megkötésekor nem voltak előre láthatóak. Ilyen esetben különösen nehéz megtalálni azt a jogrendszert, amely szerint a vitát el kell dönteni. Lényegében ugyanez vonatkozik a blankettaszerződések (*adhéziós szerződések*) csoportjára is, amelyek egyébként az önszabályozó szerződések egyik fajtájának is tekinthetők. *Vischer* mutatott rá, hogy mennyire csalóka a blankettaszerződéseknél a kollízió kikapcsolásáról beszélni, mert egyrészt az áruforgalomnak csak egy — bár kétségtelenül jelentős — része bonyolódik ilyen módon, másrészt rendszerint nem tartalmaznak olyan rendelkezéseket, amelyek a szerződés lebonyolódásának atipikus zavaraira adnak orvoslást. Végül a blankettaszerződéseknek nincs jogszabályi ereje, és ezért mindazokat a kérdéseket, amelyeket az adott jogrendszerben kogens szabályokkal rendeznek, a blankettaszerződések a jogrendszertől eltérően nem szabályozhatják.

Szemben a blankettaszerződésekkel az *általános üzleti feltételek* a szerződésnek csak egy részét rendezik. Az egyes országok joggyakorlata ugyan eltérő a tekintetben, hogy az általános üzleti feltételek érvényes alkalmazása milyen körülmények között lehetséges, de általában megkívánják a szerződésben a feltételekre történő utalást, sőt több jog a felek kifejezett egyetértését írja elő. Az általános üzleti feltételek éppen úgy, mint a blankettaszerződések *nem kapcsolják ki a kollíziós szabályokat*, bár kétségtelen, hogy jelentősen egyszerűsítik a szerződések kialakítását. Ugyanakkor a gazdaságilag erősebb fél számára, ha a saját maga által kidolgozott blankettaszerződések vagy üzleti feltételek alapján szerződik, igen előnyös pozíciót jelent. Éppen ezt kívánják kiküszöbölni az olyan szerződési feltételek, illetve mintaszerződések segítségével, amelyeket nemzetközi szervezetekben dolgoznak ki. Ezen a téren az *ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának* tevékenysége különösen jelentős.

A *nemzetközi szokás*ok (usance), amelyek a gazdasági forgalomban megszokottan ismétlődő és meghatározott kifejezésekkel vagy rövidítésekkel jelzett szerződési kikötések (*Világhy*), a direkt szabályozás egy magasabb fokát jelentik, legalábbis az olyan szokások tekintetében, amelyek tartalmát sikerült pontosan meghatározni és egységesíteni. Ezek közül a legfontosabbakat, az *Incoterms 1953* elnevezésű szokásjoggyűjtemény foglalja magában. A szokások jelentőségét jelzi, hogy például a Hágai Egységes Vételi Törvény az általánosan alkalmazott kereskedelmi szokásokat még akkor is alkalmazni rendeli, ha a felek arra hallgatólagosan sem utaltak. Másrészt viszont, mint arra *Eörsi* felhívta a figyelmet, a kereskedelmi szokások bizonyos területeken visszaszorulnak, és elsősorban a kisebb helyi vállalatok gyakorlatában fordulnak elő. A nagyvállalatok birodalmában a már említett adhéziós szerződések dominálnak.

A direkt szabályozás fontos csoportját alkotják a *nemzetközi egyezmények*. A szerződések terén ezek közül kettőt emelünk ki, az egyik a KGST-országok által kötött *Általános Szállítási Feltételek* (ÁSZF), a másik az 1964-ben aláírt és 1972-ben hatályba lépett *Hágai Egységes Vételi Törvény*. (→ *Jogegységesítés a KGST-n belül*) Ezek az egyezmények a nemzetközi adásvétel autonóm szabályozását nyújtják, és a kollíziós szabályok kikapcsolása terén az eddigi legnagyobb eredményt érték el. Az ÁSZF azonban csak regionális jellegű, a Hágai egyezményt pedig, bár univerzális jelleggel készült, nagyon kevés állam ratifikálta ahhoz, hogy a gyakorlatban is komoly jelentősége legyen.

II. A jogszabályválasztás joga. 1. A jogszabályválasztás tartalma (kollíziós jogi és anyagi jogi elmélet). 2. A jogszabályválasztás terjedelme (korlátlan vagy korlátozott autonómia). 3. A jogszabályválasztás határai.

1. A jogszabályválasztás tartalma (kollíziós jogi és anyagi jogi elmélet).

A nemzetközi magánjog nagy problémája, hogy a szerződésekre *milyen jog* alkalmazandó. A kérdés itt rögtön ketté is ágazik, mert más a helyzet, ha a felek megegyeztek valamely jog alkalmazásában, és megint más, ha erre nem került sor.

A különböző jogrendszerek általában biztosítják a feleknek azt a lehetőséget, hogy nemzetközi elemet tartalmazó szerződéseiket valamely *idegen jognak alávessék*. Jóllehet már a 16. században élt francia jogtudós, *Dumoulin* kidolgozta az akarati autonómia elméletét, amelynek az a lényege, hogy a szerződésekre általában a felek által kikötött jogot kell alkalmazni, ahhoz, hogy a felek jogválasztási jogát általánosan elismerjék, bizonyos gazdasági feltételekre is szükség volt, és ezek csak a 19. században valósultak meg. Ahogy *Cheshire* megfogalmazta, az angol jogban a felek akarati autonómiájának eredete a viktoriánus bírák hűsége a laissez-faire benthami dogmájához.

A viták a 20. század elejétől elsősorban már nem akörül folytak, hogy lehet-e idegen

jogot kikötni a szerződésben, hanem, hogy egy ilyen választás valójában mit is jelent. A kérdés azért jelentős, mert mint arra *Szászy* rámutatott, a nemzetközi magánjogi szerződésekkel kapcsolatos problémák többségének szempontjából meghatározó az e kérdésekben kialakított álláspont. Lényegében két fő nézet csatázik egymással: a *kollíziós jogi* és az *anyagi jogi* elmélet. Hozzájuk csatlakozik harmadikként *Batiffol lokalizációs* elmélete, amely az általános felfogással szemben nem tartja a fórumra kötelezőnek a felek jogválasztását.

A *kollíziós jogi* elmélet a felek jogszabályválasztó jogát kiterjesztően értelmezi és kollíziós természetűnek fogja fel. Ez azt jelenti, hogy a feleknek az alkalmazandó jogra vonatkozó döntését kollíziós jogi kapcsolóelvnek tartja, amely meghatározza a jogviszony egészét uraló jogot. E szerint az elmélet szerint a felek a tárgyi jog felhatalmazása alapján szerződésüket a kikötött jog uralma alá helyezik.

Az *anyagi jogi* elmélet a felek jogszabályválasztó jogát megszorítóan értelmezi, és a választást ugyanolyan szerződéses rendelkezésnek tartja, mint az ügylet lebonyolításával kapcsolatos többi kikötést. Ebből következik, hogy a felek csak egy adott jogrendszer keretei között választhatnak jogot, alakíthatják ki szerződéseiket, azaz csak a diszpozitív szabályoktól térhetnek el, de a kogens rendelkezésekhez kötve vannak.

A két elmélet közötti fő eltérés abban rejlik, hogy míg az előbbi a nemzetközi magánjogi normát diszpozitív jellegű szabálynak fogja fel, amelynek alkalmazását a felek kizárhatják, addig az utóbbi kogens jellegű szabálynak, amelytől a felek nem térhetnek el. A kollíziós jogi elmélet szerint — mondja *Szászy* — az alkalmazandó jog meghatározása a felek kezében van, az anyagi jogi elmélet szerint a törvényhozó kezében. Más szóval ez annyit jelent, hogy az *anyagi jogi* elmélet a diszpozitív szabályok területére szorítja a felek jogszabályválasztó jogának érvényesülését, következésképpen a szerződés anyagi érvényességét, amelyet kogens szabályok rendeznek, nem a kikötött jog, hanem a felek hallgatása esetén irányadó jog alapján kell elbírálni. Ezzel szemben a *kollíziós* jogi elmélet értelmében a jogszabályválasztás a választott jog egészére terjed ki, tehát a kogens szabályokra is.

A *lokalizációs* elmélet alapján a feleket nem illeti meg a jogszabályválasztás joga. Egy ilyen értelmű megállapodás nem több, mint a jogügylet helyhez kötése (lokalizálása). A bíróra kötelező jogot kizárólag a törvény jelölheti ki, a felek nem. Csak abban állapodhatnak meg, hogy ügyletüket „francia", „német" vagy „angol" természetűnek tekintik, és ez a megállapodás az egyike lesz azon elemeknek, amelyeket a bíró a jog megválasztásakor mérlegel.

A *tőkés jogrendszerek* többségében a *kollíziós* jogi elmélet dominál. Ez hosszabb történeti fejlődés eredménye, amelynek során fontos szerepet játszottak forgalombiztonsági szempontok, az ti., hogy a felek már a szerződés megkötésekor tisztában lehessenek az alkalmazásra kerülő joggal, illetve annak következményeivel. Az egyes országokban nagy időbeli eltéréssel jutottak el ennek az elvnek az alkalmazásához. (Angliában például már a 18. század második felében Lord *Mansfield* hozott ilyen értelmű ítéleteket, ugyanakkor Franciaországban csak a 20. század elején születtek kollíziós jogi elméletet tükröző döntések.) Lényegében a 19. század második fele hozta meg az áttörést, az elméletben az olasz *Mancini*, a törvényalkotásban az 1865. évi olasz Codice civile jóvoltából.

A *szocialista jogok* inkább a kollíziós jogi elméletet fogadják el, azonban bizonyos módosításokkal. Amint azt a magyar nemzetközi magánjogi törvény tervezetének indokolása kifejti, a feleket a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatokat lebonyolító szerződésekben nem valamilyen tételes jogi szabálytól független, nem valamilyen a priori, mintegy természetjogként jelentkező elv alapján illeti meg jogválasztás, hanem a rájuk egyébként irányadó tételes jogi rendelkezések teszik lehetővé azt, hogy ebben a körben nagyobb lehetőségük legyen, mint a belső jogban, ahol a felek a diszpozitív szabályok engedte kereteken belül alakíthatják a törvénytől függetlenül szerződésüket, de a kogens szabályokhoz kötve vannak, és természetesen nem választhatnak jogot sem. A nemzetközi elemet tartalmazó szerződéseknél a jogválasztást a belső jog szabálya biztosítja. A jogválasztás önmagában nem kollíziós jogi és nem is pusztán anyagi jogi szabály, mert emögött mindig lennie kell egy belső, tételes jogi felhatalmazásnak arra, hogy milyen terjedelemben és milyen körülmények között van jogválasztás. A kollíziós szabály ebben a mögöttes jogban van, amely megadja a lehetőséget, hogy a szerződésre választott jogot kössenek ki. (→ *Kollíziós jog*)

2. A jogszabályválasztás terjedelme (korlátlan vagy korlátozott autonómia).

Az előző pontban vázolt kérdéssel szorosan összefüggő probléma a jogszabályválasztás terjedelme, vagyis az, hogy választhatnak-e a felek tetszésük szerint jogot, vagy korlátozva vannak, és csak olyan jog mellett dönthetnek, amely szerződésükkel valamilyen kapcsolatban van.

Erre a kérdésre mindig a *lex fori*, az eljáró fórum joga ad választ. Az elméletben ezzel kapcsolatban két szélsőséges nézet áll egymással szemben. Az egyik oldalon a *korlátlan jogszabályválasztás* elvét hirdetik. Ehhez egyetlen előfeltételre van szükség, nevezetesen, hogy a szerződés nemzetközi legyen. E nézet képviselői a kereskedelem igényeire hivatkoznak, nevezetesen arra, hogy a felek vannak leginkább abban a helyzetben, hogy megválasszák a szerződé-

sükre alkalmazandó jogot *(Wolff)*. A másik oldalon a választott jognak a konkrét szerződéssel való területi *kapcsolatát* kívánják meg. Itt csak utalunk *Batiffol* már említett lokalizációs elméletére, amely a jogszabályválasztást lényegében kizárja, és a bírót nem köti a felek akaratához, amennyiben más, objektív tényezők a jogszabályválasztást nem igazolják. Ez az elmélet a felek autonómiájában lényegében csak eszközt lát, amely a szerződés *„súlypontjának"* megtalálásában segít. Ahogy *Cheshire* megfogalmazta, a felek a bíró segítői, csupán ahhoz van joguk, hogy a lokalizáló elemeket megválasszák.

E két szélsőséges nézet között természetesen egy sor olyan álláspont található, amely a felek jogszabályválasztását többé-kevésbé korlátozza, anélkül azonban, hogy területi összefüggést kívánna meg. Az elhatároló ismérv itt sokkal inkább *szubjektív* természetű. Ilyen például az, hogy a választás megengedett, ha az *jóhiszeműen* történt. Ezt az elvet fogalmazta meg például az *angol bíróság* a híres „Vita-Food" esetben (1939). Ennek az elméletnek a gyengesége éppen a szubjektív kritérium alkalmazásában rejlik. Különösen a svájci gyakorlatban és elméletben *(Vischer)* elterjedt nézet szerint a jogválasztás akkor is megengedett, ha területi kapcsolat ugyan nem áll fenn a választott jog és a konkrét szerződés között, de *gazdasági* igen. A „gazdasági kapcsolat" elég tágan értelmezett, például a választás akkor is megengedett, ha a szóban forgó szerződésre egy olyan jogot kötnek ki, amelyet az adott ügylettípusra általában alkalmazni szoktak (például tengeri biztosításnál az angol jog).

Ami a *nemzetközi egyezményeket* illeti, az 1955. évi Hágai Kolliziósjogi Egyezmény a korlátlan autonómia elvére helyezkedett. Ezzel szemben az 1940. évi Montevideói Egyezmény taxatíve sorolja fel az alkalmazható kapcsolóelveket.

A *szocialista* országokban a jogtudomány az ötvenes évek végén még erősen hajlott a korlátozott autonómia felé *(Réczei)*. Az 1948. évi csehszlovák nemzetközi magánjogi törvény pl. kimondta, hogy a felek a közöttük fennálló jogviszonyt alárendelik egy általuk meghatározott jognak, amennyiben ez a jogviszony a választott joggal „jelentős" kapcsolatban van. A hatvanas évek elején változás figyelhető meg ezen a téren. Az 1963. évi új csehszlovák törvény már elfogadta a felek szabad jogszabályválasztásának elvét. Ugyanezen az álláspontón van a szovjet polgári törvényhozás Alapjainak vonatkozó szabálya és a magyar jog is. A korlátozott autonómia mellett döntött viszont a lengyel jogalkotás az 1965-ben közzétett nemzetközi magánjogi törvényben. (Ennek az álláspontnak Lengyelországban erős hagyományai vannak, mert az 1926-os törvény is ezt a megoldást választotta.)

3. A jogszabályválasztás határai.

Függetlenül attól, hogy a felek autonómiája korlátlan-e vagy sem, minden jogrendszer ismer további korlátokat, amelyek segítségével meghatározza, hogy melyek azok a kérdések, amelyekre nem terjed ki a felek választási joga. Ezek általában a következők: a szerződő felek jog- és cselekvőképessége, a szerződés alaki érvényessége, a fórum közrendjébe ütköző szabályok és a fórum imperatív szabályai, valamint a kötelmi ügyletekhez kapcsolódó dologi jogi hatások. Ezekben a kérdésekben nem a lex obligationis, a kötelem joga, hanem egyéb nemzetközi magánjogi kapcsolóelvek lesznek irányadók.

A szerződő felek *jog- és cselekvőképességéről* általában a felek *hazai joga* dönt, bár ez nem feltétlen érvényességű szabály. Az angol bíróság például egy izben helyt adott a svájci felperes keresetének, holott az angol alperes csak a svájci jog szerint volt nagykorú, de hazai joga szerint még nem, és eszerint nem szerződhetett volna érvényesen *(Cheshire)*.

Idetartozik a jogi személyek jogképességének elbírálása is, amelyre vagy a *székhely joga* vagy az *üzleti tevékenység gyakorlásának helye* szerinti jog lesz irányadó.

A szerződés alaki érvényességét általában a szerződéskötés helyének joga *(lex loci contractus)* bírálja el. Ezt az elvet különösen az angol, az amerikai és a francia bírói gyakorlat alkalmazza következetesen. Ugyanakkor számos országban — mint *Réczei* írja — olyan álláspont alakult ki, hogy ha a szerződéskötés helyének joga nem azonos a kötelem jogával, a jog általában megelégszik azzal, ha a létrejött szerződés legalább azoknak az alakiságoknak felel meg, amelyeket a kötelem joga előír. Ezt az álláspontot foglalja el a magyar jog is.

Általános vélemény, hogy a fórum *közrendjébe* (ordre public) ütköző szabályokat nem lehet alkalmazni, másrészt a bírónak feltétlenül figyelemmel kell lennie hazája *imperatív* szabályaira.

A *kötelmi szerződés dologi jogi hatásaira* a dolog fekvése helyének joga *(lex rei sitae)* irányadó. *(→ Kolliziós jog)*

III. A szerződésre irányadó jog a felek választásának hiányában 1. A megoldás két útja. 2. A felek akaratának vizsgálata. 3. Az objektív megközelítés tana. 4. A kapcsolóelvek. 5. Többlépcsős megoldások.

1. A megoldás két útja.

A nemzetközi gazdasági szerződések jelentős részénél a *felek nem kötnek ki jogot*. A jogválasztás elmaradása a bíróságokat sokkal nehezebb helyzetbe hozza, mintha azt kellene elbírálniuk, hogy érvényes-e a jogválasztás vagy sem. Az elméletben és a gyakorlatban lényegében kétféle megoldás alakult ki. Az egyik a *felek* létező (vagy nem létező) *akaratát*

kutatja, és azt próbálja eldönteni, hogy milyen jogot választottak volna, ha a jogválasztásban való megegyezés megtörtént volna. A másik a nemzetközi magánjog egy vagy több *kapcsolóelvét* hívja segítségül, és ezek alapján határozza meg a szerződésre irányadó jogot. Itt ismét polarizált elméleti nézetekről van szó, amelyek tisztán viszonylag ritkán érvényesülnek a gyakorlatban. A gyakorlatias megoldást az ún. *többlépcsős megoldások* adják. Ezek először a felek akaratát vizsgálják, majd ha ez nem nyújt elég támpontot, valamelyik kapcsolóelvet alkalmazzák.

2. A felek akaratának vizsgálata.

Ha a szerződés nem tartalmaz kifejezett jogválasztást, a fórum először azt vizsgálja, hogy van-e erre vonatkozó *hallgatólagos* megegyezés. Általános vélemény, hogy a hallgatólagos jogválasztás a szerződésben kifejezett jogválasztással egyenrangú. A hallgatólagos jogválasztás elfogadásának feltétele, hogy a szerződés tartalmából és az egyéb körülményekből a felek egybevágó akarata megállapítható legyen. Az NSZK és Svájc joggyakorlatában például hallgatólagos jogválasztásként értékelik többek között, ha a szerződésben a teljesítési hely bírósága kerül eljáró fórumként megjelölésre, vagy ha a szerződés olyan rendelkezéseket tartalmaz, amelyek kizárólag egy meghatározott jogra jellemzőek. *(Reithmann, Vischer.)*

A hallgatólagos jogválasztás tehát feltételezi a felek jogválasztó akaratát; a bírónak csak az a dolga, hogy a szerződéses rendelkezések és más körülmények alapján megkeresse, *értelmezze* a felek szándékát. Így azt mondhatjuk, hogy az értelmezett akarat *valóságos akarat*, amelynek megállapítása *ténykérdés*.

A hallgatólagos jogválasztást nem minden esetben lehet értelmezni: vannak esetek, amikor csak a *vélelem* segíthet. Az értelmezett és a vélelmezett akarat között nem minden szerző tesz különbséget. *Réczei* azonban joggal mutat rá, hogy míg az értelmezés a valósághoz van kötve, addig a vélelem a valószínűséghez. Az értelmezés alapja ugyan bármilyen körülmény lehet, de célja nem más, mint a valóságos akarat feltárása. Ha ez lehetetlen, az értelmezés nem alkalmazható. A vélelem viszont esetleg pótolja a valóságot. A bíró a vélelem alapján nem feltétlenül arra az eredményre jut, ami a felek szándéka volt, ezért a vélelmezett akarat használatának helyessége kétséges.

A vélelmezett akaratnál még lehet jogválasztásról beszélni, csak ennek tartalmát vélelemmel állapítják meg. Ismeretes azonban a nemzetközi magánjogban a felek *feltételezett* (hipotetikus) akaratának megállapítása is, amikor arról van szó, hogy nincs jogválasztás, a felek szándéka erre nem terjedt ki, helyettük azonban a bíróság megállapítja, hogy a felek milyen jogot választottak volna, ha erre gondoltak volna. Ez a megoldás ismert az *angol* jogban, és egyes szerzők *(Cheshire*, de részben *Graveson* és *Wolff* is) helyeslik alkalmazását. Kétségtelen azonban, hogy az angol jogban erős törekvés tapasztalható — elsősorban *Westlake* nyomán —, hogy a feltételezett akaratot felváltsák egy, a szerződéssel kapcsolatos összes tényt megvizsgáló és mérlegelő, az ésszerűséget *(Graveson)* kutató eljárással. Valójában, mint *Wolff* megjegyzi, a két álláspont közel van egymáshoz, hiszen ha a bíróság azt kutatja, hogy mi lehetett volna a felek akarata, akkor az ésszerűség szempontját figyelembe véve dönt, és keresi meg a szerződés „saját jogát" (the proper law of the contract).

A feltételezett akarat igazi hazája a *német* jogtudomány, és a korábbi bírói gyakorlat széles körben alkalmazta is. A második világháború után itt is tért nyert a szerződés összes körülményeinek vizsgálata *(Reithmann)*.

3. Az objektív megközelítés tana.

Mint láttuk, még a feltételezett akaratot leginkább kutató két jogban, az angolban és a németben is erősen elterjedt az objektív megközelítés elmélete, amely szerint elsősorban nem a felek szándéka kutatandó, hanem az, hogy az adott tényállás *melyik jogrendszerrel van a legszorosabb kapcsolatban*. Ennek vizsgálata során mérlegelni kell az egész szerződést, annak összes körülményeit, gazdasági hátterét stb. Az elméletben különböző nézetek alakultak ki arra vonatkozóan, hogy ez a legszorosabb kapcsolat ténylegesen mit jelent. Az egyik nézet a szerződés *területi* kapcsolatait kutatja (a II. 1. pontban már szó volt a lokalizációs elméletről), egy másik a szerződés *súlypontját* keresi (ezt az elméletet a német jogtudomány *Gierke* nevéhez fűzi), a jelenlegi német bírói gyakorlat az *„érdekek tisztán objektív alapon történő mérlegelését"* alkalmazza *(Reithmann)*, a svájci joggyakorlat 1945 óta meglehetősen következetesen a *szerződésre jellemző szolgáltatás* jogát használja (az elméletben *Schnitzer*).

4. A kapcsolóelvek.

Az előző pontban említett elméletek önmagukban nem alkalmazhatók. Lényegében mindegyikük valamilyen módon tapad a klasszikus kapcsolóelvekhez, amelyek megteremtik a konkrét kapcsolatot a vizsgált szerződés és az alkalmazandó jog között.

A *szerződéskötés helyének* törvénye (lex loci contractus). Ez az elv korábban széles körben került alkalmazásra, használata azonban számos problémát vetett fel. Egyrészt a szerződéseket gyakran nem személyesen kötik, hanem levélben, telefonon vagy telex segítségével, és ilyenkor a szerződéskötés helyét nehéz meghatározni. Másrészt a szerződéskötés helyének ma már messze nincs olyan jelentősége, mint például a középkorban, amikor egyes híres vásárokon kötött szerződésekre a kereskedők univerzális jogát lehetett alkalmazni *(Wolff)*. Ma, amikor jelentősége erősen csökkent, a kiállításokon, vásárokon és a tőzsdé-

ken kötött ügyleteknél jut szerephez. Vannak azonban országok, ahol a jogszabály alapján még mindig széles körben alkalmazzák, többek között Olaszország, Portugália, Japán stb. Ezt az elvet fogadja el a szovjet szabályozás is.

A *teljesítés vagy a fizetés helyének törvénye* (lex loci executionis vagy solutionis). Az egyik legrégibb és talán a legelterjedtebb kapcsolóelv. A modern nemzetközi magánjogban *Savigny* helyezte előtérbe. Az angol bírói gyakorlat is erősen preferálja, annak az elvnek a hangoztatásával, hogy a szerződés végső célja a teljesítés, ezért a teljesítési hely a szerződés súlypontja *(Wolff)*. Problémát legfeljebb az jelent, ha a felek eltérő helyen kötelesek teljesíteni. A svájci bírói gyakorlat az így támadt nehézséget úgy oldja meg, hogy a konkrét ügyletre *jellemző szolgáltatás* teljesítési helyét jelöli ki. A megoldás kétségtelenül ötletes, és azt a magyar nemzetközi magánjog is felhasználja. Egy másik megoldás, amit a német gyakorlat ismer, hogy a különböző helyeken történő teljesítésre a megfelelő országok joga lesz irányadó *(Kegel)*, ez azonban könnyen megbonthatja a szerződés egyensúlyát.

Az eladó joga (lex venditoris). Ez a kapcsolóelv különösen az elmúlt időszakban került előtérbe; például az 1963. évi csehszlovák, az 1964. évi albán, az 1965. évi lengyel törvény és az 1955. évi Hágai Kollíziósjogi Egyezmény egyaránt ezen az alapon áll. Ugyancsak az eladó jogát rendeli alkalmazni az ÁSZF is az Általános Szállítási Feltételekben nem szabályozott kérdésekre. Előnye, hogy meghatározása egyszerű. *Wolff* szerint elterjedését a nagy ipari és kereskedelmi vállalatok blankettaszerződéseinek köszönheti, ahol az eladói pozícióban levő és a feltételeket érdekeik szerint alakító vállalatok saját telephelyük jogát kötik ki. Ez gyakran az eladó működési helye jogának a kikötését jelenti, ami már korábban is ismert volt. Bizonyos foglalkozások (orvos, ügyvéd), illetve üzletágak (biztosítási társaságok, bankok) esetén a szerződésekben következetesen a működési hely (telephely) jogát kötik ki.

Az állampolgárság vagy a lakóhely joga. A kötelmi jogban ennek a kapcsolóelvnek csak bizonyos országokban van jelentősége, nevezetesen az NSZK-ban és Olaszországban, ahol, ha a szerződő felek ugyanazon állam polgárai, szerződésükre saját jogukat kell alkalmazni. A német gyakorlat ezt az elvet ma már kevéssé és erős megszorításokkal alkalmazza *(Reithmann)*. Az angol jogban semmiféle jelentősége nincsen *(Wolff)*.

Az eljáró fórum joga (lex fori). A nemzetközi magánjog fejlődésének korai szakaszában a qui eligit iudicem, eligit ius elve uralkodott: az eljáró bíróság a saját jogát alkalmazta. A felek akarati autonómiájának megjelenésével ez az elv csak annyiban szorult vissza, hogy a felek jogválasztása esetén a bíróság a felek akaratához bizonyos kivételektől eltekintve kötve van. Ha azonban nincs jogszabályválasztás, de a felek a fórumban megegyeztek, akkor nagyon erősen utaltak arra, hogy ezzel a bíróság jogának alkalmazását fogadják el. A német gyakorlat azzal támasztja alá ezt az elvet, hogy a bíróságok legjobban saját jogukat tudják alkalmazni *(Reithmann)*. Ezzel szemben az Egyesült Államok Legfelső Bíróságának egy döntése szerint alkotmányellenes egy állam részéről, ha a saját jogának alkalmazási területét olyan kérdésekre is kiterjeszti, amelyeknél az állammal való egyedüli kapcsolat abban áll, hogy a felek ennek bíróságához fordultak *(Réczei)*. Azokban az államokban tehát, ahol az uralkodó felfogás szigorúan ragaszkodik a szerződésnek a vonatkozó joggal való tényleges kapcsolatához — és ilyen az Egyesült Államok is —, a bíróság puszta megjelölése nem lesz elégséges a lex forihoz. *(→Kollíziós jog)*

5. Többlépcsős megoldások.

Az utóbbi időben gyakran fordul elő, hogy a jog „megtalálására" vonatkozó, a fentiekben ismertetett módszereket meghatározott sorrendbe rendezik, amely lépésről lépésre megszabja az alkalmazandó módszert. Ez a nemzetközi magánjogi jogszabályoknál elég kézenfekvő, mert valamilyen normát végső soron adni kell, amely jogválasztás hiányában rendezi a felek viszonyát. Elvileg két megoldás lehetséges. Az egyik, amelyet például a szovjet Alapok választott, hogy egy kapcsolóelvet, a szerződéskötés helyét jelölte ki ilyen esetre. A másik, ami bonyolultabb ugyan, de a szerződések sokféleségét jobban figyelembe veszi, a magyar jog megoldása. Eszerint a felek választásának hiányában az egyes szerződéstípusokra külön-külön került meghatározásra az alkalmazandó jog. Alkalmazandó lesz így az a jog, amely az adott szerződéstípusra jellemző szolgáltatáshoz kapcsolódik (például az eladó vagy a vállalkozó telephelye, letétnél annak a helynek a joga, ahol a dolgot őrizni kell stb.). Ha azonban ennek megállapítására sincs lehetőség, mert az alkalmazandó jog egyértelműen nem határozható meg, vagy atipikus, illetve a törvényben nem szabályozott szerződésről van szó, akkor a szerződésre jellemző szolgáltatás kötelezettjének szokásos tartózkodási helyéhez, illetve telephelyéhez, ennek hiányában pedig ahhoz a joghoz kell kapcsolni a szerződést, amelyhez az adott szerződéses viszony lényeges elemei szerint leginkább kapcsolódik.

Az elméletben is ismeretesek az ilyen megoldások. Z. *Raape* az alábbi sorrendet állítja fel: a *felek akarata*, ha ez nem állapítható meg, *feltételezett akarata* dönt. Számos angol és német jogász véleménye szerint a feltételezett akarat kutatása minden esetben eredményre vezet, és további lépésekre nincsen szükség. *Raape* azonban abból a gyakorlati megfontolásból indul ki, hogy számos szerződésnél, elsősorban a nem-

zetközi adásvételnél, mindkét fél jogának alkalmazása egyaránt indokolt lehet, *egyensúlyi helyzet* (Gleichgewichtslage) alakulhat ki. Ezekben az esetekben indokolt a *lex fori* alkalmazása, feltéve, hogy az eljáró bíróság az egyik fél hazai fóruma. A lex fori egy különös tényálláselem, az egyensúlyi helyzet következménye. Csak ezt követheti negyedik fokozatként a *teljesítési hely* joga. (→ *Kollíziós jog*)

Irodalom: *Réczei* László: Nemzetközi magánjog. 2. kiad. Bp. 1959. 196—265.; *Szászy* István: Az európai népi demokráciák nemzetközi magánjoga. Bp. 1962. 218—256.

Cheshire, G. C.: Private international law. 6th ed. Oxford, 1961. *Graveson*, R. H.: The conflict of laws. 4th ed. London, 1960. 199—234.; *Raape*, L.: Internationales Privatrecht. 5. Aufl. Berlin—Frankfurt/M 1961.; *Rabel*, E.: Lectures on conflict of laws: Conflict rules on contracts. = Gesammelte Aufsätze. Bd. 2. Tübingen, 1965. 456—470.; *Reithmann*, C.: Internationales Vertragsrecht. 2. Aufl. Köln, 1972.; *Vischer*, E.: Internationales Vertragsrecht. Bern, 1962.; *Wolff*, M.: Das internationale Privatrecht Deutschlands. 3. Aufl. Berlin—Göttingen—Heidelberg, 1954. 136—164.; *Wolff*, M.: Private international law. 2nd ed. Oxford, 1950.

Sándor Tamás

SZERZŐDÉSEK FAJAI → *Szerződéstípusok*

SZERZŐDÉS ÉRVÉNYTELENSÉGE: I. Az érvénytelenség fogalma és fajai (1556.) — II. Intézménytörténet (1560.) — III. A szerződés érvénytelensége a magyar jogban és más európai szocialista jogrendszerekben (1566.)

I. Az érvénytelenség fogalma és fajai. 1. A szerződés jogi elismerése — a jogi elismerés hiánya. 2. A szerződés érvénytelenségének általános jellemzői. 3. Élők közötti és halál esetére szóló szerződések és jogügyletek érvénytelensége. 4. A polgári jog területén kívül eső szerződések és jognyilatkozatok érvénytelensége.

1. A szerződés jogi elismerése — a jogi elismerés hiánya.

Az a gazdasági kapcsolat, amely a javak elkülönült tulajdonosai között szerződések révén realizálódik, e szerződések jogi szabályozottsága folytán jogi kapcsolattá is válik. A szerződés mint jogi kapcsolat azonban állami, jogi elismerést is követel. Az állami, jogi elismerés a szerződés tartalmi és akarati oldalát illetően, sőt bizonyos körben formai, alaki oldalát illetően is vet fel kérdéseket.

A szerződés tartalmát illetően elsősorban azt, hogy az állam, a jog a szerződés tartalmára, a szerződés által elérni kívánt célra tekintet nélkül minden szerződést megengedjen-e, elismerjen-e, helyeseljen-e, s ha nem, milyen szempontok figyelembevételével határozza meg azoknak a szerződéseknek a körét, amelyeket nem kíván védeni vagy elismerni, s milyen eszközökkel vonja meg az el nem ismert, nem helyeselt szerződésektől a jogi hatályt, mennyiben és milyen eszközökkel tagadja meg ezektől az érvényességet.

A szerződési akaratot illetően különösen az a kérdés igényel megválaszolást, hogy mennyiben vegye figyelembe, vagy hagyja figyelmen kívül a jog a szerződés jogi elismerésénél a szerződési akarat tényleges meglétét, valódiságát és ennek az akaratnak a szerződési nyilatkozatban kifejezésre jutó akarattal azonos voltát.

Tágabb értelemben a szerződési akarat kérdésköréhez tartoznak a szerződéskötési cselekvőképesség kérdései, határai és a cselekvőképesség hiányának értékelése is.

A szerződés formai, alaki oldala a jogi elismerés szempontjából akkor vet fel problémát, ha a jog meghatározott alakszerűséghez köti a szerződés megkötését. Ilyenkor a kérdés ismét az, milyen jogi értékelésre kerüljön az előírt forma be nem tartása, jogilag egyáltalán védett, elismert legyen-e az olyan szerződés, amelynek megkötésénél a felek az előírt alakszerűséget nem tartották be.

A szerződés tartalmi, akarati és alaki hibái különböző joghatásokkal járhatnak. Vezethetnek arra is, hogy a jog e hibák miatt a szerződést egyáltalán nem ismeri el, nem engedi a szerződéssel elérni kívánt joghatást megvalósulni, érvényre jutni. Ez az érvénytelenség esete. De vezethetnek más joghatásokra is, amelyek egyaránt lehetnek a jogi elismerésnél kisebb hátránnyal járók, és olyanok is, amelyek nem a hátrány súlyosságának fokában, hanem jellegükben térnek el a jogi el nem ismeréstől.

A súlyos tartalmi hibák általában a szerződés érvénytelenségét eredményezik. Azt, hogy a jog mit tekint érvénytelenségre vezető tartalmi hibának, milyen mértékben szól bele egyáltalán a felek szerződésének tartalmába, milyen mértékben korlátozza a felek szabadságát, s ha ezt teszi, milyen érdekek védelmében teszi ezt, mindig az adott jogrendszer mögött álló társadalmi-gazdasági-politikai viszonyok határozzák meg.

Az akarati hibák érvénytelenségi okként való értékelése sem független a társadalmi-gazdasági fejlődéstől — ez az összefüggés mégis kétségtelenül összetettebben és áttételesebben jelentkező. A fejlődés fő tendenciája: az akarati elem jelentőségének csökkenése, a belső, rejtve maradó akarattal szemben a nyilatkozatban kifejezésre jutó akarat védelme és ezzel párhuzamosan az akarati hibák súlyának csökkenése.

A cselekvőképesség határai és a szerződések jogi hatályának a cselekvőképesség hiánya, illetve korlátozott volta miatti el nem ismerése sem független az adott kor társadalmi-gazda-

sági viszonyaitól, annál kevésbé, mert e szabályok a fejlődés során sokáig kettős célt szolgálnak: egyrészt magának a nem teljesen cselekvőképes félnek a védelmét az olyan ügyletekkel szemben, amelyek vagyoni kihatásainak átlátására még éretlen, másrészt a családi vagyon védelmét a cselekvőképességében korlátozott könnyelmű ügyleteivel szemben.

Az érvényességi kellékként előírt kötelező alakszerűség súlya is változik a társadalmigazdasági fejlődés során. Ez a változás általában a csökkenés irányába hat — a forma egyre inkább veszít meghatározó szerepéből, és ezzel párhuzamosan egyre inkább a tartalom szolgálójává válik.

Az érvénytelenségnél kisebb súlyú joghátránnyal nem kívánt tartalmú, de nem is kifejezetten tiltott szerződések és olyan alaki hibákban szenvedő szerződések sújthatók, amelyeknél az alakiság jelentősége nem olyan fokú, hogy annak elmulasztásával az érvénytelenség adekvát szankció volna.

Az érvénytelenségnél kisebb súlyú hátrányt jelent pl. az, ha a jog a szerződést ugyan megtűri, de nem védi, a teljesítés kikényszerítéséhez nem nyújt jogi segítséget. A kontinentális jogrendszerekben az ún. naturális obligatióknak, a bírói úton nem érvényesíthető szerződéseknek az érvénytelen szerződésekkel való párhuzamba állítása nem vált szokásossá, az angolszász jogrendszerekben ezzel szemben tipikussá vált a jogi hatály csökkent fokát vagy hiányát figyelembe véve az unenforceable (kikényszeríthetetlen), voidable (megtámadható) és void (semmis) szerződések együtt-tárgyalása. Az érvénytelenségnél kisebb súlyú joghátrányt fűzhet a jog egyes alaki szabályok be nem tartásához úgy is, hogy ehhez a mulasztáshoz csak a bizonyítás megnehezítését fűzi. Ezt a szankciót egyetlen jogrendszer sem hozza összefüggésbe az érvénytelenségi szankciókkal.

A jogi hatály teljes megtagadása helyébe vagy mellé lép — bizonyos körben — az újabb jogfejlődésben a szerződés meg nem engedett tartalmának jogszabályi vagy bírói úton való kiküszöbölése, vagyis a különben érvénytelen szerződésnek az érvénytelenségi ok kiküszöbölésével való „megmentése". Ezek a jogkövetkezmények, amelyek ma még mindenképpen kivételeseknek tekinthetők, a szerződés érvénytelenségével szoros összefüggésben vannak, s ahol ezek a jogkövetkezmények elismertek, vagy legalább él az elismerésükre irányuló igény, a szerződés érvénytelensége kapcsán kerülnek tárgyalásra.

2. A szerződés érvénytelenségének általános jellemzői.

A szerződés érvénytelensége *a szerződés jogi elismerésének (jogi létének) tagadását jelenti, s ebből folyóan a jog az érvénytelen szerződésekhez vagy egyáltalán nem fűz joghatást, úgy tekinti őket, mintha meg sem kötötték volna, vagy legalábbis nem fűzi hozzájuk a felek által célzott joghatást.*

A szerződés érvénytelensége, a célzott jogi hatások megtagadása, illetve megvonása az érvénytelenségi esetek többségében a szerződő felek akaratán kívül, sőt akaratuk ellenére is beáll, az érvénytelenségi esetek kisebb részében ez mégis csak a jogaiban, jogos érdekeiben sértett szerződő fél akaratából következik be. Az érvénytelenségi okok közötti ez a különbség vezet az *érvénytelenség két fő fajtájának: a semmisségnek és a megtámadhatóságnak* a kialakulására.

A szerződés érvénytelensége, a szerződéshez fűződő joghatások el nem ismerése rendszerint független attól, hogy az érvénytelenül megkötött szerződés már teljesedésbe ment-e vagy nem, és elvileg attól is, hogy a felek vétkesen, felróhatóan jártak-e el az érvénytelen szerződés megkötésében vagy nem.

Az a körülmény, hogy az érvénytelenségi hibában szenvedő szerződés már teljesedésbe ment-e vagy sem, elsősorban az érvénytelenség jogkövetkezményeinek megvonását, a jogi hatás megtagadásának mikéntjét érinti. Az a körülmény pedig, hogy az érvénytelenség jogkövetkezményei attól függetlenül is beállnak, hogy a felek vagy azok egyikének felróható magatartása vezetett az érvénytelen szerződés megkötésére, egyrészt az érvénytelenségi szankció jellegét tette a jogtudományban vitatottá, másrészt azt a kérdést vetette fel, hogy tud-e a polgári jog az érvénytelen szerződés megkötése során súlyosan vétkesen eljáró, a törvény szabályait vagy a másik szerződő fél érdekeit súlyosan megsértő féllel szemben e súlyos jogsértést figyelembe vevő differenciált szankciót alkalmazni.

a) Semmisség — megtámadhatóság. A szerződésnek azok a hibái, hiányosságai, amelyek az egyes jogrendszerekben a szerződés jogi hatályának el nem ismerésére, a szerződéshez fűződő joghatások megtagadására vezetnek, többségükben olyanok, hogy ezt a negatív hatást eleve kiváltják, hogy ez a negatív hatás ipso iure beáll. Az érvénytelenségnek ez az esete, ez a fajtája a *semmisség*, és a szerződésnek azok a hibái, amelyek semmisséget eredményeznek, *a semmisségi okok.*

A semmisséghez és a semmisségi okokhoz képest kivételesebb, az érvénytelenségi okok között döntően csak az akarati hibák körében fordul elő, hogy a szerződés jogi hatályának el nem ismerése nem eleve, nem feltétlenül adott, hanem csak akkor következik be, ha a jogaiban, érdekeiben sértett (pl. a megtévesztett, vagy a szerződéskötéskor tévedésben levő) fél is kívánja e negatív hatály bekövetkezését, és ezért a szerződést megtámadja. Az érvénytelenségnek ez az esete a *megtámadhatóság*, és azok a szerződési hibák, amelyek csak megtámadás esetén teszik a szerződést érvénytelenné, a *megtámadási okok.*

Az érvénytelenség két fő fajtájának, a semmisségnek és a megtámadhatóságnak az *alapvető különbsége* az, hogy *a semmis szerződés feltétlenül érvénytelen, a megtámadható szerződés csak feltételesen, az arra jogosult megtámadásától függően válik érvénytelenné.* A megtámadható, de meg nem támadott szerződés érvényes marad, a sikerrel megtámadott megtámadható szerződés és a semmis szerződés érvénytelensége között azonban már nincs különbség.

A semmisség és a megtámadhatóság közötti kategória az ún. *relatív semmisség*, amely részben a semmisség, részben a megtámadhatóság jegyeit viseli magán. Ez a szerződés ugyanis elvben feltétlenül semmis, a semmisséget hivatalból is észlelni kell és figyelembe kell venni, mégis úgy, hogy a szerződés semmisségére csak az egyik szerződő fél érdekében lehet hivatkozni.

Döntően — bár nem kizárólag — jogpolitikai érvek határozzák meg, hogy az adott jogrendszer mely érvénytelenségi okokat tekint semmisségi okoknak és melyeket megtámadási okoknak, hogy tehát az adott jogrendszer mely érvénytelenségi okok ellen lép fel hivatalból is, és melyekben bízza a jogaiban sértett félre a döntést abban a kérdésben, hogy sérelme miatt a szerződést megtámadja-e vagy sem.

A relatív semmisség intézményét nem minden jogrendszer ismeri. Az ezt ismerő jogrendszerek többnyire csak a cselekvőképtelen, illetve a korlátozottan cselekvőképes szerződéseit, s egyesek emellett az uzsorás és a kizsákmányoló szerződést szankcionálják relatív semmisséggel.

b) Teljesedésbe nem ment — teljesedésbe ment érvénytelen szerződés. Ennek a megkülönböztetésnek az érvénytelenség jogkövetkezményei szempontjából van jelentősége. Az érvénytelenségnek az a lényege ugyanis, hogy az a szerződés jogi hatásainak el nem ismerését jelenti, hogy az a klasszikus tanítás szerint azt jelenti, hogy az érvénytelen szerződést úgy kell tekinteni, mintha meg sem kötötték volna, nyilvánvalóan másként jelentkezik akkor, ha az érvénytelen — megkötöttnek sem tekinthető — szerződés alapján még egyik fél sem teljesített, sőt a teljesítés előkészítése érdekében sem tett semmit, és akkor, ha a bármely érvénytelenségi hibában szenvedő szerződés már teljesedésbe ment.

A szerződés által célzott jogi hatás megtagadása könnyebb, egyszerűbb akkor, ha még nem történt teljesítés. A jogi hatállyal nem bíró érvénytelen szerződést nem kell teljesíteni, az érvénytelen szerződés alapján a teljesítésre igényt támasztó szerződő felet ezzel az igényével el kell utasítani.

Egyszerűen hangozhatnék a válasz a már teljesedésbe ment szerződéseknél is: ha a szerződés joghatály nélküli, a teljesítés is joghatály nélküli, jogcím nélküli, tehát a mindkét fél által szolgáltatott teljesítés kölcsönösen visszajár, az eredeti állapotot helyre kell állítani, mintha a szerződés valóban nem jött volna létre. E gondolatmenet jegyében vált a teljesített érvénytelen szerződés hagyományos, mondhatni egyedüli szankciójává az in integrum restitutio, az eredeti állapot helyreállítása.

Az eredeti állapot helyreállítására irányuló igény jogossága csak az ún. bilaterális turpitudo (mindkét szerződő fél csalárd magatartása) eseteire, valamint általában azokra az esetekre vált a fejlődés során megkérdőjelezetté, amelyekben csalárdul eljáró szerződő fél kapta volna vissza az eredeti állapot helyreállítása során szolgáltatását. Ennek az igénynek az elismerésétől a római jog teljesen, a kontinentális burzsoá jogok, a magyar jogot is ideértve, és az angolszász jog is korábban szélesebb, majd szűkebb körben elzárkóztak. Ha a római jogban még nem is, a kontinentális jogokban mégis már felismerésre került e szabálynak az a hátránya, hogy a visszakövetelési igény megtagadása úgy bünteti az egyik csalárdul eljárt felet, hogy egyidejűleg a visszaadásra kötelezett másik felet jutalmazza azzal, hogy feljogosítja a szolgáltatás megtartására. A szocialista jogrendszerek ezt a kérdést a súlyosan felróhatóan eljáró félnek visszajáró szolgáltatásnak — visszaítélés helyett — az állam javára való elvonásával oldják meg.

Az eredeti állapot helyreállítása (in integrum restitutio) a polgári jogi áruviszonyok, közelebbről a szűkebb értelemben vett árucsere, áru—pénz csereviszonyok testére szabott szankció. Az érvénytelen szerződéssel eladott, elidegenített dolgot általában vissza lehet ítélni és adatni az eladónak, a pénzt pedig a vevőnek, és az érvénytelen, pl. uzsorás kölcsönszerződésnél is megvan az eredeti állapot helyreállításának lehetősége. A polgári jog azonban nemcsak ilyen szűkebb értelemben vett áru—pénz csereviszonyokat szabályoz, hanem pl. olyan szolgáltatásra irányuló szerződéseket is, ahol a szolgáltatás meghatározott munka elvégzéséből áll, amelyet a szerződés érvénytelensége esetében sem lehet el nem végzetté tenni, visszacsinálni, vagy olyan, az egyik fél javára tartós használatot biztosító szerződéseket is, mint pl. a bérlet vagy a haszonbérlet, amelynek utóbb kiderülő érvénytelensége esetén a jogviszony visszamenő hatályú felszámolása, létrejöttnek nem tekintése ugyancsak lehetetlen.

Emellett a két vagy több fél kapcsolatát rendező szerződés egyre szűkebb körben tekinthető csak kettőjük ügyének. E jogviszonyok egyre táguló köre válik egyik elemévé, egyik összetevő láncszemévé a széles körű termelési kapcsolatoknak. A modern gazdasági termelési rendben, a munkamegosztás mai fokán a szerződések elszigeteltsége helyett egyre tipikusabbá válik a szerződések egymásra épülése, és ezt a jognak is figyelembe kell vennie — akár a szerződésszegés jogkövetkezményeinek meg-

állapításánál, akár éppen az érvénytelenség intézményénél. Egy jelentős termelési folyamat egyik láncszemét alkotó szerződés érvénytelensége, utólagos „visszacsinálása" a szerződő felekkel közvetlen vagy közvetett gazdasági kapcsolatban álló, a szerződés érvénytelenségét nem ismerő, s a szerződésben jóhiszeműen bízó harmadik személyek széles körét hozhatná gazdaságilag igen hátrányos helyzetbe.

A szerződésérvénytelenség kérdéseinek mai kutatói ezekre a kérdésekre is keresik a választ.

c) *Az érvénytelenségi szankció jellege.* Az érvénytelenség a polgári jog egyik — bár a szerződésszegéshez és a jogellenes károkozáshoz fűződő szankcióknál kisebb jelentőségű és ezeknél ritkábban alkalmazásra kerülő — szankciója. A jog ezzel a szankcióval — mint arra Eörsi rámutat — alapvetően a nem kívánatos jogviszonyok létrejöttének megakadályozását kívánja biztosítani, mégpedig a nem kívánatos szerződés megkötését az érvénytelenségi szankció kilátásba helyezésével, a mégis megkötött vagy akár teljesedésbe is ment ilyen szerződéseket pedig a szerződéshez fűződő célzott joghatások utólagos megtagadásával.

Míg az, hogy az érvénytelenség a polgári jog egyik szankciója, általában elismert, az érvénytelenségi szankció jellege körül már vita folyik a jogtudományban.

Az egyik álláspont szerint az érvénytelenségi szankció önmagában nem represszív, nem joghátránnyal sújtásra irányuló szankció (Eörsi, Asztalos), hanem alapvetően csak a jogviszonyok „objektív rendjét" védő, „a felbomlott vagyoni egyensúly helyreállítását" célzó szankció. Ez folyik e nézet szerint abból is, hogy az érvénytelenségi szankció arra tekintet nélkül érvényesül, hogy az érvénytelen szerződés megkötésében terhelte-e feleket, vagy azok valamelyikét vétkesség vagy sem. Az érvénytelenség represszív szankciója e nézet szerint csak a súlyos jogsértéshez többlet-szankcióként fűződő állam javára való marasztalás.

A másik álláspont szerint (Világhy) minden szankció, így az érvénytelenségi szankció is represszív, csak a represszió iránya, következményei lehetnek az egyes szankcióknál eltérőek, az érvénytelenségi szankció tehát másképpen represszív, mint pl. a kártérítési szankció. Az érvénytelenségi szankcióban kifejezésre jutó represszió egy, a második álláspontot csatlakozó nézet (Weiss) elsősorban a szerződéssel célba vett gazdasági eredmény megtagadásában, illetve a már bekövetkezett gazdasági eredmény nullifikálásában látja. A célzott gazdasági eredménytől való elesés represszív, jogi hátrányt jelentő hatását e nézet szerint nem lehet tagadni.

Amellett az elvi tétel mellett, hogy az érvénytelenségi szankció a felróhatóságtól függetlenül érvényesül, hogy tehát a jog az érvénytelenségi okok fennállása esetén az objektív jogsértéshez ugyanúgy érvénytelenségi szankciót fűz, mint a felróhatóhoz, kiemelést érdemel, hogy az érvénytelenségi okok nem jelentéktelen része eleve felróható magatartást tételez fel, s a gyakorlatban e körön túl is az az általánosabb, hogy az érvénytelenségi szankció felróható, vagy legalábbis jogi eszközökkel befolyásolható emberi magatartáshoz fűződik, és az ellenkezője a kivételesebb.

Nem áll ez a tétel azokra a ma már egyre kivételesebbekké váló jogrendszerekre, amelyek az akarati hibák, különösen a tévedés megítélésében az ún. akarati elvet követik.

3. Élők közötti és halál esetére szóló szerződések és jogügyletek érvénytelensége.

Az élők közötti, rendszerint visszterhes áruviszonyokat rendező szerződéseknek (élők közötti szerződés alatt értve a jogi személyek közötti szerződéseket is) és a halál esetére szóló, rendszerint ingyenes, nem áruviszonyokat rendező jogügyleteknek (végrendelet, öröklési szerződés), vannak ugyan közös, általános érvényességi feltételei is, de vannak éppen e jogviszonyok és a bennük tükröződő társadalmi viszonyok eltérő sajátosságait figyelembe vevő, egymástól eltérő, különböző érvényességi feltételei is. Ugyancsak e jogviszonyok és az általuk szabályozott társadalmi viszonyok eltérése, különbözősége folytán részben másként alakulnak az érvénytelenség jogkövetkezményei, sőt nem egy jogrendszerben az érvénytelenség fajai is az élők közötti szerződések és a halál esetére szóló jogügyletek esetén.

A halál esetére szóló ügyletek érvénytelenségének kérdéseit és szabályait ezért mind a jogtudomány, mind a jogalkotók a szerződés érvénytelensége általános kérdéseitől elhatároltan az öröklési jog körében tárgyalják, illetve szabályozzák. *(→ Öröklési jog)*

4. A polgári jog területén kívül eső szerződések és jognyilatkozatok érvénytelensége.

Szerződések, valamint egyoldalú jogkeletkeztető jognyilatkozatok a polgári jog területén kívül más olyan területeken is előfordulnak, ahol ezek egyáltalán nem, vagy legalábbis döntően nem áruviszonyokat hivatottak rendezni. E szerződések és egyoldalú jognyilatkozatok egy része, különösen a munkaszerződések, illetve a munkaszerződéssel kapcsolatos egyoldalú jognyilatkozatok és a családi jogi tárgyú szerződések és egyoldalú jognyilatkozatok csak ott és annyiban válnak ki a polgári jogi szerződések és jognyilatkozatok köréből, ahol és amennyiben a munkajog, illetőleg a családi jog önálló jogágakká válnak. A polgári jogi érvénytelenségnek a szűkebb értelemben vett árucsereszerződés figyelembevételével kialakított szabályai azonban jelentős részükben ott sem alkalmazhatók minden fenntartás nélkül a munkaszerződésekre és a családjogi jognyilatkozatokra, ahol azok a polgári jog részét képezik. A házasság érvénytelensége mind az érvénytelenségi okokat, mind az érvénytelenség joghatásait illetően a polgári

jog szabályaitól eltérő szabályozás alá esett már a kapitalizmust megelőző társadalmi rendszerekben is, a munkaszerződés, a szolgálati szerződés pedig egyike azoknak a szerződéseknek, amelyek érvénytelenségük esetén az eredeti állapot helyreállíthatatlan voltának problémáját a kapitalista jogrendszerekben leghamarabb felvetik. A szocialista jogrendszerek ezeket a kérdéseket a munkajogban, illetve a családi jogban szabályozzák — természetesen szintén a polgári jogi szerződés érvénytelenségére irányadó szabályoktól eltérően.

II. Intézménytörténet. 1. Az érvénytelenség római jogi alapjai. 2. Az érvénytelenség fogalmának és fajainak kialakulása és megszilárdulása a kapitalista jogban. 3. Az érvénytelenség esetkörének alakulása a kapitalista jogban. 4. Az érvénytelenség jogintézményének továbbfejlődése a modern kapitalizmusban.

1. Az érvénytelenség római jogi alapjai.

Noha a római jogtudomány művelőinek álláspontja szerint a római jognak alig van olyan területe, amelyet a klasszikus római jog olyan hiányosan képezett volna ki, mint a jogügyletek érvénytelensége, a szerződésérvénytelenség több szabályának alapja már a római jogban lerakásra került.

Az érvénytelenség egyértelmű fogalmát a római jog ugyan még nem ismeri, de ismer különböző elnevezéssel nevezett, voltaképpen érvénytelen szerződéseket, amelyeknek a lényege a római jogban is a joghatásoknak ezektől a szerződésektől való megtagadása.

Azok a jogi eszközök, amelyek a jogi hatás megtagadását eredményezik, a római jog sajátos actio-rendszeréből, valamint a római civiljognak és a prétori jognak a jusztiniánuszi kodifikációig fennálló kettősségéből eredően csak a római jogra jellemzőek, a későbbi jogfejlődésre nincsenek hatással.

Az érvénytelenség esetköre azonban, különösen ahogyan az a prétori és az azt követő jusztiniánuszi jogban kialakul, a későbbi jogfejlődésre is hatással marad. Az ősi római jogot jellemző vak formatisztelet után ugyanis, amelyben a forma pontos betartása a mögötte meghúzódó tartalomra és a szerződési akaratra tekintet nélkül érvényes szerződést eredményezett, de a legkisebb formahiba is érvénytelenségre vezetett, a klasszikus kor római jogában már fokozatosan megjelenik, s a jusztiniánuszi jogban a formahibával szemben nagyobb jelentőséghez is jut a tartalmi hiba, illetve az akarati hiba miatti érvénytelenség. Érvénytelenekké válnak a törvénybe és a jó erkölcsbe ütköző szerződések — természetesen a római társadalom uralkodó osztályának törvényeibe és erkölcseibe ütköző szerződések, a lehetetlen szerződések, a cselekvőképtelenek szerződései, ismét természetesen a római kor társadalmi-gazdasági érdekeinek figyelembevételével megállapított cselekvőképtelenekéi, s ha ezekhez képest valamivel később, egyes jelentékeny akarati hibában szenvedő, pl. a kényszer vagy a csalárd megtévesztés hatása alatt kötött szerződések is.

Az érvénytelenség két fő fajtájának, a semmisségnek és a megtámadhatóságnak a megkülönböztetését a római jog még nem ismeri, de vannak már szabályai az érvénytelenség egyes olyan kérdéseit illetően, mint az ún. kétoldali turpitudó, a részleges érvénytelenség, a konverzió vagy az érvénytelen szerződés konvalidálódása. E szabályok egynémelyike jelentős hatással van a további jogfejlődésre is.

2. Az érvénytelenség fogalmának és fajainak kialakulása és megszilárdulása a kapitalista jogban.

Az ügyletérvénytelenséget valamennyi kapitalista jogrendszer ismeri, valamennyi kapitalista jogrendszer él azzal a szankciós eszközzel, hogy a szerződések meghatározott körétől (l. II. 3.) a célzott joghatást vagy eleve, vagy a jogaiban sértett fél megtámadása alapján megtagadja. A kapitalista jogban már a fejlődés viszonylag korai fokán megfogalmazást nyernek a szerződés általános érvényességi kellékei, amelyek valamennyiének megléte szükséges voltaképpen ahhoz, hogy érvényes szerződés jöjjön létre. Az érvénytelenség jogintézménnyé alakulása, az érvénytelenség fogalmának, tartalmi határainak meghatározására, valamint az érvénytelenség fogalmán belüli tudatos differenciálásra, az érvénytelenség később általánossá vált két fő fajtájának, a semmisségnek és a megtámadhatóságnak a kialakítására és elhatároló ismérveinek megvonására irányuló törekvés ehhez képest lényegesen később, lényegében csak a 19. század közepére, második felére tehető.

A szerződés érvényességi kellékeinek hiányán kívül más okok is vezethetnek arra, hogy a szerződés jogi hatály nélküli, hatálytalan, az érvénytelenség fogalmának kialakítása ennélfogva — legalábbis a kontinentális jogrendszerekben — a hatálytalanság tágabb fogalmától való elhatárolással veszi kezdetét.

Az érvénytelenség mint jogi kategória kialakítására, az érvénytelenség dogmatikájának kiépítésére a kontinentális jogrendszerekben az ún. pandekta-irodalom törekszik először. Maga az érvénytelen jogügylet-kategória Savigny, majd őt követően Gradenwitz és Mitteis szóhasználata alapján válik általánossá, anélkül mégis, hogy a mai értelemben vett érvénytelenség és a jogi hatály nélküliség egyéb esetei náluk már elhatárolásra kerülnének. Az érvénytelenség és a szélesebb értelemben vett hatálytalanság közötti különbség megtétele, pontosabban az érvénytelen ügyleteknek a hatálytalanság többi esetétől való elhatárolása a pandektista szerzők közül Windscheid nevéhez fűződik, az érvénytelenség fogalma, jelentése körüli elméleti viták azonban tovább foly-

nak és a kontinentális jogrendszerek többségében csak a 19—20. század fordulójának kodifikációs munkálatai során csendesednek el.

Sokáig hiányzik a fogalmak egyértelművé válása az angolszász jogban is, sőt ott az érvénytelenség közös fogalmával voltaképpen nem is találkozunk. Anson pl. a hatálynélküliség, hatálytalanság (ineffectiveness) különböző fokozataiként jelöli az angol terminológia szerint void, illegal, voidable és unenforceable szerződéseket, s hozzáteszi, hogy ezek a fogalmak gyakran nem kellő precizitással használtak, ami — mint mondja — annál inkább érthető, mert ezeknek különböző szituációkban különböző jelentésük is van.

Az érvénytelenség fogalma és az érvénytelenségnek a hatálytalansághoz való viszonya tekintetében a magyar jogtudományban még a századforduló után is bizonytalansággal találkozunk. Az érvénytelenség egyik, sőt egyesek (pl. Lőw) egyetlen jellemzőjét a „jogi negatívumban" látják, mások (különösen Grosschmid) e negatívum mellett az ügylet külső látszatában is, amely megvan, megtörtént ugyan, de úgy, hogy éppen az ügylet valamely hibája folytán a megtörténtnek látszóhoz a joghatások nem fűződnek hozzá.

Az érvénytelenség fogalma, az érvénytelenségnek a hatálytalanságtól való elhatárolása a fejlődés során a magyar burzsoá jogban is letisztul.

Ahogyan előbb jelennek meg érvénytelen, érvénytelenségük folytán nem védett szerződések, mint az érvénytelenség fogalma, különösen egyértelmű fogalma kialakulna, ugyanúgy előbb jelennek meg akár átfogó törvénykönyvekben, akár egyedi jogszabályokban, vagy az angolszász jogok precedenseiben olyan érvénytelenségi okok, amelyek fennállására bármelyik szerződő fél, sőt akár jogi érdekeltséggel rendelkező harmadik fél is hivatkozhat, s amelyektől a bíró a jogvédelmet hivatalból is megtagadhatja, és olyanok, amelyekre éppen a jogaiban, jogos érdekeiben sértett fél hivatkozhat mint a semmisség és megtámadhatóság elhatároló ismérveinek tudatos kiépítésére, a semmisség és a megtámadhatóság jogi dogmatikájának kidolgozására irányuló igény felmerül, és e dogmatika valóban kidolgozásra is kerül.

A semmisség és a megtámadhatóság dogmatikájának tudatos kiépítésére a kontinentális jogrendszerekben ugyancsak a pandektajog törekszik először. Bár törekvéseik jelentős hatással vannak a későbbi kontinentális jogfejlődésre, nem hallgatható el, hogy a pandektajogtudomány e téren elért eredményei még korántsem tekinthetők letisztultaknak. Azok széles körben ellentmondással terheltek, nehezen általánosíthatók, különösen azért, mert alig van olyan tételük, amelyek egyikében vagy másikában a jogtudomány jelentős képviselői ne képviselnének részben vagy egészben ellentétes nézeteket.

A semmisség és a megtámadhatóság dogmatikájának végleges kialakulása és megszilárdulása az európai kontinentális jogrendszerekben a 19—20. század fordulójára tehető, s e kérdésekben a magyar jogfejlődésre is alapvetően a többi európai kontinentális jogrendszerben kialakult és megszilárdult szabályok voltak hatással.

A semmisség és a megtámadhatóság jellemzői, elhatároló ismérvei az alábbiakban foglalhatók össze — mégis azzal, hogy ezek az angolszász jogrendszerekben részben eltérő képet mutatnak.

A *semmisség* alapvető, mondhatni legfőbb jellemzőjévé — döntően a pandekta-jogtudomány nyomán — az válik, hogy a semmis ügylet csak külső megjelenése szerint ügylet, s hogy a jogügylet külső tényállásának megvalósulása ellenére sem fűződnek hozzá joghatások, hogy azt a jogügylet külső tényállásának megvalósulása ellenére úgy kell tekinteni, mintha meg sem kötötték volna.

A semmis ügylet (semmis szerződés) ezen alapvető jellemzőjéből folyik, hogy ez az érvénytelenség feltétlen, ipso iure fennáll, hivatalból is észlelendő, és arra bárki (egyes jogok és jogtudományi álláspontok szerint bárki, akinek ehhez valamilyen érdeke fűződik) hivatkozhat, hogy a semmisségre való hivatkozás nincs időhatárhoz kötve, hogy a semmisség abszolút hatályú, hogy a semmisség ex tunc hatályú, vagyis a szerződés megkötésére visszaható hatállyal fosztja meg a szerződést a joghatásoktól, s végül, hogy a semmisség általában — bár nem teljesen kivétel nélkül — orvosolhatatlan, tehát a keletkezésekor semmis szerződés általában utóbb sem válhat érvényessé.

A *megtámadható szerződés* alapvető jellemzője ezzel szemben, hogy az önmagában, amíg meg nem támadják, érvényes, csak a megtámadási jog érvényesítésével válik érvénytelenné.

Jogi szabályozásra szorul, hogy a megtámadható szerződést ki jogosult megtámadni, milyen módon — perrel vagy peren kívüli nyilatkozattal — gyakorolható a megtámadási jog, és figyelemmel arra, hogy az ilyen szerződés a megtámadási jog fennállása alatt bizonytalan, függő helyzetet teremt, a jog gyakorlását időben korlátozni kell. A megtámadási idő megállapítása az angolszász jogokban alapvetően eltér a kontinentális jogokétól, de a burzsoá magyar jog sem követi a többi kontinentális jogrendszer megoldását. Ha más-más elveket követve is, mind az angolszász, mind a magyar jog szabadabb kezet ad az eseti ítélkezésnek annak a megítélésében, hogy kellő időben történt-e a megtámadás.

A megtámadhatóságnak a semmisséggel közös vonása, hogy az abszolút hatályú, és hogy a szerződéskötés időpontjára visszaható (ex tunc) hatályú. Nem ilyen egyértelműek ezek a

hatások az angolszász jogban, ha a megtámadható szerződés alapján harmadik személy már jogokat szerzett.

A semmisség és a megtámadhatóság elhatároló ismérveinek kialakításán túl a jogtudomány figyelme elsősorban a semmis ügyletekre irányul, s a pandektajog nyomán, különösen a német és a magyar jogirodalom egyik fő kérdésévé az válik, hogy egyáltalán ügylet-e a semmis ügylet vagy nem. A magyar jogtudományban uralkodóvá vált szemlélet, amely még az 1930-as években is képviselt, a semmis ügylet ügylet voltát szinte egyértelműen tagadja, a semmis ügyletben csak az ügylet látszatát látja. Az elméleti, elvi kérdés gyakorlati jelentőségűvé is válik; a római jogi hagyományok mellett döntően ebből a tételből vezetik le a semmis ügylet orvosolhatatlanságának tételét.

Viszonylag hamar bekövetkezett az az idő, amikor az érvénytelenség, különösen a semmisség gondosan kialakított tételeit, vagy legalábbis ezek egyikét-másikát a gazdasági viszonyokban s ezeken belül a szerződéses kapcsolatok alakulásában is bekövetkezett nagymértékű változás kikezdte, amikor ezeknek a szabályoknak a változatlan követése e szerződések nem kívánatos volta ellenére részben lehetetlenné, részben célszerűtlenné vált (l. II. 4.).

3. Az érvénytelenség esetkörének alakulása a kapitalista jogban. A szerződés általános érvényességi kellékei már a kapitalista jogfejlődés kezdetén kialakultnak mondhatók, s a szerződés érvényességi kellékeinek megállapítása a másik oldalról szemlélve egyben az érvénytelenségi okok körét is megadja.

A szerződések általános érvényességi kellékévé válik a szerződés megengedett és lehetséges volta, a szerződő felek cselekvőképessége, a megfelelő ügyleti akarat és az ügyleti akarat megfelelő kinyilvánítása. Ezen általános érvényességi kellékek figyelembevételével érvénytelenségi okok a szerződés tiltott és lehetetlen volta, a cselekvőképesség hiánya, a megfelelő ügyleti akarat hiánya vagy fogyatékossága és az ügyleti nyilatkozat hibája.

Az egyes érvénytelenségi okok korántsem azonos súllyal állnak a tudomány, illetve a jogalkotás és a jogalkalmazás érdeklődésének homlokterében. A legnagyobb jelentőséghez a tiltott szerződések körének megvonása és az akarati hibák értékelése jut, a többi érvénytelenségi ok jelentősége, az ezek körében felmerülő elvi kérdések ezekhez képest kisebb súlyúak vagy teljesen elenyészőek.

a) Tiltott szerződések. Tiltott szerződésen minden jogrendszer többet ért, mint a törvény kifejezett rendelkezéseibe ütköző szerződést. A törvény rendelkezéseibe ütköző szerződéssel egy tekintet alá esik a törvény megkerülésére irányuló (in fraudem legis) szerződés, s tiltottak ezek mellett a jó erkölcsbe ütköző, valamint egyes jogrendszerekben a közrendbe (ordre public, public policy) ütköző szerződések is. A tiltott szerződések e csoportja iközött a határok gyakran egybemosódnak. Előfordul, hogy korábban kialakult erkölcsi normákon keresztül visz az út törvényi tilalmak kimondásáig, és emellett a „jó erkölcs" és a „közrend" sokkal rugalmasabb fogalmával operálva egyébként is sokkal könnyebb a mindenkori társadalmi-gazdasági viszonyokhoz való alkalmazkodás. E rugalmasság jogbizonytalanságot eredményező hátrányára az angol joggyakorlat és jogirodalom hívja fel a figyelmet (Burroch a Richardson v. Mellisch-ügyben [1824.]).

A törvényi, erkölcsi vagy közrendi tilalmak az egymástól egyéb vonatkozásban nagyobb fokú eltérést mutató jogrendszerekben is feltűnő hasonlóságot mutatnak. A gazdasági élet, az üzleti élet szerződései terén e tilalmak a liberálkapitalizmus gazdasági szabadságának elvéből folyóan kivételesek, s ahol vannak, ott is elsősorban ezt a gazdasági szabadságot, így különösen a kereskedelem és iparűzés szabadságát védik. A szabadversenyes kapitalizmus a fejlődés első szakaszában még az uzsoratilalmat sem ismeri, s az uzsora fogalma az uzsoratilalom megjelenése után (az 1880-as évek) is megszorító értelmezést kap. Az uzsoratilalommal sem cél a forgalom szabadságának korlátozása, sőt az sem, hogy a gyengébb fél fokozottabb támogatást kapjon.

A jó erkölcsbe ütköző szerződések zömmel nem az üzleti tisztességbe ütközőek, hanem a szűkebb értelemben vett magánélet és a családi élet „erkölcsi rendjét" sértőek. Ebbe a fogalomkörbe a jogirodalom és a bírói gyakorlat tanúsága szerint sok minden belefér. Többségükre mégis az jellemző, hogy az az erkölcsi rend, amelynek védelmét célul tűzi, a kor általános erkölcsi felfogását, ideértve a kor uralkodó osztályának erkölcsi felfogását is, valójában már nem tükrözi.

A kontinentális jogrendszerekben a tiltott szerződések általában *semmisek*, e szabály azonban sehol sem érvényesül kivétel nélkül. A kivételek a tilalom súlyától, jellegétől függően részben indokoltak is.

Problémát a felek akarati autonómiájába beavatkozni nem akaró liberálkapitalista jogban az jelent, hogy ha a tilalom csak egyes szerződési kikötéseket érint, e kikötések érvénytelensége az egész, a többi részben hibátlan szerződést is érvénytelenné tegye-e, vagy joga van-e a jogalkotónak vagy a bírónak a felek szerződésébe belenyúlva csak egyes szerződési feltételeket érvényteleníteni. A liberálkapitalista jog inkább ez utóbbi ellen foglal állást.

Az angolszász jog — amelyben a jogtételek általánosítására irányuló törekvés többnyire egyébként is hiányzik — a tiltott szerződés (illegality) fogalmán belül a jogkövetkezményeket illetően is erősebben differenciál. A tiltott szerződés jogkövetkezménye egyes esetekben semmisség, másokban megtámadhatóság, ismét másokban csak kikényszerithetetlenség.

b) *Akarathibák.* Akarathibákon, akarathiányokon a polgári jog alapvetően azt érti, hogy a szerződési nyilatkozatban kifejezésre jutó akarat nem felel meg a nyilatkozó tényleges akaratának. Ez előfordulhat akár azért, mert az ügyleti nyilatkozatot tevőnek nincs is ügyletkötésre irányuló valódi, komoly akarata (pl. tréfából tett nyilatkozatot), akár azért, mert a nyilatkozatban kifejezésre jutó akarata nem fedi valódi akaratát (pl. tévedés, színlelt szerződés), vagy végül mert a nyilatkozatban kifejezésre jutó akarata nem szabad, befolyásolásmentes akarat (kényszer, tisztességtelen befolyásolás hatása alatt tette).

A burzsoá jogtudomány a szerződés érvénytelenségi okai közül a legnagyobb figyelmet az akarathiányok, az akarathibák problémáinak szenteli, s a főkérdést — bár nem az akarathibák valamennyiére — úgy teszi fel: az akarat és a nyilatkozat eltérése esetén melyiké, a nyilatkozatnak meg nem felelő akaraté, vagy az akaratnak meg nem felelő nyilatkozaté legyen-e az elsőbbség. Ez a kérdés vezet az *akarati és a nyilatkozati elmélet* közötti több évszázados vitára.

ba) *Az akarati és a nyilatkozati elmélet.* Az akarati elv, az akarati elmélet a szerződés létrejötte, léte szempontjából olyan jelentőséget tulajdonít a szerződő fél belső, autonóm akaratának, hogy ezen akarat hiányában, vagy ha a szerződő fél nyilatkozata nem ezt az akaratot juttatja kifejezésre, a szerződést nem tekinti érvényesnek. A nyilatkozati elv, a nyilatkozati elmélet ezzel szemben — bár nem tagadja a szerződő fél akaratának jelentőségét — a másik szerződő fél és a forgalombiztonság érdekének védelmében a kifejezésre jutó nyilatkozatban való bizalom, megbízhatás szükségességét hirdeti, ezért az akarat és a nyilatkozat eltérése esetén általában a nyilatkozatnak biztosít elsőbbséget. A nyilatkozati elmélet tehát szűkebb körben vonja meg az akarati hibák miatti érvénytelenség körét.

Az akarati és a nyilatkozati elv vitája már a 18. század természetjogi ideológiájában felmerült, ahol az akarati elv Hegel jogbölcseletéből meríti ideológiai alapját, a nyilatkozati elv pedig Kant tanításaiból. Az akarati elv legjelentősebb képviselői e korban Hugo Grotius és Christian Wolff, az osztrák polgári törvénykönyv előmunkálataiban jelentős szerepet játszó Martini és Zeiller viszont Kant iskolájának tanítványai.

Az akarati és a nyilatkozati elmélet vitája a 19. század közepén fellendülő német pandektisztikában újra előtérbe kerül, és rányomja bélyegét a 19—20. század fordulójának kodifikációira is. A pandektista akaratelmélet megalapítója Savigny, további nevesebb képviselői Windscheid, Puchta, Unger, Zittelman. A pandektista nyilatkozati elmélet fő képviselői Schlossman, Dernburg, Regelsberger, Bähr.

A 19. század közepének feltörekvő burzsoáziája a teljes gazdasági szabadságnak és ezen belül az egyéni akarat korlátlan érvényesülésének kíván teret biztosítani. Ennek az ideológiának és kezdetben legalábbis a liberál-kapitalizmus társadalmi-gazdasági viszonyainak is az akarati elmélet, a szerződés akarati oldalának hangsúlyozása, s a nyilatkozatnak az akarattal szembeni háttérbe állítása felel meg. A nyilatkozati elmélet képviselői ezzel szemben a forgalombiztonság védelmét látják veszélyeztetve a nyilatkozat mögött levő, a másik szerződő fél számára rejtve maradó akarat fokozottabb figyelembevételében, s a nyilatkozat címzettjének azt az igényét ítélik jogosnak, hogy ez az akaratnyilatkozatban megbízhasson.

Az akarati és a nyilatkozati elmélet mellett a fejlődés során helyet kap egy harmadik elv, a *bizalmi elv* (Vertrauenstheorie, az angoloknál: reliance doctrine) is, amely a kettő között áll ugyan, de sokkal közelebb a nyilatkozati elmélethez.

A 19—20. század fordulójának jelentős magánjogi törvénykönyvei már olyan időben kerülnek megalkotásra, amikor a tőkés termelési viszonyok az egyéni akarat korlátlan érvényesülésének háttérbe szorulását és a nyilatkozatba vetett fokozottabb bizalmat tennék indokolttá. Az akarati elmélet hatása a 19—20. század fordulójának magánjogi kodifikációira mégis erős marad. Ez az akaratelméleti hatás erősebb a német polgári törvénykönyvben, és ehhez képest gyengébb a svájci kötelmi törvényben.

Noha a magyar burzsoá jogfejlődésre a német jogtudomány és különösen a századfordulón keletkezett német polgári törvénykönyv gyakorolta a legjelentősebb hatást, az akarati és a nyilatkozati elmélet harcában a magyar jogtudomány és a századforduló táján meginduló magyar kodifikációs munkálatok mégis következetesen nyilatkozati elméleti beállítottságúak. Az akarati elmélet egyik első és legfőbb bírálója a magyar jogtudományban Szászy-Schwarz Gusztáv. A nyilatkozati elmélet mellett szóló érvekként már a kodifikációs előmunkálatok során a bizalomvédelem, a forgalombiztonság védelme és a nyilatkozatért való helytállás gondolata kerülnek hangsúlyozásra.

bb) *Főbb akarathibák.* A jogtudományt és a jogalkotást leginkább foglalkoztató akarathiba, amelynek megítélésében az akarati elmélet és a nyilatkozati elmélet követésének is a legnagyobb jelentősége van, a *tévedés.* A burzsoá jogban joggal beszélhetünk a „tévedés tanának" (Irrtumslehre) kialakulásáról. A tévedés akaratelméleti és nyilatkozati elméleti megközelítésének alapvető különbsége éppen az, hogy az akaratelméleti megközelítés a szerződés érvényessége vagy érvénytelensége szempontjából elsősorban a tévedő oldaláról, a tévedő akarathibájából indul ki (nyilatkozata

nem fedte valódi szerződési akaratát), s ennélfogva a tévedést önmagában megtámadási oknak tekinti. A nyilatkozati elméleti megközelítés viszont a tévedővel szembenálló szerződő félnek a nyilatkozatba vetett bizalmát is értékeli, és ezért a tévedést önmagában nem tekinti megtámadási oknak, hanem csak akkor, ha azt a tévedővel szembenálló fél felismerhette, vagy esetleg, akár vétlenül is, ő maga okozta. Ez utóbbi szabályt tette magáévá a burzsoá magyar magánjog, és ezt követi a mai magyar jog is. A tévedővel szembenálló jóhiszemű fél érdekeit mégsem hagyja az akaratelméleti megközelítés sem teljesen figyelmen kívül. Ezt az érdeket azonban nem az akarathibában szenvedő szerződés fenntartásával, hanem kártérítési igény elismerésével védi.

A szerződés megtámadására — még az akarati elmélet hívei szerint is — általában csak a lényeges tévedés vezethet. Lényeges lehet magában az ügyletben, a szerződés tartalmában, tárgyában esetleg alanyában való tévedés. Általában nem ismerik el viszont lényegesnek a jogrendszerek a szerződés indokában való tévedést. Külön jogi megítélés alá eshet a jogban való tévedés. A tévedésnek egy többékevésbé önállósult esete továbbá az, amikor az akarat és a nyilatkozat összhangjának hiányát a téves üzenetközvetítés, pl. a távirat téves felvétele okozza.

Tipikus akarathibák, s mint ilyenek megtámadási okok a *megtévesztés*, a *jogellenes fenyegetés* és egyes jogrendszerekben ezek mellett a *tisztességtelen befolyásolás*. A megtévesztett, a jogellenes fenyegetés hatása alatt, illetve a tisztességtelen befolyásolás hatása alatt álló nem szabad akaratából nyilatkozott, szerződését tehát ezen akarathiba miatt támadhatja meg, feltéve természetesen, hogy megtévesztés, jogellenes fenyegetés, vagy tisztességtelen befolyásolás hiányában a szerződést egyáltalán, vagy ilyen feltételekkel nem kötötte volna meg.

A szerződési akarat hiánya miatt érvénytelen, mégpedig semmis a *színlelt ügylet* is, itt azonban egyik fél akarata sem irányul a nyilatkozatban kifejezésre jutó joghatásra, így tehát nincs olyan jóhiszemű szerződő fél, akinek az ügyletbe vetett bizalma az ügylet fenntartását indokolná. A színlelt szerződés emellett rendszerint valamely tiltott szerződést leplez. A leplezett, palástolt szerződés ilyenkor tiltott volta miatt lesz semmis.

A hagyományos jogi dogmatika a semmisséget eredményező akarathibák közé sorolja még a *fizikai kényszer*, az ún. vis absoluta hatása alatt kötött szerződéseket, valamint a *komolytalan*, tréfából tett ügyleti nyilatkozatokat is, mindkettőt olyanokként, amelyekben szerződéskötési akarat a szerződési nyilatkozat látszólagos megléte ellenére egyáltalán nem volt.

Az akarathibák s különösen az akarathiba miatti érvénytelenség a 20. század forgalmi viszonyai között jelentőségük nagyságrendje alapján egyre kevésbé állhatnak az érvénytelenségi okok élén.

c) *Alaki hibák*. A szigorú, a szerződéses kapcsolatok széles körére kiterjedő formakényszert csak az árukapcsolatok viszonylag primitív, alacsony foka bírja el. Az árukapcsolatok tömegessé válása, a szerződéses kapcsolatok tartalma terén érvényesülő szabadság a szerződések alakját illetően is a formaszabadság elvét alakítja ki főszabálynak, s ehhez képest a formakényszer kivételessé válik.

A kötelező alakszerűség előírása különböző célokat szolgálhat. Gyakran elsődlegesen azt, hogy a szerződő feleket vagy azok egyikét kellő meggondolásra késztesse, máskor a későbbi bizonyítási nehézségek elkerülését, ismét máskor az okiratba, az értékpapírba foglalt jog vagy követelés fokozottabb forgalomképességét, az értékpapírba foglalt követelés érvényesítésének megkönnyítését, tehát voltaképpen a gazdasági forgalomnak ezúton való növelését.

A kötelezően előírt alaki szabályok be nem tartásához — függetlenül az alakszerűséggel elérni kívánt céltól — egyes jogrendszerek, így a magyar jog is, általános szabályul érvénytelenségi, semmisségi szankciót fűznek. Más jogokban ennél jelentékenyen szűkebb körben eredményez az alaki szabály be nem tartása semmisséget.

A gazdasági élet egyes területein, különösen ahol a blankettaszerződések általánossá váltak, a felek szélesebb körben foglalják írásba szerződéseiket, mint azt jogszabály előírná. Másutt viszont a felek gyakran szegik meg a kötelező alakszerűség szabályait, sőt az alaki hiba miatt semmis szerződések gyakran teljesedésbe is mennek.

Az alaki hiba miatti érvénytelenség szabálya a jogtudományt különösen a már teljesedésbe ment alaki hibás ügyletek esetében állította az elé a kérdés elé, vajon helyes-e az alaki szabálynak a szerződéskötéskori elmulasztása miatt a teljesített ügylettől utólag megvonni a joghatást, nem volna-e helyesebb az érvénytelenségnek erre az esetkörére a teljesítés orvosló hatályát elismerni. A jogtudományban és a joggyakorlatban — ideértve a magyar jogtudományt és joggyakorlatot is — egyre inkább uralkodóvá váló tendencia ennek az orvosló hatálynak az elismerése.

d) *A cselekvőképesség hiánya miatti érvénytelenség*. A cselekvőképesség hiánya miatti érvénytelenség a burzsoá jogokban kettős célt szolgál (l. I. 1.), s ha a cselekvőképtelen vagy korlátozottan cselekvőképes jogilag értékelhető akaratának hiányára vezethető is vissza, általában nem az akarathibák között, hanem önálló érvénytelenségi okként kerül értékelésre.

Az a védelem, amelyet a jog a cselekvőképtelenek, illetve korlátozottan cselekvőképesek szerződéseinek semmisségével (egyes jogrendszerekben megtámadhatóságával) nyújtani kíván, általában megelőzi a forgalombiztonság

védelmét. A cselekvőképtelen szerződése tehát általában akkor is érvénytelen, ha a vele szembenálló szerződő fél az ügyletkötésnél jóhiszeműen járt el.

4. Az érvénytelenség jogintézményének továbbfejlődése a modern kapitalizmusban.

A modern kapitalizmusban — amint arra a modern kapitalista jogtudomány is rámutat — jelentősen megváltozott a szerződés funkciója. E funkcióváltozással párhuzamosan — a szerződés-érvénytelenség intézményére és szabályaira is kiható hatással — a szerződés individuális jellege mellett, sőt részben ezt felváltva hangsúlyozásra kerül a szerződés társadalmi jellege, társadalmi funkciója, az egyéni akaratot kifejezésre juttatni és védeni hivatott szerződés mellett vagy helyett a „helyes rend"-et a „fonction social"-t megvalósítani hivatott szerződés.

A szerződés funkciójában bekövetkezett változás hatása a szerződés-érvénytelenség szabályaira többirányú: mind az érvénytelenség esetkörét, mind jogkövetkezményeit érinti, hogy bővül a szerződés gazdasági tartalmába való állami beavatkozás lehetősége, s ezzel párhuzamosan szűkül az egyéni szerződési akarat feltétlen védelme. Emellett az érvénytelenség klasszikus jogkövetkezményei, különösen a teljesített érvénytelen szerződés felszámolása a monopolkapitalista rend számára egyre szélesebb körben válnak terhesekké.

a) Az érvénytelenség esetkörének változásai. A szerződés tartalmába való állami beavatkozás elismerése *növeli a gazdasági tartalmuknál fogva tiltott szerződések körét.* A tiltott szerződések e növekedésére mégis az jellemző, hogy a tilalmak csak szűk körben kerülnek új jogszabályokban megfogalmazásra, s ennél sokkal általánosabb a szerződések vagy a szerződéses kikötések tilalmát a meglevő jogi normák, többnyire a Treu und Glauben generálklauzulájának a megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyokhoz alkalmazkodó új értelmére, új tartalmára alapítani.

A szerződési akarat jelentőségének csökkenésével az *akarathibák jelentősége is csökken, az akarati elv fokozatosan háttérbe szorul, s a bizalmi elv és a nyilatkozati elv kerül előtérbe.*

Az akarathibák közül a *tévedés* mikénti értékelése változatlanul a főkérdések közé tartozik. Nincs a jogügylet vagy a szerződés általános kérdéseivel foglalkozó szerző, aki ebben a kérdésben ne fejtené ki álláspontját. Az uralkodóvá váló nézet azonban most már a tévedés címén való megtámadási jog korlátozását és olyan megoldást követel, amelyben a tévedő szélesebb körben viseli maga tévedésének következményeit.

Ezzel a felfogással némileg ellentétes irányban hat az az ugyancsak széles körben általánosnak mondható felfogás, amely az indokbeli tévedés és a ténybeli tévedés azonos szempontok alapján való elbírálását követeli. Ennek egyik oka a gazdasági élet válságjelenségeiben, bizonytalanságaiban keresendő, amelyre tekintettel a jog lehetőséget kíván biztosítani arra, hogy ha megváltoztak azok a szem előtt tartott gazdasági körülmények, amelyek a szerződő feleket a szerződéskötésre vezették, mód legyen a szerződéstől való szabadulásra (az ún. Geschäftsgrundlage vagy a frustration problémája).

Az *alaki hiba miatti* érvénytelenség egyre kisebb jelentőségűvé válik, s fokozódik az igény a teljesítés orvosló hatályának elismerésére. Emellett csaknem általánosan vallott nézetté válik, hogy a semmisségi okok nem egyenlő súlyúak, s hogy azok közül a az alaki hiba a legkisebb jelentőségű.

b) Az érvénytelenség jogkövetkezményeinek alakulása. Az eredeti állapot visszaállítása (in integrum restitutio), a teljesített érvénytelen szerződés klasszikus szankciója, a modern kapitalizmus szerződéseinek egyre szélesebb körében válik célszerűtlenné, ternessé vagy egyenesen alkalmazhatatlanná (l. I. 2. *b*). A probléma megoldását a modern kapitalista jogrendszerek alapvetően két úton keresik: a tartós jogviszonyokat illetően különösen az NSZK jogában az ún. faktikus szerződések elismerésével s mind a tartós jogviszonyokat illetően, mind más olyan érvénytelen szerződések esetén, amelyekben az eredeti állapot helyreállítása gazdaságilag célszerűtlen volna, az érvénytelenítés helyett a szerződés érvénytelenségi hibájának kiküszöbölésével és a szerződés törvényes keretek közé szorításával.

ba) A faktikus szerződés. Az a körülmény, hogy az ún. tartós jogviszonyokban — ha azok alapján akár az egyik, akár mindkét fél már huzamosabb időn át szolgáltatásokat nyújtott, illetve élvezett, vagy ha azokra alapítottan harmadik személyek huzamosabb időn át üzleti kapcsolatokat létesítettek — az eredeti állapot akkor sem állítható helyre, ha a szerződés érvénytelen volt, a modern kapitalista jogtudományban annak a gondolatnak a felvetésére vezetett, hogy ezeknek a szerződéseknek tágabb vagy szűkebb körében a *megvalósult jogviszonyokat* a szerződés létrejöttekor fennálló érvénytelenségi okoktól függetlenül *megvalósulásuk ténye alapján — faktikus szerződésekként — el kell ismerni.* Ez a nézet a szerződés léte szempontjából a felek tényleges tevékenységének (a faktikusnak) a szerződéskötéssel egyenértékű jelentőséget tulajdonít, s azoknál a szerződéseknél, amelyeket faktikus létük is megállapíthat, kizárja a szerződéskötés, az akaratmegegyezés hibájára való visszanyúlást. A faktikus szerződés a társasági és a munkaszerződésekre nézve válik a legszélesebb körben elismertté.

A faktikus szerződés tanának megalapítója Haupt, továbbfejlesztői különösen Simitis és Siebert. E tan a német jogtudományban a legelterjedtebb — bár ott sem általánosan elismert —, de vannak követői a francia jog-

tudományban is (Savatier, Hemard, Ripert-Boulanger). Az osztrák jogtudomány és joggyakorlat inkább a faktikus jogviszony elismerése ellen foglal állást.

Az a nézet, hogy tartós jogviszonyok esetén az érvénytelenség jogkövetkezményei a szerződés keletkezésére visszaható, ex tunc hatállyal nem vonhatók le, hanem legfeljebb a jövőre nézve, ex nunc hatállyal, a faktikus szerződési viszonyt el nem ismerők körében is általánossá válik.

bb) Az érvénytelenségi hiba kiküszöbölése. Olyan társadalmi-gazdasági viszonyok között, amelyekben nagyobb társadalmi-gazdasági érdek fűződhet a szerződések fenntartásához, mint a szerződő felek egyéni akaratának feltétlen tiszteletben tartásához, szélesebb körben kerülhet sor a szerződés tartalmába való olyan állami beavatkozásra, amely éppen azt célozza, hogy a szerződést a megengedett törvényes keretek közé szorítsa, s így azt az érvénytelenségi ok lehető kiküszöbölésével fenntartsa.

Egyes modern kapitalista jogrendszerek és ezek jogtudományának művelői szélesebb vagy szűkebb körben hajlanak az érvénytelenségi okok olyan kiküszöbölésére, amely az érvénytelenségi szankció alkalmazása helyett a szerződés törvényi vagy bírói módosítását privilegizálják. A határok megvonása, amelyen belül a felek szerződésébe ilyen módon való belenyúlás helyes, jogos lehet, a jogtudományban erősen vitatott. Teljes elzárkózással a modern kapitalizmusban ugyan már nem találkozunk, mégis nagyobb azoknak a száma, akik ennek az eszköznek a kivételesen igénybe vehető voltát állítják, és kisebb azoké, akik szélesebb körben rendelnék alkalmazni.

Lényegében az érvénytelenségi hiba kiküszöbölését szolgálják azok a szabályok is, amelyek valamely szerződéses kikötés érvénytelensége esetében, vagy általában csak a szerződés valamely részét érintő érvénytelenség esetén, a szerződés többi részének fenntartásával, a szerződés részleges érvénytelenségét állapítják meg. Ez a törekvés, akár van közvetlen jogszabályi alapjuk, akár ebben is a Treu und Glauben generálklauzuláját hívják segítségül, a monopolkapitalizmusban széles körben általánossá válik.

III. A szerződés érvénytelensége a magyar jogban és más európai szocialista jogrendszerekben. 1. Bevezetés. 2. Az érvénytelenség esetköre. 3. Az érvénytelenség jogkövetkezményei.

1. Bevezetés.

A szerződés intézménye, ha jelentős funkcióváltozással is, a szocializmusban is fennmarad, s fennmarad a szerződés-érvénytelenség intézménye is. (→ *Szerződés* III.)

Az érvénytelenség dogmatikáját az egyes szocialista jogrendszerek nem minden vonatkozásban építik ki újonnan, e tekintetben kisebb vagy nagyobb mértékben támaszkodnak a korábban kidolgozott elméleti tételekre. Az érvénytelenségnek a korábbi jogi dogmatikában kiépített tételei változatlanul mégsem vehetők át. E változások szükségszerűen nagyobb súlyúak a népgazdaság körében kötött szerződéseket illetően.

a) Az érvénytelenség lényege a szocialista szerződési jogban az, hogy *a jog az érvénytelen szerződéshez az érvénytelenségi ok fennállása miatt nem fűzi a felek által célzott joghatást.* Azt mégis, hogy az érvénytelen szerződéshez a jog egyáltalán nem fűz joghatást, különösen, hogy azt úgy kell tekinteni, mintha meg sem kötötték volna, a szocialista szerződéselmélet már dogmaként is alig tartja fenn, még kevésbé követi ezt a tételt az érvénytelenség jogkövetkezményeinek rendezésénél.

Ha a szerződés valamely érvénytelenségi hibánál fogva nem alkalmas a célzott joghatás kiváltására, a szocialista jog — mint Eörsi rámutat — elvileg kétfélét tehet: vagy teljes egészében kizárja a szerződés joghatásainak beálltát, vagy felszámolja az érvénytelenségi okokat, és ezáltal elhárítja a szerződés érvénytelenségi akadályát. Hogy a kettő között a jogalkotó mikor melyiket választja, s általában melyiket privilegizálja, azt döntően jogpolitikai, gazdaságpolitikai szempontok határozzák meg, de kétségtelenül jelentősége van benne a korábbi társadalmi rendben kialakult szerződéselmélet megszokott — bár néha meghaladott — tételeinek is.

Ahhoz, hogy az érvénytelen szerződés az esetek nem jelentéktelen részében nem teljesen joghatás nélküli, s ezekben az esetekben nem is tekinthető úgy, mintha meg sem kötötték volna, hozzájárul az is, hogy a szocialista gazdálkodás szerződési viszonyai között sem kivételesek az olyan szerződések, amelyekben a már teljesedésbe ment szerződések joghatásait akkor sem lehet utólag kizárni, vagy ez gazdasági okokból akkor is nagymértékben célszerűtlen volna, ha az érvénytelenségi hiba kiküszöbölésére nincs lehetőség. S hozzájárul az is, hogy a szocialista jogrendszerek többségében megjelenik az érvénytelen szerződésnek egy új, az érvénytelen szerződés megkötésénél súlyos jogsértést elkövetővel szemben alkalmazható szankciója is: az állam javára marasztalás.

b) A szocialista jogrendszerek többsége is fenntartja az érvénytelenség két fő fajtájának, a *semmisségnek és a megtámadhatóságnak a megkülönböztetését.*

A társadalmi érdekek védelme, a társadalmi érdekkel szembenálló szerződés el nem ismerése a szocialista jogban fokozottabban előtérbe kerül ugyan, de a semmisségi és megtámadási okok szembeállítása a szocialista jogban sem feltétlenül a megsértett társadalmi érdek súlyossága szerint történik.

A semmisség és a megtámadhatóság fő elhatároló ismérve a szocialista jogban is az, hogy

a *semmisség feltétlen, a megtámadhatóság feltételes, a megtámadás feltételétől függő érvénytelenség;* a semmisség és a megtámadhatóság néhány további jellemzőjében azonban változás következik be.

Mind a semmisséget, mind a megtámadhatóságot illetően vitatottá (magyar jog, illetve jogtudomány), vagy nyíltan tagadottá (szovjet jogalkotás) válik, hogy az érvénytelenség akkor is a szerződés megkötésének időpontjára visszaható, ex tunc hatályú volna, ha az eredeti állapot helyreállítása a már teljesített szolgáltatás vonatkozásában nem következhet be. Ha megszokott tételekbe ütközik is, őszintébb és az elvi tételekből folyó gyakorlati jogkövetkezmények levonása szempontjából is helyesebb ezekben az esetekben csak a szerződés jövőre szóló, ex nunc hatályú érvénytelenségének elismerése.

A semmisség jellemzői közül aligha tartható fenn a semmis ügylet orvosolhatatlanságának általános tétele, sőt a semmisség orvoslása fogalmának kiterjesztő értelmezést kell kapnia. Az érvénytelenségi hiba kiküszöbölésének különböző eszközei voltaképpen szintén a semmis szerződés orvoslását eredményezik.

A megtámadási jog gyakorlását illetően a magyar jogban következett be változás annyiban, hogy szemben a korábbi, bírói mérlegelésre bízott megtámadási határidőkkel a polgári törvénykönyvben ezek a határidők jogszabállyal rendezettek lettek.

2. Az érvénytelenség esetköre.

A szerződés általános érvényességi kellékei a szocialista jogtudományban is meghatározásra kerülnek. Ezek: a szerződés megengedett és lehetséges volta, a szerződő felek cselekvőképessége, valódi és egybehangzó szerződési akarat, ennek az akaratnak megfelelő nyilatkozatban való kifejezésre juttatása, s amennyiben jogszabály valamely szerződés érvényességi kellékéül alaki szabály betartását írja elő, ennek a szabálynak a betartása.

Az érvénytelenség esetkörét a szocialista jogtudomány is a szerződésnek ezekből az általános érvényességi kellékeiből kiindulva vonja meg, a szerződés egyes érvényességi feltételeinek hiánya vagy hibája vezet az érvénytelenség különböző esetcsoportjaira. Az érvénytelenség fő esetcsoportjai eszerint: a tiltott és a lehetetlen szerződések — a szerződés tartalmi, joghatásbeli hibája miatt; a cselekvőképtelenek és a korlátozottan cselekvőképesek szerződései — a cselekvőképesség hiánya miatt, széles körben uralkodó nézet szerint a szerződési akarat hiánya miatt; az akarathibák — a valódi és komoly ügyleti akarat hiánya, valamint az ügyleti akarat és nyilatkozat eltérése miatt; az alaki hibák — a szerződési nyilatkozat hibája miatt. A nyilatkozati hiba miatti semmisség körébe sorolhatók a képviseleti jogkör hiányában más nevében kötött szerződések is.

A szerződés általános érvényességi feltételei és az érvénytelenség esetköre nagyfokú hasonlóságot mutatnak a kapitalista jog szerződésének általános érvényességi feltételeivel és az érvénytelenségnek ugyancsak már az érvénytelenség intézménytörténete során tárgyalt esetkörével. Ez a hasonlóság az érvénytelenség egyes eseteiben — bár kétségtelenül szűkebb körében — tényleges, s a szerződésnek azokból a közös jellemzőiből folyik, amelyek többékevésbé minden áruszerződésre állnak. Az érvénytelenség más eseteiben azonban ez a hasonlóság csak formai és nem tartalmi. Ez áll különösen a tartalmi hibájuk miatt tiltott szerződésekre, ahol is lényeges különbséget eredményez, hogy a törvénybe vagy a jó erkölcsbe ütköző szerződést általában tiltó, általában semmisséggel szankcionáló szabályok mögött milyen tartalmú tiltó törvények, milyen tartalmú erkölcsi normák állnak.

Az érvénytelen szerződések között a tiltott szerződések a legnagyobb jelentőségűek, az akarathibák jelentősége és előfordulási köre is lényegesen csökkent.

a) Tiltott szerződések. A szocialista jogrendszerek tiltott szerződései a törvénybe ütköző és a törvény megkerülésére irányuló szerződések, a nyilvánvalóan a szocialista állam és a társadalom érdekeibe ütköző szerződések, valamint a szocialista együttélés követelményeibe, illetve a szocialista erkölcsbe ütköző szerződések.

A szocialista állam a szerződések tartalmába több okból is beavatkozik. Ez a beavatkozás a népgazdaság körébe tartozó, a népgazdasági terv megvalósítását célzó szerződéseknél a szocialista állam gazdasági szervező funkciójából közvetlenül is folyik, de emellett ezt a beavatkozást a társadalmi érdekek védelme valamennyi szerződésnél indokolhatja.

A népgazdasági terv megvalósítását szolgáló szerződések tervhez kötöttsége a korábbi gazdaságirányítási rendszerben olyan erős volt, hogy a szerződés tervbe ütköző volta semmisséget eredményezett. A szocialista gazdálkodó szervezetek (állami vállalatok és szövetkezetek) gazdasági önállósága a jelenlegi gazdaságirányítási rendszerben nagyobb, az önállóság keretei mégis megszabottak és a keretek túllépését a jog eszközeivel is tiltani kell. A tilalom vonatkozhat meghatározott fajtájú vagy tartalmú szerződések megkötésére általában, vagy egyes gazdálkodó szervek irányában, és egyes szerződéses kikötésekre is.

A szocialista szervezetek tiltott szerződéseinek egy speciális kérdését veti fel a szocialista jogrendszerek többségében a jogi személyek ún. relatív jogképessége. A magyar jogtudományban az új gazdaságirányítási rendszerre áttérés után ennek helyessége — főleg a forgalombiztonság elvét, a jogképességét túllépő jogi személlyel jóhiszeműen szerződő fél érdekét sértő volta miatt — vitatottá vált. A polgári törvénykönyv 1977. évi novellája ezt el is ejtette.

A szerződés tartalmát vagy a szerződéskötés lehetőségét korlátozó egyes jogszabályok csak szocialista gazdálkodó szervezetek egymás közti viszonyát rendezik, így az ezek megsértésével kötött tiltott szerződések is csak szocialista szervezetek viszonyában fordulnak elő. A szerződés tartalmát vagy a szerződéskötési lehetőséget korlátozó más jogszabályok a szerződések rendeltetéséből folyóan egyaránt vonatkozhatnak akár szocialista szervezetek egymás közti szerződéseire, akár szocialista szervezetek és egyes polgárok közötti szerződésekre, valamint egyes polgárok egymás közti szerződéseire is. Az e szabályok megsértésével kötött tiltott szerződések tehát a jogalanyok szélesebb körében fordulhatnak elő. Vannak emellett olyan szerződések is, amelyek döntően vagy kizárólag egyes polgárok között fordulnak elő.

Az állampolgárok tiltott szerződései körében különösen a magángazdálkodás megengedett rendjét sértő szerződéseknek, valamint az uzsorás és spekulációs szerződéseknek van jelentőségük. A szolgáltatás és ellenszolgáltatás értékegyensúlyának védelmében a magyar polgári jog más szocialista országok megoldásainál továbblép. A szolgáltatásnak és az ellenszolgáltatásnak a szerződéskötéskor fennálló értékkülönbsége címén megtámadási jogot biztosít a sérelmet szenvedő félnek akkor is, ha szerződő partnerét a szerződés megkötésénél nem vezette az ő helyzetét kihasználó szándék.

A tiltott szerződések általában *semmisek* (kivételesen megtámadhatók), ez az érvénytelenségi szankció mégsem érvényesül kivétel nélkül.

A szerződés tartalmába való állami beavatkozás elég széles körben érvényesül oly módon, hogy a tiltott szerződéses kikötés csak az adott kikötés és nem az egész szerződés vonatkozásában eredményez semmisséget, de érvényesülhet oly módon is, hogy a jogalkotó a jogszabályban előírt szerződéses tartalmat a felek ellenkező kikötése ellenére a szerződés tartalmává teszi. Ez válik egyre szélesebb körben általánossá a hatósági árba ütköző szerződések esetén, és ilyen szabályok szolgálják pl. a kiadóval szembenálló szerző, a biztosító vállalattal szembenálló biztosított és az eladó felelősségkizáró klauzuláinak kiszolgáltatott fogyasztó védelmét is. Ezekben az esetekben a szerződés érvénytelensége helyett az érvénytelenségi ok voltaképpen kiküszöbölésre kerül.

Más esetekben a polgári jog az érvénytelenségi ok kiküszöbölése nélkül azért tekint el a semmisséggel szankcionálástól, mert a tiltott szerződés más jogterületen, pl. a pénzügyi jog vagy az államigazgatási jog területén már megfelelően szankcionálásra került. Ez lehet a helyzet pl. az illetékszabályok megsértésével kötött szerződések vagy az iparjogosítvány nélkül ipari tevékenység kifejtésére kötött ún. kontárszerződések esetén. Az illetékcsalást tartalmazó szerződés érvényességét a magyar jog elismeri, s megelégszik annak pénzügyi jogi szankcionálásával, a kontárszerződést ezzel szemben a magyar bírói gyakorlat semmisnek minősíti anélkül, hogy a semmisség jogkövetkezményeit e szerződések többségében le tudná vonni. A jogtudományban — bár nem egységes, nézet szerint — ez a megoldás támadott.

b) *Akarathibák.* A szerződés akarati elemét a szocialista jogrendszerek sem tagadják. Abból kifolyóan mégis, hogy a szerződések többsége, különösen korábban, közvetlenül vagy közvetve a népgazdasági tervnek volt alárendelt, s ezekben a szerződésekben az egyéni akarat mellett az állami akaratnak is jelentős szerep jutott, a figyelem különösen a gazdaságirányítás korábbi rendszerében nem elsősorban a hagyományos értelemben vett akarathibákra, hanem inkább az állami akarat és a felek akaratának viszonyára irányult. A jelenlegi gazdaságirányítási rendszer a felek egyéni kezdeményezésének nagyobb szerepet juttat, s ezáltal a szerződés akarati elemét nagyobb jelentőséghez juttatja, az akarathibák elméleti és gyakorlati súlya a szocialista jogban mégsem jelentős.

Az akarathiányok problémájának háttérbe szorulása, s emellett a szocialista gazdálkodó szervezetek szerződéseinek korábban szélesebb körben érvényesült, de egyes szocialista jogrendszerekben ma is meglevő külön szabályozása is indokolhatja, hogy az akarati vagy a nyilatkozati elmélet követésében az egyes szocialista jogrendszereket csak részben vezeti tudatos meggondolás, s hogy a kérdés megoldásában a tudatos meggondolás mellett vagy helyett a múltban megalkotott szabályok változatlan követésének is szerep jut. Az akaratelméletet követi az egyes európai szocialista országok jogai közül a szovjet jog, a bolgár jog és az NDK joga (1976-ban életbe lépett polgári törvénykönyve); nyilatkozati elméleti megoldást tesznek magukévá a magyar, a lengyel és a csehszlovák jog, az előbbi kettő csak a visszterhes szerződésekre. A nyilatkozati elv mellé állás indokai a magyar jogban: a forgalombiztonság védelme és a nyilatkozatért való helytállásra nevelés.

Az akarathibák korábban kialakult körét a szocialista jog is elfogadja, s lényegében a korábban kialakult szabályokat követi abban a kérdésben is, hogy mely akarathibákhoz fűz semmisségi és melyekhez megtámadhatósági szankciót (l. II. 3/*b*., *bb*).

Az akarathibák közül a magyar jogban nagyobb jelentősége csak a tévedésnek és a színlelt szerződésnek van.

Tévedés címén a magyar jog általában csak akkor engedi a szerződést megtámadni, ha a tévedés lényeges volt, és azt a másik szerződő fél okozta vagy felismerhette. A tévedés címén való megtámadás sikere ezen általános szabály alapján meglehetősen ritka. Szélesebb körű viszont a megtámadás sikere az ún. közös

téves feltevés címén, amelynél az a követelmény, hogy a tévedést a másik fél okozza vagy felismerhesse, értelemszerűen elesik. Ha pedig a tévedés, különösen a szerződés tárgyában vagy értékében való tévedés a szolgáltatás és ellenszolgáltatás feltűnő értékkülönbségét eredményezi, a szerződéskötéskor fennálló feltűnő értékkülönbség címén arra tekintet nélkül megtámadható a szerződés, hogy azt a másik fél okozta, vagy felismerhette-e.

Színlelt szerződések többnyire csak mint jogszabály kijátszására irányulók jönnek létre, s ezekben a színlelt szerződés akarathiba miatt semmis volta mellett elsősorban a felek valódi szándékának megfelelő ún. palástolt szerződés jogi sorsának megítélése a feladat.

c) Alaki hibák. A szocialista jogrendszerek többsége a szerződések formaszabadságának főszabályát fenntartva a kötelező írásba foglaláshoz kötött szerződések körét növelte. A tervgazdálkodást, a népgazdasági terv teljesítését szolgáló szerződések többsége ugyanis a szerződő felek rendszeres, hosszabb időre szóló gazdasági kapcsolatát megalapozó s emellett számos esetben több szerződés kölcsönös egymásra épülését feltételező szerződés. E szerződések rendeltetéséből az is folyik, hogy kötelező írásbeliséghez kötésük más szerződésekéhez képest szélesebb körben indokolt. Az azonban már kétséges lehet, hogy ebben a körben az írásba foglalás elmulasztásának minden esetben a szerződés semmissége-e a megfelelő szankciója.

A szerződések kötelező írásba foglalása emellett más területeken is szükséges vagy indokolt lehet. Az írásba foglalás a szocialista jogokban ugyanúgy, mint más jogrendszerekben, különböző — így hatósági ellenőrzést lehetővé tevő, jogbiztonsági, forgalombiztonsági, valamelyik szerződő felet meggondolásra késztető stb. — célokat szolgálhat.

Abban a kérdésben, hogy a kötelezően előírt alakszerűség elmulasztása főszabályként semmisséget eredményezzen-e, a szocialista jogrendszerek sem képviselnek egységes álláspontot. Az 1959. évi magyar polgári törvénykönyv — jogszabály eltérő rendelkezése hiányában — a semmisséget mondja ki főszabályul.

Nem egységes a szocialista jogrendszerek álláspontja abban a kérdésben sem, hogy a teljesítés konvalidálja-e az alaki hiba miatti semmisséget. Többségük mégis a konvalidáló hatás ellen foglal állást. A magyar polgári törvénykönyv is csak egy szerződéstípusra, a mezőgazdasági termékértékesítési szerződésre előírt alakszerűség vonatkozásában ismeri el a teljesítésnek az alaki hibát orvosló, tehát a szerződést érvényessé tevő hatását. A jogirodalom azoknak a céloknak a figyelembevételével, amelyeket a szerződés írásba foglalása szolgálni hivatott, az alaki hiba miatti semmisség esetén a teljesítés orvosló hatályának kiterjesztése mellett foglal állást.

d) A cselekvőképesség hiánya miatti érvénytelenség. A cselekvőképesség hiánya vagy korlátozott volta miatti érvénytelenség egyes szocialista jogrendszerekben semmisségi, másokban megtámadási ok, a magyar jogban relatív semmisség. A cselekvőképesség hiánya miatti érvénytelenség szabályaival a szocialista jogok a cselekvőképtelenek, illetve korlátozottan cselekvőképesek érdekeit kívánják védeni.

A cselekvőképesség hiánya miatti érvénytelenség szabályainak megállapítása során nem lehet emellett figyelmen kívül hagyni egyrészt azt, hogy a cselekvőképtelenecknek, illetve korlátozottan cselekvőképeseknek a mindennapi élet kisebb jelentőségű, szokásos forgalmi ügyleteitől való elzárása a ma általánosan kialakult életmóddal és forgalmi szokásokkal szembenállna, másrészt azt sem, hogy a koruknál fogva korlátozottan cselekvőképesek jelentékeny része önálló kereső tevékenységet folytat, s ennélfogva szerződéskötéseiben is nagyobb önállóságra tart igényt. A cselekvőképesség hiánya vagy korlátozott volta miatti érvénytelenség általános szabályát tehát nem is lényegtelen kivételekkel kell áttörni.

A cselekvőképesség hiánya vagy korlátozott volta miatti érvénytelenség jelentősége csökken azért is, mert a gazdasági élet jelentős szerződéseit többségükben jogi személyek kötik, amelyeknél ez a kérdés nem merülhet fel.

3. Az érvénytelenség jogkövetkezményei.

Az érvénytelenség jogkövetkezményei szükségszerűen eltérően alakulnak attól függően, hogy valamely jogrendszer az érvénytelenség lényegét csak az érvénytelen szerződés joghatásainak teljes kizárásában látja, vagy a felek által célzott joghatások olyan megtagadásában, amelynek egyaránt lehet a következménye az érvénytelenségi hibában szenvedő szerződés teljes felszámolása és az is, hogy az érvénytelenségi okot kiküszöbölje, s így az érvénytelenségi hibában már nem szenvedő szerződést fenntartsa. Ez utóbbi szemlélet mellett — amelyet a szocialista jogrendszerek többsége követ — az érvénytelenség jogkövetkezményei differenciáltabbakká válnak.

a) Az érvénytelenség klasszikus szankciói. Az érvénytelenség jogkövetkezményeinek főszabálya formailag a szocialista jogban is változatlan: a még nem teljesített érvénytelen szerződésből *nem keletkezik igény a szerződés teljesítésére*, a már teljesített érvénytelen szerződések esetén az eredeti állapot helyreállítása, *az in integrum restitutio.* Eltérő jogi rendezés hiányában tehát ezek az érvénytelenség jogkövetkezményei. Az eltérő jogi rendezés alkalmazási köre és eszközei azonban a szerződés funkciójában bekövetkezett változásra tekintettel is bővülnek.

b) Ex nunc hatályú érvénytelenség. Eltérő jogi rendezést tehet, illetve tesz szükségessé a rész-

ben vagy egészben már teljesített érvénytelen szerződések vonatkozásában *az eredeti állapot helyreállíthatatlan volta*, amelyen — mint arra a jogtudomány rámutat — a fizikai helyreállíthatatlanság mellett a helyreállítás gazdasági célszerűtlenségét is érteni kell. Az eredeti állapot helyreállíthatatlansága esetén a magyar polgári törvénykönyv szabályai feljogosítják a bírót, hogy a szerződést a határozathozatalig terjedő időre hatályossá nyilvánítsa. Érdemben hasonló szabályt tartalmaz a szovjet polgári jog is. Ez az *ex nunc hatályú érvénytelenség* — amelynek teljességéhez azonban hozzátartozik, hogy az ilyen hatályossá nyilvánítás számos esetben a szerződés teljes egészében való hatályossá nyilvánítását eredményezi.

c) Az érvénytelenségi hiba kiküszöbölése. Eltérő jogi rendezést tehet indokolttá akár a még nem teljesített, akár a már teljesített érvénytelen szerződés esetén, ha gazdaságpolitikai, jogpolitikai indokok az érvénytelenség klasszikus jogkövetkezményeinek levonása helyett az érvénytelenségi hiba kiküszöbölését és a szerződés ilyen módon való fenntartását kívánják. Az érvénytelenségi hiba kiküszöbölésének különböző (részben már tárgyalt) eszközei vannak. Mindegyikük közös jellemzője mégis, hogy a szerződő felek között rendszerint olyan szerződést keletkeztet, amilyenre eredeti szerződéskötési akaratuk nem irányult.

ca) Bírói szerződésmódosítás. A bíró szerződésmódosítási joga — amellyel voltaképpen a felek rendelkezési jogkörébe avatkozik bele — a szerződésekre vonatkozó általános szabályok körében a szocialista jogban is csak kivételesen elismert, legfeljebb a gazdálkodó szervezetek szerződéseit illetően valamivel szélesebb körű.

A szocialista jogtudományban mégis vitatottá vált, nem volna-e indokolt az állami befolyás jogosságát a bírói szerződésmódosítás útján is szélesebb körben elismerni olyankor, amikor ez az érvénytelen szerződés érvénytelenségi hibájának kiküszöbölésére irányul (mellette Eörsi, Weiss — ellene a bolgár jogirodalomban Vasziljev). A magyar polgári törvénykönyv 1977. évi novellája a bíró ilyen irányú szerződésmódosítási jogát kiterjesztette. A törvény rendelkezései szerint az érvénytelen szerződést érvényessé lehet nyilvánítani, ha az érvénytelenség oka az érvénytelenségi ok kiküszöbölésével megszüntethető. Erre kerülhet sor különösen — de nem kizárólag — akkor, ha az érvénytelenség oka az egyik fél által meg nem engedett módon (pl. a másik fél helyzetének kihasználásával, gazdasági erőfölényével visszaélve) kikötött aránytalan előny, amely a szerződésnek az értékegyensúly helyreállítását eredményező módosításával kiküszöbölhető. A gazdálkodó szervezetek egymással kötött szerződéseinek érvénytelensége esetén — ha népgazdasági érdek a szerződés megfelelő tartalommal való fennmaradását kívánja — a bíróságoknak ma is szélesebb körben van joguk a különben érvénytelen vagy részben érvénytelen szerződés tartalmának meghatározására.

cb) Az érvénytelenségi hiba kiküszöbölésének egyéb eszközei. Az érvénytelenségi hiba kiküszöbölésének egyéb eszközei körébe sorolhatók azok a jogszabályok, amelyek az érvénytelen szerződéses kikötéseket úgy tiltják, hogy helyüket egyúttal megfelelő szerződési tartalommal is kitöltik, valamint azok is, amelyek az érvénytelen szerződési kikötés jogkövetkezményeül csak e kikötés és nem az egész szerződés semmisségét rendelik. Ide sorolhatók továbbá a részleges érvénytelenség egyéb olyan szabályai is, amelyek részleges érvénytelenség esetén a szerződést csak e részükben tekintik érvénytelenek.

Olyan általános szabályt, hogy az érvénytelen szerződési kikötés — főszabályként — csak ezt a kikötést és nem az egész szerződést érinti — a magyar jog csak a gazdálkodó szervezetek szerződései körében ismer. A szerződési jog egyéb területein a polgári törvénykönyv azt tekinti fő szabálynak, hogy a részleges érvénytelenség az egész szerződés érvénytelenségét vonja maga után — a főszabály alól azonban ezen a területen is ismer, nem is jelentéktelen kivételeket. A jogtudományban képviselt nézet a polgári törvénykönyv szabályának megfordítását tartaná a mai társadalmi realitást inkább kifejezőnek (Eörsi, Weiss). A szocialista országok törvénykönyveinek többsége a másik utat követi: a szerződés tartalmának valamely részét érintő érvénytelenségi ok esetén a szerződés részleges érvénytelenségét tekinti főszabálynak, s a főszabály alól tesz kivételeket a másik irányba.

A részleges érvénytelenség szabálya végső soron szintén a felek szerződésének tartalmába való belenyúlást jelent. Az ez alól kivételt rendelő szabályok rendeltetése viszont éppen az, hogy ahol ez társadalmi érdekekkel nem ellentétes, a felek szerződési akarata mégse maradjon teljesen figyelmen kívül.

d) Az állam javára való marasztalás. Az állam javára való marasztalás az érvénytelenségnek a szocialista polgári jogokban kialakult új szankciója, amelynek elvi alapja az, hogy azzal szemben, aki az érvénytelen szerződés megkötése során súlyosan felróható módon járt el, az eredeti állapot helyreállítása nem kellő súlyú, nem kellő visszatartó erőt biztosító szankció, az eredeti állapot helyreállítása során visszajáró szolgáltatásnak a másik félnél hagyása viszont az akár vétlen, akár szintén vétkes másik felet juttatná indokolatlan előnyhöz. Az állam javára marasztalás, amely az eredeti állapot helyreállítása helyett, rendszerint az eredeti állapot helyreállítása során visszajáró szolgáltatás tekintetében kerül alkalmazásra, a visszajáró szolgáltatás elvonásával fokozott joghátrányban tudja részesíteni a szerződés megkötése során súlyosan felróható módon eljáró szerződő felet, de kiküszöböli azt is, hogy

ez a szolgáltatás indokolatlanul a másik, e szolgáltatással egyébként jogalap nélkül gazdagodónál maradjon.

Az állam javára való marasztalás mint a polgári jog új, a hagyományos polgári jogi szankcióktól eltérő szankciója különösen e szankció *jellegét és alkalmazási körét* illetően foglalkoztatta és foglalkoztatja a szocialista jogtudományt.

A szankció *jellegét* illetően kérdésessé vált, hogy ez a polgári jog körében szabályozott, polgári jogi jogellenes magatartást szankcionáló szabály *büntető, büntetőjogias jellegű-e vagy nem.* A szovjet és a bolgár jogtudományban uralkodó nézet e szankció büntető jellegű, mintegy a vagyonelkobzáshoz hasonló voltát annak ellenére elismeri, hogy ezt polgári jogi jogintézmények rendezik. A magyar jogtudományban a kérdésben nem alakult ki egységes álláspont (a büntető, büntetőjogias jelleg ellen Eörsi, Asztalos, részben Benedek, a büntetőjogias jelleg mellett Nizsalovszky, Weiss). A büntetőjogias jelleg elleni fő érv, hogy e szankció a polgári jogi szabályok keretein belül marad, amikor mértékében a visszajáró szolgáltatáshoz igazodik, s hogy ez voltaképpen csak a jogalapnélküli gazdagodás hovafordítását rendezi. A büntetőjogias jelleg melletti érv egyrészt az, hogy a polgári jog hagyományos szankciói a felek egymás közti viszonyában érvényesülnek, ez a szankció viszont az államot jogosítja a szolgáltatásra (az állam javára vonja el a szolgáltatást), másrészt az, hogy szemben a polgári jog hagyományos szankcióival e szankció alkalmazása során: alkalmazását vagy nem alkalmazását illetően, sőt alkalmazásának mértékét illetően is a büntetőjogi eljárás során érvényesülőhöz hasonló nagyfokú egyéniesítésnek van helye. A szankció büntetőjogias jellege nem zárja ki, hogy a polgári jog sajátos szankciója legyen.

A szankció *alkalmazási területét* illetően felmerülő fő kérdések: mely érvénytelen szerződésekre kerüljön alkalmazásra, ezekben az esetekben feltétlenül vagy bírói mérlegeléstől függően kerüljön-e csak alkalmazásra, s ami ennél vitatottabb: helyes-e az állam javára marasztalást csak a restituálandó, tehát a visszajáró, illetve már visszakapott szolgáltatásra korlátozni, vagy indokolt-e ebből a körből kilépni és a szankció alkalmazását azokra az esetekre is elismerni, amikor az érvénytelen szerződés alapján még csak az egyik fél teljesített.

A magyar jog e szankciót a tiltott, a társadalom érdekeibe vagy a szocialista együttélés követelményeibe ütköző szerződést kötő, a megtévesztő, a jogtalanul fenyegető, valamint az egyéb módon csalárdul eljáróval szemben rendeli alkalmazni — azzal, hogy e szankció alkalmazása az uzsorásnak visszajáró szolgáltatást illetően kötelező, a többi esetben bírói mérlegeléstől függő, s csak a szocialista jog és erkölcs szabályai szerint súlyos megítélés alá eső magatartást tanúsítóval szemben indokolt. Más szocialista országok jogszabályai ennél részben valamivel szűkebb körben rendelik e szankciót alkalmazni, megoldásaik között lényeges elvi eltérés azonban nincsen.

Nagyobb eltérés van a jogszabályokban és a jogirodalomban képviselt nézeteket illetően is abban a kérdésben, hogy az állam javára marasztalás a restitúciós értéken belül maradjon-e vagy azon túllépjen. A szovjet jogalkotást széles körű jogirodalmi állásfoglalás (Venediktov, Rabinovics, Joffe, Halfina, Noviczkij) és a bírói gyakorlat alakulása a korábbi szabály megváltoztatására késztette, s a ma hatályos jog szerint ha az állam javára marasztalás előfeltételei különben fennállnak, mindkét szerződő féllel szemben helye lehet e szankció alkalmazásának akkor is, ha a szerződést még csak az egyik fél teljesítette. Hasonló megoldást követ a csehszlovák gazdasági törvénykönyv is. A többi szocialista ország joga — köztük a magyar jog is — csak a visszajáró, illetve már visszakapott szolgáltatásnak az állam javára megítélését ismeri el. A magyar jogtudományban e szabályozás helyessége erősen vitatott. (A hatályos szabály helyessége mellett főleg Eörsi, e szabály következetes alkalmazásából eredő visszásságokra utalással ellene Asztalos, Nizsalovszky, Weiss.)

Míg más szocialista országokban az állam javára való marasztalás jogi személyekkel szemben is széles körben alkalmazásra kerül, a magyar jogirodalomban vita merült fel abban a kérdésben, hogy e szankció jogi személyekkel szemben egyáltalán alkalmazható-e. A gyakorlatban e szankció jogi személyekkel szemben általában nem kerül alkalmazásra, döntően azért, mert a velük szemben alkalmazható gazdasági bírság — amely nemcsak az érvénytelen szerződés szankciója — az állam javára marasztalásnál hathatósabb szankció.

Irodalom: *Asztalos* László: A polgári jogi szankció. Bp. 1966.; *Eörsi* Gyula: Kötelmi jog. Általános rész. Bp. 1979.; *Szászy-Schwarz* Gusztáv: Új irányok a magánjogban. Bp. 1911.; *Szladits* Károly: Magyar magánjog. Szerk. Szladits Károly. 1. köt. Bp. 1941.; *Trócsányi* József: Erkölcstelen ügyletek. Bp. 1909.; *Weiss* Emília: A szerződés érvénytelensége a polgári jogban. Bp. 1969.

Novickij, J. B.: [A jogügyletek. A kereseteléviülés.] Moszkva, 1959.; *Vasziljev*, L.: [Az érvénytelen ügyletek kérdései a bíróságok és döntőbíróságok gyakorlatában.] Pravna Miszöl 1960. 5—6. sz.

Anson's Law of contract. by A. G. *Guest.* Oxford, 1969.; *Gradenwitz*, O.: Die Ungültigkeit obligatorischer Rechtsgeschäfte. Berlin, 1887.; *Heldrich*, K.: Die Form des Vertrages. Archiv für die Civilistische Praxis 147. Bd. 89—129. old.; *Hölder*, E.: Willenstheorie und Erklärungstheorie. Ein Beitrag zur Lehre vom Rechts-

geschäft. Jehrings Jahrbücher Bd. 58. 107—145. old.; *Meier—Hayoz*, A.: Das Vertrauensprinzip beim Vertragsabschluss. Zürich, 1948. Diss.; *Mitteis*, L.: Zur Lehre von der Ungültigkeit der Rechtsgeschäfte. Jehrings Jahrbücher. Bd. 28; *Ripert*– G. *Boulanger*, J.: Traité de droit civil. Tome 1—2. Paris, 1956—1957.; *Savigny* F. C.: System des heutigen Römischen Rechts. Bd. 3—5. Berlin, 1840—1841.; *Simitis*, S.: Die faktischen Vertragsverhältnisse als Ausdruck der gewandelten sozialen Funktion der Rechtsinstitute des Privatrechts. Frankfurt/M. 1957.; *Windscheid*, B.: Lehrbuch des Pandektenrechts. Bd. 1. 4. Aufl. Düsseldorf, 1875.

Weiss Emília

SZERZŐDÉSKÖTÉS: I. A szerződéskötés fogalma (1572.) — II. A szerződési szabadság a kapitalista jogban (1572.) — III. A szükségletek kielégítése mint a szerződések célja a szocialista jogban; a szerződési szabadság és a szerződéskötési kötelezettség mint ennek eszközei (1573.) — IV. Előszerződések (1575.) — V. A szerződéskötést előkészítő tárgyalások jogi jelentősége (1576.) — VI. A szerződéskötés mechanizmusa a fejlett kapitalista országok jogában (1577.) — VII. A szerződéskötési mechanizmus a szocialista jogban (1579.) — VIII. A szerződés alakja (1579.)

I. A szerződéskötés fogalma.

A *szerződés létrejöttének* folyamata alatt gazdaságszociológiai értelemben azokat a lépéseket értjük, amelyek egy — rendszerint árukapcsolatot közvetítő — szerződés létrehozatalára irányulnak. Ebben az értelemben a szerződéskötést megelőző informálódás, az álláspontokat egyeztető tárgyalások ugyanúgy ebbe a folyamatba tartoznak, mint azok a lépések, amelyek a szerződés jogi értelemben vett *megkötését* képviselik.

A *szerződés megkötése* — mint jogi fogalom — ennek a folyamatnak egy része: azoknak a nyilatkozatoknak megtételét és hatályossá válását jelenti, amelyeket a felek a kötelezettségvállalás szándékával tesznek, és amelyeknek találkozásával a kötelezettségeket eredményező szerződés létrejön. Ez nemcsak szűkebb, mint a szerződés létrejöttének gazdaság-szociológiai fogalma, hanem még a szerződés megkötésénez tartozó mozzanatoknak is eltérő lehet az értékelése gazdaság-szociológiai és jogi szempontból. Ha az ajánlatra a másik fél azzal válaszol, hogy azt megfontolás tárgyává teszi és arra később visszatér, ez jogi értelemben az ajánlat elutasítását jelenti, gazdaság-szociológiai értelemben nem.

A szerződés megkötése tehát azokat a mozzanatokat foglalja magában, amelyek *jogi relevanciával* bírnak abból a szempontból, hogy a szerződés *létrejön-e*. A szerződés létrejötte egyéb — előkészítő — mozzanatainak rendszerint nincs jogi jelentőségük; bizonyos jogi következmények azonban fűződhetnek hozzájuk (l. V.).

II. A szerződési szabadság a kapitalista jogban. 1. Általában. 2. Jogi szabadság. 3. Korlátozások. 4. Új jelenségek a monopolkapitalizmusban.

1. Általában.

A szerződés: *két- vagy többoldalú jogügylet.* Modellje azonban a kétoldalú jogügylet; enhez viszonyítva a többoldalú jogügyletként létrejövő szerződések előfordulása és jelentősége a polgári jogban elenyésző. Ezért az alábbiakban csak a kétoldalú jogügyletként létrejött szerződésekkel foglalkozunk.

Így a szerződés a felek kétoldalú egybehangzó akaratnyilvánítása a szerződéses jogviszony létrehozása céljából. A szerződés megkötésére vonatkozó jogi szabályozásnak tehát egyrészt arra kell választ adnia, hogy a felek *elhatározása* mennyiben alakulhat ki szabad mérlegelésük szerint, illetve mennyiben hajlítható ez az elhatározás jogi eszközökkel (l. II—III.), másrészt, hogy milyen módon kell megtörténniük a szerződési akaratot kifejező *nyilatkozatoknak* ahhoz, hogy a szerződés létrejöjjön (l. VI—VIII.).

2. Jogi szabadság.

A kapitalista jog egyik — a szerződés jogi szabályozását meghatározó — alapelve a *szerződési szabadság:* a felek szabadon dönthetnek arról, hogy *kötnek-e* szerződést, és ha igen, *mikor, kivel, milyen tartalommal.* Természetesen ez csak *jogi értelemben* vett szabadságot jelent, hiszen az áruforgalom vállalkozóját a gazdasági feltételek kényszerítik a szerződéskötésre, másrészt a gazdasági lehetőségek, a partnerek erőviszonyai behatárolják azt, hogy milyen feltételek mellett tudja megkötni valamely fél a tevékenysége számára szükséges szerződést. A szerződési szabadság az erők szabad játékának ad teret, és a kíméletlen verseny, az erősebb, „életképesebb" fél győzelmének elvét fejezi ki.

A tőkés- és munkásosztály viszonylatában ez kezdetben a gátlástalan kizsákmányolás lehetőségét biztosította a vállalkozóknak mindaddig, amíg a munkásosztály szervezkedése a 19. század közepétől kezdve nem kényszerítette a tőkésosztályt arra, hogy a munkaszerződést kivonja az áruszerződések szabályai alól, vagy legalábbis egyre nagyobb mértékben állapítson meg a munkaszerződésre speciális szabályokat. A vállalkozók egymás közti viszonyában és többé-kevésbé a fogyasztókkal való viszonyban is ez az elv ma is érvényesül, ha nem is olyan korlátlanul, mint a szabadversenyes kapitalizmus korában (l. II. 4.).

3. Korlátozások.

Azok a szabályok, amelyek a szerződési szabadság elvét törik, kezdetben *minimálisak.*

a) Bizonyos *tartalmú* szerződések megkötését a törvény *tiltja:* jellegzetes azonban, hogy ezek a tilalmak nem érintik — legalábbis a vállalkozói tevékenység körében — a szolgáltatás és ellenszolgáltatás arányát, vagyis a gazdasági erőfölény érvényesítését.

b) Bizonyos körben megjelenik a *szerződéskötési kötelezettség:* olyan vállalatok, amelyek *hatósági engedély* alapján bizonyos körben *monopolhelyzetet* élveznek (pl. vasút, posta, energiaellátó vállalatok stb.), kötelesek üzemi lehetőségeik határain belül kiszolgálni a hozzájuk forduló ügyfeleket. A hatósági engedélyek rendszerint meghatározzák a tarifákat is.

4. Új jelenségek a monopolkapitalizmusban.

A *monopolkapitalizmus* és különösen az állammonopolista kapitalizmus korszaka ezen a helyzeten több változást hozott: a szabad verseny testére szabott elv korlátlan érvényesítése a tőkésosztály fontos politikai érdekeit veszélyeztetné.

a) A monopolhelyzetben levő vagy legalábbis a piacon „uralkodó helyzetben" levő vállalatok erőfölénye veszélyezteti a piaci mechanizmust. Ezért az USA-ban már a 19. század végén, Európában pedig a 20. század elején megjelenik a *tőkés piacszabályozás* joga, közkeletű néven *versenyjog,* és különösen kibontakozik a II. világháború után. (A versenyjog elnevezés egyébként nem szerencsés, mert elsősorban nem a tisztességtelen verseny tilalmát jelenti, hanem főleg arra a helyzetre reagál, hogy nincs verseny.) Ennek van szervezeti vonatkozása (monopolvállalatok létrejöttének tilalma vagy korlátozása), de van a szerződési szabadságot érintő oldala is: tiltja vagy korlátozza a versenykorlátozó szerződések kötését (piacfelosztó és egyéb kartellszerződések), másrészt tiltja vagy korlátozza azt, hogy a gazdasági erőfölényben levő szervezetek piaci partnereikkel szemben ezt az erőfölényt inkorrekt módon érvényesítsék (diszkrimináció tilalma, szerződéskötés indokolatlan megtagadásának tilalma stb.).

b) Ezzel összefügg az ún. *adhéziós szerződések* problémája. Megjelenésük szükségszerű következménye a modern tömegtermelésnek. A nagyvállalatok előre meghatározzák szerződési feltételeiket („blanketták") és csak ezek alapján hajlandók ügyfeleikkel szerződést kötni: az ügyfél, ha szerződni kíván, kénytelen „csatlakozni" e feltételekhez (adhézió). Ez a helyzet nyíltan kifejezésre juttatja, hogy a szerződés tartalma az egyik fél diktátuma: a másik fél „szabadsága" csak abból áll, hogy ha a diktátumnak nem akarja magát alávetni, nem köti meg a szerződést, de gazdasági ráutaltság esetén ez a választási lehetőség is csak illúzió. A nagyvállalati szerződési feltételek a gazdasági élet fontos szféráiban szerződéses formában valóságban a jogi szabályozás helyébe lépnek, különösen akkor, ha valamely ágazat nagyvállalatai feltételeiket — pl. szakmai szövetségük keretében — egyeztetik.

Az adhéziós szerződések megjelenése és egyre növekvő szerepe a gazdasági fejlődés következménye, és a szocialista gazdaságban is nagy jelentőségük van. Kérdés csak az, hogy *mit tartalmaznak* ezek a feltételek? A gazdasági erőfölény kíméletlen érvényesítése a piaci partnerekkel szemben rendszerint éppen ezekben a feltételekben ölt testet. A tőkésállam piacszabályozási tevékenysége ezen a téren igen kevés eredményt produkált; egy-két országban (pl. Svédország) alkalmaznak bizonyos államigazgatási közvetítő tevékenységet, több országban (pl. az NSZK-ban, ahol 1976-ban erre vonatkozóan törvényt is hoztak) a méltánytalan kikötések bírói hatálytalanítására helyezik a súlyt. A bírói felülvizsgálat azonban legfeljebb egy-egy kirívó kikötés hatálytalanításáig mehet el, de nem képes védelmet nyújtani az ellen, hogy a blanketták a feleknek a törvény által szem előtt tartott érdekegyensúlyát egyoldalúan eltolják.

c) Az előbbi esetekben főleg a vállalkozók egymás közti viszonyára vonatkozó szabályokról volt szó. Az áruforgalom másik területe a vállalatok és fogyasztók kapcsolata, amely a tömeghangulatot erősen befolyásolja, és így politikailag igen fontos. A *fogyasztóvédelem* jogi eszközei részben a vállalati szerződési feltételek kontrollja, a kiszolgálás diszkriminatív megtagadásának tilalma részben — különösen krízisidőszakokban — az alapvető fogyasztási cikkek *árának maximálása.*

Mindez azonban a kapitalista értelemben vett szerződési szabadságot csak kulturáltabb formák közé szorítja, de keveset változtat az erőfölény érvényesítésének lehetőségén.

III. A szükségletek kielégítése mint a szerződések célja a szocialista jogban; a szerződési szabadság és a szerződéskötési kötelezettség mint ennek eszközei. 1. Áttekintés. 2. A szerződéskötési kötelezettség a tervutasításos rendszerben. 3. A gazdasági reformok hatása. 4. A szerződéskötési kötelezettség Magyarországon. 5. Külkereskedelem.

1. Áttekintés.

A szocialista jogban a szerződések célja: a szükségletek kielégítése. A szocialista tervgazdaság rendszerében arról, hogy milyen szükségletek kielégítése indokolt, a viszonyoknak egy széles szférájában maga a közvetlen felhasználó dönt, egy más szférájában pedig a döntés a központi tervező szervek hatáskörébe tartozik.

a) Minden szocialista országban van egy olyan széles kör, amelyben a *szükségletről,* amelynek kielégítését a szerződés célozza, a *felhasználó dönt.* Ilyen mindenesetre a polgárok egymás közti szerződéseinek és a szocialista

szervezetekkel (továbbiakban: vállalatokkal) kötött szerződéseinek köre, amely utóbbiak általában a fogyasztási javak és szolgáltatások beszerzését célozzák; szűkebb vagy tágabb körben jelentkezik ez a vállalatok egymás közt kötendő szerződéseinél is.

A felhasználó szabad döntésével szemben áll az ilyen szükségletek kielégítésére hivatott vállalatoknak *elvi kötelezettsége*, hogy a jelentkező igényeket *lehetőségeik határán belül* elégítsék ki. Ez közszolgáltatási és hasonló vállalatoknál szerződéskötési kötelezettséget von maga után, hasonlóan a kapitalista jogban is kialakult esethez. A kiskereskedelmi áruforgalomban már a vállalatok állami felügyelete — és nem a szerződéskötési kötelezettség — az a célszerű eszköz, amellyel a fogyasztókat a diszkriminációval szemben védeni lehet. A belkereskedelemről szóló magyar törvény (1978. évi I. tv.) kimondja, hogy a vásárlót a boltban levő áruval ki kell szolgálni, tilos a vevővel szemben diszkriminációt alkalmazni, vagy őt jogosulatlanul előnyben részesíteni. A vállalatok egymás közti kapcsolatában pedig az, hogy megelégednek-e az állami felügyelet eszközeivel, vagy a felhasználó javára szerződéskötési kötelezettséget mondanak-e ki, az adott ország tervgazdasági mechanizmusától és különösen attól függ, hogy mennyiben kívánják a piaci hatásokat felhasználni a népgazdasági célkitűzések megvalósítása érdekében.

Mindenesetre van tehát egy széles kör, amelyben a szükségletek kielégítését a *szerződési szabadság* szolgálja. Ez a szerződési szabadság azonban szocialista környezetben érvényesül, és a jogszabályok gátat vetnek annak, hogy a szerződések munka nélküli jövedelem forrásai legyenek (árszabályozás, aránytalan és uzsorás szerződés tilalma).

b) A szocialista tervgazdaság egy másik szférájában a vállalatok tevékenységét — és így szükségleteiket is — *központilag tervezik* (Jugoszlávia és részben Magyarország kivételével). Így a vállalatok közötti szerződéses kapcsolatokra a *szerződéskötési kötelezettség* jellemző: azokat a szerződéseket, amelyek a vállalatok tervszerű árukapcsolatának lebonyolításához szükségesek, a felek megegyezésének hiányában széles körben *létrehozhatja* — az egyik fél kívánságára, de esetleg hivatalból is — az *erre hatáskörrel bíró állami szerv* (általában a döntőbizottság, Magyarországon a bíróság, Romániában az illetékes minisztériumok).

2. A szerződéskötési kötelezettség a tervutasításos rendszerben.

A tervgazdaság direktív — *tervutasításos* — rendszerében a központi szervek nemcsak a makroökonómiai irányító tevékenységet tartják fenn maguknak, hanem a döntést a mikroökonómiai tevékenység fontosabb kérdéseiben, így a vállalatok közti árukapcsolatok kialakításában is.

A szerződéses kapcsolatok megszervezésében tulajdonképpen nem is a kötelező tervszámok játsszák a fő szerepet, hanem a tervaktusok egy másik faja: a termékek központi elosztása. A kettő közt szoros a kapcsolat, de mechanizmusuk különböző: a tervszámok megállapítása ágazati vonalon történik, és címzettjük az adott vállalat; a központi elosztás termékcsoportonként megy végbe, és ennek során kijelölik a szállító és felhasználó vállalatot is. A központi elosztás egyes országokban átfogja a vállalatok által termelt és felhasznált termékek nagy részét, más országokban csak a fontosabb termékekre terjed ki.

Ezen az alapon a tervaktusokkal való összefüggés szempontjából a vállalatok közti szerződések két csoportját szokták megkülönböztetni:

a) Az egyik, amelynél a tervaktus *mindkét szerződő felet* és a szerződés *tartalmának lényegét* meghatározza. Ilyenek a központi elosztás alapján létrejött szerződések, és ehhez hasonló valamely vállalatnak egy beruházásban való részvételre kötelezése is. A jogi irodalom ezeket nevezi „tervezett szerződéseknek".

b) A másik, amelynél ilyen tervaktus hiányzik, de az egyik vállalatnál jelentkezik olyan igény, amelynek kielégítése *tervfeladatainak* teljesítése érdekében *szükséges*, a másik vállalat pedig ennek kielégítésére *tervfeladatainak* keretében *képes*. A leendő partnerek személye és a szerződés tartalma tehát tervaktusokban előre meghatározva nincs.

Az első esetben a szükséglet kielégítésére hivatott vállalat szerződéskötési kötelezettsége vitán felül áll; abban már van eltérés, hogy vonatkozik-e ez a felhasználó vállalatra is (a Szovjetunióban pl. a vállalat a központi elosztás során számára juttatott termelési eszközökről lemondhat, ha azokat nélkülözni tudja, a belkereskedelmi vállalat azonban mint megrendelő is szerződéskötésre kötelezhető). Korábban több országban létrejöttnek minősítették a szerződést magának a központi elosztási aktusnak alapján; ezt azonban már mindenütt túlhaladott álláspontnak tekintik, mert így elvész az a lehetőség, hogy a felek maguk alakítsák ki az együttműködés részletes szabályait a szerződésben.

Kis kivételektől eltekintve ez a helyzet a második esetben is. A szerződésnek a központi döntéshez kötöttsége azonban jóval gyengébb, mint központi elosztás esetén: ha a felek meg tudnak állapodni, úgy önállóan határozhatják meg a szerződés tartalmát, és ha az ügy megegyezés hiányában a döntőbizottság elé kerül, ez döntését nem pusztán a tervszámok, hanem ezen alapulva a felek indokolt szükségleteinek és lehetőségeinek figyelembevételével hozza meg. Sőt olyan országokban, ahol a központi elosztás a vállalatok közti termékforgalom nagy részét átfogja, az ezen kívül eső kört elhanyagolhatónak tekintik; a Szovjetunióban pl. a

„tervezett szerződések" szféráján kívül a megrendelő csak akkor fordulhat a döntőbizottsághoz a szerződés létrehozása érdekében, ha a szállítóval folyamatos kapcsolatban állt.

3. A gazdasági reformok hatása.

Az 50-es évek végén és a 60-as években minden európai szocialista országban megindult a törekvés a gazdasági irányítás rendszerének tökéletesítésére. E reformok közös vonása az, hogy nagyobb teret enged az áru- és pénzviszonyok alkalmazásának, és így nagyobb önállóságot biztosít a vállalatoknak; a gazdasági hatások nemcsak a központi mérlegelésen és utasításon keresztül hatnak a vállalati tevékenységre, hanem több-kevesebb terjedelemben közvetlenül is. Általában *szűkült a központi elosztás köre.* A gazdaságirányításban nagy jelentőségre emelkedtek a *középfokú szervek*, melyek irányító és egyben gazdálkodó tevékenységet is folytatnak és ez a szerződéskötési kötelezettségnek egy olyan változatát tette jelentőssé, amely korábban csekély szerepet játszott. E középfokú szervek egymással szerződéseket kötnek, amelyek az alájuk tartozó vállalatok szerződéseit szervezik meg *(koordinációs szerződések).* E szerződések alapján az alárendelt vállalatokat ugyancsak szerződéskötési kötelezettség terheli.

4. A szerződéskötési kötelezettség Magyarországon.

Különleges a helyzet *Magyarországon* az 1968. évi gazdaságirányítási reform óta. A népgazdasági terv végrehajtása érdekében a központi szervek nem bocsátanak ki a vállalatok részére tervutasításokat, hanem a vállalatok tevékenységét alapjában véve a *gazdasági szabályozó rendszer* útján terelik a népgazdasági célkitűzéseknek megfelelő irányba. Ilyen körülmények közt a tervfeladatokon alapuló szerződéskötési kötelezettség mint átfogó, koherens rendszer nem érvényesül; a vállalatok *általában szabad elhatározásuk alapján* szerződnek. Azt a gazdasági környezetet, amelyből érkező hatások ezt az elhatározást determinálják, természetesen a központi irányítás alakítja ki.

A szerződéskötési kötelezettség itt *kivételes szabály.* Az éves népgazdasági terv elfogadásakor dönt a Minisztertanács arról, hogy milyen körben szükséges kötelező előírásokkal belenyúlni a termékforgalomba, és ennek alapján történik meg a szerződéskötési kötelezettség körének meghatározása *egy-egy évre.* Az alkalmazott eszközök változatosak. Egészen szűk körben érvényesül *központi elosztás.* Szélesebben nyer alkalmazást a *kontingensek* megállapítása, amikor is meghatározott felhasználót a termelő vagy forgalmazó vállalat köteles bizonyos határig kielégíteni (ez néha egyben a ki elégítés felső határa is, és előfordul, hogy a kontingentált mennyiséget a felhasználó köteles átvenni). Nagy jelentőségű a szerződéskötési kötelezettség kimondása bizonyos *célok* érdekében (honvédelem, nagyberuházások, egészségügyi ellátás stb.), vagy bizonyos fontos közfogyasztási cikkekre (pl. cukor).

Abban a körben, amelyre a jogszabály nem mondja ki a szerződéskötési kötelezettséget, elvileg a szabad szerződéskötés érvényesül. Fontos népgazdasági érdekből azonban ebben a körben is jogosult a felügyeleti szerv a vállalatot *eseti utasítással* kötelezni szerződéskötésre (ehhez bizonyos esetekben a kormány felhatalmazása vagy tájékoztatása szükséges).

Más természetű a szerződéskötési kötelezettségnek az az esete, amely nem a kielégítésre váró igények népgazdasági fontosságából, hanem a partnerekkel szembeni méltányos magatartásból folyik. A szabad forgalom körében nincs megengedve, hogy egy vállalat megrendelőivel fennálló *huzamos kapcsolatát* váratlanul megszakítsa; ilyen esetekben a bíróság a szerződést a megrendelő kérésére egy átmeneti időre létrehozhatja.

5. Külkereskedelem.

Jugoszlávia kivételével minden szocialista országban a külkereskedelem állami monopólium és kivételes esetektől eltekintve (külkereskedelmi joggal felruházott iparvállalatok stb.) az erre a célra szakosított *külkereskedelmi vállalatok* közvetítésével folyik le. Ezekben az országokban a külkereskedelmi és a belföldi tevékenységű vállalatok közt a jogszabályok a szerződéskötési kötelezettség speciális válfajait alakították ki, melyeknek tartalma az adott ország tervgazdasági mechanizmusától és a külkereskedelemnek az ország gazdasági életében betöltött szerepétől függ. A Szovjetunióban pl. a külkereskedelmi vállalatok kötelező utasításokat adhatnak az iparvállalatoknak exportra; Magyarországon a külkereskedelmi vállalatokat szerződéskötési kötelezettség terheli annyiban, hogy a bizományi megbízásokat kötelesek elfogadni.

IV. Előszerződések. 1. Az előszerződésekről általában. 2. Az előszerződések a szocialista jogban.

1. Az előszerződésekről általában.

Származhat szerződéskötési kötelezettség nemcsak a jogszabály előírásából, hanem abból is, hogy a felek *szerződéssel elvállalják* azt, hogy a jövőben bizonyos szerződést megkötnek.

Itt két szerződésről van szó: az *előszerződésről* és az annak alapján megkötendő *végleges szerződésről.* (A magyar polgári törvénykönyv 208. §-a az utóbbit — az előszerződéssel szembeállítva — egyszerűen „szerződés"-nek nevezi.) Az előszerződés alapján a feleket — esetleg csak az egyik felet — kötelezettség terheli a végleges szerződés megkötésére. Az előszerződésnek több faja van; az eltérések lényegében azon alapulnak, hogy az előszerződés mennyiben határozza meg a végleges *szerződés tartalmát*, és *kétoldalú vagy csak egyoldalú* kötelezettséget tartalmaz-e. A jogi irodalomban

egyébként eltérőek a felfogások arra vonatkozóan, hogy ezek mindegyikét lehet-e előszerződésnek tekinteni.

Az egyik eset az, amikor az előszerződés *meghatározza* a végleges szerződés lényeges tartalmát vagy annak meghatározására szilárd támpontot ad, és a végleges szerződés megkötésére a felek *kétoldalúan* kötelezettséget vállalnak. Egyes országok joga szerint ilyenkor az egyik fél kérelmére a bíróság pótolhatja a másik fél beleegyező nyilatkozatát a végleges szerződés megkötéséhez, más országokban a szerződéskötés megtagadásának kártérítési következménye van. Ennek az esetnek azonban nagy gazdasági jelentősége nincs, hiszen ha a lényeges pontokban a felek már megegyeztek, legfeljebb technikai akadályai lehetnek annak, hogy rögtön a gazdasági szolgáltatások teljesítésére kötelező végleges szerződést kössék meg.

Gazdaságilag azok az esetek jelentősek, amikor a feleknek az előszerződés kötésekor még nincs kielégítő támpontjuk ahhoz, hogy a végleges szerződést megkössék. Ha ez a bizonytalanság azt eredményezi, hogy a feleknek a végleges szerződés megkötésekor még lényeges pontokban kellene megegyezniük, az előszerződés alig több, mint egy jogi következmény nélküli szerződéselőkészítő lépés, és a végleges szerződés megkötésének meggátlása miatt csak akkor lehet kártérítési igényt érvényesíteni, ha az egyik fél megtagadja a szerződéskötést, vagy a megállapodást rosszhiszeműen gátolja meg; ilyenkor is rendszerint elesik a felelősség, ha a szerződéskötés megtagadása a körülményekben bekövetkezett lényeges változás alapján történik (rebus sic stantibus).

Nagy fontossága van viszont azoknak az előszerződés-típusoknak, amelyekben a végleges szerződés tartalma vagy legalábbis annak határai meg vannak határozva, és az *egyik fél* elhatározásán múlik, hogy a szerződést megkössék. Ilyenek pl. azok a keretszerződések, amelyekben az eladó vállalja, hogy a vevő megrendelését bizonyos mennyiségi határig el fogja fogadni; a hitelszerződések, melyekben a bank kötelezi magát, hogy bizonyos értékhatáron belül ügyfelének hitelt nyújt. A jogi probléma itt ismét az, hogy a bíróság pótolhatja-e a másik fél beleegyezését — vagy csak kártérítési felelősség terheli-e szerződéskötést megtagadó felet (ebben a vonatkozásban az egyes országokban eltérő a megoldás).

2. Az előszerződések a szocialista jogban.

Ott, ahol a vállalatok árukapcsolata a tervutasítások alapján alakul ki, a szükségletek és a kielégítési lehetőségek összehangolása hosszabb távra a központi tervezés aktusai útján van biztosítva. A tervaktusokon alapuló szerződéseknek az a szerepe, hogy konkretizálják a felek együttműködését, alig jöhet számításba akkor, ha olyan időben kellene megkötni a szerződést, amikor a részletes tartalom kialakítására még nincs támpont. Előszerződések ezért ebben a rendszerben csak akkor létjogosultak, amikor a tervaktus egy hosszabb idő alatt teljesítendő feladatot ír elő (beruházások); ilyen esetekre több országban a beruházó és a tervező, kivitelező közt kötelező az előszerződések megkötése, amelyben az együttműködés módját pontosan meghatározzák. A végleges szerződés megkötése azonban ilyenkor is alapjában véve a jogszabályban előírt szerződéskötési kötelezettségen alapul, és az előszerződés csak ennek technikai elősegítője.

Magyarországon a szerződéskötési kötelezettség kivételes körétől eltekintve a szerződéskötésről a vállalatok önállóan döntenek. A gazdasági folyamatok tervszerűségének biztosítása természetesen itt is igényli a szükségletek és kielégítési lehetőségek távlati összehangolását. Ilyen körülmények közt Magyarországon különösen kedvezőek a feltételek az előszerződés alkalmazására: a vállalati tevékenység távlati összehangolása céljára elsősorban ez a jogi intézmény kínálkozik, a másik oldalról pedig a szocialista tervgazdaság viszonyai közt nincs akadálya annak, hogy a bíróság széles körű jogokkal legyen felruházva annak érdekében, hogy vita esetén az előszerződésben még csak körvonalaiban jelzett szerződési tartalmat — az előszerződés szellemének megfelelően — kialakítsa.

Ehhez képest az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésekor, 1968-ban intézményesítették a jogszabályok az ún. *kapacitásszerződéseket*, melyekben a felek a lekötött kapacitás erejéig szállítási, illetve vállalkozási szerződés kötésére vállaltak kötelezettséget. Ez az előszerződés egyik faja volt, de gyengéje volt, hogy az előszerződés alapján a bíróság a szerződést nem hozhatta létre: a szerződéskötés megtagadása csak bizonyos díj fizetésének kötelezettségével (ezen felül esetleg kártérítési kötelezettséggel) járt.

A polgári törvénykönyv 1977. évi módosítása ezeket a szabályokat továbbfejlesztette. A 208. § az előszerződést mint *bármely típusú* szerződés előkészítésére szolgáló szerződést intézményesíti. Kimondja továbbá, hogy ha a felek a végleges szerződés tartalmában nem tudnak megállapodni, a bíróság ezt a szerződést bármelyik fél kérésére létrehozhatja. Létrehozhatja a bíróság a szerződést akkor is, ha az előszerződés egyes lényeges kérdéseket nem rendez: a bíróság ilyenkor a szerződés tartalmát a népgazdaság és a felek érdekeinek figyelembevételével, a felek tárgyalásai, korábbi szerződései és az eset összes körülményei alapján határozhatja meg. Sőt, a bíróság kivételesen az előszerződésben foglaltak módosításával is létrehozhatja a szerződést.

V. A szerződéskötést előkészítő tárgyalások jogi jelentősége.

A szerződéskötést előkészítő tárgyalásoknak rendszerint önálló jogi jelentőségük nincs.

Mégis fűződhetnek hozzájuk következmények több vonatkozásban:

a) Ha a szerződés *létrejött:* annak *értelmezése* során figyelembe jönnek az előkészítő tárgyalások alkalmával adott információk, és az előkészítés egyes mozzanatai okai lehetnek a szerződés *érvénytelenségének* (megtévesztés, kényszer).

b) Ha a szerződés *nem jött létre, kártérítési* felelősséget vonhat maga után, ha az egyik fél az előkészítés során olyan magatartást tanúsít, amely ellentétes a tisztességes tárgyalások követelményeivel és ezzel a partnert megkárosítja (culpa in contrahendo). A kapitalista jogok közül legmesszebb a német jog megy, amely nemcsak a beugrató, hanem a gondatlan magatartás alapján is lehetségesnek tartja a felelősséget. A szocialista országok közül ilyen felelősség megállapítására kifejezetten lehetőséget ad az 1959. évi magyar polgári törvénykönyv 6. §-a *(→ Polgári jog)*

VI. A szerződéskötés mechanizmusa a fejlett kapitalista országok jogában. 1. Az ajánlat. 2. Az ajánlatelfogadás-mechanizmus alapvető szabályai. 3. Az angol jog megoldása. 4. A német jog megoldása. 5. A francia jog megoldása. 6. Nemzetközi egyezmények és tervezetek. 7. A hallgatólagos elfogadás. 8. A szerződéskötés módja az áruforgalom különböző szféráiban.

1. Az ajánlat.

A szerződést létrehozó nyilatkozatok: az ajánlat és annak elfogadása.

Ajánlatnak természetesen nem minden olyan lépés minősül — a szó jogi értelmében —, amely valamely szerződés megkötését *kezdeményezi.* Ajánlatról csak akkor beszélhetünk, ha az tartalmazza a megkötendő szerződés *lényeges pontjait,* másrészt ha a nyilatkozatból arra lehet következtetni, hogy az ajánlattevő azt a *leköteleze*s szándékával tette (üzleti kapcsolatban ez egyébként vélelmezhető).

Az ajánlat bármelyik féltől kiindulhat, a valóságban azonban az ajánlattételhez az szükséges, hogy a fél ne csak a saját szükségleteit (illetve lehetőségeit) ismerje, hanem többékevésbé a másik fél lehetőségeit (illetve szükségleteit) is, hiszen enélkül nincs kilátás arra, hogy az ajánlatot el fogják fogadni. Ezért tömegáruk adásvételénél az ajánlat rendszerint a vevőtől indul ki (megrendelés), vállalkozási szerződéseknél viszont az a tipikus, hogy a megrendelő közli szükségleteit és ajánlatot kér a vállalkozótól.

Ajánlaton a legtöbb ország jogában csak a *meghatározott személyhez* intézett ajánlatot értik. A határozatlan személyi körhöz vagy széles körben általánosságban tett nyilatkozat (reklám, árjegyzék megküldése) csak felhívás az ajánlattételre. Egyes jogokban (pl. francia) azonban a kapacitás határain belül az ilyen általánosságban tett „ajánlat" is kötelez a megrendelések elfogadására.

2. Az ajánlatelfogadás-mechanizmus alapvető szabályai.

A szerződéskötési mechanizmus legfontosabb szabályai az árukapcsolatok természetéből levezethetők, ezért ezek — mondhatni — *világviszonylatban egyöntetűek.* Ezek a következők:

a) Az ajánlat elfogadására *bizonyos határidő* áll rendelkezésre. Ha ez alatt az elfogadás nem történik meg, az ajánlat *hatályát veszti.* Az ajánlatban ez a határidő megjelölhető. Ha az ajánlattevő nem tűzött ilyen határidőt, olyan határidő irányadó, amelyen belül az eset körülményeire tekintettel *ésszerűen elvárható,* hogy a másik fél részéről az elfogadás megtörténjék. (Kivételesen előfordul, hogy maga a törvény meghatározza, hogy hány nap alatt kell nyilatkozni.)

b) Személyes — és ezzel egy tekintet alá eső, pl. telefoni — *tárgyalás* során tett ajánlatra *azonnal* kell nyilatkozni, hacsak az ajánlattevő nem engedélyezett hosszabb határidőt a válaszadásra.

c) Távollevők közt — gyakorlatilag: levelezés útján — tett ajánlat alapján létrejön a szerződés, ha az elfogadó nyilatkozat az *a)* pont figyelembevételével kialakított határidőn belül az ajánlattevőhöz visszaérkezik.

d) Az *elkésett elfogadás:* új ajánlat.

e) A *módosított elfogadás* az ajánlat elutasításának és egyben új ajánlatnak minősül.

Ezek a szabályok megadják a szerződéskötés mechanizmusának gerincét, és egyben kielégítik azokat a *lényeges követelményeket,* amelyeket az áruforgalom a szerződéskötés szabályozásával szemben támaszt. Az egyöntetű szabályokkal szemben eltérések az egyes országok joga közt másodrangú fontosságú kérdésekben vannak: visszavonható-e az elfogadás előtt a levelezés útján tett ajánlat, és melyik fél viseli a postai küldés zavarainak kockázatát (l. 3., 4. és 5.). Ennek elméleti vetülete az, hogy létrehoz-e kötelezettséget az egyoldalú jognyilatkozat, valamint hogy egy jognyilatkozat hatálya annak megtételével vagy a címzetthez érkezésével (esetleg a címzett tudomására jutásával) áll-e be.

Ennek mikénti eldöntése kihat arra is, hogy mit tekintünk a szerződéskötés *helyének* (ami nemzetközi magánjogi szempontból lehet igen fontos) és *idejének* (aminek a kárveszély viselése és a kötelezettségek kezdő időpontja szempontjából lehet jelentősége).

Még kisebb eltérések vannak a hallgatás értékelésében (l. 7.).

3. Az angol jog megoldása.

Az angolszász jogok szerint — a consideration-elv alapján — az ajánlat általában *nem köti* az ajánlattevőt. Ajánlatát *visszavonhatja,* feltéve, hogy a visszavonó nyilatkozat korábban *érkezik meg* a partnerhez, mintsem ez az

elfogadó nyilatkozatot *postára adta volna.* A szerződés az *elfogadás postára adásával* jön létre, és ehhez igazodik a szerződéskötés helye és ideje is. Az elfogadás azonban visszavonható, ha a visszavonás az elfogadással legkésőbb egyidejűleg megérkezik az ajánlattevőhöz. Az angol jog tehát a hatályra emelkedés kérdésében heterogén álláspontot foglal el: a visszavonó nyilatkozatok a címzetthez érkezéssel, az elfogadás azonban (ami a fő kérdés) a postára adással válik hatályossá. Az angol jognak ez utóbbi álláspontja egybevágó azzal, hogy az angol postai szabályok szerint a feladó a postára adott küldeményt nem vonhatja vissza.

4. A német jog megoldása.

A német jogterülethez tartozó jogok (a svájci jog is) a nyilatkozatok hatályra emelkedéséhez a *címzetthez megérkezést* kívánják meg.

Az ajánlat az ajánlattevőt *köti,* hacsak ezt az ajánlatban nem zárta ki. Az ajánlati kötöttség alatt az ajánlatot nem lehet hatályosan visszavonni; a szerződés a visszavonás ellenére *létrejön,* ha az elfogadó nyilatkozat a kötöttség tartama alatt az ajánlattevőhöz megérkezik. Az ajánlat és elfogadás is csak úgy vonható hatályosan vissza, ha a visszavonás legkésőbb egyidejűleg megérkezett a címzetthez.

A szerződéskötés helye és ideje így elvileg az elfogadó válasz beérkezéséhez igazodik.

5. A francia jog megoldása.

Ez a német megoldáshoz áll közelebb. Az ajánlati kötöttséget azonban a kereskedelmi kapcsolatokon kívül eső körben csak olyankor ismeri el egyértelműen, ha az ajánlattevő az elfogadásra határidőt tűzött, és ilyenkor is vitás, hogy a visszavonás ellenére *létrejön-e* a szerződés az elfogadás alapján, vagy a visszavonásnak csak *kártérítési* következménye van-e.

6. Nemzetközi egyezmények és tervezetek.

A nemzetközi adásvétel megkötése tárgyában Hágában 1964-ben létrejött egyezmény („Egységes Törvény") a német és angol megoldást kombinálja: általában a német megoldást fogadja el, de ha az elfogadásra nem volt határidő tűzve (ami a körülményekből is kiderülhet), megengedi az ajánlat visszavonását mindaddig, amíg az elfogadó nyilatkozatot nem adták postára. Lényegében ugyanezt az álláspontot foglalta el az UNCITRAL 1978. évi tervezete is.

7. Hallgatólagos elfogadás.

Ha az ajánlatra a másik fél *hallgat,* ebből általában nem lehet az elfogadásra következtetni: a hallgatás általában *elutasítás.* A körülmények azonban lehetnek olyanok, hogy a hallgatásból ésszerűen az elfogadásra kell következtetni. Ennek két változata van:

a) Bizonyos esetekben a *hallgatás önmagában* létrehozza a szerződést: az ajánlattevő ajánlatát *elfogadottnak tekintheti akkor, ha ezt nem utasították vissza.* Ezt nemegyszer meghatározott tényállásokra a *törvény* mondja ki; pl. több országban a megbízás elfogadottnak tekintendő, ha a megbízó azt nem utasította vissza, a régi magyar kereskedelmi törvény pedig ezt általában kimondotta az üzleti kapcsolatban álló kereskedők viszonylatában. Más esetekben a felek *magatartásának értékelése* vezet arra, hogy a hallgatás elfogadást kifejező ráutaló magatartásának (l. VIII. 2.) minősül: pl. több ország bírói gyakorlata és a nemzetközi egyezménytervezetek is ezen az állásponton vannak olyankor, amikor egy ajánlatot csekély módosítással fogadtak el, és erre az ajánlattevő nem nyilatkozott.

b) A másik változat az, amikor az *ajánlattevő nem számíthatott* elfogadó nyilatkozatra. A hallgatás ilyenkor önmagában még nem hoz létre szerződést, de nem szünteti meg az ajánlattevő kötöttségét sem. A szerződés létrejön akkor, ha a másik fél olyan magatartást tanúsít, amiből az ajánlat elfogadására lehet következtetni (akkor is, ha ez nem az ajánlattevő számára látható módon történik), pl. a megrendelés nélkül küldött árut a másik fél felhasználja.

Lényegileg az *a)* eset körébe tartozik az is, amikor az elfogadó nyilatkozat időben lett postára adva, de az ajánlattevőhöz *késve érkezett,* és az ajánlattevő ezt haladéktalanul *nem utasítja vissza.* Egyes országokban ezt a szabályt a csekély késéssel elküldött elfogadásra is alkalmazzák. Visszautasítás hiányában a szerződés általában létrejön; egyes országokban azonban csak kártérítési következménnyel jár, ha a fél a visszautasítást elmulasztotta és mégsem hajlandó a szerződést létrejöttnek tekinteni.

8. A szerződéskötés módja az áruforgalom különböző szféráiban.

Az ismertetett szabályok egységesen — éspedig konszenzuális alapon — szabályozzák a szerződéskötést, függetlenül attól, hogy az a gazdasági élet melyik szférájában játszódik le.

A törvény által felkínált változatok közül az árukapcsolatok különböző válfajaiban a szerződéskötés más-más módját alkalmazzák. A vállalatok egymás közti szerződésein belül a tömeges, rutinszerződések általában levelezéssel jönnek létre, rendszerint az eladó szállítási feltételei alapján. Ha a levelezés egy-két forduló után véleményeltérést juttat kifejezésre, személyes tárgyaláson tisztázzák, van-e lehetőség a megállapodásra. A nagy jelentőségű egyedi szerződéseket a személyes tárgyalás nemcsak előkészíti, hanem a megkötés is gyakran a felek együttes jelenlétében történik. Mindezekben az esetekben a szerződéskötés a konszenzuális jelleget világosan kifejezésre juttatja: a szerződéskötés a teljesítéstől különválik, és éppen a teljesítéshez szükséges lépések megtételére szolgál alapul.

Más a helyzet az áruforgalom másik fő csatornájában, a kiskereskedelmi adásvételnél. Itt a megállapodás szinte teljesen egybeesik az áru és pénz kicserélésével, és a fizetés reálaktusa nélkül aligha lehet beszélni a vevő köte-

lezettségéről. (Pl. önkiszolgáló boltban a vevő a polcról leemelt árut minden következmény nélkül visszateheti.)

Ezeknek az eseteknek jogi megoldása a hagyományos dogmatikával is elérhető (felbontó feltétel, ha a vevő nem fizet), mégis a hasonló esetek elszaporodása a modern viszonyok közt a kapitalista országok jogi elméletében felvetette a „faktische Vertragsverhältnisse" problémáját: bizonyos szolgáltatások igénybevétele mint *reálaktus* önmagában létrehoz szerződéses kötelezettséget akkor is, ha az erre irányuló szándék nem mutatható ki (pl. gépkocsi beáll a fizető parkolóhelyre).

VII. A szerződéskötés mechanizmusa a szocialista jogban. 1. Általában. 2. Speciális szabályok a vállalatok szerződéseire. 3. A magyar jog.

1. Általában.

Azt lehet mondani, hogy a szerződéskötés mechanizmusát a szocialista polgári jogok a fejlett kapitalista országokéhoz hasonlóan szabályozzák, éspedig rendszerint a német jogban kialakult megoldást véve alapul. Áll ez a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa Általános Szállítási Feltételeire is.

Ezek a szabályok érvényesülnek a polgároknak egymással, valamint a szocialista szervezetekkel kötött szerződéseinél. A szocialista szervezetek egymás közti szerződéseire azonban többnyire eltérő mechanizmus érvényesül; kivétel ebből a szempontból Jugoszlávia.

2. Speciális szabályok a vállalatok szerződéseire.

A különleges szabályok a szocialista szervezetek — a továbbiakban: vállalatok — egymás közti szerződéseire vonatkoznak. Az eltérés alapja: a tervaktusokon alapuló *szerződéskötési kötelezettség* (l. III.). Ez a szerződéskötési mechanizmusra két irányban hat ki: az egyik a lényeget, a másik a technikát illeti.

a) A lényeget érinti — és így mindenütt egyöntetű — az a szabály, hogy amennyiben a felek nem tudnak megállapodni, *az erre hivatott állami szervhez* — rendszerint a döntőbizottsághoz — *fordulhatnak*, amely a szerződést *konstitutív határozatával* létrehozhatja.

b) A szerződéskötési mechanizmus *technikai oldalát* illetően nagyok az eltérések az egyes szocialista országok jogszabályai közt. A legjellegzetesebb az a megoldás, amely előtérbe állítja a vállalatoknak azt a kötelezettségét, hogy a tervszerű kapcsolatokat közvetítő szerződések létrejöttét az előírt határidőn belül vigyék dűlőre, és ezért a szerződéskötési folyamatot *gyors kényszerpályára* terelik. Ezt lehetővé teszi az, hogy a tervaktusok alapján általában *nem kétséges*, hogy a szerződés a felek közt létre fog jönni. Ezért a szerződéskötési folyamat gyorsítására széles körben alkalmaznak *fegyelmező jellegű* szankciókat. Ilyen pl. a szállító bírságolása, ha az előírt határidőn belül vagy felhívásra nem teszi meg ajánlatát — így a szovjet jogban. Fegyelmező jelleggel — és nemcsak az egyetértés vélelme alapján — érvényesül többé-kevésbé széles körben a *hallgatás = elfogadás* (lengyel jog), valamint az a szabály is, hogy a másik fél álláspontja elfogadásának számít, ha az erre kötelezett fél a vitát az előírt határidő alatt *nem terjeszti fel* a döntésre hivatott szervhez (szovjet, lengyel jog).

Ez a megoldás azonban közel sem általános. A német szocialista jog pl. nem alkalmaz ilyen fegyelmező jellegű szabályokat, és a szerződés létrejöttéhez a felek pozitív nyilatkozatát — vagy a döntőbizottság határozatát — kívánja meg; a csehszlovák jog is ebből a szempontból a német joghoz áll közel.

A gazdasági reformok iránya ez utóbbi megoldásnak kedvez: a vállalatok önállóságának és felelősségének növekedése alapján a szerződéskötési kötelezettség körében is mindinkább rájuk bízható, hogy maguk tegyék meg azokat a lépéseket, amelyek tervszerű szerződéses kapcsolataik létrejöttéhez szükségesek, és éljenek az e téren rendelkezésükre bocsátott törvényes lehetőségekkel.

3. A magyar jog.

Általános szabályként a német jogban kialakult megoldásnak megfelelően szabályozza a szerződéskötést. Kivételesen előfordul, hogy a hallgatás elfogadásnak minősül: létrejön a biztosítási szerződés, ha a biztosított ajánlatára a biztosító 15 nap alatt nem nyilatkozik.

Ami a *vállalatok közti* kapcsolatokat illeti: a speciális szabályok mindenekelőtt a *szükséglet-oldalt képviselő fél preferenciáját* fejezik ki. A külkereskedelmi bizománynál a szerződés létrejön, ha a megbízásra a külkereskedelmi vállalat meghatározott határidőn belül nem válaszol. A termékforgalom legfontosabb szerződéseinél pedig (szállítási, vállalkozási szerződés) a megrendelő ajánlati kötöttsége korlátozottan érvényesül: a szerződés létrejöttéig ajánlatát visszavonhatja, és csak a másik fél költségeinek megtérítésére köteles.

A szállítási és vállalkozási szerződések megkötése egyébként az általános szabályok alá esik, ha a felek közt nem áll fenn szerződéskötési kötelezettség. Szerződéskötési kötelezettség esetén természetesen a szerződéskötés kikényszeríthető (éspedig bírói úton).

VIII. A szerződés alakja. 1. A kérdésfeltevés. 2. A főszabály. 3. Kötelező előírások a szerződés alakjára. 4. Szankciók. 5. A magyar jog. 6. A felek által kikötött alak.

1. A kérdésfeltevés.

Szükséges-e az, hogy a jogszabály a szerződés létrejöttét meghatározott formához kösse? Ellene szól az érv, hogy a szerződés lényege a felek megállapodása, és az a gazdasági életben nemegyszer — még jelentős szerződéseknél is — gyors döntéssel (pl. telefon útján) történik meg.

Mellette szól viszont, hogy az alakszerűség legegyszerűbb faja: az írásbeliség a mai viszonyok közt rendszerint nehézség nélkül betartható, és rendelkezésre állnak olyan írásbeli közlési formák (távirat, telex), amelyeknek gyorsasága a szóbeli közlésével vetekszik.

Függetlenül attól, hogy előír-e a törvény kötelező alakszerűséget, az írásbeliségnek nagy előnyei vannak: bizonyítja a szerződés létrejöttét és tartalmát. A *valóságban* ezért az írásbeliséget sokkal szélesebb körben alkalmazzák, mint amelyben azt a jogszabály kötelezővé teszi, egyszerűen azért, mert ésszerű. Ha a teljesítés nem azonnal a szerződéskötés után történik meg, szinte mindig írásban kötik a szerződést, vagy legalábbis a szóbeli megállapodást közvetlenül utána írásba foglalják. Az írásba nem foglalt szerződés olyankor szokásos, amikor a teljesítés azonnal megtörténik (kiskereskedelmi adásvétel).

2. A főszabály.

Más kérdés, hogy mennyiben teszi a jogszabály kötelezővé az írásbeliséget?

A modern jogokban a főszabály az, hogy a szerződés *bármilyen formában* megköthető: a felek szerződési szándékukat kifejezhetik írásban, szóban vagy olyan egyéb magatartással, amely szerződéskötési szándékukat a másik fél felé jelzi (ráutaló magatartás, factum concludens).

3. Kötelező előírások a szerződés alakjára.

A főszabály alól minden ország jogában vannak kivételek: bizonyos szerződések csak *írásban*, esetleg *különleges okiratban* (közjegyzői okirat, bírói hitelesítés stb.) köthetők.

A forma kötelező előírása mögött különböző indokok húzódhatnak meg. Többnyire az akaratnyilvánítás komolyságának, megfontoltságának biztosítása a cél; számításba jöhet az is, hogy a bíróság ne kerüljön nehéz helyzetbe a bizonyítási eljárás során. Az írásbeliség kötelezővé tételét sok esetben az állami ellenőrzés megkönnyítése indokolja. Különleges formák előírását többnyire az sugallja, hogy a hatósági személy közreműködése kizárja a felek befolyásolását vagy a szerződés korábbi időpontra keltezését.

A formai előírásokat áttekinteni igen nehéz. A kapitalista országok jogában a legfontosabb bizonyos *értékhatár* feletti szerződések kötése az írásbeliséghez (francia, angol jog), vagy bizonyos *fajta* szerződésekre előírt írásbeli forma (pl. ingatlanügyletek).

A szocialista jogokban is előfordulnak hasonló előírások, amellett a *vállalatok közti* szerződésekre az írásbeliség általában kötelezően elő van írva. Ez nem jelent valamiféle nehézkességet, hiszen ilyen kapcsolatokban az írásbeliség általánosan szokásos, és a belső nyilvántartás alaposságához fűződő érdek is ezt indokolja. A KGST Általános Szállítási Feltételek is a szerződések érvényességi kellékének tekintik az írásbeliséget.

A kötelező írásbeliség azt jelenti, hogy a szerződés *lényeges pontjaira* vonatkozóan kell létrejönnie a felek által aláírt okiratnak. Eltérő a különböző országok jogának álláspontja a távirat és telex értékelésében; egyes jogszabályok ezt az írásbeli nyilatkozattal egyenértékűnek tekintik (pl. KGST, ÁSZF), más jogszabályok nem.

4. Szankciók.

A jogszabályban előírt forma elmulasztásának általában az a következménye, hogy a szerződés *érvénytelen;* egyes országokban azonban a teljesítés megkezdése ezt az érvénytelenséget orvosolja.

Néhány országban (francia, lengyel jog) alkalmazzák azt a szankciót, hogy bizonyos, írásbeliséghez kötött szerződések létrejöttét *nem lehet másképpen* (pl. tanúvallomásokkal) *bizonyítani* a bíróság előtt; megengedik azonban a tanúbizonyítást akkor, ha a szerződés létrejöttére utaló írásbeli bizonyítékok vannak („bizonyítás megkezdése").

5. A magyar jog.

A szerződésekre igen szűk körben ír elő kötelező írásbeliséget. A magyar jog nem ismer olyan szabályt, hogy bizonyos értékhatár felett a szerződések csak írásban jöhetnek létre; ami pedig a vállalatok közti szerződéseket illeti, ezeket elvileg írásban kell megkötni, de az írásbeliség elmulasztása nem érinti a szerződés érvényességét (a „kötelező írásbeliség" szabályának tehát a szerződés létrejötte szempontjából nincs szankciója).

Az írásbeliség érvényességi kellékként van előírva bizonyos szerződéses *kikötéseknél* (pl. kezességvállalás, szerződéses kötbérkikötés stb.), valamint egyes *szerződési fajtáknál.* Ez utóbbiak közt vannak olyanok, amelyek kizárólag *vállalatok közt* jöhetnek létre (a belföldi vállalatoknak a külkereskedelmi vállalatokkal export, illetve import bonyolítás céljára létrejött szerződései, vállalatok gazdasági társulásai céljára kötött szerződés) és olyanok is, amelyek ezen a körön *túlnyúlnak* (pl. ingatlan tulajdonjogának átruházására kötött szerződés, biztosítás stb.).

6. A felek által kikötött alak.

Előfordul, hogy a felek közt szóbeli megállapodás jön létre azzal, hogy azt írásba fogják foglalni. Ilyenkor értelmezés kérdése, hogy az írásba foglalás a teljesítés körébe tartozik-e, vagy azt a felek a szerződés érvényességi kellékének tekintették-e; a vélelem több országban az utóbbi mellett szól.

Ha az írásba foglalást a felek érvényességi kelléknek tekintették: a teljesítés megkezdése és annak elfogadása minden országban — írásba foglalás nélkül is — utólagos érvényre emeli a szerződést.

Irodalom: *Eörsi* Gyula—*Világhy* Miklós: Magyar polgári jog. Bp. 1962.; *Csanádi* György: Polgári jog. Bp. 1969.; *Rudolf* Loránt: A szerződések megkötése. Bp. 1964.

Joffe, O.: Objazatel'sztvennoe pravo. Moszkva, 1975.
Rabel: Das Recht des Warenkaufs. Berlin—Leipzig, 1936.; *Palandt:* Bürgerliches Gesetzbuch. München, 1970.; *Marty—Raynaud:* Droit civil. Paris, 1962.; Ansons' law of contract. Oxford, 1971.

Csanádi György

SZERZŐDÉSSZEGÉS: I. Alapkérdések (1581.) — II. Intézménytörténet (1582.) — III. A szerződésszegés szocialista szabályozásának fő elvi kérdései (1582.) — IV. A szerződésszegési rendszer a magyar jogban (1585.)

I. Alapkérdések. 1. A szerződésszegés mint gyűjtőfogalom. 2. Szerződésszegés — kötelemszegés.

1. A szerződésszegés mint gyűjtőfogalom.

A szerződéskötés indítéka általában kölcsönös szükségletek kielégítése. Ez a teljesítéssel történik meg. A szerződésszegés a teljesítési zavarokhoz kapcsolódik, legtágabb értelemben a teljesítés meg nem felelő voltát jelenti, s az a jogintézmény, amely a nem szerződésszerű teljesítés szankcióit, illetve jogi következményeit sűrűsíti egybe. A szerződésszegési mechanizmus alapvető célja a teljesítéssel kapcsolatos zavaroknak elhárítása, felszámolása, lehetőlegesen a szerződésszegésből eredő helyzet kiküszöbölése — ha módosult formában és legalább utólagosan — a szerződési érdek megvalósulásának biztosítása; ha pedig ez nem lehetséges, a szerződési viszony felszámolása, a szerződésszegő magatartásának egyidejű szankcionálásával.

A szerződésszegés kifejezés gyűjtőfogalom. A szerződésben a felek különböző kötelezettségeket fogalmaznak meg; a szerződés tartalma elvben számtalan különböző kikötést tartalmazhat. Ezek bármelyikének a nem teljesítése, vagy nem megfelelő teljesítése a kötelezett részéről már szerződésszegést jelent. Ilyen értelemben a szerződésszegési esetek bekövetkezésének lehetősége elvben korlátlan. A mondottak ellenére a jogrendszerek és főleg az egyes törvénykönyvek (vagy más jogszabályok) a szerződésszegések eme sűrűjéből kiemelik és részletesen szabályozzák a legtipikusabb, a leggyakrabban előforduló és társadalmilag leginkább szankcionálandó egyes kötelezettségszegéseket. Más szóval: minden jogrendszer — szűkebb vagy tágabb körben — ismeri a szerződésszegések ún. nevesített típusait, a szerződésszegés nevesített eseteit. Az ezekkel kapcsolatos szabályozási módszer más és más lehet; nem egy törvénykönyv — később tárgyalandó meggondolások alapján — azokat a szerződések általános szabályai körében szabályozza (ez jellemző több szocialista kódexre), más kódexekben eltérő rendszerű megoldás érvényesül. Később tárgyalandó kérdés továbbá az is, hogy a nevesített szerződésszegési esetek részletezése és törvényi szintre való kiemelése ugyancsak nagymértékben függ az adott jogrendszer típusától, jellegétől. Tény viszont, hogy a *késedelmes teljesítés*, a *hibás teljesítés* és a *nemteljesítés* az a három szerződésszegési eset, amelyre a különböző jogrendszerek mint nevesített szerződésszegési esetekre elsődlegesen figyelemmel vannak.

A szerződésszegés tehát gyűjtőfogalom olyan értelemben, hogy

a) minden szerződési kötelezettség megszegését magában foglalja, s mint ilyen, elvben kimeríthetetlen esetszámot tartalmaz,

b) olyan értelemben is, hogy a törvénykönyvek, illetőleg jogrendszerek által kiemelt nevesített esetek összefoglaló kategóriáját jelenti.

A mondottakhoz kapcsolódik — a gyűjtőfogalomként való kezelés szempontjából — egy harmadik megközelítés. Gyakori ugyanis, hogy a törvény a szerződések általános részében foglalkozik bizonyos szerződésszegési esettel, melyet éppen azért helyez el az általános részben, mert az elvben és általában bármifajta szerződés tekintetében előfordulhat. (Könnyű belátni például, hogy késedelem mindenfajta szerződés vonatkozásában megvalósulhat.)

A szerződési jog hagyományosan általános és különös részre tagolódik. Nem igényel különösebb magyarázatot, hogy az általános rész és az egyes szerződésekről szóló rész között a legszorosabb a kapcsolat.

Tudni kell ehhez azt, hogy „szerződés" általában nincs, hanem csak nevesített szerződés (tehát pl. adásvétel, vállalkozás, szállítási szerződés stb.) van. Az általános rész elismerése mégis dogmatikailag és didaktikailag egyaránt indokolt; e részben találhatók meg azok a rendelkezések, amelyek a szerződések valamenynyiére, vagy túlnyomó részére vonatkoznak, amely tételes jogi szabályok minden egyes szerződés körében való megismétlése tehát teljesen szükségtelen jogszabályszerkesztési mód volna.

Ugyanakkor az egyes nevesített szerződésekről szóló szabályok körében kettős jellegű szabályanyag található. E rendelkezések ui. egyrészt olyan normákat tartalmaznak, amelyeknek jelentősége, gyakorlati értéke, alkalmazási köre kizárólag (vagy döntően) az adott szerződéstípus vonatkozásában van (pl. a mintára, próbára vétel szabályai nem általános értékűek, hiszen csak adásvételi ügylet kapcsán van jelentőségük). Másrészt az egyes szerződésfajtákról szóló rész tartalmazza az adott szerződésfajta körében érvényesülő, de a szerződések általános szabályaitól eltérő különleges rendelkezéseket; a speciális szabályozás az általánoshoz viszonyítva kivételeket jelent. Az egyik csoport tehát az általános részben nem rendezett, a másik csoport az általános részben eltérően rendezett tényállásokra szólóan állapít meg rendelkezéseket.

Ebből következőleg a jogrendszereknek az egyes nevesített szerződésfajtákról szóló sza-

bályai is jelentős számban tartalmaznak *szerződésszegési speciális tényállásokat*, illetőleg olyan speciális szerződésszegési szankciókat, amelyeknek gyakorlati értéke csak a meghatározott szerződésfajta vonatkozásában van. (Pl. a csomagolási hiányosságnak nyilvánvalóan elsősorban a küldemény továbbítását tárgyaló szerződések körében van; a szerződésszegési szankciókat tekintve pedig pl. a kötbér súlya szerződésfajtától függően összehasonlíthatatlanul más.)

2. Szerződésszegés — kötelemszegés.

A szerződésszegés valamennyi jogrendszer által negatívan értékelt helyzet; a szerződésszegő magatartáshoz valamennyi jogrendszer szankciókat kapcsol. A különbség azonban e vonatkozásban is alapvető a szocialista polgári jog és a más jogrendszerek rendezése között, bár bizonyos szabályozásbeli eltérések — mint erről még szó lesz — ezeken belül is kimutathatók.

E helyen most csupán annyi a lényeges a témánk szempontjából, hogy a szocialista polgári jogok közül több a szóban forgó intézmény *elnevezésében* sem követi a korábbi hagyományos terminológiát. A mi korábbi jogunkban is hagyományosan alkalmazott „kötelemszegés" kifejezést felváltja ugyanis a „szerződésszegés" fogalommal. Nem egyszerűen elnevezésbeli különbségről van szó; az elnevezés jobban kifejezi az intézmény valóságos tartalmát, világossá teszi azt, hogy az idevágó jogi tételeket túlnyomórészben a „szerződéses kötelmi viszonyok" megsértése esetén alkalmazzák.

II. Intézménytörténet.

A *szerződésszegés* (kötelemszegés) fogalma lényegében újabb keletű. Ennek megértéséhez tudni kell, hogy a klasszikus római jog a szerződés általános kötelező erejét nem ismerte. Végül is ennek a szemléletnek a távoli kisugárzó hatása, hogy a tőkés jogrendszerek különböző szempontból klasszikus törvénykönyvei is voltaképpen az egyes kötelezettségekhez fűzték hozzá a szankciókat, mint pl. a francia vagy a német polgári törvénykönyv. Az utóbbi egyébként általános szerződésszegési fogalmat nem is ismert s nevesítetten csak a lehetetlenülést és a késedelmet szabályozza.

Lényeges sajátosság továbbá a római jognak és a polgári jogrendszernek az a közös jellegzetessége, hogy a szerződés két alanyát, nevezetesen az ún. hitelezőt az ún. adóstól egészen eltérő elbírálásban részesítették. Általában elvileg kizárták azt, hogy a hitelező magatartása kötelemszegésnek minősüljön, kiindulva abból, hogy a hitelező a kötelemnek ura, de nem kötelezettje (Creditor est dominus negotii), a kötelem realizálódása döntően az ő érdekét szolgálja. Különösen a német irodalomban volt erős ez az álláspont, de nagyjából nálunk is általánosnak mondható. Görög Frigyes *Grosschmid (Zsögöd):* Fejezetek a kötelmi jogunk köréből c. munkájához írott Glosszákban (Bp. 1933.) — az egyik legjelentősebb magyar jogi gyűjteményes munkában — pl. a következőket mondja: „A hitelezői késedelem nem kötelemszegés és nem delictum, ebből kifolyólag nem kártérítési causa." A szolgáltatás megvalósulása érdekében bizonyos magatartást a hitelezőnek is ki kell fejtenie, de ennek a szabályozásnak a célja: a gazdaságilag erősebb hitelezők érdekeinek messzemenő védelme. A hitelező magatartása két irányban zavarhatta a teljesítés realizálódását. Vagy azáltal, hogy a felajánlott szolgáltatást nem fogadta el, vagy úgy, hogy az ő magatartása következtében a szolgáltatás lehetetlenült. Az első esetben a múlt századbeli törvénykönyvek többsége az objektív felelősség alapján állt, így mindenekelőtt a német és az osztrák. A század eleji svájci kötelmi törvény látszólag a vétkességi rendszert követi, de a gyakorlat nem tekintette a vétkességet a hitelezői késedelem előfeltételének. A francia polgári törvénykönyv a hitelezőkésedelmet nem szabályozza önálló intézményként, és csak az újabb francia fejlődés igyekszik azt ilyenné alakítani.

Sajátos képet mutat — mint annyi más területen — a tárgyalt téma szempontjából is az angol jog megoldása. Ennek a szerződésszegés vonatkozásában az a sajátos jellegzetessége, hogy nevesített szerződésszegési típusokat nem ismer, hanem — a mondottak szerint — csak objektív kártérítési felelősséget mindenfajta szerződésszegésre. Tény, hogy a modern angol jog már a korai középkorban megjelent elvek keménységéből, nyerseségéből és egyoldalúságából sokat engedett és meghatározott vonatkozásban a megoldások korszerűsödtek; a kontraktuális felelősség körében is tapasztalható bizonyos formalisztikus elvekhez való több évszázadon keresztül érvényesülő hagyományos ragaszkodásnak — legalábbis részbeni — feloldódására került sor.

III. A szerződésszegés szocialista szabályozásának fő elvi kérdései. 1. A reális teljesítés és a szocialista együttműködés elvének jelentősége a szerződésszegési rendszerben. 2. A szerződésszegési rendszer további jellegzetességei a szocialista jogban.

1. A reális teljesítés és a szocialista együttműködés elvének jelentősége a szerződésszegési rendszerben.

Az előzőkben — részben — szó volt arról, hogy a szocialista viszonyok között a szerződések alapvetően valamely szükséglet kielégítése céljából jönnek létre. A szükségletkielégítési elv az alapja a szocialista jogi felfogás szemléletmódjának és tételesjogi szabályozása következő elveinek.

a) A szerződések teljesítésének legfontosabb szabálya az, hogy azokat tartalmuknak megfelelően, a megszabott helyen és időben, a meg-

állapított mennyiség, minőség és választék szerint kell teljesíteni. A *reális teljesítés* eddig ismertetett tétele az, amely a kapitalista jog „pacta sunt servanda" elvének a helyébe lép. A reális teljesítés valódi értelme — legalábbis a korábbi felfogás szerint — az, hogy a szerződési cél alapvetően és általában csak a természetbeni tényleges teljesítéssel van betöltve, a pénzbeli kártérítés tehát azt rendszerint nem pótolja. A teljesítés e szempontjai a szerződés megkötésétől kezdve végigkísérik a szerződés egész folyamatát. A megkötés körében a szükségletkielégítési szemlélet a „culpa in contrahendo" szankcionálásával jár; már a szerződés megkötése során ügyelni kell arra, hogy a szolgáltatás alkalmas legyen a szerződési cél betöltésére. A megkötéstől kezdődően a *szocialista együttműködés* tételéből kifolyóan mindkét fél köteles hozzájárulni a tényleges teljesedésbemenés előmozditásához. Végül, ha a teljesítés nem felel meg a követelményeknek, akkor a *szerződésszegés szabályai* gondoskodnak arról, hogy a szerződési érdek betöltése lehetőleg úgy valósuljon meg, ahogy az a szükséglet tényleges kielégítésére a leginkább alkalmas. A teljesítés részletszabályai ugyancsak a reális teljesítés elvével állanak összhangban. A magyar jog például azt írja elő, hogy fajlagos szolgáltatás esetében a forgalomban szokásos jó — és nem átlagos — minőségű dolgokkal kell teljesíteni.

b) A reális teljesítésnek a szükségletkielégítés biztosítását célzó szerepe tehát elválaszthatatlanul összefügg a szerződésszegésre vonatkozó jogi szabályokkal. A szerződésszegés szabályozása élesen mutatja az alapvető szemléletmódbeli különbségét a kapitalista és a szocialista törvényhozás között. Ennek illusztrálására a magyar jognak főleg a *jogosulti késedelemre*, valamint a *kellékszavatosságra* vonatkozó szabályai a legalkalmasabbak.

c) A korábbi magyar jog szerint a hitelezőkésedelem jogkövetkezményei a késedelem objektív fennforgása esetén bekövetkeznek, és a hitelező ez alól általában nem mentesülhet. Mindamellett ez az eset (más tőkés jogi megoldáshoz hasonlóan) nálunk sem minősül kötelemszegésnek, és ez alól kivételt a magánjogi törvénykönyv 1928. évi Javaslata csak az adásvételi, illetve vállalkozási szerződés vonatkozásában tett, előírva a vevőnek, illetve megrendelőnek az átvételi kötelezettséget.

A jogosult szerepének a szocialista jogi megítélésbeli változása egyértelmű következménye a szerződések társadalmi érdekűségének, főleg a népgazdasági rendszerben betöltött funkciójának és ezzel összefüggésben azon szerződési elv következetes érvényesítésének, hogy jognyilatkozataiért, jogcselekményeiért mindkét szerződő partner, tehát a jogosult is, megfelelő felelősséggel tartozik. E követelmények végül is a törvényi szabályozásban úgy fogalmazódtak meg, hogy a teljesítés realizálásában a jogosultat is konkrétan körülírt kötelezettségek terhelik; ezek elmulasztása esetén a jogosultat szankciók sújtják, mégpedig úgy, hogy szerződésszegési felelőssége tekintetében lényegében a kötelezettel (adóssal) azonos elbírálás alá esik.

d) A szerződésszegési szabályok körében, jellegében a *másik* legjelentősebb változás az ún. hibás teljesítés vonatkozásában érvényesül. Német hatásra a magyar burzsoá jogirodalom ezalatt általános fogalomként a hitelező ún. oltalmi érdekének megsértését értette, szemben az egyéb szerződésszegésektől, amelyek a teljesítési érdekeket sértik. A szolgáltatás megfelelő minőségéért való helytállás szabályait a törvények általában az egyes ügyletek körében tartalmazzák.

A szocialista jogalkotások a hibás teljesítésről szóló részeikben — függetlenül attól, hogy azt a szerződések általános szabályai, vagy az egyes szerződésekről szóló különös szabályok tartalmazzák — elsődlegesen és döntően a minőséghibás, a kellékhiányos szolgáltatásokért való felelősség szabályozását adják. A megfelelő minőségben való szolgáltatás a kötelezett legfontosabb feladatai közé tartozik; ismert, hogy a modern államokban komoly törekvés van a minőség állandó megjavítására, s ezt a megfelelően formált és kiválasztott — továbbiakban részletezendő — jogi eszközök nagyban tudják elősegíteni.

2. A szerződésszegési rendszer további jellegzetességei a szocialista jogban.

A szerződésszegési rendszer szempontjából is átfogó jelentőségű és az előzőkben ismertetett elvi alapmeggondolásokat a szocialista jogi felfogás és szabályozás a további sajátosságokkal gazdagítja.

a) A szocialista szervezetek közötti termékforgalmi és termékelőállítási jogviszonyok tipikus szankciós eleme a *kötbér*. A kötbért mint a kötelem biztosítását szolgáló jogintézményt a kapitalista jogrend is ismerte. A kötbér célja e jogokban egyrészt az elvállalt kötelezettség teljesítésére szorítás, másrészt a hitelező felmentése a kár bizonyításának terhe alól. A kötbért mindenkor az adós fizette, nyilvánvaló tehát a hitelezőt biztosító szerepe. Jogalapja a nemteljesítés, vagy nem szerződésszerű teljesítés; a kettő jogi hatásában különbözött. Nemteljesítés esetén ugyanis vagy a teljesítést vagy a kötbért lehetett követelni, nem szerződésszerű teljesítés esetén pedig mind a kettőt. A kötbér teljes összege megilleti a hitelezőt akkor is, ha a kára kisebb, mint a kötbér mértéke (a kötbér minimalizált kártérítés). Ha kára nagyobb, akkor csak a kötbéren felüli összeget követelheti kártérítés címén, a kettőt azonban teljes összegben sohasem. A kötbér a kár bizonyítása nélkül is fizetendő, sőt az adós sem bizonyíthatja azt, hogy a hitelezőt a kötelezettségszegésből kár nem érte. A kötbérfizetés alapja mindig vétkes magatartás. Mindezekből megállapítható

a kapitalista kötbér-konstrukció lényege: általában kártérítési átalány; kivételesen szerződési bírság, ti. akkor, ha egyáltalán nem merült fel kár.

A szocialista jogrendben a gazdálkodó szervek egymással kötött legfontosabb szerződései körében (szállítási szerződés, beruházási szerződések, mezőgazdasági termékértékesítési szerződés stb.) a kötbérnek különös és más szerepe van. Igaz ez még akkor is, ha jogi technikai, formai szempontból a most említett területen alkalmazott kötbérrendszer jelentős hasonlóságokat mutat a tőkés jogok megoldásaival. A lényegbeli eltérések a szocialista jogok kötbérrendszerének funkcióbeli változását eredményezik. A lényeges eltérések: *aa)* a felsorolt szerződések körében a kötbér kikötése kötelező, illetőleg annak elmulasztását jogszabályi kogens rendelkezés pótolja; *ab)* a kötbér mértéke — legalábbis a legalacsonyabb mértéket illetően — ugyancsak kötelező jelleggel van megállapítva; *ac)* meghatározott körben a kötbérigény érvényesítése kötelező; *ad)* lényegében az előbbiekben foglalt kogens előírások valósítják meg azt, hogy a kötbér reparatív és a preventív célok mellett jelentős *szignalizációs* funkciót tölthessen be. A gazdálkodó egységeknek ugyanis a fizetendő kötbérekről külön nyilvántartást kell vezetniük, s mivel általában felróható szerződésszegéshez fűződik kötbérkövetkezmény, e számla állapota hasznosítható tükörképet ad az adott vállalat szerződési fegyelméről, szerződésszegéseinek arányáról és mértékéről, közvetve így a vállalati gazdálkodás egészéről.

b) Lényeges sajátossága a szocialista szerződésszegési rendszernek, hogy a szerződő feleket terhelő együttműködési kötelezettség elmulasztása — meghatározott esetekben — *önmagában* szerződésszegési tényállásnak minősül. Igaz, a szerződést kötő partnerek közötti „együtt-tevékenység" a nem szocialista jogrendszerek által is honorált lehetőség. Míg azonban ez utóbbiaknál rendszerint szerződésileg elvállalt *külön* kötelezettségről van szó, addig a szocialista jogi szabályozás nem egy esetben pl. a tájékoztatási, közbenső intézkedések megtételében álló közreműködési tevékenységet jogszabályi kötelezettség rangjára emeli, és az ezzel kapcsolatos kötelezettségszegést nem csupán áttételesen, hanem *közvetlenül* is szankcionálja. Tendencia viszont más oldalról, hogy ilyen szankció alkalmazására csak akkor kerüljön sor, ha a mulasztás ténylegesen eredményezte a másik fél helyzetének „elnehezülését", s nem csupán adminisztratív jellegű (pl. a másik fél részéről is nyilvánvalóan ismert tény bejelentésének elmulasztása).

c) A szerződésszegési szankciós rendszer szempontjából — döntően a szocialista gazdálkodó szervezetek egymás közötti szerződési viszonylatában — nem elhanyagolható jelentőségük van a különböző bírságoknak, amelyek nemegyszer függetlenek a szerződésszegő magatartásától (felróhatóságától) és egyes esetekben a szerződésszegéssel okozott vagyoni hátránytól is. A szerződési fegyelem betartására való ösztönzés ezen eszközei nem annyira polgári jogi, hanem inkább államigazgatási jogi szankcióknak tekinthetők.

d) A szocialista jogokban a szerződésszegési szankciós következményeket tekintve, általában megszorítóan alkalmazott az *elállás*. Ennek indoka az, hogy az elállás folytán a szerződés nem rendeltetésszerűen szűnik meg s így a reális teljesítés elvével nehezen egyeztethető. Más kérdés viszont, hogy a reális teljesítés elvének a szocialista jogi felfogás korábbi szakaszában túlfokozott hangsúlyozása az utóbbi időben csökkent. Így ma már elfogadott, hogy adott esetben a szerződési kapcsolatnak elállással való megszüntetése jogi és gazdasági értelemben egyaránt inkább szolgálhatja a szerződő felek érdekét, semmint a mindenáron erőltetett és már tényleges szükségletet ki nem elégítő naturális teljesítés kötelező megkövetelése.

A szerződésszegés intézményének szocialista koncepciójáról szóló előbbi megállapításokat a *külföldi szocialista országok* törvényhozási alkotásai, joggyakorlata, továbbá számos szerző tudományos nézetei is alátámasztják. Általánosan elfogadott pl. az, hogy a szerződésszegési mechanizmust a szükségletkielégítés érdekében a reális teljesítés és az együttműködés elvi alapjain kell szabályozni és működtetni. Teljesen megegyező a megítélés a jogosult szerződési pozícióját illetően; a fogyasztói érdekvédelem hangsúlyozásában; a szerződésszerű teljesítésre ösztönző, illetőleg a szerződésszegést szigorú felelősségi szabályokkal szankcionálandó jogi eszközök elvi megítélésében stb. Minden szocialista jogi szabályozás által követett elv, hogy a népgazdasági érdekekkel közvetlen összefüggésben álló szerződési viszonyokra (és így az e területen jelentkező szerződésszegésekre) különös figyelmet kell fordítani, és a súlyos kötelezettségszegések esetében különös szankciók alkalmazása is indokolt (pl. gazdasági bírság vagy büntetőjogi eszközök).

A szabályozásbeli és nézetbeli azonosság mellett természetesen — főleg rendszertani szempontból — különbözőségek is jelentkeznek. Csak példaszerűen említve: a Szovjetunió polgári törvényhozásának Alapjai-ról szóló 1961. évi törvény lényegében csak szankciós szabályokat tartalmaz; az 1964-ben kiadott OSZFSZK polgári törvénykönyv a szerződések általános részében részletezi a nemteljesítés és késedelem következményeit, de a hibás teljesítésről a különös részben szól. Az 1964. évi Csehszlovák polgári törvénykönyv az egész szerződésszegési témát az egyes jogviszonyokról szóló különös részbe utalja. Az ugyanebben az évben megalkotott gazdasági törvény viszont a gazdasági kötelmekre vonatkozó Közös rendelkezések c. fő részében külön fejezetet szán a szavatosság és késedelem eseteinek, bár azokat

az egyes szerződésekről szóló fejezeteiben tovább részletezi. Az 1964. évi Lengyel polgári törvénykönyv az általános rendelkezések körében szól a kötelmek nemteljesítésének következményeiről, ugyanakkor főleg a hibás teljesítés szabályanyagát főleg az adásvételről szóló rész tartalmazza. Az NDK 1976. január 1-vel hatályba lépett polgári törvénykönyvében az általános szerződési jog tartalmazza a szerződéses felelősségre vonatkozó szabályokat is. A szerződéses felelősségről szóló előírások között foglalnak helyet az arra vonatkozó általános rendelkezések, hogy milyen kötelemszegések vonnak maguk után kártérítést, de a konkretizáló előírások az egyes szerződésfajták szabályai között találhatók. Hangsúlyozandó azonban, hogy a most említett tételek nem vonatkoznak a szocialista vállalatok, gazdálkodó szervezetek közötti szerződéses viszonyokra. Azokra szólóan az 1965. évi szerződési törvény tartalmaz megállapításokat. Ez a törvény nem csupán az egyes tipizált szerződésfajtákra vonatkozó sajátszerű tételeket, hanem a gazdasági szerződések valamennyi fajtájára kiterjedő általános tételeket is tartalmazza. „Ez a népgazdaságban hatályos sajátságos fajtájú önálló általános szerződési jog." (M. Posch.)

A rendszerbeli, szerkezeti megoldások így a szocialista kodifikációkban nem egy vonatkozásban eltérőek; érthető ez különösen ott, ahol az ún. *gazdasági jogi szemlélet* érvényesüléseként külön gazdasági törvénykönyv megalkotására is sor került. A szerződésszegéssel mint jogintézménnyel kapcsolatos elvek és nézetek megítélése és érvényesítése azonban a szocialista jogrendszerekben lényegében azonos. „A szocialista jogok kodifikációit azonos célok határozzák meg, egységes politikai, ideológiai és gazdasági alapokban gyökereznek, és ezért a szabályok gyakorlati alkalmazásánál lényegileg azonos eredményekre vezetnek." (M. Posch.)

IV. A szerződésszegési rendszer a magyar jogban. 1. Nevesített szerződésszegési esetek. 2. Szerződésszegési közös elvek. 3. Egyes szerződésekben érvényesülő különös jellegzetességek.

1. Nevesített szerződésszegési esetek.

A magyar jog szerződésszegési rendszerének tételes anyagát alapvetően az 1959. évi polgári törvénykönyv tartalmazza, mégpedig úgy, hogy a szerződések általános szabályai körében külön fejezet kifejezetten e témakört fogja át. Ehhez kapcsolódnak a polgári törvénykönyvben az egyes nevesített szerződések körében elhelyezett speciális szerződésszegési szabályok. A polgári törvénykönyv mellett igen jelentősek a téma szempontjából főleg a szocialista szervezetek egymás közötti szerződési viszonyait rendező egyes jogszabályok, amelyek meglehetős részletességgel tartalmaznak speciális szerződésszegési szabályokat (l. IV. 3.).

Közelebbről vizsgálva a *szerződésszegési tételes szabályokat*, a szükségletkielégítési elvet nagyszámú különböző „típusú" rendelkezés szolgálja a legközelebbről.

a) A szükségletkielégítési szemlélettel mindenekelőtt a legszorosabb kapcsolatban a *felelősség jogalapjának szigorítása áll.* A szigorított felelősség az említett elvet főleg azzal teszi élővé, hogy a súlyosabb felelősség nagyobb fokú körültekintésre szorítja a szerződő felet, nevel a kötelezettségek pontos betartására, és így nagyobb fokban valószínűsíti a szerződés tényleges teljesedésbe menését. Nagyobb körültekintésre a felek nemcsak a megkötött szerződések tekintetében kötelesek, hanem már a szerződés létrejövetelének fázisában is. A szerződés megkötése időszakában is kötelező gondosság annak körültekintő mérlegelését igényli, hogy a szerződő fél előreláthatólag tényleg képes lesz-e a szerződés tartalma szerinti teljesítésre. (Ennek elmulasztását a bíró ugyancsak felelősséget megalapító okként [vagy tényezőként] értékelheti.)

b) A szükségletkielégítési szemléletből következik, hogy a polgári törvénykönyv az *elállási jogot* mint szankciós következményt nagymértékben háttérbe szorítja. Az elállás megakadályozza e szerződés tényleges teljesedésbe menését, ezért arra csak különösen méltányolható indokokból, általában csak érdekmúlás fennforgása esetén kerülhet sor.

c) A szükségletkielégítési elvvel áll összhangban, hogy a szerződésszegési szankciók érvényesítése a teljesítés követelését *nem* érinti. (Ez alól szükségképpen csak a teljesítés lehetetlenné válása körében van kivétel, amikor is a természetben történő teljesítésre már lehetőség nincsen.)

d) A szükségletkielégítési követelményből adódik továbbá az, hogy a szocialista jogi szabályozás a hibás teljesítésről szóló rendelkezései középpontjába — a korábbi jogoktól eltérően — nem csupán az adásvétel, hanem ezzel egyenértékűen a vállalkozás körében kialakult jogi eszközöket helyezi. Történetileg a hibás szolgáltatás esetén a „szerződési károsult" számára az *elállási jog*, valamint a *vételár aránylagos leszállításának joga* volt biztosított. A tömegtermelés viszonyai tették lehetővé ezen ún. klasszikus szavatossági jogoknak a *kicseréléshez* való jogosultsággal történő bővülését. A *kijavításra* irányuló igény viszont csak meghatározott szerződésformák vonatkozásában érvényesült. A szocialista jog felszámolta azt a szemléletet, amely a kötelezett helytállását az átadási szolgáltatásra szűkíti, és másfajta tevékenység követelését általában kizárja. Ennek megfelelően a kicserélés és vételár aránylagos leszállítása mellett (és az elállási jog háttérbe szorításával) széles körben elismeri a kijavításban, illetőleg kijavíttatásban álló szavatossági igényeket is.

e) Az egyes szerződésszegési esetekhez fűződő

szankciók kétirányúak. *Részben objektív* jellegűek, amikor is a cserearányok objektív megsértésének a megszüntetése a cél, közömbös a magatartás felróhatósága (vétkes, azaz szándékos vagy gondatlan volta), *részben szubjektívek*, amikor a szankció nem feltétlenül szünteti meg a jogsérelmet, de mindenesetre hat a megfelelő magatartás kifejtésére, a jogellenes magatartás kiküszöbölésére (vétkes szerződésszegésre van szükség).

Így: a *kötelezettti késedelem* szankciói vétkesség esetében kártérítés és a felelősségnövekedés a késedelem ideje alatt bekövetkezett minden kárért, kivéve, ha a kár a késedelem hiányában is bekövetkezett volna; objektív szankció — bizonyos feltételektől függően — az elállás, pénztartozás esetében pedig a késedelmi kamat fizetésének kötelezettsége.

A *jogosult késedelme* esetén vétkességtől függő szankció a kártérítés, objektív jellegű szankció az őrzési költségek megtérítése, a kamatkövetelés kizárása, a kötelezett egyidejű késedelmének megszűnte és a károk beállása veszélyének viselése abban az esetben, ha ez a szerződésszerű teljesítés esetén is a jogosultra szállt volna át. Itt jegyzendő meg, hogy ebben az összefüggésben a „veszélyviselés" az értékcsökkentést szenvedett vagy elpusztult szolgáltatás értékéért való helytállást jelenti. Végezetül említésre érdemes, hogy a jogosult késedelme nem jár a kötelezett felelősségének csökkenésével, azaz az utóbbi minden vétkes magatartásáért helytállni tartozik.

Amint arról a III. 1. *d*, továbbá IV. 1. *d* részben már szó volt, a *hibás teljesítés*, mint nevesített szerződésszegési eset megítélésében a szocialista jogi szabályozás a korábbiakhoz képest lényeges eltérő elvi alapokon nyugszik. Az 1959-ben alkotott polgári törvénykönyv sokban szolgálta az ebből fakadó következményeket, főleg az ún. szavatossági igények biztosítottsága szempontjából; ugyanakkor azonban igényérvényesítési mechanizmusa bonyolult, és főleg a vásárló, fogyasztó, megrendelő állampolgár számára nehézkesnek bizonyult. A joggyakorlati tapasztalatok alapján s nem kevésbé azért is, mert egyes szerződési fajták tekintetében az általánoshoz képest szükségtelenül eltérő speciális rendelkezések érvényesültek, a polgári törvénykönyv 1977-ben történt módosítása során az idevágó joganyag jelentős korszerűsítésére, egyben egységesítésére került sor, nem utolsósorban a fogyasztási érdekvédelem hatékonysága céljából.

A hibás teljesítés alapvetően minőséghibás termék, áru, tevékenység stb. nem megfelelő szolgáltatását jelenti, vagy azért, mert azok nem felelnek meg különböző előírásoknak (pl. szabvány), vagy a felek megállapodásának, vagy egyszerűen azért, mert nem rendelkeznek azokkal a tulajdonságokkal, amelyek — az általános felfogás szerint — a rendeltetésszerű használathoz szükségesek. Az ilyen teljesítések elleni védekezésnek két fő jogi formája: a kellékszavatosság intézménye, illetőleg szankciós rendszere; a jótállás (garancia) intézménye.

A *kellékszavatosság* körében jelenlegi jogunk a szerződésszegést szenvedett számára a következő lehetőségeket biztosítja: a jogosult választása szerint kijavítást vagy megfelelő árleszállítást kérhet; fajta és mennyiség szerint meghatározott szolgáltatás esetén továbbá kérhető a dolog kicserélése is, kivéve, ha a hiba rövid idő alatt (általában 8 nap) értékcsökkenés nélkül kijavítható, és a kijavítás a jogosult érdekeinek sérelme nélkül lehetséges.

Mindez tehát azt jelenti, hogy a kijavítás vagy a megfelelő árleszállítás feltétel nélkül, a kicserélés bizonyos feltételek esetén igényelhető. Ha kijavíthatatlan hibáról van szó, illetőleg a kötelezett a hiba kijavítását nem vállalja, a vásárló stb. elállhat a szerződéstől.

Végezetül bizonyos esetekben a jogosult a hibát a kötelezett költségére maga kijavíthatja, vagy mással kijavíttathatja. A hibás teljesítés esetén érvényesíthető igények eszköztárának megfelelő körülhatárolása mellett legalább annyira jelentős kérdés az *igényérvényesítés módja*; a módosított polgári törvénykönyv e szempontból lényegesen különbözik a korábbi szabályozástól. A legjelentősebb változás az, hogy a határidő (szemben a korábbi jogvesztő határidőkkel) *elévülési* jellegű, és ez az elévülési határidő 6 hónap. A korábbi szabályozás szerint a 6 hónap elteltével az igény érvényesítésére további lehetőség nincsen; az új szabályozás viszont — az elévülési konstrukció folytán — pl. rejtett hiba esetén (tehát amikor a hiba csak huzamosabb használat után jelentkezik) lehetővé leszi a fellépést a termék átvételétől számított 1 évig, tartós használatra rendelt termékek esetében pedig 3 évig is. Sőt; amennyiben a dolog használhatóságának **időtartamát** hatósági előírás, szabvány vagy kötelező műszaki előírás határozza meg („kötelező alkalmassági idő") az említett 3 éves határidő az így megállapított határidőig meghosszabbodik. Ha viszont a „kötelező alkalmassági (fogyaszthatósági) idő" 6 hónapnál rövidebb, mint pl. élelmiszerek esetén, az igény érvényesítésére ez az időtartam lesz az irányadó.

Lényeges jellegzetesség, hogy a szavatossági igények a jogalapot illetően objektívek, tehát a kötelezett vétkességétől függetlenül érvényesíthetőek. Gyakorlatilag a hibás termék előállítója, forgalomba hozója, elárusítója stb. helytállási kötelezettsége alól nem mentesülhet.

Amennyiben a termék stb. meghibásodása *kárt* is eredményez (pl. televíziókészülék felrobbanásából eredő lakástűz) kártérítési igény is érvényesíthető. Eme igény érvényesítésének határideje a károkozástól számított 5 év, de az igény csak akkor megalapozott, ha a kötelezettet a szerződésszegésben felróhatóság (vétkesség) terheli.

A minőségileg fogyatékos szolgáltatást jelentő hibás teljesítésekkel szemben — a kellékszavatosság mellett — a másik fontos jogi védelmi eszköz a *jótállás* (garancia) intézménye. A jótállásnak a magyar jog szerint is lehet ugyan jelentősége bármifajta szerződésszegés (pl. késedelem) kapcsán, de vitathatatlan, hogy elsődlegesen hibás teljesítés esetén van kiemelkedő gyakorlati súlya. Jogi szabályozásunk jellegzetessége, hogy az ún. tartós fogyasztási cikkek nagy hányadára szólóan a jótállás vállalása nem szerződéses megállapodáson, hanem jogszabályi előíráson alapul. Külön jogszabály határozza meg ugyanis azokat a minimális feltételeket, amelyek mellett az említett termékek az eladó, az értékesítő, illetőleg a gyártó részéről forgalomba hozhatók, illetőleg amelyeket a kereskedelmi forgalomban kötelezően vállalniuk kell. (Pl. a helytállási kötelezettség legrövidebb időtartamát jogszabály rögzíti; a jótállás alapján a kötelezett a hibának legalább ötszöri kijavítására köteles stb.)

A jogosult hibás teljesítés esetén ugyan választása szerint érvényesítheti a szavatossági, illetőleg a jótállásból eredő jogait, de ha a termék a „kötelező jótállás" körébe esik (tehát főleg a tartós fogyasztási cikkek esetében) a jótállási idő alatt — akár szavatosság címén — érvényesített jogokat is a jótállásra vonatkozó jogviszony szerint kell a jogalkalmazónak elbírálnia.

A szavatossági rendszeren belül bizonyos fokig sajátos szabályok érvényesek akkor, ha „hibás állat" szolgáltatására kerül sor. A magyar jogi szabályozás szempontjából a leglényegesebb eltérés az általános szabályokhoz képest az, hogy az igényérvényesítési határidő 60 nap.

Végezetül említendő, hogy a szavatosság másik kiágazása az ún. *jogszavatosság* intézménye. Ebben az esetben a helytállás lényege abban áll, hogy az eladó (bizonyos esetekben a bérbeadó stb.) biztosítja a másik fél számára a jog teljes megszerzését, illetőleg annak „zavarmentességét".

Lehetetlenné válás esetében objektív szankció az elállás, szubjektív szankció a kártérítés. Itt jegyzendő meg, hogy a szocialista jog természetszerűleg nem ismeri az ún. „gazdasági lehetetlenülés" intézményét, mivel annak gazdasági kiváltója, az általános válság stb. a tervgazdálkodás rendszere mellett ismeretlen. Elismeri azonban az érdekbeli (betöltési) lehetetlenülést, ha a teljesítés csak aránytalan nehézséggel, el nem várható áldozattal volna adott esetben lehetséges. A *teljesítés megtagadása* esetében a jogosult a késedelem, illetve a lehetetlenülés következményei között választhat.

A *teljesítés és a szerződésszegés* szabályai mellett számos *további rendelkezés* áll a szükségletkielégítési elv érvényesülésének szolgálatában (pl. a magyar jog a meghatározott rendeltetésű, életfenntartásra szolgáló, céljellegű szolgáltatások tekintetében beszámítási tilalmat állapít meg). Az eddig elmondottak is elegendők viszont annak érzékeltetésére, hogy a szerződésekkel kapcsolatos szocialista felfogás a kapitalista jogban kialakult *forgalmi szemléletet a szükségletkielégítési szemlélettel váltja fel*, és ezzel a szerződések jogi szabályozását összhangba hozza a szerződések alapvető gazdasági céljával.

2. Szerződésszegési közös elvek.

A *nevesített szerződésszegési esetekre* vonatkozó, előbbiekben felsorolt speciális tételek mellett az egész szerződésszegési rendszer szempontjából általános érvényűek a valamennyi szerződésszegésre vonatkozó *közös rendelkezések*. Ezek legfontosabbjai: *a)* A magyar jog nem engedi meg a szerződő felek számára, hogy a szándékosan, súlyos gondatlansággal vagy bűncselekménnyel okozott, továbbá az életet, testi épséget, egészséget, illetőleg a társadalmi tulajdont megkárosító szerződésszegésért való felelősséget eleve kizárják. *b)* Főszabályszerűen felelősséggel tartozik a teljesítésre kötelezett fél azoknak a magatartásáért, akiket kötelezettsége teljesítéséhez igénybe vett (az ún. teljesítési segédért való felelősség). *c)* A szolgáltatásnak oszthatatlansága esetében a részbeni szerződésszegés következményei az egész szolgáltatásra vonatkozóan érvényesülnek. *d)* A szerződésszegési (kontraktuális) felelősség szabályai túlnyomórészben azonosak a szerződésen kívüli (deliktuális) felelősség szabályaival, de az előbbiek körében a kártérítés összegét a körülmények mérlegelése alapján méltányosságból sem lehet mérsékelni.

Szerződésszegési általános jellegzetesség továbbá, hogy ingyenes szerződés esetében a kötelezett szerződésszegési felelőssége némileg eltérő a visszterhes szerződés kötelezettjétől. Jogunk nem teszi ugyan magáévá azt a korábbi felfogást, hogy az ingyenesen szolgáltató személy nem lehet köteles oly mérvű gondosságra, mint az, aki ellenszolgáltatás fejében szolgáltat. A szocialista jogi szemlélet ugyanis abból indul ki, hogy a társadalmi együttélés nagyfokú gondosságot kíván meg mindenkitől, függetlenül attól, hogy ingyenesen vagy ellenérték fejében jár-e el; a gondosság nem függhet az ellenértéktől, mert a gondos magatartás nem áru, hanem általános társadalmi kötelezettség. Ezért például az ingyenesen őrző letéteményes, vagy az ilyen megbízott ugyanúgy felel, mint az, aki díjazás ellenében jár el. Ennek az elvnek a végsőkig való érvényesítése azonban nem volna indokolt; ennek folyománya, hogy pl. az ingyenes jogviszony kötelezettje hibás teljesítés esetén szavatossággal nem tartozik.

3. Egyes szerződésekben érvényesülő különös jellegzetességek.

Amint arra már utaltunk, a polgári törvénykönyvnek a szerződések általános részében foglalt és a nevesített szerződésszegési eseteket külön részletező, továbbá a szerződésszegésekre összefoglaló szabályanyagot tartalmazó fejezete

mellett a szerződésszegési téma szempontjából nagy jelentősége van a törvény egyes szerződésekről szóló fejezeteinek, amelyek a nevesített szerződésfajtákra vonatkozóan tartalmaznak speciális rendelkezéseket.

A szerződésszegési joganyag szempontjából feltétlenül figyelembe kell venni továbbá azokat a külön jogszabályokat, amelyek a polgári törvénykönyvben foglalt általános szabályok elvi alapján állnak ugyan, de nem ebben a törvényben foglalva tartalmaznak bizonyos meghatározott szerződésekre vonatkozóan igen lényeges tételeket.

Különösen jelentős ebből a szempontból a gazdálkodó szervezetek szállítási és vállalkozási szerződéseiről szóló, továbbá a mezőgazdasági termékértékesítési szerződésről szóló jogszabály. Bár a polgári törvénykönyv módosítása során az egyik alapvető jogpolitikai célkitűzés a joganyag lehetséges egységesítése volt, mégis, adott esetben, bizonyos szerződésfajták tekintetében, ha a korábbi szabályozáshoz képest lényegesen kisebb mértékben is, egyes szerződésszegési témák differenciált szabályozása továbbra is szükségesnek mutatkozott.

Említést kell tenni továbbá arról, hogy a külgazdasági kapcsolatokban a polgári törvénykönyv szerződésszegési szabályai nem mindenben érvényesek (így pl. a szerződésszegésért való felelősség előzetes korlátozása vagy kizárása megengedett; a kártérítés bírósági mérséklésére lehetőség van stb.). Mindez a nemzetközi joggyakorlathoz való idomulás, továbbá a belső gazdasági érdekek védelmében, minden ország részéről követett módon, szükséges és indokolt eljárás.

a) A szerződésszegés általános szabályaihoz viszonyítva a *szállítási szerződések* területén kiemelésre érdemes sajátos jellegzetességek, illetőleg különösség:

aa) A megrendelő a szerződéstől bármikor elállhat, köteles azonban a szállító kárát megtéríteni. (Tipikus példája e rendelkezés annak a szemléletváltozásnak, amely a korábban egészen szűk esetekre korlátozott elállási jog szélesebb körű alkalmazását engedi meg; az elvi indokokkal a korábbiakban már foglalkoztunk.)

ab) E szerződés tekintetében különösen súlyozottan érvényesül a jogosulatlan előszállítás tilalma, amely önmagában szerződésszegési tényállásnak minősül. (A direkt gazdaságirányítási rendszer időszakában az előszállítás kifejezetten favorizált teljesítési mód volt.)

ac) Gazdaságpolitikai súlya is van annak a jogtételnek, hogy a szerződésszegés következményei alól nem mentesít az a körülmény, hogy a szerződésszegést a gazdálkodó szervezet irányítására, felügyeletére jogosult szerv intézkedése okozta.

ad) Főleg e szerződés körében van jelentősége annak, hogy a késedelmes teljesítés esetében a késedelembe eső fél, szerződésszegése egyéb következményeinek viselése mellett, köteles a teljesítésre haladéktalanul megfelelő póthatáridőt vállalni. (Ha e kötelezettségének nem tett eleget, vagy a közölt póthatáridő nem megfelelő, a másik fél a bíróságtól póthatáridő megállapítását kérheti.)

ae) A szerződésszegési igények elbírálása szempontjából e körben nagy gyakorlati fontossággal bírnak a mennyiségi és minőségi kifogásolás rendjét részletező szabályok.

b) *Vállalkozási szerződések* tekintetében a következő jellegzetességek emelendők ki:

ba) E körben is érvényes, az előbbiekben a szállítási szerződésekkel összefüggésben ismertetett az a tétel, hogy a megrendelő a szerződéstől bármikor elállhat, továbbá, hogy a szerződésszegés következményei alól nem mentesít az a körülmény, ha a szerződésszegést a gazdálkodó szervezet irányítására, felügyeletére jogosult szerv intézkedése okozta.

bb) A szerződésszegés már a teljesítés előtt is megállapítható, és ennek megfelelően a szerződésszegési jogkövetkezmények alkalmazhatók, így pl. nyilvánvalóvá válik, hogy a vállalkozó a munkát határidőben nem tudja elvégezni, vagy előrelátható, hogy a teljesítés hibás lesz.

bc) Sajátos szerződésszegésként jelentkezik a vállalkozó oldalán a tájékoztatási és felvilágosítási kötelezettség elmulasztása olyankor, ha a megrendelő szakszerűtlen utasítást, illetve nem megfelelő anyagot ad a vállalkozónak.

bd) Amennyiben a teljesítés valamely vétlen körülmény miatt válik lehetetlenné, ennek következményeit a felek aszerint viselik, hogy a lehetetlenülés oka melyik fél érdekkörében merült fel; a vállalkozó vétkessége esetén pedig a munka újbóli elvégzését lehet követelni.

be) Az alvállalkozó hibás teljesítése alapján vele szemben a vállalkozó mindaddig érvényesítheti jogait, amíg a vállalkozó a megrendelővel szemben a szerződésszegés miatt helytállni tartozik (feltéve, hogy a vállalkozó a minőség megvizsgálására vonatkozó kötelezettségének eleget tett).

c) A *mezőgazdasági termékértékesítési szerződés* néhány sajátos szerződésszegési szabálya:

ca) Ha a késedelem tartama alatt a termékben értékcsökkenés áll be, ezért a késedelmes fél felelősséggel tartozik.

cb) A megrendelő által elszámolásra vagy előlegként adott szolgáltatások visszafizetését a termelő nem tagadhatja meg azon az alapon, hogy azok a termelés eredményéből nem fedezhetők.

cc) A szerződési együttműködési elvből fakadó konkrét kötelezettség az, hogy a szerződés teljesítésével kapcsolatosan előrelátható akadályokról a felek egymást tájékoztatni kötelesek (kivéve a másik fél által is ismertnek feltételezett akadályt). A közlekedési kötelezettség megszegése ugyan önmagában nem von maga után szankciót, de a szerződésszegés elbírálása során figyelembe kell venni, hogy a mulasztásnak a károsultat ért hátrány szempontjából milyen összefüggése volt.

d) A *bérleti szerződés* körében (beleértve a lakásbérletet is):

da) a kellékszavatosság azt jelenti, hogy a bérbeadó szavatol azért, hogy a bérelt dolog a bérlet egész tartama alatt szerződésszerű használatra alkalmas, és egyébként is megfelel a szerződés előírásainak;

db) a jogszavatosság pedig azt, hogy a bérbeadó helytáll azért: harmadik személynek nincs a bérelt dologra vonatkozóan olyan joga, amely a bérlőt a használatban korlátozza, vagy megakadályozza.

e) A *fuvarozási szerződés* körében a polgári törvénykönyv által megállapított szerződésszegési szabályok több irányban mutatnak különös jellegzetességet. A legtöbb jogrendszerrel egyezően a fuvarozás (és a *szállítmányozás)* területén az áru elveszése, megrongálódása, a küldemény értékcsökkenése stb. esetén a küldemény birtokában levő fuvarozó (szállítmányozó) az általánoshoz képest lényegesen szigorúbb, a vétkességtől független felelősséggel tartozik, s csak a törvényben taxatíve felsorolt okok sikeres bizonyításával mentheti ki magát a felelősség alól. Ennek viszont mintegy ellenpárja, hogy a fuvarozót terhelő kártérítés mértéke korlátozott; általában csak a küldemény értékéig terjed; rendszerint nem foglalja magában az elmaradt hasznot. A késedelem tekintetében pedig az a jellegzetesség, hogy a késedelmes fuvarozó a késedelem minden egyes napja után számított késedelmi kötbért köteles fizetni.

f) A *bizományi szerződés* tekintetében a magyar jog is érvényesíti a számos jogrendszer által alkalmazott ún. del'credere felelősséget. Ennek az a lényege, hogy a bizományos a megbízójával szemben nemcsak a saját vétkes magatartásáért felelős, hanem a vele szerződő fél szerződésszegéséért is. Minthogy a megbízó csak a bizományossal, a bizományos pedig csak a harmadik eladó vagy vevő féllel áll közvetlen jogviszonyban, ezért szerződésszegés esetében bármelyik fél a bizományossal szemben érvényesítheti igényét, illetve bármelyik féllel szemben az igény érvényesítése érdekében általában csak a bizományos léphet fel.

Irodalom. *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog Bp. 1975.; *Kemenes* Béla: A szerződések szabályozásának elvi kérdései a polgári törvénykönyvben. Szeged, 1960.; *Sajó* András: Szerződésszegés az angol vételi jogban. Állam- és Jogtudomány 1978.; *Fridman*, G. H. L.: Modern tort cases. London, 1968.; *Fleming:* The law of torts. Oxford, 1971.; Lásd még a Szerződések c. fejezethez kapcsolt irodalomjegyzéket.

Kemenes Béla

SZERZŐDÉS TÁRGYA → *Szerződés*

SZERZŐDÉSTÍPUSOK: I. A szerződéstípusok fogalma (1589.) — II. A szerződéstípusok történeti fejlődése (1589.) — III. A szerződéstípusok korunk jogában (1593.)

I. A szerződéstípusok fogalma.

A szerződéstípusok a szerződések meghatározott ismérvek szerint kialakított csoportjait jelentik. A szerződéstípusok képzésének nagy szerepe van a szerződések jogi szabályozásában és a jogalkalmazásban. Egy-egy szerződésre vonatkozó szabály alkalmazási körének meghatározásánál az esetek jelentős részében a szerződéstípusokat használják fel. A szerződéstípus ennek megfelelően a törvényi, rendeleti jogalkotás körében kerül különösen a figyelem előterébe, de fontos helyet tölt be az áruforgalomban nagy jelentőséggel rendelkező kereskedelmi szokások területén is. A szerződések meghatározott csoportja, szerződéstípus keretében alakulnak ki azok a szokásossá váló magatartások, amelyek fokozatosan szabályszerűvé válnak, s követésükhöz lassan állami kikényszerítés is kapcsolódik.

A szerződéstípusok a történelmi fejlődés folyamán eltérő szerepet töltöttek be. Szerepük a jogi elismerés biztosításától a gazdasági kapcsolatok áttekinthetővé tételén, rendszerezésén keresztül az állami gazdaságirányítási tevékenység céljainak szolgálatáig terjed. A csoportosítási ismérv a szerződéstípusok által betöltött szerephez igazodik, s ennek megfelelően formai ismérvektől tartalmi (a szerződés gazdasági céljának figyelembevételét jelentő) elemekig koronként és államonként különböző.

II. A szerződéstípusok történeti fejlődése. 1. Szerződéstípusok a római jogban. 2. Szerződéstípusok az angol jogfejlődésben. 3. Szerződéstípusok a kapitalizmus jogában.

1. Szerződéstípusok a római jogban.

A szerződéstípusok történeti fejlődéséből azokat az elemeket emeljük ki, amelyek a szerződéstípusok alkotása szempontjából különösen fontosak. Ennek során a római jog fejlődésével kell kezdenünk, mivel az európai jogfejlődésre a római jog döntő befolyást gyakorolt.

A római jogban a fejlődés első szakaszában csak azokat a megállapodásokat tekintették jogilag kötelezőeknek, amelyek meghatározott formaságok megtartása mellett bonyolódtak le. Ezek a különböző formaságok jelentették a szerződéstípusok ismérveit, megkülönböztetésük alapját. A mezőgazdasági termelésre és önellátásra korlátozódó gazdasági tevékenység mellett az igényeket kielégítette néhány olyan — tanúk bekapcsolódásával — lebonyolódó ünnepélyes ügylet, amely a készpénz fizetésével járó adásvétel és kölcsön eseteiben volt alkalmazható, valamint az eskütétellel, meghatározott szavak használatával kifejezett megállapodási mód, amely többféle ügylet lebonyolítására volt alkalmas (stipulatio). A későbbiekben (a köztársasági kor vége felé) kialakult az írásbeli forma jogi elismerése. Ez azt jelentette,

hogy meghatározott írásbeli formaságok használata a felek megállapodását jogilag kötelezővé tette. Ezek az írásbeliségre alapozó (ún. litterál) szerződések azonban viszonylag rövid ideig voltak használatban. Az természetesen megmaradt, sőt később még jobban elterjedt, hogy a megállapodást írásban rögzítették, de az írásbeliségnek a korábbitól eltérő szerepe volt ez; elsődlegesen a bizonyítás céljait szolgálta az írásbeli forma. Az ősi típusok a római jog klasszikus korszakára már általában visszaszorultak, lassan feledésbe mentek, kivételt a stipulatio jelentette, amelyet még a posztklasszikus korban is alkalmaztak.

A római jog ősi szerződéseinél a forma biztosította azt az elemet, amely az állami beavatkozásra, jogkövetkezményekre alapot nyújtott. Az egyes formák kezdetben valószínűleg egy-egy konkrét kapcsolatfajta (mai felfogás szerint szerződéstípus) igényeit elégítették ki. Később azonban a gyakorlatban, a gazdaság fejlődésének megfelelően más kapcsolatfajtákra is kiterjesztették alkalmazásukat. Erre legalkalmasabb a stipulatio volt, amely csak általánosságban megfogalmazott tartozási ígéretet jelentett, és ezért nagyon sokféle megállapodás jogi elismertetésére felhasználható volt. A fejlődés tehát oda vezetett, hogy a nevesített formális szerződések, az akkori időszak szerződéstípusai nem azonos gazdasági tartalommal rendelkező megállapodásokat fejeztek ki.

A gazdaság és a társadalom fejlődése a római jogban a szerződések új típusait is létrehozta. A római jogban azonban a kiindulópontot változatlanul a pactum és a contractus megkülönböztetése jelentette, azaz jogilag kötelező, perelhető szerződés csak a megállapodások egy részében állt fenn, csak azokban az esetekben, ahol meghatározott szerződéstípus keretei közé illeszkedett a felek megegyezése.

A további fejlődés egyik vonalát az jelentette, hogy bizonyos megállapodásfajtákhoz jogkövetkezményeket fűztek akkor, ha az egyik fél a maga szolgáltatását már teljesítette. Ezeknél az egyik fél teljesítésével megerősített megállapodásoknál, amelyeket később reálkontraktusoknak neveztek el, a teljesítő fél követelhette a másik féltől, hogy az is a megegyezésnek megfelelően járjon el. A reálkontraktusok négy megállapodásfajtára terjedtek ki. Ezek közül három megfelel a mai fogalmaink szerinti egyes szerződéstípusoknak (ezek: a kölcsön, a haszonkölcsön, a letét), egyik pedig (a zálog) a jelenlegi fogalmaink szerint nem önálló szerződés, hanem valamilyen szerződés biztosítására szolgáló intézmény. A reálkontraktusoknál már figyelembe vették a tevékenység gazdasági célját, ez is szerepet játszott a kategória kialakításánál, de emellett más szempontok is érvényesültek. Mindegyik nevesített reálkontraktus fajtánál közös elem az, hogy valamilyen eszközökkel vissza kell juttatni a teljesítő félnek a saját szolgáltatását; akár ugyanazt a tárgyat, amelyet átadott (így a haszonkölcsönnél, a letétnél, a zálognál), akár az átadott dolog megfelelőjét (így a kölcsönnél).

A fejlődés másik irányánál már nem szerepelt követelményként semmilyen külön könnyen megfogható tényező (sem ünnepélyes forma, sem az egyik fél teljesítése). A köztársasági korszakban, nagyjában a reálkontraktusokkal egy időben egyes megegyezésfajtáknál magához a megállapodáshoz fűztek jogkövetkezményt. Ezeknek az ún. konszenzuál-kontraktusoknak négy fajtáját ismerték el. Ez a négy szerződésfajta az adásvétel, a bérlet, a megbízás és a társaság volt, a bérlet keretén belül azonban megkülönböztették a dologbérletet (locatio-conductio rei), a munkabérletet (locatio-conductio operarum) és a műbérletet, vagy mai szóhasználat szerint a vállalkozást (locatio-conductio operis). Ezekben az esetekben a gazdaságilag egymástól különböző tevékenységfajták adták a kategóriaalkotás alapját. Ezek a jelenkor szerződéstípusainak történeti előzményeiként szerepelnek. Az említett reál- és konszenzuál-kontraktusok jelentős hatással voltak a szerződéstípusok újkori jogfejlődésére, és egy-egy mai szabály megértésénél sokszor vissza kell nyúlni a római jogi alapokra.

A későbbi jogfejlődés számára is jelentős reál- és konszenzuál-kontraktusok kialakításával nem zárult le a jogfejlődés. A felsorolt szerződéstípusok nem adhattak elég keretet az akkori gazdasági fejlettség mellett is sokféle gazdasági tevékenységnek, s ezért újabb és újabb szerződésfajták elismertetésére volt szükség. A terjeszkedés annak az általános elvnek meghagyásával történt, hogy nem minden megállapodás kötelező jogilag, hanem csak meghatározott fajták. A továbblépés egyik útja a reálkontraktusok körének bővítése volt. A szolgáltatások és ellenszolgáltatások csoportosítása (do ut des, do ut facies stb.) alapján érvényes szerződésnek ismerték el a különböző megállapodásokat akkor is, ha nem alakult ki a tevékenységfajta olyan gazdaságilag egységes jellege, mint a felsorolt reál- vagy konszenzuál-kontraktusoknál. Ezeknek a szerződéseknek sokféle tartalma jelentkezik az elnevezésükben is: ezek voltak az ún. innominát reálkontraktusok. Az innominát reálkontraktusokhoz hasonlóan a figyelem itt is kevéssé irányult egy-egy gazdasági tevékenységi körre. Az innominát reálkontraktusok és a perelhető paktumok közül kevés vált olyan formává, amelyet korunkban szerződéstípusként elfogadnak (ilyen például a bizomány).

A római jog fejlődése során kialakította azokat az alapvető szerződéstípusokat, amelyeket ma is felhasználnak. Az esetek egy részében sikerült megtalálni az áruviszonyok követelményeinek megfelelő egy-egy olyan tevékenységi kört, amelyre bizonyos módosulásokkal évszázadokkal később is jogi kategóriákat lehe-

tett építeni. A római jogban azonban a szerződéstípusok csak az esetek egy részében vették alapul az azonos jellegű gazdasági tevékenységet a jogi egység kialakításához. Nagy szerepe volt a típusképzésnél a jogkövetkezmények alkalmazása biztosításának. Mindaddig, amíg a megállapodások csak akkor vezettek valamilyen állami kikényszerítéshez, jogkövetkezményhez, ha meghatározott jogi forma keretei közé illeszkedtek, ezeket a jogi formákat igyekeztek többféle gazdasági tevékenység elismertetésére felhasználni. A csoportosításnál végeredményben az elsődleges szempont a perelhetőség volt.

2. Szerződéstípusok az angol jogfejlődésben. Az angol jogfejlődés sok tekintetben hasonló volt a római jogéhoz. A kiindulópontot itt is az jelentette, hogy nem ismertek el minden megállapodást jogilag kötelezőnek. Keresetet csak meghatározott esetekben lehetett indítani akár károkozásról, akár megállapodásról volt szó. A korai angol jogban ezért a szerződéstípusok a keresetfajtákhoz kapcsolódtak. Ez azt jelentette, hogy nem a megállapodás alapján végzendő gazdasági tevékenység jellege volt a döntő, hanem a perelhetőség formája (volt olyan típus, amely mai fogalmaink szerint szerződésből és károkozásból eredő követelést egyaránt perelhetővé tett, összefogott).

A megállapodások jogi elismerésénél döntő szerepe volt a meghatározott formaságok megtartásának. Az írásba foglalás, a pecsét használata a megállapodást szerződéssé tette. Kialakult az angol jogban is a színleges perlés sajátos megoldása, amely szintén állami elismerést biztosított. Létrejött a jogi kötelező erő megadásának az az esete is, amelyben az alapot az egyik fél részéről történő teljesítés jelentette (ekkor a másik felet is terhelte a teljesítési kötelezettség).

Különböző megoldások segítségével fokozatosan szélesedett a megállapodásoknak az a köre, amelyeknél a perlési lehetőséget, a jogkövetkezmények alkalmazását biztosították. Ennek ellenére az erőteljesen növekvő kereskedelem számára ezek az eljárási formákhoz kötődő, erős megkötöttségeket jelentő kategóriák nem tudtak megfelelő keretet adni. Új utak keresésére volt szükség. Az említett formák felhasználása mellett az új utat egy olyan kereseti forma alapulvétele jelentette, amelyben a mai felfogás szerinti deliktuális felelősség esetei kerültek elbírálásra (trespass). A 14. századtól kezdve a kereseti forma alkalmazásával egyre inkább azzal az indokolással került sor marasztalásra, hogy az alperes vállalta (assumpsit) valamilyen cselekmény elvégzését és kötelezettségét megszegte. Az elvállalás, az assumpsit lett a későbbi fejlődés során az az alap, amelyen a megállapodások általános jogi elismerése bekövetkezett.

A perlési formákhoz tapadó kategóriákon belül különbséget tettek aszerint, hogy az egyes szerződések milyen tevékenység végzésére, milyen gazdasági cél elérésére irányultak. A figyelem előterében mégis a kereset esetkörei álltak. Ezek szolgáltak alapul a kategóriák alkotásánál. Ez a helyzet fennmaradt azután is, hogy a megállapodásokat általában jogilag kötelezőnek ismerték el. Változás csak akkor következett be, amikor a 19. század második felében eltörölték a perlési formákat. Ettől kezdve a szerződési típusképzés nem tapadt a perlési lehetőséghez, előtérbe léphetett a szerződések gazdasági tartalma.

3. Szerződéstípusok a kapitalizmus jogában. Bár a kapitalizmus kialakulásának időszakában a technika és az áruviszonyok lényegesen fejlettebbek voltak, mint a római jog intézményeinek kidolgozása korában, ennek ellenére a magánjogi szerződések szabályainak alapját a római jogi szabályok nyújtották. Az alkalmazott szerződéstípusok nagyrészt a római jogban megformált típusok voltak, vagy jelentős mértékben hasznosították a római jogi előzményeket. Ez természetesen nem jelentette a római jog változatlan felhasználását megottsem, ahol a római jogot recipiálták. A szerződéstípusok tekintetében a változás egyrészt abban jelentkezett, hogy nem alkalmaztak számos olyan szerződéstípust, amely a római jog élő intézménye volt, másrészt a megmaradt típusok tartalmilag módosultak, harmadrészt új típusok jöttek létre, amelyek a római jogban vagy egyáltalán nem léteztek, vagy csak a csírájuk volt meg.

A változások ellenére azokban az országokban, amelyek a római jog erős hatása alatt állottak, olyan benyomás keletkezett, hogy a szerződéstípusok kérdésében nem nagy változás történt a római joghoz képest. Ez a felfogás jelentkezik a legnagyobb hatást gyakorló két polgári törvénykönyvben, a francia Code civilben és a német Bürgerliches Gesetzbuch-ban, valamint az ehhez kapcsolódó irodalomban. Mindkét törvénykönyv a legfontosabbnak tekinthető szerződéstípusok esetében a római jog kategóriáit használja. Ilyen fontosabb, római jogi alapon nyugvó típus az adásvétel, az ajándékozás, a bérlet, a kölcsön, a letét, a megbízás, a társaság. A francia szabályozás még annyiban is hasonlít a római jogi megoldáshoz, hogy a bérlet egyik fajtájaként tárgyalja a vállalkozási szerződést.

A polgári törvénykönyvekben szereplő, említett, hagyományos szerződéstípusok előtérben állása mellett a figyelem sokszor elsiklik a fölött a tény fölött, hogy a kereskedelmi gyakorlatban fokozatosan olyan szerződési formák alakulnak ki és lesznek egyre jelentősebbek, amelyeknek a római jogban kevés előzményük volt. Ezek közül mint a fontosabbakat meg kell említeni a bankok tevékenységével kapcsolatos különböző ügyleteket, a fuvarozást, a közvetítő kereskedők működésére kialakult többféle szerződéstípust, továbbá a biztosítást. Ezek a

szerződéstípusok később külön jogszabályokba, törvényekbe kerülnek. Az országok egy részében, ahol a magánjog és a kereskedelmi jog különválik, önálló törvénykönyvek rendezik ezeket a jogterületeket; a magánjog nagyrészt a hagyományos szerződéstípusokkal foglalkozik, a kereskedelmi jogba pedig túlnyomórészt az új jelenségek tartoznak. Ez érthető is, hiszen a kisárutermelés viszonyait figyelembe vevő római jog szabályai jobban illenek a kisvolumenű, szűkkörű gazdasági kapcsolatokra, mint a nagy méretekben folyó árucsere egyre bonyolultabbá váló viszonyaira. Azokban az országokban viszont, ahol a kereskedelmi jog és a magánjog szétválása nem következett be, számolni kell a nem hagyományos, gazdaságilag igen jelentős új szerződéstípusokkal is (ez figyelhető meg például a svájci Obligationenrecht-ben).

A szerződéstípusok változását jelzi az a tény is, hogy a hagyományos szerződéstípusokon belül problémák jelentkeznek. Az átalakulás részleteinek bemutatása helyett csak két fontosabb változási irányra utalunk: az adásvételi és a bérleti szerződés megváltozására. Az adásvételnél az új jelenségek többnyire a kereskedelmi jog keretében merülnek fel, de észlelhető a magánjogban is bizonyos módosulás. Az adásvétel sajátos kereskedelmi formáinak kialakulása mellett jelentős változást hoz magával általánosságban az a tény, hogy az adásvétel tárgya tömegcikké, helyettesíthető dologgá válik. A bérlet körében a legfontosabb változást az jelenti, hogy a munkabérlet jelentősége ugrásszerűen megnő, nem maradhat már a régi keretek között. A más munkájának felhasználására irányuló szerződéseken belül is megnő a különbség a különböző esetek között. A társadalmi és gazdasági szempontból egyaránt legfontosabb változást az jelenti, hogy a munkaszerződések egyre inkább speciális szabályozást igényelnek, és megindul ezeknek a szerződéseknek a polgári jogi szerződések közül való kiválása, majd később önálló jogterületté alakulása. Bár ilyen jelentőséggel nem rendelkezik, megemlítendő a vállalkozás szerepének fokozatos növekedése is.

A római jogi szerződéstípusoktól való eltérés fokozott mértékben áll fenn ott, ahol a római jog az adott ország jogfejlődésének egészére csak kis befolyást gyakorolt. Ez figyelhető meg a common law esetében, ahol a szerződéstípusok a kontinentális jogoktól gyakran nagymértékben különböznek, meghatározott gazdasági kapcsolat lebonyolítására a szerződések kategóriáit eltérően alakították ki. (Példaként elég az „agency" intézményére utalni, amely nem azonosítható sem a megbízási, sem a bizományi szerződéssel).

A római jog erős befolyása alatt álló jogokban sem azonosan alakult azonban a szerződéstípusok kérdése. Az eltérések nemcsak kis jelentőségű részletkérdésekben állnak fenn, hanem helyenként fontos elemekben, egyes szerződéseknek egészen más szerepet juttatva. A szerződéstípusok különböző országokban más-más módon történő alakítására a leggyakrabban emlegetett példa a vállalkozás és a megbízás meghatározása, egymástól való elhatárolása (a francia jogban a vállalkozás köre széles, a megbízásé szűk, ezzel szemben a svájci jogban a megbízás fog át széles területet, a német polgári törvénykönyvben pedig a vállalkozás szűk területre szorul, de a megbízás határainak megvonásánál problémákat okoz a megbízás ingyenes jellegéhez való ragaszkodás).

A kapitalizmus kialakulásának időszakában a szerződéstípusok képzésénél a döntő szempont a szolgáltatás jellege, azaz a gazdasági tartalom. Az előzőekben elmondottak azt jelzik azonban, hogy a kategóriaalkotásnak ez az alapja sokszor nem nyújt egyértelmű megoldást, azonos alapról elindulva a különböző országok jogi szabályozása gyakran eltérő típusokhoz jutott.

A szerződéstípus alkotásának problémájával, az egyértelműség hiányával kapcsolatban további két körülményre hívjuk fel a figyelmet. Az egyik az, hogy a szerződéstípusok felületes vizsgálatánál is szembetűnő az a különbség, amely a szerződéstípusok törvénykönyvben való szabályozása iránti igényben megmutatkozik. Így feltűnő például, hogy a francia Code civil mennyivel kevesebb típust emel ki, mint a német Bürgerliches Gesetzbuch. A szerződéstípus kérdésével kapcsolatban figyelembe veendő másik tény az, hogy nagymértékben eltérő a szerződéstípusok csoportosítása. A csoportosítás a típusképzéshez hasonlóan szintén a szolgáltatás jellegének, a gazdasági tényezők alapulvételével szokott történni. Ennek ellenére a törvénykönyvek csoportosításai között és a jogirodalomban kialakult vonatkozó felfogások között jelentős eltérések vannak, az egyes országok törvénykönyvében nyújtott csoportosítás sem mindenben felel meg azonban az adott ország irodalmában kifejtett megoldásoknak. Egy-egy jellegzetesebb csoportosításra említünk példát:

a) Windscheid különálló típuscsoportnak tekintette az ajándékozást, a dolog visszaadására szóló szerződéseket (haszonkölcsön, kölcsön, letét stb.), a forgalmi jellegű szerződéseket (vétel, csere, bérlet, ideértve a vállalkozást is), a társaságot, a megbízást, a jogbizonytalanság megszüntetését célzó szerződéseket, a fogadást.

b) Windscheid osztályozásához bizonyos mértékig hasonlít az a német irodalomban használatos csoportosítás, amely a magyar jogirodalomra is hatott. Ez a csoportosítás a szolgáltatások régi dare, facere, praestare eseteire emlékeztetve megkülönbözteti a tulajdonátruházásra irányuló szerződéseket (adásvétel, csere, ajándékozás), a dolognak használatra való átadását (például bérlet, kölcsön), a

tevékenységre szóló szerződéseket (például vállalkozási és megbízási szerződés), a társaságot, a szerencseszerződéseket és a követelések biztosítását szolgáló szerződéseket.

c) Az előző csoportosítástól jelentősen eltér Aubry és Rau, a francia irodalomban nagyon elismert művében. Aubry és Rau először leválasztja a szerződéstípusok túlnyomó többségét alkotó csoportról a biztosítékjellegű megállapodásokat (például kezesség, zálog), majd az így megmaradó tömböt két részre bontja: visszterhes és ingyenes szerződésekre. (A szerzők szóhasználata szerint: nem teljesen visszterhes szerződésekre). A visszterhes szerződések között ismét két csoport van. Különválnak a szerencseelemet tartalmazó típusok a többiektől, s ez utóbbi csoportban négy típus marad: a vétel, a csere, a bérlet (alfajai közül egyik a vállalkozás) és a társaság. Ez a csoportosítás a szerződéses szolgáltatások egymáshoz való viszonyát veszi alapul, míg a német szerzők csoportosítása csak az egyik fél szerződéses szolgáltatására volt tekintettel.

Az eddigiekben azt vázoltuk, hogy a szerződéstípusok megformálásában, a szerződéstípusok tartalmában milyen jelentősebb eltérések vannak a római jog típusaihoz viszonyítva. Az említetteken kívül még egy fontos változásra kell utalnunk: átalakult a szerződéstípusok szerepe is. A római jogban — ha nem ez volt is kizárólagos szerepük — a szerződéstípusok az állami elismerést biztosították. A szerződéstípusok szerepének megváltozása azzal áll összefüggésben, hogy fokozatosan csökken a szerződés és a jogkövetkezmények nélkül álló *pactum* megkülönböztetésének jelentősége. A kereskedelem fejlődésével a megállapodásoknak mind szélesebb körére ismerik el az állami kikényszerítés lehetőségét, míg végül (a különböző országokban eltérő időpontokban) elérkeznek a contractus és a pactum megkülönböztetésének elvetéséhez. A szerződéstípusok szabályainak ezzel egyidejűleg az a szerepe kerül előtérbe, amely korábban is megvolt, csak legfeljebb kisebb jelentőséggel. Ez a szerep a szerződő felek támogatása a megállapodások létrehozásánál, a megegyezések hiányzó tartalmi elemeinek pótlásával. A megállapodások jogilag általában kötelező jellegének elfogadása a szerződéstípusokhoz való kötöttség oldódásával jár együtt, ami azt jelenti, hogy a szerződéstípusokra vonatkozó szabályok egyre inkább a felek támogatására szolgálnak.

A szerződéstípusok szerepének megváltozásával részletesen foglalkozott *Charmatz* a szerződéstípusokról szóló munkájában. Charmatz a 18. és 19. század magánjogi kódexeit elemezve arra következtetésre jutott, hogy az egyes szerződéstípusok szabályozásának a jelentősége a korábbihoz viszonyítva csökkent, a szerződések általános szabályainak van nagyobb fontossága; az egyes szerződéstípusok szabályainak szerepe csak arra korlátozódik, hogy a felek tipikus szándékának megfogalmazását adják és ezzel elsősorban a bíráknak, kisebb részben a szerződő feleknek segítséget nyújtsanak az érdekek mérlegelésével, a viták eldöntésénél. Ez a tétel a magyar jogirodalomban is visszhangot kapott: *Villányi* a Szladits szerkesztette Magyar magánjog című mű megfelelő részében egyetértően megismétli Charmatz gondolatát (l. IV. 1). A legutóbbi időben pedig *Vékás* építette be a szerződések fejlődéséről és a szerződéstípusokról szóló munkájának gondolatmenetébe Charmatz megállapítását (l. III.).

Charmatz vázolt felfogásában sok igazság van: tétele tulajdonképpen azt jelenti, hogy az egyes szerződéstípusok szabályai diszpozitív jellegűek. Kérdéses azonban, hogy a szerződéstípusokra vonatkozó szabályoknak csak annyi lett volna a szerepe, hogy a bírák munkáját segítsék, és szükség esetén a feleknek ötleteket adjanak. Úgy véljük, hogy a valóságban ennél többről volt szó. A szerződések szerepének megítélésénél nem szabad figyelmen kívül hagyni a kereskedelmi szerződéseket, amelyek az áruforgalom döntő részét alkották. Charmatz elgondolását a magánjogi kodifikáció anyagára építette, és ez az alapja az eltérésnek. A kereskedelemben pedig a magánjogi törvénykönyveket századokkal megelőzően létrejöttek az ún. „usance"-ok (szokványok), a kereskedelmi szokásjog szabályai, majd a kereskedelemre vonatkozó statútumok, rendeletek, amelyek többek között a kereskedelmi ügyletek szabályait is tartalmazták. A nagyobb, jelentősebb kereskedelmi szerződéseket írásban kötötték meg, előkészítésüknél a kereskedelmi városok jegyzői működtek közre, s ezekben kialakult a sokszor ismétlődő kikötések egész rendszere, megjelentek a szerződések típusszövegei. A szokásjog szerződési szabályainak pedig nem egyszerűen a felek számára való esetleges ötletadás és a bírák munkájának támogatása volt a szerepe, hanem részletes, konkrét minta adása a feleknek kapcsolataik rendezésére. Az állandósuló szerződési kikötések egyébként az üzleti forgalomhoz szükséges egységességet, egyfajta jogi stabilitást is biztosítottak, és egyúttal egyszerűsítéshez is vezettek, továbbá hozzájárultak a szerződések jogának fejlődéséhez, gazdagításához. Ezek a minták, szokványok előzményei a korunk gazdasági életében használatos általános szerződési feltételeknek.

III. Szerződéstípusok korunk jogában. 1. Szerződéstípusok a kapitalista jogokban. 2. Szerződéstípusok a szocialista jogokban. 3. Egyes szerződéstípusok a magyar jogban.

1. Szerződéstípusok a kapitalista jogokban. A technika, a gazdaság és a társadalom fejlődése már a 19. században jelentős változá-

sokat indított meg a jog és a szerződések területén is; a kezdetben lassú, eseti módosulások a 20. században jelentek meg széles körben, váltak mind feltűnőbbekké. A változások a szerződések körében arra vezettek, hogy bomlásnak indul a szerződéstípusok kialakult rendszere: új szerződéstípusok jönnek létre, régi típusoknak a szerepe és jellege eltér a korábbitól. A szerződések új módon jelennek meg, s ezért gyakran beszélnek a szerződések válságáról, a hagyományos szerződési fogalmak felrobbanásáról. Mindezzel összefüggésben megváltozik a szerződések szabályozásának jellege is.

A szerződéstípusok bomlásának eredményeként a jelenlegi tényleges helyzetről egyértelmű képet aligha lehet adni. A tipizálás általános problémáival a jogirodalom alig foglalkozik; a figyelem az egyes szerződéstípusokra irányul. A szerződéseket átfogóan tárgyaló művek többnyire a hagyományos típusokkal foglalkoznak, az új típusokról pedig alig vesznek tudomást. A szerződések területén mind gyakrabban előforduló részletes törvényi, rendeleti szabályozás többnyire nem illeszkedik be az átfogó polgári jogi vagy kereskedelmi törvénykönyvekbe. Igen nagy szerephez jutnak az egyes szakmák vagy egyes nagyobb kereskedelmi cégek általános szerződési feltételei, amelyek a megfelelő önálló szerződéstípusok vagy altípusok kialakulásának gondolatát vetik fel. A szerződési feltételekben is, de ezeken kívül is sűrűn előforduló jelenséggé válik az, hogy a szerződések különböző kikötései többféle szerződéstípus keretébe illeszthetők be. Ezeket a szerződéseket nevezték el *vegyes* szerződéseknek. A vegyes szerződések jogalkalmazási problémáira elsősorban a német irodalomban többféle elmélet jött létre. Azokat a szerződéseket pedig, amelyeket egyik jogilag szabályozott típus körébe sem lehet bevonni, *atipikus* szerződéseknek nevezték el.

A szerződéstípusoknak erről az erős mozgásban levő területéről rövid jellemzést leginkább úgy lehet adni, ha néhány fontosabb változási irányt jelzünk. A következők megemlítése látszik szükségesnek.

A nagyvárosi élettel, valamint az egyes országok történelmi sajátosságaival összefüggésben önálló típussá válik és részletes szabályozást kap a lakásbérleti szerződés. A társadalmi munkamegosztás és a specializálódás fejlődésével az egyes tevékenységtípusok önállósodnak, kibontakozik a vállalkozás és a megbízás altípusainak rendszere (például építési, tervezési, orvosi, ügyvédi, kutatási stb. szerződés). A technika fejlődésének eredményeként új eszközök, új szolgáltatások alakulnak ki, s ezek igénybevételével, használatával kapcsolatban új megállapodásfajták jönnek létre. Például a villany- és a gázenergia felhasználásának szerződései, a légi, vasúti, vízi, autófuvarozás szerződései, a nagy értékű gépek bérbeadásának sajátos formái stb. A gazdasági élet átalakulásával sajátos tervező, piacfelosztást, versenykorlátozást célzó megállapodások terjednek el (kooperációs szerződések, kartellszerződések). A gazdasági kapcsolatok mind szélesebb körét átfogja a hitelezés és a biztosítás, és ennek hatására egy sor szerződéstípus jellege megváltozik. A szerződések jogterületén is jelentkezik annak hatása, hogy a gazdasági élet válságjelenségei és a termelőeszközök jellegének megváltozása miatt az állam egyre fokozódó mértékben beavatkozik a gazdasági folyamatokba, részben közvetlen részvétellel, részben csak szabályozással. Ennek a törekvésnek nagyon sokféle megnyilvánulása van a szerződéseknél; a szerződéstípus témájánál csak arra utalunk, hogy az állam befolyását szerződések kötésénél is gyakorolni akarja, és ezek az így létrejövő megállapodások a hagyományos szerződéstípusoktól eltérő vonásokat mutatnak; még az is kérdéses, hogy egyáltalán a polgári jog hatálya alá tartoznak-e. (Különösen Franciaországban terjedt el a használatuk, s többféle típusuk ismeretes; közös megjelölésük contrats administratifs).

A szerződéstípusoknak nemcsak száma, hagyományos köre változik meg, hanem a szerepe is. A különböző életviszonyok részletes jogi szabályozása iránti igény a szerződések területén is megfigyelhető. Az egyes szerződéstípusokra részletekbe menő jogi szabályok megfogalmazására jelentős részben azért került sor, mert az állam a válsághelyzet megoldásaként vagy válsághelyzet nélkül is gazdaságpolitikai megfontolásokból beavatkozott a szerződésekbe, nem akarta a felek megállapodására bízni a kapcsolat rendezését. Ugrásszerűen megnő a szerződésekre vonatkozó olyan rendelkezések aránya, amelyektől a felek megállapodással nem térhetnek el. Ezzel a szerződéstípusok szabályozása új értelmet nyer: a szerződések meghatározott körét megszabott mederbe terelik, irányítják a folyamatok meghatározott rend szerint történő lebonyolítását.

Az esetek egy másik részében azért került sor valamilyen szerződéstípusra vonatkozó speciális szabályok megfogalmazására, mert a hagyományos szerződéstípusok szabályai olyan társadalmi viszonyokra voltak tekintettel, amelyek a kialakult új altípus jellegzetes kapcsolataitól nagymértékben eltérnek. Ilyen szabályozásra azonban olyankor szokott sor kerülni, ha állandósult és széles körben elterjedt új altípusról van szó. A törvényi vagy rendeleti szinten történő rendezés előtt általános szerződési feltételek kidolgozásával próbálnak ahhoz hasonló helyzetet teremteni a felek, mintha speciális jogszabályt bocsátott volna ki a jogalkotó. Az általános szerződési feltételek készítése azonban nemcsak arra ad alkalmat, hogy az adott kapcsolatoknak leginkább megfelelő szabályokat megformálják és a szükséges stabilitást biztosítsák, hanem

arra is, hogy a felek gazdaságilag nem azonos súlyúak, akkor az erősebb fél helyzetét kihasználva a feltételekkel egyoldalú előnyöket vív ki saját maga számára.

Összességében a szerződéstípusok körében erős erjedést, átalakulást lehet megfigyelni. Ezzel összefüggésben áll az a tény, hogy a szerződéstípusok fogalma, az egyes típusok határai bizonytalanokká válnak, a hagyományos szerződéstípusoknál bomlást, altípusok megjelenését és jelentőségének növekedését lehet észlelni, és ezzel egyidejűleg a hagyományos típusnak mint keretnek a szerepe csökken. A mozgások jelentős részében azonban bizonytalan, hogy hol alakulnak majd ki a szerződéstípusok végleges határvonalai, a szerződések egy-egy köre szerződéstípussá válik-e. A szerződéstípusok megkülönböztetésének alapja a szolgáltatás természete, vagyis gazdasági elem. Ez azonban nem nyújt egyértelmű megoldást; különösen az altípusok önállósodásának kérdésében nem ad biztos eligazítást. A szerződéstípusok meghatározásánál a szolgáltatás tartalmi elemei mellett szerepet játszik a felek személye (a kereskedelmi ügyletek esetében), továbbá jogági megfontolások is (például igazgatási szerződéseknél).

2. *Szerződéstípusok a szocialista jogokban.* A szocialista országokban a szerződések joganyagára is döntő befolyást gyakorolt a gazdasági és társadalmi rendszer megváltozása. Ez a hatás kiterjedt mind a magánszemélyek szerződéseire, mind a nagyarányú gazdasági tevékenységet megvalósító szocialista szervezetek szerződéseire. Átalakulás zajlott le a szerződéstípusok kérdéskörében is. Az egyes szocialista országokban lezajlott forradalmi változás megváltoztatta a szerződéstípusok tartalmát és jellegét; a kibontakozó iparosodás lényegesen eltérő vonásokat adott egyes társadalmi viszonyok jogi szabályozásának, a megfelelő szerződéstípusoknak; a különböző szerződéstípusok jelentőségében fontos változásokat idézett elő. A szerződéstípusokkal kapcsolatban is nagy szerephez jutott továbbá a tervgazdaság bevezetése, a szocialista állam gazdasági szervező tevékenységének kibontakozása.

A szocialista jogirodalom a szerződéstípusok általános kérdéseinek kevés figyelmet szentel. Az érdeklődés inkább az egyes szerződéstípusok problémái felé fordul. Az egyes szerződéstípusokkal kapcsolatban kiemelendő az, hogy a munkaszerződések kiváltak a polgári jog anyagából, továbbá az, hogy a kereskedelmi szerződések különállása megszűnt, és egy részük tiltottá vált. A megmaradt polgári jogi szerződéstípusoknál a legtöbbet vitatott kérdést az vetette fel, milyen hatása van az állami gazdaságirányításnak a szerződések rendszerére: szükséges-e gazdaságirányító tevékenységgel összefüggésben valamilyen önálló szerződési kategóriát kialakítani. A probléma először a Szovjetunióban merült fel. A hadikommunizmus idejét követően, amikor a szerződéseket helyettesítő utasításokon, kiutalásokon alapuló kapcsolatokat felváltották a szerződések, kérdésessé vált a vállalatok között kiépülő szerződések minősítése és szabályozása. Már az 1920-as években felvetődött a vállalatok tevékenységét pontosan meghatározó utasításoknak megfelelően felépülő gazdasági kapcsolatok (az ún. tervezett szféra) és az utasítások nélkül, csak közvetett gazdasági irányítás alatt lebonyolódó forgalom (az ún. befolyásolt szféra) megkülönböztetése. Az 1930-as évek elején olyan rendszer érvényesült, amelyben a vállalatok általában csak akkor köthettek szerződést, ha irányító szerveik előzetesen megállapodtak az ún. generálszerződésekben arról, hogy vállalataik egymással milyen tartalmú szerződéseket létesítenek. A generálszerződések azonban 1936-tól megszűntek, és helyüket a vállalatok közvetlen szerződései vették át. Rövidesen, a háború kitörése után szükségessé vált ismét szigorúbb intézkedések bevezetése, és sok területen az elosztás, utasítások léptek a szerződések helyébe. A szerződéskötések rendje 1949-ben tért vissza korábbi állapotába.

A terv és a szerződés kapcsolata azóta is a szovjet jogirodalom egyik központi kérdése. A kifejtett álláspontok közül csak kettőt kiemelve megemlítjük, hogy *Bratusz* és *Lunc* a gazdasági szerződésről írt közös művében a tervvel való szoros kapcsolatot emeli ki az ún. *gazdasági szerződések* közös jellegzetességeként. E felfogás szerint a gazdasági szerződés a szállítási szerződésnek felel meg. A másik megemlítendő felfogást *Joffe* fejtette ki. Joffe a gazdasági szerződések ismérvévé elsődlegesen a tervvel való szoros kapcsolatot jelöli meg, de figyelembe veszi azt is, hogy a gazdasági reform következtében az 1965-ös évtől kezdődően a vállalatok a korábbinál lényegesen szűkebb körben kaptak tervutasításokat, megnőtt a közvetett eszközök szerepe, ezért a gazdasági szerződések körébe nemcsak azokat a szerződéseket vonják, amelyek közvetlenül tervkötelezettség alapján jönnek létre, hanem azokat is, amelyeknél tervkötelezettség nem áll ugyan fenn, de ugyanolyan típusúak, ugyanolyan jellegűek, mint a tervkötelezettség alapján létrejövők. Joffe egyébként a gazdasági szerződés átfogó kategóriájába mindenféle szerződéstípust beleért, nemcsak a szállítási szerződést. Ideérti az adásvételt, vállalkozási szerződést, fuvarozási szerződést stb.

A szovjet jogban különböző elméleti alapon többször jelentkezett a gazdasági jog önállóságának gondolata. Jelenleg a *Laptev* által kidolgozott felfogás azokat a viszonyokat sorolja a gazdasági jogba, amelyeknek résztvevői szocialista szervezetek vagy ezek egységei, s e viszonyokban összefonódnak a tervező-szervező és a gazdasági elemek. Ennek a nézetnek az elfogadói a gazdasági szerződés kategóriáját

a szocialista szervezetek között létrejövő valamennyi szerződéstípus összefogó elnevezésének tekintik.

A szovjet tételesjogi szabályozás nem helyezkedett a gazdasági jog elfogadásának álláspontjára, s bár alacsonyabb szintű jogszabályokban előfordul a gazdasági szerződés megjelölés, sem a polgári törvényhozás 1961. évi Alapjai, sem az egyes köztársaságok polgári törvénykönyvei önálló típusként nem szerepeltetik a gazdasági szerződéseket. Az Alapok a következő szerződéstípusokat szabályozza: adásvétel, szállítási szerződés, mezőgazdasági felvásárlási szerződés, bérlet, lakásbérlet, vállalkozás, beruházási szerződések, fuvarozás, biztosítás, számla- és hitelviszonyok. A köztársaságok polgári törvénykönyvei nem ragaszkodnak a szerződéstípusoknak ehhez a köréhez; az OSZFSZK polgári törvénykönyve például a felsoroltakon kívül további szerződéstípusokra is ad szabályokat: az ajándékozásra, a kölcsönre, a megbízásra, a bizományra, a letétre, a társaságra. A szocialista szervezetek szerződéseinek szabályai között elég sok olyan van, amely a terv és a szerződés kapcsolatával, gazdálkodási intézkedésekkel áll összefüggésben, s ezért ezektől a felek közös megegyezéssel nem térhetnek el. Ez a tény egyúttal jelzi azt is, hogy az állam a gazdaságpolitikai célkitűzések megvalósítása érdekében hasznosítja a szerződéseket is, és a szerződéstípusok ennek a gazdasági tevékenységre irányító rendezésnek medrét, keretét adják.

Az Alapok és az OSZFSZK polgári törvénykönyve kategorizálásának összehasonlítása céljából megemlítjük, hogy 1970-ben a gazdasági jog önállóságának hívei tervezetet készítettek egy gazdasági törvénykönyvről. Ez a tervezet a gazdasági szerződéseket a következők szerint csoportosítja: egy fejezet foglalkozik a tudományos-technikai munkavégzéssel, s az erre irányuló szerződéssel, ez után az építkezés jogi kérdéseire és szerződési szabályaira vonatkozó fejezet következik, majd egy terjedelmes fejezet tárgyalja az áruellátás kérdéseit és ennek különböző szerződéstípusait (többek között a szállítási szerződést, az energiaszolgáltatásra irányuló szerződéseket, a mezőgazdasági termékértékesítést, az adásvételt, a kölcsönt). Ezt követően egy-egy önálló fejezet foglalkozik a fuvarozási szerződéssel, a számla- és hitelviszonyokkal és ezek szerződési szabályaival. Már a vázoltakból is látható, hogy az Alapok és a gazdasági jogi tervezet megközelítési módja különbözik. Az Alapok a szerződéstípusok kialakításánál a gazdasági célt, a szolgáltatást tartja szem előtt, de a csoportképzésnél jelentős szerepet biztosít a gazdasági elemek jogi szempontú minősítésének. Ezzel szemben a gazdasági jogi tervezetben csak a gazdasági szempontok érvényesülnek, a jogi jellegű értékelés háttérbe szorul.

A szovjet jogéhoz hasonló helyzet figyelhető meg a többi európai szocialista ország jogában is. Ezekben az országokban is az állami gazdaságirányítási tevékenységnek a szerződésekre gyakorolt hatása, a terv és a szerződés kapcsolata áll a figyelem előterében. Annak ellenére, hogy számos tanulmány és monográfia foglalkozik ezzel a témakörrel, s a művek gyakran más szocialista országok tapasztalatait is igyekeznek figyelembe venni, egységes megoldás nem alakult ki. A jogirodalomban abban ugyan nagyjából egységes, hogy vannak olyan szerződések, amelyek közvetlen tervkötelezettségek végrehajtását szolgálják, s ezeknek a szerződéseknek sajátos vonásai vannak, de ebből nem következik minden országban az, hogy ezeket a szerződéseket mint önálló kategóriát, több szerződéstípust összefogó főtípust elkülönítve, egységesen kellene szabályozni. Hiányzik például az ilyen közös kategória egységes jogszabályi kiépítése és szabályozása a Szovjetunióban és Lengyelországban. A szovjet jogban egymástól elkülönítve szabályozzák a szállítási szerződéseket és a beruházások megvalósítását szolgáló vállalkozási szerződéseket, a lengyel polgári törvénykönyv pedig a szocialista szervezetek egyes közös szabályait elkülönítve tárgyalja ugyan, de ezeket a kötelmi jog általános rendelkezései között helyezi el, nem pedig egy szerződési főtípusban.

Az NDK-ban és Csehszlovákiában a többségi álláspont és a jogi szabályozás is a gazdasági jog önállóságát fogadta el. A gazdasági jogi felfogás a szocialista szervezetek között létrejövő szerződéseket elkülöníti a többi szerződésektől, hangsúlyozza ezeknek a szerződéseknek a tervvel való összefüggését, de emellett nem hoz létre olyan, több szerződéstípust átfogó kategóriát, amelynek ismérve a tervhez való — a többi szerződéstípust meghaladó mértékű — kapcsolódás lenne. A csehszlovák gazdasági törvénykönyv a terv és a szerződés összefüggésének legfontosabb tételeit a gazdasági szerződések általános közös szabályai között tárgyalja. Az NDK-ban a gazdasági szerződésekről szóló törvény pedig a gazdasági szerződések egységét emeli ki és ezt azzal is hangsúlyozni akarja, hogy nem tartalmaz az általános szabályokat követő különös részt, hanem a gazdasági szerződések különböző fajtáiról csak a szerződések tartalmáról szóló 3. részben tesz elkülönítetten említést, ettől eltekintve pedig minden gazdasági szerződéstípusra azonos szabályok vonatkoznak.

A gazdasági szerződések közé sorolható szerződéstípusokra vonatkozó szovjet állásfoglalások különbözőségére már utaltunk. Különbözők a nézetek a többi szocialista országban is, ezt a véleményeltérést mutatják még a gazdasági jogi szabályok is. Nem azonos kört ölelnek fel az NDK és Csehszlovákia vonatkozó jogszabályai sem. A gazdasági szerződésekről szóló NDK-törvény több típusról tesz említést,

mint a csehszlovák gazdasági törvénykönyv. Egyébként a gazdasági szerződés típusai jórészt a hagyományos szerződéstípusok keretei közé illeszthetők. Újfajta típust csak a vállalatok irányító szervei között létrejövő koordinációs stb. szerződések jelentenek. Megjegyzendő azonban, hogy az NDK jogirodalmában az utóbbi években újabb csoportosítás terjedt el. Eszerint a gazdasági jognak a szabályozott gazdasági tevékenységnek megfelelően három része van: a tervezés joga, a szervezés joga és a termékforgalom joga. A szerződéstípusok csoportosítása is ennek a felosztásnak megfelelően történik. A szerződésekről szóló, említett törvény kevés kivételtől eltekintve a termékforgalom jogába tartozó szerződéseket tartalmazza. Ennél a csoportosításnál egyébként — a szovjet gazdasági jogi tervezethez hasonlóan — közvetlenül gazdasági tényezőket vesznek alapul jogi kategóriák kialakításánál.

A szerződéstípusoknak közvetlenül gazdasági tényezőkre történő alapozása azonban nemcsak a gazdasági szerződéseknél található meg. Ugyanez a megoldás figyelhető meg az NDK és Csehszlovákia polgári törvénykönyvének rendszerezésében is. Az NDK polgári törvénykönyvében például külön szerződéstípus van a szolgáltatásokra, s ennek körében önállósult alfajta többek között a háztartási karbantartó munkára, az építésre, az üdülésre, a közlekedési eszközökön történő utazásra vonatkozó szerződés, fő típussá vált a lakásbérlet. Jellegében hasonló ehhez a csehszlovák polgári törvénykönyv, amely a szerződéseket két nagy csoportba sorolja: szolgáltatásokra és egyéb jogcselekményekből származó szerződésekre osztja. A szolgáltatások között szerepelnek olyan szerződéstípusok, mint a bolti árusítás, dolgok készítése rendelésre, dolgok javítása és átalakítása, elszállásolás, fuvarozás, ügyvédi jogi segítségnyújtás. Az egyéb szerződések között pedig lakás átengedését, adásvételt, ajándékozást, megbízást lehet megtalálni. Ez a csoportosítás még élesebben kifejezésre juttatja azt, hogy a hagyományostól eltérő alapon kívánja a jogalkotó a szerződéstípusokat felépíteni, hiszen a hagyományos felfogás szerint egységes szerződéstípusokat (például az adásvételt) két részre bontja és ezeket a részeket egymástól elszakítva tárgyalja. A megosztás amellett, hogy gazdasági tényezőkön alapul, egyúttal az alanyok szerint történő megkülönböztetést jelent. Más szerződéstípusról van szó eszerint, ha a szerződés két magánszemély között jön létre, mintha szocialista szervezet állapodik meg magánszeméllyel (például adásvétel — bolti árusítás).

Míg a gazdasági jognak a polgári jog körében meghagyott szerződések csoportosítására olyan hatása van, hogy a hagyományos megoldásoktól való eltérést erősíti, addig a gazdasági jog önállóságának ellenzése, a polgári jog egységének fenntartása egyúttal olyan irányban hat, hogy kevésbé kerül sor új szerződéstípusok kiépítésére. A szovjet Alapokhoz és a polgári törvénykönyvekhez hasonlóan ez a helyzet figyelhető meg a lengyel és a magyar polgári törvénykönyvben. A polgári jog egységének fenntartása, a szocialista szervezetek között létrejövő szerződések szabályainak a polgári jog keretei között való megtartása természetesen nem jelenti azt, hogy ne változnék meg egész szerződéstípusok jellege és ne jönne létre az új szerződési szabályok egész sora. A különbséget a gazdasági jogi alapon álló jogalkotáshoz viszonyítva csak az jelenti, hogy a gazdasági jog ellenzői nem látják szükségesnek a szerződéstípusok képzésére korábban kialakult elvek elvetését, a szerződések rendszerének teljesen új alapokra való helyezését. Amellett azonban, hogy a szerződési szabályok rendszere, a típusok kialakítása sok tekintetben megegyezik a hagyományos polgári jogi rendszerrel és szerződéstípusokkal, itt is megtalálhatók egyes új típusok vagy altípusok.

A szovjet jognak a szerződéstípusokra kialakított álláspontjáról az előzőekben már volt szó. A többi szocialista ország közül Lengyelország polgári törvénykönyve érdemel különös figyelmet (a bolgár és a román jogban sajátos a helyzet azért, mert nincs olyan polgári törvénykönyvük, amely a szocialista társadalom és gazdasági építésének eredményeit kifejezné). A lengyel polgári törvénykönyv első helyen a dolog elidegenítésével járó szerződéstípusokat tárgyalja, azaz az adásvételt, a cserét, a szállítási szerződést és a mezőgazdasági termékértékesítési szerződést. A következő csoportot a tevékenység-végzésére szóló szerződések egyik fajtája, a vállalkozási szerződés és ennek önállósult altípusa, az építési szerződés alkotja. Bár a törvénykönyv a vállalkozás altípusai közül csak az építési szerződést emeli ki, az alacsonyabb szintű jogszabályokban más altípusok körvonalai is kialakultak, ami annál is inkább érthető, mert a vállalkozási szerződés lengyel meghatározása a vállalkozást a tevékenység végzés igen széles körére terjeszti ki. A szerződések egy további nagy csoportját alkotják a más dolgának időleges igénybevételével járó szerződések típusai. Itt találhatók a bérlet, a bérlet önállósult altípusaként a lakásbérlet, a kölcsön, a haszonkölcsön; ezután következik a bankszámlaszerződés, amelynek a megbízáson kívül egyéb jellegű tartalmi elemei is vannak, majd az ügyviteli szerződések külön típusainak sora: a megbízás, az ügynöki szerződés, a bizomány. Ezt követően már nehéz csoportokat megkülönböztetni, s a teljes ismertetés igénye nélkül csak jelzésként említjük a fuvarozást (egy-egy önálló altípus a személyfuvarozás és az árufuvarozás), a szállítmányozást, a biztosítást, a letétet, a társaságot, az ajándékozást.

A szerződéstípusok lengyel szabályozása a gazdasági kapcsolatok igen széles körére kíván

jogi rendezést adni. A jogi szabályozás a szovjet megoldáshoz hasonlóan a szolgáltatás gazdasági tartalmából indul ki, de ezt a jogi szempontok alapján minősíti, s így határozza meg a típusképzés alapját. Ezen az alapon a szerződéstípusok nagy része megegyezik a hagyományos típusokkal, s az újonnan kialakított típusoknál is világossá válik az elhelyezésből vagy utaló szabályból az, hogy az új típus melyik hagyományos szerződéstípushoz kötődik és alkotja annak altípusát. A szerződéstípusok csoportosításánál, a polgári törvénykönyvben történő elhelyezésénél nem játszik döntő szerepet az a kérdés, hogy ingyenes vagy visszterhes szerződésekről van szó.

A típusképzés alapja tekintetében a magyar felfogás lényegileg azonos utat követ, mint a lengyel, s csak egyetlen fontos kivétel alakult ki (a kisebb jelentőségű eltérésektől eltekintve): a tervszerződés kategóriája. Eltérés van azonban a szerződéstípusok csoportosításánál, s a polgári törvénykönyvön belül történő elhelyezésénél, aminek nemcsak szerkesztési különbségek lehetnek a következményei, hanem a szabályok érdemi eltérése, szemléletbeli differencia is. A magyar megoldás ugyanis nagy jelentőséget tulajdonít a szerződéses szolgáltatások jellegén túlmenően annak is, hogy ingyenes vagy visszterhes szerződésről van-e szó.

Végeredményben azt lehet megállapítani, hogy a szocialista országokban nem alakult ki egységes felfogás a szerződéstípusok képzéséről. A legdöntőbb eltérés éppen a szocialista államokban jelentkező új elem, az állam gazdaságirányító tevékenységének a szerződésekre gyakorolt hatása megítélésénél van. Emellett lényeges különbség adódik abban a kérdésben is, hogy a szerződéstípusok alkotásánál a gazdasági elemeknek milyen szerepet kell tulajdonítani, közvetlenül lehet-e gazdaságirányítási tényezőkre, szerződési kategóriákra építeni (gazdasági jogi elmélet), vagy a gazdasági tényezők jogi minősítés, értékelés után szolgáltathatják csak a szerződéstípusok képzésének alapját (a polgári jog egységét valló felfogás).

A szocialista jogokban a szerződéstípusok többféle szerepet töltenek be. A szerződéstípusok változatlanul ellátják azt a feladatot, amely korábban elsődleges volt, hogy egy-egy szerződési szabálycsoport keretét adva mintát szolgáltathatnak, segítséget adnak a szerződő feleknek a szerződések megkötésénél és a bíróságoknak a szerződésekkel kapcsolatban felmerülő viták eldöntésénél. Emellett azonban előtérbe kerültek más feladatok is. Az egyiket ezek közül az jelentette, hogy a gazdasági tevékenységek egyes fajtáit az új típusú állam megtiltotta vagy korlátozta. A tilalmazó vagy korlátozó szabályok alkalmazási köre az esetek egy részében egybeesett a szerződéstípusokkal, s ezért ezek a szabályok egy-egy szerződéstípusra nyertek megfogalmazást.

A szocialista országokban az állam gazdaságirányító tevékenysége abban is megnyilvánul, hogy pontosan meghatározza a gazdálkodó szervek magatartását, gazdasági kapcsolataik létrehozását és lebonyolítását. Ezeknek a szabályoknak a megfogalmazásánál az alkalmazási kör megjelöléséhez általában szerződéstípusokat használnak fel.

Mind az említett tilalmak, korlátok megszabásánál, mind a meghatározott magatartások előírásának nagy részénél a szabályok kötelező jellegűek, eltérő szerződési megállapodást nem engednek. Ezzel összefüggésben a szerződéstípusok jelentősége növekszik, hiszen a jogalkalmazásban a szerződések minősítésétől függ, alkalmazni kell-e egy-egy szabályt az adott szerződésre vagy nem.

A szerződéstípusok a szocialista országokban többnyire törvények, rendeletek vagy utasítások kategóriáiként jelennek meg, és általában kis szerepe van az általános szerződési feltételeknek. Ez a helyzet azonban a gazdaságirányítási rendszer függvénye; azt tükrözi, hogy mekkora önállóságot engednek a vállalatoknak gazdasági kapcsolataik szervezésére. A gazdaságirányítási rendszer reformja az 1960-as évek óta a korábbihoz viszonyítva valamennyi szocialista országban megnövelte a vállalatok önállóságát, csökkentette a részletes központi előírások területét, s ennek megfelelően nőtt a szerződési feltételek szerepe is. A változás ellenére azt lehet mondani, hogy ha a vállalatok gyakorlatában körvonalazódnak is valamilyen szerződési altípus vagy önálló típus határvonalai, ma is erős törekvés érzékelhető a jellemző elemek utasításba, rendeletbe vagy törvénybe történő foglalására. A szerződéstípusok kialakulásának menete, az útkeresés, új formák megjelenése, átalakulása, eltűnése többnyire az alacsonyabb szintű jogszabályokban követhető nyomon.

3. Egyes szerződéstípusok a magyar jogban. A magyar polgári jogban a szerződéstípusok területén azok a fejlődési irányok és főbb jellegzetességek érvényesültek, amelyekről a 2. pontban a szocialista jogok közös vonásainak tárgyalásánál említés történt. A gazdasági jog önállóságával kapcsolatos vitában Magyarországon az az álláspont győzött, amely a gazdasági jog különállását elutasította. A tételes jogi szabályozás is ezt a felfogást tükrözi és ennek megfelelően a szerződéstípusok alkotásánál a magyar megoldás közel áll a szovjet Alapok és polgári törvénykönyvek, valamint a lengyel polgári törvénykönyv rendezéséhez.

A magyar polgári jogban a szerződéstípusok alkotásának és csoportosításának általános kérdései vität nem változtak ki, a témakörre vonatkozólag — egy közelmúltban elkészült monográfiától eltekintve — többnyire csak rövid utalások találhatók. Sok esetben — elsősorban a hagyományos szerződéstípusok-

nál — a szabályozás jelentős mértékben kötődik a jogfejlődés korábbi szakaszában elfogadott, megszokott megoldásokhoz. Az utóbbi időben létrejött új szerződéstípusokról viszont sokszor alakultak ki tartósan eltérő nézetek. Nem beszélhetünk a szerződéstípusok általánosan elfogadott csoportosításáról sem. A következőkben követett csoportosítás a polgári törvénykönyvben és a polgári jog egyetemi tankönyvében használt csoportosításból indul ki, s ezek valamelyest módosított változatát adja. Ennek megfelelően az alapvető felosztás a szerződéses szolgáltatások egymáshoz való viszonya alapján történik visszterhes és ingyenes szerződésekre; mind a visszterhes, mind az ingyenes kategórián belül a további egységek kialakítása a szolgáltatások gazdasági jellegén alapul. A visszterhes szerződések öt csoportba oszthatók: tulajdonátruházásra, meghatározott tevékenység végzésére, használat átengedésére irányuló, szerencse-elemeket tartalmazó és társasági szerződésekre. Ebben a csoportosításban nem szerepelnek a tervszerződések, de mint a jogfejlődésben jelentős szerepet játszó kategóriáról, első helyen kell erről említést tenni.

a) Visszterhes szerződések

aa) Tervszerződések. A magyar jogban is nagy hatást gyakorolt a szerződések jogi szabályozására a tervgazdálkodás kiépülése. A kezdeti időszak erős központosítással, a vállalatoknak adott részletes tervutasítások rendszerével az járt együtt, hogy a tervutasítások végrehajtását szolgáló szerződések szabályai a szerződések hagyományos joganyagától jelentősen eltértek, külön fejlődési úton indultak el. E szerződések sajátosságainak hangsúlyozásához hozzájárult az, az abban az időszakban uralkodó közgazdasági nézet, hogy az állami vállalatok között nincs igazi áruviszony, csak az áruviszonyokra kialakult formákat hasznosítják. Ilyen körülmények között pozitív hatása volt annak az elméletnek, amely a terv végrehajtását szolgáló szerződéseknek a polgári jogi szerződéstípusok közé való beillesztése módját kereste. Ennek az elméletnek a kidolgozója, *Eörsi* Gyula, a tervszerződést több szerződéstípust alkotó olyan kategóriaként fogalmazta meg, amelynek ismérve az, hogy a szerződés mindkét fél részéről tervutasítás megvalósítására irányul. A tervszerződés tágabb felfogása a szállítási, vállalkozási, az építési, tervezési, fuvarozási és szállítmányozási, továbbá a bankhitel-szerződéseket tartotta a fogalomba tartozónak, míg a szűkebb értelemben vett tervszerződéseknek azokat a szerződéseket tekintették, amelyeknél a két fél terve egybevágó volt; így a szűkebb fogalomba nem értették bele a fuvarozási, szállítmányozási szerződéseket és a bankhitelt, amelynél az egyik félnél a szerződés teljesítése nem vágott a tervbe, csak eszköze volt a tervteljesítésnek. Az 1959. évi polgári törvénykönyv a tervszerződések szűkebb fogalmát fogadta el.

A vállalatok szerződéseinek nagy része tervszerződésnek minősült e kategória kidolgozása idején. Később azonban a gazdaságirányítási rendszer fokozatos módosulásával a tervszerződések köre észrevétlenül fokozatosan szűkült. Döntő változást a gazdaságirányítási rendszer átfogó reformja hozott, általában megszüntetve a tervutasítások rendszerét, s ezzel egyidejűleg eltüntetve a tervszerződések közös ismérvét, a felek tervkötelezettségét; a felettes szerv utasítása alapján kötött szerződés a gyakorlatban kivételessé vált. A változások hatására a tervszerződések sorsa vitássá vált, a jogirodalomban különböző nézetek alakultak ki. Az egyik álláspont a vállalatok legfontosabb szerződéstípusainak szabályait egy átfogó új kategória keretei között kívánta elhelyezni, ezzel szemben a többség az átfogó kategória megszüntetését tartotta szükségesnek. A polgári törvénykönyv 1967. évi módosítása csak a legszükségesebb változtatásokat végezte el, de típusok egészét érintő átalakítást nem hozott. A tervszerződésről szóló fejezet megmaradt a polgári törvénykönyvben, de megváltozott jelleggel kodifikációs technikai megoldásként a vállalatok szállítási és vállalkozási szerződéseinek néhány közös szabályát foglalta össze. A tudományos közvélemény a tervszerződés kategóriájának megszüntetését várta, s a törvénykönyv 1977. évi módosítása eleget tett ennek az igénynek. Megszüntette a tervszerződésről szóló fejezetet, és a *gazdálkodó szervezetek szerződése*ire vonatkozó szabályokat beépítette a többi szerződési szabály közé. A terv és a szerződés összefüggése továbbra is a polgári jog egyik legfontosabb elméleti és gyakorlati kérdése, de ennek az összefüggésnek nincs rendszeralkotó következménye.

ab) Tulajdonjog átruházására irányuló szerződések. Ebbe a csoportba az áruforgalom alapvető szerződéstípusai tartoznak; közös jellemzőjük a tulajdonjog átruházása ellenérték fejében. Állami vállalatok között lebonyolódó szerződések esetében nem a tulajdonjog, hanem az eladó vállalatot megillető jogok összessége száll át. A következő szerződéstípusok sorolhatók ide:

— adásvétel (dolog tulajdonjogának átruházása pénzfizetés ellenében),

— csere (a szerződő felek kölcsönösen átruházzák egymásra dolgok tulajdonjogát),

— szállítási szerződés (tömegcikknek minősülő dolog tulajdonjogának átruházása pénz ellenében, azzal a kikötéssel, hogy a dolog átadása a szerződéskötést követően későbbi időpontban történik meg),

— mezőgazdasági termékértékesítési szerződés (mezőgazdasági termény, termék vagy állat tulajdonjogának átruházása pénz ellenében, azzal a kikötéssel, hogy a dolog átadá-

sára a szerződéskötést követő későbbi időpontban kerül sor; az átadó az esetek többségében termelő szocialista szervezet vagy magánszemély, a megrendelő csak szocialista szervezet lehet, az átadandó dolgot pedig a kötelezett többnyire maga termeli).

A tulajdonjog átruházására irányuló szerződések szabályai sok szempontból eltérnek a kapitalista jogok vonatkozó szabályaitól amellett, hogy sok hasonlóság is található.

A hagyományos *adásvételi* szerződés a felszabadulás előtti alkalmazási területéhez viszonyítva jelentősen visszaszorult és jellegében is megváltozott. A sokféle tulajdonszerzési korlátot megállapító jogszabály hatásaként elsődlegesen a személyes szükségletek kielégítésének célját szolgáló szerződéssé vált. Különösen erős ez a jelleg a fogyasztóknak a kiskereskedelmi vállalatoktól, szövetkezetektől történő vásárlásainál. A szocialista szervezetek között az adásvétel jelentősége a gazdaságirányítási rendszer reformja óta megnőtt, de jelenleg is sokkal fontosabb az adásvételnél a szállítási szerződés.

A *szállítási* szerződés az 1950-es évek elején a legfontosabb szerződéstípus volt a szocialista szervezetek közötti viszonylatban. A szállítási szerződés a tervutasítások végrehajtásának alapvető szerződési intézménye volt. A szerződések számos olyan szabálya nyert először megfogalmazást ennek a szerződéstípusnak a keretében, amely a későbbiekben általános érvényű tétellé vált. A gazdasági kapcsolatok fejlődésével, bonyolultabbá válásával a szállítási szerződések uralma megszűnt, de sazdasági jelentőségük ma is nagy. A szállítási gzerződések jellege hosszú ideig vitás volt. Különösen az 1967 előtti időszakban erősen keveredtek az adásvételi és a vállalkozási elemek, s a vegyes tartalom miatt a jogszabályokban megtalálható fogalommeghatározások nem tudtak egyértelmű képet adni erről a szerződéstípusról. A gazdaságirányítási rendszer reformjának bevezetése, s a szocialista szervezetek közötti vállalkozási szerződések önálló szabályozása óta az adásvételi jelleg erősödött meg. Ezt fejezi ki a jogirodalomban uralkodóvá vált az az álláspont is, amely a szállítási szerződést határidős adásvételnek minősíti.

A *mezőgazdasági termékértékesítési* szerződés hasonló szerepet tölt be a mezőgazdasági termékek tekintetében, mint az ipari termékeknél a szállítási szerződés. Ennek a szerződéstípusnak a jellege és önállósága vitatott, és bár az utóbbi időben az irodalom nem foglalkozott ezzel a szerződéstípussal, a vita aligha tekinthető lezártnak. Nem világos a mezőgazdasági termékértékesítési szerződés elhatárolása a szállítási szerződésektől és a gyakorlatban gondot okoz az adásvételtől való megkülönböztetés is. További problémát jelent az, hogy ebben a szerződéstípusban keverednek az adásvételi és vállalkozási jellegű elemek. A bizonytalanságot mutatja az a tény is, hogy a polgári törvénykönyv eredeti szövege megkülönböztette az adásvételi természetű terményértékesítési szerződést a vállalkozási vonásokkal rendelkező termelési szerződéstől, viszont a polgári törvénykönyv 1967. évi módosítása ezt a megkülönböztetést elejtette. A mezőgazdasági termékértékesítési szerződések gazdasági jelentőségét fokozza az a tény, hogy a mezőgazdasági termékek forgalmának szabályozásán túlmenően segítik a mezőgazdasági termelők és az élelmiszeripari vállalatok rendszeres kapcsolatának kiépítését, az élelmiszergazdaság kialakítását.

Az *energiaszolgáltatás*ra irányuló szerződések a gyakorlatban sok vitát váltottak ki, bár ez a jogirodalomban kevéssé tükröződött. Az önállósuló szerződéstípus — a tételes jogban is kifejeződő álláspont szerint — leginkább a szállítási szerződésekkel mutat rokon vonásokat, némelyek szerint közelebb áll a vállalkozási szerződésekhez.

ac) Meghatározott tevékenység végzésére irányuló szerződések. Az ipari forradalom óta megnőtt a tevékenység ellátására, nem dologszolgáltatásra szóló szerződések jelentősége. A tevékenységek egyre újabb formái jelennek meg, felvetve egy-egy új szerződési altípus kialakulásának lehetőségét. A tevékenységek ellátására létrehozott szerződések megítélése szoros kapcsolatban van a fennálló gazdasági-társadalmi rendszerrel. Ezzel hozható összefüggésbe többek között a római jognak a rabszolgamunkát szem előtt tartó bérlet-minősítése, továbbá a kapitalizmusban a munkaszerződésnek átlagos polgári jogi szerződésként való kezelése, majd a szocializmusban a munkaszerződésnek önálló jogágba való kerülése.

A meghatározott tevékenységnek díj ellenében való ellátására szóló szerződéseknek különböző csoportjai alakultak ki. Ezeket a csoportokat a jogirodalom többnyire nem is szokta összekapcsolni, inkább a különbségek kimutatásával foglalkoznak. Nézetünk szerint a szolgáltatások közös sajátosságaiból kell kiindulni, ennek alapján a közös kategóriát indokolt elismerni, s a közös vonások figyelembevétele után lehet a különbségek alapján további osztályozást végezni. A kategórián belül a következő főbb csoportok különböztethetők meg:

— a tevékenységvégzés általános típusa, a vállalkozás,

— a képviseleti tevékenység végzésének típusa, a megbízás,

— egyes speciális tevékenységek végzésére kialakult szerződéstípusok, amelyeknek egy része a vállalkozásból, egy másik része pedig a megbízásból vált önállóvá.

A *vállalkozási* szerződés lényegének meghatározása sok vitát váltott ki, s a gyakorlatban is igen sok problémát okoz a vállalkozás és a *megbízás* elhatárolása. A megoldás országon-

ként eltérően alakult. A magyar polgári törvénykönyv azt a felfogást fogadta el, amely a fogalommeghatározásnál lényeges szerepet juttat az eredmény produkálásának. Eszerint vállalkozási szerződés esetében a vállalkozó valamilyen eredmény produkálására (dolog elkészítésére, feldolgozására, átalakítására, stb.) köteles díj ellenében. Megbízási szerződés esetében viszont a megbízott csak tevékenység végzésére, ügy ellátására köteles, és nem tartozik eredmény szolgáltatásával. A megbízásnak van ingyenes és visszterhes formája; népgazdaságilag jelentős szerepet a visszterhes megbízások játszanak.

Az eredmény elérésének középpontba állításával végrehajtott határvonal-meghúzás a vállalkozás és a megbízás között azt a benyomást kelti, hogy e két szerződéstípus egyenrangú, nagyjából azonos területet fog át, s a felek választásától függ az, hogy a kockázatok megosztásának eltérő módját kínáló két típus közül melyiket választják. A szerződéstípusok gyakorlati alkalmazása, az önállósuló szerződéstípusok alkalmazási köre azonban nem ezt a képet tükrözi, s az elhatárolás helyességét megkérdőjelezi az eredmény értelmezése körül felmerülő sok probléma is. Ezért nézetünk szerint helyesebb a szolgáltatások tartalmának egyéb elemeiből kiindulni, s a megbízást a *képviselet* ellátására szóló szerződéstípusnak tekinteni, a vállalkozást pedig a *tevékenység* ellátására szóló szerződések általános típusának felfogni.

Az egyes sajátos tevékenységfajtákra szóló szerződések között a vállalkozás általános típusához legközelebb az *építési, szerelési* és a *tervezési* szerződések állnak, ezek a vállalkozás önállósult altípusaiként jelennek meg. Az építési és szerelési szerződések sajátos szabályai egyébként a szocialista szervezetek nagyobb jelentőségű beruházások megvalósítására irányuló megállapodásaira vannak tekintettel; ott van ezekre szükség. Lényegesen több speciális vonást mutat, a vállalkozás altípusától erősebben eltávolodott a *fuvarozási* szerződés. A fuvarozási szerződés a polgári törvénykönyvben csak árufuvarozást jelent, a személyfuvarozás viszont a vállalkozás általános szabályaihoz kapcsolódik. Az alacsonyabb szintű jogszabályokban ezzel szemben a személyfuvarozás szabályai az árufuvarozással keresik a kapcsolatot. A vállalkozási szerződéshez hasonló vonásokat mutat a *díjkitűzés*, amelynél valaki meghatározott díj fizetését ígéri annak, aki megszabott eredményt, teljesítményt nyújt.

Az egyes sajátos tevékenységfajtákra szóló szerződések között a megbízás altípusaként jelenik meg az *ügyvédi* szerződés. A megbízáshoz közelálló, önállósult szerződéstípus a *bizomány*, amely nem egyszerűen képviseleti ellátására szól, hanem a bizományos saját nevében szerződik harmadik személlyel, bár a szerződést a megbízója javára köti meg. A nemzetközi piaccal való kapcsolatteremtés sajátosságai miatt a bizomány speciális fajtája a külkereskedelmi bizomány, ahol bizományosként mindig külkereskedelmi tevékenységre jogosult vállalat szerepel. A bizomány másik sajátos önállósult formája a *szállítmányozás;* ennél a szerződéstípusnál a kötelezett a megbízás alapján fuvarozási szerződést köt, és a speciális vonásokat éppen a fuvarozással való kapcsolat idézi elő.

A sajátos tevékenységek elvégzésére irányuló szerződések között különleges helyet foglal el a *letéti* szerződés. A letéti szerződés alapján a letéteményes valamilyen dolog időleges őrzésére köteles. A polgári törvénykönyv mind ingyenes, mind visszterhes letétekkel számol; a gazdasági életben a visszterhes forma a jelentős. A magyar jogban a *raktározási* szerződés önálló típussá nem vált, a letét egyik esetének tekintendő. A letét speciális fajtáiként rendezi a polgári törvénykönyv azokat az eseteket, amelyekben a dologmegőrzés csak mellékkötelezettségként jelentkezik; ilyen a *szállodai* szállás nyújtása, továbbá éttermek, kávéházak, fürdők, színházak szolgáltatásának igénybevétele esetén a dologmegőrzés (ruhatári). Bár más elemek is vegyülnek a szerződésbe, a sajátos tevékenység végzésére irányuló szerződések közé sorolható a *bankszámla*-szerződés, amelynek alapján a bank kezeli a számlatulajdonos pénzeszközeit, és az utasításoknak megfelelő kifizetéseket teljesít.

ad) Használat átengedésére szóló szerződések. A használat átengedésére szóló szerződések csoportokra oszlanak. A csoportosítás alapját az szolgáltatja, hogy minek a használata kerül időlegesen átadásra. Eszerint két csoport különböztethető meg: a dolgok bérlete és a pénzkölcsön.

Bérleti szerződés alapján a bérlő valamilyen fizikai dolgot vesz át időleges használatra a bérbeadótól, és ellenértékként bért fizet. A polgári törvénykönyv a bérlet két önállósult típusát ismeri; az önállósulásra az átadásra kerülő dolog tulajdonságai és a felek között kialakuló jogviszony ennek megfelelő sajátosságai adnak alapot. Az egyik külön szabályozott bérleti fajta a *lakásbérlet*, a másik a *haszonbérlet*. A haszonbérlet elsősorban mezőgazdasági ingatlan használatának átengedésére vonatkozik. Mivel azonban a mezőgazdaság szocialista átalakulásával erre mind ritkábban kerül sor, a haszonbérlet jelentősége csökken. Az utóbbi időben továbbá mind gyakrabban merül fel nagy értékű gépek meghatározott célú üzemeltetésre történő átengedése (leasing). Ez az egyes esetekben adásvételt előkészítő kapcsolat Magyarországon egyelőre csak csíráiban van meg.

A *hitelezési* viszonyoknál pénzt vagy pénzként hasznosítható jogosultságot bocsátanak időleges használatra, többnyire valamilyen

ellenérték (például kamat) fejében. A kölcsönszerződés sajátossága az, hogy a használatra átadott dolog az adós tulajdonába kerül, és visszaadáskor ismét tulajdonátruházás történik. Ebbe a csoportba sorolható a *hitelnyitási szerződés*, amelynél a pénzintézet meghatározott célra megszabott pénzösszeget köt le a másik fél javára, vagy végez valamilyen más hitelműveletet; továbbá ide sorolható a már említett *kölcsönszerződés*. Megjegyzendő, hogy hitelezési elemet tartalmaz minden olyan megállapodás, amelynél a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás teljesítése időben elválik, de ha ez az elem nem tartozik a szerződés lényegéhez, csak vegyes szerződésről lehet beszélni.

A használatátengedésre irányuló szerződésekhez rokon vonásokat mutatnak a szellemi alkotások vagyoni jogosítványainak időleges hasznosítására engedélyt adó szerződések, elsősorban a *licenciaszerződések*.

ae) Szerencseelemet tartalmazó szerződések. A szerződések egy részénél a szolgáltatás és az ellenszolgáltatás közötti egyensúly fennállásának vagy hiányának megállapítása csak nagy bizonytalansággal történhet. A szolgáltatás és ellenszolgáltatás arányának kialakulásánál nemcsak az áruviszonyok törvényszerűségei játszanak fontos szerepet, hanem az a tény is, hogy a szerződéskötéskor nem ismerhető jövőbeli körülmények szabják meg az adott szerződés pozitív vagy negatív mérlegét a felek számára. A bizonytalanság fennállhat atekintetben, hogy valamilyen esemény, amely bizonyos kötelezettséget keletkeztet, egyáltalán bekövetkezik-e, vagy abban, hogy az esemény bekövetkezése biztos ugyan, de az nem, mikor kerül erre sor.

A szerencseelemet tartalmazó szerződések két csoportját lehet megkülönböztetni. Ezek közül egyik a *biztosítás*. A biztosításnál a szerencseelem valójában csak a biztosított szemszögéből nézve áll fenn. A biztosító pozíciójából szemlélve a helyzetet, azt lehet megállapítani, hogy bizonytalanság csak az egyes szerződések tekintetében van, de ez a szerződések egész állományánál már nem jelentkezik. A biztosítás tulajdonképpen több szerződéstípust összefogó kategória. Keretébe tartoznak azok a szerződések, amelyeknél a biztosító valamilyen jövőbeli esemény bekövetkezésének esetére bizonyos összeg megfizetését ígéri, a biztosított pedig biztosítási díj fizetését. A biztosítási szerződéstípusok fajtái a biztosítási esemény típusaihoz igazodnak: vagyon károsodása esetére vagyonbiztosítás, károkozásért való felelősség beállta esetére felelősségbiztosítás, halál bekövetkezésére életbiztosítás, baleset elszenvedése esetére balesetbiztosítás alakult ki. Az említett formák mellett, különösen a vagyonbiztosításon belül számos altípust alakítottak ki.

A szerencseelemet tartalmazó szerződések másik csoportját a *tartási és életjáradéki szerződések* alkotják. Tartási szerződés alapján az eltartó köteles a másik felet annak haláláig saját háztartásában eltartani, gondozni, gyógyíttatásáról, ápolásáról és eltemetéséről gondoskodni, a másik fél pedig ellenszolgáltatásként többnyire a tulajdonában levő ingatlant ruházza át az eltartóra, vagy az általa bérelt lakásban való tartózkodását engedélyezi, és ezzel lehetővé teszi a bérleti jog későbbi átszállását. Életjáradéki szerződésnél a természetbeni tartás helyett pénzösszeg vagy termékmennyiség időszakonként visszatérő szolgáltatása szerepel.

b) Ingyenes szerződések.

Az ingyenes szerződések közös jellegzetessége, hogy az egyik fél szolgáltatásával nem áll szemben a másik fél ellenszolgáltatása. Ezeknél a szerződéseknél az áruviszonyok jogi szabályozása nem érvényesül teljesen, mivel az ingyenes szerződések nem áruviszonyokat fejeznek ki.

Az ingyenes szerződések csoportjába sorolható az ingyenes vagyoni juttatást megvalósító, többnyire tulajdonjog átruházásával járó *ajándékozás*, és a valamilyen dolog használatának időlegesen és ellenérték nélkül történő átengedésével járó *haszonkölcsön*. Az ezeknek a szerződéseknek az alapján keletkező jogviszonyokhoz hasonló vonásokat mutat az egyoldalú jogügyletek közül a *közérdekű célra való kötelezettségvállalással* létrejövő jogviszony.

Irodalom: *Csanádi* György: A megbízási jogviszony. Bp. 1959.; *Eörsi* Gyula: A tervszerződés. Bp. 1957.; *Harmathy* Attila: Összehasonlítás a „gazdasági szerződések" körében. Állam- és Jogtudomány 1972.; *Lontai* Endre: A kutatási szerződések. Bp. 1972.; *Vékás* Lajos: A szerződési rendszer fejlődési csomópontjai. Bp. 1975.

Bratusz, Sz. N.—*Lunc*, L. A.: Voproszü hozjajsztvennogo dogovora. Moszkva, 1954.; *Joffe*, O. Sz.: Plan i dogovor. Moszkva, 1971.; *Joffe*, O. Sz.: Objazatelsztvennoe pravo. Moszkva, 1975.; Hozjajsztvennoe pravo. Red. Laptev, V. V. 2. izd. Moszkva, 1970.

Aubry, C.—*Rau*, C.: Cours de droit civil français. 4. éd. Tome 4. Paris, 1871.; *Charmatz*, H.: Zur Geschichte und Konstruktion der Vertragstypen im Schuldrecht. Brünn—Prag—Leipzig—Wien, 1937.; Chitty on Contracts. 23. ed. Vol. 2. London, 1968.; *Fifoot*, C. H. S.: History and sources of the common law. Tort and contract. New York, 1970.; *Goldschmidt*, L.: Handbuch des Handelsrechts. 2. Aufl. Stuttgart 1875.; *Hémard*, J.: Les contracts commerciaux. Paris, 1953.; *Windscheid*, B.: Lehrbuch des Pandektenrechts 3. Aufl. Bd. 2. Düsseldorf, 1873. L. még a Polgári jog és Szerződés irodalomjegyzékében feltüntetett műveket.

Harmathy Attila

SZERZŐI JOG: I. Fogalom (1603.) — II. Nemzetközi intézménytörténet (1604.) — III.

Magyar intézmény- és tudománytörténet (1608.) — IV. A magyar szerzői jog intézményei (1609.)

I. Fogalom. 1. A szellemi alkotások jogi oltalma. 2. A szerzői jog területe és sajátosságai. 3. A szerzői jog szabályozása.

1. A szellemi alkotások jogi oltalma.

A jog egyik alapvető feladata, hogy a rendelkezésére álló eszközökkel biztosítsa, elősegítse az emberi személyiség kibontakozását. (→*Személyiségi jogok*) Ennek során ki kell építenie a minden embert megillető — az alkotmányban is biztosított — személyiségi jogok, mint az élethez, becsülethez, a személyes titokszférához stb., való jogok megfelelő biztosítékai rendszerét, s ehhez kapcsolódva megfelelő jogi szabályozással kell körülbástyáznia az alkotó ember — személyi és vagyoni — érdekeit, ösztönöznie a társadalmi szempontból értékes alkotások létrehozását és felhasználását. Ezt az utóbbi jogterületet nevezzük a szellemi alkotások jogának, amelynek szabályozási módszere jellegzetesen *alkotás-centrikus*. Bár szabályaival, intézményeivel a jog természetesen itt is az emberi tevékenységre, magatartásra kíván hatni, normái kiépítése során közvetlenül az alkotó tevékenység eredményére, a valamilyen formában „megtestesült", hozzáférhető, társadalmilag felhasználható alkotásokra van elsősorban figyelemmel.

Erre épül a szellemi alkotásokkal kapcsolatos jogviszonyok kategorizálása és belső szerkezete is. A szellemi alktások társadalmi felhasználásának folyamatában három, jogilag jelentős fázis különböztethető meg: a szellemi alkotások létrehozása, a létrejött alkotások oltalmának biztosítása, illetőleg az alkotások felhasználása. Az alkotás-centrikus szabályozás-koncepció alapján a második fázisra, az alkotások jogi oltalmának szabályozása területére eső jogviszonyokat tekintjük a szellemi alkotások alap-jogviszonyainak, ezeket célozza, illetőleg ezekre épül a létrehozást és a felhasználást biztosító jogviszonyok rendszere, amelyek ehhez képest — jogi szempontból — másodlagosak.

A szellemi alkotásokkal kapcsolatos — alapjában társadalmi-gazdasági szükségletek által meghatározott — szabályozási megoldások előkészítésében, illetőleg megmagyarázásában különböző *elméletek* játszottak nem lebecsülhető szerepet. Ezek az elméletek, bár esetenként a szellemi alkotások egyes részterületeire, vagyis az iparjogvédelemre, illetőleg elsősorban a szerzői jogra nézve kerültek kimunkálásra, általában a szellemi alkotások területének egészére irányadók. Néhány sajátos, kizárólag a szerzői jog területét érintő felfogást az I. 2. pont tartalmaz.

Történetileg legkorábbi, modernizált válfajaiban ma is élő elmélet a szellemi alkotások *tulajdoni* felfogása, amely a szellemi alkotást tulajdonjog tárgyának tekinti. Ez a természetjogra épülő, főként az angol és francia elméletben kidolgozott elmélet nagymértékben befolyásolta az első burzsoá kodifikációkat, s tekintélyi inerciája még a legújabb elméletekben *(Recht)* is tükröződik. A tulajdoni szemléletre épülő koncepció korrekciójaként született meg az *immateriális javak* kategóriáját kidolgozó és erre alapított elmélet *(Kohler,* újabban *Troller)*, amely levont ugyan bizonyos konzekvenciákat a szellemi alkotások sajátos, a fizikai dolgoktól eltérő jellegéből, azonban — hasonlóan a tulajdoni koncepcióhoz — elsősorban ez is a szellemi alkotásokhoz fűződő jogok vagyoni aspektusait hangsúlyozta, alapjául szolgálva ezzel a szerzői jog dualista elméletének (l. I. 2.).

A dologias, illetőleg vagyonjogias megközelítéssel szemben a személyi elemek hangsúlyozása jellemzi a szellemi alkotások — alapjában ugyancsak természetjogias, illetőleg kantiánus fogantatású — ún. *személyiségi jogi* elméletét *(Gierke)*, amely éppen a személyiségi elemek túlhangsúlyozása és irracionális elképzelései következtében kevéssé nyújtott megnyugtató alternatívát a jogi szabályozás elméleti megalapozásához.

A szellemi alkotások *versenyjogi* koncepciója *(Elster)*, bár számos reális mozzanatra, elsősorban a közgazdasági aspektusok szerepére hívja fel a figyelmet, ugyancsak vitatható értékű alapot nyújt a szellemi alkotások területének, különösen a szerzői jognak következetes kiépítéséhez.

A szocialista jogtudomány csak újabban tett jelentősebb kísérleteket (elsősorban *Világhy)* a szellemi alkotások jogterületének elméleti megalapozására. Felhasználva és meghaladva a korábbi elméletek eredményeit, szakítva a formális és irracionális megközelítésekkel, hangsúlyozza a szellemi alkotások társadalmi feltételezettségét. Rámutat ezzel kapcsolatban az egyéni alkotó és a társadalmi környezet szerepére és kölcsönös összefüggésére, amelyek következetes fel- és elismerése szolgáltathat megnyugtató alapot a jogi szabályozás számára. Ugyancsak következetesen hangsúlyozza a személyiségi és vagyoni jellegű aspektusok egységét.

A szellemi alkotások joga két nagy, viszonylag elkülönült területet ölel fel. Az iparjogvédelem területe *(→ Iparjogvédelem)* heterogénebb jogviszonyokat szabályoz, a szellemi alkotások általános vonásait tisztábban illusztrálja a szerzői jog területe. Ezért is tekinthetjük a szerzői jogot a szellemi alkotások jogterülete viszonylag legszélesebb birodalmának, amely ennélfogva valamennyi szellemi alkotás tekintetében legátfogóbb mögöttes jogterületnek is minősül.

2. A szerzői jog területe és sajátosságai.

A szerzői jog az olyan alkotásokkal kapcsola-

tos jogviszonyok szabályozására-befolyásolására hivatott, amelyek a széles értelemben vett *irodalom, tudomány és művészet* területén keletkeznek. Amint erre utaltunk, elsődlegesek ennek során az ún. alapjogviszonyok, amelyek az alkotás (közvetve az alkotó) oltalmát biztosítják, s ehhez kapcsolódnak az alkotás létrehozásával és felhasználásával kapcsolatos másodlagos jogviszonyok. Amíg az alapjogviszonyok hagyományosan abszolút struktúrájú jogviszony formájában nyernek szabályozást (az erre épülő analógia táplálja részben még ma is a tulajdoni koncepciót), a másodlagos jogviszonyok relatív szerkezetűek, általában szerződések formájában jelentkeznek. (→ *Polgári jog*. IV.)

Az alkotás-centrikus megközelítésből folyik, hogy a szerzői jog szabályozásának egyik alapvető kategóriája az alkotás, *a mű*. A mű kritériumai közül hangsúlyozni kell azt, hogy annak az irodalom, tudomány vagy a művészet területén kell megszületnie, továbbá, hogy szükséges a mű hozzáférhetősége, potenciális társadalmi tudomásulvétele, mondhatnánk, tág értelemben vett rögzítettsége. A szerzői oltalomra alkalmas mű meghatározásánál tehát az esztétikai megközelítés a döntő (szemben pl. a találmánynak minősülő műszaki alkotással, ahol a gyakorlati, termelési felhasználhatóság a meghatározó kritérium), az oltalomképesség szempontjából azonban a szerzői jog csak a mű egyéni-eredeti jellegét kívánja meg, az alkotás esztétikai értékelése, művészi értékének szintje lényegében közömbös. (Az értékelés szubjektivitásának veszélyeit, az utókor felülbírálatának kockázatát a jogalkotó aligha vállalhatja, a szerzői oltalomhoz kívánt minimális értékszint bizonyítéka a tényleges felhasználói igény, aminek esetén pedig az oltalom biztosítása már szükséges.)

Amikor azt mondjuk, hogy szerzői jogi oltalmat csak az irodalom, tudomány és művészet területén létrejövő alkotás élvez, ezzel korántsem állítjuk, hogy a szerzői alkotás, a mű fogalmi körének határai változatlanok. Éppen a modern fejlődés mutat példákat az oltalmi kör szélesítésére, illetőleg megoldásra váró határterületi problémák jelentkezésére (l. II. 6.).

A szerzőt megillető különböző — személyi és vagyoni jellegű — jogosultságok részletesebb bemutatására később (I. IV. 2.) kerül sor. Itt csupán e jogok összefüggéseinek egy aspektusát vizsgáljuk, nevezetesen azt a kérdést, hogy *egységes szerzői jog*ról kell-e beszélnünk, vagy párhuzamos jogokról. Ez a kérdés az elmélettörténetben mint a monista és dualista koncepciók küzdelme jelentkezik. A tulajdoni elmélet következetesen monista koncepciót vallott, annak árán azonban, hogy a szerzői jog személyiségi oldaláról nem vett tudomást. Ezért részben a jogirodalom, részben a bírói gyakorlat párhuzamosan fejlesztette ki a szerző személyiségi érdekeinek oltalmát, az ún. droit moral-t. Az így kialakult, immár dualista koncepciót tükrözi az újabb francia szerzői jogi kodifikáció is, amikor egy jogszabályon belül, de párhuzamosan építi ki a személyiségi és vagyoni (tulajdonképpeni szerzői jogi) jogokat. Ugyancsak alapjában dualista felfogást tükröz az immateriális jogok elmélete, így pl. *Kohler* a személyiségi jogok megfelelő oltalmát egy párhuzamos ún. Individualrecht-re kívánta hárítani. A személyiségi jogi koncepció követői *(Gierke)* következetesen monista, a szerzői jog egységét hangsúlyozó elméletet vallanak, s ugyanígy az újabb polgári elméletek kidolgozói közül *Ulmer* (hasonlóan *Rintelen* és *Hubmann*), aki a szerzői jogot személyiségi és vagyoni jogosultságok egységének tekinti.

A szocialista jogtudomány általában (bizonyos kivételt a lengyel szerzői jog jelent) az egységes szerzői jog koncepcióját vallja. A személyi, illetőleg vagyoni jellegű jogosultságokat mint az egységes szerzői alanyi jog különböző aspektusait tekinti, ami nem érinti e jog alapvető egységét.

3. A szerzői jog szabályozása.

A történeti fejlődés ugyan azt mutatja, hogy sor került a szerzői jogi oltalom (vagy annak egyes aspektusai) igazgatási, közjogi módszerekkel történő szabályozására is, a modern megoldások azonban hagyományosan és következetesen a polgári jogias szabályozást teszik magukévá. Ezért az oltalom alapvető formája a szerzői jogi alapjogviszonyok abszolút szerkezetű, kizárólagos jellegű megfogalmazása.

A szocialista jogok is alapvetően a *polgári jog* keretein belül szabályozzák általában a szellemi alkotások jogát, s ezen belül a szerzői jogot. Ez nem jelenti persze azt, hogy más jogágak nem játszanak szerepet az alkotó tevékenység előmozdításában, az alkotó ember érdekeinek védelmében (így az alkotmányjog, igazgatási és pénzügyi jog, a büntetőjog és a munkajog), a par excellence szerzői jogi viszonyok azonban a polgári jog módszerével szabályozhatók a legsikeresebben. Különösen indokolja ezt a gazdasági reformok folytán az áruviszonyok megnövekedett szerepe.

A polgári jogon belül azonban a szellemi alkotások szabályozása, így a szerzői jogé is, bizonyos sajátosságokat mutat, amelyek a szabályozás viszonylagos elkülönültségét, önállóságát indokolják. Ez tükröződik abban is, hogy a polgári törvénykönyvek általában csak utalásszerűen érintik a szellemi alkotások kérdéseit, s bár ezek a kódexek mögöttes jogterületként jelentkeznek, a szerzői jog rendszerint önálló kodifikáció tárgya.

II. Nemzetközi intézménytörténet. 1. Előtörténet. 2. A burzsoá fejlődés. 3. A szocialista szerzői jog. 4. Nemzetközi oltalom. 5. Nemzetközi magánjogi kérdések. 6. Jelenkori problémák.

1. Előtörténet.

Már az emberiség őstörténete tanúskodik a részben még a munkához kapcsolódó, de a munkamegosztás fejlődése révén önálló rendeltetésű, magas esztétikai színvonalon álló művészi alkotásokról (használati tárgyak díszítése, munkadalok, illetőleg barlangfestmények, ősi eposzok stb.). A *rabszolgatartó társadalmakban* pedig már jelentős számban születtek az emberi kultúra egyetemes kincsét képező, kimagasló egyéni művészi és irodalmi alkotások (Homérosz, Vergilius, az egyiptomi, görög és római építészet és szobrászat művei stb.). Nem hiányzott ezeknek az alkotásoknak és alkotóiknak magas társadalmi megbecsülése, sőt az alkotók művészi öntudata sem (... exegi monumentum ...), ez azonban erkölcsi elismerésben tükröződött, s jogilag irrelevánsnak tekintették az alkotással kapcsolatos társadalmi viszonyokat. Még a rendkívül fejlett római jog sem tekintette feladatának e viszonyok szabályozását, legfeljebb a műalkotás tulajdonjogára építve adott esetenként védelmet, de nem magának a „szellemi" alkotásnak.

A szellemi alkotásoknak ez a jogon kívüli helyzete jellemezte alapjában a *feudális társadalmi rend*et is, noha ebben a korban is kiemelkedő (nemegyszer anonim) művészeti és irodalmi alkotások születtek. Az alkotók elismerése itt is elsősorban erkölcsi jellegű volt, anyagi érdekeiket a fejedelmi (vagy más hűbéri) mecénások juttatásai biztosították, az alkotó számára azonban a hűbéri jogrendszer alanyi jogot nem biztosított.

A jogon kívül rekedtség alapvető oka a technika akkori szintjében kereshető, nevezetesen a többszörözés korlátozott lehetőségében (a kódexmásolás technikájal). A döntő lökést a jogi szabályozásra irányuló társadalmi igény felébresztésére az ipari-műszaki fejlődés jelentette, a *könyvnyomtatás* megjelenése (Gutenberg-galaxis). Ez a jelenség már feltétlenül jogi szabályozást igényelt, s ez a feudális jogrendszernek megfelelően a fejedelmek által nyújtott privilégiumokkal biztosított monopolhelyzetben nyert kifejezést. A 15—16. századtól kezdve egyre több ilyen — a céhrendszer struktúrájának is megfelelő — privilégium került kibocsátásra, elsősorban Angliában (stationers' copyright), Svájcban, az olasz városállamokban. Ez a szabályozás nem a szerző, hanem a nyomdászkiadó pozíciójának jogi oltalmát célozta (aki esetenként maga is szerző volt), bár — különösen a 17—18. században és főként a francia és német jogterületen — találkozunk a szerzőknek adott privilégiummal is. Stuart Anna 1709. évi statútuma pedig, másrészt az ezzel párhuzamosan kibontakozó angol bírói gyakorlat már — mondhatjuk — áttörte a feudális modellt, és elérkezett a modern értelemben vett, burzsoá szerzői jog koncepciójához.

2. A burzsoá fejlődés.

A szerzői jog kodifikációja a tőkés gazdasági rendnek megfelelő következetes megoldásokhoz ott jutott el, ahol a társadalmi-politikai átalakulás is radikális volt, tehát a következetes polgári forradalom modelljeinek tekintendő Franciaországban és az USA-ban.

Bár az angol jogfejlődés nem kis mértékben befolyásolta az amerikai kodifikációt — ennek jeleit még az *USA* jelenlegi szerzői jogában is felleljük pl. a vagyoni oldalra koncentráló oltalomban, az oltalmi idő szabályozásában, az alakiságok szerepében stb. —, mégis elsőként foglalta következetesen törvénybe — az 1788. évi alkotmányra támaszkodva — a szerzők jogait az 1790. évi szövetségi szerzői jogi törvény.

A *francia* forradalom elsőpörte a feudális privilégiumokat, s ez a forradalmi jogalkotásban is kifejeződött. A tulajdonjogi koncepciónak (l. I. 1.) megfelelően a szerzők jogait mint a művük feletti tulajdonjogot biztosította az 1793. évi szerzői jogi törvény. Ezt a „tulajdonjogot" ugyan nem tekintette örökneк, s így az oltalmat csak meghatározott időre adta meg, az oltalmi idő számításánál azonban — szemben a common law-megoldásokkal — nem a megjelenés, hanem a szerző halálának időpontját vette alapul.

A *német* jogfejlődés a szerzői jog területén is jellemző példáját adja a késleltetett s ezért kompromisszumra kényszerülő polgári kodifikációnak. Ez mutatkozik meg a privilégiumok bizonyos továbbélésében, illetőleg a szerzők jogai tekintetében elsősorban a közjogi (büntetőjogi) oltalom kiépítésében. Az 1837. évi porosz (és nyomán több más német állam) szerzői jogi törvénye lényegében átvette a tulajdoni koncepcióra épülő francia szabályozás alapvető megoldásait. Ezzel szemben a viszonylag késői (1865) bajor és a szövetségi (1870) szerzői törvény már — szakítva a tulajdoni koncepcióval — egy önálló szerzői jogi fogalomra épített. Ezzel a német területen is befejeződött a szerzői jog „magánjogias" szabályozásának kiépítése.

Az első kodifikációkat követő időszakban bekövetkezett gazdasági-társadalmi változások szükségessé tették a burzsoá szerzői jogi szabályozás *korszerűsítését* is. Különösen a századforduló után, illetőleg a II. világháborút követően került sor jelentősebb újrakodifikálásra. Ennek során a common law-rendszerek továbbra is a vagyoni aspektusok szabályozására korlátozódnak, ezekben tehát a személyiségi jogok oltalma párhuzamosan, a tulajdonképpeni szerzői jog keretein kívül történik. Az 1957. évi új francia kódex a módosított tulajdonjogi, végeredményben dualista koncepcióra épül, míg az 1965. évi NSZK szerzői jogi törvény az egységes szerzői jog alapján áll. Az újabb jogalkotásban megfigyelhetők a nemzetközi egyezmények (l. II. 4.) egy-

ségesítő hatásai, továbbá néhány újabb tendencia (l. II. 6.) tükröződése is.

A tőkés jogrendszer végeredményben következetesen kiépítette a szerzők jogi oltalmát, ez az oltalom azonban — a formális jogegyenlőség elvének következtében — gazdaságilag változatlanul kiszolgáltatja az alkotókat az erősebb gazdasági pozícióban levő kiadóknak, stb. A kiadó-centrikus szabályozás a korai, illetőleg a késleltetett polgári kodifikáció során nyíltan is jelentkezik, de a következetes polgári kodifikáció — a tulajdon és a szerződés szabadságának deklarálásával — azonos konzekvenciákhoz vezet.

3. A szocialista szerzői jog.

A szovjet szocialista állam megalakulásával megnyílt a lehetőség a szerzői jog szocialista koncepciójának kidolgozására és kodifikálására. E jogi normák sorát az állami könyvkiadásról szóló 1917. évi dekrétum nyitotta meg. 1925-ben, majd 1928-ban kerültek kibocsátásra a szövetségi szerzői jogi Alapelvek, amelyek a szövetségi köztársaságok szerzői jogi kodifikációjának alapját képezték. 1961-ben a szovjet jogalkotás szakított a hagyományos — nemzetközileg is általános — külön törvényben való szabályozással, s a polgári jogi törvényhozás Alapelveiben a szerzői jogot a szabályozási körébe vonta. Az ezekben megállapított alapelveken épültek fel az egyes szövetségi köztársaságok polgári jogi kódexeinek szerzői jogi fejezetei.

A *szovjet* szocialista szerzői jog következetesen épít a szerzők egyéni és a társadalom érdekeinek összhangjára. Amíg egyrészt szélesíti a szerzők jogait, hangsúlyozva annak mind személyiségi, mind vagyoni (ösztönzési) aspektusait, addig másrészt szélesíti az alkotások társadalmi felhasználásának biztosítékait is. Mint a szocialista szerzői jog jellegzetességét kell kiemelnünk, hogy megteremti a *szerzői jogok tényleges érvényesülésének biztosítéki rendszerét.* Ide sorolhatjuk a különböző érdekvédelmi szervezetek széles körű kiépítését, továbbá a szerzők érdekeit messzemenően szem előtt tartó — még az állami szervezetként tevékenykedő felhasználók, kiadók vonatkozásában sem felesleges —, kötelező jellegű mintaszerződések, díjkulcsok stb. bevezetését. A szovjet szerzői jog széles körben nyújt lehetőséget a szerzői alkotásoknak — a szerző hozzájárulását nem igénylő, s esetleg ingyenes — társadalmi felhasználására. Kiemelendő nevezetesen a fordításoknak a szabad felhasználás (l. IV. 3.) körébe vonása, amelynek alapvető indoka a Szovjetunió szövetségi rendszeréből és szocialista nemzetiségi politikájából folyik. Megjegyzendő, hogy amíg a szovjet szerzői jog következetesen szélesítette a szerzők jogait, korlátozta ezt — időben és összegszerűen — a szerző örökösei vonatkozásában.

A Szovjetunió 1973-ban csatlakozott a Genfi Egyezményhez. Ez bizonyos módosításokat tett szükségessé a szovjet szerzői jog terén, nevezetesen szélesedtek a szerzők jogai műveik fordítását illetően, meghosszabbodott az oltalmi idő és hatályon kívül helyezték az örökösökre vonatkozó korlátozásokat.

Párhuzamosan a szocialista szerzői jog kiépítésével, a szocialista *jogtudomány* is egyre nagyobb érdeklődést tanúsított a szerzői jogi kérdések elméleti tanulmányozása, a jogalkotás alapját képező elvi koncepciók kidolgozása iránt (*Boguszlavszkij, Gringolc, Nathan, Püschel, Eminescu, Kopff, Knap,* hazánkban különösen *Nizsalovszky* és *Világhy*).

4. Nemzetközi oltalom.

Bizonyos közös vonások és az újabb egységesítési tendenciák ellenére az egyes államok szerzői joga között koncepcionális és a konkrét szabályozásban is tükröződő eltérések vannak, amelyek — egyenlőtlen következményekhez vezetve — akadályozhatják egyrészt a szellemi alkotások határokon túli áramlását, az emberiség közkincsévé válásának mint igazi rendeltetésének megvalósulását, másrészt sérthetik az alkotók érdekeit. Az ellentétek feloldásának, a szerzői jog nemzetközi egységesítésének igénye különösen a 19. sz. második felében erősödött meg.

Figyelemmel a szerzői jogi oltalom territoriális jellegére, amely nem független a privilégium-gyökerű történeti kifejlődéstől, a „nemzetközi" szerzői jogi oltalom kétoldalú államközi megállapodások rendszereként alakult ki, s elvi alapja a viszonosság volt. A kétoldalú megállapodások rendszere a 19. sz. végén — hasonlóan az iparjogvédelem területéhez — többoldalú, univerzális jellegű egyezmény megkötéséhez vezetett. 1886-ban kötötték meg az „irodalmi és művészeti művek védelmére" irányuló Berni Egyezményt. Az Egyezmény azóta hat ízben (Párizs, 1896; Berlin, 1908; Bern, 1914; Róma, 1928; Brüsszel, 1948; Stockholm, 1967) került felülvizsgálatra, s univerzális jellegét mutatja, hogy az eredeti 10 aláíróhoz képest ma már 62 tagja van az Uniónak.

A *Berni Uniós Egyezmény* lerögzített néhány olyan alapelvet, illetőleg ún. minimumszabályt, amelyek a haza törvényhozás csatornáin át hatékonyan segítik elő a szerzői alkotások univerzális oltalmát. Ilyen alapelvek: a belföldiekkel azonos elbírálás elve (régime national), amely a már korabbi kétoldalú megállapodások alapját képező ún. alaki viszonosságot juttatja kifejezésre; az alakszerűtlenség elve (szemben a common law-rendszerek regisztrációs szabályaival); az oltalom függetlenségének elve, amelynek értelmében a külföldi alkotó akkor is a hazai szabályoknak megfelelő védelmet kap, ha pl. a származási országban műve nem esik oltalom alá. Az ún. minimumszabályok közül említést érdemelnek az oltalom alá eső művek — az egyes revíziók során fokozatosan szélesedő — körének, illetőleg az

oltalomból kizártságnak meghatározására irányadó szabályok; a fordítással, a filmjogokkal, továbbá a személyhez fűződő jogokkal, illetőleg a védelem időtartamával kapcsolatos szabályok.

A Berni Unió fejlődő univerzalitását erősen megkérdőjelezte, hogy számos jelentős állam (pl. az USA, a Szovjetunió) — más-más meggondolások alapján — nem csatlakozott az unióhoz. Részben az USA szerzői jogi koncepciójának eltérései (regisztrációs rendszer, oltalmi idő, a személyhez fűződő jogok értékelése stb.), részben pedig a fejlődő országok sajátos igényei (bizonyos méltányosabb, számukra privilegizált helyzetet biztosító szabályok szorgalmazása) ahhoz vezettek, hogy az ENSZ égisze alatt 1952-ben Genfben megkötötték az *Egyetemes Szerzői Jogi Egyezményt*. Ebben — számos azonos megoldás mellett — a Berni Unióhoz képest eltérő szabályok irányadók az alakszerűségek, az oltalmi idő tekintetében, továbbá nagyobb lehetőség nyílik a hazai törvényhozás számára arra, hogy az Egyezmény rendelkezései alól kivételt tegyen. A Genfi Egyezményhez ez ideig 62 állam csatlakozott.

Jelenleg tehát a szerzői jog területén két párhuzamos — egyaránt univerzalitásra törekvő — uniós rendszer áll fenn. Érthető, hogy a két rendszer egységesítése, vagy legalábbis közelítése kívánatosnak látszik. Az erre irányuló, kompromisszum-kereső törekvések (az 1967. évi stockholmi, illetőleg az 1971. évi párizsi revíziók) azonban eddig nem vezettek sikerre. Megjegyzendő, hogy számos ország (köztük Magyarország is) mindkét uniónak tagja.

A fenti két, univerzális jellegű egyezmény mellett jöttek létre a szerzői jog területén regionális megállapodások is. Ezek között a legjelentősebb az 1889. évi *montevideói egyezmény*, amely az amerikai kontinens államai között jött létre, de amelyhez más államok is csatlakoztak, köztük Magyarország is.

5. Nemzetközi magánjogi kérdések.

A szellemi alkotások, így a szerzői művek jelentős nemzetközi forgalma folytán a szerzői jogi jogviszonyokban igen gyakori a nemzetközi elem. A szerzőket megillető alapvető — személyiségi és vagyoni jellegű — jogosultságok oltalmát az uniós egyezmények — a régime national és a viszonosság elveire épülve — általában kielégítően és egységesen biztosítják, mind a jogosultságok tartalmát, mind a szankciókat illetően.

Kevésbé rendezett, s ezért több nemzetközi magánjogi problémát vet fel a szerzői alkotások felhasználását szervező *szerződések* területe. Az ilyen szerződésekben nem szabályozott kérdésekre a nemzetközi magánjog által szabályozott kapcsolóelvek segítségével határozható meg az alkalmazandó jog. Ez rendszerint a felhasználó székhelyországának joga lesz.

Tekintettel arra, hogy a felhasználási szerződések szabályozása eltérő mérvű és jellegű, célszerű a felmerülő kérdéseknek a konkrét szerződésekben minél részletesebben történő *direkt rendezése*. Ez esetenként indokolja bizonyos személyiségi jellegű jogosultságok szerződéses körülbástyázását is, mivel pl. a common law jogrendszerek ezeket az aspektusokat a szerzői jogon kívülre rekesztik.

Végül utalni kell arra, hogy bizonyos hazai jogszabályok kogens jellegűek, s ezért ezektől a szerződő felek a nemzetközi forgalomban sem tekinthetnek el. Ilyenek az adójogi vagy devizarendelkezések, szocialista relációban pedig a külkereskedelmi monopóliumból folyó következmények. *(→ Kollíziós jog)*

6. Jelenkori problémák.

A technikai-gazdasági fejlődés, továbbá politikai meggondolások napjainkban egyre több megoldásra váró problémát vetnek fel a szerzői jog területén is. Ezek az új tendenciák részben már konkrét eredményekhez is vezettek mind a hazai, mind a nemzetközi szabályozás terén. Az alábbiakban néhány példával illusztráljuk az oltalmi kör, a szerzői jogok, illetőleg a társadalmi felhasználás lehetőségeinek szélesítését szolgáló újabb szabályokat, intézményeket.

A szerzők érdekeinek hatékonyabb oltalmát szolgálja az ún. *droit de suite*, aminek az a lényege, hogy a szerzőt értékesített műve későbbi továbbértékesítése esetén az elért értéknövekedésben részesedés illeti meg. Már több állam beépítette szerzői jogi intézményrendszerébe (Franciaország, Belgium, NSZK, Olaszország, Portugália), így hazai jogunk is a szerzői jogi törvény 1978. évi módosítása során.

Hasonlóan a szerzők jogainak védelmét erősíti a szerzői jog dinamikájának, a felhasználás *szerződéses szabály*ainak — vagy a szerzői jogi kódexekben, vagy külön jogi normákban történő — részletesebb kiépítése. A szerzők érdekeit szolgálja bizonyos szerződési feltételek kogens előírása, esetleg a honoráriumok mértékének kötelező meghatározása. Ilyen rendelkezéseket több modern jogrendszerben, elsősorban a szocialista államok szerzői jogában találunk.

A *technika* fejlődése olyan sajátos, korábban nem ismert, vagy nem elterjedt felhasználási módokat tesz lehetővé, amelyek egyrészt a szerző számára a felhasználás-adaptálás ellenőrzésének lehetőségét megnehezítik, a felhasználás mérvét rendkívül kiszélesítik, másrészt indokolják a társadalmi felhasználás — rendszerint állami eszközökből finanszírozott módszerekkel történő — lehetőségeinek kiszélesítését. Ilyen, részben megoldott, részben megoldásra váró problémák jelentkeznek a művek rögzítési, többszörözési (mikrofilm, xerox), módszereinek, valamint a tömegkommunikáció lehetőségeinek (kábelek, műholdak stb.) fejlődésével kapcsolatban.

Ugyancsak az újabb jelenségek közé tartozik a szerzői oltalom alá eső *alkotások körének szélesedése*. Ezek közül néhány probléma (az előadóművészek helyzete, a rokonjogok problémái) az újabb kodifikációk során már megoldást nyert. Abból az elvből kiindulva, hogy a szellemi alkotások oltalmának legszélesebb, mögöttes szabályozási területe a szerzői jog, számos ún. határterületi jelenség (a felfedezések, a software oltalma, az ipari minta és az iparművészeti alkotás kapcsolata stb.) — általában speciális, intézményesített oltalom hiányában — a szerzői jog keretében kerül elbírálásra.

Végül sajátos problémákat vetnek fel a *fejlődő országok* érdekei. Ezek egyrészt ugyancsak az oltalmi kör szélesítését (pl. folklór művészetek) igénylik, másrészt a társadalmi felhasználás jelentős kiszélesítését a kulturális elmaradottság radikális felszámolása érdekében (pl. fordítások). Ezek a jogos igények az uniós egyezmények bizonyos elveinek áttörését is kívánatossá teszik (I. II. 4.).

III. Magyar intézmény- és tudománytörténet. 1. A burzsoá korszak. 2. A szocialista fejlődés.

1. A burzsoá korszak.

A könyvnyomtatás hazánkban viszonylag korán — összhangban az európai fejlődéssel, már Mátyás korában — meghonosodott (Hess András). A nyomdaipar fejlődésével párhuzamosan kialakult a privilégiumok rendszere is. Általános rendelkezést az 1793. évi királyi rendelet tartalmazott.

A burzsoá típusú szerzői jog kiépítésére irányuló törekvések — társadalmi fejlődésünk elmaradottságából folyóan — viszonylag későn, lényegében a reformkor idején jelentkeztek. Az 1844. évi ún. *Szemere-féle törvényjavaslat* sokat merített a német jogterület akkor leghaladóbb, 1837. évi porosz szerzői jogi kódexből, sok tekintetben azt túl is haladva. A törvényt a császár nem szentesítette, ezért újabb — az 1846. évi császári pátensre épülő, az ún. *Jászay*-féle — törvényjavaslat készült, ennek tárgyalására azonban nem került sor. A szabadságharc leverése meggátolta első polgári szerzői jogi törvényünk megszületését.

A szabadságharc leverése után 1852-ben császári rendelet léptette életbe az 1846. évi pátenst, amit az *Ideiglenes Törvénykezési Szabályok* lakonikus rendelkezése („Az ész szüleményei is oly tulajdont képeznek, mely a törvény oltalma alatt áll") váltott fel. A kiegyezést követően kimunkált javaslatok, így az 1874. évi Kováts-féle javaslat sem emelkedett törvényerőre. Csupán egy — a kiadó-centrikus koncepciót tükröző — részszabályozás látott napvilágot, a *kiadói ügyletekre* vonatkozóan az 1875. évi kereskedelmi törvényben megfogalmazott rendelkezések. Több kísérlet után végül megszületett első önálló szerzői jogi törvényünk, az *1884. évi XVI. tc.*, amely már túlhaladta a tulajdoni koncepciót, bár még mindig a szerzői jog vagyoni aspektusainak kizárólagosságára épült.

Az I. világháború után, elsősorban Magyarországnak a Berni Unióhoz történt csatlakozása következtében, szükségessé vált a szerzői jog újrakodifikálása. Az *1921. évi LIV. törvény* végeredményben 1969-ig, új szocialista szerzői jogi kódexünk megalkotásáig hatályban volt. A törvény számos hiányosságban szenvedett. Ilyennek tekinthető túlzott irodalomcentrikussága, azaz hogy alapvető szabályait az irodalmi művek modelljére építette, s más műfajok területére eső sajátos szabályait csak mint kivételeket fogalmazta meg. Ugyancsak hátrányosnak bizonyult túlzott részletessége, amely a társadalmi fejlődés folytán számos esetben vezetett joghézagok keletkezéséhez, bár a bírósági gyakorlat többé-kevésbé megbirkózott e nehézségekkel. Hasonlóan az 1884. évi törvényhez, a szerzői jog vagyoni vonatkozásaira helyezte a hangsúlyt, és ezért a személyiségi jellegű jogok védelme is főként a bírósági jogfejlesztő tevékenység feladata lett. Végül kifogásolható — bár ebben korántsem állt egyedül a burzsoá szerzői jogi kodifikációk terén —, hogy nem szabályozta a felhasználási jogviszonyokat; ezért továbbra is a — már alkotása időpontjában sem eléggé korszerű — kereskedelmi törvény kiadói szerződési szabályai érvényesültek.

A burzsoá *magyar civilisztikát* a szerzői jog kérdései viszonylag kevéssé foglalkoztatták. Részben az irodalom képviselői *(Toldy, Arany László)*, részben a kodifikációban részt vevők *(Szemere, Kováts, Apáthy)* foglalkoztak szerzői jogi problémákkal, érintőleg tárgyalta *Grosschmid* és *Szladits*, ez utóbbi is a tulajdonhoz hasonló, vagyoni jellegű jogként fogva fel a szerzői jogot. A két világháború között már kiemelkedő művelője akadt a szerzői jog területének, *Balás P.* Elemér. Elméleti munkáiban a szerzői jog személyiségi jellegű koncepcióját vallotta, s számos modern problémát (így az előadóművészek pozícióját) is érzékelt. Elméleti álláspontja tükröződött 1934. évi törvényjavaslatában is. A háború közeledése folytán ennek tárgyalására nem került sor, ezért a magyar szerzői jog modernizálása már a szocialista jog feladata maradt.

2. A szocialista fejlődés.

Az 1949-cel kezdődő, valóban szocialista jellegű kodifikáció nem tűzhette napirendre mindjárt a szerzői jog átfogó, szocialista típusú szabályozását. Ezért a legsürgetőbb kérdéseket rendeleti úton, részszabályozással rendezte. Két területen került sor alapvető változtatásokra. A 98/1951. (IV. 21.) MT sz. r. a kiadói szerződés kérdéseit szabályozta, majd miniszteri rendeletek szabták meg a szerzői jogdíjak mértékét. Ugyanakkor foko-

zatosan létrejöttek a szerzők érdekvédelmének szervezeti feltételei; kiemelkedő jelentőségű e vonatkozásban az 1952-ben létrehozott Szerzői Jogvédő Hivatal szerepe.

A magyar szocialista jogrendszer első nagy kodifikációs hulláma után, a polgári törvénykönyv megalkotását követően napirendre került a szerzői jog átfogó szabályozása is. Mintegy tízéves elméleti és gyakorlati előkészítés eredménye volt az 1970. január 1-én hatályba lépett 1969. évi III. törvény a szerzői jogról, amely a végrehajtásról szóló 9/1969. (XII. 29.) MM sz. rendelettel és az egyes felhasználási szerződésfajtákra vonatkozó rendeletekkel immár átfogó és korszerű szabályozását adja a magyar szocialista szerzői jognak. A jogalkotó feladata volt egyrészt átfogó, szocialista jellegű szabályozás nyújtása, másrészt a szerzői jog területén felmerült újabb jelenségek (l. II. 6.) vizsgálata és a szabályozásra érett kérdések — olykor úttörő — megoldása. Emellett messzemenően figyelemmel kellett lennie a nemzetközi uniós tagságból folyó kötelezettségekre is.

A kodifikáció során nagy segítséget nyújtott a korábbi szabályozás alapján felhalmozott jogalkalmazói gyakorlat éppúgy, mint az elméleti-jogirodalmi tevékenység. Különösen a kodifikáció napirendre kerülése élénkítette meg a szerzői jog kérdéseivel foglalkozó jogtudományi tevékenységet. Monografikus feldolgozásra ugyan nem került sor, de cikkekben, tanulmányokban számos elméleti-elvi kérdés került tisztázásra *(Nizsalovszky, Világhy, Benárd, Boytha)*.

IV. A magyar szerzői jog intézményei.

1. A szerzői jogi törvény sajátosságai és rendszere. 2. A szerzői jog tartalma. 3. A szerzői jog korlátai. 4. Szankciók. 5. Felhasználási szerződések. 6. Speciális szabályok. 7. Érdekvédelmi szervezetek.

1. A szerzői jogi törvény sajátosságai és rendszere.

Az 1969. évi III. tv. (szerzői jogi törvény) alapvető sajátosságai megfogalmazásánál utalunk azokra a kifogásokra, amelyek a korábbi szerzői jogi kódexszel kapcsolatban jogosan felmerültek (l. III. 1.). Az új kódex következetesen és sikerrel törekedett ezeknek a hiányosságoknak a kiküszöbölésére. Ehhez képest a *szerzői jogi törvény legfontosabb vonásait* az alábbiakban foglalhatjuk össze.

a) Szakítva az irodalomcentrikus szabályozással, logikus szerkezettel először a valamenynyi szerzői alkotásra irányadó közös szabályokat fogalmazza meg (I. rész, I—V. fejezetek), majd ezt követően a sajátos műfaji területekre irányadó speciális előírásokat (II—III. rész, VI—XII. fejezetek).

b) Következetesen megkülönböztetve a szerzőt megillető személyiségi jellegű és vagyoni jogosultságokat, szabályozza a szerzői alanyi jog tartalmát.

c) A modern technika követelményeinek és a szocialista társadalom igényeinek megfelelően építi ki a szerzői jog közérdekű korlátainak rendszerét.

d) Figyelemmel arra, hogy a szerzői oltalmat élvező alkotások jelentős hányada munkaviszonnyal összefüggésben jön létre, a kollektíva és a szerző érdekeinek összhangjára építve szabályozza az ún. szolgálati művek sorsát.

e) A szerzői alapjogviszonyok mellett súlyt helyez a szerzői jog dinamikájára is, megfogalmazva a felhasználási szerződések lényeges szabályait.

A fenti sajátosságok tükröződnek a szerzői jogi törvény *szerkezeti felépítésében* is. Az I. rész az általános szabályokat öleli fel, nevezetesen az I. fejezet a bevezető rendelkezéseket, a II. a szerzők személyéhez fűződő, a III. a vagyoni jogosultságokat, a IV. fejezet a szerzői jog korlátait, végül az V. a felhasználási szerződések általános szabályait rögzíti. A II. rész az egyes műfajokra vonatkozó sajátos szabályokat rögzíti, mégpedig a VI. fejezet az irodalom, a VII. a színpadi művek, a VIII. a zeneművek, a IX. a film, a X. pedig a képző- és iparművészeti alkotások tekintetében. A III. rész két sajátos, korábban nem szabályozott kérdéskört ölel fel, a XI. fejezet az előadóművészek jogállását, a XII. pedig az ún. rokonjogokat. Végül a IV. rész (XIII. fejezet) a szerzői jogot védő szankciók rendszerét szabályozza.

A továbbiakban valamivel részletesebben mutatjuk be a szerzői jogi törvény legfontosabb rendelkezéseit.

2. A szerzői jog tartalma.

A szerzői jog két alapvető kategóriája a mű és a szerző. A *művet*, az oltalmat érdemlő alkotást a törvény nem definiálja, azonban az elmélet és a jogalkalmazói gyakorlat alapján meghatározhatók a szerzői alkotás kritériumai. Ilyen feltétel mindenekelőtt, hogy az alkotó tevékenység, illetőleg annak eredménye az irodalom, a művészet vagy a tudomány területére essék. Elsősorban azonban nem a tartalmi elemek (pl. a feldolgozott téma vagy a tudományos tétel), hanem annak megjelenési formája, a sajátos, *egyéni-eredeti jelleg* az, amire a szerzői jogi oltalom épül. Ez az egyéni jelleg jelenti egyben az oltalomra érdemes mű alsó határát és elvileg egyetlen értékelő mozzanatát. Az oltalom szempontjából tehát általában közömbös az alkotás esztétikai értéke, színvonala (bár másodlagosan, pl. a honoráriumkulcsok megállapításánál figyelembe jöhet), egy gyengén sikerült táncdal éppúgy szerzői alkotás, mint Beethoven művei. Az egyébként értékes és hasznos szellemi alkotás azonban, ha abból az egyéni jelleg hiányzik (pl. ún. nyersfordítás), nem kap szerzői jogi oltalmat. Végül lényeges, hogy az alkotás a társadalom számára elvileg hozzáférhető, felismerhető

legyen, s ez rendszerint — de nem feltétlenül, s elsősorban bizonyítási szempontból következményekkel járóan — bizonyos formában történő *rögzítettséget* is megkíván.

Vannak alkotások, amelyek ugyan megfelelnének az oltalomra érdemes alkotás fenti kritériumainak, keletkezésük körülményeire és sajátos rendeltetésükre tekintettel azonban a törvény megtagadja tőlük a szerzői jogi oltalmat. Ilyenek pl. a jogszabályok, különböző ügyiratfajták.

Végül jelentős az a megkülönböztetés, amit az *elsődleges és másodlagos* alkotások között teszünk. A másodlagos mű alkotóját (fordítások, különféle átdolgozások, pl. dramatizálás, megzenésítés, megfilmesítés stb.), ha a mű egyéni-eredeti, önálló szerzői jog illeti meg, legfeljebb az oltalmi időn belül általában meg kell szereznie az eredeti alkotó hozzájárulását.

A *szerzőt* illetően a törvény meghatározása lakonikus („... aki a művet megalkotta"), de elegendő. Speciális szabályozásra akkor van szükség, ha a mű több szerző közös alkotása. Törvényünk e vonatkozásban különböztet a *társszerzők* és *szerzőtársak* között. Az utóbbiakról van szó, ha a közös alkotásból az egyes szerzők által alkotott rész nem választható szét. Ebben az esetben a szerzői jog a szerzőtársakat együttesen, társszerzők (sérelem nélküli szétválaszthatóság) esetén a szerzőket önállóan illeti meg.

A szerzőt művére nézve *szerzői jog* illeti meg. Ez a szerzői jog egységes, azonban vannak olyan oldalai, amelyek a szerző *személyiségi* jellegű érdekeit, s olyanok, amelyek *vagyoni* érdekeit juttatják kifejezésre. Az egységes jog alapja a személyiségi elem, s erre épülnek a vagyoni konzekvenciák. A szerzői oltalmat, az alkotásra vonatkozó *alapjogviszonyt* a különböző modern jogrendszerek, így a szocialista jogrendszerek is mint *abszolút szerkezetű* jogviszonyt határozzák meg, amire azután a vagyoni érdek tényleges realizálását biztosító felhasználási jogviszonyok épülnek.

a) A szerző *személyéhez fűződő jogok*at három csoportba szokás sorolni: a nyilvánosságra hozatalt illető döntési jog, jog a szerzői minőség elismeréséhez és az integritáshoz való jog.

A szerző alapvető személyiségi joga dönteni arról, hogy alkotását kellően érettnek, színvonalasnak tartja-e ahhoz, hogy nyilvánosságra bocsássa, ehhez képest arról is, hogy a művet — akár más meggondolásokból is — titokban tartsa. A *nyilvánosságra hozatalig* a műre vonatkozó előzetes tájékoztatás (pl. hirdetés) is csupán a szerző — kifejezett vagy esetleg hallgatólagos — hozzájárulásával történhet. A bármely formában történt jogszerű nyilvánosságra hozatal esetén természetesen a szerző döntési, választási joga elenyészik.

A fenti jogosultsághoz kapcsolható a szerzőt megillető, ún. *visszavonási jog*. Ennek értelmében a szerző a már nyilvánosságra hozott mű további felhasználását megtilthatja, illetőleg a felhasználással járó nyilvánosságra hozatalra adott engedélyt visszavonhatja. Amíg azonban a nyilvánosságra hozatal tekintetében történő eredeti döntést illetően a szerző rendelkezési joga feltétlen, addig az utólagos döntés, a visszavonás esetén a törvény speciális feltételt szab, illetőleg jogkövetkezményt állapít meg. Így a visszavonás joga csak alapos okból gyakorolható, illetőleg kártalanítási kötelezettséggel jár. A nyilvánosságra hozatalt visszavonás esetén sem lehet teljesen meg nem történtté tenni, pl. a szabad felhasználást (l. IV. 3.) legfeljebb korlátozottan érinti.

A szerzői minőség elismeréséhez fűződő jog, az ún. *névjog* magában foglalja a szerzőnek azt a jogát, hogy művén szerzőként nevét feltüntethesse, de ugyanakkor joga van művét névtelenül vagy felvett néven (írói álnév) is nyilvánosságra hozni. Mindenki tartózkodni köteles szerzői minősége kétségbevonásától, illetőleg a jogszerű felhasználás (idézés, ismertetés stb.) során köteles a szerző nevét (esetleg felvett nevét) feltüntetni.

A jogosultságok harmadik csoportját a mű *integritásához való jog*ként szokás megjelölni. Ennek lényege az a mindenkit terhelő kötelezettség, hogy a jogos felhasználás során is tartózkodjék a mű hűségét befolyásoló önkényes változtatásoktól, torzításoktól. (Ez nem zárja ki pl. a szükséges szerkesztői, dramaturgiai stb. változtatások lehetőségét.)

A személyhez fűződő jogok *időben korlátlanok* és *jogutódlásuk* is — éppen a személyhez kötöttség folytán — *kizárt*. Azok, akik a szerző halála után e jogok védelme érdekében fellépni jogosultak, nem a szerző jogutódjaként, hanem önálló, ún. kegyeleti jog alapján járnak el. Ilyen fellépésre jogosultak a szerző halálát követő 50 éven belül azok, akik a vagyoni jogokat örökölték, ezt követően az erre hivatott érdekvédelmi szervezetek (l. IV. 7.).

b) A szerző *vagyoni érdekei*t a személyiségi jogosultságra épülő abszolút szerkezetű rendelkezési joga biztosítja. Ehhez képest a mű felhasználása — bizonyos korlátok között (l. IV. 3.) — csak a szerző felhatalmazása esetén lehetséges, s rendszerint a felhasználási megállapodásban kikötött ellenszolgáltatás biztosítja a szerző vagyoni jogait. Szemben korábbi szerzői jogi törvényünk taxációs megoldásával, a szerzői jogi törvény ún. *generálklauzulát* alkalmaz, amikor lerögzíti, hogy „... a mű bármilyen felhasználásához — ha a törvény eltérően nem rendelkezik — a szerző hozzájárulása szükséges". [13. § (1)]. A szerző vagyoni érdekeit húzza alá nyomatékosan a *kötelező díjazás elv*ének lerögzítésével, aminek értelmében felhasználás esetén a díjazás vélelme áll fenn. Díjazásról a szerző csak kifejezett nyilatkozattal mondhat le.

Szemben a személyiségi jellegű jogosultságokkal, a szerzőt megillető vagyoni jogok *idő-*

ben korlátozottak és *forgalomképesek*. A vagyoni jogok a szerzőt — összhangban a Berni Unió szabályaival — életében, jogutódait pedig a szerző halála után 50 évig illetik meg. (Egyes műfajok tekintetében, illetőleg a névtelenül vagy felvett néven publikált művek esetén az *oltalmi idő* nem a szerző halálától, hanem a nyilvánosságra hozatal időpontjától kezdődik). A vagyoni jogok *forgalomképessége* azt jelenti, hogy azokat a szerző életében — szerződéssel — átruházhatja, halála esetén pedig öröklés tárgyai. A vagyoni jelleg tükröződik abban is, hogy az egyébként különvagyoni jellegű jog gyümölcsei (az esedékes honorárium) a házastársi közös vagyonba kerülnek.

c) Sajátos rendelkezések irányadók az ún. *szolgálati művek* esetében, amikor tehát a szerző munkaviszonyban, munkaköri kötelezettség teljesítéseként hoz létre oltalmat érdemlő alkotást. A személyhez fűződő jogok elvileg, bizonyos módosulással ilyen esetben is megilletik a szerzőt. Így pl. ha az elkészült művet a munkáltatónak átadta, ez utóbbira száll a döntési jog a nyilvánosságra hozatalt illetően. Változatlanul megilleti a szerzőt a névjog, az integritáshoz fűződő jog azonban csak korlátozottan, tehát ha a munkáltató által történt változtatásokkal a szerző nem ért egyet, követelheti neve feltüntetésének mellőzését. Ugyanez a maradék-joghatása a visszavonási jognak is. A szolgálati mű felhasználásának joga a munkáltatót illeti, de csak a munkaviszony tartalma által meghatározott, illetőleg működési körében, s rendszerint csak meghatározott ideig. A szolgáltati műre vonatkozó szabályok biztosítják a szerző vagyoni érdekeit is. Ha ugyanis a munkáltató a művet nem maga használja fel (ebben az esetben ugyanis a felhasználás ellentétele a munkabér), hanem a felhasználásra harmadik személlyel visszterhes megállapodást köt (pl. kiadói szerződést), az ebből befolyó honorárium 60–80%-a a szerzőt illeti meg. Ha munkáltató tevékenységi köre éppen ilyen szerződéses tevékenységből áll (pl. tervező- vagy fordítóiroda), a szerzőt megillető hányad 60%-nál alacsonyabb is lehet.

3. A szerzői jog korlátai.

A szerzői jog nem korlátlan jog, tartalmi határait társadalmi rendeltetése vonja meg. A szolgálati művel kapcsolatos speciális korlátokat a fentiekben ismertettük. A szerzői jogi törvény általános jelleggel, minden szerzői alkotásra irányadó módon is kiépíti a szerzői jog — elsősorban közérdekű — korlátait. Ez egyes esetekben olyan felhasználást tesz lehetővé, amikor a szerző hozzájárulására nincs szükség, és díjazás sem illeti meg, más esetekben nem szükséges ugyan a szerzői hozzájárulás, de a díjazási kötelezettség fennmarad.

Az ún. *szabad felhasználás* esetében tehát a mű a szerző felhatalmazása nélkül és ingyenesen használható fel. Ez a kategória igen változatos tényállásokat ölel fel. Közös jellemzőjük egyrészt a közművelődés vagy a tömegtájékoztatás elősegítése, másrészt a felhasználó oldalán a jövedelemszerzés hiánya. Ugyancsak közös vonás, hogy az ilyen felhasználás már nyilvánosságra hozott művek tekintetében áll fenn. Ebbe a körbe tartozik a műből történő idézés, vagy annak átvétele oktatási vagy ismeretterjesztési célra, a műről másolat készítése, vagy a mű példányainak kölcsönzése. Mindezekben az esetekben természetesen fennmarad a névjog és az integritáshoz való jog, tehát pl. idézni csak hűen és a szerző megjelölésével szabad. Ugyancsak szabad felhasználásnak minősül a már nyilvánosságra hozott mű egyrészt zártkörűen (családi kör, vállalati rendezvény, iskolai ünnepély), másrészt tömegmegmozdulásokon történő előadása, ha ez jövedelemszerzés vagy -fokozás céljait még közvetve sem szolgálja. Szerzői hozzájárulás és díjazás nélkül használható fel a mű új, önálló alkotás létrehozásához, de csak bizonyos korlátok között: pl. nem minősül szabad felhasználásnak a színpad, film, rádió és televízió céljára, továbbá az azonos műfajban történő átdolgozás. Végül a tömegtájékoztatás érdekét szolgálják az olyan előírások, amelyek díjtalanul lehetővé teszik tény- és híranyagot tartalmazó közlemények, időszerű gazdasági és politikai cikkek átvételét, képzőművészeti alkotások alkalomszerű vagy díszletként történő felhasználását, művek bemutatását híradó vagy időszerű műsor keretében. Ez a felhasználási jog a tömegtájékoztatási eszközöket, a sajtót, rádiót, televíziót illetik meg.

Ugyancsak a rádió és televízió jogosult bizonyos esetekben a művek díjazás mellett történő, de a szerző hozzájárulásától nem függő felhasználására *(licence légale)*. Ennek értelmében a rádió s televízió jogosult a már nyilvánosságra hozott művet változatlanul (illetőleg ha a szerző a művén változtat, s erről értesítést küld, az új változatot) sugározni, illetőleg nyilvános előadást közvetíteni, továbbá ugyanezen művekről hang- és képfelvételt készíteni és azokat (ismételten is) felhasználni.

Végül említést érdemel a szerzői jogi törvénynek az a rendelkezése, amely lehetővé teszi a mű *társadalmi érdekből történő felhasználását*, amennyiben már nyilvánosságra hozott műről van szó, és a további felhasználáshoz (pl. új kiadás) a szerző *jogutódja* hozzájárulását alapos ok nélkül megtagadja. A hozzájárulást ilyen esetben a bíróság ítéletével pótolja.

4. Szankciók.

Hasonlóan a szabadalombitorláshoz fűződő szankciókhoz, a szerzői jog megsértése, szerzői jogbitorlás esetén is a — büntetőjogi következmények mellett alkalmazásra kerülő — polgári jogi szankciók rendszerének kiépítésénél részben erkölcsi jellegű, részben vagyoni követ-

kezményeket helyez a törvény kilátásba. Az előbbiek teljes mértékben, az utóbbiak részben objektív alapon, a bitorló *vétkességétől függetlenül* állnak be. Ilyen szankciók: a jogsértés megállapítása, abbahagyására kötelezés, illetőleg eltiltás, elégtétel adása, a szükséghez képest megfelelő nyilvánossággal, a jogsértő helyzet kiküszöbölése, illetőleg a jogsértés folytán előállt dolognak jogsértő jellegétől való megfosztása (esetleg megsemmisítése), továbbá olyan összegű díj, ami a felhasználás jogszerűsége esetén a szerzőt megillette volna.

Amennyiben a bitorlás *kárt* is okozott, a bitorló ennek *megtérítésére* is köteles, ennek feltétele azonban már a bitorló vétkessége. Szerzői jogbitorlással okozott kár esetén kiemelkedő szerepet játszik az általános kártérítés intézménye.

Egy további sajátos szankciót vezetett be törvényünk a felróható bitorlás esetére. Abból kiindulva, hogy a kártérítés összege rendszerint azonos a jogos felhasználás esetén fizetendő honoráriummal, s ez nem elég visszatartó erejű, kötelezi a vétkesen bitorlót a jogdíj összegével azonos *bírság* megfizetésére is, ez utóbbit azonban nem a sérelmet szenvedett szerző, hanem egy jóléti és kulturális célokat szolgáló központi számla javára.

5. Felhasználási szerződések.

A szerződéses eszközök jelentik azt a csatornát, amelyen keresztül a művek társadalmi felhasználása megtörténik. E vonatkozásban nem csupán a már megalkotott művek felhasználására irányuló, a licenciaszerződésekhez hasonló szerződésfajták játszanak szerepet, hanem sok esetben szerződéses kapcsolatok ösztönzik új művek létrehozását is, amelyeknél a vállalkozási jelleg kerül előtérbe. A szerzői jogi törvény szabályozza e szerződések alapvető feltételeit, amelyek közül az alábbiak érdemelnek kiemelést.

Bár a felhasználó pozíciójában rendszerint szocialista szervezet jelentkezik, ami elvileg biztosítéka a kizsákmányolásmentes szerződési gyakorlatnak, a törvény mégis szükségesnek tartja néhány, a *szerzők fokozott védelmét* szolgáló feltétel *kogens* megfogalmazását. Ilyen rendelkezések vonatkoznak nevezetesen a szerződések időbeli korlátaira vagy általában a díjtételekre. A felhasználási szerződések jellegéből folyik az is, hogy az írásbeli alak általában érvényességi kellék.

Bizonyos diszpozitív előírások is a szerzők érdekeit húzzák alá. A felhasználó például kifejezett kikötés hiányában nem szerez kizárólagos felhasználási jogot, vagy nem jogosult a felhasználási jog átruházására. (Egyes műfajok tekintetében a speciális rendelkezések ettől eltérhetnek.)

Sajátos problémák jelentkeznek a mű jövőbeni elkészítésére irányuló szerződéseknél, nevezetesen a szerződésszegés területén. A teljesítés sikere vagy sikertelensége számos bizonytalan tényezőtől függ, ezért a *sikertelenség kockázatát* nem lehet kizárólag a szerzőre telepíteni. Ezért a felhasználó csak akkor jogosult a szerződéstől — díjfizetési kötelezettség nélkül — elállni, ha az általa alkalmatlannak ítélt mű kijavítását a szerző alapos ok nélkül megtagadja, vagy nem végzi el. Ha a szerző megkísérelte a kijavítást, s a mű ennek ellenére bizonyul alkalmatlannak a felhasználásra, mérsékelt díjazás megilleti.

Az általános kérdéseken kívül az egyes műfajokra vonatkozó felhasználási szerződések speciális kérdései is szabályozásra kerülnek. (Ezek közül néhányra a IV. 6. pontban utalunk.)

6. Speciális szabályok.

A szerzői jogi törvény az általános szabályok mellett tartalmaz speciális, a műfaji sajátosságokat tükröző szabályokat is, amelyek vagy az általánostól eltérő vagy azt kiegészítő rendelkezéseket tartalmaznak. Néhányat ezek közül röviden bemutatunk.

Az *irodalmi művekre* vonatkozó sajátos szabályok közül említést érdemel a tudományos intézetek és állami szervek összeállításában megjelenő gyűjteményes művekre vonatkozó rendelkezés. Ennek értelmében a gyűjtemény tekintetében — nem érintve az egyes szerzők önálló jogait — a szerzői jogokat az intézet, illetőleg szerv gyakorolja. E művek tekintetében az 50 éves oltalmi idő az első kiadástól számít. Ugyancsak sajátos rendelkezés vonatkozik az irodalmi művek illusztrációira, amelyek alkalmazásához a szerző hozzájárulása szükséges.

Sajátos szabályok irányadók a *színpadi művekre* is, különösen a felhasználási szerződések terén. Rendszerint két külön szerződés megkötésére kerül itt sor; az egyik a mű elkészítésére, a másik pedig az előadásra vonatkozik. Lényeges feltételei az ilyen szerződéseknek a felhasználás időtartamára, illetőleg a bemutatás időpontjára vonatkozó előírások, másrészt bizonyos versenykorlátozási előírások.

A *zeneművek*kel kapcsolatban kiemelést érdemel az ún. kisjogos előadások szabályozása. Ez lényegében mentesíti a szerzőt és a felhasználót eseti szerződések megkötésétől; az előírt jogdíj lefizetése esetén a szerzői hozzájárulást vélelmezni kell. A jogdíjakat a Szerzői Jogvédő Hivatal szedi be és osztja fel a szerzők között.

Jellegzetesen kollektív műfaj a *film*. Szerzői közé tartozik mindaz, aki a film egészének kialakításához alkotó módon járult hozzá. Ez indokolja azt az előírást, amelynek értelmében a filmre vonatkozó vagyoni szerzői jogokat — a szerzőkkel kötött szerződés alapján — harmadik személyekkel szemben kizárólag a filmgyár mint jogutód gyakorolja, aki jogosult a szerzők személyi jogainak védelme érdekében is fellépni. Hasonlóan a színpadi művekhez, a filmek vonatkozásában

kötött felhasználási szerződéseknél is jelentős szerepet játszanak versenykorlátozási szempontok. Már utaltunk arra, hogy filmek esetében az oltalmi idő a bemutatással kezdődik.

Végül sajátos szabályokat találunk a *képző- és iparművészeti, építészeti, műszaki alkotások*, továbbá a művészi *fényképek* tekintetében is. Építészeti, műszaki alkotás esetén a szerzői jog a tervezőt illeti meg. Szélesebb e művek tekintetében a szabad felhasználás köre: felvételek készíthetők e művekről, látkép céljaira felhasználhatók, kiállításuk esetén díjazás nem jár. Műszaki alkotás esetén eltérő a névfeltüntetésre vonatkozó szabály, szélesebbek a felhasználó változtatási jogai.

Új szabályozási területe a szerzői jogi törvénynek az *előadóművészek* jogállása. Megilletik az előadóművészt a személyhez fűződő jogok, illetőleg a felhasználáshoz hozzájárulása szükséges, ez utóbbi azonban csak akkor, ha az előadást rögzítik, vagy távollevők részére közvetítik. Mind a személyhez fűződő jogok, mind a felhasználási hozzájárulás tekintetében e jogokat — együttes esetén — az együttes vezetője, illetőleg a szólisták gyakorolják. A vagyoni jogok szempontjából kiemelést érdemel, hogy a kötelező díjazás elve csak a hivatásos előadóművészek vonatkozásában érvényesül.

Végül említést kell tennünk a szerzői jogi törvény egy olyan szabályáról, amely — a szerzői oltalom körét bővítve — az ún. *rokonjogok*ra vonatkozik. Ezek olyan alkotásokkal kapcsolatosak, amelyek nem érik el a tulajdonképpeni szerzői alkotás szintjét, de azzal rokon (nem is mindig könnyen elhatárolható) tevékenységet jelentenek. Ilyenek az egyszerű (nem művészi) fényképek, ábrák, szemléltető eszközök stb. Feltétele a rokonjogi oltalomnak, hogy azon feltüntessék a készítő nevét és a nyilvánosságra hozatal évét. Az oltalom terjedelme lényegében azonos a szerzői jogiéval, időtartama azonban rövidebb, a nyilvánosságra hozatalt követő 15 év.

7. *Érdekvédelmi szervezetek.*

A szerzői jogok érvényesítésének jelentős biztosítékai a különböző érdekvédelmi szervezetek. Ezek sorában kiemelkedő szerepet játszik a *Szerzői Jogvédő Hivatal*, amely — a képzőművészek kivételével — valamennyi szerző érdekvédelmét ellátja. Ennek során a hivatal jogdíjak beszedését és elosztását végzi, közreműködik a felhasználási szerződések megkötésében, nemzetközi relációban kötelező jelleggel, fellép a szerzők — vagyoni és személyi — jogainak védelme érdekében, továbbá konzultációs tevékenységet fejt ki, hatósági és kodifikációs előkészítési feladatokat is lát el.

Lényegében a Szerzői Jogvédő Hivatallal azonos tevékenységi és feladatkörrel rendelkezik a képzőművészek vonatkozásában az 1968-ban létrehívott *Művészeti Alap*.

Irodalom: *Alföldy* Dezső: A magyar szerzői jog. Bp. 1936.; *Balás* P. Elemér: Szerzői jog. = Magyar magánjog. Szerk. Szladits Károly. 1. köt. Bp. 1941.; *Nizsalovszky* Endre: Polgári jog. Szellemi alkotások joga. Bp. 1957. /Egyetemi jegyzet/; *Palágyi* Róbert: A magyar szerzői jog zsebkönyve. Bp. 1959.; *Szalai* Emil: Előadóművész, gramofónlemez, rádió. Bp. 1935.; A szerzői jog kézikönyve. Szerk. Benárd Aurél—Tímár István. Bp. 1973.; *Világhy* Miklós: A szellemi alkotások joga. Bp. 1975. /Egyetemi jegyzet/.

Antimonov, B. Sz.—*Flejsic*, E. A.: Avtorszkoe pravo. Moszkva, 1957.; *Gordon*, M. V.: Szovetszkoe avtorszkoe pravo. Moszkva, 1955.; *Joffe*, *O. Sz.*: Osznovü avtorszkogo prava. Leningrad, 1969.; *Luby*, S.: [A szerzői jogokkal rokon jogok.] Praha, 1963.; *Szerebrovszkij*, V. I.: Voproszü szovetszkogo avtorszkogo prava. Moszkva, 1956.; Urheberrecht der DDR. Hrsg. Püschel, H. Berlin, 1969.

Bogsch, Á.: The law of copyright under the Universal Convention. Leyden — New York, 1964.; *Copinger Skone*, J.: The law of copyright. London, 1958.; *Desbois*, H.: Le droit d'auteur en France. Paris, 1966.; *Gierke*, O.: Deutsches Privatrecht. Leipzig, 1895.; *Kohler*, J.: Das Autorrecht. Jena, 1880.; *Recht*, P.: Le droit d'auteur, une nouvelle forme de propriété. Paris, 1969.; *Troller*, A.: Das internationale Privat- und Zivilprozessrecht im gewerblichen Rechtschutz und Urheberrecht. Basel, 1952.; *Troller*, A.: Immaterialgüterrecht. Bd. 1—2. Basel/Stuttgart, 1959—1962.; *Ulmer*, E.: Urheber- und Verlagsrecht. Berlin—Göttingen—Heidelberg, 1960.

Lontai Endre

SZERZŐI JOGOK NEMZETKÖZI VÉDELME → *Szerzői jog*

SZOCIALISTA ÁLLAMOK KAPCSOLATAI → *Nemzetközi szervezetek szerepe a mai államközi kapcsolatokban*

SZOCIALISTA TÖRVÉNYESSÉG: I. A törvényességről általában (1613.) — II. A burzsoá törvényesség (1614.) — III. A szocialista törvényesség (1614.) — IV. A törvényességről a népi demokráciában (1619.)

I. A törvényességről általában.

A törvényesség fogalma a polgári forradalmakkal, azok következményeként merült fel. Elsődleges indoka az a politikai szerkezeti változás volt, amely a parlamentáris képviseleti szerveket a végrehajtó szervek fölé helyezte, és az előbbiek által alkotott jogszabályoknak — a törvényeknek — tulajdonított elsőrendű jelentőséget, a végrehajtó hatalom által kibocsátott jogszabályokkal szemben. Ilyen módon azt lehet mondani, hogy a törvényesség egyfajta jogforrási hierarchia követelményét je-

lentette, a törvények elsőbbségét szögezte le, ugyanakkor, amikor egyben a politikai szervezetre vonatkozó elvi álláspontot is kifejezett.

Nem lehet lebecsülni ennek az elvnek, illetőleg érvényesülésének jelentőségét a feudális rendszerrel szemben. Az utóbbiban a törvényeknek nem volt meg ez az elsőrendűsége; a parlamentekkel konkurrált a királyi hatalom. A törvényesség elvének a kimondása tehát annak az alapvető politikai és jogi változásnak volt a kifejezője, amely a polgári forradalmakkal lejátszódott.

A törvényesség fogalmával együtt járt az az elv, amelynek azután különösen a jogszabályok értelmezésénél lett kiemelkedő szerepe, hogy ugyanis a törvényeknél a törvényhozó akarata a döntő; a törvény még nem vált önálló valamivé, amelynek saját, önálló, beleértendő vagy belemagyarázható célja van; a törvényhozónak a törvényjavaslat indokolásából vagy egyéb nyilatkozatokból kitűnő akarata biztosította a törvény primátusa mellett a törvény autentikus értelmének abszolút primátusát is.

Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy mindaz, amit eddig a törvényességről elmondottunk, tulajdonképpen csak formai dolog; ha eltekintünk a politikai lényegtől, azaz a képviseleti hatalom primátusától a végrehajtó hatalom felett, amely meghatározott politikai színezetet és jelleget adott a törvényességnek, úgy a fogalom egyszerű jogforrási rangsor kérdésévé szürkül. A törvényességnek ilyen lapos értelmezésével azonban aligha lehet megelégedni.

II. A burzsoá törvényesség.

Egyes polgári szerzők, azokból az elvekből kiindulva, amelyekre az előzőkben hivatkoztunk, azon a véleményen vannak, hogy a törvényesség mellett bármiféle jelző nemcsak fölösleges, de egyenesen értelemzavaró; a törvényesség maga formai fogalom, amely egyformán kell hogy érvényesüljön a polgári rendszerben és a szocialista rendszerben. E szerint a felfogás szerint a törvényesség nem más, mint a törvények primátusa. De milyen törvényeké, tehetjük fel a kérdést?

Annál a törvényességnél, amely a polgári rendszerben uralkodott, nyilvánvalóan a polgári rendszer uralkodó osztályának érdekeit és javát szolgáló törvényeknek „formai" előtérbe állítása volt napirenden. Ebből azt a burzsoá tudomány által tagadott törvényszerűséget vonhatjuk le, hogy osztálymentes törvényesség éppen úgy nincsen, mint osztályközömbös törvény sincsen. A probléma csak az, hogy tudomásul vagyunk-e hajlandók ezt venni, vagy pedig, a tényekkel ellentétben, az osztályközömbösség álláspontjára helyezkedünk. Nézetünk szerint itt tulajdonképpen és végső soron a jogtudomány jellegéről és feladatairól van szó, vagyis arról, hogy a jogtudomány kikülönítse-e magából és hagyja-e figyelmen kívül azt a társadalmi-politikai elemet, amely minden jogban benne van, s maradjon-e merőben a jogi formalizmus tudománya, vagy vegye figyelembe a társadalmi-politikai összetevőt is. Ebben az utóbbi esetben a törvényesség vagy burzsoá, vagy pedig szocialista.

III. A szocialista törvényesség. 1. A szocialista törvényesség fejlődési szakaszai. 2. A szocialista törvényességre vonatkozó határozatok. 3. Forradalmi törvényesség — szocialista törvényesség. 4. A szocialista törvényesség fogalma. 5. A burzsoá és a szocialista törvényesség közötti különbség. 6. A szocialista törvényesség elméletének újabb elemei.

1. A szocialista törvényesség fejlődési szakaszai.

Lenin a Kolcsakon aratott győzelem alkalmából a munkásokhoz és parasztokhoz írt levelében — ezt tartják a szocialista törvényesség egyik alapvető irodalmi kiindulópontjának — arról írt, hogy meg kell tartani, okvetlenül be kell tartani a szovjet állam törvényeit és törvényes rendelkezeseit. Azt mondhatjuk, hogy Leninnek ebben a polgárháború idején kelt megállapításában két elemen volt a hangsúly. Egyrészről indirekte szembeállította az új szovjet törvényeket a múltnak még ható, noha betiltott jogával; ezt az elemet különösen fontosnak tartotta éppen a szocialista állam adott időszakában. A törvények megtartását itt nyilván széles értelemben kell venni: a törvényekkel együtt a párt megfelelő határozatainak megtartására is ugyanolyan hangsúly helyeződött, mint a törvényekére. Ebből következik a tétel második értelme, amit úgy jelölhetünk, hogy a forradalmi fegyelem megtartása. A törvények megtartása és megtartatása az állami szervek által és megtartása az állampolgárok által ilyenképpen nem a képviseleti és végrehajtó hatalom vitájának a kérdése vagy folyománya, mint ez a burzsoá forradalomkor volt, hanem az állampolgári fegyelemé. Joggal mondhatjuk, hogy ez az elem, tudniillik a szigorú állami-társadalmi fegyelem, a burzsoá törvényesség fogalomanyagában nem szerepelt.

A szocialista törvényesség így vonult be a szocialista politikai ideológiába; nem is szocialista törvényességnek nevezték az első időkben, hanem forradalmi törvényességnek. Fogalmába beletartozott egyebek között a törvényeknek a legszigorúbb érvényesítése és a bíróságoknak határozott fellépésre biztatása a törvénysértésekkel szemben. A törvények azonban — polgárháborús időszakról lévén szó — nem egy esetben csak keret-jogszabályok vagy egyenesen puszta irányelvek voltak; így például a büntetőjogi analógiát is irányelvek vezették be először a Szovjetunióban.

A polgárháború befejezése után természetesen a forradalmi törvényesség is új elemekkel gazdagodott. Ezek egyikét *Lenin* A „kettős alárendeltségről és a törvényességről" írt, 1922-ben kelt, de csak 1925-ben nyilvánosságra hozott levelében fejtette ki. Ez alkalommal Lenin a törvényességet mindenekelőtt mint a a kulturáltság kérdését fogta fel; a kulturált államvitelt tette meg elsődleges követelménynek. A kulturált államvitelből folyt azonban a szocialista törvényességnek egy másik, a fegyelem mellett alapvető alapelve: az egyenlőség, azaz az egész országban egyenlő törvényesség, vagyis másképpen — mint Lenin kifejezte — a törvényességnek az a vonása, hogy az nem lehet kazáni vagy kalugai. Lenin az ügyészség szervezetét látta különösen hivatottnak arra, hogy a különböző, helyi jellegű bíróságok egységes eljárását biztosítsa.

Az egyenlőségnek ilyen alapelvvé tétele persze nem érinti a jog és az egyenlőség érdemi, alapvető kérdését, azt a kérdést, amelyet Marx A góthai program bírálatában érintett. Itt csak egyfajta közjogi egyenlőségről van szó, azaz a bíróságok előtti egyenlőségről, a hatóságok előtti egyenlőségről és a jogszabályoknak általában egyenlő módon való alkalmazásáról minden állampolgárra. Azt mondhatjuk, hogy itt mintegy a közjogi egyenlőség az az új elv, amely a törvényesség részei közé beiktatódik.

De már ezzel az új elemmel, tudniillik a törvényességnek az egyenlőséggel való gazdagításával, a törvényesség átlép a maga első szakaszából, vagyis abból a szakaszból, amikor elsősorban fegyelmet jelentett és csakis azt jelentette, a törvényesség egy új fázisába jut, abba, amelyben a szocialista törvényesség új fajta törvényességi alapelvvé válik. Mint alapelv, a szocialista törvényesség ugyanis — mint majd látjuk — az egész szocialista jognak uralkodó elve, amely formailag és tartalmilag egyaránt áthatja, alapvetően meghatározza az állami szervek munkáját, a szocialista társadalmi életet, az állampolgárok magatartását. Itt fokozatos átmenetről van szó, amely megfelelt a szovjet állam, a szovjet hatalom fejlődésének. Azt lehet tehát mondani, hogy a társadalmi fejlődéssel a szocialista törvényességnek mindig olyan új elemei bontakoznak ki, amelyek — mondjuk így — egyre nagyobb mértékben teszik azt szocialista törvényességgé.

2. A szocialista törvényességre vonatkozó határozatok.

A szocialista törvényességet egyelőre elsősorban a szovjet szocialista állam és jog fejlődésén lehet tanulmányozni; a népi demokráciákban a törvényesség kibontakozásának még nincsen évtizedekre terjedő fejlődése (lásd később).

A Szovjetunióban számos esetben hoztak állami és pártszervek, a fejlődés különböző szakaszaiban, határozatot a törvényesség megtartásáról. Ezekben a határozatokban (a legutolsó 1932-ben kelt) mindvégig a forradalmi törvényességről volt szó. Nézzünk végig ezeken a határozatokon. E határozatok az Orosz Szocialista Köztársaságra vonatkoznak, de áttételesen érvényesek az egész Szovjetunióra.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalmat mindjárt egy évvel követően, 1918. november 8-án a Munkások és Parasztok Küldötteinek VI. Össz-szövetségi rendkívüli kongresszusa határozatot hozott „a törvények pontos betartásáról". Ennek a határozatnak ugyanaz a szelleme, mint Lenin álláspontjának, amelyet a Kolcsak felett aratott győzelem alkalmából a szovjet munkásokhoz és parasztokhoz írt levelében kifejtett. A határozat első érdekessége, hogy közli: a munkásosztály az egyévi forradalmi küzdelem során kidolgozta az Orosz Föderatív Szovjet Köztársaság törvényeinek az alapjait, amelyeknek pontos betartása elengedhetetlen a munkások és parasztok hatalmának további megerősödéséhez Oroszországban. A határozat második eleme felhívást tartalmaz minden szovjet polgárhoz, továbbá minden szovjet hatósághoz és hivatalhoz az Orosz Szocialista Föderatív Szovjet Köztársaság törvényeinek és a központi hatalom által kiadott rendeleteknek, szabályzatoknak és határozatoknak legszigorúbb megtartására (vagyis ebben a határozatban kétségtelenül a fegyelem eleme játszott elsőrendű szerepet). Végül a határozat szigorú jelentéstételi kötelezettséget ír elő a felsőbb szervek viszonylatában olyan esetekre, amikor a törvények, határozatok stb. gyakorlatban való konkrét áthágására van a jogalkalmazás során szükség.

A következő határozat a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja XIV. konferenciáján elfogadott határozat (1925. április 27—29-én) a forradalmi törvényességről. Ebben a határozatban arról van szó, hogy az idő esedékes feladata az állami szervek és az egész proletár állam megszilárdítása, a párt által folytatott politika folytán most különösen a parasztság bizalmának megnyerése, ami a forradalmi törvényesség maximális megszilárdítását igényli. A határozat ezért ezt a szovjethatalom előtt álló egyik alapvető feladatnak jelöli meg, s utasítja a központi szerveket Lenin 1922-ben kelt, már említett levele értelmében minden szükséges szervezeti intézkedés megtételére a forradalmi törvényesség megerősítése érdekében. Világos, hogy ez a határozat arra vonatkozik, hogy a forradalmi törvényességnek meg kell teremteni a szovjet igazságszolgáltatás szervezeti feltételeit, így a szovjet bíróság és ügyészség olyan szervezetét, amely megfelel a lenini útmutatásoknak.

A következő határozat 1925. május 20-án kelt, a Szovjetek Szövetségének 3. kongresszusán. Ez a határozat érdekes módon, a törvényesség életbe való helyes átvitelének és a

szovjet forradalmi törvényesség alapjainak két feltételét állapította meg. Az első feltétel a harc a forradalmi törvényesség megsértőivel szemben. s a második, a munkások és a parasztok, a lakosság széles köreivel való megismertetése nemcsak a törvényeknek, hanem jogaiknak is, panaszjoguknak a hatóságok törvénytelen aktusaival szemben. A határozat kifejezetten utasította a Központi Végrehajtó Bizottságot az államigazgatási bírságok kiszabásánál azok terjedelmének és eseteinek törvényes feltételekhez kötésére, erre vonatkozó törvény kiadását tanácsolta, továbbá a bírósági vagyonelkobzás korlátozását, és az adó és bírságok nemfizetéséért a vagyon eladásának korlátok közé szorítását. Ebből a határozatból világosan kitűnik, hogy itt azokkal a túlkapásokkal való küzdelem konkrét lépéseiről volt szó, amelyek a szovjet élet menetében felmerültek, és amelyeknél a forradalmi törvényesség szilárd végrehajtásáról szóló határozat egyenesen az állampolgárokat védi meg a hatóságok esetleges önkényétől. Ez jelentős lépés volt a forradalmi-szocialista törvényesség kibontakozásának útján, amely törvényességnek az állampolgárok érdekeiben való alkalmazására vonatkozó elvet mondotta ki.

Végül a Központi Végrehajtó Bizottságnak és a Népbiztosok Tanácsának 1932. június hó 25-én kelt határozata a forradalmi törvényességről megemlékezik az ügyészség fennállásának tízéves jubileumáról s a forradalmi törvényesség terén elért sikerekről; a törvényesség — szól a határozat — egyike a legfontosabb eszközöknek a proletárdiktatúra megerősítésében; emellett a határozat ismét kitér a felmerült törvényellenes és felpanaszolt helyzetekre. Így első helyen a hivatali túlkapásokra vonatkozó bejelentések sürgős kivizsgálását említi. A bírságok kiszabásának mértékét illetően is vizsgálatot rendelt a határozat. Ezután a kolhozok megerősítése érdekében és a kuláksági elleni küzdelemről szól, és részletesen jelzi a szovjet fejlődésnek ezzel a szakaszával összefüggő feladatokat a forradalmi törvényesség terén. Végül megerősíti a bírákat pozícióikban. A határozat alapvető mondanivalója, amellyel hozzájárult a szocialista törvényességre vonatkozó elméleti tételek gazdagításához, annak hangsúlyozása, hogy a forradalmi törvényesség egyike a legfontosabb eszközöknek a proletárdiktatúra megerősítésében. Itt a szocialista törvényesség egy újnak tűnő, de kezdettől fogva megvolt alapvető sajátságáról van szó: szerepéről a proletárdiktatúrában. Erről mégis külön szólunk.

Végül az okmányok sorában külön is említjük a Szovjetunió 1936. évi alkotmányát, amelynek 113. szakasza megfogalmazza a Szocialista Tanácsköztársaságok Szövetsége ügyészének (legfelsőbb ügyész) feladatát; ez a feladat a legfőbb felügyelet afölött, hogy a törvényeket az összes népbiztosságok és az alájuk rendelt intézmények, valamint az egyes hivatali személyek, nemkülönben a Szövetség polgárai pontosan betartsák. Ugyancsak az alkotmányban (130. szakasz) a polgárok alapvető kötelességei között szerepel, hogy a Szövetség minden polgára köteles megtartani az alkotmányt és teljesíteni a törvényeket.

3. Forradalmi törvényesség — szocialista törvényesség.

Végigkövetve a törvényesség történetét azoknak az okmányoknak menetén, amelyek a forradalmi törvényességet illetően megjelentek, mindenekelőtt egy kérdés tűnik szembe. Ez pedig abban áll, hogy a határozatok — kivéve az alkotmányt — a forradalmi törvényességről szólnak, míg az irodalom — különösen az újabb irodalom — a szocialista törvényességről szól. Azonos-e kettő vagy különböző? Az irodalomban van olyan álláspont, amely szerint a kétféle megjelölés a törvényesség két, egymásra következő, de megkülönböztethető szakaszát jelenti; ezt a nézetet azonban nem osztjuk.

A forradalmi törvényesség és a szocialista törvényesség — ugyanazt jelenti, azaz a legrövidebben szólva: formailag a szovjet törvények megtartását és megtartatását. A különbség csak abban áll, hogy a fejlődés első szakaszában még problematikus volt egyáltalán egy önálló szocialista jog létezése; voltak nézetek, amelyek közvetlenül a jog elhalási folyamatának megindultára következtettek a forradalmat követően s a megmaradt jogot csak a múlt maradványának tekintették. Csak később, a harmincas években és éppen az alkotmánnyal kapcsolatban vált egyértelművé és világossá, hogy a kapitalizmus és a kommunizmus közötti átmeneti szakasznak önálló jogtípusa van, s ez a szocialista jog; ennek érvényesítése és érvényesülése a szocialista törvényesség megvalósítása útján történik. Ettől kezdve az irodalom és az államélet egyaránt a szocialista törvényességről szól, még viszszamenően, a fejlődés korábbi szakaszát illetően is.

Nem lehet tagadni, hogy a szocialista törvényességnek (hívjuk most már mi is így) voltak fejlődése során szakaszai, amelyekben eltérő volt a központi feladat. Láttuk, hogy az egész folyamat a forradalmi fegyelemmel kezdődött (Lenin azt írta a munkásokhoz és parasztokhoz a Kolcsakon aratott győzelem alkalmából írt levelében, hogy „A legkisebb törvénytelenség, a szovjet rend legkisebb megszegése már olyan *rést* jelent, amelyet a dolgozók ellenségei azonnal kihasználnak...”). A második, ugyan önálló, de ugyanúgy, mint a fegyelem, mindvégig megmaradó elv az egyenlő törvényesség elve volt (Lenin „A ‚kettős’ alárendeltségről és a törvényességről” írt, említett levelében így írt erről: „...egész életünknek s egész kulturálatlanságunknak fő baja az, hogy engedményeket teszünk az ős-orosz

nézeteknek és a félvadak szokásainak, akik fenn akarják tartani a kalugai törvényességet, szemben a kazánival".) A felsorolt határozatokból azután kitűnt, hogy a törvényességnek ugyancsak aktuális, de végül is állandóan fennmaradó eleme a szovjet polgároknak a hivatali szervekkel szembeni megvédése.

Ilyen módon már összegyűjtöttünk bizonyos elemeket, amelyek arra mutatnak, hogy a szocialista törvényesség távolról sem pusztán formai követelmény, hanem vannak annak tartalmi elemei, fogalmi meghatározói is. Melyek ezek?.

4. A szocialista törvényesség fogalma.

M. Sz. Sztrogovics, a kérdés legjobb szakértője, tulajdonképpen két oldalról közelíti meg a törvényességet.

A szocialista törvényességet Sztrogovics egy részről mint az egész szocialista államszervezet és politikai rendszer, egyszóval a proletárdiktatúra alapvető módszerének tekinti; eszköznek a proletárdiktatúra megvalósításához és a proletárdiktatúra célkitűzéseinek a megvalósításához. Ez a szocialista törvényességnek — hogy úgy mondjuk — funkcionális szemlélete, amelyben a szocialista törvényesség a hatalom megszervezésének és megtartásának egyik módszere. A szocialista törvényesség ebben az értelemben azt jelenti, hogy segítségével lehet valóra váltani és fenntartani a proletárdiktatúrát, a dolgozók hatalmát, a munkásosztály vezető szerepét.

De mindjárt kitűnik, hogy itt a szocialista törvényesség csak eszköz egy más intézmény, ti. a proletárdiktatúra szolgálatában; nem önmagában vett valami, hanem másnak, a proletárdiktatúrának a segítőeszköze. Ez tény, de ez így még csak az egyik megközelítési módja a törvényességnek, amelyet a továbbiakban meg kell közelíteni „in se", önmagában véve is.

Hadd jegyezzük itt meg, hogy a szocialista törvényességnek a proletárdiktatúrával való ilyen kapcsolatba hozatala a törvényességnek azt az elemét emeli ki, amelyre már Lenin utalt: tudniillik szerepét a fegyelem biztosításában, megtartásában. Minthogy a forradalmi, szocialista fegyelem az egész szocialista és kommunista építés egyik alapvető feltétele, így a fegyelemnek a szocialista törvényességgel való biztosítása is alapvető feltétele a szocialista és a kommunista építésnek. Ennélfogva a szocialista törvényesség az egész szocialista társadalomnak építőköve.

A másik megközelítése a törvényességnek, amelyet Sztrogovics ad, a szocialista törvényességnek olyan magyarázata, hogy az alapvető elve az állami és társadalmi szervek, hivatalok és állampolgárok magatartásának, azaz viselkedésének. Ezt az alapelvet más helyütt Sztrogovics úgy fejezi ki, hogy a szocialista törvényesség nem más ,mint a törvények megtartása és megtartatása mindenki által. A szocialista törvényesség ilyenképpen a szocialista társadalmi élet egyik alapelve, sőt mondhatjuk: a legfőbb alapelve, amely ezek szerint alkotórésze a szocialista demokráciának is.

A szocialista jog egyik sajátsága, hogy racionálisan megépített társadalmi jelenség, amelynek építőkövei pontosan meghatározottak. Ilyen építőkövek a szocialista jog alapelvei is, amelyek részben a proletárdiktatúra általános elvei, másrészről a szocialista államnak különös elvei, végül a szocialista jognak sajátos alapelvei. Az alapelvek tömören összefoglalják a proletárdiktatúra, a szocialista állam és a szocialista jog legfőbb jellegzetességeit; a jogot illetően azokat az alapvető tételeket, amelyek egyaránt áthatják a jogalkotást, a jogalkalmazást és az állampolgári jogkövetést. Hogy mondanivalónkat példákkal illusztráljuk: a munkásosztály vezető szerepe alapelve a proletárdiktatúra egészének, a szocialista jognak is; a demokratikus centralizmus alapelve a szocialista államnak, de a jognak is, és a szocialista törvényesség alapelve a szocialista jognak.

Nézetünk szerint itt kell valójában keresni a szocialista törvényesség lényegét. Az a körülmény, hogy a szocialista törvényesség a proletárdiktatúra egyik fő segítője, az még nem alapvető fogalmi eleme a szocialista törvényességnek, noha annak távolról sem elhanyagolható sajátsága; a proletárdiktatúrának magának sok segítő eleme van és kell is, hogy legyen, s ezek egyike a szocialista törvényesség, de a proletárdiktatúrának a szolgálata egyedül nem definíciós értékű a szocialista törvényességre nézve.

Minthogy ketségtelenül minden törvényesség egy-egy meghatározott társadalmi rendszer törvényessége, amely meghatározott osztálytartalmú és osztályérdekeket védő törvények megtartását és megtartatását jelenti, a kérdés most az, hogy vajon feltétlen alapelve-e egy társadalmi rendszernek az adott osztályjellegű törvényesség vagy sem?

5. A burzsoá és a szocialista törvényesség közötti különbség.

Láttuk a burzsoá törvényesség keletkezésénél annak kezdeti társadalmi szerepét: a feudális önkény elleni védelmet és a jogforrási rendszerben a képviseleti szervek által alkotott törvények elsődlegességének az elvét. A szocialista törvényességnek nem ez volt létrejötte pillanatától kezdve a funkciója; ez a funkció abban állott, hogy az új, szocialista törvényeknek feltétlen érvényt szerezzen, s ezzel az új társadalmi rendszert, a proletárdiktatúra rendszerét erősítse és védje. Noha így, bár mind a két törvényesség formailag a törvények megtartását és megtartatásának elvét írja zászlajára, e formai ismérv mellett tartalmuk, társadalmi rendeltetésük alapvetően más volt.

Azok a határozatok, amelyekre a korábbiakban utaltunk, jelzik, hogy a szocialista tör-

vényesség mint alapelv, noha állandóan gazdagodó tartalommal és részleteiben a hangsúlyt esetleg más és más elemre helyezve, végigkísérte a szocialista társadalom egész eddigi, a Szovjetunióban immár majdnem hatvanéves történetét. Kérdés, vajon végigkísérte-e a burzsoá törvényesség a burzsoá társadalom egész történetét? A választ előre megmondhatjuk: ez nem így volt.

Először és formailag nézve a dolgot: a törvényesség eszméjének megjelenése a burzsoá társadalomban a törvény elsődlegességének a megjelenését is jelentette, miközben a törvény határozott, új fogalmat kapott. A szocialista társadalomban is a törvény áll a jogszabályi hierarchia élén, azonban a szocialista törvényességnek még formailag is csak egyik célja a törvény elsődlegességének érvényre juttatása, egyébként az a szocialista társadalom egész politikai-hatalmi szervezetének egyik következménye. A burzsoá törvényességnél továbbá a törvény elsődlegességére vonatkozó alapelv uralma nem tartott sokáig; jellemezte a liberalizmus időszakát, de eléggé gyorsan felzárkózott mellé a kisegítő jogforrásból második jogforrássá lett szokásjog; emellett rövidesen megjelent a rendeletek (kormány- és miniszteri rendeletek) sora, amelyek megingatták a törvény elsődlegességének az elvét, minthogy e rendeletek derogálhatták is a törvényt. A szocialista jogrendszerben mind ez ideig érvényesül a törvények elsődlegessége; a szokásjog nem emelkedett fel a fő jogforrások rangjára és a rendeleti jogalkotás csak másodrendű jogalkotás maradt, amelynél a rendeleteknek mindig törvényi alapon kellett és kell nyugodniuk.

A burzsoá törvényességnek végül lényege abban állt, hogy a burzsoá demokrácia alapelveit, az állampolgári szabadságjogokat védte. A burzsoá állam történetében viszont amellett, hogy ezeket az alapjogokat a burzsoá törvényesség formai érvényességének idején is meg-megsértették — voltak egész időszakok, amelyekben a törvényesség és az állampolgári jogok elvét a lomtárba dobták és a szabadságjogok létét megtagadták, ahelyett, hogy érvényesülésüket biztosították volna. Ezért azt mondhatjuk, hogy a törvényesség — a burzsoá törvényesség — a burzsoá társadalomnak nem permanens alapelve.

Ezzel szemben a szocialista társadalomban azok a szabadságjogok, amelyeket a szocialista alkotmányok biztosítanak, elvileg mindvégig érvényesülő jogai a szocialista állampolgároknak. A személyi kultusz időszakában a a jogalkalmazás területén ezeknek a jogoknak érvényesítése a társadalmi-politikai élet egy szektorában megingott, ami kihatott a jogalkotásra és a jogkövetésre is. A Szovjetunió Kommunista Pártja azonban, a többi kommunista párttal együtt, ezt a félrecsúszást feltárta és a hibákat határozottan kijavították. Az e fölött az időszak fölött gyakorolt társadalmi kritika alapján azt lehet mondani, hogy a szocialista törvényesség a szocialista társadalom állandóan igényelt és követett alapelve, amely nélkül nincsen tartósan és eredményesen szocialista és kommunista építés, vagyis a szocialista társadalom nem tudja megvalósítani alapvető célját. Ezt az alapvető célt a szocialista társadalom a proletárdiktatúra útján valósítja meg; a szocialista törvényességgel itt visszaértünk a proletárdiktatúrához.

6. A szocialista törvényesség elméletének újabb elemei.

A szocialista törvényesség mint a jogalkotás, jogalkalmazás és jogkövetés igénye, a kifejtettek szerint végigkíséri a szocialista fejlődést annak egész útján. Ennek menetében azonban magának a szocialista törvényességnek a tartalma is változásokon ment vagy megy át, fejlődik, gazdagodik. Ennek a fejlődésnek a lényege abban áll, hogy több olyan eszmét és értéket is bevisznek a törvényesség fogalmába, amely pedig külön is megállana. Feltehető, hogy egy bizonyos idő után a szocialista törvényesség e gyűjtőfogalom-jellege felbomlik és a ma beletorkolló eszmék és értékek különválnak.

Olyan eszmékről és értékekről van itt szó, amelyek mind összefüggésben vannak a szocialista törvényességgel, annak érvényesüléséhez tartoznak, sőt ez érvényesülés feltételei. Tulajdonképpen elkülönített tárgyalásuk is lehetséges lenne, de viszont a szocialista törvényesség gazdag tartalmát külön kivetítésük szegényítené; ezek elvileg hozzátartoznak a szocialista törvényesség legszélesebb értelmében vett fogalmához. Ez a legszélesebb értelemben vett fogalom már meghaladja a jogi fogalom kereteit, és társadalmi fogalommá lesz. Az állampolgár a szocialista törvényesség fogalmát nem szűken jogilag érti, hanem szélesen, társadalmilag. Ilyen felfogás mellett elvileg más elemek is belefoglalhatók a szocialista törvényesség fogalmába.

A társadalmi, tehát széles értelemben vett szocialista törényesség e gazdag tartalmából nézzünk meg közelebbről két elemet. Az egyik a szocialista humanizmus elve, amely a jogrendszer több ágában is szerepet játszik, elsősorban a büntetőjogban. Vajon elmondható lenne-e, hogy a szocialista törvényesség független a szocialista humanizmustól, azaz a törvények megtartásánál és különösen megtartatásánál nem kell okvetlenül érvényre juttatni a szocialista humanizmus elvét? A szocialista humanizmus önálló elv tehát, de egyben beletorkollik a szocialista törvényességbe, annak is alkotórésze. Még azt is hozzátehetjük ehhez a fejtegetéshez, hogy ha a szocialista humanizmus elvét kiemeljük a szocialista törvényesség társadalmi-általános fogalmából, ezzel csak szegényítjük a szocialista törvényesség tartalmát és formaibbá tesszük, és lassan-

ként szorosan csak rideg törvényességgé fokozzuk le, miközben a szocialista humanizmus fogalmát is szűrkítjük. Ez nem lenne szerencsés eljárás. Valószínűbb, hogy a szocialista törvényességnek elemeire való egyfajta felbontása mellett meg kell tartani annak eszmei egységét is. A különválasztást és az egységes szemléletet egybe kell tehát kapcsolni.

A másik, még eklatánsabb példa az igazságosság elve, mondhatjuk: a szocialista igazságosság elve. Itt a szocialista jog egy társadalmi értékét, az igazságosság értékét juttatja érvényre, a szocialista igazságosságét, amely értékítéletet foglal magában az igazságosság minőségét illetően. Ismét feltesszük a kérdést: elképzelhető-e vajon a szocialista törvényesség a szocialista igazságosság nélkül? Lehetne-e nem-igazságos törvényeket hozni, a jogot nem a szocialista igazságosság princípiumának figyelembevételével alkalmazni, az állampolgárok nem kívánják-e okvetlenül meg, hogy a szocialista törvény és a szocialista ítélkezés igazságos legyen, igazságot teremtsen? Világos, hogy a szocialista igazságosság egyenesen alkotórésze a szocialista törvényességnek. De viszont az is kétségtelen, hogy a szocialista igazságosság mint érték, külön is tárgyalható, megközelíthető és megfogalmazható. Mi legyen már most a megoldás, egység vagy kettősség? Számunkra világos, hogy egy szinten egybefoglalható a szocialista törvényesség és a szocialista igazságosság. Nevezzük ezt a szintet a szocialista törvényesség társadalmi fogalmának és tartalmának; ezen belül egyes elvek és értékek mint a társadalmilag felfogott szocialista törvényesség alkotórészei, külön is elemezhetők.

IV. A törvényességről a népi demokráciában. Voltak olyan nézetek, amelyek egy sajátos törvényesség-fajtát tételeztek fel a népi demokráciában. Ez a tétel mint ténylegesség megáll, de mint elvi tétel, nem helytálló. Lehet ugyanis, hogy a törvényesség sajátos körülmények között és sajátos vonásokkal jelentkezett a népi demokráciában — tényleg tehát másképp, mint a Szovjetunióban, de elvileg nem lehet egy külön népi demokratikus törvényességet feltételezni, mert ez egyben egy olyan népi demokráciának a feltételezését is jelentené, amely a kapitalizmus és a szocializmus között álló társadalmi formációt és államtípust tételez fel. Márpedig a kapitalizmus és a szocializmus között nincsen átmeneti forma; átmeneti forma csak a kapitalizmus és a kommunizmus között van, s ez éppen a szocialista társadalom és annak joga, illetőleg adott esetben jogának alapelve, a szocialista törvényesség.

Ennek az elvi értékű megjegyzésnek ellenére is kétségtelen, hogy megvolt a története a törvényességnek a népi demokráciákban is. E történet első szakasza az a szakasz volt, amelyben a hatalom kérdése még nem dőlt el, amelyben még folyt a harc és nyitva állt, ki kit győz le. Ebben a kezdeti, legelső szakaszban a konzervatív erők a régi jog érvényesüléséért küzdöttek, míg a haladó erők mindent elkövettek, hogy a régi és az új jog érvényesülése, sőt érvényesülésének módja között is különbség tétessék. Így például nálunk kimondották, hogy a régi büntető eljárás szabályait nem kell olyan szigorúan venni a népi demokrácia első éveiben; vagyonjogi perekben rendkívüli perorvoslatot vezettek be arra az esetre, ha az új jogszabályokat nem alkalmazták vagy a népi demokratikus rend ellenében értelmezték. Elmondható tehát, hogy a törvényességet illetően is csata zajlott, amelynek az volt a jellegzetessége, hogy az egyik oldal a régi törvényességet, azaz a régi jogot, a másik oldal az új törvényességet, azaz az új jogot védte.

A fordulat éve, amelyben eldőlt a „ki kit győz le" kérdése, egyértelművé tette a törvényesség jellegét is. Bizonyos azonban, hogy a harc a törvényességet illetően ezzel még nem fejeződött be. Ha a Szovjetunióban mindjárt kezdetben kimondották a régi jog érvénytelenségét és a régi bíróságok ítéleteire való hivatkozás tilalmát, a népi demokratikus államokban a már más címszó alatt tárgyalt fokozatos átmenet folytán új jog váltott le régi jogot, s az új törvényesség, a szocialista törvényesség, csak abban a mértékben bontakozott ki, amilyen mértékben az új törvényalkotás zajlott. Elmondható tehát, hogy a népi demokráciában egyértelműen a jogalkotástól függött az új törvényesség realizálódása, de még jó ideig tartott, amíg a bírák ellenállását az új joggal szemben meg lehetett törni. Ez csak a bírói elmozdíthatatlanságról szóló törvény hatályon kívül helyezésével következett végül is be.

A népi demokráciában mindezek szerint a törvényesség megvalósulásának — hogy úgy mondjuk — legális oldala nagyobb mértékben került előtérbe. Kevésbé volt szükség a törvényesség fegyelmező szerepére, az egyes országok egészére nézve azonos jog alkalmazásának a bevezetésére; amiről szó volt, az az új, szocialista jellegű törvények okvetlen és maradéktalan érvényesítésének a biztosítása és szilárd jogalkalmazási gyakorlat teremtése volt. Ez együtt járt a szocialista törvényességnek azzal a fogalomban benne levő, de a népi demokráciában különösen előtérbe kerülő vonásával, hogy meg kellett teremteni a jogbiztonságot. Más szóval, a szocialista törvényesség a népi demokráciában inkább azt az igényt jelentette, hogy jogellenes cselekedet ne maradjon jogkövetkezmény nélkül, másrészről pedig azt, hogy a különböző fokú bíróságok ítélkezése lényegileg azonos legyen. Ebben az utóbbi tekintetben kiemelkedő szerepe volt a Legfelső Bíróság irányító tevékenységének.

A népi demokráciában is előbb-utóbb megszervezték a legfőbb ügyészséget és az új tí-

pusú, szocialista jellegű ügyészséget. Ez azt a következményt vonta maga után, hogy a törvényesség feletti felügyelet köre kiszélesedett; mindenekelőtt kiterjedt a hatóságok, a gazdálkodó szervek tevékenysége feletti felügyeletre is. Emellett a legfőbb ügyészség mintegy panaszirodájává vált az állampolgároknak, ha úgy érezték, hogy jogsérelem érte őket.

A Magyar Népköztársaságban az 1972. évi alkotmánymódosítás érintette, mégpedig elvileg jelentős mértékben, a törvényesség kérdését is. Az 1949. évi első népköztársasági alkotmány 42. §-ának (1) bekezdése értelmében a törvényesség megtartása felett a Magyar Népköztársaság legfőbb ügyésze őrködik. Az alkotmány 71. §-ának (2) bekezdése szerint az alkotmány, valamint az alkotmányos jogszabályok az államhatalom valamennyi szervére és az állam minden polgárára egyaránt kötelezők. Az alkotmányos jogszabályokon az alkotmány a neki megfelelő hatáskörben és az általa meghatározott módon eljáró szervek által alkotott minden jogszabályt ért, tehát gyakorlatilag az egész, a jogszabályi hierarchiának megfelelő és az alkotmányban adott felhatalmazás alapján kibocsátott jogot érti.

Az 1972-ben kelt új alkotmány megtartotta a 71. § (2) bekezdését, de kiegészítette azt egy (3) bekezdéssel; ez a (3) bekezdés, amely most a 77. §-ban található, kimondja, hogy az állam minden szervének és minden állampolgárának kötelessége, hogy az alkotmányt, az alkotmányos jogszabályokat megtartsa és feladatkörében megtartassa. Itt tehát egyrészt mint általános közjogi kötelesség, másrészt mint állampolgári kötelesség jelentkezik a jogszabályok egész rendszerének a betartása.

Ami mármost a szocialista törvényesség feletti őrködést illeti, az új, a módosított alkotmány megszüntette azt a helyzetet, amelyben ez az őrködés kizárólag az ügyészség, illetőleg a legfőbb ügyész monopóliuma volt. Az 51. § (3) bekezdése szerint az ügyészség közreműködik annak biztosításában, hogy az állami, társadalmi és szövetkezeti szervek, valamint az állampolgárok a törvényeket megtartsák és megtartassák. Törvénysértés esetén fellép a törvényesség védelmében. A módosított alkotmány azon az állásponton van, hogy a saját hatáskörében minden állami szerv őrködik a törvényesség megtartása felett, ez tehát nem monopóliuma egyetlen szervnek, hanem komplex feladata az állami szerveknek. Így például a 35. § 1. pontja szerint, a Minisztertanács hatáskörébe tartozik a törvények s törvényerejű rendeletek végrehajtásának a biztosítása. A Népköztársaság Elnöki Tanácsa őrködik az alkotmány végrehajtásán [30. § (2) bek.].

Összegezésképpen azt lehet mondani, hogy ha nem is minden népi demokráciában, de a Magyar Népköztársaságban a szocialista törvényesség alapjait kiszélesítették azáltal, hogy több szerv feladatává tették az őrködést a törvényesség végrehajtásán. Az államapparátuson belül nem egyetlen szerv feladata többé a törvényességi felügyelet, hanem a szervek soráé.

Ez persze csak szervezeti változás, amely nem érinti a szocialista törvényesség fogalmát és lényegét, amelynek rövidített, de formai lényege a jogszabályok megtartása és megtartatása, tartalmi oldala pedig az a szerep, amelyet a szocialista törvényesség mint a szocialista jog alapelve betölt. Emellett a szocialista törvényességnek még számos sajátos és nem-sajátos eleme van; nem-sajátosnak nevezzük azokat az elemeket, amelyek csak a szocialista törvényesség általános, társadalmi tartalmába tartoznak bele, de a szorosan jogi fogalmától különválaszthatók és külön is tárgyalhatók.

Irodalom: *Lenin*, V. I.: Levél a munkásokhoz és a parasztokhoz a Kolcsakon aratott győzelem alkalmából. Válogatott Művek 2. köt. Bp. 1949.; A „kettős" alárendeltségről és a törvényességről. uo.; *Sztrogovics*, M. Sz.: Osznovnüe voproszü szovjetszkoj szocializszticseszkoj zakonnoszti. Moszkva, 1966.; *Kerimov*, D. A.—*Korolev*, A. I.—*Sargorodszkij*, M. D.: Obscsaja teorija goszudarsztva i prava. Leningrad, 1961.; *Alekszeev*, Sz. Sz.: Problemü teorii prava. Szverdlovszk, Tom. 1. 1972.; Marxisztko—leninszkaja obscsaja teorija goszudarsztva i prava. Red. Lukaseva, E. A. Tom 3.: Szocializszticseszkoe pravo. Moszkva, 1973.; *Szabó* Imre: A szocialista jog. Bp. 1963.; Állam- és jogelmélet. Tankönyv. Szerk. Samu Mihály. Bp. 1970.

Szabó Imre

SZOKÁSJOG → *Jogforrás;* — *Jogalkotás*

SZOLGALOM → *Tulajdonjog*

SZOLGÁLTATÁS → *Szerződés*

SZÖVETKEZETI FAJTÁK: I. A szövetkezeti mozgalom fejlődése és sajátosságai 1945 előtt (1620.) — II. A szocialista szövetkezeti mozgalom megindulása, fejlődése és főbb szakaszai (1622.) — III. A szövetkezeti ágazatok kialakulása és speciális vonásai (1624.) — IV. Az egységes szövetkezeti politika a gazdaságirányítás szerves része (1625.) — V. Az egyes ágazaton belüli szövetkezeti formák jellemző sajátosságai (1626.)

I. A szövetkezeti mozgalom fejlődése és sajátosságai 1945 előtt.

A magyar szövetkezeti mozgalomnak a múlt század közepére visszanyúló hagyományai vannak. 1851-ben alakult meg Besztercén az első takarék- és hitelegylet, amely szövetkezeti

jellegzetességet magán viselve a később kialakuló hitelszövetkezetekhez hasonló módon működik. A jog azonban csak jóval később, 1875-ben vesz tudomást ezekről a szervezetekről, amikor a kereskedelmi törvény keretében a szövetkezetekről is szabályokat fogalmaz meg. Ezek a szabályok sok vonatkozásban a részvénytársaságok jegyeit viselik magukon.

A szabályozás azonban alapvető tartalmi eltéréseket is tükröz, mivel a szövetkezeteknek elsősorban kistermelők, kiskereskedők és kisiparosok voltak a létrehozói, akik nem a befektetett vagyon, hanem tagegyenlőség (ma is érvényes szövetkezeti elvek) alapján döntötték el a közösség ügyeit.

Ez a tartalmi különbség önmagában is indokolta volna az önálló szövetkezeti törvényhozást, de a hivatalos gazdaságpolitika az erre irányuló kísérleteket jó ideig meghiúsította. 1898-ban azonban elfogadásra kerül a gazdasági és ipari szövetkezetekről szóló XXIII. sz. törvény, amely a részvénytársaság és a szövetkezetek közötti különbségekből kiindulva szabályozza az eltéréseket.

A szövetkezet eredetileg a kapitalizmus felszívó hatása elleni védekezés egyik eszköze volt, amely törekvésében szocialista elveket szolgált. A kapitalizmusban létrejövő szövetkezetek azonban kapitalista intézmények, amelyeknek szükségszerűen igazodniuk kell azokhoz a gazdasági törvényszerűségekhez, amelyek a kapitalizmust jellemzik. A szövetkezetek létrehozása Magyarországon is és a többi szocialista országban is a későbbiek folytán állami érdekké is válik; ezt bizonyítja az állami pénzügyi támogatás. Ez azonban csak a törvényszerűen létrehozott szövetkezeteket illette. Törvényszerűen pedig az a szövetkezet jött létre, amely a hatóság engedélyével rendelkezett és tagja volt a Központi Hitelszövetkezetnek. A központhoz nem tartozó szövetkezetek állami támogatásban nem részesülhettek, fenntartásukat önerőből kellett biztosítaniuk.

Az első magyar szövetkezetnek az 1886-ban megalakult Pestmegyei Hitelszövetkezetet tekintjük. Ezt követően jöttek létre az ipari szövetkezetek és 1898-ban a „Hangya" fogyasztási szövetkezet. Az Általános Fogyasztási Szövetkezet 1904-ben alakul. Bár az említett törvény szerint gazdasági szövetkezet mezőgazdasággal, állattenyésztéssel, szőlőműveléssel, gyümölcstermesztéssel, erdészettel, halászattal stb. foglalkozhatott, alapjában egészen a felszabadulásig csak a most említett szövetkezeteket tekinthetjük viszonylag jelentős és nagy hatást kiváltó szövetkezeteknek.

Valamennyi szövetkezetnek tagjai lehettek munkások és dolgozó paraszti tömegek is, de szerepeltek a tagok között grófok, bárók, nagybirtokosok, nagyiparosok és bankárok is. A szövetkezet ennek folytán megszűnt a kistermelők érdekképviseleti szerveként funkcionálni, teljes mértékben idomult a kapitalista gazdasági környezethez.

A szövetkezetek szerepe a századforduló, de még inkább a század elején egyre jelentősebb lesz, és ez ismételten felveti a jogszabályok korszerűsítésének gondolatát. Napirendre kerül a szövetkezeti jog általános szabályai kimunkálásának szükségessége. A meginduló reform végül is csak a hivatkozott törvény módosításáig jut el (1920. évi XXX. törvény). A módosítást nemcsak az indokolja, hogy a szövetkezetek társadalmi szerepe növekszik, hanem az első világháború után bekövetkező konjukturális viszonyok is. Ezek az államot mindinkább az állami ellenőrzés kiterjesztésére, illetőleg a központkényszer egyértelmű megfogalmazására indítják. Ez arra vezetett, hogy nemcsak az állami támogatást igénylő szövetkezetek, hanem valamennyi szövetkezet csak központi kötelékben működhetett, a központ teljes ellenőrzése mellett. Az ellenőrzés pedig kiterjedt a pénzügyi könyvekbe való betekintésen, illetőleg a belégek ellenőrzésén túl arra is, hogy a központ a tagszövetkezetet feloszlathatta, és elrendelhette a felszámolását is, ha az tőkeszegénnyé vált, vagyis, ha elvesztette a befizetett üzletrészek tőkeösszegének felét. Az állam tehát a központokon keresztül avatkozott be a szövetkezet belügyeibe.

1923-ban kiadásra kerül a mezőgazdasági munkások, vagyis a földmunkások szövetkezetének támogatásáról szóló XI. sz. törvény. Ebben az időben ugyanis Magyarországon a földmunkások (kubikosok) 80%-a munkanélküli, és ez nyomasztólag hat a többi mezőgazdasági munkás helyzetére is. A kormány nemcsak szociális, hanem politikai szempontokat is mérlegelve földbérlő szövetkezetek létrehozásában látja a „probléma" megoldását. Mivel azonban a szövetkezők teljesen nincstelenek, ezért megfelelő anyagi eszközökkel való ellátásuk csak az államháztartásból származhat. A földbérlő szövetkezetekre természetesen vonatkoznak az 1920. évi XXX. sz. törvény megfelelő szakaszai és az is, hogy csak a központ kötelékébe tartozó szövetkezetek jöhetnek létre.

1924-ben a XVIII. sz. törvény hívta létre az Iparosok Országos Központi Szövetkezetét. A törvény biztosította a központkényszert és az állami ellenőrzést az ipari anyagbeszerző, termelő és értékesítő szövetkezetek vonatkozásában is.

A kapitalizmus talaján létrejövő szövetkezeti mozgalmaknak, noha beleintegrálódtak a burzsoá gazdaságba, nagy jelentőséget kell tulajdonítani. Jelentőségük abban van, hogy elindították a szövetkezés gondolatát és világmozgalommá szervezték; megtanították a kistermelőket arra, hogy az összefogás olyan erőt jelent, amelyet sok irányban kamatoztatni lehet; csökkentették a kapitalizmus befolyását a nincstelenekre; segítséget nyújtottak a

munkásosztálynak egy-egy akciójához; tanították a munkásosztály és parasztság tömegeit az önálló ügyintézésre, a fogyasztás és beszerzés megszervezésére; az önképzést a szövetkezés központjába állították, és ezzel mintegy politikailag is felkészültek arra a korszakra, amelyet célkitűzéseikkel szolgáltak.

A felszabadulás előtti szövetkezeti mozgalom történetében új korszakot nyitott a Tanácsköztársaság szövetkezeti rendszere, annak ellenére, hogy viszonylag rövid ideig állt fenn. Elsősorban a mezőgazdaságra volt jelentős hatással, mivel a Forradalmi Kormányzótanács 1919. április 4-én hozott XXXVIII. sz. rendelete kimondta, hogy „Magyarország földje a dolgozók társadalmáé". Ezzel megváltás nélkül elkobzás alá kerültek a közép- és nagybirtokok, s mint ilyenek állami tulajdonná váltak. A Tanácsköztársaság tehát szétzúzta a nagybirtokrendszert, de a földet nem osztotta szét a föld nélküli parasztság között, hanem az állami tulajdonba került földeken szövetkezeti gazdaságokat hozott létre. A szövetkezés kezdeményezése felülről indult, és nem találkozott a parasztság kívánalmaival. Ennek ellenére egyes helyeken (pl. Somogy megyében) a szövetkezetek jelentős eredményeket értek el.

A Tanácsköztársaság földbirtokpolitikája s ezen belül a szövetkezeti mozgalom koncepciója is elhibázottnak bizonyult. A nagybirtokrendszer szétzúzása ugyanis önmagában nem oldotta meg a földkérdést, a magyar parasztságnak azt a vágyát, hogy a földet tulajdonul megszerezhesse. A parasztság szét akarta osztani és saját tulajdonba akarta venni az elkobzott nagybirtokokat. A Tanácsköztársaság azonban még a Lenini Dekrétumon is túlment, mert a földet mint a gazdálkodás tárgyát sem osztotta szét az arra igényjogosult parasztság között. Mivel ezt nem tette, a parasztság nem vált a munkásosztály aktív szövetségesévé, és ez a Tanácsköztársaság bukásának egyik okozójává vált.

A Tanácsköztársaság földbirtokpolitikája és szövetkezeti koncepciója azonban ennek ellenére nem maradt hatástalan. Ez a hatás megnyilvánult a már jelzett jogszabályok megalkotásában, másrészt az ezt követően végrehajtott különböző látszatföldreformokban.

II. A szocialista szövetkezeti mozgalom megindulása, fejlődése és főbb szakaszai.

A felszabadulást követő szövetkezeti mozgalom fejlődését hat szakaszra lehet osztani: — 1945—1948-ig; — 1948—1953-ig; — 1953—1957-ig; — 1957—1961-ig; — 1961—1969-ig és az 1969 utáni időszakra.

A felszabadulást megelőzően alakult szövetkezetek működése folyamatos maradt 1945 után is, bár jellegükben már némi változás megfigyelhető. Mellettük megjelennek a szegényparasztok részvételével alakult szövetkezetek is, elsősorban vidéken. Ezek létrehozzák országos szervezetüket is 1946 januárjában: a Földművesszövetkezetek Országos Központját. A szövetkezeti mozgalom fejlődése a falvakban egyenletes és felfelé ívelő, míg a vidéki városokban és Budapesten belső ellentmondásokkal telített volt, főleg a szövetkezetek központi irányítását tekintve. Fennállott pl. ekkor még a Mezőgazdasági Szövetkezeti Központ, a Fogyasztási Szövetkezetek Országos Központja, a Hangya Termelő, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezeti Központ, a Földművesszövetkezetek Országos Központja, az Országos Központi Hitelszövetkezetek, a Magyar Mezőgazdák Szövetkezete, a Futura, a Mezőgazdasági Termelők Egyesült Szövetkezete. S valamennyi központban és politikai pártban a viták központjában a szövetkezeti mozgalom jövője állott: maradjon-e meg a szövetkezeti mozgalom a régi vágányokon, vagy demokratikus tömegmozgalommá váljék? A következetes álláspontot a Magyar Kommunista Párt képviselte, amely arra törekedett, hogy a szövetkezetek a demokrácia alappillérévé váljanak. Ezt az álláspontot az 1948. június 29-én megtartott Országos Szövetkezeti Konferencia határozata is világosan tükrözte. A kommunisták álláspontját osztotta a szociáldemokrata, a kisgazda- és a parasztpárt balszárnya is.

A szövetkezetek központi irányítása tehát ebben az időben viszonylag sok szövetkezeti központ feladata volt; ezek valamilyen formában kapcsolódtak valamelyik politikai párthoz is. S mivel mind a központok, mind pedig a politikai pártok alapvető koncepciója eltérő volt, megoldatlan maradt a központi irányítás is.

A szövetkezeti mozgalom fejlődésében, ha nem is nagymértékű, de mégis előrehaladást jelentett az első magyar szövetkezeti törvény, az 1947. évi XI. törvény. Előrehaladást jelentett már önmagában az a tény is, hogy az új szabályozás a szövetkezeteket nem kereskedelmi társaságoknak, hanem társadalmi, mozgalmi központoknak tekinti. Olyan központoknak, amelyeknek mindenki nemre, fajra, nemzetiségre, felekezetre és politikai párthoz tartozására tekintet nélkül tagja lehet. Ezeket a szervezeteket az állam támogatja, a szövetkezeti eszme terjesztését közfeladatnak tekinti.

A szövetkezeti törvény megalkotása után egységes szövetkezeti központ is alakult, a Magyar Országos Szövetkezeti Központ. Ez a korábbi helyzethez képest ugyancsak haladást jelenthetett volna, ha az öröklött és a nem minden esetben haladó hagyományok közötti rendteremtés visszahúzó erőt nem gyakorol és nem vonja el a központot a szövetkezetek szervezésétől. A szövetkezetek tevékenységi köre meglehetősen szűkkörű, a magánkereskedők és tőkés cégek végzik mind a termény-felvásárlás, mind pedig a kereskedelmi ellátás túlnyomó részét. A mezőgazdasági szö-

vetkezeti mozgalom pedig csak csírájában, a földművesszövetkezeti mozgalom keretében kezd kibontakozni, főként a nagybirtokok felosztásakor felszabadult gépek és eszközök felhasználásával.

Az 1947. évi XI. sz. törvény tehát, amely lényegében még a „kettős hatalom" terméke, az egységesítést kívánja elősegíteni, ér is el bizonyos eredményeket, alapjában azonban a szocialista mezőgazdasági szövetkezeti mozgalom megindulására hatás nélkül marad.

1848 a szövetkezeti mozgalom fejlődésében alapvető változást hoz. A Magyar Dolgozók Pártjának Központi Bizottsága összehívta a párt I. Szövetkezeti Konferenciáját, amely elemezte a szövetkezeti mozgalom helyzetét és meghatározta fő irányvonalát. Elemzésében megállapította, hogy: a szövetkezetek nem töltöttek be a népgazdaságban jelentős szerepet; többségük nem a demokratikus elveknek megfelelően működött; számolniuk kell a tőkés fejlődés veszélyével. Ugyanakkor megfogalmazta azt is, hogy erőteljesen kell fejleszteni a szövetkezetek áruforgalmi tevékenységét és össze kell kapcsolni a mezőgazdasági termelés megszervezésével. Az államnak segíteni kell ezeket a szervezeteket, elsődlegesen a mezőgazdaság gépesítésével, a termelési szerződések rendszerének megvalósításával. A Magyar Országos Szövetkezeti Központot át kell szervezni, és választás útján kell létrehozni az Országos Választmányt. Megyei központokat kell létrehozni, és a Hangya szövetkezeteket egyesíteni kell a földművesszövetkezetekkel. Élő kell segíteni a kisiparosok szövetkezesítését is, el kell látni őket nyersanyaggal, és biztosítani kell beilleszkedésüket a tervgazdaság rendszerébe.

A konferencia tehát meghatározta a szövetkezeti mozgalom soron levő alapvető feladatait. A feladatmeghatározást annak végrehajtása követte, lényegében 1949 áprilisáig. A szövetkezetek közgyűléseket tartottak, és a szövetkezeti elveknek megfelelő működésük alapjait rakták le. A vezetőséget demokratikusan választották, új alapszabályokat fogalmaztak meg, és kizárták a tagok közül azokat, akik az új célkitűzéseket megkérdőjelezték.

A szövetkezeti mozgalom ezzel teljesen új, szocialista alapokra helyeződött. Egyre inkább átfogta a falusi kereskedelem minden ágát, jelentős szerepet kapott az iparban, és egyre nagyobb teret hódított a mezőgazdasági termelésben is.

A mezőgazdasági termelőszövetkezeti csoportok — ahogyan erre már utalás történt — a földművesszövetkezet keretében jöttek létre a Szövetkezti Konferenciát követően egyre fokozottabb ütemben. A csoportoknak az első években három fokozatát lehetett megkülönböztetni. Az I. típusú temelőszövetkezeti csoportok táblás művelés alapján gazdálkodtak, de a betakarítást még egyénileg végezték. A II. típusúak már nemcsak a földet művelik közösen, hanem a betakarítást is, a jövedelmet azonban a bevitt föld arányában osztják szét. A legfejlettebb a III. típus volt, ahol mind a termelés, mind a betakarítás közös volt, és a részesedés részben a munkához igazodott.

1951-ben a III. típusú termelőszövetkezeti csoport kiválik a földművesszövetkezet kereteiből, és önálló jogi személyiséget kap. 1953-ban létrejött a mezőgazdasági termelőszövetkezet és a III. típusú szövetkezet egyesüléséből a mai értelemben vett mezőgazdasági termelőszövetkezet. A mezőgazdasági termelés szövetkezeti szektora ha nem is nagy ütemben, de növekedett. 1950 decemberében a részesedés 6,6%. A szövetkezeti mozgalom fejlődésére azonban kedvezőtlenül hatott az akkor uralkodó szektáns politika. Ez megnyilvánult többek között a lenini elvek mellőzésében, az önkéntesség elvének félretételében, a begyűjtési rendszer erőltetésében és a szövetkezetek nem kellő mértékű állami támogatásában. Ennek ellenére 1953 júliusában már az ország szántóterületének 24,6%-án szövetkezeti termelés folyt.

Az 1953-as kormányprogram a szövetkezeti mozgalomban és szövetkezeti politikánkban nagyfokú ingadozásokat váltott ki. A termelőszövetkezetek 16%-a feloszlik, és többségükből a tagok jelentős része kilép. 1954 végére az ország szántóterületéből már csak 15,6%-án működnek szövetkezetek. Némi fejlődés ugyan ezt követően megindul, de 1956 szeptemberében is csak 20,8%-ot ér el a szövetkezetek részesedése.

Az ellenforradalom a szövetkezeteket sem hagyta érintetlenül. 1956 végére a szövetkezetek több mint a fele feloszlik, és az ország szántóterületének csak 8,5%-án folyik szövetkezeti termelés. Az a tény azonban, hogy az ellenforradalom sem tudta szétzúzni a szövetkezeti mozgalmat, azt mutatja, hogy az elkövetett hibák ellenére viszonylag rövid idő alatt a szövetkezés tartós gyökereket vert.

Hogy ez mennyire így van, azt bizonyítják az 1957-et követő változások. A Magyar Szocialista Munkáspárt által kidolgozott új agrárpolitika ugyanis megváltoztatja mind a mezőgazdasági termelési, mind pedig a mezőgazdasági szövetkezeti politikánkat. Eltörlik a begyűjtési rendszert, lehetővé válik a szövetkezeti géppark megteremtése, a szövetkezeti gépvásárlás, a termelési szerződéses rendszeren belül megindul a szerződési pozíciók egyenjogúsításának folyamata, a gyenge adottságú mezőgazdasági termelőszövetkezetek ellátása hitellel és szakemberrel. Az intenzív állami segítés az elmondottakon túl a termelési árak növelésében is megnyilvánul.

E politika hatására nemcsak a feloszlott termelőszövetkezetek alakultak újjá és nemcsak a kilépők léptek vissza, hanem teljesen

új szövetkezetek is létrejöttek. A létrejött szövetkezetek tagösszetétele is változást jelez, mert középparasztok, sőt nagygazdák is a szövetkezeti utat választják. 1959. március 31-én már az ország szántóterületének 36,1%-án gazdálkodnak mezőgazdasági szövetkezetek.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének egyik eszközeként lát napvilágot az 1959. évi 7. sz. törvényerejű rendelet, amely teljes mértékben betöltötte funkcióját. E jogszabály szellemében, elsődlegesen a meggyőzés eszközeit alkalmazva 1959 és 1961 tavasza között megtörténik a mezőgazdaság szocialista alapokra helyezése. 1961 tavaszára az ország szántóterületének 96%-a a szocialista szektorhoz (mezőgazdasági termelőszövetkezethez vagy állami gazdasághoz) tartozik. Ezzel a forradalmi ténnyel megteremtődtek a szocialista termelési viszonyok a mezőgazdaságban is.

III. A szövetkezeti ágazatok kialakulása és speciális sajátosságaik.

A mezőgazdasági szövetkezeteken kívül — már az eddigiekből is kitűnően — a magyar szövetkezeti mozgalomnak része volt az ipari és a fogyasztási, értékesítő szövetkezeti mozgalom is. Ebből következően előbb két, 1951 után három, jelenleg pedig öt nagyobb szövetkezeti ágazatot különböztetünk meg.

A szövetkezeti ágazatok fejlődése különbözőképpen alakult, annak ellenére, hogy az 1948-as szövetkezeti konferencia valamennyi szövetkezet fejlődésére pozitívan hatott. A kisipari szövetkezetek száma évről évre jelentősen növekszik. 1956-ig a taglétszám már meghaladja a 143 ezret. Növekszik termelési értékük is. A tagok jelentős része kisiparosokból, továbbá munkásokból és alkalmazottakból tevődik össze.

Az ipari szövetkezetek fejlődése sem volt azonban mentes az 50-es éveket jellemző gazdaságpolitika hibáitól. A nagymértékű iparosítás a szövetkezeteket a nagyüzemeknek történő bedolgozás irányába terelte, és ez a lakosság szolgáltatásokkal való ellátását háttérbe szorította. A kisipari szövetkezeti mozgalom fejlesztésére is ugyanolyan gyors ütemet tűzött ki a gazdaságpolitika, mint az egyéb szövetkezetekre, ezért a szervezés során a politika végrehajtása egynémely torzulást szenvedett.

1951 után a földművesszövetkezetek funkciója is változott. Alapjában vagy majdnem teljesen megszűnt a mezőgazdasági termelést szervező tevékenységük, a begyűjtési rendszer bevezetésével pedig lényegében teljesen megszűnt a mezőgazdasági termékek felvásárlása. A földművesszövetkezet keretében még működő alacsonyabb típusú szövetkezetek társadalmi szerepe majdnem jelentéktelen lett, a fogyasztási szövetkezetek gyakorlatilag falusi boltokká, elárusítóhelyekké váltak.

Mind az ipari, mind a földművesszövetkezetek országos és megyei központokhoz tartoztak. A központokat az állam a minisztériumához hasonló jogkörrel ruházta fel, a központok ennek folytán nemcsak a mozgalom központjai voltak, hanem felettes szervek, mintegy minisztériumok és tervhatóságok is.

Ez egyben mutatja azt is, hogy a szövetkezeti ágazatok fejlődése egymástól eltérő. Ez határozza meg mind a gazdasági, mind pedig a társadalmi kapcsolataikat is. Lényegében függetlenedtek egymástól és ez a függetlenedés annak a szövetkezeti politikának következménye, amely az 50-es éveket jellemezte. Ez a politika elkülönítette a különböző szövetkezeteket egymástól, más-más szerepet és helyet szánva nekik a népgazdaság rendszerében. Ez az elkülönültség abban is megnyilvánult, hogy mások voltak a jogi szabályozás szintjei, a rájuk vonatkozó gazdasági szabályozók, és ebből következően másként alakult a szövetkezetek belső mechanizmusa és önigazgatása is.

A mezőgazdasági jellegű szövetkezeteknek országos központjai nem voltak, a másik két szövetkezeti ágazatnál viszont a központkényszer egészen az 1960-as évek végéig fennmaradt. Ez az alapvető különbség határozta meg a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és az ipari, illetőleg a földművesszövetkezetek önigazgatásának határait is. Míg ugyanis a mezőgazdasági termelőszövetkezetek elvileg nem tartoztak a tervlebontásos rendszerbe, vagyis kötelezően előírt tervszámokat nem kaptak, addig mind az ipari, mind a földművesszövetkezetek a központ által meghatározott és részükre lebontott terv kötelezettjei voltak. Ez a különbség azonban csak elvi jellegű, mert valójában a mezőgazdasági termelőszövetkezetek is tervcímzettek voltak, ha pedig nem vállalták ezt a szerepet, a helyi hatóságok hátrányos megkülönböztetésben részesítették őket.

E különbségekből fakadt az is, hogy a különböző szövetkezeti ágazatokban eltérően alakultak a tagsági jogviszony tartalmi elemei is. Míg ugyanis a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok jogai és kötelezettségei speciálisan csak a szövetkezeti tagokra kötelező jellegűek, addig a kisipari szövetkezeti tagok az állami alkalmazottakkal azonos tartalmú jogok és kötelezettségek alanyai voltak. A földművesszövetkezetekben pedig a tagoknak munkavégzési kötelezettsége nem volt és nincs ma sem.

Hasonlóan az adózási, hitelnyújtási, nyereségelvonási stb. szabályok a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél speciálisak voltak, az ipari szövetkezeteknél a hasonló tevékenységet folytató ipari vállalatokéhoz, a földművesszövetkezeteknél pedig a kereskedelmi egységekhez hasonultak.

1956-ban megjelenik a negyedik szövetkezeti ágazat: a *takarékszövetkezet*, amely pénzintézetként működik. Tagja lehet bárki, létre-

hozása azonban meghatározott feltételekhez kötött. Így függ a részjegyalap összegétől, illetőleg attól, hogy az adott település lakosságának hány százaléka lép a szövetkezetbe.

Az ötödik szövetkezeti ágazat, a *lakásszövetkezet*, 1961-ben jelenik meg, elsősorban a 15 éves lakásépítési programhoz kapcsolódva. Kétféle formában működik: lakásfenntartó és lakásépítő szövetkezet formájában.

Mind a takarékszövetkezet, mind pedig a lakásszövetkezet országos és helyi érdekképviseletét az Általános Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezetek Országos Tanácsa, illetőleg a megyei szövetségek látják el, mivel alapvetően mindkettő a fogyasztás szférájába tartozik.

IV. Az egységes szövetkezetpolitika: a gazdaságirányítás szerves része.

A szövetkezetek közötti kapcsolatok kialakulásának gazdasági következményei egyre inkább éreztetik hatásukat. Ezek — még a gazdaságirányítással összefüggő sok más kérdés — felismerése a szövetkezetpolitikusokat és tudósokat egyre inkább az egységes szövetkezetpolitika kialakítására késztetik. Lezajlik a második nagy szövetkezeti vita, amely ismét a szövetkezeti mozgalom alapvető kérdéseit ragadja meg: szükség van-e a szövetkezetekre a szocializmus építésének minden szakaszán, betöltötték-e a funkciójukat azáltal, hogy a kistermelőket, kiskereskedőket a szövetkezés útjára vezették; átmeneti intézményei a szocializmusnak, vagy a népgazdaság szerves részei?

A válaszok egyértelműen igazolták, hogy a szövetkezetek minden ágazatban a népgazdaság szerves részei, az állami vállalatok egyenjogú partnerei. Nemcsak átmenetileg van rájuk szükség, hanem a szocializmus felépítésének minden szakaszában, mégpedig, mint olyan kis- és középméretű vállalatokra, termelési egységekre, amelyek bizonyos fajta társadalmi igényeket optimálisan elégítenek ki.

A megváltozott gazdasági és szövetkezeti politika egyik megnyilvánulása az 1969. évi III. törvény, amely a szövetkezeti vitában kialakított elveknek megfelelően szabályozza a mezőgazdasági termelőszövetkezetek fogalmát, gazdasági és társadalmi tartalmát. A mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél is megjelenik az őket átfogó szervezet, amely azonban nem a szövetkezetek központjaként működik, hanem tisztán érdekvédelmi funkciókat valósít meg.

A szövetkezeti vita nemcsak a mezőgazdasági termelőszövetkezetek vonatkozásában jelentett előrelépést, hanem a többi szövetkezeti ágazatot illetően is. Mind az ipari, mind a fogyasztási szövetkezetek egyre sürgetőbben vetik fel a törvényszintű szabályozás szükségességét; egyáltalán az egységes szövetkezetpolitika gyakorlati megvalósítását elősegítő szabályok megalkotását.

1969—70-es években a szövetkezeti vita ismét fellángol. Ez a vita azonban már nem arra irányul, hogy a szövetkezetek helyét, szerepét, funkcióját meghatározza a népgazdaság rendszerében, hanem arra, hogy összegyűjtse a szövetkezetek közös vonásait és a közös vonások szintéziseként új, egységes szövetkezeti törvényt alkosson. Míg ugyanis a mezőgazdasági szövetkezeti törvény megalkotásáig az a szemlélet érvényesült, hogy a mezőgazdasági szövetkezet társadalmi funkcióját tekintve alapvetően különbözik a többi szövetkezettől (nem lehet közös nevezőre hozni pl. egy fodrászszövetkezettel), addig 1969 közepétől mindinkább az a felfogás került előtérbe, hogy a szövetkezetekben a közös vonások a meghatározóak és az eltérések ennek alárendeltek.

Az egységes szövetkezetpolitikának nagy érdeme van abban, hogy a figyelmet ráirányította a többi szövetkezeti ágazatra is, amelyek addig — némi okkal (l. III. 4.) — nem is nagyon számítottak igazi szövetkezeteknek. A közös és eltérő vonások tanulmányozása pedig, noha ezek feltárása még nem történt meg teljes mélységében, elősegítette az egységes szövetkezeti törvény, az 1971. évi III. törvény megalkotását és ennek alapján a másik két nagy szövetkezeti ágazat törvényszintű szabályozását is.

Ez a szövetkezeti törvény alapvetően keretjellegű, jobbára diszpozitív és szankciókat nélkülöző szabályokat tartalmaz. Érdeme, hogy elvégezte a szövetkezeti jogviszonyok bizonyos mértékű összehangolását és a különböző szövetkezeti ágazatok között a szervezett gazdasági és társadalmi kapcsolatok megteremtését. Nemcsak a szövetkezeti belső viszonyokban, hanem a szövetségi rendszer és a szövetkezetek külső viszonyaiban is az egységesítő szemléletet igyekszik erősíteni. Ez megmutatkozik többek között a tagsági jogviszony egységes felfogásában, a tagsági jogviszonyhoz kapcsolódó jogosultságok egységesítésében, az ipari és fogyasztási szövetkezetek központkényszerének megszüntetésében és az önként létrehozott csak érdekképviseleti, érdekvédelmi funkciót ellátó szövetségek működésében is. Némelyek szerint azonban e célokat nemcsak egységes szövetkezeti törvénnyel lehetett volna megoldani.

Az egységes szövetkezetpolitika következményeként megindul az ipari és fogyasztási szövetkezetek tudományos művelése, illetőleg az olyan tudományos kutatás, amely egy-egy szövetkezeti intézményt valamennyi szövetkezet oldaláról vizsgál. Megindulnak a szövetkezeti jog kialakítására irányuló törekvések. Egyre többen vallják, hogy a szövetkezetek tanulmányozása csak minden szövetkezeti ágazatra kiterjesztve lehet tartós, a társadalmi igényeknek megfelelő.

Az egységes szövetkezetpolitika következményeként intézményesíti a szövetkezeti tör-

vény az Országos Szövetkezeti Tanácsot, a különböző szövetkezeti ágazatok közös tanácskozási fórumát is. Ezzel megteremtődött a szövetkezetek együttműködésének szervezeti formája, amelyben a különböző szövetkezeti ágazatok képviselői megfogalmazhatják az elvi és gyakorlati alapkérdéseket az adott időszakra és távlatilag.

Kialakult a minden szövetkezetre egyaránt kiterjedő szövetkezeti fogalom is. Eszerint: *a szövetkezet az állampolgárok által önkéntesen létrehozott, a tagok személyes és vagyoni közreműködésével vállalati gazdálkodást és társadalmi tevékenységet folytató közösség, amely a szocialista szövetkezeti tulajdon és a demokratikus önkormányzat alapján jogi személyként működik.*

A szövetkezet *gazdasági* célja a tagok anyagi jólétének előmozdítása, egyben tervszerű és gazdaságos működés a társadalom sokrétű igényeinek kielégítésében. *Társadalmi* célja pedig a tagok szocialista életformájának és gondolkodásmódjának fejlesztése, valamint érdekeik szolgálata.

Az egységes szövetkezetpolitika és szövetkezeti gondolkodás azonban nem jelenti a különböző szövetkezetek speciális vonásainak figyelmen kívül hagyását. Nyilvánvaló, hogy például a mezőgazdasági termelőszövetkezetet és a fodrászszövetkezetet társadalmi funkciójukat illetően nem lehet közös nevezőre hozni, bármennyire közös bennük az, hogy szövetkezetek. Az eltérő vonások azok, amelyek a szövetkezeti ágazatok és formák (l. V.) sajátosságait kialakítják és egyben arra vallanak, hogy csak az egyes szövetkezetek tanulmányozásán keresztül lehet eljutni a közös vonások feltárásáig, a szintézis megalkotásáig.

V. Az egyes ágazaton belüli szövetkezeti formák és jellemző sajátosságaik. 1. Mezőgazdasági termelőszövetkezetek. 2. Ipari szövetkezetek. 3. Fogyasztási szövetkezetek. 4. Lakásszövetkezetek. 5. Takarékszövetkezetek.

Amint az eddigi fejtegetésekből kitűnt, a szövetkezeti *ágazatok* megkülönböztetése a szövetkezetek tevékenységük szerinti csoportosításán alapul, vagyis azon, hogy a különböző szövetkezetek a termelés, az áruforgalom vagy a fogyasztás milyen területén működnek. A szövetkezeti *forma* pedig azt jelzi, hogy az adott szövetkezeti ágazaton belül a szövetkezetek milyen formákban működnek. A forma juttatja kifejezésre a tevékenység szervezettségét, a szövetkezeti elemek megvalósulásának fokát, a szövetkezet által folytatott tevékenység terjedelmét stb.

1. Mezőgazdasági termelőszövetkezetek.

A *mezőgazdasági termelőszövetkezeti ágazat*nak három formáját különböztetjük meg: *a)* a mezőgazdasági termelőszövetkezetet, *b)* a mezőgazdasági szakszövetkezetet és *c)* a mezőgazdasági szakcsoportokat.

a) A *mezőgazdasági termelőszövetkezet* a tagok önkéntes személyi és vagyoni társulása útján létrehozott szocialista mezőgazdasági nagyüzem, amely a szövetkezeti tulajdon alapján, a közös és a háztáji gazdaság összekapcsolásával, tagjai munkájával, a termelőszövetkezeti demokrácia rendszerében, a népgazdaság érdekeivel összhangban, vállalati jellegű önálló szövetkezeti gazdálkodást folytat, megvalósítja a tagság társadalmi egységét és szocialista nevelését.

A mezőgazdasági termelőszövetkezet tehát személyi és vagyoni egyesülés révén jön létre, amelynek keretében a tagok minden — a háztáji gazdaság méreteit és mértékét meghaladó — vagyonukat a közösség rendelkezésére bocsátják. A munkát közösen végzik, és a közös jövedelemből alapjában a munkájuk, kisebb részben a bevitt vagyon alapján részesednek.

A mezőgazdasági termelőszövetkezet szocialista nagyüzem és társadalmi funkciókat ellátó szervezet, amely a népgazdaság rendszerében saját tulajdonon alapuló gazdálkodást folytat. Gazdasági tevékenységéért önálló felelősséggel tartozik, és maga teremti meg az újratermeléshez szükséges vagyoni alapokat is. (→*Mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdasági tevékenysége; — Mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdon és vagyon; — Mezőgazdasági termelőszövetkezet szervei; — Munkaszervezés és díjazás a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben*)

b) A *mezőgazdasági szakszövetkezet* a szövetkezés alacsonyabb formája. A mezőgazdaság egy vagy több ágában folytat közös nagyüzemi tevékenységet, és támogatja tagjainak a szakszövetkezet céljaival összhangban álló gazdálkodását. Ez egyben azt is jelzi, hogy a szakszövetkezet tagjainak csak meghatározott mennyiségű és rendeltetésű földjén folytat közös nagyüzemi gazdálkodást. Azt, hogy a közös gazdaság és a tagok gazdaságának aránya miként alakuljon, illetőleg, hogy a közös gazdaság és a tagok gazdasága közötti együttműködést hogyan szervezzék meg, a szakszövetkezet tagsága a helyi adottságoknak megfelelően dönti el.

A szakszövetkezet növénytermeléssel (szőlő-, gyümölcs- és szántóföldi műveléssel) és állattenyésztéssel foglalkozik. Hasonlóan a mezőgazdasági termelőszövetkezetekhez önálló jogi személy, saját tulajdonán és a tagok tulajdonában, használatában levő földön gazdálkodik.

c) A *mezőgazdasági szakcsoport* a kistermelő gazdaságokban (háztáji gazdaságokban, házikertekben stb.) folyó termelésnek, az ehhez szükséges anyagok, eszközök beszerzésének, a termékek értékesítésének és feldolgozásának előmozdítása céljából az általános fogyasztási és beszerző szövetkezet, mezőgazdasági és halászati termelőszövetkezet, illetőleg mezőgazdasági szakszövetkezet keretében alakulhat.

A szakcsoport az adott szövetkezeten belül önkormányzattal és meghatározott gazdasági önállósággal rendelkező, önálló elszámoló szervezet. A szakcsoport tehát nem jogi személy, mindig valamely szövetkezet égisze alatt folytatja tevékenységét. Ez azonban nem jelenti, hogy tagjai csak az adott szövetkezet tagjaiból kerülhetnek ki. Ha a „gesztor" szövetkezet közgyűlése hozzájárul a megalakuláshoz, a tagok felvételéről a tagértekezlet mint a szakcsoport önálló szerve dönt. Létrehozásához a megfelelő taglétszámon kívül szükséges az is, hogy a működéséhez szükséges anyagi eszközök rendelkezésre álljanak.

d) Valamennyi mezőgazdasági termelői típusú szövetkezetre jellemző, hogy gazdasági tartalmukat a korszerű nagyüzemi termelés megvalósítása és az iparnak nyersanyaggal, a fogyasztóknak mezőgazdasági termékekkel való ellátása határozza meg.

2. Az ipari szövetkezetek.

Az ipari szövetkezetek kis- és középüzemek. Alapvetően ipari, építőipari, háziipari és népművészeti, valamint javító és szolgáltató tevékenységet folytatnak, továbbá e tevékenységgel összefüggésben végeznek beszerzést, értékesítést, tervezést, beruházást és fuvarozást is.

Az ipari szövetkezeteket gazdasági tevékenységük jellege különbözteti meg a többi szövetkezeti ágazatba tartozó szövetkezetektől. Tevékenységük ma már jelentős helyet foglal el a népgazdaságban. Olyan gazdasági feladatokat oldanak meg, amelyeket az állami nagyipar terjedelménél és monumentalitásánál fogva nem vagy csak nehezen tudna megoldani, míg az ipari szövetkezetek méreteiknél fogva erre alkalmasak. Jelentőségük különösen a szolgáltató iparban és tevékenységben kiemelkedő.

3. Fogyasztási szövetkezetek.

Az állampolgárok fogyasztói és kistermelői szükségleteik biztonságos és előnyös kielégítése, életkörülményeik javítása végett — háztartásaik és kistermelő gazdaságaik anyagi erejének összefogására építve — *fogyasztási, értékesítő és beszerző szövetkezeteket* (ÁFÉSZ) alakíthatnak. Az ilyen szövetkezetnek az a célja, hogy az össztársadalmi érdekekkel összhangban gazdasági eszközökkel érvényesítse és társadalmi úton is képviselje tagjainak fogyasztói és kistermelői érdekeit, elősegítse a háztartások és a kistermelő gazdaságok korszerű fejlődését.

Az ÁFÉSZ nem termelői, hanem fogyasztói típusú szövetkezet, ennek folytán a vagyonegyesítés nem olyan jellegű, mint a termelői típusú szövetkezeteknél, és a tagsági jogviszonyt nem jellemzi a munkavégzési kötelezettség sem.

Az ÁFÉSZ-ek a tagsági érdekeltségek előmozdításán túlmenően a falusi lakosság áruellátása szempontjából is jelentős szerepet töltenek be. Részesedésük a kiskereskedelmi és vendéglátóipari forgalomnak több mint egyharmada, de a községek jelentős hányadában eléri a 100%-ot is.

4. Lakásszövetkezetek.

A *lakásszövetkezetek* fogyasztói típusú szövetkezetek. Kétféle formában hozhatók létre: *a)* lakásfenntartó és *b)* lakásépítő szövetkezetek formájában.

a) A *lakásfenntartó szövetkezet* a tagok önkéntes személyi közreműködésével és vagyoni hozzájárulása révén létrehozott szocialista gazdasági és társadalmi szervezet, amely gazdasági, szervezeti önállóságának megfelelően a jogszabályok keretei között, az alapszabály, a szövetkezet szervei által hozott határozatok, valamint a megkötött szerződések alapján folytatja tevékenységét.

Célja, hogy a szövetkezetben rejlő előnyök kihasználásával tagjai igényeinek és a közgyűlés döntésének megfelelően lássa el a műszaki átvétellel, a birtokba helyezéssel kapcsolatos érdekvédelmet, a tagok anyagi hozzájárulásával gondoskodjék a lakásszövetkezeti ház, illetőleg a tagok tulajdonába került lakások rendeltetésszerű használatáról, kezeléséről, karbantartásáról, felújításáról, a társas együtteléssel összefüggő teendők és a szövetkezet működését előmozdító létesítmények (iroda, javítóműhely, közös helyiségek stb.) kialakításáról és üzemeltetéséről.

A lakásfenntartó szövetkezet tehát a szövetkezeti lakástulajdonosok közösségéből alakul, és csak az épület lebontásával szűnik meg.

b) A *lakásépítő szövetkezet* tevékenységi körében, a tagok személyes közreműködésével gondoskodik a tagjai lakásigényének kielégítéséről, az ehhez szükséges lakóházak és ezek rendeltetésszerű használatát elősegítő létesítmények felépítéséről. Feladatai közé tartozik: a lakóházépítéshez szükséges telek biztosítása; a beruházási feladatok lebonyolítása; a lakóház műszaki tervezése és kivitelezése; a lakóház műszaki átvétele és az ezzel összefüggő szavatossági igények érvényesítése; a lakóház, a lakások és más nem lakás céljára szolgáló helyiségek tulajdonjogának telekkönyvi bejegyeztetése, birtokbavétele és birtokbaadása.

Feladatát a birtokbaadással betölti, és a tagok vagy átalakítják lakásfenntartó szövetkezetté, vagy enélkül megszűnik.

5. Takarékszövetkezetek.

A fogyasztói típusú szövetkezetek kategóriájába tartoznak a *takarékszövetkezetek* is. Feladatuk, hogy működési területükön takarékbetéteket gyűjtsenek, hatékonyan közreműködjenek tagjaik és a lakosság takarékos életmódra nevelésében; saját alapjaikból és az összegyűjtött takarékbetétekből tagjaik részére kölcsönöket nyújtsanak. Külön engedélylyel elláthatnak más pénzügyi jellegű feladatokat is, sőt végezhetnek az alaptevékenységet kiegészítő egyéb szolgáltatásokat is. Foglalkoznak ennek folytán biztosítások szervezésével, biztosítási díjak beszedésével, Totó-,

Lottó-szelvények árusításával, a nyereményösszegek kifizetésével. Külföldi fizetőeszközöket vásárolhatnak, beváltják az IBUSZ-utalványokat, bekapcsolódhatnak a személygépkocsi-előleg befizetések átvételébe, és végezhetnek idegenforgalmi szervező tevékenységet is.

A takarékszövetkezet tehát szövetkezeti formában működő, a népgazdaság szövetkezeti szektorához tartozó pénzintézet, a takarékos életrevitelre nevelés egyik társadalmi szervezete.

Valamennyi szövetkezeti ágazatba tartozó szövetkezetre jellemző, hogy: a tagok önkéntes elhatározása alapján létrejövő gazdasági és társadalmi funkciót ellátó szervezetek; működésükhöz szükséges a tagok személyes vagy anyagi eszközökkel történő részvétele, a termelői típusú szövetkezeteknél mindkettő; az alapvető döntéseket a szövetkezeti tagok hozzák meg; ők hozzák létre a belső szervezetüket, választják meg a tisztségviselőket; döntenek a szövetkezet státusáról (létrehozás, átalakulás, egyesülés, megszűnés stb.) és vagyoni kérdésekről, illetőleg érdekképviseleti szerveik létrehozásáról.

Mindezeket egybevetve elmondható, hogy a szövetkezetek a termelés, a fogyasztás és a szolgáltatás különböző területein előmozdítják tagjaik anyagi jólétét és a szocialista életforma kibontakozását. Számottevően hozzájárulnak a lakosság széles körű szükségleteinek kielégítéséhez. A szocialista elveknek megfelelően szervezik tevékenységüket, osztják el a jövedelmet, és folyamatosan növelik az osztatlan szövetkezeti vagyont. A szövetkezet ennek folytán a szocialista gazdálkodás egyik, az állami vállalattal egyenrangú vállalati formája.

A szövetkezet azonban speciális sajátosságai folytán különbözik is a vállalati formától.

Ez a különbözőség kifejezésre jut a megalakulás során, a működésében és a megszűnésében is. A szövetkezet a tagok önkéntes társulása révén jön létre, míg a vállalatot (eltekintve a társulásoktól) a tulajdonos állam jogi aktusa keletkezteti. A szövetkezetet létrehozó tagok nemcsak munkaerejüket, hanem vagyonukat is egyesítik, míg a vállalatnál dolgozó alkalmazottak vagyonát nem érinti a munkaviszony létesítése. A szövetkezetek belső működését a demokratikus önigazgatás, a demokratikus centralizmus, a vállalatok belső működését a központi irányítás jellemzi. A szövetkezetekben az alapvető kérdéseket a minden tagot magában foglaló közgyűlés határozza meg, a vállalatoknál ilyen szervezet nincs, mert a minden dolgozót egyesítő termelési tanácskozás elsődlegesen csak véleményező-javaslattevő fórum. A szövetkezeteknél a belső vezető és irányító szerveket, ezek vezetőit a tagok választják, míg a vállalatnál a vezetők kinevezéssel nyerik el státusukat. A választás tényéből következik, hogy a tagok a vezetőket nem megfelelő munkavégzés esetén visszahívhatják, felelősségre vonhatják, a vállalatnál ez a jog nem a dolgozókat, a kollektíva tagjait, hanem a kinevező szervet illeti. A termelőszövetkezet tagjait megilleti az ellenőrzés joga a szövetkezet egész tevékenységét illetően, a vállalat alkalmazottai ilyen jogot intézményesített formában nem kapnak. A szövetkezeti tagok megszüntethetik a szövetkezetet, más szövetkezettel egyesülhetnek, más szövetkezeti típussá átalakulhatnak stb. A vállalat megszüntetése, profiljának átalakítása a felügyeleti szerv jóváhagyásától függ stb., hogy csak néhány lényeges kérdést említsünk.

E felsorolt különbségek a vállalat és a szövetkezet jellegéből fakadnak, abból, hogy a szövetkezet a tagok tulajdona, hogy belső szervezeti mechanizmusa a szövetkezeti demokrácia, a demokratikus önigazgatás elvén nyugszik, hogy a szövetkezet nemcsak a termeléssel összefüggő gazdasági funkciókat valósítja meg, hanem társadalmi szervezetként is közreműködik a tagok szakmai, ideológiai és kulturális színvonalának növelésében.

Irodalom: *Gergő* Zoltán: A szövetkezetek szerepe a szocializmusban. Bp. 1966.; *Nyers* Rezső: Szövetkezetek a magyar népi demokráciában. Bp. 1959.; *Szemes* Lajos: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek érdekképviselete. Bp. 1970.; *Czeglédy* Tivadar: A szövetkezetekről. Bp. 1967.; *Galovits* Zoltán: A magyar szövetkezeti jog. Bp. 1901.; A hitelszövetkezeti és földművesszövetkezeti ügy a magyar országgyűlésen. Szerk. Marsovszky Gyula és Schandl Károly Bp. 1941.; *Schandl* Károly: A magyar szövetkezés negyven éve. Bp. 1938.; *Tellér* Gyula: A magyar kisipari szövetkezetek története. 1945—1962. Bp. 1972. /Szövetkezeti Kutató Intézet. Közlemények 84./; *Seres* Imre: A vállalatirányítás és a gazdasági önállóság jogi kérdései a mezőgazdasági nagyüzemekben és a szövetkezetekben. Bp. 1976.; *Semjénné—Majoros:* A takarékszövetkezetek szerepe és jövője a szocialista társadalomban. Bp. 1973.; /Szövetkezeti Kutató Intézet. Közlemények. 87./; *Erdei* Ferenc: Válogatott írásai és beszédei. Bp. 1973.; A szövetkezeti reformjogi kérdései. Tanulmánykötet. Bp. 1971.; A fogyasztási, értékesítő és beszerző szövetkezetekre vonatkozó jogszabályok. Bp. 1972.; *Nagy* László: Szövetkezeti elvek termelőszövetkezeti mozgalmunkban. Bp. 1965.; Szövetkezeti Kutató Intézet. Évkönyv. 1973. Tanulmánykötet. Bp. 1973.; A mezőgazdaság fejlődésének közgazdasági kérdései. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének kiadványa. Tanulmánykötet. Bp. 1969.; A gazdasági mechanizmus jogi kérdései a mezőgazdasági temelőszövetkezetekben. Bp. 1967.; *Éber* Kálmán—*Wieber* Imre: A lakásszövetkezetekről. Bp. 1972.

Domé Györgyné

SZÖVETKEZETI TULAJDON → *Mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdon és vagyon*

T

TAGSÁGI VISZONY → *Munkaszervezés és díjazás a mezőgazdasági termelőszövetkezetben*

TANÁCS → *Képviseleti rendszer*

TÁRGYALÁS → *Büntető eljárás lefolytatása; — Polgári peres és nemperes eljárás*

TÁRSADALMI BÍRÁSKODÁS: I. Bevezető megjegyzések (1629.) — II. A társadalmi bíráskodás kialakulása és helyzete az európai szocialista országokban (1629.) — III. A társadalmi bíróságok szerepe és hatásköre (1631.) — IV. A társadalmi bíráskodás szervezete és működési rendje (1632.) — V. A társadalmi bíróság által alkalmazható intézkedések (1633.) — VI. A társadalmi bíróság határozatának felülvizsgálata (1634.)

I. Bevezető megjegyzések.

A társadalmi bíróság új típusú intézmény. Kisebb jelentőségű, egyszerűbb megítélésű büntető és polgári ügyekben eljáró speciális ítélkező szervek a burzsoá jogfejlődésben is ismertek. Több burzsoá országban pl. a községi, városi és más helyi bíróságok, valamint a békebíróságok elismerésének, illetve kiépítésének lehettünk tanúi. Általában kisebb jelentőségű, egyszerűbb megítélésű ügyekben járnak el a szocialista országokban a társadalmi bíróságok is. A társadalmi bíróságok tevékenységének célja, szervezete és működési rendje, maga a társadalmi bíráskodás intézménye azonban egészében véve újszerű. Ezeknek a szerveknek ugyanis az a legfigyelemreméltóbb jellemzője, hogy tevékenységük a társadalom széles körű, demokratikus részvételére épül. Működtetésük elsődleges célja nem annyira a bíróságok tehermentesítésében, az eljárás egyszerűsítésében, mint inkább a társadalmi ráhatás tudatformáló erejében, a demokratikus formák szélesítésében keresendő.

II. A társadalmi bíráskodás kialakulása és helyzete az európai szocialista országokban.

Az Oroszországi Szocialista Föderatív Szovjet Köztársaságban a szocialista forradalom menetében alakultak meg a társadalmi bíróságok. 1917 decemberében pl. a petrográdi katonai körzet egységeinél, majd a Katonai Népbiztosság 1918. július 23-i parancsa alapján más katonai egységeknél is létrehívtak katonai elvtársi bíróságokat, az ún. század elvtársi bíróságokat. E három állandó és kettő póttagból álló szervek — akiket általános, közvetlen, egyenlő és titkos szavazással választottak — a katonai rend, a katonai kötelességek és az elvtársiasság elleni kisebb jelentőségű cselekményeket tárgyalták, lényegileg katonai fegyelmi jogkört gyakorolva. Ebben az időszakban spontán módon és különböző elnevezéssel létesültek azonban *elvtársi bíróságok* már azzal a céllal is, hogy segítsék elő a vállalati munkafegyelem megerősítését.

A társadalmi bíróságok határozott fejlesztése az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt VIII. kongresszusán (1919. március 18—23.) elfogadott program alapján indult meg, mely igen nagy jelentőséget tulajdonított az elvtársi bíróságok — *mint nevelési feladatokat ellátó intézmények* — gyakorlatának. Az OSZFSZK Népbiztosok Tanácsa 1919. november 14-i dekrétuma azután törvényileg is intézményesítette a munkás fegyelmi elvtársi bíróságokat. E szervek a szakszervezeti szövetség helyi részlegeinél jöttek létre, és az 500 dolgozónál többet foglalkoztató vállalatoknál közvetlenül az üzemben vagy intézményben tartották ülésüket. Az üzemvezetőség, a szakszervezet, valamint a vállalati szakszervezeti tagok gyűlésének egy-egy képviselőjéből tevődtek össze, s az volt a feladatuk, hogy tevékenységükkel járuljanak hozzá a munkafegyelem megerősítéséhez a vállalatokban és intézményekben. A munkás fegyelmi elvtársi bíróságok *hatáskörébe csak fegyelmi ügyek elbírálása tartozott,* amennyiben bűncselekményt vagy polgári jogvitát észleltek, az ügyet át kellett adniuk a hatáskörrel rendelkező bírói szerveknek. A fegyelmi elvtársi bíróságokról 1921-ben új dekrétumot adtak ki, mely néhány módosítást eszközölt, azonban alapjaiban véve továbbra is fenntartotta azok fegyelmi fórum jellegét. Tevékenységük végül is 1923-ban, a munka törvénykönyvének elfogadása után szűnt meg.

Az elvtársi bíróságok fejlődésében 1928—1929-ben új szakasz kezdődött. Az Összoroszországi KVB és az OSZFSZK Népbiztosok Tanácsa ugyanis 1928. augusztus 27-én ren-

deletet fogadott el a vállalatoknál, valamint állami és társadalmi intézményeknél működő elvtársi bíróságokról. E szervek elnökből és két soros ülnökből álló tanácsokban jártak el, akiket a vállalat vagy intézmény dolgozóinak gyűlése választott 6 hónapos időtartamra. E szervezeti újítás mellett igen figyelemre méltó az elvtársi bíróságok hatáskörében bekövetkezett változás is, hiszen e szervek feladata bizonyos kisebb jelentőségű büntető ügyek, így ugyanazon vállalat dolgozói között elkövetett becsületsértés és sértés elbírálása lett. Az elvtársi bíróságok *fegyelmi fórum jellege* tehát *gyökeresen megváltozott*. Ezt jelezte az ÖKVB és az OSZFSZK Népbiztosok Tanácsának 1929. december 30-án elfogadott rendelete is, hiszen eszerint a büntető és polgári ügyek elbírálásának általános rendje alóli kivételként az elvtársi bíróságok pl. a jogszabályban felsoroltkisebb súlyú büntető ügyeket és bizonyos, 25 rubel érték alatti polgári jogvitákat tárgyalnak, jóllehet ezek mellett hatáskörrel rendelkeztek a munkafegyelem, valamint a társadalmi együttélési szabályok megsértésének bizonyos eseteiben is. Határozataik ellen fellebbezésnek nem volt helye, azonban hatáskörük túllépése esetén az ügyész a határozat végrehajtását felfüggeszthette, az ügyet az illetékes bíróság elé terjeszthette. Az elvtársi bíróságok tehát a kisebb jelentőségű büntető és polgári ügyekben is hatáskört kaptak, általában a *kis ügyek elbírálására hivatott külön igazságszolgáltatási szervtípusként jelentek meg*, melyek megszervezése a rendes bíróságokra tartozott. Ez azt az elképzelést tükrözte, hogy e szervek révén a dolgozókat az igazságszolgáltatásba széles körben bevonva, ugyanakkor a közösség közvetlen nevelő erejére támaszkodva eredményesebben küzdjenek a jogsértések és más visszásságok ellen, továbbá tehermentesítsék is a rendes bíróságokat. Ehhez hasonló koncepciót mutatott egyébként a *falusi bíráskodás* fejlesztése is. A falusi bíróságokról szóló 1930. évi szövetségi rendelet szerint ugyanis a bíróság lakossághoz való közelebb vitele, a széles dolgozó tömegek bírói munkába való bevonása és a népbíróságok kis büntető és polgári ügyek tárgyalásától való tehermentesítése érdekében kellett a falusi szovjeteknél falusi bíróságokat létrehozni. E bíróságok a falusi szovjet területén alakultak, a szovjet által tagjai közül választott elnökből és elnökhelyettesből, valamint a falugyűlés által választott népi ülnökökből állottak, akik társadalmi munkában, egy bíróból és két ülnökből álló tanácsokban teljesítették feladataikat. Határozataik ellen fellebbezésnek nem volt helye, de pl. a népbíróság a bírói felügyelet rendjében a hozott határozatot megsemmisíthette. A falusi bíróságok tevékenységének vezetése pedig a népbírósághoz tartozott. E szerveket egyébként az OSZFSZK-ban 1930. október 10-én kiadott végrehajtási rendelet már falusi társadalmi bíróságoknak nevezte. E társadalmi bíróságok mellett azonban más lakóterületi elvtársi bíróságokat is létrehoztak, így pl. a lakás- és lakáshaszonbérleti szövetkezeti közösségeknél, továbbá a lakóház-trösztöknél, éspedig elsősorban a lakóközösség állami, városi és szövetkezeti épületek hanyag használata elleni harcba történő bevonására.

Az üzemekben, valamint az állami és társadalmi szerveknél, vállalatoknál létrehozandó termelési elvtársi bíróságokról szóló, 1931. február 20-án elfogadott OSZFSZK-rendelet kiadásával ismét módosult az elvtársi bíróságok funkciója a Szovjetunióban. Ez a jogszabály az elvtársi bíróságok *tevékenységének középpontjába megint a munkafegyelem biztosítását helyezte*. Nem szólt az elvtársi bíróságokról az 1936. évi szövetségi alkotmány, nem említette az intézményt az 1938. évi bírósági szervezeti törvény sem, az elvtársi bíróságok tisztán nevelő funkciót ellátó társadalmi szervként való felfogása került előtérbe. Az 1930-as évek végén azonban aktivitásuk fokozatosan visszaesett, sőt ténylegesen abba is hagyták tevékenységüket. Amikor pedig a háború után a Szovjetunió Minisztertanácsának 1951. július 14-én elfogadott rendeletével újra felállították a szerveket, hatáskörök ugyancsak lényegileg a munkafegyelem és a termelési fegyelem megsértésének eseteire korlátozódott. Az elvtársi bíróságok hatásköre viszont később, az 1961. évi rendezés szerint újból szélesebb lett, pl. az OSZFSZK-ban. Ez szolgált alapul azután az 1977. márciusi szabályozáshoz is.

Az európai népi demokratikus országokban a szovjetunióbeli tapasztalatok felhasználásával kezdődött meg a társadalmi bíróságok életrehívása. Néhány országban (pl. Magyarországon) először spontán módon alakultak ilyen szervek, azonban a 60-as évek közepéig valamennyi európai szocialista országban központilag, a jogi szabályozás szintjén is intézkedések történtek a társadalmi bíróságok felállítására. Sőt több szocialista alkotmány (pl. az 1960. évi csehszlovák, 1963. évi és 1974. évi jugoszláv, 1968. évi NDK alkotmány) az alkotmányi szabályozás tárgykörébe is felvette az intézményt. Egyes országokban azonban a társadalmi bíráskodás tapasztalatai nem voltak kedvezőek — ténylegesen alig funkcionáltak, nem váltottak ki megfelelő társadalmi érdeklődést, nevelő hatást, nem jelentettek kellő biztosítékot az ügyek gyors, törvényes elintézésére stb. Ez esetleg az intézmény megszüntetését is felvetette, így pl. 1969-ben Csehszlovákiában. Másutt a társadalmi bíráskodás szerepének megítélésében következett be gyökeres változás, pl. 1975-ben Magyarországon. Az európai népi demokratikus országokban egyébként is még mindig nagyrészt az *útkeresés időszakáról beszélhetünk*. Ez érthető, hiszen új intézményről van szó. A szovjet fejlődést is hosszú időn keresztül a társadalmi bíráskodás megítélésében

bekövetkező gyakori módosulás, a kísérletezés jellemezte. Mindezek ellenére ez az új intézmény az európai szocialista országokban napjainkra általában meggyökeresedett. Ezt még akkor is meg lehet állapítani, ha pl. a társadalmi bíráskodás szerepével, hatáskörével és szervezetével kapcsolatos felfogások nem egységesek, *a különböző országokban kialakított megoldások nagy változatosságot mutatnak.*

III. A társadalmi bíróságok szerepe és hatásköre.

A társadalmi bíróságokat *azzal a céllal hívták életre*, hogy működjenek közre a fegyelem, általában a munkafegyelem biztosításában. A munkahelyi közösség részvételére, a közösség nevelő erejére támaszkodó intézmény igen hatékony eszköznek ígérkezett a munkafegyelem megszilárdítására, a dolgozók nevelésére. A társadalmi bíráskodás ugyanakkor lehetőséget kínált a dolgozók aktivizálására, egyes igen jelentős állami és társadalmi feladatok megoldásába történő bevonására. Ezt hangsúlyozta egyebek között pl. az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt KB *Lenin* által aláírt tervezetére épülő 1922. január 12-i határozata (határozat „A szakszervezetek szerepéről és feladatairól az új gazdasági politika feltételei között"), utalva arra, hogy a fegyelmi bíróságok nem avatkozhatnak be a népbíróságok és az igazgatás funkcióiba. A későbbiekben azonban a társadalmi bíráskodás megítélése új vonásokkal gazdagodott. N. V. *Krülenko* az OSZFSZK vezető igazságügyi munkatársainak 1931 júniusában tartott tanácskozásán pl. kifejtette, hogy az elvtársi bíróságok a *jövő* bírósági rendszerének a példaképei. Ez a proletárbíróságok társadalmi formája, amely kibontakozóban van, és amelybe átnő minden egyéb bírósági forma. A 20-as, 30-as évek fordulóján felmerült a bíróságok tehermentesítésének szempontja is. Mindez jól mutatta a társadalmi bíróságok sajátos igazságszolgáltatási szervként való értékelését, ezekhez az „önigazgatási" szervezeti formákhoz és tevékenységükhöz fűzött reményeket. Amikor viszont az 1936. évi szovjet alkotmány a bírói igazságszolgáltatás elvét — mint alapvető törvényességi biztosítékot — rögzítette, ez már a társadalmi bíróságok igazságszolgáltatási szervként való felfogásának háttérbe szorulását is tükrözte. A társadalmi bíráskodás szerepének megítélésével, hatáskörének alakításával kapcsolatos *dilemma* azonban a későbbi fejlődés során megint visszavisszatért.

Az SZKP XX. kongresszusát követően a Szovjetunióban és az európai szocialista országokban ismét *az volt és ma is az a társadalmi bíráskodás alapvető problémája, hogy miként határozzák meg a társadalmi bíróságok hatáskörét.* Hatáskörük *szélesítése mellett szólt* nem csupán a közösség nevelő erejében rejlő speciális lehetőség, mely mind egyénileg, mind a kollektívát tekintve hathatósan járulhat hozzá a szocialista tudati viszonyok alakításához és fejlesztéséhez, hanem a demokratikus elemek erősítése, az igazságszolgáltatás demokratizmusának fokozása is. A társadalmi bíróságok hatáskörének növelését támogatta továbbá az a megfontolás, hogy indokolt lehetőséget teremteni az enyhébb, differenciáltabb felelősségi formák alkalmazására, s felmerültek bizonyos praktikus szempontok is, így különösen a viták békés elintézésének elősegítése, a jogsértések, illetve jogviták elbírálására egyébként hivatott állami szervek tehermentesítése. Az *aggályok* viszont elsősorban olyan összefüggésben jelentkeztek, hogy a társadalmi bíróságok hatásköre megállapítható-e a jogilag nem szankcionált életviszonyokra, a szocialista erkölcsi, együttélési szabályok megsértésére. A társadalmi bíróságok „igazságszolgáltatási" hatáskörét illetően pedig különösen az képezte a vita tárgyát, hogy a kisebb jelentőségű, egyszerűbb megítélésű ügyekben tehető-e, illetve mennyiben tehető kivétel a bírói ítélkezés elve alól? Az „iratlan" együttélési szabályok megsértésének esetére lehetővé tett eljárás ugyanis magában hordja a szubjektivitás veszélyét, másrészt jogi szankciók vagy egyáltalán szankciók alkalmazása nélkül is adott esetben a társadalmi bíráskodás aránytalanul súlyos hátrányt, megbélyegzést jelenthet. Ez főleg a kisebb erkölcsi szabályszegések esetében kérdőjelezi meg a társadalmi bírósági eljárás indokoltságát, hiszen az emberi magatartások más úton-módon is befolyásolhatók, de a jogsértések elbírálása tekintetében is problémákat okozhat. A súlyosabb bűncselekmény miatt bíróság által kiszabott felfüggesztett szabadságvesztés vagy pénzbüntetés pl. az elkövető számára nem feltétlenül súlyosabb, mint a kisebb bűncselekmény szűkebb munkahelyi, vagy lakóhelyi kollektíva által történő nyilvános megtárgyalása. A bíróságok hatáskörének társadalmi bíráskodás javára történő szűkítésével szemben a fenntartások is ebből, valamint olyan meggyőződésből táplálkoztak, hogy az igazságszolgáltatással hivatásszerűen foglalkozó állami bíróságok sokoldalú garanciával körülvett szervezete és működési rendje megnyugtatóbb biztosítékot jelenthet az ügyek törvényes elbírálására, mint a társadalmi bíróságok eljárása.

A fejlődés során egyes európai szocialista országokban elterjedt az a megoldás, mely lehetővé tette a társadalmi bírósági eljárást pl. a munkafegyelem, továbbá a szocialista együttélési szabályok megsértésével kapcsolatos ügyekben. A társadalmi bíróságok több országban hatáskört kaptak a szabálysértések meghatározott körében, a kisebb súlyú bűncselekményekben és a kisebb jelentőségű polgári jogvitákban stb. Mindamellett a társadalmi bíróságok hatáskörébe tartozó ügycsoportok és ügyek köre, *a társadalmi bíróságok hatáskörének*

terjedelme a különböző országokban és esetleg egy országon belül is a különböző időszakokban jelentős eltéréseket mutatott. Néhány országban (pl. az NDK-ban, Romániában) előtérbe került a munkaügyi vitafórum hatáskörének kiszélesítése, illetve a munkaügyi viták elintézésének társadalmi bíróság hatáskörébe utalása is, ami elősegítette a fórumrendszer egyszerűsítését, az egységes munkahelyi fórum kiépítését. A hatáskörök terjedelmében mutatkozó eltéréseket egyébként elsősorban a társadalmi bíráskodás társadalmi feltételeiben, a társadalmi bíráskodás szerepének megítélésében, a társadalmi bírósági hatáskör szélesítése mellett és az ellene szóló érvek értékelésében jelentkező különbségek magyarázták. Nagyrészt ezek szolgálhatnak magyarázatul *a társadalmi bíróságok hatáskörének jellegét érintő* eltérésekre is. Arra, hogy a társadalmi bíróságok hatáskörét pl. a jogsértésekben és jogvitákban vagylagosan, illetve kötelezően állapítják meg. A vagylagos hatáskör megállapítása inkább a társadalmi bíróságok nevelő szerepéből indul ki, jóllehet problémákat vet fel a törvény előtti egyenlőség érvényesülése szempontjából. A kötelező hatáskör viszont nagyobb lehetőségeket teremthet a társadalmi bíróságok igazságszolgáltatási szerepének érvényesítésére.

Az eseti hivatkozások nem adhatnak teljes képet a szocialista országok jogfejlődésében kialakított *megoldások sokszínűségéről*. Néhány példa azonban jól érzékelteti a társadalmi bíróságok hatáskörének terjedelmére és jellegére, a társadalmi bíróságok igazságszolgáltatásban betöltött szerepére vonatkozó — és esetleg jelentős különbségeket mutató — elképzeléseket. Az 1975. évi 24. számú törvényerejű rendelet *Magyarországon* pl. kizárólag a társadalmi bíróságok a nevelő szerepét helyezte előtérbe, az igazságszolgáltatási funkcióját lényegileg megszüntette. A társadalmi bíróság eljárhat a szocialista együttélés szabályainak megsértése esetén éspedig akkor, ha a dolgozó a szocialista együttélés szabályait akár munkahelyén, akár azon kívül, egyebek között magán- vagy családi életében sértette meg. A társadalmi bíróság eljár továbbá a fegyelmi elbírálásra is alkalmas, de a fegyelmi jogkör gyakorlója által odautalt magatartások esetében. A társadalmi bíróságok hatásköre polgári jogviták, szabálysértések és bűncselekmények elbírálására nem terjed ki. A *Szovjetunióban*, konkrétabban pl. az OSZFSZK-ban a társadalmi bíróság hatásköre jóval szélesebb, a társadalmi bíróság igazságszolgáltatási funkciókat is végez. Az 1977. évi szabályozáson alapuló felfogás szerint az elvtársi bíróság egész tevékenységének célja az állampolgárok meggyőzés és társadalmi ráhatás eszközeivel való nevelése. Ennek érdekében hatáskörük kiterjed a kommunista erkölcsi szabályok megsértésének eseteire (pl. a nőkkel, szülőkkel szemben tanúsított méltatlan magatartásra, a gyermekek nevelésével kapcsolatos kötelezettségek elmulasztására, nyilvános helyen ittas állapotban való megjelenésre, ami sérti a társadalom erkölcsi érzékét), továbbá a munkafegyelem megsértésével és más jogsértésekkel kapcsolatos ügyekre. Az elvtársi bíróságok eljárhatnak pl. a jogszabályban meghatározott kisebb jelentőségű polgári ügyekben, szabálysértésekben és kisebb súlyú bűncselekményekben is. A Szovjetunióban azonban ebben a körben inkább a hatáskörök vagylagos megállapítása jellemző. Az 50 rubelt meg nem haladó vagyoni vitákat az elvtársi bíróság pl. csak a felek egyetértő nyilatkozata esetén tárgyalhatja. A szabálysértések esetén széles körben érvényesülő szabály, hogy ezeket az elvtársi bíróság csak akkor vizsgálhatja, ha az elbírálásra jogosult államigazgatási szerv az ügyet ide utalja. A kisebb súlyú bűncselekmények esetén pedig a vádemelésre jogosultaknak, illetve a bíróságnak van elsődleges szerepe az elvtársi bírósági eljárás kezdeményezésében. A magyar és a szovjet szabályozáson kívül talán még az 1977-ben módosított 1968. évi *albán* szabályozásra érdemes külön is utalni, amely a nevelő szerep elismerése mellett a társadalmi bíróságot kifejezetten igazságszolgáltatási szervként fogta fel. A községi, városi és városkerületi bíróságokról szóló törvényerejű rendelet szerint ugyanis e szervek bűncselekményekben, polgári jogvitákban és szabálysértésekben döntenek. Ezek járnak el a bűncselekmények törvényerejű rendeletben meghatározott körében, pl. kisebb súlyú vagyon elleni bűncselekmények, gondatlanul elkövetett könnyű testi sértés, laksértés, önbíráskodás, családi kötelezettségek elhanyagolása stb. esetén. E bíróságok tárgyalják az állampolgárok közötti, szerződéssel vagy kártérítéssel kapcsolatos pereket, valamint a mezőgazdaságban keletkezett károk megtérítése iránti pereket, ha a pertárgy értéke az 1500 lek-et nem haladja meg. Eléjük tartozik továbbá azoknak a szabálysértéseknek a szankcionálása is, amelyek elbírálását a törvény nem utalja más hatóság hatáskörébe. Az általános szabálysértési hatóságnak tehát a községi, városi és városkerületi bíróság tekintendő.

IV. A társadalmi bíráskodás szervezete és működési rendje.

A társadalmi bíráskodás szervezete és működése a demokratikus formák igen széles körű alkalmazására, a társadalom közvetlen részvételére épül, megalakításában és működtetésében pedig általában igen nagy szerep hárul a társadalmi szervezetekre (szakszervezetekre, népfront-szervezetekre stb.), valamint a helyi államhatalmi-népképviseleti szervekre.

A társadalmi bíróságokat az érintett kollektívák, egyes országokban esetleg a helyi képviseleti vagy népfrontszervek meghatározott időre (1—5 évre) *választják*. Magyarországon arra is van lehetőség, hogy egy-egy ügy elbírálására válasszanak társadalmi bíróságot. A

szocialista országokban általában intézményesítik a társadalmi bíróságok *beszámolási kötelezettségét és visszahívhatóságát*. A társadalmi bíráskodás társadalmi jellege, még inkább az *állami bíráskodással szembeni sajátossága* azonban nem ezekben a körülményekben, hanem *elsősorban a társadalmi bíróságok összetételében és speciális eljárási rendjében jut kifejezésre*. Általános igény ugyanis, hogy a társadalmi bíróságok *tagjai a szűkebb kollektívából kerüljenek ki*, funkcióikat társadalmi megbízatásban, tehát ne hivatásszerűen lássák el. A társadalmi bíróság tagjául a kollektíva bármely általános feltételeknek megfelelő, a magyar rendelkezések szerint pl. büntetlen előéletű, erkölcsileg kifogástalan és példamutató magatartású tagja megválasztható legyen. A választhatóságnak nem előfeltétele valamilyen szakképzettség, a jogi végzettség. Alig érinti a szabályt az a megoldás, ha az eljáró társadalmi bíróság tanácsának elnöki tisztét a rendes bíróságok népi ülnökei töltik be (az 1968. évi szabályozás alapján Albániában), illetve intézményes lehetőséget nyitnak arra, hogy a társadalmi bíróság adminisztratív teendőit jogi végzettséggel rendelkező titkár lássa el (Romániában). A társadalmi bíróságok *eljárását* pedig az az elv uralja, hogy — szabályként a tárgyalást vezető elnök engedélyével — a kollektíva jelen levő tagjai kérdéseket tehetnek fel, felszólalhatnak, véleményt nyilváníthatnak. A kollektíva tehát aktívan közreműködhet az eljárásban, mindamellett anélkül, hogy közvetlen ítélkező jogkörrel rendelkezne. (Csak a magyar jogi szabályozás szól arról, hogy a különben társadalmi bíróság hatáskörébe tartozó, mindamellett lényegét tekintve nem igazságszolgáltatási jellegű tevékenységet a szocialista brigád kezdeményezésére maga a szocialista brigád is ellássa.) Az állami bíróság előtti „passzív nyilvánosság"-gal szemben a társadalmi bíróság eljárásában ily módon az *„aktív nyilvánosság"* elve érvényesül. A társadalmi bíróság eljárása az intézmény társadalmi jellegéből, nevelési feladatainak hangsúlyozásából eredően egyébként is speciális. Általában az jellemzi, hogy egyszerű, nem érvényesülnek a bírósági perrendtartás eljárás egész menetét részletesen körülíró szabályai. Általános követelmény azonban a társadalmi bíróság törvényi kötöttsége, az eljáró szerv elfogulatlanságának biztosítása (az NDK-ban kifejezetten rögzítették a társadalmi bíróság tagjainak függetlenségét is), a tényállás alapos és hiánytalan tisztázása.

A társadalmi bíráskodás lényegi vonása, hogy a különböző szűkebb kollektívákhoz, éspedig *a munkahelyi, illetve a lakóközösségi (területi) kollektívákhoz kapcsolódik*. (Ezek szerint a társadalmi bíróságok hatásköre egyébként eltérő lehet.) A szocialista jogfejlődésben a munkahelyi és a területi szervezés is széles körben elterjedt, bár néhány országban előfordult, hogy társadalmi bíróságok a munkahelyi vagy csupán a területi elv szerint működnek. Magyarországon pl. jelenleg is csak a munkahelyi társadalmi bíráskodás ismeretes, Albániában pedig 1968-ban a területi társadalmi bíróságokat intézményesítették. A munkahelyi társadalmi bíróságok alatt értendők elsősorban a vállalatoknál működő társadalmi bíróságok, valamint az egyes országok jogalkotásától függően ide sorolandók az állami szerveknél és intézményeknél, társadalmi szerveknél, egyebek között a felső- vagy középfokú oktatási intézményeknél és a termelőszövetkezeteknél létrehozandó társadalmi bíróságok is. A területi társadalmi bíróságok viszont a szocialista országokban a városokban, városi kerületekben, lakónegyedekben és községekben hozhatók létre, s életre hívásukban több esetben jól felismerhető a korábbi intézmények (községi bíróságok, békebíróságok) hatása. Megalakításuk általában határozottabban jelezte azt a törekvést, hogy a nevelési célok megvalósítása mellett a társadalmi bíróságok intézményesen működjenek közre az igazságszolgáltatás ellátásában is. A társadalmi bíráskodás serkentése és ez a törekvés játszott különösen nagy szerepet abban is, hogy a társadalmi bíróságok felállítását az egyes kollektívák mellett kötelezővé tegyék, pl. Albániában, továbbá Romániában és az NDK-ban, ahol nem a munkahelyi munkaügyi döntőbizottságok, hanem szabályként a munkahelyi társadalmi bíróságok a munkaügyi viták elintézésének első fokú fórumai. Több országban — egyebek között Magyarországon — azonban a társadalmi bíróságok létrehozása nem kötelező, felállításuk társadalmi kezdeményezésen, általában az adott kollektíva kezdeményezésén alapul.

V. A társadalmi bíróság által alkalmazható intézkedések.

A társadalmi bíróságok jelentős egyeztető-békéltető szerepet tölthetnek be, sőt a fejlődés során vagy meghatározott körben esetleg csak erre lehetnek jogosultak. A társadalmi bíróságok azonban az eljárás eredményeként általában *intézkedésekre, érdemi döntésre is fel lehetnek hatalmazva*.

A társadalmi bíróság által alkalmazható intézkedésekre általános értelemben is szokásos használni a „társadalmi ráhatási intézkedések" terminus technicust, szűk értelemben viszont ezzel jelölhetők a társadalmi bíróság által alkalmazható speciális nevelő intézkedések. A társadalmi bíróság amellett, hogy elegendőnek tarthatja az ügy nyilvános tárgyalását, pl. a felelősségre vont személyt nyilvános bocsánatkérésre kötelezheti, figyelmeztetésben, dorgálásban, megrovásban részesítheti. A magyar jog szerint a társadalmi bíróságnak nincs is más intézkedési lehetősége, mint hogy figyelmeztetéssel, dorgálással, megrovással éljen, és kezdeményezze az alkoholista kötelező gyógykezelésének elrendelését. (A társadalmi bíróság

kezdeményezési, javaslattételi jogával más országokban is találkozhatunk, így pl. a társadalmi bíróság javas lhatja bizonyos munkajogi szankciók alkalmazását, bizonyos szociális kedvezmények korlátozását stb.) A társadalmi bíróságok azonban ezek mellett a szabálysértések és a bűncselekmények miatt kilátásba helyezett, illetve ahhoz hasonló szankciókat is alkalmazhatnak, így pl. meghatározott összegig terjedő pénzbírságot szabhatnak ki, szabadságvesztés büntetésre (elzárásra) azonban nem jogosultak. A társadalmi bíróság a vétkes személyt esetleg bizonyos összegig terjedő kártérítésre kötelezheti, dönthet a polgári és munkaügyi vitákban beadott kérelem, panasz tárgyában stb. E szervek tehát kényszer igénybevételével végrehajtható jogi szankciókat is alkalmazhatnak, „igazságszolgáltatási jogkört" is gyakorolhatnak, ami ugyan különböző mértékben, de széles körben elismert lehetőség az európai szocialista országokban. A társadalmi bíráskodásról rendelkező jogszabályok egyébként az alkalmazható intézkedéseket tekintve nem mindig követik következetesen az ügycsoportok szerinti megkülönböztetést. Mindamellett jól kirajzolódott néhány általánosabb érvényű rendező elv. Éspedig a szocialista erkölcsi, együttélési szabályok megsértésének tárgyalásakor szinte egyértelműen csak a szűkebb értelemben vett társadalmi ráhatási intézkedések alkalmazása került szóba. A munkafegyelem megsértésének eseteiben úgyszintén ezeknek az intézkedéseknek az alkalmazása az elsődleges, súlyosabb szankciók alkalmazására (pl. alacsonyabb munkakörbe helyezés, elbocsátás) általában csak javaslattételi jog illeti meg a munkahelyi társadalmi bíróságot a munkahely vezetősége felé. Szabálysértésekben és kisebb súlyú bűncselekményekben a társadalmi bíróság nincs elzárva attól, hogy más intézkedéseket, a szűk értelemben vett társadalmi ráhatási intézkedéseket alkalmazza, azonban pénzbírság kiszabásának elsősorban e cselekmények miatt van helye.

VI. A társadalmi bíróság határozatának felülvizsgálata.

A társadalmi bíróság határozatával szembeni felülvizsgálati lehetőség alapvető követelmény az európai szocialista országokban. Emellett szól a jogorvoslathoz való jog általános elve, valamint a társadalmi bíráskodás esetében az a körülmény, hogy e tevékenységet laikusok és meglehetősen „oldott" eljárásban végzik.

A felülvizsgálati lehetőség a tárgyalt ügyek fellegétől, az intézkedések természetétől és súlyától függően differenciált. Magyarországon pl. a szocialista együttélési szabályok és a munkafegyelem megsértése miatt a társadalmi bíróságok csak nevelő intézkedéseket alkalmazhatnak. A tévedések kiküszöbölése, az adott esetben igazságtalanul elszenvedett hátrányok helyrehozatala érdekében ekkor sem mellőzhető a társadalmi bíróság határozatának esetleges felülvizsgálata, mindamellett — jogi következmények híján — a magyar jog ennek útjátmódját nem az állami jogszolgáltató apparátus igénybevételében, hanem speciális felülvizsgálati rendszer kiépítésében kereste. A társadalmi bíróság határozata ellen az érintett dolgozó a határozat átvételétől számított 8 napon belül kérelemmel fordulhat a munkahelyi szakszervezeti bizottsághoz, illetve a szövetkezet vezetőségéhez, amely a kérelmet az érkezéstől számított 15 napon belül köteles elbírálni. Ha a kérelem megalapozott, a szakszervezeti bizottság, illetve a szövetkezet vezetősége a társadalmi bíróság (szocialista brigád) határozatát hatályon kívül helyezi, és a társadalmi bíróságot — a szükséges iránymutatás mellett — *új eljárás* lefolytatására kéri fel. Hasonló megoldás, tehát új eljárás kezdeményezése egyébként a jogi szankciók alkalmazásakor is ismeretes, az OSZFSZK-ban pl. a felülvizsgálat általános módja, hogy akkor, ha a határozat ellentmond az ügy körülményeinek vagy a hatályos törvényhozásnak, a munkahelyi szakszervezeti bizottság és a helyi szovjet végrehajtó bizottsága a társadalmi bíróság határozatát hatályon kívül helyezi, és az ügyet új eljárásra küldi vissza, vagy az eljárást megszünteti. Jogilag szankcionált magatartások esetében, és különösen a súlyosabb jogi szankciók alkalmazásakor azonban az európai szocialista országok jogalkotása lehetővé teszi a társadalmi bíróságok határozatainak *bírói felülvizsgálatát* is, ami az állampolgárok jogainak és törvényes érdekeinek védelme, a törvényesség és az igazságszolgáltatás egységének biztosítása szempontjából alapvető jelentőségű. A bíró út igénybevételének *lehetőségei, módjai* mindamellett *eltérnek.* Az OSZFSZK joga szerint pl. ha a társadalmi bíróság kártérítést, pénzbírságot vagy más vagyoni hátrányt megállapító határozatát időben nem teljesítik, az alsó szintű rendes bíróság bírája jogosult arra, hogy a határozat törvényességét ellenőrizze, és törvénysértés esetén a végrehajtási lap kiállítását megtagadja. Lengyelországban a törvényes társadalmi érdekek figyelembevételével vagy törvénysértés esetén az ügyész megküldheti az ügyet az alsó szintű rendes bírósághoz. Ha a bíróság úgy találja, hogy a társadalmi bíróság határozata törvénybe ütközik, vagy törvényes társadalmi érdekeket sért, a határozatot megsemmisíti. Pl. az NDK jogalkotása viszont a bírói út igénybevételét más országok (így Románia, Albánia) jogához hasonlóan rendes jogorvoslati eszközként intézményesítette, sőt általános jellegű elvvé emelte. A társadalmi bíróságokról szóló 1968. évi törvény szerint ugyanis a társadalmi bíróság határozatával szemben panasznak van helye. A panasz tárgyában az alsó szintű rendes bíróság dönt. Ez a megoldás szorosan összefügg azzal, hogy az NDK-ban a társadalmi bíróságokat az egységes igazságszolgáltatási rendszer integ-

ráns részének tekintik, míg több országban inkább a nevelési vagy igazságszolgáltatási feladatokat is ellátó külön szervek közé sorolják.

Irodalom: *Névai* László: Polgári jogviták elbírálásának fórumproblémái a gazdaságirányítás új rendszerében. Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle 1967.; *Révai* Tibor: A dolgozók részvétele az igazságszolgáltatásban. Bp. 1970.; *Rácz* Attila: Az igazságszolgáltatási szervezet egysége és differenciálódása. Bp. 1972.
Szavickij, V. M.—*Kejzerov*, N. M.: Razvitie pravovüh form organizacii i dejatelnoszti tovariscseszkih szudov. Szovjetszkoe Goszudarsztvo i Pravo 1961.; Obscsesztvennüe szudü v evropejszkih szocialiszticseszkih sztranah. Moszkva, 1968.; *Filippov*, E. I.: K isztorii tovariscseszkih szudov. Pravovedenie 1974.; *Rybicki*, M.: Sądy społeczne w europejskich państwach socjalistycznych. Warszawa, 1974.

Rácz Attila

TÁRSADALMI IGAZGATÁS → *Társadalmi szervezetek*

TÁRSADALMI SZERVEZETEK: I. A társadalmi szervezetek jellemzői (1635.) — II. A társadalmi szervezetek főbb csoportjai (1637.) — III. A társadalmi szervezeti egységek működése a Magyar Népköztársaságban (1642.)

I. A társadalmi szervezetek jellemzői. 1. A társadalmi szervezetek általános ismérvei és helyzete a politikai mechanizmus összetevői között. 2. A társadalmi szervezeti formák és az állami szervek sajátos vonásai.

1. A társadalmi szervezetek általános ismérvei és helyzete a politikai mechanizmus összetevői között.

A társadalmi szervezetek olyan önkéntesen létrehozott, állami hatalmat nélkülöző emberi tömörülések, amelyek meghatározott szervezeti kereteket biztosítanak bizonyos célok elérésére irányuló öntevékeny működéshez. A társadalmi szervezetekre vonatkozó általános meghatározás csupán kiinduló alapot kíván nyújtani a társadalmi szervezeteket jellemző ismérvek bemutatására. A témára vonatkozó szakirodalomban számos munka vállalkozik a társadalmi szervezetek és az állami szervek közös és eltérő ismérveinek, egymáshoz fűződő viszonyának feltárására. Az e tárgykörben született megállapítások közül mindenekelőtt azt emeljük ki, hogy bármelyik államilag szervezett társadalmi renden belül a társadalom életére, a társadalmi folyamatokra érdemi hatást gyakorló szervezeteket *a társadalom politikai szervezetének* vagy politikai szervezetei és szervei összességének nevezzük. Ebbe az átfogó fogalomkörbe tehát beletartoznak mind az állami szervek, mind pedig a politikai hatalom gyakorlásából kizárt, de a társadalom politikai életét befolyásoló társadalmi szervezeti formációk is.

A politikai szervezetek közül az állami szervek és a politikai hatalom gyakorlásában közreműködő társadalmi szervezeti alakzatok alkotják a társadalom *politikai mechanizmusát.* A társadalmi élet szervezésében, a politikai hatalom megszerzésében, illetőleg gyakorlásában minden eddigi államilag szervezett társadalmi rendszeren belül fontos szerepet töltöttek be a társadalmi szervezeti alakzatok. Sőt bizonyos társadalmi szervezeti keretek már az emberi társadalomnak az állam és jog megjelenése előtti korszakában kialakultak. Az osztálytársadalmak különböző fejlődési szakaszaiban működő társadalmi szervezeti formák nagy többségének politikai rendeltetése és osztálykötődése alapos vizsgálat alapján akkor is felismerhető, ha a vonatkozó dokumentumokban ez nem nyert egyértelmű megfogalmazást.

Attól az időponttól kezdve, amikor valamely ország proletariátusa forradalmi pártjának vezetésével és az elnyomott tömegek támogatásával kivívja a politikai hatalmat, és megteremti a hatalom gyakorlásának politikai mechanizmusát, vagyis a proletariátus diktatúrájának mechanizmusát, a munkáshatalom a megdöntött kizsákmányoló osztályok ellenállásának elnyomását gyakorolva tiltja el és akadályozza meg az olyan szervezetek és szervek létrehozását és működését, amelyek a munkásosztály és a dolgozó rétegek alapvető érdekeivel ellentétes tevékenységet fejtenek ki. Ez egyben azt is jelenti, hogy a munkásosztály hatalomra jutása után általában csak olyan társadalmi szervezeti formációk működhetnek, amelyek a különböző társadalmi rétegek speciális érdekeinek képviselete mellett, illetőleg azzal együtt a maguk módján és sajátos eszközeikkel közreműködnek a szocializmus, illetőleg a kommunizmus építésében.

Az egész nép érdekeiért küzdő munkásosztálynak és forradalmi pártjának vezetését követő társadalmi szervezeti formációk az állami szervek mellett Magyarországon is méltán tekinthetők ezért a szocializmus építését szervező *politikai mechanizmus* alkotó elemeinek. A vázoltak alapján viszont természetszerű az a következtetés, hogy az alkotmányban biztosított lelkiismereti és vallásszabadság alapján hazánkban működő egyházak nem sorolhatók a politikai mechanizmus összetevői közé. További vizsgálódásaink az egyházakra nem terjednek ki.

A szocialista társadalmi szervezeteknek a társadalmi viszonyokhoz fűződő közvetlen kapcsolatából következik, hogy a társadalmi szervezetek és szervek számszerűségben és milyenségben is idomulnak a szocialista társadalmi fejlődés különböző szakaszainak körülményeihez. A szocialista társadalomépítés ta-

pasztalatai alapján világosan felismerhetők azok a változások, amelyek a társadalmi szervezeti formációk helyzetében, ténylegesen betöltött szerepében a szocialista társadalomépítés különböző periódusaiban bekövetkeznek.

E megállapítás megalapozottságát a felszabadulás utáni magyar társadalmi fejlődés is tanúsítja. Jelentős részükben másfajta, más összetételű és rendeltetésű társadalmi szervezeti alakzatok működtek hazánkban a proletárdiktatúra létrejöttét megelőző általános demokratikus forradalmi időszakban, mint azt követően. Gondoljunk például a koalícióban működő demokratikus pártokra, a kezdetben hatalmi szervekként funkcionáló, majd egyre inkább társadalmi szervekként tevékenykedő nemzeti bizottságokra, a többnyire spontán módon létrejött, de később jogilag is szabályozott népi bizottságokra stb. A fordulat éve előtt működő társadalmi szervezetek és szervek egy része megszűnt, vagy másfajta szervezeti formának adta át helyét. Más társadalmi organizációk és orgánumok pedig, főleg azok, amelyek tevékenyen részt vettek a szocialista forradalmi átalakulás előkészítésében, némi szervezeti átalakulással, vagy lényeges szervezeti változás nélkül, a társadalmi fejlődés új követelményeinek megfelelően tovább folytatják működésüket. Kiemelendők ezek közül a demokratikus forradalmi átalakulásban is élharcos szerepet betöltő kommunista párt és a szakszervezetek.

Az 1950-es évek elején erőre kapott személyi kultusz és dogmatikus szektás politikai vezetés erősen bénította a társadalmi szervezetek működésének tartalmasságát, jelentékenyen fékezte az újabb szervezeti és tevékenységi formák kialakulását, sőt néhány szervezet és szerv visszafejlődéséhez vagy teljes elsorvadásához is hozzájárult.

Jelenlegi társadalmi szervezeti formációink a szocializmus alapjainak lerakását, a kizsákmányoló osztályok megszűnését követő társadalmi fejlődés időszakában működnek. A szocializmus teljes felépítésének, a szocialista nemzeti egység továbbfejlesztésének feladatai körében bővülő szervező, világnézeti és politikai nevelő, szocialista tudatformáló, érdekvédelmi és egyéb teendők hárulnak a társadalmi szervezeti formákra is.

A szocialista állami szervek és a szocialista társadalmi szervezeti formációk egységes mechanizmusba tartozása nem valami szubjektív kategorizálási tevékenység eredménye, hanem olyan realitás, amely *közös társadalmi osztálybázison* nyugszik. Ebből következik, hogy a kapitalista társadalmi rend jellegzetes helyzetével szemben szocialista viszonyok között kizárt az *állami mechanizmus* és a szocialista jellegű társadalmi szervezeti formációkból álló *társadalmi mechanizmus* összetevőinek antagonisztikus szembenállása. Elképzelhetetlen továbbá e társadalmi mechanizmus alkotórészeinek egymás közötti kibékíthetetlen ellentéte is. Az azonos osztálybázis mind a társadalmi mechanizmuson belüli egységnek, mind pedig a társadalmi és az állami mechanizmus egységének záloga. Az állami és társadalmi mechanizmus egységének tartalma és színvonala szempontjából természetesen nem közömbös, hogy az említett egység mögött az osztályszerkezetnek milyen fejlettségi foka, a nemzeti egységnek milyen szintje (népi demokratikus nemzeti egység, szocialista nemzeti egység, szocialista, illetőleg kommunista erkölcsi-politikai egység), az állami szervek és a társadalmi szervezeti formák közötti kapcsolatoknak milyen tartalma áll.

A szocialista állami szervek és társadalmi szervezeti formák azonos osztálytartalma és közös pártirányítása teszi lehetővé, hogy feladataikat jellegüknek megfelelő eszközeikkel teljesítve, a társadalmi fejlődés által igényelt feladatok megvalósításában összehangoltan és együttműködve vehessenek részt. A szocialista állami szervek és a társadalmi szervezetek egységes osztályalapján és pártirányításán, valamint az ezekből eredő távolabbi célok közösségén alapulnak azok az egyéb közös vonások, amelyek az állami szervek és a társadalmi szervezeti formák szervezetében és működésében fellelhetők. Mind az állami szervek, mind pedig a társadalmi szervezeti alakzatok nagy részének felépítésében és működésében több-kevesebb eltéréssel érvényesül a *demokratikus centralizmus* elve. Ugyancsak megtaláljuk mindkét szervezetcsoport tevékenységében a szervező, felvilágosító, nevelő, meggyőző módszerek alkalmazását. A szocialista politikai mechanizmus állami és társadalmi összetevői közötti viszony jellemzői lehetővé teszik, hogy a szocialista társadalomépítő munkában jelentős mértékben közreműködő egyes társadalmi szervezeti alakzatok az állami költségvetésből anyagi támogatást kapjanak.

2. A társadalmi szervezeti formák és az állami szervek sajátos vonásai.

Mindezeknek és az esetleges részletesebb elemzéssel feltárható egyéb közös vonásoknak megemlítése után a szocialista társadalmi szervezetek helyzetének és jellemzőinek bemutatása érdekében természetesen szükséges azoknak az *eltéréseknek* a rögzítése is, amelyek a politikai mechanizmus alkotó elemeinek két csoportja között fennállanak. Ezek a különbségek önként tárulnak elénk, ha külön-külön összegezzük a szocialista állami szervek, valamint a szocialista társadalmi szervezeti formák alapvető jellegzetességeit. E kérdésekre vonatkozó vizsgálatok az *állami szervek* alapvető specifikus vonásaként szerintünk is helyeselhetően azt emelik ki, hogy azok az állam nevében lépnek fel, és feladataik elvégzéséhez államhatalmi jogosítványokkal rendelkeznek. Az államhatalmi jogosítványok különbözőségeit is figyelembe veszik azok a szerzők, akik

a jogi normák kibocsátásának jogát, valamint a hatósági kényszer alkalmazását jelölik meg az állami szervek jellemző jogosítványaiként. Kissé differenciáltabb szemlélet alapján azt is megállapíthatjuk, hogy a szocialista állami szervek, típusbeli hovatartozásuktól (népképviseleti-államhatalmi szervek, népképviseleti-önkormányzati és államigazgatási szervek, egyéb államigazgatási szervek, bíróságok, ügyészségek, állami intézetek, állami vállalatok, fegyveres testületek) és hierarchikus helyzetüktől függően az államhatalmi jogosítványok különböző jellegű, tartalmú és mértékű csoportjaival rendelkeznek. Az állami szervek önálló típusát alkotó állami vállalatokat és intézeteket pedig rendszerint nem, vagy csak szűk keretben illetik meg államhatalmi, államihatósági jogosítványok, és elsősorban tudományos, kulturális, szociális, egészségügyi, vagy termelő, szolgáltató, elosztó tevékenységet fejtenek ki. Nem hagyható figyelmen kívül azonban, hogy ezek az intézetek és vállalatok is beletartoznak az államszervezet hierarchikus rendszerébe és állami szervek alárendeltségében állanak.

Ha a *társadalmi szervezeti formák* specifikus vonásainak összegezését kíséreljük meg, ezek között mindenekelőtt az állami szervek felsorolt sajátos vonásainak *hiányát* kell említenünk. A társadalmi szervezeti alakzatok nem lépnek fel az állam nevében, nem részei az állami szervek hierarchikus rendszerének, és általában nem gyakorolnak államhatalmi jogosítványokat. E megállapítások után azt is meg kell említenünk, hogy a szocialista társadalomépítés korábbi és jelenlegi gyakorlata is ismerte, illetőleg ismeri az állami feladatok társadalmi-szervezeti formákra hárításának azt a módját, amelyben a jogszabályok a rájuk bízott állami feladatok ellátása érdekében bizonyos közhatalmi jogosítványokkal is felruháznak társadalmi szervezeti egységeket. Egy-egy szocialista ország sajátos történelmi körülményei, szükségletei és az azokra épülő megfontolások szabják meg, hogy a jogalkotás a társadalmi szervezeti formákra a fejlődés különböző szakaszaiban milyen mértékben hárít állami feladatokat, és milyen jogosítvánnyal ruházza fel őket. A történelmi fejlődés alakulásánál és megítélésénél azonban nem tévesztheto szem elől, hogy a szocialista társadalmi és állami fejlődés egyik törvényszerűsége a *szocialista demokratizmus* bővülése, amelynek megvalósításában jelentős szerep hárul a társadalmi szervezeti formációk jellegzetes *társadalmi* közreműködésére.

A társadalmi szervezeti formák további specifikus vonásairól szólva azt jegyezzük meg, hogy e társadalmi szervezeti egységek keretében a tagok, illetőleg az ott tevékenykedő polgárok egyéni és közösségi érdekei oly mértékben kapcsolódnak egybe, amely rendszerint meghaladja az állampolgárok termelő vagy hivatali tevékenységének jellemzőit. E szervezeti formák politikai, kulturális, gazdasági, felvilágosító, nevelő, szervező stb. célkitűzései, feladatai és erőfeszítései szinte maradéktalanul megfelelnek a szervezethez tartozó személyek politikai nézeteinek, törekvéseinek, érdekeinek és ízlésének.

A társadalmi szervezeti egységek működésének módszerei tekintetében pedig ismételten megemlítjük, hogy a már jelzett kivételektől eltekintve, e szervezetek nevelő, felvilágosító és szervező munkájukban nélkülözik az állami hatósági kényszert. A társadalmi szervezetek által alkalmazott kényszer általában nem hatósági jellegű. Kényszerhez a társadalmi szervezetek csak *tagjaik* irányában és a szervezet *alapszabályában* megszabott esetekben és módon nyúlhatnak.

A társadalmi szervezeti alakzatok fontos megkülönböztető vonásai azok is, amelyeket e szervezeti formák *szervezeti* és *működési* jellemzőinek minősíthetünk. A társadalmi szervezeti egységek önigazgatási társulások, amelyeknek célkitűzéseit, valamint az önkéntesség és az öntevékenység elve alapján funkcionáló szervezeti kereteit rendszerint nem jogi jellegű társadalmi normák határozzák meg. A társadalmi szervezeti egységek keretében önkéntesen közreműködő személyek társadalmi tevékenységüket általában díjazás nélkül és *nem* főhivatásként fejtik ki. Gyakran előfordul azonban, hogy a nagyobb társadalmi szervezeti alakzatok egyes állandóan funkcionáló tisztségviselőinek fizetést folyósítanak, illetőleg bizonyos rendszeres feladatok elvégzésére munkatársakat alkalmaznak. Az önkéntesség és az öntevékenység megnyilvánulási formái között széles körben érvényesül: *a)* az önkéntes (egyéni vagy kollektív) tagsági viszony, *b)* a tagok anyagi hozzájárulása a szervezet vagyoni alapjának megteremtéséhez, valamint *c)* a tagok részvétele a szervezet vezető szerveinek megválasztásában, a szervezet feladatainak ellátásában. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az utóbb felsorolt ismérvek a társadalmi szervezeti formák közül kifejezetten csak a *tagsági viszonyon* alapuló organizációkat jellemzik. Hogy melyek a társadalmi mechanizmus egyéb összetevői és melyek az azokat jellemző vonások, arra a későbbiekben még visszatérünk.

II. A társadalmi szervezetek főbb csoportjai. 1. A társadalmi szervezeti formák csoportosítási szempontjai. 2. A társadalmi szervezeti formák főbb csoportjai szervezeti sajátosságaik alapján. 3. A társadalmi szervezeti formák főbb csoportjai és alakzatai rendeltetésük figyelembevételével.

1. A társadalmi szervezeti formák csoportosítási szempontjai.

A társadalmi szervezeti formáknak egymástól kisebb vagy nagyobb eltérést viselő

több csoportja és számos alakzata létezik. A társadalmi szervezeti formákat ezért különböző szempontból csoportosíthatjuk. Az eltérő csoportosítási kritériumok lehetővé teszik, hogy a társadalmi szervezeti egységeket több oldalról ítéljük meg, és kidomborítsuk a társadalmi szervezeti alakzatok egy-egy csoportjának a vizsgálati szempontokkal egybevágó, illetőleg eltérő vonásait.

A magyar állam- és jogtudomány művelői más szocialista országok kutatóihoz hasonlóan különösen a 60-as évek elején sokoldalúan elemezték a társadalmi szervezeti egységek helyzetét, és ennek eredményeként értékes csoportosítási szempontokat is kialakítottak. Ezek közül különösen C. A. *Jampolszkaja*, *Kovács* István, *Antalffy* György és néhány más szerző által végzett csoportosítást hasznosítva mutatjuk be és értékeljük a hazánkban működő társadalmi szervezeti formák csoportosításának lehetőségeit. Nem állíthatjuk természetesen, hogy a társadalmi szervezeti formáknak mindegyik csoportosítása egyenlő értékű. Értékesnek csak az olyan ismérvekre épülő csoportosítást tekinthetjük, amely a társadalmi szervezeti formák alapvető, lényeges vonásait veszi figyelembe.

A társadalmi szervezeti formák csoportosításának és ezáltal rendszerbe foglalásának elsődleges kritériumaként azt a sajátos *rendeltetést* tekintjük, amelyet a társadalmi mechanizmus egyes csoportjai és alakzatai ténylegesen betöltenek. Úgy véljük, hogy a vizsgált társadalmi alakzatoknak a társadalom politikai szervezetében betöltendő rendeltetése az az elsődleges ismérv, amely bármilyen társadalmi szervezeti egység leglényegesebb vonását fejezi ki. A betöltendő rendeltetéshez, az elvégzendő feladatokhoz kapcsolódnak természetesen egyéb fontos szervezeti, működésrendi és más jellemzők is, amelyek figyelembevétele mellőzhetetlen a társadalmi szervezeti formák különböző csoportjainak és alakzatainak megítélésében.

2. A társadalmi szervezeti formák főbb csoportjai szervezeti sajátosságaik alapján.

A társadalmi szervezeti formáknak e betöltendő rendeltetés eltérésén nyugvó csoportosítása előtt a világos és egyértelmű terminológia alkalmazása érdekében indokolt *szervezeti* szempontból rendszereznünk társadalmi szervezeti egységeinket. Ha figyelembe vesszük, hogy az önkéntes tagsági viszony léte és a nyilvántartott tagok anyagi hozzájárulása a szervezet vagyoni alapjainak megteremtéséhez, valamint a tagok öntevékeny részvétele a szervezet feladatainak ellátásában és a szervezet vezető szerveinek megválasztásában, a hazánkban működő társadalmi szervezeti formák közül csupán az egyik csoportnál, a szó szoros értelmében vett *társadalmi szervezeteknél* található meg, akkor nyilvánvaló, hogy ezek a tagsági viszonyon alapuló alakzatok, tehát a tulajdonképpeni társadalmi szervezetek nem merítik ki a társadalom politikai szervezetének társadalmi jellegű összetevőit, hanem azoknak csak egyik, kétségtelenül jelentékeny részét alkotják. Felmerül ezek után a kérdés, hogy minek minősülnek azok a társadalmi alapon szervezett orgánumok és egyéb alakzatok, amelyek tevékenyen részt vesznek a szocialista közösségi feladatok végrehajtásának szervezésében, de felépítésükben nem található meg a társadalmi szervezetek fontos szervezeti vonása, az önkéntes tagsági viszony és a tagok jelzett közreműködése a szervezet életében.

A hazai társadalmi szervezeti formák összességén, azaz a magyar társadalmi mechanizmuson belül a tagsági viszonyon nyugvó *társadalmi szervezetek* mellett tagsági viszonyt nélkülöző alakzatokként funkcionálnak a *társadalmi tömegmozgalmak* és a *társadalmi szervek*.

A *társadalmi tömegmozgalmak* meghatározott célok elérésére mozgósítják és szervezik a társadalom tagjait. A tömegmozgalmaknak a tagsági viszonyt nélkülöző mozgalmi jellege nem zárja ki, sőt inkább megköveteli, hogy sajátos céljaikhoz igazodó vezető szervekkel és munkaszervekkel rendelkezzenek.

A mindennapi szóhasználatban és az irodalmi megfogalmazásban is gyakran szinonimaként használjuk a társadalmi szervezet és a társadalmi szerv kifejezést, sőt e megjelölések nem ritkán a társadalmi szervezeti formációk *mindhárom* alakzatának együttes jelzésére szolgálnak. Közelebbi elemzés után pedig nyilvánvaló ennek az azonosításnak pontatlansága.

A tagsági viszonyt ugyancsak nélkülöző *társadalmi szerveknek* az alábbi fajtáit ismerjük:

a) a társadalmi szervezetek szervei (a társadalmi szervezetek vezető szervei és munkaszervei);

b) a társadalmi tömegmozgalmak szervei (a társadalmi tömegmozgalmak különböző szintű vezető szervei és munkaszervei);

c) az ún. társadalmi bizottságok (pl. a lakóbizottságok).

Eltérően a társadalmi szervezetek többségétől és a társadalmi tömegmozgalmak szerveinek nagy részétől, a társadalmi bizottságok rendszerint *nem* rendelkeznek hierarchikusan kiépített felettes szervekkel, fizetett apparátussal és saját vagyoni alappal. Amint a társadalmi szerveknek ebből a vázlatos áttekintéséből is kitűnik, *a társadalmi szervek* valamilyen mértékben mindig *képviseleti* jellegűek.

A magyar társadalmi szervezeti formák összetevőinek számbavételekor nem feledkezhetünk meg azokról a szervezetekről és szervekről sem, amelyek részben állami, részben társadalmi jellegűek. Ide sorolhatók pl. a népi ellenőrzési bizottságok és az állami szervek által létrehozott, illetőleg állami szervek alárendeltségében álló, de társadalmi alapon tevékenykedő bizottságok.

Társadalmi szervezeti formációik szervezeti rendszerezésének vázlatszerűségéből természetszerűen következik, hogy az elvégzett csoportosítás nem léphet fel a teljesség igényével. Ma is találunk olyan társadalmi szervezeti alakzatokat, pl. a műkedvelő művészi együtteseket, amelyeket nem, vagy csak erőltetve sorolhatunk az említett formációk közé.

3. A társadalmi szervezeti formák főbb csoportjai és alakzatai rendeltetésük figyelembevételével. Visszatérve társadalmi szervezeti formáinknak a betöltendő *rendeltetés* szempontjából végzendő vizsgálatára, rendeltetésük alapján megkülönböztetjük az elsődlegesen politikai, a politikai és érdekvédelmi, az érdekvédelmi, az önkormányzati, továbbá az egyesületi jellegű társadalmi szervezeteket. Ezek közül külön is megemlékezünk az alábbi társadalmi szervezetekről, mozgalmakról és szervekről.

a) Társadalmi szervezeteink rendszerében kiemelkedő helyet foglal el az osztályszervezetek legmagasabb formája, a munkásosztály élcsapata, a dolgozó nép pártjaként működő *Magyar Szocialista Munkáspárt.* A párt léte és vezető szerepének megvalósulása a társadalmi és állami élet egészében, a szocialista társadalmi és állami fejlődés nélkülözhetetlen követelménye. A marxista—leninista párt vezető szerepét érintő tudományos megállapítások a proletárdiktatúrára, illetőleg a kommunizmust építő politikai szervezetek rendszerére vonatkozó marxista—leninista elmélet legfontosabb részei. A párt vezető szerepének érvényesülési módozatait a tudományos irodalom részletesen feldolgozta.

b) A pártot követően a társadalmi szervezetek első csoportjaként a *politikai tömegszervezeteket* említjük. Az ide sorolt társadalmi szervezeteknek az a közös vonásuk, hogy jellegüknek megfelelő sokrétű feladataik ellátása révén kiemelkedő fontosságú politikai szervező, világnézeti nevelő, kulturális fejlesztő rendeltetést töltenek be. Közvetlen összekötőként szerepelnek a párt és a társadalom meghatározott rétegei között, és ennek következtében működésük ugyancsak mellőzhetetlen a szocialista, illetőleg a kommunista társadalom építésében. Szervezeti felépítésüket és belső működésüket azonban *nem* rendezi jogszabály. Szervezeti szabályzatszerű, illetőleg alapszabályszerű működésük felett állami szervek *nem* gyakorolnak felügyeletet. A politikai tömegszervezetek közé tartoznak hazánkban a szakszervezetek és az ifjúsági szervezetek.

A *szakszervezetek* a bérből és fizetésből élő dolgozók legnagyobb tömegszervezetei, amelyek elsősorban a termelés, a munkavégzés vonalán kötik össze a munkásosztályt és az egyéb dolgozókat a párttal.

A munkásosztály hatalmának kivívása után a szakszervezetekre az alábbi kettős feladat hárul: egyrészt a munkásosztály politikai hatalmának, a nép közös érdekeinek védelme, a szocialista társadalom építésének támogatása, másrészt pedig a szakszervezet tagjai, az egyes dolgozók érdekeinek védelme. Bár a szocialista állam szavatolja, a jogszabályok és a kollektív szerződések is biztosítják a dolgozók jogait, de ez magában nem elegendő. A dolgozók munka- és életkörülményeit meghatározó rendelkezések és megállapodások végrehajtásában esetenként jogsérelmek, érdekösszeütközések is előfordulnak. Szocialista társadalmi viszonyok között is szükség van ezért arra, hogy a szakszervezetek védjék a dolgozó kollektívák és az egyes emberek jogait, képviseljék napi érdekeiket.

A *Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség* (KISZ) az élenjáró fiatalok önkéntes harci szövetsége, az MSZMP öntevékeny ifjúsági tömegszervezete, a párt segítője és tartaléka. A KISZ a dolgozó és tanuló ifjúság egységes szervezete. Az ifjúsági szövetség az egész magyar ifjúság világnézeti, erkölcsi, politikai és szervezeti egységének erősítésén munkálkodik. Fontos tevékenységet fejt ki az ifjúság érdekvédelme terén is. A munka és a tanulás mellett szervezi a fiatalok pihenését és egészséges szórakozását. Arra törekszik, hogy az egész magyar ifjúságot a szocializmus teljes felépítésére mozgósítsa, és a fiatalság életkori sajátosságainak megfelelő színes, eleven, vonzó mozgalmat teremtsen. Az ifjúsági szervezetek körében a *Magyar Úttörők Szövetsége* a Kommunista Ifjúsági Szövetség vezetésével, de szervezetileg önállóan működik.

c) A *Hazafias Népfront* kiemelkedő szerepet tölt be a párt szövetségi politikájának megvalósításában. Ez a szövetségi politika annak felismerésén nyugszik, hogy a szocializmus felépítésében társadalmunk minden osztálya, rétege, minden magyar állampolgár érdekelt. A Hazafias Népfront kettős jelleget visel magán. Egyrészt *politikai tömörülés,* amelyben a párt részvételével és vezetésével együtt munkálkodnak hazánk legfontosabb társadalmi szervezetei, másrészt pedig legszélesebb *tömegmozgalom,* amelynek keretében megvalósul a társadalom valamennyi osztályának és rétegének összefogása a szocializmus építése céljából. A Hazafias Népfrontban tömörülnek a munkások, a parasztok, az értelmiségiek, a kispolgárok, a különböző világnézetű emberek, kommunisták és pártonkívüliek, mindazok, akik vállalják a közös célt: a szocialista Magyarország felépítését. A Hazafias Népfront-mozgalomban részt vesznek hazánk német, délszláv, szlovák, román és más nemzetiségű állampolgárai is, akik a társadalom egyenjogú tagjaiként a magyar néppel együtt építik a közös szocialista hazát.

A népfront mozgalmi feladatai kiterjednek a közérdekű társadalmi munka valamennyi területére. A népképviseleti szervek választásához és működéséhez kapcsolódó jellegzetes *közjogi* teendők mellett jelentős a népfrontmozgalom szerveinek és aktivistáinak problémafeltáró,

elemző és szervező munkássága az általános gazdaságpolitikai célkitűzések, a község- és várospolitikai feladatok, az időszerű művelődéspolitikai célkitűzések, különösen a hazafias nevelés, valamint a népek közötti barátság ápolását és a béke védelmét szolgáló akciók megvalósításában.

d) A *nemzetiségi szövetségek* (Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége, Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége, Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége, Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége) a magyarországi nem magyar nemzetiségű magyar állampolgárok alkotmányban rögzített nemzetiségi jogait és érdekeit képviselő önálló társadalmi szervezetek. A nemzetiségi lakosok e szövetségek keretében vesznek részt szervezett formában a társadalmi életben. A szövetségek biztosítják, hogy a nemzetiségi lakosok nemcsak egyénileg, hanem társas keretben is gyakorolhatják nemzetiségi jogaikat. A nemzetiségi szövetségek a felszabadulást követő létrejöttük után először mint kulturális szervek működtek. Később bontakozott ki az a törekvés, hogy ne csupán kulturális, hanem politikai rendeltetést is betöltsenek. Bár a szövetségek elsődleges feladata napjainkban is a nemzetiségi kultúra ápolása, egyre hatékonyabban közreműködnek a politikai és társadalmi élet egyéb területein is. A nemzetiségi szövetségek a Hazafias Népfront keretében önálló szervezetekként, az egyéb társadalmi szervezetekkel és az állami szervekkel — különösen a tanácsokkal — együttműködve fejtik ki tevékenységüket.

e) A szocialista államnak objektív társadalmi törvényeken nyugvó szövetkezeti politikájával összhangban fejlődtek ki és működnek hazánkban is a mezőgazdasági és ipari termelés, az áruforgalom, valamint a lakosság egyéb szükségletei kielégítésének előmozdítását szolgáló, kizsákmányoló tevékenységet kizáró *szövetkezetek*. A szövetkezetek amellett, hogy gazdasági célzatú, nagyrészt vállalati formájú önkéntes közösségek, fontos politikai, kulturális, szociális stb. rendeltetést is betöltenek. Elősegítik tagjaik szocialista életformájának kibontakozását. A szövetkezet megalakulásához egyéb feltételek megléte mellett az alapszabály állami jóváhagyása és a szövetkezet nyilvántartásba vétele szükséges. Az állami szervek feléjük sajátos irányító-felügyeleti tevékenységet fejtenek ki.

Erőteljesebb a társadalmi szervezeti, szervi jellege a *szövetkezeti szövetségeknek* és az *országos szövetkezeti tanácsoknak*. Az 1971-ben elfogadott egységes szövetkezeti törvény értelmében a szövetkezetek területi, illetőleg szakmai szövetséget hozhatnak létre. A területi szövetség a szövetkezetek irányítása alatt jogi személyként működő társadalmi, érdekképviseleti, mozgalmi szervezet. A szövetkezetek — közgyűlésen 5 évre választott — küldötteik útján vesznek részt a területi szövetség munkájában. Bár a területi szövetség a szövetkezetekre kötelező döntést nem hozhat, mindamellett a szövetség és szervei sokirányú érdekképviseleti, tájékoztató, útmutató, ajánló, összehangoló szerepet töltenek be a szövetkezetek működésének előmozdítása érdekében.

Egy-egy ágazat szövetkezetei 5 évenként tartott kongresszusuk útján országos tanácsot hoznak létre. Az országos tanács az adott ágazat szövetkezeteinek jogi személyként működő társadalmi, érdekképviseleti, mozgalmi szerve. Valamennyi szövetkezeti ágazat, tehát az egész magyar szövetkezeti mozgalom közös társadalmi tanácskozó testületeként működik az Országos Szövetkezeti Tanács. Az OSZT-ot a szövetkezeti tanácsok hozzák létre. Az országos tanácsok fenntartásáról a megfelelő szövetkezetek gondoskodnak, az OSZT fenntartási költségeit az ágazati országos tanácsok viselik. A szövetkezeti szövetségek és az országos tanácsok állami felügyelet alatt tevékenykednek. (→ *Szövetkezeti fajták*)

f) Különleges rendeltetésük és jogi helyzetük alapján önálló csoportba sorolhatók a társadalmi szervezetek között a *Kisiparosok Országos Szervezete* (KIOSZ) és a *Kiskereskedők Országos Szervezete* (KISOSZ). Társadalmunk fejlődésében a lakosság érdeke még jó ideig megköveteli, hogy a jogszabályok által megszabott keretek között működési lehetőséget biztosítsunk a tisztességes munkát végző magánkisiparnak és magánkereskedelemnek. E szakmai, kulturális és érdekvédelmi szervezetek is elősegítik, hogy becsületes munkájukkal a magánkisiparosok és kereskedők is hozzájáruljanak a társadalom szocialista fejlődéséhez. A KIOSZ részben egyesületi jellegű szervezet, amennyiben a Könnyűipari Minisztérium felügyelete alatt működik. A KIOSZ ugyanakkor olyan *érdekképviseleti* tömegszervezet, amely a jogszabályok értelmében kötelezően tömöríti magába az ország kisiparosait. Ugyancsak érdekképviseleti és egyesületi jellegű társadalmi szervezet az ország kiskereskedőinek nagy többségét összefogó és a Belkereskedelmi Minisztérium felügyelete alatt tevékenykedő KISOSZ. Bár a KIOSZ és a KISOSZ részben egyesületi jellegű szervezet, különleges rendeltetésükre, érdekképviseleti jellegükre tekintettel az egyesületeket megelőzve emlékeztünk meg e két társadalmi szervezetről.

g) Az *ügyvédségnek* jogszabályi rendelkezésen nyugvó *önkormányzati* jellegű, állami felügyelet alatt működő társadalmi szervezetei az *ügyvédi kamarák*. Az ügyvédi kamarai tagság mellőzhetetlen feltétele az ügyvédi minőségben való ügyvédi tevékenység kifejtésének. Az ügyvédi kamarák feladatai: az ügyvédség munkájának irányítása és ellenőrzése, az ügyvédek testületi érdekeinek képviselete, az ügyvédi hivatás gyakorlásával járó jogok védelme és a kötelességek ellenőrzése, fegyelmi eljárás lefolytatása

az ügyvédek és ügyvédjelöltek ügyeiben, állásfoglalás és javaslattétel az igazságszolgáltatás és a jogalkotás kérdéseiben stb. (→ *Ügyvédség*)

h) Társadalmi szervezeteink között rendeltetésük és az ahhoz kapcsolódó szervezeti sajátosságaik alapján is külön csoportot alkotnak a *munkásőrség* és az *önkéntes rendőri csoportok*. Az 1956. évi ellenforradalom leverése után a Népköztársaság Elnöki Tanácsa a dolgozók kívánságára törvényerővel (1957. évi 13. sz. tvr.) rendelte el, hogy a Magyar Népköztársaság és a népi demokratikus államrend fokozottabb védelme érdekében munkásőrséget kell szervezni. A munkásőrség önkéntes, *társadalmi* alapon működő *fegyveres testület*, amelynek szervezett egységei a párt és a kormány utasításai szerint működnek. A munkásőrség tagjai feladatukat társadalmi munkaként, fegyveresen végzik. Feladataik ellátása során hivatalos személynek kell őket tekinteni.

Ugyancsak jogszabály [az 1066/1955. (VII. 27.) Mt. sz. hat.] rendelte el az *önkéntes rendőri csoportok* szervezését. A jogszabály értelmében a magyar állampolgárok közül azokból, akik állampolgári kötelességük tudatában a rendőrség szerveinek a közrend, a közbiztonság fenntartása, a társadalmi tulajdon védelme, továbbá a szocialista együttélés szabályainak megtartása érdekében segítséget kívánnak nyújtani, önkéntes rendőri csoportokat kell szervezni. Az önkéntes rendőrök tevékenységüket *társadalmi munkaként* végzik. Feladataik ellátása során hivatalos személynek kell őket tekinteni. Az önkéntes rendőrök tevékenységének törvényessége felett a felügyeletet az illetékes ügyész gyakorolja.

Szervezeti szempontból szemlélve a munkásőrség és az önkéntes rendőri csoportok helyzetét, megállapíthatjuk, hogy felépítésükben és működésükben mind az önkéntes tagsági viszony, mind a tagok önkéntes társadalmi tevékenysége megtalálható. Eltérő azonban az egyéb társadalmi szervezetekétől ezeknek az organizációknak szervezeti felépítése, vezető szerveik létrehozásának módja, hiányzik a tagdíj jellegű anyagi hozzájárulás a szervezet működéséhez stb.

i) Társadalmi szervezeteink nagy csoportját alkotják az *egyesületek*. Az egyesületekbe a polgárok általában sajátos egyéni hajlamaik, képességeik és törekvéseik alapján tömörülnek azzal a céllal, hogy egyéni képességeiket, képzettségüket kollektív összefogással eredményesebben gyümölcsöztethessék, törekvéseiket a szervezett keretek előnyeit felhasználva biztosabban válthassák valóra. Bár az egyesületek bizonyos mértékben közérdekű tevékenységet fejtenek ki, működésük elsődlegesen *nem politikai* célzatú. Eltérően az elsődlegesen politikai társadalmi szervezetektől, az egyesületek létrejöttének módját, szervezeti felépítésének és működésének alapelveit *jogszabályok* határozzák meg. Az egyesületek jogi helyzetének további megkülönböztető vonása, hogy felettük az alapszabályi céljaik szerint illetékes *állami szervek felügyeletet* gyakorolnak. A felügyelet az egyesületnek a felügyelő szerv által eszközölt és az egyesület megalakulása szempontjából konstitutív jellegű nyilvántartásba vételével kezdődik.

Az egyesületek egyik jellemzője tevékenységük és szervezettségük *ágazati* volta. Az ágazati jelleg nyújt alapot hazánkban arra, hogy az egyesületek feletti felügyeletet a *megfelelő szakigazgatási szervek* gyakorolják. A belügyi tárca kezében összpontosított, politikai és rendészeti ellenőrzésre korlátozódó burzsoá felügyelettel szemben az egyesületek feletti szocialista felügyelet egyik jellemző vonása Magyarországon az, hogy az egyesület alapszabályszerű célja szerinti felügyelő szerv szakszerű támogatást nyújthat az egyesület célkitűzéseinek eléréséhez. Az egyesületek feletti felügyeletnek mindenekelőtt arra kell irányulnia, hogy csakis a jogszabályban megfogalmazott *közérdekűség* elvének megfelelő egyesületek működjenek. A felügyelő szerv feladata továbbá az egyesület alapszabályszerű működésének és vagyonkezelésének ellenőrzése.

Az egyesületek szerepe az állampolgárok társadalmi tevékenységének rendkívül széles méreteit lehetővé tevő és igénylő szocialista fejlődéssel párhuzamosan, az egyéb társadalmi szervezetek, szervek és mozgalmak szerepének növekedése mellett egyre bővül és sokszínűbbé válik. Az egyesületek hasznos tevékenységével társadalmi életünk legkülönbözőbb területein találkozunk. Működésük különösen az utóbbi években erőteljesen megélénkült. Szélesre kiterjedt egyesületi hálózatunk fajtái és alakzatai *nem lezártak*. Napjainkban is tanúi lehetünk *újabb* egyesületek létrejöttének. A hazánkban működő egyesületek áttekintését az egyesületek célkitűzéseinek és szervezeti felépítésének közös és eltérő vonásai alapján elvégezhető csoportosítás könnyíti meg. A most jelzett ismérvek alapján hazai egyesületeinket az alábbi főbb csoportokba sorolhatjuk: tudományos egyesületek; művészeti egyesületek; ismeretterjesztő egyesületek; szociális jellegű egyesületek; szakmai egyesületek; védelmi és sportegyesületek; gazdasági vonatkozású hobby-tevékenység kifejtését előmozdító egyesületek.

j) A társadalmi szervezetek és társadalmi mozgalmak mind színesebbé és tartalmasabbá váló funkcionálásának egyik jelentékeny megnyilvánulásaként értékelhetjük azoknak az organizációknak szaporodását és élénkülő aktivitását, amelyek az egyes *társadalmi tömegmozgalmak vagy társadalmi szervezetek keretében* működnek. Ezek a különböző elnevezésű *klubok, körök nem önállóak*, hanem a népfrontmozgalom szerveihez kapcsolódnak, illetőleg az egyes társadalmi szervezetek, esetleg állami intézmények (pl. művelődési házak) keretében

tevékenykednek. Belső szervezetüket és tevékenységi formáikat működési szabályzat határozza meg.

III. A társadalmi szervezeti egységek működése a Magyar Népköztársaságban.

A társadalmi szervezeti formák helyzetének megítélését a szocializmus teljes felépítésére irányuló időszakban két körülmény könnyíti meg. Az eddigi gyakorlati tapasztalatok általánosításra érdemes gazdag tényanyagot szolgáltatnak, a nagyobb távlatba tekintő tudatos és tervszerű társadalomépítés kimunkált alapvető célkitűzései és megvalósítandó követelményei pedig elvi bázist nyújtanak a további elemző, értékelő és következtető munkához. A Magyar Népköztársaságban működő társadalmi szervezeti formáknak az utóbbi időben észlelt megnyilvánulásai alapján, másrészt pedig a szocialista államiság és a szocialista demokrácia tökéletesítésére irányuló törekvések figyelembevételével társadalmi szervezeteink helyzetének, szerepének és kapcsolatainak jellemzői és fejlődési irányai közül a következőket emeljük ki.

Általános és más vonásokra is hatást gyakorló jellemzője társadalmi szervezeti formáinknak *szerepük bővülése, működésük szervezeti formáinak tökéletesedése.* A társadalmi szervezeti egységek szerepének növekedése szorosan összefügg a szocialista demokrácia fejlődésével, tartalmának gazdagodásával, hatékonyságának fokozásával. A szocialista demokrácia érvényesülése lehetetlen a társadalmi szervezeti formák élénk és tartalmas működése nélkül. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a szocialista demokrácia megvalósulási formái nem korlátozódnak a társadalmi szervezeti alakzatok tevékenységére.

A társadalom politikai szervezetének összetevői között fennálló sokrétű kapcsolatból következik, hogy a társadalmi szervezeti egységek helyzetét is befolyásolja a szocialista demokrácia egyéb összetevőinek, így különösen a népképviseleti demokráciának, a lakóhelyi és a munkahelyi közvetlen demokráciának színvonala. A társadalmi szervezetek kapcsolatrendszerében különösen jelentősek azok a viszonyok, amelyek a társadalmi szervezeti egységek, valamint a társadalmi és állami élet irányító erejeként működő marxista—leninista munkáspárt, továbbá a társadalmi szervezeti alakzatok és szocialista állam, illetőleg az állami mechanizmus összetevői között fennállanak.

A *párt* belső demokráciájának színvonala, a párt irányító és felügyeleti funkciójának tartalma állandóan formálja az egyéb társadalmi szervezeti egységek működését is. Nagy jelentősége van annak a körülménynek, hogy a társadalmi szervezeti formák az *állam* által szervezett társadalmi élet keretei között fejtik ki tevékenységüket hazánkban. Az alkotmány és az alkotmányos jogszabályok számukra is irányadóak. Az állami szervek jogszabályalkotó tevékenységük és egyéb állami feladataik gyakorlása során azonban tiszteletben tartják a társadalmi szervezetek önállóságát.

A társadalmi szervezeti formák helyzete és betöltendő funkciói szempontjából döntő jelentőségű az a koncepció, amelyet a szocialista társadalomépítés irányítását végző politikai szervek a társadalmi rend fejlesztésének célkitűzései, az ország belső viszonyai és a nemzetközi körülmények figyelembevételével a szocialista államra, az államapparátus szerepére, az államélet további alakítására vonatkozóan kidolgoznak. Az e tárgykörben Magyarországon kialakított politikai felfogás lényeges eleme, hogy a szocializmus teljes felépítését szolgáló erőfeszítések összefogásában és szervezésében elsődleges szerep hárul a szocialista *államszervezetre.* Ezért a szocialista államot rendszeresen és tudományos igénnyel erősíteni, tökéletesíteni kell. Az államszervezet és az államélet fejlesztésére irányuló törekvésekhez azonban elválaszthatatlanul kapcsolódik a szocialista demokrácia kiterjesztése. Ennek a sok összetevőből álló két célkitűzésnek egybekapcsolása biztosítja a társadalom túlnyomó többségének tudatos és alkotó közreműködését a társadalomépítő munkában és megakadályozza az államapparátus eltávolodását társadalmi bázisától.

Az államélet tökéletesítését, a demokrácia fejlesztését szolgáló egyidejű, együttes törekvések magukban foglalják az állami szervek és a társadalmi szervezeti formák feladatainak pontos megjelölését és *elhatárolását, e szervezeti egységek önállóságának* és felelősségének fokozását, valamint a rokontermészetű, egymáshoz közelálló, illetőleg kapcsolódó állami feladatok és társadalmi szervezeti célkitűzések összehangolt és hatékony megvalósulását elősegítő *együttműködési módozatok* gondos kidolgozását és alkalmazását.

Az államszervezet fejlesztésére, az állami munka színvonalának emelésére irányuló célkitűzések *megváltoztatták* azokat az elképzeléseket, amelyek mind több állami szerv feladatkörének társadalmi szervezetre ruházásával, az állami munka úgynevezett fokozatos *társadalmasításával* összefüggésben a 60-as évek elején hazánkban is kialakultak. Néhány társadalmi szervezet korábbi jogszabályi felhatalmazás alapján e tanulmány megírásakor is ellát állami feladatokat, sőt az sem kizárt, hogy a jövőben is kap valamely társadalmi szervezet állami feladat végzésére megbízást. Ezeket a megoldásokat azonban *kivételnek* tekintjük.

A körvonalazott koncepciók alapján valószínűsíthetjük, hogy a magyar politikai mechanizmus hosszú időn keresztül érvényesítendő követelménye lesz az államszervezet *sajátos* vonásainak fenntartása, illetőleg fejlesztése, a társadalmi szervezeti alakzatok *társadalmi* jellegének és funkcióinak gyarapítása, valamint e két szervezetcsoport *mellérendeltségi*

pozíciójára épülő tervszerű együttműködés bővítése. E követelmény kialakításában jelentős szerepet játszott a túlhajtott társadalmasításnak az a negatív tapasztalata, amely szerint állami feladatok és hatáskörök társadalmi szervezetekre ruházása inkább járt az *állami* vonásoknak és eszközöknek az érintett társadalmi szervezeti egységekre való kiterjesztésével, tehát a társadalmi szervezeti formák államiasításával, mint a társadalmi tevékenység elemeinek és módszereinek gyarapodásával. Állami hatáskörök átadása nemegyszer alig jelentett többet, mint a címtábla kicserélését. A „társadalmasított" állami feladatokat pedig többnyire ugyanaz vagy hasonló fizetett apparátus végezte, mint korábban. Az is gyakran előfordult, hogy a társadalmasítással kialakult feladatokat társadalmi munkában ugyan, de főhivatásuk munkaideje alatt végezték el más szervek alkalmazottai.

A társadalmi szervezeti egységek szerepének bővülését szolgálja szervezeti életük tartalmasabbá és színvonalasabbá tétele. Társadalmi szervezeti formáink rendszeresen felülvizsgálják célkitűzéseiket, pontosabban határozzák meg feladataikat, tökéletesítik a szervezeti kereteket. Általános fejlődési tendenciaként észleljük a *belső szervezeti élet demokratizmusának* mélyülését, valamint a társadalmi szervezeti egységek egymás közötti és az állami szervekhez fűződő kapcsolatai formáinak gazdagodását. Külön is megemlítjük a társadalmi szervezeti formák *számszerű* gyarapodásának, szervezeti differenciálódásának és integrálódásának folyamatát. A társadalmi szervezeti formák alapvető alakzatai már hosszú idő óta kiépültek. Az elsődlegesen politikai funkciót betöltő társadalmi szervezetek között új alakzat kialakulása, meglevők megszűnése vagy szervezeti egybekapcsolódása ritkán fordul elő, de továbbra sem kizárt. A politikai jellegű társadalmi szervezetek szervezeti kereteinek bővülése elsősorban a tagok, illetőleg az aktívák létszámának emelkedésében, egyes szervezetek, pl. a szakszervezetek, a Kommunista Ifjúsági Szövetség stb. keretében új szervezeti, szervi egységek, alapszervezetek, területi, helyi, üzemi intézményi szervezetek és szervek számának növekedésében nyilvánul meg. A taglétszám emelkedésével, a szervezeten belüli egységek számának gyarapodásával párhuzamosan gyakrabban fordul elő *új* önálló szervezet létrehozása az egyesületek között.

Az *együttműködési formák* szaporodása és tartalmi gazdagodása természetes következménye a társadalmi szervezetek bővülő *önállóságának*. Az alapvető célkitűzések közelsége, a sajátos érdekek és törekvések egyeztetésével és összekapcsolásával elérhető nagyobb eredmények a célok, a feladatok és erőfeszítések koordinálására, együttes, vagy egymást kiegészítő akciókra indítják a különböző társadalmi és állami szervezeteket és szerveket. Mind a társadalmi szervezeti alakzatok egymás közötti viszonyában, mind pedig a társadalmi szervezeti formák és az állami szervek közötti kapcsolatban gyakran találkozunk a következő koordinációs, illetőleg együttműködési formákkal: munkatervek egyeztetése, közös akcióprogramok kidolgozása, együttműködési szerződés kötése, együttes ülés tartása, képviselő küldése egymás üléseire, illetőleg testületeibe, eseti vagy rendszeres információszolgáltatás, ajánlás, javaslat előterjesztése, határozati javaslatok véleményezése, határozatok egyeztetése, együttes aktusok kibocsátása stb.

Az állami szervek és a társadalmi szervezeti egységek együttműködési kapcsolatairól számos jogszabály (választójogi törvény, tanácstörvény, a munka törvénykönyve, ifjúsági törvény, szövetkezeti törvény stb.) rendelkezik. A politikai társadalmi szervezetek és az egyesületek részvételének feltételeit a polgári jogi forgalomban, vagyis e szervezeti egységek polgári jogi személyiségének kérdéseit a polgári törvénykönyv szabályozza. (→ *Jogi személyek*)

A társadalmi szervezeti formák bővülő szerepéhez kedvező *alkotmányos* alapot teremtett Magyarországon az 1972. évi átfogó alkotmányreform. A politikai mechanizmus társadalmi összetevőire vonatkozó alkotmányi rendelkezések közül kiemelkedik a párt vezető szerepét rögzítő előírás. Az alkotmány az első fejezet bevezető rendelkezései között nyilvánítja ki, hogy a munkásosztály marxista—leninista pártja a társadalom vezető ereje. Az alkotmány eredeti szövege csak az egyesülési joggal összefüggésben, közvetett formában rendelkezett a pártról, amikor „az élcsapata által irányított" munkásosztály kifejezést használta.

A szocialista politikai mechanizmus törvényszerűségeit követve a módosított alkotmány új rendelkezésként rögzíti le, hogy a Magyar Népköztársaság biztosítja a *társadalmi szervezetek* részvételét a szocialista építőmunkában. Az állampolgárok alapjogairól szóló fejezetben pedig megállapítja az alkotmány a dolgozóknak azt a jogát, hogy a szocializmus rendjének és vívmányainak védelmére, a szocialista építőmunkában és a közéletben való fokozott részvételre, a kulturális nevelőmunka kiszélesítésére, a nép jogainak és kötelességeinek megvalósítására, a nemzetközi szolidaritás ápolására tömegszervezeteket és tömegmozgalmakat hozhatnak létre. E rendelkezésben az állampolgárok *politikai szervezkedési szabadsága* nyert megfogalmazást, amely az alkotmányban ugyancsak rögzített egyesülési jognak különös célzatú és tartalmú változata, hiszen amint a megfogalmazásból is kitűnik, nemcsak tagsági viszonyra épülő szervezetek, hanem egyéb politikai jellegű társadalmi alakzatok létrehozására is feljogosítja a polgárokat. A módosított alkotmány a társadalmi rendről szóló fejezetben külön is rendelkezik a Hazafias Népfront

és a szakszervezetek szerepéről. A Minisztertanácsra vonatkozó rendelkezések között pedig előírja, hogy feladatainak ellátása során a Minisztertanács együttműködik az érdekelt társadalmi szervezetekkel.

A vázoltak alapján megállapíthatjuk, hogy a társadalmi szervezetek, a társadalmi mozgalmak és a társadalmi szervek a Magyar Népköztársaságban szilárd alkotmányos bázison, kedvező politikai viszonyok között működnek. Bővülő szerepük, növekvő önállóságuk kiaknázásához igényes szervezőmunkára és az általuk összefogott állampolgárok tevékeny közreműködésére van szükség.

Irodalom: *Antalffy* György: Az állami és társadalmi szervek viszonyának újabb állam- és jogelméleti problémáiról. Szeged 1966.; *Ádám* Antal: Az egyesületek a magyar társadalmi szervezetek rendszerében. Bp. 1964.; *Bihari* Ottó: Állandó és ideiglenes súlypontok a szocialista államszervezetben. Ellensúlyok, garanciák a megfelelő arányok kialakítására. = A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei. Bp. 1969.; *Bianchi* Leonard—*Pecze* Ferenc: A gyülekezési és az egyesülési jog szabályozása a dualizmus korában, különös tekintettel a munkás- és a nemzetiségi mozgalmakra. Jogtudományi Közlöny 1963.; *Budzsáklia* Mátyás: Nemzetiségi egyenjogúság és jogok a Magyar Népköztársaságban. Állam és Igazgatás 1974.; *Ficzere* Lajos—*Schmidt* Péter: Az állampolgárok egyesülési joga. = Az állampolgárok alapjogai és kötelességei. Bp. 1965.; *Gáspár* Sándor: A magyar szakszervezetek szerepe a szocializmus építésében. Bp. 1968.; *Gáspár* Sándor: Szakszervezetek a szocializmusért. Bp. 1970.; *Halász* József: A szocialista államiság új vonásai és a kommunista társadalmi önigazgatás. Jogtudományi Közlöny 1961.; *Halász* József: A Hazafias Népfrontmozgalom társadalmunk politikai rendszerében. Állam és Igazgatás 1972.; *Kovács* István: Az állami és társadalmi szervezeti formák elhatárolásának elvi alapjai. = A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Bp. 1962.; *Ságvári* Ágnes: Népfront és koalíció Magyarországon 1936—1948. Bp. 1967.; *Schmidt* Péter: A szocialista államfejlődés és a társadalmasítás. Társadalmi Szemle 1965.; *Szotáczki* Mihály: A marxista párt helye és szerepe a szocialista társadalom politikai rendszerében. = Jubileumi évkönyv 30. Pécs, 1975.; *Weltner* Andor: A szocialista munkajogviszony és az üzemi demokrácia. Bp. 1962.

Jampolszkaja, C. A.: Obscsesztvennüe organizacii v SZSZSZR. Moszkva, 1972.; *Kravcsenko*, V. V.: Dobrovol'nüe obscsesztva v SZSZSZR i ih pravovoe polozsenija. Moszkva, 1964.; *Lukjanov*, A. I.—*Lazarev*, B. M.: Szovetszkoe goszudarsztvo i obscsesztvennüe organizacii. Moszkva, 1961.; *Lopatka*, Á.: Organizacija społeczenstwa socjalistycznego w Polsce. Warszawa—Poznan, 1971.; *Mand*, R.—*Stüber*, R.: Gesellschaftliche Organisationen und Entfallung der sozialistischen Demokratie. Staat und Recht 1974.

Finer, S. E.: Die anonyme Macht — Der englische Lobbysmus als Modellfall. Köln—Opladen, 1960.; *Hesse*, K.—*Kafka*, E.: Die verfassungsrechtliche Stellung der politischen Parteien im modernen Staat. Berlin, 1959.; *Kaiser*, J. H.: Die Representation organisierter Interessen. Berlin, 1954.

Ádám Antal

TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁS: I. A társadalombiztosítás fogalma (1644.) — II. A társadalombiztosítás történeti kialakulása (1645.) — III. A társadalombiztosítás szervezete a mai magyar jog szerint (1646.) — IV. A társadalombiztosítási jogviszony (1647.) — V. A társadalombiztosítási jogviszony keretében megvalósuló szolgáltatások (1647.) — VI. A társadalombiztosítási jogviszony keretében keletkező jogviták elintézése (1649.)

I. A társadalombiztosítás fogalma.

A társadalombiztosítás az állampolgárok egészségügyi és anyagi ellátásához való jogának megvalósítására szolgáló intézmény. Elsősorban a dolgozókra és családtagjaikra terjed ki olyan események esetére, amelyek a kereset kiesését vagy csökkenését, illetve az anyagi megterhelés növekedését vonják maguk után. A társadalombiztosítás keretében biztosított egyes jogok nemcsak a munkaviszonyban álló dolgozókat, hanem meghatározott keretben és mértékig más jogviszony alapján munkát végző személyeket (mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjait, kisiparosokat, ügyvédeket, egyetemi hallgatókat stb.) is megilletik. A társadalombiztosítási szolgáltatások közül a gyógyító-megelőző ellátás keretében egyes szolgáltatások az állampolgárokat alanyi jogként térítés nélkül illetik meg.

A társadalombiztosítás a dolgozók szociális biztonsága megteremtésének fő eszköze, ami azt jelenti, hogy államunk szociális tevékenységében a társadalombiztosítás központi helyet foglal el. A társadalombiztosítás elsőrendű célja ugyanis a létfenntartás biztosítása azok részére, akik valamely biológiai vagy társadalmi ok következtében ideiglenesen vagy véglegesen olyan helyzetben vannak, hogy szükségük van a közösség támogatására. Korunk egyre fejlettebb szociálpolitikája azonban ma már e célon túlmutat és a szociális jogok modern felfogásával összefüggésben és az állam mindenkori gazdasági lehetőségeitől függően az érintettek szempontjából kockázatot jelentő helyzetek és események minél nagyobb számát a társadalmi gondoskodás körébe vonja.

E fokozott gondoskodás részben a társadalombiztosítási rendszeren belül jut érvényre, másfelől e rendszeren kívül (pl. különböző

szociális segélyeknél, szociális otthonok, gyermekintézmények stb. esetében) valósul meg.

Különleges helyet foglal el ebből a szempontból jogunkban a *gyermekgondozási segély*, amely a dolgozó nőnek a szülési szabadság lejártát követően a gyermek 3 éves korának betöltéséig jár. A társadalombiztosításról szóló 1975. évi II. törvény ezt nem szabályozza, ezzel mintegy kifejezésre juttatva e segély sajátos szociális jellegét. Ugyanakkor költségeit a társadalombiztosítás költségvetésének keretében erre a célra biztosított külön pénzügyi fedezet terhére kell elszámolni, folyósításáról pedig a táppénz folyósítására illetékes szerv gondoskodik [3/1967. (I. 29.) Korm. sz. rendelet 5. §].

A jogosultak személyi köre is egyre táguló tendenciát mutat. A kötelező társadalombiztosítás ugyanis egyre szélesebb kategóriákat fog át.

Végül egyre szélesednek a társadalmi gondoskodás egyéb formái is (pl. házi szociális gondozószolgálat). Mindez az állampolgárok életszínvonalának emelkedését vonja maga után.

Rá kell mutatni arra is, hogy a társadalombiztosítás fogalmi köre az egyes szocialista országokban nem azonos. Ez főleg azzal függ össze, hogy a legtöbb szocialista országnak ezen a téren is a történeti és társadalmi fejlődés által meghatározott sajátosságai vannak. Így a Szovjetunióban 1936-tól az állampolgároknak alanyi joguk van az ingyenes orvosi ellátásra, függetlenül attól, hogy biztosítva voltak-e vagy sem, az orvosi ellátásnak a társadalombiztosítási eszközök terhére történő dotációját pedig megszüntették. Így egyes felfogások szerint az ingyenes orvosi ellátással és gyógykezeléssel kapcsolatban semmiféle társadalombiztosítási jogviszony nem keletkezik, minthogy az állampolgárokat az ingyenes gyógykezeléshez való jog mint alanyi jog a törvény erejénél fogva megilleti.

Magyarországon a helyzet az egészségügyről szóló 1972. évi II. törvény alapján 1975. július 1. napjától kezdődően annyiban hasonló, hogy az állampolgárok a gyógyító-megelőző ellátás keretében ingyen jogosultak orvosi gyógykezelésre — ideértve a kórházban történő gyógykezelést is, valamint a szülészeti ellátásra és a mentőszállításra. A társadalombiztosításról szóló 1975. évi II. törvény végrehajtásáról szóló 17/1975. (VI. 14.) MT számú rendelet 354. §-a ugyanis az egészségügyről szóló törvénynek az egészségügyi ellátás állampolgári jogon történő biztosításáról szóló 25. §-át hatályba léptette. Állampolgári jogon, de meghatározott térítés ellenében járnak az alábbi egészségügyi ellátások: *a)* gyógyszer, *b)* gyógyászati segédeszköz, *c)* fogpótlás.

Az új szabályozás nem változtatott azon a helyzeten, hogy a fent említett egészségügyi ellátások jóllehet állampolgári jogon járnak, továbbra is a betegségi ellátás részei, legfeljebb szabályozásuk esik a társadalombiztosítási jogszabályok keretein kívül.

Találkozunk olyan felfogásokkal is, amelyek a társadalombiztosítás fogalmi körének tágítását tartják szükségesnek. Így a szociális járadékkal kapcsolatban merült fel az az észrevétel, hogy azoknak az illetékes szerv mérlegelésétől függő megállapítása még mindig a karitatív intézkedés jellegét tükrözi. A szociális jogok egyre táguló tendenciájával inkább állna összhangban, ha e járadéknak a társadalombiztosítás keretébe való bevonásával az érdekelteknek meghatározott feltételek fennforgása esetében alanyi jogot biztosítanának erre a járadékra is. Sőt annak sem lenne elvi akadálya, hogy a szükséget szenvedő személyeknek fizetett különböző eseti segélyeket is a társadalombiztosítás keretében fizessék ki. Ily módon az elemi csapások áldozatainak megsegítési formái is a társadalombiztosítás körébe lennének bevonhatók.

II. A társadalombiztosítás történeti kialakulása.

A társadalombiztosítás a munkások önkéntes biztosításából fejlődött ki. A kapitalista iparosodás kísérőjelenségeként járó egészségügyi károsodások ugyanis arra késztették a munkásokat, hogy védelmük hatékonyabb biztosítására önsegélyező egyletekbe tömörüljenek. A 19. század második felétől kezdve azután a munkásosztály szívós harcának eredményeképpen a munkások önkéntes segélyezési egyesületeit a törvénybe iktatott kötelező betegségi, baleseti biztosítás váltotta fel, jóllehet az önsegélyező egyesületek egyes nyugati országokban máig is megmaradtak. Először Németország vezette be a kötelező betegségi biztosítást (1883), ugyancsak itt hoztak először törvényt az öregségi és rokkantsági biztosításról és a baleseti biztosításról. A többi kapitalista állam ezeket az intézkedéseket fokozatosan, különböző mértékben valósította meg.

Az első világháború után a figyelem nemzetközi síkon is egyre inkább a szociális jogok felé fordult. A háborút lezáró békeszerződésekbe rendelkezéseket vettek fel a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet létesítéséről, amelynek preambuluma már körvonalazta a legfontosabb szociális jogokat. Ez a szervezet azóta is a szociális jogok nemzetközi szinten való biztosításának egyik kezdeményezője. Ebben az összefüggésben említést lehet tenni továbbá többek között az ENSZ-nek az emberi jogokról szóló 1948. december 10-i Egyetemes Nyilatkozatáról, amely szerint „minden embernek mint a társadalom tagjának joga van a szociális biztonsághoz" (22. szakasz), továbbá a gazdasági, szociális és kulturális jogok 1966. évi nemzetközi egyezségokmányának 9. cikkéről, amely szerint az egyezségokmány részes államai elismerik mindenki jogát a szociális biztonságra, beleértve a társadalombiztosítást.

Az államoknak tehát a nemzetközi jogi normák által is előírt kötelezettségeik vannak a

lakossággal szemben szociális helyzetük javítása érdekében. A konkrét megoldások azután az adott társadalmi és gazdasági berendezkedésektől függően különböző módon és formákban valósulnak meg. Annyi azonban általánosságban megállapítható, hogy a II. világháború után a társadalombiztosítás mind a biztosítottak körének szélesedését, mind a szolgáltatások színvonalát illetően fejlődésen ment keresztül, jóllehet egyes országokban még mindig rendkívül korlátozott és csak a modern szektorban foglalkoztatott kis százalékszámot kitevő lakosságra koncentrálódik. Különösen vonatkozik ez egyes fejlődő országokra. Ezek sorában, ahol az emberek még törzsi-nagycsaládi kötelékben élnek, e szervezetek valósítják meg a társadalombiztosítás funkcióját. Itt a társadalombiztosítást megelőzi a pénzgazdálkodásra áttérés és a munkaalkalmak megteremtése. Latin-Amerikában pedig különösen a földkérdés megoldása.

Hazánkban a társadalombiztosítás intézményei ugyancsak a munkásmozgalom harcának eredményeképpen épültek ki. Az 1891. évi XIV. törvény bevezette a kötelező betegségi biztosítást, lényegében a Németországban meghonosodott és Ausztriában is elfogadott biztosítási szervezet alapulvételével, amelynek lényege abban állt, hogy a betegség esetére való biztosítást területi rendszer szerint szervezett kerületi betegsegélyző pénztárakra bízták. Emellett a munkásoknak lehetőségük volt szakmák szerint maguknak külön ipartestületi, gyári és vállalati betegsegélyező pénztárakat létesíteni. Működtek továbbá magánegyesületi betegsegélyző pénztárak is. Ez a rendszer azonban az anyagi erők jelentős szétforgácsolásával járt, ezért az 1907. évi XIX. törvény a biztosítási szervezetet központosította, amenynyiben megalakult az Országos Munkásbetegsegélyző és Balesetbiztosító Pénztár, amely később Országos Munkásbiztosító Pénztár néven működött, és betegség és baleset esetére a jogszabályban megállapított körben bevezette az ipari és kereskedelmi alkalmazottak kötelező biztosítását. Az 1927. évi XXI. törvény újból szabályozta a betegségi és baleseti biztosítást és elsősorban a biztosítási önkormányzat feletti állami felügyeletet szilárdította meg. E törvény értelmében az Országos Munkásbiztosító Pénztár Országos Munkásbiztosító Intézetté alakult át. Az 1928. évi XL. törvény az öregség, rokkantság, özvegység és árvaság esetére rendelte el a kötelező biztosítást. Utóbbi jogszabály szerint az Országos Munkásbiztosító Intézet neve Országos Társadalombiztosító Intézetre változott. E jogszabályok szerint a biztosítási kötelezettség a tisztviselőkre és más hasonló állásban levőkre csak akkor terjedt ki, ha javadalmazásuk bizonyos összeget nem haladt meg. Egyébként a magántisztviselők ellátására a korábbi Budapesti Betegségi Biztosító Intézet helyett megszervezték a Magánalkalmazottak Biztosító Intézetét (MABI), a közalkalmazottak betegségi biztosítását pedig az Országos Tisztviselői Betegsegélyezési Alap (OTBA) látta el. Emellett a nagyipari és kereskedelmi vállalatok, valamint bankok munkavállalóinak nagy része egymástól különálló nyugdíjpénztárak tagja volt. A közalkalmazottakról a közszolgálati alkalmazottak nyugdíjrendszere keretében történt gondoskodás.

A dolgozók társadalombiztosítását tehát 1945-ig a széttagoltság jellemezte. Az egyes biztosító intézetek a legkülönbözőbb feltételű és mértékű szolgáltatásokat nyújtották a hozzájuk tartozó kategóriáknak, egyes dolgozói rétegek pedig (pl. mezőgazdasági munkások) teljesen kimaradtak a kötelező biztosítás köréből.

Az egységes társadalombiztosítás felé az első lépés 1950-ben történt meg az állami társadalombiztosítás szervezetéről szóló 1950. évi 36. sz. tvr.-rel. Ezzel a jogszabállyal a társadalombiztosítási feladatok egy részének ellátása szakszervezeti igazgatásba került, amely feladatok ellátására megalakult a Szakszervezetek Országos Tanácsának (SZOT) irányítása alatt álló Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központ (SZTK). A szakszervezeti igazgatásba nem került feladatokat (jogszabályalkotás, nyugdíjfolyósítás stb.) állami szervek (Munkaügyi Minisztérium, Országos Nyugdíjintézet stb.) látták el. A társadalombiztosítási ügyeknek teljes egészében a szakszervezetek keretében való összpontosítása az 1964. évi 6. sz. tvr.-rel valósult meg.

A társadalombiztosítás történeti kialakulását röviden jellemezve megállapítható, hogy annak a 19. században való megjelenését nem vitásan a munkásmozgalom egyre növekvő súlya, szervezeti kereteinek kiteljesedése segítette elő, ugyanakkor kialakulását az a megfontolás is érlelte, hogy a magánvállalkozók a munkásosztályt, különösen a magasan kvalifikált munkásokat és alkalmazottakat megtartsák és a forradalmi megmozdulásoknak a lehetőség szerint elejét vegyék. A szocialista gazdasági és társadalmi rend körülményei között a társadalombiztosítás a társadalom lényegéből folyik, és célja elsősorban a társadalom munkájában részt vevő személyek és hozzátartozóik részére a kereset kiesését vagy csökkenését, illetve az anyagi megterhelés növekedését eredményező események beállásakor meghatározott anyagi ellátást biztosítani. Ennek mértékét pedig mindig a társadalom anyagi lehetőségei határozzák meg.

III. A társadalombiztosítás szervezete a mai magyar jog szerint.

a) A társadalombiztosítás irányítása, felügyelete és ellenőrzése teljes egészében a *Szakszervezetek Országos Tanácsának* (SZOT) feladatkörébe tartozik. A SZOT társadalombiztosítási feladatkörében:

aa) irányítja a szakszervezeti társadalombiztosítási tevékenységet és foglalkozik a társadalombiztosítás továbbfejlesztésével,

ab) elkészíti a Társadalombiztosítási Főigazgatóság útján a társadalombiztosításra vonatkozó törvények, törvényerejű rendeletek, kormányrendeletek tervezeteit és azokat a Minisztertanács elé terjeszti,

ac) szabályzattal rendezi a hatáskörébe utalt társadalombiztosítási kérdéseket,

ad) megállapítja a társadalombiztosítási feladatokat végző szakszervezeti és ügyviteli szervek szervezetét és feladatkörét,

ae) ellenőrzi a társadalombiztosítási feladatokat végző szervek munkáját és felügyel működésükre.

A SZOT társadalombiztosítással kapcsolatos működése felett a főfelügyeletet egyik tagja útján a Minisztertanács gyakorolja. A SZOT társadalombiztosítási tanácsadó szerve az Országos Társadalombiztosítási Tanács.

b) A társadalombiztosítás központi igazgatását a *Társadalombiztosítási Főigazgatóság* látja el, amelynek feladatköre főként:

ba) a társadalombiztosítási jogszabályok kiadásának kezdeményezése és a jogszabályok tervezetének elkészítése,

bb) a társadalombiztosítási kérdésekben javaslatok készítése, vélemény nyilvánítása és adatszolgáltatás,

bc) a társadalombiztosítási feladatokat végző szakszervezeti szervek munkájának segítése, az ügyviteli szervek országos egységes irányítása és ellenőrzése.

A Társadalombiztosítási Főigazgatóság ügyviteli szervei:

a budapesti és megyei társadalombiztosítási igazgatóságok és ezek kirendeltségei,

a Nyugdíjfolyósító Igazgatóság.

c) Társadalombiztosítási feladatokat végeznek a

ca) a szakszervezeteknek erre kijelölt szervei, így a szakszervezetek központi vezetőségei, amelyek egy-egy szakma sajátos társadalombiztosítási kérdéseivel foglalkoznak, és fejlesztésére javaslatot tesznek,

cb) a Szakszervezetek Budapesti Tanácsa és megyei tanácsai *társadalombiztosítási bizottságaik* útján segítik és ellenőrzik az igazgatóságok és kirendeltségek munkáját, ellátják a jogszabály által hatáskörükbe utalt teendőket, ezenkívül egyes társadalombiztosítási vitás ügyekben határoznak.

cc) a vállalatoknál, hivataloknál stb. a társadalombiztosítási feladatokat a *társadalombiztosítási tanácsok* látják el a szakszervezeti bizottságok irányítása és ellenőrzése alatt. Ezek a száz dolgozónál többet foglalkoztató vállalatoknál, hivatalokban stb. létesülnek, ahol a dolgozók a betegségi biztosítási szolgáltatásokat és a családi pótlékot a munkáltatónál az ún. üzemi kifizető helyen kapják.

IV. A társadalombiztosítási jogviszony.

A társadalombiztosítási jogviszony főszabályként munkaviszonyhoz kapcsolódik. Kivételesen kapcsolódhat azonban más jogviszonyhoz (pl. szövetkezeti jogviszonyhoz) is. A betegségi biztosítás egyes szolgáltatásainak körében elegendő az állampolgári viszony. Ily módon a társadalombiztosítási jogviszony *járulékos* jellegű, ami azt jelenti, hogy keletkezése valamely alapviszonyt tételez fel, jóllehet kivételesen találkozunk társadalombiztosítási jogviszonynyal alapviszony nélkül is (önkéntes betegségi biztosítás esetében). A munkaviszonytól való függőség továbbá abban is megnyilvánul, hogy egyes társadalombiztosítási szolgáltatások mértéke a munkabérhez igazodik (táppénz, nyugdíj stb.).

A társadalombiztosítás keretében kapcsolat jön létre egyfelől a munkáltató és a dolgozó, másfelől a munkáltató és a társadalombiztosítási szerv között. Az előbbit a dolgozó társadalombiztosítási jogviszonyának, a másikat a munkáltató társadalombiztosítási jogviszonyának nevezzük.

A társadalombiztosítási jogviszony jellemzője, hogy jogszabály kötelező erővel állapítja meg a jogviszony keletkezésének eseteit, valamint a jogviszony alanyait és elemeit. Mind a dolgozó, mind a munkáltató társadalombiztosítási jogviszonya általában a dolgozó munkába lépésével kezdődik. A társadalombiztosítási jogviszony megszűnése azonban az alapviszony megszűnésével már nem esik egybe, mert a dolgozó társadalombiztosítási jogviszonya a munkaviszony megszűnése után meghatározott ideig még fennáll, a munkáltató társadalombiztosítási jogviszonya pedig csak akkor szűnik meg, amikor a munkáltató a munkaviszony megszűnését a társadalombiztosítási szervnél bejelenti.

A társadalombiztosítási jogviszony alapján nemcsak a dolgozó, hanem családtagjai is jogosultak a jogviszony alapján járó szolgáltatásokra. Erre utóbbiaknak önálló igényük van. Ez az igény azonban mind a dolgozó, mind családtagjai javára csak akkor keletkezik, ha a törvény által megállapított tényállás megvalósul (a dolgozó megbetegszik, megrokkan stb.).

V. A társadalombiztosítási jogviszony keretében megvalósuló szolgáltatások.

a) Társadalombiztosítási rendszerünk ma már csaknem az egész lakosságot átfogja, és így az állampolgárok szociális biztonsága döntő módon a társadalombiztosítás keretében valósul meg.

A társadalombiztosítást tehát mindenekelőtt annak *általánossága* jellemzi, ami azt az elgondolást juttatja kifejezésre, hogy a társadalombiztosítási intézkedések minél szélesebb személyi kört fogjanak át. Ehhez kapcsolódik az *egyenlőség* elve, ami azt jelenti, hogy az egyenlő

szükségletek számára az egyenlő jog érvényesüljön. E két elv — az általánosság és az egyenlőség elve — vezet a társadalombiztosítás *egységességének* elvéhez, amely a társadalombiztosítás különböző szektorainak szerkezeti egységét, továbbá az alkalmazott módszerek és nyújtott szolgáltatások egységét jelenti.

Ezek az elvek társadalombiztosításunkat ma már döntő mértékben áthatják, jóllehet a jogosultak egyes rétegei még mindig nem teljesen egyenlő feltételekkel részesülnek a társadalombiztosítási ellátásban. A társadalom munkájában való részvétel módjától függően a társadalombiztosítás terén nemcsak nálunk, de más szocialista országokban is még bizonyos fokú *differenciáltság* tapasztalható, jóllehet az egyre csökkenő tendenciát mutat. Így pl. a mezőgazdasági szövetkezet tagjaként szerzett szolgálati idő figyelembevételével öregségi nyugdíjra 1975-ben a férfi hatvanötödik, a nő a hatvanadik életéve betöltésétől jogosult. Ez a korhatár 1976. január 1-től kezdődően öt éven át évente egy évvel csökken, és 1980. január 1-től azonos a munkaviszonyban álló dolgozók nyugdíjkorhatárával. Egyébként is a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok társadalombiztosítása is a munkaviszonyban álló dolgozók társadalombiztosításához mindinkább közeledik, és a hasonlóságok jóval nagyobb számúak, mint az eltérések.

b) A társadalombiztosításban a szükséglet szerinti elosztás elve van túlsúlyban a munka szerinti elosztás elvével szemben. Egyebek között ezzel magyarázható a társadalombiztosítás újraelosztó hatása, vagyis a társadalombiztosítási fogyasztási alapok ellenérték nélküli újraelosztása. Ennek megvalósítására két fő módszert szoktak alkalmazni. Az egyik amikor a társadalombiztosítási szolgáltatásokat a kedvezményezettek hozzájárulása, illetőleg a javukra történő befizetések (járulékok) fedezik, a másik, amikor a szolgáltatásokat vagy ellátást az állam által közvetlenül dotált alapokból fedezik minden e célra történő hozzájárulás nélkül. Emellett igen gyakoriak a vegyes rendszerek, nevezetesen amikor egyes társadalombiztosítási kockázatok esetére a védelem költségei megoszlanak a munkáltató, illetve a kedvezményezett és az állam között.

Magyarországon a társadalombiztosítás kiadásainak fedezésére járulékot kell fizetni, a bevételeket meghaladó kiadásokat pedig az állam fedezi. A társadalombiztosítási kiadások fedezésére a munkáltatók társadalombiztosítási járulékot, a biztosítottak pedig nyugdíjjárulékot fizetnek. Utóbbi a dolgozók átlagkeresetének 3—10%-a, amely a nyugdíjjárulék-köteles pénzbeli és természetbeni juttatásainak havi együttes összegéhez képest progresszív alapon emelkedik. Ehhez még hozzá kell fűzni, hogy a társadalombiztosítási szervek még abban az esetben is kötelesek a szolgáltatásokat teljesíteni, ha a munkáltató járulékfizetési kötelezettségének nem tenne eleget. Ilyenkor a társadalombiztosítási szerv utólag érvényesíti igényét a munkáltatóval szemben. A társadalombiztosítási szolgáltatások tehát az állam garanciális védelme alatt állnak.

c) A társadalombiztosításról szóló 1975. évi II. törvényben a következő társadalombiztosítási ellátások kerültek szabályozásra:

Betegségi és anyasági ellátás.

A biztosítottat betegségi és anyasági ellátásként *táppénz, terhességi-gyermekágyi segély* és *anyasági segély* illeti meg. A biztosított halála esetében *temetési segély* jár. Vagyis a törvény a betegségi és anyasági ellátások körében csak a pénzellátásokról rendelkezik. Ennek oka az, hogy az orvosi ellátáshoz való jog állampolgári joggá vált.

Táppénz a dolgozónak általában keresőképtelenségének tartamára jár egy, gümőkóros megbetegedés esetén pedig két éven át. A táppénz összegét a keresetképtelenséget megelőzően elért kereset napi átlaga alapján kell megállapítani. A táppénz mértékét a Minisztertanács állapítja meg, összege azonban a kórházi ápolás idejére járó táppénz kivételével a napi átlagkereset 65, hosszabb biztosítási idő és megszakítás nélküli munkaviszony esetén 75 százaléknál kevesebb nem lehet.

A terhességi-gyermekágyi segély a szülési szabadságnak megfelelő időtartamra jár. Ez a napi átlagkereset teljes összege, ha a szülő nő a szülést megelőzően két éven belül 270 napon át biztosított volt. Ennél kevesebb, de legalább 180 napi biztosítás esetében a terhességi-gyermekágyi segély a napi átlagkereset 65 százaléka.

Anyasági segély annak jár, aki a törvényben megállapított egyéb feltételek teljesítése mellett terhessége folyamán legalább egyszer terhességi orvosi vizsgálaton vett részt.

A családi pótlék.

A családi pótlék feladata a gyermek eltartásával járó terhek csökkentése. A dolgozó családi pótlékra általában akkor jogosult, ha legalább két gyermek eltartásáról gondoskodik. Egy gyermek esetében a családi pótlék akkor jár, ha a biztosított egyedülálló vagy a gyermek tartósan beteg, illetőleg testileg vagy szellemileg fogyatékos. A családi pótlék a gyermek 16. életévének betöltéséig, ha azonban a gyermek tanulmányokat folytat, a tanulmányok befejezéséig, legfeljebb azonban 19. életévének betöltéséig jár.

Nyugellátások.

A társadalombiztosítási jogviszony alapján a nyugdíjhoz való jog akkor keletkezik, ha az egyes nyugellátásfajták tekintetében megkívánt feltételek fennforognak. A következő főbb nyugellátásfajták különböztethetők meg: a dolgozó részére saját jogán: öregségi nyugdíj, rokkantsági nyugdíj, öregségi járadék és a munkaképtelenségi járadék. Hozzátartozói

nyugellátások: az özvegyi nyugdíj, a végkielégítés, az árvaellátás, a szülői nyugdíj és az özvegyi járadék.

Az *öregségi nyugdíj* a társadalom munkájában meghatározott időn át részt vett személyek anyagi ellátására szolgál öregségük esetére. Az öregségi nyugdíjhoz való jog megszerzésének feltétele a meghatározott életkor, férfiaknál a 60., nőknél az 55. életév betöltése és legalább 10 évi szolgálati idő. Az öregségi nyugdíj összege a szolgálati idő tartamától és a havi átlagkeresettől függ. Ez az összeg az ennek alapját képező havi átlagkeresetnél több nem lehet. Az öregségi nyugdíjra jogosultság megszerzése után munkában töltött időre továbbdolgozásra ösztönző nyugdíjpótlék jár.

A *rokkantsági nyugdíj* feladata, hogy biztosítsa az anyagi ellátást azok részére, akik megrokkanásuk folytán váltak ki a munkából. Rokkantsági nyugdíjra az jogosult, aki egészségromlás, illetőleg testi vagy szellemi fogyatkozás következtében munkaképességét 67 százalékban elvesztette, és ebben az állapotban javulás egy évig nem várható, a szükséges szolgálati időt megszerezte, és rendszeresen nem dolgozik, vagy keresete lényegesen kevesebb a megrokkanás előtti keresetnél. Az öregségi nyugdíj mértéke a megrokkanás időpontjában betöltött életkortól, a nyugdíj megállapításáig szerzett szolgálati idő tartamától és a rokkantság fokától függ.

Öregségi járadékra a mezőgazdasági szövetkezeti tag jogosult, ha hetvenedik, nő a hatvanötödik életévét betöltötte, és az öregségi nyugdíjhoz szükséges szolgálati időt nem szerezte meg.

A *munkaképtelenségi járadékra* pedig a mezőgazdasági szövetkezeti tag akkor jogosult, ha teljesen munkaképtelen és a rokkantsági nyugdíjhoz szükséges szolgálati időt nem szerezte meg.

Az *özvegyi nyugdíj* ellátást biztosít a meghalt dolgozó házastársának, mégpedig általában a férfi dolgozó özvegyének, kivételes esetekben a meghalt dolgozó nő férfi özvegyének is.

Végkielégítés annak az özvegynek jár, akinek az állandó özvegyi nyugdíjra jogosultsága újabb házasságkötés folytán szűnik meg.

Az *árvaellátás* meghatározott feltételek esetében a gyermek 16. életévének betöltéséig, továbbtanulás esetében a tanulmányok befejezéséig, de legfeljebb 25. életévének betöltéséig jár.

A *szülői nyugdíj* a törvényben közelebbről meghatározott feltételek mellett az elhalt dolgozó szülőinek vagy nagyszülőinek abban az esetben jár, ha a dolgozó őket halálát megelőzően egy éven át túlnyomó részben tartotta.

Özvegyi járadékra annak a mezőgazdasági szövetkezeti tagnak az özvegye jogosult, aki öregségi vagy munkaképtelenségi járadékosként halt meg, ha az özvegy özvegyi nyugdíjban nem részesül.

Baleseti ellátás

Baleseti ellátás üzemi baleset vagy foglalkozási betegség esetén jár. Üzemi baleset az a baleset, amely a biztosítottat a foglalkozása közben végzett munka során vagy azzal összefüggésben, illetőleg munkába vagy onnan lakására (szállására) menet közben éri. Foglalkozási betegség az a betegség, amely a biztosított foglalkozásának különös veszélye folytán keletkezett. A baleseti ellátásra jogot adó foglalkozási betegségek körét a Minisztertanács állapítja meg. A fokozott gondoskodás nemcsak a baleseti sérültekre, hanem azok hozzátartozóira is kiterjed.

VI. A társadalombiztosítási jogviszony keretében keletkező jogviták elintézése.

A fennálló jogszabályok értelmében a társadalombiztosítási jogviszony keretében felmerült jogvitákkal részben szakszervezeti szervek, részben bíróságok foglalkoznak. A dolgozó és a társadalombiztosítási szerv között felmerült vitákban általában szakszervezeti szervek (társadalombiztosítási tanácsok, társadalombiztosítási bizottságok), kivételesen bíróságok járnak el, míg a munkáltató és a társadalombiztosítási szerv között felmerült jogvitás ügyekben általános jellegű a bírósági hatáskör.

A dolgozó és a társadalombiztosítási szerv között a betegségi és anyasági ellátással és a családi pótlékkal kapcsolatban felmerült jogvitákban, az orvosi vonatkozású kérdések kivételével, a szakszervezeti szervek mind a jogosultság, mind az összegszerűség kérdésében véglegesen döntenek. Az orvosi vonatkozású kérdésekben véglegesen az állami egészségügyi szolgálat keretében szervezett döntőbizottság határoz. Az e szolgáltatásokkal kapcsolatban is azonban egyes előzetesen eldöntendő kérdésekben (pl. a szolgáltatási igény megalapozására szolgáló biztosításra kötelezett jogviszony fennállása, időtartama, továbbá annak eldöntése kérdésében, hogy üzemi baleset történt-e) bíróság dönt. A nyugdíj jellegű szolgáltatásoknál végső jogorvoslati fórum — a rokkantság orvosi kérdését kivéve — a bíróság mindazokban a kérdésekben, amelytől az igénylő nyugdíjra való jogosultsága függ. A bírói hatáskör azonban az összegszerűség tekintetében kizárt.

A munkáltatók és a társadalombiztosítási szerv között felmerült jogvitás ügyek túlnyomó része a társadalombiztosítási szabályok által a munkáltatóval szemben megállapított valamely kötelezettségük (járulékfizetési, bejelentési, baleset-elhárítási stb. kötelezettség) nem teljesítésére vezethető vissza. A társadalombiztosítási szerv ennek folytán felmerült igényét a munkáltatóval szemben fizetési meghagyással érvényesíti, amely ellen a munkáltató a bírósághoz keresettel fordulhat. A munkáltató és a társadalombiztosítási szerv között felmerült jogvitás ügyekben tehát már elsőfokú jogorvoslati szervként bíróság jár el.

Irodalom: *Abonyi* Géza: A magyar társadalombiztosítás alapvető szabályai. Bp. 1967.; *Abonyi* Géza: A társadalombiztosítási törvény és gyakorlata. Bp. 1979.; *Garancsy* Mihályné: A társadalombiztosítás fejlődése és szocialista szabályozásának néhány elve. Állam és Igazgatás 1964.; *Kertész* István—*Kóródi* Mihály: Útmutató a munkáltatónak a nyugdíjelőkészítésről, az ösztönző nyugdíjpótlékról és a nyugdíjfolyósításáról, Bp. 1977.; *Weltner* Andor—*Nagy* László: A társadalombiztosítás. = A magyar munkajog. 2. köt. Bp. 1973.

Andreev, V. Sz.: Pravo szocialnogo obeszpecsenija v SZSZSZR. Moszkva, 1974.; *Kaleńska*, M.: K nekterým obecným otázkám československého sociálního zabezpečeni. Právnik 1974.; *Miller*, L.: Dreptul securităţii sociale ca ramura a sistemului de drept al Republicii Socialiste România. = Studii şi cercetări juridice. Bucureşti, 1969.; *Püschel*, A.—*Wulf*, A.: Die Rentenversorgung der Arbeiter und Angestellten in der DDR. Berlin, 1971.

Veldkamp, G.: Pour une plus grande cohérence de la sécurité sociale. Revue Internationale du Travail 1973.

Trócsányi László

TÁRSADALOMRA VESZÉLYESSÉG → *Bűncselekmény*

TÁRSASHÁZ → *Tulajdonjog*

TÁRSULÁSOK: I. Fogalom (1650.)—II. A társulás alapvető fogalmi jegyei (1653.)—III. A társulások fajai (1656.)

I. Fogalom. 1. Jelentőség, komplex jelleg, általános fejlődésmenet. 2. A magyar társulási jog fejlődésének áttekintése.

1. Jelentőség, komplex jelleg, általános fejlődésmenet.

A társulás a polgári jog egyik legbonyolultabb, több jogterületre kiterjedő intézménye. A polgári jogon belül jelentkezik, részben a kötelmi jogban, mert a társulás sajátos szerződéssel jön létre. Ugyanakkor a jogi személyiséggel rendelkező társulási formák a polgári jog személyi részének, a jogalanyoknak speciális fajtái. *(→ Jogi személyek)* Már a római jog ősi időszakában megjelent a testvér-örökösök vagyonközösségén alapuló societas, amely valamennyi társulás őse. A fejlett római jogban a societast eléggé széles körben alkalmazták (például *Ulpianus* kifejtette, hogy társasági szerződést lehet kötni vagy a résztvevők minden vagyonára, vagy bizonyos üzletkötésekre, vagy egyetlen ügy lebonyolítására is).

A társulások igazi fellendülése a kapitalizmus kezdetével, az eredeti tőkefelhalmozás korával kezdődött. A kapitalizmus kezdetén, főleg itáliai városállamokban, a kölcsönszerződés speciális formájában alakult ki a legelső kereskedelmi társaság, a betéti társaság (l. III. 1.). A felhalmozott kincseknek ugyanis nem volt hozamuk, kölcsönügylet vagy kereskedelem révén ugyan jövedelmet hozhattak volna, de ez a társadalom leggazdagabb rétegeinek társadalmi méltóságával nehezen fért össze. A pénztulajdonos tehát a vállalkozónak nem kamatra adta a pénzét, hanem a haszon bizonyos részéért engedte azt át, mégpedig úgy, hogy ő maga a háttérben maradt, és veszteség esetén nem volt felelős a hitelezőknek. Így alakult ki a betéti társulás első formája a kommenda (Kommenditgesellschaft). Az angol kereskedelem tengerentúli terjeszkedésével jelentek meg az első nagyméretű társaságok királyi privilégium alapján. A 17. században jött létre a közös készletre való kereskedés első formája, az ún. joint stock company. Eleinte e közösségek tagjai egyénenként is kereskedhettek, de a század végére ezt a társaság már megtiltotta a tagjainak.

A joint stock company fejlődése során alakult ki a korlátolt felelősségű társaság (l. III. 3.): a társasági tagságot át lehetett ruházni, és a társasági veszteséget a tagokra kirótt összeg befizetése fedezte, ezen túl viszont a tagok nem feleltek a társasági tartozásokért. Minthogy a joint stock company tagjainak száma nem volt meghatározva, az angol jogban alakult ki az első valóban tőkeegyesülési (l. III. 1.) társulási forma.

A szabadversenyes kapitalizmus győzelmével a különböző társulások gazdasági jelentősége egyre nőtt, és ez a jogban is tükröződött. Azokban a burzsoá jogokban, ahol a civiljog speciális szakágaként kialakult a vállalati üzleti kapcsolatokra a kereskedelmi jog (francia, német burzsoá jogcsalád), a *társulások megkettőződtek:* elváltak egymástól a *magánjogi*, lényegében személyegyesülési jellegű, nagyobb gazdasági tranzakciókra nem alkalmas társulások és az *elsősorban tőkeegyesítő jellegű kereskedelmi társulási formák. (→ Polgári jog)* A társulás *igazi jelentőségét* kapitalista körülmények között alapvetően a kereskedelmi jogban, a közkereseti, a korlátolt felelősségű, a betéti társaság és különösen a részvénytársaság alakjában (l. III. 3.) kapta meg. A jogi személy társulások, elsősorban a részvénytársaság *túllép a polgári jogon*, speciális *államigazgatási felügyelet*et kell vele szemben gyakorolni, sajátos pénzügytechnikai *adózási* megoldásokat igényel, alkalmazottaira vonatkozóan különleges *munkajogi* megoldások alakulnak ki.

A társulások különleges jelentősége az imperializmusban tapasztalható: az imperializmus kartell-, illetve konszernképeződései, a hatalmas monopóliumok kialakulása lényegében a társasági jog eszközeivel történik. A társulások nagy súlya tükröződik a burzsoá jog azon elméleti irányzatában, amely a 20. század elejétől kezdve már a kereskedelmi jogból is ki kívánja venni a társulásokat, és egy új önálló, másod-

lagos jogág, a *társulási jog* megteremtésén fáradozik (*Tönies, Pieper, Hueck*). Az imperializmusban továbbá a *társulások egyre jobban kilépnek a nemzeti keretekből*. Nemzetközi (multinacionális) társulások jönnek létre, első időben szinte kizárólag a székhelyország nemzeti társulási jogának felhasználásával széles körű nemzetközi magánjogi kollíziós problémákat előidézve.

E nemzetközi társulások elterjedése a II. világháború után már egyre jobban meghaladja a puszta kollíziós jog kereteit, és egy átfogó *nemzetközi kereskedelmi jog vagy nemzetközi gazdasági jog* keretében helyezkedik el. Az állammonopolkapitalizmus kialakulásával azonban a társulási jog fejlődésében is egyre nagyobb jelentőséget kap az *állam nemzetközi gazdasági szervező funkciója*. Részben az államok különösen integrációs keretekben igyekeznek a *társulásokra egységes szabályozást* kialakítani (például a Közös Piac Európa Részvénytársaság és Európai Kooperációs Társaság tervezete), illetve *konkrét kormányközi megállapodással* is jönnek létre ún. nemzetközi közjogi vállalatok (International Public Company – például Eurofima, SAS stb.). Mindez azzal jár, hogy a nemzetközi magánjogon túl a társulás egyre jobban *nemzetközi közjogi* jelentőséget is kap. Ehhez járul a *multinacionális vállalatokkal szembeni nemzetközi jogi kontroll* megteremtésének, a multinacionális vállalatok és a nemzeti szuverenitás összeegyeztetésének problémája is. A multinacionális vállalat telepei, fiókjai, leányvállalatai ugyanis minden esetben a székhelyország hazai joga szerint működnek, de a társaság egészére semmilyen jog sem vonatkozik. Ez pedig a nagy gazdasági erővel rendelkező, sok országban működő multinacionális társaságokat igen veszélyessé teszi, főleg a kisebb tőkés-, illetve a fejlődő országok szempontjából (l. III. 4.).

A szocialista jogokban eredetileg a társulás teljesen a háttérbe szorult. (Fontos kivétel Jugoszlávia: itt valamennyi vállalat speciális társulási szerződéssel ún. *önigazgatási megállapodás*sal jön létre, társult *munkaszervezetnek* minősül). A direkt szocialista tervutasításos tervgazdálkodás rendszere, ugyanis az állami szektorban szükségtelenné és lehetetlenné tette a társulásokat. Az eszközáramoltatás, a vállalatalapítás, a vállalati eszközök koncentrálása a gazdaságirányító szervek kizárólagos funkciója volt, és szerződési kapcsolatok az állam által nem társulási formában alapított vállalatok között csak egy-két szerződéses kényszerpályán jöhettek létre. A szövetkezeti szektorban pedig a társulás mintegy a kisárutermelők kollektivizálása ellenpólusának látszott, ezért valamennyi szocialista ország irodalma a szövetkezetet (amely dogmatikailag ugyancsak társulási alapú és a kapitalista jogokban általában a kereskedelmi társaságok egyik formája) élesen elhatárolta a társulásoktól. Ehhez járult az az ideológiai ellenszenv, amely a társulással mint a monopolkapitalizmus tipikus intézményével szemben megnyilvánul.

Mindennek megfelelően a szocialista országok egy részében, például a Szovjetunióban és Bulgáriában az örökölt kereskedelmi társasági formákat teljesen hatályon kívül helyezték; például a Szovjetunióban állampolgárok egymás közötti viszonyában sem maradt meg a hagyományos polgári jogi társulási szerződés. Más országokban a kereskedelmi társasági szabályok nemzetközi megfontolásokból hatályban maradtak ugyan (Csehszlovákia, Magyarország, Románia), ugyanakkor azonban csak egy-két, politikai okból nem államosított vállalatra vonatkoztatták. A magyar és a lengyel törvényhozás továbbá fenntartotta állampolgárok egymás közötti viszonyában a polgári jogi társasági szerződést a szocialista polgári törvénykönyvekben is, de csak mint kivételes és korlátozott szerződéstípust.

A szocialista gazdasági reformok azonban meghozták a társulások reneszánszát a szocialista jogokban is. Az 50-es évek második felétől kezdődően a *szövetkezeti kooperációk* tartalmilag már társulások voltak, majd a szocialista gazdasági reformok kibontakozásával a 60-as évek végén, 70-es évek elején a szocialista országok többségében megjelent a társulás az *állami szektor*ban is. Ma még valamennyi szocialista országban *kísérletinek nevezhető szabályozás* vonatkozik a társulásokra, azok egységes rendszere még nem alakult ki Magyarországon sem, amely a szocialista országok közül *relative a legfejlettebb belső társulási jog*gal rendelkezik.

A jövő perspektívájára nézve véleményünk szerint abból kell kiindulni, ahogy az áru- és pénzviszonyok a szocialista országok gazdaságában fejlődnek, úgy fog bővülni a főszabályként és tendenciaszerűen a társulás felhasználása is. Fejlett áru- és pénzviszonyok ugyanis a szocializmusban sem képzelhetők el vállalatok közötti társulás nélkül. Az indirekt szocialista tervgazdálkodásban fontos (bár az állami gazdaságirányítás funkciói mellett csak kiegészítő) szerepet tölthet be a társulás, elsősorban a *vállalatok közötti decentralizált eszközáramlás és a vállalatok közötti szerződéses integráció* vonatkozásában. A társulás lehetővé teszi a vállalati szervezetek, illetve termelőerők *centralizáció*ját és *koncentráció*ját az állam igazgatási-gazdaságirányítási koncentráció (tröszt, nagyvállalat, középirányító szervek) kiegészítéseként.

Vállalati társulások útján *új másodlagos vállalatok* jönnek létre. Ezek speciális kis- és középvállalatok, a vállalatstruktúra mozgó elemei; alkalmasak a szocialista vállalati struktúra stabilitását dinamizmussal vegyíteni, és főleg *szektorközi*, illetve *ágazatközi* területeken képesek az államigazgatási vállalatalapítás hézagainak kitöltésére.

De nemcsak az egyes szocialista országokon belül növekszik a társulások szerepe. A *KGST*

Komplex Programja az alapvetően államközi, nem társulási jellegű ún. államközi gazdasági szervezetek mellett 1971-ben létrehozta az alapvetően társulási jellegű *nemzetközi gazdálkodó szervezeteket* (egyszerű társulás, egyesülés, közös vállalat), amelyek a jelenlegi fakultatív mintaszabályok értelmében mind *államközi*, mind *vállalati* polgári jogi szerződéssel egyaránt létrejöhetnek. Bár ez ideig csak néhány ilyen szocialista közös egyesülés, illetve vállalat jött létre, aligha lehet vitás, hogy ezek a *szocialista új típusú nemzetközi társulások* (l. III. 4.) a szocialista integráció mikroorganizmusában perspektivikusan fontos szerepet fognak betölteni. Nem lehet egyetérteni főleg az NDK ún. nemzetközi gazdasági jogi koncepciójának azon elképzelésével, amely a KGST-országok nemzetközi gazdálkodó szerveit nem mint nemzetközi társulásokat, hanem mint iparági koordináló államközi szerveket fogja fel *(Seifert, Spiller, Kemper, Rüster)*. Ez az álláspont *összeolvasztja* a tisztán nemzetközi közjogi jellegű államközi gazdasági szerveket a nemzetközi gazdálkodó szervekkel, a Komplex Programmal ellentétben *kizárni* igyekszik a közvetlen vállalati polgári jogi szerződésekkel létrejövő nemzetközi szocialista társulásokat, és csak az államközi szerződéssel létrejövő szervezeteket ismer el. A nemzetközi gazdálkodó szervezeteket az *egyesülésekre korlátozza*, a közös vállalatokat és az egyszerű társulásokat (l. II.) kivételre szorítja, az egyesüléseket pedig a belső NDK egyesülések jogállásához hasonlóan *iparági nemzetközi trösztként* kívánja kialakítani. Ezzel az álláspont azonban a szocialista nemzetközi irodalom *többsége* nem ért egyet, és a KGST nemzetközi gazdálkodó szerveit társulásként fogja fel.

Emellett a Kelet—Nyugat gazdasági kapcsolatok fejlődése *kapitalista relációban* is szükségessé tette, hogy a kooperációs, licenc, hitel és más megállapodások mellett a szocialista országok a társulási formát is felhasználják. Részben a szocialista országok vállalatai *kapitalista*, illetve *fejlődő országok*ban hoznak létre közös vállalatokat, részben egyes szocialista országok lehetővé teszik kapitalista országok vállalatainak területükön való társulását is. Jelenleg már öt szocialista ország (Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia, NDK és Magyarország — az NDK csak egyszerű társulási formával 1976 óta) rendelkezik olyan általános jogi szabályozással, amely a külföldi vállalatoknak az ország területén való társulásaira vonatkozik (l. III. 4.). Mindez ugyancsak a társulások szocialista jellegű felhasználási lehetőségeit bővíti. *(→ Jogegységesítés a KGST-n belül; — Kolliziós jog)*

2. A magyar társulási jog fejlődésének áttekintése.

Magyarországon a kereskedelmi társaságok a német kereskedelmi törvényhozás *adaptációjával* először 1875-ben kerültek szabályozásra: a kereskedelmi törvény szabályozta a közkereseti, a betéti társaságot és a részvénytársaságot (l. III. 2. 3.). Ehhez csatlakozott 1930-ban a korlátolt felelősségű társaság és a szövetkezet szabályozása. A magyar kereskedelmi jog, mint ahogy *Kuncz Ödön* 1930-as években megjelent írásaiból megállapítható, *erősen liberálkapitalista* jellegű, elmaradott volt; a revíziójára már a felszabadulás előtt széles körben történtek kísérletek.

A polgári törvénykönyv 1959-ben csak az állampolgárok által működtetett polgári jogi társaságot ismerte el, és ezt is nagymértékben korlátozottan. Jogi személyiséggel rendelkező társulási formát a törvény nem intézményesített, életbe léptető rendelkezései viszont a betéti társaság kivételével hatályban tartották az említett kereskedelmi társulási formákat.

Az 1950-es évek második felében egyelőre a társulási forma nélkül megjelentek a különböző *termelőszövetkezeti kooperációk*. 1961-ben pedig létrejött a termelőszövetkezeti közös vállalkozás, amely már nemcsak egyszerű, hanem jogi személyiséggel rendelkező társulási forma.

A gazdasági reform a vállalati társulások általános megteremtésére törekedett. Ennek kapcsán 1967-ben létrejött az első átfogó vállalati társulási szabályozás. Ez részben a polgári törvénykönyvnek az állampolgárok társulásaira vonatkozó rendelkezései módosításával igyekezett általános kereteket biztosítani a szocialista gazdálkodó szervezetek társulásainak, részben a kapitalista korból származó elavult jogszabályok életre hívásához folyamodott, nevezetesen lehetővé tette az állami vállalatoknak, hogy részvénytársaság vagy korlátolt felelősségű társaság formájában közös vállalatokat hozzanak létre. E közös vállalatok azonban a valódi vállalati érdekeltség minden formáját nélkülözték, a magántulajdonra szabott kereskedelmi társasági szabályok (például a részvények szabad forgalma, a részvényesek közgyűlése) pedig eleve nem voltak alkalmasak arra, hogy szocialista vállalatoknál jól beváljanak. Emellett az 1967. évi törvényhozás új típusú társulási formát vezetett be az *egyesülés* (l. III. 3.) formájában anélkül, hogy azt tartalmában részletesen szabályozta volna. Emellett fennmaradtak, sőt háromra szaporodtak a speciális szövetkezeti társulások (egyszerű gazdasági együttműködés, termelőszövetkezeti közös vállalkozás és szövetkezeti közös vállalat). Ezekben már nemcsak mezőgazdasági, hanem más szövetkezetek, sőt állami vállalatok is részt vehettek. Továbbá megjelentek egyes népgazdasági területek speciális társulásai: a külkereskedelmi társulás és a kutatási fejlesztési társulás.

Az 1967. évi társulási szabályozás még nem állt egységes gazdaságpolitikai alapokon. A társulások fejlődését az 1960-as évek végéig lényegében a gyakorlat alakította. A társulások gazdaságpolitikai feltételeinek tisztázása, a hitelmonopóliummal való kapcsolat rendezése után 1970-ben kerülhetett sor egy szélesebb körű tár-

sulási rendezésre, az 1970. évi 19. sz. tvr. meghozatalára.

Az 1970—71. évi társulási szabályozás előnyös oldala, hogy elismeri az egyesüléstől független vállalati egyszerű, jogi személyiség nélküli társulás létrehozásának lehetőségét. Másodszor jelentős eredmény, hogy az állami vállalatok vonatkozásában új, jogi személyiséggel rendelkező társulási alakzatot hoz létre, az ún. *közös vállalat*ot. A tvr. ugyanakkor csak lehetővé tette a részvénytársaságok és korlátolt felelősségű társaságok általakulását közös vállalattá, de ezt nem tette kötelezővé. Ez a közös vállalat az állami vállalatok és szövetkezetek közös társulási formája lett volna, de nem helyezte hatályon kívül a három szövetkezeti társulást, sőt azokat kizárólagos szektorális társulásnak minősítette: abban ezentúl állami vállalat már nem vehetett részt. Miután pedig a szövetkezeti pénzügyi szabályozórendszer jóval kedvezőbb, mint az állami vállalati szabályozórendszer, a szövetkezeti társulások nem alakultak át közös vállalattá.

Az 1970. évi 19. sz. tvr. további jelentős előrelépése, hogy nemcsak polgári jogi, hanem államigazgatási jogi, pénzügyi jogi és munkajogi szabályozást is tartalmaz. E rendelkezések azonban túlságosan az állami vállalatok mintájára szabályozták a közös vállalatot, túlságosan elkülönítik azt alapítóitól. Nem alakult ki a társulások sajátos szabályozórendszere; az állami vállalat érdekeltségi rendszeréhez idomulnak a társulások is. Nyitva hagyta végül a jogszabály a társulások államigazgatási felügyeletének kérdéseit is.

1977—78-ban lezajlott a magyar társulási jogi szabályozás harmadik hulláma. Jelentős előrelépésként a polgári törvénykönyv 1977. évi módosítása beépítette a gazdasági társulásokat a törvénykönyvbe. A részletes, az államigazgatási, pénzügyi és munkajogi kérdésekre is kiterjedő *komplex* jogi szabályozást az 1978. évi 4. sz. tvr. tartalmazza. Ez a szabályozás a *szövetkezeti* társulási formák megszüntetésével (a szövetkezeti alapítói sajátosságok társulásra kisugárzására a diszpozivitás ad főleg lehetőséget) egységes társulási jogot hív létre, a társulások új típusú, relatív önálló gazdálkodó szervezeti jellegét az *önálló társulási tulajdon* intézményesítése is szolgálja (polgári törvénykönyv 91. §). Az egyszerű társulásoknak a vállalati jellegű *„gazdasági társaság"* és nem az állampolgári adottságokra modellezett *polgári jogi társaság* lett az alapesete. A gazdasági társaság változatlanul működhet *közös néven*, speciális alfaja a külkereskedelmi és a kutatási fejlesztési társaság. Jelentős előrelépés, hogy a polgári törvénykönyv elismeri a gazdasági társaság vagyonegyesítés nélküli *koordinációs alfaját* is, az *egyesülés* (elkülönült alfaja az agráripari és a kutatási fejlesztési egyesülés) pedig *jogi személyiséget* kapott, érdekvédelmi és kisegítő gazdálkodási funkciója elismerésre került. A tág értelemben vett közös vállalatoknak a törvény két fajtáját ismeri: a tagok kezesi felelőssége mellett működő szűkebb értelemben vett *közös vállalatot* és a tagok betétjére korlátozódó felelőssége mellett működő *betéti társulást* (nem tévesztendő össze a betéti társasággal). Részvénytársaság és korlátolt felelősségű társaság a jövőben csak belföldi tagokkal nem alapítható (a nemzetközi társulási szabályozás korszerűsítése a jövő feladata maradt). A tvr. egységes keretben rendezte a jogi személy társulások korábban hiányzó *államigazgatási felügyeletét*.

II. A társulás alapvető fogalmi jegyei. 1. A társulás és a közös vállalkozás, illetve a koordináció. 2. A társulás mint organizációs szerződés.

1. A társulás és a közös vállalkozás, illetve a koordináció.

A társulás *rendkívül sokféle* formában jelentkezik, éppen ezért nehéz egységesen meghatározni. Legáltalánosabb jelleggel úgy lehetne a társulást definiálni, hogy *gazdálkodó alanyok közötti speciális érdekközösségi és egyben árujellegű együttműködési kapcsolat, amely közös gazdasági vállalkozásra, illetve koordinációra irányul viszonylag önálló szervezeti és ügyviteli mechanizmus keretében.*

A gazdasági társulások alapeleme, hogy gazdálkodó alanyok közötti speciális árujellegű együttműködés. Együttműködési elem általában a tipikus árukapcsolatokat tükröző valamennyi szerződésben van, sőt gazdálkodó szervezetek közötti huzamosabb szerződési kapcsolatokban fel is fokozódhat. Ugyanakkor azonban a konkrét adásvételi, vállalkozási stb. szerződésekben megtestesülő együttműködési kapcsolat mindig a *konkrét* áruviszony *ellentétes* pólusán álló felek között létesül. Ez az együttműködés ezért törvényszerűen alá van rendelve az áruviszony főszolgáltatásaihoz fűződő, az árucserében törvényszerűen jelentkező érdekellentéteknek. Emellett az ilyen együttműködés a szolgáltatások kicserélésével, a konkrét áruszerződés teljesítésével véget ér, és ezáltal a *résztvevők jelentősebb mértékű tartós összekapcsolására nem alkalmas.* A társulási szerződés lényege viszont, hogy e szerződés szolgáltatásának elsődleges tárgya maga egy speciális, közös gazdasági vállalkozásra, illetve koordinációra irányuló együttműködés.

A társulási szerződés árujellegű kapcsolatot fejez ki, áruszerződés tehát, ha nem is árucsere-szerződés. Az árucsere-szerződésekkel szemben a társulási szerződésnél a felek száma nincs meghatározva, elvileg bármennyi lehet, a kölcsönös szolgáltatások kicserélése *nem azonnal, nem is közvetlenül* és adott esetben *nem is a teljes visszterhesség mellett* lehetséges. A társulásoknál ugyanis a felek közötti együttműködés elszakad meghatározott konkrét áruviszonyoktól.

A felek kifelé egy pólusra kerülnek, kialakul közöttük a társas viszony. Az *érdekazonosság* jóval erősebb a társulásnál, mint más szerződéseknél, az érdekellentétek társulási belső viszonyban ezért jelentősen *tompítottak*. A társulási szerződés tagjai egymás közötti viszonyára is hat azonban az árutermelés; a bevitt *érték* (a vagyoni betét stb.) rendszerint mértéke a társulás vezetésében való részvételnek, a nyereségelosztásnak és a kockázatviselésnek. Függetlenül azonban attól, hogy a társulás tagjai között árujellegű viszonyok vannak, a társulás specialitása éppen abban van, hogy a társulás tagjainak *érdekazonossága erősebb, mint a közöttük részlegesen fennálló érdekkülönbségek*. Ezt a római jog már kifejezte azzal, hogy a társulást bonae fidei (jóhiszemű) ügyletnek nevezte, a társulás tagjai egymással szemben *bajtársak* (compania). Ebből alakult a társulási szerződéseknél az ismert aesopusi mese nyomán az ún. *societas leonina* tilalma, amely azt jelenti, hogy érvénytelen egy olyan társulási szerződés, amelyből valaki csak előnyt szerez, de hátránya nincs, vagy valaki csak veszteséget visel, de az előnyökből nem részesül.

Az atipikus, főleg állampolgárok egymás közti viszonyában jelentkező *alkalmi társulásoktól* eltekintve, a társulás keretében végbemenő együttműködésnek általában sajátossága az, hogy ez az együttműködés *rendszeres, intenzív, huzamos* és *szervezetszerű*, nem szakad meg konkrét szolgáltatások teljesítésével, hanem a kapcsolat viszonylag hosszabb időre áll fenn. Éppen a rendszeresség, a huzamosság és az intenzitás folytán kerül általában sor a társuláson belül a *tagok tevékenységének bizonyos fokú egyesítésére*, és ami ezzel jár, kialakulnak az együttműködés meghatározott módozatai a *társulási szervezet és ügyvitel* formájában. Ez a társulási szervezet, illetve ügyvitel lehet kiterjedtebb és lehet minimális, lehet önálló, elkülönített és beépülhet az egyik tag szervezetébe, lehetséges, hogy a társulás csak a tagok tevékenységének bizonyos fokú kiegészítését szolgálja, de az is, hogy működésében az alapítóktól relatíve nagymértékben önállósul, önállóan nyereségre orientált. Mindenesetre azonban a szervezetszerűségnek és ennek megfelelően legalább a minimális társulási szervezetnek és ügyvitelnek a társulások valamennyi formájában jelentkeznie kell. Enélkül társulásról nem beszélhetünk, legfeljebb valamilyen tartós, kooperációs keret- vagy egyéb szerződésről. Egyébként is a társulásnak lényeges sajátossága, hogy nehezen határolható el más szerződésektől, *számos atipikus vegyes szerződési alakja van*.

A társulásban a felek együttműködése meghatározott célra, nevezetesen közös gazdasági vállalkozásra, illetve koordinációra irányul. A *közös gazdasági vállalkozás, illetve a koordináció az, amely együttesen* a tagok társulási tevékenységének tartalmát meghatározza, ha közülük bármelyik teljesen hiányzik, úgy nem lehet társulásról beszélni. A társulás gazdasági vállalkozási és koordinációs elemeinek viszonya a társulások egyes formáinál meglehetősen *eltérő* lehet, *mind a két elemnek* azonban a társulásban valamilyen formában *egyaránt* meg kell nyilvánulnia.

A közös gazdasági vállalkozás a társulások hagyományos tartalma. Lényegében a társulás a római jogban is vagyonegyesítő jelleggel jött létre, és a burzsoá fejlődésben is ez volt az elsődleges. A francia Code civil 1832. szakasza ezt klasszikus tömörséggel úgy fejezi ki, hogy societas az a szerződés, amelyben két vagy több személy megállapodik valamely dolog összeadásában, azzal a céllal, hogy osztozzanak az abból esetleg előálló nyereségből.

A társulás történeti kialakulása során a társulási formák alapvetően a felek közös *gazdasági vállalkozásának* minél jobb kielégítésére irányultak. Számos ilyen jellegű társulási forma intézményesült és keletkezik ma is, különösen a burzsoá társulási jogokban, ahol ezek a formák dominálnak. A közös gazdasági vállalkozásra tartalmilag röviden és leegyszerűsítetten az jellemző, hogy a tagok tevékenységének egyesítésével tipikus esetben *vagyonegyesítés* is együttjár, *közös kockázatvállalásra, nyereségben és veszteségben való osztozással*. A gazdasági vállalkozás a társulásban közösen történik, a társulás tevékenysége mindig alapvetően *kifelé irányított*, és a gazdasági társulás fejlettebb formájában eljut a tagok rendszerint külön szervezetben történő *közös gazdálkodó tevékenységének* megteremtéséhez.

A közös gazdasági vállalkozás mellett a gazdasági társulás másik fő iránya a *koordináció*. A koordináció voltaképp a közös gazdasági vállalkozásban benne van, hiszen a közös gazdálkodás természetszerűen igényli a résztvevők tevékenységének összehangolását. A közös gazdasági vállalkozás azonban *nem mindig elsődleges* jellemzője a társulások tevékenységének: a *koordináció egyes esetekben önállósul*, sőt viszonylagosan a közös gazdasági vállalkozás fölé is kerülhet.

Az elsődlegesen koordinatív jellegű társulások a kapitalista fejlődés *viszonylag késői szakaszában* jelentkeztek, az utóbbi időben azonban már szinte valamennyi *fejlett állammonopolkapitalista* ország ismer mind jogi személyiséggel nem rendelkező, mind pedig a jogi személyiséggel rendelkező társulások között kooperációs jellegű társulási formákat. (Ilyen a német Interessengemeinschaft, az angol Trade Association, a francia groupement d'intérêt économique és az olasz consorzio). A szocialista országok közül elsősorban az *NDK*-ban alakultak ki speciális kooperációs társulási alakzatok; a 70-es évek elején az NDK már eléggé kiterjedt kooperációs társulási joggal rendelkezik (l. III. 2—3.). Az eddigi *KGST integrációs fejlődés* is alapvetően olyan társulásokat kedvezménye-

zett, amelyek elsődlegesen koordinálnak, és csak másodlagosan gazdálkodnak, nevezetesen az *egyesülések*et (l. III. 4.).

Az elsődlegesen koordinatív jellegű társulásoknál (amelyek természetszerűen a vállalati társulásokat és nem az állampolgári társulásokat jellemzik) a *társulás befelé irányított*, tehát alapvetően és közvetlenül *nem forgalmi jellegű*, az együttműködés célja legalábbis elsődlegesen *nem a közös gazdálkodás*, hanem a tagok gazdálkodása meghatározott részének koordinálása. Ennek következtében a tevékenység egyesítése *vagy nem jár vagyonegyesítéssel, vagy ez a vagyon csekély*, csak a koordinációs tevékenységhez szükséges mértékű, és a kockázatközösségi jelleg is alárendelt. Az együttműködés ilyen gazdasági rendeltetése törvényszerűen visszahat a társulásban folyó együttműködés jellegére és módjára. Ennek megfelelően a koordinációs társulások a közös gazdasági vállalkozásra irányuló vagyonegyesítő társulásokhoz képest *viszonylag jobban kötődnek az alapítókhoz*, relatíve kevésbé függetlenedhetnek tőlük, és ez a társulás döntéshozatali rendszerében is megnyilvánul (a közös gazdasági vállalkozásra irányuló társulásoknál a szavazati jog rendszerint vagyonaránylagos, a koordinációs társulásoknál viszont fejenként egyenlő, a felelősség az első csoportnál általában korlátozott, az utóbbinál viszont korlátlan stb.).

2. A társulás mint organizációs szerződés.

A gazdasági társulás szükségképpen jogi, mégpedig *polgári jogi szerződési formát* igényel, a társuláshoz tehát szükség van a felek akaratelhatározására. A társulás tehát, bár joglogikai és történeti előzménye a jogközösség, az egyszerű tulajdonközösség, jóval több annál. Másrészt a gazdasági társulás mindig *szerződési mellérendeltségi alakzat*, ha tehát a gazdálkodó szervek tömörítése államigazgatási határozattal, közhatalmi jelleggel történik, ami különösen a szocialista jogokban igen gyakran előfordul, akkor társulásról nem beszélhetünk. Önmagában az a tény, hogy a társulási szerződés megkötését valamely államigazgatási szerv elrendeli (az ún. *kényszertársulás*), nem változtat a társulás polgári jogi és mellérendeltségi lényegén — a szerződési kényszer másfajta szerződések esetén is előfordulhat, és nemcsak a szocialista, hanem a burzsoá jog is ismer kényszertársulásokat (például vízgazdálkodási társulatok).

A szerződéskötés elrendelése azonban nem hozhat létre a tagok között olyan viszonyt, amelyben az államigazgatási szerv határozatánál fogva az egyik tag vagy esetleg a társulási szervezet irányítja a többi tagot. Mint minden szerződésnél, a tagok egymás közti kapcsolatára a társulásnál a *mellérendeltség*nek kell jellemzőnek lennie, a tagok és az esetleg létrehozott önálló társulási szervezet viszonyát pedig az kell hogy jellemezze, hogy a *tagok irányítják a társulási szerveket és nem a társulási szervezet a tagokat;* a társulási szervezet nem nőhet a tagok fölé, nem irányíthatja azokat.

A társulások szerződési mellérendeltségi és nem irányítási alakzati jellegét főleg azért kell szocialista körülmények között hangsúlyozni, mert a szocialista jogokban a szocialista gazdaságirányítási reformokkal megjelentek olyan speciális középirányító szervek, amelyek egyszerre gazdálkodnak és vállalatokat irányítanak, amelyek bizonyos mértékben vállalati tömörülésként is feltűnnek, és ezáltal azt a látszatot keltik, hogy itt társulással állunk szemben. (Ilyenek például az NDK egyesülései és kombinátjai, a Szovjetunió össz-szövetségi ipari és termelési egyesülései, a bolgár egyesülések, a román fővállalatok stb.). Az alapvetően irányítást szolgáló gazdálkodó gazdaságirányító szervek, mint például a trösztök vagy a külföldi szocialista országok egyesülései és kombinátjai nem társulások. Ezt azért kell kiemelni, mert Magyarországon elsősorban az egyesülések vonatkozásában jelentkezik egy olyan tendencia, amely főleg koordinatív jellegű társulási formákat *középirányításra* kíván felhasználni. Ez nem egyeztethető össze a társulás lényegével; ehhez közhatalmi úton létrejövő szervezetek szolgálhatnak. Ezek foglalkozhatnak középirányítással, a társulások viszont nem. Létjogosultsága mindkettőnek van, de hiba őket vegyíteni.

A társulási szerződést a többi polgári jogi, zömmel cseresszerződéstől az különbözteti meg, hogy ún. *organizációs, szervező szerződés (Steinbach, Meszlény)*, amelynek még az a sajátossága is fennáll, hogy *fejlődésének meghatározott szakaszán átcsap* a puszta szerződési formából a társulóktól jogilag is elismerten relatíve önálló szervezetbe, vagy ahogy ezt a jog kifejezi, a társulás jogi személlyé válik. Ennek megfelelően a társulásokat jogi szempontból (ami nem feltétlenül jelent közgazdasági jellegű értékkülönbséget) két nagy csoportra lehet osztani: *a)* az ún. *alacsonyabb fokú vagy egyszerű társulásokra*, amelyeknek nincs jogi személyisége, és *b) magasabb fokú, tehát jogi személyiséggel rendelkező társulásokra.*

Mindehhez azonban hozzátehető, hogy a különböző burzsoá, illetőleg szocialista jogokban léteznek olyan szerződési formák, amelyeknek jogi személyisége vitás, illetőleg valamifajta *speciális átmenet*et képeznek, vagy ahogy ezt az irodalom sokszor kifejezi, csonka jogi személyiségük van. Ilyen alakzat a legtöbb burzsoá jogban a közkereseti társaság, amelynek jogi személy jellegéről a felszabadulás előtti magyar irodalomban is nagy viták folytak, másrészt az egyesülés, amelynek a magyar tételesjog nem adott ugyan 1967—1977 között jogi személyiséget, de amely a gyakorlatban önálló munkáltatói jogalanyisággal rendelkezett, önálló bankszámlája volt, perképességét is elismerték, vagyis úgy viselkedett, mintha jogi személy lenne.

Az egyszerű társulás a tagok olyan közössége, amely a gazdasági forgalom szempontjából csupán *belső jellegű*. A társulás kifelé, a társulásban részt nem vevő személyekkel, szervekkel szemben a tagoktól elkülönült önálló egységként nem jelentkezik; a jogosultságok és kötelezettségek nem a társaságot, hanem a tagjait illetik meg, illetve terhelik. Az egyszerű társulás keretében is létrejöhet viszonylag önálló gazdasági szervezet, ez azonban csak a *társulók közös szervezeti egységének* minősül.

Az együttműködés szervezettsége és intenzitása azonban a társuláson belül olyan magas fokot is elérhet, hogy a tagok belső viszonya alapján létrejövő szervezet már nem lenne elégséges a társulási célok eléréséhez, és ezért azt az alapítóknak a jogszabályi lehetőségeket kihasználva, a társulás céljainak elérése érdekében már önállósítaniuk kell, azaz kifelé a külső szervezetek irányában is önálló, a *tagok személyétől és vagyonától relatíve elkülönült jogi egységgé* kell változtatniuk. Ezáltal a tagok társuláson belüli belső viszonyai *elválnak* a társulásnak mint egésznek külső, „idegen" szervezetekhez való viszonyától. Ez utóbbi külső viszonyokban a társulás mint jogi személy jelentkezik, és azt a társulási szerződésben létrehozott közös apparátus képviseli. A tagok belső viszonya szempontjából az alacsonyabb fokú és a magasabb fokú társulások meglehetősen *hasonlók*, az *alapvető különbség* a társulás harmadik személyekkel szembeni *külső* viszonyaiban van.

A társulás a jogi személyek képződésének egyik alapvető formája, amely a burzsoá jogokban létrejövő jogi személyeknél a *legáltalánosabb* jogi személyiségre vezető aktus. Ez kevéssé áll a szocialista jogra, ahol a jogi személyek jelentős része azáltal jön létre, hogy a tulajdonos, elsősorban az állam, a vagyonából alvagyont különít el, és az azzal való gazdálkodásra kitűzött funkciók ellátására szervezetet rendel. Ugyanakkor viszont a szocialista gazdasági reformoktól kezdődően a társulás mint jogi személyiséget létrehozó szerződés a szocialista jogokban is megjelent, s mint már utaltunk rá, végső fokon a szövetkezet is személyegyesülési, tehát speciális társulási alapon jön létre.

Az egyszerű jogközösség—társasági szerződés—jogi személy történeti és joglogikai sor, az egyik leglényegesebb összefüggés, amely a polgári jogban megnyilvánul. Nem helyes ezért a társulások jogi személyiséggel járó és jogi személyiség nélküli alakzatait egymástól mereven elhatárolni. Ilyen értelmezés mind a burzsoá, mind a szocialista jogokban előfordul.

Így a burzsoá jog jelentős képviselői, például *Szladits* is úgy határolták el a társaságot az egyesülettől, hogy az egyesülettel szemben a magánjogi társaság nem jogi személy, az egyesület viszont nem minősül társaságnak. De a részvénytársaság vagy a szövetkezet egyértelműen társulási alapú és egyben jogi személy a kapitalista társadalomban, persze nem az általános magánjogon, hanem a kereskedelmi jogon belül. Abban az időszakban, amikor a direkt szocialista tervgazdálkodás gátolta a szocialista társulási jog kialakulását és azt kivételes, korlátolt szerződéstípussá fejlesztette vissza, ez az értelmezés a szocialista jogokban is megjelent. A magyar polgári törvénykönyv 1959-es indokolásában is szerepelt a szövetkezetekkel kapcsolatos olyan megállapítás, hogy társulás jogi személy nem lehet. Ezzel szemben helyes értelmezés mellett a társulási fogalomban az *egyszerű és a jogi személy alakzatok egyaránt benne vannak.* (→ *Jogi személyek*)

III. A társulások fajai. 1. Társulások osztályozása általában. 2. Egyszerű társulások. 3. Jogi személy társulások. 4. Nemzetközi társulások.

1. Társulások osztályozása általában.

A társulások osztályozása *több szempont*ból lehetséges. A következőkben a nemzetközi irodalomban általánosan elterjedt, főbb osztályozásokat ismertetjük. Az első megkülönböztetés kizárólag a kapitalista, az utolsó a szocialista jogokat érinti, a *b), c), d)* osztályozás mindkét jogtípus számára jelentőséggel bír.

a) Kereskedelmi jogi és általános civiljogi társulási formák. Ez a megkülönböztetés csak a burzsoá jogokat és azok közül is csak az önállósult kereskedelmi jogok alapján álló jogokat érinti. Az általános civiljogi társulási formákba tartozott például a felszabadulás előtti Magyarországon a *magánjogi társaság*, továbbá az *alkalmi egyesülés* (bár az utóbbit éppen a kereskedelmi törvény szabályozta) és végül az *egyesület*, bár ez utóbbit az akkor uralkodó magánjogi elmélet nem tekintette társulásnak, mert jogi személyiséggel rendelkezett.

A magánjogi társulásra alapvetően az jellemző, hogy *rendkívül heterogén tartalmú intézmény*, benne különböző arányú, különböző volumenű és jellegű társulási tevékenységek húzódhatnak meg. Az *üzleti tevékenység*re, a nagyobb gazdasági volumenű társulásra alapvetően a kereskedelmi társasági formák szolgálnak, a *közkereseti társaság*, a *betéti társaság*, a *korlátolt felelősségű társaság* és a *részvénytársaság*. A kereskedelmi jog taxatíve meghatározza ezeket a formákat, tehát *formakényszert* ír elő, és e társasági formák struktúrája vonatkozásában jóval több *kogens* elemet tartalmaz, mint az általános magánjog. A kereskedelmi társaságok *céggel* (közös névvel) rendelkező társulások, amelyek ebből kifolyólag *vagy jogi személyek*, vagy a közös cégnév összefogó hatása folytán a jogi személyiség *határáig* jutnak el.

A kereskedelmi társasági formák *mögöttes jogterületét* természetesen mindig az általános magánjog képezte. Az újabb fejlemények pedig a tőkés országok jogában arra mutatnak, hogy a kereskedelmi jog—magánjog általános össze-

olvadásának megfelelően a *kétfajta társulási formák közötti különbségek csökkennek.* Nemcsak az angol jogra áll most már az, hogy egy angol „partnership" közkereseti és magánjogi társaság egyszerre, és az 1936-os svájci kötelmi törvény is ismer kereskedői, illetve nem kereskedői közkereseti és betéti társaságot; hanem a német, illetve francia jogokban is hasonló jelenségek mutatkoznak.

Másrészt a kereskedelmi társaságokat, illetve az általános magánjogi társulásokat egyaránt erőteljesebben érinteni kezdik *kartelljogi*, tehát *versenyt szabályozó rendelkezések.* Monopóliumok ugyanis már nemcsak kereskedelmi társaság formájában tudnak létrejönni, bár főleg a részvénytársaság a konszernkialakulás egyik alapvető eszköze továbbra is, hanem számos esetben a konszern, a holding, tehát a *vállalati csoport* (branche) ún. *management contract*-tal keletkezik, azaz olyan szerződéssel, amelyben formálisan jogi önállóságokat változatlanul megtartó vállalatok egy közös vállalati központ általános stratégiai irányítása alá rendelik magukat (anyavállalat — leányvállalat — testvérvállalat). Más szóval a kereskedelmi társaság már nem a nagyvállalat-kialakulás alapvető eszköze.

Végül az is lényeges tendencia Nyugat-Európában, hogy a korábban kizárólag intézeti vagy testületi közigazgatási jogi formában jelentkező *állami vállalatok* jelentős részét az állam kereskedelmi társasági formában működteti.

b) Személyegyesülés — tőkeegyesülés. Elsősorban a kapitalista jogokban szokásos megkülönböztetés ez, amely azonban bizonyos vonatkozásokban a szocialista társulási jogra is felhasználható. Csak bizonyos mértékben fedi az általános magánjogi, illetve kereskedelmi jogi társulási formák megkülönböztetését, mert a kereskedelmi társaságok között például a közkereseti, illetve betéti társaság is (l. III. 2—3.) személyegyesülés jellegű.

A személyegyesülés a társulásnak az a módja, amelynél a *társulók személyi feltételei* a jelentősek. A társulás ennek megfelelően a tagok *személyéhez kötötte;* itt a gazdálkodó alanyok bizonyos, viszonylag kis létszámú köre fejt ki közösen valamilyen gazdasági tevékenységet. Így a társulásra jellemző az egymás iránti kölcsönös bizalom; valamely fél kilépése vagy halála rendszerint a társulást megszünteti.

A tőkeegyesülés, de különösen ennek legerősebb formája, a *részvénytársaság már teljesen személytelen,* nincs jelentősége, hogy ki ad tőkét a vállalkozás folytatásához, továbbá bármely tag a vállalatban levő érdekeltségét a forgalomképes részvény segítségével szabadon átruházhatja. A *részvénytársaságra tehát jellemző az anonimitás és a mobilitás.*

A tőkés kereskedelmi jogokban számos olyan forma van, amely átmenetet képez a tőkeegyesülés és a személyegyesülés között, és ennek megfelelően az irodalomban igen széles körű viták folynak afelől, hogy egy forma mely csoportba sorolható be. Ilyen egyrészről a *szövetkezet,* másfelől a *korlátolt felelősségű társaság.* A korlátolt felelősségű társaságnál például a személyi jelleg abban mutatkozik meg, hogy alapítása szerződéssel történik, nem állítanak ki a tagsági jogokról értékpapírt (olyan okiratot, amely önállóan megtestesíti a benne foglalt jogosultságot és bizonyítja annak fennállását), s a vagyoni érdekeltség átruházása kívülállóra a tagok hozzájárulásától függ.

Szocialista társulási jogokban tisztán tőkeegyesítő jellegű forma jelenleg *nem létezik. Értékpapírt* ugyanis egyetlenegy új típusú szocialista társasági formában sem állítanak ki; a közös vállalati struktúrák is a leginkább a korlátolt felelősségű társasághoz hasonlítanak.

c) Korlátolt, illetve korlátlan felelősségű társulások. A korlátlan felelősség azt jelenti, hogy a társulás tartozásaiért nemcsak a társulás jogilag önálló elkülönített szervezete, vagy a társulási közös vagyon felel, hanem *valamennyi társulási tag saját teljes különvagyonával* is. *Egyszerű társulások* vonatkozásában eléggé nyilvánvaló az, hogy a felelősségnek korlátlannak kell lennie. Különbség az egyes formák között főleg abban van, hogy ez a felelősség *mennyiben közvetlen és egyetemleges vagy másodlagos* (csak akkor érvényesülő, ha a társasági vagyonra sikertelenül vezettek végrehajtást), *illetőleg osztott.* Elsősorban a magánjog körébe tartozó társulásoknál osztott a felelősség. Ott, ahol a társulásnak közös cégneve van, a felelősség rendszerint egyetemleges, és a hitelezőt teljesen kielégíteni köteles tag követelhet aránylagos visszatérítést a társaság többi tagjától.

A jogi személy-társulásoknál különösen jelentőssé válik a korlátlan vagy a korlátolt felelősség kérdése; tulajdonképpen a korlátolt felelősség valójában csak jogi személy-társulások vonatkozásában vethető fel. A korlátolt felelősség jelző voltaképp *nem* a társulásra vonatkozik, amely a hitelezőknek mindig korlátlanul felel, hanem a *társulás tagjai*ra. Azt jelenti, hogy ha a tag a társulásba bevitte azt azt összeget, amelyet a társulási szerződésben magára vállalt, további kötelezettsége sem a társaság, sem annak hitelezői irányában nincsen, a társulás esetleges fedezet nélkül maradt tartozásaiért nem felel. Fejlett áruviszonyok mellett és főleg a tőkés rendszerben a gazdasági tevékenység körében ez a forma *rendkívül elterjedt,* mivel ezáltal a *vállalkozás kockázatát* előre fel lehet mérni, továbbá mert ezáltal egyidejűleg adott nagyságú tőkét több vállalkozásba is be lehet fektetni. Több állam joga azonban a korlátolt felelősségű társaság nevet viselő társasági formánál a társaság elnevezésével ellentétben bizonyos kivételes esetekben lehetővé, sőt kötelezővé teszi a tagok *pótbefizetését,* és ezáltal bizonyos mértékben kivételt tesz a korlátolt felelősség alól.

A korlátolt felelősséggel működő társaságok alapvető formája a részvénytársaság. Van továbbá olyan társulási forma, amelynél a tagok egy része a társaság tartozásaiért korlátlanul felel, más része csupán a befektetett tőke erejéig. Ez ún. *betéti társaság*, illetve azokban az országokban, amelyek ezt ismerik, a *betéti részvénytársaság*.

Jelenleg a szocialista országok társulási joga általában *tisztán korlátolt felelősségű társulási formát nem ismer*. A szövetkezeti társulásoknál rendszerint a jogszabályok a tagok *kezesi* felelősségét követelték meg, és az 1970. évi 19. sz. tvr. szerinti közös vállalati forma is két esetben kötelezővé tette a tagok pótbefizetését. Az 1977—1978-as szabályozás szerint közös vállalat a tagok kezesi felelőssége mellett működik, betéti társulás pedig — amely alapkonstrukciója szerint korlátolt felelősségű társaság lenne — ez idő szerint csak belföldi tagokkal és csupán akkor engedélyezhető, ha a tagok veszteség esetére önként pótbefizetést vállalnak. Ugyanez a helyzet a KGST-országok nemzetközi gazdálkodó szervezetei vonatkozásában intézményesített közös vállalatnál, ahol a Komplex Program elvileg a korlátolt felelősség alapján áll, de az eddig létrejött mintaszabályzatok minden esetben utaltak a pótbefizetésre.

d) Bejegyzett, illetve be nem jegyzett társulások. Ez a főleg technikainak látszó különbségtétel elsősorban a társulás méreteitől függ, és a gazdasági forgalom biztonsága, valamint az államigazgatási felügyelet szempontjából fontos. A bejegyzésre nem köteles társulások viszonylag jelentéktelenek, a társulás tevékenysége általában nem nagymérvű. Ezzel szemben a bejegyzett társulások nagyobb vállalkozások, amelyek folytán a hitelezők védelme megköveteli a valamifajta nyilvántartásba, elsősorban pedig a cégjegyzékbe való felvételt. Kivételesen egyszerű, jogi személyiséggel nem rendelkező társulásoknál is bejegyzési kötelezettséget lehet előírni, amely a kontinentális jogban a kereskedelmi társaságokra általában kötelező, de kötelező minden olyan társulásnál is, amelynek jogi személyisége van. A bejegyzés *deklaratív*, illetve *konstitutív hatályú* egyaránt lehet.

A francia, illetve német burzsoá kereskedelmi jogban a cégbejegyzés hatálya konstitutív, ami azt jelenti, hogy a jogszabályoknak megfelelően létrejött társaság a bejegyzéssel nyeri el jogi személyiségét, és csak ezt követően kezdheti meg társasági tevékenységét. Minden ügyletért, amelyet ezt megelőzően a társaság nevében kötnek, az alapítók, illetve az ügyletkötők korlátlanul teljes vagyonukkal felelnek. A cégbejegyzés deklaratív hatálya azt jelenti, hogy ha a társulást nem jegyzik be, akkor ugyan érvényesen létrejön, de elesik minden olyan kedvezménytől, amelyet a jogszabály a bejegyzett vállalatoknak ad, ugyanakkor nem mentesül azoktól a terhektől, amelyek a bejegyzéssel együtt járnak (például a könyvvezetési kötelezettségtől). A kontinentális kereskedelmi jogokban a cégjegyzék és ehhez fűződő ún. *cégbíráskodás* jelentős funkciókat tölt be, nemcsak a hitelezők védelme, hanem a társulások *állami felügyelete*, továbbá a *kisebbségvédelem* vonatkozásában is.

A szocialista országok egy része, például a Szovjetunió, vállalati nyilvántartást egyáltalán nem ismer, mások ugyan ismernek, de azoknak pusztán deklaratív hatálya van (például NDK). A magyar jog a közös vállalatnál és az egyesülésnél csak vállalati törvénykönyvi bejegyzést ír elő, a betéti társulásnál viszont megköveteli vállalati törzskönyvbe, illetve a cégjegyzékbe való kettős bejegyzést, mégpedig konstitutív hatállyal, és a közös név alatt működő gazdasági társaságnál is a cégjegyzékbe való bejegyzést kötelezővé teszi.

e) Állampolgári-állami vállalati-szövetkezeti társulások. Ez a különbségtétel csak a szocialista jogokra jellemző. Az állampolgári társulások a szocialista országokban általában *korlátozás alá esnek*, és mint erre már utaltunk, egyes országok joga egyáltalán ismeri ezt a formát. A korlátozások célja, hogy ne jöjjön létre *kizsákmányoló tevékenységre* társulás. (Érdekes megjegyezni, hogy a csehszlovák polgári törvénykönyv a vállalatokra vonatkozó gazdasági törvénykönyvvel szemben egyáltalán nem ismer társasági szerződést állampolgárok között, a szovjet tovariscsesztvo is csak vállalatokra vonatkozik az 1961-es Alapok nyomán létrejött köztársasági szovjet polgári törvénykönyvekben.) Ennek megfelelően állampolgárok *csak egyszerű társulást* hozhatnak létre, jogi személyiséggel rendelkező társulásban állampolgárok *főszabályként* (egy-két kivétel van, például vízgazdálkodási társulat) *nem vehetnek részt*. Az egyszerű társulások vonatkozásában is a korlátozás a főszabály, bár például a magyar jog lehetővé teszi kisiparosok társulását ipar gyakorlására. Az állampolgárok által alapított *egyesületeket* és különösen a *társadalmi szervezeteket*, bár alapvetően szintén társulási jellegűek, a *szocialista jog nem minősíti társulásnak*.

Mint már utaltunk rá, a vállalati társulás a legújabb szocialista fejlődés terméke — miután a termelési eszközök társadalmi tulajdonán alapulnak, egészen más jellegűek, és ezért *egészen más tartalmú* jogi szabályozást kívánnak, mint az állampolgári társulások, amelyek adott esetben családi jellegűek is lehetnek (élettársi közösség stb.). Ismertetett történeti okokból jelenleg még a legtöbb szocialista országban — Magyarországon 1977 óta már nem — *külön állnak az állami vállalati* és a *szövetkezeti társulások*. A jövő útja azonban a jelenlegi fejlődésből is megítélhetően az *egységes differenciált tartalmú szocialista vállalati társulási jog* lesz, amelyen belül természetesen szövetkezetek egymás közti társulási sajátosságaikat megtarthatják. A *társulás ugyanis nem lehet szektorális jelenség*.

A következőkben az egyes társulási formá-

kat alapvetően a társulás definíciójából kiindulva, a vállalkozási, illetve koordinatív típusú társulások, illetve az egyszerű és a jogi személyiséggel rendelkező társulások *kombinációjában* együtt tárgyaljuk. Az egyszerű, a jogi személyiséggel rendelkező és a nemzetközi társulásokon belül differenciálunk a főbb burzsoá és szocialista formák között. Ezt követően pedig kitérünk a nemzetközi társulások speciális fogalmi vonatkozásaira.

2. Az egyszerű társulások.

a) Az egyszerű társaság alaptípusa az ún. *polgári jogi társaság*. A polgári jogi társaságnak a kontinentális burzsoá jogokban két alapvető típusa alakult ki: a francia jogon alapuló lazább societas változat, illetve az erősebben vagyontömörítő német Gesamthand változat. A szocialista jogok általában a Gesamthand-típus felé hajlanak. (Az NDK 1975. évi polgári törvénykönyvében a társasági szerződés vagyonegyesítő jellege jóval erősebb, mint az új szocialista törvény létrejöttéig használt 1900. évi polgári törvénykönyv társasági szerződéséé.) Az 1959. évi magyar polgári törvénykönyv 573. §-a alapvetően az állampolgári életviszonyokra tekintettel ezt a típust úgy fejezi ki, hogy a társasági szerződéssel a felek arra vállalnak kötelezettséget, hogy gazdasági tevékenységet igénylő közös céljuk elérése érdekében együttműködnek, és az ehhez szükséges anyagi eszközöket közös rendelkezésre bocsátják. Hasonló megfogalmazás található például a bolgár 1951. évi kötelmi törvényben és az 1964. évi lengyel polgári törvény könyvben is.

b) A polgári jogi társaságban a közös vállalkozási elemeket növelni lehet úgy, hogy növelik a társasági közös vagyon összetartó erejét. Egyes polgári jogi társasági formáknál a jogszabály kifejezetten kimondhatja, hogy a felek *közös gazdálkodó tevékenységet* folytatnak; ezt tette a vállalati társulások vonatkozásában a magyar 1970. évi 19. sz. tvr., amely egyszerű társaság néven lényegében a polgári jogi társaságnak ezt az erősebben vagyonközösségi változatát fogalmazta meg. Ez a forma jelenleg a polgári törvénykönyv 566. §-ában *gazdasági társaság* néven szerepel.

c) A jogszabály továbbá azt is lehetővé teheti, hogy az egyszerű társulás *közös néven* szerezzen jogokat, illetve kötelezettségeket.

Az egyszerű társaság kapitalizmusban kifejlődött közös üzleti névvel rendelkező válfaja a *közkereseti társaság*, amelynek mintája ma Európában a német offene Handelsgesellschaft. (Lényegében ebbe a körbe tartozik az angol partnership is.)

A közkereseti társaság a régi magyar szabályozás szerint akkor keletkezik, ha két vagy több személy formátlan szerződés alapján kereskedelmi üzletet közös cég alatt korlátlan és egyetemleges kötelezettség mellett folytat. A társaságot a cégjegyzékbe be kell jegyezni, a cég szövegében legalább egy tag nevének és a társas viszonyra utalásnak szerepelnie kell. A tagok versenytilalom alá esnek: a tag a társaság üzleti körébe eső üzletet saját részére nem köthet, más üzletbe társként nem léphet be. Ha a szerződés másként nem rendelkezik, a nyereséget a tagok egymás között egyenlően osztják el. Az 1875. évi kereskedelmi törvényünkben szabályozott közkereseti társaság intézményét a polgári törvénykönyv 1959-ben hatályban tartotta, és 1972-ben a Magyarország területén külföldi részvétellel működő egyszerű gazdasági társulások vonatkozásában is a közkereseti társaságot intézményesítettük.

Belföldi viszonylatban az 1970. évi 19. sz. tvr. is lehetővé tette azt, hogy a vállalatok egyszerű társasága közös név alatt működjön, ebben az esetben azonban *nem a közkereseti társaság* szabályait kell alkalmazni. A hivatkozott jogszabály azonban az ilyen közös név alatt működő egyszerű társaság tartalmát nem szabályozta, csupán arra utalt, hogy a tagok felelőssége korlátlan és egyetemleges. Az 1977-es polgári törvénykönyv ezt a jogszabályt a gazdasági társaság vonatkozásában megtartotta, sőt, az állampolgári polgári jogi társaságnak is megengedte a közös név alatti működést.

d) Betéti társaság akkor létesül, ha közös cégnév alatt két vagy több személy úgy társul, hogy legalább egy tag (az ún. *beltag*) a hitelezők irányában korlátlanul, legalább egy tag (a *kültag*) pedig csupán a vállalt vagyoni betétje erejéig felelős. A kereskedelmi törvény ugyancsak ismerte a betéti társaságot, de ezt a formát a magyar polgári törvénykönyv hatályon kívül helyezte.

e) Mint már említettük, az egyszerű társulásnak nemcsak olyan formái lehetségesek, amelyben a gazdasági vállalkozási elem a domináló. A liberálkapitalizmusban az ilyenfajta, elsősorban *koordinációs* jellegű társulások nem terjedtek el, ezért a felszabadulás előtti magyar társulási jog ezekre vonatkozóan szabályt nem *tartalmazott*.

Az ez irányú társulási hagyományok hiánya alapvető szerepet játszik abban, hogy az NDK kivételével a szocialista országok polgári joga koordinációs egyszerű társulási típust általában nem ismer. A kooperációs társulás jogi intézményesítése a magyar 1959-es polgári törvénykönyvben természetszerűleg hiányzott, hiszen az az állampolgári társulásokra vonatkozott. A vállalatokra vonatkozó társulási jog 1967-es létrehozása során két vagyonegyesítést nem ismerő koordinációs forma is létrejött, nevezetesen a külkereskedelmi vállalatok és a belföldi vállalatok ún. pool és améta szerződései vonatkozásában az ún. *külkereskedelmi társulás* és a műszaki fejlesztés körében a *kutatási-fejlesztési társulás*. Ugyanakkor azonban az alapformák szintjén a koordinációs társulás jogi meghonosítására a magyar jogban sem került sor 1977-ig, mivel a vállalati társulásokra vonatkozó 1970. évi 19. sz. tvr. a gazdasági társulás valamennyi formájánál megkövetelte a vagyonegyesítést.

A magyar irodalomban az utóbbi időben erőteljesen felmerült a társulások feltétlen vagyonegyesítő funkciójának lazítása, nagyobb rugalmasság megteremtése és ezáltal a *koordinációs-kooperációs társulási formák intézményesítése*, amelyet részben a KGST-integráció igényel, részben belső vállalati tapasztalatok is indokolttá tesznek.

Ennek tett eleget az 1977-es polgári törvénykönyv módosítása, elismerve a gazdasági társaság koordinációs alfaját.

3. Jogi személy-társulások.

A jogi személy-társulásoknak a burzsoá kereskedelmi jog két alapvető formáját fejlesztette ki, a *részvénytársaságot* (továbbiakban rt.) és a *korlátolt felelősségű társaságot* (kft.). Emellett más formák is vannak, alapvető jelentősége azonban ennek a két alakzatnak van. Mindkettő olyan társulás útján létrejövő *közös gazdasági vállalkozás*, amely jogi személyiséggel rendelkező *közös vállalatot* hoz létre.

a) Kapitalista viszonyok között a tőkeegyesülésnek legtisztább formája, a *modern nagyvállalat működésének* legalkalmasabb kerete a *részvénytársaság*. Valamikor a részvénytársaság elsősorban a *kis tőkék összegyűjtését* szolgálta, ma már ez a funkciója *relative háttérbe szorult* és a modern nagyüzemre jellemző *üzemeltetői* és *tulajdonosi funkciók* szétválasztásának, illetve a *tőkeáramlás*nak és a *gazdasági tevékenység eredményessége mérésének egyik legjelentősebb eszközévé* vált.

A részvénytársaság általában meghatározott számú és névértékű részvényekből álló alaptőkével alakul. Lényege az, hogy a tagok csak részvényeik névértéke erejéig, tehát korlátozottan felelősek a társaság tartozásaiért. A részvény általában *bemutatóra* szóló értékpapír, amely egyszerű átadással elidegeníthető, és az átvevő automatikusan a részvénytársaság tagjává válik. Kivételesen *névre szóló* részvények is léteznek. A részvényekhez igazodik az rt.-nél a társaság vezetésében való részvétel, a társulásirányítási jogok, valamint az osztalékból is általában a részvények alapján részesednek. Újabb fejleménye a részvénytársasági fejlődésnek az ún. *elsőbbségi részvény*, amely vagy a szavazásnál vagy az osztalékosztásnál tulajdonosának előjogokat biztosít.

A részvénytársaság mint jogi forma természetesen a kapitalizmus során jelentős változáson ment keresztül. Az állammonopolkapitalizmus korában a leglényegesebb változás az, hogy a *vállalat jogilag elkülönül a részvényesektől*, amely még a múlt századbeli részvénytörvényeknél, köztük a ma is hatályos magyar 1875. évi kereskedelmi törvény esetében nem figyelhető meg. A *vállalati eszközök tulajdonosai nem a részvényesek, hanem maga az rt. mint jogi személy, amelynek operatív vezetését nagyfokú önállósággal látja el az igazgatóság*. A társaság tagjai részvényeik tulajdona alapján lényegében *kötelminek nevezhető jogokkal* rendelkeznek a vállalat általános elvi jellegű irányítására, valamint a jövedelemelsajátításra. A vállalat működésének ellenőrzésében és az ún. *stratégiai* tulajdonosi döntések meghozatalában a részvényesek (helyesebben a társulás irányításához elegendő részvénnyel rendelkező tőkés csoport, illetőleg tulajdonosi funkciókat ellátó vállalat, tehát bank, holding, nyugdíjpénztár — általában a részvények 15—20%-a ma már elegendő ehhez) segítésére a részvénytársaság harmadik szerve, a *felügyelő bizottság* szolgál, amelynek tagjai ugyancsak éppoly magas képzettségű menedzserek, mint akik az rt. igazgatóságában tevékenykednek. Az újabb kapitalista részvénytörvények (például az 1965-ös NSZK) jellegzetes vonása a felügyelő bizottság jogállásának *erőteljes megerősítése*.

Eredetileg a burzsoá kereskedelmi jogok az alkalmazottak és a társaság közötti jogviszonyokat kívül kívánták tartani a társaság vezetésével összefüggő kérdéskörön, az utóbbi időben azonban számos tőkés ország volt kénytelen a realitásokat figyelembe véve a munkások képviselőinek több-kevesebb lehetőséget adni a részvénytársaság irányításában. (Mitbestimmung, participation). A vonatkozó szabályok azonban általában törekednek arra, hogy a munkásrészvétel a társaság döntéseiben formális legyen; befolyásuk a döntésekre csupán közvetett.

Természetszerűen a részvénytársaságnak különleges formái is vannak, e vonatkozásban mindenekelőtt megemlítjük, hogy az NSZK-ban, illetve egyes latin-amerikai országokban ismeretes a betéti társaság és a részvénytársaság sajátos keveréke, az ún. *betéti részvénytársaság*. Az újabb francia törvényhozás például 1966 óta kétfajta részvénytársaságot (société anonyme) szabályoz: részvénytársaságot igazgatótanáccsal, illetőleg részvénytársaságot felügyelőtanáccsal és direktóriummal, különösen az igen nagy méretű vállalatok számára.

A nagy kontinentális részvénytársaságnak megfelelő intézmény az angol jogterületen az olyan public company, ahol nincsenek azok a megszorítások, amelyek a korlátolt felelősségű társaságnak megfelelő company limited by shares-ra jellemzők. Tehát a társaság tagjainak száma nincs maximálva, a részvények átruházása nincs korlátozva, a nyilvánossághoz lehet fordulni részvényjegyzési vagy kötvénykibocsátási felhívással. Az angol jogterületen, főleg Amerikában az új alapítású public company szervezése, az alaptőke lejegyeztetése egyre inkább hivatásos alapítók (promoterek), tehát bankok, szindikátusok kezében van.

b) A részvénytársaságnak a *kisvállalkozásokra, családi vállalkozásokra szelídített formája a kft.* A kft. gazdasági volumene jóval *kisebb*, mint a részvénytársaságé, ezért a kft.-ben sokkal *több* a személyes elem. A kft.-re vonatkozó magyar 1930. évi szabályozás szerint a kft.-ben való részesedésről nem lehet értékpapírt

kiállítani, és a részesedés csak a többi tag hozzájárulásával ruházható át. A szavazásban való részvétel, illetőleg a nyereségből való részesedés sem igazodik szükségképp a betétek nagyságához, a kft. belső szervezete pedig rendkívül rugalmas és leegyszerűsített, a tagok maguk is lehetnek ügyvezetők. A magyar kft.-törvény lényegében német mintájú; a jelenlegi NSZK GmbH azonban valamivel kevésbé korlátozza a tőkemozgást; nincs szükség például hozzájárulásra az üzletrész elidegenítéséhez, a társaság megveheti a saját tagjának üzletrészét stb. A kft.-nek viszonylag megfelelő társasági forma az angol jogban az ún. limited company, amely az 1948. évi Companies Act szerint private companynak minősül a részvénytársasághoz hasonlítható public companyval szemben. E törvény értelmében például a limited companynak nem lehet ötvennél több tagja, a részvény átruházása korlátozott, és nyilvános tagtoborzás sem lehetséges.

c) A külföldi szocialista országok egy részében a burzsoá kereskedelmi törvényeket kifejezetten hatályon kívül helyezték, mint a Szovjetunióban, Bulgáriában és Jugoszláviában és 1970-től kezdődően az NDK-ban, másik része Magyarországhoz hasonlóan korlátozásokkal hatályban tartotta, mint például Csehszlovákia, Lengyelország és Románia. A magyar, illetve az rt., kft. formákat fenntartó más szocialista országok szabályozása között az alapvető különbség abban mutatkozik, hogy míg Magyarország a *szocialista vállalatok egymás közötti közös vállalkozásai* tekintetében is lehetővé tette 1978-ig e formák felhasználását, addig ez Csehszlovákiában, Lengyelországban és Romániában nem volt lehetséges (bár megjegyezzük, hogy ezekben az országokban alapvetően csak szövetkezeti társulási formák léteznek, és a szövetkezeti társulásoknál a magyar jog sem ezt az utat követte).

A szocialista országokban azonban — köztük Magyarországon is — a kapitalizmusból örökölt kereskedelmi társasági formák mellett új típusú, jogi személyiséggel rendelkező szocialista vállalati formák kialakítására is sor került.

d) Az egyik ilyen jogi személyiséggel rendelkező sajátos szocialista forma lényegében *középúton* áll az elsődlegesen közös gazdasági vállalkozási, illetve elsődlegesen koordinációs jellegű társulási alakzatok között. A társulás a gazdasági forgalomban haszonszerzés végett tevékenykedik, de gazdálkodása *elsősorban a tagok tevékenységének kiegészítésére szolgál.* A jogi személy társulási szervezet alkalmazottai és a tagok dolgozói között kölcsönös személyi áramlás figyelhető meg, a *tagok a társulást relatíve szorosabban irányítják.* Ez a társulási forma a szocialista országokban alapvetően a mezőgazdasági termelőszövetkezeti kooperáció keretében jött létre; Magyarországon a *termelőszövetkezeti közös vállalkozás* minősült ilyen jogi formának.

A másik, jogi személyiséggel rendelkező új típusú szocialista társulási változat már *erősebben közös gazdasági vállalkozási jellegű, erőteljesebben önállósul a társulás tagjaitól, a tagok irányítási tevékenysége kevésbé szoros, a társulás önálló érdekeltségi rendszere itt jobban kiépítésre került, s a társulás fokozottan nyereségre orientált.* Ilyen társulási forma a magyar jogban jelenleg elsősorban a betéti társulás, a közös vállalat az előző csoporttal határesetet képez. Olyan mérvű függetlenedés azonban, amely az rt.-nél megfigyelhető, e társulási formánál sem megy végbe; például tagsági jogokról nem lehet értékpapírt kiállítani, a vagyoni betétek átruházási lehetősége korlátozott. Ha némileg leegyszerűsítve hasonlítani kívánjuk ezt a társulási formát a kapitalizmus kereskedelmi társaságaihoz, akkor a kft.-re hasonlít, bár szocialista körülmények között éppen *nem a kisvállalkozások jogi formája.*

e) Ez ideig alapvetően a gazdasági vállalkozásra irányuló, tehát vállalatszerű társulásokról volt szó. Az elsődlegesen koordinációs jellegű társulások jogi személyiséggel rendelkező formái viszont gazdasági szempontból általában *nem foghatók fel vállalatként;* e körben *irodajellegű,* hivatali jellegű apparátusokról van szó.

A szocialista jogban nagy jelentőséget kapott az *egyesülés,* amelynek lényege, hogy az elsősorban gazdasági koordinálást szolgáló társulások *jogi személyiséggel* rendelkező válfaja. A KGST nemzetközi társulásainak alapvető formája jelenleg a jogi személyiséggel rendelkező, elsődlegesen irányító és koordináló, másodlagosan gazdálkodó *egyesülés.* (Nem tévesztendő össze a külföldi szocialista országok egyesülés elnevezésű szervezeteivel, amelyek valójábau nem társulások, hanem irányító—gazdálkodó nagyszervezetek.) A magyar belső társulási jogban ugyancsak intézményesítésre került 1967-ben az egyesülés elsődlegesen koordinációs jelleggel, elvileg irányító funkciók nélkül, nem mint középirányító jellegű szervezet. Ezeknek az egyesüléseknek a szabályozás a realitásokkal ellentétben nem adott jogi személyiséget, hanem azokat egyszerű társulásként szabályozta 1977-ig. Láttuk, az új társulási szabályozás elismerte az egyesülés jogi személyiségét.

4. Nemzetközi társulások.

A nemzetközi társulásokra *alapvetően érvényes* a társulások általános fogalommeghatározása, az egyszerű és a jogi személyiséggel rendelkező, továbbá az elsősorban vállalkozási, illetve koordinációs válfajok elkülönítése. Ugyanakkor azonban a nemzetközi társulások vonatkozásában *speciális* problémák merülnek fel.

A nemzetközi irodalomban a nemzetközi társulás vagy nemzetközi vállalat fogalma *nem tisztázott,* a legkülönbözőbb értelmezési lehetőségek, a legkülönbözőbb elnevezések is uralkodnak (beszélnek például multinacionális, transznacionális, szupranacionális stb. vállalatokról).

Közgazdasági értelemben nemzetközi vállalatnak szokásos általában azt a vállalatot nevezni, amely ugyan tisztán egynemzetiségű vállalat, de tevékenysége jelentős mértékben külkereskedelemre orientált, tevékenységét, beruházásait esetleg jelentős mértékben külföldön fejti ki, külföldön fiókja vagy leányvállalata van, vagy esetleg ugyan tisztán egynemzetiségű tőkével rendelkezik, ugyanakkor azonban maga külföldi székhelyű és ezért a székhely országának jogi személye. *Jogi szempont*ból azonban véleményünk szerint nemzetközi társulásnak csak azt a társulást nevezhető, amelyben *különböző országok jogi személyei vesznek részt*, tehát különböző országokból származó tőkék vegyülnek.

A jogi helyzet szempontjából a nemzetközi társulások lényegében három nagy csoportba sorolhatók:

a) Olyan többnemzetiségű vállalat, amely a székhely országának hazai joga szerint működik. Az irodalomban sokszor ezt a formát *multinacionális társaság*nak nevezik, ez azonban mint láttuk, helytelen: multinacionális vállalat *csak a kapitalizmus*ban és csak bizonyos gazdasági nagyságrend felett képzelhető el. A burzsoá országokban a nemzetközi társulások *túlnyomó része* ilyen módon működik. A szocialista országok is a területükön történő kapitalista betársulásra általában a hazai jogot kínálják, illetőleg a szocialista országok kapitalista vagy fejlődő országban tevékenykedő társulásai ugyancsak elfogadják ez országok hazai jogát. *Mögöttes jogterület*ként a szocialista integrációban is a *b)* pontban ismertetendő egységes szabályozás elfogadása esetén is számításba jön a belső társulási jog.

A székhely országának hazai joga azonban a külföldi részvétellel történő társulásokra általában speciális szabályokat állapít meg. Ilyen szabályokat állapított meg már a felszabadulás előtt is az 1875. évi kereskedelmi törvény mind a korlátolt felelősségű, mind az rt., mind a kft. vonatkozásában, és ezt a külföldi vállalatok betársulását lehetővé tevő 1972-es magyar rendelet is fenntartotta, illetve újabb rendelkezésekkel egészítette ki. Így van ez olyan szocialista országban is, mint Jugoszlávia, amely a magyar, román és csehszlovák megoldással szemben nem a kereskedelmi társasági formát, hanem az ország belső vállalati formáját, az ún. társult munkaszervezeti formát ajánlja a külföldi beruházók számára — itt tulajdonképp betársulásról és nem új vállalatalapításról van szó. Megjegyezzük, hogy a hazai jogtól való eltérések általában nem a polgári anyagi jog tekintetében jelentkeznek, hanem inkább a jövedelemszabályozás, a munkaügy, a devizatranszfer stb. vonatkozásában, továbbá ezek az eltérések nyilván *egészen más jelleg*űek egy szocialista nemzetközi társulásnál, mint egy tőkés társulás esetén.

b) A nemzetközi társulások második formája tulajdonképpen jelenleg még nem működik, de *mind a kapitalista integrációban, mind a szocialista integrációban törekvések tapasztalhatók megteremtésére.* E forma az *egységes nemzetközi szabályozás alapján létrejövő társulás.* A székhely országok hazai jogai ugyanis számos eltérést tartalmaznak egymástól, és ezért nem alkalmasak a nemzetközi vállalatok tevékenységének összefogására. Ennek következtében a Közös Piacban régen folynak törekvések, részben a valamennyi tagországban egyenlő feltételek mellett működő ún. Európa-Részvénytársaság létrehozására, részben az ún. Európai Kooperációs Társulás megteremtésére, amely az egyszerű társulások egységes formája lenne. E tervezeteket azonban ez ideig nem emelték törvényerőre.

A KGST társulási jellegű nemzetközi gazdálkodó szerveire egyelőre csak mintaokmányokat fogadtak el, és ezért is csak fakultatívak, tehát nem kötelezők, bár az egyes alapításokkor figyelembe veendők. Mivel e mintaokmányok nem nemzetközi egyezmények, ezért jelenleg vállalati szinten nincs mód a KGST-ben nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapítására.

A szocialista nemzetközi irodalom *többsége (Gringolc, Kalensky, Mádl)* a hazai társulási jog fejlesztése mellett alapvetően a KGST-országok társulási jellegű nemzetközi gazdálkodó szerveire nézve egy olyan *egységes nemzetközi szabályozás* létrehozását kedvezményezi, amely *megelőzi* a belső jogokat, és amelynek alapján nemcsak államközi egyezménnyel lehet nemzetközi gazdálkodó egyesülést, közös vállalatot vagy egyszerű társulást létrehozni, hanem *közvetlen vállalati polgári jogi szerződéssel* is létrejöhetnek szocialista nemzetközi társulások.

Nem lehet egyetérteni azzal az állásponttal, amely valamennyi egységes nemzetközi szabályozás alapján működő nemzetközi vállalatot sommásan *szupranacionális vállalat*nak nevez. Az Európa-társaságok tervezetének valóban van szupranacionális jellege, de ez a Közös Piac célkitűzéseiből és nem önmagában az egységes szabályozásból keletkezik. A KGST egységes társulási szabályozásra az alapokmányból kifolyólag a *szupranacionalizmus nem lenne jellemző.*

c) Végül *speciális államközi egyezménny*el is létrejöhetnek nemzetközi társulások. A szocialista integrációban az *a)* forma hiányosságai és a *b)* forma hiánya folytán ma az államközi közjogi társulás az *uralkodó forma*, szinte valamennyi szocialista nemzetközi gazdálkodó szervezet, illetve vállalat így jön létre. Kapitalista országokban a legújabb idők terméke a *kormányközi megállapodással létrejövő nemzetközi vállalat*, amelyből jelenleg kb. húsz működik a világon.

Az államközi egyezménnyel létrejött nemzetközi társulások számos speciális jogi problémát okoznak, mivel a *nemzetközi közjogi és kereskedelmi jogi elemek vegyülésével állunk szemben.*

Létezhet olyan államközi alapon létrejött vállalat, amely *valódi kormányközi vállalat*, tehát a benne részt vevő szervek a kormányokat képviselik (rendszerinti tőkés forma). Lehetséges az is, hogy a résztvevő szervek nem képviselik a kormányokat, ugyanakkor azonban a társulás működése során az egy országból származó tagok szavazatai csak egy szavazatnak minősülnek, és a legjelentősebb kérdésekben a tagoknak az alapítókhoz vissza kell fordulniuk (eddigi fő szocialista forma). Végül megkülönböztethető egy harmadik forma, amely már átmenet a vállalati szférába. Ezeknél az államközi egyezmény csak előfeltétele a nemzetközi társulást konkrétan létrehozó polgári jogi társasági szerződés megkötésének.

A KGST-országok nemzetközi gazdálkodó szerveit (egyesülés, közös vállalat, egyszerű társulás) nemzetközi társulásként felfogva besoroltuk tehát ebbe az osztályozásba. Az NDK nemzetközi gazdasági jogi elméletével szemben, amely *teljesen elkülönült* szabályozást tételez fel a KGST-ben, véleményünk szerint abból kell kiindulni, hogy a KGST nyitott jellegéből kifolyóan is a *Kelet—Nyugat gazdasági együttműködésben és az integrációban alapjában azonos társulási fogalomrendszerrel kell dolgozni. A társulási jognak alapvetően egységesnek kell lennie, a nemzetközi társulásoknak pedig a belső társulási joggal alapvetően szinkronban kell lenniük.* A KGST elkülönült, de nem izolált jellegénél fogva azonban az egységen belül „differenciálni" kell, természetszerűen a szocialista nemzetközi társulások jogi szabályozása társadalmi-gazdasági tartalmuknál fogva, tőkés relációban felhasználásra kerülő formák szabályozásával szemben *számos specialitással rendelkezik.*

Irodalom: *Domé* Györgyné: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek társulásai. Bp. 1970.; *Sárközy* Tamás: Vállalati önállóság, vállalatirányítás, társulások. Bp. 1972.; *Sárközy* Tamás—*Fábián* Ferenc: A vállalati társulások joga. Bp. 1978.; *Ficzere* Lajos—*Sárközy* Tamás: A KGST-országok nemzetközi gazdálkodó szervezeteinek alapvető jogi kérdései. Bp. 1978.; *Világhy* Miklós: Az egyesülésről. Jogtudományi Közlöny 1967.; *Kuncz* Ödön: Magyar kereskedelmi és váltójog tankönyve. Bp. 1944.; *Kuncz* Ödön: Küzdelem a gazdasági jogért. Bp. 1—2. 1939—1941.

Ripert, M.: Traité élémentaire de droit commercial. Paris, 1954.; *Hueck*, H.: Gesellschaftsrecht. Frankfurt, 1973.; *Steinbach*, M.: Rechtsgeschäfte der wirtschaftlichen Organisation. Frankfurt, 1897.; *Tönnies*, L.: Gemeinschaft und Gesellschaft. Jena, 1926.

Sárközy Tamás

TELEKKÖNYV → *Tulajdonjog*

TELJESÍTÉS → *Szerződés*

TENGERJOG → *Nemzetközi jog; — Állam területi felségjoga*

TERHELT → *Büntető eljárás lefolytatása*

TERMELŐSZÖVETKEZETI KÖZÖS VAGYON → *Mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdon és vagyon*

TERMÉSZETJOG → *Jogelmélet tudománytörténete Magyarországon*

TERVSZERZŐDÉS → *Szerződés; — Szerződéstípusok*

TESTÜLETI EGYSZEMÉLYI VEZETÉS → *Államigazgatás szervezete*

TÉVEDÉS → *Bűnösség*

TÖRVÉNY → *Jogforrási rendszer*

TÖRVÉNYESSÉG → *Szocialista törvényesség*

TÖRVÉNYESSÉGI ÓVÁS → *Büntető eljárás lefolytatása; — Polgári peres és nemperes eljárás*

TULAJDONJOG: I. Tulajdon és tulajdonjog (1663.) — II. A tulajdonjog intézménytörténete (1669.) — III. A polgári jogi tulajdonjog (1676.) — IV. Tulajdonformák (1682.)

I. Tulajdon és tulajdonjog. 1. Jelentőség. 2. A tulajdon jogi, illetve nem jogi jellege. 3. A tulajdonjog közgazdasági alapjai. 4. A tulajdonjogi viszonyok jogi szabályozása és a tulajdonjog intézménye.

1. Jelentőség.

A tulajdon az *osztálytársadalmak* alapvető gazdasági-társadalmi kategóriája — kialakulása, fejlődése, formái és megszűnése elválaszthatatlanul összefügg a termelőerők, a termelési viszonyok és az egész társadalmi-gazdasági alakulat fejlődésével. *Rousseau* mondja a Discoursban: „Az első, aki bekerített egy területet és azt mondta, ez az enyém, . . . ez az első volt a társadalom igazi megalapítója." Amikor a termelőerők állapota már lehetővé tette bizonyos terméktöbblet képzését, megjelentek az első vagyoni különbségek, „. . . tanúsítva valamifajta gazdasági elkülönültség intézményét és az egyenlőtlen elsajátításnak nemcsak lehetőségét, hanem a lehetőség valóra válását is", ekkor jelent meg a tulajdon. Az egyenlőtlen elsajátítás fokozatosan — számos áttétellel és számtalan formában — az osztálytársadalmak kialakulására, az osztálytársadalom pedig az állam és a jog megjelenésére vezetett. Az államnak és a jognak alapvető feladata volt a kialakult tulajdoni viszonyok védelme és fejlesztése — e funkció keretében alakult ki a *tulajdonjog.*

A gazdasági elkülönültség, az állam és a jog fokozatos kialakulása a bomló nemzetiségi

patriarchális társadalomban azzal járt, hogy a tulajdonjog sokáig *kisegítő* funkciót töltött be a dolgokon való közvetlen hatalomgyakorlás mellett. A mai fogalmakat visszavetítve valós *Eörsi* megállapítása: „a tulajdonjog a közvetlen hatalomból, a birtokon keresztül alakult ki", tehát történetileg egyáltalán nem áll meg *Ulpianus*nak az árutulajdonjog-fogalom dogmatikája szempontjából egyébként helyes megállapítása „Nihil commune habet proprietas cum possessione". Ahogy azonban a gazdasági elkülönültség szükségszerűvé teszi a gazdasági alanyok közötti tevékenységcserét, megjelenik a piacra termelő gazdaság, az *árucsere*, úgy válik el a tulajdon és ezáltal a tulajdonjog is a közvetlen hatalomtól; válik *közvetettebbé* és *közvetítettebbé*.

A tulajdon kialakulásának elválaszthatatlan kölcsönhatása az állam és a jog kialakulásával teszi indokolttá *Plechanov*nak azt a megállapítását, hogy a *tulajdon az ideológia legalsó foka*. A tulajdonviszonyok jogi szabályozása lett az alapja, mintája sokféle más jogviszony kiépítésének, elsősorban a személyi, a családi és az öröklési jogviszonyokénak. Az elsajátítási viszonyoktól függtek az emberi, személyi státusok is — a rabszolga maga is tulajdon tárgya volt. Ebben az értelemben tehát helyes az a megállapítás, hogy a *tulajdonjog a jogrendszer alapintézménye*.

A tulajdon az elsajátításhoz fűződik, az elsajátítás pedig termékekre, *dolgokra* vonatkozik, és szükségképp *más emberek*kel való kapcsolatokban realizálódik. A tulajdon e dologiassága, de ugyanakkor elválaszthatatlanul emberek közötti viszonyokban való érvényesülése a *legtisztábban árukapcsolatokban* jelenik meg. Nem véletlen ezért, hogy a tulajdonjog egyenlőtlen fejlődése *elválaszthatatlanul összekapcsolódott* az árutermelés és az árucsereviszonyok fejlődésével. Ahol a termelés naturális és az elsajátítás erősen összefonódik a közhatalmi viszonyokkal, ott a dologias tulajdon és ennek adekvát jogi tükrözése nehezen tud önállóan megjelenni. Ahol viszont az árutermelés és értékviszonyok relatíve fejlettek és tisztán jelentkeznek, ott a tulajdon *árutulajdonjog*ként önállósul.

Az árutulajdon és tulajdonjog először fejlett formában a *klasszikus római társadalomban* jelent meg, kifejezve az ott közhatalmi befolyástól viszonylag megszabadult *egyszerű árutermelési viszonyokat*. Igazi szerepét — hosszú történeti szünet után — a *kapitalizmus* mindent eldologiasító és áruvá változtató társadalmigazdasági alakzatában nyerte el. A felvilágosodás filozófusai sokat foglalkoznak a társadalommal és az állammal, mégpedig azért, hogy a feudalizmus rendőrállamával és a tőkemozgást gátló rendi kötöttségekkel szemben a személy, valójában ezáltal a tulajdon szabadságát biztosítsák.

Az áruviszonyok középpontba kerülése, a munkás megszabadítása a jobbágyi személyi kötöttségektől, de egyben a termelőerőktől való megfosztása és munkaerejének áruvá változtatása, a „magán" és a „közszféra" szétválasztásával, az embernek citoyenné és bourgeois-vá (politikai emberré és magánemberré) való szétválásával járt. Olyan helyzetet hozott létre, amelyben a kizsákmányolás áruszerződések révén megy végbe, az állam szerepe pedig a közrend biztosítására korlátozódik („éjjeliőr-állam"). Mindez a polgári jog által szabályozott árutulajdonjogot mint a javak elsajátítására vonatkozó alapvető és elsődleges szabályozást a *jogrendszer középpontjá*vá teszi. A személyiség a tulajdonosi minőség kifejezése; voltaképp csak tulajdonos lehet valóban polgár. A francia forradalom idején ahhoz, hogy valaki választhasson vagy hogy esküdt legyen, meghatározott értékű jószág tulajdonosának kellett lennie: „A tulajdon a választójog alapja . . . mint a rendszerhez való ragaszkodás biztosítéka" *(Proudhon)*. Helyesen mondotta *Duguit* a liberálkapitalizmus ideológiáját legjobban kifejező *Code civil*re, hogy az a tulajdon kódexe.

A tulajdon — a kapitalizmus ellentmondásainak kiélezésével — sokat változott. Ma már a politikai jogok gyakorlásánál a legtöbb kapitalista országban a tulajdon mérvének nincs formális jogi jelentősége. A magántulajdon és az árutulajdonjog középpontba helyezése azonban csapzottan, számos módosítással az imperializmusban is fennmaradt.

A burzsoá ideológia az árutulajdont és jogi tükröződését, az árutulajdonjogot eredetileg *„természetjogiasította"*. Ez azt jelenti, hogy a magántulajdont *öröktől való és örökké fennálló* intézményként, az emberi természetből fakadó jelenségként kezelte. *Grosschmid Béni* írja: „Már két-három éves gyermekek a tulajdonviszonyokat kutatják, pl., hogy ez a ruhadarab vagy ez az óralánc, az a ház kié? Továbbá világosan disztingválják, hogy az egyik játék azé, amaz pedig a másiké. Már ez a tulajdon intézményének mintegy velünk születettségére vall". Jogilag ezért nem minősítették a feudális tulajdont valóságos tulajdonnak. Hasonlóan jár el a burzsoá irodalom többsége a kapitalizmusban fennálló nem árutulajdoni alakzatokkal is, pl. a közcélra rendelt vagyontárgyakra (domaine public — közút, köztér stb.) kialakított jogokat *Jhering* nyomán legfeljebb kvázi-tulajdonnak nevezik. E felfogás szerint ezeknek a javaknak voltaképpen nincs is tulajdonosa — szemben az államkincstár polgári jogi árutulajdonával a domaine public körében a közigazgatás nem tulajdonos, csupán kezelő.

A Kommunista Kiáltványban olvashatjuk: „A kommunisták elméletüket ebben az egy kifejezésben foglalhatják össze: a magántulajdon megszüntetése". Mivel a tulajdon az osztálytársadalmak kategóriája, a hatalmi viszonyok sajátos dologi kifejezése, a teljesen felépült kommunista társadalomban, a tulajdon kategóriájának már nincsen értelme. A szocia-

lizmusban mint átmeneti, továbbá a kapitalizmusból kinövő, annak antagonisztikus tagadását tartalmazó társadalomban azonban a tulajdon — de most már nem a magántulajdon, hanem a *társadalmi tulajdon* — még huzamos ideig alapvető szerepet játszik.

A tulajdon kommunizmusbeli teljes felszámolásáig tartó átmeneti korszak nagyon sok időt vesz igénybe, ezért az állam és a jog — így a tulajdonjog is — igen hosszú ideig jelentős szerepet tölt be. A relatíve elmaradott termelőerők fejlesztése — a szocializmus alapjainak lerakása után — megköveteli, hogy az árutermelés kommunizmusbeli teljes megszüntetése felé átmenetileg annak megerősítése útján haladjunk. Mindez az *árutulajdonjog* dogmatikai szerkezetének szocializmusban való felhasználása felé hat, amelyet támogat az európai szocialista országok római jogi kultúrába való beépülése, a jogi tradíciók igen nagy ideológiai ereje is.

Az európai szocialista országokban azonban — Jugoszlávia kivételével — döntő tényező az *össznépi tartalmú állami tulajdon, az állam tulajdonjoga által* közvetített össztársadalmi elsajátítás továbbá jelentős mértékben *közhatalmi irányítási viszonyokkal összefonódva* jelentkezik. Az állami tulajdon nem az állam magántulajdona, hanem társadalmi tulajdon, ugyanakkor viszont az állam közvetítő szerepe szükségképpen bizonyos mértékben deformálja az össznépi tartalmat. Az állami tulajdonon belül a munka különböző állami vállalatokban, gazdálkodó szervezetekben folyik, amelyek munkája nem közvetlenül társadalmi munka, hanem lokális, *közvetett társadalmi munka.* A szövetkezeti tulajdon sem kollektív magántulajdon, hanem *társadalmi csoporttulajdon,* az állampolgári egyéni tulajdon túlnyomó része *szocialista jellegű személyi tulajdon;* a termelési eszközök árujellegű hasznosítását célzó magántulajdon kivételes. A kapitalizmus mindent áruvá tevő tendenciái már nem érvényesek, a dolgok árujellege a társadalmi tulajdon által korlátozott körre szorul vissza. Az áruviszonyok szerepe a mindenkori tervgazdálkodási mechanizmus függvénye. A szocialista áruviszonyokat egyébként kibontakoztató, tervlebontást nem ismerő ún. indirekt szocialista tervgazdálkodásban sem alapvető társadalmi viszonyai az áruviszonyok a szocializmusnak; nem jelentkezhetnek tisztán, hanem csak az állami népgazdasági tervezésen alapuló központi gazdaságirányító tevékenység keretében, azok által szabályozottan érvényesülhetnek. Mindebből a jogra vonatkozóan következik az, hogy az *árutulajdonjog sem lehet kizárólagos* szocialista tulajdonjogfogalom; ezt az új helyzetet a szocialista jogirodalom különböző módokon igyekszik kifejezni (l. II. 5., IV. 3.).

2. A tulajdon jogi, illetve nem jogi jellege.

A burzsoá társadalomtudományban *eléggé általános* volt a tulajdon jogias felfogása. Ez azt jelenti, hogy közgazdaságilag csak a gazdasági-termelési viszonyok fogalmának van létjogosultsága, *a tulajdon pedig jogi fogalom.* Ez visszavezethető már a római jogra is: a római jogi irodalom csak a tulajdon kategóriáját használta, és azon ténylegesen tulajdonjogot értett. Megjegyezzük, hogy általános volt ez a felfogás a burzsoá irodalomban, de nem kizárólagos — például *Jhering, Dernburg, Duguit* különböztetett a tulajdon materiális (közgazdasági) és jogi fogalmai között.

A szocialista közgazdasági irodalomban jelenleg e kérdésben a nézetek megoszlanak. A tulajdonjogot jobbára a tulajdonviszonyok jogi szabályozásának fogják fel, tehát különbséget tesznek a tulajdon és a tulajdonjog között, de e *különbség okát pusztán a jog általános sajátosságaiban keresik.* Ez az álláspont, mint ahogy erre a szocialista tulajdonjogi elmélet első jelentős művelői, a szovjet *Venediktov* vagy a csehszlovák Viktor *Knapp* már régebben rámutattak, már csak azért is téves, mert a tulajdonviszonyokat a jog nemcsak a tulajdonjog intézményével, hanem számos más vagyonjogi intézménnyel (például bérlet, haszonélvezet stb.) is tükrözi. A jogilag szabályozott tulajdonviszony ezen túl nem egyszerűen a materiális tulajdon és ennek jogi kifejezésének mechanikus mennyiségi összege, hanem egy olyan *sajátos, minőségében új, anyagi tartalmú ideológiai viszony,* amely viszonylagos öntörvényűséggel tükrözi vissza a közgazdasági tulajdonviszonyokat.

Emellett a szocialista közgazdasági irodalomban azok a szerzők, akik a tulajdont a termelési viszonyok statikus elemeként fogják fel (például Oscar *Lange)* vagy pedig éppen ellenkezőleg, a dinamikus gazdasági termelési viszonyokat és a tulajdonviszonyokat teljesen azonosítják, *a tulajdont nyíltan vagy burkoltan jogi kategóriaként fogják fel.*

A szocialista polgári jogi irodalomban ugyancsak általánosan elterjedt a *tulajdon mint materiális viszony és a tulajdon mint jogviszony megkülönböztetése* (például *Világhy).* A tulajdonviszonyok jogi szabályozásán belül a tulajdonjog általában *szűkebb,* de ugyanakkor *központi alapvető intézményként* kerül felfogásra. Azt, hogy mi a tulajdonjog — az uralkodó álláspont szerint — a *tárgyi jog* határozza meg, tartalmi sajátosságait pedig a tulajdonjog *alanyi értelme* fejezi ki. Ezen nyugszik az a közismert megkülönböztetés, amely a tulajdonjog tárgyi, illetve alanyi fogalma között különböztet; és amelyet aligha lehet túl értékesnek tekinteni, hiszen voltaképpen minden egyes vagyonjog vonatkozásában megtehető. Mind a szocialista jogelméleti, mind a polgári jogi irodalomban ismeretes azonban olyan álláspont is, amely a *tulajdont alapvetően mint jogi kategóriát* határozza meg.

Kétségtelen tény, hogy *Marxnál* gyakori a tulajdonnak mint a termelési viszonyok *jogi*

(akarati) formájának értelmezése, például: „A társadalom anyagi termelőerői fejlődésük bizonyos fokán ellentmondásba jutnak a meglevő termelési viszonyokkal, vagy ami ennek csak jogi kifejezése, azokkal a tulajdonviszonyokkal, amelyek közt eddig fejlődtek". Úgy véljük azonban, hogy amikor Marx a tulajdonról mint a termelési viszonyok jogi tükrözéséről beszél, a termelési viszonyok objektív jellegét kívánta kihangsúlyozni az akarati, a felépítményi viszonyokkal szemben, hiszen a tulajdon mint saját korának kétségkívül jogiasan felfogott kategóriája kiválóan alkalmas e különbség érzékeltetésére. Ezzel szemben különösen a Tőke 3. kötetében a profit osztódásával kapcsolatban sajátos dialektikában használta Marx a tulajdon materiális és jogi elkülönített fogalmát, az előbbit a tulajdon *gyakorlati formájának* minősítette.

Megítélésünk szerint a tulajdon mint alapvető termelési viszony, mint sajátta tétel, mint elsajátítás, nem lehet puszta jogi fogalom, mert ebben az esetben az alap és felépítmény viszony ténylegesen megfordul. Ilyen felfogás tág lehetőséget ad a burzsoá jogelméletnek a marxizmus elleni támadásra, hiszen ha a tulajdon jogi fogalom és egyben alapvető termelési viszony, akkor a jog az elsődleges és nem a gazdaság *(Stammler, Kelsen, Moór* Gyula). A helyes felfogás ezért véleményünk szerint az, hogy a tulajdont átfogó gazdaságfilozófiai kategóriának minősítjük, amely elvi egységen belül egymással elválaszthatatlan kapcsolatban, de viszonylagos önállósággal megkülönböztethető a *közgazdasági*, a *jogi* és a *szociológiai-pszichológiai tulajdonfogalom* (ez utóbbin például az állami tulajdon össznépi bevonó jellegének minősítését, a dolgozók tulajdonosi tudatának kérdéseit stb. értve). Az egységes gazdaságfilozófiai tulajdonfogalmon belül kell véleményünk szerint a jogi tulajdonfogalom öntörvényű sajátosságait a tulajdon közgazdasági, szociológiai, továbbá pszichikai összetevőivel való *dialektikus viszonyrendszerben* kibontani.

A tulajdon jogi szabályozásának alapjait a tulajdon *gazdasági* összetevői képezik. Ezért a tulajdonjogra vonatkozó fejtegetések előtt át kell tekinteni a közgazdasági tulajdonfogalom alapismérveit.

3. A tulajdonjog közgazdasági alapjai.

A tulajdont gazdaságfilozófiai értelemben mindenekelőtt mint a *termelési viszonyok összességét kifejező gyűjtőfogalmat* használják, A polgári tulajdont meghatározni annyit jelent, írja *Marx*, „mint a polgári termelés összes társadalmi viszonyait ábrázolni". Ez az értelmezés modern közgazdasági munkákban is gyakran előfordul, például a szovjet gazdaságpolitikai irodalomban *(Bogomolov, Sirjajev)* az 1970-es évek elejétől használatos a KGST-integráció egészének *szocialista nemzetközi tulajdonként* való meghatározása. A gyűjtőfogalom-felfogás nyilvánvalóan alkalmas arra, hogy egy tulajdontípus lényegét markánsan kifejezze, közvetlenül azonban a jogra, így a tulajdonjogra nem vihető át.

*Marx*nál a tulajdon elsajátítás (sajátta tétel). E sajátta tétel tartalmáról a marxista közgazdasági, filozófiai és jogi irodalomban eddig le nem zárt, folyton meg-megújuló elméleti viták folynak. Ma a jogi irodalomra is kisugárzóan *két nagy — számtalan alvariációval rendelkező — irányzat* figyelhető meg, amelyeket leegyszerűsítetten *statikus* és *dinamikus* álláspontnak nevezhetünk. Mindkét álláspont a tulajdont termelési viszonynak tekinti, de helyzetét, funkcióját másként határozza meg.

A statikus felfogás a tulajdont a *termelés, illetve elsajátítás előfeltételeként, illetve eredményeként jellemzi:* „A tulajdon az anyagi javak elsajátításaként kialakult helyzet, a tulajdonforma az illető termelési módra jellemző statikus mozzanatot fejezi ki: a társadalmi termelés folyamatának kiinduló és befejező szakaszát, amelyek közül a befejező szakasz természetszerűen kiinduló szakasz lesz, miután az anyagi élet újratermelési folyamata tovább folytatódik" *(Bratusz)*.

A második álláspont a tulajdont teljes egészében *azonosítja* a termelési viszonyok dinamikájával: „Minden termelés a természet elsajátítása az egyén által, egy meghatározott társadalmi formán belül és annak révén" *(Marx)*. Tulajdonképpen ezen az álláspontón volt *Venediktov*, amikor a tulajdont az elsajátítás jogának nevezte, bár Venediktovnál a tulajdon mint speciális, termelési viszonyokon belüli *elsajátítási viszony* szerepel. A materiális tulajdon dinamikus felfogása szerint a tulajdon azonos a gazdasági-termelési viszonyokkal, de a tulajdon esetében elsajátítási aspektusból vizsgáljuk ezt a jelenséget. Amikor termelési viszonyról beszélünk, akkor a termelés folyamata alapján kísérjük végig a termék útját a termelés, a forgalom, az elosztás és a fogyasztás gazdasági szféráin, így vizsgáljuk a gazdasági, technikai és társadalmi kapcsolatokat. Amikor pedig tulajdonviszonyokról beszélünk, akkor elsajátítási nézőpontból vizsgáljuk ugyanezt.

Természetesen a statika és a dinamika dialektikus fogalompár, amely élesen nem választható el. Jól fejezi ezt ki a szovjet *Genkin* közvetítő álláspontja, aki szerint statikusan a tulajdon termelési előfeltétel és eredmény, dinamikusan viszont a termelés-elsajátítás folyamata.

Rátérve a tulajdon mint elsajátítás közgazdasági tartalmára, a *materiális tulajdonnak négy alapvető eleme* különböztethető meg:

a) Az elsajátítás előfeltétele a *tulajdon tárgyának hatalomban tartása.* E hatalom az osztálytársadalmak fejlődésének jelentős részében közvetlen jellegű volt, ezért elterjedt főleg a naturálgazdasági tradíciókkal rendelkező országokban a *tulajdon birással való azonosítása*

(„A magántulajdon olyan ostobákká és egyoldalúakká tett bennünket, hogy egy tárgy csak akkor a miénk, ha bírjuk ... az összes fizikai és szellemi értékek helyébe ennélfogva az összes ilyen értékek elidegenítése, a bírás érzéke lépett" — írja *Marx*). A termelőerők fejlődése a kapitalizmusban és — a tőkés viszonyokból eredő túlhajtások nélkül — a fejlett árutermelési viszonyokkal rendelkező szocializmusban az esetek jelentős részében és különösen a nagyüzemi termelési viszonyokban kizárják a közvetlen hatalomban tartást. A hatalomban tartás tehát *számtalan közvetett módon* realizálódhat.

A hatalom természetszerűen egy emberi társadalomban *nemcsak tulajdonosi hatalomként* van jelen, így a gazdaságban sem feltétlenül csak tulajdonosi hatalomról beszélhetünk. Éppen ezért adott esetekben a tulajdonosi hatalmat *nehéz elhatárolni* más jellegű hatalomgyakorlásoktól, különösen az állami közhatalom esetében akkor, amikor a szocialista állam a termelési eszközök zöme vonatkozásában a *tulajdonosi és a közhatalmi minőség egységeként* jelentkezik.

b) Az elsajátítás tárgyilag *hasznosítását* jelenti a tulajdon tárgyának. E hasznosításnak *két alapvető*, rendszerint egymásba fonódó iránya van. A *belső irány* használati érték létrehozása, használata és elfogyasztása, azaz a *javak élvezete*. A *külső irány értéktermelés* és árucsere, a dolgok termeléséből haszon, jövedelem elsajátítása — ez az, amit a jogi irodalomban gyakran értékhúzásnak neveznek. Fejlett termelőerők mellett a hasznosítás e két alapiránya hallatlanul bonyolult formákban, egymást állandóan áthatva, a gazdasági részmozzanatok millióiban jelentkezik. A javak nagyüzemi hasznosítása továbbá szükségképpen *nemcsak a dolgok igazgatását*, hanem ettől elválaszthatatlanul kooperatív munkafolyamatok, emberek, szervezeti egységek irányítását is jelenti. Az, hogy a tulajdonnak nem lebecsülendő *termelésirányító funkciója* van, a tulajdoni és tulajdonjogi kérdések gazdaságirányítástól, vállalatirányítástól való elválasztását ugyancsak rendkívül megnehezíti.

c) A tulajdon következő eleme az *elsajátítás alanyi oldalra* vetített része, a *rendelkezés*, azaz a hatalom tárgyával való diszponálás lehetősége, amely kiterjed a hasznosítás belső és külső irányára egyaránt. A gazdasági cselekvés részére a tulajdon elsősorban a hasznosítás módjának megválasztási lehetőségét jelenti. A rendelkezésnek éppúgy, mint a hasznosításnak ezért számtalan módja, iránya, megnyilvánulási alakja lehetséges.

d) A tulajdon akkor lehet sajátté tétel, ha a pozitív vonatkozások mellett *negatív, kizáró elemmel* is rendelkezik. A dolog, a tulajdon tárgya, azáltal kap a tulajdonoshoz hozzátartozó, „saját" jelleget, hogy hasznosítása, a vele való rendelkezés a tulajdon társadalmi relációi folytán másokat bizonyos mértékben és módon kizáró jelleggel bír. Mint *Marx* a földtulajdonról írja: „A földtulajdon feltételezi bizonyos személyeknek azt a monopóliumát, hogy a földgolyó meghatározott részével mindenki mást kizárva rendelkezhessenek." A kizáró jellegnek — bár ezt a szocialista közgazdasági, sőt jogi irodalomban is többen vitatják — érvényesülnie kell a *szocialista társadalmi tulajdon*, tehát a szocialista össznépi jellegű állami tulajdon esetén is, éppen azért, mert itt még tulajdonnal állunk szemben. A szocialista állami tulajdon s általában a társadalmi tulajdon vonatkozásában azonban a tulajdon kizáró jellege éppen e tulajdon társadalmi jellegénél fogva *más módon* jelentkezik, mint a tőkés társadalomban, továbbá ellenfolyamatként párosul *e tulajdon mindenkit bevonó jellegével*. Ez utóbbi vonatkozásban az irodalomban elsősorban a terméktöbblet össztársadalmi érdekű, a dolgozók érdekében való felhasználását, a munkához való lehetőség biztosítását és a javakból a végzett munka társadalmi hasznossága szerinti részesedést, a dolgozóknak a gazdálkodás irányításában való aktív részvételét szokásos megemlíteni.

A tulajdon közgazdasági fogalmának előbbi alapvető elemei *egymással elválaszthatatlan* kapcsolatban vannak – ezeket fejezi ki a tulajdonjog különböző részjogosítványaival, különböző vagyonjogi kategóriával. A közgazdasági irodalom megoszlik abban, hogy a tulajdonfogalmon belül az egyes elemeknek milyen jelentőséget tulajdonít; vannak szerzők, akik a hatalmi, vannak, akik a rendelkezési elemet emelik ki. Aligha vitatható azonban, hogy ez a négy elem adja a materiális tulajdon *alapvető* összetevőit.

Mivel a közgazdasági tulajdon a közvetett és a közvetlen hatalomgyakorlás, a belső és a külső hasznosítás, illetve az arra vonatkozó rendelkezési lehetőségek legkülönbözőbb formáit és legkülönbözőbb összekapcsolási módjait tartalmazhatja, és ebből kifolyóan a kizárásnak is számtalan lehetőségét rejti magában, ebből fakad a materiális tulajdon közgazdasági irodalomban sokat vitatott osztódása, a *materiális tulajdon relativizálása*. *Engels* szerint például „a vállalkozó a terméktöbblet első elsajátítója, de nem végső, kizárólagos tulajdonosa". *Marx* a Tőke 3. kötetében mind a kölcsöntőke, mind a földtulajdon gazdasági realizálódásánál jól szemlélteti a materiális tulajdon osztódását. Ez utóbbi vonatkozásában kimutatja, hogy a föld a jogi tulajdonos részére járadék formájában realizálódik, de az erősebb materiális tulajdonos a tőkés bérlő, aki a mezőgazdasági dolgozók „igazi parancsnoka", „többletmunkájuk igazi kizsákmányolója".

Amíg a naturális viszonyok erősek, a közvetlen hatalomban tartás dominál a hasznosítás belső irányával együtt, és a materiális

tulajdon osztódása *relatíve háttérbe szorított.* Fejlett árutermelési viszonyok, tömegtermelés, nagyüzemi tulajdoni jogviszonyok mellett azonban ez az osztódás *általánossá* válik. A szocialista politikai gazdaságtani, illetve jogirodalom világosan észlelte a relativizálódás fokozódását az imperializmusban, de pusztán annak leplező, meghamisító, anonimitásra törekvő tendenciáival azonosította. Csak az utóbbi időben jelent meg az a felismerés, hogy ez az osztódás — mivel objektív magva a termelőerők fejlettségének meghatározott foka — *a fejlett árutermelési viszonyokkal rendelkező szocializmusban* is hat. E felismerést használja fel több szerző a szocialista állami tulajdon, illetve tulajdonjog, illetve a társulási tulajdonjog új típusú megoldásánál (l. IV. 3. és 4.). A szocialista gazdasági folyamatokban is *egy és ugyanazon természeti javak vonatkozásában többféle alanyú, tartalmú és mértékű elsajátítás érvényesülhet,* bizonyos relációkban mást és mást illethet meg a hasznosítás lehetősége, elsajátító tevékenységük jellege, funkciója, illetve ismérve eltérő lehet, és az arány az elsajátítási kapcsolat fejlődése során változhat is. Az elsajátításnak ez az eltérő módja ad alkalmat a funkcionális tulajdonforma kategóriájának kialakítására (l. IV. 1.).

A tulajdonnak ez az osztódása ad lehetőséget a jognak arra, hogy — természetesen a társadalmi munkamegosztásban kialakult gazdasági elkülönültséget, a gazdasági érdekviszonyokat figyelembe véve, a gazdálkodás formáin alapulva és egy gazdaságpolitikába szervesen beépült jogpolitika részeként — a jogilag szabályozásra kerülő tulajdonviszonyokban az osztódó materiális tulajdoni pozíciókat *eltérő vagyonjogi intézményekkel* (tulajdonjoggal, bérleti joggal, hitelszerződési konstrukcióval, társulással stb.) fejezze ki. A konkrét megoldásokban természetszerűen szerepet játszanak a jog viszonylag öntörvényű sajátosságai, saját tradíciói, saját struktúrájának felépítése is. Nem törvényszerű ezért, hogy az, akit a vagyonjog az árutulajdonjog alanyának minősít, az legyen materiálisan is az erősebb tulajdonos. Jó példa erre a mezőgazdasági termelőszövetkezetekbe bevitt földek kérdése, ahol a termelőszövetkezeti tag sok esetben jogilag tulajdonosa maradt földjének, e tulajdona azonban kizárólag a földjáradékban realizálódik, és ezért az erősebb materiális tulajdonos nem a tag, hanem a jogilag „pusztán" használóként jelentkező termelőszövetkezet. A jog ugyanis amikor például az árutulajdonjogot telepíti, elsősorban *az áruviszonyok zavartalan lebonyolítására van tekintettel* és nem feltétlenül az erősebb közgazdasági tulajdonosi pozícióra.

4. A tulajdonjogi viszonyok jogi szabályozása és a tulajdonjog intézménye.

A tulajdonviszonyokat a jog az előzőekből következően

a) nem teljeskörűen szabályozza, a tulajdon technikai relációinak jelentős része nem részesül jogi szabályozásban,

b) a tulajdon és a tulajdonjog között nem közvetlen kapcsolatot kell feltételezni, hanem a jog a tulajdonviszonyokat azok felszíni összetevői, a vegyesen alap—felépítményi jellegű *gazdálkodási formákon* keresztül szabályozza,

c) az állam jogi transzformáló szerepe a tulajdonviszonyok társadalmi-gazdasági relációinak *minőségi* megváltozásával jár. A jog sajátos funkciója, hogy egyrészt stabilizálja, relatíve statikus formákban rögzítse a materiális tulajdonviszonyokat, gondoskodjék azok védelméről, másrészt a gazdaságnál jóval tágabb társadalmi viszonyokban kialakult sajátos technikai eszközeivel elősegítse a tulajdonviszonyok *lehető leghatékonyabb* kibontakozását a gazdálkodási formában.

Különböztetni kell továbbá *a tulajdon rendkívül széles jogi szabályozása és a tulajdonjog között, az utóbbi a jogilag rendezett tulajdonviszonyokon belül jóval szűkebb körű, speciális jogágazati, jogdogmatikai technikával kialakított intézmény.* Ha ugyanis a jogi tükrözés sajátosságait nem vesszük figyelembe, ha nem látjuk, hogy konkrét valóságban egységes egészet képező tulajdonviszonyok gazdasági és jogi szemléletmódja eltér, akkor az e nézet következetes végiggondolása esetén a *tulajdonjog intézményének feladására* vezet. A *jugoszláv ún. alanytalan társadalmi tulajdonfelfogás,* amely a társadalmi tulajdon terén egyaránt tagadja az állami és a vállalati tulajdon létét, alkotmányos szinten is állítva (l. az 1974. évi jugoszláv alkotmányt), hogy a társadalmi tulajdonban levő vagyontárgyak senkiéi, voltaképpen ezt jelenti: „a társadalmi tulajdon nem vagyonjogi kategória, hanem *viszony és folyamat,* ennek megfelelően társadalmi tulajdonjog sincs, a tulajdon szó is csak azért maradt meg, mert nincs megfelelőbb kifejezés erre".

A jog tehát — végső soron a gazdasági alap által meghatározottan, de igen nagyfokú önállósággal — kiválaszt a jogilag rendezett tulajdonviszonyok közül *egy vagy több központi relációt* és azt — jogágazati és jogintézményi differenciáltságát felhasználva — speciális jogi szerkezettel tulajdonként szabályozza. Nem lehet a tulajdon és a tulajdonjog közti különbséget csak a jog általános sajátosságaiban látni, mivel a jog viszonylagos önállósága, továbbá a tulajdonjognak a jogilag szabályozott tulajdonviszonyok csoportján belüli szűkebb körű sajátos megjelenése folytán a *közgazdasági és jogi tulajdonfogalom között számos más különbség is van.* A tulajdonjogfogalom különleges tartalmáról semmit sem árulnak el azok a valamennyi jogi intézményre jellemző alapigazságok, amelyek szerint tulajdonjog csak osztálytársadalomban van, a tulajdonjog az

uralkodó osztály érdekében való jogi szabályozást jelenti stb. A tulajdonjog nem általában a jog, hanem speciális jog; a tulajdonjog mintegy *kétszeres* sajátosságot tesz rá a materiális tulajdonra: a jog általános sajátosságait s a tulajdonjog jogon belüli különleges sajátosságait. Ez a különleges sajátosság például a polgári jogi árutulajdonjog esetén az egypólusosság, az abszolút szerkezet, az ebből a szerkezetből eredő jogi technika (l. III. 1.).

A jog tehát kiválaszt a jogilag rendezett tulajdonviszonyok közül egy vagy több központi relációt és azt tulajdonjogként szabályozza. Hogy egy vagy egymástól eltérő tulajdonjog-fogalom alakul-e ki, illetve hogy a jog ezeket a központi tulajdonviszonyokat *milyen szempontból* választja ki, milyen jogágazati, jogtechnikai szerkezettel emeli ki elsődleges jogi relációként, az alapvetően az adott társadalmi-gazdasági alakzat materiális tulajdonformáitól, azok összekapcsolódásától és ezen belül is elsősorban a funkcionális tulajdonformáktól (l. IV. 1.) függ. A jogilag szabályozott tulajdonviszonyok speciális csoportjaként kiemelt tulajdonjog intézménye vagy intézményei a társadalmi fejlődés során változnak. A tulajdonjog továbbá különböző jogi módokon alakítható ki. Ebből következik, hogy adott esetben eltérő fogalmú, tartalmú és szerkezetű, eltérő jogágazati jellegű tulajdonfogalmak egymás mellett is létezhetnek (l. II. 3. pontban a burzsoá tulajdontípuson belül a kontinentális és az angol tulajdonjogi szabályozás különbségeit, vagy akár a kontinentális szabályozáson belül a közjogi dologi jog, a domaine public megjelenését).

Ezért vitatható, hogy a szocialista polgári jogi irodalom jelentős része a polgári jogi árutulajdonjogot kizárólagos intézményként, kizárólagos tulajdonjogi lehetőségként deklarálja a szocialista jogrendszer alapintézményének. Másrészt a szocialista irodalomban, különösen a német és csehszlovák gazdasági jogi szerzőknél az utóbbi időben megjelent egy olyan álláspont is, amely tagadja az általános tulajdonjog-fogalom mindenfajta lehetőségét, a konkrét tulajdonjog-formáktól független a priorinak nevezett absztrakt tulajdonfogalmat, mondván, hogy általában tulajdonjog nincsen, csupán a tulajdonjognak konkrét megjelenési alakzatai, mint pl. állami tulajdonjog, szövetkezeti tulajdon stb.

Nézetünk szerint, amennyiben a tulajdonjognak konkrét formái vannak, úgy általánosított tulajdonjog-fogalomnak is léteznie kell a logika általános szabályai szerint. Az általános tulajdonjog-fogalom azonban nem azonosítható az árutulajdonjog intézményével. Gondoljunk csak a jogi felelősség intézményére, amelynek általános tartalma alapján bontakoznak ki a különböző jogágazati felelősségek, a büntetőjogi, az államigazgatási jogi, a polgári jogi, a munkajogi stb. felelősség, úgy, hogy mindegyik merít a jogi felelősség általános tanaiból, ugyanakkor viszont kibontakoztatja saját jogi dogmatikáját. Hasonló megoldásra van szükség a tulajdonjog terén is. A tulajdon jogi tükrözésének általános sajátosságain belül jogágazatilag — technikailag eltérő tulajdonjog-fogalom alakítható ki a szocialista állami tulajdonra és a személyi tulajdonra; *az állami tulajdon jogi megoldása a tulajdonfogalom vonatkozásában is elhagyhatja a polgári jog körét* (l. IV. 2. és 3.).

II. A tulajdonjog intézménytörténete. 1. A tulajdonjog kialakulása a római jogban. 2. Feudális tulajdonjog. 3. A klasszikus kapitalizmus tulajdonjoga. 4. A monopolkapitalizmus tulajdonjogi jelenségei. 5. A szocialista tulajdonjog-fogalom.

1. A tulajdonjog kialakulása a római jogban. A modern árutulajdonjog történetében alapvető jelentősége van a *római jogi tulajdonjog-fogalom* kialakulásának. Az egyszerű árutermelés a sajátos római társadalmi viszonyokkal találkozva itt alakította ki először az emberiség történetében a polgári jogi tulajdonjogot. Ez volt az a tulajdonjog, amelyet majd kétezer évvel később a kapitalista jogfejlődés felújított, adaptált és a jogrendszer középpontjába állított.

Az ősi római jogi tulajdonjogról, a polgári jogi tulajdonjog-fogalom kialakulásáról relatíve keveset tudunk. Nagyon valószínű, hogy a tulajdonjog először *ingókon* jelent meg. Az ingatlan még nemzetségi tulajdonban volt, amikor már használati tárgyakon kialakult a magántulajdon. (Jogi fogalomként ingatlan a telek, a föld felületének meghatározott részei, minden más, használati tárgyak stb. ingó.) Erre utal az ősi tulajdonszerzési módnak, a *mancipációnak* és a tulajdon elsődleges védelmének, a *rei vindikációnak* a formája. Ugyanis eredetileg mindkét esetben a tulajdonszerzéshez szükség volt a dolognak kézzel való megragadására, ami természetszerűen csak ingóságoknál lehetséges. Ez az ingókra vonatkozó tulajdonjog *rendkívül korlátlan, abszolút jogként* jelentkezett. Az ingatlan tulajdonjog a nemzetségi tulajdon fokozatos bomlása során alakult ki: a közös földet idővel felosztják a nemzetséget alkotó családok között. Romulusnál megjelenik a herediumnak nevezett házhely-kertszerű parcella, amely a fennmaradt hiányos adatok szerint már átörökíthető, de elidegeníthetetlen volt. A heredium mellett, illetve ennek alapján egyre jobban szélesedett az *ingatlan-tulajdonjog*, amely azonban szemben az ingótulajdonnal, egyáltalán nem volt abszolút jog. Vitás ugyan a kutatók között, hogy a szolgalmak, a zálogjog (l. III. 3.) stb. az ősi tulajdonjogból nőttek-e ki, vagy önálló jogként keletkeztek-e, de az kétségtelen, hogy az ősi ingatlantulajdon Rómában egy politikai

elemekkel átszőtt (az állammal szemben bizonyos mértékben szuverén — például az ősi telek adómentes), egymás mellett párhuzamosan fennálló, funkciók szerint elkülönülő relatív jogok keletkezésére vezetett, ezt nevezi mai fogalmainkat visszavetítve a német Kaser *osztott és relatív ősi római tulajdonjognak.*

Emellett ez időben a családon belül csak a családfőnek (pater familias) voltak jogai, így tulajdona is. Ennek folytán az ingatlantulajdon a rómaiaknál szükségképpen *családfői tulajdonjogként* jelentkezett, és mintegy félezer évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a római jog a családfő mellett egyes családtagok önálló tulajdonát is elismerje.

Ahogy erősödött a római rabszolgatartó társadalom, ahogy növekedett a piaci forgalom, ahogy a nemzetség szerepe csökkent, és ezáltal csökkentek a közösségi földekhez (ager publicus) fűződő kötöttségek, úgy alakult ki Rómában az *oszthatatlan és egységes teljes körű árutulajdonjog.* A tulajdonjog a klasszikus korban ingóknál és ingatlanoknál egyaránt és egységesen a *relatíve legteljesebb vagyonjoggá* vált.

a) Már *nem lehetett teljesen korlátlan jog,* hiszen az áruviszonyok megkövetelték, hogy a jog az ellenérdekű fél érdekeit is védje; megkívánták, hogy a tulajdonosok különböző ügyletekkel önkorlátozásokat vállaljanak tulajdonjoguk terhére; végül a nagyobb városokban való együttélés, továbbá az állam megerősödő szerepe a közérdek védelmére is tulajdoni korlátozásokat hozott létre (közforgalom, építésrendészet stb.).

b) Az ingatlanon fennálló különböző, korábban egymással párhuzamosan fennálló jogok ezután a tulajdonjogra épültek, *valóságos szolgalommá* vagy más idegen dologbeli joggá váltak (l. III. 3.).

c) A közszféra és a magánszféra elválasztása folytán a szabadok vonatkozásában *a tulajdon politikai hatalommal való közvetlen összefonódása is megszűnik.*

Mindez terminológiai kérdésekben is kifejezésre jut. Eredetileg a tulajdont dominium szó feltüntetésével jelölték, amely részben a tulajdon közvetlen hatalmi vonatkozásait emeli ki, részben a családfői tulajdonra utal. Már a klasszikus kor végén és különösen a principátus idején a tulajdont proprietasnak nevezik, amely már nem az uralomra, hanem a tulajdon tárgyának a tulajdonoshoz való szoros tartozására utal. Emellett a klasszikus korban a *birtok*nak (l. III. 3.) mint tényhelyzetnek a tulajdonjogtól való *éles elválasztása* következik be, és ez ugyancsak a tulajdon közvetlen hatalmi elemének visszaszorulására utal.

A római tulajdonjog-fogalom mint jogintézmény egyértelműen kialakult a preklasszikus korban. Ugyanakkor viszont egyértelmű meghatározásával nem találkozunk. Forrásokból, részelemekből állítható össze a tulajdonfogalom, amely azonosítható azzal a tulajdonjoggal, amelyet aztán a kapitalizmus kodifikál. A tulajdon egy dolog feletti teljes hatalom (plena potestas in re), amelynél fogva „a magáéban mindenki mindazt megteheti, amivel nem zavar másokat" (in suo hactenus facere licet, quatenus nihil in alienum immittat — Ulpianus). A tulajdonos tehát a tulajdonkorlátozások keretei között rendelkezhet a tulajdon tárgya felett, használhatja, gyümölcsöztetheti, elidegenítheti, birtokolhatja azt. E jogosultságok zavartalan gyakorlását perjogi eszközök biztosítják, azaz a tulajdonos jogosultságai gyakorlása közben mindenki ellen védve van. Ezek a fogalmi elemek egyértelműen utalnak arra, amit a modern jogokban a *tulajdonjog abszolút szerkezetének, negatív tartalmának, illetve a tulajdonosi triásznak* (l. III. 1.) neveznek.

A klasszikus római jogi tulajdonjogot Justinianus kodifikálta. A justinianuszi kodifikáció klasszicizáló törekvéseiben igyekezett a klasszikus fogalomtisztaságot a tulajdonjog vonatkozásában is helyreállítani. Ugyanakkor a kodifikáció korában már megkezdődött a feudalizmusba való átmenet korszaka. Elszaporodnak a közérdekű tulajdonkorlátozások, másrészt a birtok mint tény és a tulajdon mint a jog éles szembeállítása megszűnik; az idegen dologbeli jogok, a haszonélvezet, az örökhaszonbérlet és a felépítményi jog — (l. III. 3.) egyre jobban korlátozott és időleges tulajdonként alakulnak ki stb.

2. A feudális tulajdonjog.

A hűbéri rendi társadalom alapvető tulajdoni fajtája a *feudális földtulajdon.* Például Werbőczi Hármaskönyvében is annak szabályozása foglalja el a legnagyobb részt. A földtulajdon tehát az alapvető termelési eszköz, amelyhez fűződő tulajdon jelenti alapvetően a *politikai* hatalmat, a *gazdasági* hatalmat és a *személyi hatalmat* is, amely *közvetlen kényszer* alkalmazására is feljogosította a földesurat. Ezért nevezte a Code civil fő megalkotója, *Portalis,* a feudális ingatlantulajdont a szolgaság eszközének. A feudális ingatlantulajdonjog mellett az ingótulajdonjog lényegében a római jogi hagyományok alapján fejlődik tovább, bár jelentősége kisebb, továbbá a földtulajdonjogra vonatkozó tanítások részlegesen kihatnak az ingókra is. A tulajdoni ideológia vonatkozásában alapvető szerepet tölt be a katolikus egyház (például Aquinói Tamás szerint a tulajdon isten kezéből nyert hűbér).

A hűbéri földtulajdonjog alapvetően kétszemélyes, tartós, mai szóhasználat szerint közjogi és magánjogi elemeket egyszerre tartalmazó jogviszonyok láncolatát jelenti, amely osztott és rétegezett tulajdonosi hatalmakat hoz létre, részben a felsőbb hatalmak, a kisebb és nagyobb hűbérurak, végső soron a király, másrészt a nemzetség, a család és végül a job-

bágy vonatkozásában is. Ennek a feudális földtulajdonjognak lényege a *használattal összekötött birtoklás*, éppen ezért a feudalizmusból fennmaradt munkák általában nem is a római jogi terminológiát, a dominumot vagy a proprietast, hanem általában a koncessziót használják erre a tulajdonra. Ebből alakult ki lényegében a *felső*, illetve a *használati tulajdon* megkülönböztetése; ezt a feudális abszolutizmus kodifikációi: a porosz Landrecht (I. 8., 16—20. §. I. 18. 1—12. §), az osztrák általános polgári törvénykönyv (357—360., 629., 1122—1150. §) és a Balti Kódex (942—956. §) rögzítették is.

A feudális tulajdonjogi viszonyok általános jelleggel, de különböző formákban érvényesültek Európában. Megemlíthető a régi germán parasztgazdaság, illetőleg a rendkívüli hűbéri széttagoltság *Németországban*, amely jellemző Kelet-Európára, így Magyarországra is. Sajátos módon jelentkezett a feudális tulajdon az angol fejlődésben (I. II. 3.), illetőleg a cári Oroszországban. Itt a rendkívül erős személyi kiszolgáltatottsági viszonyok mellett jelentős szerepe volt a paraszti földközösségeknek (obscsina), valamint a községnek (mir). Ez volt a valódi használati tulajdonos, amely a földet a családok között osztotta fel. Azokban az országokban, amelyekben a feudális földtulajdoni hagyományok rendkívül erősek voltak, továbbá a kapitalista átalakulás is vagy túl korán (Anglia), vagy túl későn (Németország, Kelet-Európa, Oroszország) ment végbe, *sajátos módon nőttek át a feudális tulajdoni hagyományok az imperializmus klasszikus kapitalista tulajdonjogot relativizáló, korlátozó intézményeivé és jelentkeztek sokszor együttesen.* Ez nagyon jól megállapítható a magyar földtulajdonjogi fejlődés vonatkozásában is.

Magyarországon a feudális ingatlantulajdon alapvetően az *ősiség* és az *úrbériség* intézményében jelentkezett, a különböző hitbizományokban, emellett azonban sajátos paraszti közösségek, kötött paraszti birtokok stb. is kialakultak. Az 1825-től kezdődő reformkorszak alapvetően a feudális ingatlan-tulajdonjog megszüntetésére irányult, és bár az 1848. évi XV., illetve IX. törvénycikk lerombolta a feudális ingatlan-tulajdonjogot, újat építeni nem tudott. A feudális ingatlan-tulajdonjog a *Bach*-korszakban ténylegesen sok vonatkozásban fennmaradt, ugyanakkor azonban az osztrák polgári törvénykönyv magyarországi alkalmazása, a telekkönyv bevezetésével járt. A század végére régi és új elemekből lassan integrálódik az új magyar ingatlantulajdonjog, amelyben a régi feudális elemek, a liberálkapitalista behatások és lassan az imperializmus jelenségei is megjelennek. A Horthy-korszakban a korábbi feudális intézményeket a fasizmus szemléletének megfelelően bizonyos mértékben tovább erősítik, illetőleg új, sajátos, feudális mintájú intézményeket hoznak létre (például a vitézi telek intézménye stb.). Nem véletlen, hogy a korabeli magyar tulajdonjogi munkák (például *Lányi* Bertalan, *Ágoston* Péter, *Almási* Antal, *Tóth* Lajos, *Kolosváry* Bálint munkái) jelentős részükben ezekkel a feudalizmusból örökölt intézményekkel foglalkoztak.

3. A klasszikus kapitalizmus tulajdonjoga. A burzsoá társadalom nem előzmények nélkül vette át a római árutulajdonjogot. Különösen germán területeken erősen érvényesült a római jog recepciója a kommentátorok, a glosszátorok és a plosztglosszátorok által. A feudális földtulajdon túlsúlya mellett is ismeretes volt az ingatlantulajdon körében a római jogi tulajdonjogra emlékeztető allódium, az ingók körében minden feudális behatás ellenére a római jogi klasszikus tulajdonjog különösen a városállamokban, a fejlett kereskedelemmel rendelkező itáliai területeken érvényesült, s a kereskedelmi jog kezdetei is ennek kedveztek. Sajátos közbenső intézmények alakultak ki, mint a germán *Gewere* és a francia *saisine*, amelyeket mai fogalmaink szerint a tulajdonjog és a birtok valamifajta átmeneti alakzatának nevezhetünk. Jelentős elméleti fejleményekre is sor került a glosszátorok, illetve plosztglosszátorok műveiben, akik kialakították a római jogban még ismeretlen *dologi jog fogalmát*, illetőleg ennek két alapvető fajtáját, nevezetesen a saját dologra vonatkozó jogot (ius in re sua), azaz a tulajdonjogot és az idegen dologbeli jogokat, a más dolgára vonatkozó dologi jogokat (ius in re aliena). A kánonjog is fejlesztő hatást gyakorolt, például a birtoktan vonatkozásában a jóhiszeműség tanának beépítésével stb.

A változást a felvilágosodás filozófiája, ideológiai offenzívája előzte meg. Ez a „tulajdon szentségét" állította a középpontba; a korlátlan tulajdonjog szerepel az emberi jogok 1789-es deklarációjában is. Ahogy azonban a kapitalizmus berendezkedett, „az ifjúság nagylelkű illúzióit felváltotta a tapasztalat és a tradíció", „a filozófiai szellem a jogi szellemnek adta át helyét" *(Sagnac)*: végbement a szabadversenyes kapitalizmus jogi kodifikációja, nagymértékben az egyébként „kalmárszelleműnek" tartott római jog alapján.

A klasszikus árutulajdonjog annál világosabban és teljeskörűbben jelenik meg a szabadversenyes kapitalizmusban, minél következetesebben megy végbe a burzsoá forradalom. Legvilágosabban a Code civil híres 544. §-ában jelentkezik, amely *Bartolus* definícióját magáévá téve talán a legteljesebben határozza azt meg, kimondván, hogy a tulajdonjog a dolgok élvezetére és a velük való rendelkezésre irányuló legteljesebb jogosultság, feltéve, hogy nem gyakorolják a törvények és rendeletek által tiltott módon. Ez a tulajdonjogi definíció igen nagy hatást keltett a kontinensen, és tulajdonképpen a *liberálkapitalista tulajdonjog alaptételévé* vált.

A liberálkapitalista tulajdonjoggal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy bár a kapitalizmusba való átmenet elején történtek törekvések a *tulajdonjog teljességének abszolutizálására* (például Magyarországon is a primitív kapitalista jogbölcselő *Virozsil* szerint a tulajdon tekintet nélkül káros vagy nem káros használatára sérthetetlen, és nem kivétel ez alól még a végszükség sem, a tulajdonos a tulajdonához nyúló életét menteni akaró személyt erőszakkal is visszaverheti; hasonló fejtegetéseket találunk az angol *Blackstone*-nál és más szerzőknél is), a kapitalista jog a kiforrott római jogi tulajdonjogot adaptálta, amelyben a tulajdonjog *csak a többi vagyonjoghoz képest* és nem abszolút értelemben a legteljesebb és legkizárólagosabb. Hozzá kell azonban tenni azt, hogy a Code civil még igen minimális megszorításokat tartalmaz. A tulajdonjog korlátai azonban a liberálkapitalizmusban is fokozatosan bővülnek, például a Code civil 545. §-a kisajátítást csak közszükségből tette kártalanítás mellett lehetségessé, ez 1830-ra közérdekre, majd 1848-ra közhasznosságra enyhült, és a tulajdongyakorlás szabadsága a 19. század második felében egyre jobban kiegészül a joggal való visszaélés tilalmával.

Emellett a kapitalista fejlődés az *egyszerű árutermelés tulajdonjogát* kedvezményezte ebben az időszakban. A római jogi tulajdonjogfogalom erre kiválóan alkalmas volt, hiszen viszonylag szorosan és konkrétan meghatározott dolgokhoz, illetve meghatározott személyekhez kötött jog ez; nagyobb munkaszervezetek, bonyolultabb áruviszonyok sem Rómában, sem a szabadversenyes kapitalizmus kezdetén nem voltak tipikusak. A kapitalizmus kezdeti szakaszának ezt a leegyszerűsített személyi-tulajdon—dolog viszonyát szokásos az irodalomban „Erb und Eigen" szemléletnek nevezni. Az akkori szemlélet a klasszikus római jogi tulajdonjogot alapvetően a földre kívánja alkalmazni, az ingót sem tartja túlságosan fontosnak, használatát nem szabályozza részletesen.

A döntő feladat az ingatlantulajdon felszabadítása volt a feudális kötöttségek alól. Ennek megfelelően a Code civil eltörli az alapítványt, a hitbizományt, és visszahozza az idegen dologbeli jogok (I. III. 3.) korlátozását, a dologi jogok ún. numerus claususának a szemléletét (a dologi jogot szerződéssel nem lehet létrehozni, ahhoz kifejezett törvényi alap kell). A római jog nem kedvezett a korlátolt dologi jogoknak, a ius civile csak a szolgalmat ismerte, s a praetori jogfejlesztés alakította ki később a már említett örökhaszonbérletet és a felépítményi jogot. A feudalizmus éppen fordított szemlélettel járt: a Landrecht minden használati jogot dologi jognak minősített, és ezeket a telekkönyvbe bejegyezni rendelte. Ezzel szemben a Code civil az idegen dologbeli jogokat szűk körre szorította, továbbá érvényesítette azt a szemléletet, hogy új dologi jogot csak törvény létesíthet. Ugyancsak ezzel függ össze a 19. század első felének az a szemlélete, amely a birtokot tisztán ténybeli aktusra kívánja szorítani; ez tükröződik *Savigny* híres 1803-as birtokról írott könyvében is. A tulajdonjog teljessége abban a vonatkozásban is érvényesül, hogy a tulajdonjog alól kivett tárgyak köre igen szűk, a domaine public (I. I. 4.) is rendkívül szűk területre szorul vissza.

Végbemegy a tulajdonjognak a római jogban még meg nem valósult teljes körű dogmatikai kiépítése, a pozitív, illetve negatív oldal részletes kidolgozása, az abszolút szerkezet, a tulajdonjogi részjogosítványok triászának aprólékos kimunkálása, de már nem a gyakorlatias francia jogban, hanem főleg a *német* pandektistáknál. (*Ágoston* Péter 1903-ban írt könyvében 44 tulajdonjogi definíciót sorol fel különböző szerzőktől.)

A Code civil tulajdonfogalma a kontinensen *Angliát kivéve* általában elterjedt. A német burzsoá jogcsoport tekintetében azonban már nem teljesen úgy érvényesül, mint a francia jogban. A német burzsoá jogcsoportban a késleltetett kapitalista fejlődés és ezáltal erősebb *feudális hagyományok* hatnak az egyik oldalról, másik oldalról azonban közrehat a *franciánál jóval erősebb recepció*, erősebb fogalomkialakítás a pandekta jogtudomány részéről. Amikor a német burzsoá jogcsoport keretében a liberálkapitalista jogot kodifikálják, mint például a német polgári törvénykönyv vagy akár kodifikálni kívánják, mint a magyar magánjogi törvénykönyv Javaslata, akkor a liberálkapitalista tulajdonjogot a Code civil definíciójának megfelelően igen tágan határozzák meg. (L. például a német polgári törvénykönyv 903—906. §-át), ugyanakkor azonban részben a feudális hagyományok igen sok törvénykönyvön kívüli kivételt tartalmaznak, részben az állami beavatkozás, a külső monopolkapitalista vonások következtében új, sajátos tulajdoni korlátozások érvényesülnek. Azaz az ebben a törvénykönyvben foglalt klasszikus kapitalista tulajdonjogi definíció tulajdonképpen megalkotása időszakában sem fedi a valóságot.

Angliában a „korai" osztálykompromisszum következtében az ingó és ingatlan tulajdonjog élesen elkülönült. A római jogi tulajdonjogfogalom csak az ingókra nyert alkalmazást, az ingatlanok vonatkozásában viszont a legkülönbözőbb tulajdonjogi formák érvényesülnek (az időbelileg korlátlan, az időleges, az egy életre szóló, az örökjogilag korlátozott tulajdonjog, a korona főtulajdona, a nemcsak tulajdonjogi jellegű trust legkülönbözőbb formációi stb.). *A tulajdon és a birtok fogalma teljesen egybefolyik, dologi, illetve kötelmi jog különválásáról, idegen dologbeli jogokról kontinentális értelemben nem nagyon lehet beszélni.* Ezen nem változtatott az 1926. évi Law of

Property Act sem. Ez a tulajdonjog tartalmilag és terjedelem szerint különböző eseteit két alapvető legal estate-re bontotta: *a)* estate in fee simple absolute, amely — a korona továbbra is fenntartott, de teljesen formálissá vált, az egész földterületre kiterjedő főtulajdonjogából eltekintve — időbelileg nem korlátozott tulajdonjogot jelent, elidegenítési lehetőségekkel, nagyjából a kontinentális tulajdonjognak megfelelő tartalommal és *b)* a terms of years absolute, amely a régi leasehold-ból alakult ki, időbelileg kötött használati jogokat jelent, kontinentális fogalmak szerint lényegében haszonbérletet, bérletet, bár ezeréves alapítások itt is lehetségesek.

Az angol felfogás tulajdonképpen a *közgazdasági tulajdon relativitásának jogi tükröződése* a tipikus burzsoá árutulajdonjoggal szemben: az angol felfogásban a tulajdonos és a bérlő egyaránt tulajdonos, mert egymást kölcsönösen kizárják meghatározott jogok gyakorlásából.

4. A monopolkapitalizmus tulajdonjogi jelenségei.

A monopolkapitalizmusnak alapvetően megfelel a klasszikus kapitalizmusban kialakított árutulajdonjog szerkezete, mivel azonban a monopolkapitalizmusban nem egyszerű árutermelés folyik, az árutulajdonjogi szerkezeten belül *lényeges tartalmi és arányváltozások* mennek végbe.

A materiális tulajdon elrelativizálódása igen nagy mértékben megnövekszik, ebből kifolyóan a „birtok rezsimjét az érték rezsimje" (Levy) váltja fel, a tulajdon tárgyát képező fizikailag megragadható tárgy egyre jobban közvetetté válik az elsajátításban, mint *Meszlény* Artúr írja: „ugyanaz a darab föld a munkás szempontjából munkaeszköz, a bérlőéből nyereségalap, a tulajdonoséból járadékforrás, a záloghitelezőéből kamatsubstrátum". A dolog és személy naturális kapcsolata meglazul, tágul az árutulajdonjog tárgya, megjelenik az eszmei tulajdon, jogokon való tulajdon, szervezetek jelentkeznek mint a tulajdonjog tárgyai, a tulajdonjog használati és rendelkezési részjogosítványai állandó jelleggel széjjelhasadnak és önállósulnak, a birtoklással és a használattal szemben a rendelkezés, az értékhúzás kerül előtérbe, növekednek az idegen dologbeli jogok, rendkívül nagy mértékben megszaporodnak a tulajdonjogot terhelő kötelezettségek.

Ugyanakkor azonban a burzsoá irodalom főirányát tekintve, a belső gazdasági súlypontjában már megváltozott árutulajdonjogi szerkezet fennmarad, mivel a kötelezettségek jelentős részét közjoginak tekintik, és a tulajdonjog elaszticitásának elve kivédi a kötelezettség túlsúlyát. Ennek alapvető oka az, hogy az imperializmus gazdálkodása is árutermelés, monopoltőkés árutermelés, ez pedig indokolttá teszi az árutulajdonjogi szerkezetet. „A javaknak a tulajdonkorlátozások tarka összevissza-sága ellenére is valakihez alapvetően jogilag tartozniuk kell; valaki révén, aki gyakran csak fikció útján . . . a javak társadalmi-gazdasági hasznosítását megindítja akár úgy, hogy maga értékesíti, . . . akár úgy, mint a jószág ura a hasznosítást átengedi valaki másnak . . . A tulajdonjog által létesült primer jogi alapokra ráépülnek szekunder, harmadrendű stb. helyzetek, amelyeknek változó alakulása során a tulajdonosnak nemegyszer csak a tulajdonjogi helyzet alapvető volta maradt meg . . . tehát az a körülmény, hogy a jószágnak a jog világába való soroltsága az ő személye fonalára van tűzve." *(Eörsi)*

Az imperializmus tulajdonjogi jelenségeinek főbb, inkább a második világháború után jelentkező újabb elemei a következők.

a) Funkció. Egyre erősebb a polgári jogi irodalomban (természetesen neoliberális ellenirodalom is van) a tulajdonjog természetjogias szemléletének feladása. Részben *jogpozitivista* felfogások jelentkeznek (például a tulajdon törvények koncessziója, exemptio stb.), másrészt utalnak a valamikor öröknek tekintett tulajdon változásaira: „a tulajdonjog folyékony, folyton változó, úgy idő, mint tárgy, sőt egyének szerint is". *(Wieacker)* A tulajdoni kötlezettségek szaporodásával egyre jobban terjed a korábban legkorlátlanabbnak tekintett tulajdonjoggal szemben az az álláspont, hogy a *kötelezettségek* éppúgy közvetlenül tartoznak a tulajdonjog intézményhez, mint a jogok. Mindez bizonyos filozófiai alapokon *(Stuart Mill:* „A föld magántulajdona igazságtalan, ha nem hasznos") kiváltja a szociális jog *(Gierke)* és a *tulajdon mint szociális funkció* elméletét, amely a francia Duguit nevéhez fűződően vált a legismertebbé. Mindez a Heine által önzés bibliájának nevezett tulajdont állítólag „etizálja", holott a kapitalista kizsákmányolás tényén nem változtat.

Érdekes fejlemény azonban, hogy míg Duguit század eleji fonction sociale-elmélete a polgári jogi jogalkotásban alig-alig szűrődött le, s az irodalomban is igen vitatott, addig ez a gondolat a weimari alkotmány óta szinte valamennyi nyugat-európai modern *burzsoá alkotmányban* megtalálható [például az olasz alkotmány 42. § (2) bekezdése, az NSZK Grundgesetz 14. § (2)].

Ezeknek az alkotmányoknak a tulajdonmeghatározásai és a polgári törvénykönyvek definíciói között szövegezési eltérések tapasztalhatók. Ezeket huzamosabb ideig az alkotmányok vagyonjogi szempontból nem precíz politikai megfogalmazásának tulajdonították. Az állami gazdaságirányítás növekedésével párhuzamosan azonban a 60-as évektől kezdve jogirodalmi tendenciaként jelentkezik az önálló alkotmányjogi tulajdonfogalom kialakítása.

Az alkotmányjogi és a civiljogi tulajdonfogalom közötti különbség az irodalomban

elsősorban abban nyilvánul meg, hogy egyre jobban csak az alkotmányjogi tulajdonra alkalmazzák azt az alapvető burzsoá tételt, hogy a magántulajdon az emberi személyiség elidegeníthetetlen része, szabadságjog, s a civiljogi tulajdont az üzleti tevékenység kifejtésére korlátozzák. Szinte egységes továbbá az alkotmányjogi tulajdon dologtárgyúságának tagadása. Az alkotmányjogi tulajdonnál átfogó vagyonvédelemről van szó, ennek megfelelően az alkotmányos tulajdonfogalom nem statikus, a vagyont nem nyugvó helyzetben védi, mint a polgári jog, hanem mozgásában. Éppen ezért az alkotmányos tulajdonfogalom felölel olyan jogosítványokat is, amelyek civiljogi értelemben idegen dologbeli, illetve a kötelmi jogi jogok csoportjába tartoznak.

Az alkotmányjogi tulajdonfogalom kreálása egyben lehetőséget ad a civiljogi irodalom jelentős részének arra, hogy visszaállítsa a klasszikus civiljogi tulajdonfogalom egységét, mondván, hogy a korlátozások, a szociális funkció stb. nem a civiljogi, hanem az alkotmányjogi tulajdonfogalom körébe esnek.

b) Nagyvállalati tulajdon. Az eredeti burzsoá dogmatika *a vállalat mint jogi személy feletti tulajdont* a tulajdon dologtárgyiságánál fogva nem ismerte el. A vállalat ugyanis nemcsak vagyonösszesség. A vállalatra vonatkozó tulajdon jelentős eleme a vállalat kereskedelmi neve, üzleti hírneve (goodwill), a vállalat birtokában levő különböző eszmei tulajdonok (találmányok, licenciák stb.). Az angol, francia és olasz dogmatika volt az első, amely már a 19. századra átnyúlóan kezdte elismerni a vállalat mint egész feletti tulajdont, a német, svájci és osztrák dogmatikában ez nehezebben tört át.

Tulajdonképpen a részvénytársaság megjelenése és annak továbbfejlődése a 20. században hozta létre a *tőkés nagyvállalati tulajdon sajátos formáját. Galbraith* kifejezésével élve, a kiforrott részvénytársaságot már csak az árumagántulajdon általános burka tartja egységben a korábbi vállalkozási rt.-vel, az egyéni termelési eszköztulajdonnal és a fogyasztási javak tulajdonával. A tőkés nagyvállalatban különböző jellegű tulajdonviszonyok fonódnak össze, és egyre erősebben elkülönül az *aktív termelési* (managerial productive) *tulajdon* és az *osztalékra vonatkozó értékhúzó* (passive receptive) *tulajdon.* Emellett a részvények mennyiségi különbsége minőségi differenciát idéz elő a részvénytulajdonosok között. A kis részvénytulajdon valóban passzív, hatalom nélküli értékhúzó tulajdon, tulajdonképpen csak hitelviszony, amelynek jövedelemelsajátító jellege elszakad a tényleges termeléstől. A részvénytöbbség tulajdona viszont valódi kereskedelmi tulajdon, amelynek lényege nem a jószág használat céljára való megőrzése, hanem a rendelkezés értéknövelés céljával, ahol a részvényben elsősorban nem dologi jogi jelenséget kell látni, hanem az alapvetően a vállalat feletti stratégiai tulajdont jelent. A részvénytöbbség lehetővé teszi tulajdonosuk számára a menedzserek által vezetett aktív termelési tulajdon alapvető általános irányítását, biztosítja a nagyüzemi termelés feletti döntő rendelkezést-elsajátítást. A vállalat mint jogi személy maga lesz tulajdonosa eszközeinek, míg a részvénytöbbség tulajdonával rendelkező tőkéscsoport a közgyűlésen gyakorolható stratégiai tulajdonosi jogok *(Eörsi)* révén irányítja a vállalatot.

c) Állami beavatkozás. Az állam tőkés tulajdonviszonyokba való beavatkozásának jellegét már az 1931-es Qudragesimo Anno nevezetű pápai enciklika jól szemléltette: „Amikor az állam . . . összeegyezteti a tulajdonjogot az általános érdek követelményeivel, a közhatalom egyáltalán nem ellensége azoknak, akik birtokolnak, sőt jóakaratú szolgálatot tesz nekik. Így cselekedvén megóvja őket tűrhetetlen bajoktól és attól, hogy saját maguk segítsék elő bukásukat. Távol áll tőle, hogy elnyomja a tulajdont, inkább védi azt. *Távol áll attól, hogy így gyengítse a tulajdont, inkább új erőt ad neki*".

Az állammonopolkapitalista állami gazdaságirányító funkció két irányban érinti a tulajdonviszonyokat: *növeli az állami tulajdon körét,* illetve *módosítja a magántulajdon felhasználását.*

Az állami vagyon a költségvetés és az adórendszer megváltozott funkciója folytán részben *mennyiségileg* rendkívül megnövekszik, másrészt felhasználási *iránya* alapvetően megváltozik. Ennek megfelelően *csökkennek* a közcélra rendelt dolgok (domaine public) és az államkincstár vagyona közti jogi különbségek, előbbiben növekednek a polgári jogi, az utóbbiban a közigazgatási jogi elemek — az állam mindkét vagyonrészt az ún. szolgáltató közigazgatás (Leistungsverwaltung, Daseinvorsorge) szolgálatába állítja *(Ipsen).* Az állami vagyonba tartozik ugyancsak különböző jogi utakon az egyes tőkés országokban (Franciaország, Olaszország, Ausztria) nagy szerepet játszó állami vállalatok feletti tulajdon is.

A tőkésállam hasznosítási hatalommá válása a tulajdonkorlátozások terén is új helyzetet teremt. A tulajdonkorlátozások alapvetően nem a használatra, hanem a *rendelkezésre, a tulajdon dinamikájára* vonatkoznak (például árfelügyelet, a dolgozók bevonásának előírása a vállalatvezetésbe — participation, Mitbestimmung). Emellett az állam a tulajdon felhasználását gazdasági szabályozókkal, dotációkkal, szubvenciókkal alapvetően determinálja. Ez vezetett a nyugati irodalomban olyan kisebbségi megnyilvánulásokra, mely szerint *közjogi felső tulajdon áll* fenn az állami gazdaságirányítás által a tőkés vállalati tulajdonra *(Hedemann).*

5. A szocialista tulajdonjog-fogalom.

A szocialista jogelmélet a tulajdonjog terén *alapvetően nem a tulajdonjog-fogalom*, a tulajdonjogi szerkezet terén hozott újat, hanem a tulajdonjog *gazdasági alapjainak, osztályjellegének kimutatásában, a tulajdonjog alanyi és tárgyi formáinak kialakításában.* A római jogi tulajdonjogi szerkezet tehát a szocialista jogban is felhasználásra került, bár *Lenin* kifejezetten kitűzte a célt, hogy „... nem a corpus iuris romanit alkalmazni a polgári jogviszonyokra", *Venediktov* ugyan a „saját hatalom — saját érdek" elemeinek beépítésével igyekezett a tulajdonjog-fogalmat megújítani, de egyrészt ezek az új elemek összeegyeztethetők a hagyományos fogalommal, másrészt *Venediktov* követői kifejezetten visszatértek a klasszikus romanista tulajdonjog-fogalomhoz. *Knapp* és *Bratusz* már elhagyták a saját érdeket, a saját hatalmat pedig közvetlenül a törvényből származó hatalommal pótolták, és felhasználták az abszolút és relatív jogviszonyok elhatárolását is. *Genkin* kifejezetten visszatért a Venediktov által élesen bírált klasszikus tulajdonjogi triászhoz: „minden olyan kísérletet, amely a birtoklás, használat, rendelkezés jogán felül a tulajdonjog lényegét, feltáró töredékét kívánja meghatározni ... sikertelennek kell nyilvánítani".

Az áruviszonyról a direkt tervgazdálkodásban vallott nézetek figyelembevételével meglepőnek tűnik, hogy az 1940-es évek végén, 1950-es évek elején, amikor a szocialista polgári jogi elmélet a társadalmi tulajdonra nézve végérvényesen kialakult, akkor az állami tulajdonra nézve is visszatért szerkezetileg a klasszikus kapitalista tulajdonfogalomhoz, de a *monopolkapitalizmusbeli tulajdonjogi elméleti lazítások elhagyásával.* Ennek több objektív és szubjektív oka van. Ezek röviden a következők:

— A szocialista építés kezdeti szakaszában a gazdálkodás az egész népgazdaságra kiterjedően áruformában folyik, az azonban eléggé naturális jellegű. A gazdálkodás áruformája tehát indokolttá teszi az árutulajdonjogi szerkezetet, de a meglehetősen technikai jellegű kapcsolatok az *egyszerű árutermelésre* jellemző tulajdonjogi megoldásokat kedvezményezik.

— Az állami szektoron belül teljes egység van, az állam közvetlen termelő, az állami vállalat gazdaságilag nem különül el az államapparátustól, és ezért az a szemlélet uralkodik, hogy valóságos áruviszonyok csak az állami szektor határán vannak, ezekbe pedig tulajdonképpen az állam mint egész lép szervei által képviselten áruviszonyba.

— Jelentős szerepet játszottak a történeti, dogmatikai, ideológiai hagyományok.

A klasszikus árutulajdonjog-fogalom szocialista tulajdonjogi adaptációja az 1950-es évek végéig, 1960-as évek elejéig szinte *egyeduralkodónak* mondható — a szovjet irodalomban elszórtan felbukkanó néhány ellenvéleménynek *(Mikolenko, Karaszsz, Kecsekjan)* különösebb elméleti hatása nem volt. Az 1960-as évek szocialista polgári jogi kodifikációi valamennyien a római jogi árutulajdonjog-fogalom alapján állanak. Az alapvető kivétel ebben az időszakban *Jugoszlávia:* a jugoszláv elmélet a társadalmi önigazgatás elveire épülő sajátos gazdálkodási konstrukció hatására az árutulajdonjog-fogalom társadalmi tulajdonra való felhasználását elvetette, és azt csak az egyéni állampolgári tulajdon körében tartotta fenn. Hangsúlyozni kell azonban, hogy tulajdonképpen az alanytalan társadalmi tulajdon körében a jugoszláv jog ismeri a római jogi tulajdonhoz hasonló szerkezetet, nevezetesen jugoszláv kifejezéssel élve a *dologi erejű használati jogot,* amellyel a vállalati eszközök más vállalatokkal szembeni árucserekapcsolatokban fennálló elkülönültségét fejezik ki.

A szocialista elmélet továbbá *elvetette a dologi jog kategóriáját,* a tulajdonjogot emelte ki, az idegen dologbeli jogok fogalmát mellőzte és egyébként is nagymértékben háttérbe szorította azokat. A zálogjogot gyakorlatilag kötelmi jogként fogta fel, és az egyéb önállósult részjogosítványok közül kizárólag a használati jog kapott nagyobb jelentőséget.

A szocializmus alapjainak lerakása után a szocialista tervgazdálkodás extenzív lehetőségeinek kimerülése és az intenzív gazdálkodásra való átállás, az indirekt szocialista tervgazdálkodásra való fokozatos áttérés körülményei között *egyre több dogmatikai ellentmondást* okoz az árutulajdonjog-fogalom társadalmi tulajdon terén való alkalmazása. Egyre több bírálat éri ennek megfelelően az irodalomban a társadalmi tulajdonra történetietlenül alkalmazott római jogi tulajdonjogot. Bár a szocialista irodalom fő iránya ma is alapvetően a római jogi tulajdonjog általános alkalmazása mellett áll, *két irányban is eltérő elméleti mozgást* lehet tapasztalni, részben e tulajdonjog polgári jogon belüli tágítása, részben a tulajdonjog átkonstruálása, illetőleg új típusú szocialista tulajdonjog-fogalmak kreálása vonatkozásában.

Az első tendenciára rátérve, az áruviszonyok fejlődése egyre inkább felveti a szocialista irodalomban is azt, hogy a *tulajdonjog tárgyának* fellazítása nem egyszerűen a *monopolkapitalizmus* jogi sajátossága, hanem újabb szocialista fejlődésünk tényei is a hagyományos tárgyfogalom merevsége több száz éves hagyományainak felülvizsgálatára késztetnek *(Stelmachowski).* Ennek megfelelően még fikció sem szükséges ahhoz, hogy energiák, szellemi alkotások, a vagyon mint egész a tulajdonjog tárgyát képezze, megjelenik továbbá a tulajdonjog kiterjesztése a gazdasági szervezetre mint egészre is. A vállalat mint tulajdonjogi tárgy felfogásának számos híve van a termelőszövetkezeti jog körében, főleg a termelőszövetkezeti kooperációk-társulások vonatkozá-

sában, továbbá mind az állami tulajdonjogról az 1950-es évek elején folytatott szovjet vitában, mind az újabb magyar állami tulajdoni vitában is több szerző operál a vállalattal mint tulajdonjogi tárggyal.

A tulajdonjog tartalma vonatkozásában a klasszikus triász háttérbe szorítása jelentkezik a *nagyüzemi gazdálkodás* vonatkozásában. Ennek első megnyilvánulási jele az ún. *tulajdonosi igazgatás* fogalmának kialakítása volt a termelőszövetkezeti jogi irodalomban. Ennek kiindulópontja az, hogy a gazdasági szervezetek belső tulajdonosi igazgatása jogilag nem olvasztható a használati vagy a rendelkezési részjogosítványba, hanem *önálló negyedik funkció*, ennek révén érvényesül a tulajdonjog tartalma *befelé (Seres)*. A tulajdonosi igazgatás másik elmélete szerint a tulajdonosi igazgatás a társadalmi tulajdon körében nem mint önálló negyedik részjogosítvány, hanem mint a birtoklást, használatot és rendelkezést átfogó *főjogosítvány* jelenik meg *(Világhy)*. Végül a klasszikus triász háttérbe szorítása vonatkozásában új elemekkel jelentkezett Összehasonlító polgári jog című művében *Eörsi* Gyula, akinek véleménye szerint a tulajdonos által kívülről létrehozott gazdasági egységeknek, illetve ezek feletti tulajdonosi hatalomnak a hagyományos triász már egyáltalán nem alkateleme; e hatalmi minimum az elsajátításra vonatkozó stratégiai döntések meghozatala.

Rátérve a tulajdonjog-fogalom struktúrájára, az egyik irányzat a tulajdonjogot úgy minősíti árutulajdonjognak, hogy azt *teljeskörűen* alkalmazni véli a társadalmi, állami tulajdonjogra is, az utóbbit kizárólagosan polgári jogi intézményként fogva fel. Magyarországon ennek az irányzatnak fő képviselője *Világhy* Miklós. A polgári jogi irodalom másik irányzata azonban úgy tartja meg a klasszikus római árutulajdonjogi szerkezetet, hogy azt már nem egyszerűen polgári jogi fogalomnak minősíti, hanem a társadalmi tulajdon vonatkozásában *komplex tulajdonjognak*. Ezt a felfogást Magyarországon a leginkább *Eörsi* Gyula építette ki. Szerinte az állam közhatalmi és tulajdonosi minőségének egysége „korábban legsajátosabban polgári jogi intézményt, a tulajdonjogot is a jogrendszer komplex intézményévé tette", „az állami szocialista tulajdonjoggal a tulajdonjog olyan fajtája jött létre, amelynek a tulajdonjog más fajtáival való azonossága csekélyfokú". Mindezek ellenére Eörsi szerint „azt sem lehet kategorikusan állítani, hogy az állami tulajdonjog nem polgári jogi intézmény, mert az állam a vállalatok szervezésére vagyont különít el, vagyonnal ellátott szervezeteknek jogi személyiséget ad, és így létrehozza a polgári jogi autonóm struktúra feltételeit".

Ugyanakkor, ha kisebbségi tendenciaként, de egyre erősödően megjelent a szocialista irodalomban az az irányzat, amely különböző módokon a szocialista társadalmi tulajdont *tulajdonjogi többesség létrehozásával kívánja kifejezni*. Főleg az NDK, illetve csehszlovák gazdasági jogi szerzők *(Oberländer, Hochbaum, Posch, Spišiák, Hanes)* bírálták erőteljesen a római jogi tulajdonjog társadalmi tulajdonra való a priori történetietlen felfogását, és vetették fel e vonatkozásában egy új tulajdonjog-fogalom létrehozásának szükségességét. Ez az új tulajdonjog-fogalom voltaképpen a *gazdasági jogi struktúrált állami tulajdonjog-fogalom*, amely a különböző szintű állami szervek, jogágazatukat tekintve nemcsak polgári jogi és nem árutulajdonjogi jellegű, hanem államigazgatási, pénzügyi jogi, munkajogi stb. jogosítványaiból áll (l. IV. 3.). A gazdasági jogi irodalom azonban nyíltan a tulajdonjogi többesség kérdéseit nem veti fel. Jobban jelentkezik a tulajdonjogi többesség kérdése azoknál a szerzőknél, akik a kérdést az *alkotmányjogi tulajdonjog-fogalom* oldaláról közelítik meg.

Az alkotmányjogi tulajdon eredetileg a szocialista irodalomban is hasonlóan jelentkezett, mint a burzsoá irodalomban: lényegében az alkotmány tulajdoni rendelkezéseinek a polgári törvénykönyv rendelkezéseitől való tárgyi és tartalmi eltéréseitől volt szó. Ugyanakkor azonban az alkotmány tulajdonjogi szabályai önálló államjogi sajátosságának kidolgozására irányuló kísérletek fokozatosan átfejlődtek a tulajdonjog *önálló államjogi fogalmának* kialakításává. A lengyel *Wasilkowski* és *Stelmachovski* szerint például a 19. században még indokolt volt, hogy a jogtudományban a civiljogi fogalmak domináljanak a tulajdonjogot illetően, és ezért a tulajdonjogot lényegében a polgári jogba utalták, ez azonban a 20. században a kapitalizmusban és a szocializmusban egyaránt elavult. A bonyolult tulajdoni viszonyok jogi tükrözésének van egy tágabb értelme és egy szűkebb értelme aszerint, hogy általában a dologra vonatkozik-e (polgári jogi tulajdon). A jogrendszer egyes ágaiban mind a tágabb, mind a szűkebb tulajdonjog-fogalom egyaránt felbukkanhat, például a büntetőjog társadalmi tulajdon fogalma inkább az alkotmányjogi, a személyi tulajdon fogalma inkább a polgári jogi értelmezéshez csatlakozik *(Stelmachowski)*. Az irodalomban végül megjelent egy olyan irányzat is, amely az államjogi tulajdon fogalmát szűkebb értelemben, az állami tulajdon speciális problémáinak megoldására használja fel *(Gwiazdomorski, Sárközy*, l. IV. 3.).

III. A polgári jogi tulajdonjog. 1. Az árutulajdonjogi szerkezet. 2. Tulajdonszerzés. 3. A tulajdonjog tartalma. 4. Tulajdonközösség.

1. Az árutulajdonjogi szerkezet.

Az áruforgalom a jogi szabályozással szemben azt az igényt támasztja, hogy nyújtson

védelmet az áruk hordozói számára, másrészt nyújtson minél nagyobb lehetőséget a tulajdon gazdasági funkcionálásához. Az árutulajdonjog ezért *statikus nyugvó helyzetet* tükröz, *alapviszony*, amelyre ráépülhetnek az áruviszonyok dinamikus elemei. Az árutulajdonjog éppen az alap- és keretviszony jellegénél fogva válik az áruviszonyok jogi szabályozásában *elsődlegessé;* az áruviszonyok mozgását kifejező kötelmi jogi intézmények szükségképpen másodlagosak, mert csak a tulajdonjogból indulhatnak ki.

Az árutulajdonjog e statikussága eredményezi azt, hogy az árutulajdonjog *védelmi jellege* fokozott, a jog különleges tulajdonvédelmi eszközöket biztosít (tulajdoni per stb.). Az árutulajdon tulajdonoson kívül mindenki mást *kizáró* szerepében azért összegeződik e tulajdonjog lényege, mert az árutulajdon tárgyának pozitív felhasználási lehetőségét éppen a mások beavatkozásának kizárása adja meg. Ebből viszont adódik az, hogy az árutulajdonjog polgári jogi szabályozásának középpontjában a védelmi helyzet megszerzésének *(tulajdonszerzés* — l. III. 2.), illetve megszűnésének módjai, valamint a védelem igénybe vehető eszközei kerülnek.

A fentiek alanyi vetülete, hogy az árutulajdonjogot a tulajdon pozitív felhasználására nézve csak mint alanyi jogot, nem pedig mint kötelezettséget szabályozzák, a pozitív felhasználásra nézve pedig a jog megelégszik a hasznosítási lehetőségek általános irányainak, a birtoklás, használat és rendelkezés részjogosítványainak puszta felsorolásával (l. III. 3.). Természetesen az árutulajdonjog pozitív felhasználási lehetőségei *nem korlátlanok*, a tulajdonjog polgári alanyi jog, és mint minden alanyi jogot terheli a rendeltetésszerű joggyakorlás követelménye. Emellett a tulajdonosra a jog különböző kötelezettségeket is róhat, adott esetben pozitív tulajdoni korlátozással a tulajdon alanya terhére cselekvésre irányuló kötelezettséget is megállapíthat. A tulajdonjog azonban a többi áruviszonyt tükröző jogintézményekhez, azaz a *kötelmi jogok*hoz és a korlátozott másodlagos dologi jogokhoz képest relatíve a legkorlátlanabb és a legteljesebb, továbbá a tulajdonost terhelő pozitív kötelezettségek túlnyomó többsége nem az áruviszonyok belső jogi szabályozási rendjéből, hanem az áruviszonyokra kívülről vertikálisan nehezedő gazdaságirányítási főhatalomból származik, azaz leegyszerűsítve nem polgári jogi, hanem államjogi, államigazgatási jogi, pénzügyi jogi jellegűek. Önkorlátozáson kívül tulajdonost terhelő kötelezettséget a szocialista polgári jog is relatíve csekély számban tartalmaz, a kötelezettségek túlnyomó része közigazgatási jogi jellegű, részben a társadalmi rendszerből következően, részben a technikai fejlődés eredményeként.

A tulajdonjog továbbá *elasztikus*, azaz ha valamely kötelezettség megszűnik, a tulajdonjog automatikusan ismét teljessé válik. A polgári jogi tulajdonjog ugyanis nem egyszerűen jogosítványok összessége, hanem sajátos szerkezet, *jogok egysége*. A statikus helyzetre épülő kizárólagosság és teljesség eredményezi azt, amit a szakirodalom *abszolút szerkezet*nek nevez. Az árutulajdonjog lényege, hogy alanyilag egyaránt *nem polarizált*, azaz egyrészt csak a jogosult van megjelölve, másrészt az árutulajdonjog alanyának e minőségben keletkező valamennyi jogviszonya a tulajdonjog tárgyaira, leegyszerűsítve valamilyen dologra irányul. Miután pedig a tulajdonos a másik oldalon is személy szerint megjelölt konkrét jogviszonyokba általában csak akkor kerül, ha maga rendelkezik a tulajdon tárgyával (pozitív realizálódás), vagy ha a tulajdonjogot megtámadják (negatív realizálódás), az árutulajdonjogi szerkezetből kiemelkedik a tulajdonjog tárgya, az a biztos, térben és időben pontosan körülírható központ, amely világosan megállapítható.

A tulajdonjognál tehát emberek közötti joghatások a dolog körül gyűrűznek, ezáltal eleve helytelen az a kérdésfeltevés, hogy az árutulajdonjog ember—ember, vagy ember—dologviszonyt tükröz-e. Az árutulajdonjog emberek közötti áruviszonyt sajátos szerkezettel jogilag tükröz, azaz árujellegű tárgyakkal kapcsolatos emberek közötti viszony. A tulajdonjog alanyilag-tárgyilag egypólusú, de ez csak jogi szerkezet, általános jogi védelmet tesz lehetővé, potenciálisan az árutulajdont fenyegető minden veszélyhelyzetben, de ez nem azt jelenti, hogy személy és dolog légüres térben elhelyezkedő jogi helyzetéről van szó. A tulajdonjog tárgya tehát alapvetően a *dolog*. (A szocialista polgári jogi irodalomban gyakran a dolgot a tulajdonjog *közvetett tárgy*ának nevezik, mivel megítélésük szerint a tulajdonjog közvetlen tárgya az az emberi magatartás, amelyre a tulajdonjogi jogviszony irányul.) A dolog alapvetően *testi tárgyat* jelent, a tulajdonjog szabályait azonban megfelelően alkalmazni kell a pénzre, az értékpapírokra, a dolog módjára hasznosítható természeti erőkre — láttuk, hogy az áruviszonyok fejlődése a tulajdonjog tárgyát tovább bővíti (l. II. 4. és 5.). Általában *minden* birtokba vehető dolog tulajdonjog tárgya lehet. Mind a kapitalizmusban, mind a szocializmusban vannak azonban *forgalomképtelen dolgok* — szocializmusban elsősorban az *állami tulajdonjog kizárólagos tárgyai*, amelynek köre a szocialista építés folyamatában változik.

A tulajdonjog kiterjed mindarra, ami a dologgal úgy van tartósan egyesítve, hogy az elválasztással a dolog vagy az elválasztott rész elpusztulna, illetve értéke vagy használhatósága számottevően csökkenne *(alkotórész)*. A tulajdonjog kétség esetén kiterjed a *tartozék*ra is, amely a dolog rendeltetésszerű hasz-

nálatához rendszerint szükséges. Az alkotórészre vonatkozó szabály alól a szocialista társadalomban jelentős kivétel az *építmény* — a föld és a rajta emelt építmény tulajdonjoga *jelentős mértékben* eltér egymástól.

2. A polgári jogi tulajdonjog megszerzése. A polgári jogi tulajdonjog megszerzésének módjait különböző elméleti szempontokból csoportosíthatjuk.

Mindenekelőtt különbségeket tehetünk a *polgári jog által tükrözött szerzésmódok*, illetve egyéb, alapvetően közgazdasági-politikai jellegű szerződésmódok között. Például az 1959. évi magyar polgári törvénykönyv az államosítást, amely a jelenlegi szocialista állami tulajdon megszerzésének alapvető eszköze volt, megváltozott társadalmi-gazdasági körülményeink folytán a tulajdonszerzési módok között nem említi. Vagy például a szövetkezeti irodalom a termelőszövetkezeti tulajdonjog keletkezésének alapformáiként a termelőszövetkezeti társadalmasítást, azaz a szövetkezetbe való belépést és vagyonbevitelt, a termelőszövetkezeti saját bővített újratermelést és gazdálkodást, az állami gazdasági támogatás különböző formáit, a tagok háztáji gazdaságát különbözteti meg. Nyilvánvaló, hogy például a szövetkezetbe való belépéssel való bevitel, illetve az állami dotációk ajándékozásként, illetve hatósági határozatként való feltüntetése erőltetett lenne, a saját gazdálkodásból való tulajdonszerzést pedig a polgári jog legfeljebb a növedék forgalmával vagy más módon tudná kifejezni. Más szóval különösen a társadalmi tulajdon körében a polgári jogi árutulajdon számos olyan módon keletkezhet, amelyet a polgári jog tulajdonszerzési módként nem tüntet fel.

A polgári jog által szabályozott szerzésmódok között is vannak olyanok, amelyek természetüket tekintve alapvetően nem polgári jogiak. Ilyen mindenekelőtt az állam javára való ingatlankisajátítás, amely alapvetően államigazgatási jellegű, és legfeljebb a kártalanítási vonatkozásában tartozik a polgári jogba.

A polgári jogi tudományon belül a tulajdonszerzés vonatkozásában a *legalapvetőbb elméleti különbségtétel az eredeti, illetve származékos tulajdonszerzési módok elhatárolása.* Az eredeti és a származékos tulajdonszerzés közötti különbség lényege, hogy a tulajdonjog mennyiben alapszik előző jogviszonyon, az előző árutulajdonjog esetleges polgári jogi önkorlátozásai mennyire terhelik az új tulajdonjogot is. Ha ugyanis az új tulajdonos tulajdonjoga *nem alapszik* a dolog előző tulajdonosának tulajdonjogán, akkor a szerzés eredeti, és mentes az esetleges korábbi korlátozásoktól (a haszonbérbe adott föld államosítása folytán a haszonbérlet megszűnik), ha viszont az *előző tulajdonjog áthat*, akkor a szerzés származékos, és a tulajdonszerző olyan jogot szerez, amilyennel jogelődje rendelkezett (az eladott ingatlant terhelő haszonélvezet fennmarad).

Az eredeti szerzéseket is két nagy csoportra lehet osztani: az első csoport az elsődleges, a második csoport a másodlagos eredeti szerzések kategóriája. E belső osztályozás azzal van összefüggésben, hogy megelőzi-e az adott dologra nézve az újonnan keletkezett tulajdonjogot valamely más árutulajdonjog vagy sem. Nem előzi meg az árutulajdonjogot előző tulajdonjog, és ennek megfelelően *elsődleges eredeti* szerzésről beszélünk akkor, ha a dologra nézve eddig semmilyen árutulajdonjog sem állt fenn (pl. uratlan dolog elsajátítása), vagy ha korábbi árutulajdonjog az új tulajdonjogszerzéssel egyáltalán nem függ össze, attól relatíve időben és térben elszakadva megszűnt (például találás). Ha viszont az új szerződéssel egy korábbi árutulajdonjog szűnik meg úgy, hogy az előző tulajdonjog esetleges korlátai az új tulajdonjogra nem hatnak ki, *másodlagos eredeti* tulajdonjogszerzés valósul meg. Ilyen másodlagos eredeti tulajdonszerzésről van szó akkor, ha az új jogosult vagy valaki más kiszorítja az előző tulajdonjogot (például árverés, elbirtoklás — valamely dolog *elévüléssel rendszerint azonos idejű* elbirtoklási idő alatti békés és zavartalan birtoklása rendszerint tulajdonjogot szül a birtokló számára stb.), de akkor is, ha az előző jogosultnak módjában áll teher nélkül juttatni a tulajdonjogot — ez általában úgy lehetséges, ha az előző jogosult a közhatalom birtokosa, azaz az állam államigazgatási úton juttat tulajdonjogot.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy bár elméletileg az eredeti és a származékos tulajdonszerzés közötti különbség világosan megállapítható, a gyakorlatban különösen a másodlagos eredeti tulajdonszerzések és a származékos tulajdonszerzés között *határesetek* vannak.

A származékos tulajdonszerzés vonatkozásában a *szerzési jogcím* és a *szerzés módja* elkülönül. Jogcím az a jogi cél, amelynek érdekében a tulajdonjog megszerzése végbemegy, a szerzésmód ezzel szemben az a jogi tény, amelynek hatására a tulajdonjog közvetlenül keletkezik. A különböző jogrendszerekben a jogcím és a szerzésmód között különféle kapcsolatok alakulhatnak ki. Két alapvető rendszert ismerünk, az ún. *absztrakt*, illetve a *kauzális rendszert.* Absztrakt rendszer esetében a tulajdonátruházást közvetlenül megvalósító jogi tény, a *szerzésmód létrehozza a tulajdonátszállást*, tekintet nélkül arra, hogy milyen jogcímen alapszik és tekintet nélkül arra is, hogy az adott jogcímet a jogrendszer érvényesként elismeri-e vagy sem. Ebben az esetben tehát a tulajdonátruházás jogcím hiányában vagy jogcím érvénytelensége esetében is megáll, és az a fél, aki tulajdonát jogcím nélkül vesztette el, *kötelmi jellegű* követeléssel, például jogalap nélküli gazdagodás címén követelheti vissza azt a szerzőtől.

A kauzális vagy jogcímes szerzésnél viszont a szerzésmód önmagában nem vezet a tulajdon-

jog átszállására, hanem ez utóbbi csak abban az esetben megy végbe, ha az a jogcím, amelyen az átruházás alapszik, érvényes. A tulajdonszerzés érvényessége tehát a jogcímtől függ. *Ha a jogcím érvénytelen, a tulajdonátruházás nem megy végbe*, és az átruházó mint tulajdonos követelheti vissza a dolgot. A magyar polgári jogban a tulajdonátruházás jogcímhez kötött, a jogcím hiánya és általában a jogcím minden fogyatékossága meggátolja a tulajdonszerzést.

A leggyakoribb származékos tulajdonszerzésnél, az átruházásnál ingók vonatkozásában továbbá ugyancsak kétfajta technikai megoldáson alapuló rendszer alakult ki a különböző jogokban. Az egyik megoldás abban áll, hogy a felek puszta megegyezése, pl. az adásvételi, ajándékozási szerződés megkötése önmagában átviszi a tulajdonjogot a szerző félre — ezt nevezzük *konszenzuális rendszernek*. A másik pedig, hogy a felek megállapodása nem elegendő a tulajdonjog átszállásához, hanem ezen felül szükséges az is, hogy a szerző fél a dolgon valamilyen módon hatalmat szerezzen, az átruházott dolgot a szerző fél birtokába adja stb. Ezt a megoldást *tradíciós rendszernek* nevezzük. Ez az utóbbi megoldás érvényesül a magyar polgári jogban is.

A tulajdonjog szerzésmódjai vonatkozásában további alapvető különbségtétel, amely *ingók* és *ingatlanok* tulajdonszerzése között különböztet. Ez a disztinkció tulajdonképpen a római jogra visszamenően érvényesül, és lényegében valamennyi kontinentális jogra nézve ma is áll. (Tulajdonképpen Angliában is érvényesül, bár az angol real és personal property nem egészen azonos az ingó és ingatlan különbségtétellel.)

Az ingó és ingatlan tulajdonszerzés közötti különbség elsődlegesen abban áll, hogy az ingatlanoknál a tulajdonszerzés az ingatlanforgalom biztonsága érdekében alapvetően a *telekkönyv intézményének* különböző típusú telekkönyvi rendszerekben eltérő jellegű *közbenjöttével* történik meg.

A telekkönyv rendszere a burzsoá fejlődés során alapvetően az *ingatlanforgalom biztosítása*, a feudális korlátozások elleni harc keretében alakult ki — ezt tükrözi az is, hogy a feudális maradványokkal terhelt angol jogban ez az intézmény csak részlegesen tudott kialakulni. Alapvetően *kéttípusú* telekkönyvi rendszer ismeretes: *a) a konstitutív, azaz jogkeletkeztető hatályú* telekkönyvi rendszer, ahol az ingatlanra vonatkozó legfontosabb jogok, így a tulajdonjog létrejöttéhez, módosulásához és megszűnéséhez *telekkönyvi bejegyzés is* szükséges és *b) deklaratív jogkinyilvánító hatályú* telekkönyvi rendszer, amelyben a telekkönyvi bejegyzés az ingatlanra nézve már korábban más módon létrejött jogoknak — e jogok *nyilvánosságra hozatala* útján — harmadik személyek irányában való hatályosulása célját szolgálja. A kétfajta telekkönyvi rendszer *összefügg* a korábban tárgyalt tradíciós, illetve konszenzuális tulajdonjogszerzési módszerrel: a tradíciós elvhez a konstitutív, a konszenzuális elvhez a deklaratív telekkönyvi rendszer kapcsolható.

A magyar telekkönyvi rendszer a német—osztrák mintájú konstitutív telekkönyvi rendszer alapján áll, azzal az 1970-es évek elején végbement változással, hogy a telekkönyvet a bíróságok helyett a földhivatalok vezetik. Érdekes megjegyezni, hogy a francia hagyományú lengyel jog a telekkönyv vonatkozásában a francia típusú konszenzuális tulajdonszerzés ellenére — a francia joggal ellentétben — a konstitutív rendszert követi, az általában osztrák hagyományú csehszlovák jog viszont a telekkönyv kérdésében a deklaratív rendszer alapján áll. A szovjet jogban az egész föld állami tulajdon lévén, telekkönyv nincsen — *földügyi igazgatás* célját szolgáló földnyilvántartás természetesen intézményesítésre került.

A polgári jogban vannak olyan szerzésmódok, amelyek ingóknál és ingatlanoknál *egyformán* érvényesülnek, vannak továbbá olyanok, amelyek *csak* ingóknál, illetve *csak* ingatlanoknál különböztethetők meg. A magyar polgári törvénykönyv rendszere szerint eredeti tulajdonszerzésként egyaránt jelentkezik ingóknál és ingatlannál a hatósági határozattal, illetve — árveréssel, továbbá az elbirtoklással történő tulajdonszerzés, speciális ingó tulajdonszerzésként jelentkezik a gazdátlan javak elsajátítása és a találás, illetve speciális ingatlan tulajdonszerzésként a kisajátítás. A származékos tulajdonszerzések vonatkozásában ingónál és ingatlannál egyaránt érvényesül az átruházás és az öröklés, speciális ingó tulajdonszerzésként jelentkezik a termék, termény, szaporulat elsajátítása; vadak, halak tulajdonjogának megszerzése; a feldolgozás és az egyesülés; kizárólag ingatlan tulajdonszerzési módként pedig a növedék, a beépítés és a ráépítés került szabályozásra.

Az egyes szerzésmódok tartalmi szabályozása között jelentős eltérések mutatkoznak azonban ott is, ahol a szerzésmód ingónál és ingatlannál egyaránt jelentkezik, mint például az átruházás vagy az öröklés vagy az elbirtoklás. A szocialista polgári jogokban továbbá az egyes ingó és ingatlan szerzésmódokat tovább differenciálják az egyes tulajdonformák. A tulajdonszerzés lehetőségei az állami, a szövetkezeti, illetve az egyéni tulajdon körében jelentős mértékben eltérnek, például állami tulajdonban levő ingatlannal szemben elbirtoklás nem lehetséges.

3. A polgári jogi tulajdonjog tartalma.

A tulajdonjog tartalmának általános vonásait, a tulajdonjog abszolút szerkezetéhez igazodva *részben a tulajdonost illető alanyi jogokkal, másfelől a tulajdonost terhelő kötelezettségekkel lehet jellemezni*. A tulajdonosnak a tulajdonjogból folyó általános jogait az irodalomban általában: *a) a birtoklás jogával, b) a használat*

és a hasznok szedésének jogával, végül *c) a rendelkezési joggal* és az azt esetleg korlátozó elidegenítési és terhelési tilalommal szokásos azonosítani. A birtoklás a használat és a rendelkezés, az a klasszikus tulajdonjogi triász, amellyel a tulajdonjog pozitív tartalma általában jellemzésre kerül, de amelynek túlhaladására, mint láttuk, a szocialista társadalmi tulajdon körében széles körű kísérletek tapasztalhatók. Végül a tulajdonos jogi helyzetének kötelezettségi oldalához tartoznak a terhek, a kárveszély viselésének és a szükséghelyzetben okozott kár viselésének kötelezettségei.

A tulajdonjog tartalmára vonatkozó általános szabályok mellett van továbbá számos speciális szabály is, mégpedig részben a tulajdon tárgyára vonatkozóan (például az ingatlanoknál a *szomszédjog* és az ún. túlépítés szabályai), részben az *egyes tulajdonformák* vonatkozásában (például az állami, a szövetkezeti, illetőleg a személyi tulajdonjog tárgyára vonatkozó speciális szabályok).

A tulajdonjog tartalmi részjogosítványai, a birtoklás, a használat és a rendelkezés nemcsak a tulajdonjogon *belül* jelentkezhetnek, de *önállósulhat*nak is. Ha a tulajdonjog egyes részjogosítványai (a használati és a rendelkezési jogosítvány) önállósulnak, akkor a tulajdonjog által biztosított egyes használati, illetve értékesítési lehetőségek *önálló jogviszonyok* formáját öltik. A tulajdonjog önállósult részjogosítványai tehát tartalmukat tekintve a *tulajdonjog szelvényjogai*, ún. idegen dologbeli jogok vagy korlátolt dologi jogok. E fogalom lényegében a tulajdonjog és az önállósult szelvényjogosultságok hasonló szerkezeti sajátosságain, az abszolút szerkezeten alapszik. Ha ugyanis egy egyébként szintén kizárólagos, dologra vonatkozó jogi uralom nem teljességében, hanem csak bizonyos vonatkozásokban érvényesül, akkor idegen dologbeli jog keletkezik, amely azért korlátolt dologi jog, mert egyrészt nem saját tulajdon, hanem tulajdonkorlátozás útján keletkezik, másrészt abszolút szerkezetű (eltérően például a bérlettől, amely csak relatív szerkezetű jogosultságot ad a bérlőnek). A szocialista jogtudomány általában nem használja az idegen dologbeli jogok fogalmát; ezek a szocialista jogokban a tulajdonjog önállósult részjogosítványaiként szerepelnek.

A tulajdonjog önállósult részjogosítványait két nagy csoportra lehet osztani. Az egyik csoport a *használati jogok csoportja*, a másik csoport az *értékjogok*é. A használati jogok a jogosult számára azt biztosítják, hogy a dologból előállott gyümölcsöt megszerezze, vagy hogy a dolognak valamely más módon hasznát vegye. Az értékjogok azt teszik lehetővé, hogy a jogosult bizonyos előfeltételek beálltával a lekötött vagyontárgyat értékesíthesse, és hogy a befolyt értékből bizonyos összeget mások kizárásával magáénak megtartson. E csoportba elsősorban a zálogjog tartozik.

Az általános szocialista felfogás a tulajdonjog körébe az önállósult részjogosítványok közül csak a használati jogokat sorolja; a zálogjogot a szocialista országok polgári törvénykönyvei általában a kötelmi fejezetben tárgyalják. Szocialista körülmények között alapvető jelentőséget kap a *földhasználati jog*, amely fokozatosan önállósodott, és sajátos alanyi joggá fejlődött. Ennek a jelenségnek alapvető oka a Szovjetunióban a földek államosítása, a népi demokratikus országokban pedig a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődésének az a sajátossága volt, hogy a szövetkezetek túlnyomórészt állam által használatra juttatott földeken, illetve tagjaik tulajdonában álló, de a szövetkezetekbe bevitt földeken gazdálkodnak. *(→ Földjog; — Földtulajdoni formák)*

A használati jogok körébe tartoznak a *szolgalmak*, amelyeknél fogva a jogosult olyan dolognak, amely nem az övé, abszolút (a dolog mindenkori tulajdonosára vagy használójára kiható hatállyal) jelleggel valamilyen irányban hasznát veheti. A szolgalmakat általánosságban két csoportra lehet osztani, *személyes szolgalmakra és telki szolgalmakra*. A személyes szolgalom név szerint meghatározott személy javára szól, a telki szolgalom jogosultja viszont mindig egy telek mindenkori birtokosa. A személyes szolgalmak közül kiemelkedik a haszonélvezet, amelynek főleg család- és örökjogi vonatkozásban van jelentősége. A *haszonélvezet*, amely a kontinentális jogokban római jogi hagyományok alapján alakult ki, és nem minden szocialista ország ismeri, olyan jogviszony, amelynél fogva valaki a más tulajdonában álló ingatlan vagy ingó dolgot használhatja, gyümölcsöztetheti, de a jogviszony megszűnése után a dolgot állagának sérelme nélkül vissza kell adnia.

A zálogjog a kontinentális jogokban ugyancsak római jogi hagyományok (fiducia, pignus, hypotheca) alapján fejlődött ki. Szocialista viszonyok között elsősorban állampolgárok közötti kapcsolatokban a *kézizálogjog*nak, illetőleg az ingatlanok vonatkozásában a *jelzálogjog*nak van jelentősége, vállalatok egymás közötti kapcsolatában pedig a *pénzintézeti zálogjog* tölt be jelentősebb szerepet.

A tulajdonjog részjogosítványai kapcsán végül beszélnünk kell a *birtok* részjogosítványáról, amely a tulajdonjog első, *befelé forduló* részjogosítványa. A birtok az a tényállapot, amikor valakinél, valakinek a *hatalmában* van egy dolog. Ezt a magyar polgári törvénykönyv úgy fejezi ki, hogy birtokos az, aki a dolgot magához veszi, vagy akinek az más módon hatalmába kerül.

A birtok tehát elsősorban *ténykérdés* és *nem jogkérdés*. Ugyanakkor azonban a birtok alapvetően fontos jogi tényként jelentkezik, és ez adja meg alapvető jelentőségét. A római jogra visszavezetően számos kapitalista és szocialista ország különböztet a birtok körében a possessio és a detenció, más szóval a *birtok* és *birlalat*

között. Ha ugyanis a tényleges birtokhoz nem fűződnek jogi következmények (például a birtokvédelem, tulajdonkeletkeztető hatás), akkor általában detencióról vagy birlalatról beszéltek, ha pedig a tényleges birtokhoz jogi következmények járulnak, akkor possessióról van szó. Birtok és birlalat vonatkozásában a régebbi német elmélet még azt a különbséget is tette, hogy a birtokhoz megkövetelte annak tényén (corpus) túl a *birtokosi akaratot* (animus). Ha valakinél csak a birtok ténye van meg, de más javára, helyette és nevében birtokol, úgy az csak birlalatnak minősül.

A magyar polgári törvénykönyv a birtok és a birlalat között fennálló megkülönböztetést elejtette; egyaránt birtokos a magyar jog szerint, aki a hatalmat saját érdekében, illetve más érdekében gyakorolja. Általában elvonatkoztatunk a jogcímtől: birtokos a *jó-*, illetve *rosszhiszemű hatalomban* tartó is, bár a jó- vagy rosszhiszeműséghez eltérő jogkövetkezmények járulnak. Egyes jogrendszerek, így a régebbi magyar jog is különbséget tett *dolog* és *jogbirtok* között, sőt úgynevezett telekkönyvi birtokról is volt szó. A hatályos magyar polgári törvénykönyv kizárólag a dolgokra vonatkozóan beszél birtokról.

A birtok az áruviszonyok fejlettségi fokának és típusainak megfelelően különböző funkciókat tölthet be, ennek felelnek meg a nemzetközi irodalomban a *birtok különböző funkcióelméletei:* az uralmi (ténylegességi), a látszat (jelkép), a béke vagy kontinuitási stb. elmélet. Volt egy időszak, elsősorban a liberálkapitalizmusban, illetve a naturális termelési viszonyokkal rendelkező szocializmusban, ahol a birtok alapvető funkciója a *belső uralmi-termelési funkció* volt (*Savigny* birtokelmélete alapvetően a ténylegességhez fűződött), amelyhez csak kiegészítő elemként csatlakozott a *látszatvédelem funkciója* mint külső funkció. Az áruviszonyok fejlődésével azonban a helyzet részben megváltozik. (*Jhering* már a birtok = valószínű tulajdon elv jegyében támadta a savigny-i birtoktant.)

Számos szocialista ország joga a birtokot mint polgári jogi fogalmat csak az árutulajdonjogi részjogosítványként ismeri, mint pl. a szovjet jog. A magyar jogban viszont a dolog birtokát a tulajdonos tulajdonjogának megszüntetése nélkül árukapcsolatokban átruházhatja, sőt használati kötelem (például bérlet) létesítése esetén át is kénytelen ruházni, másrészt a tulajdonjog használati részjogosítványának önállósulása ugyancsak függetlenítheti a birtokot a tulajdonjogtól. A *külkalandozó birtok*, azaz a tulajdonjogon kívül eső birtok legszembetűnőbb jele a tulajdonjog alanyával szembeni birtokvédelem, a tulajdonjogi birtok, illetve a nem tulajdonjogi kötelmi vagy idegendologbeli birtok értékbeni különbsége pedig abban van, hogy az első elvileg határidő nélküli hatalomban- vagy készenlétbentartást, a másik időleges hatalomban tartást jelent. A birtok azonban nemcsak a tulajdonjogra alapulva válhat el a tulajdonjogtól, hanem önállósága létrejöhet a tulajdonjog megsértésével, jogos kiszorításával (például elbirtoklás) vagy az új árutulajdonjog keletkezésének valamilyen ok miatti elmaradása folytán (például ingatlannál a telekkönyvi bejegyzés hiánya stb.). Ilyen esetekben szokásos beszélni a birtokról mint az árutulajdonjog „nyers tényállású előképéről". Látható tehát, hogy a magyar jogban a polgári jogi birtokfogalom nemcsak a közvetlen, de a közvetett hatalombantartást is elismeri birtokként, ennek felel meg a *főbirtok — albirtok — saját birtok — használati birtok elméleti megkülönböztetése* (például a bérbeadott dolog fő- vagy saját birtokosa a tulajdonos, al- vagy használati birtokosa a bérlő).

A birtok legalapvetőbb joghatása a *birtokvédelem* — ennek felel meg a nemzetközi irodalomban az az irány, amely az osztrák *Krainz* nyomán a birtokot az *általános jogvédelem* körébe sorolja. Ennek alapvető problémája, hogy mennyiben kap a birtokos birtokvédelmet a *jogcím vizsgálata nélkül*, adott esetben a tulajdonossal szemben is. Az európai jogrendszernek a római jogra visszanyúló évezredes fejlődése során a birtokvédelemnek *elvileg két útja alakult ki*. Az egyik a birtoklás tényén alapuló úgynevezett *possessorius birtokvédelem*, a másik a birtoklás jogcímét vizsgáló úgynevezett *petitorius birtokvédelem*. Általában a szocialista jogrendszerek, közöttük a magyar jog is, a birtokvédelem mindkét útját elismeri, tehát a possessorius birtokvédelmet és a petitorius birtokvédelmet egyaránt, ugyanakkor azonban a possessorius birtokvédelmet alárendelik a petitorius birtokvédelemnek. A magyar polgári törvénykönyv a birtokvédelem körében három utat ismer, nevezetesen az *önhatalmú birtokvédelem korlátozott eszközét*, az *államigazgatási* úton történő birtokvédelmet és végül a *bírói úton* történő alapvetően petitorius jellegű birtokvédelmet.

4. Tulajdonközösség.

Tulajdonközösség keletkezhet *véletlenül*, például öröklés vagy egyéb esetleges jogi tény kapcsán, de ugyanakkor keletkezhet szándékosan *megegyezéssel* is. Ez utóbbi esetben tulajdonképp a tulajdonközösség létrejötte társasághoz közelálló szerződésen alapszik. A vagyont egyesítő társasági szerződés általában tehát a *tulajdonközösség speciális esete*, és voltaképpen az ún. *társasház-tulajdon* is speciális társulásként, az egyszerű társulás speciális alakzataként fogható fel.

Tulajdonközösség az alapja általában a társulási alapon keletkező *jogi személynek* is. (→ *Polgári jog; — Jogi személy*) Ez esetben azonban a tagok tulajdonközössége, a tagok közös vagyona a társulási szervezet önállósulása, önálló jogalanyisága folytán a jogi személy vagyonává válik, más szóval a tulajdonközösség

csak befelé, a tagok egymás közti viszonyában és ott is a társulási jogi személy közbeiktatásával érvényesül. Kifelé a tulajdonközösség nem látszik, hanem a jogi személy vagyonával állunk szemben. E vonatkozásban speciális alakzat a *lakásszövetkezet*, amely jogi személy ugyan, de a tagok személyi tulajdonában van a lakás, a telek és a közös helyiségek pedig a szövetkezeti tulajdonban állnak és ezáltal a tulajdonközösség, az egyéni tulajdon, illetve a jogi személyiség *speciális összetétele* jön itt létre. (→ *Szövetkezeti fajták*)

A polgári jog általános jelleggel a tulajdonközösség alapformáját szabályozza, a tulajdonközösség speciális formáira *különleges szabályok* vonatkoznak (a polgári jog *tulajdonjogi részében* a társasház tulajdon, a lakásszövetkezeti tulajdon, a *kötelmi jogi részben* a polgári jogi társaság, illetve ennek egyik formájaként az élettársi közösség, továbbá az *öröklési jogban* az örökösök közössége, illetve a *családi jogban* a házastársi vagyonközösség).

a) A tulajdonközösség *általános* formája vonatkozásában a magyar jog (több külföldi jogrendszerrel, mint például a szovjet kolhozportával szemben) csak az *eszmei hányadok szerinti tulajdonközösséget* ismeri. Ez azonban a magyar jogban is csak az alapformára vonatkozóan áll fenn, mert az egyszerű társaság vonatkozásában már nem érvényesül. Az alapforma szerint azonban tulajdonközösségről csak akkor van szó, ha a tulajdonjog ugyanazon dolgon meghatározott eszmei hányadok szerint illet meg több személyt (vagyis minden tulajdonostárs az *egész* tulajdon meghatározott százalékában tulajdonos). Ebből kifolyóan meg lehet különböztetni a tulajdonostársak belső jogviszonyát, illetve a tulajdonostársak külső, harmadik személyekkel szemben fennálló jogviszonyait.

b) A *társasháztulajdon* specialitása az, hogy az építmény közös használatra szolgáló részei közös tulajdonban vannak, az egyes lakások (az ún. öröklakások) pedig az egyes tulajdonostársak külön tulajdonába kerülnek. Más szóval az egyes tagok tulajdoni illetőségét *részben* a külön tulajdonban álló részekre vonatkozó individuális tulajdonjog, másrészt a közösben maradó részekre vonatkozó tulajdonjog megfelelő eszmei hányada együttesen alkotja. A lakásszövetkezet pusztán tulajdonjogi szempontból voltaképpen a társasháztulajdon speciális formája.

c) Az *egyszerű társaság* tulajdonjogi helyzetére nézve elméletileg két megoldási lehetőség; mint szélső pólus megkülönböztetése a szokásos: a *societas* vagyonmegosztottsági rendszere főleg a francia jogcsoportban és a *Gesamthand* vagyoni közösség rendszere elsősorban a német burzsoá jogcsoportban. A societas vagyonmegosztottsági rendszert jelent; a magánjogi társaság szabályai úgy kerülnek megállapításra, hogy társasági közös vagyon helyett lényegében az egyes tagok vagyonát kiegészítő alvagyonok összességéről beszélhetünk, és ennek megfelelően a magánjogi társaság tagjai kifelé hányadaik arányában felelnek. A Gesamthand-rendszernél a tag által bevitt vagyon teljesen beolvad a társasági vagyonba, a tag a társulás fennállása alatt e vagyontárgyakról nem rendelkezhet, eszmei hányadok szerint sem tulajdonosa azoknak; a társasági vagyon dologi jogilag kötött *eszmei hányad nélküli sajátos közösségi tulajdon* alakul ki. A tag azonban, amennyiben a társaság nem veszteséges, tulajdonjogát a társaság megszűnése esetén visszanyeri, bár lehetséges, hogy csak értékben. (→ *Polgári jog; — Társulások*)

A magyar polgári jog hatályos szabályai jelenleg a Gesamthand-rendszerhez közelítenek, miután a magyar polgári törvénykönyv szabályai értelmében a felek a társuláshoz szükséges anyagi eszközöket közös rendelkezésre bocsátják, pénzben és elhasználható dolgokban nyújtott vagyoni hozzájárulásuk közös tulajdonba megy át, egyéb hozzájárulásuk pedig közös használatba kerül. A közös használatba adott vagyoni hozzájárulással sem rendelkezhet azonban a tag önérdekből és a tag hitelezője is csak értékben való kielégítésre tarthat számot. A magyar polgári törvénykönyv társasági szabályai tehát diszpozitív jelleggel speciális eszmei hányad nélküli társasági közös tulajdont hoznak létre. Ez irányadó a vállalatok egyszerű (jogi személyiség nélküli) társulásaira is.

IV. Tulajdonformák. 1. Fogalmi kérdések. 2. A szocialista tulajdoni elmélet és a tulajdonformák. 3. Az állami tulajdon jogi kérdései. 4. A társulási tulajdonjog alapkérdései.

1. Fogalmi kérdések.

Tulajdonformán a *hasonló jellegű, adott szempontból csoportosított tulajdonviszonyok tipikus vonásainak, lényegi sajátosságainak absztrahált kifejezéseit* értjük — például a szövetkezeti tulajdonforma az egyes szövetkezetek elsajátító tevékenysége összességének lényegi jegyeit fejezi ki. A tulajdonformáknak több típusa lehetséges aszerint, hogy a tulajdonviszonyokat *milyen szempontból* csoportosítjuk. Legalapvetőbb csoportosításként *alanyi tulajdonformák, tárgyi tulajdonformák* és *funkcionális tulajdonformák* között különböztethetünk.

a) A tulajdonviszonyok *alany szerinti* csoportjai az alanyi tulajdonformák, például állami tulajdon, szövetkezeti tulajdon stb. Szocialista körülmények között az alanyi szempontból képzett tulajdonformák általában — mint látni fogjuk — tárgyi tulajdonformákkal kapcsolódnak össze. Az alanyi tulajdonforma részben kifejezi az adott tulajdonoscsoport személyi tulajdonságainak lényegét, részben ezzel ellentétesen azt, hogy a társadalom milyen

rétegeit zárják ki az ilyen típusú tulajdonviszonyok az elsajátításból.

b) A tulajdonviszonyok *tárgy szerinti* csoportjai a tárgyi tulajdonformák, vagy marxi elnevezéssel élve, a tulajdonfajták. A tulajdonfajta azt jelzi, hogy a tulajdonos *milyen jellegű használati értékű természeti javat* hasznosít.

c) A tulajdonviszonyok *funkció szerinti* csoportjai a funkcionális tulajdonformák. Lényegében három ilyen alapvető funkcionális tulajdonformáról beszélhetünk, a *naturális tulajdonról*, az *árutulajdonról* és a *gazdálkodásirányítási tulajdonról*. A naturális funkcionális tulajdonformát általános jelleggel úgy lehet meghatározni, hogy a tulajdon tárgyát — annak használati értékének valamilyen sajátossága vagy gazdálkodási-társadalmi-politikai-jogi vonatkozások folytán — *árujelleg nélkül hasznosítják* vagy legalábbis az árujelleg meglehetősen alárendelt jellegű. Naturális tulajdonforma valósult meg például a kapitalizmusig általában az ingatlanok vonatkozásában, lényegében ekként értékelendő a direkt szocialista tervgazdálkodásban a termelési eszközök tulajdona, a naturális jelleg dominál továbbá a személyi fogyasztási cikkek jelentős részének hasznosításánál. A naturális tulajdonformának azonban az a sajátossága, hogy *könnyen átcsaphat* árutulajdonba, illetve rendszerint részlegesen vagy potenciálisan árujelleggel is rendelkezhet. Az *árutulajdon* esetében a tulajdon tárgya egyszerre használati érték és érték, a tulajdont elsődlegesen árukapcsolatokban realizálják. Végül a harmadik funkcionális *tulajdonforma* a gazdaság irányítása keretében keletkező elsajátítási-rendelkezési viszonyokat fejezi ki *gazdálkodásirányítási tulajdonként*, amelynek körébe praktikusan részben a társulások vonatkozásában a *társulók társulásirányítási tevékenysége* (l. IV. 4.), részben pedig a szocialista állam esetében az *állam gazdaságirányítási tevékenysége* során jelentkező rendelkezési-elsajátítási viszonyok értendők.

Mindhárom tulajdonforma vonatkozásában beszélhetünk *elsődleges*, illetve *másodlagos formák*ról — a másodlagos formák az elsődleges alapformán belül kisebb csoportok, pl. a szövetkezeti tulajdonformán belül a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdon. A történeti fejlődés során az elsődleges és másodlagos formák gyakran változnak, *átcsapnak egymásba*, pl. a *földtulajdon*, amely igen sokáig alapvető tárgyi tulajdonformaként funkcionált az emberiség fejlődése során, a kapitalizmusban már csak a tőkés termelési eszköztulajdon egyik alfaja és hasonló a helyzet a földtulajdon vonatkozásában a szocializmusban is, bár a földtulajdon jelenleg is számos specialitással rendelkezik.

Az alanyi, tárgyi, illetve funkcionális tulajdonformák *dialektikus kapcsolatban* vannak egymással, *speciális összekapcsolásuk* adja egy társadalmi-gazdasági alakzat jellegzetes *tulajdontípusát*. Ebben az értelemben lehet például feudális, kapitalista vagy szocialista tulajdontípusról beszélni. Átmeneti vagy vegyes jellegű társadalmakban több ellentétes tulajdontípus *egymás mellett* is létezhet, például félfeudalista-kapitalista társadalomban a feudális földtulajdon és a kapitalista ingó és pénztulajdon, amely főleg a korai kapitalista fejlődés Angliájában vagy a késleltetett német fejlődés vonatkozásában nyilvánul meg.

2. A szocialista tulajdoni elmélet és a tulajdonformák.

A kapitalista elmélet elsősorban a termelőeszközök és a szükségletkielégítési javak tulajdona közötti különbség leplezése céljából a tulajdonformáknak *különösebb jelentőséget nem tulajdonít*. A liberálkapitalizmus az egységes árumagántulajdonból indult ki, az imperializmus pedig a tulajdoni kérdéseket általában *igyekszik háttérbe szorítani*, például a nagyvállalatoknál, nemzetközi vállalatoknál, állami vállalatoknál stb. az irodalom szinte egyáltalán nem foglalkozik tulajdoni problémákkal.

A szocialista elméletben a tulajdonformák kezdettől fogva *nagy jelentőséggel* bírtak. A szocialista forradalmak után *két alapvető tulajdonforma* alakult ki, a *társadalmi tulajdon* és az *egyéni tulajdon*, amely megkülönböztetés alapvetően a *termelési eszköz*-szükségletkielégítésre szolgáló javak (fogyasztási cikkek) tárgyi tulajdonformák elkülönítésén alapszik. Szocialista társadalomban az alapvető tulajdonforma a *társadalmi tulajdon*, mert végeredményben ez határozza meg az egyéni tulajdont is. A társadalmi tulajdon elsődlegesen termelési eszközökön áll fenn és csak másodlagosan szükségletkielégítési javakon. Ezzel szemben az egyéni tulajdon a szocializmusban alapvetően fogyasztási eszközökre vonatkozik, és csak másodlagosan jön számba az egyéni termelési eszköztulajdon.

Mind a társadalmi tulajdon, mind az egyéni tulajdon a szocializmusban alfajokra bomlik. A társadalmi tulajdon vonatkozásában az alapvető alfajok az *állami* és a *szövetkezeti tulajdonjog*. A direkt szocialista tervgazdálkodásban *monolit egységként jelentkező állami tulajdonjog* párosul egy *rendkívül háttérbe szorított szövetkezeti tulajdonjoggal*. A szövetkezeti tulajdonjog lényegében a mezőgazdaságra korlátozódik, és ebben a körben is a szövetkezeti termelési eszköztulajdon meglehetősen csekély körre terjedt ki (lásd például a Szovjetunióban a föld teljes államosítását, a mezőgazdasági gépek szövetkezeti tulajdonba kerülésének tilalmát). Az egyéni tulajdon vonatkozásában az alapvető az állampolgár fogyasztási cikkekre vonatkozó *személyi* tulajdona; az egyén termelési eszköztulajdona *magántulajdon*nak minősül, és a szocialista fejlődés során alapvetően a kisiparra korlátozódott. A kisiparban a saját munkán alapuló termelési eszköztulajdont a szocialista fejlődés korlátozottan ugyan, de elismerte, a tőkés magántulajdonnak viszont teljes

kiiktatására törekedett. Mindezt tükrözik a szocialista alkotmányok, illetve polgári törvénykönyvek.

Az indirekt tervgazdálkodás a szocialista tulajdonelmélet vonatkozásában *többrendbeli módosulásokkal* járt. Mindenekelőtt az állami tulajdon monolit egysége fellazul, és ez igen bonyolult jogi problémákat okoz. Az állami tulajdon alapvető problémája az *állami vállalat vagyoni helyzetének helyes jogi kifejezése.* Ebben a vonatkozásban a szocialista fejlődésben ismétlődő viták, jelentős új elméleti törekvések tapasztalhatók (l. IV. 3.). Az állami tulajdonformán belül jelentkező lényeges elméleti probléma továbbá az *állami földtulajdon jogi szabályozásának kérdése.* Annak megfelelően, hogy a szocialista államszervezet legújabb fejlődése során a helyi tanácsok önkormányzati szervekké kezdenek válni, felmerült az irodalomban az egységes és oszthatatlan alkotmányjogi állami tulajdonon belül az *önálló tanácsi „altulajdon" jogi kifejezése* is.

A szövetkezeti tulajdonjog *korlátozása* a termelési eszközök vonatkozásában általában az 50-es évek második felétől kezdve a szocialista országokban *megszűnik.* A szövetkezeti tulajdonjog különös jelentőséget főleg a magyar gazdaságirányítási reform során kapott, amelynek egyik leglényegesebb eleme volt az egységes szövetkezeti gazdaság- és jogpolitika kialakítása. A magyar földtörvény 1967-ben lehetőséget adott arra, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tulajdonjogot szerezzenek az állam által részükre juttatott, illetve a tagok által a tsz-be bevitt földeken. *(→ Földjog; — Földtulajdoni formák)* Emellett az egységes szövetkezeti törvény kapcsán széles körű törekvések tapasztalhatók a szövetkezeti árutulajdon, illetve a szövetkezeti tulajdon belső oldalának kidolgozására és ezzel kapcsolatban a *szövetkezeti tulajdon általános jogi elméletének kialakítására. (→ Szövetkezeti jog)*

A direkt tervgazdálkodás társadalmi tulajdona az *állami és a szövetkezeti tulajdon kettősségén* alapszik, hiszen a szövetkezeti szövetségek, a társadalmi szervezetek vállalataira az állami vállalatokra vonatkozó szabályokat, a társadalmi szervezetek vagyonára pedig ténylegesen az állami költségvetési szervekre vonatkozó szabályokat alkalmazzák. A társadalmi szervezetek és egyesületek vagyonára ugyanakkor a jogszabályok elvileg a szövetkezeti tulajdonjog megfelelő alkalmazását mondják ki. Az indirekt tervgazdálkodásban ez a *dichotómia fellazul, új kiegészítő, másodlagos tulajdonformák keletkeznek,* amelyek természetesen nem érik el az állami, illetve szövetkezeti tulajdonforma jelentőségét, bizonyos mértékben egyes formáik az állami, illetve szövetkezeti tulajdonon is alapulnak. Ebbe a körbe tartozik mindenekelőtt a *társulási tulajdon* (l. IV. 4.), ugyanakkor azonban az elméletben felmerült a *társadalmi szervezetek tulajdonára,* illetve a *társadalmi szervezetek vállalatainak* vagyonára is speciális tulajdonjogi megoldások kialakítása.

A nemzetközi gazdasági együttműködés, illetve a szocialista integráció következtében a *szocialista országok társadalmi tulajdonának autark jellege csökken.* Ezzel kapcsolatban megjelennek a *szocialista nemzetközi vállalatok tulajdonjogi helyzetével* kapcsolatos problémák, például a KGST nemzetközi gazdálkodó szervei vagyonára vonatkozó tulajdonjogi vita, a szocialista nemzetközi tulajdon értelmezése *(Wasilkowski).* A nemzetközi együttműködés azonban nemcsak a szocialista integráció vonatkozásában keletkeztet újfajta tulajdonjogi problémákat, hanem a *tőkés-szocialista vegyes vállalatokkal* kapcsolatban is. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek a nemzetközi tulajdonjogi kérdések jelenleg még csak *csírájukban* jelentkeznek.

Az egyéni tulajdon vonatkozásában a szocialista jólét növekedése, a termelőerők fejlődése eredményeképpen bizonyos *módosító hatások* keletkeznek, elsősorban a személyi tulajdon és a magántulajdon megítélése vonatkozásában. A fejlett szocializmusban a szocialista tervgazdálkodás érdekeit szolgáló kisárutermelő tulajdon már nem részesül feltétlen korlátozásban. Másrészt a személyi tulajdonnak minősülő fogyasztásicikk-tulajdon korábban termelési eszköznek minősített tárgyakra is kiterjed (autó, telek stb.), és a személyi tulajdon tárgyainak hasznosítása adott esetben átcsaphat az árujellegbe. Ennek megfelelően a *korlátozás* ma már nemcsak a magántulajdon, hanem a *személyi tulajdon* vonatkozásában is fellépett (például állampolgári telek, lakástulajdon felső határának megállapítása). Az alapvető út természetszerűen nem a személyi tulajdon jogi eszközökkel történő korlátozása, hanem egy egységes szocialista jövedelempolitika kialakítása, a munka szerinti elosztás következetesebb érvényesítése.

A tulajdonformákat a szocialista jogi szabályozás kapcsán részben az *alkotmány*ok társadalmi-gazdasági alapokra vonatkozó fejezetei, részben a szocialista polgári törvénykönyvek szabályozzák. A tulajdonformák alkotmányos szabályozása és a polgári jogi szabályozás között különbség van, például az alkotmányok tágabban határozzák meg általában az állami tulajdon kizárólagos tárgyait; tevékenységi formákat, szervezeteket is az állami tulajdon tárgyának minősítenek a polgári törvénykönyvekkel ellentétben. Erre az eltérésre a szocialista irodalom egyik része lényeges tulajdonjogi megoldásokat is alapoz, az általános felfogás azonban az, hogy ezek a különbségek e két jogág szabályozási módszeréből adódnak.

3. Az állami tulajdon jogi kérdései.

Az állami tulajdonjog elméletének fejlődésére kezdettől rányomja a bélyegét a *szovjet polgári jogtudomány fejlődése.*

Az állami tulajdonjog első elmélete a *hadikommunizmus cserekoncepciója.* Eszerint mivel

a tulajdonjog korlátlan jog, az állami szektoron belül nincs és nem is lehet tulajdonjog, hiszen áruviszony sincs; az állam viszont magánszemélyekkel és szervezetekkel áruviszonyokat is létesíthet és ezekben a kapcsolatokban az állam a tulajdonjog alanya. A cserekoncepció a kezdeti szovjet gazdasági jogi elméletet fejezi ki, amely a társadalmi tulajdon terén valódi jogról már nem beszél. A 20-as években, 30-as évek elején a Szovjetunióban számos egyéb állami tulajdonjogi elmélet is létezett, amelyek főleg a korábbi korszakok tulajdonjogi konstrukcióiból merítettek.

Így megjelent a *megbízotti konstrukció*, amely a római jogi fiducia elvén alapszik, másik a feudális dominium directum és domaine utile mintájára (l. II. 2.) kísérelte meg az állam és a vállalat egymás közötti viszonyát megoldani. A kifejlődött gazdasági jogi elméletek elsősorban *Gincburg* révén már számos olyan elemet kidolgoznak az állami tulajdonjog körében, amelyet később *Venediktov* hasznosít, például az *operatív igazgatás* kategóriáját. A 20-as évek végének, a 30-as évek elejének szovjet gazdasági jogi irodalmában az állam a célt meghatározó tulajdonos, a vállalat pedig az operatív kezelő. *Venediktov* (1928) azt a felfogást képviselte, hogy az állami vállalat az állami tulajdon áruformája, amely elmélet a modern tulajdonjogi elméletekben is gyakran visszatér. Végül a gazdasági jogi és a venediktovi hagyományos magánjogi felfogás mellett egy közjogias felfogás is jelentkezett, amelyet főleg *Askanazij* és *Karaszsz* képviselt, akik szerint az állam a vállalat egészére vonatkozó sajátos tulajdonjoggal, a vállalat pedig ugyancsak sajátos, a polgári jog által még nem ismert használati rendelkezési joggal és részleges jogi személyiséggel bír.

1948-ban a korabeli állami tulajdonjogi elméletek alapján, azokat egységesítve jelent meg *Venediktov* nagy hatású könyve, az „Állami szocialista tulajdonjog", amely meghatározó befolyást gyakorolt a mai napig az állami tulajdonjog fejlődésére.

A venediktovi koncepció fő elemei a következők: a vállalati eszközök *egységesen és oszthatatlanul* azért vannak az állam kizárólagos tulajdonában, mert a vállalat az állam hatalmából és az állam érdekében használja a termelési eszközöket. Az *állam a közhatalmi és a tulajdonosi minőség* egysége, feladatait szervei útján látja el. A vállalat sajátos *operatív gazdasági állami szerv*, amelynek sajátosságát az önálló gazdasági elszámolás *(hozraszcsot)* adja meg, a vállalat az állam által rendelkezésre bocsátott eszközöket kezeli. A vállalat kötelessége, hogy az operatív igazgatással együttjáró jogokat a népgazdasági tervből folyó és a központi irányítás által tervlebontással közvetített állami feladatok végrehajtására használja fel, a *vállalati jogállás lényege a kötelezettségi oldal*. Végül a vállalat mögött egyrészt az *egész állam* áll, másrészt viszonylagos önállósággal a *vállalati kollektíva*, élén az állam által kinevezett felelős vezetővel *(kettős kollektíva elmélet)*.

Venediktov Állami tulajdonjog című könyve körül nagy vita bontakozott ki. E vitát értékelve azt mondhatjuk, hogy a szovjet irodalom túlnyomó többsége a venediktovi elméletet eredetileg is elfogadta, egy elem, a kettős kollektíva elmélet kivételével. A kettős kollektíva elmélet volt ugyanis az az *előreszaladás*, amely az 1950-es évek erősen centralista légkörében nem keltett együttérzést. A későbbiek során azonban az 50-es évek közepétől kezdve a kettős kollektíva elmélet is általános elfogadásra került.

A venediktovi koncepció mellett azonban ebben a korban egyéb tulajdonjogi konstrukciók is jelentkeztek, amelyek azonban messzemenően nem kaptak olyan méretű elméleti támogatást, mint a venediktovi elmélet, ugyanakkor napjaink tulajdonjogi elméleteiben visszarímelnek.

Közel áll a venediktovi koncepcióhoz *Kolganov* elmélete, aki szerint az állam a vállalat tulajdonosa, de a vállalat a polgári jogi viszonyokban önálló elsajátítási alany, gyakorolja a tulajdonjog három elemét, a birtoklást, használatot és rendelkezést, és ezek révén az *állami tulajdon áruformájaként* funkcionál. Kolganov tehát az 1928-as venediktovi áruforma koncepcióit vitte át a modern időkre. A venediktovi koncepcióval szemben azonban két olyan kisebbségi koncepció is állt, amelynek *elvi alapjai* tértek el a venediktovi felfogástól.

Karaszsz szerint az állami vállalat sajátos dolog összesség és mint egész az állami szocialista tulajdonjog tárgya. Álláspontja szerint az állami tulajdonjog tartalmában korlátlan, mindent felölelő jog, az állam tulajdonosi igazgatásának funkciója révén elválaszthatatlan kapcsolatban van az államhatalommal és mint ilyen, a szocialista vállalatot egész terjedelmében felöleli. A *vállalat mint az állami tulajdonjog tárgya válik jogalannyá*, kap polgári jogi alanyi jogokat, amelyeket Karaszsz birtokjognak minősít. Karaszsz elmélete társadalmi-gazdasági momentumaiban nem tér el Venediktovétól, hiszen a birtokjog lényegében az operatív igazgatásnak felel meg. Ugyanakkor azonban a Karaszsz elmélete elődje részben a vállalatot tulajdonjog tárgyának tekintő felfogásoknak, részben az államjogi tulajdon—polgári jogi tulajdon kettősségével operáló felfogásoknak. Megjegyezzük, hogy ez a kettősség az 1954-es vitában még jobban kifejezésre jutott *Landkoff* nézeteiben, aki a vállalatra vonatkozó tulajdonjogot egyértelműen *államjogi* tulajdonjogként jellemezte.

Míg Karaszsz elmélete az államjogi tulajdonjog—polgári jogi tulajdonjog kettősségével operáló felfogások elődje volt, addig *Mikolenko* a *strukturált gazdasági jogi tulajdonjogi elméletek* ősét alkotta meg. Álláspontja szerint egyetlen

állami szervnek sem lehetnek olyan jogai, amelyek ne volnának egyben az állam jogai is. Az állami jogi személynek azonban ahhoz, hogy az állam által ráruházott funkciót ellássa, meghatározott alanyi jogokkal kell rendelkeznie a rábízott vagyont illetően. Ez a szerv azonban az állam saját szerve, s az egész—rész dialektikája alapján viszonyul az államhoz mint egészhez. Ha az állami szerv a tulajdonjog tartalmát képező jogokat gyakorolja, úgy *tulajdonosként* jár el, de tulajdonosi jogai az állam tulajdonosi jogainak egy részét képezik. A mikolenkói elméletet a vállalati jogok polgári jogból való kivétele és államigazgatási irányban való továbbfejlesztése irányában fejlesztette *Reihel*, aki szerint a vállalati jogok nem közönséges polgári jogok, hanem közjogi jogok, bizonyos mértékig átalakult formájú kötelességek, kötelezettségi jogok. Ez a felfogás tehát még jobban hangsúlyozza, hogy az állami tulajdonjog tartalmát *nemcsak polgári jogi*, hanem államjogi, államigazgatási, pénzügyi és egyéb jogosítványok is képezik.

1954 után a Szovjetunióban fokozatosan elcsendesedett a vita az állami tulajdonjog kérdéséről és a Venediktov elmélete vált egyeduralkodóvá. Bár az 50-es években, illetőleg a 60-as évek elején voltak szórványos ellenvélemények a venediktovi elmélettel szemben (*Kecsekjan*, 1958, *Laptev* 1959), a venediktovi koncepció általánosan elfogadottá vált, az 1961-es szovjet polgári törvényhozás alapjai *kifejezetten az operatív igazgatás* kategóriájával határozta meg az állami tulajdonjogot.

A venediktovi elmélet általános jelleggel főleg a csehszlovák Viktor *Knepp adaptációjában* elterjedt valamennyi népi demokratikus országban. Ennek alapvető okát abban lehet keresni, hogy a venediktovi koncepció főleg a kettős kollektíva elmélet révén megfelelt a társadalmigazdasági fejlődés azon irányának, amely a vállalati jogokat *fokozatosanb óviteni* igyekezett, és amely vállalati jogok a népi demokratikus országokban *kezdettől fogva nagyobbak* voltak, mint a Szovjetunióban. A venediktovi elmélet elterjedésének másik oka a jogdogmatikai sajátosság, nevezetesen az, hogy összefér a hagyományos tulajdonfogalommal. (*Mikolenko* és *Karaszsz* tulajdonjogot többszöröző álláspontjai ugyanis a római jogi hagyományokkal nehezen voltak összeegyeztethetők.)

Venediktov követőinél a népi demokratikus országokban főleg egy vonatkozásban jelentkezik viszonylagos módosulás az eredeti alapelmélettel szemben, nevezetesen, hogy míg Venediktov az operatív igazgatást egyszerűen a megbízással, a kezeléssel egyenértékű *terminológiai kifejezés*nek használta, addig már *Knapp*, de főleg a későbbi szerzők az operatív igazgatást az állami vállalatok jogállására általánosan jellemző *komplex jogi helyzet*et kifejező önálló fogalomként kezelték, sőt főleg a román irodalomban az operatív igazgatásról egyenesen, mintegy új típusú szocialista önálló dologi jogról beszéltek. Az 1950-es évek végén, 60-as évek elején létrejött népi demokratikus szocialista polgári törvénykönyvek közül pl. a magyar polgári törvénykönyv 170—171. §-a, a lengyel polgári törvénykönyv 128. §-a, az 1964. évi csehszlovák gazdasági törvénykönyv 63. §-a egyaránt a venediktovi tulajdonjogi elmélet alapján áll ezzel a kiegészítéssel.

Az állami tulajdonjog elmélete vonatkozásában a *szocialista gazdasági reformok* élesztették fel újra a vitákat. A nemzetközi szocialista irodalomban *Venediktov* koncepciója némi modernizálással főirányként *ma is általánosan elfogadottnak* tekinthető, ugyanakkor azonban szinte valamennyi szocialista országban megjelentek ettől eltérő felfogások, amelyek sokban visszatérnek *Mikolenko*, illetve *Karaszsz* kezdeti szovjet elméleteihez.

A szovjet irodalomban eléggé világosan látszik a vállalati operatív igazgatás továbbfejlesztése, főleg a gazdasági jogi irányzat keretében. Egyik legjelentősebb kísérlet *Laptevé*, aki szerint az állami szervek nem tulajdonosok ugyan, de nem is operatív igazgatók, hanem az állam gazdasági szervező funkcióját valósítják meg. Több szerző bírálja az operatív igazgatás kategóriáját, és igyekszik azt polgári jogi kategóriával helyettesíteni, mivel a vállalat nem államigazgatási tevékenységet fejt ki, hanem vagyonjogi tevékenységet (*Korneev, Mickevics, Kozlov, Gribanov*). Az 1965-ös, ma is hatályban levő szovjet vállalati szabályzat lényegében azonban még az operatív igazgatás alapján rendezte az állami vállalat vagyonjogi helyzetét.

Lengyelországban, Csehszlovákiában, az NDK-ban és Magyarországon az állami tulajdonjog kérdésében széles körű viták folytak. E viták alapján az állami tulajdonjog vonatkozásában lényegében négy nézetcsoportot lehet megkülönböztetni a nemzetközi irodalomban: *a)* a *venediktovi teória alapján* az állam a tulajdonos, a vállalat a kezelő, *b)* a *strukturált gazdasági jogi tulajdonjogi* elmélet (Magyarországon nincs képviselője), *c)* az *állam államjogi, a vállalat polgári jogi tulajdonos* felfogás és végül *d)* a *kizárólagos vállalati árutulajdonjog* elismerése.

A *lengyel* elméletben Venediktov elméletének fő képviselői *Madey* és *Wasilkowski*. A strukturált gazdaságjogi tulajdonjog felfogását elsősorban *Stelmachowski* képviseli (az állami gazdaság nem egy-, hanem többalanyú, az alapvető egységen belül, ezért a vállalatok az állami tulajdonjog alanyai). *Gwiazdomorski* képviseli Lengyelországban az alkotmányjogi, illetve polgári jogi tulajdon megkülönböztetését. Végül *Buczkowski* a *kizárólagos vállalati polgári jogi tulajdonjog* mellett foglalt állást, azon az alapon, hogy az állami vállalat személyi alapja az állam, a vállalat s egyben a vállalati vagyon megteremtője, gazdasági értelemben tulajdo-

nosa, de a vállalati vagyon polgári jogi tulajdona az állami vállalatot illeti meg mint jogi személyt.

A *csehszlovák* elméletben főleg 1965 és 1970 között folyt állami tulajdonjogi vita, amelyben szélsőséges álláspontok is kifejezésre jutottak. 1970 óta a *venediktovi elmélet alkalmazása* általános jelleggel visszatért Csehszlovákiában. Az 1970-ig folyó tulajdoni vitában a szélsőséges nézetek mellett azonban olyan elméleti konstrukciók is megjelentek, amelyek beleillenek az állami tulajdon fejlesztésével kapcsolatos korábban ismertetett elméleti főirányokba. *Čapek* például 1968-ban megkülönböztette az államjogi, illetve polgári jogi tulajdonjogot (a nem konkrét vagyonra irányuló általános központi állami gazdaságirányítás = az állam államjogi tulajdona a vállalatra; a vállalati konkrét vagyonra vonatkozó használati rendelkezések és jogosultságok pedig a vállalat polgári jogi tulajdonát jelenti arra a vagyonra, amelyre a vállalat gazdálkodik). Különösen *Hanesnél*, illetve *Spišiáknál* jelent meg a strukturált gazdasági jogi tulajdonjog, annak erőteljes kifejtésével, hogy az állami tulajdonjog strukturált egység, amely különböző állami szervek és vállalatok viszonylag önálló eredeti tulajdonjogaiból, az állami szervek és vállalatok különböző jogágazatokba tartozó jogainak és kötelességeinek piramisából áll. A vállalat tulajdonosa saját vagyonának, azonban az egész állam gazdaságának csak strukturált része, és tulajdonjogát az állami gazdaság bonyolult rendszerének összes lépcsői által kialakított gazdasági viszonyok között gyakorolja.

Az *NDK*-ban 1964 óta folyó állami tulajdonjogi vita *az operatív igazgatási elmélet csekély fokú gazdasági jogi megváltoztatásából kiindulva egyre határozottabban haladt a teljesen kibontakoztatott, strukturált gazdasági jogi tulajdon* felé. Ugyanakkor azonban az NDK-ban 1970-es évek eleje óta az állami tulajdonjogi vita megállt, s az 1975. évi polgári jogi törvénykönyv lényegében a hagyományos polgári jogi tulajdonjogot kodifikálta a társadalmi tulajdonra nézve is. A vitát elemezve az első csoportba a német irodalomban azok tartoztak, akik többé-kevésbé fenntartják az operatív igazgatást, de bizonyos mértékben gazdasági jogi elemeket is visznek bele *(Posch, Bley, Kreutzer, Osterländ, Oberländer* és *Hochbaum)*. A struktúrált gazdasági tulajdonjog erőteljes vállalati résztulajdonjogi jogokat is hangsúlyozó elméletét főleg az operatív igazgatás teljes félretételével *Müller, Langer, Pflicke, Streich* valamint *Schüsseler* fejtette ki az NDK irodalmában.

A *magyar* tulajdonjogi irodalom vonatkozásában korábbi álláspontjaik újított változatával jelentkezett mindenekelőtt a reform kapcsán *Világhy* Miklós és *Eörsi* Gyula. Világhy Miklós az állami tulajdonra vonatkozó felfogásának kiindulópontját az operatív igazgatás teória elavultsága, a vállalatot tulajdonjogi tárgynak tekintő, véleménye szerint osztott gazdasági jogi tulajdonfelfogás bírálata vezette. Véleménye szerint az *állami vállalat az államnak a szerve, amelynek útján az állam a társadalmi elsajátítás folyamatában árutulajdonosként lép fel*, ennek megfelelően az állami vállalat nem tulajdonos az állami szervezettel mint egésszel szemben, de kifelé harmadik személyek irányában tulajdonosa a kezelésére bízott vagyontárgyaknak, tehát ugyanolyan szabályok szerint jár el, mint amelyek az árutulajdonosokra általában vonatkoznak.

Ugyancsak jóval a gazdaságirányítási reform előtt alakította ki állami tulajdonjogi nézeteit *Eörsi* Gyula. Kimondotta azt, hogy az állami tulajdonjog jellegadó jogosítványa nem a birtoklás, a használat, a rendelkezés, hanem az *állami tulajdonosi igazgatás* és az állami szocialista tulajdonjog a polgári jog intézményévé nem közvetlenül mint tulajdonjog, hanem mint önálló elszámoláson alapuló operatív igazgatási jog válik. A gazdaságirányítás reformja után a vállalatok tulajdonjogokhoz hasonló jogosítvánnyal rendelkeznek, de nem tulajdonjoggal, a vállalati jogosítványok másodlagosak, származtatottak. Ugyanakkor terminológiai módosításokat javasolt: önálló gazdasági elszámolás helyett vagyoni önállóságról, kettős kollektíva helyett az össznépi és vállalati kollektíva kettősségéről, operatív igazgatás helyett vállalati gazdálkodási jogokról kellene nézete szerint beszélni. Ezt követően fejtette ki azt a differenciált tulajdonjogi nézetét, amelyet később az Összehasonlító polgári jog című monográfiájában továbbfejlesztett, és amelyben tulajdonképpen korábbi nézeteinek keretében maradva újfajta tulajdonjogi álláspontot alakított ki. Ennek lényege az, hogy az állam a nagyüzemi tulajdongyakorlás igényeinek megfelelően a maga kezében az állami vállalatokra vonatkozóan csak az ún. *stratégiai tulajdonosi jogokat* tartja fenn (elsősorban a vállalatalapítás, átszervezés, megszüntetés, az igazgató alkalmazását és elbocsátását, az induló vagyon rendelkezésre bocsátását, a vállalat tevékenységi körének meghatározását) egyébként pedig a modern nagyipar követelményeinek megfelelően nagyfokú önállóságot biztosít vállalatának, a folyamatos gazdálkodással kapcsolatos *taktikai* tulajdonosi jogokat átruházza az állami vállalatra.

A jelenlegi magyar irodalom körébe tartozó szerzők túlnyomó többsége vagy a Világhy-vagy az Eörsi-féle felfogást teszi magáévá. Az 1972-es magyar alkotmánymódosítás ismét kimondotta az állami tulajdon egységét és oszthatatlanságát, ugyanakkor azonban utalt az állami vállalat önállóságára is, mondván, hogy az állami vállalat törvényben meghatározott önállósággal és felelősséggel gazdálkodik vagyonával. Ezt megismétli az 1977-ben módosított polgári törvénykönyv, de 176. §-a hozzáteszi, hogy az állami vállalatok feladataik

ellátása során a jogszabályoknak megfelelően gyakorolják a tulajdonost a polgári jogi kapcsolatban megillető jogokat és teljesítik a tulajdonos ilyen kötelezettségeit.

A magyar irodalomban azonban jelentkeztek olyan nézetek is, amelyek bizonyos mértékben az állami vállalat tulajdonosi jogainak elismerését célozzák. Az egyik álláspont *Sárándi* Imrének nézete v lt, akinek véleménye szerint az állami szocialista tulajdon adott fejlődési szakaszában a vállalati vagyonra vonatkozó állami tulajdonjog *megosztik* a vállalati gazdálkodó szervek és az irányító alapító szervek között. A vállalat azokat a jogokat, amelyek a vállalati vagyonra nézve őt illetik, tulajdonosként gyakorolja, mert ezek a jogok közvetlenül a törvényből származnak, és más személy hatalmától nem függenek.

Az állami tulajdonjog problémáit az államjogi tulajdon polgári jogi tulajdon kettősével kívánta megoldani *Sárközy* Tamás. E felfogás szerint az állam a gazdaságirányítás keretében gyakorolt elsajátítási-rendelkezési jogosítvány révén gyakorolja a tulajdonos' jogosítványait. E jogosítványok jellegüket tekintve államjogi, államigazgatási és pénzügyi jogi jellegűek, ezeket összefoglalóan az állam *államjogi tulajdonának* nevezi. Ezzel szemben a vállalati polgári jogi kapcsolatokban a vállalat gyakorolja az *árutulajdonjog* valamennyi ismérvét, s ennek megfelelően az állami vállalatot a polgári jogi tulajdonjog alanyának kell minősíteni. Ez a felfogás elsősorban abban tér el a lengyel, illetve csehszlovák irodalomban megjelent államjogi felfogásoktól, hogy az állami gazdaságirányításban megnyilvánuló funkcionális tulajdonjogot nemcsak az állami vállalatokra, hanem a *szövetkezetekre* nézve is kiterjeszti; ez utóbbi vonatkozásában *lazább*, az állami vállalatokat illetően pedig *szűkebb* értelemben vett állami tulajdonjogról beszél.

4. A társulási tulajdonjog alapkérdései.

Az egyszerű társulás tulajdonjogi kérdéseiről mondottak (l. III. 4.) kiegészítésre szorulnak. Ahogy a szocialista fejlődés során megjelentek az állami szektoron belül, de szektorközi vonatkozásban is a jogi személyiséggel rendelkező közös vállalatok, annál aktuálisabbá vált az a kérdés, hogy hogyan kell szabályozni a *közös vállalat vagyonának tulajdonjogi helyzetét*. Bár ez a probléma az állami vállalatok vonatkozásában általában tételesjogilag nem rendezett, Magyarországon és több külföldi szocialista országban mégis a közös vállalat tulajdonjogi kérdései az *elméleti érdeklődés* középpontjában vannak, már a *KGST közös vállalkozás*aira tekintettel is. E vonatkozásban *két elvi megoldás* áll egymással szemben: az *alapítók közös tulajdonjogának* vagy a *közös vállalat saját tulajdonjogának* kimondása, amely esetében viszont a közös vállalat—alapítók viszonyát jogilag is minősíteni kell.

A klasszikus szocialista megoldás az *alapítók közös tulajdonjogá*nak deklarálása, amely voltaképp az állami vállalatok tulajdoni viszonyaira alkalmazott jogi konstrukció kiterjesztését jelenti. A *szövetkezeti irodalom* is a szövetkezeti társulások kezdeti korszakában ebből a felfogásból kiindulva igyekezett megoldani a közös vállalkozások tulajdonjogi kérdéseit, mondván, hogy a közös vállalkozás vagyona az alapítók közös tulajdonjogában áll, és a közös vállalkozás kezelője, operatív igazgatója ezeknek a vagyontárgyaknak. (→ *Polgári jog; — Társulások*)

Az állami vállalatok társulásai vonatkozásában az uralkodó álláspont tagadja annak lehetőségét, hogy egy közös vállalat tulajdonjog alanya legyen, hiszen az alapító állami vállalatok sem tulajdonosok. Az *Eörsi*-féle stratégiai tulajdonjogi elmélet pedig ugyancsak abból indul ki, hogy a stratégiai tulajdonosi jogok az alapítóknál vannak, és csak a taktikai tulajdonosi jogok engedhetők át a közös vállalatnak, és ennek megfelelően a tulajdonjog az alapítóknál marad. E megoldás alapvető problémája az, hogy ha állami vállalatok társulnak szövetkezetekkel, akkor rendkívül bonyolult közös tulajdonjogok, illetőleg a közvetett, másodlagos, harmadlagos kezelési jogok konglomerátuma alakul ki, és ez a gazdasági forgalomban nem előnyös.

A második álláspont a közös vállalat tulajdonjogi helyzetéből indul ki. E vonatkozásban az alapítók—közös vállalat viszony megoldásának egyik lehetősége a részvénytársasági struktúrára épülő megoldás: a *vállalat tulajdonjoga az eszközökön, és az alapítók kötelmi jogai a vállalat feletti rendelkezésre és jövedelemelsajátítás*ra. A magyar irodalom egy része abból indul ki, hogy az alapítóktól jobban elkülönült *önálló vállalati működést* folytató közös vállalatoknál ez a megoldás lenne a célravezető.

Különösen a szövetkezeti irodalomban jelentkezett az a megoldás, amely abból indul ki, hogy az alapítók magának a jogi személynek, a közös vállalatnak a tulajdonosai, a közös vállalat pedig tulajdonosa a saját eszközeinek. Ez a magyar irodalomban elsősorban *Seres* Imre felfogásában ismert álláspont az 1967. évi mezőgazdasági termelőszövetkezeti törvényben kifejezetten honorálásra került. E felfogással szemben részben az vethető fel, hogy egy vállalat nem lehet a tulajdonjog tárgya, ennél azonban fontosabb ellenvetés az, hogy mind a két tulajdonjog nem lehet egyaránt polgári jogi árutulajdonjog, hiszen az osztódást nem tűr. Ennek felel meg az a nézet, amely szerint, ha a közös vállalat és az alapítók között szoros, közvetlen kapcsolat van, akkor az alapítók gazdálkodásirányítási (vegyesen polgári jogi—vállalati belső jogi) tulajdonjoga áll fenn a közös vállalat felett. Ilyen közös vállalatoknál tehát nem a kötelmi jogi

megoldást kell választani, hanem tulajdonjogi megoldást. A tulajdonjogi megoldáson belül azonban figyelemmel kell lenni a funkcionális tulajdonformabeli minőségi eltérések között: a közös vállalat tulajdonjoga ugyanis árutulajdonjog, az alapítók közös tulajdonjoga viszont gazdálkodásirányítási tulajdon.

Irodalom: *Ágoston* Péter: A tulajdonjog alaptanai. Bp. 1903.; *Szászy-Schwarz* Gusztáv: Új irányok a magánjogban. Régi és új birtokjog. Bp. 1911.; *Kolosváry* Bálint: A dologi jog általános tanai. A birtok és birtokvédelem. A tulajdonjog. = Magyar magánjog. Szerk. Szladits Károly. 5. köt. Bp. 1942.; *Nizsalovszky* Endre: Korlátolt dologi jogok. = Magyar magánjog. Szerk. Szladits Károly. 5. köt. Bp. 1942.; *Eörsi* Gyula: A tulajdonjog fejlődése. Bp. 1951.; *Eörsi* Gyula: Állami tulajdon — állami vállalat. Acta Facultatis Politico-Juridicae. 12. köt. Bp. 1970. 39—80.; *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Bp. 1975.; *Világhy* Miklós: A birtokvédelem problémája. Az ÁJI Értesítője 1958.; *Világhy* Miklós: Az állam és vállalata. Jogtudományi Közlöny 1967. 573—581. old.; *Világhy* Miklós: Áruviszony és polgári jog. Állam- és Jogtudomány 1968. 445—473.; 673—685.; *Sárközy* Tamás: Indirekt gazdaságirányítás, vállalati árutermelés és a tulajdonjog. Bp. 1973.; *Sárközy* Tamás—*Fábián* Ferenc: A vállalati társulások joga. Bp. 1978.; *Ficzere* Lajos—*Sárközy* Tamás: A KGST-országok nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapvető jogi kérdései. Bp. 1978.; *Seres* Imre: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdonjog. Bp. 1968.; *Diósdi* György: Ownership in ancient and preclassical roman law. Bp. 1970.

Bratusz, Sz. N.: Szubjektü grazsdanszkogo prava. Moszkva, 1950.; *Genkin*, D. M.: Pravo szobsztvennoszti v SZSZSZR. Moszkva, 1961.; *Karaszsz*, A. V.: Pravo goszudarsztvennoj szocialiszticseszkoj szobsztvennoszti. Moszkva, 1954.; *Venediktov*, A. V.: Goszudarsztvennaja szocialiszticseszkaja szobsztvennoszt'. Moszkva, 1948.

Savigny, F. C.: Das Recht des Besitzes. Wien, 1865.; *Jhering*, R.: Über den Grund des Besitzschutzes. Jena, 1869.; *Hedemann*, J. W.: Die Vorgeschichte des Privatrechts im XIX. Jahrhundert. Jena, 1910.; *Hedemann*, H. W.: Eigentum im Wandel. Deutsche Notarschrift. 1952.; *Kaser*, H.: Eigentum und Besitz im alten römischen Recht. Weimar, 1956.; *Ipsen*, T.: Theorie und Recht des domaine public. Göttingen, 1969.; *Raiser*, T.: Das Eigentum als Rechtsbegriff in den Rechten West- und Osteuropas. Rabels Zeitschrift, 1961.; *Larenz*, K.: Die rechtsphilosophische Problematik des Eigentums. München, 1962.

Sárközy Tamás

TULAJDONJOG FORMÁI → *Tulajdonjog*

TULAJDONJOG TARTALMA → *Tulajdonjog*

TULAJDONSZERZÉS → *Tulajdonjog*

U, Ü

ÚJÍTÁS → *Iparjogvédelem*

UNIFIKÁCIÓ → *Polgári jog*

UNITÁRIUS ÁLLAM → *Állam mint a nemzetközi jog alanya*

UTASÍTÁSI JOG AZ ÁLLAMIGAZGATÁSBAN → *Államigazgatás személyzete*

ÜGYÉSZSÉG: I. Bevezető megjegyzések (1691.) — II. A vádjog és ügyészség a burzsoá országokban (1691.) — III. Az új típusú ügyészség kiépítése az európai szocialista országokban (1694.) — IV. Az ügyészség tevékenységi körével, jogosítványaival és szervezetével kapcsolatos elvi kérdések az európai szocialista országokban (1697.)

I. Bevezető megjegyzések.

Az államügyészség mint külön szervezet a burzsoá és a szocialista országokban is ismeretes. Az intézmény kialakulása és megszilárdulása szorosan összefügg a vádjog „államosításával", az állami tevékenységi és szervezeti formák differenciálódásával, — elsősorban ezek játszottak közre abban, hogy a büntetőjogi felelősségre vonás megindítását és szorgalmazását külön állami szervezetre bízták. A közhasználatban még ma is gyakori, hogy az államügyészséget a vád szervezeteként jellemzik, ez azonban pontatlan a burzsoá, még inkább a szocialista ügyészség esetében. A vádemelésre, illetve vádképviseletre jogosultak köre ugyanis általában szélesebb, másrészt a fejlődés során az ügyészség tevékenységi köre jelentősen kiszélesedett mind a büntető, mind a polgári eljárás tekintetében. Sőt az európai szocialista országokban az ügyészi tevékenység egyik alapvető ágazatává fejlődött az „általános felügyelet" ellátása is. Az intézmény eltérő társadalmi jellege mellett döntő módon éppen ebben, valamint az ügyészség sajátos jogállásában keresendők a szocialista típusú ügyészség megkülönböztető vonásai.

II. A vádjog és ügyészség a burzsoá országokban. 1. A vád szervezete. 2. A burzsoá típusú államügyészség kialakulása. 3. Az államügyészi szervezet jellemzői. 4. Az államügyészség büntető eljárási feladatai. 5. Az államügyészség egyéb feladatai. 6. A forradalom előtti Oroszország ügyészségének jellemzői.

1. A vád szervezete.

A fejlődés során a vádjog jól megkülönböztethető típusai alakultak ki. Az egyes korokban és az egyes országokban különösen a magánvád, a népvád, illetve a közvádlóhatóság jogosítványai tettek szert nagy jelentőségre. Történetileg először a tiszta magánvád volt a vád általános formája, mely azt jelentette, hogy az elkövetett cselekmény miatt csak a sértett, illetve hozzátartozói, esetleg a törzsének tagjai emelhettek vádat. Bizonyos bűncselekmények közérdeket sértő voltának felfogásával, a büntetőjog közjogi jellegének megjelenésével a római jogban pl. már meggyökeresedett a népvád (actio popularis) intézménye is. Ez a vádjog olyan értelmű kiterjesztéséhez vezetett, hogy a közbűntettek miatt alapelvként mindenki vádat emelhet, s ez nem csupán jog, hanem a polgárokat erre vonatkozó kötelezettség terheli. A büntető hatalom által indított eljárás sajátos formájaként csak a burzsoá államban terjedt el igen széles körben, hogy az e célra kialakított *külön szervezetre*, az államügyészségre bízták a vádemelés és a vádképviselet ellátását, illetve a büntetőjogi felelősségre vonás közhatalom érdekében történő megindítását és szorgalmazását. A vád szervezete mindamellett a mai burzsoá jogban sem azonosítható az államügyészséggel. Alapvető igény, hogy az ítélkezés és a vád funkcióját személyileg-szervezetileg szétválasszák. Ezen túl azonban Anglia jogrendszere pl. elméletileg még az újabb jogfejlődésben is nagy jelentőséget tulajdonít az állampolgárok vádjogának, több országban az ügyészség mellett más állami, esetleg speciális igazságügyi szervek is vádat emelhetnek a bíróság előtt, illetve részt vehetnek a vádemelési eljárásban stb. Az ügyészi vádjog kizárólagosságát (az ügyészség vádmonopóliumát) az egyes jogrendszerekben korlátozhatja továbbá a magánvád intézménye is, éspedig elsősorban olyan értelemben, hogy a bűncselekmények meghatározott körében a sértett is vádat emelhet. A vádra jogosultak körének megállapítása egyébként a burzsoá jogban a

büntető eljárás egyik alkotmányjogilag is exponált kulcskérdéseként jelentkezett, s a rendezésben különböző szempontok, politikai, elvi és gyakorlati megfontolások játszottak szerepet. Garanciális oldalról hangsúlyt kapott pl. az az igény, miszerint a kialakítandó megoldás segítse elő az állampolgárok jogos érdekeinek védelmét, annak biztosítását, hogy törvényes alap nélkül senki ellen se emeljenek vádat, bűncselekmény elkövetése esetén viszont a vádemelés ne legyen elmulasztva. Közrehatott ebben a törvény előtti egyenlőség elvének és különösen a forradalom menetében néhány országban a népszuverenitás elvének figyelembevétele is.

2. A burzsoá típusú államügyészség kialakulása.

Az államügyészség intézményének előzményeit Franciaországban jóval a polgári forradalmat megelőző időszakra vezetik vissza. A középkorban a büntető hatalom birtokosai, a földesurak és a király a bűncselekmény miatt kiszabott pénzbüntetésben és az elkobzott anyagi javakban való részesedés miatt érdekeltek voltak a büntető felelősségre vonás szorgalmazásában. Magánérdekeik, közöttük a büntető felelősségre vonással kapcsolatos vagyoni érdekeik bíróság előtti képviseletét ügyészekre és ügyvédekre bízták. A 14. századtól kezdődő fokozatos fejlődés azután azt eredményezte, hogy a királyi hatalom erősödése, a nyomozati eljárás előtérbe kerülése következtében a központi hatalom érdekeinek képviseletére specializálódott hivatalnokok a büntető eljárás nélkülözhetetlen résztvevői, a vád egyedüli hivatalos képviselői lettek. Ez azután maga is visszahatott a királyi hatalom megszilárditására. *Montesquieu* a római jogban ismert népváddal kapcsolatos visszásságokból kiindulva a legnagyobb elismerés hangján szólt erről a Franciaországban kialakított megoldásról, miszerint a törvények végrehajtására hivatott fejedelem minden törvényszékhez egy tisztviselőt rendel, hogy az a nevében üldözzön minden bűncselekményt, tehát arról, hogy állami hatóság áll őrt és cselekszik a polgárok helyett. *(De l'esprit des lois.* VI. könyv, VIII. fejezet.)

Az abszolút monarchia érdekeit készségesen kiszolgáló intézményt a polgári forradalomban az Alkotmányozó Nemzetgyűlés nem szüntette meg, mindamellett a forradalom jogalkotása az ügyész (királyi biztos) hatáskörét jelentősen korlátozta. Az angol vádeljárás elvétől inspirálva és az egyéni szabadság védelmének követelményétől vezérelve a büntető eljárást többek között a sértett és az állampolgárok kezdeményezésére építette, bevezette a vádjury intézményét, a vádképviselet ellátását pedig megosztotta a királyi biztos és a nép által választott közvádló között. Sőt 1792-ben a közvádló átvette a királyi biztos korábban meghagyott büntető eljárási jogosítványait is.

A forradalmat követően az 1795. évi alkotmánnyal kezdetét vette, az 1799. évi alkotmánnyal pedig — amely megszüntette a közvádló intézményét — nagyrészt be is fejeződött a végrehajtó hatalomhoz tartozó hivatalnok (kormánybiztos) vád körüli jogosítványainak visszaállítása, sőt büntető eljárásbeli jogosítványainak kiterjesztése is felmerült. Ez kifejezésre juttatta a politikai hatalom jellegében bekövetkezett változást, a thermidori ellenforradalmi államcsínyt követően a nagyburzsoázia hatalmi érdekeit, de közrejátszott ebben a bűnüldözés hatékonyságának emelésére irányuló törekvés is. A folyamatot betetőzte az 1808. évi büntető eljárási törvénykönyv (Code d'instruction criminelle) és az 1811. évi hatályba léptetés előtt kiadott jogi szabályozás, aminek során kialakult a végrehajtó hatalomhoz tartozó, hierarchikus felépítésű, és a vádképviselet ellátása terén jóformán kizárólagos szerepet betöltő (vádmonopóliummal rendelkező) állami vádhatóság, a *burzsoá típusú ügyészség.* Ez szolgált azután mintául több burzsoá országban, éspedig elsősorban az európai kontinensen — így Magyarországon is — az államügyészség kiépítésénél, — jóllehet a fejlődés során felmerült bizonyos korrektívumok szüksége. Az állami vádhatóság intézménye azonban nem csupán a kontinentális Európában, hanem az USA-ban és más országokban is széles körben elterjedt, sőt 1879-ben, illetve 1908-ban Angliában is kialakult ennek egy sajátos szervezettel és hatáskörrel rendelkező formája. Angliában ugyanis nincs szintek szerint tagolt, hierarchikus felépítésű ügyészség, de felállítottak egy központi ügyészi szervezetet, mely koordinálja és ellenőrzi a bűnüldözést, bizonyos bűncselekmények miatt pedig a bűnüldözés csak e szerv által, illetve jóváhagyásával gyakorolható.

3. Az államügyészi szervezet jellemzői.

A francia ügyészi szervezet meghatározó jelentőségű jellemzője, hogy a *végrehajtó hatalomhoz* tartozik. Az ügyészi szervezetre lényegileg ma is igaz az az 1790-ben kiadott törvényi megfogalmazás, hogy „az ügyészek a végrehajtó hatalom funkcionáriusai a bíróságok mellett". Ezt a megoldást támogatta az a felfogás, hogy a törvények végrehajtása — ideértve a büntető felelősségre vonás szorgalmazását is — a végrehajtó hatalom feladata, az ítélkezés viszont az attól elkülönített bíróságokra tartozik. A végrehajtó hatalom részét képező ügyészség azután a burzsoá államhatalom igen jelentős támasza volt, s az is maradt a későbbi állam- és jogfejlődésben.

A bírósági fokozatok szerint szervezett és tagolt ügyészség Franciaországban és ehhez hasonlóan számos burzsoá országban (pl. Belgiumban, az NSZK-ban stb.) az igazságügyminiszter irányítása, illetve felügyelete alatt áll. Az ügyészi szervezet pedig *hierarchikus*

felépítésű, amelyben a felettes konkrét utasítás kiadására is jogosult lehet, jóllehet általában kialakultak az utasítási jog bizonyos korlátai. Franciaországban pl. az ügyész írásos előterjesztéseiben az utasításhoz kötve van, de szóban a bíróság előtt saját meggyőződését is kifejtheti (la plume est serve, mais la parole est libre). Az NSZK-ban az a felfogás kapott hangsúlyt, hogy az utasítási jognak határt szab a legalitás elve, a hatályos joghoz való kötöttség követelménye, az ártatlanok üldözésének és a bűnösök kedvezményben részesítésének tilalma. Az utasítási jog szabály szerint csak a mérlegelési jogkörbe tartozó, vagy kétséges jogi kérdések körében gyakorolható, és külön megszorítások alá tartozik a vád képviseleténél a főtárgyalás során. Az a jogosítvány, hogy a vezető ügyész az ügyészi teendőket átvegye, vagy más ügyészre ruházza, és különösen a felettes utasítási joga az ügyészi szervezet egységének és központosítottságának legfontosabb összetevői, ami a francia és a francia modell szerint kiépített ügyészi szervezet legfontosabb alapelve. Ezzel függ össze, hogy az ügyészi szervezet függetlenségét a bíróságok irányában külön hangsúlyozzák, a központi végrehajtó hatalomtól való, illetve az ügyészi szervezeten belüli ügyészi függetlenségről azonban általában nem lehet beszélni. Az ügyészi szervezetben általában nem épültek ki a bírói függetlenséget szolgáló garanciákhoz hasonló jogi biztosítékok. A hierarchikus alárendeltségből következően az ügyészi szervezetben pl. nem csupán a kinevezés, hanem ezzel együtt az elmozdíthatóság elve érvényesül. Az ügyészi szervezet fejlődését azonban végigkísérte az *ügyészi függetlenség* biztosítását célzó, a polgári államban haladónak minősíthető követelés, s ez egyes országokban esetleg az ügyészi szervezet jelentős átalakulását eredményezte. Nem arról van szó, hogy az ügyészeket — éppúgy mint a bírákat — formálisan az igazságügyi testülethez tartozónak tekintik. Arra gondolunk, hogy kialakítanak bizonyos garanciákat pl. az indokolatlan fegyelmi felelősségre vonás megakadályozására stb., sőt egyes országokban, így Olaszországban az 1947. évi alkotmány alapján megszüntették az ügyészek igazságügyi minisztériumtól való szoros függőségét. Abból kiindulva, hogy az ügyészeknek a bírókhoz hasonlóan pártatlannak, a politikai és kormányzati nyomástól mentesnek kell lenniük, rögzítették az ügyészség tagjainak függetlenségét is.

4. Az államügyészség büntető eljárási feladatai.

Az 1808. évi francia büntető eljárási kódex az alapja annak a Franciaországban és ennek hatására számos burzsoá országban meggyökeresedett elvnek, hogy a büntetőjogi felelősségre vonás megindítása és szorgalmazása az államügyészség feladata, az államügyészség *vádmonopóliummal* rendelkezik. A kódex szerint azonban ez az elv nem érvényesült kizárólagos érvénnyel, hiszen e feladatot — pontosabban szólva — a törvény által meghatározott funkcionáriusokra bízta, másrészt fenntartotta a sértettnek azt a jogot, hogy a reparációra vonatkozó igényével megindítsa az állami büntetőjogi felelősségre vonást a büntető bíróság előtt. Ez tehát lehetőséget nyitott arra, hogy az államügyészség mellett más funkcionáriusok is megindítsák és szorgalmazzák a büntetőjogi felelősségre vonást, illetve elismerte a magánvád speciális formáját is. A későbbi jogfejlődésben is főként ilyen irányban jelentkeztek az ügyészi vádmonopólium *korrektívumai*, egyes országokban azonban ezen túl, garanciális szempontból is felvetették bizonyos korrektívumok igényét. Ezek egyrészt azt céloznák, hogy a bűntettesek ne maradjanak büntetlenül. Ami a magánvád szerepét illeti, széles körben felmerült pl. a vádjog olyan értelmű kiterjesztése, hogy esetleg a magánvádra üldözendő kisebb bűncselekmények mellett, melyek elsősorban és különösen magánérdekeket sértenek (főmagánvád), a sértettnek adják meg a vádemelési jogosultságot, ha azt a közvádlóhatóság megtagadja (szubszidiárius magánvád vagy pótmagánvád), és voltak olyan törekvések, melyek a sértettnek minden esetben biztosítani kívánták az ügyész mellett a vádemelés jogát (konkurrens magánvád). Alkotmányjogi megfontolásokból, többek között a jogállam követeléséből kiindulva — az európai kontinensen pl. Németországban — a múlt században jelentkeztek olyan javaslatok is, hogy indokolt lenne biztosítani a szubszidiárius, illetve konkurrens állampolgári vádjog (népvád), továbbá a testületek által gyakorolható vád lehetőségét. Ez garancia lehetne a kormányhatalommal szemben, éspedig elsősorban akkor, ha az utasításnak alávetett és végrehajtó hatalomhoz tartozó ügyész pl. a hivatali kötelezettségek büntetendő megszegése miatt, a kormányzat érdekeit szem előtt tartva nem emel vádat. Ezek mellett több országban kirajzolódott az a törekvés, hogy garanciális okokból biztosítsák egyes külön, éspedig az ügyésznél függetlenebb jogi státussal rendelkező igazságügyi szervek (vádjury, vizsgálóbíró, vádtanács stb.) részvételét a vádemelési eljárásban, melyek ellensúlyt képezhetnek az ügyész indokolatlan zaklatásával szemben is. Ezeknek ugyanis többek között az a feladatuk, hogy vizsgálják, elsősorban a súlyosabb bűncselekményekben van-e elegendő bizonyíték a bíróság elé állításra.

A vádemelés és vádképviselet, illetve a büntetőjogi felelősségre vonás megindítása és szorgalmazása a burzsoá államügyészség klasszikus, közérdeklődés középpontjában álló feladata. E téren, e feladatának ellátására vonatkozóan alapvetően *kétféle rendszer* alakult ki a polgári államokban. Az osztrák és a német jog elvileg a *legalitás* elvére épült. Ez azt jelenti, hogy az

ügyészt eljárási kényszer terheli a büntetőjogi felelősségre vonás megindítására és szorgalmazására, ha a bizonyítékok alapján feltételezhető, hogy valaki bűncselekményt követett el. Az eljárási kényszer köre azonban a fejlődés során enyhült, érvényesülése alól különböző okok miatt a törvényhozás kivételeket engedett. A francia jogban viszont az a tradicionálisnak tekinthető szabály, hogy az ügyész a büntetőjogi felelősségre vonás célszerűségének „bírója", elvben a büntető törvény nyilvánvaló megsértése esetén sem köteles a büntetőjogi felelősségre vonást megindítani, ha a társadalom érdekeinek figyelembevételével azt nem tartja célszerűnek *(opportunitás* elve). Erre elsősorban a kisebb jelentőségű bűncselekményekben kerülhetne sor. Ez a rendszer ilyenformán széles, quasi ügydöntő, illetve kegyelmezési jogosítványokat biztosít az ügyésznek. Az ügyészi diszkrecionális jogkör pedig igen súlyos aggályokat támaszt a törvények és a törvény előtti egyenlőség érvényesülése szempontjából, jóllehet a mereven meghatározott ügyészi eljárási kényszer érvényesítése is számos politikai és igazságszolgáltatási problémát vethet fel. Ez a megoldás mindamellett azt is jól mutatja, hogy a végrehajtó hatalomhoz tartozó ügyész nem más, mint a burzsoá állam büntetőpolitikai érdekeinek képviseletére hivatott funkcionárius, a büntetőjogi felelősségre vonás megindítására és szorgalmazására vonatkozó jogosítványait ennek keretében gyakorolja. Figyelemre méltó azonban az a fejlődési irány, amely ebben a körben nem azt tartja az ügyész feladatának, hogy csak az elkövető terhére szóló körülményeket fedje fel, minden esetben az alkalmazható legsúlyosabb büntetést szorgalmazza, hanem azt, hogy a büntető törvény alkalmazásához szükséges valamennyi körülményt tisztázza, a törvénynek megfelelő és igazságos döntést elősegítse. Ezek szolgálnak alapul ahhoz, hogy az ügyészséget több országban quasi „bírói" funkciókat ellátó szervnek, illetve „törvényesség őrének" tekintsék.

A büntetőjogi felelősségre vonás megindítására és szorgalmazására vonatkozó feladatai mellett, illetve ezekkel együtt Franciaországban és más burzsoá országokban is *indokolt általában az ügyész büntető eljárási feladatairól beszélni.* Az ügyészség szerepe ugyanis nem korlátozódik a büntető eljárás meghatározott szakaszára, hanem közreműködhet a büntető eljárás egész menetében. Jogosítványai az eljárás szakaszai szerint természetesen eltérnek. Franciaországban pl. az ügyész irányítást és felügyeletet gyakorol az igazságügyi rendőrségi feladatok ellátása felett, amelynek során felfedik a bűncselekményt és elkövetőit, összegyűjtik a bizonyítékokat. Megindítja a büntetőjogi felelősségre vonást, képviseli a megsértett közérdeket a vizsgálóbíró és vádtanács előtt folytatott vizsgálati eljárásban, és a büntető bíróság előtt a tárgyalási szakaszban egyaránt. Ennek során indítványokat tesz és szükség esetén a törvényben meghatározott jogorvoslatokkal, illetve perorvoslatokkal él. Ezeken túlmenően azonban az ügyészre tartozik a büntető határozatok végrehajtatása is. *(→ Büntető eljárás lefolytatása)*

5. Az államügyészség egyéb feladatai.

Az államügyészség tevékenységi körében a büntető eljárásban betöltött szerepe az elsődleges. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy az ügyészek a fejlődés során számos burzsoá országban igen *jelentős jogosítványokat kaptak* más területeken is, pl. a *polgári peres vagy nemperes eljárásban.* Az eljárás megindítására vonatkozó jogkörük általában szűk körű, több országban (Franciaországban, Belgiumban, Olaszországban stb.) viszont az már általános elvként jelentkezik, hogy az ügyész minden esetben közbeléphet, amikor a közérdek igényli beavatkozását. *(→ Polgári peres és nemperes eljárás)* Egyes burzsoá országokban az ügyészek *igazgatási természetű, illetve az igazgatáshoz kapcsolódó feladatok* ellátásában is részt vesznek, éspedig elsősorban a rendészeti és az anyakönyvi igazgatás területén. Feladatuk esetleg éppen az ellenőrzés, illetve a felügyelet ellátása, de csak az ügyek szűk, kifejezetten meghatározott körében. A burzsoá típusú ügyészségre egyáltalán nem jellemző, hogy az igazgatás működése felett általános felügyeletet gyakorolna. Előfordul, hogy több helyütt az egyes különbíróságok (pl. katonai bíróságok, munkaügyi bíróságok stb.) szerint tagolt és esetleg speciális jogállású ügyészi szervezethez hasonlóan a közigazgatási bíróságok mellett is ügyészséget hoztak létre — így az NSZK-ban szövetségi és tartományi szinten egyaránt —, de ezeknek sem az a feladatuk, hogy általános felügyeletet gyakoroljanak az igazgatás működése felett, hanem pl. az NSZK-ban bizonyos ügyekben az igazgatási szerveket, illetve a közérdeket képviselik a bíróság előtt. Említést érdemel azonban, hogy a burzsoá országokban az igazgatás működése feletti ellenőrzési-jogorvoslati eszközök, többek között a bírói felülvizsgálati lehetőségek hézagai és ki nem elégítő volta miatt tanúi lehetünk pl. egy olyan speciális szervtípus kialakításának és egyre szélesebb körben történő elterjedésének, amelynek egyik alapvető feladata lett a közigazgatás törvényességének biztosításában való közreműködés. Ennek prototípusa a svéd *parlamenti biztos* (Ombudsman) intézménye, mely nem a végrehajtó hatalom, hanem a parlament szerve, és elsősorban arra hivatott, hogy külső felügyeletet gyakoroljon — néhány kivétellel — a törvények közhivatalnokok által történő alkalmazása felett, és végső soron a megfelelő bíróság előtt eljárást indítson azok ellen, akik részrehajlás és más okok következtében törvénytelenül jártak el, vagy elhanyagolták hivatali köteles-

ségük teljesítését. A parlamenti biztosi intézményt Svédországban egyébként az 1809. évi alkotmány hívta életre. Ezt megelőzően, 1713 óta azonban már lényegében hasonló feladatot látott el a király szerveként funkcionáló igazságügyi kancellár is, amelynek intézményi elődjét a koronaügyészi hivatalban keresik.

6. A forradalom előtti Oroszország ügyészségének jellemzői.

Történeti szempontból nem érdektelen megjegyezni, hogy a központi, az abszolút hatalom erősítése, a helyi igazgatási apparátust kézben tartó bojárok hatalmának visszaszorítása érdekében I. Péter cárnak szüksége volt egy olyan szervre, amely állandó, rendszeres felügyeletet gyakorol a helyi szervek tevékenysége felett. A Svédországban és Franciaországban ismeretes intézmények tapasztalatainak felhasználásával kiépítette a felügyelőséget (fiskalátust), majd 1722-ben a neki felelős, és szintek szerint is tagolt ügyészi szervezetet *Oroszországban*, amelynek az volt az alapvető feladata, hogy felügyeletet gyakoroljon a törvények központi és helyi szervek által történő betartása felett. A büntető eljárásban az ügyészek a törvénysértő hivatalnokok felelősségre vonásának biztosításán túl egyébként külön funkciókkal nem rendelkeztek. A II. Katalin uralkodása idején visszaállított és átszervezett ügyészség a törvények helyi szervek által történő betartása feletti felügyeleti jogkör mellett azonban már széles körű büntető eljárási és polgári eljárási jogosítványokat is kapott, jóllehet tényleges szerepe, a kormányzósági szervekkel szemben önállósága nagymértékben leszűkült. Az 1864. évi reform előkészítése során pedig úgy vélték, hogy az igazgatás működésének kívánatos iránya az igazgatási szervezeten belüli felügyelettel is biztosítható. Megszűnt az ügyészség — mint külön felügyeleti szerv — helyi szervek tevékenységének törvényessége feletti felügyeleti jogköre, amire a központosítást célzó cári hatalomnak akkor és addig volt szüksége, amíg közte és a helyi igazgatást kézben tartó erők érdekei között ellentétek voltak. A francia mintára átalakított ügyészség elsődleges feladata a büntető eljárás kezdeményezése és szorgalmazása lett, s tevékenységének fő irányát a cári rendszer és az uralkodó osztályok érdekeinek védelme, a forradalmi mozgalmak elnyomása határozta meg.

III. Az új típusú ügyészség kiépítése az európai szocialista országokban. 1. A szocialista típusú ügyészség kiépítése a Szovjetunióban. 2. A szocialista típusú ügyészség kiépítése az európai népi demokratikus országokban.

1. A szocialista típusú ügyészség kiépítése a Szovjetunióban.

A *Nagy Októberi Szocialista Forradalom* győzelme után már az 1. bírósági dekrétum (1917. november 24.) *felszámolta* a burzsoá államgépezet részét képező cári ügyészség intézményét. Az ügyészi vádjog helyett a népvád elvét fogadta el, ugyanis kimondta, hogy a bírói eljárás alá tartozó büntető ügyekben a vádló szerepében minden feddhetetlen, állampolgári jogokkal rendelkező állampolgár eljárhat. Az Igazságügyi Népbiztosság forradalmi törvényszékekről szóló 1917. december 19-i utasítása hasonló elvet tett magáévá, de már utalt arra is, hogy a forradalmi törvényszéknél kollégium alakul azon személyekből, akik a társadalmi vád, illetve védelem ellátására vállalkoznak, és a szovjet ajánlásával rendelkeznek. A kollégium tagjai közül azután a forradalmi törvényszék bármely ügyben társadalmi vádlót hívhatott meg. A 2. bírósági dekrétum (1918. március 7.) szerint is a szovjetek mellett hasonló kollégiumokat kellett alakítani, amelyek tagjait a szovjetek választották és hívták vissza. Az ezt követő jogi szabályozás szerint 1918-ban a szovjet szervek által választott vádlói kollégiumok alakultak a forradalmi törvényszékeknél, a népbíróságok tekintetében pedig pl. az 1920. október 21-i dekrétum alapján — amellett, hogy vádlóként az eljárást kezdeményező szovjet és szakszervezet képviselője is eljárhatott — vádlói állásokat rendszeresítettek a helyi szovjetek igazságügyi igazgatási szerveinél. A forradalmi jogalkotás menetében tehát a népvád, és a társadalmi vád intézményesítését követően már kiépültek a vád képviseletére hivatott *speciális állami szervezeti formák* is.

A Munkás- és Parasztküldöttek Szovjetjeinek VI. Rendkívüli Összoroszországi Kongresszusa 1918. november 8-án *Lenin* kezdeményezésére és téziseinek alapul vételével határozatot fogadott el a „Törvények pontos betartásáról". Abból indult ki, hogy a forradalmi harc első évében Oroszország munkásosztálya kidolgozta az OSZFSZK törvényeinek alapjait, amelyeknek a pontos betartása szükséges a munkás- és paraszthatalom további megerősítéséhez és fejlesztéséhez Oroszországban. Éppen ezért a kongresszus úgy határozott, hogy felszólítja a köztársaság minden polgárát, a szovjet hatalom minden szervét és hivatalos személyét az OSZFSZK törvényeinek, a központi hatalom által kiadott és kiadandó rendelkezések és intézkedések szigorú betartására. Megállapította, hogy az OSZFSZK törvényeitől eltérő, vagy keretein túllépő intézkedések csak akkor engedhetők meg, ha azok a polgárháború és az ellenforradalom elleni harc rendkívüli feltételei miatt szükségesek, de minden ilyen esetben a megfelelő szervnek vagy hivatalos személynek pontosan meg kell állapítania a törvény keretein való túllépést követelő feltételek meglétét, és írásos formában azonnal értesítést kell küldeni erről a Népbiztosok Tanácsához, — a helyi és érdekelt szervek számára készült másolatokkal együtt. A központi intézke-

dések helyi szervek részéről való gyors és pontos végrehajtását szükségessé tette a külső és belső ellenforradalmi erők elleni küzdelem, de az egységes törvényes rend betartását, az erre szolgáló *szervezeti-jogi garanciák* kiépítését igényelte a szovjet hatalom társadalomformáló feladatainak eredményes megoldása, valamint az állampolgárok jogvédelmének biztosítása is. Erről az oldalról külön súllyal vetődött fel azután a törvényesség kérdése a békés gazdasági építőmunkára való átmenet időszakában. A törvényességi felügyelet addigi rendszere, különösen az egységes törvényesség érvényesülése szempontjából ugyanis nem volt kielégítő. A törvényesség szervezeti-jogi garanciáinak fejlesztése érdekében ezért merült fel 1922-ben egy, a törvényesség biztosítására specializált szervezet, az *ügyészség kiépítésének szüksége*, mely a reá bízandó büntető eljárási feladatokkal együtt felügyeletet gyakorolna általában is a törvények betartása felett.

Az ügyészi felügyeletről szóló jogszabálytervezet vitáján az álláspontok elsősorban abban a kérdésben ütköztek meg, hogy az ügyészi szervezetet *centralizáltan, vagy pedig a kettős alárendeltség elve szerint* építsék fel. A tervezetet megvitató állami és pártfórumokon is széles tábora volt annak a felfogásnak, amely fellépett a törvényesség felügyeletére hivatott ügyészség centrális felépítésével, a helyi ügyészek helyi szervektől független státusával szemben. Ellenezték az ügyészségnek azt a jogosítványát is, hogy óvást nyújtson be a hatalmi szervek valamennyi aktusa ellen, amennyiben azok ellentmondanak a törvényeknek. Úgy vélték, az ilyen megoldás a helyi szervek önállóságának korlátozását jelentené, a helyi hatalmi szerveknek, a kormányzósági végrehajtó bizottságoknak nincs szükségük bürokratikus gyámkodásra, az ügyészség akadályozhatja a helyi szervek kezdeményező készségét. E véleménnyel vitázva *Lenin* kifejtette, hogy a helyi ügyészek tekintetében nem fogadható el az összes helyi funkcionáriusokra általában érvényes kettős alárendeltség, vagyis az, hogy egyrészt a központnak, azaz az illetékes népbiztosságnak legyenek alárendelve, másrészt a helyi kormányzósági végrehajtó bizottságnak. A kettős alárendeltségre ott van szükség, ahol a különbségek valóban meglevő elkerülhetetlenségével kell számolni. Ha a helyi különbségeket nem vennék figyelembe a földművelés, az ipar, az egész adminisztratív vezetés vagy közigazgatás területén, az valóban bürokratikus centralizmust jelentene. A törvényesség azonban sem kalugai, sem kazáni nem lehet, hanem annak egész Oroszország, sőt a Szovjet Köztársaságok egész föderációja számára is egységesnek kell lennie. Kétségtelen, hogy a törvénysértések egész tengere övez bennünket — írja —, hogy a törvényesség és a kulturáltság meghonosításának egyik legnagyobb — ha nem a legnagyobb — ellensége éppen a helyi befolyás. Ennek kizárása, az egységes törvényesség érvényesítése az ügyészség egységes, centrális alárendeltségét indokolja. A centrális alárendeltségű ügyészi szervezet kiépítése mellett szólt Lenin idejében az a speciális körülmény is, hogy véleménye szerint a párt nehezen találna több száz olyan megbízható kommunistát, aki jogilag eléggé képzett, és a kettős alárendeltség esetén ellent tudna állni mindennemű, merőben helyi befolyásnak. Lenin helytelennek tartotta azt a felfogást is, hogy az ügyésznek ne legyen joga óvást emelni a helyi szervek határozatai ellen. Rámutatott, hogy a Munkás-Paraszt Felügyelet nemcsak a törvényesség, hanem a célszerűség szempontját is érvényesíti a határozatok elbírálásakor, az államügyész viszont azért felelős, hogy egyetlen helyi hatóság egyetlen határozata se térjen el a törvénytől, s csakis ebből a szempontból köteles óvást emelni bármilyen törvénytelen határozat ellen. Egyébként minden közigazgatási hatóságtól eltérően semmiféle közigazgatási hatalma nincs, s egyetlen közigazgatási kérdésben sincs semmiféle döntő szava. Az államügyésznek csak egyetlen joga és kötelessége van: ügyelni arra, hogy az egész köztársaságban valóban egységesen értelmezzék a törvényességet, minden helyi különbség és minden helyi befolyás ellenére. Ilyen megfontolások alapján azután azt indítványozta a Központi Bizottságnak, hogy „vesse el jelen esetben a »kettős« alárendeltséget, mondja ki, hogy a helyi ügyészi hatalom csakis a központnak legyen alárendelve, hagyja meg az ügyészi hatalomnak azt a jogát és kötelességét, hogy a helyi hatóságok minden néven nevezendő határozata ellen e határozatok vagy rendelkezések törvényessége szempontjából óvást emeljen, de ne legyen joga felfüggeszteni azok végrehajtását, hanem kizárólag csak arra legyen joga, hogy az ügyeket bíróság elé vigye". Mindezt a törvények egységes érvényesülése, a kulturáltság és jogvédelem elemi feltételének tekintette. (A „kettős" alárendeltségről és a törvényességről. *Lenin*, V. I.: Művei, 33. köt. Bp. 1953. 360—364. old.) Az OK(b)P Központi Bizottságának Politikai Irodája 1922. május 22-én hozott határozatával azután elfogadta Lenin indítványát, majd határozatát május 24-én külön meg is erősítette, azzal a változtatással, hogy kihagyta abból az ügy bíróság elé vitelére való utalást.

Lenin útmutatásait és a Politikai Iroda határozatát alapul véve a törvényhozó szerv, az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság 1922. május 28-án fogadta el az ügyészi felügyeletről szóló rendeletet. A törvények egységes érvényesítésének biztosítása érdekében kiépült a centrális felépítésű ügyészi szervezet, amelynek élén a köztársaság ügyészeként az igazságügyi népbiztos állt. Az Orosz országi Föderációba tartozó autonóm köztár-

saságok ügyészi szervezetét az autonóm köztársaság keretein belül egyébként önállóan szervezték meg, mindamellett a szövetségi törvényhozás kérdéseiben ezt is alárendelték az OSZFSZK ügyészének. Az ügyészi szervek pedig arra kaptak felhatalmazást, hogy felügyeletet gyakoroljanak minden állami szerv, gazdasági, társadalmi és magánszervezet, valamint magánszemély tevékenységének törvényessége felett, azzal az alapvető jogosítványnyal, hogy a szervek törvénysértő rendelkezéseivel szemben a felsőbb állami szervekhez óvást nyújtsanak be. A köztársaság ügyészének felügyeleti jogkörét a népbiztosságokra is kiterjesztették. Az ügyészi felügyeletről szóló rendelet külön rögzítette továbbá az ügyészség bűnüldözéssel kapcsolatos jogosítványait a büntetőjogi felelősségre vonás megindításával és szorgalmazásával, valamint a nyomozás és az őrizetben tartás felügyeletével kapcsolatban.

Az ügyészség *funkcióit* röviddel az 1922. évi rendelet elfogadását követően több vonatkozásban kiszélesítették. Ezek közül külön figyelmet érdemel, hogy a Szovjetunió és a szövetséges köztársaságok bírói szervezetének alapjairól intézkedő, 1924. október 29-én elfogadott össz-szövetségi jogszabály az ügyészség funkciói között már nem csupán az őrizetben tartás, hanem az ítéletek végrehajtása feletti felügyeletet is rögzítette, és kimondta, hogy az ügyészségre tartozik az állam és a dolgozók érdekeinek védelme a polgári ügyekben. A szervezeti struktúrát érintő változások közül pedig azt kell kiemelni, hogy a Szovjetunió megalakulása után, 1923-ban létrehozták Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságának Ügyészségét. Az 1924. évi szövetségi alkotmány szerint ez a szerv végezte az ügyészi funkciókat a Legfelsőbb Bíróság mellett. Nem az volt a feladata, hogy összszövetségi szinten összefogja a Szovjetunióban működő ügyészi szervezet egészét. Ezen a téren akkor következett be gyökeres módosulás, amikor 1933-ban e szervet megszüntették, és a Legfelsőbb Bíróságtól leválasztva, különálló szervként állították fel a Szovjetunió Ügyészségét. A Szovjetunió ügyésze ugyanis már ellátta a szövetséges köztársaságok ügyészségeinek általános irányítását is. 1936-ban azután az ügyészi szervezet kikerült a szövetséges és az autonóm köztársaságok igazságügyi népbiztosságainak felügyelete alól. Ilyenformán megszűnt a szövetséges köztársaságok ügyészeinek „kettős alárendeltsége" is. Kiépült az ügyészség egységes, szigorúan centralizált rendszere, élén a Szovjetunió ügyészével. Az 1936. évi alkotmány ilyen értelemben rögzítette, hogy az ügyészség szervei funkcióikat a helyi szervektől függetlenül látják el, csak a Szovjetunió ügyészének vannak alárendelve. Az ügyészi szervezet tehát *össz-szövetségi szinten centralizált, és össz-szövetségi szervezet* lett, ami a törvények egész Szovjetunió területén való egységes végrehajtását, az egységes törvényesség érvényesítését célozta. A szervezeti központosításnak ez az iránya azonban együttjárt központi szinten is az ügyészi szervezet *igazgatási szervezettől való leválasztásával.* Ezt bizonyítja, hogy a Szovjetunió Ügyészségét 1933-ban már az ágazati igazgatási szervektől elkülönítetten hozták létre, hiszen feladatai közé tartozott a központi ágazati igazgatási szervek rendelkezései feletti törvényességi felügyelet ellátása is. 1936-ban a szövetséges és az autonóm köztársaságok ügyészi szervezete — mint utaltunk erre — ugyancsak kikerült a köztársasági igazságügyi népbiztosságok felügyelete alól. A Szovjetunió 1936. évi alkotmányában azután az ügyészség a törvényesség érvényesülésének felügyeletére hivatott *önálló állami szervtípusként* került elismerésre, élén a legfelsőbb államhatalmi szerv (Össz-szövetségi Legfelsőbb Tanács) által kinevezett Szovjetunió ügyészével. Ez határozta meg az ügyészség és az igazságszolgáltatási szervezet viszonyát is, jóllehet az 1936. évi alkotmány egy fejezetben tárgyalta a bíróság és az ügyészség kérdéseit.

2. A szocialista típusú ügyészség kiépítése az európai népi demokratikus országokban.

Az európai *népi demokratikus országokban* a felszabadulás után kezdetét vette az általában francia modell szerint felépülő, döntően büntető eljárási feladatokat ellátó és igazságügyi minisztériumhoz kapcsolódó ügyészség átalakulása.

A régi tevékenységi és szervezeti keretek között az ügyészség működése egyre inkább az új, demokratikus irányú fejlődés kibontakozását és megerősödését szolgálta. Egyes országokban azonban már 1945-ben megindult, 1953-ra pedig valamennyi európai népi demokratikus országban lényegileg le is zárult az a folyamat, mely az ügyészség tevékenységi körében és szervezeti státusában is *alapvető változást* eredményezett. Az európai szocialista országokban szovjet példára olyan ügyészséget kívántak kiépíteni, mely a büntető eljárási feladatok ellátásán túl általában is, és hathatósan elősegíti a szocialista állam törvényeinek pontos végrehajtását, a törvények egységes érvényesülését. Az új állami és gazdasági mechanizmus kiépítésének menetében ezt célozta az ügyészség „általános felügyeleti" jogkörének megállapítása. De az ügyészi tevékenységi kör kiszélesítése mellett szólt az állampolgárok törvénysértő államigazgatási határozatokkal szembeni jogvédelmének elősegítése is, több országban mintegy a visszaszorított közigazgatási bíráskodás helyettesítőjeként. Az ügyészség megváltozott feladatainak eredményes ellátása ugyanakkor a szervezeti struktúra átalakítását igényelte, éspedig olyan irányban, hogy a centrális felépítésű ügyészi szervezet ne csupán a helyi szervektől függetlenül működjék, hanem azt központi szinten is az ágazati és általában valamennyi igazgatási szerv-

től különálló, a legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szerveknek felelős szervezetként hozzák létre. Feladatait és jogállását tekintve ezek lettek az új típusú ügyészség legfontosabb jellemzői, jóllehet az egyes országokban alkalmazott konkrét megoldások több eltérést mutattak. Az ügyészi intézmény fejlesztésének elvi problémái a későbbiekben is abban összpontosultak, hogy a szocialista országok állam- és jogfejlődésének sajátosságától függően mi legyen az ügyészség szerepe a törvényességi biztosítékok rendszerében, s ez a szerep milyen szervezeti struktúra biztosítását igényli.

IV. Az ügyészség tevékenységi körével, jogosítványaival és szervezetével kapcsolatos elvi kérdések az európai szocialista országokban. 1. Az ügyészi tevékenység területei. 2. Az ügyész büntető eljárásban való közreműködése. 3. Az ügyész szerepe a polgári eljárásban. 4. Az ügyészi általános törvényességi felügyelet. 5. Az ügyészi szervezet jellemzői.

1. Az ügyészi tevékenység területei.

A Szovjetunió 1936. évi alkotmánya szerint a Szovjetunió ügyészére tartozik a legfelsőbb felügyelet afelett, hogy valamennyi népbiztosság és ezeknek alárendelt intézmény, valamint az egyes hivatalos személyek és a Szovjetunió állampolgárai pontosan végrehajtsák a törvényeket (113. cikkely). Ez és ehhez hasonlóan az 1977. évi szovjet alkotmány, továbbá néhány más európai szocialista ország alkotmányának (pl. az 1960. évi csehszlovák alkotmány) megfogalmazása az ügyészi *tevékenység egységes jellegéből* indult ki, miszerint az ügyészség a törvények érvényesülésének felügyeletére hivatott, ennek külön, szakosított szerve. Az ügyészi tevékenység egységes felfogása mellett azonban az ügyészségről részletesen rendelkező törvényhozási aktusok már az OSZFSZK-ban kiadott 1922. évi rendelet elfogadása óta megkülönböztetést tettek bizonyos ügyészi *tevékenységi körök*, illetve az ezekhez kapcsolódó ügyészi jogosítványok szerint ezekben és más európai szocialista országokban egyaránt.

Több szocialista alkotmány a törvényességi felügyeleten belül, vagy ezzel együtt maga is külön utalt pl. az ügyészség bűnüldözésben betöltött szerepére (1952. évi lengyel, illetve az 1968. évi NDK, 1971. évi bolgár, 1949-ben elfogadott magyar alkotmány stb.). Az ügyészi tevékenység történeti megközelítése, a szocialista országok jogi szabályozásának általánosítása alapján azt lehet mondani, hogy az ügyészi tevékenység területei elsősorban aszerint *különböztethetők meg*, hogy általában a büntető eljárással, másrészt a polgári eljárással, továbbá általában az államigazgatással, illetve meghatározott állami, gazdasági és társadalmi szervek törvényes működésének biztosításával kapcsolatosak. Az ügyészi tevékenység jól megkülönböztethető csoportjai ismerhetők fel azután a büntető eljárási tevékenységen belül, éspedig aszerint, hogy a nyomozással, illetve előzetes vizsgálattal, a bírói eljárással, valamint a büntetések és intézkedések végrehajtásával vannak kapcsolatban. Az egyes országok jogalkotásában jelentkező eltérések számításba vétele mellett az ügyészi tevékenységi körök ilyen megkülönböztetését indokolttá teheti az is, hogy ezek megfelelnek az *ügyészi jogosítványok egymástól általában jól elhatárolható csoportjainak*, még akkor is, ha a különböző területeken végzett felügyelet következtében azonos intézkedésekre is sor kerülhet, többek között pl. az ügyész a törvényes előfeltételek megléte esetén büntető, szabálysértési, fegyelmi, kártérítési, illetve egyéb eljárást kezdeményezhet. Az ügyészség általában külön jogosítványokkal rendelkezik, illetve az ügyészségre külön kötelezettségek hárulnak abban a vonatkozásban is, hogy tevékenységének tapasztalatai, szakvéleménye közvetlenül hasznosíthatók legyenek elsősorban a központi és helyi állami vezető testületek, és az ellenőrző szervek munkájában. A megfelelő szintű ügyész pl. több országban tanácskozási joggal részt vehet ezek ülésein, előterjesztést tehet új jogi szabályozásra, jogszabályi rendelkezések módosítására és hatályon kívül helyezésére, az egységes jogértelmezést és jogalkalmazást elősegítő általános aktusok kibocsátására stb. Néhány európai szocialista ország jogalkotása (pl. az NDK 1977. évi ügyészi törvénye) továbbá külön is kiemeli, hogy az ügyészség sajátos jogokkal és kötelességekkel rendelkezik a bűnözés alakulásának elemzése, a bűnüldözési gyakorlat általánosítása és fejlesztése terén.

2. Az ügyész büntető eljárásban való közreműködése.

Az ügyészi tevékenység klasszikus, a szocialista jogfejlődés során stabil, jól elhatárolható területe az ügyész *büntető eljárásban való közreműködése*. Sőt több szocialista ország (pl. Lengyelország, NDK, Magyarország, Románia) ügyészségi törvényhozása a tevékenységi körök felsorolásában első helyre állította az ügyész büntető eljárási tevékenységét, Jugoszláviában pedig 1954 után kifejezetten a bűnüldözés lett az államügyész alapvető feladata. E tevékenység célja a bűncselekmények következetes üldözésének, a bűncselekményt elkövetők felelősségre vonásának biztosítása, a büntető eljárás során az állampolgári jogok védelme, a törvényellenes büntetőjogi felelősségre vonás, szabadságmegfosztás, korlátozás vagy zaklatás megakadályozása és kiküszöbölése; a törvények végrehajtásának és betartásának elősegítése. Ezt szolgálják az ügyészt a büntető eljárás menetében megillető jogosítványok, amelyek azonban a büntető eljárás szakaszai szerint jelentős eltéréseket mutatnak.

a) A nyomozás, illetve előzetes vizsgálat fel-

adata, hogy a törvényes előfeltételekre figyelemmel ennek során felderítsék az elkövetett bűncselekményeket, az elkövetők személyét felfedjék, tisztázzák mindazokat a körülményeket, és összegyűjtsék mindazokat a bizonyítékokat, amelyek a büntetőjogi felelősségre vonás megindításához, továbbá lefolytatásához szükségesek. Alapvető kérdés, hogy ilyen összefüggésben az államügyészt milyen *jogosítványok* illetik, milyen kötelességek terhelik? Már itt hangsúlyozni kell azonban azt az általános elvet, miszerint az indokolatlan zaklatások és korlátozások elkerülése érdekében büntető eljárást (ideértve a nyomozást is) csak bűncselekmény gyanúja esetén, és csak az ellen lehet indítani, akit bűncselekmény alapos gyanúja terhel.

Az egyes európai szocialista országokban a nyomozást, esetleg a bonyolultabb, súlyosabb ügyekben garanciális okokból külön elismert előzetes vizsgálatot különböző bűnüldöző szervek végzik. A nyomozás ellátása elsősorban a rendőrség és az erre külön felhatalmazott államigazgatási szervek feladata. A jugoszláv büntető eljárásban megjelent az a megoldás, mely az előzetes vizsgálatot pl. a vizsgálóbíróra bízta, más szocialista országok (így a Szovjetunió, Lengyelország, Csehszlovákia stb.) jogalkotása pedig az előzetes vizsgálat lefolytatásában garanciális okokból az ügyésznek, illetve az ügyészség vizsgálóinak adott nagy szerepet. Az ügyészség tevékenysége azonban nem korlátozódik erre, hanem a bűnüldözésért, illetőleg a bírósági eljárást megelőző egész előkészítő eljárásért külön és önálló felelősséggel tartozik. A szocialista országokban igen széles körben elterjedt felfogás szerint ugyanis az ügyész irányítja és felügyeli ezt a tevékenységet, sőt maga is jogosult lehet a nyomozás, illetve a nem bírói szerv által végzendő előzetes vizsgálat foganatosítására. Irányító és felügyeleti jogköre általában átfogó jellegű. A helyzetet módosíthatja különösen a vizsgálóbíró intézményének elfogadása, jogköre azonban úgy általánosítható, hogy utasítást adhat nem csupán a nyomozás és előzetes vizsgálat megindítására, lefolytatására, hanem arra is jogosult, hogy a nyomozó és vizsgálati szerveket ellenőrizze, határozataikat megsemmisítse és megváltoztassa, illetve a nyomozás irányát konkrét utasítással meghatározza. Azon túl, hogy egyes országok jogalkotása szerint bizonyos bűncselekmények nyomozása esetleg az ügyészség kizárólagos hatáskörébe tartozik, az ügyész általában részt vehet továbbá a nyomozati és előzetes vizsgálati eljárásban, szükséges esetben pedig a nyomozást, illetve vizsgálatot magához vonhatja.

Az ügyész ilyenformán a bírósági eljárást megelőző eljárások konkrét irányítására, végzésére is jogosult lehet. Egész tevékenységének szerves és igen fontos eleme azonban az előkészítő eljárás törvényessége feletti felügyelet. Az ügyészi tevékenységet szabályozó jogalkotás általában külön is súlyt helyez annak kiemelésére, hogy az ügyész köteles ügyelni a nyomozás és előzetes vizsgálat törvényes rendjének szigorú megtartására, elsősorban arra, hogy alaptalanul és törvénytelenül senkit se korlátozzanak jogaiban, senkit se fosszanak meg személyes szabadságától. Az ügyészi jogkör ilyen meghatározása egészében véve garanciális jellegű, aminek alapja a külön szerv felügyeletében, az ügyészi szervezet függetlenségében, csak a törvénynek, a felsőbb ügyészi szerveknek és a legfelsőbb államhatalmi — képviseleti szerveknek való alárendeltségében keresendő. Különösen szembetűnik azonban az ügyészi hatáskör garanciális jellege a személyes szabadság megfosztásával járó biztonsági jellegű kényszerintézkedések tekintetében. A nyomozás, illetve a bírósági eljárást megelőző előkészítő eljárás során az általában rövid, 1—3 napig terjedő őrizetbe vételen túl ugyanis csak az ügyész jóváhagyásával vagy ügyészi határozat alapján lehet valakit fogva tartani, előzetes letartóztatásba helyezni. Az ez alól tett kivételek egyes európai szocialista országok (pl. NDK, Jugoszlávia) jogfejlődése szerint csak olyan irányúak, amelyek a személyes szabadsághoz való alkotmányos jog biztosítékainak erősítése érdekében alapelvként bírói szervek hatáskörébe utalták az előzetes letartóztatás jóváhagyását, illetve elrendelését, míg hasonló okokból pl. Lengyelországban az előzetes letartóztatásról szóló ügyészi határozattal szemben a bírósághoz panaszt lehet benyújtani.

b) Az európai szocialista országok törvényhozása más alapvető tevékenységi ágazatoktól megkülönböztetve tárgyalja az ügyész igazságszolgáltatás gyakorlásához, illetve általában a *bírósági eljáráshoz kapcsolódó jogait és kötelességeit*, aminek elsődleges indoka a bírói függetlenségben, ebből következően az ügyészi jogosítványok szükségszerű korlátozottságában keresendő. Ezen belül az ügyész jogosult lehet pl. arra, hogy a bírói jogértelmezés és jogalkalmazás egységének biztosítására hivatott általános jellegű bírósági aktusok (elvi döntések, irányelvek stb.) elfogadását és felülvizsgálatát kezdeményezze, tevékenységének centrumában azonban a konkrét polgári, illetve büntető eljárási feladatok ellátása áll. Az ügyész polgári eljárásbeli szerepe biztosíték jellegű, éspedig a törvényes és megalapozott bírói döntés elősegítésén túlmenően olyan értelemben is, hogy a polgári ügyekben a jogok érvényesítése szabályként a jogosultakra tartozik. Az ügyész büntető eljárásban betöltött szerepét viszont az határozza meg, hogy a bírói döntések törvényességének előmozdítása mellett szabályként ő hivatott a bíróság előtti büntetőjogi felelősségre vonás megindítására és szorgalmazására. Ez pedig indokolttá teheti az ügyész polgári, illetve

büntető eljárásbeli szerepének külön tárgyalását is.

A szocialista országokban általános igény, hogy a bíróság előtti büntetőjogi felelősségre vonás az ítélkező szervtől különálló személy vagy szerv *vádja* alapján induljon meg. Széles körben elterjedt, hogy általában a csekélyebb súlyú, kevésbé bonyolult bűncselekmények meghatározott körében magánvádnak van helye, elsősorban a sértett jogosult vádemelésre, illetve a vád képviseletére. A bíróság engedélye alapján egyes országokban (pl. a lengyel jog szerint) a sértett segédvádlói minőségben, a társadalmi szervek képviselői pedig mint társadalmi vádlók működhetnek közre a bírósági eljárásban a vádképviselet oldalán (így a Szovjetunióban, NDK-ban stb.) Ismeretes olyan megoldás is (így Lengyelországban), amely az egyszerűsített eljárás menetében lehetővé tette, hogy a nyomozást vezető készítsen vádiratot, a gyorsított eljárásban a vádiratot a nyomozó szerv feljelentése pótolja stb. A vádemelés és a vádképviselet azonban valamennyi európai szocialista országban az államügyész kezében összpontosul. Annál is inkább, mert az ügyész általában arra is jogosult, hogy — ha ezt az állampolgárok jogainak, továbbá az állami és társadalmi érdekek védelme indokolja — a vád képviseletét a magánvádlótól, a közvád képviseletére esetleg jogosult egyéb szervtől átvegye, illetve maga is fellépjen a bírósági eljárás során. Sőt egyes szocialista országokban (pl. Csehszlovákiában 1961-ben) a jogi szabályozás azt rögzítette, hogy a bíróság előtti büntető üldözés csak az ügyész által beadott vád alapján lehetséges. Az ügyész tehát — bizonyos korrektívumokkal vagy anélkül — a bíróság előtt *vádmonopóliummal* rendelkezik. Az államügyészi vádjog ilyen meghatározását támogatja a bűncselekmények közérdeknek megfelelő egységes és következetes üldözése.

A bűncselekmények következetes üldözése, a törvény előtti egyenlőség érvényesülése, és a sértett törvényes érdekeinek védelme szempontjából alapvető fontosságú az a kérdés is, hogy a büntetőjogi felelősségre vonás törvényes előfeltételeinek (egyes esetekben pl. a szükséges magánindítvány, az erre jogosult szerv feljelentése stb.) megléte esetén az ügyész köteles-e az állam nevében vádat emelni azzal szemben, akiről a bizonyítékok alapján alaposan feltehető, hogy bűncselekményt követett el?

A szocialista országok törvényhozásában érvényre jutó alapelv az ügyész eljárási kötelezettségének elve. Ez magában foglalja az ügyészi vádkényszert is. Mindamellett a szocialista országokban általában a *törvényes feltételek alapján enyhített legalitás elve* érvényesül. A más állami szervek által nem utasítható ügyészség ugyanis meghatározott körben mérlegelheti, hogy a bűnüldözés és a büntetőjogi felelősségre vonás céljainak figyelembevételével indokolt-e a bíróság előtt vádat emelni. Nem arra gondolunk, hogy az ügyész megítélése alá tartozhat annak eldöntése, nem állanak-e fenn a büntethetőséget kizáró, illetve megszüntető általános okok, hanem arra, hogy a törvényben körülírt speciális esetekben az ügyész eltekinthet a bíróság előtti vádemeléstől. Erre sokszor akkor van lehetőség, ha a kisebb súlyú ügyekben a bíróság előtti felelősségre vonás mellőzhető, illetve elegendő az ügy más szerv (pl. társadalmi bíróság, fegyelmi hatóság) előtt történő elbírálása. A magyar büntető törvényhozás (1973. évi I. tv. a büntető eljárásról, 1978. évi IV. tv. a büntető törvénykönyvről) is elismerte az ügyészi vádemelés mellőzhetőségének néhány esetét. Így pl. az ügyész mellőzheti a vádemelést az olyan bűncselekmény miatt, amelynek a vád tárgyává tett jelentősebb súlyú bűncselekmény mellett a felelősségre vonás szempontjából nincs jelentősége. Más rendelkezések szerint a hatóság (pl. az ügyész) megrovásban részesíti azt, akinek a cselekménye az elkövetéskor, illetve az elbíráláskor olyan csekély fokban veszélyes a társadalomra, hogy az utóbbi esetben személyére is figyelemmel a törvény szerint alkalmazható legenyhébb büntetés is szükségtelen. Mindezek jelezhetik az ügyészi vádkényszer enyhítésének kereteit, aminek korlátok között tartása garanciális jelentőségű. Más európai szocialista országok jogához hasonlóan a magyar jog a közvádra üldözendő bűncselekmények esetében egyébként nem a konkurrens vagy szubszidiárius magánvád és állampolgári vád intézményében, hanem elsősorban az ügyészi vádkényszer intézményében és az ügyészi szervezeten belül biztosított felügyeletben kereste a bűnüldözés jogi-szervezeti biztosítékait. Vannak azonban olyan törekvések (pl. Jugoszláviában), amelyek szerepet kívánnak juttatni ebben különösen a szubszidiárius magánvád intézményének is. Ami viszont a vád megalapozottságának, a bírósághoz érkezett ügyben foganatosított kényszerítő intézkedések indokoltságának ellenőrzését illeti, a szocialista országok jogalkotása általában a tárgyalás előkészítése során eljáró bíróságnak tulajdonított igen nagy szerepet.

A büntető eljárás bíróság előtti szakaszában alapvető jelentőségű az ügyész vádemelési, illetve vádképviseleti *jogosultsága*. Az ügyész köteles, adott esetekben esetleg csak jogosult a tárgyaláson részt venni, az ügy iratait a bírósági eljárásban megtekintheti, a bíróság döntése előtt az ügyben felmerülő kérdésekben véleményt nyilváníthat, indítványokat tehet. A bíróság döntéseivel szemben a törvényben meghatározott per-, illetve jogorvoslatokkal élhet. Ennek során — mint bűnüldöző szerv — az ügyész szorgalmazza a vádlott büntetőjogi felelősségre vonását, ugyanakkor köteles azt is előmozdítani, hogy a bíróságok határozatai

megfeleljenek a törvényeknek. Ezt bizonyítja pl. a szocialista országokban széles körben elfogadott alapelv, miszerint az ügyész köteles feltárni mind a vádlott terhére, mind a vádlott javára szóló körülményeket. Ezt mutatja továbbá az az elv is, hogy az ügyész nem csupán a vádlott terhére, hanem vádlott javára is élhet fellebbezéssel stb. Az ügyészi jogosítványok tehát a bűnüldözés mellett, illetve azzal együtt a törvényesség érvényesülését szolgálják, s ennek érdekében a bírói ítélkező munka törvényességének felügyeletére is kiterjednek. Elvileg nincs akadálya annak, hogy az ügyész a bíróságtól bármely ügyet ellenőrzésre megkérjen, megvizsgálja a bírói döntések törvényességét, illetve megalapozottságát. Nem ütközik a bírói függetlenséggel az ügyésznek az a joga sem, hogy a bíróság döntésével szemben az ennek elbírálására jogosult bírói szerv előtt per-, illetve jogorvoslatokkal éljen, az újabb döntésig esetleg a megtámadott bírósági határozat végrehajtását felfüggessze. Az ügyész bírói ítélkező munka feletti felügyeleti jogköre azonban a büntető eljárás más szakaszaiban gyakorolt felügyeleti jogkörhöz képest korlátozott. Az ügyész nem veheti át a bíróság hatáskörét. Tevékenysége nem sértheti a bírói függetlenséget, s ez az oka annak, hogy az esetleges félreértések elkerülése végett a „felügyelet" terminus technicus-t több szocialista ország újabb jogalkotásában más terminológiával helyettesítették. Az ügyész a bírói ítéleteket (döntéseket) nem helyezheti hatályon kívül, nem változtathatja meg. Az ügyészség a tőle igazgatási szempontból is független bírákat nem utasíthatja, sőt jelentkezik az a követelmény is, hogy indítványozási joga az alkalmazandó büntetés konkrét mértékére ne terjedjen ki. *(→ Büntető eljárás lefolytatása)*

c) A szocialista országokban általában az ügyészi tevékenység sajátos ágaként emelik ki a büntetések és a büntető eljárás menetében alkalmazott egyes intézkedések, különösen a szabadságvesztés büntetés, valamint a szabadság megfosztását eredményező különböző intézkedések *végrehajtása, illetve foganatosítása feletti felügyeletet.* Ez a tevékenység azt célozza, hogy az ítéleteket végrehajtó, kényszerintézkedéseket foganatosító szerveknél törvényes határozat nélkül, illetve az abban megjelölt időponton túl senkit se tartsanak fogva, továbbá a büntetések végrehajtása és az intézkedések foganatosítása során egyébként is betartsák a törvényeket. Az ügyészi tevékenységnek ezen a területén a törvényesség betartása feletti felügyeleti jogkör dominál, jóllehet egyes országokban eltérés mutatkozhat a felügyelet körét, valamint a rendelkezésre álló ügyészi jogosítványokat tekintve is. A szocialista országokban azonban általában az a felfogás jut érvényre, hogy a büntetések végrehajtásáért és a szabadság megfosztásával járó intézkedések foganatosításáért az ügyész önálló felelősséggel nem tartozik. Egészében véve ezt tükrözi az ügyész felügyelethez kapcsolódó jogosítványainak terjedelme is. Több ország jogalkotása hangsúlyt helyez az ügyészi ellenőrzés rendszerességének követelményére, az ügyész ennek kapcsán egyes országokban óvást terjeszthet elő és a döntésig felfüggesztheti, esetleg hatálytalaníthatja pl. a büntetésvégrehajtási intézetek törvénysértő határozatát és intézkedését, de a jogköre ezek megváltoztatására nem terjed ki. Utasítási jogköre a büntetéseket végrehajtó, illetve intézkedéseket foganatosító szervek felé szinte általánosan a törvények betartására és törvénysértések kiküszöbölésére vonatkozó utasítások kiadására korlátozódik. Az ügyész ezeken kívül általában nyomban köteles szabadlábra helyezni azokat a személyeket, akiket törvényes alap nélkül tartanak fogva. Figyelemre méltó azonban, hogy a törvényhozás ezen túlmenően is több helyütt külön kiemeli az ügyész törvénysértés esetére előírt intézkedési kötelezettséget. *(→ Büntető eljárás lefolytatása)*

3. Az ügyész szerepe a polgári eljárásban.

Az európai szocialista országokban az államügyész jelentős szerepet tölt be a *polgári eljárásokban.* Ezt még akkor is meg kell állapítani, ha az ügyészségről szóló törvényhozás az államügyésznek ezt a szerepét nem külön tevékenységi ágazatként, hanem általában a bírósági eljáráshoz kapcsolódó jogaival és kötelezettségeivel együtt rögzíti. Nem gyengíti az ilyen értelmű általánosítás lehetőségét az sem, hogy egyes országokban, így pl. Jugoszláviában az államügyész bírósági eljárásban betöltött szerepét főleg a büntető eljárásra koncentrálták. Mindamellett bizonyos körben az államügyész Jugoszláviában is szerepet játszik a polgári eljárásokban, valamint törvényi felhatalmazás alapján az önigazgatási „ügyészek", az önigazgatási társadalmi jogvédők is részt vehetnek a polgári perekben.

Az államügyész polgári eljárásban megnövekedett szerepét az magyarázta, hogy a polgári ügyekben is lehetőséget kívántak teremteni a közérdek képviseletére, az ügyész részvétele révén a valóságos tényállás feltárásának, és a bírói eljárás törvényességének elősegítésére. Ennek realizálását szolgálta, hogy az ügyészt széles körben feljogosították az eljárás megindítására, lehetővé tették az eljárás során történő ügyészi fellépést, és ezekkel együtt a polgári bíráskodás törvényességének ügyészi felügyeletét. A liberális állam- és jogfelfogással szemben tehát a szocialista országokban a jogosult kezdeményezési joga széles körben egyes szervek, közöttük is elsősorban az államügyészség kezdeményezési jogával egészült ki. Ez a megoldás megfelelt annak a koncepciónak, hogy a polgári jog, illetve a polgári eljárási jog nem kizárólag magánjogi jellegű, nem csupán a magánérdekek védelmére szolgál,

hanem ugyanakkor elő kell segítenie a közérdek, illetve a jogrend védelmét is a szocialista államban.

Az ügyésznek biztosított jelentős szerep ellenére a szocialista országok polgári eljárásjogában érintetlenül maradt az az alapelv, hogy szabályként az anyagi jogi jogosultak azok, akik saját jogukat érvényesíthetik a bíróság előtt. Mindamellett általában nem rendelkeznek keresetindítási monopóliummal, passzivitásuk esetén meghatározott körben bizonyos állami és társadalmi szervek, illetve a törvényben rögzített feltételekkel és kivételekkel az ügyészek is jogosultak lehetnek arra, hogy más jogát érvényesítsék a bíróság előtt, és kivételesen az is előfordulhat, hogy bizonyos ügyekben a perbeli igényt kizárólag az ügyész érvényesítheti. Az ügyész fellépésének lehetősége pedig rendszerint keresetindítási jogánál is szélesebb. Az ügyész polgári eljárásban való közreműködése azonban — mint korábban említettük — biztosíték jellegű, korlátozást szenvedhet abból a szempontból, hogy részvétele során tiszteletben kell tartania a felek rendelkezési jogát, és eljárási kényszer az ügyészt ezen a területen általában nem is terheli. Ezeket juttatják kifejezésre az ügyészségről szóló törvényhozásunk általános rendelkezései is (1972. évi V. törvény). A törvény szerint ugyanis az ügyész fontos állami vagy társadalmi érdekből, illetőleg ha a jogosult bármely okból nem képes jogainak védelmére, polgári peres vagy nemperes eljárást indíthat, valamint a törvényesség érdekében az eljárás bármely szakaszában felléphet. Az ügyész azonban a jogszabály szerint kizárólag meghatározott személy által érvényesíthető jog iránt eljárást nem indíthat, s az eljárásban való részvétele során tiszteletben kell tartania a felek rendelkezési jogát, feltéve, hogy annak gyakorlása közérdeket vagy mások törvényes érdekeit nem sérti.

Az ügyésznek az a joga, hogy a törvény rendelkezései szerint részt vehet a bírósági eljárásban, illetve felléphet az eljárás bármely szakaszában, lényegileg a valóságos tényállás feltárásának, a bírói eljárás törvényességének elősegítését szolgálja. Ennek során a büntető eljárás bíróság előtti szakaszához hasonlóan az ügyész megtekintheti az ügyek iratait, a bírósághoz kérelmeket terjeszthet elő és nyilatkozatokat tehet, továbbá a törvényben meghatározott per- és jogorvoslatokkal élhet. Részvétele és az ítélkező munka törvényessége feletti felügyeleti jogköre azonban természetszerűen itt sem terjedhet ki a bírói döntések hatálytalanítására és megváltoztatására, tevékenysége nem sértheti a bírói függetlenséget. Az ügyész polgári eljárásban betöltött szerepét illetően még az érdemel figyelmet, hogy egyes szocialista országok ügyészségről szóló törvényhozása külön utalt a polgári peres és nemperes ügyekben hozott határozatok végrehajtásának törvényessége feletti felügyeleti jogkörére is. (→ *Polgári peres és nemperes eljárás*)

4. Az ügyészi általános törvényességi felügyelet.

Az európai szocialista országokban az ügyészi tevékenység sajátos területe elsősorban *az államigazgatás, illetve meghatározott állami, gazdasági és társadalmi szervek működése feletti törvényességi felügyelet.* A jogalkotás ezt a tevékenységi kört általában jól megkülönbözteti az ügyész büntető és polgári eljárással kapcsolatos tevékenységétől, jóllehet az egyes országokban a felügyelet alá tartozó szervek, illetve a felügyelet körébe vont tevékenység tekintetében számos eltérés mutatkozik. Sőt van olyan szabályozás, miszerint ez a felügyelet az állampolgárokra is kiterjed. E felügyeleti ág megjelölésére széles körben használják az „ügyészi általános törvényességi felügyelet" kifejezést, néhány országban viszont más terminológiát alkalmaznak, pl. abból kiindulva, hogy az adott jogrendszerben a „felügyelet" magában foglalja az utasításadási jogot is. Mindez nem zárja ki, hogy az általánosítás szintjén ezt a terminológiát használjuk, tudva azt, hogy ehhez csupán meghatározott jogosítványok tapadnak. Alkalmazható a felügyelet „általános" voltára történő utalás is, éspedig olyan értelemben, hogy ez a büntető, illetve polgári eljáráson kívül kifejtett ügyészi felügyeletet jelöli és azt, hogy ezen a területen nagyjában-egészében általános jellegű. Nyilvánvaló azonban, hogy az általános felügyelet szervi (személyi) és tárgyi terjedelme az egyes országokban és a fejlődés során eltérhet, esetleg az utóbbi értelemben vett „általános" jellege is megszűnhet.

Az ügyészi általános törvényességi felügyelet (a továbbiakban: általános felügyelet) arra hivatott, hogy hozzájáruljon a törvények pontos végrehajtásához és egységes alkalmazásához, elősegítse a törvénysértések megelőzését és kiküszöbölését, az állampolgárok jogainak védelmét. A külön szervezett, speciális jogállású ügyészség által végzett általános törvényességi felügyelet tehát *törvényességi garanciaként* értékelendő. Az általános felügyelet konkrét szerepét azonban nyilvánvalóan együtt kell szemlélni a törvényességi biztosítékok egész rendszerével, azzal, hogy a különböző területeken, meghatározott időszakokban és az adott országban kiépültek-e a törvények betartásának, a törvénysértések kiküszöbölésének egyéb és hathatós garanciái, a szervezeten (hierarchián) belüli, illetve a szükségesnek tartott, külső szervek által gyakorolt törvényességi felügyelet hatékony formái. Ennek hiánya vagy ki nem elégítő volta előtérbe helyezheti az ügyészség — mint külső szerv — szerepét, ellenkező esetben az ügyészi felügyelet biztosítószelepként funkcionálhat, esetleg szükségtelenné válhat. Nagyrészt ettől függ az általános felügyelet módszereinek megállapítása is. Az állami és gazdasági mechaniz-

mus megszilárdulásával, a törvényességi biztosítékok szisztematikus kiépítésével egyébként több európai szocialista országban (pl. Jugoszláviában, Romániában, Magyarországon) jól felismerhető az a jelenség, mely az általános felügyelet szűkülését, illetve az ügyészi tevékenység arányainak jelentős eltolódását mutatta, éspedig a büntető eljárási tevékenység javára.

Az ügyészi általános törvényességi felügyelet nagy fontosságú kérdése a *felügyelet személyi-szervi terjedelmének* meghatározása. Kérdés, hogy kiterjed-e az egyes állampolgárokra, illetve a hivatalos személyek, állami, gazdasági és társadalmi szervek milyen köre tartozik az általános felügyelet alá? Ebben a tekintetben a szocialista országok jogalkotása nagy hasonlóságot, amellett bizonyos eltéréseket is mutat. Egyes szocialista országok törvényhozása pl. kifejezetten úgy rendelkezett, hogy az általános felügyelet az egyes *állampolgárok magatartására* is kiterjed, másutt (így Lengyelországban, Magyarországon stb.) viszont a törvényi szabályozás ellenkező következtetésre vezethet. Függetlenül azonban attól, hogy általános felügyeleti, vagy egyáltalán felügyeleti intézkedésnek fogjuk-e fel, az ügyész általában jogosult arra, hogy a törvényes előfeltételek megléte esetén az állampolgárokkal szemben büntető, illetve szabálysértési, fegyelmi, kártérítési vagy egyéb eljárást kezdeményezzen, esetleg részt vegyen az egyes eljárásokban. Az állampolgárok indokolatlan zaklatásának elkerülése érdekében ugyanakkor természetes igény jogkörének korlátozása, többek között az a már említett követelmény, hogy büntető eljárást csak az ellen lehessen indítani, akit bűncselekmény alapos gyanúja terhel. Az előbbieken túl találhatók eltérések a felügyelet alá tartozó *szervek* tekintetében is, ami egyébként az általános felügyelet specifikus területe. Nagyfokú a hasonlóság abban, hogy a szocialista országokban az általános felügyelet általában nem terjed ki a legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szervekre — amelyeknek maga a legfőbb ügyész is felelős —, továbbá nem terjed ki a legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szerveknek közvetlenül felelős, kormányzati tevékenységet végző kormány munkájára. Az európai szocialista országokban hasonlóság található abban is, hogy az általános felügyelet alá a minisztériumok, más országos és helyi államigazgatási szervek, a tanácsok, egyes más állami szervek, gazdasági és társadalmi szervek tartoznak. Ez alól azonban lehetnek és vannak kivételek. A különböző országokban elsősorban az eshet különböző megítélés alá, hogy az általános felügyelet kiterjed-e a helyi államhatalmi-képviseleti szervekre, a bíróságokra, illetve a hatósági jogkörrel nem rendelkező szervek tevékenységére. Ez az utóbbi kérdés viszont már kifejezetten és szervesen kapcsolódik ahhoz az alapvető jelentőségű problémához, hogy az adott jogrendszerekben mi legyen az általános felügyelet *tárgyi terjedelme;* az ügyészi felügyelet az említett szervek egész működését, esetleg csak meghatározott részét fogja át?

Nyilvánvaló, hogy az ügyészi általános törvényességi felügyelet alá csak az említett szervek jogilag releváns, *jogilag szabályozott működése* tartozhat. Kiterjedhet a jogi szabályozás keretein belül biztosított mérlegelési lehetőségre, de a jogi szabályozottság esetén sem foghatja át azokat az elemeket, amelyek az eljáró szerv „diszkrecionális" mérlegelésére vannak bízva. Így pl. amikor a szerv „azonos" tényállások mellett a törvény szerint belátásától függően eljárhat vagy mellőzheti azt, továbbá egymástól alapvetően eltérő döntéseket is hozhat. Az ilyen szabályozás összefügg a törvényességi problematikával, itt azonban természetesen nem merülhet fel a törvényességi felügyelet kérdése. Ezt figyelembe véve mindamellett nem vitatható, hogy az önkény ekkor sem engedhető meg, a döntés ekkor sem futhat szembe a közérdekkel, éppen ezért nem nélkülözhető a külső kontroll biztosítása, amiben esetleg meghatározott területeken az ügyész is szerepet kaphat.

Az ügyészi általános törvényességi felügyelet szempontjából a különböző szervek jogilag szabályozott működése is eltérő megítélés alá tartozhat. Egyebek között különös figyelmet érdemel pl. az a több európai szocialista országban (Jugoszláviában, a Szovjetunióban, Magyarországon stb.) a fejlődés során felmerült törekvés, hogy a *gazdálkodó tevékenységet* rekesszék ki az általános felügyelet köréből, illetve azt nagymértékben korlátozzák. Ezen a területen — éppúgy, mint a célszerűségi szempontok vizsgálatánál — különösen a különböző ellenőrző és szakfelügyeletet ellátó szervek jogkörét helyeznék előtérbe. Az általános felügyelet tárgyi terjedelme mindamellett korlátozást szenvedhet más területeken, így az adott szervek szervezetével, *belső életével* kapcsolatban is. Ezt mutatta az 1972. évi magyar ügyészségi törvényhozás, de pl. az 1965. évi csehszlovák és az 1967. évi lengyel ügyészségi törvény kifejezetten is rögzítette, hogy az ügyész a társadalmi szervek felett általában csak annyiban látja el a felügyeletet, amennyiben ezek államigazgatási, illetve a törvényekkel rájuk ruházott más funkciókat látnak el. Ilyen összefüggésben is hangsúlyozni kell azonban, hogy a törvényességi felügyelet más formáival kapcsolatban szerzett nem kielégítő gyakorlati tapasztalatok ismét előtérbe állíthatják az ügyészi általános törvényességi felügyelet kifejezett vagy közvetett úton történő szélesítését.

Az ügyészi felügyelet leginkább *arra a területre irányul,* ahol a dolgozók munkaviszonyával (szövetkezeti tagsági viszonyával) összefüggő kérdésekről, továbbá amikor a felügyelet alá tartozó szervek hatósági tevékenységé-

ről, normatív, illetve konkrét jogalkalmazó tevékenységéről van szó. Ez, és jelentős részben az államigazgatás során hozott aktusok, államigazgatási eljárások és mulasztások képezik az ügyészi általános törvényességi felügyelet súlypontját. Mindez nem azt jelenti, hogy az ügyészi felügyelet szerepe ebben a vonatkozásban az egyes országokban azonos, vagy pedig változatlan lenne. Különösen más törvényességi biztosítékok kiépítése és eredményes funkcionálása esetén ugyanis az általános felügyelet tényleges szerepe jelentősen csökkenhet. Ide vezethet és több szocialista országban (Jugoszláviában, Romániában stb.) ide vezetett pl. a közigazgatási bíráskodás lehetővé tétele és kiszélesítése, ami az államigazgatás törvényes működésének igen hatékony garanciája lehet. Mindamellett ilyen esetben is indokoltan vetődhet fel az az igény, hogy az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatának megengedettsége ne járjon együtt az ügyészi általános törvényességi felügyelet intézményes visszaszorításával. A bíróság által végzendő külső kontrollnak ugyanis több korlátja lehet. A legjelentősebbet említve, a bíróság ellenőrzési, illetve felülvizsgálati funkciót saját kezdeményezésére általában nem végezhet, és már csak ennélfogva is az igazgatás működésének jelentős része kívül rekedhetne az attól független szerv által gyakorolt külső ellenőrzésen. Ilyen megközelítésben az ügyészség szerepét esetleg pl. csak az igazgatási hierarchián kívül szervezett ellenőrző szervek ellenőrzési jogkörének megállapítása helyettesítheti. Említést érdemel, hogy pl. az 1974. évi jugoszláv alkotmány alapján Jugoszláviában kiépült egy speciális ügyészi szervezeti forma is, az önigazgatási társadalmi jogvédők intézménye, mely a dolgozók önigazgatási jogai és a társadalmi tulajdon védelmének megvalósítása céljából a közigazgatási aktusok törvényességének biztosítása érdekében is rendelkezik meghatározott jogosítványokkal (figyelemfelhívás, kezdeményezés, bíróság előtti eljárás indítása stb.).

Az ügyészi törvényességi felügyelet arra szolgál, hogy a felügyelet alá tartozó szervek tevékenységének törvényességét vizsgálja. Problémát jelenthet azonban, hogy ennek során az ügyésznek milyen normák betartására kell tekintettel lennie. Az ügyészi *felügyelet normatív alapját* csupán a „lex", ennél szélesebb, vagy pedig általában a „ius" értelmében kell felfogni? A különböző állásfoglalás egyébként az adott esetben tükrözheti az ügyészi törvényességi felügyelet szerepének bizonyos fokig eltérő megítélését is. A Szovjetunióban pl. az 1955. évi szabályozás szerint az ügyészi általános törvényességi felügyelet alapjául kifejezetten a szövetségi, szövetséges köztársasági, autonóm köztársasági alkotmányok, törvények és kormányrendeletek szolgálnak. Tehát azoknak a központi államhatalmi-képviseleti és végrehajtó-rendelkező szerveknek az említett normatív aktusai, amelyekre az ügyészi általános törvényességi felügyelet szervi hatálya nem terjed ki. Egyéb törvény alatti aktusok betartásának ellenőrzése más ellenőrzési-felügyeleti szervekre tartozik. Több szocialista ország (pl. Lengyelország, NDK, Csehszlovákia, Bulgária) jogalkotása szerint viszont az ügyészi felügyelet alapjául szolgál a törvényeken kívül valamennyi jogszabály, így a felügyelet alá tartozó szervek által kiadott jogszabályok is. Hasonló az 1972. évi magyar ügyészségi törvényben követett megoldás. Az ügyész a törvények és az alkotmányos, az alkotmányban rögzített jogszabályok betartása felett lát el felügyeletet. A gyakorlati követelmények azonban felvethetik más általános érvényű rendelkezések (utasításos jogalkotás, jogértelmező normák, kollektív szerződések stb.) betartása ügyészi ellenőrzésének szükségét is.

Az európai szocialista országok törvényhozása szerint az ügyész jogosult lehet pl. arra, hogy törvénysértésre utaló adatok nélkül is, saját kezdeményezésére, illetőleg törvénysértésre utaló adatok, továbbá panaszok, bejelentések és különböző felkérések alapján általános felügyeleti ellenőrzést végezzen, vagy az ellenőrzésre jogosult szerveket az ellenőrzés elvégzésére felkérje. Az ellenőrzés kapcsán megtekintheti és megkérheti az ügyészi felügyelet alá tartozó szervek aktusait, igényelheti, hogy a szükséges iratokat és adatokat bocsássák rendelkezésére, adják meg a szükséges felvilágosításokat. Az ügyész *konkrét jogosítványai* a fejlődés során és az egyes országokban azonban számos eltérést mutathatnak. A *felügyelet módszereit* illetően különösen annak a kérdésnek a mikénti szabályozása központi jelentőségű, hogy az ügyész jogosult-e általában a felügyelete alá tartozó szervek működésének törvényességét saját kezdeményezésére ellenőrizni, terheli-e esetleg a mindenre kiterjedő, rendszeres ellenőrzésre vonatkozó kötelezettség. Ilyen kötelezettség teljesíthetősége az erre hivatott kiterjedt apparátus hiányában az ügyészségtől aligha várható el, az indokoltsága egyébként is több oldalról vitatható, s a jogi szabályozás e területen általában az ellenőrzés rendszerességének igényét sem említi. Széles körben elterjedt azonban az a megoldás, mely a törvénysértésre utaló adatok és jelzések, esetleg az erre irányuló felkérések híján is biztosítja az ügyészség számára azt a lehetőséget, hogy saját kezdeményezésére ellenőrzést végezzen. Elvileg és gyakorlatilag a másik sajátos variáns az lehet, hogy ügyészi ellenőrzésre csak a törvénysértésre utaló adatok, panaszok és bejelentések alapján kerülhet sor, amikor viszont hangsúlyozottan merülhet fel az ügyészi eljárási kényszer intézményesítése is. Egyes szocialista országokban (pl. Romániában) kifejezetten ki is rajzolódott az a törekvés, hogy ügyészi ellenőrzés csak törvénysértésre utaló adatok

vagy külső kezdeményezés alapján induljon. Romániában az 1968. évi ügyészségi törvény szerint az ügyész az „általános felügyelet" körében hivatalból ellenőrzést végezhet, ha büntető vagy polgári eljárási, illetve a hatáskörébe tartozó egyéb tevékenysége során megállapítást nyer, hogy törvénysértést követtek el. Az ügyész átveszi és megvizsgálja továbbá a szocialista szervezetek és az állampolgárok azon panaszait és megkereséseit, amelyek a felügyelet alá tartozó szervek és tisztviselőik által elkövetett törvénysértésekre vonatkoznak, éspedig akkor, ha elintézésük nem tartozik egyes jogszolgáltatási szervek hatáskörébe. Ez, és az ehhez hasonló megoldások — éppúgy, mint az általános felügyelet terjedelmének hatósági tevékenységre koncentrált szűkítése — nem annyira az ügyész törvények végrehajtásában és megtartatásában való közreműködését, mint inkább jogvédelmi — „jogorvoslati" szerepének előtérbe helyezését juttatják kifejezésre.

Nagy fontosságú kérdés, hogy törvénysértés esetén, annak kiküszöbölése érdekében az ügyész csupán intézkedési jogosultsággal rendelkezik, vagy pedig őt intézkedési kényszer terheli? Az is külön vizsgálandó, hogy általános felügyeleti jogkörében eljárva, a törvénysértések kiküszöbölése és megelőzése, a megsértett jogok helyreállítása érdekében az ügyész milyen természetű intézkedésekre jogosult?

Az európai szocialista országok ügyészségi törvényhozása általában az *ügyészi intézkedési kényszer* elvéből indul ki, helye lehet azonban az ügyészi mérlegelésnek, így pl. ami a rendelkezésre álló intézkedési jogosítványok megválasztását illeti. Az 1972. évi magyar ügyészségi törvény szerint pl. az olyan csekély jelentőségű törvénysértésre, amely más ügyészi intézkedés megtételét nem teszi indokolttá, az ügyész jelzésben hívja fel az illetékes szerv vezetőjének figyelmét.

Az európai szocialista országokban az ügyész általában *differenciált intézkedési lehetőségekkel* rendelkezik. Ezek közül különösen az ügyész *óvási jogköre* érdemel említést. Az „óvás" elsősorban a törvénysértő aktusok megváltoztatását, hatályon kívül helyezését, illetve új eljárás kezdeményezését célozza, függetlenül attól, hogy bármely aktus vagy pedig — mint hazánkban is — csak a jogerős, illetve végrehajtható rendelkezések ellen terjeszthető elő. Előfordulhat azonban, hogy óvásnak meghatározott idő leteltével nem lehet helye. Az egyes országok joga szerint az ügyész az óvást magához a törvénysértést elkövető szervhez, illetve ha van ilyen, felettéhez nyújthatja be, aminek alapján a szerv az ügyet záros határidőn belül köteles megvizsgálni, orvosolni, s ha az óvással nem ért egyet, általában biztosítva van a felsőbb, esetleg több szinten történő felülvizsgálat lehetősége is. Több országban speciális ügyészi intézkedésekre van lehetőség abban az esetben, amikor az aktusok megváltoztatására vagy hatályon kívül helyezésére nincs szükség, vagy az nem lehetséges, amikor a törvénysértés a szerv tétlenségében rejlik, ha az ügyészi intézkedés jövőbeni törvénysértés megelőzése érdekében szükséges, törvénysértő gyakorlat esetén stb. A magyar jog szerint pl. az ügyész a törvénysértő gyakorlat vagy mulasztásban megnyilvánuló törvénysértés megszüntetése végett a szerv vezetőjénél *felszólalással* él, jövőbeni törvénysértés veszélye esetén pedig annak megelőzése érdekében *figyelmeztetést* nyújt be. Ha az ügyészi intézkedésekkel nem ért egyet, a szerv vezetője az iratokat felülvizsgálat végett köteles felettes szervéhez felterjeszteni. Ismeri a magyar jog a már említett *jelzés* lehetőségét is. A különböző országokban az ügyészi intézkedések külön csoportját jelentik továbbá azok a jogosítványok, hogy az ügyészek a funkcionáriusokkal szemben pl. *büntető, szabálysértési és fegyelmi eljárást, illetve kártérítési eljárást kezdeményezhetnek.* Nem kizárt más formák, más intézkedési lehetőségek (kezdeményezhetik normatívák kiadását, indítványtételi joggal részt vehetnek bizonyos eljárásokban, bírósághoz fordulhatnak stb.) intézményesítése sem. Végső soron az ügyészség arra is jogosult, hogy a törvényesség biztosítása érdekében a legfelsőbb állami vezető testületekhez forduljon. Mindmáig általánosan meghatározó jelentőségű azonban az a lenini alapelv, hogy az ügyész „közigazgatási hatalommal" ne rendelkezzen, ne vegye át az adott tevékenység megvalósításáért felelős szervek hatáskörét. Az ügyész ennek megfelelően az általános felügyelet körében utasítási joggal, megváltoztatási, hatályon kívül helyezési jogosítványokkal szabályként nem rendelkezik. Elsősorban ez magyarázza több országban az ügyészi jogosítványok olyan értelmű korlátozását is, hogy az ügyész nem jogosult a végrehajtás felfüggesztésére, illetve az ügyészi intézkedés automatikusan nem vonja maga után a végrehajtás felfüggesztését. Az előző elvek érvénye egyes országokban különösen ott szenvedhet jelentősebb *módosulást,* ahol a quasi büntető eljárási tevékenység felügyeletéről van szó. Magyarországon pl. a szabálysértési és rendészeti ügyekkel kapcsolatos ügyészi feladatok körében az ügyészt arra is feljogosították, hogy garanciális okok miatt, az azonnali orvoslás biztosítása érdekében az elzárás végrehajtására, az elkövetők őrizetben tartására, illetőleg szabadon bocsátására, valamint a fogvatartás körülményeire nézve egyedi ügyekben kötelező utasítást adhasson. A törvény garanciális okokból előírhatja azt is, hogy bizonyos államigazgatási kényszerintézkedéseket — pl. elővezetést — csak ügyészi jóváhagyással lehet foganatosítani. Az általános felügyelet során egyébként az ügyészt korlátozott terjedelemben, így pl. jogkörének eredményes gyakorlása érdekében megillet-

hetik más „adminisztratív" jogosítványok is, viszont anélkül, hogy ez a közvetlenül felelős szervek tevékenységébe való beavatkozást jelentene. Az 1965. évi csehszlovák ügyészségi törvény pl. kifejezetten is kimondta, hogy a felhívásra meg nem jelenő személyt az ügyész eljárási rendbírsággal sújthatja. Mindamellett a szocialista országokban alapelvnek tekinthető, hogy az ügyész igazgatási feladatok ellátásáért önálló felelősséggel nem tartozik. Ettől természetesen eltérő megítélés alá esik az ügyészi szervezet belső igazgatásának kérdése. (→ *Állami felügyelet*)

5. Az ügyészi szervezet jellemzői.

Az ügyészség jogállását meghatározó általános elvek közül elsődleges fontosságú az az alapelv, hogy az egységes törvényesség érvényesülése és a helyi befolyásolás kizárása érdekében biztosítsák az *ügyészek helyi szervektől való függetlenségét*. Ez azonban nem zárja ki az ügyész és a különböző helyi szervek közötti együttműködést, s azt sem, hogy esetleg az ügyészt az adott terület általános helyzetéért felelős helyi állami vezető szervek előtt a törvényesség állapotára vonatkozó tájékoztatási kötelezettség terhelje. Az 1968. évi román ügyészségi törvényhozás pl. ezen túl azt is kifejezetten előírta, hogy a megyei szintű főügyészek az azonos szintű tanácsok ülésein beszámolót terjesztenek elő a törvényesség tiszteletben tartásáról azokban a közigazgatási területi egységekben, amelyekben az illető tanácsokat megválasztották, és a megyei szintű főügyészek megválasztását és visszahívását a legfőbb ügyész javaslata alapján a megfelelő szintű tanácsokra bízta. A helyi ügyészi szervezet azonban itt és általában az európai szocialista országokban nem működik helyi alárendeltségben, feladatkörüket csupán a törvények és a felettes ügyészek rendelkezései szerint végzik. Az európai szocialista országok többségében az ügyészség szervezetileg nem is kapcsolódik a helyi szervekhez.

Az európai szocialista országokban általános alapelvnek tekinthető, hogy az ügyészi szervezet központi, a szövetségi államokban szövetségi (a Szovjetunióban), vagy szövetségi és állami egységi szinten (pl. Csehszlovákiában, Jugoszláviában) integrálódik az állami szervek rendszerébe. Az ügyészséget azonban központi szinten is *leválasztották* az ágazati igazgatási szervektől (igazságügyi minisztériumoktól), s a fejlődés során egyértelműen jelentkezett az a törekvés, hogy vonják ki a kormány felügyelete alól is. Egyes országokban — így Magyarországon — ezzel együtt érdekes módon kifejezetten jelentkezett az a kívánalom is, hogy az ügyész jogait és kötelességeit csak törvény vagy törvényerejű rendelet állapítsa meg. Az igazgatási szervek közül csak a Minisztertanács kapott külön felhatalmazást arra, hogy az általa kiadandó jogszabállyal egyes meghatározott eljárásokban az ügyészség számára feladatokat állapítson meg. Ezeket a törekvéseket egészében véve az ügyészség igazgatás törvényessége feletti felügyeleti jogkörének, a szükségesnek tartott külső ellenőrzés szervezeti feltételeinek megteremtése indokolta. Emellett szóltak ezenkívül más megfontolások is, így pl. az a felfogás, amely az ügyésznek a büntető eljárásban garanciális szerepet szánt, ami hasonló módon feltételezte az igazgatási hierarchiától független helyzetének kialakítását. Ellenkező megoldás esetén külön súlylyal vetődne fel pl. a nyomozati eljárás bírói ellenőrzésének kiszélesítése, és a bíróságok igazgatási szervektől igazgatási kérdésekben való autonómiájának erőteljesebb biztosítása is. Ilyen körülmények vezettek azután ahhoz az egyre általánosabban elfogadott megoldáshoz, hogy az ügyészi szervezetet — mint más szervektől elkülönített önálló szervtípust — *kifejezetten a legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szervekhez kapcsolták*, elősegítve ezek állami vezető, ellenőrző jogkörének megerősítését is.

Az ügyészi szervezet élén álló legfőbb ügyész a legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szerveknek, a parlamentnek, illetve a tagjai sorából választott szűkebb testületnek (Elnökség, Elnöki Tanács, Államtanács) tartozik felelősséggel, ami a szocialista típusú ügyészség alapvető fontosságú, egész tevékenységére kiható jellemzője. Ebből következik, hogy e szervek felé a legfőbb ügyészt beszámolási kötelezettség terheli. A legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szervek értékelhetik az ügyészi szervezet munkáját, és befolyást gyakorolhatnak az ügyészi tevékenység általános irányára. Ennek fő formája a jogszabályok útján történő általános irányítás, az adott esetben azonban a legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szervek a törvényes keretek között egyedi ügyekben is befolyásolhatják az ügyészség által követendő magatartást. A magyar jog szerint pl. az országgyűlés tagjai a legfőbb ügyészhez a feladatkörébe tartozó minden ügyben kérdéseket intézhetnek, aki azután nem hagyhatja figyelmen kívül a válaszát elutasító országgyűlési határozatot. Néhány európai szocialista ország ügyészségi törvényhozása bizonyos kérdésekben kifejezetten rögzítette a legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szervek felülvizsgálati, illetve az ügyészségi munkát érintő konkrét döntési jogkörét is. A Szovjetunióban az ügyészségi törvényhozás pl. előírta, hogy az ügyészi szervek részére kiadott legfőbb ügyészi általános normatívákat, ha azok törvényellenesek, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége hatályon kívül helyezheti, Romániában pedig hasonló esetre úgy rendelkeztek, hogy a legfőbb ügyészi általános normatívákat a Nagy Nemzetgyűlés, az ülésszakok közötti időben az Államtanács semmisítheti meg, függesztheti fel. Az NDK 1968. évi alkotmánya szerint

ugyancsak az Államtanács dönt a legfőbb ügyész irányítással kapcsolatos döntései ellen beadott panaszok tárgyában. A Szovjetunióban és Romániában a Legfelsőbb Tanács Elnöksége, illetve az Államtanács jogosult továbbá arra, hogy a legfőbb ügyész és a legfőbb ügyészségen szervezett kollégium egyet nem értése esetén az adott kérdést megvizsgálja, vagy döntsön a vitatott kérdésben. A legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szervek tehát a nekik felelős ügyészi szervezet irányában *széles irányítási-felügyeleti jogkörrel* rendelkezhetnek. A legfelsőbb hatalmi szervek jogköre véleményünk szerint csak olyan szempontból szenvedhet *korlátozást*, hogy ne vegyék át az ügyészség törvényben rögzített hatáskörét. Az e szerveket megillető hatalom „teljessége" ebből kiindulva nem foglalhatja magában azt a jogosítványt, hogy ügyészi jogkörben maguk járjanak el, illetve az általános jellegű és konkrét ügyészi intézkedéseket megváltoztassák. Emellett szól az alkotmányban és törvényekben rögzített, állami szervek közötti munkamegosztás, ezzel együtt a szakszerű eljárás biztosításának igénye. Mindamellett ez nem fogható fel másként, mint processzuális korlátként. A legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szerveknek ugyanis elvileg rendelkezésükre állanak azok az eszközök, hogy a törvény keretei között a kívánt ügyészi tevékenységet, illetve intézkedést, vagy az attól való tartózkodást elérjék. Ennek legfontosabb biztosítéka a legfelsőbb ügyész politikai felelőssége, az, hogy az ügyészi szervezet felé utasítási joggal rendelkező legfőbb ügyész tisztségének betöltése és megszüntetése az európai szocialista országokban alapelvként a legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szervek hatáskörébe tartozik. (Lehet egyébként kivétel is, Csehszlovákiában pl. a szövetségi legfőbb ügyészt a köztársaság elnöke nevezi ki és hívja vissza, de a Szövetségi Nemzetgyűlés erre vonatkozó javaslatot tehet a köztársasági elnöknek.) Mindez nem csupán a legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szervekkel szembeni függőségüknek, hanem a többi állami szervektől való függetlenségüknek is igen jelentős biztosítéka. Az ügyészség jogállása azonban jelentősen különbözik a bíróságokétól. Az európai szocialista országokban ugyanis általános alapelv a konkrét bírói tevékenység bárki részéről, közöttük a legfelsőbb államhatalmi-képviseleti szervek, a legfelsőbb bírói szervek és a bírósági vezetők részéről történő befolyásolásának tilalma, továbbá az ezt szolgáló garanciák kiépítésének igénye.

Az egységes törvényesség érvényesítése, a bűnüldözés és az ügyészi tevékenység hatékonysága érdekében az ügyészi szervezet az európai szocialista országokban *egységes, szigorúan centralizált rendszert alkot*, amelyben minden ügyész alá van rendelve a felettes ügyésznek. A különböző szintek szerint tagolt, alapelvként a bíróságok, illetve a járási és annál magasabb szintű területi-állami egységek szerint szervezett általános hatáskörű ügyészségek élén pedig a legfőbb ügyész áll, akit több országban egy testületi szerv, a kollégium támogatja munkájában. (Így a Szovjetunióban, Bulgáriában, Romániában.) Ilyen értelemben tehát az egyszemélyi vezetés a kollégium véleményező és bizonyos fokig ellenőrző szerepével egészül ki. Legfelsőbb fokon a legfőbb ügyésznek vannak alárendelve a speciális ügyészségek is, amelyek az újabb jogfejlődés szerint elsősorban és szinte egyértelműen csak katonai ügyekben működnek. (Megjegyzendő azonban, hogy az egyes országokban nem kizárt a katonai ügyészek katonai szervezethez való személyi-szervezeti kötődése sem, ami egyébként a külön katonai ügyészi szervezeti egységek létesítését indokolja.) Érvényesülhet az ügyészi szervezet centralizációja azokban az európai szocialista országokban (Csehszlovákiában, Jugoszláviában) is, ahol ügyészi szervezetben is kifejezésre jutnak az állam szövetségi felépítéséből eredő sajátosságok. Csehszlovákiában pl. az 1965. évi ügyészségi törvény 1969-ben történt módosítása alapján a szövetséget alkotó köztársaságok legfőbb ügyészei a szövetségi szervek által alkotott jogszabályok következetes végrehajtása és betartása feletti felügyelet gyakorlásában a szövetségi legfőbb ügyésznek vannak alárendelve. A köztársaságok többi ügyésze a szövetségi legfőbb ügyésznek pedig azokban az esetekben van alárendelve, amikor a Csehszlovák Szocialista Köztársaság érdekében szükségét látja bizonyos feladatok elvégzésének, mert a késedelem veszéllyel fenyeget, vagy mert a köztársaság legfőbb ügyésze nem intézkedik. A szövetségi ügyészségről szóló 1974. évi jugoszláv törvény pedig úgy rendelkezett, hogy a szövetségi ügyész pl. kötelező utasításokat adhat a köztársasági, illetve a tartományi ügyésznek, s átveheti a bűnüldözést a köztársaságban és az autonóm tartományban levő ügyészségek hatáskörébe tartozó olyan ügyekben és a föderáció által bűncselekmények minősített cselekményekért indított ügyekben. Ezek a megszorítások pedig nem a „helyi önállóság" követelményeinek érvényesüléséből erednek, hanem a szövetséget alkotó állami egységek jogállásával vannak kapcsolatban.

Az ügyészi szervezet egységének és központosítottságának igényéből kiindulva ez európai szocialista országokban széles körben elismert a *„helyettesíthetőség" elve*, ami azt jelenti, hogy a felettes ügyész (legfőbb ügyész) átveheti az alárendelt ügyészek hatáskörét. Jogosult lehet továbbá arra, hogy az esetleges kizárólagos hatáskör sérelme nélkül az eljárást más ügyészre bízza. A felettes ügyész jogköre kiterjed az alárendelt ügyészek munkájának felügyeletére, ami magában foglalhatja az ügyészi intézkedések megsemmisítésének és meg-

változtatásának lehetőségét is. Bizonyos esetekben az ügyészi intézkedés természetéből folyóan azonban ennek magától értetődő, illetve processzuális akadályai lehetnek, az óvást pl. nem lehet megsemmisíteni vagy megváltoztatni. Ilyenkor is a felettes ügyész rendelkezésére állhat viszont az a lehetőség, hogy az adott ügyben maga járjon el, vagy pedig az alárendelt ügyészt meghatározott magatartásra utasítsa. A felettes ügyész konkrét *utasítási jogkörének* — ami az ügyészi munka irányításának egyik alapvető formája — természetesen vannak korlátai, espedig elsősorban abból a szempontból, hogy az utasítás nem futhat szembe a hatályos jogszabályok rendelkezéseivel, nem lépheti túl az ügyészek számára biztosított mérlegelési lehetőség kereteit. Ez egyértelműen következik az európai szocialista országok ügyészi törvényhozásából is. Ami viszont az utasításoknak való engedelmesség kérdését illeti, az alárendelt ügyész pl. a magyar jog szerint nem valamennyi jogszabályba ütköző utasítás végrehajtását tagadhatja meg. Bizonyos esetekben — különösen akkor, ha annak teljesítésével bűncselekményt követne el — jogosult, illetve köteles erre is, máskor viszont arra jogosult, hogy egyet nem értő véleményét szóban vagy írásban kifejtse, illetve kifejezett kérésére eltérő véleményét a közvetlen vezetője köteles elbírálás végett a közös felettes vezető elé terjeszteni. Az ügyészi munka irányítása körében meghatározott szintű vezető ügyészek egyébként általános aktusok kiadására is jogosultak lehetnek, amelyek közül a több szocialista ország ügyészségi törvényhozásában külön is kiemelt legfőbb ügyészi normatíváknak van elsődleges szerepe.

Az ügyészi szervezet központosítottságával függ össze, hogy az alárendelt ügyészek határozott, vagy határozatlan időtartamú *megbízása* (kinevezése) és tisztségének megszüntetése igen széles körben a legfőbb ügyészek, illetve egyes európai szocialista országokban a meghatározott szintű felettes ügyészek hatáskörébe tartozik. Több szocialista országban elterjedt viszont az a megoldás, hogy az ügyészi szervezet meghatározott szintű vezetőit (elsősorban a legfőbb ügyész helyetteseit) nem a legfőbb ügyész, hanem pl. a parlament tagjai sorából választott szűkebb testület, Magyarországon az Elnöki Tanács nevezi ki és menti fel. Ez kifejezi és erősíti az ügyészi hierarchiában betöltött szerepüket, nem korlátozza azonban az egész ügyészi szervezet működéséért felelős legfőbb ügyész irányító jogkörét. Az ügyészi alárendeltséggel függ össze az is, hogy az ügyészek szervezeten belüli munkajogi helyzetét illetően általában nem került sor olyan speciális és sokoldalú garanciák kiépítésére, mint a bírák esetében. Mindamellett nyilvánvaló, hogy itt sem mellőzhetők különösen azok a garanciák, amelyek az ügyészek önkényes, illetve törvénytelen elmozdításának és fegyelmi felelősségre vonásának megakadályozását, a körültekintő és elfogulatlan döntés elősegítését szolgálják. Ilyen szempontból nagy figyelmet érdemel, hogy pl. Lengyelországban a kétéves időtartamra kijelölt ügyészségi fegyelmi bizottságok hatáskörébe utalták a súlyosabb esetekben való fegyelmi felelősségre vonást, amelyeknek a tagjai az 1967. évi ügyészségi törvény szerint ítélkezésükben függetlenek, és csak a törvényeknek vannak alávetve. Az előbbiekkel szemben az ügyész *szervezeten kívüli függetlenségét,* illetve elfogulatatlanságát viszont általában a speciális biztosítékok egész rendszere övezi, espedig nagyjában-egészében hasonló körben, mint a bírák tekintetében. Az egyes európai szocialista országok törvényhozása alapján ezek közül is elsősorban azok a garanciák érdemelnek említést, amelyek az ügyészi funkció betöltéséhez megkívánt magas szakmai (egyetemi jogi végzettség) és erkölcsi követelményekre, a foglalkozási és eljárási összeférhetetlenségre, valamint az ügyészek mentelmi jogára vonatkoznak. *(→ Állami ellenőrzés; — Államigazgatási eljárás; — Büntető eljárásjog; — Büntető eljárás lefolytatása; — Polgári eljárásjog; — Polgári peres és nemperes eljárás; — Szocialista törvényesség)*

Irodalom: *Balogh* Jenő: A magyar bűnvádi eljárási jog. Első rész. Bp. 1901.; *Névai* László: Magyar törvénykezési szervezeti jog. Bp. 1961.; *Névai* László: Az ügyészi általános felügyelet rendszere. Jogtudományi Közlöny 1961.; *Névai* László: Az ügyészség a szocialista államban. ELTE Acta 1963.; *Szilbereky* Jenő: Az ügyész a polgári eljárásban. Bp. 1961.; *Rácz* Attila: Az ombudsman intézménye. Jogtudományi Közlöny 1968.; *Bihari* Ottó: A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei. Bp. 1969.; *Török* Lajos: Az állami ellenőrzés szocialista rendszere. Bp. 1971.; *Kilényi* Géza: Az ügyészi általános törvényességi felügyelet a szocialista országokban. Állam és Igazgatás 1972.; A szocialista ügyészi szervezet fejlődése a Magyar Népköztársaságban. Szerk. Lévai Tibor. Bp. 1978.; *Lenin:* A „kettős" alárendeltségről és a törvényességről. Művei, 33. köt. Bp. 1953.; *Golunszkij,* Sz. A.—*Karev,* D. Sz.: Ucsebnik po szudousztrojsztvu. Moszkva, 1939.; Prokurorszkij nadzor v SZSZSZR. Red. Maljarev, M. P. Moszkva, 1973.; *Szpiridonov,* B. M.: Ucsrezsdenie szovjetszkoj prokuraturü. Vesztnik Moszkovszkogo Universziteta. Pravo 1972. Le rôle des organes de poursuite dans le procès pénal. Revue Internationale de Droit Pénal 1964.; *Hélie,* Faustin: Traité de l'instruction criminelle. Tome 1. Paris, 1866.; *Rassat,* Michèle-Laure: Le ministère public entre son passé et son avenir. Paris, 1967.; *Bouzat,* Pierre—*Pinatel,* Jean: Traité de droit pénal et de criminologie. Tome 2. Paris, 1970.; *Devlin,* Patrick: The criminal prosecution in England. London, 1960.; *Cappeletti,* Mauro: Governmental and private advocates for the public in-

terest in civil litigation. A comparative study. Michigan Law Review 1975.

Rácz Attila

ÜGYVÉDSÉG: I. A jogi segítség és az ügyvédség (1708.) — II. Az ügyvédség megosztottsága vagy egysége (1708.) — III. Az ügyvédség önkormányzata és állami felügyelete (1709.) — IV. Az ügyvédi hivatás egyéni vagy kollektívákban történő gyakorlata (1711.) — V. Az ügyvéd jogai és kötelességei (1713.)

I. A jogi segítség és az ügyvédség.

A törvényesség megvalósulásának, a jogvédelem fokozásának nagy fontosságú tényezője, hogy a természetes és jogi személyek jogszerű magatartásuk biztosításához, jogaik és törvényes érdekeik érvényesítéséhez jogi segítséget vehessenek igénybe. Ebből a felismerésből táplálkozik a *jogi segítséghez való jog* egyre általánosabb előtérbe kerülése, beleértve azt a kívánalmat is, hogy a magas szintű jogi segítség felhasználását ne akadályozhassa az erre rászorulók szűkös anyagi helyzete. Az államhatalom ezeket a követelményeket számításba véve ismeri el, támogatja, sőt maga is intézményesíti olyan személyek és szervek tevékenységét, amelyek hivatásszerűen, kellő szakmai hozzáértéssel foglalkoznak jogi tájékoztatással és tanácsadással, szerződések, okiratok és beadványok készítésével, a természetes és jogi személyek bíróságok, továbbá más hatóságok előtti védelmével, képviseletével.

A jogi segítség ellátásában az egyes országokban különböző hivatások, társadalmi és állami szervezeti formák működhetnek közre, mindamellett nyilvánvaló a döntően erre hivatott (pl. vádképviseleti és közjegyzői feladatokat esetleg csak kivételesen ellátó) *ügyvédség elsődleges szerepe.* Elsődleges szerepének elismerését jelzi az az igen széles körben elterjedt megoldás, mely az *ügyvédi jogi segítség általánosságából indul ki*, tehát abból, hogy az ügyvéd a jogi segítség megengedettsége esetén bárkinek és bármilyen jogi természetű ügyében segítséget adhat. Az ügyvédi segítség korlátai csupán kivételként jelentkeznek. Ezzel szemben a jogi segítség ellátásában részt vevő más hivatások vagy szervezetek közreműködésének lehetősége alanyi vagy tárgyi szempontból általában eleve korlátozott, jóllehet ezek meghatározott körben indokolt, esetleg éppen az ügyvédi segítség hiányosságaiból, illetve körülményesebb, nehezebb hozzáférhetőségéből adódó társadalmi igényeket elégítenek ki. Az ügyvédi segítség általánosságának elvét tette magáévá a magyar jog is, míg a jogi segítség más formáit, pl. a vállalati, szövetkezeti jogtanácsosok, a szakszervezeti jogsegélyszolgálat tevékenységét a szervek, személyek, ügycsoportok, illetve a jogi segítség szűkebb körére koncentrálta. Az ügyvédségnek ezt a kiemelkedő szerepét egyébként az intézmény római civilizációig visszanyúló hagyományai, az ügyvédi jogi segítség színvonalának és jogvédő jellegének évszázadok során kialakult szintje és garanciái támogatták, illetve támogatják. Az ügyvédség történetében azonban jól nyomon követhetők az abszolutisztikus, nyílt diktatórikus kormányhatalom ügyvédi működés garanciáit visszaszorító intézkedései is, és nem hagyhatók figyelmen kívül a közvéleményben a burzsoá állam viszonyai között több országban nagy bizalmatlanságot kiváltó ügyvédi visszaélések sem. A szocialista országok jogrendszere, amikor elismeri az ügyvédség jogi segítségadásban betöltendő különleges szerepét, az ügyvédség demokratikus hagyományaira, a magas szakmai színvonalú jogi segítség igényére, a jogvédelem garanciális szerepének és speciális biztosítékainak elismerésére épít. Ezek mellett azonban alapvető követelménynek tekinti az ügyvédi szervezet és ügyvédi működés racionalizálását, az ügyvédi tevékenység „vállalkozói" jellegének felszámolását, és általában az ügyvédség szocialista szellemben történő átalakítását.

II. Az ügyvédség megosztottsága vagy egysége.

A római jogban és a későbbi jogfejlődésben is több országban az ügyvédség a jogi segítség természete szerint *differenciálódott.* Az ügyvédi hivatásnak általában két csoportja alakult ki, mely történetileg az eljárás formális, különösen dokumentális cselekményeiben, másrészt a bírósági tárgyalás során adandó jogi segítségadás megkülönböztetése alapján jött létre. A jogi segítségadással kapcsolatos teendők ügyvédség különböző csoportjai közötti felosztása azután tovább élt egyes modern burzsoá jogrendszerekben is. Sőt a számos eltolódás, átfedés ellenére az *ügyvédség két alapvető csoportja közötti funkcionális különbség újabban is elsősorban az „eljárási-technikai" segítség* és a *bíróságok előtti jogi segítség* (képviselet, védelem) *megosztásában,* illetve *a bíróságok előtti fellépés eltérő lehetőségeiben jelentkezett.*

Az ügyvédség különböző csoportjai közötti funkcionális eltéréseket a burzsoá jogrendszerekben jól mutatja, hogy Angliában pl. az ügyfelek jogi segítségért szabályként az ügyvédség egyik csoportjába tartozó személyekhez, a magángyakorlatot folytató solicitorokhoz fordulhatnak. A solicitor jogosult arra, hogy tanácsot kérjen, okiratok szerkesztését kérje a barristerektől, a másik csoportba tartozó ügyvédektől, illetve megbízza őket a bíróság előtti teendők ellátásával. Ez az utóbbi az ügyek meghatározott körében elkerülhetetlen, hiszen a barristerek a magasabb szintű polgári és büntető bíróságok előtti eljárásban felszólalási monopóliummal rendelkeznek. Ebből adódik az a sajátos helyzet, hogy az ügyfelek ilyenkor kénytelenek általában két ügyvéd közreműködését igénybe venni. Az ügy-

védi funkciók megosztása ezért és más okok miatt is bírálat tárgyát képezte Angliában, előtérbe került a fúzió szüksége, bár felmerült, hogy indokolt lehet elismerni pl. az „általános" ügyvéd és a szakmai előmenetel, specializáció révén ezek közül kikerülő „szakügyvéd" közötti megkülönböztetést. Ismerte és ismeri az ügyvédi kar feladatok szerinti megosztását a francia jog is. Az ügyvédek egyik csoportja (avoués) arra volt hivatott, hogy mint a fél képviselője részt vegyen az eljárás írásos szakaszaiban. Egyes bíróságok előtt közreműködésük kötelező volt, ugyanakkor csak egy meghatározott bíróság előtt folytathattak gyakorlatot. Az ügyvédek másik csoportja (avocats) arra volt jogosult, hogy eljárjon a bírósági eljárás szóbeli szakaszaiban, és egyre inkább, különösen a nagy városokban, általános jogi tanácsadó tevékenységet végzett. (A jogi tanácsadásban egyébként, nagyrészt az ügyvédek tartózkodása miatt, jelentős szerephez jutottak az ún. jogi tanácsadók is — conseils juridiques — éppen úgy, mint a közjegyzők számára nem fenntartott okiratok elkészítésében.) Az ügyvédek harmadik csoportját lényegileg azok az ügyvédek alkották, akik a legfelsőbb bíróságoknál (Államtanács, Semmítőszék) képviselik a feleket, éspedig teljes ügyvédi jogosultsággal. Az ügyvédi feladatok ilyen elhatárolása azonban hosszú idő óta vitatott volt Franciaországban. Mesterkéltnek tartották a gyakran szorosan összefüggő különböző ügyvédi feladatok megosztását, és különösen azt sérelmezték, hogy a peres ügyben a jogi segítség igénybevételét körülményesebbé, költségesebbé teszi, ha az ügyfélnek több, különböző feladatok ellátására hivatott ügyvédet kell fogadni. Az 1971. évi reform során nem vonták össze teljesen a különböző ügyvédi feladatok végzésével kapcsolatos funkciókat, de általában egyesítették is az avocat és az avoué hivatását. Az új ügyvédi kar (avocats) tagjai mindkét korábbi hivatás funkcióinak ellátására jogosultak azzal, hogy az eljárási formalitások tekintetében fennmaradtak bizonyos területi korlátozások. Mindamellett továbbra is meghagyták a fellebbezési bíróságoknál működő avoué, valamint a legfelsőbb bíróságoknál eljáró ügyvédek (avocats au Conseil d'État et à la Cour de Cassation) különállását, amit a költségesnek és szükségtelennek tartott gyakori utazások megelőzésével, e bíróságok hatáskörének és eljárásának komplex jellegével, a speciális szakértelem szükségességével magyaráztak. Franciaországban tehát jelentős lépéseket tettek az *ügyvédség egységesítése* felé, ami egyébként a feladatok természete szerint megosztott ügyvédséget ismerő burzsoá jogrendszerekben a fejlődés jól követhető tendenciájaként értékelhető. Egyre általánosabbá válik az ügyvédi hivatás gyakorlásának az a rendszere, mely elvileg az egységes ügyvédség elismerésére épül, mint pl. hosszabb idő óta Németországban (Rechtsanwalt) és az USA-ban (attorney-at-law) is. Ezzel együtt azonban nem tekinthető kizártnak az ügyvédi működés helyhez vagy bírósági fokozathoz való kötöttsége, ami elősegítheti ugyan a bíróság és az ügyvéd eljárási értelemben vett jobb együttműködését, de korlátokat emelhet egyebek között a szabad ügyvédválasztás érvényesülése elé. Az ügyvédi működés *„lokalizációja"* és *bírósági fokozatok szerinti differenciációja* természetesen eltérő mértékű lehet. Meglehetősen nagymérvben alakult ki egyes országokban, így pl. az NSZK-ban. A burzsoá jogfejlődésben több országban ismeretessé vált ezeken kívül az a megoldás is, hogy egyes ügycsoportokban az ügyvédek közül csak az erre feljogosított ügyvédek járhatnak el, így pl. a katonai ügyekben.

Az európai *szocialista országokban* az ügyvédi funkciók szoros összefüggéséből, a jogi segítség könnyű hozzáférhetőségének igényéből kiindulva az ügyvédség egységes. Általában nem intézményesült az ügyvédi működés lokalizációja, bírósági fokozatok szerinti differenciációja sem. Az ügyvédi jogosultságok egyes országokban inkább aszerint különböznek, hogy a magasabb szintű bíróság előtti fellépést esetleg szakmai jellegű feltételekhez kötik, illetve bizonyos ügycsoportokban csak az ügyvédek szűkebb köre járhat el. Az 1954. évi román szabályozás szerint pl. az ügyvédgyakornokok csak az alsó szintű rendes bíróság előtt léphetnek fel. A kétéves gyakorlattal rendelkező ügyvédek eljárhatnak a középszintű és a különbíróságok előtt is. Ötéves ügyvédi gyakorlat szükséges viszont ahhoz, hogy az ügyvéd e bíróságok előtt a felülvizsgálati eljárásban részt vehessen. Az az ügyvéd pedig, aki tízéves gyakorlattal rendelkezik, bármely bírói fórum előtt jogi segítséget nyújthat. Található ehhez hasonló rendelkezés Magyarországon is. Az ügyvédi hivatás gyakorlásáról és az ügyvédek szervezetéről intézkedő 1958. évi 12. számú törvényerejű rendelet 1966-ban és 1973-ban módosított 38. §-a szerint az ügyvédjelölt — az őt foglalkoztató ügyvédi munkaközösség ügyvéd-tagjának helyettesének — a bíróságok és más hatóságok (szervek) előtt eljárhat. A Legfelsőbb Bíróság, és büntető ügyben a megyei bíróság előtt azonban ügyvédjelölt nem tárgyalhat. A büntető eljárásról szóló 1973. évi I. törvény úgy rendelkezett továbbá, hogy az igazságügyminiszter állítja össze azoknak az ügyvédeknek a jegyzékét, akik védőként a katonai büntető eljárásban, illetőleg azokban az ügyekben eljárhatnak, amelyekben ezt az államtitok megóvása különösen indokolja.

III. Az ügyvédség önkormányzata és állami felügyelete.

Az ügyvédség története során voltak példák arra, hogy az ügyvéd állami hivatalnokként

működött. A szocialista fejlődés kezdeti időszakában a forradalmi Oroszországban is felvetődött, hogy az ügyvédi funkciókat erre hivatott állami alkalmazottak lássák el. Az 1918. március 7-én közzétett, bíróságokról szóló 2. sz. dekrétum alapján a társadalmi vád és védelem ellátására a szovjeteknél létre kellett hozni a szovjetek által választott és visszahívható jogvédők kollégiumát, akik havi fizetésben részesültek. A népbíróságokról szóló, 1918. november 30-i dekrétum pedig úgy rendelkezett, hogy a felsőbb szintű szovjetek végrehajtó bizottságainál fel kell állítani a védők, vádlók és polgári perbeli képviselők kollégiumát, amelynek tagjait a végrehajtó bizottság a valamennyi hivatalos személyre vonatkozó általános szabályok szerint választja, és akik az Igazságügyi Népbiztosság költségvetésében a népbírák számára megállapított mértékben fizetést kapnak. Ez a megoldás azonban nem bizonyult kielégítőnek, különösen az ügyvédi működés feletti felügyelet hiányosságai miatt. Vitathatónak tartották a vád és védelem funkcióinak szervezeti egyesítését is. 1920-ban meg is szüntették ezeket a kollégiumokat. Ezután a védői feladatok állampolgári kötelességként való ellátásának gyakorlati problémái, a védelem ellátásához szükséges speciális szakértelem biztosításának kívánalma vetette fel ismét speciális kollégiumok létrehívásának igényét. 1922-ben létre is hívták a büntető és polgári ügyekben védői feladatokat hivatásszerűen ellátó személyek kollégiumát, amelyek viszont már nem az állami szervezet részét képezték, hanem a védők önkormányzati szervei voltak. *Elvetették* tehát *az „állami vagy hivatalnok ügyvéd" intézményét,* biztosították az ügyvédség önkormányzatát. Az ügyvédség önkormányzatának biztosítása azóta is a szocialista jogfelfogás szerves részét alkotja mind a Szovjetunióban, mind az európai népi demokratikus országokban. Ez azt az értékelést juttatja kifejezésre, hogy az ügyvédi segítségbe vetett bizalomnak, a jogok és törvényes érdekek következetes, az ügyféli érdekekkel szembefutó befolyásolástól mentes képviseletének igen jelentős tényezője lehet, ha az ügyvéd tevékenységét önálló társadalmi szervezet tagjaként fejtheti ki, ami ugyanakkor — figyelemmel pl. a vád egységes állami szervezetére — megfelelő súlyt is adhat az ügyvéd bíróságok és más hatóságok előtti fellépésének.

Az *ügyvédség önkormányzata* egyes országokban (pl. Franciaországban) több évszázados múltra tekinthet vissza. Az újabb jogfejlődésben azután — Magyarországon pl. 1874 óta — igen széles körben elterjedt. Az ügyvédi kar közös érdekeinek képviseletén, a jogfejlődés előmozdításában való hatékonyabb közreműködésén, az oktatási, továbbképzési feladatok megoldásán túlmenően az lett az alapvető társadalmi hivatása, hogy ellenőrzési feladatokat lásson el. Jóformán általánosnak mondható álláspont ugyanis, hogy az ügyvédi kar és működés ellenőrzés nélkül nem maradhat. Az ügyvédi foglalkozás gyakorlása tehát, elsősorban az ügyfelek visszaélésekkel szembeni védelme érdekében nem lehet „szabad". Indokolt azonban, hogy az ügyvédi működéssel kapcsolatos kérdéseket, pl. a törvényes feltételek (elsősorban megfelelő szakmai képzettség, büntetlen előélet stb.) alapján történő felvétellel, az ügyvédség tekintélyének megőrzésével, a szakmai-etikai szabályok betartatásával és az esetleges fegyelmi felelősségre vonással kapcsolatos teendőket magán az ügyvédi szervezeten belül oldják meg. Az *ügyvédi önkormányzat garanciális jelentőségének elismerése szolgál alapul ahhoz, hogy az állami szervek, így különösen az igazgatási szervek és a bíróságok jogkörének megállapítása ilyen szempontból visszaszorul,* előtérbe kerül a helyi és országos ügyvédi szervezetek hatáskörének biztosítása. Ezekből viszont az következik, hogy az ügyvédi szakmai szervezetekhez való tartozás az ügyvédi foglalkozás gyakorlásának az országok többségében nélkülözhetetlen feltétele. Az ügyvédi szakmai szervezetekhez tartozás követelménye az európai szocialista országokban is érvényesül azzal együtt, hogy az ügyvédséggel összefüggő kérdésekben elsősorban a helyi, illetve országos ügyvédi önkormányzati szervek jogosultak eljárni még akkor is, ha az önkormányzat terjedelme történetileg és országonként eltérő képet mutathat. Magyarországon ugyancsak az működhet ügyvédként, akit valamely ügyvédi kamarában az ügyvédek névjegyzékébe bejegyeztek. Az ügyvédi kamarába pedig az vehető fel ügyvédként, aki magyar állampolgár, büntetlen előéletű, feddhetetlen, a jogi doktori oklevelet megszerezte, és az előírt szakvizsgát letette. Az ügyvédi kamara tagjai munkaviszonyban nem állhatnak; ez azonban nem vonatkozik a jogász-szervezeteknél tisztségviselőként kifejtett tevékenységre. A felvételnek emellett határt szab az a körülmény, hogy az ügyvédi kar tervszerű, szükségletekhez igazodó létszámának kialakítása érdekében a kamara tagsága nem haladhatja meg az igazságügyminiszter által megállapított létszámot (az igazságügyminiszter határozza meg a kamara területén alakítható ügyvédi munkaközösségek számát is), szemben azzal a hasonlóképpen több országban elterjedt megoldással, mely a felvételnél számbeli korlátokat nem állapít meg, az ügyvédi pálya tehát ilyen szempontból nyitottnak tekinthető. Az ügyvédek egyébként hazánkban a főváros, illetőleg az egyes megyék területén működő ügyvédi kamarák keretében intézik közös ügyeiket. Az ügyvédi kamara szervei útján képviseli az ügyvédek testületi érdekeit, gondoskodik az ügyvédi hivatás gyakorlásával járó jogok védelméről és kötelességek ellenőrzésé-

ről, az ügyvédi munkaközösségek kamarai felügyeletéről, fegyelmi jogkört gyakorol az ügyvédek és ügyvédjelöltek felett, állást foglal és javaslatokat tesz az igazságszolgáltatásra, valamint a jogalkotásra vonatkozó kérdésekben. Az ügyvédség önkormányzata szempontjából alapvető fontosságú továbbá, hogy az ügyvédi kamara közgyűlése személyre szóló titkos szavazással választja az elnökséget, a kamara gazdasági és pénzügyi működését ellenőrző bizottságot, a fegyelmi ügyekben első fokon eljáró tanácsba tartozó személyeket, és a közgyűlés választja meg az Országos Ügyvédi Tanács tagjait is, mely országos szinten a kamarákéhoz hasonló feladatokat lát el. A kamara szerve, az elnökség hivatott ezenkívül arra, hogy döntsön az ügyvédek kamarai felvételéről (átjegyzéséről), az ügyvédjelöltek névjegyzékébe való bejegyzésről, valamint határozzon a kamarai tagság megszűnése tárgyában. Az ügyvédség önkormányzata tehát lényegileg átfogó jellegű. Az önkormányzat teljességét azonban nyilvánvalóan korlátozza az állam (igazságügy-miniszter) meglehetősen széles felügyeleti jogköre.

Az ügyvédi jogi segítség ellátásának társadalmi jelentősége miatt igen széles körben érvényre jutó jelenség, hogy az állam az ügyvédi szervezet és ügyvédi működés rendjét jogilag szabályozza. Ezzel azonban általában nem merül ki *az állam ügyvédséget érintő tevékenysége.* Előfordul, hogy az állami szervek hivatottak dönteni az ügyvédséggel kapcsolatos konkrét kérdésekben, valamint az ügyvédi önkormányzat intézményesítése esetén is az állam fenntarthatja magának azt a jogot, hogy döntsön néhány alapvető kérdésben. A NSZK-ban pl. az 1959. évi törvényhozás a tartományi igazságügyi igazgatási szervet jogosította fel arra, hogy határozzon az ügyvédi gyakorlat engedélyezéséről. Ennek, illetve az ügyvédség feletti állami felügyeletnek pedig abban kereste a magyarázatát, hogy az állam a bíróságok előtti fellépésben monopóliumot biztosít az ügyvédeknek, éppen ezért szavatolnia is kell az állampolgárok részére az ügyvédség normális működését. Más jogrendszerekben — így Magyarországon — lényegében csak a szó szoros, tulajdonképpeni értelmében vett *állami felügyeletet* intézményesítették, tehát azt, hogy az állam szervei útján felügyeletet gyakorol az ügyvédek, továbbá az ügyvédi önkormányzatok felett, melyek maguk dönthetnek az ügyvédség kérdéseiben. Az állami szervek, általában az igazságügyi minisztériumok *felügyeleti jogköre* és ehhez képest az ügyvédség autonómiája mindamellett országonként *nagy változatosságot mutathat.* Adott esetben magában foglalhatja pl. az ügyvédi tevékenység és az ügyvédi szervek működésének ellenőrzését, az ügyvédi szervek beszámoltatását, az ügyvédi szervek különböző határozatainak jóváhagyását, hatályon kívül helyezhetőségét, esetleg megváltoztathatóságát és bizonyos feltételek fennállása esetén az ügyvédi önkormányzat felfüggesztését is. Az állami felügyelet lehetővé tétele mellett szól, hogy az állam különösképpen nem lehet közömbös a közérdekű munkát végző ügyvédség törvényes működésének biztosításában. Az állami felügyelet intézményesítését igényli az önkormányzati jogokkal való visszaélések megakadályozása és orvoslása is. Indokolt azonban az önkormányzati és az állami felügyeleti jogkör helyes arányainak kialakítása, az ügyvédi önkormányzat feletti szükségtelen „gyámkodás" lehetőségének kiiktatása, hiszen ez korlátokat emelhet az önkormányzat garanciális szerepének érvényesülése elé. Ebből a felismerésből táplálkoztak az európai szocialista országokban azok a törekvések, melyek az állami felügyeleti jogkör szűkítésére, és egészében véve a felügyelet terjedelmének differenciált megállapítására irányultak.

IV. Az ügyvédi hivatás egyéni vagy kollektívákban történő gyakorlata.

A *tradicionális felfogásnak az tekinthető,* hogy az ügyvédi hivatás *egyénileg gyakorolható,* nem engedhető meg az ügyvédek társulása. Ez a felfogás az ügyvéd és az ügyfél személyes, bizalmi viszonyának, az ügyvéd ügyfelével és az etikai követelményekkel szembeni személyes felelősségének hangsúlyozásán, az ügyvédi magatartás társak érdekei által történő befolyásolásának kizárásán alapult. A burzsoá jogfejlődésben azonban az egyéni gyakorlat mellett praktikus okok miatt egyre szélesebb körben *előtérbe került az ügyvédi „társaságok" elismerése,* illetve kialakítása is azzal az értékeléssel együtt, hogy ez — megfelelő garanciák mellett — nem feltétlenül vonja maga után az egyébként még mindig többségben levő egyéni gyakorlat értékeinek háttérbe szorítását. Szórványosan ugyan, de megjelent az ügyvédek kis létszámú (2—3 tag), magánjogi természetű társulása a felszabadulás előtti Magyarországon is. Ami a vezető burzsoá országok újabb jogfejlődését illeti, Franciaországban pl. 1954-ig törvényi követelmény volt az ügyvédi foglalkozás egyéni gyakorlása, ezt követően viszont lehetővé vált nem csupán az ügyvédek egyszerű, közös irodahasználatra vonatkozó megállapodása, hanem az ügyvédek rendes társulása (société civile professionnelle) is, éspedig elsősorban a specializáció, valamint a hivatalvezetés hatékonyságának, költségkímélésének elősegítése érdekében. A társasági forma elterjedt az USA-ban és az NSZK-ban is, ami ugyancsak ezeket a célokat, továbbá a jobb konzultációs lehetőségek biztosítását szolgálta, és megkönnyíthette a kezdő ügyvédek gyakorlatának zökkenőmentesebb beindítását is. Az USA-ban gyakoriak a nagy létszámú, többször 100 tagot is meghaladó társaságok, a társas „jogi cégek" (law firms),

melyek esetleg külföldi fiókirodákkal is rendelkeznek, de az NSZK-ban ritka az 5 tagúnál nagyobb létszámú társaságok (Sozietäten) alapítása. Angliában pedig tartózkodtak ugyan a barristerek társulásának elismerésétől, korlátozták a solicitorok társulásának (partnership) létszámát, mégis a nagy városokban óriási solicitor társas cégek is kialakultak. Egy 1967. évi szociológiai elemzés szerint néhány társas cég pl. elérte vagy majdnem elérte a 20 társból álló maximális létszámot, emellett azonban — a korlátozásokat megkerülve — „konzultánsokat", számos segédsolicitort és irodai dolgozót is alkalmaztak. Ilyenformán tényleges létszámuk megközelítette a 300 főt. Munkájuk elsősorban üzleti természetű volt, beleértve a pénzügyi és jogi kérdésekben intézményeknek és vállalatoknak történő tanácsadást, az adóügyi és részvényügyektől kezdve egészen a szerződésszerkesztéssel és a külföldön működő vállalatok alapításával való foglalkozást. Büntető és családjogi ügyeket pl. alig-alig intéztek.

Az európai *szocialista országokban* az ügyvédi hivatás gyakorlásának legáltalánosabban elterjedt formája az ügyvédi kollektívák, éspedig *ügyvédi munkaközösségek* keretei között végzett ügyvédi tevékenység. A Szovjetunióban már a 20-as években megkezdődött az ügyvédek kollektívákká szerveződése, éspedig annak a folyamatnak a részeként, mely a társadalmi élet minden területén az együttműködésre, a kollektív munkára épülő formákat részesítette előnyben. Az ügyvédségről intézkedő 1939. augusztus 16-i szabályzat azután össz-szövetségi szinten rögzítette, hogy ügyvédi tevékenység csak munkaközösségben — jogi tanácsadó irodában (juridicseszkaja konszultacija) — folytatható. A későbbi szövetségi köztársasági szintű jogalkotás, így az OSZFSZK 1962. július 25-én elfogadott szabályzata ehhez hasonlóan a munkaközösségekben végzett ügyvédi tevékenységről szólt. A munkaközösségi forma a fejlődés során mind nagyobb, lényegileg elsődleges jelentőségre tett szert a népi demokratikus országokban is. Ezt még akkor is meg kell állapítani, ha egyes országokban, pl. az 1963. évi és 1970. évi szabályozás alapján Lengyelországban, illetve Jugoszláviában újabban is fenntartották az *egyéni gyakorlat* lehetőségét, és Magyarországon is van mód arra, hogy az igazságügy-miniszter az egyéni gyakorlatot kivételesen engedélyezze. Ez azonban *nem érinti az ügyvédi együttműködés új, szocialista formájának nagyrészt általánosnak mondható elsődlegességét*, amit a kollektív munkával járó gyakorlati előnyök, továbbá kevesebb költséggel járó és hatékonyabb irodavezetés, egyenletesebb munkamegosztás és specializáció, könnyebb ellenőrizhetőség, illetve elvi elvárások, így az ügyvédek kölcsönös támogatásának előmozdítása, az ügyvédi munka szocialista szellemben történő átalakításának és fejlesztésének elősegítése támogatnak. Ugyanakkor indokoltan jelentkezik az a követelmény — egyebek között Magyarországon —, hogy a munkaközösségben végzett ügyvédi gyakorlat mellett is teremtsenek lehetőséget a szabad ügyvédválasztás érvényesülésére, a bizalmi viszonyon alapuló jogi segítség elvének elismerésére, bár a racionális munkaszervezés biztosítása érdekében felmerülhet a vezető részéről történő „ügyfélirányítás" alkalmazása is. Figyelemre méltó továbbá az a törekvés, mely a munkaközösségben folytatott ügyvédi gyakorlatra figyelemmel speciális garanciákat teremt az ügyfelek jogainak és törvényes érdekeinek következetes képviseletére. A magyar jog szerint pl. az ügyvédi munkaközösség ugyanabban az ügyben ellenérdekű felek képviseletét csak akkor vállalhatja el, ha ez ellen az erről kellően tájékoztatott feleknek nincs kifogásuk. Ha az ügyvédi munkaközösség ellenérdekű felek képviseletét vállalta el, az az ügyvédi munkaközösségi tag, aki az egyik fél érdekében eljárt, a másik fél képviselőjeként nem léphet fel stb.

Az *ügyvédi munkaközösségek jellege* az európai szocialista országokban eltérhet, különösen aszerint, hogy a kamarai szervezeten belül milyen önállósággal rendelkeznek. A magyar jog ilyen szempontból azt a megoldást választotta, mely meglehetősen széles körű önállóságot tesz lehetővé az ügyvédi munkaközösségek számára, jóllehet biztosítja a kamarák és az állam ellenőrzési, továbbá felügyeleti jogkörét. A munkaközösségek alapításához, a vezetést és a tagságot érintő személyi döntések érvényéhez általában kamarai jóváhagyás szükséges, és a kamara elnöksége kivételesen jogosult arra is, hogy közvetlenül intézkedjen valamely ügyvédnek az ügyvédi munkaközösségbe való beosztásáról. A jogi személyiséggel rendelkező, 4—20 tagú ügyvédi munkaközösségek mindamellett *semmiképp sem a kamarák egyszerű szervezeti egységeinek, irodáinak, hanem egyértelműen sajátos, önkormányzattal rendelkező egységeknek tekintendők*. Annál is inkább, mert szabályként az ügyvédi munkaközösség taggyűlése dönt a tagok felvételéről, megválasztja, visszahívhatja és beszámoltatja a munkaközösség vezetőjét, határoz a munkaközösség alkalmazottainak felvételéről és elbocsátásáról, megállapítja a munkaközösség költségvetését. A taggyűlés hatáskörébe tartozik a *jövedelemfelosztás* jóváhagyása is, ami egyébként a következő elveken nyugszik: az ügyvédi munkaközösséghez befolyó munkadíjból kell fedezni a munkaközösség fenntartási költségeit és a kamara költségvetéséhez való hozzájárulást. A fennmaradó összeget a munkaközösség tagjai között ügyintézőként és társügyintézőként végzett munkájuk, valamint az általuk ellátott ügyekből befolyt munkadíj arányában kell felosztani.

V. Az ügyvéd jogai és kötelességei.

Általánosnak mondható, hogy az ügyvéd (ügyvédi munkaközösség) az ügyfélnek vagy más jogosultnak a megbízása, ennek hiányában pedig a bíróság vagy más erre jogosult szerv kirendelése alapján járhat el. A felfogások, az egyes jogrendszerekben alkalmazott megoldások azonban eltérhetnek abban a tekintetben, hogy az *ügyvéd jogosult-e, illetve köteles-e a megbízást elfogadni.* A szocialista országokban jól kirajzolódó törekvés, hogy az ügyvéd működését pl. a jogi segítségadásra korlátozzák. Nyilvánvaló, az ügyvéd tevékenységének határt szab az eljárási összeférhetetlenség intézménye, valamint a *törvényesség* követelménye is. Mindamellett vitatott pl., hogy az ügyvéd jogosult-e, illetve mennyiben jogosult vállalkozni a jogtalannak vagy alaptalannak tartott igény érvényesítésének törvényes eszközökkel való megkísérlésére (tiltotta ezt egyebek között az 1937. évi ügyvédi rendtartás is a felszabadulás előtti Magyarországon), éspedig azért, mert az igény jogossága, alapossága felől az erre hatáskörrel rendelkező szervek hivatottak dönteni. Az viszont nem is kétséges, hogy az ügyvéd jogosult az általa bűnösnek tartott személynek az ellene indított eljárás menetében jogi segítséget nyújtani, ami egyenesen következik a védelemhez való jog alkotmányi, illetve törvényi elismeréséből. Más kérdés, hogy az ügyvédtől megkívánható ügyfelének ügye várható kimenetelét feltáró előzetes tájékoztatása, továbbá az ügyvéd rendelkezésére állhat az a lehetőség, hogy a megbízás elvállalását megtagadja. A magyar jog — mintegy a szabad ügyvédválasztás ellentétpárjaként — kifejezetten is rögzítette, hogy az ügyvéd a megbízás elvállalását indokolás nélkül megtagadhatja, és a megbízást indokolás nélkül felmondhatja. A külföldi jogrendszerekben azonban találhatunk olyan megoldásokat, mely szerint az ügyvéd köteles jogi segítséget nyújtani. Ebből indult ki pl. az 1975. évi szlovák szabályozás, amely ugyanakkor lehetővé tette, hogy az ügyvéd a jogi segítséget komoly okból visszautasítsa. Különösen abban az esetben, ha azt kérik tőle, hogy nyilvánvalóan jogtalan érdekeket érvényesítsen, valamint ha az ügy elvállalását a munkával való nagyfokú megterhelése akadályozza.

Az ügyvédet a jogi segítségadásért szabály szerint *munkadíj* illeti meg. A jogfejlődés során azonban különböző variánsok alakultak ki abban a tekintetben, hogy meghatározott ügyekre, illetve a jogi segítségért forduló személyek kereseti, jövedelmi és vagyoni helyzetére tekintettel az ügyfelek mentesülhetnek-e az ügyvédi munkadíj megfizetése alól, és ennek terheit az ügyvédek, az állam, vagy pedig az ügyvédség és az állam közösen viselje-e. Az állam szerepének előtérbe állítását garanciális megfontolások sürgették, az az értékelés, hogy az ügyvéd munkájával többékevésbé reális arányban álló anyagi ösztönzése igen fontos összetevője lehet a magas szintű jogi segítség biztosításának. Más oldalról, ennél talán még jelentősebb, az ügyvédség egész megítélését befolyásoló társadalmi probléma az ügyvédi munkadíj megállapítása módjának és mértékének rendezése, az esetleges indokolatlan jövedelemszerzési, nyerészkedési törekvések leszerelése. Burzsoá viszonyok között pl. igen széles körben érvényre jutó jelenség volt, hogy az ügyvéd minél nagyobb anyagi haszon elérésére törekedett, elterjedt tevékenységének „vállalkozói" jellege, ami egyebek között a honorárium eredménytől függő megállapításában is kifejezést kapott. A közvélemény elégedetlensége, az ügyvédség társadalmi tekintélyének megóvása magát a burzsoá államot is több országban valaminő beavatkozásra késztette. Ennek eredményeként fogható fel pl. az állam által kiadott ügyvédi díjszabások megjelenése, a szabad egyezkedés elvének korlátozása. A szocialista állam feltételei között pedig a társadalmi berendezkedés lényegéből fakadó általános követelmény lett az ügyvédi munkadíj megállapítása módjának és mértékének (kereteinek) szabályozása, a munka mennyiségéhez és minőségéhez igazodó díjazás mind következetesebb kialakítása, azzal együtt, hogy az ügyvédi munkadíj ezek megvalósítása érdekében képezheti „szabad egyezkedés" tárgyát.

Nem egyeztethető össze az ügyvédi hivatással az a burzsoá fejlődés során szélesebb körben előforduló, bár itt is elmarasztalt, és több helyütt kifejezetten tiltott gyakorlat, amikor a nagyobb anyagi haszon elérése érdekében az ügyvéd pl. hézagos, pontatlan, perekre alkalmat adó szerződéseket készít, az ügyfeleket nyilvánvalóan alaptalan per vitelére szólítja fel, a pereket alaptalan védekezéssel elhúzza. Más oldalról nem engedhető meg az ügyvéd közreműködése abban, hogy a törvény rendelkezéseit kijátsszák vagy megkerüljék, a joggal bármilyen módon visszaéljenek. *Az ügyvédnek az ügyfelek jogainak és törvényes érdekeinek érvényesülését kell szolgálnia.* A ma már jóformán általánosan elterjedt álláspont szerint egyébként ennek a követelménynek kell meghatároznia általában is az ügyvédi segítség természetét, szemben azokkal a felfogásokkal, melyek egyoldalúan vagy az ügyvéd ügyfelével, vagy pedig a törvényesség érvényesülésével kapcsolatos kötelezettségeit hangsúlyozzák. Az ügyvéd tehát nem tehet meg „mindent" ügyfele érdekében, de köteles arra, és ez az alapvető kötelezettsége, hogy a való tényekre alapozva lelkiismeretesen és következetesen felhasználja az ügyfelek jogainak és törvényes érdekeinek érvényesülését elősegítő törvényes eszközöket, lehetőségeket. Ezt célozza egyebek között az *ügyvédi függetlenség* elvének intézményesítése, az ügyvédi jogi segítségadásba

történő külső beavatkozás lehetőségének kizárása is, melynek garanciáit elsősorban a foglalkozási és eljárási összeférhetetlenség megakadályozásában, az ügyvédség önkormányzatában, továbbá az ügyvédi működés megszüntetése eseteinek és módjának a függetlenség elvét figyelembe vevő körülhatárolásában keresik. Az ügyvédek munkája a törvényesség érvényre jutását mozdítja elő, annak egyik igen fontos tényezője, ugyanakkor az ügyvédség nem sorolható a „törvényesség szervei", vagy az „igazságszolgáltatás segédszervei" közé sem, hiszen az ügyvédnek elsősorban a felek érdekeit kell támogatnia. Nem kívánható el az ügyvédtől, szemben állana foglalkozása természetével pl., hogy a büntető eljárásban ügyfelének érdeke ellen cselekedjék, olyan tényeket is a hatóságok elé tárjon, melyek súlyosbítják helyzetét. Ilyen összefüggésben, mintegy ennek garanciájaként is értékelhető az ügyvéd *titoktartási kötelezettsége*, amiről a magyar jog úgy rendelkezett, hogy az ügyvédet és az ügyvédjelöltet titoktartási kötelezettség terheli az olyan tények tekintetében, amelyeket a megbízás körében vele közöltek, vagy amelyek az általa képviselt ügyre vonatkozóan ügyvédi működése folytán egyébként tudomására jutottak. A titoktartási kötelezettség alól az ügyfél felmentést adhat. Az egyes jogrendszerekben azonban problémaként jelentkezhet, hogy adható-e, és milyen esetekben adható további felmentés a titoktartási kötelezettség alól. Lehetnek-e a titoktartási kötelezettségnek határai? Mindenesetre általánosnak mondható igény, hogy a titoktartási kötelezettséget — az ügyfél felmentésén túlmenően — esetleg csak igen kivételesen, a feltétlenül indokolt esetekben korlátozzák, hiszen a titoktartási kötelezettség érvényesítése alapvető feltétele a teljes értékű ügyvédi segítség, az ügyfél és az ügyvéd közötti bizalmi viszony biztosításának.

Az ügyvéd kötelességeinek megsértéséért *felelősséggel* tartozik. Fegyelmi vétségek elkövetéséért az ügyvéd fegyelmi felelősségre vonható. Bizonyos súlyosabb ügyvédi kötelességszegéseket esetleg a büntető törvény is büntetni rendeli. Így Magyarországon az ügyvéd, aki azért, hogy ügyfelének jogtalan hátrányt okozzon, hivatásából folyó kötelességét megszegi, bűntettet követ el. A bűncselekmény pedig súlyosabban minősül, ha azt haszonszerzés végett követték el. 1978. évi büntető törvénykönyvünk szerint van továbbá olyan bűncselekmény, amely különböző foglalkozások, közöttük az ügyvédi foglalkozás gyakorlásával összefüggésben is elkövethető (pl. magántitok megsértése). Az ügyvéd ezenkívül büntetőjogilag felel az olyan ügyvédi kötelezettségszegésért is, amely egyébként a mindenkire érvényes büntető normákba ütközik (vesztegetés, okiratthamisítás stb.). Az ügyvédi kötelezettségek megszegése bizonyos esetekben szabálysértési, illetve eljárásjogi felelősséget vonhat maga után. Nyilvánvaló, hogy nem mentesülhet az ügyvéd az anyagi felelősség vállalása alól sem, amennyiben foglalkozásának gyakorlásából folyó kötelezettségének vétkes megsértésével kárt okozott. A kártérítési felelősség rendszerébe beiktatódhat pl. az ügyvédi munkaközösség közvetlen felelőssége, mindamellett ekkor is jelentkezik a visszatérítésnek, a személyes felelősség érvényesítésének igénye.

Irodalom: *Kun* László: A magyar ügyvédség története. Bp. 1895.; *Králik* Lajos: A magyar ügyvédség. Az ügyvédi kar. 1—2. köt. Bp. 1903.; *Révai* Tibor: Az ügyvéd a népi demokráciában. Bp. 1953.; *Nehéz-Posony* József: A magyar ügyvédség fejlődése a felszabadulás óta. Magyar Jog 1955.; *Névai* László: Magyar törvénykezési szervezeti jog. Bp. 1961.; *Király* Tibor: A védelem és a védő a büntető ügyekben. Bp. 1962.; *Hegyháti* István—*Révai* Tibor: Jogi képviselet és védelem. Bp. 1964.

Advokatura v SZSZSZR. Red. Apraksziu, K. N.—Poljak, A. G. etc. Moszkva, 1971.; *Vlaszov*, I. Sz.—*Puljanov*, V. Z.: Organizacija advokaturü v zarubezsnüh sztranah. Moszkva, 1972.; Szud i pravoszudie v SZSZSZR. Red. Salamov, M. P. Moszkva, 1974.

Les barreaux dans le monde. Die Rechstanwaltschaft in der Welt. Rapporteur général: Kalsbach, Werner. Paris, 1959.; *Solus*, Henry—*Perrot*, Roger: Droit judiciaire privé. Tome 1. Paris, 1961.; *Abel—Smith*, Brian—*Stevens*, Robert: Lawyers and the courts. A sociological study of the English legal system. 1750—1965. London, 1967.; *Jackson*, R. M.: The machinery of justice in England. Cambridge, 1972.; *Rueschemeyer*, Dietrich: Lawyers and their society. A comparative study of the legal profession in Germany and in the United States. Massachusetts, Cambridge, 1973.; *Cappelletti*, Mauro—*Gordley*, James—*Johnson*, Earl: Toward equal justice. A comparative study of legal aid in modern societies. Milano—New York, 1975.

Rácz Attila

ÜZEMI BALESET → *Társadalombiztosítás*

V

VÁDLOTT → *Büntető eljárás lefolytatása*

VAGYON ÉS A GAZDÁLKODÁS RENDJE ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK. I. A vagyon és a gazdálkodás rendje elleni bűncselekmények fogalma (1715.) — II. A fosztogató jellegű bűncselekmények (1716.) — III. A vagyon elleni egyéb bűncselekmények (1717.) — IV. A gazdálkodás rendjét sértő bűncselekmények (1719.) — V. A pénzügyi gazdálkodás rendjét sértő bűncselekmények (1720.)

I. A vagyon és a gazdálkodás rendje elleni bűncselekmények fogalma.

A vagyon elleni bűncselekmények jogi szabályozásának története világosan kifejezésre juttatja a fosztogató jellegű és a vagyon elleni egyéb bűncselekmények közötti különbséget. A fosztogató jellegű cselekmények büntetéséről szóló rendelkezések egyidősek a büntetőjoggal, viszont a vagyon elleni egyéb bűncselekményekről önállóan csak a modern büntetőjog rendelkezik. Ez a szabályozás történetében mutatkozó eltérés szorosan összefügg a két bűncselekményfajta kriminológiai jellemzőivel, továbbá társadalmi, erkölcsi megítélésével. A fosztogató jellegű bűncselekmények jellemzője az olyan jogtalan vagyoni haszonszerzésre törekvés, amely együttjár más vagyonának közvetlen megkárosításával. A tolvaj az idegen dolgot azért veszi el mástól, hogy azt magának megszerezze, jogtalanul eltulajdonítsa; a sikkasztó a reá bízott idegen dolgot tulajdonítja el, s ezzel károsítja a tulajdonost; a csaló jogtalan haszonszerzés végett alkalmazott tévedésbeejtéssel okoz kárt; a rabló erőszakot, illetve élet vagy testi épség elleni közvetlen fenyegetést alkalmaz az idegen dolog eltulajdonítása végett; a zsaroló pedig jogtalan haszonszerzés céljából erőszakkal vagy fenyegetés alkalmazásával okoz kárt. A lopás, sikkasztás, csalás, rablás és zsarolás tehát különböző módokon, de közvetlenül úgy károsítja az idegen vagyont, hogy az egybeesik a jogtalan haszonszerzéssel.

A haszonszerzésre törekvés és a közvetlen károkozás nem együttes jellemzője viszont a vagyon elleni egyéb bűncselekményeknek. A hűtlen és a hanyag kezelő kárt okoz ugyan az idegen vagyonban, de nem feltétlenül törekszik jogtalan haszonra. A jogtalan elsajátító közvetve károsítja a tulajdont azzal, hogy a talált vagy véletlenül hozzá került tárgyat eltulajdonítja és ezzel fenntartja azt az állapotot, amelyet nem ő idézett elő. Az orgazda szintén nem közvetlenül károsítja a tulajdont, bár haszonszerzésre törekszik. A rongáló ugyan közvetlenül okozza a kárt, de nem akar jogtalan hasznot szerezni. Tehát a fogalmi jellemzők is a fosztogató és a vagyon elleni egyéb bűncselekmények elhatárolása mellett szólnak.

A vagyon elleni bűncselekmények nemcsak a támadás módja, hanem a sértettje szerint is osztályozhatók. A szocialista büntetőjog tételesen meghatározza a társadalmi tulajdon fogalmát, annak érdekében, hogy a társadalmi tulajdon fokozott védelmét biztosítsa. A társadalmi tulajdont megillető fokozott büntetőjogi védelem kiterjed az állam, a szövetkezetek, a társadalmi szervezetek és az egyesületek vagyonára, valamint a használatukban, kezelésükben vagy rendelkezésük alatt álló idegen vagyontárgyakra, ideértve a más szocialista országok társadalmi tulajdonát is.

A szocialista büntetőjog fokozottan védi a társadalmi tulajdont. A fokozott védelem kifejezésre juthat úgy is, hogy a törvény külön fejezetben szabályozza a társadalmi, illetve a személyi javak elleni bűncselekményeket (például a román), vagy súlyosabb büntetési tételek alkalmazását írja elő (például a lengyel). A magyar büntetőjog 1950-től több mint két évtizeden át külön büntetési tételek előírásával, később a bíróságok büntetéskiszabási gyakorlatával biztosította a társadalmi tulajdon fokozott védelmét.

Az elmúlt két évtized bűnözésének adatai azt mutatják, hogy hazánkban a vagyon elleni bűncselekmények az összes közvádas bűncselekménynek mintegy a felét teszik ki, s az összes vagyon elleni bűncselekmények több mint a háromnegyede fosztogató jellegű cselekmény. A fosztogató jellegű cselekmények ilyen nagy számával szemben viszont a közbiztonságot is súlyosan sértő erőszakos bűncselekmény, a rablás, a szocialista társadalom építésének szakaszában csak egészen kis számban fordul elő. Az elmúlt huszonöt évben a

rablás még a vagyon elleni bűncselekményeknek az egy százalékát sem érte el. A vagyon elleni bűncselekményeknek az összbűnözésen belüli aránya ugyan nem változott lényegesen a felszabadulás előtti helyzethez képest, de a rablások mind abszolút számban, mind pedig arányukban igen jelentős mértékben csökkentek.

A vagyon elleni kisebb súlyú cselekmények egyes jogrendszerekben (pl. a hazaiban) csupán szabálysértések. A vagyon elleni szabálysértések száma hazánkban az 1970-es években lényegében megegyezett a vagyon elleni bűncselekmények számával. Számszerűségében tehát az államigazgatási és a büntetőjogi szankció egyenlő mértékben került alkalmazásra a vagyoni viszonyokat sértő támadásokkal szemben. Ugyanebben az időszakban a gazdasági és a pénzügyi bűncselekmények viszont az ilyen jellegű szabálysértéseknek még az egytizedét sem tették ki. Ez az arány is mutatja, hogy a gazdálkodás és a pénzügyi gazdálkodás rendjének védelmében a büntetőjognak csak ultima ratio szerepe van. Különösen akkor válik nyilvánvalóvá a büntetőjog ultima ratio jellege, ha figyelembe vesszük, hogy a gazdasági és pénzügyi kötelességek megsértésének jelentős részét fegyelmi úton bírálják el.

A gazdálkodás és a pénzügyi gazdálkodás rendjét sértő bűncselekmények tehát a vonatkozó államigazgatási szabályoknak olyan súlyú megsértései, amelyekkel szemben a fegyelmi vagy a szabálysértési szankció alkalmazása nem elégséges. Ezeknek a bűncselekményeknek jellemző vonása, hogy a törvényi tényállások általában keretszabályként kerülnek megfogalmazásra, azaz a büntetőjogi rendelkezés kereteit az államigazgatási szabályok töltik meg tartalommal. Ennek a kodifikációs megoldásnak az alkalmazásával biztosítható az összhang a büntetőjog stabilitása és az államigazgatási szabályok dinamikus fejlődése között. A keretszabályban a büntetőjog csak azt mondja ki, hogy milyen államigazgatási rendelkezésben foglalt kötelességnek milyen jellegű és súlyú megszegése képez bűncselekményt, de a kötelességet magát a gazdálkodásra és a pénzügyi gazdálkodásra vonatkozó államigazgatási szabályok állapítják meg.

II. A fosztogató jellegű bűncselekmények.

A nem erőszakos fosztogató bűncselekményeket (a lopást, sikkasztást és csalást) csak a 19. század rendszerezett büntetőjogi kodifikációja határolta el egymástól. Addig általában a lopás (furtum) fogalma alá vonták a sikkasztást és a csalást is, bár a Carolina már megkülönböztette a sikkasztást a lopástól. A 19. század büntető kódexei többnyire meghatározták e két bűncselekmény ismérveit, de még a múlt században is előfordult, hogy a vagyon elleni fosztogató támadásokat egységesen a dolog jogtalan megszerzésének nevezték.

A magyar büntetőjogban először az 1843. évi javaslat tett határozott különbséget a lopás és a sikkasztás között, mert addig például azt a fuvarost, aki a rábízott dolgot elidegenítette, „köztolvajként" kellett büntetni.

A 19. században a büntetőjogi gondolkodás a tudományos rendszerezettségig fejlődött, s ennek hatására a későbbi büntető kódexek már tételesen is elhatárolták egymástól a két bűncselekményt. Felismerték, hogy a lopás és a sikkasztás ugyan egyaránt a tulajdonjogot sérti, de a sikkasztás elkövetésekor a birtok nem szenved sérelmet, mert az eltulajdonított dolog a tettes birtokában volt. A lopás viszont, az idegen dolog elvételével, támadás a birtok ellen is. A sikkasztás ugyan nem sérti a birtokot, de a tulajdonos akarata ellenére történő elidegenítéssel, elzárással, elzálogosítással, hasznosítással a bizalommal való visszaélés valósul meg a tulajdon megsértése mellett. Ezt a bizalommal visszaélést egyes nézetek szociáletikai szempontból még elítélendőbbnek tartották, mint a lopásban megnyilvánuló birtoksérelmet.

A csalás jogtárgyának helyes felismerése és a cselekménynek a lopástól való elhatárolása szintén csak a 19—20. században történt meg következetesen. Már a római jog ismerte a furtum és a falsum közti különbséget, de az utóbbi a különféle hamisításokat is magában foglalta. Egyes jogok pedig a lopást jelentő jogtalan megszerzés fogalma alá vonták a csalárd elvételt is. Az ókori és a középkori büntetőjogok ugyan büntették a hamis játékot, a jövendőmondást, a hamis mértékkel mérést és az élelmiszerhamisítást, de a csalás és a hamisítás közti különbséget csak a 19. század büntetőjoga teremtette meg azzal, hogy először, ha nem is a csalást általában, de annak egyes formáit önálló bűncselekménynek minősítette. A 19. században a büntető kódexek külön rendelkeztek a szerződéskötésnél elkövetett csalásról, a fizetés nélküli fogyasztásról, a vasúton jegy nélkül utazásról, az árukkal elkövetett csalásról, a nyilvános versenyeknél és árveréseknél elkövetett csalásról, a biztosítási csalásról, a csalárd társaságalapításról stb. A csalás lényegét egyes elméletek még a 19. században is az igazság elferdítésében látták, s ezért a csalást a hamis eskühöz, valamint a pénz- és okirathamisításhoz hasonlították. A későbbi büntető törvénykönyvek egyértelműen határozták meg a csalást vagyon elleni bűncselekményként, azaz vagyoni haszonszerzés érdekében megtévesztés alkalmazásával elkövetett károkozásként.

A rablást szintén csak a 19—20. század büntető kódexei minősítették egyértelműen erőszakkal elkövetett vagyon elleni bűncselekménynek. A büntetőjog története során a rablás fogalma többször változott. A római jog például a rablást a furtum egyik formájának tekintette, a germán népjogok viszont

nem az erőszakos, hanem a nyílt dologelvételt tekintették rablásnak, s mivel ez nem volt alattomos bűncselekmény, a lopásnál enyhébben ítélték meg. Egyes jogok pedig kizárólag az útonállást értették a rablás fogalma alatt. Ezzel függ össze, hogy a Carolina például a rablást nem a vagyon elleni, hanem a közbiztonságot sértő bűncselekmények között szabályozta.

A középkori magyar büntetőjogban szintén a dolog nyílt elvétele volt a rablás, és ennek súlyosabban minősülő esetét képezte az erőszakos elkövetési forma. Az 1843. évi büntetőjogi javaslat viszont már az erőszak mellett a fenyegetés alkalmazását is a rablás egyik ismérveként szabályozta, továbbá a tetten kapott tolvaj által történt erőszakalkalmazást is a rablás körébe vonta. A 20. század büntetőjoga ehhez legfeljebb azt a nóvumot adta, hogy az öntudatlan állapotba helyezést is a rablás eszközcselekményének számította, ha az az idegen dolog elvétele érdekében történt.

Csak a modern büntetőjog különbözteti meg a rablást és a zsarolást az alkalmazott erőszak mértéke, illetve a kilátásba helyezett fenyegetés súlya alapján. Korábban más bűncselekményként, például hivatali hatalommal való visszaélésként büntették azt a cselekményt, amelyet ma zsarolásként értékelnek. A francia jog a 19. század közepéig lopásnak vagy, ha a fenyegetést közhivatalnok alkalmazta, hivatali bűncselekménynek minősítette a mai zsarolást. Mivel a zsarolás egyik elkövetési formája valamilyen megszégyenítő körülmény nyilvánosságra hozatalával vagy titok felfedésével való fenyegetés, még a 19. században is előfordult, hogy erre az elkövetési módra tekintettel személy elleni támadást láttak a zsarolásban.

Az 1843. évi magyar büntetőjogi javaslat rendkívül pontos jogászi megfogalmazását adta a zsarolásnak és sorolta azt a vagyon elleni bűncselekmények közé. A modern büntetőjogi elméletek a zsarolás lényegét már egységesen olyan tiltott kényszerítésben látják, amely vagyoni kárt okoz.

Századunk büntetőjogában a lopásnak, sikkasztásnak, csalásnak, rablásnak és zsarolásnak olyan ismérvei alakultak ki, amelyek függetlenek a társadalmi berendezkedéstől, s amelyeket a magyar büntetőjog is hasznosít.

A *lopás* elkövetője idegen dolgot azért vesz el mástól, hogy azt jogtalanul eltulajdonítsa, a sikkasztást pedig az valósítja meg, aki a rábízott idegen dolgot tulajdonítja el jogtalanul. A két bűncselekmény közös vonása a jogtalan eltulajdonítás, a megkülönböztető ismérv, hogy a tolvaj a dolgot mástól veszi el, a sikkasztó pedig a rábízott dologgal rendelkezik a tulajdonos sérelmére. A fuvaros például nem ellopja, hanem elsikkasztja a dolgot, mert a dolog rábízottnak minősül, s ugyancsak sikkasztás, ha a bérlő a bérbe vett tárgyat eladja vagy elzálogosítja.

A modern kor terméke a gépjármű elvételének speciális formája, a járműnek használat céljára történő elvétele. E magatartásnál az eltulajdonítás célzata hiányzik, mert a használó nem akarja a tulajdonost végleg megfosztani a dologtól, a járművet csupán meghatározott időre szóló használat céljából veszi el. Büntetőjogunk ezt a cselekményt önálló bűncselekményként szabályozza.

A *csalást* az követi el, aki jogtalan haszonszerzés végett mást tévedésbe ejt, vagy tévedésben tart, és ezzel kárt okoz. A csalás tipikus elkövetési formája a megtévesztés, tehát aktív tevékenység. A megtévesztés egyszerű hazugsággal is megvalósul, mai jogunk nem írja elő a fondorlat vagy a ravasz fondorlat alkalmazását a csalás fogalmi ismérveként. Kevésbé gyakori elkövetési forma a tévedésben tartás felhasználása kár okozására. Ez utóbbi akkor valósul meg, ha a tévedést nem a csalás elkövetője idézte elő, de azt felismeri és kihasználja jogtalan haszonszerzésre. Például, ha a ruhatáros tévedésből más kabátját adja ki, aki ezt a tévedést felismeri, és a ruhatáros figyelmét a tévedésre nem hívja fel, hanem a kabátot megtartja magának, a csalás bűncselekményét valósítja meg.

Vagyon elleni erőszakos bűncselekmény a *rablás* és a *zsarolás*. A rablásnál alkalmazott erőszak és fenyegetés, a vis absoluta, választást nem engedve gyűri le a sértett akaratát, a zsarolásnál, a vis compulsiva, pedig csak hajlítja azt, tehát a sértettnek még választást enged. Az elméleti megkülönböztetést a törvény akként fogalmazza meg, hogy a zsarolás elkövetési magatartása az erőszak és fenyegetés, a rablás elkövetési magatartása pedig az erőszak, illetve az élet és testi épség ellen irányuló közvetlen fenyegetés alkalmazása. Nyilvánvalóan nincs a sértettnek választási lehetősége, ha öntudatlan vagy védekezésre képtelen állapotba helyezték, ezért ezt az elkövetési módot is rablásnak tekinti a törvény. Az erőszak és a fenyegetés alkalmazása általában akkor a rablás elkövetési magatartása, ha a dolog megszerzését célozza, ezért külön rendelkezéssel rablásnak minősíti a törvény, ha a tolvaj a már megszerzett dolog megtartása végett alkalmaz erőszakot vagy fenyegetést.

Ha az erőszak és a fenyegetés nem a dolog megszerzésére irányul, akkor nem rablás, hanem zsarolás valósul meg. Például joglemondó nyilatkozat kicsikarása egyszerű fenyegetés alkalmazásával a zsarolás alapeseteként, emberöléssel vagy testi sértéssel fenyegetve pedig a zsarolásnak a rablással azonosan büntetendő minősített eseteként kerül elbírálásra.

III. A vagyon elleni egyéb bűncselekmények.

Szemben a fosztogató bűncselekményekkel, a nem fosztogató jellegű cselekmények önálló

bűncselekménnyé nyilvánítása csak a modern büntetőjogban történt meg. Az e csoportba sorolt bűncselekményekről szóló rendelkezéseket rendszerint csak a 20. század, s legfeljebb néhány esetben a 19. század büntető kódexeiben találjuk. Mint már volt róla szó, nem fosztogató jellegű vagyon elleni bűncselekménynek tekintjük a hűtlen és hanyag kezelést, a jogtalan elsajátítást, az orgazdaságot, a rongálást és a bitorlást.

A *hűtlen kezelés* néhány formájának, a gyám és a gondnok visszaélésének a büntetéséről mind a Code pénal, mind az 1843. évi magyar büntetőjogi javaslat tartalmaz ugyan rendelkezéseket, de a hűtlen kezelés általános szabályozása még ma sem minden büntető kódexnek sajátja. A büntetőjog-tudomány sem egységes e bűncselekmény megítélésében és többféle magyarázatát találjuk a hűtlen kezelés jogi tárgyának. A visszaélés elmélete szerint a hűtlen kezelés a jogszerű képviseleti hatalommal való visszaélés útján elkövetett vagyoni károsítás. A bizalomtörés elmélete szerint a hűtlen kezelés lényege az olyan személyeket terhelő kötelesség kárt okozó megsértése, akik különös hűségre vannak kötelezve a kezelésük, gondviselésük alatt álló vagyon alanyai irányában. A jogi kötelezettség megsértésének elmélete pedig azt tanítja, hogy a hűtlen kezelés az idegen vagyon kezelésével, gondozásával járó jogi kötelezettség megszegése.

A szocialista büntető kódexek általában nem a vagyon elleni bűncselekmények közé sorolják a *társadalmi tulajdon hűtlen vagy hanyag kezelését*, de a személyi tulajdon hűtlen kezeléséről több büntető kódex (például a csehszlovák, az NDK) ennek ellenére a vagyon elleni bűncselekmények között rendelkezik.

A magyar büntetőjog a hűtlen kezelés jellemzőjének a vagyoni károkozást tekinti, s erre a jellemzőre tekintettel sorolja a hűtlen kezelést a vagyon elleni bűncselekmények közé. Mivel a hanyag kezelés a hűtlen kezelésnek gondatlan elkövetési változata, a két bűncselekmény a bűnösség szintjén különbözik egymástól, tehát a hanyag kezelés jogi tárgya nem különbözik a hűtlen kezelésétől.

A magyar tételesjogi felfogás szerint a hűtlen kezelést az követi el, akit idegen vagyon kezelésével bíztak meg, és e megbízásból folyó kötelesség megszegésével a vagyonban kárt okoz. A vagyonkezelési kötelesség mindig a megbízás természetéből, a tevékenység jellegéből folyik. Ha a megbízás a vagyonnal való gazdálkodásra szól, akkor olyan gazdasági tevékenységet kell kifejteni, amely megfelel az adott vagyon természetéből adódó ésszerű gazdálkodásnak. Ha a megbízás csak az őrzésre vonatkozik, akkor a kötelesség az államgazdóváshoz szükséges tevékenységre korlátozódik. A kötelességeket nem kell írásban rögzíteni, azok folyhatnak a szakma általános gyakorlatából is.

A hűtlen kezelő a kárt szándékosan, a hanyag kezelő pedig gondatlanul okozza. A hanyag kezelő is a megbízásból folyó kötelességét szegi meg, de csak a társadalmi tulajdonban okozott kár, illetve a hatósági megbízás vagy jóváhagyás alapján végzett tevékenység (gyámság, gondnokság) során okozott kár szolgálhat a büntetőjogi felelősség alapjául. Tehát a magánszemélyek között létrejött és a hatóság által jóvá nem hagyott szerződésből folyó kötelesség elhanyagolásával károkozás nem büntetőjogi, csak polgári jogi felelősséget von maga után.

A *talált dolog visszaadását* előíró szabály minden népnél ősidőktől fogva létező norma. E normának a megszegése azonban csak a modern büntetőjogban vált önálló bűncselekménnyé. A talált dolog megtartását még a Code pénal is lopásként rendelte büntetni, a 19. század más büntető kódexei pedig azt gyakran sikkasztásnak tekintették. Az NDK büntetőjoga ma is lopásnak tekinti, ha valaki a birtokába került idegen dolgot jogtalanul eltulajdonítja. Az 1843. évi büntetőjogi javaslat fejlettségét mutatja, hogy a jogtalan elsajátítást már önálló bűncselekményként szabályozta. Ez a cselekmény is a tulajdonjogot sérti, de a jogtalan elsajátító csak fenntartja azt az állapotot, hogy a dolog kikerült a tulajdonos rendelkezése alól.

A talált idegen dolgot a magyar jog szerint a találó 8 napon belül köteles a hatóságnak vagy a tulajdonosnak visszaszolgáltatni. Ha ezt elmulasztja, vagy már a határidő alatt a dolgot eltulajdonítja (például eladja, elzálogosítja), a jogtalan elsajátítás bűncselekménye valósul meg. Ugyanez a szabály érvényes, ha a dolog véletlenül vagy tévedésből kerül a jogtalan elsajátító birtokába. Ha kétségtelen, hogy a tulajdonos lemondott a jogáról, a találó a dolgot megtarthatja, és bűncselekmény nem valósul meg.

Szintén a jogellenes helyzet fenntartása miatt látta büntetendőnek az *orgazdaságot* az ún. fenntartási elmélet, amelyet csak a 19—20. század büntető törvényeiben fogadtak el az orgazdaságnak önálló bűncselekménykénti szabályozásával. A 19. század büntetőjogában a részességi elmélet uralkodott, s azt a személyt, akinél a lopott holmit megtalálták, utólagos részesként büntették. Napjainkban sem minden büntetőjog tekinti vagyon elleni bűncselekménynek az orgazdaságot. Az NDK büntető kódexe például az igazságszolgáltatás elleni bűncselekmények közé sorolta. A magyar jog szerint az orgazdaságot az követi el, aki meghatározott vagyon elleni bűncselekményből származó dolgot vagyoni haszon végett megszerzi, elrejti vagy az elidegenítésben közreműködik. Ha az orgazda a meghatározott vagyon elleni bűncselekményekből származó dolog megszerzését, elrejtését vagy elidegenítésében közreműködést már az alap-

bűncselekmény elkövetése előtt megígérte a tolvajnak stb.-nek, akkor nem orgazdaság, hanem az alapbűncselekmény tettese szándékának erősítésére tekintettel, az alapbűncselekményhez nyújtott bűnsegély valósul meg. Ha az orgazda nem tudja, de a körülményekből gyaníthatja, hogy a dolog lopásból stb.-ből származik, nem bűncselekményt, hanem az orgazdaság szabálysértését kell megállapítani.

A *vagyonrongálás* még a 19. században is csak kivételesen minősült bűncselekménynek, kizárólag akkor, ha a cselekmény közérdeket is sértett. A Code pénal például csak meghatározott rongálási formák (épületrombolás, okiratrongálás, határjel-megrongálás) büntetéséről rendelkezett. Az elméletben pedig olyan álláspont alakult ki, hogy az erőszakos elkövetési módra tekintettel a rongálás nem a vagyon elleni, hanem a testi épség elleni bűncselekményekhez áll közel. A 19—20. század büntetőjoga már vagyon elleni bűncselekménynek minősíti a más vagyonának megrongálását, és egyértelműen elhatárolja az okirat megrongálásától, amely okirathamisításnak számít, továbbá az erőszakos személy elleni bűncselekményektől. A szocialista büntetőjogokkal egyezően az idegen vagyontárgy szándékos megsemmisítését vagy megrongálását a magyar törvény is minden esetben, a gondatlan megsemmisítést vagy rongálást pedig csak a társadalmi tulajdon sérelmére elkövetve és bizonyos összegű kárt okozva rendeli bűncselekményként büntetni.

Az *uzsora* megítélésével kapcsolatban mind az elméletben, mind a jog rendelkezésében háromféle álláspont különböztethető meg. Az első a szerződések teljes szabadságát hirdette, és az uzsorát nem tartotta büntetendő magatartásnak, a második mindenféle uzsorát büntetés alá vont, a harmadik pedig csak a kirívó kizsákmányolást tekintette bűncselekménynek. A nézetek változatát jól példázza a múlt század magyar büntetőjogának fejlődése. A század elején a mértéken felüli kamatkikötést büntetni rendelték, a század közepén a kereskedelem területén teljes szabadságot biztosítottak, később pedig általában eltörölték az uzsora büntetését, a század végén viszont a hiteluzsorát bűncselekménnyé nyilvánították. Egyes elméletek az uzsorát a kizsákmányoló jellegű bűncselekményekhez, például a kitartottsághoz hasonlították, de ma már elfogadott, hogy az uzsora a vagyoni viszonyokat sérti.

Az uzsorának ismérve a más szorult vagy függő helyzetének, tapasztalatlanságának, könnyelműségének vagy értelmi gyengeségének kihasználása, feltűnően aránytalan előny szerzése érdekében. Az uzsora tipikus elkövetési formája a magas kamatkövetelés, de megvalósulhat akkor is, ha valaki egy dolgot feltűnően alacsony vételárért vesz meg, tudva, hogy az eladó a vételárat italozásra vagy szerencsejátékra kívánja fordítani. Az 1978. évi IV. törvény nem az uzsora előbb említett formáit, csupán az üzletszerű pénzkölcsönzést rendeli büntetni üzérkedésként.

A bitorlás bűncselekményét pedig az 1961. évi V. törvény vezette be a büntetőjogunkba.

A *bitorlást* az követi el, aki más szellemi alkotását, találmányát, újítását vagy ipari mintáját sajátjának tünteti fel, és ezzel kárt okoz. A törvény bitorlásnak minősíti továbbá azt a korrupciós magatartást, ha valaki az újítás, találmány stb. hasznosítását attól teszi függővé, hogy őt a szerző előnyben részesíti.

Tulajdonképpen a csalásnak egyik elkövetési változata a *vásárlók megkárosítása*. Ez a bűncselekmény akkor valósul meg, ha hamis méréssel, számolással vagy az áru minőségének a rontásával károsítják meg a fogyasztót.

IV. A gazdálkodás rendjét sértő bűncselekmények.

A termelés és az elosztás rendjére vonatkozó államigazgatási szabályok megsértésének büntetőjogi szankcionálása a modern korban alakult ki. Az ilyen büntetőjogi rendelkezéseknek szükségszerű előfeltétele, hogy az állam hatalmi eszközökkel szabályozza a termelés és az elosztás rendjének egyes területeit. A liberálkapitalista állam általában biztosította a gazdasági élet szabadságát, s igazgatási szabállyal csak ritkán korlátozta a termelés és az elosztás rendjét. Az igazgatási szabályok közül a legjellemzőbb néhány közszükségleti cikk árának a korlátozása, s ezeknek a korlátozásoknak a megsértése képzett bűncselekményt.

A monopolkapitalizmus kifejlődésével, s különösen a háborúk, feszültségek idején az államigazgatási rendelkezések szerepe megnövekedett és szaporodott a megsértésüket szankcionáló büntetőjogi rendelkezések száma. A mennyiségi növekedéssel egy időben a gazdasági életet szabályozó államigazgatási előírások megsértését a burzsoá büntetőjog elméletileg igyekezett elhatárolni az ún. klasszikus bűncselekményektől. Kialakult a közigazgatási büntetőjog-ellenességre vonatkozó elmélet, továbbá a gazdasági büntetőjog fogalmának segítségével keresték az elhatárolást a klasszikus értelemben vett bűncselekmények és a gazdasági bűncselekmények között.

A szocialista társadalomban az államnak egyik fontos funkciója a gazdaság szervezése és irányítása. Ennek megfelelően a szocialista büntetőjognak szerves részét alkotják a gazdaságirányítási rendelkezéseknek a megsértését szankcionáló szabályok. A gazdaságirányítás módszerei ugyan időnként változnak, de a szocialista állam központi irányító akarata más-más irányítási módszer mellett is jogi formákban jut kifejezésre. Egyrészt ezeknek a jogi rendelkezéseknek a megsértései, másrészt pedig a közgazdasági szabályozók rendjének a kijátszása, a biztosított lehetőségekkel való

visszaélés különféle formái valósítják meg a gazdálkodás rendjét sértő bűncselekményeket.

A magyar büntetőjogban gazdasági bűncselekmény a gazdálkodási kötelesség megszegése, a népgazdaság szerveinek megtévesztése, a gazdasági ellenőrzés meghiúsítása, a beruházási és pénzügyi fegyelmet sértő cselekmények, a minőségi előírások megszegése, az üzérkedés, az árdrágítás, a külkereskedelemre vonatkozó előírások megszegése és a közellátási rend sérelme. A különféle gazdaságirányítási szabályokba foglalt kötelességek megszegése általában akkor képez csak bűncselekményt, ha a kötelességszegés számottevő vagy jelentős gazdasági hátrányt okozott.

A gazdálkodási kötelesség megszegéséért büntetendő az a személy, aki termék vagy termény előállítására, valamint forgalmára vonatkozó szabályokat megszegi, és ezzel a népgazdaság érdekeit sérti. Mindig a gazdaságirányítási szabályok írják elő az éppen hatályos kötelességeket, s ezek a kötelességek töltik meg tartalommal a büntetőjogi keretszabályt.

A gazdaságirányítás hatékonyságát veszélyezteti a hamis adatszolgáltatás. Ezért büntetendő a nyilvántartások vezetésének rendszeres elmulasztása és a gazdasági ellenőrzés meghiúsítása.

A tervgazdálkodás megvalósíthatatlan a beruházások és a pénzforgalom központi szabályozása nélkül. A törvény büntetni rendeli a beruházások és a pénzgazdálkodás rendjének számottevő megsértését, ha a beruházást nem az arra rendelt forrásból valósítják meg, vagy a beruházásra rendelt eszközöket másra használják fel, továbbá ha a hitelnyújtás szabályait megszegik.

Büntetőjogi szankció is védi a termékek és termények minőségét. Büntetendő cselekmény a rossz minőségű vagy hamis jelzéssel ellátott termék és termény forgalomba hozatala, illetve a termék és termény minőségének hamis tanúsítása.

Üzérkedést követ el az, aki jogosítvány nélkül kereskedelmi tevékenységet folytat, vagy vállalkozást tart fenn, illetve áruval indokolatlan közbeeső kereskedést űz. Ennek a bűncselekménynek egyik elkövetési formája, amikor az engedélyező hatóság kijátszása céljából a cselekményt szövetkezet szabályszerű működésével leplezik.

A külkereskedelmi monopólium védelmében a megfelelő jogosítvány nélküli, illetve a jogszabályoknak meg nem felelő külkereskedelmi tevékenység folytatását a büntetőjog szankcionálja. Az utóbbi magatartás akkor büntetendő, ha az a külkereskedelem érdekeit sérti.

Az árszínvonal stabilitásának biztosítása érdekében a törvény büntetni rendeli az *árdrágítást*. Árdrágítást követ el, aki a hatósági vagy kötelezően megszabott árnál magasabb árat kér, illetve ilyen ár hiányában tisztességtelen hasznot érvényesít.

Közellátási bűncselekményt valósít meg, aki a készletgazdálkodásra vonatkozó szabályokat megszegi, és a szükséghez képest túlzott beszerzéssel a mások beszerzését nehezíti, illetve a termék vagy termény beszerzésére, forgalmára és szállítására vonatkozó jogosítványt megtévesztő magatartással szerzi meg, feltéve, hogy az előbbi magatartások a közellátás érdekeit sértik.

V. A pénzügyi gazdálkodás rendjét sértő bűncselekmények.

A pénzügyi gazdálkodás rendjét sértő bűncselekmények magukban foglalják a pénz- és bélyeghamisítást, valamint adó-, illeték-, devizaés vámszabályok megszegésének büntetéssel fenyegetett elkövetési formáit.

A pénz feltalálása a *pénzhamisítás* feltalálásához is vezetett. A csökkent értékű pénzzel történő fizetés jogtalan vagyonnövekedést eredményezett, ezért a pénzhamisítást esetenként a vagyon elleni bűncselekmények közé sorolták. Az ókorban és a középkorban, mivel a pénz a császár vagy király képmásával volt ellátva, a pénzhamisítást felségsértésként büntették. A 19. század büntetőjoga már többnyire nem minősítette állam elleni bűncselekménynek a pénzhamisítást, de a jogi tárgyáról még nem alakult ki egységes felfogás. A pénzhamisítást a közrend elleni, a közhitelt sértő, a hamisítási és a vagyon elleni bűncselekmények között egyaránt megtaláljuk. A 20. század büntető kódexei rendszerint önálló fejezetben vagy cím alatt rendelkeznek a pénzhamisításról, együtt a bélyeghamisítással.

A büntetőjog már az ókortól büntetéssel fenyegeti az állam, illetve az állami költségvetés megkárosítását az adó-, illeték-, majd később a vámszabályokban foglalt kötelesség megszegésével. A középkorban egyes jogok a lopás széles fogalma alá vonták ezeket a károsító cselekményeket, de volt olyan kódex is, amely az adóbevallásnál megkövetelt eskü hamissága miatt büntette a cselekményt. Hazánkban a múlt században elterjedt az a nézet, hogy az adófizetés megtagadása, illetve az adószedők kijátszása a különböző elnyomókkal szembeni nemzeti ellenállás egyik megnyilvánulása.

A modern burzsoá büntetőjogi elmélet a közigazgatási büntetőjog-ellenességet általában az erkölcsi elemektől mentesen igyekszik meghatározni. Ennek a felfogásnak az ellenkezőjét vallották a két világháború között a magyar nacionalisták azzal, hogy az adó- és illetékvisszaéléseket hazafiatlan és becstelenítő cselekedeteknek minősítették.

A külfölddel kapcsolatos pénzügyi forgalom állami ellenőrzése és szabályozása a modern kor terméke, s ennek megfelelően a *devizagazdálkodást* sértő bűncselekmények is a 20. században alakultak ki.

A szocialista társadalmi viszonyok között bűncselekményt képeznek a pénzügyi gazdál-

kodás rendjét legsúlyosabban sértő cselekmények. Az adó-, illeték-, vám- és devizaszabályok megszegésének többségét kitevő csekélyebb súlyú eseteket szabálysértésként bírálják el.

Pénzügyi gazdálkodás rendjét sértő bűncselekmény a magyar büntetőjogban a pénzhamisítás, a bélyeghamisítás, a devizagazdálkodást sértő bűncselekmény, az adócsalás és a vámbűncselekmény.

Pénzhamisításként rendeli büntetni a törvény a pénz meghamisítása mellett annak utánzását és a hamis vagy utánzott pénz forgalomba hozatalát. Az utóbbi magatartás akkor is büntetendő, ha a pénz hamis jellegéről a forgalomba hozó az átvételkor nem szerzett tudomást, de a későbbi felismerés ellenére a hamis pénzt mégis valódiként hozza forgalomba.

A *bélyeghamisítás* elkövetési tevékenysége hasonló a pénzhamisításéhoz. Bélyeghamisításnak tekinti a törvény a postai vagy pénzügyi használatban levő bélyegek meghamisítása mellett mérésügyi hatóságok által a mérőeszközök hitelességének és vizsgálatának bizonyítására, valamint a hordók űrtartalmának jelzésére használt megjelölések, bélyegek és pecsétek meghamisítását is.

A *devizagazdálkodást* sértő bűncselekmény kereteit a devizagazdálkodásról, valamint a nemesfémek és nemesfémtárgyak birtokban tartásáról és forgalmáról szóló hatályos igazgatási jogszabályok töltik meg tartalommal. Az igazgatási szabályok határozzák meg azokat a kötelességeket, amelyeknek a megszegése bűncselekményt valósít meg.

Adócsalást követ el, aki az adó- és illetékkötelezettség megállapítása szempontjából jelentős adatot a hatóság előtt valótlanul ad elő vagy elhallgat és ezzel az adóbevételt csökkenti, továbbá megtévesztéssel adó- és illetékkedvezményt szerez, illetve adóköteles terméket az ellenőrzés alól elvon.

A *vámbűncselekmény* a csempészetet és a vámorgazdaságot foglalja magában. Csempészet valósul meg, ha a vámárut eltitkolják, vagy a vámhatóság előtt valótlan nyilatkozatot tesznek. Vámorgazdaság pedig a csempészett vámárunak vagyoni haszon végett való megszerzése, elrejtése vagy az elidegenítésében közreműködés.

Irodalom: *Horgosi* György: Árdrágító és közellátási bűncselekmények. Bp. 1960.; Pénzügyi bűntettek és szabálysértések. Bp. 1970.; *Wiener* A. Imre: A gazdasági vezetők büntetőjogi felelőssége. Bp. 1974.

Kursz szovetszkogo ugolovnogo pravo. Csaszt' oszobennaja. Tom. 4—5. Moszkva, 1970—1971.

Garçon, Emile: Code pénal annoté. Tome 1—3. Paris, 1952—1959.; *Schönke—Schröder:* Strafgesetzbuch. Kommentar. München, 1970.

Wiener A. Imre

VÁLASZTÁS → *Képviseleti rendszer*

VÁLASZTOTT BÍRÁSKODÁS → *Kollíziós jog; — Nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga; — Polgári peres és nemperes eljárás*

VÁLLALATI GAZDÁLKODÁS → *Pénzügyi jog*

VÁLLALKOZÁSI SZERZŐDÉS → *Szerződéstípusok*

VÁMJOG → *Pénzügyi jog*

VÁROS → *Állami területi beosztás; — Helyi igazgatás*

VÉDŐ → *Büntető eljárás lefolytatása*

VÉGINTÉZKEDÉS → *Öröklési jog*

VÉGREHAJTÁS → *Büntetés; — Polgári peres és nemperes eljárás*

VÉGREHAJTÁSI ELJÁRÁS → *Államigazgatási eljárás; — Szabálysértés*

VÉGREHAJTÓ BIZOTTSÁG → *Helyi igazgatás*

VÉGSZÜKSÉG → *Büntethetőséget kizáró okok*

VESZÉLYES ÜZEM: I. Kiinduló tétel (1721.) — II. Intézménytörténet (1721.) — III. Veszélyesség (1723.) — IV. A veszélyes üzemi felelősség két tényállása (1723.) — V. A főszabály (1723.) — VI. A károsult (1725.) — VII. Veszélyes üzemek közrehatása (1726.) — VIII. A kötelező gépjárműfelelősségi biztosítás hatása a felelősségre (1726.)

I. Kiinduló tétel.

Fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatója fokozott felelősséggel tartozik: a felelőssége független attól, hogy vétkesen vagy vétlenül okozta-e a kárt. A „különleges veszéllyel járó tevékenység"-nek speciális értelme van: egy duhaj részegekkel teli kocsmában felszolgáló is veszélyes tevékenységet folytat, károsodása mégsem esik a fokozott veszéllyel járó tevékenységért megállapított felelősségi szabályok alá.

II. Intézménytörténet.

A fokozott veszéllyel járó tevékenységért fennálló fokozott felelősség az ipari forradalommal vált aktuálissá. A gőzgép, robbanóanyag és villamos energia tömeges felhasználása nemcsak a termelési viszonyokat alakította át, de a polgári jogi felelősség lényeges módosulására is vezetett. A gépi erővel működő üzemek elterjedése és a gépi erővel hajtott járművek tömeges igénybevétele már a 19. század folyamán újfajta veszélyeket hozott

létre, nagymértékben megnövelte a balesetek számát és súlyosságát; ezek ellen újfajta védekezésre van szükség. A baleseteknek leginkább kitett munkásosztály — főként fejlődő szervezetei útján — harcot indított a fokozott baleseti veszély leküzdéséért és a már bekövetkezett károknak a gépeket üzemben tartókra hárításáért. E küzdelem eredményeképpen a tőkésosztály uralmának alapjai szempontjából nem lényeges területeken engedményeket tett, hogy ezzel csökkentse a ránehezedő nyomást, és magát kedvezőbb színben tüntesse fel (szociális törvényhozás, szociális jog). Az üzemi balesetvédelem továbbá a tőkésvagyont is védte, és a munkásosztály fenntartása sem volt közömbös. Ehhez járult a közlekedés egyre növekvő számú áldozatának a kártérítéshez fűződő érdeke, amelyet csak kevéssé elégített ki az a felelősség, amely a vétkesség bizonyítását igényelte.

Mindez az áldozatok szélesebb körű kártalanítására irányuló tendenciákat váltott ki. Üzemi balesetekre elterjedt a társadalombiztosítás. Alkalmazottak károkozásaiért a munkáltatót is egyre szélesebb körben tették felelőssé. A közlekedés területén pedig kialakult és más területekre is kisugárzott egy, az általánosnál szigorúbb felelősségi alakzat, olyannyira, hogy ez a fokozott veszéllyel járó tevékenységért való felelősség, más néven veszélyes üzemi felelősség mind hatalmasabb kivételként nyomult az általános vétkességi felelősség mellé.

Az úttörő ebben a vonatkozásban az 1838. évi *porosz* vasúti törvény volt: kimondta a vasút okozta károkra a vétkességtől független felelősséget. A történelem iróniája, hogy ezt az ízig-vérig burzsoá indítású felelősséget akkor a mezőgazdasági termékeit fuvaroztató nagybirtokos osztály kényszerítette rá az akkor Poroszországban még gyenge, vasúti koncessziókért folyamodó burzsoá érdekeltségekre *(Mádl*, 361—363.).

A fejlődés a különböző államokban különböző volt.

a) A korai polgári forradalom *angol* joga és a hatása alatt álló jogok ezt a fejlődést legfeljebb a bírósági gyakorlat szigorításával vitték véghez, de elvileg ma is ragaszkodnak ahhoz, hogy a felelősséghez ezen a téren is vétkességre van szükség.

b) Franciaországban sem változtattak a polgári törvénykönyv vétkességi felelősséget megkívánó szabályain, de ezeket a bírósági gyakorlat teljesen átértelmezte. Azt a szabályt, amely elrendelte a felelősséget az olyan károkért, amelyeket valakinek a vagyontárgyai okoznak, elszakították a vétkességi felelősség főszabályától, és önálló szabálynak kezdték tekinteni. Ezen alapul az a tétel, hogy „a dolgok tettéért" fennálló felelősség a főszabályban megkívánt vétkességtől független, és a felelősség hiányát — pl. az elháríthatatlan külső okot — a károkozónak kell bebizonyítania.

c) Másképpen járt el a *német* jog. Érintetlenül hagyta a vétkességi felelősség szabályait a polgári törvénykönyvben, de külön törvényekben a vétkességtől független felelősséget alakított ki, mégpedig először egyes iparüzemek által okozott halál és testi sértés esetére (Reichshaftpflichtgesetz, 1871), majd ezt kiterjesztette egyrészt a vagyoni károkra, másrészt a gáz és az elektromosság okozta károkra, továbbá a gépkocsik által okozott károkra. Ahol azonban a felelősség a vagyoni károkra is kiterjed, ott mintegy a fokozott felelősség ellentételeként maximálta a megítélhető kártérítést. Ezt az utat követte az *osztrák* törvényhozás is, noha formálisan csak 1959-ben vezette be a vétkességtől független felelősséget gépkocsik okozásaiért, továbbá ezt vette alapul a burzsoá *magyar* bírósági gyakorlat is, noha jelentős mértékben meghaladta a német megoldást. Ez az ún. veszélyeztetési felelősség (Gefährdungshaftung), amelynek fő indoka az, hogy aki tevékenységével másokat fokozott mértékben veszélyeztet, az köteles ennek kockázatát legalább részben viselni.

d) Az európai *szocialista* jogok túlnyomó többsége — minden olyan ország joga, amely szocialista polgári törvénykönyvet hozott létre — ezt a felelősségi alakzatot meghonosította; idevágó szabály először az OSZFSZK 1923. évi polgári törvénykönyvében jelent meg. A megoldás a vezető burzsoá államok megoldásait meghaladja, amikor ezt a fokozott felelősséget *általánosított* formában *minden* fokozottan veszélyes tevékenységre kimondja, és a szabályait *beemeli a polgári törvénykönyvbe*. A vétkességi elv kvázi-egyeduralma szellemében fogant burzsoá polgári jogok számára ugyanis ez a modern, vétkességtől független felelősség rendkívüli, rendszeridegen jelenség volt, amely a jogba a tények makacsságával beleerőltette magát, de a polgári jog törzsanyagában, a polgári törvénykönyvben nem kaphatott helyet. Ebben egyébként az is szerepet játszott, hogy az új veszélytípusok nem egyszerre bontakoztak ki (pl. az autókárok több évtizeddel később váltak érzékelhetővé, mint a vasútkárok), és többnyire akkor, amikor a polgári törvénykönyvek már léteztek, vagy éppen előkészület alatt álltak. A szocialista jogalkotás viszont — annak ellenére, hogy ma a szocialista jogtudomány sokkal nagyobb becsben tartja a vétkességi felelősség elvét, mint a burzsoá jogtudomány — a modern technika társadalmi jelentőségének megfelelő helyet biztosított e vétkességtől független felelősségi alakzatnak a polgári törvénykönyvekben. A legtöbb államban ez a felelősségi alakzat mint a fokozott veszéllyel járó tevékenységért fennálló felelősség alakult ki, *Lengyelországban* azonban mint a természeti erőforrások okozta károkért való fokozott felelősség.

A tudományos-műszaki forradalom azonban bizonyos területeken ma már ezt a felelősségi

alakzatot is meghaladja. Ennek egyik jele a kötelező gépjárműfelelősségi biztosítás elterjedése, amely túlnyomórészt leveszi a felelősség minden terhét a gépjármű üzembentartójáról (l. V. 5, VII.). A nukleáris energia felhasználásának terjedése is kinövi ezt a felelősségi alakzatot, hiszen egy esetleges üzemi hiba olyan károkat okozhat, amelyek viselésére sem az azt üzembentartó nagyvállalat, sem a biztosító nem képes: az ilyen események óriási területeket tehetnek hosszú időre termésképtelenné, és emberek, valamint állatok sok generációjában okozhatnak súlyos károkat. Ezért több burzsoá államban a felelősség kimenthetetlen, valójában merőben kockázatviseléssé alakul át, és ez a kockázat egy bizonyos értékhatár felett az államot terheli.

III. Veszélyesség.

A vétkességtől független felelősség tehát a fokozottan veszélyes tevékenységen alapul. Valóban: a gépjárműbalesetek statisztikája ugyancsak alátámasztja ezt a fokozott veszélyességet. A statisztikából azonban az is kitűnik, hogy az idevágó balesetek kb. 95—96%-ában a vétkesség is szerepet játszik: a tipikus esetekben valójában a balesetet egy veszélyes körülmények között tanúsított vétkes magatartás okozza, és csak a következményeket növeli meg a veszélyesség. Továbbá az idevágó szabály általános megfogalmazása ellenére sem minden fokozottan veszélyes tevékenység tartozik ebbe a körbe (pl. részeg verekedők szétválasztása, megtámadott ember segítségére sietés, vízből mentés; ebbe a körbe tartozik viszont szódavíz gyártása és a szódásüvegek tárolása, pedig aligha veszélyesebb, mint az előbbiek). Egy modern, automatikus berendezésekkel felszerelt, tehát az emberi figyelem ingadozásainak hatását kiküszöbölő felszereléssel rendelkező vasút összehasonlíthatatlanul biztonságosabb, mint a hajdani postakocsizás vagy lovaskocsival ráhajtás a gépkocsikkal teli közútra, mégis az előbbi a „fokozottan veszélyes" tevékenységek körébe tartozik, az utóbbi nem. Itt valójában nem annyira fokozott veszélyességről van szó, hanem arról, hogy bizonyos területeken *speciális védekezésre* van szükség a károsodások megelőzése és elhárítása érdekében, és a jogi szabályozás ezekre koncentrál és nem a vétkesség igen általános jelenségére. Ennek az az alapja, hogy a technika fejlődése ugyanakkor, amikor új, nagyhatású veszélyforrásokat keletkeztet, egyben megteremti az ezek elleni védekezés lehetőségeit is. A vétkességtől független felelősség tehát nem annyira a fokozottan veszélyes tevékenységen alapul, mint inkább *a különleges védekezés elmulasztásán*, az ilyen különleges védekezésre való ösztönzésen. Ehhez járul az a törekvés, hogy a tömeges kárveszély áldozatait messzemenően kártalanítsák (reparációs funkció).

IV. A veszélyes üzemi felelősség két tényállása.

Az 1959. évi polgári törvénykönyv által ún. fokozott veszéllyel járó tevékenységért fennálló felelősségnek a magyar jogban két tényállása van:

a) amikor *a károkozó folytatja* az említett tevékenységet, *a károsult nem;* erre a tényállásra épül a felelősségi alakzat főszabálya (l. V.),

b) amikor *több* fokozott veszéllyel járó tevékenység közrehatásából áll elő a kár (l. VI.).

Ezek az esettípusok vegyülhetnek is: pl. két gépkocsi összeütközik, és mindkettő megsérül (*b* eset), de megsérül egy arra hajtó kerékpáros is (vele szemben *a* eset).

V. A főszabály. 1. A fokozott veszéllyel járó tevékenység köre. 2. A fokozott veszélyesség körén kívül eső károkozások. 3. Kimentés a felelősség alól. 4. A felelős személy.

A polgári törvénykönyv 345. §-a értelmében, aki fokozott veszéllyel járó tevékenységet folytat, az az ebből keletkezett kár megtérítésére köteles, kivéve, ha bizonyítja, hogy a kárt olyan elháríthatatlan ok idézte elő, amely a fokozott veszéllyel járó tevékenység körén kívül esik; a károsult nem elháríthatatlan, de felróható közrehatása esetén a kárt arányosan meg kell osztani.

1. A fokozott veszéllyel járó tevékenység köre.

Az ebbe a körbe tartozó tevékenységfajtákat lehetetlen felsorolni; ezek egyébként a technika fejlődésével változnak is. A bírósági gyakorlat nagyjából a következő tevékenységfajtákat sorolja ide:

a) gépi erővel vagy természeti energiával hajtott *járművek* működtetése, ideértve a felvonót is;

b) másfajta *gépek* működtetése, kivéve a háztartásban működtetett gépeket és az orvos által a gyógykezelés során használt gépeket;

c) gépi erővel működő *ipari üzemek*, villamos energiát termelő és átalakító üzemek és berendezések, valamint gépek alkalmazására tekintet nélkül az építkezések, bányák, gázművek és vízművek;

d) robbanóanyagok készítése, tartása és alkalmazása, lőfegyvertartás;

e) mérgező anyagok készítése, tartása és felhasználása (féregirtás, fertőtlenítés, permetezés stb.);

f) sugárzó anyagok és készítmények használata;

g) a fokozott veszéllyel járó tevékenység felelősségi szabályai körébe vonta a polgári törvénykönyv 1977. évi reformja a *környezet* veszélyeztetésével okozott károkért fennálló felelősséget. Talán itt látszik a legvilágosabban, hogy valójában különleges védekezés elmulasztásáról van szó, és a károkozásban többnyire szerepe van a vétkességnek is (l. III.);

h) vadállat tartása; a törvényben felsorolt *vadon élő* állatok károkozásaiért a felelősség

még szigorúbb: lényegében kimenthetetlen; itt inkább kockázatviselésről van szó semmint felelősségről;

i) bizonyos viszonylag *kezdetleges körülmények* között végzett munkák (kutatás, gödörásás, pinceásás, csatornázás, kavics- és homokkitermelés, ha nem a felszínen történik, kőoszlop állítása felvonószerkezet nélkül stb.).

Az utóbbi eset nincsen kapcsolatban a technika fejlődésével; a fokozott felelősség — a károsultak fokozott védelme mellett — elsősorban a különleges védekezés kifejtésére ösztönöz. Ez a kezdetleges körülmények miatti veszélyesség körében nemcsak biztonsági intézkedések megtételét jelenti, hanem mindenekelőtt a kezdetleges körülmények felszámolását. Ez tehát az *a—h)* esetektől abban különbözik, hogy itt a cél a veszélyesség *megszüntetése*, míg a többi esetkörben ezt a célt nem reális kitűzni: ezekben a cél a károsodások lehető legnagyobb mértékű *csökkentése*.

2. A fokozott veszélyesség körén kívül eső károkozások.

Az előző pontban felsorolt tevékenységi körökön belül nem minden károkozás esik a veszélyes üzemi felelősség szabályai alá, hanem csak az, amelyet kifejezetten a tevékenység *veszélyes eleme* váltott ki.

Ezért nem alkalmazhatók a veszélyes üzem felelősségére vonatkozó szabályok, ha a kár a károkozó által folytatott tevékenység *fokozott veszélyességével* nincs *releváns okozati összefüggésben*. Ez a helyzet pl. amikor valakinek a ruhája bepiszkolódik, mert a jármű ülése olajos volt, ha a kárt parkoló (de nem a forgalomban időlegesen megállt) jármű okozza, ha valaki egy gépben megbotlik és megsérül. A bírósági gyakorlat azonban a fokozott veszéllyel járó tevékenységért való felelősség körébe vonja a robogó járműből kidobott tárgyakkal okozott károkat. A veszélyes elemmel való okozati összefüggés hiánya azonban nem feltétlenül vezet a felelősség alóli mentesülésre: ebben az esetben a felelősség más alakzatainak szabályait kell alkalmazni (pl. az általános felelősségi szabályt, vagy az alkalmazottakért fennálló felelősség szabályát).

Ugyancsak a fokozott veszélyesség körén kívül esik az a károkozás, amelyben a veszélyesség mozzanatának ugyan van szerepe, de *a kárt a fokozott veszéllyel járó tevékenység körén kívül előállott objektíve elháríthatatlan ok* (I. V. 3. *a*) idézte elő.

3. Kimentés a felelősség alól.

A polgári törvénykönyv egy teljesen mentesítő okot ismer, az ún. „*külső elháríthatatlan ok*"-ot, és egy kármegosztásra, részbeni mentesülésre vezető okot, *a károsult nem elháríthatatlan hibáját*.

a) A *külső elháríthatatlan ok* olyan körülmény, amelyet a fejlődés jelenlegi szintjén *objektíve nem lehet elhárítani*, és amely *a veszélyes tevékenység körén kívül* lép fel. Az ilyen ok bizonyítása *a felelősség alól teljesen mentesít*, mert a felelősség nagyjában-egészében csak arra a körre terjedhet ki, amelyen belül a felelősség még kifejthet megelőző-nevelő hatást.

aa) Az elháríthatatlanság *objektív* fogalom. Olyan körülmény károkozó fellépését jelöli, amely vagy intenzitása, vagy váratlansága, vagy mindkettő következtében egyáltalán nem küszöbölhető ki. Ebbe a körbe tartozik mindenekelőtt a viszonylag ritka *erőhatalom* (vis maior); rendszerint természeti katasztrófa (földrengés, hegyomlás, árvíz, rendkívüli szélvihar stb.). Az erőhatalomnál az elháríthatatlanság a természeti esemény *rendkívüli intenzitásában* áll, többnyire kombináltan a fellépésének váratlanságával, hirtelenségével. Alkatrészek kopása pl. objektíve elháríthatatlan, de előreláthető, és ezért a hatása időben való kicserélésükkel megszüntethető; ezért nem tartozik az erőhatalom körébe. Az elháríthatatlanság körébe tartozik továbbá a *károsult*, egy *harmadik személy*, egy *állat* vagy más *külső erő* elháríthatatlan és a károsodásra vezető behatása, függetlenül attól, hogy a károsult, a harmadik személy vagy az állat gazdája felróhatóan járt-e el (pl. valakit féktávolságon belül az autó elé löknek, egy sertés szalad az autó kerekei alá). Ezekben az esetekben az elháríthatatlanságot kizárólag *a váratlanság, hirtelenség* okozza. Ezekben az esetekben azonban éppen ezért az objektív előreláthatatlanság függhet az előreláthatóság szubjektív elemétől is. Ha például a játszótér vagy iskola mellett az egyik gyerek a másikat az autó elé löki, ezt a bíróság aligha fogja harmadik személy elháríthatatlan magatartásának minősíteni, mert játszótér és iskola mellett állandóan készen kell állni az azonnali megállásra, számolni kell az ilyenfajta veszélyekkel. Ezért elháríthatatlanságról csak akkor lehet szó, ha a beavatkozást *nem kellett előrelátni*, és ezt az előre nem látható beavatkozást emberi erővel *nem lehetett e hárítani*.

Az elháríthatatlanság azonban nemcsak objektív, de *relatív* fogalom is. Egyrészt azért, mert köre a technika fejlődésével állandóan változik: a technika új és új elháríthatatlan helyzeteket hoz létre, és egyben elháríthatatlan eseményeket elháríthatókká tesz. Másrészt relatív azért, mert az erőhatalom körébe tartoznak olyan körülmények is, amelyek károkozó hatása ugyan elhárítható volna, de csak objektíve aránytalan költségek árán. A vasút üzemével kapcsolatosan fellépő elháríthatatlan helyzetek tekintélyes mértékben semlegesíthetők volnának, ha például minden vasútvonalat magas kerítéssel szegélyeznének és a vonalat be is fednék, vagy a vasutat csak alagútban vezetnék; ez azonban az objektív elháríthatatlanság megítélésénél érthető módon figyelmen kívül marad.

ab) A mentesüléshez az kell, hogy az objektíve elháríthatatlan ok a fokozottan veszélyes

tevékenységen *kívül* lépjen fel. Ha például a fék felmondja a szolgálatot, a daru lánca elszakad, a gépkocsivezető vezetés közben szívszélhűdést kap, és ez vezet a károkozásra, akkor a felelősséget meg kell állapítani. Nincs helye tehát mentesülésnek, ha az objektíve elhárithatatlan körülmény a fokozottan veszélyes tevékenység körén belül lép fel. Ez a szabály voltaképpen túllép a felelősség körén, mert hiszen a belső elháríthatatlan ok ugyanolyan ellenállhatatlan, mint a külső. Ez voltaképpen nem felelősségi, hanem kockázatviselési szabály. A jelentősége alárendelt: a gépkocsibalesetek 3—4%-ában fordul elő, és valójában felelősségi meggondolásokra is visszavezethető: az ilyen esetek tekintélyes része mögött felderítve vagy felderíthetetlenül ott rejlik a vétkesség vagy annak „lehelete" *(Grosschmid)*. A fék gyengülését például a gépkocsivezető korábban is észrevehette, esetleg jelentette is, és a garázsmester mégis útra küldte, a szívbajos gépkocsivezető már útnak indulás előtt roszszul érezhette magát.

b) A károsult nem elháríthatatlan magatartása csak *részben* mentesít a felelősség alól. Ha például valaki féktávolságon kívül a gépkocsi elé lép, és az elgázolja, akkor egyrészt a károsult önhibát követ el, másrészt a gépkocsivezető elkerülhette volna elgázolását, vagyis ő is felróhatóan járt el. Ilyenkor a kártérítést a károsult vétkességéhez mérten meg kell osztani. Megjegyzendő, hogy gyorshajtás esetén nem a tényleges féktávolságot kell figyelembe venni, hanem a megengedett maximális sebességnek megfelelő féktávolságot. Ha tehát a gépkocsi a megengedett 60 km sebesség helyett 100 km-rel haladt, és a károsult olyan távolságra lépett eléje, amely a 100 km-es sebességnek megfelelő féktávolságon belül van, de a 60 km-es sebességnek megfelelő féktávolságon kívül, akkor a valósággal ellentétben a károsultat úgy kell tekinteni, mint aki féktávolságon kívül lépett a gépkocsi elé, és az üzembentartó (l. IV. 4.) nem teljesen, hanem csak részben mentesül. A kármegosztásnak a szabálya néha vitatható eredményre vezet, mert egy mindennapi apró figyelemkiesés azzal a következménnyel járhat, hogy az esetleg egész életére megrokkant károsult vagy a balesetben meghalt áldozat hátramaradt családja nehéz anyagi helyzetbe kerül a kártérítés egy részének elmaradása miatt. A *szovjet* jog a fokozottan veszélyes tevékenységért fennálló felelősség körében a károsult súlyosan gondatlan önhibáját figyelmen kívül hagyja, és őt teljes kártérítéshez juttatja.

4. A felelős személy.

A fokozott veszéllyel járó tevékenységért az *üzembentartó* felel, vagyis aki ezt a tevékenységet a saját érdekében tartósan folytatja, meghozza a döntéseket az üzemeltetésről, karbantartásról. A felelős személy tehát nem a veszélyes üzem *kezelője* (pl. a gépkocsivezető), aki közvetlenül a kárt okozza, hacsak nem maga az üzembentartó kezeli a gépet, vezeti a gépkocsit. A különleges védekezés ugyan is nem ott kezdődik, amikor pl. a forgalomban veszélyhelyzet alakul ki, hanem a veszélyes üzemre vonatkozó döntéseknél, amelyektől elsőrendűen függ a gép mindenkori állapota, működésének biztonságossága, vállalati üzembentartók esetén az alkalmazott gépkocsivezetők képzettsége, fegyelmezettsége stb.

a) Az üzembentartó rendszerint a *tulajdonos*, vállalatok esetében az a vállalat, amelynek a vagyonához a veszélyes üzem tartozik. Házaspár esetén azonban nem a gép tulajdonjoga dönti el, hogy mindketten üzembentartók-e vagy csak az egyikük, hanem az, hogy melyikük — esetleg mindkettő — szokta a gépjárművet rendszeresen vezetni. Az is figyelembe jön, ha a veszélyes üzem egyikük gazdasági céljait szolgálja (pl. a feleség piaci árus, és a gépkocsit áruszállításra is használják).

b) Ha az üzembentartó az üzemeltetést *rövid időre* ingyen vagy pénzért *átengedi*, üzembentartói minősége nem szűnik meg. Ha azonban az átengedés *tartós*, akkor az üzembentartói minőség átszáll a tényleges használóra (pl. valaki több éves külföldi kiküldetése tartamára átengedi a gépjárművet egy barátjának). Az azonban, ha valaki a saját üzemében levő járművel állandóan kizárólag ugyanannak a másik személynek az érdekében tevékenykedik (pl. a mezőgazdasági repülőgépállomás egy nagy termelőszövetkezetet szolgál ki), nem változtat az üzemeltető üzembentartói minőségén.

c) Azelőtt nehéz jogi problémát jelentett az üzembentartói minőség megállapítása akkor, ha a gépjárművet *ellopták* vagy *jogosulatlan használatba* vették, továbbá ha a gépjárművezető *feketefuvar* közben okozott kárt (ha engedély nélkül vitte el vállalatának kocsiját vagy indokolatlanul eltért a kitűzött menetiránytól). A kötelező gépjárműfelelősségi biztosítás (l. VIII.) bevezetése a problémákat megszüntette azáltal, hogy az ilyen eseteket is a biztosítási fedezet körébe vonta.

VI. A károsult.

Károsult az üzembentartón kívül mindenki lehet. Ha tehát a fentiek értelmében a férjet kell üzembentartónak tekinteni, és a feleség balesetet szenved, a feleség a férj ellen (illetve a férj felelősségbiztosítása alapján a biztosító ellen) fordulhat a fokozott veszéllyel járó tevékenységgel okozott károkért való felelősség szabályai szerint. Ha azonban mindketten üzembentartók, akkor ezt nem teheti, hiszen ebben az esetben ő is üzembentartó, vagyis jogilag a károkozó és a károsult ugyanaz a személy. Ebben az esetben legfeljebb a kocsijukba ütköző *másik* kocsi üzembentartója ellen fordulhat, illetve az ő felelősségbiztosítása alapján fordulhat a biztosító ellen az ilyen esetekre irányadó szabályok szerint (l. VII.), mert a másik

kocsira vonatkozó felelősségbiztosítás szempontjából a feleség *csak* károsult akkor is, ha a másik kocsi üzembentartója. Közös üzembentartás esetén a férj ellen csupán a felelősség általános szabálya alapján fordulhat, de csak ha a férj vezette a kocsit a baleset alkalmával. Károsult lehet továbbá a jármű *vezetője*, ha nem ő az üzembentartója, továbbá az üzembentartó kivételével a kocsi *minden utasa*, ideértve az ún. „ingyenutas"-okat is (pl. autóstop). Az utasok egy másik, jóval gyakoribb kategóriája az üzembentartó *hivatalos úton levő alkalmazottja*, akinek a balesete üzemi baleset lesz, és társadalombiztosítási juttatásokat von maga után. A társadalombiztosítási juttatásokkal nem fedezett kárát a vállalat, intézmény, állami szerv *munkajogi* felelősségére (vagy a *polgári jogi* veszélyes üzemi felelősségre) irányadó szabályok szerint követelheti. Az eredményben főleg abban a ritka esetben van különbség, ha a kár objektíve elháríthatatlan *belső* ok következménye, mert ilyenkor a polgári jogi felelősség megáll (V. 3*a*, *aa*), a munkajogi azonban, amely nem tesz különbséget belső és külső elháríthatatlan ok között, nem.

VII. Veszélyes üzemek közrehatása.

A fokozott veszéllyel járó tevékenységért fennálló fokozott felelősség második tényállása az, amikor a kárt két vagy több fokozottan veszélyes tevékenység együttesen okozza (pl. két gépkocsi összeütközik, vagy az egyik gépkocsi hirtelen átvág az úttest másik oldalára, és a szembejövő gépkocsi vezetője elrántja a kormányt, és az árokba fordul). Ezekben az esetekben károsodhatnak a két veszélyes üzemen kívüli személyek, és károsodhatnak maguk az üzembentartók: személyi sérülést szenvedhetnek, vagy megrongálódhat a gépkocsijuk.

a) Külső károsultakkal (járókelők, egy parkoló autó, a gépkocsik nem-üzembentartó utasai stb.) szemben az üzembentartók a fokozott veszéllyel járó tevékenységért fennálló felelősség szabályai szerint egyetemlegesen felelnek. Arra azonban, hogy a kár közöttük hogyan oszlik meg, ugyanazok a szabályok irányadók, mint üzembentartók által egymásnak okozott károk esetén.

b) Ha a kárt az *üzembentartók egymásnak* okozzák, a fokozottan veszélyes tevékenységért való felelősség főszabálya (l. V.) arra az eredménye vezetne, hogy mindegyik köteles volna a másik kárát megtéríteni. Ez nem volna szerencsés megoldás. Ezért a polgári törvénykönyv (346. §) erre az esetkörre egy háromlépcsős szabályt rendel:

ba) Elsősorban a polgári jogi felelősség általános szabályát, illetőleg az alkalmazottakért való felelősség szabályait kell alkalmazni: ha az egyik fél (akár a gépkocsivezető, akár az üzembentartó) vétkes, ő felel, ha pedig valamennyien vétkesek, megfelelő kármegosztásra kerül sor.

bb) Ha egyik sem volt vétkes, akkor azt kell, megvizsgálni, hogy felmerült-e valamilyen *rendellenesség* valamelyikük üzemében (pl. olyan fékhiba, amelyet nem lehetett előre látni, vagy a gépjármű vezetőjének hirtelen eszméletvesztése). Ha igen, akkor azok a szempontok, amelyek a fokozott veszéllyel járó tevékenységért fennálló fokozott felelősséget létrehozták, veszélyes üzemek összeütközése esetén is nagy súllyal esnek latba: ha az egyik fél üzemében keletkezett rendellenességre volt a károsodás visszavezethető, ő viseli az egész kárt.

bc) Ha mindkét félnél üzemi rendellenesség volt tapasztalható, vagy egyiknél sem hatott közre ilyen rendellenesség, akkor ezen az alapon sem hozható döntés. Ilyenkor *mindkét fél a saját kárát viseli.*

VIII. A kötelező gépjárműfelelősségi biztosítás hatása a felelősségre.

A társadalombiztosítás alá eső üzemi balesetek mellett a messze legtömegesebb kárforrás a közúti közlekedés. Itt a balesetekért felelős károkozók egyre nagyobb része nem szocialista szervezet, hanem állampolgár. Ez rendkívül gyakran jár azzal a veszéllyel, hogy a károsult a felelős személy csekély fizetőképessége miatt nem jut kártérítéshez. Közúti balesetek továbbá igen csekély fokú gondatlansággal vagy éppenséggel vétlenül gyakran okoznak olyan hatalmas károkat, amelyek semmilyen arányban nem állnak a felelős személynek akár a felróható magatartásával, akár fizetőképességével. A közúti balesetek károsultjainak a felelős személy tönkretétele nélkül való kártalanítása fontos társadalmi problémává vált.

Ezért minden Magyarországon közlekedő közúti jármű üzembentartója köteles az Állami Biztosítónál felelősségbiztosítási szerződést kötni. A felelősségbiztosítás lényege az, hogy ha a fennálló jog értelmében a károkozó felelőssége beáll, a kárt a biztosító viseli. A szabály elsősorban nem a biztosítottak (a károkozó üzembentartók) érdekeit szolgálja, hanem a károsultakét. Ezért arra az esetre is kiterjed, ha a károkozó ismeretlen (pl. elhajtott a színhelyről és nem találják meg). Ugyancsak a károsultak érdekeit szolgálja, hogy a károsult igényét közvetlenül a biztosító ellen érvényesítheti, noha nem ő áll vele biztosítási szerződési viszonyban. A károkozók védelmét pedig az a szabály szolgálja, hogy a biztosító az általa kifizetett kártérítés megtérítését a felelős üzembentartó biztosítottól csak a legsúlyosabb esetekben követelheti (pl. jogosítvány nélküli vagy ittas vezetés, a gépkocsi súlyosan elhanyagolt műszaki állapota, a gépkocsi tolvajának vagy jogtalan használójának balesetokozása). A megtérítési igény igen széles körű kizárása a megelőző-nevelő funkció érvényesülését sem befolyásolja számottevően, hiszen ha a súlyos büntetőjogi, illetőleg államigazgatási jogi szankcióknak, valamint annak, hogy a közúton mindenki a saját

életét, testi épségét veszélyezteti, nincs visszatartó hatása, akkor a polgári jogi felelősség visszatartó hatása alighanem elhanyagolható.

Az átlagesetben tehát a kötelező gépjárműfelelősségi biztosítás *az üzembentartó polgári jogi felelősségét megszüntette.* (→ *Polgári jogi felelősség*)

Irodalom: *Antimonov*, B. Sz.: Grazsdanszkaja otvetsztvennoszt za vred pricsinennüj isztocsnikom povüsennoj opasznoszti. Moszkva, 1962. *Bienenfeld, R.*: Haftungen ohne Verschulden. Berlin—Wien, 1933.; *Rinck*, G.: Gefährdungshaftung. Göttingen, 1959.; *Timarchi:* Rischio e resposabilità oggettiva, Milano, 1961.; *Tunc*, A.: Accident compensation: Law and proposals. = International Encyclopedia of Comparative Law. Vol. 9. Cpt. 14. Tübingen—Paris—New York, [é. n.]; *Unger*, J.: Handeln auf eigene Gefahr. 3. Aufl. Jena, 1904.; *Weyers*, H. L.: Unfallschäden. Frankfurt a/M. 1971.; L. még irod. Polgári jogi felelősség.

Eörsi Gyula

VÉTÓJOG → *Nemzetközi szervek szerepe a mai államközi kapcsolatokban*

VÉTSÉG → *Bűncselekmény*

VEZETÉS → *Államigazgatás szervezete*

VILÁGŰRJOG → *Állam területi felségjoga;* — *Nemzetközi jog*

VISSZAÉLÉS JOGGAL → *Polgári jog*

VISSZAHÍVÁS → *Képviseleti rendszer*

VISSZAUTALÁS → *Kolliziós jog*

VÍZGAZDÁLKODÁS → *Földjog*

Az Enciklopédia a *Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetében* készült, az egyetemek és a gyakorlati jogélet kiemelkedő szakembereinek bevonásával. Az Enciklopédia szerzői:

ANTALFFY György
tudományok doktora, egyet. tanár
ÁDÁM Antal
kandidátus, egyet. tanár
BACSÓ Jenő
tudományok doktora, az Igazságügyi Minisztérium osztályvezetője
BAJÁKI Veronika
kandidátus, egyetemi docens
BIHARI Ottó
akadémikus, egyet. tanár
BOKORNÉ SZEGŐ Hanna
tudományok doktora, az Állam- és Jogtudományi Intézet oszt. vezetője, egyet. tanár
BÓNIS György
tudományok doktora
CSANÁDI György
kandidátus, egyet. tanár
CSÉKA Ervin
kandidátus, a Legf. Bíróság tanácselnöke, egyet. docens
CSIZMADIA Andor
tudományok doktora, egyet. tanár
DOMÉ Györgyné
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet tud. főmunkatársa
EÖRSI Gyula
akadémikus, az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatóhelyettese, egyet. tanár
FARKAS József
tudományok doktora, egyet. tanár
GARANCSY Gabriella
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet tud. főmunkatársa
GYÖRGYI Kálmán
kandidátus, egyet. docens
HALÁSZ József
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet oszt. vezetője, c. egyet. tanár
HARASZTI György
tudományok doktora, egyet. tanár
HARMATHY Attila
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet oszt. vezetője
HERCZEGH Géza
tudományok doktora, egyet. tanár
HORVÁTH Tibor
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet főoszt. vezetője
KEMENES Béla
kandidátus, egyet. tanár
KIRÁLY Tibor
akad. lev. tag, egyet. tanár
KOVÁCS István
akadémikus, az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatóhelyettese, egyet. tanár
LONTAI Endre
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet tud. főmunkatársa
MÁDL Ferenc
tudományok doktora, egyet. tanár
MÁRKUS Ferenc
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet tud. főmunkatársa
MEZNERICS Iván
tudományok doktora, egyet. tanár
NAGY Lajos
tudományok doktora, az Állam- és Jogtudományi Intézet oszt. vezetője, c. egyet. tanár
NAGY László
tudományok doktora, egyet. tanár
NAGY László
tudományok doktora, egyet. tanár
NAGY Tibor
kandidátus, egyet. tanár
akadémikus, ny. egyet. tanár
NÉVAI László
NIZSALOVSZKY Endre
tudományok doktora, egyet. tanár
PESCHKA Vilmos
akad. lev. tag, az Állam- és Jogtudományi Intézet oszt. vezetője, egyet. tanár
PÉTERI Zoltán
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet oszt. vezetője
PÓLAY Elemér
tudományok doktora, egyet. tanár
RÁCZ Attila
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet tud. főmunkatársa

RÉCZEI László
kandidátus, egyet. tanár ny. nagykövet
SAMU Mihály
tudományok doktora, egyetemi tanár
SAJÓ András
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet tud. főmunkatársa
SÁNDOR Tamás
az Állam- és Jogtudományi Intézet tud. munkatársa
SÁRÁNDI Imre
kandidátus, egyet. tanár
SÁRKÖZY Tamás
tudományok doktora, az Állam- és Jogtudományi Intézet tud. főmunkatársa, egyet. tanár
SEBES ÁGNES
az Állam- és Jogtudományi Intézet munkatársa
SERES Imre
tudományok doktora, egyet. tanár
SÓLYOM László
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet tud. főmunkatársa
SZABÓ András
tudományok doktora, az Állam- és Jogtudományi Intézet oszt. vezetője
SZABÓ Imre
akadémikus, az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatója, egyet. tanár
SZABÓ Lászlóné
tudományok doktora, egyet. tanár
SZAMEL Lajos
tudományok doktora, egyet. tanár
SZÁSZ Iván
kandidátus, a Külkereskedelmi Minisztérium osztályvezetője

SZÁSZY István
akadémikus, ny. egyet. tanár

SZENTPÉTERI István
tudományok doktora, egyet. tanár
TAKÁCS Imre
kandidátus, egyet. tanár
TIBA István
az Igazságügyi Minisztérium csoportvezetője
TOLDI Ferenc
az Állam- és Jogtudományi Intézet oszt. vezetője, c. egyet. tanár
TÖRÖK Lajos
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet tud. főmunkatársa
USTOR Ende
tudományok doktora, ny. nagykövet
TRÓCSÁNYI László
tudományok doktora, az Állam- és Jogtudományi Intézet h. oszt. vezetője.
VARGA Csaba
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet tud. főmunkatársa
VERMES Miklós
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet oszt. vezetője

VISKI László
tudományok doktora, az Állam- és Jogtudományi Intézet oszt. vezetője, c. egyet. tanár
VÖRÖS Imre
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet tud. főmunkatársa
WEISS Emilia
tudományok doktora, egyet. tanár

WELTNER Andor
akadémikus, egyet. tanár
WIENER A. Imre
kandidátus, az Állam- és Jogtudományi Intézet tud. főmunkatársa

TÁRGYMUTATÓ*

Aberratio ictus 465
Abszolút újdonság 775
Abszorpció
— a büntetés kiszabásánál 488
Actio l. *Római jog*
Adásvételi szerződés 1600
Adhéziós
— per a büntető eljárásban 527
— szerződés 1573
— szerződés és a nemzetközi magánjogi szerződés 1551
Adócsalás
— mint bűncselekmény 1721
Adók fajtái 1343
L. még Vállalati adók
Adójog 1342 skk.
— forrásai 1344
— rendszere 1343
— szankciói 1344
— viszony 1344
L. még *Pénzügyi jog*
Adományrendszer 1308 skk.
Adóügyi
— jogsegélyegyezmények 1356
Aequitas 1477
Affinitas 1481
Afrikai Egységszervezet 1257
Ágazati igazgatási
— — szervek a helyi-területi igazgatásban 753
Ágazati irányítás 281
Ági öröklés 1309
Agnatio 1481
Agrement
— a fogadó állam részéről 626
Agresszió
— fogalma 1248
— a nemzetközi jogban 666
Ágytól és asztaltól elválás 593
Ajándék
— vámtarifa 1368
Ajándékozási szerződés 1602
Ajánlat
— és szerződéskötés 1577
Ajánló jogszabály 948
Akarathiba
— a szerződéskötésnél 1563, 1568
Akarati elmélet
— — a szerződéskötésnél 1563
Akarati viszony
— — és a jogtudat 954
Akaratszabadság
— a büntetőjogban 458
Alaki
— (formális) bűncselekmény 436, 442
Alaki hibák
— — a szerződéskötésnél 1564, 1568
Alaki jogerő
— — a büntető eljárásban 549
— — a polgári eljárásban 1450
Alanyi jog forrása 855
L. még *Jogviszony*
Alanyi
— jogosultság mint a jogviszony tartalma 964
Alanytalan társadalmi tulajdon 1668
Alapítvány mint jogi személy 911
Alaptörvény
— fogalma 17
— Magyarországon 1083
L. még Közérdekű kötelességvállalás
Alispán 1035
Alkalmatlan kísérlet a büntetőjogban 445, 448
Alkalmazási kötelezettség
— — a munkajogban 1132
Alkalmazott
— károkozása és felelőssége 676, 1412
Alkalmazottért felelősség
— — állami vállalat esetében 677
— — államigazgatási szervezetek esetében 677
— — intézménytörténete 675
— — jogi személyek esetében 676
— — szövetkezetek esetében 676
ALKOTMÁNY 7 skk.
Alkotmány
— formai elemei 10
— az imperializmusban 25 skk., 29
— kialakulása 16
— különböző értelmezései 8
— Magyarországon 303, 1086 skk.
— meghatározása 7
— mint jogforrás 787
— és Országgyűlés 1292
— szocialista 39 skk.
— tartalmi elemei 10
L. még Burzsoá alkotmányok, *Magyarország alkotmánya*, Népi demokratikus alkotmányok

* Az önálló tanulmányokat NAGYBETŰVEL jelezzük, s azokra a tárgymutató *dőlt szedéssel* utal.

Alkotmányfejlődés a Szovjetunióban 15 skk.
Alkotmányjog l. még *Államjog*
Alkotmányjogi képviselet l. Államjogi képviselet
— tulajdonfogalom 1673
Alkotmánymódosítás 15
Alkotmányos
— állam 10
— jogfolytonosság értelmezése 297
ALKOTMÁNYOSSÁG 43 skk.
Alkotmányosság
— biztosítékai 40
— ellenőrzése 47
— és a bíróságok 47
— fogalma 43
— a kapitalizmusban 43
— Magyarországon 1083 skk.
Alkotmány-preambulum
— — és jogalkalmazás 806
ÁLLAM 49 skk.
ÁLLAMELMÉLET 66 skk.
ÁLLAM ÉS ÁLLAMIGAZGATÁS ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK 80 skk.
Állam
— beavatkozása a gazdaságba 734
— joghatósága 1011
L. még Joghatóság, *Állam mint a nemzetközi jog alanya, Nemzetközi jog alapelvei, Nemzetközi szervezetek szerepe a mai államközi kapcsolatokban, Nemzetközi magánjog*
Állam és egyház
— —, egyes egyházak 638 skk. 644 skk.
— — elválasztása 643
— — és a forradalmak 635
— — Magyarországon 636 skk., 640, 642
— — szeparizációja 634
Állam
— elhalása 62 skk.
— elismerése 343
— elleni bűncselekmények 80
— elleni izgatás 1032
Állam felépítése l. *Államszervezet felépítése*
Állam
— fogalma 49 skk.
ÁLLAM FORMÁJA 86 skk.
ÁLLAM FUNKCIÓI 100 skk.
Állam
— funkciói 347, 382
— gazdasági szervező funkciója 103, 732
— javára való marasztalás 1570
— és a jog 781
Állam és a jog kialakulása l. *Jog. Jogfogalom*
Állam
— mint jogalany 964, 1509
— és jóléti állam 50
— keletkezése és a nemzetközi jog 338
— kialakulása 52 skk.
— kulturális szervező tevékenysége 103
— lényege 87 skk.
— és más állam joghatósága 336
— mint jogi személy a nemzetközi magánjogban 1517
— mint a munkamegosztás külön ága 56 skk.
ÁLLAM MŰKÖDÉSE 347 skk.
Állam működése
— —, korai polgári elméletek 350 skk.
— — Magyarországon 356
— — és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 355
— — és a Párizsi Kommün 354
— — és a pártok a polgári államjogban 353
— —, történeti fejlődés 348 skk.
ÁLLAM NEMZETKÖZI FELELŐSSÉGE 358 skk.
Állam nemzetközi
— — felelőssége államigazgatási szerveinek magatartásáért 362
— — felelőssége a területén elkövetett cselekményekért 363
— — felelőssége és az űrtevékenység 364
— — felelősségét keletkeztető aktus 361
— — felelősségét kizáró körülmények 363
ÁLLAM MINT A NEMZETKÖZI JOG ALANYA 336 skk.
Állam
— nemzetközi jogalanyisága 336
— organizatórikus funkciója 102
— osztályfunkciója 102
— önálló társadalmi szerepe 54 skk.
— szárazföldi területe 394
— szerződéses felfogása 17 skk.
— társadalmi rendeltetése 54 skk.
— tengeri területe 396
— területi beosztása 749
ÁLLAM TERÜLETI FELSÉGJOGA 390 skk.
Állam
— mint történelmi kategória 51
— viszonylagos önállósága 57 skk.
— vízi területe 394
Állam l. még Szocialista államelmélet, Burzsoá államjog
Állam- és jogelmélet
— — tudománya Magyarországon 847
— — tudománya a szocialista országokban 848
l. még *Állam, Államelmélet, Állam formája, Állam funkciói, Jog, Jogelmélet tudománytörténete Magyarországon, Jogfogalom, Jogforrási rendszer*
Állam- és jogtörténet l. *Magyar állam- és jogtörténet*
Állam- és jogtudományi
— — bibliográfiák 876 skk.
Állam- és Jogtudományi Intézet 902
Államadósságügy szabályai 1339
Államazonosság
— a nemzetközi jogban 339
Állambevételi jog 1342
Államegyházisag 634
Államelismerés
— fajai és formái 341
— és a nemzetközi jog 340
ÁLLAMELMÉLET 66 skk.
Államelmélet
— fejlődése Magyarországon 75 skk.

Államelmélet
— kialakulása 66
— a polgári társadalomban 70 skk.
— és természetjog 70 skk.
— tudománytörténete Magyarországon 75 skk.
L. még Szocialista államelmélet
Államfejlődés
— és a társadalmi önigazgatás rendszere 64
Államforma
— és alkotmány 97
— fogalma 86 skk.
— jogi megközelítése 94
— és kormányforma 93
— mint osztályozási ismérv 87
— összetevői a szocialista elméletben 96
— és a politikai rezsim 96
— probléma lényege 86
— -tan kialakulása 90
— a polgári államtudományban 93
Államfő l. *Országgyűlés*
Államhatalmi
— ágak 352
— — elválasztása 25
— — megosztása 351
— népképviseleti és önkormányzati szervek 389
Államhatalom
— egysége 354
— megosztása 351
— legfelsőbb szerve l. *Országgyűlés*
— központi szervei l. *Országgyűlés*
Államhatár 391
Államhivatalnok
— által elkövetett bűncselekmény 82
Állami
— és államigazgatási feladatok 153
— és állam-mentes jog 782
— beavatkozás és tulajdonjog 1674
— biztosítás 1347 skk.
— diszfunkciók szociológiai értelemben 348
— Egyházügyi Hivatal 635
ÁLLAMI ELLENŐRZÉS 108 skk.
Állami
— ellenőrzés 117 skk.
— közigazgatási ellenőrzés 118 skk.
— érdek és osztályérdek 60
— Fejlesztési Bank 1345
ÁLLAMI FELÜGYELET 130 skk.
Állami felügyelet
— — fogalma 130
— — helye az államszervezetben 134 skk.
— — és a főfelügyelet 131
— —, hierarchikus 133
— — kialakulása 130 skk.
— —, speciális 133 skk.
L. még Speciális felügyelőségek, Felügyelőségek
Állami felügyeleti
— — rendszer és az egyházak 635
Állami funkció
— — csoportosítása 102
— — fogalma 100 skk.
L. még *Állam funkciói*
Állami
— gazdálkodó szervek mint jogi személyek 914
— gazdaságirányítás joga 734
Állami gondoskodás
— — kiskorúakról 612
Állami hatáskörök
— — és a centralizáció 350
— — és a decentralizáció 350
Állami
— immunitás 337
— jogalkotó tevékenység 856
— jogi személyek 917
Állami kárfelelősség
— — polgári jogban 1413
Állami
— közjegyző 1464
— légi terület 398
— munkamegosztás a szocialista államszervezetben 354
Állami pénzügyek
— — és a költségvetési jog 1338
Állami
— pénzügyi rendszer 1325
Állami szerv
— — fogalma 383
— — rendeletalkotó tevékenysége 861
Állami szervezet
— — kialakulása 55
ÁLLAMI SZUVERENITÁS 260 skk.
Állami
— társadalmi földtulajdon 718
ÁLLAMI-TERÜLETI BEOSZTÁS 266 skk.
Állami-területi
— — felségjog alatt nem álló területek 399
Állami
— Tervbizottság 1022
— tulajdon 1665
— tulajdonjog 1683
— tulajdonjogi elméletek 1684 skk.
ÁLLAMI VÁLLALAT 272 skk.
Állami vállalat
— — átszervezése 282
— — a direkt szocialista tervgazdálkodásban 275, 280 skk.
— — felszámolása 282
— — felügyelete 281
— — igazgatója 276
— — mint jogi személy 913
— — szanálása 282
— — tevékenységi köre 282
— — vezetése és a kettős kollektíva 276
Állami vállalat l. még Vállalat, -i
Állami
— Zárlati Bíróság 1385
ÁLLAMIGAZGATÁS 136 skk.
Államigazgatás
— és egyéb állami tevékenység 152
— fejlesztésének komplex tudományos megalapozása 260 skk.
ÁLLAMIGAZGATÁS FELADATAI 153 skk.
Államigazgatás
— hallgatása 176
— igazgatástudományi meghatározása 140

Államigazgatás
— és jog 807
— joghoz kötöttsége és szabadsága 192
— meghatározása 128, 137 skk.
— a szocialista tudományban 141 skk.
— mint állami szervezeti típus 357
— mint végrehajtó-rendelkező tevékenység 143
— működése l. *Államigazgatási eljárás*
— rendjét sértő bűncselekmények 82 skk.
ÁLLAMIGAZGATÁS SZEMÉLYZETE 206 skk.
ÁLLAMIGAZGATÁS SZERVEZETE 227 skk.
Államigazgatás
— szervezetének kialakulása 227 skk.
— szociológiai meghatározása 140
— szociológiája 251
— szovjet típusának kialakulása 233 skk.
— és tanácsrendszer 1040
— területi fokozatai 749
Államigazgatás l. még Igazgatás, Közigazgatás
Államigazgatási
— ágazat 206 l. még *Államigazgatás szervezete*
Államigazgatási aktus 165 skk.
Államigazgatási
— alkalmazott felelőssége 224 skk.
— és általános jogforrási rendszer viszonya 194
— anyagi jog 198
— belső feladatok 164
Államigazgatási dolgozók
— — alkalmazásának feltételei 209
— — anyagi felelőssége 225
— — büntetőjogi felelőssége 224
— — előléptetési rendszere 200, 216
— — felelősségi rendszere 224
— — fegyelmi felelőssége 225
— — képesítési kellékei 210
— — kiválasztása 209 skk.
— — minősítése 212 skk.
ÁLLAMIGAZGATÁSI ELJÁRÁS 165 skk.
Államigazgatási eljárás
— — alapelvei 172
— — fogalma 167
— — intézményei 173
— — és a jogképesség 174
— — jogszabályai 173, 200
— — és az ügyfélképesség 174
Államigazgatási ellenőrzés
— — formái 118
Államigazgatási feladatcsoportok 161 skk.
Államigazgatási
— feladatkitűző jogszabály 200
Államigazgatási feladatok
— — és a jog 162
— — jogi jellege 159
— — kitűzésének mechanizmusa 158
— — osztályozása 160
— — történeti alakulása 155 skk.
— — végrehajtása 159
Államigazgatási felügyelet
— — típusai 132 skk.
Államigazgatási Főiskola 903
Államigazgatási határozat
— — bírói felülvizsgálata 183
— — megtámadása iránti perek 1460
— — stabilitása 185
— — visszavonása és módosítása 181
Államigazgatási
— hatásköri jogszabály 200
— hatósági feladatok 162
— illetményrendszer 220 skk.
— fajtái 221
— korrekció 223
— szervek 230 skk.
ÁLLAMIGAZGATÁSI JOG 188 skk.
Államigazgatási jog
— — fogalma 189
— — forrásai 194 skk.
— — kodifikációja 198
— — önálló jogágisága 191
— — kialakulása 190
— — tagozódása 205
Államigazgatási
— jogágazati kódex 198
— jogágazatközi (komplex) kódex 198
— jogalkalmazási állásfoglalás 195
— joggyakorlat jogforrási jellege 194
— jogi jogszabály 198
— — kodifikáció 197
— — szankció 203
— jogkörben okozott kár 678
— jogszabályok érvényesítése 202
Államigazgatási jogviszony l. *Államigazgatási jog*
Államigazgatási
— központi (országos) és helyi feladatok 162 skk.
— minősítési rendszer 213 skk.
— munkaviszony jogi szabályozása 207
— — létrehozása 211
— normatív utasítás 196
— szabálysértés 203
— szakágazati kódex 197 skk.
— személyzeti politika 206 skk.
Államigazgatási szerv 233 skk., 237
— — aktusai 165 skk.
— — felelőssége 226
— — jogképessége 175 skk.
— — meghatározásai 237 skk.
— — a népi demokratikus országokban 237
— — a Szovjetunióban 233 skk.
Államigazgatási
— szervezési feladatok 161
— szervezeti jog 201
— ügyrendi-ügyviteli szabály 202
— vezetői felelősség 226
Államigazgatási l. még Közigazgatás, -i
ÁLLAMIGAZGATÁS-TUDOMÁNY 240 skk.
Államigazgatás-tudomány l. még Közigazgatástudomány, Polgári közigazgatási jogtudomány
Államigazgatás-tudományi irodalom
— — és az ellenőrzés 113
Államismerettan l. *Igazságügyi statisztika*

ÁLLAMJOG 284 skk.
Államjog
— fejlődése 285, 287 skk.
— fogalma 284 skk.
— helye a szocialista jogrendszerben 290 skk.
— és közjog 289
— mint önálló jogágazat kialakulása 286, 307
Államjog l. még Közjog, Magyar államjog
Államjogi
— (alkotmányjogi) képviselet 981
— — történeti fejlődése 682 skk., 984 skk.
— — Magyarországon 987 skk.
ÁLLAMJOGTUDOMÁNY 306 skk.
Államjogtudomány
— az állam- és jogtudományok rendszerében 306 skk.
— kezdetei 307
— kialakulása és fejlődése 321 skk.
Állammonopolista kapitalizmus
— — és a gazdasági jog 732
Államok
— egyenlőségének elve a nemzetközi jogban 1226
Államok elismerése l. *Állam mint a nemzetközi jog alanya*
Államok
— diplomáciai kapcsolatai 626
— együttműködésének elve a nemzetközi jogban 1228
— és nemzetközi szervezetek közötti kapcsolatok 629
— osztályozásának elvi alapjai 99
Államosítások 303
Államosított szektor joga 736
Állampolgári alapjogok l. Állampolgári jogok
Állampolgári
— alapvető kötelességek 371
— egyenjogúság 826
— egyenlőség 826
— jogegyenlőség 829
Állampolgári jogegyenlőség l. még *Jogegyenlőség*
Állampolgári jogok 369 skk.
— — és az alkotmány 11
— — elismerése 25
— — fogalma 651
— — fokozottabb védelme 303
— — és kötelességek 369 skk.
— — szocialista rendszere 40 skk.
ÁLLAMPOLGÁRI KÖTELESSÉGEK 368 skk.
Állampolgári kötelességek 368 skk.
— — az alkotmányokban 371 skk.
— — az állam szervei iránt 370
— — és az emberi jogok 371
— — jellege 370
— — jövője 372
— — lényege 373
— — nemzetközi jogi vonatkozásai 371
— — a szocializmusban 373
Állampolgári tulajdonjog
— — alapján létrejövő jogi személy 917
ÁLLAMPOLGÁRSÁG 374 skk.
Állampolgárság
— és állampolgár jogi helyzete 376
— bizonyítása 380
— fogalma 375
— intézményének kialakulása 374
— és a nemzetközi jog 375, 381
— és a nemzetközi magánjog 375
— és szabadságjogok 377
— a szocialista jogtudományban 375
Állampolgárság l. még Magyar állampolgárság
Államrendszer 88
Államszerkezet
— formája 97
ÁLLAMSZERVEZET FELÉPÍTÉSE 382 skk.
Államszervezet
— fogalma 382, 384
— funkciója 383
— és a párt vezető szerepe 388
— és a politikai-jogi gondolkodás 384
— szervezeti és működési elvei 387
— és szocialista törvényesség 388
— típusai, rendszere 389
Államterület részei 394
Államterület l. még *Állam területi felségjoga*
Államterületi
— felségjog fogalma 88, 391
— korlátozásai 392
Államtípus
— és államforma viszonya 89
— átmeneti típus 88
— fogalma 88 skk.
Államtitkár 1019
Államtitok
— és honvédelmi titok megsértése mint bűncselekmény 83
Államtudomány
— belső tagozódásának továbbfejlesztése 119
— tágabb és szűkebb értelemben 73
L. még *Államjogtudomány*
Államutódlás
— és a nemzetközi jog 19, 340, 343
Államutódlás l. még *Állam mint a nemzetközi jog alanya*
Államügyészség l. *Ügyészség*
Állandó
— diplomáciai kapcsolatok 626
— Nemzetközi Bíróság 1285
— Választott Bíróság 1284
Alperes
— a polgári perben 1435 skk.
Általános
— civiljogi delictum 1410
— ellenőrzés 119
— felügyelet az államigazgatási eljárásban 181
Általános igazgatás l. *Államigazgatás feladatai*
Általános kártérítés
— — és a polgári jogi felelősség 1420
— Szállítási Feltételek 837 skk.
— személyiségi jog 1532
— üzleti feltételek és a nemzetközi magánjogi szerződés 1551
— Vám- és Kereskedelmi Egyezmény (GATT) 1367

Amerikai Államok Szervezete (AÁSZ) 1258
Amnesztia 496
Analógia
— alkalmazásának tilalma a büntetőjogban 437
Analógia a jogban l. még *Jogalkalmazás, Polgári jog*
Angolszász
— büntetőjogi jogterületek 561
— jogalkalmazás 797
— politika-tudomány 75
Animus
— auctoris a büntetőjogban 451 skk.
— socii a büntetőjogban 451 skk.
Annexió
— és a nemzetközi jog 339
Antarktisz
— és a nemzetközi jog 400
Antropológiai
— iskola a büntetőjogban 567
— vizsgálat az apaság megállapításánál 602
Anyagi
— (materiális) bűncselekmény 436, 442
— büntetőjog 556 skk.
— ellátáshoz való jog a munkajogban 1137
ANYAGI ÉS FEGYELMI FELELŐSSÉG A MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZETBEN 401 skk.
ANYAGI ÉS FEGYELMI FELELŐSSÉG A MUNKAJOGBAN 407 skk.
Anyagi
— jogerő a büntető eljárásban 543, 549
— jogerő a polgári eljárásban 1450
— védelem elve a büntető eljárásban 516
Anyagmaradványok vizsgálata
— — a kriminalisztikában 1048
Anyanyelv használata
— — az államigazgatási eljárásban 177
— — a büntető eljárásban 518
— — a polgári eljárásban 1376
Anyaság
— megállapítása 603
Anyasági ellátás
— — és a társadalombiztosítás 1648
Apai hatalom
— — a római jogban 582, 1482
L. még Apaság, *Családjog*
Apartheid
— bűncselekmények leküzdése 1193
— és az emberi jogok 654
Apaság
— megállapítása 602 skk.
— vélelme 600 skk.
Arab Liga 1257
Arany Bulla 17, 18
— — és a büntető eljárás 514
Aranydeviza
— rendszer 1334 skk.
Aranyérme
— pénzrendszer 1334
Aranytartalék 1335
Archaikus jog 813
Árdrágítás
— mint bűncselekmény 1720
Argumentum
— a contrario 803
— a simile 803
Ártatlanság
— vélelme a büntető eljárásban 517
Árucsereforgalmi megállapodások
— — a KGST-n belül 836
Árutulajdon 1664
Árutulajdonjogi szerkezet 1676
Assumpsit 1591
Aszperáció rendszere
— — a büntetéskiszabásnál 488
Áthelyezés
— a munkajogban 1173
Atipikus
— részegség vizsgálata 758
— szerződés 1594
Átnevelés
— és a reszocializálás pszichológiája 1058
Atomenergia l. *Nemzetközi szervek szerepe a mai államközi kapcsolatokban, Fegyveres összeütközések és a nemzetközi jog*
Atomsorompó szerződések 674
Áttétel
— a polgári eljárásban 1442
— a büntető eljárásban 541
Autonom
— körzet 702
— köztársaság 701
— tartomány 702
— terület 701
Azilum
— a nemzetközi jogban 628
Azonosítás
— a kriminalisztikában 1044

Bach-rendszer
— — közigazgatása 1037
Bakteriológiai fegyverek
— — és a nemzetközi jog 674
Baleseti
— ellátás a társadalombiztosításban 1649
Ballisztika
—, forenzikus 1047
Bán 1035
Bank
— mint állami vállalat 284
L. még Nemzetközi Beruházási Bank, Világbank
Bankjegy 1337
Bankok
— államosítása 304, 1345
Bankrendszer
— a szocializmusban 1345 skk.
L. még *Pénzügyi jog*
Bankszámlaszerződés 1601
Be nem avatkozás elve
— — a nemzetközi jogban 1227
Beavatkozás
— a polgári perben 1437, 1456
Becsületsértés 1526
Becsületvesztő büntetések 482
Befejezett bűncselekmény 444

Befolyással üzérkedés 83
Begyűjtési rendszer 1096
Bejelentés
— az államigazgatási eljárásban 181
Béke elleni
— — bűncselekmények és a nemzetközi büntetőjog 1192
— — bűncselekmények és a nemzetközi jog 672
Béke és emberiség elleni bűncselekmények 81
Békekövet 668
Békés áthaladás
— — és a nemzetközi jog 393
Belső állami
— — jogok szerepe a diplomáciai és konzuli jogban 625
Belső igazgatás l. még *Államigazgatás*, -i
Belső jog
— — fogalma a nemzetközi jogban 994
— — és kollíziós jog 994
Beltenger 396
Bélyeghamisítás
— mint bűncselekmény 1721
Bérleti szerződés 1601
— — és szerződésszegés 1588 skk.
Berni Uniós Egyezmény 1606
Beszámítás
— és szerződés 1548
Beszámítási képesség
— — a büntetőjogban 441, 453
L. még *Bűnösség*
Beszámíthatóságot
— kizáró okok 493
Betegségi
— anyasági ellátás a társadalombiztosításban 1648
Betéti
— részvénytársaság 1660
— társaság 1659
— társulás 1653
Better-law
— — elmélet mint kapcsolóelv a nemzetközi magánjogban 684
Biblikus jogalkalmazás 804
BIE = Európai Beruházási Bank 1363
Bill of Rights 22
— — és a büntető eljárás 515
Bírlalat
— és tulajdonjog 1680
Bíró
— beszámolási kötelezettsége 434, 1375
— elmozdíthatatlansága 430
— fegyelmi felelősségre vonása 434
— függetlensége 430, 1576
— kinevezése 424
— kizárása a büntető eljárásban 526
— — a polgári eljárásban 1435
— mentelmi joga 434
— tisztségének megszüntetése 435
— törvényi kötöttsége 430
— utasíthatósága 433
— választása 425, 1375
— és választóinak kapcsolata 434
Bíró
— visszahívhatósága 430, 1376
L. még Bírói, Bíróság, Bírósági, *Bíróságok*
Birodalmi jog
— — a római jogban 1477 skk.
Bírói
— és Államügyészi Akadémia 903
— hatalom függetlensége 25
— hatáskör 415
— jog 815
— jogalkalmazás és jogértelmezés 417, 418
— jogalkotás 865
— megrovás 483
Bírói precedens l. *Jogforrási rendszer, Jogalkotás, Jogalkalmazás*
Bírói szervezet
— — egysége 418, 421
— — jellege 415
— — módosítása 304
— szerződésmódosítás 1570
— vizsgálat a büntető eljárásban 535
Bíróküldési jog 526
Bíróság
— mint állami szervezeti típus 357
— elé állítás a büntető eljárásban 555
— előtti megkövetés 480
Bírósági
— büntető statisztika 765
— határozat
— — a büntető eljárásban 540 skk.
— — jogereje a büntető eljárásban 543, 549
— — jogereje a polgári eljárásban 1450
— — a polgári eljárásban 1448
Bírósági
— határozatok közzétételi forrásai 875
— igazgatás szervei 433
— jog 1373
— jogkörben okozott kár 678 skk.
— meghagyás a polgári eljárásban 1443
— tárgyalás
— — a büntető eljárásban 537
— — a polgári eljárásban 1442 skk.
— — előkészítése a büntető eljárásban 537
— végrehajtás l. Végrehajtás
Bírósági végrehajtó l. *Bíróságok, Végrehajtás*
BÍRÓSÁGOK 415 skk.
Bíróságok
— rendszere 418, 420 skk.
— rendszerén kívüli ítélkező szervek 46
Bíróságszerű szervek 417
BIPPI = A Szellemi Tulajdon Védelmének Nemzetközi Irodája 992
Bírság
— a büntető eljárásban 529
— a polgári eljárásban 1376
— szabálysértésért 1495
Bíróság l. még *Államigazgatási eljárás*, Rendbírság, *Szabálysértés*
Birtok
— fogalma 1672
— a római jogban 1483
— és a tulajdonjog 1680
L. még *Tulajdonjog*

Birtokvédelem 1680
BIS = Nemzetközi Fizetések Bankja 1362
Bitorlás
— mint bűncselekmény 1719
Bizalmi elv
— — a szerződéskötésnél 1563
Bizományi szerződés 1589, 1601
Bizonyítás
— az államigazgatási eljárásban 176
— a büntető eljárásban 530 skk.
— a polgári eljárásban 1449 skk.
Bizonyítási
— eljárás a büntető eljárásban 533 skk.
— eljárás a polgári eljárásban 1449
— eszközök a büntető eljárásban 532
— kísérlet a büntető eljárásban 533
— rendszerek a büntető eljárásban 531 skk.
Bizonyítékok
— a büntető eljárásban 532
— mérlegelése
— — a büntető eljárásban 518, 534
— — a polgári eljárásban 1449
Biztonsági intézkedések
— — a büntetőjogban 470
— — a visszaaeső bűnözők ellen 484
Biztonsági Tanács (ENSZ) 1246 skk.
Biztosítás
— állami 1347 skk.
— —, monopóliuma 1348
— pénzügyi rendszere 1347
— és a polgári jogi felelősség 1411
Biztosítási
— jog 1347 skk.
— intézetek 1349
— szerződés 1602
Börtönbüntetés 478
Börtönrendszerek 477 l. még *Büntetés*
Briand—Kellogg-paktum 666
Budapesti
— jogi kar 893 skk.
— — kar munkástanfolyama 904
Burzsoá
— alkotmányok 10, 24 skk.
L. még *Alkotmány*
— állam és a monopolkapitalizmus 74
— államjog 294
— államjogtudomány 311 skk., 330 skk.
— és szocialista törvényesség közötti különbség 1617
L. még Tőkés állam
BŰNCSELEKMÉNY 435 skk.
Bűncselekmény
— alanya 441
— alanyi oldala 441
— általános törvényi tényállási elemei 439
— befejezése 444
— mint egyedi jelenség 1068
— elkövetésére való szövetkezés 1032
BŰNCSELEKMÉNY ELKÖVETÉSI SZAKASZAI 443 skk.
Bűncselekmény
— elkövetési szakaszai 443
— stádiumai 443
Bűncselekmény
—, pillanatnyi 445
—, tartós 445
— elkövetője 440, 441, 457
L. még *Bűnelkövetők*
— előkészülete 448
— fogalma 435, 438
— kísérlete 445
— tárgya 439
Bűncselekmények
— osztályozása 442
Bűnelkövetés
— csoportosan 457
Bűnelkövetési stádiumok l. *Bűncselekmény elkövetési szakaszai*
Bűnelkövető
— fogalma 441, 450, 457
BŰNELKÖVETŐK 450 skk.
Bűnkapcsolat formái 457
BŰNÖSSÉG 458 skk.
Bűnösségen
— alapuló felelősség elve 563
Bűnözés
— leküzdése 1069 skk.
— statisztikája 759, 763
— mint tömegjelenség 1066
Bűnpártolás 84 skk., 457
Bűnsegély 455
Bűnszervező 457
Bűnszövetség 457
BÜNTETÉS 468 skk.
Büntetés
— alapja 470 skk.
— célja 471
— egyéniesítése 486, 564
— elméletei 470 skk.
— enyhítése 487
— fajai 475
— fogalma 468
— kiszabása 485, 542
— osztályozása 475
— súlyosítása 487
— végrehajtásának feltételes felfüggesztése 480
Büntetések
— és intézkedések osztályozása 475
Büntetéskiszabás
— eljárási szabályai 542
— elvei 486
— jogi természete 485
— rendszerei 485, 487
Büntetéskiszabás l. még *Büntetés*
Büntetésvégrehajtás
— statisztikája 765
Büntetésvégrehajtás l. még *Büntetés*
Büntetésvégrehajtási jog 556
Büntethetőség
— akadályai 489, 497
— kizáró okai 489 skk., 495
— megszüntető okai 489 skk., 495
BÜNTETHETŐSÉGET KIZÁRÓ OKOK 488 skk.
Büntethetőséget
— kizáró okok 441, 488 skk

Büntethetőséget kizáró
— — egyéb okok 495
— megszüntető okok 489, 490, 495
Büntető eljárás
— — alanyai 525 skk.
— — általános (statikus) része 523 skk.
— — bíróság elé állítással 555
— — caesurája 569
— — feladata 514
— — felajánlása 1189
— — fiatalkorúak ellen 554
— — katonák ellen 551
— — különös (dinamikus) része 524 skk.
BÜNTETŐ ELJÁRÁS LEFOLYTATÁSA 513 skk.
Büntető eljárás
— — lefolytatásának szakaszai 523
— — magánvád alapján 554
— — nyomozó elvű rendszere 500
— — pénzbüntetéssel, tárgyalás nélkül 555
— — rendszerei 500 skk.
— — résztvevői 525 skk.
— — védelvű rendszere 500
— — vegyes rendszere 501, 520
Büntető eljárásban
— — résztvevő hatóságok 525
— — résztvevő személyek 526
Büntető eljárási
— — alapelvek 413 skk., 514 skk.
— — cselekmények 522 skk., 527 skk.
— — előfeltételek 535
— — feladatok megosztása 516
— — felek 525
— — funkciók 527
— — jogviszonyok 525
— — kényszercselekmények 529.
— — kodifikációs törekvések 520
— — szabályok fiatalkorúakkal szemben 695
— — szabályok hatálya 519, 522
— — törvénykönyvek 504
BÜNTETŐ ELJÁRÁSJOG 498 skk.
Büntető eljárásjog 502, 504, skk., 566 skk.
— — forrásai 519, 521
— — és a jogdogmatika 510
— — kapcsolata más jogágakkal 499
— — meghatározása 498
— — önállósulásának folyamata 499
— — részei 523 skk.
— — és a jogorvoslatok 544 skk.
— — jogszabályok 519
— — kodifikációs munkák 507 skk.
— — norma szerkezete 499
BÜNTETŐ ELJÁRÁSJOG TUDOMÁNYTÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON 505 skk.
Büntető ítélet l. Ítélet
Büntető joghatóság
— — a nemzetközi jogban 1184
Büntető jogorvoslat 544
L. még Jogorvoslat
Büntető perrendtartás l. *Büntető eljárásjog, Büntető eljárás lefolytatása*

BÜNTETŐJOG, BŰNÜGYI TUDOMÁNYOK 556 skk.
Büntetőjog
— alapelvei 563
— általános része 557
— fejlődése 559 skk.
— feladata 558
— fogalma 556
— különös része 557
— rendszere 557, 562
Büntetőjog-ellenesség 438, 489
— — kizáró okai 485
Büntetőjogi büntetés l. *Büntetés*
Büntetőjogi
— felelősség 438
— — differenciálása 564
Büntetőjogi
— felróhatóság 489
— — kizáró okai 489, 493
Büntetőjogi intézkedés l. Intézkedés
Büntetőjogi
— irodalom 574 skk.
— jogterületek 560
— nemzetközi társaságok 569
— statisztika 763
— szabályozás tárgya 558
Büntetőjogtudomány
— és büntetőpolitika 572
— kialakulása 566
— irányzatai 566
— módszerei 570
BÜNTETŐJOG-TUDOMÁNY TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON 573 skk.
Büntetőjog-tudományi
— irodalom 574
Büntetőper lefolytatása 537 skk.
L. még *Büntető eljárásjog*
Büntetőpolitika 572
Büntetőtörvény-tervezetek 505 skk.
Bűntett 442 skk.
L. még *Bűncselekmény*
Bűntettesek kiadása
— — és a nemzetközi büntetőjog 1188
— — és a büntető eljárás 553
Bűnügyi
— fényképezés 1049
Bűnügyi nyomozástan l. *Kriminalisztika*
Bűnügyi
— nyomtan 1045
— statisztika 763
— tudományok rendszere 571
Bűnügyi tudományok l. *Büntetőjog*
Bűnüldözés 522 skk.
Bűnvádi perrendtartás l. *Büntető eljárásjog, Büntető eljárás lefolytatása*

Caesaro-papizmus 634
Capitis deminutio 1480
Cégjegyzék
— és a társulás 1658
Célbüntetés 473
Célzat
— a büntetőjogban 467

CENTO = Központi Szerződés Szervezete 1259
Centralizmus
— az állam működésében 357
L. még *Helyi igazgatás*
— általános biztosítékai 388
Chargé d'affaires 626
Civiljogi
— jellegű társulások 1651 skk.
Clause compromissoire 1013
Codex
— Gregorianus 1479
— Hermogenianus 1479
— Justinianus 1476, 1479
Cogens jogszabály 953
— — a nemzetközi magánjogban 1009
Cognatio 1481
Colonatus 1477
COMECON 1254 skk.
L. még Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa, KGST
Comitia
— centuriata 1476
— curiata 1476
— tributa 1476
Common Market l. Európai Gazdasági Közösség
Compromissum 1013
Consideration-tan
— — és a szerződés 1539
Corpus Juris
— — Canonici 644
— — Civilis 1476
— — Hungarici 874

Család 581, 586
— feladatai 587
— modelljének funkciói 588
— összeomlása 585
Család l. még *Családjog*, Házasság
Családbafogadás 606
Családi
— jogállás 600
— modellek 582 skk.
— munkamegosztás 592
— pótlék 1648
CSALÁDJOG 581 skk.
Családjog
— kialakulása 581 skk.
— nemzetközi vonatkozásai 613
— szabályozásának alapelvei 590
Családjog l. még Család, Házasság
CSALÁDJOGTUDOMÁNY TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON 616 skk.
Családtervezés 591
Családtípus 588
Csalás 1716
Császári rendeletek
— — a római jogban 1479
Csatlakozás
— a nemzetközi szerződéshez 1263
Csatlakozó övezet
— — a nemzetközi jogban 397
Cselekvőképesség
— hiánya a szerződéskötésnél 1563 skk.
Cselekvőképesség
— a nemzetközi magánjogban 1515
— a polgári jogban 1512 skk.
L. még *Személyek*
Cselekmény
— büntetőjog-ellenességét kizáró okok 490
— felróhatóságát kizáró okok 493
Csemegi-kódex 564, 576
Csonka család 587
Csoportos bűnelkövetés 457
Csökkent munkaképesség 1131

Daktiloszkópia 1046
Debellatios elmélet 339
Decentralizálás
— az állam működésében 357
— az indirekt tervgazdálkodásban 273
— a szocialista tervgazdálkodásban 737
Deliktuális felelősség
— — a polgári jogban 1408, 1416
Deliktum
— szociális környezete a nemzetközi magánjogban 684
Delimitáció
— a nemzetközi jogban 392
Délkelet-Ázsiai Szerződés Szervezete (SEATO) 1259
Demokratikus centralizmus
— — tartalma 387
L. még *Helyi igazgatás*
Demokratizmus
— az alkotmányban 40
Denegatio justitiae 363
Desuetudo
— a római jogban 1478
Deviza belföldi 1358
Devizagazdálkodás 1357
— elleni bűncselekmény 1721
Devizahatóság 1360
Devizajog 1357 skk.
L. még *Pénzügyi jog*
Deviza külföldi 1358
Devizapolgárság 1357
Digesta 1478
Díjazáshoz
— való jog a munkajogban 1134
Díjkitűzés 1601
Dikasztérium 1036
DIPLOMÁCIAI ÉS KONZULI JOG 622 skk.
Diplomáciai
— eszközök nemzetközi viták békés elintézésére 1279
— értekezletek 629
— intézmények kialakulása 622
— jog 624 skk.
— kapcsolatok 626
— képviselet és a területi felségjog 393
— missziók 628 skk.
— testület
— — büntetőjogi védelme 633
— — doyenje 627
— — kiváltságai és mentességei 174, 627
— — sérthetetlensége 627

Diplomáciai testület
— — védelme 363
Direkt tervgazdálkodás 273, 736
Direktívák
— az államigazgatási jogban 204
Diszkréció
— a jogalkalmazásban 807
L. még *Államigazgatási eljárás*
Diszkrimináció
— a nemzetközi magánjogban 1006
— tilalma mint emberi jog 654
Diszpozíció
— a büntetőjogban 438
— mint a jogszabály eleme 848, 941 skk.
L. még *Jogszabály*
Diszpozitív jogszabály 953
— — a polgári jogban 1404
Dogmatika
— a büntetőjogban 570
„Doktrinérek"
— a hazai jogelméletben 842
Dolgozó
— anyagi felelőssége a munkajogban 412
— felelőssége a vállalatnak okozott kárért 413
— kollektívák jogai és az állam működése 356
— nők fokozott védelme 1136
Dologház 478
Dologi jog 1671, 1675
L. még *Tulajdonjog*
Dominatus 1477
Dorgálás
— mint erkölcsi jellegű büntetés 483
Döntés l. *Államigazgatási eljárás, Büntető eljárás lefolytatása, Polgári peres és nemperes eljárás*
Döntőbizottság
— a munkaügyi viták elintézésében 1179
Drago—Porter Egyezmény 665
Droit de suite
— és a szerzői jog 1607
Duna
— Bizottság 395
— Egyezmény 395
— mint nemzetközi folyó 394

Eckartsau-i nyilatkozat 297
ECOSOC = ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa 1249, 1369
Edictum 1478
EEC = Európai Gazdasági Közösség 1257
EFTA = Európai Szabadkereskedelmi Társulás 1258
Egészségügyi Világszervezet (WHO) 1251
Egyedi
— emberi jogok 655
— jogtudat 954, 955
Egyedi szervek l. *Államigazgatás szervezete*
Egyenlőség
— mint emberi jog 654
— eszméinek fejlődése 826
Egyesbíráskodás 426, skk., 1375
Egyesülés 1653
— mint jogi személy 918
Egyesülés
— típusú nagyszervezet általában 277
Egyesülési
— joggal való visszaélés mint bűncselekmény 1031
Egyesület
— mint jogi személy 911
— mint társadalmi szervezet 1641
Egyesült Nemzetek Szervezete 1239 skk.
L. még ENSZ, *Nemzetközi szervezetek szerepe az államközi kapcsolatokban*
Egyetem jogi kara
— — Budán 887
— — Pesten 887
— — vidéken 899
L. még Jogi karok
Egyetemes
— állam- és jogtörténet 1081
— jogutódlás 1298
— Szerzői Jogi Egyezmény 1607
Egyetemességi elv
— — a nemzetközi büntetőjogban 1187
Egyetemi
— címek 901, 902
— hallgatók l. Joghallgatók
— Magyar Társulat 892
Egyetemleges
— felelősség és polgári jogi felelősség 1421
Egyetemlegesség l. még *Szerződés*
Egyezség
— és szerződés 1547
Egyezségkötés
— az államigazgatási eljárásban 179
Egyeztető szervek
— — a munkaügyi viták elintézésében 1179
Egyház
— szerepe az államban 634
EGYHÁZAK JOGAI 634 skk.
Egyházak
— jogi helyzete 636 skk., 642, 643 skk.
Egyházi
— bíróságok 643
— és világi jog viszonya 636
Egyházpolitikai törvények 617, 638
Egységes
— bíróság elve 1375
— törvény a nemzetközi adásvételről 1578
Egyszemélyi vezetés 278
Egyszerű társaság
— és tulajdonjog 1682
Együttműködési elv a munkajogban 408
— — a polgári jogban 1399 skk.
Elállás
— a szerződéstől 1549, 1584
— és szerződésszegés 1585
Elbirtoklás
— és tulajdonjog 1678
Élet
— elleni bűncselekmények 1518
Életfogytiglani
— szabadságvesztés-büntetés 478
Életjáradék
— szerződés 1602

Élettársi viszony 588
Elévülés
— a büntetőjogban 495
— a munkajogban 410
— a polgári jogban 1586
— és tulajdonjog 1678
L. még *Büntethetőséget kizáró okok, Polgári jog*
Elhelyezkedési kötelezettség
— — a munkajogban 412
Elítélt
— a büntető eljárásban 526
Eljárás
—, büntető megindítása 535
— — megszüntetése 536
—, polgári felfüggesztése 1444
— — félbeszakítása 1444
— — szünetelése 1444
Eljárásbeli egyenlőség
— — a büntető eljárásban 517
— — a polgári eljárásban 1376
Eljárási cselekmények
— — a büntető eljárásban 528 skk.
— — a polgári eljárásban 1438 skk.
— szabadalom 775
Eljárási jog
— — a római jogban 1488
Eljárási jog l. még *Államigazgatási eljárás, Büntető eljárásjog, Büntető eljárás lefolytatása, Polgári eljárásjog, Polgári peres és nemperes eljárás*
Eljárási jogviszony
— — a büntető eljárásban 525
— — a polgári eljárásban 1439
Eljáró bíróság
— — összetétele 426
Elkobzás
— mint büntetőjogi intézkedés 484
Elkövetési
— hely a nemzetközi büntető jogban 1186
Elkövető
— a büntetőjogban 438
— társadalomra veszélyessége 441
L. még Bűnelkövetők
Ellenkérelem
— a polgári perben 1443
Ellenőrzés
— alapvető típusai 114 skk.
—, állami 117 skk.
—, államigazgatási 118 skk.
— fogalma 109
— és igazgatás 108
— jellege 113 skk.
—, központi és helyi 125 skk.
—, magán- 115 skk.
— osztályozása 114
—, párt- 117
—, társadalmi 116 skk.
— és a társadalomtudományok 112 skk.
Ellenőrzés l. még *Állami ellenőrzés*
Ellenőrzési tevékenység
— — jellege 113
Ellenőrzési tevékenység
— — lefolytatása 129
Ellenség támogatása
— — mint bűncselekmény 82
Ellenszakértő
— a büntető eljárásban 533
Ellentmondás
— a polgári perben 1443
Elmaradt haszon
— — és a polgári jogi felelősség 1416
Elmebetegség
— a büntetőjogban 441, 493
Elnöki Tanács 1295 skk.
L. még *Országgyűlés*
Előadóművész
— jogállása 1613
Előkészítő eljárás
— — a büntető eljárásban 535, 537
Előkészület
— a bűncselekményre 448
L. még *Bűncselekmény elkövetési szakaszai*
Előszerződés 1541 skk., 1575 skk.
Elővezetés
— a büntető eljárásban 530
Előzetes
— bizonyítás a polgári perben 1449
— bizonyítás a büntető eljárásban 529
Elsajátítás
— és tulajdon 1666
Elsődleges
— és másodlagos alkotások és a szerzői jog 1609
Elsőfokú bírósági
— — tárgyalás a büntető eljárásban 538 skk.
— — tárgyalás a polgári eljárásban 1442 skk.
Eltűntté
— nyilvánítási eljárás 1464
Elvárhatóság
— a büntetőjogban 459, 490, 494
— kizáró okai a büntetőjogban 494
Elvétés
— a büntetőjogban 465
Elzárás
— szabálysértésért 478, 1495
Ember és polgár
— — jogai 369, 650
Embercsempészés
— mint bűncselekmény 1031
Emberi életet
— — veszélyeztető bűncselekmények 1522
EMBERI JOGOK 650 skk.
Emberi jogok
— — és az apartheid 654
— — állami és nemzetközi fejlődése 653
— — és az állampolgári kötelességek 371
— — és a büntető eljárás 515
— — és a diszkrimináció tilalma 654
— — mint egyedi jogok 655
— — és az egyenlőség 654
— — Egyetemes Nyilatkozata 371, 652
— — és az ENSZ 1245
— — fajainak csoportosítása 654
— — és faji megkülönböztetés 654

Emberi jogok
— — és a gazdasági, szociális és kulturális jogok 655
— — jellege 650
— — Magyarországon 655 skk.
— — mint kollektív jogok 655
— — mint a tételes jog intézményei 654
Emberi jogok
— — és a nemzetközi követelmények 653
— — nemzetközi védelme 652
— — primátusa az állampolgári kötelességekkel szemben 371
— — regionális egyezményekben 652
— — és a szovjet alkotmány (1918) 655
— — természetjogi magyarázata 653
Emberi környezet
— — fogalmi köre 657
— — nemzetközi jogi védelme 662
EMBERI KÖRNYEZET JOGI VÉDELME 656 skk.
L. még Környezetvédelem
Emberi méltóság
— — elleni bűncselekmények 1525
Emberiség
— elleni bűncselekmények és a nemzetközi büntetőjog 1192
Emberkereskedés
— és a nemzetközi büntetőjog 1185
Emberölés
—, gondatlan 1520
—, szándékos 1519
Energiaszolgáltatásra
— irányuló szerződés 1600
ENSZ
— alapelvei 1244
— Alapokmánya 1241 skk.
— — és a háború 665
— Biztonsági Tanácsa 1246
— céljai 1244
— Egészségügyi Világszervezete (WHO) 1251
— és az emberi jogok 652, 653, 1248 skk.
— Fejlesztési Programja (UNDP) 1249
— felépítése 1244
— fő szervei 1246 skk.
— főtitkára 1250
— Gazdasági és Szociális Tanácsa (ECOSOC) 1249
— Gyámsági Tanácsa 1249
— Gyermeksegélyezési Alapja (UNICEF) 1249
— Iparfejlesztési Szervezete (UNIDO) 1249
— jogalanyisága 1241
— Képzési és Kutatási Intézete (UNITAR) 1249
— Közgyűlése 1248
— Menekültügyi Főbizottsága 1249
— és a Nemzetközi Bíróság 1250, 1286 skk.
— és a nemzetközi jog kodifikálása 1248, 1251 skk.
— Nemzetközi Jogi Bizottsága 1249
— Nemzetközi Kereskedelmi és Fejlesztési Konferencia (UNCTAD) 1249
— Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Bizottsága (UNCITRAL) 1249
ENSZ
— nemzetközi személyisége 1241
— Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete (UNESCO) 1251
— segédszervei 1249 skk.
— szakosított intézményei 1242, 1251 skk.
L. még Egyesült Nemzetek Szervezete, *Nemzetközi szervezetek szerepe a mai államközi kapcsolatokban*
Engedelmesség l. *Jogkövetés, Jogviszony*
Engedmény
— és szerződés 1545
Enyhítő körülmények l. *Büntetés*
Építési szerződés 1601
Érc-pénzrendszer 1334
Érdekeltségi elmélet
— mint kapcsolóelv a nemzetközi magánjogban 684
Érdekvédelmi elv
— — a nemzetközi büntetőjogban 1187
Erdélyi
— fejedelemség közigazgatása 1036
— vajda 1035
Eredeti állapot helyreállítása
— és a polgári jogi felelősség 1420
Erkölcsi
— jellegű büntetések 482, 483
Erkölcsi (nem vagyoni) kár l. *Polgári jogi felelősség*
Erős
— felindulásban elkövetett emberölés 1519
Erőszak
— alkalmazásának tilalma a nemzetközi jogban 1227
Erőszakkal
— való fenyegetés tilalma a nemzetközi jogban 1227
Értékelés
— és a jogtudat 954
Értesítés
— a büntető eljárásban 529
Értelmezés l. *Jogszabály, Jogforrási rendszer, Jogalkalmazás*
Értelmi képesség
— — a büntetőjogban 690
Érvénytelenség
— jogkövetkezményei szerződéskötésnél 1569
L. még *Szerződés érvénytelensége*
Esetjog 797
Eshetőleges szándék
— a büntetőjogban 465
Esküdt 426
Esküdtszék 500 skk., 508 skk., 538
— döntése (verdict) 540
— eljárása 502 skk., 540
Északatlanti Szerződés Szervezete (NATO) 1259
Eszközlekötési járulék 1340
Ésszerű meggyőződés
— — a büntető eljárásban 534
Euratom Egyezmény 1257
Európa Tanács 1257
Európai
— Atomközösség 1257 skk.

Európai
— Beruházási Bank 1363
— Gazdasági Közösség (EGK) 1257, 1369
— — Közösség és a vámjog 1369
— Közösségek 1257 skk.
— Szabadkereskedelmi Társulás (EFTA) 1258
— Szén- és Acélközösség 1257
Euthanasia
— és a büntetőjog 1521
Evangelikus egyház
— — és az állam 637, 646
Excessus mandati
— — a büntetőjogban 455
Exegétikus
— jogalkalmazás 797, 815, 824
Exequatur 632

Faggató
— büntető eljárás 500
Faji megkülönböztetés
— — és az emberi jogok 654
Fajtaoltalom 771
Faktikus
— szerződés 1565
Faktoranalízis 764
Fas 1476
Favor defensionis
— — a büntető eljárásban 547, 549
L. még Védelem a büntető eljárásában
— testamenti 1301
Fedezeti vétel 1542
Fegyelmi
— eljárás
— — a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 403
— — a munkajogban 410
— felelősség
— — az államigazgatási szervezetben 225
— — a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben 402
— — a munkajogban 409 skk.
— szankciók
— — a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 403
— — a munkajogban 409 skk.
Fegyházbüntetés 478
Fegyveres összeütközések
— — és a nemzetközi kapcsolatok 673
FEGYVERES ÖSSZEÜTKÖZÉSEK ÉS A NEMZETKÖZI JOG 664 skk.
Fegyverkezés
— korlátozása
— — és a nemzetközi jog 674
Fegyverszünet
— és a nemzetközi jog 673
Fejlődő államok
— — nemzetközi szervezetei 1256 skk.
Felajánlási eljárás
— — és a nemzetközi büntetőjog 1191
Felbujtás
— a büntetőjogban 452, 454
Felek
— egyenjogúsága
Felek egyenjogúsága
— — a büntető eljárásban 525 skk.
— — a polgári eljárásban 1376, 1435 skk.
— képviselői a büntető eljárásban 527
FELELŐSSÉG ALKALMAZOTTAKÉRT 675 skk.
FELELŐSSÉG A NEMZETKÖZI MAGÁNJOGBAN 680 skk.
Felelősségbiztosítás
— és veszélyes üzem 1727
Felelősségi szabály
— —, általános a polgári jogban 1406, 1418
— — a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 401
— — szocialista szervezetek esetében 677 skk.
Felfedezés
— jogvédelme 779
Felhasználási szerződés
— — és szerző jog 1612
Felismerésre bemutatás
— a büntető eljárásban 533
Feljelentési
— kötelezettség elmulasztása mint bűncselekmény 84
Fellebbezés
— az államigazgatási eljárásban 182
— a büntető eljárásban 546
— a polgári eljárásban 1453 skk.
Fellebbviteli rendszerek
— — a büntető eljárásban 545
— — a polgári eljárásban 1452
Felmentő ítélet
— — a büntető eljárásban 541
Felmerült kár
— — és a polgári jogi felelősség 1416
Felmondás
— korlátozása a munkajogban 1132, 1176
— tilalma a munkajogban 1132
Felperes
— a polgári perben 1435
Felróhatóság
— a büntetőjogban 438, 459, 461
— kizáró okai a büntetőjogban 489 skk., 493
— és a polgári jogi felelősség 1417
Felségsértés
— mint bűncselekmény 80
Feltaláló 775
Feltételes
— elítélés 480
Felügyelet
— az államigazgatási eljárásban 181
Felügyelőségek
— helye az államszervezetben 135 skk.
— jogosítványai 135
— szervezeti önállósága 135 skk.
Felülbírálati jogkör
— a büntető eljárásban 546
— a polgári eljárásban 1453
Fenntartás
— a nemzetközi szerződésben 1264
Fenyegetés
— a büntetőjogban 494

Fényképezés
— a kriminalisztikában 1049
Férjezett nők
— — állampolgársága és a nemzetközi jog 382
Feudális
— közjog 287, 294
L. még Hűbéri állam
— természetjog a jogelméletben 841
Fiatalkorúak
— bírósága 695
— büntetési rendszere 693 skk.
— büntetőjogának kialakulása 690
— büntetőjogi felelősségi feltételei 692
— elleni büntető eljárás 554
— fokozott védelme a munkajogban 1136
— és az új társadalomvédelmi irányzat 691
FIATALKORÚAK BÜNTETŐJOGA 689 skk.
Figyelmeztetés
— mint intézkedés a büntetőjogban 484
Filmművek
— szerzői joga 1612
Fizetési
— egyezmények és a devizagazdálkodás 1360
— meghagyás a polgári eljárásban 1463
Fogamzásgátlás 591
Fogházbüntetés 478
Foglalkozási betegség l. *Társadalombiztosítás*
Foglalkozástól eltiltás 483
Foglalkoztatási
— és beosztási tilalmak a munkajogban 1132
Foglaló
— és szerződés 1549
Fogolyszökés
— mint bűncselekmény 86
Fogyasztási szövetkezet
— sajátságai 1627
Fokozott
— veszélyesség körén kívül eső károkozások 1724
— veszéllyel járó tevékenység köre 1723
— veszéllyel járó tevékenységgel okozott károkért való felelősség 1420
Forgalmi adó
— — és a vállalat 1341
Forint 1328, 1337
Formális jogforrás 934
Forradalmi
— jogszolgáltatás 804
— Kormányzótanács és a közigazgatás 1038
— törvényesség 1616
Forradalom
—, polgári, Magyarországon és az alkotmány 1086
Fosztogató
— jellegű bűncselekmények 1716
Főbüntetés 475
FÖDERÁCIÓ 696 skk.
L. még Szocialista föderáció
Föderáció
— fogalma, kialakulása 696 skk.
— és a polgári nézetek 702
— és a szövetkezési elmélet 704
— és a szuverénitás megosztásának elve 704
Föderatív állam l. *Állam mint a nemzetközi jog alanya*
Főispán 1035, 1038
Föld
— értékelése 726
— jellemző sajátosságai 712
— kivonása a mező- és erdőgazdaságból 727
— művelési ágának megváltoztatása 725
— rendeltetésszerű művelésének kötelezettsége 725
— szocialista tulajdoni formái 713
Földbérlőszövetkezet 1096
Földfelajánlás
— a mezőgazdasági termelőszövetkezet céljaira 1117
Földhasználat 717
L. még *Földjog*
Földjáradék
— a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 1109
FÖLDJOG 705 skk.
Földjog
— fogalma 705
— kialakulása 707
Földjogi
— viszonyok 705, 706
Földmagántulajdon 723
— korlátozása 716
Földnyilvántartás 1394, 1679
L. még *Földjog, Polgári jog, Tulajdonjog*
Földreform
— Magyarországon 714, 715
Földrendezés l. *Földjog*
Földtulajdon
— jellege 707 skk.
L. még *Földjog, Földtulajdoni formák*
FÖLDTULAJDONI FORMÁK 711 skk.
Földtulajdoni
— rendszer kialakulása Magyarországon 714 skk., 724
Földtulajdonjog
— alakulása Magyarországon 714
— állami társadalmi 718
— általános fogalma 712
— és földhasználat 717
— sajátos tárgya 712
— személyi 717
— szocialista formái 713
FÖLDVÉDELEM 724 skk.
Földvédelem
— és környezetvédelem 724
— és természetvédelem 724
L. még *Földjog*
Főudvarnagyi Bíróság
— — megszüntetése 1387
Funkciómegosztás
— a büntető eljárásban 516
Funkcionális szervek l. *Államigazgatási szervezet*
Fuvarozási szerződés 1589, 1601
Független
— magyar felelős minisztérium 1036
Függetlenségi Népfront 989

Garázda
— jellegű bűncselekmények 1026 skk.
GATT = Vám- és Kereskedelmi Egyezmény 1367
Gazdálkodás
— rendjét sértő bűncselekmények 1715 skk.
Gazdálkodási
— kötelesség megszegése mint bűncselekmény 1720
Gazdálkodó szervek
— — elleni végrehajtás 1471
Gazdálkodó szervekben
— — elkövetett visszaélés mint bűncselekmény 82
Gazdálkodó szervezetek
— — közötti jogviták 1471 skk.
— — közötti szerződések 1570, 1599
— — szállítási szerződései 1588
L. még Gazdasági perek
Gazdaság és a jog
— — kapcsolata hagyományos jogágak keretében 735
Gazdasági bíróságok 420
Gazdasági
— bírság 273
— bűncselekmények 1716 skk.
— egyenértékűség a szocialista gazdasági integrációban 1351
— ellenőrzés meghiúsítása mint bűncselekmény 1719
— Főtanács 304
— — költségvetési reformja 1329
— integráció
— — adójoga 1356
L. még Európai Gazdasági Közösség, Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa
— — joga l. *Nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga, Jogegységesítés a KGST-n belül*
— jog
— — a burzsoá jogrendszerekben 730, 734
— — kérdései 739
— — a külföldi szocialista országokban 736,738
— — és munkajog 737
— — és polgári jog 1394
— — és szerződési rendszer 1596 skk.
— — és szövetkezeti jog 737
— jogi tulajdonjogi elméletek 1685
Gazdasági
— mechanizmus és a jogalkotás 1329
— övezet a nemzetközi jogban 398
— és pénzügyi ellenőrzés szervezete 120, 122
Gazdasági és pénzügyi ellenőrzés l. *Állami ellenőrzés*
Gazdasági
— perek 1471 skk.
— — és a polgári eljárás 1379
— szabályozó rendszer és szerződés 1575
— szerződés 1595 skk.
— és Szociális Tanács (ECOSOC) 1249
— társaság 1653, 1659
— társulás 1651 skk.
— — mint jogi személy 917
— termelési viszonyok jogi tükrözése 728
GAZDASÁGI TEVÉKENYSÉG JOGI SZABÁLYOZÁSA 728 skk.
Gazdasági
— vállalkozás 1654
— viszonyok jogi szabályozása 735
Gazdasági viták eldöntése l. *Bíróságok, Polgári peres és nemperes eljárás*
Gazdaságirányítás
— jogi szabályozása 736 skk.
— és szerződés 1575
Gazdaságpolitika
— és jog 730
Generalis congregatio 1035
Generálklauzula
— és jogalkalmazás 805
— a polgári törvénykönyvekben 1392
Genocidium 1192
Gépállomási szerződés 1540
Gépjárműfelelősségi
— kötelező biztosítás 1726
Gépjárművezetés
— ittas állapotban mint bűncselekmény 1029
Gewere 1671
Glosszátorok
— és a nemzetközi magánjog 996
L. még *Római jog*
Gondatlan emberölés 1520
Gondatlanság l. *Bűnösség*
Gondatlanság
— a büntetőjogban 462
Gondnok 615, 1512
Gondnokság
— a nemzetközi magánjogban 615
L. még *Családjog*
Görög-keleti egyház
— — — és az állam 638, 647
Grand Demonstrance
— — és a büntető eljárás 515

Gyámság 611 skk.
— a nemzetközi magánjogban 615
— a római jogban 1482
Gyanúsított
— a büntető eljárásban 526
Gyarmati
— klauzulák a nemzetközi szerződésben 1273
— rendszer és a nemzetközi jog 1224
Gyengeelméjűség
— a büntetőjogban 441, 494
Gyermek
— jogai és kötelességei 608
— kiemelése a családi környezetből 612
Gyermekbűnözés
— statisztikája 760
Gyermekgondozási segély 1645
Gyermekkor
— a büntetőjogban 493
Gyermekölés
— mint bűncselekmény 1520
Gyermektartás 610
Gyermektartásdíj
— állami előlegezése 611
— mértéke 610

Gyilkosság 1519
Gyógyító jellegű
— — intézkedések a büntetőjogban 470
Gyógyító megelőző
— — ellátás és a társadalombiztosítás 1645
Gyújtogatás
— mint bűncselekmény 1025

Habeas Corpus Act
— és a büntető eljárás 515
Háború
— áldozatainak védelme 669, 1193
— fogalma 664
— és az ENSZ Alapokmány 665
— hatása a nemzetközi szerződésekre 1277
— és a polgári lakosság védelme 671
— tilalma l. *Nemzetközi jog alapelvei, Nemzetközi szervek szerepe az államközi kapcsolatokban, Fegyveres összeütközések és a nemzetközi jog, Állam nemzetközi felelőssége*
Háborús
— bűncselekmények és a nemzetközi jog 672, 1192
— bűnösök és a nemzetközi jog 671
— uszítás mint bűncselekmény 81
Hadiállapot
— és a nemzetközi jog 667
Hadifogoly-egyezmények 667, 669 skk.
Hadijog
— nemzetközi szabályai 364
Hadüzenet 667
Hadviselés szabályozása
— — és a genfi egyezmények 667
— — és a hágai konferenciák 666
— — és a nemzetközi jog 666
Hagyatéki eljárás 1465
Hagyományrendelés 1300
Halálbüntetés 476
Halaszthatatlan nyomozási cselekmények 536
Halasztott
— szabadalmi vizsgálati eljárás 776
Hallgatólagos
— elfogadás a szerződéskötésnél 1578
Halmazati büntetés kiszabása 487
Halottnak
— vagy emlékének meggyalázása mint bűncselekmény 1526
Halottvizsgálat
— és az igazságügyi orvostan 755
Hamis
— adatszolgáltatás mint bűncselekmény 1720
— eskü 84
— tanúzás 84, 85
— tanúzásra rábírás 85
— vád 85
Hanyag kezelés
— mint bűncselekmény 1718
Hanyagság
— (negligencia) a büntetőjogban 462
Használat
— átengedésére irányuló szerződés 1601
Használati
— jog és tulajdonjog 1675
Használati
L. még *Tulajdonjog*
Használati minta
— — jogvédelme 779
Hasznossági elmélet
— — a büntetőjogban 472
Haszonbérleti szerződés 1601
Haszonélvezet 1680
L. még *Tulajdonjog*
Hatályos jogszabályok gyűjteménye 874
Határbiztosok
— a nemzetközi jogban 392
Határidő
— a büntető eljárásban 529
— a polgári eljárásban 1438
Határnap
— a büntető eljárásban 529
— a polgári eljárásban 1438
Határozat
— az államigazgatási eljárásban 178
L. még Ítélet
Határozatlan
— büntetések és intézkedések 478
Határozatok Tára 873
Határozott
— időre kötött munkaszerződés 1177
— tartamú szabadságvesztés 478
Hatáskör
— az államigazgatási eljárásban 175
— a büntető eljárásban 525
— a helyi-területi igazgatásban 747, 752
— a polgári eljárásban 1434
Hatásköri összeütközés
— — a polgári perben 1434
Hatékonyság l. *Jogfogalom, Jogalkalmazás, Jogkövetés*
Hatóság félrevezetése
— — mint bűncselekmény 85
Hatósági
— eljárás szabályozása 168 skk.
— közeg elleni erőszak mint bűncselekmény 1033
Hatósági tevékenység l. *Államigazgatási eljárás*
Hátrányos megkülönböztetés
— — a munkajogban 1133
Hazaárulás
— mint bűncselekmény 82
Hazafias Népfront 1639
Hazai jog
— — oktatásának története 886 skk.
Hazugságvizsgáló
— gép 1043, 1058
Házasság
— akadályai 595
— érvényessége a nemzetközi magánjogban 613
— érvénytelensége 598
— felbontása 585, 597
— — hűtlen elhagyás alapján 594
— — közös megegyezés alapján 594
— — a nemzetközi magánjogban 615
— intézményének kialakulása 593
— joga 593 skk.
— külföldi állampolgárral 595

Házasság
— megkötése 594
— megszűnése 597
Házasság l. még Család, *Családjog*
Házassági
— perek 1459
— vagyonjog 586, 593
Házasságon kívül született gyermek 588
Házastársak
— jogai és kötelességei 595
— személyes jogviszonyai 595
— vagyoni jogviszonyai 586
— — jogviszonyai a nemzetközi magánjogban 614
Házastársi
— közös vagyon 586
— külön vagyon 586
— tartás 597
— vagyonközösség megszüntetése iránti eljárás 1464
Házkutatás
— a büntető eljárásban 530
Házszabály l. *Országgyűlés*
Háztáji
— bizottság 744
— föld mértéke 743
— földhasználat 717
HÁZTÁJI GAZDASÁG 741 skk.
Háztáji
— gazdaság
— — fogalma 741
— — és a földtulajdon 717
— — megszűnése 745
— — keretei 743
— — és közös gazdaság 1109
— megállapodás 744
— — és a mezőgazdasági termelőszövetkezet 1109
— vagyon 745
Helyettes-örökösnevezés 1300
Helyi adó 1343
HELYI IGAZGATÁS 746 skk.
L. még *Állami-területi beosztás*
Helyi tanács l. Tanács, Képviseleti rendszer
Helyi-területi igazgatás
— — és a képviseleti szervek 752
— — és a Minisztertanács 752
— — és az Országgyűlés 752
— — és a szakigazgatási szervek 753
— — a szocialista állami szervek rendszerében 748
— — és a tanácsok 751
— — típusai 748
— — történelmi kialakulása 747
— — és a végrehajtóbizottságok 748
Helyszínelés
— a kriminalisztikában 1051
Helyszíni
— bírságolás szabálysértésért 1498
— szemle 1050
Helytartótanács 1036
Hibás teljesítés
— — és szerződésszegés 1586
Hierarchia l. *Államigazgatás szervezete*
Hipotetikus
— jogi norma 943
Hipotézis
— mint a jogszabály eleme 848, 941 skk.
L. még *Jogszabály*
Hírközlés
— elleni bűncselekmények 1027 skk.
Hitelrendszer l. *Pénzügyi jog*
Hitelszerződés
— alapelvei 1346, 1661 skk.
— és a bankok 1347
— nyitása 1601
Hivatalból
— való eljárás elve a büntető eljárásban 517
Hivatali
— bűncselekmények 83
— visszaélés 83
Hivatalos személy
— — büntetőjogi fogalma 83
— — elleni bűncselekmények 83
— — elleni erőszak 83, 1033
Hivatalos személy l. még *Államigazgatás személyzete*
Hivatásos bírák 424
Holtnaknyilvánítási
— eljárás 1463
Honosítás 379
Honvédelem
— érdekeit sértő bűncselekmények 980
Honvédelmi Bizottmány 1037
— — és az alkotmány 1086
Humanitárius
— nemzetközi jog 669
Humanizmus elve
— — a büntetőjogban 563
Hűbéri állam
— — funkciói 104
L. még Feudális
Hűtlen kezelés
— — mint bűncselekmény 1718
Hűtlenség
— mint bűncselekmény 80

IBRD = Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank (Világbank) 1363
IDA = Nemzetközi Fejlesztési Társulat 1363
Ideiglenes intézkedés
— — polgári ügyekben 1464
Ideiglenes
— kényszergyógykezelés a büntető eljárásban 530
— Nemzetgyűlés 296, 300 skk., 1039
— — és a magyar állami szuverenitás 298
— Nemzeti Kormány 298, 1039
— Törvénykezési Szabályok 1394
— ügyvivő 626
Idézés
— az államigazgatási eljárásban 177
— a büntető eljárásban 529
— a polgári eljárásban 1442
IFC = Nemzetközi Finanszírozási Társulat 1363

Igazgatás és államigazgatás
— — alanya és tárgya 146
— — célja 148
— — működése 146
— — tartalma 150
Igazgatás
— és jog 807
L. még *Államigazgatás*, -i, Közigazgatás, -i
Igazgatási
— bíráskodás 1497
— jellegű különleges büntető eljárások 553
— jogalkalmazás 807
Igazolás
— az államigazgatási eljárásban 182
— a büntető eljárásban 529
— a polgári eljárásban 1438
Igazság megállapítása
— — a büntető eljárásban 531
Igazságosság
— a büntető eljárásban 542
— a polgári eljárásban 1374
Igazságszolgáltatás
— egységének elve 1375
— elleni bűncselekmények 84
— feladatai a szocializmusban 1373
— megtagadása és az állam nemzetközi felelőssége 362
Igazságszolgáltatás l. *Bíróságok, Ügyészség*
Igazságszolgáltatási
— jogalkalmazás 807
Igazságügyi
— gyermekvédelem 692
— lőfegyvertan 1047
— méregtan 757
— orvosszakértő 754
— orvosszakértői vizsgálatok 756 skk.
IGAZSÁGÜGYI ORVOSTAN 754 skk.
Igazságügyi pszichológia l. *Kriminálpszichológia*
IGAZSÁGÜGYI STATISZTIKA 758 skk.
Igazságügyi statisztika
— — fogalma 759
— — rendszere 763
— — elemzési módszerei 763
— — és a számítástechnika 763
— — története 761
Igazságügyi
— szakértői intézetek 754
Igazságügyi szervezet l. *Bíróságok, Ügyészség*
Igényper 1469
Illetékesség
— az államigazgatási eljárásban 175
— a büntető eljárásban 526
— a polgári eljárásban 1434
Illetékjog 1342
Illetményadó 1341
ILO = Nemzetközi Munkaügyi Hivatal 1243
IMF = Nemzetközi Monetáris Alap 1362
Immateriális javak
— — és a szerzői jog 1603
Imperatív szabályok
— — a nemzetközi magánjogban 1008 skk.
Imperium
— a római jogban 1476
In dubio
— — pro reo-elv a büntető eljárásban 528
In integrum restitutio
— — és a szerződés 1558, 1569
Incoterms 1551
Individuális normák 940
Információ l. *Jogi információ*
Ingatlannyilvántartás 1394, 1679
L. még *Földjog, Polgári jog, Tulajdonjog*
Ingatlannyilvántartási
— határozat megváltoztatása iránti eljárás 1463
Ingatlanvégrehajtás 1470
Ingóvégrehajtás 1469
Inkvizíciós büntető eljárás 500
Institutiones
— mint római jogforrás 1479
Integritáshoz
— való jog a szerzői jogban 1610
Interpolációkutatás
— és a római jog 1480
Intézkedés a büntetőjogban 483
— —, biztonsági 470
— —, fogalma 469
— — fiatalkorúval szemben 694
— —, gyógyító jellegű 470
— —, javító-nevelő jellegű 470
— —, osztályozása 475
Intézmény
— jellegű jogi személy 915
Intézménytörténet
— a jogtörténetírásban Magyarországon 1076
Inter-integrációs
— pénzügyi jog és a KGST 1351
Ipari
— mintaoltalommal kapcsolatos perek 1462
— szövetkezet 1627
— tulajdon nemzetközi oltalma 770
— vállalatok államosítása 304
L. még *Iparjogvédelem*
IPARJOGVÉDELEM 767 skk.
Iparjogvédelem
— jogi szabályozása 767 skk.
— nemzetközi magánjogi kérdései 772
— a szocialista országokban 771 skk.
— történeti fejlődése 768
Iparjogvédelmi
— nemperes eljárások 1462
— perek 1461
— szerződések 778
Írásvizsgálat 1047
Íratlan alkotmányok 13
Iratvizsgálat 1048
Irodalmi művek
— — szerzői joga 1612
Írott
— alkotmányok 13
— jog kizárólagossága 813
Irreális kísérlet
— — a büntetőjogban 446
Ispán 1034
Iszlám vallás
— — és az állam 649

Ítélet
— a büntető eljárásban 541 skk.
— a polgári eljárásban 1450
Ítélőképesség
— fogalma a büntetőjogban 691
Ittas állapot
— — a büntetőjogban 493
Iurisdictio
— a római jogban 1476
Ius
— a római jogban 1476
— ad bellum 664
— commercii a római jogban 1480
— connubii a római jogban 1480
— gentium és a nemzetközi magánjog 995
— gentium a római jogban 1477
— honorum a római jogban 1480
— in bello 664
— patronatus 1480
— privatum a római jogban 1477
— publicum a római jogban 1477
— respondendi a római jogban 1479
— suffragii a római jogban 1480
Izgatás 81
— a jogszabályok, a hatóságok rendelkezései ellen mint bűncselekmény 1032
Izraelita
— vallásfelekezet és az állam 638, skk.

Járás 269
L. még *Állami-területi beosztás, Helyi igazgatás*
Járásbíróság 421
Járási hivatal 269
Járművezetéstől eltiltás 483
Javítóintézeti nevelés
— — fiatalkorúakkal szemben 693 skk.
Javító-nevelő
— jellegű intézkedések a büntetőjogban 470
— munka 481
Jegyesség 593
Jegyzőkönyv
— a büntető eljárásban 540
— a polgári eljárásban 1439
Jelzálog 1680
Jelölés
— a képviseleti rendszerben 986
Jelzálogjog 1680
Jó erkölcs
— — megsértése mint bűncselekmény 1026
JOG 780 skk.
Jog
— mint akarat 850
—, alanyi, forrásai 855
— állam általi szankcionáltsága 850
— mint az államakarat kifejezése 931
— elismerése a polgári eljárásban 1377
— elhalása és a jogtudat 955
— európai értelemben 823
— érvényessége 813
— érvényesülése 919
— fajai 788
— fogalmiasítása 795
Jog
— mint fogalomrendszer 931
— formai és elvi-tartalmi egysége 931
— formális érvényessége 819
— és jogforrás viszonya 856
— és a jogtudat egysége 953
— mint intézmény 781
— kialakulása 788
— lényege 780
— logikai zártsága 801
— mint magatartási szabály 848
— megjelenési formája 786
— a nemszocialista jogrendszerben 852
— ontológiai felfogása 817, 819
— mint osztályakarat 850
— racionalizálódása 930
— regulatív osztályfunkciója 795
— szerepe a gazdaságban 729
—, tárgyi, forrásai 854
— társadalmi funkciója 919
— és a társadalmi magatartás befolyásolása 818
— és a társadalmi viszonyok 785
— teleologikus tételezése 818
— mint tudatforma 784
L. még Szocialista jog
Jogág
— és jogrendszer 849, 933
L. még *Jogszabály, Jogforrási rendszer, Jogrendszer*
Jogági
— csoport és jogrendszer 933
Jogakadémiák 888 skk.
— államosítása 903
— megszüntetése 903
Jogalany
— a polgári jogban 1508
— és a személy 964
Jogalanyiság
— fajai a polgári jogban 1508
— és jogképesség 1510
JOGALKALMAZÁS 795 skk.
Jogalkalmazás
— angolszász modellje 797
—, biblikus 804
— és a common law 808
—, diszkrécionárius 807
— és döntési kötelezettség 802
— és az equity 808
—, exegétikus 797
— és generálklauzula 805
—, igazgatási 807
—, igazságszolgáltatási 807
— és a ius strictum és aequum 808
— és jogkövetés 788
—, méltányos 807
— a szocializmusban 797, 810
Jogalkalmazási
— gyakorlat közzétételi forrásai 875
— jogalakítás 817
— jogalkotás 865
JOGALKOTÁS 811 skk.
Jogalkotás
— alkotmányossága 45

Jogalkotás
— mint állami tevékenység 856
— elméleti alapjai 817
— és elvi szabályozás 820
— és jogalkalmazás 796, 809
—, jogalkalmazói 865
— és kazuisztika 820
— és kodifikáció 821 skk.
— és szokásgyűjtemények 821
— és természetjog 814
— történeti fejlődése 811
— törvényessége 45
— és városi statutumok 821
Jogalkotó szerv
— — a szocialista országban 878
Jogalkotói jog
— — kizárólagossága 814
Jogállam
— és közigazgatás 733
Jogbizonytalanság
— fokozódása 992
— megszüntetése 992
— a nemzetközi kapcsolatokban 992
Jogbölcselet l. *Jogelmélet tudománytörténete Magyarországon*
Jogbölcseleti
— irányzatok 789 skk.
Jogcsalád
— és jogrendszer 1321
L. még *Összehasonlító jog*
JOGEGYENLŐSÉG 825 skk.
Jogegyenlőség
— alkotmányi szabályozása 832
— és állampolgári egyenlőség 826
— a fejlődő országok alkotmányaiban 834
— fogalma 826
— polgári alkotmányi szabályozása 828
— szocialista értelmezése 829
— társadalmi-történeti indítékai 827
JOGEGYSÉGESÍTÉS A KGST-N BELÜL 835 skk.
Jogegységesítés a KGST-n belül
— — és az Általános Szállítási Feltételek 837
— — követelményei 835
— — és a mintafeltételek 837
— — és a polgári jogi forgalom 836
— — regionális 835
— — sajátosságai 836
Jogegységesítés
— a nemzetközi jogban 993
L. még *Összehasonlító jog, Polgári jog*
Jogegységesítés a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban l. *Nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga, Jogegységesítés a KGST-n belül*
Jogellenes parancs
— — végrehajtása 978
Jogellenesség
— kizáró okai a büntető jogban 363, 438
— tudata a büntető jogban 459
JOGELMÉLET TUDOMÁNYTÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON 841 skk.
L. még *Jog, Jogfogalom*
Jogelméleti
— irányzatok Magyarországon 841 skk.
Jogerő
— a büntető eljárásban 543
— a polgári eljárásban 1450
Jogértelmezés
— elve a jogrendszerben 927
— fajai 799
— módszerei 799
— és tényminősítés 798
L. még *Jogszabály, Jogforrási rendszer, Jogalkalmazás*
Jogfilozófia l. *Jog*, Jogbölcseleti irányzatok, *Jogelmélet tudománytörténete Magyarországon, Jogfogalom*
Jogfilozófiai irány
— — a jogelméletben 789
JOGFOGALOM 848 skk.
Jogforrás
—, belső 853
— fogalma 853 skk.
—, formális 854
— hierarchiája 869
— és a jog viszonya 856
—, külső 854
— lényege 785
—, materiális 853
L. még *Jogfogalom, Nemzetközi szervek szerepe a mai államközi kapcsolatokban, Nemzetközi jog alapelvei, Nemzetközi szerződések joga*
JOGFORRÁSI RENDSZER 853 skk.
Jogfosztó-jogkorlátozó
— — — büntetés 482
Joggal való visszaélés
— — — a munkajogban 1137, 1175
— — — és a munkaszerződés 1175
— — — a polgári jogban 1401
Joghallgatók 891, 898, 907
Joghatás
— és jogszabály 950
Joghatóság
— fogalma a nemzetközi magánjogban 1011
— a nemzetközi büntetőjogban 1184 skk.
— a polgári eljárásban 1434
Joghatóság l. még *Kolliziós jog, Polgári peres és nemperes eljárás*
Joghézag
— fogalma 801
— és a jogalkalmazás 820
— kitöltése 801
L. még *Jogalkalmazás*
Jogi
— akarat tartalma 851
— bibliográfiák 876, 883
— előírások megismerhetősége 921
— enciklopédiák 880
— felelősség és polgári jogi felelősség 1405
— felépítmény 784
— folyóirati irodalom könyvészete 878
JOGI INFORMÁCIÓ 870 skk.
Jogi információ
— — fogalma 870

Jogi információ
— — külföldön 883
Jogi
— információszolgáltatás 871 skk.
— informatika 881
— irodalom könyvészete 876
Jogi karok
— — alapítása 885 skk.
— — jelenlegi szervezete 905 skk.
— — tankönyvei 878
— — tanulmányi és vizsgarendjének alakulása 895 skk., 904 skk.
Jogi
— kézikönyvek 877
— könyvészet 876 skk.
L. még *Jogi információ*
Jogi
— kötelezettségek 964
— közvetítés 795, 817
— lexikonok 880
— líceumok 888 skk.
— magatartási szabályok 724, 780
— norma 780, 934
— — fajai 943 skk.
— — jogkövetkezménye 949 skk.
— — megengedő diszpozíciója 946 skk.
— — -struktúra 927 skk.
— objektiváció 795, 927 skk.
— — és a jogalkalmazás 817
— — szintje 819
JOGI OKTATÁS 885 skk.
Jogi oktatás
— — intézményeinek kialakulása 885, 888 skk., 896
— — rendje (vizsgák, oklevél) 896
— — tanulmányi szabályzatai 886 skk.
— — tudományos jelentősége 890, 896
Jogi
— papyrológia 1479
— szabályok 780
— szankció 784
JOGI SZEMÉLY 908 skk.
Jogi személy
— — és az állam 917
— — elmélete 908 skk.
— — fajai 916 skk.
— — felelőssége alkalmazottakért 676
— — jogalanyisága 964, 1509
— — jogképessége 916
— — megalakulása 911 skk.
— — a nemzetközi magánjogban 1516
— — a római jogban 1482
— — szervezete 912 skk.
— — a szocialista fejlődésben 913
— — és a társulás 1660
Jogi
— tény 961
L. még *Jogviszony*
— tévedés a büntetőjogban 465
— Továbbképző Intézet 904
— vákuum 815
— intézmény
Jog és jogrendszer 933
Jogintézmény
L. még *Jog, Jogfogalom*
Jogismeret 788
— és kodifikáció 821
Jogképesség
— és jogalanyiság 1510
— a nemzetközi magánjogban 1515
— a polgári jogban 1508, 1511 skk.
L. még *Személyek*
JOGKÖVETÉS 919 skk.
Jogkövetés
— alapja 920
— és erkölcs 921
— fogalma 919
— és jogalkalmazás 788, 920
— és jogtudat 925
— és jogviszony 920
— mint politikai viszony 924
— sajátosságai 925
— és szokás 921
— és természetjog 924
Jogközösség-társasági szerződés
— — és a társulás 1656
Jogmegismerés
— és jogi információ 870
Jogorvoslat
— az államigazgatási eljárásban 182
— a büntető eljárásban 544 skk.
— a munkaügyi vitákban 1179 skk.
— a polgári eljárásban 1451 skk.
L. még *Büntető eljárás lefolytatása, Polgári peres és nemperes eljárás, Államigazgatási eljárás,* Perorvoslat, *Munkaügyi viták elintézése*
Jogos
— önvédelem
— — a nemzetközi jogban 364
— szankció a nemzetközi jogban 365
— védelem a büntető jogban 490
— — és a polgári jogi felelősség 1416
L. még *Büntethetőséget kizáró okok*
Jogösszehasonlítás
—, ágazati 570, 1322
—, általános 1318 skk.
—, gyakorlati 1318
—, intézményi 1322
—, külső és belső 1321
—, párhuzamos 1318
— a szövetséges államokban 1322
L. még *Összehasonlító jog*
Jogpolitika
— és büntető igazságszolgáltatás 524
— és gazdaság 730
Jogpozitívizmus l. *Jog, Jogelmélet tudománytörténete Magyarországon*
JOGRENDSZER 927 skk.
Jogrendszer
— általános jellemzői 927
— felosztása 291, 1321
— jellege 927 skk.
— szerkezete 849
— a szocialista jogban 793, 930 skk.
— tagozódása 932

Jogrendszer
— történeti formálódása 929 skk.
Jogról való lemondás
— — — a polgári eljárásban 1377
Jogsegély
— iránti megkeresés 1191
— a nemzetközi büntető jogban 1187, 1191
— szerződés és a nemzetközi büntetőjog 1191
Jogsegély l. még *Büntető eljárás lefolytatása, Polgári peres és nemperes eljárás*
JOGSZABÁLY 934 skk.
Jogszabály
—, ajánló 948
— alanyai (címzettjei) 940
— alkotmányossága 45
— és állami kényszer 962
— autoritása 942
—, diszpozitív 953
— elemei 939 skk.,
— érvényessége 951
— fogalma 934
— hatékonysága a gazdaságban 730
— hierarchiája és az alkotmány 45 skk.
— igazságértéke 938
— és joghatás 950
— és jogviszony 960 skk.
—, kogens 953
— közzétételi forrásai 873 skk.
— szerkezete 848, 939
— társadalmisága 952
— teleologikus jellege 936 skk.
Jogszabályértelmezés l. Jogértelmezés
Jogszabálygyűjtemény 873 skk.
Jogszabálymutató 875
Jogszabályválasztás
— joga a nemzetközi magánjogban 1551 skk.
Jogszavatosság
— és szerződésszegés 1587
Jogszociológia l. *Jog, Jogelmélet tudománytörténete Magyarországon*
Jogtalan elsajátítás
— — mint bűncselekmény 1718
Jogtípus
— fogalma 791 skk.
L. még *Jog, Jogfogalom*
JOGTUDAT 953 skk.
Jogtudomány 783
— a római jogban 1478
Jogutódlás 1298
L. még *Öröklési jog*
Jogügyletek 1404
JOGVISZONY 956 skk.
Jogviszony
— és akarati viszony 956
— alanya 957, 963
— és alanyi jogok és kötelességek 958
— elemei 963
— fajtái 964 skk.
— és jogági jogviszony 964
— és jogszabály 957
— a polgári jogban 1402
— tartalma 964
— tárgya 964
Jogviszony
— és társadalmi viszony 956, 964
Jóhiszemű eljárás
— — elve a polgári eljárásban 1376
Jóhiszeműség elve
— — a nemzetközi szerződések végrehajtásában 1272
Jóléti és kulturális
— — szolgáltatások a munkajogban 1135
Jószolgálat
— a nemzetközi jogban 1279
Jótállás
— és szerződés 1587
Jury l. Esküdtszék
Jus l. Ius
Jusztiniánuszi
— jog 1475
— kodifikáció 1479
L. még *Római jog*

Kábítószerrel visszaélés
— — és a nemzetközi büntetőjog 1185
— — mint bűncselekmény 1031
Kamara
— mint testületi önkormányzati szerv 1039
Kamarai Választottbíróság 1466 skk.
Kamerális
— tudományok oktatása 886
Kameralisztika 240, 311
— és a pénzügyi jogtudomány 1330
Kánonjog
— hazai alkalmazása 643
Kantiánus
— irány a hazai jogelméletben 842
Kapcsolat
— törvénytelen felvétele mint bűncselekmény 1032
Kapcsolóelvek
— a nemzetközi magánjogban 681 skk., 1001 skk., 1554 skk.
L. még Kollízió, *Kollíziós jog*
Kapitulációk
— rendszere a nemzetközi jogban 622
Kárfelelősség általában 1418
— állami 1413
Kárfelelősség l. még *Polgári jogi felelősség*
Kár megtérítése
— — és a polgári jogi felelősség 1420
Kárelhárítás
— és a polgári jogi felelősség 1419
Kárelosztás elve
— — a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 405
— — a polgári jogban 1410 skk.
Kárenyhítés
— és a polgári jogi felelősség 1419
Kármegelőzés
— és a polgári jogi felelősség 1419
Kármegosztás l. Kárelosztás
Károk fajtái
— — és a polgári jogi felelősség 1416
Károkozó
— a nemzetközi magánjogban 687

Káronszerzés
— és a polgári jogi felelősség 1420
Károsodásba
— beleegyezés és a polgári jogi felelősség 1416
Károsult
— a nemzetközi magánjogban 687
Kártelepítés
— a polgári jogban 1406
Kartelljog 273
— és a társulások 1657
Kártérítés 1413 skk., 1420 skk.
— általános 1415
— a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 405
— a munkajogban 414
— nemzetközi jogellenes cselekményért 366
L. még *Anyagi és fegyelmi felelősség a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben, Anyagi és fegyelmi felelősség a munkajogban, Polgári jogi felelősség*
Kártevés 81
Kasszatórius
— perorvoslati rendszer a büntető eljárásban 547
— — rendszer a polgári eljárásban 1453
Kategorikus
— jogi norma 943
Katolikus egyház
— — és az állam 637, 644
Katona
— büntetőjogi fogalma 977
— — felelőssége 978
Katonai
— bíróságok 420
— bűncselekmények 978 skk.
— büntetőbíráskodás 420, 973, 980
— büntetőeljárás 555, 980
KATONAI BÜNTETŐJOG 973 skk.
Katonai
— fegyelem 974
— függelem 975
— szervezet 974 skk.
Kazuisztika
— a jogalkotásban 820
Kegyelem
— a büntetőjogban 496
Kellékszavatosság
— és szerződésszegés 1586
Kémkedés
— mint bűncselekmény 82
— a nemzetközi jogban 668
Kényszer
— a büntetőjogban 494
— hatására létrejött nemzetközi szerződés 1267
Kényszer l. még *Jogfogalom, Jogkövetés Szankció,*
Kényszer-elvonókezelés 484
Kényszerengedély
— a szabadalmi jogban 776
Kényszergyógyítás
— a büntetőjogban 483 skk.
Kényszerintézkedések
— a fiatalkorúakkal szemben 691
Kényszerítés
— mint bűncselekmény 1525
Kényszerítő
— jogszabályok a nemzetközi magánjogban 1008
Kényszervallatás
— mint bűncselekmény 83
Képviselet
— az államjogban 981
— a polgári eljárásban 1437
Képviselet l. még Államjogi képviselet
Képviseleti
— elvek és a választójog 983
— jelleg elmélete a nemzetközi jogban 623
KÉPVISELETI RENDSZER 981 skk.
Képviseleti rendszer
— — Magyarországon 987 skk.
— —, szocialista 989
— — és a többpártrendszer 988
— — történeti fejlődése 982 skk.
— — és a visszahívás 987
Képviseleti szervek
— — és az alkotmányok 985
— — mint az államhatalom szervei 985
— — és a helyi-területi igazgatás 752
Képviselő l. Országgyűlési képviselő
Képzőművészeti alkotások
— és a szerzői jog 1613
Kereset
— a polgári eljárásban 1439 skk.
Kereskedelmi
— jellegű társulások 1656 skk.
— jog 732
— — kodifikálása Magyarországon 1395
— különbíróságok 419
— társaság 274
— — mint jogi személy 911
L. még *Társulások*
— törvénykönyvek és a polgári jog 1392
— vámtarifa 1368
Keresztkérdezés
— a büntető eljárásban 538
Kétoldalú
— meghallgatás elve 516 skk., 1376 skk.
Kettős adóztatás
— — elkerülése 1355
Kettős alárendeltség
— — a helyi-területi igazgatásban 749 skk.
— — az ügyészi szervezetben 1695
Kettős állampolgárság
— — és a nemzetközi egyezmények 381
Kettős kollektíva
— — elmélet az állami vállalat kezelésében 276
— — szemlélet és a tulajdonjog 1685
Kettős tagolás
— — (bichotomikus rendszer) a büntető jogban 442
Kezesség
— és szerződés 1550
Kézírásvizsgálat 1047
Kézizálogjog 1680
KGST l. Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa

Kiadatás
— a büntető eljárásban 522, 1191
Kiadatási
— bűncselekmény a nemzetközi büntetőjogban 1188
— eljárás 522, 1191
Kihágás 442
L. még *Szabálysértés*
Kihallgatás
— kriminháltaktikai szabályai 1051
L. még Felek, Tanú, Terhelt
Kimentés
— alkalmazotti kártérítési felelősség esetén 678
— a veszélyes üzemi felelősség alól 1724
Kínvallatás 501
Királyi
— kegyúri jog 637
— vármegye 1034
— városok 1035
Kisajátítás l. *Tulajdonjog*
Kiscsaládi modellek
— —, polgári 583
— —, szocialista 584
Kísérlet
— a büntetőjogban 445 skk.
L. még *Bűncselekmény elkövetési szakaszai*
Kisfalvak 271
Kisiparosok Országos Szervezete (KIOSZ)
— mint társadalmi szervezet 1640
Kiskereskedők Országos Szabadszervezete (KISOSZ)
— mint társadalmi szervezet 1640
Kiskorúakról
— való állami gondoskodás 612
Kitanítási kötelezettség
— — a büntető eljárásban 518
— — a polgári eljárásban 1176
Kitiltás
— mint büntetés 483
Kiutasítás
— mint büntetés 483
Kívánságra való ölés 1521
Kivételes eljárások
— — a büntető eljárásban 551
Kizárás
—, bírói, a büntető eljárásban 526
— — a polgári eljárásban 1435
Kizsákmányoló
— államok funkciói 103
— rendszerek joga 852
Klasszikus
— büntetőjogi iskola 566
— jogtudomány 1477
— római jog 1477
Kliring-egyezmények
— és a devizagazdálkodás 1360
Know-how 772
Kockázatviselés
— a polgári jogban 1410
Kodifikáció
— és jogalkotás 821 skk.
Kodifikáció l. még *Jogalkotás, Jogforrási rendszer, Szocialista törvényesség*
Kogens szabályok
— — általában 953
— — a nemzetközi magánjogban 953, 1009
Kollektív
— emberi jogok 655
— jellegű jogviszonyok a munkajogban 1152
— szerződés 1152
L. még *Munkajog*
— valuta és a KGST 1355 skk.
— vezetés 278
Kollízió
— és a nemzetközi magánjogi szerződés 1550
L. még Kapcsolóelvek
KOLLÍZIÓS JOG 991 skk.
Kollíziós
— jog és belső jog viszonya 994
— norma a közúti balesetekre 685
— szabály 1001 skk.
— — és a közrend 686
Kolozsvári Egyetem
— — jogi kara 899
Kombinát
— típusú szervezet 277
Komplott
— a büntetőjogban 453
Kompromisszum
— a nemzetközi választottbírósági eljárásban 1283
Konföderáció 696
Konkrét tényállás
— — és jogalkalmazás 800
Konszenzuálkontraktus 1590
Konszernjog
— és a gazdaság jogi szabályozása 273, 733
Kontinentális
— büntetőjogi jogterületek 560
— talpazat 396
Kontradiktórius
— tárgyalási elv a büntető eljárásban 516
Kontraktuális felelősség
— és a polgári jog 1408
Kontribúciós eljárás
— — és a nemzetközi szervezetek 1353
Konvertibilitás 1361
Konzul 632
Konzuli
— intézmény kialakulása 622
— jog 624 skk.
— kapcsolatok 631
— képviseletek 632
— — és a területi felségjog 393
— kiváltságok 632
— védelem 632
L. még *Diplomáciai és konzuli jog*
Koordinációs jellegű társulás 1659
Koordináló társulások
— — mint jogi személyek 915
Korhatár
— a büntetőjogban 690
Korlátolt
— (korlátlan) felelősségű társulások 1657 skk.
KORMÁNY 1015 skk.

Kormány
— alkotmányos helyzete 1018
— elismerése a nemzetközi jogban 342
— felelőssége 1017
— felmentése 1023
— fogalma 1015 skk.
— visszahívása 1023
Kormány l. még Minisztertanács
Kormányforma 93
L. még *Kormány*
Kormányközi
— intézmények pénzügyi joga 1354
Kormányrendszer
—, parlamentáris 1016
—, prezidenciális 1016
Kormányzói
— intézmény Magyarországon 1038
Kóros elmeállapot
— — a büntetőjogban 441, 493
Korrupciós
— bűncselekmények 83
Kozmikus térség
— — és a nemzetközi jog 400
Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) 1254 skk.
KGST
— ajánlásai 835
— Általános Szállítási Feltételek 837, 1579
— és a jogegységesítés rendszere 835, 839
— együttműködési gazdasági mechanizmusa 839
— jogi mechanizmusa 839
— és a gazdasági jogi megközelítés 840
— és a jogági elkülönülés 840
— Komplex Programja és a jogegységesítés 835
— Komplex Programja és a valutakérdések 1366
— költségvetési joga 1354 skk.
— és a multilaterális-adóegyezmények 1356
— választottbíróság minta-szabályzata 838
— Valuta- és Pénzügyi Állandó Bizottsága 1364
Kölcsönös meghallgatás
— — követelménye a büntető eljárásban 516 skk.
— — követelménye a polgári eljárásban 1376
Kölcsönszerződés 1102
Költségvetési jog 1337 skk.
Környezet
—szennyezése stb. mint bűncselekmény 1027
Környezeti károsodás 657
Környezetvédelem
— fogalma 657
— jogi szabályozása 658, 660
— és a nemzetközi jog 662
— szervezeti felépítése 659
— veszélyeztetéséért felelősség 1723
Környezetvédelem l. még *Emberi környezet jogi védelme*
Környezetvédelmi
— bírság 661
— bűncselekmény 661, 1027
— kártérítés 661
Környezetvédelmi
— szabályok 657
— szabálysértés 661
Kötbér 1549, 1583
L. még *Szerződés*
Kötelem 1403 skk., 1485 skk.
L. még *Polgári jog, Római jog*
Kötelesrész 1299
Kötelesség-kollízió
— a büntetőjogban 497
Kötelezettségszegés
— a munkajogban 409
Kötelező
— díjazás a szerzői jogban 1610
Kötelmi jogviszonyok
— keletkezése 1403
Kötött
— bizonyítási rendszer a büntető eljárásban 531
— bizonyítási rendszer a polgári eljárásban 1446
Követségi jog 622 skk.
L. még *Diplomáciai és konzuli jog*
Közbiztonság
— elleni bűncselekmények 1024 skk.
KÖZBIZTONSÁG ÉS KÖZREND ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK 1023 skk.
Közegészségügy
— elleni bűncselekmények 1027
Közellátási
— bűncselekmények 1720
Középszintű
— rendes bíróságok 422
Közérdekű
— bejelentés l. *Államigazgatási eljárás*
— kötelezettségvállalás 1602
Közgazdasági
— tulajdonfogalom 1666
Közgyűlés l. *Mezőgazdasági termelőszövetkezet szervei*
Közhivatalnok l. *Államigazgatás személyzete*
Közhivatalnoki jog 208
KÖZIGAZGATÁS TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON 1033 skk.
Közigazgatás l. még *Államigazgatás*, -i, Tanács, -i,
Közigazgatási
— Bíróság 304, 1038
— büntetőjog 1491
— jogdogmatika 242 skk.
— jogi pozitivizmus 241 skk.
— szociológiai kutatások 247
Közigazgatástan 244 skk.
Közigazgatástudomány
— és ellenőrzés 109
— különböző irányzatai 248 skk.
Közigazgatástudomány l. még *Államigazgatástudomány*
Közintézet
— mint jogi személy 910
Közjegyző 1464 l. még Bíróságok
Közjegyzői eljárások 1464
Közjog
— differenciálódása 289

Közjog
— és jogrendszer 932
— és magánjog-felosztás 731, 849
Közjog l. még *Államjog, Jogfogalom, Jogrendszer*
Közjogi
— jogi személy 909
Közkegyelem 496
Közkereseti társaság 1659
Közlekedés
— elleni bűncselekmények 1027
Köznyugalom megzavarása
— mint bűncselekmény 1026
Közokirathamisítás 1030
Közös
— gazdasági vállalkozás 1654
— károkozás és a polgári jogi felelősség 1421
— minisztériumok a Monarchiában 1037
— munka díjazása a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 1161
Közös Piac l. Európai Gazdasági Közösség
Közös vállalat 1653
L. még *Társulások*
Közösség megsértése
— mint bűncselekmény 81, 1032
Központi
— állami ellenőrzés 120 skk.
— állami ellenőrzési szervezet 121, 128 skk.
— ellenőrzés jogállása 124
— hatóságok (dikaszteriumok) 1036
L. még *Állami ellenőrzés*
Közreműködési kötelezettség
— — a polgári eljárásban 1376
Közrend elleni bűncselekmények 1023, 1032
L. még *Közbiztonság és közrend elleni bűncselekmények*
Közrendi záradék
— — a nemzetközi büntetőjogban 1188
— — a nemzetközi magánjogban 1007 skk.
Közrendi záradék l. még *Kolliziós jog*
Község 269
L. még *Állami-területi beosztás, Helyi igazgatás*
Községi
— igazgatás 749, 1039
— közös tanács 270
Községtípus 269
Közszolgálat l. *Államigazgatás személyzete*
Közszolgáltató vállalat 283
Köztársasági
— alkotmány Magyarországon 1087
— törvény 301 skk.
Köztestület
— mint jogi személy 910
Közügyektől
— eltiltás mint büntetés 483
Közüzem 273
— mint jogi személy 910
Közveszély okozása
— — mint bűncselekmény 1025
Közveszélyű
— (közveszélyes) bűncselekmények 1025
Közvetett tettesség
— — a büntetőjogban 452
Közvetítés
— a nemzetközi jogban 1279
Közvetítő iskola
— a büntető jogban 568
Közvetlenség elve
— — a büntető eljárásban 518
— — a polgári eljárásban 1377
KRIMINALISZTIKA 1041 skk.
Kriminalisztika
— fogalma 1042 skk.
— helye a bűnügyi tudományok rendszerében 1042
— szakágai 1042
— története 1042 skk.
Kriminalitási tábla 765
Kriminálmetodika 1052
KRIMINÁLPSZICHOLÓGIA 1052 skk.
Kriminálstatisztika 763
L. még *Igazságügyi statisztika*
Kriminálta ktika 1050 skk.
L. még *Kriminalisztika*
Kriminálta chnika 1045
L. még *Kriminalisztika*
KRIMINOLÓGIA 1059 skk.
Kriminológia
— és a büntetőpolitika 1071
— fogalma 1059
— helye a tudományok rendszerében 1070
— kialakulása 1060
— módszertani kérdései 1071 skk.
— és a pszichológia 1057, 1070
— és a szociológia 1070
— tárgya 1065
Kriminológiai irányzatok 1061 skk.
Kumuláció rendszere
— a büntetéskiszabásnál 487
Kutatási
— -fejlesztési társulás 1659
— szerződés 778
Külföldi
— büntetőítélet jogkövetkezményei 1190
— joganyagok tájékoztatási eszközei 883
— — mellőzése a nemzetközi magánjogban 1005
— törvény alkalmazása a nemzetközi magánjogban 1010
— — végrehajtása 1191
Külkereskedelem
— állami monopóliuma 1194
Külkereskedelmi
— szerződés 1575
— társulás 1659
Külön eljárások
— — a büntető eljárásban 553
Különbíróságok 418, 420 skk.
L. még *Bíróságok, Büntető eljárás lefolytatása, Polgári peres és nemperes eljárás*
Különleges
— eljárások a büntető eljárásban 551 skk.
L. még *A büntető eljárás lefolytatása*
Különleges
— peres eljárások a polgári eljárásban 1378, 1433, 1458 skk.

Különleges peres eljárások
L. még *Polgári peres és nemperes eljárás*
Különös
— jogutódlás 1298
Különösen
— veszélyes visszaesők 484
Különvélemény
— a büntető eljárásban 540

Lábnyomok
— azonosítása 1046
Lag saga
— és a jogalkalmazás 820
Lakás használatának
— — háborítása mint bűncselekmény 1032
Lakásbérleti
— szerződés 1601
Lakásépítő szövetkezet 1627
Lakásfenntartó szövetkezet 1627
Lakásszövetkezet 1627
L. még *Tulajdonjog*
Lakhelyelhagyási tilalom
— a büntető eljárásban 530
Last event rule
— mint kapcsolóelv a nemzetközi magánjogban 682
Lázadás
— mint bűncselekmény 81
Legfelsőbb Bíróság 422 skk.
— — elvi döntése mint jogforrás 816, 868
— — irányelve mint jogforrás 816, 868
— — iránymutatása mint jogforrás 423
— — kollégiumai 423
Legfőbb Állami Számvevőszék 1327
Legfőbb ügyész 1705
Légi járművek
— — hatalombakerítése mint nemzetközi bűncselekmény 1185
Legnagyobb kedvezmény
— elve 1368
— — és a nemzetközi magánjog 1513
— — és a pénzügyi jog 1391
Legszorosabb kapcsolat
— elve mint kapcsolóelv a nemzetközi magánjogban 684
Lehetetlenné válás
— és szerződésszegés 1587
Leltárhiány
— a munkajogban 412
L. még *Anyagi és fegyelmi felelősség a munkajogban*
Leszármazás 599
— és család 582
— a nemzetközi magánjogban 615
Leszerelés
— és a nemzetközi jog 674
Letéti szerződés 1601
Levéltitok megsértése
— mint bűncselekmény 1525
Lex
— a római jogban 1478
— fori mint kapcsolóelv a nemzetközi magánjogban 681, 684, 688
Lex fori
— — és a nemzetközi magánjogi szerződés 1555
— — minősítés a nemzetközi magánjogban 1004
— loci contractus és a nemzetközi magánjogi szerződés 1554
— — delicti commissi 681
— — delicti commissi mint kapcsolóelv a nemzetközi magánjogban 681, 683
— — solutionis és a nemzetközi magánjogi szerződés 1555
— mercatoria 1194
— patriae alkalmazása a nemzetközi magánjogban 1513
— personae a nemzetközi magánjogban 1513
— posterior derogat priori elve 814
— venditoris és a nemzetközi magánjogi szerződés 1555
Licence légale
— és a szerzői jog 1611
Licenciaszerződés 778, 1601
Logikai értelmezés 799
Lopás
— mint bűncselekmény 1716
Lőfegyvertan 1047
Luxuria 462

Magánellenőrzés 115 skk.
Magánfél
— a büntető eljárásban 527
Magánjog
— és jogrendszer 932
L. még *Jogfogalom, Polgári jog*
Magánjogi
— jogi személy 909 skk.
— törvénykönyv Javaslata 1395, 1544
— — Tervezete 1544
Magánlaksértés 1032, 1525
Magánokirathamisítás 1030
Magántitok megsértése
— — mint bűncselekmény 1525
Magántulajdon 1683 skk.
— a római jogban 1483
Magánvád 1690 skk., 1700
Magánvádas eljárás
— — a büntető eljárásban 527, 554
Magánvállalat
— mint jogi személy 917
Magánvállalkozás
— állami korlátozása 734
Magna Carta 17, 514
Magyar államjog 292 skk.
MAGYAR ÁLLAM- ÉS JOGTÖRTÉNET 1074 skk.
Magyar
— állampolgárság szabályozása 378 skk.
L. még *Állampolgárság*
Magyar Általános Értékforgalmi Bank 1346
Magyar Dolgozók Pártja
— program-nyilatkozata (1948.) 305
Magyar Függetlenségi Népfront 304
Magyar Kamara 1036
Magyar Kereskedelmi
— — Kamara választottbírósága 1014

Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) 1639
Magyar Közlöny 873
Magyar Köztársaság 302 skk.
Magyar Külkereskedelmi Bank 1346
Magyar Nemzeti Bank
— — feladatköre 1345
Magyar Népköztársaság
— — Alkotmánya 1089
— — Elnöki Tanácsa 1295 skk.
— — Országgyűlése 1291 skk.
Magyar Szocialista Munkáspárt (MSzMP)
— mint társadalmi szervezet 1639
Magyar Tanácsköztársaság
— — Alkotmánya 295, 1087
— — büntetőjoga 578
— — közigazgatása 1038
Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete 902
Magyar Úttörők Szövetsége (MÚSZ)
— mint társadalmi szervezet 1639
MAGYARORSZÁG ALKOTMÁNYA 1083 skk.
Magzatelhajtás
— mint bűncselekmény 1523
Makroökonómia joga 734
Mancipatio
— a római jogban 1483
Manus
— a római jogban 1481
Martens-clausula
— és a nemzetközi jog 668
Materiális bűnösség-fogalom 459
Megalapozatlanság
— a büntető eljárásban 547
— a polgári eljárásban 1457
Megbízás 1600
— és károkozás 1412
— és polgári jogi felelősség 1419
Megengedő
— diszpozíció a jogi normában 949 skk.
Megfigyelő
— küldöttségek nemzetközi szervekhez és konferenciákhoz 630
Meghatározott
— tevékenység végzésére irányuló szerződés 1600
Megőrzési felelősség l. *Anyagi és fegyelmi felelősség a munkajogban*
Megrovás
— a büntetőjogban 484
Megszégyenítő
— büntetés 482
Megtorló
— intézkedés nemzetközi jogellenes cselekményért 366
Megye 268 skk.
L. még *Állami-területi beosztás, Helyi igazgatás*
Megyei
— bíróságok 422
— közgyűlés 1035
— törvényszék 1035
Megyei város 271
Mellékbüntetés 475
Méltányos jogalkalmazás 807 skk.
Méltányosság l. *Államigazgatási eljárás, Polgári jog, Római jog*
Menedék
— a nemzetközi jogban 628
Mentelmi jog 1294
Mentesítés
— a büntetett előélethez fűződő hátrányok alól 553
Mentő
— körülmény elhallgatása mint bűncselekmény 81
Merénylet
— mint bűncselekmény 81
Mezőgazdaság
— szocialista átszervezése 1096
Mezőgazdasági
— jog
L. *Földjog, Mezőgazdasági termelőszövetkezet, Mezőgazdasági szövetkezetek gazdasági tevékenysége, Mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdon és vagyon, Mezőgazdasági termelőszövetkezet szervei, Szövetkezeti fajták*
— szakcsoport 1626
— szakszövetkezet 1626
— termékértékesítési szerződés 1588, 1600
MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZET 1092 skk.
Mezőgazdasági termelőszövetkezet
— — alapszabálya 1101 skk.
— — bizottságai 1126
— — felelőssége 406
— — fogalma 1092 skk. 1626
— — gazdálkodási rendszere 1112 skk.
— — és a háztáji gazdaság 1109
— — képviselete 1100
— — közgyűlése 1101, 1123
— — közös munka díjazása 1161
— — közös vagyona 1104, 1115 skk.
— — megalakulása 1101 skk.
— — megszűnése 1102
— — munkaszervezete 1108, 1157 skk.
— — részesedése 1108, 1161
— — és a szociális jogok 1107
— — tagsági jogviszonyai 1105 skk.
— — tagsági vezetése 1107
— — tulajdona 1104, 1117 skk.
— — vezetése 1123 skk.
— — zárszámadása 1115
MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZET GAZDASÁGI TEVÉKENYSÉGE 1111 skk.
MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZET SZERVEI 1121 skk.
Mezőgazdasági termelőszövetkezet
l. még Termelőszövetkezet
MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZETI TULAJDON ÉS VAGYON 1115 skk.
Mezőváros 1035
Miniszter 1023 skk.
— felelőssége 1017
— és a képviselői megbízás 1017

Miniszter
Miniszter l. még *Kormány*
Miniszterelnök 1018
— független, magyar, felelős 1036
Minisztertanács
— aktusai 1021
— alkotmányos helyzete 1018
— elnöke 1018
— feladatai 1019
— és a helyi-területi igazgatás 752
— jogalkotói hatásköre 1021
— működése 1022 skk.
— szervezete 1018, 1022 skk.
— Tájékoztatási Hivatala 1022
— Tanácsi Hivatala 1022
— Titkársága 1022
Minisztertanács l. még *Kormány*
Minősítés
— a büntető eljárásban 542
— a nemzetközi magánjogban 1004 skk.
Mintaoltalom 778
Monopolkapitalizmus
— és a burzsoá állam 74
— és a fasizmus 74
Montánunió = Európai Szén- és Acélközösség 1257
Mos
— a római jogban 1476
Motívum
— a büntetőjogban 467
MTA Állam- és Jogtudományi Intézete 902
Mulasztás
— a büntető eljárásban 529
— a büntetőjogban 437
— a polgári eljárásban 1438
Multilaterális
— diplomácia 622
— elszámolási rendszer a devizagazdálkodásban 1361
Multinacionális
— vállalat 1662
— — és a nemzetközi ellenőrzés 1651
Munkabér 1169 skk.
Munkabérre
— vezetett végrehajtás 1469
Munkaerőgazdálkodás 1131
Munkafeltételekhez való jog 1136
Munkához való jog 1131
Munkaidő
— általában 1136
— a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 1160
Munkaképtelenségi
— nyugdíj 1649
MUNKAJOG 1127 skk.
Munkajog
— alapelvei 1130 skk.
— fogalma 1127 skk.
— története 1137 skk.
Munkajogi
— anyagi felelősség 411
— büntetés felfüggesztése 409
Munkajogi
— elévülési idő 410
— fegyelmi büntetés 409
— — eljárás 410
— — felelősség 409
— felelősség 407 skk.
— kártérítési felelősség 413
— kötelezettségszegés 409
— szabályozás rendszere 1140
Munkajogtudomány
— fejlődése 1153 skk.
Munkajogviszony 1127
— alanyai 1143
— atipikus fajtái 1130
— elemei 1144, 1145
— fogalma 1141, 1142
— keretében okozott kár 407 skk., 678,
— és a közszolgálati alkalmazottak 1128
— megszüntetése 412, 1177
— és munkaszerződés 1144
— és a munkához való jog 1141
— tartalma 1168
Munkakerülő
— életmód mint bűncselekmény 1031
Munkakörhöz való jog 1134
Munkáltató 1143 skk.
— felelőssége alkalmazottaiért 676
Munkásőrség
— mint társadalmi szervezet 1641
Munkás-Paraszt Felügyelet
— — és az ellenőrzés 111
MUNKASZERVEZÉS ÉS DÍJAZÁS A MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZETEKBEN 1157 skk.
MUNKASZERZŐDÉS 1164 skk.
Munkaszerződés
— érvénytelensége 1133, 1170
— felmondása 1173
— fogalma 1164
— intézményének kialakulása 1164
— kötése 1166 skk.
— megszüntetése 1172, 1177
— módosítása 1171
— és munkajogviszony 1144
— tartalmi elemei 1168 skk.
Munkaügyi
— bíróság 1180
— döntőbizottság 1141, 1180
L. még *Munkaügyi viták elintézése*
— viták a polgári eljárásban 1461
MUNKAÜGYI VITÁK ELINTÉZÉSE 1179 skk.
Munkavédelem
— elleni bűncselekmény 1025, 1136, 1147, 1150
Munkavégzési kötelezettség 1134
— — a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 1160
Munkaviszony l. Munkajogviszony, *Munkaszerződés*
Műszaki alkotások
— és a szerzői jog 1613
Művészeti Alap 1613

Nádor 1035
Nagyközség 270
Nagyszombati Egyetem
— — Budára helyezése 887
Nagyvállalati tulajdon 1674
NATO = Északatlanti Szerződés Szervezete 1259
Negligencia
— a büntetőjogban 462
Nem kormányközi
— — nemzetközi szervezetek 1238
Nem vagyoni kár
— — — a polgári jogban 1528
Nemesi
— vármegye 1034
Nemperes eljárások
— — a polgári eljárásban 1378, 1462 skk.
Nemzetek Szövetsége
— — Általános Aktája a nemzetközi viták békés elintézésére 1271
— — és az Állandó Nemzetközi Bíróság 1285
— — Egyezségokmánya 1242
— — Egyezségokmánya és a háború 665
Nemzetgyűlés
— (1920) 297
—, Ideiglenes (1944—1945) 300 skk., 1039
Nemzeti
— Bizottságok 750, 1039
— folyó 394
— Főtanács 302, 1039
— Függetlenségi Front 304
— költségvetési jog 1339
— sajátosságok az alkotmányban 37 skk.
— szuverenitás 265
— Tanács 1038
Nemzetiségi szövetségek
— — mint társadalmi szervezetek 1640
Nemzetközi
— adásvétel egységes törvénye 1578
— adóegyezmények 1355
— adójog 1355
— Atomerő Ügynökség 1251
— Beruházási Bank 1365
— Bíróság 1286 skk.
— — Statutuma 1218, 1225
— bűncselekmények 359, 1192
L. még *Nemzetközi szerződések joga*
NEMZETKÖZI BÜNTETŐJOG 1182 skk.
Nemzetközi
— büntetőjog 1182 skk.
— deliktum 358
— egyezmények és a nemzetközi magánjogi szerződés 1551
— emberi jogok 651
— Fizetések Bankja 1362
— fizetési egyezmények l. *Pénzügyi jog*
— folyók 394
L. még *Az állam területi felségjoga*
— gazdálkodó szervezetek 1652
— Gazdasági Együttműködési Bank 1364
— gazdasági jog koncepciója 1201
— — kapcsolatok és a common law 1194
— — kapcsolatok szabályozása 993
Nemzetközi gazdasági
— — kapcsolatok és az Európai Gazdasági Közösség 1197
— — kapcsolatok és a KGST Általános Szállítási Feltételei 1197
— — kapcsolatok és a multinacionális vállalatok 1194
NEMZETKÖZI GAZDASÁGI KAPCSOLATOK JOGA 1193 skk.
Nemzetközi gazdasági
— — kapcsolatok és a jogviták feloldása 1213
— — kapcsolatok és a nemzetközi magánjog 1193
— — kapcsolatok és a nemzetközi szervezetek 1212 skk.
— — kapcsolatok és a szerződések 1213
Nemzetközi
— intézmények pénzügyi joga 1353
— iparjogvédelem 768 skk.
NEMZETKÖZI JOG 1214 skk.
NEMZETKÖZI JOG ALAPELVEI 1223 skk.
Nemzetközi jog
— — alanyai 1217
— — alapelvei 1223 skk.,
— — és az államközi kapcsolatok 1216, 1228
— — és az államok egyenlősége 1226
— — és a bakteriológiai fegyverek 674
— — és a be nem avatkozás elve 1277
— — és a béke elleni bűncselekmények 672
— — és az ENSZ 1224
— — és a fegyverkezés korlátozása 674
— — fogalma 1215
— — forrásai 1218
— — és a háborús bűncselekmények 672
— — és a gyarmati rendszer 1224
— — és a jus gentium 1215
— — kogens szabályai 1215, 1225, 1245
— — és a leszerelés 674
— — és a nemzetközi büntetőjog 1215
— — és a nemzetközi magánjog 1215
— — és az önrendelkezési jog 1217, 1224, 1228
— — és összehasonlító jog 1323
— — és a nemzetközi pénzügyi jog 1215
— — és a nemzetközi szerződés 1218, 1223
— — és a partizánok 667, 670
— — és a szuverenitás 1226 skk.
— — és a tömegpusztító fegyverek alkalmazása 668
— — tudományának története külföldön 1220 skk.
Nemzetközi
— jogalany 358
L. még *Állam mint a nemzetközi jog alanya, Nemzetközi jog, Nemzetközi szervek szerepe a mai államközi kapcsolatokban*
— jogellenes cselekmények 366
— jogi felelősség 358 skk.
— — — szabályainak kodifikálása 367
L. még *Állam nemzetközi felelőssége*
— — jogi kodifikáció 1218 skk., 1251 skk.
L. még *Nemzetközi jog, Nemzetközi szervezetek szerepe a mai államközi kapcsolatokban*

Nemzetközi
— jogi opció 347
— — szolgalom 392
— jogsegély 1187
NEMZETKÖZI JOGTUDOMÁNY TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON 1228 skk.
Nemzetközi
— kapcsolatok és jogi rendezésük 991
— Katonai Törvényszék 672
— költségvetési jog 1354
— környezetvédelmi rendelkezések 662
— kötelezettségek jóhiszemű teljesítése 1227
— követelmények és az emberi jogok 653
NEMZETKÖZI MAGÁNJOG 1231 skk.
Nemzetközi magánjog
— — alapproblémái 994 skk.
— — elmélete 999
— — fogalma 1199 skk., 1231
— — forrásai 999 skk.
— — és a joghatóság 1011
— — kialakulása 994, 1231
— — és a külföldi törvény alkalmazása 1010
— — és a nemzetközi kereskedelmi jog 1203
— — rendszere 1000, 1233
— — szabályai 1008 skk.
— — tárgya 994
— — tudománya 996 skk.
— — tudománytörténete Magyarországon 998 skk., 1204
— — és a választott bíráskodás 1072
L. még *Kollíziós jog, Nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga*
Nemzetközi Monetáris Alap 1362
NEMZETKÖZI MUNKAJOG 1234 skk.
Nemzetközi
— Munkaügyi Szervezet (ILO) 1243, 1645
— pénzügyi jog 1349 skk.
— — jogtudomány 1352 skk.
— polgári eljárásjog és a hazai gyakorlat 688
NEMZETKÖZI SZERVEK SZEREPE A MAI ÁLLAMKÖZI KAPCSOLATOKBAN 1238 skk.
Nemzetközi szervezetek
— — és az államok közötti kapcsolatok 629
— — egymás közötti kapcsolatai 630
— — fogalma 1238
— — gazdálkodásának szabályozása 1353
— — hatásköre 1242
— — jogalanyisága 1240
— — kialakulása 1238
— — viszonya az államokhoz 1240
Nemzetközi szerződés
— — aláírása 1263
— — alkalmazása 1270
— — beiktatása az ENSZ Titkárságán 1265
— — és a bécsi egyezmény (1969) 346, 1260
— — és a belső jog 1269
— — mint a diplomáciai és konzuli jog forrása 625
— — értelmezése 1270 skk.
— — érvénytelensége 1266 skk.
— — fajai 1261 skk.
— — felfüggesztése 1273
Nemzetközi szerződés
— — és a fenntartások 1264
— — fogalma 1215 skk., 1260
— — és a háború 1277
— — intézmények fejlődése 1261
— — és a jóhiszeműség elve 1272
— — és a kényszer 1267
— — és a kogens szabályok 1267
— — lehetetlenülése 1276
— — és a légi járművek jogellenes hatalomba kerítése 1185
— — megerősítése (ratifikálása) 1263
— — megkötése 1262
— — megszűnése 1273 skk.
— — megtámadhatósága 1266
— — módosítása 1273
— — mint a nemzetközi büntetőjog forrása 1184 skk.
— — és a rebus sic stantibus clausula 1275
— — és a szerződésszegés 1275
NEMZETKÖZI SZERZŐDÉSEK JOGA 1260 skk.
Nemzetközi
— szerződési akarat 1267 skk.
— szerzői jogi oltalom 1606
— szokásjog 625, 1218
— szokások és a nemzetközi magánjogi szerződés 1551
— szomszédjog 393
— társulások 1652, 1661
— tulajdon 1666
— vámegyezmények 1368 skk.
— választott bíráskodás 1283 skk.
NEMZETKÖZI VITÁK BÉKÉS ELINTÉZÉSE 1277 skk.
Nemzetközi
— vonatkozású különleges büntető eljárások 552
Nemzetközileg
— védett személy 633
Népbiztosok Tanácsa
— — a Szovjetunióban 1018
Népek Vecséje 700
Népgazdaság szerveinek
— — megtévesztése mint bűncselekmény 1719
Népgazdasági Tanács 304
Népi
— demokratikus alkotmányok 38 skk.
L. még *Alkotmány*
Népi ellenőrzés
L. *Állami ellenőrzés*, Ellenőrzés
Népi ülnök 304, 426 skk., 502 skk., 1376
Népirtás
— mint nemzetközi bűncselekmény 1192
Népképviseleti rendszer l. *Képviseleti rendszer*
Népszövetség l. Nemzetek Szövetsége
Népszuverenitás 265, 353
Népvád 1690
Nevelési elv
— a büntetőjogban 690, 694
Nevelő
— jellegű kényszerintézkedések a fiatalkorúakkal szemben 691

Nevesített
— szerződésszegési esetek 1585
Névviselés
— a családjogban 595
New-Deal
— — és az állami monopolkapitalizmus 248
Norma 780
— struktúra 811 skk.
Norma l. még *Jog, Jogalkotás, Jogszabály, Jogfogalom, Jogforrási rendszer*
Normatív
— bűnösség-fogalom 458
— tényállási elemek a büntetőjogban 464
— utasítás az államigazgatási jogforrási rendszerben 196
Novellae
— mint római jogforrás 1479
Női egyenjogúság
— — a családjogban 591
— — a fejlődő országokban 834
Nők
— felvétele a jogi karokra 898
— Helyzetével Foglalkozó (ENSZ) Bizottság 1249
Numerus clausus
— — a jogi karon 895, 898

Nyelvtani
— értelmezés 799
Nyilatkozati elmélet
— a szerződéskötésnél 1563
Nyílt tenger 396 skk.
Nyilvánosság
— a büntető eljárásban 519
— a polgári eljárásban 1377
Nyomozás
— a büntető eljárásban 535 skk., 1050, 1697
L. még *Büntető eljárás lefolytatása*
Nyomozási kísérlet
— a büntető eljárásban 500, 509, 520, 533, 1051
Nyomozó (inkvizíciós) elv
— — a büntetőeljárásban 500, 509, 520
— — a polgári eljárásban 1377
Nyomozóhatóság 536
Nyugdíj l. Nyugellátás
Nyugdíjjárulék 1647
Nyugellátás 1648 skk.

Objektív
— beszámíthatóság a büntetőjogban 438
— felelősség a büntetőjogban 458
— — a polgári jogban 1407
Objektív igazság
— — megállapítása a büntető eljárásban 531 skk.
— — megállapítása a polgári eljárásban 1374
OECD = Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet 1363
Okirat
— mint bizonyítási eszköz a büntető eljárásban 533
— mint bizonyítási eszköz a polgári eljárásban 1448
Okirathamisítás
— mint bűncselekmény 1029
Okozati összefüggés
— — a büntetőjogban 440
L. még *Bűncselekmény*
Oltalmi idő
— — a szerzői jogban 1611
Ombudsman 1693, 1700
Orgazdaság
— mint bűncselekmény 84, 1718
Országbíró 1035
Országbírói Értekezlet 1394
ORSZÁGGYŰLÉS 1291 skk.
Országgyűlés
— alkotmányos jogállása 1090
— és az állam központi szerveinek létrehozása 1293
— mint az államhatalom legfelsőbb szerve 1291
— belső szervezete 1294
— ellenőrzési tevékenysége 1293
— és az Elnöki Tanács 1295 skk.
— feladatai 1292
— fő funkciói 1292 skk.
— hatásköre 1292
— és a helyi-területi igazgatás 752
— és a képviselők 1294
— és a képviseleti rendszer 987 skk.
— kialakulása 1085, 1291
— működése 1294
— politikai funkciója 1293
— törvényhozási tevékenysége 1292 skk.
Országgyűlési
— Értesítő 874
— Irományok 874
— képviselő 987 skk., 1294
— — beszámolási kötelezettsége 990
— — interpellációs joga 1003
Országos
— Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet 1043
— Munkásbiztosító Intézet 1646
— Munkásbiztosító Pénztár 1646
— Szövetkezeti Tanács (OSZT) mint társadalmi szervezet 1640
— Takarékpénztár 1345
— Találmányi Hivatal 774
— Társadalombiztosító Intézet 1646
— Tervhivatal 304
Orvosi műhiba
— — és a polgári jogi felelősség 1419
Óvadék
— és szerződés 1550
Overruling
— a jogalkalmazásban 797

Önálló
— gazdaságos elszámolás 275, 738
— tettesség a büntetőjogban 451
Öngyilkosságban
— való részesség mint bűncselekmény 1522
Önhiba
— és a polgári jogi felelősség 1419

Önigazgatás 146
Önigazgatási
— bíróságok 416
— szerződés 273
Önkéntes elállás
— a bűncselekmény elkövetésétől 444
— a kísérlettől 448
L. még *Bűncselekmény elkövetési szakaszai*
Önkéntes
— rendőri csoportok mint társadalmi szervezetek 1641
Önkormányzat
— fogalma 746
— és a közigazgatás 1038
L. még *Helyi igazgatás*, Helyi-területi igazgatás
Önkormányzati
— közigazgatás 1039
Önrendelkezési
— jog 338
— — és az államutódlás 345
— — és az ENSZ 1245
— — és a nemzetközi jog 1217, 1228
Önszabályozó szerződés
— — és a nemzetközi magánjogi szerződés 1551
Öregségi
— járadék 1162, 1649
— nyugdíj 1162, 1649
Őrizetbevétel
— a büntető eljárásban 530
Örökbefogadás 604
— és a nemzetközi magánjog 615
Öröklés 1297 skk.
—, ági 1309
— fogalma 1302
— feltételei 1302
— a római jogban 1484
—, törvényes 1298
ÖRÖKLÉSI JOG 1297 skk.
Öröklési
— szerződés 1299
Örökös 1303
Örökösnevezés 1300
Örökség
— megszerzése 1302
Ősiség 1308 skk.
— és a tulajdonjog 1671
Összeesküvés
— mint bűncselekmény 81
Összeférhetetlenség l. *Államigazgatási eljárás, Országgyűlés*
Összehasonlító
— ágazati jogok 1323
ÖSSZEHASONLÍTÓ JOG 1318 skk.
Összehasonlító jog
— — fajai 1318
— — és jogcsaládokra felosztás 1321
— — kialakulása 1318
— — módszerként való felfogása 1319
— — és a nemzetközi jog 1323
— — rendszere 1321
— —, univerzális 1320
Özvegyi
— járadék 1649
— jog 1309
L. még *Öröklési jog*
— nyugdíj 1163, 1649

Pacta sunt servanda
— — elv 1272, 1392
Pactum 1593
Panasz l. *Államigazgatási eljárás, Büntető eljárás lefolytatása, Munkaügyi viták elintézése*
Pandektisztika 1475
Pápai rezerváció 636
Papírpénz-rendszer 1334 skk.
Papyrológia
—, jogi 1479
Parancs
— teljesítése és a büntetőjogi felelősség 497
Parifikáció
— a büntetőjogban 450, 456
Párizsi Uniós Egyezmény
— — — az iparjogvédelemről 770
Parlament l. *Országgyűlés*
Parlamenti biztos (ombudsman) 1693, 1700
Párt-ellenőrzés 117
Pártfogó
— felügyelet 480, 693, 696
Parti tenger 396
Partizánok
— és a nemzetközi jog 667, 670
Párválasztás szabadsága 592
Pater familias 582
Patológiás részegség
— — a büntetőjogban 494
Patria potestas 1482
Patricius 1476
Patvaria 881
Pécsi Egyetem
— — jogi kara 899
Pengővaluta 1328
Pénz
— fedezete 1333
— funkciói 1332
Pénzbírság
— szabálysértésért 1495
L. még Bírság
Pénzbüntetés 481
— kiszabása tárgyalás nélkül a büntető eljárásban 555
Pénzhamisítás
— mint bűncselekmény 1720 skk.
— és a nemzetközi büntetőjog 1185
Pénzintézeti Központ 1346
Pénzrendszer 1332 skk.
—, szocialista 1335
Pénzügyi
— bűncselekmények 1716 skk.
PÉNZÜGYI JOG 1324 skk.
Pénzügyi jog
— — fejlődése 1326 skk.
— — fogalma 1324
— — rendszere 1324

Pénzügyi jog
— — a vállalati gazdálkodásban 1340 skk.
Pénzügyi jogtudomány
— — irányzatai 1330 skk.
Pénzügyi
— kiegyenlítési rend a kapitalizmusban 1339
Peranyag-szolgáltatási elv
— — a polgári eljárásban 1377
Perbeli egyezség
— — a polgári perben 1377, 1451
Perbeli képviselet l. Képviselet
Perbeszéd
— a büntető eljárásban 539
— a polgári eljárásban 1443
Perelőfeltételek
— a büntető eljárásban 535
— a polgári eljárásban 1142
Perenkívüli stb. eljárások
— — a polgári eljárásban 1462 skk.
Peres eljárás
— — a polgári eljárásban 1378
Pergazdaságosság
— a polgári eljárásban 1377
Perhatékonyság
— a polgári eljárásban 1377
Perorvoslat
— a büntető eljárásban 503, 544 skk.
— a polgári eljárásban 1451 skk.
— a törvényesség érdekében 550 skk., 1457 skk.
Perorvoslat l. még *Büntető eljárás lefolytatása*, Jogorvoslat, *Polgári peres és nemperes eljárás*
Persona non grata 627
Persuasive authority
— — a jogalkalmazásban 797
Perszonalitás
— elve a nemzetközi magánjogban 995
Perszonálstatutum
— a nemzetközi magánjogban 995, 1513
Perszonálunió 697
Pertársaság
— a polgári perben 1436
Perújítás
— a büntető eljárásban 550
— a polgári eljárásban 1455
Perújítás l. még *Büntető eljárás lefolytatása*, *Polgári peres és nemperes eljárás*
Pest-budai jogi kar 893 skk.
Petition of Right
— — és a büntető eljárás 514
Pihenéshez való jog 1136
Pihenőidő
— általában 1136
— a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 1162
Pillanatnyi
— bűncselekmény 445
Plebejus 1476
Plebiscitum 1478
Polgári
— alkotmány Magyarországon 1086
— államtudomány önállósulása 71 skk.
Polgári
— bürokrácia 207
Polgári eljárás
— — alanyai 1435 skk.
— — alapelvei 1374
— — célja 1373
— — feladatai 1373
— — fő formái 1378
— — szakaszai 1379
— — szünetelése 1444
Polgári eljárási
— — jogviszony 1371
POLGÁRI ELJÁRÁSJOG 1370 skk.
Polgári eljárásjog
— — és az anyagi jog 1373
— — és az államjog 1372
— — fogalma 1371
POLGÁRI ELJÁRÁSJOG TUDOMÁNYTÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON 1380 skk.
Polgári forradalom
— — és az alkotmány Magyarországon 1086
POLGÁRI JOG 1389 skk.
Polgári jog
— — alapelvei 1392, 1397 skk.
— — és az állami beavatkozás 1395
— — és a diszpozitív szabályok 1404
— — fogalma 1389
— — és a gazdaságirányítási reform 1396
— — és a jogviszony 1402
— — rendszere 1404
— — története 1390 skk.
— — tudományának története 1421 skk.
POLGÁRI JOGI FELELŐSSÉG 1405 skk.
Polgári jogi
— — felelősség intézménytörténete 1409 skk.
— — felelősség és a kártérítés 1420 skk.
— — felelősség köre 1405 skk.
— — felelősség rendszere 1417
— — felelősség szankciói 1406
— — felelősség területei 1405 skk.
— — felelősség tudománytörténete Magyarországon 1413 skk.
— — igény a büntető eljárásban 527
— — jogviszonyok és a polgári jogi szabályok 1402
— — statisztika 763 skk.
— — személyiségi jogok l. *Személyiségi jogok*
— — társaság 1659
POLGÁRI JOG TUDOMÁNYTÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON 1421 skk.
Polgári
— közigazgatási jogtudomány 241 skk.
— nemperes eljárások 1462 skk.
— per 1433 skk.
POLGÁRI PERES ÉS NEMPERES ELJÁRÁS 1432 skk.
Polgári
— peres ügyek statisztikája 766
— perjog 1371 skk.
L. még *Polgári eljárásjog*, *Polgári peres és nemperes eljárás*
— politika-tudomány 73

Polgári
— törvénykezési jog l. *Polgári eljárásjog, Polgári peres és nemperes eljárás*
— törvénykönyv 1396
— — és a kodifikáció 822
— — külföldön 1391 skk.
Politika
— fogalma 73
— tudománya 79, 308 skk.
Politikai
— alapelvek és a jog 794
— bűncselekmények 81
— gondolkodás fejlődése 68
— tömegszervezetek 1369
— — története és az egyház 69
— tudományok határvonalai 307
Politico-cameralis
— — tudományok oktatása 886
Posztglosszátorok
— és a nemzetközi magánjog 996
Posztklasszikus
— római jog 1477
Pótnyomozás
— a büntető eljárásban 536
Pozitív jog
— elmélete 789 skk.
L. még Tételes jog
Pozitivista
— államtudományok 74 skk.
— jogbölcselet Magyarországon 843
Pozsonyi Egyetem
— — jogi kara 899
Praesumptio Muciana 1481
Praeterintencionális
— bűncselekmény 463
Praetor 1476
Praetori jog 1477
Praeambulum
— a jogalkalmazásban 806, 819
Precedens-szabály 797
Préklasszikus
— római jog 1477
Prevenció l. *Kriminológia*
Princeps
— a római birodalomban 1476
Principális szándék
— — a büntetőjogban 461
Principatus
— a római birodalomban 1476
Próbárabocsátás 480 skk., 694
Profilográf 1046
Proper-law elmélet
— — mint kapcsolóelv a nemzetközi magánjogban 683
Prorográciós szerződés
— — a nemzetközi magánjogban 1013
Provincia
— a római birodalomban 1476
Pszichopatia
— a büntetőjogban 494
Putatív
— bűncselekmény 448
— felbujtás 455
Rablás
— mint bűncselekmény 1716
Rabszolgatartó
— állam funkciói 104
Rágalmazás
— mint bűncselekmény 1526
Ratio decidendi 797
Ratio Educationis 887
Reálkontraktus 1590
Reálstatutum
— a nemzetközi magánjogban 995
Reálunió 697
Rebus sic stantibus
— — clausula a nemzetközi jogban 1227
Recepció
— a polgári jogban 1390
Référé législatif 815
Reformáció
—, állam és egyház 634
Reformatio in peius
— — tilalma a büntető eljárásban 549
Reformatórius
— perorvoslati rendszer a büntető eljárásban 547
— — rendszer a polgári eljárásban 1453
Református
— egyház és az állam 637, 644 skk.
Reformerek
— a hazai jogelméletben 842
Reformországgyűlések
— Magyarországon 1085
Regionális
— egyezmények az emberi jogokról 652
— igazgatás 746
Rehabilitáció
— a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 404
— a büntetőjogban 553
Rekodifikáció 816, 824
Relevancia
— a büntető eljárásban 531 skk.
Rendbírság
— a büntető eljárásban 529
Rendeletalkotás
— és az állami szervek 861
— érvényessége 863
— és társadalmi viszonyok 864
Rendeletalkotás l. még *Jogalkotás, Jogforrási rendszer*
Rendelkezési elv
— — a polgári eljárásban 1376
Rendeltetésszerű
— joggyakorlás 825
— — a polgári jogban 1400
Rendes (általános hatáskörű)
— bíróságok 418 skk.
— bíróságokon belüli szakosodás 419
Rendes eljárás
— a polgári eljárásban 1378, 1433
Rendes perorvoslatok
— — a büntető eljárásban 545 skk.
— — a polgári eljárásban 1452 skk.
Rendészet l. *Államigazgatás feladatai, Szabálysértés*

Rendészeti
— érdekeket sértő bűncselekmények 1030
Rendészettudomány 240
Rendi
— alkotmányosság Magyarországon 1083 skk.
Rendkívüli
— büntető eljárások 551 skk.
— perorvoslatok a büntető eljárásban 549 skk.
— — a polgári eljárásban 1455 skk.
Rendőrállam 155
Rendőrtiszti Főiskola 904
Rendszer-gondolat
— a jogban 822
Rendszertani
— értelmezés 799
Renvoi 1003
Reparáció
— a nemzetközi magánjogban 687
Represszália
— a nemzetközi jogban 364, 1219
Repülőgépeltérítés
— mint bűncselekmény 1026
Rerum Novarum enciklika 30
Részes (tettes)
— a büntetőjogban 438, 453, 456
Részesedés
— a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 1109
Részesség
— a büntetőjogban 438, 453, 456
Részjogerő
— a büntető eljárásban 547
Részleges
— jogi személyiség 915
Reszocializáció
— elve a büntetésvégrehajtásban 479
Részvénytársaság 1660
Retorzió
— a nemzetközi jogban 1219
Revíziós
— perorvoslati rendszer 546, 1453
Robbanóanyagokkal
— és lőfegyverekkel való visszaélés mint bűncselekmény 1030
Robbantással
— elkövetett bűncselekmény 1025
Rokkant
— dolgozó újbóli alkalmazása 1131
Rokkantsági nyugdíj
— — a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 1163
— — és a társadalombiztosítás 1649
Rokonság 599
Rokontartás 609
— a nemzetközi magánjogban 615
RÓMAI JOG 1475 skk.
Római jog
— — fejlődése 1475 skk.
— — fogalma 1475
— — forrásai 1478 skk.
— — mai jelentősége 1475
— — művelésének modern irányai 1479 skk.
— — szerződéstípusai 1589 skk.
Római szerződés (EGK) 1257 skk.
Romanisztika l. *Római jog*
Rombolás
— mint bűncselekmény 81
Rögtönítélő bíróságok
— — a büntető eljárásban 551
Rule of Law-mozgalom
— — és az alkotmányosság 43 skk.

Sajtóhelyreigazítási eljárás 1461
Sajtóval
— kapcsolatos bűncselekmények 1029
Saisine 1671
SALT-egyezmények 674
Sarkalatos törvények
— Magyarországon 1083
Schola
— Proculiana 1479
— Sabiniana 1479
Schöffen bíráskodás 427
SEATO = Délkelet-Ázsiai Szerződés Szervezete 1259
Sedria 1035
Segítségnyújtási
— kötelezettség elmulasztása 152
Semlegesség 672
L. még *Fegyveres összeütközések és a nemzetközi jog*
Semmisségi panasz
— — a büntető eljárásban 546
Senatus
— Rómában 1476
Senatusconsultum
— a római jogban 1478
Sértett beleegyezése
— — és a büntetőjogi felelősség 497
— — a nemzetközi jogban 363
Sértett
— a büntető eljárásban 526
Sikkasztás
— mint bűncselekmény 1716
Soft-ware
— oltalma 771
Sommás
— büntetőper 501
Speciális
— ellenőrzés 119
— felügyelőségek az államigazgatásban 134. skk.
— ügyészségek 1706 skk.
Statáriális
— büntető eljárás (statárium) 551
Statisztikai Évkönyvek 762
L. még *Igazságügyi statisztika*
Státusperek
— a polgári eljárásban 1459
Statute of monopolies
— — mint iparjogvédelmi szabályozás 769
Strict liability
— — a büntetőjogban 458
Súlyosító
— körülmények l. *Büntetés*

Szabad bizonyítási rendszer
— — a büntető eljárásban 531 skk.
— — a polgári eljárásban 1446
Szabad
— Egyházak Tanácsa 649
— felhasználás és a szerzői jog 1614
— ügyvédválasztás 1712
Szabadalmast
— megillető személyi és vagyoni jogosultságok 776
Szabadalmi
— perek 1462
— oltalom
— — eljárási szabályai 776
Szabadalom
— bitorlása 776
— fogalma 769
Szabadjogi mozgalom 797
— — és a jogalkalmazás 805
Szabadságidő
— általában 1136
— a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 1162
Szabadságvesztés-büntetés 477
— — fiatalkorúaknál 694
SZABÁLYSÉRTÉS 1490 skk.
Szabálysértési
— anyagi jog 1493
— bíráskodás 1497
— eljárás 1495 skk.
Szakértő
— a büntető eljárásban 533
— a polgári eljárásban 1448
Szakigazgatás l. *Államigazgatás feladatai*
Szakmai képzéshez való jog
— — a munkajogban 1136
Szakszervezetek 1148 skk.
— és munkavédelem 1152
— Országos Tanácsa 1149
— — Tanácsának társadalombiztosítási feladatai 1646
— szervezete 1148 skk.
— mint társadalmi szervezetek 1639
— és társadalombiztosítás 1152
— és üzemi demokrácia 1148
Szakszervezetek l. még *Munkajog*
Szállítási
— szerződés 1600
— — és szerződésszegés 1588
Szállítmányozási
— szerződés 1589, 1601
Számítógép
— programok jogi oltalma 771
Szándékon
— túli bűncselekmények 463
Szándékos
— emberölés 1519 skk.
Szándékosság
— a büntetőjogban 459 skk.
L. még *Bűnösség*
Szandzsák 1035
SZANKCIÓ 1499 skk.
Szankció
— a büntetőjogban 468 skk.
Szankció
— mint a jogszabály szerkezeti eleme 848, 941 skk., 949 skk.
— a nemzetközi jogban 366, 665
— a szerzői jogban 1611
Szankció l. még *Nemzetközi jog, Állam nemzetközi felelőssége, Nemzetközi szervek szerepe a mai államközi kapcsolatokban*
Származásmegállapítási
— perek 1460
Szavatosság
— és szerződés 1586
Szegedi Egyetem
— — jogi kara 899
Szelektív
— jogi információ 872
Szellemi
— alkotások jogi oltalma 1603 l. még *Iparjogvédelem, Szerzői jog*
— Tulajdon Világszervezete 770
Szembesítés
— a büntető eljárásban 533
Személy
— fogalma 1508
Személyben
— való tévedés a büntetőjogban 465
SZEMÉLYEK 1508 skk.
SZEMÉLYEK ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK 1518 skk.
SZEMÉLYEK A NEMZETKÖZI MAGÁNJOGBAN 1513 skk.
Személyi
— állapottal kapcsolatos perek 1459
— elv a nemzetközi büntető jogban 1186 skk.
— felségjog 391
— földtulajdon 717, 722
— szabadság elleni bűncselekmények 1525
— társadalomra veszélyesség 441
— tulajdon 1683 skk.
— — védelme a polgári jogban 1398 skk.
SZEMÉLYISÉGI JOGOK 1526 skk.
Személyiségi jogok
— — és az alkotmányos szabadságjogok 1529
— — és az államjog 1529
— — és a büntetőjog 1529
— — és a nemzetközi magánjog 1514 skk.
— — és a polgári jog 1526
— — történeti fejlődése 1530
Személyösszesség
— típusú jogi személyek 911
Személyzeti
— politika 207
L. még *Államigazgatás személyzete*
Szeméremsértő
— anyagok terjesztése mint bűncselekmény 1032
Szentkorona-tan 297, 1079, 1082
Szentszék
— diplomáciai képviselői 626
Szerelési szerződés 1601
Szerostatisztikai vizsgálat
— — az apaság megállapításához 603

Szervezéstudomány
— és ellenőrzés 1109 skk.
Szervezeti szabályzat
— — a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 1159
Szervezkedés
— mint bűncselekmény 81
Szervező
— szerződés és társulás 1655
Szerzett jogok
— — a nemzetközi jogban 347
SZERZŐDÉS 1536 skk.
Szerződés
— alakja 1579 skk.
— alanyai 1545
— és az állami tervezés 1541
— biztosítása 1549
— értelmezése 1546
SZERZŐDÉS ÉRVÉNYTELENSÉGE 1556 skk.
Szerződés
— fajai 1540 skk., 1589 skk.
— felmondása 1549
— fogalma 1536
—, ingyenes 1602
— intézménytörténete 1538 skk.
— és az irányadó jog a nemzetközi magánjogban 1553 skk.
— létszakaszai 1547 skk.
— a magyar polgári jogban 1543 skk.
— megerősítése 1549
— megszűnése 1549
— megtámadhatósága 1557, 1561, 1566
— modellje 1545
— módosulása 1547
— semmissége 1557
— szabványosítása 1543
— és szavatosság 1546
— és szolgáltatás 1545
— tárgya 1540 skk., 1545
L. még Szerződésfajták
— teljesítése 1548 skk.
—, túltott 1562, 1567
—, visszterhes 1545
Szerződés l. még *Szerződés*, -i, *Szerződéstípusok*
SZERZŐDÉSEK A NEMZETKÖZI MAGÁNJOGBAN 1550 skk.
Szerződésfajták 1540 skk., 1589 skk.
Szerződési
— szabadság 1542, 1572
SZERZŐDÉSKÖTÉS 1572 skk.
Szerződéskötés
— és akarathiba 1563, 1568
— alaki hibái 1563
— és a bizalmi elv 1563
— és cselekvőképesség 1564
— elméletei 1563
— fogalma 1572
— módjai 1778
Szerződéskötési
— kötelezettség 1540 skk., 1573 skk.
SZERZŐDÉSSZEGÉS 1581 skk.
Szerződésszegés
— esetei 1587
— intézménytörténete 1582
— nevesített esetei 1585
— rendszerei 1582 skk.
— szankciói 1585
— és teljesítés 1587
SZERZŐDÉSTÍPUSOK 1589 skk.
SZERZŐI JOG 1602 skk.
Szerzői jog
— — fogalma 1603
— — intézménytörténete 1604 skk.
— — korlátai 1611
— — különös szabályai 1612 skk.
— — nemzetközi védelme 1600
— — és névjog 1610
— — és a rokonjogok 1613
— — szabályozása 1604
— — tartalma 1609
Szerzői
— jogbitorlás 1612
— jogdíj 1610 skk.
— Jogvédő Hivatal 1613
— tanúsítvány 771
Szerzőtársak 1610
Szigorított dologház
— mint büntetés 478
Színpadi
— művek szerzői joga 1612
Szóbeliség elve
— — a büntető eljárásban 518
— — a polgári eljárásban 1377
Szocialista
— államelmélet 76 skk., 95
— föderáció 699 skk.
— jog 792 skk.
— — alapelvei 794
— — csoportjai és fajai 793
— — fejlődésének fő vonásai 793
— — fogalma 852
— — nevelő szerepe 852
— szervezetek közötti jogviták 1471 skk.
SZOCIALISTA TÖRVÉNYESSÉG 1613 skk.
Szocialista törvényesség
— — az államigazgatásban 193
— — elmélete 1618
— — fejlődési szakaszai 1614 skk.
— — fogalma 1617
— — és a jogalkalmazás 800
— — mint jogi alapelv 794
— — és a kodifikáció 824
Szocialista törvényesség l. még Törvényesség
Szociális járadék 1645
Szociológiai
— iskola a büntetőjogban 567 skk.
Szokás
— és jogkövetés 921
Szokásjog 782, 811
— és jogalkotás 865
— mint jogforrás 865
— a római jogban 1478
— a szocialista jogokban 850

Szokásjog l. még *Jogforrási rendszer, Jogalkotás*
Szokvány
— és szerződés 1547
Szolgabíró 1035
Szolgálati
— művek és a szerzői jogok 1611
— találmány 772 skk.
— titoksértés mint bűncselekmény 83
Szolgalom
— a római jogban 1484
— és tulajdonjog 1680
L. még *Tulajdonjog*
Szolgáltatás
— és szerződés 1545
Szomszédjog 1680
Szovjet
— föderáció 701
— típusú állami igazgatás 233 skk.
Szovjetek l. *Képviseleti rendszer*
Szövetkezet
— fajai 1092
— intézménytörténete 1092 skk.
— mint jogi személy 913, 917
— mint kollektív kapitalista vállalkozás 1093
— mint társadalmi szervezetek 1640
— típusú szervezet 277
SZÖVETKEZETI FAJTÁK 1620 skk.
Szövetkezeti
— ágazatok 1624
— formák 1626
— jog l. *Szövetkezeti fajták, Mezőgazdasági termelőszövetkezet, Mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdasági tevékenysége, Mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdon és vagyon, Mezőgazdasági termelőszövetkezet szervei*
— mozgalom fejlődése 1620 skk.
— tagsági viták a polgári eljárásban 1461
— szövetségek mint társadalmi szervezetek 1640
— társulás 1653
— tulajdonjog 1683
L. még *Mezőgazdasági termelőszövetkezeti tulajdon és vagyon*
Szövetkezetpolitika
— mint a gazdaságirányítás része 1625
Szövetségi bíróságok 419 skk.
Szubjektív
— felelősség a polgári jogban 1407
Szupranacionális vállalat 1662
Szuverén
— egyenlőség elve 336
Szuverenitás
— fogalma, történeti kialakulása 260 skk.
— megosztása és a föderáció 704
— a nemzetközi jogban 265, 1226
Szükséghelyzet
— a nemzetközi jogban 364
— és a polgári jogi felelősség 1416
Szükségletkielégítés elve
— — a polgári jogban 1398
Szülői
— felügyelet 607
Szülő és gyermek
— — közötti jogviszonyok 606
— — közötti jogviszonyok a nemzetközi magánjogban 615
— — közötti személyes jogviszonyok 608
— — közötti vagyonjogi viszonyok 609

Tagsági pótlék
— — a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 1110
Takarékszövetkezet 1627
Talajvédő
— gazdálkodás 726
Találmány 775
— bitorlása 776
Találmányi-szabadalmi jog 774
Talált dolog
— — visszaszolgáltatásának elmulasztása 1718
Tanács 989 skk.
— költségvetési joga 1338
Tanács l. még *Képviseleti rendszer*, Tanácsok
Tanácsakadémia 903
Tanácsköztársaság l. Magyar Tanácsköztársaság
Tanácsok
— és az alkotmány 1090
— és a helyi-területi igazgatás 751
— és a közigazgatás 1040
— Országos Gyűlése és a közigazgatás 1038
Tanú
— a büntető eljárásban 532
— a polgári eljárásban 1448
Tanyák 271 skk.
Táppénz
— és a társadalombiztosítás 1648
Tárgyalás
— az államigazgatási eljárásban 177
— a büntető eljárásban 537 skk.
L. még *Büntető eljárás lefolytatása*
— a polgári eljárásban 1377, 1442
L. még *Polgári peres és nemperes eljárás*
Tárgyban való tévedés
— — — a büntetőjogban 464
Tárgyi
— bizonyítási eszköz a büntető eljárásban 533
— — eszköz a polgári eljárásban 1448
Tárgyi jog
— — forrásai 854
Tárnokmester 1035
TÁRSADALMI BÍRÁSKODÁS 1629 skk.
Társadalmi bíróság
— — által alkalmazható intézkedések 1633
— — eljárása 1633
— — határozatainak felülvizsgálata 1634
— — hatásköre 1631
— — kialakulása 1629
— — szervezete 1632
— — és az üzemi demokrácia 1147
Társadalmi
— csoporttulajdon 1665
— egyenlőség 826
— ellenőrzés 116 skk.

Társadalmi
— igazgatás l. *Társadalmi szervezetek*
— jogtudat 954
— norma 781
— szervek 1638
— szervezet fogalma 1635
— — formái 1636
— — mint jogi személy 915, 918
— — és tömegmozgalmak 1638
TÁRSADALMI SZERVEZETEK 1635 skk.
Társadalmi
— tulajdon szerepe a társadalmi fejlődésben 1665
L. még *Tulajdonjog*
— vád 1694, 1700
— viszonyok és jogviszonyok 782
Társadalom
— védelmének elve a büntetőjogban 563
— politikai mechanizmusa 1635
TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁS 1644 skk.
Társadalombiztosítási
— bizottságok 1647
— Főigazgatóság 1647
— járulék 1341, 1648
— jogviszony 1645 skk.
— jogviták elintézése 1649
— rendszer 1648
— szolgáltatások 1647
— tanácsok 1645 skk.
Társadalomra veszélyesség 436 skk.
— — kizáró okai 438
— —, személyi 441
L. még *Bűncselekmény*
Társas
— bűnelkövetés 457
Társasági jog
— — és a gazdaság jogi szabályozása 733
Társasbíráskodás 426, 1375
Társasház
— tulajdon 1682
L. még *Tulajdonjog*
Társszerzők 1610
Társtettesség
— a büntetőjogban 452
Társulás
— államigazgatási felügyelete 1653
— fajai 1652, 1656 skk.
— fogalma 1650
— mint jogi személy 911
— kialakulása 1650 skk.
— mint organizációs szerződés 1655
— tulajdona 1684, 1688 skk.
TÁRSULÁSOK 1650 skk.
Társult
— munka alapszervezetei mint jogi személyek 914
— munkaszervezet 273, 1651
Tartásdíj
—, házastársi 598
—, gyermek 610 skk.
—, rokon 609 skk.
Tartási
— és életjáradék-szerződés 1602
Tartós bűncselekmény 445
Tartozásátvállalás
— és szerződés 1545
Távközlési titok kifürkészése
— mint bűncselekmény 1525
Technikai
— norma 781, 934
— — és jogi szabályozás 729
Telekkönyv 1394, 1679
L. még Földnyilvántartás, Ingatlannyilvántartás, *Tulajdonjog*
Teleologikus
— módszer a jogértelmezésben 800
Teljesítés
— és szerződés 1548 skk.
Tengerfenék
— és altalaj kincsei és a nemzetközi jog 399
Tengeri
— csatornák 396 skk.
Tengerjog l. *Nemzetközi jog*
Tényállásmegállapítás
— az államigazgatási eljárásban 177
— a büntető eljárásban 534, 548
— a polgári eljárásban 1445, 1450
Tényállásszerűség
— a büntetőjogban 438
Tényminősítés
— és jogértelmezés 798
Terhelt
— a büntető eljárásban 526 skk.
Terhesség
— megszakítása 591
Termékértékesítési
— szerződés 1588
Termékszabadalom 775
Termelési szerződés 1540
Termelőszövetkezet
— belső igazgatása 1110
— érdekképviseleti szervei 1110
— szakmai szövetségei 1110
— területi szövetségei 1111
— vezetése 1110
Termelőszövetkezet l. még *Mezőgazdasági termelőszövetkezet*, -i
Termelőszövetkezeti
— csoportok 1096
— kooperációk 1652
— közös vagyon 1116 skk.
— mozgalom 1096
— — és a földmagántulajdon alakulása 716
— tagok földtulajdona 721
— társadalmi földtulajdon 719
l. még *Mezőgazdasági termelőszövetkezet*, -i
Természetes
— személy mint jogalany 964
Természetjog
— és államelmélet 70 skk.
— és a jogalkotás 813 skk.
— mint jogelméleti irány 788 skk., 841
— oktatásának kezdetei 886
L. még *Jog, Jogelmélettudomány története Magyarországon*

Termőtalaj
— védelme és javítása 725
L. még *Földvédelem*
Területenkívüliek Bírósága 1385
Területenkívüliség
— a nemzetközi jogban 623
Területi elv
— — a nemzetközi büntetőjogban 1186
— — a nemzetközi magánjogban 995
Terv
— és szerződés 1541
— -feladat és szerződés 1574
Tervezési
— gazdasági körzetek 268 skk.
— szerződés 1601
Tervszerű
— piacszabályozás 273, 737
Tervszerződés 1540, 1599
— és az állami vállalat 275
— és jogi kényszer 1537
Tervutasítás 736
Testfenyítő büntetések 482
Testi épség
— — elleni bűncselekmények 1522 skk.
Testi sértés
— — mint bűncselekmény 1521
Testületi
— egyszemélyi vezetés l. *Államigazgatás szervezete*
— önkormányzatok, kamarák 1039
Tételes
— jog elmélete 789 skk.
— jogszabályanyag közzétételi forrásai 873
L. még Pozitív jog
Tettarányosság
— elve a büntetőjogban 486, 564
Tettazonosság
— a büntető eljárásban 543
Tett-büntetőjogi
— irányzatok 566
Tettes-büntetőjogi
— irányzatok 474, 567
Tettesség
L. még *Bűnelkövetők*
— a büntetőjogban 438, 451 skk.
Tévedés
— a büntetőjogban 461 skk., 490, 495
— —, jogi 465
— —, személyben 464
— —, tárgyban 464
Tévedés l. még *Bűnösség*
Thanatológia 755
Tiltó
— diszpozíció a jogi normában 949 skk.
Tiltott
— határátlépés mint bűncselekmény 1031
— szerencsejáték mint bűncselekmény 1033
— szerződés 1562 skk.
Tizenkét
— táblás törvény 1478
Továbbutalás
— a nemzetközi magánjogban 1003
Tortúra 501
Toxikológia 757
Többes jelölés
— — és választás 990
Többlépcsős
— megoldások a nemzetközi magánjogi szerződéseknél 1554, 1555
Többnemzetiségű
— vállalat 1662
Többoldalú
— nemzetközi szerződés 1261
— vámegyezmény 1369
Tőkés állam
— funkciói 105 skk.
L. még Burzsoá állam
Tömegpusztító fegyverek alkalmazása
— és a nemzetközi jog 668
Történelmi
— öblök és a nemzetközi jog 397
Történeti
— értelmezés 799
— jogi iskola és a magyar polgári jogtudomány 1422 skk.
— jogszabályanyag közzétételi forrásai 874
Törvény 858 skk.
— elsődlegessége 787
— a római jogban 1478
Törvény l. még *Jogforrási rendszer, Országgyűlés*
Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 874
Törvényes képviselő
— — az államigazgatási eljárásban 175
— — a büntető eljárásban 695
— — a családjogban 609
— — a polgári jogban 1512
— öröklés 1298
Törvényesség 613 skk.
— a polgári alkotmányokban 25
— ellenőrzése és az alkotmány 47
— elve a büntetőjogban 563
— érvényesülése a szocialista államszervezetben 388
— a népi demokráciában 1619
Törvényesség l. még Szocialista törvényesség
Törvényhatósági
— közigazgatási bizottság 1038
Törvényességi óvás
— a büntető eljárásban 504, 550 skk.
— a polgári eljárásban 1457 skk.
Törvényhozás
— és jogalkalmazói jogalkotás 866
— és osztályakarat 860
— és rendeletalkotás 858
— társadalmi viszonyok 859
Törvényhozás l. még *Jogforrási rendszer, Jogalkotás, Országgyűlés*
Törvényi
— tényállás a büntetőjogban 438
— — és a jogalkalmazás 800
Törvénykezési
— jog 1373
Törvényszék 422, 1035

Törvénytelen
— fogvatartás mint bűncselekmény 83
Traszológia 1045
Trendszámítás 765
Treuga Dei 664
Tribus
— a római jogban 1476
Tröszt 284
Tudatos
— gondatlanság a büntetőjogban 462
Tudatzavar
— a büntetőjogban 441, 494
Tudományos
— fokozatok 901
— minősítés rendszere 901
— üzemvezetés az államigazgatásban 248
Tulajdon
—, állami 1684
— és állami beavatkozás 1674
— átruházásra irányuló szerződés 1599
— fajai 1664 skk.
— formái 1682 skk.
— jogi jellege 1665
— kizáró jellege 1667
— közgazdasági alapjai 1666
—, magán 1653 skk.
— materiális elemei 1666
— meghatározásai 1672
—, nagyvállalati 1674
— operatív igazgatása 1685 skk.
— a polgári alkotmányokban 25
— a római jogban 1483
—, személyi 1683 skk.
— mint szociális funkció 1673
— szövetkezeti 1683
—, társulási 1684
— és tulajdonjog 1663 skk.
—, vállalati 1685
Tulajdon l. még *Tulajdonjog*, -i
Tulajdonformák 1682 skk.
TULAJDONJOG 1663 skk.
Tulajdonjog
— átruházására irányuló szerződések 1599
— és értékjog 1680
— fogalma 1675
— -formái 1682 skk.
— és földhasználati jog 1680
— és használati jog 1680
— intézménytörténete 1669 skk.
—, komplex 1676
— polgári jogi tartalma 1679 skk.
— részjogosítványai 1672, 1680
— és szolgalmak 1680
Tulajdonjog l. még *Tulajdonjog*
Tulajdonjogi
— többesség 1676
— viszonyok intézménye 1668
— viták 1686
Tulajdonközösség 1681 skk.
Tulajdonosi
— igazgatás 1676
— stratégia és taktikai jogok 1687
Tulajdonszerzési
— rendszerek 1679

Új Nemzetközi
— — Gazdasági Rend 1202
Új társadalomvédelem
— — irányzata a büntetőjogban 568
Újdonságrontó közlemény 775
Újítás 776
L. még *Iparjogvédelem*
Újkantiánus jogbölcselet 846
Ultimátum 667
UNCITRAL = Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Bizottság 992, 1249, 1578
UNCTAD = Nemzetközi Kereskedelmi és Fejlesztési Konferencia 1249
UNDP = Egyesült Nemzetek Fejlesztési Programja 1249
UNESCO = ENSZ Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete 1251
UNICEF = ENSZ Gyermeksegélyezési Alapja 1249
UNIDO = ENSZ Iparfejlesztési Szervezete 1249
UNIDROIT = A Magánjog Egyesítésének Nemzetközi Intézete 992
UNITAR = ENSZ Képzési és Kutatási Intézete 1249
Unitárius
— egyház és az állam 638, 647
Univerzális
— összehasonlító jog 1320
Úrbéri rendelet
— és községi közigazgatás 1036
Úrbériség
— és tulajdonjog 1671
Úszó
— és repülő államterület 399
Utaló szabály
— a nemzetközi magánjogban 1002 skk.
Utasforgalmi
— vámtarifa 1368
Utasítási jog
— — az államigazgatási jogban l. *Államigazgatás személyzete*
— — a munkajogban 1142
Utógondozás
— a szabadságvesztés után 479, 696
Uzsora
— mint bűncselekmény 1719

Ügyész
— a büntető eljárásban való közreműködése az európai szocialista országokban 1694 skk.
— jogai és kötelességei a bírósági eljárásban 1697 skk.
— vádképviselete 1689 skk.
— vádmonopóliuma 1690, 1699
— óvási jogköre 1704 skk.
— a polgári eljárásokban 1700 skk.
— a polgári perben 1436, 1701
— a büntető eljárásban 503, 1692

Ügyészi
— általános törvényességi felügyelet 1701 skk.
— felszólalás az államigazgatási eljárásban 181
— függetlenség 1692
— óvás az államigazgatási eljárásban 182
— szervezet 1691 skk., 1705 skk.
— tevékenységi körök az európai szocialista országokban 1697 skk.
— vádkényszer 1699
ÜGYÉSZSÉG 1690 skk.
Ügyészség
— mint állami szervezeti típus 357, 1690 skk.
— büntető eljárási feladatai 1692 skk.
— intézményének története 1690 skk.
Ügyészségi
— jogkörben okozott kár 678
Ügyfél
— jogai és kötelességei az államigazgatási eljárásban 177
Ügyforgalmi
— statisztika 766
Ügygondnok
— az államigazgatási eljárásban 175
— a polgári eljárásban 1438
Ügyretartozás
— a büntető eljárásban 531 skk.
Ügyvéd
— felelőssége 1714
— jogai és kötelességei 1713 skk.
— titoktartási kötelezettsége 1714
Ügyvédi
— bűncselekmények 84
— foglalkozás egyéni gyakorlása 1712
— függetlenség 1713
— hivatás gyakorlata 1711 skk.
— kamara 1711 skk.
— kamarák mint társadalmi szervezetek 1640
— munkadíj 1713
— munkaközösségek 1712
— szerződés 1601
— társulás 1709 skk.
— tevékenységgel okozott kár és a polgári jogi felelősség 1419
— visszaélés mint bűncselekmény 86
ÜGYVÉDSÉG 1708 skk.
Ügyvédség
— állami felügyelete 1709 skk.
— funkciói
— intézménytörténete 1708 skk.
— önkormányzata 1708 skk.
Ügyvivő 626
Ülnök
— részvétele a bíróság munkájában 426
L. még Népi ülnök
Ülnökbíráskodás 427, 503
Űrjog l. Világűrjog
Üzembiztonság
— elleni bűncselekmények 1025
Üzemi
— baleset 1714
Üzemi demokrácia 1146 skk.
Üzérkedés
— mint bűncselekmény 1720
Vád
— a büntető eljárásban 528, 536, 1690 skk.
Vádbeszéd 539
Védelvű
— büntető eljárás 500, 519
Vádesküdtszék 537
Vádjog 1690 skk.
Vádzsűri 537, 1691
Vádlott
— a büntető eljárásban 526
Vádtanács 502, 510, 537
Vagyon
— elleni bűncselekmények 1032, 1715 skk.
VAGYON ÉS GAZDÁLKODÁS RENDJE ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK 1715 skk.
Vagyonelkobzás
— mint büntetés 481
Vagyoni
— büntetések 481
Vagyonjog
— a római jogban 1482
Vagyonközösség
— házastársak között 586
— típusú jogi személyek 911
Vagyonrongálás
— mint bűncselekmény 1716
Választás
— a képviseleti rendszerben 986 skk.
— rendje elleni bűncselekmények 83
Választás l. még *Képviseleti rendszer*, Képviseleti szervek
Választói
— utasítási jog 990
Választójogi eljárás
— — a polgári eljárásban 1463
Választókerület 986 skk.
Választott bíráskodás 417
— — fajai 1466
— — fogalma 1465
— — a nemzetközi magánjogban 1012 skk.
L. még *Kollíziós jog, Nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga, Polgári peres és nemperes eljárás*
Választott bírósági
— — szerződés 1466
— — szerződés a nemzetközi magánjogban 1012
Vállalat
— anyagi felelőssége a munkajogban 411
— dolgozóival szembeni kártérítési felelőssége 412
— fogalma 272 skk.
— gazdálkodása és a pénzügyi jog 1340 skk.
Vállalatfelügyelet 281
Vállalati
— adók 1340 skk.
— alapok 1342
— gazdálkodás l. *Pénzügyi jog*
— jog és a gazdasági jog szabályozása 734
— jogalanyiság 279, 915
— jövedelemelvonási rendszer 1340 skk.
— nyereségadó 1341

Vállalati
— nyereségelvonás 1341
— nyilvántartás és a társulás 1658
— pénzügyi jog 1340 skk.
— statutum 279
— szervezeti szabályzat és üzemi demokrácia 1147
— tulajdon 1685
— ügyrend és üzemi demokrácia 1147
Vállalat l. még Állami vállalat
Vállalatirányítás 736 skk.
Vállalkozási
— szerződés 1600
— — és szerződésszegés 1588
Vallásfelekezet
— és az állam 649
— szabadságának akadályozása mint bűncselekmény 1032
Vallási
— faji, felekezeti gyűlölködés szítása mint bűncselekmény 1032
Vallásszabadság 640 skk.
Valorizáció
— a nemzetközi magánjogban 1007
Vámbűncselekmény 1721
Vámegyezmény 1368
Vámegyüttműködési Tanács 1369
Vámjog 1367 skk.
L. még *Pénzügyi jog*
Vámkódex 1368
Vámtarifa 1368
Vámunió 1369
Vármegye 1034
— és közigazgatás 1039
Város 270
L. még *Állami-területi beosztás, Helyi igazgatás*
Városi
— közigazgatás 749, 1039
— statutumok és a jogalkotás 821
— tanács (senatus) 1035
Városkörnyéki község 271
Várostípusok 271
Varsói Szerződés Szervezete 1256 skk.
Vásárlók megkárosítása
— mint bűncselekmény 1719
Védelem
— a büntető eljárásban 518, 528, 539
Védjegy 777
— -perek 1462
Védő
— a büntető eljárásban 526
Védőbeszéd 539
Védőirat 539
Védő-
— és óvóintézkedések a fiatalkorúaknál 695
Végintézkedés 1299 skk.
Végrehajtás
— az államigazgatási eljárásban 188
— a büntető eljárásban 543
— a polgári eljárásban 1469 skk.
— ingatlanon 1470
Végrehajtás
— ingóra 1469
— különös nemei 1470
— munkabérre 1469
— a polgári eljárásban 1468 skk.
Végrehajtási
— lap 1468
— záradék 1468
Végrehajtható
— okirat 1468
Végrehajtó bizottság
— — a helyi-területi igazgatásban 748
— hatalom l. *Kormány*
Végrendelet 1299 skk.
— értelmezése 1301
— érvénytelensége 1301
— fajtái 1301
— a római jogban 1485
— tartalma 1300
— és törvényes öröklés 1299
Végszükség
— a büntetőjogban 492
Végzés
— a büntető eljárásban 540
— a polgári eljárásban 1450
Vegyes
— bűnösségi alakzatok 463
— szakjogok és a jogrendszer 932
— szerződés 1594
Vélt (putatív)
— bűncselekmény 448
Vércsoportvizsgálat
— az apaság megállapításánál 602
— a kriminalisztikában 1049
Verdict 540
Vérfolt
— vizsgálata 1048
Versenyjog
— és a gazdasági jog szabályozása 733
VESZÉLYES ÜZEM 1721 skk.
Veszélyesség
— mint a polgári jogi felelősség alapja 1723
Vételár
— aránylagos leszállítása és szerződésszegés 1585
Vétkesség
— a munkajogban 409
— nélküli felelősség 1412
— a polgári jogban 1409, 1418 skk.
Vétójog
— az ENSZ Biztonsági Tanácsában 1246
Vétőképtelen
— és a polgári jogi felelősség 1418
Vétség 442
L. még *Bűncselekmény*
Vezetés 278
L. még *Államigazgatás szervezete*
Vezetők
— anyagi felelőssége a mezőgazdasági termelőszövetkezetben 406
Viktimológia 1060
Vilajet 1035
Világbank (IBRD)
— és társintézményei 1363

Világűrjog
— és a nemzetközi jog 400
L. még Az állam területi felségjoga, *Nemzetközi jog*
Vis maior
— és veszélyes üzemi felelősség 1724
Viszonosság
— a nemzetközi magánjogban 1006
Viszontkereset
— a polgári eljárásban 1441
Visszacsatolás
— a jogalkalmazásban 809
Visszaélés a joggal l. *Polgári jog*
Visszaeső
— bűnözők 484
— —, különösen veszélyes visszaesők 484
Visszahívás
— a képviseleti rendszerben 987
Visszahívási
— jog 990
Visszahonosítás 379
Visszautalás
— a nemzetközi magánjogban 1003
L. még *Kolliziós jog*
Visszavonási jog
— — a szerzői jogban 1610
Visszterhes
— szerződés 1545 skk., 1599 skk.
Viták
— békés elintézésének elve a nemzetközi jogban 1227
Vízgazdálkodás 726
Vizsgálat
— a büntető eljárásban 535 skk.
Vizsgáló
— a büntető eljárásban 536
Vulgárjog
— a római birodalomban 1477

Weimari alkotmány 31
WHO = Egészségügyi Világszervezet 1251
WIPO = Szellemi Tulajdon Világszervezete 770

Zálogjog 1680
— és szerződés 1550
L. még *Szerződés*
Zár alá
— — vétel a büntető eljárásban 530
Zárszámadás 1123
Zártörés
— mint bűncselekmény 86
Zeneművek
— szerzői joga 1612
Zugirászat
— mint bűncselekmény 86
Zsarolás 1716
Zsinat 645

AK 1038 k 8084

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Készült az Akadémiai Kiadó Lexikonszerkesztőségében — Felelős vezető: Simonyi Pálné — A szerkesztésért felelős: Ravaszné dr. Szentpétery Petronella — Műszaki szerkesztő: Virágné Mátyus Ida — A kötést és a burkolót tervezte: Urai Erika — Kézirat a nyomdába érkezett 1978. március 17. Terjedelem: 70,7 (A/5) ív — Példányszám: 12000
80.7767 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Az Akadémiai Kiadó gondozásában jelenik meg az

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia
Állam- és Jogtudományi Intézetének
folyóirata

Főszerkesztő
SZABÓ IMRE

A folyóirat közli az Intézetben készült tudományos dolgozatokat, szemlecikkeket és jogirodalmi tájékoztatásokat. A tanulmányok elméleti alapkutatás jellegűek, s kiterjednek az állam- és jogtudományok minden területére.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben.
Évfolyamonkénti előfizetési díja 112,— Ft.
Előfizethető az Akadémiai Kiadónál.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Ára: 195,— Ft

ISBN 963 05 2058 3